PRESENTED TO
Sri Venkateswara Oriental Institute
TIRUPATHI
By
Mr T T KRISHNAMACHARI

ओँ तत्

सत्यात् नास्ति परो धर्मः ।

शब्दकल्पद्रुमः ।

अर्थात्

एतद्देशीयसमस्तकोषाशेषशास्त्रसङ्कलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तल्लिङ्ग-नानार्थ-पर्य्याय-प्रमाण प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूपकारशास्त्र ज्योतिष-
तन्त्राख्यान काव्यालङ्कार-छन्द प्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
स्मृत्युक्तव्यवस्थादिविषयक-सर्व्वदर्शनमतानुसारि सङ्कलिताभिधानग्रन्थ ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-वाहादरेण

15708

विरचित ।

पाणिनिमतानुसारि प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति मूलग्रन्थातिरिक्तबहुलशब्दार्थ प्रमाण प्रयोग पर्य्याय धातुपदोदाहरणादिभि
नूतनसङ्कलितबहुलशब्द तदर्थ तत्प्रमाण प्रयोगादिसहित
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन सपरिवर्द्धित । नागराक्षरै प्रकाशितश्च ।

द्वितीय काण्ड ।

व्यञ्जनवर्ग ।

कलिकाता राजधान्या

रामनारायण यन्त्रे मुद्रित । ७१ नं० पाथुरियाघाट ष्ट्रीट स्थितभवनात प्रकाशितश्च । शकाब्दा १८११

PRINTED BY I P BASU RAMNARAYAN PRESS AND CONSIDERABLY IMPROVED CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED
BY BARADA PRASAD BASU AND HARI CHARAN BASU 71 PATHURIAGHATA STREET CALCUTTA

To be had at the Sabdakalpadruma Office No 71 Pathuriaghata Street Calcutta and at the Baptist Mission Press No 24 Lower Circular Road Calcutta Price for Subscribers in India Re 1 and Countries out of India 3s for each number

All rights reserved

शब्दकल्पद्रुमः।

द्वितीयकाण्डम्।

क

काग । (वर्णस्य स्वरूपग्रहणाय कार ।) व्यञ्जनप्रथमवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः । व्याकरणम् ॥ (तथा चोक्तम् "अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः" ।१।१।८। सिद्धान्तकौमुद्याम् । "अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः" ॥ इति ॥ ॥) ीयभाषायां) तस्य लेखाप्रकारो यथा,—

मरेखा भवेद्ब्रह्मा विष्णुर्दक्षिणरेखिका ।
गोरेखा भवेद्रुद्रो नाभ्यां साक्षात् सरस्वती ॥
ली याङ्कुशाकारा मध्यशून्यं सदाशिव ।
स्वगोल याकार ककारं भावयेत् गुरो" ॥

वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ ॥ तस्य नामानि,—

क्रोधीशो महाकाली कामदेवप्रकाशकः ।
ली तैजसः शान्तिर्मासरे गोनाचलः ॥
ो प्रजापतिः स्थिरदक्षिणो विशाम्पतिः ।
न्त पार्थिवो बिन्दुस्तापिनी परमात्मकः ॥
ादयश्च सुखी ब्रह्मा सखाद्योऽग्रः शिवो जनम् ।
ेश्वरी तुला पुष्पा मङ्गलश्वरणा करः ॥
या कामेश्वरी मुख्यः कामरूपो गजेन्द्रकः ।
पुर रमणो रङ्कुममा परमात्मकः" ॥

तन्त्रशास्त्रम् ॥

धुना सम्प्रवक्ष्यामि ककारतत्त्वमुत्तमम् ।
स्य परमाश्चर्यं त्रैलोक्यानाञ्च सम्मतम् ॥
नरेखा भवेद्ब्रह्मा विष्णुर्दक्षिणरेखिका ।
गोरेखा भवेद्रुद्रो मात्रा साक्षात् सरस्वती ॥
ली अङ्कुशाकारा मध्ये शून्यं सदाशिवः ।
यावकसङ्काशा वामरेखा वरानने ! ॥
चन्द्रप्रतीकाशा दक्षरेखा च मूर्त्तिमान् ।
गोरेखा वरारोहे ! महामरकतद्युतिः ॥
कुन्दसमा कीर्त्तिर्मात्रा साक्षात् सरस्वती ।
ली अङ्कुशा या तु कोटिविद्युल्लताकृतिः ॥
टिचन्द्रप्रतीकाशो मध्ये शून्यं सदाशिवः ।
यगर्भे स्थिता काली कैवल्यपददायिनी ॥
ाराज्जायते सर्व्वं काम कैवल्यमेव च ।
श्च जायते देवि ! तथा धर्म्मश्च नान्यथा ॥
ार सर्व्ववर्णानां मूलप्रकृतिरेव च ।

कार कामदा कामरूपिणी ॥
कामीशा ...पाणि ... प्रकृतिमुद्गरो ।
मा सा सर्व्वदेवा ... कैवल्यपददायिनी ॥
...कोणे स्थिता ... ।
...कोणे स्थिता ज्येष्ठा ... ॥
...कोणे स्थिता बिन्दुरूपिणी ... ।
...ात्मा स तु चाव्यक्तः । कलावत ... ॥
इच्छाशक्तिर्भवेद्ब्रह्मा ... ।
... प्रकृतिमूर्त्तिमान् ॥
...त्मविद्या शिवस्तत्र ... ।
...सन ... पञ्चदेवतम् ॥
ईश्वरो यत्र देवेशि ! त्रिकोणे तत्र संस्थितिः ।
त्रिकोणैतत् कथितं योनिमण्डलमुत्तमम् ॥
केवल प्रपटे यस्या कामिनी सा प्रकीर्तिता ।
ॐ ...यावकसिन्दूरसदृशी कामिनी ... ॥
चतुर्भुजा त्रिनेत्राञ्च बाहुवल्लीविराजिताम् ।
कदम्बकोरकाकारस्तनद्वयविभूषिताम् ॥
रत्नकङ्कणकेयूरहारनूपुरशोभिताम् ।
रत्नहारैः पुष्पहारैः शोभितां परमेश्वरीम् ॥
एवं हि कामिनीं ध्यात्वा ककारं दशधा जपेत् ।
प्रफुल्लश्च ततो ध्यात्वा जपस्य फलभाग्भवेत् ॥
एतत्ते कथितं देवि ! ककारतत्त्वमुत्तमम्" ॥

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (अनुबन्धविशेषः । यथाह कविकल्पद्रुमः । 'कत्सुरादि किन्तु वा' । एतेन गणात कः सङ्ख्याने गणयति कथत ... वाक्यप्रबन्धे कथयति इत्यादि स्यात ॥)

क, क्ली, (कायति शब्दो निर्गच्छति यत यस्मिन सतीत्यर्थं सजिह्ववदनस्य शिरोऽन्तवर्त्तित्वात् । यद्वा कायति वर्णात्मकं ध्वन्यात्मकं वा शब्दं करोति जीवः यस्मिन् सतीति यावत् ॥ कै शब्दे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते" ड ।३।२।१०१।) शिरः ॥ (यथा, तन्त्रसारे ।
"द्वाभ्यामोष्ठौ दिशनमन्त्र्य चैकेन स्थापयेत्करम् ।
मुखं स्थाप्य नेत्र श्रोत्र नासिकां भुजौ क्रमात्" ॥
अत्र कं शिरः इति तट्टीका ॥ कायति शब्दायते कोलोवेगेनाखोऽस्मिन्निति यावत् ।) जलम् ॥

(यथा, भागवते ६ । १ । ४२ ।
"सूर्य्योऽग्निः खं मरुद्गावः सोमः सन्ध्याहनी दिशः ।
कं कुः स्वयं धर्म्म इति ह्येते दैह्यस्य साक्षिणः" ॥
... यस्मिन् समागते उपस्थिते ... शेषः । ...न्द्रियोस्तु सुखानुबन्धित्वात् ।) सुखम् । इति मेदिनी ॥
(यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ४ । १० । ५ ।
"प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच विजानाम्यहं यत् प्राणो ब्रह्म कञ्च तु खञ्च न विजानामीति ते होचुर्यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति प्राणञ्च हास्मै तदाकाशञ्चोचु" ॥
"तमेवमुक्तवन्तं ब्रह्मचारिणं ते ह्यग्नय ऊचुः । यद्वाव यदेव वयं कमवोचाम तदेव खमाकाशम् इत्येवं खेन विशेष्यमाणं कं विषयेन्द्रियसंयोगजातसुखान्निवर्त्तितं स्यान्नीलेनेव विशेष्यमाणमुत्पलं रक्तादिभ्यः ॥ यदेव खमाकाशमवोचाम तदेव च कं सुखमिति जानीहि एवञ्च सुखेन विशेष्यमाणं खं भौतिकादचेतनात् खान्निवर्त्तितं स्यान्नीलोत्पलवदेव" ॥ इति भाष्यम् ॥ कचते दीप्यते मस्तकोपरि शोभते इति भावः । यद्वा कच्यते बध्यते संयम्यते कराभ्याम् । कच् बन्धने ड ।) केशः ॥ इति धरणी ॥

क, पुं, (कचति दीप्यते स्वेन ज्योतिषा ज्योतिर्म्मयत्वात् कच् + ड ।) ब्रह्मा (यथा, भागवते । ३ । १२ । ५१ ।
"एवं युक्तकृतस्तस्य दैवं चावेक्षतस्तदा ।
कस्य रूपमभूद्द्वेधा यत्कायमभिचक्षते' ॥)
विष्णुः । (यथा महाभारते । १३ । विष्णोः सहस्रनामकथने । १४९ । ९१ ।
"एको नैकः सवः कः किं यत् तत्पदमनुत्तमम्" ॥)
प्रजापतिः । यथा भागवते । ८ । ५ । ३९ ।
"विश्वस्य छन्दांसि षडयो मेढ्रं कः
प्रसीदतां नः स महाविभूतिः' ॥)
दक्षः । (यथा भागवते । ९ । १० । १ ॥
"अग्नेऽङ्कुतैणवपुषाऽश्मतोऽपक्षौ

2 1

मारीचनाम्नु विशिखेन यथा कसुग्र" ॥)

कामदेव ॥ अग्नि ॥ वायु ॥ यम ॥ सूर्य्य ॥ आत्मा ॥ राजा ॥ ग्रन्थि ॥ मयूर ॥ इति मेदिनी ॥ मन ॥ शरीरम ॥ काल ॥ धनम् ॥ शब्द ॥ इत्यादि शब्द कोष ॥ प्रकाश ॥ इत्येकाक्षरकोष ॥

क, त्रि, सर्व्वनाम । इति विश्व । के कि इति भाषा ॥ (यथा विष्णुपुराणे । १ । १७ । २ ।
"तन्मते परमात्मा तात । क केन शास्यते" ।)

कंश, पु क्ली कंस ॥ पानपात्रम । इत्यमरटीका ॥

कंस क्ली पु, (कामयति काम्यते वा अनेन पातुमिति विग्रह । "वृतृवदिहनिकमिकषिभ्य स" । उणा । ३ । ६२ ।) मद्यादिपानपात्रम । तत्पर्य्याय । पानभाजनम २ । इत्यमर ॥ २ । ९ । ३२ । कपाम ३ । कांस्यम ४ । इति तट्टीका । तैजसद्रव्यम । सुवर्णरजतादिनिर्म्मितपात्रमानम । मानविशेष तत्तु आढकपरिमाणम । इति मेदिनी ॥ (चतुःषष्टिपलात्मकाढकन्मम । यथा भावप्रकाशे ।
'शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणै ।
शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतु प्रस्थैस्तथाढक ।
भाजनं कांसपात्रञ्च चतुःषष्टिपलश्च स" ॥)
ताम्रवङ्गमिश्रितधातुविशेष । कासा इति भाषा । तत्पर्य्याय । कांस्यम २ । कांसास्थि ३ । ताम्रार्द्धम ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (वतुमानार्थञ्च पात्रभेद । यथा शतपथब्राह्मणे ।१३।८।३।२ ।
'औडुम्बरे कंसे चमसे वा" ।)

कंस, पु, (कामयति पित्रादिबन्धवर्गान अभिभूय पापात्मा राज्यविषयादिकं इति य । कम+स । यद्वा कंसते शास्ति प्रजान कंस शासने स्वत्स्यात स ।) विष्णुद्वेष्टृसुरविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ स तु मथुरादेशराजा । यदुवंशीयोग्रसेनराज पुत्र । श्रीकृष्णमातुल । तेन वध प्राप्त । (एतद्विवरण भागवते । १० । ४४ अध्याये विशे षेण द्रष्टव्यम ॥ कंसनामकारण हरिवंशे यथा, "कंस त्वमिति यच्चाह त्वयोक्तो मत्तकाशिनि । कंसस्तस्मादिपुध्वंसी तव पुत्रो भविष्यति" ॥ अतएव कंसधातुनिष्पन्नत्वमेव प्रशस्यते ॥)

कंसक, क्ली, (काम्यतेऽनेन चक्षुर्दृष्ट्यादिकमिति शेष । कंस+स । ततो जातौ संज्ञायां वा कन ।) चक्षुरौषधधातुविशेष । स तु पुष्पकासीसभेद । तत्पर्य्याय । पुष्पकासीसम २ । नयनौषधम ३ । इति हेमचन्द्र ॥

कंसकार, पु, स्त्री, (कंस तन्मयपात्रादिक करोति य । कंस+कृ+"कर्म्मण्यण्" ।३।२।१। केचित्तु तालव्यशकारमिच्छन्त्यच ।) जातिविशेष । कासारि इति भाषा । तस्योत्पत्तिर्यथा ।
"वैश्यायां ब्राह्मणाज्जात अम्बष्ठो गान्धिको वणिक ।
कंसकारशङ्खकारौ ब्राह्मणात सम्बभूवतु" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम ॥ अपि च ।
"विश्वकर्म्मा च शूद्रायां वीर्य्याधानं चकार स ।
ततो बभूवु पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिण ॥
मालाकार कर्म्मकार शङ्खकार कुविन्दक ।
कुम्भकार कंसकार षडेते शिल्पिनो वरा" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम ॥

कंसजित, पु, (कंसं जयति जितवान वा कंस+जि+कर्त्तरि क्विप् ।) श्रीकृष्ण । इति शब्दरत्नावली ॥

कंसवती, स्त्री (कंस तन्नामा नृपातिरस्त्यस्या । कंस+मतुप् मस्य वत्वम । यद्वा कंस भ्राता अस्ति यस्या ।) उग्रसेनभगिनी । सा उग्रसेनतनया । वसुदेवानुजपत्नी च । (यथा भागवते । ९ । २४ । २५ ।
'कंसा कंसवती कङ्का शूरभू राष्ट्रपालिका ।
उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रिय ' ॥)

कंसहा, [न्] पु (कंस हन्ति हतवान वा । कंस+हन+क्विप ।) विष्णु । इति हेमचन्द्र ॥

कंसा, स्त्री (कंस+टाप ।) कंसभगिनी । सा उग्रसेनसुता । वसुदेवानुजपत्नी च ।
(यथा भागवते । ९ । २४ । २५ ।
"कंसा कंसवती कङ्का शूरभू राष्ट्रपालिका ।
उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रिय" ॥)

कंसाराति पु, (कंसस्य अराति ।) विष्णु । इत्यमर ॥ १ । १ । २० ॥

कंसारि, पु (कंसस्य अरि शत्रु ।) श्रीकृष्ण । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम् । १ । ५९ ।
'सम्प्राप्ते तीर्थमाहात्म्यं जगाम विशारदा ।
सम करोत कंसारेर्यथा पृथगभिषेचने" ॥)

कंसास्थि क्ली, (कंसस्य अस्थि । अस्थि रूपमिवास्य ।) कांस्यधातु । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कंसोद्भवा, स्त्री, (कंसात तैजसधातुविशेषात सम्भवात उद्भवति या । यद्वा कंसाया तिरश्चिह्नाया उद्भवा कंसाया उद्भवो यस्या वा । कंस+उत+भू+अच । कंस इव शुभ्रत्वात उद्भवतीति केचित ।) सुगन्धिमृत्तिकाविशेष । तत्पर्य्याय । आढकी २ तुवरी ३ काच्छी ४ मृत्स्ना ५ सुराष्ट्रजा ६ मृत्तालकम ७ मृत्तिका ८ पर्पटी ९ सती १० । इति हेमचन्द्र ॥

कक इ ड गमने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-आत्म-सक-सेट ।) इ कङ्क्यते । ड कङ्कते । इति दुर्गादास ॥

कक ड इच्छायाम । गर्व्वे । चापले । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-आत्म-सक-अक-च-सेट ।) इच्छेह तृष्णा । चापलं चञ्चलीभाव । ड ककते काक । सतृष्णश्चञ्चलो वा स्यादित्यर्थ । गर्व्व केचिन्न पठन्ते । इति दुर्गादास ॥

ककन्द, पु, (ककौ गर्व्वचापल्ये वा मन्दयत्यस्मात । कक+कन्दच । यद्वा कक गर्व्वे चापल्यं तृष्णां वा ददातीति । कक+दा+ड ।) स्वर्णं । इत्युणादिकोष ॥

ककुञ्जल, पु स्त्री, (क जल कूजयति आक्रयते या चते इति यावत । क+कूज्+कलच । पृषोदरादित्वात नुम् ह्रस्वश्च ।) चातकपक्षी । इति राजवल्लभ ॥

ककुत [द्] स्त्री, (क सुखं कावयति स्वस्यास्य यो भव प्रापयतीति यावत् । स्वाम्या हि ककुत स्पर्शस्वस्य सुखबलत्वमिति भाव । ककुद्दीनवृष भाणने दरिद्रता करोति यस्मात् । क+कु+णिच+पृषोदरादित्वात तस्य तुगागमश्च ।) वृषस्कन्धस्थितमांसपिण्ड । पाडर कूट इति भाषा । (यथा अथर्ववेदे । ९ । ४६ । ३ ।
"सम्राडस्य तुराणां ककुन्मनुष्याणाम । देवानामर्द्धभागसि त्वमकोर्ज्जे धेहि" ॥) राजचिह्नम ॥
यथा, भागवते ५ । २५ । ७ । 'यस्य ध्यानानुभवा सुरासुरोरगादिभगवदविद्याविरचित विरतमण्डली विन्तकाचार्याणि कुण्डलीम ... ते । समाहिते बिभर्ति विधत्ते नभसि ... नगरीन्द्रविभाभूषितमृत्युरूपिमत्युदर गुणिनारमीलितमिवा ... वासा एककुण्डलो हलककुदि कृतशुभग सुन्दरभुजो भगवान माहेन्द्रो वारणेन्द्र इव काञ्चनी कक्षामुदारलीलो बिभर्त्ति ॥) श्रेष्ठ । वर । इति मेदिनी ॥
(यथा ऋग्वेदे । ८ । ४४ । १६ ।
"अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम" ॥)

ककुत्स्थ, पु (स्वनाम ख्यातः सूर्य्यवंशस्य ककुदि तिष्ठति य स । ककुत+स्था+क ।) सूर्य्यवंशीय नृप । स तु अयोध्याधिपति । (पञ्जराजवंश्य) शशादपुत्र । इक्ष्वाकुराजपौत्रश्च ॥ (येन चासौ ककुत्स्थनामाभवत तद्यथा हरिवंशे येनोत्पत्तौ । ११ । १८-२० ॥
शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्य्यवान् । इन्द्रस्य वृषभूतस्य ककुत्स्थोऽजयतासुरान ॥
पूर्व्वे देवासुरे युद्धे ककुत्स्थस्तेन स स्मृत ।'॥
तथा च भागवते । ९ । ६ । १२ ।
"पुरञ्जयस्य इन्द्रश्च वाहश्चैवेत्यभिधीयते ।
आख्यो नवनामश्च ककुत्स्थो विक्रमो यथ" ॥)
स्कन्धदेशस्थिते त्रि ॥)

ककुद, पु स्त्री, (कं सुखमुत्कर्षं वा कौति प्रकाशयति धातु नामकत्वात कुधातुरत्र प्रकाशनार्थ अन्तर्गतण्यन्तार्थश्च । कु+क्विप् तुक च पृषोदरादित्वात तस्य द । यद्वा कस्य सुखस्य शरीरस्य वा कुभूमिं मूलम आकरमिति यावत ददातीति । ककु+दा+क । यद्वा "ककुदस्यावस्थायां लोप" । ५ । ४ । १४६ । अर्द्धर्चादि पा । २ । ४ । ३१ ।) प्राधान्यम । (यथा अथर्व्ववेदे । १० । १ । १९ ।
"ऊर्द्धो विन्दुरुदचरद् ब्रह्मणः ककुदादधि" ।
रघुवं । ६ । ७१ ॥
"इक्ष्वाकुवंश्य ककुदं नृपाणां
ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत् ।
काकुत्स्थशब्द यत उन्नतेच्छा
श्लाघ्य दधत्युत्तरकोशलेन्द्रा" ॥)
राजचिह्नम । तत्तु श्वेतच्छत्रादि । (यथा रघु । ३ । ७० ।
"अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे
नृपतिककुद दत्त्वा यूने सितातपवारणम्" ॥)
वृषाङ्गम । कुट इति भाषा । इत्यमर ॥ ३ । ३ । ९१ ॥ (यथा महाभारते । १३।१४ । २२६ २२९ ।
"वृषरूपधरं साक्षात् क्षीरोदमिव सागरम् ।
कृष्णपुच्छं महाकायं मधपिङ्गललोचनम् ॥

वक्षसा रमये प्रहेकनिष्कप्रकरप्रभे ।
सुतीक्ष्णैर्दुरक्ताग्रहस्तिरन्तमितावनिम ॥
जाम्बूनदेन दाम्ना च सवन्त समनङ्कृतम ।
सुवर्णखुरनासञ्च पुकर्णं सुकटीतटम ॥
सुपार्श्वं विपुलस्कन्ध सुरूप चारदर्शनम ।
ककुद तस्य चाभाति स्कन्धमापूर्य धिष्ठितम" ॥)
पर्व्वताग्रभाग । इति अमरटीकायां स्वामी ॥

ककुद्मान [त] पु (ककुदस्यास्तीति । मतुप इति "मादुपधायाश्च मतो वो यवादिभ्य" । ८।२।९ । न मस्य वकारत्वम ।) वृष । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, कुमारे । १ । ५६ ।
"तुषारसघातशिला खुराग्रै
समुल्लिखन दर्पकल ककुद्मान" ॥)
पर्व्वत । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
(यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । २७ ।
"ककुद्मान पर्व्वतवर सरिन्नामानि मे शृणु" ॥)
ऋषभौषधम । इति राजनिर्घण्ट ॥ अत्र क्वचिदप वादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति न्यायात वतुप्राप्तौ मतुप्रत्यय ॥ इति मुग्धबोधमतम ॥ (ऊर्म्मि । यथा, यजुर्व्वेदे । ९ । ६ ।
ऊर्म्मि प्रतूर्त्ति ककुद्मान" ॥)

ककुद्मती, स्त्री, (ककुदिव वृषस्कन्धवत अतिशयितो मासपिण्ड अस्त्यस्याम । मतुप् । यवादित्वात न मस्य वत्व स्त्रियां ङीप ।) कटि । इत्यमर ॥ २ ६ । ७४ । पाछा इति भाषा ॥

ककुन्दर, क्ली, (कस्य शरीरस्य कु भूमि नितम्बस्थलवि शेष दृणातीति । कक + दृ + खच मुमच ।) कुकुन्दरम । नितम्बस्थकूपकद्वयम । इत्यमरटीकायां रमानाथ राजनिघण्टश्च ॥ (यथाह, याज्ञवल्क्य । ३ । ९६ ।
"कनीनिके चाक्षिकूटे शष्कुलीकर्णपत्रकौ ।
कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे" ॥
"सद्यश्छिन्नस्वतुरश्व ककुन्दरविभागशोभी
रथाङ्गाकारसस्थितस्य नितम्बभाग" ।
इति दशकुमारे ॥)

ककुप, [भ] स्त्री, (क वात स्कुभाति विस्तारयति या । स्कुभ इति सौत्र । क्विप् । पृषोदरादित्वात सलोप ।) दिक । इत्यमर ॥ १ । ३ । १ । प्रवेणी । • शोभा । चम्पकमाला । इति मेदिनी ॥ शास्त्रम । इति विश्व ॥

ककुभ, स्त्री, (क सुख आनन्द स्कुभ्नाति विस्तारयति या पृषोदरादित्वात सलोप ।) रागिणीविशेष । तस्या नामान्तरम् । कुञ्ज । तस्या लक्षणम ।
"पीत वसाना वसन सुकेशी
वने रुदन्ती पिकनादद्रूना ।
विलोकयन्ती ककुभोऽतिभीता
मूर्त्ति प्रदिष्टा ककुभस्तथेयम" ॥
इति सङ्गीतदामोदर ॥ (दिक् । यथा, भागवते । २ । ७ । २५ ।
"वक्ष स्थलस्पर्शरुग्नमहेन्द्रवाहदन्तैर्विडम्बितककुभ ऊढहासम" ॥ दक्षकन्या । सैव धर्म्मपत्नी । यथा तत्रैव । ६ । ६ । ४ ।
भानुर्लम्बा ककुब जामिर्विश्वा साध्या मरुत्वती ॥)

ककुभ, पु, (कस्य वातस्य कु भूमि स्थान प्रकाश त्यपविषय न्ति गात नातस्तात । क + कु + भा + क । यद्वा, क वात स्कुभ्नाति विस्तारयति । क + स्कुभ + क + पृषोदरादित्वात सलोप ॥) अर्ज्जुनवृक्ष । (यथा चक्रपाणिदत्तकृतसग्रहे ॥
'गोधूमकाकुभचूर्णं नागबलापयस्यया विपक्वम ।
मधुघृतशर्करयुक्त स्मरति न्ग्रोगमुक्त पयसाम ॥
मूल नागबलायास्तु चूर्ण दुग्धेन पायसम ।
हृद्रोगश्वासकासघ्न ककुभस्य च वल्कलम ॥
रसायन परं तस्य कीर्तितमिन्यसाम निगमितम ।
सवत्सरपयोगेन जीवेत वत्सरशतं नर" ॥)
वीणाङ्गम । तत्पर्य्याय । प्रसेवक २ । इत्यमर ॥ १ । ७ । ७ ॥ वीणाप्रान्तवक्र काष्ठम । दण्डाध शब्द गाम्भीर्य्यार्थ दारुमय भाण्डश्च यत्राच्छाद्य दीयते तदित्यन्ये । वीणाश्रितालाबुनि इत्यपरे । इति भरत ॥ रागविशेष । इति पद्मिनी ॥ (शिव । यथा महाभारते १३ । शिवसहस्रनाम कीर्त्तने १७ । १३ ।
"हर्य्यश्च ककुभो वज्री शतजिह्व सहस्रपात" ॥)

ककुभा स्त्री, (को ब्याप्तेन कुत्सितानि भानिनक्षत्राण्यस्याम । टावन्तोऽपीति कश्चित तन्न । व्यधिकरणपदबहुव्रीहिप्रसङ्गात ।) दिक । इत्यमरटीकायां रायमुकुट ॥ (कैन सूर्य्यस्य दीप्रतापेनेति भाव कुत्सिता भाति । भा दीप्तौ । इति धातो सुपीति क । भिदादित्वात अङ वा । रात्रौ रागिण्या माधुर्य्यस्याधिक्यमिति तात्पर्य्यार्थ ।) रागिणीविशेष । इति हलायुध ॥

ककुभादनी, स्त्री (ककुभ अर्ज्जुन इव अद्यते असौ तत्तुल्य गुणत्वात । ककुभ + अद + कर्म्मणि ल्युट + स्त्रियां ङीप ।) नलीनामगन्धद्रव्यम । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कक्क हासे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर-अक-सेट ।) कापथ । कक्कति । इति दुर्गादास ॥

कक्कोल, पु क्ली, (कक्कते गच्छति दिशि प्रकाशते इत्यर्थ तत क्विप कक्कोलति सस्त्यायति कुल धातोर्ज्वलादित्वात ण । कक्चासौ कोलश्चेति । "पूगकक्कोलकर्पूरलवङ्गसुमन फलैरित्युक्ते" ।) सुगन्धिद्रव्यविशेष । काकला इति भाषा । अस्य गुणा । कटुत्वम । हृद्यत्वम । सुगन्धित्वम । कफवातनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ (यथा रामायणे ३ काण्डे ।
"वनानि च सुरम्याणि कक्कोलाना लवङ्गस्य च" ॥)

कक्कोलक, क्ली, (कक्कोलस्य + इदमर्थे स्वार्थे वा कन । शाल्मलिद्वीपान्तर्गतसप्तमवर्षपर्व्वत । तद्विवरण विष्णुपुराणे २ अंशे ४ अध्याये द्रष्टव्यम" ॥) गन्धद्रव्यविशेष । काकला इति ख्यातम । तत्पर्य्याय कोलकम २ कोषफलम ३ । इत्यमर ॥ कृतफलम ४ कटुकफलम ५ द्वैप्यम् ६ स्थूलमरिचम ७ कक्कोलम् ८ माधवोचितम ९ कालम् १० कटफलम ११ मरिचम १२ । अस्य गुणा । कटुत्वम । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम । वक्त्रजाड्यहरत्वम् । दीपनत्वम । मान्द्यत्वम । रुचिकारित्वम । कफवातरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥
("कक्कोलक लघु तीक्ष्ण तिक्तमुष्ण कटुप्रकम ।
नवद्दष्यापक्व वक्त्रदौर्गन्ध्यनाशनम" ॥
इति सुश्रुत ॥)

कक्ख हासे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर-अक-सेट ।) कोपथ । कक्खति । इति दुर्गादास ॥

कक्खट, त्रि, (कक्खति हसति य ॥ प्रफुल्लमुखो जन । इति शब्दार्थ । अन्यस्तु स्वार्थ । कक्ख ग्रटन । अथवा कक्ख प्रसन्नभाव अटति अवैति कर्गान्तरवृत्तित्वात कक्ख + अट + अच । यदा काठिण्य वर्तते तदा कक्खति हस्या प्रकाशयति वर्णान । सन्तापार्थ ।) कठिन । इत्यमर ॥

कक्खटपत्रक, पु (कक्खटानि प्रकाशान्वितानि पत्राणि यस्य । कप ।) वृक्षविशेष । पाट इति भाषा । तत्पर्य्याय । पट्ट २ वाणशाल ३ शाणि ४ चिम ५ । इति शब्दमाला ॥

कक्खटी स्त्री, (कक्खति भूकर्षणेन प्रकाशयति वर्णान । अचाद्यन्तश्च शकादिभ्योऽटन गौरादित्वात ङीष ।) खटिका । खडी इति भाषा । तत्पर्य्याय । वर्णलेखा २ कठिनी ३ खटी ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कक्ष, प (कषतीति । कष हिंसायाम "वृतवदि हनिकमिकषिभ्य स" । उणा ३ । ६२ । इति स ।) बाहुमूलम । इत्यमर । २ । ६ । ७९ ॥ काक वगल इति च भाषा ॥
(यथा, महाभारते ४ । ६ । १ ।
"वदर्य्यरूपान प्रतिगृह्य काञ्चना
ननान स कक्षे परिरभ्य वाससा" ॥)
तृणम । वीरुत । इत्यमर ॥ ३ । ३ । २१८ ।
(यथा, मनु ७ । ११० ।
"यथोद्धरति निद्धाता कक्ष धान्यञ्च रक्षति" ॥
"यथा क्षेत्रे धान्यतृणादिकयो सहोत्पन्नयोरपि धान्यानि नवकर्त्ता रक्षति तृणादिकञ्चोद्धरति" । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट ॥) शुष्कतृणम । इति धरणी ॥ (यथा, माघ । २ । ४२ ।
' प्रक्षिप्योदर्च्चिष कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम" ॥)
कच्छ । (यथा महाभारते । १ । वारणावतगमने । १४६ । २२ ॥
"कक्षघ्न शिशिरघ्नस्य महाकक्षे विलौकस ।
न दहेदिति चात्मान यो रक्षति स जीवति" ॥
विलौकसो महाकक्षे दहतश्छे इत्यर्थ ॥) शुष्कवनम । पापम । इति हेमचन्द्र ॥ अरण्यम् । इति रुद्र ॥ (यथा महाभारते १ । खाण्डवदहन - पर्व्वणि । २३१ । ३ ।
' अयमग्निर्दहन कक्षमित आयाति भीषण " ॥)
भित्ति । पार्श्व । इति भरतद्दताजय ॥
(यथा, रामायणे । ५ । ५ । २५ ।
"तस्य वारसिहस्य भ्रममाणस्य सागरम ।
कक्षान्तरगतो वायुर्जीमूत इव गर्ज्जति" ॥)

कक्षरुहा, स्त्री, (कक्षे कच्छे जलप्राये रोहति इति । कक्ष + रुह + क । अस्या अनूपजातत्वात तथा त्वम ।) नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्ट ॥

कक्षा, स्त्री, (कष हिंसायां+स टाप च) [illegible] रज्जु। काञ्ची। गेहप्रकोष्ठ। (यथा, भागवते ३।१५।२७।
"तस्मिन्नतीत्य मुनयः षडसज्जमाना
कक्षाः समानवयसावथ सप्तमायाम्"॥)
भित्ति। साम्यम्। रथभाग। अन्तरीयपश्चिमाञ्चलम्। परिधानवस्त्रस्य पृष्ठतो निक्षिताञ्चलम्। उदग्राहिणी। इति हेमचन्द्र॥ (काछा कोंचा अ[illegible]चल इत्यादि भाषा॥ यथाह योगियाज्ञवल्क्य।
'परिधानाद् वहिः कक्षा निबद्धा ह्यासुरी [illegible]'॥)
"वामे पृष्ठे तथा नाभौ कक्षात्रयमुदाहृतम्।
एभिः कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः"॥
इति स्मृति॥
स्पर्द्धापदम्। इति मेदि॥ बन्धः॥ कक्षा। हस्तिमध्यदेशबन्धनरज्जु। इत्यमरटीकाया भरत॥ क्षुद्ररोगविशेष। तस्य लक्षण यथा,—
'बाहुपार्श्वांसकक्षेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम्।
पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामित्यभिनिर्दिशेत्'॥
इति माधवकर॥ तच्चिकित्सा यथा,—
"कक्षाञ्च गन्धनामीञ्च विकिरति चिकित्सकः।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया पूर्वमुक्तया"॥
इति भावप्रकाश॥

कक्षापट, पु, (कक्षाकार हस्तिरज्जुतुल्य पट। [illegible]स्तम्।) कौपीनम्। इति हलायुध॥ (कक्षाया गृहप्रकोष्ठकस्य पट इति विग्रहे गृहभित्तिस्थ पट॥)

कक्षावान्, [त्] पु, (कक्षा सर्व्ववस्तूनि [illegible] विद्यते यस्य। कक्षा+मतुप मस्य व।) [illegible] विशेष। इति हेमचन्द्र॥

कक्षावेक्षक पु, (कक्षाया अवेक्षक यद्वा कक्षा वनोपवनादिक [illegible]न्त पुर वा पवेक्षते इति। अव+ईक्ष+ण्वुल्।) शुद्धान्तपाल। उद्यानपाल। रङ्गाजीव। कवि। पिडग। द्रष्टा। इति मेदिनी॥

[illegible]क्षोत्था, स्त्री, (कक्षात् जलप्रायदेशात् उत्तिष्ठति जायते या। कक्ष+उत+स्था+क टाप च।) भद्रमुस्ता। इति राजनिर्घण्ट॥

[illegible]क्ष्य, स्त्री (कक्षायै साम्याय भवम्। कक्षा+यत्।) स्वर्णिकास्थकटोरा। इति मिताक्षरा। [illegible] बाटी इति भाषा॥ (त्रि, कक्षपूरक। यथा, ऋग्वेदे ५।४४।११।
"श्येन आसामदितिः कक्ष्यो मदो
विश्ववारस्य यजतस्य मायिनः"॥)

कक्ष्या, स्त्री, (कक्षे भवा। कक्ष+शरीरावयवात् +यत् टाप् च।) कक्षरज्जु। काछदडी इति ख्याता। चर्म्मरज्जु। इत्यन्ये। इति भरत॥ गजमध्यबन्धनचर्म्मरज्जु। इति सारसुन्दरी॥ तत्पर्य्याय। चूषा २ वरत्रा ३। इत्यमर॥२।८।४२॥ दूषा ४ दृष्या ५ दूष्या ६ कक्षा ७। इति तट्टीका। हर्म्म्यादिप्रकोष्ठ [illegible] राजगृहादेर्वेष्टनावच्छिन्नो देश। (महल इति भाषा। यथा रामायणे। २। [illegible]२०।११।
"प्रविश्य प्रथमां कक्ष्यां द्वितीयायां ददर्श [illegible]।
[illegible]"॥)
काञ्ची। इत्यमर॥ [illegible]।२।१५[illegible]। [illegible] इति [illegible]॥ (यथा, [illegible] ७।[illegible]।
[illegible] पूर्व्व [illegible]
[illegible] विवेश'॥)
साम्यम्। [illegible]। [illegible]तिका। [illegible] [illegible]। [illegible]॥ गुञ्जा। इति शब्दरत्नावली॥

क[illegible], [illegible]। [illegible]॥ ([illegible] पृषोदरादि [illegible] बोपदेव। पाणिनीयमत [illegible] [illegible] स्यात्।) [illegible] इति [illegible]॥

कक्ष्या, स्त्री, ([illegible] प्रकाशते [illegible]। [illegible]+यत+स्त्रियां टाप्।) कक्षा। हर्म्म्यादिप्रकोष्ठ। इति शब्दरत्नावली॥

क[illegible] [illegible]। [illegible]। इति [illegible]॥ ([illegible] बोपदेव। [illegible] इति पाणिनि। [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] गच्छती[illegible]। इति दुर्गादास॥

कङ्क, पु, (कङ्कते उद्गच्छति इति। ककि गतौ। कक। अच+इदित्वात् नुम्।) पक्षिविशेष। कांक इति भाषा। तत्पर्य्याय। लोहपृष्ठ २। इत्यमर २।५।१६॥ [illegible]वदन [illegible] ४ रण[illegible] [illegible] ५ [illegible] ७। इति राजनिर्घण्ट॥ अरिष्ट ८ [illegible]पुष्ट ९ [illegible] लोहपृष्ठक ११। [illegible] इति जटाधर॥ दीर्घपाद १२ दीर्घपात १३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा भागवते ३।१[illegible]।२३।
"कङ्कगृध्रवटश्येनभासभल्लूकबर्हिणाः"।) यम। क्षत्रिय। इति मेदिनी॥ युधिष्ठिरराज। इति त्रिकाण्डशेष॥ (यथा, महाभारते। ४।६।१४।
"प्रदत्तान्तमे [illegible]
कङ्को यथाक्ष विषयं प्रमुक्तया"॥
शाल्मलिद्वीपान्तर्गतसप्तमवर्षपर्व्वत। तद्विवरण विष्णुपुराणे २ अंशे ४ अध्याये द्रष्टव्यम्। क्षत्रिय। इति शब्दमाला॥ कंसासुरभ्राता। स तु उग्रसेनपुत्र। (यथा, भागवते ९।२४।२४।
"कंस सुनामा न्यग्रोध कङ्क शङ्कु सुहूस्तथा'॥)
महाराजचूत। इति राजनिर्घण्ट॥

कङ्कट, पु, (क देहं कटति आवृणोतीति। क+कट +अच्। अथवा ककि लौल्ये इति कङ्कत स्थानेन नाशता याति अचिरस्थायित्वात् ककि+अटन्।) (कवच। इत्युणादिकोष॥ प्रतिसरत्तेनामरस्य॥ (यथा, रघु।७।५९। "सर्व्वायुधैः कङ्कटभेदि भिन्न"॥)

कङ्कटक, पु, (कङ्कट+स्वार्थे कन्।) सन्नाह। इत्यमर।२।८।६४। सांजोया इति भाषा॥

कङ्कण स्त्री, (क शुभं कणतीति। क+कण शब्दे+ कर्त्तरि अच् पृषोदरादित्वात् णत्वम्।) [illegible]स्थानाद्धस्ताभरणम्। तत्पर्य्याय। [illegible]। इत्यमर॥ [illegible] २।[illegible]।१०॥ [illegible] ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, भागवते ८।१६।३।
'[illegible] [illegible]
[illegible]"॥)
[illegible]। [illegible]। [illegible]। इति [illegible]॥

कङ्कणी स्त्री (कङ्क गतौ घञ् [illegible] तास्मिन् [illegible] [illegible] शब्दे [illegible] गौरादित्वात् ङीष। पाक [illegible] साधु। यद्वा क सुखं कणति इति [illegible], पचाद्यच।) [illegible]। [illegible]घण्टिका। इत्यमरटीकाया भरत॥

[illegible], स्त्री (च[illegible] पुन पुन [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] 'च[illegible] च' ॥ ४।१५। [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible]।) [illegible]। [illegible] सिद्धान्तकौमुद्या [illegible]॥

क[illegible], [illegible], (क[illegible] [illegible] प्राप्नोति। ककि गतौ+[illegible]।) [illegible]। [illegible]मरटीकाया भरत॥ चिरुणी इति ख्यातम्॥

कङ्कत, पु, (कङ्कत भूमिं भित्त्वा उद्गच्छति झटिति [illegible] गच्छति वा। ककि गतौ इति धातो अतच्।) वृक्ष। इत्युणादिकोष॥ (क[illegible] कङ्कती। चिरुणीइति भाषा। यथा, अथर्व्ववेद १४।२।६८। '[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]॥ [illegible] [illegible]। यथा, ऋग्वेद १।१९१।१। [illegible] [illegible]'॥)

[illegible], स्त्री (क[illegible] [illegible] गच्छतीति। [illegible] [illegible]। [illegible] डीष [illegible] [illegible] इति [illegible]। यद्वा कस्य शिरसो [illegible]। [illegible] सन्धि। कङ्के [illegible] [illegible]। [illegible] इत्य टाप च।) केशप्रसाधनार्थं काष्ठादिनिर्म्मितद्रव्यम्। चिरुणी काकुइ इत्यादि भाषा। तत्पर्य्याय। प्रसाधनी २। इत्यमर।२। १८॥ कङ्कती ३ कङ्कतम् ४ प्रसाधाम ५। इति तट्टीका। केशमार्जनम् ६। इति जटाधर॥ फणी ७ फणिका ८ फणि ९। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणा। बलोजन्तुमलकण्डूशिरोरोगनाशित्वम्। कान्तिकेशवृद्धिकेशप्रसन्नताकारित्वञ्च। इति राजवल्लभ। नागबला। इति वैद्यकम्॥

कङ्कती, स्त्री, (कङ्कते शिरोरुह प्राप्नोति। ककि गतौ+बाहुलकादतच् गौरादित्वात् ङीष्।) कङ्कतिका। इत्यमरटीकाया भरत॥

कङ्कत्रोट, पु, (कङ्कात् पक्षिविशेषात् आत्मानं त्राति। कङ्क+त्रा+अटन् पृषोदरादित्वात् साधु। यद्वा कङ्कवत् त्रोटयति कङ्क+त्रुट्+णिच्+कर्त्तर्य्यच्।) मत्स्यविशेष। कॉकिला इति भाषा। तत्पर्य्याय। [illegible] २। इति त्रिकाण्डशेष॥

कङ्कत्रोटि, पु, (कङ्कस्य त्रोटिरिव त्रोटिर्मुखंयस्य।) मत्स्यविशेष। [illegible] इति भाषा। तत्पर्य्याय। [illegible] २। इति गदाधर॥

कङ्कपत्त्र, पु, (कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्त्रमिव पत्त्रं पक्षो यस्य ।) बाणविशेषः । इति हलायुधः ॥ (यथा, रामायणे ६ । २८ । ४ ।
"विव्यधुर्घोररूपास्ते कङ्कपत्त्रैरजिह्मगैः" ॥
कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्त्रम् । यथा,
"नखप्रभाभूषितकङ्कपत्त्रे" ॥ रघुः २ । ३१ ॥)

कङ्कमाला, स्त्री, (कङ्कं चापल्यं करचापल्यं मलते धारयति । ककि चापल्ये + अच् । कङ्क + मल धृतौ । मलधातौ उपपदे कर्म्मण्यण् टाप् च ।) करतालीवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कङ्कमुख, पु, (कङ्कस्य मुखमिव मुखं यस्य ।) सन्दंशः । इति हेमचन्द्रः ॥ साँडाशि इति भाषा । (क्ली, शल्योद्धरणार्थं यन्त्रभेदः । स तु अस्थिविनष्टशल्योद्धरणायमुपदिश्यते ॥) अस्य प्रशंसा यथा,
'निर्व्वर्त्तते साध्ववगाहते च
शल्यं प्रगृह्योद्धरते च यस्मात् ।
यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं
स्थानेषु सर्व्वेष्वधिकारि चैव' ॥ सुश्रुतः ॥
(त्रि, यथा रामायणे ६ । ७९ । ६९ ॥
"याश्च सिंहमुखान् बाणान् काककङ्कमुखानपि" ॥)

कङ्कर, क्ली, (कं जलं कीर्य्यतेऽत्र । क + कॄ आधारे अप् ।) तक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कङ्कर, त्रि, (कं सुखं किरति क्षिपतीति । क + कॄ + अच् ।) कुत्सितम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कङ्करोल, पु, (कङ्क इव लोलं यस्य ।) निकोचकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काकरोल इति ख्याता लता च ॥

कङ्कलोड्य, क्ली, (कङ्क इव लोड्यते आलोड्यते । इति कङ्क + लोड् + ण्यत् ।) अङ्कलोड्यम् । चटिचिता चिञ्चोडमूल इति च भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । अजीर्णकारित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति कश्चिद्राजवल्लभः ॥

कङ्कशत्रु, पु, (कङ्कस्य शत्रुः । एतन्निर्य्यासस्य कङ्कनाशकत्वमाहुः अतः अस्य तथात्वम् ।) पृश्निपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कङ्कशाय, पु, (कङ्क इव शेते । शीङ् + ण ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥

कङ्का, स्त्री, (कङ्कते चापल्यं गच्छति या पित्रादरवशात् । ककि + अच् ।) उग्रसेनराजकन्या । सा तु वसुदेवानुजपत्नी । (यथा, श्रीभागवते । ९ । २४ । २५ ।
"कंसा कंसवती कङ्का शूरभू राष्ट्रपालिका ।
उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः" ॥)
गोशीर्षचन्दनम् । तद्यथा ।
"गोशीर्षं चन्दनं कृष्णवर्णमुत्पलगन्धिकम् ।
कङ्का" इत्यादि शब्दमाला ॥

कङ्काल, पु, (कं सुखं शिरो वा कालयति क्षिपतीति क + कालि + अच् ।) शरीरास्थि । इत्यमरः । २ । ६ । ६९ ॥ समुदितशरीरास्थिसंघातः त्वङ्मांसरहितः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । करङ्कः २ अस्थिपञ्जरः ३ । इति वैद्यकम् ॥ (यथा, सुन्दोपसुन्दोपाख्याने २ । २४ । "अस्थिकङ्कालसङ्कीर्णा भूरभूत्" ॥)

कङ्कालमाली, [न्] पु, (कङ्कालानां माला अस्ति अस्य व्रीह्यादित्वादिनिः ।) महादेवः । इति शब्दरत्नावली ॥

कङ्कु, पु, (कङ्कते औद्धत्यं लौल्यं वा प्राप्नोतीति । ककि गतौ + उन् ।) उग्रसेनपुत्त्रः । स तु कंसासुरभ्राता । (यथा, श्रीभागवते ९ । २४ । २४ ॥
('कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः कः सुहूस्तथा' ॥)
क्वचित् शङ्कुरितिपाठः ।) कङ्कुष्ठम् । इति द्विरूपकोषः ॥

कङ्कुष्ठ, क्ली (कङ्कः पर्व्वतविशेषः तस्य समीपे तिष्ठति । कङ्क + स्था + क + षत्वम् ।) पर्व्वतीयमृत्तिकाविशेषः । तत्पर्य्यायः । कालकुष्ठम् २ विरङ्गम् ३ रङ्गदायकम् ४ रेचकम् ५ पुलकम् ६ शोधकम् ७ कालपालकम् ८ । तद्द्विधा रजताभं स्वर्णाभञ्च । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातव्रणशूलनाशित्वम् । रेचकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
'पीतप्रभं गुरु स्निग्धं श्रेष्ठं कङ्कुष्ठमादिमम् ।
श्यामं पीतं लघु त्यक्तसत्त्वं नेष्टं हि रेणुकम्' ॥
(इदञ्च हिमालयशिखरे जायते । यदुक्तम् —
'हिमवत्पादशिखरे कङ्कुष्ठमुपजायते ।
तत्रैकं नालिकाख्यं स्यात्तदन्यद्रेणुकं स्मृतम्' ॥
'कङ्कुष्ठं रेचनं तिक्तं कटूष्णं वर्णकारकम् ।
कृमिशोथोदराध्मानगुल्मानाहकफापहम्' ॥)

कङ्केर, पु, (कङ्कते मत्तत्वाय लौल्यं गच्छति । ककि + एरक् ।) काकविशेषः । तत्पर्य्यायः । द्वारबलिभुक् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कङ्केलि, पु, (कं सुखं तस्मै केलिर्यत्र ।) अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्केल्ल, पु, (ककि + एल्लप्रत्ययः ।) वास्तूकम् । इति शब्दमाला ॥

कङ्केल्लि, पु, (कङ्क + बाहुलकात् गलि पृषोदरादित्वात् लश्च ।) अशोकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कङ्ख, क्ली, (कं सुखं खलत्यनेन । खल + बाहुलकात् ड ।) भोगः । इति शब्दमाला ॥ (क + ख । ब्रह्म । यथा छान्दोग्योपनिषदि ४ । १० । ५ ।
"प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कञ्च तु खञ्च न विजानामीति ते होचुर्यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति प्राणञ्च हास्मै तदाकाशञ्चोचुः" ॥)

कङ्गु, स्त्री, (कं सुखं अङ्गति अङ्गयति वा अगि गतौ + ण्यन्तादस्मात् मृगय्वादित्वात् कुः शकन्ध्वादित्वात् अकारस्य लोपश्च ।) पीततण्डुला । काङ्गनि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रियङ्गुः २ । इत्यमरः ॥ २ । ९ । २ । कङ्गूः ३ प्रियङ्गूः ४ । इति तट्टीका ॥ (तथाचोक्तम् ।
"स्त्रियां कङ्गुप्रियङ्गू द्वे कृष्णारक्तासितास्तथा ।
पीता चतुर्व्विधा कङ्गुस्तासां पीता वरा स्मृता" ॥)

कङ्गुका, स्त्री, (कं सुखं अङ्गयति प्रापयति ज्ञापयति वा । अगि गतौ ण्यन्तात् मृगय्वादित्वात् कुः इदित्वात् नुम् शकन्ध्वादित्वात् अलोपे सन्धिः । स्वार्थे कन् ततष्टाप् ।) कङ्गुः । अस्य गुणाः । धातुशोषणत्वम् । पित्तश्लेष्मनाशित्वम् । रूक्षत्वम् । वायुवर्द्धकत्वम् । पुष्टिकारित्वम् । गुरुत्वम् । भग्नसन्धानकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कङ्गनी, स्त्री, (कम्वा नीयते कङ्गुशब्देन ज्ञायते इत्यर्थः । कङ्ग + नी + बाहुलकात् कर्म्मणि डः । गौरादित्वात् ङीष् ।) धान्यविशेषः । काङ्गनि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रियङ्गुः २ कङ्गुः ३ चीनकः ४ पीततण्डुलः ५ अत्यन्तसुकुमारः ६ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । रुचिकारित्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । शीतलत्वम् । वातकारित्वम् । पित्तदाहनाशित्वम् । रूक्षत्वम् । भग्नास्थिबन्धकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्गुनीपत्त्रा, स्त्री, (कङ्गुन्याः पत्त्रमिव पत्त्रमस्याः ।) पण्यान्धाढ्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्गुल, पु, (कङ्गु लाति गृह्णाति अनेन कङ्ग + ला + बाहुलकात् घञर्थे करणे कः ।) पाणिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कच रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक-सेट् ।) कचति । रव शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

कच इ बन्धे । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-बन्धे सक-दीप्तौ अक-इदित्-सेट् ।) इ कञ्चति । इति दुर्गादासः ॥

कच ङ बन्धे । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-बन्धे सक-दीप्तौ अक-सेट् ।) ङ कचते । कचते । लिट् दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

कच, पु, (कचते शोभते शिरसीति । कच् + पचाद्यच् । कच्यते बध्यते इति कच बन्धे + कर्म्मणि अप् वा ।) केशः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ९५ ॥ (यथा, महाभारते १ । १२८ । १९ ॥)
"कचेषु च निगृह्यैतान् विनिहत्य बलाद्बली ।
चकर्ष क्रोशतो भूमौ घृष्टजानुशिरोंसकान्" ॥)
बृहस्पतिपुत्त्रः । (कचते दीप्यते तपस्तेजसेति कच + दीप्तौ + पचाद्यच् । पुरा किल सुरासुरसंग्रामे असुरान् यावद्देवा निजघ्नुस्तांस्तानसुरगुरुरुशना सञ्जीवनीविद्यया पुनर्जीवयामास । सुरगुरुर्वृहस्पतिः पुनस्तद्विद्यानभिज्ञतया सुरान् रणनिहतान् जीवयितुं न शशाक । तद्दर्शनभीता देवा गुरुपुत्त्रं कचमुपागम्य अर्थाभिर्वाग्भिः सन्तोष्य तं सञ्जीवनीलाभाय शुक्रसकाशं प्रेरयामासुः । कचोऽपि सुरकार्य्यसिद्धये गुरुत्वेनाङ्गीकृत्य नितरां भक्त्या परिचर्य्यया च काव्यं परितोषयन् ब्रह्मचर्य्यमालम्ब्याधीतवान् । क्रूरप्रकृतयो दैत्याः खलु कचाभिसन्धिं विज्ञाय तं वारद्वयं निहत्यापि यदा पूर्णकामा नासन् तदा भूयोऽपि तन्मांसादिकं लवशः कृत्वा शुक्रमेव सुरयासह भोजयामासुः शुक्रस्तु स्वदुहितुर्देवयान्याः सस्नेहनिर्ब्बन्धातिशयेन स्वोदरगतं कचं सञ्जीवनीविद्यां प्रदायाजीवयत् । ततः प्राप्तजीवः कृतार्थश्च कचोऽतीवहृष्टचित्तया देवयान्या पतित्वेन अनुरुद्धोऽपि सम्बन्धानुरोधात् नैव स्वीचकार । सुतरां क्रोधपरतन्त्रया तया निष्फलविद्यो भवेत्यभि-

शप्तस्तोऽपि त्वमपि क्षत्त्रियभार्य्या भविष्यसीति शप्ता देवयानी ॥ एतद्विवरणं सविस्तरं महाभारतीयसम्भवपर्व्वणि १ । ७६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥) बन्धः । शुष्कव्रणः । इति मेदिनी ॥ मेघः । इति शब्दमाला ॥

कचङ्गन, क्ली, (कचस्य जनकोलाहलरवस्य अङ्गनम् । शकन्ध्वादित्वात् सन्धिः ।) विक्रयस्थानम् । तत्पर्य्यायः । निम्मुट २ मण्डाजिरम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कचङ्गल, पु, (कच्यते बध्यते वेलया अथवा कचते आत्मानं वेलाभूमिं न लङ्घयतीति यावत् बाहुलकात् अङ्गलच् ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कचप, क्ली, (कचते शोभते । "उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन्" इति उणा । ३ । १४२ । कच + कपन् ।) तृणम् । शाकपत्त्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

कचपक्ष, पु, (कचानां केशानां पक्षः समूहः ।) केशसमूहः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ९८ ॥

कचपाश, पु, (कचानां केशानां पाशः । समूहः ।) केशसमूहः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ९८ ॥

कचमाल पु, (कचं कचवत् वर्णं मलते धारयतीति । कच + मल् + कर्म्मण्यण् ।) धूमः । इति हारावली ॥ खतमाल इति च पाठः ॥

कचरिपुफला, स्त्री, (कचस्य रिपुः फलमस्याः ।) शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कचहस्त, पु, (कचानां हस्तः समूहः ।) केशसमूहः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ९८ ॥

कचा, स्त्री, (कच्यते बध्यते लोहशृङ्खलादिभिरिति यद्वा कचते शोभते राजयन्त्रे इति ।) कच + अच् + टाप् ।) हस्तिनी इति मेदिनी ॥ शोभा । इति शब्दरत्नावली ॥

कचाकु, त्रि, (कच इव अकति वक्रं गच्छति । अक + उन् ।) दुराधर्षः । दुःशीलः । इति मेदिनी ॥

कचाकु, पु, (कच इव कचनिर्म्मितवेणीवत् अकति कौटिल्यं यथा तथा गच्छतीति अक + उन् ।) सर्पः । इति मेदिनी ॥

कचाटुर, पु, (कचवदटति मेघवत् शून्ये विहरतीति । कच + अट् + उरच् ।) पक्षिविशेषः । डाक् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शितिकण्ठः २ दात्यूहः ३ काकमद्गुः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कचामोद, क्ली, (कचं आमोदयतीति आ मुद णिच् अच् ।) बालकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ बाला इति भाषा ।

कचु, स्त्री, (कचते शोभते । कच + उन् ।) कची । स्वनामख्यातगुल्मः । इति पुराणम् ॥ मूलशाकविशेषः । यथा,—

'कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा माणकं कचुः ।
बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्त्रिका" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वे दुर्गोत्सवतत्त्वम् ॥

कचट, क्ली, (कु कुत्सितं चटतीति । चट + अच् । बाहुलकात् को कत् । कुत्सितम् ।) जलपिप्पली । इति वैद्यकम् ॥

कच्चर, त्रि, (कु कुत्सितं चरतीति । कु + चर + अच् को कदादेशः । अथवा चरेट ।) मलिनम् । इत्यमरः ॥ ३।१।५५ । कुत्सितम् । इति मेदिनी ॥

कच्चर, क्ली, (कु कुत्सितं चय्यते आचय्यते यत् यद्वा को जलेन चय्यते व्यवक्रियते यत् पृषोदरादित्वात् चकारस्य द्वित्वम् ।) तक्रम् । इति मेदिनी ॥

कच्चित, अ, (कच्च चिच्च अनयोः समाहारः । को कदादेशः । अथवा काम्यते इति कम् चीयते निश्चीयते यस्मात् । कम + णिच् । चि + क्विप् ततः पृषोदरादित्वात् मस्य दकारत्वम् ।) कामप्रवेदनम् । इष्टपरिप्रश्नः । इत्यमरः । ३ । ४ । १ । यथा, 'कच्चित् जीवति मे तात" ॥ (तथा, रघु । ५।५। "आधारते न व्ययमन्तराये

कच्चिन्महर्षे स्त्रिविधं तपस्तत्" ॥)

कच्छ, पु, (केन जलेन छृणाति दीप्यते छाद्यते वा, उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः छृद वा अयेष्वपि इति ड । कं जलं छ्यति परिच्छिनत्ति इति वा, छो छेदने + आतोऽनुपसर्गे क" । ३।२।३। इति क ।) अनूपप्रायस्थानम् । इत्यमरः । २।१।१ । काछाड इति भाषा । (यथा, किराते १२ । ५४ ।

"कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेना
मन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्य्यैः" ॥)

सिन्धूनां सरसाञ्च प्रान्तभागः । इति भरतः ॥ जलाश्रयप्रान्तदेशः । इति रमानाथः । नदीपर्व्वतादिसमीपम् । इति साङ्गः ॥ (यथा महाभारते । १ सम्भवपर्व्वणि शाकुन्तले ७ । १९ ।
"नदीकच्छोद्भवं कान्तमुच्छ्रितध्वजसन्निभम्" ॥)
तुन्नवृक्षः । इत्यमरः । २।४।१२८ तुद इति भाषा । परिधानाञ्चलम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ काछा कोचा कडसी इतिभाषा । शेषस्य पर्य्यायः । कक्षा २ कच्छा ३ कच्छोटिका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ कच्छटिका ५ कच्छाटिका ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ नौकाङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (देशविशेषः । यथोक्तञ्च ।
"गणेश्वरात् पूर्व्वभागे समुद्रादुत्तरे शिवे ।
कच्छदेशः समाख्यातस्तन्त्रे श्रीशक्तिसङ्गमे" ॥)

कच्छ, त्रि, (केन जलेन छृणाति दीप्यते इति । छृद + बाहुलकात् ड ।) जलप्रान्तः । इति नानार्थे अमरः ॥

कच्छटिका, स्त्री, (कच्छं कच्छस्थलं अटति प्राप्नोति शकन्ध्वादित्वात् अलोपे सन्धिः । अट् अच् संज्ञायां कन् अत इत्वं च । यद्वा कच्छेन पश्चाद्भागस्थवस्त्राञ्चलविशेषेण अट्यते प्राप्यते ज्ञायते वा अट् कर्म्मणि अप् । ततः कन् इत्वं च ।) कच्छः । इति शब्दरत्नावली । काछा इति भाषा ॥

कच्छप, पु, (कच्छं आत्मनो मुखसम्पुटं पाति स हि किञ्चिद्दृष्ट्वा शरीरे एव मुखसम्पुटं प्रवेशयति सम्पुटे हि कच्छशब्दः प्रसिद्धः । यद्वा कच्छे अनूपदेशे पाति आत्मानं रक्षतीति । कच्छ + पा + कर्त्तरि ड ।) स्वनामख्यातजलजन्तुः । काछिम इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कूर्म्मः २ कमठः ३ । इत्यमरः ॥ १ । १० । २१ । गूढाङ्गः ४ धरणीधरः ५ कच्छेष्टः ६ पल्वलावासः ७ जीवितपक्षकः ८ । पञ्चगुप्तः ९ क्रोडाङ्गः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ पञ्चनखः ११ गुह्यः १२ पीवरः १३ जलगुल्मः १४ । इति जटाधरः । अस्य मांसगुणाः ।

वातहरत्वम् । [illegible] । [illegible]त्वम् । बलाढ्यत्वम् । [illegible]स्मृतिकारित्वम् । पथ्यत्वम् । शोषनाशित्वञ्च । तस्य चर्म्म पित्तनाशकम् । [illegible] वाजीकरञ्च ॥ (अवतारविशेषः । यथा भागवते ८ । ७ । १ ।

'सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्य्यवेपितं
परिभ्रमन्तं गिरिमङ्ग पृष्ठतः ।
बिभ्रत्तदावर्त्तनमादिकच्छपो
मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः' ॥)

नन्दीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । कुबेरस्य निधिविशेषः । मल्लस्य बन्धविशेषः । [illegible] ॥ मदिरायन्त्रविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ऋषिविशेषः । स तु विश्वामित्रपुत्त्रः ॥ यथा [illegible] २० । ४० । ५ ॥

"विश्वामित्रस्य पुत्त्रास्तु [illegible] ।
विख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि [illegible] ॥
देवश्रवाः कतिश्चैव यस्मात् कात्यायनाः स्मृताः ।
शालावत्या हिरण्याक्षो [illegible] ॥
साङ्कृतिर्गालवश्चैव मुद्गलश्चेति विश्रुताः ।
मधुच्छन्दादयश्चैव देवलश्च तथाष्टकः ॥
कच्छपः पूरितश्चैव विश्वामित्रस्य वै सुताः ।
तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां [illegible] ॥"
नागविशेषः । यथा महाभारते १ । १२३ । ६८ ।
"कर्क्कोटकोऽथ सर्पश्च [illegible] भुजङ्गमः ।
कच्छपश्चाथ कुण्डश्च [illegible] ॥)

कच्छपिका, स्त्री (कच्छेन पातीति कच्छ + पा + ड + स्वार्थे कन् । अत इत्वं टाप् च । [illegible] वाताभ्यां जातानि कच्छपः [illegible] स्थानानि उन्नतानि यस्या [illegible] टापि इत्वं च ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
"ग्रथिताः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छपोन्नताः ।
कफानिलाभ्यां पिडका ज्ञेया कच्छपिका बुधैः' ॥
प्रमेहोपेक्षया जातदशपिडकान्तर्गतपिडकाविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
"सदाहा कूर्म्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः" ।
इति सुश्रुतः ॥
("अवगाढार्त्तिनिस्तोदा महावास्तुपरिग्रहा ।
श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठाभा पिडका कच्छपी मता ॥
इति चरकः ॥ चिकित्सा तु कच्छपीशब्दे द्रष्टव्या ॥)

कच्छपी, स्त्री, (कच्छं कच्छेन वा पाति । पा + सुपीति क । ३ । २ । ४ । अथवा कच्छेन पिबति । अत्र तु गापोष्टक न पिबते सुरासीध्वोरिति वचनात् जातेरिति ङीष् । ४ । १ । ६३ ।) कूर्म्मी । तत्पर्य्यायः । डलि २ दुलि ३ कमठी ४ । वीणाविशेषः । सा तु सरस्वतीवीणा । इत्यमरः ॥ १।३।१३१ । क्षुद्ररोगविशेषः । इति मेदिनी । कच्छपिकारोगः । तच्चिकित्सा यथा,
"कच्छपीं स्वेदयेत् पूर्व्वं ततः एभिः प्रलेपयेत् ।
[illegible] ॥

ता पक्वा साधयेच्छीघ्रं भिषगग्न्यादिचिकित्सया" ॥

इति भावप्रकाशः ॥

कच्छुरुहा, स्त्री, (कच्छे रोहति या । कच्छ + रुह् + इगुपधेति क । ३ । १ । १३५ । स्त्रियां टाप् च ।) दूर्व्वा । इति जटाधरः ॥

कच्छा, स्त्री, (कत् पश्चाद्देशं छादयतीति । छद + णिच् + ड पृषोदरादित्वात् साधु । टाप् च । कचश्छाद्यतेऽनया वा ।) परिधानापराञ्चलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ चीरिका । झिल्ली पोका इति भाषा । वाराही । इति मेदिनी ॥

कच्छाटिका, स्त्री (कच्छ एव बाहुलकात् अटन तत स्वार्थे कन् टाप् च ।) कच्छटिका । इति शब्दरत्नावली ॥

कच्छु, स्त्री, (कषति देहं । कष हिंसायां + "कषच्छ चेति" १।८६। उणां ऊ कान्तादेशश्च ।) पृषोदरादित्वात् वा साधु । रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

"सूक्ष्मा बह्व्यः पिडकाः स्रावयत्य
पामेत्युक्ता कण्डूमत्यः सदाहा ।
सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रास्फिचोश्च" ॥

इति निदानम् ॥ तच्चिकित्सा यथा ।

'अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम् ।
नाशयेत् सार्षपं तैलं पामाकच्छ्वादिचर्च्चिकाम्" ॥
इति अर्कतैलम् ॥१॥

'मनःशिलालं कासीसं गन्धाश्मा सिन्धुजन्म च ।
स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी शुण्ठी कुष्ठं च मागधी ॥
लाङ्गलीरोमशं दद्रुघ्नं क्रिमिहा नलं ।
रजनी निम्बदलञ्चापि पृथक् कर्षमितं भिषक् ॥
कल्कीकृते पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम् ।
अर्कक्षीरस्नुहीदुग्धेन पृथक् पलमितेन च ॥
गोमूत्रस्याढकेनापि शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छुं दुःसाध्यमामपि ॥
पामानश्च तथा कण्डूं लग्व्याधिं विविधामयान् ।
कच्छुराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम्" ॥
कच्छुराक्षसनाम तैलम् ॥२॥ इति भावप्रकाशः ॥

("अवल्गुजं कासमर्दं चक्रमर्दं निशायुतम् ।
माणिमन्थेन तुल्यांशं मस्तुकाञ्जिकपेषितम् ।
कच्छ्रं कण्डूं जयत्युग्रां सिद्धश्चयं प्रयोगराट् ॥
कोमलं सिंहास्यदलं सनिशं सुरभिजलेन पिष्टम् ।
दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छुं विलेपनतः ।
हरिद्राकल्कसंयुक्तं गोमूत्रस्य पलद्वयम् ।
पिबेन्नरः कामचारी कच्छुपामाविनाशनम् ॥
शोथपामाश्मयहरी गुल्ममेहकफापहा ।
कच्छुपामाहरी चैव पथ्या गोमूत्रसाधिता ॥*॥
स्वरसेऽपि च दूर्व्वाया पचेत्तैलं चतुर्गुणम् ।
कच्छुविचर्चिका पामा अभ्यङ्गादेव नाशयेत्" ॥
इति दूर्व्वाद्यं तैलम् ॥*॥

"सोमराजी हरिद्रे द्वे सर्षपारग्वधं गदम् ।
करञ्जवीजैडगजं गर्भं दत्त्वा विपाचयेत् ॥
तैलं सर्षपसम्भूतं नाडीदुष्टव्रणापहम् ।
अनेनाशु प्रशाम्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु ॥
नीलिकापि दुरोषञ्च गम्भीरं वातशोणितम् ।
कण्डूकच्छूप्रशमनं कच्छुपामा विनाशनम्" ॥
इति सोमराजीतैलम् ॥ * ॥

इति चक्रपाणिकृतसंग्रहः ॥)

कच्छुघ्नी, स्त्री, (कच्छुं हन्ति या । कच्छु + हन + टक् + ङीप् ।) पटोलः । क्षुपभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कच्छुर, त्रि, (कच्छुरस्त्यस्य । "कच्छ्वा ह्रस्वत्वञ्चेति" र । ह्रस्वश्च । पा । ५ । २ । १ ७ । वार्त्तिके ।) कच्छुरोगयुक्तः । खोसरोगी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पामनः २ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ५८ पुंश्चलः । इति मेदिनी ॥

कच्छुरा, स्त्री, (कच्छुं कुष्ठरोगं राति ददातीति । आत इति कः । टाप् च । पृषोदरादित्वात् ह्रस्व पूर्व्वस्य । यद्वा कच्छूः साध्यत्वेनास्ति अस्याः ह्रस्व श्चेति केषाञ्चिन्मतम् ।) शूकशिम्बी । शटी । दुरालभा । इति मेदिनी ॥ यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शाङ्गिष्ठोच्चः । इति रत्नमाला ॥ जी वह इति भाषा ॥

कच्छू, स्त्री, (कषति हिनस्ति देहं "कषेश्छश्च" । इति ऊ । १ । ८६ । उणां ।) रोगविशेषः । खोस पाचडा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पाम २ पामा ३ विचर्चिका ४ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ५६ ॥

कच्छूमती, स्त्री, (कच्छूः साधनत्वेनास्त्यस्याः अस्त्यर्थे मतुप् ततो ङीप् ।) शूकशिम्बी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कच्छोटिका, स्त्री (कच्छ + अटन वा कन् । अत इत् टाप् च । पृषोदरादित्वात् ओकारादेशः ।) कच्छः । इति हेमचन्द्रः । काछा इति भाषा ॥

कच्छोर, क्ली, (केन शिरसा शरीरेण वा कुच्यते लिप्यते इति । क + कुर् लेपे + कर्म्मणि घञ् ।) शटी । इति रत्नमाला ॥

कच्ची, स्त्री, (कचते दीप्यते शोभते । कच उन । तत कचुशब्दात् ङीप् ।) कन्दविशेषः । कचु इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । वितुन्ना २ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । भेदकत्वम् । गुरुत्वम् । कटुत्वम् । आमवायुपित्तकारित्वम् । पिच्छिलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

("कच्ची सरा गुरुः सामवातकृत् कटुपित्तला" ॥ इति वैद्यकद्रव्यगुणे ॥) कचु इति हिन्दीभाषा ॥

"महिषासुरयज्ञेषु कच्चीरूपासि सुव्रते ।
मम विघ्नविनाशाय पूजां गृह्ण प्रसीद मे" ॥
इति शारदीयदुर्गार्च्चापद्धतिः ॥

कज, इ दहे । अक्मनि । चौरधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ कञ्जार । दग्धो जन्म । हाजो अभावे इति भावे कः । इति दुर्गादासः ॥

कज, क्ली, (के जले जायते जात वा । जन + कर्त्तरि + ड ।) कमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कज्जल, क्ली, (कु कुत्सितं जलं यस्मात् सुखमपि जलं संयोगात् स्ववर्णत्वं नयतीति यावत् यद्वा कुत्सितं ऊर्द्ध्वगं चक्षुर्मोजलं दूरीभूतं भवत्यस्मात् । को कदादेशः ।) अञ्जनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ काजल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शोचकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

("तत साकारयद्भूरि पेटीस्मिन् कुशकज्जितम् । कस्तूरिकादिसंयुक्तं कज्जलं तैलमिश्रितम्" ॥ इति कथासरित्सागरे । ४ । ४७ ॥ तथा, भागवते ६ । २ । २७ ।

"धिङ्मां विगर्हितं सद्भिर्दुष्कृतं कुलकज्जलम्" ॥)

कज्जल, पु, (कत् कुत्सितं यथा तथा जालयति आच्छादयति आतपादिकं । यद्वा कुत्सितमपि लतागुल्मादिकञ्चेति यावत् जालयति जीवयति वर्षणेनेति शेषः । कु + जल् + णिच् अच् ततो साधु ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

कज्जलध्वज, पु (कज्जलं ध्वज इव यस्य ।) दीपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कज्जलरोचक, पु क्ली, (कज्जलं रोचयति । दीपेनो द्भासयति । कज्जल + रुच् + णिच् ततोऽच् स्वार्थे कन् । ण्वुल् वा ।) दीपाधारः । पिलसुज देरको इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । कौमुदीवृक्षः २ दीपवृक्षः ३ शिखातरुः ४ दीपध्वजः ५ । इति जटाधरः ॥ ज्योतिश्चाकः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कज्जली, स्त्री, (कु कुत्सितं जलति जीवतीति । जल + टक ङीप् च को कत् । यद्वा कुत्सितं रोगयुक्तम् जालयति आरोग्यं नयति । जल + णिच् + अच् गौरादित्वात् ङीष् ह्रस्वश्च । यद्वा कज्जलमिवाचरतीति कत् + जल् + क्विप + अच ङीष् च ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । कज्जला २ अनन्ता ३ इति शब्दरत्नावली ॥ मिश्रितरसगन्धकम् । (यथा "गन्धकेन रसं प्राज्ञः सुदृढं मर्द्दयेद्भिषक् । कज्जलाभो यदा सूतो विहाय घनचापलम् ॥ दृश्यतेऽसौ तदा ज्ञेयो मूर्च्छितो रसकोविदैः । असौ रोगचयं हन्यादनुपानस्य योगतः" ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥)

कज्जल क्ली (कं ऊर्द्ध्वगतं चक्षुर्मोजलं चक्षुरोगविशेषं ज्वालयति शोषयति नाशयतीति यावत् । ज्वल + णिच + अच् साधु ।) कज्जलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कञ्चट, क्ली, (कञ्चते दीप्यते लतादामादिभिः शोभते इति भावः । कचि + अटच ।) जलजशाकविशेषः । काचडादाम इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जलभूः २ लाङ्गली ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शारदी ४ तोयपिप्पली ५ शकुलादनी ६ । इति रत्नमाला जलतण्डुलीयम् ७ । इति भावप्रकाशः ॥ तस्य गुणाः । श्लेष्मकारित्वम् । धारकत्वम् । हिमत्वम् । पित्तरक्तनाशित्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । तिक्तत्वम् । वायुहरत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

कञ्चुक, पु, (कञ्चते बध्नाति मध्यगतं मनुष्यादि जीवम् । कचि धातोरुकन् बाहुलकात् इदित्वान्नुम् । कञ्चते शोभते वा ।) कञ्चटप्रभेदः । तत्पर्य्यायः । कञ्चट २ काच ३ चक्रमर्द्द ४ अम्बष्ठ ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कह्लार, पु, (कस्य जलस्य आह्लादं तनोति । आह्लादयति प्राप्नोतीति ऋ + कर्म्मण्यण् । अथवा कं शब्दं यापयति चालयति यद्वा कं जलं धारयति निज रश्मिभिरिति शेषः । कचि + णिच् अच् । कर्म्मणि उपपदे अण् वा ।) सूर्य्यः । इति जटाधरः ॥

कञ्चिका स्त्री (कच्यते वेणौ प्रकाश्यते। कचि+ण्वुल् स्त्रियां टाप् इत्वञ्च।) वेणुशाखा। कञ्ची इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुञ्चिका २ दृष्णु ३। इति शब्दचन्द्रिका॥ स्नुद्रस्फोट। इति वैद्यकम्॥

कञ्चुक पुं, (कच्यते आपुञ्छात् सर्प्पादमुखपर्य्यन्त शुभिबो दीप्यते प्रकाश्यते शोभते वा कच्यते आवृणोति शरीरनिक्षिप्तास्त्रादिनिवारणाय। कचि +बाहुलकादुकन्।) सर्पत्वक्। सापेर खोलोस इति भाषा। तत्पर्य्यायः। निर्म्मोकः २। (यथा पञ्चतन्त्रे। १। ६६।

"भोगिन कञ्चुकाविष्टा कुटिला क्रूरचेष्टिता। सुदुष्टा मन्त्रसाध्याश्च राजानः पन्नगा इव" ॥)

भटादेर्लोहाद्यतिसन्नाहः। साजोया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वारबाणः २ बाणवारः ३। इत्यमरभरतौ॥ (यथा हि रामायणे ६।६६।२३।

"कञ्चुकोष्णीषिणस्तत्र वेत्रझर्झरपाणयः। उत्सारयन्त सहसा सन्नत्तात्परिचक्रमुः"॥)

चोलकम्। काचलि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। चोलः २ कञ्चुलिका ३ कूर्पासकः ४ अङ्गिका ५। वक्षःप्रकम्पनहोताङ्गस्थितवस्त्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथाऽमरुशतके ८९।

'सख्यः किं करवाणि यान्ति शतधा यत् कञ्चुके सन्धयः"॥)

वस्त्रम्। इत्यमरादिकोषः॥ (यथा भागवते ८।७।१५।

"देवाश्च तच्चासशिखाशुतप्रभान धूम्राम्बरस्रग्वरकञ्चुकाननान्"॥)

कञ्चुकालु पुं, (कञ्चुकोऽस्त्यस्य। कञ्चुक+आलुच्।) सर्पः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कञ्चुकी [न्] पुं, (कञ्चुकाऽस्त्यस्तीति। कञ्चुक+अस्त्यर्थे इनि।) मल्लरक्षकः। अन्तःपुराध्यक्षः। स तु वृद्धो सञ्चरन्तीनां पुरस्त्रीणां प्रेक्षकपुरुषान्तर वारणाय राज्ञा स्त्र्यागारे यो वेत्रधरो नियुक्तः। तत्पर्य्यायः। सौविदल्लः २ स्थापत्यः ३ सौविदः ४। इत्यमरः॥ २।८।८॥ (यथा रत्नावलीनाटिकायां २ अङ्के।

"नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः"॥ अस्य लक्षणमुक्तं भरतेन।

"अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः। सर्व्वकार्य्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते"॥)

यव। चणकः। सर्पः। इति राजनिर्घण्टः॥ षिड्गः। जोङ्गकद्रुमः। इति मेदिनी॥

कञ्चुकी, स्त्री, (कञ्चयति शरीरकान्त्यादिकं प्रकाशयति रोगादिकमुपशमयति वा। कञ्च णिच् बाहुलकादुकन् गौरादित्वात् ङीष् जातित्वात् कलात् ङीप् वा।) औषधिभेदः। इति मेदिनी॥ चीरीशकस्य 'इति रत्नमाला॥

कञ्चुलिका, स्त्री, (कञ्चते हृदयाद्यङ्गान्याच्छोतीति। कचि+उलच्+स्वार्थे कन् गौरादित्वात् ङीष् ह्रस्वः। टाप् च।) कञ्चुकः। स्त्रीणामङ्गरक्षिणी। इति हेमचन्द्रः॥ काञ्चुलि इति भाषा॥

(यथा अमरुशतके। २३। "स मुग्धाक्षिर्भूमिरेव कञ्चुलिकया धत्ते मनोहारिणीम्।)

कञ्ज, क्ली, (कम् नीरेदधौ जायते सागरस्यापि जलमयत्वात् तद्दति इति सूच्यते। कम् जले जातम्। जन कर्त्तरि ड।) अमृतम्। पद्मम्। इति मेदिनी॥ (यथा, भागवते। ८।६।३।

"विरिञ्चो भगवान् दृष्ट्वा सह शर्व्वेण तां तनुम्। स्वच्छामरकतश्यामां कञ्जगर्भारुणेक्षणाम्'॥)

कञ्ज, पुं, (कम् के जले शिरसि च जायते। जनेड।) ब्रह्मा। केशः। इति मेदिनी॥

कञ्जक, पुं, (कञ्जते मनुष्यवत् प्रायेणोच्चारयितु शक्नोतीति। कजि+कर्त्तरि ण्वुल्।) पक्षिविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ मयना इति भाषा॥

कञ्जज, पुं, (कञ्जात् विष्णोर्नाभिपद्मात् जातः। जन +कर्त्तरि ड।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्नावली॥

कञ्जन, पुं, (कं सुखं जनयतीति। कम्+जनि+अण्।) कन्दर्पः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पक्षिविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ मयना इति भाषा॥

कञ्जर, पुं (कं जलं जठराग्निवस्त्रसलिलं जरयति शोषयति। कम् ज्योतिः रश्मिभिराकर्षति। कजि+अरन्।) ब्रह्मा। सूर्य्यः। उदरम्। हस्ती। इत्यमरादिकोषः॥

कञ्जल पुं (कञ्जते उपदिष्टविषयं पठितुं शक्नोति। कजि+कलच्।) मदनपक्षी। इति शब्दचन्द्रिका॥ मयना इति भाषा॥

कञ्जार, पुं, (कम् जलं सुखं रसादिकं जारयति। कम्+जल जारयति शोषयति रश्मिभिः। कम् रकाग्नि वस्त्रप्रभवसलिलं जारयति योगबलेन नाशयति। कं जलं जारयति शोषयति सुखेनेतिशेषः। कम्+जृ+णिच्+अण्। यद्वा "कपिस्कन्धिभ्यां चित्" इति आगमः। ऊणा ३।१३७।) जठरम्। सूर्य्यः। विरिञ्चिः। वारणः। मुनिः। इति मेदिनी॥ (मयूरः। व्यञ्जनम्। इत्यमरादिकोषः॥ ४।१३७॥ कम् जलं सागरं जारयति शोषयति गण्डूषीकृत्य योगबलेन इति विग्रहे अगस्त्यमुनिः॥)

कञ्जिका, स्त्री, (कञ्जते तरसा भूमिं भित्त्वा उत्पद्यते। कजि+कर्त्तरि+ण्वुल्+टाप् इत्वञ्च।) ब्राह्मणयष्टिकावृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ वामनहाटी इति भाषा॥

कट गत्यां। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-सक-सेट्।) कटति। इति दुर्गादासः॥

कट इ गत्यां। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-सक-सेट्-इदित्। इ कण्ट्यते। इति दुर्गादासः॥

कट ई गत्यां। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर सक सेट्। कटति अकटीत् अकाटीत् चकाट। ई कट्टः इति दुर्गादासः॥

कट ए वृतौ। वृषि। वृतिरावरणम्। वृष वर्षणम्। (भ्वा पर सक अक च सेट्।) कटति। एदित् अकटीत् चकाट।) ए अकटीत पटो गात्रम्। कटति मेघ। इति दुर्गादासः॥

कट, पुं, (कटति मदवारि वर्षति यः। कट वर्षणे कर्त्तर्य्यच्।) हस्तिगण्डस्थलम्। "कण्डूय

पानेन कटं कदाचित् वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य"। इति रघुः। २।३७।) कटिदेश तत्पार्श्वश्च। किञ्चिदिति। इत्यमरः॥ तादृग्दरमा इत्यादि भाषा। काष्ठादिरचितरज्जु येन कुसूल निश्रयते। तृणात् गराति रति टीका सम्म॥ तृणरचितटाटो रिति मात इत्यर्थे। ति तट्टी काया भरत॥

(यथा भागवते। १।३।१८।

"चतुर्दश नारसिंहं बिभ्रद्दैत्येन्द्रमूर्जितम्। ददार करजैर्व्वक्षस्येरकां कटकृद्यथा'॥)

अतिशयः। शरः। समयः। इति मेदिनी॥ ग्रामः। इति धरणी॥ (यथा मनुः ७।२

'गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च। आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च'॥

कटेषु तृणादिनिर्म्मितेषु" इति कुल्लूकभट्टः॥)

शव। शवरथः। औषधी। श्मशानम्। इति हेमचन्द्रः॥ तन्त्रितकाष्ठम्। तक्ता इति भाषा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,—रामायणे। २। ५६।२१।

'तां निष्ठितां बद्धकटां दृष्ट्वा रामः सुदर्शनाम्। शुश्रूषमाणमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत्'॥

'बद्धकटा बद्धकवाटाम्' इति तट्टीका॥ स्वनामप्रसिद्धराक्षसः। यथा,—रामायणे।५।१२।१३।

"शुकनासस्य वक्रस्य कटस्य विकटस्य च। रक्षसो लोमहर्षस्य दंष्ट्रालस्य च काधया'॥)

कट त्रि (कटयति प्रकाशयति क्रियागितिशयम्। कट +णिच+अच्।) क्रियाकारः। इति हेमचन्द्रः॥

कटक पुं क्ली, (कटति वर्षति जलानि मेघ इति। अथवा कट्यते निश्चीयते अस्मात् निम्नशिला इति "कृञादिभ्यः सञ्ज्ञायां वुन्"। ५।३।५। उणा इति वुन्।) पर्व्वतमध्यभागः। तत्पर्य्यायः। नितम्बः २। इत्यमरः॥ ०।३।५॥ मेखला ३ इति भरतः॥ (यथा रघुः। १६।३१। "मार्गैषिणी सा कटकान्तरेषु वैन्ध्येषु सेना बहुधा विभिन्ना"॥) वलयः। चक्रम्। इत्यमरः॥ २। ६।१०७। हस्तिदन्तमण्डनम्। सामुद्रलवणम्। राजधानी। इति मेदिनी॥ नगरी। इति शब्दरत्नावली॥ सेना। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा हितोपदेशे १।१३२। "स च दिग्विजयक्रमेणागत्य चन्द्रभागानदीतीरे समावेशितकटको वर्त्तते"॥) सानु। पर्व्वतस्य समभूभागः। इति विश्वः॥

('गिरिकूटेषु दुर्गेषु नानाजनपदेषु च। जनाकीर्णेषु देशेषु कटकेषु परेषु च"॥ इति महाभारतम् ४।२४।१२।)

कटकी, [न्] पुं, (कटकोऽस्त्यस्य अस्त्यर्थे इनि।) पर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कटकोल, पुं, (कटति वर्षति स्रवति इति। कट+अच्। कटस्य निष्ठीवनरूपजलस्य कोलः घनीभावो यत्र। कुल सञ्चये अधिकरणे घञ्।) निष्ठीवनपात्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पिकदानी इति भाषा॥

("स्यादाचामनक प्रोष्ठ कटकोल पतद्ग्रह"।)

कटखादक, त्रि, (कट इत्यादिकं सर्व्वमपि खादति इत्यर्थे। कट्+खाद+ण्वुल्। सर्व्वभक्षम।) खादकम्। भक्षकम। इति मेदिनी॥

कटखादक पु, (कटस्य आवरणस्य ख मध्यस्थित च्छिद्र अस्ति। कट+ख+अद+ण्वुल्।) काच कलस। काक। जम्बूक। इति मेदिनी॥ (कट शव खादतीति व्युत्पत्त्या शवखादके त्रि।)

कटङ्कट, पु, (कट शव कटति ज्वालया आवृणोतीति। कट+कट्+बाहुलकात् खच्।) अग्नि। यथा,—
'कटङ्कटाय भीमाय नम पवनपालाय च।
अघोरघोररूपाय घोरघोरतराय च'॥
इति वह्निपुराणे अग्निस्तवनामाध्याय॥

कटङ्कटेरी, स्त्री, (कटङ्कट वह्निः सुवर्णं तत्कान्ति मितिशेष ईरयति प्रापयति आपयति वात्मान सुवर्णकान्तितुल्यपीतवर्णत्वात्। कटङ्कट+ईर गतौ+अण्। ङीप् गौरादित्वात् ङीष वा।) हरिद्रा। इति त्रिकाण्डशेष॥ दारुहरिद्रा। इति रत्नमाला॥

कटप्रू, पु, (कटे श्मशाने प्रवते। कट कटेन वा प्रवते। प्रुङ् गतौ क्विप निपातनात् दीर्घ। पा।३।२।१७।"क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वा दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च"।) उणा २।५७।) महादेव। राक्षस। विद्याधर। अक्षदेवन। इति मेदिनी। कीट। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति॥

कटभङ्ग पु, (कटाना शस्याना ओषधीनामिति यावत हस्तेन भङ्ग छेदनम। कटस्य सैन्यसङ्घस्य भङ्ग यस्मात हेतो सैन्यभङ्गस्य राजमरणहेतुत्वेव।) शस्याना हस्तच्छेद। हात दिया शस्य छंडा कुडन इत्यादि भाषा। नृपात्यय। राजविनाश। इति मेदिनी॥

कटभी, स्त्री, (कटवद् भाति। कट+भा+ड। गौरादित्वात् ङीष्।) ज्योतिष्मती लता। इत्यमर। २।४।१५॥ मया पाटकी इति भाषा। अप राजिता। वृक्षभेद। तत्पर्याय। नाभिक। २ शौण्डी ३ पाटली ४ किणिही ५ मधुरेणु ६ क्षुद्रश्यामा ७ कैडर्य ८ श्यामला ९। अस्या गुणा। कटुत्वम। उष्णत्वम। गुल्मविषाध्मानशूलदोष नाशित्वम। वातकफाजीर्णरोगशमनकारित्वम। श्वेता चैव गुणयुक्तात्वञ्च। "तत्फल तद्गुणा ज्ञेय विशेषात कफशुक्रकृत"। इति राजनिर्घण्ट॥ (यथा भावप्रकाशे।
"कटभी तु प्रमेहार्शोनाडीव्रणविषक्रिमीन।
हन्त्युष्णा कफकुष्ठघ्नी कटुरुष्णा च कीर्त्तिता"॥) वृक्षभेद। काटाशिरीष इति ख्यात। इति रत्नमाला॥

कटमालिनी, स्त्री, (कटाना किण्वाद्योषधीना माला साधनत्वेनास्ति अस्या अस्त्यर्थे इनि ततो ङीप्। मदिरामादकतायाम् किण्वाद्योषधीगणप्रभवत्वात्। "मद्यादौ किण्वप्रक्षिवत्"। इति चार्व्वाक दर्शन १ अध्याय।) मदिरा। इति शब्दमाला॥

कटम्ब, पु, (कटतीति "कुकदिकडिकटिभ्योऽम्बच"। उणा।४।८२। इति अम्बच् धातूनामनेकार्थत्वात अत्र वादनेऽपि।) वाद्यभेद। (कट्यते आव्रियते शब्दनेनेति करणे अम्बच।) बाण। इत्युणादिकोष॥

कटम्भरा, स्त्री, (कट गण्डातिशयम वृक्षानि धारयतीति। भृ+खच+टाप च।) कटुकी। इत्यमर।२।४।८५॥ कटम्भरा इति च पाठ॥

कटम्भर, पु, (कट गण्डातिशय बिभर्त्ति। भृ+धारणपोषणयो सञ्ज्ञाया भृतृवृजिधारिसहितपिदमीति खच मुम च पा ३।२।४६।) श्योनाकवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट॥ कटभीवृक्ष। इति वैद्यकम॥

कटम्भरा, स्त्री, (कट बिभर्त्ति या। भृ+खच् मुम टाप् च।) राजबला। इत्यमर।२।४।१५३॥ प्रसारणी। गन्धभादालिया इति भाषा। रोहिणी। कटकी इति भाषा। हस्तिनी। कलम्बिका। गोला। वर्षाभू। मूर्व्वा। इति मेदिनी॥

कटव्रण, पु, (कट उत्कटो व्रणो युद्धक्षतरुस्य।) भीमसेन। इति त्रिकाण्डशेष॥

कटशर्करा, स्त्री, (कट नल मिष्टरसत्वात शर्करेव यस्या।) गाङ्गेरुकीलता। इति हारावली॥ नाटा इति ख्याता।

कटाकु पु, (कटति कृच्छ्रेण जीविका निर्व्वाहयति॥ कट कृच्छ्रजीवने "कटिकम्पिभ्यां काकु" उणा ३। ७७। इति काकु।) पक्षी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति॥

कटाक्ष, पु, (कटावतिशयितौ अक्षिणी यत्र, कट+अक्षिन+षच्। यद्वा कट गण्डं अक्षनि व्याप्नोति। अक्षु व्याप्तौ+अच् कर्म्मण्यण् वा।) अपाङ्गदर्शनम। आडचके देखन इति भाषा। इत्यमर।२।६।६४॥ (यथा, मेघदूते ३७। "आमोक्ष्यन्ति त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् कटाक्षान'॥)

कटायन, क्ली, (कटस्य खनामख्याततासनस्य अयन उत्पत्तिस्थानम्।) वीरणम। इति शब्दरत्नावली॥

कटार, पु, (कट कन्दर्पमद ऋच्छति। कट+ऋ+अण्।) नागर। कामी। इति शब्दमाला।

कटाह, पु, (कट उष्णत्वादिक आहन्ति निवारयतीति। कट+आ+हन+ड।) कूर्म्मकर्पर॥ द्वीपभेद। (कट कटुगन्धादिक आहन्ति तैला दिकटुगन्ध आहन्यतेऽत्र वा।) तैलादिपाकपात्रम। (कट शव आहन्त्यसौ जायमानविषाणश्महिषीशावक। इति मेदिनी॥ (कट पापी आहन्यतेऽत्र।) नरक। इति हारावली॥ कर्प्पूर। इति जटाधर॥ कूप। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा सिद्धान्तकौमुद्याम।५।१।५२। "प्रस्थ सम्भवति प्रास्थिक कटाह"॥)

कटि, पु, स्त्री, (कट्यते वस्त्रादिना भ्रियतेऽसौ सर्व्वधातुभ्य इन इति कट+इन।) शरीरावयवविशेष। काकालि इति भाषा। तत्पर्याय। कट २ श्रोणिफलक ३ श्रोणी ४ ककुद्मती ५। इत्यमर। २।६।७४॥ श्रोणिफलकम ६ कटी ७ श्रोणि ८। इति तट्टीका॥ कलत्रम ९ कटीरम १० काञ्चीपदम ११। इति हेमचन्द्र। करभ १२। इति जटाधर॥ अत्र पश्चद्भाग कटिपार्श्वे। इति भरत॥ (यथा, भागवते।३।१५।२।
"येषा वृहत कटितटा स्मितशोभिमुख्य"।
कृष्णात्मना न रज आदधुरुत्स्मयाद्यै"॥)

कटित्र, क्ली, (कटि त्रायते इति। कटि+त्रै+क।) रसना। कटिवस्त्रम। कटिवर्म्म। इति मेदिनी करहेमचन्द्रौ॥ (यथा भागवते।६।१६।३०।
'मृणालगौर शितिवासस स्फुरत
किरीटकेयूरकटित्रकङ्कणम'।)

कटिप्रोथ पु, (प्रोथतीति प्रोथृ+पर्य्याप्तौ पुसीति घ। कट्या प्रोथ मांसपिण्ड।) कटिदेशस्थमांसपिण्डम्। गदपुला पोदेर पेलो इति भाषा। तत्पर्याय। स्फिक् २। इत्यमर।२।६।७५॥ पूलक ३ कटीप्रोथ ४। इति रभस॥ कटि ५ प्रोथ ६। इति केचित॥ पूत ७। इति भरत॥

कटिरोहक, पु, (कटि हस्तिपश्चाद्भाग रोहतीति। कटि+रुह्+ण्वुल।) हस्तिपश्चाद्भागारोहक। इति शब्दमाला॥

कटिल्लक, पु, (कटति लताया प्रकाशते उत्पद्यते वा। कट+बाहुलकादिल्लप्रत्यय। तत स्वार्थे कन।) कारवेल्ल। इत्यमर। करला इति भाषा॥

कटिशीर्षक, पु, (कटि शीर्षमिव। सञ्ज्ञाया कन।) कटिदेश। इति हलायुध॥

कटिशूल, पु (कटिस्थ शूल शूलरोग।) कटिदेशस्थशूलरोग। तस्यौषध यथा।
"रजनीकदलीक्षारलेप सिध्मविनाशन।
कुलत्थ भागमेकन्तु पथ्याभागद्वय तथा॥
उष्णोदकेन सपीत्वा कटिशूलविनाशनम"।
इति गारुडे १८८ अध्याय॥
("गुडूच्यामलधस्त्रैव क्वाथमेवा विपाचयेत।
शुण्ठीचूर्णेन सयुक्त पिबेज्ज्वाकाटिग्रहे"॥
इति शार्ङ्गधर॥)

कटिशृङ्खला, स्त्री, (कट्या धार्य्या शृङ्खला। यद्वा कट्या शृङ्खला।) चिन्तिका। कटिधार्य्यक्षुद्र घण्टिका। इति हारावली॥

कटिसूत्र, क्ली, (कट्या धार्य्य सूत्रम। शाकपार्थिवादित्वात मध्यपदलोप।) कट्यलङ्कारविशेष। इति हलायुध। चन्द्रहार गोट इत्यादि भाषा॥ (यथा, भागवते।५।३।४। "स्फटिकिरणप्रवरमणिमयमुकुटकुण्डलकटककटिसूत्रहारकेयूरनूपुराद्यङ्गभूषणविभूषितमर्त्त्विक्सदस्यगृहपतयोऽधना इव"॥)

कटी, [न्] पु, (कट गण्डस्थल प्राशस्त्येनास्त्यस्तीति अस्त्यर्थे इनि।) हस्ती। इति त्रिकाण्डशेष॥

कटी स्त्री (कट्यते कटुरसेषु व्यक्ष्यतेऽसौ। कट्यते आव्रियते वस्त्रादिना। सर्व्वधातुभ्यइन्। कटाव श्रोणिवचन इति गौरादिषु पाठात् वा ङीष्। पा ४।१।४१।) पिप्पली। श्रोणिदेश। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते।१। वकवधपर्व्वणि १६४।२७।

"सव्येन च कटीदेशे गृह्य वाससि पाण्डव ।
तदन्तो द्विगुणं चक्रे रज्जुं मेरव स्वयम्' ॥)

कटीतल, पु, (कट्या तलम्आस्पदम्य । अस्य कटि
देशे धारणप्रसिद्धेस्तथात्वम् ।) गजराङ्ग । इति
त्रिकाण्डशेष । टा ा खाडा इति भाषा ॥

कटीर, क्ली, (कट्यते आव्रियतेऽसौ वाससेति । कृ
कट + 'कशपृकटिपटिशौटीभ्य ईरन्' । उणा ।
४ । ३ ॥ इति ईरन् ।) कटि । इति हेमचन्द्र ॥

कटीर, पु, (कट्यते आव्रियतेऽसौ अनावा । यद्वा
गम्यते अनेन । कर्म्मणि करणे वा ईरन् । उणा ।
४ । ३ ।) जघनम् । कन्दर । इत्यमादिकौ । ॥
कटि । इति जटाधर ॥

कटीरक, पु, (कटीर एव स्वार्थे सज्ञाया वा कन् ।)
नितम्ब । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कटु स्त्री, (कटति सदाचारमाच्छादयतीति । कट +
उन ।) अकार्य्यम । इत्यमर ।३।३।२५॥ दूषणम ।
इति विश्व ॥

कटु, पु, (कटति तीक्ष्णतया रसना मुख वा आवृणो
ति यद्वा कटति वर्षति चक्षुर्मुखनासाभ्यो जल
स्रावयतीति । कट + उन् । 'कटिवटिभ्या च' ।
उणा । १ । ९ ।) रसविशेष । इत्यमर । १ । ५ । ८ । झाल
इति भाषा ॥ अस्य गुणा कण्ठजदोषशोथगन्दानि
श्वित्ररोगनाशित्वम । अग्निवर्द्धनत्वम । पाचनत्वम् । वीर्य्यबलापहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
अपि च । आरोग्यजित्वार्थविनाशित्वम । क्रिमि
कण्डविषरोगस्तनदुग्धमेद स्थौल्यनाशित्वम् । लघ
त्वम् । अतिशयभक्षणे श्रमश्रेयाद्यपकारित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ (तथा चोक्तम् ।
भावप्रकाशे ।

"कटुरूक्ष क्षयमेद श्लेष्म कर्श्य पाचक ।
वातपित्तकरो गेयं शोषी पाचा विचक्षत' ॥
अस्य लक्षण यथाह वाभट ॥
"उद्वेजयति जिह्वाग्र कुर्व्वंश्चिमिचिमा कटु ।
स्रावयत्यक्षिणा सास्य कपोलौ दहतीव च' ॥
गुणकर्म्माणि च यथा, तत्रैव ।
'कटुर्गलामयोदर्द्दकुष्ठालसकशोफजित ।
व्रणावसादन स्नेहमेद क्लेदोपशोषण ॥
दीपन पाचनो रुच्य शोधणोऽन्नस्य कर्षण ।
छिनत्ति बन्धान स्रोतासि विवृणोति कफापह ॥
कुरुते सोऽतियोगेन तृष्णा शुक्रबलक्षयम ।
मूर्च्छामाकुञ्चन कम्प कटीपृष्ठादिषु व्यथाम्" ॥ १ ॥
कटुको रसो वक्त्र शोधयति अग्नि दीपयति, भुक्त
शोधयति, घ्राणमास्रावयति, चक्षुर्विरेचयति,
स्फुटीकरोतीन्द्रियाणि अलसकश्वयथूपचयोदर्द्दा
भिष्यन्द स्नेह स्वेद क्लेदमलानुपहन्ति, रोचयत्य
न्नम, कण्डूर्विनाशयति, व्रणानवसादयति, क्रिमीन
हिनस्ति, मास विलिखति शोणितसङ्घात भि
नत्ति बन्धाश्छिनत्ति, मार्गान विवृणोति, श्लेष्माण
शमयति, लघुरुष्णो रूक्षश्च ॥ स एवगुणोऽप्येक
एवात्यर्थमुपयुज्यमानो विपाकप्रभावात पौरुष
मुपहन्ति, रसवीर्य्यप्रभावान्मोहयति, ग्लापयति,
सादयति, कर्षयति, मूर्च्छयति, नमयति, तमयति,
भ्रमयति, कण्ठ परिदहति शरीरतापमुपजन
यति, बल क्षिणोति तृष्णा जनयति वाय्वग्निबाहु
ल्याद भ्रमदवथुकम्पतोदभेदैश्चरणभुज
पार्श्व पृष्ठप्रभृतिषु मारुतजान विकारानुपजन
यति ॥ इति चरक ॥) चम्पकवृक्ष । इति शब्द
चन्द्रिका ॥ शोभाञ्जन । पटोल । कट्फलता । इति
राजनिर्घण्ट ॥

कटु, स्त्री, (कट्यते कटत्वेनास्वाद्यते इति । कट +
उ ।) कटुकी । इत्यमर ॥ प्रियङ्गुवृक्ष । रा
जिका । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

कटु, त्रि (कटति परुषतीक्ष्णभावेन रूपगतां गच्छ
तीति । कट + उ ।) मत्सर । तीक्ष्ण । इत्यमर ।
३।३।२५॥ (यथा महाभारते १ । पौष्यपर्व्वणि
३ । ५५ । 'ज्ञानतिक्तकटुस्तैस्तैर्तीक्ष्णविपाकै
श्चक्षुष्यपहतोऽभवत्') कटुरसयुक्त । (यथा,
भागवते । ३ । २६ । ४२ ।
'कषायो मधुरस्तिक्त कट्वम्ल इति नैकधा ।
भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते' ॥)
दुर्गन्धि । इति मेदिनी ॥ (यथा रघु । ५ । ७८ ।
'ससच्चन्दीपि कटुप्रनाद
गमस्तागानानमद पदीपम'" ॥)
अप्रिय । इति नानार्थरत्नमाला ॥ (यथा रघु ८ । ८५
"मि स गमगागा तय नच या ता
श्रवणकटु नृपाणा विवाग विवत्र" ॥)
दुर्गन्ध । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

कटुक त्रि, (कटुकाना कटुरसाना त्रय त्रटौ
सज्ञायां कन् ।) त्रिकटु । इति मेदिनी ॥ तत्तु
शुण्ठी पिप्पली मरिचञ्च ॥ (कटु एव । स्वार्थे कन् ।
इति विग्रहे वाच्यलिङ्ग । अप्रियम् । यथा, महाभा
रते । २ । अनुद्यूतपर्व्वणि ७७ । १९ ।
दर्य्योधनस्य रूपामनस्य कटु भाषमाणाय मे ।
इति सर्व्वमिद भानदाकुल प्रतिभाति मे ॥)

कटुक पु, (कटुरेव कटुक स्वार्थे कन् ।) कटुरस ।
(यथा, सुश्रुते "यो जिह्वाग्र बाधते उद्वेग जनयति
शिरो गृह्णीते नासिकाञ्च स्रावयति स कटुको
रस' ॥) पटोल । इति राजनिर्घण्ट ॥ सुगन्धि
तृणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ कुटजवृक्ष । अर्क
वृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राजसर्षप । इति
हारावली ॥

कटुकन्द, पु, (कटु कन्दोमूलमस्य ।) शिग्रुवृक्ष ।
आर्द्रकम । लशुनम । इति मेदिनी ॥

कटुकफल, स्त्री, (कटुक फलमस्य ।) कक्कोलकम् ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

कटुका, स्त्री, (कटु + सज्ञाया कन । स्त्रियां टाप् ।)
क्षुद्रचञ्चुवृक्ष । वृक्षविशेष । कट्की इति भाषा ।
तत्पर्य्याय । अननी २ तिक्ता ३ रोहिणी ४ तिक्त
रोहिणी ५ चक्राङ्गी ६ मत्स्यपित्ता ७ वकुला ८ ।
शकुलादनी ९ सादनी १० शतपर्व्वा ११ द्विजाङ्गी
१२ मलभेदिनी १३ अशोकरोहिणी १४ कृष्णा
१५ कृष्णभेदी १६ महौषधी १७ कट्वी १८
अञ्जनी १९ काण्डरुहा २० कटु २१ कटुरो
हिणी २२ केदारकटुका २३ अरिष्टा २४ पा
मघ्नी २५ । इति राजनिर्घण्ट ॥ कटम्भरा २६
कटुम्भरा २७ अशोका २८ । इत्यमर तट्टीका
च ॥ (अस्य गुणा ।
"कटुका कटुका पाके तिक्ता रूक्षा हिमा लघु ।
भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा ।
प्रमेहश्वासकासास्रदाहकुष्ठकृमिप्रणुत्" ॥
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवैद्यकवचनम् ॥)
अतिकटुत्वम । तिक्तत्वम । शीतत्वम । पित्तरक्त
दाहज्वरशोषारोचकश्वासज्वरनाशित्वम । रुचिका
रित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट । सारकत्वम । रूक्ष
त्वम । कफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ ताम्बूली ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुलिकवृक्ष । इति रत्न
माला ॥

कटुकालाबु पु (कटुकाऽलाबु ।) कटुतुम्बी । इति
रत्नमाला ॥ तितलाउ इति भाषा ॥

कटुकी, स्त्री (कट + स्वार्थे का । गौरादित्वात
ङीष ।) कटुका । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ।
कट्की इति भाषा ॥ (अस्या गुणा ।
"कटुकी तु सरा रूक्षा कफपित्तज्वरापहा ।
इति वैद्यकरत्नगुणग्रन्थे ॥
"कट्वी तु कटुका पाके तिक्ता रूक्षा हिमा लघु ।
भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा ।
प्रमेहश्वासकासास्रदाहकुष्ठकृमिप्रणुत ॥
इति भावप्रकाश ॥)

कटुकीटक, पु (कटु तीक्ष्ण दंशनेन दुःखप्रदत्वात
कीट तत स्वार्थे कन ।) मशक । इति जटाधर ॥

कटुक्वाण, पु (कटु कर्कश क्वाण क्वणन शब्दो
यस्य ।) टिट्टिभपक्षी । इति हेमचन्द्र ॥

कटुग्रन्थि क्ली, (कटुस्तीक्ष्णा ग्रन्थिमन्नमस्य ।) पिप्प
लीमूलम । शुण्ठी । इति राजनिर्घण्ट ॥

कटुचातुर्जातक क्ली, (चतुर्भ्यो जातक तत स्वार्थे
अण् तत कर्म्मधारय ।) एलात्वकपत्रकमरिचा
त्मकचतुष्कम । इति राजनिर्घण्ट ॥

कटुच्छद पु (कटुश्छद पत्र यस्य) तगरवृक्ष ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कटुतिक्तक, पु, (कटुश्चासौ तिक्तश्चेति । स्वल्पार्थे
कन ।) शणवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ भूनिम्ब ।
इति वैद्यकम ॥

कटुतिक्तका, स्त्री, (विपाके कटु स्वादे तिक्ता ।
स्वार्थे कन् । अत इत्वम ॥) कटुतुम्बी । इति
शब्दरत्नावली ॥

कटुतुण्डी, स्त्री, (कटु तीव्र तुण्डमस्या ।) लताप्रभेद ।
कटुतराइ इतिख्याता । तत्पर्य्याय । तिक्ततुण्डी
२ तिक्ताख्या ३ कटुका ४ कटुतुण्डिका ५ विम्बा
६ ॥ अस्या गुणा । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफ
वान्तिविमारोचकरक्तपित्तनाशित्वम् । सदा पथ्य
त्वम । रेचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

कटुतुम्बी, स्त्री, (कटुश्चासौ तुम्बी चेति ।) लता
विशेष । तितलाउ इति भाषा । तत्पर्य्याय ।
इक्ष्वाकु २ । इत्यमर । २ । ४ । १५६ । कटुका
लाबु ३ कपालाम्बु ४ । इति रत्नमाला ॥ कटुति
क्तिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कटुफला ६

तुम्बिनी ७ कटुतुम्बिनी ८ इक्ष्वाकुफला ९ राजपुत्री १० तिक्तबीजा ११ तुम्बिका १२ ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । वान्तिकारित्वम् । श्वासवातकासशोथव्रणशूलकविषनाशित्वम् । शोधनत्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥ पाण्डुकृमिकफवायनाशित्वम् । लघुपाकित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ("कटुतुम्बी हिमा हृद्या पित्तकासविषापहा । तिक्ता कटुर्विपाके च वातपित्तज्वरान्तकृत्" ॥)

कटुचय, क्ली, (कटूनां कटुरसानां चयम् ।) त्रिकटु । इति राजनिघण्टः ॥ (अस्य गुणाः । "चय त्रिकटुकं जयेत् । स्थौल्याग्नि सदन श्वास कास श्लीपद पीनसान्" ॥ इति वाभटः ॥)

कटुदला, स्त्री, (कटु दलं पत्रं यस्याः ।) कर्कटी । इति राजनिघण्टः । काकुड इति भाषा ॥

कटुनिष्पाव, पु, (कटुश्चासौ निष्पावश्चेति ।) नदीनिष्पावधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुपत्र, पु, (कटु तीव्रं पत्रं यस्य ।) पर्पटः । सितार्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुपत्रिका, स्त्री, (कटु पत्रं यस्याः । तत कप् । अत इत्वं टाप् च ।) कारीवृक्षः । इति राजनिघण्टः ॥

कटुफल, पु, (कटु फलं यस्य । अस्य पत्रस्य तिक्तत्वेऽपि फले कटुपाकत्वात् ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुफला, स्त्री, (कटु फलं यस्याः ।) श्रीवल्लीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुभङ्ग, पु (कटु एकैकदेशभङ्गस्य यस्य ।) शुण्ठी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कटुभद्र क्ली, (कट्वपि भद्रं सेवनेन हितजनकम् ।) शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ आर्द्रकम् । इति केचित् ॥

कटुमञ्जरिका, स्त्री, (कटु तीक्ष्णा मञ्जरी अस्ति अस्याः । अच् गौरादित्वात् ङीष् सञ्ज्ञायां कन टाप पूर्व्वह्रस्वश्च ।) अपामार्गः । इति राजनिघण्टः ॥

कटुमोद, क्ली, (कटुरेव मोदः गन्धो यस्य तत ।) जवादिनामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुर, क्ली, (कटति मन्थनेन रसान्तरं गुणान्तरं वा वर्षतीति । कट + उरन । यद्वा कथ्यते प्रकाश्यते मन्थनात रसान्तरेण गुणान्तरेण च प्रकाश्यते इति ।) तक्रम् । इति जटाधरः ॥ कट्वर इत्यपि पाठः ॥

कटुरव, पु, (कटुः कर्कशो रवः ध्वनिर्यस्य ।) मण्डूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुरोहिणी, स्त्री, (कटुश्चासौ कट्वी चासौ वा रोहिणी चेति । केचित्तु कटुः सती रोहतीति + रुह + णिनि ततो ङीप् ।) कटुकी । इत्यमरः । २ । ४ । ४५ ॥

कटुवार्त्ताकी, स्त्री, (कटु कट्वी वार्त्ताकी ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिघण्टः ॥

कटुबीजा, स्त्री, (कटु बीजं यस्याः ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुस्नेहल क्ली, (कटूना स्नेहाय प्राधान्याय अलति पर्य्याप्नोतीति । अल् + अच् ।) गौरसर्षपशाकम् । इति राजनिघण्टः ॥

कटुस्नेह पु, (कटु तीक्ष्णः स्नेहः तैलविशेषो यस्य ।) सर्षपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गौरसर्षपः । इति राजनिघण्टः ॥

कटूत्कट, क्ली, (कटुषु उत्कटम् ।) आर्द्रकम् । इति रत्नमाला ॥

कटूत्कटा, स्त्री, (कटुषु उत्कटम् । तत स्त्रियां टाप् ।) शुण्ठी । इति राजनिघण्टः ॥

कटोर क्ली, (कटति वर्ष्यते सिच्यते वा भक्ष्यद्रव्यं यत्र । कट + अविकरणे ओरन् । लयोरैक्यात् लस्य रत्वम् ।) पात्रविशेषः । कटोरा इति भाषा । यथा,—मेघदूते पञ्च प्रकाशे ॥ ॥

"स्फाटिकपटे सघृतकाचकूप्या
दत्त्वा मुखं लोप्यपलाशकृच्च ।
निष्कामितो धूमरसस्तु तस्य
सौगन्धिके काचकटोरके च" ॥

किञ्च ।

'रम्भान् देवकीदत्त पात्रे काचादिनिर्म्मिते ।
कटोराख्या चतुःषष्टि पात्रस्थोभयत स्थिता" ॥
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि ६ अध्यायः ॥

कटोरा, स्त्री, (कथ्यते वर्ष्यते दीयते स्थाप्यते वा भक्ष्यद्रव्यादिकमस्याम् । कट + ओरच् । लस्य रत्वम् ।) स्वनामख्यातपात्रम् । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् । वाटि इति भाषा ॥

कटोल, पु, (कटति सदाचारं मिथ्याचरणमश्च व्याप्नोतीति । "कपिगतिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्" । उणा १ । ६७ । इति ओलच ।) चण्डालः । इत्युणादिकोषः ॥ कटुरसः । इति पिङ्गलाचार्य्योक्तव्याख्यादिरीत्या ॥

कटोलवीणा, स्त्री (कटोलस्य चाण्डालस्य वीणा वाद्ययन्त्रविशेषः ।) वीणाविशेषः । इति शब्दरत्नावली । केन्द्रा इति ख्याता ॥

कट्फल, पु, (कटति कटुतया आवरसमावृणोतीति । कट् + क्विप् । कट् फलं यस्य सः ।) स्वनामख्यातफलवृक्षविशेषः । कायफल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । श्रीपर्णिका २ कुमुदिका ३ कुम्भी ४ कैटर्य्य ५ । इत्यमरः २ । ४ । ४ ॥ सोमवल्कः ६ सोमवृक्षः ७ रोहिणी ८ । इति रत्नमाला ॥ कृष्णगर्भः ९ प्रचेतसी १० भद्रवती ११ महाकुम्भी १२ रामसेनकः १३ कुमुदा १४ उग्रगन्धः १५ भद्रा १६ महाभूमकः १७ लघुकाश्मर्य्यः १८ श्रीपर्णी १९ कापलः २० पद्यः २१ कुमुदा २२ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।

"कट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्य्यः कुम्भिकापि च ।
श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च ॥
कट्फलस्तुवरस्तिक्तः कटुर्व्वातकफज्वरान् ।
हन्ति श्वासप्रमेहार्शः कासकण्ठामयारुचीः" ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कासश्वासज्वरोग्रदाहनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । मुखरोगशमप्रदत्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥ कफरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ ("कट्फलः कफरोगघ्नः कासश्वासज्वरापहः" ॥ इति वैद्यकद्रव्यगुणाः ॥)

कट्फला स्त्री, (कटति रुजति । कट + अच् । कटः फलं यस्याः ।) श्रीफलीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ उच्चटा । कामसाची । देवदाली । वाराही । भुंइ-आ । इति राजनिघण्टः ॥

कट्वङ्ग, पु (कटु अङ्गमस्य ।) श्योनाकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥ कटूनि उग्राणि यानि अङ्गानि पत्राणि यस्य ।) दिलीपराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कट्वर, क्ली, (कटति वर्षति स्वादमस्य । 'कुत्वर छत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः" उणा २ । १ । इति कट + ष्वरच् । निपातनात् साधु ।) दधिसरः । इति रत्नमाला ॥ घृताम्लम् । इत्युणादिकोषः ॥ तक्रम् । यथा ।

'दधि सपाण्डकमथाच तक्रं कट्वरमुच्यते' ।
इति चक्रपाणिकृतसंग्रहे ॥

("सुवर्च्चिका नागर कुष्ठ मूर्व्वा
लाक्षा निशा लोहितयष्टिकाभि ।
तैलं ज्वरे षड्गुणतक्रसिद्धं
मभ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत् स्यात्" ॥
इति षट्कट्वरं तैलम् ॥)

कट्वी, स्त्री, (कथ्यते कटुरसतया स्वाद्यते अनुभूयते वा । कट + उन । तत स्त्रियां ङीप् । गोतो गुणवचनादिति ङीष् वा । पा । ४ । १ । ४४ ।) कटुका । लताविशेषः । तत्पर्य्यायः । कटुवल्ली २ सुकाष्ठा ३ काष्ठवल्लिका ४ सुवल्ली ५ मत्स्यवर्णी ६ मत्स्यमोचनिका ७ कट ८ ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कफश्वासारोचकज्वरहारित्वम् । सर्व्वविषहारित्वम् । राजयक्ष्मनिवारकत्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥ (कटुकाशब्देऽस्या गुणादयो व्याख्याता ॥)

कठ इ कि आध्याने । उत्कण्ठापूर्व्वकस्मरणे इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पक्षे भ्वा-पर-सक-सेट्-इदित ।) इ कम्मणि कण्ठ्यते । कि कण्ठयति । आध्यान स्मरणं ज्ञेयं इत्यस्ति व्याख्यातम् । इति दुर्गादासः ॥

कठ तद्वने । तद्वनं दुःखेन जीवनम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर सक-सेट् ।) कठति दीनः । इति दुर्गादासः ॥

कठ इ ङ आध्याने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सक-सेट्-इदित ।) इ कम्मणि कुण्ठ्यते । ङ कर्त्तरि कण्ठते । "रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते" । इति दुर्गादासः ॥

कठ, पु, (कठेन प्रोक्तमधीते यः । कठशाखां अभिजानाति वा "कठचरकात् लुक्" । इति लुक् । ४ । ३ । १०७ ।) मुनिविशेषः । कठशाखाध्ययनकर्त्ता कठशाखाश्च । (यथा महाभारते । १ । पौष्ये ८ । २४ ।

"उद्दालकः कठश्चैव श्वेतश्चैव महायशाः" ॥
ऋग्वेदः । स्वरः ।
("कठो मुनौ तदाख्यातवेदाध्येतृस्वरे" ।)
इति हेमचन्द्रः ॥ ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
उपनिषद्विशेषः । यदुक्तं मुक्तिकोपनिषदि ।

"ईशा येन कठ प्रश्न सुखं मागकस्य तित्तिरि" ॥)

कठमर्द्द, पु, (कठं कष्टजीवनं मर्द्दतीति । कठ मर्द्द + अण् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कठर, त्रि, (कठ + अरन् ।) कठिनः । इति जटाधरः ॥

कठशाखा, स्त्री, (यजुर्वेदान्तर्गता कठेन प्रोक्ता शाखा ।) यजुर्वेदस्य शाखाविशेषः । एतद्विवरणं वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कठाहक, पु, (कठं कठिनमाहन्तीति । आ + हन + ड । कठाहः तादृशः कः शिरो यस्य ।) दात्यूहपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

कठिञ्जर, पु, (कठि कठिनं जरयति । जष वयोहानौ तस्मात् अण् । पृषोदरादित्वात् साधुः । यद्वा जॄ + णिच + बाहुलकात् + खच् मुम् च ।) तुलसीवृक्षः । तत्पर्य्यायः । प्रयासः २ कुठेरकः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७९ ॥ ("लोणिका जातुकपर्णिका पत्तूर जीवक सुवचला कुशवक कठिञ्जर कुन्तलिका कुरण्टिकाप्रभृतीनि" ॥ इति सुश्रुते द्रष्टव्यम् ॥)

कठिन त्रि, (कठ + इनन् । उणादिमते तु इनच् । "बहुलमन्यत्रापि" । उणा । २ । ४ । ६ ।) कठरम् । तत्पर्य्यायः । कक्खटम् २ क्रूरम् ३ कठोरम् ४ निष्ठुरम् ५ दृढम् ६ जठरम् ७ मूर्त्तिमत् ८ मूर्त्तम् ९ । इत्यमरः । ३ । १ । ७५ ॥ खक्खटम् १० कठोलम् ११ ऊरठम् १२ । इति तट्टीका ॥ कर्क्करम् १३ कठरम् १४ । इति जटाधरः ॥ काठरम् १५ कमठायितम् १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्तब्धम् । इति मेदिनी ॥ ("उन्मूलयन्त्र कठिनान् द्रुमान् वायुरिव द्रुमान्" । कथासरित्सागरे १९ । ८९ ॥ तथा कुमारे ४ । ५ । "न विदीर्ये कठिना खलु स्त्रियः" ॥ अपि च "भक्ष्याण्यतिकठिनानि दन्तरोगी विवर्जयेत्" । सुश्रुते ॥)

कठिन, क्ली, स्त्री, (कठ + "बहुलमन्यत्रापि" । उणा २।४९ । इति इनच् ।) स्थाली । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥

कठिनपृष्ठक, पु, (कठिनं पृष्ठकमस्य । पृष्ठ स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) कच्छपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कठिना, स्त्री, (कठ + इनच् । स्त्रियां टाप् ।) गुडशर्करा । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

कठिनिका, स्त्री, (कठ + इनच् + गौरादित्वात् ङीष् स्वार्थे कन् । टापि ह्रस्वः ।) कठिनी । इति हारावली । खडी इति भाषा ॥

कठिनी, स्त्री, (कठिन + गौरादित्वात् ङीष् ।) खटिका । इति मेदिनी । खडी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पाकशुक्ला २ अभिलाधातु ३ कक्खटी ४ खटी ५ खडी ६ वर्णलेखिका ७ । इति रत्नमाला ॥ धातूपल ८ कठिनिका ९ । इति हारावली ॥ (तथा च हितोपदेशे १ । १८ । "गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रमा यस्य । तेनाम्बा यदि सुतिनी वद बन्ध्या कीदृशी नाम" ॥)

कठिल्ल, पु, (कठति भोजने दुःखं उद्वेगं वा जनयति । अतीवतिक्तत्वात् तथात्वं । कठ शोके इति धातोर्बाहुलकादिल्लप्रत्ययः ।) कारवेल्लः । इत्युणादिकोषः । करला इति भाषा ॥ (वाभटे शाकवर्गीयाणां मध्ये गणितम् ॥ यथा,—

"कठिल्ल केम्बुक शीतं स कोषातक कर्कशम् ।
तिक्तं पाके कट्वग्राहि वातलं कफपित्तजित्" ॥)

कठिल्लक, पु, (कठिल्ल + स्वार्थे कन् ।) कारवेल्लः । पुनर्णवा । तुलसी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कठी, स्त्री, (कठेन प्रोक्तमधीते या शाखाध्येतृवाचित्वेन जातित्वात् ङीष् । कठप्रोक्तमधीयाना इत्यर्थः ।) ब्राह्मणी । इति जटाधरः ॥

कठेर, पु (कठति कृच्छ्रेण जीवति जीविकां तिष्ठति वा इयति । "पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक्" । उणा ।१। ५९ इति एरक् ।) कृच्छ्रजीवी । दरिद्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कठोर, त्रि, (कठति पारुष्यमाचरति । "कठिरञ्चिभ्यामोरन्" उणा १।६५ । इति कठ + ओरन् ॥) कठिनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७६ ॥ (यथा, भागवते ३ । १९ । १५ ।

"प्रचण्डरोषः स कठोरमुष्टिना
नदन् प्रहृत्यान्तरधीयतासुरः" ॥

दारुणः । तथाहि भागवते । ५ । १३ । ३ । "कठोरदंष्ट्रमशकैरुपद्रुत" ॥ अतिविस्तृतः । तत्रैव ६ । १२ । २ । "युगान्ताग्निकठोरजिह्वः" ॥ पूर्णः । तथाहि ।

"स तप्तकार्त्तस्वरभास्वराम्बरः
कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः" ।

इति माघे । १ । २० ॥ 'कठोरताराधिपस्य पूर्णेन्दोः' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

कठोल, त्रि (कठ + ओलच् "कपिगतिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्" उणा ।१। ६७ ।) कठोरः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥

कड इ ड मदे । हर्षे इत्यर्थः । इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः । (भ्वा-आत्म-अक-सेट्-पक्षे उभ-इदित ।) इ कर्म्मणि कण्ड्यते । अ कण्डति कण्डते । ड कण्डते जनो हृष्टः स्यादित्यर्थः । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । कदाचित् परस्मैपदार्थो अकारः । अनेकार्थत्वात् तुषापनयने च । (भ्वा-आत्म-सक ।) "कण्डते तण्डुलं लोकः" । इति दुर्गादासः ॥

कड श मदे । दर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-पर-सक-दर्पे अक-सेट् ।) श कडती कडन्ती । प्राचस्तु वेदे तुषावयवभेदार्थं भ्वादावप्येवं पठन्ति । तथा च । "कड मदे इति धातुः पठ्यते भूतुदाद्योः कडति कडति रूपं तुल्यमेव द्वयोः स्यात् । तदुभयगणपाठे किं फलं नेति वाच्यं स्वरकृत इह भेदः प्रत्ययोरस्ति यस्मात्" इति । स्वरकृत इति उदात्तानुदात्तस्वरितविरिबक्षभक्षणचतुर्विधस्वरकृत इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कड इ क भेदे । रक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सक-सेट्-इदित् ।) इ कण्डयति । इति दुर्गादासः ॥

कड, त्रि, (कडति माद्यतीति । कड मदे + पचाद्यच् ।) मूर्खः । इति हलायुधः ॥

कडक, क्ली, (कड्यते भक्ष्यते इति । कड भक्षणे + घञ् संज्ञायां कन् । कर्म्मणि घञ् स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) लवणविशेषः । करकच इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सामुद्रम् २ चिक्कटम् ३ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः सामुद्रशब्दे द्रष्टव्याः ॥

कडङ्ग पु (कडं मादकतां शक्तिं गमयति जनयति वा कडात् गमेड । अन्तभूतो ण्यन्तो वा ।) सुराविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

कडङ्गर, पु (कडात् भक्षणीयतण्डुलादेः सकाशात् गिरते क्षिप्यते दूरीक्रियते इति भावः । कड + गिरते कर्म्मणि खच । यद्वा कडं भक्षणीयशस्यादि गिरति उद्गिरति आत्मनः सकाशात् । गृ + अच् ।) बुष इत्यमरः । २ । ९ । २२ । खागडा इति भाषा ॥

("नीवारपाकादि कडङ्गरीयै-
रामृश्यते जानपदैर्न कच्चित्" ।

इति रघौ । ५ । ९ ॥ कडङ्गरं बुषमर्हन्तीति कडङ्गरीया इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

कडत्र क्ली, (गडति सिच्यते जलादिना । गड + अत्रन् गडेरादेश्च कः ।) पात्रविशेषः । इति उणादिकोषः ॥ (गड्यते सिच्यतेऽनेन । गड + अत्रन् "गडेरादेश्च कः" उणाम् ।३। १०६ । इति अत्रन् प्रत्ययः डलयोरेकत्वस्मरणात् कलत्रम् ॥

कडम्ब, पु, (कड + "कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्" उणाम् । ४ । ८२ । इति कडधातोरम्बचप्रत्ययः ।) शाकनाडिका । डाटा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कलम्बः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ३५ ॥ कोणः । प्रान्तभागः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (कलम्बशब्दे विशेषो ज्ञेयः ॥)

कडम्बी, स्त्री, (कडम्बः कलम्बो भूयसा विद्यते अस्याः । इति अर्श आदित्वात् अच् ततः गौरादित्वात् ङीष् ।) कलम्बीशाकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (कलम्बीशब्दे गुणादयोऽस्या वक्तव्याः ॥)

कडार, पु, (गड । सेचने इति + "गडेः कड च" । उणाम् । ३ । १३५ । इति आरन् कडादेशश्च धातोः ।) पिङ्गलवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥ (यथा माघे । ५ । ३ ।

"सविद्युदम्बरविकाशि चमूसमुत्थ
पृथ्वीरजः करभकण्ठकडारमाशाः" ॥)

कडारस्तुत्ववक्तिवत् इत्यन्ये इति भरतः ॥ दासः । इति मेदिनी ॥

कडितुल, पु, (कड्या तुला तोलनं प्रहरणं यस्य पृषोदरादित्वात् टस्य ड ।) खड्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

कडु कार्कश्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक-सेट् ।) टवर्गतृतीयोपधः । क्विपि सयोगान्तलोपे कड् । कडुति पद्मम् । यथा कक्खटं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कण क्ष आर्त्तस्वरे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-

पर-सक-सेट।) क्ष अचीकणत अचकाणत। कणति मीत। इति दुर्गादास॥

कण, स गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-पर-सक-सेट्-घटादि।) स कणयति। इति दुर्गादास॥

कण, क निमीलने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पर-सक-सेट।) निमीलन पक्ष्मावरणम्। क काणयति चक्षु पक्ष्मभिरावृत स्यादित्यर्थ। इति दुर्गादास॥

कण, पु, (कणति अतिसूक्ष्मत्व गच्छति। कण+पचाद्यच्।) अतिसूक्ष्म। ("आनन्दाश्रुकणान पिबन्ति शकुना नि शङ्कमङ्कशया"। इति शान्तिशतकम् ५॥) धान्याश। इत्यमर। ३।१।६२॥ (यथा, मनु ।११।९२।
"कणान वा भक्षयेदब्द पिण्याक वा सक्तन्निशि"॥) तस्य स्त्रीलिङ्गे कणी कणिका। वनजीरक। इति राजनिर्घण्ट॥

कणगुग्गुलु, पु, (कणस्तासौ गुग्गुलुश्चेति।) गुग्गुलु प्रभेद। तत्पर्याय। गन्धराज २ स्वर्णकणः ३ सुवर्ण ४ कनक ५ वशपीत ६ सुरभि ७ पलङ्कष ८॥ अस्य गुणा। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। सुगन्धित्वम्। वातशूलगुल्मोदराध्मानकफनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥

कणजीर, पु, (कणस्तासौ जीरश्चेति नित्यकर्मधारय।) श्वेतजीरक। इति राजनिर्घण्ट। (श्वेतजीरकशब्देऽस्य गुणा ज्ञेया॥)

कणजीरक, क्ली, (कण क्षुद्र जीरकम्। कणजीर+स्वार्थे कन।) क्षुद्रजीरकम्। तत्पर्याय। हृद्यगन्धि २ सुगन्धम ३। इति रत्नमाला शब्दचन्द्रिका च॥

कणभक्षक, पु, (कणान भक्षयति भक्षति वा। कण+भक्ष+ण्वुल्।) भारिटपक्षी। इति राजनिर्घण्ट॥

कणलाभ, पु, (कणाना लाभो यस्मात स। पेषणसाधनयन्त्रविशेष स सादृश्येनास्त्यस्य। अर्श आदिभ्य अच।) आवर्त्त। इति त्रिकाण्डशेष। जलेर घूर्णा इति भाषा॥

कणा, स्त्री, (कण+स्त्रिया टाप्।) जीरकम्। कुम्भीरमक्षिका। पिप्पली। इति मेदिनी॥
("आद्या कणा पञ्चमूल दशाख्यञ्च पचेज्जले। तेन क्षीर शृत शीत पिबेत समधुशर्करम्"॥ इति पित्तकासचिकित्सायां वाभटेनोक्तम्॥) श्वेतजीरकम्। इति राजनिर्घण्ट॥ ("कणा स्या दीर्घजीरक"॥ इति भावप्रकाश॥ *॥) अल्पम्। यथा,—
"कदलीफलमध्यस्थ कणामात्रमपक्वकम्"। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

कणाटीन, पु, (कणाय अटतीति। कण+अट+इनन् दीर्घत्वञ्च पृषोदरादित्वात।) खञ्जनपक्षी। इति त्रिकाण्डशेष॥

कणाटीर, पु, (कणाय अटति। कण+अट+ईरन्।) खञ्जनपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

कणाटीरक, पु, (कणाटीर+स्वार्थे कन।) खञ्जनपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

कणाद, पु, (कणा अत्ति भक्षयति। कण अद+कर्मणि उपपदे अण्।) स्वनामख्यातमुनिविशेष। तत्पर्याय। काश्यप २। इति त्रिकाण्डशेष॥ स च वैशेषिकदर्शनकर्त्ता। स्वर्णकार। कलादो रुक्मकारक इत्यमरोपरि कणाद इत्यपि पाठ। इति सारसुन्दरी॥

कणिक, पु, (कणैव इति स्वार्थे कन अत इत्वम्।) कणा। शत्रु। नीराजनविधि। इति सारस्वत॥ शुष्कगोधूमचूर्णम्। इति राजनिर्घण्ट॥ (कणा विद्यतेऽस्य अस्त्यर्थे ठन। स्वार्थे ठा वा। "नाभे रभूत स्वकणिकाद वटवन्महाब्ज' इति भागवतम्।७।९।३३॥ धृतराष्ट्रमन्त्रिविशेष। यथा महाभारते।१। सम्भवपर्व्वणि १४१।२। "तत आहूय मन्त्रज्ञ राजशास्त्रार्थवित्तमम्। कणिक मन्त्रिणा श्रेष्ठ धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिद"॥)

कणिका स्त्री, (कणा सन्त्यस्या। "अत इनठनाविति ठन" ५।२।११५। कणति सूक्ष्मत्वात क्रमशो गच्छति अत्यन्तसूक्ष्मता प्राप्नोति इत्यर्थ। पचाद्यच स्वार्थे कन अत इत्व टाप् च।) अत्यन्तसूक्ष्मवस्तु। अग्निमन्थवृक्ष। इति मेदिनी॥ कणा। तण्डुलविशेष। इत्यमरटीकायां रायमुकुट॥ (जलादीना सूक्ष्माश। यथा, मेघदूते ९९। "तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन प्रत्याश्वस्ता सममभिनवैर्जालकै मालतीनाम्"॥)

कणित, क्ली, (कण आर्त्तनादे+भावे क्त।) पीडिताना शब्द। इति हेमचन्द्र॥

कणिश, क्ली, (कणो विद्यतेऽस्य इति इनि त शेति। कणि+शो+क। यद्वा कणिन शेरतेऽस्मिन। कणिन्+शी+ड। कणा सन्त्यस्य इत्यमरटीका क्षत।) शस्यमञ्जरी। इत्यमर।२।९।२१। धान्यादिर शिष इति भाषा॥

कणी, स्त्री, (कण+स्त्रिया ङीप् गौरादित्वात ङीष वा।) कणिका। इत्यमरटीकायां भरत॥

कणीक, त्रि, (कण+ईकन।) अल्पम्। इत्युणादि कोष॥

कणीय, [स] त्रि, (कण+ईयसुन।) अत्यल्पम्। इत्यमर॥ कनिष्ठम्। इति तट्टीका॥ (यथा हठयोगदीपिकायां।२।१२। "कणीयसि भवेत स्वेद कम्पो भवति मध्यमे"॥)

कणेर पु, (कण+एरप्रत्यय।) कर्णिकारवृक्ष। इत्युणादिकोष॥

कणेरा, स्त्री, (कण+एरङ्टाप् च।) वेश्या। हस्तिनी। इत्युणादिकोष॥

कणेरु स्त्री, (कण+एरु।) वेश्या। करिणी। कर्णिकारवृक्षे पु। इति मेदिनी॥

कण्टक, पु,क्ली, (कण्टति इति कटि ण्वुल्। अर्द्धर्च्चादि मा २।४।३१।) क्षुद्रशत्रु। (यथा विष्णुपुराणे १।१९।३१। "प्रह्लाद कथ्यता सम्यक् तथा कण्टकशोधने'॥) मत्स्याद्यस्थि। नैयायिकादि दोषोक्ति। रोमाञ्च। द्रुमाङ्गम्। इति मेदिनी॥ काटा इति भाषा॥ (तथा चोक्त चाणक्यशतके २१। "उपकारगृहीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत। पादलग्न करस्थेन कण्टकेनेव कण्टकम्"॥) वेणुद्रुम। इति दीपिका॥

कण्टक पु, (कटि+ण्वुल्।) स्वच्छग्राम। क्षुद्रशत्रु। (यथा, मनु।९।२५२। "सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रत। कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम्"॥) लोमहर्ष। इत्यमर ३।५।३२॥ कर्मस्थानम्। दोष। इति जटाधर॥ मकर। इति विश्व॥ वेणु। इति हेमचन्द्र॥ (लोकोपद्रवकारी। यथा भागवते।३।१८।२३। 'अन्वेषन्नप्रतिरथो लोकानटति कण्टक"॥)

कण्टकद्रुम, पु, (कण्टकप्रधानो द्रुम। कण्टकाना चितोद्रुमो वा।) शाल्मलिवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट॥ (यथा मृच्छकटिके।१४।४। "किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम्। भवन्ति नितरा स्फीता सुक्षेत्रे कण्टकद्रुमा"॥ "दैतेयचन्दनवने जातोऽय कण्टकद्रुम'। इति भागवतम्।७।५।१७॥ शाल्मलीशब्दे विशेषोऽस्य ज्ञेय॥)

कण्टकप्रावृता, स्त्री, (कण्टकै प्रावृता व्याप्ता। कण्टक+प्र+आ+वृ+कर्म्मणि क्त+टाप्।) गृहकन्या। इति राजनिर्घण्ट। घृतकुमारी इति भाषा॥

कण्टकफल पु, (कण्टकैराचित व्याप्त फल यस्य। शाकपार्थिवादिवत मध्यपदलोपी समास।) पनसवृक्ष। इत्यमरटीकायां भरत॥ गोक्षुर वृक्ष। इति रत्नमाला॥ (अस्य गुणादय कण्टा फलशब्दे ज्ञेया॥)

कण्टकवृन्ताकी, स्त्री, (कण्टकाचिता वृन्ताकी। शाकपार्थिवादित्वात मध्यपदलोपश्च।) वार्त्ताकी। इति राजनिर्घण्ट॥

कण्टकश्रेणी, स्त्री, (कण्टकाना श्रेणिर्यत्र। श्रेणी यस्या वा।) कण्टकारी। इति शब्दचन्द्रिका॥

कण्टकागार, पु, (कण्टका आगारो यस्य। यद्वा कण्टक आगिरति। आ+गॄ+अच्।) सरट जन्तु। इति राजनिर्घण्ट॥

कण्टकाढ्य, पु, (कण्टकैराढ्य।) कुब्जकवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट॥

कण्टकारिका, स्त्री, (कण्टकान इयर्त्ति गच्छति वा कण्टक+ऋ+कर्त्तरि+ण्वुल्। स्त्रियां टाप् इत्व च। यद्वा कण्टक ऋच्छति+ऋ कर्म्मण्यण् तत कन् च तत प्राग्वत। तत्पाले तु अणि कृते ङ्यवीतक्यादित्वात लुक।) स्वनामख्यातक्षुद्रवृक्ष। तत्पर्याय। निदिग्धिका २ स्पृशी ३ व्याघ्री ४ बृहती ५ प्रचोदनी ६ कुली ७ क्षुद्रा ८ दुस्पर्शा ९ राष्ट्रिका १०। इत्यमर॥ अनाक्रान्ता ११ मण्टाकी १२ सिंही १३ धावनिका १४। इति रत्नमाला॥ कण्टकारी १५ कण्टकिनी १६ दु ष्प्रधर्षिणी १७ निदिग्धा १८ धावनी १९ क्षुद्र कण्टिका २० बहुकण्टा २१ क्षुद्रफला २२ काण्डा-

शिखा २३ चित्रफला २४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। श्वास कास प्रतिश्याय दोष कफ वात ज्वर नाशित्वञ्च। इति राजनिघण्टः॥ तृष्णानाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ तस्याः फलगुणाः। पित्तकफकण्डुकुष्ठकृमिनाशित्वम्। लघुत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। तिक्तत्वञ्च। इति राजनिघण्टराजवल्लभौ॥

("मुस्तामृतामधुकयष्टि नागर कण्टकारिका।
कषायचूर्णान्वितं क्वाथस्तथा मधुसमन्वितम्।
ग्वकाङ्क्षितं वा वेलायां ज्वरं नाशयतीदृतिः"॥
इति हारीते ॥ १॥ अस्या विशेषस्तु कण्टकारी शब्दे ज्ञातव्यः॥)

कण्टकारी, स्त्री, (कण्टकं ऋच्छति। कण्टक + ऋ + अण् + ङीप् च।) कण्टकारिकावृक्षः। इति राजनिघण्टः॥ शाकम्भलोद्भवः। इति जटाधरः॥ विकङ्कतवृक्षः। इति शब्दरत्नावली वइचि इति भाषा॥ तत्पर्य्यायगुणाः।

"कण्टकारी तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका।
कण्टालिका कण्टकिनी धावनी बृहती तथा"॥
उभे च वृहत्यौ। यदाह भावः॥
"क्षुद्राया वक्ष्यमाणा या वृहतीति निगद्यते।
श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा क्षेत्रदूतिका॥
गर्भदा चन्द्रमा चन्द्रा चन्द्रपुष्पा प्रियङ्करी।
कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघुः॥
रूक्षोष्णा पाचनी कासश्वासज्वरकफानिलान्।
निहन्ति पीनस पार्श्वपीडाकृमिहृद्रामयान्॥
तयोः फलं कटुरसं पाके च कटुकं भवेत्।
शुक्रस्य रेचनं भेदि तिक्तं पित्ताग्निकृल्लघु॥
हन्यात् कफमरुत्कण्डूकासमेदकृमिज्वरान्।
तद्वत् प्रोक्ता सिता क्षुद्रा विशेषाद्गर्भकारिणी"॥
इति भावप्रकाशः॥ (शब्दार्थचिन्तामणिधृत वैद्यकम्। यथा,
"कण्टकारी कण्टकिनी तथा स्वादुश्च शुक्लका।
चक्षुष्या व्रतशोधघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहनुत्।
दोषत्रयहरी लघ्वी ग्रहण्यर्शोऽतिसारजित्"॥
"कण्टकार्य्यमृतामार्गी नागरेन्द्रयवासकम्।
भूनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी॥
कषायं पाययेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम्।
दाहतृष्णारुचिच्छर्द्दिकासहृत् पार्श्वशूलनुत्"॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ॥
"कण्टकारीतुला नीरद्रोणे पक्त्वा कषायकम्।
पादशेषं गृहीत्वा च तस्मिंश्चूर्णानि दापयेत्॥
पृथक् पलप्रमाणानि गुडूचीचव्यचित्रकाः।
मुस्तं कर्कटशृङ्गी च त्र्यूषणं धन्वयासकम्॥
भार्गी रास्ना शठीचैव शर्करा पलविंशतिः।
प्रत्येकञ्च पलान्यष्टौ प्रदद्यात् घृततैलयोः॥
पक्वा लेहत्वमानीय शीते मधुपलाष्टकम्।
चतुष्पलं तु गाक्षीर्याः पिप्पलीनां चतुष्पलम्॥
क्षिप्ता निदध्यात् सुदृढे मृन्मये भाजने शुभे।
लेहोऽयं हन्ति हिक्काश्विश्वासकासानशेषतः"॥
कण्टकार्य्यवलेहः ॥ * ॥ इति च शार्ङ्गधरः॥)

कण्टकाल, पुं, (कण्टकैः कण्टकाकीर्णफलैः अलति

शोभते। कण्टक + अल् + अच्। कण्टं कण्टकाकारं फलं कालयति वा। कल् + अण्।) पनसवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कण्टकालुक, पुं, (कण्टकैरलति पर्याप्नोति कण्टका लयति वा कण्टक + अल् + उकञ्।) यवासवृक्षः। इति राजनिघण्टः॥ (यवास शब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः॥)

कण्टकाशन, पुं, (कण्टक अश्नाति। कण्टक + अश भोजने + कर्त्तरि + ल्यु।) उष्ट्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कण्टकाष्ठील, पुं, (कण्टकं अष्ठीलेव यस्य।) मत्स्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। जालिकः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कण्टकिनी, स्त्री, (कण्टका सन्त्यस्याः। इनि। ङीप् च।) वार्त्ताकी। शीर्षाभिण्टी। मधुखर्ज्जुरी। इति राजनिघण्टः॥

कण्टकिफल, पुं, (कण्टकि कण्टकयुक्तं फलं यस्य।) वृक्षविशेषः। काटाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पनसः २। इत्यमरः। २। ४। ६१॥ पलसः ३। कण्टकीफलः ४ कण्टकफलः ५। इति तट्टीका॥ महासर्जः ६ फलिनः ७ फलवृक्षकः ८ स्थूलः ९। कण्टाफलः १० मूलफलदः ११ अपुष्पफलदः १२ पूतफलः १३ चम्पकोषः १४ चम्पालुः १५ रसालः १६ हृदयफलः १७ पनसः १८। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः कण्टाफलशब्दे पनसशब्दे च द्रष्टव्याः॥ समष्ठिलावृक्षः। इति राजनिघण्टः॥

कण्टकिल, पुं, (कण्टकोऽस्त्यस्य। कण्टक + अस्त्यर्थे इलच्।) वंशविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका। वड बांश इति भाषा॥

कण्टकिलता, स्त्री, (कण्टकिनी चासौ लता चेति।) त्रपुषी। इति राजनिघण्टः। शसा इति भाषा॥ (त्रपुषीशब्दे विशेषोऽस्या द्रष्टव्यः॥)

कण्टकी, [न्] पुं, (कण्टकोऽस्त्यस्य अस्त्यर्थे इनि।) मत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥ खदिरवृक्षः। इति शब्दमाला॥ मदनवृक्षः। इति रत्नमाला॥ गोक्षुरवृक्षः। वंशः। वदरवृक्षः। इति राजनिघण्टः॥ (यथा, महाभारते १। आस्तीके ७। ७।
"नापुष्पः पादपः कश्चिन्नाफलो नापि कण्टकी"॥)

कण्टकी, स्त्री, (कण्टक + अर्श आदित्वात् अच गौरादित्वात् ङीष्।) वार्त्ताकीविशेषः। काटा वेगुन इति भाषा। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। रक्तपित्तप्रकोपणत्वम्। कण्डूकुष्ठहरत्वम्। दोषघ्नत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कण्टकीद्रुम, पुं, (कण्टकी द्रुमः। पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) खदिरवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (खदिरशब्दे विशेषो वक्तव्यः॥ कण्टकी एव द्रुमः। वार्त्ताकीवृक्षः॥)

कण्टकीफल, पुं, (कण्टकि कण्टकाचितं फलमस्य। पृषोदरात् साधु।) कण्टकिफलः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ काँटाल इति भाषा॥

कण्टकुरण्ट, पुं, (कण्टः कण्टकप्रधानः कुरण्टः।)

झिण्टी। इति राजनिघण्टः॥ (झिण्टीशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः॥)

कण्टतनु, स्त्री, (कण्टा कण्टकान्विता तनुर्यस्याः।) बृहती। इति राजनिघण्टः॥ (अस्याः गुणाः तिक्ता कटुका। इति वैद्यकद्रव्यगुणः॥)

कण्टदला, स्त्री, (कण्टं कण्टकाचितं दलं यस्याः। शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपः।) केतकी। इति राजनिघण्टः॥

कण्टपत्र, पुं, (कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं यस्य।) विकङ्कतवृक्षः। इति शब्दमाला। वइचि इति भाषा॥

कण्टपत्रफला, स्त्री, (कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं फलञ्च यस्याः। कण्टकाचितं पत्रफलञ्चास्य वा।) ब्रह्मदण्डी वृक्षः। इति राजनिघण्टः॥

कण्टपाद, पुं, (कण्टं कण्टकाचितं पादो मूलं यस्य।) विकङ्कतवृक्षः। इति राजनिघण्टः॥

कण्टफल, पुं, (कण्टं कण्टकान्वितं फलं यस्य।) लता गोक्षुरः। पनसः। धुस्तूरः। लताकरञ्जः। इति राजनिघण्टः॥ तैलफलः। एरण्डः। इति जटाधरः॥

कण्टफला, स्त्री, (कण्टं कण्टकाकीर्णं फलं यस्याः।) देवदालीलता। इति राजनिघण्टः॥ (देवदाली शब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः॥)

कण्टल, पुं, (कण्टं अस्त्यस्य। मत्वर्थे लच्। यद्वा कण्टेन कण्टकेन अलति पर्य्याप्नोति शोभते वा। कण्ट + अल् + अच्। शक आदित्वात् अस्य लोपः।) वृक्षविशेषः। वावला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। बाबा २ स्वल्पपत्रः ३ सूक्ष्मपत्रः ४। इति शब्दचन्द्रिका॥

कण्टवल्ली, स्त्री, (कण्टा कण्टकाचिता वल्ली।) श्रीवल्लीवृक्षः। इति राजनिघण्टः॥

कण्टवृक्ष, पुं, (कण्टप्रधानः कण्टकमयः कण्टकबहुलो वा वृक्षः। मध्यपदलोपी।) गुडफलः। इति राजनिघण्टः॥

कण्टाफल, पुं, (कण्टि + भावे + अप्। कण्टा कण्टकमयवेष्टनं तद्युक्तं फलमस्य।) पनसवृक्षः। इति शब्दमाला। काटाल इति भाषा॥ अस्य पक्वफलगुणाः। सुमधुरत्वम्। रक्तवृष्यकत्वम्। स्निग्धत्वम्। शीतलत्वम्। दुर्ज्जरत्वम्। वायुपित्तनाशित्वम्। श्लेष्मशुक्रवलप्रदत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ पिच्छिलत्वम्। गुरुत्वम्। हृद्यत्वम्। भ्रमदाहविशेषनाशित्वम्। रुचिकारित्वम्। ग्राहित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥ तद्वीजगुणाः। रक्तपित्तनाशित्वम्। स्वादुत्वम्। फलतुल्यगुणत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ ईषत् कषायत्वम्। मधुरत्वम्। रुचिवायुवृद्धिकारित्वम्। गुरुत्वम्। लघुदोषतत्फलविकारनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥ तस्यापक्वस्य गुणाः। कषायत्वम्। स्वादुत्वम्। वायुकारित्वम्। इति राजवल्लभः॥ शीतलत्वञ्च॥ * ॥ तद्युक्तस्य गुणाः॥ स्निग्धत्वम्। हृद्यत्वम्। वलप्रदत्वम्। हर्दिनाशित्वम्। अचक्षुष्यत्वम्। शुक्रकारित्वम्। वातपित्तनाशित्वञ्च॥ तन्मज्जगुणाः। शुक्रकारित्वम्। वातपित्तकफनाशित्वम् च॥ विशेषास्तु पनस शब्दे

गुल्मिभिर्मन्दवह्निभि ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्यत्सर्व्वं यवसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कण्टार्त्तगला, स्त्री, (कण्टा कण्टयुक्ता आर्त्तगला ॥ आर्त्तं क्षीणं गलदेशो यस्याः ।) नीलझिण्टी । इति राजनिर्घण्टः ।(नीलझिण्टीशब्देऽस्य गुणा दयो ज्ञेयाः ॥)

कण्टालु, पु, (कण्टाय कण्टकाय अलति पर्य्याप्नोति । कण्ट + अल + उन ।) वृन्ता । बृहती । वार्त्ताकी । बब्बूर । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्टाह्वय, क्ली, (कण्टं कण्टकमाह्वयते स्पर्द्धते । कण्ट + आ + ह्वे + क ।) पद्मकन्द । इति रा जनिर्घण्टः ॥

कण्टी, [न्] पु (कण्टं कण्टकः अस्त्यस्य । अस्त्यर्थे इनि ।) कषाय । अपामार्ग । खदिर । गो क्षुर । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्ठ, पु, (कठि + अच + इदित्वात् नुम ।) मदन वृक्ष । इति मेदिनी ॥ होमकुण्डाद्बहिरङ्गुलि परिमितस्थानम । यथा —

"खाताद्बहिश्चैकाङ्गुल कण्ठ सर्व्वकुण्डेष्वयं विधि" ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम ॥ (कण्ठशब्द "कण्ठेष्ठ" । इति ठ । उणा १ । १ ५ ।)

ग्रीवापुरोभाग ॥ तत्पर्य्याय ।

गल २ । इत्यमर । २ । ६ । ८८ ॥

(यथा, शाकुन्तले । १म अङ्के ।

"विकचसरसिजायाः स्तोकनिर्मुक्तकण्ठ

निजमिवकमलिन्याः कर्कशं वन्तजालम" ॥)

अत्र विशुद्धनामषोडशदलपद्ममस्ति । यथा,—

"तदूर्द्ध्वन्तु विशुद्धाख्य दलषोडशपङ्कजम ।

स्वरै षोडशभियुक्तं धूमवर्णं महाप्रभम ॥

विशुद्धपद्ममाख्यातमाकाशाख्य महाद्भुतम" ॥ इति गौतमतन्त्रम ॥ निकट । ध्वनि । इति मेदिनी ॥

कण्ठकूणिका, स्त्री, (कण्ठ इव कण्ठध्वनिरिव कूणयतीति । कण्ठ + कूण + ण्वुल् । टापि अत इत्त्व च वीणाया कण्ठतुल्यस्वरध्वनिरितिप्रसिद्धे ।) वीणा । इति हेमचन्द्र ॥

कण्ठतलासिका, स्त्री, (कण्ठतले अश्वाना कण्ठदेशे आस्ते इति । कण्ठ + आस + ण्वुल् + टापि अत इत्व च ।) अश्वग्रीवावेष्टकरज्जुचर्म्मादि । इति शब्दमाला ॥

कण्ठनीडक, पु, (कण्ठे निकटस्थे नीडे शब्दन वृक्षा कायति शब्दायते । कण्ठ + कै + क । यद्वा कण्ठे प्रासादवृक्षादीना शिरोभागे नीड यस्य + कप् ।) चिल्लपक्षी । इति त्रिकाण्डशेष । चिल इति भाषा ॥

कण्ठनीलक, पु, (कण्ठ धारकस्य कण्ठादिकमूर्द्ध स्थान नीलयति स्वशिखाकज्जलेन नीलवर्ण करोतीति । कण्ठ + नील + णिच् + ण्वुल् । अथवा कण्ठे शिखाग्रभागे नीलवर्णोऽस्य कप् ।) उल्का । इति शब्दमाला । मसाल इति भाषा ॥

कण्ठपाशक, पु, (कण्ठे पाश इव कायति प्रकाशते । कण्ठपाश + कै + क ।) हस्तिगलवेष्टकरज्जु । इति शब्दमाला ॥

कण्ठभूषा, स्त्री, (भूष्यतेऽनया इति भूषा । कण्ठस्य भूषा ।) ग्रीवालङ्कार । तत्पर्य्याय । ग्रैवेयकम २ । इत्यमर । २ । ६ । १०४ ॥ गैवेयम ३ ग्रैवम ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ रुचक ५ निष्कम ६ । इति जटाधर ॥

कण्ठमणि, पु (कण्ठे कण्ठस्थाने धारणीयो मणि । कण्ठस्य मणिर्वा ।) गलदेशधारणीयमणि । तत पर्य्याय । काकलम् २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कण्ठ्य, त्रि, (कण्ठे + भव । शरीरावयवत्वात यत । ४ । १ । २१३ ।) कण्ठोद्भवशब्दादि । इति व्याकरणम ॥ "अकुहविसर्जनीयाना कण्ठ" । पा । १ । १ । ९ वार्त्तिके ॥)

कण्ठाग्नि, पु (कण्ठे कण्ठाभ्यन्तरे अग्नि पाचन क्रियामियस्य ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कण्ठाल, पु (कठि + आलच ।) शूरण । युद्धम । नौका । खनित्रम । इति विश्व ॥ कमेलक । गोणीप्रभेद । इति मेदिनी ॥

कण्ठाला, स्त्री, (कठि + आलच + टाप ।) भाणगो णीका । इति त्रिकाण्डशेषो मेदिनी च ॥

कण्ठिका, स्त्री, (कण्ठो भूष्यतयास्त्यस्या । कण्ठ + ठन टाप्च । यद्वा कण्ठयति कण्ठ भूषयति या । कठि + णिच् + ण्वुल + टाप अत इत्त्व ।) कण्ठाभरणम । इति हेमचन्द्र । एकनरी कण्ठी इति भाषा ॥

कण्ठी, स्त्री, (कण्ठ + स्वार्थे ङीष ।) अश्व कण्ठ वेष्टनरज्जुचर्म्मादि । इति शब्दमाला ॥ गल । इत्यमरटीकाया भरत ॥

कण्ठीरव, पु, (कण्ठात् रवो यस्य ।) सिंह । इति त्रिकाण्डशेष ॥ पारावत । इति राजनिर्घण्टः ॥ मत्तहस्ती । इति सारस्वत ॥

कण्ठीरवी, स्त्री, (कण्ठीरव + गौरादित्वात् जातौ वा ङीष् ।) वासकवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्ठेकाल, पु (कण्ठे + काल हलदन्तात् सप्तम्या अलुक् ।) महादेव । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (कण्ठे जीवाना कण्ठदेशे काल कालस्वरूपेण वर्त्तते । यद्वा कण्ठदेशपर्य्यन्त आक्रम्य तम प्रधाना माया अस्त्यस्य । परमात्मन मायाशबलितत्रिपादत्वात तथात्वम । एष सर्व्वज्ञ सर्व्वान्तर्यामीश्वर । एत स्मात पादत्रयादन्यत् तुरीय निष्कल निरुपा धिक शिवपादमस्ति ॥

यथा, माण्डुक्योपनिषदि ।

'सर्व्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात्" । २ ॥

"जागरितस्थानो बहि प्रज्ञ सप्ताङ्ग एकोनवि शतिमुख स्थूलभुक् वैश्वानर प्रथम पाद" ॥३॥

"स्वप्नस्थानोऽन्त प्रज्ञ सप्ताङ्ग एकोनविंशति मुख प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीय पाद" ॥ ४॥

"यत्र सुप्तो न कञ्चन काम कामयते न कञ्चन स्वप्न पश्यति तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूत प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुख प्राज्ञस्तृतीय पाद" ॥ ५ ॥

"एष सर्व्वेश्वर एष सर्व्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनि सर्व्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्" ॥ ६ ॥

"नान्त प्रज्ञ न बहि प्रज्ञ नोभयत प्रज्ञ न प्रज्ञानघन न प्रज्ञ नाप्रज्ञमदृष्टमव्यवहार्य्यम ग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसार प्रपञ्चोपशम शान्त शिवमद्वैत चतुर्थमन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेय" ॥ ७ ॥)

कण्डन, क्ली, (कडि + भावे ल्युट ।) उदूखलादिना तण्डुलादेर्निर्म्मलीकरण । इति हेमचन्द्र । काडान इति भाषा ॥

कण्डनी, स्त्री, (कण्ड्यते तुषादिरपनीयतेऽनया । कडि + करणे ल्युट । ङीप्च ।) उदूखलम । इति त्रि काण्डशेष ॥ (यथा मनु । ३ । ६८ ।

"पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्लीपेषण्युपस्करम ।

कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्" ॥)

कण्डरा, स्त्री (कडि + अरन टाप्च ।) महास्नायु । महानाडी । इति हेमचन्द्र ॥

("महत्य स्नायव प्रोक्ता कण्डरास्तास्तु षोडश । प्रसारणाकुञ्चनयोर्दृष्ट तासा प्रयोजनम ॥ चतस्रो हस्तयोस्तासा तावत्य पादयो स्मृता । ग्रीवायामपि तावत्यस्तावत्य पृष्ठसङ्गता" ॥

"तत्र पादहस्तगताना कण्डराणा नखा प्ररोहा ग्रीवाहृदयनिबन्धनानामधोभागगताना प्ररोहो मेढ्र पृष्ठनिबन्धना प्ररोहो नितम्बमूर्द्धोरसकक्षोऽश्च स्तनपिण्डा" ॥ इति भावप्रकाश ॥

'तत्र प्रत्यङ्गलीना या कण्डरा बाहुपृष्ठत । बाह्वो कर्म्मक्षयकरी विश्वाचीति हि सोच्यते" ॥ इति च सुश्रुत ॥)

कण्डू स्त्री, (कण्डते शरीरं मादयति अस्मात उन्मादोत्पादकत्वात । यद्वा कण्डयति कण्डुयुक्त करोति शरीरम । कडि + मदे । "मृगय्वादयश्च" । उणा १ । ३८ । इति कु ।) कण्ड । इति राय मुकुट ॥ (पु ऋषिविशेष ।

(यथा, विष्णुपुराणे १ । १५ । ११ ।

'कण्डुर्नाम मुनि पूर्व्वमासीद् वेदविदा वर । सुरम्ये गोमतीतीरे स तेपे परम तप" ॥

तद्विवरण तत्रैव १मांशे १५ अध्याये द्रष्टव्यम ।)

कण्डुर, पु, (कण्ड राति ददातीति । "आतोनुपसर्गे क" । ३ । २ । ३ । पृषोदरादित्वात् ह्रस्व । कारवेल्ललता । कुन्दरुद्यम । इति राजनिर्घण्टः

कण्डुरा, स्त्री कण्डु राति । कण्डू + रा + क । ह्रस्व तत्टाप् ।) कपिकच्छु । अपत्यपर्य्या । इति राज निर्घण्टः ॥ (शूकशिम्बीशब्दे विशेषोऽस्य वक्तव्य ॥

कण्डू, स्त्री (कण्डूय + सम्पदादित्वात् क्विप् अलोप यलोपौ ।) रोगविशेष । चुलकानि खोस् इत्यादि भाषा । (यथा, भागवते । २ । ७ । १३ ।

"यज्ञेन कच्छपवपुर्विदधार गोत्र

निद्राक्षणोऽद्रिपरिवर्त्तकषाणकण्डू" ॥)

तत्पर्य्याय । खर्ज्जू २ कण्डूया ३ । इत्यमर । २ । ६ । ५३ ॥ कण्डूति ४ । इति तट्टीका ॥ कण्डूय नम ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तच्चिकित्सा यथा,—

"दूर्व्वानिशायुतो लेपः कच्छूपामविनाशनः ।
कृमिदद्रुहरश्चैव शीतपित्तापहः स्मृतः ॥ १ ॥
हरिद्रायाः पलान्यष्टौ षट्पलं हविषस्तथा ।
क्षीराढकेन सयुक्तं खण्डस्यार्द्धशतं तथा ॥
पचेन्मृद्वग्निना वैद्यो भाजने मृण्मये दृढे ।
त्रिकटुत्रिजातकञ्चैव कृमिघ्नं त्रिवृता तथा ॥
त्रिफला केशरं मुस्तं लौहं प्रति पलं पलम् ।
सञ्चूर्ण्य प्रक्षिपेत्तत्र कर्षमेकन्तु भक्षयेत् ॥
कण्डूविस्फोटदद्रूणां नाशनं परमौषधम् ।
प्रतप्तकाञ्चनाभासो देहो भवति नान्यथा ॥
शीतपित्तोदर्द्दकोठान् सप्ताहादेव नाशयेत् ।
हरिद्रानामतः खण्डः कण्डूनां परमौषधम्" ॥
इति हरिद्राखण्डः ॥ २ ॥

"अमृतवृषपटोलं मुस्तकं सप्तपर्णं
खदिरमसितवेत्रं निम्बपत्रं हरिद्रे ।
विविधविषविसर्पान् कुष्ठविस्फोटकण्डू-
रपनयति मसूरी शीतपित्तं ज्वरञ्च" ॥

इति अमृतादि ॥ ३ ॥ इति भैषज्यरत्नावली ॥
('द्विधा ते कोठपिडकाः कण्डूगण्डान् प्रकुर्व्वते'। इति वाभटः ॥ १ ॥ "चन्दननलदकृतमालनक्तमालनिम्बकुटजसर्षपमधुकदारुहरिद्रामुस्तानीति दशेमानि कण्डूघ्नानि भवन्ति" ॥ इति चरकः ॥)

कण्डूकरी, स्त्री, (कण्डूं करोति इति । कण्डू + कृ + ट । स्त्रियां ङीप् ।) शूकशिम्बीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कण्डूघ्न, पुं, (कण्डूं हन्ति । कण्डू + हन + टक् ।) आरग्वधः । गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्डूति, स्त्री, (कण्डूय + भावे क्तिन् । अल्लोपयलोपौ ।) कण्डूः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ चुल्कानि इति भाषा ॥ ("राज्ञ्या वप्यटदेव्याः स निर्द्दयैः सुरतोत्सवैः । खण्डयामास कण्डूतिं साध्यस्यार्थे यथा धीः" ॥ इति राजतरङ्गिण्याम् । ५ । २८६ ॥)

कण्डूयन, क्ली, (कण्डूय + भावे ल्युट् ।) कण्डूः । इति हलायुधः ॥ (यथा भागवते । ७ । ९ । ४५ ।
"यन्मैथुनादि गृहमेधिसुखं हि तुच्छं
कण्डूयनेन करयोरिव दुःखदुःखम्" ॥)

कण्डूया, स्त्री (कण्डू + "कण्ड्वादिभ्यो यक्" ३ । ३ । १ २ । अप्रत्ययात् स्त्रीत्वात् टाप् च ।) कण्डूः । इत्यमरः । २ । ६ । ५३ ॥

कण्डूरा, स्त्री, (कण्डूं राति । कण्डू + रा + क । टाप् ।) वृक्षविशेषः । आलकुशी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आत्मगुप्ता २ जडा ३ अव्यण्डा ४ प्रावृषायणी ५ ऋष्यप्रोक्ता ६ शूकशिम्बि ७ कपिकच्छुः ८ मर्कटी ९ । इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥ अजडा १० अव्यण्डा ११ कण्डूरा १२ शूकशिम्बी १३ शूकशिम्बा १४ कपिकच्छू १५ । इति तट्टीका ॥ वृषभ १६ स्वगुप्ता १७ । इति रत्नकोषः ॥

कण्डूल, पुं, (कण्डू + अस्त्यर्थे + लच् । कण्डूतिकारकत्वात् तथात्वम् ।) शूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कण्डूयुक्ते त्रि ॥

कण्डोल, पुं, (कडि + बाहुलकात् ओलच् ।) मलवशादिरचितधान्यादिस्थापनपात्रम् । डोल् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पिटः २ । इत्यमरः । २ । ९ । २६ ॥ पिटकः ३ पेटकः ४ । इति भरतः ॥ उष्ट्रः । इत्युणादिकोषः ॥

कण्टोलक, पुं, (कडि + बाहुलकादोलच् । स्वार्थे कन् ।) कण्डोलः । इति हेमचन्द्रः ॥

कण्डोलवीणा, स्त्री (कण्डोल इव वीणा । कण्डोलस्य वीणा वा ।) चण्डालवीणा । काँन्दा इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । चाण्डालिका २ चण्डालवल्लकी ३ । इत्यमरः । २ । १ । ३२ ॥ चण्डालिका ४ कटोलवीणा ५ । इति भरतः ॥

कण्डोली, स्त्री, (कण्डोलस्याकारोऽस्त्यस्याः । अर्श आदित्वात् अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) कण्डोलवीणा । इति शब्दरत्नावली ॥

कण्डोष, पुं, (कण्डूनामोषः सद्योऽस्मात् शूककीटस्पर्शे कण्डूबहुलत्वमिति प्रसिद्धेस्तथात्वम् ।) शूककीटः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शुयापोका इति भाषा ॥

कण्व, क्ली, (कण्यते अपोह्यते इति । कण + क्त ।) पापम् । इति मेदिनी ॥

कण्व, पुं, (कण + क्वन् ।) मुनिविशेषः । इति मेदिनी ॥ स तु पुरुवंशजातापतिरथनामक्षत्रियपुत्त्रः । यथा,—
"सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः ।
तस्य मेधातिथिस्तस्मात् प्रस्कण्वाद्या द्विजातयः" ॥
इति श्रीभागवते । ९ । २ । ६ ॥ (अपरः ऋषिभेदः । अनेनैव मुनिश्रेष्ठेन यजुर्व्वेदीयकाण्वशाखा प्रणीता । यथा, यजुर्व्वेदे १७ । ७४ ।
"यामस्य कण्वोऽदुहत् प्रपीनां
सहस्रधारां पयसा महीं गाम्" ॥
तथा भागवते च १२ । ६ । ७४ ।
"यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्चशतैर्विभुः ।
जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः" ॥
अयन्तु कश्यपवंशोद्भवः शकुन्तलायाः प्रतिपालकपिता । यथा, महाभारते १ । शाकुन्तले । ७ । ३ ।
'महर्षिं काश्यपं द्रष्टुमथ कण्वं तपोधनम्" ॥
एतस्य सविस्तरन्तु तत्रैव ७१ अध्याये द्रष्टव्यम् । अयमेव गोत्रप्रवर्त्तकः । ऋग्वेदे १ । ४४—५ सूक्तेषु ऋषिगोत्रप्रवर्त्तककण्ववृत्तान्तमवधेयम् ॥ कण्व इत्यस्यार्थः कण्वः सुखमयः तत्त्वविद्याप्रभावात् नत्वयं संसारजन्यसुखमयः नहि तत्त्वज्ञानिना क्वचित् संसारासक्तिः अविद्याधर्म्माभावादिति नीलकण्ठः । विद्वान् क्रियाकुशलमेधावी च । इति ऋग्वेदभाष्ये दयानन्दः ॥ स्वनामाख्याततीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ४४ ।
"कण्वाश्रमं ततो गच्छेत् श्रीजुष्टं लोकपूजितम् ।
धर्म्मारण्यं हि तत्पुण्यमाद्यञ्च भरतर्षभ" ॥)

कत, पुं, मुनिविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ (अयन्तु विश्वामित्रपुत्त्राणामेकतमः । कं जलं शुद्धं तनोति क + तन + ड ।) कतकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कतक, पुं (तक + हासे + बाहुलकात् । कस्य जलस्य तकः हासः प्रकाशः प्रसाद इति यावत् अस्मात् ।) वृक्षविशेषः । निर्म्मली इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अम्बुप्रसादः २ कतः ३ तिक्तफलः ४ रुच्यः ५ छेदनीयः ६ गुच्छफलः ७ कतफलः ८ तिक्तमरिचः ९ ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । रुचिकारित्वम् । कृमिदोषशूलदोषनाशित्वञ्च । तस्य वीजं अम्बुप्रसादनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः । ६ । ६७ ।
'फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ।
न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति" ॥
"पयःप्रसादि कतकं तत्फलं तु तदुच्यते ।
कतकस्य फलं नेत्र्यं जलनिर्म्मलताकरम् ।
वातश्लेष्महरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु" ॥
इति भावप्रकाशः ॥)

कतफल, पुं, (कं जलं तनोति प्रसन्नं सम्पादयति । क + तन + ड । तादृशं फलमस्य ।) कतकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कतमाल, पुं (तम + घञ् कृश्च । कस्य जलस्य तमाय शोषणाय अलति पर्य्याप्नोति । क + तम + अल + अच् ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥ कचमाल खतमालश्च पाठः ॥

कति, त्रि, (का सङ्ख्या किं परिमाणं वा एषां 'किमः सङ्ख्यापरिमाणे डति" ५ । २ । ४१ । इति डति ।) कियत्परिमाणम् । इति व्याकरणम् ॥ कत इति भाषा । (यथा, अथर्व्ववेदे १ । २ । ४ ।
"कति देवाः कतमे त आसन् य उरोग्रीवाश्चिक्युः पुरुषस्य कति स्तनौ व्यदधुः कः कफोडौ कति स्कन्धान् कति पृष्टीरचिन्वन्" ॥ ५ । विश्वामित्रस्य पुत्त्राणामेकतमः । यद्वंशोद्भूतः सूत्रकृत कात्यायनर्षिः ॥)

कतिपय, त्रि, (किम + डति कति अयच् पुक् च ।) कति । इति व्याकरणम् । कतकगुलि इति भाषा । (यथा, मेघदूते २५ ।
"सम्पत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णाः" ॥)

कत्तृण, क्ली, (कदु कुत्सितं तृणं इति । अत्र कदु स्वार्थे को कदादेशः "तृणे च जातौ" । ६ । ३ । १ ३ ।) सुगन्धितृणविशेषः । रामकर्पूर इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । पौरम् २ सौगन्धिकम् ३ ध्यामम् ४ देवजग्धकम् ५ रौहिषम् ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ॥ सुगन्धम् ७ तृणशीतम् ८ सुशीतलम् ९ । इति रत्नमाला ॥ रौहिषतृणम् १० कात्तृणम् ११ भूतिः १२ भूतिकम् १३ श्यामकम् १४ ध्यामकम् १५ पूति १६ सुदूलम् १७ देवदग्धकम् १८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफशस्त्रशल्यादिदोषबालग्रहविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुवरत्वम् । हृत्कण्ठव्याधिपित्तास्रशूलकासज्वरनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥) पृश्निः । इति मेदिनी ॥ चाकुलिया इति भाषा ।

कत्तोय, क्ली (कु कुत्सितं तोयं यत्र ।) मद्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कत्थ, ङ श्लाघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सक-सेट् । क्वचित् अक च ।) दन्त्यवर्गाद्योपधः ।

स्लाघ प्रशंसा । ङ कत्थते गुणिन गुणी । इति दुर्गादास ॥

कत्र, त क शैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा-पर-अक-सेट ।) कत्रयति कत्रापयति । इति दुर्गादास ॥

कत्सवर क्ली, (त्सद वैकल्ये + स । कत्सा विकलता तया भ्रियते गिर एनात्त नरशस्यान स्कन्धस्य शिरो ऽन्तावर्त्तित्वात तथात्वम । कत्स + हृ + अप ।) स्कन्ध । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कथ, त क वाक्यप्रबन्धे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा-पर-सक-सेट ।) कथयति । इति दुर्गादास ॥ ("सूत । ते कथयिष्यामि सेतिहास पुरातनम ' । इति भागवतम ॥)

कथ व्य, कथम । किं प्रकारम । इति व्याकरणम ॥ (यथा, मनु ५ । २ । "कथ मृत्यु प्रभवति वेदशास्त्रविदा प्रभो" । ॥)

कथक, त्रि, (कथयति य । कथ + कर्त्तरि एवुल ।) वक्ता । कथोपजीवी । नाटकवर्णनकर्त्ता । तत्पर्य्याय । एककनट २ कथाप्राण ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महाभारते १ । २१५ । ३ । "कथकाश्चापरे राजन श्रमणाश्च वनौकस " ॥ ग्रन्थकारविशेष । (यथा, अनुमानचिन्तामणि । "वादकृतसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधि रुद्भाव्य " ॥)

कथङ्कथिक, त्रि, (कथ कथमिति प्रवृत्तेनास्त्यस्य इति । कथकथ + बाहुलकात ठन ततष्टिलोप ।) प्रष्टा । प्रश्नकर्त्ता । इति त्रिकाण्डशेषभूरिप्रयोगौ ॥

कथङ्कथिकता स्त्री, (कथङ्कथिक + भावे तल ।) पृच्छा । प्रश्न । इति हेमचन्द्र ॥

कथन, क्ली, (कथ्यते इति । कथत्व वाक्यप्रबन्धे । भावे + ल्युट ।) कथा । इति हलायुध ॥ कहन इति भाषा । (यथा पञ्चतन्त्रे १ । १३ । "मिथ्याक्रमकथन कूटतुलामानम" ॥)

कथम व्य, (कस्मि प्रकारे इति प्रकारार्थे + "किमश्चेति" ।५।३।२५। थमु कादेशश्च ।) हर्ष । गर्हा । प्रकारार्थ । सम्भ्रम । प्रश्न । सम्भावना । इति मेदिनी ॥ (यथा शाकुन्तले १ अङ्के "कथमिदानीमात्मान निवेदयामि कथ वा आत्मापहार करोमि" ॥)

कथा, स्त्री, (कथ + "चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्च्चि श्चेति" । ३ । ३ । १ ५ । अङ् । टाप च ।) प्रबन्धकल्पना । इत्यमर । १ । ६ । ६ । प्रबन्धेन कल्पना अथवा प्रबन्धस्य अभिधेयस्य कल्पना स्वय रचना इति सारसुन्दरी ॥ 'प्रबन्धस्य कल्पना रचना बह्वन्दताल्लोकसत्या" । इति भरत ॥ "प्रबन्धकल्पना स्तोकसत्या प्राज्ञा कथा विदु । परम्पराश्रया या स्यात सा मताख्यायिका क्वचित" ॥ इति कोलाहलाचार्य्य ॥ ("नैयायिकमते हि नानावक्तृकपूर्व्वपक्षसिद्धान्तवान वाक्यसन्दर्भ " । यथा, मनु । ३ ।२३१ । "यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सर । ब्रह्मोद्याश्च कथा कुर्य्यात्पितृणामेतदीप्सितम" ॥

वार्त्ता । वाक्यम । यथा रघु । ८ । ४३ ।

'अभितप्तमयोऽपि मार्द्दव
भजते कैव कथा शरीरिषु' ॥

विवरणम । यथा रामायणे । १ । ८ । ६ ।

सनत्कुमारो भगवान पुरा कथितवान कथाम ।
भविष्य विदुषा मध्ये तव पुत्त्रसमुद्भवम्" ॥)

कथाप्रसङ्ग त्रि (कथाया प्रसङ्गो यस्य ।) जल्पाक । इति शब्दरत्नावली ("तेन सह नाना कथाप्रसङ्गेनावस्थित ॥ इति हितोपदेश ॥) वातूल । विषवैद्य । इति मेदिनी । (किराता र्ज्जुनीये । १ । २४ । "कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृता दनुस्मृताऽखण्डलसूनुविक्रम " ॥ वार्त्ता । गोष्ठी वचनम । उक्तञ्च कथासरित्सागरे २२ । १८२ । "मिथ कथाप्रसङ्गेन विवाद किल चक्रतु " ॥)

कथाप्राण, त्रि (कथया प्राणिति जीवति कथा श्राव यित्वैव जीवनोपाय करोतीत्यर्थ । प्र + अन + अच । यद्वा कथाया प्राणा जीवनोपाया यस्य ।) कथक । स तु नाटकवक्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

कथित, त्रि, (कथ्यतेऽसौ । कथ + कर्म्मणि + क्त ।) उक्त । (यथा, श्रीभागवतम । १ । १ । १ । "कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्य्ययो " ॥ कथ + भावे क्त । कथनम । यथा रघु । ११ । १ ।

"पूर्व्ववृत्तकथितै पुराविद
सानुज पितृसखस्य राघव ' ॥)

कद, इ रोदने । आह्वाने । वैक्लव्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर-सक अक च-सेट्-इदित ।) इ कर्म्मणि कन्द्यते । इति दुर्गादास ॥

कद, ष म ङ वैक्लव्ये । विक्लवीभावे । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वादि-आत्म-अक-सेट-घटादि ।) ष कदा । म कदयति । ङ कदते । इति दुर्गादास ॥

कद, पु (क जल ददाति । क + दा + क ।) मेघ । इति शब्दरत्नावली ॥

कदक, पु, (कद मेघ इव कायति प्रकाशते उपरि भागे । कद् + कै + क ।) वितानम । इति हेमचन्द्र ॥ चांदोया इति भाषा ॥

कदक्षर, क्ली, (कुत्सित अक्षर । को कदादेश ।) कुत्सितवर्ण ॥

कदध्वा, [न] पु, (कुत्सितोऽध्वा । कुगतीति समास । को कत तत्पुरुषेचेति कदादेश ।) निन्दितपथ । तत्पर्य्याय । व्यध्व २ दुरध्व ३ विपथ ४ कापथ ५ । इत्यमर २ । १ । १६ ॥

कदन, क्ली, (कदयति दुःख वैक्लव्य वा प्राप्नोत्यनेन कद्यते दुःखप्राप्यतेऽनेन वा । कद + णिच् + करणे ल्युट् । घटादित्वात न वृद्धि । कद्यते इति भावे ल्युट् । कद्यते आक्रन्द्यते विक्लवीक्रियते निहन्यते वा यत्र । अधिकरणे णिच् ल्युट यद्वा कद्यते म्रियते यत्र ।) पापम् । (यथा, भागवते ७।९।१६ । "त्वत्तोऽस्यह कृपणवत्सल ! दु सहोग्र ससारचक्रकदनात ग्रसता प्रणीत " ॥) मर्द्द । (यथा, रामायणे । ६ । २८ । २ । "क्रोधेन कदन चक्रे वानराणा युयुत्सताम्" ॥) युद्धम । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ।७।२।१३ ।

"इति ते भर्त्तृनिर्द्देशमादाय शिरसादृता ।
तथा प्रजाना कदन विदधु कदनप्रिया ' ॥)

मारणम । इति भरिप्रयोग जटाधरश्च ॥

कदन्न क्ली, (कुत्सित अन्न । को कदादेशश्च ।) कुत्सितान्नम । इति व्याकरणम ॥ (यथा भागवते ।५ । ९ । ८ । "मित्र कदन्न वा अभ्यवहरति पर नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तम' ॥ "रविविना हरिर्याति विना पीठेन माधव । कदन्ने पुण्डरीकाक्ष प्रहारेण धनञ्जय "॥इत्युद्भट ॥)

कदम्ब क्ली, ("कम्बदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' । उणा । ४ । ८२ । इति कद + अम्बच् ।) निकुरम्बम । समूह । इति मेदिनी ॥

कदम्ब पु (कद्यते दर्शनात विरहिणा चित्तवैक्लव्य क्रियतेऽनेन । कद + करणे अम्बच् ।) वृक्षविशेष । कदम इति भाषा । तत्पर्य्याय । नीप २ प्रियक ३ हलिप्रिय ४ । इत्यमर ।२ । ४ । ४२ ॥ कादम्ब ५ । इति तट्टीका ॥ षट्पदेष्ट ६ प्रावृषेण्य ७ हरिप्रिय ८ । इति रत्नमाला ॥ वृत्तपुष्प ९ सुरभि १० ललनाप्रिय ११ कादम्बर्य्य १२ सीधुपुष्प १३ महाढ्य १४ कर्णपूरक १५ । अस्य गुणा । तिक्तत्वम । कटुत्वम । कषायत्वम् । वातपित्त कफार्त्तिनाशित्वम । शीतलत्वम । शुक्रवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा भावप्रकाशे । "कदम्बो मधुर शीतो कषायो लवणो गरु । सरो विष्टम्भकृद्रूक्ष कफस्तन्यानिलप्रद " ॥ तथा च सुश्रुत । "गरदोषहर नीप प्राचीनामलक तथा" ॥) अत्र नीपहलिप्रियौ धाराकदम्बवाचिनावपि कदम्बसामान्यात पठितौ । यथा साह्व ॥ "नीपो महाकदम्ब स्याद्धाराकदम्ब इत्यपि । द्वितीयोऽल्पप्रसरश्च वृत्तपुष्प कदम्बक " ॥ इत्यस्य भेद । तथा रत्नेऽपि । हारिद्रस्तु रुग्णो बल । यथामरटीकाया भरत ॥

'धलीकदम्बका धारा कदम्ब षट्पदप्रिय ॥
वृत्तपुष्प केशराढ्य प्रावृषेण्य कदम्बक ।
नीपो महाकदम्बोऽपि तथा बहुफलो मत " ॥

(यथा, -साहित्यदर्पणम । "य कौमारहर स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपास्ते चोन्मीलित मालतीसुरभय प्रौढा कदम्बानिला " ॥ कविभिस्तु प्रायशो वर्षाकाले एव अस्य वर्णन क्रियते । माघे रैवतकपर्व्वतवर्णने द्रष्टव्यम ॥४॥) सर्षप । इति मेदिनी ॥ देवताडवृक्षम । इति रत्नमाला ॥

(क प्रजापत्यधिष्ठातृक शेपश्चेन्द्रिय दमयति इति व्युत्पत्त्या जितेन्द्रियतत्त्वज्ञानी । कद कदन विनाश याति गच्छति प्रलये इति शेष । इति व्युत्पत्त्या जगत । यथा,— "स एव सौम्य नित्य राजते मूले विश्व कदम्बस्य परमो वै पुरुष आत्मा ' ॥ इति श्रुतौ ॥)

कदम्बक, क्ली, (कदम्ब + सञ्ज्ञाया कन ।) समूह । इत्यमर । २ । ५ । ४ ॥ (यथा, शाकुन्तले २ अङ्के । "गाहन्ता महिषा निपानसलिल शृङ्गै

मन्दस्ताडित छायाबद्धकदम्बक स्मगकुल रोम ग्राममभ्यस्तु" ॥)

कदम्बक, पु (कदम्ब इव कायति प्रकाशते । छन्द्रिा पीनवर्णात्वात कदम्बकोरकोपरिस्थितसूक्ष्माग्र तुल्यफलत्वाच्च सर्षपस्यापि तथात्वम । स्वार्थे तु कदम्ब एव स्वार्थे कन।) सर्षप । हरिद्रु । इति राजनिर्घण्ट ॥ कदम्बवृक्ष । इति शब्दरत्नावली॥

कदम्बद, पु, (कदम्ब कदम्बस्योपरिस्थ सूक्ष्माग्र इव दीयतेऽसौ। कदम्ब+दो खण्डने+कर्म्मणि +घञर्थे क । सर्षपस्य कदम्बकोरकोपरिस्थ सूक्ष्माग्रतुल्यफलत्वात तथात्वम ।) सर्षप । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कदम्बपुष्पा, स्त्री (कदम्बस्येव पुष्पमस्यस्या । अज्ञ आदित्वात अच ततष्टाप ।) मुण्डितिकावृक्ष । इति रत्नमाला। मुण्डिरी इति भाषा ॥ (विशेषोऽस्या मुण्डितिकाशब्दे ज्ञातव्य ॥)

कदम्बपुष्पी, स्त्री (कदम्बपुष्पमिव पुष्पमस्या । कदम्ब पुष्प+ङीप ।) महाश्रावणिकावृक्ष । इति राजनिघण्ट शब्दचन्द्रिका च। मुण्डिरी इति भाषा ॥

कदम्बी, स्त्री, (कद+करणे अम्बच गौरादित्वात ङीष ।) देवदालीलता। इति राजनिर्घण्ट ॥ (देवदालीशब्दे गुणादयोऽस्या ज्ञातव्या ॥)

कदर, स्त्री, (क जल दृणाति दारयति नाशयतीत्यर्थ। क+दृ+अच ।) पायसभेद । इति शब्दमाला ॥

कदर, पु, (क जल दृणाति श्लेष्मणा सङ्घतजल नाशयतीत्यर्थ । क+दृ+अच ।) श्वेतखदिर । काटावावला इति भाषा । तत्पर्य्याय । सोमवल्क २। इत्यमर ।२।४।४ ॥ ब्रह्मशल्य ३ खदिरोपम ४। इति रत्नमाला ॥ (श्वेतसार ५। खदिर ६। सोमवल्कल ७। इति भावप्रकाश ॥

गुणाश्चास्य तत्रैव ।

"कदरो विशदो वर्ण्यो मुखरोगकफास्त्रजित" ॥

व्यवहारो यथा, चरके ।

"तिन्दुकप्रियालबदरकदरखदिरसप्तपर्णाश्वकर्णार्जुनासनारिमेदा इति दशेमान्यदाहप्रशमनानि भवन्ति" ॥) क्रकच । कराव इति भाषा ॥ व्याधिभेद । इति मेदिनी ॥ कडा जामुडा इति भाषा॥

तस्य लक्षणम । यथा निदाने ।

"शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादित ।
ग्रन्थि कोलवदुत्पन्नो जायते कदरस्तु स ' ॥

("शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभि ।
मेदोरक्तानुगैश्चैव दोषैर्वा जायते त्वचाम॥
सकील कठिनो ग्रन्थिर्निम्नमध्योन्नतोपि वा ।
कोलमात्र सरुक्स्रावी जायते कदरस्तु स "॥

इति सुश्रुत ।) तच्चिकित्सा यथा भावप्रकाशे ॥

"दहेत कदरमुद्धृत्य तैलेन दहनेन वा" ॥

अङ्कुश । इति हारावली ॥

कदर्य्य, त्रि, (कुत्सितोऽर्य्य स्वामी ॥ कुगतीति समास ।) क्षुद्र । कृपण । इत्यमर । ३।१।४८॥

"आत्मान धर्म्मकृत्यञ्च पुत्रदाराश्च पीडयन् ।
यो लोभात सञ्चिनोत्यर्थान स कदर्य्य इति स्मृत "॥

इति स्मृति ॥ (यथा, छान्दोग्योपनिषदि। ५।११।

५। "तेभ्योऽप्राप्तेभ्य पृथगर्हाणि कारयाञ्चकार सहप्रात सञ्जिहान उवाच नमेस्तेनो जनपदे न कदर्य्यो न मद्यपो नानाहिताग्निर्नाविद्वानिति" ॥)

कदल, पु (कद+वृषादित्वात कलच ।) कदलीवृक्ष । पृश्नीलता । इति मेदिनी ॥ (यथा, अमरुशतके । ६५ ।

'ऊरुद्वन्द्व स्मगद्दश कदलस्य काण्डौ
मध्यञ्च वेदिगतुल स्तनयुग्ममस्या ' ॥)

कदलक, पु (कदल+स्वार्थे कन ।) कदलीवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥

कदला, स्त्री, (कदल+टाप ।) पृश्नी । चाकुलिया इति भाषा । डिम्बिका । शाल्मलीवृक्ष । इति मेदिनी ॥

कदली, स्त्री (कदल+गौरादित्वात ङीष । यद्वा, काय जलाय दल्यते खगस्य गौरादित्वात ङीष ।) स्वनामप्रसिद्धौषधिविशेष । कला इति भाषा । तत्पर्य्याय । वारणबुसा २ रम्भा ३ मोचा ४ अंशुमत्फला ५ काष्ठीला ६ । इत्यमर ॥ कदल ७ वारणवषा ८ वारबषा ९ । इति तट्टीका ॥ सुफला १ सुकुमारा ११ सकृत्फला १२ गुच्छफला १३ हस्तिविषाणी १४ गुच्छदन्तिका १५ निसारा १६ राजेष्टा १७ बालकप्रिया १८ ऊरुस्तम्भा १९ भानुफला २ वनलक्ष्मी २१। कदलक २२ मोचक २३ रोचक २४ लोचक २५ वारबुषा २६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वारणवल्लभा २७ चम्मण्वती २८ । इति जटाधर ॥ (यथा, महाभारते २ । द्रुतपर्व्वणि ६६ । १२ ।

"कदलीगुच्छसदृश सव्यसन्तापसयतम ।
गजहस्तप्रतीकाश वचप्रतिमगौरवम" ॥)

अस्या पक्वफलगुणा । कषायत्वम । मधुरत्वम । शीतलत्वम । पित्तास्त्रविमर्द्दनत्वम । गरुतरत्वम । मन्दानले अपथ्यत्वम । सद्य शुक्रविवर्द्धनत्वम । क्लमतृष्णाहरत्वम । कान्तिदातृत्वम । दीप्ताग्नौ सुखदत्वम । कफामयकरत्वम । सन्तर्पणत्वम । दुर्ज्जरत्वञ्च ॥ (यथा हारीते ।

"हृद्य मनोज्ञ कफवृद्धिकारि
शीतञ्च सन्तर्पणमेव बल्यम ।
रक्त सपित्त श्वसनञ्च दाह
रम्भाफलञ्चापि नरस्य हन्ति ॥
अपक्वक ग्राहि च शीतलञ्च
कषायक वातकफ करोति ।
विष्टम्भि बल्य गुरु दुर्ज्जरञ्च
आरण्यरम्भाफलमेव तद्वत" ॥)

मोचकगुणा । हृद्यत्वम । कफकृमिनाशित्वम । कुष्ठप्लीहज्वरहरत्वम । अग्निदीपनत्वम । वस्तिशोधनत्वञ्च ॥ * ॥

('मोचाफल स्वादु शीत विष्टम्भि कफनुद्गुरु ।
स्निग्ध पित्तास्रतृड्दाहक्षतक्षयसमीरजित् ॥
पक्व स्वादु हिम पाके स्वादु वृष्यञ्च वृष्यम् ।
क्षुत्तृष्णानेत्रगदहृन्मेहघ्न रुचिमांसकृत" ॥

इति भावप्रकाश ॥ कदली पुष्पगुणाश्चाह ॥

"कदल्या कुसुम स्निग्ध मधुर तुवर गुरु ।

वातपित्तहर शीत रक्तपित्तक्षयप्रनुत ॥)

अस्या मूलगुणा । बलकारित्वम । वातपित्तनाशित्वम । गरुत्वञ्च ॥ ॥

माणिक्यमर्त्त्यामृतचम्पकाद्या
भेदा कदल्या बहवोऽपि सन्ति ।
उक्ता गुणास्तेष्वधिका भवन्ति
निर्दोषता स्याल्लघुता च तेषाम ॥

इति राजनिघण्ट ॥ ॥ वनकदल्या वनकदलीफलगुणा । वातपित्तहरत्वम । गुरुत्वम । शुक्रवृद्धिकारित्वम । अतिशीतलत्वम । रसे पाके मधुरत्वञ्च । दुग्धदधिनत्रतान्यत्र कान्ति रुजम्म। इति राजवल्लभ ॥ ॥ हरिणभेद । पताका । इति मेदिनी ॥ वैजयन्ती । इति हलायुध ॥ हाथिर उपरेर निशान इति भाषा ॥

कदा, व्य, (किम+कालेदा । सर्व्वैकान्यकियत्तद काले दा । ५।३।१५।) कस्मिन काले । इति व्याकरणम ॥ कोन काले इति भाषा ॥ (यथा, ऋग्वेदे १।८४।८। कदा मर्त्तमराधस पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् । तथा हितोपदेशे ।१।१२२।

'जातिद्रव्यबलानाञ्च साम्यमेषां मया सह।
मत्प्रभुत्वफल ब्रूहि कदा कि तद्भविष्यति ॥)

कदाकार, पु, (कुत्सित आकार । । तत्र तत्पु ब्रीहि निषिद्धत्वात । यथा 'का कापथाक्ष' । ६ । ३ । १ १ ।) कुत्सिताकार ॥ (कुत्सिताकारविशिष्ट त्रि ॥)

कदाख्य,क्ली (कुत्सित आख्या नाम यस्य ।) कुष्ठद्रव्य । कुड् इति भाषा। तत्पर्य्याय । कौलिम २ दुष्टम ३ व्याप्यम ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कदाचन व्य (कदा+अनिर्द्धारिते चनप्रत्यय ।) कस्मिन काले । इति व्याकरणम। कोन समये इति भाषा। (यथा मनु । २ । ४८ ।

"ब्राह्मणं विप्रलभ्याथ नियुक्तामुपसङ्गत ।
कामचेष्टाशिपाश्याता न यथ यागे कदाचन" ॥)

कदाचित व्य (कदा+ अनिर्द्धारिते चित ।) कस्मिंश्चित काले । तत्पर्य्याय । जातु २। इत्यमर । ३ । ४ । ४॥ कर्हिचित ३। इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, मनु । ४ । ७४ ।

' नाक्षै क्रीडेत कदाचित्त स्वय नोपानहौ हरेत ।
शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थ नचासने ' ॥)

कदुष्ण, क्ली, (कु ईषत उष्ण इत्यर्थे को "कवञ्चोष्णे" ६।२।१ ७। चकारात । कादेश ।) ईषदुष्णम । तत्पर्य्याय । कोष्णम २ कवोष्णम् ३ मन्दोष्णम ४। (यथा भट्टि । ३।१८।

"ससीतयोराघवयोरधीयन्
श्वसन कदुष्ण पुरमाविवेश" ॥)

तद्वति त्रि। इत्यमर । १ । ४ । ३५ ॥

कद्द काकशब्दे। (भ्वा-पर-अक-सेट।) तवर्गद्वितीयोपध । क्विपि सयोगान्तलोपे कद् इति । कद्युति पञ्चमस्वरात कक्व स्वादिबर्थे । इति दुर्गादास॥

कद्रथ, पु, (कुत्सित रथ । को कादेश । "रथवदयोश्च" । ६ । ३ ।१०२।) कुत्सितरथ । इति व्याकरणम । (यथा, भट्टि । ५ । १०३ ।

"गुविकद्रथवद्वीम वमञ्ज व्यजग्रालिनम' ॥)

कद्रु, पु, (कद+रु ।) पिङ्गलवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥

कद्रु, स्त्री, (कद+रु । यद्वा मृगय्वादित्वात् साधु ।) नागमाता । इति मेदिनी ॥ सा तु दक्षकन्या कश्यपपत्नी च । इति पुराणम् ॥ (यथा रामायणम् । ३ । २ । २९ ।

"रोहिण्यां जज्ञिरे गावो गन्धर्व्या वाजिनस्तथा । सुरसाऽजनयन्नागान् राम ! कद्रुश्च पन्नगान्" ॥)

कद्रुपुत्त्र पु, (कद्रोः पुत्त्रः ।) नागः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कद्रुसुत, पु, (कद्रोः सुतः ।) नागः । तत्पर्य्यायः । काद्रवेयः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ कद्रुकालुः ३ कद्रुपुत्त्रः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कद्वद त्रि, (कुत्सितं वदतीति यः । वदे पचाद्यच् । कुत्सितं वद इति वा "रथवदयोश्च" । ६ । ३ । १०२ । इति कादादेशः ।) कुत्सितवक्ता । तत्पर्य्यायः । गह्यवादी २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३७ ॥ दुर्व्वाक् ३ । अतिकुत्सितं । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भट्टिः ६ । ७५ ।

"सर्व्वत्र दयिताधीनं सुव्यक्तं रामणीयकम् । येन जातं प्रियापाये कद्वदं हंसकोकिलम्' ॥)

कन इ चि प्रीतौ । गतौ । द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक-सक च-सेट् इदित ।) इ चि कान्तोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥

कनक क्ली (कनति दीप्यते इति । कनी दीप्तौ + क्वुनादिभ्यो वुन् ।) स्वर्णम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९४ ॥ (यथा, मेघदूते । २ ।

"तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबला विप्रयुक्तः स कामी नीत्वा मासान् कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः" ॥)

कनक, पु (कनति दीप्यते यः । कनी दीप्तौ + क्वुनादिभ्यो वुन् ।) पलाशवृक्षः । नागकेशरवृक्षः । धुस्तूरवृक्षः । (यथा, इन्द्रजालतन्त्रे ।

"कपालं मानुषं गृह्य कनकस्य फलानि च" ॥) काञ्चनालवृक्षः । कालीयवृक्षः । चम्पकवृक्षः । इति मेदिनी ॥ कासमर्द्दवृक्षः । कणगुग्गुलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लाक्षातरुः । इति शब्दमाला ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ९२ ।

"उपकारः प्रियः सर्व्वः कनकः काञ्चनच्छविः" ॥ यदुवंशीयस्य दुर्द्दमस्य पुत्त्रः ।

यथा, हरिवंशे ३३ । ६ ।

"दुर्द्दमस्य सुतो धीमान् कनको नाम नामतः" ॥)

कनकक्षार, पु, (कनकस्य द्रावणार्थं क्षारः ।) टङ्कणः । इति राजनिर्घण्टः । सोयागा इति भाषा ॥ (टङ्कणशब्देऽस्य गुणा व्याख्येयाः ॥)

कणकदण्डक, क्ली, (कनकस्य कनकनिर्म्मितो वा दण्डो यत्र । कप् स्वार्थे कन् वा ।) राजच्छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कनकपल, पु, (कनकस्य कर्षचतुष्टयस्वरूपपलं तत्परिमाणम् ।) पलपरिमाणम् । तत्तु सुवर्णादिपरिमाणकषोडशमाषकम् । तत्पर्य्यायः । कुरुविस्तः २ । इति हारावली ॥ (कनकमिव पलं मांसमस्य इति व्युत्पत्त्या मत्स्यविशेषः ॥)

कनकप्रभा, स्त्री, (कनकस्य प्रभेव प्रभा यस्याः ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वनामख्यातो ज्वरातीसाररोगस्यौषधविशेषो यथा ।

"सुवर्णबीजं मरिचं विशालं मदः कणा टङ्कणकं विषञ्च । गन्धं जयाह्विस्त्रिदिनं विमर्द्द्य गुञ्जाप्रमाणा वटिका विधेया ॥ रक्तातिसारग्रहणीज्वरांश्च मान्द्यादि हन्यात् कनकप्रभेयम् । दध्योदनं भोज्यमनुष्णवारि मांसं भनेत्तित्तिरिलावकानाम्" ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ॥ १ ॥)

कनकप्रसवा, स्त्री, (कनकवत् प्रसवं पुष्पं यस्याः ।) स्वर्णकेतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कनकरम्भा, स्त्री, (कनकवर्णवत् रम्भा । यद्वा कनकवर्णफलिनी रम्भा ।) सुवर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कनकरस पु (कनकवर्णो रसः ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("कतमोऽयं पूर्व्वापरसमुद्रावगाढः कनकरसनिस्यन्दी सान्ध्य इव मेघपरिघः सानुमानालोक्यते" । इति शाकुन्तले ७ अङ्के ॥)

कनकलोद्भव, पु, (कनति दीप्यते इति । कना दीप्ता कला अवयवः तया उद्भवतीति । कनकला+उद+भू+अच ।) शालः । इति राजनिर्घण्टः । धुना इति भाषा ॥

कनकाचल, पु (कनकमयो अचलः पर्व्वतः ।) अस्ताचलः । सुमेरुपर्व्वतः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ दानविशेषः । इति स्मृतिः ॥ (अस्य परिमाणमुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे यथा,—

"अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् । यस्य प्रसादाद्भुवनं विरिञ्चेर्याति मानवः ॥ उत्तमः पलसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः शतैः । तदर्द्धेनाधरस्तद्वत् अल्पवित्तोऽपि शक्तितः ॥ दद्यादेकपलादूर्द्ध्वं यथा शक्त्या विमत्सरः । धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वं विदध्यात् विधिमुत्तमम् विष्कम्भशैलांस्तद्वच्च ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत्" ॥)

कनकाध्यक्ष, पु, (कनकस्य रक्षणे अध्यक्षः मध्यपदलोपः ।) सुवर्णरक्षकः । तत्पर्य्यायः । भौरिकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७ ॥

कनकारक, पु, (कनकं दीप्तस्वर्णदीप्तिमिव सर्व्वतो ऋच्छति व्याप्नोतीति । कनक+ऋ+अण् । स्वार्थे+कन ।) कोविदारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कोविदारशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञातव्यम् ॥)

कनकालुका, स्त्री, (कनकनिर्म्मितं आलु । स्वलिलाद्याधारपात्रविशेषः संज्ञायां कन टाप् च ।) स्वर्णकलसः । तत्पर्य्यायः । भृङ्गारः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥

कनकाह्वा, स्त्री, (कनकस्याह्वा नाम यस्य ।) नागकेशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागकेशरशब्देऽस्य विशेषो द्रष्टव्यः ॥)

कनकाह्वय, पु, (कनकं आह्वयोऽस्य । कनकमाह्वयते सद्धते वा । कनक+आ+ह्वे+क ।) धुस्तूरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ॥ नागकेशरवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कनन, त्रि, (कन+युच ।) काणः । इति हेमचन्द्रः ॥

कनिष्ठ, त्रि, (अतिशयेन युवा अल्पो वा । इष्ठन् । कनादेशश्च ।) अतियुवा । अन्यः । पश्चाज्जातः । तत्पर्य्यायः । जघन्यजः २ यवीयान् ३ अवरजः ४ अनुजः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ४३ ॥ कनीयान् ६ कन्यसः ७ यविष्ठः ८ । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ (यथा मनुः । ९ । ११३ ।

'ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् । येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम्' ॥ शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३१ ।

"पवित्रं त्रिककुम्मन्त्रः कनिष्ठः कृष्णपिङ्गलः" ॥)

कनिष्ठक क्ली, (कनिष्ठमिव कायति प्रकाशते । कनिष्ठ+कै+क ।) तृणकाण्डम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कनिष्ठा, स्त्री (कनिष्ठ+ङीषादिक बाधित्वा अजादित्वात् टाप् ।) दुर्बलाङ्गुलिः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ कडे आङ्गुल इति भाषा । (यथा, रामायणे ३ । ५१ । ७ ।

"कनिष्ठायामप्यङ्गुल्यां भ्रातुर्म्मम स राक्षसः । दुःख कर्त्तुमपर्य्याप्तो देवि ! कस्माद्बिभेषि' ॥) धीरादिविशेषण द्विधानेकान्तगतनायिकाविशेषः । अस्या लक्षणम् । परिणीतत्वे सति भर्त्तुर्न्यूनस्नेहा । इति रसमञ्जरी ॥ (त्रि, मनुः ९ । १२२ ॥

पुत्त्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायाञ्च पूर्ब्बजः" । "यदि प्रथमोढायां कनीयान् पुत्त्रो जातः पश्चादूढायाञ्च ज्येष्ठः' ॥ इति कुल्लूकभट्टः ॥)

कनी, स्त्री, (कन+अच+गौरादित्वात् ङीष ।) कन्या । इति हेमचन्द्रः ॥

कनीचि, स्त्री, (कन+बाहुलकात् ईचि प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् दीर्घश्च ।) गुञ्जा । इति शब्दरत्नावली ॥ कुच इति भाषा ॥ पुष्पयुक्तलता । शकटः । इत्युणादिकोषः ॥ मूर्द्धन्यणमध्योऽपि पाठः ॥

कनीनिका स्त्री (कन+ईन । संज्ञायां कन । ततष्टाप+अत इत्वम् ।) चक्षुस्तारा । कनिष्ठाङ्गुलिः । इति मेदिनी ॥

कनीनी, स्त्री, (कन+इन ततः ङीष ।) कनिष्ठाङ्गुलिः । इत्यमरटीका ॥

कनीयस, क्ली, (कन दीप्तौ+अच् । कन सूर्य्य तस्येदम् । कं+ह्व कनीयम् । तच्चपसैन सीयते अवसीयते इति । सो+घञर्थे कर्म्मणि कः । सूर्य्यदेवाधिष्ठानकालमिति तास्यस्योक्तेः ।) ताम्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कनीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन युवा अल्पो वा इत्यर्थे ईयसुन् । ततः कनादेशः ।) अनुजः । अतियुवा । अत्यल्पः । इति मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २४ । ९ । "स भूयसा कनीयो नारिरेचीद्दीना दक्षा विदुहन्ति प्रवाणम्" ॥ "मातुः पितुः कनीयांसं न नमेद् वयसाऽधिकः । प्रणमेच्च गुरोः पत्नीं ज्येष्ठभार्य्यां विमातरम्" ॥ इति स्मृतिः ॥)

कन्तु, पु, ("कमन्भ्यां वनयुक्तिनुतयस इति तु । ५ । २ । १३८ । कम + तु । कामयते इति कमु कान्तौ । अजिदृशीत्यादिना कुप्रत्यये तुकि सिद्ध त्वात् । 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च'' । उणा १ । ७३ ।) कामदेव । इति त्रिकाण्डशेष ॥ हृदयम । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥ (चित्तम् । इति उज्ज्वलदत्त । क सुख अस्यास्तीति तत्प्रधाना सखी जन ॥)

कन्था स्त्री, (कम + बाहुलकात थन + टाप ।) स्यूतकर्पट । इति स्त्रीलिङ्गसंग्रहे अमर ॥ काथा इति भाषा । (यथा, यतिपञ्चके २ । कन्थामिव श्रीमपि कुत्सयन्त कौपीनवन्त खलु भाग्यवन्त ' ॥) मृण्मयभित्ति । इति मेदिनी । काथ इति भाषा ॥ उशीनराख्यजनपदप्रसिद्धग्रामाणां नामसु विषय भूतेषु वर्तमाना यदा कन्था क्लीबे स्यात् । यथा सौसमीना कन्था सौसमिकन्थम् । आह्वारा कन्था आह्वरकन्थम् । इत्यमरटीकायां भरत ॥

कन्थारी, स्त्री (कन्थ + आरन । पृषोदरादित्वात गौरादित्वात ङीष ।) वृक्षविशेष । तत्पर्याय । कन्थारी २ कन्था ३ दुर्धषा ४ तीक्ष्णकण्टका ५ तीक्ष्णगन्धा ६ क्षारगन्धा ७ दुष्प्रवेशा ८ । अस्या गुणा । कटुत्वम । तिक्तत्वम । उष्णत्वम । कफवातशोथरक्ताग्निचरनाशित्वम । दीपनत्वम । रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥

कन्द क्ली पु, (कन्दयति जिह्वाया वैकल्य जनयति रोदयति वा भक्षयन्त जनम । कदि + णिच + अच । यद्वा कन्द्यते च्छिद्यते इति नाम्ना ख्यायते । कदि + कर्म्मणि घञ ।) शूरण । प्रसमूलम । इति मेदिनी ॥ शृङ्गनम । इति राजनिघण्ट ॥ (यथा, महाभारते १३ । १४ । ११९ ॥

'वने निवसता नित्य कन्दमूलफलाशिनाम'' ॥

यथा च, शान्तिशतके । २ । २ ।

'शीत निर्झरवारिपानमशन कन्द सहायाः मृगा'' ॥ शूरणशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेय ॥)

कन्द, पु, (क जल ददातीति । क + दा + क । कन्दति कन्दयति कन्द्यते वा । कदि आह्वाने रोदने च । अच घञ वा ।) मेघ । इति मेदिनी ॥ योनिरोगविशेष । तस्य निदानलक्षणे । यथा,—

दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्व्यायामादतिमैथुनात ।
क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्या कुपिता यदा ॥
पूयशोणितसङ्काश लकुचाकृतिसन्निभम ।
उत्पादयत यदा योनौ नाम्ना कन्दस्तु योनिज '' ॥

स चतुर्विध । वातिक १ पैत्तिक २ श्लैष्मिक ३ सान्निपातिकश्च ४ । एषा यथाक्रम लक्षणानि ।

''रूक्ष विवर्ण स्फुटित वातिक त विनिर्दिशेत ।
दाहरागज्वरयुत विद्यात पित्तात्मकन्तु तम ॥
नीलपुष्पप्रतीकाश कण्डूमन्त कफात्मकम ।
सर्वलिङ्गसमायुक्त सन्निपातात्मक विदु ।
सन्निपातात्मकोऽसाध्य शेषा कृच्छ्रप्रसाधना '' ॥

इति माधवकर ॥ (अस्य चिकित्सामाह भाव प्रकाश ॥

''गैरिकाम्राम्थि जम्बुत्वग् रसन्याञ्जनकट्फलम ।
पूरयेद्योनिमेतेषा चूर्णं क्षौद्रसमन्वितम् ॥
त्रिफलाया कषायेण सक्षौद्रेण च सेवयेत ।
प्रमदा योनिकन्देन बाधिता परिमुच्यते ' ॥

अन्यत्तु योनिशब्दे द्रष्टव्यम ॥)

कन्दगुडूची, स्त्री, (कन्दोद्भवा गुडूची । शाकपार्थिवादिवत् समास । मध्यपदलोपश्च ।) गडूची विशेष । तत्पर्याय । कन्दोद्भवा २ कन्दामृता ३ बहुच्छिन्ना ४ बहुरुहा ५ पिण्डालु ६ कन्दरोहिणी ७ । इति राजनिघण्ट ॥

कन्दट, क्ली, (कं + अटन ।) श्वेतोत्पलम । इति शब्दरत्नावली । सादा सुदि इति भाषा ॥

कन्दफला स्त्री, (कन्दात कन्दमारभ्य वा फल यस्या ।) कुन्दकारवल्ली । इति राजनिघण्ट ॥

कन्दबहुला, स्त्री, (कन्दादारभ्य कन्दन वा बहु बहुला वा ।) त्रिपर्णिका । इति राजनिघण्ट ॥

कन्दमूल, क्ली, (कन्द एव कन्दस्य वा मूल यस्य ।) मूलकम । इति राजनिघण्ट ॥ (मूलकशब्देऽस्य गुणा वक्तव्या ॥)

कन्दर क्ली, (कं जलेन दार्य्यते । क + विदा + अप्। यद्वा कं जल दृणाति इत्यादि ... ।) आर्द्रकम । इति राजनिघण्ट ॥ (आर्द्रकशब्देऽस्य गुणाद्यो ज्ञेया ॥)

कन्दर, पु स्त्री, (... दीर्य्यते विदार्य्यतेऽसौ । क + दृ + कर्म्मणि अप ।) गुहा । इति मेदिनी ॥ 'निद्रादरीचेन्मुखज इव त कन्दरेषु ... स्यात्'' । इति मेघदूते ५८ ॥) कृत्रिमोऽकृत्रिमो वा सजलो निर्जलो वा गह्वर । गिरिनितम्बदरी । इति भरत ॥ तत्पर्याय । दरी २ कन्दरा ३ इत्यमर । २ । ३ । ६ ॥ कन्दरी ४ । इति पङ्क्तिग्रन्थ ॥ दरा ५ । इति स्वामी ॥ (यथा, भागवत । ४ । ६ । ११ ।

'नानाऽमलप्रस्रवणैर्नानाकन्दरसानुभि ' ॥)

कन्दर, पु, (कं मातङ्ग शिरो दीर्य्यतेऽनेन । द + करणे अप् ।) अङ्कुश । इति मेदिनी ॥

कन्दरा, स्त्री, (कन्दर + टाप ।) गुहा । इत्यमर । २ । ३ । ६ ॥)

कन्दराकर, पु, (कन्दरस्य आकर ।) पर्वत । इति हारावली ॥

कन्दराल, पु, (कन्दराय अङ्कुराय अलतीति । कन्दर + अल + अच ॥) गर्द्दभाण्डवृक्ष । अक्षरोट । इति मेदिनी ॥ आखोटवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥

कन्दरालक, पु, (कन्दराल एव स्वार्थे कन ।) पर्करवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥ (वृक्षशब्दे विशेषोऽस्य ज्ञातव्य ॥)

कन्दरी, स्त्री, गुहा । इत्यमर । २ । ३ । ६ ॥

कन्दरोद्भवा, स्त्री, (कन्दरे उद्भवतीति । कन्दर + उद + भू + अच + टाप ।) कुटुम्बपाषाणभेदीवृक्ष इति राजनिघण्ट ॥

कन्दर्प, पु, (कमित्यव्यय कुत्सायां, क कुत्सितो दर्पो यस्मात । यद्वा क सुख तेन तत्र वा दृप्यति । दृप + अच । क ब्रह्माणम् प्रति दर्पितवान् वा ।) कामदेव । इत्यमर । १ । १ । २६ ॥ (यथा, महाभारते १ । २१५ । १८ ॥

सा त्वामभिषेक्तुमवतार्थं महा... ।
इहैव पुरुषव्याघ्र । कन्दर्पेणाभिपीडिता ' ॥)

...भेद । यथा,—सङ्गीतदामोदर ॥

चयोविंशतिवर्णाढ्य ... कन्दर्पनामक ।
वीरे ... विधीयते ' ॥

कन्दर्पकूप पु, (कन्दर्पस्य ... ।) ... । इति जटाधर ॥

कन्दर्पजीव, पु, (कन्दर्प जीवयति ... ।) कन्दर्प + जीव + ... ।) कामवृद्धिनामक्षुप । इति राजनिघण्ट ॥

कन्दर्पमुषल पु, (कन्दर्पस्य मुषल इव ।) ... । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कन्दर्पशृङ्खल, पु (... ।) ... यदा ... । स्त्रीसम्भोगबन्ध । यथा रतिमञ्जर्याम ।

... ।
... ॥

कन्दल, त्रि, (कन्दि + कलच ।) ... । ... । ... । ... । इति शब्दरत्नावली ॥ (... । यथा ... ४८ । ... ।
... ' ॥)

कन्दल, पु (कदि + अलच ।) ... । नवाङ्कुर । कपाल । इति ... ॥

कन्दलता, स्त्री (कन्दप्रधाना लता ।) ... । इति राजनिघण्ट ॥

कन्दली स्त्री, (कन्दल + गौरादित्वात ङीष ।) मृगविशेष । ... । (यथा ... २१ ।

'आविर्भूतप्रथममुकुला कन्दलीश्चानुकच्छम ' ॥)

... । (यथा ... ।

... ।)

... । इति ... ॥

कन्दलीकुसुम, क्ली, (कन्दल्या इव कुसुममस्य ।) शिलीन्ध्रम । इति जटाधर ॥

कन्दवर्द्धन पु, (कन्दं वर्द्धयति । कन्द + वृध + णिच + ल्यु ।) शूरण । इति राजनिघण्ट ॥ (शूरणशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेया ॥)

कन्दवल्ली, स्त्री, (कन्दाकारा + वल्ली ।) वन्ध्याकर्कोटकी । इति राजनिघण्ट ॥

कन्दशूरण, पु, (कन्देषु शूरण श्रेष्ठ ।) ओल । इति राजनिघण्ट ॥ (ओलशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्याता ॥)

कन्दसञ्ज्ञ क्ली, (कन्द इति सञ्ज्ञा यस्य कन्दनाम्ना सञ्ज्ञायते वा ।) योनिरक्तरोगविशेष । तत्पर्याय । योन्यर्श २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ तस्य निदानादि कन्दशब्दे द्रष्टव्यम ॥

कन्दसार, क्ली, (कन्दाना सारो यत्र ।) नन्दनवनम । इति त्रिकाण्डशेष ॥ [राजनिर्घण्ट ॥

कन्दाढ्य, पु, (कन्देन आढ्य ।) धरणीकन्द । इति

कन्दाढ्, पु, (कन्दस्य अत्र आदरणीय ।) सूरण । इति राजनिघण्ट ॥

कन्दालु, पु, (कन्दमय आलु ।) काशालु । धरणी कन्द । त्रिपर्णिका । इति राजनिघण्ट ॥

कन्दिरी, स्त्री (कन्द + ईर च + गौरादित्वात् ङीष् ।) लज्जालुवृक्ष । इति वैद्यकम ॥ (लज्जालुशब्दे विशेषोऽस्या ज्ञातव्य ॥)

कन्दी, [न्] पु (कन्दोऽस्त्यस्य । अस्त्यर्थे इनि ।) सूरण । इति राजनिघण्ट ॥

कन्दु, पु स्त्री, (स्कन्दति शोषयति भक्षादीन् स्कन्दे सम्प्रसारणञ्च ।) लौहमयपाकपात्रम । तावाखोला इति लोहिता इति च भाषा । तत्पर्याय । स्वेदनी २ । इत्यमर । २ । ९ । ३ ॥

कन्दुक, पु, (कं शब्द ददातीति । कम + दा + मितद्वादित्वात् डु सञ्ज्ञायां कन् ।) गेण्डुक । इत्यमर । २ । ७ । १२८ ॥ गेण्ड इति भाषा ॥ (यथा, कुमारे । १ । २९ । "सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च" ॥)

कन्दर्पक, स्त्री, (कन्दर्पो यस्य ।) पत्नीपरेशेन विना केवलपाने पत कविना यक्ष श्वेतखण्डलादि । यथा,—
"कन्दर्पकानि तैलेन पाकात् दर्वि प्रशस्त ।
द्विनिद्राति भोज्यानि शुद्धानि त्रयाण्यपि" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वे कूर्म्मपुराणम ॥

कन्दोट, स्त्री, (कन्दि + ओटन ।) नीलोत्पलम । इति शब्दरत्नावली ॥

कन्दोट, पु (कन्दि + ओटन ।) शुक्लोत्पलम । इति शब्दरत्नावली ॥

कन्दोत, पु, (कन्दे मूले उत । कन्द + वेञ् + क्त ।) कुमुदम । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कन्ध, पु, (कं जलं दधाति धारयति । क + धा + क ।) मेघ । इति शब्दरत्नावली ॥

कन्धर पु, (कं जल धरति धारयति वा । कम + धृ + अच् ।) मेघ । इति मेदिनी ॥ मारिषवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥ (कं शिरो धरतीति ।) ग्रीवा । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (भागवते ६ । १२ । ३३ ।
'वज्रस्तु तत्कन्धरमाशु वेग
कृन्तन्समन्तात् परिवर्त्तमान" ॥)

कन्धरा, स्त्री (कं शिरो धरतीति । कम् + धृ + अच् + टाप् ।) ग्रीवा इत्यमर । २ । ६ । ८८ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्य । ३ । ९९ ।
"कन्धरा बाहुसकाशा च मध्ये मध्यमसाहस" ॥)

कन्धि, स्त्री, (कं शिर समुद्रपक्षे जल धीयते यत्र । धा + अधिकरणे + कि ।) ग्रीवा । समुद्रे पु । इति राजनिघण्ट ॥

कन्न, क्ली, (कन्यते प्राप्यते दु खमनेन । कन गत्या + करणे क्त ।) पापकम । मूर्च्छा । इति शब्दमाला ॥ कश्मलमिति च पाठ ॥

कन्यका, स्त्री, (कन्या + अल्पार्थे कन पूर्व्वह्रस्वश्च ।) कुमारी । इति त्रिकाण्डशेष ॥ यथा ।
"अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी ।
दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्द्ध रजस्वला" ॥
इति स्मृति ॥ परकीयनायिकाविशेष । यथा ।
"अप्रकटपरपुरुषानुरागा परकीया । सा च द्विविधा परोढा कन्यका च । कन्याया पित्राद्यधीनतया परकीयत्वम । अस्या गुप्तैव सकला चेष्टा" । इति रसमञ्जरी ॥

कन्यकाजात पु स्त्री, (कन्यकाया अनूढाया जात । कन्यका + जन + कर्त्तरि क्त ।) अविवाहितापुत्र । तत्पर्याय । कानीन २ । इत्यमर । २ । ६ । १३७ ॥ (यथाह याज्ञवल्क्य । १२ । १३२ ।
'कानीन कन्यकाजातो मातामहसुतो मत" ॥
कर्ण । स तु अनूढाया कुन्त्या जात ॥)

कन्यकापति, पु (कन्यकाया पति ।) जामाता । इति शब्दरत्नावली ॥

कन्यस, पु (कन + अल्पादित्वात । ४ । १११ । उणा । निपातनात कन्य । कन्येन कान्त्येन शीयत अवसीयत इति । कन्य + सो + घञ्थ वा ।) कनिष्ठभ्राता । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (यथा रामायणम । ५ । ३३ । १ ।
'रामस्य कन्यसो भ्राता सुमित्रा यस्य चुप्रजा" ॥)

कन्यसा, स्त्री, (कन्यस + टाप् ।) कनिष्ठभगिनी । इत्यमरटीका ॥

कन्या, स्त्री, (कन दीप्तौ + अघ्न्यादित्वात यक् इत्युणादौ ४ । १११ । कन्याया कानीन चेति निर्द्देशात यायनिमतानुसारेण न ङीष् अतष्टाप् ।) कुमारी । इत्यमर ॥ २ । ६ । ८ ॥ सा तु दशम वर्षीया । इति स्मृति ॥ (यथा महाभारते वनपर्व्वणि ।
यस्मात कामयते सर्व्वान कमेर्धातोश्च भामिनि ।
तस्मात कन्येह सुश्रोणि स्वतन्त्रा वरवर्णिनि" ॥)
नारी । ओषधीविशेष । घृतकुमारी इति ख्याता इति भाषा ॥ यथा सुश्रुते निदानस्थाने ॥
("कान्तिदा दशभि पत्रैर्मयूराङ्गरुहोपमै ।
कन्दना काञ्चनक्षीरी कन्या नाम महौषधी" ॥
'ग्रोथघ्नी कासघ्ना कन्या" ॥ इति वैद्यकद्रव्यगुण ॥ विशेषगुणादयोऽस्या घृतकुमारीशब्दे द्रष्टव्या ॥) स्थूलैला । वाराहीकन्द । वन्ध्याकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्ट ॥ ॥ मेषादिद्वादश राशन्तर्गतषष्ठराशि । सा तु उत्तरफल्गुनीशेष पादत्रयहस्तासमुदायचित्राप्रथमार्द्धेन भवति । तस्या अधिष्ठातृदेवताया स्वरूप यथा । नवे नौकास्थ शस्याग्निधारिणी स्त्री । इति दीपिका ॥ अपि च । नीलकण्ठीजातके ॥
"पाण्डुरिपात स्त्रीद्वितनुर्यमाशा
निशाप्रबलिनीतसमोदयष्च्या ।
कन्याख्यशब्दा शुभभूमिवैश्य
रूक्षाल्पसङ्गप्रसवा शुभा च" ॥ * ॥
मतान्तरे सा तु शीर्षोदया । दिनबला । पिङ्गलवर्णा । दक्षिणदिक्स्वामिनी । वायप्रकृति । शीतस्वभावा । शुद्रभूमिचरा । वैश्यवर्णा । रूक्षा । सुयाङ्गा । खटच्छन्दा । अल्पसन्ताना । अल्पप्रसङ्गा च ॥ * ॥ तत्र जातफलम । "वेदशास्त्रे श्रद्धावान् स्वानरोषे खेदित भार्याया सदा विरसश्च" । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ जन्मकालीन चन्द्राश्रितैतद्राशिफलम् । यथा कोष्ठीप्रदीप ॥
'यवतिगे शशिनि प्रमदाजन-
प्रबलकेलिविलासकुतूहली ।
विमलधीविनयेन नतोत्सवे
विविधा विधिना सहित पुमान' ॥ * ॥
तस्या उदये तन्नामकलग्न भवति । तस्य गणित प्रमाणपरिमाण लङ्कापाङ्कादिजपसह्याङ्कप्रभे देशे वर्त्तमानोनविना नाशे जनविशात्याधिकपञ्चदण्ड । इति ज्योतिषम ॥ ॥ तत्र जातफलम् ।
कन्यालग्नोद्भवो मत्या नानाशास्त्रविशारद ।
सौभाग्यगुणसम्पन्न सुन्दर सुरतप्रिय" ॥
इति कोष्ठीप्रदीप ॥ * ॥ मृता । तस्या विवाह वि नान्यसंस्कारकर्म्मणि वृद्धिश्राद्धनिषेधो यथा —
कन्याया निष्क्रमो नास्ति वृद्धिश्राद्धं न विद्यते ।
नामानप्रश्न चूडा कर्णवेध स्त्रीणाममन्त्रकम ॥
'जातकर्म्मादिचूडान्त कुमार्याश्चाप्यमन्त्रकम् ।
कर्त्तव्य पञ्चभिर्न्यायैरेक निष्क्रमण विना" ॥
इति च गङ्गाविष्णुपर्णतत्त्व नवमाश्रम ॥
तीर्थविशेष । यथा महाभारते ३ । ८३ । १ ॥
'ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ । कन्यातीर्थमनुत्तमम ।
कन्यातीर्थे नर स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत' ॥)

कन्याधा, स्त्री, (कन्येव प्रति स्वाथे कन अल्पार्थे वृत्त्याद्यत्वात न ह्रस्व ।) कुमारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कन्याकुब्ज, पु, (कन्या कुब्जा यत्र देशे स । वायुना हि अस्मिन देशे कन्या कुब्जीकृता अतोऽस्य तथात्वम ।) कान्यकुब्जदेश । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते । वनपर्व्वणि ॥
"कन्याकुब्जेऽपिबत्सोममिन्द्रेण सह कौशिक" ॥
वायुना हि अस्मिन देशे पुरा कन्या कुब्जीकृता । तद्विवरणमुच्यते । पुरा किल कुशनाभो राजर्षि शताधिककन्याश्च जनयामास । रूपयौवनसम्पन्ना स्तास्तु कदाचित उद्यानभूमिमागम्य परमानन्द सन्तता चिक्रीड । अथ सर्व्वगो वायुस्तासा लीला अवलोक्य कामशरपीडितोऽब्रवीत । अहं व कामये, भवत्यो मे भार्या भवन्तु । अथ ता कन्यका तस्य तद्वच श्रुत्वा उपविहस्य तमब्रुवन् भो वायो ! त्व भूताना अन्तश्चरसि तत्प्रथम स्माक मनोभाव त वेत्सि । वय किल कुशनाभ सुता कथ पितर क्रमत समतिक्रम्य स्वय वर मभिलषाम । पिता हि अस्मान् यस्मै दास्यति स नो भर्त्ता भविष्यतीति । अत तस्य तथा स्वल भवन्नियोग कर्त्तुमशक्ता वयम । वायुस्तु तासामे तद्वचनमाकर्ण्य कोपसमन्वित स्वतेजसा तासा शरीरेषु प्रविश्य मध्ये बभञ्ज । तत प्रभृति देशोऽय कन्याकुब्ज इत्येव ख्यात ॥ अस्य विस्तु तिस्तु रामायणे आदिकाण्डे ३१ अध्याये द्रष्टव्या ॥
अयन्तु काशीमदीतटे स्थित । अधुना कुशस्थल इत्याख्यया प्रसिद्ध । इति कनिष्ठामिनो क्तम् ॥ अस्य समीपे जाह्नवीप्रवहमाना वर्त्तते । इति महाभारते अनुशासनपर्व्व ॥)

कन्याट, पु, (कन्या अटति अत्र । कन्या + अट् + अधिकरणे घञ् ।) वासगृहम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कन्यादान, क्ली, (कन्याया दान वराय सम्प्रदानम ।) वराय कन्यासम्प्रदानम् । तद्दानफलादि यथा । यम उवाच ।

"कन्या ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या खलङ्कृताम ।
ब्रह्मदेया द्विजश्रेष्ठ ! ब्रह्मलोक व्रजन्ति ते ॥
कन्यादानन्तु सर्व्वेषा दानानामुत्तम स्मृतम" ॥
तस्याकरणे दशकुलत्यागो यथा,—
"महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यत ।
स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्ज्जयेत ॥
हीनक्रियं निष्पुरुष निश्छन्दो रोमशार्शसम ।
क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥
यस्यास्तु न भवेत भ्राता न च विज्ञायते पिता ।
नोपयच्छेत ता प्राज्ञ पुत्त्रिकाधर्म्मशङ्कया" ॥
ततोऽष्टप्रकारविवाहानन्तरम् ।
"कन्या ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या खलङ्कृताम ।
विवाहकाले सम्प्राप्ते यथोक्ते सदृशे वरे ।
क्रमात क्रम क्रतुशतमनुपूर्ब्ब लभन्ति ते ॥
श्रुत्वा कन्याप्रदानन्तु पितर प्रपितामहा ,
विमुक्ता सर्व्वपापेभ्यो ब्रह्मलोक व्रजन्ति ते ॥
आद्येन त विवाहेन यस्य कन्या प्रयच्छति ।
ब्रह्मलोक व्रजेच्छीघ्र ब्रह्माद्यै पूजित सुरै ॥
दिव्येन तु विवाहेन यस्य कन्या प्रयच्छति
भित्त्वा द्वार तु सूर्य्यस्य स्वर्गलोकश्च गच्छति ।
गान्धर्व्वेण विवाहेन यस्त कन्या प्रयच्छति
गन्धर्व्वलोकमासाद्य क्रीडते देववच्चिरम ॥
शुल्केन दत्त्वा य कन्या ता पश्चात सम्प्रणयेत ।
स किन्नरैश्च गन्धर्व्वै क्रीडते कालमक्षयम ॥
न मन्यु कारयेत्तासा पूज्याश्च सतत स्त्रिय ।
ब्रह्मदेया विशेषेण ब्राह्मभोज्या सदा भवेत ।
कन्याया ब्रह्मदेयायामभुञ्जन सुखमश्नुते ।
अथ भुञ्जति यो मोहात भुक्त्वा स नरक व्रजेत ॥
अप्रजायाश्च कन्याया न भुञ्जीयात कदाचन ।
दौहित्रस्य मुख दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥
महाससलसमाकीर्णान्नास्ति ते नरकाद्भयम ।
तीर्णोऽसि सर्व्वदु खेभ्य पर स्वर्गमवाप्स्यसि ॥
दौहित्रस्य तु दानेन नन्दन्ति पितर सदा ।
यत्किञ्चित कुरुत दान तदानन्त्याय कल्पते ।
मातापितृश्च विज्ञेय तच्छुभस्याभिगामिन ।
मातु पितुर्हिरण्यस्य दौहित्रोऽर्द्धमवाप्नुते ॥
दत्त्वा कन्या न शोचेत च्यविता-मुदिता तथा ।
नष्टा द्रु खाम्भिभूता वा तथैव क्षपणा क्षणाम ।
कुर्य्यान्मन्यु नचैवास्या आगताश्चापि पोषयेत ॥
यद्भूतमर्थयेत किञ्चित सर्व्व तत प्रतिपादयेत ।
अप्रयच्छन पतेत ब्रह्मन ! नरके नात्र संशय " ॥
"शोचन्ति यामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम ।
न शुच्यन्ति च यत्रैव निर्द्दिष्टन्यप्रमुदिता ॥
तस्मादेता समभ्यर्च्च्या भूषणाच्छादनाशनै ।
भूतिकामैर्नरैर्नित्य सुतयुक्तास्तु सर्व्वदा ॥
सहसा सुखया पूज्या श्राद्धे चैवोत्सवेषु च ।
यस्मिन्नेव कुले नित्य कल्याण तत्र वै ध्रुवम ॥
इह कीर्त्तिमवेत स्वर्गे परत्र द्विजसत्तम ! ।
विवाराषि हृतो यावत् दिवाकरसम द्युत ॥
वषान्ते गृह्यमानश्च तिल एको भवेद यदा ।
सोऽक्षय लभते तावत ब्रह्मलोक सनातनम ॥
शतगव्या प्रमाणेन सुक्षते गोमसञ्चये ।
विशीर्य्यते तु वा लोक वर्षे पूर्णे शुताप्रद ।
तावत स्वर्गे लभेत सोऽपि यावल्लोमस्य सञ्चय ॥
महीदातुश्च गोदातु कन्यादातुस्त्रयो यथा ।
कन्यादातानुगा पश्चात्सम यान्ति त्रयो यथा ॥
कन्यादान दरिद्रस्य यो ददाति सुसत्कृत ।
सर्व्व धर्म्ममवाप्नोति यथावत विधिकल्पितम ।
तस्मात्कन्या प्रयत्नेन दातव्या श्रेय इच्छता" ॥
इत्याद्ये वह्निपुराणे कन्यादाननामाध्याय ॥

कन्यापति, पु, (कन्याया पति ।) जामाता । इति जटाधर ॥

कन्यापाल, पु (कन्याप्रधान पाल । पालास्य वणिगिति यावत ।) पालवणिक् । शूद्रजातिविशेष । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कन्याराम, पु, बुद्धभेद । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कन्यिका स्त्री, (कन्या एव स्वार्थे कन टाप् अत इत्वम ।) कन्यका । इति शब्दरत्नावली ॥

कन्युष, क्ली, (कन + इन । कन्या दीप्त्या कान्त्या तेजसा वा ओषति इत । कनि + उष + क ।) हस्तपुच्छ । इति हारावली । हाते पाक्रा इति भाषा ॥

कप चलन । सौत्रधातुरय । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा—पर—अक—सेट् ।) कपोल । इति दुर्गादास ॥

कप इ ड सञ्चारे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-आत्म-अक-सेट्-इदित ।) ड कम्पयि कम्पते ॥ ड कम्पते वायना वृक्ष । इति दुर्गादास ॥

कपट, पु, क्ली (पटतीति पट । पट् + अच् । कस्य सतो ब्रह्मणोऽपि पट आवरक । यद्वा कप + अटन ।) अयथार्थव्यवहार । प्रतारणा । तत्पर्य्याय । व्याज २ दम्भ ३ उपधि ४ छद्म ५ कैतवम ६ । इत्यमर । १ । ७ । ३ ॥ कूटम ७ कल्कम ८ छलम ९ मिषम १० कैरवम ११ । इति शब्दरत्नावली ॥

("नरेन्द्रसिंह ! कपट न वोढु त्वमिहार्हसि" । इति महाभारते १ । ७४ । ११ ॥ दनुपुत्त्र । यथा महाभारते १ । ६४ । २५ ।
"निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपट कपटस्तथा ।
एते ख्याता दनोर्वंशे दानवा परिकीर्त्तिता" ॥)

कपटिक, त्रि, (कपट विद्यतेऽस्मिन अस्त्यस्य वा । कपट + मत्वर्थे + ठन ।) कपटविशिष्ट । इति शब्दरत्नावली ॥

कपटिनी, स्त्री, (कपटिन + गौरादित्वात ङीष् ।) चोडानामगन्धद्रव्यम । इति राजनिर्घण्ट ॥

कपटी, स्त्री, (कप + अटन् । गौरादित्वात ङीष् ।) परिमाणविशेष । इति शब्दरत्नावली । एक आकाङ् इति भाषा ॥

कपटी, [न्] त्रि, (कपटोऽस्त्यस्य अस्मिन वा अस्त्यर्थे + इनि ।) कपटविशिष्ट । कपटधारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कपटेश्वरी, स्त्री (कमिव शुभ्र पट वसन तत्तुल्य फल इष्टे + प्रेरयतीति । कपट + इश + वरच् + स्त्रियां ङीप ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्ट ॥

कपर्द, पु, (पर्व्व पूरणे + सम्पदादित्वात भा क्विप । "रात लोप [illegible] । ६ । ४ । २१ । इति वलोप पर पत्ति । कन मूर्द्धि जल [illegible] पत्ति दर्पातीति । क + पर । [illegible] । [illegible] विभाग [illegible] ... दापयति शुध्यति ता । क + पर + [illegible] "आतोऽनुपसर्गे क [illegible] । [illegible] । [illegible] शिवजटा । इत्यमर । १ । १ । ३५ ॥ (तथा काशिखण्डे । २९ । ४४ ।
"कमनीयनलाकपा [illegible] ॥)
वराटक । इति मेदिनी ॥ (पर्य्याये अस्य याम्यका नाम [illegible] । [illegible] । [illegible]
१ । प्रत्रस्य सन्ना [illegible] ॥)

कपर्दक, पु (कपर्द + [illegible] ।) [illegible] वराटक । [illegible] [illegible] [illegible] भाषा (यस्मिन् [illegible] प्राप्नोमि' ॥ इति [illegible] ॥) [illegible] [illegible] चर ६ वस्य ७ [illegible] ८ [illegible] गुणा कटुत्वम । तिक्तत्वम । उष्णता । [illegible] [illegible] दोषनाशित्वञ्च ॥ [illegible] । [illegible] सिता १ धूम्रवर्णा आर्य्या २ पीतप्रान्ता [illegible] [illegible] ३ श्वेतवर्णा हसी ४ [illegible] [illegible] ५ । इति राजनिर्घण्ट ॥ ([illegible] गुणादयो व्याख्येया ॥)

कपर्द्दी, [न्] पु, (कपर्द्द जटाजूटोऽस्त्यस्य । [illegible] ।) शिव । इत्यमर । १ । १ । ३४ । (यथा महाभारते १३ । १७ । ४५ ।
'अजस्र [illegible] [illegible] ॥
"कपर्द्दी कैलास शिखरमधा [illegible] [illegible]
इति कालिदास ॥
यथा, ऋग्वेदे । १ । [illegible] । [illegible] ।
"सुगमद्दा [illegible] कपर्द्दी" ॥)

कपाट, त्रि (क वायु मस्तक वा पाट [illegible] । [illegible] गतौ + णिच + कम्मणि उपपदे अण्) स्वनाम ख्यातद्वाराच्छादककाष्ठफलकविशेष । तत्पर्य्याय अररम २ । इत्यमर । २ । २ । १७ ॥ कवाट ३ कपाटी ४ कवाटी ५ अररी ६ अररि ७ । इति तट्टीका ॥ द्वारकण्टकम ८ अस्यारम ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महाभारते १ । जतुगृहवास । १४८ । १७
"अन्ते च वेश्मनस्तस्य मध्ये नातिमहाविलम् ।
कपाटयुक्तमज्ञात सम भूम्याश्च भारत" । ॥
क शिर इत्युपलक्षणेन मनुष्याणां शरणमिति बोध्यम । क वात वा पाटयति वारयति सह द्वारदेश आल्योतीत्यर्थ । मनुष्यवातादीना गति रुणद्धि वा । क + पट् + णिच् + अण् । यथा,
"द्वाराणि समुपावृत्य कपाटान्यवधट्टयन्" ।
इति रामायणम् ।

कपाल, पु क्ली (क मस्तकं पालयतीति। क+पालि +अण्। यद्वा कम्पते य। कपि चलने+"तमि, विशिविडिम्रणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्य कालन्" । उणा १।११७। इति कालन्। कपिनिर्देशात् नलोपः।) शिरोऽस्थि। माथार खुलि इति भाषा। तत्पर्य्याय। कर्पर इत्यमरः।२।६।६८॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः।३।८।

"द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा"॥) घटादेः खण्डम्। खापरा खोला इत्यादि भाषा॥ (यथा भाषापरिच्छेदे।११।

'घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्म्मणो।
तेषु जातेश्च सम्बन्ध समवायः प्रकीर्त्तितः'॥)

समूहः। इति मेदिनी। (भग्नमृण्मयकर्परादिभिक्षापात्रम्। यथा, मनुः।६।४४।

"कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता।
समता चैव सर्व्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्"॥)

पुरोडाशः। यथा शतपथब्राह्मणे।
'कपालानि चोपदधाति पुरोडाशं चाधिश्रयति'॥) कुष्ठरोगविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ तस्य लक्षणम्। यथा, माधवकरः॥

'कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु।
कापालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम्"॥

कपालनासिका, स्त्री, (कपालस्य सूत्रसहस्य नासिका।) तर्कुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ टेको इति भाषा॥

कपालभृत्, पु, (कपालं भिक्षापात्रं ब्रह्मकपालं वा बिभर्त्ति धारयति। कपाल+भृ+क्विप् तुक् च।) शिवः। इत्यमरः।१।१।३४॥

कपालिका, स्त्री, (कपाल+कन्+टाप्।) दन्तरोगविशेषः। तस्य लक्षणम्।

"कपालेष्विव दीर्य्यत्सु दन्तानां सैव शर्करा।
कपालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनी"॥

इति माधवकरः॥ तस्याश्चिकित्सा दन्तरोगशब्दे द्रष्टव्या॥ (घटकपालिका। यथा, विष्णुपुराणे।२।१२।४१।

'महीघटत्वं घटतः कपालिका
कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽणुः।
जनैः स्वकर्म्मस्तिमितात्मनिश्चयै-
रालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु"॥)

कपालिनी, स्त्री, (कपालोऽस्त्यस्य। कपाल+इनि+स्त्रियां ङीप्।) दुर्गा। इति हेमचन्द्रः॥

कपाली, [न्] पु, (कपालोऽस्त्यस्य। कपाल+इनि।) महादेवः। इति हलायुधः॥ स्वनामख्यातजातिविशेषः। स तु ब्राह्मणकन्यायां तीवराज्जातः। इति पराशरपद्धतिः॥ (त्रि, कपालविशिष्टः। यथा, कुमारे।५।७८।

'कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं
न विश्वमूर्त्तेरवधार्य्यते वपुः"॥

"नटी कापालिनी वेश्या कुलटा नापिताङ्गना"॥ इति च तन्त्रम्॥ योगिविशेषः। यथा, हठयोगदीपिकायां १।७।

"कपाली बिन्दुनाथश्च काकचण्डीश्वराह्वय"॥)

कपि, पु, (कम्पते य सदा। कपिचलने। कुण्ठिकम्प्योर्नलोपश्च" उणा।४।१४३। इः प्रत्ययः।) वानरः। इत्यमरः।२।५।३॥ (यथा मनुः।११।१५४॥

"विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः।
प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्"॥)

सिह्लकः। मधुसूदनः। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते १३।१४९।१६।

"सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरव्ययः"॥)

धात्रिका। इति शब्दमाला॥ करञ्जभेदः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (कात् उदकात् पृथ्वीं पाति इति।) वराहः। रक्तचन्दनम्। पिङ्गलम्। तद्वर्णवति त्रि॥)

कपिकच्छु, स्त्री, (कपीनामपि कच्छुर्यस्याः कण्डूहेतुत्वात्।) वृक्षविशेषः। आलकुशी इति भाषा। कवाँछ इति हिन्दीभाषा। तत्पर्य्यायः। आत्मगुप्ता २ जडा ३ अव्यण्डा ४ कण्डूरा ५ प्रावृषायणी ६ ऋष्यप्रोक्ता ७ शूकशिम्बि ८ मर्कटी ९। इत्यमरः।२।४।८७॥ स्वगुप्ता १। अजहा ११ कण्डुरा १२ प्रावृषायिणी १३ प्रावृषा १४ शूकशिम्बी १५ शूकशिम्बा १६ कपिकच्छू १७। इति भरतः॥ स्वयगुप्ता १८ मर्कटी १९ लाङ्गली २ कुण्डली २१ चण्डा २२ दुरभिग्रहा २३ कपिरोमफला २४ गुप्ता २५ दुःस्पर्शा २६ अजडा २७ प्रावृषेण्या २८ वदरी २९ गुप्त ३ आर्षभी ३१ शिम्बी ३२ वराहिका ३३ तीक्ष्णा ३४ रोमालु ३५ वनशूकरी ३६ कापिरोमा ३७ रोमवल्ली ३८। शूकशिम्बि ३९ वानरी ४ कपीकच्छु ४१ शूकपिण्डी ४२ शूकपिण्डी ४३ कपिप्रभा ४४। इति शब्दरत्नावली॥ अस्या गुणाः। स्वादुरसत्वम्। शुक्रवृद्धिकारित्वम्। वातक्षयपित्ताश्रविह्नतव्रणनाशित्वम्। शीतलत्वञ्च। तस्या वीजगुणाः। वातघ्नत्वम्। परमवाजीकरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (शूकशिम्बीशब्देऽस्या विशेषश्च ज्ञेयः॥)

कपिकच्छुफलोपमा, स्त्री, (कपिकच्छुफलस्य उपमा यस्याः।) जतुकालता। इति राजनिर्घण्टः॥

कपिकच्छुरा, स्त्री, (कपिभ्य कच्छु कण्डू राति ददाति। कपिकच्छु+रा+क।) कपिकच्छः। इति शब्दमाला॥ (यथा, गारुडे १९७ अध्याये।

"शरपुङ्खारिका पर्णी गुडूची कपिकच्छुरा।
एषा दग्धप्रधान भागान क्वाथयेत सलिलेऽमले"॥)

कपिकन्दुक, क्ली, (कपि+कदि+उक। अतो लोपः। कस्य शिरस पिकन्दुक अस्थि। यद्वा कपि परमात्मा विष्णु कन्दति क्रीडति यत्र तत्तथ अस्थि।) शिरोऽस्थि। इति शब्दचन्द्रिका। माथार खुलि इति भाषा॥

कपिका, स्त्री, (कपिरिव कायति यद्वा वराहवत् नीलवर्णतया प्रकाशते शोभते वा। एकदेशसाम्यात् तथात्वम्।) नीलसिन्दुवारवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (नीलसिन्दुवारशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः॥)

कपिकोलि, पु, (कपीनां प्रियः कोलिः।) कोलिविशेषः। इति रत्नमाला। शेयाकुल इति भाषा॥

कपिचूडा, स्त्री, (कपीनां चूडा इव। आम्रातकमुकुलस्य कपिचूडातुल्यत्वात्।) आम्रातकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। (आम्रातकशब्दे विशेषो ऽस्या ज्ञेयः॥)

कपिचूत, पु, (कपीनां चूत इव अत्यन्तप्रियत्वात्।) आम्रातकवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कपिज, पु (कपेः शिलाया जायते। जन+ड। कपितैलम्॥) तुरुष्कः। इति राजनिर्घण्टः। शिलारस इति भाषा॥

कपिजङ्घिका, स्त्री, (कपेः वानरस्य जङ्घा इव जङ्घा यस्याः। सञ्ज्ञायां कन्। कपिसदृशजङ्घाया दैर्घ्यात् इत्येवम्।) तैलपिपीलिका। इति राजनिर्घण्टः॥

कपिञ्जल, पु,(कपिरिव जवते वेगेन गच्छति यद्वा कम् श्रुतिसुखदं शब्दम् पिञ्जयति कपिवत् पिञ्जलो वा। इषत्पिङ्गलवर्णो हरितालवर्णो वा। पृषोदरादित्वात् साधु।) चातकपक्षी। तन्मांसगुणाः। लघुत्वम्। शीतलत्वम्। कफरक्तपित्तनाशित्वम्। अग्निवर्द्धकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ पक्षिविशेषः। तत्पर्य्यायः। तैजलः २॥ तस्य मांसगुणाः। शुक्रवृद्धिकरत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ तित्तिरिपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा,—

'कपिञ्जल इति प्राज्ञैः कथितो गौरतित्तिरः।
कपिञ्जल इति ख्यातो लोके कर्पिशतित्तिरः'॥

इति भावप्रकाशः॥

"पित्तश्लेष्मविकारेषु सरक्तेषु कपिञ्जलाः।
मन्दवातेषु शस्यन्ते शैत्यमाधुर्य्यलाघवात्"॥

इति चरकः। तथा सुश्रुतश्च।

"रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिञ्जलः।
कफोत्थेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते"॥

ऋषिकुमारभेदः। अयन्तु श्वेतकेतुपुत्रस्य पुण्डरीकस्य बन्धुः। यथा कादम्बर्य्यां महाश्वेतोपाख्याने।
'सखे! कपिञ्जल! किं मामन्यथा सम्भावयसि'॥)

कपितैल, क्ली, (कपिभिर्वानरैः शिलायां विदारणात् सम्पादितं यत् तैलम्।) तुरुष्कनामगन्धद्रव्यम्। इति भावप्रकाशः॥ (तथाचोक्तम्।

"सिह्लकस्तु तुरुष्कः स्याद्यतो यवनदेशजः।
कपितैलञ्च सङ्ख्यातं तथा च कपिनामकः"॥)

कपित्थ, पु, (कपि तिष्ठति फलप्रियत्वात् लोभात् वा यत्र। कपि+स्था+क। पृषोदरादित्वात् सलोपे साधु।) वृक्षविशेषः। कतवेल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। दधित्थ २ ग्राही ३ मन्मथ ४ दधिफल ५ पुष्पफल ६ दन्तशठ ७। इत्यमरः।२।४।२१॥ कपित्थ ८। इति भरतः॥ मालूर ९ मङ्गल्य १० नीलमल्लिका ११ ग्राहिफल १२ चिरपाकी १३ ग्रन्थिफल १४ कुचफल १५ कपीष्ट १६ गन्धफल १७ दन्तफल १८ करभवल्लभ १९ काठिन्यफल २ करञ्जफलक २१। अस्यामफलगुणाः। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। कफनाशित्वम्। ग्राहित्वम्। वायुवर्द्धकत्वम्। कण्ठरोगजिह्वाधिकजडताकारित्वम्। त्रिदोषवर्द्धकत्वम्। विषहरत्वम्। रोचकत्वञ्च। तत्पक्वफलगुणाः। दोषत्रयहरत्वम्। मधुराम्लरसत्वम्।

गुरुत्वम् । श्वासवमिश्रमक्लमहरत्वम् । हिक्काप्रनोदनत्वम् । ग्राहित्वम् । रुचिप्रदत्वम् । तच्च सर्व्वदा सेव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
"कपित्थमामं कण्ठघ्नं विषघ्नं ग्राहि वातलम् ।
मधुराम्लकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम्" ॥
इति राजवल्लभः ॥ (तथा च वैद्यके ॥
'कपित्थं विषकण्ठघ्नमामं संग्राहि वातलम् ॥
मधुराम्लकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
परिपक्वं सदोषघ्नं विषघ्नं ग्राहि गुर्व्वपि ॥
कुशद्वीपेश्वरस्य राज्ञो ज्योतिष्मत्सञ्ज्ञकस्य सप्तपुत्त्राणामेकतमः । तद्वर्षमपि तन्नाम्ना ख्यातम् । तद्विवरणन्तु विष्णुपुराणे २ यांशे ४ अध्याये द्रष्टव्यम्")

कपित्थत्वक् स्त्री (कपित्थस्य नालस्य त्वगिव त्वग् यस्य ।) एलवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (एलवालुकशब्देऽस्य विशेषगुणा ज्ञातव्याः ॥)

कपित्थपर्णी स्त्री, (कपित्थस्य पर्णमिव पर्णं पत्त्रं यस्याः । कपित्थपर्ण+गौरादित्वात् ङीष् ।) वृक्षविशेषः । कपित्थानीति ख्याता । तत्पर्य्यायः । विरजा २ सुरसा ३ चित्रपर्णिका ४ । इति रत्नमाला ॥

कपित्थास्य, पुं, (कपित्थवत् कपित्थफलवत् वर्त्तुलाकारम् आस्यं मुखं यस्य ।) वानरविशेषः । तत्पर्य्यायः । गोलाङ्गूलः २ दधिशोणः ३ नगाटनः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कपिध्वज, पुं (कपिर्हनूमान् ध्वजे यस्य सः । प्रतिज्ञापालनपरतन्त्रेण महावीरेण हनूमताधिष्ठितध्वजत्वात् वानरलाञ्छनध्वजत्वाद्वा तथात्वम् ।) अर्ज्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा गीतायाम् । १ । २० ।
"अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्त्तराष्ट्रान् कपिध्वजः" ॥)

कपिनामा [न्] पुं, (कपेर्नामेव नाम यस्य ।) सिह्लकः । इति रत्नमाला ॥ (स्वार्थे कन् प्रत्ययेनास्य प्रमाणमुक्तं भावप्रकाशे यथा,—
"कपितैलञ्च सिह्लाख्यं तथा च कपिनामकः" ॥)

कपिपिप्पली, स्त्री, (कपि कपिवत् रक्तवर्णा पिप्पलीव रक्तवर्णपिप्पलीतुल्येति यावत् ।) रक्तापामार्गः । इति वैद्यकम् ॥ सूर्य्यावर्त्तवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कपिप्रभा, स्त्री, (कपिष्वपि प्रभा निजप्रभूतगुणप्रसारणं यस्याः । कपीनामपि कण्डूयनादस्यास्तथात्वम् ।) कपिकच्छुः । इति शब्दरत्नावली ॥

कपिप्रभु, पुं, (कपीनां हनूमदादीनां प्रभुः नियन्ता ।) रघुनाथः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वानरराजः वाली सुग्रीवश्च ॥)

कपिप्रिय पुं (कपीनां प्रियः ।) आम्रातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपित्थः । इति जटाधरः ॥

कपिरथ, पुं, (कपिर्हनूमान् रथ इव वहनकारी वाहनं वा यस्य ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कपिः महावीरः हनूमान् रथे यस्य इति व्युत्पत्त्या कपिलाञ्छितध्वजः अर्ज्जुनः ॥)

कपिल पुं, (कमु कान्तौ "कमेः पश्च" । उणा १ । ५६ । इलच् । पश्चान्तादेशः ।) मुनिविशेषः । स तु ज्ञानभक्तिसांख्ययोगप्रचारार्थं भगवदवतारः । कर्द्दमप्रजापतेरौरसाद्देवहूतिगर्भाज्जातः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा गीतायाम् १० । २६ ।
"गन्धर्व्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः" ॥
सगरराजसन्ततिध्वंसकारी रसातलस्थः कपिलो मुनिः केषाञ्चिन्मते पातञ्जलयोगप्रचारकर्त्ता च । अयन्तु अपरः कश्चित् वासुदेवाख्यातो मुनिः । एतदर्थे प्रमाणं यथा, रघ ३ । ५० ।
'अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा
पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः' ॥)
अग्निः । कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ॥ सिह्लाख्यगन्धद्रव्यम् । इति रत्नमाला ॥ पिङ्गलवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६—१९ ॥ गोपीतः । कपिलः । इति भरतः ॥ "कपिलो रोचनाच्छविः" इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ३ । ३ । २४ ।
'मानतः कपिलः शालुः कामदः सनातनः' ॥
महादेवः । यथा तत्रैव १३ । १७ । ९७ ।
'नकिन् कपिलः शुक्ल आयुश्चैव परोऽपरः' ॥
विष्णुः । यथा तत्रैव १३ । १४९ । १९ ।
"सनातनः सनातनतमः कपिलः कपिरव्ययः" ॥
नागविशेषः । यथा हरिवंशे ३ । २२४ ।
"धृतराष्ट्रः पद्मनाभश्च कपिलो नागराजका" ।
दानवभेदः । यथा तत्रैव ३ । ८२ ।
"नागोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा" ॥)

कपिलद्युति, पुं (कपिला रक्ता पिङ्गलवर्णा वा द्युतिर्यस्य ।) सूर्य्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कपिलद्राक्षा स्त्री, (कपिला द्राक्षा ।) द्राक्षाविशेषः । तत्पर्य्यायः । मृद्वीका २ गोस्तनी ३ कपिलफला ४ अमृतरसा ५ दीर्घफला ६ मधुवल्ली ७ मधुफला ८ मधुली ९ हरिता १० हारहूरा ११ सुफला १२ मृद्वी १३ हिमोत्तरा १४ पथिका १५ हैमवती १६ शतवीर्य्या १७ काश्मरी १८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । हृद्यत्वम् । मदहृद्यदाहत्वम् । दाहमूर्च्छाज्वरश्वासतृष्णाहृल्लासनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मृद्वीकाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

कपिलद्रुम पुं, (कपिलः कपिलवर्णो द्रुमः ।) काष्ठनामसुगन्धिकाष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कपिलधारा, स्त्री, (कपिलानां धारा इव दुग्धधारासदृशी शुद्धा धारा यस्याः । यद्वा कपिलानां दुग्धधाराभिः सम्भूता निर्म्मला धारा यस्याः । सञ्ज्ञायां ङ्यापोरिति पाणिनिसूत्रानुसारेण ह्रस्वः ।) स्वर्णदी । तीर्थभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

कपिलशिंशपा स्त्री, (कपिला रक्तपीतमिश्रितवर्णा शिंशपा ।) शिंशपावृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । कपिला २ पीता ३ सारिणी ४ कपिलाक्षी ५ भस्मगर्भा ६ कुशिंशपा ७ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । शीतवीर्य्यत्वम् । आमयवातपित्तज्वरच्छर्द्दिहिक्कानाशित्वञ्च इति राजनिर्घण्टः ॥

कपिला, स्त्री, (कपिलो वर्णोऽस्त्यस्याः अर्श आद्यच् । टाप् च ।) पुण्डरीकनामदिग्गजपत्नी । इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥ भस्मगर्भा शिंशपा । रेणुका नामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४—१२ ॥ (यथाह राजवल्लभः ।
"रेणुका राजपुत्त्री च नन्दिनी कपिला द्विजा
भस्मगन्धा पाण्डुपुत्त्री स्मृता [illegible]
अस्या गुणान्वितं [illegible] ॥) गो-
विशेषः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ [illegible]
पुराणम् ॥ (यथा महाभारते ३ । [illegible]
"कपिला [illegible] ॥
[illegible] । यथा महाभारते [illegible] ॥
कोपना [illegible] विश्वा [illegible] कपिला [illegible]
[illegible]
[illegible] इति राजनिर्घण्टः ॥ [illegible]
"कपिला च [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥
[illegible]
यथा महाभारते ३ । ८३ । ८५
'कपिला [illegible]
[illegible] च [illegible]
कपिला [illegible] ॥
कपिला [illegible]
[illegible]
"कपिलाख्या [illegible]
कपिला [illegible] मनुः [illegible]
"नोदकेल्वा पिल्ला कन्या [illegible] ॥

कपिलाक्षी, स्त्री (कपिले अक्षिणी इव पुष्पं यस्याः ।) मृगेर्व्वारुः । कपिलशिंशपा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपिलाश्व, पुं (कपिला कपिलवर्णा अश्वा यस्य ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कपिलोमफला स्त्री (कपिलोमानि फलानि कण्डूप्रदानि यस्याः ।) कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शूकशिम्बीशब्देऽस्या गुणा ज्ञातव्याः ॥)

कपिलोमा स्त्री, (कपिलोमानि [illegible] यस्याः ।) रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ ([illegible] रेणुकाशब्दे द्रष्टव्याः ॥)

कपिलोह, क्ली (कपिरिव कपिवर्णं लोहम् ।) पित्तलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पित्तलशब्देऽस्य गुणा ज्ञातव्याः ॥)

कपिल्लिका, स्त्री, (कपिवर्णा वल्लिका । पृषोदरादित्वात् वलोपे साधुः ।) गजपिप्पली । इति रत्नमाला ॥ (गजपिप्पलीशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः ॥)

कपिवक्त्र, (कपेर्वानरस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य भागिनेयपर्व्वतमुनिशापप्रभावात् मातुलस्य देवर्षेस्तथात्वम् ।) नारदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा हि नारदस्य कपिवक्त्रत्वं जातम् तदुच्यते ।
पुरा किल मातुलभागिनेयौ हरिमित्रमौ नारदपर्व्वतौ मानुषेषु सम्यीक्षा विहर्त्तुकामौ देवलोकादिहागतवन्तौ । आगत्य च सञ्जय राजानमभ्येत्य तमाख्याय ऊचतुः । भगवा

क्षिलानयो समय शुभमशुभ वा हृदि जात सङ्कल्प परस्परेण कथनीयमिति। अथ कदाचित राजा तावभ्युपेत्य स्वसुता तदाराधनाय नियोजितवान। अथ गच्छति काले नारदस्तु कन्दप बाणवशग राजदुहितरि मनो निदधे। धर्म्म विदपि नारद व्रीडमान तीव्रमिद मनोभाव भागिनेयाय न शशस। भागिनेय पर्व्वतस्तु इङ्गितादिभिर्मातुल कामात्त वीक्ष्य समयभङ्गादति क्रुद्ध "इय नृपसुता तव भार्य्या भविष्यति त्वमपि वानरमूर्त्तिधरोऽत्र विचरिष्यति" इति त शशस वान। एतच्छापात खलु नारदो वानरमुख आसीत इति पौराणिकी कथा अत्र अनुसन्धेया॥ विस्तृतिस्तु महाभारते शान्तिपर्व्वणि ३ अध्याये द्रष्टव्या॥)

कपिवल्ली, स्त्री (कपिरिव कपिलोमस्पृशी वल्ली।) गजपिप्पली। इत्यमर।१।५।१६॥

कपिश पु (कपि वर्णविशेष अस्त्यस्य कपिनामा स्याति वा लोमादित्वात श।) श्याव। कृष्ण पीतमिश्रितवर्ण। तद्युक्ते त्रि। इत्यमर १।५।१६॥ (यथा, रघु १२।२८।

"सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षस।
अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रह"॥

सर्व्ववर्णमयत्वात शिव। यथा, महाभारते १३। शिवसहस्रनामकीर्त्तने १७।९७।

"कपिल कपिश शुक्ल आयुश्चैव परोऽपर"॥)

सिह्लकनाम गन्धद्रव्यम। इति मेदिनी॥

कपिशाञ्जन, पु, (कपिश अञ्जन कपिशयक्त अञ्जन वा यत्र। अञ्जनस्य कृष्णवर्णतया तस्य श्वेतवर्णत्वाच्च एवमुच्यते।) शिव। इति त्रिकाण्डशेष॥

कपिशापुत्त्र पु, (कपिशाया मदोन्मत्ताया पिशाच्या पुत्त्र।) पिशाच। इति शब्दमाला॥

कपिशी, स्त्री, (कपिश इति वर्णवाचितया ङीष।) माधवी। मदिरा। इति मेदिनी जटाधरश्च॥ (हलायुधमतेऽस्य क्लीवत्वमपि दृश्यते॥)

कपिशीका, स्त्री, (कपिश+स्वार्थे बाहुलकात ईकन टाप च।) मदिरा। इति त्रिकाण्डशेष॥

कपिशीर्ष, क्ली, (कपीना प्रियस्थान शीर्ष उच्च प्राकारादीना शिर्षदेश एव कपिप्रियत्वात प्रसिद्ध। शाकपार्थिवादित्वात समास।) प्राकाराग्रम। तत्पर्य्याय॥ खोडकशीर्षकम २ कपशीर्षम् ३। इति त्रिकाण्डशेष॥

कपिशीर्षक, क्ली, (कपीना शीर्षवर्णवत कायति प्रकाशते। कै+क।) हिङ्गुलम। इति शब्दचन्द्रिका॥ (हिङ्गुलशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्या॥)

कपीकच्छु, पु, (कपिकच्छुरिति सज्ञाया वा दीर्घ।) कपिकच्छु। इति शब्दरत्नावली॥

कपीज्य, पु, (कपिभिर्वानरैरतिप्रियत्वात इज्यते पूज्यते। कपि+यज्+क्यप्।) क्षीरिकावृक्ष। इति जटाधर॥ (रामचन्द्र। इति शुत्पत्त्यर्थ॥)

कपीत, पु, (क जल तत्तुल्यश्वेतवर्ण अपि इत प्राप्त अपेरल्लोप। यद्वा कपिभिरिव प्रियत्वेन प्राप्त।) श्वेतकुशावृक्ष। इति रत्नमाला॥

कपीतन, पु, (कपीना ई लक्ष्मी तनोति विस्तारयतीति। कपि+ई+तन+पचाद्यच्। कपीना कपेवर्णस्य वा तन। अन्येषामपीति।६।३।१३७। दीर्घ।) आम्रातकवृक्ष। गर्दभाण्डवृक्ष। शिरीषवृक्ष। इत्यमर।२।४।२७॥ अश्वत्थवृक्ष। इति मेदिनी। गुवाकवृक्ष। विल्ववृक्ष। इति शब्दरत्नावली॥ (आम्रातकशब्दे शिरीषशब्दे अश्वत्थशब्दे विल्वशब्दे चास्य गुणान्यो ज्ञातव्या॥)

कपीन्द्र, पु, (कपिश्चासो इन्द्रश्चेति कपिरिन्द्र इव इति वा।) हनूमान। इति शब्दरत्नावली॥ (कपीना वानराणामिन्द्र। सुग्रीव। बाली। इति रामायणम्॥ विष्णु। यथा, महाभारते। १३। विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने १४९।६६

'शरीरभूतभृद्भोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिण"॥)

कपीष्ट, पु, (कपीना इष्ट प्रिय।) राजादनीवृक्ष। कपित्थ। इति राजनिघण्ट॥ (कपित्थशब्देऽस्य गुणादय उक्ता॥)

कपोत पु, (को वायु पोत नौरिवास्य। यद्वा कव वर्णे+ "कवेरोतच् पश्च"। उणा।१।६३। इति ओतच् +वस्य पश्च।) गृहकपोत। पायरा इति भाषा। तत्पर्य्याय। कलरव २ पारावत ३। इत्यमर।२।५।१४॥ पारापत ४ छेद्य ५ रक्तलोचन ६। इति रभस॥ गृहकुक्कुट ७। यथा—

"मार्जाररक्षिते दु ख यादृश गृहकुक्कुटे"।

इति प्रयोगात इति सारसुन्दरी॥ (यथा, रामायणे।५।९१।१।

"श्रूयते हि कपोतेन शत्रु शरणमागत।
अर्चितश्च यथान्याय स्वैश्च मासैर्निमन्त्रित"॥)

वनकपोत। घुघु इति भाषा। तत्पर्य्याय। चित्रकण्ठ २। इति मेदिनी॥ कोकदेव ३ धूसर ४ धूम्रलोचन ५ दहन ६ अग्निसहाय ७ भीषण ८ गृहनाशन ९। तन्मासगुणा। वीर्य्यबलवृद्धिकारित्वम। स्वादुत्वम। कफपित्तास्रनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥ मधुरत्वम। शीतत्वम। कषायत्वम। वातपित्तनाशित्वम। सार्षपतैलभर्जनेन विरुद्धत्वञ्च। इति राजवल्लभ॥ (अस्य गुणान्तर यथा,—

"पारावतो गुरु स्निग्धो रक्तपित्तानिलापह।
सग्राही शीतलस्तज्ज्ञै कथितो वीर्य्यवर्द्धन"॥

इति भावप्रकाश॥

"कपोतो वृहणो बल्यो वातपित्तविनाशन।
तत्पण शुक्रजननो हितो नृणा रुचिप्रद"॥

इति हारीत॥ कपोतविशेषस्य गुणा॥ यथा,—

"गुरु सलवण काणकपोत सर्व्वदोषकृत"॥

इति वाभट॥

"कषायमधुरा शीता रक्तपित्तनिवर्हणा।
विपाके मधुराश्चैव कपोता गृहवासिन॥१॥
तेभ्यो लघुतरा किञ्चित कपोता वनवासिन।
शीता सग्राहिणश्चैव स्वल्प मूत्रकराश्च ते"॥२॥

इति चरक॥

'सर्व्वदोषहरस्तेषा भेदाशी मलदूषक।
कषायस्वादुलवणो गुरु काणकपोतक"॥

इति सुश्रुत॥)

कपोतक, क्ली, (कपोत इव कपोतवर्णवत्कायति प्रकाशते। कै+क।) सौवीराञ्जनम्। इति राजनिघण्ट॥

कपोतचरणा, स्त्री (कपोतचरण चरणाकारो अस्त्यस्या।) नलीनामगन्धद्रव्य। इति जटाधर॥

कपोतपालिका, स्त्री, (पालयति इति। पाल रक्षणे+ कर्त्तरि ण्वुल। कपोताना पालिका कपोतान पालयति इति वा कर्म्मणि ण्वुल।) विटङ्क। सौधादिप्रान्तकाष्ठादिरचितपक्षिस्थानम। इत्यमर।२।२।१५॥ पायरार खोप इति भाषा॥

कपोतपाली, स्त्री, (कपोतान पालयति इति। पाल कर्म्मण्यण डीप् च। केचित्तु पाल+अच गौरादित्वात ङीष।) कपोतपालिका। इति हलायुध॥ (यथा माघे ३।५१।

"चिकसया कृत्रिमपत्त्रिपङ्क्ते
कपोतपालीषु निकेतनानाम"॥)

कपोतवङ्का, स्त्री, (कपोतो वञ्च्यते प्रतार्य्यतेऽनया। वञ्च+करणे घञ कुत्व टाप च।) ब्राह्मीवृक्ष। इति राजनिघण्ट॥ (यथा सुश्रुते।

"कपोतवङ्कामूल हि पिबेदम्लसुरादिभि"॥)

कपोतवर्णी, स्त्री, (कपोतस्य वर्ण इव वर्णो यस्या गौरादित्वात ङीष।) सूक्ष्मैला। इति राजनिर्घण्ट॥ (सूक्ष्मैलाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेय॥)

कपोतवाणा, स्त्री, (कपोतपाद इव ये वाणा तद्वदाकारोऽस्या।) नलिकानामगन्धद्रव्यम। इति राजनिर्घण्ट॥

कपोतसार, क्ली, (कपोत कपोतवर्ण इव सार छाया वर्णो यत्र।) स्रोतोऽञ्जनम। इति राजनिघण्ट॥

कपोताङ्घ्रि, स्त्री, (कपोतस्य अङ्घ्रिरिव।) नलीनामगन्धद्रव्यम। इत्यमर।२।४।१२१॥

कपोताभ, पु, (कपोतस्य आभा इव आभाऽस्य।) कपोतवर्ण। इति हेमचन्द्र॥ (मूषिकभेद।

"मूषिकश्च कपोताभस्तथैवाष्टादश स्मृता"।

इति सुश्रुत॥)

कपोतारि, पु, (कपोताना अरि शत्रु।) श्येनपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

कपोल, पु (कम्पते 'कंपिगडिगडि कटिपटिभ्य ओलच'। उणा १।६७। इति ओलच कपि इति निर्द्देशात नलोप। क सुख पोलतीति वा पुलमहत्त्वे कर्म्मण्यण।) चक्षुस्तिर्य्यकसन्निधिभाग। गाल इति भाषा। तत्पर्य्याय। गण्ड २। इत्यमर।२।६।९॥ गल्ल ३। इति राजनिर्घण्ट॥ (यथा रघु।४।६८।

"तत्र हूणावरोधाना भर्तृषु व्यक्तविक्रमम।
कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम्"॥)

कफ, पु, (केन जलेन फलति इति। फल निष्पत्तौ "अन्येष्वपि" ३।२।१०१। इति ड। के शिरसि फणति वा शागवडु।) शरीरस्थधातुविशेष। तत्पर्य्याय। श्लेष्मा २ बलास ३ सौम्यधातु ४

घन ५ । बली ६ । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । सन्धि विश्लेषकारित्वम् । मृदुत्वम् । प्रमदत्वम् । स्निग्धत्वम् । कटुत्वम् । शीतत्वम् । जडताकारित्वम् । शुक्लत्वम् । शीते वसन्ते निशामुखे पूर्व्वाह्णे भुक्ते च प्रकोपशालित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अस्य प्रकोपहेतुः । "गुरुमधुरातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्यद्रवदधिदिननिद्रापूपसर्पिःप्रपूरैः । तुहिनपतनकाले श्लेष्मणः सम्प्रकोपः प्रभवति दिवसादौ भुक्तमात्रे वसन्ते" ॥ तस्य कर्म्माणि । "स्तमित्यं मधुरास्यता शिशिरता शौक्ल्यं प्रसेको मलप्रावृत्यं स्थिरता स्तम्भ लवणा कण्डूरतिस्वप्नता । आलस्यं चिरकारिता कठिनता शोथश्चिरस्निग्धता तन्द्रा सम्प्रसदेहकाससुरता एता कफोत्था रुजः" ॥ * ॥

अस्य प्रशमनकारणम् ।

"गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः । श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः" ॥ "रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठीवनस्त्रीसेवाध्वनियुद्धजागरजलक्रीडाप्रदाघातनम् । धूमात्युष्णशिरोविरेकवमनस्वेदोपवासादिकं पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्मामयं जयेत्" ॥

स च पञ्चविधो यथा,—

"अवलम्बक इत्येकः क्लेदकः श्लेषकोऽपरः । बोधकस्तर्पकश्चेति श्लेष्मा पञ्चविधः स्मृतः" ॥ * ॥

एतेषां लक्षणानि यथा —

"कफधाम्नां शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् । ततोऽवलम्बकः श्लेष्मा यत्रोरःस्थः स्थितः ॥ १ ॥ आमाशयाश्रितः सोऽन्नक्लेदनात् क्लेदकः स्मृतः ॥ २ ॥ श्लेषकः श्लेषणात् सन्धौ स च सन्धौ व्यवस्थितः ॥ ३ ॥ रसनावस्थितश्चैव बोधको रसबोधनात् ॥ ४ ॥ शिरसि प्रस्थितश्चासौ तर्पको नेत्रतर्पणात् ॥ ५ ॥" * ॥

अस्य स्थानानि ।

"उरः कण्ठशिरः क्लोमपर्व्वाण्यामाशयो रसः । मेदो घ्राणञ्च जिह्वा च कफस्थानमुरः परम्" ॥ * ॥ (सन्धिसंश्लेषणस्नेहनरोपणपूरणबलस्थैर्य्यकृत् श्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्म्मणानुग्रहं करोति । इति तु प्रकारभेदेनास्य कार्य्यमुक्तम् ॥ अत परमस्य क्षीणलक्षणमाह ।

श्लेष्मक्षये कफत्वान्तर्दाहः आमाशयेतराश्रयशिरसा शून्यता सन्धिशैथिल्यं तृष्णा दौर्ब्बल्यं प्रजागरणञ्च । तत्र स्वयोनिवर्द्धनद्रव्याण्येव प्रतीकारः ॥ अत परमस्यातिवृद्धौ यल्लक्षणं तदाह ॥

श्लेष्मवृद्धौ शौक्ल्यं शैत्यं स्थैर्य्यं गौरवमवसादतन्द्रानिद्रासन्धिविश्लेषश्च ॥)

तत्प्रकृतिकस्य लक्षणम् ।

"गम्भीरबुद्धिः स्थूलाङ्गः स्निग्धकेशो महाबलः । स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः" ॥ * ॥ (अपरञ्च यथाह हारीतः ।

"सुस्निग्धवर्णः स्थिरनेत्रदीप्तः क्षामः सुकेशो न च दीर्घरोमा । गम्भीरशब्दः क्षमाक्षमिश्रा संस्थाप्रियः ... ॥ सुमाधुर्य्य स्थिरदृष्टिः ...

सङ्गीतवाद्योऽतिसहिष्णुचित्तः । व्यायामशीलो रतलालसोऽसौ भवेत् कफात्मप्रकृतिर्मनुष्यः ॥ शुक्लाक्षः स्थिरकुटिलातिनीलकेशो लक्ष्मीवान् जलदमृदङ्गसिंहघोषः । सुप्तः सन् सकमलहंसचक्रवाकान् सम्पश्येदपि च जलाशयान् मनोज्ञान् ॥ रक्तान्तोऽच सुविभक्तगात्रः स्निग्धच्छविः सत्त्वगुणोपपन्नः । क्लेशक्षमो मानयिता गुरूणां ज्ञेयो बलासप्रकृतिर्मनुष्यः ॥ दृढशास्त्रमतिः स्थिरमित्रधनः परिगण्य चिरात् प्रददाति बहु । परिनिश्चितवाक्यपदः सततं गुरुमानकरश्च भवेत् स सदा ॥ ब्रह्मरुद्रेन्द्रवरुणैः सिंहाश्वगजगोवृषैः । तार्क्ष्यहंससमानूकाः श्लेष्मप्रकृतयो नराः" ॥ इति सुश्रुतः ॥

श्लेष्मस्थानान्युक्तानि । तत्रामाशयः पित्ताशयस्योपरिष्टात् तत्प्रत्यनीकत्वादूर्द्ध्वगतित्वात् तेजसश्चन्द्र इवादित्यस्य स चतुर्व्विधस्याहारस्याधारः । स च तत्रोदकैर्गुणैराहारः प्रक्लिन्नो भिन्नसङ्घातः सुखजरश्च भवति ।

"माधुर्य्यात् पिच्छिलत्वाच्च प्रक्लेदित्वात्तथैव च । आमाशये सम्भवति श्लेष्मा मधुरशीतलः" ॥

स तत्रस्थ एव स्वशक्त्या शेषाणां श्लेष्मस्थानानां शरीरस्य चोदककर्म्मणानुग्रहं करोति । उरस्थस्त्रिकसन्धारणमात्मवीर्य्येणान्नरससहितेन हृदयावलम्बनं करोति । जिह्वामूलकण्ठस्थो जिह्वेन्द्रियस्य सौम्यत्वात् सम्यग्रसज्ञाने वर्त्तते । शिरस्थः स्नेहसन्तर्पणाधिकृतत्वादिन्द्रियाणामात्मवीर्य्येणानुग्रहं करोति । सन्धिस्थस्तु श्लेष्मा सर्व्वसन्धिसंश्लेषात् सर्व्वसन्ध्यनुग्रहं करोति ॥ भवति चात्र । "श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीत एव च । मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः" ॥)

तस्याविकृतस्य कर्म्म ।

"स्नेहो बन्धः स्थिरत्वञ्च गौरवं वृषता बलम् । क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्म्माविकारजम्" ॥ * ॥ इति सुखबोधः ॥ फेन । यथा अब्धिकफ इत्यादि ॥

कफकूर्चिका, स्त्री, (कफं कूर्चति विकृतं करोतीति । कफ + कूर्च + विकारे + ण्वुल् + टाप् इत्यत्र ।) लाला । लाल् थुतु सिक्नि इत्यादि भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । दूषीका २ स्यन्दिनी ३ लाला ४ आस्रावः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

कफघ्नी, स्त्री, (कफं कफविकृतिं हन्तीति । कफ + हन् + टक् + ङीप् ।) क्षुपभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, राजनिर्घण्टे शताह्वादिवर्गे चतुर्थे ।

"स्नेहगुप्तविभञ्जी च कफघ्नी चापराजिता" ॥)

कफणि, पु, स्त्री, (केन सुखेन फणति अनायासेन सङ्कोचविकोचनत्वं प्राप्नोति स्फुरति वा । फण गतौ, स्फुर सञ्चलने इति वा धातोः इन्

पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कफोणिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कफवर्द्धन, पु, (कफं कफजनितविकारं वर्द्धयतीति । कफ + वृध् + णिच् + ल्यु ।) पिण्डीतगरवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ श्लेष्मवृद्धिकारके त्रि । इति वैद्यकम् ॥ (दिवास्वप्नाध्यायनमासमधुरस्निग्धशीतस्निग्धगुरुपिच्छिलाभिष्यन्दि ... गोधूम ... विकृतिदधिदुग्धकृशरापायसेक्षुविकारानूपौदकमांसवसा ... मृणालकशेरुशृङ्गाटकमधुरवल्लीफलसमशनाध्यशनप्रभृतिभिः श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते ॥

"सशीते शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः । पूर्व्वाह्णे च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति" ॥ इति सुश्रुतः ॥)

कफविरोधि, क्ली (कफं विरुणद्धि ... कफ + वि + रुध् + णिनि ।) मरिचम् । त्रि, ... इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्लेष्मनाशके, त्रि । ... अस्य गुणा यथा ॥)

कफान्तक, पु, (कफस्य अन्तकः ... कफ + अन्त + ... णिच् + ण्वुल् ।) वर्व्वरकः । ... इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य ... ॥ कफनाशके त्रि ॥)

कफारि, पु (कफस्य अरिः शत्रुः ।) शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्लेष्मनाशक, त्रि । शुण्ठी शब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

कफो, [न्] त्रि, (कफोऽस्त्यस्य । कफ + अस्त्यर्थे । "द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्" । ५ । २ । १२८ । इति ।) श्लेष्मयुक्तः । तत्पर्य्यायः । श्लेष्मलः २ श्लेष्मणः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ गजे पु । इति मारुतः ॥

कफेलु, त्रि, (कफं लाति गृह्णाति इति । कफ + ला आदाने + "अन्येष्वपि दृश्यते" कफे लुक् च" इत्याद्युणा० १ । ८५ । इति कुप्रत्ययान्तो निपातितः ।) कफयुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुद्यां मृगादिवृत्तिः ॥ (पु, श्लेष्मातकवृक्षः ।

"कफेलुः श्लेष्मातकतरौ पुनाति रूपमङ्गनि" ।

इति "उज्ज्वलदत्तधृतवचनात्" ॥ १ । ८५ ॥)

कफोणि, पु, (कं सुखं स्फोरयति । स्फुर स्फुरणे सञ्चलने च ण्यन्तात् अच् इ । अथवा कं सुखेन फणति स्फुरतीति वा । स्फुर, फण वा + इन् उभयत्र पृषोदरादित्वात् साधुः ।) भुजमध्यग्रन्थिः । कनुइ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कूर्परः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥ (कूर्परशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

कब, ऋ ङ स्तुतौ । वर्णे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा० आत्म० सक० सेट् ऋदित् ।) वर्णः शुक्लादिक्रिया । ऋ अचकाबत् । ङ कवते कविर्विष्णुम् । कबते प्रतिमा चित्रकारः । इति दुर्गादासः ॥

कबन्ध, क्ली, (कस्य प्राणवायोः बन्धः आश्रय । जलयानमेव प्राणधारणकारणम् । कदापि प्राणिनः जलं विना नैव स्यात् । यथा, श्रुतिः ।

"पञ्चदशाहानि माऽश्नी काममप पिबापोमय प्राणो न पिबतस्ते विच्छेत्स्यते' ।) जलम् । इत्यमर । १ । १ । ४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे ५ । ८५ । ३ ॥
"नीचीनवारं वरुणः कबन्धं प्रससर्ज रोदसी अन्तरीक्षम' ॥)

कबन्ध पु, (क मुख बध्यते रुध्यतेऽस्मात । क + बन्ध + घञ् ।) राहु । रक्षोविशेष । (यथा, रघु १२ । ५७ ।
"बधनिर्द्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशत ।
मुमूर्च्छ सख्य रामस्य समानव्यसने हरौ" ॥
अस्य विवरणादिकमुच्यते । पुरा किल दनुनामा कश्चिद्दानव उग्रेण तपसा पितामह सन्तोषयन दीर्घमायु प्राप्तवान । प्राप्तदीर्घायुरतिगर्व्वं सुरराजेन सह योद्धुं सुरपुरमगच्छत । शक्रस्तु रणभूमिगत प्रमुक्तेन वज्रेणास्य सक्थिनी शिरश्च शरीरमध्ये प्रावेशयत । न त्वसौ पितामहवरप्रभावतया प्राणान मुमोच । अथ स एव विकृत विग्रहोऽनाहारादितया क्लिश्यमानो बहुधा याचमान सुरपति प्रसादयामास । इन्द्रस्तु पसन्नो योजनमायतौ बाहू तीक्ष्णादष्ट्र वदनमस्मै वक्षसि प्रादात । तदा प्रभृत्येवासौ वने विचरन सुदीर्घ बाहुभ्या वनजादीन प्राणिनो गृहीत्वा भक्षयन विचचार । अथ गच्छति काले दशरथात्मजो राम सभीनालक्ष्मणो पितृसत्यपालनार्थं वने भ्रमन्नमुना कबन्धेन सम्प्राप्त । प्रभूतबलशालिनानेन गृहीतोऽपि राम सखड्गेन व्यापादयामास । अथ रामहस्तनाशात प्राप्तशापमोचनसमयोऽय कबन्ध विकृतरूप विहाय दिव्यमूर्त्तिधर स्वर्लोक ययौ । इति वाल्मीकियरामायणमतम । महाभारतमते तु अय विश्वावसुनामा गन्धर्व्व आसीत ब्राह्मणशापेन राक्षसयोनि प्राप्तवान् । यदुक्त तत्रैव ३ । २७८ । ४२ ।
"तस्याचचक्षे गन्धर्व्वो विश्वावसुरह नृप ।
प्राप्तो ब्राह्मणशापेन योनि राक्षससेविताम" ॥)
उदरम । इति मेदिनी ॥ (केन वायुना बध्यते सबध्यते वा । धूमकेतु । प्रवहवायुनोपचीयमानत्वात तथात्व तस्य च लोकसुखनाशकत्व प्रसिद्धम ॥)

कबन्ध, पु, क्ली, (केन प्राणवायुना पुनर्बध्यते सम्बध्यते मस्तकहीनस्यापि दैवेन प्राणनिःशात जीवतो नरस्येव क्रियाकारित्वशालित्वात्तथात्वम । क + बन्ध + घञ् ।) क्रियायुक्तापमूर्द्धकलेवरम् । इत्यमर २ । ८ । ११८ ॥ यथा, मार्कण्डेये ८२ । ६३ ।
"कबन्धाश्छिन्नशिरस खड्गशक्त्यृष्टिपाणय" ॥
अपि च । "नागानामयुत तुरङ्गनियुत साद्धं रथाना शत पत्तीना दशकोटयो निपतिता एक कबन्धो रणे । तादृक्कोटिकबन्धनर्त्तनविधौ खेलन्नलत् खे शिरस्तेषा कोटिनिपातने रघुपते कोदण्डघण्टारव" ॥ इति प्राचीना ॥

कपित्थ, पु, (कपयस्तिष्ठन्त्यत्र । "सुपिस्थ' इति क । पृषोदरादित्वात साधु ।) कपित्थवृक्ष । इत्यमरटीका ॥ कगित्थ । इत्यमरमालाया पाठ ॥

कबिल, पु, (कद्वर्ण + इलच ।) कपिलवर्ण । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कम, उ क ङ स्पृहि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा-आत्म-सक-सेट ।) उ कमित्वा कान्त्वा । क ङ कामयते । अन्यैर्भ्वादौ पठ्यमानस्याप्यस्य कित्करण कम स्रत इत्यादिना विहितस्य णिङो ज्ञापनार्थं तेन अरे णिङोऽप्राप्तिपक्षे अचकमत । चकमे कमिता इत्यादि सिद्धम । इति दुर्गादास ॥

कम उ ङ कान्तौ । इति मुग्धबोधव्याकरणम । (भ्वा आत्म अक सेट् ॥)

कम व्य (कमकान्तौ णिङभावे विच् ।) जलम । शिरम । सुखम । मङ्गलम । पादपूरणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा ऋग्वेदे । १ । १२३ । ११ ॥
"सुसङ्काशा मातृमृष्टेव योषा विस्तन्व कृणुषे दृशे कम्" । "अत्र कमिति पादपूरणे अथवा दामिति सुखवचन सुख यथा भवतीति" भाष्यम ॥)

कमठ, क्ली, (कम + 'कमेरठ" । उणा १ । १ २ । इति + अठ ।) भाण्डभेद । तत्तु मुनीना जलपानम । इति मेदिनी ॥

कमठ, पु (के जले मठति वसतीति । क + मठ वासे + पचाद्यच् ।) कच्छप । इत्यमर । १ । १ । २१ ॥ (यथा महानाटके ।
"कमठपृष्ठकठोरमिद धनु
मधुरमूर्त्तिरसौ रघुनन्दन' ॥
मकठात्कामठ माप रामठेन लगितम ।
यदि सपि समायुक्ता का सुधा वसुधातले" ॥
इत्युद्भट ॥ ' ॥ गुणादयोऽस्य कच्छपशब्दे ज्ञातव्या ॥ भगवद्विष्णोर्द्वितीयावतार । यथा हठयोगप्रदीपिकायाम । १ । १ ।
"अशेषतापतप्ताना समाश्रयमठो हठ ।
अशेषयोगयुक्तानामाधारकमठो हठ" ॥)
वश । इति शब्दरत्नावली ॥ दैत्यविशेष । मुनिभाजनम् । इति हेमचन्द्र ॥ शल्लकी इति धरणी ॥ (नृपविशेष । यथा महाभारते । २ । ४ । २२ ।
"कक्षसेन क्षितिपति क्षेमकश्चापराजित ।
काम्बोजराज कमठ कम्पनश्च महाबल" ॥)

कमठी, स्त्री, (कमठ + पुयोगादिति जातेरिति वा ङीष् प्रत्यय ।) कच्छपी । इत्यमर । १ । १ । २४ ॥ (यथा शान्तिशतके ४ । १३ ।
"इदानीमस्माक जठरकमठीपृष्ठकठिना
मनोवृत्तिस्तत कि व्यसनविमुखैव क्षपयसि" ॥)

कमण्डलु, पु, क्ली, (कस्य प्रजापते जलस्य वा मण्डसार त लाति आदत्ते । ला + मितद्र्वादित्वात डु ।) सन्न्यासिना मृतकाष्ठादिमयपात्रम् । तत्पर्य्याय । कुण्डी २ । इत्यमर ७ । २ । ४६ ॥ करक ३ । (यथा मनु २ । ६४ ॥
"मेखलामजिन दण्डमुपवीत कमण्डलुम् ।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवित" ॥)
प्लक्षवृक्ष । इति मेदिनी ॥

कमण्डलुतरु, पु, (कमण्डल्वाकारस्तरु ।) प्लक्षवृक्ष । इति रत्नमाला ॥

कमन, त्रि, (कम + णिङभावे युच । अनुदात्तश्चेति कमेर्युच वा ।) कामुकम । अभिरूपम । इति मेदिनी ॥ (यथा भागवते १ । ९ । ३३ ।
'त्रिभुवनकमन तमालवर्णं
रविकरगौरवराम्बर दधाने" ॥)

कमन, पु (काम्यतेऽनन । कमे + करणे + युच् ।) काम । अशोकवृक्ष । इति मेदिनी । ब्रह्मा ॥ इति हेमचन्द्र ॥

कमनच्छद, पु, (कमन कमनीय छद पक्षो यस्य ।) कङ्कपक्षी । इति हेमचन्द्र ॥ •

कमनीय, त्रि, (काम्यते यत कमे कर्म्मणि अनीयर् ।) कामनायोग्यम । तत्पर्य्याय । चारु २ हारि ३ रुचिरम ४ मनोज्ञम ५ वल्गु ६ कान्तम ७ अभिरामम ८ बन्धुरम ९ वामम १० रुच्यम ११ सुषमम १२ शोभनम १३ मञ्जु १४ मञ्जुलम १५ मनोरमम १६ साधु १७ रम्यम १८ मनोहरम १९ पेशलम २० हृद्यम् २१ सुन्दरम् २२ काम्यम २३ कम्रम २४ सौम्यम २५ मधुरम २६ प्रियम २७ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, कुमारे १ । ३७ ।
"तारोपि यद्विधिनेन पश्चात
अनन्यनारीकमनीयमङ्गम' ॥)

कमन्ध, क्ली, (कम शिर अध शून्य यस्य ।) कबन्धम । (कम जल सुख जीवन वा दधाति विदधातीति । कम + धा + ड । पृषोदरादित्वात साधु ।) जलम् । इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥

कमर, त्रि (कामयते इति । कम + "अर्त्तिकमिभ्रमीति" उणा ३ । १३२ । अरन्श्चित ।) कामी । इत्युणादिकोष ॥

कमल, क्ली, (कमे णिङ् भावे वृषादित्वात कलच । कम् जल अलति अलङ्करोति वा । अल् + अच । अन्तर्णिजन्तो वा ।) जलजपुष्पविशेष । तत्पर्य्याय । पद्मम २ पाथोजम ३ नलम ४ नलिनम ५ अम्भोजम ६ अम्बुजन्म ७ अम्बुजम ८ श्री ९ अम्बुरुहम १० अम्बुपद्मम ११ सुजलम १२ अम्भोरुहम् १३ सारसम् १४ पङ्कजम १५ सरसीरुहम १६ कुटपम १७ पाथोरुहम १८ पुष्करम १९ वार्ज्जम २० तामरसम २१ कुशेशयम २२ कञ्जम २३ कजम २४ अरविन्दम २५ शतपत्रम २६ बिसकुसुमम २७ सहस्रपत्रम २८ महोत्पलम २९ वारिरुहम ३० सरसिजम ३१ सलिलजम ३२ पङ्केरुहम ३३ राजीवम् ३४ । (यथा रघु । ३ । ३६ ।
'अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी
नवावतार कमलादिवोत्पलम' ॥)
अस्य गुणा शीतलत्वम । स्वादुत्वम । रक्तपित्तभ्रमार्त्तिनाशित्वम । सुगन्धित्वम । भ्रान्तिसन्तापशान्तिपरमतृप्तिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ (तथाच भावप्रकाशे ।
"कमल शीतल वर्ण्यं मधुर कफपित्तजित ।
तृष्णादाहास्रविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् ॥
विशेषत सित पद्म पुण्डरीकमिति स्मृतम ।
रक्त कोकनद ज्ञेय नीलमिन्दीवर स्मृतम् ॥
धवल कमल शीत मधुर कफपित्तजित ।
तस्मादल्पगुणा किञ्चिदन्यरक्तोत्पलादिकम्" ॥)

नलम । ताम्रम । क्षौम । औषधम । इति मेदिनी ॥ सारसपक्षी । इत्यमर ।१।२ ।४ ॥

कमल, पुं, (कामे + कलच् । यद्वा को वायु तस्य अम गति त लाति आदत्ते । क + अम + ला + क ।) मृगविशेष । इति मेदिनी ॥ प्रवकभेद । यथा, सङ्गीतदामोदरे ॥

"उक्तो मलयतालेन लघमध्ये स्फुरद्‌गुरु ।
सप्तदशाक्षरैर्युक्त कमलोऽग्रभयानक" ॥

कमला, स्त्री, (काम्यतेऽसौ कामे वृषादित्वात कलच कमल अस्त्यस्या इति वा । अर्श + आद्यच । टाप च ।) लक्ष्मी । ("कमला श्रीर्हरिप्रिया" इत्यमर ।१।१।२८॥) वरस्त्री । इति मेदिनी॥ स्नामख्यातनिम्बुक । कमलालेबु इति भाषा । यथा —

"रम्भाफल तिन्तिडीक कमला नागरङ्गकम ।
फलान्येतानि भोज्यानि रुग्भ्योऽन्यानि विवर्जयेत" ॥
इति तन्त्रसारे पुरश्चरणप्रकरणम ॥

(छन्दोविशेष । यथा, वृत्तरत्नाकरे ।
'द्विगणगणमहित सगण इह विहित ।
फणिपतिमतिविमला क्षितिप भवति कमलेति'॥

नर्त्तकीविशेष । यथा राजतरङ्गिण्याम ४।४२४।
"नर्त्तकी कमला नाम कान्तिमन्त ददर्श तम ।
समामान्याङ्गते पुस सा ददर्श सविस्मया" ॥

पुरीविशेष । यथा तत्रैव ४ । ४८३ ।
'राजा मङ्क्षणपुरकृत वक्रो विपुलकेशवम ।
कमला सा स्वनाम्नापि कमलाख्य पुर व्यधात" ॥

गङ्गा । यथा काशीखण्डे २९ । ४४ ।
"कमला कल्पलतिका काली कलुषवैरिणी' ॥)

कमलासन, पु, (कमलमासनमस्य । विष्णोर्नाभिपद्मजातत्वात तथात्वम ।) ब्रह्मा । इत्यमर ।१।१।१७॥ (यथा भागवते ५।२ ।३ । 'यस्मिन वहत्युष्कर ज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतायत भगवत कमलासनस्याध्यासन परिकल्पितम्' ॥ क्ली, कमलाया लक्ष्म्या असन क्षेपण दानमित्यर्थ । यथा, ग्रन्थविरचिते राजेन्द्रकर्णपूरे ५३ ।

"तात्पर्य्य कमलासने विचरति गौरीश्वरे पालिता"॥
"कमलाया लक्ष्म्या असने क्षेपणे याचकेभ्यो दाने इत्यर्थ । अथच कमलरूपे विष्टरे ब्रह्मणि पद्मासनत्वात" । इति तट्टीका ॥)

कमलिनी, स्त्री, (कमलानि सन्त्यत्र । पुष्करादिभ्यो देशे इति इनि ।) पद्मिनी । (यथा रघु ९।२७।
"कमियद् सरसो मधुसम्भृता कमलिनीमलिनीरपतत्रिणा" ॥) पद्माकर । इति शब्दरत्नावली ॥ (गङ्गा यथा काशीखण्डे २९ । ४० ।
"कुमुद्वती कमलिनी कान्ति कल्पितदायिनी" ॥)

कमलोत्तर, क्ली, (कमलमिव उत्तर । यद्वा कमला दुत्तर उत्कृष्टमिव ।) कुसुम्भपुष्पम् । इत्यमर । २।९।१०६॥

कमा, स्त्री, (कम णिङ्भावे बाहुलकात् क्विपा भावे अ । टाप् ।) शोभा । इति राजनिर्घण्ट ॥

कमिता, [ऋ] त्रि, (कम + णिङ्भावे तृच् ।) कामुक । इत्यमर ।३।१।२३॥

कम्प, पु, (कपि चलने + भावे घञ ।) गात्रादिचलनम । तत्पर्य्याय । वेपथु २ । इत्यमर १।७।३८॥ वेपनम ३ वेप ४ कम्पनम ५ । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा विक्रमोर्व्वश्याम । मुग्धति ताव दस्या भयकम्प कुसुमकोमल हृदयम" । 'न कम्पो वायुना विना" । इति वैद्यकम ॥)

कम्पन, त्रि, (कपि चलनशब्दार्थादिति युच् ।) कम्पयुक्त । काँपन इति भाषा । तत्पर्य्याय । चलनम २ कम्पम ३ चलम ४ लोलम ५ चलाचलम ६ चञ्चलम ७ तरलम ८ पारिप्लवम ९ परिप्लवम १० । इत्यमर । ३।१।७४ ॥ चपलम ११ चटुलम १२ । इति तट्टीका ॥
(यथा महाभारते १३।१८।७२।
'हिरण्यगर्भपुर्य्योऽभद्रानवो मेरकम्पन' ॥
यथा सिद्धान्तकौमुद्याम ॥ 'कम्पा कम्पना शाखा' । पा ३।२।१५३॥ कपि + भावे + ल्युट्) कम्पे क्ली । इति मेदिनी॥

कम्पन, पु, (कम्पयति वेपथुयुक्त करोति शिशिरे शीतेति यावत कपि + णिच + युच् । ...) शिशिरऋतु । इति राजनिर्घण्ट ॥
(नृपविशेष । यथा महाभारते २ । ४ । २७ ।
"काम्बोजराज कमठ कम्पनश्च महाबल ।
सतत कम्पयामास यवनानेक एव य" ॥)

कम्पलक्ष्मा, [न्] पु, (कम्प चञ्चल लक्ष्म लक्षणमस्य ।) वायु । इति शब्दरत्नावली ॥

कम्पाक, पु, (कम्पेन चलनेन कायति प्रकाशते इति । कम्प + कै + क ।) वायु । इति हेमचन्द्र ॥

कम्पित, क्ली, (कपि + भावे + क्त ।) चलनम । तत्पर्य्याय । कम्पाम २ कम्प ३ वेपनम ४ वेपथ ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (कपि + कर्त्तरि + क्त ।) कम्पयुक्ते त्रि ॥ (यथा रघु । २ । १३ ।
'एकातपत्रैरिगिरिनिभगाणा
मनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी' ॥)

कम्पिल, पु, (कम्प + इलच ।) रेचनी । कमला गुडि इति भाषा । तस्य रूपान्तराणि काम्पिल्ल । कम्पिल्ल । कम्पील । कम्पिल्य । इत्यमरटीकायां मुकुटादय ॥

कम्पिल्लक, पु, (कम्पिल्ल + स्वार्थे + कन ।) वृक्षविशेष । कमिला इति देशान्तरभाषा । तत्पर्य्याय । रक्ताङ्ग २ रेची ३ रेचनक ४ रञ्जक ५ लोहिताङ्ग ६ कम्पिल्ल ७ रक्तचूर्णक ८ । तस्य गुणा । विरेचकत्वम । कटुत्वम । उष्णत्वम् । व्रणकफकासजन्तुक्रिमिनाशित्वम । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्य तैलगुणा । तुम्बीकोषाम्रदन्ती द्रवन्तीश्यामासप्तला नीलिकाकम्पिल्लकशङ्खिनी लोहितकुटकविषायाणाशोमाशदोषहरा क्रिमिकफकुष्ठानिलहरा दुष्टव्रणविशोधनाश्च ॥ इति सुश्रुत ॥)

कम्र, त्रि, (कपि + नमि कम्पीति र ।) कम्पयुक्त । कम्पान्वित । इत्यमर ।३।१।७४ ॥
(यथा नैषधे । १ । १४२।
"सुवा कमात्मज चिराय चूम्बते
विधाय कम्पाणि मुखानि क प्रति ॥)

कम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट् ।) कम्बति । इति दुर्गादास ॥

कम्बर, पु, (कम्ब + अरन ।) चित्रवर्ण । कर्व्वुरवर्ण । तद्वति त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

कम्बल, क्ली, (कम्यते । इति कमु कान्तौ + कमेर्वुक चेति कल । कम्बगतौ वृषादित्वात कलच वा ।) जलम । इति शब्दरत्नावली ॥

कम्बल पु (क कुत्सित शिरो वा क सलिल वा बलति बल संवरणे मस्तके च अच । यद्वा कम्ब + गतौ इति धातो वृषादित्वात कलच ।) स्वनामख्यातमेषादिलोमरचितवस्त्रम् । कम्बल इति भाषा । तत्पर्य्याय । रल्लक २ । इत्यमर ।२।६।११६॥ वङ्कक ३ गोजी ४ रङ्कु ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ पारावत ६ । इति जटाधर ॥
(यथा महाभारते ३ । ३ । ५७ ।
न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रावारा न कम्बला ।
शीतवातार्दितं लोकं यथा तव मरीचय ॥)
नागराज । सास्ना । प्राकार । कृमि । उत्तरासङ्ग । इत्यमर ।३ ।३ ।१९३ । ... इति मेदिनी ॥ मृगविशेष । इति ... ॥
(नागभेद । ...
यथा, भागवते ५ । २४ । ३१ ।
ततोऽधस्तात पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखा शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति ॥
यथा महाभारते । २ । ९ । ९ ।
'कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ' ॥
कम्बलाश्वतरनागाधिष्ठितप्रयागान्तर्वर्त्तितीर्थविशेष ।
यथा, महाभारते । ३ । तीर्थयात्रापर्व्वणि ८५ । ७५ ।
'प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा ।
तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापते' ॥

कम्बलिवाह्यक, क्ली, (कम्बं माला अस्ति यस्याम इति इनि । कम्बलिभिरुह्यते । वह + कर्म्मणि ण्यत स्वार्थे संज्ञायां वा कन ।) वृषवहनीय शकटम । तत्पर्य्याय । गन्त्री २ । इत्यमर । २ । ८ । ५२ ॥ गन्त्री ३ । इति तट्टीका ॥

कम्बि स्त्री, (कम्बु + बाहुलकात + विन । यद्वा कम्बति प्राप्नोति जानाति वा अन्नादि अनया । कम्ब + करणे इन् ।) दर्व्वि । इत्यमर । २।९।३४। हाता इति भाषा॥ इति मेदिनी । वंशाग्र । बाँशेर पाब् इति भाषा ॥

कम्बु, पु क्ली, (कमु + उत्पादयश्चेति निपातनात् । साधु । कमु + उन् बुक चेति वा ।) शङ्ख । इत्यमर ।१।१।२३॥ (यथा भागवते ।४।७।२०।
"काम्बुजचक्रशरचापगदासिचर्म्म
व्यग्रैर्हिरण्मयभुजैरिव कर्णिकार" ॥)

कम्बु, पु, (कम्ब गतौ इति मृगय्वादित्वात् उन् बुगागमो वा । निपातनात् वा साधु ।) वलयम् ।

(यथा महाभारते ३ । २३२ । ४४ ।
"शत दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मन ।
कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्य स्वलङ्कृता" ॥)
शम्बूक । हस्ती । इत्यमर ।३।३ १३३। मेदिनी च ॥
कण्ठरवर्णा । ग्रीवा । नलकम । इति हेमचन्द्र ।
फापा छाड इति भाषा ॥

कम्बुका स्त्री, (कम्बरिव कायति शोभते प्रकाशते वा । कै+क टाप् च ।) अश्वगन्धावृक्ष । इति रत्नमाला । (गुणादयोऽस्या अश्वगन्धाशब्दे ज्ञेया ॥)

कम्बुकाष्ठा, स्त्री, (कम्बु चित्रवर्णं काष्ठ यस्या ।) अश्वगन्धावृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥

कम्बग्रीवा स्त्री, (कम्बुवत रेखात्रयशोभिता ग्रीवा ।) कम्ब्वाकृतिरेखात्रययुक्तग्रीवा । इत्यमर ।२।६।८८॥ (कम्ब शङ्खस्तद्वत रेखात्रययुक्ता ग्रीवा यस्येति विग्रहे वाच्यलिङ्ग । यथा महाभारते । १ । १५३ । १८ ।
'कम्बुग्रीव पुष्करगाक्षो भक्ता युक्तोभवेन्मम" ॥)

कम्बुपुष्पी स्त्री, (कम्बु शङ्ख तद्वत शुक्ल पुष्प यस्या ।) शङ्खपुष्पीवृक्ष । इति राजनिघण्ट । (शङ्खपुष्पी शब्देऽस्या गणा व्याख्येया ॥)

कम्बुमालिनी, स्त्री (कम्बुतुल्यपुष्पाणा माला समूह अस्ति अस्या ।) शङ्खपुष्पी । इति राजनिघण्ट ॥

कम्बोज पु, (कम्ब+ओज ।) शङ्खविशेष । देशभेद । (यथा तन्त्रशास्त्रम ।
"पञ्चनद समारभ्य म्लेच्छाद्दक्षिणपूर्व्वत ।
कम्बोजदेशो देवेशि । वाजिराशिपरायण" ॥)
हस्तिप्रभेद । इति मेदिनी ॥ (तद्देशवासिनि त्रि ॥)

कम्ब्वातायी, [न] पु, (कम्बु शङ्ख स इव आतायी । शङ्खतुल्यशुक्लपूर्व्वकायत्वात्तथात्वम ।) शङ्खचिल्ल । इति महाभारतम ॥

कम्भारी स्त्री, (क जल बिभर्त्ति धारयतीति । डु भृ धारणपोषणयो +कर्म्मण्यण+ङीप् गौरादित्वात ङीष वा ।) गम्भारीवृक्ष । इति शब्दमाला राजनिघण्टौ । (गम्भारीशब्देऽस्या गुणादयो व ज्ञव्या ॥)

कम्भु स्त्री, (क जल तत्तत्य शैत्य बिभर्ति । भृ+डु ।) उशीरम । इति राजनिघण्ट ॥

कम्र, त्रि, (कामयतीति । कम+नमिकम्पीति र । ३ । २ । १६७ ।) कामुक । मैथुनेच्छाविशिष्ट । इत्यमर । ३ १ । २४ ॥
• (स्त्री, गङ्गा । यथा काशीखण्डे २९ । ४४ ।
"कमनीयजला कम्रा कपर्द्दिसुकपर्द्दगा" ॥
अङ्कु प्रतीप शान्तनु कामितवती कम्रा कामुका ॥ इति तट्टीका ॥ काम्यतेऽसौ इति ।)
कमनीयम । यथा,—
"लोला दृष्टिभिलक्ततो वितनुते सभ्रूलताविभ्रमा माभुग्न विवर्त्तिवा बलिमता मध्येन कम्रस्तनी" ।
इति शाकुन्तले १ अङ्के ॥

कयस्था, स्त्री, (को वायु स इव वेगेन याति अथवा क जल तस्य स्रोत इव याति । क+या+ड । तत्र तिष्ठति । स्था+क टाप् च ।) वयस्था । इत्यमर टीकाया स्वामी ॥ काकोली इति ख्याता ॥

कर, पु, (क सुख राति ददातीति । रा+क ।) राजस्वम । खाजाना इति पारस्यभाषा । तत्पर्य्याय । भागधेय २ बलि ३ । इत्यमर ।२।८।२७॥ कार ४ । इति तट्टीका ॥ प्रत्याय ५ । इति मेदिनी ॥ * ॥
अथ राज्ञा करग्रहणप्रकार । क्रयविक्रयादिना लाभादीन सप्रेक्ष्य राज्ञा करा ग्रहीतव्य ।
यथा मनु । ७ । १२७ १३३ ।
"क्रयविक्रयमध्वान भक्तञ्च सपरिव्ययम ।
योगक्षेमञ्च सप्रेक्ष्य वणिजो दापयेत करान् ॥
यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्म्मणा ।
तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत सतत करान" ॥*॥
राज्ञा राज्यात वार्षिक करोऽल्पाल्प कृत्वा ग्रहीतव्य । यथा —
'यथाल्पाल्पमदन्त्याद्य वार्य्योकोवत्सषट्पदा ।
तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिक कर" ॥
मूलादधिकयो पशुहिरण्ययो पञ्चाशद्भागस्तत्र करो ग्राह्य ॥ धान्याना भूम्युत्कर्षापेक्षया कर्षकाणा क्लेशलाघवगौरवापेक्षया च षष्ठोऽष्टमो द्वादशो वा भागो राज्ञा ग्रहीतव्य ।
यथा,—
"पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययो ।
धान्यानामष्टमो भाग षष्ठो द्वादश एव वा" ॥*॥
द्रुमाश्ममधुसर्पिरादीना
षड्भागो लाभात ग्रहणीय । यथा,—
"आददीताथ षडभाग द्रुमाश्ममधुसर्पिषाम ।
गन्धौषधिरसानाञ्च पुष्पमूलफलस्य च ॥
पत्रशाकतृणानाञ्च चर्म्मणा वैदलस्य च ।
मृण्मयानाञ्च भाण्डाना सर्व्वस्याश्ममयस्य च" ॥*॥
अतिक्षीणधनोऽपि राजा
श्रोत्रियब्राह्मणात कर न गृह्णीयात । यथा,—
'म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात करम ।
न च क्षुधास्य ससीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन" ॥*॥
(कीर्य्यते विक्षिप्यतेऽसौ कर्म्मणि+अप् । हस्तकरिशुण्डयोस्तु करणेऽपि अप् ॥) वर्षोपल । किरण । (यथा रामायणे ६ । ११ । ४४ ।
"तीक्ष्ण पटुर्दिनकर करैस्तापयते जगत" ॥)
हस्त । (अमर । ३ । ३ । १६३ ॥) हस्तिशुण्ड । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ३ । ११ । २८ ।
"एवन्तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशाम्पते ।
ऊरु गजकराकार करेणाभिजघान स" ॥)
कर्म्मोपपदे कर्त्तृवाचक । यथा । सुखकर इत्यादि ॥
(यथा, रामायणे ६ । ११ । ४४ ।
'तीक्ष्ण पटुर्दिनकर करैस्तापयत जगत् ।
प्रतिलोमञ्च ते वायुस्तत्पराभवलक्षणम" ॥)

करक, स्त्री पु, (किरति विक्षिपति जल अस्मात करोति जलमत्र वा । कृ+वा क 'कृञादिभ्य सञ्ज्ञाया वुन्" । उणा ५ । ३५ । इति वुन ।) करङ्क । कमण्डलु । इति मेदिनी ॥
(यथा, मनु । ४ । ६६ ।
"उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।
उपवीतमलङ्कार स्रज करकमेव च" ॥)

करक, पु, (करोति वाय्वादिजनितदोषाभाव कृणोति फलपत्रादिभि वायुपित्तादिदोष नाशयति वा कृञ् हिंसाया 'कृञादिभ्य सञ्ज्ञाया वुन' । उणा ५ । ३५ । इति वुन ।) दाडिमवृक्ष । राजतर । पक्षिविशेष । चट्टाकरञ्जवृक्ष । इति हेमचन्द्र ॥ पलाशवृक्ष । इति हारावली ॥ कोविदारवृक्ष । वकुलवृक्ष । करीरवृक्ष । नारिकेलास्थि । इति राजनिर्घण्ट । माला इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे ५ । १४ । ४८ ।
"हिरण्मयैश्च करकैर्भाजनै स्फाटिकैरपि" ॥)

करकच्छपिका स्त्री, (कच्छपस्तदाकृतिरस्त्यस्या ठन । करे स्थिता कच्छपिका कच्छपाकारमुद्रा ।) कूर्म्ममुद्रा । यथा,—कालिकापुराणे ५६ अध्याय ॥
'करकच्छपिका कुर्य्यात कूर्म्ममन्त्रेण साधक ।
तत्र सत्कृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो वपु" ॥

करकण्टक पु, (करे हस्ते कण्टक इव ।) नख । इति त्रिकाण्डशेष ॥

करका, स्त्री पु (कृणोति हिनस्ति आम्रादिफलम । "कृञादिभ्यो वुन" । वनन्तात टापि क्षिपकादित्वात प्रत्ययस्थादिति इत्वन किरति क्षिपति जल वा ।) मेघभवशिला । शिल इति भाषा । तत्पर्य्याय । वर्षोपल २ । इत्यमर ।१ । ३ । १२ ॥ मेघोपल ३ । इति मेदिनी ॥ बीजोदकम ४ घनकफ ५ मेघास्थि ६ वाचर ७ कर ८ करक ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ राधरङ्ग १० धाराङ्कुर ११ । इति जटाधर ॥ मेदिन्या राधरङ्ग इति पाठ ॥ (यथा मेघदूत ५६ ।
"ता कुर्व्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिहासावकीर्णान" ॥)

करकाम्भा, [स] पु, (करकावत शीतल अम्भो जल यत्र ।) नारिकेलवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥

करग्रह, पु, (कर इय मम भार्य्या इति प्रतिज्ञया गृह्यतेऽत्र वरेणेति यावत । ग्रह+अधिकरणे अप ।) विवाह । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशती । ६ २ ।
"सा गुणमयी स्वभावस्वच्छा सुतनु करग्रहायत्ता ।
भ्रमिता ऽङ्कमन्त्रविदा भवता काश्मीरमालव" ॥)
करग्रहणञ्च ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशती । ६२९ ।
'सकरग्रह सरदित
साक्षेप सनखसुष्ठि सजिगीषम" ॥)

करग्रहारम्भ, पु, (करग्रहस्य करादानस्य आरम्भ प्रारम्भ ।) राज्ञा प्रजाभ्यो नववर्षीयकरस्य प्रथमादानम । तद्दिन पुण्याह इति ख्यातम् । तस्यापभाषा पुण्या । तस्य शुभदिननिरूपणम यथा,—
"तीक्ष्णोग्रवर्ज्जीतरभेषु लग्ने
शीर्षोदये भानुदिने शुभाह्वे ।
कुर्य्यादनुक्तानि समीहितानि
करग्रहारम्भमपि प्रजाभ्य" ॥
इति ज्योतिषम ॥ अस्यार्थ । अश्लेषार्द्राज्येष्ठा-मूलापूर्व्वफल्गुनीपूर्व्वाषाढापूर्व्वभाद्रपदमघाभरणीकृत्तिकाभिन्ननक्षत्रेषु । मिथुनसिंहकन्यातुलावृश्चिककुम्भमीनलग्नेषु । रविसोमबुधबृहस्पतिशुक्रवारेषु करग्रहारम्भ कर्त्तव्य ॥

करघर्षण, पु, (कराभ्या घृष्यतेऽसौ । कर+घृष्+

कम्मीपि ल्युट ।) दधिमन्थनदण्ड । तत्पर्य्याय । वैशाख २ दधिचार ३ तक्राट ४ । इति हारावली ॥ हस्तघर्षणे स्त्री ॥

करघष, [न] पु (करेण घर्षः करयोर्वा घर्षः घर्षणम् अस्ति अस्यासिन् वा । करघर्ष + इनि ।) मन्थानदण्डः । इति शब्दमाला ॥

करङ्क पु, (कस्य रङ्क इव ।) मस्तकम् । (कीर्य्यते जलमत्र इति करः । कृ + अप् । जलहीन अङ्को गर्भो यस्य शङ्खादिवत् अस्थीनि वा ।) अस्थिमात्रावशिष्टशरीरम् । इति मेदिनी । नारिकेलस्य खोल इति भाषा ॥ शरीरास्थि । इति हेमचन्द्रः ॥ [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पात्रविशेषः । यथा, "ताम्बूलकरङ्कवाहिनी [illegible] इति कादम्बरी ॥)

करङ्कशालि पु, (करङ्क इति नाम्ना शाल्यते शोभते इति । करङ्क + शाल + इन ।) करङ्कशालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करच्छद, पु, ([illegible]) [illegible] । अगोडा इति भाषा ॥ इति [illegible] । (अस्य गुणादिकं [illegible] द्रष्टव्यम् ॥)

करच्छदा, स्त्री (कर इव छिद्यते [illegible] पुष्पं यस्याः । कर इव आवरणकर्त्री [illegible] यस्याः ।) सिन्दूरपुष्पी च । इति राजनिर्घण्टः ॥

करज स्त्री, (करे जायते इति । कर + जन + ड । टाप् ।) नखवदस्याः [illegible] ।) व्याघ्रनखम् । गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ।२।४।१२६॥ (नखीशब्दे ऽस्य गुणा वक्तव्याः ॥)

करज, पु, (क मुखं जलं वा रञ्जयतीति । रञ्जे कर्म्मण्यण् ।) करञ्जवृक्षः । ("करञ्जकः स्यात् करजः पञ्चस्रुची प्रकाशनः" । इति शब्दरत्नावली ॥ करे जायते इति । जन + ड ।) नखः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ४ । ७ । "न महानख [illegible] छिद्यान्नाव करजैस्तृणम् "॥)

करजाख्य, पु, (करजस्याख्या एव आख्या यस्य ।) नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति रत्नमाला ॥

करज्योडि, पु हस्तज्योडिवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (केचित् करजोडिरिति वदन्ति ॥)

करञ्ज, पु, (क मुखं शिरो जलं वा रञ्जयतीति । क + रञ्ज + णिच् + अण् ।) स्वनामख्यातवृक्षविशेषः । करमचा इति भाषा । तत्पर्य्यायभेदौ यथा,—

"करञ्जकः स्यात् करजः पञ्चस्रुची प्रकाशनः ।
अङ्गारमञ्जी षड्ग्रन्थी मर्कटाङ्गारवल्लरी ।
करञ्जभेदास्त्रयो विज्ञेया लोकतस्त्विमे ' ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
"चिरविल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जकः ।
सोमवल्कः कलिद्रुश्च पूतिकः कलिकारकः ॥
प्रकीर्य्यः पूतिकरजः पूतिकः सुमनाः अपि ।
करञ्जभेदाः षड्ग्रन्थी मर्कटाङ्गारवल्लरी" ॥

इति जटाधरः ॥ स षड्विधः । तत्र करञ्जपर्य्यायः । नक्तमालः २ पूतिकः ३ चिरविल्वक ४ पूतिपर्णः ५ [illegible] ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चिरविल्वः [illegible] । इत्यमरः ।२।४।४७॥ चिरिविल्वः ११ । इति तट्टीका ॥ उदकीर्य्यः १२ । इति रत्नमाला ॥ अस्य फलगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । वातश्लेष्मनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ वातकफमेहकृमिकुष्ठनाशित्वम् ॥ [illegible] ॥ तत्पत्रगुणाः । कफवातार्शःकृमिशोथनाशित्वम् । भेदकत्वम् । [illegible] कटुत्वम् । वीर्य्योष्णत्वम् । पित्तवर्द्धकत्वम् । लघुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ [illegible] ॥ तत्तैलगुणाः । अतितिक्तत्वम् । वातनाशित्वम् । [illegible] दारुणत्वम् । [illegible] नाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । [illegible] । इति [illegible] ॥ [illegible] कालिञ्ज । इति [illegible] ॥ अथ करञ्जपर्य्यायः । प्रकीर्य्यः १ पूतिकरजः २ पूतिकः ३ कलिमारकः ४ । इत्यमरः २।४।४८ ॥ मर्कटी करञ्जः ५ नक्तमालः ६ । इति [illegible] ॥ षड्ग्रन्थः । [illegible] । भाषा ॥ [illegible] ॥ [illegible] इति भाषा ॥ [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥ अथ [illegible] ॥ [illegible] इति [illegible] ॥

[illegible] । इत्यमरः ।२।४।६१ ॥ [illegible] । इति राजवल्लभः ॥ [illegible] पर्य्यायौ करमर्दकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ (यथा महाभारते ३ । २२९ । ३५ ।

"यादृषानात्र या माता करञ्जनिलया हि सा ।
वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानुकम्पिनी ।
करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात् पुत्त्रार्थिनो नराः " ॥

किरति विक्षिपति आर्म्मिकानिति । कृ विक्षेपे + बाहुलकादौणादिकोऽञ्जनप्रत्ययः । भस्मदैत्यविशेषः । यथा ऋग्वेदे । १ । ५३ । ८ ।

"त्वं करञ्जमुत पर्णयं वधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्य वर्त्तनी" ॥)

करञ्जक, पु, (करञ्ज + स्वार्थे कन् ।) करञ्जवृक्षः । इत्यमरः ।२।४।४७॥ भृङ्गराजवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (यथा महाभारते । १३ । १२८ । ८ । "यस्तु संवत्सरं पूर्णं व्याहरेत् करञ्जके । सुवर्णबालमूलञ्च प्रजावानस्य विवर्द्धते" ॥)

करञ्जफलक, पु, (करञ्जफलमिव फलं यस्य । तत स्वार्थे कन् । करञ्जफलमिव कायते इति वा । कै + क ।) कपित्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करट, पु, (क कुत्सितं रटति शब्दं करोतीति । रट शब्दे + पचाद्यच् ।) काकः । (यथा गङ्गास्तोत्रे । "वरमिह गङ्गातीरे सरटः करटः ।" इति ॥ किरति विक्षिपति मदवारि इति । कृ + अटन् ।) हस्तिगण्डः । इत्यमरः । ३ । ३ । ३४ ॥ (यथा महाभारते । ३ । २७७ द्रौपदीहरणपर्व्वणि ३८ ।

"कथं हि भिन्नकरट मद्भिन्न वनगोचरम् ।

उपस्थाय महानागं करेणुः शकरं स्पृशेत्' ॥ कुसुम्भवृक्षः । [illegible] । [illegible] श्राद्धम् । दुर्द्दुरूटः । नास्तिकः इति यावत् (अयं तु [illegible] । यथा महाभारते ६ । ८ । ६२ ।

"मानवा बलासे । [illegible] ।
[illegible] करटास्तथा' ॥

[illegible] । [illegible] ॥

करटक, पु (करट + स्वार्थे कन् ।) [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] ।

'[illegible] ॥

करटा [illegible] इति टाप् ।) [illegible] । [illegible] [illegible] । (यथा [illegible] ।

'[illegible] करटाकटपटान् । [illegible] ॥)

करट, पु (क । रट् ।) [illegible] ॥

करण [illegible] साधकतमम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ५४ ॥ तत्तु षट्कारकान्तर्गतकारकविशेषः । यथा [illegible] "क्रियायाः साध्यायाः [illegible] मध्ये कारणान्तरव्यवधानाभावे यदन्तरं [illegible] विवक्षितं तस्मिन् करणत्वं पारिभाषितम् । तद्दात्रेण धान्यं लुनाति अत्र [illegible] करणत्वं विवक्षितम् ॥ तथाचोक्तम् 'कारणान्तरव्यवधानेऽपि [illegible] निष्पत्तिकारणम् । यद्दे विवक्षितं तेन करणत्वं प्रकीर्त्तितम् ' ॥ इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ ॥ तिथ्यर्द्धपरिमितवन्ताद्येकादशसङ्ख्याकादिकालविशेषः । तस्य नामानि । वव १ वालव २ कौलव ३ तैतिल ४ गर ५ वणिज ६ विष्टि ७ शकुनि ८ चतुष्पद ९ किन्तुघ्न १० नाग ११ । तेषां यथाक्रमेणाधिष्ठातृदेवाः । इन्द्र १ कमलज २ मित्र ३ अर्य्यमा ४ भू ५ श्री ६ यम ७ कलि ८ वृष ९ फणी १० मारुत ११ । एकैकस्मिन् तिथौ द्वे द्वे करणे भवतः । तेषां ववादयः सप्त अष्टकृत्वाः शुक्लप्रतिपच्छेषार्द्धमारभ्य कृष्णपक्षीयचतुर्द्दशीप्रथमार्द्धपर्य्यन्तं भवन्ति । शेषाश्चत्वारः कृष्णचतुर्द्दशीशेषार्द्धविधिशुक्लप्रतिपत्प्रथमार्द्धपूर्य्यन्तं नियमेन भवन्ति अतो ध्रुवाणि करणानि । पूर्व्वे सप्तानुवाणि ॥ तेषामानयनक्रमो यथा ।

"तिथिर्द्विघ्ना करोनाग [illegible] करणमादिमे ।
परे दले तु सैक तत्करणं ववपूर्व्वकम्" ॥

इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ क्षेत्रम् । गात्रम् । इन्द्रि-

यम । इत्यमरः । ३ । ३ । १४ ॥ (यथा गीतायां १८ । १४ ।

"अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणञ्च पृथग्विधम्" ॥)

हेतु । कर्म्म । क्षेत्रम् । नृत्यप्रभेदः । गीतविशेषः । (तत्ते लयस्थापकस्ताडनविशेषः ।

यदुक्तं राजकन्दर्पेण ।

"नृत्यवादित्रगीतानां प्रयोगवशभेदिना ।

पश्चात् ताडनं शैव करणानि प्रचक्षते" ॥

अस्य प्रमाणं यथा कुमारे ६ । ४ ।

'शिखरासक्तमेघानां व्यज्यन्ते यत्र वेश्मनाम् ।

अनुगर्जितसन्दिग्धाः करणैर्मुरजस्वनाः" ॥)

लिङ्गभेदः । सवेशनम् । कायस्थः । इति मेदिनी ॥ कायस्थसंहतिः ॥ वर्णानां स्थानादि । योगिनामासनादि । क्षेत्रादि । इति हेमचन्द्रः ॥ (सर्व्वेषां मादिकारणत्वात् विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४९ । ५४ ।

"करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः" ॥

तैत्तिलगरवणिजादिविष्ट्यादि । यथा मनुः ८ । ४१ ।

"अर्थऽपव्ययमानन्तु करणेन विभावितम् ।

दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तितः" ।

भावे ल्युट् । कृतिः । यथा रामायणे ४।१७।५६ ॥

'वञ्चन गोचरगतं प्रतीच्छितवानसि वधम्" ॥)

करणः, पुं, शूद्राविशयोर्जातजातिविशेषः । इत्यमरः । २ । १० । २ ॥ अयं लिखनवृत्तिः कायस्थ इति ख्यातः । इति भरतः ॥ यथा,—

"शूद्राविशायांस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः" ।

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १ अध्यायः ॥ अपि च ।

'कायस्थे साधने क्लीवं पुंसि शूद्राविशोः सुते" ।

इति करणशब्दार्थे मेदिनी ॥ अन्यच्च ।

"भल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव च ।

नटश्च करणश्चैव खसद्रविड एव च" ॥

इति मानवे १ । २२ ॥ भल्लोमल्लश्चेति । "क्षत्त्रियात् व्रात्यात् सवर्णायां भल्लमल्लनिच्छिविनटकरणखसद्रविडाख्या जायन्ते । एतान्यप्येकस्यैव नामानि" । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ ॥ तस्य कर्म्मविपाको यथा,—

"तैलचौरस्तैलकीटो मूर्खो कीटस्त्रिजन्मकम् ।

ततो भवेत् स्वर्णकारो जन्मैकं दुष्टमानसः ॥

तम कुण्डे वर्षशतं स्थित्वा स्वर्णवणिक् भवेत् ।

जन्मैकञ्च दुराचारो जन्मैकं करणो भवेत् ॥

विश्वैकलिपिकर्त्ता च भक्ष्यदातुधनं हरेत् ॥

कायस्थेनोदरस्थेन मातुर्म्मांसं न खादितम् ।

तत्र नास्ति कृपा तस्य दन्ताभावेन केवलम् ॥

स्वर्णकारः स्वर्णवणिक् कायस्थश्च व्रजेश्वर ।

नरेषु मध्ये ते धूर्त्ताः कृपाहीना महीतले ॥

हृदयं क्षुरधाराभं तेषाञ्च नास्ति सादरम् ।

शतेषु सज्जनः कोऽपि कायस्थो नेतरौ च तौ ॥

सुबुद्धिः शिवयुक्तिश्च शास्त्रज्ञो धर्म्ममानसः ।

न विश्वसेत्तेषु तात स्वात्मकल्याणहेतवे" ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५ अध्यायः ॥

करणत्राणं, क्ली, (करणं ज्ञानकर्म्मादिरूपम् इन्द्रियं त्रायतेऽनेन । करण + त्रै + करणे + ल्युट् । मस्तकमस्य प्रधानकरणीकादशस्य मनसः स्थानत्वात् । करणैश्चक्षुरादिकर्म्मेन्द्रियादिभिः त्रायते वा इति कर्म्मणि ल्युट् ।) मस्तकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

करणीय,त्रि, (कर्त्तुमुचितं कर्त्तुमर्हं वा । कृ + अनीयर् ।) कर्त्तव्यम् । कार्य्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा रामायणे ३ । १४ । १ ।

"मया किं करणीयञ्च इत्युक्ते द्विजसन्निधौ ।

सर्व्वैरेव च तैरार्त्तैर्वाणिय समुदाहृता" ॥)

करण्डः पुं (कृ + "कृलृभ्यस्त्वन्" । इत्यण्डन् । उणा ।१।१२८ ।) मधुकोषः । मौचाक् इति भाषा । असिः । कारण्डवपक्षी । दलाढकम् । इति मेदिनी हेमचन्द्रश्च ॥ वंशादिरचितभाण्डविशेषः समुद्गश्च । इत्यमरः । ३ । ५ । १८ ॥ साजि झापि इत्यादि भाषा । (यथा भागवते ५ । १४ । ४ । "एवमेव गृहाश्रमः कर्म्मक्षेत्र यस्मिन् न हि कर्म्माण्युत सीदन्ति यदयं कामकरण्ड एष आवसथः" ॥)

करण्डी, [न] पुं (करण्डस्येव आकारोऽस्यास्तीति । करण्ड + इनि ।) मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः । (मत्स्यशब्देऽस्य गुणादिकथनं ज्ञेयम् ॥)

करतल, पुं, (करस्य हस्तस्य तलम् ।) हस्ततलम् । हातेर तेलो इति भाषा । (यथा, जयदेवः ।१।४५॥

" रतलतालतरलवलयावलिकलितकलस्वनवंशे"

अपि च । यथा, श्रीभागवते । ८ । ७ । ४२ ॥

"तत् करतलीकृत्य व्यापि हालाहलं विषम् ।

अभक्षयन्महादेवः कृपया भूतभावनः" ॥)

करताल, क्ली, (कराभ्यां हस्ताभ्यां दीयमानस्तालो यत्र ।) वाद्यविशेषः । यथा,—

"शिवागारे झल्लकञ्च सूर्य्यागारे च शङ्खकम् ।

दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीञ्च न वादयेत्" ॥

झल्लकं कांस्यनिर्म्मितकरतालकम् । इति तिथ्यादितत्त्वे रघुनन्दनभट्टाचार्य्येण व्याख्यातम् ॥

करताली, स्त्री, (करताल + गौरादित्वात् ङीष् ।) वाद्यविशेषः । करताल खरताल इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । कर्द्धिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ करतलध्वनिः । तथा च । "यथा न स्यादाली कपटकरतालीपटुरवः" । इति उद्भटः ॥

करतोया, स्त्री, (करात् शङ्करस्य हस्तात् च्युतं तोयं जलं अस्ति यत्र । अर्श आद्यच् ।) स्वनामख्यात उत्तरदेशस्थनदीविशेषः । तत्पर्य्यायः । सदानीरा २ । इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥ सदानीरवहा ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ ॥ गौरीविवाहसमये शङ्करकरगलितसम्प्रदानतोयप्रभवत्वात्करस्य तोयं विद्यतेऽत्र इति करतोया । श्रावणे एतद्व्यं सर्व्वा नद्यो रजस्वला इयं तु न रजस्वला अत एव सदा सर्व्वदा नीरमस्या इतिसदानीरा । तथा च स्मृतिः ।

"आषाढ़ादौ कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला ।

सर्व्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी" ॥

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (इयं हि तीर्थविशेषः । यथा महाभारते ३ । तीर्थयात्रापर्व्वणि ।८५। ३॥

"करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपषितो नरः ।

अश्वमेधमवाप्नोति प्रजापतिकृतो विधिः" ॥)

करद्रुम, पुं, (किरति शाखा सर्व्वत्र य । स चासौ द्रुमश्चेति ।) कारस्करवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करपत्र, क्ली, (करेण करात् वा पततीति । पत + "सर्व्वधातुभ्य ष्ट्रन्" इति ष्ट्रन् ।) क्रकचः । इत्यमरः । २ । १ । ३५ ॥ करात इति भाषा । (करौ पत्रमिव नौरिव यत्र ।) जलक्रीडा । इति जटाधरः ॥

करपत्रवान्, [त्] पुं, (करपत्राकारपत्रमस्ति यस्मिन् मतुप् मस्य वः ।) तालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

करपत्रिका, स्त्री (करौ पत्रं नौरिव यस्या । पत्र + कप् + टाप् + अत इत्वम् ।) जलक्रीडा । इति जटाधरः ॥

करपर्ण, पुं, (करो हस्त तदत्पर्णं यस्य ।) भिण्डावृक्षः । रक्तैरण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (एरण्डशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

करपल्लव, पुं, (करस्य पल्लव इव ।) अङ्गुलिः । यथा, मार्कण्डेये ८४ । २९ ।

"करपल्लवसङ्गीनि तैरस्त्राण्यत्र सर्व्वतः" ॥

करपात्र, क्ली, (कर पात्रमिव यत्र ।) जलक्रीडा । इति हारावली ॥

करपाल, पुं, (करं पालयति रक्षतीति । पाल + कर्म्मण्यण् ।) खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८९ ॥

करपालिका, स्त्री, (करपाल + स्वुल् + टाप् अत इत्वम् ।) क्षुद्रगदाकारदृढदण्डः । सोंटा इति ख्यातः । इति भरतः ॥ एकधारखड्गः । इति स्वामी । तत्पर्य्यायः । ईली २ । इत्यमरः । २ । ८ । ९१ ॥ इली ३ इलि ४ करवालिका ५ । इति तट्टीका ॥

करबाल, पुं, (करस्य बालः पुत्र इव । नखस्य करजातत्वात् तथात्वम् ।) नखम् । इति शब्दमाला ॥ (करं बलति सवृणोति बल + अण् ।) खड्गः । इत्यमरटीकायां भरतादयः । करवाल इति भाषा । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । १० ॥

"म्लेच्छनिवहनिधने कलयसि करवालम्" ॥)

करबालिका, स्त्री, (कर + बल + स्वुल् + टाप् + अत इत्वम् ।) करपालिका । इत्यमरटीकायां रायमुकुटादयः ॥

करभ, पुं, (कृणाति कीर्य्यतेऽनेन वा । कृञ् हिंसायां कृञ् विक्षेपे वा "कृशृशलिकलिगर्द्दिभ्योऽभच्" । उणा ।३।१२२। इति अभच् । करे भाति शोभते इति वा । भा + क ।) मणिबन्धावधिकनिष्ठापर्य्यन्त करस्य बहिर्भागः । (यथा, रघुः । ६ । ८३ ।

"धाची कराभ्यां करभोपमोरुः" ॥)

उष्ट्रशिशुः । इत्यमरः ॥ २ । ९ । ७५ ।

करिशावकः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (यथा भागवते ८।२।२२।

"सघर्म्मतप्तः करिभिः करेणुभिः

र्वृतोमदच्युतकरभैरनुद्रुत" ॥)

उष्ट्रः । इति मेदिनी ॥ नखनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कटिः । इति जटाधरः ॥

करभकाण्डिका, स्त्री, (करभमिव काण्डमस्याः ।

करभकाण्ड+कय+अत इत्यम ।) उष्ट्रकाण्डी वृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥

करभप्रिया, स्त्री, (करभस्य करिशावकस्य उष्ट्रस्य वा प्रिया ।) क्षुद्रदुरालभा । इति राजनिघण्ट ॥

करभवल्लभ पु, (करभस्य हस्तिशावस्य वल्लभ प्रिय ।) कपित्थवृक्ष । पीलुवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

करभादनी स्त्री, (करभेन उष्ट्रेण अद्यतेऽसौ । अद+कर्म्मणि ल्युट् । ततो+ङीप ।) क्षुद्रदुरालभा । इति राजनिघण्ट ॥

करभी, [न] पु, (कर इव भाति करभ शुण्ड स अस्यास्ति । करभ+इनि । यद्वा करभ हस्तावयवविशेष सोऽस्य अस्त्यवच्छेदे अस्तीति इनि ।) हस्ती । इति राजनिर्घण्ट ॥

करभी स्त्री, (करभ+ङीप ।) उष्ट्री । तत्पर्याय । वामी २ । इति जटाधर ॥

करभीर, पु, (करभिण हस्तिन ईरयति प्रेरयति स्वयमुखम । करभि+ईर+अण् ।) सिंह । इति शब्दरत्नावली ॥

करभूषण, स्त्री, (करयोर्भूषणम ।) तद्भूषणम । इत्य मर ।२।६।१ ०८॥ कङ्कणाभरणमात्रम् ॥

करमट्ट, पु, (कर करिशुण्डमपि मट्टति तुच्छी करोति । अस्य सरलकाण्डलात तथात्वम । मट्ट अनादरे+खमुम प्रत्यय ।) गुवाकवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (गुवाकशब्देऽस्य गुणा ज्ञातव्या ॥)

करमरी, [न्] पु, (किरति क्षिपति अन्य दण्डान इति कर कारागार । मृ+अधिकरणे अप । तस्मिन करे मर मरण मृत्युवत यातना यस्य बाहुलकात इनि । तत्र म्रियते वा ।) वन्दी । इति त्रिकाण्डशेष । कयेदी इति भाषा ॥

करमर्द्द, पु, (कर मृद्नातीति । करकण्डुप्रदत्वात । मृद्यते+कर्म्मणि अण् । करेण मृद्यते इति कर्म्मणि अप् वा ।) करमर्द्दकवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा भावप्रकाशे,—अस्य गुणा उक्ता । 'लघुदीर्घफलाभ्यान्तु करमर्द्दद्वय मतम । करमर्द्दद्वय त्वाममम्ल गुरुतृषापहम् ॥ उष्ण रुचिकर प्रोक्त पित्तरक्तकफप्रदम् । तत्पक्व मधुर रुच्य लघुपित्तसमीरजित ॥ करमर्द्द सुषेण स्यात कृष्णपाकफलस्तथा । तस्माल्लघुफलायास्तु सा ज्ञेया करमर्द्दिका ॥)

करमर्द्दक, पु, (कर+मृद+णवुल् । करमर्द्द एव स्वार्थे कन इति वा ।) वृक्षविशेष । इत्यमर टीकासारसुन्दरी । पाणि आमला इति भाषा ॥ इति रत्नमालाराजनिर्घण्टादय । करौन्दा इति करमचा इति च भाषा । तत्पर्य्याय । कृष्णपाक फल २ अविग्न ३ सुषेण ४ । इत्यमर ।२।४।६७॥ कृष्णपाक ५ पाकफल ६ कृष्णफल ७ पाकक्षया फल ८ कृष्णपाकफल ९ पाकक्षया १० फल ... ११ पाकफलक्षम १२ वनाम्ल १३ वना म्ल १४ करामुक १५ क्षीर १६ वन्य १७ आविग्न १८ । इति शब्दरत्नावली । करमर्द्दी १९ अनेकमुखा २० ... २१ । इति रत्नमाला ॥

करमर्द्द २२ पाणिमर्द्द २३ । तद्गुणफलगुणा । तिक्तत्वम । अम्लत्वम । दीपनत्वम । दाहदाहत्वञ्च । तत्पक्वफलगुण । त्रिदोषघ्नमधुरत्वम । अरुचि विषनाशित्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ पिपासा नाशित्वम । अम्लत्वम । रुचिपित्तकारित्वम । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ (यथा, वाभट । 'गुरूष्णवीर्य्यं वातघ्न सरञ्च करमर्द्दकम'' ॥)

करमर्द्दी, स्त्री, (कर मृद्नातीति । कर+मृद+अण ङीप ।) करमर्द्दकवृक्ष । इति रत्नमाला ॥

करमाल, पु, (कर करिशुण्ड तदाकारा माला समूह यस्य मेघस्य धूमस्य वा कमण्ड नदि शुण्डवत प्रसरत्वात तथात्वम ।) धूम । इति हेमचन्द्र ॥

करमाला स्त्री, (कराङ्गुलीभिमालयेव जपनात करस्था माला । करस्थ मालेव वा ।) जपव्य स्थमाला । यथा,

"अनामिकात्रय पर्व्व कनिष्ठादित्रय तथा । तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्त करमाला प्रकीर्त्तिता" ॥

इति मुण्डमालातन्त्रे सामान्यविषयम ॥ ॥

तर्ज्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ता क्रमात । तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्व्वाणो मध्यमा चैकपर्व्विका । पर्व्वद्वय मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत" ॥

इति श्रीप्रस्तुकाशीय शक्तिभिन्ननियमम ॥ ॥

"अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादिक्रमेण तु । तर्ज्जनीमध्यपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु सञ्जपेत" ॥

इति सनत्कुमारसंहितावचन शक्तीतरविषयम ॥ ॥

"अनामिकात्रय पर्व्व कनिष्ठा च त्रिपर्व्विका । मध्यमायाश्च त्रितय तर्ज्जनीमूलपर्व्विका ॥ करमाला समाख्याता आरभ्यानामिकान्तरात । तर्ज्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत स तु पापकृत" ॥

इति शक्तिविषये मुण्डमालातन्त्रम् ॥ अन्यत्र च । "अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च । मध्यमामूलपर्य्यन्त जपेदष्टसु पर्व्वसु" ॥

इदमपि शक्तिविषये अष्टवारपरम् । इति श्यामारहस्यम ॥

करमुक्त क्ली, (करेण सुदृढ धृत्वा शत्रु प्रति मुच्यते । कर+मुच+कर्म्मणि क्त ।) अस्त्रविशेष । इति हलायुध । बरछी भाला इत्यादि भाषा ॥

करम्ब पु, (क्रन्ज कारणे+"ककादि काडीलम्बच्" । उणा । ४ । ८२ ।) करम्भ । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठ ॥ मिश्रिते त्रि । इति हेमचन्द्र ॥

करम्बित, त्रि, (करम्ब मिश्रण जातोऽस्य । करम्ब+इतच ।) मिश्रित । खचित । इति त्रिकाण्डशेष ॥ ("ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे" ॥ इति गीतगोविन्दे । १ । २ ॥)

करम्भ, पु, (केन जलेन रभ्यते मिश्रीक्रियते । रभि धातोरनेकार्थत्वात "अकर्त्तरि चेति" घञ् ।३।३। १६। इत्येरन्यघिटो ।७।१।६१। इति नुम ।) दधिमिश्रितसक्तु । इत्यमर ।२।९।४८॥ (यथा मनुर्यघयाज्ञवल्क्य ।२।५।२।४।

"अनुपानिव यवाः हुत्वा नानौषधीवोपतय तेषा करम्भपात्राणि कुर्व्वन्ति' ॥ उदमय । यथा यजुर्व्वेदे १९ । २१ । 'धाना करम्भ सक्तव परिवाप पयोदधि' । 'करम्भ उदमथ । इति वेददीधिति ॥ भक्ष्ययवमाषम । यथा मनु १२ । ७६ ।

"करम्भवालुकातापान कुम्भीपाकांश्च दारुणान । करम्भवालुकातापान करम्भैर्य्यैर्वै सह भक्षणा वालुका तदुत्तप्तवालुकान्तिन इत्यथ ॥ मिश्रणार्थ यथा भागवते ३ । २६ । ४५ ।

"करम्भपतिसौरभ्य शान्तादग्राहिं भि इत्यत । द्रव्यावयववैषम्यात्गन्ध एको विभिद्यते ॥)

करम्भक क्ली (करम्भ इव भाति ...) करम्भ दधिसक्तव । तत्पर्य्याय । ... इति हारावली ॥

करम्भा, स्त्री, (केन जलेन रभ्यते मिश्रीक्रियते इति अथवा का वायुना रभ्यते मिश्रीक्रियते वायुगन्धो यस्या । रभ्यतानायत्वात । क+रभ+अच्+टाप च ।) शतावरी । प्रियङ्गुरूल । इति राजनिघण्ट ॥ (स्वनामख्याता कलिङ्गराजकन्या । सा तु पुरुवंशीयस्याक्रोधनस्य पत्नी । यथा महाभारते १ । ९५ । २२ ।

"अक्रोधन खलु कालिङ्गी करम्भा नामोपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे देवातिथि ॥)

कररुह, पु, (करे रोहति करात्रीरते इत्यर्थ । कर+रुह+'इगुपध' ।३।१। १३४ । क ।) नख । इत्यमर ।२।६।८२। (यथा आर्य्यासप्तशत्या ३७ । "यस्या कररुह खण्डितकाण्ड पटप्रकटनिर्गता रुचि' ॥)

करर्द्धि, स्त्री, (करस्य ऋद्धि करेण ऋद्धिरस्य वा करसम्पत ।) करताली । इति त्रिकाण्डशेष ॥

करवालिका, स्त्री, (कर वलते । वल हिंसादानयो अण् । करेण वाल्यते वा । गौरादित्वात ङीष तत कन+टाप् च ।) करपालिका । इत्यमरटीकायां भरत ॥

करवी, स्त्री, (करस्य वायो रवो यत्र । गौरादित्वात ङीष ।) कवरी । हिङ्गुपत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

करवीर, पु,(कर वीरयति । वीर+विक्रान्तौ+कर्म्मणि अण् ।) खड्ग । दैत्यविशेष । इति मेदिनी ॥ श्मशानम । इति हेमचन्द्र ॥ ब्रह्मावर्त्ते दृषद्वती नदीतीरे चन्द्रशेखरराजपुरम् । इति कालिका पुराणे ४९ अध्याय ॥ (पर्व्वतविशेष । यथा, भागवते ५।१६।२८ ।

"एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलास करवीरौ प्रागायतौ" ॥

नागविशेष । यथा, महाभारते १ । ३५ । १२ । "करवीर पुष्पदंष्ट्रो विल्वको विल्वपाण्डर" ॥) वृक्षविशेष । करवी इति भाषा ॥ (यथा रामायणे ३ । १७ । १० ।

"दाडिमान् करवीरांश्च अशोकांस्तिलकांस्तथा" ॥) तत्पर्य्याय । प्रतिहास २ शतप्रास ३ चण्डात ४ हयमारक ५ । इत्यमर ।२।४।७९ ॥ प्रतीहास

६ । इति तट्टीका ॥ अश्वघ्न ७ हयारि ८ अश्वमारक ९ शीतकुम्भ १० तुरङ्गारि ११ । इति रत्नमाला ॥ अश्वहा १२ वीर १३ हयमार १४ हयघ्न १५ शतकुन्द १६ अश्वरोधक १७ वीरक १८ कुन्द १९ शकुन्द २० श्वेतपुष्पक २१ अश्वान्तक २२ नखराह्व २३ अश्वनाशन २४ स्थलकुमुद २५ दिव्यपुष्प २६ हरिप्रिय २७ गौरीपुष्प २८ सिद्धपुष्प २९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कुष्ठकण्डूतिनाशित्वम् । व्रणार्त्तिविषविस्फोटकप्रशमत्वम् । अश्मरीप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्वेतरक्तभेदेन यथा —

'करवीरः श्वेतपुष्पः शीतकुम्भोऽश्वमारकः ।
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा ॥
करवीरद्वयं तिक्तं कषायं कटुकञ्च तत् ।
व्रणलाघवकृन्नेत्रकोपकुष्ठव्रणापहम् ।
वीर्य्योष्णं क्रिमिकण्डूघ्नं भक्षितं विषवन्मतम् ॥'

इति भावप्रकाशः ॥ नागविशेषः । इति भारतम् ॥)

करवीरकः, पु, (करवीर इव कायति प्रकाशते । कै+क । करं वीरयतीति । कर+वीर विक्रान्तौ+णवुल् ।) अर्ज्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ खड्गः । इति शब्दमाला ॥ (करवीर एव स्वार्थे कन् ।) करवीरः । विषभेदः । स तु करवीरस्य मूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

करवीरकन्दसंज्ञः, पु (करवीरकन्दसंज्ञा संज्ञा यस्य । करवीरकन्द इति संज्ञा यस्य वा ।) तैलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करवीरभुजा, स्त्री, (करवीरस्य भुज इव शाखावत् भुजः शाखाऽस्याः ।) आढकीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अरहर इति भाषा ॥

करवीरी, स्त्री, (किरति क्षिपति राक्षसासुरादीन् इति । कॄ+अच । करः तादृशः वीरः पुत्त्रो यस्याः । यद्वा कं सुखं राति ददातीति क+रा+क । सुखप्रदः वीरपुत्त्रो यस्याः ।) अदितिः । श्रेष्ठगवी । पुत्त्रवती । इति मेदिनी ॥

करशाखा, स्त्री, (करस्य शाखा इव ।) अङ्गुली । इत्यमरः । २ । ६ । ८२ ॥ तासां परिमाणं यथा ।

'अष्टभिस्तैर्भवेत् ज्येष्ठं मध्यमं सप्तभिर्यवैः ।
कन्यसं षड्भिरुद्दिष्टमङ्गुलं मुनिसत्तम ॥

मानन्तु पार्श्वतः । षड्यवाः पार्श्वसम्मिता । इति कात्यायनदर्शनात्" । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तत्पर्य्यायः । अग्रुवः १ अण्व्यः २ क्षिपः ३ विशः ४ शर्य्याः ५ रशनाः ६ धीतयः ७ अथर्य्यः ८ विपः ९ कक्ष्याः १० अवनयः ११ हरितः १२ स्वसारः १३ जामयः १४ सनाभयः १५ योक्त्राणि १६ योजनानि १७ धुरः १८ शाखाः १९ अभीशवः २० दीधितयः २१ गभस्तयः २२ । इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥

करशीकरः, पु (करात् करिशुण्डात् निःसृतः शीकरः । करस्य गजशुण्डस्य शीकरो वा ।) हस्तिशुण्डनिर्गतजलकणाः । तत्पर्य्यायः । वमथुः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३७ ॥ (यथा रघुः । ७ । ४८ ।

"उद्यन्तमद्रिं शमयाम्बभूव
गजा विविग्नाः करशीकरेण" ॥)

करशूकः, पु (करस्य शूक इव सूक्ष्माग्र इव सूच्यग्र इव वा ।) नखः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करहाटः, पु (करेण किरणेन सूर्य्येणेति यावत् हाट्यते दीप्यते इति । हट+णिच्+कर्म्मणि अच् ।) पद्ममूलम् । मदनवृक्षः । इति मेदिनी ॥ महापिण्डीतरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करहाटकः, पु, (करहाट एव इति स्वार्थे कन् । करं हाटयतीति ण्वुल् वा ।) मदनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५२ ॥ हस्त्योपस्त्री स्त्री ॥

करामर्द्दः, पु, (करं आमर्द्दयतीति । कर+आ+मर्द+अण् ।) करमर्द्दवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ करञ्चा इति भाषा ॥

कराम्लकः, पु, (कीर्य्यते क्षिप्यते । कॄ+कर्म्मणि अप् । करः अम्लः यस्मात् कप् ।) क्षुद्रपाकफलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका भरतधृतवाचस्पतिश्च ॥ पाणि आमला इति भाषा ॥

करामलकः, पु (कीर्य्यते इति करः कीर्य्यमाणः अम्लः यत । अम्ल+कप् ।) करमर्द्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करायिका, स्त्री (करमिव आचरति उड्डीनादिकाले करवल्लम्बमानत्वात्तथात्वम् । कर+आचारे क्यङ् । ततो+ण्वुल्+टाप् च ।) बलाका पक्षी । क्षुद्रबकः । इति भूरिप्रयोगः ॥

करारोटः, पु, (करे आरोटते दीप्यते । आ+रुट्+अच ।) अङ्गुरीयकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करालं, क्ली, (कराय चक्षुरोगादिनाशाय अलति पर्य्याप्नोतीति । अल+अच ।) कृष्णकुठेरकः । इति मेदिनी ॥ काल तुलसी इति भाषा ॥

करालः, पु, (करं आलाति गृह्णाति । आ+ला+क । कराय क्षेपाय अलति पर्य्याप्नोति वा ।) सर्जरसयुक्ततैलम् । इति मेदिनी ॥ गर्जनतैल इति भाषा ॥ तैले घृते वा पक्ववेसवारः । इति पाकराजेश्वरः ॥ (क्वचित् क्लीवेऽपि दृश्यते । यथा

"तप्तस्नेहे पचेत् पूर्ब्बं वेसवारकसंज्ञकम् ।
पाकप्रापितसौरभ्यं करालं सूदकैर्मतम्" ॥

गन्धर्व्वभेदः ॥ यथा, महाभारते । १ । १२३ । ५४ ।

'सद्धा वृहद्धा हहकः करालश्च महामनाः" ॥)

करालः, त्रि, (कराय क्षेपाय भयप्रदर्शनाय अलति पर्य्याप्नोति ।) दन्तुरः । दैतो इति भाषा ॥ (यथा

"करालवदना घोरा मुक्तकेशी चतुर्भुजा" ।

इति चामुण्डाध्यानम् ॥) तुङ्गः । उच्चु इति भाषा ॥ भीषणः । इति मेदिनी ॥ भयानक इति यावत् ॥ (यथा, रघुः । १२ । ९८ ।

"तद्योऽपि शतधा भिन्नं ददृशे दीप्तिमन्मुखम् ।
वपुर्महोरगस्येव करालफणमण्डलम्" ॥)

करालकः, पु, (कराल एव स्वार्थे कन् । करालवत् कायति वा ।) कृष्णतुलसी । इति रत्नमाला । करालशब्दार्थश्चात्र ॥

करालत्रिपुटा, स्त्री, (करालानि भीषणि पुटानि यस्याः ।) लङ्काधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कराली, स्त्री (करालनाम्ना नाम यस्याः ।) शारिवा । अनन्तमूल इति ख्याता । इति रत्नमाला ॥ (शारिवाशब्देऽस्या गुणा व्याख्येयाः ।)

करालिकः, पु (कराणां करसदृशशाखानां आलिः श्रेणिर्यत्र । कप ।) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

कराली, स्त्री (कराल+गौरादित्वात् ङीष् ।) अग्नेः सप्तजिह्वान्तर्गतजिह्वाविशेषः । इति जटाधरः ॥ (यथा मुण्डकोपनिषदि । १ । २ । ४ ।

"काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः' ।)

करिकणावल्ली, स्त्री, (करिकणाया इव वल्ली ।) चविकावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । चइ इति भाषा ॥ (चविकाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

करिकुसुम्भः, पु, (करीति नागकेशरं तद्वत् कुसुम्भः ।) नागकेशरचूर्णम् । इति हारावली ॥

करिगर्ज्जितं, क्ली (करिणां गर्ज्जितं गर्जनम् । करि+गर्ज्ज+भावे क्त ।) हस्तिगर्जनम् । तत्पर्य्यायः । बृंहितम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । १०७ ॥

करिजः, पु, (करिणो जायते इति । करि+जन्+कर्त्तरि ड ।) हस्तिशिशुः । इति शब्दमाला ॥

करिणी, स्त्री, (करिन्+स्त्रियां ङीप् ।) हस्तिनी । तत्पर्य्यायः । धेनुका २ वशा ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ॥ करेणूः ४ करेणुः ५ कारेणुका ६ रेणुका ७ वासिता ८ वासा ९ हस्तिनी १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कटभरा ११ पुष्करिणी १२ कचा १३ गणिका १४ गजयोषित् १५ । इति जटाधरः ॥ पद्मिनी १६ इत्यमरटीका ॥ (यथा भागवते । ४ । ६ । ५३ ।

"आरोप्य करिणीं हृष्टः स्तूयमानोऽविशत् पुरम्" ॥)

करिदारकः, पु, (करिणः दृणाति हिनस्ति दारयतीत्यर्थः । दॄ विदारे+णवुल् ।) सिंहः । इति शब्दरत्नावली ॥

करिपत्रं, क्ली, (करिणः कर्णवत् पत्रं यस्य ।) तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

करिपिप्पली, स्त्री, (करिसंज्ञया संज्ञा यस्याः पिप्पल्याः सा । करिनामिका पिप्पली ।) गजपिप्पली । इत्यमरः । २ । ४ । ९७ ॥

करिपोतः, पु, (करिणः पोतः शिशुः ।) करिशावकः । इति हलायुधः । २ । ६९ ॥

करिबन्धः, पु, (करी बध्यते बध्यतेऽत्र । यद्वा करिणः हस्तिनः बध्नाति अच् । बन्ध+अधिकरणे घञ् ।) हस्तिबन्धनस्तम्भः । तत्पर्य्यायः । प्रारब्धिः २ । इति हारावली ॥

करिमाचलः, पु, (मच शाठ्यदम्भयोः इति धातोः भावे घञ् । करिणि हस्तिवधविषये माचं शाठ्यं आलाति गृह्णातीति । आ+ला+क ।) सिंहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करिमुखः, पु, (करिणो मुखमिव मुखं यस्य ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करिरः, पु, क्ली, (कॄ+इरन् ।) करीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

करिशावकः पु, (करिणः शावकः शिशुः ।) हस्तिशिशुः । तत्पर्य्यायः । कलभः २ । करभ इत्यपि पाठः । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥ करिपोतः ३ । इति हलायुधः ॥ करिणः ४ । इति शब्दमाला ॥ विक्कः ५ । धिक्कः ६ । यथा, शब्दरत्नावली ॥
"यावत् पञ्चाब्दमेतस्मिन् करभः कलभोऽपि च ।
विक्कधिक्कौ तथा स्त्री तु करभी कलभीत्यपि" ॥

करी, [न्] पु, (करः शुण्डः अस्यास्तीति इनि ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा भागवते । ८ । २ । २२ ।
"स घर्म्मतप्तः करिभिः करेणुभि-
र्वृतो मदच्युत्कलभैरनुद्रुतः" ॥)

करीरः, पुं क्ली, (किरति विक्षिपति खदिरेङ्गुदावरणादीनिति । "कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन्" । उणा । ४ । ३० । इति ईरन् ।) वंशाङ्कुरः । इत्यमरः । ३ । ३ । १७३ ॥ बाँशेर कोंडा इति भाषा ॥ (यथा, माघे ४ । १४ ।
'रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वा-
मानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः" ॥
वंशशब्दस्याम्नानताद्वेतोरलूनताया प्रतिपत्त्यर्थत्वादपौनरुक्त्यम् ॥ अतएवैकार्थपदमप्रयोज्यमित्युक्त्वा करिकलभकर्णावतंसादिषु प्रतिपत्तिविशेषकरेषु न दोष इत्याह वामनः" ॥ इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
अस्य गुणाः । श्लेष्मनाशित्वम् । कषायत्वम् । दाहजनकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथाह वाभटः ।
'करीरमाध्मानकरं कषायस्वादुतिक्तकम्' ॥
'वेणोः करीराः कफला मधुरा रसपाकतः ।
विदाहिनो वातकराः स कषाया विरूक्षणाः' ॥
इति सुश्रुतः ॥)

करीरः, पु, (कीर्य्यते क्षिप्यते जलमत्र "कॄशॄपॄकटीति" ईरन् । उणा । ४ । ३० ।) घटः । इति मेदिनी ॥ (कीर्य्यते दूरे निक्षिप्यते दूरतस्त्यज्यते कण्टकादिभयादिति यावत् ।) मरुभूमिजः उष्ट्रप्रियः कण्टकिवृक्षः । करील इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्रकरः २ ग्रन्थिलः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ॥ क्रकचः ४ । इति तट्टीका ॥ निम्बचिकाः ५ करिरः ६ गूढपत्रः ७ करकः ८ तीक्ष्णकण्टकः ९ । अस्य गुणाः । (यथा भावप्रकाशे ।
"करीरः कटुकस्तिक्तः स्वेद्युष्णो भेदनः स्मृतः ।
दुर्नामकफवातामगरशोथव्रणप्रणुत्' ॥)
आध्मानकारित्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । अतिशयकफकारित्वम् । श्वासानिलारोचकसर्व्वशूलविच्छर्द्दिखर्ज्जूव्रणदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

करीरा, स्त्री, (करिर + "अजाद्यतष्टाप्" । ४ । १ । ४ । इति टाप् ।) चीरिका । झिँझि पोका इति भाषा ॥ हस्तिदन्तमूलम् । इत्यादिकोषः ॥

करीरिका, स्त्री, (करीरमिवाकृतिरस्त्यस्याः । करीर + ठन् + टाप् च ।) हस्तिदन्तमूलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करीरी, स्त्री, (कॄ + ईरन् + गौरादित्वात् ङीष् ।) चीरिका । हस्तिदन्तमूलम् । इति मेदिनी ॥

करीषः, पुं क्ली, (कीर्य्यते विक्षिप्यते इति । "कॄतॄभ्यामीषन्" । उणा ४ । २६ । इति कॄ + ईषन् ।) शुष्कगोमयम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५१ ॥ घुटे इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गोग्रन्थिः २ छगणः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २ । १ । ७ ।
ददर्श च वने तस्मिन् महतः सञ्चयान् कृतान् ।
मृगाणां महिषीणाञ्च करीषैः शीतकारणात्' ॥)

करीषाग्निः, पु, (करीषे करीषस्थितो वा अग्निः ।) शुष्कगोमयवह्निः । घुटेर आगुन इति भाषा । तत्पर्य्यायः । छागणः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करुणः, पु, (करोति मनः आनुकूल्याय । कृ + "कृवृदारिभ्य उनन्" । उणा । ३ । ५३ । इति उनन् ।) वृक्षविशेषः । करुणा लेबु गाछ इति भाषा । तत्फलगुणाः । कफवाय्वाममेदोनाशित्वम् । पित्तप्रकोपकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शृङ्गारादयष्टरसान्तर्गततृतीयरसः । इत्यमरः । १ । ७ । १७ ॥ तस्य लक्षणादि ।
'इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् ।
धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः ॥
शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम् ।
तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ॥
अनुभावा दैवनिन्दा भूपातक्रन्दितादयः ।
वैवर्ण्योच्छासनिश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ॥
निर्व्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः ।
विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥
शोच्यं विनष्टबन्धुप्रभृति । यथा राघवविलासे ।
विपिने क्व जटानिबन्धनं
तव चेदं क्व मनोहरं वपुः ।
अनयोर्घटना विधेः स्फुटं
ननु खड्गेन शिरीषकर्त्तनम् ॥
अत्र रामवनवासजनितशोकार्त्तस्य दशरथस्य दैवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगविभवनाशादावपि उदाहार्य्यम् ॥ परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्व्वणि बोद्धव्यः" । इति साहित्यदर्पणे ३ । १९९ ॥ (सर्व्वजीवेषु दयावान् । यथा भागवते । ३ । २७ । ८ ।
"यदृच्छयोपलब्धेन सन्तुष्टो मितभुक् मुनिः ।
विविक्तशरणः शान्तो मैत्रः करुण आत्मवान्" ॥)

करुणमल्ली, स्त्री (करुणा करुणाया अर्हा मल्ली ।) नवमल्लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

करुणविप्रलम्भः, पु, (करुणयुक्तो विप्रलम्भः ।) पूर्व्वरागादिचतुर्भेदविप्रलम्भशृङ्गारमध्ये विप्रलम्भविशेषः । अस्य लक्षणम् । यथा साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे १९३ ।
"यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।
विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः" ॥
यथा, कादम्बर्य्याम् । "पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते पुनरलभ्ये शरीरान्तरे वा लभ्ये करुणाख्य एव रसः ॥ किन्त्वाकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव शृङ्गारः । सङ्गमप्रत्याशया रतेरुद्भावात् प्रथमन्तु करुण एवेत्यभियुक्ता मन्यन्ते यच्चात्र सङ्गमप्रत्याशानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रवासाख्यो भेद एवेति केचिदाहुः तदन्ये मरणरूपविशेषसम्भवात्तद्भिन्नमपि मन्यन्ते" ॥

करुणा स्त्री, ("कृवृदारिभ्य उनन्" ॥ उणा । ३ । ५३ । इति कृ + उनन् । टाप् च ।) परदुःखप्रहाणेच्छा । तत्पर्य्यायः । कारुण्यम् २ घृणा ३ कृपा ४ दया ५ अनुकम्पा ६ । अनुक्रोशः ७ । इत्यमरः । १ । ७ । १ ॥ शूका ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुः ८ । ६७ ।
"करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हृतम्" ॥
गङ्गानामविशेषः । यथा काशीखण्डे २९ । ४२ ।
'कूटस्था करुणा कान्ता कूर्म्मयाना कलावती' ।
करुणा दयास्वरूपा । इति तट्टीका ॥)

करुणापरः त्रि (करुणा परा यस्य करुणायां परः अनुरागी वा ।) दयापरः । तत्पर्य्यायः । दयालुः २ कृपालुः ३ सूरतः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

करुणी, स्त्री (कृ + उनन् + ङीप् ।) पुष्पवृक्षविशेषः । काकरशिङ्गा इति कारुणे प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । ग्रीष्मपुष्पी २ रक्तपुष्पी ३ चारिणी ४ राजप्रिया ५ राजपुष्पी ६ सन्धा ७ ब्रह्मचारिणी ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफमारुताध्मानविषविच्छर्द्दिजन्तुघ्नश्वासनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

करेटः, पु, (करे कराङ्गुलीषु अटति उत्पद्यते इति अट + अच् अलुक्समासः ।) नखः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करेटव्या, स्त्री, (करे अट अटनं व्यप्नोति । व्य + ड ततष्टाप् ।) धनञ्जूपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करेटुः, पु (के जले वायौ वा रेटतीति । रेटृ भाषणयाचनयोः + मृगय्वादित्वात् कुः ।) पक्षिविशेषः । करकटिया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । करेटुः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १९ ॥ करटुः ३ कर्कराटुकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

करेणुः, पु, ("कृहृभ्यामेणुः" । उणा । २ । १ । इति कृ + एणु । के मस्तके रेणुः पांशुरस्य वा । मस्तके शुण्डाकृष्टधूलीनिक्षेपणात् तथात्वम् ।) हस्ती । इत्यमरः । ३ । ३ । ५२ ॥ (यथा माघे १२ । ५ ।
"उत्क्षिप्तगात्रः स विडम्बयन्नभः
समुत्पतिष्यन्तमगेन्द्रमुच्चकैः ।
आकुञ्चितप्रोहनिरूपितक्रमं
करेणुरारोहयते निषादिनम्" ॥)
कर्णिकारवृक्षः । इति विश्वः ॥

करेणुः, स्त्री, (कृ + एणु ।) हस्तिनी । इत्यमरः । ३ । ३ । ५२ ॥ (यथा रामायणे २ । ४० । २९ ।
"शुश्रुवे चाग्रतः स्त्रीणां रुदतीनां महास्वनः ।
यथा नादः करेणूनां बद्धे महति कुञ्जरे" ॥
अस्या दुग्धगुणा यथोक्ताः सुश्रुते ।
"हस्तिन्या [दुग्ध] मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु ।
स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्" ॥)

करेणुभूः, पु, (करेणौ करेणुविषये भवति हस्तिशास्त्रप्रवक्तृत्वाय प्रभवतीत्यर्थः । भू + क्विप् ।) पालकाप्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

करेणुसुत, पु, (करेणुशाखकरणाय उत्पन्न सुत ।) मुनिविशेष । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (करेणो सुत । इति व्युत्पत्त्या करभ ॥)

करेण, पु स्त्री, (कृ+एन ।) हस्ती । हस्तिनी । इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥

करेन्दुक, पु, (करेण रश्मिना दीप्त्या इति यावत इन्दुरिव कायति शोभते । कै+क ।) भूतृणम । इति राजनिघण्ट ॥ (भूतृणशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेया ॥)

करेवर, प, (कीर्य्यते क्षिप्यते पाषाणा कपिभिरिति यावत कर तस्मिन म्रियते उत्पद्यते ।) तुरुष्क । इति राजनिर्घण्ट ॥ शिलारस इति भाषा ॥

करोट, स्त्री, (क वायु अन्तर्वायम । रोटते प्रति हन्ति के मस्तके रोटते दीप्यते वा । रुट्+अच ।) शिरोऽस्थि । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

करोटि, स्त्री, (केन वायना अन्तर्वायुना रुध्यते प्रतिहन्यते । के शिरसि रोटते दीप्यते शोभते वा । रुट+इन ।) शिरोऽस्थि । इत्यमर । २ । ६ । ६९ ॥ मातार खुलि इति भाषा ॥

करोटी स्त्री (करोट+गौरादित्वात ङीष् ।) शिरोऽस्थि । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कर्क, हासे । सौत्रधातुरयम । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर-अक-सेट ।) कर्कति । इति दुर्गादास ॥

कर्क, पु, (करोति आदिष्ट पालयति "कृदाधारा र्च्चिकलिभ्य क" । उणा ३ । ४ । इति क । बहुलवचनान्न ककारस्येत सञ्ज्ञा ।) शुक्लाश्व । इत्यमर । २ । ८ । ४६ ॥ कुलीर । दर्पण । (क्रियतेऽसौ) घट । कर्कटराशि । (कृणोति हिनस्ति) अग्नि । इतिहेमचन्द्र शब्दरत्नावली च ॥ कर्कटवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥

कर्कचिर्भिटी, स्त्री, (कर्कवत कर्करूपा चिर्भिटी वा । कर्कवर्णा वा चिर्भिटी ।) चिर्भिटा । कर्कटीभेद । इति राजनिर्घण्ट ॥

कर्कट, पु, (कर्क+अटन प्रत्यय ।) वृक्षविशेष । तत्पर्य्याय । कर्क २ वृद्धधात्री ३ क्षुद्रामलक सञ्ज ४ कर्कफलम् ५ ॥ १ ॥ जलजन्तुविशेष । कॉकडा इति भाषा । तत्पर्य्याय । ककटक २ कुलीर ३ कुलीरक ४ सदंशक ५ पङ्कवास ६ तिर्य्यग्गामी ७ । (यथाह आर्य्याशप्तशती । ३२२ ।

• "अयमुद्गृहीतवडिश कर्कट इव मर्कट पुरत" ॥) अस्य गुणा । हृद्विषमूत्रलम । भग्नसन्धानत्वम । वायुपित्तनाशित्वञ्च ॥ कृष्णकर्कटगुणा । बलकारित्वम । ईषदुष्णत्वम । अनिलापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ * ॥ पक्षिविशेष । इति मेदिनी कारकटिया इति भाषा ॥ पद्मकन्द । तुम्बी । इति जटाधर ॥ * ॥ मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गत चतुर्थराशि । स तु पुनर्व्वसुशेष पादेन सह पुष्या श्लेषाभ्या भवति । अस्य देवता कुलीराकृति । स तु पृष्ठोदय । श्वेतवर्ण । कफप्रकृति । स्निग्ध । जलचर । विप्रवर्ण । उत्तरदिक्स्वामी । बहु स्त्रीसङ्ग । बहुसन्तानश्च । अथ जातस्य फलम । वापटमनस्त्व मृदुभाषित्व मन्त्रित्व अप्रवासित्व अस्थिरत्वञ्च । इति ज्योतिषम ॥ * ॥

जन्मकालीनचन्द्राश्रितैतद्राशिफलम ।

"अतकलामलनिर्म्मलवृत्तय
सुहृदशगन्धजलाश्रयकेलय ।
किल नरास्त कुलीरगते विधौ
वसुमत सुमतोऽधिकलक्षय" ॥

इति कोष्ठीप्रदीप ॥ ॥ तस्योदये तन्नामकलग्न भवति । तस्य गणितप्राप्तपरिमाण यथा । दश व्यङ्गुलाधिकपञ्चाङ्गुलप्रभे कलिकाताख्यदेशे वर्त्त मानोनविंशायनांश चत्वारिंशदधिकपञ्चदण्डा । इति ज्योतिषम ॥ तत्र जातफलम ।

"कर्किलग्ने समुत्पन्नो भोगी सर्व्वजनप्रिय ॥
मिष्टान्नपानभोगी च जायते स्वजनप्रिय" ॥

इति कोष्ठीप्रदीप ॥ (नागविशेष । यथा पुराणम ।
"अनन्तो वासुकी पद्मो महापद्मस्तु तक्षक ।
कुलीर ककट शङ्खश्चाष्टौ नागा प्रकीर्त्तिता' ॥)

ककटक पु, (कर्कट एव स्वार्थे कन ।) कुलीर ॥ इत्यमर । १ । १ । २१ ॥ (यथाह सुश्रुत ।
'कृष्णकर्कटकस्तेषा बल्य कोष्णोऽनिलापह ।
शुक्ल सन्धानकृत सृष्ट विण्मूत्रोऽनिलपित्तहा" ॥)

ककटशृङ्गिका, स्त्री, (कर्कटतुल्य शृङ्ग अस्या ककटशृङ्गिव स्वार्थे कन ततष्टापि इत्वम ।) कर्कटशृङ्गीवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥

("नीलोत्पल मृणालञ्च यष्टी ककटशृङ्गिका ।
गोक्षीरैश्च द्वितीये च पीता शाम्यति वेदना" ॥
इति इन्द्रजाले गर्भस्रावचिकित्सा ॥)

कर्कटशृङ्गी स्त्री, (कर्कटस्य शृङ्गमिव दशकमिवेत्यर्थ शृङ्गमग्रभागो यस्या ।) वृक्षविशेष । काकडाशिङ्गी इति भाषा । तत्पर्य्याय । ककटाख्या २ महाघोषा ३ शृङ्गी ४ कुलीरशृङ्गी ५ चक्राङ्गी ६ कुलिङ्गी ७ कासनाशिनी ८ । इति रत्नमाला ॥ घोषा ९ वनमूर्द्धजा १० चक्रा ११ शिखरी १२ कर्कटाङ्गा १३ ककटी १४ विषाणिका १५ कौलीरा १६ चन्द्रास्पदा १७ वक्राङ्गा १८ । अस्या गुणा । तिक्तत्वम । गरत्वम । उष्णत्वम । वायुहिक्काति सारकासश्वासपित्तक्षनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

ककटाख्या, स्त्री (कर्कटस्याख्येव आख्याऽस्या ।) कर्कटशृङ्गीवृक्ष । इति रत्नमाला ॥

कर्कटाङ्ग, पु, (कर्कट आह्वयते स्पर्द्धते कण्टकमयत्वात । आ+ह्वे+क । कर्कट इति नाम्ना आह्वयते वा ।) विल्ववृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

ककटाङ्गा, स्त्री, (कर्कटाङ्ग+टाप् ।) कर्कटशृङ्गीवृक्ष । इति वैद्यकम ॥

कर्कटि स्त्री, (कर कटति प्राप्नोति । कट +"सर्व्व धातुभ्य इन" । उणा ४ । ११७ । इति इन । कर्क परिणामे शुक्लता अटति गच्छति वा कर्क+अट+इन । शक न्ध्वादिवत अलोपे साधु ।) कर्कटी । इति शब्दरत्नावली । काकुड इति भाषा ॥

कर्कटिनी, स्त्री, (कर्कटाकार अस्त्यस्या । कर्कट+इन ततो ङीप ।) दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्ट ॥

कर्कटी, स्त्री, (कर्क कण्टक अटति गच्छति । कक+अट+इन । शक न्ध्वादित्वात साधु ततो ङीष । कर कटति वा कटे इन ततो ङीष ।) शाल्मलिफलम । इति मेदिनी ॥ सप । इति शब्दरत्नावली ॥ देवदालीलता । ककटशृङ्गीवृक्ष । एर्व्वारु । बडकॉकुड् इति भाषा । घोटिकावृक्ष । फललताविशेष । काकुड इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । कटुदली २ कर्द्दपनिका ३ पीनसा ४ मूत्रफला ५ त्रपुषा ६ हस्तिपर्णी ७ लोमशकाण्डा ८ मूत्रला ९ बहुकन्दा १० । इति राजनिर्घण्ट ॥ कर्कटाक्ष ११ शान्तनु १२ । इति रत्नमाला ॥ चिर्भटी १३ वालुकी १४ एर्व्वारु १५ त्रपुषी १६ । इति हेमचन्द्र ॥ अस्या गणा । मधरत्वम । शीतत्वम । तिक्तायास्तु रक्तपित्तनाशित्वम । कफदोषकारित्वञ्च । पक्वायास्तु मूत्ररोधार्त्तिनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (तथा च भावप्रकाशे ।

"ककटी शीतला रूक्षा ग्राहिणी मधरा गुरु ।
रुच्या पित्तहरा सामा पक्वा तृष्णाग्निपित्तकृत" ।

अस्या पाकप्रकारस्तु ।

"त्वग्बीजरहिता प्रौढा गुलिकाकारखण्डिता ।
तलिता भृष्टते तप्ते कर्कटी वाऽवलेहिता ॥
विपाण्डुखण्ड घृतदुग्धसार्द्ध
विभावित बह्लजशर्कराभ्या ।
कृतैलवासञ्च कटुष्णमेतत
प्रतिक्षण रोचनमातनोति ॥)

कर्कटु, पु, (कक निपातनात साध । कर्कट+मृगय्वादित्वात कु वा ।) करेटुपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ करकटिया इति भाषा ॥

कर्कन्धु, पु स्त्री, (कर्क कण्टक दधातीति । धा+निपातनात कु नुम च ।) कोलिवृक्ष । इत्यमरटीकाया स्वामी ॥ (वदरीफलम । अस्य पर्य्याय गणा यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १मभागे ॥

"पुसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धुर्वदरी कोलमित्यपि ।
फेनिल कुवल घोटा सौवीर वदर महत ।
अजप्रिया कुहा कोली विषमोभयकण्टका" ॥

तत्र वदरविशेषाणा लक्षणानि गुणाश्च ।

"पच्यमान सुमधुर सौवीर वदर महत ।
सौवीर वदर शीत भेदन गुरुशीतलम ॥
वृंहण पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम ।
सौवीर लघु सम्पक्व मधुर कोलमुच्यते ॥
कोलन्तु वदर ग्राहि रुच्यमुष्णञ्च वातलम् ।
कफपित्तकरञ्चापि गरु सारकमीरितम् ॥
कर्कन्धु क्षुद्रवदर कथित पूर्व्वसूरिभि ।
अम्ल स्यात क्षुद्रवदर कषाय मधुर मनाक् ॥
स्निग्ध गरु च तिक्तञ्च वातपित्तापह स्मृतम ।
शुष्क भेद्यग्निकृत्सर्व्व लघुतृष्णाक्लमास्रजित" ॥

क्वचित क्लीवेऽपि दृश्यते यथा,

"कर्कन्धुकोलवदरमाम पित्तकफावहम ।
पक्व पित्तानिलहर स्निग्ध समधुर सरम ॥
पुरातन तृट्शमन श्रमघ्न दीपन लघु ।
सौवीर वदर स्निग्ध मधुर वातपित्तजित" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥)

कर्कटाश्रय पुं स्त्री, (कर्कं कराटकं दधातीति । धा + [illegible] अन्यत्र कार्मकर्त्तरीत्यादिविषं । उणा-१ । ६५ । इति [illegible] निपातनात् साधु ।) [illegible] । इत्यमरः । २ । ४ । ३ ॥ (यथा भागवते । ३ । २१ । २ ।

[illegible] बुद्बुदम् ।

[illegible] वा तत परम ॥

[illegible] विवरणं नयम ॥)

क[illegible] त्रि, (कर्क + अच् ।) काठिन्य । इति मेदिनी ॥

कर्कटी स्त्री (कर्कचूर्णजनकत्वेन [illegible] पाकात् [illegible]) चूर्णजनक [illegible] । तत्पर्यायः । चूर्णकण्टक २ । इति हारावली । [illegible] इत्यादि भाषा ॥ ([illegible] ॥ इति अमरुशतके ७१ ।)

[illegible] पु (कर्क [illegible] इति । [illegible]) इति मेदिनी ॥ (नामभेदे । इति भारत १ । ३५ । १०॥)

[illegible] पु (कर्कस्य [illegible] यस्य ।) काकमाठ पक्षी । इति शब्दमाला ॥

कर्काटु पु (कर्कं हास्य रटति प्रकटयतीव । रट + कु । [illegible]) कटाह । इति जटाधर ॥

कर्काटुक, पु (कर्कं कठिनं कर्कशमित्यर्थ रटति [illegible] रट + उकञ् ।) कर्करटुपक्षी । इति शब्दरत्नावली । करकटिया इति भाषा ॥

कर्कटान्धुक, पु (कर्कट कठोर अन्ध । अत्यन्तान्ध [illegible] ।) अन्धकूप । इति त्रिकाण्डशेष ॥

[illegible] पु स्त्री, (कर्कं [illegible] कर्कन्धोपि [illegible] पचाद्यच् ।) चूर्णकुन्तल । इति हेमचन्द्र ॥

कर्करी, स्त्री, (कर्कं हास हास्यप्रकाशमिव निर्मल [illegible] लातीति । रा + क + गौरादित्वात् ङीष् ।) [illegible] । भागी इति भाषा । तत्प[र्या]य । आलु २ गलन्तिका ३ । इत्यमर । २ । ९ । ३१ ॥ आलु आव ५ । इति तट्टीका ॥

कर्करीका, स्त्री, (कर्करी + स्वार्थे कन् ह्रस्वो न ।) कर्करी । इत्युणादिकोष ॥

कर्करेट, स्त्री, (कर्कं कर्कं इतिशब्द गलेहस्तमाधाय दूरीकुरु इत्याकारं रेटते यच । रेट + अधिकरणे घञ् ।) गलेहस्तदानम । गलाटिपि इति भाषा । तत्पर्याय । अर्द्धचन्द्रम २ अङ्गुलितो न्यस्त ३ । इति हारावली ॥

कर्करेटु, पु, (कर्क कर्कमितिशब्द वा रेटते भाषते रौति इत्यर्थः । रेट् भाषणे याचने च + मृगय्वा दित्वात् साधु ।) करेटुपक्षी । इत्यमर । २ । ५ । १९ । करकटिया इति भाषा ॥

कर्कश, पु, (कर्कशब्दात् मत्वर्थे लोमादित्वात् श ।) काम्पिल्यवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । १४६ । गुण्डा रोचनी इति भाषा । (अववादोऽस्य यथा, चरके [illegible] ८ अध्याये ॥ कर्कोटकवात्ताककारवेल्ल [illegible] ।) कासमर्द । इक्षु । (कर्षतीति छिनत्ति शत्रं कृष हिंसायां + अश्पभी [illegible] इति । कर्कति कणशब्दे इति पचाद्यच [illegible] कशति वा ।) खड्ग ॥ इति हेमचन्द्र ॥

कर्कश त्रि (कर्क + लोमादित्वात् श । तत् पागमात् कृषादिधातोर्निष्पादितार्थं च ।) साहसिक । कठोर । (यथा भागवते । ३ । १७ । १९ । [illegible] जगतलम ॥) [illegible] । (यथा रघौ । २ । ४५ ।

[illegible] विक्रम [illegible] ॥)

दुःस्पर्श । इत्यमर । ३ । ३ । २१ ॥ [illegible] इति मेदिनी ॥ (यथा रामायणे । ५ । ४८ । ५ ।

[illegible] कर्कशा ॥) अधम । इति विश्व ॥

कर्कशच्छद पु (कर्कश [illegible] यस्य ।) पटोल । इति शब्दमाला ॥ शाकोट वृक्ष । [illegible] इति भाषा । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कर्कशच्छदा स्त्री (कर्कश [illegible] यस्या ।) [illegible] । झिङ्गा इति भाषा । [illegible] इति राजनिर्घण्ट ॥ ([illegible] विवरणं ज्ञातव्यम ॥)

कर्कशदल, पु (कर्कशं दलं पत्रं यस्य ।) पटोल । इति रत्नमाला ॥

कर्कशदला, स्त्री (कर्कशदल यस्या ।) [illegible] इति राजनिर्घण्ट ॥ कोशातकी । झिङ्गा इति भाषा ॥

कर्कशवाक्य क्ली (कर्कशं यत् वाक्यं [illegible] ।) निष्ठुरवचनम । परुषा वाक् । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्कशा, स्त्री (कर्कश + लोमादित्वात् शः तत टाप च ।) वृश्चिकालीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

कर्कशिका, स्त्री, (कर्कशा + सञ्ज्ञायां कन् ततष्टाप अत इत्वम ।) वनकोलि । इति रत्नमाला ॥

कर्कसार क्ली (कर्कं कर्कशं कठिनं वा सक्त्वादि सारो यत्र ।) करम्भकम । दधिसक्तु । इति हारावली ॥

कर्कारु, पु, (कर्कं हास्यवत् शौक्ल्यं ऋच्छति प्राप्नोतीति । कर्क + ऋ + बाहुलकात् उण ।) कुष्माण्ड । इत्यमर । २ । ४ । १५५ ॥ (अस्य पर्यायो गुणाश्च यथा,—

"कुष्माण्डी तु भृशं लघ्वी कर्कारुरपि कीर्त्तिता । कर्कारुर्याहिणी शीता रक्तपित्तहरा गुरु ॥ पक्वा तिक्ताग्निजननी सक्षारा कफवातनुत्" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे१ मे भागे ॥ एत्वात् योगेनास्य गुणभेदोऽपि दृश्यते । तथाच सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

"एर्व्वारुकं सकर्कारु सम्पक्वं कफवातकृत । सक्षारं मधुरं रुच्यं दीपनं नातिपित्तलम्" ॥)

कर्कारुक, पु, (कर्कं हास भोजने हितकारित्वात् स्वादुत्वाच आनन्द अर्पयतीति । कर्क + ऋ + [illegible] + उकञ् । [illegible] आकाशतुल्य [illegible] ऋच्छति वा ।) कालिङ्गवृक्ष । इति हारावली ॥ (तत्पर्यायो यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

'त्रपुसैर्व्वारुकर्कारुक [illegible] तन्त्रपर्णवल्ली । [illegible] स्वादूनि [illegible] च ॥ [illegible] च ॥')

कर्कि पु, (कर्क + इन । [illegible]) इति [illegible] विषम ॥

कर्कोट क्ली पु ([illegible] ।) कर्क + [illegible] । [illegible] ॥ ८६ [illegible] यथा [illegible] अध्याये ॥

सुत उवाच ।

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] विभिन्न

[illegible] नहि भाति ॥

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] पवित्रा ॥

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] नरा भवन्ति ॥

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] विहीनवर्णा

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] महिम्ना

तुल्यन्तुमूल्यमुदितं तु [illegible] काव्यम्" ॥

[illegible] यदा [illegible] भवति प्रकाशमिति युक्तकान्तरे पाठ ॥

कर्कोट, पु, (कर्क + ओटप्रत्यय ।) नागराजविशेष । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कर्कोटक पु, (कर्कं कराटकमयत्वात् कठोरं अटति प्राप्नोति तत्परतया कायति प्रकाशते । पृषोदरादित्वात् ओकारादेशे साधु ।) बिल्ववृक्ष । (कर्कोट + सञ्ज्ञायां कन ।) अष्टकुलनागराज विशेष । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ । आस्तीके । ३५ । ५ ।

"ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनञ्जयौ" ॥)

इन्दु । इति राजनिघण्ट ॥ फललताविशेष ॥ काकरोल इति भाषा । तत्पर्य्याय किला सन्न २ तिक्तपत्र ३ सुगन्धक ४ । इति हेमचन्द्र ॥ अस्य गुणा । शुक्रकफपित्तनाशित्वम् । रुचिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ ("तद्वत् कर्कोटकं प्रोक्तम्" ॥ इति सुश्रुते । सूत्रे । ४६ अध्याये ॥ विशेषस्वास्यैवास्फोटशब्दे प्रदर्शित ॥)

कर्कोटकी स्त्री, (कर्कोटक+गौरादित्वात् ङीष् ।) पीतघोषा वृन । इति रत्नमाला ॥ (अस्या पर्य्यायमाह चरक कल्पे ४ अध्याये ।

'कर्कोटकी कटुफला महाजालिनि व च ।
धामार्गवस्य पर्य्याया राजकोशातकी यथा' ॥

विशेषविवरणञ्चास्या धामार्गवशब्दे ज्ञातव्यम् ॥ फललताविशेष । काँकुड इति भाषा ॥ एतद् फलगुणपाकादि उक्त वैद्यके । यथा —

कर्कोटकी फल कुष्ठहृल्लासारुचिनाशनम् ।
श्वासकासज्वरान् हन्ति कटुपाकञ्च दीपनम् ॥
इषद्विभिन्नमरिचै परिपक्वगर्भ
तैलेन रञ्जितसुसैन्धवपाकयोगम् ।
शाकोक्तयुक्तपयसा विहिताभिषेक
कर्कोटकीफलमिद चिरमुत्तरणम्" ॥)

कर्कोटिका, स्त्री, (कर्कोट+स्वार्थे कन् तत टाप् अत इत्वञ्च ।) कर्कोटकी । काँकरोल इति भाषा । तत्पर्य्याय । कुष्माण्डी २ कर्कोटी ३ । तत्फलम् कारवेल्लतुल्यगुणम् । इति राजनिघण्ट ॥

कर्च्चरिका, स्त्री, क सुख यथा तथा चर्व्यते उपयुज्यते यद्वा क जल चुर्य्यते शून्यीक्रियतेऽत्र । क+चर्+वा चुर्+पृषोदरात् रेफादेश कादिभि साधु ।) पिष्टकविशेष । इति पाक राजेश्वर । कचरी इति भाषा ॥

कर्च्चूर, क्ली, (कर्ज+खर्ज्जूरादित्वात् ऊर । पृषोदरादित्वात् जकारस्य चकारे साधु ।) कर्व्वुरम् । स्वर्णम् । कर्चुरमपिपाठ । इत्यमरटीका ॥

कर्च्चूर, पु (कर्ज+ऊर । पृषोदरादित्वात् साधु ।) वृक्षविशेष । कचूर इति भाषा । तत्पर्य्याय । द्राविड २ कार्श्य ३ दुर्लभ ४ गन्धमूलक ५ वेधमुख्य ६ गन्धसार ७ जटाल ८ । अस्य गुणा । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफकासगलगण्डादिदोषनाशित्वम् । मुखवैशद्यजननत्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ (यथा चरके सूत्र २७ अध्याये ।

'रोचनो दीपनो हृद्य सुगन्धिस्त्वग्विवर्ज्जित ।
कर्च्चूर कफवातघ्न श्वासहिक्काशसा हित" ॥)

कर्च्चूरक, पु, (कर्च्चूर स्वर्णमिव कायति प्रकाशते । कर्च्चूर+कै+क । कर्च्चूर+स्वार्थे कन् वा ।) कर्व्वूरक । इत्यमरटीकाया स्वामी । काचा हलुद इति भाषा ॥

कर्ज्ज पीडे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट ।) कर्ज्जति । इति दुर्गादास ॥

कर्ण त क भिदि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त चुरा-पर-सक-सेट् ।) कर्णयति कर्णापयति । आङ्पूर्व्वोऽय श्रवणे । देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत् समासादितमिति । उपसर्गास्तत्तदर्थाना द्योतका एव न तु वाचका । केवलधातोरेकार्थत्वेऽप्यवच्छेदके उपसर्गपदस्याप्यन्यार्थो धातोरेव कल्प्यते लाघवात् । क्वचिदुपसर्गा धात्वर्थमेवानुवर्त्तन्ते । तथा च ।

'धात्वर्थ बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते ।
तमेव विशिनष्ट्यन्य उपसर्गगतिस्त्रिधा' ॥

इति विवरणवृत्ति ॥ क्रमेणोदाहरणानि । आदत्ते गृह्णातीत्यर्थ । प्रसूयतेऽत्र प्रसव एव धात्वर्थ । प्रशब्दस्तमेवार्थं द्योतयति । प्रणमति प्रकर्षेण नमतीत्यर्थ । केचित्तु प्रथमोऽन्य प्रयुज्यते । इति चतुर्थचरणं पठन्ति तच्चिन्त्यम् । इति दुर्गादास ॥

कर्ण, पु (कीर्य्यते क्षिप्यते । शब्दो वायुना यत्र । किरति शब्दग्रहणेन मनसि सुख क्षिपति तदा नीत्यर्थ । कृञ् विक्षेपे+'कृवृजसीति' नन् नित्वञ्च । उणा ३ । १० । यद्वा कर्ण्यते आकर्ण्यते अनेन । कर्ण+करणे अप् ।) श्रवणेन्द्रियम् । काण इति भाषा । तत्पर्य्याय । शब्दग्रह २ श्रोत्रम् ३ श्रुति ४ श्रवणम् ५ श्रव ६ । इत्यमर । २ । ६ । ९४ ॥ श्रोत्रम् ७ । इति तट्टीका ॥ ध्वनिग्रह ८ । इति राजनिघण्ट ॥ (यथा रघु । १ । ९ ।

"तद्गुणै कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदित" ॥)

कर्णस्तु श्रवणेन्द्रियस्य गोलकस्थानम् । तत्र श्रोत्रमिन्द्रियम् । तत्त कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभोभाग । तस्य देवता दिक । विषय शब्द । इति श्रीभागवतम् ॥ युधिष्ठिराग्रज । स तु कुन्त्या कन्याकाले सूर्य्यौरस जात । एतेन कानीन इत्याख्ययापि प्रसिद्ध । अस्य जन्मादिविवरणन्तु महाभारते १ । १११ अध्याये द्रष्टव्य ॥ तत्पर्य्याय । राधेय २ वसुषेण ३ अर्कनन्दन ४ घटोत्कचान्तक ५ चाम्पेश ६ सूतपुत्त्रक ७ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ चम्पाधिप ८ अङ्गराट् ९ राधासुत १० अर्कतनय ११ । इति हेमचन्द्र ॥ अङ्गाधिप १२ । इति भूरिप्रयोग । (यथा महाभारते । १ । सम्भवपर्व्वणि १११ । ३१ ।

"प्राङ्नाम तस्य कथित वसुषेण इति क्षितौ ।
कर्णो वैकर्त्तनश्चैव कर्म्मणा तेन सोऽभवत्" ॥

अय हि दातृणामग्रगण्य । अस्य किमपि नादेयमासीत् । अतएव सहजमपि स्वदेहकवचमुरस्युत्कृत्य ब्राह्मणरूपधारिणे याचमानाय इन्द्राय दत्तवान् तथा उपोषित द्विजरूपधारिण विष्णु स्वपुत्रमांसेन प्रीणयामास । एतद्विवरणन्तु जैमिनिभारते सुव्यक्तमस्त्येव । अय परशुरामशिष्यो महावीर्य्यो भारतयुद्धे दुर्य्योधनपक्षावलम्बी आसीत् । अष्टादशदिवसव्यापि भारतसंग्रामे भीष्मदेव सेनापतिपदमधिरुह्य दशाह यावत् युद्धमकरोत् । तत शरशय्या गते तस्मिन् द्रोणश्चतुर्द्दिनानि अयुध्यत । एतस्मिन्नेव समयेऽय कर्णोऽपि स्वसैन्यावलमादाय पाण्डवै सह युयुधे । ततो गतजीविते द्रोणे सैनापत्यमधिरूढोऽसौ दिवसद्वय वियुध्य शल्यसहायेनार्जुनेन निहत स्वर्गमियाय ॥) सुवर्णालङ्कृत । इति मेदिनी ॥ (धृतराष्ट्रशतपुत्रेष्वेक पुत्र । यथा महाभारते १ । ११७ । ७ ।

दुर्म्मर्षणो दुर्म्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च ।

नौकाया क्षेपणीविशेष । (दाँड इति भाषा ॥ यथा रामायणे ६ । २३ । ३ ।

'हतप्रवीरा विध्वस्ता निरुत्साहा निरुद्यमा ।
सेना भवति सग्रामे अकर्णेव नौर्जले" ॥

कर्ण अस्त्यस्य प्राशस्त्येन । अर्श आद्यच् । दीर्घकर्णे त्रि यथा यजुर्व्वेदे । ७ । ४ । ४ ।

खङ्गो वैश्वदेव श्वा कृष्ण कर्णो गर्द्दभ" ॥)

कर्णकण्डु, पु (कर्णस्य कर्णे वा जातो कण्डु ।) कर्णरोगविशेष । तस्य निदानम् । 'मारुत कफसयुक्त कर्णकण्डु करोति च" । इति माधवकर ॥

(कफेन कण्डु प्रचितेन कर्णयो
भृशं भवेत् स्रोतसि कर्णसञ्ज्ञिते' ॥
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २ अध्याये ॥
चिकित्सास्य यथा ।
विधिश्च कफहृत्सर्व्व कर्णकण्डुमपोहति ॥
इति तत्रैवोत्तरतन्त्रे २१ अध्याये ॥)

कर्णकीटी, स्त्री, (कर्णे स्थित कर्णस्य भेदक क्षुद्र कीटी कीटविशेष । यद्वा कर्णयति भिनत्ति नाड्या कीटी । कर्ण+अच् । स्वल्प कीट कीटी स्वार्थे ङीष् तत कर्म्मधारय ।) कीटविशेष । काण तोटारी केन्नाइ इत्यादि भाषा । तत्पर्य्याय । कर्णजलौका २ शतपदी ३ । इति हेमचन्द्र ॥ चित्राङ्गी ४ । इति राजनिघण्ट ॥ पृथिका ५ कर्णदुन्दुभि ६ । इति शब्दमाला ॥

कर्णक्ष्वेड, पु (कर्णस्य कर्णे जात क्ष्वेडो वा ।) कर्णरोगविशेष । (तस्य लक्षणम् ।

वाय पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषोपम स्वनम् ।
करोति कर्णयो क्ष्वेड कर्णक्ष्वेड स उच्यते' ॥

इति माधवकर ॥ कर्णरोगशब्देऽस्यापि विस्तृत सनिदानचिकित्सितादिक ज्ञेयम् ॥)

कर्णगूथ, क्ली, (कर्णस्य कर्णे स्थित कर्णजात वा गूथ मलम् ।) कर्णमलम् । इति हारावली । काणेर खोल इति भाषा ॥

कर्णगूथक, पु (कर्णगूथ+सञ्ज्ञाया कन् । कर्णगूथमिव कायति वा । कै+क ।) कर्णरोगविशेष । तस्य निदानम्, यथाह माधवकर ।

'पित्तोष्मशोषित श्लेष्मा जायते कर्णगूथक' ॥
('विशोषित श्लेष्मणि पित्ततेजसा
नृणा भवेत् स्रोतसि कर्णगूथक" ॥
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २० अध्याये ॥

चिकित्सास्य वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ॥ यथा,

'क्लेदयित्वा तु तैलेन स्वेदेन प्रविलाप्य च ।
शोधयेत् कर्णगूथन्तु भिषक् सम्यक् शलाकया" ॥

कर्णजलूका, स्त्री, (कर्णस्य कर्णे वा जलूका इव ।) कर्णकीटी । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्णजलौका, स्त्री, (कर्णे जलौकेव ।) शतपदी । इत्यमर । २ । ५ । १३ ॥

कर्णजलौका, [स] स्त्री, (कर्णे जलौका इव ।) कर्ण-

अजीका। इत्यमरटीकायां भरत ॥

कर्णनाह, स्त्री (कर्णस्य मूलम्। "पक्ष पाशमूले" ५।२।२४ इत्यादिना जाहच।) कर्णमूलम्। इति व्याकरणम् ॥

कर्णजित पु (कर्णं जितवान। कर्ण+जि+क्विप् भूते वर्त्तमाने च इति भूते क्विप तुगागमश्च।) अर्जुन। इति हेमचन्द्र ॥

कर्णदर्पण, पु (कर्णे दर्पण इव।) ताडङ्कनामकर्ण भूषणम्। इति त्रिकाण्डशेष। कर्णतडका इति भाषा ॥

कर्णदुन्दुभि स्त्री, (कर्णे कर्णाभ्यन्तरे प्रविश्य ध्वनि जनकतया दुन्दुभिरिव।) कर्णकीटी। इति शब्द माला ॥

कर्णधार, पु, (कर्णं धरति धारयति वा। कर्ण+धृ+"कर्मण्यण्" ३।२।१। इति अण् अच् वा।) नाविक। इत्यमर।१।१०।१२॥ काण्डारि माजि इत्यादि भाषा ॥ (यथा हितोपदेशे।३।8।

"यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता तत प्रजा।
अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव" ॥)

कर्णपाली, स्त्री, (कर्ण पालयति स्वीयौ ज्वरेन अतीव शोभा सम्पादयतीति। कर्ण+पाल+"कर्मण्यण्"।३।२।१। इति अण्। गौरा दित्वात् ङीष्।) कर्णान्दू। इति हारावली। कानबाला इति भाषा ॥

कर्णपिशाची स्त्री (कर्णे स्वरूप पिंशतीति। कर्ण+पिश+क्विप। कर्णपिट अज्ञान तदाचयति नाश यति स्वरूपदर्शनेन। तत आ+चि+णिच अच डीष च।) देवीविशेष। तन्मन्त्रादि यदुक्त तन्त्रान्तरे।

"कर्णस्येन्दुजलोक्षितो वकरतोऽनन्तस्थिकारो वदा
तीतानागतशब्दयुक्तभुवनेशी वह्निजायान्विता।
तारायो मनुरेष लक्षजपतो यावेन ससेवित
सान्वष्ठ लभतेऽचिरेण नियतं पैशाचिकी भक्तित"॥

अस्यार्थ। कर्ण स्वरूप। आस्ये आदौ इन्दुना इकार। तवयुक्तो लोहित पकार। वक श काम। स अनन्तयुक्त आकारयुक्त। चि स्वरूपम्। वदातीतानागत स्वरूपम्। ततो ह्रीं स्वाहा। एतेन ॐ कर्णपिशाचि वदातीतानागत ह्रीं स्वाहा ॥ ५ ॥ मन्त्रान्तरम्।

"कह युग्म कालिके च स्फ युग्म तथैव च।
पिशह पिशाचि स्वाहेति त्वपरा कथित प्रिये"॥

कह कह कालिके स्फ स्फ पिश पिशाचि स्वाहा ॥ ५ ॥ ध्यान यथा।

"कृष्णा रक्तविलोचना त्रिनयना खर्व्वाच लम्बोदरी
बन्धूकारुणजिह्विका वरवराभीयुककरामुग्मखीम।
धूम्राक्षिजटिला कपालविलसत्पाणिद्वया चञ्चला
सर्व्वज्ञा प्रवहत्सुताधिवसती पैशाचिकी ता भुम"॥

अथ पूजा।

"निशायामर्द्धरात्रौ च हृदि न्यस्य पिशाचिकीम्।
दग्धमीन बलि दत्त्वा रात्रौ सम्पूज्य सञ्जपेत"॥

ओम कर्णपिशाचि दग्धमीनबलि स्फ स्फ मम सिद्धि कुरु कुरु स्वाहेति दग्धमीन बलि दद्यात्।

"रक्तचन्दनबन्धूकजवाकुसुमादिकञ्च यत।
अमुत कुरु देवेशि स्वाहेति प्रोच्चरेञ्जले"॥

पूर्व्वाङ्गे किञ्चिज्ज्ञात्वा मध्याह्ने एकभक्त निरा मिष भुक्त्वा रात्रावपि तत सर्व्व जपेत। अन्यत किञ्चिन्न भोक्तव्य ताम्बूलादिक विना। जपस्य दशांश तर्पणम्। ओम् कर्णपिशाची तर्पयामि ह्रीं स्वाहा। एव क्रमेण लक्षमेकं पुरश्चरण कृत्वा दशांश होमयेत। तदभावे दशांश तपण कृत्वा वर प्रार्थयेत। मूल रक्तचन्दनेन लिखित्वा यन्त्रो परि इष्टदेवता पूजयेत ॥ १ ॥

अथ सिद्धिलक्षणमुच्यते। गगने ह्रकारादिश्रव णदीर्घाभिमिखिणास्पन्दघ्राणात सिद्धिर्भविष्य तीति ज्ञात्वा तथापि समाचरेत ॥

मन्त्रान्तरम्। "प्रणव माया कर्णपिशाचि म कर्णे कथय हुं फट स्वाहा। इति प्रदीपतैलं पादयोर्दत्त्वा रात्रौ लक्ष जपेत। तत सर्व्वज्ञो भवति। नास्या पूजा ध्यानम् ॥ ॥ तथा तार कामबीज जयादेवी स्वाहा। अस्या अपि न्यासादेरभाव। पञ्च लक्ष जप्त्वा गृहगोधिका निपात्य तदुपरि जय देवी यथाशक्ति सम्पूज्य तावत जपेत यावत सा जीवति। तत सिध्यति। सिद्धिस्तु मानसादिप्रश्ने कृते सा आयाति तत तस्या पृष्ठे सर्व्व भूतभविष्यदादिक पश्यति। इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसार ॥

कर्णपुष्प, पु, (कर्णवत कर्णाकृति पुष्प यस्य। यद्वा कर्णभूषणार्हं पुष्प यस्य।) मोरटलता। इति राजनिर्घण्ट ॥

कर्णपू, [र] स्त्री, (कर्णस्य सूर्य्यौरसजातस्य कुन्त्या प्रथमपुत्रस्य प परम।) कर्णराजपुरम्। तत्प र्य्याय। चम्पा २ मालिनी ३ लोमपादप ४। इति हेमचन्द्र ॥

कर्णपर, पु, (कर्ण पश्यति जनकरोतीति। कर्ण+पर+उपपदेकर्म्मण्यण् इति अण्।) शिरीषवृक्ष। नीलोत्पलम्। अवतस। इति मेदिनी ॥ (यथा अमरुशतके १।

"व्यालोलाश्चिवलद्दलटकासुखपाविपृष्ठ
प्रेङ्खन्नखांशुचयसम्बलितोऽम्बिकाया।
त्वा पातु मञ्जरितपल्लवकर्णपूर
लोभभ्रमद्भ्रमरविभ्रमभृत्कटाक्ष" ॥)

अशोकवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट ॥

कर्णपूरक, पु, (कर्णं परयति अवतसयति। कर्ण+पूर+ण्वुल्। यद्वा कर्णपूर स्वार्थे कन्। शिरीष वृक्ष। नीलोत्पलम्। अशोकवृक्ष। एतेषा सर्व्वैरेव कुसुमै कामिनीनां कर्णाभरण स्यात अतोऽस्य तथात्वम्।) कदम्बवृक्ष। इति राज निर्घण्ट ॥ (कदम्बशब्देऽस्य विवरण ज्ञातव्यम् ॥)

कर्णप्रतिनाह, पु, (कर्णे जात प्रतिनाह रोग विशेष।) कर्णरोगविशेष। तस्य सम्प्राप्तिरूपे।

"सकर्णगूथो द्रवता यदा गतो
विलायितो घ्राणमुख प्रपद्यते।
तदा स कर्णप्रतिनाहसञ्ज्ञितो
भवेद्विकार शिरसोऽर्द्धभेदकृत्" ॥

इति माधवकर ॥ (अस्य चिकित्सा यथा,—

"अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत।
ततो विरिक्तशिरस क्रिया प्राप्ता समाचरेत" ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसग्रहे कर्णरोगाधिकारे ॥

कर्णफल, पु, (कर्ण फलमिव यस्य।) मत्स्यविशेष कानलि माछ इति भाषा ॥ अस्य गुणा। अग्नौ रोगश्लेष्मकारित्वम्। इति राजवल्लभ ॥

कर्णमल, क्ली, (कर्णस्य मल गूथम्।) कर्णगूथम तत्पर्य्याय। कर्णगूथ २। इति शब्दावली ॥

कर्णमुकुर, पु, (कर्णे मुकुर दर्पण इव।) ताडङ्का मकर्णभूषणम्। इति भूरिप्रयोग ॥

कर्णमोटी, स्त्री (कर्ण कर्णोपलक्षितरोगविशेष मोटयति नाशयतीति। यद्वा कर्ण शरीरभेदिरोग विशेष मोटयतीति। कर्ण+मुट्+इन वा ङीप्।) चामुण्डादेवी। इति हेमचन्द्र ॥

कर्णरोग, पु,(कर्णस्य कर्णे गत कर्णे जातो वा रोग।) श्रवणव्याधि। यथा। अथ कर्णरोगाधिकार तत्र कर्णरोगाणां नामानि सङ्ख्या चाह।

'कर्णशूल प्रणादश्च बाधिर्य्य क्ष्वेड एव च।
कर्णस्राव कर्णकण्डू गूथकश्चैव च॥
प्रतिनाहो जन्तुकर्णा विद्रधिर्द्विविधस्तथा।
कर्णपाक पूतिकर्णस्तथैवार्शश्चतुर्विधम्॥
तथार्बुद सप्तविध शोफश्चापि चतुर्विध।
एते कर्णगता रोगा अष्टाविंशतिरीरिता' ॥

तेषु कर्णशूलस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वक लक्षणमाह।

"समीरण श्रोत्रगतोऽन्यथा चर
समन्तत शूलमतीव कर्णयो।
करोति दोषैश्च यथास्वमावृत
स कर्णशूल कथितो दुराचर" ॥

अन्यथाचरन प्रतिलोम चरन। नापि पित्तकफ रक्तं। रक्तस्यापि रुजादिकर्तृत्वेन दोषसाम्यात दोषत्वमेव। यथास्व यथात्मीयनिदान कुपितै अथवा यथास्वमिति शूलविशेषणम्। दुराचर दुरुपचर मूर्च्छाद्युपद्रवयोगात ॥ ॥

कर्णशूलस्यासाध्यता चाह।

"मूर्च्छा दाहो ज्वर कास क्लमो ऽथ वमथुस्तथा
उपद्रवा कर्णशूले भवन्त्येते मरिष्यत" ॥ ॥

कर्णनादस्य लक्षणमाह ॥

"कर्णस्रोत स्थिते वाते शृणोति विविधान स्वनान
भेरीमृदङ्गशङ्खाना कर्णनाद स उच्यते" ॥ ॥

बाधिर्य्यलक्षणमाह।

"यदा शब्दवहो वायु स्रोतसावृत्य तिष्ठति
शुद्ध श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्य्य तेन जायते" ॥ ५।

असाध्यबाधिर्य्यमाह।

"बाधिर्य्य बालवृद्धोत्थ चिरोत्थञ्च विवर्ज्जयेत" ॥ ।

क्ष्वेडमाह।

"वायु पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषसमस्वनम।
करोति कर्णयो क्ष्वेड कर्णक्ष्वेड स उच्यते" ॥

क्ष्वेडशब्दार्थ स्वनविशेषमाह। वेणुघोषसमस्वनमिति यत उक्तम। क्ष्वेडन वेणुघोषवदिति। ननु कर्ण नादकर्णक्ष्वेडयो को भेद। उच्यते। कर्णनाद केवलेन वातेन जन्यते तत्र नानाशब्दाश्च शृणोति।

कर्णक्ष्वेडस्तु पित्तादियुक्तेन वातेन जन्यते तत्र नियमेन वेणुघोषमिव शृणोतीति भेद ॥ ॥

कर्णस्रावमाह ।

'शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो
जलप्रपाकादथवापि विद्रधे ।
स्रवेद्धिपूय श्रवणोऽनिलादित
स कर्णसंस्राव इति प्रकीर्त्तित" ॥

पयमित्यपलक्षण जल रसञ्च स्रावयेत ॥ श्रवणशब्द पुलिङ्गोऽप्यस्ति ॥ ॥ कर्णकण्डूमाह ।

मारुत कफसंयुक्त कर्णे कण्डु करोति हि' ॥ ॥

कर्णगूथमाह ।

पित्तोष्मशोषित श्लेष्मा कुरुते कर्णगूथकम्" ॥

कर्णे गूथ यस्मात स कर्णगूथव्याधि ॥ ॥

प्रतिनाहमाह ।

स कर्णगूथो द्रवता यदा गतो
विलायितो घ्राणमुख प्रपद्यते ।
तदा स कर्णप्रतिनाहसञ्ज्ञितो
भवेद्विकार शिरसोऽर्द्धभेदकृत' ॥

घ्राणञ्च मुखञ्च एकत्व द्वन्द्वे । शिरसोऽर्द्धभेदकृत अर्द्धावभेदकाख्यशिरोरोगकृत ॥ ॥

कृमिकर्णमाह ।

यदा तु मूर्च्छन्त्यथवापि जन्तव
सृजन्त्यपत्यान्यथवापि मक्षिका ।
तदञ्जनत्वात श्रवणो निरुध्यते
भिषग्भिराद्यै कृमिकर्णको गद" ॥

तदञ्जनत्वात कृमिलक्षणत्वात ॥ श्रवणे कृमिकर्णको गदो निरुध्यत इत्यन्वय ॥ ॥

पतङ्गादिष कर्णप्रविष्टेष लक्षणमाह ।

पतङ्गा शतपद्यश्च कर्णस्रोत प्रविश्य हि ।
अरति व्याकुलत्वञ्च भृश कुर्व्वन्ति वेदनाम ॥
कर्णो निस्तुद्यते तस्य तथा फरफरायते ।
कीटे चरति रुक तीव्रा निस्पन्दे मन्दवेदना" ॥

निस्पन्दे निश्चले ॥ ॥ द्विविधकर्णविद्रधिमाह ।

"क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधि
भवेत्तथा दोषकृतोऽपर पुन ।
सरक्तपीतारुणमस्रमास्रवेत
प्रतोदधूमायनदाहचोषवान" ॥

क्षतप्रभवोघातप्रभवश्च तयोरथागन्तु त्वादैकम ॥ अस्र आस्रावमित्यर्थ ॥ ॥ कर्णपाकमाह ।

'कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविक्लेदकृद्भवेत" ।

कोथ पूतिभाव । क्लेद आर्द्रता ॥ ॥

पूतिकर्णमाह ।

'कर्णविद्रधिपाकाद्वा सकर्णो वारिपूरणात ।
पूय स्रवति यत पूति स ज्ञेय पूतिकर्णक" ॥ ॥

कर्णस्रावात्क्लेदार्थमाह ।

पूतन्ति नियमेन पूति यथा स्यादेव स्रवति ॥ ॥

कर्णगताना शोथार्व्वुदार्शसा लक्षणान्याह ।

"कर्णशोथार्व्वुदार्शांसि जानीयादुक्तलक्षणै" ॥

कर्णशोथाश्च चत्वारो वातपित्तकफरक्तजा । एवमर्शोऽपि चतुर्व्विधम । अन्येषा शोथानामर्श साम्यात्सम्भव आधारप्रभावात ॥ अर्व्वुद सप्तविधम । वातपित्तकफरक्तमांसमेद सिराजम ॥

एते कर्णरोगा अष्टाविंशति सुश्रुतोक्ता उक्ता ॥ ॥

इदानी चरकोक्तकर्णरोगचतुष्टय वातपित्तकफसन्निपातकृतमाह । तत्र वातजमाह ।

'नादोऽतिरुक कर्णतले तु शोथ
स्रावस्तनुश्चास्रवणञ्च वातात" ॥ ॥

पित्तजमाह ।

शोथ सरागो दरणं विदाह
सपूतिपीतस्रवणञ्च पित्तात ॥ ॥

कफजमाह ।

'वैश्रुत्य कण्डूस्थिरशोथशुक्ल
स्निग्धस्रुतिस्वल्परुज कफाच्च ॥

वैश्रुत्य अन्यथा श्रवणम ॥ ॥

त्रिदोषजमाह ।

सर्व्वाणि रूपाणि च सन्निपातात
स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्ण ' ॥ ॥

कर्णपाल्या सम्यगावयवत्वात तद्विकारमप्यत्रैवाह । तत्र सनिदान परिपोटकलक्षणमाह ॥

"सौकुमार्य्यात चिरोत्सृष्टे सहसवातिवर्द्धिते ।
कर्णशोथो भवेत पाल्या सरुज परिपोटवान ॥
कृष्णारुणनिभ स्तब्ध सवातात परिपोटक ' ॥ ॥

उत्पातमाह ।

' गर्व्वाभरणसंयोगात ताडनात घर्षणादपि ।
शोथ पाल्या भवेत श्यावो दाहपाकरुजान्वित ॥
रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पात स गद स्मृत" ॥ ॥

उन्मन्थकमाह ।

'कर्ण बलाद्वर्द्धयत पाल्या वायु प्रकुप्यति ।
कफ सगृह्य कुरुते शोथस्तब्धमवेदनम ॥
उन्मन्थक सकण्डूको विकार कफवातज" ।

अवेदन इषद्वेदनम ॥ ॥ दु खवर्द्धनमाह ।

'संवर्द्धमाने दुर्व्विद्धे कण्डूदाहरुजान्वित ।
शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दु खवर्द्धन" ॥

संवर्द्धमाने दुर्व्विद्धे कर्ण इति शेष ॥ ॥

परिलेहिनमाह ।

कफासृक कृमय क्रुद्धा सर्षपाभा विसारिण ।
कुर्व्वन्ति पिडका पाल्या कण्डुदाहसमन्विताम ॥
कफासृक्कृमिसम्भूत स विसर्पान्वितस्तत ।
लिह्यात सशष्कुली पाली परिलेही स च स्मृत" ॥

स पीडकात्मक परिलेहिसञ्ज्ञो गद । लिह्यात निमांसीकुर्य्यात ॥ ॥

अथ कर्णरोगाणा चिकित्सा ।

"कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्य्ये क्ष्वेड एव च ॥
चतुर्ष्वपि च रोगेष सामान्य भेषज स्मृतम ।
शृङ्गवेरञ्च मधु च सैन्धव तैलमेव च ।
कदुष्ण कर्णयोर्धार्य्यमेतत स्याद्वेदनापहम" ॥ १ ॥

' लशुनार्द्रकशिग्रूणा वारुण्या मूलकस्य च ।
कदल्या स्वरस श्रेष्ठ कदुष्ण कर्णपूरणे" ॥

वारुणी वरुण ॥ २ ॥

' अर्काङ्कुरानम्लपिष्टान सतैलान लवणान्वितान ।
सन्निदध्यात सुधाकाण्डे कोरिते स्नुतयावृते ॥
पुटपाकक्रमस्विन्न पीडयेद्रसागमात ।
सुखोष्ण तद्रस कर्णे प्रक्षिपेच्छूलशान्तये" ॥ ३ ॥

"अर्कस्य पत्र परिणामपीत
माज्येन लिप्त शिखियोगतप्तम ।
आपीड्य तस्याम्बसुखोष्णमेव
कर्णे निषिक्त हरतेऽतिशूलम" ॥ ४ ॥

तीव्रशूलातुरे कर्णे सशब्दे क्लेदवाहिनि ।
छागमूत्र प्रशसन्ति कोष्ण सैन्धवसयुतम ॥ ५ ॥
तैल श्योणाकमूलेन मन्देऽग्नौ विधिना शृतम ।
हरेदाशु त्रिदोषोत्थ कर्णशूल प्रपूरणात ॥ ६ ॥
हिङ्गुसैन्धवशुण्ठीभिस्तैल सर्षपसम्भवम ।
विपक्व हरतेऽवश्य कर्णशूल प्रपूरणात ॥ ७ ॥
कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्य्ये क्ष्वेड एव च ।
पूरण कटुतैलेन हित वातघ्नमौषधम् ॥ ८ ॥
शिखरीक्षारजवारा तत्कृतकल्केन साधित तैलम ।
अपहरति कर्णनाद बाधिर्य्यञ्चापि पूरणात" ॥

शिखरी अपामार्ग ॥ ९ ॥

'गवा मूत्रेण बिल्वानि पिष्ट्वा तैल विपाचयेत ।
सजलञ्च सदुग्धञ्च तद्बाधिर्य्यहर परम" ॥

क्षीरमात्र ग्राह्यम । बिल्वतैलम ॥ १० ॥

'कर्णस्रावे पूतिकर्णे तथैव कृमिकर्णके ।
सामान्यकर्म्म कुर्वीत योगान वैशेषिकानपि ॥ ११ ॥
स्वर्जिकाचूर्णसंयुक्तबीजपूररस क्षिपेत ।
कर्णस्रावरुजा दाहास्तेन नश्यन्त्यसशयम् ॥ १२ ॥
आम्रजम्बूप्रवालाना मधुकस्य वटस्य च ।
एभिस्तु साधित तैल पूतिकर्णगद हरेत ॥ १३ ॥
जातीपत्ररसे तैल विपक्व पूतिकर्णजित ॥ १४ ॥
कुष्ठ रसाञ्जन नार्य्या क्षीरक्षौद्रेण सयुतम ।
प्रशस्यते चिरोत्थे तत सस्रावे पूतिकर्णके ॥ १५ ॥
कुष्ठहिङ्गुवचादारुशताह्वाविश्वसैन्धवै ।
पूतिकर्णापह तैल वस्तमूत्रेण साधितम" ॥

कुष्ठादितैलम ॥ १६ ॥

"शम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैल विपाचयेत ।
तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति" ॥

शम्बूकाद्य तैलम ॥ १७ ॥

चूर्णेन गन्धकशिलारजनीभवेन
मुख्याशकेन कटुतैलपलाष्टके तु ।
धत्तूरपत्ररसतुल्यमिद विपक्व
नाडी जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम" ॥

मुष्टि पलम । निशा तैलम ॥ १८ ॥

'कृमिकर्णविनाशाय कृमिघ्नी कारयेत क्रिया
वार्त्ताकुधूमश्च हित सार्षपस्नेह एव च ॥ १९
पूरण हरितालेन गव्यमूत्रयुतेन च ।
धूपने कर्णदौर्गन्ध्ये गुग्गुलु श्रेष्ठ उच्यते ॥ २ ॥
चिकित्सा कर्णशोथाना तथा कर्णार्शसामपि ।
कर्णार्व्वुदाना कुर्व्वीत शोथार्शोऽर्व्वुदवद्भिषक"

अथ कर्णपालीविकाराणा चिकित्सा ।

'पालीसंशोषणे कुर्य्यात वातकर्णरुजक्रियाम्
स्वेदयेत्तयलतस्ताश्च स्विन्ना संवर्द्धयेत्तिलै ॥ १
शतावरीवाजिगन्धापयस्यैरण्डबीजकै ।
तैल विपक्व सक्षीर पाली संवर्द्धयेत सुखम्"

पयस्या क्षीरकाकोली । शतावरीतैलम ॥ २

"जीवनीयस्य कल्केन तैल दुग्धेन पाचयेत् ।
चिकित्सेत्तेन तैलेन श्रवाख परिपोटकम् ॥ ३
शीतवीर्यैर्जलौकाभिरुत्पात समुपाचरेत ॥ ४

कदलीस्वरसाभ्याञ्च गोधाम्लद्रवसान्वितम ।
तैल विपक्वमभ्यङ्गादुन्मन्थं नाशयेद्ध्रुवम ॥ ५ ॥
दुःखवर्द्धनके सिद्धा जम्ब्वाम्रविल्वपत्रजैः ।
क्वाथैस्तैलेन सुस्निग्ध तच्चर्णोश्चावधूनयेत ॥
कम्भ्यो गोमयैस्तप्तैः स्वेदित परिलेपितम ।
घनसारैः समालिम्पेद्जामूत्रेण कल्कितैः ॥ ८ ॥
इति कर्णरोगाधिकार । इति भावप्रकाश ॥ १ ॥
("प्रतिश्यायजलक्रीडाकर्णकण्डयनैर्मरुत ।
मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ॥
प्राप्य श्रोत्रशिरा कुर्याच्छूल स्रोतसि वेगवत ।
अन्तर्विभेदक स्तम्भ शिशिरानभिनन्दनम ॥
चिराच्च पाक पक्व तु लसिकाम्रपग स्रवेत ।
श्रोत्र प्रृयप्रकस्माच्च स्यात सज्वरविचारवत ॥
शूल पित्तात सदाहोषा शीतेच्छाश्वयथु ज्वरः ।
आशुपाक प्रपक्वञ्च स पातासिकास्रुति ।
सा लसीकास्पृष्टं यत्तत्तत्तमुपैति च
कफाच्छिरोहनुग्रीवा गौरव मन्दता रुजा ।
कण्डू श्वयथुरुष्णेच्छा पाकात श्वेतघनास्रुति ।
करोति श्रवणे शूलमभिघातादिदूषितम ॥
रक्त पित्तसमानार्त्ति किञ्चिद्वाधिकजकाम ।
शूल समुदितैर्दोषैः शोफज्वरतीव्ररुजा ।
पर्यायादुष्णशीतेच्छ जायते श्रवणाद्यवत ।
पक्व सितासितारक्तघनपय प्रवाहि च ॥
शब्दवाहिशिरासंस्थ शृणोति पवने मुहु ।
नादानकस्मादिविधान कर्णनाद वदन्ति तम ॥
श्लेष्मणानुगतो वायुनादो वा समुपेक्षित ।
उच्चैः कृच्छ्राच्छ्रुति कुर्याद्वधिरत्व क्रमेण च ॥
वातेन शोषित श्लेष्मा स्रोतो लिम्पेत्ततो भवेत
रुग्गौरव पिधानञ्च सप्रतीनाह सञ्ज्ञित ॥
कण्डूशोफौ कफात श्रोत्रे स्थिरौ तत्सञ्ज्ञया स्मृतौ ।
कफो विदग्ध पित्तेन सरुज नीरुजन्त्वपि ।
घनपति बहुक्लेद कुरुते पूतिकर्णकम ।
वातादिदूषित श्रोत्र मांसासृक्क्लेदजा रुजम ॥
खादन्तो जन्तव कुर्युस्तीव्रा सकृमिकर्णक ।
श्रोत्रकण्डूयनाज्जाते क्षते स्यात पूर्ववल्लक्ष्मणा ॥
विद्रधि पूर्ववच्चान्य शोफोऽर्शोऽर्व्वुदमीरितम ।
तेषुरुक पूतिकर्णत्व बधिरत्वञ्च बाधते ॥
गर्भेऽनिलात्संशुचिता शष्कुली कुचिकर्णक
एको नीरुगनेको वा गर्भे मांसाङ्कुर स्थिर ॥
पिप्पली पिप्पलीमान सन्निपाताद्विदारिका ।
सवर्ण सरुक्स्तब्ध श्वयथु स उपेक्षित ॥
कटुतैलनिभ पक्व स्रवेत कृच्छ्रेण रोहति ।
सङ्कोचयति रूढा च सा ध्रुव कर्णशष्कुली ॥
शिरास्थ कुरुते वायु पालीशोष तदाह्वयम् ।
कृशा दृढा च तन्त्रीवत पालीवातेन तन्त्रिका ॥
सुकुमारे चिरोत्सर्गात सहसैव प्रवर्द्धिते ।
कर्णे शोफ सरुक पाल्यामरुण परिपोटवान ॥
परिपोट सपवनादुत्पात पित्तशोणितात ।
गुर्वाभरणभारोद्यै श्यावो रुग्दाह पाकवान् ॥
श्वयथु स्फोटपिटका रागोषाक्लेदसयुत ।
पाल्या शोफोऽनिलकफात् सर्वतो निर्व्यथ स्थिर ॥
स्तब्ध सवर्ण कण्डूमान उन्मन्थो गल्लिरश्च स ।
दुर्व्विद्धे वर्द्धिते कर्णे सकण्डूदाहपाकरुक ॥
श्वयथु सन्निपातोत्थ स नाम्ना दुःखवर्द्धन
कफासृक्कृमिजा सूक्ष्मा सकण्डूक्लेदवेदना ॥
लेह्याख्या पिटिकास्ताहि लिह्यु पालीमुपेक्षिता ।
पिप्पली सर्व्वजं शूल विदारी कुचिकर्णक ॥
एषामसाध्या याप्यैका तन्त्रिकान्यास्तु साधयेत ।
पञ्चविंशतिरित्युक्ता कर्णरोगविभागत ॥
इत्युत्तरस्थाने सप्तदशेऽध्याये वाभटेनोक्तम ॥ ॥
अस्य चिकित्सा तेनोक्ताष्टादशेऽध्याये यथा
कर्णशूले पवनजे पिबेन्नक्तौ रसाशित ।
वातघ्नसाधित सर्पि कर्ण स्विन्नञ्च पूरयेत ॥
पत्राणा पृथगश्वत्थविल्वार्कैरण्डजन्मनाम ।
तैलसिन्धूत्थदिग्धाना ताना पुटपाकत ॥
रसै कवोष्णैस्तद्वच्च मूलकस्याम्लकोऽपि ।
शृङ्गे यातकरऽश्लेष स्नेह च विपाचित ॥
महास्नेहो मत स्निग्ध मुनीनामपि वेदनाम्
महत पञ्चमूलस्य काष्ठात क्षौमेण वेष्टितात ।
तैलसिक्तात प्रदीप्ताग्रात स्नेह ... रजायत ।
योज्यस्तैव भद्रकाष्ठात कुष्ठात ...ञ्च सरलात ॥
वातव्याधि प्रतिश्याय विहित हितमन्न च ।
वर्जयेच्छिरस्नान शीताम्बु पानमन्यपि ॥
पित्तशूले सितायुक्त घृतस्निग्ध विरेचयेत ।
द्राक्षायष्टिशृतं स्तन्य पथ्यत कर्णपूरणम ॥
यष्ट्यनन्ता हिमोशीरकाकोलीलोध्रजीवकै ।
मृणालविषमञ्जिष्ठासारिवाभिश्च साधयेत ।
यष्टीमधुरसप्रस्थ क्षीरद्विप्रस्थसयुतम ।
तैलस्य कुडव नस्यपूरणाभ्यञ्जनैर्हितम ॥
निहन्ति शूलदाहोषा केवल क्षौद्रमेव वा ।
यष्ट्याद्भिर्भिश्च सघृतैः कर्णौ दिह्यात समन्तत ॥
वामयेत पिप्पलीसिद्धसर्पि स्निग्धं ...
धूमनावनगण्डूषस्वेदान कुर्यात कफापहान ।
लशुनार्द्रकशिग्रूणा मुरङ्ग्या मूलकस्य च ।
कदल्या स्वरस श्रेष्ठ कदुष्ण कर्णपूरणे ॥
अर्काङ्कुरानम्लपिष्टास्तैललवणान्विता ।
सन्निधाय स्नुहीकाण्डे कोरिते तच्छदावृतान ।
स्वेदयेत पुटपाकेन स रस शूलजित्परम ।
रसेन बीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत ॥
शुक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्ववचूर्णयेत ।
अजाविमूत्रवंशत्वक सिद्ध तैलञ्च पूरणम ॥
सिद्ध वा सार्षप तैल हिङ्गुतुम्बुरुनागरै ।
रक्तजे पित्तवत कार्य शिराञ्च शु विमोक्षयेत ।
पक्वे पूयवहे कर्णे धूमगण्डूषनावनम ।
युञ्ज्यान्नाडी विधानञ्च दुष्टव्रणहरञ्च यत ॥
स्रोत प्रमृज्य दिग्धन्तु द्वौ कालौ पिचुवर्त्तिभि ।
पूरयेद्धूपयित्वा तु माक्षिकेण प्रपूरयेत ॥
सुरसादिगणक्वाथफाणिताक्ताश्च योजयेत ।
पिचुवर्त्तिसुसूक्ष्मैश्च तच्चूर्णैरवचूर्णयेत ॥
शूलक्लेदगुरुत्वाना विधिरेष निवर्त्तक ।
प्रियङ्गु मधुकाम्बष्ठा धातक्युत्पलपर्णिभि ॥
मञ्जिष्ठालोध्रलाक्षाभि कपित्थस्य रसेन च ।
पचेत्तैल तदास्राव निगृह्णात्याशु पूरणात् ॥
नाडीबाधिर्य्ययो कुर्याद्वातशूलोक्तमौषधम ।
श्लेष्मानुबन्धे श्लेष्माण प्राग्जयेन्मनादिभि ॥
एरण्डशिग्रुवरुणामूलकात पत्रजे रसे ।
चतुर्गुणे पचेत्तैल क्षीरे चाष्टगुणोन्मित ॥
यष्ट्याह्वाक्षीरकाकोलीकल्कयुक्त ... तत
नाडीबाधिर्य्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणै ॥
पक्व प्रतिविषाहिङ्गुमिशिलवण स्वर्जिकाघृण
सस्रुक्तं पूरणात्तैल रुक्स्राव... नादनुत ॥
कर्णनादे हित तैल सर्षपोत्थञ्च पूरणे ।
शुष्कमूलकखण्डाना क्षारो हिङ्गु महौषध
शतपुष्पावचाकुष्ठदारुशिग्रुरसाञ्जनम ।
सौवर्चलयवक्षारस्वर्जिकौद्भिदसैन्धवम ॥
भूर्जग्रन्थिविड मुस्त मधुशुक्त चतुर्गुणम
मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदलीस्वरस ... ॥
पक्व तैल जयत्याशु सुकृच्छ्रानपि पूरणात ।
कण्डू क्लेद ... प्रतिकर्णनाद ... कृमीन
... तैलमिद श्रेष्ठ मुखदन्तामयेषु च ।
अथ शूलाग्निस्यात ... ॥
... ।
वाधिर्य्य वर्जये ... ॥
प्रतिनाहे परिक्लेद्य स्नेहस्वेदैर्विशोधयेत ।
कर्णशोधन ... कर्णौ ... पूरयेत ॥
मस्तकस्य ... ।
... ॥
कृमीऽयं गलपर्णोऽपि ... ।
... ॥
... कुर्यात ... ।
... ॥
... ।
पित्तोत्थ ... ॥
अर्शोऽर्व्वुदेषु नासा ... ।
कर्णविद्रधिनत्सा ... च ॥
पालीशोषेऽनिलश्रोत्रशूल ... नावनम ।
स्वेदञ्च कुर्यात स्विन्नाञ्च पालीमुन्मथ्य ... ।
प्रियालबीजमज्जा ... ।
तत पिष्टा ... स्नेहाभ्यङ्ग नित्यमा ... ॥
शतावरी वाजिगन्धा पयस्यैरण्डबीजक ।
तैल विपक्व सक्षीर पालीना पुष्टिकृत परम ॥
कल्केन जीवनीयेन तैल पयसि साधितम
आनूपमांसक्वाथे च पालीपोषण वर्द्धनम ॥
पाली क्षिप्रामिलश्लेष्मा शस्त्रेण ... पोषयेत
याप्यैव तन्त्रिकाख्यापि परिपोटेऽप्ययं विधि ॥
उत्पाते शीतलर्लेपो जलौका श्लेष्मशोषित ।
जम्ब्वाम्रपल्लवबलायष्टीमधुतिलोत्पलै ॥
सधान्याम्ले समञ्जिष्ठे सकदम्बे ससारिव
सिद्धमभ्यञ्जन तैल विसर्पोक्तघृतानि च ॥
उन्मन्थेऽभ्यञ्जन तैल गोधाकर्कवसान्वितम् ।
तालपत्राश्वगन्धार्कवाकुचीतिलसैन्धव ॥
सुरसालाङ्गलीभ्याञ्च सिद्ध तीक्ष्णाञ्च नावनम
दुर्व्विद्धेऽश्मन्तजम्ब्वाम्रपत्रक्वाथेन सेचितम ॥
तैलेन पाली स्वभ्यक्ता सुखस्वेदैरपि चूर्णयेत ।
चूर्णैर्मधुकमञ्जिष्ठा प्रपुन्नाडनिशोद्भवै ॥
लाक्षाविडङ्गसिद्धञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।

कर्णरोगे।

स्विन्ना गोमयजे पिण्डे कृत्वा परिलिखितकाम ॥
विडङ्गसारेणालिप्तदरुनापि च सर्जितम् ।
कीटजेन्द्रदकाङ्क्षजीवाम्या तवरक्तान् ॥
अथवा यन्त्रेण तेन कटु तु लापाचयेत् ।
सनिम्बपत्रपरिचिमग्नेर्निम्बकाशाणे ॥
छिन्नन्तु कृत्वा शुद्धस्य अन्धमातास्य यामिकाम् ।
शुद्धास्त्र तागयेच्छस्त्रे सद्यश्छिन्ने विशोधाम ॥
अथ ग्रथित्वा केशान्त कृत्वा छेदनरोपणम् ।
[illegible]गय सन्धि सुयम न निम्न न समुन्नतम् ॥
अभ्यज्य मधसर्पिभ्या पिचुपोतावगुण्ठितम् ।
सूत्रेणागाढशिथिलाबद्धा चूर्णैरवाकिरन् ॥
शोणितस्थापनद्रव्यमाचारमादिशेत्तन ।
सप्ताहादामतात्का शनैरपनयेत पिचुम् ॥
सुरूढ जातरोमाणं शिष्टसन्धिसमस्थिरम् ।
सवर्णाग्नि सुरागस्य शनैः कर्ण विवर्डयेत ॥
जलशूक स्वय गुप्ता रजनी बृहतीद्वयम् ।
अश्वगन्धा बला हस्तिपिप्पली गौरसर्षपा ॥
मूल कोशातकाश्वघ्नस्पिका सप्तपर्णजम् ।
छुच्छुन्दरी कालमृता गृह मधुरसीद्रमम् ॥
जलूका जलजन्मा च तथा गावगादकम् ।
एभि कल्कै खर पक्व तालमाहिषघृतम् ॥
हस्त्यश्वमूत्रेण परमभ्यङ्गात कर्णवर्द्धनम् ।
अथ कुर्यान्नस्यस्य छिन्ना शुद्धस्य नासिकाम् ॥
छिन्द्यान्नामाममम पत्र तत्तुल्य च कपालत ।
त्वड्मांस नासिकामग्ने रक्तस्तत्तनुता नयेत ॥
सीव्येद्गण्डं तत सूच्या सविन्या पिचुयुक्तया
नासाच्छेदे च लिखिते परिवर्त्योपरि त्वचम् ॥
कपालबन्ध सन्दध्यात सीव्येन्नासाञ्च यत्नत ।
नाडीभ्यामुत्क्षिपेदन्त मुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ॥
आमतैलेन सिक्ता तु पतङ्गमधुकाञ्जनै ।
शोणितस्थापनैश्चान्य सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत ॥
ततो मधुघृताभ्यक्त बध्वाचारिकमादिशेत ।
ज्ञात्वावस्थान्तर कुर्यात सद्यो व्रणविधिन्ततः ॥
छिन्द्यादथाधिक मास नासोपान्त च वन्मवत ।
सीव्यततस्य सुश्लक्ष्णं हीन सावर्द्धयेत पुन ॥
निरुपित यथायाम सद्यश्छेदेऽप्यय विधि ।
नाडीयोगाद्विनाष्ठस्य नासासन्धानवद्विधि ॥
इति वाभटे उत्तरस्थाने १८ अध्याय ॥ ॥
सामान्य कर्णरोगेषु घृतपान रसायनम् ।
अव्यायामो ऽशिर स्नान ब्रह्मचर्यमकत्थनम् ॥
कर्णशूले प्रणादे च बाधिर्यक्ष्वेडयोरपि ।
चतुर्णामपि रोगाणा सामान्य भेषज विदु ॥
स्निग्ध वातहरै स्वेदैर स्नेहविरेचितम् ।
नाडीस्वेदैरुपचरेत पिण्डस्वेदैस्तथैव च ॥
विल्वैरण्डार्कवर्षाभूदधित्थोन्मत्तशिग्रुभि ।
वत्सगन्धाश्वगन्धाभ्या तर्कारीयवनैरपि ॥
आरनाल शृतैरेभिनाडीस्वेद प्रयोजित ।
कफवातसमुत्थान कर्णशूल निरस्यति ॥
मीनकुक्कुटलावाना मासजैः पयसापि वा ।
पिण्डैः स्वेदश्च कुर्वीत कर्णशूलनिवारणम् ।
अश्वत्थपत्रखल्ल वा विधाय बहुपत्रकम् ।
तैलाक्तमङ्गारसम्पूर्ण निदध्यात्श्रवणोपरि ॥

कर्णे ।

यत्तैल च्यवते तस्मात् खल्लादङ्गारतापितात ।
तत्प्राप्त श्रवणस्रोत सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥
क्षौमगर्भमल्पगुरुर्भि सहतै रूपयेच्च तान् ।
भक्तोपरि हित सर्पिर्जघन्ये च निशि तिलम् ॥
निरन्नो निशि तत्सर्पि पीत्वोपरि पय पिबेत् ।
मूर्द्धबस्तिषु नस्ये च सन्निष्के परिषेचने ॥
शतपाक बलातैल प्रयोक्तव्यमपि भोजने ।
कण्टकारीमयाश्चीरे पक्त्वा तत्स्वरसेन तेन च ॥
विपचेत कुक्कुटवसा कर्णयोस्तत्प्रपूरणम् ।
तद्गुलीयकमूलानि फलमङ्कोठात्तया ॥
अरिष्टानत्रिकामूल सरल देवदारु च ।
लसुन शृङ्गवेरञ्च तथा वचावलेखनम् ॥
कल्कैरेषा तथाद्रैस्च पचेत स्नेह चतुर्विधम् ।
वेदनाम्र पञ्चाथ हित तत्कर्णपूरणम् ॥
लसुनार्द्रकशिग्रूणा मुरुङ्गा मूलकस्य च ।
कदल्या स्वरस श्रेष्ठ कदुष्ण कर्णपूरणे ॥
शृङ्गवेररस तौद्र सैन्धव तलमेव च ।
कदुष्ण कर्णयोर्देयमेतद्वा वेदनापहम् ॥
वशावतेगमूत्रे मूत्र चारावितौ भिषक ।
सपि पचेत्तेन कर्ण पूरयेत कर्णशूलिन ॥
महत पञ्चमूलस्य काष्ठमष्टादशाङ्गुलम् ।
क्षौमेणावेष्ट्य सक्तिय तैलेनादीपयेत्तत ॥
यत्तैल च्यवते तेभ्यो घृतेभ्यो भाजनोपरि ।
ज्ञेय तद्दीपिकातैल सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥
कुर्यादेव भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च साग्ने ।
मतिमान्दीपिकातैल कर्णशूलनिवृत्तये ॥
अर्काङ्कुरानम्लपिष्टांस्तैलाक्तान् लवणान्वितान् ।
सन्निदध्यात स्नुहीकाण्डे कोरिते तच्छ्रुतम् [illegible] ॥
पुटपाकक्रमस्विन्नान पीडयेदारसागमात ।
गव्योष्ण तद्रस कर्णे दापयेच्छूलशान्तये ॥
कपित्थमातुलुङ्गाम्लशृङ्गवेररसै शुभै ।
सुखोष्णै पूरयेत कर्णं तच्छूलविनिवृत्तये ॥
कर्ण गोश्चोष्णं चुक्रेण पूरयेत कर्णशूलिन ।
समुद्रफेनचूर्णेन [illegible] पूयवन्नाशयेत ॥
अष्टानामिह मूत्राणा मूत्रेणान्यतमेन वा ।
कोष्णेन पूरयेत कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥
मूत्रेष्वम्लेषु वातघ्ने गणे च क्वथिते भिषक ।
पचेच्चतुर्विध स्नेह पूरणं तच्च कर्णयो ॥
एता एव क्रिया कुर्यात पित्तघ्नी पित्तसयुते ।
काकोल्यादौ दशक्षीरे सिद्धश्चात्र हित हवि ॥
क्षीरवृक्षप्रवालेषु मधुके चन्दने तथा ।
कल्कक्वाथे पर पक्व कर्णशूलघ्नमुच्यते ॥
इङ्गुदीसर्षपस्नेहौ सकफे पूरणे हितौ ।
तिक्तौषधाना धूमाश्च स्वेदाश्च कफनाशना ॥
सुरसादौ कृत तैल पञ्चमूले महत्यपि ।
मातुलुङ्गरस शुक्त लसुनार्द्रकयो रस ॥
एकैक पूरणे पथ्यस्तत तैलमथवा कृतम् ।
तीक्ष्णा मूर्द्धविरेकाश्च कवलाश्चात्र पूजिता ॥
कर्णशूलविधि कृतश्च पित्तघ्न शोणितावृते ।
शूलप्रणादबाधिर्यक्ष्वेडानान्तु प्रकीर्त्तितम् ॥
सामान्यतो विशेषेण बाधिर्ये पूरणा स्मृता ।
गवा मूत्रेण विल्वानि पिष्ट्वा तैल विपाचयेत् ॥

कर्णरोगे।

सपानञ्च सदुग्धञ्च बाधिर्ये कर्णपूरणम् ।
[illegible] पाठावशीभि सिद्धतैले प्रशस्यते ॥
सिद्ध वा बिल्वनिर्यासे शीतीकृत तदुद्धृतम् ।
पुन पचेद्रम्भाक्षीरे सितामधकचन्दने ॥
बिल्वाम्बुगुडयुक्तेन बाधिर्ये कर्णपूरणम् ।
वक्ष्यते च प्रतिश्याये विधि सोऽप्यत्र पूजित ॥
वातव्याधिषु यश्चोक्तो विधि स च हितो भवेत ।
कर्णस्रावे पूतिकर्णे तथैव क्रिमिकर्णके ॥
समान कर्म कुर्वीत योगान वैशेषिकानपि ।
शिरोविरेचनञ्चैव धूपन पूरणन्तथा ॥
प्रमार्जन धावनञ्च वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत ।
राजवृक्षादितोयेन सुरसादिगणेन वा ॥
कर्णप्रक्षालनं कार्य्यं चूर्णैरेषाञ्च पूरणम् ।
चूर्ण पञ्चकषायोत्थ कपित्थरसयोजितम् ॥
कर्णस्रावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ।
सर्ज्जत्वक्चूर्णसयुक्त कार्पासीफलजो रस ॥
योजितो मधुना वापि कर्णस्रावे प्रशस्यते ।
लाक्षारसञ्जरसो वापि चूर्णितो कर्णपूरणम् ॥
राजवृक्षमहावृक्षजम्बुप्रसवायुतम् ।
कुर्वीत क्षौद्रगण्डकी सिद्ध तैलञ्च पूजितम् ॥
तिन्दुकान्यभयारोध्र समङ्गामलक तथा ।
पूरणञ्चात्र पथ्य स्यात कपित्थरसयोजितम् ॥
रसनान्त्रासप्तपर्णानां मधुकवटप्रवालजम् ।
पूरणाय प्रशंसन्ति तैल वा तैर्विपाचितम् ॥
प्रियङ्गुमधुकाम्बष्ठा धातकी शीतपर्णिभि ।
मञ्जिष्ठालोध्रलाक्षाभि कपित्थस्य रसेन वा ॥
पचेत्तैल तदास्रावमवगृह्णाति पूरणात ।
दृष्ट रसाञ्जन नार्य्या क्षीरेण क्षौद्रसयुतम् ॥
प्रशस्यते चिरोत्थेऽपि सास्रावे पूतिकर्णके ।
निर्गुण्डीस्वरसे तैल सिन्धुधूमरजोगुड ।
पूरण पूतिकर्णस्य शमनो मधुसयुत ।
कृमिकर्णकनाशाय क्रिमिघ्न योजयेद्विधिम् ॥
वार्त्ताकुधूमश्च हित सार्षपस्नेह एव च ।
क्रिमिघ्न हरितालेन गवा मूत्रयुतेन च ॥
गुग्गुलु कर्णदौर्गन्ध्ये धूपन श्रेष्ठमुच्यते ॥
कट्वा धूमपानञ्च कवडस्य च धारणम् ।
कर्णक्ष्वेडे हित तैल सार्षपञ्चैव पूरणम् ॥
विद्रधौ वापि कुर्वीत विद्रध्युक्त चिकित्सितम् ॥
प्रक्लेद्य पीमान्तैलेन स्वेदेन प्रविलाप्य च ।
शोधयेत कर्णविट्कन्तु भिषक् सम्यक् शलाकया
नाडीस्वेदोऽथ वमन धूमो मूर्द्धविरेचनम् ।
विधिश्च कर्णहृल्लव्वं कर्णकण्डूमपोहति ॥
अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत ।
ततोऽतिरिक्तशिरस क्रिया प्राप्ता समाचरेत
कर्णपाकस्य भैषज्य कुर्य्यात पित्तविसर्पवत् ।
कर्णच्छिद्रे वर्त्तमान कीट क्लेदमलादि वा ॥
शृङ्गेणापहरेद्धीमानथवापि शलाकया ।
शेषाणान्तु विकाराणा प्राक्चिकित्सितमीरितम्'
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे एकविंशतितमोऽध्याय ॥
चिकित्सितस्थाने ४३ अध्याये सनिदानखर्ज्ज
चिकित्सितान्युक्तानि हारीतेन यथा,—
"सिक्थेन वा तोयविपूरणेन

मरीचं वा यान मरद ग च ।
उष्ण[illegible]योद्भूत ।श्चापि
नासादिकं वा कुष्टितं [illegible]पि ॥
मशर दोषेऽपि भव्य[illegible]
क्रिमिप्रमो[illegible]पि तथैव चान्या।
[illegible] कर्ण[illegible] [illegible]
प्रणोति तेनापि [illegible] ॥
[illegible] खामधव्याधि[illegible]
शूल सदाहस्य शिरोव्यथा च ।
वेगस्त्वा वक्त्र । प्रणोति मर्त्य
पित्तेन स विद्धि भिषग्वरिष्ठ । ॥
तथा च मूर्च्छा प्रलपेति शब्द
मेघस्वा वा कफा [illegible] ॥
क्रिमिदोषे स्रवेत पय सरक्तं वापि [illegible] ।
तथा चवाभिघातेन जायते तो[illegible] ॥
क्षतो पय स्रवते बाल्याद्भवति [illegible] ।
तस्मापित्तविदोषेण [illegible] ॥
न कर्णरोगे [illegible]
न चूर्णमेतत प्रथित विधिज्ञैः ।
तैल दित स्वेदनमेव [illegible]
स वाष्पविन्दु[illegible] हितो मतश्च ॥
समुद्रफेन सैन्धवं [illegible] ।
सौवीरकरसेनापि [illegible] ॥
आर्द्रसौवीरकर [illegible] ।
माषकुल्माषतोयेन [illegible] ।
तुम्बीरसश्च [illegible] कर्णरोगे प्रशस्यते ॥
यष्टीमधु कुष्ठमरिष्ट[illegible]
निशाविशाला सुमन प्रवाला ।
विपाठित [illegible]
स पैत्तिके वा [illegible] ॥
ब्राह्मीरस सैन्धव[illegible] विडङ्ग
सभङ्गरा [illegible] सुखाम ।
तथैव सौवीररसेन पथ्या
सुतश्च वस्त्र परिपूर्णमेतत ॥
हितप्रभवेनात अतिपरस्याय
पूय सरक्तं क्रिमिजं निहन्ति ॥
सर्व्वे प्रोक्ता शिरोरोगास्तेषां च प्रतापि च ।
आधाविकान वा युञ्जीत शिरोरोगविराम्बर ।
वातघ्नानीमि पथ्यानि दिदाह्रीणि गुरूणि च" ॥ ॥)
कर्णलतिका, स्त्री, (कर्णस्य लतिकाँ लतेव ।) पालि ।
इति हेमचन्द्रः ॥ कानेर पाता इति भाषा ॥
कर्णवंश, पु, (कर्णं कर्णाकृति कर्णवत सज्जो वा
वंशो यत्र ।) मञ्च । इति हारावली ॥
कर्णवर्ज्जित, पु, (कर्णेन श्रवणेन्द्रियेण वर्ज्जित हीन ।
अस्य दर्शनेन्द्रियेणैव श्रोत्रकार्य्यकारित्वात् तथा
त्वम ।) सर्प । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कर्णहीने त्रि ॥
कर्णवेध, पु, (कर्णयो कर्णस्य वा वेध वेधनम् ।)
कर्णयोश्छिद्रकरणम् । काणवुधान इति भाषा ।
तस्य विधिर्यथा । मदनरत्ने वशिष्ठश्रीधरौ ॥
"मासे षष्ठे सप्तमे वाष्टमे वा
वेध्यौ कर्णौ द्वादशे षोडशेऽह्नि ।
मध्येनाह्न पूर्व्वभागे न रात्रौ
नक्षत्र दे [illegible] च्छेयत्ना" ॥
अन्य जन्ममासो [illegible] । व्यातितिबन्धे [illegible] ।
माघे षष्ठ सप्तमे [illegible] वत्सरे ।
[illegible] विवृद्धये" ॥
मदनरत्न ।
'प्रथमे सप्तमे मासि अष्टमे दशमेऽथवा ।
[illegible] कर्णवेध शुभावहम्" ॥
नैमासो [illegible] ।
'फाल्गुने पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽपि [illegible]
कर्णवेध प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने" ॥
श्रीधर ।
'हरिहरकरचित्रासाधिपौष्णानुराधा
[illegible] वटाना चिद्दव ज्यैष्ठभे ।
शशिगुरुबुधशुक्राणा [illegible] मव्वरिष्ठा
दहितिथिषु शुद्धे [illegible] ॥
[illegible] ।
द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी ।
द्वा शी पञ्चमी [illegible] कर्णवेधने ॥
पावशी राजपुत्राणा [illegible] विप्रवश्ययो ।
शूद्रस्य चापरी सुची मध्यमा ठाकुलालिका' ॥
हेमाद्रौ देवा ।
"[illegible] विशेष्यमामा ।
[illegible] गुरुणा' ॥ [illegible] ।
'अङ्गुष्ठमानसुषिरौ कर्णौ । भवतः यदि ।
[illegible] दत्तश्च्छिद्रस भवेत्" ॥
इति [illegible] । कर्णषट्कदोषनिवारणार्थं
[illegible] । सोऽयं [illegible]
पोतापव्यक्रम कर्णवधस्या [illegible] न
[illegible] । यथा,—
'[illegible] तथा वाप्यपरं च च ।
कर्णषट्कं विना [illegible] तत्र च ॥
स्वाशङ्का तो [illegible] बुद्धिपर्याय स्मरे ।
कर्णवेधो हितस्तत्र तस्य ज्येष्ठविचारणा ॥
षट्कर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भानौ शुक्रासमेऽपि च ।
कर्णौ वेध्यौ न दोष स्यादन्यथा मरणं भवेत्' ॥
इति मलमासतत्त्वे मार्कण्डेयवचनम् ॥ अस्य काल
नियमो यथा,—राजमार्त्तण्डे ।
"न जन्ममासे न च चैत्रपौषे
न वक्रयुग्मे न हरौ प्रसुप्ते ।
रवौ च दुष्टे न च क्षयपक्षे
न जन्मभे कर्णविधि प्रशस्त" ॥
तथा दीपिकायाम् ।
"नो जन्मेन्दुभमासदुष्टरविजन्मास्तादि[illegible]
मुक्ते[illegible]लघुविष्णुयुग्मदृढभद्रावत्तरादित्यभे ।
सौम्येज्यायचितोपरूपगती पापैरनिधनारिगे
रोजोऽब्दे श्रुतिवेध इज्यसितभे लग्ने तु काले शुभे ॥
अत्रापि तिथ्यङ्गादिविशुद्धं वर्जयेत ॥
यथाह गर्ग ।
"कर्णवेधव्रते कुर्य्यादुदङ्मार्गस्थिते रवौ ।
दक्षिणाग्रस्थिते भानौ नैव कुर्य्यात् कथञ्चन" ॥
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
कर्णवेधनी, स्त्री, (विध्यतेऽनया । विध + करणे ल्युट् ।
तलो ऽयम् ।) कर्णवेधास्त्रम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥
कर्णवेष्ट [illegible] स्त्री, (कर्णौ वेष्टयति । वेष्ट + णवा ।)
कर्णभूषणम् । इति हेमचन्द्र ॥
कर्णवेष्टन [illegible] क्लो, (कर्णौ वेष्ट्यतेऽनेन । वेष्ट + करणे
ल्युट ।) कुण्डलम् । [illegible] । २ । ६ । ? ३ ॥
कर्णशष्कुली, स्त्री, (कर्णयो कर्णस्य वा शष्कुली ।)
कर्णगोलकम् । तत्पर्याय । [illegible] इति [illegible]
चन्द्र ॥
कर्णशूल, पु, (कर्णस्य शूल [illegible])
कर्णरोगविशेष । तस्यौषध यथा —
'हिङ्गुतुम्बुरुशुण्ठीना च साध्य तैलं [illegible] ।
कर्णशूले परम श्रेष्ठ [illegible] ॥ १ ॥
शुष्कमूलकशुण्ठीना [illegible] हिङ्गुनागरम् ।
शुक्तं चतुर्गुणं दत्त्वा तैलमत्रैव पाचयेत ॥
बाधिर्य्य कर्णशूलञ्च पूयस्रावञ्च कर्णयो ।
क्रिमयश्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥२॥
[illegible] हिङ्गुनागरम् ।
शतपुष्पी वचा कुष्ठ दारु [illegible] ॥
सौवर्च्चल यवक्षार सामुद्र सैन्धवं तथा ।
भूर्जग्रन्थि विड मुस्त मधु शुक्तं चतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरसश्चैव कदलीरसमेव च ।
तैलमभिविपक्वन्तु कर्णशूलापह परम ॥
बाधिर्य्य कर्णनादश्च पूयस्रावश्च दारुण ।
पूरणादस्य तैलस्य क्षमय [illegible] ॥
क्षिप्र विनाशमायान्ति शशाङ्कस्य [illegible] ॥
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठ मुखदन्तामयापहम् ॥ ३ ॥
प्रश्ने द गण्डमालाना क्वाथयेत द्रोणसम्मिताम् ।
चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थ विपाचयेत ॥
काञ्जिकस्याढक दत्त्वा पिष्ट्वान्येतानि दापयेत् ।
पुनर्नवा [illegible] च्यमा [illegible] ॥
[illegible] कर्ण[illegible] ।
[illegible] ॥
बाधिर्य्य सर्व्वरोगांश्च [illegible] ॥ ४ ॥
इति गारुडे १८ अध्याय ॥ (कर्णरोगशब्दे ऽस्य
विवरण ज्ञेयम् ॥)
कर्णसस्राव, पु (कर्णस्य कर्णयोर्वा सस्राव पूय
शोणितादे निःस्रावणम यत्र रोग ।) कर्ण
रोगविशेष । तस्य निदानसम्प्राप्तिरूपाणि ।
"शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो
जले प्रपाकादथवापि विद्रधे ।
स्रवेद्धि पय श्रवणाऽनिलार्द्दित
सकर्णसस्राव इति प्रकीर्त्तित" ॥
इति माधवकर ॥
कर्णस्फोटा, स्त्री, (कर्णस्य स्फोटेव स्फोटा विदारणा
यस्या ।) लताविशेष । कानफाटा इति भाषा ।
तत्पर्याय । श्रुतिस्फोटा २ त्रिपुटा ३ सुयात
गडुला ४ चित्रपर्णी ५ कोमलता ६ चन्द्रिका ७
काञ्चचन्द्रिका ८ । अस्या गुणा । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । हिमत्वम् । सर्व्वविषयक्ष्मभूतादिदोष
सर्व्वव्याधिनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
कर्णाट, पु, (कर्णेषु अटति प्रभूतयशस्विन एतद्
देशराजो गुणादिकीर्त्तनम सर्व्वेषां कर्णेषु

भ्रमतीति। कर्ण + अट + अच। शकन्ध्वादिवत् साधु।) स्वनामख्यातदेशविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ यथा तत्राटवर्णन राज्ञः क्ति।
"अर्थेश्चो यदि गद्यपद्यनिपुणा चेतःसङ्गतकुर्वते तेषां मूर्द्धिद्दानि वामचरणा कर्णाटराजप्रिया"॥
अस्य देश कृष्णाभिभागे दक्षिणस्या दिशि वर्त्तते॥)

कर्णाटी स्त्री, (कर्णाट + स्त्रियां ङीष्। पारिभाषिकोऽयं शब्दः।) रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥ सा तु मालवरागस्य पत्नी। इति सङ्गीतदामोदरः॥ स्पदीवत्। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्णानुज, पु, (कर्णस्यानुजः कर्णमनुजातावानित्यर्थः। अनु + जन + ड।) युधिष्ठिरराजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कर्णान्दु स्त्री, (कर्णस्य आन्दुरिव।) कर्णपाली। कर्णातडका इति भाषा। उत्तंसिका। इति हेमचन्द्रः। कानकडा इति ख्याता॥

कर्णान्दू स्त्री, कर्णान्दु। कर्णपाली। इति हारावली॥

कर्णाभरणक पु, (कर्णस्य आभरणमिव पुष्पैः कायति प्रकाशते। कै + क।) आरग्वधवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्णारा स्त्री (अर्द्यते विध्यतेऽनया। कर्ण + ऋ + करणे घञ् टाप् च। धातूनामनेकार्थत्वात् अथवा लोके वेधनार्थः।) कर्णारेणी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कर्णारि पु, (कर्णस्य अरिः शत्रुः।) अर्जुनः। इति पुराणम्॥ नदीसर्ज्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। आजन इति भाषा॥

कर्णास्फाल, पु, (कर्णयोरास्फालः आस्फालनम्।) भालभाला। हस्तिकर्णास्फालनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कर्णिका, स्त्री, (कर्ण + इकन् + टाप् च। यद्वा कर्ण + ण्वुल्। ततष्टाप् अत इत्वम्।) कर्णाभरणविशेषः। कानतडका इति भाषा। तत्पर्य्यायः। तालपत्रम् २। इत्यमरः। २। ६। १०३॥ ताडङ्कः ३ दन्तपत्रम् ४। इति भरतः॥ करिहस्ताङ्गुलिः। करिणः शुण्डाग्रवर्त्त्यङ्गुल्याकृतिः। पद्मबीजकोषी। इत्यमरः। ३। ३। १५॥ (यथा भागवते। ३। ८। १६।
'तस्या सहाम्भोरुहकर्णिकाया मवस्थितो लोकमपश्यमानः'॥)
मध्यमाङ्गुलिः। क्रमुकादिस्फुटाग्रम्। इति मेदिनी। वोटा इति भाषा॥ लेखनी। इति हारावली॥ अग्निमन्थवृक्षः। अजशृङ्गीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अप्सरोभेदः। यथा, महाभारते १। १२३। ६१।
"मेनका सहजन्या च कर्णिका पुञ्जिकस्थला"॥
सेवती। गोलाव्रपुष्प इति भाषा।
"शतपत्री तरुणुक्ता कर्णिका चारुकेशरा। महाकुमारी गन्धाढ्या लक्षपुष्पातिमञ्जुला"॥
अस्या गुणा यथा,—
"शतपत्री हिमा हृद्या ग्राहिणी शुक्रला लघुः।

दोषत्रयास्रजित्वर्ण्या तिक्ता कट्वी च पाचनी"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागः॥
योनिरोगविशेषः। यथा,
"अकाले वाहमानाया गर्भेण पिहितोऽनिलः। कर्णिकाञ्जनयेद्योनौ श्लेष्मरक्तेन मूर्च्छितः"॥
इति चरके चिकित्सास्थाने। ३० अध्याये॥)

कर्णिकाचल, पु, (कर्णिकायां स्थितः अचलः।) सुमेरुपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः॥ (अस्य विवरणं यथा भागवते। ५। १६। ७। "यस्य नाभ्यामवस्थितः सर्व्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य"॥)

कर्णिकार, पु, (कर्णिं भेदनं करोतीति। कर्णि + कृ + कर्म्मण्यण्। उदरमलभेदकत्वात् अस्य तथात्वम्।) वृक्षविशेषः। कर्णियार इति भाषा॥ (यथा, महाभारते। १। सम्भवे। १२७। २।
"कर्णिकारैर्यशोकैश्च किंशुकैरतिमुक्तकैः॥)
तत्पर्य्यायः। द्रुमोत्पलः २ परिव्याधः ३। इत्यमरः। २। ४। ६॥ वृक्षोत्पलः ४। इति रत्नमाला॥ (यथा, रामायणे ३। ७६। १०।
"तमाश्रितास्तीरेषु अक्षकेशैः कदम्बसर्ज्जार्ज्जुनकर्णिकारैः। तमालशोभा सुरमेश्वरैर्यतः महाबलं राज्यपतिरिव दृश्यते"॥
कर्णिकारस्य पुष्पम्। "अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः"। ४। ३। १३५। इति उत्पन्नस्य तद्धितस्य "पुष्पमूलेषु बहुलम्"। इति लुक्। तथा कुमारसम्भवे। ३। २८। "वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारम्"॥ कर्णिकारस्य कुसुममित्यर्थः॥)
आरग्वधविशेषः। छोट सोनालु इति भाषा। तत्पर्य्यायः। राजतरुः २ प्रग्रहः ३ कृतमालः ४ सुफलः ५ चक्रः ६ परिव्याधः ७ व्याधिरिपुः ८ पित्तबीजकः ६ लक्ष्मणपत्रः १०। अस्य गुणाः। सारकत्वम्। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफशूलोदरकृमिमेहत्रणनाशित्वम्। व्रणगुल्मनिवारणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्णिकी, [न] पु, (कर्णिका हस्तिशुण्डाग्राङ्गुली अस्त्यस्य इति।) हस्ती। इति जटाधरः॥

कर्णी, [न] पु, (कर्णौ पक्षौ स्त अस्य। पुरा किल पर्व्वतानां पक्षाः सन्ति इति पौराणिकी गाथा। 'तुन्दादिभ्य इलच्'। ५। २। ११७। इति चकारात् इनिः।) वर्षपर्व्वतसप्तकान्तर्गतपर्व्वतविशेषः। यथा।
"हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च। चैत्रः कर्णी च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्व्वताः"॥
इति हारावली॥ वाणविशेषः। यथा।
"करोति कर्णिनो यस्तु यस्य खड्गादिकं नरः। प्रयान्ति ते विशसने नरके भृशदारुणे"॥
इति विष्णुपुराणे २। ६। १६॥ कर्णिनो बाणविशेषाः। इति तट्टीका॥

कर्णीरथ, पु, (कर्णः साध्यः स्कन्धक्रिया उपचारात् कर्णः। कर्णोऽस्त्यस्ति इति। कर्णी चासौ रथश्चेति शब्दमात्रेण रथो न वस्तुतः। यद्वा सामीप्यात् कर्णशब्देन स्कन्धो लक्ष्यते। सोऽस्त्यस्य वाह-

कत्वेन इति। कर्णी चासौ रथश्च। अन्येषामपीति दीर्घः।) क्रीडार्थनिर्म्मितरथविशेषः। पुरुषस्कन्धनीयमानरथः। इति भागुरिः॥ स्त्रीवहनार्थं मनुष्यवाह्यरथविशेषः। इति मञ्जरी॥ चतुर्दोल इति ख्यात इति सिद्धचन्द्रः॥ इति नानसुन्दरी॥ स्त्रीगतवहनार्थमुपरिवेष्टितच्छादितमनुष्यवाह्ययानविशेषः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। प्रवहणम् २ डयनम् ३। इत्यमरः। २। ८। ५२॥ प्रवहणम् ४ डयनम् ५। इति तट्टीका॥

कर्णीसुत, पु, (कर्ण्याः सुतः।) मूलदेवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा हारावली ३२।
'कर्णीसुतो मूलदेवो मूलभद्रः कलाङ्कुरः"॥
तथा च कादम्बरीटीकायाम्।
"कर्णीसुत कारटक स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तक॥)

कर्णेजप, त्रि, (कर्णे जपति यः। जपादित्वात् स्तम्बकर्णयोरिति च हलदन्तादित्यलुक्।) अप्रकाशे नानुचितप्रबोधकः। कर्णेजिला परापवादं वदति यो जनः। ठक् इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। सूचकः २ पिशुनः ३ दुर्जनः ४ खलः ५। इत्यमरः। ३। १। ४७॥ कर्णेजपादिद्वयं परापवादवादिनि। पिशुनादिद्वयं परस्परभेदनशीले॥ कर्णेजपादिपञ्चकं सूचके इति केचित्॥ नयमिति केचित्। इति भरतः॥

कर्णेन्दु पु, (कर्णयोः कर्णे वा इन्दुरिव।) कर्णान्दु। अर्द्धचन्द्राकृतिकर्णभूषणम्। इति शब्दरत्नावली॥

कर्त्त, त क शैथिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरा-पर-सक-सेट्।) रेफस्याधस्तकार कर्त्तयति कर्त्तयति शिथिलीकरोति। इति दुर्गादासः॥

कर्त्त, पु (कर्त्त + भावे + घञ्।) भेदः। यथा।
"सद्युः निशम्य यत्तो यमकर्त्तनेति जह्नुः स्तम्भ इव निपातखनिच्छिन्नः"॥
इति श्रीभागवते। २। ७। ४८॥ "कर्त्तो भेदः तन्निगमात् तच्छेति साधनम् जह्नुः"। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (कर्त्तयति शिथिलीकरोति भिनत्ति वा। कर्त्त + अच। भेदके, त्रि॥)

कर्त्तन क्ली, (कृत + भावे + ल्युट्।) छेदनम्। नारीणां सूत्रनिर्म्मितिः। इति मेदिनी॥ काटना काटा। इति भाषा॥

कर्त्तरी, स्त्री, (कृन्ततीति। कृती छेदने + बाहुलकात् अरप्रत्ययः ततो ङीष्। यद्वा कृत + घञ्। कर्त्तं राति इति। "आतोऽनुपसर्गे कः"। ३। २। ३। कः। गौरादित्वात् ङीष्।) कृपाणी। इत्यमरः। २। १०। ३४॥ पक्षीकृतस्वर्णादिकर्त्तनास्त्रम्। काति इति ख्यातः॥ केशकर्त्तनिका। इति भरतः। काचि इति भाषा। काटारी इति ख्याता च॥ (योगविशेषः। यथा, ज्योतिषशास्त्रे।
"क्रूरमध्यगतश्चन्द्रो लग्नं वा क्रूरमध्यगम्। कर्त्तरी नाम योगोऽयं कन्या निधनकारकः"॥)

कर्त्तव्य, क्ली, (कृ + तव्य।) करणीयम्। कारणीयम्। कार्य्यम्। इति व्याकरणम्॥

कर्त्तव्य, त्रि, (कर्त्तुं योग्यः कर्त्तुं उचितं वा। यद्वा

अवश्य करणीय मा तत् कर्त्तव्यमिति स्मृतम्। कृ+योग्यार्थे तव्य।) ... । यथा हितोपदेशे॥

"हीनसेवा न कर्त्तव्या कर्त्तव्यो महदाश्रयः।
अजा सिंहप्रसादेन ... निर्भयम्"॥

कर्त्ता [र्त्तृ] त्रि, (करोति क्रियां निष्पादयतीति यः। करोति यः कर्म्मेति शेषः। कृ+कर्त्तरि तृच्।) कारकः। इति मेदिनी॥ षट्कारकान्तर्गतकारकविशेषः। वोपदेवेनास्य ... संज्ञा कृता। अत्र उक्तार्थे प्रथमा अनुक्तार्थे तृतीया विभक्तिर्भवति॥ तस्य लक्षणम्। 'क्रियानुकूलकृतिमत्त्वम्'। इति सारमञ्जरी॥ "य करोति स"। इति ...॥ "कृत्याश्रयः"। इति तार्किकाः॥ "चेतना ... पराव्यवधानेन वा चेतनत्वाविच्छिन्नश्चेतन ... कारकचक्रप्रयोक्ता वा"। इति प्रायश्चित्तविवेकः॥ "क्रियामुख्यप्रयोजको वा"। इति ... दीश्वरः॥ स तु पञ्चविधः। क्रियामुख्यः १ हेतुकर्त्ता २ प्रयोजकः ३ अनुमन्ता ४ ग्रहीता ५। तथा च।

"क्रियामुख्यो भवेत् कर्त्ता हेतुकर्त्ता प्रयोजकः।
अनुमन्ता ग्रहीता च कर्त्ता पञ्चविधः स्मृतः"।

इति गोयीचन्द्रटीकामङ्गोपालचक्रवर्त्ती॥ स च त्रिविधः। सात्त्विकः १ राजसः २ तामसः ३।

सात्त्विको यथा,—

"मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते"॥

राजसो यथा,—

"रागी कर्म्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः।
हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः"॥

तामसो यथा,—

"अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते"॥

इति श्रीभगवद्गीता। १८। २६ २८॥

कर्त्ता, [र्त्तृ] पु, (करोति सृजति चतुर्द्दशभुवनानि यः सर्व्वलोकस्रष्टेति यावत्। कृ+तृच्।) परमेष्ठी। ब्रह्मा। इति मेदिनी॥ क्रियानुकूलकृतिमान्। स च त्रिविधः। यथा,—

"त्रिधैव ज्ञायते कर्त्ता विशेषेण प्रतिक्रियाम्।
योग्यत्वप्रतिषिद्धत्वविशेषणपदान्वयैः"॥

अस्यार्थः। क्रियां प्रति प्रकारत्रयेण कर्त्ता विज्ञायते तस्य विवरणम्। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यत्र योग्यत्वेन त्रयविद्यस्त्रैवर्णिकः॥ १॥ अहरहर्दद्यात् दीक्षितो न ददातीत्यत्र प्रतिषिद्धत्वेन दीक्षितेतरपरः॥ २॥ स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र विशेषणपदान्वयेन स्वर्गकामः कर्त्ता ज्ञायते॥ ३॥ *॥

नित्ये निषेधे च यद्यत् साधनं तदभावस्तदभावसाधनं इत्यनुभवसिद्धा नित्याकरणनिषिद्धाचरणयोः प्रत्यवायसाधनत्वं शास्त्रावगतं अतस्तदभावो नित्याचरणनिषिद्धाकरणयोः प्रत्यवायाभावसाधनमिति प्रत्यवायपरिहारार्थी नियोज्योऽन्वेति तद्बोधकविशेषणपदाध्याहारादिति बोध्यं तत्रैव विधिवाक्यशाब्दधीः। यथा, काम्ये स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्य पारुष्यार्थविषयकं कार्य्यम्। नित्ये अहरहः सन्ध्यामुपासीत। अत्र प्रत्यवायपरिहारार्थिनः। तदुपासनं प्रत्यवायपरिहारार्थिनः काम्यम्। न च ... प्रत्यवायपरिहारार्थिना कार्य्यं ... काम्यत्वमिति वाच्यं तत्र फलश्रवणाभावाद्विषयत्वाभावात् काम्यत्वं नियतं नाम ... ति ...॥

(... । यथा, महाभारते। १२। १३। ६०।
"... कर्त्ता ... ॥"
विष्वक्सेनो यज्ञोऽपि कर्त्तृत्वात् आदिकर्त्ता विधाः॥
यथा महाभारते १३। १४६। ४०।
"कोऽवरः कोऽपरः कर्त्ता विश्वात्मा ..."॥)

कर्त्तरिका, स्त्री, (कृन्तति छिनत्तीति। कृत्+तृच्। स्वार्थे कन् टाप् च।) शस्त्रविशेषः। यथा —
"कारयन्ती निर्मितां कर्त्तरिकां ..."॥
इति तन्त्रसारे श्यामाध्याने॥

कर्त्तृत्व, क्ली, (कर्त्तुर्भावः। कर्त्तृ+भावे त्व।) कर्त्तृधर्म्मः। यथा श्रीभगवद्गीता। ५। १४॥
"न कर्त्तृत्वं न कर्म्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः"॥

कर्त्त, क शैथिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरा-पर-सक-सेट।) रेफस्य ऋकारः। ऋत्र यति कर्त्तापयति ... । इति दुर्गादासः॥

कर्त्री, स्त्री, (करोति या कर्म्माणीति शेषः। कृ+तृच् +ङीप् च।) कर्त्तरी। इति ...॥ कारिका। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

कर्द्द, कुत्सितशब्दे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-पर-अक-सेट।) उदरशब्दे। इति रमानाथः॥ एकोऽयम्। कर्द्दति काकः। रमानाथस्तु कोके कर्द्दतीति भट्टमल्लरभसादुक्तसम्बन्धिशब्द एव अस्य प्रयोग इति मन्वान कर्द्दति शिशुरिति यदुदाजहार तद्धेयम्। यत्तन्मते गर्द्दत्यङ्गमित्येव स्यात्। इति दुर्गादासः॥

कर्द्द, पु, (कर्द्द+अच्।) कर्द्दमः। इति शब्दरत्नावली॥ कादा इति भाषा॥

कर्द्दट, पु, (कर्द्द कर्द्दमं अटति व्याप्नोति प्राप्नोतीति। कर्द्द+अट+अच। शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधु।) करहाट। पद्म। पद्माकर। इति मेदिनी॥

कर्द्दन, क्ली,(कर्द्दते इति। कर्द्द+भावे ल्युट्।) उदरशब्दः। इति हेमचन्द्रः। पेटेर डाक इति भाषा॥

कर्द्दम क्ली, (कर्द्द+"कलिकर्द्दाभ्याम"। उणा। ४। ८४ इति अम।) मांसम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

कर्द्दम, पु, (कर्द्द कुत्सितशब्दे+"कलिकर्द्दाभ्याम"। उणा ४। ८४ इति अम।) कर्द्दः। कादा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। निषद्वरः २ जम्बालः ३ पङ्कः ४ शादः ५। इत्यमरः। १। १०। ९॥ (तथाहि याज्ञवल्क्यः। १। १९७।
"रथ्याकर्द्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः।
मारुतेनैव शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च"॥)
अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। रूक्षत्वम्। विषरोगभेदनाशशोधनाप्रित्वम्। व्रणशोधनरोपणत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
("कर्द्दमो दाहपित्तास्रशोथघ्नः शीतलः सरः"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे॥) स्वाय

म्भुवमनुतः प्रजापतिर्भेदः। ... तु ब्रह्मणश्छायायां जातः। तस्य भार्य्या स्वायम्भुवमनुकन्या देवहूतिः। पुत्त्रः कपिलो ... । इति श्रीभागवतम्। ३। १२। २॥ पापम्। इत्युणादिकोषः। ४। ८३॥ छाया। यथा
'नदेष कर्द्दमः शरच्छायायां ... ।
... कर्द्दमाढ्याल कदम्बेन ... ॥
इति ब्रह्मवर्त्ते ब्रह्मखण्डे २२ अध्यायः॥ (नागविशेषः। यथा महाभारते १। ३५। ८।
'कर्द्दमश्च महानागो नागश्च बहुमूलकः'॥)

कर्द्दमाटक पु (कर्द्दमो ... अट्यते व्याप्यते यत्र। कर्द्दम+अट+अधिकरणे ... ततः स्वार्थे कन्। ... दुर्गन्धमत्वात् पापनिवासस्थानमिव ... ।) विष्ठादिनिक्षेपस्थानम्। इति शब्दरत्नावली॥

कर्द्दमित, त्रि, कर्द्दमयुक्त। ... ॥

कर्पट, पु, (... कृप्यते ... । कृप्+अटन् ... पटस्य ... । ... अस्य पटः। शकन्ध्वादित्वात् साधु।) ... जीर्णवस्त्रखण्डम्। ... नेकड़ा। (यथा कथासरित्सागरे ४। ... ।
'चौरगात्रं तं कर्पटं ॥') तत्पर्य्यायः। नक्तः २। इत्यमरः। ३। ५। २१॥ ... ॥ पर्व्वतविशेषः। यथा कालिकापुराणे ८२ अध्यायः॥
'गिरिराजं च पर्व्वतस्मिन् ... प्रतिपादितम्।
... पर्व्वतस्या ... दक्षिणे॥
पूर्व्वस्यां कर्पटा नाम पर्व्वतो यमरूपधृक्।
तत्र धारणीना ... नीलाञ्जनसमप्रभा॥
अवित्थ ... नामपञ्चमु ... ।
पूजयेत्तत्र ... ॥
धत्ते तु प्राणिनां ... ।
... कृष्णाङ्गनाम॥
... पुत्राख्य ... ।
... तत्र ... ॥
वराभयकरं ... मन्त्रिषत्वा नम।
पूजयेत परया भक्त्या ... ॥
उपाख्यानस्यादिया ... विन्दिदम ... ।
यमवीजमिति ख्यातं यमस्य प्रीतिकारकम्॥
अनेन तु मन्त्रेण शमनं यस्तु पूजयेत्।
कपटारण्येऽपवर्गं नापमृत्यु समाप्नुयात्'॥

कर्पटधारी, [न्] त्रि (कर्पटं धरति धारयति वा। कर्पट+धृ+णिनि।) मलिनजीर्णवस्त्रखण्डधारी। भिक्षुकः। इति शब्दरत्नावली॥

कार्पटिक, त्रि, (कर्पटोऽस्त्यस्य। कर्पट+अस्त्यर्थे ठन्।) कर्पटधारी। इति शब्दरत्नावली॥

कर्पटी, [न्] त्रि, (कर्पटोऽस्त्यस्य। कर्पट+इनि।) भिक्षुकः। कर्पटधारी। इति शब्दरत्नावली॥

कर्पर, पु, (कृप्+बाहुलकात् अरन्। लत्वाभावश्च।) कपालः। इत्यमरः। २। ६। ६८॥ माथार खुलि इति भाषा। शस्त्रभेदः। कटाहः। इति मेदिनी॥ उडुम्बरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कर्पूरगन्धा, स्त्री, (कर्पूरस्य गन्धः ।) शर्करा । इति शब्दरत्नावली । खोलाकुचि इति भाषा ॥

कर्पूरनाल, पु, (कर्पूर इवानालि पत्याशोति । कर्पूर + अण् + अच् । कर्पूर अलाति नि चितित नाल + कम्मण्यण ।) कन्दराग । प वनवायापौनुहन । रक्तपर्टीवर्णा स्मानाय । आखरोट इति भाषा ॥

कर्पूरिकातुत्य, क्ली, (कर्पूरेव इति स्वार्थे कन् तत टाप् अत इत्व कर्पूरिकेव तुत्थम ।) तुत्थविशेष । कर्परी । इति हेमचन्द्र ॥

कर्परी, स्त्री (कृप् + बाहुलकादरट । तत्वाभावश्च । टित्वात् ङीप । केचित्तु कृपधातोररन प्रत्ययेन निष्पादितोऽयं तन्मते गौरादित्वात ङीष ।) क्वाथो द्भव तुत्थम । दारुहरिद्रार क्वाथेर तुतिया इति भाषा । तत्पर्याय । दार्विका २ रसाञ्जन । २ । ६ । १ १ ॥ तुत्थाञ्जनम । इति तट्टीकायां स्वामी ॥

कर्पास, पु क्ली, ("कृञ पास" । उणा ५ । ४५ इति कृधातो पास ।) कार्पास । रक्तपटीका । कापास इति भाषा ॥

कर्पासी, स्त्री (कर्पास इति जातिवात गौरा दित्वात वा ङीष ।) कार्पासी । इति भरत ॥ कापासगाछ इति भाषा ॥

कर्पूर ,पु क्ली (कृप् + 'खर्जरादित्वात' उणा ४ । ६ । इति ऊर ।) स्वनामख्यातसुगन्धिद्रव्यम । काफर इति पारस्य भाषा । कपूर इति हिन्दी भाषा । (यथा — राजेन्द्रकर्णपूरे ३३ ।

"कर्पूरैरिव पारदैरिव सुधास्यन्दैरिवापाविते जाते चन्द्र ! दिवापि देव ! ककुभा गर्भे भवत्की र्तिभि" ॥) तत्पर्याय । घनसार २ चन्द्रसज्ञ ३ सिताभ्र ४ हिमवालुका ५ । इत्यमर २ । ६ । १३ ॥ सिताभ ६ । इति तट्टीका ॥ घनसारक ७ सितकर ८ शीत ९ शशाङ्क १० शिला ११ शीतांशु १२ हिमवालुक १३ हिमकर १४ शीतप्रभ १५ शाम्भव १६ शुभ्रांशु १७ स्फटिक १८ कार्मिका १९ ताराभ्र २० चन्द्राद्रज २१ चन्द्र २२ लोकतुषार २३ गौर २४ कुमुद २५ इन्दु २६ हिमाङ्कय २७ चन्द्र भस्म २८ वेधक २९ रेणुसारक ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणा । शिशिरत्वम् । तिक्त त्वम् । कटुत्वम् । श्लेष्मरक्तपित्तदृष्यविदाह कण्ठस्यदोषोष्णगेगनाशित्वञ्च ॥

"कर्पूरो नूतनस्तिक्त स्निग्धश्चोष्णाखदाहद । चिरस्थो दाहशोषघ्न स धौत शुभ्रदायर ' ॥ इति राजनिर्घण्ट ॥

अपि च । पाके शीतलत्वम् । चक्षुर्हितकारित्वम । पक्वकर्पूरादपक्वस्याधिकगुणत्वञ्च । इति राज वल्लभ ॥ तद्भेदा यथा । पोतास १ भीमसेन २ सितकर ३ शङ्करावासश्च ४ पांशु ५ पिञ्ज ६ अब्दसार ७ हिमवालुक ८ जूतिका ९ तुषार १ हिम ११ शीतल १२ पत्रिकाख्य १३ । इति राजनिर्घण्ट ॥

(तन्नादौ कर्पूरस्य नाम गुणाश्च ।

"कर्पूर शीतलो वृष्यश्चक्षुष्यो लेखनो लघ । सुरभिर्मधुरस्तिक्त कफपित्तविषापह । दाहतृष्णास्यवैरस्यमेदो दौर्गन्ध्यनाशन ॥ कर्पूरोद्विविध प्रोक्त पक्वापक्वप्रभेदत । पक्वात कर्पूरत प्राहुरपक्व गुणवत्तरम ' ॥ अथ चीनाककर्पूर । चीनेकर्पूर इति भाषा । 'चीनाकसञ्ज्ञ कर्पूर कफक्षयकर स्मृत । कुष्ठकण्डूवमिहरस्तथा तिक्तरसश्च स " ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ म भागे ॥ 'सतिक्त सुरभि शीत कर्पूरो लघुलेखन । तृष्णायां मुखशोषे च वैरस्ये चापि पूजित " ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कर्पूरक, पु, (कर्पूर इव कायति प्रकाशते शोभते वा । कर्पूर + कै + क ।) कच्चुरक । कचूरक । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्पूरतिलक, पु (कर्पूर इव शुक्ल तिलक ललाट चिह्न यस्य । स्वनामख्यातो हस्ती । यथा हितो पदेशे १ । २४६ ।

"अस्ति ब्रह्मारण्ये कर्पूरतिलको नाम हस्ती" ॥) स्त्री, उमासखिभेद । जया । इति शब्दमाला ॥

कर्पूरतैल, क्ली, (कर्पूराज्जात तैल स्नेह । कर्पूरस्य तैलमिव स्नेहो वा ।) कर्पूरस्नेह । तत्पर्याय । हिमतैलम २ सुधांशुतैलम ३ शीतांशुतैलम ४ तुहिनांशुतैलम ५ सितांशुतैलम ६ । अस्य गुणा । कटुत्वम । उष्णत्वम । कफवातामयनाशित्वम । दन्तदाढ्यपित्तकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

कर्पूरनालिका, स्त्री, पक्वान्नविशेष । कर्पूरनालि इति नेवोयाला इति च ख्याता । यथा भावप्रकाशे । 'घृताद्ध्यया समितया कृत्वा लम्बपुटं ततः । लवङ्गोषणकर्पूरयुतया सितयान्वितम ॥ पचेदाज्येन सिद्धैषा ज्ञेया कर्पूरनालिका । सप्तावसदृशी ज्ञेया गुणे कर्पूरनालिका" ॥

कर्पूरमणि, पु, (कर्पूरवर्णो मणि ।) पाषाणभेद । "कर्पूरमणिनामाय युक्त्या वातादिदोषनुत ॥ इति राजनिर्घण्ट ॥

कर्फर, पु, (कीर्य्यते क्षिप्यते इति । कॄ + विच् । कर् । फल्यते इति फल प्रतिबिम्ब । फल + क । नस्य र । कीर्य्यमाण फल प्रतिबिम्ब यत्र । दर्पणे हि मुखादीनां प्रतिबिम्बपतनात् तथा बोध्यते ।) दर्पण । इति जटाधर ॥

कर्ब्ब गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर-सक सेट ।) रेफोपध । कर्ब्बति । इति दुर्गादास ॥

कर्ब्बुदार, पु, (कर्ब्बुरिव कर्ब्बु सन वा श्लेष्मान मल वा दारयतीति । कर्ब्बु + दृ + णिच + अच् ।) कोविदारवृक्ष । इति शब्दमाला ॥ श्वेतकाञ्चन । अस्य गुणौ । ग्राहित्वम । रक्त पित्तरोगे विशेषेण पथ्यत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ ("प्रशस्य कोविदारस्य कर्ब्बुदारस्य शाल्मले । पुष्प ग्राहि प्रशस्तञ्च रक्तपित्ते विशेषत " ॥ इति चरके सूत्रस्थाने । २७ अध्याये ॥) नीलझिण्टी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्ब्बुदारक, पु, (कर्ब्बुदारवत् कायति । कै + क । यद्वा कर्ब्बु सन कर्ब्बुरिव वा श्लेष्मान कफ दार यति । दृ + णिच + ण्वुल ।) श्लेष्मातकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

कर्ब्बुर, क्ली, (कर्ब्बति गर्व्वयत्यस्मात यस्मिन सति वा गर्व्वी भवति कर्व्वयनेन वा । कर्ब्ब दर्पे इति 'मद्गुरादयश्च" उणा १ । ४२ । इति उरच ।) स्वर्णम् । धुस्तूरवृक्ष । इत्यमर । २ । ६ । ६४ ॥ जलम । इति मेदिनी ॥

कर्ब्बुर, पु (कर्ब्बति हिनस्ति जीवम । कर्ब्ब हि सायां + "मद्गुरादयश्च" । उणा । १ । ४२ । इति उरच ।) राक्षस । ("कर्ब्बुर श्वेतरक्तयो" उणाम । १ । ४२ । कर्ब्बति नानावर्णता गच्छति । कर्ब्ब गतौ + उरच् । उणा १ । ४२ ।) नानावर्ण । तत्पर्याय । चित्रम २ किर्म्मीर ३ कल्माष ४ शबल ५ एत ६ ॥ (यथा कुमारे । ४ । २७ ।

"इति चैनमुवाच दु खिता
सुहृद पश्य वसन्त ! कि स्थितम ।
तदिद कणशो विकीर्य्यते
पवनैर्भस्म कपोतकर्ब्बुरम्" ॥)

तद्वति त्रि । इत्यमर । १ । ६ । १७ ॥ शटी । इत्यमरटीका ॥ पापम । इति मेदिनी ॥ नदी निष्पावधान्यम । इति राजनिर्घण्ट ॥

कर्ब्बुरफल, पु, (कर्ब्बुर चित्रवर्ण फल यस्य ।) वाकु सवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

कर्ब्बुरा स्त्री, (कर्ब्बुर + टाप ।) कृष्णवृन्तावृक्ष । इति मेदिनी ॥ पारुल इति भाषा ॥ वर्व्वरा । इति जटाधर ॥ वावइ तुलसी इति भाषा ॥ (जलौकोजातिविशेष ।

"वर्म्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षि कर्ब्बुरा" ॥ इति सुश्रुते । १३ अध्याये ॥)

कर्ब्बुरी, स्त्री (कर्ब्बुर + गौरादित्वात ङीष ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कर्ब्बूर, क्ली, (कर्ब्बति गर्व्व प्राप्नोति यस्मात कर्ब्ब दर्पे गतौ वा खर्ज्जूरादित्वात ऊर । उणा ४ । ९० । पृषोदरात् दीर्घो वा ।) स्वर्णम । इति मे दिनी ॥ हरितालम । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कर्ब्बूर, पु, (कर्ब्बति गर्व्वति हिनस्ति वा । कर्ब्ब + ऊर ।) शटी । इत्यमर । २ । ६ । ६४ ॥ रा क्षस । इत्यमरादिकोष ॥ द्राविडक । इति शब्द रत्नावली । काचहलुदि इति भाषा ॥

कर्ब्बूरक , पु, (कर्ब्बूर + स्वार्थे कन ।) हरिद्राभकन्द । काचहलुदि इति ख्यात । इति भरत ॥ काल हरिद्रा । इति सारसुन्दरी ॥ कर्पूरहरिद्रा । इति सारमञ्जरी ॥ काकवसन्त । इति भगीरथ ॥ काञ्चिवा हरिद्रेति ख्याता । इति टीकासर्व्वस्व ॥ हरिद्राभकचोरा इति ख्याता । इति मधमाधवी ॥ तत्पर्याय । द्राविडक २ काल्पक ३ वेधमु ख्यक ४ । इत्यमर । २ । ४ । १३५ ॥ काल्पक ५ इति टीका सर्व्वस्वम् ॥

कर्म्म, [न्] क्ली, (यत्क्रियते तत् । कृ + मनिन । कर्त्तु क्रियया यद्व्याप्यत तदा क्रियाव्याप्य कर्म्मेति

केचित । तत्तु मतभेदेन त्रिधा चतुर्द्धेति विभक्तमुच्यते ।) षट्कारकान्तर्गतकारकविशेषः । बोपदेवेनास्य ढ इति सञ्ज्ञा कृता । अत्र द्वितीया विभक्तिर्भवति । तस्मिन् उक्ते प्रथमा । तस्य लक्षणम् । "परसमवेतधात्वर्थजन्यफलशालित्वं कर्म्मत्वम्" । इति सारमञ्जरी ॥ 'यत्क्रियते तत्' । इति प्रसिद्धम् । करोतेर्निखिलक्रियावाचकत्वात् कर्त्तुर्व्यापारेण यत् साध्यते तदित्यर्थः । अतएव "क्रिया व्याप्यं कर्म्म" । इति क्रमदीश्वरः । तच्चतुर्व्विधम् निर्व्वर्त्त्यम् १ यथा घटं करोति पुत्त्रं प्रसूते ॥ विकार्य्यम् २ तच्च द्विविधम् । प्रकृतेरुच्छेदकं प्रकृतेर्गुणान्तराधायकञ्च । आद्यं यथा काष्ठं भस्म करोति । अन्त्यं यथा सुवर्णं कुण्डलं करोति । यथा चोक्तं भर्त्तृहरिणा ।

"यदसज्जायते पूर्व्वं जन्मना यत् प्रकाशते ।
तन्निर्व्वर्त्त्यं विकार्य्यञ्च कर्म्म द्वेधा व्यवस्थितम् ॥
प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं विकार्य्यं काष्ठभस्मवत् ।
अन्यद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्" ॥

प्राप्यम् ३ यथा ग्रामं गच्छति चन्द्रं पश्यतीत्यादि ॥ अनीप्सितञ्च ४ यथा पापं त्यजति इत्यादि । इति कारके २ मुग्धबोधसूत्रस्य टीकायां दुर्गादासः ॥ * ॥

सप्तपदार्थान्तर्गततृतीयपदार्थः । तत्तु पञ्चविधम् । यथा,—भाषापरिच्छेदे ६, ७ ।

"उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च ॥
भ्रमणं रेचनं स्यन्दोर्द्ध्वज्वलनमेव च ।
तिर्य्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते" ॥

कुसुमाञ्जलिमते यागहिंसादि ॥ तत् त्रिविधम् । सात्त्विकम् १ राजसम् २ तामसम् ३ ।

सात्त्विकं यथा,

"नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते" ॥

राजसं यथा,—

"यत्तु कामेप्सुना कर्म्म साहङ्कारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम्" ॥

तामसं यथा,—

"अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म्म यत्तत्तामसमुच्यते" ॥

इति श्रीभगवद्गीता । १८ । २३-२५ ॥

लग्नात् दशमस्थानम् । इति ज्योतिषम् ॥ क्रिया । इत्यमरः ॥ तच्च पञ्चविधम् । नित्यनैमित्तिककाम्यप्रायश्चित्तनिषिद्धभेदात् । तत्र आद्यानि चत्वारि धर्म्माणि । अन्त्यं अधर्म्मम् । तच्च जन्मभेदात् चतुर्व्विधम् सञ्चितं प्रारब्धं क्रियमाणं भावि च । इति वेदान्तमतम् ॥ * ॥

ब्राह्मणादीनां स्वाभाविककर्म्माणि यथा ।

"शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्ज्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म्म स्वभावजम् ॥
शौर्य्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षत्त्रकर्म्म स्वभावजम् ॥
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म्म स्वभावजम् ।
परिचर्य्यात्मकं कर्म्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्" ॥ ॥

स्वकर्म्माभिरतस्य फलं यथा ।

"स्वे स्वे कर्म्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्म्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्व्वमिदं ततम् ।
स्वकर्म्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥
श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म्म कुर्व्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥
सहजं कर्म्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्व्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥
असक्तबुद्धिः सर्व्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासेनाधिगच्छति" ॥

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । ४२-४९ ॥

कर्म्मकरः, त्रि, (कर्म्म करोति मूल्येन । डु कृञ् करणे + "कर्म्मणि भृतौ" । ३ । २ । २२ । इति टः ।) मूल्यग्रहीता कर्म्मकारकः । मजुर ठिकाचाकर इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । भृतकः २ भृतिभुक् ३ वैतनिकः ४ ॥ वेतनोपजीवी । तत्पर्य्यायः ॥ भरण्यभुक् २ । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥ कर्म्मण्यभुक् ३ । इति तट्टीका ॥ कर्म्मकर्त्तामात्रञ्च ॥ (यथा मिताक्षरायां नारदः । "शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्म्मकृत् । एते कर्म्मकरा ज्ञेयाः" ॥)

कर्म्मकरः, पुं, (कृञ् हिंसायाम् + मन् । कर्म्म हिंसां करोतीति । कृ + हेत्वादौ टः । यद्वा, जीवकृतकर्म्माधिकृत्य करोति सुखदुःखरोर्व्यवस्थां निष्पादयति नरकस्वर्गादिव्यवस्थां करोति वा । धर्म्माधर्म्मात्मकं कर्म्म समीक्ष्य सर्व्वान् शास्तीत्यर्थः । कर्म्मफलानुसारेण पापात्मना दण्डप्रदातृरूपच्छायामधिकारित्वात् अस्य तथात्वम् ।) यमः । इति मेदिनी ॥

कर्म्मकरी, स्त्री, (कर्म्म + कृ + टः । टित्त्वात् ङीप् ।) मूर्व्वा लता । बिम्बिका लता । इति मेदिनी ॥ दासी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा भागवते ३ । २३ । २७ ।
"वयं कर्म्मकरीस्तुभ्यं शाधि नः करवाम किम्" ॥)

कर्म्मकारः, पुं, (कर्म्म वेतनं गृहीत्वा लौहादिभिः खड्गकर्त्तरिकादिकं करोति निर्म्मातीति । कर्म्मन् + कृ + उपपदे "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) वर्णसङ्करविशेषः । लौहकार । कामार इति भाषा । स तु शूद्रायां विश्वकर्म्मणो जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ वृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्म्मकारः, त्रि, (कर्म्म करोति भृतिम्ऽते । कर्म्मन् + कृ + अण् ।) वेतनं विना भारवहनादिकर्म्मकारकः । वेगार इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कर्म्मक्रियः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥

कर्म्मकीलकः, पुं, (कर्म्मणा कीलक इव वस्त्रक्षालनरञ्जनादिना स्पृहस्थानां मानरक्षाकपाटकीलकस्वरूपः ।) रजकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कर्म्मजः, पुं, (कर्म्मणो जातः । विषयभोगवासनावशात् सर्व्वम् मलिनायमानो वृत्तिभिर्जात इत्यर्थः । जन + डः ।) कलियुगः । इति शब्दरत्नावली ॥ वटवृक्षः । इति जटाधरः ॥ क्रियाजन्ये त्रि । (यथा, मनुः । १२ । ११ ।
'तथा दहति वेदज्ञः कर्म्मजं दोषमात्मनः' ॥
कारणभेदेन रोगभेदो यथा ।
'बहुभिरपचारैश्च येन यान्ति सदा नराः ।
ते कर्म्मजा समुद्दिष्टा व्याधयो दारुणाः पुनः' ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने २ अध्यायः ॥)

कर्म्मजगुणः, पुं, (कर्म्मणो जायते यो गुणः क्रियाजन्यो जातो गुण इत्यर्थः ।) क्रियाजन्यगुणः । तद्यथा ।
"संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्म्मजाः" ॥
इति भाषापरिच्छेदः ॥ ९१ ॥

कर्म्मठः, त्रि, (कर्म्मणि घटते इति । "कर्म्मणि घटोऽठच्" । ५ । २ । ३५ । इति अठच् ।) कर्म्मकुशलः । यथा । भट्टिः । १ । ११ ।
"ज्ञातात्मनस्तस्य ततो गृहीत
स कर्म्मठ कर्म्मसुतानुबन्धम्" ॥
प्रारब्धेन प्रारब्धं कर्म्म समापयति यः । तत्पर्य्यायः । कर्म्मशूरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥

कर्म्मण्यः, त्रि, (कर्म्मणि साधुः तत्र साधुरिति यत् । यद्वा कर्म्मणा सम्पादि ।) कर्म्मयोग्यः । क्रियाक्षमः । निपुण इति भाषा । कर्म्मणा भाजनं । त्यर्थे यत् प्रत्ययः । इति सिद्धान्तसारव्याकरणम् ॥ (यथा ऋग्वेदे १ । ९१ । २० । 'सोमो वीरं कर्म्मण्यं ददाति" ॥)

कर्म्मण्यभुक्, त्रि, (कर्म्मण्यं वेतनं भुङ्क्ते । भुज + क्विप् ।) भरण्यभुक् । वेतनोपजीवी । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

कर्म्मण्या, स्त्री, (कर्म्मणा सम्पद्यते तत्र साधुरिति यत् । टाप् च ।) वेतनम् । मूल्यम् । इत्यमरः । २ । १ । ३८ ॥

कर्म्मन्दी [न्] पुं, (कर्म्मन्देन भिक्षुसूत्रकारकेण स्वनाम्ना ख्यातऋषिविशेषेण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते यः । कर्म्मन्द + णिनि ।) भिक्षुः । सन्न्यासी । इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ॥

कर्म्मफलं, क्ली, (कर्म्मणां जीवकृतशुभाशुभानां शास्त्रविहितस्य निषिद्धस्य वा सुखदुःखादिरूपं फलं परिणाम इत्यर्थः ।) कर्म्मविपाकः । (यथा, विष्णुपुराणे १ । १९ । ७१ ।
"समस्तकर्म्मभोक्ता च कर्म्मोपकरणानि च ।
त्वमेव विष्णो ! सर्व्वाणि सर्व्वकर्म्मफलञ्च यत्" ॥
तथा च मनुः । ११ । २३१ ।
"एवं सञ्चिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्म्मफलोदयम्" ॥)
कर्म्मरङ्गफलम् । इति मेदिनी ॥ कामराङ्गा इति भाषा ॥

कर्म्मभूः, स्त्री, (कर्म्मणां कृषिकार्य्यस्य कर्म्मणि वा उचिता उपयोगिनी वा या भूः ।) कृष्टभूमिः । तत्पर्य्यायः । कर्म्मान्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (आर्य्यावर्त्तदेशः । यथा, विष्णुपुराणम् ।
"तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महामुने ! ।
यतो हि कर्म्मभूरेषा अतोऽन्या भोगभूमयः" ॥)

कर्म्मभूमिः, स्त्री, (कर्म्मणां पुण्यात्मसम्पाद्ययज्ञादिरूपक्रियाणां भूमिः ।) आर्य्यावर्त्तदेशः । इति

हेमचन्द्र ॥ (भारतवर्ष यथा, विष्णुपुराणे २।३।१ २।
"उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्।
वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥
नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महामुने।।
कर्म्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गञ्च गच्छताम्'॥
तथा च रामायणे २।१ ६।२८। हेमा।
"कर्म्मभूमिमिमां प्राप्य कर्त्तव्यं कर्म्म यत् शुभम्"॥)
कर्म्ममूला, स्त्री (कर्म्म यज्ञादिक्रियाजन्यं सत्कर्म्म हेतुत्वात् मूलं यस्याः। कर्म्मणो मूलमिव मूलं यस्याः वा।) कुशतृणम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
कर्म्मयुगं, क्ली (कृणाति हिनस्ति अन्योऽन्यं यत्र युगे तत् कर्म्म। कृ हिंसायां+मनिन्प्रत्ययः। कर्म्म हिंसाप्रधानं युगं इति कर्म्मधारयः। कलौ हिंसा प्रधानत्वात् तथात्वम्।) कलियुगम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥
कर्म्मयोगः, पुं (कर्म्मसु योगः कौशलम्।) चित्तशुद्धिजनकवैदिककर्म्म। यथा। निष्कामकर्म्मणात्मज्ञानमित्युक्तं यथा।
"अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः।
कर्म्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नैव दृश्यते॥
सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात्"। इति मलमासतत्त्वम्॥ ॥ तदनुष्ठानस्यावश्यकत्वं यथा।

श्रीभगवानुवाच॥

'लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ।
ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्म्मयोगेन योगिनाम्॥
न कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्म्यं पुरुषोऽश्नुते।
न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति॥
न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्म्मकृत्।
कार्य्यते ह्यवशः कर्म्म सर्व्वः प्रकृतिजैर्गुणैः॥
कर्म्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते॥
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्ज्जुन।।
कर्म्मेन्द्रियैः कर्म्मयोगमसक्तः स विशिष्यते॥
नियतं कुरु कर्म्म त्वं कर्म्म ज्यायो ह्यकर्म्मणः।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्म्मणः॥
यज्ञार्थात् कर्म्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्म्मबन्धनः।
तदर्थं कर्म्म कौन्तेय। मुक्तसङ्गः समाचर॥
सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक्॥
देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ॥
इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः॥
यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्व्वकिल्विषैः।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्॥
अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्ज्जन्यादन्नसम्भवः।
यज्ञाद्भवति पर्ज्जन्यो यज्ञः कर्म्मसमुद्भवः॥
कर्म्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्।
तस्मात् सर्व्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्॥
एवं प्रवर्त्तितं चक्रं नानुवर्त्तयतीह यः।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ। स जीवति॥
यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्य्यं न विद्यते॥
नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन।
न चास्य सर्व्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः॥
तस्मादसक्तः सततं कार्य्यं कर्म्म समाचर।
असक्तो ह्याचरन् कर्म्म परमाप्नोति पूरुषः॥
कर्म्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः।
लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्त्तुमर्हसि॥
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः।
स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते॥
न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्म्मणि॥
यदि ह्यहं न वर्त्तेयं जातु कर्म्मण्यतन्द्रितः।
मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ। सर्व्वशः॥
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्य्यां कर्म्म चेदहम्।
सङ्करस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः॥
सक्ताः कर्म्मण्यविद्वांसो यथा कुर्व्वन्ति भारत।
कुर्य्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्॥
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म्मसङ्गिनाम्।
योजयेत् सर्व्वकर्म्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन्॥
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते॥
तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्म्मविभागयोः।
गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते॥
प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्म्मसु।
तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत्॥
मयि सर्व्वाणि कर्म्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा।
निराशीर्निर्म्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः॥
ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्म्मभिः॥
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम्।
सर्व्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः॥
सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति॥
इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ॥
श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वनुष्ठितात्।
स्वधर्म्मे निधनं श्रेयः परधर्म्मो भयावहः"॥
इति श्रीभगवद्गीतायां कर्म्मयोगो नाम ३ अध्यायः॥ ॥ अन्यत् भगवन्मन्दिरादिकरणं वह्निपुराणे यमानुशासननामाध्याये द्रष्टव्यम्॥
कर्म्मरङ्गः, पुं, क्ली, (कर्म्मणे हिंसाक्रियायै तत्फलभक्षणकारिणां रोगादिजननक्रियायै इत्यर्थः रज्यते पर्य्याप्यते। कृ हिंसायां इति धातोः मनिन्प्रत्ययेन निष्पन्नत्वात् ततः कर्म्मन्+रन्ज+घञ्।) फलवृक्षविशेषः। कामराङ्गा इति भाषा॥ (यथा, रामायणे। ३।१७।८। गो।
"सोमवृक्षान् कर्म्मरङ्गान् प्रियालांश्च क्वचित् क्वचित्"॥)
तत्पर्य्यायः। शिराल २ वृहद्दल ३ रुजाकर ४। इति शब्दचन्द्रिका॥ कर्म्मार ५ कर्म्मरक ६ पीतफल ७ कर्म्मर ८ मुद्गरक ९ मुद्गर १० धाराफल ११ कर्म्मारक १२। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। वातहारित्वम्। पित्तकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तीक्ष्णत्वम्। कटुपाकित्वम्। अम्लपित्तकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः। तत्पक्वफलगुणाः। मधुराम्लत्वम्। बलपुष्टिरुचिप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
("कर्म्मरङ्गं हिमं ग्राहि स्वाद्वम्लं कफवातहृत्"॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १म भागे॥)
कर्म्मरी, स्त्री, (कर्म्म भैषज्योपयोगक्रियां राति ददाति। रा+क। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) वंशरोचना। इति राजनिर्घण्टः। (वंशरोचना शब्देऽस्या विस्तृतिर्ज्ञातव्या॥)
कर्म्मवज्रः, पुं, (कर्म्म श्रौतस्मार्त्ताद्यनुष्ठानं तत्तच्छास्त्रादेरध्ययनमाचरणादिकं वा वज्रं वज्रतुल्यदृढं यस्य। द्विजेतरजातेः श्रौतादिकर्म्मश्रुतिगोचराज्ञेयत्वादिहेतुकत्वात् वज्रवत् कठिनं प्रतिभातीति भावः।) शूद्रः। इति महाभारतम्॥
कर्म्मवाटी, स्त्री, (कर्म्मणां शास्त्रोक्ततिथिनिमित्तीभूतक्रियाणां चन्द्रकलाक्रियाणां वा वाटीव। पुष्पवाटिका यथा पुष्पादेराधारस्तद्वदित्यर्थः। तिथीनां हि कर्म्मनिमित्ततया तथात्वम्।) तिथिः। इति हेमचन्द्रः॥
कर्म्मविपाकः, पुं, (कर्म्मणः अधर्म्ममूलकस्य अशुभफलजनकस्येति यावत् विपाकः परिणामः। इह रोगादिभोगजनकदुःखमयपरिणामः। अमुत्र नरकभोगादिजनकदुःखमयपरिणामश्च।) अशुभकर्म्मजन्यफलस्य विपाकः। रोगादिरूपजन्मान्तरीयाशुभकर्म्मफलभोग इति यावत्। तद्विवरणं यथा,—
"नरकात् प्रतिमुक्तस्तु पापयोनिषु जायते।
पतितात् प्रतिगृह्याथ खरयोनिं व्रजेद्बुधः॥
नरकात् प्रतिमुक्तस्तु कृमिर्भवति याजकः।
उपाध्यायव्यलीकन्तु कृत्वा श्वा भवति द्विजः॥
तज्जायां मनसा वाञ्छंस्तद्द्रव्यं वाप्यसंशयम्।
गर्द्दभो जायते जन्तुर्म्मित्रस्यैवापमानकृत्॥
मातापितरमाक्रम्य शारिका सम्प्रजायते।
पितरौ पीडयित्वा तु कच्छपत्वञ्च गच्छति॥
भर्त्तुः पिण्डमुपाश्नन्तो हितान्यानि निषेवयेत्।
सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वानरो मृतः॥
न्यासापहर्त्ता नरकात् विमुक्तो जायते कृमिः।
असूयकश्च नरकान्मुक्तो भवति राक्षसः॥
विश्वासहर्त्ता च नरो मीनयोनौ प्रजायते।
यवधान्यानि हृत्वा तु जायते मूषिको मृतः॥
परदाराभिमर्षात्तु वृको घोरोऽभिजायते।
भ्रातृभार्य्याप्रसङ्गत्वे कोकिलो जायते नरः॥
गुर्व्वादिभार्य्यागमनात् शूकरो जायते नरः।
यज्ञदानविवाहानां विघ्नकर्त्ता भवेत् कृमिः॥
देवतापितृविप्राणामदत्त्वा योऽन्नमश्नुते।
प्रमुक्तो नरकादापि वायसः स प्रजायते॥
ज्येष्ठभ्रात्रवमानाच्च क्रौञ्चयोनौ प्रजायते।
शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते॥
तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तःकीटको भवेत्।
कृतघ्नः कृमिकः कीटः पतङ्गो वृश्चिकस्तथा॥
अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः सञ्जायते खरः।
कृमिः स्त्रीवधकर्त्ता च बालहन्ता च जायते॥

भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः ।
हृत्वान्नञ्चैव मार्ज्जारस्तिलहृच्चैव मूषिकः ॥
घृतं हृत्वा च नकुलः काको मद्गुरमामिषम् ।
मधु हृत्वा नरो दंशः पूपं हृत्वा पिपीलकः ॥
अपो हृत्वा तु पापात्मा वायसः सम्प्रजायते ।
हृते कांस्ये च हारीतः कपोतो वा प्रजायते ॥
हृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते ।
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वह्निहर्त्ता वकस्तथा ॥
मयूरो वर्णकं हृत्वा शाकं पत्रञ्च जायते ।
जीवञ्जीवकतां याति रक्तवस्त्रापहन्नरः ॥
कुकुन्दरिः शुभान् गन्धान् वस्त्रं हृत्वा शशो भवेत् ।
षण्ढः फलापहरणात् काष्ठहृत् काष्ठकीटकः ॥
पुष्पापहृद्दरिद्रस्तु पङ्गुर्यानापहृन्नरः ।
शाकहर्त्ता च हारीतस्तोयहर्त्ता च चातकः ॥
गृहहृन्नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ।
तृणगुल्मलतावल्लीत्वक्सारतरुतां व्रजेत् ॥
एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादिहारिणाम् ।
विद्यापहारी मूकश्च गत्वा च नरकान् बहून् ॥
असमिद्धेऽग्नौ हुते च मन्दाग्निः सम्प्रजायते ।
परनिन्दा कृतघ्नत्वं परमर्म्मावघातनम् ॥
नैष्ठुर्य्यं निर्घृणत्वञ्च परदारोपसेवनम् ।
परस्वहरणाशौचं देवतानाञ्च कुत्सनम् ॥
निकृत्या वञ्चनं नॄणां कार्पण्यञ्च नृणां बधः ।
उपलक्षणादि जानीयात् मुक्तानां नरकादनु ॥
दयाभूतेषु सम्वादः परलोके प्रतिक्रिया ।

सत्यं हितार्थता चोक्तिर्वेदप्रामाण्यदर्शनम् ॥
गुरुदेवर्षिपूजा च साधुसङ्गमः ।
सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री इति जानीयात् विदुः ।
अष्टाङ्गयोगविज्ञानात् प्राणोत्थानं पतनम् ॥
इति गारुडे कर्म्मविपाके २२६ अध्यायः ॥

शातातपभृगुभरतोक्तपापरोगप्रायश्चित्तानां विवरणग्रन्थः । प्रायश्चित्तविहीनपापिनां नरकान्ते प्रतिजन्म तत्पापसूचितरोगयुक्तं शरीरं भवति । तथा दुष्कर्म्मजा रोगा जपदानाचारहोमदानादिभिः शमं यान्ति ॥ महापातकजा रोगा सप्त जन्मसु जायन्ते । तद्यथा—कुष्ठम् । राजयक्ष्मा । प्रमेहः । ग्रहणी । मूत्रकृच्छ्रम् । अश्मरी । कासः । अतीसारः । भगन्दरः । दुष्टव्रणः । गण्डमाला । पक्षाघातः । अक्षिनाशनम् । इत्यादयः । अत्र सम्पूर्णं प्रायश्चित्तम् ॥ * ॥ उपपातकोद्भवा रोगाः पञ्चजन्मसु जायन्ते । तद्यथा—जलोदरम् । यकृत् । प्लीहा । शूलम् । व्रणः । श्वासः । अजीर्णज्वरः । छर्द्दिः । भ्रमः । मोहः । गलग्रहः । रक्तार्बुदम् । विसर्पः । इत्यादयः । अत्र अर्द्धं प्रायश्चित्तम् ॥ * ॥

पापसमुद्भवा रोगा त्रिषु जन्मसु जायन्ते । तद्यथा—दण्डापतानकः । चित्रवपुः । कम्पः । विचर्च्चिका । वल्मीकः । पुण्डरीकः । इत्यादयः । अत्र पादांशः प्रायश्चित्तम् ॥ * ॥ अतिपापात् कर्णरोगाद्या रोगा भवन्ति अन्यबहुधा रोगसङ्कराश्च ॥ * ॥ अथ दानादिषु साधारणविधिः ।

गौरी शुक्लवर्णा सवत्सा पयस्विनी गौः । स्वर्णेन शृङ्गे रौप्येन खुरौ ताम्रेण पृष्ठम् । कांस्यदोहनम् । दशनिष्कमितस्वर्णपरिमितार्थं भूः । सुवर्णदाने शतनिष्कं स्वर्णं तदर्द्धार्द्धं वा । अश्वदाने उपस्करान्वित सुशीलाश्वः । महिषीदाने स्वर्णशृङ्गी महिषी । गजदाने सुवर्णपात्रसहितगजः । रत्नादौ लक्षोद्धारविधिपूर्व्वकं दानम् । ब्राह्मणभोजने सहस्रं द्विजेभ्यो मिष्टान्नदानम् । रुद्रजपे नवग्रहपूजापूर्व्वकं त्र्यम्बकमन्त्रजपान्ते तद्दशांशहोमः । गायत्रीजप तद्दशांशगुग्गुलहोम तद्दशांशतर्पणं तद्दशांशाभिषेचनं च ॥ धान्यदाने षष्टिमुद्गराशी धान्यम् । वस्त्रदाने ऊर्णे मिश्रितपट्टवस्त्रयुग्मम् ॥ * ॥

अथ प्रायश्चित्तग्रहणानुष्ठानादि । पापी चत्वारो वा ब्राह्मणानुपगम्य तेषामनुज्ञया प्रायश्चित्तमुपदिश्य विप्रान् सम्पूज्य निष्क्रयं पञ्च पञ्च धेनुशक्तितो दक्षिणां दत्त्वा तान् नत्वा नमस्कारं च दाण्डवत् प्रायश्चित्तं याचेत । तेषामनुज्ञया प्रायश्चित्तं यथाविधि कृत्वा पापशमनार्थं यान् तान् यथाविधि अर्चयित्वा तत्पापशुद्ध्यर्थं तस्य प्रतिग्रहं ब्राह्मणान् भोजयित्वा वचनं सह गोदानम् । इति शातातपोक्तकर्म्मविपाकं प्रथमाध्यायविवरणम् ॥ ॥ शातातपोक्तप्रायश्चित्तानि कुष्ठादिरोगाणां प्रायश्चित्तं पञ्चदशांशेन महापातकादिपातकस्य गुरुत्वात् चतुर्दशाङ्गं कुष्ठरोगस्य प्रायश्चित्तं दिग्दर्शनम् । इति समाप्ता ॥ * ॥

अथ शातातपोक्तहिंसास्तेयाऽगम्यागमनाऽगतिप्रायश्चित्तानि क्रमेण लिख्यन्ते ॥

पापी	रोगी	प्रायश्चित्तम्
१ अजाघाती	१ अधिकाङ्ग	१ विचित्रवस्त्रयुतां अजां दद्यात् ॥
२ अश्वहन्ता	२ वक्रतुण्ड	२ शतपलानि चन्दनानि दद्यात् ॥
३ उरभ्रघाती	३ पाण्डुरोगी	३ ब्राह्मणाय पापपरिमितकस्तूरिकां दद्यात् ॥
४ उष्ट्रहन्ता	४ विकृतस्वर	४ कर्पूरकं पलं दद्यात् ॥
५ काकघाती	५ कर्णहीन	५ दक्षिणां गां दद्यात् ॥
६ काकहन्ता	६ रूक्ष	६ शुक्लवर्णवृषभं दद्यात् ॥
७ खरहन्ता	७ खररोमा	७ कृष्णगुल्मिवत् प्रायश्चित्तं कुर्य्यात् ॥
८ गजघाती	८ सर्व्वकार्य्येष्वसिद्धार्थ	८ प्रासादं कारयित्वा गणेशप्रतिमां स्थापयेत् अथवा कुल्यशाकं पयश्च गण शान्तिपूर्व्वकं लक्षसंख्यकगणेशमन्त्रं जपेत् ॥
९ गोबद्धा	९ कुष्ठी निर्व्वंशश्च	९ शतप्राजापत्यव्रतमाचरित्वा ब्राह्मणाय भूमिं दक्षिणां दत्त्वा भोजनं प्रदद्यात् ॥
१० गोवधी	१० कुष्ठी	१० पञ्चपल्लवस्यक्तपञ्चवर्णसमन्वितरक्तचन्दनलिप्ताङ्गरक्तपुष्पाम्बरान्वितैकरक्तकुम्भं दक्षिणस्यां दिशि संस्थाप्य तत्र तिलचूर्णपूरितताम्रपात्रं विन्यस्य तदुपरि निष्कमितसुवर्णनिर्म्मितयमदेवं पुरुषसूक्तमन्त्रेण सम्पूज्य पापं मे शाम्यतामिति प्रार्थयेत् । तत्र सामविद् ब्राह्मणस्तत्र कलसे साममारायणं कुर्य्यात् । ततो दशांशं सघृतं दत्त्वा मात्रमाल्याभिषेचनं कुर्य्यात् । ततो "यमोऽपि महिषारूढो दण्डपाणिर्भयानकः । दक्षिणाशापतिर्देवो मम पापं व्यपोहतु" ॥ इति मन्त्रेण यजमानो यमं विसृज्य तं आचार्याय निवेद्य मङ्गलमाचरेत् ॥
११ तरक्षुहन्ता ..	११ केकरेक्षण ..	११ गुडमयीं धेनुं दद्यात् ॥

पापी	रोगी—	प्रायश्चित्त
१२ पितृहा	१२ चैतान्धी	१२ त्रिंशत प्राजापत्यानि कृत्वा पलपरिमितं सुवर्णेनाव कारयित्वा ताम्रपात्रे रूप्यमय पत्र स्थापयित्वा निष्कपरिमितसुवर्णनिर्म्मित विष्णुं पट्टवस्त्रेण सवेष्ट्य विधानेन पूजयेत। तत् सर्व्वं ब्राह्मणाय दत्त्वा आत्मनं विसर्जयेत। अन्येभ्योऽपि विप्रेभ्यो भूयसी दक्षिणां दद्यात ॥
१३ बालघाती	१३ मृतवत्स	१३ ब्राह्मणद्वारा यथाविधि हरिवंशश्रवणञ्च कुर्यात। महारुद्रजपान कारयेत। तद्दशांशेन हवनं कुर्य्यात। ततः कन्यासहितनिष्कपरिमितैकादशस्वर्णानि द्विजानुद्दिश्य एकादशपात्राणि च दद्यात। अथ ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात। तत आचार्य्यो वरुणदैवतमन्त्रैर्दम्पती स्नापयेत। यजमान आचार्य्याय वस्त्रालङ्करणानि दद्यात ॥
१४ ब्रह्महा	१४ पाण्डुकुष्ठी	१४ यजमानश्चतुर्दिक्षु पञ्चपल्लवपञ्चवर्णसंयुक्तचतुष्कलसान संस्थाप्य तन्मध्ये कुम्भोपरि रौप्यमष्टदलपद्मं विन्यस्य तदुपरि पलार्द्धपरिमितसुवर्णनिर्म्मितदशाङ्ग चतुर्मुखदेवं संन्यस्य पञ्चोपचारेण त्रिकालं पुरुषसूक्तेन पूजयेत। ततः पूर्व्वादिकुम्भेषु ब्रह्मचारिणो ब्राह्मणा ऋग्वेदप्रभृतीन् सर्व्ववेदान् क्रमेण पठेयुः। ततो मध्यमे तिलाज्यघृतहेमभिर्ग्रहशान्ति पुरःसरं दशांशेन होमं कुर्य्यात। ततो ब्राह्मणो द्वादशाहेनेदं कर्म्म समाप्य तत्र पीठे यथाविधि यजमानमभिषिञ्चेत। ततो यजमानो ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति गोभूहेमतिलादिकानि दत्त्वा कुम्भादीन् आचार्य्याय निवेदयेत ॥
१५ भ्रातृहा	१५ मूक	१५ चान्द्रायणव्रतं चरित्वा "स्वस्ति जगन्नाथ एकब्रह्माण्डदेवते। दुष्कर्म्मकरणात पापात पाहि मां परमेश्वरि" ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य्य पलपरिमितसुवर्णसहितपुस्तकं ब्राह्मणाय दत्त्वा तं ब्राह्मणं विसर्ज्जयेत ॥
१६ महिषीघाती	१६ कृष्णगल्मी	१६ निष्कत्रयपरिमितस्वर्णमयीं प्रकृतिं दद्यात ॥
१७ मातृहा	१७ अन्ध	१७ पितृहवत प्रायश्चित्तं कुर्य्यात ॥
१८ मार्जारहा	१८ पीतपाणि	१८ निष्कमितस्वर्णनिर्म्मितं मार्जारं दद्यात ॥
१९ राजहा	१९ क्षयरोगी	१९ गोभूहिरण्यतिलान्नजलवस्त्राणि घृतधेनुं तिलधेनुञ्च दद्यात ॥
२० वकघाती	२० दौघनस	२० शुक्लां गां दद्यात ॥
२१ वैश्यहन्ता	२१ रक्ताबुदी	२१ चत्वारि प्राजापत्यव्रतानि चरित्वा सप्तधान्यानि उत्सृजेत ॥
२२ शुकशारिकाघाती	२२ स्खलितवाक	२२ ब्राह्मणाय सदक्षिणं सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात ॥
२३ शूकरहन्ता	२३ दन्तुर	२३ सदक्षिणं घृतकुम्भं दद्यात ॥
२४ शूद्रहन्ता	२४ दण्डापतानक	२४ एकं प्राजापत्यव्रतं चरित्वा सदक्षिणैकधेनुं दद्यात ॥
२५ शृगालहा	२५ विपादिक	२५ खञ्जवत प्रायश्चित्तं कुर्य्यात ॥
२६ स्त्रीहन्ता	२६ अतिसारी	२६ अश्वत्थवृक्षान रोपयेत शर्कराधेनुं दद्यात शतं ब्राह्मणांश्च भोजयेत ॥
२७ हरिणघाती	२७ खञ्ज	२७ पलपरिमितसुवर्णाश्वं दद्यात॥ ॥ "हिंसाया निष्कृतिरियं ब्राह्मणैः समुदाहृता। तदर्द्धार्द्धप्रमाणेन स्त्रीणां वृद्धातुरादिष्वनुक्रमात" ॥ इति शातातपोक्तकर्म्मविपाकद्वितीयाध्याये हिंसाप्रायश्चित्तविवरणम् ॥ २ ॥
१ अभक्ष्यभोक्ता	१ क्रिमिकोदर	१ भीष्मपञ्चकोपवासं कुर्य्यात ॥
२ अस्पृश्यस्पृष्टान्नभोक्ता	२ क्रिमिलोदर	२ त्रिरात्रमुपवसेत ॥
३ गर्भपातकर्त्ता	३ यकृत्प्लीहजलोदररोगी	३ पलत्रयपरिमितसुवर्णरूप्यताम्रान्वितजलधेनुदानं कुर्य्यात ॥
४ देवाभिद	४ रक्तातिसारी	४ उद्यानं वटवृक्षारोपणञ्च कुर्य्यात ॥
५ दुष्टवाग्मी	५ खञ्जित	५ दुग्धसमन्वितघटद्वयं पलद्वयपरिमितरूप्यञ्च द्विजातये दद्यात ॥
६ द्रव्ये सति कदन्नद	६ मन्दोदराग्नि	६ प्राजापत्यत्रयं कृत्वा शतं द्विजान् भोजयेत ॥
७ धूर्त	७ अपस्मारी	७ ब्रह्मकूर्च्चमयीं धेनुं दत्त्वा सदक्षिणां गां दद्यात ॥
८ परनिन्दावान्	८ खल्लीट	८ काञ्चनसहितां धेनुं दद्यात ॥
९ परान्नविघ्नकर्त्ता	९ अजीर्णी	९ यथाविधि लक्षहोमं कुर्य्यात ॥
१० परोपतापी	१० शूली	१० अन्नदानं रुद्रजपञ्च प्रकुर्व्वीत ॥
११ परोपहासकृत्	११ काण	११ सकाञ्चनां गां दद्यात ॥
१२ पिशुन	१२ श्वासकासी	१२ सहस्रपलसम्मितं घृतं दद्यात् ॥

कर्म्मविपाक

पापी	रोगी	प्रायश्चित्तम
१३ प्रतिमाभङ्गकारी	१३ अप्रतिष्ठ	१३ वत्सरत्रयपर्य्यन्तं प्रतिदिनं अश्वत्थसेचनानन्तरं गृह्योक्तविधिना सभां गम्यामुद्दाहयेत् सुपतिं विघ्नराजञ्च संस्थापयेत ॥
१४ मद्यप	१४ रक्तपित्ती	१४ सर्पिषो घट सहिरण्य मधुनोऽद्धघटञ्च दद्यात ॥
१५ मांसहा	१५ पाण्डुरोगी	१५ अन्न दद्यात ॥
१६ रजस्वलादृष्टान्नभोक्ता	१६ कृमिकोदर	१६ त्रिरात्र गोमूत्रयावक भुञ्जीत ॥
१७ विषद	१७ छर्दिरोगी	१७ दुग्धं पयस्विनीगां दद्यात ॥
१८ सभायां पक्षपाती	१८ पक्षघातवान	१८ सत्यवत्तिने निष्कत्रयपरिमितं हेम दद्यात ॥
१९ सुराप	१९ श्यावदन्त	१९ प्राजापत्यव्रतञ्चरित्वा सप्ततुलापरिमितशर्करां दत्त्वा महारुद्र जपं तद्दशांश तिलैर्हुत्वा वरुणदैवतमन्त्रैरभिषेकं कुर्य्यात ॥
२० सुरालये जले वा मूत्रोत्सर्गकारी	२० गदरोगी	२० मासं व्याप्य सुरार्चनं गोदानदानं प्राजापत्यमेकञ्च कुर्य्यात ॥ ॥ इति शातातपोक्तकर्म्मविपाकतृतीयाध्यायप्रकीर्णप्रायश्चित्तविवरणम ॥ ३ ॥
१ अगम्याभिगामी	१ अवमरुत्ती	१ कार्पासभारकांस्यदोहसंयुक्तसवत्सकपिलां षष्टिमितहेमधेनुं 'सुरभी वैष्णवी माता मम पापं व्यपोहतु" इमं मन्त्रमुच्चार्य्य दद्यात ॥
२ अश्वयोनिगामी	२ गुदस्तम्भी	२ मासं व्याप्य प्रतिदिनं सहस्रसङ्ख्यकं गायत्रीजपं स्नानं कुर्य्यात। स्त्रीणामपि तत्तत्कर्म्मसमानं तत्तत्प्रायश्चित्तम् ॥
३ आमान्नहारी	३ हीनदीप्ति	३ निष्कद्वयसुवर्णनिर्म्मिताश्विनीकुमारौ दद्यात ॥
४ इक्षुविकारहारी	४ उदरगर्भवान	४ गडवन्तु प्रदद्यात ॥
५ ऊर्णाहारी	५ लोमश	५ काञ्चनान्वितनिष्कामितसुवर्णनिर्म्मितवह्निमूर्तिं अर्चयित्वा ब्राह्मणाय दद्यात ॥
६ औषधापहर्त्ता	६ सूर्य्यावर्त्तरोगी	६ मासं व्याप्य सूर्य्याय काञ्चनञ्च दद्यात ॥
७ कन्दमूलहारी	७ कृशपाणि	७ यथाशक्ति देवगृह उद्यानञ्च कुर्य्यात ॥
८ कांस्यहारी	८ पुण्डरीकमण्डित	८ ब्राह्मणमलङ्कृत्य तस्मै शतपलं कांस्यं दद्यात ॥
९ गुरुजायाभिगामी	९ मूत्रकृच्छ्री	९ नीलमाल्यादिभूषितनीलवस्त्राच्छन्नघटं पश्चिमस्यां दिशि संस्थाप्य तदुपरि ताम्रपात्रे षोडशनिष्कसुवर्णनिर्म्मितवरुणं पुरुषसूक्तेन यजेत। सामवेदी ब्राह्मणस्तत्र सामवेदमाचरेत विंशतिनिष्कमितसुवर्णपुत्तलिकां निष्पापोऽहमित्युच्चार्य्य ब्राह्मणाय दद्यात। 'यादसां पतिर्यो देवो विश्वेषामधिपो वरः। ससागरकरधारी वरुणः पावनोऽस्तु मे"॥ इति मन्त्रेण आचार्य्याय सुवर्णवरुणं दद्यात ॥
१० चाण्डालीगामी	१० स्त्रीमुष्क	१० मातृगामिवत प्रायश्चित्तं कुर्य्यात ॥
११ तपस्विनीप्रसङ्गी	११ प्रमेहगन्धी	११ मासं व्याप्य रुद्रं जपेत यथाशक्ति काञ्चनञ्च दद्यात ॥
१२ तपस्विनीसङ्गमी	१२ अश्मरीगदी	१२ मधुधेनुं हिरण्यसहितशतद्रोणपरिमितांस्तिलांश्च दद्यात ॥
१३ ताम्बूलहारी	१३ श्वेतौष्ठ	१३ सदक्षिणोत्तमविद्रुमद्वयं दद्यात ॥
१४ ताम्रचोर	१४ औडुम्बरी	१४ प्राजापत्यव्रतं शतपलपरिमितताम्रदानञ्च कुर्य्यात ॥
१५ तैलचोर	१५ कण्ड्वादिपीडित	१५ उपोष्य विप्राय तैलघटद्वयं दद्यात ॥
१६ त्रपुहारी	१६ नेत्ररोगवान	१६ उपोष्य विधिवद्घृतधेनुं दद्यात ॥
१७ दधिचोर	१७ मदवान	१७ विप्राय दधिधेनुं दद्यात ॥
१८ दारुहारी	१८ खिन्नपाणि	१८ विदुषे पलद्वयपरिमितकुङ्कुमं दद्यात ॥
१९ दीक्षितस्त्रीप्रसङ्गी	१९ दुष्टरक्तदृक्रोगी	१९ प्राजापत्यद्वयं कुर्य्यात ॥
२० दुग्धहारी	२० बहुमूत्रक	२० ब्राह्मणाय यथाविधि दुग्धधेनुं दद्यात ॥
२१ देवहारी	२१ विविधज्वरी	२१ तत्र ज्वरे कोटिरुद्रं जपेत् महाज्वरे महारुद्रं रौद्रज्वरे अतिरुद्रं वैष्णवज्वरे महारुद्रातिरुद्रौ च जपेत ॥
२२ नानाविधद्रव्यचोर	२२ ग्रहणीयुक्त	२२ शक्त्यनुसारेणान्नोदकवस्त्राणि हेम च दद्यात ॥
२३ पक्वान्नहारी	२३ जिह्वारोगी	२३ लक्षसङ्ख्यकगायत्रीं जपेत तिलकरणकं तद्दशांशहोमञ्च कुर्य्यात ॥
२४ पट्टसूत्रहर्त्ता	२४ विलोमा	२४ धेनुं दद्यात ॥
२५ पशुयोनिगामी	२५ मूत्राघाती	२५ तिलपात्रद्वयं दद्यात ॥
२६ पितृव्यपत्नीगन्ता	२६ दक्षिणाङ्गव्रणी	२६ शक्तितः अजां दद्यात ॥
२७ पुत्रजायाभिगामी	२७ कृष्णकुष्ठी	२७ स्वसुतागमनप्रायश्चित्तस्यार्द्धं घृताक्ततिलकरणकं दशांशहोमञ्च कुर्य्यात ॥

पापी	रोगी	प्रायश्चित्तम्
२८ फलहारी	२८ व्रणिताङ्गुलि	२८ द्विजातये अयुतसङ्ख्यकनानाफल दद्यात ॥
२९ भ्रातृजायाभिगामी	२९ गुल्मकुष्ठी	२९ स्वसुतागमनप्रायश्चित्तञ्चाद्य घृताक्ततिलकरणकदशाशहोमञ्च कुर्य्यात ॥
३० मधुचौर	३० नेत्ररोगवान	३० उपवासं कृत्वा मधुधेनुं दद्यात ॥
३१ मातुलानीगन्ता	३१ पृष्ठकुब्ज	३१ कृष्णाजिन प्रदद्यात ॥
३२ मातृगामी	३२ लिङ्गहीन	३२ उत्तरतः कृष्णमाल्यादिभूषितकृष्णवस्त्रसमाच्छन्नकुम्भं विन्यस्य तदुपरि कांस्यपात्रे निष्कषट्कमितसुवर्णनिर्म्मितनरवाहनकुबेरं पुरुषसूक्तेन यजेत। अथर्व्ववेदविद्ब्राह्मणश्च अथर्व्वणकर्म्म कुर्य्यात। ब्राह्मणाय विंशतिनिष्कपरिमितसुवर्णनिर्म्मितपुत्तिका निष्पापोऽहमिति ब्रुवन दद्यात। "निधीनामधिपो देव शङ्करस्य प्रिय सखा। सौम्याशाधिपति श्रीमान मम पापं व्यपोहतु"॥ इति मन्त्रेण त कुबेरं आचार्य्याय दद्यात ॥
३३ मातृष्वसृगन्ता	३३ नानाङ्गे व्रणवान	३३ गोसहस्रदान अगम्यागमनप्रायश्चित्तञ्च कुर्य्यात ॥
३४ मृतभार्य्याभिगामी	३४ मृतभार्य्य	३४ एकब्राह्मणं विवाहयेत ॥
३५ रत्नवस्त्रप्रवालहारी	३५ रक्तवातवान	३५ मणिरागसमन्विता सवत्सा महिषी दद्यात ॥
३६ लौहहारी	३६ कर्व्वराङ्ग	३६ एकदिनमुपोष्य शतपललौहं दद्यात ॥
३७ वस्त्रहारी	३७ कुष्ठी	३७ निष्कमितहैमनिर्म्मितप्रजापतिं वस्त्रयुग्मञ्च दद्यात ॥
३८ विद्यापुस्तकहारी	३८ मूक	३८ ब्राह्मणाय सन्दक्षिणं न्यायेतिहास दद्यात ॥
३९ विप्ररत्नापहारी	३९ अनपत्य	३९ महारुद्रजपादिकं कुर्य्यात तद्दशांशपलाशसमिद्भिर्यथाविधि जुहुयात मृतवत्सोक्तसर्व्वकर्म्म च कुर्य्यात ॥
४० विप्रहेमहृत	४० कुनखी	४० चान्द्रायणत्रयानन्तरं सुवर्णशतं दद्यात ॥
४१ शाकहारी	४१ नीललोचन	४१ ब्राह्मणाय महानीलमणिद्वयं दद्यात ॥
४२ शुक्तिहारी	४२ पाण्डमूत्रज	४२ उपवासानन्तरं पञ्चशतशुक्तिं दद्यात ॥
४३ सौगन्धिकहारी	४३ दुर्गन्धाङ्ग	४३ अयुतसङ्ख्यकपद्महोमं कुर्य्यात ॥
४४ स्वगोत्रस्त्रीप्रसङ्गी	४४ भगन्दररोगी	४४ महिषीं दद्यात ॥
४५ स्वजातिस्त्रीगामी	४५ हृदयव्रणी	४५ प्राजापत्यद्वयं कुर्य्यात ॥
४६ स्वसुतागामी	४६ रक्तकुष्ठी	४६ पूर्व्वतः पीतमाल्यादिभूषितपीतवस्त्रसमाच्छन्नकलसं संस्थाप्य तस्योपरि स्वर्णपात्रे निष्कषट्कमितसुवर्णनिर्म्मितवासवं पुरुषसूक्तेन यजेत। तत्र ऋग्यजुःसामानि समाचरेत ब्राह्मणं सम्पूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन तस्मै शतसुवर्णनिर्म्मितपुत्तिकां दद्यात। "देवानामधिपो देवो वज्री विष्णुनिकेतनः। शतयज्ञः सहस्राक्षः पापं मम निकृन्ततु"॥ इति मन्त्रं पठेत ॥ ५ ॥ इति शातातपीयकर्म्मविपाके चतुर्थाध्यायोक्तस्तेयप्रायश्चित्तस्य तथा पञ्चमाध्यायोक्तागम्यागमनप्रायश्चित्तस्य च विवरणम् ॥ ५ ॥

पापयुक्त —	मरणविशेषविशिष्ट —	श्रौद्धदैहिकपूर्व्वकालीनतत्पुत्रादिकर्त्तव्यप्रायश्चित्तम्।
१ अनध्यायेऽध्ययनकर्त्ता	१ विद्युदाहत	१ विद्यादानं कुर्य्यात ॥
२ अस्पृश्यी	२ अस्पृश्यसङ्गी मृत	२ वेदपारायणं कुर्य्यात ॥
३ कारवृत्ति	३ वृकहृत व्याघ्रहृत	३ यथाशक्ति कांचनं दद्यात ॥
४ कुमतिप्रद	४ विषहृत	४ क्षेत्रसयुता मेदिनीं दद्यात ॥
५ कुमारीगन्ता	५ व्याघ्रादिहृत	५ परकन्यां विवाहयेत ॥
६ कृतवाक्यनिकृन्तनश्च	६ कृमिहृत	६ द्विजाय गोधूमान्नं दद्यात ॥
७ क्रतुनिन्दक श्रुतिनिन्दकोऽपि पाठ	७ शस्त्रहृत	७ सदक्षिणां महिषीं दद्यात ॥
८ गवघाती	८ शय्यामृत	८ निष्कमितसुवर्णनिर्म्मितपाणिस्थितविष्णुव्यधिष्ठिततुलसीसमन्वितशय्यां दद्यात ॥
९ दक्षिणाचौर	९ दवहृत दारुहृत	९ सदने सभां कुर्य्यात ॥
१० द्रोही	१० सञ्चारहीनमृत	१० कुमारं विवाहयेत ॥
११ द्विजनिन्दाकर्त्ता	११ प्रस्तरहृत	११ सवत्सां पयस्विनीं गां दद्यात ॥
१२ द्विजवस्त्रहृत्	१२ अनपत्यमृत	१२ नवतिं कृच्छ्राणि चरेत् ॥

कर्माणि	कर्मफलानि	प्रायश्चित्तानि
पापयक्त —	नरकभोगानन्तर —	औध्वदैहिकपञ्चकालीनपुत्रादिकर्त्तव्यप्रायश्चित्तम् ।
१३ निक्षेपहारक	१३ क्रोश त	१३ अत्र पायश्चित्तस्यानुक्तत्वात् व्याघ्रादिहत इत्यादिपददर्शनाच तन्नोक्तप्रायश्चित्त ज्ञेयम् ॥
१४ न्यपनाशक	१४ मान्‌र	१४ चतुर्निष्कमितकेमगज दद्यात् ॥
१५ पशुहिंसक	१५ पोरहत	१५ मेनु दद्यात् ॥
१६ पाषिर्कि	१६ [illegible]	१६ [illegible] ॥
१७ मत्सरी	१७ गोनराटत	१७ निष्कत्रयजात [illegible] दद्यात् ॥
१८ परविके ॥	१८ गलितमस्त	१८ षोडशप्रागापत्यानि कुर्यात् ॥
१९ मित्रभद्रो	१९ नरिन्द्र	१९ रथ दद्यात् ॥
२० मेदिनाचोर	२० [illegible]पातहत	२० धान्यपर्वत दद्यात् ॥
२१ यज्ञहानिकर्त्ता	२१ नष्टेन्द्र ।	२१ स्वशक्तित उपानह दद्यात् ॥
२२ राजकुमारघ्न	२२ राजदत	२२ [illegible] दद्यात् ॥
२३ राजदन्तिहन्त	२३ [illegible]	२३ स्वयम [illegible] मौविकाउत दद्यात् ॥
२४ गोहन्ता	२४ जलोदर रत	२४ सप्तम [illegible]गायत्री जपेत् ॥
२५ द्विषन्	२५ सपदष्ट	२५ नागबलिं [illegible] काञ्चनदानञ्च कुर्यात् ॥
२६ शास्त्रद्रोही	२६ [illegible]	२६ [illegible]वृषभ दद्यात् ॥
२७ शास्त्रहत	२७ [illegible] (अस्पष्ट [illegible])	२७ [illegible] दद्यात् ॥
२८ सूचक	२८ [illegible]टत	२८ उपस्करान्वित अश्व दद्यात् ॥
२९ सेतुभेदी	२९ [illegible]हत	२९ [illegible]त्रयमितस्वर्णवरूण दद्यात् ॥
३० स्वदेपकार्यकारक	३० [illegible]	३० [illegible] जपेत् ॥
३१ हिंस	३१ उदन्धनस्थल	३१ पयस्विनी गां दद्यात् ॥
	३२ [illegible]	३२ निष्कत्रयमित स्वर्ण दद्यात् ॥
	३३ [illegible]हत	३३ कनकनिर्म्मितकपि दद्यात् ॥
	३४ विसूचिका [illegible]	३४ शत द्विजान् भोजयेत् ॥
	३५ काष्ठ[illegible]	३५ तिलधेनु दद्यात् ॥
	३६ केशरोग [illegible]	३६ अष्टौ कृच्छ्रान समाचरेत् ॥ ॥
		इति शातातपीयकर्म्मविपाके जगती [illegible] विशेषप्रायश्चित्तम् ॥ * ॥

जगतीना साधारणप्रायश्चित्तम् ।

सफलसप्तधान्योपरि पञ्चपल्लवसर्व्वौषधियुक्त कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नकलसमूल [illegible] संस्थाप्य तत्र सिंहासनसंस्थित चतुर्भुज दण्ड [illegible] सुवर्णकृत निष्कपरिमित प्रेतरूपिण पुरुष संस्थाप्य पूजयेत् । प्रत्यह पुरुषसूक्तेन दर्शनेन तर्पयेत् तत कलसे षडङ्गरुद्र जपेत् । यमसूक्त [illegible] आत्मविशुद्ध्यर्थं गायत्रीजप ग्रहशान्तिपूर्व्वकदशांशतिलहोमञ्च कुर्यात् । अज्ञातगोत्रविप्राय सतिलमुदक दद्यात् ।

"इम तिलमय पिण्ड मधुसर्पि समन्वितम् ।
ददामि तस्मै प्रेताय य पीडा कुरुते मम" ॥

इति मन्त्रेण मधुघृतगायत्रप्रस्थमितकृष्णतिलपिण्डपिण्ड प्रेतरूपाय दद्यात् । यजमान प्रेत मुद्दिश्य तिलपात्रसयुतान द्वादशकृष्णकलसान विष्णुमुद्दिश्यैक कलसञ्च दद्यात् । वराहधर पुष्पिराचार्य्यं वरुणदैवतमन्त्रै कलसोदकैर्दम्पती अभिषिञ्चेत् । ततो यजमान आचार्य्याय दक्षिणा दद्यात् नारायणबलिञ्च कुर्य्यात् ॥ * ॥

"एव [illegible] पिता [illegible]द्देहिनाम ।
तत प्रेतत्वनिर्म्मुक्ता पावितारा पितास्तथा ॥
दद्यु पुत्रांश्च पौत्रांश्च आयुरारोग्यसम्पद " ॥

इति शातातपीयकर्म्मविपाकषष्ठाध्यायोक्ता गतिप्रायश्चित्तविवरणम् ॥ ॥

(मार्कण्डेयोक्ता कर्मविपाकाश्च । यथा, तत्रैव १५ अध्याये उक्ता ।

"पतितात प्रतिगृह्यार्थं स्वरयाद्धि व्रजेद्द्विज ।
नरकात प्रतिमुक्तस्तु कृमि पतितयाजक ॥
उपाध्यायव्यलीकन्तु कृत्वा श्वा भवति द्विज ।
तज्जायां मनसा वाञ्छन तद्द्रव्य चाप्यसशयम ॥
गर्द्दभो जायते जन्तु पित्रोश्चाप्यवमानक ।
मातापितरावाकृश्य शारिका सम्प्रजायते ॥
भ्रातु पत्नीमवमन्ता च कपोतत्व प्रपद्यते ।
तामेव पीडयित्वा तु कच्छपत्व प्रपद्यते ॥
भर्तृपिण्डमुपाश्नन यस्तदिष्ट न निषेवते ।
सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वानरो मृत । ॥
न्यासापहर्त्ता नरकात विमुक्तो जायते कृमि ।
असूयकश्च नरकात मुक्तो भवति राक्षस ॥

विश्वासहन्ता च [illegible] मीनयोनौ प्रजायते ।
धान्य यवांस्तिलान्माषान कुलत्थान सर्षपांश्चणान ॥
कलायान कलमान मुद्गान गोधूमानतसीस्तथा ।
शस्यान्यन्य नि वा हृत्वा मोहाज्जन्तुरचेतन ॥
सञ्जायते महावक्त्रो मूषिको बभ्रुसन्निभ ।
परदाराभिमर्षात्तु वृको घोरोऽभिजायते ॥
श्वा शृगालो वको गृध्रो व्याड कङ्कस्तथा क्रमात् ।
भ्रातृभार्य्यांश्च दुर्ब्बुद्धिर्योधर्षयति पापकृत ॥
पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति स चापि नरकाच्च्युत ॥
सखिभार्य्या गुरोर्भार्य्या राजभार्य्यांश्च पापकृत ।
प्रधर्षैव हि कामात्मा शूकरो जायते नर ॥
यज्ञदानविवाहाना विघ्नकर्त्ता भवेत कृमि ॥
पुनर्द्दाता च कन्याया कृमिरेवोपजायते ॥
देवता पितृविप्राणामदत्त्वा योऽन्नमश्नते ।
प्रमुक्तो नरकात सोऽपि वायस सम्प्रजायते ॥
ज्येष्ठ पितृसम वापि भ्रातर योऽवमन्यते ।
नरकात् सोऽपि विभ्रष्ट क्रौञ्चयोनौ प्रजायते ॥
शूद्रश्च ब्राह्मणी गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।
तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्त कीटको भवेत् ।

शूकर क्रमिको मद्गुश्चण्डालश्च प्रजायते ॥
अकृतज्ञोऽधम पुंसा विमुक्तो नरकान्नर ।
कृतघ्न क्रमिक कीट पतङ्गो वृश्चिकस्तथा ।
मत्स्यस्तु वायस कूर्म्म पुक्कशो जायते तत ॥
अशस्त्र पुरुष हत्वा नर सञ्जायते खर ॥
क्रमि स्त्रीवधकर्त्ता च बालहन्ता च जायते ॥
भोजन चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नर ॥
तत्राप्यस्ति विशेषो वै भोजनस्य पृथक् तत ।
हृत्वान्नन्तु स मार्जारो जायते नरकाच्च त ॥
तिलपिण्याकसमिश्रमन्न हृत्वा तु मूषिक ॥
घृत हृत्वा तु नकुल काको मद्गुरजामिषम् ॥
मत्स्यमांसापहृत काक श्येनो मांसमिषापहृत ।
वीचीकाकश्चापहृते लवणे दधनि क्रमि ॥
चोरयित्वा पयश्चापि बलाका सम्प्रजायते ॥
यस्तु चोरयते तैल तैलपायी स जायते ॥
मधु हृत्वा नरो दंश पूप हृत्वा पिपीलिक ।
चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गृहगोधिक ॥
आसवञ्चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुयात ।
अयो हृत्वा तु पापात्मा वायस सम्प्रजायते ।
हृते कांस्ये च हारीत कपोतो रूप्यभाजने ।
हृत्वा तु काञ्चन भाण्ड क्रमियोनौ प्रजायते ॥
पत्रोर्णा चोरयित्वा तु क्रकरत्वञ्च गच्छति ।
कोषकारश्च कौषेये हृते वस्त्रेऽभिजायते ॥
दुकूले शार्ङ्गिक पापो हृत चैवांशुके शुक ।
तथैवाजाविक हृत्वा वस्त्र क्षौमञ्च जायते ॥
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वालहर्त्ता बकस्तथा ।
मयूरो वर्णकान् हृत्वा शाकपत्रञ्च जायते ॥
जीवञ्जीवकता याति रक्तवस्त्रापहन्नर ।
छुछुन्दरि शुभान् गन्धान् वासो हृत्वा शशो भवेत् ॥
षण्ड फलापहरणात् काष्ठस्य घुणकीटक ।
पुष्पापहृद्दरिद्रश्च पङ्गुर्यानापहृन्नर ॥
शाकहर्त्ता च हारीतस्तोयहर्त्ता च चातक ।
भूहर्त्ता नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ॥
तृणगुल्मलतावल्लित्वक्सारत्वमथ क्रमात् ।
प्राप्य क्षीणाल्पपापस्तु नरो भवति वै तत ॥
क्रमि कीट पतङ्गोऽथ पक्षी तोयचरो मृग ।
गोत्व प्राप्य च चण्डालपुक्कशादि जुगुप्सितम् ।
पङ्ग्वन्धो बधिर कुष्ठी यक्ष्मणा च प्रपीडित
मुखरोगाक्षिरोगैश्च गुदरोगैश्च बाध्यते ॥
अपस्मारी च भवति शूद्रत्व च स गच्छति ॥
एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णापहारिणाम् ।
विद्यापहारिणश्चोग्रा निष्क्रयमनिशो गुरो ॥
भार्यामन्यस्य पुरुष पारक्या प्रतिपादयन् ।
प्राप्नोति षण्ढता मूढो यातनाभ्य परिच्युत ॥
य करोति नरो होममसमिद्धे विभावसौ ।
सोऽजीर्णव्याधिदु खार्त्तो मन्दाग्नि सम्प्रजायते” ॥ *॥
नानापुराणोक्तकर्म्मविपाकसङ्क्षेपमाह ।

१। अकिञ्चनता। य किल प्रभूतधनवानपि धर्म्मनिन्दको देवाग्निब्राह्मणदरिद्रेभ्य किञ्चिदपि धन न दत्तवान्। स तु आयुषोऽवसाने मृतो यमदूतै प्रपीडितो घोराख्यनरके, सर्व्ववर्षाणि यावत् अपि निराहार परम दु खमाप्नोति। ततो जन्मान्तर पशि एकाकिञ्चनत्वमासाद्य नीवारश्यामाक तण्डुला लोप्नेनापि स्वजीविका निष्पादयेत ॥

२। अपुत्रता बहुपुत्रता च। यस्तु गवाम्मुखात् भोजनीयद्रव्य आकृष्य दूरतो विसर्जयेत। स मन्वन्तरत्रय निरये घोरे रुधिरप्रभृतिस्रावे उषित्वा पुनर्जन्मान्तर प्राप्य पुत्रविहीनो बहुपुत्रो वा भवेदिति ॥

३। अर्शोरोग। य खलु पतिव्रता धर्म्मनियता ऋतुस्नाता पत्नी नोपगच्छेत। यश्च आत्महा भ्रूणहा गोहन्ता च स्यात। स मृत गाढान्धतमसावृत तामिस्राख्य नरक गत्वा कर्म्मक्षयम प्राप्य जन्मान्तरेण पुनर्मानुषयोनिमभिगम्य अर्शोरोगेणाक्रान्तो भवेदिति ॥

४। अल्पायु सन्तानता। यो हि तृषार्त्ता वारिपानरता गा निवारयति। अनेनैव पापेन तस्य अल्पायुष सन्ताना भवेयु ॥

५। अश्मरीरोग। यस्तु ऋतुस्नाता स्त्रियं क्रोधादप्रीत्या वा नोपगच्छति। स मृत पूयशोणितसमिश्रे नरके प्रपीडित पुनर्मानुषत्व प्राप्य अश्मरीरोगाक्रान्तो जायते इति ॥

६। उन्मादरोग। यस्तु ब्राह्मण वैष्णव पितरौ द्विजादिक स्त्राद्धे नार्च्चयेत पर निन्देत स मृत पुरीषाख्ये नरके अध शिरा नाना दु खभाक् भवेत। तत कर्म्मक्षये मानुषी तनुमुपलभ्य उन्मादरोगवान् जायते। तथा येन च ब्राह्मणेषु गुरौ च दम्भाचार कृत तेभ्य स्तुतिनम कराणि द्रव्याणि च दत्तानि सोऽपि जन्मान्तरे उन्मादरोगवान् भवेदिति ॥

७। कास। कासस्तु पञ्चविध। येन कर्म्मणा यद्रूपो भवेत्तदुच्यते। अतिकठोरैर्मिथ्यावाक्यैर्यस्तु लोक पीडयेत स पित्तप्रकोपज कासेन पीडितो भवेत। यो हि ब्राह्मणस्यागमविघ्नकारी स वातकासेन पीडितो भवेत। यस्तु जनाश्रय ध्वंसकारी स श्लेष्मकासेन पीडित स्यात। यो हि ब्रह्म विष्णु शिवञ्च भेदबुद्ध्या पश्यति स सन्निपातोत्थकासपीडित स्यात। यश्च विना पशु हत्वा तन्मांसभक्षणकारी सर्व्वदोषोत्थकासेन गृह्यते। यदुक्त तत्रैव पुराणे च,—
“अयज्ञेन पशु हत्वा भुङ्क्ते मांसन्तु यो नर ।
सर्व्वदोषोत्थकासेन गृह्यते शृणु भूपते।” ॥

८। कुब्जत्वम्। यदुक्त पुराणेषु।
“देवताप्रतिमा दृष्ट्वा यस्तु नैवाभिवादयेत ।
ब्राह्मणञ्च गुरु श्रेष्ठ ब्रह्मचारितपस्विनम् ।
श्मशाने जायते वृक्ष काकगृध्रोपसेवित ॥
भुक्त्वा कालमशेषञ्च मानुषत्वमवाप्य स ।
कुब्जत्वमश्नुते तस्मात् कर्म्मणो मानुष ध्रुवम्” ॥

९। गर्भस्राव। या काचित् नारी स्त्रियापरतन्त्रा सती सपत्न्यादीनामन्यासा स्त्रीणा दुष्टौषधादिभिर्दुष्कर्म्मैर्वा गर्भ अपत्यानि च नाशयति सा नरकाग्निभुक्ता पुनर्मानुषी योनिमासाद्य पुण्यान्तरेण ऐश्वर्य्यवत्यपि गर्भस्रावदु खै प्रपीडिता भवेत।

१०। गलगण्ड। य खलु लोभात् गलस्थो कण्ठदघ्न भुक्तवान्। स मृतो यमकिङ्करै निर्जने प्रान्ते देशे दिव्यवर्षायुतत्रय पात्यते। पुनर्जन्म समासाद्य च गलगण्डरोगान्नाश भीदेत ॥

११। ग्रहणी। ये च धनाढ्या प्रभूत धनसञ्चय कृत्वा न यच्छन्ति न चाश्नन्ति न किमपि धर्म्मकार्य्य कुर्व्वन्ति। तथा ये च परस्त्री पत्नीगामिना तथा अदुष्टामपतितां भार्य्या ये च यौवने परित्यजन्ति ते मृता पूरीषाख्ये नरके कल्पकोटिशत दग्धा कर्म्मान्ते मानुषी योनिमासाद्य ग्रहणीरोगाक्रान्ता अवसीदेयु ॥

१२। छिन्ननासिकता। अतिस्तुतिकथाविघ्नकारी देवनिन्दको हि मृत्यु प्राप्य नैरृते पश्चिमे भागे स्थिताया पिङ्गलेति नगर्य्या पिशाचै सह बहुकालमुषित्वा महाघोर दु खञ्च भुक्त्वा कर्म्मान्ते मानुषयोनिमासाद्य छिन्ननासिको जायते ॥

१३। छिन्नहस्तता, छिन्नपादता च। यस्तु पितरौ गुरु विनापराधतो दण्ड वा ताडयेत स मृतो यमलोके बहूनि कष्टान्यनुभूय छिन्नहस्त श्छिन्नपादो वा इह जायते ॥

१४। जलोदर। यदुक्त पुराणेषु।
“ब्रह्मविष्णुमहेशेष भिन्नभाव करोति य ।
गृह्यते स तु दुष्टात्मा जलोदररुजा नृप ॥

१५। दौर्भाग्यम। येन च सर्व्वासु तृतीयासु वेलासु तैलस्पर्श क्रियते स दुर्भगत्वमाप्नोतीति ॥

१६। नेत्ररोग। दीपहरणकर्त्ता परस्त्री प्रेक्षक कामत परवित्तहरणकारी च नेत्ररोगेणाक्रान्तो भवेत ॥

१७। पक्षरोग। यो हि सशस्त्र सन् शस्त्ररहित पुरुष हन्ति। स मूढ आयसे श्वभ्रे राख्ये निरये उषित्वा महादु खेन पच्यते। ततो रासभयोनौ तत क्रमशो मृगव्याघ्रयोनौ सम्भूय शस्त्रेण हन्यते। तत सारमेयो भूत्वा मत्स्ययोनौ जायते। ततो मानुषी योनिमासाद्य अनेनैवरोगेण पीड्यते ॥

१८। पाण्डुरोग। य खलु परभार्य्यारत परस्त्रीरमणप्रिय स मृतो यमकिङ्करै बहुधा दु ख प्रापित पुन कर्म्मपाकेन मानुषीं योनिमासाद्य पाण्डुरोगेण क्लिश्यते ॥

१९। प्रदरम्। या योषित् वस्त्रभूषितपतित्यक्ता पत्यनुमति विना पूर्व्व भुङ्क्ते सा मृता नरक भुक्ता दशवर्षाणि वायसी तत शूकरी ततो मानुषी भूत्वा श्वेतप्रदरयुक्ता भवेत ॥

२०। वन्ध्यता। येन जलपिपासुवत्स प्रतिनिषिद्ध। यस्तु अदक्षिण व्रत करोति यो हि मिष्टपक्वादिक प्राप्य देवायानिवेद्य भुङ्क्ते य खलु मैथुनीभावमवलोक्य विघ्न कुरुते ते सर्व्वे वन्ध्यत्वमाप्नुवन्तीति ॥

२१। भगन्दररोग। आचार्य्यभार्य्यागमकारो नराधमा स्त्रीबालवृद्धधनापहारिणश्च क्लमभि

गम्य दिग्धमलाख्ये नरके बहुदु ख प्राप्य जन्मान्तरे भगन्दररोगेणाक्रान्ता भवति ॥

२२। मूत्रकृच्छ्रम। येन मूढेन विधवागमन मद्यपान वा कृतम। स मृतो नरक प्राप्य कर्म्मान्ते शरीरनाशकारिणा अनेन रोगेणाक्रान्तो भवेत।

२३। मृतभार्यता। यस्तु ज्येष्ठ भ्रातरमति क्रम्य उद्वहेत स मृतभार्य्यो जायेत। यस्त सप्तम्या तैल स्पृशति तस्य ज्येष्ठा भार्य्या विनश्यति ॥

२४। मेह। यदुक्त पुराणेषु

"मेहाश्च विंशति ख्याता पृथक्कर्म्मप्रभावजा।
तेषा नामान्यह वक्ष्ये क्रमादुत्पद्यते यत ॥
मधुमेह सान्द्रमेह सुराशुक्रोदकस्तथा।
इक्षु सिकतसीधुश्च सितमेहस्तथैव च ॥
फेन क्षीरश्च नीलश्च हारिद्र कालसज्ञक।
वशारक्तश्च माञ्जिष्ठो मज्जाह्वारस्तथा गज ॥
सद्वैद्यस्योपदेशेन ज्ञात्वा मेहान पृथक पृथक्।
नामानुसारत पूर्व्व कर्म्म ज्ञात्वा विधिश्चरन।
पूर्व्व मैथुनकृन्मर्त्य शौकरीयोनिमाव्रजेत ॥
तस्यान्ते मानुषी प्राप्य जलमेहार्द्दितो भवेत ॥
मातृगामी बलान्मोहात मधुमेही भवेन्नर।
रजकीगमनाच्चैव क्षारमेही प्रजायते ॥
सतीविमर्द्दय कृत्वा सान्द्रमेहान्वितो भवेत।
रोगिणीगमनान्मर्त्यो भवेन्माञ्जिष्ठमेहवान ॥
मित्रस्त्री धर्षिता येन स भवेच्छुक्रमेहवान ॥
चतुष्पदाभिगमने भवेत सिकतमेहवान ॥
स्वयाहर्त्ता क्षीरमेही सितमेही सुरारत।
कालमेहो भवेत्सोऽपि पुष्पवत्याश्च धर्षणात ॥
रजस्वलाया रतिकृद्रक्तमेहार्द्दितो भवेत।
मज्जमेहयुत सोऽपि योऽन्त्यजागमनाच्चरन ॥
इक्षुमेह्यतिदुर्वृत्तो विधवागतिदोषत।
ब्राह्मणीगमनाद्धेही हस्तिमेहेन मेहति ॥
अव्रतागमनासक्तो हरिद्राभश्च मेहति ॥
मातर येऽभिगच्छन्ति भगिनीश्चात्मन सताम ॥
श्वश्रूश्चैवाग्रतारक्ता भ्रातृभार्य्याश्च मातुलीम।
गुरुस्त्री राजपत्नीश्च मित्रस्त्री वा कुटुम्बिनीम।
मृता वैवस्वतपुरी यान्ति भूतै प्रपीडिता ॥
ताड्यन्ते तत्र दुर्वृत्ता मत्त शृणु वदामि ते ॥
अङ्गारराशौ प्रक्षिप्य तान दहन्ति यमाज्ञया।
दूतास्तु महती घोरा ज्वलन्तीमायसी शिलाम।
खादयन्ति च तान पश्चात नरके च क्षिपन्ति वै ॥
नरकान्ते पुनस्तेऽपि मृता स्यु शूकरा भ्रमम ॥
शूकरा पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि कुक्कुरा।
पिपीलिकास्त्रयो मासा वृश्चिकाश्चाब्दमात्रकम।
भूत्वा प्रयान्ति गोयोनौ सरुजा विफलेन्द्रिया ॥
तत्राधर्म्मक्षय कृत्वा ततो मानुषयोनिषु।
प्रमेहगदवन्त स्यु प्राप्नुवन्ति मनोव्यथाम" ॥

२५। यक्ष्मरोग। विप्रहन्ता न्यासापहर्त्ता वृत्तिच्छेदकारी प्रजापीडको गुरुविद्रोही मूढो यक्ष्मकासाक्रान्तो भवेत् ॥

२६। रक्तपित्तम। अतिदुराचारी परद्रव्या भिलाषी पितृव्यवधूगन्ता अनेनैव रोगेण पीडितो भवेत् ॥

२७। वेश्यालय। या नारी मृते भर्त्तरि परपत्यभिलाषिणी सा मृता यमलोके तप्त आय स पुरुषमालिङ्गन्ती अतिघोर नरकदु खमनुभूय जन्मान्तरे वेश्या भूत्वा अशेषपुरुषै रममाणा अशेषक्लेशमधिगच्छेत ॥

२८। वैधव्यम। या खलु यौवनेनातिगर्व्विता रमणी विरूपत्वात्मवशग पति दिवा निन्दति रात्रौ शय्या न भजते आज्ञप्ता च रुष्टा भवति सा जन्मान्तर प्राप्य वैधव्ययन्त्रणया पीडिता भवेत ॥

२९। श्वासकास। श्वासकासस्त महोर्द्धच्छिन्न तमकक्षुद्रभेदात पञ्चधा। १। यस्त यज्ञमनासाद्य श्वास निरुध्य पशु हन्ति मोहात तन्मासादिक भक्षयति स महाश्वासेन पीड्यते। २। पुराण कथासमये यस्तु अन्यवाक्य वदेत स ऊर्द्धश्वासेन निगृह्यते। ३। निषिद्धदानग्रहणात छिन्नश्वास युतो भवेत। ४। यो हि शास्त्रार्थं मृषा दूषयति स तमकश्वासै पीड्यते। ५। पाकविघ्नतो हि जीव क्षुद्रश्वासैर्गृह्यते ॥

३०। हृद्रोग। यस्त लोभात द्वेषाद्वा परपीडा प्रदायको भवेत यस्त प्रजाना मन्मथ्यथा जनयेत स मृतो दवह नरकमधिगम्य कर्म्मान्ते अति दारुणहृद्रोगे पीडितो भवेदिति ॥ ॥)

कर्म्मशील, त्रि, (कर्म्म शील कर्म्मकरणरूपस्वभावो यस्य। कर्म्म शीलयतीति वा।) य फलनिरपेक्ष स्वभावत कर्म्म करोति स। तत्पर्य्याय। कार्म्म २। इत्यमर। ३। १। १८ ॥

कर्म्मशूर त्रि (कर्म्मणि शूर दक्ष।) कर्म्मठ। फलपर्य्यन्तकर्म्मसमापक। इत्यमर। ३।१।१८॥

कर्म्मसचिव पु, (कर्म्मणि कर्म्मसु वा सचिव सहा य।) कर्म्मोपयुक्तसचिव। अक्षपटल ध्यक्षादि। इत्यमर। २। ८। ४ ॥

कर्म्मसन्न्यासिक, पु, (कर्म्मणा सन्न्यास स अस्त्यस्य इति ठन।) यति। सन्न्यासी। इति हला युध। २। २३९ ॥

कर्म्मसाक्षी, [न] पु, (कर्म्मणा साक्षी। यद्वा कर्म्म साक्षात पश्यति प्रतक्ष करोतीति।) सूर्य्य। इति हेमचन्द्र ॥ (उक्तञ्च वैदिकक्रियापद्धतौ यथा,
"सूर्य्य सोमो यम कालो महाभूतानि पञ्च च।
एते शुभाशुभस्येह कर्म्मणो नव साक्षिण" ॥
क्रियासाक्षात्कारिणि, त्रि। यथा,—महाभा रते। १। ४७। २९।
"हृदि स्थित कर्म्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति" ॥)

कर्म्मक्षम, त्रि, (कर्म्मणि कर्म्मसु वा क्षम समर्थ। कर्म्मकरणसमर्थ। तत्पर्य्याय। अलकर्म्मीण २। इत्यमर। ३। १। १८ ॥

कर्म्मान्त, पु, (कर्म्मणा जीवकृतसुकृतदुष्कृतक्रि याया अन्तो यत्र। कर्म्मणा कृषिकार्य्यस्य तत्फलस्य धान्यादिसग्रहरूपक्रियाया अन्तो यत्र वा।) कर्म्मभू। कृष्टभूमि। इति हेमचन्द्र ॥
("अहन्यहन्यवेक्षेत कर्म्मान्तान् वाहनानि च" ॥ इति मनु। ८। ४१९ ॥)

कर्म्मार, पु, (कर्म्म लोहनिर्म्माणादिकार्य्य ऋच्छति गच्छति प्राप्नोति वा। कर्म्म + ऋ + अण्।) कर्म्मकार। कामार इतिभाषा ॥ (यथा, अथर्व्व वेदे। ३। ५। ६।
'ये धीवानो रथकारा कर्म्मारा ये मनीषिण' ॥
तथा, मनु। ४। २१५।
'कर्म्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ॥)
वशु। वाश इति ख्यात। कर्म्मरङ्ग। इति राज निघण्ट। कामराङ्गा इति भाषा ॥

कर्म्माह, पु, (कर्म्म अर्हतीति। अर्ह + अण।) पुरुष। इति राजनिर्घण्ट। क्रियायोग्य त्रि ॥

कर्म्मिष्ठ, त्रि, (अतिशयेन कर्म्म कर्त्तु समर्थ कर्म्मी वा। कर्म्म + इष्ठन। इनेर्लुक।) क्रियावान। अति शयकर्म्मविशिष्ट। इति व्याकरणम ॥

कर्म्मी, [न] त्रि (कर्म्मास्त्यस्य "व्रीह्यादिभ्यश्च"। ५। २। ११६ इति इनि।) कर्म्मविशिष्ट। ("यत्कर्म्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुरा क्षी णलोकाश्च्यवन्ते' ॥ इति मुण्डकोपनिषदि। १। २। ९। यथा च भागवते १। ३। ८।
"तृतीयमृषिसर्गञ्च देवर्षित्वमुपेत्य स।
तन्त्र सात्वतमाचष्टे नैष्कर्म्म्य कर्म्मणा यत" ॥)

कर्म्मेर, पु, (कर्म्म + इरन।) किर्म्मीरवर्ण। इत्य मरटीका ॥

कर्म्मेन्द्रिय क्ली, (कर्म्मणा गमनादिपञ्चविधक्रियाणा सम्पादनाय इन्द्रिय कर्म्मनिमित्त इन्द्रिय वा।) कर्म्मनिष्पादकविषयिपञ्चकम। यथा। वाक १ पाणि २ पाद ३ पायु ४ उपस्थ ५। इति वेदान्त ॥ (यथा च मनु। २। ९१।
"बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषा श्रोत्रादीन्यनुपूर्व्वश।
कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैषा पाय्वादीनि प्रचक्षते" ॥)

कर्व्व दर्पे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-प-अक-सेट्।)

कर्व्व, पु, (किरति विक्षिपति चित्त विषयेषु। कॄ + कॄगृशृदृभ्यो व'। उणा। १। १५५ इति व।) काम। (कृणाति हिनस्तीति। कॄ + व।) उन्दुरु। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥

कर्व्वट, क्ली, (कर्व्व सुन्दरत्वात गर्व्व अटति प्राप्नो तीति। शकन्धादित्वात अलोपे साधु।) पुरम। नगरम। इति जटाधर ॥

कर्व्वट, पु क्ली, (कर्व्व + अटनप्रत्यय।) द्विशतग्राम मध्ये मनोरमस्थानम्। ग्रामशतस्थजना क्रयवि क्रयादिना सेवादिना वा येन ग्रामेण जीवन्ति स। इति केचित ॥ चतु सप्तग्राम। इत्येके ॥ चतु सप्त गृहस्थानम। इत्यपरे ॥ इत्यमरटीकाया भरत ॥ चतु शतग्रामसग्रहस्थानम्। इति सार सुन्दरी ॥ (तथा हि याज्ञवल्क्य। २। १६७।
"धनु शत परीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तर भवेत।
द्वे शते कर्व्वटस्य स्यात नगरस्य चतु शतम्" ॥
देशभेद। यथा, महाभारते। २। ३०। २२।
"ताम्रलिप्त च राजान कर्व्वटाधिपति तथा।
सुह्मानामधिपञ्चैव ये च सागरवासिन" ॥)

कर्व्वुर, पु, (कृणाति हिनस्ति प्राणिन। किरति विक्षिपति जीवानिति वा। कॄ + "कॄगृशृवृच

तिभ्य ष्वरच्" । उणा । २ । १२३ । "ति ष्वरच।) राक्षस । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ व्याघ्र । इति मेदिनी ॥ (यथा, उणादिटीका "कर्व्वुरो व्याघ्ररक्षसो" । २ । १२३ ॥)

कर्व्वुरी, स्त्री, (कर्व्वुर + षित्वात् ङीष् ।) शिवा । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ चित्रपत्री । इति जटाधरः ॥ (व्याघ्री । राक्षसी । इत्युणादिवृत्तिः । २ । १२३ ॥)

कर्व्वुर, पु, (कर्व्वति हिनस्ति सदर्पो भवति वा । कर्व्व दर्पे हिंसायाञ्च । "मद्गुरादयश्चेति" + उरच् ।) राक्षसः । इति शब्दार्णवः ॥ चित्रवर्णे । इत्यमरः । २ । ६ । ९४ ॥ शटी । इति भरतः ॥

कर्व्वूर, पु, (कर्व्व + खर्ज्जूरादित्वात् ऊर । उणा १ । ९२ ।) राक्षसः । शटी । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ९४ ॥

कर्श्य, पु, (कृश + यत् ।) कर्चूरः । इति राजनिर्घण्टः । कचूर इति हिन्दीभाषा ॥

कर्ष, पु स्त्री, (कृष विलेखने पचाद्यच् । कर्षणे करणे वा घञ् ।) षोडशमाषकपरिमाणम् । अशीतिरत्तिका । तत्पर्य्यायः । अक्षः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ८६ ॥ वैद्यकमते तोलकद्वयम् । तत्पर्य्यायः । सुवर्णः २ अक्षः ३ विडालपदकम् ४ पिचुः ५ पाणितलम् ६ उडम्बरम् ७ तिन्दुकम् ८ कवडग्रहः ९ । इति परिभाषा ॥ दशमाषकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
("कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् स प्रोक्ता पाणिमानिका । अक्षः पिचुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम्" ॥ इति शार्ङ्गधरे पूर्ब्बखण्डे । १ अध्याये ॥)

कर्ष, पु, (कृष + भावे घञ् ।) कर्षणम् । इति मेदिनी ॥ विभीतकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्षक, त्रि, (कर्षति भूमिमिति । कृष + ण्वुल् ।) कृषिजीवी । कृषाण इति भाषा ॥
('सुखमापतितं सेवेत दुःखमापतितं सहेत । कालप्राप्तमुपासीत शस्यानामिव कर्षकः' ॥ इति महाभारते । ३ । २५८ । १५ ॥)
तत्पर्य्यायः । क्षेत्राजीवः २ कृषिकः ३ कृषीवलः ४ । इत्यमरः । २ । ९ । ६ ॥ कार्षकः ५ । इति तट्टीका ॥ आकर्षणकर्त्ता च ॥

कर्षण, क्ली, (कृष + भावे ल्युट् ।) कृषिकर्म्म । लाङ्गलादिना भूम्यादिखननम् । इति हेमचन्द्रः । चास इति भाषा ॥ आकर्षणम् । टानन इति भाषा ॥ (शोषणम् । पीडणम् । यथा मनुः ७ । ११२ । "शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा । तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात्" ॥)

कर्षणि, स्त्री, (कृष + अनि ।) असती । इत्युणादिकोषः ॥

कर्षणी, स्त्री, (कर्षणि + गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षीरिणीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्षफल, पु, (कर्षं कर्षमात्रं फलं यस्य ।) विभीतकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५८ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"विभीतकस्त्रिलिङ्गः स्यादक्षश्च कर्षफलस्तु सः । कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः" ॥ गुणाश्चास्य विभीतकशब्दे ज्ञेयाः । इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे । १ भागे ॥)

कर्षफला, स्त्री, (कर्षफल + टाप् ।) आमलकीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (आमलकीशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञातव्यम् ॥)

कर्षार्द्ध, क्ली, (कर्षस्य अर्द्धम् ।) तोलकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ ("कर्षार्द्धवा कणास्तुण्ठ्यो" । "कर्षं कर्षार्द्धमथो पलं पलद्वयमथाक्रमश्च" ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहज्वराधिकारकासाधिकारयोः ॥)

कर्षिणी, स्त्री, (कर्षति इति । कृष + णिनिस्ततो ङीप् ।) क्षीरिणीवृक्षः । अश्वमुखबन्धनरज्ज्वस्थित लौहम् । तत्पर्य्यायः । खलीनः २ कवीयम् ३ कविका ४ । इति जटाधरः ॥ (त्रि । मनोहारी । यथा रघुः १६ । ११ ।
"श्यामाकान्तमधुगन्धकर्षिणी
पानभूमिरचना प्रियासख" ॥)

कर्ष्ण, पु, (कृष + "कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊ" । उणा १ । ८२ । इति ऊ ।) वार्त्ता । करीषाग्निः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२१ ॥ वार्त्ता अत्र कृषिः । इति रमानाथः ॥ जीविका । इति भरतः ॥

कर्षू, स्त्री, (कृष विलेखने + "कृषिचमितनीति" ऊ उणा १ । ८२ ।) कुल्या । अल्पा कृत्रिमा सरित् । इत्यमरः । ३ । ३ । २२१ ॥ नदीमात्रम् । इति रत्नकोषः ॥ इष्टखातः । इति मेदिनी ॥ तद्यथा । चतुरङ्गुलपृथ्वीस्तावदन्तः रात्रयाघ खाता वितस्त्यायतास्तिस्र कर्षूः कुर्य्यात् कर्षूसमीपे अग्निचत्रमुपसमाधाय परिस्तीर्य्य तत्रैकैकस्मिन्ना हुतित्रयं जुहुयात् । इति श्राद्धविवेकधृतविष्णुसूत्रम् ॥

कर्हि, अ, (किम् + "अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्" । ५ । ३ । २१ इति । र्हिल कादेश ।) कदा । कस्मिन् काले । इति व्याकरणम् ॥ कखन कवे इति भाषा ॥ (यथा, ऋग्वेदे ६ । ३५ । २ ।
"कर्हिस्वित्तदिन्द्र यन्नृभिर्न्नृन्वी
रैर्व्वीरान् नीलयासे जयाजीन्" ॥)

कर्हिचित्, अ, (कर्हि च चिच्चेति विग्रहः । पाणिनिमतानुसारेण भिन्नपदद्वयम् मुग्धबोधमते तु "किम ऌयन्ताच्चिच्चनौ" । इति चित ।) कस्मिंश्चित् काले । कोनकाले इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जातु २ कदाचित् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते १ । ८४ । १३ ।
"यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके
स्वधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः ।
यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचित्
जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखरः" ॥)

कल, त क गतौ । संख्यायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा-पर-सक-सेट् ।) अव्ययप्रव्रवी योपधः । कलयति काल धीरः । इति दुर्गादासः ॥

कल, ङ सङ्ख्याने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सक-अक च-सेट् ।) ङ कलते दिवस वृद्ध गणयतीत्यर्थः । रुत शब्दे । इति दुर्गादासः ॥

कल, क नुदौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सक-सेट् ।) क कालयति । नुदिरिति नुद औश प्रेरणे इत्यस्य औणादिककिप्रत्यये रूपम् । इति दुर्गादासः ॥

कल, क्ली, (कलति माद्यति अनेन । कल मदे + "हलश्च" । ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । सत्यामपूर्व्वकत्वात् वृद्ध्यभावः । डलयोरेकत्वम् ।) शुक्रम् । इति मेदिनी ॥ कोलिवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कल, पु, (कल + भावे घञ् वृद्ध्यभावः ।) मधुरास्फुट ध्वनिः । इत्यमरः । १ । ७ । २ ॥
('जगौ कलं वामदृशां मनोहरम्" ॥ इति भागवतम् । १ । २९ । ३ ॥) सालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कल, त्रि, (कलयति मान्द्यं नयति जाठराग्निम् । कल + णिच् + अच् । धातूनामनेकार्थत्वात् विशेषतः कलिरुचिरित्युक्तेश्च तथात्वम् ।) अजीर्णः । इति मेदिनी ॥ (अव्यक्तमधुरध्वनिः । यथा रघुः । १ । ४१ । "सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ" ॥)

कलक, पु, (कलते इति । कल + खल् । स्वार्थे कन् वा ।) शकुलमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शकुलशब्देऽस्य गुणादयोऽवगन्तव्याः ॥)

कलकण्ठ, पु, (कलप्रधानः कण्ठो यस्य ।) कलध्वनिः । हंसः । पारावतः । पिकः । इति मेदिनी ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे ३ । "युष्माकं रतिकान्तकार्म्मुकलताक्रेङ्कारकान्ते रुते, सोत्कण्ठ कलकण्ठकण्ठकुहरोद्भूतेऽपि माभून्मनः" ॥)

कलकल, पु, (कलादपि कलः । युगपत्समुत्थित बहुलशब्दानामेकीभूततया तुमुलत्वात्तथात्वम् । कलशब्दे + घञ् । वृद्ध्यभावः । यद्वा कलः प्रकारे गुणवचनत्वात् प्रकारे द्वित्वम् ॥) कोलाहलः । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ३८ । "उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुर क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वरा" ॥) सालनिर्य्यासः । इति मेदिनी ॥

कलघोष, पु, (कलो मधुरो घोषो ध्वनिर्यस्य ।) कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलङ्क, पु, (कलयति इति । कल + क्विप् । कल् चासौ अङ्कश्चेति ।) चिह्नम् । अपवादः । ("उत्तमस्य विशेषेण कलङ्कोत्पादको जनः" ॥ इति कथासरित्सागरे । २४ । ७ ४ ॥) लौहमलम् । इति मेदिनी ॥

कलङ्कष, पु, (कलेषु कषति हिनस्ति नाशयति वा । बाहुलकात् खच् मुम च रस्य लः कालेन शब्देन कषति वा ।) सिंहः । इति शब्दमाला ॥

कलङ्कषा, स्त्री, (कलङ्कष + टाप् ।) करवाली । इति शब्दरत्नावली ॥

कलङ्की, [न] त्रि, (कलङ्कोऽस्त्यस्य । इति ।) अपवादग्रस्तः । यथा,—तिथ्यादितत्त्वे । "कलङ्की जायते विश्वे तिर्य्यग्योनिश्च निम्नके" । चिह्नयुक्तः । लौहमलविशिष्टः ॥ चन्द्रः ॥

कलङ्कुर, पु, (कं जलं लङ्कयति गमयति भ्रामयतीत्यर्थः । लकि गतौ + णिच् + उरच् ।) आवर्त्तः । जलभ्रमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कलङ्क, पु, (क लङ्कयति । लङ्कि + अण्) विवाख्य द्रव्यस्पर्शदूषितो । इति चिकित्साग्रन्थ ॥ ताम्रकूट । तोक्का तामाक इति भाषा । यथा । विश्वसिद्धान्तसारसंग्रहे वैद्यके । अथ धूमपर्याधूमपानगुणः ।

'कलङ्कसवेष्टनधूमपानात
स्याद्दन्तशुद्धिमुखरोगहारि ।
कफघ्नमामज्वरहारि च
गात्रव्यथावर्षकसेवनम्" ॥

कलट स्त्री (क जल लटति आच्छादयति । आदत्तीति वा । क + लट + अच ।) गृहाच्छादनम् । इति शब्दरत्नावली । चाल इति भाषा ॥ कुटलमिति च पाठ ॥

कलतूलिका, स्त्री, (क सुख विषयलेन लाति गृह्णातीति कल । कल काम तूलयति निष्कषति परयति वा या । कल + तूल निष्कर्षे परगे वा ण्वुल । टापि अत इत्वम् ।) इच्छावती । कामुका । तत्पर्याय । वाञ्छिनी २ लञ्जिका ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कलन, क्ली (गड सेचने + "गडेरादेश्च क" । उणा । ३ । १ ६ । अनन गकारस्य ककारश्च । डलयो रेकत्वस्मरणात डस्य ल । यद्वा कल शब्दे । नै + क । यद्वा कल्यते श्रिष्यते इति ।) रुद्—शासन बाहुलकात अचन । श्रोणि ।भाण्ड । इत्यमर । ३ । ३ । १७८ ॥ (यथा मेघदूते । ४ ।
"ता कस्याश्चित् भवनवलभौ सुप्तपारावताया नीत्वा रात्रि चिरविलसनात खिन्नविद्युत्कलत्र ")
राज्ञा दुर्गस्थानम । इति हेमचन्द्र ॥

कलधत, स्त्री, (कलेन अवयवेन धूत शुद्धम ।) रूप्यम । इति राजनिघण्ट ॥

कलधौत, क्ली, (कलेन अवयवेन धौतम ।) स्वर्णम । ('कल्येव कलधौतलोमलरुचि कीर्तिस्तु पातं यदा' । इति महानाटकम ॥
महाभारते च ४ । गोहरणे ४ । ६ ।
"इमे च कस्य नागाश्च सहस्र नीमवाहिन । समन्तात्कलधौताग्रा उपासङ्गे हिरण्मये" ॥)
रजतम । इति मेदिनी ॥ कलध्वनि । इति विश्व ॥

कलध्वनि, पु, (कल अस्फुटमधुर ध्वनिर्यस्य ।) पारावत । कोकिल । मयूर । इति मेदिनी ॥ मधुरास्फुटशब्द । इति कलशब्दार्थे अमर । १ । ७ । २ ॥ (यथा महानिर्वाणतन्त्रे । १ । ३ ।
"अप्सरोगणसङ्गीतकलध्वनिनिनादिते" ॥)

कलन स्त्री, (कल्यते लक्ष्यते दृश्यते वा । कल + ल्युट ।) चिह्नम । दोष । इति ह्वायुध ॥ (कल्यते शुक्रशोणिताभ्यामन्योन्य मिश्र्यते ।) गर्भे मिश्रित शुक्रशोणितम् । यथा, भागवते । ३ । ३१ । २ ।
"कलन लैकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम् ।
दशाहेन तु कर्कन्धू पेश्यण्ड वा तत परम्" ॥
क्वचित कलल इत्यपि पाठो दृश्यते । कलयति आस्वादनेन । कल गतौ गत्यर्था ज्ञानार्थाश्च । कल + कर्मणि ल्युट् । आगम ॥)

कलभ, पु, (क जल लाति । तथा सन् भमति ।

क + ला + क ।) तत्सन्तत्या । इति राजनिघण्ट ॥

कलना, स्त्री, (कल + भावे युच । टाप् च ।) वशीकृतत्वम । वशता । यथा,— गा दृष्ट्वा यामल । २६ । कस्य यत क्ष्वेड कालिन्न न ताल । ना" । ज्ञापना च ॥

कलन्दर, पु, (कल शास्त्रविहिताचार शिष्टाचार वा दृणाति । कल + दृ + खच । मुम च ।) वर्णशङ्करजातिविशेष । स तु लेटात तीवरकन्याया जात । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम ॥

कलन्दिका, स्त्री, (क मुख लाति विषयचेन इति । कल काम सम्यगीप्स्यति ददाति । कल + दा + क । सज्ञाया कन । तत्याप् अ इत्व पृषोदरादित्वात मुम च ।) सर्व्वविद्या । इति हेमचन्द्र ॥

कलम्बु स्त्री (कलाया मात्राया अम्बु इव । शाकत्वादित्वात अपि साधु ।) नाडीशाक । इति राजनिघण्ट ॥

कलभ, पु, (कलेन करेण शुण्डेन भाति । कल + भा + क । यद्वा + कल गतौ 'ऋषभादि कलिगर्दिभ्योऽभच । उणा । ३ । १२२ । इति । अभच ।) करभ । हाति छा इति भाषा । स तु पञ्चवर्षपर्यन्तम । इति युक्ति ॥ तत्पर्याय । करिशावक २ । इत्यमर । २ । ८ । ३५ ॥ दुर्दान्त ३ बाल ४ । (यथा रघौ । ३ । २ ।
'महीधरा कलभ स्पृशन्निव
दिपेन्द्रभाव कलभ श्रयन्निव' ॥)
धत्तूरवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥

कलभवल्लभ, पु (कलभस्य हस्तिशावकस्य वल्लभ प्रिय ।) पीलुवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥

कलभी, स्त्री, (क जल राश्रय या लभते । लभ । अच् । गौरादित्वात ङीष् ।) चञ्चुक । इति राजनिघण्ट ॥

कलम पु, (कलते कलयति वा अक्षरादिकम् अनक्षर जनयति वा । कल + "कलिकर्दिभ्योऽम" । उणा । ४ । ८४ इति अम ।) स्वनामख्यातलिपिसाधनद्रव्य । तत्पर्याय । लेखनी २ वर्णतूली ३ अक्षरतूलिका ४ । इति जटाधर ॥ स्वनामख्यातशालिधान्यविशेष । (यथा, रघु । ४ । ३७ ।
"आपादपद्मप्रणता कलमा इव ते रघुम ।
फलै सवर्द्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिता" ॥)
अस्य गुणा । रक्तदोषत्रिदोषनाशित्वम । चक्षुर्हितकारित्वम । कषायत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥
'रक्तशालिर्महाशालि कलम षष्टिकोऽपर" ।
इति हारीते प्रथमस्थाने ६ अध्याये ॥
("शुक्रदश्च वरश्चैव रक्तदृश्याचिदाशक्ता ॥
महाशस्याशुकलमस्तस्यानु तत परे" ॥
इति वाभटे सूत्रस्थाने ६ अध्याये ॥) चौर । इति मेदिनी ॥

कलमोत्तम, पु, (कलमेभ्य कलमेषु वा उत्तम ।) गन्धशालि । इति राजनिर्घण्ट ॥

कलम्ब, पु, (कल्यते क्षिप्यते इषु प्रति । कलञ्चेपे + अम्बच ।) शर । शाकनाडिका । इत्यमर ॥ २ । ८ । ८७ । कदम्ब । इति विश्व ॥

("कलम्बनालिका शाककुटिञ्जरकुतुम्बकम्" ॥ इत्यादीना समस्तानाम् गुणा यथा —
'शाकगुरु च रूक्ष च प्रायो विष्टभ्य जीर्यति । गुरु पीतकोष्ठञ्च पुरीषस्य च भेदनम ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

कलम्बक, पु, (कलम्ब + सज्ञाया कन ।) धारा कदम्ब । इति राजनिघण्ट ॥

कलम्बिका स्त्री (कलम्बी एव स्वार्थे कन टाप् च प्रत इत्वम ।) कलम्बीशाक । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा चक्रपाणिकृतद्रव्यगुणे शाकवर्गे ।
'कलम्बिका गुरुर्वृष्या कषायास्तन्यवर्द्धिनी" ॥
कलम्बीव काशते प्रकाशते निधायते वा । कलम्बी + कै + क । टाप इत्वञ्च । सज्ञा हेतुत्वात पृषोदरादित्वात । कृ च ।) ग्रीवापश्चान्नाडी । तत्पर्याय । मन्या २ । इति हेमचन्द्र ॥

कलम्बी स्त्री (क जले लम्बते । लवि स्रसने + अच ङीप् ।) जलजातशाकविशेष । कलमी इति भाषा । तत्पर्याय । कडम्बी २ कलम्ब ३ कलम्बिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणा । स्तन्यदुग्धशुक्रश्लेष्मकारित्वम । मधुरत्वम । कषायत्वम । गुरुतरत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

कलम्बुट, क्ली, (क जले लम्बते भासते । क + लम्ब + बाहुलकात उटा ।) नवनीतम । ननीनाम । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कलम्बु स्त्री, (क जले लम्बते । लम्ब + बाहुलकात उट ।) नाडीशाक । इति शब्दरत्नावली ॥

कलरव, पु (कल मधुर अस्फुटो रवो यस्य ।) कपोत । पारावत इति भाषा । इत्यमर । २ । ५ । १४ ॥ (यथा कथासरित्सागरे । ५८ ।
"मीनाङ्गनास्फुरितनीलपरागरव कीर्णानि" ॥) कोकिल । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा नैषधे प्रथमे । २४ । 'कलरव' ॥) मधुरास्फुटध्वनि । इति शब्दरत्नार्थे अमर ॥ (कलरव यथा । इत्यमरटीका ॥ यथा कादम्बर्याम् १ । ८ ।
'नवकिसलयसारकलरव
नयनाञ्जनकलरव वा च" ॥)

कलल, पु क्ली (कल्यते वध्यते जन्तुर्येन । कल + वृषादिभ्य कलच् ।) गर्भाशय । गर्भवेष्टनचर्म । इत्यमर । २ । ६ । ३८ ॥
("ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत । आर्त्तव वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥ मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम् । कलल जायते तस्या वर्जित पैतृकैर्गुणै " ॥
इति सुश्रुते शारीरस्थाने २ अध्याये ॥)

कललज, पु, (कलल इव जायते । जन + ड ।) राल । इति राजनिर्घण्ट ॥ धुना इति भाषा ॥

कललोद्भव, पु, (कलल उद्भव यस्मात उद्भव । कलल जन्य उद्भव ।) शालवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

कलविङ्क, पु, (कल मधुरास्फुट वङ्कते रौति । वकि वा गतौ + अच् पृषोदरादित्वात अत इत्वे साधु ।) चटक । इत्यमर । २ । ५ । १८ ॥

(यथा मनु । ५ । १२ ।
"कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम्" ॥)
कलिङ्कवृक्षः । इति मादिनी ॥ कराङ्कः । श्वेत
चामरः । इति सारस्वतः ॥ (त्वष्टृपुत्रविश्वरूपस्य
शिरोभेदः । पुरा किल कदाचित् ऐश्वर्य्यमत्तेन
सुरेश्वरेण यदा सभागतः सुराचार्य्यो गीष्पति
रसम्मानितोऽन्तरधीयत । तदा ब्रह्मोपदिष्टैर्
सुरप्रपीडितैरमरैस्त्वाष्ट्रं विश्वरूपं पारिहित्य
वरयित्वा भूयः सन्नद्धैरसुरा बबाधिरे । विश्वरूपस्तु
मातामहकुलस्यापेक्षया परोक्षमसुरेभ्योऽपि
यज्ञभागं प्रददौ तदभिज्ञाय सुरपतिर्भीतः कञ्चस्य
विश्वरूपस्य शिरास्यच्छिनत । तस्य खलु त्वाष्ट्रस्य
कपिञ्जलः कलविङ्कस्तित्तिरिरिति त्रीणि शिरा
स्यासन् तेषु सुरापायि शिर एव कलविङ्क इति
बोध्यम् । एतद्विवरणन्तु श्रीमद्भागवत ६ । ९ अ
ध्याये सविस्तरं दर्शनीयम् ॥)

कलशः, त्रि, (कलं मधराव्यक्तशब्दं शवति जलपूरण
समये प्राप्नोति । कल+शु गतौ+ड ।) जलाधार
विशेषः । कलशी इति ख्यातः । (यथा आर्य्या
सप्तशती ६९ ।
"प्रबलो विदरयिष्यति जलानलश् नीरनेखेव" ॥)
तत्पर्य्यायः । घटः २ कुटः ३ निपः ४ । इत्यमरः ।
२ । ९ । ३२ ॥ कलसः ५ कलसिः ६ कलसी ७
कलसमः ८ कलशिः ९ कलशी १० कनशमः ११ ।
इति तट्टीका ॥ कुम्भः १२ करीरः १३ । इति
हेमचन्द्रः । कलावतीदीक्षाप्रकरणोक्तं तस्य परि
माणं । यथा तन्त्रसारे ।
"पञ्चाशदङ्गुलव्याम उत्सेधः षोडशाङ्गुलः ।
कलशानां प्रमाणन्तु मुखमष्टाङ्गुलं स्मृतम् ॥
षट्त्रिंशदङ्गुलं कुम्भं विस्तारेणोन्नतिशालिनम् ।
षोडश द्वादश वापि ततो न्यूनं न कारयेत्" ॥

कलशिः, स्त्री, (कलं शरीरसालिन्यं श्यति नाशयति ।
कल+शो+बाहुलकात् इन् । कं जलं लाति
आदत्ते तथा सती शीर्य्यते । कल+शृ+डि ।)
पृश्निपर्णी । चाकुलिया इति भाषा । इत्यमरः ।
२ । ४ । ९३ ॥ (पृश्निपर्णीशब्देऽस्या गुणावली ज्ञा
तव्या ॥) घटः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
यथा माघे ११ । ८ ।
"कलशिमुदधिगुर्व्वीं वल्लवा लोडयन्ति" ॥)

कलशी, स्त्री, (कलशि कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप् ।)
स्वनामख्यातजलपात्रम् । पृश्निपर्णी । इत्यमरटी
कायां रायमुकुटः ॥

कलसः, त्रि, (केन जलेन लसति शोभते । क+
लस्+अच् ।) कलशः । घटः । इति हेमचन्द्रः ॥
द्रोणपरिमाणे, पु । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
("चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलसो नल्वणोर्म्मणः" ॥
इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे १ अध्याये ॥
"स एव कलसः ख्यातो घटस्तून्मानमेव च" ॥
इति चरके कल्पस्थाने १२ अध्याये ॥)

कलसः, पु, (केन जलेन लसतीति । लस्+अच् ।)
कुम्भः । अस्योत्पत्त्यादिर्यथा,—
"सागरे मथ्यमाने तु पीयूषार्थं सुरासुरैः ।
पीयूषधारणार्थाय निर्म्मिता विश्वकर्म्मणा ॥
कला कलास्तु देवानामसितास्ता पृथक् पृथक् ।
यत् कृतास्तु कलास्तस्मात् कलसस्ते परिकीर्त्तिताः ॥
नवैव कलसाः प्रोक्ता नामतस्तान्निबोधत ।
गोह्योपगोह्यौ मरुतो मयूखश्च तथापरः ॥
मनोहा कृषिभद्रश्च विजयस्तनुपोषकः ।
इन्द्रियघ्नोऽथ विजयो नवमः परिकीर्त्तितः ॥
तेषामेव क्रमाद्रूपं नव नामानि यानि तु ।
सृष्टा तान्यपराणेव शान्तिदानि सदैव हि ॥
क्षितीन्द्रः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो जलसम्भवः ।
पवनाख्यो ततो वह्नि यजमानस्ततः परः ।
कोषसम्भवनामा तु षष्ठः स परिकीर्त्तितः ॥
सोमस्तु सप्तमः प्रोक्तश्चादित्यस्तु तथाष्टमः ।
विजयो नाम कलसो योऽसौ नवम उच्यते ॥
स तु पञ्चमुखः प्रोक्तो महादेवस्वरूपधृक् ।
घटस्य पञ्चवक्त्रेषु पञ्चवक्त्रः स्वयं तथा ॥
यथा काष्ठास्थितं सम्यक् वामदेवादितामतः ।
मण्डलस्य च मध्ये तु पञ्चवक्त्रघटं न्यसेत् ॥
क्षितीन्द्रं पश्चिमे न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम् ।
वायव्ये वायवं न्यस्य आग्नेये वह्निसम्भवम् ॥
नैर्ऋत्ये यजमानन्तु ऐशान्यां कोषसम्भवम् ।
सोमसुत्तरतो न्यस्य सौरं दक्षिणतो न्यसेत् ॥
यस्यैव कलसास्यैव तेषु चैतान् विचिन्तयेत् ।
कलसानां मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां शङ्करः स्थितः ।
मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥
दिक्पाला देवताः सर्व्वे वेष्टयन्ति दिशो दश ।
कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तद्वीपाश्च संस्थिताः ॥
नक्षत्राणि ग्रहाः सर्व्वे तथैव कुलपर्व्वताः ।
गङ्गाद्याः सरितः सर्व्वा वेदाश्चत्वार एव च ।
कलसे संस्थिताः सर्व्वे तेषु तानि विचिन्तयेत् ॥
रत्नानि सर्व्ववीजानि पुष्पाणि च फलानि च ॥
वज्रमौक्तिकवैदूर्य्यमहापद्मेन्द्रस्फाटिकैः ।
सर्व्वधामकं य विल्व नागरोडम्बरं तथा ॥
वीजपूरकजम्बीरकाम्रात्रातकदाडिमान् ।
यव शालिश्च नीवार गोधूम सितसर्षपम् ॥
कुङ्कुमागरुकर्पूरमदरोचनं तथा ।
चन्दनञ्च तथा मांसीमेला कुष्ठं तथैव च ॥
कर्पूरपत्रचक्षुश्च जलं निर्य्यासकाम्बुदम् ।
शैलेयं बदरं जातीपत्रपुष्पं तथैव च ॥
कालशाकं तथा एका देवी यवकमेव च ।
वचा धात्री समञ्जिष्ठा तुरुष्कं मङ्गलाष्टकम् ॥
दूर्व्वा मोहनिका भद्रा शतमूली शतावरीम् ।
पर्णिनी शवला क्षुद्रा सहदेवा गजाङ्कुशाम् ॥
पूर्णकोषा सिता पाठा गुञ्जा सुरसिकालसी ।
श्यामकं गजदन्तञ्च शतपुष्पा पुनर्णवाम् ॥
ब्राह्मी देवी शिवा रुद्रा सर्व्वसन्धानिका तथा ।
समाहृत्य शुभानेतान् कलसेषु निधापयेत् ॥
कलसस्य यथा देवान् विधिं शम्भुं गदाधरम् ।
यथाक्रमं पूजयित्वा शम्भुं मुख्यतया यजेत् ॥
प्रासादेन तु मन्त्रेण शम्भुतन्त्रेण शङ्करम् ।
प्रथमं पूजयेन्मध्ये नानानैवेद्यवेदनैः ॥
दिक्पालानां घटेष्वेव दिक्पालानपि पूजयेत् ।
पञ्च वह्निं स्थापितेषु ग्रहाणां कलसेषु च ॥
नवग्रहान् पूजयेत मातृमातृघटेषु च ।
सर्व्वे देवा घटे पूज्या घटस्तेषां पृथक् पृथक् ॥
नवैव ते न पर्व्वाका स्मृता मुख्यतमा नृप ।
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च पुष्पैर्नानाविधैः फलैः ॥
यावकैः पायसैश्चापि यथासम्भवयोजितैः ।
पुण्यस्नानाय नृपतिः प्रयजेत् सकलान् सुरान्" ॥
इति कालिकापुराणे पुण्याभिषेकः ८७ अ
ध्यायः ॥ * ॥ अन्यत् धारकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कलसिः, पु, (केन जलेन लसतीति । क+लस+
इन् ।) पृश्निपर्णी । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली
च ॥ गगरी । इत्यमरटीका हारावली च ॥

कलसी, स्त्री, (कलस+स्त्रियां ङीप् ।) पृश्निपर्णी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (कलसी वृहतीद्राक्षेत्यादि
व्यस्य । व्यवहारः ॥ इत्युत्तरतन्त्रे । ३९ अध्याये
सुश्रुतेनोक्तम् ॥) कलसः । इत्यमरटीका ॥ (स्वार्थे
कनप्रत्ययेनोक्त यथा नैषधे । २ । ८ ।
"अनभिज्ञतकाणशङ्कुली कलसीकं रचयन्नवोचत" ॥)

कलसीसुतः, पु, (कलस्यां जातः सुतः ।) अगस्त्य
मुनिः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥

कलसोदधिः, पु, कलस इव उदधिः । मन्थनाधार
त्वात् । समुद्रः । इति महाभारतम् ॥

कलहः, पु स्त्री, (कलं कामं हन्त्यत्र । हन्+अधि
करणे ड ।) विवादः । लडाइ झगडा इति
भाषा ॥ (यथा मनु ४ । १२१ ।
"न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे" ॥)
तथा विष्णुपुराणे १ मांशे ९ । १४५ ।
"अलक्ष्मी कलहाधारा न तेष्वास्ते कदाचन" ॥)
तत्पर्य्यायः । युद्धम् २ आयोधनम् ३ जन्यम् ४
प्रधनम् ५ प्रविदारणम् ६ मृधम् ७ आस्कन्द
नम् ८ संख्यम् ९ समीकम् १० साम्परायिकम्
११ समरः १२ अनीकः १३ रणः १४ विग्रहः १५
सम्प्रहारः १६ अभिसम्पातः १७ कलिः १८ स
स्फोटः १९ संयगः २० अभ्यामर्द्दः २१ समा
घातः २२ संग्रामः २३ अभ्यागमः २४ आहवः २५
समुदायः २६ संयत् २७ समितिः २८ आजिः २९
समित् ३० युत् ३१ । इत्यमरः । २ । ८ । १०४ ॥
शमीकम् ३२ साम्परायकम् ३३ संस्फोटः ३४
युतः ३५ । इति तट्टीका ॥

कलहः, पु, (कल+हन्+ "अन्येभ्योऽपीति" ३ ।
२ । १०१ । ड ।) वाटः । खड्गकोषः । भण्डनम् ।
इति मेदिनी ॥

कलहंसः, पु, (कलेन मधुरास्फुटध्वनिना विशिष्टो
हंसः । शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपि समासः ।)
हंसविशेषः । बालिहास इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
कादम्बः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २३ ॥ कलनादः
३ मरालकः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजहंसः ।
(यथा भट्टि । २ । १८ ।
"कुन्दावदाताः कलहंसमालाः
प्रतीयिरे श्रोत्रसुखैर्निनादैः" ॥)
नृपोत्तमः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ परमात्मा । ब्रह्म ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (अतिजगती वृत्ति । सा

च अगौरणाद्येषा। [illegible] यथा। [illegible] ऋग्म ७।

"स्वनभा मगो च [illegible] [illegible]'।

प्रस्योदाहरणमुक्त तत्रैव। यथा,

"यमुनाविहारकुतुके [illegible]

[illegible]गामिनी त्वमपि [illegible]

[illegible] चित्तहारि [illegible]

प्रमद [illegible] तव [illegible] ॥

सिंहनाद इ पि ॥)

कलहनाशन, पु (कलहं नाशयतीति। कलह + नश + णिच + ल्यु। अस्य [illegible] मणिविद्यायां प्रसिद्धा।) पूतिकरञ्ज। इति शब्दमाला ॥

कलहप्रिय, पु (कलहः प्रियो यस्य।) नारद। इति महाभारतम् ॥ (कलहप्रिये त्रि।) यथा गो रामायणे ५। १७। २७।

"दुर्मुखी कपिला कृष्णा क्रोधना कलहप्रिया" ॥)

कलहप्रिया, स्त्री (कलहस्य कलहे वा प्रिया।) शारिकापक्षी। इति राजनिर्घण्टः ॥

कलहान्तरिता, स्त्री, (कलहादन्तरिता पश्चात् परितापमाप्ता।) नायिकाभेद। अस्या [illegible] गाम। पतिमवमन्य पश्चात् परितप्ता। अस्याः क्रिया। भ्रान्ति। सन्ताप। सम्मोह। निश्वास। ज्वर। प्रलापादि। इति रसमञ्जरी ॥ (तथा च साहित्यदर्पणे ३। ८६।

"चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या।

पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा" ॥

उदाहरणमान्य तत्रैव। 'नो चाटुश्रवणं [illegible] न च दृष्टा हारोऽन्तिके वोज्झित [illegible] प्रिय हेतवे [illegible] सखीवाचोऽपि दूरीकृता। पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया पाणि श्यामवरुध्य हन्त। सहसा कण्ठे कथं नार्पित"॥)

कला, स्त्री, (कलयति हृद्विता धन सञ्चारति सञ्जि [illegible]ीत्यर्थः। कल + अच् + टाप्।) मूलधनवृद्धि। सुद इति भाषा। शिल्पादि। (यथा रामायणे १। ६। ८।

"गीतवादित्रकुशला नृत्येषु कुशलास्तथा।

उपायज्ञा कलाज्ञाश्च वैशिके परिनिष्ठिता" ॥)

षोडशभागः। चन्द्रस्य षोडशांश। (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । "सालङ्कारलता त्वया मम कथं नेन्दो कला दृश्यते, पश्यामीन्दुकला स्फुट पुरिद सालङ्कारता नास्ति यत" ॥) कालमान। स तु त्रिंशत्काष्ठात्मक। इति मेदिनी ॥ ("त्रिंशत् काष्ठा कला"। इति सुश्रुते सूत्रे ६ अ ॥ शरीरस्थांशविशेषो यथा,—

"मांसासृङ्मेदसा तिस्रो यकृत्प्लीहोश्चतुर्थिका।

पञ्चमी च तथान्त्राणा षष्ठी चाग्निधरा मता।

रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्तकला स्मृता" ॥

इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥) कलन। नौका। कपट। इति विश्व। राशेस्त्रिंशद्भागोऽशस्तस्य षष्टिभाग। यथा,—

"त्रिंशांशो भागानां कला षष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते।

[illegible] [illegible] गोगिभगया। [illegible] वते' ॥

इति [illegible]सिद्धान्त ॥ अथ शैवतन्त्रोक्ताश्चतुःषष्टिकला लिख्यन्ते। गीतम् १ वाद्यम् २ नृत्यम् ३ नाट्यम् [illegible] आलेख्यम् [illegible] विशेषकच्छेद्यम् ६ तण्डुलकुसुमबलिविकारा ७ पुष्पास्तरणम् ८ दशनवसनाङ्गराग ९ मणिभूमिकाकर्म १० शयनरचनम् ११ उदकवाद्यम् १२ उदकघात १३ चित्रायोगा १४ माल्यग्रथनविकल्पा १५ शेखरकापीडयोजनम् १६ नेपथ्ययोगा १७ कर्णपत्रभङ्गा १८ गन्धयुक्ति १९ भूषणयोजनम् २० ऐन्द्रजालम् २१ कौचुमारयोगा २२ हस्तलाघवम् २३ चित्रशाकापूपभक्ष्यविकारक्रिया २४ पानकरसरागासवयोजनम् २५ सूचीवापकर्माणि २६ सूत्रक्रीडा २७ प्रहेलिका २८ प्रतिमाला २९ दुर्व्वचकयोगा ३० पुस्तकवाचनम् ३१ नाटिकाख्यायिकादर्शनम् ३२ काव्यसमस्यापूरणम् ३३ पट्टिकावेत्रवाणविकल्पा ३४ तर्ककर्म्माणि ३५ तक्षणम् ३६ वास्तुविद्या ३७ रूप्यरत्नपरीक्षा ३८ धातुवाद ३९ मणिरागज्ञानम् ४० आकरज्ञानम् ४१ वृक्षायुर्व्वेदयोगा ४२ मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधि ४३ शुकसारिकाप्रलापनम् ४४ उत्सादनम् ४५ केशमार्ज्जनकौशलम् ४६ अक्षरमुष्टिकाकथनम् ४७ म्लेच्छितकविकल्पा ४८ देशभाषाज्ञानम् ४९ पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानम् ५० यन्त्रमातृका ५१ धारणमातृका ५२ सम्पाठ्यम् ५३ मानसीकाव्यक्रिया ५४ क्रियाविकल्पा ५५ छलितकयोगा ५६ अभिधानकोषच्छन्दोज्ञानम् ५७ वस्त्रगोपनानि ५८ द्यूतविशेष ५९ आकर्षक्रीडा ६० बालकक्रीडनकानि ६१ वैनायिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६२ वैजयिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६३ वैतालिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६४। इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ क्वचित् पानकरसरागासवयोजनस्थाने सूत्रक्रीडा [illegible] पद [illegible] वीणा। मरुकवाद्यानि वैतालिकीनामित्यत्र [illegible] मिति च पाठ ॥ (जिह्वा। यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् ३। ३७।

"कला पराङ्मुखीं कृत्वा त्रिपथे परियोजयेत् ॥

"कला जिह्वा पराङ्मुखमास्य यस्याः सा तथा तां प्रत्यङ्मुखीं कृत्वा तिसृणां नाडीनां पन्था तस्मिन् कपालकुहरे संयोजयेत्"। इति तट्टीका ॥ शिव। यथा महाभारते १३। १७। १४।

'कला काष्ठा लवा मात्रा मुहूर्त्ताह क्षपा क्षणा' ॥)

कलाकुल, क्ली (कलया मात्रयापि आकुलयति व्याकुलयतीति। व्याकुलि इति नामधातो + अच्।) विषम। इति राजनिर्घण्टः ॥

कलाकेलि, पु, (कलाभि केलि विलासो यस्य। कलासु केलिर्यस्य वा।) कामदेव। इति त्रिकाण्डशेष ॥

कलाङ्कुर, पु, (कलाना अङ्कुरो यस्य।) सारसपक्षी। (स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तककर्णीसुत।) कलासुर। इति त्रिकाण्डशेष ॥

कलाचिका, स्त्री, (कलामञ्चति गच्छति प्राप्नोति वा। कला + अञ्च् + उपपदे कर्म्मण्यण्। तत स्वार्थे कन् तत्रापि जात इत्वञ्च।) पक्षोड। [illegible] नापो गेरणो मणिबन्ध पर्य्यन्त। इति हेमचन्द्र ॥

कलाची, स्त्री (कलाम् अञ्चति। कला + अञ्च् + अण्। गौरादित्वात् ङीष्।) कलाचिका। इति [illegible]वली ॥

कलाद, पु (कलानादत्ते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्वर्णकारादीना कला अपि आदत्ते [illegible]ति। [illegible] [illegible] पाञ्चित [illegible] वा आदत्ते। कला + दा + क।) स्वर्णकार। इत्यमर। २। १०। ८ ॥

कलानिधि, पु, (कला निधीयन्तेऽस्मिन्। कला + नि + धा + अधिकरणे कि।) चन्द्र। इत्यमर। १। ३। १४ ॥ (यथाह शाश्वत।

'अहो महत्त्वं महतामपूर्व्वं

विपत्तिकालेऽपि परोपकार।

यथास्य मध्ये पतितोऽपि राहो

कलानिधि पुण्यचयं ददाति' ॥)

कलानुनाद, [न] पु, (कल अनु नदतीति। कल + अनु + नद + णिनि।) सोमप। भ्रमर। कलविङ्क। चटक। कपिञ्जल। चातक। इति मेदिनी ॥

कलान्तर, क्ली, (अन्या कला अश। सुप्सुपेति समास।) वृद्धि। लाभ। इति [illegible]वली ॥ सुद इति भाषा। (चन्द्रस्य अन्या कला। यथा कुमारे १। २५।

"पुपोष लावण्यमयान् विशेषान्

ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि" ॥)

कलाप, पु (कला मात्रा आप्नोति। कला + आप + कर्म्मण्यण्। ३। २। १। इति अण्। यद्वा, कलां [illegible] आप्यतेऽनेन। 'हलश्च। ३। [illegible]। १२१। इति घञ्।) समूह। (यथा भागवते ४। २०। ४।

'[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]'।)

मयूरपिच्छ। (यथा, [illegible] [illegible]। ५। ५२। १७।

सम्प्रत्यसंहितापाङ्गा विप्रकीर्णा स्ववर्हिण" ॥)

काञ्ची। भूषणम्। (यथा कुमारे। १। ४२।

"कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य

मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य' ॥

"मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य'। इति मल्लिनाथ ॥)

तूण। (यथा च रामायणे २। ५२। ११।"

"तत कलापान् सन्नह्य खड्गौ बद्ध्वा च धन्विनौ" ॥)

चन्द्र। विदग्ध। व्याकरणविशेष। इति मेदिनी ॥ (यथा, वृहत्कथासारे।

"अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात् कातन्त्राख्य भविष्यति।

तद्वाहनकलापस्य नाम्ना कालापक तथा" ॥)

ग्रामविशेष। यथा, भागवते। ६। १२। ६।

"देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममाश्रित।

सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति" ॥

(अस्त्रविशेष। यथा महाभारते ४। ५। २८।

"खड्गाश्च पीतान् दीर्घांश्च कलापाश्च महाधनान्।

विपाठान् क्षुरधाराश्च धनुर्भिर्निदधु सह" ॥)

कलापक, पु, (कलाप + संज्ञायां कन्।) हस्तिकण्ठ

बन्ध । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वार्थे कन् । कलापार्थं । क्ली, यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात् कलापी तत्र देयमृणम् । "कलाप्य स्वत्थयववुसाद्वुन्" । ४ । ३ । ४८ । ऋणविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ पद्यविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ६ । ३१७ ।

'छन्दोबद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम् ।
द्वाभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ।
कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्' ॥)

कलापिनी, स्त्री, (कलापश्चन्द्रः अस्ति अस्याम् । कलाप + मत्वर्थे इनि + ततो ङीप् ।) रात्रिः । नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलापी, [न्] पुं, (कलापाः फलपत्रसमूहाः सन्त्यस्मिन् । कलाप + इनि ।) प्लक्षवृक्षः । (कलापो बर्हः अस्ति अस्य इनि ।) मयूरः । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः ६ । ९ ।

"पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां
कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ" ॥)

कोकिलः । इति धरणी ॥ (त्रि, तूणवान् । कलाप व्याकरणाध्यायी ॥)

कलापूर्णः, पुं, (कलाभिः पूर्णः ।) चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (त्रि, कलापरिपूर्णः । यथा महाभारते । ४ । ७ । १३ ।

"सदा भवान् फाल्गुनस्य गुणैरस्मान् विकत्थते ।
न चार्ज्जुनः कलापूर्णो मम दुर्य्योधनस्य वा" ॥)

कलाभृत्, पुं, (कलां बिभर्त्ति । कला + भृ + क्विप् । तुगागमश्च ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कलां गीतादिकं बिभर्त्तीति । गीतादिकलाभिज्ञे वाच्यलिङ्गत्वम् । यथा मनुः २ । १३४ ।

'दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।
त्र्यब्दपूर्व्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु" ॥)

कलामकः, पुं, (कलम + कनि पृषोदरात् साधुः ।) कलमधान्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (कलमशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

कलाम्बिका, स्त्री (कला अर्थं निकायते प्रयुज्यते अस्याम् । कला + नि + कै + क + टाप् । पृषोदरादित्वात् मुमि साधुः ।) अधमर्णप्रयोगः । ऋणादानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धार देओया इति भाषा ॥

कलायः, पुं, (कलां अयते । "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) शमीधान्यविशेषः । मटर वा टुला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सतीलकः २ हरेणुः ३ खण्डिकः ४ । इत्यमरः । २ । ९ । १६ ॥ त्रिपुटः ५ अतिवर्त्तुलः ६ । इति रत्नमाला ॥ मुण्डचणकः ७ शमनः ८ नीलकः ९ कण्टी १० सतीलः ११ हरेणुकः १२ सतीनः १३ सतीनकः १४ । (यथा, माघे । १३ । २१ । "विकसत्कलायकुसुमासितद्युते" ॥) अस्य गुणाः । वातरुचिपुष्टिश्लेष्मदोषकारित्वम् । पित्तदाहकफनाशित्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वञ्च ॥ (अस्य पर्य्यायो गुणाश्च यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे धान्यवर्गे । "कलायो वर्त्तुलः प्रोक्तः सतिलश्च हरेणुकः । कलायो मधुरः स्वादुः पाके रूक्षश्च शीतलः' ॥)

गन्धस्तु शाकगुणाः । मधुरत्वम् । पित्तश्लेष्मघ्नत्वम् । गुरुत्वम् । कषायत्वम् । रुचित्वम् । मलभेदित्वम् । वायुकोपकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ('भेदी मधुरः रूक्षः कषायश्चातिवातलम्' ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥)

कलायनः, पुं, (कलानां नृत्यगीतादीनां अयनं आश्रयः ।) नर्त्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलाया, स्त्री, (कलाय + भिन्ना टाप् ।) गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गण्डदूर्व्वाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कलालापः, पुं (कलं मधुरमस्फुटं आलपतीति । कल + आ + लप + उपपदे "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मधुरालापकर्त्तरि त्रि ॥)

कलावती, स्त्री, (कला तम्बुरुवीणाया सङ्गीतादिविद्याया आलापादयो गुणा वा सन्ति यस्याम् । कला + मतुप् मस्य व स्त्रियां ङीप् ।) तुम्बुरुगन्धर्व्वस्य वीणा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा माघे । १ । १० श्लोकस्य टीकायां मल्लिनाथधृतवैजयन्तीवचनम् ।

"विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बुरोस्तु कलावती ।
महती नारदस्य स्यात् सरस्वत्यास्तु कच्छपी" ॥)

स्वनामख्याता द्रमिलस्य राज्ञः पत्नी । यथा ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । २० । १७ ।

'कान्यकुब्जे च देशे च द्रमिलो नाम राजकः ।
कलावती तस्य पत्नी धन्या चापि पतिव्रता' ॥)

श्रीराधामाता । सा तु वृषभानुपत्नी । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ अप्सरोविशेषः । यथा रतिरत्नप्रदीपिकायाम् कलावतीति शिष्टकाद्ये जगदेव । (कला चतुःषष्टिकला विद्यते यस्या । गङ्गा । यथा, काशीखण्डे ९ । ४१ ।

"कूटस्था करुणा कान्ता कस्मयाला कलावती" ॥)

दीक्षाविशेषः । तस्याः क्रमो यथा शारदातिलके विधिर्लिख्यते । शिष्य पूर्ब्बमुपोषितं कृतनित्यक्रियं स्वस्तिवाचनपूर्ब्बकं सङ्कल्पं कुर्य्यात् । ततो गुरुः कुर्य्यात् । अथ गुरुराचम्य द्वारदेशे सामान्यार्घ्यं कुर्य्यात् । तदर्घ्यजलेन द्वारमभ्युक्ष्य द्वारपूजां कुर्य्यात् । ततो दक्षिणपादपुरःसरं द्वारवामशाखां स्पृशन् दक्षिणाङ्गं सङ्कोचयन् मण्डपान्तः प्रविश्य नैर्ऋत्यां वास्तुपुरुषं ब्रह्माणञ्च सम्पूज्य देयमन्त्रेण दिव्यदृष्ट्यावलोकनेन दिव्यान् विघ्नानुत्सार्य्य अस्त्रमन्त्रेण जलेनान्तरीक्षगान् विघ्नानुत्सार्य्य वामपार्ष्णिघातत्रयेण भौमान् विघ्नानुत्सार्य्य सप्तधास्त्रमन्त्राभिमन्त्रितविकिरानादाय भूतनिवारणार्थंमन्त्रेण तान् विकिरेत् । ततः आसनशुद्धिं कृत्वा मन्त्रेण स्वस्तिकादिक्रमेणोपविशेत् । उपविश्य वा विघ्नानुत्सारयेत् । ततः पञ्चगव्येन भूतेन मण्डपं शोधयेत् । ततः स्वदक्षिणे पूजाद्रव्याणि वामे सुवासिताम्बुपूर्णकुम्भं हस्तप्रक्षालनाथ पात्रमेकं पृष्ठदेशे स्थापयेत् । सर्व्वदिक्षु घृतप्रदीपाञ्च स्थापयित्वा पुटाञ्जलिर्भूत्वा वामे गणपरमगुरुपरापरगुरून् प्रणम्य दक्षिणे गणेशं मध्ये स्वेष्टदेवताञ्च प्रणम्य पुनरस्त्रमन्त्रेण गन्धपुष्पाभ्यां करौ संशोध्य ऊर्द्ध्वोर्द्ध्वतालत्रयं दत्त्वा छोटिकाभिर्दशदिग्बन्धनं कृत्वा वह्निबीजेन जलधारया वह्निप्राकारं विचिन्त्य भूतशुद्धिं कुर्य्यात् । ततो मातृकान्यासं प्राणायामं पीठन्यासं ऋष्यादिन्यासं मन्त्रन्यासं । ततो मुद्रा प्रदर्श्य ध्यात्वा मानसपूजां अर्घ्यस्थापनञ्च कुर्य्यात् । ततोऽर्घ्यपात्रात् किञ्चित् जलं प्रोक्षणीपात्रे निक्षिप्य तेनोदकेनात्मानं पूजोपकरणञ्च मूलेन त्रिरभ्युक्ष्य पीठमन्त्रेण शरीरे धर्म्मादीन् पूजयेत् । ततो हृत्पद्मस्य पूर्व्वादिकेशरेषु पीठशक्तीः सम्पूज्य मध्ये पीठमनुं यजेत् । तत्र हृदये मूलदेवतां नैवेद्यं विना गन्धाद्यैः पूजयेत् । ततः उत्तमाङ्गहृदयमूलाधारपादसर्व्वाङ्गेषु मूलेन पञ्चपुष्पाञ्जलीन् दत्त्वा यथाशक्ति मन्त्रं जप्त्वा जपं समर्पयेत् । सर्व्वेततः प्रोक्षणीपात्रस्थवारिणा विदध्यात् । ततः प्रोक्षणालोय विसृज्य पूर्ब्बवदापूर्य्य वह्निपूजामारभेत् । तत्र शारदोक्तसर्व्वतोभद्रमण्डलाद्यन्यतममण्डलं विधाय तत्र घटं संस्थाप्य मण्डलं सम्पूज्य शालिभिः कणिकामापूर्य्य तदुपरि तण्डुलानालोड्य तेषु दर्भानास्तीर्य्य विष्टरं चाक्षतसंयुक्तं तदुपरि न्यसेत् । ततो मण्डले पीठोक्तदेवताः पूजयेत् । ततो मण्डले प्रादक्षिण्येन वह्नेर्दशकला विन्यस्य पूजयेत् । ततो हेमादिरचितकुम्भं अस्त्रमन्त्रेण प्रक्षाल्य चन्दनागुरुकर्पूरैर्धूपयित्वा त्रिगुणतन्तुना संवेष्ट्य कुम्भं सम्पूज्य तत्र विष्टराक्षतं नवरत्नानि च प्रक्षिप्य प्रणवमुच्चरन् कुम्भपीठयोरैक्यं विभाव्य पीठे स्थापयेत् । कुम्भे प्रादक्षिण्येन सूर्य्यस्य द्वादशकला विन्यस्य सम्पूजयेत् । ततः क्षीरिद्रुमकषायेण पञ्चपल्लवभवेन वा तीर्थजलैर्व्वा सुवासितजलैर्व्वा आत्माभेदेन मातृकां मन्त्रञ्च प्रतिलोमतो जपन् पूरयेत् कुम्भं देवताधिया । ततश्चन्द्रस्यामृतादिषोडशकला जले प्रादक्षिण्येन विचिन्त्य मन्त्रेण सम्पूज्य शङ्खान्तरक्षीरिद्रुमकषायादिद्रव्येणापूर्य्य गन्धाष्टकं विलोड्य तस्मिन् जले सकलाः कलाः आवाह्य पूजयेत् । तत्रादौ वह्नेर्दशकलाः पूजयेत् । ततो मूलमन्त्रं प्रतिलोमेन जपन् मन्त्रस्य देवतां मनसा ध्यायन् आसां प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा गन्धादिभिः पूजयेत् । ततः प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः सूर्य्यस्य तपिन्यादिद्वादशकलाः आवाहनादिकं कृत्वा सम्पूज्य प्रत्येकं पूजयेत् । ततश्चन्द्रस्यामृतादिषोडशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा सम्पूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः पञ्चाशत्कलाः पूजयेत् । यथा सृष्ट्यादिककवर्गदशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा पूर्ब्बवत् सम्पूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततो जरादिटतवर्गदशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा सम्पूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततस्तीक्ष्णादिपयवर्गदशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा सम्पूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः पीतादिषवर्गपञ्चकलाः (ष स ह क्ष) प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा सम्पूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततो निवृत्त्यादि अवर्गषोडशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा पूजयेत् । शङ्खस्थेन प्रत्येकमावाह्य पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

वः, जलात्मकं ततः शङ्खस्य क्वाथं कुम्भे निक्षिपेत्। ततोऽश्वत्थपनसचूतपल्लवरहितवल्लीवेष्टितं कल्पवृक्षबुद्ध्या कुम्भवक्त्रे पिधाय तस्मिन् वक्त्रे शरावं धृत्वा चषकं कल्पवृक्षफलबुद्ध्या स्थापयेत्। ततः कुम्भं रक्तवस्त्रेण क्षौमयुग्मेन संवेष्ट्य सूत्रेण कुम्भे सूत्रं संबध्य यथोक्तरूपेण देवतां ध्यात्वा तस्यामावाहनादिकं कृत्वा पूजयेत्। देवताङ्गे षडङ्गन्यासं कृत्वा धेनुमुद्रापरमीकरणमुद्रे प्रदर्श्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा षोडशोपचारादिभिः पूजयेत्। ततोऽष्टोत्तरसहस्रं शतं वा सञ्जप्य जपं समर्पयेत्। ततो मन्त्रस्य दशसंस्कारान् कृत्वा गुरुः शिष्यमानीय मन्त्रेण शिष्यनेत्रे वस्त्रेणाच्छाद्य शिष्याञ्जलिं पुष्पैः पूरयित्वा गुरुः स्वयमेव मन्त्रं जपन् कलसे देवतापीठे क्षिपेत्। ततो नेत्रबन्धनं दूरीकृत्य कुम्भान्तरे आसीनं शिष्यं स्वहस्तपद्माङ्कमाङ्कनमुद्रादिकं विधाय ततो मन्त्रोक्तन्यासान् शिष्यस्य देहे कुर्य्यात्। कुम्भस्थां देवतां पञ्चोपचारैः सम्पूज्यालङ्कृतं शिष्यमग्निसन्निधौ प्रवेशयेत्। ततो मङ्गलाचारपूर्ब्बकं तं कुम्भं समुद्धृत्य तन्मुखस्थान् सुरद्रुमरूपान् पल्लवान् शिष्यशिरसि निधाय मातृकां मनसा जपन् मूलेनाधिवासितं जलं शिष्यमूर्द्धनि संहितोक्ताभिषेकमन्त्रैस्तमभिषिञ्चेत्। शिष्योऽपि शुद्धजलेनाचम्य वाससी परिधाय गुरोः सन्निधावुपविशेत्। ततस्तासेव गुरुरात्मनो देवतां शिष्यसङ्क्रान्तां तयोरैक्यं विभाव्य गन्धादिभिः पूजयेत्। ततो मन्त्रेण शिष्यस्य शिखां बद्ध्वा तत्त्वन्यासं शिष्यशरीरे करन्यासं कुर्य्यात्। ततः शिष्यशिरसि हस्तं दत्त्वा अष्टोत्तरशतं जप्त्वा अमकमन्त्रं तेऽहं ददामीति शिष्यदक्षिणकर्णे त्रिः श्रावयेत्। ददस्वेति शिष्यो ब्रूयात्। ततः कन्यार्थिन्याः मन्त्रं गुरुर्दीक्षाकाले दक्षिणकर्णे त्रिः श्रावयेत् सकृत्। स्त्रीशूद्राणां वामकर्णे त्रिः श्रावयेत् दक्षिणे सकृत्। ततः शिष्यो गुरुचरणे पतित एव तिष्ठेत्। ततो गुरुर्मन्त्रेण तमुत्थापयेत्। ततः शिष्यो वक्ष्यमाणं षट्सहस्रं जपेत्। ततः शिष्यः कुशतिलजलान्यादाय गुरवे दक्षिणां सुवर्णं काञ्चनं वा दद्यात्। दीक्षाग्रहणसामग्रीश्च निवेदयेत्। अन्यांश्च ब्राह्मणान् परितोषयेत्। गुरुः स्वशक्तिरक्षणार्थाय यथाधिकं सहस्रं शतं वा मन्त्रं जपेत्। ततः शिष्यो मिष्टान्नपानादिना ब्राह्मणान् परितोष्य स्वयं भुञ्जीत। दीक्षादिवसे गुरुशिष्ययोरुपवासे दोषः। इति तन्त्रसारोक्ता कलावतीदीक्षा समाप्ता॥

कलाविक, पु, (कलं आविकायति शिरोवेष्टेन रौतीति कल+आ+वि+कै+क।) कुक्कुटः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कलाविकल, पु, (कलं मधुराव्यक्तं आविकलं रवो यस्य सः। यद्वा कलया कामावेशेन विकलः व्याकुलः।) चटकः। इति शब्दरत्नावली॥

कलाङ्कुर, पु, (कलमाङ्कुरतीति। कल+आ+ङ्कुर+क। सञ्ज्ञायां कन्।) कङ्कलवाहनम्। इति शब्दरत्नावली॥

कलि, पु, (कलते शब्दायते अत्र यत्र वर्त्तते इति। कल+"सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४।११७। इति इन्।) विभीतकवृक्षः। (विभीतकस्य कलिद्रुमत्वकारणमुक्तं यथा, वामने २० अध्याये।
'इत्येवमुक्तो देवेन ब्रह्मणा कलिरव्ययः।
दीनान् दृष्ट्वा च पापादीन् विभीतकवनं ययौ'॥
अस्य गुणादिकं विभीतकशब्दे द्रष्टव्यम्॥) ॥
कलते स्वद्रवति इति कल+'सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४।११७। इति इन्।) शूरः। (कलते स्पर्द्धमाना भाषन्तेऽस्मिन्निति। कल+'सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४। ११७। इति इन्।) विवादः। (यथा, भागवते ६। ६। ३४।
"तासां कलिरभूद्भूयांस्तदर्थेऽपोह्य सौहृदम्।
समानुरागो पत्यौ वः इति तद्गतचेतसाम्"।)
युद्धम्। (कल्यते पापैः क्षिप्यते अनेन यद्वा कलयति पापेन जनान् अतति कलुषितं करोति। कल+इन्।) अन्त्ययुगम्। इति हेमचन्द्रः॥

तस्योत्पत्तिर्यथा।

'प्रलयान्ते जगत्स्रष्टा ब्रह्मा लोकपितामहः।
ससर्ज्ज घोरं मलिनं पृष्ठदेशात् सपातकम्॥
सचाधर्म्म इति ख्यातस्तस्य वंशानुकीर्त्तनात्।
श्रवणात् स्मरणाल्लोकः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥
अधर्म्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्ज्जारलोचना।
तस्याः पुत्त्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः॥
स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्त्रञ्च कन्यकाम्।
निकृतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत्॥
स हिंसायां भगिन्यान्तु जनयामास तं कलिम्।
वामहस्तधृतोपस्थं तैलाभ्यक्ताञ्जनप्रभम्॥
काकोदरं करालास्यं लोलजिह्वं भयानकम्।
पूतिगन्धं द्यूतमद्यस्त्रीसुवर्णकृताश्रयम्॥
भगिन्यान्तु दुरुक्त्यां स भयं पुत्त्रञ्च कन्यकाम्।
मृत्युं स जनयामास तयोश्च निरयोऽभवत्॥
यातनायां भगिन्यान्तु लेभे पुत्त्रायुतायुतम्।
इत्थं कलिकुले जाता बहवो धर्म्मनिन्दकाः'॥
इति कल्किपुराणे १ अध्यायः॥ ॥

कलिधर्म्मो यथा।

"यदा सदान्वितं तन्त्रादिना हिंसा विषादनम्।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः॥
यस्मिन् जना कामिनः स्युः शश्वत्कटुकभाषिणः।
दस्युक्रुष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः॥
राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्नोदरपरा द्विजाः।
अव्रता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः॥
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो ह्यर्थलोलुपाः।
ह्रस्वकाया महाहारा भूर्य्यपत्या गतह्रियः॥
शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्य्यमायोरुसाहसाः।
वक्ष्यन्ति भृत्याश्च पतिं त्यक्ष्यन्ति शील्ब्रतम्॥
शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः।
उद्विग्नाश्चान्नमाहारा भिक्षाचरसदृशाः प्रजाः।
अस्नातभोजनेनाग्निदेवतातिथिपूजनम्॥
करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदकक्रियाम्।
स्त्रीपराश्च जनाः सर्व्वे शूद्रप्रायाश्च शौनक॥
बहुप्रजाल्पभाग्याश्च भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः।
शिरः कण्डूयनपरा आज्ञां भेत्स्यन्ति भर्त्तृजाम्॥
विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः॥
कलेर्द्दोषनिधेर्विप्र अस्ति ह्येको महान् गुणः।
कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत्॥
कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतः फलम्।
द्वापरे परिचर्य्यायां कलौ तद्धरिकीर्त्तनात्॥
तस्माद्ध्येयो हरिर्नित्यं ध्येयः पूज्यश्च शौनक'॥
इति गारुडे धर्म्मे २२७ अध्यायः॥
(माघीपूर्णिमायां शुक्रवारे कलियुगोत्पत्तिः॥)
तद्युगमानम्। द्वात्रिंशत्सहस्राधिकचतुर्लक्षवत्सराः (४३२   )।
(आर्य्यभट्टमते दिनं १५७७९१७५ दिवसाः।
सूर्य्यसिद्धान्तमते १५७७९१७८७। ४८ दिवसाः।
ज्योतिषसिद्धान्तिकमते च १५७७९१७८२ दिवसाः॥
अतो वर्षमानमार्य्यभट्टमते ३६५।१५।३१।१५। दिवसाः।
सूर्य्यसिद्धान्तमते ३६५।१५।३१।३१।२४। दिवसाः।
ज्योतिषसैद्धान्तिकमते च ३६५। १५। ३१। ३ दिवसाः॥)
तस्यातीताब्दाः १८०९ शाकपर्य्यन्तं ४९८८॥
(कलेस्त्रिपञ्चाशदधिकषट्शतमितेषु (६५३) वत्सरेषु गतेषु युधिष्ठिरादयो जाताः। यदुक्तं राजतरङ्गिण्याम् १। ५१।
'शतेषु षट्सु सार्द्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले।
कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः'॥
ऋतुपञ्चाशद्द्विमितेषु (२५२६) युधिष्ठिराब्देषु कलेर्ग्रहर्षि व्यद्धुनेत्रमितेषु (३१७९) वत्सरेषु गतेषु च महाविषुवसङ्क्रान्त्यां शालिवाहनस्य राज्ञो जन्मदिनमारभ्य शकाब्दः प्रवर्त्तितः। यदुक्तं तत्रैव १। ५६।
'आसन् मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ। षड्द्विकपञ्चद्वियुतः शककालस्तस्य राज्यस्य'॥ सम्प्रति तु शकः महाविषुवसङ्क्रान्तिमाधारमभ्य परिगणितो भवति॥
कलेश्चतुश्चत्वारिंशदधिकत्रिसहस्रपरिमितेषु (३०४४) वत्सरेषु गतेषु चैत्रशुक्लप्रतिपदि उज्जयिनीपतिविक्रमादित्यस्य राज्यप्राप्तिकालमारभ्य संवत् इत्याख्यया प्रसिद्धो वत्सरः प्रचलितः॥ अयन्तु चैत्रशुक्लप्रतिपत्तिथिमधिगम्य परिगणितो भवति॥
कलेरेकोद्धशताधिकत्रिसहस्रपरिमितेषु (३१०१) वत्सरेषु गतेषु प्रायशो सौम्योत्सवस्य अष्टादशदिवसे यीशुख्रीष्टोऽब्दः प्रचलितः॥
पञ्चनवत्युत्तरषट्शताधिकत्रिसहस्रपरिमितेषु (३६९५) कलेरतीताब्देषु महम्मदस्याधिकपञ्चशतमिते (५९७) च शकाब्दे प्रचरन्ति भाद्रमासे द्वादश्यां उत्कलदेशप्रचलितः विलायती इत्याख्यया प्रसिद्धो वत्सरः प्रवर्त्तितः। अयञ्च भाद्रशुक्लद्वादशीमधिगम्य परिगणितो भवति॥
त्रयोविंशत्युत्तरसप्तशताधिकत्रिसहस्रपरिमितेषु (३७२३) कलेरतीताब्देषु पञ्चचत्वारिंशदधिकपञ्चशतमिते (५४५) च शकाब्दे प्रचलति ख्रीष्टस्य विंशतितमदिवसीय शुक्रवारात् महम्मदस्य मक्का

प्रस्थानकालमारभ्य "हिज्रि" इति प्रसिद्धो हायन प्रचलित । अयन्तु चान्द्रमासेन परिगणितो भवति । अत प्रायण सौरसप्तनवतितम वर्षैरस्य शततमा वत्सरा भवेय ॥

पञ्चाशीत्यद्धपञ्चशताधिकचतुःसहस्रपरिमितेषु कलेर्गताब्देषु (४५८५) सप्ताधिकचतुर्दशशतपरिमिते (१४ ७) च शकाब्दे प्रचरति फाल्गुनीयोनविंशदिवसे शुक्रवारे पूर्णिमायां भगवांश्चैतन्यदेव प्रादुर्बभूव । अस्य जन्मदिनमारभ्य चैतन्याब्द प्रचलित ॥)

अस्मिन् युगे धर्म्म एकपाद । अधर्म्मस्तु त्र्याद । आयु शतवर्षाणि । अवतार श्रीकृष्ण । तद्युगशेषे पापिना विनाशाय भगवद्दशमावतार कल्किर्भविष्यति । तद्युगधर्म्मो यथा ।

"कलौ तु धर्म्मपादाना तुर्य्यांशोऽधर्म्महेतुभि ।
एधमानै क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि विनङ्क्ष्यति ॥
तस्मिन् लुब्धा दुराचारा निर्दया शुष्कवैरिण ।
दुर्भगा भूरितर्षाश्च शूद्रदासोत्तरा प्रजा" ॥
"यदा मायानृत तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादनम ।
शोकमोहौ भय दैन्य स कलिस्तामस स्मृत ॥
यस्मात् क्षुद्रदृशो मर्त्या क्षुद्रभाग्या महाशना ।
कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिण्यश्च स्त्रियोऽसती ॥
दस्यूत्कृष्टा जनपदा वेदा पाषण्डदूषिता ।
राजानश्च प्रजाभक्षा शिश्नोदरपरा द्विजा ॥
अव्रता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिन ।
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो ह्यर्थलोलुपा ॥
ह्रस्वकाया महाहारा बह्वपत्या गतह्रिय ।
शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्य्यमायोरुसाहसा ॥
पणयिष्यन्ति वै क्षुद्रा किराटा कूटकारिण ।
अनापद्यपि मंस्यन्ते वार्त्ता साधुजुगुप्सिताम ॥
पति त्यक्ष्यन्ति निर्द्रव्य भृत्या अप्यखिलोत्तमम ।
भृत्य विपन्न पतय कौल गाश्चापयस्विनी ॥
पितृन्भ्रातॄन्सुहृज्ज्ञातीन् हित्वा सारतसौहृदा ।
ननान्दृश्यालसम्वादा दीना स्त्रैणा कलौ नरा ॥
शूद्रा प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविन ।
धर्म्म वक्ष्यन्त्यधर्म्मज्ञा अधिरुह्योत्तमासनम ॥
नित्यमुद्विग्नमनसो दुर्भिक्षकरकर्षिता ।
निरन्ने भूतले राजन्ननावृष्टिभयातुरा ॥
वासोऽन्नपानशयनव्यवायस्नानभूषणै ।
हीना पिशाचसन्दर्शा भविष्यन्ति कलौ प्रजा ॥
कलौ काकिणिकेऽप्यर्थे विगृह्य त्यक्तसौहृदा ।
त्यक्ष्यन्ति हि प्रियान् प्राणान् हनिष्यन्ति स्वकानपि ॥
न रक्षिष्यन्ति मनुजा स्थविरौ पितरावपि ।
पुत्त्रान् भार्य्याश्च कुलजा क्षुद्रा शिश्नोदरम्भरा ॥
कलौ न राजन् जगता पर गुरु
त्रिलोकनाथानतपादपङ्कजम् ।
प्रायेण मर्त्या भगवन्तमच्युत
यक्ष्यन्ति पाषण्डविभिन्नचेतस" ॥ * ॥

कलिकृतदोषविनाशोपाय । यथा,

"यन्नामधेय म्रियमाण आतुर
पतन् स्खलन् वा विवशो गृणन् पुमान् ।
विमुक्तकर्म्मार्गल उत्तमा गति
प्राप्नोति यक्ष्यन्ति न त कलौ जना ॥
पुसा कलिकृतान् दोषान् द्रव्यदेशात्मसम्भवान् ।
सर्व्वान् हरति चित्तस्थो भगवान् पुरुषोत्तम ॥
श्रुत सङ्कीर्त्तितो ध्यात पूजितश्चादृतोऽपि वा ।
नृणा क्षिणोति भगवान् हृत्स्थो जन्मायुताशुभम ॥
यथा हेम्नि स्थितो वह्निर्दुर्व्वर्ण हन्ति धातुजम ।
एवमात्मगतो विष्णुर्योगिनामशुभाशयम ॥
विद्यातप प्राणनिरोधमैत्री
तीर्थाभिषेकव्रतदानजप्यै ।
नात्यन्तशुद्धि लभतेऽन्तरात्मा
यथा हृदिस्थे भगवत्यनन्ते ॥
तस्मात् सर्व्वात्मना राजन् हृदिस्थ कुरु केशवम ।
म्रियमाणो ह्यवहितस्ततो यासि परा गतिम" ॥
'कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुण ।
कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तसङ्ग पर व्रजेत् ॥
कृते यद्ध्यायतो विष्णु त्रेतायां यजतो मखे ।
द्वापरे परिचर्य्यायां कलौ तद्धरिकीर्त्तनात्" ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे १२ । ३ अध्याय ॥ * ॥
तद्युगशेषधर्म्मा यथोक्तास्तत्रैव १२ । १ । ३६ ४७ ॥
'सौराष्ट्रावन्त्याभीराश्च शूरा अर्ब्बुदमालवा ।
व्रात्या द्विजा भविष्यन्ति शूद्रप्राया जनाधिपा ॥
सिन्धोस्तट चन्द्रभागा कान्तीं काश्मीरमण्डलम ।
भोक्ष्यन्ति शूद्रा व्रात्याद्या म्लेच्छा अब्रह्मवर्चस ॥
तुल्यकाला इमे राजन् म्लेच्छप्रायाश्च भूभृत ।
एतेऽधर्म्मानृतपरा फल्गुदास्तीव्रमन्यव ॥
स्त्रीबालगोद्विजघ्नाश्च परदारधनादृता ।
उदितास्तमितप्राया अल्पसत्वाल्पकायुष ॥
असस्कृता क्रियाहीना रजसा तमसा वृता ।
प्रजास्ते भक्षयिष्यन्ति म्लेच्छा राजन्यरूपिण ॥
तन्नाथास्ते जनपदास्तच्छीलाचारवादिन ।
अन्योन्यतो राजभिश्च क्षय यास्यन्ति पीडिता" ॥
तत्रैव १२ । २ । १ १६ ।
'ततश्चानुदिन धर्म्म सत्य शौच क्षमा दया ।
कालेन बलिना राजन् नङ्क्ष्यत्यायुर्ब्बल स्मृति ॥
वित्तमेव कलौ नृणा जन्माचारगुणोदय ।
धर्म्मन्यायव्यवस्थाया कारण बलमेव हि ॥
दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यावहारिके ।
स्त्रीत्वे पुस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे सूत्रमेव हि ॥
लिङ्गमेवाश्रमख्यातावन्योन्यापत्तिकारणम ।
अवृत्त्या न्यायदौर्ब्बल्य पाण्डित्ये चापल वच ॥
अनाढ्यतैवासाधुत्वे साधुत्वे दम्भ एव हि ।
स्वीकार एव चोद्वाहे स्नानमेव प्रसाधनम ॥
दूरे वार्य्ययन तीर्थ लावण्ये केशधारणम ।
उदरम्भरता स्वार्थ सत्यत्वे धार्ष्ट्यमेव हि ॥
दाक्ष्ये कुटुम्बभरण यशोऽर्थे धर्म्मसेवनम ।
एव प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णे क्षितिमण्डले ।
ब्रह्मविट्क्षत्त्रशूद्राणा यो बली भविता नृप ॥
प्रजा हि लुब्धै राजन्यैर्निर्घृणैर्दस्युधर्म्मभि ।
आच्छिन्नदारद्रविणा यास्यन्ति गिरिकाननम ॥
शाकमूलामिषक्षौद्रफलपुष्पाष्टिभोजना ।
अनावृष्ट्या विनङ्क्ष्यन्ति दुर्भिक्षकरपीडिता ॥
शीतवातातपप्रावृड्हिमैरन्योऽन्यत प्रजा ।
क्षुत्तृड्भ्या व्याधिभिश्चैव सन्तप्स्यन्ते च चिन्तया ॥
त्रिंशद्विंशतिवर्षाणि परमायु कलौ नृणाम ॥
क्षीयमाणेषु देहेषु देहिना कलिदोषत ।
वर्णाश्रमवता धर्म्मे नष्टे वेदपथे नृणाम ॥
पाषण्डप्रचुरे धर्म्मे दस्युप्रायेषु राजसु ।
चौर्य्यानृतवृथाहिंसानानावृत्तिषु वै नृषु ॥
शूद्रप्रायेषु वर्णेषु छागप्रायासु धेनुषु ।
गृहप्रायेष्वाश्रमेषु यौनप्रायेषु बन्धुषु ॥
अणुप्रायास्वोषधीषु शमीप्रायेषु स्थास्नुषु ।
विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्मसु ॥
इत्थ कलौ गतप्राये जनेषु खरधर्म्मिषु ।
धर्म्मत्राणाय सत्वेन भगवानवतरिष्यति" ॥

(देवगन्धर्व्वविशेष । स तु कश्यपात् दक्षकन्यायां मुनौ जात । यथा, महाभारते १ । ६५ । ४४ ।
"तथा शालिशिरा राजन् पर्ज्जन्यश्च चतुर्द्दश ।
कलि पञ्चदशस्तेषा नारदश्चैव षोडश" ॥
शिव । यथा महाभारते । १३ । १७ । ७८ ।
"दम्भोह्यदम्भो वैदम्भो वश्यो वशकर कलि" ॥)

कलि, स्त्री, (कलयति इषत्प्रकाशते उद्भिद्यते वा कल + तत इन ।) कलिका । इति मेदिनी ॥

कलिक, पु, (कलो मन्दगम्भीरध्वनिरस्यास्ति । कल + मत्वर्थे ठन ।) क्रौञ्चपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

कलिका, स्त्री, (कलिरेव । स्वार्थे कन टाप च ।) अस्फुटितपुष्पम । तत्पर्य्याय । कोरक २ । इत्यमर । २ । ४ । १६ ॥ कलि ३ कली ४ । कोरकम । ५ इति तट्टीका ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ । १६८ ।
"मुग्धामजातरजस कलिकामकाले
व्यर्थ कदर्थयसि कि नवमालिकाया" ॥)
वीणामूलम । इति हेमचन्द्र ॥ पदसन्ततियुक्तरचनाविशेष । तद्विवरणम् यथा,—
'स्यूर्म्मिहाकलिकारम्भे श्लोकान्त यगण स्मृता ।
अन्यासा कलिकानान्तु भवन्त्येकैकशो हि ते ॥
पूर्त्तौ द्वौ कलिकाभिस्तु विरुदास्तुल्यसङ्ख्यका" ॥ * ॥
कलिकालक्षणम् ।
"कला नाम भवेत्तालनियता पदसन्तति ।
कलाभि कलिका प्रोक्ता तद्भेदा षट् समीरिता ।
कलिका चण्डवृत्ताख्या द्विगादिगणवृत्तका ।
तथा त्रिभङ्गी वृत्ताख्या मध्या मिश्रा च केवला" ॥
चण्डवृत्ते दशधा सयुक्तवर्णा ।
"अत्र सयुक्तवर्णाना नियमो दशधा च ते ।
मधुर श्लिष्टविश्लिष्टशिथिलक्रादिनस्तमो ॥
भिद्यन्ते ह्रस्वदीर्घाभ्या ते दर्श्यन्ते स्फुट यथा ।
ह्रस्वाम्मधुरसयोगा शङ्कराङ्कुशकिङ्कुरा ॥
तस्मात्तु श्लिष्टसयुक्ता दपकर्परसर्पवत ।
ततो विश्लिष्टसयुक्ता भक्तकल्याणचित्तवत् ॥
तथा शिथिलसयुक्ता पश्य कश्यप वश्यवत ।
प्रोक्ता क्रादियुता मह्य सह्य गुह्य प्रसह्यवत ॥
गर्ह्यादीन् क्रादिसयुक्तभेदान् केचित समूचिरे ।
दीर्घात्तु शङ्ककार्पास बाल्य वैश्यश्च वाह्यकम्" ॥
कलापञ्चिमायामुक्तम् ।

"अधिकास्त्वेवतु षष्टियूना द्वादश ता कला ।
एताभ्यो नाधिका काय्या न्यूनाश्चापि न पठ्यते" ॥
तत्र तावच्छुद्धवृत्तकलिका द्विधा । नखो विशिख
श्चेति भेदात । तत्र नखादि विंशतिभेदस्य नख येह
वर्द्धितादयो नव भेदा गृहीता ।
"वर्द्धित वीरभद्रश्च समग्रोऽच्युत उत्पलम ।
तुरङ्ग श्चागुणरतिस्तथा मातङ्गखेलितम ।
तिलकश्चेति कलिका नखस्येरोदिता नव' ॥ इत्युक्ते ॥
अथ विशिख । पद्मकुन्दचम्पकवञ्जुलभेदात पञ्च
विध । तेष्वादिम पद्म पद्मेन्दीवरसितकञ्जपाण्डूत्पले
न्दीवराणाम्भोरुहकह्लारभेदात षड्विधम ।
अन्तिम वञ्जुलन्तु भासुरमङ्गलभेदात द्विविधमित्ये
कादशभेदो विशिख ।
"पद्मेरुह सितकञ्ज तथा पाण्डुतपल परम ।
इन्दीवरारुणाम्भोजे कह्लारश्चेति षड्विधम ॥
इषद्भेदेन कथित पद्मा मनीषिभि ।
चम्पक वञ्जुल कुन्द वकुल निन्द्य तथा' ॥
इति पञ्चविधस्यापि विशिखस्येश भाग्या इत्युक्ते ।
एव चशुद्धवृत्तकलिका विंशतिधा गृहीता ॥ ४ ॥
अथ पञ्चधा द्विगादिगणाद्याकाकलिका मञ्जरी
त्यभिहिता क्रमात कोरकगुच्छकमफलकुसुम
गन्धाख्या । तस्याश्चात्र कोरकगुच्छकुसुमानि
गृहीतानि । कोरको गुच्छकुसुममञ्जरो त्रिविधाच
लित्युक्त । त्रिभङ्गी कलिका तु गिरगिरयादि
पर्व्वा साढा । तस्याश्चात्र दण्डकपाग विदग्धपर्व्वा
च गृहीता । दण्डकाख्या विदग्धाख्या त्रिभङ्गीह
द्विधा मतयक्ते ॥ ५ ॥ अथ मिश्रकलिका तु
कलिकागद्यमपृक्ता सप्तविभक्तिका ना । अत्र
मयी सव्वगद्यो चेति द्विविधा केवला चेत्यष्टौ ।
तदेव षड शो मध्यकलिकाख्यो ऽष्टाविंशतिरिह
कलिका गृहीता । नगादय एकादश प्रभे ।
सपल्लगन्धो मञ्जरीदो । गिरागिरयादय त्रिभ
ङ्गीभेदा मध्यकलिका च त्यक्ताभ्यां नाधिक्यवि
ज्ञात । इति रूपगोस्वामिकृतगोविन्दविरुदावली
भाष्ये बलदेवविद्याभूषण ॥ (छन्दोभेद । यदुक्त
वृत्तरत्नाकरे ४ अध्याये ।
'प्रथममपरचरणसमुत्थ
श्रयति स यदि लघु ।
इतरदितरगदितमपि यदि च तुर्य्यम
चरणयुगलकमविकृतमपरमिति कलिका सा' ॥
कला । यथोक्त सिद्धान्तशिरोमणौ ।
'तन्यन्ते कलिका यस्मात्तस्मात्तास्तिथय स्मृता "॥)

कलिकापूर्व्व, क्ली, (कलिकया अशेन जन्य अपूर्व्व
अदृष्टम ।) अङ्गप्रधानान्यतरबहुकर्म्मसाध्यस्वर्गा
दिफलजनकापूर्व्वोत्पत्तौ तत्तत्प्रत्येककर्म्मजन्यमदृ
ष्टम । इति स्मृति ॥

कलिकार, पु, (कलि चिचिकुचीतिशब्देन कलह
करोतीति । कलि+कृ+अण ।) धूम्याटपक्षी ।
पीतमस्तकपक्षी । (कलि स्वदेहस्थकण्टकैरनिष्ट
करोतीति ।) पूतिकरञ्ज । इति मेदिनी ॥

कलिकारक, पु, (कलि कण्टकैरनिष्ट करोति ।
कलि+कृ+णिच्+ण्वुल ।) पूतिकरञ्ज । काँटा
करञ्ज नाटाकरञ्ज इति च भाषा । इत्यमर । २ ।
४ । ४८ ॥ (कलि कलह कारयति । कलि+कृ+
णिच+ण्वुल् ।) नारदमुनि । इति हेमचन्द्र ॥

कलिकारी, स्त्री (कलि गर्भपाताद्यरिष्ट करोतीति ।
कलि+कृ+अण । जातित्वात ङीष ।) उप
विषभेद । विषलाङ्गलीया इति भाषा । तत्प
र्य्याय । लाङ्गली २ हलिनी ३ गर्भपातनी ४
दीप्ता ५ विशल्या ६ अग्निमुखी ७ हली ८ नक्ता
९ इन्द्रपुष्पिका १० विद्युज्ज्वाला ११ अग्निजिह्वा
१२ व्रणहृत १३ पुष्पसौरभा १४ स्वर्णपुष्पा
१५ वह्निशिखा १६ । अस्या गुणा । कटुत्वम ।
उष्णत्वम । कफवातनाशित्वम । गर्भान्त पातयनि
ष्कासनकारित्वम । परमसारित्वञ्च । इति राज
निर्घण्ट ॥

कलिङ्ग, क्ली, (कलि+गम+ड । निपातनात
साधु ।) इन्द्रयवम ॥ इत्यमर । २ । ४ । ६७ ॥

कलिङ्ग, पु, (कलि पूतिगन्धादिक गच्छति प्राप्नोति
कलि+गम+ड । निपातनात साधु ।) पूतिक
रञ्जवृक्ष । (के मस्तके लिङ्ग पीतादिचिह्नमस्य ।)
धूम्याटपक्षी । देशविशेष । इति हेमचन्द्र ॥
(स्वनामख्यातो नृपतिविशेष । अस्य नामानुसारे
णैव कलिङ्ग इति देशाख्या जाता । यदुक्त महा
भारते । १ । १ ४ । ४९५ ।
'अङ्गो वङ्ग कलिङ्गश्च पुण्ड्र सुह्मश्च ते सुता ।
तेषा देशा समाख्याता स्वनामप्रथिता भुवि ॥
अङ्गस्याङ्गोऽभवद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृत ।
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्मृत ॥)
सान्त्रीमत जलपदार्थं पु भूम्नि । (यदुक्त तन्त्रो
गचिके ३३ ।
'कान्तङ्ग पतिन्मन्ने वृक्षाटे भ्राम नीरति' ॥
अस्य प्रमाणं यथा, गो नामायण । ३ । ४ । २१ ।
"तत प्रकपुरि दाश्च कलिङ्गाश्च मागत ' ॥
तद्देशवासिनां जनानाम्य । यथा महाभारत । २ ।
११४ । ३ ।
नत समुद्रा तीरेण गगाम वसुधाधिप ।
भ्रातृभि सहितो वीर कलिङ्गान प्रति भारत" ॥)
कुटजवृक्ष । (अस्यपर्य्यायो यथा भावप्रकाशे
पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
'उक्त कुटजबीजन्तु यवमिन्द्रयवन्तथा ।
कलिङ्गश्चापिकालिङ्ग तथा भद्रयवा अपि" ॥
इन्द्रयवशब्देऽस्य गुणावली ज्ञेया ॥
व्यवहारो यत्र तद्यथा ।
"विल्व छागपय सिद्ध सितामोचरसान्वितम ।
कलिङ्गचूर्णसयुक्त रक्तातीसारनाशनम" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतीसाराधिकारे ॥)
शिरीषवृक्ष । प्लक्षवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

कलिङ्गक, पु, (कलिङ्ग+सज्ञाया कन । कलिङ्ग
इव कायति वा । कै+क ।) इन्द्रयवम । इति
रत्नमाला ॥ (यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वरा
धिकारे ।
"कलिङ्गका पटोलस्य पाठा कटुकरोहिणी" ॥)

कलिङ्गा, स्त्री, (क सुख लिङ्गतीति । क+लिङ्ग
अच टाप ।) नितम्बिनी । नारी । इति मेदिनी
हारे हेमचन्द्रौ ॥ त्रिवृत । इति शब्दचन्द्रिका ।
तेउडि इति भाषा ॥

कलिञ्ज, पु, (क वात लञ्जति तिरस्करोति शयने
नति यावत । क+लजि भर्त्सने+ कर्म्मण्यण"
३ । २ । १ इति अण । निपातनात साधु ।)
कट । इति हेमचन्द्र ॥ चाच दरमा इत्यादि
भाषा ॥

कलित, त्रि, (कल+कर्म्मणि क्त ।) विदितम ।
प्राप्तम । इति मेदिनी ॥ भेदितम । गणितम ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ज्ञातम यथा,—
'करकलितकपाल कुण्डली दण्डपाणि । इति
भैरवध्यानम ॥
(प्राप्त । यथा महाभ्यामतानतो ३५५ ।
'विशिख इव कलितमर्म प्रविशति द न
निस्सरति' ॥ गने+क्त । नामत ॥)

कलिद्रुम, पु, (कलिना आश्रितो द्रुम शाकपार्थि
वादिवत मध्यपदलोप ।) विभीतकवृक्ष । इत्य
मर । २ । ४ । ५८ । बयडा इति भाषा ॥ (अस्य
पर्य्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे । १ भागे ।
"विभीतकस्त्रिलिङ्ग स्यादक्ष कर्षफलस्तु स ।
कलिद्रुमो भूतवास स्तथा कलियुगालय' ॥
विशेषविवरणमस्य विभीतकशब्दे ज्ञेयम ।)

कलिन्द, पु, (कलि दर्शाति द्यति ना खच मुम च ।)
विभीतकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (विभीतक
शब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्य ॥) सूर्य्य । पर्व्वत
विशेष । यस्मात यमुना निर्गता । अत कालि
न्दीशब्दव्युत्पत्तौ भरत ॥ (यथा रघु ६ । ४८ ।
कालिन्दकन्या मथुरा गतापि
गङ्गोर्म्मिसमक्तजलेव भाति" ॥)

कलिन्दकन्या, स्त्री (कलिन्दस्य पर्व्वतविशेषस्य कन्या
तदुत्पन्नत्वात ।) यमुनानदी । इति राजनिर्घण्ट ॥
("कालिन्दकन्यामथुरा गतापि
गङ्गोर्म्मिसमक्तजलेव भाति" ॥
इति रघु । ६ । ४८ ॥)

कलिन्दनन्दिनी, स्त्री, (कलिन्द नन्दयति । कलिन्द+
नन्द+णिनि ङीप च । कलिन्दस्य नन्दिनी वा ।)
यमुनानदी । इति शब्दरत्नावली ॥

कलिप्रिय, पु, (कलि कलह प्रियो यस्य ।) नारद
मुनि । यथा । "कलिप्रियस्य प्रियशिष्यवर्ग" ।
इति रघु ॥ (कले प्रिय । दुष्टप्रकृतिक ॥) वा
नर । इति शब्दरत्नावली ॥

कलिमारक, पु, (कलीना कलिकाना माला यत्र ।
तस्य र कप् सज्ञाया कन् वा । यद्वा कलिना
स्वदेहस्थकण्टकाघातदु खेन मारयतीति । कलि
+मृ+णिच्+ण्वुल ।) कलिकारक । इत्यमर
टीकाया रमानाथ । २ । ४ । ४८ ॥

कलिमालक, पु, (कलीना माला यत्र । कप् कलिना
मारयति वा रस्य ल ।) कलिकारक । इति
स्वामी इत्यमरटीकाया भरत ॥

कलिमाल्य, पु, (कलीना माल्य यत्र ।) पूतिकरञ्ज ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

कलियुग, क्ली, (कलिरेव युगम्। यद्वा कलिना युक्तं युगं इति वा कलेर्युगं वा।) चतुर्थयुगम्। (यथा मनु १। ८१।

"अन्ये कृतयुगे धर्म्मास्त्रेतायां द्वापरे परे।
अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः" ॥)

तस्योत्पत्त्यादि यथा। माघीपूर्णिमायां शुक्रवारे कलियुगोत्पत्तिः। तत्र अवतारः कल्किः। पुण्यमेकपादम्। पापं त्रिपादम्। गङ्गा तीर्थम्। ब्राह्मणो वर्णः। अन्नगताः प्राणाः। सार्द्धत्रिहस्तपरिमितो मनुष्यदेहः। शताधिकशतवर्षं परमायुः। भोजनपात्रस्य नियमो नास्ति। इति कलियुगस्य लक्षणम्॥ कलियुगाब्दा ४३२०००। आदौ कलिराजा धर्म्मपुत्त्रो युधिष्ठिरः। हरिश्चन्द्र मुनिश्चन्द्र तेजश्शेखर विक्रमादित्य विक्रमसेन लाउसेन श्यामसेन देवपाल भूपाल महीपाल। एते राजचक्रवर्त्तिनः॥

तन्माहात्म्यं यथा,—

'यस्मिन् सङ्कीर्त्तितस्त्वम् विरचित सकलस्त्रं दूरं गतम्।
लोका धर्म्मरता दिवाश्वलभिता नारीवशा मानवाः'॥

तत्र तारकब्रह्मनाम।

"हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे।
हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे" ॥

इति केचित्॥

कलियुगाद्या, स्त्री, (कलियुगस्य आद्या आद्यतिथिः।) माघीपौर्णमासी। तत्प्रमाणं युगाद्याशब्दे द्रष्टव्यम्॥

कलिल, त्रि, (कल्यते मिश्रीक्रियते इति। "सलिकलि" उणा १। ५४। इति इलच्।) गहनम्। इत्यमरः। ३। १। ८५॥ (यथा गीतायाम् २। ५२।

"यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति"॥)

मिश्रः। इत्यमरादि कोषः॥ (यथा भागवते ६। ९। ४६।

'न यत्र कर्म्मसु मज्जन्ति मर्त्या
गजस्तमोभ्यां कलिलं ततोऽन्यथा" ॥)

कलिद्रुम, पु, (कलेराश्रयस्थानं द्रुमः।) कलिद्रुमः। वहेडकवृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥

कली, स्त्री, (कल्+"सर्व्वधातुभ्य इन्" तत वा ङीप्।) कलिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कलुष, क्ली, (क सुखं लुषति हिनस्ति। क+लुष्+क। यद्वा कल्+"पृनहिकलिभ्य उषच्"। उणा ४। ७५। इति उषच्।) पापम्। इत्यमरः। १। ४। २८॥ (यथा शङ्कराचार्य्यकृतात्मबोधे ५।

"अज्ञानकलुषं जीवं ज्ञानाभ्यासाद्विनिर्म्मलम्।
कृत्वा ज्ञानं स्वयं नश्येज्जलं कतकरेणुवत्" ॥)

माविल्यं यथा ऋतुसंहारे। ३। २३।

"विगतकलुषमम्भः शालिपन्ना धरित्री।
विमलकिरणचन्द्रं व्योम ताराविचित्रम्" ॥)

कलुष, पु स्त्री, (कस्य जलस्य लुष हिंसकः। आविलकारक इत्यर्थः। क+लुष्+क।) महिषः। इति राजनिर्घण्टः॥ (वद्ध। यथा शकुन्तलायाम्
"कण्ठः स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषः" ॥ निन्दितः। यथा मनु १। ५७।

"वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम्" ॥)

कलुष त्रि, (कल्+उषच्।) उणा ४। ७५। आविलः। इत्यमरः। १। १०। १४॥ ('विगुणकलुषे नेत्र' इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। ३१ अध्याये॥)

कलेवर, क्ली, (कले शुक्रे वरं श्रेष्ठं देहोत्पत्तिहेतुत्वात् यस्मिन्। अलुक्।) शरीरम्। इत्यमरः। २। ६। ७१॥ (यथा गीतायाम् ८। ६।

"यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्।
तं तमेवैति कौन्तेय! सदा तद्भावभावितः'॥)

कल्क, पु क्ली, (कल गतौ+"कृदाधारार्च्चिकलिभ्यः कः"। उणा ३। ४०। इति कः।) घृततैलादिशेषः। (यथा याज्ञवल्क्ये। १। २७७।

'स्नपनं तस्य कर्त्तव्यं पुण्येऽह्नि विधिपूर्ब्बकम्।
गौरसर्षपकल्केन साज्येनोत्सादितस्य च'॥)

दम्भः। (यथा महाभारते १। १। २७१।

"तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः
स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः।
प्रसह्य वित्ताहरणं न कल्कस्
तान्येव भावोपहतानि कल्कः" ॥)

विभीतकवृक्षः। विष्ठा। किट्टम्। पापम्। इति मेदिनी॥ (यथा भागवते २। २। २४।

'विधूतकल्कोऽथ हरेरुदस्तात्
प्रयाति चक्रं नृप! शैशुमारम्" ॥

यस्य कस्यचित् वस्तुनो चूर्णम्। यथा कुमारे। ७। ६।

'तां लोध्रकल्केन हृताङ्गतैलाम्
आश्यानकालेयकृताङ्गरागाम्" ॥)

कल्याणम्। इति शब्दरत्नावली॥ तुरुष्कनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ घृततैलादिपाके देयमौषधद्रव्यम्। तत्तु पञ्चकषायान्तर्गतद्रवादि पेषितम्। अस्य पर्यायौ नामभेदः तिष्ठति। यथा,—

'द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत्।
तदेव सूरिभिः पूर्ब्बैः कल्क इत्यभिधीयते" ॥

तत्पर्यायः। पिष्ट २ पिण्ड ३। इति रत्नमाला॥ आवापः ४ प्रक्षेपः ५। इति वैद्यकपरिभाषा॥ ("द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत्। प्रक्षेपावापकल्कास्ते तन्मानं कर्षसम्मितम् ॥

इति मध्यखण्डे। ५। १। शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥ यस्तु रुतेषूपयुज्यते सम्भूय कल्क इति संज्ञां लभते निरुद्धाभिष्यन्दस्तोयावसनिरोधो भवति। पूतिमांसापकर्षणमन्तर्निदोषतान्नशुद्धिश्च भवति"॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने। १८ अध्याये॥) शाठ्यम्। इति मोक्षधर्म्मटीकायां नीलकण्ठः॥

कल्क, त्रि, (कलयति पापमाचरति। कल्+क।) पापाश्रयः। पापात्मा। इति मेदिनी॥

कल्कफल, पु, (कल्कस्य विभीतकस्य फलमिव फलं यस्य अवयवसादृश्यात्।) दाडिमवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (दाडिमशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

कल्कि, पु, (कल्कं पापं हन्यतया अस्ति अस्य। कल्क+इन्।) विष्णोर्दशमावतारः। स तु कलिशेषे पापात्मनां विनाशाय सम्भलग्रामे भविष्यति। यथा,—

"सम्भलग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः।
भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति" ॥

तस्य कर्म्म यथा,—

"अश्वमाशुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः।
असिनाऽसाधुदमनमष्टैश्वर्य्यगुणान्वितः॥
विचरन्नाशुना क्षौण्यां हयेनाप्रतिमद्युतिः।
नृपलिङ्गच्छदो दस्यून् कोटिशो निहनिष्यति" ॥

इति श्रीभागवतम्॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"स्तुत्वा प्राह पुरो ब्रह्मा देवानां हृदयेप्सितम्।
तं श्रुत्वा पुण्डरीकाक्षो ब्रह्माणमिदमब्रवीत्॥
सम्भले विष्णुयशसो गृहे प्रादुर्भवाम्यहम्।
सुमत्यां मातरि विभो कन्यायां त्वन्निदेशतः॥
चतुर्भिर्भ्रातृभिर्देव करिष्यामि कलिक्षयम्।
भवन्तो बान्धवा देवाः स्वांशेनावतरिष्यथ॥
इयं मम प्रिया लक्ष्मीः सिंहले सम्भविष्यति।
बृहद्रथस्य भूपस्य कौमुद्यां कमलेक्षणा।
भार्य्यायां मम भार्य्यैषा पद्मा नाम्नी जनिष्यति॥
यात यूयं भुवं देवाः स्वांशावतरणे रताः॥
राजानौ मरुदेवापी स्थापयिष्याम्यहं भुवि।
पुनः कृतयुगं कृत्वा धर्म्मान् संस्थाप्य पूर्ब्बवत्।
कलिव्यालं सन्निरस्य प्रयास्ये स्वालयं विभो॥
इत्युदीरितमाकर्ण्य ब्रह्मा देवगणैर्वृतः।
जगाम ब्रह्मसदनं देवाश्च त्रिदिवं ययुः॥
स्वजन्मान्यस्य भगवान् निजजन्मकृतोद्यमः।
सम्भलग्रामविप्रर्षिमाविवेश परात्मकः॥
सुमत्यां विष्णुयशसा गर्भमाधत्त वैष्णवम्।
ग्रहनक्षत्रराश्यादिसेवितश्रीपदाम्बुजम्॥
सरितः समुद्रा गिरयो लोकाः सस्थाणुजङ्गमाः।
सहर्षा ऋषयो देवा जाते विष्णौ जगत्पतौ॥
बभूव सर्व्वसत्त्वानामानन्दो विविधाश्रयः।
नृत्यन्ति पितरो हृष्टास्तुष्टा देवा जगुर्यशः॥
चक्रुर्वाद्यादि गन्धर्व्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः।
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य माधवे मासि माधवम्।
जातं ददृशतुः पुत्त्रं पितरौ हृष्टमानसौ॥
धात्री माता महाषष्ठी नाभिच्छेत्त्री तदाम्बिका।
गङ्गोदकक्लेदमोक्षा सावित्री मार्ज्जनोद्यता॥
तस्य विष्णोरनन्तस्य वसुधाऽदात् पयः सुधाम्।
मातृका माङ्गल्यवचः कृष्णजन्मदिनेऽभवत्॥
ब्रह्मा तदुपधार्य्याशु स्वाशुगं प्राह सेवकम्।
याहीति सूतिकागारं गत्वा विष्णुं प्रबोधय॥
चतुर्भुजमिदं रूपं देवानामपि दुर्लभम्।
त्यक्त्वा मानुषवद्रूपं कुरु नाथ विचारितम्॥
इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा पवनः सुरभिः सुखम्।
सुशीतः प्राह तरसा ब्रह्मणो वचनादृतः।
तच्छ्रुत्वा पुण्डरीकाक्षस्तत्क्षणात् द्विभुजोऽभवत्।
तदा तत्पितरौ दृष्ट्वा विस्मयापन्नमानसौ॥
भ्रमसंस्कारवत्तत्र मेनाते तस्य मायया।
ततस्तु सम्भलग्रामे सोत्सवा जीवजातयः॥
मङ्गलाचारबहुला पापतापविवर्ज्जिताः।
सुमतिस्तं सुतं लब्ध्वा विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम्॥
पूर्णकामा विप्रमुख्यानाहूयादाद्गवां शतम्।

हरे कल्याणहृदिणायशा शुद्धेन चेतसा ॥
सामयजुर्व्विद्भिरग्रैस्तन्नामकरणे रत ।
तदा राम कृपो व्यासो द्रोणिर्भिक्षु शरीरिण ॥
समायाता हरि द्रष्टु बालकत्वमुपागतम ।
तानागतान समालोक्य चतुर सूर्य्यसन्निभान ।
हृष्टरोमा द्विजवर पूजा चक्रे स ईश्वरान ॥
पूजितास्ते स्वासनेषु सविष्टा स्वसुखाश्रया ।
हरि क्रोडगत तस्य ददृशु सत्त्वमूर्त्तय ॥
त बालक नराकार विष्णु नत्वा मुनीश्वरा ।
कल्कि कल्कविनाशार्थमाविर्भूत विदुर्बुधा ।
नामाकुर्व्वस्ततस्तस्य कल्किरित्यभिविश्रुतम ॥
कृत्वा सस्कारकर्म्माणि ययुस्ते हृष्टमानसा ।
तत स ववृधे तत्र सुमत्या परिपालित ॥
कालेनाल्पेन कसारि शुक्लपक्षे यथा शशी ।
कल्केर्ज्येष्ठास्त्रय शूरा कविप्राज्ञसुमन्त्रका ॥
तातमातृप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठिता ।
कल्केरशा पुरो जाता साधवो धर्म्मतत्परा ॥
गार्ग्यभर्ग्यविशालाद्या ज्ञातयस्तदनुव्रता ।
विशाखयूपभूपालपालितास्तापवर्ज्जिता ।
ब्राह्मणा कल्किमालोक्य परा प्रीतिमुपागता ॥
ततो विष्णुयशा पुत्र धीर सर्व्वगुणाकरम ।
कल्कि कमलपत्राक्ष प्रोवाच पठनादृतम ।
तात ते ब्रह्मसस्कार यज्ञसूत्रमनुत्तमम ।
सावित्री वाचयिष्यामि ततो वेदान पठिष्यसि ॥
इति श्रीकल्किपुराणेऽनुभागवते भविष्ये कल्कि जन्मोपनयनम २ अध्याय ॥

कल्की, [न] पु, (कल्क पाप नाश्यतया अस्ति अस्य । कल्क + इनि ।) कल्कि भगवतो दशावतारेषु चरमोऽवतार । यथा पुराणे ।
"मत्स्य कूर्म्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामन ।
रामो रामश्च रामश्च बुद्ध कल्की च त दश" ॥
(अस्य जन्मादिविवरणन्तु कल्किशब्दे द्रष्टव्यम ॥)

कल्प पु, (कल्प्यते विधीयते असौ । कृप + कर्म्मणि घञ ।) विधि । (यथा मनु ३ । १४७ ।
'एष वै प्रथम कल्प प्रदाने हव्यकव्ययो ।
अनुकल्पस्त्वय ज्ञेय सदा सद्भिरनुष्ठित" ॥
(कल्पयति सृष्टि नाश वा अत्र । कृप + णिच + अधिकरणे अच ।) प्रलय ।
("युगाना सप्तति सैकाम्मन्वन्तरमिहोच्यते" ।
"कृताब्दसख्यास्तस्यान्ते सन्धि प्रोक्तो जलप्लव" ॥
"ससन्धयस्ते मनव कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश ।
कृतप्रमाणकल्पादौ सन्धि पञ्चदशस्मृत" ॥
ते एकसप्ततियुगरूपा मनव स्वायम्भुवाद्या सप्तदश स्वसन्धिसहिता कल्पकाले ज्ञातव्या । ससन्धियुक्तचतुर्द्दशमनुभि कल्पो भवेदित्यर्थ । इति सूर्य्यसिद्धान्तोक्तकल्पपरिमाणम । प्राकृतिकनैमित्तिकदैनन्दिनमहाप्रलयाना विवृतिस्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम ॥ * ॥

कल्प्यते सक्रियायै समर्थो भवत्यत्र । कृप + अधिकरणे घञ ।) ब्राह्म दिनम । तत्तु दैवदिनसहस्रयुगम । इत्यमर । १ । ४ । २१ ॥ (यथा विष्णुपुराणे १ मांशे १ । १२ ।
'कल्पान्त कल्पविकल्पाश्च चतुर्युगविकल्पितान ।
कल्पान्तस्य स्वरूपञ्च युगधर्म्माश्च कृत्स्नश" ॥)
त्रिंशतकल्पैर्ब्रह्मण एको मासो भवति तेषा नामानि यथा । श्वेतवाराह १ नीललोहित २ वामदेव ३ गाथान्तर ४ रौरव ५ प्राण ६ बृहत्कल्प ७ कन्दर्प ८ सद्य ९ ईशान १० ध्यान ११ सारस्वत १२ उदान १३ गरुड १४ कौर्म्म १५ अथ ब्रह्मण पौर्णमासी । नारसिंह १६ समाधि १७ आग्नेय १८ विष्णुज १९ सौर २० सोमकल्प २१ भावन २२ सुप्तमाली २३ वैकुण्ठ २४ आर्च्चिष २५ वल्मीकल्प २६ वैराज २७ गौरीकल्प २८ माहेश्वर २९ पितृकल्प ३० अथ ब्रह्मणोऽमावास्या । इति क्रमसन्दर्भे प्रभासखण्डम । एतादृशैर्द्वादशमासैर्ब्रह्मण सम्वत्सरो भवति । एव वर्षशत ब्रह्मण आयु । तत्र पञ्चाशद्वर्षाणि व्यतीतानि एकपञ्चाशदारम्भे अधुना श्वेतवाराहकल्प । इति महाभारतम ॥ (कल्पारम्भकालस्तु ब्रह्मसिद्धान्ते उक्तस्तद्यथा,—
"चैत्रसितादेर्भानोर्वर्षर्त्तुमासयुगकल्पा ।
सृष्ट्यादौ लङ्कायामिह प्रवृत्ता दिनैवतस ।' ॥
चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदमारभ्य इत्यर्थ ।
तथा च ब्रह्मपुराणम ।
"चैत्रे मासि जगत ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।
शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्य्योदये सति ।
प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि' ॥
इति कालसामान्यगणनायास्तदारभ्य कथनात ॥
एव चैत्रशुक्लप्रतिपदि कल्पारम्भेऽपि ।
"माघशुक्लतृतीयाया कृष्णाया फाल्गुनस्य च ।
पञ्चमी चैत्रमासाद्या यथैवाद्या तथा परा ।
शुक्ला त्रयोदशी माघ कार्त्तिकस्य तु सप्तमी ।
नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैता सस्मराम्यहम ।
कल्पनामादयो ह्येता दत्तस्याक्षयकारका" ॥
इति वराहवाक्यानि समूलानि चेत् तदा कल्पभेदादविरुद्धानि कल्प दिनेन तत्तत तिथिषु श्राद्धकर्त्तव्यतोपयोगिपारिभाषिकपरत्वेन वा समर्थनीयानि ॥ अत एव सूर्य्यसिद्धान्ते उक्तम । यथा—
"सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रविपर्य्ययात ।
यत प्रोक्त तद्भवेद्दिव्य भानोर्भगणपूरणात ॥
मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम ।
न तत्र द्युनिशोर्भेदो ब्राह्मकल्प प्रकीर्त्तित ' ॥
इत्यादीना युगमन्वन्तरकल्पाना सौरत्वेन उक्ति । सौरमाने च नियतयुगादिकालेषु अनियततिथिसम्भवेऽपि सर्व्वेषा कल्पानामादौ चैत्रसितादि तिथिरेव नियता प्रागुक्तवचनप्रामाण्यात । किन्तु प्रागुक्तमावस्ये ब्राह्मकल्पाना चान्द्रत्वकथनात् तिथिभेदसम्भव । इति सूर्य्यसिद्धान्तवाक्य ग्रहस्पष्टीकरणोपयोगीत्यविरोध ।) विकल्प । कल्पसूत्र । न्याय । शास्त्रविशेष । स तु वेदषडङ्गान्तर्गतो यागक्रियाणामुपदेशक । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा रघु १ । ९४ ।
"कल्पवित् कल्पयामास वन्यामेवास्य सविधाम" ॥) व्याकरणशास्त्र प्रत्ययविशेष । स च ईषदसमाप्त्यर्था द्यन्तपदाभ्यामोषदर्थाय भवति । तत्र प्राप्नोति त्व यथा, ईषदूनो विद्वान विद्वत्कल्प । एवम पचति पचतिकल्पम । इति मुग्धबोधव्याकरणम । (तथा महाभारते १ । १२ । ५ ।
"ते परस्परमामन्त्र्य देवकल्पा महर्षय ।" ॥)

कल्पक, पु (कल्पयति क्षौरकर्म्मादिना नखादीन रचयतीति । कृप + णिच + ण्वुल ।) नापित । इति शब्दमाला ॥ कचूर । इति भावप्रकाश ॥ (कल्पयति गद्यपद्यादिकमुद्भाव्य रचयतीति । ग्रन्थरचयिता । ग्रन्थकर्त्ता ॥)

कल्पन क्ली, (कृप + भावे ल्युट ।) कृति । छेदनम । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कल्पना, स्त्री (कृप + णिच + भावे युच टाप ।) हस्तिसज्जा । नायकस्यारोहणाय गजसज्जीकरणम । इत्यमर । २ । ८ । ४२ ॥ रचना । इति न्यायशास्त्रम ॥ रचना । यथा गौड़ कल्पना कथा" । इत्यमर । १ । ६ । ६ ॥

कल्पनी स्त्री (कल्पयति कर्त्तयति अनया करणे ल्युट । कृप् छेदने करणे ल्युट । ततो ङीप ।) कर्त्तनी । इति हेमचन्द्र ॥ काँचि इति भाषा ॥

कल्पपादप, पु, (कल्पयति सङ्कल्पम सम्पादयति । इति कल्प । स चासौ पादपश्चेति कर्म्मधारय ।) कल्पवृक्ष । यथा नैषधे । १ । १५ । 'अथवा चतुराऽन्वितकल्पपादप ॥

कल्पपादपदान क्ली, (कल्पपादपस्य सुवर्णादिनिर्म्मितपादपस्य दानम ।) महादानविशेष । तद्विधिर्यथा
'कल्पपादपदानाख्यमत पर शृणु तमम ।
महादान प्रवक्ष्यामि सर्व्वपापप्रणाशनम ॥
पुण्यन्दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत ।
पुण्याहवाचन कृत्वा लोकेशावाहन तथा ॥
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम ।
काञ्चन कारयेत्तद्वन्नानाफलसमन्वितम ॥
नानाविहगवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत ।
शक्तितस्त्रिपलादूर्द्धमासहस्रात् प्रकल्पयेत ।
अर्द्धकृप्त सुवर्णस्य कारयेत् कल्पपादपम ।
गुडप्रस्थोपरिष्टाच्च सितवस्त्रयुगान्वितम ॥
अर्द्धकृप्त तावद पात्तमुपरिष्टान्न । ...
"ब्रह्मविष्णुशिवोपेत पञ्चशाखं सभास्करम ।
कामदेवमधस्ताच्च सकलत्र प्रकल्पयेत ॥
सन्तान पञ्चमस्तद्वत्तुरीयाश्रकल्पयेत ।
मन्दार दक्षिणे पार्श्वे श्रिया साद्ध तदाविधि ॥
सन्तान पञ्चमस्तद्वदिन्दुगुडप्रस्थस्थ सितवस्त्र गा वृतमित्यर्थ । कामदेवमधस्तात्तु सन्तानसञ्चयमधस्तात सकलत्र कामदेव प्रकल्पयेदिति योजनम ।
मन्दारादिष्वेकैकदेवतासम्बन्धश्रुत ॥
"पश्चिमे पारिभद्रन्तु सावित्र्या सह भास्कर ।
सुरभीसयुत तद्वत्तिलक चरिचन्दनम ॥
तृतीयाशेन कुर्व्वीत सर्व्वान फलसयुतान ।
कौषेयवस्त्रसयुक्तानिक्षुमाल्यफलान्वितान" ॥
तृतीयाशेन सन्तानषट्कावशिष्टसुवर्णस्य तृतीयभागेन ।
सौम्येन उत्तरदिग्विभागेन ॥

"तथाष्टपूर्णकलसान् पादुकासनभाजनान् ।
दीपिकोपानच्छत्रचामरासनसंयुतम्"॥

पादुकासनभाजनान् पादुकासनभाजनसहितानित्यर्थः । आसनपदञ्चात्र आसनवस्त्रानोचितासनपरम् । चामरासनसंयुतमिति पुनरासनपदश्रवणात् ।

'फलपञ्चयुत तद्वत्परिधाहितानकम् ।
तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ॥
होमाधिवासनान्ते तु स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितान्नप्रदाय च ।
विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये ॥
यस्मात्त्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्थाणुर्दिवाकरः ।
मूर्त्तामूर्त्तपरं वीजमतः पाहि सनातन ! ॥
त्वमेवामृतसर्व्वस्वमनन्तः पुरुषोऽव्ययः ।
सन्तानाद्यैरुपेत मां पाहि संसारसागरात् ॥
एवमामन्त्र्य तं दद्याद्गुरवे कल्पपादपम् ।
चतुर्भ्यश्चापि ऋत्विग्भ्यः सन्तानादीनि कल्पयेत्"॥

एतेन चत्वार ऋत्विज इत्युक्ता । कुशमयाः चत्वारो ब्राह्मणा इत्यपि सम्भवति ॥

"स्वल्पेऽप्येनामेव कुर्य्यात् गृहरेवाभिपूजितः ।
न वित्तशाठ्यं कुर्व्वीत न च विस्मयवान् भवेत्"।

न च विस्मयवान् इदम्मया दत्तमिति नाहङ्कारवान् भवेदित्यर्थः ॥

"अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत् ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
अप्सरोभिः परिवृतः सिद्धचारणकिन्नरैः ।
भूतान् भव्यांश्च मनुजांस्तारयेदात्मसम्मितान् ॥
स्तूयमानो दिवि एष पुत्रपौत्रप्रपौत्रवान् ।
विमानेनार्कवर्णेन विष्णुलोकं स गच्छति ।
दिवि कल्पशतं तिष्ठेद्राजराजो भवेत्ततः ॥
नारायणबलोपेतो नारायणपरायणः ।
नारायणकथासक्तो नारायणपुरं व्रजेत् ॥
यो वा पठेत् कनककल्पतरुप्रदानं
यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः स्मरेद्वा ।
सोऽपीन्द्रलोकमधिगम्य सहाप्सरोभि-
र्मन्वन्तरं वसति पापविमुक्तदेहः" ॥ ४ ॥

अथ यजमानः समुपजातकल्पपादपमहादानदानेच्छुस्तुलापुरुषलिखितखड्गचर्म्ममात्रच्छिन्नसन्नाहतुलास्थाप्यहरिप्रतिमालङ्कारतुलाहस्तयाह्यप्रतिमाऋत्विक्चतुष्टयवरणादिदक्षिणासामग्रीं वहिः सर्व्वसम्भारं अधिकत्वेन पलत्रयादूर्द्धसहस्रपलावधिपर्य्यन्तैकाञ्चनमुपादाय तस्यार्द्धेन कल्पपादपमपरार्द्धेन समभागेन सन्तान मन्दार पारिभद्र हरिचन्दनमेव पञ्चतरून् पञ्चशाखान् सौवर्णनानाफलपक्षिसुवर्णनिर्म्मितानेकवसनाकारसहितान् केयूरकुण्डलाद्यभिमतालङ्कारभूषितान् एषामाच्छादनार्थं श्वेतवस्त्रयुगपञ्चकं सहस्राम वस्थापनार्थं गुडप्रस्थद्वयं प्रत्येकं प्रस्थपरिमितान् पात्राच्छादनशर्करतिलांश्च कल्पवृक्षाधःस्थापनार्थं समीप्सुवर्णान्तरयन्त्रोत्खाटिता ब्रह्मविष्णुशिवभास्करप्रतिमा यथोक्तक्रमवत्सचतुष्टयाधःस्थापनार्थमभिमतसुवर्णान्तर्यन्त्रोत्खाटिता सरतिकामदेवलक्ष्मीसावित्रीः भिन्नतिमाश्च कल्पतरुपार्श्वस्थापनार्थमष्टौ कुम्भान् तदधःस्थापनार्थं कुशादिनिर्म्मितानष्टौ कुम्भाच्छादनार्थं कौषेयवस्त्राष्टकं कुम्भपार्श्वस्थापनार्थमिक्षुदण्डाष्टकं पुष्पमालाष्टकम् ग्रामी यथेष्टधान्यान्ने पादुकासनछत्र कमण्डलभाजनाष्टकञ्च अन्यत्पार्श्वस्थापनार्थं दीपिकोपानच्छत्रचामरासनपताकादर्शाष्टधान्यानि च उत्पादयेत् । ततस्तुलापुरुषोक्तसमयात् पञ्चतमस्य पूर्व्वतरदिने यथाशास्त्रं गुर्व्वृत्विग्जापकानुज्ञा पुरुषवदुद्विधिभोजनादिकं कृत्वा निर्न्दिनसूत्य वाचयित्वा तुलापुरुषपरन्तु कल्पपादपपदं प्रक्षिप्य यथायथं निवेदनं सङ्कल्पञ्च कुर्य्यात् । ततोऽपरदिने यजमानस्तुलापुरुषवद्गोविन्दाद्याराधनादिमधुपर्कदानान्तं गोविन्दाद्यर्च्चनब्राह्मणानुज्ञापनदानसङ्कल्पपुण्याहादिवाचनवरणादिकञ्च तुलापुरुषपदस्थाने कल्पपादपपदं प्रक्षिप्य कुर्य्यात् । ततो गुर्व्वृत्विग्यजमानजापका उपवसेयुः । अपरदिने च कृतनित्यास्तुलापुरुषवदग्निस्थापनान्तमिध्मब्राह्मणवाचनान्तं कर्म्म यथायथं कुर्य्युः । एवञ्च मध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म्म तुलापुरुषवदत्र ऋत्विक्सन्ध्यायामनुष्ठातव्यम् । ततः ऋत्विजः कल्पतरुमानीय प्रधानवेद्या लिखितचक्रमध्ये गुडप्रस्थं दत्त्वा तदुपरि स्थापयेयुः । ततस्तस्याधो गुडप्रस्थोपरि पङ्क्तिक्रमेण सुवर्णयन्त्रोत्खाटिता ब्रह्मविष्णुशिवभास्करप्रतिमा स्थापयेयुः । तत्पूर्व्वतः अधस्तादारोपितसरतिकामदेवप्रतिमा गुडप्रस्थोपरि सन्तानं कल्पतरुदक्षिणतः अधःसमारोपितलक्ष्मीप्रतिमा घृतप्रस्थोपरि मन्दारं कल्पतरोः पश्चिमतः अधःसमारोपितसावित्रीप्रतिमा जीरकप्रस्थोपरि पारिभद्रं कल्पतरूत्तरतः अधःसमारोपितसुरभिप्रतिमा तिलप्रस्थोपरि हरिचन्दनञ्च रोपयेयुः । सर्व्वांश्च वृक्षान् प्रत्येकं सितवस्त्रयुगेनाच्छादयेयुः । अष्टासु दिक्षु प्रत्येकं कौषेयवस्त्राच्छादितान् इक्षुदण्डफलान्वितान् माल्यालङ्कृतानष्टौ पूर्णकुम्भान् पार्श्वारोपितपादुकासनभाजनानासनेष्वारोप्य कल्पतरुपार्श्वे पञ्चोक्तदीपिकाद्युपकरणमारोपयेयुः । ततो मङ्गलतूर्य्यगीतवन्दिघोषेण सह ऋत्विजः कुण्डसमीपस्थकुम्भचतुष्टयजलेन यजमानं स्नापयेयुः । ततो यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरो धृतसर्व्वालङ्कारः पुष्पाञ्जलिमादाय कल्पपादपं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य नमस्ते कल्पवृक्षायेत्यादि पाहि संसारसागरादित्यन्तमन्त्रान् पठित्वा पुष्पाञ्जलिनाभ्यर्च्च्य गुर्व्वृत्विग्भ्यो यथायथं दद्यात् ॥ ॐ अद्यामुकामुकसगोत्रेभ्योऽमुकामुकवेदामुकामुकशाखाध्यायिभ्य अमुकामुकदेवशर्म्मभ्यो यथाभ्यः मत्स्यपुराणोक्तकल्पपादपमहादानदानफलप्राप्तिकामोऽहं मत्स्यपुराणोक्तविभागव्यवस्थया एतत् गुडप्रस्थारोपितसौवर्णब्रह्मविष्णुमहेश्वरभास्करप्रतिमासितवसनयुगान्वितगुडप्रस्थारोपितसौवर्णसरतिकामदेवप्रतिमासितवसनयुगान्वितसौवर्णसन्तानसहितं घृतप्रस्थारोपितसौवर्णलक्ष्मीप्रतिमान्वितवस्त्रयुगान्वितसौवर्णमन्दारसहितं जीरकप्रस्थारोपितसौवर्णसावित्रीप्रतिमासितवसनयुगान्वितसौवर्णपारिभद्रसहितं तिलप्रस्थारोपितसौवर्णसुरभिप्रतिमासितवसनयुगान्वितसौवर्णहरिचन्दनसहितं कौषेयवस्त्रयुगवर्त्तितगीवेक्षुमाल्यफलान्वितकुम्भासनपादुकाभाजनाष्टकमानयुक्तपूर्णकुम्भान्वितदीपिकोपानच्छत्रयुगच्छत्रचामरासनफलमाल्ययुतपञ्चवर्णवितानाष्टादशधान्ययुतं कल्पपादपमहादानमहं ददे ॥ प्रतिगृहीतारः स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रीं पठित्वा यथायथं अमुकगोत्रोऽयं विष्णुदैवतमित्युक्त्वा यथाशाखं कामस्तुतिं पठेयुः । ततो दक्षिणादानम् ।

ॐ अद्य कृतैतद्दानप्रतिष्ठार्थं यथाभ्यमहन्दक्षिणामिमां यदुक्तित्तियोग्या भूमिमेतानि च रत्नानि ददे ॥ प्रतिगृहीतारः स्वस्तीत्युक्त्वा प्रत्येकं तरून् गृह्णीयुः । ततो यजमानस्तुलापुरुषवत् जापकेभ्यो दक्षिणादानं दीनानाथादितर्पणं ब्राह्मणवाचनञ्च कुर्य्यात् । ततः कल्पपादपं गुरवे सन्तानकादींश्चतुरो वृक्षान् ऋग्वेदादिक्रमेण चतुर्भ्य ऋत्विग्भ्यो निवेदयेत् । स्वल्पेऽल्पपादपदानं तु गुरवे एकमेव स्वगृह्योक्तविधिना सर्व्वब्राह्मणदानवत् कुर्य्यात् । इति कल्पपादपमहादानसमापनम् ॥ इति महाराजाधिराजनिःशङ्कशङ्कर श्रीमद्वल्लालसेनदेवविरचित श्रीदानसागरे महादानावर्त्तः ॥

कल्पलतादानं, क्ली, (महादानान्तर्गता सुवर्णकल्पिता लता तस्या दानम् ।) महादानविशेषः ॥ तस्य विधिर्यथा ।

"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
महाकल्पलतं नाम महापातकनाशनम् ॥
पुण्यान्तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
तुलापुरुषवत् कुर्य्यात् लोकेशावाहनादिकम् ।
चामीकरमयी कुर्य्याद्दशकल्पलताः शुभाः ॥
नानापुष्पफलोपेता नानांशुकविभूषिताः ।
विद्याधरसुपर्णानां मिथुनैरुपशोभिताः" ॥

सुपर्णानां किन्नराणाम् ॥

"हारावलम्बिभिः सिद्धैः फलानि च विहङ्गमैः ।
लोकपालानुसारिण्यः कर्त्तव्यास्तासु देवताः" ॥

लोकपालानुसारिण्य इति लोकपालसमानाकृतयः ॥

"ब्राह्मीमनन्तशक्तिञ्च लवणस्योपरि न्यसेत् ।
अधस्ताच्च तयोर्मध्ये महाखड्गधरे शुभे" ॥

पद्मशङ्खकरे इति क्वचित् पाठः ॥

"स्वर्णासनस्था माहेन्द्री पूर्व्वतः कुलिशायुधा ।
रजनीसंस्थितामेयी स्रुवपाणिरथाचला" ॥

रजनी हरिद्रा ॥

"याम्या तु महिषारूढा गदिनी लवणोपरि ।
नैरृत्या नैरृती स्थाप्या सखड्गा च घृतोपरि ॥
वारुणे वारुणी क्षीरे सर्पस्था नागपाशिनी ।
पताकिनी च वायव्ये मृगस्था शर्करोपरि ॥
सौम्या तिलेषु संस्थाप्या कौवेरदिशि संस्थिता ।
माहेश्वरी वृषगता नवनीते तु शूलिनी ॥

[illegible]

स भदनेोत [illegible] ॥

[illegible] दानेच्छ [illegible] राजाहतु [illegible] प्रातः [illegible] मण्डपमध्ये [illegible] स्थानस्थानघटितविद्याधरी [illegible] पल्लवाग्रनिर्म्मितयथेच्छ [illegible] शोभितमध्ये [illegible] सिद्धरक्तासक्तयथेच्छसद्ममुक्ताहारसहिता नानाविधचित्रनेत्रादिवस्त्रोपशोभिता दद्यात् । तासामधः स्थापनार्थं यथेच्छहेमयन्त्रोत्खाटिता यथोक्तरूपा ब्राह्मणादिदश प्रतिमा । तदारोपणाय [illegible] हरिद्रातण्डुलघृतक्षीरमधु [illegible] । तत्समीपस्थापनार्थं धेनुदशकं [illegible] वस्त्रयुगलकादौ त्यादयेत् । ततो यजमानस्तत्पुरुषोक्तसमयानामन्यतमस्य पूर्व्वतरदिने गुरुं विप्रं यजमानं आपृच्छ्य तत्पुरुषवतद्विषयभोजनादिकं कृत्वा निवेदनसङ्कल्पवाक्ययोस्तुलापुरुषपदस्थाने महाकल्पलतापदं निवेश्य निवेदनं सङ्कल्पञ्च कुर्य्यात् । अपरदिने च यज [illegible]

[illegible] पठे [illegible] प्रतिमाग्र [illegible] वस्त्राद्युत्तम [illegible] कल्पवृक्ष [illegible] इतिकल्प [illegible] महादान [illegible] । इति दानसागरः ॥

कल्पवृक्ष, पु, (कल्पस्य सङ्कल्पस्य दाता वृक्षः ।) कल्पस्थायी [illegible] इति [illegible] । इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥ (यथा दानसागरे ।

'नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितानप्रदाय च ।

विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये' ॥)

कल्पान्त, पु, (कल्पस्य अन्तो यत्र ।) [illegible] । प्रलयः । इत्यमरः । १ । ४ । २२ ॥ (यथा, गोगमायणे ३ । १० । ४ ।

"उपवासरतास्वेव जने कल्पान्तवासिन" ॥)

कल्पित, पु, (कल्प्यते सज्जीक्रियते असौ । कृप + णिच् + कर्म्मणि क्त ।) सज्जितहस्ती । इति हेम [illegible]

[illegible] यस्य रनसो [illegible] विशेष [illegible] तु [illegible] पत्युः [illegible] वशिष्ठस्य तद्भोज्य [illegible] भविष्यतीति" [illegible] राजा तु शाप वृत्तान्तं विदित्वा विनापराधेन प्रदत्त शाप इति निश्चित्य [illegible] प्रतिशापं समुद्यत । एतस्मिन्नन्तरेऽस्य पत्नी मदयन्ती दृष्ट्वा चमत्कारवीर्योद्यतं पतिं निवारयामास । राज्ञा तु तथा निवारित स्वपादयो शापजलं प्रक्षिप्तवान् । एतदारभ्याय पादयो कल्माषता प्राप्तवान् ॥ अस्य कथा विस्तृतिस्तु भागवते ९ । ९ अध्याये, तथा महाभारते १ । १७७ अध्याये द्रष्टव्या ।)

कल्य, क्ली, (कल्यते आगम्यते । कल गतौ + कर्म्मणि यत् । प्रत्यूष । इत्यमरः । १ । ४ । २ ॥ (यथा,

भागवते ६ । २४ । ७८ ।
"उदय ददय उत्थाय प्राज्ञ ... मङ्गलानि च ।
प्रयुयाशावयेत्क्त्रो नु ते ... ' ॥
... सति मिथुता ... । ... प्रज्ञादित्वात यत् ।) ... । इति हेमचन्द्र ॥
... त्य, त्रि, (... सुख ... इति यत ।) नज्ज ।(... भागवते १ । ५ । ३ ।
... कल्याणम । ... ॥)
... मय । इत्यमर । ३ । ... । १५८ ॥ ... प्रति
वञ्चित । ... कल्याणवचनम । उपायनम । ...
इति मेदिनी ॥

कल्यवर्त्मा, स्त्री, (कल्ये प्रातरभिभोजनाम ।) प्रात
राश । प्रातर्भोजनम इति जटाधर ॥

कल्यत्व, क्ली, (कल्य + भावे 'त्व ताम" । इति ताम)
आरोग्यम । इति जटाधर ॥

कल्यपाल पु, (कल्य मधु मद्यमित्यर्थ पालयतीति ।
कल्य + पाल + अण् ।) शौण्डिक । इति हेमचन्द्र ॥

कल्यपालक, पु, (कल्य पालयति । कल्य + पाल +
ण्वुल ।) शौण्डिक । इति शब्दमाला ॥

कल्यवर्त्त पु (कल्ये प्रात वर्त्यते पाप्यत ...
इति वा ... वर्त्यते जीव्यते अनेन । वृत + णिच
+ ... करणे वा घञ ।) प्रातर्भोजनम । इति
त्रिकाण्डशेष ॥

कल्या स्त्री, (कल्यति मादयति । कल + णिच ...
प्रत्ययादित्वात यक् टाप च । ... ...
... वा । कल + णिच + यक टाप ... ।)
मद्यम । इति मेदिनी ॥ शुभात्मिका वाणी । कल्याण
वचनम । इत्यमर । १ । ६ । १८ ॥ हरीतकी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कल्याण, क्ली (कल्य प्रात ... शब्द्यते ...
कल्य + अण + 'अकर्त्तरि चेति' ३ । ३ । १८ ।
घञ् ।) मङ्गलम । (यथा, विष्णुपुराणे । २। २१ २।
"स्थानभ्रंश न चाप्नोति दिवि वा यदि वा भुवि ।
... कल्याणमयुक्त। ... जीवति' ॥)
तत्पर्याय । श्व ... श्रेयसम २ ... शिवम ४ भद्रम ५
शुभम ६ भावुकम ७ भविकम ८ भव्यम ९ कुश
लम् १० ... क्षेमम ११ शस्तम १२ । तद्युक्त त्रि । इत्य
मर । १ । ४ । २५ २६ ॥ (यथा, मनु ८ । ३९२ ।
"प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विशतिद्विजे ॥)
स्वर्णम । इति मेदिनीकर हेमचन्द्रौ ॥

कल्याणबीज, पु, (कल्याण बीज यस्य ।) मसूर ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ (मसूरशब्दे विशेषोऽस्य
ज्ञेय ॥)

कल्याणिका, स्त्री, (कल्याण + सज्ञाया कन तत
टाप् अत इत्वम् ।) मन शिला । इति राज
निर्घण्ट ॥ (मन शिलाशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कल्याणिनी, स्त्री, (कल्याणमस्यास्तीति इनि तत
स्त्रिया ङीप् ।) बला । इति राजनिर्घण्ट ॥
कल्याणविशिष्टे त्रि ॥

कल्याणी, स्त्री, (कल्याण + स्त्रिया ङीप् । माषपर्णी ।
गौ । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, रघु १ । ८७ ।
"उपस्थितेय कल्याणी नाम्नि कीर्त्तित एव यत ' ॥

... रत्नावली । यथा ... ते । ३ । ५८ । ५ ।
"... ' ॥)

कल्याणक, ... (कल्याण ... । कल्याण +
... ।) ... ॥
..., ... । ... । इति ...
... ॥ (...) ... । ...
... ।
... ॥
शब्दमाला ... । ... । ...
... ॥

कल्ल, त्रि (कल्ल ... इति । कल्ल +
पच ।) बधिर । इति त्रिकाण्डशेष । ...
इति भाषा ॥

कल्लत्र क्ली (कल्लस्य भाव । ... ।) ... ।
इति हेमचन्द्र ॥ बधिरता च ॥

कल्लोल, पु, (... । ...
... सावु ।)
महातरङ्ग । ... इति भाषा । तत्पर्याय ।
उल्लोल ... । इत्यमर । १ । १० । ६ ॥
("कालिन्दीजलकल्लोल ... ॥
इत्युद्भट ॥) हर्ष । शत्रौ त्रि । इति मेदिनी ॥

कव, ... । वर्ण । इति कविकल्पद्रुम ।
(भ्वा-पात्म-सक-सेट । ऋदित ।) ऋ धातु
वव । ... ॥

कवक ... (... ।
... ।) ... ।—
"... ।
अनुपाकृत ... च" ॥
... ।
... । इति ... ॥

कवट, पु (कव + अच । ... ।) ... ।
ग्राम । इति हेमचन्द्र ॥

कवच, पु क्ली (क ... वञ्चति ... ।
... । ... + वञ्च + ... ।
... । यद्वा ... वते
इति ... प्रयम ... केचित ... आदि
कोष ४२ । ७ ।) सन्नाह । ... इति भाषा ।
(यथा, ... पुराणे । १ । १ ... । ४ ।
'... कवचञ्च ... ॥)
तत्पर्याय । तनुत्रम २ वर्म ३ ... ४ उरश्छद
५ कङ्कटक ६ जगर ७ । इत्यमर । २ । ८ । ६४ ॥
दंशनम् ८ जागर ९ अजगर १ । इति तट्टीका ॥
कटक ११ ... १२ ... १३ कञ्चुक १४ ।
इति जटाधर ॥ ... ॥ तस्य युक्तिर्यथा ।
खङ्गादीनान्तु ... ।
... निर्दिष्टकवच ... ॥
तत्रत्या ... प्रवक्ष्यामि निबोधत ।
काष्ठ चर्म्म च सकल त्रयमेतत्तु दुस्तरम ॥
यथोत्तर गुणवत तथा पूर्व्वन्तु निन्दितम् ।
शरीरावरकत्वन्तु ... दृढता तथा ॥
दुर्भद्यतेति कथित कवचे गुणसंग्रह ।
सच्छिद्रतातिगुरुता तनुता सुखभेद्यता ॥

... आवि ... ।
... वर्णा वि ... समादेव चतुर्विध ॥
... ।
... ॥
... ' ॥
... ॥
"... कवच प्रति ... ।
... वारणम ' ॥
... ॥ ... प्रभृति
... । तत्त पूगाय । ...
... । इति ... ॥
... इति मेदिनी ॥

कवचपत्र क्ली (कवचस्य ... पत्र
... ।) भूर्ज्जपत्रम । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कवटी स्त्री (... । कु + अटन +
गौरादित्वात ङीष् ।) कवाट । इति भरतो
द्धृतकोषान्तर ॥

कवरा, स्त्री (... वयते गच्छति ...
... 'गदिकारान्तत्वात" वा
ङीप् ।) ... । ... इति भाषा ॥
तत्पर्याय । ... २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥
... । ... । ...
त्वम । ... । इति राजवल्लभ ॥
... ॥ ('...
... ' । इति चक्रपाणिदत्तद्रव्यगुणे ॥)

कवर, त्रि, (... श्रेष्ठम ।)
... ॥ (यथा भागवते
... । २ । ७ । 'वल्गु ... कवरभार
... देवीम" ॥) लप्टकम । खचितम । इति
... ॥

कवर, पु क्ली (... । क + वृ + अच ।)
लवण । ... । इति मेदिनी हेमचन्द्रौ ॥ (क्ली
... + ' ... " । उणा ३ । १५४ ।
... ॥ कवर
... । इति ... । यथा, माघे ५ । १९ ।
'... मधमत्ता
... कवरी ... ' ॥)

कवरकी, स्त्री, (कवर ... विक्षिपति
... । कवर + कृ + ... गौरा
दित्वात ङीष । ... केशादियोरि
... ।) कारागारबद्ध । इति
... । कयेदी इति भाषा ॥

कवरा, स्त्री, (कवर + अजादित्वात टाप ।) बर्व्वर
पुष्पा । इति शब्दचन्द्रिका । वावुइ इति भाषा ॥

कवरी, स्त्री, (क ... वृणोति आच्छादयति । क +
वृ + अच + ... ङीप् । कु + वरच्
ङीष् वा ।) केशविन्यास । चुलेर खोपा टिकी
इति भाषा । तत्पर्याय । केशवेश २ कवर ३
... गर्भक ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
('... विवरा ... दिन्दीवराक्षी
उन्मत्तेव स्खलितकवरी नि श्वसन्ती विशालम" ॥
इति पदाङ्कदूते । १ ॥) बर्व्वरा । वावुइ इति

भाषा। काग्वी। त्यगरो मेदिनी च ॥ हिङ्गेर पाता इति भाषा ॥

कवल पु, (केन जलेन वलते चलतीति। वल+ अच।) ग्रास। इत्यमरः। २। ९। ५४ ॥ ("त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे समधरणधृतानामष्टमो हिङ्गुभागः। प्रथमकवलभुक्तं सर्पिषा चूर्णमेतत् जनयति जठराग्निं वातरोगांश्च हन्ति" ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे अग्निमान्द्याधिकारे ॥ 'व्यत्यजन कवलानागा गावोवत्सान पाययन्। इति हि रामायणे। २। ४१। ९ ॥) मत्स्यविशेष। इति शब्दचन्द्रिका ॥ गेले माछ इति भाषा ॥

कवलित, त्रि, (कवलं करोति। कवल+णिच+कर्म्मणि क्त।) भुक्त। इति जटाधरः ॥ ("ग्रस्त कवलितानेकजीवम्"। इति कथासरित्सागरः। २६। १४२ ॥)

कवष, पु, (कौति कवते वा। कुशब्दे+ 'वृतॄ त्यादिभ्यः' उणा ४। ७। अषः।) कवच। इत्युणादिकोषः ॥

कवाट, त्रि, (कुशब्दे+भावे अप। कवं शब्दं अटतीति। कव+अट्+अच। यद्वा कं वातं वटति वृणोति वारयतीत्यर्थः क+वट+अण्।) कपाट। इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥ (यथा हि रामायणे २। ७१। ३७।

'असंवृतकवाटानि श्रीविहीनानि सर्व्वशः' ॥)

कवाटवक्र, स्त्री, (कवाटं वक्रं यस्मात्।) रक्तविशेष। कवाटवेटु इति भाषा। कवाडनेगढ़या इति केचित् ॥ तत्पर्य्याय। वराङ्गम २ तापोलताम ३ खञ्जित ४। इति रत्नमाला ॥

कवाटी, स्त्री, (कवाट+अल्पार्थे+ ङीप।) कपाटम्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कवार, क्ली (कं जलं आश्रयत्वेन वृणोति। क+वृ+अण्।) पद्मम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कवि, पु, (कवते सर्व्वं जानाति सर्व्वं वर्णयति सर्व्वं सर्व्वतो गच्छति वा। कव इन। यद्वा कुशब्दे+ "अच इः"। उणा ४। १३८। इति इः।) ब्रह्मा। इति हेमचन्द्रः ॥ (अयमादिकविः यथा, "तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये" इति भागवते। १। १ ॥) 'वाल्मीकिमुनि। (एकोऽभून्नलिनात ततस्तु पुलिनात वल्मीकतश्चापरस्ते एव प्रथिता कवीन्द्रगुरवस्तेभ्यो नमस्कुर्म्महे"। इत्युद्भटः ॥) शुक्राचार्य्यः। (यथा महाभारते १। ६६। ४२। "ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान् भृगुः। भृगोः पुत्त्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतो ग्रहः" ॥) सूर्य्यः। काव्यकार। (यथा रघु १। ३।

'मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम्" ॥) खलीने स्त्री। इति मेदिनी ॥ (विष्णुः। यथा महाभारते १३। १४९। २७।

"वेदो वेदविदव्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित् कविः" ॥) कल्किदेवस्य ज्येष्ठभ्राता। यथा,—

'कल्केर्ज्येष्ठास्त्रयः शूराः कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः। तातमातृप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठिताः" ॥

इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥ 'अपि च।

'विशाखयूपभूपालः प्रायात् साधारणैः सह। कल्किं द्रष्टुं हरेरंशमाविभूतञ्च सम्भले ॥ कविः प्राज्ञः सुमन्त्रश्च पुरस्कृत्य महाप्रभम्। गार्ग्यभर्ग्यविशालैश्च ज्ञातिभिः परिवारितम्। विशाखयूपो ददृशे चन्द्रं तारागणैरिव' ॥

इति तत्रैव ३ अध्यायः ॥ ॥ चौर्य्योद्धा। यथा। "वेधस्थाने हतो भङ्गो दुर्गं खण्डं प्रजायते। कविपीडने तत्र योधाघातश्च तत्र वै" ॥ इति सर्व्वतोभद्रचक्रे ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

कवि, त्रि, (कवते श्लोकान् ग्रथते वर्णयति वा। कव+इन।) पण्डित। इत्यमरः। २। ७। ५ ॥ (यथा मनु २। १५१।

"अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरसः कविः" ॥)

कवि, स्त्री, (कवति शब्दायते इति। कुशब्दे "अच इः"। उणा। ४। १३८ इति इः। अश्वमुखे शब्दायमानत्वात्तथात्वम्।) खलीन। इति मेदिनी। लागाम इति भाषा ॥

कविका स्त्री, (कवि+ स्वार्थे कन्।) खलीन। इति हलायुधः ॥

कविका, स्त्री (कवि+ स्वार्थे कन टाप च।) खलीन। इत्यमरः। २। ८। ४९ ॥ लागाम इति भाषा। केविकापुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ केवया मत्स्य। इति भावप्रकाश ॥ (अस्या गुणा यथा,—

'कविका मधुरा स्निग्धा कफघ्नी रुचिकारिणी। निद्राजननी पित्तकरी वातनाशिनी वह्निवर्द्धिनी" ॥ इति च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे मांसवर्गे ॥)

कविज्येष्ठ पु (कविषु ज्येष्ठः।) वाल्मीकिमुनि। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कविता, स्त्री (कवेर्भावः। कवि+भावे तल्।) कवित्व। काव्यम्। यथा —

"कविता वनिता चापि ... नुसारिणी'। इत्युद्भटः ॥

कवित्वेदी, [न] त्रि, (कवि काव्यं वेत्ति। कवि+ विद+णिनि।) कवि। इति जटाधरः ॥

कवियं, क्ली पु, (कं मुखं व्रजति। क+अज+क। अजस्थाने वि।) खलीन। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कविरामायण, पु, (कविना कवितया कविषु काव्येषु वा रामः अयनं आश्रयो यस्य।) वाल्मीकिमुनि। इति शब्दरत्नावली ॥

कविलासिका, स्त्री (कं सुखं विलासयति उद्दीपयतीति। क+वि+लस+णिच+ण्वुल् टाप अत इत्वम्।) वीणाविशेष। इति शब्दरत्नावली ॥

कविवाल्मीकि, पु, (कविश्चासौ वाल्मीकिश्चेति।) वाल्मीकिमुनि। इति शब्दरत्नावली ॥

कवी, स्त्री, (कवि वा ङीष।) खलीन। इति मेदिनी भरतश्च ॥ [जटाधरः ॥

कवीय क्ली, (कवि+स्वार्थे छ।) खलीन। इति

कवेल, क्ली, (कं जलं विलति स्तृणाति। क+विल+ अण्।) कुवलयम्। उत्पलम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कवोष्ण, क्ली, (कुत्सितं उष्णं ईषदुष्णं वा।) ईषदुष्णम्। (यथा रघु १। ६७।

"मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्ज्जितं मया। पयः पूर्व्वं स्वनिश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते" ॥) तद्वति त्रि। इत्यमरः। १। ४ २५ ॥

कव्य क्ली (कूयते पितृभ्य। पितॄनुद्दिश्य दीयते यत् श्राद्धिकम्। कु+"अचो यत्" ३। १। ९७। इति यत्।) पितृन्नम्। पितृसम्प्रदानकान्नम्। इत्यमरः। २। ७। २४ ॥ (यथा, मनु १। ९५ ॥

यस्यास्येन सदाश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः। कव्यानि चैव पितरः किम्भूतमधिकं ततः ॥

कव्यानि तु वेदतत्त्वविदे ब्राह्मणाय दातव्यानि अन्यथा तद्दाने निष्फलं स्यात्। यन्मनौ ३ अध्याये।

'श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः। अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥ एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत्। पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान् बहूनपि ॥ दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम्। तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥ सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते। एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्व्वानर्हति धर्म्मतः ॥ ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च। न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुध्यतः ॥ यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित्। तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलष्ट्र्ययोगुडान् ॥ ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथापरे। तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्म्मनिष्ठास्तथापरे ॥ ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः। हव्यानि तु यथान्यायं सर्व्वेष्वेव चतुर्ष्वपि ॥ ... प्रथमं ... ॥ ... मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम्। दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥ ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः। तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥ चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा। विपणेन च जीवन्तो वर्ज्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः" ॥ इत्यादि। विस्तृतिस्तु तत्रैव द्रष्टव्या ॥)

कव्यवाल, पु, (कव्यं वल्यते दीयते यस्मै। कव्य+वल् दाने+सम्प्रदाने घञ्।) पितृगणविशेष। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा वायुपुराणे। "कव्यवालोऽनलः सोमः यमश्चैवार्य्यमा तथा। अग्निस्वात्ता बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः" ॥)

कश, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक-सेट।) कशति। इति दुर्गादासः ॥

कशा, स्त्री, (कशति शब्दायते ताडयति वा। कश् +करणस्य कर्तृविवक्षया कर्त्तरि अच टाप च। ताडयत्यनया वा।) अश्वादेस्ताडनी। इत्यमरः। २। १०। ३१। कोडा चावुक इति च भाषा ॥ ("जघान कशया मोहात् तदा राक्षसवन्मनिम्" ॥ इति महाभारते। १। १७७। १०।) माष रोहिणी। इति भावप्रकाश ॥

कशार्ह, त्रि, (कशां अर्हति इति। कशा+अर्ह+

कश्।) कशाघातयोग्य । कोडा मारिवार उप युक्त इति भाषा। तत्पर्य्याय । अश्व २। इत्यमर । ३।९।४४॥

कशिपु, पु, (कशति दुःखं कश्यते वा कशगति शासनयो । कश+ऋगश्वादित्वात् निपातनात् साधुः।) भक्तम्। आच्छादनम्। एकोक्त्याऽन्नवस्त्रे कशिपु इति द्विवचनान्तम्। इति मेदिनी॥ (शय्या। यथा भागवते २।२।४।

"सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासैः"॥)

कशेरु, स्त्री पु, (कं देहे शीर्य्यते। क+शॄ+ केश्च एरू डुचास्य"। उणा० १।८९। इति उः एरुड् चान्तादेश।) एकास्थि। पिठे नाडा इति भाषा। इति हेमचन्द्रः॥ (पुंसि उदाहरणं। 'किं कुर्व्वता वराकेण खाद्यन्ते हि कशेरवः"। इत्युणादिवृत्तिकृद्धृतचन्द्रवचनम्।)

कशेरु स्त्री, (कं जलं वातं वा शृणाति। क+शॄ+ उणादित्वात् उ। एरुडचान्तादेश।) कशेरुका। केशुर इति भाषा। इति रत्नमाला॥ राजनिर्घण्टे दन्त्यसकारवान् पुंलिङ्गोऽप्ययं शब्दः॥ ("कशेरु द्विविधं तत्र महद्राजकशेरुकम्। मुस्ताकृति लघु स्यात् यत्तच्चिचोटमिति स्मृतम्"॥ इति वैद्यकम्॥)

कशेरु पु (क+शॄ+उ+एरुड।) जम्बुद्वीपस्य खण्डविशेषः। इति शब्दमाला॥

कशेरुक, क्ली, (कशेरु+स्वार्थे कन्।) तृणकन्द। केशुर इति भाषा। अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। विष्टम्भकारित्वम्। शीतलत्वं। इति राजवल्लभः॥ ("तरठविसशालूककौञ्चादनमृणालम्। शृङ्गाटकं कसेरुञ्च गुरु विष्टम्भि शीतलम्"॥ इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये॥)

कशेरुका, स्त्री, (कशेरु+स्वार्थे कन् टाप् च।) एकास्थि। इति रत्नमाला। पिठेर नाडा इति भाषा।

कशेरु, स्त्री (क+शॄ+'केश्च एरुडचास्य" उणा० १।८९। इति उः। एरुडचान्तादेश।) तृणकन्द इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ केशुर इति भाषा।

कश्चन, अ, (किम्+चन इति मुग्धबोधमतम्। पाणिनिमते पृथक्पदमिति भेदः।) कश्चित्। इति व्याकरणम्॥ कोन। केह इति च भाषा। (यथा माघे १६।१।

"दमघोषसुतेन कश्चन प्रतिशिष्य प्रतिभामवानथ"॥)

कश्चित्, अ (किम्+चित्। पाणिनिमते पृथक् पदम्।) कश्चन। इति व्याकरणम्॥ (यथा मेघदूते १।

'कश्चित्कान्ता विरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः'॥)

कश्मल, क्ली, (कश गतिशासनयो+कल। "कुटिकशिकौतिभ्य प्रत्ययस्य मुट्"॥ उणा० १।१०८ इति मुट्।) मूर्च्छा। इत्यमरः। २।८।९९। (मोहः। यथा, गीतायाम् २।२।

"कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्"॥)

पापम्। इति शब्दमाला॥ मलिने त्रि। इति हेमचन्द्रः॥

कश्मीर, पु, (कश+"कशेर्मुट् च। उणा० ४।३ इति ईरन् मुट् च।) काश्मीरदेशः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अस्य सीमादि यथा,—शक्ति सङ्गमतन्त्रे ७ पटले।

"शारदामठमारभ्य कुङ्कुमादितटान्तकः। तावत् काश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्योजनात्मकः"॥)

कश्मीरजन्मा, [न्] पु (कश्मीरे काश्मीरदेशे जन्म यस्य।) काश्मीरजन्मा। कुङ्कुमम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

कश्य, क्ली, (कशां अर्हतीति। कशा+दन्तादित्वात्। ५।१।६६। यत्।) अश्वमध्यभागः। (कशति अनेन। कश+बाहुलकात् करणे यत्।) मद्यम्। यथा,—मार्कण्डेयपुराणे १०४।३।

ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विश्रुतः। कश्यपस्तस्य पुत्त्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः"॥ कशार्हे त्रि। इत्यमरः। ३।१।४४॥

कश्यप, पु (कश्यं सोमरसादिजनितं मद्यं पिबतीति। कश्य+पा+क। अस्य नामनिरुक्तिः यथा मार्कण्डेयपुराणे। १०४।३।

'ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विश्रुतः। कश्यपस्तस्य पुत्त्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः'॥) मुनिभेदः। कमलाभवो मरीचिमुनेरौरस पुत्त्रः। अस्य भार्य्याः दक्षस्य त्रयोदशकन्याः। तासां तत्सन्तानानाञ्च नामानि यथा। अदितेर्देवा १ दितेर्दैत्या २ दनोर्दानवा ३ काष्ठाया अश्वादय ४ अरिष्टाया गन्धर्वा ५ सुरसाया राक्षसा ६ इलाया वृक्षा ७ मुनेरप्सरोगणा ८ क्रोधवशाया सर्पा ९ ताम्राया श्येनगृध्रादय १० सुरभेर्गो महिषा ११ सरमाया श्वापदा १२ तिमेर्यादोगणा १३ विनताया गरुडारुणौ १४ कद्रोर्नागा १५ पतङ्ग्याः पतङ्गा १६ यामिन्याः शलभा १७। इति श्रीभागवतम्॥ ॥ (मार्कण्डेयपुराणमते अस्य त्रयोदशभार्य्याः। यदुक्तं तत्रैव १०४ अध्याये। अदिति १ दिति २ दनु ३ विनता ४ खसा ५ कद्रु ६ मुनि ७ क्रोधा ८ रिष्टा ९ इरा १० ताम्रा ११ इला १२ प्रधा १३। महाभारतमतेऽपि अस्य त्रयोदश भार्य्याः। यदुक्तं तत्रैव १।६५।११—१३।

"मरीचेः कश्यपः पुत्त्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः। प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश॥ अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा। क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः। कद्रुश्च मनुजव्याघ्र! दक्षकन्यैव भारत"॥) परमेश्वरस्यैव कश्यप इति नामास्ति। यथा,

"तेनैवेमा सर्व्वाः प्रजा उत्पादितास्तस्मात् सर्व्वा इमाः प्रजाः काश्यप्य इत्युच्यन्ते। कश्यपः कस्मात् पश्यको भवतीति निरुक्त्या पश्यतीति पश्यः सर्व्वज्ञतया सकलं जगद्विजानाति स पश्यः। पश्य एव निर्भ्रमतयातिसूक्ष्ममपि वस्तु यथार्थं जानात्येवात् पश्यक इति। आद्यन्ताक्षरविपर्य्ययात्सिद्धेः सिंहः कृतेस्तर्कुरित्यादिवत् कश्यपः इति हयवरट् इत्यतस्योपरि महाभाष्यप्रमाणेन पदं सिध्यति'॥ इति दयानन्दकृतायां वेदभाष्योपक्रमणिकायां २९१ सङ्ख्याकपत्रे॥ कश्यः अज्ञानमविद्यामित्यर्थः। तत्पिबति शोषयति नाशयति। यद्वा कश्यं विज्ञानममृतं पाति रक्षति स्वात्मनीति। परब्रह्म। यथा च तापनिश्रुतिः २।११॥

"सा होवाच गान्धर्व्वी ऋषिं वै दुर्व्वाससं कोऽयं ब्रह्मन्। वा एतस्य प्रजालोकस्य पालयिता भर्त्ता वा जगत। सहोवाच तत्त्ववित् प्रवरो महान् दुर्व्वासा। तदेव ब्रह्म वा आत्मा एतस्य पाता हर्त्ता प्रजानां गोप्ता। वावद्वः कश्यपो ह योऽयम् ज्ञानभोक्ता गान्धर्व्वि"॥

कच्छपः। तथा च शतपथब्राह्मणे—

"स यत्कूर्म्मो नाम। प्रजापतिः प्रजा असृजत यदसृजताकरोत्तद्यदकरोत्तस्मात् कूर्म्मः कश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्व्वाः प्रजाः काश्यप्य"॥ यथा यजुर्व्वेदे २४।२७।

"अपामुद्गो मासा कश्यपः"। "कश्यपः कच्छपः"। इति वेददीधितिः॥ कश्यं मद्यं पिबतीति। कश्य+पा+क। 'सुरापः श्यावदन्तः स्यात्"। इति वचनात्तथात्वम्। श्यावदन्ते त्रि, यथा कात्यायनश्रौतसूत्रे १।२।३५।

'प्रहृतेभ्यश्चान्यत् कश्यकश्यपयाचमानवर्ज्जम्'॥) मृगविशेषः। इति मेदिनी॥ मत्स्यभेदः। इति विश्वः॥

कश्यपनन्दन, पु (कश्यपस्य नन्दन।) गरुडः। इति हलायुधः॥ (देवासुरादयोऽपि॥)

कष वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) कषति। अयमुभयपदीति चतुर्भुजमुखरौ॥ रमानाथरामौ तु इमं परस्मैपदिनं मत्वा उभयपदिनं तालव्यान्तं अन्यं मन्येते। इति दुर्गादासः।

कष, पु (कषत्यत्र अनेन वा। कष+अच्।) कषपट्टिका। कष्टिपातर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शाणः २ निकषः ३। इत्यमरः। २।१०।३२॥

कषण त्रि (कष्यते विख्याप्यते। कष+कर्म्मणि ल्युट्।) अपक्वः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (पु, कषत्यत्र। अधिकरणे ल्युट्। निकषोपलम्। यथा, आर्य्यासप्तशती ४१८।

"भूषणतां भजतं सखि! कषणविशुद्धस्य जातरूपस्य"॥ भावे ल्युट्। क्ली, कण्डूयनम्। यथा किराते ५।४७।

"कषणकम्पनिरस्तमहाहिभिः क्षणविमत्तमतङ्गजवर्जितैः"॥

"इहाद्रौ कषणेन कण्डूयनेन यः कम्पस्तेन निरस्ता महाहयो येभ्यस्तैः"॥ इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

कषा, स्त्री, (कष्यते ताड्यते अनया। कष्+बाहुलकात् करणे अप्। ततष्टाप्।) कशा। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ चाबुक इति भाषा॥ (यथा रामायणे ६।३७।४१।

'अ्रान एणात स्रराताणा॰ापन्नयादक्षै'।)

कषाकु, पु, (कष + आकु । इत्य । गति । म्तु मार्गितोप ॥

कषाय, पु क्ली, (कषति कण्ठम् । कष्+आय ।) रसविशेषः । तत्पर्यायः । तुवरः । उमाधिद्रविणादृश्य उच्यतामीत्यपि । इति शब्दरत्नावली ।

(यथा मनु ११ । १५३ ।

'शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वामेध्यान्यपि द्विजः"।)

तत्पर्यायः । तुवरः २ तवर्ण्णो ३ चि । तुवरः । १ । ५ । ८ ॥ कुमार ३ । ७ व ४ । इति टीका॥ अस्य गुणाः । ग्राहित्वम् । रोपणत्वम् । ग्राहित्वम् । शोधनत्वम् । नासिकोपघातिकत्वम् । घातिवर्णस्य तम्बलत्वम् । श्लेष्मपूयरक्तपित्ताप्रहरोगनाशनत्वमादि रोगहारित्वम् । अन्यच्च ।

'कषाय शोधको रुक्षो ग्राही नाशयति शोणितातिसारम् । नासाशोषित्वादि रुक्षो शीतं । मारुतं या" ॥

इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

"कषायपाना रिदाडि पोक वर्णान्नतोदिपि पावकस्य ।

सन्तापशोषो शिथिलत्वकारो विलेवित पारुष्यमिति माधवम्" ॥

इति शालिग्रामः ॥ ॥ पाचनादि । क्वाथ ॥ नीर्य्य यामेन विकृति । तत्पर्यायः । क्काथ २ निर्यूह ३ । स तु पञ्चविधो यथा । स्वरस १ कल्क २ शृत ३ शीत ४ फाण्टम ५ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ "॥

("जिह्वा कण्ठ प्रसति निवार्य ग्राहयत्यामिमारे श्लेष्मायाशयपयप्रपापर श्वासकाशादयश्चना । छिक्का श्रुतज्वरादि नित्यं स्रावि स्यान्माना शान्तिमाप समस्तिकषायो नाम श्रेष्ठ प्रभावः" ॥ इति हारीते प्रथम स्थाने ? अध्याये ॥

"कषायो जडयेज्जिह्वां कण्ठस्रोतो विबन्धकृत्"॥

"कषाय पित्तकफहा गुरुरस्रविशोधनः । पीडनो रोपणः शीत क्लेदमेदो विशोषणः । आमसंस्तम्भनो ग्राही रूक्षोऽतित्वक्प्रसादनः ॥ करोति शीलितः सोऽति विष्टम्भाध्मानहृद्रुजः । हृत्कार्श्यं पौरुषभ्रंशस्रोतोरोधमलग्रहान्" ॥ इति वाग्भटे सूत्रस्थाने १० अध्याये ॥

"कषायो रसः सन्धानः संग्राही स्तम्भनः पीडनो रोपणः शोषणः स्तम्भनः श्लेष्मरक्तपित्त प्रशमनः शरीरक्लेदस्योपयोक्ता रूक्षः शीतो गुरुश्च ।

स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमान आस्यं शोषयति, हृदयं पीडयति, उदरमाध्मापयति, वाचं निगृह्णाति, स्रोतांस्यवबध्नाति, श्यावत्व मापादयति, पौंस्त्वमुपहन्ति, विष्टभ्य जरां गच्छति, वातमूत्रपुरीषरेतांस्यवगृह्णाति, कर्षयति, ग्लपयति, तर्षयति, स्तम्भयति, खरविशद रूक्षत्वात् पक्षवधग्रहापतानकार्दितप्रभृतींश्च वातविकारानुपजनयतीति" ।

'वैद्यस्त्वम्भाषोर्यो रसम योजयेद्रस । नभातीवचय कण्ठ कषाय च विकारस्यपि" ॥

'पवन एविश्यतिरेकात् कषाय' ॥

इति चरक सूत्रस्थाने २६ अध्याये ॥)

निर्यास । (यथा ॥ नागा ग्रन्थ ग्रपयनचि । 'धूपो वल्कषायेण अनुलिप्त विद्रुमा । नीति अपि गृहं तामूला स्वल्पो प्रयुज्यते ॥)

विलेपनम् । (यथा रघौ ९ । १७ ।

'कषायानि नीरजवातायन गरो न्यानेदि तानामोद'॥

'रागप्रे इति विशेषस्य कषायथर्ग निपतन्' ॥

इति गीतगोविन्दे ॥) अङ्गरागः । इति मेदिनी ॥

कषाय, पु, (कष्+आय ।) शोभाकृत् । इति धर्म्मः ॥ राग । अयस्कान्तमणि खामी ॥ (यथा छान्दोग्योपनिषदि ।

'तस्मिन् शुद्धे सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति" ।

'तस्मिन् कषायरागवर्णाधारे बलरस्य रागद्वेषादिरूप मलस्य शुद्धः स्थानप्रत्यया घात वैराग्याभ्यासयुक्तस्य वासितो रक्ति तो विना शितो यस्य नारदस्य तस्मै । इति भाष्यम् ।) कलिविशेषः । ग्रहणतीर्थसम्भवदर्पी ॥ (विशेष कषायमभिप्राय इत्यादि । यथा, वेदान्तसारे समाधिप्रकरणे ।

'लयादिविघ्नरहितस्याप्यचित्तस्य निर्वातदीपवदचलनमवस्थानं कषायः' । तन्नाम ।

"लयाभावेऽपि चित्तवृत्तेः रागादिवासनया स्तब्धीभावादखण्डवस्त्वनवलम्बनं कषायः" । तन्नाम ।

उच्यते । ध्यानसमाधौ तु चित्तं रागादिवासनया स्तब्धीभूतं सत् समाधिरससुखमनुभवति ।

सुखापि चेत्यप्रज्ञयासामर्थ्याद्वा वाता मध्ये । अप्रधानत्वे तया नादरस्तत्र परकल्पनेति यस्य नावबोधि इति गमकम्पितं गुरुरवस्ता दा । तारीति रति अवी मान तथा पर यस्य तन्ना । तावता वदन्ता यत् नानाक्षरत्वादिस्याद्गुणादि । कृष्णा स्वाध्यायाभावादि सम्प्रज्ञया कषाय ॥)

कषाय, त्रि, (कष्+आय ।) सुरभि । (यथा मेघदूते ३२ ।

'प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः' ॥)

लोहितः । इति मेदिनी ॥ (यथा कुमारे ३ । ३२ ।

'चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज' ॥)

रक्तपीतमिश्रितवर्णः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ मधुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कषायकृत्, पु, (कषायं कषायरागं करोतीति । कषाय+कृ+क्विप् तुगागमश्च ॥) रक्तलोध्रः । इति जटाधरः ॥

कषाययावनाल, पु, (कषायः कषायवर्णः यावनालः ।) तुवरयावनालधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कषाया, स्त्री, (कष+आय टाप् च ।) क्षुद्रदुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।

'यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः । दुरालभा दुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥ गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा" ।)

विकषाल त्रि, (कषायो रक्तपीतवर्णादि विद्यतेऽस्य । गन्धाय+ता नानाम । तत्र ।) रक्ताचितः ।

(यथा कुमारे ४ । ३४ ।

'अथ तैरेव कषायितस्तनी गभीन विप्रताप जसेत्' ॥)

कषायी, [न्] पु (कषायः विद्यते अस्य । कषाय+इनि ।) शालवृक्षः । इति जटाधरः ॥ नीचवृक्षः । खर्जूरवृक्षः । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥

कषि त्रि, (कषति हिनस्तीति । कष+ 'खनि कषि' इत्यादिना इः । उणा ४ । १३९ ।) हिंस्रः । इत्युणादिकोषः ॥

कषेरुका स्त्री, (कषतीति । कष+ काय एरुक् च' । उणा ४ । १९ । इति इ न+टाप् च ।) पृष्ठवंशास्थि । इत्युणादिकोषः ॥

"कषीका पक्षिजातौ स्यात् गतिर्नाशे तयोरपि" ॥

कषक्का, स्त्री, (कष+ण्वुल्+टाप् । क्षयाग तत टाप् च ।) कसेरुका । पृष्ठास्थि । इत्यमर टीकायां रायमुकुटः ॥

कष्ट, क्ली, (कष्यत इति । कष+भावे क्त ।

'कृच्छ्रगहनयोः कष' । ७ । २ । २२ । इति क्तः ।) पापम् । तत्पर्यायः । पीडा २ बाधा ३ व्यथा ४ दुःखम् ५ आमनस्यम् ६ प्रसूतिजम् ७ कृच्छ्रम् ८ आभीलम् ९ । इत्यमरः । १ । ८ । ३ ॥ आबाधा १ अर्द्दना११ दुःखम् १२ आमा स्यम् १३ । इति तत्रैव भरतः ॥ व्याकुलम् १४ । इति वाचस्पतिः ॥ अर्त्तिः १५ आर्त्तिः १६ पीडनम् १७ बाधनम् १८ आय सनम् १९ विबाधनम् २० विच्छिन्नम् २१ विषा दनम् २२ प्राड्विराम २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ क्लेश २४ आयासः २५ । इति जटाधरः ॥ (यथा महाभारते । शोकस्य कष्टार्त्तिमिदं ।

"न तत्र कष्टं मम दत्तानां स्मरणमपि ।

तान् नमाम गोत्र यान्नाता मनसा" ॥)

कष्ट, त्रि (कष्यते स्म । कष+कर्म्मणि क्त ।) पीडाजनकः । गहनः । दुष्प्रवेशनिमित्तकः ॥ (यथा मनु १२ । ७८ ।

'बन्धनानि च काष्ठानि परप्रेष्यत्वमेव च" ॥

अतिकष्टकरम् । विषादाद्यप्रयोक्तव्यम् । यथा महाभारते १ । १ । २१५ ।

"कष्टं युद्धे दशशेषाः श्रुता मे । त्रयोऽस्माकं पाण्डवानाञ्च सप्त" ॥)

कष्टकारक, पु, (कष्टं करोति उत्पादयति बन्धक त्वात् । कष्ट+कृ+कर्म्मण्यण् । तत कन् । कष्ट करोतीति । कृ+ण्वुल् वा । कष्टस्य कारको वा ।) संसारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पीडाकारके त्रि ॥

कष्टस्थान, क्ली, (कष्टं कष्टकरं स्थानम् ।) दुःखजनक स्थानम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कस ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा—पर—सक—सेट्—ज्वलादि ।) ज कासः कसः । विकस्योऽस्य प्रफुल्लीभावः । यथा च ।

"प्रफुल्लोत्फुल्लसम्फुल्लव्याकोचविकचस्फुटाः । फुल्लश्चैते विकासिनि" इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥

विकसित पङ्कजकलिका। इति हारावली॥

कस इ न ड व्यथे। गतौ। इति कविकल्पद्रुम॥ शासने च। (भ्वा-आत्म-अक-सेट्। इदित्।) कंसते। गडं कस्तं इति कासम। चकारात गतौ च। आत इह व्यसना। इति दुर्गादास॥

कस ल ड ध्वथे। गतौ। इति कविकल्पद्रुम॥ (अदा-शासने च। आत्म-सक-सेट्।) गड कस्ते इति कसम। चकारात गतौ च। आत इत् व्यसना। इति दुर्गादास॥

कस, प, (क्रमति विकसतीति। कस + अच। यद्वा। विकसति स्वगात्रिरच वा। कस + बाहुलकात् अच्।) कष। इयमरटीकायां भरत॥ नदिपातक इति भाषा। पर्य्यायास्त्वस्याल्पघोऽप्यत्र॥ (यथा नैषधे २। ६९।

"कसपाषाणाभिम्रक्ष्यल'॥)

कसोत्पाटन, पु (उत्पाटयतीति उत्पाटन। उत + पाटि + ल्यु। कसनस्य कषाणस्य उत पाटन नाशक।) वासकटज। इति शब्दचन्द्रिका॥

कसिपु, पु, (कसति प्राप्नोति शरणं। कस गति शासनयो ति।तलाद्युत्। इति शब्दार्थ।) कशिपु। दा म। इति जटाधर॥

कसेर पु (क ईषत् शीर्णाति शीत।त्पादयति वाङ्गल्ना ट्प यो प्रक्षारेण्यानेन। निपातनात एस्य लत्वम।) कशेरु। कसुर इति भाषा। तत्पर्य्याय। गुरुडकन्द २ चुद्रमुस्त ३ शुक्री ना ४ सुकन्द ५। सुगन्धि ६ सुमन्द ७ कसेरुक ८। अस्य गुणा। कषायत्व। अन्नमधुरत्वम। प्रतिकटुत्वम। रक्तपित्तप्रशमनत्वम। शीतलत्व। दाहश्रमापहत्वञ्च। इति राजनिघण्ट॥

कसेरुका स्त्री, (कसेरु एव। स्वार्थे कन स्त्रियां टाप।) कसेरु। पृष्ठास्थि। इति राजनिघण्ट॥

कस्तीर क्ली, रङ्गम। इति हेमचन्द्र॥ (अस्य पर्य्यायो यथ,—वद्धरङ्गलमायायाम्।

"रङ्ग वङ्गञ्च कस्तीर मृदङ्ग पुत्तलिन्ठम'॥)

कस्तूरिका, स्त्री, (कसति गन्धोऽस्या इति। कस + ऊर। तुट च। स्वार्थे कन टाप् च पृषोदरा दित्वात साधु।) कस्तूरी। इति शब्दरत्नाकर प्रयोग॥

कस्तूरिका, स्त्री, (कस्तूरी + स्वार्थे कन टाप् पृषोदरादित्वात साधु।) कस्तूरी। इति रत्नमाला॥ (यथा, माघे। ४। ६१।

"कस्तूरिकामृगविमर्द्दसुगन्धिरेति"॥

अस्या गुणादय कस्तूरीशब्दे ज्ञातव्या। वैद्यक रसेन्द्रसारसंग्रहे ह्रस्वज्वरचूडामणिरसे अस्या प्रयोगो यथा "कस्तूरिकाविद्रुमरौप्यलोहं"। इत्यादि॥)

कस्तूरी, स्त्री, (कसति गन्धोऽस्या। कस + खर्ज्जूरादित्वात ऊर। ङीप् तुट् पृषोदरादित्वात साधु।) मृगस्य नाभौजातसुगन्धिद्रव्यम्। तत्पर्य्याय। मृगनाभि २ मृगमद ३। इत्यमर।२।६।१२९। मृग ४ मृगी ५ नाभि ६ मद ७। इति भरत॥ वातामोद ८ योजनगन्धिका ९। इति रभस॥ मार्जार १० गन्धकेलिका ११ वेधमुख्या १२ मार्जारी १३ सुभगा १४ बहुगन्धदा १५ सहस्रवेधी १६ श्यामा १७ कामानन्दा १८ मृगाण्डजा १९ कुरङ्गनाभि २० ललिता २१ श्यामला २२ मोदिनी २३ गन्धिका २४ कस्तूरिका २५ नाभी २६ लता २७ योजनगन्धा २८ माला २९ गन्धतोधिका ३० कामाङ्गी ३१ भूपमार्जारी ३२ मिश्रा ३३ मृगपिशाचिका ३४ इति शब्दरत्नावली॥ अस्या गुणा। सुरभित्वम। तिक्तत्वम। चत्तुर्हितत्वम। मुखरोगकिलासकफदौर्गन्ध्यवन्धातत्वशीतलापहत्वञ्च। इति राजनिघण्ट॥ रक्तपित्तच्छर्दिनाशित्वम। इति राजवल्लभ॥ तद्भेदा। कपिला १ पिङ्गला २ कृष्णा ३ पिण्डा ४ नायिका ५। अपि च।

'कपिला पिङ्गला कृष्णा कस्तूरी त्रिविधा क्रमात।
नेपालेऽपि च काश्मीरे कामरूपेऽपि जायते॥
कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नैपाली मध्यमा भवेत।
काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी ह्यधमा स्मृता"॥

इति राजनिघण्ट॥ (अस्या पर्य्याया गुणा उत्पत्तिश्च यथा —भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।

"मृगनाभिर्मृगमद कथितस्तु सहस्रभित।
कस्तूरिका च कस्तूरी वेधमुख्या च सा स्मृता॥
कामरूपीकपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा स्मृता।
कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नेपाली मध्यमा भवेत॥
कामरूपोद्भवा कृष्णा नैपाली नीलवर्णयुक।
काश्मीरदेशसम्भवा कपिलाऽधमा मता॥
कस्तूरिका कटुस्तिक्ता क्षारोष्णा शुक्रला गुरु।
कफवातविषच्छर्दिशीतदौर्गन्ध्यशोषहृत'॥)

कस्तूरीमल्लिका, स्त्री, (कस्तूरीगन्धयुक्ता मल्लिका।) मृगमदवासा। इति राजनिघण्ट॥

कस्फल, क्ली, (कष्ट गतिशातनयो + कल + सुट च। निपातनात षस्य स।) कस्फाम। मोह। इत्य मरटीकायां रायमुकुट॥

कह्लार, क्ली, (कस्य जलस्य ह्लार इव। के जले ह्लादते वा इति। क + ह्लाद + पचाद्यच् पृषोदरादित्वात साधु।) श्वेतोत्पलम। सुंदि इति भाषा। तत्पर्य्याय। सौगन्धिकम २। इत्यमर १। १०। ३५॥ (कत्तखम ३। गन्धकच्च ४। इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥ यथा भागवते ४। ६। १८।

'कुमुदोत्पलकह्लारशतपत्रवनर्द्धिभि"॥)

तत्पुष्पगुणा। कषायत्वम। मधुरत्वम। शीतलत्वम। पित्तकफरक्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभ॥

काङ्क, पु, (के जले कायति शब्दायते साङ्कते वा। क + कै + क।) वकपक्षी। इत्यमर॥२। ५। २२॥

कांसीय, क्ली, (कंसस्य विकार इति छ।) कांस्यम्। इति राजनिर्घण्ट॥

कांस्य, क्ली, (कंसाय पानपात्राय हित कंसीय तस्य विकार इति। "कंसीयपरशव्ययोरिति"। ४।३।१६८ यञ् छस्य लुक् च। यद्वा कंसमेव इति स्वार्थे यञ् प्रत्यय।) ताम्ररङ्गमिश्रितधातु। काँसा इति भाषा। तत्पर्य्याय। कंसम् २ कंसास्थि ३ ताम्रार्द्धम ४। इति हेमचन्द्र॥ सौराष्ट्रकम ५ घोषम ६ प्रकाशम ७ वह्निलोहकम ८ दीप्तिलोहम ९ घोरपुष्पम १० दीप्तिकम ११ कांस्यम १२। अस्य गुणा तिक्तत्वम। उष्णत्वम। चक्षुर्हितत्वम। रुचिप्रदत्वम। वातकफविनाशित्वम। लघुत्वम। कषायत्वम रुचिकारित्वम। गुरुत्वम। दीपनत्वम। पाचनत्वम। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिघण्ट॥ गम्भीरत्वम। विशदत्वम। लेखनत्वम। सरत्वम। पित्तापहत्वम इति राजवल्लभ॥ कृमिदोषवर्द्धकत्वम। इति गुणरत्न॥

('उपधातुर्भवेत कांस्यं द्वयोस्तरणिरङ्गयो।
कांस्यस्य तु गुणा ज्ञेया स्वयोनिसदृशा जनै।
संयोगजप्रभावेण तस्यान्येऽपि गुणा स्मृता॥
कांस्यं कषायं तिक्तोष्णं लेखनं विशद सरम।
गुरु नेत्रहित रूक्षं कफपित्तहरं परम"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे॥)

ततशोधनमारणमाह।

"अनेन विधानेन कांस्य विङ्गलशोधितम।
मारयेद्गन्धकताले वै शुद्ध भवति वङ्गवत'॥

अन्यच्च।

"द्विक्षार पञ्चलवणं सप्तधाऽम्लेन भावयेत।
कांस्यारकूटपत्राणि तेन कल्केन लेपयेत।
तद्धा गजपुटे पच्याच्छुद्धिमायाति नान्यथा'॥

अन्यच्च।

"ताम्रवत्कांस्यकं कृत्वा ताम्रवन्मारयेद्बुध"॥

अन्यच्च।

"कज्जली तत्समा दत्वा मर्द्दयेन्निम्बुकद्रवै।
एव पुटत्रयेणैव कांस्यं भस्म जायते'॥

इति सुखबोध॥

कांस्यकार, पु, (कांस्य तत्पात्रं करोतीति। कांस्य + कृ + अण्।) कंसकार। इति जटाधर। काँसारि इति भाषा॥

कांस्यनील, पु, (कांस्येन कृतं नीलं।) मणिभेद। नीलतुत्थम्। तत्पर्य्याय। मयूरतुत्थम २ हेमतारम ३ वितुन्नकम ४ इति हेमचन्द्र॥ (कांस्योद्भवत्वादस्य नील इति विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वम। यथा, गो रामायणे ४। ३९। २३।

"कांस्यनीलो हरिर्नीलं कोटिभि परिवृत'।

क्वचित कांस्यनील इति पाठ॥)

काक, क्ली सुरतबन्ध। (काकानां समूह इति समूहार्थे अण्) काकसमूह। इति मेदिनी॥ (ईषतक जलम को कादेश। ईषज्जलम्। इति व्याकरणम॥)

काक, पु, (कायते शब्दायते। कै शब्दे "इणभीका पाशल्यतिमर्चिभ्य कन"। उणा ३। ४३। इति कन।) स्वनामख्यातपक्षिविशेष। काग् इति भाषा। तत्पर्य्याय। करट २ अरिष्ट ३ बलिपुष्ट ४ सकृत्प्रज ५ ध्वाङ्क्ष ६ आत्मघोष ७ परभृत ८ बलिभुक ९ वायस १०। इत्यमर।२।५।२०॥ वातजव ११ बल १२ दीर्घायु १३ सूचक १४ कृष्ण १५ ग्रामीण १६ पिशुन १७ कटखादक १८ द्विक १९ काग २०। इति

जटाधर ॥ काण २१ धलिजङ्घ २२ निमित्त
कृत् २३ कौशिकारि २४ चिराय २५ मुखर
२६ खर २७ महालोल २८ चिरञ्जीवी २९
चलाचल ३० आरटक ३१ नागवीरक ३२ गाढ
मैथुन ३३ लुराटाक ३४ आवक ३५ रत
ज्वर ३६ । इति शब्दरत्नावली ॥ ॥ अस्य
शाकुन काकचरित्रम् । तद्यथा ।

"अथोच्यते शाकुनतत्त्वतानां
मूर्द्धि स्थित शाकुनभाषितानाम् ।
यच्चिन्तितानन्दितकार्य्यसिद्धि
पूर्व्वादिकाष्ठाप्रहरक्रमेण ॥
ये ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्रा
काका भवन्त्यन्त्यजपञ्चमास्ते ।
वर्णादतिभ्या ऋषिभाषिताभ्या
सदाभियुक्तैरुपलक्षणीया ॥
वृद्ध प्रमाणो गुरुदीर्घतुण्डो
दृढस्वर कृष्णवपु स विप्र ।
पिङ्गाक्षनीलाक्षविमिश्रवर्ण
स्यात क्षत्रियस्ताम्रखरोऽतिशूर ॥
य पाण्डुनील सितनीलचञ्चु
नात्यर्थरूढो रटितश्च वैश्य ।
भस्मच्छविभूरिकठोरशब्द
मन्द कृशाङ्गश्चपलो निकृष्ट ॥
विकृष्टसृक्काभ्यतनुर्विशङ्को
य कन्धरादीप्तनव विभर्त्ति ।
स्थिरारव स्थैर्य्यसमेतबुद्धि
काकोऽन्त्यजाति खलु पञ्चमोऽत्र ॥
द्रोणाभिध कृष्णतनुर्द्विजो य
ग्राह्य स काक खलु मुख्यवृत्त्या ।
तस्मादृते श्यामगलो निरीक्ष्य
श्वेतश्च निन्द्यो द्रुतदर्पणोऽसौ ॥
विप्र स्फुटे जल्पति पृच्छ्यमाने
शूर तत क्षत्त्रियजातिराख्य ।
आख्यातिवैश्यश्च विवासनेन
ब्रवीति शूद्रो बलिदानलोभात ॥
प्रश्न कृत जल्पति कृष्णवर्ण
सदा समस्त विहगोऽन्त्यजाति ।
सद्यश्चिसप्ताहदशाहपक्षै
पक्षैरपि काका फलदा क्रमेण ॥
शान्ते प्रदीप्ते च रटन विहङ्ग
शुभप्रदो दीप्तपराङ्मुख सन ।
न क्वापि रौद्रो रटित प्रशस्त
सव्वत्र शान्तो मधुरश्च रक्त ॥
दीप्तस्थितो य परुषस्वरेण
विरौति दीप्ताभिमुख स कार्य्यम ।
निष्पाद्य निनाशयते च सद्य
प्रदीप्तोन्मुख शान्तरवो हि सिद्धै ॥
शान्तप्रदीप्ताभिमुखो विधाय
शब्द प्रविश्याथ पुन प्रदीप्तम् ।
यो रौति काको मधुरस्वरेण
कृत्वा विरुद्ध स ददाति सिद्धिम् ॥
विधाय दीप्ताभिमुखो विराव
तत प्रशान्ताभिमुखो विरौति ।
यो वायसोऽसौ विनिहत्य शत्रून्
कार्य्याणि सर्व्वाणि पुन करोति ॥
सूर्य्योदये पूर्व्वदिशि प्रशान्त
स्थाने स्थितो योऽभिमत विरौति ।
नाश रिपोर्व्वाञ्छितकार्य्यसिद्धि
स्त्रीरत्नलाभ स करोति काक ॥
ध्वाङ्क्ष प्रभाते यदि वह्निभाग
विरौति तिष्ठन रमणीयदेशे ।
शत्रून प्रणाशयत्यचिरात्ततश्च
प्रयाति योषित्समवाप्यते तत ॥
रवन प्रभाते दिशि दक्षिणाया
काक समावेदयतेऽतिदु खम ।
रोगार्त्तिमृत्यु परुषस्वरेण
रम्येण चेष्टागमयोषिदाप्तिम ॥
नैऋत्यभागे यदि च प्रभाते
करोति काक सहसा विरावम ।
क्रूर तत कर्म्म समभ्युपैति
दूतागमो मध्यमिता च सिद्धि ॥
प्रात प्रतीच्या यदि रौति काको
ध्रुव तदा वर्षति वारिवाह ।
स्त्रीवस्त्रभूभृत्पुरभागसम्य
कलि कलत्रेण सम तथा स्यात ॥
ध्वाङ्क्षस्य शब्दे पवनाशयस्थे
वस्त्रान्नपानाभिमतागम स्य ।
पान्थागम पाण्डुरदन्तिनाश
स्यादत्र देशे गमन स्वदेशात ॥
दिश्युत्तरस्या मुरव प्रभात
निरीक्षणाणो बलिभुग नराणाम ।
ददाति दु खं भुजगाच्च भीति
दरिद्रता नष्टधनेष्टलाभम ॥
दिशीशानवत्या यदि रौति काक
आगच्छतस्तद्वनितान्यजाता ।
आवेनिमित्त प्रियवस्त्रलाभो
भवेत्तदा रोगबलावसानम ॥
ब्रह्मप्रदेशे स्थितवायसस्य
प्रभातकाले मधुरस्वरेण ।
अभीप्सितार्थागमन ध्रुव स्यात
स्वामिप्रसादो द्रविणस्य लाभ" ।
इति वसन्तराजे दिक्प्रहरे सूर्य्योदय ॥ १ ॥
"पूर्व्वत्र यामे प्रथमे सशब्द
काको भवेच्चिन्तितकार्य्यसिद्ध्यै ।
अभीष्टलोकागमन तथास्या
नष्टार्थलाभो नियत नराणाम ॥
आग्नेयभागे यदि चाद्ययामे
स्त्रीलाभवित्तैर्विविधैर्भवेताम ।
कृतान्तभागे बलिभुग विराव
स्त्रीलाभसौख्यप्रियसङ्गकारी ॥
नैऋत्यकोणे प्रिययोषिदाप्ति
र्मिष्टाशन सिध्यति चिन्तितोऽर्थ ।
दिशि प्रतीच्या विरुते भवेता
मध्यर्थनीयागमनाम्बुवृष्टी ॥
वायव्यकोणे करट शुभ स्यात
नृपप्रसादोऽध्वगदर्शन च ।
सौम्ये च वस्त्रक्षौमरोगवार्त्ता
सौरभ्य च वार्त्ता ध्वनितेन काका ॥
ईशानदेशेऽभिमते प्रशस्त
स्त्रीलाभो व्रताशनामृतनीकर्म ।
ब्रह्मप्रदेशे सुखलाभयोग
सन्मानमन्नं द्रविणादिसिद्धि' ॥
इति प्रथम प्रहर ॥ ॥
"प्राच्या द्वितीये प्रहरे विरावै
काकस्य कश्चित पथिकोऽभ्युपैति ।
चोराद्भय व्याकुलता च वह्नौ
जायेत काचिन्महती च शङ्का ॥
हुताशदेशे नियत कलि स्यात
विवादयोगस्तनयोषिदाप्ति ।
याम्ये तु दृष्टिमनती च भीति
गियरोचकस्य समागम स्यात ॥
रक्षोदिशि प्राणभीतदास्य
स्त्रीभोज्यलाभावितरक्तप्रणाश ।
भवेत प्रतीच्या प्रबलाम्बुवृष्टि
र्योषागमो वृद्धि कुर्वधत्तश्च ॥
समीरभाग व्रजचोरसङ्गा
दूतागमस्त्रीपिशितान्नलाभ ।
सौम्ये गवोष्ट्रागमनाजयश्च
रम्ये रणे चौरभय लवण्य ॥
महेशस्थानाश्रितस्य काका
द्योगारिसन्तासविरुद्धवार्त्ता ।
ब्रवीति कल्लोलजसम्भव
महार्थागमागम । ज च ॥
ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे द्वितीये
काक सुशब्दो नृपतिप्रसादम ।
मिष्टान्नभोज्यश्च ददाति पुसा
वरोत्तमो वाम्भ । कुशलम ॥
इति द्वितीयप्रहर ॥ ॥
"ऐन्द्र्या विरुत्य प्रहरे तृतीये
वृद्धि तथा चोरभय ब्रवीति ।
कृशानुरराजागमन जयश्च
करोति वाचा शुभकार्य्यसिद्धिम ॥
याम्येविभागेऽभिमत कलिश्च
विरुद्धवार्त्ता विफला च यात्रा ।
भवेद्विरुद्धैर्बलिभुग्विरावै
र्नैऋर्त्यादिवार्त्ता च भवेद्विशुद्धि ॥
काकुभ्यवाच्या कुरुतेऽतितृष्णा
रोग तथाप्तागमन विहङ्ग ।
क्षुद्राणि कार्य्याणि च यान्ति सिद्धि
सर्व्वाणि तन्मुख्यतया नराणाम ॥
वायव्यदेशे जलदागम स्या
न्मिष्टान्नलाभो रिपवो न सन्ति ।
शूद्रागम स्वामिविरुद्धवार्त्ता
भवन्ति यात्रासु च कार्य्यनाश ॥
स्यात पश्चिमे नष्टधनस्य लाभो
दूराध्वयान सुहृदागमश्च ।

योषागमोऽभीष्टजयादिवात्ता
यात्रासु रम्ये रटितेऽर्थसिद्धि ॥
वातालये दुर्दिनमेव वात्ता
चौराभिनष्टाथसमागमश्च ।
सन्तोषवार्त्ता वरयोषिदाप्ति
यात्रा रवे स्यान्मधुरे प्रशस्ता ॥
यामे तृतीये विरुवत्यदीच्या
काय्यार्थलाभो नृपसेवकानाम ।
भोज्यप्रवृद्धौ शुभदा च वात्ता
प्रयाणक वैश्यसमागमश्च ॥
दिश्य धकारे कुरुते सुशब्द
भोज्य जय हानिकली कुशब्दम ।
ब्रह्मप्रदेशे तिलतण्डुलाभ्या
भोज्य च ताम्बूलयुत ददाति" ॥
इति तृतीयप्रहर ॥ ४ ॥
ऐन्द्र्या तुरीयप्रहरेऽर्थलाभो
भूमीशपूजाभयवृद्धिरोगा ।
वह्नेर्विभागे भयरोगमृत्यु
शिष्टागमो वायसरासितेन ॥
याम्ये रवे तस्करवैरिभीती
स्याता विशिष्टागमरोगमृत्यु ।
स्यात यातुधान्या महती प्रवृद्धि
रभीष्टसिद्धि पथि चोरयुद्धम ॥
दिशि प्रतीच्या प्रहरे चतुर्थे
द्विजातिरभ्येति ततोऽर्थलाभ ।
आयाति योषिद्विजयाम्बुवृष्टि
सिद्धि प्रयाणे नृपतेर्ज्वरश्च ॥
वायव्यभागे करटस्य शब्दै
रायाति योषित प्रियमानिनी या ।
ध्रुव प्रवासी दिनसप्तकेन
शीघ्रागम स्यात गमने कृते च ॥
कुवेरभागे पथिकोऽभ्युपैति
ताम्बूललाभ कुशलस्य वात्ता ।
वैश्याद्धनाप्तिस्तुरगादिरूढा
यात्राविरुद्धे म्रियते च रोगी ॥
स्थाणौ स्थितश्चेद्‌ बलिभुग् विरौति
सुवर्णवार्त्ता सरुजो विनाश ।
ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे चतुर्थे
वात्ता भवेन्मध्यमिका च सिद्धि" ॥
इति चतुर्थप्रहर ॥ * ॥
"यद्भाषित शाकुनिकैर्व्विमिश्र
शुभाशुभ दिक्प्रहरक्रमेण ।
तत्राशुभ यच्छति दीप्तशब्द
श्रेयस्कर शान्तरवश्च काक ॥
रम्य रव दीप्तदिशि प्रसर्पन्
शान्ता दिश भूरि फल ददाति ।
तदेव तुच्छ वितरत्यसौ वै
दीप्तस्थित पश्यति दीप्तकाष्ठाम ॥
यथोपदिष्ट फलमत्र दुष्ट
तथैव तद्दीप्तदिशि स्थित सन् ।
शाखोऽधिरूढो विरुवन् करोति
निरीक्षमाणा ककुभ प्रदीप्ताम् ॥

काक प्रशान्ताभिमुखोऽतितुच्छ
दीप्ताश्रितो दुष्टफल ददाति ।
शाखाश्रित शान्तदिगीक्षणेन
रूक्षारवोऽल्प कथयत्यनिष्टम ॥
शान्तस्वर शान्तककुप्प्रदेशे
तिष्ठन प्रदीप्ता ककुभञ्च पश्यन ।
ददात्यभीष्ट फलमेवमल्प
नीप्ता स पश्यस्त तदेव तूर्णम ॥
आकारचेष्टारवभागविज्ञा
स्त्वत्वारि काष्ठादियो क्रमेण ।
सदानियत्नाश्च निरूपयन्ति
यस्माच्च ते काकरुत मनुष्या' ॥
इति काकरुते दिक्चक्रपकरणाम ॥ ६ ॥
"वर्षाकालमधिकृत्य किञ्चन
प्रोच्यते बलिभुजो यथाक्रमात ।
आलयाण्डकविचारसुन्दर
शाकुन सकलशाकुनोत्तमम ॥
वैशाखमासे निरुपद्रवेषु
द्रुमेषु काकस्य शुभाय नीडम ।
निन्द्येषु शुष्केषु सकण्टकेषु
द्रुमेषु दुर्भिक्षभयायहेतु ॥
प्रशस्तवृक्षे यदि पूर्व्वशाखा
माश्रित्य काकेन कृत कुलायम ।
तद्वृष्टिरिष्टाशकुनप्रमोदो
नीरोगता स्याद्विजयश्च राज्ञ ॥
आग्नेयशाखारचिते च नीडे
स्याद्वृष्टिरिष्टाल्पि जन कलिश्च ।
दुर्भिक्षशत्रुद्रवदेशभङ्गो
भवन्ति रोगाश्च चतुष्पदानाम ॥
याम्यासु शाखासु च वायसेन
नीडे कृतेऽल्प जलपातमाज्ञ ।
व्याधिप्रकोप मरण समन्ता
दन्नक्षय शत्रुविरोधिताश्च ॥
नैर्ऋत्यशाखारचित च नीडे
यस्माद्घनवर्षति वर्षकाले ।
पीडा नृणा विड्वरचौरभीति
दुर्भिक्षयुद्धानि भवन्त्यवश्यम ॥
नीडे कृते पश्चिमवृक्षशाखा
माश्रित्य काकै कथिता च वृष्टि ।
नीरोगताक्षेमसुभिक्षवृद्धि
सम्पत्प्रमोदाश्च भवन्ति लोके ॥
वायव्यशाखासु कृते च नीडे
प्रभूतवाताल्पजलाश्च मेघा ।
स्युर्मूषिकोपद्रवशस्यनाश
पक्षद्वयोद्वेगमहाविरोधा ॥
कौवेरशाखामधिकृत्य नीडे
कृते भवेत प्रावृषि वृष्टिरिष्टा ।
भवन्ति च क्षेमसुभिक्षसौख्य
नीरोगतावृद्धिसमृद्धयोऽस्मिन ॥
ईशानशाखासु च वृष्टिरल्पा
वैर प्रजानामुपसर्गदोष ।
स्याद्भाग्यवाना कलहप्रवृत्ति

र्मर्य्यादया त्यज्यत एष लोक ॥
वृक्षाग्रनीडे त्वतिवर्षकाले
मध्ये पुनर्मध्यमतोयपात ।
तुच्छापि वृष्टिन प्रवत्यधस्तात
स्फुट दिशोक्ता न दिश स्फुटत्वम ॥
अवृष्टिरोगादिभयादिवृद्धि
र्विद्यात्‌ भूमौ बलिभुगकुलाये ।
शुष्के च वृक्षे डमरान्ननाशौ
प्राकारन्ध्रेषु भय प्रभूतम ॥
निम्नप्रदेशे तरुकोटरे वा
वल्मीकरन्ध्रे व्रततिष्वपीह ।
काकस्य नीडे खगवृष्टिदोषै
र्भवन्ति शून्या नियमेन देशा" ॥
इति वसन्तराजे काकरुतप्रकरणाम ॥ ६ ॥
अथकाकाण्डविचार ।
"एक भवेदारुणमग्निसञ्ज
द्वितीयक मारुतम तृतीयम ।
ऐन्द्र तथा नाम चतुर्थमेव
मण्डानि काण्या परिकीर्त्तितानि ॥
काक्या भवद्दारुणमण्डक चेत
पृथ्वी तदा नन्दति सर्व्वशस्यै ।
मन्दप्रवर्षाऽनलसञ्ज्ञकेऽण्डे
नोप्तस्य वीजस्य भवेत प्ररोह ॥
जातानि शस्यानि समीरणोऽण्डे
खादन्ति कीटा शलभा शुकाद्या ।
क्षेम सुभिक्ष सुखिता धरित्री
स्यादैन्द्रजेऽण्डेऽभिमता च सिद्धि" ॥
इत्यण्डप्रकरणाम ॥ ३ ॥
"यात्रा निमित्तानि च कीर्त्तयाम
सङ्कल्पजाना शकुनानि तानि ।
विज्ञाय यानि प्रजहात्यनर्था
नर्थाश्च सर्व्वान कुरुतेऽर्ज्वनीन ॥
भुङ्क्ष्व बलि पक्षिषु मत्प्रयुक्त
त्व प्राणिषु प्राणिषि वर्षलक्षम ।
गुप्तेन च स्त्री भजसे नमोऽस्तु
तुभ्य खगेन्द्राय सकल्पजाय ॥
विलोक्य काक विनिवेद्य तस्मै
मन्त्रेण पूजा दधिभक्तयुक्ताम ।
उदीर्य्य कार्य्य निजमध्वगेन
विलोकनीय शकुन तदर्थम ॥
व मेन शब्द मधुर विमुञ्चन
प्रजत्ववामेन करोति काक ।
सर्व्वार्थसिद्धि पुनरागमञ्च
शुभप्रदेशे तु तदन्यरूप ॥
प्रदक्षिण सप्रविधाय मार्ग
वामेन काको विनिवर्त्ततेऽसौ ।
यातु करोतीप्सितकार्य्यसिद्धि
क्षेमञ्च शीघ्र पुनरागमञ्च ॥
वामे कल रौत्यनुलोमयायी
यो वायसोऽसौ सकलार्थसिद्ध्यै ।
स्याता क्रमाद्दक्षिणवामशब्दौ
सिद्धौ विरुद्धौ विपरीतभूतौ ॥

[illegible]

पृष्ठ विराव गध८ विनुच
ननुव्रजश्चापि मतो हिताय ।
प्रायेण याताः मनुव्रजन्त
सर्व्वेऽपि काके कथिता विहङ्गा ॥
इत्वा रुतं य पुरत प्रयाति
उपस्थितो यो ऽदपाद्वाति ।
कराडूयते य खशिरोऽङ्घ्रिणास्य
पुसा तदाभीष्टफल ददाति ॥
स्तम्भे गजाना नियत गजाप्ति
गजेऽधिरूढ पृथिवीपतित्वम ।
तुरङ्गमे वाहनभूमिलाभ
करोति काको विजय ध्वजा ॥
पद्मासनाभ ।।।य च ।।प
छिप्र नदीगोवरि ।।ख्यासद्रिम ।
पूर्णे घटेन्द्रे च धान्यदि
ध्वाङ्क्षोऽधिरूढ ।।ते ।ाग ॥
प्रासादधान्योच्चयहर्म्यपृष्ठ
निष्पन्नशस्यावनिशान्वलादौ ।
ध्वाङ्क्षोऽधिरूढो धनसाधनानि
रौति श्रियं यच्छति यानं च ॥
पृष्ठे पुरो वा यदि गोमयस्थो
तथा वटाद्येषु तरुष्वपीह ।
स्थितो रुवन भोजनपानपिष्ट
विष्ठा च कुर्व्वन वितरत्यवश्यम ॥
अन्नाद्यविष्ठाफलमन्नपुष्प
मत्स्यादिभि पर्णसुखं स्वेव ।
सदृष्टमात्रोऽभिमतार्थसिद्धि
मिष्टान्नभोज्याय सदैव काक ॥
नारीशिर पूर्णघटस्थितस्य
काकस्य शब्दैर्व्विविधैर्ननिति ॥
शय्याधिरूढस्य च त।।।शब्द
समागम स्यात ।।।। साद्धम ॥
गोपृष्ठदूर्व्वातरगोमयेषु
तृणानि पश्यन्नवलोकिताग्रे ।
आहारमन्यस्य तथा ददानो
ददाति भोज्यं बलिभुग्विचित्रम ॥
धान्यं यव वा दधि वापि चाज्य
विरौति पश्यन्निधिलाभकारी ।
करोति नाम पुरत स दृष्टो
यस्यास्ति वस्त्रं द्युमप्यशुल्कम ॥
वृक्षेषु रम्याङ्कुरपत्रपुष्पै
च्छायाफलाद्येष समस्तजस्य ।
शब्दो सिध्यन्त्यसमस्तगाथा
सदैव सर्व्वाणि समीहितानि ॥
प्रशान्तनाद शिखरे तरूणा
स्त्रीसङ्गसौख्यं करटोऽभिधत्ते ।
धान्यादिकूटेषु तथान्नलाभो
गोपृष्ठगो गोवनिताधनाप्तिम ॥
क्षेमं विधत्ते करभस्य पृष्ठे
खरस्य पृष्ठेऽरिभयं वधञ्च ।
क्रोडस्य पृष्ठे वधमर्थनाम
तथैव पृष्ठे वनवासपङ्क्तेः ॥

[illegible]

सद्यो ज्वर ।।।।।।।।।
मृताङ्गसंस्थो ।।।। करोति ।
काष्ठदृति ।।।।।। ।स्थ
काक ।।ति काष्ठप।।।।तस्य ॥
यो दक्षिणा तजति ।।।।।।
प्रयाति ।।।।।।पुरो।। ।।।।
यो याति पृष्ठे ।।।।।।।।।
हताय पातयते ।।।।म ॥
वामे रुवो दक्षिण ।।तो ।
सोऽर्थ ।।।।।।।लिभो।।स्य ।
वामप्रदेशे प्रति।।।।।।।
विघ्नाय लाभो ।।। ।व ते। ॥
प्रयाति दृष्टे यदि दक्षिणन
क्षतारवंन्नधिरं ।। ।।।त ।
वल्मीकरत्नादि च यो ।।। त्वा
प्रदक्षिणं याति स सपभत्यै ॥
।।पुच्छवल्मीकसलताएदक्ष
रवन भवेत सप।।लो।।।। ।
स्या मृत्यव।।।।पिताश्रितस्य
काक प्रगल्व ।।।।।। च ॥
रुवन पुरो ।।।।।। करोति
मृत्युं पुनर्निरपृष्ठपाश्व ।
प्रसाद्य ।।।। व।।।। साश्ले
सर्व्वत्र निन्द्यो बलिभो।। ।ोऽस। ॥
वामोऽप्यसृग्यातभयं स्यात वा
सताडयित्वा रसचर्म्मसूत्रम ।
चर्म्मास्थिभङ्ग प्रमस्थि।।
वधे वध ।।पति ।।व्यमान ॥
वामोऽपि ।।। कुरुत ।।शुष्के
तिक्तोऽपि वृक्ष ।।।।।काय्यनाशो ।
पक्षौ ।।।।।। ।।।।।।।
सकण्टके ।।।।सुधा।।दानि ॥
वधो ।।।।।।।।।।।
बन्धो लताभि परिवेष्टित स्यात ।
रम्ये तरौ कण्टकयुक्तवृक्षे
सदा भ।ता ।।।काय्यसिद्धी ॥
क्रमाधिरूढो न रसेण यातात
प्रयाति चेत स्यात खलु रक्तपात ।
अवस्कार भृङ्गकाष्ठकूप
भस्मादिसंस्थो विनिहन्ति काय्यम ॥
वल्मीकरत्नाकचशुष्ककाष्ठ
चर्म्मास्थिजीर्णाम्बरवल्कलानि ।
अङ्गारवल्मीकपर।।।
दृष्टानि चैव काकमुखे तदानीम ॥
पुण्यक्षय पापसमागमश्च
महद्भय रोगसमुद्भवश्च ।
बन्धो वध सर्व्वधनापहार
इत्यादिकं स्यात पथि मन्दिरे च ॥
ऊर्द्धाननश्चञ्चलपक्षयुग्म
काक क्रमादो विदधाति मृत्युम् ।
छायायुधच्छत्रघटास्थियान
वादित्रकाष्ठादिककुट्टकानि ॥

काका।

सङ्कोचितैकाङ्घ्रिरुपतवित्तो
दीप्तखगो भास्करमीक्षते च ।
काष्ठादिकं कुट्टयतेऽथवा यो
यद्वाधिता।।थकर रागोऽसौ ॥
तुण्डेन पिच्छं वि।।।।न ।।ग
यो रौति तूष्णीं नि।।क्षते काम ।
एकेन पादेन तथोपविष्टो
ब्रूते स बध पुरतो जनस्य ॥
विङ्गोमयो न्यस्यति यस्य मूर्द्ध्नि
तस्यानलत्रासरुजो भवेताम ।
यस्यास्थिखण्ड विन्यस्यसौ तु
प्रयाति तूर्ण नगरो यमस्य ॥
ब्रह्मप्रदेशे विरुवन्नियासो
कलत्रदोष ।नयत्यवश्य ।
मनुष्यमातङ्गतुरङ्गमाणा
शिरोऽधिरूढो निधनाय तेषाम ॥
नदीतटे वाथ रटन्नटव्या
खरखगो व्याघ्रभयाय गन्ता ।
।नातर क्वापि मतो हिता।
न दुष्टचेष्टो वितनोति शान्तिम ॥
यात्रोद्यमे सैन्यवधाय काको
दृष्टो रथे साश्वनृमस्तकेषु ।
आयाति यस्याभिमुखो बलस्य
युद्धोद्यमे तस्य पराजय स्यात ॥
सार्द्रकङ्के कटकन्दयस्य
काके प्रविष्टे पिशित विनापि ।
मयध्यमानैररि।। समस्या
न्महाहव संधिर।।ध्यपा। ।
विरुध्यजच्छन्नक्रा।।।।।
समुद्यत शस्त्र।। प्र।।। ।
व्याजौ नय जल्पति भूमिपा।।
।तव्वि। ।।।।।। ।।।। ॥
गतिखगो वा।।मप।।।
प्राच्या फ।।।।।।नैपरी यात ।
एव जनोऽप्याचरति प्रभ्राना
यथोदित तत्र तथागमाथम ॥
दिग्यामचक्रेऽपि शुभाशुभानि
फलानि यानि प्रतिपादितानि ।
प्रतिष्ठमानस्य भवन्ति यानि
तथाविधानीति वदन्ति तज्ज्ञा ॥

इति काकरुते यात्राप्रकरणम ॥ ॥

‘ग्रामस्थिताना कथयन्ति काका
स्वेष्टाविशेषेण शुभाशुभानि ।
प्रबोधिता प्राक्तनकर्म्मभिर्ये
तल्लक्षणाय क्रियते प्रयत्न ॥
निष्कारणं सवलिता रुवन्तो
ग्रामेऽन्ननाशाय भवन्ति काका ।
रोधश्च चक्राकृतयो वदन्ति
सव्यापसव्यभ्रमणाद्भयश्च ॥
विघातमाक्रम्यंक्रवर्गसङ्घा
रात्रौ रुवन्तो जनताविनाशम् ।
बोधश्च मधूकवृक्षप्रहारै

सुद्वेजयन्त परचक्रवृद्धिम ॥
य स्नाति धूल्यान्तु विलोक्य रौति
वृष्टि समाश्वसति वायसोऽसौ ।
जलस्थलप्राणिविपर्य्ययेण
वर्षासु वृष्टि भयमन्यदा तु ॥
मध्य दिन वर्त्मनि यत्र काको
विरौति रौद्र विधुनोति वाङ्के ।
हरन्ति चौरा द्रविणानि तस्य
ध्रुव तथान्यो भवति प्रमाद ॥
स्ववन्नट्ष्टतृणपूर्णवक्त्रो
ऊताशभीति करट करोति ।
स्यात प्रस्थितस्याप्यथवा स्थितस्य
दु ख प्रभूत दिवसत्रयेण ॥
छायासु लाभ भुवि भूमिलाभ
विघ्न जले ग्रावणि काय्यनाशम ।
करोति काको विरुवन्नरस्य
प्रास्थायिन स्यागतस्य वापि ॥
द्वारप्रदेशे रुधिरानुलिप्तो
विरौति काक प्रियसुनाशनाय ।
पक्षौ विधुन्वन विरुवश्च रूक्ष
शान्ते च दीप्ते भवने न शान्त ॥
भूयस्तथोर्द्ध प्रविधाय पक्षौ
काक कुनाद प्रलय करोति ।
शाखोऽधिरूढ करटान्तगश्च
रोगेण मृत्यु कुरुते नराणाम ॥
द्रव्ये हृते वापहृत खगेन
विनाशलाभावपि तादृशस्य ।
रुक्मस्य पीते रजतस्य शुक्ले
चैलस्य कार्पासमये भवेताम ॥
प्रश्ने कृते रोगविनाशबुद्ध्या
हन्त्याशु रोग मरण प्रदीप्ते ।
शान्ते प्रदेश करटस्वरेण
बल्यारवो रोगमपाकरोति ॥
प्रश्ने शुभे शान्तदिगाश्रयस्थ
शान्तस्वरो य शुभमादधाति ।
यो वायसस्त शुभद वदन्ति
तद्व्यत्यये व्यत्ययहेतुरुक्त ॥
विरौति कुम्भे मणिकेऽथवा य
स गर्भवत्या सुतजन्महेतु ।
उड्डीयते कण्टकिनीश्च शाखा
मादाय गजागमनाय काक ॥
अन्नादिविष्ठापिशितादिभिर्य
पूर्णाननोऽभीष्टफलप्रदोऽसौ ।
मन्त्रादिसिद्धौ वणिजादिलाभे
शस्तो विवाहादिविधौ च काक ॥
हस्त्यश्वदोऽश्वादिकवाहनस्थ
स्कन्धादिसंस्थस्तदवाप्तकारी ।
बध्वागम जल्पति तोरणस्थो
हृद्यार्थदो हृद्यतरुस्थितश्च ॥
वायस कुलकुलध्वनि यदा
व्याहरेद्धवनसमुख वदा ।
अभ्युपैति पथिकस्तदा ध्वनि

सर्व्वकार्य्यशुभद वदन्ति तौ ॥
इद त्विहोत्पातयत पृथिव्या
महाभय शाकुनिका वदन्ति ।
यदा वसो मैथुनसन्निविष्टो
दृश्येत यद्वा धवल कदाचित ॥
उद्वेगविद्वेषभयप्रवास
धनक्षयव्याधिभयप्रहारा ।
बुद्धिप्रणाशाकुलताप्रवादा
न्नृणा भवन्त्यद्य तदर्शनेन ॥
शमाय तत्सूचितदु खराशे
स्नान वहिस्तत्क्षणमेव कुर्य्यात ।
आत्मीयशक्त्या च सदक्षिणानि
द्विजाय दद्यात वसनानि तानि ॥
नयेदह शेषमपुण्यहान्या
शयीत भूमावकृतान्नभक्त ।
हविष्यभोजी न भजेच्च नारी
दिनानि सप्त त्रिगुणानि यावत ॥
अकाकघातव्रत नादधीत
बलि च दद्याद्बलिभोजनेभ्य ।
स्नात्वा प्रभाते विदधीत शान्ति
दद्यात स्वशक्त्या द्रविणं गणिभ्य ॥
देशे तु यत्राद्भुतमेतदग्र्य
मालोक्यते तत्र समापतन्ति ।
अवृष्टिदुर्भिक्षगदोपसर्ग
चौराग्निशत्रुद्रुमाध्वनाशा ॥
कर्म्माणि तस्योपशमाय राजा
प्रवर्त्तयेत शान्तिकपौष्टिकानि ।
अन्नाद्यगोभूमिहिरण्यदानं स्यात
यज्ञ विदध्यात च यावदब्दम" ॥
इति काकरुते स्थानस्थितप्रकरणं पञ्चमम ॥ ५ ॥
अथ स्वरविचार ।
"ककामिति क्षेमविधौ विराव
केकामितीष्टाशनयायाभिन्तु ।
करोति कू कूमिति चार्थलाभ
का का ध्वनि काञ्चनलाभमाह ॥
के केमिति स्त्रीवरयोषिदाप्त्यै
भोगाय का कामिति शब्दित स्यात ।
अपत्यलाभ कु कु इत्यनेन
गन्तु फल केकव इत्यनेन ॥
क्रौ क्रोमितीद शुभलाभकारि
कु कु निनाद प्रियसङ्गमाय ।
क्रा क्रूमिति क्रामिति च त्रयोऽमी
क्रा क्रामिति द्वौ च रवौ रणाय ॥
क्रा क्रामिति क्रोमिति च द्विरुक्त
क्रू क्रूमिति क्रौ कुकु क्रू इतीदम ।
रुत प्रदिष्ट मरणाय नृणा
गन्तु प्रणाश कुरुते खगाख्य ॥
क्री क्रीमितीष्टार्थविनाशनाय
स्वलज्वलेत्यग्निभयाय शब्द ।
क्रीक्रीति क्रोकाविति य कथञ्चित
मुक्रमुंक्र स्यात स मतो वधाय ॥
स्यात का इतीद विफल सदैव

भिक्षाप्तये स्यात क इतीह शब्द ।
काका इतीद तु विघातकारि
नाशोति नाशो गदति स्वतुष्टौ ॥
आहारदोषाय च काकटीति
स्यादाकलङ्कादिति भिरणाय ।
केकेध्वनिष्काकटि त्रि टिकीति
च्चय त्विद स्यात पुरुषक्षयाय ॥
यत का इति त्रिस्तदुखरेण
शब्दद्वय स्यान्महते रणाय ।०
क्रामित्यय वाहननाशनश्च
न्ददाति हर्ष कुकुकुव्विनीदम ॥
यत्का इतीद विरुत सुदीर्घ
कृतस्वरेणोच्चरित प्रमादात ।
उत्साहहीन श्रमदैन्ययुक्त
स वायस कार्य्यविनाशनाय ॥
सामिष वरवकेति भोजये
द्वारयेत कलिकलीति रासनम ।
अभ्युपैति स्वरकृच्छभाषिते
प्रोषित शवशवारने शव ॥
स्यान कलि कवकवनौ न्नृणा
जागते कणकणध्वनौ स्वर ।
आव्रजेत कुलुकुलुध्वनौ प्रिय
सोदन टटटटध्वनौ दधि ॥
एव प्रकारा बहवोऽपरेऽपि
प्रपातलीलाबलिभोजनानाम् ।
भवन्ति शब्दा खलु तेषु केचि
दस्माभिरुक्ता खलु लक्षणीया" ॥
इति काकरुते स्वरप्रकरणं षष्ठम ॥ ६ ॥
"हित नरेभ्यो मुनिभि पुराणै
र्ज्ञात यदुक्त बलिपिण्डयत्नया ।
तदुच्यते सम्प्रति येन काका
वदन्ति नित्य बलिलाभतुष्टा ॥
कृदलिगम्या दिशि यत्र काकौ
स्युतौ भवेत द्योतरुप्रभूतौ ।
गत्वा दिनतेऽन्यदि तत्र काका
निमन्त्रणीया बलिपिण्डभाज्ये ॥
प्रातस्तत क्षीरतरोरधस्ता
द्विशोध्य लिम्पेत सह गोमयेन ।
भूमिप्रदेशे चतुरस्रमस्य
मध्येऽर्चयेत ब्रह्ममुरारिभानून ॥
इन्द्राग्निवैवस्वतयातुधान
जलेशवायद्रविणेशशम्भून ।
अभ्यर्च्चयेदष्टसु दिक्षु भक्त्या
क्रमेण चाष्टावपि लोकपालान ॥
नमोऽस्तु ते सप्रणवैश्च सर्व्वा
न्निजाभिधानै प्रयतो मनुष्य ।
अर्घासनालेपनपुष्पधूप
नवेद्यदीपाद्यतदक्षिणाभि ॥
आग्नेयकोणास्तरुसन्निविष्टा
साध्याय तत्राह्वानमन्त्रयुक्त्या ।
ततस्तदर्थं बलिमाज्यसिक्त
मन्त्रेण दद्यात दधिपिण्डयुक्तम्" ॥

मन्त्र । इन्द्राय यमाय वरुणाय धनदाय भूतवाय
साय बलिं गृह्णातु मे स्वाहा ॥
"उत्थीय काय समयावलगर
तत प्रदेशे कारटस्य चेष्टा
स्पृष्टोक्तताङ्गानि शुभाशुभार्थे
संलक्षयेन्निश्चलपाणिपाद ॥
पूर्व्वेण खादन् मुखवित्तवृद्धि
करोति वह्नेर्दिशि वह्निभीतिम् ।
काकोऽधनाश दिशि दक्षिणस्या
नैऋत्यगो दिग्वरस्थत्वयि ॥
जलेशदेशेऽभिमतार्थसिद्धि
र्व्वायोर्दिशीति प्रमवाञ्चवृद्धि ।
सौम्ये मुखारोग्यसमीहितार्थ
मीशानदेशे विरसत्वभीष्टम् ॥
बलौ विलुप्ते कारट समन्तात
कार्य्यं विसिध्य प्रतिभावनीयम् ।
बलि विकीर्य्यापि न भक्षयन्ति
काकाश्च दारी भयदा भवन्ति ॥
क्षीरद्रुमाग्रामचतुष्पदेष
सरित्समीपे निदर्शनालयेषु ।
देयो बलिभुक्तदिनाद्यमीषु
कुल्माषदध्योदनतण्डुलाद्यैः" ॥
इति काकरुते पिण्डप्रकरणम् सप्तमम् ॥ ७ ॥
"पिण्डत्रयस्याथ विधानमेत
दाख्यायते यत किल नारदाद्यैः ।
दृष्ट मुनीन्द्रैरशुभ शुभञ्च
यथावदस्मिन् कथयन्ति काकाः ॥
गत्वा शुभेऽह्नि प्रहरे चतुर्थे
देशेषु पूर्व्वप्रतिपादितेषु ।
नरेण पिण्डत्रयभोजनार्थे
काका प्रयत्नेन निमन्त्रणीया ॥
तत प्रभाते क्षपयित्वा भूमि
तस्याश्च पूर्व्वोदितमन्त्रयुक्त्या ।
श्रद्धापतेषाम्यतिगोकपाना
काकाश्च पुत्रा क्रमतो वनीया ॥
दध्योदनाद्यैर्व्विरचित प्रवेश्य
पिण्डत्रये मण्डलकस्य मध्ये ।
अभ्यर्च्चयेद्गन्धपुष्पधूपै
र्मनोहरैर्यत्नपरो मनुष्य ॥
तेषु क्षिपेत प्रागदिगनुक्रमेण
पिण्डेषु हैमप्रथमे द्वितीये ।
रूप्य तथा लौहमथ तृतीये
प्रेषञ्च कुर्य्याद्विनिपिण्डतुल्यम् ॥
चि सप्तकत्वो विनिवेश्य पिण्डे
पिण्डा निवेश्या बलिभोजनेभ्य ।
मन्त्रोक्तमावाहनतोऽर्चितेभ्य
कार्य्यं विचार्य्यापसरेत्ततश्च" ॥
मन्त्र । ॐ ह्रिवि टिमि विटि काकचाण्डालाय
स्वाहा । इति पिण्डाभिमन्त्रणार्थम् ॥ ॐ श्रद्धायो
विश्वाय काकचण्डालाय स्वाहा । काकाह्वानमन्त्र ॥
"काकेन भुक्ते सुवर्णपिण्डे
श्रेय नरैर्योत्तममात्मकार्य्यम् ।

भुक्ते सरूप्ये खलु मध्यम स्यात
भुक्ते सलौहे त्वधम प्रदिष्टम् ॥
विवादवाणिज्यविवाहवृद्धि
क्षेमाश्च वित्ता न्यभिभोगरोगा ।
ग्रामसेवान्यपकार्य्यदेशा
इत्यादयोऽस्मिन् परिभावनीया ॥
चेष्टामवाप्य दधाति याति
प्रदाक्षिणा दक्षिणपक्षमुच्चै ।
ग्रीवा तथो वा कुरुते सशब्द
स्यात् मनोज्ञ भवति द्रुमञ्च ॥
एवंविधा यो विदधाति चेष्टा
पिण्ड समादाय शुभ खगोऽसौ ।
अभीष्टकार्य्यादधिक करोति
चेष्टाविपर्य्यासतयान्यथात्वम् ॥
पिण्ड समादाय यदि प्रयाति
शान्त दिश गच्छति काकपक्षी ।
पूर्ण फल तत कुरुते नराणा
विकीर्णिते वक्ति यत्र तत्र ॥
काको गृहीत्वा यदि मुख्यपिण्ड
प्रयाति दीप्ता ककुभ तदानीम् ।
अल्पतम कार्य्यफल प्रदश्य
तत पायात् विनिवर्त्त्यवश्यम् ॥
द्वितीयक यद्यपहृत्य पिण्ड
मुड्डीयते शान्तदिशाश्रयेण ।
फल तदानीं शुभद नराणाम्
याप्य खगो जल्पति कार्य्यजातम् ॥
काको समादाय जघन्यपिण्ड
याते प्रदीप्ता ककुभ वदन्ति ।
कार्य्य जघन्यादपि च जघन्य
स्यान्मध्यम मध्यमपिण्डभागे" ॥
इति वसन्तराजे पिण्डत्रयप्रकरणमष्टमम् ॥ ८ ॥
"मद्वयो वायसशाकुनस्य
वदन्ति सारान्यपि साम्प्रतस्य ।
पिण्डाष्टक यत्तदशेषमेत
दाख्यायते कार्य्यविनिश्चयार्थम् ॥
शुभेऽह्नि काकानधिवास्य साय
पिण्डाष्टक भोक्तुमथ प्रभाते ।
तत्कालयोग्यानि समस्तवस्तू
न्यादाय यायाद्बहिरप्रमत्त ॥
एकान्तदेशे तरुपार्श्वभूमौ
मृद्गोमयाभ्यामुपलेपितायाम् ।
सतृणपल्लवेन समुक्षितायां
सोम्योपहारैरुपशोभितायाम् ॥
विधाय पूजा कुलदेवताना
मध्ये ततोऽष्टस्वपि दिक्षु देयम् ।
भक्तेन सर्पिर्दधिमिश्रितेन
पिण्डाष्टक प्रागदिगनुक्रमेण ॥
पञ्चेन्द्रवह्न्यन्तकराक्षसेन्द्रान
विष्णु विरिञ्चि धनद महेशम् ।
पूर्व्वादिकाष्ठाक्रमयोजितेषु
न्यसेव क्रमादष्ट पिण्डकेषु ॥
नमो युतैर्नाम प्रणवश्च सर्व्वा

न्ततोऽर्च्चयेत्तन्निजनाममन्त्रै ।
अर्घ्यासनालेपनपुष्पधूपै
र्नैवेद्यदीपाद्यतदक्षिणाभि ॥
अभ्यर्च्चितेभ्यो विधिनोदितेन
पिण्डाष्टक तत ददतु द्विजेभ्य ।
मन्त्रेण सम्यग् निवदनार्थं
कार्य्यं विचिन्त्यापसरेच्च किञ्चित" ॥
अथ मन्त्र । ॐ नम खगपतये गरुडाय
द्रोणाय पक्षिराजाय स्वाहा ॥
"द्रोणाद्धकसम पिण्ड गृहाण त्वमशङ्कित ।
यथादृष्ट निमित्त च कथयस्वाधमे स्फुटम् ॥
काकेन पिण्डे प्रथमे गृहीते
तिष्ठन व्रजन वापि भवेत ह्रतार्थ ।
उद्वेगशोकौ निफल प्रयाणे
हानि कलिर्वा भवति द्वितीये ॥
याम्ये रणापद्भयमर्यव स्य
पिण्डे चतुर्थे विजयो रणेषु ।
स्यादैशानेऽभीष्टमकष्टसाध्य
भवेत प्रवासो विफलश्च षष्ठे ॥
नास्तीह तन्निश्चयमेव कार्य्यं
भुक्ते न यत सिध्यति सौम्यपिण्डे ।
सन्तापशोकौ विफला च यात्रा
पिण्डेऽष्टमे वायसभक्षिते च ॥
पिण्ड न गृह्णात्यथवा न भुङ्क्ते
चञ्चूनखैर्व्विक्षिपति द्विजो य ।
कार्य्येषु सर्व्वेषु स न प्रशस्तो
ब्रवीति घोर समर गमुसाम" ॥
इति वसन्तराजे काकरुते पिण्डाष्टकप्रकरण
नवमम् ॥ ९ ॥
"आद्य पञ्चाशता श्लोका व्रत्तैर्निकचक्रमोदितम् ।
काकालयपरीक्षा च द्वितीये दशभिस्त्रिभि ॥
व्रत्तैस्त्रिभिस्तृतीये च काकाण्डानिरूपणम् ।
द्वाचत्वारिंशता व्रत्तैराचार्य्यं तुर्य्ये प्रकीर्त्तिता ॥
व्रत्तानि विंशतिस्त्रीणि स्थान स्यात् पञ्चम ।
स्वरप्रकरण षष्ठ व्रत्तैर्द्वादशभिस्तत ॥
एकादशभिराख्यान बलिमन्त्रञ्च सप्तमम् ।
पिण्डत्रयविधानाय चतुर्दशभिरष्टमम् ॥
पिण्डाष्टकविधानाय नवमे षड्भिरीहितम् ।
अन्यप्रकरण तच्च व्रत्तान्येकादशैव तु ॥
वसन्तराजशाकुने सदागमार्थशोभने ।
समस्तसत्वकौतुके विचारितोऽत्र वायस" ॥ ॥
समुदायेन १८१ व्रत्तानि । इति वसन्तराजशाकु
नान्तर्गतवायसशाकुननामकाकचरित्र समाप्तम् ॥
काकमांसगुणा । दोषक्षयापहत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् ।
दृढ्बलत्वम् । बलायुर्हितकारित्वम् । लघुत्वम् ।
दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
("काक कोकिलघूकाराश्च खरो
द्राम्रादयो भक्षका
व्याला सौरभयो वकप्रभृतयो
ये चान्यजीवा स्मृताम् ।
मण्डूकाश्च सरीसृपादिकगणा
बका कलिङ्गाश्च ये

कोक सारसशारिका शुक इमे
भक्ष्या न शस्तास्तथा ॥
गृहवटकचकोरा ग्रामजातास्च श्येना
पिकशुकविषघ्टङ्कोभृङ्गदात्यूहकाक्वा ।
जलकरटकपोता पोतकी खञ्जरीटा
कलविङ्कमशकाद्या गकपिरादयोऽन्ये ॥
एते भक्ष्या नैव भक्ष्या न चेष्टा
ये चाप्यन्येऽज्ञातनामाखगास्च ।
अन्ये चापि श्वापदा ये च निद्या
स्ते चाखाद्या वर्ज्जितास्तात्र सर्व्वे ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने । ११ अ ॥

"काककङ्ककुररचाषभासशशघात्युलूकचिल्लिश्येनगृध्रप्रभृतय प्रसहा ॥
"एते सिंहादिभि सर्व्वे समाना वायसादय ।
रसवीर्य्य विपाकेषु विशेषाच्छोषिणे हिता" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अ ॥) पीठसर्पी । खोडा इति भाषा ॥ द्वीपविशेष ।परिमाणभेद । वृक्षविशेष । शिरोऽवलम्बम । इति हेमचन्द्र मेदिनीकरौ ॥ तिलक । अतिदृष्ट । इति शब्द रत्नावली ॥

काककङ्, स्त्री, (काकप्रिय कङ्ग ।) चीनक । इति हेमचन्द्र ॥

काककला, स्त्री, (काकस्य कला अङ्ग जङ्घावयव तद्वत अङ्ग यस्या ।) काकाङ्घावृक्ष । इति जटाधर ॥

काकघ्नी, स्त्री, (काक हन्तीति । काक । हन+ट टित्त्वात ङीप् ।) महाकरञ्ज । इति राज निघण्ट ॥

काकचिञ्चा स्त्री, (काकवर्णा चञ्चा प्रान्तभाग फले यस्या । पृषोदरादित्वात साधु ।) गुञ्जा । इति शब्दरत्नावली । कुच इति भाषा । (गुञ्जाशब्देऽस्या विवरणा बोद्धव्यम् ॥)

काकचिञ्चि, स्त्री, (काकवर्णा चञ्चा प्रान्तभाग फले यस्या । पृषोदरादित्वात साधु ।) गुञ्जा । इति शब्दरत्नावली ॥

काकचिञ्ची, स्त्री, (काकचिञ्चि+वा ङीप ।) गुञ्जा । इत्यमर । २ । ४ । ९८ ॥ (अस्या पर्य्यायो भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । यथा —
"श्वेता रक्तोच्चटा प्रोक्ता कृष्णला चापि सा स्मृता।
रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात काकानन्ती च रक्तिका।
काकादनी काकपीलु सा स्मृता काकवल्लरी" ॥
गुञ्जाशब्दे विवरणान्तरं ज्ञेयम ॥)

काकच्छद, पु, (काकस्य छद पक्ष इव छदो यस्य ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

काकच्छदि, पु, खञ्जनपक्षी । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (खञ्जरीटशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

काकजङ्घा, स्त्री, (काकस्य जङ्घेवाकृतिर्यस्या ।) स्वनामख्यातवृक्षविशेष । केउया ठेङ्गा इति भाषा । तत्पर्य्याय । काकाङ्गी२ काकाह्वा ३ काकनासिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ शवीवल्ल । इति रत्नमाला ॥ ध्वाङ्क्षजङ्घा ६ काकाङ्गा ७ सुलोमशा ८ पारावतपदी ९ दासी १० नदीकान्ता ११ । अस्या गुणा । तिक्तत्वम । उष्णत्वम । कृमिव्रण कफबाधिर्य्याजीर्णशीर्णविषमज्वरनाशित्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥
("काकजङ्घा बला श्यामा ब्रह्मदण्डी कृताञ्जलि ।
पृश्निपर्णी त्वपामार्गस्तथा भृङ्गराजोऽष्टमः ॥
एषामन्यतम मूल पुष्येणोद्धृत्य यत्नत ।
रक्तसूत्रेण सवेष्ट्य बद्धमैकाहिक जयेत" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥
मरीति नाम । अस्या पर्य्याया गुणास्च यथा,—
"काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्त्तिता ॥
काकजङ्घा हिमा तिक्ता कषाया कफपित्तजित ।
निहन्ति ज्वरपित्तास्रज्वरकण्डूविषक्रिमीन' ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) गुञ्जा । इति रत्नमाला ॥

काकजम्ब, स्त्री, (काकवर्णा जम्बु ।) भूमिजम्बु । क्षुद्रजम्ब । इति शब्दमाला । वनजाम इति भाषा ॥

काकजम्बू, स्त्री (क जल अकति आश्रयत्वेन गच्छतीति । क+अक+अण+टाप् च । काका जम्बू । यद्वा काकवर्णा जम्बू ।) जम्बूप्रभेद । तत्पर्य्याय । काकफला २ नादेयी ३ काकवल्लभा ४ भृङ्गेष्टा ५ काकनीला ६ ध्वाङ्क्षजम्बू ७ धनप्रिया ८ । अस्या गुणा । कषायत्वम । अम्लत्वम । पाके मधुरत्वम । गुरुत्वम । दाहश्रमातिसार नाशित्वम । वीर्य्यवृद्धिबलप्रदत्वञ्च । इति राज निघण्ट ॥

काकणा, स्त्री, (क ईषत कणति निमीलति इति । अच काकणा गुञ्जाफल तद्वदाकृतिरस्यास्तीति कृष्णरक्तचित्रितत्वादस्य तथात्वम ।) कुष्ठविशेष । तस्य लक्षणम । यथा,—
'यत काकणा तकावर्णमपाक तीव्रवेदनम ।
त्रिदोषलिङ्ग तत्कुष्ठ काकणा नैव सिध्यति" ॥
इति माधवकर ॥ ("काकणा तीव्रदाहरुक ॥
"पूर्व्व रक्तञ्च कृष्णञ्च काकणान्तीफलोपमम ।
कुष्ठलिङ्गयुत सर्व्वैर्नैकवर्णं ततो भवेत ॥
दोषभेदीयविहितैरादिशेल्लिङ्गकर्म्मभि" ॥
इति वाभटे निदानस्थाने १४ अ ॥
"काकणन्तिका वर्णान्यादौ पश्चात सर्व्वकुष्ठलिङ्गसमन्वितानि पापीयसा सर्व्वकुष्ठलिङ्गसम्भवे नानेकवर्णानि काकणानीति विद्यात ।
इति निदानस्थाने ५ अ । चरकेणोक्तम ॥)

काकणन्तिका, स्त्री, (क ईषत कणन्ती निमीलन्ती । कन निमीलने शतृ ङीप को कादेश । तत कन टाप् च पृषोदरादित्वात साधु ।) गुञ्जा । इति रत्नमाला । कुच इति भाषा ॥
("यत्काकणन्तिकावर्णमपाक तीव्रवेदनम्" ।
इति चरके चिकित्सास्थाने ७ अ ॥)

काकतिक्ता, स्त्री, (काकमांसवत तिक्ता इति मध्यपद लोपि समास ।) काकचिञ्चा । इति रत्नमाला । कुच इति भाषा । (अस्या पर्य्यायो यथा,—
"काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्त्तिता" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

काकतिन्दुक, पु, (क जल अकति इत्यण । काक तिन्दुक काकवर्णो वा तिन्दुक काकप्रियस्तिन्दुको वा ।) वृक्षविशेष । माकडा केन्द । माकडो गाव । काकतेंदु इति च भाषा । तत्पर्य्याय । काकेन्दु २ कुलक ३ काकपीलुक ४ । इत्यमर । २ । ४ । ३९ ॥ काकपीलु ५ काकाण्ड ६ काकस्फूर्ज्ज ७ काकाक्ष ८ काकबीजक ९ । अस्य गुणा । कषायत्वम् । अम्लत्वम । गुरुत्वम । वातविकारनाशित्वञ्च । पक्वस्य तस्य गुणा । मधुरत्वम । किञ्चित्कफकारित्वम । वातपित्त नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ (काकाण्डशब्देऽस्य विवरणा ज्ञेयम् ॥)

काकतुण्ड, पु (काकतुण्डस्येव वर्णोऽस्त्यस्य । अर्श आदित्वात अच् ।) कालागुरु । इति हेमचन्द्र ॥

काकतुण्डिका, स्त्री, (काकतुण्डस्येव वर्ण फलाग्रेऽस्या इति ठन । स्त्रियां टाप च ।) काकचिञ्चा । गुञ्जा । इति हलायुध ॥

काकतुण्डी, स्त्री, (काक ईषद् ख तुण्डते नाशयतीति । तुडि ड वधे+अण् । गौरादित्वात ङीष ।) राजरीति । राजपितल इति भाषा । इति राज निर्घण्ट ॥ (काकतुण्डस्येवाकृतिर्विद्यतेऽस्या । अर्श आदित्वादच । गौरादित्वात ङीष् ।) वृक्ष विशेष । कोआडोडी । इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्याय । काकादनी २ काकपीलु ३ काक शिम्बी ४ रक्तला ५ ध्वाङ्क्षादनी ६ वक्रशल्या ७ दुर्म्मोहा ८ वायसादनी ९ ध्वाङ्क्षनखी १० वायसी ११ काकदन्तिका १२ ध्वाङ्क्षदन्ती १३ । अस्य गुणा । कटुत्वम । उष्णत्वम । तिक्तत्वम । द्रवत्वम । रसायनत्वम । वातदोषहारित्वम । रुचिकारित्वम । पलितस्तम्भित्वञ्च । इति राज निर्घण्ट ॥

काकध्वज, पु, (काकमोघज्जल वास्य ध्वज इवास्य ।) वाडवाग्नि । इति त्रिकाण्डशेष ॥

काकनामा, [न] पु, (काकस्य नाम नाम यस्य ।) वकवृक्ष । इति रत्नमाला ॥ (काकशीर्षशब्देऽस्य विवरणा बोध्यम ॥)

काकनास, पु (काकस्य नासाया वर्ण इव फले यस्य ।) विकङ्कतवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥

काकनासा, स्त्री, (काकस्य नासा इव फलमस्या ।) काकजङ्घावृक्ष । इति जटाधर ॥ (अस्या पर्य्याया गुणास्च यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
'काकनासा तु काकाङ्गी काकतुण्डफला च सा ।
काकनासा कषायोष्णा कटुका रस पाकयो ।
कफघ्नी वामनी तिक्ता शोथार्श श्वित्रकुष्ठहृत' ॥

काकनासिका, स्त्री, (काकनासा तत स्वार्थे कन टाप् अत इत्वम ।) काकजङ्घावृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ११८ ॥ रक्तत्रिवृत । इति राजनिघण्ट ।

काकपक्ष, पु, (काकस्य पक्ष इव आकारोऽस्त्यस्य । काकपक्ष+अच ।) मस्तकपार्श्वद्वये केशरचना विशेष । काणपाटा जुल्पी इति च भाषा।

तत्पर्य्याय । ... २ । ६ । ६६ ॥ ... ३ ... ४ । इति तट्टीका ॥ (यथा, रघु । ११ । १ ।

"कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो
राममध्वरविघातशान्तये ।
काकपक्षधरमेत्य याचितः
तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते" ॥)

काकपद, पु, (बन्धस्य काकपदवदाकारवत्त्वात् काकपद इवाकारोऽस्यास्य ।) रतिबन्धविशेषः तस्य लक्षणम् । यथा,—
"पादौ द्वौ स्कन्धयुग्मस्थौ लिङ्गं लिङ्गभगे यत्र ।
कामयेत् कामुकी कामी बन्धः काकपदो मतः" ॥
इति रतिमञ्जरी ॥

काकपर्णी, स्त्री, (काक इव कृष्णा पर्णा यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मुद्गपर्णी । इति भावप्रकाशः ॥ ("मुद्गपर्णी हिमा रूक्षा तिक्ता स्वादुश्च शुक्रला । चक्षुष्या क्षतशोथघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहनुत् । दोषत्रयघ्नी लघ्वी ग्रहण्यर्शोऽतिसारजित्" ॥ इति च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

काकपीलु, पु, (काकप्रियः पीलुः ।) काकतिन्दुः । काकतुण्डी । श्वेतगुञ्जा । इति राजनिघण्टः । (पर्य्यायोऽस्य यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"श्वेता रक्तोच्चटा प्रोक्ता कृष्णला चापि सा स्मृता ।
रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकणन्ती च रक्तिका ।
काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्लरी" ॥
विशेषविवरणमस्य च गुञ्जाशब्दे ज्ञेयम् ॥)

काकपीलुक, पु, (काकपीलु + स्वार्थे कन् ।) काकतिन्दुकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ९९ । माकडाकेंद इति भाषा ॥

काकपुच्छ, पु, (काकस्य पुच्छ इव पुच्छो यस्य ।) कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ।

काकपुष्ट, पु, (काकेन पुष्टः । कोकिला हि निजाण्डस्फोटनाशक्ततया काकनीडे निक्षिप्य तत्र स्वकीयाण्डं स्थापयित्वा काकद्वारा स्थापयति पोषयति च तथात्वम् ।) कोकिलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काकपुष्प, पु, (काकवत् कृष्णं पुष्पमस्य ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति राजनिघण्टः ॥

काकफल, पु, (काकप्रियं फलमस्य ।) निम्बवृक्षः । इति राजनिघण्टः ॥ (निम्बशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

काकबलि, पु, (काकेभ्यो देयो बलिरन्नादिकम् ।) काकसम्प्रदानकान्नादि । तद्दानविधिर्यथा ।
"ॐ यमद्वारावस्थितनानादिग्देशीयवायसेभ्यो नमः । इति पाद्यादिभिरभ्यर्च्य प्रार्थयेत् ।
'ॐ काकात्वं यमदूतोऽसि गृहाण बलिमुत्तमम् । यमलोकगतं प्रेतं त्वमाप्यायितुमर्हसि ॥
ॐ काकाय काकपुत्राय वायसाय महात्मने । अत्र पिण्डं प्रयच्छामि कथ्यतां धर्म्मराजनि" ॥
इति प्रकापिण्डदानान्ते चिन्तायुधः ॥ * ॥
बलिवैश्वदेवान्तर्गततद्विधिर्यथा,—
"ऐन्द्रवारुणवायव्या सौम्या वै नैरृतास्तथा । वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम्" ॥
ॐ काकेभ्यो नमः । इति दद्यात् तदुपरि वह्निं सिञ्चेत् । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥
पयाणां तद्विधिर्यथा,—
'बलिं काकादिनायान्तु गार्गोक्तमधमोदरः" ।
इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकल्पे गयामाहात्म्ये ४ अध्यायः ॥ तत्र तृतीयदिनकृत्ये काकबलिदानं यथा —
ततः काकबलिं दिद्या द्युः स्नानं समाचरेत् ।
ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या वै नैरृतास्तथा ॥
वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम्' ॥
इति श्रीवायुपुराणे ७ अध्यायः ॥

काकभाण्डी, स्त्री, (काकस्य कृष्णोद्भवस्य काकस्य इव उज्ज्वलं भाण्डी पुष्पमस्याः तत्फलमत्र योगे मुखात् ईषज्जलस्य स्रावात् अस्यास्तथात्वम् ।) महाकरञ्जः । इति राजनिघण्टः ॥

काकभीरु, पु, (काकात् भीरुर्भयशील ।) पेचकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काकमद्गु, पु, (काक इव कृष्णो मद्गुर्जलचरपक्षिविशेषः ।) दात्यूहपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (डाउकपाखी इति भाषा ॥ यथा महाभारते १३ । दानधर्म्मे सप्ताधिकशततमे १११ । १११ ।
'धृतं हृत्वा तु दुर्ब्बुद्धिः काकमद्गुः प्रजायते" ॥)

काकमर्द, पु, (काक मर्दयति । काक + मृद + अण् ।) महाकालवृक्षः । इति राजनिघण्टः ॥

काकमर्दक, पु, (काकमर्द + स्वार्थे कन् ।) महाकाललता । इति रत्नमाला । माकाल इति भाषा ॥

काकमाचिका, स्त्री, (काकमाची + स्वार्थे कन् ।) काकमाचीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

काकमाची, स्त्री, (काकान् मचते प्रचयति फलदानेनेति । मचि + अण् + गौरादित्वात् ङीष् पृषोदरादित्वात् नलोपः ।) क्षुद्रवृक्षविशेषः । गुडकामाइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वायसी २ । इत्यमरः । २ । ४ । १५१ ॥ ध्वाङ्क्षमाची ३ वायसाह्वा ४ सर्व्वतिक्ता ५ बहुफला ६ कटफला ७ रसायनी ८ गुच्छफला ९ काकमाता १० स्वादुपाका ११ सुन्दरी १२ तिक्तिका १३ बहुतिक्ता १४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफशूलार्शःशोथदोषकुष्ठकण्डूनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रिदोषघ्नत्वकाकारित्वम् । वृष्यत्वम् । रसायनत्वम् । नातिशीतत्वम् । नात्युष्णत्वम् । हृद्यत्वम् । भेदकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (तथाच भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"काकमाची त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णा स्वरशुक्रदा ॥
तिक्ता रसायनी शोथकुष्ठार्शोज्वरमेहजित् ।
कटुर्नेत्रहिता हिक्काच्छर्द्दिहृद्रोगनाशिनी" ॥)

काकमाता, स्त्री, (काकस्य मातेव पोषिका । काकस्य तत्फलप्रियत्वात् ।) काकमाची । इति राजनिर्घण्टः । (काकमाचीशब्दे पर्य्यायगुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

काकमुद्गा, स्त्री, (काकेन ईषत्कृष्णेन मुदं गच्छतीति । काकमुद् + गम + ड + टाप् ।) मुद्गपर्णीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १३३ ॥ मुगानी इति भाषा ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"मुद्गपर्णी काकपर्णी सूर्य्यपर्ण्यल्पिका सहा ।
काकमुद्गा च सा प्रोक्ता तथा मार्ज्जारगन्धिका" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥ गुणा दयोऽस्या मुद्गपर्णीशब्दे ज्ञेया ॥)

काकयव, पु, (काकाय तीयज्जलं यस्य तादृशो यव इव नीरसत्वात्, यद्वा काकवत् निर्गुणो यवः ।) तण्डुलशून्यधान्यम् । आगडा इति भाषा ॥ ("यथा फला यथा तिला यथा चर्म्ममया मृगाः । तथैव पाण्डवाः सर्व्वे यथा काकयवा अपि" ॥ इति महाभारते सभापर्व्व ॥ तथा पञ्चतन्त्रे २ । ८५ ।
'यथा काकयवा प्रोक्ता यथारण्यभवास्तिलाः । नाममात्रा न सिद्धौ हि धनहीनास्तथा नराः' ॥)

काकरुहा, स्त्री, (काक इव रोहति अन्यवृक्षाश्रयेण वृक्षान्तरावलम्बेन जायते इति । काक + रुह् + क + टाप् । काकवत् परपुष्टतयास्यास्तथात्वम् । यद्वा काकपुरीषात् रोहति उत्पद्यते वृक्षोपरीत्यर्थः तत्र तदीयबीजत्यागात् ।) वन्दाकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काकरुक, पु, (कु कुत्सितं क लीयते । कु + रुच + उकञ् । को कादेशः ।) स्त्रीजितः । उलूकः । नग्नः । दिगम्बरः । भीरुकः । निर्धनः । इति हेमचन्द्रः ॥

काकरा, स्त्री, (इषत् कृष्णो यस्मात् । को कादेशः ।) कर्कटशृङ्गी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (शीतलास्वादु ... इति सुश्रुतः ॥ टटि इति भाषा ।)

काकरु, पु, (काक इव रुत शब्दो यस्य ।) भीरु काक । इति शब्दरत्नावली ॥

काकलक, पु, (काकलं एव कम् एव स्वार्थे ।) कण्ठमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥

काकली, स्त्री, (कल + इन् काकलि । ङीष् वा कली । को कादेशः ।) सूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनिः । इत्यमरः । १ । ७ । २ ॥ ("कोकिलकाकलिकूजितकुञ्जे" । इति शिष्टप्रयोगः ॥)

काकली, स्त्री, (काकलि + कृदिकारादित्वात् वा ङीष् ।) सूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनिः । इत्यमरः । १ । ७ । २ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ४ । ११ ।
"उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुरक्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः ।
नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षणप्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः" ॥)

काकलीद्राक्षा, स्त्री, (काकलीव सूक्ष्मा द्राक्षा ।) द्राक्षाप्रभेदः । किसमिस् इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । अम्बुका २ फलोत्तमा ३ लघुद्राक्षा ४ निर्बीजा ५ सूक्ष्मा ६ रसाधिका ७ । तस्या गुणाः । मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । रसालत्वम् । रुचिकारित्वम् । शिशिरत्वम् । श्वासकासनाशित्वम् । जनवल्लभत्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥

काकलीरव, पु, (काकली मधुरास्फुटो रवो यस्य ।) कोकिलः । इति राजनिघण्टः ॥ (सूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनौ तु कर्म्मधारयः ॥)

काकवल्लरी, स्त्री, (काकप्रिया वल्लरी ।) स्वर्णवल्ली ।

इति राजनिर्घण्ट ॥

काकशीर्षं, पु, (काकः शीर्षे अग्रेऽस्य । काकस्य तदग्रे वासयोग्यत्वात् ।) वकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"वकपुष्पः काकशीर्षः स्थूलपुष्पः शिवप्रियः ।
वसुकः काकनामा च वसुहट्टः खपूरकः" ॥)

काकस्फूर्ज्जं, पु, (काकः स्फूर्ज्जति यत्र । काक + स्फूर्ज्ज + आधारे घञ् ।) काकतिन्दुकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काका स्त्री, (काकवदाकारोऽस्त्यस्या इति अच् ततष्टाप् ।) काकनासालता । काकोलीवृक्षः ॥ काकजङ्घावृक्षः । पर्य्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
'काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्त्तिता" ॥
गुणादयोऽस्याः काकजङ्घाशब्दे बोद्धव्याः ॥) रक्तिकालता । मलपूवृक्षः । काकमाचीवृक्षः । इति मेदिनी ॥

काकाङ्गा, स्त्री, (काकस्य अङ्गं जङ्घेवाकारो यस्याः वा ङीष् । पक्षे टाप् ।) काकाङ्गीवृक्षः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

काकाङ्गी, स्त्री, (काकस्य अङ्गं जङ्घा इव आकृतिर्यस्याः । ङीष् ।) काकजङ्घावृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १८ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"काकनासा तु काकाङ्गी काकतुण्डफला च सा' ॥)

काकाञ्ची, स्त्री, (काकः तज्जङ्घाकारः अञ्चति गच्छतीति । काक + अञ्च + अण् + ङीप् ।) काकजङ्घावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

काकाण्ड, पु, (काक्याः अण्डं इव फलं यस्य । काकीत्यस्य पुंवद्भावः ।) महानिम्बः । काकतिन्दुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
("माषैः समानं फलमात्मगुप्तं
मुक्ताञ्च काकाण्डफलं तथैव" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥ यत्तिजन व्यवह्रियते तद्यथा,—
'काकाण्डसुरसगवाक्ष्या
पुनर्नवा वायसी शिरीषफलैः ।
उद्बुद्धविषजलम्रुते
लेपौषधनस्यपानानि" ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने । २५ अध्याये ॥)

काकाण्डा, स्त्री, (काकस्याण्डमिव वीजमस्याः ।) कोलशिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकाण्डी, स्त्री, (काकाण्ड + गौरादित्वात् ङीष् ।) महाज्योतिष्मती लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महाज्योतिष्मतीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

काकाण्डोला, स्त्री, (काकाण्डमोरति तत्सादृश्यं वीजे प्राप्नोतीति । उर गतौ + अच् । रस्य लत्वम् ।) कोलशिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकादनी, स्त्री, (काकैरद्यते भुज्यतेऽसौ इति । काक + अद + कर्म्मणि ल्युट् ततो ङीप् च ।) गुञ्जा । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतगुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्षविशेषः । कालियाकडा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । छिन्ना २ गवनशी ३ तुण्डी ४ काला ५ अच्छिन्ना ६ कटका ७ पाशि ८ काणाल ९ कुलिर १० । इति रत्नमाला ॥ (अस्या व्यवहारो यत्र तद्यथा,—
'विकङ्कतारग्वधकाकगन्धी
काकादनीनापसवृक्षमूलैः ।
आलेपयेद्दाम" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे गण्डमालाद्यधिकारे ॥ अस्याः पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥
"श्वेता रक्तोच्चटा प्रोक्ता कृष्णा चापि सा स्मृता ।
रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकान्तीच रक्तिका ॥
काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्लरी" ॥)

काकायु, पु, (काकस्य आयुर्यस्मात् ।) स्वर्णवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकारि, पु, (काकः अरिर्यस्य । काकस्यारिर्व्वा ।) पेचकः । इति हेमचन्द्रः ॥

काकाल, पु, (का इति शब्दं कलते रौति । का + कल + अण् ।) द्रोणकाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

काकिणी, स्त्री, (ककलौल्ये । ककते गणनाकाले चञ्चली भवतीति । कक + णिनि + ङीप् । पृषोदरादित्वात् नस्य णः ।) पणचतुर्थांशः । पाच गण्डा कडि इति भाषा ॥ यथाह लीलावती ।
"वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी' ॥)
माषदण्डः । काठा नल इत्यादि भाषा । कृष्णला । कुच इति भाषा । एकवराटी । एक कडा इति भाषा ।
("तस्मात्पणं काकिणीं वा फलं पुष्पमथापि वा ।
पदद्यात् दक्षिणां यज्ञे यया स सफलो भवेत्" ॥
इति शुद्धितत्त्वे वृहस्पतिः ॥) उन्मानस्यांशकः । इति मेदिनी ॥

काकिनी स्त्री, (ककलौल्ये । ककते गणनाकाले चञ्चली भवतीति । कक + णिनि + ङीप् ।) काकिणी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा,—पञ्चतन्त्रे २ । १४ ।
"ईश्वरा भूरिदानेन यल्लभन्ते फलं किल ।
दरिद्रस्तच्च काकिन्या(ण्या)प्राप्नुयादिति न श्रुतिः" ॥)

काकिल, पु, (कु—ईषत् किरतीति । कु + कॄ + क । कोः कादेशः रस्य लत्वम् ।) काकलः । कण्ठमणिः । इति शब्दमाला ॥

काकु, स्त्री, (कक लौल्ये + उण् ।) शोकभयादिभिर्ध्वनिविकारः । इत्यमरः । १ । ६ । १२ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २३ ।
"भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते" । इति काकुं लक्षीकृत्य उदाहरणं यथा, तत्रैव
"गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।
अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ ॥ नैष्यति, अपि तु एष्यति एवेति काका व्यज्यते" ॥) जिह्वा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काकुत्स्थ, पु, (ककुत्स्थस्य नृपतेरपत्यम् । शिवादित्वात् ४ । १ । ११२ । अण् ।) श्रीरामचन्द्रः । इति रामायणम् ॥ (यथा, रघु १२ । ४६ ।
"असज्जेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम् ।
न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः" ॥
ककुत्स्थवंशोद्भवमात्रम् । तत्तदर्थे यथा रघुवंशे ६ । २ ।
"काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां
मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम्" ॥
दशरथाय यथा रामायणे ६ । ? ५ । १ ।
"प्रतिप्रयाते काकुत्स्थे महेन्द्रः पाकशासनः" ॥
ककुत्स्थ एव स्वार्थे अण् । पुरा किल महोक्षरूपधारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा असुरान् निजघानतोऽस्य तथात्वम् ।) पुरञ्जयराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवरणं तत्ककुत्स्थशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

काकुद, क्ली, (काकुं ददातीति । काकु + दा + क ।) तालु । इत्यमरः २ । ६ । ९१ ॥

काकेक्षु, पु, (काकमीषज्जलमत्र कोः कादेशः । ततः कर्म्मधारयः ।) खग्गड । इति रत्नमाला त्रिकाण्डशेषश्च ॥ खागडा आक इति भाषा ॥ काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकेन्दु, पु (काकाय इन्दुराह्लादकः ।) कुलकवृक्षः माकडा केन्दु इति ख्यातः । इत्यमरः । २ । ४ । ३९ ॥

काकेष्ट पु, (काकस्य इष्टः ।) निम्ववृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निम्बशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

काकोचिक पु, (कु ईषत् कोचो सङ्कोचो । कुच + णिन स्वार्थे कन् । कोः कादेशः ।) काकोची मत्स्यः । इति हारावली ॥ काउची इति भाषा ॥

काकोची, स्त्री (काकोच + ङीष् ।) काकोचिमत्स्यः । इति हारावली ॥

काकोडम्बर, पु (काकप्रियः उडम्बरः इति मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः ।) काकोडुम्बरिका । इति शब्दरत्नावली । काकडुमुर इति भाषा ॥

काकोडुम्बरिका, स्त्री, (काकोडुम्बर + स्वार्थे कन् टाप् च अत इत्वम् ।) वृक्षविशेषः । कोठडुमुरि डमुरि इति च ख्याता । काकडुमुर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । फल्गु २ मलयू ३ जघनेफला ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ मलयु ५ फल्गुफला ६ काकोडम्बर ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ फलवाटिका ८ बहुफला ९ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । काकोदुम्बरिकाशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (अस्या व्यवहारो यत्र तद्यथा,—वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे मुखरोगाधिकारे ।
"काकोडुम्बरिका गोजी पत्रैर्विस्रावयेद्भिषक् ।
क्षौद्रयुक्तैश्च लवणैः सद्योभिः प्रतिसाधयेत्" ॥)

काकोदर, पु, (कु कुत्सितं अकति । कु + अक वक्रगतौ + अच् । कोः कादेशः । काकं कुटिलगतिकारि उदरं यस्य बहुव्रीहिः ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ? ॥ (यथा, राघवपाण्डवीये ।
"यः पतनामारणलब्धवर्णः
काकोदरो येन विनीतदर्पः ।
यशोदयालङ्कृतमूर्त्तिरव्यात्
शायी यदूनामथवा रघूणाम्" ॥)

काकोदुम्बरिका, स्त्री, (काकप्रिया कृष्णा वा उडुम्

रिका ।) काकोडम्बरिका । कालडुमुरि इति भाषा । अस्या पर्य्याय । फल्गूदुम्बरिका २ खरपत्री ३ राजिका ४ जघनेदुम्बरिका ५ कुष्ठघ्नी ६ फलगवाटिका ७ काकी ८ फल्गुनी ९ मलपू १० चित्रभेषजा ११ ध्वाङ्क्षाङ्गी १२ । अस्या गुणा । शीतलत्वम । कषायत्वम । व्रणनाशित्वम । गर्भरक्षाहितत्वम । स्तनदुग्धप्रदत्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥

काकोल, क्ली (काकयति लोलति दु खदत्वात । ककलोल्ये + णिच + अोल । काकेन उल्लाप्यते भक्ष्यते अच वा आधारे घञर्थे क पृषोदरादित्वात साधु ।) नरकविशेष । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनु ॥

'महानरककाकोल सञ्जीवनमहापथम" ॥)

काकोल, पु क्ली (कु कुत्सित तीव्रतर यथा स्यात तथा कोलति पीडयति विकलीकरोति वा इनेन करणे घञ ।) स्थावरास्थावरविषविशेष । इत्यमर । १ । ८ । १ ॥

'काकोलमृगतेन स्यात कृष्णच्छविमहाविषम '। इति वैद्यकम ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"काकोलो गरलक्ष्वेडो वत्सनाभ प्रदीपन । शौक्तिकेयो ब्रह्मपुत्रो विष स्याद्गरलो विष ' ॥ इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

काकोल, पु, (क जलमाकोलति सस्त्यायतीति । आ + कुल सस्त्याने + अण ।) कुलाल । (कक लौल्ये स्वार्थे णिच + बाहुलकात अोल ।) द्रोणकाक । इति मेदिनी । (यथा मनु ५ । १४ ।

"बकञ्चैव बलाकाञ्च काकोल खञ्जरीटकम । मत्स्यादान विड्वराहाश्च मत्स्यानेव च सर्वश " ॥) सर्प । शूकरभेद । इति शब्दरत्नावली ॥ काकोली नामख्यातौषधिविशेष । इति धरणी ॥

काकोली, स्त्री, (काकोल + गौरादित्वात ङीष ।) अष्टवर्गे प्रसिद्धौषधविशेष । तत्पर्य्याय । मधुरा २ काकी ३ कालिका ४ वायसोली ५ क्षीरा ६ ध्वाङ्क्षिका ७ वीरा ८ शुक्ला ९ धीरा १० मेदुरा ११ ध्वाङ्क्षोली १२ स्वादुमांसी १३ वयस्था १४ जीवनी १५ शुक्लक्षीरा १६ पयस्विनी १७ । इति राजनिर्घण्ट ॥ पयस्या १८ क्षीरकाकी १९ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणा । शीतलत्वम । मधुरत्वम । क्षयपित्तानिलार्त्तिरक्तदाहज्वरनाशित्वम । कफशुक्रवर्द्धकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ (क्षीरकाकोलीशब्दे चास्या विशेषविवरणं ज्ञातव्यम ॥ काकोल्यादिगणोयथा, "काकोली क्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदा महामेदाछिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीतुगाक्षीरीपद्मकप्रपौण्डरीकर्द्धिवृद्धिमृद्वीकाजीवन्त्योमधुकञ्चेति" । "काकोल्यादिरय पित्तशोणितानिलनाशन । जीवनो वृंहणो वृष्य स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अध्याये ।)

काकोलूकिका, स्त्री, (काकश्च उलूकश्च नित्यविरोधित्वात द्वन्द्व । ततो वैरे वुन् स्त्रियां टाप् च ।) काकोलूकयोर्वैरता । इति शब्दरत्नावली ॥

काक्ष इ काङ्क्षणे । आकाङ्क्षायामिति यावत । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर -सक -सेट्-इदित ।) इ काङ्क्षति अन लोप । नम पाठनवदसिद्धे इदनुबन्धो नेदेषु-मरणभेदाय । इति दुर्गादास ॥

काक्ष, पु, (कु कुत्सित अक्ष यत्र । "का पथ्यक्षयो " ६ । ३ । १०४ । इति को कादेश ।) कटाक्ष । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, भट्टि । ८ । २४ ।

"आयाताभोन्मुखो दूरात काक्षेणानादरेक्षित "॥)

काक्षी, स्त्री, (कक्षे कक्षे भव । 'तत्र भव' । ४ । ३ । ५३ । इत्यण ततो ङीप च ।) तुवरिका । फटकी इति भाषा । सौराष्ट्रमृत्तिका । इति मेदिनी ॥

काक्षीव, पु, (कु ईषत क्षीवयति । क्षीव + णिच + अच । को कादेश ।) शोभाञ्जनवृक्ष । इत्यमर । (गौतमात शूद्रायामौशीनर्या जात पुत्रविशेष । यथा महाभारते २ पर्व्वणि ।

"शूद्राया गौतमो यत्र महात्मा संशितव्रत । औशीनर्य्यामजनयत काक्षीवाद्यान सुतानमि "॥)

काक्षीवक, पु (काक्षीव + स्वार्थे कन । यद्वा ईषत क्षीवयतीति । ण्वुल ।) शोभाञ्जन । इति शब्दरत्नावली ॥

काग पु, (का इति शब्द गायतीति । का + गै + क ।) काक । इति जटाधर ॥

कागद क्ली, (काग काकवत कृष्णादिवर्णा यत अच इति । काग + दा + घञर्थे आधारे क । कस्य चित्तस्य आगदो विस्तारो भावप्रकाशो यत्र वा ।) लेखनपत्रविशेष । कागज इति पारसी भाषा । यथा, "भूर्जे वा वसने रक्ते चर्मे वा ताम्रपत्रके । कागदे चापुगन्धेन पयुगन्धेन ता पुन ॥ चितगन्धेनाथवैकेन विलिख्य धारयन्नर । पञ्च सप्तविलोक्यैव्वा शोभित कवच शुभम ॥ इति श्रीधनानन्दप्रियविरचित तन्त्रसारवचनम ॥

काङ्ग, स्त्री, (कुत्सित अङ्ग यस्या । काङ्ग + टाप् ।) वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

काच, क्ली, (कच्यते बध्यते अनेन इति । कच बन्धने + घञ न कुत्वम । तस्य बन्धनहेतुत्वात तथात्वम् ।) सिक्थकम । मोम इति भाषा । (काच क्षारमृत्तिका इस्त्यस्याकरत्वेन इति अच ।) काचलवणम । इति राजनिघण्ट ॥

काच , पु, (कच दीप्तौ + णिच + घञ ।) मृत्तिकाविशेष । काँच इति भाषा । तत्पर्य्याय । क्षार २ । इत्यमर । २ । ९ । ९९ ॥ अस्य गुणा । क्षारत्वम । उष्णवीर्य्यत्वम । अञ्जनात दृष्टिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ शिक्यम । शिका इति भाषा ॥ मणिविशेष । (यथा,

"आकरे पद्मरागाणा जन्म काचमणे कुत " । इत्युद्भट ॥) नेत्ररोगविशेष । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षणम ।

"अक्लिममपि तमोभूते नातिरूढे महागदे । चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युत ॥ निर्म्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनीव पश्यति ।

स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञित " ॥ इति भावप्रकाश ॥

("प्राप्नोति काचता दोषे तृतीयपटलाश्रिते । तानोर्द्धं नाथते याथातथ्यनोपलभ्यम ॥ यथावच्च रूपेत दृष्टिहानिश्च तमात । तथापथ्यच्चमाप्नस्य चतुर्थ पटल गत ॥ लिङ्गनाश मत कश्चन हृदये त्तिमिरजाम । तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ॥ चलाविलारुणाभास पसन्नञ्चेक्षते मुहु । जालानि केशान् मशकान रश्मींश्चोपेक्षितेऽत्र च ॥ काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम । चन्द्रदीपाद्यनेकत्व वक्रमृज्वपि मन्यते ॥ दृष्ट काचोदृश शुक्ळ्यादर्शोधूमवस्त्रानिव । पश्चादारुणाभा विस्तीर्णा सूक्ष्मा वा हतदर्शनाम ॥ सविङ्नाशो वात तु सङ्कोचयति दृक्शिरा । दृङ्मण्डल विशत्यन्तर्गम्भीरा दृगसौ स्मृता ॥ पित्तजे तिमिरे विद्युत खद्योतोद्योतदीपितम । शिखितित्तिरचन्द्रिकाभ प्रायो नीलञ्च पश्यति ॥ काचे दृक काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति । अर्केन्दुपरिवेषाग्निमरीचीन्द्रधनूंषि च ॥ भृङ्गनीला निरालोका दृक् स्निग्धा लिङ्गनाशत । दृष्टि पित्तेन ह्रस्वाख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शिनी ॥ भवेत पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना । कफेन तिमिरे प्राय स्निग्ध श्वेतञ्च पश्यति ॥ शङ्खेन्दुकुन्दकुसुम कुमुदैरिव चाचितम । काचे तु निष्प्रभेन्द्वर्कप्रदीपाद्यैरिवाचितम ॥ सिताभा सा च दृष्टि स्याल्लिङ्गनाशे तु लक्ष्यते । मूर्त कफार्त्तिगृह्ण विपुलाभ्राणि पश्यति ॥ विद्युज्जालानि च तथा पलितानि गिरीन्द्रमस्थितम । उष्णोसदृशोमलाभिर्जलास्या भिन्नमन्यते ॥ शङ्खदन्तेन्दुकुमुदस्फटिकाभमपि स्त्रीकृतिमा । रक्तेन तिमिरे रक्त तमोभूतञ्च पश्यति । काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक्च पश्यति"॥ इति वाभटे उत्तरस्थाने । १२ अध्याये ॥ लिङ्गनाशविवरणमस्य लिङ्गनाशशब्दे ज्ञातव्यम ॥)

काचन, क्ली (कचबन्धने + स्वार्थे णिच् + भावे ल्युट्।) पत्रनिबन्धनम । इति त्रिकाण्डशेष ॥ काचनमपि पाठो दृष्ट ॥ (मुग्धबोधमते "किम कयन्ताश्चिचनो" इति । का + चनप्रत्ययेन) स्त्रीलिङ्गकिम् शब्दार्थे च । इति व्याकरणम ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । "वृद्धा काचन कन्यका खलु मया तेनास्मि वाताधिक '॥)

काचनक, क्ली, काच्यते लेखो निबध्यते येन (कच + णिच् + ल्युट । तत स्वार्थे कन ।) पत्रनिबन्धनम इति हारावली ॥

काचनकी, [न] पु, (काचनक + अस्त्यर्थे इनि ।) लिपि । तत्पर्य्याय । वर्णतूल २ खलिमुख ३ लेख ४ वाचिकहारक ५ साक्षिक ६ । इति जटाधर ॥

काचभाजन, क्ली, (काचनिर्म्मित भाजनम ।) काचपात्रम । काचेर बासन इति भाषा । तत्पर्य्याय । शिक्वानम २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

काचमल, क्ली, (काचस्य क्षारमृत्तिकाया मलमिव ।) काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचलवण, क्ली, (काचाय क्षारमृत्तिकाया जातं लवणम् ।) लवणविशेषः । कालानुन इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नीलकम् २ काचोद्भवम् ३ काचकम् ४ नीलकम् ५ काचसम्भवम् ६ कालसौवर्च्चलम् ७ कृष्णलवणम् ८ पाक्यम् ९ काचोत्थम् १० हृद्यगन्धम् ११ कालवणम् १२ कुरुविन्दम् १३ काचमलम् १४ कृत्रिमम् १५ । अस्य गुणाः । रुचिकारित्वम् । ईषत्क्षारत्वम् । पित्तवृद्धिकारित्वम् । दाहदायित्वम् । कफवातगुल्मशूलनाशित्वम् । अग्निदीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचसम्भव क्ली, (सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः । काचक्षारमृत्तिका सम्भव उत्पत्तिस्थानमस्य ।) काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचसौवर्च्चल, क्ली, (काचस्थानिकं सौवर्च्चलं लवणम् ।) काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचस्थाली, स्त्री, (काचस्य क्षारस्य स्थालीव ।) फलेरुहावृक्षः । पारुल गाछ इति भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । ५४ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा—
"पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा । कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी कालस्थाल्यलिवल्लभा ॥ ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता । मुष्कको मोक्षकोघण्टा पाटलिः काष्ठपाटला" ॥
कालस्थालीत्यत्र काचस्थालीतिकेचित् ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणादयोऽस्याः पाटलिशब्दे ज्ञेयाः ॥ काचनिर्म्मिता स्थाली ।) काचपात्रम् ॥

काचिघ, पु, (कचते दीप्यते इति बाहुलकात् इन् । काचि कान्तिं हन्ति गच्छति । हन गतौ + ड । पृषोदरादित्वात् ह्रस्व च ।) काञ्चनम् । कुमरड । किमडा । इति भाषा । मूषिकः । इति मेदिनी ॥

काचित्, व (पाणिनिमते पदद्वयमेतत् । मुग्धबोधमते "किम् क्यन्ताच्चिचनौ" इति का + चित् अव्य ।) क्वापि । कापि स्त्री । इति व्याकरणम् । (यथा, पदाङ्कदूते १ ।
"गोपीभर्त्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी उन्मत्तेव स्खलितकवरी निःश्वसन्ती विशालम्" ॥)

काचित, त्रि, (कच्यते बध्यतेऽसौ । कच् + णिच् + कर्म्मणि क्त ।) शिक्यितम् । शिक्यारोपितवस्तु । इत्यमरः । ३ । १ । ८९ ॥ शिकाय तोला द्रव्य इति भाषा ॥

काचिम, पु, (कच बन्धे + णिच + इमन् ।) देवकुलोद्भववृक्षः । तत्पर्य्यायः । भद्रकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काञ्चन, क्ली, (काञ्चते दीप्यते इति । कचि ङ दीप्तौ + ल्यु ।) स्वर्णम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९५ ॥ (यथा मनुः । २ । २३९ ।
"अमेध्यादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम्" ॥) पद्मकेशरम् । इति मेदिनी ॥ धनम् । नागकेशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे ल्युट् । दीप्तिः । काञ्चनमये त्रि, यथा, मनुः । ५ । ११२ ।
"निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति" ॥)

काञ्चन, पु, (काञ्चते दीप्यते इति नन्द्यादि ल्यु ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षविशेषः । रक्तश्वेतभेदेन स द्विविधः । आद्यस्य पर्य्यायः । रक्तपुष्पः २ कोविदारः ३ युग्मपत्रः ४ कुद्दालः ५ ॥ द्वितीयस्य पर्य्यायः । काञ्चनालः ? कर्बुदारः २ [illegible] ४ । इति रत्नमाला ॥ अस्य राजनिघण्टोक्तगुणपर्य्यायौ कोविदारशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ १ ॥ चम्पकः । नागकेशरः । उदुम्बरः । धुस्तूरः । इति मेदिनी ॥ (पुष्करद्वीपे वर्षः उदुम्बरस्य भीमस्य पुत्त्रः । यथा, भागवते । ९ । १५ । ३ ।
'भीमस्तु विजयस्याथ काञ्चनो होत्रकस्ततः' ॥)

काञ्चनक, क्ली, (काञ्चन + स्वार्थे कन् ।) हरितालम् । इति राजनिघण्टः ॥

काञ्चनक, पु, (काञ्चन + स्वार्थे कन् ।) कोविदारवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥
("काञ्चनारः काञ्चनको गण्डारिः शोणपुष्पकः" । इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणादयोऽस्य कोविदारशब्दे ज्ञेयाः ॥)

काञ्चनकदली, स्त्री, (काञ्चनवर्णा कदली ।) सुवर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः । चापाकला इति भाषा ॥

काञ्चनकारिणी, स्त्री, (काञ्चनं बहुमूल्यं धनं करोति । काञ्चन + कृ + णिनि । स्त्रियां ङीप् ।) शतमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शतावरी शब्दे ऽस्या विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

काञ्चनक्षीरी, स्त्री, (काञ्चनमिव क्षीरमस्याः । गौरादित्वात् ङीष । काञ्चनवद्वस्य क्षीरमिव क्षीरमस्य वा ।) क्षीरिणी । इति राजनिघण्टः ॥

काञ्चनगिरि, पु, (काञ्चनमयो गिरिः । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) सुमेरुपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः । (यथा भागवते । ५ । १६ । २८ ।
'जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्ब्बेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुङ्गौ भवतः । एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ एवमुत्तरतस्त्रिशृङ्गमकरौ अष्टाभिरेतैः परिसृतो ऽग्निरिव परितश्चकास्ति काञ्चनगिरिः" ॥ दानाय कृत सुवर्णपर्व्वत ॥)

काञ्चनपुष्पक, क्ली, (काञ्चनमिव पीतं पुष्पं यस्य । काञ्चनपुष्प + कप् ।) आकल्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चनपुष्पी, स्त्री, (काञ्चनमिव पुष्पं यस्याः ङीप् ।) गणिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गणिकारिका शब्दे ऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

काञ्चनार, पु, (काञ्चन वर्णं ऋच्छति पुष्पैः । काञ्चन + ऋ + अण् ।) कोविदारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कचनार इति हिन्दी भाषा ॥ ("काञ्चनारः काञ्चनक" इत्यादि पर्य्याया काञ्चनकशब्दे गुणाश्च कोविदारशब्दे ज्ञातव्याः ॥ अथवाप्यस्य यथ तद्यथा,—
"काञ्चनारत्वचं क्वाथ शुण्ठीचूर्णेन पाययेत् । गलगण्डमाशु प्रशमाय क्षौद्रेण वा" ॥
इति मध्यखण्डे ७ म शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)

काञ्चनाल, पु, (काञ्चनाय काञ्चनवर्णं अलति । काञ्चन + अल + अण् ।) कोविदारवृक्षः । इति शब्दरत्नावली । (काञ्चनारशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः । अस्य विवृतिः कोविदारशब्दे द्रष्टव्या ॥)

काञ्चनाह्वय, पु, (काञ्चनस्य आह्वयः आख्या यस्य सः । आ + ह्वे + अ । काञ्चन इत्याह्वयो नाम यस्य वा ।) नागकेशरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥

काञ्चनी, स्त्री, (काञ्चते दीप्यते अनया । करणे ल्युट् ङीप् ।) हरिद्रा । इति मेदिनी ॥ स्वर्णक्षीरी वृक्षः । गोरोचना । इति राजनिघण्टः ॥

काञ्चनीया, स्त्री, (काञ्चनाय हिता । काञ्चन + छ टाप् च ।) गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चि, स्त्री, (काञ्चते इति "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणा ४ । ११७ । इति इन् ।) काञ्ची । इत्युणादि कोषः ॥ (यथा आर्य्यासप्तशती ६९२ ।
"स्तनकाञ्चिवच्छिन्नोत्तरजघनादपरोगसुलक्षणा । उल्लसति रोमराजिः स्तनगुम्फोऽनङ्गरज्जुरिव" ॥)

काञ्चिक, स्त्री, (काञ्चि + स्वार्थे कन् ।) काञ्चिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

काञ्ची, स्त्री, (काञ्चि, "कृदिकारादक्तिनः" इति ङीष ।) स्त्रीकट्याभरणम् । चन्द्रहार गोट इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । मेखला २ सप्तकी ३ रशना ४ सारसनम् ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ काञ्चिः ६ रशना ७ कक्षा ८ कक्ष्या ९ सप्तका १० सारशनम् ११ रसनम् १२ वप्तमम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥
("वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः" ॥ इति मेघदूते । ३० ॥) केचित्तु
"एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका । रसना षोडश ज्ञेया कलापः पञ्चविंशकः" ॥
इति पठन्ति इत्यादेव पर्य्यायता । इति तट्टीका ॥ मोक्षदनगरपुरीविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यदुक्तम् ।
"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" ॥
इयं हि कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि स्थिते द्राविडदेशे अनुमीयते ॥) गुञ्जा । इति विश्वः ॥

काञ्चीपद, क्ली, (काञ्च्याः पदं स्थानम् ।) जघनम् । इति हारायुधहेमचन्द्रौ ॥

काञ्जिक, क्ली, (क जलं + अञ्ज + धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् + टाप् अत इत्वञ्च । अञ्जिका । कु कुत्सिता अञ्जिका अञ्जिकैव को आदेशः ।) धान्याम्लविशेषः । काञ्जी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आरनालकम् २ सौवीरम् ३ कुल्माषम् ४ अभिषुतम् ५ अवन्तिसोमम् ६ धान्याम्लम् ७ कुञ्जलम् ८ । इत्यमरः । २।९।३९ ॥ कुल्माषकम् ९ कुल्माषाभिषुतम् १० काञ्जिकम् ११ काञ्जीकम् १२ काञ्जिका १३ कञ्जिकम् १४ काञ्जी १५ मण्डवारि १६ धान्यमूलम् १७ धान्ययोनिः १८ तुषाम्बु १९ । इति तट्टीका ॥ सुरकाम्लम् २०

महारसम् २१ । इति रत्नमाला ॥ तथोदकम् २२ सुजाम् २३ चुक्रम २४ धान्याम्ल २५ उन्नाहम २६ रक्तोद्गम २७ कुल्माषोत्तम २९ दुर्गीन्धम २८ । इति हेमचन्द्रः ॥ वीरम ३ अभिषवम ३१ धान्यसारम्भ ३२ । अस्य गुणा । वातघ्नत्वपित्तकरदाहमूर्च्छाशूलाध्मानविबन्धापहत्वम् ।
"काञ्जिकं दधि तैलन्तु बलीपलितनाशनम् ।
दाहकं गात्रशैथिल्यं कफस्य सन्तमयं परम्" ॥
मर्द्दनान्न चर्मदाहात । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । भेदकत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । पित्तरुचिवह्निशुद्धिमलद्धिकारित्वम् । स्पर्शे शीतलत्वम् । श्रमक्लमनाशित्वञ्च । पुरातनस्य तस्य गुणा । हृत्पाण्डुक्रिमिरोगनाशित्वम् । प्रमिद्धकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
"कुल्माषधान्यमण्डो च काञ्जिकं भवेत ॥ यन्मस्त्वादग्धुचो भाण्डे स गुडः शौद्रकाञ्जिकम् । धान्यराशौ निराचस्य शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

काञ्जिकवटक पु, (काञ्जिकयोगेन कृतो वटकः ।) वटकविशेषः । काजि वडा इति भाषा । तस्य पाकप्रकारो यथा,—
"मज्जनी नूतना धार्य्या कटुतैलेन लेपिता । निम्बलेनाम्बुनापथ्य तस्याञ्चूर्ण विनिक्षिपेत ॥ राजिकाजीरलवणहिङ्गुसुरागो तिष्ठतम । निक्षिपेद्वटकांस्तत्र भाण्डस्यास्यञ्च मुद्रयेत ॥ ततो दिनत्रयादूर्द्ध्वमम्ला स्युर्वटका ध्रुवम्' ॥
अस्य गुणा ।
"काञ्जिकवटको रुच्यो वातहर श्लेष्मकृत प्रतीतः । दाहं शूलमनीष हरते त्वजनेत्रमहि तः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

काञ्जिका, स्त्री, (कुत्सितमञ्जनं गन्धिता ।) जीवन्ती लता । पलाशीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्जी स्त्री (क अञ्च अनक्ति । क+अनज+कम्मणि+अच् । गौरादित्वात् ङीष ।) महाद्रोणपाकह्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ काञ्जिकम् । इत्यमरटीका ॥ ("तुम्बीवीजं सौद्भिदं काञ्जीपिष्टं गुडीचयम् । अर्शोहरं गुदस्थ स्याद्दधिमाषिषमम्बुत" ॥ इति तु काञ्जिकार्थे ज्ञेयम् ॥ इति वैद्यकचक्रपाणि सङ्ग्रहे अर्शोऽधिकारे ॥)

काठ, पु, (काठ्यते तज्ज्यते इति । काठ+कर्म्मणि घञ् ।) पाषाण । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काठिन्य, क्ली, (कठिनस्य भाव । कठिन+ष्यञ् ।) कठिनता । यथा । "सीते मा कुरु सम्भ्रमञ्च मृदुना काठिन्यमङ्गीकृतम्" । इत्युद्भटः ॥ (यथा च कुमारे । ६ । ७३ ।
"काठिन्यं स्थावरे काये भवता सर्व्वमर्पितम्" ॥)

काठिन्यफल, पु, (काठिन्यं फले यस्य ।) कपित्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपित्थशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्या ॥)

काण, पु, (कणति एकचक्षुर्निमीलतीति । कण स आया कर्त्तरि घञ् ।) काक । इति मेदिनी ॥

काण, त्रि, (कणति एकचक्षुर्मा मीलति । कण+घञ । इति मेदिनी ॥ काणा इति भाषा । (यथा, मनु । ३ । २४२ ।
"खञ्जो वा यदि वा काणो दातु प्रेष्योऽपि वा भवेत्" ॥)

काणुक, पु, (कणति शब्दायते । कण शब्दे+ "कृष्णिमामृकीकणो" । उणा ४ । ३९ । इत्युकञ् ।) काक । कुक्कुटादिरोषः ॥

काण्ड, पु, क्ली, (कण्यतीति । कण शब्दे+ड । ततः स्वार्थे अण्वा दीर्घ ।) सन्धिविच्छिन्नकाण्डास्थि । यथा ।
"भग्न समासाद्विविधं कुलाग्र काण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ । उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्त्तितञ्च तिर्य्यग्गत क्षिप्तमधश्च षट च" ॥
इति रोगविनिश्चय ॥ सन्धिविच्छिन्नशरीरखण्डमस्थि काण्डम् । काण्डेन च बलकत्वमालवलयतरारच कायस्य ग्रहणम् । तत्र भग्न काण्डभग्नम् । इति तट्टीकाव्याख्यामधुकोष ॥

काण्ड, पु क्ली, (कनि दीप्तौ+बाहुलकात् ड । अविभ्य कित च्छन्दसि कस्येति दीघ ।) दण्डः । (यथा कात्यायनश्रौतसूत्रे च । ७ । २१ ।
"एषवता वरुणकाण्डेनाहरति" ।
"वरुणकाण्डेन शरदण्डेन" । इति तद्भा ॥) बाणम् । बाणः । (यथा, महाभारते १२ । ५ । ७ ।
"विषय काणिरानस्य ग्रामादिमेष कुत्सा । सविष काण्डमासाद्य कृपाणाभास न दण्डम् ॥) शरवृक्ष । वर्गः । कुत्सितं । वर्ग । (वर्ग एक जातीयसमवाय । यथा भागवते । ४ । २४ । ६ ।
'कियाकाण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह' ॥) परिच्छेद । (यथा, अथर्व्ववेदे १२ । ३ । ५ ।
'इद प्रापमुत्तमं काण्डमस्य यस्माल्लोकात्परमेष्ठी समाप" ॥) अवसरः । प्रस्तावः । वारि । जलम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ४२ ॥ (यथा, रामायणे २ । ५९ । १८ ।
"तान् गता पर तीरमवरोप्य च तं जनम् । निवृत्ता काण्डचित्राणि क्रियन्ते दाशबन्धुभिः" ॥
"क्रीडार्थ काण्डचित्राणि काष्ठे जले चित्राणि चित्रगमनानि बहुलात क्रियन्ते स्रोतसि" ॥
इति तट्टीका ॥) स्तम्बः । (यथा, अमरुशतके ६५ ।
"उरुद्वय मृगदृशः कदलस्य काण्डौ मध्यञ्च वेदिरतुला स्तनयुग्ममस्या" ॥) इत्यादिगुच्छ । (यथा, भट्टि ५ । १८ ।
"दूर्व्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला" ॥) तरुस्कन्ध । गुडि इति भाषा । (यथा, रामायणे ।
'इक्षुकाण्डमितो भाति" ॥ वृक्षाणा शाखा । यथा, मनु १ । ४६ ।
"उद्भिज्जा स्थावरा सर्व्वे बीजकाण्डप्ररोहिण" ।
"केचित्काण्डात् शाखा एव रोपिता वृक्षता यान्ति' ॥ इति वट्टीका ॥ वृन्द । समूहः । रह । निर्ज्जन स्थानम् । इति मेदिनी ॥ श्लाघा । इति हेमचन्द्र ॥ पापीयान् । इति धरणि ॥

काण्डकटुक, पु, (काण्डे स्तम्भे बलावाभित्यर्थं कटुक तिक्तः ।) कारवेल्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कारवेल्लशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

काण्डकाण्डक, पु, (काण्डस्य शरवृक्षस्य काण्डमिव काण्ड यस्य । काण्डकाण्ड+कप् ।) काशतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डकार, स्त्री, (काण्ड स्कन्ध करति दीर्घतया उत्क्षिपति । काण्ड+कृ+अण् ।) गुवाक । इति शब्दमाला ॥ (पुंसि तु काण्ड वाण करोतीति इति काण्डकार । बाणकार ॥)

काण्डकीलक, पु, (काण्डे स्कन्धे कीलकमिव यस्य । काण्डकील+कप् ।) लोध्र । इति राजनिर्घण्टः । लोधकाठ इति भाषा ॥

काण्डगुण्ड, पु, (काण्डेन गुच्छेन गण्डयति वेष्टयति भूमिम् । काण्ड+गुडि वेष्टने+अण् ।) गण्डतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डगोचर, पु (काण्डस्य बाणस्य गोचर इव गोचरो यस्य ।) नाराच । लौहमयवाण । इति त्रिकाण्डशेष ॥

काण्डणी, स्त्री, (काण्डेन स्कन्धेन नीयतेऽसौ काण्ड नयति आत्मान वा । काण्ड+नी+क्विप् । पृषोदरादित्वात् णत्वम् ।) सूक्ष्मपर्णलता । रामदूती इति ख्याता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

काण्डतिक्त, पु, (काण्ड स्कन्ध तिक्त ।) भूनिम्ब । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"किराततिक्त कैरात कटुतिक्त किरातक । काण्डतिक्तो ऽर्द्धतिक्तो भूनिम्बो रामसेनक" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा दयोऽस्य किराततिक्तशब्दे ज्ञेया ॥)

काण्डतिक्तक, पु (काण्डतिक्त+स्वार्थे कन ।) भूनिम्ब वृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका । चिरता इति भाषा ॥

काण्डनील पु (काण्डे स्कन्धे नील ।) लोध्र । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डपट, पु, (काण्डे काण्डादिनिर्म्मितस्तम्भे आवरकत्वात् स्थित पट ।) यवनी । तिरस्करिणी । इति हेमचन्द्र । कानात इति भाषा ॥

काण्डपुङ्खा, स्त्री, (काण्डस्य बाणस्य पुङ्ख इव पुङ्खो यस्या ।) शरपुङ्खा । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डपुष्प, क्ली, (काण्डात स्कन्धात् आप्य पुष्प यस्या ।) सुगन्धिपुष्पविशेष । इति शब्दचन्द्रिका । दोना इति भाषा ॥

काण्डपृष्ठ, क्ली, (काण्ड शरस्कन्ध इव स्थूल पृष्ठ यस्य ।) कार्म्मुकम् । इति महाभारतम् ॥

काण्डपृष्ठ, त्रि, (काण्ड बाणा पृष्ठे यस्य ।) काण्डस्पृक् । शस्त्राजीव । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ ("स्त्रीपूर्व्वा काण्डपृष्ठाश्च यावन्तो भरतर्षभ । अजया आग्रजाश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम्" ॥ इति महाभारते । १३ । २३ । २२ ॥) वैश्यापतो पु । इति दानधर्म्म ॥

काण्डवारिणी, स्त्री, (काण्डान सङ्ग्रामपतितवाण वा णान् शरणादेव निवारयतीति । काण्ड+वृ+णिच्+णिनि ।) दुर्गा । यथा,—
"महागजघटाटोपप्रयुमे नरवारिणाम् । शरजालहते वाणान् तेन सा काण्डवारिणी" ॥
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ३५ अध्याय ।

काण्डरुहा, स्त्री, (काण्डात् ग्रन्थिस्थानात् रोहतीति। काण्ड+रुह+क टाप् च।) कटुकी। इति रत्नमाला॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ अस्या गुणाः कटुकाशब्दे ज्ञेयाः॥)

काण्डर्षि, पुं, (काण्डस्य वेदविभागस्य ऋषिः। यद्वा काण्डेषु एकजातीयक्रियादिसमवायेषु ऋषिर्विचारकः।) वेदकाण्डविशेषाध्यापकमुनिभेदः। स तु जैमिन्यादिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (जैमिनिस्तु पूर्व्वमीमांसाशास्त्रप्रणयनेन क्रियाकाण्डस्य विचारकः। तथा वेदव्यास उत्तरमीमांसारूपवेदान्तशास्त्रप्रणयनेन ज्ञानकाण्डस्य विचारकः। इत्यादि सूरिभिरुक्तम्॥)

काण्डवान्, [त्] त्रि, (काण्डः शरः प्रहरणत्वेन अस्यास्ति इति। काण्ड+मतुप्। मस्य वः।) काण्डीरः। इत्यमरः। २।८।६९॥ तीरन्दाज इति भाषा॥

काण्डसन्धि, पुं, (काण्डस्य स्कन्धस्य सन्धिर्मेलनस्थानम्।) ग्रन्थिः। इति राजनिर्घण्टः॥ गाँट इति च भाषा॥

काण्डस्पृष्ट, त्रि, (स्पृष्टं गृहीतं काण्डं येन निष्ठान्तत्वात् परनिपातः।) काण्डपृष्ठः। शस्त्राजीवी। इत्यमरः। २।८।६७॥

काण्डहीन, क्ली, (काण्डेन स्कन्धेन हीनम्।) भद्रमुस्तकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

काण्डिका, स्त्री, (काण्डः गुच्छः प्राशस्त्येन अस्ति अस्याः। काण्ड+ठन्+टाप्।) लङ्कानामकधान्यविशेषः। वालुकीनामकर्कटीभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

काण्डीर, त्रि, (काण्डः बाणः अस्त्यस्य। काण्ड+"काण्डाण्डादीरन्नीरचौ"। ५।२।१११। इति ईरन्।) काण्डास्त्रवान्। इत्यमरः। २।८।६९॥ तीरन्दाज इति भाषा॥ (यथा भट्टिः ४।१।
"काण्डीरः खड्गिकः शार्ङ्गी रक्षन् विप्रमनुव्रजन्"॥)

काण्डीर, पुं, (काण्डः स्तम्बः अस्यास्तीति। काण्ड+"काण्डाण्डादीरन्नीरचौ"। ५।२।१११। इति ईरन्।) अपामार्गवृक्षः। लताप्रभेदः। काण्डवेल इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। काण्डकटुकः २ नासासंवेदनः ३ पटुः ४ अग्रकाण्डः ५ सोमवल्ली ६ कारवल्ली ७ सुकाण्डिका ८। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। सारकत्वम्। दुष्टव्रणलूतागुल्मोदरप्लीहशूलमन्दाग्निनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

काण्डीरी, स्त्री, (काण्डीर+गौरादित्वात् ङीष्।) मञ्जिष्ठा। इति रत्नमाला॥ काण्डीरा इत्यपि पाठः॥ (मञ्जिष्ठाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

काण्डेक्षु, पुं, (काण्डे इक्षुरिव।) कोकिलाक्षवृक्षः। इत्यमरः। २।४।१०४॥ कुलिया खाडा इति भाषा॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे॥
"कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः।
भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुवालिका"॥
गुणाश्चास्य तच्छब्दे ज्ञेयाः॥) काशतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

काण्डेरी, स्त्री, (काण्डं बाणाकारं पत्रं इरति। काण्ड+ईर गतौ+अण्। गौरादिराकृतिगणत्वात् ङीष्।) नागदन्तीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

काण्डेरुहा, स्त्री, (काण्डे रोहति इति क टाप्। सप्तम्या अलुक्।) कटुकी। इति रत्नमाला॥ (कटुकीशब्देऽस्या विशेषो बोध्यः॥)

कातर, त्रि, (कु कुत्सितेन तरतीति। कु+तॄ+अच्। कोः कादेशः।) व्यसनाकुलचित्तः। व्याकुलः। तत्पर्य्यायः। अधीरः २। इत्यमरः। ३।१।२९॥ (यथा रघुः ११।७८।
"कातरोऽसि यदि वोद्गतार्चिषा
तर्ज्जितः परशुधारया मम"॥)

कातर, पुं, (कं जलम् आतरति। क+आ+तॄ+अच्।) कातलमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥

कातल, पुं, (कातर एव रस्य लः। अयं हि रोहितादिवत् न तेजस्वी अतोऽस्य तथात्वम्। यद्वा, कस्य जलस्य तलं स्पृश्यत्वेन न त्यजति अण्। अण आदित्वादच।) मत्स्यविशेषः। कात्ला इति भाषा। तस्य गुणाः। उष्णत्वम्। मधुरत्वम्। गुरुपाकित्वम्। त्रिदोषकारकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (यथा, वैद्यके।
"कातलो मधुरः स्निग्धो गुरुपाकी त्रिदोषकृत्"॥)

कातृणम्, क्ली (कुत्सितं तृणम् ईषत् तृणं वा। कोः कादेशः।) रोहिषतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कात्य, पुं, (कतस्य ऋषेर्गोत्रापत्यम्। कत+"गर्गादिभ्यो यञ्"।४।१।१०५। इति यञ्।) कात्यायनमुनिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कात्यायन, पुं, (कतस्य गोत्रापत्यम्। गर्गादित्वात् यञ् यञन्तत्वात् फक्।) स तु ऋषिविशेषः। (यथोक्तं याज्ञवल्क्ये १।४।५।
"मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः।
यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः"॥
वररुचिः। इति मेदिनी॥

कात्यायनी, स्त्री, (कतस्यापत्यं स्त्री। "गर्गादिभ्यो यञ्"।४।१।१०५। इति यञ्। "सर्व्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः"।४।१।१८। इति ष्फः। षित्वात् ङीष्।) दुर्गा। (यथा मार्कण्डेये ९१।२३।
"एतत्ते वदनं सौम्यं लोचनत्रयभूषितम्।
पातु नः सर्व्वभूतेभ्यः कात्यायनि! नमोऽस्तु ते"॥)
अर्द्धवृद्धा काषायवसना विधवा। इत्यमरः।२।६।१७॥ (याज्ञवल्क्यमुनेः पत्नीद्वयमध्ये एका पत्नी। यदुक्तं बृहदारण्यकोपनिषदि। "याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्य्ये बभूवतुर्मैत्रेयी कात्यायनी च। तयोर्हि मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायनी"॥ पत्न्यां ङीष्। कात्यायनस्य ऋषेः पत्नी॥)

कादम्ब, पुं, (कदम्बे समूहे भवः। कदम्ब+अण्।) कलहंसः। वालि हाँस इति भाषा। इत्यमरः। २।५।२३। (यथा रघुः। १३।५५।
"क्वचित् खगानां प्रियमानसानां
कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः"॥)
अस्य मांसस्य गुणाः। वायुरक्तपित्तनाशित्वम्। मेदस्त्वम्। शुक्रकारित्वम्। शीतलत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (कदम्ब एव। स्वार्थे अण्।) कदम्बवृक्षः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (कदम्बस्येदमिति व्युत्पत्त्या अण्। कदम्बसम्बन्धिनि, त्रि। कदम्बकुसुमम्। यथा रघुः ९।२७।
"गन्धश्च धाराहतपल्वलानां
कादम्बमर्द्धोद्गतकेसरञ्च"॥)
वाणः। इति मेदिनी॥

कादम्बक, पुं, (कादम्ब+स्वार्थे कन्।) वाणः। इति हारावली॥

कादम्बर, क्ली, (कादम्बम् कदम्बोद्भवं रसं लाति गृह्णातीति। कादम्ब+ला+क। लस्य रः।) कदम्बपुष्पोद्भवमद्यम्। इति मेदिनी॥ (यथा, माघे।
"निपीय मधुमाधवः सरसमत्र कादम्बरम्"॥)
दधिसारः। इति हेमचन्द्रः॥ शीधु। इति विश्वः॥ (इक्षुजातगुडादि। इति मल्लिनाथः॥)

कादम्बर, पुं, (कादम्बं कदम्बरसवत् लाति गृह्णातीति। ला+क। लस्य रत्वम्।) दध्यग्रम्। दधिसरः। इति मेदिनी॥

कादम्बरी, स्त्री, (कु ईषत् अवर्णं नीलवर्णमित्यर्थः अम्बरं वस्त्रं यस्य। कोः कादेशः। कादम्बरो बलरामस्तस्य प्रिया। कादम्बर+अण् ततः स्त्रियां ङीप्। यद्वा कदम्बे जातो रसः कादम्बः। "तत्र जातः"। ४।३।२५। इत्यण्। कादम्बं राति ददातीति। रा दाने+"आतोऽनुपसर्गे कः"। ३।२।३। इति कः। गौरादित्वात् ङीष्।) मदिरा। इति मेदिनी॥ (यथा,—
"कादम्बरीमदविघूर्णितलोचनस्य
युक्तं हि लाङ्गलभृतः पतनं पृथिव्याम्"॥
इत्युद्भटः॥) कोकिला। सरस्वती। शारिकापक्षिणी। इति मेदिनी॥ (बाणभट्टविरचितकाव्यविशेषः। स्वनायिकानाम्नैव प्रसिद्धोऽयं ग्रन्थः। इयं कादम्बरी तु बाणभट्टेनासमापिता पुनरस्य पुत्रेण समाप्तिं नीता॥ नायिकाविशेषः। सा तु तुम्बुरुप्रभृतीनां मध्ये गन्धर्व्वाणां ज्येष्ठस्य हंस इत्याख्यया प्रसिद्धस्य गन्धर्व्वस्य कन्या। अस्या जननी सोममयूखसम्भवाप्सरसां कुले जाता गौरीति नाम्ना प्रसिद्धा। अस्या अन्यद्विवरणन्तु कादम्बर्य्यां द्रष्टव्यम्॥)

कादम्बरीबीज, क्ली, (कादम्बर्य्याः बीजं आसवः।) सुराबीजम्। इति रत्नमाला॥

कादम्बर्य्य, पुं, (कादम्बर्य्यै हितः इति यत्।) कदम्बवृक्षः। इति जटाधरः॥

कादम्बा, स्त्री, (कादम्ब इव आचरति। कादम्ब+आचारे क्विप्+अच्+टाप्।) कदम्बपुष्पीवृक्षः।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ तुरिङ । [illegible] ॥

कादम्बिनी, स्त्री, (कादम्बा [illegible] सन्त्यस्याः । कादम्ब + इनि ङीप् ।) मेघमाला । मेघश्रेणि । इत्यमरः । १ । ३ । ८ ॥

कादाचित्क, त्रि, कदाचिद्भवम् । [illegible] गाणस्यम ७ । १५ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे २ । २७ । "यद्यपि रसानिन्नतया चर्व्यमाणस्य न कार्य्यत्व तथापि तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन [illegible] त्वेन कार्य्यत्वमुच्यते" ॥)

काद्रवेय, पु, (कद्र्वाः अपत्यं पुमान् । कद्रु + "स्त्रीभ्यो ढक्" । ४ । १ । १२० । इति ढक् । "ढे लोपो ऽकद्र्वाः" । ६ । ४ । १४७ । इति न लोपः ।) कद्रुसन्तानः । नागः । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥ (यथा, महाभारते १ । ५ । ७१ । "शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजङ्गमः । कूर्म्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेयाः प्रकीर्त्तिताः" ॥)

कानक, क्ली, (कनकस्य कलमि [illegible] फलमस्य । कनक + अण् ।) जयपालबीजम् । अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । सरत्वम् । [illegible] कारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (वैद्यकचक्रपाणि सग्रहे वृहत्सिंहनादगुग्गलो यत्र [illegible] यथा । "सहस्र कानककाना सिद्ध मचूर्ण्य निक्षिपेत् । ततो माषद्वयं जग्ध्वा पिबेत्तप्त [illegible]" ॥)

कानन, क्ली, (कस्य जलस्य अननं जीवनमत्र । यद्वा काययति दीपयति । कनदीप्तौ + णिच + ल्युट् ।) वनम् । (यथा, मेघदूते ४४ । "शीतो वायुः परिणमयिता काननोदुम्बराणाम्" ॥ कस्य ब्रह्मणः आननं मुखम् ।) ब्रह्मणो मुखम् । गृहम् । इति मेदिनी ॥

काननारि, पु, (काननस्य अरिरिव । शमीगर्भाग्नि ना सर्व्वकाननस्य दहनात् तथात्वम् ।) शमीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य गुणादयः शमी शब्दे बोद्धव्याः ॥)

कानीन, पु स्त्री, (कन्यायाः अनूढायाः जातः कन्याया जातो वा । कन्या + "कन्यायाः कनीन च" । ४ । १ । ११६ । इति अण् कनीनादेशश्च ।) अनूढापुत्रः । तत्पर्य्यायः । कन्यकाजातः २ । इत्यमरः । २ । ६ । २४ ॥ सा कन्या यद्यनूढा पितृगृहे एव तिष्ठति तदा तत्पुत्रो मातामहस्यैव यथा,— "कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः" ॥ इति याज्ञवल्क्यः ॥ यद्यूढा तदा वोढरेव यथा,— "पितृवेश्मनि कन्या तु य पुत्र जनयेद्रहः । त कानीन वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम्" ॥ इति मनुः ॥ व्यासे कर्णे च पु । इति मेदिनी ॥

कान्त, क्ली, (कमते दीप्यते इति । कन + कर्त्तरि क्त ।) कुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लौहविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,— "स्वादुर्य्यत्र भवेन्निम्बकल्को राजिन्दिवोषितः । कान्त तदुत्तम यच्च कृष्णयावर्त्तितं मिलेत्" ॥ तस्य परीक्षा । यथा । "पात्रे यस्मिन् विसरति जले तैलबिन्दुर्निषिक्तो हिङ्गुर्गन्ध विसृजति निज कट्वितं निम्बकल्कः ।

पाके दुग्धं भवति शिखराकारत नैति भूमौ कान्तलौह तदिदमुदित लक्षणोक्तं । चायत" ॥ इति सुखबोध ॥ अपि च । "गत्वान्त नुदति [illegible] दर्निषिक्तो हिङ्गोर्गन्धस्त्यजति [illegible] तिक्तता निम्बकल्कः । पाके दुग्धं याति शिखराकारमुन्नवन्नति भूमौ मत्वा ङ्काथात [illegible] कान्तलोहं वदन्ति" ॥ इतिविवेकम ॥ (वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वृहत्सर्व्वज्वरहरलौहेऽस्य व्यवहारो यथा,— "पारदं गन्धक शुद्ध ताम्रमभ्रञ्च माक्षिकम् । हिरण्य तारकाञ्चैव कर्षमेक पृथक् पृथक् ॥ मृत कान्त पल देय रुक्ममेकं कृत शुभम्" ॥)

कान्त, त्रि, (काम्यते स्म इति । कम + कर्म्मणि क्त "यस्य विभाषा" । ७ । २ । १५ । इति नेट । अनुनासिकस्येति दीर्घ ।) मनोरमः । शोभनः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, "मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति"... "मलिनमपि मृगाक्ष्या वल्कल कान्तमस्य न भासि रविभिन्नं स्वमपत्यादधाति" । इति शाकुन्तले २ अङ्के ॥)

कान्त, पु, (कम + क्त ।) श्रीकृष्णः । चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ पतिः । (यथा मेघदूते । १ १ । "कान्तोदन्त सुहृदुपनत सङ्गमात् किञ्चिदून" ॥) चन्द्रसूर्य्यादिमणीना पर्य्यायान्तर्गतश्शिला । यथा । चन्द्रकान्त सूर्य्यकान्तायस्कान्तादय । इति मेदिनी ॥ हिज्जलवृक्षः । वसन्त ऋतु । इति राजनिर्घण्ट ॥ (विष्णु । यथा महाभारते १३ । १४९ । ४५ । "कामहा कामकृत् कान्त काम कामप्रद प्रभु" ॥ शिव । यथा तत्रैव १३ । १७ । १४८ । "गुरु कान्तो निज सर्ग पवित्र सर्व्वपावन" ॥ कार्त्तिकेय । यथा, तत्रैव २ । २३१ । ४ । "कामजित् कामद कान्त सत्यवाग्भुवनेश्वर" ॥)

कान्तपक्षी, [न्] पु, (कान्तस्य कार्त्तिकेयस्य पक्षी । मयूरस्य कार्त्तिकेयवाहनत्वात्तथात्वम् ।) मयूर । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कान्तपुष्प, पु, (कान्तानि मनोरमाणि पुष्पाण्यस्य ।) कोविदारवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

कान्तलक, पु, (कान्त लक्यते आस्वाद्यते । कान्त + लक आस्वादे + घञर्थे क । यद्वा काम्यते इति "मति बुद्धिपूजार्थेभ्यश्च क्त" । ३ । २ । १८८ । इति क्त । कान्त । तन लकतीति । लक + अच । कान्त श्चासौ लकश्चेति ।) नन्दीवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । १२८ ॥ तुद इति भाषा ॥

कान्तलौह, क्ली, (कान्त लौहश्रेष्ठत्वात् कमनीय लौहम् ।) अयस्कान्त । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्य परीक्षादिक कान्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अस्य निरुत्थीकरण यथा, ॥ "शुद्धस्य सूतराजस्य भागो भागद्वय बले । द्वयो सम लौहचूर्णं मर्द्दयेत् कन्यकाद्रवै ॥ यामद्वय ततो गोल स्थापयेत्ताम्रभाजने । आच्छाद्यैरण्डपत्रैर्यामद्वयाद्भवेत ॥ त्रिदिन धान्यराशिस्थ तसतोमर्द्दयेद्दृढम् । रजसाद्दस्वर्गलिस नीरे तरति हंसवत् ॥

तीक्ष्ण मुण्ड कान्तलौह निरुत्थ जायते ध्रुवम्" "तत कोटिसहस्रैर्वा कान्तलौह महागुणम्" ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

कान्ता, स्त्री, (काम्यते असौ । कम + णिच + कर्म्मणि क्त + टाप ।) नारी । (यथा शृङ्गारतिलके ६ । "झटिति प्रविश गेह मा बहिस्तिष्ठ कान्ते । ग्रहणसमयवेला वर्त्तते शीतरश्मे । अयि ! सुविमलकान्ति वीक्ष्य नून स राहु र्ग्रसति तव मुखेन्दु पूर्णचन्द्र विहाय" ॥) प्रियङ्गुवृक्ष । इति मेदिनी ॥ सर्व्वाङ्गसुन्दरी स्त्री । इत्यमर । २ । ६ । ३ ॥ (गङ्गा यथा, काशीखण्डे २९ । ४३ । "कटस्था करुणा कान्ता कूर्म्मयाना कलावती" ॥) वृहदेला । रेणुका । नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्ट ॥

कान्ताङ्घ्रिदोहद पु, (कान्ताया अङ्घ्रिणा चरणस्पर्शेनैव दोहद पुष्पोद्गमो यस्य । "पादाघातादशोको विकसति" इति कविप्रौढोक्तेस्तथात्वम् ।) अशोकवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कान्ताचरणदोहद, पु, (कान्ताचरणेन रमणीचरणस्पर्शेन दोहद पुष्पोद्गमो यस्य । "पादाघातादशोको विकसति" । इति कविप्रौढोक्तेस्तथात्वम् ।) अशोकवृक्ष । इति भूरिप्रयोग ॥

कान्तायस क्ली, (अय एव आयसम् । कान्त कमनीय आयसम् ।) अयस्कान्त । इति राजनिर्घण्ट ॥

कान्तार, क्ली (कस्य सुखस्य अन्त ऋच्छति गच्छतीति । कान्त + ऋ + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) उपसर्गादि । (कान्त मनोज्ञ ऋच्छति प्राप्नोतीति । कर्म्मण्यण् ।) काननम् । (यथा, रामायणे २ । २८ । ५ । "सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मति । बहुदोष हि कान्तार वनमित्यभिधीयते" ॥) पद्मविशेष । इति हेमचन्द्र ॥

कान्तार, पु (कान्त मनोज्ञ रस ऋच्छति प्राप्नोति । कान्त + ऋ + अण् ।) इक्षुविशेष । कतारे इति हिन्दी भाषा । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये । "कान्तार तापसाविक्षुवंशकानुगुणो मतो" ।) अस्य गुणा । गुरुत्वम् । शुक्रश्लेष्मवृद्धिकारित्वम् । वृंहणत्वम् । सारकत्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥ कोविदारवृक्ष । वंश । इति राजनिर्घण्ट ॥

कान्तार, पु, क्ली, (कस्य सुखस्य अन्त ऋच्छति यत्र । हिंस्रसङ्कुलत्वात् । कान्त + ऋ + आधारे घञ् ।) महावनम् । (यथा, रामायणे । ४ । ४३ । ११ । "कैकेयान् सिन्धुसौवीरान् कान्तारगिरयश्च ये । गिरिजालावृता दुर्गा मार्गध्व पश्चिमा दिशम्" ॥) दुर्गमपथ । इत्यमर । २ । १ । १७ ॥ (उक्तञ्च— "सिंहच्युतकरीन्द्रकपोलमुक्तगलित रक्ताक्तमुक्ताफलम् कान्तारे बदरीभ्रमाद्द्रुतमगाद्भिल्लस्य पत्नी मुदा" इति ।) विलम् । छिद्रम् । इति मेदिनी ॥

कान्तारक, पु, (कान्तार + स्वार्थे कन । इक्षुविशेष । इत्यमर । २ ।४।१६३॥ काजले आक इति भाषा ॥

कान्तारी, स्त्री, (कान्तार + गौरादित्वात ङीष् ।) इक्षुभेद । काजूले आक इति भाषा । अस्या गुणा । मधुरत्वम । लघुत्वम । क्षाररसत्वम । कफवातकारित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

कान्ति, स्त्री (कमु कान्तौ कन दीप्तौ वा + भावे क्तिन ।) दीप्ति । तत्पर्य्याय । शोभा २ द्युति ३ छवि ४ । इत्यमर । १ । ३ । १ ॥ सुभा ५ दीप्ति ६ भा ७ श्री ८ भासा ९ भा १ । इति शब्दरत्नावली ॥ अभिख्या ११ । इति जटाधर ॥ * ॥ (यथा विष्णुपुराणे १ मासे ८ । २३ ।

'शशाङ्क श्रीधर कान्ति श्रीस्तस्यैवानपायिनी ''॥)

कान्तिकारकपर्य्याया यथा । रश्मि १ उश्मसि २ वेति ३ वेनति ४ वेसति ५ वाञ्छति ६ गच्छि ७ वनोति ७ जूषते ९ हर्य्यति १० आचके ११ उशिक १२ मन्यते १३ छन्तसत १४ चाकात १५ चकमान १६ कमति १७ कानिषत १८ इत्यष्टादश कान्तिकर्म्माणि । इति वेदनिघण्टौ २ अध्याय ॥ स्त्रीशोभा । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।

"रूपयौवनलालित्य भोगाद्यैरङ्गभूषणम ।
शोभा प्रोक्ता सैव कान्तिमन्मथाप्यायिता द्युति ''॥)

इच्छा । स्पृहाथकमवानोर्भावे क्तिन प्रत्यय । दुर्गा । यथा,—देविपराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्याये ॥

"स्तुति सिद्धिरिति ख्याता श्रिया सम्रयणाच्च या ।
लक्ष्मीर्वा ललना वापि क्रमात सा कान्तिरुच्यते" ॥

(गङ्गा । यथा, काशीखण्डे गङ्गास्तोत्रे २९ । ४ ।

"कुमुदती कमलिनी कान्ति कल्पितदायिना" ॥
"कान्तिश्चन्द्रतेजोरूपा" । इति तट्टीका ॥)

कान्तिद, क्ली, (कान्ति द्यति नाशयतीति । कान्ति + दो + क ।) पित्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कान्ति ददातीति । कान्ति + दा + क ।) शोभादायके त्रि ॥

कान्तिदा, स्त्री (कान्तिद + टाप् ।) वाकुचीवृक्ष । सोमराजी इति ख्याता । इति राजनिर्घण्ट ॥

कान्तिदायक, क्ली, (कान्ति ददातीति । कान्ति + दा + ण्वुल् ।) कालीयकवृक्ष । इति जटाधर ॥ शोभादायके त्रि ॥

कान्दविक, त्रि, (कन्दौ संस्कृत कान्दव । कान्द + अण् । कान्दव पण्य अस्य "तदस्य पण्यम" । ४ । ४ । ५१ । इति ठक ।) आपूपिक । पूपविक्रयकर्त्ता । इत्यमर । २ । ९ । २८ ॥

कान्दिगभूत, त्रि, (का दिश गच्छामि इत्याकुलीभूत । कान्दिश् + भू + कर्त्तरि क्त ।) भयेन पलायित । इति पुराणम ॥

कान्दिशीक, त्रि, (का दिश यामि इत्याह । तदाहेति मा शब्दादिभ्य उपसङ्ख्यानमिति ठक् पृषोदरादित्वात् साधु ।) भयद्रुत । भयेन पलायित । इत्यमर । ३ । १ । ४२ ॥

कान्यकुब्ज, क्ली, (कन्या कुब्जा न्युब्जीकृता वायुना यत्र । तत स्वार्थे अण ।) गङ्गातीरस्थपुरविशेष । कनज् इति भाषा । तत्पर्य्याय । महोदयम् २ कन्याकुब्जम ३ गाधिपुरम ४ कौशम ५ कुशस्थलम ६ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते ३ । ११५ । १९ ।

"एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्या पृथिवीपति ।
कान्यकुब्जे महानासीत पार्थिव सुमहाबल ।
गाधीति विश्रुतो लोके वनवास जगाम ह" ॥

एतत्पुरविवरण कन्याकुब्जशब्दे द्रष्टव्यम ॥)

कान्यजा, स्त्री, (कात जलात अन्यस्मिन जायते । कान्य + जन + ड + टाप ।) नलीनामगन्धद्रव्यम । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कापटिक, पु, (कपटेन चरति इति ठक ।) छात्र । अन्यमर्म्मज्ञ । ("तत्र परमर्म्मज्ञ प्रगल्भच्छात्र कपटव्यवहारित्वात कापटिक । त वृत्त्यर्थिन मथमानाभ्यामुपगृह्य रहसि राजा ब्रूयात यस्य दुर्वृत्त पश्यसि तत तदानीमेव मयि वक्तव्यम । इति मनुसंहितायाः ७ । १५४ । श्लोकस्य टीकाया कुल्लूकभट्ट ।) शठे त्रि । इति मेदिनी ॥

कापट्य, क्ली (कपटस्य कार्य्य भावो वा । कपट + ष्यञ ।) कपटता । शठता । कपटशब्दात भावार्थे ष्यप्रत्यय ॥ इति मुग्धबोधव्याकरणम ।

कापथ, पु (कुत्सित पन्था । कु + पथिन + अच । 'कापथ्यक्षयो'' । ६ । ३ । १ ४ । इति कादेश ।) कुत्सितपथ । तत्पर्य्याय । व्यध्व २ दुरध्व ३ विपथ ४ कदध्वा ५ । इत्यमर । २ । १ । १६ ॥ कुपथ ६ असत्पथ ७ कुत्सितवर्त्म ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ ("आस्थात्, कापथ दु ख विषमम बहुकण्टकम" ॥ इति हे रामायणे । २ । १ ८ । ७ ॥)

कापाल, क्ली (कपालमेव कापालस्येद वा । कपाल + अण् ।) अष्टादशकुष्ठान्तर्गतवातिककुष्ठम । इति माधवकर ॥ अस्य निदान कपालशब्दे द्रष्टव्यम ॥

कापाल, पु, (कपाल + अण् ।) ककटा । इति शब्दचन्द्रिका रत्नमाला च ॥ कालिया कडा इति भाषा ॥

कापालिक, पु, (कपालेन नृकपालेन चरति अभ्यवहारादिक करोतीति । कपाल + ठक ।) वर्ण सङ्करजातिविशेष । इति तन्त्रसार ॥ कपालि इति भाषा । वामाचारिविशेष । यथा,—

"अथ तीर्थंकराग्रणी प्रतस्थे
कापालिकजालक विजेतुम" ।

इति शङ्करविजय ॥ (योगिविशेष । यथा हठयोगदीपिकाया १ । ८ ।

"भानुकी नारदेवश्च खण्ड कापालिकस्तथा" ॥

तत्सम्प्रदायश्च यथा तत्रैव ३ । ९६ ।

"निषेव्यते शीतलमध्यधारा
कापालिके खण्डमते ऽमरोली" ॥

"कापालिकस्याय कापालिकस्तस्मिन कापालिके खण्डकापालिकसम्प्रदाये इत्यर्थ ''॥ इतितट्टीका ॥)

कापाली, स्त्री, (कपाल + ङीष् ।) विडङ्गा । इति राजनिर्घण्ट ॥ (शिव । यथा महाभारते । १३ । १७ । १०२ ।

"अजैकपाच्च कापाली त्रिशङ्कुरजित शिव '' ॥)

कापिल, पु, (कपिलेन प्रोक्त शास्त्र वेत्ति अधीते वा इति अण ।) साङ्ख्यशास्त्रज्ञ । इति हेमचन्द्र ॥ (कपिलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ । अण् । कपिलाधिकारेण कृत उपपुराणभेद । यथा कूर्म्मपुराणे ।

"कापिल मानवञ्चैव तथैवोशनसेरितम" ॥)

पिङ्गलवर्ण । तद्वति त्रि । इत्यमरटीकाया भरत ॥

कापिश, क्ली, (कापिशा माधवी तत्पुष्पमधूद्भवम । कपिशा + अण ।) मद्यम । इति हेमचन्द्र ॥

कापिशायन, क्ली, (कपिशैव स्वार्थे ष्फण । तत्र जातम् । "कापिश्या ष्फक" । ४ । २ । ९९ । इति ष्फक् ।) मद्यम । इति जटाधर ॥ देवता । इति धरणी ॥

कापिशेय, पु, (कपिशाया अपत्यम । ढक् ।) पिशाच । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कापुरुष, पु, (कुत्सित पुरुष । "विभाषा पुरुषे" । ६ । ३ । १०६ । इति को कादेश ।) कुपुरुष । कुत्सितपुरुष । इति व्याकरणम ॥ यथा हितोपदेशे ॥

"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी
र्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति" ॥

कापेय, त्रि, (कपेर्भाव कर्म्म वा । कपि + ढक् । कपिसम्बन्धी । इति हलायुध ॥ (स्त्रिया प्रमाण यथा, गो रामायणे । ६ । १११ । १९ ।

"कच्चिन्न खलु कापेयी सैव ते चलचित्तता" ॥)

कापोत क्ली, (कपोताना समूह । अण् ।) कपोतगण । इत्यमर २ । ५ । ४७ । पायरार झाक इति भाषा ॥ (कपोतस्येदम । "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२ । इत्यण् । यथा भागवते । ९ । १८ । २५ ॥

"दुर्म्मना भगवान काव्य पौरहित्य विगर्हयन ।
स्तवन वृत्ति च कापोती दुहित्रा स ययौ पुरात" ॥

कापोती कपोतसम्बन्धिनी वृत्ति परवृत्त्युपजीवित्वमित्यर्थ ॥) सौवीराञ्जनम । इति राजनिर्घण्ट ॥

कापोत पु, (कपोत + अण् ।) सर्जिकाक्षार । इत्यमर । २ । ९ । १ ९ ॥ सचक्र । इति मेदिनी । कपोताभवर्ण । तद्वति त्रि । इति हेमचन्द्र ॥

कापोताञ्जन, क्ली, (कापोतञ्च तत अञ्जनञ्चेति ।) सौवीराञ्जनम । स्रोतोऽञ्जनम् । इत्यमर । २।९।१ ०॥

काप्यकर, पु, (कुत्सित आप्य काप्य पाप करोतीति । काप्य + कृ + ताच्छील्यादौ ट ।) स्वय कृत पाप चित्ते आधाय य कथयति स । इति शब्दरत्नावली ॥

काप्यकार, पु, (काप्य करोतीति । काप्य + कृ + अण चित्ते पाप आधाय य शसति स । इति त्रिकाण्डशेष ॥ स्वपापवक्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

काफल, पु, (कुत्सित फल यस्य । को कादेश ।) कट्फल । इति शब्दरत्नावली ॥

काम, अ, अभ्यनुज्ञा । इति विश्व ॥

काम, क्ली, (कामाय हितम् । काम + अण् ।) रेत निकाम । काम्यम् । इति मेदिनी ॥ वाढम् । अनुमति । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा माघे २ । ४३ ।

"मनागनभ्यावृत्त्या वा काम क्षाम्यतु य क्षमी)"

काम पु, (काम्यते असौ कर्म्मणि घञ् ।) का

इच्छा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मनु २ । ९४ ।
'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते" ॥)
कामस्तु ब्रह्मणो हृदयाज्जातः । यथा ।
"हृदि कामो भ्रुवः क्रोधो लोभश्चाधरदच्छदात्" ।
इति श्रीभागवतम् ॥ (काम्यते इति । कम्+भावे घञ्
वरः । यथा रघु २ । ६५ ।
"सन्तानकामाय तथेति कामं
राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा" ॥
कामं वरं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय इत्यर्थः ॥ मनोरथः ।
यथा तत्रैव ३ । ६७ ।
"तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान्
रघोर्यथागतं मातलिसारथिर्ययौ" ॥
महादेवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।
"गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च" ॥
विष्णुः । यथा तत्रैव १३ । १४९ । ४५ ।
"कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः" ॥)
बलदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ महाराजचूतः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कामदेवः । (यथा कुमारे
३ । ६४ ।
"कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य
पतङ्गवद्वह्निमुखं विविक्षुः" ॥)
स तु श्रीकृष्णपुत्त्रः । तत्पर्य्यायः । मदनः २ मन्मथः
३ मारः ४ प्रद्युम्नः ५ मीनकेतनः ६ कन्दर्पः ७
दर्पकः ८ अनङ्गः ९ पञ्चशरः १० स्मरः ११ शम्ब-
रारिः १२ मनसिजः १३ कुसुमेषुः १४ अनन्यजः
१५ पुष्पधन्वा १६ रतिपतिः १७ मकरध्वजः १८
आत्मभूः १९ ब्रह्मसूः २० विश्वकेतुः २१ । इत्यमरः
१ । १ । २६—२८ ॥ * ॥ स तु पञ्चाशद्विधो यथा ।
कामः १ कामदः २ कान्तः ३ कान्तिमान् ४
कामगः ५ कामचारः ६ कामी ७ कामुकः ८
कामवर्द्धनः ९ रामः १० रमः ११ रमणः १२
रतिनाथः १३ रतिप्रियः १४ रात्रिनाथः १५
रमाकान्तः १६ रममाणः १७ निशाचरः १८
नन्दकः १९ नन्दनः २० नन्दी २१ नन्दयिता २२
पञ्चबाणः २३ रतिसखः २४ पुष्पधन्वा २५ महा-
धनुः २६ भ्रामणः २७ भ्रमणः २८ भ्रममाणः २९
भ्रमोऽपरः ३० भ्रान्तः ३१ भ्रामकः ३२ भृङ्गः ३३
भ्रान्तचारः ३४ भ्रमावहः ३५ मोहनः ३६
मोहकः ३७ मोहः ३८ मोहवर्द्धनः ३९ मदनः
४० मन्मथः ४१ मातङ्गः ४२ भृङ्गनायकः ४३
गायनः ४४ गीतिजः ४५ नर्त्तकः ४६ खेलकः ४७
उन्मत्तोन्मत्तकः ४८ विलासः ४९ लोभवर्द्धनः ५० ॥
'दाडिमीकुसुमाभाश्च वामाङ्के शक्तिसंयुताः ।
सौम्या रक्ताम्बराः सर्व्वे पुष्पबाणेक्षुकार्म्मुकाः ॥
विभाणाः सर्व्वभूषाढ्याः कामाः पञ्चाशदीरिताः" ।
इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः ॥ तेषां
मेकपञ्चाशद्वर्णात्मकत्वात् रतिशब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
तस्य स्थानानि यथा ।
"पादे गुल्फे तथोरौ च भगे नाभौ कुचे हृदि ।
कक्षे कण्ठे च ओष्ठे च गण्डे नेत्रे श्रुतावपि ।
ललाटे शीर्षकेशेषु कामस्थानं तिथिक्रमात् ॥
दक्षे पुंसः स्त्रिया वामे शुक्ले कृष्णे विपर्य्ययः ॥
पादाङ्गुष्ठे प्रतिपदि द्वितीयायान्तु गुल्फके ।
ऊरुदेशे तृतीयायां चतुर्थ्यां भगदेशतः ॥
नाभिस्थाने च पञ्चम्यां षष्ठ्यान्तु कुचमण्डले ।
सप्तम्यां हृदये चैव अष्टम्यां कक्षदेशतः ॥
नवम्यां कण्ठदेशे तु दशम्यां चाष्ठदेशतः ।
एकादश्यां गण्डदेशे द्वादश्यां नयने तथा ॥
श्रवणे च त्रयोदश्यां चतुर्द्दश्यां ललाटके ।
पौर्णमास्यां शिखायान्तु ज्ञातव्यं इति कामतः ॥
यत्र स्थाने वसेत् कामस्तथैव नखचुम्बनम् ।
मन्त्रेणानेन कर्त्तव्यमात्मनः रतिकोविदैः" ॥
इति स्मरदीपिका ॥ मन्त्रस्तु प्रणवादिसर्व्विन्दुप्र-
त्येकषोडशस्वरयुक्तनमोऽन्तप्रत्येकचन्द्रषोडशकला-
रूपः ॥ उत्पन्नमात्रशरीरिषु कामस्यानुत्पत्ति-
कारणं यथा । मार्कण्डेय उवाच ।
"ब्रह्मापि तस्याः सन्ध्यायां दृष्ट्वा पर्व्वमयात्मनः ।
कामायाशु मनश्चक्रे त्यक्त्वा सा च मुनींश्च वै ॥
तस्याश्च चलितं चित्तं कामबाणविलोडितम् ।
ऋषीणां प्रेक्षतां तेषां मानसानां महात्मनाम् ॥
भर्गस्य वचनं श्रुत्वा सोपहासं विधिं प्रति ।
आत्मनश्चलचित्तत्वमश्लाघ्यत्वं च धीमतः ॥
कामस्य तादृशं भावं मुनिमोहकरं गुरुः ।
दृष्ट्वा सन्ध्या स्वयं तत्र त्रपायापातिदुःखिता ॥
ततस्तु ब्रह्मणा शप्ते गन्ने तदनन्तरम् ।
अन्तर्भूते विधौ शम्भौ गते चापि निजास्पदम् ॥
अमर्षवशमापन्ना सन्ध्या ध्यानपराभवत् ।
ध्यायन्ती क्षणमेवात्र पर्व्वतं मनस्विनी ॥
इदं विमम्रुषे सन्ध्या तस्मिन् काले यथोदितम् ।
उत्पन्नमात्रां मां दृष्ट्वा युवती मन्मथेरितः ॥
अकार्षीत्सानुरागोऽयमभिलाषं पितामहः ।
दृष्ट्वैव माममर्य्यादं मानसं मम भवनम् ॥
ममापि मथितं चित्तं मन्मथेन दुरात्मना ।
येन दृष्ट्वा मुनीन् सर्व्वान् चालितं मन्मनो भृशम् ॥
फलमेतस्य पापस्य मदनः स्वयमाप्तवान् ।
यत्तं शशाप कुपितः शम्भोरग्रे पितामहः ॥
ममोचितं फलमहमाप्तुमिच्छामि साम्प्रतम् ।
यस्मात् पिता भ्रातरश्च सकामाममपश्यत ॥
दृष्ट्वा चक्रुः स्पृहां तस्मान्न मत्तः कापि पापकृत् ।
ममापि कामभावोऽभूदमर्य्यादं समीक्ष्य तान् ॥
पत्याविव स्वके ताते सर्व्वेषु सहजेष्वपि ।
करिष्याम्यस्य पापस्य प्रायश्चित्तमहं स्वयम् ॥
आत्मानमग्नौ होष्यामि वेदमार्गानुसारतः ।
किन्त्वेकां स्थापयिष्यामि मर्य्यादामिह भूतले ॥
उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः स्युः शरीरिणः ।
एतदर्थमहं कृत्वा तपः परमदारुणम् ॥
मर्य्यादां स्थापयित्वैव पश्चात् त्यक्ष्यामि जीवितम् ।
यस्मिन् शरीरे पित्रा मे ह्यभिलाषः स्वयं कृतः ॥
भ्रातृभिस्तेन कायेन किञ्चिन्नास्ति प्रयोजनम् ।
येन स्वेन शरीरेण तातेऽथ सहजे स्वके ॥
उद्भावितः कामभावो न तत्सुकृतसाधनम् ।
इति सञ्चिन्त्य मनसा सन्ध्या शैलवरं ततः ।
जगाम चन्द्रभागाख्यं चन्द्रभागा नदी यतः ॥
तत्र स शैले समधिष्ठिरं सदा
सौवर्णगौर्य्यादिसमप्रभाश्रिता ।
सा भाति सन्ध्यासमयोदितेन
यथोदयान्तिकविराजन्नम्बरः' ॥
इति कालिकापुराणे १९ अध्यायः ॥ ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
"अथ तस्याः शरीरन्तु वल्कलाजिनसंवृतम् ।
परिक्षीणं जटाव्रातैः पवित्रं मूर्द्धि राजितम् ॥
हिमानीतर्ज्जिताम्भोजसदृशं वदनं तदा ।
निरीक्ष्य कृपयाविष्टो हरिः प्रोवाच तामिदम्' ॥
श्रीभगवानुवाच ।
'प्रीतोऽस्मि तपसा भद्रे भवत्याः परमेण वै ।
स्तवेन च शुभे प्राज्ञे वरं वरय साम्प्रतम् ॥
यन्ते ह्यभिमतं काम्यं वरेणास्ति मनोगतम् ।
तत् करिष्ये च भद्रं ते प्रसन्नोऽहं तव व्रतैः" ॥
सन्ध्योवाच ।
"यदि देव प्रसन्नोऽस्मि तपसा मम सम्प्रति ।
एतत्तावत् प्रथमं वरो मम विधीयताम् ॥
उत्पन्नमात्रा देवेश प्राणिनोऽस्मिन् भुवस्तले ।
न भवन्तु क्रमेणैव सकामाः सम्भवन्तु वै' ॥
श्रीभगवानुवाच ।
"प्रथमं शैशवो भावः कौमाराख्यो द्वितीयकः ।
तृतीयो यौवनो भावश्चतुर्थो वार्द्धकस्तथा ॥
तृतीयेऽथ वयः प्राप्ते त्र्यंशभागे शरीरिणः ।
सकामाः स्युर्द्वितीयान्ते भविष्यन्ति क्वचित् क्वचित् ॥
तपसा तव मर्य्यादा जगति स्थापिता मया ।
उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः स्युः शरीरिणः" ॥
इत्यादि श्रीकालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥ ॥
अभिलाषः । तस्य दुष्पूरणत्वं यथा —
"काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्' ॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ३ । ३७ ॥

कामकला, स्त्री, (कामस्य कला प्रिया ।) रतिः ।
कामदेवपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ चन्द्रस्य षा
षोडशकलात्मिका एव कामकला ॥

कामकूट, पु, (कामस्य कूटं पधानं यस्य ।) वेश्या-
प्रियः । वेश्याविभ्रमः । इति मेदिनी ॥

कामकेलि, त्रि, (कामः तद्धेतुकरता केलिर्यस्य ।)
विटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कामनिमित्ता
केलिः ।) सुरते पु । इति हेमचन्द्रः ॥

कामखड्गदला, स्त्री, (कामं कमनीयं खड्गः इव दलं
पत्रं यस्याः ।) स्वर्णकेतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामगामी, [न्] त्रि, (कामं यथेष्टं योनिविचारम्
कुर्व्वन्नेव वा गच्छतीति । काम+गम+णिनि ।)
कामङ्गामी । स्वेच्छागमनशीलः । इत्यमरटीका ॥

कामगुण, पु, (कामकृतो गुणः ।) रागः । विषय-
भोगः । इति मेदिनी ॥

कामङ्गामी, [न्] त्रि, (कामं यथेष्टं गमनशीलः ।
सुपीति णिनि । काममव्ययम् ।) स्वेच्छागमन-
शीलः । तत्पर्य्यायः । अनुकामीनः २ । इत्यमरः ॥
२ । ८ । ७६ ॥

कामचारी, [न्] त्रि, (कामेन स्वेच्छया चरति ।

काम+चर+णिनि ।) कामुक । (यथा
"पुरन्दर च जानीते परस्त्रीकामचारिणम" ॥
इति महाभारतम ॥) स्वच्छन्द ॥ जलविह्ग । इति
मेदिनी ॥

कामचारी, [न] पु, (कामेन इच्छानुसारेण चरति
विहरति । काम+चर+णिनि ।) गरुड ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कामजान, पु, (काम जनयति कुहूध्वनिना । काम
+जन+णिच+अच । निपातनात न ह्रस्व ।
यद्वा कामज कन्दर्पभाव आनयति । कामज+
आ+नी+ड ।) कोकिल । इति शब्दरत्ना
वली ॥ कामजनि इति च पाठ ॥

कामताल, पु, (काम तालयति प्रतिष्ठापयति ।
काम+तलप्रतिष्ठाया+णिच्+अण् ।) को
किल । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कामद, त्रि, (काम अभिलाष ददाति । काम+दा+
क ।) कामदाता । अभिलाषद । इति मेदिनी ॥
(यथा हे रामायणे २ । ३३ । ७ ।
"ऐश्वर्य्यस्य रसज्ञ सन कामानाञ्चैव कामद" ॥
काम कामस्य रूप स्वसौन्दर्य्येण द्यति अवखण्ड
यतीति । यद्वा काम मद द्यति नाशयतीति ।
ऊर्द्ध्वरेतस्त्वादस्य तथात्वम । काम+दो+क ।
कार्त्तिकेय । यथा, महाभारते ३ । २३१ । ४ ।
"कामजित कामद कान्त सत्यवाग्भुवनेश्वर" ॥)

कामदा, स्त्री, (काम अभीष्ट ददाति या । काम+दा
+क +टाप ।) कामधेनु । इति मेदिनी ॥

कामदुघा, स्त्री, (काम दोग्धि । काम+दुह+
"इगुपधज्ञाप्रीकिर क" । ३ । १ । १३५ । इति
क । ततष्टाप् ।) कामधेनु । इति मुग्धबोधव्या
करणम ॥ (यथा, भागवते १ । १ । ४ ।
"काम ववर्ष पर्ज्जन्य सर्व्वकामदुघा मही" ॥)

कामदूतिका, स्त्री, (कामस्य उद्दीपकत्वात दूतिकेव ।)
नागदन्तीवृक्ष । इति रत्नमाला ॥

कामदूती, स्त्री, (कामस्य दूतीव कामोद्दीपकत्वात ।)
पाटलावृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥

कामधर, पु, (कामरूप कामस्य सञ्ज्ञा वा धरति
धारयति वा । काम+धृ+अच ।) कामरूपस्य
मत्स्यध्वजपर्व्वतस्थसरोवर । यथा,—
"मणिकूटाचलात पूर्ब्ब मत्स्यध्वजकुलाचल ।
निर्द्दग्धो यत्र मदनो हरनेत्राग्निना पुन ॥
शरीर प्राप्य तपसा समाराध्य वृषध्वजम ।
तत्र मत्स्यस्वरूपस्त कामदेवेन सस्थित ॥
अधित्यकाया पृथिवी वीक्ष्यमाणा समन्तत ।
तदा तु शाश्वती नाम तत्रास्ते दक्षिणास्रवा ॥
सर कामधरो नाम तस्मिन शैले व्यवस्थित ।
शाश्वत्या विधिवत स्नात्वा पीत्वा कामधराम्भसि ॥
विमुक्तपाप शुद्धात्मा शिवलोके महीयते" ॥
इति श्रीकालिकापुराणे ८१ अध्याय ॥

कामधेनु, स्त्री, (कामप्रतिपादिका धेनु ।) स्वनाम
ख्यातगौ । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
"दक्षस्य तनया यासीत सुरभिर्नाम नामत ।
गवा माता महाभागा सर्व्वलोकोपकारिणी" ॥
तस्यान्तु तनया जज्ञे कश्यपात्त प्रजापते ।
नाम्ना सा रोहिणी शुभ्रा सर्व्वकामदुघा न्वणाम ॥
तस्या जज्ञे शूरसेनादसौरतितपोऽज्ज्वलात ।
कामधेनुरिति ख्याता सर्व्वलक्षणसयुता" ॥
"तस्या जज्ञे शुन शेफान्मुनेरतितमो ज्वलात" ।
इति पुस्तकान्तरे पाठ ॥
"सा सिताभ्रप्रतीकाशा चतुर्व्वेदचतुष्पदा ।
स्तनैश्चतुर्भिधर्म्मार्थकामाप्रसवकारिणी" ॥ * ॥
तस्या गर्भे शिववाहनवृषोत्पत्तिर्यथा —
"सा स्वयम्भुशरीरात्त कालेन महता सती ।
निर्म्मल यौवन कामधेनुराप मनोहरम ॥
ता चरन्ती मेरुपृष्ठे चारुरूपा मनोहराम ।
ददर्श स तु वेताल कामुकश्चाभ्यपद्यत ॥
त कामुकन्तु वेताल विदित्वा कामधेनुका ।
पशुधर्म्मात स्वय भेजे त पुत्र शशभृद्धृत ॥
सोऽवाप तस्या परममामोद शङ्करात्मज ।
सा चापि परम तस्मिन मदनात प्रतिहर्षिता ॥
तयो प्रवृत्ते सुरते तस्या गर्भोऽभवत्तदा ।
काले प्राप्ते तु सुसुवे कामधेनुर्म्महावृषम ॥
सोऽचिरेणैव कालेन सुमहान वृषभोऽभवत ।
महाककुदसयक्तश्चारुशृङ्गद्वयान्वित ॥
उतक्षिप्तविचलत्कर्णयगलो दीर्घवालधि ।
ककुदेन च शृङ्गाभ्या कर्णाभ्या स सिताभ्रवत ॥
विचरन ददृशे देवै शृङ्गैरिव हिमाचल ।
वेतालस्त्वकरोत्तस्य नाम भृङ्ग इति द्विजा ! ॥
स तु भृङ्गो ज्ञानशाली समाराधयदीश्वरम ।
सोऽपि तुष्टो वर तस्मै ददाविष्ट महेश्वर ॥
तमेव वाहन चक्रे कृत्वा देवतनु वृषम ।
स चिरायुश्च बलवान पृथिवीधरणक्षम ॥
भृङ्गो नाम महातेजा हेतुश्चाप्यभवत पते ।
भृङ्गोऽभृद्वाहनो यस्माच्छङ्करस्य महावृष ॥
अतो भृङ्गिरिति ख्याति स च प्राप महेश्वरात" ॥
इति श्रीकालिकापुराणे ९१ अध्याय ॥ * ॥
अभीष्टप्रदा धेनु । तद्दानफल यथा,—
"वर्णो हरि सर्व्व एव पवित्र
स्तत्रापि वर्णे शरदेव शुद्धा ।
तस्या शुभ कार्त्तिको नाम मास
स्तत्रापि पुण्यो हि बभूव दर्श ॥
यस्या हरेर्दैत्यभयाद्विमुक्ता
उर स्थल प्राप्य सुख सुषेते ।
लक्ष्मी पुराद्यापि विनिर्म्मिता वै
कामप्रदा धेनव एव यत्र ॥
अहर्मुखे यत्र दिने समस्ता
सुधेनवो भूमितले भ्रमन्ति ।
गृहे न यस्मिन् कथयन्ति कीला
हानि त्वयस्त्वत्र च प्रत्ययो मे ॥
तस्मात्त्समत्रैव च कामधेनु
दद्या समुद्दिश्य तु केशवस्य ।
विप्राय वै सर्व्वगुणोपपन्ना
कृत्वा व्रत लक्ष्मतो हरेस्त ॥
सम्यक् प्रदत्तैस्त गवा सहस्रै
सवत्सवस्त्रै सहितैश्च हैमा ।
काले फल यल्लभते मनुष्यो
न कामधेनोश्च सम द्विजेभ्य ॥
कपारथाना करिवाजियन्नै
शते सहस्रै सतत द्विजेभ्य ।
दत्तै फल यल्लभते मनुष्य
सम तथा स्यान्नतु कामधेनो" ॥ * ॥
तद्भेदा तद्दानविधिश्च यथा,—
"नन्दा सुनन्दा सुरभी सुशीला सुमनास्तथा ।
निर्गता मथ्यमानेऽब्धौ उष स्नान शुभप्रदम ॥
तत्र स्नात्वा सम यच्चा धेनु पूज्य प्रयत्नत ।
गोदानफलमाप्नोति नरो विगतकल्मष ॥
एकादश्यामुपोष्याथ नरो दिनचतुष्टयम ।
घृतेन स्नापयेद्विष्णु गव्येन पयसापि वा ॥
नक्ताशी गोरसैर्द्दैव्यै पूजयेन्मधुसूदनम् ।
गन्धपुष्पै सुनैवेद्यैवस्त्रा भरणकुण्डलै ॥
शङ्खासिचक्रोद्यतबाहुविष्णो
गदाब्जहस्तस्य तु शार्ङ्गपाणे ।
अर्घ प्रयच्छामि जनार्द्दनस्य
श्रिया यतस्यापि धराधरस्य ॥
श्रिय पति श्रीधरमेव कान्त
श्रिया सखाय हि श्रियोऽधिमूलम ।
नमाम्यह श्रीधर श्रीनिवास
समर्च्चितो मे प्रददातु कामान ॥
एव पूज्य विधानेन श्रिया युक्तैस्तु नामभि ।
पृथक जागरण कुर्य्यात श्रिया सार्द्ध जगत्पते ॥
या देवी भार्गव भेजे कुलसर्व्वत्र पूजिता ।
आयातु सा गृह नन्दा सुप्रीता वरदा मम ॥
याङ्गिरसश्च सा देवी सुनन्दा प्रत्यपस्थिता ।
आयातु मे गृहे सा तु सुप्रीता वरदा सती ॥
सुरभी या भरद्वाज कामधेनु सुकामदा ।
सदाभवद्गृह साच ममायातु सुरार्च्चिता ॥
सुशीला कश्यप या तु भेजे सर्व्वत्र कामदा ।
सा मे भवतु सुप्रीता कामधेनुर्गृहे सदा ॥
सुमना या वशिष्ठन्तु सप्राप्य सुमुदे शुभा ।
सा मे गृह सदायातु कामदा देवपूजिता ॥
एव पूज्य विधानेन प्रभाते विमले शुभे ।
शुक्लाम्बरधर स्नात शुक्लमाल्यानुलेपन ॥
कृतनित्यक्रियो हृष्ट कुण्डलाङ्गदभूषित ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनसुसस्कृते ॥
तिलप्रस्थेन चाकीर्णे चतु स्वर्णविभूषिते ।
क्षौमवस्त्रान्विते शुभ्रे मध्वाज्यपायसयते ॥
शुभवस्त्रै समावृत्य सर्व्वरत्नैरलङ्कृताम् ।
सुवर्णशृङ्गी सुखुरा चतु स्तना मनोरमाम ॥
क्षीराब्धिपयसोपेता धेनु मन्त्रै प्रपूजयेत ।
या धेनु सर्व्वदेवाना ऋषीणा भावितात्मनाम ॥
क्षीराब्धेर्निर्गता या च सा मे भवतु सुस्थिरा ।
घृतक्षीराभिषेकश्च कृत्वा विष्णो प्रयत्नत ॥
समभ्यर्च्च्य यथान्याय गन्धपुष्पादिभि क्रमात ।
गावो ममाग्रत सन्तु गाव पार्श्वे च पृष्ठत ॥
गावो मे हृदये नित्य गवा मध्ये वसाम्यहम ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि सितयज्ञोपवीतिनीम ॥
इमा त्व प्रतिगृह्णीष्व देवदेव ! जगत्पते ! ।

सवत्सालङ्कृता धेनु गोविन्द ! प्रीयतामिति ॥
एवं विप्राय ता दद्यात् क्षमाप्य चैव प्रदक्षिणम् ।
अनुव्रजेत गच्छन्त पदान्यष्टौ नराधिप ! ॥
अनेन विधिना यस्तु कामधेनु प्रयच्छति ।
सव्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥
किं दत्तेन प्रवतश्रेणीर्वान्तु गच्छत्यस्ते दिवाकरे ।
तत्फलं प्राप्यते राजन् कामधेन्वा यदश्नुते" ॥
इत्याद्ये वह्निपुराणे कामधेनुप्रदानन्नामाध्याय ॥*॥
अन्यच्च वाल्मीकीयरामायणे बालकाण्डे ५३ सर्गे महाभारते १ । १ १ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ कामधेनुमहादानम् ।

"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम् ।
सर्व्वकामफलं नाम महापातकनाशनम् ॥
लोकेशावाहनं तद्वद्धोमकर्म्माधिवासनम् ।
तुलापुरुषवत्कार्य्यं कुण्डमण्डपवेदिकम् ॥
स्वल्पे ह्येकाग्निवत् कुर्य्यात् गुरुरेव समाहितः ।
काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनु वत्सञ्च कारयेत्" ॥
धेनुं वत्सञ्चेत्यनेन धेन्वर्थोपात्तसुवर्णेनैव वत्सस्यापि करणमुक्तम् ॥
"उत्तमा पलसाहस्री तदर्द्धेन तु मध्यमा ।
कनीयसी तदर्द्धेन कामधेनुः प्रकीर्त्तिता ॥
शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपीह कारयेत् ।
वेद्या कृष्णाजिनं न्यस्य गुडप्रस्थसमन्वितम् ॥
न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कृताम् ।
कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम्" ॥
महारत्नैरलङ्कृतां ॥
"तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ।
इक्षुदण्डाष्टकं तद्वन्नानाफलसमन्वितम् ।
भाजनञ्चासनं तद्वत्ताम्रदोहनकं तथा ॥
कौषेयवस्त्रद्वयसम्प्रयुक्ता
दीपातपत्राभरणाभिरामाम् ।
सचामरा कुण्डलिनी सघण्टा
मणिचिका चन्दनरौप्यपादाम्" ॥
मणिचिका अक्षमाला ।
"रसैश्च सर्व्वैः पुरतोऽभिजुष्टा
हरिद्रया पुष्पफलैरनेकैः ।
अजाजिकुस्तुम्बुरुशर्कराभि
र्व्वितानकं चोपरि पञ्चवर्णम्" ।
रसैः सर्व्वैरिति लवणादिभिः षड्भिः । अजाजी जीरकः । कुस्तुम्बुरु धन्याकम् ॥
"स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः
प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः ।
आवाहयेत्ता गुडधेनुमन्त्रै
र्द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः" ॥
अनन्तरमत्स्यपुराणपुस्तकेषु गुडधेनुमन्त्रैरिति पाठदर्शनात् गुडधेनुक्रमेणाया लक्ष्मीरित्यादिमन्त्रपाठश्चाच कत्तव्य । द्विजाय दद्यादिति अत एवञ्चैव कामधेनुर्गुरवे देया ऋत्विग्भ्यस्तु दक्षिणामाचम ॥
"त्वं सर्व्वदेवगणमन्दिरमङ्गभूता
विश्वेश्वरत्रिपथगोदधिपर्व्वतानाम् ।
तद्दानशस्त्रलकलौघतपावकौघः

प्राप्तोऽस्मि निर्वृतिमतीव परां नमामि ॥
लोके यथेप्सितफलार्थविधायिनी त्वा
मासाद्य को हि भवदुःखमुपैति मर्त्यः ।
संसारदुःखशमनाय यतस्व कामं
त्वा कामधेनुमिति देवगणा वदन्ति ॥
आमन्त्र्य शीलकुलरूपगुणान्विताय
विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात् ।
प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टं
कन्यागणैः परिवृतः पदमिन्दुमौलेः " ॥ * ॥
अथ यजमानः समुपजातकामधेनुमहादानेच्छः तुलापुरुषलिखितं खञ्जनकर्म्मयाच्छन्नस्नाहतुला गुरुसज्ञापनीयहरिप्रतिमासालङ्कारतुलाहस्तप्रमाणप्रतिमावर्हि सर्व्वसम्भारमधिकत्वेन सवत्सपल सहस्रनिर्म्मितामुत्तमां सुवर्णपलशतपञ्चकनिर्म्मितां मध्यमां सुवर्णसार्द्धपलशतद्वयनिर्म्मितां कनीयसीं अशक्तौ पलत्रयादूर्द्ध्वं यथाशक्त्युपात्तसुवर्णघटितामतन्त्रकञ्चरत्नालङ्कृता सवत्सां धेनुम् । धेन्वस्थापनार्थं कृष्णाजिनं गुडप्रस्थञ्च धेन्वलङ्करणार्थं यथाच्छक्याञ्चनघटितचन्द्रतिलकललाटपट्टिकाकुण्डलयुगघण्टारौप्यखुरचतुष्टयस्फाटिकाक्षमालाचामराणि । धन्वाच्छादनार्थं कौषेयवस्त्रयुगम् । धेनु पार्श्वस्थापनार्थं कुम्भाष्टकातिप्रचुरविविधफलाष्टादशधान्येक्षुदण्डाष्टककांस्यपात्रासनताम्रदोहनदीपसामग्रीच्छत्रपादुकाशरीरचान । धेन्वग्रतः स्थापनार्थं मधुरादिरसषट्कहरिद्रानानाविधकुसुमार्द्रकद्रव्यजीरकधन्याकशर्कराश्चोपपादयेत् । ततस्तुलापुरुषोक्तसमयानामन्यतमस्य पञ्चतरदिने गुरुर्त्विग्यजमानजापकाः तुलापुरुषवद्धविष्यभोजनादिकं कृत्वा निवेदनसङ्कल्पवाक्ययोस्तुलापुरुषपदस्थाने हिरण्यकामधेनुपद प्रक्षिप्य निवेदनसङ्कल्पञ्च कुर्य्यः । अपरदिने च यजमानस्तुलापुरुषवद्गोविन्दाद्याराधनादिमधुपर्कदानान्तं गोविन्दाद्यर्च्चनब्राह्मणानुज्ञापादानसङ्कल्पप्रयोगाहादिवाचनवरणवाक्येषु तुलापुरुषपदस्थाने हिरण्यकामधेनुपदं प्रक्षिप्य कुर्य्यात् । ततो गुरुर्त्विग्यजमानजापका उपवसेयुः । अपरदिने च कृतनित्यास्तुलापुरुषवदभिषेकपर्य्यन्तादिमध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म्म यथायथं कुर्य्युः । एवञ्च मध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म्म तुलापुरुषग्रन्थमनुसन्धायानुष्ठेयम् । तत ऋत्विजः सवत्सां धेनुं प्रधानवेदीमध्यलिखितपद्मोपरि कृष्णाजिनमास्तीर्य्य तदुपरि गुडप्रस्थं निधाय तत्रारोप्य पूर्व्वोक्तालङ्कारैरलङ्कृत्य कौषेयवस्त्रयुगेनाच्छाद्य धेनुपार्श्वे च पर्य्यङ्कुम्भाष्टकनानाविधफलानि अष्टादशधान्यानि रत्नानाविधफलमिक्षुदण्डाष्टककांस्यभाजनपट्टिकाताम्रदोहनदीपातपत्रपादुकायुगान्यारोपयेयुः । धेन्वग्रत मधुरादिरसषट्कहरिद्राविविधपुष्पार्द्रकसामग्रीजीरकधन्याकशर्कराश्चारोप्य मङ्गलगीतवाद्यनिर्घोषैः पञ्चकुण्डसमीपस्थकुम्भचतुष्टयजलेन स्ववेदोक्ताभिमन्त्रितकमलैर्यजमानं स्नापयेयुः । ततो यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरो द्रव्यसर्व्वौषधिः कृतकपुष्पाञ्जलिस्ततः कामधेनु प्रद

क्षिणीकृत्य या लक्ष्मीरित्यादि देवगणा वदन्तीत्यन्तं पठित्वा कामधेनुं पुष्पाञ्जलिना सम्पूज्य गुरवे दद्यात् । तद्यथा, ओं अद्यामुकसगोत्रायामुकप्रवरायामुकशाखाध्यायिने अमुकशर्म्मणे तुभ्यं मत्स्यपुराणोक्तहिरण्यकामधेनुमहादानफलप्राप्तिकामोऽहं एतां कृष्णाजिनन्यस्तगुडप्रस्थारोपितां उत्कृष्टरत्नसौवर्णचन्द्रतिलकपट्टिकाकुण्डलयुगलघण्टारौप्यखुरस्फाटिकाक्षमालाचामरालङ्कृता कौषेयवस्त्रयुगाच्छादितां पूर्णकुम्भाष्टकनानाफलाष्टादशधान्यफलसहितेक्षुदण्डाष्टककांस्यपात्रासनताम्रदोहनदीपच्छत्रपादुकायुगसव्वरसहरिद्रानानाविधकुसुमफलजीरकधन्याकशर्करायुतां पञ्चवर्णवितानसहितां सवत्सां हिरण्यकामधेनुं ददे । गुरु स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्री पठित्वा हिरण्यकामधेनुरियं विष्णुदैवतेति उक्त्वा यथाशाखं कामस्तुतिं पठेत् । ततो गुरुर्त्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यात् । ओं अद्य कृतैतद्दानदक्षिणामिमां उतपत्तियोग्यां भूमिमेतानि च रत्नानि ददे । स्वस्तीति ब्राह्मणा ब्रूयुः । गुरुस्तु स्वस्त्ययनान्तरं धेनुपुच्छं गृह्णीयात् । ततो यजमानस्तुलापुरुषवज्जापकेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा दीनानाथादीन् सन्तर्प्य ब्राह्मणभोजनञ्च कृत्वा गुरवे कामधेनुं प्रतिपादयेत् । पलत्रयादूर्द्ध्वं यथाशक्ति स्वल्पमहादानदाने तु गुरुरेव स्वगृह्योक्तविधिना सर्व्वं ग्रन्थोक्तवत् कुर्य्यात् ॥ इति हिरण्यकामधेनुमहादानं समाप्तम् । इति दानसागरः ॥

कामध्वंसी, [न्] पु, (कामं कन्दर्पं ध्वंसयतीति । काम + ध्वंस + णिच् + णिनि ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

कामन, त्रि (कामयते इति । कम + णिङ् + यच ।) कामुकः । इत्यमरः । २ । १ । २४ ॥

कामना, स्त्री, (कम + अनुदात्तादेश्चेति णिङन्तात् भावे युच टाप् च ।) इच्छा । इति हलायुधः ॥

कामधमा, [न्] पु, (कामं यथेष्टं धमति । काम + ध्मा + णिनि । बाहुलकात् धमादेशः । निपातनात् सुमि साधुः ।) कांस्यकारः । इति जटाधरः ॥

कामपत्नी स्त्री (कामस्य पत्नी ।) रतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कामपाल, पु, (कामान् पालयति । काम + पाल + अण् ।) बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥

कामप्रद, पु, (कामं कामजरतिभेदं प्रददाति । काम + प्र + दा + क ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
'द्वौ पादौ स्कन्धसंलग्नौ स्त्रियाः लिङ्गं भगे तथा ।
कामयेत् कामुकः प्रीत्या बन्धः कामप्रदो हि सः"॥
इति स्मरदीपिका ॥ (कामानां सर्व्वेषां पुरुषार्थानां प्रदः । विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ४५ ।
"कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः" ॥)

कामफल, पु, (कामं यथेष्टं फलमस्य ।) महाराजचूतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामम्, व्य (कमेर्णिङन्तात् अमु ।) अकामानुमतिः । इत्यमरः ।३।४।१३। (यथा, रघुवंशे ५ सर्गे ।

"महाभाग काम नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ
न कश्चिद्वर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते" ॥)
अनुमति । प्रकामम । असूया । अनुगमनम ।
इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

काममह, पु, (कामस्य मह उत्सवो यत्र ।) चैत्री पूर्णिमा । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कामयिता, [ऋ] त्रि, (कामयते । कम + णिच् + तृच् ।) कामुक । इत्यमर । २ । १ । २४ ॥

कामरूप, पु (मूलप्रकृतिभगवती कामरूपिणी सती यत्र देशे विराजमाना स देशस्तन्नाम्ना एव उच्यते ।) स्वनामख्यातदेश । तत्पर्य्याय । प्राग ज्योतिष २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ तत्र कामगिरौ योनिपीठे कामाख्या देवी वर्त्तते । यथा ।
"योनिपीठ कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता" ।
"सर्व्वत्र विरला चाहं कामरूपे गृहे गृहे" ॥
इति तन्त्रचूडामणौ पीठमाला ॥ (अयं हि गणेशगिरिशिखरस्थो देश । यदुक्त तन्त्रे ।
'कालेश्वर श्वेतगिरि त्रैपुर नीलपर्व्वतम ।
कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिमूर्द्धनि" ॥
कालेश्वर श्वेतगिरि त्रैपुर नीलपर्व्वत यावत ॥
अय खलु वङ्गदेशस्य ईशानभागे आसामप्रदेशस्य पश्चिमभागे वर्त्तते ॥)

कामरूप, त्रि, (काम काम्य मनोहर रूप यस्य ।) मनोज्ञरूप । स्वेच्छारूप । (यथा महाभारते । १ । सुपर्णस्तुतौ २३ । ६ ।
'कामरूप कामगर्भ कामवीर्य्यो विहङ्गम' ॥)
तथा च । मेघदूते ६ ।
' जात वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकाना
जानामि त्वा प्रकृतिपुरुष कामरूप मघोन " ॥

कामरूपिणी, स्त्री, (काम मनोज्ञ रूप अस्त्यस्या । कामरूप + इनि + ङीप ।) अश्वगन्धावृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

कामरूपी, [न] पु, (काम कमनीय रूपमस्यास्तीति । कामरूप + इनि ।) विद्याधर । इति त्रिकाण्डशेष ॥ जाहकजन्तु । इति राजनिर्घण्ट ॥ (कामेन स्वेच्छया रूप धार्य्यत्वेनास्त्यस्य इनि ।) मनोज्ञरूपिणि स्वेच्छारूपिणि च त्रि । यथा,—
"सर्व्वमासु विचेतव्य हरिभि कामरूपिभि " ॥
इति रामायणम् ॥

कामरेखा, स्त्री, (कामाना कामव्यापाराणा रेखा चिह्न लक्षणं राजिर्वा यत्र ।) वेश्या । इति शब्दमाला ॥

कामल, पु, स्त्री, (कम + णिच + कलच् ।) रोग विशेष । काबोल कामला इति च प्रसिद्धि । इति मेदिनी ॥ तस्य निदानसम्प्राप्ती यथा,—
"पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
तस्य पित्तमसृङ्मास दग्ध्वा रोगाय कल्पते" ॥
तस्य लक्षणम ।
"हारिद्रनेत्र सुभृश हारिद्रत्वङ्नखानन ।
रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रिय ॥
दाहाविपाकदौर्ब्बल्यसदनारुचिकर्षित ।
कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता ।
कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात्कुम्भकामला" ॥

तस्यारिष्टलक्षणम ।
"कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृश शूनश्च मानव ।
सरक्ताक्षिमुखच्छर्द्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्यति ॥
दाहारुचितृडानाहतन्द्रामोहसमन्वित ।
नश्यति श्वासकासार्त्तो विड्भेदी कुम्भकामली' ॥
इति माधवकर ॥

कामल, पु, (कामयते अभीष्टमस्मिन । कम + अधिकरणे + कलच् ।) वसन्तकाल । मरुभूमि । (काम लाति गृह्णातीति । काम + ला + क ।) कामुके त्रि इति मेदिनी ॥

कामलता, स्त्री, (कामस्य लतेव ।) शिश्न । इति हेमचन्द्र ॥

कामला, स्त्री पु, (कामल + टाप् ।) स्वनामख्यात रोग । अथ पाण्डुरोगभेदस्य कामलाया निदान पूर्व्विका सम्प्राप्तिमाह ।
"पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
तस्य पित्तमसृङ्मास दग्ध्वा रोगाय कल्पते" ॥
पित्त कर्त्तृ । दग्ध्वा सदूष्य । रोगाय कामला रूपाय । पाण्डुरोगिण एवातिशयितपित्तलसेवया कामला भवति । नाय नियम । किन्तु कामला स्वतन्त्रापि भवति । यथा राजयक्ष्मा कासादुपेक्षिताद्भवति । नाय नियम । किन्तु राजयक्ष्मा स्वतन्त्रापि भवति । तद्वदेषापि ॥ * ॥
कामलाया लक्षणमाह ।
"हारिद्रनेत्र सुभृश हारिद्रत्वङ्नखानन ।
पीतरक्तशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रिय ॥
दाहाविपाकदौर्ब्बल्यसदनारुचिकर्षित " ॥
हारिद्र हरिद्रावर्णम । पीतरक्तशकृन्मुत्र । पीते रक्ते वा शकृन्मूत्रे यस्य स । भेकवर्ण वृद्धभेकवर्ण । तस्या भेदावाह । "कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता" । एषा कोष्ठाश्रया अपरा शाखाश्रया । तत्र कोष्ठकामलामाह । "कालान्तरात खरीभूता कृच्छ्रा स्यात कुम्भकामला' । कालान्तरात खरीभूता अतिरूक्षीकृतसर्व्वधातु । कुम्भकामला कोष्ठकामलेत्यर्थ । सा कृच्छ्रा कष्टसाध्या ॥ * ॥ कुम्भकामलिनोऽरिष्टलक्षणमाह ॥
"छर्द्यरोचकहृल्लासज्वरक्लमनिपीडित ।
नश्यति श्वासकासार्त्तो विड्भेदी कुम्भकामली" ॥
उभयोरपि कामलयोररिष्टलक्षणमाह ।
"कृष्णपीतशकृन्मत्रो भृश शूनश्च मानव ।
सरक्ताक्षिमुखच्छर्द्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्यति ॥
दाहारुचितृडानाहतन्द्रामोहसमन्वित ।
नष्टाग्निसज्ञ क्षिप्र हि कामलावान विपद्यते" ॥ ॥
अथ कामलाचिकित्सा ।
"त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्या निम्बस्य वा रस ।
प्रातर्म्माक्षिकसयुक्त शीलित कामलापह ॥
अञ्जने कामलार्त्ताना द्रोणीपुष्पीरसो हित ।
गुडूचीपत्रकल्क वा पिबेत्तक्रेण कामली ॥
धात्रीलोहरजोव्योषनिशाक्षौद्राज्यशर्करा ।
लीढा निवारयन्त्याशु कामलामुद्धतामपि ॥
कुम्भाख्यकामलायान्तु हित कामलिको विधि ।
गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामलाया शिलाजतु ॥
द ग्ध्वाक्षकाष्ठैर्मलमायसन्तु
गोमूत्रनिर्व्वापितमष्टवारान ।
विचूर्णलीढ मधनाचिरेण
कुम्भाह्वय पाण्डुगद निहन्ति" ॥
इति भावप्रकाश ॥ ॥
' मरीचातलपुष्पाभ्यामञ्जन कामलापहम ' ॥
इति गारुडे १८७ अध्याय ॥
तण्डुलीयकगोक्षुरमूल पीत पयोऽन्वितम ।
कामलादिहर प्रोक्त मुखरोगहर तथा" ॥
इति तत्रैव १८८ अध्याय ॥

कामवती स्त्री (काम कमणीयता अस्त्यस्या । काम + मतुप । मस्य व । ङीप् च ।) दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्ट । (काम कन्दर्पभाव अस्त्यस्या । मैथुनानुरागयुक्ता स्त्री । यथा महाभारते १ । शान्तनूपाख्याने ९७ । ५ ।
'त्याग कामवतीना हि स्त्रीणा सद्भिर्विगर्हित "॥)

कामवल्लभ, पु, (काम कमनीय स्पृहणीय इत्यर्थ अत एव वल्लभ प्रिय । यद्वा कामस्य कन्दर्पस्य वल्लभ । कन्दर्पप्रियवसन्तकालोद्भवत्वात तथात्वम ।) आम्र । इति राजनिर्घण्ट ॥

कामवल्लभा, स्त्री, (कामस्य कन्दर्पस्य वल्लभा प्रिया । कामोद्दीपकत्वात तथात्वम ।) ज्योत्स्ना । इति राजनिर्घण्ट ॥

कामवृद्धि, पु, (कामस्य वृद्धिर्यस्मात ।) क्षुप विशेष । कामज इति कर्णाटके प्रसिद्ध । तत्पर्य्याय । स्मरवृद्धिसञ्ज्ञ २ मनोजवृद्धि ३ मदायुष ४ कन्दर्पजीव ५ जितेन्द्रियाह्व ६ कामैकजीव ७ जीवसञ्ज्ञ ८ । अस्य वीजगुणा । मधुरत्वम । बलवर्द्धनत्वम । कामवृद्धिरुचिकारित्वम । बहुलेन्द्रियवृद्धिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

कामवृन्ता, स्त्री, (काम कमनीय वृन्त यस्या ।) पाटलावृक्ष । इति शब्दमाला ॥

कामवृक्ष, पु, (काम यथेच्छ वीजाद्यनपेक्षतया उत्पन्नो वृक्ष ।) वन्दाक । इति राजनिर्घण्ट ॥

कामशर, पु (कामस्य कन्दर्पस्य शर इव कामोद्दीपकत्वात ।) आम्र । इति राजनिर्घण्ट ॥

कामसख, पु, (कामस्य सखा । "राजाहःसखिभ्यष्टच्" । ५ । ४ । ९१ । इति टच ।) वसन्तकाल । इति राजनिर्घण्ट ॥

कामसुत, पु, (कामस्य सुत ।) अनिरुद्ध । इति हेमचन्द्र ॥

कामाख्या, स्त्री, (कामयते भक्ताना काम पूरयति यद्वा भक्तै साधकै काम्यतेऽसौ इति कामा । कामा आख्या यस्या ।) देवीविशेष । तन्नाम कारण यथा ।
श्रीभगवानुवाच ।
"कामार्थमागता यस्मान्मया सार्द्ध महागिरौ ।
कामाख्या प्रोच्यते देवी नीलकूटे रहोगता ॥
कामदा कामिनी कामा कान्ता कामाङ्गदायिनी ।
कामाङ्गनाशिनी यस्मात कामाख्या तेन प्रोच्यते ॥ * ॥
तत्पीठकारण यथा,—
"अथ कामे बहुतिथे व्यतीते प्राणिसर्ज्जने ।

अग्रजा दक्षतनया भार्य्यार्थेऽहं बधवराम ॥
सा मेऽभूत प्रेयसी भार्य्या प्रदाय समय पितु ।
अनिष्टकारी लब्धेत स्या प्राणास्त्यक्ष्ये तदा त्वहम॥
ततो यज्ञे समस्तन्तु स च वव्रे चराचरम ।
न मा नापि सती वव्रे तदनिष्टान्मृता तु सा ॥
ततो मोहसमापन्नस्तामादाय मृतामहम ।
प्राप्त पीठवर तन्तु भ्रममाणा इतस्तत ॥
तस्यास्त्वङ्गानि पश्चायात पतितानि यतो यत ।
तत्तत पुण्यतम जात योगनिद्राप्रभावत ॥
तस्मिन्त कुब्जिकापीठे सत्यास्तद्योनिमण्डलम ।
पतित तत्र सा देवी महामाया व्यलीयत ॥
लीनाया योगनिद्राया मयि पर्व्वतरूपिणि ।
स नीलवर्ण शैलोऽभूत पतिते योनिमण्डले ॥
स तु शैलो महातुङ्ग पातालतलमाविशत ।
तस्या आक्रमणाद्गाढ ततस्त द्रुहिणोऽभ्ययात ॥
स तु पूर्व्वं ब्रह्मशक्तिशिला धत्तु चतुर्मुख ।
शैलरूपोऽभवत्तेन शैलरूपेण मामधात ॥
ब्रह्मा पर्व्वतरूपेण मयि पर्व्वतरूपिणि ।
ससक्तोऽधोऽगमद्गाढमाक्रान्तो मायया वि ये ॥
ततो वराह ससक्तो मयि मा स तु माधव ।
शैलरूप शैलरूप धर्तुं समुपचक्रमे ॥
सोऽप्यधोऽयान्मया सार्द्ध तदा पर्व्वतरूपिणा ।
आक्रम्य देवी पृथिवी स्थितो भुवि निखातक ॥
शत शत योजनाना तुङ्गमासीद्गिरित्रयम ।
तदाक्रान्त महादेव्या सर्व्वमेव ह्यधोगतम ॥
क्रोशमात्रे स्थित तुङ्ग शेष तत्त्रितयस्य तु ।
एका समस्तजगता पद्धति सा यतस्तत ॥
ब्रह्मविष्णुशिवैर्देवैर्धृता सा जगता प्रसू ।
तत्र पूर्व्वो ब्रह्मशैल श्वेत इत्युच्यते बुधे ॥
मद्रूपधारी शैलस्तु नील इत्युच्यते तथा ।
स तु मध्यगत शैलस्त्रिकोणोद्दृखणाकृति ॥
विभ्राजमान सतत मध्ये ब्रह्मवराहयो ।
वराह शैलरूपो य स चित्र इति कथ्यते ॥
स सर्व्वेषा स्थित पश्चात दीर्घं सर्व्वेभ्य एव तु ।
ऐशान्या योऽभवत कूर्म्म शैलरूपो महाद्युति ॥
मणिकर्ण स नाम्ना तु ख्यातो देवौघसेवित ।
योऽनन्तरूप शैलस्तु वायव्या समवस्थित ॥
मणिपर्व्वतसज्ञोऽसौ पर्व्वतो माधवप्रिय ।
महामायागिरिर्यस्तु नैर्ऋत्या समवस्थित ॥
स गन्धमादनो नाम्ना सर्व्वदा शङ्करप्रिय ।
वराहपृष्ठभवने यत्र च्छिन्नौ महासुरौ ॥
हरिणा तत्र सञ्जात पाण्डुनाथ इति स्मृत ।
ब्रह्मशक्तिशिलायास्तु पूर्व्वभागे तु मध्यत ॥
यस्तु पर्व्वतरूपोऽहं स तु भस्माचलाह्वय ।
एव पुण्यतमे पीठे कुब्जिकापीठसज्ञके ॥
नीलकूटे मया सार्द्ध देवी रहसि सस्थिता ।
सत्यास्तु पतित तत्र विशीर्णं योनिमण्डलम् ॥
शिलात्वमगमत शैले कामाख्या तत्र सस्थिता ।
सस्पृश्य ता शिला मर्त्यो ह्यमर्त्यत्वमवाप्नुयात ॥
अमर्त्यो ब्रह्मसदन तत्स्थो मोक्षमवाप्नुयात् ।
तस्या शिलाया माहात्म्य यत्र कामेश्वरी स्थिता ॥
अद्भुत यस्य शृङ्गे तु लोके मङ्गलं भवेद्ध्रुवम् ।

सा चापि प्रत्यह तत्र पश्चमूर्त्तिवशा भवेत ॥
मोक्षार्थं सर्व्वलोकाना ममापि प्रीतये शिवा ।
अह पञ्चमुखेनाशु पञ्चभागे व्यवस्थित ॥
इशान पूर्व्वभागस्थ कामेश्वर्या प्रधानत ।
ऐशान्या वै तत्पुरुषो ह्यघोरस्तस्य सन्निधौ ॥
सद्योजातोऽथ वायव्या वामदेवस्तु सङ्गत ।
देव्याश्चापि नरश्रेष्ठ पञ्चरूपाणि भैरव । ॥
पृष्ठा वेताल । गुह्यानि देवैरपि सदैव हि ।
कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा ॥
सारदाथ महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता ।
मयि लिङ्गत्वमापन्ने शिलाया योनिमण्डले ॥
सर्व्वे शिलात्वमगमन शैलरूपाश्च निर्ज्जरा ।
यथाह निजरूपेण रेमे वै सह जायया ॥
शिलारूपप्रतिच्छन्नास्तदा सर्व्वास्तु देवता ।
शिलारूपप्रतिच्छन्ना शैले शैले व्यवस्थिता ॥
रमन्ते च स्वरूपेण नित्य रहसि सङ्गता ।
ब्रह्माविष्णुरहञ्चात्र दिक्पाला सर्व्व एव ते ॥
अन्येऽप्यत्र स्थिता देवा मानुकूला सदा मयि ।
उपासितु तदा देवी कामाख्या कामरूपिणीम ॥
नीलशैलस्त्रिकोणस्तु मध्ये तस्मिन सदाशिव ।
तन्मध्ये मण्डल चारु षट्त्रिंशच्छक्तिसमन्वितम ॥
गुहा मनोभवा तत्र मनोभवविनिर्म्मिता ।
योनिस्तस्या शिलायान्तु शिलारूपा मनोहरा ॥
वितस्तिमात्रविस्तीर्णा एकविंशाङ्गुलायता ।
क्रमसूक्ष्मविनिम्नाणभस्मशैलानुगामिनी ॥
सिन्दूरकुङ्कुमारक्ता सर्व्वकामप्रदायिनी ।
तस्या योनौ पञ्चरूपा नित्य तिष्ठति कामिनी ॥
महामाया जगद्धात्री मूलभूता सनातनी ।
तत्राष्टौ योगिनीनित्य मूलभूता सनातनी ॥
पूर्व्वाद्या शैलपुत्र्याद्या स्थिता देव्या समन्तत ।
तासान्तु पीठनामानि पृष्ठा चैकत्र भैरव । ॥
गुप्तकामा च श्रीकामा तथा च विन्ध्यवासिनी ।
कोटीश्वरी वनस्था तु पाददुर्गा तथापरा ॥
दीर्घेश्वरी क्रमादेव प्रकटा भुवनेश्वरी ।
स्वयोगिन्य पीठनाम्ना ख्याता अष्टौ च देवता ॥
सर्व्वतीर्थानि चैकत्र जलरूपाणि भैरव । ।
स्थितानि नाम्ना सौभाग्या वरेण्या प्राणिपुण्यदा ॥
विष्णुस्तु तीरे तस्या स नाम्ना कमल इत्युत ।
कामुकायास्तु वटुक कामाख्याभ्यर्णसस्थित ॥
लक्ष्मी सरस्वती देव्यौ देव्या अङ्गे व्यवस्थिते ।
ललिताख्याऽभवल्लक्ष्मीर्मातङ्गी तु सरस्वती ॥
गणाध्यक्ष पूर्व्वभागे तस्य शैलस्य सस्थित ।
सिद्ध स नाम्ना विख्यातो द्वारि देव्या प्रिय सुत ॥
कल्पवृक्ष कल्पवल्ली तिन्तिडी चापराजिता ।
भूतास्तस्मिन्महाशैले स्थिते देव्या ध्रुतप्रिये ॥
वराह पाण्डुनाथाख्य स्थितस्तत्र हरिर्यत ।
जघने शिरसी कृत्वा जघान मधुकैटभौ ॥
तस्यासन्ने ब्रह्मकुण्ड ब्रह्मणा निर्म्मित पुरा ।
ईशानाख्य शिरोरत्न तत् सिद्धेश्वरसज्ञकम् ॥
शिलारूप सिद्धकुण्ड मध्यस्थ विद्धि भैरव । ।
तस्यासन्न गयाक्षेत्र क्षेत्र वाराणसी तथा ॥
योनिमण्डलसञ्ज्ञश्च कुण्ड भूत्वा व्यवस्थितम् ।

तत्रैवामृतकुण्डन्तु सुधासम्पूर्णपूरितम ॥
मम प्रियार्थमिन्द्रेण स्थापित सह निर्ज्जरै ।
वामदेवाह्वय शीर्ष श्रीकामेश्वरसञ्ज्ञकम ॥
कामकुण्ड महापुण्य तस्यासन्ने व्यवस्थितम ।
केदारसञ्ज्ञक क्षेत्र मध्यस्थ सिद्धकामयो ॥
दीर्घ चतुर्द्दशव्याम छायाच्छत्राह्वय तु तत ।
तस्यासन्ने शैलपुत्री गुप्तकामाङ्गना तु सा ॥
गुप्तकुण्डस्य मध्यस्था कामेश्वर्या गणा सङ्गता ।
कामेश्वरशिलासक्ता कामाख्यासञ्ज्ञिता सदा ॥
पूर्व्वभागेन ससक्ता योनस्तु परभागत ।
कामकामाख्ययोर्म्मध्ये कालरात्रिर्व्यवस्थिता ॥
पीठे दीर्घेश्वरी नाम्ना सीमाभागे प्रचण्डिका ।
कामाख्या प्रस्तरप्रान्ते कुष्माण्डी नाम योगिनी ॥
पीठे कोटीश्वरी नाम्ना योनिरूपेण सस्थिता ।
यत्राघोराह्वय शीर्षं तत कामायास्त दक्षिणे ॥
पीठे भैरवनामा तु गीयते प्रमथाधिपै ।
चामुण्डाभैरवी नाम्ना भैरवासन्नसस्थिता ॥
नायिका कामदा भक्ते चण्डमुण्डविनाशिनी ।
कामाभैरवयोर्म्मध्य स्वय देवी सुरार्चिता ॥
हिताय सर्व्वजगता देव्यास्त प्रीतये स्थिता ।
सद्योजाताह्वय शीर्ष पीठे त्वाम्रातकेश्वरम ॥
भैरवाख्ये गह्वरे तु स्थित देवर्षिसेवितम ।
विद्धि तत्रैव दुर्गाख्या नायिका यागरूपिणीम ॥
सिद्धकामेश्वरी नाम्ना ख्याता देवेषु नित्यश ।
अजीर्णपत्र सुच्छायो वृक्षास्तत्र तु सस्थित ॥
आम्रातक कल्पवृक्ष कल्पवल्लीसमर्च्चित ।
पीठे तु सिद्धगङ्गाख्या स्वय गङ्गा समुत्थिता ॥
आम्रातकस्य निकटे मम प्रीतिविवृद्धये ।
पुष्कराख्यन्तु तत क्षेत्र पीठे त्वाम्रातकाह्वयम ॥
ऐशान्या तत्पुरुषाख्य मम शीर्ष व्यवस्थितम ।
भुवनेश्वरनामा तु पीठे ख्यातश्च भैरव । ॥
गङ्गर भुव शस्य सुनाान्दमचकम ।
तस्यासन्ने तु सुरभि शिलारूपेण सस्थिता ॥
कामधेनुरिति ख्याता पीठे कामप्रदायिनी ।
योऽसौ सरभमूर्त्तिस्म मध्यखण्ड प्रचण्डक ॥
महाभैरवनामाभूत कोटिलिङ्गादयस्त स ।
मूर्त्तिभि पञ्चभि पञ्चभागेष सममास्थित ॥
अह पश्चादतिप्रीत्या भैरवाख्य स्थितोऽधरे ।
महागौरी तु या देवी योगिनी सिद्धरूपिणी ॥
सा ब्रह्मपर्व्वते चास्ते शिलारूपेण चोर्द्धत ।
अतीवरूपसम्पन्ना नाम्ना सा भुवनेश्वरी ॥
यत्र ब्रह्मा तु ससक्तो मयि पर्व्वतरूपिणि ।
कल्पवल्ली तु तत्रास्ते नाम्ना सा त्वपराजिता ॥
कामधेनोरदूरस्था पश्चभागे महेश्वरी ।
श्रीकामाख्या योनिरूपा चण्डिका सा तु योगिनी ॥
आग्नेय्या विद्धि ता सम्या सर्व्वकामप्रदा शुभाम् ।
योगिनी चण्डघण्टाख्या पीठेऽभूत विन्ध्यवासिनी ॥
योगिनी स्कन्दमाता तत्पीठेऽभूद्वनवासिनी ।
कात्यायनी पीठनाम्ना पाददुर्गेति गद्यते ॥
नैर्ऋत्या नीलशैलस्य प्रान्ते सा सस्थिता शिवा ।
योऽसौ नन्दी मम तनु स तु पाषाणरूपधृक ॥
सस्थित पश्चिमद्वारि हनूमान् पीठनामत ” ॥ * ॥

श्रीऔर्व्व उवाच ।
"इति तस्य वचः श्रुत्वा शम्भोरमिततेजसः ।
भैरवस्तु पप्रच्छ वेतालोऽपि समुत्सुकः" ॥
श्रीवेतालभैरवावूचतुः ।
"श्रुतं पीठक्रमस्तात देव्याः पूजाक्रमन्तथा ।
श्रोतुमिच्छामि मूर्त्तीनां पञ्चानामपि शङ्कर ! ॥
रूपाणि पञ्चमूर्त्तीनां मन्त्राणि च समन्ततः ।
तथा यन्त्राणि तन्त्राणि वद नौ वृषभध्वज !" ॥
ईश्वर उवाच ।
"शृणु वक्ष्यामि वेताल मन्त्रं तन्त्रं पृथक् पृथक् ।
कामाख्यापञ्चमूर्त्तीनां रूपं कल्पञ्च भैरव ! ॥
कामस्य काममध्यस्य कामदेवप्रदीप्तकम् ।
कामेन कमयेत् कामी कामं कामे नियोजयेत् ॥
ज्येष्ठन्तु यत्परं ब्रह्म न परः शान्त उच्यते ।
प्रथमं क्रमतः कुर्य्यात् तत्सञ्ज्ञां सुधामयम् ॥
प्रजापतिस्तथा शक्रवीजसञ्ज्ञादिसयनम् ।
चन्द्रार्द्धसहितं वीजं कामाख्यायाः प्रचक्षते ॥
इदं धर्म्मप्रदं काममोक्षार्थानां प्रदायकम् ।
इदं रहस्यं परममन्यच्च तु सुदुर्ल्लभम् ॥
श्रोत्रेणेदं यः शृणुयाद्दूरवल्लोकनरोत्तमः ।
स कामानखिलान् प्राप्य शिवलोके महीयते ॥"४ ॥
"अतिसकलितसारं देवकण्ठोपहारं
सकलकलुषहारि श्रीधरामत्यकारि ।
सुनयशुभयशोभिर्योजयेद्यस्तु गीर्भिः
स्तदिह शिवसमस्तं विघ्नधर्म्माङ्कितास्तम् ॥
नयनकलितकारि ध्यानिनां दत्तपारि
प्रणयसुनयसत्यं देवसत्यादिकत्वम् ।
परमपदविशीर्णं शुद्धदौर्भाग्यजीर्णं
प्रणम शिवपदरूपं कामदेव्याः स्वरूपम् ॥
श्रवणगमनमात्रान्मार्गितं यस्य नाम
प्रभवति बहुभूत्यै नीतिमार्गैकधाम ।
सुरगणगणसंघा कुण्डली यस्य शक्तिः
स्तदिह परमरूपं चिन्तनीयं छलीशे ॥
रविशशियुतकर्णा कुङ्कुमापीतवर्णा
मणिकनकविचित्रा लोलजिह्वा त्रिनेत्रा ।
अभयवरदहस्ता साक्षसूत्रप्रशस्ता
प्रणतसुरनरेशा सिद्धकामेश्वरी सा ॥
अरुणकमलसंस्था रक्तपद्मासनस्था
नवतरुणशरीरा मुक्तकेशी सुहारा ।
शवहृदि पृथुतुङ्गस्तन्ययुग्मा मनोज्ञा
शिशुरविसमवस्त्रा सिद्धकामेश्वरी सा ॥
विपुलविभवदात्री स्मेरवक्त्रा सुकेशी
दलितकरकदन्ता सामिचन्द्रावतंसा ।
मनसिजदृशदिस्था योनिमुद्रां लसन्ती
पवनगगनशक्ता संश्रुतस्थानभागा ॥
चिन्त्या चैव विद्युदग्निप्रकाशा
धर्म्मार्थाद्यैः साधिता वाञ्छितार्थैः ।
कल्पं तन्त्रं प्रोक्तमिदं सम्यगर्थं
वेतालाय भैरवाय प्रतिष्ठम् ॥
वह्निस्थाद्य मण्डलं विद्धि पश्चात्
कार्य्यं वह्नेः चन्दनैः पुष्पगन्धैः ।
तत्पश्चाद्यो लेखने पूर्व्वमुक्तो
देवीतन्त्रे सोऽत्र पूज्यो विधेयः" ॥
इति श्रीकालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥

कामाग्निसन्दीपनमोदकः, क्ली, (सन्दीप्यते अनेनेति सन्दीपनम् । कामाग्नीनां सन्दीपनमुद्दीपकम् । कामाग्निसन्दीपनञ्च तत् मोदकश्चेति ।) औषधविशेषः । यथा,—
"कर्षो रसो गन्धकमभ्रकञ्च
द्विक्षारचित्रे लवणानि पञ्च ।
शठी यमानीद्वयकीटहारि
तालीशपत्राण्यपरं द्विकर्षम् ॥
जीरं चतुर्ज्जातलवङ्गजाती
फलञ्च कर्षत्रयमेवमत्र ।
सदेवदारु कटुकत्रयञ्च
तथा चतुः कर्षमितं निबोध ॥
धन्याकयष्टीमधुकं कशेरु
कर्षा पृथक् पञ्च वरी विदारी ।
वरैभकर्णोभवलात्मगुप्ता
वीजं तथा गोक्षुरवीजयुक्तम् ॥
सर्वीजपत्रेन्द्ररजः समानं
समाहिता चौद्रहतञ्च तुल्यम् ।
कर्मैककमिन्दोरथमोदकं तत्
कामाग्निसन्दीपनमेतदुक्तम्" ॥ १ ॥
"हन्ति तत् परतरं सततं न दृष्टं
येन निषेव्य मनुजः प्रमदासहस्रम् ।
गच्छन्न लिङ्गशिथिलत्वमवाप्नुयाच्च
नागाधिपं विजयते बलतः प्रमत्तः ॥
कान्त्या जिताशनमपि स्वरतो मयूरान्
वाहं यवेन नयनेन मृगाविहङ्गम् । (?)
बालानशीतिमथपित्तगदं समग्रं
श्लेष्मोत्थविंशतिरुजं परमग्निमान्द्यम् ॥
दुर्नामकामलभगन्दरपाण्डुरोगं
मेहातिसारक्रिमिहृद्ग्रहणीप्रदोषान् ।
कासज्वरश्वसनपीनसपार्श्वशूलं
शुक्लाम्लपित्तसहिताखिलजान् समस्तान् ॥
हत्वा गदानपि च तत् पुनरप्यकारि (?)
सर्व्वर्त्तुपथ्यमथ सर्व्वसुखप्रदायि ।
वृष्यं वलीपलितहारि रसायनं स्यात्
श्रीमूलदेवकथितं परमं प्रशस्तम्" ॥
इति भैषज्यरत्नावली ॥

कामाङ्कुशः, पुं, (कामे कामोद्दीपने अङ्कुश इव । नखाघातेन कामोद्दीपनादस्य तथात्वम् ।) नखः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कामस्य अङ्कुश इव ।) शिश्नः । इति जटाधरः ॥

कामाङ्गः, पुं, (कामं कामोद्दीपकं अङ्गं मुकुलं यस्य ।) आम्रवृक्षः । इति जटाधरः ॥

कामातुरः, त्रि, (कामेन आतुरः ।) कामार्त्तः । यथा ।
"अर्थोलाघवमुक्तितो निपतनं कामातुरो वाञ्छनम्" ॥ इति नवरत्नमध्ये धन्वन्तरिः ॥

कामान्धः, पुं, (कामेन अन्धयति निजध्वनिजनितमन्मथोद्दीपनेन हतज्ञानं करोतीति । काम + अन्ध + णिच् + अच् ।) कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कामेन अन्धः । स्मरान्धः । कामवेगेन कर्त्तव्यताज्ञानशून्यः ॥)

कामान्धा, स्त्री, (कामं यथेष्टं अन्धयति । अन्ध + णिच् + अच् + टाप् ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः । (स्मरेण अन्धा । कर्त्तव्यज्ञानशून्या । प्रगल्भा नायिकाविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ३ । ७ ।
"स्मरान्धा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।
भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाक्रान्तनायका" ॥
अस्या उदाहरणं यथा तत्रैव ।
"धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि
विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।
नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि" ॥)

कामायुः [स्] पुं, (कामं यथेष्टं आयुर्यस्य ।) गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कामायुधः, पुं, (कामस्य आयुधमिव मुकुले आकारो ऽस्ति अस्य । अर्श आदित्वात् अच् ।) महाराजचूतः । आम्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कामदेवास्त्रे क्ली ॥

कामारण्यं क्ली, (कामं मनोहरं अरण्यम् ।) मनोज्ञवनम् । इति शब्दमाला ॥ (कामस्य अरण्यमिति विग्रहे कन्दर्पवनम् ॥)

कामारिः, पुं, (कामस्य अरिः ।) विटमाक्षिकधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥ महादेवः कन्दर्पनाशकत्वात् ॥

कामार्त्तः, त्रि, (कामेन ऋतः ।) कामपीडितः । कामातुरः । यथा, मेघदूते ५ ।
"कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु" ॥

कामालुः, पुं, (कामं यथेष्टं अलति पुष्पविकाशेन पर्य्याप्नोतीति । अल पर्य्याप्तौ + उण् ।) रक्तकाञ्चनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कामावसायिता, स्त्री, (कामेन स्वेच्छया अवसाययति सर्व्वाणि अविद्यावासनाजालानि । काम + अव + सो + णिच् णिनि ततो भावार्थे तल् ।) कामेन स्वेच्छया अवसाययितुं शीलमस्य कामावसायी तस्य भावः । इति सारसुन्दरी ॥ शिवस्याणिमाद्यष्टैश्वर्य्यान्तर्गतैश्वर्य्यविशेषः । इत्यमरः शब्दरत्नावली च ॥ सा तु सत्यसङ्कल्पता ॥ (अष्टैश्वर्य्याणि यथा,
"अणिमा लघिमा व्याप्तिः प्राकाम्यं गरिमा तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता" ॥)

कामावसायित्वं, क्ली (कामावसायिनो भावः । त्व प्रत्ययः ।) कामावसायिता । इति हेमचन्द्रः ॥

कामिः, पुं, (कामयते इति । कम् + णिच् + इन् ।) कामुकः । रत्यां स्त्री । इति मेदिनी ॥

कामिकः, पुं, (कामः अस्त्यस्य ठन् ।) कारण्डवपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (कामेन निर्वृत्तम् । ठञ् । कामनिर्वृत्तकर्म्मणि क्ली । यथा, महाभारते अनुशासनपर्व्वणि ।
"देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य सिध्यति" ॥)

कामिनी, स्त्री, (अतिशयेन कामः अस्या अस्ति इति । काम + इनि + ङीप् ।) अतिशयकामयुक्ता नारी । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥ (यथा, मनुः ८ । ११२ ।
"कामिनीषु विवाहेषु गवाम्भक्ष्ये तथेन्धने ।

ब्राह्मणाभ्युदयस्तौ च गूढपथे नास्ति पातकम्" ॥)
भीरुस्त्री। वन्दा। इति मेदिनी ॥ दारुहरिद्रा। मदिरा। स्त्रीसामान्यम। इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशती २७ ।
"कर्णं इव कामिनीनां न शोभते निःर प्रेमा" ॥)

कामिनीश, पु, (कामिन्या कामिनाप्रयाञ्जनस्य इश तत्साधनत्वात ।) शोभाञ्जनवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कामी, [न] पु, (अतिशयेन कामयते। कम+णिङ +णिनि ।) चक्रवाक । पारावत । कामुक । इति मेदिनी ॥ (यथा, मेघदूते । ७४ ।
"सभ्रूभङ्ग प्रहितनयनै कामिलक्ष्येष्वमोघै" ॥)
चटक । इति शब्दरत्नावली ॥ चन्द्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥ ऋषभौषधि । सारसपक्षी। इति राजनिघण्ट ॥ (सर्व्वकामवत्त्वात विष्णु । यथा, महाभारते १३ । १४९ । ८३ ।
'कामदेव कामपाल कामी कान्त कृतागम " ॥)

कामील, पु, (काममनुगच्छति इति ख । पृषोदरादित्वात साधु ।) रामगुवाक । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (कामीन इत्यपि दृश्यते ॥)

कामुक, त्रि, (कामयते इति। "लषपतपदेत्यादिना" । ३ । २ । १५४ । उकञ ।) कामी । तत्पर्य्याय । कमिता २ अनुक ३ कम्र ४ कामयिता ५ अभीक ६ कमन ७ कामन ८ अभिक ९ । इत्यमर । ३ । १ । २ ॥ (यथा, भागवत ९ । २३ । १७ ।
"दुष्यन्त स प्रार्भेजे स्ववर्ण राज्यकामुक " ॥)

कामुक, पु, (कम+उकञ ।) अशोकवृक्ष । अति मुक्तकलता । इति मेदिनी ॥ चटक । इति राजनिघण्ट ॥

कामुककान्ता, स्त्री, (कामुकाना कान्ता प्रिया ।) अतिमुक्तकलता । इति राजनिघण्ट ॥

कामुका, स्त्री, (कम+उकञ+स्त्रिया टाप। न ङीप ।) धनादीच्छाविशिष्टा । तत्पर्य्याय । इच्छावती २ । इत्यमर । २ । ६ । ९ ॥

कामुकी, स्त्री, (कम+उकञ+ 'जानपदकुण्डेति" । ४ । १ । ४२ । ङीष ।) मैथुनेच्छावती। तत्पर्य्याय । वृषस्यन्ती २ । इत्यमर । २ । ६ । ९ ॥ (यथा, नैषधे १९ । २४ ।
"अनिशमवदत्यागादेनं जन खलु कामुकी
सुभगमभिधास्यत्युद्दामापराङ्गवदीवद " ॥)

कामेश्वरी, स्त्री, (काम्यन्ते इति कामा विषयास्तेषा भोगाना प्रदायित्वेन ईश्वरी ।) कामाख्यापञ्चमूर्त्यन्तर्गतमूर्त्तिविशेष । यथा,—
"देव्यास्त्वापि नरश्रेष्ठ। पञ्च रूपाणि भैरव ।।
भृङ्ग वेताल । गुह्यानि देवैरपि सदैव हि ॥
कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा ।
सारदाथ महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता" ॥
इति कालिकापुराणे ६१ अध्याय ॥ * ॥
अस्या मन्त्र यथा, श्रीभगवानुवाच ।
"देव्या कामेश्वरीं मूर्त्तिं शृणु वक्ष्यामि भैरव। ।
यस्याश्चिन्तनमात्रेण साधको लभते प्रियान् ॥
तन्त्र तस्या प्रथमतस्ततोऽनुध्यानगोचरम ।
तत पूजाक्रम वक्ष्ये क्रमाद्वेतालभैरव। ॥
प्रजापतिस्तणौ वह्निरिन्द्रवीन तत परम ॥
चूडाचन्द्रार्द्धसहित चतुर्थस्वरसयतम ।
८६ कामेश्वरीम त सर्व्वकामार्थसाधनम ' ॥ ' ॥
तस्या ध्यान यथा —
"रूपन्तु चिन्तयेद्देव्या कामेश्वर्य्या मनोहरम ।
प्रभिन्नाञ्जनसङ्काशा नीलश्चिग्धशिरोरुहाम ॥
षड्वक्त्रा द्वादशभुजा अष्टादशविलोचनाम ।
प्रत्येक षटसु शीर्षेषु चन्द्रार्द्धकृतशेखराम् ॥
मणिमुक्तादिमाणिक्यकृता मालामुर स्थले ।
कण्ठे च बिभ्रती नित्य सर्व्वालङ्कारमण्डिताम ॥
पुस्तक सिद्धसूत्रञ्च पञ्चवाणवर तथा ।
खड्ग शक्तिं च शूलञ्च बिभ्रती दक्षिणे करे ॥
अक्षमाला मन्दारपद्म कोदण्डञ्चाभय तथा ।
चर्म्म पश्चात पिनाकञ्च बिभ्रती वामपाणिभि ॥
शुक्ल रक्तञ्च पीतञ्च हरित कृष्णमेव च ।
त्रिनेत्र क्रमत शीर्ष शेषान्या पूर्व्वमेव च ॥
दक्षिण पश्चिमञ्चैव तथैवोत्तरशीर्षकम ।
मध्यञ्चेति महाभाग । क्रमात शीर्षाणि वणात ॥
शुक्ल मान्मेश्वरीतन्त्र कामाख्या रक्तमुच्यते ।
त्रिपुरापीतसकाश सारदाहरित तथा ॥
कृष्ण कामेश्वरीवक्त्र चण्डायाश्चित्रमिष्यत ।
वक्त्रिमल्लसयतश्च पतिशाय प्रकीर्त्तितम ।
सिह्रोपरिस्थितप्रेत तस्मिन्नोहितपङ्कजम ।
कामेश्वरी स्थिता तत्र ईषतप्रहसितानना ॥
चित्रवस्त्राशुकसवीता व्याघ्रचर्म्माम्बरा तथा ।
एव कामेश्वरी ध्यायेद्धर्म्मकामार्थसिद्धये" ॥
इत्यादि कालिकापुराणे ६२ अध्याय ॥

कामोत्क त्री (कामेन स्वेच्छया उत्कम ।) मतोन्मत्त वच्छना ग्लोदकम। इति त्रिकाण्डशेष॥

कामोदा स्त्री (कलितो मानो आमोदो यस्या । सहृदयमनोहरत्वाभावात ।) रागिणीविशेष । इति हलायुध ॥

काम्पिल, पु, (कम्पिल। नदीविशेष तस्य अदूरे भव अण ।) काम्पिल्यदेश । इति शब्दरत्नावली ॥ (अयन्तु पाञ्चालस्य दक्षिणाशे वर्त्तते। इति हरिवंश ॥)

काम्पिल्य, पु, (कम्पिल+जातार्थे ष्यञ् ।) गण्डारोचनीनामसुगन्धिद्रव्यम। इत्यमरटीकाया भरत ॥ (कम्पिलाया अदूरे भव इति सङ्काशादित्वात ण्य ।) उत्तरदेशविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारत । १ । १३९ । ६८ ।
"माकन्दीमथगङ्गायास्तीरे जनपदायुताम ।
सोऽध्यवात्सीत दीनमना काम्पिल्यञ्च पुरोत्तमम् ।
दक्षिणाश्चापि पाञ्चालान यावच्चर्म्मण्वती नदी" ॥)

काम्पिल्ल, पु, (काम्पिल+अण निपातनात् साधु ।) गुण्डारोचनी । कमलागुण्डी इति भाषा । इत्यमर । २ । ४ । १४६ ॥ तस्य रूपान्तराणि कम्पिल्ल । कम्पील । कम्पिल । काम्पिल्य । इति भरत ॥

काम्पिल्लका, स्त्री, (काम्पिल्ल+स्वार्थे कन टाप् च ।) काम्पिल्ल । इति रत्नावली ॥ (क्वचित क्लीबेऽपि दृश्यते । यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अ ।
"चूर्णं काम्पिल्लक वापि तत्पीत गुटिकाकृतम" ।)

काम्पील, पु, (काम्पिल+अण निपातनात साधु ।) काम्पिल्ल । इति शब्दरत्नावली ॥ ("देवी काम्पीलवासिनीम" । इति यजुर्व्वेदे ॥)

काम्पीलक पु, (काम्पील+स्वार्थे कन ।) काम्पिल्ल । इति रत्नमाला ॥

काम्बल, पु (कम्बलेनावृत । कम्बल+अण ।) कम्बलावृतरथ । इत्यमर । २ । ८ । ५४ ॥

काम्बविक, पु, (कम्बु शङ्ख भूषणत्वेन शिल्पमस्य ठक ।) शङ्खकार । इत्यमर । २ । १० । ८ । शाखारी इति भाषा ॥

काम्बुका, स्त्री, (कुत्सित अम्ब यस्या कप। को कादेश ।) अश्वगन्धा । इति रत्नमाला ॥

काम्बोज पु, (कम्बोजदेशे भव इति । अण ।) कम्बोजदेशजघोटक । इत्यमर । २ । ८ । ४५ ॥ सोमवल्क । पुन्नागवृक्ष । इति मेदिनी ॥ (कम्बोज अभिजनो यस्य सिन्ध्वादित्वात अण ।) म्लेच्छजातिविशेष । स तु यवनतुल्य सगरराजेनास्य सर्व्वशिरोमुण्डन कृतम । यथा । हरिवंशे ॥
"अर्द्ध शकाना शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्ज्जयत ।
यवनाना शिर सर्व्व काम्बोजाना तथैव च " ।

काम्बोजी स्त्री (कम्बोजस्य भव कच्छादित्वात अण ङीप ।) माषपर्णी । माषाणी इति भाषा । इत्यमर २।४।१३८। वल्लखदिर । इति मेदिनी ॥ पापिडि खयर इति भाषा ॥ गुञ्जा। कुच इति भाषा। वाकुची। हाकुच इति भाषा। इति राजनिघण्ट ॥

काम्य, त्रि, (काम्यते इति। कम+णिङ+कर्म्मणि यत ।) कमनीयम । सुन्दरम । इति हेमचन्द्र ॥ ("काम्याना स्वफलायञ्च तथषाराथमेव च ।
अत काम्य नैमित्तिक प्रायश्चित्तमिति स्थिति " ।
इति जावाल ॥) कामनाजन्यक्रिया । कृतव्यकर्म्म । यथा, मुग्धबोधटीकाया रामतर्कवागीश ए । स्मृति
"यत किञ्चित फलमुद्दिश्य यज्ञदानजपादिकम ।
क्रियत कायिक यच्च तत्काम्य परिकीर्त्तितम " ॥

काम्यदान, क्ली, (काम्यस्य तत दानञ्चेति ।) कमनीयस्य वस्तुनो वरस्त्रीरत्नादेर्दान कामनया वा दानं । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । प्रवारणम २ । इत्यमर । ३ । २ । ३ ॥ (यथा, गरुडपुराणे ।
"अपत्यविजयैश्वर्य्यस्वर्गार्थं यत्प्रदीयते ।
दान तत काम्यमाख्यात ऋषिभिर्धर्म्मचिन्तकै "॥)

काय, क्ली, मनुष्यतीर्थम। इति मेदिनी ॥ (क प्रजापतिर्देवतास्य । "कस्येत" । ४ । २ । २५ । इत्यण् इदन्तादेशश्च तस्य आदिवृद्धि ।) प्राजापत्यतीर्थम । तत्तु स्वल्पाङ्गुल्योर्मूलम । कनिष्ठानामिकयोरधोभाग इति यावत। इत्यमरभरतौ ॥ (यथा मनु २ । ५९ ।
"अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्म तीर्थं प्रचक्षते ।
कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैव पित्र्य तयोरध" ॥)

काय, पु, (को [illegible] देवता "कस्येत्" । ४ । २ ।

२५ । इत्यत्र । इदन्तादेशश्च । यस्येतिलोपात् पर त्वादादिवृद्धिः कदैवतम् । स तु ब्राह्मतीर्थम् । (कायति प्रकाशते इति अच् ।) मूर्त्तिः । ("काय सन्निहितापाय सम्पद पदमापदाम् । समागमा सापगमा सर्व्वमुतपादि भङ्गुरम्" ॥ इति हितोपदेशः ॥) सङ्घ । लक्ष्य । स्वभाव । इति मेदिनी ॥ प्राजापत्यविवाह । इति स्मृति ॥ (यथा मनु ३ । ३८ ।

"आर्षोढाज सुतस्त्रोस्त्रीन
षट् षट् कायोढज सुत" ॥)

अस्य लक्षणम् उद्वाहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ मूलधनम् । यथा,—नारद ।

'कायाविरोधिनी शश्वत् पणार्द्धाद्या तु कायिका" ॥

कायमान, क्ली, (कायस्य मानमिव मानमस्य ।) तृण कुटीर । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कायवलन, क्ली (कायो वल्यते आच्छाद्यते अनेन । वलत् करणे ल्युट् ।) कवचम् । इति हारावली । ७३ ॥

कायस्थ, पु, (कायेषु सर्व्वभूतशरीरेषु अन्तर्यामि तया तिष्ठतीति । काय+स्था+क ।) परमात्मा । (यथा उत्तरगीतायाम् ।

"कायस्थोऽपि न कायस्थ कायस्थोऽपि न जायते । कायस्थोऽपि न भुञ्जान कायस्थोऽपि न बध्यते" ॥

काये ब्रह्मकाये तिष्ठतीति । काय+स्था+क ।) नरजातिविशेष । इति मेदिनी ॥ तत्पर्य्याय । कूटकृत् २ पञ्जीकर ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ करण ४ पञ्जिकारक ५ । इति जटाधर ॥ तस्योत्पत्त्यादिर्यथा* ।

श्रीहर उवाच ।

"भूयस्तेऽहं प्रवक्ष्यामि वगलेति मनूत्तमम् । यस्य ग्रहणमात्रेण कायस्थो विप्रसेवक ॥

पार्व्वत्युवाच ।

अतीव चित्र शम्भो । त्वमुक्तवानावयोरपि । शूद्रात् कनीयसी जातिरभवद्विप्रसेवक ॥ श्रोष्यामि तौ हि कायस्थवृत्तान्त ब्रूहि विस्तरात् । कायस्थ क्षत्त्रविटशूद्रात्ते विप्रार्च्चक कथम् ॥ केन प्रकारेण च वा वगलेति गृहीतवान् । ततश्च सिद्धविद्याया वगलाया वरेश्वर ! ॥ श्रोष्यामि महिमानञ्च साधन त्वत्त एव हि ॥

हर उवाच

ब्रह्मपादाश्रितो जन्म चात कायस्थनामभृत् । ककार ब्राह्मण विद्यादाकार नित्यसञ्ज्ञकम् ॥ आयन्तु निकट ज्ञेय तत्र काये हि तिष्ठति । कायस्थोऽत समाख्यातो मसीश प्रोक्तवांश्च यम् ॥ जीवेच्छया न्टगुपदे जन्मत्वात शोभना धिय । शठश्च स्मरता किञ्चिदनेकप्रतिपालकृत् ॥ जन्मावधि द्विजाच्चीया मतिरेव निरन्तरम् । कुशासनादि सकल गृहीत्वा मस्तकोपरि ॥ अनुगच्छामि सततमिति चिन्तामना सदा । शठत्वाच्चतुरत्वाच्च विप्रसेवामनुत्तमाम् ॥ वाञ्छत्येव मसीश स सदोद्वेगीतिमावहन् । ब्राह्मण हीश्वर ज्ञात्वा भक्त्या स्तौति पुटाञ्जलि ॥ य य गच्छति विप्रश्च मसीशस्तानुगच्छति । नद्यादौ गत्वा चेद्विप्र स्नात्वा कुर्य्यात्तपोऽपि च ॥ यावत्तावच्च तिष्ठेत स क्षुधया पीडितोऽपि च । तथापि नासन त्यजति शिरे धत्तु, द्विजोऽपि च ॥

मसीशायादीक्षिताय क्षत्त्रवैश्योपमाय च । अशूद्रायेति वोढ न ददात्येवासनादिकम् ॥

पार्व्वत्युवाच ।

चित्र ब्रवीषि हे नाथ कायस्थोऽशूद्र एव किम् । जाने शूद्रकनिष्ठ त शूद्रतुल्य कथ स न ॥ क्षत्त्रवैश्योपमो ह्युक्तस्त्वयेष कथमीश्वर ! ॥

हर उवाच ।

ब्रह्मपादाश्रित शूद्रमसीशौ द्वौ बभूवतु । शूद्रात् पर कनिष्ठ स चात कालि ! श्रृतश्च तत् ॥ किन्तु सामादिवेदान् हि क्षत्त्रो विट् शूद्र एव हि । गृहीतवान् तत किञ्चिन्मसीशोऽलसत शिवे ! ॥ अतो यज्ञोपवीती न ते हि यज्ञोपवीतिन । एते स्युर्वैदिकाचारा मसीशो हि स्वभावत ॥ मस्या सह तु लेखन्या सर्व्व लेखितुमीश्वर । लेखितु नैव शक्नोति वैदिक किञ्चित किल ॥ अतो हृदि विचार्य्याथ खेदेन विप्रमीश्वरम् । ज्ञात्वा भक्त्यानुगच्छेद्धि नत्र याति धरासुर ॥ कृतत्रेताद्वापरेषु गतेष्वपि मसीशक । तदपि त्यक्तवान्नैव दृढा भक्ति द्विजेषु च ॥ ततो हि कृपया विप्र कायस्थमनुगृह्य हि । तानस प्राददद्विद्या वगलेति तव प्रिये ! ॥ यतो दीक्षामात्रमेव पवित्र कार्य्यसिद्धिता । तत कुशासनादींश्च वोढु प्रादात् शिरोपरि ॥ एव प्रकारेण कालि ! विप्राणामनुगा कृतौ ॥ कायस्था कालिके ! देवि ! पुनस्तद्विभव शृणु ॥ कलिप्रथमतो राजा क्षत्त्रियाणा महाबल । सुयज्ञनामा गोमेधमखमारब्धवान् प्रिये ॥ आहूतवांश्च सर्व्वान् स चतुर्योजनमध्यत ।

---

* कायस्थोत्पत्त्यादौ ग्रन्थकृता राज्ञा यानि प्रमाणानि सङ्गृहीतानि तदितराण्यधुना प्राप्तानि । कतिपयशास्त्रप्रमाणप्रमाणान्यत्राहृतानीति । तद् यथा —

अथ ध्यानस्थितस्यास्य सर्व्वकायाद्विनिर्गत । दिव्यरूप पुमान् हस्ते मसीपात्रञ्च लेखनी ॥ चित्रगुप्त इति ख्यातो धर्म्मराजसमीपत । प्राणिना सदसत्कर्म्मलेखाय स निरूपित ॥ ब्रह्मणातीन्द्रियज्ञानी देवाग्न्याद्यज्ञभक स वै । भोजनाच्च सदा तस्मादाहुतिर्दीयते द्विजै ॥ ब्रह्मकायाद्भवो यस्मात् कायस्था वर्ण उच्यते । नानागोत्राश्च तद्वंश्या कायस्था भुवि सन्ति वै' ॥

इति पद्मपुराणे सृष्टिखण्डम् ॥ * ॥

दत्तात्रेय उवाच ।

त्रिकालज्ञ महाप्राज्ञ पुलस्त्यमुनिपुङ्गवम् । उपसङ्गम्य पप्रच्छ भीष्म शस्त्रभृताम्वर ॥ चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमाणा तथैव च । सम्भव सङ्करादीना श्रुता विस्तरतो मया ॥ कायस्थोत्पत्तयो लोकेख्याताश्चैव महात्मने । भूय एव महाप्राज्ञ ! ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वत ॥ वैष्णवा दानशीलाश्च पित्रयज्ञपरायणा । सुधिय सर्व्वशास्त्रेषु काव्यालङ्कारबोधका ॥ पोष्टारो निजवर्णाना ब्राह्मणाना विशेषत । तामह श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने ! ॥ एतच्च श्रवण विप्र ! कृतमस्त्युपयोगत । इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठ, गाङ्गेय ! शृणु तत्त्वत ॥

पुलस्त्य उवाच ।

शृणु गाङ्गेय ! वक्ष्यामि कायस्थोत्पत्तिकारणम् । न श्रुत गत त्वया पूर्व्व तन्मे कथयत शृणु ॥ येनेद सकल विश्व स्थावर जङ्गम तथा । उत्पाद्य पाल्यते भूया निधनाय प्रकल्पते ॥ अव्यक्त परम शान्तो ब्रह्मा लोकपितामह । यथाऽसृजत् पुरा विश्व कथयामि तव प्रभो ॥ मुखतोऽस्य द्विजा जाता बाहुभ्या क्षत्त्रियास्तथा । ऊरुभ्याञ्च तथा वैश्या पद्भ्या शूद्रा समुद्भवा ॥ द्विपदांश्च षट्पदादींश्च पशून्सरीसृपान् । एककालेऽसृजत सर्व्व चन्द्रसूर्य्यग्रहास्तथा ॥ एव बहुविधानेव विश्वमुत्पाद्य भारत ! । उवाच त सुत ज्येष्ठ कश्यप चातितेजसम् ॥ प्रतियत्नेन भो पुत्र जगत् पालय सुव्रत ! । इत्याज्ञाप्य सुत ज्येष्ठ ऋषिसत्तमवत्तुकम् ॥ ततश्च ब्रह्मणा तेन यत् कृत तन्निबोध मे' ॥ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । समाधिस्थोऽभवत् प्राणान् सयम्य शान्तमानस ॥ तत समाधिसमये भूत तद्वदामि ते । तच्छरीरान्महाबाहु श्याम कमललोचन ॥ कम्बुग्रीवो गूढशिरा पूर्णचन्द्रनिभानन । लेखनीच्छेदनीहस्तो मसीभाजनसयुत ॥ निसृत्य दर्शने तस्थौ ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मन । उत्तम सुविचित्राङ्ग ध्यानस्तिमितलोचन ॥ त्यक्त्वा समाधि गाङ्गेय ! स ददर्श पितामह । अधोऽवस्तशिरोऽग्राथ पुरतश्चाग्रत स्थित ॥ नामधेय च मे तात ! वक्तुमर्हसि परम । यथोचितश्च यत् कार्य्य तत् समासमुपास्व" ॥

पलस्त्य उवाच ।

इत्याकर्ण्य ततो ब्रह्मा परम स्वशरीरजम् । प्रहस्य प्रत्यवाचेदमानन्दितमति पुन ॥ स्थिरचित्त समाधाय ध्यानस्थमतिसुन्दरम् । मच्छरीरात् समुद्भूतस्तस्मात् कायस्थसञ्ज्ञक ॥ चित्रगुप्तेति नाम्ना वै ख्यातो भुवि भविष्यसि । धर्म्माधर्म्मविवेकाय धर्म्मराजपुरे सदा ॥ स्थितिर्भवतु ते वत्स ! ममाज्ञा प्राप्य निश्चलाम् । क्षत्त्रवर्णोचितो धर्म्म पालनीयो यथाविधि ॥ प्रजा सृजस्व भो पुत्र भुवि भारसमन्विता । तस्मै दत्त्वा वर ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत ॥

पलस्त्य उवाच ।

चित्रगुप्तान्वये जाता शृणु तान् कथयामि ते । श्रीमद्रा नागरा गौरा श्रीवत्सश्चैव माथुरा ॥ अहिफणा सौरसेना शैवसेनास्तथैव च । वर्णावर्णद्वयश्चैव अम्बष्ठाद्याश्च सत्तम ! ॥ शृणु तेषाञ्च कर्म्माणि कुलवंशविवर्द्धन ! । पञ्चाल वै स्थापयामास चित्रगुप्त महीसखे ॥ धर्म्माधर्म्मविवेकज्ञश्चित्रगुप्तो महामति । भूस्थान् बोधयामास सर्व्वसाधनमुत्तमम् ॥ पूजन देवतानाञ्च पितॄणा यज्ञसाधनम् । वर्णाना ब्राह्मणानाञ्च सर्व्वदातिथिसेवनम् ॥ प्रजाभ्य करमादाय धर्म्माधर्म्मविलोकनम् । कर्त्तव्य हि प्रयत्नेन पञ्चा सुगम्य कारणया ॥ या माया प्रकृति शक्तिश्चण्डी चण्डप्रमर्द्दिनी । तस्यास्तु पूजन कार्य्य सिद्धि प्राप्य दिव गता ॥ स्वर्गाधिकारमासाद्य यतो यज्ञभुज सदा । भवद्भि सा सदा पूज्या ध्यातव्या सफलादिभि ॥ भवन्ती सिद्धिदा नित्य पञ्चदा सा तु चण्डिका ।

कायस्थ

ब्राह्मणान भान्तिवशत केवल सुतपस विना ॥
प्रासाङ्कादिनान यातो दृष्ट्वा सुतपस प्रिय। ।
धव तिरस्कृतवती यथैतच्छ्रणु कालिके। ॥
हे स्वामिन्या नृपो मूर्ख मत्वा नाह्वतवान मखे।
केवल तव पाण्डित्य मत्समीपे न शोभते ॥
सुतपा उवाच ।
कान्ते ! ब्रवीमि विप्राणा यत कर्त्तव्य प्रयत्नत तत
याचामात्र वृहन्नन ाङ्क्षितव्य न चाधिकम ॥
विप्रास्त्वेद्विद्या दातव्या क्वापि नानाञ्जीव वरेत।
मूर्खस्त्वेत केवला सन्ध्या जपेदायास्या प्रयत्नत ॥
प्रिये तेन च वक्तव्यम्स्तवमेवाप्रियन्त्वपि।
विप्रेण सतत कार्य्यं वैद्यमागमिकञ्च तत ॥
ऋतौ गच्छेच स्वा कान्ता। मुदा जालञ्च पातयेत।
कालो कालादिक वापि जपेद्विप्रो ।नरन्तरम ॥
स्वय स्वभावतो नम्रा क्षत्रादीना शिव वच ।
वक्तव्य चेन्न गर्न्ति विप्रत्वानि तत्क्षति ॥
ब्राह्मण्युवाच।
सुमाङ्गुल्य ते कान्त। सुविप्रत्व धव । त्वयि।
तिष्ठत्वेव चिर विप्र तेऽन्तौ मे मरण शिवम।
कास्यकन्द्याव नयौ मङ्गिनो मे स्तुतावधि ॥
सुतपा उवाच ।
प्रिये ते त्वधुना तीव्र धनान्त जरण सदा।
विना निर्मन्त्रितेनापि गत्वा चानीयते धनम ॥
इत्युक्त्वा सुतपा कान्ता गत्वा राजसभा प्रिये।।
रान्त सुयज्ञ वरण गोवाच नृपति द्विन ॥
रे सुयज्ञ । बिनाङ्कानैरगच्छ ते सनामहम।
विप्राणा वरण रानन । क्षत्रियाणा तथैव च ॥
क्षत वदपि नाद रे त्वया दग्ध स्वचक्षुषा।

—

तथाचाक्ता सुरापेया यानपेया द्विजातिभि ॥
वैश्यव धममाश्रित्य मद्यान्य प्रतिपालन।
कत्तव्य नि पयत्नन लोकद्वयहिताय वै ॥
धाग्मिण्य सुताय चित्रगुप्ता दिव यया।
धमराजस्याधिकारी चित्रगुप्ता बभूव ह ॥
स्वय भीष्म ! समपन्ना कायस्था ये प्रकीर्त्तिता।
य दृष्टास्ते मया ख्याता सवाद् शृण तपर ॥
अह ते कथयिष्यामि विचित्र परमाद्भुतम।
प्रभाव चित्रगुप्तस्य समद्भूत यथा पुन ॥
पुलस्त्य उवाच।
सौदासो नाम राजाभूत समस्त क्षितिमण्डले।
सदा पापरत साऽथ धमाधम न विन्दति ॥
स यथा स्वगमासाद्य भ पण्यफल शृण।
सत्यपापो दुराचार सवधमविवर्जित ॥
राजनीतिगत धम न जानाति कथञ्चन।
ख्यातिव्ययजयकमाणि तत्सत्याधनमकामम ॥
न कत्तव्य द्विजै क्वापि मयाज्ञप्तैमहीतले।
एवमाज्ञप्तवाञ्छाक दैवपित्र्यकमणि ॥
परित्यज्य स्वक देश तता देशान्तर ययौ।
ये कचिद्वसति चक्रुलोकेषु ब्राह्मणादिष ॥
तत प्रभृति गाङ्गेय ! न यज्ञस्वन कश्चित् ॥
न काऽपि कुरुते भीष्म ! पण्य तत्र निषेवितम।
एतदीसा ब्राह्मणादिभ्य कर कमविदूषक ॥
अथो धमभृता श्रेष्ठ शृणु कम विपाकजम ॥
कालेनाल्पेन गाङ्गेय सौदासो विचरन महीम।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे च द्वितीया चागमा तिथि।
तस्या कायस्थ कायस्थैश्चित्रगुप्तस्य पूजनम् ॥

कायस्थ

भक्तो भवतु ते यज्ञ शीघ्र यातु स्थलान्तरम् ॥
क्रुधैतदुक्त्वा सुतपास्ततो नृपसद स्थलात।
विप्रो नि स्तवान राजा भीतेन मनसाब्रवीत ॥
हे पुरोहित। हे विप्र। हेऽङ्गिरोऽसौ गत सक।
रे इत्युक्त्वा सभामध्ये वृत्तान्त वद विस्तरात ॥
नृपाज्ञया क्षत्रियाथ पट्टादिवस्त्रसकुलम।
स्वर्णाङ्गुरीयकमपि चानेतु गतवान हि य ।
कोषमन्दिरमालोक्य गजान्तिकमथागत ॥
इत्यब्रवीच राजान चित्रन्ते कोषमन्दिरे।
किञ्चिच वस्तु दृष्ट न दृष्ट भस्मत्वणादिकम ॥
श्रुत्वैतत विस्मितो राजाऽब्रवीच्चैतत पुरोहितम।
हे पुरोहित। विप्र। त्व ज्ञातवान यत्त्वभ्रच तत ॥
कोऽपराधोऽस्ति मे विप्र कथ शम्भा गत प्रभो।।
कोषमन्दिरसपातसवाद दत्तवानयम ॥
कोषे नास्ति धन किञ्चित सर्व्वं भस्मत्वणादिकम।
श्रुत्वैतदङ्गिरा ब्रूते सुतपा यत्र तत्पट ॥
ततो दुर्गे स राजा च तृण स्वर्णकुठारकम।
गले बद्धा द्विजकुलैर्गतवान सुतपोऽन्तिकम ॥
अङ्गिरादिद्विजा सर्व्वं तत्राद्य सुतपोद्विजम।
स्तुतिश्चक्रु स राजा च दण्डस्थो भक्तितोऽस्तवीत ॥
अङ्गिर प्रभृतय ऊचु ।
धरामरवर। प्राज्ञ। गो वर त्व धरातले।
राज्ञ शिव नो मान त्वय्याचामहे उमेश्वर हत।॥
देवस्त्व देवताज्ञस्त्व पण्डितानाञ्च पण्डित ।
दयालो। नो दयस्व त्व। नमस्ते वरतो वर। ॥
ब्रह्म ब्रह्मज्ञ एव त्व ब्राह्मणेश्वर मादर।।
राज्ञ शिव नो मान त्वय्याचामहे उमेश्वर हत '।॥
सुयज्ञराज उवाच।

महतीभक्तिभान धूपदीपादिभिस्तथा ॥
दैवयागात्तथायात सौदास पश्यदन्महीम।
श्रद्धायुक्तागरीरण दृष्ट्वा च पूजन तत।
क्षत्वा सुपूजन तत्र चित्रगुप्तस्य भक्तित ॥
गतपापाऽभवत सद्य सौदासाऽसौ महीपति।
चित्रगुप्तप्रभावेण गता लोक सुरालयम ॥
इद विचित्रमाहात्म्य चित्रगुप्तप्रभावजम।
कथित नृपशार्दूल ! किमन्यत श्रोतुमिच्छसि ॥
इत्याकर्ण्य तता भीष्म प्रत्युवाच मनि तत ।
विधिना केन तत्रापि पूजा कार्य्या महामने ! ॥
का मन्त्र का विधिस्तत्र सर्व्व तद्वद मे प्रभा।
यामासाद्य मुनिश्रेष्ठ ! सौदास स्वगमाप्तवान ॥
पुलस्त्य उवाच।
चित्रगुप्तस्य पूजाया विधान कथयाम्यहम्।
नैवेद्यैर्घृतपक्वैश्च यथाकालोद्भवै फलै ॥
गन्धपुष्पोपहारैश्च धूपदीपै समाहत ।
चित्रगुप्तञ्च सपूज्य श्रद्धाभक्तिसमन्वित ॥
नवकुम्भ समानीय पानीयपरिपूरितम्।
शर्करापूरित कृत्वा पात्र तस्योपरि न्यसेत ॥
पूजान्ते च प्रयत्नेन दातव्यञ्च द्विजन्मन।
ब्राह्मणान भोजयेत्तत्र कायस्थानपि मन्त्रवित् ॥
मसीभाजनसयुक्त सदा चरसि भूतले।
लेखनीच्छेदनीहस्तचित्रगुप्त ! नमोऽस्तु ते ॥
चित्रगुप्त नमस्तुभ्य नमस्ते धर्मरूपिणे।
तेषा त्व पालका नित्य नम शान्ति प्रयच्छ मे ॥
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र चित्रगुप्तस्य पूजनम्।
एव सपूज्य विधिवत् सौदासो भक्तिभावत ॥

कायस्थ

हे नाथ । हे धरेशेश । धर्म्मकर्म्मविधायक।।
वर्णेश्वर । नमस्तुभ्य वन्दे ते चरणाम्बुजम ॥
हे ब्रह्मण्यदेव । हे नाथ हे वरामर हे प्रभो।।
कृपा कुरु नमस्तुभ्य प्रणमामि पद तव।
नाह जानामि ते पूजा नाह जानामि ते स्तुतिम ॥
नाह जानामि ते ध्यान मूढ मा कृपया दय ॥
सुतपा उवाच।
किमर्थं स्तथ हे विप्रा किमर्थं स्तौषि हे नृप। ।
गच्छ यात मरा गत्य सुखेन सफल कुरु ॥
श्रुत्वेति सुतपोवाक्य सुयज्ञ सुखमाप्त ।
कृताञ्जलिपुटो राजा चाब्रवीदिदमुत्तमम ॥
राजोवाच।
निमन्त्रणान्त् विप्रेन्द्र। भोज्यञ्च सकलोत्तमम।
एतन्नापराधसाहस्र क्षमस्व मे कृपा कुरु ॥
अपराधसहस्राणि कृतवानहमय्य र।।
एक मद्राजती सुदामन्ता मा कृपा कुरु ॥
मत्सभास्था द्विजा ह्येते प्रोचु पाण्डित्यमद्भुतम।
गुणाश्च ते वर्ज्जविधान श्रुत्वाहम सुखमानस ॥
क्षमस्व नाथ। म ेषमेक प्रश्नोत्तर वद।
मत्सभास्थो बुध कोऽपि न ब्रवीति विदाम्वर। ॥
आगच्छति कलिर्घोरस्तत्र के भक्तितो द्विजा।
पूजयिष्यन्तीति श्रुत्वा मे वरञ्च मरण शिवम ॥
श्रुत्वैतत सुतपा विप्रोऽब्रवीच सदयो नृपम ॥
सुतपा उवाच।
हे सुयज्ञ नृपश्रेष्ठ । ब्राह्मणातिप्रियो नृप ।
पश्यैतान विप्रभक्त्या त्वमासनादिभिरेतान ॥
एतद्घोरकलावेते भविष्यन्ति द्विजाचका।
जात्या मसीशा कायस्था ब्राह्मणेश्वरमानसा ॥

अचिरात पापमुक्ता राज्य कृत्वा मृता नृप।
नीताऽसौ यमदूतैश्च यमलोक भयानकम ॥
चित्रगुप्तादाज्ञोऽच्छद्यमराजाऽपि भारत ! ॥
धमराज उवाच।
सौदासाऽसौ दुराचार पापकमसदारत ।
यानि कानि च पापानि राजासौ कृतवान भवि ॥
श्रुत्वा सौ यमराजेन धमाधमविशारद ।
धमराज तत प्राह चित्रगुप्ता महामति ॥
विपाक धमज ज्ञात्वा त प्रहस्याब्रवीद्वच ॥
चित्रगुप्त उवाच।
जानेऽस्य पापकमाणो राजाथ विदित मदा।
त्वत्प्रसादादहे सौरे ! पूज्योऽस्मि वसुधातले ॥
त्वया दत्त वर स्थान भक्तस्त्वस्य सदा प्रिय ।
इति ज्ञात्वा मदाग्रेष राजापापोऽस्ति न मति ॥
पूजा चकार राजासौ दृष्ट्वा पूजाञ्च मामकीम्।
अतस्त्वष्टोऽस्मि हे देव ! यातु विष्णुपद नृप ॥
यमेनाज्ञापिता राजा वैष्णव पदमाप्तवान।
ये चान्ये पूजयिष्यन्ति चित्रगुप्त महीतले ॥
कायस्था पापनिर्मुक्ता यास्यन्ति परमा गतिम्।
तस्मात त्वमपि गाङ्गेय ! पूजा कुरु विधानत ॥
दत्तात्रेय उवाच।
मुनेर्वचनमाकर्ण्य भीष्म प्रयतमानस ।
चकार पूजन तत्र चित्रगुप्तस्य सत्वर ॥
कार्त्तिक शुक्लपक्षे तु द्वितीयायाञ्च भारत !।
यमञ्च चित्रगुप्तञ्च यमदूताश्च पूजयेत् ॥
ततो यमद्वितीयेति तस्या लोके बभूव ह।
तेनैव भगिनीहस्ते भोक्तव्य पुष्टिवर्द्धनम् ॥

मद्दाविद्योपासकाश्च गुणात क्षत्रियोपमा ।
कलौ हि क्षत्रियाभावाव वैश्याभावाच्च सुव्रत ! ॥
एते भक्त्या भविष्यन्ति विप्राणामसहिष्णव ।
विप्रप्रिय। विप्रभक्ता विप्रमानप्रदा यत ॥
मद्दाविद्याश्रितस्त्वैते क्षत्रकर्म्मंकृत कलौ ।
मस्या एवेश्च इत्यस्माव मसीश्चोऽसौ निगद्यत ॥
ब्रह्मणो विप्रमूर्त्तेस्तु पादाग्रे सम्भवत्ति तत ।
कायस्था इति सञ्ज्ञा स्य सुयज्ञैषा शिवा मति ॥
श्रुत्वैतत सकल राजा वृत्तान्त सुतपोमुखात ।
पेमाश्रुभिन्नंलकारी कृताञ्जलिपुटोऽब्रवीत ॥

राजोवाच ।

इत परस्मवेऽहत्वेव भिये तदपि मच्छिवम् ।
अत यत्तव जातीना क्षत्रहीनकलौ मुखम ॥
ततो ऽतितुष्ट सुतपा उवाच मवर न्दपम ।
सुयज्ञ ! सुमतिस्त्व हि त्वत्तो विप्रप्रियो न हि ॥
मानेन ब्राह्मणाना हि वरञ्च मरण नये ॥

सुयज्ञोवाच ।

हे नाथ सुतपो विप्र ! श्रुत यन्मेऽद्य त्वन्मुखात ।
कृपया शृणु तत सर्व्व ते जातेर्म्महिमानसु ॥
ब्राह्मणो ब्रह्म जानाति नान्यजातिरिति श्रुति ।
ब्रह्मज्ञानी सदा विप्रो न चेद्ब्राह्मणसत्तक ॥
विना प्रयुक्ति यो विप्र उपकारी स्वय भवेत ।
आशी करोति ब्रूते च क्षत्रादीना शिववच ॥
स एव साक्षाद्ब्रह्मेति विप्राणा जातिसञ्ज्ञाम ।
ब्राह्मणाज्ञावचो ये न गृह्णन्ति पालयन्ति च ॥
गुर्व्वाज्ञावच्छन पाप स्पृशेत्तेषा शरीरत ।
पित्रेति सकल चोक्ता ते च सन्दिग्धजातय ॥
वशीकारादि सकल सृष्टिस्थितिलयञ्च यत ।
प्रकुर्वन्ति हि कातु ते विप्रा पित्रेति चोक्तासु ॥
विनायासैमुदा यो यत विप्राय शक्तितो ददत ।
मुदा तदेव गृह्णाति विप्राणामिति सञ्ज्ञाम ॥
केषामपि न कायस्थ कुरुते ब्राह्मणा क्वचित ।
विनापराधैर्न शपेदिति तज्जातिसञ्ज्ञाम ॥
छिद्रे भवति छिद्र स शठे शाठ्य समाचरेव ।

आर्जवस्त्वेन्द्रियग्रामान स्ववश स्थापयेच्चिरम ॥
दयालुश्च सदा विप्र इति पुत्र हृदि स्मरन ।
भीत्या भक्त्या सदा पूज्य पितेति ब्रूतवाश्च मे ॥
कटूक्त्या यदि गृह्णाति क्षुदा दु खेन राति चेत ।
तद्विप्रो दु ख भजते दातुर्नैव शिव क्वचित ॥
वित्तशाठ्य स्पर्शाठ्य काश्य नोभयत क्वचित ।
इत्यप्यात्मज विप्राच्च श्रुत शासनसम्मतम ॥
शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि एकाग्रमान समाचर ।
घ्नन्त बहुश्रमन्त वा नैव हृष्यति भूसुरम ॥
सुतपो नाथ मे पित्रा यद्यदुक्त तदुक्तवान
त्वञ्चापि ब्राह्मणा ब्रह्म यथारुचि तथा कुरु ॥
श्रुत्वैतत सुतपा विप्र उवाच परमादरम ।
राजन वर वृणु वृणु यत्ते मनसि वाञ्छितम ॥

सुयज्ञ उवाच ।

ऋषे ! वरेण ते नैक उपकार इह धरा ।
यज्ञे समाप्तो मे मल्लच्छेत्ता रामो भविष्यति ॥

सुतपा उवाच ।

यज्ञ समाप्य सुखत प्रगच्छेर्विन्ध्यनैर्ऋतिम ।
तत्र वै स्वर्णदानद्या मध्ये द्वीपोऽस्ति सुन्दर ॥
द्वादशकोशमानो हि तद्गत्वा वसति कुरु ।
यदा परशुरामस्ते कश्चिच्छेत्ता भविष्यति ॥
भविष्यति च काश्च स नय ते वाञ्छित वरम ।
तत पुन कृते राजा जम्बुद्वीपेश्वरो भवान ॥
भविष्यतीति त्व वीजरूपेण तिष्ठ तत्र हि ।
वर ते वाञ्छित गृह्ण तुष्टोऽह भक्तितस्तव ॥
इहत परतो यद्यत परमानन्द सुत्तमम ॥

सुयज्ञराजोवाच ।

नाथ ! नाह वर याचे याचे केवलमर्हते ।
चिर मम मतिस्त्रिष्ठेर्दीत देहि वरोत्तमम ॥
तेऽङ्घ्रौ पवित्रे परमे सर्व्वत्र सुखदे किल ।
तदेवास्तु इति प्रोच्य सुतपा गतवान गृहम ॥
राजापि च मख कृत्वा विप्रेभ्यो दक्षिणा ददत ।
परिवारयुतोऽगच्छद्द्वीप काञ्चनदान्तरे ॥
वसति वरत प्राप्ता चतुर्दिक्षु अजन्नताम ।

अत्रस्था प्रायटन विप्रा पण्डिता स्वस्ववासभूस ॥
एको मसीश सर्व्वास्य सर्व्वांशीहृद्यद्भिगाव ।
कुलप्रदीप स्वीयाना जातीना पूतनास्पृह ॥
बगलेति मद्दाविद्या गृहीत्वा साधयन मुदा ।
सर्व्वाणीहृदयाख्यस्य पण्डितस्य प्रसादत ॥
वर याचितवान भक्त्या त्रिलोकाधिपति गुरो ! ।
कृपया कुरु मा नाथ ! त्वमेव बगला मम ॥
गुरुस्त्वपि वर दत्तो राज्य भुक्त्वा पुनर्भवन ।
त्रिलोकाधिपतिर्भूय मुदा तत्र सुखिष्यसि ॥
गुर्व्वाज्ञया मसीश स राज्यभोगी द्विजार्च्चित ।
विहाय देह भूयश्च त्रिधारूपो बभूव ह ॥
चित्रगुप्तश्चित्रसेनश्चित्राङ्गद इति त्रय ।
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले राजते चिरमुत्तम ॥
चित्रगुप्तो मद्दाविद्या प्राप्य कुक्काख्यविप्रत ।
पुत्रान याचितवान्नैव गुरोर्दत्तसमावहन ।
यमान्तिस्थो बभूवापि स्वर्म्मत्याधोविवेचक ।
चिर शुभाशुभ कर्म्म विविच्य शमनान्तिके ॥
यद्वदेत सन्नाना तु तदेवाभोजयेत यम ।
चित्रसेनो मद्दाविद्या बगलेति गुरोर्नयम ॥
जप्त्वा सतोऽस्य पुत्रादीन याचित्वा प्राप्य मत्र्यत ।
राज्य चकार मुदयक्षश्चित्राङ्गद अधोगत ॥
अधोगतस्य हेतु त्व बगले शृणु कालिके ! ।
बगलेति मनु प्राप्य विप्रोऽस्मि इति वाञ्छया ॥
तपश्चकार पञ्चाब्द नाम किञ्चित गृहीतवान ।
फलमूलादिक किञ्चित खायमत्ति यथा मिनेव ।
विहाय विप्रस्य गुरोरपि पूजाञ्च पार्व्वति ! ।
जपेन्नित्य हि बगलामन्यविप्रश्च नेच्छयन ॥
ज्ञात्वेति ब्राह्मणा सर्व्वे जपुश्चित्राङ्गद क्रुधा ।
वचो हि मधुर किञ्चित प्रियाद्भक्ताश्च सुन्दरि ! ॥
रे चित्राङ्गद ! अद्यत्व वत्स विप्रत्वमिच्छसि ।
कदाप्युपानम्भक्तस्थो नैवेति न हि बुध्यसि ॥
वत्स ! शीघ्रमधो गच्छ चिर कुरु तपो मुदा ।
तत श्रुत्वेति शाप स भक्त्यातिभयमानस ॥
कृताञ्जलिपुटो ब्रूते चित्राङ्गद इतीश्वरि ! ॥

नित्य यजस्वमायश्चसम्यक्कामार्थसिद्धिदम ।
ग्रामाणि ग्रापयत्तस्य भगिन्यै च विशेषत ॥
काले तत्र च सपूज्य चित्रगुप्तञ्च लेखकम
चित्रैश्च चित्रपुष्पैश्च रत्नचन्दनमिश्रितै ॥
नैवेद्य दीयते तस्मै मादक गुडमिश्रितम ॥
भीष्मोक्तप्रार्थना यथा —
उत्पत्ती प्रलये चैव भाग्ये दाने कृताकृत ।
लेखकश्च सदा भीष्मा चित्रगुप्त नमोऽस्तु ते ॥
श्रिया सह समुत्पन्न समुद्रमथनाद्भव ! ।
चित्रगुप्त महाबाहो ! ममाद्य वरदो भव ॥
चित्रगुप्तस्तु सन्तुष्टो भीष्माय च वर ददौ ।
सत्प्रसादान्महाबाहो मृत्युस्ते न भविष्यति ॥
इच्छसि यदा मृत्यु तदा मृत्युर्भविष्यति ।
इति तस्मै वर दत्त्वा चित्रगुप्तो दिव ययौ ॥
अनेन विधिना यश्च चित्रगुप्तस्य पूजनम ।
करिष्यति महाबुद्धे तस्य पुण्यफल शृणु ॥
इहैव विपुलान भोगान भुक्त्वा सर्व्वान मनोरथान ।
अन्तश्च विष्णुलोकञ्च नरो याति न सशय ॥
चित्रगुप्तकथा दिव्या कायस्थोत्पत्तिकारणम ।

भक्तियुक्तेन मनसा ये शृण्वन्ति नरोत्तमा ॥
दीर्घायुषो भविष्यन्ति सर्व्वव्याधिविवर्ज्जिता ।
सर्व्वे विष्णुपद यान्ति यत्र यान्ति तपोधना ॥
इति भविष्यपुराणे चित्रगुप्तकायस्थोत्पत्तिमाहात्म्यकथा समाप्ता ॥ * ॥
एव कृत्वार्ज्जुन राम सर्व्वाश्च निहताम स्वराम ।
एक एव ययौ यत्नु सर्व्वानेवातुराम कृपा ॥
केचित गगनमाश्रित्य केचित पातालमाविशन ।
सगर्भा चन्द्रसेनस्य भार्य्या दाल्भ्याश्रम ययौ ॥
'ततो राम समायातो दाल्भ्याश्रममनुत्तमम ।
पूजितो मुनिना तत्र पाद्यार्घ्याचमनादिभि ॥
ददौ मध्याह्नसमये तस्मै भोजनमादरात ।
रामस्तु याचयामास हृदिस्थ स्वमनोरथम ॥
याचयामास रामाय काम दाल्भ्यो महामुनि ।
ततस्तौ परमप्रीतौ भोजन चक्रतुर्मुदा ॥
भोजनानन्तर दाल्भ्य पप्रच्छ भार्गव प्रति ।
त्वया प्रार्थित देव तत त्व प्रार्थितुमर्हसि ॥

राम उवाच ।

तवाश्रमे महाभाग सगर्भा स्त्री समागता ।

चन्द्रसेनस्य राजर्षे क्षत्रियस्य महात्मन ॥
तन्मे त्व प्रार्थित देहि हिंसेय ता महामुने ।
ततो दाल्भ्य प्रत्युवाच ददामि तव वाञ्छितम ॥

दाल्भ्य उवाच ।

स्त्रियो गर्भमसु बाल तन्मे त्व दातुमर्हसि ।
ततो रामोऽब्रवीद्दाल्भ्य यदर्थमहमागत ॥
क्षत्रियान्तकरश्चाह तत त्व याचितवानसि ।
प्रार्थितश्च त्वया विप्र ! कायस्थो गर्भ उत्तम ॥
तस्मात कायस्थ इत्याख्या भविष्यति शिशो शुभा ।
एव रामो महाबाहुर्दत्त्वा त गर्भमुत्तमम ।
निष्क्रामयामास तस्मात क्षत्रियान्तकर प्रभु ॥
कायस्थ एव उत्पन्न क्षत्रिण्या क्षत्रियात्तत ।
रामाज्ञया स दाल्भ्येन क्षत्रधर्माद्बहिष्कृत ॥
कायस्थधर्मोऽस्मै दत्तश्चित्रगुप्तस्य य स्मृत ।
तद्गोत्रजाश्च कायस्था दाल्भ्यगोत्रास्ततोऽभवन ॥
दाल्भ्योपदेशतस्ते वै धर्मिष्ठा सत्यवादिन ।
सदाचारपरा नित्य रता चरित्रराधन ॥
देवविप्रपितृणाञ्च अतिथीनाञ्च पूजका ' ॥
इति स्कान्दे रेणुकामाहात्म्यम् ॥ * ॥

चित्राङ्गद उवाच ।

"हे ब्राह्मणा हे गुरवो ! मामेवातिनिरागसम् ।
कथं शप्तुं भवन्तो हि विप्ररूपा ह ईश्वरा ॥
मुखाद्वो श्रुतवान् यच्च दृति नो तत्समाचरन् ।
उपास्यो यत्तदूर्द्ध्वं तु सर्व्वं ह्यद्योगिनां खलु ॥
ज्ञानेऽहं ब्राह्मणो ब्रह्म स्वेच्छया विविधाकृति ।
नानालीलामाचरितुं मानुषाकृतिरप्यन्तव ॥
तद्ब्रह्म ब्राह्मणा नाम ज्ञाने तत स्वरूपकं ।
राजेति संज्ञाधारीकं किं वा तच्च प्रजाभिधम् ॥
तदेव सकलस्थायि तदेव सर्व्वगत्त च ।
तन्व सर्व्वपाद स्यात्तदेव सर्व्वकर्त्तृ च ॥
पुरुष वैव स्त्रीरूप क्लीवरूपञ्च नान्यथा ।
आत्मा एवैकरूप तत स्वमेवानेकमाकरोत ॥
नानाप्रकारजीवादि चात्मनात्मानमेव हि ।
स्थावर जङ्गम विप्रास्तदेव नात्र संशय ॥
भवन्तो हीश्वरा सर्व्वे किमश्वयथ तत कथम ।
कथं चिन्तयथात्मानं देवमन्तरालत ॥
कुलेन ... तादि कृत्वा देवा स्वरेव किम ।
इष्टोऽपि मानुषाकृत्या इष्टत्वप्राप्तये पुन ॥
यद्यद्योगी भवेत्तत किं मानुषोऽहं न तच्चरे ।
अन्यायि न भवद्ब्रह्म यथमन्यायिनं कथम ॥
वगलापि च या जप्या सा च ब्राह्मण एव हि ।
कश्चिद्विशेषो भेदोऽपि वगलाया न्जिऽपि न ॥
अतस्तद्भवितु विप्रा अन्मप्येव तापस ।
गुर्व्वाज्ञा मे पुराभूच्च सर्व्व त्यक्त्वा जप कुरु ॥
अतोऽहं सकल त्यक्त्वा केवला वगला जप ।
वगलायां द्विजे नैव कश्चिद्भेदोऽस्ति शासने ॥
अतो विप्रोऽस्मीति काम ज्ञातवान् जपकर्म्मणि ।
गुरौ विप्रे मनौ चापि देवे चात्मनि भूसुरा ॥
मसीशजाति किञ्चिच्च न विशेष विचिन्तयेत ।
ब्राह्मणोऽप्यविशेषश्च तस्मिंस्तस्मिंश्च भूसुरा ॥
आत्मन्यात्मनि कीटेऽपि चेति वो जातिलक्षणम ।
मूर्खोऽहं यच्च श्रुतवान प्रभवो ब्राह्मणास्यत ॥
तदाचरितवान मे को दोषोऽस्ति वदत द्विजा ।
विनापराधतो विप्रा यूय वामनरूपत ॥
बलिश्चातिप्रिय भक्तगण प्रास्थापयन यदि ।
अहं कीटोऽत्र नास्थ्ये किमधो न पटे कथम ॥
कृताञ्जलिपुटोऽहं वस्तरण प्रतसख्यया ।
प्रणमे स्वष्टह विप्रा गच्छवाहमध प ॥
अधोगच्छाम्यहं तत्र किञ्चित खेद करोमि न ।
वाञ्छामीति चाज्ञा वो न लङ्घ्य भवतु कश्चित् ॥
इत्यादि श्रुत्वा हे कालि । लज्जा प्राप्यातिखेदिता ।
ब्रुवन्ति चातिमधुर क्रन्दन्त इव ते द्विजा ॥
हे चित्राङ्गद । हे विदन । दौर्ब्बल्य त्यज वत्सक ।।
दुश्चिन्ता कुरु मा तात भद्र ते कथयामि ते ॥
अनस्तपोबलेनैव सर्व्व भवितुमर्हति ।
नार्हतीश विना तात ब्राह्मणो भवितुं किल ॥
इतीश्वराज्ञा वेदेऽस्ति प्रतिजानीहि तत्त्वत ।
वर प्राप्नोति देवत्व ब्राह्मणत्व कदापि न ॥
यथामरत्वमीशेन विना क्वापि न शासने ।
मा दुःखी त्वमधो गच्छ सुखेन वगला जप ॥
कलेर्द्वशसहस्राणि गणकोऽवेश्वरो भव ।
ततस्त्रिलोकनाथस्त्वमिन तुरुषो भविष्यसि ॥
राज्य भुक्त्वा ततो नैव पुराणान । तव ।
सदा वय तव शिव चिन्तयामो न भी कुरु ॥
के जानन्तीदृश त्वा हि भक्तश्रेष्ठ विवचनम् ।
शाप दारुण गङ्गामयाः तं खगन्ति ॥
तात गच्छ सुख तुष्टान्त नागलोकेऽपि विस्तरान ।
तत आनन्दमाना गतश्चित्राङ्गदकाननम ॥
स्वस्थान ब्राह्मणाश्चापि वागच्छन्त्र्जितान्तरा ।
भूस्थो मसीश सर्व्वोऽपि विपदासाभिवाऽभवत ॥
विप्रप्रसादात शूद्राणामपि श्रेष्ठो बभूव ह ।
वगलेति महामन्त्र सर्व्वेषां सर्व्वकामदम ॥
केवलेन जपेनैव तन्येण कालि । सिध्यति ।
वशीकरणकर्म्मादि दशमाहस्रतो भवेत ॥
अथ वक्ष्ये महेशानि । वगलासाधन तव ।
वगलेति मनो सख्या पुरश्चरणकर्म्मणि ॥
लक्षेण मन्त्रसिद्धि स्यात नास्त्यत्र गणसंख्यकम ।
ततो वश्यादि कर्त्तव्य दशसाहस्रसंख्यया ॥
शरीरारोग्यता वापि अनच्छ्रद्धात जपत ।
कलावेतस्य हि मनो नभाव कि ब्रवीमि ते ॥
सहस्रमात्रहोमेन सन्निसिद्धिन चान्यथा ।
नास्त्यपेक्षा हि न्यासाद स्तुतिपाठादिकस्य वा ॥
स्तुतिर्व्वा कवच वापि न्यासादिन्यास एव वा ।
वगलेति स्वय सर्व्व सिद्धीदा मा प्रिये । ॥
त्वयाद्यास्यया कालि । स्वयन्ता पुरा कृता ।
शरीरारोग्यतो देवि । वैरिनिग्रहतोऽपि वा ॥
दिवा नक्तञ्च कर्त्तव्या सहस्रमानतो ऊति ।
केवलाहुतिमात्रेण राज्यावारोग्यता लभेत ॥
वगले इति यो द्विश्चाप्यक्लीबेऽत्र वारयेत ।
पथिस्था विघ्नदा सर्व्वे पलायन्त तमीक्षिता ॥
भवेद्धि सफल कर्म्म वगलेति स्मरन जन ।
वगलाजापिन दृष्ट्वा गर्व्वे भीतिमवाप्नुय ॥
केवल पटलमिद पठन प्रयत्नेन मनोरथम ।
लभेत कालि । वपुस्त्यक्त्वा नगनाच्च न संशय ॥
एषा विद्या मसीशेन सदोपास्या न संशय ।
ब्राह्मणे वगलायाञ्च चिन्तयेदेकरूपत ॥
विना प्रयत्नमपि च मसीश श्रावयेद्विज ।
श्रावणाया धनाकाङ्क्षी न भवेद्ब्राह्मणोत्तम ॥
आलस्याद्वा प्रमादाद्वा श्रावयेन्न यदि द्विज ।
मसीशहत्याभागी स्याच्छ्रावयित्वा तव प्रिय ॥
ब्राह्मणोऽपि वरानने । प्रणयात भक्तितत्पर ।
निर्व्वाण लभते कालि । निष्कामी कोऽपि चेत पठेत् ।
एतदुक्तोऽपि कायस्थ पठनायात्र यदि प्रिये ।।
पटल काम्यदश्चाशु ब्रह्महत्याफल लभेत" ॥
इति आचारनिर्णयतन्त्रे वासुदेवसम्मते हर पार्व्वतीसंवादे सप्तत्रिंशत्तम पटल ॥
"चाटचारणचौरेभ्यो वधबन्धभयादिभि ।
पीड्यमाना प्रजा रक्षेत कायस्थेभ्यो विशेषत" ॥
इति वह्निपुराणे मासुयतदाणाध्याय ॥ * ॥

गौडदेशे तेषामागमनकारणम् । तत्रादौ मङ्गलाचरण यथा,—

"यस्याभूद्भूमिदेवो वदनसरसिजेद्दसुजेभूमिपालो
यस्योर्व्वोर्व्वैश्य एव द्विजभगुर्रसियक्ष शूद्र पदाब्जे ।
दृष्ट्वा पातिष्यतीद जगदिति प्रकृतिय स्वय पूरुषस्त
वन्देऽहं देवदेवं त्रिगुणमनवरं सर्व्वलोकानुकम्पम" ॥

अथ आदिशूरराजप्रशंसा ।

"श्रीमद्दानादिशूरोभवदवनिपतिधर्मराजो व शास्ता
सच्छ्लोक सद्विचारैरदितिसुतपति स्वयंथासी
न्तथासोव । प्रातापादित्यतप्तारिगलतिमिरशिपु
स्तत्त्वनेत्ता महात्मा जित्वा बुद्धाश्चकार स्वयमपि
न्टपतिर्गौडराज्यान्निरस्तान" ॥ * ॥ अथादि
शूरस्य पात्र प्रति कतुज्ञब्राह्मणकुलीनशूद्रयो
प्रश्नस्तस्योत्तरञ्च ।' पात्र पप्रच्छ पत परमसुरपद
द्वन्द्वपद्मार्चकोऽसौ कासन्ते काण्यपीशा क्रतु
कृतिकुशला क्वापि शूद्रा कुलीना । पात्रन्तेषा
मवोचत परिचयमखिल भूपवाक्यात द्विजास्ते
कोलाञ्चस्था कुरङ्गा इव किल तपसा नैव कषा
मधीना ॥ कोलाञ्चस्य महीपति क्षितिभुजा
मन्त्रधान प्रधी श्रेष्ठे निष्ठमतिमहाशयवर
श्रीवीरसिंह स्वनत । तद्देशवासिना समाधि
कृतिन पापालिसंहारिणा सन्ति व्याससमा
सभासद इतो गौडेन्द्रभूमीश्वरा ॥ * ॥

अथ वीरसिंह प्रति लिपिप्रेरणम ।

'भूपाऽभून्नवन स्वचेष्टितपर सद्वृत्तभार्य्यान्वितान
भूदेवान वृषवान विचित्रलिखनैरानतुकाम स्वयम ।
पात्रण प्रणयप्रमोदरचिता श्रीवीरसिंहे लिपि
गौडक्ष्मापतिरेव पुण्यमुमतिद्दृतन प्रास्थापयत' ॥ ॥

अथ लिपिप्रकार ।

"मुक्तसत्कृतसभा सर्व्वशास्त्रायत्ता
लपिनष्टतविपक्षा स्वस्तिवाक्या श्रतिज्ञा ।
सुजितसुगतवृन्दे गौडराज्ये मदीय
द्विजकुलवरजाता सानुकम्पा प्रयान्तु ॥
न्टपतिमुकृतिसार श्रीयवशावतार
प्रबलबलविचारो वीरसिंहोऽतिवीर ।
मयि न रसखितास्ते भूमिदेवान समृद्धान
पुनराप मम गौडे पापय त्व नितान्तम" ॥*॥

अथ ब्राह्मणशूद्राणा गौडदेशे गमनञ्च ।

"मुदा गन्तुकामा पुरावासगौडा
समाहूय कान्याकुब्जदेश निनीषम ।
न्टपाज्ञाञ्च लब्ध्वा सदारादिभृत्या
महायोगिनस्ते बभूव मशूद्रा" ॥ * ॥

अथादिशूरसमीपे ब्राह्मणप्रेरणम ।

"महाराजराजादिशूरो महात्मा
त्वया वीरसिंहस्य मेऽस्त्वानि भव्यम ।
तवाज्ञानुसाराद्धि प्रस्थापयामि
द्विजान पञ्चगोत्रान सदारादिभृत्यान" ॥ * ॥

अथ ब्राह्मणाना गमनम ।

"चलच्चञ्चलाश्वाश्रियाना प्रधाना
वहतश्मश्रुगुम्फातिशोभानलाभा ।
श्रुतुज्ञा श्रुतिज्ञा प्रतिज्ञानसाध्या
सवर्म्माश्वशस्त्रा प्रयाता प्रयागम् ॥
तत स्नानदानादि कृत्वा च विप्रा
ययस्तेऽपि वाराणसी पञ्चगोत्रा ।
ततो विश्वनाथ समालोक्य वाणी
येषा प्राप्य तस्माद्गमन्निमाह" ॥ * ॥

अथ ब्राह्मणाना गौडराज्यपतेश्च राजसमीप आशिरर्थं गमनञ्च ।

"पितन बान्धवास्तारयित्वा गयाया
गता शासित गौडराज्येश्वराज्यम ।
ततस्तेजसा ते दिशो भासयन्त
श्रुति व्याहृति भारती पाठयन्त ॥
ततो हस्तदूर्व्वाञ्चला पञ्चगोत्रा
नृपञ्चाशिष कर्त्तुमेव प्रतस्थु ।
अमी पञ्च मध्याह्नमार्त्तण्डतल्या
द्विजा स्थापितास्वा पञ्चश्रेयसञ्च" ॥ * ॥

अथैषा वेश दृष्ट्वा राज्ञोऽवज्ञा तेषा शुष्कवृक्षे आशिषो निक्षेपश्च । "दृष्ट्वैव वेशमेषामवनिपति रसौ भ्रान्तचित्तो द्विजाना तैरालाप न कृत्वा स्वगृहमपि ययौ गन्तुकामा पुनस्ते । बुद्ध्वा भूपालबुद्धि ह्यशमपि च बुधा शुष्कवृक्षाशिषस्ते तद्धस्तात प्राप्य दूर्व्वाक्षतमपि स वभौ शुष्कवृक्ष मुवृक्ष" ॥ * ॥ अथ राज्ञा ब्राह्मणाना प्रशान्तन गोत्रनामप्रश्नश्च ।

"सविस्मया वै गलबद्धवस्त्रा
भूपादयस्ते चरणारविन्दम ।
पवित्रकीर्त्ति भुवि भूसुराणा
श्रुत्वा च पेतु सकला प्रणम्य ॥
क्षमध्वमस्माकमुचित्तवाद
मूढात्मनाश्चापराध हि विप्रा ।
भो ब्रूत विप्रा किमु नाम गोत्र
ततश्च सर्व्वे गदितु प्रवृत्ता" ॥ ॥

अथ पञ्चब्राह्मणाना परिचय ।

"अभूदन्वयशोद्भवो भट्टनारायणोऽयञ्च शाण्डिल्य गोत्रे गरीयान । तपस्वान यशस्वान दयावान सुविद्वान विवस्वानिवास्या सभाया विभाति ॥ श्रुतितत्त्वतदर्कविचारकरोऽवनिपालक काश्यप गोत्रवर । क्रतुदक्षसम किल दक्षमहाशयो नाम इति भुवि भाति यति ॥ समस्तशास्त्रपण्डित स्तथागतप्रखण्डित प्रचण्डसर्व्ववैरिदपगर्व्वखर्व्व कारक । सावर्णगोत्रसम्भवोऽत्र भाति वेदगर्भक छान्दड प्रभाति भूप वात्स्यगोत्रसम्भव ॥ यश सुधाकरोत्तपत्ल्यपतिसङ्घयोषितानताम्बुजे मद्दा तपस्तपोवशीकृतेन्द्रिय ॥ अथ श्रीलहर्षोऽनिश दानहर्षो महर्षियथास्या तपोभि प्रभाति । क्षि तीन्द्र । क्षितौ यो भरद्वाजगोत्रेश्वरो विप्रवर्य्य प्रतापारिशौर्य्य" ॥ * ॥

अथ शूद्रपरिचयप्रश्न ।

'के यूय नाम कि वा कथयत कुतो स्वागता कापि देशात ? कोलाञ्चात पञ्चशूद्रा वयमपि नृपते । किङ्करा भूसुराणाम् । धन्या यूय पृथिव्या परिचयमखिल ब्रूत भो विप्रभक्ता श्रुत्वोर्व्वी प्रवर्य्या सकलपरिचय भूपतेरन्ति चैषाम् ॥ * ॥

अथ पञ्चशूद्राणा परिचय ।

"सुकृतालिकृताम्बर एष कृती
क्षितिदेवपदाम्बुजचारुरवि ।
मकरन्द इति प्रतिभाति यति
द्विजवन्द्यकुलोद्भवभट्टगति ॥
स च घोषकुलाम्बुजभानुरय
प्रथिमेन्दुयश सुरलोकवश ।
स्तत सुगुणी सुमतिश्च सुधी
शरदिन्दुपयोऽम्बुधिकुन्दयशा ॥
वसुधाधिपचक्रवर्त्तिनो
वसुतुल्या वसुवंशसम्भवा ।
वसुधाविदिता गणार्णवै
नियत ते जयिनो भवन्तु न ॥
दशरथो विदितो जगतीतले
दशरथप्रथित प्रथम कुले ।
दशदिशा जयिना यशसा नयी
विजयते विभवै कुलसागरे ॥

यशस्विना यशोधर सदा हि सव्वसादर
प्रमत्तसत्वमत्तहृ शरत्सुधांशुवत्यश ।
प्रतापतापनोत्तपद्विषालियोषिदालिको
विभाति मित्रवंशसिन्धुकालिदासचन्द्रक ॥
द्विजारिपालनाथकोऽप्यसौ च हृमसेवक ।
कुलाम्बुजप्रकाशको यथान्धकारदीपक ॥
अथ गुहकुलोद्भवो दशरथाभिधानो महान
कुलाम्बुजमधुव्रतो विविधपुण्यपुञ्जान्वित ।
निशम्य गुहभाषित सकलसभ्यहास्य वभूव
स वङ्गमगेद्यतो विविधमानभङ्गो यत ॥
अहञ्च पुरुषोत्तम कुलभद्रयगण्य कृती
सुदत्तकुलसम्भवो निखिलशास्त्रविद्योत्तम ।
विलोकितुमिहागतो द्विजवरैश्च राज्य प्रभो ।
चकार नृपति सत विनयहीनतो निष्कुलम" ॥ * ॥

अथाष्टौ सिद्धमौलिका ।

"गौडेऽष्टौ कीर्तिमन्तश्चिरवसतिकृता मौलिका ये हि सिद्धास्ते दत्ता सेनदासा करगुहसहिता पालिता सिंहदेवा । ये वापाद्याभिमुख्या स्थि तिविनगजुष सम्प्रतिस्ते द्विपूर्व्वा छोडाद्या वोत्त्य राज्ञा चरणगुणयुता मौलिकत्वेन साध्या" ॥ * ॥

अथ द्विसप्तति साध्यमौलिका ।

'छोड खर धर धरणा वान आइच सोम पै सुर साम । भञ्जो विन्दो गुह वल लोध शर्म्मा वर्म्मा ऊइ भुइ चन्द्र ॥ रुद्रो रक्षित राजादित्यो विष्णु नाग खिल पिल गूत । इन्द्रो गुप्त पालो भद्र ओमस्याङ्कर बन्धुर नाथ ॥ शाइ हैमश्च मनो गण्डो राहा राणा राङ्कल साना दाहा दाना गण उपमाना । खाम ह्योमो घर वैश्योषो वीदस्तेज स्वार्णव आश ॥ शक्तिर्भूतो ब्रह्म शान ह्योमो हेमो बर्द्धन रङ्क । गुइ कोत्तियश कुण्डुर्नन्दी शीलो धनुर्गुण ॥ * ॥ इति दक्षिणराढीयघटक कारिका ॥ * ॥ * ॥ * ॥

अथ वङ्गजकुलाचार्य्यकारिका लिख्यन्ते ।

अथ शूद्रोत्पत्ति ।

तथा चाग्निपुराणोक्तजातिमालायाम् ।

"आदौ प्रजापतेर्जाता मुखाद्विप्रा सदारका ।
बाह्वोश्च क्षत्रिया जाता उर्व्वोर्वैश्या विजज्ञिरे ॥
पादाच्छूद्रश्च सम्भूतस्त्रिवर्णस्य च सेवक ।
श्रीमन्नामा सुतस्तस्य प्रदीपस्तस्य पुत्रक ॥
कायस्थस्तस्य पुत्रोऽभूद्बभूव लिपिकारक ।
कायस्थस्य त्रय पुत्रा विख्याता जगतीतले ॥
चित्रगुप्तश्चित्रसेनो विचित्रश्च तथैव च ।
चित्रगुप्तो गत स्वर्गं विचित्रो नागसन्निधौ ॥
चित्रसेन पृथिव्या वै इति शूद्र प्रचक्ष्यते" ॥ * ॥

अथ चित्रसेनादिसुत ।

"वसुघोष । गुहो मित्रो दत्त करण एव च ।
मृत्युञ्जयस्य सप्तैते चित्रसेनसुता भुवि ॥
करणस्य सुता जाता नागो नाथश्च दासक ।
मृत्युञ्जयतनूद्भूता देव सेनश्च पालित ॥
सिंहश्चैव तथा ख्यातस्त्वेते पद्धतिकारका ।
एते पद्धतिकाराश्च मुनिभि कथिता पुरा' ॥ * ॥

अथ द्वादशशुद्धवंशजा ।

"वसुर्घोषो गुहो मित्रो दत्तो नागश्च नाथक ।
दासो देवस्तथा सेन पालित सिंह एव च ॥
एते द्वादशनामान प्रसिद्धा शुद्धवंशजा" ॥ * ॥

अथ सप्ताशीति पद्धतिकारा ।

"मृत्युञ्जयवंशभूतो नित्यानन्दो नृपेश्वर ।
तस्यापि वंशसजाता सप्ताशीति प्रकीर्त्तिता ॥
तेऽपि पद्धतिकाराश्च मुनिभि कथिता पुरा" ॥ * ॥

तेषा नामानि ।

करो भद्रो धरो नन्दी पालश्चाङ्कुरदामक ।
स्वारो धरणिहोडौ च वानश्चाइचसोमकौ ॥
पै सुर शौनकश्चैव भञ्जो विन्दुर्गुहस्तथा ।
वलश्च सोदकश्चैव शर्म्मा वर्म्मा च भूमिक ॥
ऊइश्च रुद्रकश्चैव चन्द्रो रक्षितराङ्कौ ।
आदित्यविष्णुगुप्ताश्च खिलश्च पीलकस्तथा ॥
चाञ्चिर्हैमश्च वधुश्च शाञ्जिश्च सुमनुस्तथा ।
गण्डको राहकश्चैव राणाराङ्कतदाहका ॥
दाना गणश्च मानाश्च स्वामापह्नेमधारका ।
वैतोषवेदकास्कन्दश्चाणवस्त्वावशक्तिक ॥
भूतो ब्रह्म सञ्च ह्योमो बर्द्धनो हेमरङ्कौ ।
भूञ्जि कीर्त्तियश कुण्ड शीलश्चैव धनुर्गुण ॥
दाडिमनोरितिश्चैव चाकिश्च नन्दनस्तथा ।
श्यामश्चाछश्च पूञ्जिश्च तेजको नाद एव च ॥
रोइङ्गोमश्च हाथिश्च ढोलश्च दूतकस्तथा ।
एते पद्धतिकाराश्च सप्ताशीति प्रकीर्त्तिता" ॥

एता सप्ताशीतिपद्धतय द्वादशशुद्धपद्धतयश्च मिलित्वा नवाधिकशतपद्धतयो भवन्ति ॥ एतेषा पुरोहितगोत्रप्रवरेण गोत्रप्रवरत्व मुनिभिरुक्तम ॥ * ।

अथ कान्यकुब्जात पञ्चाना विप्राणा शूद्राणाञ्च गमनमाह देवीवर ।

"अम्बष्ठकुलसम्भूत आदिशूरो नृपेश्वर ।
राढगौडवरेन्द्राश्च वङ्गदेशस्तथैव च ॥
एतेषा नृपतिश्चैव सर्व्वभूमीश्वरो यथा ।
अमात्यैर्बान्धवैश्चैव मन्त्रिभिर्द्विजवन्दकै ॥
एतै सह महीपाल एकदा स निशालये ।
उपविष्टो द्विजान प्रष्टु धर्म्मशास्त्रपरायण ॥
केन यज्ञेन भगवत्प्रीतिर्भवति निश्चितम ।
तत सर्व्व श्रोतुमिच्छामि कथयध्व द्विजोत्तमा ॥
इति श्रुत्वा द्विजा सर्व्वे खर्व्वीकृतकलेवरा ।
कथयन्ति नृपाग्रे तु सर्व्वे विह्वलमानसा ॥
केन केन विधानेन यज्ञो वा क्रियते बुधै ।

वयं सर्व्वे न जानीमो विधानं कीदृशं कृतौ ॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा चिन्तायुक्तो महीपतिः ।
किं करोमि क्व गच्छामि विनाशं पुनरागतः ॥
कान्यकुब्जात् समानीतान् यत्नेन द्विजपञ्चकान् ।
वेदशास्त्रेष्ववगतान् सर्व्वांस्ते च विशारदान् ॥
गोयानारोहितान् विप्रान् खड्गचर्म्मादिभियुतान् ।
पत्तिवेशान् समालोक्य विषादो जायते हृदि ॥
अश्रद्धा जायते राज्ञ इति ज्ञात्वा द्विजोत्तमाः ।
आशीर्व्वादार्थनिर्म्माल्यं मल्लकाष्ठोपरि स्थितम् ॥
तदा काष्ठं सजीवं स्यात् फलपल्लवसंयुतम् ।
इति दृष्ट्वा नृपश्रेष्ठस्तेषां पाद्यान्वितकलेवरः ॥
क्लेशाञ्च बहुधा तेषामकरोत् स नृपोत्तमः ।
आसनं पाद्यमानीय ददौ विनयपूर्व्वकम् ।
उपविष्टा द्विजाः पञ्च तथा च शूद्रपञ्चकाः ॥
राजन्ते कुशलं सर्व्वं प्रोचुस्तेष्ववदत् स तान् ।
अद्य मे सफलं जन्म जीवितञ्च सुजीवितम् ॥
पूतञ्च भवनं जातं युष्माकं गमनं यतः ।
एवञ्च क्रियते कोऽत्र एष्वान्यत् शूद्रपञ्चके ॥
युष्माकं गोत्रमाख्या च किमर्थं वा द्विजैः सह ।
तत् सर्व्वं श्रोतुमिच्छामि ब्रूत भो शूद्रपञ्चकाः ॥
इति राज्ञो वचः श्रुत्वा कथयन् नामगोत्रकम् ।
काश्यपे चैव गोत्रे च दत्तनामा महामतिः ॥
तस्य दासो गौतमस्य गोत्रे दशरथो वसुः ।
शाण्डिल्यगोत्रे सम्भूतो भट्टनारायणः कृती ॥
सौकालिनस्य दासोऽयं घोषः श्रीमकरन्दकः ।
भरद्वाजेषु विख्यातः श्रीहर्षो मुनिसत्तमः ॥
दासस्तस्य विराटाख्यो गुहकः काश्यपः स्मृतः ।
सावर्णगोत्रनिर्द्दिष्टो वेदगर्भमुनिस्त्वयम् ॥
तस्य दासो मित्रवंशो विश्वामित्रस्य गोत्रकः ।
कालिदास इति ख्यातः शूद्रवंशसमुद्भवः ॥
वात्स्यगोत्रेषु सम्भूतश्छान्दडश्चेति सञ्ज्ञितः ।
मौद्गल्यगोत्रजो दत्तः पुरुषोत्तमसञ्ज्ञकः ॥
एतेषां रक्षणार्थाय आगतोऽस्मि तवालये ।
इति श्रुत्वा नृपस्तत्र मासाद्धर्म्ममागतः ॥
विधानेनैव नित्यञ्च क्रतुञ्च धर्म्मसञ्ज्ञितम् ।
ग्रामं सुवर्णं गाश्चैव वस्त्राणि विविधानि च ॥
दक्षिणार्थं द्विजातिभ्यः प्रददौ स नृपोत्तमः ।
अत्र देशे कृतावासाः सर्व्वे च द्विजशूद्रकाः ॥
बहवस्य प्रजा जाता नानादेशनिवासिनः" ॥ ॥
अथ बल्लालकृतश्रेणिविभागः ।
"अथ बल्लालभूपस्य सम्बन्धकुलनन्दन ।
कुरुतेऽतिप्रयत्नेन कुलशास्त्रनिरूपणम् ॥
आदिशूरानीतविप्रान् शूद्रांश्चैव तथापरान् ।
एतेषां सन्ततीः सर्व्वा आनयत् स निजालये ॥
यत्र यत्र स्थिता विप्रास्तत्र ग्रामे निरोपिता ।
श्रेणीद्वयन्तु निर्णीतं राढीवारेन्द्रसञ्ज्ञितम् ॥
तथैव द्विविधं प्रोक्तं कुलञ्च सद्विजोत्तमे ।
शूद्रस्याथ चतस्रस्य रूपेण श्रेणयः कृताः ॥
उदग्दक्षिणराढौ च बङ्गवारेन्द्रकौ तथा ।
इति चतस्र सञ्ज्ञा स्यात्तत्तद्देशनिवासनात् ॥
कुलं चतुर्व्विधं तेषां श्रेणीश्रेणीविशेषतः" ॥ * ॥
अथ बङ्गजकायस्थश्रेणिनिर्णयः ।

'तत्र बङ्गेषु ये शूद्रास्तेषां क्रियतेऽधुना ।
तेषां निर्णयमाचक्षे कुलस्यैव विशेषतः ॥
वसुवंशे च मुख्यौ द्वौ ताम्रा लक्ष्मणपूषणौ ।
घोषेषु च समाख्यातस्तनुर्भुजङ्गमहाकृती ॥
गङ्गे दशरथश्चैव मित्रे तारापतिस्तथा ।
दत्ते नारायणश्चैव गते च इङ्गा स्मृता" ॥
अपरन्तु ।
'नागे दशरथश्चैव महानन्दस्तु नायकः ।
वनश्रीखरनापञ्च सने गङ्गा तस्तथा ॥
दामोदरः कर ख्यातो दामनारायणस्तथा ।
पालिते नागसड यात चन्द्रे तारा समाख्यकः ॥
भाजे श्राव समाख्यातो राहावधे च लक्ष्मणः ।
भन्दे दिगम्बरश्चैव धरे तु श्यामलक्ष्मणः ।
प्रभाकरस्तु नन्दी स्यात् देववर्म्मा देवराजः ।
अधीपतिरिति ख्यातः कुण्डवंशे प्रकीर्त्तितः ॥
सोम वंशधरश्चैव सिंहे रत्नाकरस्तथा ।
नारायणः समाख्यातो रक्षिते च तथापरः ॥
देवभाण्डरश्चैव दत्तादि विश्वामञ्ज्ञकः ।
आढ्ये त्रिलोचनः ख्यातो नन्दने च उमापतिः ॥
एते बङ्गनिदिष्टा बल्लालेन महात्मना ।
अन्येऽपि शूद्रा विख्याता नानादेशनिवासिनः ॥
ते बङ्गा समाख्याता कुलेषु प्रतिष्ठिताः" ॥ ॥
अथ बङ्गजकुलीनादिनिर्णयः ।
कुलीन इति सञ्ज्ञा स्यात् मध्यमस्य तथापरः ।
महापात्रोऽचलस्यैव इति सञ्ज्ञाचतुष्टयम्' ॥
तद्यथा ।
"सुधांशो गतो मित्रो दत्तो नागश्च नायकः ।
दास सेन करो दाम पालित सन्द्रपालकः ॥
राजो भद्रो धरो नन्दो दत्त कुण्डश्च सोमकः ।
रक्षिताढ्यौ सिंहश्च विष्णुराघवश्च नन्दनः ॥
चत्वारोऽग्रगास्तथा मध्या महापात्रा परस्तथा ।
सप्तविंशतिः शूद्राणां बल्लालेन प्रमानिताः' ॥ ॥
इति कुलीनमध्यमहापात्राः । अथवा न वक्ष्यामि ।
"कोठस्य साकरश्चैव धर्म्मीवान् गण च ।
आइच पैसुरश्चैव ग्रानस्य भञ्जविन्दकौ ॥
गुहस्य बलयोधौ च शम्मा वर्म्मा च भूमिकः ।
कृइस्य मङ्कश्चैव राणादित्यौ च पीलकः ॥
खिलस्य गुप्तचाली च बन्धुस्य प्राशिसञ्ज्ञकः ।
हेमस्य सुमनुर्गण्डो राणाराङ्कलदाङ्ककाः ॥
दासगणाग्रमानाख्या खाम क्षेमस्य तोषकः ।
वैश्यापि घरवेदौ च भूलार्णवकसञ्ज्ञकाः ॥
बन्दस्य प्रक्षिसङ्ग्रौ च क्षेमाशौ वर्द्धनस्तथा ।
हैमस्य बन्धकश्चैव भूञ्जि कीर्त्तिस्य शीलकः ॥
धनुर्गुणौ यशश्चैव मनोरीतिस्य दाडिकः ।
चाकिस्य श्याम मूञ्जिस्य गयङ्को नादकस्तथा ॥
रोदस्य क्षेमकश्चैव चाप्रकस्य तथैव च ।
ढोलस्य दूतकश्चेति द्विसप्ततिश्च स्मृता" ॥
एतेषां प्रतिपुरुषकमेण कुलाङ्गनात् महापात्र
भावो जायते ॥ * ॥ इति बङ्गजघटकरामानन्द
शर्म्मकृतकुलदीपिका ॥

कायस्था, स्त्री, (कायस्थितत्वनया । काय + स्था + घञर्थे कः ।) हरीतकी । इति मेदिनी ॥ आत्री

रुत्त । इति जटाधरः ॥ काकोली । इत्यमर टीकायां भरतः ॥ एलाद्वयम् । तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कायस्थस्त्रीजातिः । कायस्थपत्नी । कायस्थी ॥

कायिक, त्रि, (कायेन निष्पादितं निष्पन्नो वा कायेन निवृत्त इति वा । काय + ठञ् ।) शा रीरिकं । कायनिष्पन्नं । यथा ।
'अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम्" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (स्त्री शरीरसम्बन्धिनी चक्रवृद्धिः । यथा मनुः ८ । १५३ ।
'चक्रवृद्धिं कालवृद्धिं कारिता कायिका च या' ॥)

कायिकावृद्धिः, स्त्री (गोवलीवर्द्दादीनां कायपरि श्रमसाध्या या वृद्धिः ।) गवादिव लीवर्द्दादिकर्म्म यता वृद्धिः । यथा ।
"दोह्यवाह्यकर्म्मयुता कायिका समुदाहृता' ॥
इति व्यासः ॥ मूलधनाविरोधिनी प्रत्यहं देयपणा तदर्द्धादिरूपा वृद्धिः । यथा ।
'कायाविरोधिनी शश्वत् पणाद्धाद्या तु कायिका' ।
इति नारदः ॥ कल्पतरौ पणाद्धाद्या इत्यत्र पणात्पादेति पठित्वा पणस्य मूलधनस्य यावदव स्थानं तावत् शश्वत् सर्व्वसम्यक् उत्तमर्णेन या वाह्यते प्राप्यते सा कायिकेति व्याख्यातवान् तन्नाना भोगनाभान्तर्गता अपरा च तद्भिन्ना इति मिथ्या । इति दिव्यतत्त्वसेतुः ॥

कार, पुं (कृ हिंसायां + भावे घञ् ।) वधः । निश्चयः । (धातूनामनेकार्थत्वात् अत्र निश्चयार्थेऽपि ॥ कृ मृत्युव्यवनेन । कृ + ऋ + कारणा + घञ् ।) बलिः । यत्नः । पतिः । (कृ गुप्त निवृत्ति ऋ कृ करणात् । कृ + ऋ + कर्त्तरि अण् ।) पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कृ निष्पन्दनं करोति ।) तुषारशैलः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ कर्म्मोपपदं कृधातोः कः । यथा कुम्भकारः स्वर्णकारः इत्यादि । इति व्याकरणम् ॥ क्रिया । यथा करणाकारः क्रिया । इति रामतर्कवागीशः ॥ (अक्षरान्ते तदक्षर वाचकः । यथा ककारः । मकारः । इत्यादि ॥)

कारक, क्ली, (क्रियाभिरन्वितं इति । भाष्यमते तु करोति क्रियां निवर्त्तयतीति । कृ + कर्त्तरि ण्वुल् ।) क्रियानिमित्तं लोकेन सिद्धम् । इति दुर्गसिंहः ॥ फणिभाष्यमते पुं, यथा भवितु स प्रयोजकः कारकः । तत्तु षड्विधम् । कर्म्म १ यथा रामं नमति । करणम् २ यथा नेत्रे शिवो दृष्टः । कर्त्ता ३ यथा जनैः शिवो दृष्टः । सम्प्रदानम् ४ यथा हरिः सद्भ्यः सुखं ददातु । अपादानम् ५ यथा विभीषणः मदाद्दशमुखात् । अधिकरणम् ६ यथा रेमे शरदि गोविन्दः । इति वोपदेवः ॥ वर्णोप वोद्धूव जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कारक, त्रि, (करोति कर्म्मादिकम् । कृ + "ण्वुल्तृचौ" । ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् ।) कर्त्ता । इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः ९ । २०४ ।
"आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रियकारकम्" ॥)

कारकुक्षीय, पुं, (कारकुक्षि + छ ।) शाल्वदेशः ।

(तत्र भव अण् बहुषु तस्य लुक् ।) तद्देशीयजने बहुवचनान्त । इति हेमचन्द्र ॥

कारण, क्ली, (कार्य्यतेऽनेन । णिजन्तात कृञो ल्युट् ।) येन विना यन्न भवति तत । तत्पर्य्याय । हेतु २ वीजम ३ । इत्यमर । १ । ४ । २८ ॥ निमित्तम ४ प्रत्यय ५ । इति जटाधर ॥ (यथा विष्णु पुराणे । १ । १७ । ३ ।

'यत प्रधानपुरुषौ यतश्चैतत चराचरम ।
कारण सकलस्यास्य स नो विष्णु प्रसीदतु" ॥)

कारणत्वमाह । अन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति नियत पूर्ब्ववर्त्तित्वम । तत्त्रिविधम । समवायिकारणत्वम १ असमवायिकारणत्वम २ निमित्तकारणत्वम ३ परमाणुपरिमाणभिन्नाना कारणत्वम । इति भाषापरिच्छेद । १६ १७ ॥ अणुपरिमाणन्तु न कस्यापि कारणम । इति सिद्धान्तमुक्तावली (यथा, हे रामायणे । १ । ६४ । ११ ।

"बहुभि कारणैर्देव । विश्वामित्रो महामुनि ।
लोभित क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्द्धते" ॥)

कारणम । (कृ वधे + स्वार्थे णिच भावे ल्युट ।) बध । इति मेदिनी ॥ (आदि । मूलम । यथा, मनु । ११ । ८४ ।

'ब्राह्मण सम्भवेनैव देवानामपि दैवतम ।
प्रमाणञ्चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम्" ॥

प्रमाणम । यथा, मनु । ८ । २ ।

"सम्भोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागम क्वचित ।
आगम कारण तत्र न सम्भोग इति स्थिति" ॥)

इन्द्रियम । (यथा, गीतायाम । १३ । २ ।

"कार्य्यकारणकर्त्तृत्वे हेतु प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुष सुखदु खाना भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते" ॥

"कार्य्य शरीर कारणानि सुखदु खसाधनानी न्द्रियाणि तेषा कर्त्तृत्वे तदाकारपरिणामे" । इति तट्टीकाया श्रीधरस्वामी ॥) देह । (यथा, शाङ्करात्मबोधे । १३ ।

"अनाद्यविद्याऽनिर्व्वाच्या कारणोपाधिरुच्यते ।
उपाधित्रितयादन्यमात्मानमवधारयेत" ॥)

साधनम । (करणमेव स्वार्थे अण ।) कर्म्म । (यथा, चाणक्ये । २३ ।

"न कश्चित्कस्यचिन्मित्र न कश्चित्कस्यचित रिपु ।
कारणेन हि जानाति मित्राणि च रिपूस्तथा" ॥)

कायस्थ । (करणशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेय ॥) वाद्य प्रभेद । गीतप्रभेद । इति भरतधृतरत्नकोष ॥ (आदिकारणत्वात विष्णु । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ५४ ।

"करण कारण कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुह" ॥

शिव । यथा शङ्करकृते वेदसारशिवस्तवे ७ ।

"अज शाश्वत कारण कारणानाम
शिव केवल भासक भासकानाम्" ॥)

कारणगुणोद्भवगुण, पु, (कारणगुण उद्भवो यस्य । स चासौ गुणश्चेति कर्म्मधारय ।) कारणगुण पूर्ब्बकगुण । तद्यथा । रूपम १ रस २ गन्ध ३ अपाकजस्पर्श ४ द्रवत्वम ५ स्नेह ६ वेग ७ गुरुत्वम ८ एकत्वम् ९ पृथक्त्वम १ परिमाणम् ११ स्थितिस्थापकसंस्कार १२ । इति भाषा परिच्छेदे । ९६ ॥

कारणशरीर क्ली, (कारण अविद्या सैव शरी रम । अनाद्यविद्याऽनिर्व्वचनीय शरीरद्वयकारण मात्रम् । सत्स्वरूपाज्ञान यदस्ति तत्कारण शरीरमित्याहु ।) सत्त्वप्रधानमज्ञानम । (किन्तु वीजावस्थाया सूक्ष्मवृत्तित्वात विषयव्यापाररहि तस्यान्त करणस्य सुतरा सुखस्वरूपेणानुभूयतेऽसौ द्रष्टा ।) तत्पर्य्याय । आनन्दमयकोष २ सुषुप्ति ३ । (यदुक्त वेदान्तसारे । १९ ।

"अस्यापीयमहङ्कारादिकारणत्वात कारणश रीर आनन्दप्रचुरत्वात् कोषवदाच्छादकत्वाच्च आनन्दमयकोष सर्व्वोपरमत्वात सुषुप्ति अत एव स्थूलसूक्ष्मशरीरलयस्थानमितिचोच्यते" ॥ अत्र सुबोधनी यथा ।

"प्रलयकाले हिरण्यगर्भादिप्रपञ्चोत्पादकेश्वर गतमूलप्रकृतिवत सुषुप्तिकाले अहङ्कारादिशरी रोत्पादकसंस्कारमात्रावशिष्टजीवगताज्ञानस्यापि कारणशरीरत्व इन्द्रियतद्विषयाभावे व्यासङ्गा भावादानन्दबाहुल्यादानन्दमयत्व आच्छादकत्वा त्कोषत्वञ्च युक्तमितिभाव । ननु स्थूलसूक्ष्मशरीर लयस्थानस्य कथ सुषुप्तिशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य पूर्ब्बवत सङ्गामेद इति वक्तु तत्र युक्तिमाह सर्व्वो परमत्वादिति । पञ्चीकृतस्थूलशरीरस्य व्यावहारि कस्य स्वाप्नप्रपञ्चस्य स्वकारणेऽज्ञाने लीनत्वात सर्व्वोपरतिरित्यर्थ । तथ। चोक्तम् ।

"लये फेनस्य तद्धर्म्मा द्रवाद्या स्युस्तरङ्गके ।
तस्यापि विलये नीरे तिष्ठन्त्येते यथा पुरा ॥
व्यवहारिक देहस्य लय स्यात प्रतिभासिके ।
तल्लये सच्चिदानन्दा पर्य्यवस्यन्ति साक्षिणि" ॥)

कारणा, स्त्री, (कृ हिंसायाम । णिजन्तात कृञो "ण्यासश्रन्थेति" । ३ । ३ । १ ७ । युच तत टाप ।) यातना । गाढवेदना । इत्यमर । १ । ९ । ३ ॥ नरकरुजा यमयातना । इति केचित । इति भरत ॥

कारणिक, त्रि, (करणे कारणैर्वा चरति । "चर तीति" । ४ । ४ । ८ । ठक् ।) परीक्षक । इत्य मर । ३ । १ । ७ ॥

कारणोत्तर, क्ली, (कारणेन उत्तरम ।) प्रत्यव स्कन्दनम । सत्यत्वेनाङ्गीकृत्य तत्प्रतिकूलरूप कारण ब्रूयात तदा तदुत्तरम । तत्त्रिविधम । बलवत १ तुल्यबलम २ दुर्ब्बलम ३ । आद्य यथा मया त्वत्त शत गृहीतमिति सत्य किन्तु तत परिशोधितम । द्वितीय यथा मदीयेय भूमि क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते प्रतिवादिनोऽपि तथो त्तरम । तृतीय यथा ममेय भूमि क्रमागतत्वाव इति वाद्युक्ते ममेय भूमि दशवर्षोपभुज्यमानत्वाव इति प्रत्युत्तरम । इति व्यवहारतत्त्वम ॥

कारण्डव, पु स्त्री, (समन्तादण्ड इति रमेर्ड । रण्ड । ईषत् रण्ड । "ईषदर्थे" ६ । ७ । १०५ । इति को कादेश । कारण्ड वाति । वा गतौ + "आतोनुपेति" । ३ । २ । ३ । क । कारण्डस्येद कारण्ड तदाकार वाति वा ।) हंसविशेष इत्यमर । २ । ५ । ३४ ॥ खडहाँस इति भाषा । (यथा ऋतुसहारे । शरद्वर्णने ८ ।

'कारण्डवाननविघट्टितवीचिमाला
कादम्बसारसकुलाकुलतीरदेशा" ॥)

कारण्डव्यूह पु, बहुभेद । इति त्रिकाण्डशेष । (बौद्धशास्त्रविशेष ॥)

कारन्धमी, [न] पु, (कार एव कारन्त धमतीति । ध्मा + इनि । पृषोदरादित्वात साधु ।) कांस्यकार । धातुवादरत इति मेदिनी ॥

कारम्भा, स्त्री, (ईषत रम्भा । को कादेश ।) प्रिय ङ्गुवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ५६ ॥

कारव, पु, (का इति रवो यस्य । कुत्सितो रवो यस्येति वा ।) काक । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कारवल्ली, स्त्री (कारा इतस्ततो विक्षिप्ता वल्ली यस्या । यद्वा कुत्सित आरो गतिर्यस्या । सा चासौ वल्ली चेति ।) कारवेल्ल । काण्डीर । इति राजनिर्घण्ट ॥

कारवी, स्त्री, (कार वाति । वा + क । के अलोप लक्षितवर्षाकाले रवो यस्य । कारव कोकावरो मयूरस्तस्य पुच्छमिवाकारोऽस्त्यस्य अच् । यद्वा कृ हिंसाया स्वार्थे णिच् तत क्विप । कारमवति । कर्म्म ण्यण । गौरादित्वात ङीष् ।) मधुरा । मौरी इति भाषा । दीप्य । मयूरशिखा । वनजटा इति भाषा । चोचयमानिका इति केचित । स्थूलकी । केले जीरा इति भाषा । हिङ्गुपत्री । हिङ्गेर पाता इति भाषा । इत्यमरभरतौ ॥ क्षुद्रकारवेल्ली । इति राजनिघण्ट । क्षोट करला इति भाषा ॥

कारवेल्ल, क्ली, (कार वेल्लति । वेल्ल चलने कर्म्म ण्यण् । यद्वा कारेण वातगमनेन वेल्लति चलति गच्छति वा वेल्ल चलने अच ।) कठिल्लकम । करला इति भाषा । तत्पर्य्यायगुणा ।

"कारवेल्ल कठिल्ल स्यात कारवेल्ली ततो लघु ।
कारवेल्ल हिम भेदि लघु तिक्तमवातलम ॥
ज्वरपित्तकफास्रघ्न पाण्डुमेहकृमीन हरेत ।
तद्गुणा कारवेल्ली स्याद्विशेषाद्दीपनी लघु' ॥
इति भावप्रकाश ॥ अमरे पुलिङ्गोऽयम् ॥

कारवेल्ल, पु, (कारेण वायवत गत्या वेल्लति चल तीति । कार + वेल्ल + अच् ।) लताविशेष । करला इति भाषा । तत्पर्य्याय । कठिल्लक २ सुषवी ३ । इत्यमर । २ । ४ । १५४ ॥ सुषवी ४ सुशवी ५ । इति तट्टीका ॥ कण्डुर ६ काण्डकटुक ७ सुकाण्ड ८ उग्रकाण्ड ९ कठिल्ल १० नासा सम्वेदन ११ पटु १२ । इति राजनिर्घण्ट । तत्पुष्पगुणा । धारकत्वम । रक्तपित्तरोगे सुपथ्य त्वञ्च ॥ तत्फलगुणा । शुक्रकफपित्तनाशित्वम । रुचिकारत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

कारवेल्लक, पु, (कारवेल्ल एव । स्वार्थे कन् ।) कार वेल्ल । इति रत्नमाला ॥ (क्लीवत्वमपि दृश्यते । यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

"तद्वत कर्कोटक प्रोक्त कारवेल्लकमेव च" ॥)

कारवेल्ली, स्त्री, (कारवेल्ल + अल्पार्थे ङीष् ।) क्षुद्र

कारवेल्लम । करेला इति हिन्दी भाषा । उच्छे इति वङ्गभाषा ॥ (यदुक्तं पाकराजेश्वरे ।
'कारवेल्लीफलं तक्रे स्वेदितं छिन्नमर्द्दितम् ।
भर्ज्जितं नवनीतेन सैन्धवेन समर्चितम् ॥
विदलितमुखमीषत् कारवेल्लीकठोरं
मुकुलितमिव तैले साधितं रामठेन ।
रचितमरिचचूर्णं सैन्धवेनातिपूर्णम्
सुललितरसनाग्रं लोलतां मातनोति' ॥
अन्यत् कारवेल्लशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कारमिहिका, स्त्री, (कारस्य तुषारशैलस्य मिहिका नीहार इव ।) कर्पूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कारस्कर, पु, (कारं वधं करोतीति । कृ + 'कस्कोऽतु ताच्छील्यानुलोम्येषु' ३ । २ । २ । इति ट निपातनात् सुट् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । किम्पाकः २ विषतिन्दुः ३ कारुद्रुमः ४ रम्यफलः ५ कुपीलुः ६ कालकूटः ७ । (यथा महाभारते २ । द्यूतपर्व्वणि ४९ । २१ ।
"आवर्ज्जिता इवाभान्ति नीपाश्चित्रकशोभिताः ।
कारस्करा लोहजङ्घा [illegible]' ॥)
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । कुष्ठवातामयास्रकण्डूविषकफार्शोव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कारस्कराटिका, स्त्री, (कारस्कर इव अटति । अट + ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च ।) कर्णजलौका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केर्यो केन्नुइ इति च भाषा ॥

कारा, स्त्री, (कीर्य्यते क्षिप्यते दण्डार्हो यस्याम् । कॄ विक्षेपे भिदादित्वात् अङ् । "ऋदृशोऽङि गुणः" ७ । ४ । १६ । गुणे दीर्घत्वं निपात्यते ।) कारागारम् । तत्पर्य्यायः । बन्धनालयः २ इत्यमरः । २ । ८ । ११९ ॥ दूती । प्रसेवकः । सुवर्णकारिका । बन्धनम् । इति मेदिनी ॥ पीडा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कारागार, क्ली, (कारैव आगारं कारायै बन्धनाय आगारं वा ।) बन्धनगृहम् । यथा । "रिपुं कारागारं कलयति च तं केलिकलया" । इति तन्त्रसारे श्यामास्तोत्रम् ॥

कारागुप्त, त्रि, (कारायां बन्धनागारे गुप्तः बद्धः रक्षितो वा ।) कारागारस्थः । इति हेमचन्द्रः । कयेदी इति भाषा ॥

कारायिका, स्त्री, (कं जलं आराति आदत्ते प्रचुरया स्नानतया इति यावत् । आ + रा + ण्वुल् टाप् इत्वञ्च ।) बलाका । इति जटाधरः ॥

कारावेश्म, [न्] क्ली, (कारैव कारायै वा वेश्म गृहम् ।) कारागारम् । तत्पर्य्यायः । बधाङ्ककम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कारि, स्त्री, (क्रियतेऽसौ । कृ + "विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च" । ३ । ३ । ११० । इति इञ् ।) क्रिया । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् । "त्वं कां कारिमकार्षीः । सर्व्वां कारिमकार्षम्" ॥) करोतीति कृ ञ करणे । "कृञ उदीषां कारुषु" उणा । ४ । १२८ । इति इञ् ।) शिल्पिनि त्रि । इति मेदिनी ॥

कारिका, स्त्री, (आत्मार्थे निर्दिष्टे करोतेर्ण्वुल् स्त्रियामित्वात् वृद्धिः । यद्वा करोतीति ण्वुल् प्रत्ययस्थात् इत्वं ।) नटस्त्री । यतिः । विवरणश्लोकः । (यथा, महाभारते १ । ११ । २३ ।
"नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यायिककारिकाः" ॥)
शिल्पम् । यातना । इति मेदिनी ॥ वृद्धिः । इत्यमरटीकायां रमानाथः । सुद इति भाषा ॥ स्वल्पाक्षरस्य बह्वर्थज्ञापिका कविता । यथा —
"कारिका तु स्वल्पवृत्तौ बह्वर्थस्य सूचनी" । इति हेमचन्द्रः ॥

कारित, त्रि, (कृ + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) कर्त्तुं प्रेरितः । कराणो इति भाषा । यथा मार्कण्डेये । देवीमाहात्म्ये ९१ । ६५ ।
"विषया शरीरगा [illegible] च ।
कारितास्ते यतोऽवश्यं कर्त्तु शक्तिमान् भवेत्' ॥

कारिता, स्त्री, (कारित + टाप् ।) ऋणिकेन या स्वकार्य्यसाधकतया अशीतितमभागादिकशताधिकतोऽधिका वृद्धिर्व्यवस्थापिता सा । अधिक सुद इति भाषा । यथा, विवादार्णवसेतौ कात्यायनः ॥
'ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका संप्रकीर्त्तिता ।
आपत्कालकृता [illegible] मा तु कारिता" ॥
(तथा च मनुः ८ । १५३ ।
"नाति सम्वत्सरीं वृद्धिं न चादृष्टां पुनर्हरेत् ।
चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या" ॥)
तत्पर्य्यायः । कारिका २ कारितावृद्धिः ३ । इति मिताक्षरा ॥

कारी, स्त्री, (कृणाति हिनस्ति कण्टकैः । कॄ हिंसायां + इञ् ततो ङीष् ।) वृक्षविशेषः । कण्टकारी आकमकारी इति हिन्दी । तत्पर्य्यायः । कारिका २ काव्या ३ गिरिजा ४ कटप्रिका ५ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । दीपनत्वम् । ग्राहित्वम् । रुचिकरणशोषकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कारीष, क्ली, (करीषाणां समूहः । भिदादित्वात् अण् ।) करीषसमूहः । इत्यमरः । ३ । २ । ४३ ॥ घुटेर राशि इति भाषा । (यथा हरिवंशे ।
"कारीषेषु प्रशान्तेषु दीप्यमानेषु सर्व्वशः" ॥

कारु, पु, (करोति इति । "कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्" । उणा १ । १ । उण् ।) विश्वकर्म्मा । इति मेदिनी ॥ (भावे उण् ।) शिल्पम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कारु, त्रि, (करोति इति । कृ + उण् । उणा । १ । १ ।) कारकः । (यथा, भट्टि ७ । २८ ।
"राघवस्य ततः कार्य्यं कारुर्व्वानरपुङ्गवः ।
सर्व्ववानरसेनानामाश्वागमनमादिशत्" ॥)
शिल्पी । इति मेदिनी ॥ (यथा, कूर्म्मपुराणे ।
"कारयित्वा तु कर्म्माणि कारुं पश्चात् विवर्ज्जयेत्" ॥)

कारुक, त्रि, (कारु + स्वार्थे कन् ।) शिल्पी । (यथा मनुः । ४ । २१९ ।
"कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ।
गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिकृन्तति" ॥)

कारुज, पु, (कं जलं आरुजति । आ + रुज + क ।) करभः । फेनः । वल्मीकः । नागकेशरः । गैरिकम् ॥ (कारोः कारुतो जायते । कारु + जन् + ड ।) शिल्पिणां चित्रम् । स्वयं जाततिलः । इति हेमचन्द्रः ॥

कारुणिक, त्रि, (करुणा शीलमस्य । शीलमिति ठक् ।) दयालुः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥ (यथा, रघुः । १५ । ७१ ।
"कविः कारुणिको वव्रे सीतायाः सम्परिग्रहम्" ॥)

कारुण्डी, स्त्री (कुत्सिता रुण्डा वा । रुण्डो मुण्डशीर्णा इव ।) जलौका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कारण्डिका इति च पाठः ॥

कारुण्य, क्ली (करुणा करुणावान् । तस्य भावः । करुणैव वा ष्यञ् ।) करुणा । इत्यमरः । १ । ७ । १८ ॥ (यथा रामायणे १ । २ । १५ ।
'मुने शिष्यसहायस्य कारुण्यं समजायत" ॥)

कारूष, पु, (करूषो [illegible] । भिदादित्वात् [illegible] तस्य राजा ।) करूषदेशवासी । तत्पर्य्यायः । [illegible] । इति हेमचन्द्रः ॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्दः ॥ (यथा विष्णुपुराणे २ । ३ । १६ ।
"कारूषा मालवाश्चैव पारिपात्रनिवासिनः' ॥)

कारोत्तम, पु (कारेण सुराभाण्डे । उत्तमः । सुरायाः उत्तमभागः तथात्वात् ।) [illegible] । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

कारोत्तर, पु (कारेण सुरया [illegible] उत्तरति । उत + तॄ + अच् ।) सुराग्रभागः । तत्पर्य्यायः । सुरामण्डः २ । इत्यमरः । २ । १० । ४३ ॥ कूपः । इति हारावली ॥

कार्कश्य, क्ली, (कर्कशस्य भावः । कर्कश + ष्यञ् ।) कर्कशता । (यथा अमरुशतके २४ ।
"कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तनू रोमाञ्चमालम्बते" ॥)

कार्त्तवीर्य्य, पु, (कृतवीर्य्यस्य अपत्यं पुमान् । अण् ।) चन्द्रवंशीयकृतवीर्य्यनृपात्मजः । तत्पर्य्यायः । हैहयः २ दोःसहस्रभृत् ३ अर्ज्जुनः ४ । (यथा, भागवते ९ । २३ । २४ ।
"न नूनं कार्त्तवीर्य्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः ।
यज्ञदानतपोयोगश्रुतवीर्य्यजयादिभिः" ॥
अस्य खलु माहिष्मती नाम पुरी राजधान्यासीत् । भुजवीर्य्येणायं समस्तां धरामजयत् । दत्तात्रेययोगात् बाहुसहस्रप्रभावं लब्धवान् । दिग्विजये आगतो रावणोऽनेन पराजितो निगडेन बद्धः पितामहेन पुलस्त्यमुनिना ततो मोचितः । अयन्तु जमदग्नेराश्रमं गत्वा बलात् सवत्सां होमधेनुं जहार । ततः क्रुद्धेन जामदग्न्येन सबलोऽनिहतोऽसौ कार्त्तवीर्य्यः । अथ वैरशुद्धिं चिकीर्षुभिः दुरात्मभिः कार्त्तवीर्य्यपुत्रैरागत्य आश्रमे ध्यानस्थो जमदग्निर्निपातितः । ततोऽनेन पितृवधामर्षात् जातक्रोधेन परशुरामेण सर्व्वे हैहया निपातिताः ॥ जैनराजचक्रवर्त्तिविशेषः । तत्पर्य्यायः । सुभूमः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कार्त्तस्वर, क्ली, (कृतस्वरे आकरभेदे भवम् अण् । कृत्वा पठिताः स्वरा येन स कृतस्वरः सामगानकर्त्ता वह्नौ दक्षिणावर्त्तेन देयं वा । "प्रोक्ते" । ४ । २

६२ इत्यग्नि।) स्वर्णम्। (यथा माघे १।२।
"स तप्तकार्त्तस्वरभास्वराम्बरः"॥)
धत्तूरः। इत्यमरः। २। ४। ७७॥

कार्त्तान्तिकः, पुं, (कृतान्तं वेत्ति। 'क्रतूक्थादि सूत्रान्ताट्ठक्'। ४।२।३। इति ठक्।) ज्योतिर्व्वित्। दैवज्ञः। इत्यमरः। २।८।१४॥

कार्त्तिकः, पुं, (कृत्तिकानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र मासे इति प्राग्दिव्यतो ण्ण।) वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतसप्तममासः। कृत्तिकानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र मासे सः। अथ तुलास्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तमुख्यचान्द्रः। सौरस्तु तुलाराशिस्थरविकालः। इति स्मृतिः॥ तत्पर्य्यायः। बाहुलः २ ऊर्ज्जः ३ कार्त्तिकिकः ४। इत्यमरः। १। १७॥ कौमुदः ५। इति शब्दरत्नावली॥ *॥

अथ कार्त्तिककृत्यम्।

पद्मपुराणे।

"तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते"।

तत्र सङ्कल्प्य अरुणोदयकाले मज्जनं कृत्वाचम्य ॐ तत्सदद्य कार्त्तिके मासि अमुकपक्षे अमुकतिथावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रः श्री अमुकदेवशर्म्मा श्रीविष्णुप्रीतिकामः प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यथोक्तविधिना इतिकर्त्तव्यतां विधाय—

'ॐ कार्त्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्द्दन।
प्रीत्यर्थं तव देवेश। दामोदर। मया सह'॥

इति स्नायात्। मया सहेत्यत्र लक्ष्म्या। प्रतिदिनसङ्कल्पे तु आरभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं इति न वक्तव्यम्। किन्तु मासीत्यनन्तरं तुलस्थरवावित्यधिकं वक्तव्यम्। चान्द्रसौरमते त्वन्तु वैशाखकृत्ये अनुसन्धेयम्। तथा वायुपुराणे।

"यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान्।
कार्त्तिकं सकलं व्याप्य प्रातःस्नायी भवेन्नरः"॥ *॥

तथा च गारुडे।

"गवामयुतदानेन यत् फलं लभते खग!।
तुलसीपत्रकैकेन तत् फलं कार्त्तिके स्मृतम्"॥

ॐ अद्येत्यादि तुलसीपत्रैकसमसंख्यायुतधेनुदानजन्यफलसमफलप्राप्तिकाम एतानि तुलसीपत्राणि श्रीविष्णवेऽहं ददे। इत्यभिलप्य एतानि तुलसीपत्राणि श्रीविष्णवे नमः। इत्यनेन दद्यात्॥ *॥

ब्रह्माण्डपुराणे।

"विष्णुवेश्मनि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम्।
अग्निष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः॥
ॐ दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह।
प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे'॥

लोलया लक्ष्म्या।

"इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना।
आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफलं लभेत्"॥

स्नानवत्। ॐ अद्येत्यादि अमुकतिथावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा अक्षयदीपदानफलप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा आकाशे मण्डपे वापि श्रीविष्णवे दीपदानमहं करिष्ये। इति सङ्कल्प्य दामोदरायेत्यादिना दद्यात्। द्वितीयादिदिने ॐ दामोदरायेत्यनेनेति विशेषः। विष्णुगृहे तु। ॐ अद्येत्यादि अमुकतिथावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्माग्निष्टोमसहस्रजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा श्रीविष्णुवेश्मनि श्रीविष्णवे दीपदानमहं करिष्ये। इति सङ्कल्प्य ॐ दामोदरायेत्यादिना दद्यात्। द्वितीयादिदिने ॐ दामोदरायेत्यनेनेति विशेषः॥ *॥

हविष्यान्नादौ तु ब्रह्मपुराणे।

"व्रतोपवासनियमैः कार्त्तिको यस्य गच्छति।
देवो वैमानिको भूत्वा स याति परमं पदम्"॥

तत्र अद्येत्यादि अमुकतिथावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा वैमानिकदेवत्वभवनपूर्ब्बकपरमपदप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा हविष्येतरभोजननिवृत्तिमहं करिष्ये। इत्यादिवाक्ये विशेषः। एवं फलाहारादावपि॥ *॥ हविष्यद्रव्याणि च।

"हैमन्तिकं सितास्विन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः।
कलायकङ्गुनीवारा वास्तूकं हिलमोचिका॥
षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत्।
लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी॥
पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रहरीतकी।
तिन्तिडी जीरकञ्चैव नागरङ्गञ्च पिप्पली॥
कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैक्षवम्।
अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं विदुर्ब्बुधाः"॥
हैमन्तिकमित्यभिधायागस्त्यसंहितायाम्।
"नारिकेलफलञ्चैव कदली लवलीन्तथा।
आम्रमामलकञ्चैव पनसञ्च हरीतकीम्॥
व्रतान्तरप्रशस्तञ्च हविष्यं मन्यते बुधाः"।

अत्र च आरब्धव्रतोपवासादौ फलजलादिभक्षणे मध्याह्नतुरीयोगपल्ववोधायनौ।

'अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्व्वचनमौषधम्'॥ *॥

फलाहारादावपि तुलसीराहित्ये दोषमाह।

"तुलसी विना या क्रियते न पूजा
स्नानं न तद्यत् तुलसी विना कृतम्।
भुक्तं न तद्यत् तुलसीविवर्ज्जितं
पीतं न तद्यत्तुलसीविवर्ज्जितम्"॥ *॥

नारदीये।

"न मात्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्मं नान्यदेव हि।
चण्डालो जायते राजन् कार्त्तिके मांसभक्षणात्"॥

तथा च महाभारते।

"कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप!।
वर्ज्जयेत सर्व्वमांसानि धर्म्मो ह्यत्र विधीयते"॥

कौमुदं कार्त्तिकम्। कार्त्तिकमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम्।

"एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु।
दिने दिने च स्नातव्यं शीतलासु नदीषु च।
वर्ज्जितव्या तथा हिंसा मांसभोजनमेव च"॥

ततश्च मांसभोजननिषेधे कार्त्तिकमासतत्त्वशुक्लपक्षैकादश्यादिपञ्चदिनानि शुक्लाशुक्लभेदात् पापतारतम्याद्वा निषिद्धानि।

"कार्त्तिके शौकरं मांसं यस्तु भुञ्जीत दुर्म्मतिः।
षष्टिवर्षसहस्राणि रौरवे परिपच्यते"॥ अतः पटोलकदम्बवृन्ताककारासन्धितानि वर्ज्जयेत्।

"पटोलानि कदम्बानि वृन्ताकसहितानि च।
भुञ्जानः कार्त्तिके मासि यावदाहूतनारकी"॥ *॥

भूतचतुर्द्दशीकृत्यं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम्। अत्र दीपदाने विशेषो यथा,—

"तत्र प्रदोषसमये दीपान्दद्यात् प्रयत्नतः।
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च।
कूटागारेषु चैत्येषु गुहासु च नदीषु च"॥

दीपदानमन्त्रः।

"ॐ नमः पितृभ्यः प्रेतेभ्यो नमो धर्म्माय विष्णवे।
नमो धर्म्माय रुद्राय कान्तारपतये नमः"॥ *॥

दीपान्वितालक्ष्मीकृत्यं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम्। तत्र विशेषो यथा। तत्र बालातुरवृद्धव्यतिरेकेण दिवा न भोक्तव्यम्। तत्र पार्व्वणश्राद्धं कृत्वा प्रदोषे प्राचीनावीती दक्षिणामुखो ज्वलदुल्काम्।

"ॐ शस्त्राशस्त्रहतानाञ्च भूतानां भूतदर्शयोः।
उज्ज्वलज्योतिषा देहं दहेयं व्योमवह्निना"॥

इत्यनेन गृह्णीयात्।

"ॐ अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम।
उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम्"।

इत्यनेन भूमौ स्थापयेत्।

"ॐ यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालये।
उज्ज्वलज्योतिषा वर्त्म प्रपश्यन्तो व्रजन्तु ते"॥

इत्यनेन पितॄन् विसर्ज्जयेत्। यद्येव पूर्ब्बदिने प्रदोषव्यापिन्यमावास्या तदा पूर्ब्बदिने एव श्राद्धमकृत्वापि उल्कादानं कर्त्तव्यम्। आचारात् पञ्चभूतोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम्। उभयतः प्रदोषव्याप्तौ परदिने एव युग्मात्। उभयतः प्रदोषाप्राप्तावपि उल्कादानं परदिने पार्व्वणानुरोधात् अत्रैव पूर्ब्बदिने लक्ष्मी रात्रौ पूज्या।

"अमावस्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्द्दशी।
पूजनीया तदा लक्ष्मीर्व्विज्ञेया सुखरात्रिका"॥

इति वचनात्। लक्ष्मीपूजाविषयेऽप्येवं व्यवस्था। ततो गृहमध्ये उत्तराभिमुखो लक्ष्मीं पूजयेत्। तत्र स्वस्तिवाचनपूर्ब्बकं ॐ सूर्य्यः सोम इति ॐ तद्विष्णोरिति च पठित्वा तिलपुष्पजलान्यादाय ॐ तत्सदित्युच्चार्य्य ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा परमविभूतिलाभकामो लक्ष्मीपूजनमहं करिष्ये। इति सङ्कल्प्य शालग्रामघटादिस्थजले वा भूतशुद्ध्यादिकं कृत्वा लक्ष्मीं पूजयेत्। तद्यथा। ॐ पाशाक्षमालिकाम्भोजेत्यादिना ध्यात्वा। ॐ भूर्भुवः स्वर्म्महालक्ष्मि इहागच्छ इत्याद्यावाह्य एतत्पाद्यं ॐ लक्ष्म्यै नमः एवमर्घ्याचमनीयगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यपुनराचमनीयताम्बूलादि प्रत्येकं दद्यात्।

"ॐ नमस्ते सर्व्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये!।
या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्त्वदर्च्चनात्"

इत्यनेन पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा प्रणमेत्।

ॐ विश्वरूपस्य भार्य्यासि पद्मे पद्मालये। शुभे।।
सर्व्वत पाहि मा देवि महालक्ष्मि। नमोऽस्तु ते' ॥
तत।"सुखरात्र्या प्रदोषे तु कुबेरं पूजयन्ति ये" ॥
इति रुद्रधरवचनात। कुबेरमपि पाद्यादिभि पूजयेत।
'ॐ धनदाय नमस्तुभ्य निधिपद्माधिपाय च।
भवन्तु त्वत्प्रसादान्मे धनधान्यादिसम्पद"॥
इति पठित्वा। ॐ कुबेराय नम इति चि पज यत। ततो गृहादिषु दीपान्दद्यात। तत्र मन्त्र।
ॐ अग्निर्ज्योती रविर्ज्योतिश्चन्द्रज्योतिस्तथैव च।
उत्तम सर्व्वज्योतीषा दीपोऽय प्रतिगृह्यताम॥
ततो ब्राह्मणान बन्धूश्च भोजयित्वा स्वय भुञ्जीत। तत्र प्रत्यूषे भविष्योक्त कर्म्म कर्त्तव्यम। गोरोचना तिलकधारण प्रदीपवन्दन कृत्वा लक्ष्मी नि पूजयेत॥ तत्र मन्त्र।
"ॐ विश्वरूपस्य भार्य्यासि पद्मे पद्मालये। शुभे।।
महालक्ष्मि। नमस्तुभ्य सुखरात्रि कुरुष्व मे॥
वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृत कृतम।
सुखरात्रि। प्रभातेऽद्य तन्मे लक्ष्मीर्व्यपोहतु॥
या रात्रि सर्व्वभूताना या च देवेष्ववस्थिता।
सम्वत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला॥
माता त्व सर्व्वलोकाना देवाना वृष्टिसम्भवा।
आख्याता भूतले देवि। सुखरात्रि। नमोऽस्तु ते'॥
ॐ लक्ष्म्यै नम इति चि पूजयेत॥ अन्यत सुखरात्रिशब्दे द्रष्टव्यम॥ ४॥

अथ द्यूतप्रतिपत। तत्र प्रभाते अक्षक्रीडादिक कार्य्यम। तत्र जयेवर्षं शुभम। पराजये वषम शुभम। तत सकल्प्य शालग्रामे जले वा एतत पाद्य ॐ बलये नम। इत्यादि सपूज्य।
"ॐ बलिराज। नमस्तुभ्य विरोचनसुत प्रभो।।
भविष्येन्द्र सुराराते। पजेश प्रतिगृह्यताम'॥
अनेन पुष्पाञ्जलित्रय दद्यात।
"यो यो यादृग्भावेन तिष्ठत्यस्या युधिष्ठिर।।
हर्षदैन्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि"॥
तथा।
"महापुण्या तिथिरिय बलिराज्यविवर्द्धिनी।
स्नान दान शतगुण कार्त्तिकेऽस्या तिथौ भवेत॥"॥

अथ भ्रातृद्वितीया। तत्राष्टधाविभक्तदिनपञ्चम यामार्द्धप्राप्ताया द्वितीयाया उभयदिने तथा चेत्परदिने कार्य्य युग्मात। तत ॐ तत्सदित्युच्चार्य्य ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा खरप्रयाकामो यमादिपूजनमह करिष्ये। इति सकल्प्य शालग्रामे घटादिस्थजले वा पूजयेत। एतत पाद्य ॐ यमाय नम। एव क्रमेण सपूज्य।
"एह्येहि मार्त्तण्डज। पाशहस्त।
यमान्तकालोकधरामरेश।।
भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजा
गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते"॥
इदमर्घ्यं ॐ यमाय नम तत आचमनीयादिक दत्त्वा प्रणमेत।
"ॐ धर्म्मराज। नमस्तुभ्य नमस्ते यमुनाग्रज।।
पाहि मा किङ्करै सार्द्धं सूर्य्यपुत्र। नमोऽस्तु ते"।

तत ॐ चित्रगुप्ताय नम। इत्यनेन पूजयेत। तत ॐ यमदूतेभ्यो नम। इत्यनेन पाद्यादिभि पूजयेत। यमुनाञ्च पाद्यादिभि सपूज्य प्रणमेत।
'ॐ यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने। लोकपूजिते।
वरदा भव मे नित्य सूर्य्यपुत्रि। नमोऽस्तु ते"॥
ततो भ्रातृभोजनकाले वस्त्रादिक दत्त्वा भगिनी पठेत।
"भ्रातस्तवानुजाताह भुड्क्ष्व भक्तमिद शुभम।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषत"॥
ज्येष्ठा चेत तवाग्रजाताहमिति वदेत। तत पुष्टिकामो भ्राता भुञ्जीत। 'यत्नेन भगिनीहस्तात भोक्तव्य पुष्टिवर्द्धन" इति वचनात॥ ६॥

विष्णुत्थान उत्थानैकादशीशब्दे द्रष्टव्यम्। तत्र कार्त्तिकशुक्लैकादश्यादितिथिपञ्चके वकपञ्चकम 'वकोऽपि तत्र नाश्नीयान्मत्स्यञ्चैव कदाचन"। इति वचनात॥ कार्त्तिक्या गोदानादौ फलाधिक्यम। "कार्त्तिक्या गोप्रदो भवेत"। इति वचनात। इति कृत्यतत्त्वम॥ ७॥ ८॥ अपि च।
अथ कार्त्तिकव्रतावश्यकता। स्कान्दे ब्रह्मनारदसवादे।
दुष्प्राप्य प्राप्य मानुष्य कार्त्तिकोक्त चरेन्न हि।
धर्म्म धर्म्मभृता श्रेष्ठ। स मातृपितृघातक॥
अव्रतेन क्षिपेद्यस्तु मास दामोदरप्रियम।
तिर्य्यग्योनिमवाप्नोति सर्व्वधर्म्मबहिष्कृत॥
स ब्रह्महा स गोघ्नश्च स्वर्णस्तेयी सदानृती।
न करोति मुनिश्रेष्ठ। यो नर कार्त्तिके व्रतम॥
विधवा च विशेषेण यत यादं न कार्त्तिके।
करोति मुनिशार्दूल। नरक याति सा ध्रुवम॥
व्रतन्तु कार्त्तिके मासि यदा न कुरुते गृही।
इष्टापूर्त्त वृथा तस्य यावदाहूतनारकी॥
सप्राप्ते कार्त्तिके मासे द्विजो व्रतपराङ्मुख।
भवन्ति विमुखा सर्व्वे तस्य देवा सवासवा॥
इष्ट्वा च बहुभिर्यज्ञै कृत्वा श्राद्धशतानि च।
स्वर्गं नाप्नोति विप्रेन्द्र। अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम॥
यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी।
कार्त्तिके नरक यान्ति अकृत्वा वैष्णव व्रतम॥
वेदैरधीतै कि तस्य पुराणपठनेन्द्र किम।
कृत यदि न विप्रेन्द्र। कार्त्तिके वैष्णव व्रतम्॥
जन्मप्रभृति यत्पुण्य विधिवत्समुपार्ज्जितम्।
भस्मी भवति तत्सर्व्वमकृत्वा कार्त्तिके व्रतम॥
यद्दत्तञ्च पर जप्त कृतञ्च सुमहत्तप।
सर्व्व विफलतामेति अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम्॥
सप्तजन्मार्ज्जित पुण्य वृथा भवति नारद।।
अकृत्वा कार्त्तिके मासि वैष्णव व्रतमुत्तमम॥
पापभूतास्तु ते ज्ञेया लोके मर्त्त्या महामुने।।
वैष्णवाख्य व्रत यैस्तु न कृत कार्त्तिके शुभम्'॥
किञ्च।
"अकृत्वा नियम विष्णो कार्त्तिक य क्षिपेन्नर।
जन्मार्ज्जितस्य पुण्यस्य फल नाप्नोति नारद।"॥
किञ्च।
"नियमेन विना चैव यो नयेत कार्त्तिक मुने।।
चातुर्म्मास्य तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधम"॥
किञ्च।

'पिण्डदान पितॄणाञ्च पितृपक्षे न वै कृतम।
व्रत न कार्त्तिके मासि श्रावण्यामृषितर्पणम।
चैत्रे नान्दोलितो विष्णुर्माघस्नान न सज्जते।
न कृता मङ्की पुष्ये श्रावणे रोहिण्यष्टमी॥
सङ्क्रमे न कृता येन द्वादशी श्रवणान्विता।
कुत्र यास्यन्ति ते मूढा नाह जानामि नारद।"॥
पाद्मे च। श्रीसौतिशान्तिमुनिगणसवादे।
'मानुष कर्म्मभूमौ य कार्त्तिक नयते मुधा।
चिन्तामणि करे प्राप्य क्षिपते कर्दमाम्भसि॥
नियमेन विना विप्रा कार्त्तिक य क्षिपेन्नर।
कृष्ण पराङ्मुखस्तस्य यस्मात्कर्जोऽस्य वल्लभ॥४।
तत्र विशेषेण स्नानदानादिसत्कर्म्मनित्यता।
स्कान्दे तत्रैव।
येन्न दत्त हुत जप्त न स्नान न हरेर्व्रतम।
न कृत कार्त्तिके पक्ष। द्विजास्ते वै नराधमा'।
किञ्च।
'येन्न दत्त हुत जप्त कार्त्तिके न व्रत कृतम।
तेनात्मा हारितो नन न प्राप्त प्रार्थित फलम।
किञ्च।
"सप्राप्ते कार्त्तिके मास ये रता न जना न।
तेषा सान्निपके वास पितृभि सह नारद'॥
किञ्च।
'कार्त्तिके नार्च्चितो यैस्तु भक्तिभावेन केशव।
नरक ते गमिष्यन्ति यमदूतैस्तु यन्त्रिता॥
जन्मकोटिसहस्रैस्तु मानुष्य प्राप्य दुर्लभम।
कार्त्तिक नार्च्चितो विष्णुर्हारित तन जन्म व॥
विष्णो पूजा कथा विष्णोर्वैष्णवानाञ्च दर्शनम।
न भवेत कार्त्तिके यस्य हन्ति पुण्य दशाब्दिकम'॥
अथ कार्त्तिकमाहात्म्यम। स्कान्दे।
"कार्त्तिकस्य तु माहात्म्य पाके सामान्यत लिख्यते।
ततो विशेषतस्तत्र कर्म्म न्यायान्विभज्यत'॥
अथ सामान्यत स्कान्दे तत्रैव।
'कार्त्तिकस्य त मासस्य कोट्यशेनापि नार्हति।
सर्व्वतीर्थेषु यत स्नान सर्व्वदानेषु यत फलम॥
एकत सर्व्वतीर्थानि सर्व्व यज्ञा सदक्षिणा।
एकत पुष्करे वास कुरुक्षेत्रे हिमाचले॥
मेरुतुल्यसुवर्णानि सर्व्वदानानि चैकत।
एकत कार्त्तिको वत्स। सर्व्वदा केशवप्रिय॥
यत किञ्चित क्रियते पुण्य विष्णुमुद्दिश्य कार्त्तिके
तदक्षय भवेत्सर्व्व सत्योक्त तव नारद।॥
कार्त्तिक खलु वै मास सर्व्वमासेषु चोत्तमम।
पुण्याना परम पुण्य पावनानाञ्च पावनम॥
यथा नदीना विप्रेन्द्र शैलानाञ्चैव नारद।।
उदधीनाञ्च विप्रर्षे। क्षयो नैवोपपद्यत॥
पुण्य कार्त्तिकमासे तु यत किञ्चित क्रियते मुने।।
न तस्यास्ति क्षयो ब्रह्मन पापस्याप्येवमेव च॥
न कार्त्तिकसमो मासो न कृतेन सम युगम्।
न वेदसदृश शास्त्र न तीर्थं गङ्गया समम्॥
कार्त्तिक प्रवरो मासो वैष्णवाना प्रिय सदा।
कार्त्तिक सकल यस्तु भक्त्या सेवेत वैष्णव॥
पितृनुद्धरते सर्व्वान् नरकस्थान् महामुने"।।
पाद्मे च तथैव।

"द्वादशस्वपि मासेषु कार्त्तिक कृष्णवल्लभ ।
तस्मिन सपूजितो विष्णुरल्पकैरप्युपायनै ॥
ददाति वैष्णव लोकमित्येव निश्चित मया ।
यथा दामोदरो भक्तवत्सलो विदितो जनै ॥
वस्यायन्तादृशो मास स्वल्पमप्युरुकारक ।
दुर्लभो मानुषो देहो देहिना क्षणभङ्गुर ॥
तत्रापि दुर्लभ काल कार्त्तिको हरिवल्लभ ।
दीपेनापि हि यत्रासौ प्रीयते हरिरीश्वर ॥
सुगतिञ्च ददात्येव परदीपप्रबोधनात" ॥ * ॥

अथ व्रतमाहात्म्य स्कान्दे तत्रैव ।
"व्रतानामिह सर्व्वेषामेकजन्मानुग फलम ।
कार्त्तिके तु व्रतस्योक्त फल जन्मशतानुगम ॥
अक्रूरतीर्थे विप्रेन्द्र ! कार्त्तिक्या समुपोष्य च ।
स्नात्वा यत फलमाप्नोति तत्कृत्वा वैष्णव व्रतम ॥
वाराणस्या कुरुक्षेत्रे नैमिषे पुष्करेऽर्ब्बुदे ।
गत्वा यत फलमाप्नोति व्रत कृत्वा तु कार्त्तिके ॥
अनिष्ट्वा च सदा यज्ञैर्न कृत्वा पितृभि स्वधाम ।
व्रतेन कार्त्तिके मासि वैष्णवन्तु पद व्रजेत ॥
प्रवृत्तानाञ्च भक्ष्याणा कार्त्तिके नियमे कृते ।
अवश्य कृष्णरूपत्व प्राप्यते मुक्तिद शुभम" ॥

किञ्च।
"ब्राह्मणा क्षत्रियो वैश्य शूद्रो वा मुनिसत्तम ! ।
वियोनि न व्रजत्येव व्रत कृत्वा तु कार्त्तिके" ॥

किञ्च।
"कार्त्तिके मुनिशार्दूल ! स्वशक्त्या वैष्णव व्रतम ।
य करोति यथोक्तन्तु मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥
सुपुण्ये कार्त्तिके मासि देवर्षिपितृसेविते ।
क्रियमाणे व्रते नृणा स्वल्पेऽपि स्यान्महाफलम" ॥ * ॥

अथ कर्म्मविशेषमाहात्म्यम । स्कान्दे तत्रैव ।
'दान दत्त हुत जप्त तपश्चैव तथा कृतम् ।
तदक्षयफल प्रोक्त कार्त्तिके च द्विजोत्तम ' । ॥

किञ्च।
"यत किञ्चित कार्त्तिके दत्त विष्णुमुद्दिश्य मानवै ।
तदक्षय लभ्यते वै अन्नदान विशेषत " ॥

किञ्च ।
"यस्तु सम्वत्सर पूर्णमग्निहोत्रमुपासते ।
कार्त्तिके स्वस्तिक कृत्वा सममेतन्न सशय ॥
कार्त्तिके या करोत्येव केशवालयमण्डलम् ।
स्वर्गस्था शोभते सा तु कपोती पक्षिणी यथा ॥
य करोति नरो नित्य कार्त्तिके पत्रभोजनम ।
न स दुर्गतिमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥
जन्मप्रभृति यत्पाप मानवैश्च कृत भवेत ।
तत्सर्व्व नाशमाप्नोति ब्रह्मपत्रेषु भोजनात ॥
सर्व्वकामफल तस्य सर्व्वतीर्थफल लभेत ।
न वापि नरक पश्येतब्रह्मपत्रेषु भोजनात ॥
ब्रह्मा चैष स्मृत साक्षात पलाश सर्व्वकामद ।
मध्यम वर्ज्जित पत्र शूद्रस्य मुनिसत्तम ! ॥
भुञ्जन्नरकमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ।
तिलदान नदीस्नान सत्कथा साधुसेवनम् ॥
भोजन ब्रह्मपत्रेष कार्त्तिके मुक्तिदायकम् ।
जागर कार्त्तिके मासि य करोत्यरुणोदये ॥
दामोदराग्रे विप्रेन्द्र ! गोसहस्रफल लभेत् ! ।
जागर पश्चिमे यामे य करोति महामुने ॥
कार्त्तिके सन्निधौ विष्णोस्तत्पद करसस्थितम ।
साधुसेवा गवा ग्रास कथा विष्णोरथार्च्चनम ।
जागर पश्चिमे यामे दुर्लभ कार्त्तिके कलौ' ॥

किञ्च ।
"जलधेनुसहस्रञ्च वृषसस्थे दिवाकरे ।
तोय दत्त्वा यदाप्नोति स्नान कृत्वा तु कार्त्तिके ॥
सन्निहत्या कुरुक्षेत्रे राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
सूर्य्यवारेण यतस्नान तदेकाहेन कार्त्तिके ॥
पितृनुद्दिश्य यद्दत्त कार्त्तिके कृष्णवल्लभे ।
अन्नोदक मुनिश्रेष्ठ ! अक्षय जायते नृणाम '॥ * ॥

किञ्च।
"गीतशास्त्रविनोदेन कार्त्तिक यो नयेन्नर ।
न तस्य पुनरावृत्तिर्मया दृष्टा कलिप्रिय !" ॥

किञ्च ।
"प्रदक्षिणञ्च य कुर्य्यात कार्त्तिके विष्णुसद्मनि ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलभागी भवेन्नर ॥
गीत वाद्यञ्च नृत्यञ्च कार्त्तिके परतो हरे ।
य करोति नरो भक्त्या लभते चाक्षय फलम ॥
हरेर्नाम सहस्राख्य गजेन्द्रस्य च मोक्षणम ।
कार्त्तिके पठते यस्तु पुनर्जन्म न विद्यते ॥
कार्त्तिके पश्चिमे यामे स्तव गान करोति य ।
वसते श्वेतद्वीपे तु पितृभि सह नारद ! ॥
नैवेद्यदानेन तु हरे कार्त्तिके यवसख्यया ।
युगानि वसते स्वर्गे तावन्ति मुनिसत्तम ! ॥
अगुरुन्तु सकर्पूर यो दहेत केशवाग्रत ।
कार्त्तिके तु मुनिश्रेष्ठ ! युगान्ते न पुनर्भव " ॥

किञ्च ।
"नियमेन कथा विष्णोर्ये शृण्वन्ति च भाविता ।
श्लोकार्द्ध श्लोकपाद वा कार्त्तिके गोशत फलम ॥
सर्व्वधर्म्मान परित्यज्य कार्त्तिके केशवाग्रत ।
शास्त्रस्योच्चारणा पुण्य श्रोतव्यञ्च महामुने ! ॥
श्रेयसा लोभबुद्ध्या वा य करोति हरे कथाम ।
कार्त्तिके मुनिशार्दूल ! कुलाना तारयेच्छतम ॥
नित्य शास्त्रविनोदेन कार्त्तिक य क्षिपेन्नर ।
निर्द्दहेत सर्व्वपापानि यज्ञायुतफल लभेत ॥
न तथा तुष्यते दानैर्न यज्ञैर्गोगजादिकै ।
यथाशास्त्रकथालापै कार्त्तिके मधुसूदन ॥
कार्त्तिके मुनिशार्दूल ! य शृणोति हरे कथाम ।
स निस्तरति दुर्गाणि जन्मकोटिशतानि च ॥
य पठेत प्रयतो नित्य श्लोक भागवत मुने ! ।
अष्टादशपुराणाना कार्त्तिके फलमाप्नुयात" ॥

किञ्च ।
"सर्व्वान धर्म्मान परित्यज्य इष्टापूर्त्तादिकान्नर ।
कार्त्तिके परया भक्त्या वैष्णवै सह सवसेत" ॥

पाद्मे च तत्रैव ।
"कार्त्तिके भूमिशायी यो ब्रह्मचारी हविष्यभुक ।
पलाशपत्रे भुञ्जानो दामोदरमथार्च्चयेत ॥
स सर्व्वपातक हित्वा वैकुण्ठे हरिसन्निधौ ।
मोदते विष्णुसदृशो भजनानन्दनिर्वृत " ॥

किञ्च ।
"कार्त्तिक सकल मास प्रात स्नायी जितेन्द्रिय ।
जपन हविष्यभुक दान्त सर्व्वपापै प्रमुच्यते ॥
कार्त्तिकन्तु नरो मास य कुर्य्यादेकभोजनम् ।
शूरश्च बहुवीर्य्यश्च कीर्त्तिमांश्च स जायते" ॥

किञ्च ।
'पलाशपत्रभोजी च कार्त्तिके पर्णो नर ।
निष्पाप स्यात्त नैवेद्य हरेर्भुक्त्वा विमुच्यते ॥
मध्यस्थमैश्वर पत्र वर्जयेद्ब्राह्मणेतर" ।

किञ्च ।
'अपराधसहस्राणि पातकानि महान्त्यपि ।
क्षमतेऽस्य हरिर्देव पूजित कार्त्तिके प्रभु ॥
नैवेद्य पायस विष्णो प्रिय खण्ड घृतान्वितम ।
विभज्य तच्च भुञ्जानो यज्ञसाम्य दिने दिने" ॥

तत्रैव श्रीकृष्णसत्या सवादे ।
"स्नान ज गरण दीप तुलसीवनपालनम ।
कार्त्तिके ये प्रकुर्व्वन्ति ते नरा विष्णुमूर्त्तय ॥
इत्य दिनत्रयमपि कार्त्तिके ये प्रकुर्व्वते ।
देवानामपि ते वन्द्या कियैराजन्मतत कृतम' ॥ * ॥

तत्रैव कार्त्तिकव्रताङ्गानि ।
'हरिजागरण प्रात स्नान तुलसिसेवनम ।
उद्यापन दीपदान व्रतान्येतानि कार्त्तिके" ॥

किञ्च ।
"पञ्चभिर्व्रतकैरेभि सम्पूर्णा कार्त्तिके व्रती ।
फलमाप्नोति तत प्रोक्त भुक्तिमुक्तिफलप्रदम ॥
विष्णो शिवस्य वा कुर्य्यादालये हरिजागरम ।
कुर्य्यादश्वत्थमूले वा तुलसीना वनेषु च ॥
आपद्गतो यदाप्यम्भो न लभेत स्नवनाय स ।
व्याधितो वा पुन कुर्य्याद्विष्णोर्नामापमार्ज्जनम ॥
उद्यापनविधि कर्तुमशक्तो यो व्रते स्थित ।
ब्राह्मणान भोजयेच्छक्त्या व्रतसम्पूर्णहेतवे ॥
अशक्तो दीपदानस्य परदीपान प्रबोधयेत ।
तेषा वा रक्षण कुर्य्याद्वातादिभ्य प्रयत्नत ॥
अभावे तुलसीनाञ्च पूजयेद्वैष्णव द्विजम ।
सर्व्वाभावे व्रती कुर्य्याद्ब्राह्मणाना गवामपि ॥
सेवा वा बोधिवटयोर्व्रतसम्पूर्णहेतवे" ॥ * ॥

अथ दीपदानमाहात्म्यम् । स्कान्दे तत्रैव ।
"कृत्वा कोटिसहस्राणि पातकानि बहून्यपि ।
निमेषार्द्धेनदीपस्य विलय यान्ति कार्त्तिके" ॥

किञ्च ।
"शृणु दीपस्य माहात्म्य कार्त्तिके केशवप्रियम् ।
दीपदानेन विप्रेन्द्र ! न पुनर्जायते भवि ॥
रविग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्म्मदाया शशिग्रहे ।
तत फल कोटिगुणित दीपदानेन कार्त्तिके ॥
घृतेन दीपको यस्य तिलतैलेन वा पुन ।
ज्वलते मुनिशार्दूल ! अश्वमेधेन तस्य किम ॥
मन्त्रहीन क्रियाहीन शौचहीन जनार्द्दने ।
सर्व्व सम्पूर्णता याति कार्त्तिके दीपदानत ॥
तेनेष्ट क्रतुभि सर्व्वै कृत तीर्थावगाहनम् ।
दीपदान कृत येन कार्त्तिके केशवाग्रत ॥
तावद्गर्ज्जन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्ये रसातले ।
यावन्न ज्वलते ज्योति कार्त्तिके केशवाग्रत ॥
श्रूयते चापि पितृभिर्गाथा गीता पुरा द्विज ! ।
भविष्यति कुलेऽस्माक पितृभक्त सुतो भुवि ॥

कार्त्तिके दीपदानेन यस्तोषयति केशवम् ।
मुक्तिं प्राप्स्यसि नूनं प्रसादाच्चक्रपाणिनः" ॥

किञ्च ।

"मेरुमन्दरमात्राणि कृत्वा पापान्यशेषतः ।
दहते नात्र सन्देहो दीपदानात्तु कार्त्तिके ॥
गृहे वायतने वापि दीपं दद्याच्च कार्त्तिके ।
परतो वासुदेवस्य महाफलविधायिनः ॥
स जातो मानुषो लोके स धन्यः स च कीर्त्तिमान् ।
प्रदत्तः कार्त्तिके मासि दीपो वै मधुघातिनः ॥
निमिषार्द्धमात्रेण दीपदानेन कार्त्तिके ।
न तत् क्रतुशतैः प्राप्यं फलं तीर्थशतैरपि ॥
सव्वानुष्ठानहीनोऽपि सर्व्वपापरतोऽपि सन् ।
पूयते नात्र सन्देहो दीपं दत्त्वा तु कार्त्तिके ॥
नास्ति पातकं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु नारद ।
यन्न शोधयते दीपः कार्त्तिके केशवाग्रतः ॥
परतो वासुदेवस्य दीपं दत्त्वा तु कार्त्तिके ।
प्राप्नोति शाश्वतं स्थानं सर्व्वाबाधाविवर्ज्जितम् ॥
यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि कर्पूरेण तु दीपकम् ।
द्वादश्याञ्च विशेषेण तस्य पुण्यं वदामि ते ॥
कुले तस्य प्रसूता ये ये भविष्यन्ति नारद ।
समतीताश्च ये केचित् यथा सङ्ख्या न विद्यते ॥
क्रीडित्वा सुचिरं कालं देवलोके यदृच्छया ।
ते सर्व्वे मुक्तिमायान्ति प्रसादाच्चक्रपाणिनः" ॥

किञ्च ।

'व्रतव्याजेन विप्रेन्द्र ! कार्त्तिके केशवालयम् ।
द्योतयेद् यो महाभाग ! पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
कार्त्तिके दीपदानन्तु कुर्य्याद् यो वैष्णवालये ।
धनं पुत्रो यशः कीर्त्तिर्भवत्तस्य च सर्व्वदा ॥
यथा च मथनाद्वह्निः सर्व्वकाष्ठेषु दृश्यते ।
तथा च दृश्यते धर्म्मो दीपदाने न संशयः" ॥

किञ्च ।

"निर्द्धनेनापि विप्रेन्द्र ! कृत्वा चैवात्मविक्रयम् ।
कर्त्तव्यं दीपदानन्तु यावत् कार्त्तिकपूर्णिमा ॥
वैष्णवो न स मन्तव्यः सम्प्राप्ते कार्त्तिके मुने ।
यो न यच्छति मूढात्मा दीपं केशवसद्मनि" ॥
नारदीये श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसंवादे ।
"एकतः सर्व्वदानानि दीपदानानि चैकतः ।
कार्त्तिके न समं प्रोक्तं दीपदो ह्यधिकः स्मृतः" ॥

पाद्मे च तत्रैव ॥

"कार्त्तिके राजदीपं यो ददाति हरिसन्निधौ ।
दिव्यकान्तिविमानाग्रे रमते स हरेः पुरे" ॥ ४ ॥

अथ तत्र परदीपप्रबोधनमाहात्म्यम् ।

स्कान्दे तत्रैव ।

"पिष्टपक्षेऽन्नदानेन ज्येष्ठाषाढे च वारिणा ।
कार्त्तिके तत् फलं पुंसां परदीपप्रबोधनात् ॥
बोधनात् परदीपस्य वैष्णवानाञ्च सेवनात् ।
कार्त्तिके फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥
दीयमानन्तु ये दीपं बोधयन्ति हरेर्गृहे ।
परेषां नृपशार्दूल ! निस्तीर्णा यमयातना ॥
न तद्भवति विप्रेन्द्र ! इष्टैरपि महामखैः ।
कार्त्तिके यत् फलं प्रोक्तं परदीपप्रबोधनात् ॥
एकादश्यां परैर्दत्तं दीपं प्रज्वाल्य मूषिका ।

मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य परां गतिमवाप सा" ॥ ४ ॥

अथ शिखरदीपमाहात्म्यम् ।

स्कान्दे तत्रैव ।

"यदा यदा भासयते दीपकः कलशोपरि ।
तदा तदा मुनिश्रेष्ठ ! द्रवते पापसञ्चयः ॥
यो ददाति द्विजातिभ्यो महीमुदधिमेखलाम् ।
हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥
यो ददाति गवां कोटिं सवत्सां क्षीरसंयुताम् ।
हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥
सर्व्वस्वदानं कुरुते वैष्णवानां महामुने ।
शिखरोपरि दीपस्य कलां नार्हति षोडशीम्" ॥

किञ्च ।

"यः करोति परं दीपं मूर्ख्येऽपि अपराधतः ।
शिखरोपरि मध्ये च कुलानां तारयेच्छतम् ॥
विमानं ज्योतिषा दीप्तं ये निरीक्षन्ति कार्त्तिके ।
केशवस्य महाभक्त्या कुले तेषां न नारकः ॥
दिवि देवा निरीक्षन्ते विष्णुदीपप्रदं नरम् ।
कदा भविष्यत्यस्माकं सङ्गमः पुण्यकर्म्मणा ॥
कार्त्तिके कार्त्तिकां यावत् प्रासादोपरि दीपकम् ।
यो ददाति मुनिश्रेष्ठ ! तस्येन्द्रत्वं न दुर्लभम्" ॥

अथ तत्र दीपमालामाहात्म्यम् ।

स्कान्दे तत्रैव ।

"दीपपङ्क्तेश्च रचना सबाह्याभ्यन्तरे हरेः ।
विष्णोर्विमाने कुरुते स नरः शङ्खचक्रधृक् ॥
दीपपङ्क्तेश्च रचनां कुरुते केशवालये ।
तस्यान्वये प्रसूतानां लक्षाणां नरको न हि ॥
विष्णोर्विमानं दीपाढ्यं सबाह्याभ्यन्तरे मुने ।
दीपोद्योतकरे मार्गे तेन प्राप्तं परं पदम्" ॥

भविष्ये च ।

'यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम् ।
प्रबोधे चैव द्वादश्यामेकादश्यां विशेषतः ॥
सूर्य्यायुतप्रकाशस्तु तेजसा भासयन् दिशः ।
तेजोराशिविमानस्थो जगदुद्योतयंस्त्विषा ॥
यावत्प्रदीपसङ्ख्या तु घृतेनापूर्य्य बोधिता ।
तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते" ॥ ४ ॥

अथ आकाशादिदीपमाहात्म्यम् ।

पाद्मे तत्रैव ।

"उच्चैः प्रदीपमाकाशे यो दद्यात् कार्त्तिके नरः ।
सर्व्वं कुलं समुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
विष्णुकेशवमुद्दिश्य दीपं दद्यात्तु कार्त्तिके ।
आकाशस्थं जलस्थञ्च शृणु तस्यापि यत्फलम् ॥
धनं धान्यं समृद्धिञ्च पुत्रवानीश्वरो गृहे ।
लोचने च शुभे तस्य विद्वानपि च जायते" ॥

किञ्च ।

"विप्रवेश्मनि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम् ।
अग्निष्टोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
चतुष्पथेषु रथ्यासु ब्राह्मणावसथेषु च ।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारे गहनेषु च ॥
दीपदानाद्धि सर्व्वत्र महाफलमवाप्नुयात्" ॥ ॥ *

आकाशदीपदानमन्त्रः । तत्रैव ।

"दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे" ॥

अथ देशविशेषे कार्त्तिकमाहात्म्यविशेषः ॥

पाद्मे तत्रैव ।

"यत्र कुत्रापि देशे तु कार्त्तिके स्नानदानतः ।
अग्निहोत्रसमं फलं पूजायाञ्च विशेषतः ॥
कुरुक्षेत्रे कोटिगुणो गङ्गायामपि तत्समः ।
ततोऽधिकः पुष्करे स्याद्द्वारकायाञ्च भार्गव ! ॥
कृष्णसालोक्यदो मासः पुर्य्याञ्च कार्त्तिकः ।
अन्या पुर्य्यस्तत्समाना मन्यते मथुरां विना ॥
दामोदरत्वं हि हरेस्तत्रैवासीद्यतः किल ।
मथुरायां ततस्तोर्ज्जो वैकुण्ठप्रीतिवर्द्धनः ।
कार्त्तिको मथुरायां वै परमावधिरिष्यते ।
यथा माघे प्रयागः स्याद्वैशाखे जाह्नवी तथा ॥
कार्त्तिके मथुरा सेव्या ततोत्कर्षः परो न हि ॥
मथुरायां नरैरूर्ज्जे स्नात्वा दामोदरोऽर्च्चितः ।
कृष्णरूपा हि ते ज्ञेया नात्र कार्य्या विचारणा ॥
दुर्लभः कार्त्तिको विप्र ! मथुरायां नृणामिह ।
यत्रार्च्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः सम्प्रयच्छति ॥
भुक्तिं मुक्तिं हरिर्द्दद्यादर्च्चितोऽन्यत्र सेविनाम् ।
भक्तिञ्च न ददात्येष यतो वश्यकरी हरेः ॥
सा त्वञ्जसा हरेर्भक्तिर्लभ्यते कार्त्तिके नरैः ।
मथुरायां सकृदपि श्रीदामोदरपूजनात् ॥
मन्त्रद्रव्यविहीनञ्च विधिहीनञ्च पूजनम् ।
मन्यते कार्त्तिके देवो मथुरायां मदर्च्चनम् ॥
यस्य पापस्य यत्नेन मार्गमाणा हि निष्कृतिः ।
तच्छुद्ध्यर्थमिदं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मुनिश्चितम् ।
कार्त्तिके मथुरायां वै श्रीदामोदरपूजनम् ॥
कार्त्तिकं मथुरायां वै पूजनाद्युक्तमेव च ।
शीघ्रं साक्षात्प्रदानेन दुर्लभं योगतत्परैः ॥
सुलभा मथुरा भूमौ प्रत्यब्दं कार्त्तिकस्तथा ।
तथापि संसरन्तीह नरा मूढा भवाम्बुधौ ॥
किं यज्ञैः किं तपोभिश्च तीर्थैरन्यैश्च सेवितैः ।
कार्त्तिके मथुरायाञ्चेदर्च्चयते राधिकाप्रियः ॥
यानि सर्व्वाणि तीर्थानि नदा नद्यः सरांसि च ।
कार्त्तिके निवसन्त्यत्र माथुरे सर्व्वमण्डले ॥
कार्त्तिके जन्मसदनं केशवस्य च ये नराः ।
सकृत्प्रविष्टाः श्रीकृष्णं ते यान्ति परमव्ययम् ॥
परोपहासमुद्दिश्य कार्त्तिके हरिपूजया ।
मथुरायां लभेद्भक्तिं किं पुनः श्रद्धया नरः" ॥ इति ॥
"इत्थं कार्त्तिकव्रत्यार्थं यत्नान्येव स्नानादिकम् ।
तत्र किञ्चिद्विशेषेण तद्विधिर्लिख्यतेऽधुना" ॥ * ॥

अथ कार्त्तिकव्रतविधिः । तत्रोपक्रमकालश्चोक्तः
श्रीब्रह्मनारदसंवादीयकार्त्तिकमाहात्म्ये ।
"आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् ।
कार्त्तिकस्य व्रतानीह तस्यां कुर्य्यादतन्द्रितः ॥
नित्यं जागरणायान्ते यामे रात्रेः समुत्थितः ।
शुचिर्भूत्वा प्रबोधाय स्तोत्रैर्नीराजयेत् प्रभुम् ॥
निशम्य वैष्णवान् धर्म्मान् वैष्णवैः सह हर्षितः ।
कृत्वा गीतादिकं प्रातर्देवं नीराजयेत् पुनः ॥
नद्यादौ च ततो गत्वाचम्य सङ्कल्पमाचरेत् ।
प्रभुं प्रार्थ्य ततस्तस्मै च दद्यादर्घ्यं यथाविधि ॥

तत्र सङ्कल्पमन्त्रः ।

"कार्त्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन ।

प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदर । मया सह ’॥

प्रार्थनमन्त्रस्तु ।

“तव ध्यानेन देवेश ! जलेऽस्मिन स्नातुमुद्यत ।
त्वत्प्रसादाच्च मे पाप दामोदर ! विनश्यतु” ॥

अर्घ्यमन्त्र ।

“व्रतिन कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम ’ ।
अर्घ्यं गृहाण देवेश ! नमामि त्वा सुरेश्वर !” ॥

काशीखण्डे ।

“व्रतिन कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम ।
दामोदर ! गृहाणार्घ्यं दनुजेन्द्रनिसूदन ! ॥
नित्ये नैमित्तिके कृत्स्ने कार्त्तिके पापशोषणे ।
गृहाणार्घ्यं मया दत्त राधया सहितो हरे !” ॥ १ ॥
“तिलैरालिप्य देह स्व नामोच्चारणपूर्व्वकम ।
स्नात्वा स विधिना सन्ध्यामुपास्य गृहमाव्रजेत ॥
उपलिप्याथ देवाग्रे निर्म्माय स्वस्तिक प्रभुम ।
तुलसीमालतीपद्मागस्त्यपुष्पादिनार्च्चयेत ॥
नित्य वैष्णवसङ्गत्या, सेवेत भगवत्कथाम ।
सर्पिषाहर्न्निश दीप तिलतैलेन चार्च्चयेत ॥
विशेषतस्च नैवेद्यान्यर्पयेदाचरेत्तथा ।
प्रणामांश्च यथाशक्त्या एकभक्तादिक व्रतम” ॥

तथा च पाद्मे तत्रैव ।

“प्रातरुत्थाय शौचादि कृत्वा गत्वा जलाशये ।
कृत्वा च विधिवत स्नान ततो दामोदरार्च्चनम ’ ॥

किञ्च ।

“मौनेन भोजन कार्य्य कार्त्तिके व्रतधारिणा ।
घृतेन दीपदान स्यात्तिलतैलेन वा पुन ॥
दिनञ्च कृष्णकथया वैष्णवानाञ्च सङ्गमे ।
नीयता कार्त्तिके मासि सङ्कल्प्यव्रतपालनम ॥
आश्विने शुक्लपक्षस्य प्रारम्भो हरिवासरे ।
अथ वा पौर्णमासीत सक्रान्तौ वा तुलागमे ॥
दीपदानमखण्डञ्च दद्याद्दै विष्णुसन्निधौ ।
देवालये तुलस्या वा आकाशे वा तदुत्तमम” ॥

किञ्च ।

“रजत कनक दीपान मणिमुक्ताफलादिकम ।
दामोदरस्य प्रीत्यर्थ प्रदद्यात कार्त्तिके नर ” ॥

स्कान्दे च श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसवादे ।

“न गृहे कार्त्तिके कुर्य्याद्विशेषेण तु कार्त्तिकीम ।
तीर्थे तु कार्त्तिकी कुर्य्यात सर्व्वयत्नेन भाविनि !” ॥ * ॥

अथ कार्त्तिके वर्ज्यानि ।

तत्रैव ब्रह्मनारदसवादे ।

“कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषाश्च भक्षयन ।
निष्पावान् मुनिशार्दूल ! यावदाहूतनारकी ॥
कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताक सन्धितानि च ।
न त्यजेत कार्त्तिके मासि यावदाहूतनारकी ॥
कार्त्तिके मासि धर्म्मात्मा मत्स्यमास न भक्षयेत ।
तत्रैव यत्नतस्त्याज्य शशक शौकर तथा” ॥

किञ्च ।

“परान्न परशय्याञ्च परवाद पराङ्गनाम् ।
सर्व्वदा वर्ज्जयेत प्राज्ञो विशेषेण तु कार्त्तिके ॥
तैलाभ्यङ्ग तथा शय्या परान्न कास्यभोजनम ।
कार्त्तिके वर्ज्जयेद्यस्तु परिपूर्णव्रती भवेत ॥
सम्प्राप्त कार्त्तिक दृष्ट्वा परान्न यस्तु वर्ज्जयेत् ।
दिने दिने तु कृच्छ्रस्य फल प्राप्नोति मानव ’ ॥

तत्रैव श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसवादे ।

“कार्त्तिके वर्ज्जयेत्तैल कार्त्तिके वर्ज्जयेन्मधु ।
कार्त्तिके वर्ज्जयेत कास्य कार्त्तिके शुक्तसन्धितम ॥
न मात्स्य भक्षयेन्मास स कौर्म्म नान्यदेव हि ।
चाण्डाल स भवेत सुभ्रु ! कार्त्तिके मासभक्षणात” ॥

अथ श्रीराधादामोदरपूजाविधि । पाद्मे तत्रैव ।

तत प्रियतमा विष्णो राधिका गोपिकासु च ।
कार्त्तिके पूजनीया च श्रीदामोदरसन्निधौ ॥
द्विज दामोदर कृत्वा तत्पत्नी राधिका तथा ।
कार्त्तिके पूजनीयौ तौ वासोऽलङ्कारभोजनै ॥
राधिकाप्रतिमा विप्रा पूजयेत कार्त्तिके तु य ।
तस्य तुष्यति तत्प्रीत्यै श्रीमान दामोदरो हरि ” ॥
“दामोदराष्टक नाम स्तोत्र दामोदरार्च्चने ।
नित्य दामोदराकर्षि पठेत सत्यव्रतोदितम” ॥ * ॥

अथ श्रीदामोदराष्टकम । तत्रैव ।

“नमामीश्वर सच्चिदानन्दरूप
लसत्कुण्डल गोकुले भ्राजमानम् ।
यशोदाभियोलूखलाद्धावमान
परामृष्टमत्य ततो द्रुत्य गोप्या ॥
रुदन्त मुहुर्नेत्रयुग्म मृजन्त
कराम्भोजयुग्मेन सातङ्कनेत्रम् ।
मुहु श्वासकम्पत्रिरेखाङ्ककण्ठ
स्थितग्रैवदामोदर भक्तिबन्धम ॥
इतीदृक स्वलीलाभिरानन्दकुण्डे
स्वघोष निमज्जन्तमाख्यापयन्तम् ।
तदीये शितज्ञेषु भक्तैर्ज्जितत्व
पुन प्रेमतस्त्वा शतावृत्ति वन्दे ॥
वर देव मोक्ष न मोक्षावधि वा
न चान्य वृणेऽह वरेशादपीह ।
इदन्ते वपुर्नाथ गोपालबाल
सदा मे मनस्याविरास्ता किमन्यै ॥
इदन्ते मुखाम्भोजमत्य तनीलै
र्वृत कुन्तलै स्निग्धरक्तैश्च गोप्या ।
मुहुश्चुम्बित बिम्बरक्ताधर मे
मनस्याविरास्तामल लक्षलाभै ॥
नमो देव ! दामोदरानन्त ! विष्णो !
प्रसीद प्रभो ! दु खजालाब्धिमग्नम ।
कृपादृष्टिवृष्ट्यातिदीन बतानु
गृहाणेश मामज्ञ मेध्यक्षिदृश्य ॥
कुवेरात्मजौ बद्धमूर्त्त्यैव यद्व
त्त्वया मोचितौ भक्तिभाजौ कृतौ च ।
तथा प्रेमभक्ति स्वका मे प्रयच्छ
न मोक्षे ग्रहो मेऽस्ति दामोदरेह ॥
नमस्तेऽस्तु दाम्ने स्फुरद्दीप्तिधाम्ने
त्वदीयोदरायाथ विश्वस्य धाम्ने ।
नमो राधिकायै त्वदीयप्रियायै
नमोऽनन्तलीलाय देवाय तुभ्यम” ॥ * ॥

अथ तत्र श्रीकृष्णाष्टमीकृत्यम ।

पाद्मे तत्रैव ।

“गोवर्द्धने गिरौ रम्ये राधाकुण्ड प्रिय हरे ।
कार्त्तिके बहुलाष्टम्या तत्र स्नात्वा हरे प्रिय ॥
नरो भक्तो भवेद्विप्रास्तद्धि तस्य प्रतोषणम् ॥
यथा राधा प्रिया विष्णोस्तस्या कुण्ड प्रिय तथा ।
सर्व्वगोपीषु सैवैका विष्णोरत्यन्तवल्लभा” ॥

किञ्च । तत्रैव श्रीराधिकोपाख्यानान्ते ।

“वृन्दावनाधिपत्यञ्च दत्त तस्या प्रतुष्यता ।
कृष्णेना यत्र देवी तु राधा वृन्दावने वने ॥
तत्कुण्डे कार्त्तिकाष्टम्या स्नात्वा पूज्यो जनार्द्दन ।
सुबोधया यथा प्रीतस्तथा प्रीतस्ततो भवेत” ॥ * ॥

अथ तत्र कृष्णत्रयोदशीकृत्यम ।

पाद्मे च तत्रैव ।

कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु त्रयोदश्या निशामुखे ।
यमदीप बहिर्द्द्यादपमृत्युर्विनश्यति” ॥

तत्र मन्त्र ।

“मृत्युना पाशदण्डाभ्या काल श्यामलया सह ।
त्रयोदश्या दीपदानात सूर्य्यज प्रीयतामिति” ॥ * ॥

अथ कृष्णचतुर्द्दशीकृत्यम । तत्रैव ।

“चतुर्द्दश्या धर्म्मराजपूजा कार्य्या प्रयत्नत ।
स्नानमावश्यक कार्य्य नरैर्नरकभीरुभि ॥
अरुणोदयतोऽयत्र रिक्तायां स्नाति यो नर ।
तस्याब्दिकभवो धर्म्मो नश्यत्येव न सशय ” ॥

स्कान्दे च तत्रैव ।

“कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्द्दश्या विधूदये ।
अवश्यमेव कर्त्तव्य स्नान नरकभीरुभि ’ ॥

किञ्च । पाद्मे तत्रैव ।

“ततश्च तर्पण कार्य्य धर्म्मराजस्य नामभि ।
जीवत्पिता न कुर्व्वीत तर्पण यमभीष्मयो ॥
यज्ञोपवीतिना कार्य्य प्राचीनावीतिना तथा ।
देवत्वञ्च पितृत्वञ्च यमस्यास्ते द्विरूपता ॥
नक्त यमचतुर्द्दश्या य कुर्य्याच्छिवसन्निधौ ।
न तत क्रतुशतेनापि प्राप्यते पुण्यमीदृशम् ॥
कुमारीवटुकान पूज्य तथा शैवतपोधनान ।
राजसूयफल तेन प्राप्यते नात्र सशय ॥
कार्त्तिके भौमवारेण चित्रा कृष्णा चतुर्द्दशी ।
तस्या भूतेशमभ्यर्च्य गच्छेच्छिवपुर नर ” ॥

किञ्च ।

“अमावस्याचतुर्द्दश्यो प्रदोषे दीपदानत ।
यममार्गान्धकारेभ्यो मुच्यते कार्त्तिके नर ” ॥ * ॥

अथामावास्याकृत्यम । पाद्मे तत्रैव ।

“दिवा तत्र न भोक्तव्य विना बालातुरान जनान ।
प्रदोषसमये लक्ष्मी पूजयेच्च यथाक्रमम्” ॥

किञ्च ।

“प्रदोषसमये विप्रा कर्त्तव्या दीपमालिका ।
दीपदानात तत पश्चाल्लक्ष्मी सुप्ता प्रबोधयेत् ॥
त्व ज्योति श्रीरविश्चन्द्रो विद्युत सौवर्णतारका ।
सर्व्वेषा ज्योतिषा ज्योतिर्दीपज्योति स्थिते नम ॥
मन्त्रेणानेन कमला दीपहस्ता स्त्रियो द्विजा ।
देवी प्रबोधयेयुश्च तत कुर्युश्च भोजनम् ॥
प्रदोषसमये लक्ष्मीं भोजयित्वा भुनक्ति य ।
पुमान सवत्सर यावत लक्ष्मीस्त नैव मुञ्चति” ॥ * ॥

अथामावास्यानिर्णय । यथा निर्णयामृते ।
उपवासादिष्वमावास्या प्रतिपद्युतैव ग्राह्या
तदुक्तम ।

"अमावास्या तृतीया च सा उपोष्या परान्विता" ॥
इति । चतुर्द्दशीविद्धानिषेधश्च निगमे ।
"भूतविद्धा त्वमावास्या निष्फला स्यात्त्रय त्विदम्"।
स्कान्देऽपि ।
"भूतविद्धा त्वमावास्या न ग्राह्या मुनिपुङ्गवे' ॥
अथ शुक्लप्रतिपत्कृत्यम । स्कान्दे ।
"प्रातर्गोवर्द्धन पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत ।
भूषणीयास्तथा गाव पूज्याश्च दोहवाहना ॥
श्रीकृष्णादातवर्य्योऽय श्रीगोवर्द्धनभूधर ।
शुक्लप्रतिपदि प्रात कार्त्तिकेऽर्च्योऽत्र वैष्णवै' ॥
'प्रातर्गोवर्द्धन पज्य रात्रौ जागरण चरेत'। इति
क्वचित पाठ । तस्मात्तदिद कर्म्म गोवर्द्धनप्राधा
न्येन गोपावान्यो च ख्यातमप्येकमेव ज्ञेयम ।
अथ दिननिर्णय । यदाह देवल ।
"प्रतिपद्दर्शसयोगे क्रीडनन्तु गवा मतम ।
पर विद्धान्तु य कुर्य्यात पुत्रदारधनक्षय" ॥
निर्णयामृतधृतपुराणान्तरवचनम ।
" या कुहू प्रतिपन्मिश्रा तत्र गा पूजयेन्नृप ।
पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपते" ॥
तत प्रातर्गोवर्द्धन पज्येति पूर्व्वाह्नतात्पर्य्यकम ।
द्वितीयासमये तु सर्व्वथा निषिद्धम ।
तत्रैव । तद्यथा ।
"नन्दाया दर्शने रक्षाबलिदानदशासु च ।
भद्राया गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते" ॥
पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीयास
योग एव निषिध्यते ।
"गवा क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमा ।
सोमो राजा पशून हन्ति सुरभीपूजकास्तथा" ॥
तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयामृते निर्णीतम ।
प्रतिपद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्या द्वितीयाया
चन्द्रदर्शन सम्भाव्यते । तदुक्तमग्न्याधानविषये
वृद्धशातातपेन ।
"द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत प्रतिपद्यापराह्णिकी ।
अग्न्याधानञ्चतुर्द्दश्या परत सोमदर्शनात" ॥ इति
अपराह्णस्य पञ्चधाविभक्तस्याह्नश्चतुर्थो भाग ।
ततश्च यत्र प्रतिपदि यन्मुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया
तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तूत्तरैव
प्रतिपत्तत्र गृहीता । तथैव पुराणसमुच्चये ।
"वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका ।
द्वितीयावृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते" ॥
किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत परत्र च निष्क्रामति
तदाप्युत्तरैव कार्य्या । यथोक्त भविष्योत्तरे ।
"यथा द्वादशभिर्म्मासैर्म्मासो वृद्धो मलिम्लुच ।
तथैवाहोरात्रिवृद्ध्या तिथि प्रोक्तो मलिम्लुच ॥
यथा मलिम्लुच पूर्व्वो मासो दैवस्तथापर ।
त्याज्या तिथिस्तथा पूर्व्वा ग्राह्या चैव तथोत्तरा" ॥
इति निर्णयामृतमतम् । किन्तु बहुवाक्यन्यायेन
पूर्व्वैव मन्तु शक्यते । तद्वदन्यापि देवलादि वचन
प्रामाण्यमस्तीति ॥ * ॥
अथ गोवर्द्धनपूजाविधि । पाद्मे तत्रैव ।
"मथुराया तथान्यत्र कृत्वा गोवर्द्धन गिरिम ।
गोमयेन महास्थूल तत्र पूज्यो गिरिर्यथा ॥
मथुराया तथा साक्षात कृत्वा चैव प्रदक्षिणम ।
वैष्णव धाम सप्राप्य मोदते हरिसन्निधौ" ॥
पूजामन्त्र ।
"गोवर्द्धनधराधार गोकुलत्राणकारक ।
विष्णुबाहुकृतोच्छ्राय गवा कोटिप्रदो भव" ॥ इति
गोपूजामन्त्र । स्कान्दे तत्रैव ।
"लक्ष्मी र्या लोकपालाना धेनुरूपेण सस्थिता ।
घृत वहति यज्ञार्थे मम पाप व्यपोहतु ॥
अग्रत सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठत ।
गावो मे पार्श्वत सन्तु गवा मध्ये वसाम्यहम" ॥
अथ गोक्रीडा तत्रैव ।
"क्रोधापयेद्धावयेच्च गोमहिष्यादिक तत ।
वृषान कर्षापयेद्दोपैर्गीतप्रत्युक्तिवादनात' ॥
पाद्मे च तत्रैव ।
'महिष्यादेस्तथा भूषा क्रीडन चारणन्तथा' ।
तन्माहात्म्यञ्च तत्रैव ।
"एव गोवर्द्धन गाश्च पूजनीया विधानत ।
गोवर्द्धनमखो रम्य कृष्णसन्तोषकारक" ॥ ४ ॥
अथ श्रीबलिदैत्यराजपूजा ।
"लिखित्वा श्रीबलि पट्टे विन्ध्यावल्यान्वित मुदा ।
प्रदोषे तत्प्रतिपदो भगवद्भक्तमर्च्चयेत" ॥
तथा च स्कान्दे ।
'बलिमालिख्य दैत्येन्द्र वर्णकै पञ्चरङ्गकै ।
सर्व्वाभरणसम्पूर्णं विन्ध्यावल्या सहासितम ॥
कुष्माण्डमयजम्भोरु मुरदानवसवृतम ।
सम्पूर्णहृष्टवदन किरीटोत्कटकुण्डलम ॥
द्विभुज दैत्यराजान कारयित्वार्च्चयेन्नृप !" ।
तत्पूजाकारणम । पाद्मे तत्रैव ।
'यथार्पित देहमनेन विष्णवे
भीतेन मिथ्यावचसो महात्मना ।
दैन्येन तेनाय कठोरचेष्टया
बद्धो बलिर्व्वामनमूर्त्तिना वत ॥
बद्धानीतोऽथ पाताल विमना खिन्नमानस ।
नाभ्यसूयद्धरि दैत्यस्त्वनाहममत सुधी ॥
तदोवाच हरि प्रीतस्तस्मै दैत्याय भागवत ॥
अश्रोत्रिये दत्तमनल्पक कृत
अप्त तथा व्यग्रधिया जनेन यत ।
तयोर्व्वर्शुक्लप्रतिपद्दिनेन तु
त्वामर्च्चयेत्तत्सुकृत तवास्तु ॥
इति तस्मै वरो दत्तो हरिणा दितिजाय च ।
ततोऽवश्य प्रपूज्योऽसौ बलिराजदिने मुदा ॥
कृष्णसान्निध्यतश्चापि पूजनीय प्रयत्नत" ॥ * ॥
अथ बलिपूजाविधि । स्कान्दे तत्रैव ।
"गृहस्य मध्ये शालाया विशालाया ततोऽर्च्चयेत ।
मातृभ्रातृजनै सार्द्ध सन्तुष्टो बन्धुभिस्तथा ॥
कमल कुमुदै पुष्पै कह्लारै रक्तकोत्पलै ।
गन्धपुष्पादिनैवेद्यै रक्ततैर्गुडपूपकै" ॥
तत्र पूजामन्त्र ।
"बलिराज ! नमस्तुभ्य विरोचनसुतप्रभो ! ।
भविष्येन्द्र सुराराते ! पूजेय प्रतिगृह्यताम ॥
दीपोत्सवैर्जनितसर्व्वजनप्रमोदै
कुर्व्वन्ति ये सुमतयो बलिराजपूजाम ।
दानोपभोगसुखवृद्धिशताकुलाना
नून प्रयाति सकल प्रमुदैव वर्षम" ॥
अथ यमद्वितीयाकृत्यम् । स्कान्दे पाद्मे च ।
"ऊर्ज्जे शुक्लद्वितीयाया मध्याह्ने यममर्च्चयेत ।
स्नान कृत्वा भानुजाया यमलोक न पश्यति" ॥
किञ्च ।
"तस्या निजगृहे विप्र ! न भोक्तव्य ततो बुधै ।
स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्य पुष्टिवर्द्धनम ॥
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानत ।
सर्व्वा भगिन्य सपूज्या अभावे प्रतिपन्नजा" ॥
किञ्च ।
'यस्या तिथौ यमुनया यमराजदेव
सभोजितस्त्वतिशयस्वस्नसौहृदेन ।
तस्या स्वसु करतलादिह यो भुनक्ति
प्राप्नोति वित्तसुभग धामुत्तम स' ॥ १ ॥
अथ शुक्लाष्टमीकृत्यम ।
पाद्मे तत्रैव कूर्म्मपुराणे च ।
'कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु स्मृता गोपाष्टमी बुधै ।
तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोप पूर्व्वन्तु वत्सप ।
तत्र कुर्य्याद्गवा पूजा गोग्रास गोप्रदक्षिणम ।
गवानुगमन कार्य्य सर्व्वान कामानभीप्सता ॥"
प्रबोधनीकृत्य तत्शब्दे द्रष्टव्यम । इति श्रीगो
पालभट्टविलिखिते लिखिते भगवद्भक्तिविलासे
श्रीदामोदरप्रियो नाम १६ षोडशविलास ॥
तत्र जातस्य फलम ।
'दक्ष क्रये विक्रयणे धनाढ्य
स्याद्दावदूकोऽखिलकौशलज्ञ ।
य कार्त्तिके कार्त्तिकरूपधारी
जातो भवेद्युद्धविशारदश्च" ॥
इति कोष्ठीप्रदीप ॥ ॥ वर्षविशेष । स च कृत्ति
कारोहिण्योरेकतरस्मिन वृहस्पतेरस्तोदयैकतर
सम्बन्धे भवति । इति मलमासतत्त्वम ॥ कार्त्तिकेय
यथा,—ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥
'दृष्ट्वा तान कृत्तिका सर्व्वा भयविह्वलमानसा ।
कार्त्तिक कथयामासुर्ज्वलन्त ब्रह्मतेजसा" ॥

कार्त्तिक, पु (कार्त्तिकी पौर्णमासी अस्मिन मासे इति ।' विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकी चैत्रीभ्य" । ४ । २ । २३ । इति ठक् ।) कार्त्तिक मास । इत्यमर । १ । ४ । १८ ॥

कार्त्तिकेय, पु, (कृत्तिकानामपत्यम । "स्त्रीभ्यो ढक्" । ४ । १ । १२ । इति ढक् ।) शिवपुत्र । यथा,—
"या बभूव रह क्रीडा पार्व्वतीशिवयो पुरा ।
दृष्टस्य च सुरै शम्भोर्व्वीर्य्य भूमौ पपात ह ॥
भूमिस्तदग्निपत वह्नौ वह्निश्च शरकानने ।
तत्र सर्व्व कृत्तिकाभिरधुना गच्छ साम्प्रतम् ॥
तवाभिषेक विष्णुश्च करिष्यति सुरै सह ।
हनिष्यसि तारकाख्य सर्व्वेशत्व लभिष्यसि ॥
पुत्रस्त्व विश्वसहर्त्तुस्त्वा गोप्तुमक्षमा इमा ।
नाग्नि गोप्तु यथाशक्त शुष्कवृक्ष स्वकोटरे" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम ॥ * ॥
स एव कल्पभेदे अग्निपुत्र । यथा,—
"कुमारश्चाभवत तत्र तरुणार्कसमद्युति ।

वह्नितेजोभव श्रीमान् गङ्गाकुक्षिपरिच्युत ॥
स कुमार ततो जात दृष्ट्वा सेन्द्रा मरुद्गणा ।
तदा क्षीरप्रदानार्थं कृत्तिका स्न्ययोजयन् ॥
ता क्षीरं तस्य देवस्य समयेन ददुस्तदा ।
स्यादस्माकमयं पुत्र ख्यातो नाम्नेति राघव ! ॥
अन्योन्य पिबतस्तासा स्तनषट्‌सु मुखानि षट् ।
समभूवन् महाबाहो ! षण्मुखस्तेन विश्रुत ॥
ततस्ता देवता ऊचु कार्त्तिकेय इति प्रभु ।
पुत्रोऽयं जगति ख्यातो भविष्यति न संशय ” ॥
इति वाल्मीकीयरामायणम् ॥*॥ तत्पर्य्याय महा
सेन २ शरजन्मा ३ षडानन ४ पार्व्वतीनन्दन
५ स्कन्द ६ सेनानी ७ अग्निभू ८ गुह ९ बाहु
लेय १० तारकजित् ११ विशाख १२ शिखिवा
हन १३ षाण्मातुर १४ शक्तिधर १५ कुमार १६
क्रौञ्चदारण १७ । इत्यमर ।१।१।४१ ४३॥ आग्नेय
१८ दीप्तकीर्त्ति १९ अनमेय २० मयूरकेतु २१
धर्म्मात्मा २२ भूतेश २३ महिषार्दन २४
कामजित् २५ कामद २६ कान्त २७ सत्यवाक्
२८ भुवनेश्वर २९ शिशु ३० शीघ्र ३१ शुचि
३२ चण्ड ३३ दीप्तवर्णा ३४ शुभानन ३५ अमोघ
३६ अनघ ३७ रौद्र ३८ प्रिय ३९ चन्द्रानन ४३
दीप्तशक्ति ४१ प्रशान्तात्मा ४२ भद्रकृत ४३
कूटमोहन ४४ षष्ठीप्रिय ४५ पवित्र ४६ मातृ
वत्सल ४७ कन्याहर्त्ता ४८ विभक्त ४९ स्वाहेय
५ रेवतीसुत ५१ प्रभु ५२ नेता ५३ नैगमेय
५४ सुदुश्चर ५५ सुव्रत ५६ ललित ५७ बाल
क्रीडनप्रिय ५८ खचारी ५९ ब्रह्मचारी ६० शूर
६१ शरवणोद्भव ६२ विश्वामित्रप्रिय ६३ देव
सेनाप्रिय ६४ वासुदेवप्रिय ६५ प्रियकृत् ६६
इति वनपर्व्व॥ गाङ्ग ६७ स्वामी ६८ द्वादशलो
चन ६९ । इतिजटाधर ॥ सिद्धसेन ७ शम्भु
तनय ७१ देवसेनापति ७२ बालचर्य्य ७३ कुक्
वाकुध्वज ७४ महाबाहु ७५ युद्धरङ्ग ७६
शिखिध्वज ७७ । इति शब्दरत्नावली । (पाव
कात्मज ७८ । रुद्रसूनु ७९ । षट्शिरा ८ ।
दितिजान्तक ८१ । इति महाभारतम् ॥ *॥)
अस्य ध्यानम् । यथा ।
“कार्त्तिकेय महाभाग मयूरोपरिसंस्थितम् ।
तप्तकाञ्चनवर्णाभं शक्तिहस्तं वरप्रदम् ॥
द्विभुजं शत्रुहन्तारं नानालङ्कारभूषितम् ।
प्रसन्नवदनं देव सर्व्वसेनासमावृतम्” ॥
इति कार्त्तिकेयपूजापद्धति ॥
कार्त्तिकेयप्रसू, स्त्री, (कार्त्तिकेय प्रसूते या । प्र +
सू + क्विप् । कार्त्तिकेयस्य प्रसूर्वा ।) दुर्गा । इति
शब्दरत्नावली ॥
कार्त्तिकोत्सव, पु, (कार्त्तिक्या कार्त्तिकीपौर्णमास्या
मव उत्सव । तत्सम्बन्धी तत्कर्त्तव्य उत्सवो वा ।)
कौमुदी । कार्त्तिकी पूर्णिमा । इति त्रिकाण्ड
शेष ॥
कार्पट, पु, (कार्पट इव आकारोऽस्त्यस्य । कार्पट
+ अच् ।) जतु । जौ इति भाषा । कार्य्यी । इति
हेमचन्द्र ॥ दरवारी उमेदोयार इत्यादि पारस्य
भाषा ॥ (कर्पट एव । स्वार्थे अण् । जीर्णवस्त्र
खण्डम् ॥)
कार्पटिक, पु, (कार्पट अन्तस्तत्त्व वेत्ति इति कर्पटेन
चरति इति वा । ठक् । कार्पटोऽस्यास्ति वा ठन् ।)
मर्म्मवेत्ता । इति त्रिकाण्डशेष ॥ तीर्थसेवी ।
इति काशीखण्डम् ॥
(‘ साय च तत्रैव वह्नि सकुटुम्बस्तरौ स्तले ।
समावसत् कार्पटिकै सोऽन्यदेशागतै सह” ॥
इति कथासरित्सागरे ॥)
कार्पण्य, क्ली, (कृपणस्य भाव । कृपण + ष्यञ् ।)
कृपणता । तत्पर्य्याय । दैन्यम् २ । इति हेमचन्द्र ।
(यथा, भगवद्गीतायाम् २ । ७ ।
“कार्पण्यदोषोपहतस्वभाव
पृच्छामि त्वा धर्म्मसमूढचेता ” ॥)
कार्पास, पु, क्ली,(कर्पास एव । स्वार्थे अण् ।) कर्पास
वृक्ष । कापास इति भाषा ॥ (अस्य मन्त्रादिना
सर्पदष्ट पुरुषो नीरोगो भवति । इदानी तन्त्रा
दीना व्यवहारक्रम उच्यते ।
दशनानन्तरमेव दष्ट पुरुष सार्द्धद्वितोलक
परिमित कार्पासपत्ररस पाययितव्य । अथ
क्षतप्रदेश विधौत परिष्कृतञ्च विधाय तत्र पत्र
रस प्रदेय । क्षतस्थानोपरि च कार्पासपत्रै
प्रलेपो दातव्य । एव कृतेऽपि यदि शरीरस्य
कश्चिदश क्लीवो भवेत् तदा तत्रैव एतत्पत्र
रसेन पेषयितव्यम् । आसूर्य्यात् प्रतिसपाददश्च
मेव कृते सर्पदष्ट पुरुष सुस्थो भविष्यतीति
निश्चय ॥)
कार्पास, त्रि, (कर्पास्या विकारे अवयवे वा अण्
बिल्वादित्वात् वा ।) कार्पासजातवस्त्रादि । तत्पर्य्याय ।
फालम् २ बादरम् ३ । इत्यमर । २ । ६ । १११ ॥
(यथा महाभारते २ । ५ । २४ ।
“सूक्ष्म वस्त्रमकार्पासमाविक मृदु चाजिनम्” ॥)
कार्पासधेनु, स्त्री, (दानार्थं कल्पिता कार्पासवस्त्र
निर्म्मिता धेनु ।) दानार्थकार्पासादिनिर्म्मित
धेनु । यथा ।
होतोवाच ।
“अथात सप्रवक्ष्यामि धेनु कार्पासिकी नृप ! ।
यत्प्रदानान्नरा यान्ति ऐन्द्रलोकमनुत्तमम् ॥
विषुवे त्वयने पुण्ये युगादिग्रहणे तथा ।
ग्रहपीडासु घोरासु दु स्वप्नारिष्टदर्शने ॥
पुण्ये ह्यायतने राजन् शुचिर्देशे गवा गणे ।
गोमयेनोपलिप्ताया दर्भानास्तीर्य्य वै तिलान् ॥
तन्मध्ये स्थापयेत् धेनु वस्त्रमाल्यानुलेपनै ।
नैवेद्यधूपदीपाद्यै पूजयेच्च विमत्सर ॥
उत्तमा चतुर्भिर्भारैस्तदर्द्धेन तु मध्यमा ।
भारेण चाधमा प्रोक्ता वित्तशाठ्य विवर्जयेत् ॥
चतुर्थांशेन कृत्वा वै वत्सन्तु परिकल्पयेत् ।
कर्त्तव्या स्वर्णशृङ्गैस्तु रजतक्षुरसयुता ॥
नानाफलमया दन्ता रत्नगर्भसमन्विता ।
इत्येव सर्व्वसपूर्णा कृत्वा श्रद्धासमन्वित ॥
आवाहयेत्ता कार्पासधेनु मन्त्रैर्द्विजातये ।
दद्यादथ दर्भपाणि प्रयत श्रद्धयान्वित ॥
पूर्व्वोक्तस्त विधि कार्य्यो दानमन्त्रपुर सर ” ॥
पूर्व्वोक्तविधि लवणधेनूक्तविधि ।
“यथा देवगणा सर्व्वस्त्वया हीनो न वर्त्तते ।
तथा मामुद्धरेद्देवि ! पाहि ससारसागरात्” ॥
इत्यादिवराहपुराणे श्वेतोपाख्याने कार्पासधेनु
माहात्म्यम् ॥
कार्पासनासिका, स्त्री, (कार्पासस्य नासिका इव ।)
तर्कु । इति शब्दरत्नावली । टेको इति भाषा ॥
कार्पासिका, स्त्री, (कार्पासी + कन् । टाप् ।)
कार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, कार्पा
सज्जात । कार्पासनिर्म्मितम् । यथा गो रामा
यणे । ५ । ३९ । ५ ।
“अवेक्ष्यन्त लाङ्गूल जीर्णै कार्पासिकै पटै ” ॥)
कार्पासी, स्त्री, (कार्पास + जातित्वात् ङीष् । यद्वा
कर्पासोऽस्त्यस्या प्रज्ञाद्यण् ततो ङीप् ।) का
र्पासवृक्ष । कापास इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय ।
बदरा २ तुण्डिकेरी ३ समुद्रान्ता ४ । इत्यमर ।
२ । ४ । ११६ ॥ पटद ५ । इति रत्नमाला ॥
सारिणी ६ चव्या ७ तूला ८ गुड ९ तुण्डके
रिका १ मरुद्भवा ११ पिचु १२ बादर
१३ । अस्या गुणा । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । स्तन
दुग्धकारित्वम् । पित्तकफतृष्णादाहश्रमभ्रान्ति
मूर्च्छानाशित्वम् । बलकारित्वञ्च । इति राज
निघण्ट ॥ तत्पत्रगुणा । वायुनाशित्वम् । रक्त
कारित्वम् । मूत्रवर्द्धकत्वम् । कर्णपिडिकानाद
पूयास्रावनाशित्वञ्च । तद्वीजगुणा । स्तन्यदत्वम् ।
वृष्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । कफकारत्वम् । गुरुत्वञ्च ।
इति भावप्रकाश ॥
कार्म्म, त्रि, (कर्म्म शील अस्य । छत्रादित्वात् ण ।
“कार्म्मस्ताच्छील्ये” । ६ । ४ । १७२ । इति
सूत्रानुसारेण नियातनात् टिलोप । फल मम
पेक्ष्य कर्म्मसु प्रवृत्त ।) कर्म्मशील । इत्यमर ।
३ । १ । १८ ॥
कार्म्मण, क्ली, (कर्म्मैव इति । कर्म्मन् + “तदयुक्तात्
कर्म्मणोऽण्” । ५ । ४ । ३६ । इति अण् । कर्म्मणे
हितमिति अण् वा ।) मूलकर्म्म । इत्यमर । ३ ।
२ । ४ ॥ औषधादिमूलेन यत् वशीकरणोच्चाटन
स्तम्भनवशीकरणादिकर्म्म तत् । इति भरत ॥
(यथा माघे । १ । ३७ ।
“चाटु चाकृतकसम्भ्रममासा
कार्म्मणत्वमगमन् रमणेषु” ॥
तथा च, काशीखण्डे ४५ । ९ ।
“काचित्कार्म्मणतत्त्वज्ञा काचिन्मौक्तिकगुम्फिका”॥)
मन्त्रतन्त्रादियोजनम् । (कर्म्म साधयति अस्य
इति अण् ।) कर्म्मठे त्रि । इति मेदिनी ॥
कार्म्मिक, त्रि, (कर्म्मणा चित्रकर्म्मणा निर्वृत्त ।
इति ठक् ।) विचित्रवस्त्रादि । (“कार्म्मिक कर्म्मणा
चित्रेण निर्म्मित यत्र निष्पन्ने पटे चक्रस्वस्तिका
दिक चित्रसूत्रै क्रियते तत्कार्म्मिकमित्युच्यते” ॥)
इति मिताक्षरा । (तथा च याज्ञवल्क्य ।२।१८३।
“कार्म्मिके रोमबद्धे च त्रिंशद्भागस्तयो मत ” ॥)
कार्म्मुक स्त्री, (कर्म्मणे प्रभवतीति । “कर्म्मण

उकञ्"। ५।१।१ ३। इति उकञ्।) धनु। इत्यमर। २।८।८३। धनुक् इति भाषा॥ (यथा, माघे। ७।६७।
"कार्म्मुकेणेव गुणिना वाणः सन्धानमेष्यति"॥)

कार्म्मुक, पु, (कार्म्मुक धनु साध्यत्वेनास्त्यस्य इति अच्।) वंश। वांश इति भाषा। (कर्म्मणे कार्य्याय प्रभवतीति। कर्म्मन्+उकञ्।) कर्म्मक्षमे त्रि। इति मेदिनी॥ श्वेतखदिर। हिज्जल। महानिम्ब। इति राजनिर्घण्ट॥

कार्य्य, क्ली (क्रियते यत् तत्। कृ+"विभाषा कृवृषो"।३।१।१२०। इति क्यप्भावे "ऋहलो र्ण्यत्"।३।१।१२४। इति ण्यत्। ततो वृद्धि।) क्रियते यत्। इति व्याकरणम्। काज इति भाषा। ("कार्य्यन्तु तद्यस्याभिनिर्वृत्तिरभिसन्धाय प्रवर्त्तते कर्त्ता"। इति चरके विमानस्थाने। ८ अध्याय॥ तथा मनु। ९।२९९।
"आरभेत ततः कार्य्यं सञ्चिन्त्य गुरुलाघवम्"॥
कर्त्तव्यम्। यथा तत्रैव। ३।८०।
"आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्य्यं विजानता"॥)
तत्प्रति कारणम् त्रिविधम्। समवायिकारणम् १ यथा घटकार्य्यं प्रति कपालम्। असमवायिकारणम् २ यथा घटकार्य्यं प्रति कपालसंयोगादि। निमित्तकारणम् ३ यथा घटं प्रति दण्डचक्रादि। इति तर्कशास्त्रम्॥ हेतु। प्रयोजनम्। इति मेदिनी॥ ऋणादिविवाद यथा,—
"यस्मात् कार्य्यसमारम्भश्चिरात्तेन विनिश्चित।
तस्मान्न लभते कालमभियुक्तश्च कालभाक्"॥
इति व्यवहारतत्त्वे कात्यायन॥
(तथा च मनु। ८।४३।
"नोत्पादयेत् स्वयं कार्य्यं राजा नाप्यस्य पूरुष"॥)
अपूर्व्वम्। यथा —
"विधिप्रत्ययस्य कार्य्यं शक्तिरिति मीमांसका"॥
व्याकरणमते आदेशप्रत्ययागमा। इति दुर्गादास॥ (त्रि, करणीयम्। कर्त्तव्यम्। यथा मनु। २।२४८।
"सपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्म्मत।
अनयैवावृता कार्य्यं पिण्डनिर्व्वपनं सुतै"॥)

कार्य्यकुशल, त्रि, (कार्य्ये कर्म्मणि कुशल निपुण।) कर्म्मठ। इति भूरिप्रयोग॥

कार्य्यपुट, पु, (कार्य्यां क्रियाया न पुटति। कार्य्य+पुट् संश्लेषणे+क।) क्षपणक। उन्मत्त। अनर्थकर। इति विश्वमेदिन्यौ॥

कार्य्यप्रद्वेष, पु, (कार्य्यं प्रद्वेष्टि अनेन। प्र+द्विष्+करणे घञ्।) आलस्यम्। इति राजनिर्घण्ट॥

कार्य्या, स्त्री, (कृ+ण्यत्। टाप्।) कारीवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट॥

कार्य्यी, [न्] पु, (कार्य्यं अस्त्यस्य इति इनि।) यस्य निर्द्दिश्यते कार्य्यं स। इति दुर्गादास॥ कर्म्मार्थी। इति कार्पटशब्दार्थे हेमचन्द्र। (यथा मनु। ८।२।
"विनीतवेषाभरण पश्येत्कार्य्याणि कार्य्यिणाम्"॥)

काश्मरी, स्त्री, (काश्+स्वार्थे णिच् भावे मनिन् काश्म तत् राति। रा+क गौरादित्वात् ङीष्।) काश्मरी। गम्भारीवृक्ष। इत्यमरटीकायां भरत॥

कार्श्य, पु, (कृश+स्वार्थे ष्यञ्।) शाल्य। शालवृक्ष। इत्यमरटीकायां भरत॥ कर्च्चूर। लकुच। इति राजनिर्घण्ट॥ (कृशस्य भाव। "वर्णदृढादिभ्य ष्यञ्"।५।१।१२३। इति ष्यञ्।) कृशतायां क्ली॥ (यथा मेघदूते ३१।
"सौभाग्यन्ते सुभग। विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्य"॥)

कार्षक, पु, (कर्षति इति। कृष+"कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्"। उणा।२।३८। इति क्वुन्। यद्वा कृषि शीलमस्य छत्रादित्वात् ण स्वार्थे कन्।) कर्षक। इत्यमरटीकायां रायमुकुट॥

कार्षापण, पु क्ली, (कर्षस्यायं "तस्येदम्"।४।३।१२०। इत्यण्। नित्य पण परिमाणे इत्यप गोचर सञ्चरेति घो वा कर्षस्य कार्षेण वा आपण व्यवहारो यत्र। यद्वा कर्षस्येदं स्वार्थे वा अण् तेन आपण्यते। आ+पण सम्मणि घ।) कार्षिक। षोडशपण। इति मेदिनी॥ रूप्याणव कृतव्यवहारद्रव्यम्। लोके तु तन्मूल्ये षोडशपणसमुदाये कार्षापणस्योपचारेण प्रवृत्ति। तथा हि शास्त्रीयो रक्तमाषो द्विकृष्णल। द्वे कृष्णले समाधृते विज्ञेयो रूप्यमाषक। इति मनु॥ आद्ये कृतयुगे रजतकृष्णलयोर्द्विगुणगणनया मूल्यमिति दाक्षिणात्या कृष्णलाभी रजतकर्षस्य षोडशपणा यत्र मूल्यम्। पुराणशब्दश्चात्र कार्षिक पुराणश्च कार्षापण इति वोपालित। इत्यपरटीकायां भरत॥ (यथा मनु। ८।१३६।
"कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिक कार्षिक पण"॥)

कार्षिक, पु, (कर्ष+स्वार्थे ठक्।) कार्षापण। इत्यमर। २।९।८८॥ (यथा याज्ञवल्क्ये।१।३६५।
"निष्क सुवर्णाश्चत्वार कार्षिकस्ताम्रिक पण"॥ कर्षं कर्षणं शीलमस्य। कर्ष+ठक्।) कृषक। इति हेमचन्द्र॥ (कर्षस्यायम्। कर्ष+ठञ्। शास्त्रीयपलचतुर्भाग। कर्ष परिमाणमस्य ठक्। कर्षपरिमितद्रव्यम्। कर्षेण क्रीत। ठञ्। कर्षक्रीत॥)

कार्ष्णि पु, (कृष्णस्यापत्यम्। अत इञ्।) कामदेव। इति त्रिकाण्डशेष। (यथा हरिवंशे।१६३।१९।
"तामापतन्तीं मायान्तु कार्ष्णिं कमललोचन"॥
गन्धर्व्वविशेष। यथा महाभारते।१।१२३।५३।
"युगपस्तृणप कार्ष्णिर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा"॥)

कार्ष्णी, स्त्री, (कार्ष्णि+ङीप्।) शतावरी। इति राजनिर्घण्ट॥ (शतावरीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

कार्ष्य, पु, (कृष्+"ऋदुपधेति" ३।१।११०। क। चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ्।) शालवृक्ष॥ इत्यमर।२।४।४४॥ (अस्य पर्य्यायो यथा।
"शालस्तु सर्ज्जकार्ष्याश्वकर्णकाश्स्यसम्बर"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कास् वृ क कासोपदेशे। इति कविकल्पद्रुम। (अदन्तचुरा-पर-सक-सेट्।) यथा अचकासत् कालमियत्तया गणक। एतावती वेलेति कथितवानित्यर्थ। इति दुर्गादास॥

काल, क्ली, (ईषत् कृष्णत्व लाति गृह्णाति। ला+क धातुषु कुत्सितरूपतया अलति वा। अल+अच्। को कादेश।) लौहम्। इति वाचस्पतिरित्यमरटीकायां भरत॥ कक्कोलकम्। इति राजनिर्घण्ट॥ कालीयकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

काल, पु, (कलयति आयु। कल सङ्ख्याने पचाद्यच् ततः प्रज्ञाद्यण्। यद्वा कालयति सर्व्वाणि भूतानि। कल प्रेरणे ण्यन्तात् पचाद्यच्।) क्षणदण्डमुहूर्त्तप्रहरदिनरात्रिपक्षमासायनवत्सरादि। इति दुर्गादास॥ तत्पर्य्याय। दिष्ट २ अनेहा ३ समय ४। इत्यमर।१।४।१॥ "जन्यानां जनक कालो जगतामाश्रयो मत। परापरत्वधीहेतु क्षणादि स्यादुपाधित"॥ (यथा विष्णुपुराणे।१।२।१४।
"परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुष प्रथमं द्विज।
व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथा परम्"॥)
अस्य गुणा। सङ्ख्या १ परिमिति २ पृथक्त्वम् ३ संयोग ४ विभाग ५। इति भाषापरिच्छेद॥
"अनादिनिधन कालो रुद्र सङ्कर्षण स्मृत।
कलनात् सर्व्वभूतानां स काल परिकीर्त्तित"॥
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
("कालस्त्रिविधो ज्ञेयोऽतीतोऽनागत एव च।
वर्त्तमानस्तृतीयस्तु वक्ष्यामि शृणु लक्षणम्॥
काल कलयते लोकं काल कलयते जगत्।
काल कलयते विश्वं तेन कालोऽभिधीयते॥
कालस्य वशगा सर्व्वे देवर्षिसिद्धकिन्नरा।
कालो हि भगवान्देव स साक्षात्परमेश्वर॥
सर्गपालनसंहर्त्ता स काल सर्व्वत सम।
कालेन कल्प्यते विश्वं तेन कालोऽभिधीयते॥
येनोत्पत्तिश्च जायेत येन वै कल्प्यते कला।
सोऽन्तकश्च भवेत्कालो जगदुत्पत्तिकारक॥
य कर्म्मणि प्रपश्येत प्रकर्षं वर्त्तमानके।
सोऽपि प्रवर्त्तको ज्ञेय काल स्यात् प्रतिपालक॥
येन मृत्युवशं याति कृतं येन लयं व्रजेत्।
संहर्त्ता सोऽपि विज्ञेय काल स्यात् कलनापर॥
काल सृजति भूतानि काल संहरते प्रजा।
काल स्वपिति जागर्त्ति कालो हि दुरतिक्रम॥
काले देवा विनश्यन्ति काले चासुरपन्नगा।
नरेन्द्रा सर्व्वजीवाश्च काल सर्व्वं विनश्यति॥
त्रिकालात् परतो ज्ञेय आगन्तुगतचेष्टक।
तथा वर्षाहिमोष्णाख्या त्रय काला इमे मता॥
तथा त्रयोऽन्येऽपि ज्ञेया उद्यन्मध्यास्तरूपिण।
सूक्ष्मोऽपि सर्व्वग स वै व्यक्ताव्यक्तात् पर शुभ"॥
इति प्रथमस्थाने ४अ। हारीतेनोक्तम्॥)
यम। (यथा गो रामायणे। ३।३५।४३।
"आपतन्तीश्च ता दृष्ट्वा कालदण्डोपमा गदाम्"॥)
कृष्णवर्ण। कृष्णगुणवति त्रि। इत्यमर।१।५।१४,१६। (यथा गो रामायणे।६।६७।२।
"उद्यतायुधनिस्त्रिंशे रथे च समलङ्कृते।
कालाश्वयुक्ते महति स्थित कालान्तकोपम"॥)
मृत्यु। (यथा भागवते।९।९।२।

"दिलीपस्तत्सुतस्तद्वदशक्त कालमेयिवान ।
भगीरथस्तस्य पुत्त्रस्तेपे स सुमहत तप" ॥) मह्राकाल । इति मेदिनी ॥ शनि । इति दीपिका ॥ कासमर्द । रक्तचित्रक । राल । कोकिल । इति राजनिघण्ट ॥ (सर्व्वकलनात शिव । यथा मह्राभारते । १३ । १७ । ४७ ।
"गजह्रा दैत्यह्रा कालो लोकधाता गुणाकर" ॥
कालनियन्तृत्वात विष्णु । यथा मह्राभारते । १३ । १ । ४९ । ५८ ।
"ऋतु सुदर्शन काल परमेष्ठी परिग्रह" ॥
पर्व्वतविशेष । यथा गो रामायणे । ४ । ४४ २१ ।
"ततो मह्राश्रम गत्वा देवगन्धर्व्वसेवितम ।
काल नाम सदा शान्त गमिष्यथ शिलोच्चयम" ॥)

कालक, क्ली, (काल + स्वार्थे कन । यद्वा, कलयति नोदयति रक्तताम् । कल नोदने + ण्वुल ।) काल शाकम । इति भावप्रकाश ॥ (कालशाकशब्देऽस्य गुणादिक बोध्यम ॥) यकृत । इति हेमचन्द्र ॥

कालक, पु, (कालयतीति । कलत्क्षेपे + "ण्वलढचौ" ३ । १ । १३३ इति ण्वल ।) जतुक । इत्यमर । २ । ४ । ४९ ॥ जडर इति भाषा ॥ ("वर्णे चा नित्ये" । "रक्ते" । "कालाच्च" । ५ । ४ । ३१,३३ इति कन । कालक पट । कालिका शाटी । कालक मुख इति सिद्धान्तकौमुदी ॥) अलगर्द सर्प । इति शब्दरत्नावली ॥ (राक्षसविशेष । यथा गो रामायणे ३ । २९ । २ ।
"दुर्ज्जय कालकाख्यस्य परुष कालिकामुख" ॥)

कालकटङ्कट, पु, (कालरूप कटङ्कट ।) शिव । शालकटङ्कटोऽपि पाठ । इति दानधर्म्मे शिव सहस्रनामसु पठित ॥ (यथा, मह्राभारते १३ । शिवसहस्रनामकथने । १७ । ५७ ।
"वैणवी पणवी ताली खली कालकटङ्कट" ॥)

कालकण्ठ, पु, (काल कृष्णवर्ण नीलो वा कण्ठो यस्य ।) शिव । पीतसार । मयूर । खञ्जन । कलविङ्क । दात्यूहपक्षी । इति मेदिनी ॥

कालकण्ठक, पु, (काल कृष्ण कण्ठोऽस्य । तत कप स्वार्थे कन वा ।) दात्यूहपक्षी । इत्यमर । २ । ५ । २१ ॥ (दात्यूहशब्देऽस्य गुणपर्य्याया वक्तव्या ॥)

कालकन्दक, पु, (काल कृष्णसर्प कन्दति स्पर्द्धते यद्वा काल सन कन्दते वैक्लव्य गच्छति । काल + कदि + अच । स्वार्थे कन ।) जलसर्पः । इति शब्द रत्नावली ॥

कालकर्णिका, स्त्री, (कालस्य कर्णिका इव ।) अलक्ष्मी । इति हेमचन्द्र ॥

कालकर्णी, स्त्री, (काल कर्णोऽस्या । अच तत स्त्रिया ङीप् ।) अलक्ष्मी । इति शब्दरत्नावली ॥

कालका, स्त्री, (कालकेयाख्यासुराणा माता काला एव कन । बाहुलकात न इत्वम ।) कालकेयनामा ऽसुरगणमाता । इति जटाधर ॥ (सा च वैश्वानर कन्या । यथा, भागवते ६ । ६ । ३२ ।
"वैश्वानरसुता याश्च चतस्रश्चारुदर्शना ।
उपदानवी हयशिरा पुलोमा कालका तथा" ॥)

कालकील, पु, (काल प्रकृतकालोपयुक्त सत् प्रसक्त दिक कीलयति आवृणोति नाशयति वा । काल + कील + अण । कोलाहलस्य क्लथादिनाशक त्वात तथात्वम ।) कोलाहल । इति शब्द रत्नावली ॥

कालकुण्ठ, पु, (कालेन कालरूपिणा परमेश्वरेण कुण्ठ्यते असौ । कुण्ठ + कर्म्मणि घञ् ।) यम । इति शब्दमाला ॥

कालकुष्ठ स्त्री, (कालात कृष्णपर्व्वतात कुष्यते निष्कष्यते । कुष् + कर्म्मणि क्त ।) कङ्कुष्ठम । पर्व्वतीयमृत्तिकाविशेष । इति राजनिघण्ट ॥

कालकूट, क्ली, (काल शिवमपि कूटयति अवसा दयति यद्वा कालस्य मृत्यो कूट आयोजन समष्टि दूत इव वा ।) बोलम । विषम । इति राजनिघण्ट ॥ (यथा, भागवते ८ । ६ । २५ ।
"नभेतव्य कालकूटात विषाज्जलधिसम्भवात" ॥)

कालकूट, पु क्ली, (कालस्य मृत्यो कूट कृत्प्रदूत इव ।) स्थावरविषभेद । इत्यमर ॥ १ । ८ । १ । (यथा भागवते ३ । २ । २३ ।
"अहो बकी य स्तनकालकूट
जिघासयाऽपाययदप्यसाध्वी" ॥
अस्य स्वरूप यथा,—
"देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिन ।
दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तरुरश्वत्थसन्निभ ॥
निर्य्यास कालकूटोऽस्य मुनिभि परिकीर्त्तित
सो हि क्षेत्रे शृङ्गवेरे कोङ्कणे मलये भवेत" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे शोधन मारणाधिकारे ॥ ॥
देशविशेष । यथा, मह्राभारते २ । २ । २६ ।
"कुरुभ्य प्रस्थितास्ते तु मध्येन कुरुजाङ्गलम ।
रम्य पद्मसरो गत्वा कालकूटमतीत्य च" ॥)

कालकूटक, पु, (कालस्य कूटमिव कायति प्रकाशते । कै + क ।) कारस्करवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥ (यथा, मह्राभारते । १ । १२८ । ४१ ।
"ततो दुर्य्योधन पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम ।
विष प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघासया" ॥
कारस्करशब्देऽस्य गुणपर्य्याया ज्ञेया ॥)

कालकृत, पु (काल करोतीति । कालस्य परिमाण उदयास्ताभ्या दण्डपलादिक्रमेण सम्पादयतीति । कृ + क्विप तुगागमश्च ।) सूर्य्य । इति त्रिकाण्ड शेष ॥

कालकृत, पु, (कालेन परमेश्वरेण कृत सृष्ट । यद्वा काल काष्ठाकलादिमान कृत कर्त्ता । कृ + कर्त्तरि + क्त ।) सूर्य्य । इति शब्दरत्नावली ॥ कालजाते, त्रि । यथा, पुराणे,—
"सर्व्व कालकृत मन्ये कालो हि बलवत्तर" ॥

कालखञ्जन, क्ली, (कालेन कालान्तरेण खञ्जति विकृति गच्छतीति । काल + खजि + ल्यु ।) यकृत । इति हेमचन्द्र ॥

कालखण्ड क्ली, (काल कृष्ण खण्डम ।) यकृत । दक्षि णकुक्षिस्थमासखण्डम । इत्यमर । २ । ६ । ६६ ॥ (यकृतशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्य ॥)

कालग्रन्थि, पु, (कालस्य ग्रन्थिरिव ।) वत्सर । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कालङ्कृत, पु, (कुत्सितोऽपि अलङ्कृत ईषदलङ्कृतो वा । को कादेश ।) वृक्षविशेष । कालकासुन्दे इति भाषा । तत्पर्य्याय । अरिमर्द २ कासमर्द ३ कर्कश ४ । इति रत्नमाला ॥

कालचक्र, क्ली, (कालस्य कालगतेश्चक्रमिव ।) काल रूपचक्रम । यथाह—हेमचन्द्र ॥
"कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीभेदत ।
सागरकोटिकोटीना विंशत्या स समाप्यते ॥
अवसर्पिण्या षडरा उत्सर्पिण्या त एव विपरीता ।
एव द्वादशभिररैर्विवर्त्तते कालचक्रमिदम्" ॥
ज्योतिश्चक्रविशेष । यथा,—
"त्रिनाभिमति पञ्चारे षण्नेमिन्यक्षयात्मके ।
सम्वत्सरमये कृत्स्न कालचक्र प्रतिष्ठितम" ॥
इति विष्णुपुराणे २ । ८ । ४ । चक्रमेवोपासनार्थ विशिष्यन्नाह । त्रिनाभिमतीति । नाभि स्तम्भ यत्राक्ष प्रोत स च त्रिमेखल । अक्षस्यात्र नाभित्वेनोपास्यत्वात मेखलारूपास्तिस्रो नाभय पूर्व्वाह्णमध्याह्नापराह्णास्तद्युक्ते । पञ्चारे पञ्च सव त्सरपरिवत्सरादयो वक्ष्यमाणा अरा शलाका यस्य स तस्मिन । षण्नेमिनि षट् ऋतवो नेमय प्रान्तवलयानि तद्वति । कालात्मकत्वादक्षयात्मके । सवत्सरमय सवत्सरावयवमासारम्भकत्वात सव त्सरत्वेनोपास्यत्वाच्च तन्मयम । तदुक्त मात्स्ये ।
"अहस्त्रिनाभि सूर्य्यस्य त्वेकचक्रस्य वै स्मृतम ।
अरा सवत्सरा पञ्च नेम्य षड् ऋतव स्मृता" ॥
इति । तस्मिन कालचक्र कालोपलक्षणभूत कृत्स्न ज्योतिश्चक्र प्रतिष्ठित आश्रितम् । सूर्य्यगत्यधीन त्वात कालचक्रफलस्य । इति तट्टीकाया श्रीधर स्वामी ॥ ("स एष निमेषादियुगपर्य्यन्त कालश्चक्र वत परिवर्त्तमान कालचक्रमुच्यत इत्येके" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ॥)

कालज्ञ, पु (काल कालानुयायिकर्त्तव्यादिक काल गति वा जानातीति । काल + ज्ञा + क ।) कुक्कुट । इति राजनिघण्ट ॥ (कालवेत्तरि त्रि, यथा, मनु ७ । २१७ ।
"तत्रात्मभूतै कालज्ञैरहार्य्यै परिचारकै" ॥)

कालञ्जर, पु, (काल जरयति । काल + जॄ + णिच + अच । बाहुलकात मुम ।) योगिचक्रमेलनम् । (काल मृत्यु जरयतीति ।) भैरव । (कालेन जीर्य्यति । जॄ + अच् ।) पर्व्वतविशेष । इति मेदिनी ॥ (यथा, मह्राभारत ३ । तीर्थयात्रा पर्व्वणि ८५ । ५६ ।
'अत्र कालञ्जर नाम पर्व्वत लोकविश्रुतम् ।
तत्र देवह्रदे स्नात्वा गोसहस्रफल लभेत्" ॥)
देशविशेष । इति धरणी ॥

कालञ्जरी, स्त्री, (काल जरयति । काल + जॄ + णिच + अच । मृत्युञ्जय तस्य पत्नी ङीप ।) चण्डी । इति धरणी ॥ (स्वयमेव काल जरयतीति व्युत पत्त्या टावेव ।) तदा कालञ्जरा इति रूपान्तरम् ॥

कालताल, पु, (कालतायै कृष्णत्वाय अलति पर्य्या प्नोति । कालता + अल + अच् ।) तमालवृक्ष ।

इति राजनिघण्टः ॥ (अस्य गुणादिकन्तमालशब्दे ज्ञेयम् ॥)

कालधर्म्म, पु, (कालस्य धर्म्मः । आयुषः परिणाम काले पञ्चत्वप्राप्तिरूपो धर्म्मः ।) मृत्युः । इत्यमर । २ । ८ । ११६ ॥ समयस्य स्वभाव ॥ (यथा, रामायणे । २ । ७२ । ३७ ।

'कालधर्म्मपरिक्षिप्तः पाशैरिव महागजः" ॥)

कालनिर्य्यास, पु, (काल कृष्णवर्णो निर्यास ।) गुग्गुलु । इति रत्नमाला ॥

कालनेमि, पु, (कालस्य मृत्यो नेमिरिव चक्रवत् ।) स्वनामख्यातराक्षस । स च लङ्कापते रावणस्य मातुल । यथा,—

"कालनेमि दुराधर्ष रक्ष परमदुर्ज्जयम् ।
चतुरास्य चतुर्हस्तमङ्कनेत्र भयावहम्" ॥

इति गो रामायणे ६ । ८२ । ६४ ॥ दैत्यविशेष । यथा,—श्रीभागवते ।

'आत्मानमिह सञ्जात जानन प्राग्विष्णुना हतम् ।
महासुर कालनेमि यदुभि स व्यरुध्यत" ॥

स तु हिरण्यकशिपुपुत्त्र । इति हरिवंश ॥ (कालचक्रम् ॥)

कालनेमिरिपु, पु, (कालनेमे कालनेमिसञ्ज्ञका सुरस्य रिपु हन्ता ।) विष्णु । इति शब्दरत्नावली ॥ (कालनेमे रावणमातुलस्य रिपु हन्ता । हनूमान । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थ ॥)

कालनेमिहा, [न्] पु, (कालनेमि तन्नामान असुर हतवान । हन + क्विप ।) विष्णु । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यदुक्त महाभारते १३ । १४९ । ८२ ।

"कालनेमिनिहा वीर शौरि शूरजनेश्वर" ॥

कालनेमि स्वनामख्यातरावणमातुल हतवानिति व्युत्पत्त्या हनूमान ॥)

कालनेमी, [न्] पु, (कालस्येव नेमिरस्यस्य श्रीह्यादेराकृतिगणत्वात् इनि ।) कालनेमि । इति द्विरूपकोष ॥

कालनेम्यरि, पु, (कालनेमे अरि शत्रु ।) विष्णु । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कालपर्ण्ण, पु, (काल कृष्ण पर्ण्ण पत्त्र यस्य ।) तगर वृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥

कालपालक, क्ली, (काल कृष्णवर्ण पालयति धारयतीति । काल + पाल + ण्वुल ।) कङ्कुष्ठमृत्तिका । इति राजनिर्घण्ट ॥

कालपीलुक, पु, (काल कृष्ण पीलु । स्वार्थे कन ।) कुपीलु । इति भावप्रकाश ॥ (गुणा पर्य्याया श्चास्य कुपीलुशब्दे बोद्धव्या ॥)

कालपुरुष पु, (काल कालचक्र पुरुष इव ।) यम सहाय । इति जटाधर ॥ ज्योति शास्त्रम् । यथा

"किमस्य कालपुरुषाख्यमहार्णवस्य
गच्छेत कदाचिदत्यबिमनसापि पारम्" ॥

कालपुरुष स चास्या नाम यस्यासौ तस्य ज्योति शास्त्रविस्तीर्णसमुद्रस्य । इति भट्टोत्पल ॥* ॥ नराणा शुभाशुभज्ञानार्थं जन्मलग्नादिद्वादशराशिकल्पितपुरुषाकार । यथा,—

"शीर्षमुखबाहुहृदयोदराणि कटिवस्तिगुह्यसञ्ज्ञकानि । ऊरू जानुकजङ्घेचरणाविति च राश्यो ऽजाद्या" ॥ इति दीपिका ॥ * ॥ नराणा शुभाशुभज्ञानार्थं जन्मलग्नादिराशिद्वादशाघटितपुरुषाकार । यथा, "क दृक्श्रोत्रनसाकपोलहनवो वक्त्रञ्च होरादयस्ते कण्ठांसकबाहुपार्श्वहृदयक्रोडानिनाभिस्तत । वस्ति शिश्नगुदे ततश्च वृषणा वूरू ततो जानुनी जङ्घाङ्घ्री त्वुभयत्र वाममुदितैर्द्रेक्काणभागैस्त्रिधा" ॥ इति "कालनरस्याङ्गे सद सद्ग्रहयोगत । पुसामपि तदङ्गेषु शुभाशुभफल वदेत" ॥ इति बृहज्जातकम् ॥

कालपृष्ठ, क्ली, (काल कृष्ण पृष्ठ यस्य ।) कर्णधनु । धनुर्मात्रम् । इति हेमचन्द्र ॥

कालपृष्ठ, पु, (काल कृष्णवर्ण्ण पृष्ठ पृष्ठभागो यस्य ।) कङ्कपक्षी । मृगविशेष । इति हेमचन्द्र ॥

कालपेषी, स्त्री, (पिष्यतेऽसौ । पिष + कर्म्मणि घञ् । पेष । काल पेष । तत स्त्रिया ङीप ।) श्यामालता । इति रत्नमाला ॥ (अस्या पर्य्याया यथा ॥

"कालपेषी महाश्यामा समद्रौतपलशारिवा ।
दीर्घमूला च पालिन्दीमसूरविदला च सा" ॥)

कालप्रभात क्ली (काल कृष्ण प्रभात यत्र ।) शरत्ट्टु । शरतकाल । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कालभाण्डिका, स्त्री, (कालभायै कृष्णप्रभायै अण्डति उदच्छति । अडि + ण्वुल टाप इत्वञ्च ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिघण्ट ॥

कालमान, पु, (कालो मन्यते य जनैरितिशेष । काल + मन + कर्म्मणि घञ ।) कृष्णार्जक । इति रत्नमाला ॥ कालतुलसी इति भाषा । राजनिघण्टे लान्तशब्दोऽयम् ॥ (लकारान्तस्यास्य व्यवहारा यत्र तद्यथा ॥ सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अ ॥

"सुरसा श्वेतसुरसा फणिज्झकार्ज्जक भूस्तृण सुगन्धक सुमुख कालमाल कासमर्द क्षवक–खरपुष्पा विडङ्ग कट्फल सुरसीत्यादय, सुरसादिगणे ॥)

कालमुष्कक, पु, (कालो मुष्क इव कायति प्रकाशते । कै + क ।) घण्टापारलिवृक्ष । इति रत्नमाला ॥ (यस्मिन्नस्य व्यवहारस्तद्यथा,—

"प्रशस्तेऽहनि नक्षत्रे कृतमङ्गलपूर्व्वकम् ।
कालमुष्ककमाहृत्य दग्ध्वा भस्म समाहरेत" ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसग्रहे अर्शोऽधिकारे कुञ्चविद्वारनामकौषधे ॥)

कालमूल, पु, (काल मूल यस्य ।) रक्तचित्रकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

कालमेशिका, स्त्री, (काल मिश्यते कालोऽयमिति कथ्यते जनैरिति शेष । मिश + कर्म्मणि घञ गौरादित्वात ङीष तत कन टाप ह्रस्वश्च ।) कालमेषिका । इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥

कालमेषी, स्त्री, (कालमेष + ङीष) कालमेषिका । इत्यमरटीकाया भरत ॥

कालमेषिका, स्त्री, (काल मिषति स्पर्द्धते स्वकान्तेन । मिष + अच् । गौरादित्वात् ङीष स्वार्थे कन् टाप् ह्रस्वश्च ।) मञ्जिष्ठा । कृष्णत्रिवृता । इत्यमर २ । ४ । १०९ ॥ अस्या पर्य्याया यथा,—

"त्रिवृत्श्यामार्द्धचन्द्रा च पालिन्दी च सुषेणिका ।
मसूरविदला कालकैशिका कालमेषिका" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे ॥)

कालमेषी, स्त्री, (कालमेष + ङीष ।) सोमराजी । इत्यमर । २ । ४ । ९६ ॥ (अस्या पर्य्यायो यथा,—

'अवल्गुजो वाकुची स्यात सोमराजी सुपर्णिका ।
शशिलेखा कृष्णफला सोमा पूतिफलीति च" ॥
सोमवल्ली कालमेषी कुष्ठघ्नी च प्रकीर्त्तिता ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे । गुणा श्चास्या वाकुचीशब्दे ज्ञेया ॥) मञ्जिष्ठा । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रिवृत । इति राजनिघण्ट ॥

कालरात्रि, स्त्री, (काल कालरूपा अष्टैकदिने चतुर्युगमनुनामधिकारावसाने रुद्रसंहारहेतुभूता रात्रि ।) रात्रिविशेष । सा तु काल सहार । मरण तदुपलक्षिता रात्रि कल्पान्तरात्रिरित्यर्थ । इति देवीमाहात्म्यटीकाया विद्याविनोद ॥ भीमरथी । इति हारावली ॥ दुर्गाया शक्तिविशेष । यथा,—

'सा दुर्गा शक्तिभि साह्व काशी रक्षति सर्व्वत ।
ता प्रयत्नेन सपूज्या कालरात्रिमुखा नरै" ॥

इति काशीखण्डम् ॥ (दीपावली । यथा —

"दीपावली तु या प्रोक्ता कालरात्रिश्च सा मता"।

इत्यागमवचनात ।

क्रियायोग्यकालविशेष । यदुक्त दीपिकायाम् ।

'रवौ षष्ठ विधौ वद कुजवारे द्वितीयकम् ।
बुधे सप्त गुरौ पञ्च भृगुवारे तृतीयकम ॥
शनावाद्य तथा चान्त्य रात्रौ काल विवर्जयेत" ॥)

कालरुद्र, पु, (काल कालरूप सव्वसहारको रुद्र ।) कालाग्निरुद्र । यथा, देवीपुराणे,—

"येषु न कालरुद्रस्य नामास्त्रीशतसङ्कुला ।
विचित्रहर्म्म्यविन्यासा कुतस्त मेरुपृष्ठत ॥
सा एव कालरुद्रस्य तनुरूपेण सस्थिता" ॥

काललवण, क्ली, (काल कृष्णवर्ण लवणम् ।) विड लवणम् । इति रत्नमाला ॥

('न काललवणे गन्ध सौवर्च्चलगुणाश्च ते" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अ ॥)

काललौह, क्ली, (काल कृष्ण लौह आयसमित्यर्थ ।) कालायसम् । तिखा इति भाषा । तत्पर्य्याय । कृष्णायसम् २ रुक्मम ३ तीक्ष्णम ४ । इति रत्नमाला ॥ (कालायसशब्देऽस्य विवरण ज्ञातव्यम् ॥)

कालवञ्चन, क्ली, (कलयति उपसुनक्ति विषय । कल + णिच् + अच् । काल्यते प्रेर्यतेऽसौ कालेन वा णिच कर्म्मणि घञ । काल काय तस्य वञ्चन आवरणम् । वञ्च सवरणे + करणे ल्युट ।) वर्म्म । इति त्रिकाण्डशेष ॥ कायवञ्चनमिति साधुपाठ ॥

कालवृन्त, पु, (काल वृन्त यस्य ।) कुलत्थवृक्ष । इति रत्नमाला ॥

कालवृन्ती, स्त्री, (कालवृन्त + गौरादित्वात् ङीष ।) पाटलावृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

कालवेला, स्त्री, (कालस्य वेला ।) क्रियानर्हकालविशेष । सा तु रव्यादिवारे कालस्य शनेस्सद् यामार्द्धरूपवेला । यथा । रवौ दिवा पञ्चमयामार्द्ध नक्त षष्ठयामार्द्धम् । सोमे दिवा द्वितीययामार्द्ध

नक्तं चतुर्थयामार्द्धम् । कुजे दिवा षष्ठयामार्द्धं नक्तं सप्तमयामार्द्धम् । बुधे दिवा तृतीय यामार्द्धं नक्तं सप्तमयामार्द्धम् ॥ गुरौ दिवा सप्तमयामार्द्धं नक्तं पञ्चमयामार्द्धम् । शुक्रे दिवा चतुर्थयामार्द्धं नक्तं तृतीययामार्द्धम् । शनौ दिवा प्रथमार्द्धम यामार्द्धं नक्तं तदेव । इति दीपिका ॥

कालशाक, क्ली, (कालं कृष्णं शाकम् ।) स्वनामख्यात शाकम् । नरचा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । नाडिकम् २ आद्रशाकम् ३ कालकम् ४ । अस्य गुणाः । सारकत्वम् । रुचिवायुबलकारित्वम् । कफशोथरक्तपित्तनाशित्वम् । मेध्यत्वम् । हिमत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तिक्तपूतिका । कुलत्थशाक इति केचित् । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । गुरुत्वम् । शोथनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा च वाभटे सूत्रस्थाने । ६ अध्याये ।
"वर्षाभ्वी कालशाकञ्च सक्षारं कटुतिक्तकम् ।
दीपनं भेदनं हन्ति गरशोफकफानिलान्' ॥)

कालशालि, पु, (कालः कृष्णः शालिः उतत्कृष्टधान्यविशेषः ।) कृष्णशालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालशेय, क्ली (कलश्याः भवम् । कलशी + ढक् ।) कालसेयम् । घोलम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कालसरोध, पु, (कालस्य सरोधः ।) चिरकालावस्थानम् । इति मिताक्षरा ॥ यथा ।
"न चाधेः कालसरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः" ।
इति याज्ञवल्क्यः ॥

कालसर्प पु, (कालः कृष्णः सर्पः ।) कृष्णसर्पः । तत्पर्य्यायः । अलगर्द्दः २ महाविषः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा काशीखण्डे १ अध्याये ।
"स दष्टः कालसर्पेण स दष्टो मृत्युना स्फुटम् ।
स मुहूर्त्तस्तत्र दिवसे विश्वेशो यत्र नेक्षितः' ॥)

कालसार, क्ली, (कालः सारः प्रधानं यस्य ।) पीतचन्दनम् । इति भावप्रकाशः ॥ (कालीयकशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

कालसार, पु, (कालः सारः प्रधानं यस्य ।) स्वनामख्यातहरिणः । तत्पर्य्यायः । कृष्णसारः २ । इति शब्दरत्नावली ॥

कालसूत्र, क्ली, (कालस्य यमस्य बन्धनहेतुकत्वात् सूत्रमिव ।) नरकविशेषः । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥ तत्तु कुलालचक्रसूत्रच्छेदनरूपम् । इति मनुः ॥ (यथा मार्कण्डेये १४ । ८६ ।
"कालसूत्रे तथाच्छेदमनेकाश्चैव यातनाः ।
प्राप्य निष्कृतिमेतस्मात् न वेद्मि कथमेष्यति" ॥)

कालसेय क्ली, (कलश्यां भवम् । कलसी + ढक् ।) घोलम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५३ ॥

कालस्कन्ध पु, (कालः कृष्णः स्कन्धो यस्य ।) तमालवृक्षः । तिन्दुकवृक्षः । जीवकद्रुमः । इति मेदिनी ॥ दुर्मखदिरः । उदुम्बरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य व्यवहारो यथा,—सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अध्याये सालसारादिवर्गे ॥
"सालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्ज्ज मेषशृङ्गीत्यादिषु" ॥)

काला स्त्री, (कालो वर्णोऽस्त्यस्य अर्शआदिभ्य अच् टाप् च । अत्र वर्णस्याविवक्षाया जानपदेति न ङीष् । अर्श आद्यजन्तात् न ङीष् इत्यन्ये ।) नीलिनी । कृष्णत्रिवृता । कृष्णजीरकः इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥ मञ्जिष्ठा इति मेदिनी ॥ कुलिकवृक्षः । कालियाकडा इति भाषा । इति रत्नमाला ॥ अश्वगन्धावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाटलावृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (दक्षकन्याविशेषः । सा तु कश्यपपत्नी । यथा महाभारते १ । सम्भवपर्व्वणि ६५ । १२ ।
"अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा" ॥)

कालागुरु, क्ली, (कालं कृष्णम् अगुरु ।) कृष्णागुरु । इत्यमरः । २ । ६ । १२७ ॥ (यथा रघु ४ । ८१ ।
"चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।
तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः" ॥
कृष्णागुरुशब्देऽस्य पर्य्यायः गुणाश्च ज्ञेयाः ॥)

कालाग्नि, पु (कालः सर्व्वसंहारकः अग्निः । प्रलयाग्निः । यथा महाभारते १ । ५४ । २५ ।
"अद्य दग्धं महाघोरं कालाग्निसमतेजसम् ।
नाशयिष्यामि माऽत्र त्वं भयं कार्षीः कथञ्चन" ॥
तदधिष्ठातृरुद्रदेवस्य प्रियत्वात् पञ्चमुखरुद्राक्षोऽपि कालाग्निनाम्नाख्यायते ।) पञ्चमुखरुद्राक्षः । यथा स्कान्दे ।
'पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः ।
अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात् ।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात्' ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कालाग्निरुद्र, पु, (कालः संहारकः अग्निः सम्वर्त्तकाग्निरिव यः । तस्याधिष्ठाता रुद्रः । कालाग्निरिव रुद्रो वा ।) संहारकारिरुद्रः । यथा । कालाग्निरुद्र ऋषिरित्यादि वैदिकसन्ध्यायां रुद्रोपस्थानम् ॥ * ॥ तद्विवरणं यथा —
शक्र उवाच ।
"भगवंस्तव वाक्येन न तृप्तिर्भवते मम ।
कालाग्निपार्थिवं मानं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः" ॥
भगवानुवाच ।
"न हि पार्थिवदृष्टीषु मेरुपृष्ठेऽपि वासव ! ।
भोगाश्चादकरा नृणां तथा पातालवासिषु ॥
येषु न कालरुद्रस्य नामाकीर्त्तितसत्कथा ।
विचित्रकर्म्मविन्यासा कुलस्ते मेरुपृष्ठतः ॥
सा एव कालरुद्रस्य तनुरूपेण संस्थिता ।
सा पराशिवभावेन परमापददायिका ॥
तस्या यद् सह तेजो ब्रह्मादीनां क्षयकारम् ।
तं विद्धि कालरुद्रेति सौम्यरूपं सदाशिवम् ॥
कालाग्निशयनं सहस्र योजनानां प्रमाणतः ।
अर्द्धेनोच्छ्रयतस्तस्य पादा यादेन वासव ! ॥
सिंहरूपा महाघोरा महानङ्गा महाबला ।
कालाग्निरुद्ररूपो यो बहुरूपसमावृतः ॥
अनन्तपद्मरूपस्य धातारः कारणेश्वरः ।
दारुणाग्निश्च रुद्रश्च यमहन्ता यमान्तकः ॥
लोहितः क्रूरनेत्रात्मा घनो हविर्भवाहकः ।
विद्युत्स्वनशोभश्च प्रसन्नः शान्तसौम्यदृक् ॥
सर्व्वज्ञो विविधो बुद्धो द्युतिमान् दीप्तिसुप्रभः ।
एते रुद्रा महात्मानः कालिकाग्निरुपस्थिताः ।
संहरन्ति समस्तेदं ब्रह्माद्यं सचराचरम् ।
कालाग्निभुवनीशोऽयं बहुकोटिभिरावृतः ॥
तस्या पुरस्य विस्तारः शतकोटिसुवर्त्तुलाः ।
देवगन्धर्व्वसिद्धानां तत्र भोगाः सुदुर्लभाः ॥
पूर्व्वोत्तरपरा पश्चिमाश्चोत्तरस्थिता परा ।
अग्नानिलपरा च नैर्ऋतीशानगापरा ॥
एतेषां मध्यतो राजन् कालरुद्रस्तु शोभते ।
पद्माकारे पुरे सर्व्वे कटकं तस्य संस्थितम् ॥
समन्ताद्वेष्टितवनं प्राकाराट्टालगोपुरैः ।
वज्रेन्द्रनीलवैदूर्य्यैः प्राकारैः सर्व्वतोऽन्वितम् ॥
कालाग्निनरकान्ते तु पुरं कालस्य संस्थितम् ।
पञ्चाशल्लक्षविस्तारं समन्तात् परिवर्त्तुलम् ॥
जाम्बूनदमयैर्हर्म्ये खचितं रत्नधातुभिः ॥
प्रमदाजनसंयुक्तं नानावर्णसमावृतम् ॥
कामोन्मत्तप्रमत्तञ्च वल्गाति जनसङ्कुलम् ।
कालस्य भुवनं दिव्यं वृत्ताकारं मनोहरम् ॥
वेष्टितं हेमप्राकारैर्योजनायतमुच्छ्रितम् ।
प्राकारावहिरद्वान्ते अन्तरं योजनायुतम् ॥
अग्निज्वालैश्च निविडैर्भयदैः किंशुकप्रभैः ।
हरितालनिभा ज्वाला सिन्दूरगैरिकाप्रभा ॥
अत ऊर्द्ध्वं प्रजज्वाल वातोद्धूताग्निभास्वरा ।
वीचितरङ्गकल्लोलज्वालामालाकुलाम्बरा ॥
प्रवृत्ताश्च प्रमाणेन योजनद्वयकोटयः ।
अष्टानवतिलक्षाणि ज्वाला ऊर्द्ध्वगता शिखा ॥
वज्रभूता सदा तप्ता तस्य तेजोनियामिका ।
चत्वारि कोटिमानेन कारणेन तु स्थापिता ॥
तस्यार्द्धेन भवेत् किञ्चित् कोष्णचत्वारि वासव ! ।
एवं कालाग्निरुद्रस्य माहात्म्यं कीर्त्तितं मया ॥
श्रवणात् सर्व्वपापानि शाम्यन्ति कालजान्यपि" ॥
इत्याद्ये देवीपुराणे कालाग्निरुद्रपुरकथनम् ॥
(कृष्णयजुर्व्वेदगतोपनिषद्विशेषः । यथा, मुक्तिकोपनिषदि ।
"कालाग्निरुद्रमैत्रेयी सुबालक्षुरिमन्त्रिका" ।
वटिकौषधविशेषः । यथा,—
"सूतकान्ताभ्रलौहानां भस्मामाक्षिकगन्धकम् ।
भूधराख्ये पुटे पश्चादाहिनैकं तद्विमर्द्दयेत् ॥
दशमांशं विषं योज्यं माषमात्रञ्च भक्षयेत् ।
रसः कालाग्निरुद्रोऽयं दशाहेन विसर्पनुत्" ॥
कालाग्निरुद्रोरसः ॥
इति रसेन्द्रसारसंग्रहे वीसर्पाधिकारे ॥*॥)

कालाञ्जनी, स्त्री, (अज्यतेऽनया । अन्ज + करणे ल्युट् + ङीप् । काली अञ्जनी तत पुंवद्भावः ।) क्षुपविशेषः । कालिकार्पासिकिनी इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । अञ्जनी २ रेचनी ३ शिलाञ्जनी ४ नीलाञ्जनी ५ कृष्णाभा ६ काली ७ कृष्णाञ्जनी ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । अमलत्वम् । कृमिशोधनत्वम् । अपानावर्त्तशमनत्वम् । जाठरामयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालानुसादी, [न्] पु, (काल एव काल अथवाममर

ध्वनि । त अनुनदतीति । अनु + नद् + णिनि ।) रोलम्ब । भ्रमर । कलविङ्क । चटा इति भाषा । कादिम्बल । चातकपक्षी । इति मेदिनी ॥

कालानुशारिवा, स्त्री, (कालेन कृष्णवर्णेन अनु कृता शारिवा ।) तगरपादिकम । तगरमूल इति भाषा । शीतलीजटा । इति रत्नमाला । शीउली छोप इति भाषा ॥ (तगरशब्देऽस्या गुणादयो बोध्या ॥)

कालानुसारक, क्ली, (काल कृष्णवर्णं मृगमद अनुस रति गन्धेन । अनु + सृ + ण्वुल् ।) तगरम । इति राजनिर्घण्ट ॥ पीतचन्दनम । इति भावप्रकाश ॥

कालानुसारि, पु (काल कृष्णवर्णं मृगमद अनुसर तीति । काल + अनु + सृ + इञ् ।) शैलेयम । शैलजनामगन्धद्रव्यम । इति शब्दरत्नावली ॥

कालानुसार्य, क्ली, (कालेन मृगमदेनानुस्रियते । अनु + सृ गतौ + "ऋहलोर्ण्यत" ।३। १ ।१२४ । इति ण्यत ।) शैलेयम । शैलज इति भाषा । कालीयकम । कालीयानामपीतवर्णसुगन्धिका ष्ठम । इत्यमर । २ । ४ । १२२ ॥ शिंशपावृक्ष । इति मेदिनी । शिसु इति भाषा ॥ तगरम । इति भावप्रकाश ॥

कालानुसार्य्यक, क्ली (कालानुसार्य्य + कप् ।) शैले यम । इति राजनिर्घण्ट ॥

कालान्तरविष ,पु,(कालान्तरे दशनादन्यस्मिन काले विष विकृतिकारि यस्य ।) मूषिकादि । इति हेमचन्द्र ॥

कालाप, पु, (काल ऋत्युराप्यते यस्मात । काल + आप् + अपादाने घञ् ।) सर्पभोग । राक्षस । इति धरणी ॥ (कलाप स्वनामख्यात व्याकरण वेत्तीति । अण् ।) कलापव्याकरणवेत्तरि त्रि । (ऋषिविशेष । यथा महाभारते । २ । ४ । १७ । "कुक्कुरो वेणजङ्घोऽथ कालाप कठ एव च । मुनयो धर्म्मविद्वासो धृतात्मानो जितेन्द्रिया" ॥)

कालायस, क्ली, (कालञ्च तत अयश्चेति । "अनो श्माय सरसा जातिसज्ञयो" । ५ । ४ । ९४ । इति टच् ।) लौहम । इत्यमर । २ । ९ । ९८ । (यथा, रामायणे । ५ । ४६ । ३२ । "ददर्श वीक्षमाणश्च परिघ तोरणाश्रयम । तमादाय महाबाहु कालायसमय दृढम '॥ अस्य पर्य्याया यथा, — "लोहोऽस्त्री शस्त्रक तीक्ष्ण पिण्ड कालायसायसी" । अस्य सप्तदोषा यथा,— "गुरुता दृढतोत्क्लेद कश्मल दाहकारिता । अश्मदोष सुदुर्गन्धो दोषा सप्तायसस्य तु' ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कालिक,क्ली, (काल कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्य इति ठन् ।) कृष्णचन्दनम । तत्पर्य्याय । कालीयम २ काला यकम ३ हरिप्रियम् ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (काले भवम । ठञ् । कालेन निर्वृत्त ठक वा ।) सामयिके त्रि । (यथा, मायापरिच्छेदे १२२ । "दैशिक कालिकञ्चापि मूर्त्त एव तु दैशिकम्" ॥)

कालिक , पु, (काले वर्षाकाले चरति ठञ् । के जले कलति पर्य्याप्नोतीति । कल् + बाहुलकात इकन वा ।) क्रौञ्च । इति शब्दरत्नावली ॥

कालिका, स्त्री, (कालो वर्णोऽस्त्यस्या इति ठनाविति ठन । यद्वा, काल + जानपदात ङीष स्वार्थे कन ह्रस्वश्च । चण्डिकाभेद । काली । तन्नामकारण यथा । 'सर्व्वे सुरगणा सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम । गङ्गावतारनिकटे महामायाप्र तुष्टुव ॥ अनेकसस्तुता देवी तदा सर्व्वामरोत्करै । मातङ्गवनितामूर्त्तिभूत्वा देवानपृच्छत ॥ युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी । किमर्थमागता यय मातङ्गस्याश्रम प्रति । एव ब्रुवन्त्या मातङ्ग्यास्तस्यास्तु कायकोषत । समुद्भताब्रवीद्देवी मा स्तुवन्ति सुरा इति ॥ शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरौ बाधेते सकलान सुरान । तस्मात्तयोर्व्वधायाद्य स्तुयेऽद्य सकलै सुरै ॥ विनि सृताया देव्यान्तु मातङ्ग्या कायतस्तदा । भिन्नाञ्जननिभा कृष्णा साभूत गौरी क्षणादपि ॥ कालिकाख्याऽभवत्सापि हिमाचलकृताश्रया । तामुग्रतारा ऋषयो वदन्तीह मनीषिण । उग्रादपि भयात्राति यस्माद्भक्तान सदाम्बिका ॥ एतस्या प्रथम वीज कथित तन्त्रमेव च । एकैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटैकिका । पश्चात चिन्तन चास्या सम्यग्वेतालभैरवौ । ॥ यया ध्यात्वा महादेवी भक्त प्राप्नोत्यभीप्सितम । चतुर्भुजा कृष्णवर्णा मुण्डमालाविभूषिताम ॥ खड्ग दक्षिणपाणिभ्या बिभ्रतीन्दीवर त्वध । कर्त्रीञ्च खर्परञ्चैव क्रमादामेन बिभ्रतीम ॥ द्या लिखन्ती जटामेका बिभ्रती शिरसा स्वयम । मुण्डमालाधरा शीर्षे ग्रीवायामपि सर्व्वदा ॥ वक्षसा नागहार तु बिभ्रती रक्तलोचनाम । कृष्णवस्त्रधरा कट्या व्याघ्राजिनसमन्विताम ॥ वामपाद शवहृदि सस्थाप्य दक्षिण पदम । विन्यस्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहानासव स्वयम ॥ साट्टहासमहाघोररावयुक्तातिभीषणा । चिन्त्योग्रतारा सतत भक्तिमद्भि सुखेप्सुभि ॥ एतस्या सप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ता । महाकाल्यथ रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च ॥ घोरा च भ्रामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी । भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिन्योऽत्र प्रपूजयेत" ॥ इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६ अध्याय । कार्ष्णम् । वृश्चिकपत्रवृक्ष । कामदेवस्तम्भमूल्यम । धूसरी । नवमेघ । पटोलशाखा । रोमाली ॥ माली । काकी । शिवा । मेघावलि । इति मेदिनी ॥ (यथा रघु ११ । १५ । "ताडका चलकपालकुण्डला कालिकेव निविडा बलाकिनी" ॥) स्वर्णदोष । इति जटाधर । क्षीरकीट । इति हारावली ॥ मसी । इति शब्दरत्नावली ॥ का कोली । श्यामापक्षी । इति राजनिर्घण्ट ॥ प्रति मासीया वृद्धि । यथा,— "प्रतिमास स्रवति या वृद्धि सा कालिका मता" । इति विवादार्णवसेतौ नारद ॥ मेघा । इति हेमचन्द्र ॥ कुज्झटिका । इत्यमरटीकाया भरत ॥ हिमाचलभवा चिरमिरा हरीतकी । सा गर्भ योगकरणे प्रशस्ता । इति राजवल्लभ ॥ (नदी विशेष । यथा महाभारते ३ । ८४ । १४६ । "कालिकासङ्गमे स्नात्वा कौशिक्यारुणयोयत । त्रिरात्रोपषितो विद्वान सर्व्वपापै प्रमुच्यते" ॥)

कालिकाव्रत, क्ली, (कालिकाया प्रीतये यद्व्रत वि हितनियमादिकम ।) अमावास्याया स्वाकर्त्तव्य व्रतविशेष । यथा,—

युधिष्ठिर उवाच ।

"कालिकाव्रतमाहात्म्य वद वेदविदाम्बर । । किमेतस्य फल देव को वा तद्विधिरेव च ॥ कस्मादुतमिद भूत मर्त्त्ये केन प्रकाशितम । तत्सर्व्व श्रोतुमिच्छामि तत्सर्व्व ब्रूहि केशव ।' ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

"पुरा भविष्यशास्त्रेषु यदुक्त धर्म्मसहितम । तत्सर्व्व शृणु राजेन्द्र ! कालिकाव्रतमुत्तमम ॥ स्वर्ग पुरन्दरस्यासीत्तस्यैव राजसद्मनि । यद्वृत्तान्तमभूत्तत्र तच्छृणुष्व युधिष्ठिर । ॥ सभाया सस्थितो राजा नृत्यासक्तो हि नित्यश । दितिकस्य च वृत्तान्त श्रुत्वा हृष्टो बभूव स ॥ अत्यामोद समभ्येत्य पुष्पवृष्टिरभूत्तदा । पुरन्दर स्वय प्राप्य पारिजात गृहीतवान ॥ प्रातश्च राजा तदा पुष्प प्रत्त तद्द्विजातये । लज्जितो ब्राह्मण सोऽपि मानहीनोऽभवत्तदा ॥ क्रोधेन महताविष्ट शप्तु कामसमन्वित । शाप विसृज्य चेन्द्राय शापो दत्त सुरान्तरा ॥ व्याधालयेषु मार्ज्जारो द्वादशाब्द भविष्यसि । तेन कर्म्मविपाकेन मत्यक्तो विचेतन ॥ प्राप्तमार्ज्जारदेहोऽसौ गत्वा विपिनमास्थित । पत्नी तस्य च तत्रासीत यत्र सर्व्वाधिकारिणी ॥ ततो व्याधगृहे राजा मार्ज्जारीभूय तिष्ठति । तत पुरन्दरपुर राजशून्यमभूत्तदा ॥ शची तु चिन्तयामास अन्नपानं विहाय सा । उपवास समाचर्य्य मासमेकन्तु तिष्ठति ॥ ततो देवगणा सर्व्वे चिन्तया व्याकुलेन्द्रिया । गत्वा तु राजभवन व्याकुला ता विलोक्य च ॥ विस्मय चामरा सर्व्वे शच्यै वाक्यमुदाहरन । शचि ! त्व राजजायासि कथमेतत करोषि च ॥ मासमेकमनाहार कृत्वा तिष्ठसि सुव्रते । । कि वा त्वदीप्सित देवि ! सत्येन वद पण्डिते ॥ तच्छ्रुत्वा तु तदा देवी कृताञ्जलिरभाषत । यूयमेव जगन्नाथा सृष्टिस्थित्यन्तकारका ॥ क्व गतो मम भर्त्ता च तन्न जानामि कथ्यताम् । परिचिन्त्यामरा सर्व्वे ध्यानमास्थाय सस्थिता ॥ मार्ज्जाररूपमास्थाय क्षीयते व्याधआश्रमे । तच्छ्रुत्वा राजपत्नी च वेपमाना मुहुर्मुहु ॥ उवाच कुशल प्रश्न राजार्थं कि करोम्यहम् । यत्नैर्यथा विमोच्य स्यात् तत् कुरुध्व सुधाशना ॥ प्रत्यूचुस्त्वमरा सर्व्वे याहि त्व हिमसन्निधिम । सभाय्य मधुर प्रश्न हिमसेवा समाचर । हिमगेह समासाद्य हिमसेवापराऽभवत् ॥

स तस्या पियकार्य्येण सन्तुष्टो द्विजसत्तम ।
हिंसाद्रोहविमुक्तश्च बलिहोमपरायण ।
शान्तो दान्त क्षमायुक्त सदा मधुरभाषित ॥
सर्व्वप्राणिहितार्थी च लोभमोहविवर्ज्जित ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो वृद्धोऽसौ ब्राह्मणोत्तम ॥
राजपत्न्या सुसेवाभि प्रीतोऽसौ द्विजसत्तम ।
प्रत्युवाच स ता प्रीत्या शचि ! त्व चातिदुर्ल्लभे ।
किं वा त्वदीप्सित देवि ! सत्येन वद पण्डिते ’ ॥
शच्युवाच ।
“पाप यज्ज्ञानतो भर्त्रा समस्त कर्म्मणा कृतम
तत क्षमस्व महाभाग ! रक्षस्व सुरपालकम ॥
वासवस्तव शापेन मार्ज्जारत्वमुपागत ।
इन्द्रो व्याधगृहे देव ! विद्यते हि न सशय ।
पुरन्दरस्य शापान्त केनोपायेन सिध्यति” ॥
ब्राह्मण उवाच ।
“शचि ! त्व पतिभक्तासि मद्वाक्यमवधारय ।
पतिव्रते ! महाभागे ! कालिकाव्रतमाचर ॥
दारुण यत कृत तेन व्रतेनैव विमुच्यते ।
कोपात शापो मया दत्तो तन्मोक्ष कुरु सुव्रते ।”॥
शच्युवाच ।
“विधान ब्रूहि मे ब्रह्मन कालिकाया व्रतस्य च ।
तदा तव प्रसादेन करोमि तद्व्रत द्विज ।” ॥
ब्राह्मण उवाच ।
“अश्वत्थतरुमूलेऽस्ति वटको नाम हिंसक ।
तस्यैव भवन गच्छ शापान्मोक्ष च कारय ॥
पत्नी सुभद्रा तस्यास्ति पतिशुश्रूषणे रता ।
तस्या कुलव्रत कर्म्म तत्परा भव शोभने ।
ततश्च प्राञ्जलीभूय गता सा तस्य मन्दिरम ॥
दृष्ट्वा व्याध शची देवी प्रत्युवाच सुभद्रिकाम ।
आयान्तीय शची देवी तस्या सम्भाषण कुरु ॥
इति तस्य वच श्रुत्वा सुभद्रा हृष्टमानसा ।
तस्या सम्भाषणाथन्तु सुभद्रा चागता बहि ।
ताञ्च दृष्ट्वा शची देवी सार्घ्यपाद्यादिक ददौ ॥
शचि ! त्व राजभार्य्यासि कस्मादागमन तव ।
किं कार्य्य कथय त्व हि इत्युवाच शची प्रति ॥
प्रत्युवाच शची तान्तु भर्त्ता मे सुरपालक ।
स च ब्राह्मणशापेन मार्ज्जारश्चाभवद्ध्रुतम ॥
क्व गत प्राणनाथोऽसाविति चिन्तापरानिशम ।
ज्ञात्वा केनाप्युपायेन प्राप्ता च भवतीगृहम ॥
इत्युक्ता राजपत्न्या च दृष्टो मार्ज्जारकस्तदा ।
सा ज्ञात्वा त प्रिय शक्र चिन्ता प्राप्ता दुरत्ययाम ॥
दृष्ट्वा मार्ज्जारता प्राप्त विलापाकुलेन्द्रिया ।
विलपन्तीं शची दृष्ट्वा सुभद्रा प्रत्युवाच ताम ॥
पतिव्रते महाभागे ! त्वमेव राजगेहिनी ।
त्व दु खेन विलिप्तासि सन्देहो नास्ति तत्र वै ॥
किन्तु तस्याप्युपायोऽस्ति कालिकाव्रतमाचर ।
अतिप्रत्यक्षरूपा सा अस्माक कुलदेवता ॥
कालिका सा महादेवी शुभसन्ततिदायिनी ।
व्रतस्यास्य प्रभावेण साफल्यमुपजायते” ॥
शच्युवाच ।
“विधान चास्य मे ब्रूहि कालिकाया व्रतस्य च ।
ममोपदिश्यतामेव तद्व्रतञ्च करोम्यहम् ॥
शुक्लकाले समारभ्य कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीम ॥
सकल्प्य विधिना पूर्व्वममावास्या व्रत चरेत ।
समारभ्य गुणैकेन द्विगुण परिशोधयेत ॥
न रात्रौ भोजन कार्य्य वामहस्ते भुजिक्रिया ।
सिद्धमन्न रात्रिकाले दग्धमीनञ्च सर्व्वदा ॥
वर्ज्जयेत पिष्टक किञ्चित रक्तशाकस्य चाम्लकम ।
द्विषटका विप्रजायाश्च सधवा भोजयेत्तत ॥
एव क्रमेण कृत्वा तु कतिकाल नयेद्व्रतम ।
तत शुद्धदिने प्राप्ते भौमाहे मन्दवासरे ॥
यथाशक्त्युपचारैश्च पूजा कुर्य्याद्विधानत ।
तथापराह्णकाले तु सन्ध्योपसमये तथा ॥
रात्रौ तु कदलीकाण्डे गृह निर्म्माय प्राङ्गणे ।
तस्य मध्ये समारोप्य कालिका पूजयेत सदा ॥
पाद्यार्घ्याचमनीयैश्च गन्धपुष्पादिभिस्तथा ।
धूपैर्दीपप्रदीपैश्च नैवेद्यैर्विविधैस्तथा ॥
पिष्टक चैव सिद्धान्न व्यञ्जन दग्धमीनकम ।
निवेद्य सकल देव्यै बलि दत्त्वा प्रणम्य च ॥
तदन्न व्यञ्जन सर्व्व नैवेद्यादिबलि तथा ।
महारण्ये प्रदातव्य कृत्वैतत व्रतमुत्तमम ॥
वैशाखे कदलीमूले या कुर्य्यात कालिकाव्रतम ।
कार्य्यसिद्धिर्भवेत तस्या भविता गतिरुत्तमा ॥
एतद्व्रतविधानन्तु कृत्वा सिद्धिर्भविष्यति ।
एतद्व्रतमिद भद्रे कुरु गत्वा निजालयम् ॥
तस्यास्तद्वचन श्रुत्वा स। शची हर्षमानसा ।
गृहमागत्य सा तस्य। वार्षिक व्रतमाचरत ॥
गन्धपुष्पैर्धूपदीपैर्नैवेद्यैरुत्तमैस्तथा ।
कृत्वा चाश्ममयी देवी पूजयेत भक्तिसयुता ॥
नानासुगन्धिपुष्पाणि दिव्यरत्नाद्यलङ्कृतम ।
सिद्धान्न पायसञ्चैव शर्करान्वितपिष्टकम ॥
अमृतायुतहावञ्च दीयते च प्रयत्नत ।
लुलायच्छागमेषादिबलि दत्त्वा प्रभूतकम ॥
नानावाद्योद्यमैर्गीतै प्रणिपत्य पुन पुन ।
कृताञ्जलिपुटा स्तोत्र भक्तिनम्रा चकार सा ॥
तुष्टा प्राह महाकाली वर वृणु शुभानने ! ।
तव श्रुत्वा राजपत्नी सा बभाषे च मुदान्विता ॥
मत्प्रभुराखुभुक् भूतस्तन्मोक्ष कुरु चेश्वरि ! ।
वर दत्त्वा हैमवती बभूवान्तर्हिता नृप ! ॥
द्वादशाब्दाच्च तत शापान्मोचितो वत्सरे तदा ।
मार्ज्जाररूप सन्त्यज्य स गतोऽन्तेऽमरावतीम ॥
पुष्पवृष्टिश्च दुन्दुभ्या वाद्य देवगणै कृतम ।
कालिकाया प्रसादेन गत शक्रो निजालयम ॥
अनेनैव विधानेन या कुर्य्यात कालिकाव्रतम ।
सत्वर कार्य्यसिद्धि स्यात्तस्या अत्र न सशय ” ॥
इति भविष्यपुराणे कालिकाव्रतकथा समाप्ता ॥

कालिङ्ग, क्ली, (केन जलेन आलिङ्ग्यतेऽसौ । आ + लिगि + कर्म्मणि घञ् ।) फलविशेष । तरमुज् इति ख्यातम । तत्पर्य्याय । कालिन्दकम २ कृष्णवीजम ३ फलवर्त्तुलम् ४ । अस्य गुणा । शीतलत्वम । ग्राहित्वम् । स्वादुपाकरसत्वम । गुरुत्वम । विष्टम्भित्वम । स्यन्दित्वम् । दृक्शुक्रपित्तनाशित्वम् । कफवातकारित्वञ्च । पक्वस्य तस्य गुणा । पित्तवृद्धिकारित्वम् । उष्णत्वम । क्षारत्वम । कफवातनाशित्वञ्च । तत्पक्वगुणौ । रुधिरस्रावपनत्वम । तिक्तत्वञ्च । इति पथ्यापथ्यविवेक ॥

कालिङ्ग, पु, (केन जलेनालिङ्ग्यते इति । क + आ लिगि + कर्म्मणि घञ ।) भूमिकर्कारु । (क जल मालिङ्गति । आ + लिगि + कर्म्मण्यण ।) हस्ती । (क वात आलिङ्गति गृह्णाति अश्नाति इत्यथ ।) सप । इति मेदिनी ॥ (कुत्सित लिङ्ग अङ्कादि चिह्न यस्येति को कादेश ।) लौहभेद । अस्य लक्षणम् । “कालिङ्गो लिङ्गवान गे स्याद्गुन सुश्माङ्कको मत ” । इति सुखबोध ॥ (कलिङ्गे भव । अण । कलिङ्गदेशोद्भव । यथा महाभारते ८ । कर्णशल्यसवादे ४५ । १४ ।
“कुरव सहपाञ्चाला शाल्वा मत्स्या सनैमिषा ।
कोसला काशयोऽङ्गाश्च कालिङ्गा मागधास्तथा’ ॥
कलिङ्गदेशस्य राजा । अण् । कलिङ्गराज । यथा रघु ४ । ४ ।
“प्रतिजग्राह कालिङ्ग तमस्त्रैर्गजसाधन ।
पक्षच्छेदोद्यत शक्र शिलावर्षीव पर्व्वत ’ ॥)

कालिङ्गिका, स्त्री, (कालिङ्ग + गौरादित्वात ङीष् । स्वार्थे सज्ञाया वा कन टाप ह्रस्वश्च ।) त्रिवृत । इति राजनिर्घण्ट ॥

कालिङ्गी, स्त्री, (कालिङ्ग + गौरादित्वात ङीष् ।) राजकर्कटी । इति मेदिनी ॥ (कालिङ्गदेशोद्भवा । यथ, महाभारते १ । ९५ । २२ ।
“अक्रोधन खलु कालिङ्गी करम्भा नामोपयेमे” ॥)

कालिदास, पु, (काल्या दास । सज्ञाया ह्रस्व ।) स्वनामख्यानकवि । तत्पर्य्याय । रघुकार २ मेधारुद्र ३ कोटिजित ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ स तु रघुकुमारसम्भवश्रुतबोधमेघदूताभिज्ञानशकुन्तलनलोदयशृङ्गारतिलकादिग्रन्थकर्त्ता विक्रमादित्यराजसमास्थनवरत्नमध्ये सप्तमरत्नञ्च ॥ (यदुक्तम् ।
“धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासा ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपते सभाया
रत्नानि वै वररुचिनव विक्रमस्य” ॥)

कालिदासक, पु, (कालिदास + स्वार्थे कन् ।) कालिदास । इति शब्दरत्नावली ॥

कालिमी, स्त्री, (काल शिव अधिष्ठातृतया यद्वा काल पुरुषाकार आकाशस्थो लुब्धक सन्निकृष्टत्वेन अस्त्यस्या ।) आर्द्राऋक्षम । इति हेमचन्द्र ॥

कालिन्दक, क्ली, (कालि जलराशि ददातीति । दा + क । स्वार्थे कन् ।) कालिङ्गम । इति राजनिर्घण्ट ॥

कालिन्दी, स्त्री, (कलिन्दाख्यपर्व्वते तत्सन्निहितदेशे वा जाता । कलिन्दाव निसृता वा “तत्र भव ” । ४।३।५३ । इति अण् ततो ङीप ।) यमुना नदी । इत्यमर । १ । १० । ३२ ॥ (यथा रघु १५ । २८ ।
“उपकूल स कालिन्द्या पुरी पौरुषभूषण ।
निर्म्ममे निर्म्ममोऽर्थेषु मथुरा मधुराकृति ” ॥)
रक्तत्रिवृत । इति राजनिर्घण्ट ॥

कालिन्दीकर्षण, पु, (कालिन्दी कर्षति य । कृष + कर्त्तरि ल्यु । कालिन्द्या कर्षणो वा ।) बलदेव । इति हलायुध ॥

(कालिन्दीसङ्कर्षणकथा हरिवंशे १ २ अध्याये उक्ता । तद्यथा,—
"गमक्त यमुनामाह स्नातुमिच्छे महानदि ।
एहि मामभिगच्छस्व रूपिणी सागरङ्गमे॥
सङ्कर्षणस्य मत्तोक्ता भारती परिभय सा ।
नाभ्यवर्त्तत त देश स्त्रीस्वभावेन मोहिता ॥
ततश्चक्रोध बलवान रामो मदसमीरित ।
चकार स हल हस्ते कषणाधोमुख बली ॥
तस्यामुपरि मेदिन्या पेतुस्तामरसस्रज ।
मुमुचु पुष्पकोषैश्च पुष्परेणवशा जलम॥
स हलेनानताग्रेण कूले गृह्य महानदीम ।
चकर्ष यमुना रामो व्युत्थिता वनितामिव ॥
सा विह्वलजलस्रोता ह्रदप्रस्थितसञ्चया ।
व्यावर्त्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी ॥
लाङ्गलादिष्टमार्गा सा वेगगा वक्रगामिनी ।
सङ्कर्षणभयत्रस्ता योषेवाकुलता गता ॥
पुलिनश्रोणिबिम्बोष्ठी मृदितैस्तोयताडितैः ।
फेनमेखलसूत्रैश्च वेगगाम्बुदगामिनी ॥
तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्नतस्तनी ।
वेगगम्भीरवक्राङ्गी त्रस्तमीनविभूषणा ॥
सितहंसेक्षणापाङ्गी काशक्षौमोच्छ्रिताम्बरा ।
तीरजोद्धतकेशान्ता जलस्खलितगामिनी ॥
लाङ्गलोल्लिखितापाङ्गी क्षुभिता सागरङ्गमा ।
मत्तेव कुटिला नारी राजमार्गेण गच्छती ॥
कृष्यते सा स्म वेगेन स्रोत स्खलितगामिनी ।
उन्मार्गा नीतमार्गा सा येन वृन्दावन वनम ॥
वृन्दावनस्य मध्येन सा नीता यमुना नदी ।
रोरूयमाणेव खगैरन्विता तोयवासिभि ॥
सा यदा समभिक्रान्ता नदी वृन्दावन वनम।
तदा स्त्रीरूपिणी भूत्वा यमुना राममब्रवीत ॥
प्रसीद नाथ । भीतास्मि प्रतिलोमेन कर्मणा ।
विपरीतमिद रूप तोयञ्च मम जायते ॥
असत्यह नदीमध्ये रौहिणेय । त्वया कृता ।
कर्षणेन महाबाहो स्वमार्गव्यभिचारिणी ॥
प्राप्ता मा सागरे नून सपत्न्यो वेगगर्विता ।
फेनहासैर्हसिष्यन्ति तोयव्यावृत्तगामिनीम ॥
प्रसाद कुरु मे वीर । याचे त्वा कृष्णपूर्वज ।।
सुप्रसन्नमना नित्य भव त्व सुरसत्तम ।॥
कर्षणायुधकृष्टास्मि रोषोऽय विनिवर्त्यताम॥
गच्छामि चरणौ मूर्द्ध्ना तवैषा लाङ्गलायुध ।।
मार्गमादिष्टमिच्छामि क्व गच्छामि महाभुज ।" ॥)

कालिन्दीभेदन, पु, (कालिन्दी भिनत्ति । भिद + कर्त्तरि ल्यु । कालिन्द्या भेदनो वा ।) बलदेव । इत्यमर ।१।१।२५॥ ("कालिन्दीभेदनो हलीति" पुराणम ॥)

कालिन्दीसू, स्त्री,(सूते इति । सू + क्विप् । कालिन्द्या यमुनाया सू माता प्रसवित्रीत्यर्थ । कालिन्दी सूते सूतवती वा ।) सूर्य्यपत्नी । यमुनामाता । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कालिन्दीसोदर, पु,(कालिन्द्या सोदर सहोदर ।) यम । इति हेमचन्द्र ॥

काली,स्त्री,(काल कृष्णवर्णोऽस्त्यस्या । काल + "अनपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकाल नीलेत्यादिना" । ४।१।४२। ङीष ।) शान्तनुराजपत्नी । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (काल शिव । तस्य पत्नीति ङीष् ।) कालिका । अम्बिकाललाटनिष्क्रान्ता देवी । यथा
तत कोप चकारोच्चैरम्बिका तानरीन प्रति ।
कोपेन चास्या वदन मसीवर्णमभूत्तदा ॥
भ्रुकुटीकुटिलात्तस्या ललाटफलकाद्द्रुतम् ।
काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी" ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे ८७ । ५ ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"देव्या ललाटनिष्क्रान्ता या कालीति च विश्रुता।
तस्यास्तन्त्र प्रवक्ष्यामि कामद शृणु भैरव । ॥
यमाश्रित्य सहितो दन्त्य प्रात्यन्तस्मात पर सर ।
षष्ठस्वरेणसंविन्दुविन्दुस्संहितो मादिरेव च ॥
कालीतन्त्रमिति प्रोक्त धर्म्मकामार्थदायकम ।
एतन्मन्त्र प्रवक्ष्यामि वत्सैकाग्रमना शृणु ॥
नीलोत्पलदलश्यामा चतुर्बाहुसमन्विता ।
खट्वाङ्ग चन्द्रहासञ्च बिभ्रती दक्षिणे करे ॥
वामे चर्म्म च पाशञ्च ऊर्द्धाधो भावत पुन ।
दधती मुण्डमालाञ्च व्याघ्रचर्म्मवराम्बरा ॥
कृशाङ्गी दीर्घदंष्ट्रा च अतिदीर्घातिभीषणा ।
लोलजिह्वा निम्नरक्तनयना नादभैरवा ॥
कबन्धवाहना पीनविस्तारश्रवणानना ।
एषा तारा ह्वया देवी चामुण्डेति च कथ्यते ॥
एतस्या योगिनीस्त्वष्टौ पूजयेच्चिन्तयेदपि ।
त्रिपुरा भीषणा चण्डी कर्त्री हन्त्री विधायिका ॥
करालां शूलिनी चेति अष्टौ ता परिकीर्त्तिता ।
एषातिकामदा देवी जाड्यहानिकरी सदा ॥
एतस्या सदृशी काचित कामदा न हि विद्यते"।
इति श्रीकालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६ अध्याय ।
क्षीरकीट । मातृभेद । उमा । नवमेघसमूह । परीवाद । इति हेमचन्द्र ॥ कालाञ्जनी । गुवरी। त्रिवृत । रात्रि । इति राजनिर्घण्ट ॥ अग्नि शिखाभेद । इति जटाधर ॥ (यथा, मुण्डकोप निषदि १ । २ । ४ ।
> "कालीकराली च मनोजवा च
> सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
> स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी
> लेलायमाना इति सप्त जिह्वा" ॥

वृश्चिकालीवृक्ष । इति रत्नमाला । (कालिया बिछाटी इति भाषा ॥ लता । यथा वैद्यके ।
'सप्तपर्णस्तथा काली गुडुची पिचुमर्द्दकम" ॥ * ॥
भीमसेनस्य पत्नीभेद । यथा, भागवते ९ । २२।३१।
"युधिष्ठिरात्तु पौरव्या देवकोऽथ घटोत्कच ।
भीमसेनात हिडिम्बाया, काल्या सर्व्वगतस्तत " ॥
मातृकाध्याने चामुण्डाशब्दे द्रष्टव्यम । कालिकाया ध्यान लिख्यते यथा—
"करालवदना घोरा मुक्तकेशी चतुर्भुजाम ।
कालिका दक्षिणा दिव्या मुण्डमालाविभूषिताम ॥
सद्यश्छिन्नशिर खड्गवामाधोर्द्धकराम्बुजाम ।
अभय वरदञ्चैव दक्षिणोर्द्धाधपाणिकाम ॥
महामेघप्रभा श्यामा तथा चैव दिगम्बरीम ।
कण्ठावसक्तमुण्डालीगलद्रुधिरचर्च्चिताम् ॥
कर्णावतसतानीतशवयुग्मभयानकाम ।
घोरदंष्ट्रा करालास्या पीनोन्नतपयोधराम ॥
शवाना करसङ्घातै कृतकाञ्चीं हसन्मुखीम।
सृक्कद्वयगलद्रक्तधाराविस्फुरिताननाम ॥
घोररावा महारौद्री श्मशानालयवासिनीम ।
बालार्कमण्डलाकारलोचनत्रितयान्विताम ॥
दन्तुरा दक्षिणव्यापिमुक्तालम्बिकचोच्चयाम ।
शवरूपमहादेवहृदयोपरिसंस्थिताम् ॥
शिवाभिर्घोररावाभिश्चतुर्द्दिक्षु समन्विताम ।
महाकालेन च सम विपरीतरतातुराम ॥
सुखप्रसन्नवदना स्मेराननसरोरुहाम ।
एव सञ्चिन्तयेत काली सर्व्वकामार्थसिद्धिदाम"॥
इति तन्त्रसार धृतकालीतन्त्रम ॥
(कालशक्त्या सर्व्वमिद जगत परिचालयति सैव काली पर्कीर्त्तिता यद्वा कालयति कलयति वा उत्पादयति पालयति प्रलये पुनराक्रम्यैव विला पयतीति काली आद्या मूलप्रकृति महत्तत्त्वा देरुत्पत्तिलयादीनामाधारभूता । कलिङ्कलि का मधनुरिति कलधातु बहुधबोधिनी स्वरूपत ब्रह्मण सकाशात नानाविधजगद्विचित्रनिर्म्माण समर्था बुद्धिरूपा ब्रह्मशक्तिरेव प्रकृति कालीति सञ्ज्ञया प्रकीर्त्त्यते । एतत प्रबोधाय समासत कतिपयवचनान्युद्धृतानि यथायथ द्रष्टव्यानि । तथाहि ब्रह्मसङ्कलिनीतन्त्रे । भागवत च ।
'सा माया पालिनी शक्ति सृष्टिसंहारकारिणी ।
सा वा एतस्य संद्रष्टु शक्ति सदसदात्मिका ॥
माया नाम महाभाग । ययेद निर्म्ममे विभु "।
एषैव परमेश्वरी मूलशक्ति दुर्ब्बलाधिकारिणा सुखासनासौकर्य्याय तन्त्रादिशास्त्रेषु कालीश्यामा तारादिविविधाकल्पै कल्पिता ॥
यथा,—
"या देवी सर्व्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता" ।
चितिरूपेण या कृत्स्नमेतद्व्याप्य स्थिता जगदिति"॥
इति मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्ये देवकृत देव्या स्तुतौ । ८५ । १२,३४ । तथा च महा निर्व्वाणोक्ते ४र्थे उल्लासे । देवी प्रति सदाशि वोक्ति ।
"त्व परा प्रकृति साक्षात ब्रह्मण परमात्मन ।
महत्तत्त्वादिभूतान्त त्वया सृष्टमिद जगत ॥
निमित्तमात्र तद्ब्रह्म सर्व्वकारणकारणम ।
तस्येच्छामात्रमालम्ब्य त्व महायोगिनी परा ॥
करोषि पासि हंस्यन्ते जगदेतच्चराचरम।
कलनात सर्व्वभूताना महाकाल प्रकीर्त्तित ।
महाकालस्य कलनात त्वमाद्या कालिकापरा ॥
कालसङ्कलनादादिभूतत्वादाद्या कालीति गीयते ॥
ध्यानन्तु द्विविधि प्रोक्त स्वरूपारूपभेदत ।
अरूप तव यद्ध्यानमवाङ्मनसगोचरम् ॥
मन्दधारणायोग्य शीघ्र स्वाभीष्टसिद्धये ।
सूक्ष्मध्यानप्रबोधाय स्थूलध्यान वदामि ते ॥
अरूपाया कालिकाया कालमातुर्महाद्युते ।
गुणक्रियानुसारेण क्रियते रूपकल्पना" ॥
तस्या अरूपाया महाकाल्या कथमेव रूप

कल्पनादिकमिति जिज्ञासितवती पार्व्वती प्रति भगवत शिवस्योत्तरदान तत्रैव १३ उल्लासे ॥
'उपासकाना कार्य्याय पुरैव कथित प्रिये । ।
गुणक्रियानुसारेण रूप देव्या प्रकल्पितम ॥
श्वेतपीतादिको वर्णो यथा कृष्णे विलीयते ।
प्रविशन्ति तथा काल्या सर्व्वभूतानि शैलजे । ॥
अतस्तस्या कालशक्तेर्निगुणाया निराकृते ।
हिताया प्राप्तयोगाना वर्ण कृष्णो निरूपित ॥
नित्याया कालरूपाया अव्ययाया शिवात्मन ।
अमृतत्वात ललाटेऽस्या शशिचिह्न निरूपितम ॥
शशिसूर्य्याग्निभिर्नित्यै रखिल कालिक जगत ।
सम्पश्यति यतस्तस्मात कल्पित नयनत्रयम" ॥
तस्या स्थूलध्यान यथा तत्रैव ५म उल्लासे ।

'मेघाङ्गी शशिशेखरा त्रिनयना रक्ताम्बर बिभ्रती पाणिभ्यामभय वरञ्च विलसद्रक्तारविन्द स्थिताम ॥

मेघाङ्गीमिति वर्णनेनास्या कृष्णवर्णत्व सूचित पर अरूपाया निराकृते कालशक्तेरेव ध्याना लम्बनतया व्यापकत्वमिति यावत ॥

शशिशेखरेत्युक्त्या शशी चन्द्र जीवसमष्टि सर्व्वजीववीजस्वरूपो हिरण्यगर्भो ब्रह्मा एव चन्द्रनाम्नाख्यायते अतएवास्या देव्या ललाटे ऊर्द्ध देशे इति निर्द्देशात समस्तजडशक्तिभ्य पृथक कृत्वा जीवशक्तेरुत्कर्ष बोधयति यथा,—
"भूमिरापोऽनलो वायु ख मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीय मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥
अपरेयमितस्त्वन्या प्रकृति विद्धि मे पराम ।
जीवरूपा महाबाहो । ययेद धार्य्यते जगत" ॥

अतोऽस्या जीवशक्त्याधायकतया सैव परमात्म रूपिणी चिदानन्दमयीति प्रबोध्यते । यदि च स्थानभेदे क्वचित परब्रह्मण सकाशादस्या पा थक्य दृश्यते तत्त केवलमज्ञाना क्रियाविशेषबोध नायैव स्वरूपत अभेर्दाहिकाशक्तिवत सर्व्वत्रैव शास्त्रकृद्भिस्तयोरभेद प्रतिपादित । त्रिनयन मित्युक्त्या सर्व्वज्योति पदार्थाना प्रधानभूता श्चन्द्रसूर्य्याग्नय प्रकाशशक्तेराधिक्यात तैरेवास्या देव्या नयनत्रितयत्वेन प्रकल्पित वस्तुत सर्व्व प्रकाशकाना सूर्य्यादीना सैवान्तर्य्यामितयाधिष्ठा त्रीदेवतात्मरूपिणीति बोध्यम ॥
रक्ताम्बर बिभ्रती इति सृष्टिकरणार्थं सैव परमा त्मरूपिणी रजोगुणोद्रेकरूपमम्बर वस्त्र आवरण शक्तिमिति भाव बिभ्रती धारिणी । पाणिभ्या मभय वरञ्च इति भक्तसाधकाना रक्षार्थं कुशला र्थञ्च वराभयदानरूपशक्तिद्वयस्य पाणिद्वयत्वेन कल्पित रक्तारविन्दस्थितामिति रजोगुणसमुद्भ वाया इच्छाशक्तेरेवारविन्दत्वेन प्रकल्पन कृतमिति बोध्यम् । अत स्थूलध्यानादीना यदिचापातत स्थूलदृष्ट्या नामरूपादिस्थूलजडभावो लक्ष्यते पर सर्व्वत्रैव तेषा सूक्ष्मार्थरूपपरमात्मन्येव गूढता त्पर्य्यार्थं प्रतिफलत्येव विज्ञानद्भिरेव तत्सर्व्वतो ज्ञातु शक्यते । न ह्येतदस्माक केवल स्वकपोल कल्पनामात्र श्रीमद्भगवद्गीताप्रभृतितत्त्वज्ञान

प्रतिपादकशास्त्रेषु विशेषतोनिश्चित किञ्च प्रकृ तिपुरुषयोरपि तत्तच्छास्त्रे भूयोभूयोऽविनश्वर त्वमनादित्व चाङ्गीकृतम ।
'प्रकृति पुरुषञ्चैव विद्ध्यनादी उभावपीत्यादि" । भूरिभूरि प्रमाणानि सन्ति बाहुल्यभिया नैव। स्मद्भिस्तान्युद्धृतानि ॥)

कालीक, पु, (के जले अलति पर्य्याप्नोति प्रभवती त्यर्थ । अल + इकन पृषोदरादित्वात दीर्घ । यद्वा के जले + अलीक मत्स्यलाभाय कपटशान्त मूर्त्तिरिव।) क्रौञ्च । इति शब्दरत्नावली ॥

कालीची, स्त्री, (काल्या यमभगिन्या चीयतेऽत्र । चिञ + बाहुलकात अधिकरणे ड । गौरादि त्वात ङीष् ।) यमविचारभूमि । इति त्रिकाण्ड शेष ॥

कालीतनय, पु, (काल्या यमरूपाया यमभगिन्या यमत्वशक्ते र्वा तनय इव यमवाहनत्वात्तथात्वम। यद्वा, काली इत ज्ञात सन बलिदानाय आत्मान नयति प्रापयति। नी + अच् । काली प्रति उद्दिश्य वा इत प्राप्त उपस्थित इत्यर्थ आत्मनो नय प्रापण यस्य। महिषस्य कालीसन्निधाने बलिदानाय नीयमानतया तथात्वम ।) महिष । इति हेमचन्द्र ॥

कालीय, क्ली, (कालस्य कृष्णवर्णस्याय कालस्थाने भव वा "वृद्धाच्छ" । ४ । २ । ११४ । इति छ ।) कृष्णचन्दनम । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य व्यव हारो यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे एकादशश तिकप्रसारणीतैले । 'कालीयोत्पलपद्मकाह्वय निशेत्यादि" ॥)

कालीयक, क्ली, (कालीय + स्वार्थे कन । कालीयमिव कायति वा । कै + क ।) कालिया इति ख्यात पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ (यथा, महाभारते २ । ५१ । १ ।
'चन्दनागुरुकाष्ठाना भारान कालीयकस्य च ।
चर्म्मरत्नसुवर्णाना गन्धानाञ्चैव राशय" ॥)
तत्पर्य्याय । जायक २ कालानुसार्य्य ३ । इत्यमर । २ । ६ । १२६ ॥ जापकम ४ । इति टीकासर्व्वस्वम ॥ कालेयम ५ वर्णकम ६ कान्तिदायकम ७ । इति भरतधृतव्याडि ॥ राजनिघण्टोक्तगुणपर्य्यायौ पी तचन्दनशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ कृष्णचन्दनम । तत्पर्य्याय । कालीयम २ कालिकम ३ हरिप्रियम ४ । इति शब्दचन्द्रिका॥ दारुहरिद्रा। इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्य व्यवहारो यत्र तद्यथा, "सालसाराज कर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्जमेष शृङ्गीति निशचन्दनकुचन्दनशिशपा शिरीषासनधवार्जु नतालशाकनक्तमालपूतीक।श्वकर्णागुरूणि काली यकञ्चेति" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अध्याय ॥)

कालीयक, पु, (कालीय + सञ्ज्ञाया स्वार्थे वा कन ।) दारुहरिद्रा। इति शब्दरत्नावली॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"दार्व्वी दारुहरिद्रा च पर्ज्जन्यापर्ज्जनीति च ।
कटङ्कटेरी पीता च भवेत् सैव पचम्पचा ॥
सैवकालीयक प्रोक्तन्तथा कालेयकोऽपि च ।
पीतद्रुश्च हरिद्रुश्च पीतदारुकपीतकम' ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कालेय, क्ली, (क सुख आलेय आदेय यस्मात ।) कालियानामपीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम । इति व्याडि रमानाथश्च ॥ (यथा, कुमारे ७ । ९ ।
"ता लोध्रकल्केन हृताङ्गतैला
माश्यानकालेयकृताङ्गरागाम ' ॥
कलायै रक्षाधारिण्यै हित इति ढक् ।) काल खण्डनम । यकृत इति यावत इति मेदिनी ॥

कालेय, पु, (कालाया अपत्य ढक् ।) दैत्यभेद । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते १ । ६५ । ३४ ।
'कालाया प्रथिता पुत्रा कालकल्पा प्रहारिण ।
प्रविख्याता महावीर्य्या दानवेषु परन्तपा ॥
विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च ।
क्रोधशत्रुस्तथैवान्य कालेया इति विश्रुता" ॥)

कालेयक, क्ली, (कालेय + स्वार्थे कन ।) कालीयकम। कालियानाम पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम । इत्यमर टीका ॥ ("मधुकरकुलकलङ्ककालीकृतकालेयक कुसुमकुड्मलेषु" । इति कादम्बरी ॥)

कालेयक, पु, (कालेय + सञ्ज्ञाया स्वार्थे वा कन ।) दारुहरिद्रा । इत्यमर २।४।१ १ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३९ अध्याय । 'कालेयकागुरुतिल पर्णी कुष्ठहरिद्रेति" ॥ कालीयकशब्देऽस्य विव रण ज्ञातव्यम ॥ कलये विवादाय साधु । कल + ढक + सञ्ज्ञाया कन। कुक्कुराणा हि अन्योन्य कलहपरत्व प्रसिद्धम ।) कुक्कुर । इति राज निघण्ट ॥

काल्प, पु, (कल्पे विधौ भव । "तत्र भव" ४ । ३ । ५३ । इति अण ।) हरिद्राविशेष । काचा हलुद इति भाषा । तत्पर्य्याय । कर्च्चूर २ द्राविडक ३ द्राविड़भूतिक ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

काल्पक पु,(कल्पे विधौ भव । "तत्र भव' । ४।३।५३। इत्यणन्तात सञ्ज्ञाया स्वार्थे वा कन ।) कर्च्चूरक । इत्यमर २।४।१२५ ॥ काचा हलुद इति भाषा ॥

काल्पनिक त्रि, (कल्पनाया आगत । ठञ् ।) कल्पनाभव । कल्पित । यथा । "रस स्वाद्यते इति काल्पनिक भेदमुरीकृत्य कर्म्मकर्त्तरि वा प्रयोग ' । इति साहित्यदर्पणम् ॥

काल्य, क्ली, (कलयति चेष्टाम । अघ्न्यादयश्चेति कलेर्यक । तत प्रज्ञाद्यण ।) प्रत्यूष । इति हेम चन्द्र ॥ (यथा हि रामायणे २ । ३४ । ३४ ।
"तर्पित सर्व्वकामैस्त्वञ्च काल्ये साधयिष्यसि" ॥)

काल्यक, पु, (काले साधु । तत्र साधुरिति यत । स्वार्थे कन ।) काल्पक । इति शब्दरत्नावली ॥

काल्या, स्त्री, (काल प्राप्तोऽस्या । कालाद्यत् । टाप च ।) गर्भग्रहणप्राप्तकाला ऋतुमती गौ । तत्पर्य्याय । उपसर्य्या २ । इत्यमर । २ । ९ । ७० ॥ ("उपसर्य्या काल्या प्रजने"। इति पाणिनि । ३ । १ । १ ४ ॥)

कावचिक, क्ली, (कवचिना समूह । "ठञ कव चिनश्च" । ४ । २ । ४१ । इति ठञ् ।) वर्म्मभृता

गया । कावधारिगोऽर्द्धसगृह । इत्यमर । २ । ८ । ६६ ॥

कावार, क्ली, (क जल आवृणोतीति । आ + वृ + अण ।) शैवल । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कावारी, स्त्री, (कावार + ङीष ।) छत्रादिच्छत्रम । तत्पर्य्याय । जङ्गमकुटी २ भ्रमत्कुटी ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कावृक, पु, (कुत्सित वृक इव ईषत वृक इव वा । को कादेश ।) कुक्कुट । चक्रवाक । पीतमस्तक पक्षी । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

कावेर, क्ली (कस्य सूर्य्यस्येव आ ईषत वेर अङ्ग यस्य । ज्योतिर्मयत्वात तथात्वम् ।) कुङ्कुमम । इति जटाधर ॥ (कुङ्कुमशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम ॥)

कावेरी, स्त्री, (क जलमेव वेर शरीर । तस्येयम । "तस्येदम्" । ४।३।१२ । इति अण् । ङीप ।) नदीविशेष । इत्यमर । १ । १० । ३५ ॥ (यथा, महाभारत ३ । ८५ । २२ ।

'ततो गच्छेत कावेरी वृतामप्सरसा गणै ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन गोसहस्रफल लभेत" ॥

इय हि सह्याद्रे मलयपर्व्वतस्य च सानुसन्निकटस्था । इति रघु ॥ कुत्सित अपवित्र वेर शरीर यस्या । को कादेश ।) वेश्या । हरिद्रा ॥ इति मेदिनी ॥

काव्य, क्ली, (कवेरिद कर्म्म भावो वा । ष्यञ् ।) ग्रन्थ । इति मेदिनी ॥ रसयुक्तवाक्यम । यथा,—

"वाक्य रसात्मक काव्य दोषास्तस्यापकर्षका ।
उत्कर्षहेतव प्रोक्ता गुणालङ्काररीतय " ॥

एषा प्रत्येक लक्षणानि लिख्यन्ते । तत्रादौ वाक्य लक्षण यथा,—

"वाक्य स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्त पदोच्चय ' ॥

रसलक्षण यथा,—

"विभावेनानुभावेन व्यक्त सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादि स्थायी भाव सचेतसाम" ॥

दोषलक्षण यथा,—

रसापकर्षका दोषास्ते पुन पञ्चधा मता ।
पदे तदशे वाक्यार्थे सम्भवन्ति रसेऽपि यत" ॥

गुणलक्षण यथा,—

"रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्म्मा शौर्य्यादयो यथा ।
गुणा माधुर्य्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा" ॥

अलङ्कारलक्षण यथा,—

"शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्म्मा शोभातिशायिन ॥
रसादीनुपकुर्व्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत" ॥

रीतिलक्षण यथा,—

"पदसघटनारीतिरङ्गसस्थाविशेषवत ।
उपकर्त्री रसादीना सा पुन स्याच्चतुर्व्विधा ।
वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा" ॥

इति साहित्यदर्पणम् ॥ * ॥ तत् काव्य त्रिविध ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यचित्रभेदेन । तत्राद्यस्य लक्षणम् ।

"इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधै कथित " । द्वितीयस्य लक्षणम ।

"अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्य व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्" ॥

तृतीयस्य लक्षणम् ।

"शब्दचित्र वाच्यचित्रमव्यङ्ग्य त्ववर स्मृतम" ।

इति काव्यप्रकाश ॥

"एतेषा विवरणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि" ॥

काव्य, पु (कवे भृगोरपत्य पुमान इति 'कुर्व्वादिभ्यो ण्य "४ । १ । १५१ । इति ण्य । ष्यञ इति केचित ।) शुक्राचार्य्य । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते १ । सम्भवपर्व्वणि ७६ । ६ ।

"जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरस मुनिम ।
पौरहित्येन याज्यर्थे काव्य तूशनस परे' ॥

तामसमन्वन्तरीयसप्तर्षिविशेष । यथा मार्कण्डेये ७४ । ५९ ।

"ज्योतिर्धामा पृथु काव्यश्चैत्रोऽग्निर्वलकस्तथा ।
पीवरश्च तथा ब्रह्मन सप्त सप्तर्षयोऽभवन" ॥)

काव्यचौर, पु (काव्यस्य चोर इव । अन्यरचितकाव्यस्य स्वकीयत्वेन प्रख्यापकत्वात तस्य तथात्व बोध्यम ।) चन्द्ररेणु । इति त्रिकाण्डशेष ॥

काव्या, स्त्री, (कववर्णने स्तुतिगाने च । बाहुलका दित्वात ण्यत । टाप च । पूतनाया हि वाक् विलासविन्यासादिना नारीणा मनो मोहयित्वा तान्यो शिशूनाञ्च नाशकारितया तथात्व बोध्यम ।) पूतना । बुद्धि । इति मेदिनी ॥

काश ऋ ङ दीप्तौ । कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) ऋ अचकाशत । ङ काशते चन्द्र । दन्त्यान्त इति केचित । इति दुर्गादास ॥

काश य उ ऋ ङ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा-आत्म-अक-सेट् ।) य ङ काश्यते । उ काशित्वा काष्ट्वा । ऋ अचकाशत । इति दुर्गादास ॥

काश, पु क्ली, (काशते दीप्यते शोभते इति यावत । काशृ ङ दीप्तौ + पचाद्यच ।) तृणभेद । केशिया इति भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा रघु ४ । १७ ।

"पुण्डरीकातपत्रस्त विकसत काशचामर ।
ऋतुर्विडम्बयामास न पुन प्राप तच्छ्रियम् ' ॥)

तत्पर्य्याय ॥ इक्षुगन्धा २ पोटगल ३ । इत्यमर । २ । ४ । १६२ ॥ कास ४ । इति भरत ॥ काशी । ५ । इति मुकुटादय ॥ काशा ६ । इति नयना नन्द ॥ वायसेक्षु ७ काण्डेक्षु ८ अमरपुष्पक ९ । इति रत्नमाला ॥ काशक १० वनहासक ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ इक्ष्वारि १२ काकेक्षु १३ इक्षुर १४ इक्षुकाण्ड १५ शारद १६ सित पुष्पक १७ नादेय १८ दर्भपत्र १९ लेखन २० काण्डकाण्डक २१ कच्छलकारक २२ । अस्य गुणा । शिशिरत्वम । गौल्यत्वम् । रुचिकारित्वम । पित्तदाहनाशित्वम । तृप्तिबलशुक्रकारित्वम । श्रम शोषकफापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ कण्डक खूयनम । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्पर्य्यायगुणा ।

"काश काकेक्षुरुद्दिष्ट स स्यादिक्षुरसस्तथा ।
इक्ष्वालिकेक्षुगन्धा च तथा पोटगल स्मृत ॥
काश स्यान्मधुरस्तिक्त स्वादुपाके हिम सर ।
मूत्रकृच्छ्राश्मदाहास्रक्षयपित्तजरोगजित्" ॥

इति भावप्रकाश ॥

काश, पु, (केन जलेन कफात्मकेन काश्यते व्याप्यते ऽत्र । क + काश + अधिकरणे घञ् ।) कासम । इति शब्दरत्नावली ॥ स्वनामख्यातरोगविशेष । काशी इति भाषा । इत्यमरटीकाया भरत ॥ तत् पर्य्याय । क्षवथु २ काशिका ३ । इति शब्दरत्ना वली ॥ कास ४ । इत्यमर । २ । ६ । ५१ ॥ कासयति कुत्सितशब्द कारयति कास । कासृङ् कुशब्दे ज्यन्तात पचाद्यच कासो दन्त्यान्त । कश शब्दे इत्यस्मात ज्यन्तात पचाद्यनि काशस्तालव्यान्तश्च । शालूरकाशशल्लक्य इत्यशभे दन्त्यतालव्यान्तमध्ये पाठात ।

"वाराणस्या भवेत काशी क्षवथौ ना तृणे स्त्रियाम्" ।

मिति तालव्यान्तेषु रभस । इति तट्टीकाया भरत ॥ * ॥ तस्य निदान यथा,—

धन्वन्तरिरुवाच ।

"आशुकारी यत काश स एवात प्रवक्ष्यते ।
पञ्च काशा स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयै ॥
क्षयायोपेक्षिता सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम ।
तेषा भविष्यता रूप कण्ठे कण्डूररोचक ॥
शूककर्णास्यकण्ठत्व तत्राधो विहितोऽनिल ।
ऊर्द्ध प्रवृत्त प्राप्योरस्तस्मिन कण्ठे च सज्जन ॥
शिर स्रोतासि सपूर्य्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्नि च ।
क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुर पार्श्वे च पीडयन ॥
प्रवर्त्तते स वक्त्रेण भिन्नकास्योपमध्वनि ।
हृतपार्श्वोर शिर शूलमोहक्षोभस्वरक्षयान ॥
करोति शुष्ककाशञ्च महावेगरुजा स्वनम ।
सोऽङ्गहर्षी कफ शुष्क कृच्छ्रान्मुक्तोऽल्पता व्रजेत ॥
पित्तात्त पीताक्षिकता तिक्तास्यत्व ज्वरो भ्रम ।
पित्तासृग्वमन तृष्णा वैस्वर्य्य धूमको मद ॥
प्रतत काशवेगे च ज्योतिषामिव दर्शनम ।
कफादुरोऽल्परुङ्मूर्द्धहृदय स्तिमित गुरु ॥
कण्ठे प्रलेपदमन पीनसच्छर्द्यरोचक ।
रोमहर्षघनस्निग्धश्लेष्मणश्च प्रवर्द्धनम ॥
युद्धाद्यै साहसैस्तैस्तै सेवितैरयथाबलम ।
उरस्यन्त क्षितो वायु पित्ते चानुगतो बली ॥
कुपित कुरुते काश कफ तेन सशोणितम ।
पीतश्यावञ्च शुष्कञ्च ग्रथित क्वथित बहु ॥
ष्ठीवेत कण्ठेन रुजता विभिन्नेनैव चोरसा ।
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ॥
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यकम्पवान ।
पारावत इवोत्कूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ॥
कफाद्यैर्वमन पक्तिर्बल वर्णश्च क्षीयते ।
क्षीणस्य सासृङ्मूत्रत्व श्यावपृष्ठकटीग्रह ॥
वायुप्रधाना कुपिता धातवो राजयक्ष्मणि ।
कुर्व्वन्ति यक्ष्मायतने काश ष्ठीवेत कफ तत ॥
पूतिपूयोपम पीत विस्र हरितलोहितम ।
लुप्यते तुद्यत इव हृदय पचतीव च ॥
अकस्मादुष्ण शीतेच्छा बह्वाशित्व बलक्षय ।
स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्व श्रीमद्दर्शननेत्रता ॥
ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्व्वाण्याविर्भवन्ति च ।
इत्येव क्षयज काश क्षीणाना देहनाशन ॥
याप्यो वा बलिना तद्वत् क्षतजोऽपि नवौ च तौ ।
सिध्येतामपि सामर्थ्याद् साध्यादौ च पृथक्क्रम ॥
मिश्रासाध्यास्तु ये सर्व्वे जरस स्थविरस्य च ।

काशश्वासस्वरभ्रंशस्वरसादादयो गदाः ॥
भवन्त्युपेक्षया यस्मात् तस्मात् तान् त्वरया जयेत् ।
इति गारुडे काशरोगनिदानं १५४ अध्यायः ॥*॥

अथ काशस्य चिकित्सा ।

तत्र वातकाशस्य चिकित्सा ॥
"वास्तूको वायसीशाकं मूलकं सुनिषण्णकम् ।
स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥
दध्यारनालाम्लफलं प्रसन्नापानमेव च ।
शस्यते वातकाशेषु स्वाद्वम्ललवणानि च ॥
वायसी काकमाची कवई इति लोके । सुनिषण्णकं सुसुनिया इति लोके शाकविशेषः । चाङ्गेरी सदृशचतुर्दला सजलदेशे भवति । चौपतिया इति लोके ॥
"ग्राम्यानूपौदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ।
रसैर्माषात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्धितान्' ॥
ग्राम्यानूपौदकैः रसैरित्यन्वयः । आत्मगुप्ता किवाछ इति लोके ॥
"दशमूलीकृता काशश्वासहिक्काक्षयापहा ।
यवागूर्दीपनी वृष्या वातरोगविनाशिनी ॥
रसं कुक्कुटकानां वा घृतभृष्टं सनागरं ।
वातकाशप्रशमनं शृङ्गिमत्स्यस्य वा पुनः' ॥*॥

अथ पित्तकाशस्य चिकित्सा ।
"कण्टकारीयुगद्राक्षावासाकचूरवालकैः ।
नागरेण च पिप्पल्या क्वथितं सलिलं पिबेत् ॥
शर्करामधुसंयुक्तं पित्तकाशहरं परम्" ॥*॥

अथ कफकाशस्य चिकित्सा ।
"पिप्पली कट्फलं शुण्ठी शृङ्गी भार्गी तथोषणम् ।
कारवी कण्टकारी च सिन्धुवारो यवानिका ॥
चित्रको वासकश्चैषां कषायं विधिवत् कृतम् ।
कफकाशविनाशाय पिबेत् क्षाररजोयुतम्' ॥
पिप्पल्यादिक्वाथः ॥*॥

अथ क्षतजकाशस्य चिकित्सा ।
"इक्षुरालिकापद्ममृणालोत्पलचन्दनम् ।
मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ॥
द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्व्वचतुर्गुणा ।
लिह्यात्तन्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकाशनिवृत्तये" ॥
इक्षुरालिका इक्षुभेदः । चन्द्र इति लोके । पद्मं पद्मकाष्ठम् । मृणालं बिशम् । उत्पलं कमलम् । चन्दनञ्च धवलम् चूर्णत्वात् । शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । तुगाक्षीरी वंशलोचना । सा चेक्षोर्द्विगुणा ॥*॥ अथ क्षयकाशचिकित्सा । 'चूर्णं काकुभमिक्षु वासकरसभावितं बहून् वारान् । मधुघृतसितोपलाभिर्लेह्यं क्षयकाशरक्तपित्तहरम्' ॥
काकुभं चूर्णं ककुभत्वक्चूर्णम् ॥*॥

अथ काशस्य सामान्यतश्चिकित्सा ।
"ताम्यमानस्य काशेन नासास्रावे स्वरे जडे ।
स्ववथौ गन्धनाशे च धूमपानं प्रयोजयेत् ॥
मनःशिलासमरिचं मांसीमुस्तेङ्गुदैः पिबेत् ।
धूमं पश्चाच्च तस्यानु पयश्च सगुडं पिबेत् ॥
एवं काशान् पृथक् द्वन्द्वसर्व्वदोषसमुद्भवान् ।
शतैरपि प्रयोगाणामसाध्यान् साधयेत् ध्रुवम्" ॥
आलं हरितालम् । इङ्गुदमिह पुत्रजीवकफलम् ॥
"बदरीदलमालिप्तं शिलाया घर्म्मशोषितम् ।
तद्धूमपानं सक्षीरं महाकाशनिवारणम् ॥
कण्टकारिकृतक्वाथः सकृष्णः सर्व्वकाशहा ।
कण्टकार्य्याः कषायश्च चूर्णं समधु काशहृत् ॥
लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां
भागान् प्रकल्प्याक्षसमानमीषाम् ।
पलार्द्धमानं मरिचं प्रदेयं
पलानि चत्वारि महौषधस्य ॥
सितासमस्तेन समाप्य चूर्णं
रोगानिमानाशु बलान्निहन्ति ।
काशज्वरारोचकमेहगुल्म-
श्वासाग्निमान्द्यग्रहणीविकारान्" ॥
समशर्करचूर्णं वटिका वा ॥
"कुलटीसैन्धवव्योषविडङ्गामयहिङ्गुभिः ।
लेहः साज्यमधुः काशश्वासहिक्कानिवारणः" ॥*॥
"हरीतकीकणा शुण्ठी मरिचं गुडसंयुतम् ।
काशघ्नो मोदकः प्रोक्तः परं वह्नेः प्रदीपनः" ॥*॥
"कर्षं कर्षांशं पलं पलद्वयं स्यात्ततोऽर्द्धकर्षश्च ।
मरिचस्य पिप्पलीनां दाडिमगुडयावशूकानाम्" ॥
सर्व्वौषधैरसाध्या काशा ये वैद्यनिर्म्मुक्ताः ।
अपि पूयं छर्द्दयतां तेषामिदमौषधम्" ॥
पथ्यम् ॥ वङ्गसेनस्तु कषायः इति पाठे कर्षांशं कर्षार्द्धमिति व्याचष्टे ॥
"मरिचं कर्षमात्रं स्यात् पिप्पली कर्षसम्मिता ।
अर्द्धकर्षो यवक्षारः कर्षयुग्मञ्च दाडिमम् ॥
एतच्चूर्णीकृतं युञ्ज्यादष्टकर्षगुडेन हि ।
शाणप्रमाणां गुटिकां कृत्वा वक्त्रे विधारयेत् ॥
अस्याः प्रभावात् सर्व्वेऽपि काशा यान्त्येव सङ्क्षयम्" ॥
दाडिमं दाडिमफलवल्कलं ग्राह्यम् । मरिचादिवटिका ॥*॥
"समूलपत्रकच्छुदकण्टकार्य्यास्
तुलां ततो द्रोणमिते जलञ्च ।
हरीतकीनां शतमेकपात्रे
विपच्य कुर्य्याच्चरणाम्बुशेषम् ॥
तस्मिन् कषाये तनुवस्त्रपूते
हरीतकीभिः सहितो गुडस्य ।
तुलां विनिक्षिप्य पचेत् सुपक्व-
मेतत् समुत्तार्य्य सुशीतले च ॥
पलं पलञ्चापि कटुत्रयञ्च
तथा चतुर्जातपलं विचूर्ण्य ।
पलानि षट् पुष्परसस्य चापि
विनिक्षिपेत्तत्र विमिश्रयेच्च ॥
प्रयुज्यमानो विधिनैव लेहो
यथाबलञ्चापि यथानलञ्च ।
वातात्मकं पित्तकृतं कफोत्थं
द्विदोषजातानपि च त्रिदोषम् ॥
क्षतोद्भवञ्च क्षयजञ्च काशं
श्वासञ्च हन्यात् सह पीनसेन ।
यक्ष्मामयेकादशमुग्ररूपं
हरीतकीयं भृगुणोपदिष्टा" ॥
पुष्परसो मधु । चतुर्जातं त्वगेलापत्रनागकेशराः । भृगुहरीतकी ॥*॥
"कण्टकारीतुलां नीरद्रोणे पक्त्वा कषायकम् ।
पादशेषं गृहीत्वा च तत्र चूर्णानि दापयेत् ॥
पृथक् पलांशान्येतानि गुडूचीचव्यचित्रकाः ।
मुस्तं कर्कटशृङ्गी च त्र्यूषणं धन्वयासकः ॥
भार्गी रास्ना शटी चैव शर्करा पलविंशतिः ।
प्रत्येकञ्च पलान्यष्टौ प्रदद्यात् घृततैलयोः ॥
पक्त्वा लेहत्वमानीय शीते मधुपलाष्टकम् ।
चतुष्पलं तुगाक्षीर्य्याः पिप्पलीञ्च चतुष्पलम् ॥
क्षिप्त्वा निदध्यात् सुदृढे मृण्मये भाजने शुभे ।
लेहोऽयं हन्ति हिक्कार्त्तिकाशश्वासानशेषतः' ॥
कण्टकार्य्यावलेहः । इति काशाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥*॥ अपि च ।
"हरीतकीकणा शुण्ठी मरिचं गुडसंयुतम् ।
काशघ्नो मोदकः प्रोक्तस्तृष्णारोचकनाशनः ॥
कण्टकारीगुडूचीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ।
प्रस्थसिद्धो घृतात्वातकाशनुद्वह्निदीपनः" ॥
इति गारुडे १७४ अध्यायः ॥
"मनःशिला बलामूलं काकपर्णञ्च गग्गुलुम् ।
जातिपत्रं कोलिपत्रं तथा चैव मनःशिला ॥
एभिश्चैव कृता वर्त्तिर्बदराद्यो महेश्वर ! ।
धूमपानं काशहरं नात्र कार्य्या विचारणा" ॥
इति च गारुडे १९४ अध्यायः ॥
"कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं त्र्यूषणं वचा ।
फेनोरसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ।
एषा वर्त्तिर्हन्ति काशं तिमिरं पटलं यथा" ॥
इति तत्रैव १९८ अध्यायः ॥
"अभयामलकं द्राक्षा पिप्पली कण्टकारिका ।
शृङ्गं पुनर्नवा शुण्ठी जग्धा काशं निहन्ति वै" ॥
इति च तत्रैव १९९ अध्यायः ॥

काशकः, पुं, (काशते दीप्यते इति । काश + कर्त्तरि ण्वुल् ।) काशः । इति शब्दरत्नावली ॥ केश्या इति भाषा ॥

काशमर्द्दः, पुं, (काशं मर्द्दाति उपशमयति नाशयति वा । मृद + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) कासमर्द्दवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (कासमर्द्दशब्देऽस्य गुणाः पर्य्यायाश्च ज्ञेयाः ॥)

काशा, स्त्री, (काशते इति । काश + अच् + टाप् ।) काशतृणम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

काशाल्मलिः, स्त्री, (कुत्सिता शाल्मलिः । कोः कादेशः ।) कूटशाल्मलिः । इति जटाधरः ॥

काशिः, स्त्री, (काश् + "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।) काशी । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, रामायणे १ । १३ । २३ ।
"तथा काशिपतिं स्निग्धं सततं प्रियवादिनम् ।
सद्वृत्तं देवसङ्काशं स्वयमेवानयस्व हि" ॥)
काशिनगरोपलक्षिते जनपदे पुंभूम्नि ।
यथा, महाभारते ६ । ९ । ४१ ।
"अत ऊर्द्ध्वं जनपदान् निबोध गदतो मम" ।
"बोधा मद्राः कलिङ्गाश्च काशयोऽपरकाशयः" ॥
मुष्टिः । इति निरुक्तिः । यथा, ऋग्वेदे ७ । १०४ । ८ । "आप इव काशिना सङ्गृभीता असन्नस्त्वा-

सत इन्द्र वक्ता" ॥ "काशिना मुष्टिना" इति भाष्यम ॥) सूर्य्ये पु । इति जमरव्याकरणम ॥

काशिका, स्त्री, (काशि + स्वार्थे कन टाप । यद्वा काशयति ज्ञान भक्तानां इति । काश + णिच + ण्वुल टाप अत इत्वञ्च ।) काशी । इति शब्दरत्नावली ॥ (पारिभाषिककाशिकाया लक्षण मुक्तं यथा शङ्कराचार्य्यैः ।

"मनोनिवृत्ति परमोपशान्ति
सा तीर्थवर्य्या मणिकर्णिका वै ।
ज्ञानप्रवाहा विमला हि गङ्गा
सा काशिकाऽहं निजबोधरूपा" ॥ * ॥

वामनकृता पाणिनिवृत्ति ॥)

काशिकाप्रिय, पु, (काशिकाप्रिया यस्य । काशिकाया प्रियो वा ।) दिवोदास । इति शब्दरत्नावली ॥

काशिराज, पु, (काश्या राजा । "राजाह सखिभ्यष्टच्" । ५ । ४ । ९१ इति टच ।) वाराणसी राज । तत्पर्य्याय । धन्वन्तरि २ दिवोदास ३ सुधोद्भव ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यदि च क्रमाख्येयेन तत्र बहवो राजान आसन । तथापि तत्स्थानाधिकारित्वात यदा योऽधिकारी स एव काशिराज अतो नासाधुप्रयोग इति मन्यामहे ॥ "अथ खलु भगवन्तममरवरमृषिगणपरिवृतमाश्रमस्थं काशिराज दिवोदास धन्वन्तरिमौपधेनव वैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्य्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचु" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १श ॥)

काशी, स्त्री, (काशते शिवत्रिशूलोपरि । काशृ दीप्तौ + अच गौरादित्वात ङीष् । काश + इन ङीप वा । अथवा काशयति प्रकाशयतीद सर्व्व या । काश् + णिच् अच् गौरादित्वात ङीष ।) स्वनामख्याततीर्थम । शिवपुरी । तत्पर्य्याय । वाराणसी २ तीर्थराजी ३ तपस्थली ४ । इति जटाधर ॥ काशिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ काशि ६ । इत्युणादिकोष ॥ अविमुक्तम ७ आनन्दवनम ८ आनन्दकाननम् ९ अपुनर्भवभूमि १० रुद्रावास ११ महाश्मशानम १२ । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

"ततस्त्वदेकलेनापि स्वैरं विहरता मया ।
स्वविग्रहात स्वयं सृष्टा स्वशरीरानपायिनी ॥
प्रधानं प्रकृति त्वा तु माया गुणवती पराम ।
बुद्धितत्त्वस्य जननीमाहुर्विकृतिवर्जिताम ॥
युगपच्च त्वया शक्त्या साकं कालस्वरूपिणा ।
मयाद्य पुरुषेणैतत क्षेत्रञ्चापि विनिर्म्मितम" ॥

स्कान्द उवाच ।

सा शक्ति प्रकृति प्रोक्ता स पुमानीश्वर पर ।
ताभ्याञ्च रममाणाभ्यां तस्मिन क्षेत्रे घटोद्भव ! ॥
परमानन्दरूपाभ्यां परमानन्दरूपिणि ! ।
पञ्चक्रोशपरीमाणे स्वपादतलनिर्म्मिते ॥
मुने प्रलयकालेऽपि न तत क्षेत्र कदाचन ।
विमुक्तं न शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदु ॥
न यदा भूमिवलय न यदापां समुद्भव ।
तदा विहर्त्तुमीशेन क्षेत्रमेतत विनिर्म्मितम् ॥

इति काशीखण्डम ॥ तत्र कर्त्तव्ययात्राविधान यथा,—

सूत उवाच ।

'यात्रापरिक्रम ब्रूहि जनाना हितकाम्यया ।
यथावत सिद्धिकामाना सर्व्वथा मुनिसत्तम ! ॥

व्यास उवाच ।

निशामय महाप्राज्ञ लोमहर्षण ! वच्मि ते ।
यथा प्रथमतो यात्रा कर्त्तव्या यात्रिकैर्मुदा ॥
सचैलमादौ स्नाय चक्रपुष्करिणीजले ।
सन्तर्प्य देवान सपितॄन ब्राह्मणांश्च तपस्विन ॥
आदित्य द्रौपदी विष्णु दण्डपाणिमहेश्वरम ।
नमस्कृत्य ततो गच्छेत द्रष्टु ढुण्ढिविनायकम ॥
ज्ञानवापीमुपस्पृश्य नन्दिकेश ततोऽर्च्चयेत ।
तारकेश समभ्यर्च्य महाकालेश्वर तत ॥
तत पुनर्दण्डपाणिमित्येषा पञ्चतीर्थिका ।
दैनन्दिनी विधातव्या महाफलमभीप्सुभि" ॥ * ॥
'ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्य्या सर्व्वार्थसिद्धये ।
द्विसप्तायतनानाञ्च कार्य्या यात्रा प्रयत्नत ॥
कृष्णा प्रतिपद प्राप्य भूतावधि यथाविधि ।
अथवा प्रतिभूतञ्च क्षेत्रबुद्धिमभीप्सुभि ॥
तत्तत्तीर्थकृतस्नानस्तत्तल्लिङ्गकृतार्च्चन ।
मौनेन यात्रा कुर्व्वाण फल प्राप्नोति यात्रिक ॥
ओङ्कार प्रथम पश्येन्मत्स्योदर्य्यां कृतोदक ।
त्रिविष्टप महादेव ततो वै कृत्तिवाससम ॥
रत्नेशञ्चाथ चन्द्रेश केदारञ्च ततो व्रजेत ।
धर्म्मेश्वरञ्च वीरेश गच्छेत कामेश्वर तत ॥
विश्वकर्म्मेश्वर चाथ मणिकर्णीश्वर तत ।
अविमुक्तेश्वर दृष्ट्वा ततो विश्वेशमर्च्चयेत ॥
एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभि ।
यस्तु क्षेत्रमुषित्वापि नैता यात्रा समाचरेत ॥
विघ्नास्तस्योपजायन्ते तच्चोच्चाटनसूचका ' ॥ * ॥
"अष्टायतनयात्रान्या कर्त्तव्या विघ्नशान्तये ॥
दक्षेश पार्व्वतीशञ्च तथा पशुपतीश्वर ।
गङ्गेशो नर्म्मदेशश्च गभस्तीश सतीश्वर ॥
अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यष्टमि विशेषत ।
दृश्यान्येतानि लिङ्गानि महापापोपशान्तये" ॥ * ॥
"अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकरी सदा ।
सर्व्वविघ्नोपहन्त्री च कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभि ॥
शैलेश प्रथम वीक्ष्य वरणास्नानपूर्व्वकम ।
स्नात्वा तु सङ्गमे कृत्वा द्रष्टव्य सङ्गमेश्वर ॥
स्वर्लीनतीर्थे सुस्नात पश्येत स्वर्लीनमीश्वरम ।
स्नात्वा मन्दाकिनीतीर्थे द्रष्टव्यो मध्यमेश्वर ॥
पश्येद्धिरण्यगर्भेश तत्र तीर्थकृतोदक ।
पञ्चचूडह्रदे स्नात्वा ज्येष्ठस्थान ततोऽर्च्चयेत ॥
चतु समुद्रकूपे तु स्नात्वा देव ततोऽर्च्चयेत ।
देवस्याग्रे तु या वापी तत्रोपस्पर्शने कृते ॥
शुक्रेश्वर तत पश्येत तत्कूपविहितोदक ।
दण्डखाते नर स्नात्वा व्याघ्रेश पूजयेत्तत ॥
शौनकेश्वरकुण्डे तु स्नान कृत्वा ततोऽर्च्चयेत ।
जम्बुकेश महालिङ्ग कृत्वा यात्रामिमा नर ॥
नापिस जायते भूय संसारे दु खसागरे ॥
समारभ्य प्रतिपद यावत्कृष्णा चतुर्दशीम् ॥
एतत्क्रमेण कर्त्तव्यान्येतदायतनानि वै ।
इमा यात्रा नर कृत्वा न भूयोऽप्यभिजायते" ॥ * ॥
"अन्या यात्रा प्रकर्त्तव्यैकादशायतनोद्भवा ।
अग्नीध्रकुण्डे सुस्नात पश्येदग्नीध्रमीश्वरम ॥
उर्व्वशीश ततो गच्छेत्ततस्तु नकुलीश्वरम ।
आषाढीश ततो दृष्ट्वा भारभूतेश्वर तत ॥
लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्त्रिपुरान्तकम ।
ततो मन प्रकामेश प्रीतिकेशमथो व्रजेत ॥
मदालसेश्वर तस्मात तिलपर्णेश्वर तत ।
यात्रैकादशलिङ्गानामेषा कार्य्या प्रयत्नत ॥
इमा यात्रा प्रकुर्व्वाणो रुद्रत्व प्राप्नुयान्नर" ॥ * ॥
"अत पर प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम ॥
शुक्लपक्षतृतीयाया या यात्रा विश्ववृद्धिदा ।
गोप्रेक्ष्यतीर्थे सुस्नाय मुखनिर्मालिका व्रजेत ॥
ज्येष्ठवाप्या नर स्नात्वा ज्येष्ठा गौरी समर्च्चयेत ।
सौभाग्यगौरी सपूज्या ज्ञानवाप्यां कृतोदकै ॥
तत शृङ्गारगौरीञ्च तत्रैव च कृतोदक ।
स्नात्वा विशालगङ्गाया विशालाक्षी ततो व्रजेत ॥
सुस्नातो ललितातीर्थे ललिता पूजयेत्तत ।
स्नात्वा भवानीतीर्थे तु भवानी परिपूजयेत ॥
मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्य बिन्दुतीर्थकृतोदकै ।
ततो गच्छेन्महालक्ष्मी स्थिरलक्ष्मीसमृद्धये ॥
इमा यात्रा नर कृत्वा क्षेत्रेऽस्मिन मुक्तिजन्मनि ।
न दु खैरभिभूयेत इहामुत्रापि कुत्रचित ॥
कुर्य्यात प्रतिचतुर्थीह पूजा विघ्नेशितु सदा ।
ब्राह्मणेभ्यस्तदुद्देशाद्देया वै मोदका मुदे" ॥ * ॥
'भौमे भैरवयात्रा च कार्य्या पातकहारिणी ।
रविवारे रवेर्यात्रा षष्ठ्या वा रविसप्तमि ॥
तथैव रविसप्तम्या सर्व्वविघ्नप्रशान्तये ।
नवम्यामथवा षष्ठ्या चण्डीयात्रा शुभावहा" ॥ * ॥
'अन्तर्गृहस्य यात्रा वै कर्त्तव्या प्रतिवत्सरम ।
प्रात स्नान विधायादौ नत्वा पञ्च विनायकान ॥
नमस्कृत्याथ विश्वेश स्थित्वा निर्व्वाणमण्डपे ।
अन्तर्गृहस्य यात्रा हि करिष्येऽघौघशान्तये ॥
इत्युक्त्वा नियमञ्चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम ।
स्नात्वा मौनेन चागत्य मणिकर्णीशमर्च्चयेत ॥
कम्बलाश्वतरौ नत्वा वासुकीश प्रणम्य च ।
पर्व्वतेश ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ ॥
ततस्तु ललिता दृष्ट्वा जरासन्धेश्वर तत ।
ततो वै सोमनाथञ्च वराहञ्च ततो व्रजेत ॥
ब्रह्मेश्वर ततो नत्वा त्वगस्तीश्वर तत ।
काश्यपेश नमस्कृत्य हरिकेशवनन्तत ॥
वैद्यनाथ ततो गत्वा ध्रुवेशमथ वीक्ष्य च ।
गोकर्णेश ततोऽभ्यर्च्य हाटकेशमथो व्रजेत् ॥
अस्थिक्षेपतडागञ्च दृष्ट्वा वै कीकशेश्वरम् ।
भारभूत ततो नत्वा चित्रगुप्तेश्वर तत ॥
चित्रघण्टा प्रणम्याथ तत पशुपतीश्वरम ।
पितामहेश्वर गत्वा ततस्तु कालेश्वरम् ॥
चन्द्रेशमथ वीरेशं विद्येशोऽग्नीश एव च ।
नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायक ॥
सेनाविनायकश्चाथ द्रष्टव्य सर्व्वविघ्नहृत् ।

वशिष्ठवामदेवौ च मूर्त्तिरूपधरावुभौ ॥
द्रष्टव्यौ यत्नत काश्या महाविघ्नविनाशनौ ।
सीमाविनायक नाथ करुणेश ततो व्रजेत ॥
त्रिसन्ध्येशो विशालाक्षी धर्म्मेशो विश्वबाहुका ।
आशाविनायकश्चाथ वृद्धादित्यस्तत पुन ॥
चतुर्व्वक्त्रेश्वर लिङ्ग ब्राह्मीशन्तु तत परम ।
ततो मन प्रकामेश ईशानेशस्तत परम ॥
चण्डीचण्डेश्वरौ दृश्यौ भवानीशङ्करौ तत ।
ढुण्ढि प्रणम्य च ततो राजराजेशमर्च्चयेत ॥
लाङ्गलीशन्ततोऽभ्यर्च्च्य ततस्तु नकुलीश्वरम ।
परान्नेशमथो नत्वा परद्रव्येश्वर तत ॥
प्रतिग्रहेश्वरञ्चापि निष्कलङ्केशमेव च ।
मार्कण्डेयेशमभ्यर्च्च्य ततश्चाप्सरसेश्वरम ॥
गङ्गेशोऽर्च्च्यस्ततो ज्ञानवाप्या स्नान समाचरेत ।
नन्दिकेश तारकेश महाकालेश्वर तत ॥
दण्डपाणि महेशञ्च मोक्षेश प्रणमेत्तत ।
वीरभद्रेश्वर नत्वा अविमुक्तेश्वर तत ॥
विनायकास्तत पञ्च विश्वनाथ ततो व्रजेत ।
ततो मौन विसृज्याथ मन्त्रमेनमुदीरयेत ॥
अन्तर्गृहस्य यात्रेय यथावत या मया कृता ।
न्यूनातिरिक्तया शम्भ प्रीयतामनया विभु ॥
इति मन्त्र समुच्चार्य्य क्षण वै मुक्तिमण्डपे ।
विश्राम्य यायात भवन निष्पाप पुण्यवान नर ॥
"सप्राप्य वासर विष्णोर्विष्णुतीर्थेष सर्व्वत ।
काश्यां यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसमृद्धये ॥
नभस्यपञ्चदश्याञ्च कुलस्तम्भ समर्च्चयेत ।
दु खरुद्रपिशाचत्व न भवेत्तस्य पूजनात ॥
श्रद्धापूर्व्वमिमा यात्रा कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभि ।
पर्व्वस्वपि विशेषेण काश्यां यात्राश्च सर्व्वत ॥
न वन्ध्य दिवस कुर्य्याद्विना यात्रा क्वचित कृती ।
यात्राद्वय प्रयत्नेन कर्त्तव्य प्रतिवासरम ॥
आदौ स्वर्गतरङ्गिण्यास्ततो विश्वेशितुर्ध्रुवम ।
यस्य वन्ध्य दिन यात काश्या निवसत सत ॥
निराशा पितरस्तस्य तस्मिन्नेव दिने भवेत ।
स दष्ट कालसर्पेण स दष्टो मृत्युना स्फुटम ॥
स मुष्टस्तत्र दिवसे विश्वेशो यत्र नेक्षित ।
सर्व्वतीर्थेषु सस्नौ स सर्व्वयात्रा व्यधात स च ॥
मणिकर्ण्यान्तु य स्नातो यो विश्वेश निरैक्षत ।
सत्य सत्य पुन सत्य सत्य सत्य पुन पुन ॥
दृश्यो विश्वेश्वरो नित्य स्नातव्या मणिकर्णिका" ॥
इति श्रीस्कान्दपुराणे काशीखण्डे १ अध्याय ॥

(चिच्छक्ति । सुषुम्नाख्या नाडी च । अन्या नाडी चिद्भासया सम्यगाभासिता सती प्रकाशते अतएव इय हि ब्रह्मप्रकाशरूपिणी चिन्मयी ज्ञानप्रकाशकतया अस्यास्तथात्व वेदतन्त्रादि ज्ञानप्रतिपादकशास्त्रे सुषुम्नाया एव ब्रह्मनाडीत्व प्रतिपादित तथा सर्व्वप्रकाशकतया चिच्छक्तेरेव स्वरूपकाशीत्व विज्ञाप्यते यथा,—

"ययेद काश्यते सर्व्व सा काशी परिकीर्त्त्यते" ॥

यदि चिच्छक्तिरेव काश्या स्वरूपार्थवाचिका तर्हि तस्या वाराणसीत्याख्याया कागतिरिति सशयश्चेत् ततोऽवधीयताम ।

"तदिद मन्ये देवाना देवयजन सर्व्वेषा भूताना ब्रह्मसदन अत्र हि जन्तो प्राणेषूत्क्रममाणस्य रुद्रस्तारक ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षी भवति तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत अविमुक्त न विमुञ्चेदेवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । अथ हैनमत्रि पप्रच्छ याज्ञवल्क्य । य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा कथमहमिम विजानीयामिति सोऽविमुक्त उपास्य इति सोऽविमुक्त कस्मिन प्रतिष्ठित इति वरणा यामस्याञ्च प्रतिष्ठित इति का च वरणा भवति का चासिर्भवति । सर्व्वान इन्द्रियकृतान दोषान वारयति तेन वरणा भवति सर्व्वाणि इन्द्रियकृतानि पापानि नाशयति तेनासि भवति कतमसस्या स्थान भवति इति भ्रुवोर्घ्राणस्योभयसन्धि स द्यौ र्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवति । एवमेवैन सन्धि सन्ध्या ब्रह्मविद उपासते कोऽसौ रुद्र इति रुद्र स्तापत्रयात्मक ससारदु ख तद्धेतुवा तत्सर्व्व द्राव यति शरणागतानामुपासकानामिति अतएव चि च्छक्तिमय सर्व्वज्ञ परमेश्वर एव रुद्र । तथा हि "एको रुद्रो न द्वितीयायावतस्थु" ॥ इति श्रीश्री मद्भगवत्पूज्यपादपरमहसपरिव्राजकाचार्य्यसुरे श्वरसूरिप्रणीतकाशीमुक्तिविवेक ॥)

काशत्वाम । इत्यमरटीकाया भरत ॥ (मुष्टि । इति निरुक्ति ॥)

काशी, [न] त्रि, (काशोऽस्यास्ति इति । इनि । काशरोगयुक्त । इति राजवल्लभ ॥ (काशते इति काश णिनि । प्रकाशशील ॥)

काशीनाथ, पु, (काश्या नाथ ।) शिव । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा काशीखण्डे,—
"काशीनाथ समाश्रित्य कुत कालभय नृणाम" ॥)

काशीराज, पु, (काश्या काशीप्रदेशस्य राजा । 'राजाह सखिभ्यष्टच्'। ५ । ७ । ९१ । इति टच् ।) दिवोदास । इति शब्दरत्नावली ॥ (अय हि योगरूढ्यथ । यौगिकार्थेन तु सर्व्वस्मिन्नेव काशीदेशाधिकारिणि प्रयोगो दृश्यते ।
यथा गीतायाम १ । ५ ।
"धृष्टकेतुश्चेकितान काशीराजश्च वीर्य्यवान" ॥)

काशीश, क्ली, (कुत्सित ईषत वा शीशमिव । को कादेश । काशि दीप्ति इष्टे इति केचित । ईश् + क ।) उपधातुविशेष । हिराकसी इति भाषा । तत द्विविधम् । धातुकाशीशम १ । तत हरिद्वर्ण लोहितञ्च । पुष्पकाशीशम २ । तत शुक्लवर्ण कृष्णञ्च । इति रत्नमाला ॥
(अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,—
"काशीश धातुकाशीश पांशुकाशीशमित्यपि ।
तदेव किञ्चित पीतन्तु पुष्पकाशीशमुच्यते ॥
काशीशमम्लमुष्णञ्च तिक्तञ्च तुवरन्तथा ।
वातश्लेष्महरञ्चेश्य नेत्रकण्डूविषप्रणुत ॥
मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशन परिकीर्त्तितम' ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
द्विदन्त्यसकारोऽपि पाठ ॥ (काशीदेशाधिपतौ शिवे च पु ॥)

काश्मरी, स्त्री (काशते इति । "अनेभ्योऽपि" । ३ । २ । ७५ । इति वनिप "वनोरच" । ४ । १ । ७ । इति ङीप्रौ । पृषोदरात वस्य मत्वम ।) गम्भारी वृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ३५ ॥ (अस्या पर्य्याया यथा,—
"गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ॥
काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य्य पीतरोहिणी ।
कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च' ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणा स्वास्या यथाश्चैव ॥
"काश्मरी तु वरा तिक्ता वीर्य्योष्णा मधुरा गुरु ।
दीपनी पाचनी मेध्या भेदिनी भ्रमशोषजित ॥
दोषतृष्णाऽमशूलार्शोविषदाहज्वरापहा ।
तत्फल वृहण वृष्य गुरुकेश्य रसायनम ॥
वातपित्ततृषारक्तक्षयमूत्रविबन्धनुत ।
स्वादु पाके हिम स्निग्ध तुवराम्लविशुद्धिकृत ॥
हन्याद्दाहतृषावातरक्तपित्तक्षयान तथा" ॥ ॥
यथा, महाभारते ३ । १५८ । ४८ ।
"बिल्वान कपित्थान जम्बूश्च काश्मरीबदरीस्तथा" ॥)

काश्मर्य्य,पु (काश्मरीति शब्दोऽस्त्यस्य अस्मिन वा । अन्येभ्योपीति यप् । स्वार्थे ष्यञ् इति केचित ।) गम्भारी । इत्यमर । २ । ४ । ३६ ॥ क्लीवलिङ्गो ऽप्ययम । इति भरत ॥
("हृद्य मूत्रविबन्धघ्न पित्तास्रवातनाशनम ।
केश्य रसायन मेध्य काश्मर्य्य फलमुच्यते" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याय ॥)

काश्मीर, क्ली, (कश्मीरे काश्मीरे वा भव "कच्छादिभ्यश्च" । ४ । २ । १३३ । इति अण ।) पुष्कर मूलम । इत्यमर । २ । ४ । १४५ ॥ टङ्क । कुङ्कुमम । इति मेदिनी ॥ (शोधनमस्य यथा —
"काश्मीरञ्चापि सपिषा' ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसग्रहे वातव्याध्यधिकारे ॥)

काश्मीर, पु, (कश्मीर एव स्वार्थे अण । काश्मीर इति नाम्नाख्यायते वा ।) स्वन मख्यातदेश । इति जटाधर । (उक्तञ्च शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।
' शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकम ।
तावत्काश्मीरदेश स्यात्पञ्चाशतयोजनात्मक " ॥
अत्र कपिलेश्वरनामा महादेवो वर्त्तते शिवनामकीर्त्तने 'काश्मीरे कपिलेश्वर " ॥ इति वचनात ॥ (यथा गौ रामायणे ४ । ४३ । २२ ।
"काश्मीरमण्डल चैव शमीपीलुवनानि च ।
पुराणि च सशैलानि विचिन्वन्तु वनौकस " ॥
तद्देशवासिनि त्रि । यथा, महाभारते ६ । ९ । ५३ ।
'काश्मीरा सिन्धुसौवीरा गन्धारा दर्शकास्तथा' ॥)

काश्मीरज, क्ली, (काश्मीरे जायते । जन + 'सप्तम्या जनेर्ड" । ३ । २ । ९७ । इति ड ।) कुष्ठम । कुङ्कुमम । इति मेदिनी ॥ पुष्करमूलम् । इति विश्व ॥ (गुणा पर्य्यायाश्चास्य कुष्ठशब्दे कुङ्कुमशब्दे च ज्ञातव्या ॥)

काश्मीरजन्म, [न] क्ली, (काश्मीरे जन्म यस्य तत् ।) कुङ्कुमम । इत्यमर । २ । ६ । १२ ॥

काश्मीरा, स्त्री, (काश्मीरे भव । "तत्र भव" । ४ । ३ । ५३ । इत्यण् । काश्मीरदेश उत्पत्तिस्थानत्वे

नास्ति अस्या । अच टाप च इति केचित ।) अतिविषा । इति मेदिनी ॥ कपिलद्राक्षा । इति राजनिघण्ट ॥

काश्मीरी, स्त्री, (काश्मीरदेशे भव । "तत्र भव" । ४ । ३ । ५३ । इत्यण । स्त्रियां ङीप ।) गम्भारी । इति भावप्रकाश ॥ (अस्या पर्य्यायगुणा काश्मरीशब्दे ज्ञेया ॥)

काश्य, क्ली, (कुत्सित आश्य यत्र । क जल आस्य वा यत्र । (मद्यम । इति राजनिघण्ट ॥) नृपविशेषे पु । यथा महाभारते १ । १ २ । ४९ ।
"अस्तुत स्तयित्वारीन सर्व्वेऽसर्व्वेपविक्रम ।
आनयामास काश्यस्य सुता सागरगासुत" ॥)

काश्यप, क्ली (काश्य मद्य पिबत्यत्र । पा + घञर्थे क । मासस्य हि मद्यपानानुकूलेन प्रसिद्धत्वात्तथात्वम ।) मासम । इति हैमचन्द्र ॥

काश्यप, पु, (कश्यपस्य गोत्रापत्यम । विदाद्यञ ।) कणादमुनि । इति त्रिकाण्डशेष ॥ मृगभेद ॥ इति मेदिनी ॥ गोत्रविशेष । तत्प्रवरान्तर्गत मुनिविशेष । इति स्मृति ॥ कश्यपस्यापत्य मात्रञ्च ॥ (विभाण्डकमुन्यर्थे यथा, महाभारते ३ । ११९ । २ ।
"स्वाध्यायवान वृत्तसमाधियुक्तो
विभाण्डक काश्यप प्रादुरासीत" ॥ ॥
स्वनामख्यातो द्विजविशेष । अय हि विष विद्यापारदर्शी । अस्य विवरणमुच्यते ।
यदा शमीकपुत्रेण शृङ्गिणा 'स कौरवाधम सप्तमेऽहनि सर्पराजेन तक्षकेन दष्टो यमसदन गमिष्यतीति' शप्त परीक्षित, तदा राज्ञ एतच्छाप वृत्तान्तमाकर्ण्यासौ काश्यपो नाम ब्राह्मणो राजान परीक्षित तक्षकविषात रक्षितु धनार्थी हस्तिना पुरमुद्दिश्य प्रस्थित । गच्छन्तमेन पथि तक्षको दृष्टवानाह च को भवान कुत्र वा गच्छति । अथ तक्षकेणैवमुक्तोऽसौ काश्यप सर्व्व निवेदयामास । एवमुक्तवति तु काश्यपे तक्षकस्तस्य विद्याप्रभाव दिदृक्षु सम्मुखस्थमेक न्यग्रोध मदशत । दष्टो वृक्ष प्रचण्डविषतेजसा सद्यात प्रजज्वाल । एवम्भूतेऽसौ काश्यप स्वविद्याप्रभाव विख्यापयितु कामो न्यग्रोधभस्मकणामादाय तरसा मन्त्रबलेन पुनर्वनस्पति जीवयामास । अथ नागराजस्तक्षक एतदालोक्य सविस्मयस्तस्मै प्रभूतधन दत्त्वा विसर्जयामास ॥ एतद्विवरणन्तु महाभारते १ । ४३ । अध्याये द्रष्टव्यम ॥)

काश्यपि, पु, (कश्यपस्यापत्य बाह्वादित्वात् इञ ।) अरुण । "काश्यपिर्गरुडाग्रज" । इत्यमर १।३। ३२ ॥ गरुड । इति हैमचन्द्र ॥ (महाभारते १ पर्व्वणि तयोरुत्पत्तिविवरणम । यथा,—
"एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ॥
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता प्रसवने शुचि ।
उपचक्राम भर्त्तार तामुवाचाथ कश्यप ॥
आरम्भ सफलो देवि ! भविता यस्त्वयेप्सित ।
जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ।
तपसा वालिखिल्याना मम सङ्कल्पजौ तथा" ॥)

काश्यपी, स्त्री, (कश्यपस्येय । "तस्येदम" । ४ । ३ । १२० । इत्यण् स्त्रियां ङीप ।) पृथिवी । इत्यमर । २ । १ । २ ॥
("अथागम्य महाराज ! नमस्कृत्य च कश्यपम ।
पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मन" ॥
इति महाभारते ॥ दानधर्म्मे । १३ । १५४ । ७ ॥ प्रजा । एतद्विषयकप्रमाण जृम्भशब्दे द्रष्टव्यम ॥)

काश्यपेय, पु, (कश्यपस्येयम । कश्यप + अण् ङीप च काश्यपी कश्यपपत्नी अदिति । तत्र भव इति ढक ।) सूर्य्य । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
"जवाकुसुमसङ्काश काश्यपेय महाद्युतिम ।
ध्वान्तारि सर्व्वपापघ्न प्रणतोऽस्मि दिवाकरम" ॥
इति सूर्य्यप्रणाम ॥ देवमात्र । कश्यपसुतत्वात ॥)

काश्मरी स्त्री, (काश + वनिप् 'वनोरच' । ४ । १ । ७ इति ङीप् रश्च । जातौ ङीष वा ।) काश्मरी । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

काष्ठ, क्ली (काशते दीप्यते काश्यतेनेन वा । काश + "हनिकुषीत्यादिना" उणा । २ । २ । क्थन । ग्रसेति मतम नितुचेति नेट् ।) दारु । इत्यमर । २ । ४ । १३ ॥ काठ इति भाषा । (उक्तञ्च ।
"ससारमतिशुष्क यत सुषिमध्ये गमेष्यति ।
तत्काष्ठ काष्ठविन्नाड खदिरादिसमुद्भवम" ॥)

काष्ठक, क्ली, (काष्ठ सतकायति । काष्ठ + कै + क केचित्तु काष्ठ विद्यतेऽस्य नडादित्वात छ कुक च विल्वकादित्वात छस्यमाचस्य लुक । प्रशस्तकाष्ठत्वात्तथात्व ।) अगुरु । इति राजनिर्घण्ट ॥

काष्ठकदली, स्त्री, (काष्ठवत कठिना कदली ।) कदलीभेद । काठकला इति भाषा । तत्पर्य्याय । सुकाष्ठा २ वनकदली ३ काष्ठिका ४ शिलारम्भा ५ दारुकदली ६ फलाढ्या ७ वनमोचा ८ अश्मकदली ९ । अस्या गुणा । रुचिकारित्वम । रक्तपित्तनाशित्वम । हिमत्वम । गुरुत्वम । मन्दाग्निजनकत्वम । दुर्ज्जरत्वम । मधुरत्वम । हितत्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥

काष्ठकीट, पु, (काष्ठे जात कीट । काष्ठलेखक कीटो वा ।) घुण । इति हैमचन्द्र ॥

काष्ठकुट्ट, पु,(काष्ठ कुट्टयतीति । कुट्ट + अण ।) पक्षिविशेष । काठठोकरा इति भाषा । तत्पर्य्याय । शतच्छद २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

काष्ठकुद्दाल, पु, (कु जल उद्दालयति विदारयति निपातनात साधु । काष्ठस्य कुद्दाल काष्ठेन निर्म्मित काष्ठमय कुद्दालो वा ।) नौकादिमलापनयनार्थ काष्ठघटितकुद्दाल । तत्पर्य्याय । अब्भ्रि २ । इत्यमर ॥

काष्ठजम्बू, स्त्री, (काष्ठप्रधाना जम्बू ।) भूमिजम्बू । इति राजनिर्घण्ट ॥

काष्ठतक्षक, पु, (काष्ठ तक्षति । काष्ठ + तक्ष + ण्वुल् ।) काष्ठतट् । इति शब्दरत्नावली ॥

काष्ठतट्, [क्ष्] पु, (काष्ठ तक्षति । तक्ष तनूकरणे क्विप ।) वर्णसङ्करजातिविशेष । छुतार इति भाषा । तत्पर्य्याय । तक्षा २ वर्द्धकि ३ त्वष्टा ४ रथकार । ५ । इत्यमर । २ । १० । ९ ॥

काष्ठतन्तु, पु (काष्ठे तन्तुरिव विस्तृततयावस्थितत्वात ।) काष्ठकृमि । तत्पर्य्याय । कोषकार २ । इति हारावली ॥

काष्ठदारु पु (काष्ठ सारसञ्ज्ञक । काष्ठप्रधानो दारु रिति केचित ।) देवकाष्ठम । इति राजनिर्घण्ट ॥

काष्ठद्रु, पु, (काष्ठप्रधानो द्रुश्च ।) पलाशवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥

काष्ठधात्रीफल, क्ली, (काष्ठमिव शुष्क धात्रीफलम ।) आमलकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

काष्ठपाटला, स्त्री, (काष्ठवत कठिना पाटला ।) सितपाटलिका । इति राजनिघण्ट ॥ (अस्या पर्य्याया यथा ॥ "अपरा स्यात्पाटला सिता ।
मुष्कको मोक्षको घण्टा पाटलि काष्ठपाटला" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १म भागे ॥)

काष्ठमठी, स्त्री, (काष्ठरचिता मठीव ।) चिता । इति त्रिकाण्डशेष ॥

काष्ठमल्ल, पु, (काष्ठ मल्ल धारक इव यत्र ।) शव यानम । इति हारावली ॥

काष्ठलेखक, पु, (काष्ठ लिखति । कर्त्तनेन लेखनाकार करोतीति । लिख + ण्वुल ।) घुण । इति हारावली ॥

काष्ठलौही, [न] पु (काष्ठेन युक्त लौह विद्यते यत्र । यद्वा काष्ठ च लौह च ते स्तोऽत्र । इनि ।) लौहयुक्तमुद्गर । तत्पर्य्याय । वार्त्तद्विर २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

काष्ठवल्लिका, स्त्री, (काष्ठवत शुष्का वल्लिका ।) कटुका । इति वैद्यकम ॥ (कट्वीशब्देऽस्या गुणा दयो बोद्धव्या ॥)

काष्ठशारिवा, स्त्री, (काष्ठमिव शुष्का शारिवा ।) शारिवा । इति राजनिघण्ट । अनन्तमूल इति भाषा ॥

काष्ठा, स्त्री, (काशते प्रकाशते । काश दीप्तौ ।
"हनिकुषिनीरमिकाशिभ्य क्थन" । उणा २।२ । इति क्थन । ग्रसेति मत तत टाप् ।) दिक् । (यथा, माघे ११ । १२ ।
"स्फुरति विशदमेषा पूर्व्वकाष्ठाङ्गनाया" ॥) स्थिति । सीमा । उत्कर्ष । (यथा, कठश्रुतौ ।
"इन्द्रियेभ्य परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च पर मन ।
मनसस्तु परा बुद्धि बुद्धेरात्मा महान पर ॥
महत परमव्यक्त अव्यक्तात् पुरुष पर ।
पुरुषान्न पर किञ्चित सा काष्ठा सा परा गति" ॥
अष्टादशनिमेषात्मककाल । इत्यमर ।१।४।११॥ (यथा मनु १ । ६४ ।
"निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ता कला" ॥
विष्णुपुराणमते पञ्चदशनिमेषात्मक काल । यदुक्त, तत्रैव १ । ३ । ७ ।
"काष्ठा पञ्चदश ख्याता निमेषा मुनिसत्तम ! ॥)
दारुहरिद्रा । इति मेदिनी ॥ (कश्यपपत्नीभेद । यथा, भागवते ६ । ६ । २५ ।
"अदितिर्दितिर्दनु काष्ठा अरिष्टा सुरसा इला" ॥)

काष्ठाम्बुवाहिनी, स्त्री, (अम्बूना अम्भसा वाहिनी

अम्बुवाहिनी । काष्ठेन निर्म्मिता काष्ठस्य वा अम्बुवाहिनी ।) काष्ठादिकृतच्छिन्नाग्रनौकाकृति जलसेचनी । सेच्योत इति भाषा । तत्पर्य्याय । द्रोणी २ । इत्यमर । १ । १ । ११ ॥

काष्ठीन, पु, (काष्ठिना इत्यर्थे क्षिप्यते इति । काष्ठि + इल क्षेपणे + कर्म्मणि घञ् ।) राजाक । इति राजनिर्घण्ट ॥

काष्ठीला, स्त्री, (कुत्सिता ईषद्वा अष्ठीलेव । चञ्जा ष्ठीलेव इति वा ।) कदलीवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ११३ ॥

कास, ऋ ङ कुशब्दे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-आत्म-अक-सेट-ऋदित ।) कुशब्द इह रोग हेतुककुत्सितशब्द । ऋ अचकासत । ङ कासते वृद्ध । इति दुर्गादास ॥

कास, पु, (कासतेऽनेन । कास्ट शब्दकुत्सनयो । "हलश्च" ३ । ३ । १२१ । इति घञ ।) रोगविशेष । कासी इति भाषा । तत्पर्य्याय । क्षवथु २ । इत्यमर । २ । ६ । ५२ ॥ तस्य निदान यथा,—

"धूमोपघाताद्रजसस्तथैव
व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च ।
विमार्गगत्वाच्च हि भोजनस्य
वेगावरोधात क्षवथोस्तथैव" ॥

सम्प्राप्तिर्यथा । "प्राणो ह्युदानानुगत प्रदुष्ट" ॥

लक्षण यथा ।

'सभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोष ।
निरेति वक्त्रात सहसा सदोषो
मनीषिभि कास इति प्रदिष्ट" ॥

स च पञ्चविधो यथा,—

"पञ्च कासा स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयै ।
क्षयायोपेक्षिता सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम" ॥

तेषा पूर्व्वरूप यथा,—

'पूर्व्वरूप भवेत्तेषा शूकपूर्णगलास्यता ।
कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते" ॥

वातिको यथा,—

"हृच्छङ्खमूर्द्धोदरपार्श्वशूली
क्षामानन क्षीणबलस्वरौजा ।
प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन
भिन्नस्वर कासति शुष्कमेव" ॥

पैत्तिको यथा,—

"उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषै
रभ्यर्द्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्त ।
पित्तेन पीतानि वमेत् कटूनि
कासेत सपाण्डु परिदह्यमान" ॥

श्लैष्मिको यथा,—

"प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन्
शिरोरुजार्त्त कफपूर्णदेह ।
अभक्तरुग्गौरवसादयुक्त
कासेद्भृश सान्द्रकफ कफेन" ॥

क्षतजो यथा,—

"अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजविग्रहै ।
रूक्षस्योर क्षत वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत ॥
स पूर्व्व कासते शुष्क तत ष्ठीवेत सशोणितम् ।
कण्ठेन रुजताऽत्यर्थ विरुग्णेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
दु खस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यपीडित ।
पारावत इवाकूजन कासवेगात क्षतोद्भवात" ॥

क्षयजो यथा,—

"विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात ।
घृणिना शोचता नृणा व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मला ।
कुपिता क्षयज कास कुर्य्युर्द्देहक्षयप्रदम ॥
सरागशूलज्वरदाहमोहान्
प्राणक्षयञ्चोपलभेत कासी ॥
शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्ब्बलस्तु
प्रक्षीणमासो रुधिर सपूयम ।
त सर्व्वलिङ्ग भृशदुश्चिकित्स्य
चिकित्सितज्ञा क्षयज वदन्ति ॥
इत्येष क्षयज कास क्षीणाना देहनाशन ।
साध्यो बलवता वा स्याद्याप्यस्त्वेव क्षतोत्थित ॥
नवौ कदाचित सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ ।
स्थविराणा जराकास सर्व्वो याप्य प्रकीर्त्तित ।
त्रीन पूर्व्वान साधयेत साध्यान पथ्यैर्याप्यास्तु यापयेत' ॥ इति माधवकर ॥ ॥

('आशुकारी यत कासस्तमेवात प्रवक्ष्यति" ॥
अस्य प्राग्रूपसहितासम्प्राप्ती रूपाणि च यथा ॥
'तेषा भविष्यता रूप कण्ठे कण्डूररोचक ॥
शूकपूर्णाभकण्ठत्व, तत्राधो विहतोऽनिल ।
ऊर्द्ध प्रवृत्त प्राप्योरस्तस्मिन कण्ठे च सञ्जन ॥
शिर स्रोतासि सपूर्य्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ।
क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुर पार्श्वे च पीडया ॥
प्रवर्त्तते सवक्त्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनि ।
हेतुभेदात प्रतीघातभेदो वायो सरहस ॥
यद्रुजा शब्दवैषम्य कासाना जायते तत ।
कुपितो वातलैर्वात शुष्कोर कण्ठवक्त्रताम ॥
हृत्पार्श्वोर शिर शूल मोहक्षोभस्वरक्षयान ।
करोति शुष्क कासञ्च महावेगरुजास्वनम ॥
सोऽङ्गहर्षी कफ शुष्क कृच्छ्रान्मुक्त्वाल्पता व्रजेत ।
पित्तात पीताक्षि कफता तिक्तास्यत्व ज्वरोभ्रम ॥
पित्तासृग्वमनतृष्णा वैस्वर्य्य धमको मद ।
प्रतत कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम ॥
कफादुरोऽल्परुङ्मूर्द्धहृदय स्तिमित गुरु ।
कण्ठोपलेप सदन पीनसच्छर्द्दारोचका ॥
रोमहर्षोघनस्निग्धश्वेतश्लेष्मप्रवर्त्तनम ।
युद्धाद्यै साहसैस्तैस्तै सेवितैरयथाबलम ॥
उरस्यन्त क्षते वायु पित्तेनानुगतो बली ।
कुपित कुरुते कास कफ तेन सशोणितम् ॥
पीत श्यामञ्च शुष्कञ्च ग्रथित कुथित बहु ।
ष्ठीवेत कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यकम्पवान ॥
पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ।
क्रमाद्वीर्य्य रुचि पक्तिर्बल वर्णश्च हीयते ॥
क्षीणस्य साहङमूत्रत्व स्याच्च पृष्ठकटीग्रह ।
वायुप्रधाना कुपिता धातवो राजयक्ष्मिण ॥
कुर्व्वन्ति यक्ष्मायतनै कास ष्ठीवेत कफ तत ।
पूतिपूयोपम पीत विस्र हरितलोहितम ॥
लुच्यते इव पार्श्वे च हृदय पततीव च ।
अकस्मादुष्णशीतेच्छा वह्वाशित्व बलक्षय ॥
स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्व श्रीमद्दर्शननेत्रता ।
ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्व्वाण्याविर्भवन्ति च ॥
इत्येष क्षयज कास क्षीणाना देहनाशन ।
याप्यो वा बलिना तद्वत क्षतजोऽभिनवौ तु तौ ॥
सिध्येतामपि सानाथ्यात साध्यादोषै 'पृथक्त्रय ।
मिश्रा याप्या द्वयात सर्व्वे जरसा स्थविरस्य च ॥
कासाच्छ्वासक्षयच्छर्द्दि स्वरसादादयो गदा ।
भवन्त्युपेक्षया यस्मात तस्मात्त त्वरया जयेत" ।
इति वाभटे निदानस्थाने । ३ अध्याये ॥ * ॥

अथ कासस्य चिकित्सा यथा ॥

"केवलानिलज कास स्नेहैरादावुपाचरेत ।
वातघ्नसिद्धै स्निग्धैश्च पेयायूषरसादिभि ॥
लेहैर्धूमैस्तथाभ्यङ्गै स्वेदसेकावगाहनै ।
वस्तिभिर्बद्धविड्वात सपित्तन्तूर्द्धभक्तिकै ॥
घृत क्षीरैश्च सकफ जयेत स्नेहविरेचनै ।
गुडूचीकण्टकारीभ्या पृथक त्रिशतपलाद्रसे ॥
प्रस्थ सिद्धो घृताद्वातकासनुत वह्निदीपन ।
क्षारारास्नावचाहिङ्गुपाठायष्ट्याह्वधान्यकै ॥
द्विशाणै सर्पिष प्रस्थ पञ्चकोलवतै पचेत ॥
दशमूलस्य निर्य्यूहे पीतोमण्डानुपायिना ॥
सकासश्वासहृत्पार्श्वग्रहणीरोगगुल्मनुत ।
द्रोणेऽपा साधयेद्रास्ना दशमूलशतावरी ॥
पलोन्मितान्द्विकुडव कुलत्थ वदर यवम ।
तुलार्द्धञ्चाजमासस्य तेन साध्य घृताढकम ॥
समक्षीर पलाशैश्च जीवनीयै समीक्ष्य तत ।
प्रयुक्त वातरोगेषु पाननावनवस्तिभि ॥
पञ्चकासान शिर कम्प योनिवङ्क्षणवेदनाम ।
सर्व्वाङ्गैकाङ्गरोगाश्च सप्लीहोर्द्धानिलान् जयेत" ॥ * ॥
"दुरालभा शृङ्गवेर शठी द्राक्षा सितोपलाम ॥
लिह्यात कर्कटशृङ्गीञ्च कासे तैलेन वातजे ।
दुस्पर्शा पिप्पली मुस्ता भार्गी कर्कटक शठीम ॥
पुराणगुडतैलाभ्या चूर्णितामवलेहयेत ।
तद्वत सकृष्णा शुण्ठीञ्च सभार्गी तद्वदेव च ॥
पिबेच्च कृष्णा कोष्णेन सलिलेन ससैन्धवाम ।
मस्तुना ससिता शुण्ठी दध्ना वा कणरेणुकाम ॥
पिबेद्वदरमज्ज्ञो वा मदिरा दधिमस्तुभि ।
अथवा पिप्पलीकल्क घृतभृष्ट ससैन्धवम ॥
कासीसपीनसोधूम स्नैहिक विधिना पिबेत" ।
"यवानीपिप्पलीबिल्वमध्यनागरचित्रकै ।
रास्नाजाजी पृथक्पर्णी पलाशशठीपौष्करै ॥
सिद्धा स्निग्धाम्ललवणा पेयामनिलजे पिबेत ।
कटिहृत पार्श्वकोष्ठार्त्तिश्वासहिक्काप्रणाशनी" ॥
"पित्तकासे तनुकफे त्रिवृता मधुरैर्युताम ।
युञ्ज्याद्विरेकाययुता घनश्लेष्मणि तिक्तकै ॥
हृतदोषो हिम स्वादु स्निग्ध ससर्ज्जन भजेत ।
घने कफे तु शिशिर रूक्ष तिक्तोपसहितम ॥
लेह पैत्ते सिता धात्री क्षौद्रद्राक्षा हिमोत्पलै ।
सकफे साब्दमरिच सघृत सानिले हित ॥

मृद्वीका र्द्धशत त्रिंशत्पिप्पली शर्करापलम।
लेहयेन्मधुना गोव्या क्षौद्रपाद शब्दहरसम॥
त्वगेलाथोषमृद्वीकापिप्पलीमूलपौष्करैः।
लाजमुस्ता शठीरास्ना धात्रीफलविभीतकैः॥
शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहो हृद्रोगकासहा।
मधुरैर्जाङ्गलरसैर्यवश्यामाककोद्रवा॥
मुद्गादियूषैः शाकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिता।
घनश्लेष्मणि लेहाश्च तिक्तकामधुसंयुता॥
शालय स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभि।
शर्कराम्भोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसा पय॥
काकोली बृहतीमेदाद्वय प वृषनागरे।
पित्तकासे रसक्षीरपेयायषान प्रकल्पयेत"॥
"पुनर्नवा शिवाटिका सरलकासमर्द्दामृता।
पटोलबृहतीफाणिज्जकरसै पय सर्पि॥
घृत त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य सन्नायते।
न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्कुरेभ्यो भयम्"॥ ॥
"दशमूल स्वयङ्गुप्ता शङ्खपुष्पी शठी बलाम॥
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान।
भार्गीं पुष्करमूलञ्च द्विपलांशान यवाढकम॥
हरीतकीशतञ्चैक जलेपञ्चाढके पचेत।
यवस्विन्ने कषाय त पूतन्तावाभयाशतम॥
पचेद्गुडतुला दत्त्वा कुडवञ्च पृथग्घृतात।
तैलात सपिप्पलीचूर्णात सिद्धशीते च माक्षिकात॥
लेह द्वे चाभये नित्यमत खादेद्रसायनात।
तद्वलीपलित हन्याद्वर्णायुर्बलवर्द्धनम॥
पञ्चकासान क्षय श्वास सहिक्क विषमज्वरम।
मेहगुल्मग्रहण्यर्शहृद्रोगारुचिपीनसान॥
अगस्त्यविहित धन्यमिद श्रेष्ठ रसायनम"॥
इति अगस्त्यरसायनम॥ ॥
"विधिश्च यश्चविहितो यथावस्थ क्षते हित॥
निवृत्त क्षतदोषे तु कफे वृद्धे उरः शिरः।
शाल्यते कासिनो यस्य स धूमान्पिबेद्विमान॥
द्विमेदा द्विबलायष्टीकल्कैः क्षौमे सुभाविते।
वर्त्तिं कृत्वा पिबेद्धूम जीवनीयघृतानुप॥
मन शिला पलाशाजगन्धात्वक्क्षीरिनागरैः।
तद्वदेवानुपानन्तु शर्करेक्षुगुडोदकम॥
पिष्ट्वा मन शिला तुल्या मार्द्रया वटपत्रया।
ससर्पिष्क पिबेद्धूम तित्तिरिप्रतिभोजनम॥
क्षयजे बृहण पूर्वं कुर्यादग्नेश्च वर्द्धनम।
बहुदोषाय सस्नेह मृदुदद्याद्विरेचनम्॥
शम्याकेन त्रिवृतया मृद्वीकारसयुक्तया।
तिल्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च॥
सर्पि सिद्ध पिबेद्युक्त्या क्षीणदेहो विशोधनम।
पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान्॥
घृत कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधित पिबेत।
विदारीभि कदम्बैर्वा तालशस्यैश्च साधितम॥
घृत पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्ये कृच्छ्रनिर्गमे।
शूने सवेदने मेढ्रे पायौ सश्रोणिवङ्क्षणे॥
घृतमण्डेन लघुनानुवास्यो मिश्रकेण वा।
जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वर्त्तकाद्या बिलेशया॥
क्रमश प्रसहास्तद्वत् प्रयोज्या पिशिताशिन।
औष्ण्यात्प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्चावयन्ति ते॥

कफ शुद्धैश्च त पुष्टि कुर्यात्सम्यग्वहन रस।
चविकात्रिफलाभार्गीदशमूल स चित्रकै॥
कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले।
शृतैर्नागरदु स्पर्शा पिप्पलीशठिपौष्करैः॥
पिष्टै कर्कटशृङ्ग्या च समै सर्पिर्विपाचयेत।
सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च॥
दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रा क्षयकासनिपीडित।
कासमर्द्दाऽभयामुस्तापाठाकट्फलनागरैः॥
पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्य्या स्वरसेन च।
अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थ क्षीरद्राक्षा रसाढके॥
पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्वकासहर शिवम्"॥ ॥
"वृषव्याघ्री गुडूचीना पञ्चमूलफलाङ्कुरान॥
रसकल्कैर्घृत पक्व हन्ति कासज्वरारुची"।
'स्युर्दोषबद्ध कण्ठोर स्रोतसा च विशुद्धये॥
प्रस्थोन्मिते यवक्वाथे विंशतिं विजया पचेत।
स्विन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन् पुराणात षट्पल गुडात॥
पिप्पल्या द्विपल कर्ष मन शिलाया रसाञ्जनात।
दत्त्वार्द्धाक्ष पचेद्भूय सलेह श्वासकासनुत्'॥
"तद्वन्मरिचचूर्ण वा सघृतक्षौद्रशर्करम।
पथ्याशुण्ठीघनगुडैर्गुटिका धारयेन्मुखे॥
सर्वेषु श्वासकासेषु केवला वा बिभीतकम।
पत्र कल्क घृतभृष्ट तिल्वकस्य सशर्करम॥
पेयाचोत्कारिका छर्दितृट्कासामातिसारनुत्।
कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्गयूष सुसंस्कृत॥
सगौरामलक साम्ल सर्वकासभिषग्जितम॥
वातघ्नौषधनिक्वाथे क्षीर यूषान् रसानपि।
वैष्किरान् प्रातुदान् बैलान् दापयेत् क्षयकासिने॥
क्षतकासे च ये धूमा सानुपानानि दर्शिता।
क्षयकासेऽपि ते योज्या वक्ष्यन्ते यच्च यक्ष्मणि॥
बृहण दीपनञ्चाग्ने स्रोतसाञ्च विशोधनम।
व्यत्यासात् क्षयकासिभ्यो बल्य सर्वं प्रशस्यते॥
सन्निपातोद्भवो घोर क्षयकासो यतस्तत।
यथादोषबलन्तस्य सन्निपातहित हितम्"॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने ३ अध्याये॥ ॥
अस्य सकारणसम्प्राप्तिक लक्षण चिकित्सितञ्च यथा,—
"तपसा यशसा धृत्या धिया च परयान्वित।
आत्रेय कासशान्त्यर्थं सिद्ध प्राह चिकित्सितम॥
वातादिभिस्त्रयो ये च क्षतज क्षयजस्तथा।
पञ्चैते स्युर्नृणा कासा वर्द्धमाना क्षयप्रदा"॥
"अध प्रतिहतो वायुरूर्द्ध्वस्रोत समाश्रित।
उदानभावमापन्न कण्ठ सक्तस्तथोरसि॥
आविश्य शिरस खानि सर्वाणि प्रति पूरयन।
आभञ्जन्नाक्षिपन्देह हनुमन्ये तथाक्षिणी॥
नेत्रे पृष्ठमुर पार्श्वे निर्भज्य स्तम्भयस्तत।
शुष्को वा सकफो वापि कसनात कास उच्यते।
प्रतिघातविशेषेण तस्य वायो सरंहस॥
वेदनाशब्दवैषम्य कासानामुपजायते।
रूक्षशीतकषायाल्पप्रमितानशन स्त्रिय॥
वेगधारणमायासो वातकासप्रवर्त्तका।
हृत्पार्श्वोर शिर शूलस्वरभेदकरो भृशम्॥
शुष्कोर कण्ठवक्त्रस्य हृष्टलोम्न प्रताम्यत।

निर्घोषदीनस्तनतो दैन्यदौर्बल्यक्षयमोहवान॥
शुष्ककास कफ शुष्क कृच्छ्रान्मुक्त्वाल्पता व्रजेत।
स्निग्धाम्ललवणोष्णैश्च भुक्तमात्रे प्रशाम्यति॥
ऊर्द्ध्ववातस्य जीर्णेऽन्ने वेगवान्मारुतो भवेत।
कटुकोष्णविदाह्यम्लक्षाराणामति सेवया॥
पित्तकासन्तु क्रोध सन्तापश्चाभिसृज्यते।
पीतनिष्ठीवनाक्षित्व तिक्तास्यत्व स्वरामय॥
उरो धूमायन तृष्णा दाहो मोहोऽरुचिर्भ्रम।
प्रतत कासमानश्च ज्योतींषीव च पश्यति।
श्लेष्माण पित्तसंसृष्ट निष्ठीवति च पित्तिके॥
गुर्वभिष्यन्दिमधुरस्निग्धस्वप्नाविचेष्टन।
वृद्ध श्लेष्मानिलं रुद्ध्वा कफकास करोति हि॥
मन्दाग्नित्वारुचिच्छर्दि पीनसोत्क्लेशगौरवै।
लोमहर्षास्यमाधुर्य्यक्लेदसंसदनैर्युतम॥
बहल मधुर स्निग्ध निष्ठीवति घन कफम।
कासमानोऽतिरुग्वक्ष सम्पूर्णमिव मन्यते'॥
'दुर्गन्ध हरित रक्त पीतेन पूयोपम कफम।
स्थानादुत्कासमानश्च हृदय मन्यते च्युतम॥
अकस्मादुष्णशीतार्त्तो बह्वाशी दुर्बल कृश।
स्निग्धाच्छमुखवर्णत्वक् श्रीमद्दर्शनलोचन॥
पाणिपादतलौ श्लक्ष्णौ सततासूयकोऽघृणी।
ज्वरो मिश्राकृतिस्तस्य पार्श्वरुक् पीनसोऽरुचि॥
भिन्नसङ्घातवर्चस्त्व स्वरभेदोऽनिमित्तत।
इत्येष क्षयज कास क्षीणाना देहनाशन"॥
'रूक्षस्यानिलज कास आदौ स्नेहैरुपाचरेत।
सर्पिर्भिर्वस्तिभि पेयायूषक्षीररसादिभि।
वातघ्नसिद्धै स्नेहाद्यैर्धूमैर्लेहैश्च युक्तितः॥
अभ्यङ्गै परिषेकैश्च स्निग्ध स्वेदैश्च बुद्धिमान।
वस्तिभिर्बद्धविड्वात शुष्कोर्द्ध्व चोर्द्ध्वभक्तिकै॥
घृतै सपित्त सकफ जयेत स्नेहविरेचनै"।
'पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरै।
धान्यपाठावचारास्नायष्ट्याह्वक्षारहिङ्गुभि।
कोलमात्रैर्घृतप्रस्थ दशमूली रसाढके॥
सिद्ध चतुर्थिका पीत्वा पेयामण्ड पिबेदनु।
तच्छ्वासकासहृत्पार्श्वग्रहणीदोषगुल्मनुत"॥
'शूर्पण्या त्रिफला द्राक्षा काश्मर्य्याणि परूषकम्।
द्वे पाटे सरल व्याघ्री स्वगुप्ताचित्रक शठीम।
ब्राह्मी तामलकी मेदा काकनासा शतावरीम।
त्रिकण्टका विदारीञ्च पिष्ट्वा कर्षसम घृतात॥
प्रस्थ चतुर्गुण क्षीर सिद्ध कासहर पिबेत।
ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत॥
कामलार्शोऽनिलाष्ठीला क्षतशोषक्षयापहम्।
व्योषण नाम विख्यातमतद्घृतमनुत्तमम"॥
इति व्योषणाद्य घृतम॥ * ॥
'द्रोणेऽपा साधयद्रास्ना दशमूली शतावरीम।
पलिका माषिका प्रास्थ कुलत्थान बदरान यवान॥
तुलार्द्धञ्चाजमासस्य पादशेषेण तेन च।
घृताढक समक्षीर जीवनीयै पलोन्मितै॥
सिद्ध तदष्टभि कल्कै नस्यपानानुवासनै।
समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थ प्रयोजयेत्॥
पञ्च कासान् शिर कम्प शूल वङ्क्षणयोनिजम्।
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्द्ध्वानिलान जयेत्"॥

"दशमूली स्वयङ्गुप्ता शङ्खपुष्पी शठी बलाम् ।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥
भार्गीं पुष्करमूलञ्च द्विपलांशं यवाढकम् ।
हरीतकीशतञ्चैकं जलपञ्चाढके पचेत् ॥
यवे स्विन्ने कषायन्तं पूतन्तञ्चाभयाशतम् ।
पचेत् गुडतुलां दत्त्वा कुडवञ्च पृथक् घृतात् ॥
तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् ॥
लिह्याद्द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥
तद्वलीपलितं हन्ति वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ।
पञ्चकासान् क्षयं कासं हिक्काञ्च विषमज्वरम् ॥
हन्यात्तथाशोग्रहण्योहृद्रोगारुचिपीनसान् ।
अगस्त्यविहितं श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम्" ॥
इत्यगस्त्यहरीतकी ॥ ४ ॥
"शिरसः सदने स्रावे नासाया हृदि ताम्यति ।
कासप्रतिश्यायरसे धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥
दशाङ्गुलोन्मितां नाडीं अथवाष्टाङ्गुलोन्मिताम् ।
शरावसम्पुटच्छिद्रे कृत्वाऽन्तर्हितां विचक्षणः ॥
वैरेचनं मुखेनैव कासवान् धूममापिबेत् ।
तमुरः केवलं प्राप्तं मुखेनैवोद्वमेत् पुनः ॥
सक्तुस्य तीक्ष्णाद्विद्विष्य शम्याकगुरमि स्थितम् ।
निष्कास्य शमयेत् कासं वातश्लेष्मसमुद्भवम्" ॥
'मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तेङ्गुदैः पिबेत् ।
धूमं तस्यानु च क्षीरं सुखोष्णं सगुडं पिबेत् ॥
एष कासान् पृथग्दोषसन्निपातोद्भवान् जयेत् ।
प्रसह्य पथ्यससिद्धानन्यैर्योगशतैरपि' ॥
"मनःशिलामरिचक्षाराञ्जनकुटन्नटैः ।
वंशलोचनशैवालक्षौमगन्धाक्ररोहिषैः ॥
पूर्ब्बकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ।
आलं मनःशिला तद्वत् पिप्पलीनागरैः सह ॥
त्वगिङ्गुदीवृहत्यौ द्वे तालमूलं मनःशिला ।
कार्पासास्थ्यश्वगन्धा च धूमः कासविनाशनः" ॥
"पैत्तिके स कफे कासे वमनं सर्पिषा हितम् ।
तथा मदनकाश्मर्य्यमधुककथितैर्जलैः ॥
यष्ट्याह्वफलकल्कैर्वा विदारीक्षुरसायतैः ।
हृतदोषस्ततः शीतं मधुरञ्च क्रमं भजेत् ॥
पैत्ते तनुकफे कासे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
दद्याद्घनकफे तिक्तैर्विरेकार्थे युतां भिषक् ॥
"शर्कराचन्दनद्राक्षा मधुधात्रीफलोत्पलैः ।
पैत्तेसमुस्तमरिचः सकफे सघृतोऽनिले ॥
मृद्वीकार्द्धशतं त्रिंशत् पिप्पलीशर्करापलम् ।
लेहयेन्मधुना गोर्व्वा क्षीरपस्य शकृद्रसम्" ॥
'बलिनं वमनैरादौ शोधयेत् कफकासिनम् ।
यवान्नैः कटुरुक्षोष्णैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत् ॥
पिप्पलीक्षारिकैर्यूषैः कौलत्थमूलकस्य च ।
लघून्यन्नानि भुञ्जीत रसैर्व्वा कटुकान्वितैः" ॥
कासमर्द्दाश्वविट्भृङ्गराजोवार्त्ताकुजारसाः ।
सक्षौद्राः कफकासघ्नाः सुरसस्यासितस्य च" ॥
"क्षतकासाभिभूतानां वृत्तिः स्यात् पित्तकासिकी ।
क्षीरसर्पिर्मधुप्राया संसर्गे तु विशेषणम् ॥
वातपित्तार्द्दितेऽभ्यङ्गो गात्रभेदे घृतैर्हितः ।
तैलैश्चानिलरोगघ्नैः पीड्यमाने च वायुना ॥
हृत्पार्श्वार्त्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ।
सदाह्नं कासिनां रक्ते ष्ठीवतः प्रबलेऽनिले ।
मांसोचितेभ्यः क्षामेभ्यो लावादीनां रसा हिताः ॥
"निरूहे क्षतदोषे तु कफे वृद्धे उरःशिरः ।
दाल्भ्यते कासिनां पथ्यं सधूमान् पिबेदिमान् ॥
द्वे मेदे मधुकं द्वे च बले ते क्षौमनक्तकैः ।
वर्त्तितैर्धूममापीय जीवनीयघृतं पिबेत्' ॥
"सम्पूर्णरूपं क्षयजं दुर्ब्बलस्य विवर्जयेत् ।
नवोत्थितं चलवतः प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ॥
'पित्ते कफे च संक्षीणे परिक्षीणेषु धातुषु ।
घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत्' ॥
"क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।
क्षतकासेऽपि तानेव यथावस्थं प्रयोजयेत्" ॥
"सन्निपातभवोऽप्येष क्षयकासः सुदारुणः ।
सन्निपातहितं तस्मात् सदा कार्य्यं भिषग्जितम् ॥
दोषानुबलयोगाच्च हरेद्रोगबलाबलम् ।
कासेष्वेष गरीयांस जानीयादुत्तरोत्तरम्' ॥
इति चिकित्सास्थाने २२ अध्याये चरकेणोक्तम् ॥ ५ ॥
कासस्य निदानसम्प्राप्तिलक्षणसहितं प्रायूप चिकित्सितञ्च यथा,—
'उक्ता ये हेतवो नृणां रोगयोः श्वासहिक्कयोः ।
कासस्यापि च ते ज्ञेयास्तत्र वोत्पत्तिहेतवः' ॥
"स वातपित्तप्रभवः कफाच्च
क्षतात्तथान्यः क्षयजोऽपरश्च ।
पञ्चप्रकारः कथितो भिषग्भि-
र्विवर्द्धितो यक्ष्मविकारकृत्स्यात् ॥
भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकण्डू-
र्भोज्योपरोधो गलतालुलेपः ।
स्वशब्दवैषम्यमरोचकोऽग्नि-
सादश्च लिङ्गानि भवन्त्यमूनि ॥
"वृद्धत्वमासाद्य भवत्यथो वै
याप्यन्तमाङ्क्षभिषजस्तु कासम् ॥
शृङ्गीवचा कट्फलकत्तृणाब्द-
धान्याभयाभार्ग्यमराह्वविश्वम् ।
उष्णाम्बुना हिङ्गुयुतं तु पीत्वा
वद्धास्यमप्याशु जहाति कासम् ॥
फलत्रिकव्योषविडङ्गशृङ्गी-
रास्नावचापद्मकदेवकाष्ठैः ।
लेहः समैः क्षौद्रसिताघृताक्तैः
कासं निहन्यादचिरादुदीर्णम् ॥
पथ्या सितामामलकानि लाजा
समागधीश्चापि विचूर्ण्य शुण्ठीम् ।
सर्पिर्मधुभ्यां विलिहीतकासी
स सैन्धवां वोष्णजलेन कृष्णाम् ॥
खादेद्गुडं नागरपिप्पलीभ्यां
द्राक्षाञ्च सर्पिर्मधुनावलिह्यात् ।
द्राक्षा सिता मागधिकाश्च तुल्याम्
सशृङ्गवेरं मधकन्तुगाश्च ॥
लिह्याद्घृतक्षौद्रयुतां समांशां
सितोपलां वा मरिचप्रयुक्ताम् ।
धात्रीकणाविश्वसितोपलाश्च
सञ्चूर्ण्य मण्डेन पिबेच्च दध्ना ॥
हरेणुका मागधिकाश्च तुल्याम्
दध्ना पिबेत् कासगदाभिभूतः' ॥
'पिबेच्च सीधुं मरिचान्वितं वा
तेनाशु कासं शमनभ्युपैति ।
द्राक्षाम्बुमञ्जिष्ठपुराङ्गनाभि-
क्षीरं श्रुतं माक्षिकसम्प्रयुक्तम् ॥
निदिग्धिकानागरपिप्पलीभि
खादेच्च मुद्गान् मधुना सुसिद्धान् ।
उत्कारिकां सर्पिषि नागराढ्याम्
पक्कां समूलत्रुटिकोलपत्रैः ॥
गर्भिर्निषेवेत कृताश्च पेयाम्
तन्वीं सुशीतां मधुना विमिश्राम् ।
यतश्रीङ्गि सर्पिर्विहितं षडङ्गम्
तद्वातकासं जयति प्रसह्य ॥
विदारिगन्धादिकृतं घृतं वा
रसेन वा वासकजेन पक्वम् ।
विरेचनं स्नैहिकमत्र चोक्त-
मास्थापनञ्चाप्यनुवासनञ्च ॥
धूमं पिबेत् स्नैहिकमप्रमत्तः
पिबेत् सुखोष्णं घृतमेव चात्र ।
हिता यवाग्वश्च रसेषु सिद्धाः
पयांसि लेहाः स घृतास्तथैव ॥
प्रच्छर्द्दना कायशिरोविरेका-
स्तथैव धूमाः कवलग्रहाश्च ।
उष्णाश्च लेहाः कटुकानि हन्युः
कफं विशेषेण विशोषणा वा" ॥
खर्ज्जूरभार्गीमगधाप्रियाल-
मधूलिकैलामलकैः समांशैः ।
चूर्णं सिताक्षौद्रघृतप्रगाढ-
क्षीणं हन्ति कासानुपयुज्यमानः" ॥
"प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुडस्य ॥
चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकचव्यजीर-
व्योषेभकृष्णा हपुषाजमोदैः ।
विडङ्गसिन्धुत्रिफलायमानी-
पाठाग्निधान्यैश्च पिचुप्रमाणैः ॥
दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ।
तम्भक्षयेदक्षफलप्रमाणम्
यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धियुक्तम् ॥
अनेन सर्व्वे ग्रहणीविकाराः
सश्वासकासस्वरभेदशोषाः ।
शाम्यन्ति चायं चिरमन्तराग्ने-
र्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ॥
स्त्रीणाञ्च वन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुडः प्रणीतः" ॥
इति कल्याणको गुडः ॥ ॥
"कुलीरशुक्तीचटकैणलावा-
न्निःक्वाथ्य वर्गैर्मधुरैः कषायैः ॥
पचेद्घृतं तत्तु निषेव्यमानम्
हन्यात् क्षतोत्थं क्षयजञ्च कासम्' ॥
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ५२ अध्याये ॥ ॥

"पारद गन्धक शुद्ध मृतलौहञ्च टङ्गणम् ।
रास्ना विडङ्गत्रिफला देवदारुकत्रिचित्रकम् ।
अमृता पद्मकं क्षौद्रं विषञ्चैव विचूर्णयेत् ।
द्विगुञ्जं वातकासार्त्तिं सेवयेदमृतार्णवम्" ॥
इति अमृतार्णवो रसः ॥ * ॥
"भस्मताम्राभ्रकान्तानां कासमल्लदलो रसैः ।
मुनिजैवैंतमाम्लेन दिनं मद्य पचेत्ततः ॥
निष्कार्द्धं पित्तकासार्त्तो भक्षयेत् दिनत्रयम् ।
श्वासकासाग्निमान्द्यञ्च त्वाक्राम निहन्ति" ॥
इति पित्तकासान्तको रसः ॥ * ॥
"सुशुद्धं पारदं गन्धं प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम् ।
ततः कज्जलिकां कृत्वा मर्द्दयेच्च पृथक् पृथक् ।
विश्वामित्रस्य श्योनाकस्याग्निमन्थस्य पाटला बला ।
मुस्तं पुनर्नवा धात्री बृहतीद्वयपत्रकम् ॥
विदारी वज्रपुष्पी च एषां कषरसैः पृथक् ।
सुवर्णं रजतं ताम्रं प्रत्येकं शाणमानकम् ॥
पलमात्रं तु कृष्णाभ्रं तदर्द्धं तु शिलाजयम् ।
जातीकोषफलं मांसी तालीशं नागकेशरम् ।
प्रत्येकं कोलमानन्तु वासानीरैर्विमर्द्दयेत् ।
शोषयित्वा ततः पश्चाद्विदारीरसमर्द्दितः ॥
त्रिगुञ्जा वा वटी खादेत्पिप्पली मधुभर्जिताम् ।
नाम्ना नित्योदयश्चायं रसो विष्णुविनिर्म्मितः ॥
पञ्च कासान्निहन्त्याशु चिरकालसमुद्भवम् ।
राजयक्ष्मारामयमित्यादि बहवो गुणाः" ॥
इति नित्योदयो रसः ॥ * ॥
"शुद्धं कृष्णाभ्रचूर्णद्विपलपरिमितं
शाणमानं यदन्यत्
कर्पूरं जातिकोषं सजलमिभकणा
तेजपत्रं लवङ्गम् ।
मांसीतालीशचोचं गजकुसुमगदं
धातकीचेति तुल्यम्
पथ्याधात्री विभीतं त्रिकटुरपि पृथक्
त्वर्द्धभागं द्विशाणम् ॥
एला जातीफलाख्यं क्षितितलविधिना
शुद्धगन्धस्य कोलम्
कोलार्द्धं पारदस्य प्रतिपदविहितं
पिष्टमेकत्र मिश्रम् ।
पाणीयेनैवकार्य्यां परिणतचणक-
च्छिन्नतुल्याश्च वट्यः
प्रातः खाद्यास्ततस्तदनु खलु पिबेत्
शृङ्गवेरं सपर्णम् ॥
पाणीयं पीतमन्ते श्रवमपहरति
क्षिप्रमेतान् विकारान्
कोष्ठे दुष्टाग्निजातान् ज्वरमुदररुजं
राजयक्ष्माणकञ्च ।
कासं श्वासं सशोथं नयनपरिभवं
मेहमेदो विकारान्
छर्द्यादामानिलोत्थान् कफपवनकृतान्
पित्तरोगान् विशेषान् ॥
बल्योवृष्यश्च योगस्सकलकरवरः
सर्व्वरोगप्रशस्तः
पथ्यं मांसैश्च यूषैर्घृतपरिलुलितं
गव्यदुग्धञ्च यूषः ।
भोज्यो योज्यो यथेष्टं ललितवनिताया
दीयमानो मुदा यत्
शृङ्गाराभ्रेणकामी युवतिजनशतं
भोगयोगादतुष्टः ॥
वर्ज्यं शाकाम्लमादौ न च कतिपयदिनैव
स्वेच्छया भोज्यमानः" ॥
इति शृङ्गाराभ्रः ॥ * ॥
"जीर्णे सुवर्णे लौहे वा यद्यन्नैव प्रदीयते ।
तदा न सर्व्वरोगाय सार्व्वभौमो न संशयः" ॥
इति सार्व्वभौमो रसः ॥ * ॥
"त्रिकटु त्रिफला धान्यं चव्यं चित्रकसैन्धवम् ।
दिव्यौषधिहतञ्चापि सर्व्वं तुल्यञ्च गोरसः ॥
नवगुञ्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ।
प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा चिन्तयित्वामृतेश्वरीम् ॥
एकैका वटिका खादेत् रक्तोत्पलरसप्लुताम् ।
नीलोत्पलरसैर्व्वापि कुलत्थस्य रसेन वा ॥
निहन्ति विविधं कासं दोषत्रयसमुद्भवम् ।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव गरदोषसमुद्भवम् ।
सरक्तमथवा रक्तं कासश्वाससमन्वितम् ॥
हृद्दाहभ्रमशूलघ्नी रुच्या वह्निप्रदीपनी ।
बलवर्णकरी हृद्या जीर्णज्वरविनाशिनी ॥
इयं चन्द्रामृता नाम्ना चन्द्रनाथेन निर्म्मिता ।
वासागडूचिका भार्गी मस्तकं कण्टकारिका ॥
भोजनान्ते प्रकर्त्तव्या वटिका कार्य्यसिद्धये" ॥
इति श्रीचन्द्रामृता वटी ॥ चन्द्रामृतलौहमित्यपि पाठः ॥ * ॥
"रसगन्धकलौहानां प्रत्येकं कार्षिकं क्षिपेत् ।
टङ्कणस्य पलं दत्त्वा मरिचस्य पलार्द्धकम् ॥
त्रिकटुत्रिफलाचव्यं धान्यजीरकसैन्धवम् ।
प्रत्येकं तोलकं ग्राह्यं छागीदुग्धेन पेषयेत् ॥
नवगुञ्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ।
प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा चिन्तयित्वामृतेश्वरीम् ।
एकैका वटिका खादेत् रक्तोत्पलरसप्लुताम् ।
नीलोत्पलरसेनापि कुलत्थस्य रसेन वा ॥
निहन्ति विविधं कासं वातरक्तकफोद्भवम् ।
सरक्तमथवा रक्तं ज्वरश्वाससमन्वितम् ॥
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च जीर्णज्वरविनाशनः ।
चन्द्रामृतरसो नाम चन्द्रनाथेन भाषितः" ॥
इति बृहच्चन्द्रामृतो रसः ॥ * ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कासरोगाधिकारे ॥ * ॥ * ॥

अथ कासपथ्यम् ॥

"स्वेदो विरेचनं छर्द्दिर्धूमपानं समाशनम् ।
शालिषष्टिकगोधूमश्यामाकयवकोद्रवाः ॥
आत्मगुप्ता माषमुद्गकुलत्थानां रसाः पृथक् ।
ग्राम्यौदकानूपधन्वमांसानि विविधानि च ॥
सुरा पुरातनं सर्पिश्छागञ्चापि पयो घृतम् ।
वास्तुकं वायसी शाकं वार्त्ताकुं बालमूलकम् ॥
कण्टकारी कासमर्द्दो जीवन्ती सुनिषण्णकम् ।
द्राक्षाबिम्बी मातुलुङ्गं पौष्करं वासकस्तुटिः ॥
गोमूत्रमुष्णं पयः श्रोतमुष्णोदकं मधु ।
लाजा दिवसनिद्रा च लघून्यन्नानि यानि च ॥
पथ्यमेतद्यथा दोषमुक्तं कासगदातुरे" ॥

अथापथ्यमाह ॥

"वस्तिं नस्यमसृङ्मोक्षं व्यायामं दन्तघर्षणम् ।
आतपं दुष्टपवनं रजोमार्गनिषेवणम् ॥
विष्टम्भीनि विदाहीनि रूक्षाणि विविधानि च ।
पञ्चमूत्रोद्गारकासवमिवेगविधारणम् ॥
मत्स्यं कन्दं सर्षपञ्च तुम्बीफलमुपोदिकाम् ।
दुष्टाम्बु चापपानञ्च विरुद्धान्यशनानि च ॥
गुरुशीतञ्चान्नपानं कासरोगी परित्यजेत्" ॥
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ कासरोगाधिकारः ॥ * ॥) काशतृणम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ शोभाञ्जनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कासकन्द, पुं, (कासघ्नस्तु कन्दः ।) कासालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कासघ्नी, स्त्री, (कासं हन्ति । कास + हन् + टक् । स्त्रियां ङीप् ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कण्टकारीशब्देऽस्या गुणादिविवरणं ज्ञेयम् ॥)

कासजित्, स्त्री, (कासं जयतीति । कास + जि + क्विप् ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कासनाशिनी, स्त्री, (कासं नाशयतीति । कास + नश + णिच + णिनि ।) कर्कटशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कासन्दीवटिका, स्त्री, (कासं द्यति नाशयतीति । दो + क ततो ङीष । कासन्दीं वटति वेष्टि तन्नाम्ना प्रकाशते इत्यर्थः । वट + ण्वुल् । टाप् अत इत्वम् । कासन्दीवटिका इति पारिभाषिक नाम्ना आख्यायते वा ।) वेसवारविशेषः । कोटा कासुन इति भाषा । अस्या गुणाः । रुच्यत्वम् । वातश्लेष्मरोगनाशित्वम् । रुच्यमिकारित्वम् । वायुमलानुलोमकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कासमर्द्द, पुं, (कासं मृद्नाति । कास + मृद् + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) पेषितजम्बीरमिश्रितवस्त्रगलितवेसवारः । इति भावराजेश्वरः । कासुन्दी इति ख्यातः । गुल्मभेदः । इत्यमरभरतौ ॥ काल कासुन्दा इति भाषा ॥ शोषस्य पर्य्यायः । अरिमर्द्दः २ कासारिः ३ कासमर्द्दकः ४ कालः ५ कनकः ६ जरणः ७ दीपनः ८ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफवातजीर्णकासपित्तनाशित्वम् । पाचकत्वम् । कण्ठशोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निदीपनत्वम् । स्वादुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अस्य पत्रगुणाः । रुचिकारित्वम् । शुक्रवर्द्धकत्वम् । कासविषरक्तकफवातपित्तनाशित्वम् । मधुरत्वम् । पाचनत्वम् । कण्ठशोधनत्वम् । लघुत्वम् । विशेषतः कासहरत्वम् । ग्राहकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कासमर्द्दन, पुं, (कासं मृद्नाति । कास + मृद् + कर्त्तरि ल्युः । कासस्य मर्द्दनो वा ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कासर, पुं, (के जले आसरति । आ + सृ + अच् । महिषस्य प्रायेण जलवासात्तथात्वम् ।) महिषः । इत्यमरः ।२।५।४॥ (यथा, आर्य्यासप्तशती ५२१ ।

"आरोप मानिन्यास्तमेदिव आसर करमभूमे ।
वद्धमलि च नलिन्या प्रभातसन्ध्यापसारयति" ॥)

कासार, पु (कास + "तुषारादयश्च" उणा ३।१३९ इति आरन प्रत्यय । कस्य जलस्य आसारो यत्र वा। अथवा कास शब्दं ऋच्छति प्राप्नोति जल गमनपतनादिकाले। ऋ + "कर्मण्यण्" ।३।२।१। इति अण्।) सपद्मो निष्पद्मो वा महाजलाशय । सरोवर। इत्यमर ।१।१०।२८॥ (यथा,— गीतगोविन्दे २ । २ ।
दुरालोकस्तोकस्तवकनवकाशोकलतिका
विकाश कासारोपवनपवनोऽपि व्यथयति" ॥)

कासारि, पु (कासस्य अरि नाशक ।) कासमर्द । इति राजनिघण्ट ॥

कासालु, पु, (कासहेतु कासजनको वा आलु ।) कन्दविशेष । कोङ्कणदेशे प्रसिद्ध आलुविशेष । तत्पर्य्याय । कासकन्द २ कन्दालु ३ आलुक ४ आलु ५ विशालपत्र ६ पत्रालु ७। अस्य गुणा । उष्णत्वम । कफवातश्लेष्मारोचक नाशित्वम । स्वादुत्वम । पथ्यत्वम । अग्निदीपन त्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥

कासीस,क्ली, (कासीं दुत्रकाश स्यति नाशयतीति । षो + क ।) उपधातुविशेष । हिराकसी इति भाषा । (यथा सुश्रुते सूत्रे ३९ अध्याये ।
"कासीसकटुरोहिणीर्जातीकन्दहरिद्रयो" ॥)
तत्पर्य्याय । धातुकासीसम २ खेचरम ३ धातुशेखरम ४ । इति हेमचन्द्र ॥ केसरम ५ हंस लोमशम ६ शोधनम ७ पांशुकासीसम ८ पुष्पम ९ । अस्य गुणा । कषायत्वम् । शिशिरत्वम । विषकुष्ठकमिखर्ज्जूनाशित्वम चक्षुर्हितत्वम । कान्तिवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ (विस्तृत विवरणमस्य काशीशशब्दे ज्ञेयम ॥)

कासू, स्त्री, (कासति कुत्सितशब्द गच्छतीति । कास गतौ + "शिव कशिपद्यते" ।उणा १।८७। इति ऊ एषोदरादित्वात सत्वम ।) विकलवाक् । शक्त्यस्त्रम । इति मेदिनी॥ (कासते प्रकाशते इति कास् + ऊ ।) दीप्ति । भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥ रोग । बुद्धि । इति हेमचन्द्र ॥

काहका, स्त्री, (काहला इति । एषोदरादित्वात लस्य क ।) काहलावाद्यम । इति त्रिकाण्डशेष ॥

काहल, क्ली, (कुत्सित अस्पष्टमव्यक्त हल वाक्य ध्वनिर्वा यत्र । विलेखनार्थकस्यापि हलधातो रवधातूनामनेकार्थत्वात तथात्वम ।) अव्यक्तवाक्यम् । इति हेमचन्द्र ॥

काहल, पु, (कुत्सित यथा स्यात तथा हलति । लिखति नखैर्भूमिमिति शेष । हल + अच् । को कादेश ।) कुक्कुट । शब्दमात्रम । इति मेदिनी ॥ विडाल । इति शब्दमाला ॥ वृहड्ढक्का । तत्पर्य्याय । महानाद २ । इति हारावली ॥

काहल, त्रि, (केन जलेन अहल अस्पृष्ट ।) शुष्कम् । स्थूलम् । खल । इति मेदिनी ॥

काहला, स्त्री, (कुत्सित अव्यक्त वा हलति शब्द करोति । हल + अच टाप च ।) वाद्यभाण्डभेद । (इयमपि न हल कुत्सित अङ्ग यस्या । को का देश ।) अप्सरोविशेष । इति मेदिनी ॥

काहलापुष्प, पु, (काहलाकृतिरिव पुष्पमस्या ।) धुस्तूर । इति शब्दमाला ॥

काहली, स्त्री, (क सुख आहलति ददातीति । आ + हल + इन । ततो ङीप ।) तरुणी । युवती । इति मेदिनी ॥

काहारक, पु, (कुत्सित शिविकादिकमाजन्मा जी वनयावमाहरति । आ + हृ + ण्वल ।) शिवि कावाहकजाति । काहार इति वेहारा इति च भाषा । यथा,—
"तथा गारुडिका वीरा कुरुकर्म्मोपजीवका ।
व्याधा काहारका दूता क्षत्रा सवाहयन्ति ये"॥
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि १ अध्याय ॥

काह्नी, स्त्री, (केन वायुना आहन्यते । आ + हन + ड ङीप् । यद्वा क सुख आहन्ति ददाति प्राप यति । आ + हन + अन्तर्भावितण्यन्तात ड । ङीप च ।) कुटजवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥

कि र लि ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (ह्लादि पर सक सेट् ।) र वैदिक । लि चिकेति । इति दुर्गादास ॥

कि, अ, किम । इति मेदिनी ॥ (यथा विष्णुपुराणे १ मांशे १७ । २४ ।
"न केवल तात । मम प्रजाना
स ब्रह्मभूतो भवतश्च विष्णु ।
धाता विधाता परमेश्वरश्च
प्रसीद कोप कुरुषे किमर्थम" ॥)

कि [म] त्रि, जिज्ञासायाम । कि इति भाषा । सर्व्वनामकिमशब्दस्य क्लीवलिङ्गे रूपमिदम । इति व्याकरणम ॥ अस्यार्थान्तराणि किमशब्दे द्रष्टव्यानि ॥ (सर्व्वशब्दमयत्वात विष्णु । यथा महाभारते १३ । १४९ । ९१ ।
"एको नैक सव क कि यत्तत्पदमनुत्तमम" ॥)

किवदन्ति, स्त्री, (कि + वद + झिच ।) किवदन्ती । इत्यमरटीकाया भरत ॥

किवदन्ती,स्त्री,(किम + वद + झिच ङीप च।) जन श्रुति । सत्यमसत्य वा लोकवाद । इत्यमर । १।६।७॥ ("अस्ति किलैषा किवदन्ती अस्माक कुले कालरात्रिकल्पा विद्या नाम राक्षसी समु त्पत्स्यते" । इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम ॥)

किवा, अ, (किम् च वा च । इति द्वन्द्वसमास ।) विकल्प । अथवा । तत्पर्य्याय । उताहो २ यदि वा ३ यद्वा ४ नेति ५ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

किशारु, पु (कि किञ्चित कुत्सित वा शृणातीति शॄ हिंसाया + "किञ्जरयो श्रिण" । उणा १ । ४ । इति ञुण् ।) शस्यशूकम । शुया इति भाषा । इत्यमर । २ । ९ । २१ ॥ वाण । कङ्क पक्षी । इति मेदिनी ॥

किशुक, पु, (किञ्चित अवयवैकदेश शुक इव शुक तुण्डाभपुष्पत्वात् तथात्वमिति बोध्यम ।) पलाश वृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । २९ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा — भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"पलाश किशुक पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पक ।
क्षारश्रेष्ठो वातपोथो ब्रह्मवृक्ष समिद्वर " ॥
यथा रामायणे ६ । ८८ । ३१ ।
'तयो क्षतजदिग्धाङ्गौ शुशुभाते महात्मनो ।
पुष्पिताविव निष्पत्रौ यथा शाल्मलिकिशुकौ ॥
तत्पुष्पादयोऽपि । यथा चाणक्ये ७ ।
'रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवा ।
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किशुका " ॥)
विवरणमस्यान्यत पलाशशब्दे ज्ञातव्यम ॥ नन्दी वृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥

किशुलुक, पु, (किशुक + निपातनात साधु ।) पलाशवृक्षविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥

किकि, पु, (कक + इन । एषोदरादित्वात अकारे त्वम ।) किकीदिवि । इति शब्दमाला । नारिकेल । इति राजनिघण्ट ॥

किकिदिवि, पु (किकीति अस्फुटनादेन दीव्यतीति । दिव + इन ।) चाषपक्षी । इति शब्दमाला ॥

किकीदिव पु, (किकीति अव्यक्तशब्देन दीव्यति । दिव + क ।) चाषपक्षी । इति शब्दमाला ॥

किकीदिवि, पु (किकी इति अस्फुटनाद कुर्व्वन दीव्यति । "कविष्ठिविश्चविवशिव किकीदिवि" । उणा ४ । ५६ इति क्विन निपातनात सिद्धम ।) स्वर्णचातक । सोणाचडा इति भाषा । नीलकण्ठ इति क्वचित ख्यात । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । चाष २ । इत्यमर । २ । ५ । १६ ॥ चास ३ किकीदीवि ४ । इति भरत ॥ किकी ५ दिवि ६ । इति स्वामी ॥ किकि ७ किकिदिव ८ किकिदीवि ९ । इति शब्दमाला ॥ किकीदिव १० स्वर्ण चूड ११ इति जटाधर ॥

किकीदीवि, पु, (किकी इत्यव्यक्तशब्देन दीव्यति क्रीडति । नियातनात दीर्घत्वे साधु ।) चाषपक्षी । इति शब्दमाला ॥

किखि, स्त्री, (खदति हिनस्ति । खद हिंसाया निपातनात साधु ।) लघुशृगाल । इति हेम चन्द्र ॥ खेकशियालि इति भाषा ॥

किखि, पु, (किखिरिति कुत्सितशब्द करोति य ।) कपि । इति भूरिप्रयोग ॥

किङ्कर, त्रि, (किञ्चित करोति । दिवाविभेत्यच कि यत्तद्बहुक्षेत्रेष्व ।) दास । इत्यमर । २ । १० । १७ ॥ (यदुक्त पुराणे ।
"विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्योभूपस्य भूमिप ! ।
सर्व्वेषा किङ्करा शूद्रा ब्राह्मणस्य विशेषत " ॥)

किङ्किणी, स्त्री, (किमपि किञ्चिद वा कणति । कण शब्दे + इन + ङीप् च । एषोदरात साधु ।) क्षुद्राभरणविशेष । घाघर इति भाषा । तत्पर्य्याय । क्षुद्रघण्टिका २ । इत्यमर ।२।६।११०॥ कङ्कणी ३ । इति भरत ॥ किङ्किणिका ४ किङ्किणि ५ । इति केचित ॥ क्षुद्रघण्टी ६ प्रतिसरा ७ किङ्किणीका ८ कङ्कणिका ९ क्षुद्रिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥ घघरी ११ । इति जटा

भर ॥ (यथा, महाभारते १३ । ५३ । ३१ ।
"किङ्किणीस्वननिर्घोषो युक्तस्तोरणकल्पने" ॥)
विकङ्कतवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥

किङ्किर क्ली, (कि कुत्सित मदवारि किरति विक्षिपति । कॄ + क ।) गजकुम्भ । इति सारस्वत ॥

किङ्किर, पु, (किमपि अनिर्वचनीय मधुरास्फुट किरति रौति । किञ्चित किरति क्षिपति चित्त विरहिणा वा ।) कोकिल । भ्रमर । घोटक । कामदेव । इति सारस्वत ॥

किङ्किरा, स्त्री (किञ्चित कुत्सित वा किरति शरीरात नि सरति । कि + क + क टाप् च ।) रक्तम । इति सारस्वत ॥

किङ्किरात, पु, (किङ्किर रक्तवर्णत्व अतति पुष्पकाले निरन्तर प्राप्नोति । अत + अण ।) अशोकवृक्ष । कामदेव । शुकपक्षी । कोकिल । इति सारस्वत ॥ रक्ताम्लान । राङ्गा झाटी इति भाषा । इति जटाधर ॥ पुष्पवृक्षविशेष । तत्पर्य्याय । हेमगौर २ पीतक ३ पीतभद्रक ४ विप्रलोभी ५ पीताम्लान ६ षट्पदानन्द ७ । अस्य गुणा । कषायत्वम । उष्णत्वम । तिक्ततम । अग्निदीपनत्वम । कफवातकण्डूशोथरक्तत्वग्दोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ तत्पर्य्यायगुणा ।
"किङ्किरातो हेमगौर पीतक पीतभद्रक ।
किङ्किरातो हिमस्तिक्त कषायश्च सरेदसो ॥
कफपित्तपिपासास्रदाहशोथवमिक्रिमीन" ॥
इति भावप्रकाश ॥

किङ्किराल, पु, (किङ्किराय रक्तत्वाय अलति । पर्य्याप्नोति । अल + अच् । किङ्किरेण रक्तलेनालति वा ।) बब्बूरवृक्ष । इति वैद्यकम ॥

किङ्किरी, [न] पु (किङ्किर रक्तवर्णफलमस्त्यस्मिन अस्य वा । किङ्किर + इनि ।) विकङ्कतवृक्ष । इति जटाधर ॥ बइचि इति भाषा ॥ (विकङ्कत शब्देऽस्या गुणादिक बोद्धव्यम ॥)

किञ्च,अ,(किम च, च च । द्वन्द्वसमास ।) आरम्भ । साकल्यम । इति मेदिनी ॥ अवान्तरम । इति जटाधर ॥

किञ्चन अ, (किम च चन च । मुग्धबोधमते तु "किम क्यन्तात चित चनौ" । इति चनप्रत्यय ।) असाकल्यम । अकात्स्न्र्यम । इत्यमर ।३।४।३॥

किञ्चन, पु, (किम + चन + अच् ।) हस्तिकर्णपलाश । इति शब्दरत्नावली ॥

किञ्चित अ, (किम् च चिच्च पाणिनिमते पदद्वयम । मुग्धबोधमते तु "किम क्यन्तात चिच्चनौ" । इति चित्प्रत्यय ।) अल्पम् । तत्पर्य्याय । ईषत २ मनाक ३ । असाकल्यम । यथा । असाकल्ये तु चिच्चन । इत्यमर । ३ । ४ । ३ ॥
(यथा विवेकचूडामणौ ११ ।
"चित्तस्य शुद्धये कर्म्म न तु वस्तूपलब्धये ।
वस्तुसिद्धिर्विचारेण न किञ्चित कर्म्मकोटिभि" ॥)

किञ्चिलिक, पु, (किञ्चित् चुलुम्पति । चुलुम्प इति लौल्यधातु । डु सञ्ज्ञाया कन । पृषोदरात उभय उपस्थाने इत्यम ।) किञ्चुलुक । इत्यमरटीका ॥

किञ्चुलुक, पु, (किञ्चित चुलुम्पति । चलुम्प + डु + सञ्ज्ञाया कन ।) कीटविशेष । केचो इति भाषा । तत्पर्य्याय । महीलता २ गण्डूपद ३ । इत्यमर । १ । १ । २२ । ("वाह्या यूना प्रसिद्धा ह्या किञ्चुलुकाख्यपान्तरा" ॥ इति चरके शारीरे चिकित्सित स्थाने ५ अध्याये ॥)

किञ्ज क्ली, (किञ्चिज्ज न यत्र । पृषोदरादित्वात नलोपे साधु ।) किञ्जल्कम । इति राजनिर्घण्ट ॥

किञ्जल, पु, (किञ्चित जल यत्र ।) किञ्जल्क । इति शब्दरत्नावली ॥

किञ्जल्क, क्ली (किञ्चित जलति । जल अपवारणे + बाहुलकात क ।) ब्रह्मकेशरपुष्पम । पद्मास्यन्तरस्य केशराकार कर्णाटकवेष्टनम । केसर इति ख्यातम । (यथा, रघु १५ । ५२ ।
"स तद्वक्त्रं हिमक्लिष्टकिञ्जल्कमिव पङ्कजम ।
ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु कण्ठनालादपातयत" ॥)
तत्पर्य्याय । मकरन्दम २ केशरम ३ पद्मकेशरम ४ किञ्जम ५ पीतपरागम ६ तुङ्गम ७ चाम्पेयकम ८ । अस्य गुणा । मधुरत्वम । रूक्षत्वम । कटुत्वम । आस्यव्रणापहत्वम । शिशिरत्वम । रूच्यत्वम । पित्ततृष्णादाहविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

किञ्जल्क पु, (किम + जल + बाहुलकात क ।) केशर । इत्यमर । १ । १ । ४२ ॥ पद्मकेशर । तत्पर्य्यायगुणा ।
"किञ्जल्क केशर प्रोक्तस्तथा स्मेरस्तापि स स्मृत ।
किञ्जल्क शीतलो रूक्ष कषायोग्राहकोऽपि स ॥
कफपित्ततृषादाहरक्तार्शोविषशोथजित" ।
इति भावप्रकाश । (वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे रक्तपित्ताधिकारे ह्रीवेरादौ व्यवहारो यथा,—
"दूर्व्वासोत्पलकिञ्जल्कमञ्जिष्ठामेलवालुका" ॥)

किट गतौ । भयभीषयो । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर—सक अकञ्च—सेट ।) भीषा स्वतो भयोत्पादना । केटति जनो व्याघ्रो जन भीषयतीत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

किटि, पु, (कटति शत्रु प्रति वेगेन गच्छति गत्वा दीर्घुद्दिश्य गच्छति वा । किट्—गतौ इन इगपधात कित च ।) शूकर । इत्यमर । २ । ५ । २ ॥

किटिभ, पु, (किटिरिव भाति । भा + क ।) केशकीट । इति हेमचन्द्र । उकुण इति भाषा ॥

किट्ट, क्ली, (केटति लोहादिधातुवयवात निर्गच्छतीति । गत्यर्थेतिक्त । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात नेट ।) मल । इत्यमर । ६ । २ । ६५ ॥
(यदुक्त चिन्तामणौ ।
"ध्मायमानस्य लोहस्य मल मण्डूरमुच्यते ।
यल्लोहं यद्गुणा प्रोक्ता तत्किट्टमपि तद्गुणाम्" ॥
यस्य कस्यापि असारांशे । यथा,—)
"आहारस्य रस सार सारहीनो मलद्रव ।
शिराभिस्तज्जल नीत वस्ति मूत्रत्वमाप्नुयात् ॥
शेष किट्टञ्च यत्तस्य तत्पुरीष निगद्यते" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

किट्टवर्ज्जित, क्ली, (किट्टेन मलेन वर्ज्जितम् ।) शुल्कम । इति हेमचन्द्र ॥

किट्टाल पु, (किट्टेन मलेन आलति पर्य्याप्नोति । आल + अच् ।) ताम्रकलश । लोहगर्च्यकम इति मेदिनी ॥

किण, पु, (कण् गतौ + अच । पृषोदरादित्वात अत इत्वम ।) मांसग्रन्थि । गिण्डम्बन्यथा चिह्नम । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ । काडा इति भाषा ॥ (यथा, रघुवंशे । १६ । ८४ ।
'तदङ्गदाङ्गनुविलम्बिताम
ज्याघातरेखाकिणलाञ्छनेन ।
भुजेन रक्षापरिघेण भूमे
रुपैतु योग पुनरंसलेन ।" ॥
यथा च—वाभटे उत्तरस्थाने ३७ अध्याये ॥
राजकोशातकीमूल किणो वा मथितोद्भव ॥)
घुण । इति हारावली ॥

किणि, स्त्री, (किणान तन्निवृत्तये प्रभवति । बाहुलकात इन ।) अपामार्ग । इति शब्दरत्नावली ।
(अपामार्गशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्या ॥)

किणिही, स्त्री, (किणा अस्त्यस्मिन गम्य वा अति इनि । किणिनो व्रणान हन्ति । हन + ड गौरादित्वात ङीष् ।) अपामार्गवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ८६ । (अस्या प्रयोग यथा —
'रस शिरीषा किणिही पाणिभद्रककाब्भवात ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने २१ अध्याय ॥
अस्या पर्य्याया यथा,—
अपामार्गस्तु शिखरी छत्र शल्यी मयूरक ।
मर्कटी दुग्रहा चापि किणिही खरमञ्जरी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथम भाग ॥)

किण्व, क्ली, (कण + उल्वादयश्च" । उणा ४ । ६५ इति साधु । यद्वा 'अशुप्रुषि लटीति" । उणा १ । १५१ । इति क्वन बहुलवचनादित्वम ।) सुराबीजम । (यथा मनु । ८ । ३२६ ।
"सूत्रकार्पासकिण्वाना गोमयस्य गुडस्य च" ॥)
पापम् । इति मेदिनी ॥

किण्व, पु, क्ली, (कण + "अशुप्रुषाति" उणा १ । १५१ । इति क्वन बहुलवचनादित्वम ।) सुराबीजम । इति वाचस्पतिरित्यमरटीकाया भरत ॥

कित सङ्घे । इच्छाया । वासे । आरोग्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा—पर—अक—सकञ्च—सेट ।) विचिकित्सति मन सङ्घे इत्यर्थ । आरोग्ये चिकित्सत्यातुर वैद्य । इच्छानिवासयोस्तु केतति कैति वोपदेव ॥ तत्र विवादयो न प्रयुज्यन्ते । इति रमानाथ ॥ इति न वनितामेवा छन्तु मनो विचिकित्सते । इति तु अन्तर्भूतण्यर्थतया कर्म्मकर्त्तरि सनन्तम्यशयङ्मित्यादिना यकनिषेधे सिद्धम् । इति दुर्गादास ॥

कित र कि मतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (ह्लादि पर सक सेट् ।) र वैदिक । कि चिकेत्ति । इति दुर्गादास ॥

कितव, पु, (कित वायति कितेन वाति वा । कित + वा + क ।) अक्षदेवी । (यथा, मनु । ३।१५१।
"अदिवक्षामधीयाम दुर्ब्बला कितवस्तथा ।

याजयन्ति च ये पूगास्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत”॥) धुस्तूर। इत्यमरः।२।४।७७॥ (“कितवाङ्घ्रिपयोर्वीजं नागरं सहरीतकम्। चूर्णितं त्वार्द्रकरसे”॥ इति वैद्यककषायसंग्रहे कासाधिकारे श्वासभैरवीगुडिकायाम्॥) मत्तः। वञ्चकः। इति मेदिनी॥ (यथा, भागवते।८।२ ।३।

“स चाह वित्तलोभेन प्रत्याचष्टे कथं द्विजम्।

प्रतिश्रुत्य ददामीति प्राकृतादि कितवो यथा”॥

धूर्त्तः। यथा, आर्य्यासप्तशती ३३।

“अस्थिरराग कितवो मानी चपलो विदूषकस्त्वमसि। मम सख्या पतसि करे पश्यामि यथा ऋजुर्भवसि”॥) खलः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा महाभारते।१।१।१५६।

“यदाश्रौषं वाससा तां च राज्ञीं

समाक्षिपत् कितवो मन्दबुद्धिः”॥)

रोचननामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः राजनिर्घण्टश्च॥

किन्तनु, पुं, (किं कुत्सिता तनुरस्य।) अष्टपादः। इति त्रिकाण्डशेषः। माकडसा इति भाषा॥

किन्तमाम् व्य, (कुत्सितार्थे किम्। बहूनां मध्ये एकस्य अतिशये तमप्।“किमेत्तिङव्ययेति”।५।४।११। इति आमु।) एष्वेकतमम्। इति शब्दरत्नावली॥ इदमेषामतिशयेन किम्। इति व्याकरणम्॥

किन्तरा,व्य,(द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये तरप् आमुश्च।) एतयोरेकतरम्। इति शब्दरत्नावली॥ इदमनयोरतिशयेन किम्। किम् शब्दोऽत्र कुत्सायाम्। अतिकुत्सितं रूपमित्यर्थः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥

किन्तु, व्य, (किं च तु च इति द्वन्द्वसमासः।) किम्पुनः। प्रागुक्तिविरुद्धार्थम्। यथा,—

“भृत्याभावे भवति मरणं किन्तु सम्भावितानाम्”। इति प्राचीनाः॥

किन्तुघ्न, पुं ववाद्येकादशकरणान्तर्गतशेषकरणम्। इति दीपिका॥ तत्र जातफलम्।

“मित्रामित्रे नैव किञ्चित् विशेषो

धर्म्माधर्म्मे तुल्यता मानवस्य।

लोभे वादे सर्व्वदा प्रीतियुक्तः

किन्तुघ्नाख्ये यस्य नूनं जनिः स्यात्”॥

इति कोष्ठीप्रदीपः॥

किन्धी, [न्] पुं, (किं कुत्सिता धीरस्यास्ति। इनि।) अश्वः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

किन्नर, पुं स्त्री, (किं कुत्सितो नरः। अश्वमुखत्वात्तथात्वम्।) स्वनामख्यातदेवयोनिः। स तु अश्वमुखत्वात् कुत्सितनरः स्वर्गगायकः तुम्बुरुप्रभृतिः। तत्पर्य्यायः। किम्पुरुषः २ तुरङ्गवदनः ३ मयुः ४। इत्यमरः।१।१।७४॥ अश्वमुखः ५ गीतमोदी ६ हरिणनर्त्तकः ७। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,—

“राक्षसाश्च पुलस्त्यस्य वानराः किन्नरास्तथा।

यक्षाश्च मनुजव्याघ्र। पुत्त्रास्तस्य च धीमतः”॥

इति महाभारते।१।६६।७॥) अर्हदुपासकविशेषः॥ इति हेमचन्द्रः॥

किन्नरेश, पुं, (किन्नराणां ईशो राजा।) कुवेरः। इत्यमरः।१।१।७२॥

किन्नरेश्वर, पुं, (किन्नराणां ईश्वरः।) कुवेरः। इति हलायुधः॥

किन्नु, व्य, (किं च नु च। इति द्वन्द्वसमासः।) प्रश्नः॥ (यथा रामायणे।२।७४।३।

“किन्नु तेऽदोषयद्राजा रामो वा भृशधार्म्मिकः।

ययोर्मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ”॥)

वितर्कः। (यथा शकुन्तलायां १ अङ्के।

“किन्नु खलु यथा वयमस्यामेवमियमस्मान् प्रति स्यात्”॥) स्थानम्। सादृश्यम्। करणम्। इति जटाधरः॥

किम, य (कु+बाहुलकात् डिमः।) कुत्सा। (यथा गो रामायणे।१।२२।२१।

“देवदानवगन्धर्व्वा यक्षाः पतगपन्नगाः।

न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि”॥)

वितर्कः। (यथा, हितोपदेशे।

“किमनुरक्तो विरक्तो वा मयि स्वामीति ज्ञास्यामि तावत्”॥) निषेधः। प्रश्नः। इतिमेदिनी॥

किम्, त्रि, क्षेपः। वितर्कः। निन्दा। परिप्रश्नः। इति मेदिनी॥ (यथा, मनुः ११।१९५।

“प्रणतं परिपृच्छेयुः साम्य सौम्येच्छसीति किम्”॥

किमपि अनिर्व्वचनीयम्। यथा, विष्णुपुराणे १।१९।७५।

“तस्माच्च सूक्ष्मादिविशेषणाना-

मगोचरे यत् परमात्मरूपम्।

किमप्यचिन्त्यं तव रूपमस्ति

तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय”॥)

किमिच्छक, पुं, (किमिच्छसीति प्रश्नेन दानार्थं कायति शब्दायतेऽत्र। निपातनात् साधुः।) व्रतविशेषः। तद्विवरणं यथा —

मार्कण्डेय उवाच।

“अथ साऽवीक्षितो माता वीरा वीरप्रजावती।

पुण्येऽहनि समाहूय प्राह पुत्त्रमवीक्षितम्॥

पुत्त्राहमभ्यनुज्ञाता तव पित्रा महात्मना।

उपवासं करिष्यामि दुष्करोऽयं किमिच्छकः॥

स चायत्तस्तव पितुस्त्वया साध्यो मयापि वा।

प्रतिज्ञाते त्वया पुत्त्र। ततस्तत्र यताम्यहम्॥

द्रव्यस्यार्द्धं महाकोषात् तव दास्याम्यहं पितुः।

धनं ते पितुरायत्तमनुज्ञातास्मि तेन च॥

क्लेशसाध्यो ममायत्तः स हि श्रेयो भविष्यति।

साध्यो भविष्यो यदि ते कश्चिद्बलपराक्रमैः॥

स ते साध्योऽन्यथा वापि दुःखसाध्यो भविष्यति।

तत्त्वं प्रतिज्ञां कुरुषे यदि पुत्त्रात्र वै व्रते॥

तदेतदहमारप्स्ये कथ्यतां यन्मतं तव।

अवीक्षिदुवाच।

वित्तं मे पितुरायत्तं ममैशत्वं न तत्र वै।

यन्मच्छरीरनिष्पाद्यं तव करिष्ये त्वयोदितम्॥

किमिच्छकं व्रतं मातर्निश्चिन्ता भव निर्व्वृता।

राज्ञा पित्राभ्यनुज्ञातं यदि वित्तेश्वरेण मे॥

मार्कण्डेय उवाच।

ततः सा राजमहिषी तद्व्रतं समुपोषिता।

यथोक्तं साऽकरोत् पूजां राजराजस्य सत्वरा॥

निधीनामप्यशेषाणां निधिपालबलस्य च।

लक्ष्म्याश्च परया भक्त्या यतवाक्कायमानसा॥

विविक्ते तु गृहान्तस्थः सोऽथ राजा करन्धमः।

आसीन उक्तः सचिवैर्नीतिशास्त्रविशारदैः॥

सचिवा ऊचुः।

राजन् वयः परिणतं तवैव शास्तो महीम्।

एकस्ते तनयोऽवीक्षित् त्यक्तदारपरिग्रहः॥

अपुत्त्रः स वने निष्ठां यदा भूप। गमिष्यति।

तदारिपक्षः पृथिवी निश्चितं तव यास्यति॥

वंशक्षयस्ते भविता पितृपिण्डोदकक्षयः।

एतन्महत्ते विवरं क्रिया हान्या भविष्यति॥

तस्मात् कुरु तथा भूप। यथा ते तनयः पुनः।

करोति सततं बुद्धिं पितॄणामुपकारिणीम्॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच।

एतस्मिन्नन्तरे शब्दं शुश्राव जगतीपतिः।

पुरोहितस्य वीराया गदतोऽर्थिजनं प्रति॥

कः किमिच्छति दुःसाध्यं कस्य किं साध्यतामिति।

करन्धमस्य महिषी किमिच्छकमुपोषिता।

राजपुत्त्रोऽप्यवीक्षित्तु श्रुत्वा पौरोहितं वचः।

प्रत्युवाचार्थिनः सर्व्वान् राजद्वारमुपागतान्॥

मया साध्यं शरीरेण यस्य किञ्चित् ब्रवीतु सः।

मम माता महाभागा किमिच्छकमुपोषिता॥

शृण्वन्तु मेऽर्थिनः सर्व्वे प्रतिज्ञातं मयात्र च।

किमिच्छथ ददाम्येष क्रियमाणे किमिच्छके॥

मार्कण्डेय उवाच।

ततो राजा निशम्यैतत् वाक्यं पुत्त्रमुखाच्च्युतम्।

समुपेत्याब्रवीत् पुत्त्रमहमर्थी प्रयच्छ मे॥

अवीक्षिदुवाच।

दातव्यं यन्मया तात। भवते तद्ब्रवीहि माम्।

कर्त्तव्यं दुष्करं वा ते साध्यं दुःसाध्यमेव च॥

राजोवाच।

यदि सत्यप्रतिज्ञस्त्वं ददासि च किमिच्छकम्।

पौत्त्रस्य दर्शय मुखं ममोत्सङ्गगतस्य तत्॥

अवीक्षिदुवाच।

अहं तवैव तनयो ब्रह्मचर्य्यश्च मे नृप।।

न मे पुत्त्रोऽस्ति पौत्त्रस्य दर्शयामि कथं मुखम्॥

राजोवाच।

पापाय ब्रह्मचर्य्यं ते यदिदं धार्य्यते त्वया।

तस्मात्त्वं मोचयात्मानं मम पौत्त्रं प्रदर्शय॥

अवीक्षिदुवाच।

विरमास्मान्महाराज। यदन्यत्तत् समादिश।

वैराग्येण मया त्यक्तः स्त्रीसम्भोगस्तथा रसः॥

राजोवाच।

बहुभिर्युध्यमानस्य न दृष्टो वैरिभिर्ज्जयः।

तत्रापि यदि वैराग्यमुपैषि तदपण्डितः॥

किं वा मो बहुनोक्तेन ब्रह्मचर्य्यं परित्यज।

मातुस्त्वमिच्छया वक्त्रं पौत्त्रस्य मम दर्शय॥

मार्कण्डेय उवाच।

यदा स बहुशस्तेन प्रोक्तः पुत्त्रेण पार्थिव।

नान्यत प्रार्थयते किञ्चित तदा पुत्त्रोऽब्रवीत पुन ॥
दत्त्वा किमिच्छक तुभ्य पापोऽह तात । सङ्कटम ।
तत करिष्यामि निर्लज्जोभूयो दारपरिग्रहम ॥
स्त्रिया समस्त विजित पतितो धरणीतले ।
स्त्रीपतिर्भविता भूयस्तात्तैतदतिदुष्करम् ॥
तथापि कि करोम्येष राज्यपाशवशङ्कत ।
करिष्यामि यथात्थ त्व मुच्यता निजशासनम" ॥
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे अवीक्षिच्चरितनामा ध्याय ॥

किमु, व्य, (किम च उव इति द्वन्द्वसमास ।) सम्भावना । विमर्ष । इति मेदिनी ॥ (यथा —
'निर्वाणदीपे किमुतैलदान' इति शिष्टोक्ति ॥)

किमुत, व्य (किम च उत च इति द्वन्द्वसमास ।) प्रश्न । वितर्क । विकल्प । अतिशय । इति मेदिनी ॥

किम्पच, त्रि, (कि कुत्सित अतिथ्यादिभ्योऽप्रदाय केवल स्वोदरमात्रपरायणैव पचतीति । किम + पच् + अच ।) किम्पचा । इत्यमरटीकाया राय मुकुट ॥

किम्पचान, त्रि, (कि कुत्सित कस्मैचिदपि न दत्त्वा केवल आत्मार्थं पचतीति । पच + आनच ।) कृपण । इत्यमर ।३।१।४८॥

किम्पाक, त्रि, (कि कथमपि पाक शिल्पाभ्यासे यस्य ।) माढ ग्रासित । इति जटाधर ॥

किम्पाक, पु, (कुत्सित पाक परिणामो यस्य ।) महाकाललता । इति रत्नमाला । माकाल इति भाषा ॥ (यथा, हे रामायणे २ । ६६ । ६ ।
"न लुब्धो बुध्यते दोषान किम्पाकमिव भक्षयन" ॥
महाकालशब्देऽस्य विवरणा बोद्धव्यम ॥)

किम्पुरुष, पु, (कुत्सित पुरुष ।) किन्नर । इत्यमर ।१।१।७४। (यथा, कुमारे २ । ३८ ।
"पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि
प्रियामुख किम्पुरुषश्चुचुम्बे" ॥)
लोकभेद । इति मेदिनी ॥ (अग्नीध्रस्य नवपुत्त्रा न्तर्गतैक । यथा, विष्णुपुराणे २ । १ । १६ १९ ।
"जम्बुद्वीपेश्वरो यस्तु आग्नीध्रो मुनिसत्तम ।
तस्य पुत्त्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥
नाभि किम्पुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृत" ॥
"हेमकूट तथा वर्ष ददौ किम्पुरुषाय स" ।
किम्पुरुष इति सज्ञा यस्य वर्षस्य ।) जम्बुद्वीपस्य नव खण्डान्तर्गत हिमाचलहेमकूटयोर्मध्यवर्त्ति वर्षम । इति श्रीभागवतम ॥ कुत्सितपुरुष । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थ ॥

किम्पुरुषेश्वर, पु, (किम्पुरुषाणा ईश्वर शास्ता राजा वा ।) कुवेर । इति हेमचन्द्र ॥

किम्पूरुष, क्ली, (किम्पूरुष इत्याख्या यस्य वर्षस्य ।) किम्पुरुषवर्षम । इति त्रिकाण्डशेष ॥

किम्मरा, स्त्री, (किञ्चित विमर्त्ति । किम् + मृ + अच् ।) नलीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कियत्, त्रि, किम्परिमाणमस्य ("किमिदम्भ्या वो घ" । ५।२।४० । इति वतुप् । किम क्यादेश । वस्य घ ।) कियत परिमाणम् ॥ कतो इति भाषा ॥
("गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा" ॥
इति साहित्यदर्पणम ॥)

कियदेतिका, स्त्री, उत्साह । उद्योग । इति हेमचन्द्र ॥

कियाह, पु, (कियान रक्तवर्णा यस्य । पृषोदरादित्वात निपातनात सा ।) रक्तवर्णघोटक । इति हेमचन्द्र ॥

किर, पु, (किरति विक्षिपति मलोपलक्षितस्थलम । कॄ + क ।) शूकर । इत्यमर ।२।५।२॥

किरक, पु, (किरति लिपतीति । कॄ + ण्वुल ।) लेखक । इति त्रिकाण्डशेष ॥

किरण, पु, (कीर्य्यन्ते विक्षिप्यन्ते रश्मय अस्मात "कॄपवृजिमन्दिनिधाञ्भ्य क्यु" । उणा २ ।८१ । इति क्यु ।) सूर्य्य । इति हेमचन्द्र ॥ (कीर्य्यते परित क्षिप्यतेऽसौ । कॄ + कर्म्मणि क्यु ।) सूर्य्यरश्मिरिति भरतमाधवौ ॥ चन्द्रसूर्य्ययोरश्मिरिति रायमुकुट ॥ रत्नरश्मौ गभस्तिशब्दप्रयोगात सामान्यरश्मि । तथा च भट्टि ।१।६।
"उद्धस्फुरद्रत्नगभस्तिभिर्या" । इति मञ्जरी । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्याय । अस्र २ मयूख ३ अंशु ४ गभस्ति ५ घृणि ६ घृष्णि ७ भानु ८ कर ९ मरीचि १ दीधिति ११ । इत्यमर ।१।३।३३॥ त्विट् १२ द्युति १३ आभा १४ भा १५ विभा १६ रुक १७ रुचि १८ भा १९ छवि २ दीप्ति २१ रश्मि २२ अभीषु २३ मह २४ ज्योति २५ सह २६ रोचि २७ शोचि २८ त्विषा २९ पृश्नि ३ प्रकाश ३१ आतप ३२ द्यो । ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ पाद ३४ आलोक ३५ वसु ३६ ऋषि ३७ भाम ३८ घस्र ३९ श्लोक ४ अर्चि ४१ भास ४२ वीचि ४३ हेति ४४ धाम ४५ वर्च ४६ शुष्म ४७ तेज ४८ ओज ४९ । इति जटाधर ॥ (यथा, रघुवशे ५ । ७४ ।
'भवति विरलभक्तिर्म्लानपुष्पोपहार
स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्या प्रदीपा" ॥)

किरणमाली, [न्] पु (किरणाना माला अस्त्यस्य । किरणमाला + इनि ।) सूर्य्य । इति हारावली ॥

किरात, पु, (किर अवस्करादेर्निक्षेपस्थानभूमि अतति सतत अटतीति । अत + अण् । यद्वा किर शूकरादिक अतति हिनस्तीति । अच् ।) म्लेच्छभेद ॥ (निषाद । यथा, किराते १२ ।५५ ।
"कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेना
मन्वीत स कतिपयै किरातवर्य्यै" ॥)
भूनिम्ब । (यथा, शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे २ अ । १७ श्लोके ।
"पर्पटाब्दामृताविश्वकिरातै साधित जलम् ।
पञ्चभद्रमिद ज्ञेय वातपित्तज्वरापहम" ॥)
अल्पतनु । इति मेदिनी ॥ घोटकरक्षक । इति सारस्वत ॥

किरातक, पु, (किरात एव । स्वार्थे कन् ।) भूनिम्ब इति राजनिर्घण्ट ॥

किराततिक्त, पु, (किरात भूनिम्बस्तद्वत तिक्त ।) वृक्षविशेष । चिराता इति भाषा । तत्पर्य्याय । भूनिम्ब २ अनार्य्यतिक्त ३ । इत्यमर । २ । ४ । १४३ ॥ कैरातम ४ काण्डतिक्तक ५ । इति रत्नमाला ॥ किरातक ६ इति जटाधर ॥ चिरतिक्त ७ चिरातिक्त ८ तिक्तक ९ सुतिक्तक १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कटुतिक्त ११ रामसेनक १२ ॥ अस्य गुणा । वायुवृद्धिकारित्वम । रूक्षत्वम । कफपित्तज्वरनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥
"किराततिक्तोऽन्यो नैपाल सार्द्धतिक्तो ज्वरान्तक ।
किरात सारको रूक्ष शीतलस्तिक्तको लघु ॥
सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत
कासशोथतृषाकुष्ठज्वरव्रणकृमिप्रणुत" ॥
इति भावप्रकाश ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ भूनिम्बशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
("किराततिक्तममृता द्राक्षामामलकी शठी ।
निष्क्वाथ्य पित्तानिलजे क्वाथन्त सगुड पिबेत ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

किराताशी, [न] पु, (किरातान निषादान अश्नातीति । अश भोजने + णिनि ।) गरुड । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य विवरणा यथा महाभारते १ । २८ अध्याये ।
'इत्युक्तो गरुड सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत ।
गच्छाम्यमृतमाहर्त्तु भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम ॥
विनतोवाच ।
समुद्रकुक्ष्यावेकान्ते निषादालयमुत्तमम् ।
निषादाना सहस्राणि तान् भुक्त्वाऽमृतमानय ।
न च ते ब्राह्मण हन्तु कार्य्या बुद्धि कथञ्चन" ॥)

किराति, स्त्री, (किरेण समन्तात जलक्षेपेण अतति गच्छतीति । अत + इन ।) गङ्गा । इति जटाधर ॥

किरातिनी स्त्री, (किरातदेश उत्पत्तिस्थानत्वेना स्त्यस्या । इनि । ङीप् ।) जटामासी । इति शब्दरत्नावली ॥ (जटामासीशब्देऽस्या गुणादिविषयो ज्ञेय ॥)

किराती, स्त्री, (किराति + वा ङीष ।) दुर्गा । गङ्गा कुट्टिनी । इति मेदिनी ॥ स्वर्गगङ्गा । इति शब्दमाला ॥

किरि, पु, (किरति समलभूमिम । "कॄगॄशॄपॄ कुटिभिदिच्छिदिभ्य" । उणा ४ । १४२ । इति इप्रत्यय ।) शूकर । इत्यमर । २ । ५ । २ ॥

किरिटि, स्त्री (किरिणा शूकरेण टल्यते विक्लव्यते । टल विक्लवे + डि ।) हिन्तालफलम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

किरीट, पु क्ली, (किरति कीर्य्यतेऽनेन वा । "कॄतॄकृपिभ्य कीटन" । उणा ४ । १८४ इति कीटन् ।) मुकुट । इत्यमर ।२ । ६ । १०२ ॥

किरिटी, [न्] पु, (किरीटोऽस्त्यस्य । किरीट + इनि ।) अर्ज्जुन । इति त्रिकाण्डशेष ।
(यथा, महाभारते । ४ । ४२ । १७ ।
"पुरा शक्रेण मे दत्त युध्यतो दानवर्षभै ।
किरीट मूर्द्ध्नि सूर्य्याभ तेनाहुर्मा किरीटिनम्" ॥)
किरीटयुक्ते त्रि ॥ (यथा भगवद्गीताया ११।१७।
"किरीटिन गदिन चक्रिणञ्च तेजोराशि सर्व्वतो

दीप्तिमन्तम् । पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ' ॥)

किर्म्मी, स्त्री, (कृ+क्विप्+निपातनात् मुट् । ततो ङीप् ।) प्रवाली । प्रतिमा । लौहप्रतिमा । इति मेदिनी ॥ लौहप्रतिमा । इति विश्वः ॥

किर्म्मीर, पु, (कृ+गम्भीरादित्वात् ईरन् निपातनात् साधुः ।) नागरङ्गवृक्षः । राक्षसविशेषः । (यथा महाभारते ३ । ११ । २२ ।

'प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अहं वकस्य वै भ्राता किर्म्मीर इति विश्रुतः ' ॥)

कर्व्वूरवर्णः । इति मेदिनी ॥ तद्वर्णयुक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १७ ॥

किर्म्मीरजित्, पु, (किर्म्मीरं जितवान् । जि+भूते क्विप् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (किर्म्मीरवधकथा महाभारते ३ । ११ अध्याये उक्ता । तद्यथा,—

"प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अहं वकस्य वै भ्राता किर्म्मीर इति विश्रुतः ॥
वनेऽस्मिन् काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः ।
युधि निर्ज्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् ॥
के यूयमभिसम्प्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम् ।
युधि निर्ज्जित्य वः सर्व्वान् भक्षयिष्ये गतज्वरः " ॥

वैशम्पायन उवाच ।

"युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः ।
आचचक्षे ततः सर्व्वं गोत्रनामादि भारत ।" ॥
"किर्म्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम ।
उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोगतम् ॥
भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ।
चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनमासादयाम्यहम् ॥
सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम् ।
अनेन हि मम भ्राता वको विनिहतः प्रियः ॥
वेत्रकीयगृहे राजन् ! ब्राह्मणच्छद्मरूपिणा ।
विद्याबलमुपाश्रित्य न ह्यस्त्यस्यौरसं बलम्" ॥
"यदि तेन पुरा सुप्तो भीमसेनो वकेन वै ।
अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर ! ' ॥
"एवमुक्तस्तु धर्म्मात्मा सत्यसन्धो युधिष्ठिरः ।
नैतदस्तीति सक्रुद्धो भर्त्सयामास राक्षसम् ॥
ततो भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमम् ।
दशव्याममथोद्विद्धं निष्पत्रमकरोत्तदा" ॥
"किर्म्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाट्य पाण्डवम् ।
दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्यधावत" ॥
' तावन्योन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
उभावपि चकाशेते प्रवृद्धौ वृषभाविव ॥
तयोरासीत्सुतुमुलः सम्प्रहारः सुदारुणः ।
नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दीप्तयोः " ॥
"तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा ।
शब्दः समभवद्घोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥
अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृह्य मध्ये वृकोदरः ।
धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥
स भीमेन परामृष्टो दुर्ब्बलो बलिना रणे ।
व्यस्पन्दत यथा प्राणं विचकर्ष च पाण्डवम् ॥
तत एनं परिश्रान्तमुपलक्ष्य वृकोदरः ।
योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रसनया यथा ॥
विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीस्वनं बली ।
भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतनम् ॥
तं विषीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः ।
प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ॥
अथ जर्जरसर्व्वाङ्गं व्याविद्धायतनाम्बरम् ।
भूतले भ्रामयामास वाक्यञ्चेदमुवाच ह ॥
हिडिम्बवकयोः पाप ! न त्वमश्रुप्रमार्ज्जनम् ।
करिष्यसि गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति ॥
इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
स्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः ।
विस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्त-
मुद्भ्रान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज्ज" ॥ * ॥)

किर्म्मीरत्वक् [च्] स्त्री, (किर्म्मीरा चित्रा त्वक् यस्य ।) नारङ्गवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नारङ्गनागरङ्गशब्दयोरस्या गुणादयो बोध्याः ॥)

किर्म्मीरभित् [द्] पु, (किर्म्मीरं राक्षसविशेषं भिन्नवान् । भिद्+क्विप् भूते ।) भीमसेनः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (अस्य विवरणं किर्म्मीरजित् शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

किर्म्मीरसूदन पु, (किर्म्मीरं सूदयति हन्तीति । सूद+णिच्+ल्यु । कर्त्तृविवक्षावशात् क्वचिद्भूतार्थे वा ।) भीमसेनः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य विवरणं किर्म्मीरजिच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

किल क नुदौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सक-सेट ।) क केलयति । नुदिरिति णुद औण प्रेरणे इत्यस्य औणादिकक्विप्रत्यये रूपम् । इति दुर्गादासः ॥

किल श श्वैत्ये । क्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-पर-अक-सेट ।) श किलति प्रासादः शिशुर्व्वा । केलिता । इति दुर्गादासः ॥

किल व्य, (किल+क ।) वार्त्ता । सम्भाव्यम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २५३ ॥ निश्चयः । इति तट्टीकायां सारसुन्दरी ॥ (यथा शाकुन्तले १माङ्के दुष्मन्तोक्तिः ।

' इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां छेत्तमृषिर्व्यवस्यति" ॥)

अनुनयार्थम् इति मेदिनी ॥

किलकिञ्चित क्ली (किल अलीकेन किं इषत् चित्तं रचितम् ।) हावः । शृङ्गारभावजा क्रिया । इति जटाधरः ॥ तस्य लक्षणम् ।

यथा, अलङ्कारकौस्तुभे ।

"गर्व्वाऽभिलाषरुदितस्मितासूयाभयक्रुधाम् ।
सङ्करीकरणं यत्तु स्यादुच्यते किलकिञ्चितम्" ॥

(तथा च साहित्यदर्पणे ३ । १ ६ ।

"स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् ।
साङ्कर्य्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसङ्गमादिजाद्धर्षात्" ॥

उदाहरणं तत्रैव यथा,—

"पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं
भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।
कामिनः स्म कुरुते करभोरू-
र्हारि शुष्करुदितञ्च सुखेऽपि" ॥)

किलकिला, स्त्री, (किल+क । प्रकारे वीप्सायां वा द्वित्वम् । स्त्रियां टाप् ।) हर्षध्वनिः । किलकिल शब्द इति यावत् । तत्पर्य्यायः । हर्षस्वनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

("आसीत् किलकिलाशब्दस्तस्मिन् गच्छति पार्थिवे" । इति महाभारते १ । ६९ । ६ ॥)

किलाट, पु क्षीरविकृतिः । इति जटाधरः ॥ दधिकूर्च्चिकातक्रकूर्च्चिकयोः पिण्डः । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । गौल्यत्वम् । वृष्यत्वम् । पित्तापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

("नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः" । इति भावप्रकाशः । तथा चरके सूत्रस्थाने । २७ अध्याये ॥

"पीयूषो मोरटश्चैव किलाटा विविधाश्च ये ।
दीप्ताग्नीनामनिद्राणां सर्व्व एते सुखप्रदाः ॥
गुरवस्तर्पणा वृष्या वृंहणाः पवनापहाः " ॥

अस्योत्पत्तिविवरणं यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ किलाटः छिजिरी इति लोके ।

' अपक्वमेव यन्नष्टं क्षीरशाकं हि तत्पयः " । क्षीरशाकं तुषिभरा इति लोके ।

"दध्ना तक्रेण वा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा ।
द्रवभावेन संहितं तक्रपिण्डः स उच्यते ॥
नष्टदुग्धं भवन्नीरं मोरटञ्चेष्टटोऽब्रवीत् ।
पेयूषश्च किलाटश्च क्षीरशाकं तथैव च ॥
तक्रपिण्ड इमे वृष्या वृंहणा बलवर्द्धनाः ।
गुरवः श्लेष्मला हृद्या वातपित्तविनाशनाः ॥
दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां विदग्धे चाभिपूजिताः ।
सुखशोषतृषादाहरक्तपित्तज्वरप्रणुत्" ।)

किलाटी, स्त्री, (किलाट+गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षीरविकृतिः । तत्पर्य्यायः । कूर्च्चिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (कूर्च्चिकाशब्देऽस्या गुणपर्य्याया ज्ञातव्याः ॥)

किलाटी, [न्] पु (किलतीति । किल+क । अट+णिनि । ततः । किलश्चासौ आटी चेति कर्म्मधारयः । यद्वा किलमटतीति ।) वंशः । इति हारावली ॥ वाश् इति भाषा ॥

किलास, क्ली, (किलं वर्णं अस्यति क्षिपति विकृतिं करोति इति यावत् । किल+अस+"कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) रोगविशेषः । छुली इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सिध्म २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५३ ॥ सिध्मम् ३ । इति भरतः ॥ त्वक्पुष्पम् ४ त्वक्पुष्पी ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

("कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणञ्च तत् ।
निर्द्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ॥
वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥
सकण्डु च क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् ।
वर्णेनैवेदृगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥
अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टं मिथो नवम् ।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्ज्यमतोऽन्यथा" ॥

इति वाभटे निदानस्थाने १४ अध्याये ॥

अस्यौषध यथा ॥

"कुष्ठ तमालपत्र मरिच समन शिल सकाशीशम।
तैलेन युक्तमुचित सप्ताह भाजने ताम्रे ॥
तेनालिप्त सिध्म सप्ताहाद्योति तिष्ठतो घर्म्मे।
मासान्नव किलास स्नान मुक्त्वा विशुद्धतनो" ॥

इति सिध्मलेप ॥ ॥

'किलासघ्नन्ता मूलान्यावल्गुजानि लाक्षा च।
गोपित्तमञ्जने द्वे पिप्पल्य काललोहरज" ॥

इति श्वित्रे प्रलेप ॥

"दारुण वारुण श्वित्र किलास नामभिस्त्रिभि।
विज्ञेय त्रिविध तच्च त्रिदोष प्रायशश्च तत ॥
दोषे रक्ताश्रिते रक्त ताम्र मांससमाश्रिते।
श्वेत मेद श्रिते श्वित्र गुरुता चोत्तरोत्तरम" ॥

असाध्यलक्षणमस्य यथा,—

"यत्परस्परतो भिन्न बहु यद्रक्तलोमवत।
यच्च वर्षगणोत्पन्न तच्छ्वित्र नैव सिध्यति" ॥

अस्य निदान यथा,—

"वचास्यतथ्यानि कृतघ्नभावो
निन्दा सुराणा गुरुधर्षणञ्च।
पापक्रिया पूर्व्वकृतञ्च कर्म्म
हेतु किलासस्य विरोधिचान्नम" ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने ६ अध्याये॥)

किलासघ्न, पु, (किलास हन्तीति। हन+टक।) वृक्षविशेष। काकरोल इति भाषा। तत्पर्य्याय। कर्क्कोटक २ तिक्तपत्र ३ सुगन्धक ४। इति हेमचन्द्र ॥ (कर्क्कोटकशब्देऽस्य गुणपर्य्याया ज्ञेया ॥)

किलासी, [न] त्रि, (किलास अस्यास्तीति इनि) किलासरोगयुक्त। तत्पर्य्याय। सिध्मल २। इत्यमर।२।६।६१॥

किलिञ्च, स्त्री, (किन्यतेऽनेन। किल्+इन। किलि चिनोतीति। चि+ड। पृषोदरात साधु।) सूक्ष्म दारु। इति जटाधर ॥ किलिञ्जमिति च पाठ ॥

किलिञ्ज, पु, (किलितो जायते। जन+ड। पृषोदरादित्वात मुम् च।) सूक्ष्मदारु। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (क्वचित नपुंसकत्वमपि दृश्यते ॥)

किलिञ्जक, पु, (किलिञ्ज+स्वार्थे क।) काशादिरज्जु। येन कुसूल वेष्ट्यते कुसूलश्च मरायिरिति टीकान्तरम्। हयारचितटाटी इति ख्यात इत्यन्ये। इत्यमरटीकाया भरत ॥ तत्पर्य्याय। कट २। इत्यमर।२।९।२६॥

किलिम, क्ली, (किल+इमन्।) देवदारु। इति शब्दरत्नावली राजनिर्घण्टश्च ॥
("मरिच पिप्पलीमूल मगधागजपिप्पली।
सरल किलिम हिङ्गु भार्गीतेजोवतीत्वचौ" ॥
इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्याये ॥)

किल्बिष, क्ली, ("किलेर्बुक् च"। उणा १।५१ इति टिषच् बुकागमश्च।) पापम्। अपराध। इत्यमर।३।३।२२२॥ (यथा गीतायाम् ३।१३।
"यज्ञशिष्टाशिन सन्तो मुच्यन्ते सर्व्वकिल्बिषै"॥)
रोग। इति मेदिनी ॥

किल्वी, [न्] पु, (किल्+भावे क्विप् ततोऽस्त्यर्थे बाहुलकात विनि।) घोटक। इति त्रिकाण्डशेष ॥

किशल, क्ली पु, (किञ्चित शलति। शल चलने गतौ वा+अच पृषोदरादित्वात मल्लोप।) पल्लव। इति शब्दरत्नावली ॥

किशलय, क्ली पु, (किञ्चित शलति। शल चलने+बाहुलकात कयन प्रत्यय पृषोदरात मलोपे साधु।) पल्लव। इति शब्दरत्नावली ॥
('कुल्याम्भोभि पवनचपलै शाखिनो धौतमूला
भिन्नो राग किशलयरुचामाज्यधूमोद्गमेन" ॥
इति शाकुन्तले १माङ्के। अत्र केचित दन्त्यसकारमपि पठन्ति ॥)

किशोर, पु, (किञ्चित शृणाति। शॄ हिंसायाम। "किशोरादयश्च"। उणाम।१।६६। इति ओरन। निपातनात साधु।) अश्वशिशु। ("किशोर वडवा यथा"। इति महाभारतम ॥) तैलपर्ण्योषधि। सूर्य्य। तरुणावस्थ। स तु एकादशवर्षावधिपञ्चदशवर्षपर्य्यन्तवयस्क। इति मेदिनी ॥ कैशोरावस्थायुक्ते वाच्यलिङ्गोऽपि ॥
(यथा श्रीभागवतटीकाकृतस्वामिपादधृतवचनम्।
"कौमार पञ्चमाब्दान्त पौगण्ड दशमावधि।
कैशोरमापञ्चदशात यौवनञ्च तत परम" ॥)

किष्क क ड वधे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा-आत्म-सक-सेट्) मूर्द्धन्योपध। क ड किष्कयते। इति दुर्गादास ॥

किष्किन्ध, पु, (कि कि दधाति। धा+क। पारस्करादित्वात पूर्व्वस्य किमो मलोप सुट षत्वञ्च निपातनात।) ओड्रदेशस्थपर्व्वतविशेष। तत्पर्व्वतगुहा च। इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्धी, स्त्री, (किष्किन्ध+गौरादित्वात ङीष्।) किष्किन्धपर्व्वतगुहा। इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्ध्य, पु, (कि कि दधातीति धा पारस्करादि सुटि पूर्व्वमलोप च स्वार्थे यत प्रत्ययेन निपातनात साधु।) स्वनामख्यातपर्व्वत। इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्ध्या, स्त्री, (किष्किन्ध्य+टाप्।) किष्किन्ध्यपर्व्वतगुहा। इति शब्दरत्नावली॥ सा तु पुरा वालिनामवानरराजधान्यासीत श्रीरामचन्द्रस्त हत्वा सुग्रीवाय तद्राजधानी दत्तवान। इति रामायणम ॥

किष्किन्ध्याधिप, पु, (किष्किन्ध्याया अधिप।) वालिनामवानरराज। इति जटाधर ॥ (सुग्रीव। इति रामायणम् ॥)

किष्कु, पु स्त्री, (कै+मृगय्वादित्वात कु। पारस्करादित्वात सुटि षत्वे च निपातनात साधु।) वितस्ति। द्वादशाङ्गुलिपरिमाणम्। प्रकोष्ठ। कफोणेरधोमणिबन्धपर्य्यन्त। हस्त। इति मेदिनी ॥ (यथा महाभारते २।१।१९।
"सर्व्वर्त्तुगुणसम्पन्ना दिव्यरूपा मनोरमाम।
दशकिष्कुसहस्रा ता मापयामास सर्व्वत" ॥)
कुत्सिते त्रि। इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥

किष्कुपर्व्वा, [न्] पु, (किष्कुमित वितस्तिमित हस्तमित वा पर्व्व यस्य।) इक्षु। वेणु। पोटगल। इति मेदिनी। नल इति भाषा ॥

किसल क्ली पु, (किमीषत सलति। सल गतौ+अच। पृषोदरादित्वात मलोपे निपातनात साधु।) किसलयम। इति शब्दरत्नावली भरतश्च ॥

किसलय, क्ली पु, (किञ्चित ईषत वा सलति। सल+बाहुलकात कयन। पृषोदरात मलोपे साधु।) पल्लव। इत्यमर।२।४।१४॥ स तु नवपत्रादियुक्तशाखाग्रपर्व्वणि नवपत्रस्तवक इति मुकुट। इति भरत ॥ (यथा गौ रामायणे। ४।५।२८।
तरुणादित्यसङ्काशान रक्तै किसलयैर्वृतान।
जातरूपमयैश्चापि चरद्भि मत्स्यकच्छपै" ॥)

कीकट, पु, (की शनैर्द्रुत वा कटति गच्छति धावति। की+कट+अच्।) घोटक। देशभेद। इति विश्व ॥ (यथा शक्तिसङ्गमतन्त्रे।
"चरणाद्रि समारभ्य गृध्रकूटान्तक शिवे।।
तावत कीकटदेश स्यात तदन्तर्मगधो भवेत"॥
वेहार इति ख्यात। अत्र बहु समजनि। इति भागवतम।१।३।२४॥ अस्य कीकट इति पुरातननाम आसीत ततो जरासन्धेन मगध इत्याख्या प्रदत्ता॥ स्वनामख्यात सङ्कट पुत्र। यथा, भागवते ६।६।६।
"ककुभ सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यत" ॥)

कीकट, त्रि, (की कुत्सित धनाभावात कटति प्रकाशते। की+कट्+अच्।) निधन। (की कुत्सित कटति वर्षति ददाति अर्थिने कार्पण्यात इति।) कृपण। इति मेदिनी ॥

कीकटा, पु, (का कुत्सित ईषत वा कटति वर्षति येषु इन्द्र। इन्द्रद्वेषतया तद्देशाना तथात्वम। की+कट+अधिकरणे अप।) देशविशेष। बहुवचनान्तशब्दोऽयम्। इति मेदिनी॥ वेहार इति ख्यात। इति केचित॥ (यथा, भागवते १।३।२४॥
"तत कलौ सम्प्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम।
बुद्धो नाम्नाञ्जनसुत कीकटेषु भविष्यति" ॥
देशोऽय कुत्सिताचारपरिपूर्ण। यथा, भागवते। ७।१०।१८।
"साधव समुदाचारास्ते पूयन्त्यऽपि कीकटा" ॥)

कीकस, क्ली, (की कुत्सितेन रक्तादिना देहाभ्यन्तरे कसति उत्पद्यते। की+कस+अच।) अस्थि। इत्यमर।२।६।६८॥ (अस्थिशब्दे विवरण ज्ञातव्यम ॥)

कीकस, पु, (की कुत्सित यथा स्यात् तथा कसति। कस गतौ+अच्।) कृमिजाति। इति मेदिनी॥ कर्कशे त्रि। इति शब्दरत्नावली ॥

कीकसास्य, पु, (कीकस अस्थि आस्येऽस्य।) पक्षी। इति हारावली ॥

कीकि, पु, (कीति शब्द कायति। कै+बाहुलकात डि।) किकि। चाषपक्षी। इत्यमरटीका ॥

कीचक, पु, (चीकयति शब्दायते। चीक मर्षणे "चीकयतेराद्यन्तविपर्य्ययश्च"। उणा ५।३६ इति वुन् आद्यन्तविपर्य्ययश्च।) अनिलयोगात शब्दायमानवंश। इत्यमर।२।४।१६१॥ चर

न्धकवंश । (यथा,कुमारे १ । ८ ।
"य पूरयन कीचकरन्ध्रभागान्
दरीमुखोत्थेन समीरणेन" ॥)
राक्षसविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥ दैत्यभेद । वृक्षविशेष । इति विश्व ॥ नल । इति राज निर्घण्ट ॥ केकयराजपुत्त्र । स च विराटराजस्य श्याल सेनापतिश्च ॥ (यथा महाभारते ४ । कीचकवधपर्व्वणि १३ । ५ ।
"सेनापतिर्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम् ।
ता दृष्ट्वा देवगर्भाभा चरन्ती देवतामिव ।
कीचक कामयामास कामवाणप्रपीडित " ॥
अयन्तु छद्मवेशधारिणा विराटभवनस्थेन भीम सेनेन हत । अस्य विवरण महाभारते ४ पर्व्वणि १३ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम । देशविशेष । तत्र बहुवचनान्तोऽयम ॥ यथा,महाभारते १।१५७।२।
"मत्स्यान त्रिगर्त्तान पाञ्चालान्कीचकानन्तरेण च ।
रमणीयान्वनोद्देशान् प्रेक्षमाणा सरासि च" ॥)

कीचकजित, पु (कीचक जितवान् । जि + भूते क्विप तुक् च ।) भीमसेन । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (पुराकिल दुष्टात्मा कीचक विराटभवनस्था सैरि न्ध्रीरूपधारिणीं द्रौपदीमकामयत । द्रौपदी तु तस्य कामुकस्य दुरभिसन्धि विज्ञाय त बहुल कटूक्त्या निभर्त्सयामास । अथ कीचक एवमप मानित क्रुधा ता पदा ताडितवान । अथ सा भिमानिनी द्रौपदी निजदु ख भीम निवेदया मास । भीमस्तु एतदाकर्ण्य सजातरोष कीचक हन्तु मनो दधे । अथ सुबुद्धिर्भीमो द्रौपदी उपदिदेश श्वो निशाया यथा स दुरात्मा राज शासक मत्स्यराजसुद्धान्तकन्यानर्त्तनशालाया त्व लोभेन समुपतिष्ठेत तथाऽस्यास्य समयो विधी यताम । ततस्त्वद्वेशेन तत्र सङ्गतोऽहमेन कामात्त दुष्कार्य्यस्य फल अनुभावयामि । एव स्थिरीकृते द्रौपदी पूर्व्वोक्तमन्त्रित स्थान कीचक विज्ञापित वती । अथ निशाया मूढबुद्धि कामुकवेशधारी तत्रैव गत प्रच्छन्नोपविष्टेन बलीयसा भीमेन पशुमार निपातित ॥ एतद्विस्तृतिस्तु महाभा रते ४ । २१ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

कीचकनिसूदन , पु, (कीचक निसूदयतीति । नि + सूद + णिच ल्यु ।) भीमसेन । इति हेमचन्द्र ॥ (अस्य विवरण कीचकजिच्छब्दे द्रष्टव्यम ॥)

कीचकभिव, पु, (कीचक भिन्नवान । भिद् + क्विप् ।) भीमसेन । इति भूरिप्रयोग ॥ (अस्य विवरण कीचकजिच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कीट, क बन्धे । वर्णे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा- पर-अक-सेट् ।) क कीटयति कीट । वर्णे केचिन्नमन्यते । इति दुर्गादास ॥

कीट , पु, (कीट् + अच् ।) कृमिजाति । इति शब्द रत्नावली ॥ (यथा मनु १ । ४० ।
"कृमिकीटपतङ्गाश्च यूकामक्षिकमत्कुणम्" ॥
"सर्पाणामेव विण्मूत्रशुक्राण्डशवकोथजा ।
दोषैर्व्वन्नै समस्तैश्च युक्ता कीटाश्चतुर्विधा ॥
दष्टस्य कीटैर्वायव्यैर्दशस्तोदरुजोल्बणा ।
आग्नेयैरल्पसस्रावो दाहरागविसर्पवान ॥
पक्वपीलुफलप्रख्य खर्ज्जूरसदृशोऽथवा ।
कफाधिकैर्मन्दरुज पक्वोदुम्बरसन्निभ ॥
स्रावाढ्य सर्व्वलिङ्गस्तु विवर्ज्य सान्निपातिके ।
वेगाश्च सर्पवच्छोफो वर्द्धिष्णुर्विस्तरक्तता ॥
शिरोऽक्षि गौरव मूर्च्छाभ्रम श्वासोऽतिवेदना ।
सर्व्वेषा कर्णिकाशोफो ज्वर कण्डूररोचक " ॥
अस्य चिकित्सा यथा ।
"अर्कस्य दुग्धेन शिरीषवीज
त्रिर्भावित पिप्पलीचूर्णमिश्रम ।
एषो गदो हन्ति विषाणि कीट
भुजङ्गलूतोन्दुरवृश्चिकानाम्" ॥
इति च वाभटे उत्तरतन्त्रे ३७ अध्याये ॥
अस्यौषध यथा ॥
"जतुसेव्यपत्रगुग्गलुभल्लातककुकुभपुष्पसर्ज्जरसा ।
श्वेता एव धूम उरगाखुकीटवल्गुकृमिनुदग्र्य " ॥
"क्षीरिद्रुत्वगालेप शुद्ध कीटविषापह " ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने २५ अध्याये ॥
"सर्पाणा शुक्रविण्मूत्रशवपूत्यण्डसम्भवा ।
वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतय कीटास्तु विविधा स्मृता ॥
सर्व्वदोषप्रकृतिभियुक्तास्चापरिणामत ।
कीटत्वेऽपि सुघोरास्ते सर्व्व एव चतुर्व्विधा ॥
कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी शृङ्गीशतकुलीरक ।
उच्चिटिङ्गोऽग्निनामाच चिच्चिटिङ्गो मयूरिका ॥
आवर्त्तकस्तथोरभ्रसारिका मुखवैदलौ ।
शरावकुर्द्दोऽभीराजी परुषश्चित्रशीर्षक ॥
शतबाहुश्च यश्चापि रक्तराजि प्रकीर्त्तित ।
अष्टादशेति वायव्या कीटा पवनकोपना ॥
तैर्भवन्तीह दष्टाना रोगा वातनिमित्तजा ॥ १ ।
कौण्डिल्यक कणभको वरटी पत्रवृश्चिक ॥
विनासिका ब्रह्मणिका विन्दुलो भ्रमरस्तथा ।
बाह्यकी पिच्चिट कुम्भी वर्च्च कीटोऽरिमेदक ॥
पद्मकीटो दुन्दुभिको मकर शतपादक ।
पञ्चालक पाकमत्स्य कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी ॥
क्लीत कृमिसरारी च यश्चाप्युत्क्लेशक स्मृत ।
एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्व्विंशा प्रकीर्त्तिता ॥
तैर्भवन्तीह दष्टाना रोगा पित्तनिमित्तजा ॥ २ ॥
"विश्वम्भर पञ्चशुक्ल पञ्चकृष्णोऽथ कोकिल ।
सैरेयक प्रचलको वलभ किटिमस्तथा ॥
सूचीमुखा कृष्णगोधा यश्च काषायवासिक ।
कीटगर्द्दभकश्चैव तथात्रोटक एव च ॥
त्रयोदशैते सौम्या स्यु कीटा श्लेष्मप्रकोपणा ।
तैर्भवन्तीह दष्टाना रोगा कफनिमित्तजा ॥ ३ ॥
तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा ।
कोष्ठागारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छक ॥
तुङ्गनाभ सर्षपिकोऽवल्गुली शम्बुकस्तथा ।
अग्निकीटश्च घोरा स्युर्द्वादश प्राणनाशना ॥
तैर्भवन्तीह दष्टाना वेगज्ञानानि सर्पवत ।
तास्ताश्च वेदनास्तीव्रा रोगा वै सान्निपातिका ' ॥
"क्षाराग्निदग्धवद्दंशो रक्तपीतसितारुण ।
ज्वराङ्गमर्द्दरोमाञ्चवेदनाभि समन्वित ॥
छर्द्द्यतीसारतृष्णा च दाहो मोहविजृम्भिका ।
वेपथुश्वासहिक्काश्च दाह शीतञ्च दारुण ॥
पिडकोपचय शोफो ग्रन्थयो मण्डलानि च ।
दद्रव कर्णिकाश्चैव विसर्पा किटिभानि च ॥
तैभवन्तीह दष्टाना यथास्वञ्चाप्युपद्रवा ।
येऽन्ये तेषा विशेषास्तु तूर्ण तेषा समादिशेव ॥
एकजातीनतस्तूर्द्ध्व कीटान वक्ष्यामि भेदत ।
सामान्यतो दष्टलिङ्गै साध्यासाध्यक्रमेण च ॥
त्रिकण्टक कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजित ।
चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदना ॥
तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्द्दो गुरुता गात्राणा दश कृष्णश्च भवति ॥
'प्रतिसूर्य्य पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिरा ।
तथा निरुपमश्चापि पञ्चगोधेरका स्मृता ॥
तैभवन्तीह दष्टाना वेगज्ञानानि सर्पवत ।
रुजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणा ॥

गलगोली श्वेतकृष्णा रक्तराजी रक्तमण्डला सर्व्वश्वेता सर्षपिकेत्येत षट ताभिर्दष्टे सर्षपिका वर्ज्ज दाहशोफक्लेदा भवन्ति ॥ सर्षपिकया हृदय पीडातिसारश्च ॥

शतपदस्तु परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दष्टे शोफो वेदना दाहश्च हृदये । श्वेताग्निप्रभाभ्यामे तदेव दाहो मूर्च्छाचातिमात्र श्वेतपिडकोत्पत्तिश्च ॥

मण्डूका कृष्णा सार कुहको हरितो रक्तो यववर्णाभो भृकुटी कोटिकश्चेत्यष्टौ तैर्दष्टस्य दशकण्डूर्भवति पीतफेणागमश्च वक्त्रात । भृकुटी कोटिकाभ्यामेतदेव दाहश्छर्द्दिर्मूर्च्छाचाति मा त्रम ॥

विश्वम्भराभिर्दष्टे दश सर्षपाकाराभि पिड काभिश्चीयते शीतज्वरार्त्तश्च पुरुषो भवति ।

अहितुण्डकाभिर्दष्टे तोददाहकण्डुश्वयथवो मोहश्च । कण्डूमकाभिर्दष्टे पीताङ्गश्छर्द्द्यतीसार ज्वरादिभिरभिहन्यते । शूकवृन्तादिभिर्दष्टे कण्डू कोठा प्रवर्द्धन्ते शूकश्चात्र लक्ष्यते ॥

पिपीलिका स्थूलशीर्षा सम्वाहिका ब्रह्मणि काङ्गुलिका कपिलिका चित्रवर्णेति षट ताभिर्दष्टे दशे श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवत ॥

मक्षिका कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधू लिका काषायी स्थालिकेत्येव षट् ताभिर्दष्टस्य दाहशोफौ भवत स्थालिकाकाषायीभ्यामेतदेव पिडकाश्च सोपद्रवा भवन्ति ॥

मशका सामुद्र परिमण्डलो हस्तिमशक कृष्णा पार्व्वतीय इति पञ्च तैर्दष्टस्य तीव्रकण्डूर्दश शोफश्च पार्व्वतीयस्तु कीटै प्राणहरैस्तुल्यलक्षण । नखावकृष्टेऽत्यर्थं पिडका सदाहपाका भवन्ति । जलौकसा दष्टलक्षणमुक्त चिकित्सितञ्च ॥
भवन्ति चात्र ॥
गोधेरक स्थालिका च ये च श्वेताग्निसप्रभे ।
भृकुटी कोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिषु ॥
शवमूत्रपुरीषैस्तु सविषैरवमर्षणात ।
स्यु कण्डूदाहकोठाश्च पिडकातोदवेदना ॥
प्रक्लेदवास्तथास्रावो भृश सम्पाचयेत्त्वचम ॥

दिग्धविद्धक्रियाश्च यथावदवचारयेत ॥
नावसन्न नचोत्सन्नमतिसंरम्भवेदनम् ।
दंशादौ विपरीतास्ति कीटदष्टं सुबाधकम् ॥
कीटैर्दष्टानुग्रविषै सपवत समुपाचरेत' ॥
इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याय ॥)

कीटक, पु (कीट+संज्ञाया स्वल्पार्थे चार्थे वा कन ।) मागधजाति । इति धरणी ॥ कृमिजाति । निष्ठुरे त्रि । इति मेदिनी ॥

कीटघ्न, पु, (कीट हन्ति । हन्+टक् ।) गन्धक । इति राजनिघण्ट ॥ (गन्धकशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्या ॥)

कीटजा, स्त्री, (कीटेभ्यो जायते । जन+ड । टाप ।) लाक्षा । इति रत्नमाला ॥ (लाक्षाशब्देऽस्या गुणादिक ज्ञेयम ॥ कीटसम्भवे, त्रि, । यथा महाभारते २ । ५ । २३ ।
'कौशांश्च राङ्कवश्चैव पट्टज कीटजन्तथा" ॥)

कीटपादिका, स्त्री (कीटा पादे मूलेऽस्या । कीट पाद+कप । अत इत्व टापि ।) हंसपदीवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥

कीटमाता, स्त्री, (कीटाना माता इव । मूलदेशात बहुलकीटोत्पन्नत्वात्तथात्वम ।) हंसपदीवृक्ष । इति भावप्रकाश ॥ (हंसपदीशब्दे ऽस्या गुणपर्य्याया बोध्या ॥)

कीटमारी, स्त्री, (कीट मारयति । मृ+णिच+अण् । उपपद मास । गौरादित्वात ङीष ।) हंसपदीवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥

कीडेर, पु, (कील+एरच । लस्य ड ।) तण्डुलीय शाक । इति भावप्रकाश ॥

कीदृक, [श्] त्रि, (कस्येव दर्शनमस्य क इव दृश्यते इत्यादि वा । किम+दृश्+क्विन । "इदं किमो रीश्की' ।६।३।९० । इति क्यादेश ।) किम्प्रकार । इति व्याकरणम ॥ (यथा नैषधे १ । १३ ।
"विलोकयन्त्या रुदतोऽथ पक्षिणा
प्रिये स कीदृक् भविता तव क्षण" ॥)

कीदृश, त्रि, (क इव दृश्यते ऽसौ कस्येव वा दर्शनमस्य । किम+दृश्+कञ ।) किम्प्रकार । इति व्याकरणम ॥ (यथा, महाभारतम ॥)
"कीदृशा साधवो विप्रा केभ्यो दत्त महाफलम ।
कीदृशानाश्च भोक्तव्य तन्मे ब्रूहि पितामह ।" ॥)

कीनाश, पु, (क्लिश्नातीति । क्लिशू विबाधने वधे वा । "क्लिशेरीच्चोपधाया कन्लोपश्च लो नाम च" । उणा ५ । ५६ ॥ इति कन उपधाया ईत्व लस्य लोपो नामागमश्च ।) यम । इत्यमर ३ । ३ । २१४ ॥ ("विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिं ।" माघ । १ । ७३ ॥) वानरविशेष । इति तट्टीकाया स्वामी ॥

कीनाश, त्रि, (क्लिश्नातीति । क्लिशूविबाधने वधे च । "क्लिशेरीच्चोपधाया लोपश्च लो नाम् च" । उणा ५ । ५६ । इति कन उपधाया ईत्व लस्य लोपो नामागमश्च ।) कर्षक । (यथा मनु ९ । १५० ।
'कीनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ।
विप्रस्योद्धारिक देयमेकांशश्च प्रधानत" ॥)

लुब्ध । पशुघाती । इति मेदिनीकर हेमचन्द्रौ ॥

कीर, क्लो, (कीलति बध्नाति शरीरम । कील+अच । लस्य र ।) मांसम । इति राजनिघण्ट ॥

कीर, पु (कीति अव्यक्त ईरयतीति । ईर+णिच+अच ।) शुकपक्षी । इत्यमर २ । ५ । २१ ॥ (यथा नैषधे २ । १५ । "खगराजिय इयतोऽपि किं न मुद धास्यति कीरगीरिव' ॥)

कीरक, पु (कीर+संज्ञाया कन ।) वृक्षभेद । तपस्वक । प्रापणम । इति धरणी ॥ (शुकपक्षी । इति आचार्य्या ॥)

कीरवर्णक, क्ली, (कीरस्येव वर्णो यस्य वर्ण+कप् ।) स्थौणेयकनामसुगन्धिद्रव्यम । इति राजनिघण्ट ॥ (स्थौणेयकशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम ।)

कीरा, पु, (क+ईर+णिच्+अच पृषोदरात साधु ।) काश्मीरदेश । तद्देशस्थजन । बहुवचनान्तोऽय शब्द । इति मेदिनीत्रिकाण्डशेषौ ॥

कीरेष्ट, पु (कीरस्य शुकस्य इष्ट प्रिय ।) आम्रवृक्ष । आखोटवृक्ष । जलजधूकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

कीर्ण, त्रि, (कीर्य्यतेऽसौ । कृ+कर्म्मणि क्त ।) आच्छन्न । विक्षिप्त । (यथा शाकुन्तले १माङ्के ॥
"ग्रीवाभङ्गाभिराम मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टि पश्चार्द्धेन प्रविष्ट शरपतनभयात भूयसा पूर्व्वकायम । शष्पैरर्द्धावलीढै श्रमविवृतमुखभ्रंशिभि कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वात वियति बहुतर स्तोकमुर्व्या प्रयाति" ॥) हिंसित । इति मेदिनी ॥

कीर्त्तन, क्ली, (कृत+णिच ल्युट ।) कथनम । वचनम । इति जटाधर ॥ (यथा मार्कण्डेये ८७ । २२ ।
"रक्षा करोति भूतेभ्यो जन्मना कीर्त्तन मम" ।)

कीर्त्तना, स्त्री (कृत+कर्म्मणि यच टाप् च ।) यश । इति शब्दरत्नावली ॥

कीर्त्ति, स्त्री (कृत+क्तिन । यद्वा, कृत संशब्दने "कृपिचिरुच्चीति" उणा ४ । ११८ । इत्यादि कार्य्ये इन ।) सुख्याति । तत्पर्य्याय । यश । समज्ञा ३ । इत्यमर १ । ६ । ११ ॥ समाज्ञा ४ समाख्या ५ समज्या ६ । इति तट्टीकाया भरत ॥ अभिख्या ७ श्लोक ८ वर्ण ९ । इति जटाधर ॥ कीर्त्तना १ । इति शब्दरत्नावली ॥
"दानादिप्रभवा कीर्त्ति शौर्य्यादिप्रभव यश" ॥ इति माधवी ॥ अत एव यशकीर्त्त्योर्भेदख्याति दर्शनात "यश कीर्त्तिप्रविभ्रष्टो जीवनपि न जीवति" इति कस्यचित प्रयोग । जीवत ख्या तिर्यशो मृतस्य ख्याति कीर्त्तिरिति केचित्तन्न साधु 'कीर्त्तिस्ते नृपदूतिकेति" प्रयोगदर्शनात । इति भरत ॥ * ॥ प्रसाद । इति मेदिनी ॥ शब्द । दीप्ति । मातृकाविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥ विस्तार । कर्द्दम । इति विश्व ॥

कीर्त्तित, त्रि, (कृत+क्त ।) कथित । ख्यात ॥ यथा,—भावप्रकाशे ॥
"कुष्माण्डी तु भृश लघ्वी कर्क्कारुरपि कीर्त्तिता" ॥

कीर्त्तिभाक्, [ज्] पु, (कीर्त्ति भजते । भज+ण्वि ।) द्रोणाचार्य्य । इति शब्दरत्नावली ॥ कीर्त्तियुक्ते त्रि ॥ यथा,—महाभारते १ । ८३ । ४१ ।
"राज्यभाक स भवेद्ब्रह्मन । पुण्यभाक् कीर्त्तिभाक तथा" ॥)

कीर्त्तिमान [त] पु, (कीर्त्तिरस्यास्तीति मतुप् ।) वसुदेवज्येष्ठपुत्त्र । (यथा भागवते ९ । २४ । ५३ ।
'वसुदेवस्तु देवक्या अष्टपुत्त्रानजीजनत ।
कीर्त्तिमन्त सुषेणञ्च भद्रसेनमुदारधी ।
ऋजु समर्दन भद्र सङ्कर्षणमहीश्वरम" ॥)
कीर्त्तिविशिष्टे त्रि ॥ (यथा, रामायणे १।२।४२।
"उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमै
स्तदास्य रामस्य चकार कीर्त्तिमान ।
समाक्षरै श्लोकशतैर्यशस्विनो
यशस्कर काव्यमुदारदर्शन" ॥)

कीर्त्तिशेष, पु (कीर्त्ति शेषो यस्य ।) मरणम । इति जटाधर ॥

कील, बन्ध । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर-स्मै-सेट् ।) चतुर्थस्वरी । कीलति । इति दुर्गादास ॥

कील, पु स्त्री, (कील्यते बध्यतेऽसौ अननात्र वा । कील बन्धे+कर्म्मणि करणेऽधिकरणे च यथायथ घञ पुंस्त्रीति घोषा ।) अग्निशिखा । शङ्कु । इत्यमर ३ । ३ । १९६ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १५ । १५ ।
'परिखाश्चापि कौरव्य । कीलै मुनिचिता कृता" ॥
तथा च आर्य्यासप्तशती ३७४ ।
'या लुप्तकीलभाव याता हृदि वहिरदृश्यापि" ॥)
स्तम्भ । लेश । कफोणि । इति मेदिनी ॥ कफोणिनिघात । इति विश्व ॥ (मूढगर्भस्य प्रकारभेद । यथा ॥ 'तत्र ऊर्द्ध्वबाहुशिर पादौ यो योनिमुख निरुणद्धि कील इव स कील" ॥
इति सुश्रुते निदानस्थाने ८ अध्याये ॥)

कीलक, पु, (कीलति बध्नाति अनेन । करणे घञ स्वार्थे क ।) कील । खोटा गोज खिल इत्यादि भाषा । गवा गात्रकण्डूयनार्थं गोष्ठे निखातस्तम्भ । इति सुभूति ॥ कण्डूयणार्थ काष्ठम् । इति केचित । बन्धनखण्ड । इति केचित । यत्र बद्धा गौर्दुह्यते स । इति केचित । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । शिवक २ । इत्यमर २ । ९ । ८३ ॥

कीलसंस्पर्श, पु, (कील संस्पृशति । सम+स्पृश+अच ।) वृक्षविशेष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गाव इति भाषा ॥

कीला, स्त्री पु, (कील+टाप् ।) कील । इत्यमर मेदिनीकरौ ॥

कीलाल, क्ली, (कील वह्निज्वाला अलति वारयतीति । कील+अल्+कर्म्मण्यण । यद्वा कीलाल वह्निशिखाया शिखाग्रस्थोनाश वह्नेरेव ग्रहण मिति ध्येयम, अतएवाग्ने सकाशात अलति पर्य्याप्नोति उत्पद्यते इति यावत "अग्नेराप" इति श्रुते । अल्+अच् ।) जलम । (यथा, शङ्करविजये अष्टके २ ।
"कूलातिगामिभयतूलावलिज्वलनकीलानिजस्तुति

विधाकीलाहलदपितकालामरी कुशलकीलाल पोषणानभा ’॥) रक्तम्। इत्यमर ३।३।१६६॥ (कौल्वामे कील आलाति। आला+क।) अमृतम्। मधु। इति शब्दरत्नावली॥ (पु कीलाय वन्धाय अलति पर्याप्नोतीति। पशु ॥)

कीलालधि, पु, (कीलाल जल धीयतऽस्मिन्। धा+ कि।) समुद्र। इति शब्दरत्नावली॥

कीलालप पु, (कीलाल रुधिर पिबति। पा+ "आतोऽनुपसर्गे क । ३।२।३। इति क।) राक्षस। इति शब्दरत्नावली॥

कीलित त्रि, (कील्यतेऽस्मौ॥ कील+कर्म्मणि क्त।) बद्ध। इत्यमर।३।१।४०॥ (यथा राजेन्द्र कर्णपूरे ३।

"किं वाच्यस्तव देव! वेक्षति यदि भूवल्लरीपल्लव सोऽपि श्यामकपोलकीलितकर सक्रन्दन क्रन्दति"॥)

कीश, पु, (की इति शब्द इष्टे। ईश्+क। यद्वा कस्य वायोरपत्य अत इञ्। कि हनुमान इशो यस्य।) वानर। इत्यमर २।५।३॥ (यथा, काशीखण्डे ४२।३१।

"रासभे करभे कीशे श्येनैरस्यतरे वृके"॥

के आकाशे इष्टे प्रभवतीति। क+ईश्+क।) सूर्य्य। पक्षी। इति शब्दरत्नावली॥ नग्ने त्रि। इति मेदिनी॥

कीशपर्णा, पु, (कीश वानर तस्य लोमेव पर्ण मस्य।) अपामार्ग। इति शब्दरत्नावली॥

कीशपर्णी, स्त्री (कीशपर्ण+जातौ ङीष्।) अपामार्ग। इत्यमर।२।४।८८॥

कु ङ शब्दे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा आत्म अक सेट।) ङ कवते इति दुर्गादास॥

कु ल शब्दे। इति कविकल्पद्रुम॥ (अदा पर अक सेट।) ल कौति। इति दुर्गादास॥

कु शि ङ आर्त्तस्वरे। इति कविकल्पद्रुम॥ (तुदा आत्म अक सेट।) शि ङ कुवते अकुत। इति दुर्गादास॥

कु, अ, (कु+डु।) पापम्। कुत्सा। ईषदर्थ। निवारणम्। इति मेदिनी॥

कु, स्त्री, (कु+मितादित्वात् ड।) पृथिवी। इत्यमर।२।१।७॥

कुक, ङ आदाने। इति कविकल्पद्रुम। (भ्वा आत्म सक सेट।) ङ कोकते। इति दुर्गादास॥

कुकभ, क्ली (कुकेन आदानेन पानेनेत्यर्थ भातीति। भा+क।) मद्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

कुकर, त्रि, (कुत्सित करो यस्य।) कुत्सितहस्त युक्त रोगादिना कुञ्चितकर। तत्पर्य्याय। कुणि २। इत्यमर।२।६।४८॥ कूणि ३ कोणि ४। इति तट्टीका॥

कुकील, पु, (कु पृथिवी तस्या कील इव।) पर्व्वत। इति त्रिकाण्डशेष॥

कुकुट, पु, (कु ईषत कुत्सित यथा स्यात् तथा वा कुटतीति। कुट+क।) सितावर। इति राजनिर्घण्ट॥ सुषणि शाक इति भाषा॥ (अस्य पर्य्याया यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।

"शितिवार शितिवर स्वस्तिक सुनिषण्णक। श्रीवारक सूचिपत्र पर्णक कुकुट शिखी॥ गुणाश्चास्य सुनिषण्णकशब्दे ज्ञेया॥)

कुकुद, पु, (कुकु इत्यव्यय अलङ्कृता कन्या। ता सत्कृत्य पात्राय ददाति य।) कुकुद। सत्कारपूर्व्व कालङ्कृतकन्यादानकर्त्ता। इत्यमरटीकायां राय मुकुट॥

कुकुन्दर, क्ली, (स्कन्द्यते कामिनाऽत्र। स्कन्दि आश्र वने मद्गुरादयश्चेति निपातनात् साधु।) नितम्ब स्थकूपकद्वयम्। पृष्ठवंशाधोभागस्तद्वयम्। इत्यमर। २।६।७८॥ कुकुन्दरे इति द्विवचनान्तोऽपि प्रयोग॥ (यथा सुश्रुते शारीरस्थाने। ६ अ॥

"पार्श्वजघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने कुकुन्दरे नाम मर्म्मणी तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च"॥)

कुकुन्दर, पु, (कु भूमि दरयति दारयति वा अन्त भूतण्यन्तात् दृ अच्। निपातनात् वृद्ध्यभावेन साधु। कु ईषत कुत्सित वा कुन्दरमस्य।) कुकुरद्रु। कुकुरोंदा इति हिन्दी भाषा। तत् पर्य्यायगुणा। यथा भावप्रकाशे॥

"कुकुन्दरस्ताम्रचूड सूक्ष्मपत्रो मृदुच्छद। कुकुन्दर कटुस्तिक्तो ज्वररक्तकफापह॥ तन्मूलमार्द्रं नि क्षिप्त वदने मुखशोषहृत"॥ (पुलिङ्गोऽयं शब्दोऽपि नितम्बस्थकूपकद्वये वर्त्तते यथा॥

"पृष्ठवंशमुभयतो यौ सन्धी कटिपार्श्वयो। जघनस्य बहिर्भागे मर्म्मणी तौ कुकुन्दरौ"॥ इति वाग्भटे शारीरस्थाने। ४ अध्याये॥)

कुकुभा, स्त्री, (कु ईषत कु पृथ्व्याधिष्ठात्री देवता इव भा यस्या।) रागिणीविशेष। इति हलायुध॥

कुकर, पु (कु कुत्सित कुरति शब्दायते। कुर+ अच्।) कुक्कर। (कु पृथिवी कुरति स्वामित्वेन आदत्तवान्। कुर+क। यद्वा—कुकधातो "मद्गुरादयश्च"। उणा १।४२। इति साधु।) क्षत्रियविशेष। इत्युणादिकोष। स तु यदुवंशी यान्धकराजपुत्र। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा माघे १३।१६।

"परिफुल्लगण्डफलका परस्परम् परिरेभिरे कुकुरकौरवस्त्रिय"॥)

ग्रन्थिपर्णीवृक्ष। इति त्रिकाण्डशेष॥

कुकुरा, पु, (कुकुरा स्वनामख्याता क्षत्रिया तेषां जनपद।) देशविशेष। तद्देशस्थलोकश्च। तत् पर्य्याय। यदव २ दशार्हा ३ सात्वता ४। बहुवचनान्तोऽयं शब्द। इति त्रिकाण्डशेष॥

कुकूटी, पु, (को पृथिव्या कूटोऽस्त्यस्या। अच् गौरादित्वात् ङीष्।) शाल्मलिवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट॥ (शाल्मलिशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

कुकूल, क्ली, (को भूमे कूल। कुत्सित कूल वा।) शङ्कुभि सङ्कीर्णे श्वभ्रम्। इत्यमर।३।३।२०२॥ तनुत्रम्। इति हारावली॥

कुकूल, पु, (कु+ऊलच् कुगागमश्च।) तुषानल। इत्यमर।३।३।२०२॥

("शिरीषादपि मृद्वङ्गी क्वेयमायतलोचना अयं क्व च कुकूलाग्निककर्कशो मदनानल"। इति उद्भट। केचित्तु "कुकूलाग्नि कर्कशो मदनानल" इत्येवमाहु॥)

कुकोल स्त्री, (कुत्सित कोलति। कुल+अच्।) कोलिवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका॥

कुक्कुट, पु स्त्री, (कुक+सम्पदादित्वात् क्विप्। कुका आदानेन कुटतीति। कुट+क।) पक्षि विशेष। कुकुडा इति भाषा। तत्पर्य्याय। कृकवाकु २ ताम्रचूड ३ चरणायुध ४। इत्यमर।२।५।१७॥ कालज्ञ ५ शिखोद्भव ६ विष्किर ७ नखरायुध ८ ताम्रशिखी ९। इति जटाधर॥ रात्रिवेद १० उषाकर ११ दक्षाह्व १२ काहल १३। इति शब्दरत्नावली॥ दक्ष १४ यामनादी १५ शिखण्डिक १६। तन्मांस गुणा। (यथा, भावप्रकाशे।

'कुक्कुटो बृंहणः स्निग्धो वीर्य्योष्णोऽनिलहृद्गुरु। चक्षुष्य शुक्रकफदो बल्यो रूक्षः कषायक॥ आरण्यकुक्कुट स्निग्धो बृंहण श्लेष्मलो गुरु। वातपित्तक्षयवमिविषमज्वरनाशन"॥

अरण्यकुक्कुटमांसगुणा। हृद्यत्वम्। श्लेष्महरत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥ रूक्षत्वम्। कषायत्वम्। स्वादुत्वम्। शीतलत्वञ्च। इति राजवल्लभ॥ ग्राम्यकुक्कुटमांसगुणा। स्निग्धत्वम्। वातहरत्वम्। दीपनत्वम्॥ गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥ बलकारित्वम्। उष्णत्वम्। मधुरत्वञ्च। इति राजवल्लभ॥ ॥ निषादपुत्र। शूद्रपुत्र। तृणोल्का। कुक्कुभपक्षी। इति मेदिनी॥ वह्निकणा। इति हेमचन्द्र॥ (आसन विशेष। यथा हठयोगदीपिकायाम्। १।२३।

"पद्मासनन्तु संस्थाप्य जानूर्व्वोरन्तरे करौ। निवेश्य भूमौ संस्थाप्य व्योमस्थ कुक्कुटासनम्"॥)

कुक्कुटक पु, (कुक्कुट+संज्ञायां कन्।) कुक्कुभपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥ स्वार्थे कन् प्रत्यये कुक्कुट शब्दार्थोऽप्यत्र॥)

कुक्कुटव्रत, क्ली, (कुक्कुट इत्याख्य व्रतम्।) सन्तानार्थ स्त्रीकर्त्तव्यव्रतम्। इति शब्दमाला॥ कुक्कुटीव्रत मपि पाठ। ललितासप्तमीव्रतमिदम्। यथा,—

"भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या। स्त्रालां शिव लेखयित्वा मण्डले च सहाम्बिकम्॥ पूजयेच्च तदा तस्या दुष्प्राप नैव विद्यते"॥ इति तिथ्यादितत्त्वे भविष्यपुराणम्॥

कुक्कुटमण्डप पु, मुक्तिमण्डप। यथा, काशीखण्डे।

"ततो लोकास्तदारभ्य कथयिष्यन्ति सर्व्वत। मुक्तिमण्डपनामैतदेव कुक्कुटमण्डप"॥

कुक्कुटमस्तक, क्ली, (कुक्कुटस्येव मस्तक शिखा यस्य।) चव्यम्। इति राजनिर्घण्ट। चौंइ इति भाषा॥ (चव्यशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्या॥)

कुक्कुटशिख, पु, (कुक्कुटस्य शिखेव शिखा यस्य।) कुसुम्भवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका॥

कुक्कुटाभ, पु, (कुक्कुट इव आभाति। आ+भा+ क।) कुक्कुटतुल्यवर्णचरणसर्पविशेष। तत्पर्य्याय।

कुक्कुटाहि २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कुक्कुटाहि, पुं, (कुक्कुट तच्चरणा इव अहि सर्पः ।) कुक्कुटाभसर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुक्कुटि, स्त्री, (कुक्कुट इव आचरति । आचारे क्विपि इन ।) दम्भचर्या । इति हेमचन्द्रः ॥

कुक्कुटी, स्त्री, (कुक्कुटि + वा ङीष ।) कपटचर्या । इति मेदिनी ॥ ज्येष्ठी । इति शब्दरत्नावली ॥ टिक् टिकि इति भाषा शाल्मलीवृक्षः । इति जटाधरः । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ६ अः ॥) "कुक्कुटी सर्पगन्धाश्च तथाकाणविषाणिके" ॥ योषिद्विशेषः । इति चिन्तामणिः ॥)

कुक्कुटीव्रत, क्ली, (कुक्कुटी इति सञ्ज्ञकं व्रतं नियमविशेषः ।) भाद्रशुक्लसप्तमीकर्त्तव्यनियमविशेषः । तद्विवरणं ललितासप्तमीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कुक्कुभ, पुं, (कुक्कुशब्दं भाषते । भाष + बाहुलकात् ड । यद्वा कुक इत्यव्यक्तं कौति शब्दायते । कु + बाहुलकात् भक् ।) पक्षिविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । ३५ । पाल्काका इति भाषा ॥

कुक्कुर क्ली, ग्रन्थिपर्णम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३२ । गाठियाला इति भाषा ॥ (अस्य पर्याया यथा,— "स्थौणेयकं बर्हिवर्हं शुक्वर्हञ्च कुक्कुरम् । शीर्णरोम शुकञ्चापि शुकपुष्पं शुकच्छदम्" ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥ गुणा अस्य स्थौणेयकशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कुक्कुर, पुं, (कोकते आदत्ते इति । कुक + क्विप् । कुक यत्किञ्चिदपि भक्ष्यन्तं जनं दृष्ट्वा कुरति शब्दायते । कुर + क ।) जन्तुविशेषः । कुकुर इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कौलेयकः २ सारमेयः ३ मृगदंशकः ४ शुनकः ५ भषकः ६ श्वा ७ । इत्यमरः । २ । १० । २१ ॥ कुक्कुरः ८ शुनः ९ शुनिः १० श्वानः ११ । इति तट्टीका ॥ भषणः १२ भल्लूकः १३ वक्रलाङ्गूलः १४ रुतारिः १५ रात्रिजागरः १६ कालेयकः १७ ग्राम्यमृगः १८ मृगारिः १९ सूरः २० शयालुः २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य गुणाः ।

"बह्वाशी स्वल्पसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः ।
प्रभुभक्तश्च शूरश्च षडेते च शुनो गुणाः" ॥

इति चाणक्यम् ॥ तस्य परीक्षा यथा ।

"मृगयार्थं शाकुनार्थं कौतुकार्थं महीक्षिताम् ।
श्वानः पोष्यास्ततस्तेषामत्र वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
गुणजातिप्रभेदेन शुनो भेदो ह्यनेकधा" । तद्यथा ।
"सात्त्विका राजसाश्चैव तामसाश्च त्रिधा मताः ॥
अश्रान्ता अपरिक्षीणाः पवित्राः स्वल्पभोजिनः ।
श्वानस्ते सात्त्विकाः प्रोक्ता दृश्यन्ते च क्वचित् क्वचित् ॥ १
क्रुद्धा वक्रभुजो दीर्घा गुरुवक्षस्तनूदराः ।
जाङ्गलस्था जाङ्घिकाश्च श्वानस्ते राजसा मताः ॥ २
स्वल्पश्रमेण ये श्रान्ता ललज्जिह्वा गुरूदराः ।
श्वानस्ते तामसा ज्ञेयाः सन्ध्यावनसमाश्रयाः ॥ ३
ब्रह्मादिजातिभेदेन चतुर्द्धा सर्व्व एव हि ।
शुभ्रा दीर्घाः सल्लकर्णा लघुपुच्छास्तनूदराः ॥
सुशुक्लखरदन्ताश्च श्वानस्ते ब्रह्मजातयः ॥ १
रक्ताङ्गास्तनुलोमानो बलत्कर्णास्तनूदराः ॥
दीर्घा दीर्घा नखरदाः श्वानस्ते क्षत्त्रजातयः । २
ये पीतवर्णा मृदवस्तनुलोमान एव च ॥
क्रुद्धा क्रुद्धा ललज्जिह्वास्ते श्वानो वैश्यजातयः ॥ ३
कृष्णवर्णास्तनुमुखा दीर्घरोमाण एव च ।
अक्रुद्धा श्रमयुक्ताश्च ते श्वानः शूद्रजातयः ॥ ४
लघुप्रमाणास्तु गुरूदरा ये
येऽमेध्यभक्षा बहुपुत्त्रकाश्च ।
प्रवृद्धपुच्छा लघुसूक्ष्मदन्ता
स्तेऽन्यथा कुक्कुरजातयः स्युः ॥ ५ ॥
द्विजातिचिह्नसंसर्गात् द्विजाति श्वा भयावहः ।
लक्षणत्रयसम्बन्धात् त्रिजातिर्धननाशनः ॥
भोजोऽपि ।
द्विजातिर्व्वा त्रिजातिर्व्वा विजातिः श्वा महीभृताम् ।
भयं धनक्षयं शोकं विदधाति यथाक्रमम् ॥

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥ (मुनिविशेषः । यथा महाभारते । २ । ४ । १७ ।

"कुक्कुरो वेणुजङ्घोऽथ कालापः कठ एव च ।
मुनयो धर्म्मविद्वांसो धृतात्मानो जितेन्द्रियाः" ॥)

कुक्कुरद्रु, पुं, (कुक्कुरः कुक्कुरगन्धोपलक्षितः द्रुः वृक्षः ।) वृक्षविशेषः । कुकुरशोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ताम्रचूडः २ सूक्ष्मपत्रः ३ मृदुच्छदः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । ज्वररक्तकफनाशित्वञ्च । इति मदनविनोदः ॥ "तन्मूलमार्द्रं निक्षिप्तं वदने मुखशोषहृत्" ॥ इति भावप्रकाशः ॥

कुक्कुरी स्त्री, (कुक्कुर + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।) कुक्कुरस्त्री । कुत्ती इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सरमा २ श्वानी ३ सारमेयी ४ शुनी ५ भषी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

कुक्कुवाच, पुं, (कुक्कुरस्य वाक् शब्द इव शब्दो यस्य ।) सारङ्गमृगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुक्ष, पुं, (कुष निष्कर्षे + "उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च" । उणां ३ । ६८ । इति सः किच्च ।) कुक्षिः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कुक्षि, पुं, (कुष निष्कर्षे + "प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः" । उणां ३ । १५५ इति क्सिः ।) उदरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥ (यथा, महाभारते १ । ७७ । १३ ।

"याचोषित विशालाक्षि ! त्वया चन्द्रनिभानने ! ।
तथाहमुषितो भद्रे कुक्षौ काव्यस्य भाविनि !" ॥

दानवविशेषः । यथा महाभारते १ । ६७ । ५७ ।

"कुक्षिस्तु राजन् विख्यातो दानवानां महाबलः" ॥)

कुक्षिम्भरि, त्रि, (कुक्षिं बिभर्त्तीति । भृ + खच् + मुम् च ।) आत्मम्भरिः । स्वोदरपूरकः । इत्यमरः ३ । १ । २१ ॥

कुक्षिरन्ध्र, पुं, (कुक्षौ रन्ध्रं छिद्रं यस्य ।) नलः । इति निर्घण्टः ।

कुङ्कुम, क्ली, (कुमकुम इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य अर्शआद्यच् । यद्वा कुक्यते आदीयतेऽसौ । कुक आदाने उमक् निपातनात् मुम् ।) स्वनामख्यातगन्धद्रव्यम् । कुमकुम इति केशर इति भाषा । (यथा माघे ११ । १४ ।

"क्षतधवलिममेते कुङ्कुमेनेव किञ्चित् ।
मलयरुहरजोभिर्भूषयन् पश्चिमाशाम्" ॥)

तत्पर्य्यायः । काश्मीरजन्म २ अग्निशिखम् ३ वरम् ४ वाह्लीकम् ५ पीतनम् ६ रक्तम् ७ सङ्कोचम् ८ पिशुनम् ९ धीरम् १० लोहितचन्दनम् ११ । इत्यमरः । २ । ६ । १२४ । चारु १२ वाह्लिकम् १३ वरवाह्लीकम् १४ रक्तचन्दनम् १५ । इति तट्टीका ॥ अग्निशेखरम् १६ असृक् १७ काश्मीरजम् १८ पीतकम् १९ काश्मीरम् २० रुचिरम् २१ शठम् २२ शोणितम् २३ घसृणम् २४ वरेण्यम् २५ अरुणम् २६ कालेयकम् २७ जागुडम् २८ कान्तम् २९ वह्निशिखम् ३० केशरवरम् ३१ गौरम् ३२ केसरम् ३३ हरिचन्दनम् ३४ खलम् ३५ रजम् ३६ दीपकम् ३७ लोहितम् ३८ सौरभम् ३९ चन्दनम् ४० इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । सुरभित्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् उष्णत्वम् । कासवातकफकण्ठरोगमूर्द्धशूलविषदोषनाशित्वम् । रोचनत्वम् । तनुकान्तिकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रेचकत्वम् विवर्णताकण्डूनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ स्निग्धत्वम् । शिरोरुग्व्रणजन्तुवमिव्यङ्गदोषत्रयापहत्वम् । बल्यत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ त्वग्दोषनाशित्वम् । इति रत्नावली तत्त्वचन्द्रिका च ॥ देशभेदे तत् त्रिविधम् । यथा,—

"काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमं यद्भवेद्धि तत् ।
सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् ॥ १ ॥
वाह्लीकदेशसञ्जातं कुङ्कुमं पाण्डुरं भवेत् ।
केतकीगन्धयुक्तं तन्मध्यमं सूक्ष्मकेशरम् ॥ २ ॥
कुङ्कुमं पारसीकेयं मधुगन्धि तदीरितम् ।
ईषत्पाण्डुरवर्णं तदधमं स्थूलकेशरम्" ॥ ३ ॥

इति भावप्रकाशः ॥

कुङ्कुनी स्त्री, (कुङ्कुमवर्णोऽस्त्यस्याः । अच् गौरादित्वात् ङीष् । ततः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुङ्कुमीति केचित् ॥)

कुच, न रोधपर्क्ककौटिल्यलेखने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं, अकं च सेट् ज्वलां ।) ञ कोचः कुचः । रोधः क्रियारोधः जडीभाव इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे एव प्रायो वर्त्तते । यस्मिन् प्रमुदिते राज्ञि तमः सङ्कोचति क्षितौ । पर्कः सम्पर्कः । इति दुर्गादासः ॥

कुच, शि सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां परं अकं, सेट् ।) प्रायः सपूर्व्वस्य प्रयोगः । शि सङ्कुचति अकुचीत् चुकोच । इति दुर्गादासः ॥

कुच, तारशब्दे । उच्चैः शब्दे इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं सेट् ।) कोचति ढक्का । भट्टमल्लस्तु तारे शब्दे च कोचति इति नानार्थे पठति । तन्मते तारस्तिक्ष्णता । कोचति कार्षीं वणिक् तीक्ष्णायतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुच, पुं, (कुचति सङ्कुचतीति । कुच् सङ्कोचे । "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । कः ।) स्तनः । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ । (यथा गोः रामायणे । ५ । १६ । ५७ ।

"अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्यास्त्वाप्यपरा कुचे।
उरःपार्श्वकटीपृष्ठमन्योऽय समुपाश्रिता"॥
स्त्रीणां यौवने कुचपरिवृद्धिर्भवति।
यथाह भावप्रकाशे।
"पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते।
तेषां तदपि तारुण्ये पुष्टत्वात् व्यक्तिमेति हि॥
कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा।
रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने॥
जायतेऽत्र च यो भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च"॥
व्याख्यानं यथा,—
"पुंसां रोमराजिश्मश्रुप्रभृतयः
नारीणान्तु रोमराजी स्तनात्तवादयः"॥)

कुचण्डिका, स्त्री, (कुत्सिता चण्डिका कोपना इव। विकृतिकारितया तथात्वम्।) मूर्व्वालता। इति शब्दचन्द्रिका॥

कुचन्दनम्, क्ली, (कुत्सितं गन्धहीनतया यच्चन्दनं यद्वा कौ पृथिव्यां चन्दनमिव।) रक्तचन्दनम्। इत्यमरः।२।६।१३२॥ पत्राङ्गम्। बकम काठ् इति भाषा। वृक्षभेदः। इति मेदिनी॥ कुङ्कुमम्। इति शब्दचन्द्रिका। (अस्य पर्य्याया यथा,—वैद्यकरत्नमालायाम्।
"पतङ्गं रञ्जनं रक्तं पत्राङ्गञ्च कुचन्दनम्"॥)

कुचफल, पुं, (कुच इव फलं यस्य। कुचसदृशत्वात् तथात्वम्।) दाडिमवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणपर्य्याया दाडिमशब्देऽस्य ज्ञातव्याः॥)

कुचर, त्रि, (कुत्सितं चरतीति। कु+चर+अच्।) कुवादः। परदोषकथनशीलः। इत्यमरः।३।१।३७॥ (दुर्गमदेशगन्ता। यथा, ऋग्वेदे।१।१५४।२।
'प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्य्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः"॥ कुस्थाने चरतीति। कान्तारादिपर्य्यटकः। कौ पृथ्व्यां चरतीति। भूमिचरः॥ यथा महाभारते।१४।३८।१३,१४।
"दृष्ट्वा त्वादित्यमुद्यन्तं कुचराणां भयं भवेत्।
अध्वगाः परितप्येयुरुष्णतो दुःखभागिनः॥
आदित्यः सत्वमुद्रिक्तं कुचरास्तु तथा तमः।
परितापोऽध्वगानाञ्च रजसो गुण उच्यते"॥)

कुचाग्र, क्ली, (कुचस्य कुचयोर्वा अग्रम्।) स्तनाग्रभागः। तत्पर्य्यायः। चूचुकम् २। इत्यमरः।२।६।७७॥ चुचुकम् ३। इति तट्टीका॥

कुचाङ्केरी, स्त्री, (कुत्सिता चाङ्केरी।) इति रत्नमाला॥ चुक्रिका। चुकापालं इति भाषा॥

कुचिक, पुं स्त्री, (कुच+बाहुलकात् इकन्।) मत्स्यविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः। कुचिया इति भाषा॥

कुचेल, त्रि, (कुत्सितं चेलं वस्त्रं यस्य।) कुवासाः। परिहितकुत्सितवस्त्रो जनः। इति मेदिनी॥ (कुत्सितं चेलमिति विग्रहे। क्ली, जीर्णवस्त्रम्। यथा, मनुः ६।४४।
"कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता।
समता चैव सर्व्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्"॥)

कुचेला, स्त्री, (कुचा सङ्कुचा इला भूमिः निम्ना वा यस्याः।) विद्धकर्णी। इति मेदिनी (यथा, भैषज्यरत्नावल्याम्।
"कुचेला कुलका रात्रिर्मेघनामा च ग्रन्थिला"॥
अस्याः पर्य्याया यथा।
"अम्बष्ठाम्बष्ठकीपाठा कुचेला पापचेलिका।
एकाष्ठीला वरा तिक्ता प्राचीनोकाशिवाबुका"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

कुचेला स्त्री, (कुचेल+गौरादित्वात् ङीष्।) अम्बष्ठा। इति रत्नमाला॥ आकनादि इति भाषा॥

कुच्छ, क्ली (कौ पृथिव्यां दुःखं छ्यति दशनाशयादिना लुनातीति। कु+छो+क।) कुमुदम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (कुमुदशब्देऽस्य गुणपर्य्याया बोद्धव्याः॥)

कुज उ स्तेये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-सक-सेट्।) उ कोजित्वा कुक्त्वा। स्तेयं चौर्य्यम्। इति दुर्गादासः॥

कुज, इ अव्यक्तशब्दे। इति चन्द्रः। (भ्वा-पर-अक-सेट्-इदित्।) कुञ्जति कुञ्जरः। इति दुर्गादासः॥

कुज, पुं (कौ पृथिव्यां जायते। कु+जन+ड।) मङ्गलग्रहः। (यथा, मङ्गलग्रहस्तुतौ। 'अङ्गारकः कुजो भौमः" इति।) नरकासुरः। (यथा,—
"तत्राहृतास्ता नरदेवकन्याः
कुजेन दृष्ट्वा हरिमार्त्तबन्धुम्"॥
श्रीमद्भागवते ३।३।८॥) वृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥

कुजम्भल, त्रि (कौ पृथिव्यां कौ वा जम्भलः मृत्तिकादिखननेन सन्धिचौरः।) चौरविशेषः। इति हारावली। सिंदेल चोर इति भाषा॥

कुजम्भिल त्रि, (कुजम्भोऽस्यास्तीति। इलच्।) कुजम्भलः। इति शब्दरत्नावली॥

कुजा, स्त्री, (कुजाः पृथिवीजा वृक्षाः आश्रयत्वेन सन्ति अस्याः इति अच् ततष्टाप्। यथा,—
"कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचु।
बिल्वाशोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका"॥
इति मन्त्रोक्तनवपत्रिकासु "तव स्थानमिदं मर्त्त्ये' इत्यादि निर्द्देशेन चास्याः आश्रयत्वात् तथात्वम्।) कात्यायनी देवी। इति मेदिनी॥ (कौ पृथिव्यां जायते। जन+ड टाप् च। सीता देवी भूमेस्तदुत्पत्तिकथा कालिकापुराणे ३७ अध्याये।
"ततः पुरोधसं राजा गोतमं मुनिसत्तमम्।
तत्पुत्रञ्च शतानन्दं पुरोधायाकरोन्मखम्॥
द्वौ पुत्त्रौ तस्य सञ्जातौ यज्ञभूमौ परौ स्मृतौ।
एका च दुहिता साध्वी भूम्यन्तरगता शुभा"॥)

कुज्जिश, पुं, मत्स्यभेदः। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। हृद्यत्वम्। कषायत्वम्। दीपनत्वम्। बलकारित्वम्। स्निग्धत्वम्। गुरुत्वम्। ग्राहित्वम्। वाते हितत्वम्। रोचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुज्झटि, स्त्री, (कौ जटति व्यपहरति सूर्य्यप्रकाशम्। कुज्+क्विप् न कुत्वम्। झट संघाते इन्। ततः कर्म्मधारयः।) कुज्झटिका। कुया। कुयासा इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। धूममहिषी २ रतान्धी ३ कुहेलिका ४ धूमिका ५ नभोरेणुः ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अस्य गुणाः। रूक्षत्वम्। तमोगुणप्रायत्वम्। कफपित्तकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कुज्झटिका, स्त्री, (कुज्झटि+स्वार्थे कन् टाप्।) कुज्झटिः। इति शब्दरत्नावली॥

कुज्झटी स्त्री, (कुज्झटि+स्त्रियां वा ङीप्।) कुज्झटिः। इति शब्दरत्नावली॥

कुञ्चन, क्ली, (कुञ्चति अनेन। कुन्च+करणे ल्युट्।) नेत्ररोगविशेषः। तस्य लक्षणं यथा,—
"वाताद्या वर्त्मसङ्कोचं जनयन्ति यदा मलाः।
तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः"॥
इति माधवकरः॥ (भावे ल्युट्। सङ्कोचः। यथा सुश्रुते।
"कुर्य्याच्च शिरागतं मूलशिरा कुञ्चनापूरणम्"॥)

कुञ्चफला, स्त्री, (कुञ्चं कुञ्चितं फलं अस्याः।) कुष्माण्डी। इति राजनिर्घण्टः॥

कुञ्चि, पुं, (कुन्च+इन्।) अष्टमुष्टिपरिमाणम्। यथा, स्मृतिः॥
"अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्"॥

कुञ्चिका, स्त्री, (कुन्च+ण्वुल्+टाप् इत्वञ्च।) गुञ्जा। कुंच इति भाषा। वंशशाखा। कञ्चि इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका॥ कृष्णजीरकः। इति जटाधरः॥
(अस्या व्यवहारो यथा मरिचाद्यचूर्णे।
"मरिचं कुञ्चिकाम्बष्ठा वृक्षाम्ला कुडवा पृथक्"॥
इत्यादिषु द्रष्टव्यम्। इति चरके चिकित्सास्थाने। १९ अः॥) कूञ्चिका। कुंजि चावि इति च भाषा। इति हेमचन्द्रः॥ मेथिका। इति राजनिर्घण्टः॥ मत्स्यभेदः। कुंचे इति भाषा। यथा। "कुञ्चिकयैनं विस्माययति भाययति"। इति मुग्धबोधम्॥

कुञ्चित, त्रि, (कुन्च+क्त।) वक्रम्। इत्यमरः।३।१।७१॥ (यथा, नैषधे ३।१।
"आकुञ्चिताभ्यामथ पक्षतिभ्यां
नभोविभागात्तरसावतीर्य्य"॥)
तगरपुष्पे क्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

कुञ्ज, पुं क्ली, (कौ जायते जन+ड। पृषोदरादित्वात् मुमि साधुः।) पर्व्वतादेर्लतापल्लवादिभिः समन्तात् आच्छादितगर्भो गह्वरादिदेशः। इति मधुप्रभृतयः॥ उपरि चतुर्दिक्षु च लतादिभिराच्छादितस्य स्थानस्य मध्ये शून्यदेशः। इत्यन्ये। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। निकुञ्जः। इत्यमरः।२।३।८॥ (यथा, पदाङ्कदूते १।
"गोपीभर्त्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी
उन्मत्तेव स्खलितकवरी निःश्वसन्ती विशालम्।
अत्रैवास्ते मुररिपुरिति भ्रान्तिदूतीसहाया
त्यक्त्वा गेहं झटिति यमुना मञ्जुकुञ्जं जगाम"॥)
हनुः। हस्तिदन्तः। इति मेदिनी॥

कुञ्जर, पुं, (प्रशस्तः कुञ्जः हनुर्दन्तो वा अस्त्यस्य। कुञ्ज+"रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्"। वार्त्तिक इति र।) हस्ती। (यथा, महाभारते ३। द्वैतवनप्रवेशे २६।१५।
'कुञ्जरस्येव संग्रामे परिगृह्याङ्कुशग्रहम्"॥)
उत्तरपदे श्रेष्ठवाचकः। यथा पुरुषकुञ्जर इत्यादि। इत्यमरः।२।८।३४॥ (सर्पविशेषः। यथा, महाभारते।३५।१५।

"कुठर कुञ्जरश्चैव तथा नाग प्रभाकर" ॥) केश । इति मेदिनी ॥ देशभेद । इति शब्दरत्नावली ॥ (पर्व्वतविशेष ॥ यथा गो रामायणे ४ । ४१ । ५ ।

"तत शङ्खध्वजाकार कुञ्जरो नाम पर्व्वत ।
अगस्त्यभवन तत्र निर्म्मित विश्वकर्म्मणा' ॥)

कुञ्जरपिप्पली, स्त्री, (कुञ्जरनाम्नी पिप्पली ।) गजपिप्पली । इति शब्दमाला ॥ (गजपिप्पलीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कुञ्जरक्षारमूल, क्ली, (कुञ्जरपिप्पल्या इव क्षार उग्र मूलमस्य ।) मूलकम । इति राजनिर्घण्ट ॥

कुञ्जरा स्त्री, (कुञ्ज हस्तिदन्त इव पुष्प अस्त्यस्या । रप्रत्यये अच तत अजादित्वात टाप ।) धातकी । धाइफुल इति भाषा । (अस्या पर्य्याया यथा,—
"धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
सुभिक्षा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा स्मृता" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा स्वास्या धातकीशब्दे ज्ञातव्या ॥) पाटलावृक्ष । इति मेदिनी ॥ (कुञ्जर + टाप् ।) हस्तिनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुञ्जराराति, पु, (कुञ्जरस्य अराति शत्रु ।) शरभ इति हेमचन्द्र ॥ (सिंह । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थ ॥)

कुञ्जरालुक, क्ली (कुञ्जरसञ्ज्ञक आलुकम ।) आलुकविशेष । हस्त्यालु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुञ्जराशन पु, (कुञ्जरेण अश्यते । अश भोजने + कर्म्मणि ल्युट् ।) अश्वत्थवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । २ ॥ (अश्वत्थशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम ॥)

कुञ्जरी, स्त्री (कुञ्जर + जातित्वात ङीष् ।) हस्तिनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुञ्जल क्ली, (कुत्सित जलमिव जल यत्र । पृषोदरात साधु ।) काञ्जिकम । इत्यमर । २ । ९ । ३९ ॥

कुञ्जवल्लरी, स्त्री, (कुञ्जाकृतिरिव कुञ्जाकारा वा वल्लरी ।) निकुञ्जिकाम्लावृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

कुञ्जिका, स्त्री (कुनज + ण्वुल + टाप् इत्व च ।) कृष्णजीरक । कुञ्चिका इति क्वचित पाठ । इति जटाधर ॥ निकुञ्जिकाम्लावृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

कुट इ वैकल्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट् । इदित ।) पञ्चमस्वरी । इ कुण्ट्यते । वैकल्यमिह विकलीकरणम । कुण्टति जन शोक । इति दुर्गादास ॥

कुट शि कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा-पर-अक सकञ्च सेट ।) शि कुटति अकुटीत चुकोट कौटिल्यमिह कुटिलीभाव कुटिलीकरणञ्च । इति दुर्गादास ॥

कुट क ङ प्रतापने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा-आत्म-सक-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । क ङ कोटयते । रघोऽन्यैर्न मन्यते । इति दुर्गादास ॥

कुट, पु क्ली, (कुट + क ।) कलश । इत्यमर । २ । ९ । ३२ ॥

कुट, पु, (कुट् + क ।) कोट । इति मेदिनी । गड इत्यादि भाषा ॥ शिलाकुट्टम । पातरभाङ्गा हातुडी इति भाषा । वृक्ष । इति हेमचन्द्र ॥ पर्व्वत । इति हारावली ॥ (कुटिले त्रि, यथा ऋग्वेदे १ । ४६ । ४ । 'हविषाजारो अपा पिपर्त्ति पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणि' ॥)

कुटङ्क, पु (कुटगृहभूमि टङ्क्यते आच्छाद्यतेऽनेन । कु + टकि आच्छादने । करणे घञ् ।) गृहाच्छादनम । इति शब्दमाला ॥ चाल इति ख्यात ॥

कुटङ्कक, पु (कुटस्याङ्कमिव । शक ध्वादित्वात साधु ।) वृक्षलतागहनम् । छदि । चाल इति भाषा । गृहभेद । इत्यमरटीकाया मुकुटाद्य ॥ कुडे इति भाषा ॥

कुटच, पु, (कुटे गिरौ चीयते उत्पद्यते । चि + ड ।) कुटजवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुटजशब्दे गुणादयोऽस्य बोद्धव्या ॥)

कुटज, पु, (कुटे पर्व्वते जायते । जन + ड ।) पुष्पवृक्षविशेष । यस्य फल इन्द्रयव । कुडची इति भाषा ॥ (यथा, माघे ६ । ३५ ।
'कुटजपुष्पपरागकणा स्फुट
विदधिरे दधिरेणुविडम्बनाम" ॥)

तत्पर्य्याय । शक्र २ वत्सक ३ गिरिमल्लिका ४ । इत्यमर । २ । ४ । ६६ ॥ कौटज ५ । इति तट्टीका ॥ वृक्षक ६ शक्रपर्य्याय ७ । इति रत्नमाला ॥ कुटज्ञ ८ कार्ही ९ कालिङ्ग १० मल्लिकापुष्प ११ प्रावृष्य १२ शक्रपादप १३ वरतिक्त १४ यवफल १५ सग्राही १६ पाण्डुरद्रुम १७ प्रावृषेण्य १८ महागन्ध १९ पाण्डुर २० । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
"कुटज कूटज कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्ग शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ॥
इन्द्रो यवफल प्रोक्तो वृक्षक पाण्डुरद्रुम ।
कुटज कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिम" ॥
इति भावप्रकाश ॥ अस्य गुणा । कटुत्वम । तिक्तत्वम । उष्णत्वम । कषायत्वम । अतिसारनाशित्वञ्च । असितस्य तस्य गुणा । रक्तपित्तत्वग्दोषार्शोनाशित्वम । इति राजनिर्घण्ट ॥ कफनाशकत्वम । इति राजवल्लभ ॥
("कुटजत्वककृत क्वाथो घनीभूत सुशीतल ।
लेहितोऽतिविषायुक्त सर्व्वातीसारनुद्भवेत" ॥
"कुटजस्य पल ग्राह्यमष्टभागजले शृतम ।
तथैव विपचेद्भूयो दाडिमोदकसयुतम ॥
यावद्दर्वीप्रलेपाभ शृत तमुपकल्पयेत ।
तस्यार्द्धकर्षतक्रेण पिबेद्रक्तातिसारवान ॥
अवश्यमरणीयोऽपि मृत्योर्याति न गोचरम' ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहेऽतिसाराधिकारे ॥)
अगस्त्यमुनि । द्रोणाचार्य्य । इति मेदिनी ॥

कुटन्नट, क्ली, (कुटन वक्रीभवन् सन् नटति । नट स्पन्दने + पचाद्यच् ।) कैवर्त्तीमुस्तकम । इत्यमर । २ । ४ । १३१ ॥ केउटिया मुता इति ख्यातम । केमुर इति गौडोक्ति । इति तट्टीका ॥
(अस्य व्यवहारो यत्र तद्यथा ।
"पद्मक चन्दनोशीर पाठा मूर्व्वा कुटन्नटम" ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने १ अध्याये ।
अस्य पर्य्याया यथा ।
"कुटन्नट पर वल्य मुस्ताभञ्च परीलवम" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम ॥
कोसची मोथा । गडतजी इति च । इयन्तु वितुन्नकनाम्नो वृक्षस्य त्वक मुस्ताकृति ॥
पर्य्यायाश्च यथा ।
'कुटन्नट दासपुर वालेय परिपेलवम ।
प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्त्तीमुस्तकानि च ।
मुस्तावत पेलवपुट शुक्राभ स्याद्वितुन्नकम" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥ गुणाश्चास्य वितुन्नकशब्दे ज्ञातव्या ॥)

कुटन्नट, पु (कुटन सन नटति । नट् + अच ।) श्योनाकवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ५७ ॥
(अस्य पर्य्याया यथा ।
"श्योनाक शोषणश्च स्यान्नटकट्वङ्गटुण्टुका ।
मण्डूकपर्णपत्रोर्ण शुकनासकुटन्नटा ।
दीर्घवृन्तो ऽरलुश्चापि पृथुशिम्ब कटम्भर" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ श्योनाकशब्देऽस्य गुणाश्च बोद्धव्या ॥)

कुटप, पु, (कुटात विषज्वालात पाति रक्षति । कुट + पा + क ।) मुनि । निष्कुट । गृहसमीपोपवनम । (कुट + "उषिकुटिदलीति" । उणा ३ । १४२ । इति कपन ।) मानभेद । स तु कुडवपरिमाणम । इति हेमचन्द्र ॥ कमले क्ली । इति राजनिर्घण्ट ॥

कुटर, क्ली (कुट + बाहुलकात करन ।) कुठर मन्थादण्डबन्धनस्तम्भ । इत्यमरटीकाया नीलकण्ठ ॥

कुटरु पु, (कुट + 'कुट किच्च" । उणा ४ । ८ । इत्यरु किच्च ।) वस्त्रगृहम । इत्युणादिकोष ॥ कानात ताबु इति भाषा ॥

कुटरुणा, स्त्री (कुटेषु वृक्षेषु अरुणा । शक ध्वादित्वात साधु ।) त्रिवृता । इति रत्नमाला ॥ तेउडी इति भाषा ॥

कुटल, क्ली, (कुटति आच्छादयत्यनेन । कुट + करणे कलच ।) पटलम । इति हारावली ॥ चाल छाद इति भाषा ॥

कुटहारिका, स्त्री, (कुट कलश हरति जलाद्यानयनाय गृह्णाति या । कुट + हृ + ण्वुल् टाप् इत्व च ।) दासी । इति हेमचन्द्र ॥

कुटि, स्त्री, (कुट्यते सङ्कीर्यते द्रव्यादिभि असौ । कुट् + "कृ गृ शॄ पृ कुटीति' । उणा ४ । १४२ । इति इ स च कित ।) गृहम । इत्यमरटीकाया भरत ॥

कुटि, पु, (कुट्यते छिद्यते ऽसौ । कुट छेदने + "कुटिकष्योर्लोपश्च" । उणा ४ । १४३ । इति इ । स च कित । धातोर्नलोपश्च ।) वृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥ शरीरम । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥ (पर्व्वत । इत्युज्ज्वलदत्त । ४ । १४३ ॥)

कुटिचर, पु, (कुटि कुटिल जले चरतीति । कुटि +

चर+ट ।) जलशूकर । इति शब्दरत्नावली ॥ शुशुक इति भाषा ॥

कुटित, त्रि, (कुट कौटिल्ये जातमस्य । कुट+इतच् किच्च ।) कुटिलम् । इत्यमरादिकोष ॥

कुटिर, क्ली, (कुट्यते निर्म्मीयते यत । कुट+इरन् ।) कुटीरम् । लघुकुटी । इत्यमरटीकायां भरत ॥

कुटिल, त्रि, (कुट वक्रीभावे+ बाहुलकात् इलच् ।) अन्जु । बाँका इति भाषा । तत्पर्य्याय । अरालम् २ वृजिनम् ३ जिह्मम् ४ ऊर्म्मिमत् ५ कुञ्चितम् ६ नतम् ७ आविद्धम् ८ भुग्नम् ९ वेल्लितम् १० वक्रम् ११ । इत्यमर । ३ । १ । ७१ ॥ भङ्गुरम् १२ । इति हेमचन्द्र ॥ वेङ्कु १३ विनतम् १४ उन्दुरम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, विष्णुपुराणे १ । ९ । २३ ।
'ज्वलज्जटाकलापस्य भ्रुकुटीकुटिलं मुखम् ।
निरीक्ष्य कस्त्रिभुवने मम यो न गतो भयम्" ।)
तगरपुष्पे क्ली । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"कालानुशारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम्" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ क्ली, छन्दोभेद ॥)

कुटिला, स्त्री, (कुटति वक्रं व्रजतीति । कुट्+इलच् +स्त्रियां टाप् ।) नदीविशेष । इति मेदिनी ॥ सरस्वती नदी । स्पृक्कानामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (राधिकाभर्तृभगिनी ॥ त्रि, असरलम् ॥)

कुटी, स्त्री पु, (कुटि+वा ङीप् ।) कुट । गृहम् । इत्यमर । २ । २ । ६ ॥ (यथा मनु । ११ । ७२ ।
"ब्रह्महा द्वादशसमा कुटीं कृत्वा वने वसेत्" ॥)

कुटी, स्त्री, कुम्भदासी । कुटिनी इति भाषा ॥ सुरानामगन्धद्रव्यम् । चित्रगुच्छ । इति मेदिनी ॥

कुटीचक, पु, (कुट्यां स्वाश्रमे पुत्त्रान्नेन चकते तृप्नोति । कुटी+चक्+अच ।) पुत्त्रान्नजीवी । तत्पर्य्याय । पुत्त्रान्नाद २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (कुट्यां पर्णकुटीरे चकते तृप्नोति वसतीति । सन्न्यासिभेद । स च कर्म्मनिष्ठ । यथा—महाभारते १३ । १४ अध्याये ।
"चतुर्व्विधा भिक्षवस्ते कुटीचकबहूदकौ ।
हंस परमहंसश्च योऽत्र पश्चात् स उत्तम" ॥)

कुटीचरक, पु, (कुट्यां चरति । कुटी+चर+ट स्वार्थे कन् ।) यतिविशेष । इति यतिधर्म्मसंग्रह ॥

कुटीर, पु, (कुटी+स्वल्पार्थे र ।) क्षुद्रगृहम् । कुँडे इति भाषा । तत्पर्य्याय । स्वल्पवेश्म २ । इति जटाधर ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २८ ।
"ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे । मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे" ॥)

कुटुङ्गक, पु, (कुटुङ्ग+स्वार्थे कन् ।) वृक्षलतागहनम् । पिट । डोल इति भाषा । छदि । चाल इति भाषा । इत्यमरटीकायां भरत ॥ वृक्षलता । गृहभेद । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ कुँडे इति भाषा ॥

कुटुम्ब, क ङ हत्याम । इति कविकल्पद्रुम । (चुरा आत्म अक सेट् ।) ओष्ठवर्गशेषोपध । क ङ कुटुम्बयते । अय केचिन्न मन्यते । इति दुर्गादास ॥

कुटुम्ब, पु, (कुटुम्बयते पालयति । कुटुम्ब+अच् । यद्वा कुटुम्ब्यते पाल्यते सम्बध्यते वा । कुटुम्ब+कर्म्मणि घञ् ।) नाम । ज्ञाति । बान्धव । सन्तति । इति शब्दरत्नावली ॥ पोष्यवर्ग । इत्यमरमाला ॥ (यथा, मनु । ११ । २२ ॥
"तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपति ।
श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत्" ॥)

कुटुम्बव्यापृत, त्रि, (कुटुम्बभरणाय व्यापृत नियुक्त ।) कुटुम्बपोषणासक्त । तत्पर्य्याय । अभ्यागारिक २ उपाधि ३ । इत्यमर । ३ । १ । ११ ॥ (कुटुम्बेन पुत्त्रदारादिपोष्यवर्गेण व्यापृत संयुक्त । बहुपरिवारविशिष्ट पुरुष ॥)

कुटुम्बिनी स्त्री, (कुटुम्ब अतिशयेन अस्त्यस्याः । अस्त्यर्थे इनि । ततो ङीप् ।) कुटुम्बविशिष्टा । पतिपुत्त्रदुहित्रादिमती पतिस्थिता स्त्री । तत्पर्य्याय । पुरन्ध्री २ । इत्यमर । २ । ६ । ६ ॥ पुरन्ध्रि ३ । इति भरत ॥ पुरन्ध्रिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रघुवंशे । ८ । ८६ ।
"अपशोकमना कुटुम्बिनीमनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभि" ॥) क्षुद्रक्षुपविशेष । तत्पर्य्याय । पयस्या २ क्षीरिणी ३ अलकामुका ४ वक्रशल्या ५ दुराधर्षा ६ क्रूरकर्म्मा ७ सिरिसिटिका ८ शीता ९ प्रहरकुटुवी १० शीतला ११ जलेरुहा १२ । अस्या गुणा । मधुरत्वम् । ग्राहित्वम् । कफपित्तव्रणरक्तदोषकण्डूनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

कुटुम्बी, [न्] पु, (कुटुम्ब अस्त्यस्य । अस्त्यर्थे इनि ।) गार्हस्थ्याश्रमविशिष्ट । तत्पर्य्याय । गृही २ गृहमेधी ३ गृहस्थ ४ । इति जटाधर ॥ (यथा, कुमारे । ६ । ८ । ५ ।
"शैल सम्पूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत ।
प्रायेण गृहिणीनेत्रा कन्यार्थेषु कुटुम्बिन" ॥)

कुटुम्बी [न्], त्रि, (कुटुम्ब पोष्यवर्गोऽस्त्यस्य अस्त्यर्थे इनि ।) कृषक । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुटुम्बविशिष्टश्च ॥

कुटुम्बौक, [स्] क्ली, (कुटुम्बानां ज्ञातिबान्धवानां दारपुत्त्रादीनां ओक वासस्थानम् ।) कुटुम्बवासस्थानम् । इति जटाधर ॥

कुट्ट, क कुत्सायाम् । छिदि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर सक सेट ।) क कुट्टयति । इति दुर्गादास ॥

कुट्ट, क ङ प्रतापने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा-आत्म-सक-सेट ।) पञ्चमस्वरी । टद्वयान्त । क ङ कुट्टयते । रमोऽन्यैन मन्यते । इति दुर्गादास ॥

कुट्टक, पु, (कुट्टक भाज्यभाजकादिगणन यत्र ।) अङ्कविशेष । तस्य सूत्रं यथा
"भाज्यो हारः क्षेपकश्चापवर्त्त्य
केनाप्यादौ सम्भवे कुट्टकार्थम् ।
येन छिन्नौ भाज्यहारौ न तेन
क्षेपश्चैतद्दुष्टमुद्दिष्टमेव" ॥
उदाहरणं यथा ।
'एकविंशतियुतं शतद्वयं
यद्गुणं गणकपञ्चषष्टियुक् ।
पञ्चवर्जितशतद्वयोद्धृतं
शुद्धिमेति गुणकं वदाशु तम्" ॥
इति लीलावती ॥ (कुट्टयति उपलदन्तादिभिर्भिनत्ति छिनत्ति चूर्णयति वा । कुट्ट छेदे+ण्वुल् । छेदके, त्रि । यथा, याज्ञवल्क्य । ३ । ४९ ।
"दन्तोलूखलिक कालपक्वाशी वाश्मकुट्टक" ॥)

कुट्टन, क्ली, (कुट्टते इति । कुट्ट छेदने+भावे ल्युट् ।) छेदनम् । कोटा इति भाषा । कुतसनम् । प्रतापनम् ॥

कुट्टनी, स्त्री, (कुट्टयति छिनत्ति नाशयति स्त्रीणां कुलमनया । कुट्ट+स्वार्थे णिच् तत ल्युट् ङीप् । यद्वा कुट्ट्यते छिद्यते स्त्रीणां कुलं अनया । कुट्ट छेदने+करणे ल्युट् ङीप् च ।) पुरुषेण सह परस्त्रीयोगकर्त्री । कुटनी इति भाषा । तत्पर्य्याय । शम्भली २ । इत्यमर । २ । ६ । १९ ॥ कुटनी ३ सम्भली ४ । इति तट्टीका ॥ माधवी ५ रङ्गमाता ६ अज्जुनी ७ । इति जटाधर ॥ कुम्भदासी ८ गणेरुका ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । २४३ ।
"तदालिङ्गनमवलोक्य समीपवर्त्तिनी कुट्टन्यचिन्तयत्" ॥)

कुट्टमित, क्ली, स्त्रीणां दशधाशृङ्गारचेष्टान्तर्गतचेष्टाविशेष । स्त्रीणां स्वाभाविकदशालङ्कारान्तर्गतमिदम् । इति हेमचन्द्र ॥ तस्य लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १११ ।
'केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् ।
प्राहुः कुट्टमितं नाम शिर करविधूननम्" ॥

कुट्टार क्ली, (कुट्ट+आरन् ।) केवलम् । रति । इति मेदिनी ॥ कम्बलम् । इति विश्व ॥

कुट्टार पु, (कुट्टते भिद्यते हन्यते वाऽस्मिन् पतनेनेति शेष । कुट्ट+आरन् ।) पर्व्वत । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कुट्टिम, पु क्ली (कुट्ट+भावे घञ् । तेन निर्वृत्तं निष्पन्नं इत्यर्थे इमप् ।) मणिभू । इत्यमरटीकायां भरत ॥ (यथा रघु ११ । ९ ।
"मस्तुनं मणिकुट्टिमोचितौ
मातृपार्श्वपरिवर्त्तिनाविव" ॥)
सुधाघटितभूतलम् । इति सुभूति ॥ कुटीर । इति मथुरानाथ ॥ दाडिमवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

कुट्टिहारिका, स्त्री (कुट्टते यत । कुट्ट+इन । कुट्टिं मत्स्यमांसादिकं हरति । कुट्टि+हृ+ण्वुल् टाप् अत इत्वं च ।) दासी । इति हारायुध ॥

कुट्टीर, पु, (कुट्ट्यते ऽस्मिन् । कुट्ट+ईरन् ।) पर्व्वत । इति हारावली ॥

कुट्मल, क्ली, (कुट्टते नारकिभ्यो यन्त्रणा दीयते यत्र । कुट+"वृषादिभ्यश्चित्" । उणा १ । १०८ । इति कलच् तस्य मुट् च ।) नरकभेद । इति मेदिनी ॥ यत्र

रज्जुभिः पीडनम् । इति मनुः ॥

कुड्मल पु, क्ली, (कुटति ईषत् विकासोन्मुखीभवतीति । कुटि + "वृषादिभ्यश्चित्" । उणा १ । १ ८ । इति कलच् ।) विकासोन्मुखप्रौढ़कलिका । ईषद्विकसिता कलिका । तत्पर्य्यायः । मुकुलः २ । इत्यमरः ॥ कोषः ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे । २।७ ।
"द्योतितान्तः सभैः कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः" ॥)

कुठ छिदि । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट् ।) कुठेरः कुठारः कुठाकुः । इति दुर्गादासः ॥

कुठ इ खोटने । वैकल्ये । आलस्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक-सेट् इदित् ।) पञ्चमस्वरी । कर्म्मणि इ कुण्ठ्यते । वैकल्यं विकलीभावः । आलाय मन्दीभावः । कुण्ठति खड्गः शोकार्त्तो वृद्धो वा । इति दुर्गादासः ॥

कुठ, पु (कुठ्यते छिद्यतेऽसौ । कुठ छेदने + कर्म्मणि घञर्थे क ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥

कुठर, पु, (कुट + बाहुलकात् करन् ।) मन्थानदण्डबन्धनाधारस्तम्भः । तत्पर्य्यायः । दण्डविष्कम्भः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ७४ ॥ (नागविशेषः । (यथा, महाभारते १ । ३५ । १५
"कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः" ॥

कुठाकु, पु, (कोठति आहन्ति भिनत्ति काष्ठम् । कुठ छेदने + आकुन् किच्च ।) पक्षिविशेषः । इत्युणादिकोषः । काठठोकरा इति भाषा ॥

कुठाटङ्क, पु क्ली, (कुठारष्टङ्क इव । पृषोदरादित्वात् रलोपे साधुः ।) कुठारः । इति जटाधरः ॥

कुठार, पु क्ली (कोठतीत्यनेन । कुठ + करणे आरन् ।) अस्त्रविशेषः । कुडाल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । स्वधितिः २ परशुः ३ परश्वधः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ९२ ॥ कुठारी ५ पशुः ६ परस्वधः ७ पश्वधः ८ । इति तट्टीका ॥ कुठाटङ्कः ९ द्रुघणः १ । इति जटाधरः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ३ । २५ । १२ ।
"तं त्वागताहं शरणं शरण्यं
स्वभृत्यसंसारतरोः कुठारम्" ॥)

कुठार पु (कुठ्यते छिद्यतेऽसौ । कुठ + कर्म्मणि आरन् ।) वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुठाल पु, (कुठ + आल ।) वृक्षः । वानरः । इति मेदिनी ॥ शस्त्रकारः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुठि, पु, (कुठ + "कुठिकम्पोर्नलोपश्च" । उणा ४ । १४३ । इति इन् किच्च ।) पर्व्वतः । वृक्षः । इत्युणादिकोषः ॥

कुठिक, पु, (कुठ + इकन् किच्च ।) कुष्ठम् । इति हारावली । कुड इति भाषा ॥

कुठेर, पु, (कुण्ठति वाययति वैकल्यं करोति वा । कुठि खोटने वैकल्ये आलस्ये च + "पतिकठिकुठीति" । उणा १ । ५९ । इति एरक बाहुलकात् नुमोऽभावः ।) अर्जकः । इति शब्दमाला ॥ तुलसी । इत्युणादिकोषः ॥ अर्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बर्वरी इति ख्यातः ।
(यथा, गो रामायणे ३ । १७ । १० ।
"दाडिमान् करवीरांश्च अशोकांस्तिलकांस्तथा ।
अङ्कोटांश्च कुठेरांश्च नीलाशोकांश्च सर्व्वशः" ॥)

कुठेरक, पु (कुठेर इव कायति प्रकाशते । कै + क ।) पर्णासः । इत्यमरः । २ । ४ । ७९ ॥ तुलसी इति ख्यातः । श्वेतच्छदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्वेततुलसी बाबुइ तुलसी इति च ख्यातः । (अस्य पर्य्यायाः । "अर्ज्जकः श्वेतपर्णासो गन्धपुष्पः कुठेरकः" । इति वैद्यकरत्नमालायाम् । बर्व्वरी । एतदर्थेऽस्य पर्य्याया यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ।
"वव्वरी तुवरीतुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।
पर्णाशस्तत्र कृष्णे तु कठिञ्जरकुठेरकौ" ॥
गुणाश्चास्य बर्व्वरीशब्दे ज्ञेयाः ॥) नन्दीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुठेरज, पु, (कुठेर इव जायते । जन + ड ।) कुठेरकः । श्वेततुलसी । इति शब्दरत्नावली ॥

कुठेरु, पु, (कुठ + एरुक ।) चामरवातः । चामरेर वातास इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मशकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुड शि बाल्ये । अदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-पर-अक सकञ्च सेट् ।) एतद्धात्वाद्यस्वार पञ्चमस्वरी । बाल्यमिह शिशुव्यापारः । शि कुडति अकुडीत् खिनात्ति शिशुः । इति दुर्गादासः ॥

कुड इ वैकल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट् इदित् ।) इ कर्म्मणि कुण्ड्यते । कुण्डति जनः देवं विकलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुड इ ङ दाहे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-आत्म-सक-सेट् इदित् ।) इ कर्म्मणि कुण्ड्यते । ङ कुण्डते इति दुर्गादासः ॥

कुड इ क रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सक-सेट् इदित् ।) इ क कुण्डयति । इति दुर्गादासः ॥

कुडप, पु, (कुड + कपन् ।) कुडवपरिमाणम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

कुडव, पु, (कुण्डति परिमाति अनेनास्मिन् वा । कुड + कवन् ।) परिमाणविशेषः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १३० । "उपनीय कमलकुडवं कथयति सम्मयखिकित्सके क्षणिकः" ॥) स तु प्रस्थचतुर्थांशः । इति लीलावती ॥ वैद्यकमते विप्रस्वतपरिमाणम् । द्वात्रिंशत्तोलकमिति यावत् । तत्पर्य्यायः । अञ्जलिः २ अष्टमानम् ३ शरावाद्धम् ४ । इति परिभाषा । (यदुक्तं वैद्यकपरिभाषायाम् ॥
"रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुडवो भवेत् ।
शुष्कद्रवार्द्रयोश्चापि तुल्यमानं प्रकीर्त्तितम्" ॥
"प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुडवोऽर्द्धशरावकः ॥
अष्टमानञ्च स ज्ञेयः" । इति शार्ङ्गधरस्य पूर्व्वखण्डे । १ अः ॥)

कुडङ्गी, क्ली, (कुडी क्षुद्रा अङ्गी कारवेल्ली ।) क्षुद्रकारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुडि, पु, (कुण्ड्यते दह्यते इति । कुडि दाहे + इन् ।) शरीरम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कुडिश, पु, (कुण्यते भक्ष्यतेऽसौ । कुड अदने + बाहुलकात् श तत इट ।) मत्स्यविशेषः । कुडचि माछ इति भाषा । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । कषायत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । लघुत्वम् । स्निग्धत्वम् । वातरोगे पथ्यत्वम् । रोचनत्वम् । बलकोष्ठबन्धकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कुड्मल, पु, (कुड बाल्ये + "वृषादिभ्यश्चित्" । उणा १ । १ ८ । इति कलच् कुडेरपि । मुट च ।) कुड्मलः । इत्यमरटीका सिद्धान्तकौमुदी च ॥

कुड्य क्ली, (कुडि + तत्र साधुरिति यत् । कौतेरम्लादित्वात् यक् डुगागमश्च इत्युज्ज्वलदत्तादयः ।) भित्तिः । भित देयाल इत्यादि भाषा । इत्यमरः । २ । २ । ४ ॥ (यथा, महाभारते १ । १४५ । १ ।
"सर्पिस्तैलवसाभिश्च लाक्षया चाप्यनल्पया ।
मृत्तिका मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुड्येषु दापय" ॥) विलेपनम् । इति मेदिनी ॥ कौतूहलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कुड्यक, क्ली, (कुड्य + स्वार्थे कन् ।) कुड्यम् । भित्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुड्यच्छेदी, [न्] पु (कुड्यं भित्तिं छिनत्ति विदारयतीति । कुड्य + छिद् + णिनि ।) चौरविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ सिंदेल चोर इति भाषा ॥

कुड्यच्छेद्य, क्ली, (कुड्यस्थितं कुड्यस्य वा छेद्यम् ।) खानिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । देयालेर गर्त्त इति भाषा ॥

कुड्यमत्सी, स्त्री (कुड्ये मत्सी इव । मत्स्य + जातित्वात् ङीष् यलोपः ।) गृहगोधिका । इति शब्दरत्नावली ॥

कुड्यमत्स्य पु, (कुड्ये मत्स्य इव ।) गृहगोधिका । इति हेमचन्द्रः ॥

कुण व क आमाषे । मन्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरा-पर-सक-सेट् ।) कखौ मृडन्योपधः । कुणयति । मन्त्रोऽभिमुखीकरणम् । गुणोक्तिरित्येके । इति दुर्गादासः ॥

कुण श उपकरणे । शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-पर-सक-सेट् ।) उपकरणं दानादिना पोषणम् । श कुणति दीनं दयालुः । कोकिला । इति दुर्गादासः ॥

कुणञ्जर पु, (कुणं शुक्लाभादिकं जरयति । कुण + जॄ + बाहुलकात् खच् ।) वृक्षविशेषः । वनवेतुया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुणञ्जः २ कुणञ्जः ३ अरण्यवास्तूकः ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । हितत्वञ्च । एतच्छाकगुणाः । त्रिदोषनाशित्वम् । मधुरत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । ईषत्कषायत्वम् । सग्राहित्वम् । पित्तश्लेष्महरत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुणप, पु, (क्वणे + कपन् सम्प्रसारणञ्च ।) शवम् । मृतशरीरम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११८ ॥ (यथा, महाभारते १४ । ६ । २२ २३ ।
नारद उवाच ।
"उन्मत्तवेशं बिभ्रत् स चक्रमीति यथासुखम्
वाराणस्यां महाराज । दर्शनेप्सुर्महेश्वरम् ।

तस्या द्वारं समासाद्य न्यसेथा कुणपं क्वचित् ।
तं दृष्ट्वा यो निवर्त्तेत स सम्बर्त्तो महीपते ।" ॥)

एतदर्थे नपुंसकलिङ्गोऽपीति रायनानन्दः ॥ पूतिगन्धि । इति मेदिनी ॥ अस्त्रविशेषः । बडशा इति भाषा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ पूतिगन्धौ त्रिलिङ्गोऽपि यथा,—
"कुणपं मस्तुलुङ्गाभं सुगन्धं क्वथितं बङ्ग' ॥
इति माधवकरः ॥ (रोगविशेषः । यथा ॥ "कुणपश्चास्रपित्ताभ्याम्" । इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे । १ अध्यायः ॥)

कुणपी, स्त्री, (कुणप + गौरादित्वात् ङीष् ।) विट्शारिका । इति मेदिनी ॥ गुयेशालिक इति भाषा ॥

कुणाल, पुं, (क्वण + "पीयुक्वणिभ्यामिति" उणा ३ । ७६ । इति । कालन । सम्प्रसारणञ्च ।) देशभेदः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (अशोकराजपुत्त्रेष्वेकः । स च बौद्धः ॥)

कुणि पुं, (कुण + इन ।) तुन्नवृक्षः । इत्यमरमेदिन्यौ करौ ॥ तुद इति भाषा । (शरीरस्य स्थानविशेषः ।
"कक्षाक्षमध्ये कक्षाख्यः कुणिस्तत्र जायते" ॥
इति वाभटे शारीरस्थाने ४ अध्याये ॥)

कुणि, त्रि, (कुण + इन ।) कुकरः । इति मेदिनी ॥ कोणा इति भाषा ॥ (यथा सुश्रुते ।
'गर्भवातप्रकोपेण दोहदे चावमानिते ।
भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुः" इति ॥)

कुणिन्द, पुं (कुण शब्दे + "कुणिपुल्योः किन्दच्' । उणा ४ । ८५ । इति किन्दच् ।) शब्दः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कुण्टक, त्रि, (कुटि + ण्वुल् ।) स्थूलः । इति शब्दमाला । मोटा इति भाषा ॥

कुण्ठ, त्रि, (कुण्ठति क्रियासु मन्दीभूतो भवति । कुठि + अच् ।) क्रियासु मन्दः । अकर्म्मण्यः । इत्यमरः । २ । १ । १७ ॥
(यथा, शङ्करकविकृते विष्णुस्तोत्रे ३४ ।
"वैकुण्ठीयेऽत्रकण्ठे वसतु मम मतिः कुण्ठभावं विहाय" ॥) मूर्खः । इति मेदिनी ॥

कुण्ठक, त्रि, (कुण्ठति कुण्ठयति वा आत्मानं जडीभूतं करोति । कुठि + ण्वुल् ।) मूर्खः । इति शब्दमाला ॥

कुण्ठित, त्रि, (कुठि + कर्त्तरि क्त ।) सङ्कुचितः । यथा । "दशवदनभुजानां कुण्ठिता यत्र शक्तिः' ॥ इति महानाटकम् ॥

कुण्ड, क्ली, (कुणतीति । 'अमन्तात् ड" । उणा १ । ११३ । इति ड ।) मानभेदः । (कुण्ड्यते रक्ष्यते जलं यत्र । कुडि + अधिकरणे अप् ।) देवजलाशयः । इति मेदिनी ॥ जलाधारविशेषः । चौवाचा इति भाषा ॥
तज्जलगुणाः । अग्निकफकारित्वम् । रूक्षत्वम् । मधुरत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफाजनकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ (पात्रविशेषः । यथा, रघौ १ । ८४ ।
"भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि" ॥)
होमीयाग्न्यालयः । तत्तु प्रायश्चतुर्हस्तमितं भवति तस्य विधिः । तत्र मत्स्यपुराणम् ।
'प्रागुदक्प्लवनां भूमिं कारयेद्यत्नतो नरः" ॥
प्रागुदक्प्लवना पूर्व्वनीचा उत्तरनीचा वा ॥
तत्र वशिष्ठपञ्चरात्रे विज्ञानराजितायाञ्च ।
"सर्व्वाधिकारिकं कुण्डं चतुरस्रन्तु सर्व्वदम्" ।
चतुरस्रं चतुष्कोणम् ॥ भविष्योत्तरम् ।
'सहस्रे त्वथ होतव्ये कुर्य्यात् कुण्डं करात्मकम् ।
द्विहस्तमयुते तच्च लक्षहोमे चतुष्करम्" ॥
द्विहस्तादिके यामलः ।
'पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य कोणसूत्रेण निर्म्मितम् ।
उत्तरोत्तरकुण्डानां मानं तत्परिकीर्त्तितम् ॥
पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य हस्तद्विहस्तादिमितस्य कोणसूत्रेण ईशानाग्निनैर्ऋतिकोणदत्तसूत्रेण परिमितं यन्मानं उत्तरोत्तरकुण्डानां तदेव पारिभाषिकं द्विहस्तादिमानं न तु प्रकृतहस्तद्वैगुण्यादिमितम् । तथात्वे द्विहस्तादिमितस्य चतुर्हस्तपरिमाणपक्षे । क्षेत्रकस्य भूमेः परिमाणवत्॥
वशिष्ठपञ्चरात्रे ।
"यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदिष्यते ।
हस्तैके मेखलास्तिस्रो वेदाग्निनयनाङ्गुलाः ॥
कुण्डे द्विहस्ते ता ज्ञेया रसवेदगुणाङ्गुलाः ।
चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुतर्कयुगाङ्गुलाः' ॥
मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत् कुण्डवेष्टिता मृद्घटिता । ताश्च खातदेशादाद्ये एकाङ्गुलरूपं कण्ठं परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण चेत्यादिक्रमेण वेदाद्यङ्गुलाः । एतद्विपरीतास्तन्त्रान्तरोक्ता व्यवहारविरुद्धाः । वेदाश्चत्वारः अग्नयस्त्रयः नयने द्वे रसाः षट् गुणास्त्रयः वसुतर्कयुगानि अष्टषट्चत्वारि ॥ पिङ्गलामते ।
"खातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां विधिर्भवेत्" ॥
एककुण्डस्य पश्चिमदिक्कृतत्वतामाह महादाननिर्णये वशिष्ठपञ्चरात्रम् ।
"भुक्तौ मुक्तौ तथा पुष्टौ जीर्णोद्धारे तथैव च ।
सदा होमे सदा शान्तिके वारुणदिग्गतम्" ॥
शारदातिलके ।
"होतुरग्रे योनिरासामुपर्य्यश्वत्थपत्त्रवत् ।
मुष्ट्यरत्न्येकहस्तानां कुण्डानां योनिरीरिता ॥
षट्चतुर्द्व्यङ्गुलायामविस्तारोन्नतिशालिनी ।
एकाङ्गुलन्तु योन्यग्रं कुर्य्यादीषदधोमुखम् ॥
एकैकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत् ।
यवद्वयक्रमेणैव योन्यग्रमपि वर्द्धयेत् ॥
स्थूलादारभ्य नालं स्याद्योन्या मध्ये सरन्ध्रकम्" ॥
आसां मेखलानां अश्वत्थपत्त्रवदित्यनेन चतुरङ्गुलविस्तृतमूलात् यथोक्तक्रमेण एकाङ्गुलान्तसङ्कुचितविस्तारा ॥ यामले ।
"नालमेखलयोर्म्मध्ये परिधेः स्थापनाय च ।
रन्ध्रं कुर्य्यात्तथा विद्वान् द्वितीयमेखलोपरि" ॥
परिधीस्तद्विन्यासानाह छन्दोगपरिशिष्टे ।
"बाहुमात्राः परिधयः ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः ।
त्रयो भवन्त्यशीर्णाग्रा एकेषान्तु चतुर्द्दिशम् ॥
प्रागग्रावभितः पश्चादुदगग्रमथापरम् ।
न्यसेत् परिधिमन्यञ्चेदुदगग्रः स पूर्व्वतः" ॥
अनयोः छिद्ररहिता अभितोऽग्नेः पार्श्वद्वये दक्षिणत उत्तरतः पश्चात् पश्चिमे उदगग्र उत्तराग्रः ॥ त्रैलोक्यसारेऽपि ।
'कुम्भद्वयसमायुक्ता अश्वत्थदलवन्नता ।
अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये त्वाज्यस्थितिर्यया" ॥
कुम्भद्वयसमायुक्ता गजकुम्भाकारमूलदेशयुक्ता नता नम्रा अङ्गुष्ठमितमृद्घटितमेखलावेष्टनयुक्ता तथात्वे हस्तगलिताज्यस्थित्या कुण्डे तत्पातो भवतीत्यर्थः ॥ पञ्चरात्रे ।
'कल्पयेदन्तरे नाभिं कुण्डस्याम्बुजसन्निभाम् ।
मुष्ट्यरत्न्येकहस्तानां नाभिरुत्सेधविस्तृता ॥
नेत्रवेदाङ्गुलोपेता कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत् ।
यवद्वयक्रमेणैव नाभिं पृथगुदारधीः ॥
नाभिक्षेत्रं त्रिधा कृत्वा मध्ये कुर्व्वीत कर्णिकाम् ।
बहिरंशद्वये नाष्टौ पत्राणि परिकल्पयेत्" ॥*॥
तत्र कुण्डस्य दोषानाह विश्वकर्म्मा ।
"खाताधिके भवेद्रोगी हीने धेनुधनक्षयः ।
वक्रकुण्डे च सन्तापो मरणं छिन्नमेखले ॥
मेखलारहिते शोकः अधिके वित्तसंक्षयः ।
भार्य्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना कृतम् ॥
अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम्" ॥
अत एव वशिष्ठसंहितायाम् ।
'तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं शुभवेदिकम् ।
हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा संक्षिप्ते होमकर्म्मणि" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कुण्ड, क्ली स्त्री (कुण्ड्यते रक्ष्यते भक्ष्यादि अस्मिन् । कुडि रक्षणे + अच ।) स्थाली । इत्यमरभरतौ ।

कुण्ड, पुं (कुण्ड्यते दह्यते कुलं अनेन । कुडि दाहे + करणे घञ ।) अमृते भर्त्तरि जारजः । जीवति भर्त्तरि उपपतिजातः । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥ स्वामी वाचिया थाकिते उपपतिजात विजन्म सन्तान इति भाषा ॥ (यथा मनुः ३ । १७४ ।
'पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः" ॥
सर्पविशेषः । यथा महाभारते । १ । १२३ । ६८ ।
"कच्छपश्चाथ कुण्डश्च तक्षकश्च महोरगः" ॥)

कुण्डकीट, पुं, (कुण्डे नरककुण्डे स्थितः कीट इव चार्व्वाकसदृशत्वात् ।) चार्व्वाकवचनाभिज्ञपुरुषः । पतितब्राह्मणीपुत्त्रः ॥ (कुण्डे योनिकुण्डे कीट इव ।) दासीकामुकः । इति मेदिनी ॥

कुण्डगोलक, क्ली, (कुण्डे पात्रविशेषे गोलं गोलाकारं क जलं अत्र ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (काञ्जी इति भाषा ॥ * ॥ कुण्डश्च गोलकश्च इति द्वन्द्वेकृते कुण्डगोलकौ । यथा मनुः । ३ । १७४ ।
"परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।
पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः" ॥)

कुण्डग, पुं, (कुण्डं तदाकारं गच्छति । गम + बाहुलकात् ख डिच्च ।) कुड्मम् । वृक्षच्छादितस्थानम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुण्डपाय्य, पुं, (कुण्डैः चमसैः पीयतेऽत्र सोमः । कुण्ड + पा + अधिकरणे यत् युगागमश्च निपात्यते ।) क्रतुः । इति मुग्धबोधम् ॥

कुण्डल, क्ली, (कुण्ड्यते रक्ष्यते इति कुडि रक्षायां +वृषादित्वात् कलच्। यद्वा कुण्डं तदाकारं लाति गृह्णातीति। ला+क।) स्वनामख्यात कर्णभूषणम्। (यथा विष्णुध्याने।
"ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी" ॥)
तत्पर्य्यायः। कर्णवेष्टनम् २। इत्यमरः।२।६।१०३। पाशः। वलयः। इति मेदिनी॥ (पुं, कौरव्यकुलज सर्पविशेषः। यथा महाभारते १।५७।१३।
"एरकः कुण्डलो वेणी वेणीस्कन्धः कुमारकः।
बाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्त्तकः प्रातरातकौ।
कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्"॥
पुंलिङ्गेऽस्य रक्तकाञ्चनवाचकता उक्ता। यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"रक्तपुष्पः कोविदारो युग्मपत्रस्तु कुण्डलः" ॥)

कुण्डलिनी, स्त्री, (कुण्डलिन्+स्त्रियां ङीप्।) कुलकुण्डलिनी शक्तिः। यथा,—
"ध्यायेत् कुण्डलिनीं सूक्ष्मां मूलाधारनिवासिनीम्।
तामिष्टदेवतारूपां सार्द्धत्रिवलयान्विताम्॥
कोटिसौदामिनीभासां स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनीम्।
तामुत्थाप्य महादेवीं प्राणमन्त्रेण साधकः॥
उद्यद्दिनकरोद्योतां यावच्छ्वास दृढासनः।
अशेषाशुभशान्त्यर्थं समाहितमनाश्चिरम्।
तत्प्रभापटलव्याप्तं शरीरमपि चिन्तयेत्"॥
इति तन्त्रसारः॥ * ॥
गुडूची। इति राजनिर्घण्टः॥ मिष्टान्नविशेषः। जिलिपी इति भाषा। तस्य पाकप्रकारो यथा।
"नूतनं घटमानीय तस्यान्तः कुशलो जनः।
प्रस्थार्द्धपरिमाणेन दध्यम्लेन प्रलेपयेत्॥
द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यम्लं प्रस्थसम्मितम्।
घृतमर्द्धशरावञ्च घोलयित्वा घटे क्षिपेत्॥
आतपे स्थापयेत्तावद्यावद्याति तदम्लताम्।
तां सुपक्वां घृतान्नीत्वा सितापाके तनुद्रवे॥
कर्पूरादिसुगन्धे च स्नपयित्वोद्धरेत्ततः"॥
अस्या गुणाः।
"एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा।
धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या चेन्द्रियतर्पणी"॥
इति भावप्रकाशः॥

कुण्डली, स्त्री, (कुण्डल+जातौ ङीष्।) मिष्टान्नविशेषः। जिलिपी इति भाषा। इति पाकराजेश्वरः॥ * ॥ कुलकुण्डलिनी शक्तिः। यथा—
"त्रिकोणं तत्तु विज्ञेयं शक्तिपीठं मनोहरम्।
तदङ्करे कामवायुर्जीवरूपोऽतिचञ्चलः॥
अधोमुखस्तत्र लिङ्गं स्वयम्भुस्तेन चाल्यते॥
नीवारशूकवत्तन्वी कुण्डली परदेवता॥
शङ्खतुल्यनिभा देवी सार्द्धत्रिवलयान्विता।
मुखेनाच्छाद्य ब्रह्मास्यं तया संवेष्टितः प्रभुः॥
डाकिनी चात्र वसति द्वारपाली सयष्टिका।
यः साधकोऽत्र रमते स दिव्यो नैव मानुषः"॥
इति सम्मोहनतन्त्रम्॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, हठयोगदीपिकायाम्। ३।१०४॥ कुटिलाङ्गी २ कुण्डलिनी ३ भुजङ्गी ४ शक्तिः ५ ईश्वरी ६ अरुन्धती ७॥) गुडूची। काञ्चनारः। इति मेदिनी। (अस्या पर्य्याया यथा—
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः।
कुण्डलीताम्रपुष्पश्च स्मन्तकः स्वल्पकेशरी"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे॥)
कपिकच्छुः। सर्पिणीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुण्डली, [न्] पुं, (कुण्डलं अस्त्यस्य इति इनि। कुण्डलाकारेण स्थितेरस्य तथात्वम्।) सर्पः। इत्यमरः।१।८।७॥ वरुणः। (कुण्डलं कुण्डलवदाकारः शरीरे अस्त्यस्य।) मयूरः। इति मेदिनी॥ चित्तलमृगः। इत्यजयपालः। (विष्णुः। यथा, महाभारते १३।१४९।११।
"अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्ज्जितशासनः"॥)
कुण्डलयुक्ते, त्रि। इति मेदिनी। (यथा गो रामायणे। ३।६।११।
"इमे च पुरुषा दिव्या यान्त्यस्य रथमन्तिकात्।
परः शुभाः कुण्डलिनो युवानः खड्गपाणयः"॥)

कुण्डाशी [न्] त्रि, (कुण्डं योनिकुण्डं तदुपलक्षीकृत्य अश्नाति जीवनयात्रां यापयतीति। कुण्ड+अश्+णिनि।) भगभक्षकः। कोटना इति भाषा। इति महाभारते दानधर्म्मः। (कुण्डस्य जारजातस्य अन्नं अश्नातीति।) कुण्डान्नभोजी। तस्य नरको यथा,—
"रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदस्तथा।
सूची माहिषकश्चैव पर्व्वकारी च यो द्विजः॥
आगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः।
रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये"॥
इति विष्णुपुराणे।२।६।२,२१॥ "रङ्गोपजीवी नटमल्लादिवृत्तिः। कैवर्त्तो धीवरवृत्तिः मत्स्यो जीवति जाराज्जातः कुण्डः तदन्नभोजी कुण्डाशी। सूची पिशुनः। माहिषो महिषोपजीवी। यद्वा।
'महिषीत्युच्यते भार्य्या भगेनोपार्ज्जितं धनम्।
उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषकः स्मृतः'॥
इति स्मृतिप्रोक्तः। पर्व्वकारी धनादिलोभेन पर्व्वसु अमावस्यादिक्रियाप्रवर्त्तकः। पर्व्वगामीति पाठे पर्व्वसु स्त्रीगामी। शाकुनिः पक्षिजीवी। शुभनिमित्तशकुनोपजीवी वा। ग्रामयाजकः ग्रामार्थे यज्वा"। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (धृतराष्ट्रपुत्त्रः। यथा महाभारते।१।११७।१३।
"कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका"॥)

कुण्डिका, स्त्री, (कुण्ड+स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वञ्च।) कमण्डलुः। इति हेमचन्द्रः॥ पिठरः। इति शब्दचन्द्रिका। कुण्डि इति भाषा॥ (ताम्रकुण्डम्। स्थाली। सामवेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः। यथा, मुक्तिकोपनिषदि।
"अव्यक्तैकाक्षरं पूर्णा सूर्य्याक्ष्यध्यात्मकुण्डिका"॥)

कुण्डिन, क्ली, विदर्भनगरम्। इति हेमचन्द्रः।
(यथा, हरिवंशे।
"कुण्डिने पुण्डरीकाक्ष। भोजपुत्त्रस्य शासनात्"॥)

कुण्डिन, पुं, (कुडि रक्षायां दाहे च "बहुलमन्यत्रापि"। उणा।२।४९। इति इनच्।) मुनिविशेषः। इत्युणादिकोषः। (यथा, आश्वलायने।
"कुण्डिनानां वाशिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति"॥
कुरुवंशीयनृपभेदः। स च धृतराष्ट्रस्य पुत्त्रः। यथा महाभारते १।९४।५६।
"हस्ती वितर्कः क्राथश्च कुण्डिनश्चापि पञ्चमः"॥)

कुण्डी, स्त्री, (कुडि+इन्। ततो वा ङीप्। कुण्ड+रक्षायां वा ङीष्।) कमण्डलुः। इत्यमरः।२।७।४६॥ स्थाली। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुण्डीर, पुं, (कुण्ड्यते दह्यते संसारानलसन्तापेन। कुडि+ईरन्।) मनुष्यः। (कुण्ड्यते रक्ष्यते दुर्ब्बलो येन।) बलवति त्रि। इति धरणी॥

कुत आस्तृतौ। सौत्रधातुरयम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर सक सेट।) कुतपः। इति दुर्गादासः॥ कुतं अपस्य कुतपः कालविशेषः। छत्त्ररचितस्नेहपात्रञ्च। इति केचित्॥

कुतः, [स्] व्य प्रश्नः। पञ्चम्यर्थः। निह्नवः। इति विश्वः। (यथा, विष्णुपुराणे।१।१९।२७।
"सर्व्वभूतात्मके तात। जगन्नाथे जगन्मये।
परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः"॥)

कुतनु, पुं, (कुत्सिता तनुर्यस्य। पिङ्गलनेत्रत्वात् तथात्वम्।) कुवेरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (त्रि, कुत्सितशरीरः। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥)

कुतपः पुं क्ली, अह्नोऽष्टमोऽंशः। दिवसस्याष्टमो मुहूर्त्तः। यथा,—
'अह्नो मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्व्वदा।
तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः"॥
इति श्राद्धतत्त्वे मत्स्यपुराणवचनम्॥ * ॥ पारिभाषिककुतपा यथा,—
"मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च तथा नेपालकम्बलः।
रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः॥
पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः।
अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः"॥
इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः॥ स च त्रिंशद्दण्डदिनमाने द्वितीयप्रहरशेषदण्डावधि तृतीयप्रहरप्रथमदण्डपर्य्यन्तकालः। इत्यमरः।२।७।३१॥ स तु एकोद्दिष्टश्राद्धारम्भकालः। यथा,—
"आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं बुधः।
विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणन्तु न लङ्घयेत्'॥
इति श्राद्धतत्त्वम्॥
"दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः।
स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणामन्नमक्षयम्"॥
इति शातातपः॥ * ॥ दौहित्रः। वाद्यम्। छागलोमजकम्बलम्। कुशः। छद्मम्। इति मेदिनी॥

कुतप, पुं, (कुत्सितं पापं तपति कुं भूमिं तपति वा। तप+अच्। कुत+कपन् वा।) सूर्य्यः। वैश्वानरः। द्विजन्मा। अतिथिः। गौः। भागिनेयः। इति हेमचन्द्रः॥

कुतुक, क्ली, (कुत+बाहुलकात् उकञ्।) कौतुकम्। इत्यमरः।१।७।३१॥ (यथा, शुमानि कविश्लोपदेशशतके।१०२।
"कुतुकाय कोविदानां मूढमतीनां महोपकाराय।

निरमात्सविग्रुमाणि शतोपदेशप्रबन्धममुम्" ॥)

कुतप, क्ली पु, (कुतप + पृषोदरादित्वात् साधु ।) कुतप । दिनस्याष्टममुहूर्त्त । इति शब्दरत्नावली ॥

कुतुप, पु, (कुत्वा कुतु ततो डुप् च । तत पृषोदरात् अकारागमे साधु ।) चर्म्मनिर्म्मितास्य स्नेहपात्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३३ ॥ छोट कुपो इति भाषा ॥

कुतू, स्त्री, (कुत्सित तन्यते । तन बाहुलकात् कू । टिलोपश्च ।) चर्म्मनिर्म्मितस्नेहपात्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३३ ॥ मसक इति कुपो इति च भाषा ॥

कुतूणक, पु, (कु इषत् तूणयति सङ्कोचयति चक्षु य । कु + तूण सङ्कोचे + ण्वुल् ।) बालरोगविशेष । स तु नेत्ररोग । कतुया इति भाषा । तस्य लक्षणम् ॥

"कुतूणक क्षीरदोषाच्छिशूनामेव वर्त्मनि ।
जायते तेन तन्नेत्र कण्डूरञ्च स्रवेन्मुहु ॥
शिशु कुर्य्याल्ललाटाक्षिकूटनासावघर्षणम् ।
शक्तो नार्कप्रभा द्रष्टु न वर्त्मोन्मीलनक्षम' ॥

इति माधवकर ॥ कुकूणक इत्यपि पाठ ॥
(यथा, —

"कुकूणक शिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तज ॥
स्यात्तेन शिशुरुच्छूनताम्राक्षो वीक्षणाक्षम ।
स वर्त्मशूलपैच्छिल्यकर्णनासाक्षिमर्द्दन" ॥

इत्युत्तरतन्त्रे ८ अध्याये वाभटेनोक्तम् ॥ * ॥

चिकित्सा यथा ॥

"शुण्ठी भृङ्गनिशाकल्क पुटपाक ससैन्धव ।
कुकूणकेऽक्षिरोगेषु भद्रमाश्च्योतन हितम् ॥
क्रिमिशत्रुशिलादार्व्वी लाक्षाकाञ्चिकगैरिकै ।
चूर्णाञ्जन कुकूणे स्याच्छिशूना पोथकीषु च ।
सदशनामूलचूर्णादञ्जन स्यात् कुकूणके" ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥)

कुतूहल, क्ली, (कुतू चर्म्ममयतैलादिपात्रवत् अन्त हलति सोत्सुक करोति । हल + अच ।) अपूर्व्ववस्तुदिदृक्षादतिशय । तत्पर्य्याय । कौतूहलम् २ कौतुक ३ कुतुकम् ४ । इत्यमरः । १ । ७ । ३१ ॥ चित्रम् ५ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, नैषधे । १ । ११६ ।

"प्रियावियोगाद्विधुरोऽपि निर्भर
कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत्" ॥

नायिकालङ्कारविशेष । तल्लक्षण यथा साहित्यदर्पणे । ३ । ११९ ।

"रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात्कुतूहलम्" ॥)

कुतूहल, त्रि, प्रशस्त । अद्भुत । इति हेमचन्द्र ॥

कुत्व, क्ली, (कुत्सित त्वमिव ।) कुम्भी । इति हारावली । पाना इति भाषा ॥ (कुम्भिकाशब्दे ऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कुत्र, अ, ("सप्तम्यास्त्रल्" । ५ । ३ । १० । इति त्रल् ।) कस्मिन् इति व्याकरणम् । कोथाय इति भाषा ॥ (यथा, महानाटके ।

"हा । सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा कुत्र दृष्टा" ॥)

कुत्रचित्, अ, (कुत्र च चित् च इति द्वन्द्वसमास । मुग्धबोधमते "किम त्रयन्ताच्चिच्चनौ" । इति चित ।) कोनखाने इति भाषा । इति व्याकरणम् । (यथा महाभारते । ३ । १४२ । ५३ ।

"असुरेभ्यो भय नास्ति युष्माक कुत्रचित् क्वचित्" ॥)

कुत्स ड क न अवक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ चरा- आत्म-उभय सक-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । दन्त्यवर्गाद्योपध । अवक्षेपो निन्दा । ड क, यो न कुत्सयते कुवस्त्रमिति हलायुध ॥ न, कुत्सयति कुत्सयते । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । कदाचित् परस्मैपदार्थो णकार । इति दुर्गादास ॥

कुत्सन, क्ली (कुत्स + भावे ल्युट् ।) निन्दनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनौ ४ । १६३ ।

"नास्तिक्य वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम्" ॥

कुत्स्यते निन्द्यतेऽनेन । करणे ल्युट् । निन्दास्थानधर्म्म । त्रि कुत्सायुक्त ॥)

कुत्सला, स्त्री (कुत्स क्रयविक्रययोर्निषिद्धतया निन्दा लाति । ला + क + टाप ।) नीलीवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुत्सा, स्त्री, (कुत्स् निन्दने + भावे अ-टाप च ।) कुत्सनम् । तत्पर्य्याय । अवर्णः २ आक्षेप ३ निर्व्वाद ४ परीवाद ५ अपवाद ६ उपक्रोश ७ जुगुप्सा ८ निन्दा ९ गर्हणम् १० । इत्यमरः । १ । ६ । १३ ॥ गर्हा ११ निन्दनम् १२ कुत्सनम् १३ परिवाद १४ जुगुप्सनम् १५ अपक्रोश १६ भर्त्सनम् १७ अपवाद १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ उपराग १९ अवध्वस २० घृणा २१ धिक् २२ क्षामि २३ । इति जटाधर ॥

कुत्सित, क्ली, (कुत्स + कर्म्मणि क्त ।) कुष्ठनामौषधम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (कुड इति भाषा ॥)

कुत्सित, त्रि, (कुत्स + क्त ।) निन्दित । तत्पर्य्याय । निकृष्ट २ प्रतिकृष्ट ३ अर्व्वा ४ रेफ ५ याप्य ६ । अवम ७ अधम ८ कुपूय ९ अवद्य १० खेट ११ गर्ह्य १२ अणक १३ इत्यमरः । ३ । १ । ५४ ॥ रेप १४ अरम १५ आणक १६ अनक १७ । इति तट्टीका ॥ कुप्रिय १८ । इति जटाधर ॥ आखेट १९ रेपस २० काण्ड २१ गर्हित २२ अपकृष्टक २३ । इति शब्दरत्नावली ॥

कुथ इ क्लेशे । वधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर- अक-सकच-सेट इदित ।) पञ्चमस्वरी । इ कर्म्मणि कुन्थ्यते । क्लेश इह दुखानुभव । प्रीतात्तेष्व न कुन्थतीति हलायुध । इति दुर्गादास ॥

कुथ य पूतिभावे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा-पर- अक-सेट ।) पूतिता दुर्गन्धीभाव । य कुथ्यति मीनो दुर्गन्ध स्यादित्यर्थ । मुग्धबोध । इति दुर्गादास ॥

कुथ, पु स्त्री, (कुथ्यति अशोभा क्लेश वा । कुथ इ हिसायां अच । आगमविधेरनित्यत्वात् न नुमागम ।) गजपृष्ठस्थितचित्रकम्बलम् । छाटिर पिठैर भूल इति भाषा । तत्पर्य्याय । प्रवेणी २ आस्तरणम् ३ वर्णः ४ परिस्तोम ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥ प्रवेणि ६ परिस्तोम ७ कुथा ८ कुथम् ९ । इति तट्टीका ॥ वोथ १० आस्तर ११ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा शब्दार्थचिन्तामणौ ।

"कुथा कन्या समाख्याता कुथ स्यात् करिकम्बलम् ।
कुथ कुश कुथ कीट प्रात खादी द्विज कुथ" ॥

यथा महाभारते २ । ५१ । ३९ ।

"शतशश्च कुथास्तत्र सिहला समुपाहरन्" ॥)

कुथ, पु, (कुथ + अच ।) कुशतृणम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ॥ (यथा हि रामायणे । २ । ३ । १४ ।

"शाद्वलेषु यदा शिश्ये वनान्ते वनगोचरा ।
कुथास्तरणयुक्तेषु कि स्यात् सुखतर तत" ॥)

कुथोदरी स्त्री, (कुथ हिसात्मकमुदर यस्या सा ।) निकुम्भदुहिता । कुम्भकर्णपौत्री । सा च कल्कि देवेन हता । यथा ।

सूत उवाच ।

"पुत्त्री विशाखयूपस्य कुम्भकर्णात्मजात्मजा ।
कुथोदरीति विख्याता गगनार्द्धसमुत्थिता ॥
कोलकस्य महिषी विकञ्जजननी च सा ।
हिमालये शिर कृत्वा पादौ च निषधाचले ॥
शेते स्तन पाययन्ती विकञ्ज प्रस्नुतस्तनी ।
तस्या निश्वासवातेन विवशा वयमागता ॥
दैवेनैव समानीता प्राणास्तव पदाम्बुजम् ।
मुनयो रक्षणीयास्ते रक्ष सु च विपत्सु च ॥
इति तेषा वच श्रुत्वा कल्कि परपुरञ्जय ।
सेनागणै परिवृतो जगाम हिमवद्गिरिम्" ॥

इत्यादि ॥

"सा क्रोधोत्थाय सहसा ननर्द्द परमाद्भुतम् ।
तेन नादेन महता विकलास्त्वभवन् जना ।
निपेतु सैनिका सर्व्वे मूर्च्छिता धरणीतले ॥
सा रथाश्च गजाश्चापि विवृतास्या भयानका ।
जघास प्रश्वासवातै समानीय कुथोदरी ॥
सेनागणास्तदुदर प्रविष्टा कल्किना सह ।
यथा स्वमुखवातेन प्रविशन्ति पिपीलिका ॥
तद्दृष्ट्वा देवगन्धर्व्वा हाहाकार प्रचक्रिरे ।
तत्रस्था मुनय शेपुर्जेपुश्चान्ये महर्षय ॥
निपेतुरन्ये दु खार्त्ता ब्राह्मणा ब्रह्मवादिन ।
यद्वत् एकयोधा ये ऋष्यतस्तेऽशिवाचरा ॥
जगता कदन दृष्ट्वा सस्माराऽऽत्मानमात्मना ।
कल्कि कमलपत्राक्ष सुरारातिनिषूदन ॥
वायामि चेलचर्म्मभ्या कम्बलैर्यानदारुभि ।
प्रज्वाल्योदरमध्येण करवाल समाददे ॥
तेन खड्गेन महता कुक्षि निर्भिद्य बन्धभि ।
वलिभिर्भीहभिर्व्वीरैस्तैत शश्वत्प्रमाणिमि ॥
वहिर्बभूव सर्व्वेश कल्कि कल्कविनाशन ।
सत्वाच्चो यथा वक्रकुक्षि दम्भोलिनेमिना ॥
योनिरन्ध्राद्गजरथाश्वगाश्चाभवन् बहि ।
नासिकाकर्णविवरात् केऽपि तस्या विनिर्गता ॥
ते निर्गतास्तत्सख्या सैनिका रुधिरोक्षिता ।
ता विव्यधुर्निं क्षिपन्ती तरसा चरणौ करौ ॥
ममार सा भिन्नदेहा भिन्नकुक्षिशिरोधरा ।
नादयन्ती दिशो द्या ख चूर्णयन्ती च पर्व्वतान्" ।

इति कल्किपुराणे १६ अध्याय ॥

कुद्दाल, पु, (कु भूमि दालयति विदारयति । कु +

दल विदारणे + णिच् + अण् ।) कुद्दाल । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

कुद्दार, पुं, (कुं पृथ्वीं दारयति विदारयति । कु + दृ + णिच् + कर्म्मण्यण् । पृषोदरात् साधुः ।) कुद्दाल । इति जटाधरः ॥ (काञ्चनवृक्षः । वृक्षमात्रम् । भूविदारणेन समुत्थितत्वात् ॥)

कुद्दाल, पुं, (कुं भूमिं दालयति । कु + दल + णिच् + अण् । पृषोदरात् द्वित्वे साधुः ।) कोविदारवृक्षः । इत्यमरः ।२।४।२२॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।
कुण्डलीताम्रपुष्पश्च अश्मन्तकः स्वल्पकेशरी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥ गुणाश्चास्य काञ्चनारशब्दे उक्ताः ॥) भूमिदारणास्त्रम् । इति मेदिनी ॥ कोदाल इति भाषा । (यथा महाभारते । ३ । १७ । २३ ।
"समासाद्य विषं तत्राप्यखनन् सगरात्मजाः ।
कुद्दालैर्ह्रेषकैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः" ॥)

कुध, स्त्री, (कुध + क्विप् ।) कुध्यम् । भित्तिः । इत्यमरटीका ॥

कुन्द्र, इ क मिथ्योक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सक-सेट् । इदित् ।) पञ्चमस्वरी । दन्त्यवर्गतृतीयोपधः । इ क कुन्द्रयति गौणः । मिथ्या वदतीत्यर्थः । कुन्द्र इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वेदेषूच्चारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुन्द्रक, पुं, (कुन्द्र मिथ्यैव कायते अनित्यत्वात् क्षणभङ्गुरत्वात् । कै + क । निपातनात् साधुः ।) गृहविशेषः । गृहोपरिमण्डपः । तत्पर्य्यायः । उद्घाट २ पिठर ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुन्द्रङ्ग, पुं, (कु ईषत् उद्गतो रङ्गः रङ्गनं यत्र अनित्यत्वात् । कु + उत् + रञ्ज + अधिकरणे घञ् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गृहमण्डपः । इति हारावली ॥

कुन्द्रव, पुं, (कुं भूमिं द्रावयति । कु + द्रु + अन्तर्भूतणिच् अच् ।) कोद्रवः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (कोदधान इति भाषा ॥)

कुन्ध्र, पुं, (कुं पृथ्वीं भूमिं धारयति । कु + धृ + मूलविभुजादित्वात् कः ।) पर्व्वतः । इति हलायुधः ॥ (यथा कविदारोक्तौ ।
"वार्यारेरुच्चनभग्नदलोपधिपति कुन्ध्रेऽजनाविर्गवेण्ड गौराङ्गाककुन्द्रसरेहुरुतरग्रैवेयकव्याडकम् ।
उष्णीषुद्रमरकामिर्मिषिदिगिभेशाङ्गाङ्गिनाक्ष्वार्चि स श्वादम्भुमदम्नुदाविगाणरदेवो मुदे वो मृड" ॥)

कुनख, पुं, (कुत्सितो नखो यत्र ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा ।
"नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनाम् ।
कुर्व्वाते दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्यमादिशेत् ॥
तदेवापतरैर्दोषैः परुषं कुनखं वदेत्" ॥
इति माधवकरः ।
(अस्य चिकित्सा यथा ।
"चिप्ये सदुग्धाम्लतोवा मूत्रवेधो नखप्रदः" ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥
तथाच सुश्रुते ।
"अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः ।
भवेत्तु कुनखं विद्यात् कुलीनमिति संज्ञितम्" ॥
अयं हि रोगः जन्मान्तरीयसुवर्णापहरणस्य कृतप्रायश्चित्तस्य मुक्तावशिष्टमहापातकस्य चिह्नरूपः । यथा विष्णुसंहितायाम् ।
"नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्सुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति । कुष्ठविपातकी ब्रह्महा यक्ष्मी सुरापः श्यावदन्तकः सुवर्णहारी कुनखी गुरुतल्पगो दुश्चर्म्मा" ॥) कुत्सितनखयुक्ते, त्रि ॥

कुनखी [न्] त्रि, (कुनख इति ख्यातामविश्रुतरोगोऽस्यास्तीति ।) कुनखरोगयुक्तः । सङ्कुचितनखः । यथा । "सुवर्णहारी कुनखी । कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं व्रतं चरित्वा तद्दन्तनखावुद्धरेयाताम्" ॥ इति शुद्धितत्त्वम् ॥

कुनट, पुं, (कुत्सितं नटतीति । कु + नट् + अच् ।) श्योनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुत्सितो नट इति विग्रहे नटाधमः ॥
श्योनाकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कुनटी, स्त्री, (कुनट + गौरादित्वात् ङीष् ।) मनःशिला । इत्यमरः ।२।९।१०८॥
(अस्याः पर्य्यायाः ॥
"मनःशिला मनोज्ञा च नेपाली कुनटी शिला" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
अन्यद्विवरणमस्य मनःशिलाशब्दे ज्ञातव्यम् ॥) धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पर्य्याया यथा ॥
"धान्यकं धानकं धान्यं धाना धानेयकन्तथा ।
कुनटी धेनुकाच्छत्रा कुस्तुम्बुरुवितुन्नकम्" ॥
गुणाश्चास्य धन्याकशब्दे ज्ञातव्याः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) नेपालदेशजमनःशिला । इति केचित् । इति भरतः ॥ (कुत्सिता नर्त्तकी । अनिपुणा नर्त्तकी ॥)

कुनली, [न्] पुं, (कुत्सितं ईषद् वा नलोऽस्यास्तीति इनि ।) वकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुनाभि, पुं, (ईषत् नाभिरिव आवर्त्तवत्त्वात् ।) वातमण्डली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घूर्णवाताः इति भाषा ॥ निधिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुनाशक, पुं, (ईषत् नाशयति स्पर्शेन । कु + नश + णिच् + ण्वुल् ।) यवासः । इत्यमरः ।२।४।९१॥
(दुरालभा । आलकुशीति भाषा ॥
अस्य पर्य्याया यथा ।
"यासोयवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ।
दुरालभा दुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥
गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ म भागे ॥)

कुन्च वक्रणे । कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक-सक-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । वक्रणमिति वक्र इवाचरतीति क्वौ वक्रं करोतीति णौ च रूपम् । तेन कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च । कौटिल्यमल्पीभावः अल्पीकरणञ्च । कुञ्चति खलः कुटिलोऽल्पो वा स्यादित्यर्थः । कुञ्चति खलः वायुं कुटिलमल्पं वा करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुन्त, पुं, (कुं भूमिं उनत्ति क्लेदयति । कुं शरीरं उनत्ति भेदयति दारयति वा धातूनामनेकार्थत्वात् उन्द + बाहुलकात् त । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) गवेधुका । प्रासास्त्रम् । इति मेदिनी ॥ (भल्लास्त्रम् । भाला इति भाषा । यथा कथासरित्सागरे ।
"कुन्तदन्ता कथं कुर्य्यात् राक्षसीव हि सा शिवम्" ॥) चण्डभावः । क्षुद्रजन्तुः । इति विश्वः ॥ क्षुद्रकीटः । उत्कुणः । (उकुन इति भाषा ॥)

कुन्तल, पुं, (कुन्तं उत्कुणं लाति गृह्णाति । ला + क ।) केशः । (यथा साहित्यदर्पणे ३।१२४।
'क्वापि कुन्तलसव्याजसंयमव्यपदेशतः ।
बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्' ॥) ह्रीवेरम् । इत्यमरः २ । ६ । ९५ ॥ चषकः । यवः । इति मेदिनी ॥ (कुन्तस्य अग्राकारमिव लाति ।) लाङ्गलम् । इति विश्वः ॥ ध्रुवकभेदः । यथा,—
'वर्णैः षोडशभिः काव्यः कुन्तलो लघुशेखरे ।
शृङ्गारे च रसे प्रोक्तमानन्दफलदायकः" ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (दाक्षिणात्यजनपदविशेषः । तदधिष्ठाता राजा च यथा महाभारते २ । राजसूयिकपर्व्वणि ३४ । ११ ।
"आकर्षः कुन्तलश्चैव मालवाश्चान्ध्रकास्तथा ।
द्राविडाः सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा" ॥)

कुन्तलवर्द्धन पुं (कुन्तलान् केशान् स्वरसेन वर्द्धयति । वृध + णिच + ल्यु ।) भृङ्गराजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुन्तला, पुं, (कुन्ता अस्त्रविशेषा लीयन्ते गृह्यन्ते यत्र । ला + घञर्थे क ।) देशविशेषः । बहुवचनान्तशब्दोऽयम् । इति मेदिनी ॥ (स च दाक्षिणात्यप्रदेश इत्युच्यते । यथा महाभारते ६।९।५९।
"भिल्लिका कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकानना ।
कोकुट्टकास्तथा चोला कोङ्कणा मालवा नराः" ॥)

कुन्तलिका, स्त्री, (कुन्तलस्य लाङ्गलस्याग्राकार इव विद्यतेऽस्याः इति ठन् । टाप् अत इत्त्वञ्च ।) दध्यादिच्छेदनी । दइकाटा छुरी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पालिका २ । इति हारावली ॥ (बालानामौषधम् । यथा सुश्रुते ।
"कुन्तलिका कुरण्टिका प्रभृतीनौत्युपक्रम्य ॥
अस्या गुणास्तत्रैवोक्ताः ।
"स्वादुपाकरसा शीता कफघ्ना नातिपित्तला ।
लवणानुरसा रूक्षा सक्षारा वातला सरा" ॥
स्वादुतिक्ता कुन्तलिका" ॥)

कुन्तलोशीर, क्ली, (कुन्तल इव उशीरम् ।) मालकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ बाला इति भाषा ॥

कुन्ती, स्त्री, (राज्ञा कुन्तिभोजेन आनाय्यात्मपालिता सती पृथा वसुदेवभगिनी कुन्तीति नाम्ना विख्याता । यथा, हरिवंशे ३४ । ३३२४ ।
"पृथा दुहितरं वव्रे कुन्तिस्तु कुरुनन्दन ! ।
शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ ॥
तस्मात् कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा" ॥) पाण्डुराजभार्य्या । सा च शूरसेनराजकन्या पृथा

नाम्ना ख्याता। तत्पिता शूरसेन ताम् तत्त्वे कुन्ति भोजाय दत्तवान्। इयञ्च कन्यावस्थायां मुनिदत्त विद्यापरीक्षार्थं मन्त्रबलाहूतात् सूर्य्यात् कर्णं प्रासोष्ट। विवाहात् परञ्च सा मृगीभूतस्य मुने शापात् स्त्रीसङ्गमवञ्चितस्य स्वामिनो महाराज पाण्डोराज्ञया धर्म्माद्युधिष्ठिरं पवनाद्भीम इन्द्रा दर्ज्जुनं सुषुवे। इति महाभारते १।१११ अध्याय॥ इयञ्च परमसाध्वीतया भगवद्वादरायणादिमह र्षिगणवरप्रभावेण प्रातःस्मरणीया रमणी।

यदुक्तम्,—

“अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा। पञ्चकन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्” ॥)

गुग्गुलुवृक्षः। शल्लकी इति विश्वमेदिन्यौ॥ ब्राह्मणी। इति जटाधरः॥

कुथ ग क्लिषि। क्लिशि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या० पर० सक० अक० च सेट्।) पञ्चमस्वरी। क्लिशि दुःखानुभवे। ग कुथ्नाति बुभुक्षात्तः। इति हला युधः। चुकुन्थ। इति दुर्गादासः॥

कुथु,पु, (कुथ्नाति दुःखसहनक्षमो भवति। कुथ + उन।) बौद्धविशेषः। जिनचक्रवर्त्तिविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

कुन्द पु क्ली, (कु कुत्सितं दुर्गन्धादिजनितक्लेशं द्यति नाशयति। कु + दो छेदने + क। पृषोद राद् नुम्। यद्वा कौतीति। ‘अब्दादयश्च”। उणा ४। ९८। इति निपातनात् सिद्धम्।) पुष्पवृक्षविशेषः। कुन्दफुलेर गाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। माघ्यम् २। इत्यमरः।२।४।७३॥ शुक्लपुष्पः ३। इति रत्नमाला॥ मकरन्दः ४ महामोदः ५ मनोहरः ६ मुक्तापुष्पः ७ सदापुष्पः ८ तारपुष्पः ९ अट्टहासकः १० दमनः ११ वन हासः १२ मनोज्ञः १३ वीरटम् १४ वरटम् १५। इति शब्दरत्नावली॥

(यथा, नवग्रहस्तोत्रे शुक्रस्तुतिः।

“ॐ हिमकुन्दमृणालाभं दैत्यानां परमं गुरुम्। सर्व्वशास्त्रप्रवक्तारं भार्गवं प्रणमाम्यहम्” ॥)

अपि च। भावप्रकाशे॥

“कुन्दन्तु कथितं माघ्यं सदापुष्पञ्च तत् स्मृतम्। कुन्दशीतं लघु श्लेष्मशिरोरुग्विषपित्तहृत्” ॥

अस्य गुणाः। अतिमधुरत्वम्। शीतलत्वम्। कषा यत्वम्। केशप्रभावनत्वम्। कफपित्तज्वरत्वम्। मारकत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वञ्च। इति राज निर्घण्टः॥ तत्पुष्पगुणौ। श्लेष्मकारित्वम्। ग्राहि त्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कुन्द,पु,कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम्। (अस्य पर्य्याया यथा॥ “कुन्दुरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि” ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) भ्रमियन्त्रम्। कुंद इति भाषा। कुवेरस्य निधि विशेषः। इति मेदिनी॥ करवीरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुन्दपुष्पवर्णे इव श्वेततया सत्यगुणे स्वभावतारत्वात्।) विष्णुः। यथा महा भारते १३।१४९।१००।

“कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्ज्जन्यः पवनोऽनिलः” ॥

यद्वा कु पृथ्वीं कश्यपाय दत्तवान्। दा + क। द्वितीयाया अलुक्। परशुरामावतारे क्षत्रिय हत्यापापशुद्ध्यर्थं मारीचाय अश्वमेधयज्ञे महा दानस्य दक्षिणास्वरूपवसुन्धरादानादस्य तथा त्वम्। तत्कथा यथा हरिवंशे।

‘सर्व्वपापविशुद्ध्यर्थं वाजिमेधेन चेष्टवान्। तस्मिन् यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दन। मारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वसुन्धराम्’ ॥)

कुन्दक पु, (कुन्द + सञ्ज्ञायां कन्।) कुन्दरुकः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुन्दम, पु, (अनिष्टकारित्वात् कुत्सितं उन्दुरादिकं दमयति नाशयतीति। दम + णिच् + अच् पृषो दरात् मुमि साधु। यद्वा कुन्देन मीयते प्रायेण शुभ्रवर्णत्वात्। कुन्द + मा + घञर्थे क।) वि डालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुन्दर, पु, (कुं भूमिं दारयति। अन्तर्भूतणिजर्थे दॄ + अच् पृषोदरात् मुमि साधु।) तृणभेदः। कुन्दरा इति कलिङ्गे ख्यातः। तत्पर्य्यायः। कन्दुरः २ भिण्टी ३ दीर्घपत्रः ४ खरच्छदः ५ रसालः ६ क्षेत्रसम्भूतः ७ सुदृढा ८ मृगवल्लभः ९। अस्य मूलगुणाः। गौल्यत्वम्। शीतत्वम्। पित्तातिसारनाशित्वम्। गोधनानां प्रशस्तत्वम्। बल पुष्टिविवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुन्दवत् निर्म्मलानि धर्म्माणि पुण्यानि फलानि राति ददाति। कुन्द + रा + क। यद्वा कुं पृथ्वीं, हिरण्याक्षदैत्यं हन्तुकामो भगवान् विष्णुः वराहरूपेण दार यति। दॄ + णिच + अच् पृषोदरात् मुमि साधु।) विष्णुः। यथा महाभारते १३।१४९।१०।

“कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्ज्जन्यः पवनोऽनिलः” ॥)

कुन्दिनी, स्त्री, (कुन्दानां पद्मानां समूहः। खला दित्वात् इनि। स्त्रियां ङीप्।) पद्मिनी। पद्म समूहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुन्दु, स्त्री, (कुं भूमिं द्रवतीति। कु + द्रु + बाहुल कात् डु।) कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्द माला अमरटीका च॥ (कुन्दरुशब्दे ऽस्या विव रणं ज्ञातव्यम्॥) मूषिके पु। इति शब्दरत्ना वली॥

कुन्दुर, पु, (कुं भूमिं दारयति। दॄ विदारे + उरन्।) कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुन्दुरु, पु, स्त्री, (कुं भूमिं उनत्ति। उन्द् + रुः वा दित्वात् निपातनात् साधु।) स्वनामख्यातसुग न्धिद्रव्यम्। यस्य निर्यासे कुन्दुरुखोटि इति ख्यातिः। तत्पर्य्यायः। पालङ्क्या २ मुकुन्दः ३ कुन्दः ४। इत्यमरः।२।४।१२१॥ पालङ्की ५ सुकुन्दः ६ कुन्दुः ७ कुन्दुरः ८। इति तट्टीकायां भरतः॥ कुन्दुरुकः ९ सौराष्ट्रः १० शिखरी ११ कुन्दकः १२ तीक्ष्णः १३ गोपुरकः १४ बहुगन्धः १५ पालिन्दः १६ भीषणः १७ तीक्ष्णगन्धः १८ बली १९। इति जटाधरः॥ अपि च।

“कुन्दुरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि। कुन्दुरुर्म्मधुरस्तिक्तस्तीक्ष्णस्त्वच्यः कटुर्हरेत्।

ज्वरस्वेदग्रहालक्ष्मीमुखरोगकफानिलान्” ॥

इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। कफपित्तातिदाहनाशित्वञ्च। अस्य पानलेपनयोगुणाः। शिशिरत्वम्। प्रदरामयशान्ति कारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अलक्ष्मीरक्षो ज्वरनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ (अस्य व्यवहारो यथा वैद्यकचक्रपाणि सङ्ग्रहे ऽष्टादशशतिकप्रसारणी तैले॥

“कर्पूरकुन्दुरुनिशाबलकुष्ठमामचन्दनम्” ॥ *॥)

कुन्दुरुक, पु, स्त्री, (कुन्दुरु + स्वार्थे कन्।) कुन्दुरुनाम सुगन्धिद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कुन्दुरुकी, स्त्री, (कुन्दुरुक + जातित्वात् ङीष्) शल्लकीवृक्षः। इत्यमरः।२।४।१२४॥

कुप इ कि भासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा० पर० सक० सेट् इदित्।) पञ्चमस्वरी। इ कुम्पते। कि कुम्पयति कुम्पति। भासिराच्छादनम्। इति दुर्गादासः॥

कुप, क यतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा० पर० अक० सेट्।) क कोपयति। इति दुर्गादासः॥

कुप य इर् कोपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा० पर० अक० सेट् इरित्।) कोपो नेत्ररौक्ष्यादि हेतुश्चित्तविकारः। य, कुप्यति माता शिशवे। इर् अकुपत् अकोपीत्। अस्मात् पुषादित्वान्नित्य ङ इत्यन्ये। “कदाचित् कुप्यते माता नोदरस्था हरीतकी”। इति तु कुप्यतीति कुप तत स इवाचरति इति ङो साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

कुपथ, पु, कुत्सितः पन्थाः। (पाणिनिमते कापथ इति नित्यं स्यात्। वोपदेवमते तु ‘पथि पुरुषे वा”। इति सूत्रेण विभाषया को कादेशः।) का पथः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, श्रीमद्भागवते ५।६।११। “स्वधर्म्मपथमकुतोभयमपहाय कुपथपाषण्डमसमञ्जसं निजमनीषया मन्दः प्रवर्त्त यिष्यति” ॥

कुपथ सेवत्वेनास्त्यस्य। अर्श आदित्वात् अच्। कुपथगामिनि, त्रि। यथा महाभारते १।६७।२४।

“कुपथस्तु महावीर्य्यः श्रीमान् राजन्! महासुरः। सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः” ॥)

कुपाणि, त्रि, (कुत्सितः पाणिर्यस्य।) वक्रहस्तः। इति जटाधरः। कोपा इति भाषा॥

कुपिनी, [न्] पु, (कुपिनी मत्स्यधानी अस्यास्तीति। व्रीह्यादित्वात् इनि।) कैवर्त्तः॥ इति त्रिकाण्ड शेषः। जालिया इति भाषा॥

कुपिनी, स्त्री, (कुम्प्यते रक्ष्यते मत्स्योऽत्र। कुप इ कि भासे अधिकरणे बाहुलकात् इनि। किच ङीप पृषोदरादित्वात् साधु।) स्वल्पमत्स्यधानी। इति शब्दरत्नावली। खालुइ इति भाषा॥

कुपिन्द, पु, (कुम्पयति विस्तारयति सूत्राणि। कुप इ कि भासे + “कुपेर्वा वञ्च”। उणा ४। ८६। इति किन्दच्।) तन्तुवायः। इत्युणादिकोषः॥

कुपीलु, पु, (कुत्सितः पीलुः।) कारस्करवृक्ष विन्दुकविशेषः। मधरतेन्दु माकडाकेँदु इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। जलजः २ दीर्घपत्रकः ३ कुलक

४ काकतिन्दुक ५ काकपीलुक ६ काकेन्दु ७ विषतिन्दु ८ मर्कटतिन्दुक ९। अस्य गुणा। शीतलत्वम। तिक्तत्वम। वातमदकारित्वम। लघुत्वम। व्यथाहरत्वम। ग्राहित्वम। कफपित्तास्रनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाश ॥

कुपूय, त्रि, (कुत्सित पूयते। पूयीङ विसरणे + पचाद्यच्।) कुत्सित। जात्याचारादिनिन्दित। इत्यमरभरतौ ॥

कुप्य, क्ली, (गुप्यते रक्ष्यते द्रव्यादिकमत्र। गुपू रक्षणे। "राजसूयसूर्य्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्या"। ३।१।११४। इति क्यबन्तो निपातित। गुपेरादे कत्व च सञ्ज्ञायाम।) स्वर्णरूप्यभिन्नधातु। इत्यमर।२।९।९१॥ (यथा, महाभारते।१५।६।११।
"भूमिरल्पफला देया विपरीतस्य भारत।
हिरण्य कुप्यभूयिष्ठ मित्र क्षीणमथो बलम'॥)
दस्ता इति ख्यातधातु। इत्यष्टधातुमध्ये वैद्यकम॥

कुप्यशाला, स्त्री, (कुप्याना स्वर्णरूप्याभ्यामन्येषा भाजनादीना शाला गृहम्।) स्वर्णरूप्यभिन्नधातुपात्रादिनिर्म्माणादिगृहम। कासारिर दोकान इति भाषा। तत्पर्य्याय। सन्धानी २। इति हेमचन्द्र ॥

कुप्रिय, त्रि, (कुत्सित प्रीणातीति। कु + प्री + "इगुपधज्ञेति"। ३।१।१३५। क।) जघन्य। इति हलायुध ॥ (बहुव्रीहौ तु कुत्सित प्रिय ॥)

कुब इ कि स्तृतौ। इति कविकल्पद्रुम। (चुरा पक्षे भ्वा पर सक सेट।) पञ्चमस्वरी। इ कुम्ब्यते। कि कुम्बयति कुम्बति। स्तृतिराच्छादनम। इति दुर्गादास ॥

कुबे(वे)र, पु (कुम्बतीति। कुब इ कि आच्छादने "कुम्बेर्नलोपश्च"। उणा १।६०। इति एरक। नलोपश्च। यद्वा कुत्सित वेर शरीर यस्य। पिङ्गलनेत्रत्वात्तथात्वम।) यक्षराज। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥ (स च विश्रवस ऋषेरिलविलाया जात। स तु त्रिपाद अष्टदन्त केकराक्षश्च। यथा, वायुपुराणे।
"कुत्साया क्विति शब्दोऽय शरीर वेरमुच्यते।
कुवेर कुशरीरत्वात नाम्ना तेनैव सोऽङ्कित"॥
तथा काशीखण्डे देवीदत्तशापोक्तौ च।
"कुवेरो भव नाम्ना त्व मम रूपेर्ष्यया सुत।"॥)

कुब्ज, त्रि, (कु ईषत उब्ज आर्ज्जवमस्य। उब्ज आर्जवे घञ् शक०न्ध्वादिवद्दुलोप।) वायुनोन्नतहृदय। उन्नतपृष्ठश्च। कुजा इति भाषा। तत्पर्य्याय। गडु २ गडुल ३ इत्यमर ॥ न्युब्ज ४ गडर ५ इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणमाह।
"हृदय यदि वा पृष्ठमुन्नत क्रमश सरुक।
क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्य्यात्तदा त कुब्जमादिशेत"॥
इति माधवकर ॥ यदेत्युक्त्वा यदिवेति विकल्पार्थत्वेन न पुनरुक्तिदोष। नन्वन्तरायाम क्रोडनतो भवति वहिरायाम पृष्ठनतो भवति ताभ्यामस्य को भेद। उच्यते। अन्तरायामवहिरायामयो प्रकृतस्यैवान्त शरीरस्य वहि शरीरस्य चावनमनमत्र तु हृदय पृष्ठ वा शरीरादहिर्भवतीति भेद ॥ * ॥

अथ चिकित्सा।
"वाह्यायामेऽन्तरायामे धनुस्तम्भे च कुब्जके।
योज्य प्रसारिणीतैल तेन तेषा शमो भवेत ॥
वातव्याधिषु सामान्या या क्रिया कथिता पुरा।
कर्त्तव्या एव ता सर्व्वास्तैलमेतद्विशेषत"॥
इति भावप्रकाश ॥ (यथा, हरिवशे ८३।३४।
"तान्तु कुब्जा स्वडोर्मध्ये ह्यङ्गुलेनाग्रपाणिना।
शनै सन्तोडयामास कृष्णो लीलाविधानवित'॥
रोगविशेषस्यास्य चिकित्साथ वटिकौषध यथा ॥ * ॥
"रसौ गन्धौ समौ शुद्धौ तालकश्चाभया तथा।
विष व्योषञ्च कटुकी वीजजैपालकौ समौ"॥
"भृङ्गराजरसैमर्द्द्य कुष्माण्डरसैस्तथा।
गुञ्जाद्वय प्रदातव्य रस कुब्जविनोदक ॥
आमवाताढ्यवातादीन कटीशूलञ्च नाशयेत।
अग्निञ्च कुरुत दीप्त स्थौल्याना नाशन परम"॥
कुब्जविनोदो रस ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहे वातरोगाधिकारे ॥ * ॥)

कुब्ज, पु, (कु इषदुब्ज आर्जवमस्य। शक न्ध्वादित्वात साधु।) अपामार्ग। इति राजनिर्घण्ट ॥ खड्ग। इति शब्दमाला ॥

कुब्जक, पु, (कौ पृथिव्या उब्जति। उब्ज + ण्वुल। शक न्ध्वादित्वात उलोपे साधु।) पुष्पवृक्षविशेष। कूजा इति ख्यात। (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवृहत्सिद्धपुराणे।
"चम्पकात पुष्पशतकादशोक पुष्पमुत्तमम।
अशोकात पुष्पसाहस्रात सेवतीपुष्पमुत्तमम्।
सेवतीपुष्पसाहस्रात कुब्जक पुष्पमुत्तमम"॥
तत्पर्य्याय। भद्रतरुणी २ वृत्तपुष्प ३ अतिकेशर ४ महासह ५ कण्टकाढ्य ६ खर्व्व ७ अलिकुलसङ्कुल ८ वारिकण्टक ९। इति त्रिकाण्डशेष ॥ अपि च।
"कुब्जको भद्रतरणिर्वृहत्पुष्पोऽतिकेशर।
महासहा कण्टकाढ्या नीलालिकुलसङ्कुला"॥
राजनिर्घण्टे महासहेत्यादिशब्दा पुलिङ्गा।
अस्य गुणा।
"कुब्जक सुरभि स्वादु कषायानुरस सर।
त्रिदोषशमनो वृष्य शीतहर्त्ता च स स्मृत"॥
इति भावप्रकाश ॥ सुरभित्वम। रक्तपित्तकफनाशित्वञ्च ॥ तत्पुष्पगुणा। शीतलत्वम। वर्णकारित्वम। दाहवातपित्तनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥

कुब्जकण्टक, पु, (कुब्ज कण्टकोऽस्य।) श्वेतखदिर। इति राजनिर्घण्ट ॥

कुभ्र,(भ्र)क्ली,(कुबि आच्छादने + 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रेति'। उणा २।२८। इति निपातनात रन्।) वनम्। इत्युणादिकोष ॥ कुष्ठम। कुष्ठकम्। तन्तु। शरणम। शकटम। इति सक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥

कुमार, त क क्रीडे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्तचुरा पर अक सेट।) कृखी। अचकुमारत। इति दुर्गादास ॥

कुमार, क्ली, (कुमारयति नन्दति यत्र यस्मिन सतीत्यर्थ।) जात्यकाञ्चनम। इति मेदिनी। खाटि सोणा इति भाषा ॥

कुमार, पु, (कुत्सितो मार कन्दर्पो यस्मात।) कार्त्तिकेय तदुत्पत्तिविवरणन्तु कार्त्तिकेयशब्दे द्रष्टव्यम॥
(तथा महाभारते।१।६६।२३ २४।
"अग्ने पुत्त्र कुमारस्त श्रीमान शरवणालय।
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठज।
कीर्त्तिकाभ्युपपत्तेश्च कार्त्तिकेय इति स्मृत"॥
कौ पृथिव्या मारयति दुष्टान। कु + मृ + णिच + अच।) नाट्योक्तौ युवराज। इत्यमर ॥ (राजकुमार। यथा, रघौ ७।६३।
'तत प्रियोपात्तरसेऽधरौष्ठे
निवेश्य दध्मौ जलज कुमार"॥)
शुक। अश्ववारक। (कुमारयति क्रीडतीति। कुमार त क क्रीडने + अच्।) पञ्चवर्षीयबालक। (यथा मनौ ७।१७५।
"कन्याना सम्प्रदानञ्च कुमाराणाञ्च रक्षणम"॥
"तस्यास्तु खल्वपराया प्रपतनार्थे खल्वेवमेव कर्म्मणि क्रियमाणे जातमात्रे ऽस्यैव कुमारस्य कार्य्याण्येतानि कर्म्माणि भवन्ति तद्यथा अश्मनो सङ्घट्टन कर्णयोर्मूले शीतोदकेनोष्णोदकेन वा मुखपरिषेक। तथा सक्लेशविहृतान प्राणान पुनर्लभेत कृष्णकपालिका शूर्पेण चैनमभिनिष्पुनीयात यद यद्यचेष्ट स्यात यावत प्राणाना प्रत्यागमनतत्र सर्व्वमेव कुर्य्यु। तत प्रत्यागतप्राण प्रकृतिभूतमभिसमीक्ष्य स्नानोदकग्रहणाभ्यामुपपादयेत। अथास्य ताल्वोष्ठकण्ठ जिह्वा प्रमार्ज्जनमारभेत अङ्गुल्या सुपरिलिखितनखयासुप्रक्षालितोपधानकार्पासपिचुमत्या प्रथम प्रमार्ज्जितस्यास्यच शिरस्तालु कार्पासपिचुना स्नेहगर्भेण प्रतिच्छादयेत। ततो ऽस्यानन्तर कार्य सैन्धवोपहितेन सर्पिषा प्रच्छर्द्दनम"।
"दशम्या निशतीताया सपुत्त्रास्त्री सर्व्वगन्धौषधैर्गौरसर्षपलोध्रैश्च स्नाता लघ्वहतवस्त्र परिधाय पवित्रेष्टलघुविचित्रभूषणवती सस्पृश्य मङ्गलान्युचितामर्च्चयित्वा च देवता शिखिन शुक्लवाससोऽव्यङ्गाश्च ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयित्वा कुमार महतेन शुचिवाससाच्छादयेत। प्राक् शिरस मुदक्शिरस वा सवेश्य देवतापूर्व्व द्विजातिभ्य प्रणमतीत्यक्त्वा कुमारस्य पिता द्वे नामनी कारयेत नाक्षत्रिक नामाभिप्रायिकञ्च"।
"कृते च नामकर्म्मणि कुमार परीक्षितुमुपक्रमेदायुष प्रमाण ज्ञान हेतो। तत्रेमान्यायुष्मता कुमाराणा लक्षणानि भवन्ति तद्यथा—एकैकजा मृदवोऽल्पा स्निग्धा सुबद्धमूला कृष्णा केशा प्रशस्यन्ते। स्थिरा बहला त्वक् प्रकृत्याकृतिसुसम्पन्नमीषत्प्रमाणातिरिक्तमनुरूपमातप

पत्रोपमं शिर प्रशस्यते। व्यूढ दृढ सम सु
श्लिष्टशङ्खसन्ध्यूर्द्ध्वव्यञ्जनगुपचित बलिनमर्द्धचन्द्रा
कृतिललाट बहलौ विपुलसमपिठौ समौ नीचौ
वृद्धौ पृष्ठतोऽवनतौ सुश्लिष्टकर्णपुटकौ महा
च्छिद्रौ कर्णौ ईषत प्रलम्बिन्यावसङ्गते समे
संहते महत्यौ भ्रुवौ समे समाहितदर्शने व्यक्त
भागविभागे बलवती तेजसोपपन्ने स्वाङ्गोपाङ्गे
चक्षुषी। ऋज्वी महोच्छ्वासावंशसम्पन्नेषदवन
ताग्रा नासिका। महदृजु सुनिविष्टदन्तमास्यम्।
आयामविस्तारोपपन्ना श्लक्ष्णा तन्वी प्रकृतियुक्ता
पाटलवर्णा जिह्वा। श्लक्ष्णं युक्तोपचयमुष्णोपपन्नं
रक्तं तालु। महानदीन स्निग्धोऽनुनादी गम्भीर
समुत्थो धीरस्वर। नातिस्थूलौ नातिकृशौ
विस्तारोपपन्नावास्यप्रच्छादनौ रक्तावोष्ठौ। म
हत्यौ हनुवृत्तौ। नातिमहती ग्रीवा। व्यूढमुप
चितमुरो गूढ जत्रु पृष्ठवंशश्च। विप्रकृष्टान्तरौ
स्तनौ, असम्पातिनी स्थिरे पार्श्वे, वृत्तपरिपूर्णायतौ
बाहू, सक्थिनी अङ्गुलयश्च। महदुपचित पाणि
पादम्। स्थिरावृत्ता स्निग्धास्ताम्रास्तुङ्गा कूर्म्मा
कारा करजा, प्रदक्षिणावर्त्ता सोत्सङ्गा च
नाभि। नाभ्युरस्त्रिभागहीना समासमुपचित
मांसा कटीवृत्तौ स्थिरोपचितमांसौ नात्युन्नतौ
नात्यवनतौ स्फिचावनुपूर्व्ववृत्तौ उपचययुक्ता
वुरू। नात्युपचिते नात्यपचिते एणीपदे प्रगूढ
सिरास्थिसन्धी जङ्घे। नात्युपचितौ नात्यपचितौ
गुल्फौ पूर्व्वोपदिष्टगुणौ पादौ कूर्म्माकारौ।
प्रकृतियुक्तानि वात मूत्र पुरीषगुह्यानि तथा
स्वप्नजागरणायासस्मितरुदितस्तनग्रहणानि। यच्च
किञ्चिदन्यदपि अनुक्तमस्ति तदपि सर्व्वं प्रकृति
सम्पन्नमिष्टं विपरीत पुनरनिष्टमिति दीर्घायु
र्लक्षणानि' ॥ * ॥

अतोऽनन्तरं कुमारागारविधिमनु
व्याख्यास्याम ॥

"वास्तुविद्याकुशल प्रशस्तं रम्यतमस्कं निवात
प्रवातैकदेशं दृढमपगतश्वापदपशुदंष्ट्रिमूषिका
पतङ्गं सुसविभक्तसलिलोदूखलमूत्रवर्च्चस्थानस्नान
भूमिमहानसम्पृतुसुखं यथर्त्तुशयनासनास्तरण
सम्पन्नं कुर्य्यात। तथा सुविहितरक्षाविधान
बलिमङ्गलहोमप्रायश्चित्तं शुचिवृद्धवैद्यानुरक्त
जनसम्पूर्णमिति कुमारागारविधि।

शयनास्तरणप्रावरणानि कुमारस्य मृदुलघु
शुचिसुगन्धीनि स्यु। स्वेदमलजन्तुमन्ति मूत्र
पुरीषोपसृष्टानि च वर्ज्ज्यानि स्यु।

असति सम्भवेऽन्येषा तान्येव च सुप्रक्षालि
तोपधानानि सुधूपितानि सुशुद्धशुष्कान्युपयोग
गच्छेयु।

धूपनानि पुनर्वाससा शयनास्तरणप्रावरणानाञ्च
यवसर्षपातसी हिङ्गु गुग्गुलुवचाचोरकवय स्थागो
लोमीजटिलापलङ्कषाशोकरोहिणीसर्पनिर्म्मोका
नि घृतसंप्रयुक्तानि स्यु।

मणयश्च धारणीया कुमारस्य खड्गरुरुगवय
वृषभाणा जीवतामेव दक्षिणेभ्यो विषाणेभ्यो ऽग्रा
णि गृहीतानि स्यु। मन्त्राद्याश्चौषधयो जीवकर्ष
भकौ यान्यप्यन्यानि ब्राह्मणा प्रशंसेयु।

क्रीडनकानि खल्वस्य तु विचित्राणि घोषव
न्त्यभिरामाणि अगुरूण्यतीक्ष्णाग्राणि अनास्य
प्रवेशीनि अप्राणहराणि अवित्रासनानि स्यु।

नह्यस्य वित्रासन साधु तस्मात्तस्मिन् रुदत्य
भुञ्जाने वान्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षसपि
शाचपूतनाद्याना नामान्याह्वयता कुमारस्य वि
त्रासनार्थं नामग्रहणं न कार्य्यं स्यात।

यदि त्वातुर्य्यं किञ्चित कुमारमागच्छेत तत्प्र
कृतिनिमित्तपूर्व्वरूपलिङ्गोपशयविशेषैस्तत्तोऽनु
बुध्यसर्व्वविशेषानातुरौषध देश कालाश्रयानवेक्ष
माणश्चिकित्सितुमारभेतैन मधुरमृदुलघुसुरभि
शीतसङ्करं कर्म्मप्रवर्त्तयन्नेव सात्म्याहि कुमारा
भवन्ति तथा ते शर्म्म लभन्ते चिराय रोगत्वे
ऽरोगवृत्तमातिष्ठेत देशकालात्मगुणविपर्य्ययेण
वर्त्तमान।

क्रमेणासात्म्यानि परिवर्ज्योपयुञ्जान सर्व्वाण्य
हितानि वर्जयेत्तथाबलवर्णशरीरायुषा सम्पद
मवाप्नोतीति।

एवमेन कुमारमायौवनप्राप्तेर्धर्म्मार्थकुशला
गमनाच्चानुपालयेदिति पञ्चाशिषा समृद्धिकर
कर्म्म व्याख्यातम। तदाचरन यथोक्तैर्विधिभि
पूजा यथेष्ट लभतेऽनसूयक इति" ॥

इति शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेणोक्तम ॥ * ॥

"अथ कमार शीताभिरद्भिराश्वास्य जात
कर्म्मणि कृते मधुसर्पिरनन्ता ब्राह्मीरसेन सुवर्ण
चूर्णमङ्गुल्यनामिकया लेहयेत्ततो बलातैलेनाभ्यज्य
क्षीरवृक्षकषायेण सर्व्वगन्धोदकेन वा रूप्यहेम
प्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेन कपित्थपत्र
कषायेण वा कोष्णेन यथाकाल यथादेश यथा
विभवञ्च ॥

क्षीराहाराय सर्पि पाययेत सिद्धार्थक
वचामांसीपयस्यापामार्गशतावरीसारिवाब्राह्मी
पिप्पलीहरिद्राकुष्ठसैन्धवसिद्ध क्षीरान्नमादाय म
धुकवचा पिप्पली चित्रकत्रिफला सिद्धमन्नमादाय
द्विपञ्चमूलीक्षीर तगर भद्रदारु मरिच मधु विड
ङ्ग द्राक्षा द्विब्राह्मी सिद्धम। तेनारोग्यबलमे
धायूषि शिशोर्भवन्ति ॥

बाल पुनर्गात्रसुख गृह्णीयात नचैन तर्जयेत
सहसा न प्रतिबोधयेत वित्रासभयात सहसा
नापहरेदुत्क्षिपेद्वा वातादिविघातभयात नोप
वेशयेत् कौब्जभयात् नित्यञ्चैनमनुवर्त्तेत प्रिय
शतैरजिघांसु। एवमनभिहतमनास्त्वभिवर्द्धते
नित्यमुदग्रसत्त्वसम्पन्नो नीरोग सुप्रसन्नमनाश्च
भवति। वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशून्यागार
निम्नस्थानगृहच्छायादिभ्यो दुर्ग्रहोपसर्गतश्च बाल
रक्षेत।

"नाशुचौ विसृजेद्बाल नाकाशे विषमे न च।
नोष्ममारुतवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥
क्षीरसात्म्यतयाक्षीरमाज गव्यमथापि वा।
दद्यादास्तन्यपर्य्याप्तेर्बालाना वीक्ष्य मात्रया ॥

यग्मासञ्चैनमन्न प्राशयेल्लघुहितञ्च। नित्यमव
रोधरतञ्च स्यात् कृतरक्ष उपसर्गभयात। प्रयत्न
तश्च ग्रहोपसर्गेभ्यो रक्ष्या बाला भवन्ति ॥

अथ कुमार उद्विजते त्रस्यति रोदिति नष्ट
सञ्ज्ञो भवति नखदशनैर्धात्रीमात्मानञ्च परिणु
दति दन्तान खादति। कूजति जृम्भते भ्रुवं
विक्षिपत्यूर्द्ध्वं निरीक्षते फेनमुद्वमति सन्दष्टौष्ठ
क्रूरो भिन्नामवर्च्चा दीनार्त्तस्वरो निशि जागर्त्ति
दुर्ब्बलो म्लानाङ्गो मत्स्यच्छुच्छुन्दरिमत्कुणगन्धो
यथा पुरा धात्र्या स्तन्यमभिलषति तथा नाभिल
षतीति सामान्येन ग्रहोपसृष्टलक्षणमुक्त विस्तरे
णोत्तरे वक्ष्याम' ॥

इति सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे १ अध्याये उक्तम् ॥)

वरुणवृक्ष। इति मेदिनी ॥ अर्हदुपासकविशेष।
इति हेमचन्द्र ॥ सिन्धुनद। इति शब्दरत्नावली ॥
(सनकसनातनसनत्सनन्दा एते चत्वारोऽपि बा
ल्यत एव ब्रह्मचारित्वात कुमारा इत्युच्यन्ते ॥
त इव ये च कौमारतो ब्रह्मचारिणस्तेऽपि विज्ञे
या। यथा, मनौ। ५। १५९।
"अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम।
दिव गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम" ॥
मङ्गलग्रह। यथा, नवग्रहस्तोत्रे।
"धरणीगर्भसम्भूत विद्युत्पुञ्जसमप्रभम्।
कुमार शक्तिहस्तञ्च लोहिताङ्ग नमाम्यहम" ॥
शुक्तिमत्पर्व्वतोद्भवनदविकुल्याविशेष।
यथा, विष्णुपुराणे।
'ऋषिकुल्या कमाराद्या शुक्तिमत्पादसम्भवा" ॥
शाकद्वीपाधिपते सप्तपुत्राणामेक। तन्नाम्ना तद्व
र्षस्यापि तथा सञ्ज्ञा।
यथा, विष्णुपुराणे २। ४। ५९ ६०।
"शाकद्वीपेश्वरस्यापि भव्यस्य सुमहात्मन।
सप्तैव तनयास्तेषा ददौ वर्षाणि सप्त स ॥
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनीचक।
कुसुमोदश्च मौदाकि सप्तमश्च महाद्रुम ॥
तत्सञ्ज्ञान्येव तत्रापि सप्तवर्षाण्यनुक्रमात" ॥
मन्त्रविशेष। यथा, तन्त्रसारधृतविश्वसार
वचनम्।
"हृतवीर्य्यस्य भीमस्य प्रध्वस्तो बालक पुन।
कुमारश्च युवा प्रौढो वृद्धो निस्त्रिंशकस्तथा" ॥
स्वरोदयोक्तबालचक्रस्थस्वरभेद। बालोपद्रवक
ग्रहभेद। यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २७ अ ॥
"स्कन्द सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा।
बिभर्त्ति चापरा सञ्ज्ञा कुमार इति स ग्रह" ॥
त्रि, सुन्दर ॥)

कुमारक, पु, (कुमार + सञ्ज्ञाया स्वार्थे वा कन।)
वरुणवृक्ष। इत्यमर। २।४।२५ ॥ बालक ॥ इति
हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते। १। १२८। २२।
"प्रहारवेगाभिहता द्रुमा व्याघूर्णितास्तत।
सफला प्रपतन्ति स्म द्रुत त्रस्ता कुमारका" ॥
राजकुमार। यथा महाभारते। १। १३३। ७।
"ते त दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्य कुमारका।
प्रमोत्साहक्रियात्मानो ब्राह्मणं पर्य्यवारयन" ॥)

कौरव्यवंशोद्भवो नागविशेषः । यथा, महाभारते १ । आस्तीकपर्व्वणि ५७ । १३ ।
"स्थक कुण्डलो वेणी वेणीस्कन्धः कुमारकः ।
बाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्त्तकः प्रातरातकौ ।
कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्" ॥)

कुमारजीव, पु, (कुमारं जीवयतीति । जीव + णिच + अण् ।) पुत्त्रञ्जीववृक्षः । इति रत्नमाला । जीय पुता इति भाषा ॥

कुमारपाल, पु, (कुमारं पालयति । पाल् + णिच + अच ।) शालिवाहनराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शिशुपालके, त्रि ॥)

कुमारभृत्या, स्त्री, (कुमारस्य गर्भस्य निर्विघ्नप्रसवार्थं गर्भचिकित्साकुशलैः भिषग्भिः धात्र्या वा भृत्या पालनम् ।) गर्भिण्याः परिचर्य्या । इति हारावली ॥ तत्पर्य्यायः । बालतन्त्रम् २ गर्भिण्यवेक्षणम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, रघुः । ३ । १२ ।
"कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते
भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्म्मणि ।
पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां
ददर्श काले दिवमभ्रितामिव' ॥)

कुमारयु, पु, (कुमारं कौमारं याति । मितद्र्वादित्वात् डु निपातनात् साधुः ।) युवराजः । इत्युणादिकोषः ॥

कुमारवाही, [न्] पु, (कुमारं कार्त्तिकेयं वहति । वह + णिनि ।) मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुमारसू, स्त्री, (कुमारं कार्त्तिकेयं सूते । सू + क्विप् ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ दुर्गा । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥ (पु वह्निः । यथा, महाभारते । २ । सहदेवदिग्विजये ३१ । ४३ ।
"वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः प्लवङ्गो भूरितेजसः ।
कुमारसूस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो हिरण्यकृत्" ॥)

कुमारिका, स्त्री (कुमारयति आनन्देन क्रीडति । कुमार + णिच + ण्वुल् + टाप् अत इत्वम् ।) कुमारी । इति शब्दरत्नावली ॥ नवमल्लिका । इति रत्नमाला ॥ भारतवर्षस्य खण्डविशेषः । यथा,—
"वर्षाण्यपश्यतिरिहैव कुमारिकाख्ये
शेषेषु चान्त्यजजना निवसन्ति सर्व्वे" ॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये ॥ स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ओषधिविशेषः । घृतकुमारी इति ख्याता । अस्या व्यवहारो यथा त्रैलोक्यचिन्तामणिरसे द्रष्टव्य ।
"खल्वे द्रवेणैव कुमारिकायाः" ।
इति रसेन्द्रसारसंग्रहे वातव्याध्यधिकारे ।
नेत्रमण्डलस्थप्रतिबिम्बविशेषः । यथा,—
"दृष्टा यस्य विजानीयात् पञ्चरूपा कुमारिकाम् ।
प्रविच्छायामयीमक्ष्णो नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम्" ॥
इति चरके इन्द्रियस्थाने ७ अध्याये ॥)

कुमारी, स्त्री, (कुमार + प्रथमवयोवचनत्वात् स्त्रियां ङीप् ।) द्वादशवर्षीया कन्या । यथा,—
"अष्टवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा च कन्यका ।
सम्प्राप्ते द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते" ॥
इति स्मृतौ भेदः । इह अभेदोपचारात् कन्या कुमारीत्यमरः ॥ इति भरतः ॥ आगमे तु कुमारीपूजने अजातपुष्पा चेत् तदा षोडशवर्षपर्य्यन्तवयस्का । तस्या वयोभेदेन नामभेदा । यथा—
"एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती ।
त्रिवर्षा तु त्रिधामूर्त्तिश्चतुर्व्वर्षा तु कालिका ॥
सुभगा पञ्चवर्षा च षड्वर्षा च उमा भवेत् ।
सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका ॥
नवभिः कालसङ्कर्षा दशभिश्चापराजिता ।
एकादशे तु रुद्राणी द्वादशाब्दे तु भैरवी ॥
त्रयोदशे महालक्ष्मीर्द्विसप्ता पीठनायिका ।
क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभिः षोडशे चान्नदा मता ॥
एवं क्रमेण सम्पूज्या यावत् पुष्पं न जायते ।
पुष्पितापि च सम्पूज्या तत्पुष्पादानकर्म्मणि" ॥ * ॥
तत्पूजाविधिर्यथा ।
"अथान्यत् साधनं वक्ष्ये महाचीनक्रमोद्भवम् ।
येनानुष्ठितमात्रेण शीघ्रं देवी प्रसीदति ॥
अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां कुहौ वा रविसंक्रमे ।
कुमारीपूजनं कुर्य्याद्यथा विभवमात्मनः ॥
वस्त्रालङ्करणाद्यैश्च भक्ष्यैर्भोज्यैः सुविस्तरैः ।
पञ्चतत्त्वादिभिः सम्यग्देवीबुद्ध्या सुसाधकः ॥
इत्यन्नदाकल्पः ॥ * ॥ (स्वनामख्याता परीक्षित्पुत्रस्य भीमसेनस्य पत्नी । यथा,—महाभारते १ । पूरुवंशानुकीर्त्तने ९५ । ४३ ।
"भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे कुमारीं नाम तस्यामस्य जज्ञे प्रतिश्रवा नाम' ॥)
पार्व्वती । नवमल्लिका । नदीविशेषः । (इयं हि शाकद्वीपान्तर्गतसप्तनदीनामेका ।
यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ६५ ।
"नदश्चात्र महापुण्याः सर्व्वपापभयापहाः ।
सुकुमारी कुमारी च नलिनी धेनुका च या" ॥)
सहा । घृतकुमारी इति ख्याता । अपराजिता । जम्बुद्वीपः । इति मेदिनी ॥ सीता । इति हेमचन्द्रः ॥ वन्ध्याकर्कोटकी । स्थूलैला । मोदिनीपुष्पम् । तरुणीपुष्पम् । श्यामापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुमाल त क केलौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा पर अक सेट् ।) कुमालयति । अचुकुमालत् । इति दुर्गादासः ॥

कुमालक, पु, (कुमाल + संज्ञायां कन् । कुमाल क केलौ + ण्वुल् वा ।) सौवीरदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुमुत्, [द्] स्त्री, (कौ पृथिव्यां मोदते इति । कु + मुद + क्विप् ।) कुमुदम् । इति मेदिनी । हेला इति भाषा । रक्तोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते ३ । २३ । ३८ ।
"बभ्राज उत्कचकुमुद्गणवानपीच्य
ताराभिरावृत इवोडुपतिर्नभःस्थः" ॥
कुमुदस्य कन्दविशेषः । शालुक इति यस्य ख्यातिः ।
अस्य पर्य्याया यथा,—
"कैरवं चन्द्रकान्तञ्च गर्द्दभं कुमुदं कुमुत्" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कुमुत [द्] त्रि, (कुत्सिते विषये मुत् हर्षो यस्य कुत्सिता मुद् अस्य वा ।) कृपणः । इति मेदिनी ॥ अप्रीतः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुमुद, क्ली, (कौ मोदते । मुद् "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । क ।) श्वेतोत्पलम् । हेला सुन्दि इत्यादि भाषा ॥ (यथा, रामायणे ५ । ५५ । १ ।
"सचन्द्रकुमुदं रम्यं सार्ककारण्डवं शुभम् ।
पुष्यश्रवणकादम्बमभ्रशैवलशाद्वलम्" ॥)
तत्पर्य्यायः । कैरवम् २ । इत्यमरः । १ । १० । ३७ । चन्द्रकान्तम् ३ गर्द्दभम् ४ कुमुत् ५ । इति रत्नमाला ॥ धवलोत्पलम् ६ कह्लारम् ७ शीतलकम् ८ शशिकान्तम् ९ इन्दुकमलम् १० चन्द्रिकाम्बुजम् ११ गन्धसोमम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
"श्वेतं कुवलयं प्रोक्तं कुमुदं कैरवं तथा ।
कुमुदं पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं ह्लादि शीतलम्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । स्वादुत्वम् । पाके तिक्तत्वम् । कफरक्तदोषदाहश्रमपित्तापहारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपद्मम् । इति मेदिनी ॥ रूप्यम् ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

कुमुद, पु, (कुत्सिते नैर्ऋतकोणे मोदते इति । कु + मुद + क ।) नैर्ऋतकोणस्थदिग्हस्ती । इत्यमरः । १ । ३ । ३ ॥ वानरविशेषः । (अयं खलु रामचन्द्रस्य सेनापतिवानराणामेकतमः ।
यथा, रामायणे ६ । २ । २८ ।
"नाम्ना सङ्कोचनो नाम नानाद्विजयुतो गिरिः ।
तत्र राज्यं प्रशास्त्येष कुमुदो नाम वानरः ।
योऽसौ शतसहस्राणि सङ्ख्ये परिकर्षति" ॥)
नागविशेषः । (यथा, महाभारते । १ । ३५ । १५ ।
"कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ।
कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा" ॥)
दैत्यभेदः । सितोत्पलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ध्रुवकभेदः । यथा,—
"एकादिशतिवर्णाड्यैर्भवेत् शृङ्गारके रसे ।
कुमुदोऽमोददश्चैव ताले तुरङ्गलीलके" ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (कुं पृथ्वीं भूमिं वा मोदयति । अन्तर्भूतणिजन्तात् मुद क । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ७६ ।
"शुभाङ्गः शान्तिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः" ॥
विष्णुपार्षदः । यथा, भागवते । ८ । २१ । १० ।
"कुमुदः कुमुदाक्षश्च विश्वक्सेनः पतत्त्रिराट्" ॥
मेरोः पश्चिमगिरिविशेषः । स चायुतयोजनविस्तृतः । यथा, भागवते ५ । १६ । १२ ।
"मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इति ।
अयुतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिशमवष्टम्भगिरय उपक्लृप्ताः" ॥ शाल्मलद्वीपान्तर्गतप्रथमपर्व्वतः । यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । २६ ।
"कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः" ॥
आनूपजन्तुविशेषः । यथा,—
"हंससारसचक्राह्वाः कुमुदाश्च कपिञ्जलाः ।

आनूपाश्चैव विज्ञेया श्लेष्मला वातकोपना" ॥
इति हारीते प्रथमेस्थाने ११ अध्याय ॥)

कुमुदबान्धव, पु (कुमुदस्य बान्धव ।) चन्द्र । कर्पूर । इत्यमर । १ । ३ । १२ ॥

कुमुदवती, स्त्री, (कुमुदानि सन्त्यस्या इति । मतुप् मस्य व ङीप् ।) कुमुद्वती । कुमुदसमूह । इत्यमरटीकायां भरत ॥

कुमुदा, स्त्री, (कुत्सित मोदते । कु+मुद+क । टाप च ।) कुम्भिका । पाना इति भाषा । गम्भारीवृक्ष । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
(अस्या पर्य्याया यथा,—
'श्रीपर्णी काश्मरी भद्रा गाम्भारी गोपभद्रिका ।
कुमुदा च सदा भद्रा कटफला कृष्णवृन्तिका" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम ॥) शालपर्णीवृक्ष । धातकीवृक्ष । कट्फल । इति राजनिर्घण्ट ॥

कुमुदावास, पु (कुमुदाना आवास । कुमुदानि आवसन्त्यत्र वा । आ+वस+अधिकरणे घञ ।) कुमुदप्रायदेश । इति हेमचन्द्र ॥

कुमुदिका, स्त्री, (कौ भूमौ मोदते इति । मुद+कर्त्तरि ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च ।) कटफल । इत्यमर । २ । ४ । ४ ॥ (अस्या पर्य्याया यथा,—
"कटफल सोमवल्कश्च कैटर्य्य कुम्भिकापि च ।
श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्राभद्रवतीति च" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा स्वास्य कट्फलशब्दे व्यक्ता ॥)

कुमुदिनी, स्त्री, (कुमुदानि सन्त्यस्याम् । कुमुद+इनि ङीप ।) कुमुदयुक्तपुष्करिण्यादि । कुमुदसमूह । कुमुदलता । इति भरत ॥
(यथा भ्रमराष्टके । ७ ।
"अलिरसौ नलिनीवनवल्लभ
कुमुदिनी कुलकेलिकलारस ।
विधिवशेन विदेशमुपागत
कुटजपुष्परस बहु मन्यते" ॥)
तत्पर्य्याय । कुमुद्वती २ । इत्यमर । १ । १० । ३९ ॥ उत्पलिनी । इति राजनिर्घण्ट ॥ छोट सुदि इति भाषा ॥

कुमुदिनीपति, पु, (कुमुदिन्या पति वल्लभ ।) चन्द्र । इति हेमचन्द्र ॥

कुमुदी, स्त्री, (कुमुद+स्त्रियां ङीष् ।) कट्फल । इति शब्दरत्नावली ॥
(अस्या गुणादय कटफलशब्दे ज्ञातव्या ॥)

कुमुदेश, पु, (कुमुदाना ईश ।) चन्द्र । इति शब्दरत्नावली ॥

कुमुद्वती, स्त्री, (कुमुद+"कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्" । ४ । २ । ८७ । इति ड्मतुप् "मादुपधायाश्च" । ८ । २ । ९ । इति मस्य व । उगितश्चेति ङीप् ।) कुमुदिनी । इत्यमर । १ । १० । ३८ ॥
(यथा, भट्टिकाव्ये । २ । ६ ।
"प्रभातवाताहतिकम्पिताकृति
कुमुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहम ।
निरास भृङ्ग कुपितेव पद्मिनी
न मानिनीश सहतेऽन्यसङ्गमम्" ॥
अस्या पर्य्याया यथा,—
"कुमुद्वती कैरविणी तथा कुमुदिनीति च" ।
गुणास्त्वस्या कुमुदिनीशब्दे ज्ञेया । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कुमुदाख्यनागराजस्य यवीयसी स्वसा सा तु रामचन्द्रपुत्त्रस्य कुशस्य पत्नी ।
यथा, रघु १७ । ६ ।
"त स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुद्वती ।
अन्वगात कुमुदानन्द शशाङ्कमिव कौमुदी" ॥
क्रौञ्चद्वीपान्तर्गताना सप्तनदीनामेका नदी ।
यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ५५ ।
"गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा ।
क्षान्तिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगा" ॥)

कुमुद्वान, त्रि, (कुमुद+"कुमुदनडवेतसेभ्य" । ४ । २ । ८७ । इति ड्मतुप मस्य व ।) कुमुदबहुलदेश । इत्यमर । २ । १ । ९ ॥
(यथा रघुवंशे ४ । १९ ।
"हसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु ।
विभूतयस्तदीयाना पर्य्यस्ता यशसामिव" ॥)

कुमोदक, पु, (कु पृथ्वी मोदयति । कु+मुद+णिच्+ण्वुल । पृथिव्या भारावतारणादिलीला कर्म्मभि सर्व्वेषामानन्दकारकत्वात तस्य तथात्वम ।) विष्णु । इति हेमचन्द्र ॥

कुम्ब, त्रि (कुम्बति कुम्बयति वा । कुबि वेष्टने+अच् इदित्वात नुम ।) बाहुकुण्ठ । इति जटाधर । कोपा इति भाषा ॥

कुम्बा, स्त्री, (कुबि वेष्टने+अच टाप च ।) सुगहनावृति । अस्पृश्यादिदर्शनवारणाय वेष्टनम् । इत्यमर । २ । ७ । १८ ॥ (यथा तैत्तिरीयसंहितायाम् । "तस्मिन्नुदीचीनकुम्बा शम्या निदधाति" ॥ तथा शङ्करकविकृते अम्बाष्टके । ७ ।
"कुम्बावतीसमविडम्बा गलेन नवतुम्बाभवीणासविधा श बाहुलेयशशिबिम्बाभिराममुखसम्बाधितस्तनभरा" ॥ इति ॥)

कुम्भ, स्त्री, (कु भूमि उम्भति गन्धेन पूरयति । कु+उनभ पूरणे+अच् । शकन्ध्वादित्वात साधु ।) गुग्गुलु । इत्यमर । ३ । ३ । १३४ ॥ त्रिवृत । इति हेमचन्द्र ॥

कुम्भ, पु, (कु भूमि उम्भति जलेन । उनभ+अच । शकन्ध्वादित्वात साधु ।) घट । अस्य परिमाण कलसशब्दे द्रष्टव्यम ॥ गजकुम्भ । हस्तिशिरस पिण्डद्वयम् । इत्यमर । ३ । ३ । १३४ ॥
(यथा प्रसन्नराघवे,—"तै कि मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरेनारोपणीया करा" ॥) कुम्भकर्णपुत्त्र ।
(यथा, गौ रामायणे । ५ । ७९ । १५ ।
"सुतोऽथ कुम्भकर्णस्य कुम्भ परमकोपन ।
अब्रवीत परमक्रुद्धो रावण लोकरावणम्" ॥)
वेश्यापति । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ समाधिविशेष । प्राणायामाङ्गकुम्भक इति यावत । इति धरणी ॥
(प्रह्लादपुत्त्र । यथा महाभारते १ । ६५ । १९ ।
"प्रह्लादस्य त्रय पुत्त्रा ख्याता सर्व्वत्र भारत ।
विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत ।" ॥
विष्णु । यथा महाभारत १३ । १४९ । ८२ ।
"अचिन्त्योऽनर्च्चित कुम्भो विशुद्धात्मा विशोधन" ॥)
द्रोणद्वयपरिमाणम । ६४ सेर इति भाषा । तत्पर्य्याय । सूर्प २ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतैकादशराशि । तस्य पर्य्याय । हृद्रोग २ । इति दीपिका ॥ स च धनिष्ठाशेषार्द्धसम्पूर्णशतभिषापूर्व्वभाद्रपदाप्रथमपादत्रयेण भवति । अस्याधिष्ठात्री देवता कलसधारी पुरुष । स तु शीर्षोदय । चरणरहित । मध्यसन्तान । मध्यमस्त्रीसङ्ग । कर्ब्बूरवर्ण । वनचारी । वायुराशि । स्निग्ध । उष्ण । अह्रस्व । वातपित्तकफप्रकृति । शूद्रवर्ण । पश्चिमदिक्स्वामी । स्थिराङ्ग । तत्र जातफलम् ॥
"मेधावी हस्तिघोटकधनेश्वरो दन्तपीडायुक्त स्नेहशून्य" । इति ज्योतिषम । जन्मकालीनचन्द्राश्रितैतद्राशिफलम ।
"अलसतासहितोऽन्यसुतप्रिय
कुशलताकलितोऽतिविचक्षण ।
कलसगामिनि शीतकरे नर
सदसि सज्जनमानसुरोचन" ॥
इति कोष्ठीप्रदीप ॥ तस्योदये तन्नामकलग्न भवति । तस्य गणितप्राप्तपरिमाण यथा । दश व्यङ्गुलाधिक पञ्चाङ्गुलप्रभे देशे वर्त्तमानेन विंशा याप्रे अष्टपञ्चाशत्पलाधिकचिदण्डा । इति ज्योतिषम । तत्र जातफलम ।
"कुम्भलग्ने समुद्भवश्चलचित्तोऽतिसौहृद ।
परदाररतो नित्य सत्त्वकायो महासुखी" ॥
इति कोष्ठीप्रदीप ॥

कुम्भक, पु, (कुम्भ इव कायति प्रकाशते निश्चलत्वात । कै+क । यद्वा कुम्भ+स्वार्थे क ।) दक्षिणहस्तेन नासापुटद्वय धृत्वा प्राणायामाङ्ग वायुस्तम्भनम । इति तन्त्रम ॥ (पातञ्जलयाज्ञवल्क्यादौ तु ।
"कुम्भक पूरको रेच प्राणायामस्त्रिलक्षण ।
पूरक पूरणा वायो कुम्भक स्थापन क्वचित ॥
वहिर्निसारण तस्य रेचक परिकीर्त्तित ॥
दक्षिणे रेचयेद वायु वामेन पूरितोदर ।
कुम्भेन धारयेन्नित्य प्राणायाम विदुर्बुधा ॥
अङ्गुष्ठेन पुट ग्राह्य नासया दक्षिण पुन ।
कनिष्ठानामिकाभ्याश्च वाम प्राणस्य सग्रहे ॥
अङ्गुष्ठतर्ज्जनीभ्यान्तु ऋग्वेदी सामगायन ।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु ग्राह्य सर्व्वैरथर्व्वभि" ॥)
(तथा च, हठयोगदीपिकायाम् । २ । ४३ ।
"तत्सिद्धये विधानज्ञाश्चित्रान् कुर्व्वन्ति कुम्भकान ।
विचित्रकुम्भकाभ्यासाद्विचित्रा सिद्धिमाप्नुयात" ॥
"तत्सिद्धये उन्मन्यवस्थासिद्धये" । इति तट्टीका ॥ अस्य भेदा यथा तत्रैव २ । ४४ ।
"सूर्य्यभेदनमुज्जायी सीत्कारी सीतली तथा ।
भस्त्रिकाभ्रामरीमूर्च्छा प्लाविनीत्यष्टकुम्भका" ॥
तथा पुनस्तत्रैव २ । ७१ ।
"प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकै ।

सहित केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः” ॥)

कुम्भकारः, पुं, (कुम्भं करोतीति । कुम्भ + कृ + “कर्म्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् ।) जातिविशेषः । कुमोर इति भाषा । स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसाज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्य्यायः । कुलालः २ । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ चक्री ३ । इति जटाधरः ॥ (एतज्जातिविषये तु पुराणभेदेन मतभेदो दृश्यते । यथा ।
“वैश्यायां विप्रतश्चौरात् कुम्भकारः स उच्यते” ॥
“मालाकाराच्चर्म्मकार्य्यां कुम्भकारो व्यजायत” ॥
“पट्टीकाराच्च तैलिक्यां कुम्भकारो बभूव ह” ॥
इत्यादि बहुलमतमस्ति बाहुल्यभिया नात्राभिसङ्गृह्यते ॥) कुक्कुभपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भकारिका, स्त्री, (कुम्भस्येव कारः आकारो यस्याः । कुम्भकार + कप् + टाप् अत इत्वञ्च ।) कुलत्था । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुम्भं करोतीति । कुम्भ + कृ + ण्वुल् स्त्रियां टाप् अत इत्वम् । कुम्भकारस्त्री । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

कुम्भकारी, स्त्री, (कुम्भस्येव कारः आकारो यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कुलत्थाञ्जनम् । कुलत्थिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ मनःशिला । इति जटाधरः ॥ (कुम्भकारस्य पत्नीति ङीष् ।) कुम्भकारभार्य्या ॥

कुम्भतुम्बी, स्त्री, (कुम्भ इव तुम्बी ।) अलावुप्रभेदः । गोल लाउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुम्भालावुः २ गोरक्षतुम्बी ३ गोरक्षी ४ नागालावुः ५ घटाभिधा ६ घटालावुः ७ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तश्वासकफाघ्नज्वरकासनाशित्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भदासी, स्त्री, (कुम्भस्य वेश्यापतेर्दासी ।) कुट्टनी । इति शब्दरत्नावली ॥

कुम्भयोनिः, पुं, (कुम्भः योनिर्जन्मस्थानं यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । (यथा रघुः ४ । २१ ।
“प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः” ॥)
वशिष्ठमुनिः । (एतयोर्मुनिसत्तमयोरुत्पत्तिविवरणन्तु उर्व्वशीक्षते कन्दर्पपीडितयोर्मित्रावरुणयोः स्खलितेनैकस्मिन् कुम्भे सङ्गतेन रेतसा यथा घटितं तथा तत्र रामायणोत्तरकाण्डे ६६—६७ सर्गे विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥) द्रोणाचार्य्यः । इति मेदिनी ॥ (अस्य उत्पत्तिकथा यथा महाभारते १ । १३१ । ३४ ।
“गङ्गाद्वारं प्रति महान् बभूव भगवानृषिः ।
भरद्वाज इति ख्यातः सततं शंसितव्रतः ॥
सोऽभिषेक्तुं ततो गङ्गां पूर्व्वमेवागमन्नदीम् ।
महर्षिभिर्भरद्वाजो हविर्द्धाने चरन् पुरा ॥
ददर्शाप्सरसं साक्षाद् घृताचीमाप्लुतामृषिः ।
रूपयौवनसम्पन्नां मदृप्तां मदालसाम् ॥
तस्याः पुनर्नदीतीरे वसनं पर्य्यवर्त्तत ।
व्यपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः ॥
तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः ।
ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे ॥
ततः समभवद्द्रोणः कलशे तस्य धीमतः ।
अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्व्वशः ॥)
द्रोणपुष्पीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री, अप्सरोविशेषः । यथा महाभारते । ३ । ४३ । ३ ।
“गोपाली सहजन्या च कुम्भयोनिः प्रजागरा ।
चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्वरा” ॥)

कुम्भला, स्त्री, (कुम्भं कुम्भाकारं लाति आदत्ते । कुम्भ + ला आदाने + क टाप् च ।) मुण्डितिका । इति रत्नमाला ॥ मुण्डिरी इति भाषा ॥ (मुण्डी शब्दे विवृतिरस्या ज्ञेया ॥)

कुम्भवीजकः, पुं, (कुम्भ इव वीजं यस्य । तत स्वार्थे कः ।) रीठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भशाला, स्त्री, (कुम्भाय कुम्भनिर्म्माणार्थं या शाला ।) कुम्भनिर्म्माणादिगृहम् । तत्पर्य्यायः । पाकपुटी २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भसन्धिः, पुं, (कुम्भयोः सन्धिर्मिलनम् ।) हस्तिकुम्भद्वयमध्यस्थानम् । तत्पर्य्यायः । वारकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुम्भसम्भवः, पुं, (कुम्भः सम्भव उत्पत्तिस्थानं यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । इत्यमरः । १ । ३ । २ ॥ (यथा राजेन्द्रकर्णपूरे ७१ ।
‘तद्युक्तं ननु कुम्भसम्भव ! भवत प्रश्चारटत्स्येन यत व्याघ्र व्याघ्र तिरोदधन्निरवधिर्विन्ध्योऽपि वन्ध्यः कृतः” ॥ वशिष्ठः । द्रोणः । एतयोरपि कुम्भोत्पत्तेस्तथात्वम् । एतद्विवरणन्तु कुम्भयोनिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कुम्भा, स्त्री, (कु कुत्सितया निन्दितरूपया उम्भा पंक्तिः देहादेर्भरणं यस्याः । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) वेश्या । इति शब्दमाला ॥

कुम्भाण्डः, पुं, (कुम्भ इव अण्डं यस्य ।) वाणासुरस्य मन्त्रिविशेषः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरिवंशे १७५ । १६३ ।
“कुम्भाण्डवचनैरेव दानवेन्द्र प्रचोदितः ।
वाच रुद्रमतिक्रुद्ध प्रोवाच वदताम्बरः” ॥
अयञ्च वाणपराजयान्ते श्रीकृष्णप्रसादात् तद्राज्यस्वामी बभूव ॥ यदुक्तं तत्रैव १८३ । २७—२८ ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
“कुम्भाण्ड ! मन्त्रिणां श्रेष्ठ ! प्रीतोऽस्मि तव सुव्रत ! ।
सुकृतन्ते विजानामि राज्यकोऽस्तु भवानिह ॥
सह्यातिथश्च सुसखी निरतोऽस्तु भवानिह ।
राज्यञ्च ते मया दत्तं चिरं जीव ममाश्रयात्” ॥)
कुष्माण्डम् । कुष्माण्डीपर्य्याये कुम्भाण्डीदर्शनात् ॥

कुम्भाण्डी, स्त्री, (कुम्भाण्ड + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।) कुष्माण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भिका, स्त्री, (कु कुत्सितरूपेण उम्भति पूरयति आच्छादयति वारि पुष्करिण्यादेः । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) जलजद्रव्यविशेषः । पाना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वारिपर्णी २ । इत्यमरः । २ । १० । ३८ ॥ श्वेतपर्णी ३ अम्बुकुम्भी ४ पानीयपृष्ठजः ५ । इति रत्नमाला ॥ आकाशमूली ६ कुतृणम् ७ जलवल्कलम् ८ । इति हारावली ॥ वारिमूली ९ खमूलिका १० पर्णी ११ मूली १२ खमूली १३ खमूलिः १४ वारिकर्णिका १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुमुदा १६ दलाढ्या १७ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः वारिपर्णीशब्दे द्रष्टव्याः । पाटलावृक्षः । द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेत्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“वर्त्मान्ते पिडकाध्माता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च ।
कुम्भीकवीजसदृशा कुम्भिका सन्निपातजा” ॥
इति माधवकरः ॥ (कुम्भी + स्वार्थे कन् टाप् इत्वञ्च ।) वेश्या । इति शब्दमाला ॥ कट्फलम् । भावप्रकाशे अस्याः पर्य्याया यथा,—
“कट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्य्यः कुम्भिकापि च ।
श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च” ॥
गुणाश्चास्याः कट्फलशब्दे बोद्धव्याः ॥)

कुम्भिनीवीजं, क्ली, (कुम्भिन्या वीजम् ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भिपाकी स्त्री, (कुम्भिना पाकोऽस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कट्फलः । इति भावप्रकाशः ॥

कुम्भिमदः, पुं, (कुम्भोऽस्त्यस्य कुम्भी हस्ती तस्य मदः ।) हस्तिमदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धद्रव्यविशेषः ॥)

कुम्भिलः, पुं, (कुम्भ + इलच् ।) चौरः । शालमत्स्यः । श्लोकार्थचौरः । श्यालः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भी, [न्] पुं, (कुम्भोऽस्यास्तीति । इनि ।) हस्ती । कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ॥ गुग्गुलुः । इति जटाधरः ॥ (अग्निप्रकृतिविषकीटविशेषः । यथा, ‘वाह्यकी पिच्चिटः कुम्भी” ॥ इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये ॥)

कुम्भी, स्त्री, (कुम्भ + अल्पार्थे ङीष् । क्षुद्रकुम्भः ।) उखा पाटलावृक्षः । वारिपर्णी । कट्फलः । इति हेमचन्द्रः ॥ वृक्षविशेषः । कुम्भीपुष्प इति कोङ्कणे प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । रोमालुविटपी २ रोमशः ३ पपटद्रुमः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । ग्राहित्वम् । वातकफापहत्वञ्च । दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भीकः, पुं, (कुम्भीव कायते प्रकाशते । कै + क ।) पुन्नागवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते ।
“ प्रियङ्गुसमङ्गाधातकीपुन्नागनागचन्दनचन्दनमोचरसरसाञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेसरयोजनवल्ल्यो दीर्घमूलाचेति” ॥) कुम्भिका । यथा,—
“दूर्व्वाकशेरुपूतीककुम्भीकप्रवशैवलम्” ।
इति चक्रपाणिदत्तः ॥ (विकृतगर्भविशेषः । यथा,
“पुंस्त्वदोषात् पचैव प्रोक्तास्तेष्वथ स्मृतः ।
आसेक्यश्चैव कुम्भीकः सुगन्धिश्च हसितः ” ॥
इति शार्ङ्गधरेण पूर्व्वखण्डे सप्तमेऽध्याये उक्तम् ॥
‘स्वे गुदेऽब्रह्मचर्य्याद् यः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते ।
कुम्भीकः स च विज्ञेयः” । इति सुश्रुते शारीरस्थाने २ अध्याये ॥)

कुम्भीनसः, पुं, (कुम्भीव नसा नासा यस्य ।) क्रूरसर्पः । इति मेदिनी ॥ (वायुप्रकृतिकविषकीटविशेषः । यथा । “कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी” ॥ इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये उक्तम् ॥)

कुम्भीनसी, स्त्री, (कुम्भीनस + स्त्रियां ङीष् ।) लवणदानवमाता । इति मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे ७ । ३० । १६ ।
“ज्ञातीनामू धर्षयित्वेमास्त्वया नीता वराङ्गना ।

त्वामतिक्रम्य मधुना राजन कुम्भीनसी हृता” ॥)
कुम्भीपाक, पु, (कुम्भ्या उखायां पाक इव पाको यत्र ।) नरकविशेष । इति जटाधर ॥ तत्पर्य्याय । सम्प्रतापन २ । इति मनु ॥ ‘य इह पशून पक्षिणो वा प्राणतो रन्धयति त परत्र यमदूता स्तप्ततैले रन्धयन्ति यत्र । इति श्रीभागवते । ६ । २६ । ७ ॥
कुम्भीर, पु, (कुम्भिन हस्तिनमपि ईरयति । ईर +“कर्म्मण्यण”। ३।२।१ ।) जलजन्तुविशेष । कुमीर इति भाषा । तत्पर्य्याय । नक्र २ । इत्यमर ।१।१ ।२१ ॥ कुम्भील ३ । इति तट्टीका ॥ गिलग्राह ४ महाबल ५ । इति राजनिघण्ट ॥ वार्भट ६ अम्बकिरात ७ अम्बुकण्टक ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १११ । ५८ ।
“गर्दभत्वन्तु सम्प्राप्य दशवर्षाणि जीवति ।
सवत्सरन्तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानव” ॥)
कुम्भीरमक्षिका, स्त्री, (कुम्भीर इत्याख्या मक्षिका । यद्वा कुम्भीरोपपदयुक्ता मक्षिका ।) मक्षिका विशेष । कुमीरा पोका इति भाषा । तत्पर्य्याय । कणा २ । इति हारावली ॥
कुम्भील पु, (कुम्भीर+रस्य ल ।) कुम्भीर । इत्यमरटीका ॥
कुम्भीबीज, क्ली, (कुम्भ्या बीजम् ।) जयपाल । इति राजनिघण्ट ॥ (जयपालशब्देऽस्य गुणादिक ज्ञेयम ॥)
कुर श शब्दे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा-पर-अक-सेट् ।) श कुरति कोरिता । इति दुर्गादास ॥
कुरका, स्त्री, (कुर्+क । कुर शब्द कायति प्रकाशतेऽस्मिन । कै+क ।) सल्लकीवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥
कुरङ्कर, पु, (कुरमित्यव्यक्तशब्द करोति । कुरम +कृ+ट ।) सारसपक्षी । इति हेमचन्द्र ॥
कुरङ्कुर , पु, (कुर इत्यस्फुटशब्द कुरति । कुर+क ।) सारसपक्षी । इति हारावली ॥
कुरङ्ग पु, (कौ पृथिव्या भूमौ वा रङ्गति । रगि+अच् । यद्वा,“विडादिभ्य कित्”। उणा १।१२० इति अङ्गच् बाहुलकात उत्व रपरत्वञ्च । कुरङ्ग विहङ्गादय सर्व्वे निपात्यन्ते । इति वा ।) हरिण । इत्यमर । २ । ५ । ८ ॥ कुतङ्गकोऽपि ॥
(यथा, भागवतटीकाया स्वामिना प्रोक्तम ।
‘कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्ग
मीना हता पञ्चभिरेव पञ्च’” ॥
अस्य गुणा यथा,—
“कुरङ्गो वृहणो बल्य शीतल पित्तहृद्गुरु ।
मधुरो वातहृद्ग्राही किञ्चित्कफकर स्मृत ” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ * ॥
अस्य लक्षण यथा,—
“न कृष्णो न च ताम्रश्च कुरङ्ग सोऽभिधीयते” ॥
इति सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशेऽध्याये सुश्रुते नोक्तम ॥)
कुरङ्गनयना, स्त्री,(कुरङ्गस्य नयने इव नयने यस्या ।) मृगनयना नारी । इति राजनिघण्ट ॥ (उक्तञ्च, “किन्त्वेकायमुना कुरङ्गनयना नेत्राम्बुभिर्वर्द्धते” ॥)
कुरङ्गनाभि, पु (कुरङ्गस्य नाभि ।) कस्तूरी । इति राजनिघण्ट ॥ (कस्तूरीशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्या ॥)
कुरङ्गम, पु, (कौ भूमौ रङ्ग मिमीते । मा+ड ।) हरिणविशेष । तत्पर्य्याय । रुरु २ ऋष्य ३ रिश्य ४ चारुलोचन ५ । इति त्रिकाण्डशेष ॥
कुरङ्गिका, स्त्री (कौ रङ्गोऽस्या अस्तीति । ठन टाप च ।) मुद्गपर्णी । इति राजनिघण्ट ॥
कुरचिल्ल, पु, (कुरे शब्दे चिल्लति । चिल्ल शैथिल्ये +अच ।) कर्कट । इति हेमचन्द्र ॥
कुरट, पु, (कुर्+अटन किच्च । कु कुत्सितवृत्त्या रटति जीवति देहयात्रा सम्पादयति वा । रट +अच ।) चर्म्मकार । इति त्रिकाण्डशेष ॥
कुरण्टक ,पु (कुण्यते शब्द्यते इति । कुर्+कर्म्मणि बाहुलकात अण्टक् स्वार्थे कन ।) पीताम्लान । पीतझिण्टी । इति राजनिघण्ट ॥ (अस्य पर्य्याय लक्षणगुणा यथा,—
“सैरेयक श्वेतपुष्प सैरेय कटसारिका ।
सहाचर सहचर स च भिन्द्यपि कथ्यते ॥
कुरण्टकोऽत्र पीते स्यादक्ते कुरवक स्मृत ।
नीले बाणाद्वयोरुक्तो दासे आर्त्तगलश्च स ॥
सैरेय कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापहृ ।
तिक्तोष्णो मधुरोऽनम्ल सुस्निग्ध केशरञ्जन” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“किंशुक कफपित्तघ्न तद्वदेव कुरण्टकम” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अ ॥ अत्रास्य नपुसकत्व व्यज्यते ॥)
कुरण्ड, पु, (कुर+अण्डक् ।) मुष्कवृद्धिरोग । कोरण्ड इति भाषा । तत्पर्य्याय । वृद्धि २ अण्डवर्द्धन ३ । इति हेमचन्द्र ॥ तस्य सम्प्राप्ति पूर्व्वक लक्षण यथा,—
“क्रुद्धोऽनूर्द्धगतिर्वायु शोथशूलकरश्चरन ।
मुष्कौ वङ्क्षणत प्राप्य फलकोषाभिवाहिनी ॥
प्रपीड्य धमनीर्वृद्धि करोति फलकोषयो ।
दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रै सवृद्धि सप्तधा मत ॥
मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम् ।
वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ॥
पक्वोडुम्बरसङ्काश पित्ताद्दाहोष्मपाकवान ।
कफाच्छीतो गुरु स्निग्ध कण्डूमान्कठिनोऽल्परुक्॥
कृष्णस्फोटावृत पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तज ।
कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपम ॥
मूत्रधारणशीलस्य मूत्रज स तु गच्छत ।
अम्भोभि पूर्णदृतिवत क्षोभ याति सरुङ्मृदु ॥
मूत्रकृच्छ्रमध स्याच्च चालयन फलकोषयो ।
वातकोपिभिराहारै शीततोयावगाहनै ॥
धारणे रणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनै ।
क्षोभणै क्षुभितस्तान्यै क्षुद्रान्त्रावयव यदा ॥
पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत ।
कुर्य्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभ श्वयथु तदा ॥
उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धि
माध्मानरुक् स्तम्भवतीं स वायु ।
प्रपीडितोऽन्त स्वनवान प्रयाति
प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्त ॥
अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽय वातवृद्धिसमाकृति” ॥
इति वृद्धिनिदानम ॥ इति माधवकर ॥ * ॥
तस्यौषध यथा,—
“द्विजयष्ट्याश्च वै मूल पिष्ट तण्डुलवारिणा ।
गण्डमाला हरेल्लेपात कुरण्डगलगण्डकम् ॥
रसाञ्जन हरीतक्याश्चूर्णं तेनैव गुण्ठनात ।
नश्येद्वै पुरुषव्याधि नात्र कार्य्या विचारणा” ॥
इति गारुडे १९ अध्याय ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“गव्य घृत सैन्धवसम्प्रयुक्त
शम्बूकभाण्डे निहित तथैव ।
सप्ताहमादित्यकरैर्विपक्व
हन्यात कुरण्ड चिरज प्रवृद्धम” ॥
गव्यघृत कर्ष १ । सैन्धव मा ४ । शम्बूकभाण्डे कृत्वा सप्तदिन यावत रौद्रे भावयेत तेन कुरण्ड म्रक्षणम ॥
“सैन्धवञ्च घृताभ्यक्त ताम्रभाजन आतपे ।
प्रतप्तमूर्णया घृष्ट तन्मलञ्च समाहरेत ॥
कुरण्ड म्रक्षयेत्तेन स निर्व्विघ्न दिवानिशम ।
कुरण्ड तेन सलिप्त नाशमायाति पुनर्व्वसु ॥
ताम्रभाजने घृत सैन्धव दत्त्वा रौद्रे तप्त कृत्वा मेषलोमलुण्डिकया घृष्ट्वा मलग्रह कृत्वा तेन म्रक्षयेत ॥
बकुलस्य बीजञ्च पिष्ट्वा तच्चार्द्रके सह ।
कुरण्ड नाशयेद्द्रुते लेपनान्नात्र सशय ॥
घृतैर्नीलोत्पल मूल पिष्ट्वा लिम्पेत कुरण्डकम ।
अथवा लेपन कुर्य्यात स्नुहमण्डूकशोणिते” ॥
इति भैषज्यरत्नावली ॥ * ॥ अपरञ्च ।
“गुग्गुलु स्वतैल वा गोमूत्रेण पिबेन्नर ।
वातवृद्धि निहन्त्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥
सक्षीर वा पिबेत्तैल मासमेरण्डसम्भवम ।
पुनर्नवायास्तैल वा तैल नारायणन्तथा ॥
पाने वस्तौ स्वोक्तैल पेय वा दशकाम्भसा ।
चन्दन मधुक पद्ममुशीर नीलमुत्पलम ॥
क्षीरपिष्टै प्रदेह स्याद्दाहशोथरुजापह ।
पञ्चवल्कलकल्केन सघृतेन प्रलेपनम् ॥
सर्व्व पित्तहर कार्य्य रक्तजे रक्तमोक्षणम् ।
श्लेष्मवृद्धि तूष्णवीर्य्यैर्मूत्रपिष्टै प्रलेपयेत ॥
पीतदारुकषायञ्च पिबेन्मूत्रेण सयुतम् ।
स्विन्ना मेद समुत्थान्तु लेपयेत सुरसादिना ॥
शिरोविरेकद्रव्यैर्व्वा सुखोष्णैर्मूत्रसयुतै ।
सखेद्य मूत्रप्रभवा वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत ॥
सेवन्या पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येद्व्रीहिमुखेन वै ।
शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा सेवनिमादरात ॥
व्यत्यासाद्वा सिरा विध्येदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये ।
अङ्गुष्ठमध्ये त्वक् छित्त्वा दहेदङ्गविपर्य्यये ॥
रास्नायष्ट्यमृतैरण्डबलागोक्षुरसाधित ।
क्वाथोऽन्त्रवृद्धि हन्त्याशु स्वतैलेन मिश्रित ॥
तैलमेरण्डज पीत्वा बलासिद्धपयोऽन्वितम् ।
आध्मानशूलोपचितामन्त्रवृद्धि जयेन्नर ॥

हरीतकीं मूत्रसिद्धां सतैललवणान्विताम् ।
प्रातः प्रातश्च सेवेत कफवातामयापहाम् ॥
गोमूत्रपिष्टां सवतैलभृष्टां
हरीतकीं सैन्धवचूर्णयुक्ताम् ।
खादेन्नरः कोष्णजलानुपानां
निहन्ति वृद्धिं चिरजां प्रवृद्धाम् ॥
त्रिफलाक्वाथगोमूत्रं पिबेत् प्रातरतन्द्रितः ।
कफवातोद्भवं हन्ति श्वयथुं वृषणोत्थितम् ॥
सरलागुरुकुष्ठानि देवदारुमहौषधम् ।
मूत्रारनालसंपिष्टं शोथघ्नं कफवातनुत् ॥
त्रिफलाक्वाथगोमूत्रं कल्कं पथ्यासमुद्भवम् ।
कृष्णासैन्धवसंयुक्तो वृद्धिरोगहरः परः ॥
गव्यं घृतं सैन्धवसंप्रयुक्तं
शम्बूकभाण्डे निहितं प्रयत्नात् ।
सप्ताहमादित्यकरैर्विपक्वं
निहन्ति कुरण्डमतिप्रवृद्धम् ॥
ऐन्द्रीमूलभवं चूर्णं सवतैलेन मर्द्दितम् ।
अवहाद्गोपयसा पीतं सर्व्ववृद्धिनिवारणम् ॥
गजजटामूललिप्ता करटव्यक्तचर्म्मणा ।
बद्धा वृद्धिं शमं याति चिरजापि न संशयः ॥
निपिष्टेनारनालेन रूपिकामूलवल्कलम् ।
लेपोवृद्ध्यामयं हन्ति बद्धमूलमपि दृढम् ॥
वचासर्षपकल्केन लेपो वृद्धिविनाशनः ।
लज्जाशम्बमलाभ्यान्तु लेपो वृद्धिहरः परः" ॥ * ॥
"मूलं विल्वकपित्थयोररलुकस्याग्नेर्हरित्योर्द्वयोः
श्यामापूतिकरञ्जशिग्रुकतरोर्विश्वौषधारुष्करम् ।
कृष्णाग्रन्थिकचव्यपञ्चलवणं क्षाराजमोदान्वितं
पीतं काञ्जिककोष्णतोयमथितैश्चूर्णीकृतं ब्रध्नजित् ॥
अवीक्षीरेण गोधूमकल्कः कुन्दुरुकस्य वा ।
प्रलेपनं सुखोष्णं स्यात् ब्रध्नशूलहरं परम् ॥
मत्स्याक्षे तु वै काकोदरे तत्तु प्रवेशयेत् ।
तत्र सुप्तस्तु मेधावी तत्क्षणादरुजो भवेत् ॥
अजाजी हबुषा कुष्ठं गोधूमं वदराणि च ।
काञ्जिकेन समं पिष्ट्वा कुर्य्याद्ब्रध्नप्रलेपनम् ॥
सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वा निचुलं वचाम् ॥
ह्रीवेरं मधुकं भार्गीं देवदारु सनागरम् ॥
कट्फलं पौष्करं मेदा चविका चित्रकं शटीम् ।
विडङ्गातिविषे श्यामा रेणुका नीलिनी स्थिराम् ॥
विल्वाजमोदा कृष्णाश्च दन्ती रास्ना प्रपिष्य च ।
साध्यमेरण्डजं तैलं तैलं वा कफवातनुत् ॥
ब्रध्नोदावर्त्तगुल्मार्शःप्लीहमेहाढ्यमारुतान् ।
आनाहमश्मरीञ्चैव हन्यात्तदनुवासनात्" ॥
इति सैन्धवाद्यं तैलम् ॥
"सौरेश्वरघृतं योज्यं ब्रध्नवृद्धिनिवृत्तये" ॥
इति ब्रध्नवृद्ध्यधिकारः । इति चक्रपाणिदत्तः ॥ * ॥
(अस्य सनिदानं पूर्व्वरूपसहितं लक्षणं सम्प्राप्तिश्च यथा । "वातपित्तश्लेष्मशोणितमेदो मूत्रान्त्रनिमित्ताः सप्त वृद्धयः । तासां मूत्रान्त्रनिमित्ते वृद्धी वातसमुत्थे केवलमुत्पत्तिहेतुरन्यतमः ॥ अध प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फलकोषवाहिनीरभिप्रपद्य धमनीः फलकोषयोर्वृद्धिं जनयति तां वृद्धिमित्याचक्षते ॥ तासां भविष्यतीनां पूर्व्वरूपाणि वस्तिकटीमुष्कमेढ्रेषु वेदना मारुतनिग्रहः फलकोषशोफश्चेति ॥

तत्रानिलपरिपूर्णां वस्तिमिवाततां परुषामनिमित्तानिलरुजं वातवृद्धिमाचक्षते पक्वोडुम्बरसङ्काशां ज्वरदाहोष्मवतीं चाशुसमुत्थानपाकां पित्तवृद्धिं कठिनामल्पवेदनां शीतां कण्डूमतीं श्लेष्मवृद्धिं कृष्णस्फोटावृतां पित्तवृद्धिलिङ्गां रक्तवृद्धिं मृदुस्निग्धां कण्डूमतीमल्पवेदनां तालफलप्रकाशां मेदोवृद्धिम् ॥ मूत्रसन्धारणशीलस्य मूत्रवृद्धिर्भवति सा गच्छतोऽम्बुपूर्णा दृतिरिव क्षुभ्यति मूत्रकृच्छ्रवेदना वृषणयोः श्वयथुः कोषयोश्चापादयति तां मूत्रवृद्धिं विद्यात् ॥ भारहरणबलवद्विग्रहवृक्षप्रपतनादिभिरायासविशेषैर्वायुरतिप्रवृद्धप्रकुपितश्च स्थूलान्त्रस्येतरस्य चैकदेशं द्विगुणमादायाधोगत्वा वङ्क्षणसन्धिमुपेत्य ग्रन्थिरूपेण स्थित्वाऽप्रतिक्रियमाणे च कालान्तरेण फलकोषं प्रविश्य मुष्कशोफमापादयत्याध्मातो वस्तिरिवाततः प्रदीर्घः शोफो भवति सशब्दमवपीडितश्चोर्द्धमुपैति विमुक्तश्च पुनराध्मति तामन्त्रवृद्धिमसाध्यामाचक्षते" ॥ * ॥ इति सुश्रुते निदानस्थाने १२ अध्याये ॥

चिकित्सितञ्चास्य यथा,—

"अन्त्रवृद्धिं विना षड् या वृद्धयस्तासु वर्जयेत् ।
अश्वादियानं व्यायामं मैथुनं वेगनिग्रहम् ॥
अत्यासनञ्चङ्क्रमणमुपवासं गुरूणि च ।
तत्रादितो वातवृद्धौ चैव तत्स्निग्धमातुरम् ॥
स्विन्नञ्चैव यथान्यायं पाययेत विरेचनम् ।
कोशाम्रतिल्वकैरण्डफलतैलानि वा नरम् ॥
सक्षीरं वा पिबेन्मासं तैलमेरण्डसम्भवम् ।
ततः कालेऽनिलघ्नानां क्वाथैः कल्कैश्च बुद्धिमान् ॥
निरूहयेन्निरूढञ्च भुक्तवन्तं रसौदनम् ॥
यष्टीमधुकसिद्धेन ततस्तैलेन योजयेत् ।
स्नेहोपनाहौ कुर्य्याच्च प्रदेहांश्चानिलापहान् ॥
विदग्धां पाचयित्वा वा सेवनीं परिवर्ज्जयेत् ॥
भिन्द्यात्ततः प्रभिन्नाया यथोक्तं क्रममाचरेत् ।
पित्तजायामपक्वायां पित्तग्रन्थिक्रमो हितः ॥
पक्वां वा भेदयेद्भिन्नां शोधयेत् क्षौद्रसर्पिषा ।
शुद्धायाश्च भिषग्दद्यात् तैलं कल्कांश्च रोपणम् ॥
रक्तजायां जलौकोभिः शोणितं निर्हरेद्भिषक् ।
पिबेद्विरेचनं वापि शर्कराक्षौद्रसंयुतम् ॥
पित्तग्रन्थिक्रमं कुर्य्यादामे पक्वे च सर्व्वदा ।
वृद्धिं कफात्मिकामुष्णैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
पीतदारु कषायञ्च पिबेन्मूत्रेण संयुतम् ।
विम्लापनादृते वापि श्लेष्मग्रन्थिक्रमो हितः ।
पक्वायाश्च विभिन्नायाः तैलं शोधनमिष्यते ॥
सुमनारुष्कराङ्कोठसप्तपर्णेषु साधितम् ।
मेदःसमुत्थां संस्वेद्य लेपयेत् सुरसादिना ॥
शिरोविरेकैर्द्रव्यैर्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ।
स्विन्नाञ्चावेष्ट्य पट्टेन समाश्वास्य तु मानवम् ॥
रक्षेत् फले सेवनीञ्च वृद्धिपत्रेण दारयेत् ।
मेदस्ततः समुद्धृत्य दद्यात्कासीससैन्धवे ॥
वध्नीयाच्च यथोद्दिष्टं शुद्धे तैलञ्च दापयेत् ।
मनःशिलालवणयोः सिद्धमारुष्करेषु च ॥
मूत्रजां स्वेदयित्वा तु वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
सेवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येद्व्रीहिमुखेन तु ॥
अथात्र द्विमुखां नाडीं दत्त्वा निःस्रावयेद्भिषक् ।
मूत्रं नाडीमथोद्धृत्य स्थगिकाबन्धमाचरेत् ॥
शुद्धायां रोपणं दद्यादवर्ज्जयेदन्त्रहेतुकीम् ॥
अप्राप्तफलकोषायां वातवृद्धिक्रमो हितः ।
तत्र या वङ्क्षणस्था तां दहेदर्द्धेन्दुवक्रया ॥
सम्यग्मार्गाविरोधार्थं कोषप्राप्तां तु वर्जयेत् ।
त्वचं भित्त्वाङ्गुष्ठमध्ये दहेच्चाङ्गविपर्य्ययात् ॥
अनेनैव विधानेन वृद्धौ वातकफात्मिके ।
प्रदहेच्च प्रयतः किन्तु स्नायुच्छेदोऽधिकस्तयोः ॥
शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा यत्नेन सेवनीम् ।
व्यत्यासाद्वा सिरां विध्येदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये" ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १९ अः ॥ * ॥)
भावप्रकाशोक्तचिकित्सादि अन्त्रवृद्धिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
साकरण्डवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

कुरण्डक, पुं, (कुर्य्यते शब्द्यते इति । कुर + बाहुलकात् अण्टकः । पृषोदरात् साधुः । ततः स्वार्थे कन् ।) कुरण्टकवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (कुरण्टकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कुरर, पुं, (कुङ् शब्दे + "कुव क्ररच्" । उणां ३ । १३३ । इति क्ररच् प्रत्ययः ।) कुरलपक्षी । तत्पर्य्यायः । उत्क्रोशः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २३ ॥ खरशब्दः २ क्रौञ्चः ४ पङ्क्तिचरः ५ खरः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा महाभारते ३ नलोपाख्यानपर्व्वणि । ६४ । ११ ।
"प्रोद्घुष्टां क्रौञ्चकुररैश्चक्रवाकोपकूजिताम्" ॥
अयं जलचरान्तर्गतपक्षिविशेषः । यथा,—
'कुररवकमकरा काञ्चटकपिकभृङ्गसारसाः ।
आडिदात्यूहहंसा जलकरटिकपिङ्गाटिट्टिभाद्याः ।
जलेचराः विहङ्गास्ते भासकाः खञ्जरीटकाः ।
इत्येते जलजा जीवाः" ॥ इति हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये ॥)

कुरराङ्घ्रि, पुं, (कुररस्य अङ्घ्रिरिव ।) देवसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुररी, स्त्री, (कुरर + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।) मेषी । इति हेमचन्द्रः ॥ कुररपक्षिस्त्री । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६ । १२ ।
"ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव" ॥)

कुरल, पुं, (कुरर इति रस्य लः ।) कुररपक्षी । चूर्णकुन्तलः । इति धरणी ॥

कुरव, पुं, (कु ईषत् रवः गुञ्जनध्वनिर्मधुकराणां स्वल्पमधुतया यत्र ।) सितमन्दारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुरवकः । रक्तझिण्टी । इति शब्दरत्नावली ॥ पीतझिण्टी । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुत्सितो रवः इति कर्म्मधारयः ।) कुत्सितशब्दः ॥ (कुत्सितो रवो यस्य ।) कुत्सितशब्दयुक्ते त्रि ॥

कुरवक, पुं, (कुरव + स्वार्थे कन् ।) रक्ताम्लानः । रक्तझिण्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा राजेन्द्रकर्णपूरे ६५ ।
"किञ्चित्कुञ्चितकैतकोचनपुटं कण्डूं सृजद्गण्डयोः

भम्याकम्पितकुङ्मले कुरवके निवाप्य वन्यद्विपे”॥ तस्य पुष्पादिरपि । यथा कुमारटीकायां मल्लिनाथः । “आलोकित कुरवकं करुते विकाशम्”॥ अस्य पर्य्याया लक्षणाश्च यथा ॥
“सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यपि कथ्यते ।
कुरण्टकोऽत्र पीते स्याद्रक्ते कुरवकः स्मृतः”॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) कुत्सितरवे त्रि ॥

कुरस, पु, (कुत्सितो रसो यत्र ।) मद्यभेदः । इति हारावली ॥ कर्म्मधारये कुत्सितरसः । बहुव्रीहौ कुत्सितरसयुक्ते त्रि ॥

कुरसा, स्त्री, (कुत्सित ईषत् वा रसो यस्याः ।) गोजिह्वा लता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुराह, पु, कुलाहः । ईषत्पाण्डु कृष्णजङ्घो घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरी, स्त्री, (कुं भूमिं राति ददाति । कु+रा+कः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) तृणधान्यभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरीर, क्ली, (“कृञ उच्च” । उणा ४ । ३३ । इति ईरन् उकारादेशश्च ।) मैथुनम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कुरु, पु, (कृ+“कृग्रोरुच्च” । उणा १ । २५ । इति कु उच्च ।) आग्नीध्रराजपुत्रः । स तु प्रियव्रतराजपौत्रः । (स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्रः उत्तरकुरुराज्यं प्राप्तवान् । तत्रत्या नदी च भद्रेति नाम्ना विश्रुता । यथा विष्णुपुराणे । २ । १ । १६ २२ ।
“जम्बुद्वीपेश्वरो यस्तु आग्नीध्रो मुनिसत्तम ! ।
तस्य पुत्त्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥
नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः ।
रम्यो हिरण्वान् षष्ठश्च कुरुर्भद्राश्व एव च ॥
केतुमालस्तथैवान्यः साधुचेष्टो नृपोऽभवत् ।
जम्बुद्वीपविभागांश्च तेषां विप्र ! निशामय ॥
पित्रा दत्तं हिमाह्वन्तु वर्षं नाभेस्तु दक्षिणम् ।
हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किम्पुरुषाय सः ॥
तृतीयं नैषधं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् ।
इलावृताय प्रददौ मेरुर्यत्र तु मध्यगः ॥
नीलाचलाश्रितं वर्षं रम्याय प्रददौ पिता ।
श्वेतं तदुत्तरं वर्षं पित्रा दत्तं हिरण्वते ॥
यदुत्तरं शृङ्गवतो वर्षं तत्कुरवे ददौ ।
मेरोः पूर्व्वेण यद्वर्षं भद्राश्वाय प्रदत्तवान्”॥
वैवस्वतमनुवंश्यचन्द्रवंशीयराजविशेषः । स तु सम्बरणराजभार्य्यायां सूर्य्यकन्यायां तपत्यां जातः । अयमेव कुरुक्षेत्रपतिः । धार्त्तराष्ट्रपाण्डवानां पूर्व्वपुरुषः । यथा,—
“योऽजमीढसुतस्त्वन्य ऋक्षः सम्बरणस्ततः ।
तपत्यां सूर्य्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः ॥
परीक्षित् सुधनुर्जह्नुर्निषधाश्च कुरोः सुताः”॥
इति श्रीभागवते । ९।२२।४ ।) मन्त्रम् । देशविशेषः । इति मेदिनी ॥ स तु जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ तद्देशवासी । तत्र बहुवचनान्तः । (यथा गीतायाम् १ । २५ ।
“उवाच पार्थ ! पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति”॥) कण्टकारिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुरुकन्दक, क्ली, (कुरुः इव विस्तीर्णः कन्दो यस्य । कप् ।) मूलकम् । इति शब्दमाला ॥

कुरुक्षेत्र, क्ली, (कुरुणा चन्द्रवंशोद्भवेन राजविशेषेण भूरितपसोपार्ज्जितं धर्म्मक्षेत्रनाम्ना प्रसिद्धं कुरुदेशान्तर्गतं क्षेत्रम् । शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपः ।) देशविशेषः । तत्तु धर्म्मक्षेत्रम् । (त्रिःसप्तकृत्वोऽस्मिन्नेव क्षेत्रे क्षत्त्रियकुलारण्यकुठारेण भृगुवंशधुरन्धरेण भगवता जामदग्न्यरामेण क्षत्त्रियशोणितैः पञ्च ह्रदाः कृताः तदारभ्य च क्षेत्रमेतत् समन्तपञ्चकनाम्नोच्यते । नितरामेवात्र युध्यतां क्षत्त्रियाणां शरीरविसर्ज्जनेन पुण्यप्राचुर्य्यात् वैकुण्ठप्राप्तिः । तत एवात्र कुरुपाण्डवानां सुमहद्युद्धं निवृत्तम् । एतद्विवरणं महाभारतीये १२ । ४८ अध्याये श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे द्रष्टव्यम् ॥ यथा भगवद्गीतायाम् १ । १ ।
“धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्व्वत सञ्जय ।”॥
एतत्क्षेत्रस्य सीमानिर्द्देशे बहूनि मतानि सन्त्यन्ते दिङ्मात्रमुदाहृतमत्र । यथा, हेमचन्द्रः ।
“धर्म्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं द्वादशयोजनावधि”॥
तथा त्रिकाण्डशेषेऽपि ।
“कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च हिमाद्रिविन्ध्यमन्तरा”॥
एष हि ब्रह्मर्षिदेशः । यथा, मनौ । २ । १९ ।
‘कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ’॥)

कुरुक्षेत्रीयोग, पु, एतस्मिन् सावनदिने तिथित्रयनक्षत्रत्रययोगत्रयाणाञ्च स्पर्शः । इति स्मृतिः ॥ कुरुक्षेत्रे मृत्युयोगः । यथा,—
“पञ्चग्रहयुते मृत्यौ लग्नसंस्थे वृहस्पतौ ।
सौम्यक्षेत्रगते लग्ने कुरुक्षेत्रे मृतिर्भवेत्”॥
इति जातकामृतसंग्रहे योगाध्यायः ॥

कुरुट, पु, (कुत्सितं रोटते दीप्यते प्रतिहन्ति वा । रुट दीप्तौ प्रतिघातादिषु च+“इगुपधेति” ३ । १।१३५। कः ।) सितावरशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुण्ट, पु, (कुत्सितं दुर्गन्धादिकं रुण्टति लुण्ठतीति । कु+रुटि स्तेये+अच् ।) पीतझिण्टी । पीताम्लानः । इति मेदिनी ॥ (कुरुण्टकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कुरुण्टक, पु, (कुरुण्ट+स्वार्थे कन् ।) पीताम्लानः । पीतझिण्टी । तत्पर्य्यायः । सहचरी २ सहचरः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥ सहाचरः ४ कुरण्टकः । इति भरतः ॥
(“वीरः सहचरः पीतपुष्पो दासीकुरुण्टकः”॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् । यत्रास्य व्यवहारस्तद्यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये आरग्वधादिवर्गे ॥ “आरग्वधमदनगोपघोण्टा कुटजपाठाकण्टकीपाटलामूर्व्वेन्द्रयवसप्तपर्णनिम्बकुरुण्टकदासीत्यादिषु द्रष्टव्यः ॥)

कुरुण्टी, स्त्री, (कुं कुत्सितं रुण्टति स्वभासा । कु+रुटि+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दारुपुत्तलिका । इति मेदिनी ॥ (कुं कुत्सितं पापं रुण्टति नाशयति श्रद्धया पत्युर्वा परिचर्य्यया ।) ब्राह्मणी । इति जटाधरः ॥

कुरुम्ब, क्ली, (कुर्+बाहुलकात् उम्बच् ।) कूलपालकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कमलालेबु इति भाषा ॥

कुरुम्बा, स्त्री, (कुरुम्ब+स्त्रियां टाप् ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्रोणपुष्पीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

कुरुम्बिका, स्त्री, (कुरुम्बा+स्वार्थे कः टाप् इत्वञ्च ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुम्बी, स्त्री, (कुरुम्ब+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) सैंहलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुराट्[ज्] पु, (कुरुषु राजते । राज्+क्विप् ।) दुर्य्योधनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरुल, पु, (कुर+उलक् ।) भालस्थितचूर्णकुन्तलः । तत्पर्य्यायः । भ्रमरकः २ भ्रमरालकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरुवक, पु, (रौतीति रुवो भ्रमरः । कुत्सितः स्वल्पमधुलाभात् विरक्तो रुवो यत्र । स्वल्पमधुत्वादस्य तथात्वम् ।) रक्तझिण्टी । रक्ताम्लानः । इत्यमरः । २।४।७४ ॥ पीतझिण्टी । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुरवकशब्दे पीतझिण्टीशब्दे च अस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

कुरुविन्द, क्ली, (कुरून् विन्दति+विद्लाभे “अनुपसर्गात् लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च” । ३ । १ । १३८ । इति शः मुचादित्वात् नुम् च ।) काचलवणम् । माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुरुविल्वरत्नम् । कुल्माषशस्यम् । इति मेदिनी ॥ (क्वचिदस्य पुंलिङ्गत्वमपि दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६अः ।
“कासीससैन्धव किण्व कुरुविन्दो मनःशिला”॥)

कुरुविन्द, पु, (कुरु+विद+शः नुम् च ।) मुस्तकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५९ ॥ माषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
“मुस्तकं न स्त्रियां मुस्तं त्रिषु वारिदनामकम् ।
कुरुविन्दश्च सङ्घातोऽपरः क्रोडकसेरुकः ।
भद्रमुस्तश्च गुन्द्रा च तथा नागरमुस्तकः”॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कुरुविल्व, पु, (कुरुषु विल्व इव ।) पद्मरागमणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरुविल्वक, पु, (कुरुविल्व+संज्ञायां कन् ।) कुल्माषः । वनकुलत्थिका । इति रत्नमाला ॥ (गुणाश्चास्य कुल्माषशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कुरुविस्त, पु, (कुरुषु विख्यातः विस्तः ।) स्वर्णपलम् । इत्यमरः । २ । ९ । ८६ ॥ चारि तोला सोणा इति भाषा ॥

कुरूप्य, क्ली, (कु ईषत् रूप्यमिव । रूप्यवत् शुभ्रत्वात्तथात्वम् ।) रङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुर्कुर, पु स्त्री, (कुर् इत्यस्फुटशब्दं कुरति शब्दायते । कुर्+कुर्+कः ।) कुक्कुरः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कुर्णाज, पु, कुलञ्जनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुर्द्द ङ क्रीडायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥(भ्वा-आत्म-अक-सेट।) पद्मनाभस्तु। दीर्घिणा पृथक् पाठसामर्थ्यात् पूर्व्वस्य वंनचतवीति दीर्घो न स्यात्। ङ कुर्द्दते। इति दुर्गादासः॥

कुर्द्दन, क्ली, (कुर्द्द+भावे ल्युट्।) क्रीडा। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

कुर्पर,पु,(कुर्+क्विप् कु। पिपर्त्ति। पृ+अच् पर। ततः कर्म्मधारयः।) कफोणिः। जानु। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ। (कुर्परशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्।)

कुर्पास, पु, (कूर्परे अस्यते आस्ते वा। अस, आस वा+घञ् ततः पृषोदरात् साधुः।) अर्द्धचोलकः। इति हारावली॥

कुर्पासक, पु, (कुर्पास+स्वार्थे कन्।) कञ्चुलिका। इत्यमरः॥ काञ्चुलि इति भाषा। (यथा रत्नावलीनाटके। "मनोज्ञकुर्पासकपीडितस्तना"॥)

कुर्व्वत्, त्रि, (करोति इति। कृ+शतृ।) कर्म्मकार। भृत्य। इति विश्वः॥

कुल ञ बन्धे। संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-अक-क्वचित् सक सेट। ज्वलादि।) ञ कोलः कुलः। कोलति कुलीनः सर्व्वेषां बन्धुस्यादित्यर्थः। संहतो राशीकरणमिति चतुर्भुजः॥ केचित्तु संहतिस्थाने संस्त्याने पठित्वा कोलति कुलानि गणयति इत्यर्थ इत्याहुः। संस्त्याने पठित्वा संस्त्यानं उपचय। इति रामः॥ अन्ये तु बन्धुषु चार्थेषु वर्त्तमानोऽयं अन्यथास्य न प्रयोगः। गडि गण्डे इतिवदित्याहुः। इति दुर्गादासः॥

कुल, क्ली, (कुल्+ "इगुपधेति"।३।१।१३५। क।) वंशः। (यथा, रघौ।१६।८६।

"इत्यूचिवानुपहृताभरणः क्षितीशं
श्लाघ्यो भवान् स्वजन इत्यनुभाषितारम्।
संयोजया विधिवदास समेतबन्धु
कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन"॥

तस्य लक्षणं यथा शिवोक्तौ।
"आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम्।
निष्ठा वृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम्"॥)

तन्नाशकारणं यथा।
"गोभिश्च दैवतैर्विप्रकृष्या राजोपसेवया।
कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि वृत्ततः॥
कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण वै॥
अनृतात् पारदार्य्याच्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणात्।
अश्रौतधर्म्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्॥
अश्रोत्रिये वै वेदानां वृषलेषु तथैव च।
विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्"॥

इति कूर्म्मपुराणे उपरिभागे १५ अध्यायः॥ सजातीयगणः। इत्यमरः।२।७।१॥ (कु भूमिं लाति गृह्णाति। ला+क।) जनपदः। गृहम्। (कौ भूमौ लीयते। अन्येभ्योपीति ड।) शरीरम्। इति मेदिनी॥ अग्रम्। इति महाभारतम्॥ (मध्यमं हलद्वयेन यावती भूमिः कृष्यते तावती भूमिः। यथा, मनुः।७।११९।

"दशी कुलन्तु भुञ्जीत विंशी पञ्चकुलानि च"॥)

कुल, पु, (कुल+क।) कुलिकः। शिल्पिकुलप्रधानः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुलक, क्ली, (कौ भूमौ लीयते। कु+ली+ड। संज्ञायां कन्।) पटोललता। सम्बद्धश्लोकसमूहः। इति मेदिनी॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ६।२८७।

"कलापकं चतुर्भिश्च तदूर्द्धं कुलकं मतम्"॥
पटोलार्थे यथा,—"करीरं कुलकं नन्दी" इति वाभटे सूत्रस्थाने।६ अः। कुलकं पटोलभेदः। तिक्तपत्रा इति ख्यातम्॥ इति तट्टीका॥)

कुलक, पु, (कुल्+संज्ञायां कन्।) काकेन्दुः। इत्यमरः।२।४।३९॥ वल्मीकः। कुलश्रेष्ठः। इति मेदिनी॥ मरुवकवृक्षः। इति रत्नमाला॥ हरितसर्पः। इति राजनिर्घण्टः॥ कुपीलुः। इति भावप्रकाशः॥ शिल्पिकुलप्रधानः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुलकर्कटी, स्त्री, (कुला कर्कटी इति नित्यकर्म्मधारयः।) चीनाकर्कटी। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलकुण्डलिनी } स्त्री, (कुले कुलचक्रे पृथिवीतत्त्व
कुलकुण्डली } रूपे मूलाधारे कुण्डलाकृत्या सार्द्धत्रिवलयाकारेण स्वयम्भुलिङ्गं वेष्टयित्वा तिष्ठतीति। कुल+कुण्डलिन्+ङीप्। कुण्डल+ङीष्। यद्वा कौ पृथिवीतत्त्वाधारे मूलाधारे इत्यर्थः लीयते इति। कु+ली+अन्येभ्योपीति ड। ततः कर्म्मधारयः।) मूलाधारपद्मस्थितशिवशक्तिविशेषः। यथा। पूर्णानन्दकृतषट्चक्रप्रकाशः।
"कूजन्ती कुलकुण्डली च मधुरं मत्तालिमालास्फुटं
वाचः कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः।
श्वासोच्छ्वासविवर्त्तनेन जगतां जीवो यया धार्य्यते
सा मूलाम्बुजगह्वरे विलसति प्रोद्दामदीप्तावली"॥

कूजन्तीति। सा मूलाम्बुजगह्वर इत्यादि व्याख्यातम्। कीदृशी कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः कोमलाः कमनीयत्वविशिष्टा या काव्यबन्धरचना तस्या भेदातिभेदक्रमैः भेदातिशयभेदक्रमैर्विशिष्टाः वाचः मत्तालिमालास्फुटं मत्ता या अलिमाला भ्रमरसमूहस्तद्वदस्फुटं यथा स्यात् एवं मधुरं यथा स्यात् तथा कूजन्ती अव्यक्तमधुरध्वनिं कुर्व्वन्तीत्यर्थः। सा का इत्याकाङ्क्षायामाह यया कुलकुण्डलिन्या श्वासोच्छ्वासविवर्त्तनेन श्वासोच्छ्वासयोः परिवर्त्तनेन गमनागमनेन जगतां संसारिणां जीवः प्राणो धार्य्यते। पुनः कीदृशी प्रोद्दामदीप्तावली प्रकृष्टोत्कृष्टदीप्तिश्रेणीस्वरूपा। तथा च मूलाधारपद्मे सर्पाकारसार्द्धत्रितयवेष्टनविशिष्टा विद्युल्लतास्वरूपा कुलकुण्डलिनी तिष्ठतीत्यर्थः। इति तट्टीका॥ *॥ अन्यत् चक्रशब्दे मूलाधारशब्दे षट्चक्रशब्दे च द्रष्टव्यम्॥

कुलक्ष, पु, (कु+लक्ष+भावे घञ्।) करताली। तत्पर्य्यायः। तालमर्द्दल २। इति हारावली॥

कुलच्छाया, स्त्री, (कुलस्य मूलस्य विस्तृतवल्लीजालस्य वा छाया यस्याः।) भूकुशिम्बी। इति शब्दचन्द्रिका॥

कुलज, पु, (कुले सत्कुले जायते। जन+ड।) कुलीनः। सत्कुलोद्भवः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः ८।१७९।

"कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्म्मज्ञे सत्यवादिनि।
महापक्षे धनिन्यार्य्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः"॥)

कुलञ्ज,पु,(कुं पृथिवीं रञ्जयति। रञ्ज+णिच्+अण् रस्य लः।) कुलञ्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलञ्जन, पु, (कु+रञ्ज+णिच्+ल्यु। रस्य लः।) स्वनामख्यातवृक्षः। तत्पर्य्यायः। कुलिञ्ज २ गन्धमूलः ३ कुलञ्जः ४। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। मुखदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलटा, स्त्री, (कुलात् व्यभिचारार्थं कुलान्तरम् अटतीति। कुल+अट्+अच्। शकन्ध्वादित्वात् अलोपः।) व्यभिचारिणी। असती। (यथाह, आर्य्यासप्तशती ३९३।

"परपतिनिह्नुयकुलटाश्रोणितशठ। नेर्ष्यया न कोपेन।
दग्धममतोपतप्ता रोदिमि तव तानव वीक्ष्य"॥)

तत्पर्य्यायः। पुंश्चली २ धर्षिणी ३ बन्धकी ४ असती ५ इत्वरी ६ स्वैरिणी ७ पांशुला ८। इत्यमरः।२।६।१॥ धर्षणी ९ पांसुला १०। इति तट्टीका॥ दुष्टा ११ दुःशा १२ धर्षिता १३। इति शब्दरत्नावली॥ लङ्का १४ निशाचरी १५ चपरण्डा १६। इति जटाधरः॥*॥ परकीयान्तर्गतनायिकाविशेषः। यथा,—

"गते वारिकयान किरन्ति पुरुषान् वर्षन्ति नाम्भोधरा शैला शाद्वलमुद्वहन्ति न स्फुरन्त्येते पुनर्नायकान। त्रैलोक्ये तरवः फलानि सुवते नैवारभन्ते जनान् धात! कातरमालपामि कुलटाहेतोस्त्वया किं कृतम्"॥ इति रसमञ्जरी॥*॥

अस्या अन्नभोजनप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे अभोज्यान्नभक्षणप्रकरणे द्रष्टव्यम्॥

कुलटी, स्त्री, (कुत्सितं रट्यते। रट भाषणे+घञर्थे क। गौरादित्वात् ङीष् रस्य लः।) मनःशिला। इति रत्नमाला अमरटीका च॥ (अस्या गुणादयो मनःशिलाशब्दे बोद्धव्याः॥)

कुलतिथि, स्त्री पु, (कुला तिथिः।) चतुर्थ्यष्टमीद्वादशीचतुर्द्दश्यः। यथा, तन्त्रसारे।
"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्।
विषमाश्चाकुलाः सर्व्वे शेषाश्च तिथयः कुलाः"॥

कुलत्थ, पु, (कुलं भूमिलग्नं सत् तिष्ठति। कुल+स्था+क। पृषोदरात् साधुः।) शस्यभेदः। कुलत्थकलाइ इति भाषा॥ (यथा, मार्कण्डेये।१५।७।
"धान्ययवान्तिलान्माषान्कुलत्थान्सर्षपास्तथा"॥)

तत्पर्य्यायः। कालवृन्त २ ताम्रवृन्त ३ कुलत्थिका ४। इति रत्नमाला॥ ताम्रवृन्त ५। इति टीकान्तरे॥ ताम्रबीज ६ सितेतर ७। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य गुणाः। कषायत्वम्। शुक्राश्मरीमेदश्वासकासप्रमेहनाशित्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। ग्राहित्वम्। इति राजवल्लभः॥ कषायत्वम्। रूक्षत्वम्। रक्तपित्तकारित्वम्। वमनाशित्वञ्च। अस्य यूषगुणाः। आयु

शार्कराश्मरीनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य अपरे पर्य्यायगुणा यथा,—

"कुलत्थिका कुलत्थश्च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ।
कुलत्थः कटुकः पाके कषायः पित्तरक्तकृत्।
लघुर्विदाही वीर्य्योष्णः श्वासकासकफानिलान्॥
हन्ति हिक्काश्मरीशुक्रदाहानाहान् सपीनसान्।
स्वेदसंग्राहको मेदोज्वरक्रिमिहरः परः"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ ॥

"उष्णः कुलत्थो रसतः कषायः
कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः।
शुक्राश्मरीगुल्मनिषूदनश्च
संग्राहकः पीनसकासहारी॥
आनाहमेदोगुदकीलहिक्का-
श्वासापहः शोणितपित्तकृच्च।
कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो
विशेषतो वन्यकुलत्थ उक्तः"॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥ ॥)

कुलत्था स्त्री, (कुलत्थ + स्त्रियां टाप्।) वनकुलत्थः। तत्पर्य्यायः। दृकप्रसादा २ अरण्यकुलत्थिका ३ कुलाली ४ लोचनहिता ५ चक्षुष्या ६ कुम्भकारिका ७ कुलत्थिका ८। इति राजनिर्घण्टः॥ कुल्माषः ९ कुलविन्धकः १०। इति रत्नमाला॥ अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। अश्मशूलनाशित्वम्। विबन्धाध्मानशमनत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। व्रणरोपणत्वञ्च। कुलत्थाञ्जनम्। अस्य पर्य्यायः पर्व्ववत्तदधिकञ्च। कुम्भकारी १ प्रलापहा २। अस्य गुणाः। चक्षुर्हितत्वम्। कषायत्वम्। कटुत्वम्। हिमत्वम्। विषविस्फोटकण्डूव्रणदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलत्थिका स्त्री, (कुलत्था स्वार्थे संज्ञायां वा कन्। अत इत्वम्।) कुलत्थाकाराञ्जनप्रस्तरविशेषः। इत्यमरः। २।९।१०२॥ अस्य गुणपर्य्यायौ कुलत्थाशब्दे द्रष्टव्यौ। वनकुलत्थः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलधर्म्म, पुं, (कुलस्य कुले वा आचरितो धर्म्मः।) स्वजातीयधर्म्मः। कुलाचारः। यथा,—

"उत्सन्नकुलधर्म्माणां मनुष्याणां जनार्द्दन।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम"॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १। ४३॥

कुलधारक, पुं, (कुलं धारयति रक्षति यः। कुल + धृ + णिच् + ण्वुल्।) पुत्त्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुलनायिका, स्त्री, (कुले कुलाचारयजनकाले पूज्या या नायिका।) पञ्चमकारयजने पूज्या स्त्री। यथा,—

"रक्तमाल्येन सम्बीतां रक्तपुष्पविभूषिताम्।
पञ्चीकरणसङ्केते पूजयेत् कुलनायिकाम्"॥

सा नवविधा यथा,—

"नटी कापालिनी वेश्या रजकी नापिताङ्गना।
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका।
मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्त्तिताः"॥
इति तन्त्रसारः॥

कुलनक्षत्र, क्ली, (तन्त्रसारोक्तपारिभाषिकनक्षत्रं कुलं वंशं तत्सम्बन्धि वा नक्षत्रम्।) भरणीरोहिणी-पुष्यमघोत्तरफल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्व्वाषाढाश्रवणोत्तरभाद्रपदः। यथा,—

"वारुणार्द्राभिजिन्मूलं कलाकुलमुदाहृतम्।
कुलानि समधिष्ण्यानि शेषाणि चाकुलानि च"॥
इति तन्त्रसारः॥

कुलनाश, पुं, (कुलं भूमिलग्नं न अश्नाति। न + अश + अच्। शाकपार्थिवादित्वात् समासः। उष्ट्रस्य हि उन्नतकन्धरत्वात् भूमिलग्नस्याभक्षकतया तथात्वम्।) उष्ट्रः। इति हेमचन्द्रः॥ (कुलस्य नाशः ध्वंसः।) कुलध्वंसः॥

कुलपति, पुं, (कुलस्य वंशस्य गोत्रस्य वा पतिः स्वामी।) कुलस्वामी। गोत्रप्रधानः। कुलनाथः। यथा। "अथ सिन्धुसौवीरपतेरहूगणस्य व्रजत इक्षुमत्यास्तटे तत्कुलपतिना शिविकावाहपुरुषान्वेषणसमये दैवेनोपसादितः स द्विजवर उपलब्धः"। इति श्रीभागवते ५। १०। १॥ (कुलस्य छात्रवर्गस्य पतिः पालकः। अन्नदानपोषणपूर्व्वकः अध्यापको मुनिविशेषः। उक्तञ्च।

'मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात्।
अध्यापयति विप्रर्षिः स वै कुलपतिः स्मृतः"॥)

कुलपत्र, पुं, (कुलं तुल्यं पत्रं पर्णमस्य।) दमनकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलपालक, क्ली, (कुलं समूहं पालयतीति। पालि + ण्वुल्। बहुफलोत्पत्तेस्तथात्वम्।) कुरुम्बम्। कमलानेबु इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका॥ (कुलं वंशं पालयति। पाल + णिच् + ण्वुल्।) वंशप्रतिपालके, त्रि॥

कुलपालि, स्त्री, (कुलं पालयति या। पालि + इन्।) कुलवती। इति शब्दमाला॥

कुलपालिका, स्त्री, (कुलं पालयति। पालि + ण्वुल् टाप् इत्वम्। यद्वा कुलपालि + स्वार्थे कन् टाप्।) कुलस्त्री। इत्यमरः। २। ६। ७॥

कुलभृत्या, स्त्री, (कुले वंशभवे भृत्या भरणम्। कुल + भृ + भावे क्यप्।) गर्भिण्युपर्य्युपासना। इति जटाधरः॥ (कुलस्य भृत्या। वंशभरणम्॥)

कुलम्भर, पुं, (कुलं गृहं भलति हन्ति सन्धिकृन्तनादिना इति। कुल + भल + अच्। निपातनात् मुम् लस्य रः।) कुलम्भलः। चौरः। इति हारावली॥

कुलवर्णा, स्त्री, (कुलेषु भिषककुलेषु वर्णं वर्णनं गुणकथनं यस्याः।) रक्तत्रिवृत्। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलवार, पुं, (कुलसंज्ञया प्रसिद्धो वारः।) मङ्गलशुक्रवारौ। यथा।

"रविश्चन्द्रो गुरुः सौरिश्चत्वारश्चाकुला इमे।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः"॥
इति तन्त्रसारः॥

कुलविप्र, पुं, (कुलपरम्परागतः कुलहिताय नियुक्तो वा विप्रः।) कुलपुरोहितः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

कुलश्रेष्ठी, [न्] त्रि, (कुलेषु शिल्पिकुलेषु श्रेष्ठी।) शिल्पिकुलप्रधानः। तत्पर्य्यायः। कुलिकः २। इत्यमरः। २। १०। ५॥ कुलकः ३ कुलः ४ श्रेष्ठी ५।

इति तट्टीकायां भरतः॥

कुलसम्भव, पुं, (कुले कस्यचित् वंशे सम्भव उत्पत्तिरस्य।) यस्य कस्यचित् कुले जातः। तत्पर्य्यायः। बीज्यः २। इत्यमरः। २। ७। २॥

कुलसौरभ, क्ली, (कुलं श्रेष्ठं सौरभं यस्य।) मरुवकवृक्षः। इति शब्दमाला॥

कुलस्त्री, स्त्री, (कुले कुलस्थिता स्त्री।) कुलपालिका। अनन्यगामिनी कुलरक्षिका स्त्री। इत्यमरः। २। ६। ७॥ (तथा च चाणक्ये।

"असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलस्त्रियः"॥

कुले कुलचक्रे मूलाधारे विराजते या स्त्री। कुलकुण्डलिनीशक्तिः। यथा, कुलार्णवे।

"कुलस्त्रीज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः"॥)

कुलहण्डक, पुं, (कुलाय सङ्घाय ऊण्डते। ऊडि सङ्घे + ण्वुल्। पृषोदरात् उकारलोपः।) आवर्त्तः। आवर्त्तः। इति हारावली॥

कुलाकुलतिथि, पुं स्त्री, (तन्त्रोक्तकुलाकुलनाम्ना प्रसिद्धा तिथिः।) द्वितीयाषष्ठीदशम्यः। यथा।

"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्"॥
इति तन्त्रसारः॥

कुलाकुलनक्षत्र, क्ली, (तन्त्रोक्तकुलाकुलसंज्ञकं नक्षत्रम्।) आर्द्रामूलाभिजिच्छतभिषानक्षत्राणि। यथा, तन्त्रसारे॥

"वारुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम्"॥

कुलाकुलवार पुं, (तन्त्रोक्तकुलाकुलनामा वारः।) बुधवारः। यथा, तन्त्रसारे॥

"भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः"॥

कुलाचल पुं (कुलसंज्ञकः अचलः पर्व्वतः। शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपः।) कुलपर्व्वतः। यथा।

"अष्टकुलाचलसप्तसमुद्रा
ब्रह्मपुरन्दरदिनकररुद्राः।
न त्वं नाहं नायं लोक-
स्तदपि किमर्थं क्रियते शोकः"॥

इति मोहमुद्गरे ७॥ सप्तकुलपर्व्वता यथा।

'सप्त चेऽस्मिन् महापर्व्वा विख्याताः कुलपर्व्वताः।
माहेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि॥
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च इत्येते कुलपर्व्वताः"॥
इति मात्स्ये ९५ अध्यायः॥

कुलाचार्य्य पुं, (कुलस्य वंशस्य व्याख्यायां वर्णनादौ गुणकीर्त्तनविषये वा आचार्य्यः।) कुलज्ञः कुलीनादीनां वंशव्याख्याकर्त्ता ब्राह्मणः। अस्य विवरणं घटकशब्दे द्रष्टव्यम्॥

कुलाट, पुं, (कुलेन सङ्घेन अटतीति। अट + अच्।) क्षुद्रमत्स्यभेदः। इति शब्दमाला॥

कुलाद्रि, पुं, (कुलनाम्ना ख्यातोऽद्रिरचलः।) कुलाचलः। इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥

कुलाधारक, पुं, (कुलस्य वंशस्य आधारकः प्रतिष्ठापकः।) पुत्त्रः। इति शब्दरत्नावली॥

कुलाय, क्ली, (कौ पृथिव्यां लायो लयो यस्य।) शरीरम्। इति पुराणम्॥

कुलाय, पुं, (कुलानां पक्षिसमूहानां अयः वास-

स्थानम ।) नीड । (यथा, माघे ।
"खगकुलायकुलायनिलायितम्" ।)
स्थान्मात्रम । इति मेदिनी ॥

कुलायस्थ, पु, (कुलाये नीडे तिष्ठति । स्था + क ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुलायिका, स्त्री, (कुलाय पक्षिवासस्थान विद्यते ऽस्याम । ठन ।) पक्षिशाला । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कुलाल, पु, (कुल घटादिनिर्म्माणोपयोगिमृदादाय दान आलाति सम्यगादत्ते । आ + ला + क । कुल वश घटादिसमूह वा अलति पर्य्याप्नोति वा अल + कर्म्मण्यण । कल + 'तमिविशि विडीति" उणा १ । ११७ । इति कालन वा ।) कुम्भकार । इत्यमर । २ । १ । ६ ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा ।
"मालाकारात कर्म्मकाय्या कुम्भकारो बभूव ह" ॥
इति पराशरसंहिता ॥
"पट्टिकाराच्च तैलिक्या कुम्भकारो बभूव ह" ॥
इति पराशरपद्धति ॥ ब्रह्मवैवर्त्तोक्ता च कुम्भकारशब्दे द्रष्टव्या ॥ कुक्कुभपक्षी । इति मेदिनी ॥

कुलाली, स्त्री, (कल मव्वतकल कलायकल वा अलति परिवर्द्धयति । अच + अण । ङीप् ।) कुलत्थाकाराञ्जनप्रस्तरविशेष । कलत्थाञ्जनमिति ख्याता । इत्यमर । २ । ६ । १ २ ॥ अरण्यकुलत्थिका वन कुलत्यकडाइ इति भाषा । इति राजनिघण्ट ॥ (कुलाल + स्त्रिया ङीष ।) कुलालभार्य्या ॥

कुलाह, पु, (कुल मालककुल स्वकुल वा आहन्ति । आ + हन + ड ।) ईषत्पीतवर्ण कृष्णजानुर्घोटक । इति हेमचन्द्र ॥

कुलाहक पु, (कलाह + सज्ञाया कन ।) कृकलास । इति शब्दमाला ॥ क्षुपविशेष । राखा कुले खाडा इति भाषा । अस्य गुणा । आमवात वात रक्तरोगनाशित्वम । इति राजवल्लभ ॥

कुलाहल, पु (कुल आहलति स्पृशति स्प्रशते वा । आ + हल विलेखने + अच ।) क्षुद्रक्षुपविशेष । कोकसीमा इति भाषा । तत्पर्य्याय । अलम्बुष २ गोच्छाल ३ भूकदम्ब ४ । इति रत्नमाला ॥

कुलि, पु, (कुल् + इन किच्च ।) हस्त । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कुलि, स्त्री, (कुल इन किच्च ।) कण्टकारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कुलिक, त्रि, (कुल अधीनतया प्रशस्ततया वा अस्त्यस्य । इति ठन ।) शिल्पिकुलप्रधान । इत्यमर । २ । १० । ५ ॥ कुलसत्तम इति मेदिनी ॥

कुलिक, पु, अष्टमहानागान्तर्गतनागविशेष ।
(यथा, भागवते । ५ । २४ । ३१ ।
"ततोऽधस्तात पाताले नागलोकपतयो वासुकि प्रमुखा शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्र शङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति" ॥
अस्य रूपमप्युक्त हेमाद्रौ यथा ।
"कुलिकोऽर्द्धचन्द्रमौलिर्ज्वालाधूमसमप्रभ" ॥)
क्षुपविशेष । इति मेदिनी ॥ केलेकडा इति भाषा ॥

कुलिकवेला, स्त्री, रव्यादिवारेषु शुभकर्म्मसु निषिद्ध कालविशेष । यथा । रवौ सप्तमयामार्द्धम सोमे षष्ठयामार्द्धम । मङ्गले पञ्चमयामार्द्धम । बुधे चतुर्थयामार्द्धम । गुरौ तृतीययामार्द्धम शुक्रे द्वितीययामार्द्धम । शनौ प्रथमयामार्द्धम । राघवभट्टमते तु पूर्व्वोक्तयामार्द्धा दिवाशेष भाग । रात्रौ प्रथमभाग । इति ज्योतिषतत्त्वम ॥

कुलिङ्ग, पु, (को पृथिव्या लिङ्गति गच्छतीति । कु + लिगि + अच् + इदित्वात नुम । यद्वा कुत्सित वर्णवशो लिङ्ग वर्णो यस्य ।) पक्षिविशेष । फिङ्गा इति भाषा । तत्पर्य्याय । कलिङ्ग २ धूम्याट ३ फिङ्गक ४ । इति शब्दमाला ॥ रङ्ग ५ । इत्यमर ॥ अस्य मासगुणा । मधुरत्वम । स्निग्धत्वम । कफपित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

कुलिङ्गक, पु, (कुलिङ्ग + अन्यार्थे कन ।) चटक पक्षी । इति हेमचन्द्र ॥

कुलिङ्गाक्षी, स्त्री, (कुलिङ्गस्य अक्षिवत फल यस्य ।) पेटिकावृक्ष । इति रत्नमाला । पटारी इति भाषा ॥

कुलिङ्गी, स्त्री, (कुलिङ्ग + स्त्रिया गौरादित्वात ङीष ।) काकटशृङ्गीवृक्ष । इति रत्नमाला ॥

कुलिर पु (कुल + बाहुलकात इरन किच्च ।) कर्कट । इति शब्दरत्नावली ॥

कुलिश स्त्री, पु (कुलौ हस्ते शेते अवतिष्ठते । कुल + शी + ड । यद्वा कुलिन पर्व्वतान श्यति दारयतीति । शो + ड । 'आतोनुपसर्गे क' । ३ । २ । ३ । इति को वा ।) वज्रम । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, कुमारे । १ । २ ।
"ऋद्धेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्रा
ववेदनाज्ञ कुलिशक्षतानाम" ॥)
कु ईषत कुत्सित वा लिशति । कु + लिश अल्पी भावे गतौ च + क ।) मत्स्यविशेष । तत्पर्य्याय । कण्टकाष्ठील २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दिवा रलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतय सामुद्रा" ॥ कौ भूमौ लिशति अल्पीभवति कुभूमि लिशति गच्छति ऋक्षतया प्राप्नोति वा ।) अस्थिसहारवृक्ष । इति रत्नमाला ॥

कुलिशनायक, पु, (कुलिशवत नायको यस्मिन ।) शृङ्गारबन्धविशेष । तस्य लक्षणम ।
"स्त्रीपादद्वयमादाय विमुग्नुक्षितलिङ्गक ।
योनिञ्च पीडयेत् कामी बन्ध कुलिशनायक" ॥
इति रतिमञ्जरी ॥

कुलिशाङ्कुशा, स्त्री, (कुलिशेनाङ्कुशेन चैव निरुध्यते मनो यया । यद्वा कुलिशवत दृढमङ्कुश यस्या ।) बौद्धाना विद्यादेवीविशेष । इति हेमचन्द्र ॥

कुलिशासन, पु, (कुलिश वज्र तद्वत दृढमासनमस्य ।) शाक्यमुनि । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कुली, स्त्री, (कुलि + कृदिकारान्तत्वात् वा ङीष् ।) कण्टकारी । इत्यमर । २ । ४ । ६४ ॥ पत्नीज्येष्ठ भगिनी । इति हेमचन्द्र ॥ वृहती । इति राजनिर्घण्ट ॥

कुलीन, पु, (कुले प्रशस्तवशे जात । 'कुलात ख' । ४ । १ । १३६ । इति ख ।) श्रेष्ठघोटक । तत्पर्य्याय । आजानेय २ । इत्यमर ॥ आजानेय ३ । इति तट्टीका ॥ खजानेय ४ जात्य ५ आलाश्वि ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तन्त्रशास्त्रोक्तकुलाचारव्रते स्थित कौल ॥) उत्तमकुलोद्भवे, त्रि । तत्पर्य्याय । महाकुल २ आर्य्य ३ सभ्य ४ सज्जन ५ साधु ६ । इत्यमर । २ । ७ । ३ ॥ * ॥ अथाधुनिककुलीनलक्षणम । कुल उत्कर्षविशेषवश । इति सङ्केतम । अथवा कुलञ्च शम । तस्यापत्यमित्यर्थे कुलशब्दादीनप्रत्ययेन कुलीन इति पदसिद्धिरिति केचित । अथात कुलीन शब्देन उत्कर्षविशेषवशजातव्यक्तिरिति । तथा च लक्षणम । उत्कर्षविशेषवत्त्वावच्छिन्नवशजातत्वे सति तद्धर्म्मवत्त्व कुलीनत्वमिति । उत्कर्षविशेषस्तु नवधा गुणा । ते च यथा ।
"आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम ।
निष्ठाऽऽवृत्तिस्तपो दान नवधा कुललक्षणम" ॥
अत एव उत्कर्षविशेषात्मकनवधागुणविशिष्टत्व कुलीनत्वम । एतेन इदानी साधारणसामान्य जनाना यदि नवधा गुणा वर्त्तन्ते तदा तेऽपि कुलीना स्युस्तन्न । आवच्छिन्नपर्य्यायत्व कुलीनत्वम । प्रमाण यथा,—
"सपर्य्याय समासाद्य तानग्रहणमुत्तमम ।
कन्याऽभावे कुशत्याग प्रतिज्ञा च परस्परम" ॥
तथा च ।
"कुलीनस्य सुता लब्ध्वा कुलीनाय सुता ददौ ।
पर्य्यायक्रमतश्चैव स एव कुलदीपक" ॥
तथा च ।
"आदानञ्च प्रदानञ्च कुशत्यागस्तथैव च ।
प्रतिज्ञाघटकाग्रे च कुलकर्म्म चतुर्व्विधम" ॥
इति कुलदीपिका ॥ * ॥ अथ वल्लालभूपालकृता पञ्चगोत्रराढीयब्राह्मणस्य ग्रामविशिष्टस्य मुख्य गौणभेदेन द्वाविंशतिकुलीना यथा । शाण्डिल्य गोत्रे भट्टनारायणवशज आदिवराहवन्द्य स मुख्य । रामगडगड निपकेशरकोशारी गुडी कुसुभी वट्ट दिर्घाटि वैकुण्ठपारियाल एते पञ्च गौणा ॥ काश्यपगोत्रे दक्षवशज मुखोचनचट्ट स मुख्य । जगद्दड धीरगुड काञ्चीपीतमुण्डी एते त्रयो गौणा ॥ भरद्वाजगोत्रे श्रीहर्षवशज धरन्धर मुखटी स च मुख्य । विनायकदिग्घीसायी गन्ध व्वराधी एतौ द्वौ गौणौ ॥ सावर्णगोत्रे वेदगर्भ वशज वीरभ्रतगाङ्गुली सुधीरकुन्द एतौ द्वौ मुख्यौ । वीरसूदनघण्टेश्वर एष गौण ॥ वात्स्यगोत्रे छान्दडवशज सुरभिघोषवाल कविकाञ्जिलाल रविपूतितुण्ड एते मुख्या । भानुचौटखण्डी मनिकालुमहिन्त्या वनमालिपिप्पली एते गौणा ॥ अधुना एषा मध्ये मुख्या अष्टौ कुलीना गौणा चतुर्दशश्रोत्रिया । अन्येऽपि पञ्चगोत्राज्जाता सप्तशिशश्रोत्रिया सन्ति ॥ ततो वल्लालसेनेन मुख्याष्टकुलीनो न विंशतिगुणाया समीकरण कृतम । तत एतेषा नानादोषदर्शनात् देवीवरेण

फलिया खडदहवन्द्यघटीमर्व्वानन्दी इत्याद्या षट त्रिंशन्मेला कृता । ततो भागयथयाक इति तिस संज्ञा जाता कुलाचार्य्यग्रन्थात ज्ञेया ॥ * ॥

अथ वारेन्द्रब्राह्मणकुलीना ।

'आदौ मैत्रस्ततो भीमो रुद्र सञामिनिस्तथा ।
लाहिडिर्भादुडि साधुर्भादडा पञ्चिपूरका" ॥

एषा नानादोषदर्शनात कुलाचार्य्येण अष्टौ पटी इति संज्ञा कृता । तद्यथा । निराविला १ रोहिला २ भूष्णा ३ आलेखानी ४ कुतलखानी ५ वेणी ६ जोनाली ७ भवानीपुर ८ । एतेषा कुलाघातात काप इति संज्ञा जाता ॥ * ॥

अथ वैद्यस्यादिकुलीना ।

धन्वन्तरिगोत्रे विनायकसेन । मौद्गल्यगोत्रे वायु दास । काश्यपे कायुगुप्त । वल्लालेनैषा कुल महामध्यमकनिष्ठकुलभेदेन त्रिधा कृतम । तत्र महाकुलीना पञ्च । यथा । कृष्णसेनखान १ हरि हरसेनखान २ चण्डीवरदास ३ गणपतिदास ४ दुर्जयदास ५ । अथैषा कुलस्य ह्रासवृद्धि भङ्गा न सन्ति ॥ * ॥

अथ दक्षिणराढीयकायस्थकुलीना ।

तत्रादिशूरराजेन कान्यकुब्जदेशादानीतैर्ब्राह्मणा पञ्चकै सह घोषवसुमित्रदत्तगुहा पञ्चागता आदिकुलीना यथा । सौकालीनगोत्रे मकरन्द घोष १ । गौतमे दशरथवसु २ । विश्वामित्रे कालिदासमित्र ३ । काश्यपगोत्रे दशरथगुह स्वाहङ्कारादवमानितो वङ्गे गत ४ । भरद्वाज गोत्रे पुरुषोत्तमदत्त विनयहीनतो निष्कुल ५ । वङ्गजकुलाचार्य्यग्रन्थे स एव मौद्गल्यगोत्र ॥ * ॥

अथ वल्लालसेनकृतसमाजादय ।

तत्राद्यस्य षष्ठ पुरुषयोनिशापतिप्रभाकरघोष योर्वासस्थाने क्रमेण वालीआकनाख्यौ ग्रामौ । द्वितीयस्य पञ्चमपुरुषयो शुक्तिमुक्तिवखोवासस्थाने क्रमेण वागाण्डिमाहिनगराख्यौ ग्रामौ । तृतीय स्याष्टमपुरुषयो धूइ गुइ मित्रयोर्वासस्थाने क्रमेण वडिशाटेकानामग्रामौ ॥ अपरेऽष्टादश समाजास्तत्स्थाना कुलाभावात न लिखिता ॥ * ॥ तेषा कुलन्तु नवविधम । मुख्य १ । कनिष्ठ २ कृभाया ३ मध्याश ४ तेजोज ५ एतानि प्रधा नानि । कनिष्ठद्वितीयपुत्त्र ६ कृभायाद्वितीयपुत्त्र ७ मध्याशद्वितीयपुत्त्र ८ तेजोजद्वितीयपुत्त्र इति च ९ । नवरङ्गानुरोधात कृभायाज्येष्ठपुत्त्रस्य मध्यश्रेष्ठ इति संज्ञा जाता ॥ * ॥

अथ कुलाना विवरणम ।

मुख्यकुलीनस्य प्रथमपुत्त्र पितृतुल्य द्वितीय कनिष्ठनामकुलविशिष्ट तृतीयो मध्याशनामकुल युक्त चतुर्थ तेजोजनामकुलान्वित पञ्चमादियाव-त्पुत्त्रा मध्याशद्वितीयपुत्त्रनामकुलयुक्ता भवन्ति ॥ कनिष्ठकुलीनस्य ज्येष्ठपुत्त्र कृभायानामकुलयुक्त तस्य ज्येष्ठपुत्त्र मध्यश्रेष्ठनामकुलयुक्त तस्य ज्येष्ठ पुत्त्र मध्याशनामकुलविशिष्ट स एव अपरम ध्याशवारभायामध्याश इति संज्ञादययुक्त ॥ * ॥ एषा कर्म्मणा वृद्धिर्यथा । मुख्यकुलीनस्य द्वितीय तृतीयपुत्त्रयो कुलस्य वाडिमुख्य इति संज्ञा चतुर्थपञ्चमषष्ठपुत्त्राणा । कुलस्य वाडिकनिष्ठ इति संज्ञा सप्तमाष्टमनवमपुत्त्राणा कुलस्य वाडिम ध्याश इति संज्ञा दशमैकादशद्वादशपुत्त्राणा कुलस्य वाडितेजोज इति संज्ञा भवति ॥ कनिष्ठ नामकुलीनस्य द्वितीयपुत्त्रस्य कुलस्य तेजोज इति संज्ञा भवति । मुख्यकुलीनस्य तृतीयपुत्त्रस्य द्वितीयपुत्त्रस्य कुलस्य तेजोज इति संज्ञा ॥ मध्या शद्वितीयपुत्त्र इति संज्ञ कुल मुख्यकनिष्ठकृभाया मध्यश्रेष्ठमध्याश इति कुलपञ्चकात भवति ॥ * ॥ मुख्यकुलन्तु त्रिविध यथा । प्रकृतम् १ सहजम २ कोमलम ३ । आदौ षट्समाजे षट प्रकृतामुख्या अभूवन । ततस्तेषा द्वितीयतृतीयपुत्त्रयो कुलस्य वृद्धा क्रमेण सहजकोमल इति संज्ञा जाता । प्रकृतमुख्यकुले दानग्रहणाभ्या सहज इति संज्ञा कोमलमुख्यकुले दानग्रहणाभ्या कोमल इति संज्ञा भवति । सहज सहजेन कोमल कोमले नापि कुल कृत्वा तत्तद्भावापन्नो भवत ॥ पितृकु लानुसारेण ज्येष्ठपुत्त्राणा कुलस्य जन्ममुख्यजन्म कनिष्ठादिसंज्ञा ॥ * ॥ प्रकृतमुख्यकुलस्य ह्रास वृद्धी न भवत । सहजमुख्यकुलस्य ह्रासवृद्धी भवत । कोमलमुख्यकुलस्यापि ह्रासवृद्धी न भवत । कनिष्ठकुलस्य मुख्यत्व कृभायाकुलस्य कनिष्ठत्व भवति । मध्याशकुलस्य स्थिरतरत्वम । कनिष्ठद्वितीयपुत्त्र वाडितेजोज इति संज्ञा प्राप्नोति । मुख्यतृतीयपुत्त्रस्य द्वितीयपुत्त्र तेजोज इति संज्ञामपि प्राप्तुमर्हति । कृभायाद्वितीयपुत्त्र मध्याशद्वितीयपुत्त्रयो कुले ह्रासवृद्धी न स्त । सर्व्वे कुलीना कुलनाशात वंशजभावापन्ना भवन्ति ॥ * ॥ आदौ यदि पितृपर्य्यायाय अथवा मौलिकाय कन्या दद्यात तद्दान प्रामाणिकराज्ञ भवति । पश्चात कुलकर्म्मकर्त्तव्यम । तद्यथा । मुख्यस्य कन्याया प्रदाने तस्या छेइ संज्ञा षष्ठ कन्यावधि गरछेइ इति संज्ञा भवति । अन्य कुलाना ज्येष्ठकन्याया प्रदाने तस्या आकृतिरिति संज्ञा तदनन्तर यावत्कन्याना प्रदाने तासा क्रमेण प्रतिसारणी जघन्या इति संज्ञाद्वय भवति ॥ आत्मसमकुलीनाय आकृतिनामकन्यादाने कुलस्य श्रेष्ठत्वम । अनुजकन्याग्रहणे तु कुलह्रासो भवति । मुख्यस्य गरछेइ इति नाम्नी कन्या अन्यकुलीनस्य प्रतिसारणीञ्च कन्या मौलिको वंशजश्च ग्रहीतु मर्हति । उत्तममध्यमाधमकर्म्मभि शौर्य्यसमा वेशनिन्दा इति त्रय कुलस्याशकर्म्म ॥ * ॥ पूर्व्व विपर्य्याये विवाहो जात । पुरन्दरवसुनैषा त्रयो दशपर्य्यायावधिश्रेणीपर्य्यायवन्धनमकृतकुलोद्धरणे कृते । यथा ।

"विपर्य्याये कुल नास्ति न कुल एकपिण्डयो" ॥ * ॥

अथ मुख्येतरकुलीनाना पाणिदोषा ।

"देवी गङ्गा तथा गौरी भैरवी भास्करी तथा ।
वलायी चण्डिदासी च सप्तैते कुलकण्टका" ॥

अपि च ।

"श्रीमाधी श्रीकरी विद्युदासी हृदय एव च ।
गन्धर्वी च सदानन्दी षडेते कुलकण्टका" ॥

इति कुलाचार्य्यकारिका ॥ * ॥

अथ मुख्यकुलीनस्य कार्य्यम । स च गरछेइ नामादग्रिमा कन्या आत्मतुल्याय द्वितीया कनि ष्ठकुलीनाय तृतीया कृभायानामकुलयुक्ताय चतुर्थी मध्यश्रेष्ठनामकुलविशिष्टाय अथवा मुख्यतृतीय पुत्त्रमध्याशकुलीनाय पञ्चमी तेजोजनामकुल युक्ताय दद्यात । तदनन्तरजाताना गरछेइ इति संज्ञा ता मौलिकमध्याशद्वितीयपुत्त्रमुख्यकुली नेभ्यो दातुमर्हति । स एवादौ मुख्यकुलीनस्या ग्रिमा कन्या तत कनिष्ठकुलीनस्य कन्या ततो मध्याश इति नामकुलयुक्तस्य कन्या ततो जन्म तेजोज इतिनामकुलविशिष्टस्य कन्या गृह्णी यात ॥ * ॥ अथ कनिष्ठकुलीनस्य कार्य्यम । स प्रथमा कन्या आत्मतुल्यकुलीनाय द्वितीया तेजोज इति नामकुलयुक्ताय दद्यात । मुख्यतृती यपुत्त्राय मध्याशनामकुलयुक्ताय अथवा मुख्य द्वितीयपुत्त्राय कन्या दातुमर्हति । मुख्यकुलीनस्य द्वितीया कन्या अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमा गृह्णीयात । ततो मुख्यकुलीनस्य तृतीयपुत्त्रस्य मध्याशनामकुलयुक्तस्य कन्या गृह्णीयात ॥ * ॥ अथ कृभायाकुलीनस्य कार्य्यम । स मध्याशनाम कुलविशिष्टाय प्रथमा कन्या मध्याश इतिकुल युक्तानुजाय अर्थात वाडितेजोजनामकुलविशि ष्टाय द्वितीया दद्यात । मुख्यकुलीनस्य तृतीय कन्या अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमा कन्या गृह्णीयात ॥ * ॥ अथ मुख्यतृतीयपुत्त्रस्य मध्या शनामकुलीनस्य कार्य्यम । स प्रथमकन्या जन्मते जोजनामकुलविशिष्टाय द्वितीया मध्याशकुल विशिष्टस्य द्वितीयपुत्त्राय दद्यात । कनिष्ठस्य प्रथमा कन्या ततस्तेजोजकुलयुक्तस्य प्रथमा कन्या ततस्तेजोजानुजकुलीनस्य प्रथमा कन्या गृह्णीया । मुख्यस्य तृतीयकन्याग्रहणे तस्य महत्व कर्म्म ॥ * ॥ अथ जन्मतेजोजनामकुलीनस्य कार्य्यम् । स प्रथमा कन्या मुख्यकुलीनस्य चतुर्थपुत्त्राय अथवा मध्याशनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्त्राय द्वितीया तेजोजनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्त्राय दद्यात । मुख्यकुलीनस्य पञ्चमकन्या अथवा मध्याशनामकु लीनस्य प्रथमकन्या गृह्णीयात ॥ * ॥ अथ कनिष्ठ कुलीनस्य द्वितीयपुत्त्रस्य कार्य्यम । स आत्म तुल्याय अथवा तेजोजनामकुलविशिष्टद्वितीय पुत्त्राय प्रथमा कन्या दद्यात । मुख्यचतुर्थपुत्त्र जन्मतेजोजनामकुलयुक्तस्य प्रथमा अथवा कनि ष्ठनामकुलीनस्य द्वितीया कन्या गृह्णीयात ॥ * ॥ अथ कृभायानामकुलीनस्य द्वितीयपुत्त्रस्य कार्य्यम । स आत्मतुल्याय अथवा तेजोजनामकुलविशिष्ट द्वितीयपुत्त्राय प्रथमा कन्या दद्यात । तेजोज नामकुलविशिष्टस्य प्रथमा कन्या अथवा कृभाया नामकुलयुक्तस्य द्वितीया गृह्णीयात ॥ * ॥ अथ मध्याशनामकुलीनस्य द्वितीयपुत्त्रस्य कार्य्यम । स आत्मतुल्याय अथवा तेजोजनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्त्राय प्रथमा कन्या दद्यात् । तेजोज

नामकुलविशिष्टस्य प्रथमा अथवा अन्यकुलीनानां मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य वा द्वितीया कन्या ग्रहीतव्या ॥ * ॥ अथ तेजोजनामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्य्यम् । स आत्मतुल्याय अथवा वंशजाय प्रथमां कन्यां दद्यात् । मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्रस्य प्रथमा कन्या अथवा तेजोजनामकुलविशिष्टस्य द्वितीया ग्रहणीयात् ॥ ४ ॥ अथ मध्यश्रेष्ठनामकुलीनस्य कार्य्यम् । स मध्यश्रेष्ठपुत्रवारभार्य्यामध्यांशनामकुलीनाय प्रथमां मध्यांशकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय तेजोजनामकुलीनाय द्वितीयां कन्यां दद्यात् । मुख्यकुलीनस्य चतुर्थीं कन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां ग्रहीयात् । तत तेजोजनामकुलविशिष्टस्य प्रथमां कन्यां ग्रहीयात् । तत तेजोजानुजकुलीनस्य अग्रिमां कन्यां ग्रहीयात् ॥ ५ ॥ अथ मध्यश्रेष्ठपुत्रवारभार्य्यामध्यांशनामकुलीनस्य कार्य्यम् । स तेजोजनामकुलयुक्ताय प्रथमां कन्यां दद्यात् । कनिष्ठकुलविशिष्टस्य अथवा छान्दायानामकुलयुक्तस्य किंवा मध्यश्रेष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां ग्रहीयात् ॥ ॥ अथ चतुस्त्रिंशदधिकसप्तदशशतशकाब्दे मतिचन्द्रा तावत्कुलीनकुलाचार्य्यमतेन मुख्यकुलीनस्य द्वितीयतृतीययोः कन्ययोः क्रमेण ग्रहणेन तदलाभे श्रौत्रियकुले दानेन समानकुले ग्रहणेन च कनिष्ठषड्भार्य्यानामकुलयोः पुरुषानुक्रमेण स्थिरतरत्वं निर्णीतम् । तद्यथा,—

"कनिष्ठकुलवेश्मनि क्वचन केऽपि केऽपीच्छया
परेऽपि पुरुषत्रयादगमनेव दोच्छेयिकाम् ।
निषेधमिह नेच्छते कमपि तत्र षड्भ्रातृज
सुत पितृपदं कथं जननतो हि न प्राप्स्यति ॥
शाके पद्यपदत्रिसप्तवसुधागण्ये वरेण्ये तथा
पर्य्याये परिपूरिते हि विषमे धर्य्ये त्रयोविंशके ।
गोपीमोहनदेववंशतिलकेनापूर्व्वकं श्रीमता
निर्णीतं यदपीह तत्र घटकैः सर्व्वैः कुलीनैर्म्मतम् ॥
कनिष्ठषड्भ्रातृकुलस्य तत्त्व
स्वच्छेयिकायामिदमेव मूलम् ।
आदानतः पित्र्यपदस्य लाभो
ज्येष्ठत्वभावः पुरुषक्रमेण ॥
छेयिकायामशक्तस्य दानस्यैव प्रबलं भवेत् ।
पर्य्यायस्य समानस्य ग्रहणादपि तिष्ठति ॥
श्रौत्र्यं निन्दा समावेशस्त्रिविधोऽयं कुलस्य वै
तस्य ध्वंसो न हि भवेद्यत्नतो रक्षितः स हि ॥
अत्र यद्यन्यथाभावो भवेदपि यथाविधि ।
क्रमागतेषु वर्गेषु तदा हानिर्भविष्यति ॥
सर्व्वैः कुलज्ञैश्च कुलीनवर्गै-
र्गोष्ठीपतीनां पुरतः सहर्षैः ।
इदं हि पत्रं लिखितं प्रयत्नात्
निर्णीतमेव प्रचलिष्यतीति" ॥ * ॥

अथ वङ्गजकुलीनाः ।

"वसुवंशे च मुख्यौ द्वौ नाम्ना लक्ष्मणपूषणौ ।
घोषेषु च समाख्यातश्चतुर्भुजमहाकृती ॥
दशरथो गुहश्चैव मित्रस्तारापतिस्तथा" ॥
एतेषामादिपुरुषनिर्णयो यथा । गौतमगोत्रे सर्व्वादौ दशरथवसुस्तौ कृष्णवसुपरमवसुकौ कृष्णवसुर्दक्षिणराढे ख्यातस्तस्य सुतः भववसुः तत्सुतः हंसवसुः तत्सुता शुक्तिमुक्तयलङ्कारवसुकाः । अलङ्कारवसुः राढात् वङ्गे गतः तस्य वङ्गे कुलहानिर्जाता तस्य सुतः मधुवसुः तत्सुतः गुणाकरवसुः तत्सुता अनन्तादयः । दशरथसुतः परमवसुस्तत्सुतौ लक्ष्मणवसुपषणवसुकौ वङ्गे ख्यातौ । सौकालीनगोत्रे मकरन्दघोषसुतौ भवनाथघोषसुभाषितघोषौ भवनाथघोषो दक्षिणराढे ख्यातः सुभाषितघोषो वङ्गे ख्यातः तस्य सुतश्चतुर्भुजघोषः ॥ विश्वामित्रगोत्रे सर्व्वादौ कालिदासमित्रसुतौ अश्वपतिमित्रश्रीधरमित्रौ श्रीधरमित्रो दक्षिणराढे ख्यातः अश्वपतिमित्रो वङ्गे ख्यातस्तस्य सुतस्तारापतिमित्रः ॥ इति वङ्गकुलाचार्य्यग्रन्थः कुलदीपिका ॥

कुलीनक, पु, (कुलीन + संज्ञायां कन् ।) वनमुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलीनस, क्ली, (कौ लीनं भूलग्नं द्रव्यादिकं स्यतीति । सो + क ।) जलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलीर, पु, (कुल सत्याने + ईरन् किच्च ।) कर्कटः । इत्यमरः । १ । १ । २१ ॥ काकडा इति भाषा । ("अथ कुलीरप्रभृतयो जलजन्तवस्तमभ्येत्य प्रोचुः" । इति हितोपदेशः ॥) कर्कटराशिः इति ज्योतिषम् ॥

कुलीरशृङ्गी स्त्री, (कुलीरावयव इव शृङ्गं यस्य । कुलीरशृङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्कटशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुलीराद, [द्] पु, (कुलीरं अत्तीति । अद् + क्विप् । उत्पत्तिमात्रेणैवात्मप्रसूतिभक्षणादस्य तथात्वम् ।) कर्कटशिशुः । तत्पर्य्यायः । स्योगविः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुलीश, पु क्ली, (कुलिश + पृषोदरात् दीर्घः ।) कुलिशम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

कुलुक, क्ली, (कुल् + बाहुलकात् उलच् किच्च निपातनात् लस्य कः ।) जिह्वामलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलुक्कगुञ्जा, स्त्री, (कौ भूमौ लुक्का गुप्ता गुञ्जा इव ।) उल्काग्निः । इति हारावली ॥

कुलेश्वर, पु, (कुलस्य जगत्समूहस्य कुलचक्रस्य वा ईश्वरः ।) शिवः । (कुलस्य वंशस्य ईश्वरः नेता कर्त्ता वा ।) कुलपतिः । इति शब्दमाला ॥

कुलोत्कट, पु, (कुले कुलेन वा उत्कटः उद्रिक्तः उग्रो वा ।) कुलीनाश्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कटकुलोद्भवे त्रि ॥

कुल्फ, पु क्ली, (कल सत्याने "कलिगलिभ्यां फगस्योच्च" । उणा ५ । २६ । इति फक् अस्य उच्च ।) रोगः । गुल्फे पु इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ७ । ५० । २ । "यद्विजामनपरुषि वन्दनं भुवदष्ठीवन्तौ परिकुल्फौ च देहत्" ॥)

कुल्मल, क्ली, (कुष् निष्कर्षे "कुषेर्लश्च" । उणा ४ । १८७ । इति कलन् लश्चान्तादेशः ।) पापम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे २ । ३० । ३ ।

"तत्र मे गच्छताद्धवं शल्य इव कुल्मलं यथा" ॥)

कुल्माष, क्ली, (कोलतीति । कुल + क्विप् । तत् कुलं भक्तमिश्रितजलं मस्यतीति । मसीर्य्यं परिणामे + अण् पृषोदरात् षत्वम् ।) काञ्जिकम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३९ ॥

कुल्माष, पु, (कोलति इति । कुल + क्विप् । कुल अर्द्धस्विन्नो माषोऽस्मिन् ।) यावकः । इत्यमरः । २ । ९ । १८ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

"कुल्माषा वातला रूक्षा गुरवो भिन्नवर्च्चसः" ॥)

वीरवधान्यम् । कुलत्थ इत्यन्ये । माषाकृतिपत्रः । काश्मीरेषु तुलसी इति ख्यातः इति सुभूतिः । इति भरतः ॥ राजमाष इत्यन्ये । इति नयनानन्दः ॥ माषादिमिश्रमर्द्धस्विन्नभक्तम् । खिचुडी इति ख्यातस्य । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ पाचितमाषादिरिति भीमः । इति सारसुन्दरी ॥ अर्द्धस्विन्नगोधूमचणकादयः । (यथा शब्दार्थचिन्तामणौ ।

"अर्द्धस्विन्नास्तु गोधूमा अन्येऽपि चणकादयः ।
कुल्माषा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु पण्डितैः" ॥)

अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । रूक्षत्वम् । वातकारित्वम् । मलभेदित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ रोगविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ वनकुलत्थः । इति रत्नमाला ॥

कुल्माषाभिषुत, क्ली, (कुल्माषैर्यवादिभिरर्द्धस्विन्नैरभिषूयते स्म इति । अभि + षु + क्त ।) काञ्जिकम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

कुल्मास, क्ली, (कोलतीति कुलं भक्तमिश्रितजलम् । तत् मस्यति परिणमयतीति अण् ।) कुल्माषम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुल्य, क्ली, (कुल बन्धे + क्यप् ।) अस्थि । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ अष्टद्रोणपरिमाणम् । सूर्पम् । आमिषम् । इति मेदिनी ॥

कुल्य, त्रि, (कुलस्यापत्यम् । "अपूर्व्वपदादन्यतरस्याम्" इति" । ४ । १ । १४० । इति यत् । यद्वा कुले भवः कुलाय हितः कुले साधुर्वा दिगादित्वात् तत्र साधुरिति वा यत् ।) कुलोद्भवः । कुलहितः । (यथा, भागवते ७ । ६ । १३ ।

"गृहान् मनोज्ञोरुपरिच्छदांश्च
वृत्तीश्च कुल्याः पशुभृत्यवर्गान्" ॥)

मान्ये पु इति । मेदिनी ।

कुल्या स्त्री, (कुले प्राणिगणे साधु तत्र साधुरिति यत् ।) स्वल्पा कृत्रिमा नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३४ ॥ (यथा, शाकुन्तले १ माङ्के ।

"कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूलाः" ॥)

पयःप्रणाली । पयनाला इति भाषा । जीवन्ती ओषधिः । नदीमात्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ३ पर्व्वणि ।

"सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम्" ॥)

कुलस्त्री । इति हलायुधः ॥ स्थूलवार्त्ताकुः । इति रत्नमाला ॥

कुव, क्ली, (कौ पृथिव्यां वलते मण्डलाकारपुष्पानय वेन सवृणोतीव । वल सवरणे अयेभ्योऽपीति ड । यद्वा कु भूमि वाति । कु + वा + क ।) उत्पलम । जलजपुष्पमात्रम । इति हेमचन्द्र ॥

कुवकालुका स्त्री, (कुवमिव कायते प्रकाशते । कुव + कै + क । कुवका आलुका इव ।) घोली शाकम । इति राजनिघण्ट ॥

कुवङ्ग, क्ली, (कुत्सित वङ्गमिव गुणे ।) सीसकम । इति राजनिघण्ट ॥

कुवच, त्रि, (कुत्सित वच यस्य ।) कुवाद । पर दोषकथनशील । इत्यमर ॥

कुवञ्चक, क्ली, (कु ईषत वज्र हीरकमिव कायते । कै + क ।) वैक्रान्तमणि । इति राजनिर्घण्ट ॥

कुवर, पु (कुत्सित यथा स्यात तथा व्रियते । वृ + अप् । यद्वा कुत्सित रस वृणोति गृह्णाति । कु + वृ + अच ।) तुवर । इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥

कुवल, क्ली, (कौ वलते । वल + पचाद्यच ।) उत्पलम । मुक्ताफलम । वदरीफलम । इति मेदिनी ॥

कुवलय, क्ली, (कौ पृथिव्या भूमेर्वा वलयमिव शोभा कारकत्वात ।) उत्पलम । इत्यमर । ६ । १ । ३७॥ नीलोत्पलम । इति राजनिर्घण्ट ॥

(यथा,—मेघदूते ४६ ।

"ज्योतिर्लेखा वलयिगलित यस्य वर्ह भवानी ।
पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति" ॥)

कुवलयापीड, पु, (कुवलय उत्पल आ सम्यक पीड यति । कुवलय सर्व्व भूवलय आपीडयति वा आ + पीड् + अच् ।) कसस्य हस्तिरूपो दैत्य विशेष । इति श्रीभागवतम ॥ (यथा, हरिवंशे १ ५ । २६ २७ ।

"शकुनि केशिनश्चैव यमलार्ज्जुनकावपि ।
नाग कुवलयापीड चानूर मुष्टिक तथा ॥
कसश्च वलिना श्रेष्ठ सगण देवकीसुत ।
निहत्य गोपवेशेन क्रीडयामास केशव" ॥

कुवलय नीलोत्पल आपीड भूषण यस्य इति व्युत्पत्त्या नीलोत्पलालङ्कृतो जन ॥)

कुवलयिनी, स्त्री, (कुवलयाना सङ्घ तत खलादि त्वात इनि । यद्वा कुवलयानि सन्त्यस्या इति इनि ङीष् ।) उत्पलिनी । इति राजनिघण्ट ॥

कुवलाश्व, पु, (कौ पृथिव्या वलते विचरणसमर्थो भवति यद्वा कु भूमि पृथिवी वा वलते व्याप्नोतीव । वल + अच् । कुवल वेगगमनेन भूवलयभ्रमणक्षम अश्वो यस्य ।) धुन्धमारराज । इति हेम चन्द्र ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ४ । २ । १२ । "श्राव स्तस्य वृहदश्वस्तस्यापि कुवलाश्व योऽसावतङ्कस्य महर्षेरपकारिण धुन्धुनामानमसुर वैष्णवेन तेज साऽऽप्यायित पुत्रसहस्रैरेकविंशतिभि परिवृतो जघान धुन्धुमारसज्ञामवाप च" ॥ अयमेव कुवल याश्व इति नाम्नापि विश्रुत ॥)

कुवली, स्त्री, (कुवल + स्त्रिया गौरादित्वात ङीष् ।) कोलिवृक्ष । इति रत्नमाला ॥

कुवाद, त्रि, (कुत्सितो वाद भाषण यस्य ।) कुवच । परदोषकथनशील । इत्यमर । ३ । १ । ३७ ॥

कुवाङ्गल, पु, (कुत्सित वहतीति । कु + वह + उलञ ।) उष्ट्र । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुविन्द, पु, (कुत्सित भक्तादिमच्छितसूत्रादिक कुत्सि तवृत्त्या वा जीविका विन्दतीति ।) तन्तुवाय । स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मणोरसजात । इति ब्रह्म वैवर्त्तपुराणम ॥

कुटत्तिल्लत, पु, (कुटत्ति ईषदावरणरूप चरण करोति कुत्सितै कण्टकादिभिर्वा वृत्ति आव रण करोति आत्मानमिति शेष । कुवृत्ति + कृ + क्विप तुगागमश्च ।) पूतिक । इति शब्द चन्द्रिका ॥ काटा करञ्ज इति भाषा ॥ (कुत्सि ता वृत्ति व्यवहार करोतीति असद्व्यवहार कारी ॥)

कुवेणी स्त्री (कु ईषत वेणान्ते गच्छन्ति मत्स्या अस्याम । कु + वेण + इन । तत कृदिकारान्ता दिति वा ङीप् ।) मत्स्यधानी इत्यमर । १ । १ । १६ ॥ खालइ इति भाषा । कुत्सिता वेणी यस्या । निन्दितवेणी नारी च ॥

कुवेर, पु (कुत्सित वेर शरीरमस्य ।) तथा च वाय माकण्डेयपुराणे ।

"कुत्साया क्षिति शब्दोऽय शरीर वेरमुच्यते ।
कुवेर कुशरीरत्वात नाम्ना तेनैव सोऽङ्कित" ॥

इत्यमरटीकाया भरत ॥ देवताविशेष । स तु विश्रवोमुनेरिडविडाभार्य्याया जात । धनयक्षो त्तरदिशा पतिश्च । इति श्रीभागवतम ॥ त्रिच रणोऽष्टदष्ट्रोऽय जात । तत्पर्य्याय । त्र्यम्बकसख २ यक्षराट ३ गुह्यकेश्वर ४ मनुष्यधर्म्मा ५ धनद ६ राजराज ७ धनाधिप ८ किन्नरेश ९ वैश्र वण १ पौलस्त्य ११ नरवाहन १२ यक्ष १३ एकपिङ्ग १४ ऐलविल १५ श्रीद १६ पुण्य जनेश्वर १७ । इत्यमर । १ । १ । ७१—७३ । इच्यक्ष १८ अलकाधिप १९ । इति जटाधर ॥ * ॥ नन्दीवृक्ष । इति मेदिनी ॥ अर्हदुपासकविशेष । इति हेमचन्द्र ॥

कुवेर, त्रि, (कुत्सित वेर चेपण दानादिक गति र्वा यस्य ।) मन्द । इति धरणी ॥ (कुत्सित वेर शरीर यस्य ।) कुशरीर । इति त्रिकाण्डशेष ।

कुवेरक, पु, (कुवेर + सज्ञाया कन ।) नन्दीवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । १२७ ॥

कुवेराक्षी, स्त्री, (कुवेरस्य अक्षीव पिङ्गल पुष्प मस्या ।) पाटलावृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ५५ ॥ लताकरञ्ज । सितपाटलिकावृक्ष । इति राज निर्घण्ट ॥

कुवेराचल, पु, (कुवेरस्य अचल ।) कैलासपर्व्वत । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कुवेराद्रि, पु, (कुवेरस्य अद्रि पर्व्वत ।) कैलास पर्व्वत । इति जटाधर ॥

कुवेल, क्ली, (कुवेषु जलजपुष्पेषु मध्ये इ शोभा लाति गृह्णातीति । ला + क ।) कुवलयम । इति हेम चन्द्र ॥

कुश इ कि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पक्षे भ्वा-पर अक सेट् इदित ।) पञ्चमस्वरी । इ कुश्यते । कि कुशयति कुशति । इति दुर्ग दास ॥

कुश य इर श्लिषि । आलिङ्गन इति यावत । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा पर सक सेट ।) य कुश्यति बाला कान्तम । इर् अकुशत अकोशीत अस्मात पूषादित्वान्नित्य ङ इत्यये । इति दुर्ग दास ॥

कुश, क्ली पु, (कु पाप श्यति नाशयति । कु + शो + ड । यद्वा कौ भूमौ शेते राजते शोभ इत्यथ ।) स्वनामख्याततृणम । तत्पर्य्याय । कुश २ दर्भ ३ पवित्रम ४ । इत्यमर । २ । ४ । १६ याज्ञिक ५ कुशगर्भ ६ वर्हि ७ कुतुप ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।

"कुशो दर्भस्तथा वर्हि सूच्यग्रो यज्ञ भूषण ।
ततोऽन्यो दीर्घपत्र स्यात क्षुरपत्रस्तथैव च" ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"वर्हिष्मती नाम पुरी सर्व्वसम्पत्समन्विता ।
न्यपतन यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्ग विधून्वत ॥
कुशकाशास्त एवासन शश्वद्धरितवर्च्चस ।
ऋषयो यै पराभाव्य यज्ञघ्नान यज्ञमीजिरे" ॥

इति श्रीभागवतम ॥ अस्य गुणा ।

"दर्भद्वय त्रिदोषघ्न मधुर तुवर हिमम ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित" ॥

इति भावप्रकाश ॥ * ॥ तस्य धारणविधिस्त प्रतिनिधिश्च यथा,—

"पूजाकाले सर्व्वदैव कुशहस्तो भवेच्छुचि ।
तज्जन्या रजत धार्य्य स्वर्ण धार्य्यमनामया ॥
कुशकार्य्यकर यस्मान्न तु वन्या कुशा कुशा ।
कुशेन रहिता पूजा विफला कथिता मया ॥
नान्यस्य रजत स्वर्ण धार्य्य हि निजमङ्गले" ॥

इति वरदातन्त्रे १ पटल ॥ * ॥

सधवायास्तत स्पर्शनिषेधो यथा,—

"न स्पृशेत्तिलदर्भाश्च सधवा तु कथञ्चन" ॥

इति हलायधकृतब्राह्मणसर्व्वस्वम ॥ अन्यत द शब्दे द्रष्टव्यम ॥

कुश, क्ली, (कौ पृथिव्या भूमौ शेते । भूलग्न तथात्वम ।) जलम । इति मेदिनी ॥

कुश, पु (कु पाप श्यति नाशयति विहितराजधर्म्म नुष्ठानेन । कु + शो + ड । अपरा व्युत्पत्तिर्य यथा, रामायणे ।

"यस्तयो पूर्व्वजो जात स कुशैर्मन्त्रसस्कृतै
निर्म्माज्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत"

रामसुत । (यथा, रघु १६ । ७२ ।

"यत कुम्भयोनेरधिगम्य राम
कुशाय राज्येन सम दिदेश ।
तदस्य जैत्राभरण विहर्त्तु
रज्ञातपात सलिले ममज्ज" ॥)

योक्त्रम । इति मेदिनी ॥ पुराणोक्तसप्तद्वी द्वीपभेद । स तु घृतसमुद्रेणावृत । तत्र निर्म्मितोऽग्नितुल्य कुशस्तम्बोऽस्ति । (अत व द्वीप इति सज्ञया विख्यात ।) तदधिप ि प्रवराजपुत्रो हिरण्यरेता तद्द्वीप विभज्य व

पुत्त्रेभ्यो दत्तवान् । तेषां नामानि यथा । वसु १ वसुदान २ दृढरुचि ३ नाभिगुप्त ४ स्तुत्यव्रत ५ विप्रनामा ६ देवनामा ७ । एषां वर्षेषु सप्त सीमा गिरयः । यथा । बभ्रु १ चतुःशृङ्ग २ कपिल ३ चित्त्रकूट ४ देवानीक ५ ऊर्द्ध्वरोमा ६ द्रविण ७ । सप्त नद्यश्च यथा । रसकुल्या १ मित्त्रविन्दा २ श्रुतविन्दा ३ देवगर्भा ४ घृतच्युता ५ मधु ६ माला ७ । तत्र स्थिता कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञा क्रमेण ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्रा भगवन्तमग्निरूपिणं आसां नदीनां पयोभिर्यजन्ते । इति श्रीभागवतम् ॥ (विष्णुपुराणे तु एतद्द्वीपाधिपतेस्तत्पुत्त्राणां गिरीणां नदीनाञ्च नामान्तराणि दृश्यन्ते । यथा २ । ४ । ३६—४४ ।

"ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्त पुत्त्राः शृणुष्व तान् ।
उद्भिदो वेणुमांश्चैव वैरथो लम्बनो धृतिः ॥
प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नामा वर्षपद्धतिः ।
तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः ॥
तथैव देवगन्धर्व्वयक्षकिम्पुरुषादयः ।
वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः ॥
दमिनः शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महामुने ॥
ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः ॥
यथोक्तकर्म्मकर्त्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते ।
तत्रैव तं कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्द्दनम् ॥
यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारफलप्रदम् ।
विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा ॥
कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः ।
वर्षाचलास्तु तत्रैते सप्तद्वीपे महामुने ॥
नद्यस्तु सप्त तासान्तु शृणु नामान्यनुक्रमात् ।
धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा ॥
विद्युदम्भा मही चान्या सर्व्वपापहरास्त्विमाः ।
अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाचलाः ॥
कुशद्वीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत् स्मृतम् ।
तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः" ॥)

कुशः, त्रि, (कु कुत्सिते कर्म्मणि शेते अवतिष्ठते । कु + शी + क ।) पापिष्ठः ॥ (कुत्सिते मदशय्यायां शेते इति ।) मत्तः । इति मेदिनी ॥

कुशण्डिका, स्त्री, (कुशे कण्डिका इव । कुशकण्डिका पृषोदरात् कस्य लोपः ।) सर्व्वहोमाथाग्निसंस्कारक्रिया । तत्र सर्व्वेषामाकृतियुक्तकर्म्मणां कुशण्डिकासंस्कृताग्निसाध्यत्वात् सैव प्रथममभिधीयते । तत्र हस्तप्रमाणं चतुरस्रं स्थण्डिलं शर्कराङ्गारास्थिकेशतुषादिरहितं पूर्व्वोत्तरप्लवं समं वा कायामध्यसहितं गोमयेनोपलिप्य स्नातः शुचिराचान्तः प्राङ्मुखः कुशसहितासनोपविष्टः कर्त्ता उत्तरस्यां दिश्यभ्युक्षणार्थं कुशकुसुमसहितजलपात्रं निधाय दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा उत्तराग्रकुशोपरि सव्यहस्तप्रादेशमुत्तानं वह्निस्थापनपर्य्यन्तं भूमौ निधाय दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठगृहीतकुशमूलेन स्थण्डिलदक्षिणप्रान्ते द्वादशाङ्गुलप्रमाणां प्राङ्मुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं पृथ्वीदेवताका पीतवर्णा इति ध्यायेत् । तन्मूलात् प्रभृत्येकविंशत्यङ्गुलप्रमाणां उत्तराभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं अग्निदेवताका लोहितवर्णा इति ध्यायेत् । ततः प्रथमरेखाया उत्तरतः सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं प्रजापतिदेवताका कृष्णवर्णा इति ध्यायेत् । ततः सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं इन्द्रदेवताका नीलवर्णा इति ध्यायेत् । ततोऽपि सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं सोमदेवताका शुक्लवर्णा इति ध्यायेत् । ततः क्रमेण दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां रेखास्थूलकरं गृहीत्वा प्रजापतिरृषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता रेखास्थूलकरनिरसने विनियोगः । ॐ निरस्तः परावसुरित्यैशान्यां दिशि अरत्निमात्रान्तरिते देशे प्रक्षिपेत् । ततः पूर्व्वस्थापितजलेन रेखाभ्युक्षणं कृत्वा दक्षिणदिकस्थकांस्यपात्रस्थामेनव शरावस्थामेव्वां ज्वलदिन्धनं गृहीत्वा प्रजापतिरृषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्द्देवताग्निसंस्कारे विनियोगः । ॐ क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः । अनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत् । ततोऽपरमग्निं गृहीत्वा प्रजापतिरृषिर्बृहतीच्छन्दः प्रजापतिर्द्देवता अग्निस्थापने विनियोगः । ॐ भूर्भुवः स्वरोम् । इत्यनेनाग्निमात्माभिमुखं तृतीयरेखोपरि स्थापयेत् ततो वामहस्तमुत्तोल्याञ्जलिं बद्ध्वा पठेत् । प्रजापतिरृषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवताग्निस्थापने विनियोगः । ॐ इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ततोऽग्ने ! त्वं विश्वरूपनामासि इति नाम कृत्वा ध्यात्वाऽऽवाह्य विश्वरूपनाम्ने अग्नये नमः इति पाद्यादिनाभ्यर्च्च्य । ॐ सर्व्वतः पाणिपादान्तः सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखः । विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्व्वकर्म्मसु ॥ इति पठेत् ॥ ततः प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा ब्रह्मस्थापनं कुर्य्यात् । समाग्रपञ्चाशत्कुशपत्त्ररचितं द्विदक्षिणावर्त्तमूर्द्धमुखं दर्भवटुं अधीतवेदं ब्राह्मणं वा छत्रमुत्तरासङ्गं वा कमण्डलुं वा ब्रह्मत्वेन परिकल्प्य धारासहितमुदकपात्रं गृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन दक्षिणदेशं गत्वा अरत्निमात्रान्तरिते देशे पूर्व्वाभिमुखीं वारिधारां दत्त्वा तदुपरि प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य पश्चिमाभिमुखोऽनुपविष्टस्तिष्ठेत् । वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यामास्तीर्णकुशपत्त्रमेकं गृहीत्वा प्रजापतिरृषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता तृणनिरसने विनियोगः । ॐ निरस्तः परावसुरित्यनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत् । ततोऽप उपस्पृश्य दक्षिणपादेन सव्यपादमवष्टभ्य उत्तराभिमुखीभूय आस्तीर्णकुशानद्भिरभ्युक्ष्य प्रजापतिरृषिरनुष्टुप्छन्दः अग्निर्द्देवता ब्रह्मोपवेशने विनियोगः । ॐ आवसोः सदने सीद इति । ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु ब्राह्मण एव सीदामीति ब्रूयात् । अनेन कुशोपरि पूर्व्वाग्रं कुशब्राह्मणं ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु उत्तराभिमुखं स्थापयित्वा तदुपरि कुशान् दत्त्वा अद्भिरभ्युक्ष्य कुशकुसुमै रर्च्चयेत् । ततस्तेनैव पथा प्रत्यागत्यासने पूर्व्वाभिमुख उपविष्टो भूमिजपादिकं कुर्य्यात् । यदि तु ब्रह्मत्वेनारोपितो ब्राह्मणः अयज्ञीयवाचं वदेत् तदा इमं मन्त्रं जपेत् । प्रजापतिरृषिर्गायत्त्री छन्दो विष्णुर्द्देवता अयज्ञीयवाग्वचननिमित्तजपे विनियोगः । ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढमस्य पांशुले । इति जपेत् । कुशादिब्रह्मपक्षे तु कर्म्मकर्त्तुरेव ज्ञाताज्ञातावेक्षणादिब्रह्मकार्य्यकर्त्तृत्वादयज्ञीयवाग्वचननिमित्तं स एव जपेत् । यदि प्रकृते कर्म्मणि चरुहोमोऽस्ति तदा अस्मिन्नेव समये चरुं श्रपयित्वा तदुपरि घृतं दत्त्वा अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि संस्थाप्य भूमिजपादिकं कुर्य्यात् । दक्षिणजानु भूमौ पातयित्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेन अधोमुखौ हस्तौ भूमौ निधाय । परमेष्ठी ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता भूमिजपे विनियोगः । ॐ इदं भूमेर्भजामह इदं भद्रं सुमङ्गलम् । परासपत्नान् बाधस्वान्येषां विन्दते धनम् । इति जप्त्वा रात्रौ चेत् कर्म्म तदा धनमितिस्थाने वस्विति प्रयोक्तव्यम् । ततो दक्षिणहस्तेन कुशान् गृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन तृणादिक्रमेण मन्त्रेण परिशोधयेत् । अयाणां मन्त्राणामृष्यादयः साधारणाः । कौत्सऋषिर्जगतीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता पृष्ठस्य षडहस्य षष्ठेऽहन्यग्निमारुते शस्ते परिसमूहने विनियोगः । ॐ इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सम्महेमा मनीषया भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव । ॐ भरामेध्मं कृणवामा हवींषि ते चितयन्तः पर्व्वणा पर्व्वणा वयम् । जीवातवे प्रतरां साधया धियोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव । ॐ शकेम त्वा समिधं साधया धियस्त्वे देवा हविरदन्त्याहुतं त्वमादित्याँ आवह तान् ह्युश्मस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव । ततस्तान् कुशान् ऐशान्यां दिशि प्रक्षिपेत् । ततोऽग्नेः पूर्व्वतः उत्तरान्ताद्दक्षिणान्तं यावत् उपमूललूनान् एकपत्नीकृतान् कुशान् अग्रेण मूलमाच्छादयन् वारत्रयमास्तरेत् । एवं दक्षिणस्यां पूर्व्वान्तात् पश्चिमान्तं यावत् । प्रतीच्याञ्च दक्षिणादुत्तरान्तं यावत् । एवमुत्तरस्यां पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावत् क्रमेणास्तरेत् । ततो घृताक्तखस्तिकान् दशदिक्षु पूर्व्वादिक्रमेण दद्यात् । ॐ इन्द्राय लोकपालाय स्वाहा । एवं अग्नये इत्यादि । ततः प्रादेशद्वयप्रमाणां धवखदिरपलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य विंशतिकाष्ठिकां मध्ये घृतस्रुवं दत्त्वा प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा तूष्णीमग्नौ जुहुयात् । ततः स्तरणकुशादेव समाग्रकुशपत्त्रद्वयं गृहीत्वा प्रजापतिरृषिः पवित्रे देवते पवित्रच्छेदने विनियोगः । ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ इति मन्त्रेण प्रादेशप्रमाणं कृत्वा कुशान्तरेण वेष्टयित्वा नखव्यतिरेकेण छित्त्वा प्रजापतिरृषिः पवित्रे देवते पवित्रमार्ज्जने विनियोगः । ॐ विष्णोर्म्मनसा पूते स्थ इत्यनेनाभ्युक्ष्य ताम्रादिपात्रे पवित्रमुत्तराग्र

निधाय तत्र होमार्थं घृत नि क्षिपेत। ततस्तत्कुश पत्रद्वयमग्रे दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्या मूले च वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्या गृहीत्वा दक्षिण हस्तोपरिभावेनाधोमुखव्यस्तपाणि प्रजापति ऋषिराज्य देवता आज्योत्पवने विनियोग । ॐ देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसो सूर्य्यस्य रश्मिभि स्वाहा। इत्यनेन कुशपत्रद्वय मध्येन घृतमग्नौ सकृज्जुहुयात। तूष्णी वारद्वयम। ततस्तत्कुशपत्रद्वयमद्भिरभ्युक्ष्याग्नौ नि क्षिपत । ततस्तस्याज्यपात्रस्योदकेनानुमार्ज्जनमग्नेरुपरि नि धान उत्तरस्या दिश्यवतारण इत्यमेव वारत्रय सस्कुर्य्यात इत्याज्यसस्कार । ततो खदिर पलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य अरत्निमात्र भमि ताङ्गुष्ठपर्व्वविल नासार प्रजन्मध्यस्थितमर्य्याद स्रुव इत्यमेव वारत्रय सस्कुर्य्यादिति। स्रुवसस्कार । एव स्रुक्प्रोक्षणादिक सस्कुर्य्यात। ततो दक्षिण जानु भूमौ पातयित्वा उदकाञ्जलि गृहीत्वा प्रजापतिऋषिरदितिर्द्देवता उदकाञ्जलिसेके वि नियोग । ॐ अदिते अनुमन्यस्व इत्यनेनाग्ने र्द्दक्षिणत पश्चिमान्तात पूर्व्वान्त यावदुदकाञ्ज लिना सिञ्चेत। तत प्रजापतिऋषिरनुमतिर्द्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोग । ॐ अनुमते अनु मन्यस्व इत्यनेनाग्ने पश्चिमतो दक्षिणान्तादुत्त रान्त यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेव। तत प्रजा पतिऋषि सरस्वती देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोग । ॐ सरस्वत्यनुमन्यस्व इत्यनेनाग्ने रुत्तरत पश्चिमान्तात पूर्व्वान्त यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत। तत प्रजापतिऋषि सविता देवता अग्निपर्य्युक्षणे विनियोग । ॐ देव सवित प्रसुव यज्ञ प्रसुव यज्ञपति भगाय दिव्यो गन्धर्व्व केतपू केतन्न पुनातु वाचस्पतिर्वाचन्न स्वदतु इत्यनेनोदकाञ्जलिना दक्षिणावर्त्तेनाग्नि वेष्टयेत । ततो दक्षिण जानूत्थाप्य उपव्यध स्थितदक्षिण वाममुष्टिभ्या फलपुष्पकुशान गृहीत्वा विरूपाक्ष जप कुर्य्यात । परमेष्ठी ऋषी रुद्ररूपोऽग्निर्द्देवता विरूपाक्षजपे विनियोग । ॐ भूर्भुव स्वरोम महान्तमात्मान प्रपद्ये विरूपाक्षोऽसि दन्ताञ्जि स्तस्य ते शय्या पर्णे गृहान्तरीक्षे विमित हिर ण्मय तद्देवाना हृदयान्ययस्मये कुम्भेऽन्त सन्नि हितानि तानि बलभृच्च बलसाच्च रक्षतोऽप्रमणी अनिमिषत्तत सत्य यत्ते द्वादशपुत्रास्ते त्वा सव त्सरे सवत्सरे कामप्रेण यज्ञेन याजयित्वा पुन र्ब्रह्मचर्य्यमुपयन्ति त्व देवेषु ब्राह्मणोऽस्यह मनु ष्येषु ब्राह्मणो वै ब्राह्मणमुपधावत्युपधावामि जपन्त मा मा प्रतिजापीर्ज्जुह्वन्त मा मा प्रति हौषी कुर्व्वन्त मा मा प्रतिकार्षीस्त्वा प्रपद्ये त्वया प्रसूत इद कर्म्म करिष्यामि तन्मे राध्यता तन्मे समृद्ध्यता तन्म उपपद्यता समुद्रो मा विश्वव्यचा ब्रह्माऽनुजानातु तुथो मा विश्ववेदा ब्रह्मण पुत्रो ऽनुजानातु श्वात्रो मा प्रचेता मैत्रावरुणोऽनुजा नातु तस्मै विरूपाक्षाय दन्ताञ्जये समुद्राय विश्व व्यचसे तुथाय विश्ववेदसे श्वात्राय प्रचेतसे सह

स्राक्षाय ब्रह्मण पुत्राय नम । इति जपित्वा गृहीतकुशान प्रागुदीच्या दिशि क्षिपेत । फल पुष्पे ब्रह्मणे निवेदयेत ॥ * ॥ अथ काम्यकर्म्माथ कुशण्डिका तदा प्राणान सयम्य प्रथम पुटाञ्जलि । ॐ तपश्च तेजश्च श्रद्धा च ह्रीश्च सत्यञ्चाक्रोधश्च त्यागश्च धृतिश्च धर्म्मश्च सत्वञ्च वाक्च मन आत्मा च ब्रह्म च त नि प्रपद्ये तानि मामवन्तु । इति जपित्वा पश्चात विरूपाक्षजप कुर्य्यात । इति सामवेदिना सर्व्वसाधारणी कुशण्डिका समाप्ता । इति भवदेवभट्ट ॥ * ॥ अन्यत रघु नन्दनभट्टाचार्य्यकृतसस्कारतत्त्वे द्रष्टव्यम ॥ यजु र्व्वेदिना कुशण्डिका पशुपतिकृतदशकर्म्मपद्धतौ ऋग्वेदिना कुशण्डिका कालेशिकृतदशकर्म्मपद्धतौ च द्रष्टव्या ॥ * ॥ * ॥ अथ कुशण्डिकानन्तर प्रकृत कर्म्म कर्त्तव्यम् । तत्र प्रथम प्रादेशप्रमाणा घृताक्ता समिध तूष्णीमग्नौ कृत्वा महाव्याहृतिहोम कुर्य्यात । प्रजापतिऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोग । ॐ भू स्वाहा। प्रजापतिऋषिरुष्णिकच्छन्दो वायुर्द्देवता महाव्या हृतिहोमे विनियोग । ॐ भुव स्वाहा। प्रजा पतिऋषिरनुष्टुपच्छन्द सूर्य्यो देवता महाव्याहृति होमे विनियोग । ॐ स्व स्वाहा। इति स्वे णाज्याहुतित्रयन्दद्यात। यदि प्रकृते कर्म्मणि चरुहोमोऽस्ति तदा आज्यतन्त्रोपक्रमविहितत्वात महाव्याहृतिहोमस्य प्रथम महाव्याहृतिहोमो न कर्त्तव्योऽन्ते तु कर्त्तव्य एव विहितत्वात । तत प्रकृत कर्म्म समाप्य पुनर्महाव्याहृतिहोम कृत्वा प्रादेशप्रमाणा समिध तूष्णीमग्नौ कृत्वा शाट्या यनहोमादिवामदेव्यगानान्त उदीच्य साधारण कर्म्म करणीयम । तदभिधीयते। तत्र प्रथम ॐ अद्येत्यादि अत्रामुककर्म्मणि यत्किञ्चिद्वैगुण्यजात तद्दोषप्रशमनाय शाट्यायनहोममह कुर्व्वीय इति सङ्कल्प कृत्वा अग्ने त्व विधुनामासि इति नाम कृत्वा सपत्र्य पुनर्घृताक्ता प्रादेशप्रमाणा समिध तूष्णीमग्नौ कृत्वा महाव्याहृतिहोमञ्च पर्व्ववत कृत्वा प्रायश्चित्तहोम कुर्य्यात । प्रजापति ऋषिरग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोग । ॐ पाहि नोऽग्न एनसे स्वाहा। प्रजापतिऋषि विश्वेदेवा देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोग । ॐ पाहि नो विश्ववेदसे स्वाहा। प्रजापतिऋषि र्व्विभावसुर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोग । ॐ यज्ञ पाहि विभावसो स्वाहा। प्रजापतिऋ षि शतक्रतुर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोग । ॐ सर्व्व पाहि शतक्रतो स्वाहा। प्रजापतिऋ षि रनुष्टुपछन्दोऽग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनि योग । ॐ पाहि नो अग्न एकया पाह्युत द्वितीयया पाहि गीर्भिस्तिसृभिरूर्ज्जांपते पाहि चतसृभिर्व्वसो स्वाहा। प्रजापतिऋषिर्गायत्री छन्दोऽग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोग । ॐ पुनरूर्ज्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा पुनर्न पाह्यहस स्वाहा। प्रजापतिऋषिर्गायत्रीच्छन्दो ऽग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोग । ॐ सहरय्या

निवर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया विश्वप्स्न्या विश्वत परि स्वाहा। प्रजापतिऋषिरनुष्टुपछन्दोऽग्निर्द्दे वता प्रायश्चित्तहोमे विनियोग । ॐ आज्ञा यदनाज्ञात यज्ञस्य क्रियते मिथ अग्ने तदस्य कल्पय त्व हि वेत्थ यथायथ स्वाहा। प्रजापति ऋषि पङ्क्तिच्छन्द प्रजापतिर्द्देवता प्रायश्चित्त होमे विनियोग । ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिता बभूव। यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नोऽस्त वय स्याम पतयो रयीणा स्वाहा। तत पूर्व्ववदेव महाव्याहृतिहोम समित्प्रक्षे पश्च । प्रजापतिऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोग । ॐ भू स्वाहा। प्रजापतिऋषिरुष्णिकच्छन्दो वायुर्द्देवता महाव्या हृतिहोमे विनियोग । ॐ भुव स्वाहा। प्रजा पतिऋषिरनुष्टुपछन्द सूर्य्यो देवता महाव्याहृति होमे विनियोग ॐ स्व स्वाहा॥ * ॥

ततोनवग्रहहोम । ॐ आकृष्णेन रजसा वर्त्त मानो निवेशयन्नमृत मर्त्यञ्च हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन स्वाहा। ॐ आप्यायस्व समेतु ते विश्वत सोमवृष्ण्य भवा वाजस्य सङ्गथे स्वाहा। ॐ अग्निमूर्द्धा दिव ककुत पति पृथिव्या अय अपा रेतासि जिन्वति स्वाहा। ॐ अग्ने विवस्वदुषसश्चित्र राधोऽमर्त्य आदाशुषे जातवेदो वहा त्वमद्या देवा उषर्बुध स्वाहा। ॐ बृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहा ऽमित्रा अपबाधमान प्रभञ्जतसेना प्रमृणो युधा जयन्नस्माकमेध्यविता रथाना स्वाहा। ॐ शुक्र न्तेऽन्यद्यजन्तेऽन्यद्विषुरूपेऽहनी द्यौरिवासि । विश्वा हि माया अवसि स्वधावन भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु स्वाहा। ॐ शन्नो देवी रभीष्टये शन्नो भवन्तु पीतये। शयोरभिस्रवन्तु न स्वाहा। ॐ कयानश्चित्र आभुवदूती सदावृध सखा कया सचीष्ठया वृता स्वाहा। ॐ केतु कृण्वन्नके तवे पेशो मर्य्या अपेशसे समुषद्भिरजायथा स्वाहा॥ * ॥ तत इन्द्राद्यष्टलोकपालहोम प्रत्यक्ष देवताहोमञ्च कृत्वा घृताक्ता प्रादेशप्रमाणा समिध तूष्णीमग्नौ कृत्वा उदकाञ्जलिसेक कुर्य्यात। प्रजा पतिऋषि सविता देवताग्निपर्य्युक्षणे विनियोग । ॐ देव सवित प्रसुव यज्ञ प्रसुव यज्ञपति भगाय दिव्यो गन्धर्व्व केतपू केतन्न पुनातु वाचस्पति र्व्वाचन्न स्वदतु। अनेनोदकाञ्जलिना दक्षिणा वर्त्तेनाग्नि वेष्टयेत। प्रजापतिऋषिरदितिर्द्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोग । ॐ अदितेऽन्व मस्था अनेनाग्नेर्द्दक्षिणत पश्चिमान्तात पूर्व्वान्त यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत। प्रजापतिऋषिरनु मतिर्द्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोग । ॐ अनुमतेऽन्वमस्था अनेनाग्ने पश्चिमतो दक्षिणा न्तादुत्तरान्त यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत। प्रजा पतिऋषि सरस्वती देवता उदकाञ्जलिसेके वि नियोग । ॐ सरस्वत्यन्वमस्था । अनेनाग्नेरुत्त रत पश्चिमान्तात पूर्व्वान्त यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत। तत उत्तानहस्तद्वयेन कतिपयाक्षरया

कुशान् गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्विष्णुर्देवता दर्भ
हृणाभ्यञ्जने विनियोगः । ॐ अक्ता रिहाणा व्यन्तु
वयः । अनेनाग्रमध्यमूलानि घृतेनाभ्यनक्ति वार
त्रयं मन्त्रश्च वारत्रयमेव पठनीयः । ततस्तान्
कुशानद्भिरभ्युक्ष्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दो रुद्र
रूपोऽग्निर्देवता दर्भजुटिकाहोमे विनियोगः ।
ॐ यः पशूनामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो वृषा ।
पशूनस्माकं मा हिंसीरेतदस्तु हुतन्तव स्वाहा ।
अनेनाग्नौ क्षिपेत् । तत अग्ने त्वं मडनामासीति
नाम कृत्वा गन्धमाल्यवस्त्रताम्बूलैरग्निमभ्यर्च्य
प्रजापतिर्ऋषिर्विराट्छन्द इन्द्रो देवता यशस्का
मस्य यजनीयप्रयोगे विनियोगः । ॐ यथाहोम
यशसे जुहोमि योऽस्मै जुहोति वरमस्मै ददाति
वरं वृणो यशसा भामि लोके स्वाहा । अनेन
पर्णाञ्जलिं दद्यात् । ततो ब्रह्मणे पूर्णपात्रादि
दक्षिणां दत्त्वा होमदक्षिणां कुर्य्यात् । तत प्रद
क्षिणो दक्षिणा देशं गत्वा ब्रह्मग्रन्थिं मुक्त्वा प्रत्या
वृत्यासने पुनरुपविश्य कुशकुसुमसहितजलपात्रं
हस्ते निधाय सह्वावामदेव्य ऋषिर्विराड्गाय
त्रीच्छन्द इन्द्रो देवता शान्तिकर्म्मणि जपे विनि
योगः । ॐ कया न चित्र आभुवदूती सदा
वृधः सखा कया सचिष्ठया वृता । ॐ कस्त्वा
सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः दृढाचिदारुजे
वसु । ॐ अभीषुणः सखीनामविता जरितॄणां
शतम्भवास्यूतये । ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः
स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्ट
नेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ "एता ऋचो
गीत्वा शान्तिं कुर्य्यात् । गानाशक्तौ एता एव
ऋचस्त्रिरावृत्त्या पठेदिति । ततो दक्षिणां दत्त्वा
अच्छिद्रावधारणं कुर्य्यात् । इति सर्व्वकर्म्मसा
धारणमुदीच्यकर्म्म समाप्तम् ॥

कुशप, पु, (कुश संश्लेषे + क अलुकात् कपन ।)
पानपात्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

कुशपुष्प, क्ली, (कुशाकारं पुष्पमस्य ।) ग्रन्थिपर्णम् ।
इति रत्नमाला ॥ गाठियाला इति भाषा ॥

कुशल, क्ली, (कुश + वृषादित्वात् कलन् । यद्वा कु
पापं तस्मात् शलति गच्छति पृथक् प्राप्नोतीत्यर्थः ।
कु + शल् + अच् ।) कल्याणम् । (यथा, रघु ५ । ५८ ।
"प्रपच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः" ॥*॥
समागमे विहिते अभिवादकमवरवयस्कं स
मानवयस्कमनभिवादकमपि ब्राह्मणं कुशलमिति
शब्दविशेषोच्चारणेनैव कल्याणप्रश्नं पृच्छेत् । य
दुक्तं मनौ २ । १२७ ।
"ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च" ॥)
पर्य्याप्तिः । पुण्यम् । (तद्वति, त्रि ।
यथा, गीतायाम् १८ । १० ।
"नद्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुषज्जते" ॥
कौ पृथिव्यां शलति श्लाघां प्राप्नोतीति । शल
+ अच् ।) शिक्षिते, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ ।
२०३ ॥ (यथा, मनु ८ । १५७ ।
"समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः ।
ख्यापयन्ति तु या वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति" ॥
कुशं लाति गृह्णाति । कुश + ला + क । कुश
ग्राहकः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

कुशलवौ, पु, (पुष्पवतोरिव एकशब्देन तयोरेव
बोधकत्वम् द्वन्द्वसमासे तु कुशश्च लवश्च तौ कुशी
लवौ मित्रावरुणावित्यादिवत् ज्ञेयम् ।) एकयोक्त्या
रामपुत्त्रौ । इति हेमचन्द्रः ॥ तयोर्नामकारणं
यथा,—
"यस्तयोः प्रथमं जातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः ।
निर्म्मार्ज्जनीयो नाम्ना हि भविता कुश इत्यसौ ॥
यश्चावरश्च एवासील्लवणेन समाहितः ।
निर्म्मार्ज्जनीयो वृद्धाभिर्नाम्ना स भविता लवः ॥
एवं कुशलवौ नाम्ना यमौ तौ सम्बभूवतुः ।
भगवत्कृतनामानौ सुखिनावभवतां च तौ' ॥
इति रामायणम् ॥

कुशलप्रश्न, पु, (कुशलं शुभं प्रश्नः ।) कुशलजिज्ञासा ।
तत्पर्य्यायः । कौशली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुशली, स्त्री, (कुश इव लीयते । ली + ड गौरादि
त्वात् ङीष् ।) अश्मन्तकवृक्षः । क्षुद्राम्लिका ।
इति वैद्यकम् ॥

कुशली, [न्] त्रि, (कुशलं अस्त्यस्य । कुशल + इनि ।)
मङ्गलान्वितः । (यथा, रघौ ५ । ४ ।
"अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां
कुशाग्रबुद्धे ! कुशली गुरुस्ते" ॥)

कुशस्थल, क्ली, (कुशप्रधानं स्थलम् ।) कान्यकुब्ज
देशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वेणीसंहारे ।
"कुशस्थलं वृकस्थलं माकन्दं वारणावतम् ।
देहि मे चतुरो ग्रामान् कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्" ॥)

कुशस्थली, स्त्री, (कुशस्थल + स्त्रियां ङीष् ।) द्वा
रिका । इति जटाधरः ॥ (यथा,—महाभारते
२ । मन्त्रणापर्व्वणि १४ । ४९ ।
"इति सञ्चिन्त्य सर्व्वे स्म प्रतीचीं दिशमाश्रिताः ।
कुशस्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम् ॥
पुर्य्येषा तु पुरा रैवतनाम्ना केनचित् नरपतिना
निर्म्मिता कालवशात् राक्षसैरुत्सादिता श्वापदा
श्रयीभूताऽऽसीत् ततो देवप्रमुखैर्यादवैः सत्कृता
सती तेषामेव वासभूमिरासीत् ॥)

कुशा, स्त्री, (कुश संश्लेषे + क टाप् च ।) रज्जुः ।
इति मेदिनी । मधुकर्कटिका । इति शब्द
चन्द्रिका ॥ वल्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ (छन्दोगा
स्तोत्रीयागणनार्थानौदुम्बरान् शङ्कून् कुशा इति
व्यवहरन्ति । इति चिन्तामणिः ॥)

कुशाकर, पु, (कुशैराकीर्य्यते समन्तात् अग्रेण
मूलाच्छादनेन विक्षिप्यतेऽत्र । आ + कॄ + अधिक
रणे अप् । कुशण्डिकासमये कुशैर्वेष्टनात् तथा
त्वम् ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥ (कुशां रज्जुं
करोतीति व्युत्पत्त्या रज्जुकारकः ॥)

कुशाक्ष, पु, (कुशं इव सूक्ष्मं चञ्चलमित्यर्थं अक्षि
यस्य । समासे अच् ।) वानरः । इति शब्दमाला ॥

कुशाग्रीयमति, त्रि, (कुशाग्रीया कुशाग्रा अग्रवत्
सूक्ष्मा मतिर्यस्य ।) तीक्ष्णबुद्धिः । (यदुक्तं शिशौ ।
"अहञ्च भाष्यकारश्च कुशाग्रीयधियावुभौ ।
नैव शब्दाम्बुधेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः" ॥)
तत्पर्य्यायः । सूक्ष्मदर्शी २ तत्कालधीः ३ प्रत्युत्पन्न
मतिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ सूक्ष्माया बुद्धौ कर्म्म
धारयस्तत्र स्त्री ॥

कुशारणि, पु, (कुशः शापप्रदानार्थं जलं अरणिरिव
यस्य ।) दुर्व्वासाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुशाल्मलि, पु, (कुत्सितः शाल्मलिः ।) रोहित
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुशिंशपा, स्त्री, (कुत्सिता शिंशपा ।) कपिलशिं
शपा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुशिक, पु, (कुशः कुशसञ्ज्ञको महीपालो जनकत्वे
नास्त्यस्य । कुश + ठन् ।) स्वनामख्यातनृपविशेषः ।
(स तु विश्वामित्रपितामहः गाधेः पिता । एत
द्विवरणन्तु महाभारते १३ । भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे
५२ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥) फालः । सर्जवृक्षः ।
विभीतकवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ अश्वकर्णवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलशेषः । इति विश्वः ॥
केकरे त्रि । इति शब्दमाला ॥

कुशित, त्रि (कुश + इतच् । यद्वा कुशसंश्लेषे + क्त
इट् च ।) जलमिश्रितम् । इत्युणादिकोषः ॥

कुशी, स्त्री, (कुश + अयोविकारार्थे "जानपदेति'
४ । १ । ४२ । इति ङीष् ।) फालः । इति मेदिनी ॥

कुशी, [न्] पु (कुशाः सन्त्यस्य । समाधियोगकाले
अङ्गेषु कुशोत्पत्तेस्तथात्वम् ।) वाल्मीकिमुनिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (कुशविशिष्टे, त्रि । यथा, महा
भारते १३ । मेघवाहनोपाख्याने १४ । ३७४ ।
"दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि ।
दण्डी मुण्डी कुशी चीरी घृताक्तो मेखलीकृतः '॥)

कुशीद, क्ली (कुसीद + पृषोदरात् सस्य शत्वम् ।)
वृद्धिजीविका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रक्त
चन्दनम् । इति मुग्धमालातन्त्रम् ॥

कुशीलव, पु, (कुत्सितं शीलं अस्य इति कुशील ।
कुगतीतिसमासः अन्यत्रापि दृश्यते इति व ।
यद्वा कुशीलं वाति गच्छति प्राप्नोतीति यावत् ।
वा + क ।) चारणः । इत्यमरः । २ । १ । १२ ॥
नटविशेषः । कथकादि । इत्यन्ये । देशान्तरे
कीर्त्तिं प्रचारयति यो नटः । इत्यन्ये । इति
भरतः ॥ (एते हि अपाङ्क्तेया हव्यकव्ययोर्वर्ज्या ।
यथा, मनु ३ । १५५ ।
"कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च" ॥
कुशीलवश्चायं नाट्यशास्त्रप्रचारकत्वात् वाल्मी
किमुनिः ॥)

कुशीलवौ, पु (कुशश्च लवश्च तौ कुशीलवौ ।) एक
योक्त्या रामपुत्त्रौ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, रामायणे ७ । १०७ सर्गः ।
"अभिषिच्य महात्मानावुभौ रामः कुशीलवौ" ॥)

कुशीवश, पु, (कुशीव कुशवान् सन् शेते समाधौ
अवतिष्ठते इति । शी + ड ।) वाल्मीकिमुनिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुशूल, पु, (कुसूल + पृषोदरात् शत्वम् ।) तुषानलः ।
इति जटाधरः ॥ धान्यागारम् । तत्पर्य्यायः । धान्य
कोष्ठकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ कोष्ठागारम् ३

इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा मनु ४।७।
'कुसूलधान्यको वा स्यात कुम्भीधान्यक एव वा।
त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा" ॥)

कुशेशय, क्ली (कुशे जले शेते। कुश+शी+अच। अलुक समास।) पद्मम। (यथा, रघ ६।१८।
"कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन"॥) सारसपक्षी। इत्यमर।१।१ ।४ ॥

कुशेशय, पु, (कुशेशय पद्ममिव आकृतिर्विद्यतेऽस्य। अर्श आद्यच।) कर्णिकारवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका॥ (कुशद्वीपस्थपर्व्वतविशेष । इति विष्णुपुराणे॥ २।४।३६॥)

कुष ग निष्कर्षे। इति कविकल्पद्रुम। (क्र्या-पर-सक-सेट्।) ग कुष्णाति चुकोष। निष्कष इयत्तापरिच्छेद। तूलैरवकुष्णातीति वोपदेव॥ निष्कर्षोऽन्त प्रकाशनमिति गोविन्दभट्ट ॥ "ततोऽकुष्णाद्दशग्रीव क्रुद्ध प्राणान वनौकसाम"। इति भट्टौ अनेकार्थत्वान्निष्कोषणार्थे। इति दुर्गादास॥

कुषल, त्रि, (कुष्+बाहुलकात कलच्।) कुशल। इत्यमरटीकाया भरत ॥

कुषाकु, पु, (कुष+"कठिकुषिभ्या काकु"। उणा ३।७७। इति काकु।) कपि। अग्नि। अर्क। परोत्तापिनि, त्रि। इति मेदिनी॥

कुषित, त्रि (कुष निष्कर्षे+क्त।) जलमिश्रित। इत्युणादिकोष॥

कुषीद, क्ली, (कुसीद+पृषोदरात षत्वम।) कुसीदम। इत्यमरटीकाया भरत ॥

कुष्ठ,क्ली, (कुष्णाति रोगम। कुष+"हनि कुषीति"। उणा २।२। इति कथन।) विषभेद। इति हेमचन्द्र॥ औषधविशेष। कुड् इति भाषा। तत्पर्य्याय। व्याधि २ पारिभव्यम ३ वाप्यम ४ पाकलम ५ उत्पलम ६। इत्यमर।२।४।१२६॥ आप्यम ७। इति तट्टीका॥ जरणम ८। इति रत्नमाला॥ रुजा ९ गद १० आमय ११ पारिभद्रकम १२ रामम १३ वाणीरजम १४ पावनम १५ कुत्सितम १६ पद्मकम १७ गदाह्वम १८ गदाह्वयम १९ कौवेरम २० भास्वरम २१। इति शब्दरत्नावली॥ काकलम २२ नीरुजम् २३। इति जटाधर ॥
"कुष्ठ रोगाह्वय वाप्य पारिभव्य तथोत्पलम।
कुष्ठमुष्ण कटु स्वादु शुक्रल तिक्तक लघु।
हन्ति वातास्रवीसर्पकासकुष्ठमरुत्कफान" ॥ * ॥

अथ कुष्ठभेदपुष्करमूलम।

"उक्त पुष्करमूलन्तु पुष्कर पौष्करञ्च तत।
पद्मपत्रञ्च काश्मीर कुष्ठभेदमिद जगु ॥
पौष्कर कटुक तिक्तमुष्ण वातकफज्वरान्।
हन्ति शोथारुचिश्वासान विशेषात पार्श्वशूलनुत"॥
इति भावप्रकाश ॥ अस्य गुणा। कटुत्वम। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम। कफवायुकुष्ठरोगविसर्पविषकण्डूखर्ज्जूदद्रुनाशित्वम। कान्तिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥ श्वासकासज्वरहिक्कानाशित्वम। इति राजवल्लभ ॥ * ॥
स्वनामख्यातरोग। कुट इति भाषा। तत्पर्य्याय। श्वित्रम २। इत्यमर।२।४।५४॥ श्वेतम ३ श्वेत्रम ४। इति तट्टीका।

तस्य निदानपूर्व्विका सम्प्राप्तिर्यथा।

"विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च।
भजतामागता छर्दि वेगाश्चान्यान प्रतिघ्नताम॥
व्यायाममतिसन्तापमतिभुक्ता निषेविणाम।
शीतोष्णलङ्घनाहारान क्रम मुक्ता निषेविणाम ॥
घर्म्मश्रमभयार्त्ताना द्रुत शीताम्बुसेविनाम।
अजीर्णाध्यशिनाञ्चैव पञ्चकर्म्मापचारिणाम॥
नवान्नदधिमत्स्यातिलवणाम्लनिषेविणाम।
माषमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुडाशिनाम ॥
व्यायामञ्चाप्यजीर्णेऽन्ने निद्राञ्च भजता दिवा।
विप्रान गुरून धर्षयता पाप कर्म्म च कुर्व्वताम॥
वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्त मासमम्बु च।
दूषयन्ति स कुष्ठाना सप्तको द्रव्यसग्रह ॥
अत कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव तु।
कुष्ठानि सप्तधा दोषै पृथगद्वन्द्वै समागतै ॥
सर्व्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वत" ॥ * ॥

तस्य पूर्व्वरूप यथा।

"अतिश्लक्ष्णा खर स्पर्श स्वेदास्वेदौ विवर्णता।
दाह कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोद कोठोन्नतिर्भ्रम ॥
व्रणानामधिक शूल शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थिति।
रूढानामतिरूक्षत्व निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम ॥
रोमहर्षोऽसृज कार्ष्ण्य कुष्ठलक्षणमग्रजम" ॥ * ॥

तच्च वातादिभेदेन अष्टादशप्रकारम।
तत्र सप्तमहाकुष्ठानि यथा।

"कृष्णारुणकपालाभ यद्रूक्ष परुष तनु।
कापाल तोदबहुल तत्कुष्ठ विषम स्मृतम ॥ १ ॥
सदाहरागकण्डूभि परीत रोमपिञ्जरम।
उडुम्बरफलाभास कुष्ठमौडुम्बर वदेत ॥ २ ॥
श्वेत रक्त स्थिर स्त्यान स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम।
कृच्छ्रमन्योन्यसयुक्त कुष्ठ मण्डलमुच्यते ॥ ३ ॥
कर्कश रक्तपर्य्यन्तमन्त श्याव सवेदनम।
यदृष्यजिह्वासस्थानमृष्यजिह्व तदुच्यते ॥ ४ ॥
सश्वेत रक्तपर्य्यन्त पुण्डरीकदलोपमम।
सोत्सेधञ्च सरागञ्च पुण्डरीक प्रचक्षते ॥ ५ ॥
श्वेत ताम्र तनु च यद्रजो घृष्ट विमुञ्चति।
प्रायश्चोरसि तत सिध्ममलाबुकुसुमोपमम ॥ ६ ॥
यत काकणन्तिकावर्णमपाक तीव्रवेदनम।
त्रिदोषलिङ्ग तत्कुष्ठ काकण नैव सिध्यति" ॥ ७ ॥

एकादशक्षुद्रकुष्ठानि यथा।

"अस्वेदन महावास्तु यन्मत्स्यसकलोपमम।
तदेव कुष्ठ चर्म्माख्य बहुल हस्तिचर्म्मवत ॥ १ ॥
श्याव किणखरस्पर्श परुष किटिम स्मृतम ॥ २ ॥
वैपादिक पाणिपादस्फुटित तीव्रवेदनम ॥ ३ ॥
कण्डुमद्भि सरागैश्च गण्डैरलसक चितम् ॥ ४ ॥
सकण्डुरागपिडक दद्रुमण्डलमुद्गतम ॥ ५ ॥
रक्त सशूल कण्डूमत सस्फोट यद्दलत्यपि।
तच्चर्म्मदलमाख्यात सस्पर्शासहमुच्यते ॥ ६ ॥
सूक्ष्मा बह्व्य पिडका स्राववत्य
पामेत्युक्ता कण्डुमत्य सदाहा। ७ ॥
सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया पाण्यो कच्छुरुग्रास्फिचोश्च ॥ ८ ॥
स्फोटा श्यावारुणाभासा विस्फोटा स्युस्तनुत्वच ॥ ९ ॥
रक्त श्याव सदाहार्त्ति शतार स्याद्बहुव्रणम ॥ १० ॥
सकण्डूपिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्च्चिका" ॥ ११ ॥
इति माधवकर ॥

कुष्ठ, पु, (कुष्णाति शरीरस्थशोणित विकुरुते इति। निष्कषार्थकस्य कुष्धातोरत्र विकारार्थत्व बोध्य ते धातूनामनेकार्थत्वात। कुष निष्कर्षे +"हनि कुषीति"। उणा २।२। इति कथन।)
स्वनामख्यातरोग।
तस्य निदान पूर्व्वलिखितम्। औषध यथा।
"सर्व्वकुष्ठेषु वमन रेचन रक्तमोक्षणम।
वचावासापटोलाना निम्बस्य फलिनीत्वच ॥
कषायो मधुना पीतो वातहृन्मदनान्वित।
विरेचन प्रयोक्तव्य त्रिवृद्दन्तीफलत्रिकै ॥
मन शिला मरीचानि तैलपाक पयो हरेत।
सर्व्वकुष्ठानुलेपोऽय शिवा गन्धगुडोदनम ॥
करञ्जैडगजौ कुष्ठ गोमूत्रेण प्रलेपत।
करवीरोद्वर्त्तनञ्च तैलाक्तस्य तु कुष्ठहृत ॥
हरिद्रामलय रास्ना गडच्चैडगजस्तथा।
आरग्वध करञ्जश्च लेप कुष्ठहर पर ॥
मन शिला विडङ्गानि वाकुची सर्षपस्तथा।
करञ्जो मूत्रपिष्टोऽय लेप कुष्ठहरोऽक्वत ॥
विडङ्गैडगजाकुष्ठनिशासिन्धूत्थसर्षपै।
मूत्राम्बुपिष्टो लेपोऽय दद्रुकुष्ठविनाशन ॥
प्रपुन्नाटकवीजानि धात्री सर्ज्जरस स्नुही।
सौवीरपिष्ट दद्रूणामेतदुद्वर्त्तन परम ॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च ॥
उष्णा पीता वाकुची च कुष्ठजित क्षीरभोजिन।
तिलाज्यत्रिफलाक्षौद्रव्योषभल्लातशर्करा ॥
वृष्य सप्तसमो मेध्य कुष्ठहा कामचारिण।
विडङ्गत्रिफलाकृष्णाचूर्ण लीढ समाक्षिकम ॥
हन्ति कुष्ठ कृमीन्मेहनाडीव्रणभगन्दरान।
य खादेदभयारिष्टामलकानि तथा निशा ॥
स जयेत सर्व्वकुष्ठानि मासादूर्द्ध न सशय।
दह्यमानाच्युत कुम्भे मूलगो खदिराङ्कुर ॥
सार्द्धधात्रीरसक्षौद्र हन्यात कुष्ठ रसायनम्।
धात्रीखदिरयो क्वाथ पीत्वावल्गुजसयुतम् ॥
शङ्खेन्दुधवल श्वित्र हन्ति तूर्ण न सशय।
पीत्वा भल्लातक तैल मासव्याधि जयेन्नर ॥
सेवित खादिर वारि पानाद्यै कुष्ठजिद्भवेत।
वासा गुडूची त्रिफला पटोलञ्च करञ्जकम ॥
निम्बासन कृष्णवेत्र क्वाथकल्केन यद्युतम।
वज्रक तद्धरेत कुष्ठ शत वर्षाणि जीवति ॥
स्वरसेन च दूर्व्वाया पचेत्तैल चतुर्गुणम्।
कच्छुविचर्च्चिका पामा अभ्यङ्गादेव नश्यति ॥
द्रुमत्वगर्ककुष्ठ नि लवणानि च मूत्रकम।
गण्डीरिका चित्रकैस्तैस्तैल कुष्ठव्रणादिनुत" ॥
इति गारुडे १७५ अध्याय ॥
"कुष्ठेन्द्रयवसिद्धार्थनिशा दूर्व्वा च कुष्ठजित" ॥
इति तत्रैव १७६ अध्याय ॥

"करवीर अ॰॰रान लवश कुष्ठमद्दकम।
चतुर्गुणेन मूत्रेण पचेत्तैल हरेत्व तत।
पामा विचर्च्चिका कुष्ठमभ्यङ्गाद्धि त्र्याणि वै" ॥
"सैन्धवञ्च विडङ्गानि सोमराजी तु सर्षपा।
रजनी द्वे विषाश्चैव गोमूत्रेण च पेषयेत।
कुष्ठनाशश्च तत्त्वेयाज्ञिभ्यपस्पादनाथा" ॥
इति च गारुडे १८७ अध्याय ॥
"तक्रकाश्चमूल वा वाकुचीसूपमेव वा।
काञ्जिकेन च वाकच्या मूल वै कुष्ठरोगनुत्" ॥
इति गारुडे १८८ अध्याय ॥
"पीत वृश्चिकमूलन्तु पर्युषितजलेन वै।
सार्द्धं विनाशयेद्वाह्यज्वरञ्च परमेश्वर! ॥
शिखायाश्चैव तद्वद्ध भवेद्वैकाह्निकादिनुत।
एतत सकाञ्जिक पीत वातकुष्ठज्वरादिनुत" ॥
इति गारुडे १९३ अध्याय ॥
'नित्य निम्बदलानाञ्च चूर्णमामलकस्य च।
प्रत्युषे भक्षयेच्चैव तस्य कुष्ठ विनश्यति ॥
हरीतकी विडङ्गञ्च हरिद्रा सितसर्षपा।
सोमराजस्य वीजानि करञ्जस्य च सैन्धवम।
गोमूत्रपिष्टान्येतानि कुष्ठरोगहराणि च' ॥
वीजानि स्थाने मूलानि वा पाठ।
इति तत्रैव १९४ अध्याय ॥
"चन्दन कुङ्कुम मांसी कर्पूरो जातिपत्त्रिका।
जातीकक्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
अगुरुश्चीरकस्तूर्य्य कुष्ठ तगरनालिका।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च वोल मदनक रवम ॥
सरल सप्तपर्णस्य लाक्षा चामलकी तथा।
कर्पूरक पद्मकञ्च एतैस्तैल प्रसाधितम।
प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्यकण्डूकुष्ठहर परम" ॥
इति गारुडे १९८ अध्याय ॥ ॥

अथ वैद्यकमते कुष्ठचिकित्सामाह।
"वातोत्तरेषु सर्पिर्वमन श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचन श्रेष्ठम ॥
पुराणधान्यानि च जाङ्गलानि
मांसानि मुद्गाश्च पटोलयुक्ता।
यवादयश्चाश्र हिता पुराणा
घृतानि शाकानि च तिक्तकानि" ॥

तन्त्रान्तरे।
"पुराणा शालिगोधूममुद्गाद्या कुष्ठिनो हिता।
तिक्तशाक जाङ्गलञ्च पानादौ खदिरोदकम ॥
ये लेपा कुष्ठाना यज्यन्ते निर्गतास्रदोषाणाम।
सशोधितगात्राणा सद्य सिद्धिर्भवेत्तेषाम ॥
दूर्व्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द्द
कुठेरका काञ्जिकतक्रपिष्टा।
एभि प्रलेपैरपि बद्धमूला
कण्डूश्च दद्रुश्च निवारयन्ति ॥
तुल्यो रस शालतरोस्तुषेण
सचक्रमर्द्दोऽप्यभयाविमिश्र।
पानीयमुक्तेन तदम्लपिष्टो
लेप कृतो दद्रुगजेन्द्रसिंह ॥
विडङ्गैडगजाकुष्ठनिशासिन्धूत्थसर्षपै।
धान्याम्लपिष्टैर्लेपोऽय दद्रुकुष्ठविनाशन ॥
एडगजकुष्ठसैन्धवसौवीरसर्षपे क्रिमिघ्नै।
क्रिमिसिध्मदद्रुमण्डलकुष्ठ ना नाशनो लेप ॥
सप्तानि पिष्टा चतुरङ्गुलस्य
तक्रेण पर्णान्यथ काकमाच्या।
तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठा
न्युद्धर्त्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ ५ ॥
विडङ्गसैन्धवशिवाशिरेखा
सर्षपकरञ्जरजनीभिश्च।
गोजलपिष्टो लेप
कुष्ठहरो दिवसनाथसम ॥ ६ ॥
कासमर्द्दकमूलञ्च काञ्जिकेन प्रपेषितम।
दद्रुकिट्टिभकुष्ठानि जयेदेतत्प्रलेपनात ॥ ७ ॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत्।
दद्रुकिट्टिभकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च ॥ ८ ॥
चक्राह्वय कुष्ठीक्षीर भावित मूत्रसयुतम।
रवितप्त हि किञ्चित्तु लेपन किट्टिमापहम ॥ ९ ॥
शिखरीरसेन सुपिष्ट मूलकवीज प्रलेपत सिध्म।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति॥१ ॥
॥ ११ ॥
सक्षार गन्धक लेपात कटुतैलेन सिध्मजित ॥
कासमर्द्दकवीजानि मूलकानां तथैव च ॥१२।१३॥
गन्धाश्मचूर्णमिश्राणि सिध्मानां परमौषधम ॥
उपदेशात काञ्जिकपिष्टैर्लेप ॥ १४ ॥
गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण लेपितम।
सिध्मनाश व्रजत्याशु कटुतैलयुतेन च ॥
इय सम कटुतैलेन लेप ॥ १५ ॥
कुष्ठ मूलकवीज प्रियङ्गव सर्षपास्तथा रजनी।
एतत केशरयुक्त निहन्ति बहुवार्षिक सिध्म॥१६॥
नीलकुरुण्टकपत्रैराज्यिक्य गात्रमतिबहुश ।
लिम्पेन्मूलकवीजै पिष्टैस्तक्रेण सिध्मनाशाय ॥१७॥
एडगजातिलसर्षपकुष्ठ मागधिकालवणत्रयमस्तु।
पूतिकृत दिवसत्रयमेतद्धन्ति विचर्चिकदद्रुककुष्ठम
॥ १८ ॥
सिन्दूरमरिचचूर्णं महिषीनवनीतसयुत बहुश।
लेपान्निहन्ति पामा तैल करवीरसिद्ध वा ॥१९॥२०॥
पारद शुद्धगन्धञ्च शिलाचोत्तरवारुणी।
प्रपुन्नाडश्च सर्वाञ्चिमेघनादामिलाङ्गली ॥
उत्तरवारुणी, राखालशशा इति ख्याता ॥
भल्लात गृहधूमञ्च मुनिशुक्ता कुष्ठीपय।
अरिष्टञ्च गुड क्षौद्र वाकुचीवीजतुल्यकम ॥
गोमूत्रैरारनालैर्व्वा पिष्टा लेपञ्च कारयेत।
दद्रुमण्डलकण्डूञ्च विचर्चिञ्च विनाशयेत ॥ २१ ॥
मन शिलाले मरिचञ्च तैल
मार्क पय कुष्ठहर प्रलेप ॥ २२ ॥
विषवत्सकहरिद्राचित्रकागारधूम
मगलमरिचदूर्व्वाक्षीरमर्कात्कुष्ठीभ्याम।
दहति पतितमात्रात् कुष्ठजालोरशेषा।
कुलिशमिव सरोषाच्छक्रहस्तादिमुक्तम ॥
अत्र अनल भल्लातक ॥ २३ ॥
भल्लातका द्वीपि सुधार्कमूल
गुञ्जाफलत्र्यूषणशङ्खचूर्णम।
तुल्य सकुष्ठ लवणानि पञ्च
क्षारद्वय लाङ्गलिकाश्च पक्का ॥
स्नुह्यर्कदुग्ध ग्रामायसाय
शलाकया तद्विदधीत लेपम।
कुष्ठे किलासे तिलकालके च
अर्शेषदुनामसचर्म्मकीले ॥
भल्लातका द्वीपि चित्रक तन्मूलम ॥
एषा समभागचूर्णं सिजार्कयो क्षीरे दत्त्वा
किञ्चित पाक कुर्य्यात। अथ वा क्षीरद्वय चतु
र्गुणं चूर्णं पादिक लेपयोग्य पाक कुर्य्यात। शला
कया कुष्ठस्थाने दद्यात ॥ २४ ॥
"स्नुक्काण्डसुषिरे दग्ध्वा गृहधूम ससैन्धवम।
अन्तर्धूम तैलयुक्त लेपाद्धन्ति विचर्चिकाम" ॥
सिजनलके सैन्धवगृहधूम समभाग प्रपूर्य स्थाल्य
भ्यन्तरे कृत्वा शरावेण पिधाय दग्ध्वा पिष्टा
कटुतैलेन लेप ॥ २५ ॥
"स्नुककाण्डे सषपात कल्क कुकूलानलपाचित।
लेपाद्विचर्चिका हन्ति रागवेग इव त्रपाम" ॥
सिजनलके राइकल्क प्रपूर्य्य शुष्कगोमयाग्नौ
दग्ध्वा कटुतैलेन लेप ॥ २६ ॥
'नारिकेलोदरे न्यस्तस्तण्डुल पूतिता गत।
लेपाद्विपादिका हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम॥२७
तिलकुसुमलवणगोजलकटुतैल लौहभाजने कृत्वा।
शोषितमकमयूखे पादस्फुटन निहन्ति लेपेन"॥२८
'उन्मत्तकस्य वीजेन माणकक्षारवारिणा।
कटुतैल विपक्वञ्च शीघ्र हन्ति विपादिकाम" ॥
कटुतैल श ४ पाणालपत्राणा क्षार पल ६४
जल श ६४ शेष श १६ कल्क धस्तूरवीज पल
८। उन्मत्ततैलम ॥ २९ ॥
"अवल्गुज कासमर्द्द चक्रमर्द्द निशायुगम।
माणिमन्थञ्च तुल्याश मस्तकाञ्जिकपेषितम ॥
कण्डू कच्छू जयत्युग्रा सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥३०॥
कोमलसिंहास्यदल सनिशं सुरभीजलेन पिष्टम।
दिवसत्रयेण नियत क्षपयति कच्छू विलेपनत ॥३१
"वायसेडगजाकुष्ठकृष्णाभिर्गुडिका कृता।
वस्तमूत्रेण सपिष्टा लेपाच्छित्रविनाशिनी" ॥
समभागचूर्णं छागमूत्रेण पिष्टा गुडिका कार्य्या।
तेनैव लेप ॥ ३२ ॥
"पूतिकार्कस्नुकनरेन्द्रद्रुमाणा
मूत्रे पिष्टा पल्लवा सौमनाश्च।
लेपाच्छित्र हन्ति दद्रुव्रणाश्च
कुष्ठान्यर्शांस्यश्मनाडीव्रणाश्च' ॥
सौमना जातीपत्री ॥ सर्व्वेषा पल्लवान गोमूत्रेण
पिष्टा लेपो देय ॥ ३३ ॥
"गजचित्रव्याघ्रचर्म्मभसीतैलविलेपनात।
श्वित्र नाश व्रजेत कि वा पूतिकीटविलेपनात" ॥
गजचर्म्म चित्ररोमव्याघ्रचर्म्म अनयोर्भस्म कटु
तैलञ्च लेप। अथवा पादुडियाकीट पिष्टा लेप॥
३४ ॥ ३५ ॥ "कुडवोऽवल्गुजवीजात् हरिताल
चतुर्थभागसमिश्र। गवा मूत्रेण पिष्ट सवर्ण
करण पर श्वित्रे" ॥ आयुर्व्वेदसारेऽपि।
"कुडवो वाकुचीवीजात हरितालसमन्वित।
गवा मूत्रेण सपिष्ट लेपनात् श्वित्रनाशनम ॥३६॥

धात्रीखदिरयोः क्वाथं पीत्वा च मवसयुतम् ।
शङ्खकुन्देन्दुधवलं जयेच्छ्वित्रं न संशयः ॥ ३७ ॥
धात्रीखदिरयोः क्वाथमवल्गुजरजोऽन्वितम् ।
पीत्वा शङ्खेन्दुकुन्दाभं हन्ति श्वित्रं न संशयः ॥३८॥
क्षारे सुदग्धे गजलण्डजे च
गजस्य मूत्रेण बहुस्रुते च ।
द्रोणप्रमाणे दशभागयुक्तं
दत्त्वा पचेत् बीजमवल्गुजस्य ॥
एतद्यदा चिक्कणतामुपैति
तदाशु सिद्धां गुडिकां प्रकुर्य्यात् ।
श्वित्रं प्रलिम्पेदथ तेन घृष्टं
तदा व्रजत्याशु सवर्णभावम् ॥ ३९ ॥
श्वेतजयन्तीमूलं पीतं पिष्टञ्च पयसैव ।
श्वित्रं निहन्ति नियतं रविवारे वैद्यनाथाज्ञा ॥४० ॥
गुञ्जाफलाग्निचूर्णन्तु लेपितं श्वेतकुष्ठनुत् ।
शिलापामार्गभस्मापि लिप्तं श्वित्रं विनाशयेत् ॥
४१ । ४२ ॥
एरण्डतुलसीबीजं वागुजी चक्रमर्द्दकम् ।
तिक्तकोषातकीबीजं कृष्णाश्फोटस्य बीजकम् ॥
गोमूत्रदधिदुग्धैश्च पचेदथाजमूत्रकैः ।
कल्कं दत्त्वा शिला काशी पथ्या कुष्ठं विडङ्गकम् ॥
कटुतैलञ्च तल्लेपाद्घृष्ट्वा घृष्ट्वा विलेपनैः ।
पञ्चाननमिदं तैलं श्वेतकुष्ठकुलापहम्” ॥
कटुतैल श ४ क्वाथ्यएरण्डबीजादीनां मिलित्वा श
२ कल्कशिलाकाश्यादीनां मिलित्वा श १ ।
इति श्वित्रे पञ्चाननतैलम् ॥ ४३ ॥
“आरग्वधं धवं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
रजनीद्वयसंयुक्तं पचेत्तैलं विधानवित् ॥
एतेनाभ्यञ्जनादेव क्षिप्रं श्वित्रं विनश्यति” ॥
तिलतैल श ४ या श १६ कल्कमिलित श १ ।
इति आरग्वधाद्यं तैलम् ॥ ४४ ॥
“शुद्धसूतं समं गन्धं त्रिफला भृङ्गवागुजी ।
भल्लातकं तिलं कृष्णं निम्बबीजं समं समम् ।
मर्द्दयेद्भृङ्गजद्रावैः शोष्यं पेष्यं पुनः पुनः ॥
इत्थं कुर्य्यात्त्रिसप्ताहं रसः श्वेतारिको भवेत् ।
मध्वाज्यैर्निष्कमात्रन्तु खादेत् श्वित्रं विनाशयेत्”॥
इति श्वेतारिः ॥ ४५ ॥
“पिबति सकटुतैलं गन्धपाषाणचूर्णं
रविकिरणसुतप्तं पामनो यः पलार्द्धम् ।
त्रिदिनवदनुलिप्तं क्षीरभोजी च शीघ्रं
भवति कनकदीप्तिः कामरूपी मनुष्यः” ॥ ४६ ॥
“तीव्रेण कुष्ठेन परीतदेहो
यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ।
संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां
स सोमराजीं वपुषाऽतिशेते ॥ ४७ ॥
घर्म्मसेवी कदुष्णेन वारिणा वागुजीं पिबेत् ।
क्षीरभोजी च सप्ताहात् कुष्ठी कुष्ठं व्यपोहति ॥४८
अवल्गुजबीजकर्षं पीत्वा कोष्णेन वारिणा ।
भोजनं सर्पिषा कार्य्यं सर्व्वकुष्ठविनाशनम् ॥ ४९ ॥
छिन्नाया स्वरसो वापि सेव्यमानो यथाबलम् ।
जीर्णे घृतेन भुञ्जीत मुद्गयूषौदनेन च ॥
अपि भूतिशरीरोऽपि दिव्यरूपी भवेन्नरः ॥ ५० ॥

यः खादेदभयारिष्टमरिष्टामलकानि वा ।
स जयेत् सर्व्वकुष्ठानि मासादूर्द्ध्वं न संशयः ॥५१॥५२॥
निम्बस्य पञ्च मूलानि सत्वक्पुष्पफलानि च ।
चूर्णितानि घृतक्षौद्रसंयुतानि दिने दिने ॥
लिह्यात् पिबेद्वा मूत्रेण सयवक्षारोदकेन वा ।
मदिरामलतोयेन पयसा वा यथाबलम् ॥
भुञ्जीत घृतयूषाद्यैः शाल्यन्नं पयसापि वा ।
सर्व्वकुष्ठविसर्पार्शोनाडीदुष्टव्रणानपि ॥
कामलाञ्च गदानन्यांस्तथा पित्तकफात्मकान् ।
संवत्सरप्रयोगेण सर्व्वव्यङ्गविवर्ज्जितः ॥
जयत्येतत् पञ्चनिम्बं रसायनमनुत्तमम्” ॥
इति पञ्चनिम्बम् ॥ ५३ ॥
“पुष्पकाले च पुष्पाणि फलकाले फलानि च ।
सचूर्ण्य पिचुमर्द्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च ॥
द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत् ।
त्रिफलात्र्यूषणं ब्राह्मी श्वदंष्ट्रारुष्कराग्निका ॥
विडङ्गसारवाराहीलौहचूर्णामृता समा ।
हरिद्राद्वयावल्गुजव्याधिघाता सशर्करा ॥
कुष्ठेन्द्रयवपाठाश्च कृत्वा चूर्णं सुसंयुतम् ।
खदिरासननिम्बानां घनक्वाथेन भावयेत् ॥
सप्तधा पञ्चनिम्बञ्च मार्कवस्वरसेन च ।
स्निग्धशुद्धतनुर्धीमान् योजयेच्च शुभे दिने ॥
अधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा ।
सेव्यमुष्णाम्बुना वापि कोलवृद्ध्या पलं पिबेत् ॥
तिक्तहविषा वक्ष्यमाणपञ्चतिक्तघृतेन ॥
जीर्णे च भोजनं कार्य्यं स्निग्धं लघु हितञ्च यत् ॥
विचर्च्चिकोडुम्बरपुण्डरीक
कपालदद्रूकिटिमालसादि ।
शतारुविस्फोटविसर्पपामा
कुष्ठप्रकोपं विविधं किलासम् ॥
भगन्दरं श्लीपदवातरक्तं
जडान्ध्यनाडीव्रणशीर्षरोगान् ।
सर्व्वप्रमेहान् प्रदरांश्च सर्व्वान्
दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥
स्थूलोदरः सिंहकृशोदरश्च
सुश्लिष्टसन्धिर्मधुनोपयोगात् ।
समीपयोगादपि ये दशन्ति
सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ॥
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः
शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः” ॥
इति पञ्चनिम्बम् ॥ ५४ ॥
“अमृतायाः पलशतं दशमूल्यास्तथा शतम् ।
पाठामूर्व्वाबलाविशालादार्व्वीगन्धर्व्वहस्तका ॥
एषां दशपलान् भागान् बिभीतक्याः शतं हरेत् ।
द्वे शते च हरीतक्या आमलक्यास्तथा शतम् ॥
जलद्रोणद्वये पक्त्वा अष्टभागावशेषितम् ।
प्रस्थं गुग्गुलुमाहृत्य प्रस्थार्द्धञ्च घृतं पचेत् ॥
पाकसिद्धौ प्रदातव्यं गुडूच्याः सत्त्वमेव च ।
पलद्वयं तथा शुण्ठ्याः पिप्पल्याश्च पलद्वयम् ॥
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत ज्ञात्वा दोषबलाबलम् ।
अष्टादशसु कुष्ठेषु वातरक्तगदेषु च ॥
कामलामामवातञ्च अग्निमान्द्यं भगन्दरम् ।

पीनसञ्च प्रतिश्यायं प्लीहानमुदरं तथा ॥
एतान् रोगान्निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा” ॥
अमृतागुग्गुलुः । अथ वातरक्ते प्रशस्तः ॥ ५५ ॥
“निम्बामृतावृषपटोलनिदिग्धिकानां
भागान् पृथग्दशपलान् विपचेद्घटेऽपाम् ।
अष्टांशशेषितरसेन पुनश्च तेन
प्रस्थं घृतस्य विपचेत् पिचुभागकल्कैः ॥
पाठाविडङ्गसुरदारुगजोपकुल्या
द्विक्षारनागरनिशामिशिचव्यकुष्ठैः ।
तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाग्नि
रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः ॥
मञ्जिष्ठयातिविषया वरया यमान्या
संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पञ्चसंख्यैः ।
तत् सेवितं विधमति प्रबलं समीरं
सन्ध्यस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥
नाडीव्रणार्बुदभगन्दरगण्डमाला
जत्रूर्द्ध्वसर्व्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ।
यक्ष्मारुचिश्वसनपीनसकासशोथ
हृत्पाण्डुरोगगलविद्रधिवातरक्तम्” ॥
इति पञ्चतिक्तघृतगुग्गुलुः ॥ ५६ ॥
“श्वेतकरवीरमूलं विषाणकं साधितं गोमूत्रे ।
चर्म्मदलसिध्मपामाविस्फोटक्रिमिकिटिमजित्तैलम्”॥
तिलतैल ४ शेर, गोमूत्र १६ शेर, श्वेतकरवीर
मूल ४ पल, विष ४ पल । करवीरतैलम् ॥ ५७ ॥
‘एतस्य कृष्णसर्पस्य शिरः पुच्छान्तवर्ज्जितम् ।
अन्तर्धूमं कृतं भस्म वागुजीतैलमिश्रितम् ।
एतेन मर्द्दनादेव गलत्कुष्ठं विनश्यति” ॥
इति कृष्णसर्पतैलम् ॥ ५८ ॥
“सूतकं गन्धकं कुष्ठं सप्तपर्णञ्च चित्रकम् ।
सिन्दूरञ्च रसोनञ्च हरितालमवल्गुजम् ॥
आरग्वधस्य बीजानि शीर्णताम्रं मनःशिला ।
प्रत्येकं कर्षमेतेषां कटुतैलं पलाष्टकम् ॥
साधयेत् सूर्य्यतापेन सर्व्वकुष्ठविनाशनम् ।
श्वित्रमौडुम्बरं कच्छुं पामदद्रुं भगन्दरम् ॥
विचर्च्चिकाञ्च पामानं वातरक्तं सुदारुणम् ।
गम्भीरञ्च तथोत्तानं नाशयेत् यस्य म्रक्षणात् ॥
कुष्ठराक्षसनामेदं सवर्णकरणं परम् ।
अश्विभ्यां निर्म्मितं ह्येतत् लोकानुग्रहहेतवे” ॥
इति कुष्ठराक्षसतैलम् ॥ ५९ ॥
“सूतं गन्धं शिलां तालं काञ्जिकैर्मर्द्दयेद्दिनम् ।
तल्लिप्तवस्त्रवर्त्तीं तां तैलाक्तां ज्वालयेदधः ॥
स्थिते पात्रे पतेत्तैलं गृहीत्वा लेपयेत्तु तत् ।
कुष्ठस्थानं विशेषेण सर्व्वकुष्ठं हरत्यलम् ॥
इदं कालानलं तैलं वातकुष्ठे महौषधम्” ॥
“एषां समं काञ्जिकं सर्व्वेषां द्विगुणं तिलतैलम् ।
कल्कं वस्त्रे संलिप्य संशोष्य वर्त्तीं कुर्य्यात् तां
तैलाक्तां सन्दंशिकया ज्वालयित्वा उपरि तैलं
दत्त्वा तत् पतितं तैलं अधःपात्रे गृह्णीयात् तत्
कुष्ठस्थाने दद्यात्” ॥
इति कुष्ठकालानलतैलम् ॥ ६० ॥
“सिन्दूरामृततालगैरिकहलाजाजीगदव्यूषणै-
र्हत्याभार्य्यरसोनवायदहनस्नुक्पर्णदुग्धैर्निशा ।

राजीगन्धकच्छिकुभि पगिमिते शुक्तया पचेत सार्षप
तैल प्रस्थमित घृतस्य कुडव पात्रे तथाकेन्द्रसम”॥
हृत्पोषाया मन शिला।
“गोमूत्रञ्च तथा विनीय सकल पूत स्रुत रोगिणा
दद्यात कुष्ठविचर्चिकादिषु भिषक नाम्ना तु षड
विन्दुकम”॥ इति षड्विन्दुतैलम ॥ ६१ ॥
“सर्व्वकुष्ठे सर्व्वव्रणे सर्व्वत्र गलिते क्षते।
नक्तमाल हरिद्रे द्वे अर्कं तगरमेव च ॥
करवीरवचाकुष्ठ आस्फोता रक्तचन्दनम।
मालती सिन्धुवारञ्च मञ्जिष्ठा सप्तपर्णकम ॥
एषामर्द्धपलान भागान विषस्य द्विपल तथा।
चतुर्गुणे गवा मूत्रे तैलप्रस्थ विपाचयेत ॥
श्वित्रविस्फोटकिटिमकीटलूताविचर्च्चिका।
कण्डूकच्छुरिकायाश्च ये व्रणा विषदूषिता ॥
ते सर्व्वे नाशमायान्ति तम सूर्य्योदये यथा ॥
विषतैलमिद नाम्ना सर्व्वव्रणविशोधनम” ॥
इति विषतैलम ॥ ६२ ॥
सोमराजी हरिद्रे द्वे सर्षपा कुष्ठमेव च।
करञ्जैडगजावीज पत्राण्यारग्वधस्य च ॥
विपचेत सार्षप तैल नाडीदुष्टव्रणापहम।
अनेनाशु प्रशाम्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु ॥
नीलिका पिडका व्यङ्गा गम्भीर वातशोणितम।
कण्डूकच्छुप्रशमन दद्रुपामानिवारणम” ॥
इति सोमराजीतैलम ॥ ६३ ॥
“सोमराजीतुलाक्वाथे यथा दद्रुहनस्य च।
गोमूत्रस्य तथा पात्रे कल्क दत्त्वा विचक्षणा ॥
विपचेत कार्षिकैर्भागै कटुतैलाढक भिषक।
चित्रक लाङ्गलाख्या च नागर कुष्ठमेव च ॥
हरिद्रा नक्तमालञ्च हरिताल मन शिला।
आस्फोतार्ककरवीर सप्तपर्णञ्च गोमयम ॥
खदिरो निम्बपत्रञ्च मरिच कासमर्द्दकम।
एतानि श्लक्ष्णपिष्टानि कल्क दत्त्वा विचक्षणा ॥
हन्ति सर्व्वाणि कुष्ठानि क्रिमिदुष्टव्रणानि च।
किटिम दद्रुजातञ्च गात्रवैवर्ण्यमेव च ॥
विशीर्णचर्म्ममासादिदृढीकरणमुत्तमम।
पाण्डुरोग तथा कण्डू विसर्प हन्ति दारुणम।
ये चान्ये त्वग्गता रोगास्तास्तु शीघ्र व्यपोहति” ॥
इति वृहत्सोमराजीतैलम् ॥ ६४ ॥
“मरिचालशिलाब्दार्कपयोऽश्वारिजटान्वित।
शकृद्रसविशालारुक् निशाद्वयकदारुचन्दनै ॥
कटुतैलात् पचेत प्रस्थ द्व्यंशैविषपलान्विते।
सगोमूत्रैस्तदभ्यङ्गाद्दद्रुश्वित्रविनाशनम् ॥
सर्व्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत प्रशस्यते” ॥
इति मरिचाद्य तैलम ॥ ६५ ॥
“मरिच त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्क शकृद्रस।
देवदारु हरिद्रे द्वे मासी कुष्ठ सचन्दनम ॥
विशाला करवीरञ्च हरिताल मन शिला।
चित्रको लाङ्गलाख्या च विडङ्ग चक्रमर्द्दकम् ॥
शिरीष कुटजो निम्ब सप्तपर्णा स्नुहामृता।
शम्पाको नक्तमालोऽब्द खदिर पिप्पली वचा ॥
ज्योतिष्मती च मलिका विषस्य द्विपल भवेत।
आढक कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम ॥
मृत्पात्रे लोहपात्रे वा शनैर्म्मृद्वग्निना पचेत्।
पक्का तैलवर ह्येतनम्रक्षयेत कुष्ठकान व्रणान।
पामाविचर्च्चिकादद्रुकण्डूविस्फोटकानि च।
वलय पलित छाया नली व्यङ्ग तथैव च ॥
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्य्यञ्च जायते।
प्रथमे वयसि स्त्रीणा यासा नस्यन्तु दीयते ॥
परामपि जरा प्राप्य न स्तना यान्ति नम्रताम।
बलीवर्द्दस्तुरङ्गो वा गजो वा वायपीडित ॥
त्रिभिरभ्यञ्जनैर्गाढ भवेन्मारुतविक्रम” ॥
कटुतैल १६ शेर गोमूत्र ६४ शेर, कल्कार्थं
मरिचादीना प्रत्येक १ पल, विष २ पल।
इति वृहन्मरिचाद्य तैलम ॥ ६६ ॥
“सप्तपर्णस्तथा काली गुडूची पिचुमर्द्दकम।
शिरीषञ्च महातिक्ता जया तुम्बी मृगादनी” ॥
काली कालिया लता ॥
‘निशादशपलान भागान जलद्रोणे विपाचयेत।
तैलप्रस्थ समादाय गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम ॥
आरग्वधो भृङ्गराजो जयाधुस्तूरराजय।
इन्द्राशनाश्मिखर्ज्जूर गोमयार्कस्नुहीच्छदम ॥
तैलतुल्य प्रदातव्य स्वरसञ्च पृथक पृथक्।
महाकालवचा ब्राह्मी तुम्बरुश्मिरेहपुत्तिका ॥
कुचेला कुलका रात्रिर्मेघनामा च ग्रन्थिका।
सम्पाकमर्कक्षीरञ्च कासुन्देश्वरमूलकम” ॥
कासुन्दमूलक कालकासुन्दामूलम। कासुन्द
खरमर्द्दकमिति क्वचित्पाठ तन्मते ईश्वरमूलस्थाने
अपामार्गमूलम ॥
“आखु शिङ्घी महातिक्ता विशाला कपिपत्रकम।
पूतिकास्फोत मूर्व्वा च सप्तपर्णं शिरीषकम” ॥
कपिपत्रक विक्तातिपत्रम ॥
“कुटज पिचुमर्द्दञ्च महानिम्ब तथैव च।
गुडूची चन्द्ररेखा च सोमराट चक्रमर्द्दकम ॥
तुम्बरुभृङ्गषष्ठ्याङ्ककन्दक कटुरोहिणी।
शटीदार्व्वी त्रिवृत पद्मग्रन्थिकागुरुपुष्करम ॥
कर्पूर कट्फल मासी सुरैलाटरुषाभयम।
एतेषा कार्षिकै कल्कैर्नाम्ना कन्दर्प उच्यते ॥
अष्टादशविध कुष्ठ ग्रन्थिमज्जगत तथा।
हस्तपादाङ्गुलीसन्धिगलित सर्व्वसन्धिषु ॥
अधिकानि च मासानि यस्य गात्रे भविष्यति।
नासाकर्णास्यवैकल्य भेकाकारवपुस्त्वचम ॥
श्वेत रक्त तथा कुष्ठ नानावर्ण विपादिकम्।
श्वित्र बहुविधञ्चैव वातशोणितमेव च ॥
कपाल क्रिमिज कुष्ठ कण्डूदद्रुविचर्च्चिकाम।
पामादिस्फोटकादीनि क्रिमिवृद्धि तथैव च ॥
कटीदद्रु मसूरीञ्च किटिम रक्तमण्डलम।
कुष्ठमौडुम्बर पद्म महापद्म तथैव च ॥
गलगण्डार्व्वुद हन्यादुगण्डमाला भगन्दरम।
वातज पित्तजञ्चैव श्लेष्मज सान्निपातिकम ॥
एकोत्तथा द्वन्द्वजञ्च कुष्ठ हन्यान्न सशय” ॥
इति कन्दर्पसारतैलम् ॥ ६७ ॥ * ॥
“भल्लातकाना पवनोद्धताना
वृन्तच्युतानाञ्च यदाढक स्यात्।
तच्चेष्टकाचूर्णकणैर्विघृष्य
प्रक्षालयित्वा विस्तजेत प्रवाते ॥
शुष्क पुनस्तद्विदलीकृतञ्च
तत पचेदप्सु चतुर्गुणासु।
तत्पादशेष परिपूतशीतम
क्षीरेण तुल्येन पुन पचेत्तु ॥
तदर्द्धया शर्करया विकीर्णं
तत खजेनोन्मथित विधाय।
तत सप्तरात्रादुपजातवीर्य्यं
सुधारसादप्यधिकत्वमेति ॥
प्रातर्विबुद्ध कृतदेवकार्य्यो
मात्राञ्च खादेत स्वशरीरयोग्याम।
न चान्नपाने परिहार्य्यमस्ति
न चातपे चाध्वनि मैथुने च ॥
यथेष्टचेष्टो विहितोपयोगा
द्भवेन्नर काञ्चनराशिगौर।
अनन्यमेधा नरसिंहतेजा
हृष्टेन्द्रियोऽव्याहतबुद्धिसत्त्व ॥
दन्ताश्च शीर्णा पुनरुद्भवन्ति
कशाश्च शुक्ला पुनरेव दिव्या।
नीलाञ्जनालिप्रतिमा भवन्ति
त्वचो विवर्णा पुनरेव दिव्या ॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
क्रिम्यर्द्दितो भिन्नगलोऽपि कुष्ठी।
सोऽपि क्रमादङ्कुरिताग्रशाख
स्तरुर्यथा भाति नभोऽम्बुसिक्त ॥
उष्ट्रान मयूरान जयति स्वरेण
बलेन नागास्तुरगो जवेन।
रसायनस्यास्य नर प्रसादा
द्वृहस्पतेरप्यधिकोऽपि बुद्धा ॥
ग्रन्थान विशालान पुनरुक्तिदोषान
गृह्णाति शीघ्र न च नश्यते तु।
कुर्व्वन्निम कल्पमनल्पबुद्धि
र्जीवेन्नरो वर्षशतानि पञ्च ॥
राजा ह्यय सर्व्वरसायनाना
चकार योग भगवानगस्त्य” ॥
इति अमृतभल्लातकम ॥ ६८ ॥
“निम्ब गोपारुणा कट्वी त्रायन्ती त्रिफला घनम।
पर्प्पटारग्वधानन्तावचाखदिरचन्दनम” ॥
आरग्वध ह्याकुचवीजम।
“पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम।
शामेन्द्रवारुणी मूर्व्वा विडङ्गेन्द्रविषानलम ॥
हस्तिकर्णामृता द्रेका पटोल रजनीद्वयम।
कर्णारग्वधसप्ताह्वङ्गणवेत्रोचटाफलम” ॥
द्रेका महानिम्बम्। कर्णारग्वध शोणालिफल
मज्जा।
“भूकन्द दृणपर्णञ्च शिङ्घी पद्माटमूषली।
विश्वकसेना च कैटर्य्य शरपुङ्खा क्षीरकञ्चकी ॥
एषा द्विपलिकान भागान जलद्रोणे विपाचयेत।
अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत ॥
भल्लातकसहस्राणि त्रीणि छित्वाम्भसोऽम्भसि।
चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत ॥
तौ कषायौ समादाय वस्त्रपूतौ च कारयेत।

गुडस्य तु तुला ताभ्यां कषायं विपचेत् भिषक् ॥
भल्लातकसहस्राणां मज्जानं तत्र दापयेत् ।
त्रिकटुत्रिफलामुस्तसैन्धवानां पलं पलम् ॥
दीपकस्य पलञ्चैव चातुर्ज्जातं पलाग्निकम् ।
सचूर्णं प्रक्षिपेदत्र कन्दकञ्च चतुःपलम् ॥
स्निग्धभाण्डे विनिक्षिप्य स्थापयेत् कुशलो भिषक् ।
महाभल्लातको ह्येष महादेवेन निर्म्मितः ॥
जगतस्तु हितार्थाय जयेच्छीघ्रं न संशयः ।
श्वित्रमौडुम्बरं दद्रुमृष्यजिह्वं सकाकणम् ॥
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं मण्डलं तथा ।
काण्डं कपालं कण्डूञ्च पामानं सविपादिकम् ॥
वातरक्तमुदावर्त्तं पाण्डुरोगं व्रणक्रिमीन् ।
अर्शांसि षट्प्रकाराणि कासं श्वासं भगन्दरम् ॥
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ।
अनुपाने प्रयोक्तव्यं छिन्नाक्वाथः पयोऽथवा ।
भोजने च सदा भोज्यमुष्णान्नं विशेषतः" ॥
इति महाभल्लातकगुडः ॥ ६९ ॥
"कृताशमुखसंशुद्धं पलमेकं रसस्य वै ।
पलं लौहस्य ताम्रस्य पलं भल्लातकस्य च ॥
गन्धकञ्च पलञ्चैकमभ्रकस्य च गुग्गुलोः ।
हरीतकीविभीतक्योश्चूर्णं कर्षद्वयं द्वयोः ॥
अष्टमाषाधिकं तत्र धात्र्याः पाणितलानि षट् ।
घृतं द्व्यष्टगुणं लौहात् द्वात्रिंशत्त्रिफलाजलम् ॥
एकं कृत्वा पचेत् पात्रे लौहे च विधिपूर्व्वकम् ।
पाकमेतस्य जानीयात् कुशलो लौहपाकवित् ॥
विबुद्धः प्रातरुत्थाय गुरुदेवद्विजार्च्चकः ।
रक्तिकादिक्रमेणैव घृतभ्रामरमर्द्दितम् ॥
लौहे लौहस्य दण्डेन कुर्य्यादेतद्रसायनम् ।
अनुपानञ्च कुर्व्वीत नारिकेलोदकं पयः ॥
सर्व्वकुष्ठहरं श्रेष्ठं वलीपलितनाशनम् ।
पाण्डुमेहामवातघ्नं वातरक्तरुजापहम् ॥
क्रिमिशोथाश्मरीशूलदुर्नामवातरोगनुत् ।
क्षयं हन्ति महाश्वासमत्यर्थं शुक्रवर्द्धनम् ।
अग्निसन्दीपनं हृद्यं कान्त्यायुर्बलवर्द्धिकृत् ॥
विवर्ज्यं शाकाम्लमपि स्त्रियश्च
सेव्यो रसो जाङ्गलजाविकानाम् ।
शाल्योदनं षष्ठिकमाज्यमुद्गं
क्षौद्रं गुडं क्षीरमिह क्रियायाम् ॥
शालिञ्च गुर्व्वादिविहत्वारक्तं
शिलाजतुक्षौद्रयुतं पयश्च ।
सर्पिर्युतं भक्षयतो विहङ्गान्
प्रपूर्य्यते दुर्ब्बलदेहधातुः ॥
कृष्णस्य पक्षस्य सिते तु पक्षे
त्रिपक्षरात्रेण यथा शशाङ्कः" ॥
पाकलक्षणं यथा,—
"वस्त्रे निष्पीडितं सूक्ष्मे स्थूलतन्तौ घने दृढे ।
समुत्रं जायते व्यक्तं न निःसरति सन्धिभिः ।
न च शब्दायते वह्नौ तदा सिद्धिं विनिर्द्दिशेत्" ॥
इति अमृताङ्कुरलौहम् ॥ ७ ॥
"गन्धकेन हतं ताम्रं दशभागं समुद्धरेत् ।
उषणं पञ्चभागं स्यादमृतञ्च द्विभागिकम् ॥
दातव्यं कुष्ठिने सम्यगनुपानस्य योगतः ।
गलिते स्फुटिते चैव विपुले मण्डले तथा ॥
विचर्च्चिकादद्रुपामासर्व्वकुष्ठप्रशान्तये" ॥
इति उदयभास्करः ॥ ७१ ॥
"तालकं वंशपत्राख्यं कुष्माण्डसलिले क्षिपेत् ।
सप्तधा वा त्रिधा वापि दध्यम्लेन तथैव च ॥
शोधयित्वा पुनः शुष्कं चूर्णयेत् तण्डुलाकृति ।
ततः शरावके यन्त्रे स्थापयेत् कुशलो भिषक् ॥
वदरीपल्लवोत्थेन लेपनं कारयेत् ततः ।
अष्टयाममधः पात्रं तावज्ज्वाला प्रदीयते ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य माणिक्याभो भवेद्रसः ।
घृतक्षौद्रेण समर्द्य खादयेद्रक्तिकाद्वयम् ॥
सम्पूज्य देवदेवेशं कुष्ठरोगाद्विमुच्यते ।
स्फुटितं गलितं कुष्ठं वातरक्तं भगन्दरम् ॥
नाडीव्रणं व्रणं दुष्टमुपदंशं विचर्च्चिकाम् । [णान् ।
नासास्यसम्भवान् रोगान् क्षतान् हन्यात् सुदारु-
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं मण्डलं तथा" ॥
इति रसमाणिक्यम् ॥ ७२ ॥
"कुष्माण्डत्रिफलातैलकन्याकाञ्जिकभावितम् ।
तालकं तुल्यगन्धं स्यादर्द्धपारदमर्द्दितम् ॥
अजाक्षीरेण निम्बूककन्यातोयैर्द्दिनत्रयम् ।
प्रत्येकं भावयेत् शुष्कं चक्रिकाकारतां गतम् ॥
विपचेत् हण्डिकामध्ये पलाशक्षारमध्यगम् ।
यामान् द्वादश शीतेऽस्मिन् प्रयोज्य रक्तिकाद्वयम् ॥
हन्त्यष्टादशकुष्ठानि रोमविध्वंसनं तथा ।
द्विविधं वातरक्तञ्च नाडीदुष्टव्रणानि च" ॥
इति तालकेश्वरः ॥ ७३ ॥
"दद्रुघ्नवाणाडम्बिरसं दत्त्वा तालं सुचूर्णितम् ।
पुनः पुनश्च समर्द्य शुष्कं कृत्वा पुटे दहेत्" ॥
वाणाडम्बिरसं शरपुङ्खपत्ररसम् ॥
दृढस्थाल्यां घृतं क्षारं पालाशञ्चाप्युपर्य्यधः ।
ततो ज्वाला प्रदातव्या दिनरात्रं मृतं भवेत् ॥
शुक्लवर्णो यदा च स्यादग्नौ दत्ते न धूमकम् ।
तदा ज्ञातं मृतं तालं सर्व्वकुष्ठविनाशनम् ॥
गलत् कुष्ठं वातरक्तं ताम्रवर्णञ्च मण्डलम् ।
शीतपित्तमहादद्रुकुच्छुन्दरविनाशनम् ।
पथ्यं मसूरचणकं मुद्गसूपं यथेच्छया" ॥
इति तालकेश्वरः ॥ ७४ ॥ अतिदृष्टफलोऽयम् ।
"समर्द्य तालकं शुष्कं वंशपत्राख्यमुत्तमम् ।
कुष्माण्डनीरे सम्भाव्य त्रिदिनं शोधयेत् पुनः ॥
घृतकन्याद्रवैर्भूयो भावयेच्च दिनत्रयम् ।
समर्द्य काञ्जिकेनैव दध्यम्लेन विमर्द्दयेत् ॥
समर्द्य चूर्णसलिले रसे मौनर्नवे पुनः ।
त्रिदिनं मर्द्दयित्वा तु कारयेत् खटिकाकृतिम् ॥
स्थाल्यां दृढतरायान्तु पलाशक्षारसञ्चयम् ।
उपर्य्यधस्तालकस्य क्षारं दत्त्वा शरावकैः ॥
पिधाय लेपयेत् यत्नात् पूरयेत् क्षारसञ्चयम् ।
पुनरूर्द्ध्वं शरावेण लेपयेत्तत् दृढं ततः ॥
द्वात्रिंशद्यामपर्य्यन्तं वह्निज्वाला प्रदीयते ।
एवं सिद्धेन तालेन गन्धतुल्येन मेलयेत् ॥
द्वयोस्तुल्यं जीर्णताम्रं वालुकायन्त्रगं पचेत् ।
अयं तालेश्वरो नाम रसः परमदुर्लभः ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि वातशोणितनाशनः ।
रक्तमण्डलमत्युग्रं स्फुटितं गलितं तथा ॥
बहुरूपं सर्व्वजातं नाशयेदविकल्पतः ।
दुष्टव्रणाश्च वीसर्पं त्वग्दोषञ्च विनाशयेत् ॥
दृष्टो वारसहस्रञ्च रोगवारणकेशरी" ॥
इति महातालकेश्वरः ॥ ७५ ॥
"कुष्माण्डत्रिफलातैलकन्याकाञ्जिकभावितम् ।
तालकं तुल्यगन्धं स्यादर्द्धपारदमर्द्दितम् ॥
अजाक्षीरेण निम्बूककन्यातोयैर्दिनत्रयम् ।
प्रत्येकं भावयेच्छुष्कं चक्रिकाकारतां गतम् ॥
विपचेत् हण्डिकामध्ये पलाशक्षारमध्यगम् ।
यामान् द्वादश शीतेऽस्मिन् प्रयोज्य रक्तिकाद्वयम् ।
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि रोमविध्वंसनादिकम्" ॥
इति तालकेश्वरः ॥ ७६ ॥
इति गोविन्दविशारदकृतभैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठ-
चिकित्सा समाप्ता ॥

कुष्ठकेतुः, पुं, (कुष्ठस्य नाशकः केतुरिव ।) भूम्याहुल्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठगन्धि क्ली (कुष्ठस्येव गन्धोऽस्य । समासे इत् ।) एलवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठघ्नः, पुं, (कुष्ठं हन्ति इति । हन + टक् ।) हिलावली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठघ्नी, स्त्री (कुष्ठघ्न + स्त्रियां टित्वात् ङीप् ।) काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वाकुची । अस्याः पर्य्याया यथा ।
"अवल्गुजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका ।
शशिलेखा कृष्णफला सोमापूतिफलीति च ॥
सोमवल्ली कालमेषी कुष्ठघ्नी च प्रकीर्त्तिता" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अस्या व्यवहारो यथा—
"कुटजाग्निनिम्बनक्तमालखदिरासनसप्तपर्णनिर्यूहे ।
सिद्धा मधुघृतयुक्ता कुष्ठघ्नीर्भक्षयेदभया" ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने १९ अध्याये ॥)

कुष्ठनाशनः, पुं (कुष्ठं नाशयतीति । नश + णिच + ल्यु ।) वाराहीकन्दः । गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः । क्षीरीशवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुष्ठनाशिनी, स्त्री, (कुष्ठं नाशयतीति । नश + णिच् णिनि । स्त्रियां नान्तत्वात् ङीप् ।) सोमराजिः । इति रत्नमाला ॥

कुष्ठलं, क्ली, (कु कुत्सितं स्थलम् । अम्बष्ठादित्वात् षत्वम् ।) कुत्सितस्थानम् । इति सङ्क्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

कुष्ठसूदनः, पुं, (कुष्ठं सूदयति नाशयतीति । सूदि + ल्यु ।) आरग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(आरग्वधशब्दे गुणपर्य्याया अस्य ज्ञातव्याः ॥)

कुष्ठहन्ता, [ऋ] पुं, (कुष्ठं हन्ति इति । कुष्ठ + हन + तृच ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठहन्त्री, स्त्री, (कुष्ठहन्तृ + स्त्रियां ऋदन्तात् ङीप् ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः । हाकुच् इति भाषा ॥

कुष्ठहृत्, पुं, (कुष्ठं हरतीति । कुष्ठ + हृ + क्विप् तुगागमश्च ।) खदिरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुष्ठारिः, पुं, (कुष्ठस्य अरिः शत्रुः नाशक इत्यर्थः ।)

विटखदिर । ति शब्दचन्द्रिका ॥ पटोल । आदित्यपत्र । खदिर । गन्धा । इति राज निर्घण्ट ॥

कुष्ठी, [T] त्रि, (कुष्ठ अस्यास्तीति । कुष्ठ+ इनि ।) कुष्ठरोगयुक्त । (यथा, मनु ।३।७।
"क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च" ॥)

कुष्मल, क्ली, (कुष+"कुटिकुषिभ्या क्मलन" । उणा ४।१८६। इति क्मलन।) छेदनम । विकशितम । इत्युणादिकोष ॥

कुष्माण्ड पु स्त्री, शिवस्य गणदेवताभेद । (यथा, विष्णुपुराणे ।१।१२।१३।
"कुष्माण्डा विविधै रूपै सहेन्द्रेण महामुने ।
समाधिभङ्गमत्यन्त आरब्धा कर्त्तुमातुरा" ॥)
लताविशेष इति मेदिनी ॥ (कुष्माण्डाकारत्वात शिवगणाभूषणयोस्तथात्वम ॥ कु इषत उष्मा अण्डेषु वीजेषु यस्य ।) वृहत्फललताविशेष । कुमडा इति कोहडा इति च भाषा । तत्पर्य्याय । दृष्यावास २ तिमिष ३ ग्राम्यकर्कटी ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ कुष्माण्डक ५ कर्कारु ६ । इत्यमर ॥ पुष्पफल ७ । इति रत्नमाला ॥ कुष्माण्डी ८ कर्कोटिका ९ कुम्भाण्डी १० वृहत्फला ११ सुफला १२ कुम्भफला १३ नागपुष्पफला १४ शुनी १५ कूष्माण्ड १६ शिखिवर्द्धक १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ कूष्माण्डक १८ । इत्यमरटीका ॥

अपि च ।

"कुष्माण्ड स्यात पुष्पफल पीतपुष्प वृहत्फलम ।
कुष्माण्ड वृहण वृष्य गुरुपित्तास्रवातनुत ॥
बाल पित्तापह शीत मध्यम कफकारकम ।
वृद्ध नातिहिम स्वादु सक्षार दीपन लघु ॥
बस्तिशुद्धिकर चेतोरोगहृत सर्व्वदोषजित" ॥ ४ ॥

अथ कोहण्डी ।

'कुष्माण्डी तु भृश लघ्वी कर्कारुरपि कीर्त्तिता ।
कर्कारुर्ग्राहिणी शीता रक्तपित्तहरा गुरु ।
पक्वा तिक्ताग्निजननी सक्षारा कफवातनुत" ॥

इति भावप्रकाश ॥ अस्य फलगुणा । मूत्राघात प्रमेहकृच्छ्राश्मरीनाशित्वम । विषमूत्रग्लपात्वम । तृष्णार्त्तिशमनत्वम । जीर्णाङ्गपुष्टिप्रदत्वम । शुक्र वृद्धिकारित्वम । स्वादुतरत्वम् । अरोचकहरत्वम् । बलकारित्वम । पित्तापहत्वम् । वल्लीफलाना मध्ये प्रवरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ तस्य बालफल गुणा । पित्तहरत्वम । मध्यमकलगणौ । कफ कारित्वम । अतिगुरुपाकित्वम ॥ पक्वफलगुणा । लघुपाकित्वम । उष्णत्वम । क्षाररसत्वम । अग्नि दीपनत्वम । बस्तिशोधनत्वम । सर्व्वदोषनाशि त्वम । हृद्यत्वम । चित्तविकारिणा पथ्यत्वञ्च ॥ अस्य नाडिकागुणा । क्षाररसत्वम । मधुरत्वम । गुरुत्वम । रूक्षत्वम् । रुचिकारित्वम् । वायुकफा शरीरशर्करारोगनाशित्वञ्च ॥ अस्य मज्जगुणा । शुक्रकारित्वम । पित्तनाशित्वम् । बस्तिशोधन त्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

कुष्माण्डक, पु, (कुष्माण्ड+स्वार्थे कन् ।) कुष्माण्ड । इत्यमर ।२।४।१५५॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
"घृते तप्ते विजि क्षिप्य खण्डान कुष्माण्डसम्भवान ।
वार्त्ताकुविधिना कुर्य्यात प्रोद्धृतस्तनादिकम ॥
वेसवाराम्लतक्रेण दृते तस्मात्पूर्ववत्क्रम ।
कुष्माण्डक फल सिद्ध विदु सुस्वादु सुन्दरम' ॥
नागविशेष । यथा, महाभारते ।१।२५।११।
'नाग शङ्खमुखश्चैव तथा कुष्माण्डकोऽपर" ॥)

कुष्माण्डी, स्त्री, (कुष्माण्ड+स्त्रिया जातित्वात ङीष ।) उमा । (महिला ।) ओषधी । इति हेमचन्द्र ॥ कर्कारु । इति राजनिर्घण्ट ॥ यागक्रियाविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥

कुस इ कि भासने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा-पक्षे भ्वा-पर-अक-सेट-इदित ।) पञ्चमस्वरी। इ कुस्यते। कि कुसयति कुसति । भासन दीप्ति । इति दुर्गादास ॥

कुस य इर श्लिषि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा-पर-सक-सेट् ।) य, कुस्यति बाला कान्तम । इर अकुसत अकोसीत । अस्मात पुषादित्वान्नित्य ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादास ॥

कुसल क्ली, (कुस्+कलच् ।) कुशलम । इत्यमर टीका ॥

कुसित, पु, (कुस+"कुसेरुम्भोमेदेता" । उणा ४। १०८ । इति इत ।) जनपद । इति सिद्धान्त कौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥

कुसितायी, स्त्री, (स्त्रीत्यर्थे "वृषाकप्यग्निकुसित कुसिदानामुदात्त" ।४।१।३७। इति प्रकृतेरैकारा देशो ङीप च ।) कुसीदपत्नी । इति जटाधर ॥

कुसिम्बी स्त्री, (कौ पृथिव्या शिम्बीति ख्याता । पृषोदरात स ।) शिम्बी । इति राजनिर्घण्ट ॥
("कुसिम्बिवल्लीप्रभवास्तु शिम्बा" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कुसीद क्ली (कुस+"कुसेरुम्भोमेदेता" उणा ।४।१०६। इति ईदप्रत्यय । इह सूत्रे तृतीयप्रत्ययो ह्रस्वादिदीर्घादिश्चेति तन्त्रेणोपात्त । वृषाकप्य ग्नीति सूत्रे ह्रस्व एवेति वृत्तिकारहरदत्तादय । यद्वा कुत्सित निकृष्टरूपवृद्धिदानेनेत्यर्थं सीदति अधोमर्णो यत्र । पृषोदरात साधु । यथा वृह स्पत्युक्तौ "कुत्सितात सीदतश्चैव निर्विशङ्कै प्रगृ ह्यते । चतुर्गुणा वाष्टगुणा कुसीदाख्यमतस्तत" ॥) ऋणादानजीविका । वृद्ध्याजीवनम । सुद वाडि देओया इत्यादि भाषा । तत्पर्य्याय । अर्थ प्रयोग २ वृद्धिजीविका ३ । इत्यमर ।२।९। ४ ॥ यथा,—
"कुसीदकृषिवाणिज्य प्रकुर्व्वीतास्वयङ्कृतम ।
आपत्काले स्वय कुर्व्वन्नैनसा युज्यते द्विज ॥
बहवो वर्त्तनोपाया ऋषिभि परिकीर्त्तिता ।
सर्व्वेषामपि चैवैषा कुसीदमधिक विदु ॥
अनावृष्ट्या राजभयान्मूषिकाद्यैरुपद्रवै ।
कृष्यादिके भवेद्बाधा सा कुसीदे न विद्यते ॥
शुक्लपक्षे तथा कृष्णे रजन्या दिवसेऽपि वा ।
उष्णे वर्षति शीते वा वर्द्धन न निवर्त्तते ॥
देश गताना या वृद्धिर्नानापण्योपजीविनाम ।
कुसीद सर्व्वत सम्यक सस्थितस्यैव जायते ॥
लब्धलाभ पितन देवान ब्राह्मणाश्चैव पूजयेत ।
ते तृप्तास्तस्य तद्दोष शमयन्ति न सशय ॥
वणिक कुसीदी दद्यात्तु वस्त्र गा काञ्चनादिकम ।
कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च ॥
पण्येभ्यो विशति दत्त्वा पशुस्वर्णादिक शतम ।
पादेनायस्य पारक्य कुर्य्यात सञ्चयमात्मवान ॥
अर्द्धेन चात्मभरण नित्यनैमित्तिकान्वितम ।
पादञ्च प्रायमायस्य मूलभूत विवर्द्धयेत ॥
विद्या शिल्प भृति सेवा गोरक्ष विपणि कृषि ।
वृत्तिर्भैक्ष्य कुसीदञ्च दश जीवनहेतव" ॥
इति गारुडे २१५ अध्याय ॥ ४ ॥ गोतम ।
"कृषिगोरक्षवाणिज्यञ्चास्वय कृत कुसीदञ्चेति ।
कुसीदस्य पृथक ग्रहणा स्वयकृतस्याभ्यनुज्ञानार्थम" ॥
कुसीद वृद्धिकर्म्मेति प्रदेशान्तरेऽभिधानात इति कल्पतरु ॥ वृहस्पति ।
"कुसीद कृषिवाणिज्य प्रकुर्व्वीतास्वय कृतम् ।
आपत्काले स्वय कुर्व्वन नैनसा युज्यते द्विज ॥
लब्धलाभ पितन देवान ब्राह्मणाश्चैव भोजयेत ।
ते तृप्तास्तस्य त दोष शमयन्ति न सशय ॥
वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रगोकाञ्चनादिकम ।
कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च ॥
पण्येभ्यो विशक दत्त्वा पशुस्वर्णादिक शतम ॥
वणिक् कुसीद्यदोष स्यात ब्राह्मणानाञ्च पूजनात ।
राज्ञे दत्त्वा तु षडभाग देवतानाञ्च विशकम ॥
त्रिशद्भागञ्च विप्राणा कृषि कृत्वा न दोषभाक" ॥
तथा, मनु ।
"अशीतिभाग गृह्णीयात मासाद्वार्द्धुषिक शतात ।
द्विक शत वा गृह्णीयात सता धर्म्ममनुस्मरन ॥
द्विक शतञ्च गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषी ।
शतकार्षापणो अशीतिभाग विशति पणान" ॥
द्विक पुराणद्वयम । एवविधनियममतिक्रम्य आपदि स्वयमन्यद्वारा वा य स्वाच्छन्द्येन अर्थ हरति तस्यैव प्रायश्चित्तम । आपदि तु स्वयकरणे नियमातिक्रमे च न दोष । इति प्रायश्चित्त विवेक । इत्याह्निकाचारतत्त्वम ॥ कुसीदिके त्रि । इति मेदिनी ॥

कुसीदायी, स्त्री, (कुसीद कुसीदजीवी तस्य पत्नी । मुग्धबोधमते ईप् ऐङ्च । पाणिन्यादिमते तु कुसितकुसिदशब्दाभ्या ह्रस्वमध्याभ्यामेव ङीप् ऐच इति विशेष । तदा 'वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामु दात्त" । ४ । १ ३७ । इति प्रकृतेरैकारादेशो ङीप् च ।) कुसीदपत्नी । इति जटाधर ॥

कुसीदिक, त्रि, (कुसीद वृद्धिस्तदर्थं द्रव्य कुसीद तत प्रयच्छति । "कुसीददशैकादशात ष्ठनष्ठचौ" । ४ । ४ । ३१ । इति ष्ठन ।) वृद्धिजीवी । तत्पर्य्याय । वार्द्धुषिक २ वृद्ध्याजीव ३ वार्द्धुषि ४ । इत्यमर । २ । ९ ।५॥ कुसीद ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुसीदी ६ । यथा, आह्निकतत्त्वे ॥
"वणिक कुसीद्यदोष स्यात ब्राह्मणानाञ्च पूजनात्" ॥

कुसुम, क्ली, ("कुसेरुम्भोमेदेता" । उणा ४ । १०६ । इति उम । निपातनात्त गुणाभाव ।) पुष्पम । (यथा, ऋतुसहारे वसन्तवर्णने ४ ।

"वापीजलानां मणिमेखलानां
शशाङ्कभासां प्रमदाजनानां ।
चूतद्रुमाणां कुसुमान्वितानां
ददाति सौभाग्यमयं वसन्तः" ॥

फलकुसुमविशेषाणां द्रव्यान्तरसुलभत्वादिसूचकत्व दर्शितं यथा बृहत्संहितायां २९ अध्याये ।
"फलकुसुमसम्प्रवृद्धिं वनस्पतीनां विलोक्य विज्ञेयम् । सुलभत्वं द्रव्याणां निष्पत्तिश्चापि शस्यानाम्" ॥
केन कस्य वृद्धिर्ज्ञेया तदाह ।
"शालेन कलमशालीरक्ताशोकेन रक्तशालिश्च ।
पाण्डूकः क्षीरिकया नीलाशोकेन मसूरकः ॥
न्यग्रोधेन तु यवकस्तिन्दुकवृद्ध्या च षष्टिको भवति ।
अश्वत्थेन ज्ञेया निष्पत्तिः सर्व्वशस्यानाम् ॥
जम्बूभिस्तिलमाषाः शिरीषवृद्ध्या च कङ्गु निष्पत्तिः ।
गोधूमाश्च मधूकैर्यववृद्धिः सप्तपर्णेन ॥
अतिमुक्तककुन्दाभ्यां कर्पासं सर्षपान् वदेदसनैः ।
बदरीभिश्च कुलत्थांश्चिरविल्वेनादिशेन्मुद्गान् ॥
अतसीवेतसपुष्पैः पलाशकुसुमैश्च कोद्रवा ज्ञेयाः ।
तिलकेन शङ्खमौक्तिकरजतान्यथ चेङ्गुदेन शणाः ॥
करिणश्च हस्तिकर्णैरादेश्या वाजिनोऽश्वकर्णेन ।
गावश्च पाटलाभिः कदलीभिरजाविकं भवति ॥
चम्पककुसुमैः कनकं विद्रुमसम्पच्च बन्धुजीवेन ।
कुरुवकवृद्ध्या वज्रं वैदूर्य्यं नन्दिकावर्त्तैः ॥
विद्याच्च सिन्धुवारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुम्भेन ।
रक्तोत्पलेन राजा मन्त्री नीलोत्पलेनोक्तः ॥
श्रेष्ठी सुवर्णपुष्पैः पद्मैर्विप्राः पुरोहिताः कुमुदैः ।
सौगन्धिकेन बलपतिरर्केण हिरण्यपरिवृद्धिः ॥
आम्रैः क्षेमं भल्लातकैर्भयं पीलुभिस्तथारोग्यम् ।
खदिरशमीभ्यां दुर्भिक्षमर्ज्जुनैः शोभना वृष्टिः ॥
पिचुमर्द्दनागकुसुमैः सुभिक्षमथ मारुतः कपित्थेन ।
निचुलेनावृष्टिभयं व्याधिभयं भवति कुटजेन ॥
दूर्व्वाकुशकुसुमाभ्यां मिक्षुर्वह्निश्च कोविदारेण ।
श्यामालताभिवृद्ध्या बन्धक्यो वृद्धिमायान्ति" ॥)
फलम् । स्त्रीरजः । (यथा, ज्योतिषशास्त्रे ।
"यदा नार्य्याः पितुर्गेहे कुसुमस्तनसम्भवः" ॥)
नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी ॥

कुसुमपुर, क्ली, (कुसुमाख्यं पुरम् ।) पुरविशेषः । पाटना इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । पाटलिपुत्त्रम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मुद्राराक्षसे २याङ्के । "सखे ! विराधगुप्त ! वर्णयेदानीं कुसुमपुरवृत्तान्तमशेषं अपि चामन्ते कुसुमपुरनिवासिनोऽस्मद्गुणाय चन्द्रगुप्तप्रकृतयः" ॥)

कुसुममध्य, क्ली, (कुसुमं मध्ये अभ्यन्तरे यस्य ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । चाकिता गाछ इति भाषा ॥

कुसुमाञ्जन, क्ली, (कुसुमाकारमञ्जनं शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) कुसुमाकाररीतिमलसम्भवमञ्जनम् । तत्पर्य्यायः । पौष्पकम् २ रीतिपुष्पम् ३ पुष्पकेतु ४ । इत्यमरः । २ । ९ । १ ३ ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ पुष्पाञ्जनशब्दे मन्तव्यौ ॥

कुसुमात्मक, क्ली, (कुसुममेवात्मा स्वरूपं यस्य । कप् ।) कुङ्कुमम् । इति हारावली ॥

कुसुमाधिप, पु, (कुसुमेषु कुसुमप्रधानवृक्षेषु अधिपः श्रेष्ठः ।) चम्पकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चम्पकशब्देऽस्य विवृतिर्विज्ञेया ॥)

कुसुमाधिराट्, [ज्] पु, (कुसुमेषु कुसुमप्रधानवृक्षेषु अधिराजते स्वस्यातिसुगन्धित्वात् । अधि + राज + क्विप् ।) चम्पकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुसुमायुध, पु, (कुसुमानि आयुधानि अस्त्राणि यस्य ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शाकुन्तले ३याङ्के ।
"भगवन् मन्मथ ! कुतस्ते कुसुमायुधस्य सतस्तैक्ष्ण्यमेतत्" ॥ यथा, कुमारे च । ४ । ४ ।
'कुसुमायुधपत्नि ! दुर्लभ-
स्तव भर्त्ता न चिराद्भविष्यति" ॥ इति ॥)

कुसुमाल, पु, (कुसुमवत् शोभनीयं द्रव्यादिकं आलाति सम्यक् अगोचरेणैव गृह्णाति । आ + ला + क ।) चौरः । इति हारावली ॥

कुसुमासव, क्ली, (कुसुमानां तद्रसानां आसवम् मद्यम् ।) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुसुमेषु, पु, (कुसुमानि इषवो वाणा यस्य ।) कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २७ ॥ (यथा, माघे । ८ । ७ ।
"स्वच्छाम्भःस्नपनविधौतमङ्गमोष्ठ-
स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।
वासश्च प्रतनु विविक्तमस्त्वितीयां-
नाकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः" ॥)

कुसुम्भ, क्ली, (कौ पृथिव्यां सुम्भति शोभते दीप्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः । कु + सुभि + अच् इतित्वात् नुम् ।) स्वर्णम् । इति मेदिनी ॥ पुष्पविशेषः । कुसुमफुल इति भाषा ॥ (यथा, ऋतुसंहारे वसन्तवर्णने ६ ।
"कुसुम्भरागारुणितैर्दुकूलै-
र्नितम्बविम्बानि विलासिनीनाम् ।
तन्वंशुकैः कुङ्कुमरागगौरै-
रलङ्क्रियन्ते स्तनमण्डलानि" ॥)
तत्पर्य्यायः । कमलोत्तमम् २ वह्निशिखम् ३ महारजनम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १ ६ ॥ पावकम् ५ पीतम् ६ पद्मोत्तरम् ७ रक्तम् ८ लोहितम् ९ वस्त्ररञ्जनम् १० अग्निशिखम् ११ । अस्य शाकगुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । उष्णत्वम् । विष्मूत्रदोषमदनाशित्वम् । दृष्टिप्रसादनत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । अग्निदीप्तिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रूक्षत्वम् । कफवातनाशित्वम् । पित्तकारित्वञ्च । तत्तैलगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । त्रिदोषकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ कृमियक्ष्मत्वग्दोषनाशित्वम् । तेजोवलकारित्वञ्च । अस्य बीजस्य गुणाः । त्रिदोषकारित्वम् । पुष्टिबलक्षयकण्डूकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुसुम्भशाकभक्षणे निषेधमाह तिथितत्त्वधृतोशनोवचने यथा,—
"कुसुम्भं नालिताशाकं वृन्ताकं पूतिकां तथा ।
भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विज" ॥)

कुसुम्भ, पु, ("कुसेरुम्भोमेदेताः" । उणां । ४ । १०६ । इति उम्भ प्रत्ययः ।) कमण्डलुः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३६ ॥ (यथा, मनौ । ६ । ५२ ।

"शाश्वतमनडुहं ज्ञात्या पाशी दण्डी कुसुम्भवान्" ॥)
महारजनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(कुसुम फुल इति भाषा ॥ अस्य पर्य्याया यथा ।
"पद्मोत्तरः सितगन्धः स्यात् कुसुम्भः शरटस्तथा" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अस्य गुणाश्च यथा ।
"कटुविपाके कटुकः कफघ्नो
विदाहिभावाद्धितः कुसुम्भः" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४८ अध्याये ॥)

कुसूद, पु, (कुस + ऊदच् ।) कितुलुरा । इति हेमचन्द्रः ॥

कुसूल, पु, (कुस + ऊलच् । यद्वा कुशूलः निपातनात् सत्वम् ।) कुशूलः । इति कटशब्दार्थे भरतः ॥

कुसृति, स्त्री, (कुत्सिता सृतिः उपायः व्यवहारो वा ।) शाठ्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३ । इन्द्रजालम् । इति हेमचन्द्रः । (कर्म्मधारय कुत्सितपथः । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥ कुत्सिता सृतिराचारो यस्येति विग्रहे, दुराचारे त्रि ।
यथा, भागवते ८ । २३ । ७ ।
"...स्मादयं कुसृत्यं खलयोनयस्ते
दाक्षिण्यदृष्टिपदवी भवतः प्रणीताः" ॥)

कुस्तुभ, पु, (कु सुत् स्तुभ्नोति । स्तम्भ + मूलविभुजादित्वात् क ।) विष्णुः । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥ (समुद्रः । तस्येदं अण् कौस्तुभम् इति शब्दार्थचिन्तामणिः ।

कुस्तुम्बरी, स्त्री, (कुत्सिता तुम्बरी । पृषोदरादित्वात् सुट् साधुः ।) धन्याकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"आर्द्रा कुस्तुम्बरी कुर्य्यात् स्वादुसौगन्ध्यहृद्यताम् ।
सा शुष्का मधुरा पाके स्निग्धा तृड्दाहनाशनी" ॥)

कुस्तुम्बुरु, स्त्री, (कुत्सितं तुम्बति अर्द्दयति यत् । तुबि अर्द्दने + बाहुलकात् उरुप्रत्ययः । जातित्वादिति ङीष् ।) धन्याकम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३८ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"धन्या तु धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम् ।
धन्या कुस्तुम्बुरी चान्या वेषजोग्रा वितुन्नकम्" ॥)
(पु, यक्षविशेषः । यथा, महाभारते । २ । १० । १५ ।
"कुस्तुम्बुरुः पिशाचश्च गजकर्णो विशालकः ।
एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः" ॥)

कुह क ङ मतौ विस्मिते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्म-सक-सेट् ।) कुहितिं च । (अच् अक) ऋदित्वाद्धृस्वः न्तोपधः । मतौविस्मिते बुद्धिपूर्व्वकदर्शनम् । कुत्सितं कुत्सितमीक्षणमस्याद्धास्यम् । क ङ, कुहयते जनः । बुद्धा पश्यति कुत्सितं स्मयते वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
कुह उ क ङ विस्मापने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा-आत्म-सक-सेट् ।) ऋदित्वात् । विस्मापनमन्यतो विस्मयोत्पादनम् । ङ कुहयते । कुहकेनेन्द्रजालिको लोकं विस्मापयति इत्यर्थः । स्वात्मा कुहयते विस्मापयते हेतुतो भयमिति भट्टमल्लदर्शनाद्विस्मापने इति पाठ इत्येके । इति दुर्गादासः ॥

कुह, व्य, ("पा ह च छन्दसि" । ५ । ३ । १३ ।

इति ष । "कु तिष्ठो" । ७।२।१०४। इति किम कु ।) कुच । वैदिकप्रयोगोऽयम । इति व्याकरणम ॥ (यथा, ऋग्वेदे २ । १२ । ५ । "यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेतिघोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम" ॥)

कुहः, पु, (कुहयति विस्माययति ऐश्वर्य्यप्रभावेन य । कुह + णिच + अच् ।) कुवेर । इति हेमचन्द्र ॥ (स्त्री, माया । कुहकम । यथा, रामायणे २।१ ०६।२७। सन्तुष्टपञ्चवर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवाहये । "अकुहः श्रद्दधानः सन कार्य्याकार्य्यविचक्षणः" ॥)

कुहक, क्ली, (कुह + "बहुलमन्यत्रापि" । उणा २ । ३७ इति क्वुन ।) माया । (यथा, भागवते । १ । १ । १ । "जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत सूरय । तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि" ॥) तत्पर्य्याय । इन्द्रजालम २ जालम ३ कुसृति ४ । तद्युक्ते त्रि । तत्पर्य्याय । धूर्त्त २ वञ्चक ३ व्यंसक ४ दाण्डाजिनिक ५ मायी ६ जालिक ७ । इति हेमचन्द्र ॥ दाम्भिक । इत्युणादिकोष । (सर्पविशेष । यथा, विष्णुपुराणे १ । १७ । ३८ ॥ "इत्युक्तास्तेन ते सर्पा कुहकास्तक्षकान्धका । अदशन्त समस्तेषु गात्रेष्वतिविषोल्वणा" ॥)

कुहकजीवी, [न] त्रि, (कुहकेन इन्द्रजालविद्यया जीवति जीवनयात्रां सम्पादयतीति । कुहक + जीव + णिनि ।) मायाजीवी । इति महाभारतम ॥ वाजिकर इति भाषा ॥ (सर्पजीवि । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थ । सापुडे इति भाषा ॥)

कुहकस्वन, पु (कुहक विस्मापक स्वन शब्दो ऽस्य ।) कुक्कुटपक्षी । इति हेमचन्द्र ॥

कुहकस्वर, पु, (कुहक विस्मापक स्वरो यस्य ।) कुक्कुट । इति हारावली ॥

कुहक्का, पु, तालभेद । यथा सङ्गीतदामोदरे । 'द्रुतद्वन्द्व लघद्वन्द्व ताले कुहक्कासञ्ज्ञके' ॥

कुहन, क्ली, (कु ईषत प्रयत्नेन हन्यते इति । हन + कर्म्मणि अप ।) मृद्भाण्डविशेष । काचभाजनम । (कुत्सिताचारेण हन्तीति । हन + अच् ।) ई र्ष्यालौ त्रि । इति मेदिनी ॥

कुहन, पु, (कु पृथ्वी भूमि वा हन्ति खनतीत्यर्थ । हन + अच् ।) मूषिक । (कौ पृथिव्यां कुत्सित वा हन्ति दशतीति । हन + अच् ।) सर्प । इति हेमचन्द्र ॥

कुहना, स्त्री, (कुह + "ण्यासश्रन्थो युच" । ३ । ३ । १०७ । इति युच ।) दम्भचर्य्या । इति मेदिनी ॥ लोभान्मिथ्येर्य्यापथकल्पना । इत्यमर । २ । ७ । ५३ । अर्थलिप्सया मिथ्याचारमेदस्य सम्पादना । दम्भमात्राहुतध्यानमौनादि । अर्थलिप्सया धर्म्माश्रयणं इत्यन्ये । इति भरत ॥

कुहनिका, स्त्री, (कुह + युच् स्वार्थे क टाप् अत इत्वम ।) कुहना । इति शब्दरत्नावली ॥

कुहर, क्ली, (कु भूमि हरतीति । कु + हृ + अच् ।) गह्वरम । छिद्रम । इति मेदिनी ॥ (यथा प्रसन्नराघवे । 'किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीया करा' ॥) कर्णो कण्ठशब्द । गल । अन्तिकम् । इत्यजयपाल ॥

कुहर, पु, (कुह विस्मापने + क । कुह विस्मापन भयमित्यर्थ राति ददाति भय जनयतीति भाव । रा + क ।) नागविशेष । इति मेदिनी ॥

कुहरित, क्ली, (कुहरयति कण्ठशब्द करोति । कुहर + करोतौ णिच् + भावे क्त ।) पिकालाप । रतिध्वनि । इति मेदिनी ॥ रटितम । इति विश्व ॥

कुहलि, पु, (कु + हलि + इन ।) पूगपुष्पिका । इति त्रिकाण्डशेष । पान इति भाषा ॥

कुहा, स्त्री (कुह + क टाप् च ।) कटुकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (बदरी ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्य बदरशब्दे ज्ञेया ॥)

कुहू, स्त्री, (कुह + मृगय्वादित्वात कु ।) कुहू । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा महाभारते । "कोकिलानां कुहूरवै सुखैः अतिमनोहरै" ॥)

कुहू, स्त्री, (कुह + बाहुलकात कूप्रत्यय ।) नष्टेन्दुकलामावास्या । इत्यमर । १ । ४ । ६ ॥ (यथा, श्रुतौ । "द्वे ह वा अमावास्ये या पूर्व्वामावास्या सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति" ॥ व्यक्तमाह कालमाधवीये व्यास । "दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता" ॥ मतान्तरे तु । "तिथिच्छेदे सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता । बाह्वृच्येपि कुहूर्ज्ञेया वेदवेदान्तवेदिभि" ॥ तत्र श्राद्धाधिकारिभेदमाह । यथा, जावालि । "अपराह्नद्वयाव्यापी यदि दर्शस्तिथिक्षये । आहिताग्ने सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहूर्मता" ॥ आदिशब्दात स्त्रीशूद्रयोरपि ग्रहण यथाह लोगाक्षि । "सिनीवाली द्विजै कार्य्या साग्निकै पितृकर्म्मणि । स्त्रीभि शूद्रै कुहू कार्य्या तथा चानग्निकैर्द्विजै" ॥ तदधिष्ठात्री देवपत्नी । यथा, निरुक्ते । "सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति" ॥ सा च अङ्गिरस सुता । यथाह भागवते ४ । १ । ३४ । "श्रद्धा त्वङ्गिरस पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यका । सिनीवाली कुहू राका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा" ॥) कोकिलालाप । इति मेदिनी ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्यां ६३ । "केनाप्यपि पिकानां कुहू विहायेतर शब्द" ॥)

कुहूकण्ठ, पु, (कुहूरिति शब्द कण्ठे यस्य ।) कोकिल । इति शब्दरत्नावली ॥

कुहूमुख, पु, (कुहूरिति शब्द मुखे यस्य ।) कोकिल इति त्रिकाण्डशेष ॥

कुहूरव, पु, (कुहूरिति रवो यस्य ।) कोकिल । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यदुक्तम् । "पिक ! विधुस्तव हन्ति सम तम त्वमपि चन्द्रविरोधिकुहूरव" ॥)

कुहेलि, स्त्री, (कुह + ऊलच्प्रत्यय ।) सम्भल्यभूरन्ध्रम । इति जटाधर ॥

कुहेडिका, स्त्री, (कु ईषत हेडति वेष्टते नेत्रसञ्चारोऽस्याम । हेड ८ वेष्टने + इन तत स्वार्थे कन तत टाप ।) कुज्झटिका । इति भूरिप्रयोग ॥

कुहेडी, स्त्री (कु ईषत हेडति वेष्टते नेत्रसञ्चारो ऽस्याम । हेड वेष्टने + "सर्व्वधातुभ्य इन" उणा ४ । ११७ । इति इन । तत कृदिकारान्तात वा ङीष् ।) कुहेडिका । इति शब्दमाला ॥

कुहेलिका, स्त्री, (कु ईषत हेडति वेष्टते नेत्रसञ्चारो ऽस्याम । हेडवेष्टने + इन । तत स्वार्थे कन । टाप । डस्य लत्वम ।) कुज्झटि । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कू ञि ङ आर्त्तस्वरे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा-आत्म-अक-सेट ।) ञि ङ कुवते अकुविष्ट । इति दुर्गादास ॥

कू ञ श शब्दे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (क्र्या-उभ-अक-सेट ।) ञ श कूनाति कूनीते । ऋकान्तो ऽयमिति जैमिनि । दन्त्यनोपधोऽपि । नकाररहितो ऋकान्त इति रमानाथ । दीर्घान्त इति तोमरा । इति दुर्गादास ॥

कू, स्त्री, (कूनाति शब्दायते इति । कू + क्विप ।) पिशाची । इति शब्दमाला ॥

कूकुद, त्रि, (कू शब्दे भावे क्विप । कुव शब्दस्य कीर्त्तिरित्यर्थ कु भूमि आस्पदस्वरूपामिति यावत ददातीति । कूकु + दा + क ।) सत्कृत्यालङ्कृता कन्या यो ददाति स । इत्यमर । ३ । १ । १४ ॥

कूच, पु, (कु शब्दे 'कुवश्चट दीर्घश्च' । उणा ४ । ६१ । इति चट् दीर्घश्च ।) स्तन । इत्युणादिकोष ॥

कूचिका, स्त्री, (कूच + टित्वात ङीप । स्वार्थे कन ।) तूलिका । इति हेमचन्द्र ॥

कूज ध्वने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर अक सेट् ।) दीर्घी । रिक्तानमव्यक्तशब्द । कूजति कोकिल । इति दुर्गादास ॥

कूजित, क्ली (कूज + भावे क्त ।) पक्षिध्वनि । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, गीतगोविन्दे १ । ४ । २ । "ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे । मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे" ॥)

कूट क ङ अप्रसादाप्रदो । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा आत्म अक सेट ।) अप्रदा दानाभाव । क ङ कूटयते खल स्फुटमप्यर्थं प्रसन्न न करोति । किञ्चिन्न ददाति वेत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

कूट व क दाहे । मन्त्रे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्तचुरा पर सक सेट् ।) दीर्घी । अचुकूटत् । इति दुर्गादास ॥

कूट, पु, (कूटयति दग्धीकरोति शापप्रभावेन सा पराधाम इति । कूट दाहे + णिच् + अच् ।) अगस्त्यमुनि । इति शब्दरत्नावली ॥

कूट, पु, स्त्री, (कूट्यते दातुं न शक्यते स्थावरत्वादिति। कूट अप्रदाने + कर्म्मणि घञ्।) गृहम्। इति शब्दरत्नावली॥

कूट, पु, स्त्री, (कूट + घञ्।) निश्चलः। राशिः। (यथा, रामायणे। १।१४।१५।
"अन्नकूटाश्च दृश्यन्ते बहवः पर्व्वतोपमाः"॥)
लौहमुद्गरः॥ (यथा, भागवते। ४।२५।८।
"एते त्वां सम्प्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वैशसं तव।
सम्परेतमयःकूटैश्छिन्दन्त्युत्थितमन्यवः"॥)
माया। (यथा महाभारते वनपर्व्वणि।
"नैव धर्म्मेण तद्राज्यं नार्ज्जवेन न चौजसा।
अक्षकूटमधिष्ठाय हृतं दुर्य्योधनेन वै"॥)
पर्व्वतशृङ्गम्। (यथा, महाभारते आनुशासनिके।
"शृङ्गीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते"॥)
तुच्छः। सीरावयवः। यन्त्रम्। फाद इति भाषा। (यथा, रामायणे।
'वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैस्तथा"॥)
अन्ततमः। इति मेदिनी॥ भग्नशृङ्गवृषः। इति हेमचन्द्रः॥ कैतवम्। इत्यमरः। ३।३।३६॥ (यथा, भागवते। ६।५।१।
"वाचः कूटन्तु देवर्षेः स्वयं विमम्शुर्धिया"॥
तद्वति त्रि। यथा, मनुः। ७।९।
"न कूटैरायुधैर्हन्यात् युध्यमानो रणे रिपून्"॥
मिथ्याभूते त्रि। यथा, याज्ञवल्क्यः।
'द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्व्वसाक्षिणः"॥
पुरद्वारम्। यथा, महाभारते। ४।५।१४।
"इयं कूटे मनुष्येन्द्र! गहने महती शमी।
भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः"॥
अत्र कूटशब्दस्तु टीकाकृन्मतभेदेन अर्थान्तरेऽपि वर्त्तते। अग्रभागमात्रम्। यथा, रामायणे।
"किरीटकूटैर्ज्ज्वलितः शृङ्गार दीप्तकुण्डलम्"॥
भागवते च। ३।१३।२९।
"सवज्रकूटाङ्गनिपातवेग-
विशीर्णकुक्षिः स्तनयन्नुदन्वान्।
उत्सृष्टदीर्घोर्म्मिभुजैरिवार्त्त-
श्चुक्रोश यज्ञेश्वर! पाहि मेति"॥)

कूटक, क्ली, (कूट + संज्ञायां कन्।) फालम्। इत्यमरः। २।९।१३॥

कूटक, पु, (कूट + ण्वुल्।) कवरी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ मुरानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दमाला॥ (पर्व्वतविशेषः। यथा, भागवते। ५।१९।१७।
"भारतेऽप्यस्मिन्वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः"।
"त्रिकूट ऋषभः कूटकः क्रौञ्चः सह्यः" इति॥)

कूटकृत्, पु, (कूटं करोतीति। कूट + कृ + क्विप् तुगागमश्च।) शिवः। कायस्थः। इति त्रिकाण्डशेषः। कितवे, त्रि॥ (तुलाकर्म्मणि कैतवकारी। यथा, याज्ञवल्क्यः। २।२४३।
"तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च"॥)

कूटज, पु, (कूटे पर्व्वते एव जायते। जन + ड।) कुटजवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुटजशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः॥)

कूटपूर्व्व, पु, हस्तिनां त्रिदोषजज्वरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कूटपर्व्वोऽपि क्वचित्पाठः॥

कूटपालक, पु, (कूटं मृत्स्तोमं पालयतीति। पालि + ण्वुल्।) कुलालस्य पवनम्। कुमारेर पोयान इति भाषा। पित्तज्वरः। इति हारावली॥

कूटयन्त्र, क्ली, (कूटं कैतववत् यन्त्रम्।) आमिषं दत्त्वा मृगपक्षिबन्धनार्थं यत् सन्धानयन्त्रं निवेश्यते तत्। फाद इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उन्माथः २। इत्यमरः। २।१०।२६॥

कूटशाल्मलि, पु, (कूटः शाल्मलिः।) शाल्मलिविशेषः। काणशिमाला इति ख्यातः। कुत्सितशाल्मलिः अन्तशाल्मलिर्वा। इत्यन्ये। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। रोचनः २। इत्यमरः। २।४।४७॥ (क्वचित् स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते। कूटशाल्मलिरिव इति व्युत्पत्त्या यमस्य गदाया गौणी संज्ञा। यथा, रघौ १२।९५।
"अथ शङ्कुचितां रक्षः शतघ्नीमथ शत्रवे।
हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत्"॥
नरकस्थकण्टकाचितलौहशाल्मलिवृक्षविशेषः। स च दुरारोहः। यथा महाभारते १८।२।४।
"नादृश्यन्त च तास्तत्र यातना पापकर्म्मिणाम्।
नदी वैतरणी चैव कूटशाल्मलिना सह"॥)
राजनिघण्टोक्तगुणपर्य्यायौ रोहितकशब्दे द्रष्टव्यौ॥

कूटसंक्रान्ति, स्त्री, अर्द्धरात्रातीते सूर्य्यस्य राश्यन्तरगमनम्। यथा,—
"संक्रान्तिर्द्विविधा यत्र पूर्व्वं तत्र परित्यजेत्।
कर्त्तव्यं कूटसंक्रान्त्यां स्नानदानतपोव्रतम्॥
अर्द्धरात्रव्यतीते तु यदा संक्रमते रविः।
सा ज्ञेया कूटसंक्रान्तिर्मुनिभिः परिकीर्त्तिता"॥
इति विद्यानिधिकृतज्योतिःसागरसारधृतवचनम्॥ * ॥ अपि च।
"अर्द्धरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तिर्यदि सम्भवेत्।
पूर्व्वं व्रतादिकं कुर्य्यात् परेद्युः स्नानदानयोः॥
इति भीमपराक्रमीयम्॥ स्नानदानयोरित्यत्र सप्तमीनिर्द्देशात् परदिवसीयस्नानदाननिमित्तकं पूर्व्वदिने उपवाससंयमनरूपव्रतादिकं कुर्य्यादित्यर्थः। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

कूटस्थ, त्रि, (कूटे मायायां तिष्ठतीति। यद्वा, कूटवत् निर्व्विकारेण निश्चलः सन् तिष्ठतीति। कूट + स्था + क।) एकरूपतया यः कालव्यापी सः। इत्यमरः॥ (परमात्मा। यथा, पञ्चदश्यां ६।२२ २७।
"अधिष्ठानतया देहद्वयावच्छिन्नचेतनः।
कूटवन्निर्व्विकारेण स्थितः कूटस्थ उच्यते॥
कूटस्थे कल्पिता बुद्धिस्तत्र चित्प्रतिबिम्बकः।
प्राणानां धारणाज्जीवः संसारेण स युज्यते॥
जलव्योम्ना घटाकाशो यथा सर्व्वस्तिरोहितः।
तथा जीवेन कूटस्थः सोऽन्योन्याध्यास उच्यते॥
अयं जीवो न कूटस्थं विविनक्ति कदाचन।
अनादिरविवेकोऽयं मूलाविद्येति गम्यताम्॥
विक्षेपावृतिरूपाभ्यां द्विधाऽविद्या प्रकल्पिता।
न भाति नास्ति कूटस्थ इत्यापादनमावृतिः॥
अज्ञानी विदुषा पृष्टः कूटस्थं न प्रबुध्यते।
न भाति नास्ति कूटस्थ इति बुद्धा वदत्यपि"॥
कूटस्थचैतन्यस्य अविद्याध्यस्ततयैव जीवत्वं नतु स्वरूपतः नितरां तस्मादपि निरध्यस्तत्वात् निर्म्मलः सच्चिदानन्दस्वरूपावस्थः पुरुषोत्तमः परमात्मेत्युच्यते। यथा गीतायां १५।१६ १७।
"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरः सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्त्यव्यय ईश्वरः"॥)
एकेनैव स्वभावेन निरवधिकालस्य व्यापको य आकाशादिः। इति भरतः॥ (कूटे भयावहे तिष्ठति य। स्था + क।) व्याघ्रनखः। इति राजनिर्घण्टः॥ (व्याघ्रनख इति भाषा॥)

कूटस्था, स्त्री, (कूटस्थ इव प्रकाशते यत्। अर्श्आदेरच्।) व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

कूटसाक्षी, [न्] त्रि (कूटः मायावी मिथ्यावादी कपटीत्यर्थः साक्षी।) मिथ्यासाक्षी इति व्यवहारतत्त्वम्॥ (याज्ञवल्क्ये कूटसाक्षिलक्षणम्। यथा,—
"द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्व्वसाक्षिणः"॥
ते तु गुरुदण्डार्हाः। अकृतप्रायश्चित्ता रौरवाख्यं नरकं व्रजेयुः॥ यो हि जानन्नपि साक्ष्यं न ददाति स कूटसाक्षितुल्यः। तथा च तत्रैव।
"न ददाति तु यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः।
स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि"॥)

कूटागार, क्ली, (कूटम् आगारं गृहम्।) वलभी। तत्पर्य्यायः। चन्द्रशालिका २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ स्त्रीणां क्रीडागारम्। इत्यादिकाण्डटीका॥

कूटार्थभाषिता, स्त्री, (कूटार्थस्य दुर्भेद्यार्थस्य कल्पितार्थस्य वा या भाषिता।) प्रबन्धकल्पनाकथा। इति शब्दरत्नावली॥ रूपकथा इति भाषा॥

कूड, शि घान्ये। भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां-परं-अकं-सकं च सेट्।) षष्ठस्वरी। फलाभावेऽप्यस्य कूटादौ पाठः प्राचामनुरोधात्। प्राञ्चोऽपि ङान्तप्रस्तावादिमं कूटादौ पठितवन्तः। शि, कूडती कूडन्ती। घान्यं घनीभावः। कूडति दुग्धं वह्नियोगात्। कूडत्यन्नं लोकः। इति दुर्गादासः॥

कूड्य, क्ली, (कूडति घनीभवति मृदादिना। कूड् + ण्यत्।) भित्तिः। इति शब्दरत्नावली॥ देयाल इति भाषा॥

कूण, त क सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट्।) दीर्घी मूर्द्धन्योपधश्च। अचुकूणच्चक्षुः सङ्कुचितमभूदित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कूण, क ङ सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। क ङ, कूणयते चक्षुः सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः। पञ्चमस्वरीत्येके। इति दुर्गादासः॥

कूणि, त्रि, (कूणति कुञ्चितो भवति रोगादिभिरिति शेषः। कूण सङ्कोचे "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणा ४।११७। इति इन्।) कूणिः। रोगादिना

कुत्सितकर । इत्यमरटीकायां भरत ॥

कूणिका, स्त्री, (कण् + ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च ।) श्रृङ्गम् । वीणामूलस्थवक्रशलाका । तत्पर्य्याय । कलिका २ । इति हेमचन्द्र ॥

कूदर, पु, (कुत्सितं उदरं यस्य । ऋतुदोषत पापो दरजातत्वात् तथात्वम् ।) जातिविशेष । यथा — ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ।

"ब्राह्मण्यामम्बिवीर्य्येण ऋतौ प्रथमवासरे ।
कुत्सिते चोदरे जात कूदरस्तेन कीर्त्तित ॥
तदशौच विप्रतुल्य पतितो ऋतुदोषत ।
सद्य कोटकसंसर्गादधमो जगतीतले" ॥

कूद्दाल, पु, (कुद्दाल + पृषोदरात् दीर्घत्वे साधु ।) कुद्दालवृक्ष । इत्यमरटीकायां रमानाथ ॥

कूप,त क दौर्ब्बल्ये। (अदन्तचुरा-पर-अक-सेट् ।) अय पश्चस्वरी । इति त्रिलोचन । सप्तमस्वरी । इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादास ॥

कूप, पु, (कु ईषत् आपो यत्र । 'ऋक्पूरिति" । ५ । ४ । ७४ । ऊदनोरिति च दीर्घनिर्द्देशाद्यथा ग्रूदिति वा । यद्वा कुवन्ति मण्डूका अत्र । "कुपु भ्याञ्च"। उणा ३ । २७ इति पो दीर्घश्च ।) खनामत्स्यातो जलाधार ॥ कूया इति पात्कुया इति च भाषा । तत्पर्य्याय । अन्धु २ प्रहि ३ उदपानम् ४ । इत्यमर । १ । १० । २६ ॥ अवट ५ कोट्टार ६ । इति जटाधर ॥ कात्त ७ कर्त्त ८ वव्र ९ काट १० खात ११ अवत १२ क्रिवि १३ सूद १४ उत्स १५ ऋश्यदात १६ कारोत रात १७ कुशेय १८ केवट १९ । इति वेद निघण्टौ ३ अध्याये चयोदशकूपनामानि ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

"भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृति ।
बद्धोऽबद्ध स कूप स्यात्तदम्भ कौपमुच्यते ॥
इति भावप्रकाश ॥ तज्जलगुणा । वातकफनाशित्वम् । अग्निदीपनत्वम् । लघुत्वम् । पित्तवर्द्धनत्वम् । क्षारत्वम् । शीतकाले उष्णत्वम् । उष्णकाले शीतत्वम् । वसन्तकाले प्रशस्तत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

("रूक्ष कफघ्न लवणात्मकञ्च
सन्दीपन पित्तकर लघूष्णम् ।
कूपोदक वातहर प्रदिष्ट
हित न शस्त शरदो वदन्ति" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ॥)

कूपादिकरणफलादिक जलाशयशब्दे द्रष्टव्यम् । तत्र पुराणवचनम् । यथा —

"सेतुबन्धरता ये च तीर्थशौचरताश्च ये ।
तडागकूपकर्त्तारो मुच्यन्ते ते तृषाभयात्" ॥
विष्णौ च । "अथ कूपकर्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतार्द्ध विनश्यति" । तत्पवृत्ते शतकूपा दुरितेः । विष्णुधर्म्मोत्तरे च ।

"तडागकूपकर्त्तारस्तथा कन्याप्रदायिन ।
छत्रोपानहदातारस्ते नरा स्वर्गगामिन" ॥
तथा, नन्दिकेश्वरपुराणे ।

"यो वापीमथवा कूप देशे तोयविवर्ज्जिते ।
खानयेत् स दिव याति बिन्दौ बिन्दौ शत समा" ॥
तत्संस्कारकर्त्तुरपि फलमुच्यते विष्णौ । यथा —
"कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च ।
पुन संस्कारकर्त्ता च लभते मौलिक फलम्" ॥

पर जलशून्यदेशखनने एव प्रतिष्ठा न तु पर्य्युद्धारमात्रे । "अजले अप्रतिष्ठाद्य" इति वचनात् ॥) गर्त्त । गुणवृक्ष । नदीमध्यस्थितो वृक्ष पर्व्वतो वा । इत्यादिकोष । कूपक । कूपा इति भाषा । मृत्पात्रम् । इति मेदिनी ॥

कूपक, पु, (कूपे गर्त्ते कायते प्रकाशते इति । कै + क ।) नौकागुणबन्धनस्तम्भ । इत्यमर । १ । १० । १२ । मास्तुल इति भाषा । तैलपात्रम् । कुपा इति भाषा । कुकुन्दरम् । उदपानम् । चिता । इति मेदिनी ॥ (शुष्कनद्यादौ जलार्थं कृतो गर्त्त । इत्यमर । १ । १० । १ ॥)

कूपाङ्ग, पु, (कूपाकार अङ्ग अस्मिन् ।) रोमाञ्च । इति शब्दरत्नावली ॥ कूपाङ्कोऽपि पाठ ॥

कूपार, पु, (कु पृथिवी पिपर्त्ति पूरयति । पृ + अण् पृषोदरात् उकारस्य दीर्घ ।) अकूपार । इत्यमरटीका ॥ कूवारोऽपि पाठ ॥

कूपिका स्त्री, (कूप + संज्ञायां कन् ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) अम्भोगतोपलम् । जलमध्यस्थितपर्व्वतादि । इति मेदिनी ॥

कूपी, स्त्री, (कूप + इन ततो ङीप् ।) पात्रविशेष । यथा, अजीर्णचिकित्सायां भावप्रकाश ॥
"भावयेत् सप्तकृत्वस्तच्चणकाम्लजलेन च ।
तत सशोष्य सपिष्य कूपीमध्ये निधापयेत्" ॥

कूम, क्ली, (को पृथिव्या भूमेर्वा उमा कान्तिय स्मात् ।) सरोवर । इति जटाधर ॥

कूर, पु, (वेञ् स्यूतौ + भावे क्विप् ऊ । कौ भूमौ ऊव वयन लाति गृह्णातीति । ला + क । लस्य र ।) भक्तम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कूर्च्च, क्ली, (कुर्च्यते इति कुर् बाहुलकात् चट् निपातनात् दीर्घ ।) भ्रूमध्यम । यथापरकर्मार्थकेशादिमुष्टि । कूचि इति भाषा । यथा,—नरसिंहपुराणे ।
"तत समर्पयेत् कूर्च्चमुशीरादिविनिर्म्मितम् ।
मलापकर्षणार्थाय श्रीमन्मृत्यञ्जयसन्नित" ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरे च ।
"उशीरकूर्च्चक दत्त्वा सर्व्वपापै प्रमुच्यते ।
दत्त्वा गोवालज कूर्च्च सर्व्वान्तापान् व्यपोहति ।
दत्त्वा चामरक कूर्च्च श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम्" ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासस्य ६ विलासे ४८ श्लोक ॥

कूर्च्च, पु क्ली, (कुर् + चट् निपातनात् दीर्घ ।) भ्रुवोर्मध्यम । भ्रूयमध्यस्थानम । इत्यमर । २ । ६ । ९२ ॥ मयूरपुच्छमुष्टि । कुशमुष्टि । इति हरिवंशे पुराणकप्रतटीकायां नीलकण्ठ ॥ कठिनम । श्मश्रु । कैतवम् । इति मेदिनी ॥ विकत्थनम । दम्भ । शिरोपरिभाग । स तु अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्य उपरिभाग । इति हेमचन्द्र ॥ ह्रं बीजम् । इति तन्त्रम् ॥ (यथा, कर्पूरस्तवे "वर्गाद्य वह्निसहित विधुरतिवलित तत्त्रय कूर्च्चयुग्मम्" ॥ तथा, भैरवतन्त्रे ।

"कालीवाग्भवद्वय देवि! दीर्घ हूंकारमेव च ।
कूर्च्चरी सा महाद्याद्या चामुण्डा कालिका स्मृता" ॥)

कूर्च्च, पु, (कुर् + बाहुलकात् चट् निपातनात् दीर्घ ।) शीर्षम । इति धरणी ॥

कूर्च्चशिर, [स] क्ली, (कूर्च्चस्य शिर इव शिरो ऽस्य ।) अस्थिस्कन्ध । इति हेमचन्द्र । गाडमुडा इति भाषा ॥ ("गुल्फसन्धेरध उभयत कूर्च्चशिरो नाम तत्र रुजा शोफो" ॥ "द्वे कूर्च्चशिरासि च" ॥ इति सुश्रुते शारीरस्थाने ६ अध्याये ॥)

कूर्च्चशीर्ष, पु, (कूर्च्च श्मश्रु तद्वत् शीर्ष यस्य ।) जीवकवृक्ष । स तु अष्टवर्गमध्यपठितौषधि । इत्यमर । २ । ४ । १४२ ॥ (जीवकशब्दे ऽस्य विवरण ज्ञातव्यम् ॥)

कूर्च्चशीर्षक, पु, (कूर्च्च श्मश्रु तद्वत् शीर्ष यस्य । कप् ।) जीवक । इति राजनिर्घण्ट । (नारिकेलवृक्ष । इति चिन्तामणि ॥)

कूर्च्चशेखर, पु, (कूर्च्चमिव शेखरमस्य ।) नारिकेल वृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

कूर्च्चिका, स्त्री, (कूर्च्चाकारोऽस्त्यस्या । कूर्च्च + ठन् ।) क्षीरविकृति । क्षीरसा इति भाषा । इत्यमर । २ । ९ । ४४ ॥ सा द्विधा यथा —
"दध्ना सह च यत् पक्व क्षीर सा दधिकूर्च्चिका ।
तक्रेण पक्व यत् क्षीर सा भवेत्तक्रकूर्च्चिका" ॥
इति भरत ॥
("कूर्च्चिका विकृता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तला" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
सूचिका । सूच इति भाषा । तूलिका । तुली इति भाषा । कुड्मल । कुडि इति भाषा । कुञ्चिका । कुञ्जि इति भाषा । इति हेमचन्द्रो मेदिनी च ॥

कूर्द्द ङ क्रीडायाम् । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) षष्ठस्वरी । ङ, कूर्द्दते । इति दुर्गादास ॥

कूर्द्दन, क्ली, (कूर्द्द + भावे ल्युट् ।) क्रीडा । खेला । इत्यमर । १ । ७ । ३२ ॥

कूर्द्दनी, स्त्री, (कूर्द्दन्तेऽस्याम् । कूर्द्द + अधिकरणे ल्युट् ततो ङीप् ।) चैत्रीपूर्णिमा । सा तु कामदेवोत्सवतिथि । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कूर्प, क्ली, (कुर् माति । पा + क ।) भ्रूद्वयमध्यस्थानम् । इति हेमचन्द्र ॥

कूर्पास, पु (कूर्परे शरीरे अस्यते आस्ते वा । अस + वञ् । पृषोदरात् रलोप पूर्व्वदीर्घश्च ।) कञ्चुक । वारवाण । इति हेमचन्द्र ॥ (स्वार्थे कन् प्रत्ययेनास्योदाहरणं यथा, माघे । ५ । २३ ।
"प्रस्वेदवारिरविशेषविषक्तमङ्गे
कूर्पासक स्तननखक्षतमुत्क्षिपन्ती" ॥)

कूर्म्म, पु, (कुत्सित ऊर्म्मि वेगो यस्य । के जले ऊर्म्मिर्यस्येति वा पृषोदरात् साधु ।) जलजन्तुविशेष । काछिम इति भाषा । (यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ५८ ।
"यदा संहरते चाय कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वश ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता" ॥)
तत्पर्य्याय । कच्छप २ पञ्चगुप्त ३ गूढाङ्ग ४ पच

गुप्त ५ पीवर ६ कमठ ७ तलगुल्म ८। इति जटाधर ॥ अस्य मांसादिगुणपर्य्यायान्तरौ कच्छपशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ ४ ॥ (तल्लक्षणं यथा,— बृहत्संहितायाम् ६४ अध्याये ।

"स्फटिकरजतवर्णो नीलराजीव विच
कलशसदृशमूर्त्तिश्चारुवंशश्च कूर्म्म ।
अरुणसमवपुर्व्वा सर्षपाकारचित्र
सकलनृपमहत्त्वं मन्दिरस्थ करोति ॥
अञ्जनभृङ्गश्यामवपुर्व्वा बिन्दुविचित्रोऽव्यङ्गशरीर ।
सर्पशिरा वा स्थूलगलो य सोऽपि नृपाणां राष्ट्रविवृद्धै ॥
वैदूर्य्यत्विट् स्थूलकण्ठस्त्रिकोणो
गूढच्छिद्रश्चारुवंशश्च शस्त ।
क्रीडावाप्यां तोयपूर्णे मणौ वा
कार्य्य कूर्म्मो मङ्गलार्थं नरेन्द्रै" ॥

परमेश्वर । यथाह ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिकायां दयानन्द ।

"परमेश्वरेणेदं सकलं जगत्क्रियते तस्मात् तस्य कूर्म्म इति संज्ञा" ॥ प्रजापतेरवतारविशेष । यथा, शतपथब्राह्मणे । ७।५।१।५।

"स यत् कूर्म्मो नाम एतद्वै रूपं कृत्वा प्रजापति प्रजा असृजत यदसृजताकरोत्तद् यदकरोत् तस्मात् कूर्म्म कश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहु सर्व्वा प्रजा काश्यप्य इति । स य स कूर्म्मोऽसौ स आदित्य" ॥ इति ॥ ४ ॥)

देहस्थवायुविशेष । यथा —

"उन्मीलने स्मृत कूर्म्मो भिन्नाञ्जनसमप्रभ" ॥

इति शारदातिलकटीका ॥ ५ ॥ मुद्राविशेष । यथा,—

"वामहस्तस्य तर्ज्जन्यां दक्षिणस्य कनिष्ठया ।
तथा दक्षिणतर्ज्जन्या वामाङ्गुष्ठेन योजयेत् ॥
उन्नतं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामस्य मध्यमादिका ।
अङ्गुलीर्योजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च ॥
वामस्य पितृतीर्थेन मध्यमानामिके तथा ।
अधोमुखे च ते कुर्य्याद्दक्षिणस्य करस्य च ॥
कूर्म्मपृष्ठसमं कुर्य्याद्दक्षपाणिञ्च सर्व्वत ।
कूर्म्ममुद्रेयमाख्याता देवताध्यानकर्म्मणि' ॥

इति तन्त्रसार ॥ ५ ॥ (आसनविशेष । यथा हठयोगदीपिकायाम् । १ । २२ ।

"गुदं निरुध्य गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण समाहित ।
कूर्म्मासनं भवेदेतदिति योगविदो विदु" ॥)

सत्ययुगे समुद्रमन्थनकाले मन्दरपर्व्वतधारणार्थं कच्छपरूपभगवदवतारविशेष । यथा,—

"क्षीरोदमध्ये भगवान् कूर्म्मरूपी स्वयं हरि" ॥

इति पद्मपुराणम् ॥ अपि च ।

"विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो
दुरन्तवीर्य्योऽवितथोऽभिसन्धि ।
कृत्वा वपु काच्छपमद्भुतं महत्
प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार" ॥

इति श्रीभागवतम् ॥ ६ ॥ ("काश्यपपत्न्या कद्रो पुत्रेषु एक । स च नागविशेष । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ४१ ।

"शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजङ्गम ।
कूर्म्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेया प्रकीर्त्तिता' ॥)

कूर्म्मचक्र, क्ली (कूर्म्माकारं चक्रम् । मध्यपदलोपी कर्म्मधारय ।) ज्यौतिषोक्तकच्छपाकारचक्रम् । तस्याकारो यथा, —

"प्राङ्मुखो भगवान् देव कूर्म्मरूपी व्यवस्थित ।
आक्रम्य भारतं वर्षं नवभेद यथाक्रमम्' ॥

तत्र नक्षत्रन्यासक्रम ।

"मध्यप्रागग्निया य दिक्षु कृत्तिकादित्रयत्रये ।
क्रूरवेधयुतैर्भैस्तु पीड्यन्ते तन्निवासिन" ॥

तत्र वेधो यथा —

"पूर्व्वापरे भवेद्वेधो वेधश्चोत्तरदक्षिणे ।
ईशाने राक्षसे वेधो वेधश्च आग्नेयमारुते ।
ताराचयान्वितं तत्र सौरिं यत्नेन चिन्तयेत्" ॥

तत्र वेधादिजन्यदोषा ।

"अतिवृष्टिरनावृष्टि शलभा मूषिका खगा ।
स्वचक्रं परचक्रञ्च सप्तैते सम्भवन्ति च ॥
एवं देशपुरग्रामक्षेत्रनामर्क्षतो वदेत् ।
तथा च यत्र नक्षत्रे स्थितपार्थिवनाभसा ॥
दृश्यन्ते सुमहोत्पाता सा दिशा तत्र पीडयेत् ।
सौरिर्बलाधिपो दुष्ट स्वल्पवीर्य्य शुभावह ॥
एकदा पीडयेद्यत्र भानुज कूर्म्मपञ्चके ।
तत्र स्थाने महाविघ्नो जायते नात्र संशय ॥
दुष्टस्थाने गते चन्द्रे कार्य्यं शान्तिपौष्टिकम्" ॥

तच्चक्रमध्यस्था देशा ।

"मध्ये सारस्वता मत्स्या शूरसेना समाथुरा ।
पञ्चालशाल्वमाण्डव्यकुरुक्षेत्रगजाह्वया ॥
मरुनैमिषविन्ध्याद्रिपाण्ड्यघोषा सयामुना ।
काश्ययोध्या प्रयागश्च गया वैदेहकादय" ॥

तत्र पूर्व्वस्थदेशा ।

"प्राच्यां मागधशोणौ च वारेन्द्रोगौडराढका ।
वर्द्धमानतमोलिप्तप्राग्ज्योतिषोदयाद्रय" ॥

तत्राग्निकोणस्थदेशा ।

"आग्नेय्यामङ्गवङ्गोपवङ्गत्रैपुरकोशला ।
कलिङ्गौड्रान्ध्रकिष्किन्ध्याविदर्भशबरादय" ॥

तत्र दक्षिणस्थदेशा ।

"दक्षिणेऽवन्तिमाहेन्द्रमलया ऋष्यमूकका ।
चित्रकूटमहारण्यकाञ्चीसिंहलकोङ्कणा ।
कावेरी ताम्रपर्णी च लङ्कात्रिकूटकादय" ॥

तत्र नैर्ऋतकोणस्थदेशा ।

"नैर्ऋते द्रविडाभर्त्तमहाराष्ट्राश्च रैवत ।
यवना पह्लवा सिन्धु पारसीकादयो मता" ॥

तत्र पश्चिमस्थदेशा ।

"पश्चिमे हैहयाऽस्ताद्रिम्लेच्छवासशकादय" ॥

तत्र वायुकोणस्थदेशा ।

"वायव्ये गुर्ज्जराटश्च नाटजालन्धरादय" ॥

तत्र उत्तरस्थदेशा ।

"उत्तरे चीननेपालहूनकेकयमन्द्रा ।
गान्धारहिमवत्क्रौञ्चगन्धमादनमालवा ।
कैलासमद्रकाश्मीरम्लेच्छदेशा खसादय" ॥

तत्रैशानकोणस्थदेशा ।

"ऐशाने स्वर्णभौमश्च गङ्गाद्वारश्च टङ्कणा ।
बाह्लीकब्रह्मपुरककीराता दरदादय" ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ १ ॥ जपयज्ञकर्म्मोक्तकमठाकारचक्रम् । तस्य लिखनक्रम ।

"चतुरस्रां भुवं भित्त्वा कोष्ठानां नवकं लिखेत् ।
पूर्व्वकोष्ठादि विलिखेत् सप्तवर्गाननुक्रमात् ॥
लक्षमीशे मध्यकोष्ठे स्वरान् युग्मक्रमाल्लिखेत् ।
दिक्षु पूर्व्वादितो यत्र क्षेत्राद्यक्षरसंस्थिति ॥
मुखं तत्तस्य जानीयात् हस्तावभयत स्थितौ ॥
कोष्ठे कुक्षी उभे पादौ द्वे शिष्टं पुच्छमीरितम् ॥
क्रमेणानेन विभजेन्मध्यस्थमपि भागत" ॥ १ ॥

तस्याङ्गविशेषे स्थितस्य जपादौ गुणदोषा यथा ।

"मुखस्थो लभते सिद्धिं करस्थ स्वल्पजीवन ।
उदासीन कुक्षिसंस्थ पादस्थो दुःखमाप्नुयात् ॥
पुच्छस्थ पीड्यते मन्त्री बन्धनोच्चाटनादिभि ।
कूर्म्मचक्रमिदं प्रोक्तं मन्त्रिणां सिद्धिदायकम्" ॥ १ ॥

तदज्ञाने दोषो यथा, पिङ्गलायाम् ।

'कूर्म्मचक्रमविज्ञाय य कुर्य्यात् जपयज्ञकम् ।
तस्य यज्ञफलं नास्ति सर्व्वमनर्थाय कल्पते' ॥

इति तन्त्रसार ॥ (तन्त्रोक्तग्रहणीयमन्त्रशुभादिसूचककूर्म्माकारचक्रविशेष । तत्स्वरूपादि रुद्रयामले उक्तम् । यथा ।

"कूर्म्मचक्रं प्रवक्ष्यामि शुभाशुभफलात्मकम् ।
यज्ज्ञात्वा सर्व्वशास्त्रार्थं जानाति पण्डितोत्तम ॥
अभेद्यं भेदकं चक्रं भृगुस्वादरपूर्व्वकम् ।
कूर्म्माकारं महाचक्रं चतुष्पादसमावृतम् ॥
तुण्डे स्वरान्, दक्षपादे कवर्ग, वामपादके ।
चवर्गं, कीर्त्तितं पश्चात् अध पादे टवर्गकम् ॥
तदधस्तु तवर्गं स्यादुदरे च पवर्गकम् ।
यवान्तं हृदये प्रोक्तं शहान्तं पृष्ठमध्यके ॥
लाङ्गूले शक्तिवीजञ्च क्षकारं लिङ्गमध्यके ।
लिखित्वा गणयेन्मन्त्री चक्राकारं मनायकम् ॥
स्वरे लाभं कवर्गे श्रीश्चवर्गश्च विवेकद ।
टवर्गे राजपदवी तवर्गे धनवान् भवेत् ॥
उदरे सर्व्वनाश स्यात् हृदये बहुदुःखदा ।
पृष्ठे च सर्व्वसन्ताप लाङ्गूले मरणं ध्रुवम् ॥
वैष्णवे पृष्ठदेशे तु दुःखञ्च वामपादके ।
विरुद्धहृदयलाभे तु न कुर्य्याच्चक्रचिन्तनम् ॥
विरुद्धेके धर्म्मनाशो युग्मदोषे च मारणम् ।
यत्र देवाक्षरञ्चास्ति तत्र चैनिजवर्णकम् ॥
विरुद्धञ्च त्यजेच्चक्रमन्यमन्त्रं विचारयेत् ।
पृथक् क्षोभे यदि भवेत् वर्णमाला महेश्वर ! ॥
यदि तत्सौख्यमाव स्यात् तत्सौख्यं नापि वर्जयेत् ॥
विभिन्नगेहे दोषश्चैव शुभमन्त्रञ्च सन्त्यजेत् ॥
इति ते कथितं देव ! दृष्टादृष्टफलप्रदम् ।
ये शोधयन्ति चक्रेन्द्रं मन्त्रसिद्धिप्रदं शुभम्" ॥ ॥

कूर्म्मरूपी विष्णु केन रूपेण विराजते तत्संस्थानविवरणं मार्कण्डेयपुराणे ५८ अध्याये उक्तम् ॥ तद् यथा । क्रौष्टुकिरुवाच ।

"भगवन् ! कथितं सम्यक् भवता भारतं मम ।
सरित पर्व्वता देशा ये च तत्र वसन्ति वै ॥
किन्तु कूर्म्मस्त्वया पूर्व्वं भारते भगवान् हरि ।
कथितस्तस्य संस्थानं श्रोतुमिच्छाम्यशेषत ॥
कथं स संस्थितो देव कूर्म्मरूपी जनार्द्दन ॥

कूर्म्मच

शुभाशुभ मनुष्याणां व्यज्यते च तत कथम ।
यथामुख यथापादस्तस्य तदब्रह्यशेषत ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
प्राङमुखो भगवान । देव कूर्म्मरूपो व्यवस्थित ।
आक्रम्य भारत वर्ष नवभेदमिद द्विज । ॥
नवधा सस्थितान्यस्य नक्षत्राणि समन्तत ।
विषयास्च द्विजश्रेष्ठ ! ये सम्यक तान्निबोध मे ॥
वेदमन्त्रा विमाण्डव्या शाल्वनीपास्तथा शका ।
उज्जिहानास्तथा वत्सा घोषसङ्ख्यास्तथा खशा ॥
मध्ये सारस्वता मत्स्या शूरसेना समाथुरा ।
धर्म्मारण्या ज्योतिषिका गौरग्रीवा गुडाश्मका ॥
विदेहका सपाश्चाला सङ्केता कङ्कमारुता ।
कालकोटिसपाषण्डा पारियात्रनिवासिन ॥
कापिङ्गला कुरुर्वाह्यास्तथैवोडुम्बरा जना ।
गजाह्वयास्च कूर्म्मस्य जलमध्यनिवासिन ॥
कृत्तिका रोहिणी सौम्या एतेषा मध्यवासिनाम ।
नक्षत्रत्रितय विप्र । शुभाशुभविपाटकम ॥ ।
वृषध्वजोऽञ्जनस्चैव जम्ब्वाख्यो मानवाचल ।
शूर्पकर्णो व्याघ्रमुख खमक कर्व्वटाशन ॥
तथा चन्द्रेश्वरास्चैव खशास्च मगधास्तथा ।
गिरयो मैथिला शुभ्रास्तथा वदनदन्तुरा ॥
प्राग्ज्योतिषा सलौहित्या सामुद्रा पुरुषादका ।
पूर्णोत्कटो भद्रगौरस्तथोदयगिरिर्द्विज । ॥
कषाया मेखलामुष्टास्ताम्रलिप्तैकपादपा ।
वर्द्धमाना कोशलास्च मुखे कूर्म्मस्य सस्थिता ॥
रौद्र पुनर्व्वसु पुष्यो नक्षत्रत्रितय मुखे ।
पादे तु दक्षिणे देशा क्रोष्टुके वदत शृणु ॥
कलिङ्गवङ्गजठरा कोशला मृषिकास्तथा ।
चेदयस्चोर्द्धकर्णास्च मत्स्याद्या विन्ध्यवासिन ॥
विदर्भा नारिकेलास्च धर्म्मद्वीपास्तथैलिका ।
व्याघ्रग्रीवा महाग्रीवास्त्रैपुरा श्मश्रुधारिण ॥
कैष्किन्धा हैमकूटास्च निषधा कटकस्थला ।
दशार्णाहारिका नग्ना निषादा काकुलालका ॥
तथैव पर्णशवरा पादे वै पूर्व्वदक्षिणे ।
आश्लेषर्क्षं तथा पैत्र्य फाल्गुन्य प्रथमास्तथा ॥
नक्षत्रत्रितय पादमाश्रित पूर्व्वदक्षिणम ।
लङ्का कालाजिनास्चैव शैलिका निकटास्तथा ॥
महेन्द्रमलयाद्री च दर्दुरे च वसन्ति ये ।
कर्कोटकवने ये च भृगुकच्छा सकोङ्कणा ॥
सर्व्वास्चैव तथाऽऽभीरा वैण्यातीरनिवासिन ।
अवन्तयो दासपुरा स्तथैवाकणिनो जना ॥
महाराष्ट्रा सकर्णाटा गोनर्द्दास्चित्रकूटका ।
चोला कोलगिरास्चैव क्रौञ्चद्वीपजटाधरा ॥
कावेरी ऋष्यमूकस्था नासिक्यास्चैव ये जना ।
शङ्खशुक्त्यादिवैदूर्य्यशैलप्रान्तचरास्च ये ।
तथा वारिचरा कोला चर्म्मपट्टनिवासिन ।
गणवाह्या परा कृष्णाद्वीपवासनिवासिन ॥
सूर्य्याद्रौ कुमुदाद्रौ च ते वसन्ति तथा जना ।
औखावना सपिशिका स्तथा ये कर्म्मनायका ॥
दक्षिणा कौरुषा ये च ऋषिकास्तापसाश्रमा ॥
ऋषभा सिंहलास्चैव तथा काञ्चीनिवासिन ।
तिलङ्गा कुञ्जरदरी कच्छवासास्च ये जना ।

कूर्म्मच

ताम्रपर्णी तथा कुक्षिरिति कूर्म्मस्य दक्षिण ।
फाल्गुन्यस्चोत्तरा हस्ता चित्रा चक्षत्रय द्विज । ।
कूर्म्मस्य दक्षिणे कुक्षौ वाह्यपादस्तथापरम ॥
काम्बोजा पह्नवास्चैव तथैव वडवामुख ।
तथा च सिन्धसौवीरा सानर्त्ता वनितामुखा ॥
द्रावणा सार्गिगा शूद्रा कर्णप्राधेयबर्वरा ।
किराता पारदा पाण्ड्यास्तथा पारशवा कला ॥
धूर्त्तका हैमगिरिका सिन्धुकालकवैरता ।
सौराष्ट्रा दरदास्चैव द्राविडास्च महार्णवा ॥
एते जनपदा पादे स्थिता वै दक्षिणेऽपरे ।
स्वात्यो विशाखा मैत्रञ्च नक्षत्रत्रयमेव च ॥
मणिमेघ क्षुराद्रिस्च खञ्जनोऽस्तगिरिस्तथा ।
अपरान्तिका हैहयास्च शान्तिका विप्रशस्तका ॥
कोकङ्कणा पञ्चदका वमना ह्यवरास्तथा ।
तारक्षुरा ह्यङ्गतका शकरा शाल्मवेश्मका ॥
गुरुस्वरा फल्गुनका वेणुमत्याश्च ये जना ।
तथा फल्गुलुका घोरा गुरुहास्च कलास्तथा ॥
एकेक्षणा वाजिकेशा दीर्घग्रीवा सचूलिका ।
अश्वकेशास्तथा पुच्छे जना कूर्म्मस्य सस्थिता ॥
ऐन्द्रमूलन्तथाषाढा नक्षत्रत्रमेव च ।
माण्डव्यास्चण्डखारास्च अश्वकालनतास्तथा ॥
कुन्यतालडहास्चैव स्त्रीवाह्या बालिकास्तथा ।
नृसिंहा वेणुमत्याश्च बलावस्थास्तथापरे ॥
धर्म्मबद्धास्तथालूका उरुकर्म्मस्थिता जना ।
वामपादे जना पार्श्वे स्थिता कूर्म्मस्य भागुरे ॥
आषाढाश्रवणे चैव धनिष्ठा यत्र सस्थिता ।
कैलासो हिमवास्चैव धनुष्मान वसुमास्तथा ॥
क्रौञ्चा कुरुवकास्चैव क्षुद्रवीणास्च ये जना ।
रसालया सकैकेया भोगप्रस्था सयामुना ॥
अन्तर्द्वीपास्त्रिगर्त्तास्च अग्नीज्या सार्दना जना ।
तथैवाश्वमुखा प्राप्तास्चिविडा केशधारिण ॥
दासेरका वाटधाना शवधानास्तथैव च ।
पुष्कलाधमकैराता स्तथा तक्षशिलाश्रया ॥
अम्बाला मालवा मद्रा वेणुका सवदन्तिका ।
पिङ्गला मानकलहा हूणा कोहलकास्तथा ॥
माण्डव्या भूतियुवका शातका हेमतारका ।
यशोमत्या सगान्धारा खरसागरराशय ॥
यौधेया दासमेयास्च राजन्या श्यामकास्तथा ।
क्षेमधूर्त्तास्च कूर्म्मस्य वामकुक्षिमुपाश्रिता ॥
वारुणश्चात्र नक्षत्र तत्र प्रौष्ठपदाद्वयम् ।
येन किन्नरराज्यञ्च पशुपाल सकीचकम ॥
काश्मीरक तथा राष्ट्रमभिसारजनस्तथा ।
दवदास्त्वङ्गनास्चैव कुलटा वनराष्ट्रका ॥
सैरिष्ठा ब्रह्मपुरकास्तथैव वनवाह्यका ।
किरातकौशिकानन्दा जना पह्नवलोलना ॥
दार्वादा मरकास्चैव कुरटास्चान्नदारका ।
एकपादा खशा घोषा स्वर्गभौमानवद्यका ॥
तथा सयवना हिङ्गास्चीरप्रावरणास्च ये ।
त्रिनेत्रा पौरवास्चैव गन्धर्व्वास्च द्विजोत्तम । ॥
पूर्व्वोत्तरन्तु कूर्म्मस्य पादमेते समाश्रिता ।
रेवत्यास्वाश्विदैवत्य याम्यर्क्षमिति त्रयम ॥
तत्र पादे समाख्यात पाकाय मुनिसत्तम । ।

कूर्म्मच

देशेष्वेतेष चैतानि नक्षत्राण्यपि वै द्विज । ॥
एतत्पीडा अमी देशा पीड्यन्ते ये मयोदिता ।
यान्ति चाभ्युदय विप्र । ग्रहै सम्यगवस्थितै ।
यस्यर्क्षस्य पतियो वै ग्रहस्तद्भावितो भयम ॥
तद्देशस्य मुनिश्रेष्ठ । तदुत्कर्षे शुभागम ।
प्रत्येक देशसामान्य नक्षत्रग्रहसम्भवम ॥
भय लोकस्य भवति शोभन वा द्विजोत्तम ! ।
स्वर्क्षैरशोभनेजन्तो सामान्यमिति भीतिदम ॥
ग्रहैर्भवति पीडोत्थमल्पायासमशोभनम ।
तथैव शोभन पाको दुःस्थितैस्च तथा ग्रहै ॥
अल्पोपकाराय नृणा देशर्क्षैस्चात्मनो बुधै ।
द्रव्ये गोष्ठेऽथ भृत्येष सुहृतसु तनयेषु वा ॥
भार्य्यायास्च ग्रहे दुःस्थे भय पुण्यवता नृणाम ॥
आत्मन्यथाल्पपुण्याना सर्व्वत्रैवातिपापिनाम ।
नैकत्रापि ह्यपापाना भयमस्ति कदाचन ॥
दिग्देशजनसामान्य नृपसामान्यमात्मजम ।
नक्षत्रग्रहसामान्य नरो भङ्क्ते शुभाशुभम ॥
परस्पराभिरक्षा च ग्रहादौ स्थान जायते ।
एतेभ्य एव विप्रेन्द्र । शुभहानिस्तथाशुभे ॥
यदेतत कूर्मसस्थान नक्षत्रेषु मयोदितम ।
एतत तु देशसामान्यमशुभ शुभमेव च ।
तस्मात विज्ञाय देशर्क्षं ग्रहपीडान्तथात्मन ॥
कुर्व्वीत शान्ति मेधावी लोकवादास्च सत्तम । ।
आकाशाद्देवतानाञ्च दैत्यादीनाञ्च दोहृदा ॥
पृथ्व्या पतन्ति ते लोके लोकवादा इति श्रुता ।
ता तथैव बुध कुर्य्यात लोकवादान्न हापयेत ॥
तेषान्ततकरणानृणा युक्तो दुष्टागमक्षय ॥
शुनोदय प्रहाणिञ्च पापाना द्विजसत्तम । ।
प्रशाहानि प्रकुर्य्युस्ते द्रयादीनाञ्च कुवते ।
तस्माच्छान्तिपर प्राज्ञो लोकवादरतस्तथा ।
लोकवादास्च शान्तीस्च ग्रहपीडासु कारयेत ॥
अद्रोहानुपवासास्च शस्त चैत्यादिवन्दनम ।
जप होम तथा दान स्नान क्रोधादिवर्जनम् ॥
अद्रोह सर्व्वभूतेष मैत्री कुर्य्याच्च पण्डित ।
वर्जयेदसती वाचमतिवादास्तथैव च ॥
ग्रहपूजाश्च कुर्व्वीत सर्व्वपीडासु मानव ।
एव शाम्यन्त्यशेषाणि घोराणि द्विजसत्तम ! ॥
प्रयताना मनुष्याणा ग्रहर्क्षोत्थान्यशेषत ।
एष कूर्मो मया ख्यातो भारते भगवान विभु ॥
नारायणो ह्यचिन्त्यात्मा यत्र सर्व्व प्रतिष्ठितम ।
तत्र देवा स्थिता सर्व्वे प्रतिनक्षत्रसश्रया ॥
तथा मध्ये हुतवह पृथ्वी सोमस्च वै द्विज । ।
मेषादयस्त्रयो मध्ये मुखे द्वौ मिथुनादिकौ ॥
प्रागदक्षिणे तथा पादे कर्किसिंहौ व्यवस्थितौ ।
सिंहकन्यातुलास्चैव कुक्षौ राशित्रय स्थितम् ।
तुलाथ वृश्चिकस्चोभौ पादे दक्षिणपश्चिमे ॥
पृष्ठे च वृश्चिकेनैव सह धन्वी व्यवस्थित ।
वायव्ये चास्य वै पादे धनुर्ग्राहादिक त्रयम ॥
कुम्भमीनौ तथैवास्य उत्तरा कुक्षिमाश्रितौ ।
मीनमेषौ द्विजश्रेष्ठ । पादे पूर्व्वोत्तरे स्थितौ ॥
कूर्मे देशास्तथर्क्षाणि देशेष्वेतेषु वै द्विज ! ॥
राशयस्च तथर्क्षेष ग्रहराशिष्ववस्थिता ।

तस्मात्ग्रहच्छपीडाम् देशपीडा विनिर्दिशेत ॥
तत्र स्नात्वा प्रकुर्वीत दानहोमादिक विधिम ।
स एष वैष्णव पादो ब्रह्मा मध्ये ग्रहस्य य" ॥४॥
विष्णु । स एव कश्यपसञ्ज्ञया परिकीर्त्यते तत्प्रमाणादिक यथा —शतपथब्राह्मणे । ७ । ५ । १ । ५ ।
"स यतकूर्म्मो नाम । प्रजापति प्रजा असृजत यदसृजताकरोत तद यदकरोत तस्मात कूर्म्म कश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाह सर्व्वा प्रजा काश्यप्य" इति ॥ अत्र स्वामिदयानन्दकृतभाष्यम ।
स यत कूर्म्म इति । 'परमेश्वरेणेद सकल जगत क्रियते तस्मात्तस्य कूर्म्म इति सञ्ज्ञा । कश्यपो वै कूर्म्म इत्यनेन परमेश्वरस्यैव कश्यपनामास्ति । तेनैव इमा सर्व्वा प्रजा उत्पादितास्तस्मात सर्व्वा इमा प्रजा काश्यप्य इत्युच्यन्ते । कश्यप कस्मात पश्यको भवतीति निरुक्त्या पश्यतीति पश्य सर्व्वज्ञतया सकल जगत विजानाति स पश्य पश्य एव निभ्रमतयातिसूक्ष्ममपि वस्तु यथार्थ जानात्येव अत पश्यक इति । आद्यन्ताक्षरविपर्य्यया सिद्धे सिह हतेस्तर्कुरित्यादिवत कश्यप इति हय वरट् इत्येतस्योपरि महाभाष्यप्रमाणेन पद सिध्यति अत सुष्ठु विज्ञायते काश्यप्य प्रजा इति" ॥५॥)

कूर्म्मपृष्ठ, पु, (कूर्म्मस्य पृष्ठमिव । कठोरत्वात तथात्वम ।) अम्लानवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कच्छपस्य पृष्ठदेश ॥ (यथा, महाभारते ३ । ४६ । ११ ।
"गूढ़गुल्फशिरौ पादौ ताम्रायततलाङ्गुली ।
कूर्म्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किङ्किणीकिणौ" ॥)

कूर्म्मपृष्ठक, क्ली, (कूर्म्मपृष्ठमिव कायते प्रकाशते इति । कै + क ।) शरावम । इति शब्दचन्द्रिका । शरा इति भाषा ॥

कूर्म्मराज, पु, (कूर्म्मरूपेण कूर्म्मेषु वा राजते य । राज + अच् ।) कच्छपराज । तत्पर्य्याय । अकूपार २ परीवर्त्त ३ । इति जटाधर । तथाहि ।
"पृथ्वि ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैना
त्व कूर्म्मराज ! तदिद द्वितय दधीथा ।
दिक्कुञ्जरा कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षा
मार्य्य करोतु हरकार्म्मुकमाततज्यम" ॥
इति महानाटकम ॥ स एवादिकच्छप । यथा ।
"विलोक्य विघ्नेशविधि तदेश्वरो
दुरन्तवीर्य्योऽवितथोऽभिसन्धि ।
कृत्वा वपु काच्छपमद्भुत महत
प्रविश्य तोय गिरिमुज्जहार ॥
सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्य्यवेपित
परिभ्रमन्त गिरिमङ्ग ! पृष्ठत ।
बिभ्रत्तदावर्त्तनमादिकच्छपो
मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेय" ॥
इति श्रीभागवते । ८ । ७ । ८,९ ॥

कूल, आवृतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट ।) षष्ठस्वरी । कूलति वाटी प्राचीरम । इति दुर्गादास ॥

कूल, क्ली, (कूलति जलप्रवाह आवृणोतीति । कूल + अच ।) नद्या जलसमीपस्थानम ।
(यथा, रघु । १६ । ३५ ।
"इत्यध्वन कैश्चिदहोभिरन्ते
कूल समासाद्य कुश सरय्वा" ॥)
तत्पर्य्याय । रोध २ तीरम ३ प्रतीरम ४ तटम ५ तट ६ तटी ७ । इत्यमर । १ । १ । ७ ॥ रोधम ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ वेला ९ । इति जटाधर ॥ (कूल्यते आव्रियतेऽसौ । कूल + घञर्थे क ।) स्तूप । सैन्यपृष्ठम । तडाग । इति विश्व ॥

कूलक, क्ली, पु, (कूल + स्वार्थे सञ्ज्ञाया वा कन ।) स्तूप । इति मेदिनी । तीरम । इति विश्व ॥

कूलक, पु, (कूल + सञ्ज्ञाया कन ।) कृमिपर्व्वत । इति मेदिनी । उइर ढिपि इति भाषा ॥

कूलङ्कष, पु, (कूल तीर कषति भिनत्तीति । कष + खश मुम च ।) समुद्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कूलङ्कषा, स्त्री, (कूलङ्कष + टाप ।) नदी । इति हलायुध ॥ (यथा, शाकुन्तले ५ माङ्के ।
'व्यपदेशमाविलयितु समीहसे माञ्च नाम पातयितुम । कूलङ्कषेव सिन्धु प्रसन्नमोघ तटतरुञ्च" ॥)

कूलभू, स्त्री, (कूलस्य तीरस्य भू भूमि ।) तीरभूमि । इति हेमचन्द्र ॥

कूलवती, स्त्री (कूल तट अस्त्यस्या । अस्त्यर्थे मतुप् मस्य व । ततो ङीप् ।) नदी । इति राजनिघण्ट ॥

कूलहुण्डक, पु, (कूले तडागादौ हुण्डते सङ्घीभवतीति । हुडि सङ्घे + ण्वुल् इदित्वात नुम् च । पृषोदरात उकारलोप ।) जलावर्त्त । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कूवर, पु, क्ली, (कू शब्दे + वरच् ।) युगन्धर । यत्र रथस्य यूपकाष्ठमासज्यते तत्र । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, रामायणे ३ । २८ । ३ ।
"हेमचन्द्रमसम्बाध वैदूर्य्यमणिकूवरम" ॥
रथमित्यर्थ ॥)

कूवर, पु, (कू + वरच ।) कुब्जक । कुजा इति भाषा । मनोज्ञे, त्रि । इति मेदिनी ॥

कूवरी, स्त्री, (कूवर + गौरादित्वात ङीष ।) कम्बलाच्छादितरथ । इति हलायुध ॥

कूष्माण्ड, पु, (कु ईषत ऊष्मा अण्डेषु वीजेषु यस्य ।) ककारु । गणदेवताविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ (कूष्माण्डाकारत्वात शिवगणोऽपि तन्नाम्नाऽऽख्यायते । यथा, भागवते २ । ६ । ४२ । "अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूतकूष्माण्डयादोमृगपक्ष्यधीशा" ॥ ऋषिविशेष । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
'कूष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्विते" ॥ यजुर्वेदिकमन्त्रविशेष । यथा, मनु ८ । १०६ ।
"कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद्ध घृतमग्नौ यथाविधि" ॥
"कूष्माण्डमन्त्रा यजुर्वेदिका यद्देवा देवहेलनमित्येवमादय । तैर्मन्त्रदेवतायै घृतमग्नौ जुहुयात" । इति तट्टीकाया कुल्लूकभट्ट ॥)

कूष्माण्डक, पु, (कूष्माण्ड + स्वार्थे कन ।) कूष्माण्ड । इत्यमरटीकाया स्वामी ॥

कूष्माण्डी, स्त्री, (कूष्माण्ड + गौरादित्वात जातित्वात वा ङीष् ।) ओषधि । अम्बिका । इति हेमचन्द्र ॥ (अम्बिकायाश्च कूष्माण्डबलिप्रियत्वात् तथात्वम । मन्त्रात्मकदेवतासु ऋक्षु तु स्त्रिया ङीप् । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
'त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा कूष्माण्डीभिर्घृत शुचि । सुराप स्वर्णहारी च रुद्रजापी जले स्थित' ॥
"त्रिरात्रमुपोषित कूष्माण्डीभिर्यद्देवा देवहेलनमित्याद्याभि कूष्माण्डदृष्टाभिरनुष्टुब्भिर्मन्त्रलिङ्गदेवताभिरृग्भिश्चतस्र शस्ताहुतीर्हुत्वा शुचि भवेत" ॥ तथा, मिताक्षरायाम । "अथ कूष्माण्डीभिर्जुहुयाद्योऽपूतमिवात्मान मन्येत यदर्व्वाचीनमेनोभ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते अयोनौ वा रेत सिक्त्वा अन्यत्र स्वप्नादिति" । वशिष्ठस्मृतौ च ।
"सर्व्ववेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमत परम ।
येषा जपैश्च होमैश्च पूयन्ते नात्र सशय ॥
अघमर्षण देवकृत शुद्धवत्यस्तरत्समा ।
कूष्माण्ड्य पावमान्यश्च दुर्गासावित्र्यथैव च" ॥)

कूहना, स्त्री, (कुह + युच । पृषोदरात पूर्व्वदीर्घ ।) कुहना । इति शब्दरत्नावली ॥

कूहा, स्त्री (कु कुत्सित ईषद्वा ऊह्यतेऽत्र । ऊह वितर्के + अधिकरणे घञर्थे क । यद्वा कुहयति मोहयति लोकान । कुह + क पृषोदरादित्वात्द दीर्घ ।) कुज्झटिका । इति शब्दरत्नावली । कुया इति भाषा ॥

कृ, ञ कृतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा उभ सक अनिट ।) ञ, करति करते । अय केश्चित न मन्यते । इति दुर्गादास ॥

कृ, ञ न वधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा-उभ-सक अनिट ।) ञ न, कृणोति कृणुते । इति दुर्गादास ॥

कृ, ञ द ड कृतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तना-उभ-सक-अनिट ।) ञ द, करोति कुरुते । ड, कृत्रिमम । अस्माद्गुणी मकारोऽप्यगुणी वा वक्तव्य इति वररुचि ॥ 'तेन कि करोमि काथ कुर्मि क्वासु गच्छामि माधव ! । दुर्योधनविहीनन्तु शून्य सर्व्वमिद जगत" ॥ इति दुर्गादास ॥

कृक, पु, (कृ + काक ।) गल । इति हेमचन्द्र ॥

कृकण, पु, (कृ इति कणति शब्द करोतीति । कृ + कणशब्दे + अच ।) क्रकरपक्षी । कयार इति भाषा । इत्यमर । २ । ५ । १९ ॥ कृमि । इति हारावली ॥

कृकर, पु, (कृ करण हस्त्यादिकार्य्य करोतीति । कृ + ट ।) शिव । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (कृ इति क्षुतादिशब्द करोतीति ।) शरीरवाह्यपञ्चवाय्वन्तर्गतवायुविशेष । यथा,—
"कृकरस्तु क्षुते चैव जवाकुसुमसन्निभः" ।
इति शारदातिलकटीका ॥ क्रकणपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ चव्यकम । करवीरवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

कृकला, स्त्री, (कृकाकार गलदेशाकृति लातीति । ला + क टाप् च ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्ट ॥ (कृक शोभितगल लातीति । कृकलासस्त्री । यथा, इन्द्रजालतन्त्रे ।
"सर्पदन्त गृहीत्वा तु कृष्णवृश्चिककण्टकम ।
कृकलासकसयुक्त सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत" ॥)

कृकलाश, पु, (कृकं कण्ठं लासयति शोभायुक्तं करोति । कृक + लस + णिच् + अच । पृषो दरात तालव्यशकारः ।) कृकलास । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृकलास, पु, (कृकं कण्ठं लासयति शोभान्वितं करोतीति । कृक + लस + णिच अच् ।) जन्तु विशेषः । काकलास इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ८ । १ । ११ ।

"शिवाभिराखुभि केचित कृकलासैः शशैर्नरैः ।")

तत्पर्य्याय । सरट २ । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ वेदार ३ कृकचपात ४ हथाञ्जन ५ प्रतिसूर्य्य ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रतिसूर्य्यकशयानक ७ वृत्तिस्थ ८ कण्टकागार ९ दुरारोह १ दुमा श्रय ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सूर्य्यवंशोद्भवो नृगनामको राजा ब्रह्मशापेन कृकलासत्व गतस्तद्विवरणं महाभारते १३ । ७ अध्याये । उक्तं यथा,—

"अत्रैव कीर्त्त्यते सद्भिर्ब्राह्मणस्वाभिमर्षणे ।
नृगेण सुमहत्कृच्छ्रं यदवाप्तं कुरूद्वह ! ॥
अद्रयत महाकूपस्तृणवीरुत्समावृत ।
प्रयत्न तत्र कुर्व्वाणास्तस्मात कूपाज्जलार्थिन ॥
श्रमेण महता युक्तास्तस्मिंस्तोये सुसंवृते ।
ददृशुस्ते महाकाय कृकलासमवस्थितम ॥
तस्य चोद्धरणे यत्नमकुर्व्वंस्ते सहस्रशः ।
प्रग्रहैश्चर्म्मपट्टैश्च त बद्ध्वा पर्व्वतोपमम ।
नाशक्नुवन समुद्धर्त्तुं ततो जग्मुर्जनार्द्दनम ।
खमावृत्योदपानस्य कृकलास स्थितो महान ।
तस्य नास्ति समुद्धर्त्तेत्येतत कृष्णे न्यवेदयन" ॥)

कृकवाकु, पु, (कृकेन गलेन वक्ति । "कृके वच कश्च । उणा १ । ६ । इति कृकशब्द उपपदे अुण कश्चा न्तादेश ।) कुक्कुट । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥ (यथा, माघे ११ । ९ । "अनुनयमगृहीत्वा व्याज सुप्ता पराची स्वतमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य काल्ये" ॥) मयूर । सरट । इति मेदिनी ॥

कृकवाकुध्वज, पु, (कृकवाकु मयूर ध्वजे रथध्वजे यस्य ।) कार्त्तिकेय । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृकाटिका, स्त्री, (कृकं कण्ठं अटति व्याप्नोति कण्ठ व्याप्नोतीति भाव । अट् + ण्वुल् टाप् अत इत्व च ।) घाटा । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ घाड इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते "जत्रूर्द्ध्व मर्म्माणि चत्वारो धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृकाटिके" ॥ "शाखूर्मरसीमन्ताधिपतिशुतापमशिवन्धकुकुन्द रावर्त्तकृकाटिकेति सन्धिमर्म्माणि" ॥)

कृकूलास, पु, (कृकलास + पृषोदरात् दीर्घऊ कार ।) कृकलास । इत्यमरटीका ॥

कृच्छ्र, क्ली, (कृन्तति सुखम । कृति छेदने "कृतेश्छ क्रू च" । उणा । २ । २१ इति रक् छश्चान्तादेश ।) कष्टम । (यथा, मनु ६ । ७८ ।

"नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
तथा त्यजन्निमन्देह कृच्छ्राद्ग्राहाद्विमुच्यते" ॥

"सितोपला वा समयावशूका
कृच्छ्रेषु सर्व्वेष्वपि भेषजं स्यात्" ॥

"रेतोविघातप्रभवे तु कृच्छ्रे
समीक्ष्य दोषं प्रतिकर्म कुर्य्यात्" ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥) तद्वति त्रि ॥ कृत्स्नत्वेन पापमिति । सान्तपनादि व्रतम । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये ।

'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पि कुशोदकम ।
जग्ध्वा परेऽह्न्युपवसेत कृच्छ्रं सान्तपनं चरन" ॥)

स्मृतौ व्रते पुलिङ्गोऽप्ययम ॥ पायम । इति मेदिनी ॥ मूत्रकृच्छ्ररोग । इति राजनिर्घण्टः ॥

("हरीतकीगोक्षुरराजवृक्ष
पाषाणभिद्धन्वयवासकानाम् ।
क्वाथं पिबेन्माक्षिकसंप्रयुक्तम ॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहे मूत्रकृच्छ्राधिकारे ॥ व्यसनम । यथा, रामायणे ४ । १४ । १४ ।

"अन्तं नोत्तपूर्व्वं मे चिर कृच्छ्रेऽपि तिष्ठता ।
धर्म्मलोभपरीतेन न च वक्ष्ये कथञ्चन' ॥)

कृच्छ्रातिकृच्छ्र, पु (कृच्छ्रात कष्टादपि अतिकृच्छ्र ।) व्रतविशेष । यथा, वशिष्ठ । "अ भक्षस्तृतीय कृच्छ्रातिकृच्छ्रो यावत सकृदाददीत । यावदेकवार मुदक हस्तेन ग्रहीतु शक्नोति तावन्नवम दिवसेषु भक्षयित्वा त्र्यहमुपवास कृच्छ्रातिकृच्छ्र" ॥ सुमन्तु र्यथा । "द्वादशरात्र निराहार स कृच्छ्रातिकृच्छ्र । एतत कृच्छ्रातिकृच्छ्रद्वय द्वादशाहसाध्यमशक्तविष यम" ॥ ब्रह्मपुराणम ।

"चरेत कृच्छ्रातिकृच्छ्रञ्च पिबेत्तोयञ्च शीतलम ।
एकविंशतिरात्रन्तु कालेष्वेतेषु संयत" ॥

कालेष्विति प्रात सायमध्याह्नेष्वित्यर्थ । इति प्रायश्चित्तविवेक ॥ (यथा, मनु ११ । २ ८ ।

"अवगूर्य्य चरेत कृच्छ्रमतिकृच्छ्र निपातने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्व्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम" ॥)

कृच्छ्रारि, पु, (कृच्छ्रस्य मूत्रकृच्छ्ररोगस्य कष्टस्य वा अरिर्नाशक ।) विष्णुक्रान्तवृक्ष । इति राज निर्घण्टः ॥

कृच्छ्राब्द, पु, (कृच्छ्रस्य अतीवक्लेशसह्यतद्व्रतविशेषस्य अब्द अंशविशेष । दिनषट्कसाध्यत्वात्तथात्वम ।) दिनषट्कसाध्यव्रतविशेष । यथा, आपस्तम्ब ।

"सायं प्रातस्तथैकैकं दिनद्वयमयाचितम ।
दिनद्वयञ्च नाश्नीयात कृच्छ्राब्द सोऽभिधीयते" ॥

इति प्रायश्चित्तविवेक ॥

कृञ्, पु, (करोति प्रतिमूर्त्त्यादिकम । कृ + बाहुल कात नुं ञत्वञ्च ।) चित्रकरजाति । इति त्रि काण्डशेष ॥

कृत, इ श प छिदि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा पर सक सेट ।) इं, कृन्त । श प, कृन्तति । (यथा, हितोपदेशे,—

"न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति" ॥)

स्ववश्ववदित्यादिसूत्रेण वेमलादेव निष्ठाया अनिमत्ते सिद्धे कस्य पूर्व्वस्य च ईदनुबन्धो नेम ङीश्वीत्यस्य व्यभिचारसूचनार्थ । तेन धावुञ जवे मजीत्यादीना धाविता पाण्यर्थो इत्यादि सिद्धमिति रमानाथ । मनित यतित इत्यादि सिद्धमिति क्रमदीश्वर । इदित्करणमाभ्या यङ् लुकि निष्ठाया इमनिषेधार्थ इति केचित । चरीकृत्त इति । किञ्चितन्मते धाविताटीना धावन धाव धावोऽस्य जात धावित इत्यादि समाधानम । "चिरच्छिन्निष्ठा तनकुन्तमुखाग्रति केतकिद् तुरिताग्रे ' इत्यत्र निकृन्तन इति जय देवोक्त निकृन्त करोति इति शत्रन्तात णो नन्द्यादित्वादने साधुम । इति दुर्गादास ॥

कृत, ईं ध वेष्टे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर सक सेट । ईशित्वायामनिट ।) ईं, कृत्त । ध, कृणत्ति चकर्त्त । इति दुर्गादास ॥

कृत, क्ली, (क्रियते सत्यमेवानुष्ठीयतेऽस्मिन यद्वा क्रियते सत्ये स्थाप्यते लोको यत्र । कृ + क्त ।) सत्ययुगम । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ । ४३ ।

"कृतत्रेताद्विसर्गेण युगाख्या द्वैकसप्तति" ॥)

पर्य्याप्तम । इत्यमरः । ३ । ३ । ७६ ॥ फलम । इति हेमचन्द्र ॥ अलमर्थे । इति मेदिनी ॥ (यथा,— शाकुन्तले १ माङ्के । "अथवा कृत सन्देहेन" ॥ पु, वसुदेवस्य रोहिण्या पत्न्या जात पुत्त्रविशेष । यथा, भागवत ९ । २४ । ४६ ।

"बल गद सारणञ्च दुर्म्मद विमल ध्रुवम् ।
वसुदेवस्त रोहिण्या कृतादीनुदपादयत" ॥)

कृत, त्रि, (क्रियते विधीयते हन्यते निष्पाद्यते वा । कृ + कर्म्मणि क्त ।) विहितम । (यथा, वेणीसंहारे । "कृतमनुमत दृष्ट वा यैरिद गुरुपातकम" ॥) हिंसितम । इति मेदिनी ॥ निष्पादितम । इत्य मरटीकायां मथुरानाथ ॥

कृतक, क्ली, (कृत + संज्ञाया कन ।) विड्लवणम । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,

"विडमाकथञ्च कृतक तथा द्राविडमासुरम" ॥

इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ कृन्ततीति कृती छेदने + 'बहुलमन्यत्रापि' । उणा २ । ३७ । इति क्वुन । मिथ्या । इत्यु ज्ज्वलदत्त ॥ पु, वसुदेवस्य मदिराया पत्न्या जात पुत्त्रविशेष । यथा, भागवते ९ । २४ । ४८ ।

"नन्दोपनन्दकृतकशूराद्या मदिरात्मजा" ॥

त्रैलोक्यमेतत कृतकमित्युच्यते कार्य्यत्वात । यथा, विष्णुपुराणे । २ । ७ । १६ २ ।

"पादगम्यन्तु यत्किञ्चित वस्त्वस्ति पृथिवीमयम् ।
स भूर्लोक समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयोदित ॥
भूमिसूर्य्यान्तर यत्त सिद्धादिमुनिसेवितम ।
भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तम ! ॥
ध्रुवसूर्य्यान्तर यच्च नियुतानि चतुर्द्दश ।
स्वर्लोक सोऽपि गदितो लोकसंस्थानचिन्तकै ॥
त्रैलोक्यमेतत कृतक मैत्रेय ! परिपठ्यते ।
जनस्तपस्तथा सत्यमिति चाकृतक त्रयम ॥
कृताकृतकयोर्मध्ये महर्लोक इति स्मृत ।
शून्यो भवति कल्पान्ते योऽत्यन्त न विनश्यति" ॥

अत्र व्याख्याया श्रीमत्स्वामिपादैरोक्तम् । यथा —

"त्रैलोक्य कृतक प्रतिकल्प्य कार्य्यत्वात् ।

जनर्लोकादित्रय अकृतक प्रतिजन्यमकार्य्यत्वात ॥ मङ्गलकस्य कृताकृतत्वे हेतुमाह शून्य इति” ॥)

कृतक, त्रि,(कृ ततिं स्वरूपम । कृत + कृन । करणा ज्जात इत्यथ । कृत्रिमस्य स्वरूपाच्छादकत्वात तथात्वम ।) कृत्रिम । इत्यमरादिकोष ॥ (यथा, महाभारते। ४ । २ । २९ ।
“एतो विधिना कृष्ण कृतकेन यथानल” ।)

कृतकर्म्मा, [न] त्रि, (कृत कर्म्म येन स ।) कार्य्य क्षम । तत्पर्य्याय । प्रवीण २ शिक्षित ३ निष्णात ४ निपुण ५ दक्ष ६ कृतहस्त ७ कृतमुख ८ कुशल ९ चतुर १ अभिज्ञ ११ विज्ञ १२ वैज्ञानिक १३ पटु १४ छेक १५ विदग्ध १६ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा महाभारते १।१५५।२९।
“अथवाप्यहमेवैा हनिष्यामि वृकोदर ।।
कृतकर्म्मा परिश्रान्त साधु तावदुपारम” ॥ पु, विष्णु । यथा, महाभारते १३ । १४९ । ९७ ।
‘ इन्द्रकर्म्मा महाकर्म्मा कृतकर्म्मा कृतागम ॥)

कृतकृत्य , त्रि, (कृत निष्पादित कृत्य कार्य्य येन स ।) निष्पन्नकर्म्मा । समाप्तकार्य्य । यथा माघे ।२।३२।
“कृतकृत्यो विधिमन्ये न वर्द्धयति तस्य ताम” ॥

कृतकोटि , पु, (कृता विहिता कोटि शास्त्राणा अन्तरर्थादिभेदने पूर्व्वपक्षविशेषो यो । यद्वा, कृता लब्धा कोटि श्रेष्ठता येन। धातूनामनेकार्थत्वात कृधातुरत्र प्राप्त्यर्थे यज्यते ।) काश्यप मुनि । उपवर्षमुनि । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कृतक्रिय , त्रि, (कृता क्रिया कार्य्य येन स ।) कृत कार्य्य । यथा, मनु । ५ । ९९ ।
“विप्र शुध्यत्यप स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम ।
वैश्य प्रतोद रश्मीन वा यष्टिशूद्र कृतक्रिय” ॥

कृतघ्न, त्रि, (कृत येन केनचिज्जनेन उपकृत हन्ति नाशयति य । अहङ्कारादिप्रयुक्तया दुष्ट बुद्ध्या उपकृतस्यानङ्गीकारकत्वात तथात्वम ।) कृतहन्ता। अर्थात येन केनचित्कृतस्य उपकारा देर्घातक अस्वीकर्त्ता। नेमकहाराम इति पारस्य भाषा ॥ (यथा मनु ४ ।२१४ ।
“पिशुनानृतिनोश्चान्न क्रतुविक्रयिणस्तथा ।
शैलूषतुन्नवायान्न कृतघ्नस्यान्नमेव च” ॥)
तस्य प्रायश्चित्ताभावो यथा,—
“ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे च गुरुतल्पगे ।
निष्कृतिर्विहिता सद्भि कृतघ्ने नास्ति निष्कृति”॥
स तु बहुविधो यथा,—
“भर्त्तृपिण्डापहर्त्ता च पितृपिण्डापहारक ।
यस्माद्गृहीत्वा विद्याश्च दक्षिणा न प्रयच्छति ॥
पुत्रान् स्त्रियश्च यो द्वेष्टि यश्च तान घातयेन्नर ।
कृतस्य दोष वदति सकामान न करोति य ॥
न स्मरेच्च कृत यस्तु आश्रमान यस्तु दूषयेत ।
सर्व्वांस्तान्ऋषिभि सार्द्ध कृतघ्नानब्रवीन्मनु” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे स्कान्दपुराणवचनम ॥

कृतच्छिद्रा, स्त्री, (कृत छिद्र यस्याम् ।) कोशातकी लता । इति राजनिर्घण्ट ॥

कृतज्ञ , त्रि, (कृत उपकृत जानाति स्वीकरोति य । ज्ञा + क ।) मर्य्यादी ।
(यथा मनु । ७।२ ९–२१
“धर्म्मज्ञञ्च कृतज्ञञ्च तुष्टिप्रकृतिमेव च ।
अनुरक्त स्थिरारम्भ लघमित्र प्रशस्यते ॥
प्राज्ञ कुलीन शूरञ्च दक्ष दातारमेव च ।
कृतज्ञ धृतिमन्तञ्च कष्टमाहुररि बुधा” ॥)
कुक्कुरे, पु । इति मेदिनी ॥
(पु,विष्णु । यथा महाभारते १३।१४९।२२।
“अनुत्तमो दुराधर्ष कृतज्ञ कृतिरात्मवान” ॥)

कृतत्रा स्त्री, (कृत त्रायते । कृत + त्रै + क ।) त्रायमाणा लता । इति राजनिर्घण्ट ॥

कृतदास , पु, (कृत विहित कृतनियमो वा दास ।) नारदोक्तपञ्चदशदासान्तर्गतदासविशेष । स तु केनचिन्निमित्तेन एतावत्कालपर्य्यन्त तवाह दास इति कृतसमय । इति कर्मसंग्रह ॥

कृतपुङ्ख , त्रि, (कृत अभ्यस्त पुङ्ख पुङ्खयुक्तो बाणो येन ।) बाणशिक्षाविचक्षण । भाल तिरान्दाज इति भाषा । तत्पर्य्याय । कृतहस्त २ सुप्रयोग विशिख ३ । इत्यमर । २ । ८ । ६८ ॥

कृतपूर्व्वी, [न] त्रि, (कृत निष्पादित पूर्व्वमनेन । कृतपूर्व्व + “सपूर्व्वाच्च” । ५ । २ । ८७ । इति इनि ।) पूर्व्वनिष्पन्नकर्म्मा । यथा । कृतपूर्व्वी कटम । इति सङ्क्षिप्तसारव्याकरणम ॥

कृतफल, स्त्री (कृत फल अस्य ।) कक्कोलम । इति राजनिर्घण्ट ॥

कृतफला, स्त्री (कृत फल अस्या ।) कोलशिम्बी इति राजनिर्घण्ट ॥

कृतमाल पु, (कृता माला अस्य । मालावदुत्पन्नप्रसूनत्वादस्य तथात्वम ।) आरग्वधवृक्ष । सोदालि इति भाषा । इत्यमर । २ । ४ । २४ ॥ कर्णिकारवृक्ष । स तु लघ्वारग्वध । इति राजनिर्घण्ट । छोट शोनालु इति भाषा ॥ (अस्य पर्य्याया यथा ।
“आरेवतो राजवृक्ष प्रग्रहश्च तुरङ्गल ।
आरग्वधोऽथ शम्पाक कृतमाल सुवर्णक” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम ॥
चरके कल्पस्थाने ऽष्टमेऽध्याये ऽस्य पर्य्याया यथा ।
“आरग्वधो राजवृक्ष सम्पाकश्च तुरङ्गुल ।
प्रग्रह कृतमालश्च कर्णिकारोऽवघातक” ॥)

कृतमुख, त्रि, (कृत संस्कृत मुख यस्य ।) कृतकर्म्मा । कृती । इत्यमर । ३ । १ । ४ ॥

कृतलक्षण , त्रि (कृतानि लक्षणानि अस्य ।) गुणै प्रतीत । शौर्य्यादिगुणै ख्यात । इत्यमर । ३ । १ । १ ॥ (पु, सर्व्वलक्षणवत्त्वात विष्णु । यथा महाभारते । १३ ।१४९ । ६४ ।
“अविज्ञाता सहस्राशुर्विधाता कृतलक्षण” ॥)

कृतवेतन , त्रि, (कृत विहित वेतन यस्य ।) वेतनेन नियुक्तदासादि । इति स्मृति ॥

कृतवेधक पु, (कृत वेधोऽस्य । तत कप् ।) घोषातकी । इति रत्नमाला । श्वेतघोषा इति भाषा ॥

कृतवेधना, स्त्री, (कृत वेधन अस्या ।) कोषातकी लता । इति राजनिर्घण्ट ॥

कृतश्रम, त्रि, (कृत श्रमो यत्र ।) महोत्साह । येन श्रम कृत स । इति शब्दमाला ॥

कृतसापत्निका, स्त्री, (कृत सापत्न्य यस्या । कप टाप तत अत इत्वे य लोप ।) कृतसपत्नीभावा । प्रथमविवाहिता स्त्री । तत्पर्य्याय । अध्यूढा २ अधिविन्ना ३ । इत्यमर । २ । ६ । ७ ॥ कृतसापत्नका ४ कृतसापत्नी ५ कृतसापत्नीका ६ । इति तट्टीकायां रमानाथ ॥

कृतहस्त , त्रि, (कृत अभ्यस्त हस्त बाणादिनिक्षेप लाघवरूपा शिक्षा येन स ।) कृतपुङ्ख । सुशिक्षितशरमोक्षयोधादि । इत्यमर २ । ८ । ६८ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५६ । २ ।
“अप्राप्तांश्चैव तान्पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत” ॥)

कृताञ्जलि , त्रि, कृत अञ्जलि येन स । बद्धाञ्जलि । यथा, छन्दोगपरिशिष्टे ।
‘ तदसयुक्तपार्ष्णिर्व्वा एकपादर्द्धपादपि ।
कुर्य्यात्कृताञ्जलिर्व्वापि ऊर्द्धबाहुरथापि वा’ ॥
इति सूर्य्योपस्थाने आह्निकाचारतत्त्वम् ॥ (कृत अञ्जलिरिव पत्रसङ्कोचो येन ।) ओषधिभेदे, पु । इति धरणी ॥

कृतान्त , पु, (कृत अन्त नाश , शास्त्रनिर्णय , विपर्य्ययो वा येन । यथायथ व्युत्पत्तिदर्शनीया ।) यम । (यथा, गौ रामायणे । ५ । ३५ । ३ ।
“ऐश्वर्य्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे ।
रज्ज्वेव पुरुषो बद्ध्वा कृतान्तेनोपनीयते ’ ॥)
सिद्धान्त । (यथा, भगवद्गीतायाम । १८ । १३ ।
“पञ्चैमानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्व्वकर्म्मणाम” ॥)
दैवम । पूर्व्वदेहकृत फलोन्मुखीभूत शुभाशुभ कर्म्म । अकुशलकर्म्म । इत्यमर । ३ । ३ । ६४ ॥ शनिवार । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, तिथितत्त्वधृतज्योतिषवचने ।
“कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मदिन भवेत” ॥
यमदैवत्यभरणीनक्षत्रम् । तेन द्वित्वसङ्ख्या ॥ अश्वियमदहनेति वचनात ॥)

कृतान्तजनक , पु, (कृतान्तस्य यमस्य जनक जन्मदाता ।) सूर्य्य । इति हेमचन्द्र ॥

कृतान्ता, स्त्री, (कृतान्त + टाप् ।) रेणुकानामगन्धद्रव्यम । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृतार्थ , त्रि, (कृत निष्पादित प्राप्तो वा अर्थ प्रयोजन येन ।) कृतप्रयोजन । कृतकार्य्य । यथा, माघे । १ । ९ । ‘विलोकनेनैव तवामुना मुने कृत कृतार्थोऽस्मि निवर्हितांहसा” ॥

कृतालय पु, (कृते अन्यकृतगर्त्ते जलाशयादौ आलय आश्रयो यस्य ।) भेक । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (कृत आलय येन । कृतवासे, त्रि । यथा, रामायणे ।
“यत्र ते दयिता भार्य्या तनयाश्च कृतालया” ॥)

कृतावश्यक्रिक , त्रि, (कृता आवश्यक्रिका येन ।) वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घादिबन्ध । इति कात्यायन ॥ (यथा, आह्निकतत्त्वधृतकात्यायनवचने ।
“प्रौढपादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायपितृतर्पणम ।
आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

कृतावशथिको यस्त प्रौढपाद स उच्यते" ॥)

कृति, स्त्री, (कृ+भावे क्तिन्।) करणम्। हिंसा। इति मेदिनी॥ (पुरुषप्रयत्नः। कर्त्तृव्यापारः। क्रिया। यथा, मुग्धबोधे।
"जगतां कारकं कृष्णं कृतिर्मुररिपोरियम्"॥
पु, ऋषिविशेषः। यथा, विष्णुपुराणे। ३।६।७
"हिरण्यनाभशिष्यस्तु चतुर्विंशतिसंहिताः।
प्रोवाच कृतिनामासौ शिष्येभ्यः स महामतिः"॥
नृपभेदः। यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ८।२१।
"सप्ताश्वमेधानाहृत्य राजसूयञ्च पार्थिव।
कृतिर्नाम च्युतः स्वर्गादसत्यवचनात् सकृत्"॥
स तु जनकवंशजातः। यथा, भागवते।९।१३।२६।
"बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरस्य महावलः"॥
विंशत्यक्षरपादकच्छन्दोभेदः॥ यथा, "कृतिः प्रकृतिराकृतिः"॥ विंशतिसंख्या। कर्त्तनी। यथा, ऋग्वेदे।१।१६८।३।
"एषामंसेषु रम्भिणीव रारभे
हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च सन्दधे"॥
विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।१४९।२२।
"अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान्"॥)

कृतिकरः, पु, (कृतिसंख्या विंशतिसंख्याः कराः यस्य।) रावणः। इति शब्दमाला॥

कृती, [न्] त्रि (कृतं कर्म्म प्रशस्तमस्यास्तीति। अत इनि।) निपुणः। पण्डितः। इत्यमरः।३।१।४॥ साधुः। पुण्यवान्। इति शब्दरत्नावली॥ (कृतक्रियः। यथा, रघौ ३।५१।
"गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते
न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान्"॥)

कृत्त, त्रि, (कृती श म् छिदि+क्त।) छिन्नम्। वेष्टितम्। इति हेमचन्द्रः॥

कृत्ति, स्त्री, (कृत्यते इति। कृत+कर्म्मणि क्तिन्।) कृष्णसारादिचर्म्म। इत्यमरः।२।७।४७॥ (यथा, महादेवध्याने।
"समन्तात् स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानम्"॥)
त्वक्। भूर्ज्जः। कृत्तिकानक्षत्रम्। इति मेदिनी॥

कृत्तिका, स्त्री, (कृन्तति उग्रत्वात्। कृत+"कृतिभिदिलतिभ्यः कित्"। उणा ३।१४७। इति तिकन् किच्च।) अश्विन्यादिसप्तविंशत्यन्तर्गततृतीयनक्षत्रम्। तत्पर्य्यायः। बहुला २ अग्निदैवा ३। इति हेमचन्द्रः॥ तस्या रूपम्। अग्निशिखाकृतिषट्तारकामयम्। इति कालिदासः। क्षुरनिभषट्तारामयम्। इति केचित्। तस्या अधिष्ठात्री देवता अग्निः। सा तु मिश्रगणान्तर्गता। इति दीपिका॥ तत्र जातस्य फलम्।
"क्षुधाधिकः सत्यधनैर्व्विहीनो
वृथाटनोत्पन्नमतिः कृतघ्नः।
कठोरवाक् चाहितकर्म्मकृत् स्यात्
चेत् कृत्तिकायां मनुजः प्रसूतः"॥
इति कोष्ठीप्रदीपः॥

कृत्तिकाभवः, पु, (कृत्तिकायां भवोऽस्य।) चन्द्रः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (कृत्तिकाधवः। इति केचित्॥)

कृत्तिकासुतः पु, (कृत्तिकायाः सुतः तया पालितत्वात्।) कार्त्तिकेयः। इति हेमचन्द्रः॥

कृत्तिवासः, पु (कृत्त्या गजासुरचर्म्मणा वस्ते स्वकटिदेशं आच्छादयति यः। वस् आच्छादने+"कर्म्मण्यण्"।३।२।१। इति अण्।) शिवः। इति द्विरूपकोषः॥

कृत्तिवासाः [स्] पु, (कृत्तिर्गजासुरस्य चर्म्म वासोऽस्य।) शिवः। इत्यमरः।१।१।३३॥ (यथा च महादेवस्य चर्म्मवसनत्वं जातं तथा काशीखण्डे ६४ अध्याये वर्णितं यथा,—
"कोलाहलो महानासीत् त्रातं त्रातेति सर्व्वतः।
महिषासुरपुत्त्रोऽसौ समायाति गजासुरः॥
प्रमथ्नन् प्रमथान् सर्व्वान् निजवीर्य्यमदोद्धतः।
यत्र यत्र धरायां स चरणं प्रमिणोति हि॥
अचलान् दोलयाञ्चक्रे तत्र तत्रास्य भारतः।
उरुवेगेण तरवः पतन्ति शिखरैः सह॥
तस्य दोर्दण्डवातेन चूर्णाः स्युश्च शिलोच्चयाः।
यस्य मौलिनसङ्घर्षात् घना व्योम त्यजन्त्यलम्॥
नीलिमानं न चाद्यापि जह्नुस्तत्केशसङ्गजम्।
यस्य निश्वाससम्भारैरुत्तरङ्गा महाब्धयः॥
नाद्याप्यमन्दकल्लोला भवन्ति तिमिभिः सह।
योजनानां सहस्राणि नव यस्य समुच्छ्रयः॥
तावानेव हि विस्तारस्तनोमायाविनोऽस्य हि।
यन्नेत्रयोः पिङ्गलिमा तथा तरलिमा पुनः॥
विद्युता नोह्यतेऽद्यापि सोऽयमायाति सत्वरः।
या या दिशं समभ्येति सोऽयं दुःसहदानवः॥
नाद्य समीभवेदस्य साध्वसादिव दिग्भयम्।
ब्रह्मलब्धवरस्त्वाय तृणीकृतजगत्त्रयः॥
अवध्योऽहं भवामीति स्त्रीपुंभिः कामनिर्जितैः।
ततस्त्रिशूलनेतिस्तमायान्तं दैत्यपुङ्गवम्॥
विज्ञायावध्यमन्येन शूलेनाभिजघान तम्।
प्रोतस्तेन त्रिशूलेन स च दैत्यो गजासुरः॥
छत्रीकृतमिवात्मानं मन्यमानो जगौ हरम्॥
गजासुर उवाच।
त्रिशूलपाणे! देवेश! जाने त्वां स्मरहारिणम्॥
तव हस्ते मम वधः श्रेयानेव पुरान्तक!।
किञ्चिद्विज्ञप्तुमिच्छामि अवधेहि ममरिंतम्॥
सत्यं ब्रवीमि नासत्यं मृत्युञ्जय! विचारय।
त्वमेको जगतीवन्द्यो! विश्वस्योपरि संस्थितः॥
अहं त्वदुपरिष्टाच्च स्थितोऽस्मीति जितं मया।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि त्वत्त्रिशूलाग्रसंस्थितः॥
कालेन सर्व्वैर्मर्त्तव्यं श्रेयसे मृत्युरीदृशः।
इति तस्य वचः श्रुत्वा देवदेवः कृपानिधिः।
प्रोवाच प्रहसन् शम्भुर्घटोद्भवगजासुरम्॥
ईश्वर उवाच।
गजासुर! प्रसन्नोऽस्मि महापौरुषसेवधे!।
स्वानुकूलं वरं ब्रूहि ददामि सुमते! ऽसुर!॥
इत्याकर्ण्य स दैत्येन्द्रः प्रत्युवाच महेश्वरम्॥
गजासुर उवाच।
यदि प्रसन्नो दिग्वासस्तदा नित्यं वसान मे।
इमां कृत्तिं विरूपाक्ष! त्वत्त्रिशूलाग्निपाविताम्।
सुप्रमाणां सुखस्पर्शां रणाङ्गणपणीकृताम्॥
इत्थंगन्धिं सदैवास्तु सदैवास्त्वतिकोमला।
सदैव निर्म्मला चास्तु सदैवास्त्वतिमङ्गलम्॥
महातपानलज्वाला प्राप्यापि सुचिरं विभो!।
न दग्धा कृत्तिरेषा मे पुण्यगन्धनिधिस्ततः॥
यदि पुण्यवती नैषा मम कृत्तिर्दिगम्बर!।
तदा त्वदङ्गसङ्गोऽस्याः कथं जातो रणाङ्गने॥
अन्यञ्च मे वरं देहि यदि तुष्टोऽसि शङ्कर!।
नामास्तु कृत्तिवासास्ते प्रारभ्याद्यतनं दिनम्॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा तथेत्युक्त्वा च शङ्करः।
पुनः प्रोवाच तं दैत्यं भक्तिनिर्म्मलमानसम्॥
ईश्वर उवाच।
अन्यत् पुण्यनिधे! दैत्य! वरमत्र सुदुर्लभम्।
अविमुक्ते महाक्षेत्रे त्यजतस्ते कलेवरम्!॥
इदं पुण्यशरीरं ते क्षेत्रेऽस्मिन् मुक्तिसाधने।
मम लिङ्गं भवत्वत्र सर्व्वेषां मुक्तिदायकम्॥
कृत्तिवासेश्वरं नाम महापातकनाशनम्।
सर्व्वेषामेव लिङ्गानां शिरोभूतमिदं वरम्॥
यावन्ति सन्ति लिङ्गानि वाराणस्यां महान्त्यपि।
उत्तमं तावतामेतदुत्तमाङ्गवदुत्तमम्"॥ ४॥
यदि चात्र गजासुरचर्म्मणाच्छादकत्वं वर्णितं तथापि कार्य्यावस्थाविशेषेण व्याघ्रचर्म्मणाप्यस्य परिधेयकत्वं दृश्यते यथा व्याघ्रकृत्तिं वसानमिति ध्यानादौ स्फुटमेव वस्तुतस्तु नचैतत् वाह्यचर्म्मादिविषयं एव ग्रन्थकारेण भगवता महर्षिणा वर्णितं त्रिगुणात्मिका प्रकृतिरेव तस्याच्छादिका इति आध्यात्मिकी स्वरूपोक्तिः। यथा,
"गुणमयी मायैषा वावह तस्य परमस्य आच्छादनी"। व्याघ्रहस्त्यादेरुक्तिस्तु मायाया वैचित्र्यप्रदर्शनायैव। अपि च कटिदेशपर्य्यन्तोक्तिरेकपाद एव मायाच्छादितत्वात्। यथा, श्रुतिः।
"पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादोऽस्ति स्वयप्रभः"॥)

कृत्नः, त्रि, (कृ+"कृहनिभ्यां क्त्नुः"। उणा ३।३। इति क्त्नुः।) शिल्पी। इत्युणादिकोषः॥ (यथा,— ऋग्वेदे १।९२।१। "अश्वीव कृत्नुर्विज आमिनाना मर्त्तस्य देवी जरयन्त्यायुः"॥)

कृत्य, क्ली (कृ+"विभाषा कृविषोः"।३।१।१२। इति क्यप् तुगागमश्च।) कार्य्यम्। (यथा, रामायणे ३।६०।२७।
"तथा स राक्षसीं हत्वा राक्षसेन्द्रः प्रतापवान्।
निष्क्रम्यान्तःपुरात्तस्मात् किं कृत्यमिति चिन्तयन्"॥) प्रयोजनम्। इति हेमचन्द्रः॥

कृत्य, त्रि, (कृ+क्यप् तुगागमश्च।) विद्विष्टः। इति मेदिनी॥ धनादिभिर्भेद्यः। इति जटाधरः॥ प्रत्ययविशेषः। यथा,—
"कृत्या षट् ते समाख्याता क्यप्ण्यतौ भावकर्म्मणोः।
तव्यानीयावमन्त्याद्यत्केलिम कर्म्मकर्त्तरि"॥
इति सुपद्मसम्मता कारिका॥ कर्त्तरि कर्म्मणि चार्थे विहिता कृत्या वाच्यलिङ्गाः स्युः। कृत्याश्च व्यादयः वोपदेवमते "ते स्या" "कृष्णे कभावे" इत्युक्ते क्वचित् कृत्याः कर्त्तर्य्यपि स्युः। कर्त्तरि यथा भव्यस्त्वं भव्या त्वं भव्यं वनम्। कर्म्मणि यथा, ग्रामो गन्तव्यः नगरी गन्तव्या पुरं गन्तव्यम्।

कर्त्तरि कर्म्मणि कि स्यातव्यं स्थेयं ब्रह्मभूयम् ॥ ब्रह्महत्या इह भावे कृत्या । अत एव छायामिवेव सूर्य्योऽर्क्कं भित्वोड्डीनो नदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कृत्या, स्त्री, (कृ + भावे क्यप् ।) क्रिया । यथा कृत्यामकार्षीः । देवता । यज्ञदेवताविशेषः । इत्यमरभरतौ ॥ यथा, प्रह्लादचरिते ।
'कृत्यामुत्पादयामासुर्ज्वालामालोज्ज्वलाकृतिम्' ॥
तस्या ध्यानं यथा —
"क्रोधाज्ज्वलन्तीं ज्वलनं वमन्तीं
रुधिरं दहन्तीं दितिजं ग्रसन्तीम् ।
भीमं नदन्तीं प्रणमामि कृत्यां
गोरूपमायां त्वघयोग्रकालीम्" ॥ * ॥
आभिचारिकी क्रिया । यथा,—
'रोगकृत्याग्रहादीनां निरासः शान्तिरीरिता ।
वश्यं जनानां सर्व्वेषां विधेयत्वमुदीरितम्' ॥
इति षट्कर्म्मदीपिका ॥

कृत्रिम, क्ली, (कृ + क्त्रि मप् च ।) विडलवणम् । इति मेदिनी । काचलवणम् । जवादिनामगन्धद्रव्यम् । रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृत्रिम, पुं, सिह्लकः । (तुरुष्कनामगन्धद्रव्यविशेषः ।) इति मेदिनी ॥ (कृ + "ड्वितः क्त्रिः" । कृत्या क्रियया निर्वृत्त इति "क्त्रेर्मम् नित्यम् ।" इति मप् ।) द्वादशविधपुत्त्रान्तर्गतपुत्त्रविशेषः । इति जटाधरः । (एतद्विषयकविवरणन्तु पुत्त्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कृत्रिम, त्रि, ("ड्वितः क्त्रिः" । ३ । ३ । ८८ । इति क्त्रिः । ततः कृत्या निर्वृत्तः । "क्त्रेर्मम् नित्यम्" ४ । ४ । २० । इति मप् ।) करणाज्जातः । रचितः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघौ १९ । ३७ ।
"प्रावृषि प्रमदबर्हिणेष्वभूत्
कृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः" ॥)

कृत्रिमक, पुं, (कृत्रिम + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) तुरुष्कनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृत्रिमधूपक, पुं (कृत्रिमः विविधसुगन्धिद्रव्यादिकल्पितो धूपः । ततः स्वार्थे कन् ।) नानासुगन्धिद्रव्यकृतदशाङ्गादिधूपः । तत्पर्य्यायः वृकधूपः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १२८ ॥

कृत्रिमपुत्त्र, पुं, (कृत्रिमश्चासौ पुत्त्रश्चेति ।) द्वादशपुत्त्रमध्ये पुत्त्रविशेषः । तथा च मनुः ।
"सदृशन्तु प्रकुर्य्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।
पुत्त्रं पुत्त्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः" ॥
अस्यार्थः । "यः पुनः समानजातीयः पित्रोः पारलौकिकश्राद्धादिकरणाकरणाभ्यां गुणदोषौ भवत इत्येवमादिज्ञः पुत्त्रगुणैश्च मातापित्रोराराधनादिभिर्युक्तः पुत्त्रं कुर्य्यात् स कृत्रिमाख्यः पुत्त्रो बोध्यः" । इति कुल्लूकभट्टः ॥ पुत्तलिका । यथा । कुमारे । १ । २९ ।
"सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्त्रकैश्च
रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनाम्" ॥

कृत्रिममित्र, पुं, (कृत्रिमं मित्रं इति । पुंस्त्वं मित्रा मकारात् ।) रचितबन्धुः । इति स्मृतिः ॥

कृत्स्न, क्ली, (कृन्तति कृणत्ति वा । कृत् छेदे वेष्टने च । "कृतृभिदिलतिभ्यः कित्" । उणा ३ । ६६ । इति सः किच्च ।) जलम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ समुदायः । इत्युणादिकोषः ॥

कृत्स्न, क्ली, (कृत + क्स्न प्रत्ययः ।) जलम् । उदरम् । (यथा, गीतायाम् । ११ । १३ ।
"तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा" ॥)
कुक्षिः । इति मेदिनी ॥

कृत्स्न, त्रि, (कृत + "कृत्यशूभ्यः क्स्नः" । उणा ३ । १७ । इति क्स्नः ।) अशेषः । समस्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ ॥ (यथा, मनुः २ । १६५ ।
'तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना' ॥)

कृदर, पुं, (कृ + अच् । "कृदराद्यश्च" । उणा ५ । ४१ । इति साधुः ।) धान्यादिगृहम् । गोला इति भाषा ॥ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कृन्तत्र, क्ली, (कृन्तति इति । "कृतेर्नुम चेति" । उणा ३ । १०९ । इति कत्रन् नुम् च ।) लाङ्गलम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कृन्तन, क्ली (कृन्तते इति । कृत + भावे ल्युट् ।) छेदनम् । यथा, कर्म्मलोचने नारदवचनम् ॥
"कृन्तनं नखकेशानां छेदनञ्च वनस्पतेः ।
शावाशौचे न कर्त्तव्यं पाठनं पठनन्तथा" ॥
(तथा च गीतगोविन्दे, १ । ३२ ।
'विगलितलज्जितजगदवलोकनतरुणकरुणकृतहासे । विरहिनिकृन्तनकुन्तमुखाकृतिकेतकिदन्तुरिताशे' ॥)

कृप, ऊ ङ व लृ कल्पने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) सप्तमस्वरी । कल्पनं सामर्थ्यम् । ऊ, अकल्पिष्ट अक्लृप्त । ङ, कल्पते कल्पवृक्षवदिति हलायुधः ॥ व, कल्पस्यति चिक्लृप्सति । लृ, अक्लृपत् । कृते तस्मिन् प्रिये अस्य क्लृप्ता प्रीतिः परा प्रभुरिति अनेकार्थत्वेऽन्तर्भूतण्यर्थत्वात् जनयितेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कृप, ल दौर्ब्बल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा-पर-अक-सेट् ।) सप्तमस्वरी । कृपयति । षष्ठस्वरीति त्रिलोचनः । इति दुर्गादासः ॥

कृप, कि युतौ । चित्रे । कल्पने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा पक्षे भ्वा-पर-अक सकर्म-सेट् ।) सप्तमस्वरी । कि कल्पयति कल्पति । कृप कृपोऽक्ष मादाविति कृपादेशः । इति दुर्गादासः ॥

कृप, पुं, (कृपा अस्त्यस्य पालनसाधनत्वेन । अर्श आदित्वात् अच् ।) कृपाचार्य्यः । स तु द्रोणाचार्य्यश्यालकः । इति मेदिनी ॥ तथा चोक्तम् ।
"गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वतः ।
अश्वत्थाम्नश्च जननी कृपश्चैव महाबलः" ॥
इति महाभारतम् ॥ (स तु गौतमवंशस्य शरद्वतः पुत्त्रः राज्ञा शान्तनुना कृपया पालितः अतः कृप इति नाम्ना प्रसिद्धः । सोऽसौ यावज्जीवं कौमारब्रह्मचर्य्यमालम्ब्य कुरुबालकानामाचार्य्यत्वे भीष्मादिभिर्नियोजितः । कुरुक्षेत्रयुद्धे दुर्य्योधनपक्षमाश्रित्य पाण्डवैः सह संग्रामं कृत्वा लोकक्षयकरे तस्मिन् समरे अमरत्वात् न निहतः ॥ अस्य उत्पत्तिविवरणन्तु महाभारते १ । १३० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥) व्यासः । इति धरणी । (राजर्षिविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ३ । १२ ।
'शग्धि यथा रुशमं श्यावकं कृपमिन्द्र प्रावः स्वर्णरम्' । "रुशमं श्यावकं कृपं च एतन्नामकान् स्वीन् राजर्षीन् यथा प्रावः" । इति भाष्यम् ॥)

कृपण, त्रि, (कल्पते स्वल्पमपि दातुम् । कृप + बाहुलकात् क्युन् अत एत्वं न लत्वम् ।) अदाता । (यथा, व्यासोक्तौ ।
'दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति' ॥)
तत्पर्य्यायः । कदर्य्यः २ किम्पचानः ३ मितम्पचः ४ क्षुद्रः ५ । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ किम्पचः ६ अनमितम्पचः ७ । इति तट्टीका ॥ मन्दः ८ कीकटः ९ कुसुतः १० कीनाशः ११ । इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ७५ ।
"दाता लघुरपि सेव्यो भवति न कृपणो महानपि समृद्ध्या । कूपोऽन्तः स्वादुजलः प्रीत्यै लोकस्य न समुद्रः" ॥ दीनः । यथा, रामायणे २ । ३२ । २८ ।
'ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्धनं सहलक्ष्मणः ।
द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्यो ह्यदापयत्" ॥
पारिभाषिककृपणानाह ॥ महाव्यसनप्राप्तो दीनः । यथा, रामायणे ४ । २१ । १९ ।
"आदितः कृपवृत्तिश्च कृपणो न स राघवः ।
महात्मा व्यसनं प्राप्तो दीनः कृपण उच्यते" ॥
यो हि अक्षरं ब्रह्म अविज्ञाय लोकान्तरगामी भवति सः । यदुक्तं वृहदारण्यके याज्ञवल्क्यप्रकरणे । 'यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात् प्रैति स कृपणः" इति ॥ दुहिता हि कृपापात्रत्वात् कृपणम् । यदुक्तं मनौ ४ । १८५ ।
'भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्य्या पुत्त्रः स्वका तनुः ।
छाया स्वो दासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम्" ॥)
कुत्सितः । इति मेदिनी ॥

कृपण, पुं, कृमिः । इति मेदिनी ॥

कृपा, स्त्री, (कृपे सम्प्रसारणञ्चेति भिदादिपाठादङ् टाप् च ।) करुणा । इत्यमरः । १ । ७ । १८ ॥ (यथा, महाभारते ।
"उवाच भीमं कल्याणी कृपान्वितमिदं वचः" ॥)

कृपाण, पुं, (कृपां नुदति प्रेरयति दूरीकरोतीत्यर्थः । नुद प्रेरणे + अन्येभ्योऽपीति डः । पूर्व्वपदादिति णत्वम् ।) खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८९ ॥ (यथा, कालिकापुराणे ।
"जघान दैत्यमतिरक्तलोचना
कृपाणपाशाङ्कुशशूलपट्टिशैः" ॥)

कृपाणक, पुं, (कृपाण + स्वार्थे कन् ।) खड्गः । इति हारावली ॥

कृपाणिका, स्त्री, (कृपाणक + स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) छुरिका । इति हेमचन्द्रः ॥

कृपाणी, स्त्री, (कृपाण + गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्त्तरी । इत्यमरः । २ । १० । ३४ ॥ छुरिका । इति मेदिनी ॥

कृपाद्वैत, पुं, (कृपाया कृपावितरणे वा अद्वैतः अद्वितीयः ।) बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृपालु, त्रि, (कृपां लाति आदत्ते। ला+ड । यद्वा कृपाविद्यतेऽस्यास्मिन्वा। कृपा+आलुच्।) दयालु। इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥ (यथा भागवते । ४ । १२ । ५१ ।
कृपालोर्दीननाथस्य देवास्तस्यानुयन्ति ते” ॥)

कृपी, स्त्री, (कृप+ङीष्।) द्रोणाचार्य्यपत्नी। इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३१ । २२ ।
“शारद्वतीं ततो भार्य्यां कृपीं द्रोणोऽन्वविन्दत” ॥
अस्या जन्मविवरणं यथा,—
पुरा किल महर्षेर्गौतमस्य पुत्त्रः शरद्वान् नाम ऋषिः धनुर्वेदपरत्वात् विपुलेन तपसा च इन्द्रं सन्तापयामास। इन्द्रस्तु अस्य तपोविघ्नं चिकीर्षुः जानपदीं नाम स्वर्वेश्यां प्राहिणोत्। अथ रूपयौवनाढ्यां तामवलोकयतस्तस्य सहसा रेतश्च स्कन्नं तच्च शरस्तम्बे स्थापितं सत् द्विधाऽभवत्। ततस्तस्मात् मिथुनं समजायत। तत्रैव राजा शान्तनुर्मृगयामागतः अपत्यमिथुनं समवलोक्य राजधानीमानीय संस्कारादिभिः संवर्द्धयामास। कृपया संवर्द्धनाच्च कृपः कृपीति तयोर्नाम चक्रे। सेयं कृपाचार्य्यस्य भगिनी। एषैव अश्वत्थाम्नो जननीत्यवगन्तव्या ॥)

कृपीट, क्ली, (कृप+“कृतकृपिभ्यः कीटन्” । उणां ४ । १८४ । इति कीटन्। बाहुलकात् लत्वाभावः ।) उदरम् । जलम् । इति मेदिनी ॥ विपिनम् । इन्धनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कृपीटपाल, पुं, (कृपीटं जलं पालयतीति । पालि+अण्।) केनिपातः । समुद्रः । इति मेदिनी। पवनः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृपीटयोनि, पुं (कृपीटस्य जलस्य योनिः कारणम्। “वायोरग्निरग्नेरापः” इति श्रुतेस्तथात्वम् । यद्वा कृपीटं काष्ठं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥

कृपीपति, पुं, (कृप्याः कृपभगिन्याः पतिर्भर्त्ता।) द्रोणाचार्य्यः । इति शब्दमाला ॥

कृपीपुत्त्र, पुं, (कृप्याः पुत्त्रः ।) अश्वत्थामा। इति भूरिप्रयोगः ॥

कृपीसुत, पुं, (कृप्याः सुतः ।) अश्वत्थामा। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृमि पुं, (क्रामतीति । क्रमु पादविक्षेपे+“क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च” ।उणां। ४ । १२१ । इति इन् “भ्रमे सम्प्रसारणञ्च” इति अनुवृत्तेः सम्प्रसारणञ्च।) कीटः । पोका इति भाषा। तत्पर्य्यायः । नीलाङ्गुः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १३ । निलाङ्गुः ३ क्रिमिः ४। इति तट्टीका॥ पुंग्(?) ५ । इति जटाधरः ॥ लाक्षा । कृमिजा । खरः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ उदरजातकीटरोगः । तस्यौषधं यथा,—
“बदरीकारवीमूलं गुडाज्येन समन्वितम् ।
अग्निना साधितं जग्ध्वा कृमीन्सर्व्वान् हरेच्छिव!” ॥
इति गारुडे १९४ अध्यायः ॥
(“कृमयो द्विविधाः प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरसम्भवाः ।
बाह्या यूकाः प्रसिद्धाः स्युः किक्कुलूकास्तथान्तराः ॥
सप्तधा हि भवेद्बाह्या षड्धास्त्वान्तःसमुद्भवाः ।
तेषां वक्ष्यामि सम्भूतिं बाह्यानाभ्यन्तरे तथा ॥
रूक्षादतिबलात् खेदात् चिन्तया शोचनादपि ।
कफधातुसमुद्भूतास्त्रीदृशा यूका भवन्ति हि ॥
यूका कृष्णा परा श्वेतास्तृतीयाश्चर्म्मणि स्थिता ।
सूक्ष्मातिविकटा रूक्षाश्चाभाश्चर्म्मयूकिका ।
चतुर्थी विट्कुकी नाम वर्तुला मूत्रसम्भवा ॥
मत्कुणाद्याश्च पञ्चम्यो बाह्योपद्रवकारिणः ।
यूका मस्तकसंस्थाने श्वेता वस्त्रनिवासिनी ॥
चर्म्मयूका नेत्रचर्म्मे सूक्ष्मे रोमणि यष्टिका ।
उष्णाद्द्रव्यनिषेवाच्च अजीर्णे मधुरद्रवात् ॥
रूक्षान्नगोधूमयवान्नपिष्टं
गुडेन वा क्षीरविपर्य्ययेण ।
दिवाशयाने च सपिच्छलेन
घर्म्मेण पायोदकसेचनेन ॥
सञ्जायते तेन मलाशयेषु
कृमिव्रजः कोष्ठविकारकारि ॥
षड्विधास्ते समुद्दिष्टास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
कफकोष्ठे मलाधारे कोष्ठे सपन्ति सप्रवत् ॥
पृथग्भूता भवन्त्येके केचित् किञ्चकसन्निभाः ।
धान्याङ्कुरनिभाः केचित् केचित् सूक्ष्मास्तथाणवः ॥
सूचीमुखाः परिज्ञेयास्त्वान्त्राणि खादयन्ति ते ।
वक्ष्यामि लक्षणं तेषां चिकित्साञ्च शृणुष्व मे ॥
ज्वरो हृद्रोगशूलं वा वमित्वं क्लेदनं भ्रमः ।
अरुचिर्बन्धवैवर्ण्यमतीसारः सफेनिलम् ॥
गर्ज्जनं जठरे चैव मन्दाग्नित्वञ्च जायते ।
पिपासा पीतता नेत्रे किञ्चुके पीडितस्य च ॥
इति गण्डूपदलक्षणम् ॥ * ॥
सूचीवत्तुद्यतेऽन्त्रगणं रक्तञ्चैवातिसार्य्यते ।
यकृद्वा भक्षयन्त्येते रक्तं वा वमते भृशम् ॥
क्लेदो मुखेऽरुचिर्जाड्यं मन्दाग्नित्वञ्च वेपथुः ।
तृष्णा च ज्वरो ज्ञेयः सूचीमुखकृमीरुजाम् ॥
इति सूचीमुखलक्षणम् ॥ * ॥
ये च धान्याङ्कुरास्तेषां वक्ष्याम्यथ च लक्षणम् ।
मलाशयस्थाः कृमयो मलं जघ्नन्ति ते भृशम् ॥
तैस्तु संपीड्यते देहे विड्भेदं पक्वता ।
कृशत्वञ्चापि हृत्क्लेदं कृमयो जनयन्ति ते ॥
हारीतः सम्प्रणम्याथ पादौ सम्यक् पृच्छति ।
कथं देहे मनुष्यस्य मलमूत्रवसाशये ॥
सम्भवन्ति कथञ्चादौ वर्द्धयन्ति कथं पुनः ।
कथं वा शीर्य्यन्ते देहे नानाहारावभक्षणे ॥
जायन्ते केन कृमयः सूक्ष्माधोगामिनोऽप्यथ ।
नानाऽऽमपक्वभक्ष्याश्च दह्यते वा कृताशनः ॥
कथन्ते कृमयस्त्वान्ते न दह्यन्तेऽन्तराग्निना ।
एवं पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ॥
आत्रेय उवाच ।
शृणु पुत्त्र! महाबाहो! कृमिसम्भवकारणम् ।
विरुद्धान्नरसैः पुत्त्र! रक्तञ्चैवास्य कुप्यति ॥
कफेनैकदिनं याति शुक्रेणाकारणं व्रजेत् ।
पञ्चभूतात्मके वायौ ते तु जाताः सचेतनाः ॥
कोष्ठाग्निना न दह्यन्ते न शीर्य्यन्ते रसाग्निति ।
विषे जातो यथा कीटो न विषेण मृतिं व्रजेत् ॥
तथा कृताशनोद्भूतः न कृताशेन शीर्य्यति ।
भेषजं सम्प्रवक्ष्यामि येन तेऽपि तरन्ति वै ॥
पतन्ति वा शमं यान्ति भेषजानि शृणुष्व मे ।
वचाऽजमोदा कृमिजित्पलाशं
वीजं शठी रामठकं त्रिवृच्च ।
उष्णोदके तत्परिपिष्य पेयं
पतन्ति शीघ्रं शतधातुकीटाः ॥
शठी यवानी पिचुमर्दपत्रान्
विडङ्गकृष्णातिविषा रसोनम् ।
सम्पिष्य मूत्रेण त्रिवृत्प्रयुक्तम्
विनाशनं सर्व्वकृमीरुजानाम् ॥
मरिचं पिप्पलीमूलं विडङ्गशिग्रुयवानिकान्वितम् ।
गोमूत्रेण तु पेष्यं पानं शीघ्रं कृमीन् हन्ति ॥
मुस्ता विशाला त्रिफला सुपर्णी
शिग्रुः सुवाङ्कः सलिलेन कल्कः ।
पानं सकृष्णा कृमिशत्रुचूर्णं
विनाशनं सर्व्वकृमीरुजाञ्च” ॥
“मातुलुङ्गस्य मूलानि रसोनं कृमिजित्त्रिवृत् ।
अजमोदा निम्बपत्रं गोमूत्रेण तु पेषयेत् ॥
पानमेतत् प्रशंसन्ति कृमिदोषनिवारणम् ।
ज्वरप्रोक्तानि पथ्यानि कृमिदोषे प्रदापयेत् ॥
इति कृमिचिकित्सा” ॥ * ॥
इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे कृमिचिकित्सा नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ * ॥
अस्य निदानपूर्व्वकसम्प्राप्तिचिकित्सितं यथा ।
“अजीर्णाध्यशनासात्म्यैर्विरुद्धमलिनाशनैः ।
अव्यायामदिवास्वप्नगुर्व्वतिस्निग्धशीतलैः ॥
माषपिष्टान्नविदलविसशालूककशेरुकैः ॥
पर्णशाकसुराशुक्तदधिक्षीरगुडेक्षुभिः ।
पललानूपपिशितपिण्याकपृथुकादिभिः ॥
स्वाद्वम्लद्रव्यपानैश्च श्लेष्मा पित्तञ्च कुप्यति ।
कृमीन् बहुविधाकारान् करोति विविधाश्रयान्॥
आमपक्वाशयस्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः ।
विंशतेः कृमिजातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः ॥
पुरीषकफरक्तानि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
अथवा वियवाः किप्याश्चिप्या गण्डूपदास्तथा ।
चूरवो द्विमुखाश्चैव सप्तैवैते पुरीषजाः ॥
श्वेताः सूक्ष्मास्तुदन्त्येते गुदं प्रतिसरन्ति च ।
तेषामेवापरे पुच्छैः पृथवश्च भवन्ति हि ॥
शूलाग्निमान्द्यपाण्डुत्वविष्टम्भबलसक्षयाः ।
प्रसेकारुचिहृद्रोगविड्भेदास्तु पुरीषजैः ॥
रक्ता गण्डूपदा दीर्घा गुदकण्डूनिपातिनः ।
शूलाटोपशकृद्भेदपक्तिनाशकराश्च ते ॥
दर्भपुष्पा महापुष्पाः प्रलूनाश्चिपिटास्तथा ।
पिपीलिका दारुणाश्च कफकोपसमुद्भवाः ॥
रोमशा रोममूर्द्धानः सपुच्छाः श्यावमण्डलाः ।
मूढधान्याङ्कुराकाराः शुक्लास्ते तनवस्तथा ॥
मज्जादा नेत्रलेढारस्तालुश्रोत्रभुजस्तथा ।
शिरोहृद्रोगवमथुप्रतिश्यायकराश्च ते ॥
केशरोमनखादाश्च दन्तादाः किक्किशास्तथा ।
कुष्ठजाश्च परीसर्पा ज्ञेयाः शोणितसम्भवाः ॥
ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च पृथवस्तथा ।

रक्ताधिष्ठानजान प्रायो विकारान जनयन्ति ते ॥
माषपिष्टान्नलवणगुडशाकैः पुरीषजाः ।
मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः ॥
विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ॥
ज्वरो विवर्णताशूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः ॥
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातक्रिमिलक्षणम् ।
दृश्यास्त्रयोदशाद्यास्तु क्रिमीणां परिकीर्त्तिताः ॥
केशादाद्यास्त्वदृश्यास्ते द्वावाद्यौ परिवर्ज्जयेत् ।
एषामन्यतमं ज्ञात्वा जिघांसुः स्निग्धमातुरम् ॥
सुरसादिविपक्वेन सर्पिषा वान्तमादितः ।
विरेचयेत्तीक्ष्णतरैर्योगैरास्थापयेच्च तम् ॥
यवकोलकुलत्थानां सुरसादेर्गणस्य च ।
विडङ्गस्नेहयुक्तेन क्वाथेन लवणेन च ॥
प्रत्यागते निरूहे तु नरं स्नातं सुखाम्बुना ।
युञ्ज्यात् क्रिमिघ्नैरशनैस्ततः शीघ्रं भिषग्वरः ॥
स्नेहेनोक्तेन चैनन्तु योजयेत् स्नेहवस्तिना ।
ततः शिरीषकिणिह्योः रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
केबूकस्वरसं वापि पूर्व्ववत्तीक्ष्णभोजनः ॥
पलाशवीजस्वरसं कल्कं वा तण्डुलाम्बुना ।
पारिभद्रकपत्राणां क्षौद्रेण स्वरसं पिबेत् ॥
पत्तूरस्वरसं वापि पिबेद्वा सुरसादिजम् ।
लिह्यादश्वशकृच्चूर्णं विडङ्गं वा समाक्षिकम् ॥
पत्रैर्मूषिकपर्ण्या वा सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।
खादेत् पूपलिकान् पक्वान् धान्याम्लञ्च पिबेदनु ॥
सुरसादिगणे तैलं पक्वं वा पानमिष्यते ।
विडङ्गचूर्णं पिष्टाभ्यां तस्मिन् भक्ष्यन्तु कारयेत् ॥
तत्कषायप्रपीतानां तिलानां स्नेहमेव वा ।
श्वाविधः शल्लकस्यापि समलत्वं सुभावितम् ॥
विडङ्गानां कषायेण त्रैफलेन तथैव च ॥
क्षौद्रेण लिह्यादु पिबेद्रसमामलकोद्भवम् ।
अब्दाभया रसञ्चापि विधिरेषोऽयसामपि ॥
पूतीकस्वरसं वापि पिबेद्वा मधुना सह ।
पिबेद्वा पिप्पलीमूलमजामूत्रेण संयुतम् ॥
सप्तरात्रं पिबेद्दष्टं त्वथवा दधिमस्तुना ।
पुरीषजान् कफोत्थांश्च हन्यादेवं क्रिमीन् भिषक् ॥
शिरोहृद्घ्राणकर्णाक्षि सहितांश्च पृथग्विधान् ।
विशेषेणाञ्जनैर्नस्यैरवपीडैश्च साधयेत् ॥
शक्रद्रसन्तु रक्तस्य सुशुष्कं भावयेदति । ।
निःक्वाथेन विडङ्गानां चूर्णं प्रधमनन्तु तत् ॥
अयश्चूर्णान्यनेनैव विधिना योजयेद्भिषक् ।
सकाश्मीरं तैलञ्च नस्यं स्यात् सुरसादिके ॥
इन्द्रलुप्तविधिश्चापि विज्ञेयो रोमभोजिषु ।
दन्तादानां समुद्दिष्टं विधानं मुखरोगिकम् ॥
रक्तजानां समुद्दिष्टं कुर्य्यात् कुष्ठचिकित्सिते ।
सुरसादिन्तु सर्व्वेषु सर्व्वथैवोपयोजयेत् ॥
प्रयुक्ततिक्तकटुकं भोजनञ्च हितं भवेत् ।
कुलत्थक्वाथसंसृष्टं क्षीरपानञ्च पूजितम् ॥ * ॥

　　क्षीराणि मांसानि घृतानि चैव
　　दधीनि शाकानि च पर्व्ववन्ति ।
　　समासतोऽम्लान् मधुरान् हिमांश्च
　　क्रिमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेत्तु” ॥

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥)

क्रिमिकण्टक, क्ली, (क्रिमे क्रिमिरोगस्य रोगे वा कण्टकमिव । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) विडङ्गम् । चित्राङ्ग । उडुम्बर । इति मेदिनी ॥

क्रिमिकोषोत्थ त्रि, (क्रिमे क्रिमिभिर्निर्म्मितो वा कोषः । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपः । तस्मात् उत्तिष्ठति उत्पद्यते । उत्+स्था+क ।) कौषेयम् । इत्यमरः । २ । ६ । १११ । रेसमिकापड इति भाषा ।

क्रिमिघ्न, पु, (क्रिमिं हन्ति इति । हन्+टक् । “हन्तेरत पूर्व्वस्य” । ८ । ४ । २२ । इति नियमात् न णत्वम् ।) विडङ्ग । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥ पलाण्डु । कालकन्द । पारिभद्र । भल्लातक । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विडङ्गहरिद्रा च । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्रिमिघ्ना, स्त्री, (क्रिमिघ्न+अजादित्वात् टाप् ।) हरिद्रा । इति भावप्रकाशः ॥

क्रिमिघ्नी, स्त्री, (क्रिमिघ्न+टित्वात् ङीप् ।) धूमपत्रा । विडङ्ग । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रिमिज, क्ली, (क्रिमिभ्यो जायते इति । अन्येभ्योपीति ड ।) अगुरु ॥ इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥ (क्रिमिजातमात्रे, त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १ ३ ।
“कौषेयं क्रिमिजं सुवर्णमुपलाद्दूर्व्वापि गोरोमतः ।
पङ्कात्तामरसं शशाङ्क उदधेरिन्दीवरं गोमयात्” ॥
अस्य पर्य्याया यथा ।
“अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजन्तथा ।
वंशिकं क्रिमिजं वापि क्रिमिजग्धमनार्य्यकम्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाश्चास्यागुरुशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

क्रिमिजग्ध, क्ली, (क्रिमिभिर्जग्धं भुक्तम् । उपचारात् तज्जनितत्वात् तथात्वम् ।) अगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“क्रिमिजग्धमनार्य्यकम्” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्रिमिजा, स्त्री, (क्रिमिभ्यो जायते या । जन+ड टाप् च । लाक्षा ।) इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्य्याया यथा,—
‘कीटजा क्रिमिजा लाक्षा जतुका च गवायिका”॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

क्रिमिरिपु, पु, (क्रमीणां रिपुर्नाशकः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) विडङ्ग । इति शब्दरत्नावली ॥
(विडङ्गशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

क्रिमिला, स्त्री, (क्रमीन् क्रिमिवत् सन्तानान् लाति आदत्ते । ला+क टाप् च ।) बहुप्रसूः । बहुसन्तानप्रसवा । इति हेमचन्द्रः ॥ क्रिमियुक्ते त्रि ॥

क्रिमिवृक्ष, पु, (क्रिमिप्रधानः क्रिमिमयो वा वृक्षः ।) कोषाम्र । इति भावप्रकाशः ॥
(कोषाम्रशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

क्रिमिशङ्ख, पु, (क्रिमिरिव जीवनः शङ्खः ।) जीवशङ्खः । तत्पर्य्यायः । क्रिमिजलजः २ क्रिमिवारिरुहः ३ जन्तुकम्बुः ४ । अस्य गुणाः । रसवीर्य्यादौ शङ्खसदृशत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रिमिशुक्ति, स्त्री, (क्रिमिरिव शुक्तिः ।) जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रिमिशैलक, पु, (क्रिमिनिर्म्मितः शैल इव । ततः स्वार्थे कन् ।) वल्मीकः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रमीलक पु (क्रमीन् इलयति जनयतीति । इल+णवुल् । रस्य लत्वम् ।) वनमुद्ग । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रिव, इ न क्रतौ । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-पर-सक-सेट । इदित् ।) कृणोति । न, क्रिणोति । इ, कम्मणि क्रिण्व्यते । इति दुर्गादासः ॥

क्रिवि, पु, (क्रियते वस्त्रादिकमनेन । डु कृञ् करणे “क्रविर्घृष्विच्छविस्थविकिकीदिवि” । उणा ४ । ५६ । इति क्विन् निपातनात् ।) वापयन्त्रम् । इति उणादिवृत्तिः । तांत इति भाषा ॥

कृश, इर् य कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा पर सक सेट । इरित् ।) कार्श्यं कृशकरणम् । इर्, अकृशत् अकर्शीत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । य, कृश्यति चन्द्रः कृष्णपक्षे । इति दुर्गादासः ॥

कृश, त्रि, (कृशधातोः क्तप्रत्यये ‘अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबेति” । ८ । २ । ५५ । निपातनात् साधुः ।) अल्पः । (यथा, मनौ । ४ । १८४ ।
‘आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः” ॥)
सूक्ष्मः । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥
(यथा, आर्य्यासप्तशती । ४९५ ।
“राजसि कृशाङ्गि ! मङ्गलकलसी सहकारपल्लवेनेव । तेनैव चुम्बितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेण” ॥
“ व्यायाममतिसौहित्यं क्षुत्पिपासामयौषधम् ।
कृशो न सहते तद्वदतिशीतोष्णमैथुनम् ॥
प्लीहा कासः क्षयः श्वासो गुल्मार्शांस्युदराणि च ।
कृशं प्रायोऽभिधावन्ति, रोगाश्च ग्रहणीगताः” ॥
“सततं व्याधितावेतावतिस्थूलकृशौ नरौ ।
सततञ्चोपचर्य्यौ हि कर्षणैर्बृंहणैरपि” ॥
“स्थौल्यकार्श्ये वरं कार्श्यं समोपकरणौ हितौ ।
यद्युभौ व्याधिरागच्छेत् स्थूलमेवाति पीडयेत्” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २१ अध्याये ॥
“कश्चिदन्यः कृशोऽतीव बलवान् दृश्यते तदा” ॥
तत्र हेतुमाह ।
“आधानसमये यस्य शुक्रभागोऽधिको भवेत् ।
मेदोभागस्तु हीनः स्यात् स कृशोऽपि महाबलः” ॥
यस्याधानसमये जनयितुः शुक्रस्याधिक्यं भवति ।
मेदसोऽल्पता तस्य कृशस्यापि बहु बलमित्यर्थः ॥
अथ कार्श्यस्य चिकित्सा ।
“ह्रस्वान्नादि निमित्ते तु कृशे युञ्जीत भेषजम् ।
बृंहणं बलकृद्द्रव्यं तथा वाजीकरञ्च यत् ॥
　　पीताश्वगन्धा पयसार्द्धमासं
　　घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
　　कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
　　बालस्य शस्यस्य यथाम्बुवृष्टिः ॥
अश्वगन्धस्य कल्केन क्वाथे तस्मिन् पयस्यपि ।
सिद्धं तैलं कृशाङ्गानामभ्यङ्गादङ्गपुष्टिदम्” ॥
इति अश्वगन्धातैलम् ॥ * ॥
इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे तृतीयभागे कार्श्याधिकारे ॥) (अदमः । यथा, मनौ । ४ । १९५

"क्षत्रियञ्चैव सर्पञ्च ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्।
नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन" ॥
पु, सर्व्वाकारवत्त्वात् विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। १३।
"अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान्" ॥
खनामख्यातो मुनिविशेषः। स तु परीक्षित्नृपस्य प्रदाताभृङ्गिणः सखा।
यथा, महाभारते। १। ४१। २।
"स तं कृशमभिप्रेक्ष्य सन्ततं वाचमुत्सृजन्।
अपृच्छत् कथ तान् स मेऽद्य स्ततधारकः" ॥
ऐरावतकुलोत्पन्नो नागविशेषः। यथा, तत्रैव। १। आस्तीकपर्व्वणि। ५७। ११।
"पारावत पारिजात पाण्डरो हरिणः कृशः।
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्" ॥)
कृशर, पु, (कृशं अल्पमाचारं राति। रा+क। कृशरोऽपि बलं राति वा।) तुल्यतिलान्नम्। तत्पर्य्यायः। त्रिसरः २। इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, मत्स्यपुराणे—
"गुडौदनं रवेर्दद्यात् सोमाय घृतपायसम्।
हविष्यान्नं गुरवे दद्यात् क्षीरान्नं सोमसूनवे।
दध्योदनञ्च जीवाय शुक्राय तु घृतौदनम्।
शनैश्चराय कृशरमाजमांसञ्च राहवे।
चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्व्वभक्ष्यैः समर्चयेत्" ॥)
कृशरा, स्त्री (कृशर+टाप्।) तिलौदनम्। इति हारावली ॥ द्विदलमिश्रितान्नम्। खिचडी इति भाषा। यथा,—
तण्डुला दालिसम्मिश्रा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः।
संयुक्ताः सलिले सिद्धाः कृशरा कथिता बुधैः" ॥
अस्या गुणाः। शुक्रबलकारित्वम्। गुरुत्वम्। पित्तकफप्रदत्वम्। दुर्ज्जरत्वम्। विष्टम्भमलमूत्रकारित्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥
("मासेषुपिष्टकृशरा तिलशष्कुलीभिः"।
इति माधवकरीयरोगविनिश्चयस्थ कफशूलव्याख्यानेविजयेनोक्तं यथा,—
"कृशरा तिलतण्डुलमाषयवागूः" ॥)
कृशला, स्त्री, (कृशं काश्यं लातीति। ला+क। टाप्।) केशः। इति शब्दचन्द्रिका ॥
कृशशाख, पु, (कृशा क्षीणा शाखा यस्य।) पर्पटः। इति राजनिर्घण्टः ॥
कृशाङ्गी, स्त्री, (कृशानि सूक्ष्माणि अङ्गानि यस्याः। स्वाङ्गवाचित्वात् ङीष्।) प्रियङ्गुवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ कृशाङ्गविशिष्टे, त्रि। (यथा,— आर्य्यासप्तशती। ४९५।
"राजनि कृशाङ्गि! मङ्गलकलशी सहकारपल्लवेनेव। तेनैव चुम्बितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेण" ॥)
कृशानु, पु, (कृशयति तनूकरोति द्रव्यकाष्ठादिवस्तुजातमिति। "कृतनृत्यञ्जीति"। उणां। ४।२। इति आनुक्।) अग्निः। इत्यमरः। १। १। ५७ ॥
(यथा, रघु। ७। २४।
"प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानो रुदर्च्चिषस्तन्मिथुनं चकाशे" ॥)
चित्रकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कृशानुरेता, [स्] पु, (कृशानौ अग्नौ रेतः निक्षिप्तं तेजो यस्य।) शिवः। इत्यमरः। १। १। ३५ ॥
(अस्य कृशानुरेतोनाम्नः कारणं कालिकापुराणे ४७ अध्याये दृश्यम् ॥)
कृशाश्वी, [न्] पु, (कृशाश्वेन ऋष्यन्तरेण प्रोक्तं नटसूत्रादिकं अधीते वेत्ति वा "कर्मन्दकृशाश्वादिनिः"। ४। ३। १११। इति इनिः।) नटः। इत्यमरः। २। १०। १२ ॥
कृशिका, स्त्री, (कृश इव कायतीति। कै+क। टाप् इत्वञ्च।) आखुकर्णीलता। इति राजनिर्घण्टः ॥
कृष, औ आकर्षे। विलेखने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-पर-सक-अनिट्।) औ अकार्क्षीत् अक्राक्षीत् अक्राक्षीत्। आकर्षि आकर्षये। कर्षन्ति तुरगा रथम्। इति दुर्गादासः ॥
(यथा, मनु। ३। ६६।
"मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि।
कुलसङ्ख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः" ॥
आखुकर्णीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)
कृष, औ ञ श आकर्षे। विलेखने। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदा-उभ-सक-अनिट्।) श ञ कृषति कृषते भूमिं कृषकः। औ, अकार्क्षीत्। अक्राक्षीत् अक्रक्षत्। इति दुर्गादासः।
कृषक, त्रि, (कृषति भूमिं यः। "कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्"। उणां। २।३८। इति क्वुन्।) कर्षकः। इति मेदिनी ॥
कृषक, पु, (कृषति भूमिमनेन इति करणे क्वुन्।) फालः। इति मेदिनी ॥ वृषः। इति शब्दचन्द्रिका ॥
कृषाणु, पु, (कृष+आनुक्। पृषोदरात् षत्वम्।) कृशानुः। इत्यमरटीका ॥
कृषि, स्त्री, (कृष् विलेखने। "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४। ११७। इति इन्। "इगुपधात् कित्"। उणां। ४। १२०। इति कित्।) वैश्यवृत्तिविशेषः। कर्षणम्। चास इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अन्ततम २। इत्यमरः। २। ९। २। प्रन्ततम ३। इति जटाधरः ॥
(यथा, मेघदूते। १६।
"त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविकारानभिज्ञैः प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः" ॥)
कृषिक, पु, (कृषत्यनेन "कृषिकृषिभ्यां किकन्"। उणां। २। ४०। इति किकन्।) फालः। इत्यमरः। २। ९। १३ ॥ कर्षकः। इति केचित् ॥
कृषीवल, त्रि, (कृषिरस्यास्ति कृषिस्तेन इति "रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्"। ५।२।११२। इति वलच्। "वले"। ६। ३। ११८। इति दीर्घः।) कर्षकः। कृषिजीवी। इत्यमरः। २। ९। ६ ॥
(यथा, महाभारते। २। ५। ७७।
"कच्चिन्न चौरैर्लुब्धैर्वा कुमारैः स्त्रीबलेन वा।
त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कच्चित् तुष्टाः कृषीवलाः" ॥)
काकमद्गुपक्षी। इति रत्नमाला ॥
कृष्कर, पु, (कृष करोति वृष्टिस्थित्यादिकं प्रक्रियोगात् सम्पादयतीति। कृष+कृ+टक्।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्ट, त्रि, (कृष्यते यत् तत्। कृष+कर्म्मणि क्तः।) कृष्टक्षेत्रम्। चषा क्षेत इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सीत्यम् २ हल्यम् ३। इत्यमरः। २। ९। ८ ॥
(यथा, मनौ। ११। १४५।
"कृष्टजानामोषधीनां जातानाञ्च स्वयं वने" ॥
भावे क्तः। कर्षणम् ॥)
कृष्टपच्य, त्रि, (कृष्टे क्षेत्रे स्वयमेव पच्यते इति कर्म्मकर्त्तरि कृष्ट+पच+ "राजसूयसूर्य्यमृषोद्यरुच्यकुप्य कृष्टपच्याव्यथ्याः"। ३। १। ११४। इति क्यबन्तो निपातितः।) व्रीहिः। धान्यम्। इति व्याकरणम् ॥ (यथा भागवते। ७। १२। १८।
"न कृष्टपच्यमश्नीयादकृष्टञ्चाप्यकालतः" ॥)
कृष्टपाक्य, त्रि, (कृष्टे पच्यते इति। कृष्ट+पच+कर्म्मणि ण्यत्। "चजोः कु घिण्यतोः"। ७। ३। ५२। इति चस्य कुत्वम्।) कृष्टपच्यम्। इति व्याकरणम् ॥
कृष्टि, पु, (कृषन्त्यन्तर्भुवं विद्यालोचनाभ्यासादभिरस्तौ। कृष्+कर्त्तरि क्तिच्। बाहुलकात् तिवा।) पण्डितः। इत्यमरः। २। ७। ६ ॥
(यथा ऋग्वेदे। ६। १८। २। "इहद्रणस्त्वत्वना मानुषाणामेकः कृष्टीनामभवत् सहावा" ॥)
कर्षणे स्त्री। इति मेदिनी ॥ (कृष+भावे क्तिन्। आकर्षणम् ॥ जनमात्रम्। इति निरुक्तम्।
यथा ऋग्वेदे। ८।६।४। 'विश्वा नमन्त कृष्टयः"।
"कृष्टय प्रजाः"। इति भाष्यम् ॥)
कृष्ण, क्ली, ("कृषेर्वर्णे"। उणां ३। ४। इति नक् ततो णत्वम्।) मरिचम्। इत्यमरः। २।९।३६ ॥
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"मरिचं वेल्लजं कृष्णमूषणं धर्म्मपत्तनम्"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाश्चास्य मरिचशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
लौहम्। इति जटाधरः। नीलाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ कालागुरु। इति रत्नमाला ॥
कृष्ण, पु, (कर्षत्यरीन् महाप्रभावशक्त्या। यद्वा, कर्षति आत्मसात् करोति आनन्दत्वेन परिणमयतीति मनो भक्तानाम् इति यावत् "कृषेर्वर्णे"। उणां। ३। ४। इति बाहुलकात् वर्णं विनापि। नक्। णत्वञ्च। यद्वा, कर्षति सर्व्वान् स्वकुक्षौ प्रलयकाले। "कर्षणात् कृष्णो रमणात् रामो व्यापनात् विष्णुः"। इति श्रुतेः स्वार्थत्वम् ॥
अपरा व्युत्पत्तिर्यथा—
"कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः।
तयोरैक्यात् परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते" ॥
इति श्रीधरस्वामी ॥ तथा च, महाभारते। ५। यानसन्धिपर्व्वणि ७०। ५।
"कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः।
कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति सात्वत" ॥)
भगवदवतारविशेषः। स च भूभारहरणार्थं द्वापरयुगशेषे भाद्रकृष्णाष्टम्यां रोहिणीनक्षत्रे निशीथे देवकीगर्भे आविर्भूतः। तस्य जन्मसमयो यथा,
"उच्चस्थाः शशिभौमचान्द्रिशनयो लग्नं वृषो लाभगो जीवः सिंहतुलालिषु क्रमवशात् पूषो

शनोराहव । नैशीथ समयोऽष्टमी बुधदिन ब्रह्मर्क्षमत्रक्षणो श्रीकृष्णाभिधमम्बुजेक्षणमभू दाविः परं ब्रह्म तत्" ॥ इति खमाणिक्यनाम ज्योतिर्ग्रन्थः ॥ (यदि च भगवतो विष्णोः कृष्णाव तारकालः क्वचित् द्वापरयुगशेषे इत्यय पाठो लभ्यते तथापि कलावेव कृष्णावतार इत्येव भूरि सम्मतमिति बोध्यम । तत्र भूरि भूरिप्रमाणानि च सन्ति तेषां कानिचिदत्रोद्धृतानि ।

तद्यथा, ब्रह्मपुराणे,—

'अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।
अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः" ॥

परं कस्मिन्नेव कलौ प्रादुर्बभूव भगवानिति जिज्ञासायां वैवस्वतमन्वन्तरीयाष्टाविंशतिमे युगे इत्युक्त्या वर्त्तमानकले प्रथम एव निर्णीयते । तथा च उपस्था शशिभौमचान्द्रिशनय इति । खमाणिक्यनामज्योतिर्ग्रन्थोक्ते कलियुगस्य ६४७ वर्षेषु गतेषु एतत्समयस्य सम्भवः ततः पूर्व्वं कलौ तादृशसमयासम्भवात । किञ्च राजतरङ्गिण्याम । १ । ५१ ।

"शतेषु षट्सु सार्द्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले ।
कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः" ॥

इत्यनेन कलियुगस्य ६५३ वर्षेषु गतेषु तत्सम कालीनयोः कुरुपाण्डवयोरुत्पत्तिः कथिता अतो भगवतः कृष्णस्यापि तत्कालोत्पत्तिकत्वं सूचितम । अपि च कृष्णस्य नामकरणे यच्च गर्गर्षिराह ततोऽपि कलेरादावेव भगवदाविर्भावः सूच्यते । यथा, भागवते । १० । ८ । ९ ।

"आसन् वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्णतोऽनुयुगं तनूः ।
शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः" ॥

इदानीं कलावित्यर्थः । तथा पुराणान्तरे,—

'कृते शुक्लः हरिः विद्यात् त्रेतायां रक्तवर्णकम ।
द्वापरे पीतवर्णञ्च कलौ कृष्णत्वमागतः" ॥

तथा तत्रैव ११ अध्याये युगावतारकथने ।

"कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः ।
कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलुम ॥
हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुकस्रुवाद्युपलक्षणः ।
त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः ॥
द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः ।
श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः ॥
नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ॥
कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम ।
यज्ञैः सङ्कीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः ' ॥

अपि च कृते शुक्ल इत्यादयो ये ये वर्णा निर्णीता न तु केवलं तेषां बाह्यवर्णत्वेन पर्य्यवसीतत्वं किन्तु युगभेदानुसारेण लोकानां गुणधर्म्मत्वमेव निश्ची यते । यथा, कृते शुक्ल इति कथनात् सत्वगुणः प्रदर्शितः सत्वस्य हि शुक्लत्वं प्रसिद्धं यथा,—

"तत्र सत्त्वं निर्म्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ।" ॥

त्रेतायां रक्तवर्णक इत्युक्त्या रजस एव निर्देशः कृतः यथा,—

"रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय । कर्म्मसङ्गेन देहिनम्" ॥

द्वापरे पीतवर्ण इत्युक्त्या रजोमिश्रिततमसो निर्देशः । यथा —

'यावद्रजो वै यदा अन्धकारात्मकेन तमसा समगच्छत तदा ऽस्य घोरमौष्ण्यादिबहवो दोषाः प्रकाशन्ते" ॥ तथा, हरिवंशे वर्णभेदकथने वैश्यत्वप्राप्तिहेतुमाह ।

'गोभ्यो वृत्तिं समास्थाय पीताः कृष्युपजीविनः ।
स्वधर्म्मान्नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः" ॥

पीताः रजस्तमःप्रधाना इति तट्टीका ॥

कलौ कृष्णतामागत इत्युक्त्या तु केवलं तमः प्राधान्यनिर्देशः यथा,—

'तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्व्वदेहिनाम ।
निद्रा तन्द्रा तथालस्यं प्रमादो दीर्घसूत्रिता ॥

इत्यतः दुरात्माक्रान्ताया पृथिव्या भारहरणाय तमःप्रधानां मायामधिष्ठायैव कलावेव भगवतः प्रादुर्भावः सम्भवति ॥

यदा तु शालिवाहनस्य शकाब्दाख्या प्रचलितु मारब्धास्तदा वै पाण्डुकुलनन्दनमहाराजयुधिष्ठिरप्रवर्त्तिताब्दानां षड्विंशाधिकसार्द्धद्विसहस्राण्येवातीतानि । महाभारतभागवतादिशास्त्रोक्त्या भगवतः कृष्णस्य तृतीयपाण्डवेनार्ज्जुनेन तुल्यवयस्कत्वात् उपर्य्युक्तराजतरङ्गिणीमतानुसारेण च कले त्रिपञ्चाशदधिकषट्शतेषु वर्षेषु गतेषु युधिष्ठिराविर्भावकालः । तद्गणनया हि कले सप्तपञ्चाशदधिकेषु षट्शतेषु वर्षेषु गतेष्वेव कथञ्चित् कृष्णावतारसमयो निश्चीयते । किञ्च, एतावदपि निर्द्धारितं यत् विक्रमादित्याब्दा यिशुखीष्टाविर्भावादेकोनाशीतिवर्षोत्तरकाल एव प्रवर्त्तितुमारब्धाः । अतः षड्विंशाधिकचतुर्व्विंशति शतवर्षेभ्यः एकोनाशीतिवर्षेषु वियत्केषु यिशुखीष्टाविर्भावात् सप्तचत्वारिंशदधिकशतवर्षपूर्व्व मेव युधिष्ठिराविर्भावकालः । ततो नितरामेव यिशुखीष्टात् सप्तचत्वारिंशदधिकषड्विंशतिशत वर्षेभ्यः प्राग्भगवतः कृष्णस्य प्रादुर्भावः कथमपि निरूप्यते ॥)

अधुना अस्य ध्यानम् कथ्यते यथा,—

"स्मरेद्वृन्दावने रम्ये मोहयन्तमनारतम ।
गोविन्दं पुण्डरीकाक्षं गोपकन्याः सहस्रशः ॥
आत्मनो वदनाम्भोजे प्रेषिताक्षिमधुव्रताः ।
पीडिताः कामबाणेन चिरमाश्लेषणोत्सुकाः ॥
मुक्ताहारलसत्पीनतुङ्गस्तनभरानताः ।
स्रस्तधम्मिल्लवसना मदस्खलितभाषणाः ॥
दन्तपङ्क्तिप्रभोद्भासिस्पन्दमानाधराञ्चिताः ।
विलोभयन्तीर्विविधैर्विभ्रमैर्भावगर्व्वितैः ॥
फुल्लेन्दीवरकान्तिमिन्दुवदनं बर्हावतंसप्रियं
श्रीवत्साङ्कमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम ।
गोपीनां नयनोत्पलार्च्चिततनुं गोगोपसङ्घावृतं
गोविन्दं कलवेणुवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे' ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ अस्य पादचिह्नानि यथा,

"अङ्गुष्ठे यववारिजध्वजपवीन्यूर्द्ध्वरेखाम्बुजं ...
चक्रं छत्रयवाङ्कुशं ध्वजपवी जम्बूर्द्ध्वरेखाम्बुजं
विभ्राणं हरिमूनविंशतिमहालक्ष्माञ्चिताङ्घ्रिं भजे" ॥

इति रूपचिन्तामणिः ॥ * ॥ अस्यावतारा असङ्ख्येयाः । तत्र युगावतारास्त्वेते । यथा,—

"कृते शुक्लश्चतुर्ब्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः ।
कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलुम ॥
त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्ब्बाहुस्त्रिमेखलः ।
हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः ॥
द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः ।
श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः ॥
नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ।
कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम ॥
यज्ञैः सङ्कीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः" ॥ * ॥

अस्य कल्पावताराः दश यथा । मत्स्य १ कूर्म्म २ वराह ३ नृसिंह ४ वामन ५ परशुराम ६ राम ७ कृष्ण ८ बुद्ध ९ कल्की १ । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अस्य गुणास्तु षष्टिर्यथा ।

'अयं नेता सुरम्याङ्गः १ सर्व्वसल्लक्षणान्वितः २ । रुचिरः ३ स्तेजसा युक्तो ४ बलीयान् ५ वयसान्वितः ६ ॥ विविधाद्भुतभाषावित् ७ सत्यवाक्यः ८ प्रियम्बदः ९ । वावदूकः १ सुपाण्डित्यो ११ बुद्धिमान् १२ प्रतिभान्वितः १३ ॥ विदग्धः १४ श्चतुरो १५ दक्षः १६ कृतज्ञः १७ सुदृढव्रतः १८ । देशकालसुपात्रज्ञः १९ शास्त्रचक्षुः २ शुचिः २१ र्वशी २२ ॥ स्थिरो २३ दान्तः २४ क्षमाशीलो २५ गम्भीरो २६ धृतिमान् २७ समः २८ । वदान्यो २९ धार्म्मिकः ३ शूरः ३१ करुणो ३२ मान्यमानकृत् ३३ ॥ दक्षिणो ३४ विनयी ३५ ह्रीमान् ३६ शरणागतपालकः ३७ । सुखी ३८ भक्तसुहृत् ३९ प्रेमवश्यः ४ सर्व्वशुभङ्करः ४१ ॥ प्रतापी ४२ कीर्त्तिमान् ४३ रक्तलोकः ४४ साधुसमाश्रयः ४५ । नारीगणमनोहारी ४६ सर्व्वाराध्यः ४७ समृद्धिमान् ४८ ॥ वरीयान् ४९ नीश्वरः ५ श्चेति गुणास्तस्यानुकीर्त्तिताः । सदास्वरूपसम्प्राप्तः ५१ सर्व्वज्ञो ५२ नित्यनूतनः ५३ ॥ सच्चिदानन्दसान्द्राङ्गः ५४ सर्व्वसिद्धिनिषेवितः ५५ । अविचिन्त्यमहाशक्तिः ५६ कोटिब्रह्माण्डविग्रहः ५७ ॥ अवतारावलीवीजं ५८ हतारिगतिदायकः ५९ । आत्मारामगणाकर्षी ६ त्यमी कृष्णे किलाद्भुताः ॥ सर्व्वाद्भुतचमत्कारलीलाकल्लोलवारिधिः ६१ । अतुल्यमधुरप्रेममण्डितप्रियमण्डलः ६२ ॥ त्रिजगन्मानसाकर्षी मुरलीकलकूजितः ६३ । असमानोर्द्ध्वरूपश्रीविस्मापितचराचरः ६४ ॥
लीलाप्रेम्णाप्रियाधिक्यं माधुर्य्ये वेणुरूपयोः ।
इत्यसाधारणं प्रोक्तं गोविन्दस्य चतुष्टयम ।
एवं गुणाश्चतुर्भेदाश्चतुःषष्टिरुदाहृताः' । * ॥

अस्य गदा कौमोदकी । खड्गः नन्दकः । धनुः शार्ङ्गम । शङ्खः पाञ्चजन्यः । चक्रं सुदर्शनं । मणिः कौस्तुभः । वाहनं गरुडः । रथः गरुडध्वजः । रथस्याश्वाः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः । इति श्रीभागवतम ॥ * ॥ अस्य पत्नी गोलोके वृन्दावने च श्रीराधा । वैकुण्ठे लक्ष्मी । इति ब्रह्मवैवर्त्तम ॥ द्वारकायां रुक्मिणी १ जाम्बवती २

सत्यभामा ३ कालिन्दी ४ मित्रविन्दा ५ नाग्नजिती ६ भद्रा ७ लक्ष्मणा ८ एताः प्रधानाः । अन्या अपि शताधिकषोडशसहस्राणि स्थिताः । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ व्रजस्थितस्यास्य सखायश्चतुर्व्विधाः । तत्र किञ्चिद्वयसाधिकाः सुहृदो यथा । सुभद्र १ मण्डलीभद्र २ भद्रवर्द्धन ३ गोभट ४ यक्षेन्द्रभट ५ भद्राङ्ग ६ वीरभद्र ७ महागुण ८ विजय ९ बलभद्र १० इत्याद्याः ॥ वयसा न्यूनाः सखायो यथा । विशाल १ वृषभ २ ओजस्वी ३ देवप्रस्थ ४ वरूथप ५ मणिबन्ध ६ करन्धम ७ इत्याद्याः ॥ वयसा तुल्याः प्रियसखायो यथा । श्रीदामा १ सुदामा २ वसुदामक ३ किङ्किणी ४ स्तोककृष्ण ५ अंशु ६ भद्रसेन ७ विलासी ८ पुण्डरीकविटङ्काक्ष ९ कलविङ्क १ इत्याद्याः ॥ पूर्व्वतः श्रेष्ठा आत्यन्तिकरहस्येषु युक्ता भावविशेषविशिष्टाः प्रियनर्म्मसखायो यथा । सुबल १ अर्ज्जुन २ गन्धर्व्व ३ वसन्त ४ उज्ज्वल ५ इत्याद्याः ॥ इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥ * ॥ वृन्दावनस्थितस्य अस्य सख्यः शतकोटयः । तत्र वेदमुनिदेवस्त्रियोऽपि कृष्णाराधनार्थं गोपाङ्गनारूपेण जाताः । व्रजे अस्य नित्यप्रिया यथा । राधा १ चन्द्रावली २ विशाखा ३ ललिता ४ श्यामा ५ पद्मा ६ शैव्या ७ भद्रिका ८ तारा ९ विचित्रा १ गोपाली ११ धनिष्ठा १२ पालिका १३ खञ्जनाक्षी १४ मनोरमा १५ मङ्गला १६ विमला १७ लीला १८ कृष्णा १९ शारी २ विशारदा २१ तारावली २२ चकोराक्षी २३ शङ्करी २४ कुङ्कुमादय २५ । एतासां मध्ये विशाखा ललिता पद्मा शैव्या एताश्चतस्रः सख्यः । अन्या यूथाधिपाः । तासां मध्ये राधादयोऽष्टौ सुभगाः । तासु राधाचन्द्रावल्यौ श्रेष्ठे । अनयोरपि राधाधिका । इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ × ॥ अपि च । चन्द्रावली १ सुशीला २ तस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि । शशिकला ३ अस्याः सहचर्य्यः षोडशसहस्राणि । चन्द्रमुखी ४ अस्याः सहचर्य्यः षोडशसहस्राणि । माधवी ५ अस्याः सहचर्य्यः एकादशसहस्राणि । कदम्बमाला ६ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि । कुन्ती ७ अस्याः सहचर्य्यः दशसहस्राणि । यमुना ८ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि । जाह्नवी ९ अस्याः सहचर्य्यः नवसहस्राणि । पद्ममुखी १० अस्याः सहचर्य्यः नवसहस्राणि । सावित्री ११ अस्याः सहचर्य्यः पञ्चदशसहस्राणि । सुधामुखी १२ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि । शुभा १३ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि । पद्मा १४ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि । गौरी १५ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि । सर्व्वमङ्गला १६ अस्याः सहचर्य्यः षोडशसहस्राणि । सरस्वती १७ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि । भारती १८ अस्याः सहचर्य्यः दशसहस्राणि । अपर्णा १९ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि । रति २० अस्याः सहचर्य्यः दशसहस्राणि । गङ्गा २१ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि । अम्बिका २२ अस्याः सहचर्य्यः षोडशसहस्राणि । सती २३ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि । नन्दिनी २४ अस्याः सहचर्य्यः दशसहस्राणि । सुन्दरी २५ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि । कृष्णप्रिया २६ अस्याः सहचर्य्यः षोडशसहस्राणि । मधुमती २७ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि । चम्पा २८ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि । चन्दना २९ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥ * ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते १३ । १७ । ४४ ।

"दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च" ॥)

व्यासः । (अयन्तु द्वैपायनः वासव्याः सत्यवत्या महर्षेः पराशराज्जातः कृष्णवर्णत्वात् कृष्णकलावतीर्णत्वाद्वा कृष्ण इत्यभिधीयते ।

यथा, महाभारते १ । १ । ५ । १४ ।

"यो व्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः ।
लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च" ॥)

अर्ज्जुनः । (अयन्तु तृतीयपाण्डवः । अस्य दशनाम्नामन्यतमं नाम । यथा, महाभारते ३ । ४२ । २२ ।

"कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम ।
कृष्णावदातस्य सदा प्रियत्वाद्बालकस्य वै" ॥

कृष्णो वर्णोऽस्यास्तीति । गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिति लुक् ॥) कोकिलः । इति विश्वः ॥ काकः । इति मेदिनी ॥ करमर्द्दकः । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णविशेषः । कालवर्णः । तत्पर्य्यायः । नील १ असित २ श्याम ४ काल ५ श्यामल ६ मेचक ७ बहुल ८ राम ९ शिति १ । इति जटाधरः ॥ तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ (कर्षति पापानि शरणागतानां बालकानां कर्षेर्णक् वर्णं विनापि शब्दस्य । परब्रह्म । यथा, पौराणिकी गाथायाम् ।

"कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते ।
भस्मीभवन्ति राजेन्द्र ! महापातककोटयः" ॥

चन्द्रकलाक्षयकरप्रथमादिपञ्चदशकलाक्रियारूपप्रतिपदादिदर्शान्तात्मकपञ्चदशतिथ्यात्मकः कालः । मलमासोऽर्द्धमासः । यथा, तिथितत्त्वे ३६ ।

"चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः" ॥

कृष्णपक्षाभिमानिदेवताविशेषः । यथा, गीतायाम् ।

"धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्" ।

कृष्णसारमृगः । यथा, महाभारते १ । १३ । २५ ।

"धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च" ॥

अशुभकर्म्म । वेदोक्तासुरविशेषः । अयन्तु इन्द्रेण समरे निहतः । ऋषिविशेषः । अयन्तु ऋग्वेदस्याष्टममण्डलस्य ८५—८७ सूक्तानि, तथा दशममण्डलस्य ४२—४४ सूक्तानि च प्रणिनाय ॥ अथर्व्ववेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । यथा, मुक्तिकोपनिषदि । "गोपालतापनकृष्णहयग्रीवदत्तात्रेयगारुडानामथर्व्ववेदगतानामेकत्रिंशत्सङ्ख्याकानामुपनिषदां मन्त्रः कर्णौ मिरिति शान्तिः" ॥)

कृष्णकन्द, क्ली, (कृष्णः कृष्णवर्णः कन्दो यस्य ।) रक्तोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णकर्म्मा, [न्] त्रि, (कृष्णम् अशुभं कर्म्म यस्य ।) पापाचारयुक्तः । तत्पर्य्यायः । शिश्विदान २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ (श्वेतितुमिच्छति श्वितावर्णे इत्यस्य श्वितेर्द्वेत्यानच् द्वत्वमनो लुक् च इति शिश्विदानः । केचित्तु अकृष्णकर्म्मा इति पठन्ति । अकृष्णं निष्पापत्वात् शुक्लं कर्म्मास्य अकृष्णकर्म्मा शुक्लकर्म्मा इत्यर्थः । इति व्याचक्षते । इति भरतः ॥

"शिश्विदानः कृष्णकर्म्मा शुक्लकर्म्मेति कस्यचित्" ॥

इति जटाधरः ॥ क्ली, अशुभानां कृष्णत्वसम्पादकक्रियाविशेषः । यथा, सुश्रुतोक्तौ "अथ व्रणस्योपक्रमा भवन्तीत्युपक्रम्य दारुणकर्म्मदारकर्म्मोत्सिकर्म्म कृष्णकर्म्मपाण्डुकर्म्म" । इति ॥)

कृष्णकलि, स्त्री, (कृष्णस्य चूडा इव कलिः कलिका यस्याः ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः । तस्य शाखा रक्ततरुणीयनालवद्ग्रन्थियुक्ता पत्रं जुद्रताम्बूलदलवद्भवति । तस्य पुष्पं श्वेतरक्तपीतपाटलवर्णमलितपञ्चदलं षटकेशरमध्यं स्वल्पसद्गन्धयुक्तं अपराह्णे प्रस्फुटति । तस्य बीजं कृष्णमरिचतुल्यं पुष्पं सर्व्वकाले सुलभं वर्षाकाले प्रचुरं भवति । तदुत्पत्तिस्तस्य मूलतो बीजतश्च । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ अस्याः पिष्टपत्रमूलादिना व्रणस्फोटनं भवति इति वैद्यकम् ॥

कृष्णकाष्ठ, क्ली, (कृष्णं काष्ठं यस्य ।) कालागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अगुरुशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥)

कृष्णकेलि, स्त्री, (कृष्णस्य केलिः क्रीडा यत्र चूडा इव पुष्पकलिका यस्याः ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः । (अस्या अन्यद्विवरणं कृष्णकलिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कृष्णकोहल, पुं, (कृष्णकस्य कुत्सितकर्म्मणः ऊहं वितर्कं लाति रक्षतीति । ला + क ।) द्यूतकवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णगन्धा स्त्री, (कृष्णः उग्रो गन्धो यस्याः ।) शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

('इमास्त्रीनपरान् वृक्षानाहुर्येषां हितास्त्वचः ।
पूतिकः कृष्णगन्धा च तिल्वकश्च तथातरुः ॥
विरेचने प्रयोक्तव्यः पूतिकस्तिल्वकस्तथा ।
कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शःसु चोच्यते" ॥

इति चरके सूत्रस्थाने १ अध्याये ॥

कृष्णगर्भ, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो गर्भः अभ्यन्तरदेशो यस्य ।) कट्फलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णचञ्चुक, पुं, (कृष्णा चञ्चुरस्य । तत कप् ।) चणकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चणकशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)

कृष्णचतुर्द्दशी, स्त्री, (कृष्णा कृष्णपक्षसम्बन्धिनी चतुर्द्दशी ।) कृष्णपक्षीयचतुर्द्दशी । तत्पर्य्यायः । भूत २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णचर, त्रि, (कृष्णस्य भूतपूर्व्वा गौः चरट् ।) कृष्णस्य भूतपूर्व्वा गवादिः । इति मुग्धबोधम् ॥

कृष्णचूडा, स्त्री, (कृष्णस्य चूडेव पुष्पचूडा यस्याः ।) स्वनामख्यातसकण्टकपुष्पवृक्षः । तस्य पत्रं बक

कृष्णदलवद्भवति । तस्य पुष्पं पीतरक्तवर्णं उपर्य्यध स्थूलसूक्ष्मदशदलं दीर्घवृन्तं दृढदीर्घकेशरमध्यं इत्यत्युद्भुतगन्धयुक्तञ्च जायते । तत्फलं शिम्बीसदृशं पुष्पं सर्व्वकाले सुलभं वर्षाकाले प्रचुरं भवति । तदुत्पत्तिस्तस्य मूलतो वीजाच्च भवति इति लोकप्रसिद्धम् ॥

कृष्णचूडिका, स्त्री, (कृष्णा चूडा अग्रं यस्याः । तत कप् ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) गुञ्जा । इति राजनिघण्टः ॥ (कुचफल इति भाषा ॥)

कृष्णचूर्णं, क्ली, (कृष्णस्य लौहस्य चूर्णम् । दग्धाङ्गो ह्यग्नि स्वतकीट्टमित्यर्थः ।) लौहमलम् । इति राजनिघण्टः ॥

कृष्णजटा, स्त्री, (कृष्णा कृष्णवर्णा जटा यस्याः ।) जटामांसी । इति रत्नमाला ॥

कृष्णजीरक, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो जीरकः ।) कृष्णवर्णस्थूलजीरकः । केलेजीरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुषवी २ कारवी ३ पृथ्वी ४ पृथुः ५ काला ६ उपकुञ्चिका ७ । इत्यमरः ॥ सुषवी ८ कुञ्चिका ९ । इति तट्टीकायां नयनानन्दः ॥ उपकुञ्चि १० । इति रत्नमाला ॥ कृष्णा ११ जरणा १२ स्थाली १३ बहुगन्धा १४ । पृथुका १५ पृथिवी १६ भेषजम् १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
"कृष्णजीरं सुगन्धञ्च तथैवोद्गारशोधनम् ।
कृष्णाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका ॥
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुञ्चिका ।
उपकुञ्ची च कुञ्ची च वृहज्जीरक इत्यपि ॥
जीरकत्रितयं रूक्षं कटूष्णं दीपनं लघु ।
संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत ॥
ज्वरघ्नं पाचनं बल्यं वृष्यं रुच्यं कफापहम् ।
चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्द्यतिसारहृत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफशोथजीर्णज्वरनाशित्वम् । रुचिचक्षुर्हितकारित्वम् । ग्राहित्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥ स तु स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विधा ॥

कृष्णतण्डुला, स्त्री, (कृष्णा तण्डुलो वीजं यस्याः ।) कर्णस्फोटालता । इति राजनिघण्टः ॥

कृष्णताम्रं, क्ली, (कृष्णं ताम्रम् । "वर्णो वर्णेन" । २ । १ । ६९ । इति कर्म्मधारयः ।) गोशीर्षचन्दनम् । इति शब्दमाला ॥

कृष्णतार, पुं, (कृष्णा तारा यस्य ।) हरिणः । इति राजनिघण्टः ॥

कृष्णत्रिवृता, स्त्री, (कृष्णा त्रिवृता ।) कृष्णवर्णा त्रिवृत । काल तेउडी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । श्यामा २ पालिन्दी ३ कालमेषिका ४ काला ५ मसूरविदला ६ अर्द्धचन्द्रा ७ सुषेणिका ८ । इति जटाधरः ॥ (अस्या गुणा यथा,
कषायत्वम् । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । विपाकेकटुकत्वम् । कफपित्तप्रशमकारित्वम् । रूक्षत्वात् वातकोपनत्वञ्च ॥ इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्याये ॥)

कृष्णदन्ता, स्त्री, (कृष्णा कृष्णवर्णो दन्ताः शिखरदेशो यस्याः ।) काश्मरीवृक्षः । इति राजनिघण्टः ॥ (कृष्णदन्तविशिष्टे, त्रि । दन्तस्तु मद्यपानादिना कृष्णत्वं प्राप्नोति ॥)

कृष्णदेह, पुं,(कृष्णः कृष्णवर्णो देहो यस्य ।) भ्रमरः । इति सारस्वतः ॥ कृष्णवर्णशरीरे, त्रि ॥

कृष्णद्वैपायन, पुं, (द्वीपे भव इत्यण् । यद्वा द्वीपमयनं उत्पत्तिस्थानं यस्य । प्रज्ञाद्यण् । कृष्णश्चासौ द्वैपायनश्चेति ।) वेदव्यासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते १ । १०५ । १३ ।
"ततस्तस्मिन् प्रतिज्ञाते भीष्मेण कुरुनन्दन ! ।
कृष्णद्वैपायनं काली चिन्तयामास वै मुनिम्" ॥
अस्य यमुनाद्वीपोत्पत्तिकथा यथा तत्रैव १ । १०५ । ७—१४ ।
"धर्म्मयुक्तस्य धर्म्मार्थं पितुरासीत्तरी मम ।
सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवने ॥
अथ धर्म्मविदां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः ।
आजगाम तरीं धीमांस्तरिष्यन् यमुनां नदीम् ॥
स तार्य्यमाणो यमुनां मामुपेत्याब्रवीत्तदा ।
सान्त्वपूर्ब्बं मुनिश्रेष्ठः कामार्त्तो मधुरं वचः ॥
तमहं शापभीता च पितुर्भीता च भारत ! ।
वरैरसुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे ॥
अभिभूय स मां बालां तेजसा वशमानयत् ।
तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ! ॥
मत्स्यगन्धो महानासीत् पुरा मम जुगुप्सितः ।
तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात् स मे मुनिः ॥
ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम् ।
द्वीपेऽस्या एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥
पाराशर्य्यो महायोगी स बभूव महानृषिः ।
कन्यापुत्त्रो मम पुरा द्वैपायन इति श्रुतः" ॥
अन्यत् विवरणादिकमस्य व्यासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कृष्णधत्तूरक, पुं, (कृष्णवर्णो धत्तूरकः ।) कृष्णवर्णधुस्तूरः । कालधुतुरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शिवः २ कनकः ३ सचिवः ४ शिवः ५ कृष्णपुष्पः ६ विषारातिः ७ क्रूरधूर्त्तः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कान्तिकारित्वम् । व्रणात्तित्वग्दोषखर्ज्जुकण्डूतिज्वरभ्रमनाशित्वञ्च ॥ "सितनीलकृष्णलोहितपीतप्रसवाश्च सन्ति धत्तूराः । सामान्यगुणोपेतास्तेषु गुणाढ्यास्तु कृष्णकुसुमाः स्युः" ॥ इति राजनिघण्टः ॥

कृष्णपर्णी, स्त्री, (कृष्णवर्णानि पर्णानि यस्याः ।) कालतुलसी । इति रत्नमाला ॥

कृष्णपक्ष, पुं, (कृष्णस्तमसावृतचन्द्रक्षयात्मकः पक्षः ।) असितपक्षः । स तु प्रतिपदाद्यमावास्यान्तानि पञ्चदश दिनानि । यथा, तिथ्यादितत्त्वम् ॥
"तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि ।
चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः ॥
पक्षाद्याप्तास्तु विषये क्रमात् पञ्चदश स्मृताः ।
दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके" ॥

कृष्णपाक, पुं, (पच्यतेऽसौ । पच + घञ् । पाकः फलम् । कृष्णः कृष्णवर्णः पाकः फलं यस्य ।) करमर्द्दः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृष्णपाकफल, पुं, (कृष्णपाकरूपं फलं यस्य ।) करमर्द्दकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥

कृष्णपिङ्गला, स्त्री, ("वर्णो वर्णेन" । २ । १ । ६९ । इति कर्म्मधारयः ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कृष्णपिङ्गलवर्णयुक्ते, त्रि ।
ॐ "ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।
ऊर्द्ध्वलिङ्गं विरूपाक्षं विश्वरूप नमो नमः" ॥)

कृष्णपिण्डीतक, पुं, (कृष्णः पिण्डीतकः । नित्यकर्म्मधारयः ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । वराहः २ कृष्णपिण्डीरः ३ । इति रत्नमाला ॥

कृष्णपिण्डीर, पुं, (कृष्णः पिण्डीरः ।) कृष्णपिण्डीतकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कृष्णपिपीली स्त्री (कृष्णा पिपीली ।) कृष्णवर्णपिपीलिका । कालपिपीडा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । स्थूला २ वृहद्वक्त्रा ३ । इति राजनिघण्टः ॥

कृष्णपुष्प, पुं, (कृष्णं पुष्पं यस्य ।) कृष्णधत्तूरकः । इति राजनिघण्टः ॥ (कृष्णधत्तूरशब्दे ऽस्य पर्य्याया ज्ञेया ॥)

कृष्णपुष्पी, स्त्री, (कृष्णपुष्प + जातित्वात् ङीष् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृष्णफल, पुं, (कृष्णमुग्रं कुत्सितं वा फलं अस्य ।) करमर्द्दकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कृष्णफलपाक, पुं, (कृष्णः फलरूपेण पाको यस्य ।) करमर्दकः । इति दिरूपकोषः ॥

कृष्णफला, स्त्री, (कृष्णं फलं यस्याः ।) सोमराजी । इत्यमरः । २ । ४ । ९६ ॥ (कोलशिम्बी । आल्कुशी इति भाषा ।छोट जाम इति भाषा । अस्याः पर्य्याया यथा ॥
"सूक्ष्मपत्रा कृष्णफला जम्बूर्दीर्घपत्रा च मध्यमा" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ कोलशिम्बि ॥ सुवराशेङ्गि इति भाषा ॥ अस्याः पर्य्यायाः । यथा,—
"कोलशिम्बिः कृष्णफला तथा पर्य्यङ्कपट्टिका" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णभूम, पुं, (कृष्णा कृष्णवर्णा भूमिर्मृत्तिका यत्र देशे । समासे अच ।) कृष्णवर्णमृत्तिकायुक्तो देशः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णभूमिजा, स्त्री,(कृष्णाया भूमेर्जायते इति । जन + ड । ततष्टाप् ।) गोमूत्रिकाख्यतृणम् । इति राजनिघण्टः ॥

कृष्णभेदा, स्त्री, (कृष्णवर्णेन भेदश्छेदोऽस्याः ।) कटुका । इति राजनिघण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा ॥
"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा ।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णभेदी, स्त्री, (कृष्णेन वर्णेन भेदोऽस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कटुकी । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥ (कटुकीशब्दे ऽस्या गुणपर्य्याया बोद्धव्याः ।)

कृष्णमुद्ग, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः स्निग्धो वा मुद्गः वर्णत्वात् ।) मुद्गविशेषः । कालमुग इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वासन्तः २ माधवः ३ सुराष्ट्रकः ४ । अस्य गुणाः । त्रिदोषदाहनाशित्वम् । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । बल

वीय्याक्ष्णपुष्टिदाहत्वञ्च। इति राजनिघण्टः॥ (यथाह भावप्रकाशः।

"मुद्गो रूक्षो लघुग्राही कफपित्तहरो हिमः। स्वादुरल्पानिलो नेत्र्यो ज्वरघ्नो वनजस्तथा॥ मुद्गा बहुविधाः श्यामो हरितः पीतकस्तथा। श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्व्वः पूर्व्वो लघुः स्मृतः॥ सुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः। चरकादिभिरप्युक्त एष एव गुणाधिकः"॥)

कृष्णमूली, स्त्री, (कृष्णा मूलमस्याः। स्त्रियां ङीप्।) शारिवाविशेषः। इति राजनिघण्टः॥

कृष्णमृत, स्त्री, (कृष्णा मृत मृत्तिका।) कालमृत्तिका। तत्पर्य्यायः। मृत्स्नाभूमिः २। अस्या गुणाः। क्षतदाहासृग्प्रदरश्लेष्मपित्तहरत्वम्। इति राजनिघण्टः॥

कृष्णमृत्तिक, पुं, (कृष्णा मृत्तिका भूमिर्यत्र।) कृष्णभूमः। इति हेमचन्द्रः॥

कृष्णरुहा, स्त्री, (कृष्णा सती रोहतीति। रुह + क।) जतुका लता। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णरूप्य, त्रि, (कृष्णस्य भूतपूर्व्वो गौः भूतपूर्व्वो रूप्यः। कृष्णचरः। कृष्णस्य भूतपूर्व्वो गवादिः।) इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

कृष्णलक, पुं, (कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्याद्यभागे शिम्बादित्वात् लच्। ततः स्वार्थे कन्।) गुञ्जा। परिमाणविशेषः। यथा मनुः। ८। १३।

"पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश"॥

कृष्णलवण, क्ली, (कृष्णं लवणम्।) सौवर्च्चललवणम्। काचलवणम्। इति राजनिघण्टः॥ (यथा, गारुडे १८४ अध्याये।

"सैन्धवं कृष्णलवणं सौवीरं मत्स्यपित्तजम्"॥ अस्य पर्य्याया यथा। वैद्यकरत्नमालायाम्।

"रुचकं कृष्णलवणमक्षं सौवर्च्चलञ्च तत्"॥)

कृष्णला, स्त्री, (कृष्णल + टाप्।) गुञ्जा। इत्यमरः। २। ४। ९८॥ (क्ली, परिमाणविशेषः। यथा मनुः। ८। १३४।

"सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवन्त्वेककृष्णलम्। पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश"॥

अस्य टीकायां कुल्लूकभट्टेन यद्व्याख्यातं तद्यथा। "गौरसर्षपाः षट् मध्यो न स्थूलो नापि सूक्ष्मो यवो भवति। त्रिभिर्यवैः कृष्णलं रक्तिकेति प्रसिद्धं पञ्चभिः कृष्णलैर्माषो षोडशमाषा सुवर्णं स्यात्"॥ अस्याः पर्य्याया यथा।

"साकुरुण्डा कृष्णला गुञ्जा रक्तिका काकणन्तिका। काकादनी काकचिञ्चा काकजङ्घा शिखण्डिनी"॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

कृष्णलोह, क्ली, (कृष्णं लोहम्।) अयस्कान्तः। इति राजनिर्घण्टः॥

("त्रपुसीसताम्ररजतकृष्णलोहसुवर्णानि लोहमलाश्चेति"॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने। ४६ अध्याये॥)

कृष्णलोहित, पुं, (कृष्णश्च लोहितश्च। "वर्णो वर्णेन" २। १। ६९। इति समासः।) कृष्णरक्तमिश्रवर्णः। धूम्रवर्णः। तद्वति त्रि। इत्यमरः ३।५।१६॥

कृष्णवक्त्र, पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं वक्त्रं मुखं यस्य।) वानरः। इति हलायुधः॥

कृष्णवर्त्मा, [न्] पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं वर्त्म यस्य। वायुप्रसारितधूमपथाभ्यन्तर एव गतिरस्येति भावः।) अग्निः। (यथा, महाभारते १। ८५। १२।

"हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते"॥) चित्रकवृक्षः। इत्यमरः॥ (कृष्णम् अपवित्रं कर्म्म आचरणं यस्य।) दुराचारः। राहुः। इति मेदिनी॥ (कृष्णः वासुदेवः परब्रह्म इत्यर्थः वर्त्म गतिर्यस्य।) ब्रह्मनिष्ठपुरुषः। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः॥)

कृष्णवल्ली, स्त्री (कृष्णा वल्ली।) कृष्णजकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ शारिवाविशेषः। इति राजनिघण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा।

"कृष्णाञ्जनः कृष्णवल्ली कालमाला करालकः"॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

कृष्णवल्लिका, स्त्री, (कृष्णा वल्लिका।) जतुका लता। इति राजनिघण्टः॥

कृष्णवर्व्वरक, पुं, (कृष्णः वर्व्वरकः।) वर्व्वरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (वर्व्वरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया॥)

कृष्णवानर, पुं, (कृष्णः वानरः।) कालवानरः। तत्पर्य्यायः। गोलाङ्गूलः २ गौरास्यः ३ कपिः ४ कृष्णमुखः ५। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णवीज, क्ली, (कृष्णं वीजं यस्य।) कालिङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (कालिन्द तरमूज इति लोके। अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा।

"कालिन्दङ्कृष्णवीजं स्यात् कालिङ्गञ्च सुवर्त्तुलम्। कालिन्दं ग्राहिदृक्पित्तशुक्रघ्नं शीतलं गुरु। पक्वन्तु सोष्णं सक्षारं पित्तलं कफवातजित्"॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कृष्णवीज, पुं, (कृष्णम् उग्रं वीजं यस्य।) रक्तशिग्रुवृक्षः। इति जटाधरः॥

कृष्णवृन्ता, स्त्री, (कृष्णं वृन्तं अस्याः।) पाटलावृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५५॥ (अस्याः पर्य्याया यथा।

"पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा। कृष्णवृन्ता कुवेराक्षी कालस्थाल्यलिवल्लभा॥ ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता"॥ इति च तस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

माषपर्णी। इति मेदिनी (अस्याः पर्य्याया यथा। "सिंहपुच्छी ऋषिप्रोक्ता माषपर्णी महासहा। कृष्णवृन्ता च काम्बोजी पाण्डुलोमशपर्णिनी"॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥) गम्भारीवृक्षः। अस्य पर्य्याया यथा।

"गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका॥ काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी। कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकाऽपि च"॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

गुणाश्चास्याः पाटलामाषपर्णीगम्भारीशब्देषु व्याख्येयाः॥)

कृष्णवृन्तिका, स्त्री, (कृष्णं वृन्तं अस्याः तत् सञ्ज्ञायां कन् ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) गम्भारीवृक्षः। पेटिकावृक्षः। इति रत्नमाला॥

कृष्णशार, पुं, (कृष्णः शारः शवलश्च।) कृष्णसारमृगः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

कृष्णशालि, पुं, (कृष्णः शालिर्धान्यविशेषः।) कालशालि धान इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कालशालिः २ श्यामशालिः ३ सितेतरः ४। अस्य गुणाः। त्रिदोषदाहनाशित्वम्। मधुरत्वम्। पङ्क्तिवीर्य्यवर्द्धनत्वम्। वर्णकान्तिबलकारित्वञ्च। इति राजनिघण्टः॥

कृष्णशिग्रु, पुं (कृष्णः रूक्षगुणयुक्तः शिग्रुः।) शोभाञ्जनवृक्षः। इति राजनिघण्टः॥

कृष्णशिम्बिका, स्त्री, (कृष्णा कृष्णवर्णा शिम्बिका कुत्सिता शिम्बिका वा।) कृष्णवर्णशिम्बी। कालशिम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। काकाण्डी २। इति रत्नमाला। (अस्या गुणा गाम्भारीशब्दे ज्ञातव्याः॥

"सितासिता पीतकरक्तवर्णा भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिम्बाः। यथोदितास्ते गुणतः प्रधाना ज्ञेयाः कटूष्णा रसपाकयोश्च"॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)

कृष्णशृङ्ग, पुं (कृष्णं शृङ्गं विषाणं यस्य।) महिषः। इति हेमचन्द्रः॥

कृष्णसख, पुं, कृष्णस्य सखा। ("राजाहःसखिभ्यष्टच्" ५। ४। ९१। इति टच्।) अर्ज्जुनः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (अर्ज्जुनवृक्षः॥)

कृष्णसखी, स्त्री (कृष्णस्य सखी।) द्रौपदी। सा तु पञ्चपाण्डवमहिषी पञ्चालराजदुहिता। कृष्णस्य सखी सहचरी इव कृष्णवर्णत्वात्।) जीरकः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कृष्णसर्षप पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः सर्षपः।) राजसर्षपः। इति राजनिघण्टः॥ (यथास्य पर्य्याया। 'क्षवः क्षुताभिजनकः क्रमिकः कृष्णसर्षपः'॥ अस्य गुणाश्च।

"अति तीक्ष्णा विशेषेण तद्वत् कृष्णापि राजिका"॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कृष्णसार, पुं, (कृष्णश्चासौ सारः शवलश्चेति।) हरिणभेदः। इत्यमरः। २। ४। १०॥ कालसार इति भाषा॥ (यथा, मनौ २। २३।

"कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः। स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः"॥) अस्य मांसगुणाः। सग्राहित्वम्। रुचिबलकारित्वम्। ज्वरनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ स्नुहीवृक्षः। शिंशपावृक्षः। इति मेदिनी॥ खदिरवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

कृष्णसारङ्ग पुं, कृष्णवर्णः सारङ्गो मृगः। कृष्णसारः। (यथा, कात्यायनश्रौतवचने। ७। ८। २१।

"कृष्णसारङ्गमेध्यमभावे लोहितसारङ्गम्"॥ तथा, शतपथब्राह्मणे। ३। ३। ४। १३। "कृष्णसारङ्गः स्यादित्याहुः यदि कृष्णसारङ्गं न विन्देत् अथो अपि लोहितसारङ्गम्"। "कृष्णसारङ्गः श्यामशवल"॥ इति भाष्यम्। पक्षे परब्रह्म। यथा, "कृष्णा नित्यनिर्व्वाणरूपः सदङ्ग तत्स्वरूपः

यदि चेत् न विन्देत लभेत अथो अपि तर्हि लोहितसारङ्गं सगुणभावं उपासीत इत्यर्थः ॥)

कृष्णसारथि, पुं, अर्ज्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णः सारथिः युद्धे सहायोऽस्य इति विग्रहे ।) पार्थः । (स तु तृतीयपाण्डवः । भारतीयमहायुद्धे पार्थप्रार्थनया श्रीकृष्णस्य तत्सारथ्याङ्गीकारः । यथा, महाभारते । ५ । ७ । ३५ ३८ ।

अर्ज्जुन उवाच ।

"भवान् समर्थस्तान् सर्व्वान् निहन्तुं नात्र संशयः ।
निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषर्षभ ! ॥
भवांस्तु कीर्त्तिमान् लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति ।
यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ॥
सारथ्यन्तु त्वया कार्य्यमिति मे मानसं सदा ।
चिररात्रेप्सितं कामं तद्भवान् कर्त्तुमर्हति ॥

वासुदेव उवाच ।

उपपन्नमिदं पार्थ ! यत् स्पर्द्धेथा मया सह ।
सारथ्यं ते करिष्यामि कामः सम्पद्यतां तव' ॥)

कृष्णसारा, स्त्री, (कृष्णसार + अजादित्वात् टाप् ।) शिंशपावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,
"शिंशपा पिच्छिला श्यामा कृष्णसारा च सा गुरुः ।
कपिला सैव मुनिभिर्भस्मगर्भेति कीर्त्तिता" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णस्कन्ध, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः स्कन्धो यस्य ।) कालस्कन्धः । तमालवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कृष्णा, स्त्री, (कृषेर्नक् णत्वं ततः टाप् ।) द्रौपदी । (सा तु पञ्चपाण्डवमहिषी । कृष्णवर्णत्वादेव अस्या नाम तथा जातम् । यथा, महाभारते १ । १६८ । ४४ ।
"कृष्णेत्येवाब्रुवन् कृष्णां कृष्णाऽभूत् सा हि वर्णतः ।
तथा तन्मिथुनं यज्ञे द्रुपदस्य महामखे" ॥)
नीलीवृक्षः । पिप्पली । (अस्याः पर्य्याया यथा ।
"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा ।
कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) द्राक्षा । इति मेदिनी ॥ नीलपुनर्नवा । कृष्णजीरकः । गम्भारी । कटुका । सारिवाविशेषः । राजसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्पटी । इति भावप्रकाशः ॥ काकोली । सोमराजी । इति जटाधरः ॥ (द्वादशप्रकाराणां जलौकसां मध्ये सविषप्रकारीयजलौकोविशेषः । तस्य लक्षणं यथा ।
"वालाञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिरा कृष्णा" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १३ अध्याये ॥)

कृष्णागरु, क्ली, (कृष्णं कृष्णवर्णं अगुरु ।) कृष्णवर्णसुगन्धिकाष्ठविशेषः । तत्पर्य्यायः । अगुरु २ शृङ्गारम् ३ विश्वरूपकम् ४ शीर्षम् ५ कालागुरु ६ केशम् ७ वसुकम् ८ कृष्णकाष्ठम् ९ धूपार्हम् १० वह्निरम् ११ मिश्रवर्णम् १२ गन्धम् १३ । (यथा, भविष्यपुराणे आत्मतत्त्वोपदेशे ।
"विलिप्य कृष्णागुरुणा वाजपेयफलं लभेत" ॥)
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । लेपे शीतलत्वम् । पाने पित्तहरत्वम् । केषाञ्चित् मते त्रिदोषघ्नत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः । अथ अगरु कृष्णागरु ।
"अगुरुप्रवरं लोहं राजार्हं जोङ्गकं तथा ।
वंशिकं कृमिजं चापि कृमिजग्धमनार्य्यकम् ।
अगुरूष्णं कटु त्वच्यं तिक्तं तीक्ष्णञ्च पित्तलम् ॥
लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत् ॥
कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लोहवद्वारि मज्जति ।
अगुरुप्रभवः स्नेहः कृष्णागुरुसमः स्मृतः' ॥
इति भावप्रकाशः ॥

कृष्णाचल, पुं, (कृष्णस्य प्रियः अचलः पर्व्वतः । तद्वसतेस्तथात्वम् ।) रैवतपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥ (अस्मिन्नेव गिरौ भगवतः कृष्णस्य द्वारकाधाम । इति पुराणप्रसिद्धम् ॥)

कृष्णाञ्जनी, स्त्री, (अज्यतेऽनया इति । अनज + करणे ल्युट् ततो ङीप् । कृष्णा कृष्णवर्णा अञ्जनी ।) कालाञ्जनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णानदी, स्त्री, (कृष्णा इत्याख्याता नदी ।) नदीभेदः । तत्पर्य्यायः । कृष्णसमुद्भवा २ कृष्णवेण्णा ३ कृष्णगङ्गा ४ । (यथा, महाभारते ६ । ९ । ३३ ।
"सदा निरामयां कृष्णां मन्दगां मन्दवाहिनीम्" ॥
अस्य जलगुणाः । स्वच्छत्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णाभा, स्त्री, (कृष्णा सती आभाति । आ + भा + क । ततष्टाप् ।) कालाञ्जनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णामिष, क्ली, (कृष्णं कृष्णेन इत्यर्थः आमिषति स्पर्द्धते वर्णेन । आ + मिष् + क ।) कृष्णायसम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णायस, क्ली, (कृष्णं कालं आयसम् ।) स्वार्थे अण् ।) कृष्णवर्णलौहम् । इति रत्नमाला ॥

कृष्णार्च्चि, [स्] पुं, (कृष्णा कृष्णवर्णा अर्च्चिर्यस्य कृष्णवर्णधूमेन सह अर्च्चिर्यस्येति वा ।) अग्निः । इति भूरिप्रयोगः ॥

कृष्णार्जक, पुं (कृष्णः अर्जकः वनवर्व्वरः ।) कालतुलसी । तत्पर्य्यायः । कालमालः २ मालूकः ३ कृष्णमालुकः ४ कृष्णमल्लिका ५ गरघ्नः ६ वनवर्व्वरः ७ वर्व्वरी ८ जातिः ९ ।
(अन्ये पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"कृष्णार्ज्जकः कृष्णवल्ली कालमालः करालकः" ॥)
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातामयनेत्ररोगनाशित्वम् । रुचिसुखप्रसवकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णालु, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः आलुः ।) नीलालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णावास, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति । आ + वस + अधिकरणे घञ् । कृष्णस्य आवासः आलयः ।) अश्वत्थवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रैवतपर्व्वतः ॥ इति भारतम् ॥ अश्वत्थशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

कृष्णाश्रित, त्रि, (कृष्णं आश्रितः प्राप्ताश्रयः ।) यस्य आश्रयः कृष्णः सः । इति मुग्धबोधम् ॥

कृष्णिका, स्त्री, (कृष्णैव इति । कृष्णा + संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वम् । यद्वा, कृष्णवर्णो भूम्नाऽस्त्यस्य इति ठन् टाप् च ।) राजिका । इत्यमरः । २ । ९ । १९ ॥ राइ सर्षा इति भाषा ॥
("कृष्णिका राजिकासुरी कुष्ठको राजसर्षपः" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
श्यामापक्षिणी । तस्या नामानि यथा,
"श्यामा वराली शकुनी कुमारी
दुर्गा च देवी चटिका तथोमा ।
त्वं पोतकी पाण्डविका त्वमेव
त्वं कृष्णिका त्वं मितपक्षिणी च ॥
त्वं ब्रह्मपुत्त्री शकुनैकदेवी
धनुर्द्धरी पार्थसमूहमाता ।
प्रत्यक्षरूपा भगवत्यहोमा
नमोऽस्तु तुभ्यं कुरु मेऽर्थसिद्धिम्" ॥
इति वसन्तराजशाकुनम् ॥

कृष्णेक्षु, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः इक्षुः ।) इक्षुभेदः । काजली आक् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । श्यामेक्षुः २ कोकिलेक्षुकः ३ कोकिलाक्षः ४ कान्तारकः ५ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । पाके मधुरत्वम् । स्वादुत्वम् । सुहृद्यत्वम् । कटुत्वम् । रसाढ्यत्वम् । त्रिदोषहारित्वम् । समवीर्य्यं बलवीर्य्यसुवर्णदार्ढ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य भावप्रकाशोक्तगुणाः कान्तारशब्दे द्रष्टव्याः ॥

कृष्णोदुम्बरिका, स्त्री (कृष्णस्य काकस्य प्रिया उदुम्बरिका । यद्वा कृष्णा कृष्णवर्णा उदुम्बरिका ।) काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृसर, पुं (डु कृञ् करणे + "कृधूमादिभ्यः कित्" । उणा ३ । ७३ । इति सरन् किच्च । बाहुलकात् न णत्वम् ।) कृशरः । इति जटाधरः ॥
(यथा, छन्दोगपरिशिष्टे—
"तिलतण्डुलसम्पक्वः कृसरः सोऽभिधीयते" ॥
खिचुडी इति भाषा । यथा, च मनौ ५ । ७ ।
"वृथा कृसरसंयावं पायसापूपमेव च ।
अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च" ॥)

कॄ, श विक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां परसकं सेट् ।) श, किरति । अस्यापि निष्ठायां कीर्णं इति । सूत्वाद्योदिदित्यत्र मूर्च्छवजनसामर्थ्यात् येन केनापि प्रकारेण रेफान्तान्निष्ठातस्य न इति व्याख्यानात् ऋदिरणाविति इरि उरि चं कृते रान्तत्वात् निष्ठा तस्य न स्यात् । एवं गॄ श निगरणे इत्यादेरपि गीर्णं इत्यादि बोध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

कॄ, ञ गि हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या-उभ-सक-सेट ।) ञ गि, कृणाति कृणीते । कीर्णं किर्णि । इति दुर्गादासः ॥

कॄ, क ड विज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-आत्म-सक-सेट् ।) क ड, कारयते । इति दुर्गादासः ॥

कॄत, क सशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सक-सेट ।) दीर्घी । क, कीर्त्तयन्ति च

गोष्ठीषु यद्गुणग्रामप्रयोगः । कीर्त्तादिगणस्य णिच्त्वेऽपि क्वचित्पाठ कीर्त्तादिगणस्य व्यभिचारसूचनार्थं तेन अचीक्लृपदिति सिद्धम् । इति दुर्गादास ॥

क्लृप्त, त्रि, कल्पनार्थक्लृपधातोः कर्म्मणि क्त क्लृपादेश । नियत । कृतकल्पन । कल्पन सामर्थ्य तद्विशिष्ट । यथा,—"अवश्यक्लृप्तापि पर्व्वतत्यचलत्वादित्तत्त्व स्यात्विच्छिन्नाधिकरणतात्वच्छिभिरेवोपपत्तौ"। इति जगदीशः ॥ (यथा, मनौ । ११ । २७ ।
'इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्व्वपेदब्दपर्य्यये ।
क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे" ॥)

क्लृप्तकीला, स्त्री, (क्लृप्त कीलयति । कील+"कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) व्यवस्थापत्रम् । तत्पर्य्याय । पट्टोलिका ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्लृप्तधूप, पु, (क्लृप्त कृत धूपो येन गन्धद्रव्यविशेषेण ।) सिह्लक । इति जटाधर ॥ (क्लृप्तश्चासौ धूपश्चेति विग्रहे कृत्रिमो धूप ॥)

क्लृप्तिक, त्रि (क्लृप्त मूल्यदानेन सत्त्व देयत्वेनास्त्यस्य । क्लृप्त+ठन ।) क्रीत । इति हलायुध ॥

केकय, पु, (केकयत्वदाख्यया प्रसिद्ध प्रदेशो राज्यत्वेनास्त्यस्य ।) सूर्य्यवंशीयराजविशेष । इति श्रीभागवतम् ॥ (स तु केकयदेशाधीश्वर दशरथश्वशुरश्च । यथा, रामायणे १ । १३ । २३ ।
"तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्म्मिकम् ।
श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्त्रन्तमिहानय" ॥
जनपदवाचे तु बहुवचनान्त । यथा, महाभारते । ६ । जम्बूखण्डविनिर्म्माणपर्व्वणि ९ । ४८ ।
"उपावृत्तानुपावृत्ता सुराष्ट्रा केकयास्तथा" ॥)

केकयी, स्त्री, (केकयस्यापत्य स्त्री । सञ्ज्ञायां मानाभावात् केकयाज्जन्यजनकभावेऽपि प्रयोग इति प्रयोगादाख्याया ङीष् ।) दशरथराजपत्नी । सा तु केकयराजपत्नी भरतमाता च । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रामायणे ।
"सत्कृत्य कैकयीपक्ष केकयो धनमादिशत्" ॥)

केकर, त्रि, (के शिरसि मूर्द्ध्नि इत्यर्थ कर्तु नेत्रतारा शीलमस्य । "शयो हैतुताच्छील्यानुलोम्येषु"। ३।२।२ । इति ट । "हलदन्तात् सप्तम्या सञ्ज्ञायाम्" ।६।३।६। इत्यलुक् ॥) वलीर । इत्यमर । २ । ६ । ४९ ॥ टेरा इति भाषा । (यथा, मनौ ।
'पिता विवदमानस्य केकरो मद्यपस्तथा" ॥
चतुर्व्वर्णात्मकमन्त्र ॥ यथा, विश्वसारतन्त्रे । "चतुर्व्वर्णस्तु केकर" ॥)

केका, स्त्री, (के मूर्द्ध्नि कायति । कै+क टाप् । अलुक् समास । यद्वा, अन्येभ्योऽपीति कर्म्मणि ड । "हलदन्तात् सप्तम्या सञ्ज्ञायाम्" । ६ । ३ । ९ । इत्यलुक ।) मयूरवाणी । इत्यमर । २ । ५ । ३१ ॥ (यथा, रघौ १ । ३९ ।
"षड्जसंवादिनी केका द्विधा भिन्ना शिखण्डिभि" ॥)

केकावल, पु, (केका ध्वनिविशेष वलते स्तृणातीति । केका+वल्+अच् । यद्वा, केका+अस्त्यर्थे वालच्प्रत्ययात् वलच् प्रत्यय ।) मयूर । इति शब्दचन्द्रिका ॥

केकी, [न] पु, (केका ध्वनिमेदं अस्यास्तीति । व्रीह्यादिभ्येति इनि ।) मयूर । इत्यमर २ । ५ । ३ ॥ (यथा, काशीखण्डे । ३ । ७१ ।
"केकी केका परित्यज्य मौनं तिष्ठति तद्भयात् ।
चकोरश्चन्द्रिकाभोक्ता नक्षत्रमिवाश्रित" ॥)

केकेयी, स्त्री, (कैकेयी पृषोदरात् एकारत्वम् ।) कैकयी । इति शब्दरत्नावली ॥

केचन, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयम् । मुग्धबोधमते "किम क्त्यन्ताच्चिचनौ" । इति चनप्रत्यय ।) केचित् । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ५६ ।
"पूर्व्वापरपरामर्शविकलास्तत्र केचन" ॥)

केचित्, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयम् । मुग्धबोधमते तु "किम क्त्यन्ताच्चिचनौ" । इति चित् प्रत्यय ।) केचन । इति व्याकरणम् । कोन व्यक्तिरा इति भाषा ॥ (यथा, रामगीतायाम् । १४ । "केचिद् वदन्तीति वितर्कवादिन" । केचित्कालापकोविदा इति रामतर्कवागीश ॥)

केचुक, स्त्री, (कचु+स्वार्थे कन् । पृषोदरात् एत्वे साधु ।) कचु । इति त्रिकाण्डशेष ॥

केणिका, स्त्री, (के शिरसि कुत्सितो वा अणक ततष्टाप् अत इत्वम् । स्वीत्व लौकिकम् ।) पटकुटी । इति हेमचन्द्र ॥ कानात इति भाषा ॥

केत, त क मन्त्रणे । नि आवणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्तचुरा—पर सक सेट । मन्त्रणे निमन्त्रणे । अचिकेतत् । नि आवण समयोक्तापणम् । इति दुर्गादास ॥

केतक, पु, (कितनिवासे+ण्वुल् ।) केतकीवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, रघु ६ । १७ ।
'विलासिनीविभ्रमदन्तपत्र
मापाण्डुर केतकवर्हमन्य' ॥
अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,—
"केतक सूचिकापुष्पो जम्बुक क्रकचच्छद" ॥
"केतक कटुक स्वादुलघुस्तिक्त कफापह" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

केतकी, स्त्री, (केतक+गौरादित्वात् ङीष् ।) पुष्पवृक्षविशेष । केया इति भाषा ॥
(यथा, अमरुशतके । १ ।
"गन्धाढ्यासौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा
पद्मभ्रान्त्या क्षुधितमधुप पुष्पमध्ये पपात" ॥)
तत्पर्य्याय । सूचीपुष्प २ हलीन ३ जम्बुल ४ । इति रत्नमाला ॥ केतक ५ सूचिकापुष्प ६ जम्बुक ७ क्रकचच्छद ८ । इति भावप्रकाश ॥ तीक्ष्णपुष्पा ९ विफला १० धूलिपुष्पिका ११ मेध्या १२ कण्टदला १३ शिवद्विष्टा १४ नृपप्रिया १५ क्रकचा १६ दीर्घपत्रा १७ स्थिरगन्धा १८ गन्धपुष्पा १९ इन्दुकलिका २० दलपुष्पा २१ पांशुला २२ । अस्या गुणा । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कफनाशित्वम् । कटुत्वम् । लघुत्वम् ॥ तत्पुष्पगुणा । वर्णत्वम् । केशदौर्गन्ध्यनाशित्वञ्च ॥ हैमाख्याया गुणा । मदनोन्मादकत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । सौख्यकारित्वञ्च ॥ तस्या स्तनगुणा । अति

शिशिरत्वम् । कटुत्वम् । पित्तकफापहत्वम् । रसायनत्वम् । वर्णदेहदार्ढ्यकारित्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥

केतन, क्ली, (कित निवासादौ+कर्म्मभावकरणाधिकरणादिषु यथायथ ल्युट् ।) ध्वज ।
(यथा रघुवंशे ९ । ३९ ।
"अपतुषारतया विशदप्रभै
सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभि ।
कुसुमचापमतेजयदंशुभि
र्हिमकरो मकरोर्ज्जितकेतनम्" ॥)
कार्य्यम् । निमन्त्रणम् । इत्यमर । ३ । ३ । ११३ ॥
(यथा मनु । ४ । ११ ।
"प्रतिगृह्य द्विजो विद्वान् एकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके" ॥)
चिह्नम् । गृहम् । इति हेमचन्द्र ।
(यथा, रामायणे १ । ७४ । ८ ।
"स त्वं धर्म्मपरो भूत्वा काश्यपाय वसुन्धराम् ।
दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतन" ॥)
स्थानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, विष्णुपुराणे १ । ११ । ९ ।
"एतद्राजासनं सर्व्वभूभृतसंश्रयकेतनम्" ॥)

केतु, पु, नवग्रहान्तर्गतग्रहविशेष । स तु राहोः शरीरम् । तत्पर्य्याय । शिखी २ । इति दीपिका ॥ अयं पापग्रह । यथा,—
"अर्द्धो नेद्वर्कसौरारा पापा सौम्यास्तथापरे ।
पापयुक्तो बुधं पापो राहुकेतू च पापदौ" ॥ इति ॥
अयन्तु जन्मराशिपेक्षया षष्ठचिदशमैकादशस्थानस्थितश्चेत् शुभ । यथा —
"केतुप्रसवभौममन्दगतय षष्ठत्रिसंख्या शुभा
चन्द्राकाववपि ते च तौ च दशमौ चन्द्र पुन सप्तम ।
जीव सप्तनवद्विपञ्चमगतो यम्मेष सोमात्मज
शुक्र षड्दशसप्तवर्जमितरे सर्व्वेऽप्यपान्त्ये शुभा" ॥
इति ॥ ' ॥ अस्य त्रिकोण उच्चस्थगृहशत्रुमित्रसमनीचा यथा,—
'सिंहस्त्रिकोणो धनुरुच्चसञ्ज्ञा
मीनो गृह स्युभशानी विपक्षौ ।
सूर्य्याश्चन्द्रा सुहृद समानौ
जीवेन्दुजौ घट शिखिन प्रराशा" ॥ इति ॥
"स्त्रोवाच सप्तम नीच प्राग्वद्वा विविनिर्द्दिशेत्" ॥
इति ॥ ४ ॥ अस्य रिष्टिर्यथा,—
"केतुर्यस्मिन्नृक्षेऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते जन्तु ।
रौद्रे सर्पमुहूर्त्ते वा प्राणै सन्त्यज्यते चाशु" ॥
इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ अस्य दशाफल केरलीनामग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथात केतुचाराध्यायो व्याख्यायते । तत्रादावेवागमप्रदर्शनार्थमाह ।
"गार्गीयं शिखिचार पराशरमसितदेवलकृतञ्च ।
अन्यांश्च बहून् दृष्ट्वा क्रियतेऽयमनाकुलश्चार" ॥
गार्गीयं गर्गप्रोक्त केतूनां चार तथा पराशरेण कृत असितनामाचार्य्येण कृत देवलविरचित एतान् केतुचारान् अवलोक्य तथान्यानपि काश्यपप्रभृतिमुनिकृतादवलोक्य ब्रह्मर्षिभिर्विधिवान् कृत्वा हष्ट्वा अयं चार

अनाकुलो निःसन्देहः केतुचारः क्रियते ॥ ५ ॥

अथोदयास्तमयलक्षणमाह ।

"दर्शनमस्तमयो वा न गणितविधिनास्य शक्यते ज्ञातुम् । दिव्यान्तरीक्षभौमास्त्रिविधा स्युः केतवो यस्मात्"॥

अस्य केतोर्दर्शनं उदयः अस्तमयोऽदर्शनं गणितविधानेन ज्ञातुं न शक्यते । यस्मात् केतवस्त्रिविधास्त्रिप्रकाराः । दिवि आकाशे भवा दिव्याः । अन्तरीक्षे भवा आन्तरीक्षाः । ग्रहनक्षत्रस्थानविहायान्यत्र आकाशे ये दृश्यन्ते ते आन्तरीक्षाः । भूमौ भवा भौमाः । इति हेतोरुत्पातरूपत्वात् एषामुदयास्तमयौ न ज्ञायेते इति ॥ १ ॥

अथ केतूनां दिव्यवर्ज्जितानां अन्येषां स्वरूपमाह ।

"अकृताशेऽनलरूपं यस्मिंस्तत्केतुरूपमेवोक्तम् । खद्योतपिशाचालयमणिरत्नादीन् परित्यज्य" ॥

अकृताशे अनलवर्ज्जिते यस्मिन् देशे अनलरूपमग्निरूपं दृश्यते यत् तदेव केतुरूपमुक्तम् । किन्तु खद्योतः इन्द्रगोपकः कृमिविशेषः । पिशाचालयः यक्षस्थानम् । मणयश्चन्द्रकान्तप्रभृतयः । रत्नानि मरकतप्रभृतीनि । आदिग्रहणादन्यान्यपि काष्ठप्रभृतीनि तेजोरूपाणि एतान् त्यक्त्वा । यत एषां स्वभावादेवानलरूपमकृताशे दृश्यते अतो न तत् केतुरूपमिति ॥ २ ॥

अथ दिव्यान्तरीक्षभौमानां केतूनां लक्षणमाह ।

"ध्वजशस्त्रभवनतरुतुरगकुञ्जराद्येष्वान्तरीक्षास्ते । दिव्या नक्षत्रस्था भौमाः स्युरतोऽन्यथा शिखिनः"॥

ध्वजश्चिह्नम् । शस्त्रमायुधादि । भवनं गृहम् । तरुर्वृक्षः । तुरगोऽश्वः । कुञ्जरो हस्ती । आदिग्रहणादन्येषु चतुष्पदेषु ये दृश्यन्ते ते आन्तरीक्षाः । दिव्या नक्षत्रस्थाः । अतोऽस्मादुक्तादन्यथा भूमौ ये दृश्यन्ते ते भौमाः । शिखिनः केतवः इति ॥ ३ ॥

अथ केतूनां सङ्ख्यां मतान्तरेणाह ।

"शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतूनाम् । बहुरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारदः केतुम्" ॥

एके पराशरादयः एकाधिकं शतं केतूनां कथयन्ति । तथा च पराशरः । "शतमेकोत्तरं केतूनां भवन्ति तेषां षोडश मृत्युनिश्वासजाः । द्वादश आदित्यसम्भवाः । दश दक्षमखविलयने रुद्रक्रोधजाः । सप्त पैतामहाः । पञ्चदश ऋषेरौद्दालिकस्य पुत्राः । सप्तदश मरीचिकाश्यपललाटजाः । पञ्च च प्रजापतिसङ्कजाः । त्रयो विभावसुजाः । धूमोद्भवस्त्वेकः । चतुर्दश मथ्यमानेऽमृते सोमेन सह सम्भूताः । एकस्तु ब्रह्मकोपजः" इति ॥ * ॥ अपरे गर्गादयः सहस्रं केतूनां वदन्ति ।

तथा च गर्गः ।

"अमितोदयचाराणामशुभानाञ्च दर्शनम् । आगन्तूनां सहस्रं स्यात् यथाशा सन्निवेशने" ॥

बहुरूपमेकमेवेति नारदाख्यो मुनिरेकमेव केतुं बहुरूपं प्राह । तन्मते एक एव केतुस्तस्य बहूनि रूपाणि स एव दिव्यान्तरीक्षभौमः इत्यर्थः ।

तथा च नारदः ।

"दिव्यान्तरीक्षभौमस्य एकः केतुः प्रकीर्त्तितः । शुभाशुभफलो लोके दृष्ट्वास्तमयोदयः" इति ॥ ॥

एवं मतान्तराण्युक्त्वा स्वसिद्धान्तमाह ।

'यद्येको यदि बहवः किमनेन फलन्तु सर्व्वथा वाच्यम् । उदयास्तमयैः स्थानैः स्पर्शैराधूमनैर्वर्णैः'

यद्येक एव केतुः यदि वा बहवः केतवः किमनेन । सर्व्वथा तेषामुदयास्तमयैः स्थानैः स्पर्शैराधूमनैर्वर्णैश्च शुभाशुभं फलं पुनर्वक्तव्यम् । उदयः कस्यां दिश्युदितः । अस्तमयः कस्यामेवास्तमितः । स्थानं यथा कस्मिन्नाकाशभागे कस्य नक्षत्रस्य वा समीपे उदितोऽस्तमितश्च । स्पर्शनं स्पर्शः केन ग्रहो नक्षत्रं वा स्पृष्टम् । आधूमनं कोऽपि शिखयाभिधूपितः । वर्णाः सितरक्तपीतकृष्णादिकाः । एवमादिभिस्तस्य फलं वाच्यं तस्मादेको बहवो वा भवन्तु का नः क्षतिरिति ॥ * ॥

अथ केतुचारे येषां केतूनामभिदृष्टानां कियन्तं कालं यावत् फलपाको भवति तेषां फलपाकनियमार्थमाह ।

'यावन्त्यहानि दृश्यो मासास्तावन्त एव फलपाकः । मासैरब्दांश्च वदेत् प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः "॥

दृश्यः केतुरिति सम्बध्यते । फलस्य पाकः फलपाकः । यः केतुर्यावन्त्यहानि दृश्यो भवति तस्य तावन्तो मासास्तस्य केतोस्तावतो मासान् फलपाको ब्रूयात् । यावत्सङ्ख्याकानि दिनानि दृष्टो भवति तत्तुल्यान् मासान् तस्य फलपाको वदेत् । मासैस्तु पुनरब्दान् संवत्सरान् ब्रूयात् । मास सङ्ख्यादर्शने मासतुल्यानि वर्षाणि च वदेत् । यावत् सङ्ख्यामासान् दृश्यो भवति तावत्सङ्ख्यानि वर्षाणि तस्य फलपाको वदेत् । कस्मात् कालात् प्रभृतिरित्यत आह प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः । सर्व्वेषां केतूनां दिनसाम्यत्वम् । यावन्ति दिनानि दृश्यः केतुस्तस्माद्दर्शनादूर्द्ध्वं प्रथमं पक्षत्रयं पञ्चचत्वारिंशद्दिनानि यावत् निष्क्रमणानि तस्मात् पक्षत्रयात् परतः तावतो मासान् फलपाकः । अथ मासान् दृश्यते तदा तस्मादेव दर्शनात् परतः पक्षत्रयमतिक्रम्य मासतुल्यानि वर्षाणि वदेत् । प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः तत्र पक्षत्रयं यावद्दिनसङ्ख्या गृह्यते । पक्षत्रयादूर्द्ध्वं यदा दृश्यते केतुस्तदा मासतुल्यानि वर्षाणि वदेत् । अत्र सन्देहव्युदासाय गर्गोक्तं नियमकमभिलिख्यते ।

तथा च गर्गः ।

'यावन्त्यहानि दृश्यः स्यात्तावन्मासान् फलं भवेत् । मासास्तु यावद्दृश्येत तावतोऽब्दांस्तु वैकृतान् ॥ त्रिपक्षात् परतः कर्म्म पचेत्तस्य शुभाशुभम् । यद्दिक्समुदिते केतौ फलं नेष्टादिशेद्बुधः" ॥

तथा वृद्धगर्गः ।

'यावतो दिवसांस्तिष्ठेत्तावन्मासान् विनिर्दिशेत् । त्रिपक्षात् परतश्चापि कर्म्म केतोः प्रपच्यते ॥ तस्मात् कालात् परं ब्रूयात् फलमस्य शुभाशुभम् । यद्दिक्समुदये केतौ फलं नेष्टादिशेद्बुधः" ॥

यद्येवं तदा द्वितीयव्याख्यानमत्र न घटते प्रथमव्याख्यानमेव न्याय्यं इति । यथा प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः दर्शनादूर्द्ध्वं पक्षत्रयं यावन्निष्क्रमः पक्षत्रयात् परतः फलपाकस्य कालसङ्ख्या प्रवर्त्तते तस्मादुक्तं यद्दिक्समुदये केतौ फलं नेष्टादिशेद्बुध इति । यदुक्तं मासैरब्दांश्च वदेत् तदेकदेशेनापि प्रतिमासमेकं द्विनिदिनदर्शनेन माससङ्ख्या लभ्यत एवेत्यर्थः । अन्यथा किमनेनास्माकमसद्विकल्पेन । दिवसैः पक्षत्रयात् परतो मासान् वदेत् । मासैस्तस्मादेव पक्षत्रयात् परतोऽब्दान् वदेत् । मासात् परतो दिनाधिक्यं दृष्ट्वा तदनुपातवशात् वाच्यम् । यथा यदि दिनत्रिंशता वर्षं लभ्यते तदैकेन दिनेन मासैकमिति ।

तथा च समाससंहितायाम् ।

"केचित् केतुसहस्रं शतमेकसमन्वितं वदन्त्येके । नारदमतमेकोऽयं त्रिस्थानसमुद्भवो विविधरूपः ॥ दिव्या ग्रहर्क्षजातास्तीव्रफलकरा भौमाः । प्राणिध्वजादितुङ्गेषु चान्तरीक्षा न चात्यशुभाः ॥ उदयास्तमयाधूपनसंयोगाकारमार्गदिक्पातैः । फलानि दिवसैर्मासान् मासैस्तु वर्षाणि सन्दिशेत केतोः" ॥ ४ ॥

अथ शुभस्य केतोर्लक्षणमाह ।

"कृशतनुः प्रसन्नः स्निग्धः ऋजुरचिरसंस्थितः शुक्लः । उदितो वाप्यभिदृष्टः सुभिक्षसौख्यावहः केतुः" ॥

ऋजुरकुटिलः । अचिरस्थायी शीघ्रमेवादर्शनं याति । शुक्लः श्वेतः । उदितो वाप्यभिदृष्टः अथवोदित एवाभिदृष्टस्तस्मिंस्तु उदितमात्रे यदि दृष्टिर्भवति तदा शुभः । अन्यथा अशुभः ।

अशुभस्य केतोर्लक्षणमाह ।

"उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुरुत्पन्नः । इन्द्रायुधानुकारी विशेषतो द्वित्रिचूलो वा" ॥

कृशतनुः प्रसन्न इत्यस्मादुक्ताद् यो विपरीतरूपः केतुरुत्पन्नः स धूमकेतुः । स च न शुभकरः पापकारीत्यर्थः । इन्द्रधनुःसदृशो न शुभकर एव । तथा द्विशिखस्त्रिशिखश्च विशेषतः पापफलदः ।

तथा च समाससंहितायाम् ।

"अचिरस्थितोऽभिदृष्टस्तनुः सितः स्निग्धमूर्त्तिः सदुदितः । कृशतनुः प्रसन्नः केतुर्लोकस्य भवाय ॥ न शुभो विपरीतो विशेषतः शक्रचापसङ्काशः । द्वित्रिचतुःशूलो वा दक्षिणसंस्थश्च मृत्युकरः" ॥ ६ ॥

अधुना केतुसहस्रलक्षणं विवक्षुस्तत्रादावेव रविजाः पञ्चविंशतिः केतवो भवन्ति । तेषां लक्षणमाह ।

"हारमणिहेमरूपाः किरणाख्याः पञ्चविंशतिः सशिखाः । प्रागपरदिशोर्दृश्या नृपतिविरोधावहा रविजाः" ॥ हारो मुक्ताहारः । मणयश्चन्द्रकान्तप्रभृतयः । हेम सुवर्णम् । तत्समानवर्णा ये केतवस्ते किरणाख्याः किरणसंज्ञाः । सशिखाः सचूलाः । ते च पञ्चविंशती रविजाः सूर्यसुताः प्रागपरयोश्च दिशोर्दृश्याः । प्राक् पूर्व्वस्याम् परस्यां पश्चिमायां दिशि दृश्यन्ते । एतेषां मध्यादेक एव दृश्यते न सर्व्वे युगपदिति । सर्व्वत्रैव परिभाषा । ते च नृपतेः राज्ञो विरोधप्रदाः अनिष्टा इत्यर्थः ।

तथा च गर्गः ।

"शुद्धस्फटिकसङ्काशा मृणालरजतप्रभाः ।

मुक्ताहारसुवर्णाभा सशिखा पञ्चविंशति ॥
किरणाख्या रवे पुत्रा दृश्यन्ते प्राग्दिशि स्थिता ।
तथा च परभागस्था नृपतेर्भयदाश्च ते” ॥ १ ॥

अथाग्निपुत्रांस्तावन्त आह ।

“शुकदहनबन्धुजीवकलाक्षाक्षतजोपमा हुताशसुता ।
आग्नेय्यां दृश्यन्ते तावन्तस्तेऽपि शिखिनो भयदा” ॥

शुकपक्षी नीलपीतवर्ण । दहनोऽग्नि । बन्धुजीवक पुष्पविशेषोऽतिलोहित । लाक्षा वृक्ष निर्यास । क्षतज रक्तम । तदुपमास्तत्तुल्यवर्णा । ते च तावन्त पञ्चविंशति आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते। ते च हुताशसुता अग्निपुत्रा अग्निभयदा ।

तथा च गर्ग ।

“नानावर्णाभिसङ्काशा दीप्तिमन्तोऽपि चूलिन ।
दहन्त्यग्निमिवाकाशात सर्व्वज्योतिर्मनाशना ॥
तेऽग्निपुत्रा ग्रहा ज्ञेया लोकेऽग्निभयवेदिन ।
आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते पञ्चविंशा प्रकीर्त्तिता” ॥

अथ मृत्युसुतांस्तावन्त एवाह ।

“वक्रशिखा मृत्युसुता रूक्षा कृष्णाश्च तेऽपि तावन्त ।
दृश्यन्ते याम्यायां जनमरकावेदिनस्ते च” ॥

वक्रशिखा अस्पष्टचूडा । ते च रूक्षा अस्निग्धास्तेऽपि पञ्चविंशतिरेव। ते च मृत्यो पुत्रा दक्षिणस्यां दिशि दृश्यन्ते। ते च जनानां मरक आवेदयन्ति ।

तथा च गर्ग ॥

“कृष्णा रूक्षा वक्रशिखा दृश्यन्ते याम्यदिक्स्थिता ।
पञ्चविंशा मृत्युसुता प्रजाक्षयकरा स्मृता” ॥

अथ भूपुत्रान् द्वाविंशतिरेवाह।

“दर्पणवृत्ताकारा विशिखा किरणान्विता धरातनया । क्षुद्भयदा द्वाविंशतिरैशान्यामम्बुतैलनिभा” ॥ दर्पणवत वृत्त वर्त्तुल आकारो येषां ते विशिखा विचूला रश्मिसंयुक्ता भूमे पुत्रा । ते च द्वाविंशतिरैशान्यां दृश्यन्ते। जलस्य तैलस्य च सदृशकान्तय । एते दृष्टा दुर्भिक्ष ददति ॥

तथा च गर्ग ।

“समन्तवृत्ता विशिखा रश्मिभि परिवारिता ।
अम्बुतैलप्रतीकाशा द्वाविंशा भूसुता स्मृता ।
ऐशान्यां दिशि दृश्यन्ते दुर्भिक्षभयदाश्च ते” ॥ * ॥

अथ चन्द्रसुतांस्त्रय आह । “शशिकिरणरजतहिमकुमुदकुन्दकुसुमोपमा सुता शशिन । उत्तरतो दृश्यन्ते त्रय सुभिक्षावहा शिखिन” ॥ एते सौम्यायां दिशि दृश्यन्ते। ते च सुभिक्ष कुर्व्वन्ति ।

तथा च गर्ग ।

“चन्द्ररश्मिसवर्णाभा हिमकुन्देन्दुसुप्रभा ।
त्रयस्ते शशिन पुत्रा सौम्याशास्था शुभावहा” ॥

अथ ब्रह्मदण्डाख्यस्य लक्षणमाह।

“ब्रह्मसुत एक एव त्रिशिखो वर्णैस्त्रिभिर्युगान्तकर ।
अनियतदिक्सम्भवो विज्ञेयो ब्रह्मदण्डाख्य” ॥

ब्रह्मपुत्र एक एव । स च त्रिचूड । वर्णौ सिता दिभिर्लोमलक्षित । स तु ब्रह्मदण्डसंज्ञो ज्ञेय । अनियतायामनिश्चितायां दिशि सम्भव उत्पद्यते सर्व्वासु दिक्षु दृश्यत इत्यर्थ । स तु युगस्यान्त करोति सर्व्वक्षयकर इत्यर्थ ।

तथा च गर्ग ।

“एको ब्रह्मसुत क्रूरस्त्रिवर्णस्त्रिशिखान्वित ।
सर्व्वास्वाशासु दृश्य स्यात ब्रह्मदण्ड क्षयावह” ॥

एकाधिक शत कथित अन्यानि नवशतान्येकोनानि कथनीयानि इत्यत आह ।

“शतमभिहितमेकसमेतमेकाधिकाच्छतात्परत ।
एकोनानि नवशतानि केतूनां स्पष्टैर्लक्षणै कथयिष्ये” ॥

शतमभिहितमेकसमेत एकेनाधिक केतूनां शतमभिहितमुक्तम् । तस्मादेकाधिकाच्छतात परत एकोनानि एकेन विरहितानि नवशतानि केतूनां स्पष्टैर्व्यक्तैर्लक्षणैश्चिह्नै कथयिष्ये ॥

अथ शुक्रपुत्रांश्चतुरशीतिसंख्यानाह ।

“शुक्रसुता विसर्पका सौम्यैशान्योरुदय यान्ति चतुरशीत्याख्या । विपुलसिततारकास्ते स्निग्धाश्च भवन्ति तीव्रफला” ॥ सौम्या उत्तरा । ऐशानी ईशानदिक् । तयोरुदय दर्शन गच्छन्ति । ते च विपुला विस्तीर्णा सिता शुक्ला तारका येषाम । स्निग्धा निर्म्मलदेहा ते च तीव्रफला अनिष्टफला इति ।

तथा च गर्ग ।

“स्थूलैकतारका श्वेता स्नेहवन्तश्च सुप्रभा ।
अर्चिष्मन्त प्रसन्नाश्च तीव्रेशा च सुखान्विता ॥
एते विसर्पका नाम शुक्रपुत्रा पुरोदया ।
अशीतिश्चतुरश्चैव लोकक्षयकरा स्मृता” ॥ ४ ॥

अथ षष्टिशनैश्चरपुत्रानाह ।

“स्निग्धा प्रभासमेता द्विशिखा षष्टि शनैश्चराङ्गरुहा । अतिकष्टफला दृश्या सर्व्वत्रैते कनकसंज्ञा” ॥ इ दृशा षष्टि शनैश्चरपुत्रा कनककेतव सर्व्वत्र सर्व्वासु दिक्षु दृष्टा अत्यशुभफलाश्च ते ।

तथा च गर्ग ।

“सुस्निग्धा रश्मिसंयुक्ता द्विशिखा सिततारका ।
षष्टिस्ते कनका घोरा शनैश्चरसुता ग्रहा” ॥ ४ ॥

अथ गुरुसुतान् पञ्चषष्टिराह ।

“विकचा नाम गुरुसुता सितैकतारा शिखापरित्यक्ता । षष्टिपञ्चभिरधिका स्निग्धा याम्याश्रिता पापा” ॥

पञ्चषष्टि केतवो विकचा नाम वृहस्पतिपुत्रा। ते च सित श्वेत एकस्तारको येषां चूडारहिता। ते च दक्षिणस्यां दृश्यन्ते पापा अनिष्टफलदा इत्यर्थ ।

तथा च गर्ग ।

“स्निग्धा शुक्ला प्रसन्नाश्च महारूपा प्रभान्विता ।
एकतारा वपुष्मन्तो विशिखा रश्मिभिर्वृता ॥
एते वृहस्पते पुत्रा प्रायशो दक्षिणाश्रया ।
नामतो विकचा घोरा पञ्चषष्टिर्भयावहा” ॥

अथैकपञ्चाशद्बुधपुत्रानाह ।

“नातिव्यक्ता सूक्ष्मा दीर्घा शुक्ला यथेष्टदिक्प्रभवा ।
बुधजास्तस्करसंज्ञा पापफलास्त्वेकपञ्चाशत” ॥

तस्करनामान एकपञ्चाशत केतवो बुधस्य पुत्रा । नातिस्फुटा अल्पदेहा यथेष्टायां दिशि प्रभव उत्पत्तिर्येषां सर्व्वासु दिक्षु दृश्यन्त इत्यर्थ । ते चानिष्टफला ।

तथा च गर्ग ।

“अरुन्धतिसमा व्यक्ता केचिदव्यक्ततारका ।
पाण्डुवर्णा सुदीर्घाश्च सूक्ष्मा रश्मिभिरावृता ॥
एते बुधात्मजा ज्ञेयास्तस्कराख्या भयावहा ।
एकाधिकास्ते पञ्चाशदथोऽत्यथचरा ग्रहा” ॥ * ॥

अथ षष्टिभौमपुत्रानाह ।

“क्षतजानलानुरूपास्त्रिचूलतारा कुजात्मजा षष्टि । नाम्ना च कौङ्कुमास्ते सौम्याशासंस्थिता पापा” ॥ कौङ्कुमनामान षष्टिकेतवो मङ्गलपुत्रा रक्तवह्निसदृशा लोहिता इत्यर्थ । त्रिचूला त्रिशिखास्तारा येषां ते च उत्तरस्यां दृश्यन्ते पापफलाश्च ।

तथा च गर्ग ।

“त्रिशिखाश्च त्रितारास्च रक्तलोहितरश्मय ।
प्रायशस्तूत्तरामाशा सेवन्ते नित्यमेव ते ॥
लोहिताङ्गात्मजा ज्ञेया ग्रहा षष्टि समासत ।
नामत कौङ्कुमा ज्ञेया राज्ञां सङ्ग्रामकारका” ॥ * ॥

अथ त्रयस्त्रिंशद्राहुपुत्रानाह ।

“त्रिंशत्तु त्र्यधिका राहोस्ते तामसकीलका इति ख्याता । रविशशिगा दृश्यन्ते तेषां फलमर्कचारोक्तम” ॥

त्रयस्त्रिंशत स्वभानुपुत्रास्ते च नामत तामसकीलका इति प्रसिद्धा । ते च अर्कचन्द्रमण्डलस्था दृश्यन्ते तेषाञ्च फल सूर्य्यचारे कथित तामसकीलकसंज्ञा राहुसुता इति ।

तथा च गर्ग ।

“कृष्णाभा कृष्णपर्य्यन्ता सकुला कृष्णरश्मय ।
राहुपुत्रास्त्रयस्त्रिंशत कीलकाश्चातिदारुणा ॥
रविमण्डलगास्त्वेते दृश्यन्ते चन्द्रगास्तथा’ ॥

तथा च पराशर ।

“अपर्व्वण्येव दृश्यन्ते ह्यङ्गिरा काककीलका ।
रवेरिवाङ्गिरामध्ये ह्युभयो काककीलकौ ॥
अङ्गिरा सरथो वापि दृश्यते पुरुषाकृति ।
काक काकाकृतिर्घोरस्त्रिकोणो वाथ लक्ष्यते ॥
मण्डल कीलको मध्ये मण्डलस्यासितो ग्रह ।
महाल्पविरोधाय यस्यच्च तस्य मृत्यवे” इति ॥ ५ ॥

अथ विंशत्यधिक शतमग्निपुत्रानाह ।

“विंशत्यधिकमन्यच्छतमग्नेर्व्विश्वरूपसंज्ञानाम ।
तीव्रानलभयदानां ज्वालामालाकुलतनूनाम” ॥

अन्यत अपर शत विंशत्यधिक केतूनामग्ने सुतानां विश्वरूपनाम्नां कीदृशानां ज्वालामालाभिराकुला व्याप्तास्तनवो मूर्त्तयो येषाम । तथा तीव्र घोरमग्निभय ददति ।

तथा च गर्ग ।

“नानावर्णा हुताशाभा दीप्तिमन्तो विचूलिन ।
दहन्त्यग्निमिवाकाशे सर्व्वज्योतिर्व्विनाशना ॥
तेऽग्निपुत्रा ग्रहा ज्ञेया लोकेऽग्निभयवेदिन ।
विंश ग्रहशत घोर विश्वरूपेति विश्रुतम” ॥ * ॥

अथ सप्तसप्ततिवायुपुत्रानाह ।

“श्यावारुणा वितारास्चामररूपा विकीर्णदीधितय ।
अरुणाख्या वायो सप्तसप्तति पापदा परुषा” ॥

अरुणसंज्ञा वायो पुत्रा श्यावलोहितवर्णा तारकवर्जिताश्चामररूपा वातव्यजनाकृतय

व्याप्तिपरश्मय रूच्छा दुष्टफलप्रदा । अत्र येषा दिङनियमो नास्ति तेऽनियतदर्शना सर्व्वास्वपि दिक्षु दृश्यन्ते ।

तथा च गर्ग ।

"अतारूपप्रतिमा श्यावरक्तसुवर्णिन ।
वालरूपा इवाभान्ति शुक्लविस्तीर्णरश्मय ॥
सप्तसप्तति चैवान्ये वायो पुत्त्रा प्रचक्षते ।
लोकविध्वसना रूक्षा नामतस्तरणा ग्रहा " ॥ ४ ॥

अथाष्टौ प्रजापतिसुता द्वे च शते चतुरधिके ब्रह्मण पुत्त्रास्तानाह ।

"तारापुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ ।
द्वे च शते चतुरधिके चतुरस्रा ब्रह्मसन्ताना ॥
अष्टौ केतवो गणका नाम प्रजापते पुत्त्रा " ।

ते च तारागणा नक्षत्राणा पुञ्ज समूहस्तदाकारा । ते च अशुभदायिन । तथा च । द्वे शते चतुरधिके केतूना ते च चतुरस्रसज्ञा चतुरास्रतयस्ते च ब्रह्मण पुत्त्रा पापफला एव ज्ञेया ते चाग्नेय दिग्भवा । तथा च गर्ग ।

"तारापुञ्जप्रतीकाशा व्योममण्डलसस्थिता ।
प्राजापत्या ग्रहास्त्वष्टौ गणका भयवेदिन ॥
ग्रहाश्च चतुरस्रा वा सशिखा श्वेतरश्मय ।
द्वे शते चतुरस्रैव ब्रह्मजा भयदाश्च ते" ॥ * ॥

अथ द्वात्रिंशद्वरुणपुत्त्रानाह ।

"कङ्का नाम वरुणजा द्वात्रिंशत गुल्मसस्थाना ।
शशिवत्प्रभासमेतास्तीव्रफला केतव प्रोक्ता " ॥

ते वरुणपुत्त्रा वंशगुल्मवत सस्थानमाकृति येषा । गुल्म एकमूलजो लतासमूह । शशिवत चन्द्रवत प्रभया कान्त्या समेतास्ते च तीव्रफला कष्टफला प्रोक्ता कथितास्ते चानियतदिक प्रभवा । तथा च गर्ग ।

"वंशगुल्मप्रतीकाशा महान्त पूर्णरश्मय ।
काकतुण्डनिभैस्ताभि रश्मिभि केचिदावृता ॥
मयूखानुन्मृजन्तीव स्निग्धत्वात सौम्यदर्शना ।
एते कष्टफला कङ्का द्वात्रिंशद्वारुणा ग्रहा " ॥ * ॥

अथ षण्णवतिकालपुत्त्रानाह ।

"षण्णवति कालसुता कबन्धसज्ञा कबन्धसस्थाना ।
पुण्ड्राऽभयप्रदा स्युर्विरूपतारास्ते शिखिन " ॥

कालपुत्त्रा कबन्धसस्थाना षण्णवति । कबन्ध छिन्नशिर पुरुषस्तद्वत सस्थानमाकृतिर्येषा ते च विरूपा अस्फुटास्तारका येषा ते शिखिन केतव पुण्ड्रा नाम जनपदास्तेषा भयकरा स्यु । अन्यत्र पुनर्भयदास्ते चानियतदिक्सप्रभवा ।

तथा च गर्ग ।

"तारापुञ्जविरूपाश्च कबन्धाकृतिसस्थिता ।
पीतारुणा सवर्णाश्च भस्मकर्पूररश्मय ॥
कालपुत्त्रा कबन्धाश्च नवति षट् प्रकीर्त्तिता ।
लोकरोगकरा घोरा पुण्ड्राणामभयप्रदा " ॥ * ॥

अथ नवविदिकपुत्त्रा सर्व्वेषाञ्च सस्थानमन्येषाञ्च वक्ष्यामीत्येतदाह ।

"शुक्लविपुलैकतारा नवविदिशा केतव समुत्पन्ना ।
एव केतुसहस्र विशेषमेषामतो वक्ष्ये" ॥

विदिशा दिगन्तरालाश्च नव केतव समुत्पन्ना विदिकपुत्त्रा इत्यथ । किम्भूता शुक्ल श्वेतवर्णा विपुलो विस्तीर्ण एकतारो येषा ते विदिक्केतवो दृश्यन्ते दृष्टाश्च पापफला ।

तथा च गर्ग ।

'शुक्लैकतारा विपुला विदिकपुत्त्रा नवग्रहा ।
विदिक्षु सस्थिता एव दृश्यन्ते भयदायका " ॥

एव केतुसहस्रमिति । एव केतूना सहस्र उक्त एषामेव विशेषलक्षण वक्ष्ये । एषा मध्यात केचिव दृश्यन्ते न सर्व्व एव । तत्र ये दृश्यन्ते तेषा लक्षण वक्तुकामस्तत्रादावेव केतोर्लक्षण माह ॥ * ॥

'उदगायतो महान स्निग्धमूर्त्तिरपरोदयी वसा केतु । सद्य करोति मरक सुभिक्षमप्युत्तम कुरुते" ॥ उदगायत उत्तरस्या दिश्यायतो दीर्घ महानतिस्थूल निर्म्मलतनु अपरोदयी पश्चि माया दिश्युदय याति । स च नाम्ना वसाकेतुर्दृष्ट सद्य एव तस्मिन्नहनि मरण करोति । उत्तममपि प्रधान सुभिक्षञ्च कुरुते ॥ * ॥

अथास्थिकेतो शस्त्राख्यस्य च लक्षणमाह ।

"तल्लक्षणोऽस्थिकेतु स तु रूक्ष क्षुद्भयावह प्रोक्त स्निग्धस्तादृक् प्राच्या शस्त्राख्यो डमरमरकाय" ॥

तदित्यनेन वसाकेतो परामर्श । अस्थिकेतुश्च तल्लक्षणो वसाकेतुसदृशेयुक्त । उदगायत इत्यादि किन्त्वय विशेष स तु रूक्ष स्नेहरहित दृष्टश्च क्षुद्भयावह कथित । स्निग्धस्तादृगिति तादृग्व साकेतुसदृशोऽन्य स्निग्धो निर्म्मलदेह प्राच्या दृश्यते । स तु शस्त्रनामा केतुर्दृष्ट डमर शस्त्र कोपञ्च मरकञ्च करोति । तथा च पराशर ।

"एभि षड्विंशतिरुदयै फलमावेदयन्ति ।
तन्नामतो रूपत फलत कालतोऽभिधास्याम " ॥

तत्र मार्त्तिवास्त्वय उदय यान्ति । एकैकशो वसास्थिशस्त्रकेतुर्व्वा । तत्र वसाकेतु स्निग्धो महानुदगायतशिखस्त्रिशद्वषशत प्रोष्य सप्तवे युगे पश्चिमोदित सद्यो मरकफल सौभिक्षकर रूक्षोऽस्थिकेतु सौभिक्षकरस्तुल्यप्रवासकालफल पूर्व्वेण स्निग्ध एव शस्त्रकेतूराजविरोधमरकफल समोदय ॥ * ॥

अथ कपालकेतोर्लक्षणमाह ।

"दृशोऽमावास्याया कपालकेतु सधूम्ररश्मिशिख ।
प्राङनभसोऽर्द्धविचारी क्षुन्मरकावृष्टिरोगकर " ॥

कपालकेतुर्नाम अमावस्याया दृश्यते पूर्व्वदिशि उदय याति । कीदृश सधूम्रा रश्मिशिखा यस्य किरणकान्तिर्धूम्रवर्णेत्यर्थ । नभस आकाशस्य अर्द्ध यावद्विचरति । स च दुर्भिक्षमरकावर्षण रोगप्रद ।

तथा च पराशर ।

"अथादित्यजाना कपालकेतुरुदयते अमावास्याया पूर्व्वस्या दिशि सधूम्रार्च्चिशिखो नभसो विषयार्द्ध चरो दृश्यते । षड्विंशवर्षशत प्रोष्य नीत्व पश्चात् श्वेतिर्यस्य कुमुदकेतोश्चारान्ते स दृष्ट एव । दुर्भिक्षानावृष्टिव्याधिभय प्रत्युपद्रवान् सृजति । यावतो दिवसान् दृश्यते तावन्मासान्मासै सव त्सरान पञ्चप्रस्थ वर्षाधान्यस्याढ्य कृत्वा प्रजाना मेकमुपयुङ्क्ते" ॥

अथ रौद्रकेतोर्लक्षणमाह ।

"प्राग्वैश्वानरमार्गे शूलाग्र श्यावरूक्षताम्रार्च्चि ।
नभसस्त्रिभागगामी रौद्र इति कपालतुल्यफल ' ॥

रौद्रनामा केतु पूर्व्वस्या दिशि वैश्वानरमार्गे दहनवीथ्या दृश्यते । पूर्व्वाषाढोत्तराषाढयो समीप इत्यर्थ । कीदृश शूलाग्र शूलाकृतिरिव यस्य केतो स शूलाग्र त्रिशिख इत्यर्थ । तस्यैव विशेषण श्यावरूक्षताम्रार्च्चि श्यावरूक्ष ताम्र चार्च्चिस्तेजो यस्य स श्यावरूक्षताम्रार्च्चि । नभस आकाशस्य त्रिभागगमनशील । स च कपाल केतो समफल । एतदुक्त भवति क्षुन्मरकावृष्टि रोगकृत । आचार्य्येण शुक्राचारे वैश्वानरमार्ग प्रदर्शित एव आषाढाद्वय दहन इति ।

तथा च पराशर ।

"अथ दक्षयज्ञे रुद्रक्रोधोद्भव कालकेतुस्त्रीणि वर्षशतानि नव च मासान प्रोष्य उदयते । पूर्व्वेण वैश्वानरमार्गे इत्यमृतमयस्य मणिकेतोश्चारान्ते श्यावरूक्षताम्रारुणा शूलाकारसदृशी शिखा कृत्वा नभसस्त्रिभागचारी स शस्त्रभयरोगदुर्भि क्षावृष्टिमरकैर्यावन्मासान दृश्यते तावद्वर्षाणि त्रिभागशेषा प्रजा कृत्वा" ॥ शारदधान्यस्याढक मर्घ कृत्वा चास्त व्रजति ।

तथा च वृद्धगर्ग ।

"ज्यैष्ठमूलमनुराधा या वीथी सप्रकीर्त्तिता ।
ताञ्च वीथी समारुह्य केतुस्तत्र क्रीडते भृशम ॥
दक्षिणाभिनता कृत्वा शिखा घोरा भयङ्कराम ।
शूलाग्रसदृशी तीक्ष्णा श्यावताम्रारुणप्रभाम् ॥
पूर्व्वेण उदितस्त्वेव नक्षत्राण्युपधूपयेव ।
घोर प्रजासूत्सृजति फल मासे त्रयोदशे ॥
त्रिभाग नभसो गत्वा ततो गच्छत्यदर्शनम ।
यावतो दिवसास्तिष्ठेत तावद्वर्षाणि तद्भयम् ॥
शस्त्राग्निभयरोगैश्च दुर्भिक्षमरकैर्हता ।
घूर्णमाना प्रजा सर्व्वा विद्रवन्ति दिशो दश" ॥ * ॥

अथ चलकेतोर्लक्षणमाह ।

"अपरस्या चलकेतु शिखया याम्याग्रयाङ्गुलोच्छ्रि तया । गच्छेत यथोदक तथा तथा दैर्घ्यमायाति ॥ सप्तमुनीन् सस्पृश्य ध्रुवमभिजितमेव प्रतिनि वृत्त स्यात । नभसोऽर्द्धभागमित्वा याम्येनास्त समुपयाति ॥ हन्यात प्रयागकूलाव यावदवन्त्याञ्च पुष्करारण्यम । उदगपि च देविकामपि भूयिष्ठ मध्यदेशाख्यम ॥ अन्यानपि च स देशान क्वचित क्वचिद्धन्ति रोगदुर्भिक्षै । दश मासान् फलपाको ऽस्य कैश्चिदष्टादश प्रोक्त " ॥

अपरस्यामिति पश्चिमाया दिशि चलकेतुनामा केतुर्दृश्यते । स च कीदृश याम्याया दिशि अग्र यस्या तया अङ्गुलप्रमाणोच्छ्रितया यथा येन प्रकारेण उदक उत्तरस्या दिशि याति तथा तेनैव प्रकारेण दैर्घ्य दीर्घता प्राप्नोति । सप्तमुनीन् वशिष्ठादीन सस्पृश्य तथा ध्रुव ध्रुवतारक अभि जितञ्च नक्षत्र सस्पृश्य तत प्रतिनिवृत्त प्रत्या

गत नभस आकाशस्य अर्द्धभागमित्वा गत्वा प्राप्य याम्येन दक्षिणस्या दिशि अदर्शन याति। स एव चलकेतु प्रयागकूलादारभ्य यावदवन्ती पुष्करारण्यनामस्थान तावत नाशयेत। उदगपि चोत्तरस्या दिश्यपि च यावत देविका नदी ताव ह्न्यात। मध्यदेशाख्य मध्यदेश भूयिष्ठमतिशयेन ह्न्यात। अन्यानपि च स देशानिति। स चल केतु अन्यान अपरान देशानपि रोगदुर्भिक्षै क्वचित क्वचित नाशयति न सर्व्वत्र। अस्य केतो दशमासान यावत फलपाक। अदर्शनात प्रिय द्वात परतो यावद्दश मासास्तावदशुभ फल ददादि। कैश्चिदन्यैर्गर्गादिभिरष्टादश मासान यावत फलपाक प्रोक्त। तथा च पराशर।

'अथ पैतामहश्चलकेतु पञ्चदशवषशत प्रोष्य उदित पश्चिमेनाङ्गुलिपर्व्वमात्रा शिखा दक्षिणा भिनता कृत्वा चलकेतुश्चारान्ते नभसस्त्रिभाग मनुचरन यथा यथोत्तरा व्रजति तथा तथा शूला ग्राकारा शिखा दशयन ब्राह्म नक्षत्रमुपसृत्य मनाक् ध्रुव व्रजराशि सप्तर्षीन् सस्पृश्य नभसो ऽर्द्धमात्र दक्षिणमनुपरिक्रम्य अस्त व्रजति। स स्वर्गे दारुणकर्म्मा स्वर्गप्राप्तित्वादेव वक्रास्तमभि निहन्ति लोकमपि च। भूमि कम्पयित्वा दश मार्सान मध्यदेशे भूयिष्ठ जनपदमवशेष कुरुते। तेष्वपि च क्वचित क्वचित शस्त्रदुर्भिक्षमरक व्याधिभयै क्लिश्यात्यष्टादशमासानिति॥

तथा च गर्ग।

"क्षुच्छस्त्रमरकव्याधिभयै सपीडयेत प्रजा।
मासान दश तथाष्टौ च चलकेतु सुदारुण"॥ * ॥

तत श्वेतकेतोर्लक्षणमाह।

"प्रागर्द्धरात्रदृश्यो याम्याग्र श्वेतकेतुरन्यश्च।
क इति युगाकृतिरपरे युगपत्तौ सप्तदिनदृश्यौ॥
स्निग्धौ सुभिक्षशिवदौ अथाधिक दृश्यते कनामा
य। दशवर्षाण्युपताप जनयति शस्त्रप्रकोपकृत॥
प्रागर्द्धरात्रदृश्य इति। श्वेतकेतुनामा केतु प्राक पूर्व्वस्या दिशि अर्द्धरात्रकाले दृश्यते याम्याग्रो दक्षिणशिख अन्यश्च द्वितीय क इति कनामा केतुरपरे पश्चिमाया दिशि दृश्यते। युगाकृति युगसस्थानाकार तौ द्वावपि युगपत्तुल्यकाल सप्त दिवसान दृश्येते। तौ च द्वावपि स्निग्धावति निर्म्मलौ दृश्यौ च सुभिक्षशिवदौ। अथ य कनामा स यदि सप्तभ्योऽधिक दृश्यते तदा शस्त्र प्रकोपज सयामजमुपताप जनयति।

तथा च पराशर।

"अथोद्दालक श्वेतकेतुर्दशोत्तर वर्षशत प्रोष्य भटकेतोश्चारान्ते पूर्व्वस्या दक्षिणाभिनतशिखो ऽर्द्धरात्रकाले दृश्यस्तेनैव सह द्वितीय क प्रजा पतिपुत्र। पश्चिमकेन स्टङ्केतुर्यूपसस्थायी युगपद्दृश्येत। ततस्तावुभौ सप्तरात्रदृश्यौ दश वर्षाणि प्रजा पीडयेते। क प्रजापतिपुत्रो यद्य धिक दृश्यते तदा दारुणतर प्रजाना शस्त्रकोप कुर्य्यात्। तथैव स्वेदवर्णयुक्तौ क्षेमारोग्यसुभिक्षदौ भवत"॥

अथ श्वेतस्य लक्षणमाह।

"श्वेत इति जटाकारो रूक्ष श्यावो वियत्त्रिभाग याति। विनिवर्त्ततेऽपसव्य त्रिभागशेषा प्रजा कुरुते"॥

श्वेतनामा केतु जटाकारो जटासदृश श्याव कृष्णवर्ण वियत्याकाशे त्रिभाग यावद्गच्छति ततो ऽपसव्य प्रदक्षिण वामभागे निवर्त्तते तृतीयांश वशेषा प्रजा कुरुते।

तथा च पराशर।

'अथ काश्यप श्वेतकेतु पञ्चदशवर्षशत प्रो ष्योग्र सोमसहजस्य वप्रकेतोश्चारान्ते श्यावरूक्षो नभसस्त्रिभागमाक्रम्यापसव्य निवृत्योर्द्ध प्रदक्षिण जटाकारशिख स यावन्मासान दृश्यते तावद वर्षाणि सुभिक्षमावहति। मध्यदेशे आर्य्यगणा नामदो नामोदीच्यैर्भूमिष्ठस्त्रिभागशेषा प्रजाम वशेषयति"॥ ४ ॥

अथ रश्मिकेतोर्लक्षणमाह।

"आधूम्यातिशिखया दर्शनमायाति कृत्तिका सस्थ। ज्ञेय स रश्मिकेतु श्वेतसमान फल धत्ते"॥ य केतुराधूम्रवर्णया शिखयोपलक्षितस्तथा कृत्ति कासस्थ कविकाना समीपे दर्शन गच्छति स रश्मिकेतु श्वेतकेतो सदृश फल धत्ते।

तथा च पराशर।

"अथ रश्मिकेतुर्व्विभावसुज प्रोष्यवषशत मावर्त्तकेतो। उदितश्चारान्ते कृत्तिकासु धूम केतु"॥ * ॥

ध्रुवकेतोर्लक्षणमाह।

"ध्रुवकेतुरनियतगति प्रमाणाकृतिर्भवति। वि ष्वक दिव्यान्तरीक्षभौमो भवत्यय स्निग्ध इष्टफल॥
सेनाङ्गेषु नृपाणा गृहतरुशैलेषु चापि देशानाम।
गृहिणामुपस्करेषु च विनाशिना दर्शन याति"॥

ध्रुवेति। अनियता अनिश्चिता गतिर्गमन प्रमाण स्थूलसूक्ष्ममध्यभावमाकृति आकारो यस्य स तथा भूत। स च विष्वक् समन्ततो भवति सर्व्वासु दिक्ष्वित्यर्थ। स च दिव्यान्तरीक्षभौमस्त्रिविधो भवति। क्वचिद्द्विविधो नानाकारो भवति। स च स्निग्धो निर्म्मलशरीर इष्टफल। एष च एव विधाना विनाशिना मुमूर्षूणा दर्शनमुदय याति। नृपाणा विनाशिना सेनाङ्गेषु सोपकरणेषु खली नतोरणादिष दर्शन याति। देशाना विनाशिना गृहवृक्षपर्व्वतेषु च दृश्यते। तथा गृहिणामुप स्करेषु उपस्करभाण्डेषु दर्व्वीशूर्पमार्ज्जन्यादिषु गृहतरुशैलेषु विनाशिनामेव दर्शन याति।

तथा च पराशर।

"अथानियतदिक्कालरूपवर्णप्रमाणसस्थानो धूमकेतु परा भविष्यता देशाना राज्ञा जन पदानाश्च वृक्षपुरपर्व्वतवेश्मध्वजपताकाशस्त्रव र्म्मायुधावरणारथनागोष्ट्रपुरुषशयनासनभाण्डेषु च दृश्यते। स एव दिवि स्निग्धो विमल प्रदक्षिण शिखो गजनागवीथीनामुत्तरेण व्रजन् सुभिक्ष क्षेमारोग्य चावहति। दशैकविशविदिशष्टिश तथा वा दर्शनमिच्छन्ति मुनयो धूमकेतोस्तस्य

च प्रागुदयान्निमित्तान्यर्व्वाचीनचलनमस्य प्रभा मत्स्यपधूपन दिशा शीतोष्णविपर्य्यय इतिर्थव्हि बाज्सम्भवस्य"॥ * ॥

अथ कुमुदकेतोर्लक्षणमाह।

"कुमुद इति कुमदकान्तिर्व्वारुण्या प्राकशिखो निशामेकाम्। दृष्ट सुभिक्षमतुल दश किल वर्षाणि स करोति"॥ कुमुद इति श्वेतवर्ण इत्यर्थ। पश्चिमाया प्राक्शिख पूर्व्वाग्रो निशामेका दृश्यते। किलेत्यागमसूचने। स च दृष्टो दश वर्षाण्यतुलमसम सुभिक्ष करोति। तथा च परा शर। 'अथाम्टतज कुमुदो मणिर्जलो भव पद्म आवर्त्त सम्वर्त्त शङ्खो हिमो रूक्ष कुक्षि फलो विसपण शीतश्चेति। तत्र कुमुदकेतुर्व्वसाकेतो श्चाद्धसमाप्तौ वारुण्या दर्शनमुपैति। गोक्षीर विमलस्निग्धप्रभा पूर्व्वेणाभिनता शिखा एकैक रात्रिचर स दृष्ट एव सुभिक्षमुत्पादयति दश वर्षाणि प्रजानामविरोधश्च। प्रतीच्यानाञ्च मुख रोगारोचकप्रतिश्यायपाण्डुरोगज्वरै प्रजाना बाधत इति"॥ ४ ॥

अथ मणिकेतोर्लक्षणमाह।

"सकृदेकयामदृश्यो सुसूक्ष्मतार परिणमति मणिकेतु। ऋज्वी शिखाऽस्य शुक्ला स्तनोद्गता क्षीरधारेव॥ उदयन्नेव सुभिक्ष चतुरो मासान करोत्यसौ सार्द्धान। प्रादुर्भाव प्राय करोति च क्षुद्रजन्तूनाम"॥ सकृदिति। मणिकेतु स च पश्चिमाया दिशि सूक्ष्मतारोऽल्पतारक सकृदेक वारमेकयामदृश्य। यामशब्देन रात्रिचतुर्भाग। अस्य केतोर्ऋज्वी स्पष्टा शिखा चूडा श्वेतवर्णा दृश्यते। कीदृशी स्तनोत्था क्षीरधारेव स्तनात नि सृता क्षीरधारा यथा दृश्यते तद्वत्तच्छिखा। उदयन्नेनेति। असौ केतुरुदयन्नेवोदितमात्र एव चतुर सार्द्धानर्द्धानपञ्चमासान सुभिक्ष क्षेममुत्पा दयति। प्रायो बाहुल्येन क्षुद्रजन्तूना नकुलादीना प्रादुर्भावमूत्पत्ति करोति।

तथा च पराशर।

मणिकेतुरपि कपालकेतोरवसाने प्रतीच्यामुदय याति। स तु सूक्ष्मतारक श्वेतवर्णया क्षीरप्रसे करा पूर्व्वाभिनतया शिखया शर्व्वर्य्यामेकयाम दृश्य। स उदयाव प्रभृति पञ्च मासान क्षेम सुभिक्षमुत्पादयति॥ क्षुद्रजन्तूना प्रादुर्भाव करो त्यतिमात्रकालवृष्ट"॥ * ॥

अथ जलकेतोर्लक्षणमाह।

"जलकेतुरपि च पश्चात स्निग्ध शिखयाऽपरेण चोन्नतया। नव मासान सुभिक्ष करोति शोक शान्तिश्च लोकस्य"॥ पश्चात् पश्चिमाया दिशि दृश्यते अपरेण पश्चिमेन चोन्नतया उच्चया शिखया युक्त। स च दृष्ट नवमासपर्य्यन्त सुभिक्ष करोति लोकमङ्गलकारश्च। तथा च पराशर। "अथ जलकेतु पैतामह यस्य चलकेतोर्नवमासावशिष्टे कर्म्मणि कृते प्रवर्त्तयति। पश्चिमेनोदित स्निग्ध सुभावोऽनुपश्चिमाभिनत। स च शिखी नव मासान्ताद् क्षेमसुभिक्षारोग्याणि प्रजाभ्यो धत्ते।

अन्यग्रहहतानां चाशुभानां व्याघातायेति" ॥ * ॥

अथ भवकेतोर्लक्षणमाह ।

"भवकेतुरेकरात्रं दृश्यः प्राक् सूक्ष्मतारकः स्निग्धः । हरिलाङ्गूलोपमया प्रदक्षिणावर्त्तया शिखया ॥ यावदेव मुहूर्त्तान् दर्शनमायाति निर्द्दिशेन्मासान् । तावदतुलं सुभिक्षं रूक्षे प्राणान्तिकान् रोगान्" ॥ भवकेतुः पूर्व्वस्यां दिशि एकां निशां दृश्यः सूक्ष्मोऽल्पः तारको यस्य स्निग्धो निर्म्मलदेहः शिखयोपलक्षितः । कीदृशया हरिः सिंहस्तस्य लाङ्गूलं पुच्छं तदुपमया तदाकारया प्रदक्षिणेनावर्त्तो यस्याः तथाभूतया स च यावतसङ्ख्यान् क्षणान् दृश्यते तावन्मासान् समं सुभिक्षं निर्द्दिशेत् यदि स्निग्धः । रूक्षे तु पुनः प्राणान्तिकान् रोगान् वदेत् । तथा च पराशरः । "अथ जलकेतोः कर्म्मसमाप्तौ धूम्रादयः शीतान्ताः अष्टौ प्रादुर्भवन्ति । तत्र त्रयोदश चतुर्द्दशाष्टादशवर्षान्ताव दृश्यते । सुभिक्षा क्षेम्या विपर्य्यया विपरीता क्षुद्रजन्तूनाञ्च वधाय तेषां महतां कर्म्मण्यतीते भवकेतुर्दृश्यते । पूर्व्वेणैकरात्रं यावत् कृत्तिकानामन्तरतो वा तत्समाणया स्निग्धयारुण्याभया सिंहलाङ्गूलसंस्थानया प्रदक्षिणा ताम्रया शिखयोदितः । स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् भवत्यतीव सुभिक्षाय ॥ रूक्षः प्राणहराणाञ्च रोगाणां प्रादुर्भावायेति" ॥ * ॥

अथ पद्मकेतोर्लक्षणमाह ।

"अपरेण पद्मकेतुर्मृणालगौरो भवेन्निशामेकाम् ।
सप्त करोति सुभिक्षं वर्षाण्यतिहर्षयुक्तानि" ॥

पद्मकेतुः पश्चिमायां दिशि रात्रिमेकां दृश्यते कीदृशः मृणालवत् गौरः श्वेत इत्यर्थः । दृष्टः सप्तवर्षाणि अतिहर्षयुक्तानि सुभिक्षं करोति । तथा च पराशरः ।

"सप्तवर्षाण्युच्छ्रितं हर्षमावहति जगत" ॥ * ॥

अथावर्त्तकेतोर्लक्षणमाह ।

"आवर्त्त इति निशार्द्धेऽसव्यशिखोऽरुणनिभोऽपरे स्निग्धः । यावतः क्षणान् स दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षकरः" ॥ निशार्द्धे पश्चिमायां दिशि दक्षिणां दिशमाश्रितशिखः स्निग्धो निर्म्मलमूर्त्तिर्दृश्यते स तु यावत्सङ्ख्यान् मुहूर्त्तान् दृश्यते तावदेव मासान् सुभिक्षं करोति ।

तथा च पराशरः ।

"अथावर्त्तकेतुः श्वेतकेतोः कर्म्मण्यतीतेऽपरेऽर्द्धरात्रेऽसव्योदितारुणाभया प्रदक्षिणेन ताम्रया शिखयोदितः । स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् अतीव सुभिक्षं नित्यप्रोत्सवं जगत" ॥ * ॥

अथ सम्बर्त्तकेतोर्लक्षणमाह ।

"पश्चात् सन्ध्याकाले सम्बर्त्तो नाम धूम्रताम्रशिखः ।
नभस्त्रिभागमाक्रम्य समूलाग्रस्थितो रौद्रः" ॥

यावत एव मुहूर्त्तान् दृश्यो वर्षाणि हन्ति तावन्ति । भूपांश्च शस्त्रनिपातैरुदयर्क्षं चापि पीडयति' ॥ पश्चादिति । पश्चिमायां दिशि यावतो मुहूर्त्तान् दृश्यस्तावन्ति तत्सङ्ख्यानि वर्षाणि नाशयति तथा नृपान् सङ्ग्रामैर्हन्ति । तथोदयर्क्षं यस्मिन्नक्षत्रे उदितो दृश्यते तच्च पीडयति । तथा च पराशरः । अथ सम्बर्त्तको वर्षसहस्रमष्टोत्तरं प्रोष्य पश्चिमेनास्तं गते सवितरि सन्ध्यायां दृश्यते तन्वी ताम्ररूपा शूलाभा धूमं विमुञ्चन्ती दारुणा शिखा कृत्वा नभस्त्रिभागमाक्रम्य यावन्मुहूर्त्तान् निशि तिष्ठति तावद्वर्षाणि हन्ति परस्परं शस्त्रौघमपि पार्थिवाः । यानि नक्षत्राणि समाश्रयति यत्र वोदेति तानि दारुणतरं पीडयति तदाश्रितांश्च देशानिति" ।

तथा च गर्गः ।

'येषां नक्षत्रविषये रूक्षः स ज्वाललोहितः ।
दृश्यते वक्रमूर्त्तिश्च तेषां विद्यात् महाभयम् ॥
अवर्षं शस्त्रपारुष्यकोपं दुर्भिक्षमेव च ।
कुर्य्यान्नृपतिपीडाञ्च स्वचक्रपरचक्रतः ॥
यत्र तिष्ठति नक्षत्रे प्रवासं यत्र गच्छति ।
धूपयेद्वा स्पृशेद्वापि हन्याद्देशांस्तथाश्रयान् ॥
यस्याभिषेकनक्षत्रं जन्मभं कर्म्मभं तथा ।
देशर्क्षं पीडयेद्वापि स शान्तिपरमो भवेत् ॥
स्निग्धः प्रसन्नो विमलः प्रदक्षिणशिखस्तथा ।
दृश्यते येषु देशेषु शिवं तेषु विनिर्द्दिशेत्" ॥

अथ शुभान् केतून् वर्ज्जयित्वाशुभानां नक्षत्रस्पर्शनाधूपनाद्दुष्टफलं वक्ष्यामीत्याह ।

"ये शस्तास्तान् हित्वा केतुभिराधूपितेऽथवा स्पृष्टे ।
नक्षत्रे भवति वधो येषां राज्ञां प्रवक्ष्ये तान्" ॥

ये केतवः शस्ताः प्रशस्तफलास्तान् त्यक्त्वान्यैः केतुभिः नक्षत्रे धूपिते अथवा स्पृष्टे येषां नृपाणां वधो मरणं भवति तान् नृपान् कथयिष्ये तांश्चाधुनाह । "अश्विन्यामश्मकपं भरणीषु किरातपार्थिवं हन्यात् । बहुलासु कलिङ्गेशं रोहिण्यां शूरसेनापतिम्" ॥ अश्विन्यामभिधूपितायां स्पृष्टायां वा केतुना अश्मकानां जनानामधिपतिं नाशयेत् एवं सर्व्वत्र । अन्येष्वाह । "उशीनरमपि भाग्ये उज्जयनीपमार्य्यम्णे । सावित्रे दण्डकाधिपतिं भौजङ्गे असिकेशम् । मघायां अङ्गाधिपं पूर्व्वफल्गुन्यां पाण्डुनाथम्" ॥ भाग्ये पूर्व्वफल्गुन्यां उशीनरम् । आर्य्यम्णे उत्तरफल्गुन्यां उज्जयनीपतिम् । सावित्रे हस्तायां दण्डकारण्यनाथम् । भौजङ्गे अश्लेषायां असिका जनास्तेषामीशम् ।

अन्येष्वाह ।

"चित्रासु कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं समादिशेत् ।
वाचा काश्मीरकाम्बोजौ नृपती प्राभञ्जने न स्तः" ॥

चित्रासु केतुनाभिधूपितासु स्पृष्टासु च कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं वधं केतूपघातज्ञः समादिशेत् । प्राभञ्जने स्वात्यां काश्मीरकाम्बोजाधिपौ न स्तः न भवतः । अन्येष्वाह । "इक्ष्वाकुरलकनाथश्च हन्यते यदि भवेद्विशाखासु । मैत्रे पुण्ड्राधिपतिर्ज्येष्ठासु च सार्व्वभौमकान्यकुब्जाधिपवधः" ॥ विशाखासु यदि केतूपघातो भवेत् तदा इक्ष्वाकुनाथोऽलकनाथश्च हन्यते । इक्ष्वाकवो जनाः । अलका नगरी । अनुराधायां पुण्ड्राधिपतिं हन्यात् । ज्येष्ठासु च सार्व्वभौमस्य राज्ञो वधः कान्यकुब्जाधिपस्य च वधः । अन्येष्वाह । "मूले नृमद्रकपती जलदेवे काशियो मरणमेति । यौधेयकार्ज्जुनायनशिविचैद्यान् वैश्वदेवे च" ॥ मूले केतुनाभिधूपिते स्पृष्टे वा नृपतिं मद्रकपतिं च हन्ति । जलदेवे पूर्व्वाषाढायां काशिपतिर्म्मरणमेति । वैश्वदेवे उत्तराषाढायां यौधेयकार्ज्जुनायनशिविचैद्य एतान्नृपतीन् हन्ति । अथान्येष्वप्याह । "हन्यात् कैकयनाथं पाञ्चनदं सिंहलाधिपं वङ्गपम् । नैमिषनृपं किरातपं श्रवणादिषु षट्सु षडिमान् क्रमशः' ॥ षट्सु श्रवणादिषु हतेषु षडिमान्नृपान् क्रमशः क्रमेण हन्यात् ॥ तद्यथा ।

श्रवणे हते कैकयनाथम् । धनिष्ठायां पञ्चनदाधिपतिम् । शतभिषायां सिंहलाधिपतिम् । प्राग्भाद्रपदायां वङ्गाधिपतिम् । उत्तरासु नैमिषनृपम् । रेवत्यां किराताधिपं हन्यात् ॥ * ॥

अथ केतोर्व्विशेषमाह ।

"उल्काभिताडितशिखः शिखी शिवः शिवतरोऽभिदृष्टः । अशुभः स एव चोलवङ्गसितहूणचीनानाम्" ॥ यः शिखी केतुः उल्काघाभिमुख्येन ताडिता हता शिखा चूडा यस्य स शिवः श्रेयस्करः योऽभिदृष्टः उदितमात्र एव दृष्टः स शिवतरः अतिशयेन शुभप्रदः केतुरेव विधश्चोलानां वङ्गानां सितानां हूणानां चाशुभः । चोलाद्याः सर्व्व एव जनाः ॥ * ॥

अन्यद्विशेषमाह ।

"नम्रा यतः शिखिशिखाभिहता यतो वा
यच्च च संस्पृशति तत्कथितांश्च देशान् ।
दिव्यप्रभावनिहतान् स यथा गरुत्मान्
भुङ्क्ते गतो नरपतिः परभोगिभोगान्" ॥

यतो यस्यां दिशि शिखिनः शिखा केतुशिखा नम्रा वक्रा तत्र ये देशाः यस्यां वा गन्तुं प्रवृत्ता अथ यदि ऋक्षं नक्षत्रं संस्पृशति तत्कथितांश्च देशान् यस्यां दिशि शिखा नम्रा तत्र च ये देशा वक्ष्यमाणास्तांस्तत्कथितान् नरपती राजा गतो भुङ्क्ते स्वीकरोति । कीदृशान् दिव्येनाप्रतिहतेन प्रभावेण पराक्रमेण निहतान् निर्ज्जितान् कीदृशान् परैरन्यैर्भोगिभिर्भुज्यन्ते भोगा ग्रामास्तान् कथं स राजा भुङ्क्ते यथा गरुत्मान् गरुडः दिव्यप्रभावनिहतान् परभोगिभोगान् भुङ्क्ते परा उत्कृष्टा ये भोगिनः सर्पास्तेषां भोगाः शरीराणि अङ्गानि च तान् यथा येन प्रकारेण तथा ।

तथा च पराशरः ।

"यस्यां दिशि समुत्तिष्ठेत् तां दिशं नाभियोजयेत् ।
यतः शिखा यतो धूमस्ततो यायान्नराधिपः ॥
प्रतिलोमो यतः केतुर्यया याति पार्थिवः ।
सामान्यवाहनबलस्तन्नाशमधिगच्छति" ॥

इति भट्टोत्पलविरचितायां संहितावृत्तौ केतुचाराध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

"अनभावभिरूप वा ध्वजशस्त्रगृहोपमम् ।
तुरङ्गगजवृक्षादिनानारूपाणि केतवः ॥
शतमेकोत्तरं थोऽन्ये सहस्रमपरे विदुः ।

नानारूपमनेकञ्चाप्येकमेवाह नारद ॥
दिव्या नक्षत्रगा भौमा केतवस्त्रिविधा मता ।
शुक्लो ह्रस्वतनु स्निग्ध ऋजुश्चाचिरसस्थित ॥
उदितोऽप्यतिवृष्टि स्यात सुभिक्षसुखकृच्छिखी ।
विपरीतस्वरूपस्तु धूमकेतुर्न शोभन ॥
इन्द्रायुधानुकारी च द्विचूडो वा त्रिचूडक ।
श्वेत शस्त्राकुल कुर्य्याल्लोहितस्त्वग्निज भयम॥
चुद्भय पीतक कुर्य्यात कृष्णो रोगमयोल्बणम ।
शक्तयाकारो विनाशाय सुखाय मुषलाकृति ॥
दीर्घ सूक्ष्म सुखायैव ह्रस्व स्थूलो विनाशकृत ।
मणिवर्णसुवर्णाभ्या किरणाभ्या शिखान्विता ॥
प्राक पश्चिमदिशोर्दृश्या नृपयुद्धाय तेऽर्कजा ।
वह्निजा शुक्लवर्णाश्च लाक्षाबन्धूकसन्निभा ॥
आग्नेय्या दिशि दृश्यन्ते ते च वह्निभयप्रदा ।
कृष्णा वक्रशिखा रूक्षा मृत्युजा पञ्चविशति ॥
याम्याया ते च दृश्यन्ते नृणा मरकसूचका ।
आदर्शवृत्ताकृतयो विशिखा क्षितिसम्भवा ॥
साम्बवत्तैलतोयाभा ऐशान्या चुद्भयप्रदा ।
चन्द्रजा हिमकुन्देन्दुकुमुदाभाश्च तैलवत ॥
जलाभाश्चोत्तरे दृश्या केतवस्ते सुभिक्षदा ।
त्रिवर्णस्त्रिशिखश्चैको ब्रह्मजोऽसौ युगान्तकृत ॥
स चानियतदिक्सस्थो ब्रह्मदण्ड स उच्यते ।
अर्कजा वह्निजा याम्यास्त्रयस्ते तत्त्वसङ्ख्यया (२५) ॥
क्षितिजा जातिसङ्ख्याश्च(२२) त्रयोऽन्ये ब्रह्मजोऽप्यय ।
एकोत्तरशत ह्येते सहस्रन्त्वथ सद्यते ॥
शुक्राच्चतुरशीत्याख्या विपुला सिततारका ।
स्निग्धास्तीव्रफला ज्ञेया सप्रभा द्विशिखा परे ॥
षष्टि शनितनूद्भूतास्तेऽतिनष्टफलप्रदा ।
सर्व्वत्र कनकोद्दीप्ता विकचा नाम जीवजा ॥
शितैकतारा विशिखा पापा याम्याश्रितास्तु ते ।
नातिव्यक्ता सूक्ष्मदीर्घा शुक्ला बुधसमुद्भवा ॥
पापदास्तस्कराख्यास्ते यथेष्टदिक्प्रभान्विता ।
त्रिचूडतारा रक्तजा नानारूपा कुजात्मजा ॥
कौङ्कमाख्या हि ते सौम्य दिकस्था पापफलप्रदा ।
त्रिशिखाश्च त्रिताराश्च रक्तलोहितरश्मय ॥
लोहिताङ्गात्मजा षष्टि सग्रामभयकारका ।
तामसा कीलकाख्यास्तु राहुजा सूर्य्यविम्बगा ॥
दृष्टा शुभफलास्ते च चन्द्रस्था पापदायिन ।
कबन्धशाश्वशस्त्राभास्चन्द्रेऽर्केऽप्यशुभप्रदा ॥
कृष्णाभा कृष्णपर्य्यन्ता सकुला कृष्णरश्मय ।
राहुपुत्रास्त्रयस्त्रिशत केतवश्चातिदारुणा ॥
यत्रार्कविम्बे दृश्यन्ते व्यसनन्तन्महीपते ।
स्वचक्र परचक्रेण पीड्यते क्षुदुनाश्रितम ॥
अतोऽधनु स्तोत्ररूपा नृपविसर्ज्ययावहा ।
ध्वाङ्क्षो वा कृष्णशङ्कुर्व्वा कबन्धो वार्कमण्डले ॥
दृश्यते यत्र तत्रास्तु भूमिपालो विनश्यति ।
दण्डकीलकपीठाश्च दृश्यते सूर्य्यमण्डले ॥
दुर्भिक्षेतिभयव्याधिवह्निचौरादिपीडनम ।
शृगालान गर्दभानश्वान याश्चान्यान मृगपक्षिण ॥
आदित्यमण्डले दृष्ट्वा देशभङ्ग विनिर्दिशेत् ।
मण्डलाभ्यन्तरस्थैश्च श्वध्वादिम्नगपक्षिभि ॥
परचक्रागमो वाथ प्रजानाशस्तथैव च ।
यत्राक विम्बस्तत्र स्याद्राजाऽन्यत्र प्रजाक्षय ॥
एको दुर्भिक्षकृद्दात्यान्यपनाशभयप्रद ॥
सितरक्तहरितकृष्णैर्व्विद्धो द्विजन्टपादिहा ।
वह्निजा विश्वरूपाख्या ज्वालामालाकुला शतम ॥
श्यामारुणा वितारा विकीर्णामरसन्निभा ।
तारापुञ्जनिभा रूक्षा वायुजा सप्तसप्तति ॥
ब्रह्मजाश्चतुरस्रास्ते वेदाधिकशतद्वयम ।
द्वात्रिशद् शशुल्माभा कङ्काख्या वरुणोद्भवा ॥
प्रभाढ्या शशिवत्ते च ज्ञेयास्तीव्रफलप्रदा ।
विरूपतारास्त्रिया वा शिखिनस्तेऽशुभप्रदा ॥
सर्व्वदिक्प्रभवा शुक्ला केतवो भयदायिन ।
एव केतुसहस्रञ्च तद्विशेषश्च वक्ष्यते" ॥ * ॥
"उत्तरायतसुस्निग्धो महान यश्चापरोदयी ।
करोति मरक सद्य सुभिक्षञ्च तथोत्तमम ॥
रूक्षोऽस्थिकेतु क्षुद्भीत्यै प्राच्या स्निग्धोऽप्युपप्लव ।
कपालकेतुर्य्यो दर्श सधूम्राशुशिखो भवेत ॥
प्रागर्द्धचारी नभस क्षुन्मारावृष्टिकारक ।
प्रागग्निमार्गाच्छूलाग्रो रूक्ष श्यामलताम्रक् ॥
त्रिभागचारी नभसो रौद्राख्य पूर्व्ववत फलम ।
अपरस्या चलकेतु शिखया दक्षिणाग्रया ॥
अङ्गुलोच्छ्राययया गच्छेदुत्तराशा यथा यथा ।
तथा दैर्घ्य समायाति मुनीन सस्पृश्य सप्त च ॥
ध्रुव प्रतिनिवृत्तोऽभिजितञ्च नभसोऽर्द्धकम ।
गत्वाऽस्त याति याम्येन स प्रयागकुलावधि ॥
अवन्ती पुष्करारण्य यावद्धन्यात्तथापरान ।
देशान क्वचित क्वचिद्रोगदुर्भिक्षै परिपीडितान॥
श्वेताख्यस्तु जटाकारो श्यामो व्योमत्रिभागग ।
निवर्त्ततेऽपसव्येन त्रिभागी कुरुते प्रजा ॥
आधम्रशिखया दृश्य कृत्तिकासस्थितोऽपर ।
रश्मिकेतुरिति ख्यातस्त्रिभागी कुरुते प्रजा ॥
पश्चात सन्ध्यासु सम्वर्त्तो धूमताम्रशिखो वियत ।
त्र्यशमाक्रम्य शूलाग्रावस्थितो रौद्रदर्शन ॥
मुहूर्त्तान यावतो दृश्यस्तावद्वर्षाणि हन्ति स ।
भूपशस्त्रनिपाताद्यैरुदयर्क्ष निपीडयेत" ॥ * ॥
"चैत्रवैशाखयोर्म्मध्ये कौवेरास्त विनिर्द्दिशेत ।
उच्छ्रितैर्यूपवेदीभिरुच्छ्रितैर्ध्वजतोरणै ॥
हविर्धूमाकुला तत्र दृश्यते च वसुन्धरा ।
ज्येष्ठे चैव तथाषाढे वायुपुत्राश्च निर्द्दिशेत ॥
वान्ति चैव तथा वाता महायुद्ध महाभयम ।
श्रावणप्रौष्ठपदयोर्व्वारुणास्तु विनिर्द्दिशेत ॥
आरोहयन्ति ते मेघान् पूर्णा कुर्य्युर्व्वसुन्धराम ।
धान्य समार्घतां याति ईतयो न भवन्ति च ॥
आश्विने कार्त्तिके चैव सूर्य्यपुत्रान विनिर्द्दिशेत ।
ततो दहति तीव्रांशु सर्व्वान्नानि दिवाकर ॥
म्रियन्ते च तदा गाव श्वापदाश्च विशेषत ।
मार्गशीर्षे च पौषे च वह्निपुत्रान् विनिर्द्दिशेत ॥
शीघ्र भवति दुर्भिक्ष हाहाभूतमचेतनम् ।
माघे च फाल्गुने चैव यमपुत्रान विनिर्द्दिशेत ॥
छर्द्दिर्ज्वरातिसारश्च ग्लानिश्चैवाक्षिवेदना ॥ * ॥
कृत्तिका रोहिणी सौम्य पृथिव्या मध्यमुच्यते ॥
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते आग्नेया दश पञ्च च ।
आग्नेयेषु च दृष्टेषु लोकाना सक्षयो भवेत् ॥
नित्योद्विग्ना प्रजा सर्व्वा भवन्ति हि न सशय ।
पुनर्व्वसुस्तथा पुष्य पृथिव्या पर्व्वमुच्यते ॥
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते रौद्रास्तेऽप्येकविंशति ।
यदा रौद्रा प्रदृश्यन्ते दुर्भिक्ष निर्द्दिशेत्तदा ॥
घूर्णन्ते च प्रजा सर्व्वा मृत्युक्षुद्रोगपीडिता ।
अश्लेषापित्र्यभाग्यानि विद्याद्दक्षिणपूर्व्वत ॥
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते औद्दालकिसुता दश
सुभिक्ष क्षेममारोग्य सुवृष्टि शस्यसम्पद ॥
आर्य्यम्णादीनि च त्रीणि विद्याद्दक्षिणभागत ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते काश्यपेयाश्चतुर्द्दश ॥
अनावृष्टिभय घोर प्रजानामतिदारुणम ।
स्वाती विशाखा मित्रश्च भागो दक्षिणपश्चिम ॥
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते चत्वारो मृत्युसम्भवा ।
दुर्भिक्ष मरक घोरमनावृष्टिस्तथैव च ॥
उपद्रवश्च भूताना तदा भवति दारुणा ।
ज्येष्ठा मूलमथाषाढा भाग उत्तरपश्चिम ॥
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते त्रयस्ते सोमसम्भवा ।
सुभिक्षञ्च सुवृष्टिश्च मही यज्ञोत्सवाकुला ॥
उत्तरा श्रवणा चैव नक्षत्र वसुदैवतम ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते माहेया पञ्चविंशति ॥
माहेयेषु च दृष्टेषु लोकाना सक्षयो ध्रुवम ।
तदा राजसहस्राणा मही पिबति शोणितम ॥
वारुणञ्चैव नक्षत्र तथा भाद्रपदद्वयम ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते वारुणास्त्रय एव ते" ॥ * ॥
'ऊर्म्मिकेतु श्वेतकेतुधूमकेतुस्तृतीयक ।
ऊर्म्मिकेतुर्यदा दृश्येत्तदाप्युदकज भयम ॥
श्वेतकेतुर्यदा दृश्येत श्वेतास्थि कुरुते महीम ।
तदा मानुषमासानि भक्षयन्तीह मानुषा ॥
क्षुद्भयार्त्त जगत कृत्स्न चक्रवद्भ्रमते तदा ।
धूमकेतुर्यदा दृश्येत्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम ॥
स हन्ति शिखया योधान राजान मन्त्रिणा जनान ।
रेवत्याश्वयुजञ्चैव नक्षत्र यमदैवतम ॥
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते यमपुत्रास्त्रयोदश ।
यमपुत्रेषु दृष्टेषु लोकाना सक्षयो ध्रुवम ॥
चतुर्व्विधाना भूताना सशयो जायते महान" ॥*॥
"अपरे विविधा सन्ति दृष्टसत्यादिकेतव ॥
नृपदेशविनाशाय दुर्भिक्षभयदायका ।
कुमुदाभस्त कुमुदो वारुण्या प्राक्शिखो निशाम ॥
एका दृष्ट सुभिक्षाय दशवर्षाणि सौख्यद ।
पश्चिमाभ्युदितास्त्वान्ये कुर्व्वन्ति प्रबलान ज्वरान ॥
पाण्डुरोग प्रतिश्याय मुखरोगमरोचकम ।
क्षीरधारेव शुक्लाभा ऋज्वी सूक्ष्मतरा शिखा ॥
सकृद्यामैकदृश्यास्ते चतुर्म्मास सुभिक्षदा ।
जलकेतुस्तु य पश्चात शिखया नतया परे ॥
सुभिक्ष कुरुते शान्ति प्रजाना नवमासत ।
भवकेतुस्त्वेकरात्र दृश्य प्राक सूक्ष्मतारक ॥
दक्षिणावर्त्तशिखया हरिलाङ्गूलतुल्यया ।
मुहूर्त्तान यावतो दृश्यस्तावन्मासान सुभिक्षद ॥
स एव रूक्षो दृश्यस्तेद्रोगप्राणान्तकारणम ।
पद्मकेतुर्मृणालाभो निशामेका प्रदृश्यते ॥
सप्त मासान् सुभिक्ष स हर्षवर्षणदायक ।
आवर्त्त सव्यशिखयारुणाभश्च निशार्द्धम ॥

स्निग्धो यावन्त्यहानि दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षदः ।
ध्रुवकेतुरनियतगतिवर्णाकृतिर्भवेत् ॥
दिव्यान्तरीक्षभौमोऽयं स्निग्ध इष्टः स नान्यथा।
सेनाङ्गेषु महीन्द्राणां देशस्य गिरिशाखिषु॥
उपस्करेषु गृहिणां दृश्यते च विनाशकृत् ।
हन्यादुल्का यदा गस्त्यं केतुर्व्वाप्युपधूपयेत् ॥
दुर्भिक्षं मरकश्चैव तदा जगति जायते ।
यदा तु भार्गवं प्राप्य धूमकेतुः प्रधूपयेत् ॥
तदा सैन्यानि वध्यन्ते यत्रोद्युक्ता नराधिपाः ।
यात्रागताश्च ये सार्था असुमन्तश्च ये जनाः ॥
तथा चारगणाः सर्व्वे भयमृच्छन्ति दारुणम् ।
यदा प्रधूपयेत् केतुः सप्तर्षीन् ध्रुवमेव च ॥
तदा लोकाः क्षयं यान्ति सलिलञ्चापि शुष्यति ।
धूमकेतुर्यदा राज्ञो दृश्यते विषये क्वचित् ॥
सराष्ट्रः सपुरो राजा क्षिप्रमेव प्रणश्यति ।
यावन्त्यहानि दृश्यन्ते तावन्मासान् फलप्रदाः ॥
मासैरब्दान् विजानीयात् प्रथमे तु त्रिपक्षतः ”॥*॥
“केतूत्पाते तु सर्व्वस्मिन् समये समुपस्थिते ॥
महाशान्तिं प्रकुर्व्वीत विविधां भूरिदक्षिणाम् ।
धनं वा सर्व्वमुत्सृज्य मृत्योर्म्मुच्येत बन्धनात् ॥
दद्याद्वा पृथिवीं सर्व्वां राजा शान्तिं नियच्छति।
अकस्माद्दृश्यते केतुरुदयेऽस्तमयेऽपि वा ॥
निहन्त्यन्तःपुरे राज्ञो ज्वरः पित्तोद्भवो भवेत् ।
दधिमधुघृताक्तानां पुष्पाणामयुतं ततः ॥
जुहुयादिन्द्रनीलस्य केतुं दद्याद्द्विजातये ।
भूषितं हेमरत्नाद्यैस्ततः सम्पद्यते शुभम्” ॥
इति मथुरानाथविद्यालङ्कारकृतसमयामृते केतूत्पाताः समाप्ताः ॥ केतुर्गणः कुशद्वीपजातः जैमिनिमुनेः सन्तानः षडङ्गुलः धूम्रवर्णः गृध्रवाहनः शूद्रवर्णः विकृताननः सूर्य्याभिमुखः वृद्धः धूम्रवसनः वरदः गदाधरश्च । तस्याधिदेवता चित्रगुप्तः प्रत्यधिदेवता ब्रह्मा । इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥ अस्य स्वरूपं शनिराहुवत् । स च शिखावान् अनेकरूपः । इति जातकम् ॥ * ॥

रोगः । पताका । (यथा, रघौ ७ । ४५ ।
‘सशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रै-
र्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम्” ॥)

उत्पातः । (यथा, मनुः १ । ३८ ।
“उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च” ॥)

चिह्नम् । इति मेदिनी । (यथा, रघुः २ । ३३ ।
“तमार्य्यगृह्यं निगृहीतधेनु-
र्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ
सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः” ॥)

दीप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सूर्य्यः । यथा, ऋग्वेदे १० । ८ । १ । “प्रकेतुना बृहता यात्यग्नि” । तत्रैव । ३ । ३४ । ४ “प्रारोचयन् मनवे केतुमह्नाम्” । रश्मिः ॥ यथा, ॐ उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः दृशे विश्वाय सूर्य्यम्” ॥)

केतुभः, पुं, (केतुरिव भातीति । भा + कः ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

केतुमालं, क्ली, जम्बुद्वीपस्य नवखण्डान्तर्गतखण्डविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्वचित् पुलिङ्गोऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते ६ । ६ । ३० ।
“मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते ! ।
जम्बुखण्डश्च तत्रैव महाजनपदो नृप” ॥

आग्नीध्रराजपुत्त्रः स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्त्रश्च । यथा, भागवते ५ । २ । २ ।
“तस्यामु ह वा आत्मजान् स राजवर आग्नीध्रो नाभिकिम्पुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान् नवपुत्त्रानजनयत्” ॥

स्त्री, नदी । यथा, महाभारते । ३ । ८९ । १४ ।
“तत्र पुण्यतमा राजन् ! सततं तापसैर्युता ।
केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारञ्च भूमिप !” ॥)

केतुरत्नं, क्ली, (केतोः रत्नं केतुभिः रश्मिभिः युक्तं वा रत्नम् ।) वैदूर्य्यमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केदरः पुं, (के मस्तके दृणाति । दृ + अच् । के दीर्य्यते वा । दृ + अप् कर्म्मणि ।) वृक्षविशेषः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः । टेरकी चि । इति शब्दरत्नावली ॥

केदारः, पुं, (के जले दारः आदरो यस्य । यद्वा केन जलेन द्रियते आद्रियते इति । निपातनात् सत्वम् ।) क्षेत्रम् । क्षेत इति भाषा । इत्यमरः । २ । ९ । ११ ॥ (यथा, मनौ ९ । ३८ ।
“भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः ।
नानारूपाणि जायन्ते वीजानीह स्वभावतः” ॥
क्षेत्रस्थक्षुद्रजलाधारविशेषः । यथा, रामायणे ३ । २२ । १८ ।
“वृष पिबति केदारे निश्वासाकुलितं पयः” ॥)
केदारजलगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके गुरुत्वम् । दोषलत्वम् । “तदेव बद्धमुक्तन्तु विशेषाद्दोषदं भवेत्” । इति राजनिर्घण्टः ॥ (के मस्तके शिखरदेशे दारः प्रस्रवणात्मिकारणस्वरूपविदीर्णस्थानं यस्य ।) पर्व्वतविशेषः । (के मस्तके शिरः स्थितजटाभ्यन्तरे गङ्गारूपिणी दारा पत्नी यस्य सर्व्वत्र निपातनात् सत्वम् ।) शिवः । भूमिभेदः । आलवालम् । इति मेदिनी ॥ (भ्रूमध्यस्थानविशेषः । यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ३ । २४ ।
‘कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः ।
त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्मनः” ॥
‘केदारं भ्रुवोर्मध्ये शिवस्थानं केदारशब्दवाच्यं तत्र मनः स्वान्तं प्रापयेत्” । इति तट्टीका ॥ तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८३ । ६६ ।
“केदारे चैव राजेन्द्र ! कपिलस्य महात्मनः ।
ब्रह्माणमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः ।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते” ॥ * ॥
केदारपर्व्वतस्थलिङ्गभेदः । स तु लिङ्गमूर्त्त्यां काश्यामाविर्भावात् तन्नाम्ना एवाख्यातः तद्विवरणं यथा, काशीखण्डे । ७७ अध्याये ।
श्रीपार्व्वत्युवाच ।
“नमस्ते देवदेवेश ! प्रणमत्करुणानिधे ! ।
वद केदारमाहात्म्यं भक्तानामनुकम्पया ॥
तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव काश्यामनुत्तमा ।
तद्भक्ताश्च जना नित्यं देवदेव ! महाधिप ॥

श्रीदेवदेव उवाच ।
शृणु पर्णेऽपरि धास्यामि केदारेश्वरसत्कथाम् ।
समाकर्णापि या पापोऽप्यपापो जायते क्षणात् ॥
केदारं यातुकामस्य पुंसो निश्चितचेतसः ।
आजन्मसञ्चितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
गृहाद्विनिर्गते पुंसि केदारगतिनिश्चिते ।
जन्मद्वयार्ज्जितं पापं शरीरादपि निर्व्रजेत् ॥
मध्येमार्गं प्रपन्नस्य त्रिजन्मजनितं त्वघम् ।
देहगेहाद्विनिःसृत्य निराशं याति निश्वसत् ॥
सायं केदारं केदारं केदारेति त्रिरुच्चरन् ।
गेहेऽपि निवसन्नूनं यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
दृष्ट्वा केदारशिखरं पीत्वा तत्रत्यमम्बु च ।
जन्मजन्मकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
हरपापह्रदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च ।
कोटिजन्मार्ज्जितैनोभिर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
सकृत्प्रणम्य केदारं हरपापकृतोदकः ।
स्थाप्य लिङ्गं हृदम्भोजे प्रान्ते मोक्षं गमिष्यति ॥
हरपापह्रदे श्राद्धं श्रद्धया यः करिष्यति ।
उद्धृत्य सप्त पुरुषान् स मे लोकं गमिष्यति ॥
पुरा रथन्तरे कल्पे यदभूदत्र तत् शृणु ।
अपर्णे दत्तकर्णा त्वं वर्णयामि तवाग्रतः ॥
एको ब्राह्मणदायादः उज्जयिन्या इहागतः ।
कृतोपनयनः पित्रा ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितः ॥
स्थली पाशुपती काशी स विलोक्य समन्ततः ।
द्विजैः पाशुपतैः कीर्णा जटामुकुटमण्डितैः ॥
कृतलिङ्गसमर्च्चैश्च भूतिभूषितवर्ष्मभिः ।
भिक्षाहृतान्नसन्तुष्टैः पुष्टैर्गङ्गोदकामृतैः ॥
बभूवानन्दितमना व्रतं जग्राह चोत्तमम् ।
हिरण्यगर्भादाचार्य्यान्महत्पाशुपताभिधम् ॥
स च शिष्यो वशिष्ठोऽभूत् सर्व्वपाशुपतोत्तमः
स्नात्वा ह्रदे हरपापे नित्यं प्रातः समुत्थितः ॥
विभूत्याहरहः स्नाति त्रिकालं लिङ्गमर्च्चयन् ।
नान्तरं स विजानाति शिवलिङ्गे गुरौ तथा॥
स द्वादशाब्ददेशीयो वशिष्ठो गरुणा सह ।
ययौ केदारयात्रार्थं गिरिं गौरीगुरोर्गुरुम् ॥
यत्र गत्वा न शोचन्ति किञ्चित् संसारिणः क्वचित्।
प्राश्योदकं लिङ्गरूपं लिङ्गरूपत्वमागताः ।
असिधारं गिरिं प्राप्य वशिष्ठस्य तपस्विनः ।
गुरुर्हिरण्यगर्भाख्यः पञ्चत्वमगमत्तदा
पश्यतां तापसानाञ्च विमाने सार्व्वकामिके ॥
आरोप्य तं शिवगणा कैलासमनयन् मुदा ।
यस्तु केदारमुद्दिश्य गेहादर्द्धपथेऽप्यहो ॥
अकालतस्त्यजेत् प्राणान् कैलासे स चिरं वसेत् ।
तदाश्चर्य्यं समालोक्य स वशिष्ठस्तपोधनः ॥
केदारमेव लिङ्गेषु बह्वमंस्त सुनिश्चितम् ।
अथ कृत्वा स केदारीं यात्रां वाराणसीमगात् ॥
अग्रहीन्नियमं चापि यथार्थं चाकरोत् पुनः ।
प्रतिचैत्रं सदा चैत्र्यां यावज्जीवमहं ध्रुवम् ॥
विलोकयिष्ये केदारं वसन् वाराणसीं पुरीम् ।
तेन यात्राः कृता सम्यक् षष्टिरेकाधिका मुदा॥
आनन्दकानने नित्यं वसता ब्रह्मचारिणा ।
पुनर्यात्रा स वै चक्रे मधौ निकटवर्त्मनि ॥

परमोत्साहसन्तुष्ट पलिताकलितोऽप्यलम ।
तपोधनैस्तत्रिधन शङ्कमानैर्निवारित ॥
कारुण्यपूर्णहृदयैरन्यैरपि च सद्भिभि ।
ततोऽपि न तदुत्साहभङ्गोऽभूत्दृढचेतस ॥
मध्ये मार्गं मृतस्यापि गुरोरिव गतिर्मम ।
इति निश्चितचेतस्के वशिष्ठे तापसे शुचौ ॥
अम्बुशाम्नपरीपुष्टे तुष्टोऽह चण्डिकेऽभवम ।
स्वप्ने मया स सम्प्रोक्तो वशिष्ठस्तापसोत्तम ।
दृढव्रत ! प्रसन्नोऽस्मि केदार विद्धि मामिह ॥
अभीष्टञ्च वर मत्त प्रार्थयस्वाविचारितम ।
इत्युक्तवत्यपि मयि स्वप्नो मिथ्येति सोऽब्रवीत ॥
ततोऽपि स मया प्रोक्त स्वप्नो मिथ्याशुचिष्मताम ।
भवादृशाममिथ्यैव स्वाध्यायवशवर्त्तिनाम ॥
वर ब्रूहि प्रसन्नोऽस्मि स्वप्नशङ्का त्यज द्विज ! ।
तव सत्त्ववत किञ्चित मयाऽदेय न किञ्चन ॥
इत्युक्त मे समाकर्ण्य वरयामास मामिति ।
शिष्यो हिरण्यगर्भस्य तपस्विजनसत्तम ॥
यदि प्रसन्नो देवेश ! तदा मे सानुगा इमे ।
सर्व्वे मूलिङ्गनुग्राह्या एष एव वरो मम ॥
देवि ! तस्येदमाकर्ण्य परोपकृतिशालिन ।
वचन नितरा प्रीतस्तथेति तमुवाच ह ॥
पुन परोपकरणात तत्तपोद्विगुणीकृतम ।
तेन पुण्येन स मया पुन प्रोक्तो वर वृणु ॥
स वशिष्ठो महाप्राज्ञो दृढपाशुपतव्रत ।
देवि ! मे प्रार्थयामास हिमशैलादिहस्थितिम ॥
ततस्तत्तपसा तुष्ट कलामात्रेण तत्र हि ।
हिमशैले स्थितस्तात्र सर्व्वभावेन सस्थित ॥
तत प्रभाते सजाते सर्व्वेषा पश्यतामहम ।
हिमाद्रे प्रस्थित प्राप्त स्वयमात्र सुरर्षिभि ॥
वशिष्ठ पुरत कृत्वा सव्वसार्थसमायुतम ।
हरपापह्रदे तीर्थे स्थितोऽह तदनुग्रहात ॥
मत्परिग्रहत सर्व्वे हरपापे कृतोदका ।
आराध्य मामनेनैव वपुषा सिद्धिमागता ॥
तदाप्रभृति लिङ्गेऽस्मिन् स्थित साधकसिद्धये ।
अविमुक्ते परे क्षेत्रे कलिकाले विशेषत ॥
तुषाराद्रि समासाद्य केदार वीक्ष्य यत फलम् ।
तत फल सप्तगुणित काश्या केदारदर्शने ॥
गौरीकुण्ड यथा तत्र हसतीर्थञ्च निर्म्मलम् ।
यथा मधस्रवा गङ्गा काश्या वदखिल तथा ॥
इद तीर्थ हरपाप सप्तजन्माघनाशनम ।
"गङ्गाया मिलित पश्चाज्जन्मकोटिकृताघहम्" ॥
केदाराख्य पर्व्वतस्य तीर्थयात्रिभि प्रायेण
वदर्य्याश्रमात् सप्तदिनै समागमनीय ॥ * ॥)

केदारकटुका, स्त्री, (केदारस्य क्षेत्रस्य कटुका इव ।) कटुका । इति राजनिर्घण्ट । कटकी इति भाषा ॥ (कटुकाशब्देऽस्य विवरण ज्ञातव्यम ॥)

केदारज, क्ली, (केदारात जायते इति । जन+ड ।) पद्मकाष्ठम । इति राजनिर्घण्ट ॥

केदारेश, पुं, (केदार एतन्नामा पर्व्वत तत्र य ईश लिङ्गरूपी महादेव । यद्वा, केदाराख्य ईश ।) काशीस्थशिवविशेष । यथा,—
"हरपापह्रदे स्नात्वा केदारेश प्रपूज्य च ।
कोटिजन्मार्ज्जितैर्नोभिर्मुच्यते श्रद्धयार्च्चित" ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे ७७ अध्याय ॥

केदारेश्वर, पु, (केदाराख्य ईश्वर । केदारपर्व्वतस्य ईश्वरो वा ।) काशीस्थशिवविशेष । यथा,—
"प्रत्यवपर्णेऽभिधास्यामि केदारेश्वरसत्कथाम ।
समाकर्ण्यापि या पापोऽप्यपापो जायते क्षणात" ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे ७७ अध्याय ॥

केनार, पु, (के मूर्द्धि नार । अलुकसमास ।) कुम्भिनरक । इति हेमचन्द्र । शिर । कपोल । सन्धि । इति मेदिनी ॥

केनिपात, पु, (के जले निपात्यतेऽसौ । नि+पत +णिच्+अप ।) अरित्रम । इति शब्दरत्नावली । हालि इति भाषा ॥

केनिपातक, पु, (केनिपात+स्वार्थे कन ।) केनिपात । इत्यमर । १ । १० । १३ ॥

केन्दु, पु, (कु ईषत इन्दुरिव । को कादेश ।) तिन्दुकवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥

केन्दुक पु, (केन्दु+सज्ञायां कन ।) गालवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गाव इति भाषा ॥ तालविशेष । यथा । "लघुद्वय विरामान्ततालो केन्दुकसज्ञके" । लघुद्वय स्थाने द्रुतद्वयमिति च पाठ । अपर नियम विना । इति सङ्गीतदामोदर ॥

केन्द्र क्ली, लग्नम । लग्नात चतुर्थसप्तमदशम स्थानानि । तत्पर्य्याय । कण्टकम २ । यथा,—
"लग्नाम्बद्यूनकर्म्माणि केन्द्रमुक्तञ्च कण्टकम ।
चतुष्टयञ्चात्र खेटो बली लग्ने विशेषत" ॥
इति नीलकण्ठकृतवर्षतन्त्राख्यजातकम ॥ स्पष्टग्रहानयनार्थं शीघ्रमन्दसञ्ज्ञकाङ्कद्वयम । यथा,—
"मृदूच्चेन हीनो ग्रहो मन्दकेन्द्र
चलोच्च ग्रहाणा भवेच्छीघ्रकेन्द्रम" ॥
इति भास्करीयसिद्धान्तशिरोमणौ स्पष्टाधिकार ॥ ग्रह सशोध्य मन्दोच्चात तथा शीघ्रात विशोध्य च शिष्ट केन्द्रम । इति सूर्य्यसिद्धान्त ॥ गोलस्य मध्यस्थानम । यथा,—
'वृत्तस्य मध्य किल केन्द्रमुक्तम
केन्द्र ग्रहोच्चान्तरमुच्यतेऽत ।
यतोऽन्तरे तावति तुङ्गदेशा
नीचोच्चवृत्तस्य सदैव केन्द्रम' ॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याय ॥ (यात्रायोगविशेष । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचने ।
"आपोक्लिमगते चन्द्रे केन्द्रस्थे सुरपूजिते ।
योग केन्द्र इति ख्यातो यातुरिष्टार्थसिद्धिद" ॥
प्रान्तसीमा । यथा, योगशास्त्रे ।
"पृथिव्या उभयो केन्द्रयो स्थितो द्वावेव योगिनौ ।
एकत्र सान्निध्यस्थितिवत् सन्निकर्षस्थिताविव वा अन्योन्यमालपति" ॥)

केप, ऋ ङ गत्याम । चाले । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा आत्म सक सेट् ऋदित ।) ङ, केपते । ऋ, अचिकेपत् । इति दुर्गादास ॥

केमद्रुम, पु, जन्मकालीनग्रहयोगविशेष । यथा ।
"रविवर्ज्जं द्वादशगैरनफा चन्द्रात द्वितीयगै सुनफा ।
उभयस्थितैर्दुरुधुरा केमद्रुमसञ्ज्ञितोऽन्य" ॥
अनफादियोग । सच्छील विषयसुखान्वित प्रभुख्यातियुक्तमनफायाम । सुनफाया धीधनकीर्त्तियुक्तमात्मार्ज्जितैश्वर्य्यञ्च ॥ बहुभृत्यकुटुम्बारम्भ मुद्विग्नचित्तमपि दौरधरे । भृतक दु खितमधनजात केमद्रुमे विद्यात ॥ अनफादिफलम । इति ज्योतिस्तत्त्वम ॥ (केमद्रुमयोगे जातस्य फल यथा, जातकपद्धतौ ।
"नृपतेर्वंशजातोऽपि केमद्रुमभवो नर ।
मलिनो दु खितो नीचो नि स्वो दासो भवेतखल" ॥
तद्भङ्गस्तु तत्रैव । "चन्द्रे केन्द्रगतेऽथवा ग्रहयुते सर्व्वैश्च दृष्टे विधौ सर्व्वै कण्टकसंश्रितैर्ग्रहयुतै केमद्रुमो नेष्यते । लग्नाद्वा विधौ वा वृद्धिस्थे शुभे सर्व्व शुभ फल । द्वाभ्या मध्य तथैकेनाल्प चेन्नास्ति दरिद्रता" ॥)

केमुक, पु, (के शिरोवच्छेदे अमयतीति । अम रोगे +उक प्रत्यय ।) वृक्षविशेष । केउ इति भाषा । तत्पर्य्याय । पेचुक २ पेचनी ३ पेचु ४ पेचिका ५ दलसारिणी ६ केचुक ७ । इति रत्नमाला ॥ तस्य मूलगुणा । कफपित्तनाशित्वम । रोचनत्वम । अग्निदीपनत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ कटुत्वम । पाके तिक्तत्वम । ग्राहित्वम । हिमत्वम । लघुत्वम । पाचनत्वम । हृद्यत्वम । ज्वरकुष्ठकासप्रमेहास्त्रनाशित्वम । वातलत्वम । पटुत्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥ (एतत फल हविष्ये वर्ज्जनीयम । स्त्री, कन्दशाकविशेष ॥)

केयूर, क्ली, (के बाहुशिरसि भूषणतां याति । या गत्या+ऊर । अलुक समास ।) अलङ्कारविशेष । ताड इति भाषा । तत्पर्य्याय । अङ्गदम २ । इत्यमर । २ । ६ । १ ७ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ६७ । २१ ।
"पादाना भूषणानाञ्च केयूराणाञ्च सर्व्वश ।
राशयस्तत्र दृश्यन्ते भीष्मभीमसमागमे" ॥)

केयूर, पु रतिबन्धविशेष । यथा,—
"स्त्रीजङ्घे चैव सपोड्य दोर्भ्यामालिङ्ग्य सुन्दरीम ।
कारयेत स्थापन कामी बन्ध केयूरसञ्ज्ञक" ॥
इति स्मरदीपिका । अपि च ।
"स्त्रीणा जङ्घान्तराविष्टो गाढमालिङ्ग्य सुन्दरीम ।
कामयेद्विपुल कामी बन्ध केयूरसञ्ज्ञक" ॥
इति रतिमञ्जरी ॥

केरल, पु, देशभेद । मालेबार इति भाषा । यथा । उग्रा केरलपर्य्याया । इति हेमचन्द्र ॥ वेदयागानधिकारिशस्त्रधारिम्लेच्छविशेष । पुरैते क्षत्रिया आसन् सगरेणैषा धर्म्मो नाशित वेशान्यत्वञ्च कृतम् । यथा,—
"नि स्वाध्यायवषट्कारा कृतास्तेन महात्मना ।
शका यवनकाम्बोजा पारदा पह्नवास्तथा ॥
कोलिसर्पा माहिषका दर्व्वाश्चोला सकेरला ।
सर्व्वे ते क्षत्रियास्तात । धर्म्मस्तेषा निराकृत" ॥
इति हरिवंश । (तथा च रघुवंशे । ४ । ५४ ।
"भयोत्सृष्टविभूषाणा तेन केरलयोषिताम ।
अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृत" ॥)

केरली, स्त्री, (केरल+गौरादित्वात ङीष् ।)

ज्योतिर्ग्रन्थविशेष । होर । इति शब्दरत्नावली ॥ (केरलज्योतिर्विद्याया सङ्केतविशेषो दिङ्मात्र प्रदर्श्यते गर्गसंहितायां यथा, —
"वर्गवर्णप्रमाणश्च सस्वर ताडित मिथ ।
पिण्डसंख्या भवेत्तस्य यथाभागैस्तु कल्पना" ॥
अस्याथ अ क च ट त प य श इत्यष्टौ वर्गा एतैरेव प्रश्नादयो यथायथ साङ्केतिकक्रममालम्ब्य निरूप्यन्ते ॥ केरलदेशोद्भवा स्त्री । यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ६ ।
"चौडी चूडामरकतहरया कीर्णकर्णावतंस
कर्णाटीना मुषितमुरली केरलीहारलील" ॥)

केल, ऋ चाले । गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर अक गत्यर्थे सक सेट ऋदित ।) ऋ, अचिकेलत । चाल कम्प । चाल कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादास ॥

केलक, पु, (केल + कर्त्तरि ण्वुल ।) खड्गधारादिनर्त्तक । तत्पर्याय । प्लवक २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

केलि, पु स्त्री, (केल् + इन् ।) परीहास । तत्पर्याय । द्रव २ क्रीडा ३ लीला ४ नर्म्म ५ । इत्यमर । १ । ७ । ३२ ॥ (नायिकालङ्कारविशेष । यथा, एतल्लक्षणं साहित्यदर्पणे । ३ । १२२ ।
"विहारे सह कान्तेन क्रीडित केलिरुच्यते" ॥
यथा, भ्रमराष्टके । ४ ।
"मालत्या कुसुमेषु येन सतत केलि कृता हेलया" ॥)

केलि स्त्री, (केलति सदा गच्छतीति । "सर्व्वधातुभ्य इन" । इति इन ।) पृथिवी । इति शब्दमाला ॥

केलिक, पु, (केलिर्विलास प्रयोजनमस्य इति ठन ।) अशोकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (विवृतिरस्याशोकशब्दे ज्ञेया ॥)

केलिकला, स्त्री, (केलिरूपा कला । शाकपार्थिववादिवत मध्यपदलोपिसमास ।) सरस्वतीवीणा । इति शब्दरत्नावली ॥ (केलि क्रीडा तस्या कला कार्य्यविशेष । यथा, भ्रमराष्टके । ७ ।
"कलिरसौ नलिनीविनवल्लभ
कुमुदिनीकुलकेलिकलारस" ॥)

केलिकिल, पु, (केलिना लीलया किलतीति । किल क्रीडाया + क ।) कुशापक । स तु शिवस्यानुचर । नाट्ये नायकवयस्य । तत्पर्याय । विदूषक २ वासन्तिक ३ वैहासिक ४ प्रहासी ५ प्रीतिद ६ । इति हेमचन्द्र ॥ (केलिना परीहासेन किलतीति विग्रहे वाच्यलिङ्ग । यथा, हरिवंशे ।
"स तु केलिकिलो विप्रो मेदशीलश्च नार" ॥)

केलिकिला, स्त्री, (केलिना विहारेण किलतीति किल् + क । तत टाप ।) रति । सा तु कामदेवपत्नी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

केलिकीर्ण, पु, (केलिनिमित्तकै पांशुभि कीर्ण ।) उष्ट्र । इति हेमचन्द्र ॥

केलिकुञ्चिका, स्त्री, (केलीना कुञ्चिका इव ।) श्यालिका । इति त्रिकाण्डशेष । शाली इति भाषा ॥

केलिकोष, पु, (केलीना रङ्गस्थाना क्रीडापरीहासादीना वा कोष आधार इव ।) नट । इति शब्दरत्नावली ॥

केलिनागर, पु (केलिनिपुणो नागरको वा नागर ।) सम्भोगवान । इति जटाधर ॥

केलिमुख, पु, (केलि सुख प्रधानमत्र ।) परीहास । इति त्रिकाण्डशेष ॥

केलिवृक्ष, पु (केलिनिमित्तको वृक्ष ।) कदम्बविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥ केलिकदम्ब इति ख्यात ॥

केलिसचिव, पु, (केलौ क्रीडाविषये सचिव सहाय ।) नर्म्मद । क्रीडाविषयकमन्त्री । इति शब्दमाला ॥

केव, ऋ ङ सेवने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-आत्म-सक-सेट्-ऋदित ।) ङ, केवते । ऋ, अचिकेवत । इति दुर्गादास ॥

केवर्त्त, पु, (के जले वर्त्तते । वृत + अच् । अलुक समास ।) कैवर्त्तजाति । इति द्विरूपकोष ॥ (एषोऽन्त्यजशूद्र । यथा ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ।
"रजकश्चर्म्मकारश्च नटो वरुड एव च ।
कैवर्त्तो मेदभिल्लश्च षडेते अन्त्यजा स्मृता" ॥)

केवल, क्ली, (केव ङ सेवने + वृषादित्वात कलच । यद्वा, के शिरसि मूर्द्धावच्छेदे वलयति । वल् + अच । अलुक समास ।) निर्णीतम । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ ज्ञानभेद । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥ (साङ्ख्यकारिकाया यथा,—"अविपर्य्ययात विशुद्ध केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्" ॥) शुद्धम । (यथा, रघौ २ । ६३ ।
"न केवलाना पयसा प्रसूति
मवेहि मा कामदुघा प्रसन्नाम" ॥)
कृत्स्नम । (यथा, रघुवंशे १ । २९ ।
"केवल स्मरणेनैव पुनासि पुरुष यत ।
अनेन वृत्तय शेषा निवेदितफलास्त्वयि" ॥)
असहाय । इति सन्क्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥ (अद्वितीय । यथा, कुमारे ५ । ८३ ।
"न केवल यो महतोऽपभाषते
शृणोति तस्मादपि य स पापभाक्" ॥)

केवल, पु, कुहन । इति मेदिनी । (कुम्भकविशेष । यथा, हठयोगदीपिकायाम । २ । ७१ ।
"प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकै ।
सहित केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मत" ॥)

केवल, त्रि, एक । (यथा, रघुवंशे । ११ । १९ ।
"वाणभिन्नहृदया निपेतुषी
सा स्वकाननभुव न केवलाम ।
विश्वपत्रयपराजयस्थिरा
रावणश्रियमपि व्यकम्पयत" ॥)
कृत्स्न । इत्यमरमेदिनीकरौ । (यथा, रघु । १० । २९ ।
"केवल स्मरणेनैव पुनासि पुरुष यत ।
अनेन वृत्तय शेषा निवेदितफलास्त्वयि" ॥)

केवलज्ञानी, [न] पु, (केवल शुद्ध ज्ञान अस्यास्तीति । इति ।) भूतार्हद्विशेष । इति हेमचन्द्र ॥

केवलद्रव्य, क्ली, (केवल द्रव्यम् ।) मरिचम । इति शब्दचन्द्रिका ॥

केवली, स्त्री, (केवल + ङीष् ।) ज्ञानभेद । इति मेदिनी । ग्रन्थविशेष । इति हेमचन्द्र ॥

केवली, [न] पु, (केवल शुद्ध ज्ञानमस्यास्तीति । इति ।) जैनविशेष । इति हलायुध ॥

केविका, स्त्री (केव गतिचालनयो + ण्वुल + टाप् अत इत्वम ।) पुष्पविशेष । केवेर इति भाषा कोकणे प्रसिद्धा । तत्पर्याय । कविका २ केवी ३ भृङ्गारि ४ नृपवल्लभा ५ भृङ्गमारी ६ महागन्धा ७ राजकन्या ८ अलिवाहिनी ९ । अस्या गुणा । मधुरत्वम । शीतलत्वम । दाहपित्तश्रमवातश्लेष्मरोगपित्तच्छर्द्दिविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

केश, पु, (के मस्तके शेते । शी + अच् । अलुक समास ।) मज्जजातोपधातुविशेष । चुल इति भाषा । स तु गर्भस्थबालकस्य षष्ठमासि जायते । इति सुखबोध । (केशादयस्तु पितृतो जायन्ते । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये । "गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तसिरास्नायुधमनीरेत प्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि" ॥ भावप्रकाशे च ।
"केशा श्मश्रु च लोमानि नखा दन्ता सिरास्तथा ।
धमन्य स्नायव शुक्रमेतानि पितृजानि हि" ॥)
तत्पर्याय । चिकुर २ कुन्तल ३ वाल ४ कच ५ शिरोरुह ६ । इत्यमर । २ । ६ । ९५ ॥ शिरसिज ७ मूर्द्धज ८ अस्र ९ वृजिन १० । इति जटाधर ॥ (रोगविशेषेणास्योत्पाटनानन्तरमुद्भवोपायाश्च । यथा,—
"वटावरोहकेशिन्योश्चूर्णेनादित्यपाचितम ।
गुडूचीस्वरसे तैलमभ्यङ्गात्केशरोहणम" ॥
इति आदित्यपाकगुडूचीतैलम ॥ * ॥
"मधुकेन्दीवरमूर्व्वा तिलाज्यगोक्षीरभृङ्गलेपेन ।
अचिराद्भवन्ति घनकेशा दृढमूलायतास्तथैव" ॥
"चन्दन मधुक मूर्व्वा त्रिफला नीलमुत्पलम ।
कान्तावटप्ररोहश्च गुडूचीविषमेव च ॥
लौहचूर्णं तथा केशी शारिवे द्वे तथैव च ।
मार्कवस्वरसेनैव तैल मृदग्निना पचेत ॥
शिरस्युत्पतिता केशा जायन्ते घनकुञ्चिता ।
दृढमूलाश्च स्निग्धाश्च तथा भ्रमरसन्निभा ॥
नस्येनाकालपलित निहन्त्यात्तैलमुत्तमम" ॥
इति चन्दनाद्य तैलम ॥ * ॥
"तैल सयष्टीमधुकै क्षीरे धात्रीफले शृतम ।
नस्ये दत्त जनयति केशान श्मश्रूणि चाप्यथ" ॥
पक्वावस्थापन्नस्यास्य कृष्णीकरणोपाया यथा,—
"त्रिफलाचूर्णसंयुक्त लौहचूर्णं विनिक्षिपेत ।
ईषत्पक्वे नारिकेले भृङ्गराजरसान्विते ॥
मासमेकन्तु निक्षिप्य सम्यग्गर्भात समुद्धरेत ।
तत शिरो मुण्डयित्वा लेप दद्याद्भिषग्वर ॥
सञ्छाद्य कदलीपत्रैर्मोचयेत्सप्तमे दिने ।
क्षालयेत्त्रिफलाक्वाथे क्षीरमांसरसाशिन ॥
कपालरञ्जनञ्चैव कृष्णीकरणमुत्तमम" ॥
"उत्पल पयसा साद्धं मास भूमौ निधापयेत ।
केशाना कृष्णकरण स्नेहनञ्च विधीयते" ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥) तत्समूहार्थवाचकाः शब्दा यथा,—
"पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे" ॥

इति हेमचन्द्रः ॥ २ ॥ (कस्य जलस्य ईशः ।) वरुणः । क्रीवेरम् । इति मेदिनी ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"वालं ह्रीवेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशोऽम्बुनाम च" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) दैत्यविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कस्य ब्रह्मणोऽपि ईशः । के जले शेते वा ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली । (काशते प्रकाशते लोके लोकं काशयति वा । काश + अच् पृषोदरात् षत्वे साधुः । सूर्य्याग्निप्रभृतिरश्मिः ।
"ब्रह्म विष्णुरुद्र सञ्ज्ञाः शक्तयः केशसञ्ज्ञिताः" ॥
इति भागवतोक्ता परब्रह्मशक्तिः । ब्रह्मा ।
"केशो योनौ तथा भाने ह्रीवेरे वरुणयोरपि ।
लम्पटे पुरुषे चैव प्रमदाया विशेषतः" ॥
"प्रजापतौ कचे चैव केशशब्दः प्रकीर्त्त्यते" ॥
इति महाभारतटीकायां नीलकण्ठः ॥)

केशकलापः, पुं, (केशानां कलापः समूहः ।) केशपाशः । केशसमूहः । इति हेमचन्द्रः ॥

केशकारः, पुं, (केशं केशवत् केशाकृतिं वा करोति आत्मानं केशाकारेण वर्द्धयति इति भावः । केश + कृ + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) इक्षुभेदः । करिया कुशियार इति हिन्दी भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शीतलत्वम् । रक्तपित्तक्षयापहत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

केशगर्भकः, पुं, (केशो गर्भे अभ्यन्तरेऽस्य । कप् ।) कवरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

केशघ्नं, क्ली, (केशं हन्ति नाशयतीति । हन् + टक् ।) इन्द्रलुप्तकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

केशच्छिद्, [द्] पुं, केशं छिनत्ति । छिद् + क्विप् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥

केशटः, पुं, (कः ब्रह्मा ईशः महादेवः तौ अटतः गच्छतः प्रलये यः । महाप्रलये मूर्त्तिविशेषात् तथात्वम् । यद्वा ब्रह्मशिवाभ्यामटति गच्छति यः सः । त्रयाणामेकात्मत्वात् ।) विष्णुः । (केशेषु काशादितृणजातेषु अटति चरतीति । अट + अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) छागः । (केशेषु मूर्द्धजेषु अटतीति । अट + अच् शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधुः ।) लोकणः । इति मेदिनी । भ्राता । इति शब्दरत्नावली ॥ (केशेषु कामार्त्तपुरुषनारीषु अटति । अट् + अच् ।) कामदेवस्य शोषणवाणः । इति विश्वः । (केश इव प्रतिमासु नटनर्त्त्यादिषु च अटति लगात्मनेति यावत् ।) शोणकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

केशधृत् पुं, (केशमिव धरति । धृ + क्विप् ।) भूतकेशनामकतृणभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

केशनामन्, [न्] क्ली, (केशनामैव नाम यस्य ।) वालम् । इत्यमरः ॥ वाला इति भाषा ॥

केशपक्षः, पुं, (केशानां पक्षः समूहः । बाहुलकात् पक्षादिशो वा ।) केशपाशः इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ३९ । ४१ ।
"उत्तरन्तं प्रधानेन नुनुदुर्य वराङ्गनाः ।
गत्वा शतपदं तूर्णं केशपक्षे परामृशत्" ॥)

केशपर्णी, स्त्री, (केशा इव पर्णान्यस्य । जातित्वात् ङीष् ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

केशपाशः, पुं, (केशानां पाशः समूहः ।) केशसमूहः । यथा,—
"पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे" ॥
इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ॥ (यथा, कुमारे । १ । ४८ ।
"तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्य्यु-
र्वालप्रियत्वं शिथिलं चमर्य्यः" ॥)

केशपाशी, स्त्री, (केशपाश + स्वाङ्गात् ङीष् ।) शिरोमध्यस्थशिखा । चूडा । इत्यमरः । २ । ६ । ९७ ॥

केशभूः, पुं, (केशानां भूरुत्पत्तिस्थानम् ।) शिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशमथनी, स्त्री, (केशा मथ्यन्तेऽनया । मन्थ विलोडने + करणे ल्युट् ततो ङीप् । अस्याः कण्टकैः समीपं गन्तुः केशोत्पाटनात् तथात्वम् ।) शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशमार्जकं, क्ली, (केशं मार्ष्टि । मृज शोधने + कर्त्तरि ण्वुल् ।) कङ्कतिका । इति जटाधरः । चिरुणी इति भाषा ॥

केशमार्जनं, क्ली, (केशो मृज्यतेऽनेन । मृज् + करणे ल्युट् वृद्धिश्च ।) कङ्कतिका । इति हेमचन्द्रः । केशशुद्धिश्च । (भावे ल्युट् । केशशोधनक्रियामात्रम् ॥)

केशमुष्टिः, पुं, (केशानां मुष्टिरिव ।) विषमुष्टिवृक्षः । महानिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशरः, पुं क्ली, (के जले पद्मशिरसि वा । शरतीति । शॄ + अच् । पृषोदरात् शत्वम् । यद्वा केश इव केशाकारः अस्यास्तीति । केश + र ।) किञ्जल्कः । इत्यमरः । १ । १ । ४२ ॥

केशरः, पुं, (केश इव केशाकृतिपदार्थः अस्यास्तीति मत्वर्थीयो रः ।) नागकेशरवृक्षः । (यथा,—गीतगोविन्दे । १ । ३१ । "मदनमहीपतिकनकदण्डरुचिकेशरकुसुमविकाशे" ॥) वकुलवृक्षः । (यथा, कुमारे । ३ । ५५ ।
"स्रस्तां नितम्बादवलम्बमाना
पुनः पुनः केशरदामकाञ्चीम्" ॥)
पुन्नागवृक्षः । (यथा, महाभारते । १ । १२५ । ३ ।
"पलाशैस्तिलकैश्चूतैश्चम्पकैः पारिभद्रकैः ।
कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुक्तकैः" ॥)
सिंहजटा । इति मेदिनी ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम् "मृगपतिरिव स्कन्धावलम्बितकेशरभारः" ॥) हिङ्गुवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ नीपः । केलिकदम्ब इति भाषा । यथा, मेघदूते । २२ ।
"नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केशरैरर्द्धरूढैः" ॥)

केशरञ्जनः, पुं, (केशान् रञ्जयति । रञ्ज + णिच् + ल्यु ।) भृङ्गराजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । भीमराज इति भाषा ॥

केशराजः, पुं, (केशो राजतेऽनेन । राज + करणे घञ् ।) शाकभेदः । केसुरे इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भृङ्गराजः २ भृङ्गः ३ पतङ्गः ४ मार्कवः ५ । इति रत्नमाला ॥ मार्कवः ६ । इत्यमरः ॥ नागमारः ७ पवनः ८ भृङ्गसोदरः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केशरञ्जनः १० केश्यः ११ । कुन्तलवर्द्धनः १२ । इति वैद्यकम् ॥ अङ्गारकः १३ एकारजः १४ करञ्जकः १५ भृङ्गरजः १६ भृङ्गारः १७ । इति जटाधरः ॥ अजागरः १८ भृङ्गरजाः १९ मकरः २० । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
"भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।
भृङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरञ्जनः ॥
भृङ्गराजः कटुस्तिक्तो रूक्षोष्णः कफवातनुत् ।
केश्यस्त्वच्यः क्रिमिश्वासकासशोथामयापहः ॥
दन्त्यो रसायनो बल्यः कुष्ठनेत्रशिरोऽर्त्तिजित्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । अग्निकारित्वम् । केशचक्षुर्हितत्वम् । पाण्डुकफापहत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

केशराम्लः, पुं, (केशरे तदवच्छेदे अम्लरसो यस्य ।) मातुलुङ्गवृक्षः । इति जटाधरः ॥

केशरी, [न्] पुं, (केशराः सन्त्यस्य इति इनि ।) सिंहः । इत्यमरः । २ । ५ । १ ॥ (यथा, रघुवंशे २ । २९ ।
"स पाटलायां गवि तस्थिवांसं
धनुर्द्धरः केशरिणं ददर्श" ॥)
घोटकः । पुन्नागवृक्षः । नागकेशरवृक्षः । इति मेदिनी ॥ वीजपूरकवृक्षः । इति जटाधरः ॥

केशरुहा, स्त्री, (केश इव रोहतीति अच् । केशरुह + "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) भद्रदन्तिकावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशरूपा, स्त्री, (केशवद्रूपमस्याः ।) वन्दाकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (परगाछा इति भाषा ॥)

केशवः, पुं, (कः ब्रह्मा ईशः रुद्रः तौ आत्मनि स्वरूपे वयति प्रलये उपाधिरूपमूर्त्तिद्वयं मुक्त्वा एकमात्रपरमात्मस्वरूपेणावतिष्ठते इति । यथा, भागवते २ अध्याये चतुःश्लोक्याम् ।
"अहमेवासमेवाग्रे नान्यद् यत् सदसत् परम् ।
पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ।
ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि
तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथा तमः ॥
यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु ।
प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ॥
एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्व्वत्र सर्व्वदा ॥
एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना ।
भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित्" ॥
तथा, केशं केशिनं वाति हन्ति । केश + वा + क । यथा, हरिवंशे । ८ । ६६ ।
"यस्मात्त्वया हतः केशी तस्मान्मच्छासनं शृणु ।
केशवो नाम नाम्ना त्वं ख्यातो लोके भविष्यसि" ॥
यद्वा, के जले शववत् भातीति । प्रलयकाले क्षीरोदशायितया तथात्वम् । कश्च अश्च ईशश्च ते केशा ब्रह्मविष्णुरुद्राः नियम्यतया सन्त्यस्य । यद्वा, कश्च ईशश्च तौ केशौ पुत्रपौत्रत्वेन भवतोऽस्य । "केशाद्वोऽन्यतरस्याम्" । ५ । २ । १०९ ।

इति वप्रत्यय । अथवा वाति गच्छति तद्वत्तया । वा+क । स्वरूपतस्तेषा भेदाभावादपि वासुदेवे सर्व्वात्मनि परमेश्वरेऽस्य वृत्ति । अतो विष्णुसंहितायाम ।

"नरसिंहवपु श्रीमान केशव पुरुषोत्तम" ॥

किञ्च ।

"त्रिलोकात्मा त्रिलोकेश केशव केशिहा हरि"॥

पूज्यपादैर्भाष्यकृद्भिरपि केशवशब्दस्य निरुक्तिद्वयमवलम्ब्य नामद्वय समर्थित तयोराद्ये । अभिरूपा केशा यस्य स केशव । कस्य अस्य ईशस्य केशाख्रिमूर्त्तयस्ते वशे वर्त्तन्ते यस्य स । केशिदानवहननाद्वा केशव ।

"यस्मात त्वयैव दुष्टात्मा हत केशी जनार्द्दन ।
तस्मात केशवनाम्ना त्व लोके ज्ञेयो भविष्यसीति"॥

भागवतादिषु । द्वितीये । केशसंज्ञिता सूर्य्यादिसङ्क्रान्ता अंशव तद्वत्त्वेन केशवो वा ।

'अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिता ।
सर्व्वज्ञा केशव तस्मात प्राहुर्मा द्विजसत्तमा" ॥

इति महाभारतम । "नय केशिन"। इति श्रुतेश्च ब्रह्मविष्णुशिवाख्या हि शक्तय केशसंज्ञिता । "मत्केशा वसुधातले" इति भागवते च । यथा, हरिवंशोक्तौ,—

"को ब्रह्मेति समाख्यात ईशोऽहं सर्व्वदेहिनाम् ।
आवा तवांशसम्भूतौ तस्मात केशवनामवान" ॥

तेनास्य बहुधा निरुक्ति ।) विष्णु । इत्यमर । १ । १ । १८ ॥ पुन्नागवृक्ष ॥ (केशा प्रशस्ता सन्त्यस्य । "केशाद्वोऽन्यतरस्याम" । ५ । २ । १०९ । इति व ।) केशवति त्रि । इति मेदिनी ॥ (जलस्थशववदेह । यथा, विदग्धमुखमण्डनम ।

"केशव पतित दृष्ट्वा द्रोणो हर्षमुपागत ।
रुदन्ति पाण्डवा सर्व्वे हा। हा। केशव' केशव।'॥

के जले शव पतित दृष्ट्वा द्रोण काक हर्ष प्राप्तवान पाण्डवा शृगाला रुदन्ति चीत्कार कुर्व्वन्तीत्यर्थ ॥)

केशवर्द्धिनी, स्त्री, (केशा वर्द्धन्तेऽनया । केश+वृध्+करणे ल्युट टित्वात ङीप् ।) सहदेवीलता । इति राजनिर्घण्ट ॥

केशवायुध, (केशवस्य विष्णोरायुधाकार मुकुला यस्य ।) आम्रवृक्ष । इति शब्दमाला । (केशवस्य विष्णो आयुध अस्त्रम । इति विग्रहे पु, विष्णोरस्त्रे, क्ली ॥)

केशवालय, पु, (केशवस्य आलय वासस्थानम् ।) अश्वत्थवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥

केशवावास ,पु, (आवसत्यस्मिन इति । आ+वस+अधिकरणे घञ् ।) केशवस्य आवास अश्वत्थवृक्ष । इति जटाधर ॥

केशवेश, पु, (केशस्य कुन्तलस्य वेश बन्धनरूप वेण्यादिभिर्विन्यास इति यावत ।) कवरी । इत्यमर ॥ चुलेरखोँपा इति भाषा । (यथा, आश्वलायनगृह्ये । १ । १७ । १७ । "कुलधर्म्म केशवेशान कारयेत" । "एकशिखस्त्रिशिख पञ्चशिखो वा" इति बौधायन । "पूर्व्वशिख परशिख" इति कुलधर्म्मा । "तषु यो यस्य कुलधर्म्म तेन तस्य केशसन्निवेशान कारयेत इति नारायणीवृत्ति ॥)

केशहन्त्री, स्त्री, (केशस्य हन्त्री नाशिनी । यद्वा केशान हन्ति या । केश+हन+तृच ततो ङीप ।) शमीवृक्ष ॥ इति राजनिघण्ट ॥

केशहस्त, पु, (केशाना केशस्य वा हस्त समूह । हस्तादयश्च केशात समूहार्थे ।) केशसमूह । इत्यमर ॥

केशाकेशि स्त्री केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्त युद्धम । ("तत्र तेनेदमिति सरूपे" । २ । २ । २७ । इति कर्म्मव्यतिहारे इच समासे पूर्व्वदीर्घ ।) अन्योन्यकेशग्रहणपूर्व्वकप्रवृत्तयुद्धम । इति व्याकरणम ॥ चुलाचुलि इति भाषा ।

(यथा, महाभारते । ३ । २८३ । ३७ ।

"केशाकेश्यभवद्युद्ध रक्षसा वानरै सह" ॥)

केशारुहा,स्त्री,(केशा आरोहन्त्यनया । आ+रुह+करणे घञर्थे क ।) सहदेवीलता । इति राजनिघण्ट ॥

केशार्हा, स्त्री, (केश केशवर्णम अर्हति इति । केश+अर्ह+"कर्म्मण्यण" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) महानीली । इति राजनिर्घण्ट ॥

केशिक, त्रि, (प्रशस्त केश अस्यास्तीति ठन ।) प्रशस्तकेशयुक्त । इत्यमर । २ । ६ । ४५ ॥

केशिका, स्त्री, (केशीव कायति प्रकाशते । केशिन कै+क ।) शतावरी । इति राजनिर्घण्ट ॥

केशिनिसूदन, पु, (केशीत्याख्य दानव कसासुरचरन्त निसूदयति हन्ति । नि+सूद+कर्त्तरि ल्य ।) श्रीकृष्ण । (यथा, गीताया १८ । १ ।

"सन्न्यासस्य महाबाहो । तत्त्वमिच्छामि वेदितुम ।
त्यागस्य च हृषीकेश' पृथक् केशिनिसूदन ।" ॥

केशिदानववधविवरण हरिवंशे ८ अध्याये दृश्यम ।)

केशिनी, स्त्री, (केशाकारा सन्त्यस्या ।)जटामासी । इति राजनिर्घण्ट ॥ चोरपुष्पी । प्रशस्तकेशविशिष्टा । इत्यमर । २ । ६ । ४५ ॥

केशिसूदन, पु, (केशिन तदाख्यया प्रसिद्ध दैत्य सूदयतीति । केशिन+सूद+कर्त्तरि ल्यु ।) श्रीकृष्ण । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (केशिदानव वधविवरण हरिवंशे ८ अध्याये द्रष्टव्यम ॥)

केशिहा, [न] पु, (केशिन हतवान । हन+क्विप्) श्रीकृष्ण । इति हेमचन्द्र ॥

केशी, [न] त्रि, (प्रशस्ता केशा सन्त्यस्य ।) प्रशस्तकेशयुक्त । इत्यमर । २ । ६ । ४५ ॥

केशी, [न] पु, (केश सर्व्वेषा शक्तिरस्यास्तीति ।) विष्णु । इति त्रिकाण्डशेष ॥ दैत्यभेद । इति मेदिनी ॥ (यथा, हरिवंशे । ८० । ६५ ।

"यस्मात्त्वया हत केशी तस्मात मच्छासन शृणु ।
केशवो नाम नाम्ना वै ख्यातो लोके भविष्यसि" ॥

केशा केसरा सन्त्यस्य ।) सिंह । इति शब्दरत्नावली ॥

केशी, स्त्री, (केश+स्त्रिया गौरादित्वात ङीष् ।) नीली । इति राजनिर्घण्ट ॥ भूतकेशीवृक्ष ॥ अजलोमावृक्ष । इति रत्नमाला ॥

केशोच्चय, पु, (केशाना उच्चय समूह ।) केशसमूह । इति हेमचन्द्र ॥

केश्य, क्ली (केशाय हित इति यत ।) कृष्णागुरु । भृङ्गराजे, पु । इति राजनिघण्ट ॥ (केशहितकारके, त्रि ॥)

केसर, क्ली, (के जले सरतीति । सृ+अच् ।) हिङ्गु इति हेमचन्द्र ॥ नागकेसरपुष्पम । कासीसम । स्वर्णम । इति राजनिघण्ट ॥

केसर, पु, (के शिरोऽवच्छेदे उच्छ्रितदेशे इत्यर्थ सरति । सृ+अच् ।) नागकेशरवृक्ष । तुरङ्गस्कन्धकेश । (यथा, रघुवंशे । ४ । ६७ ।

"विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनै ।
दुधुवुर्वाजिन स्कन्धान लग्नकुङ्कुमकेसरान्" ॥)

सिंहस्कन्धकेश । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २०४ ।

"व्याकीर्णकेसरकरालमुखा मृगेन्द्रा
नागाश्च भूरि मदराजि विराजमाना" ॥)

वकुलवृक्ष । (यथा, रघुवंशे । ९ । ३६ ।

"ललितविभ्रमबन्धविचक्षण
सुरभिगन्धपराजितकेसरम" ॥)

पुन्नागवृक्ष । किञ्जल्क । इति हेमचन्द्र ॥

केसर, पु क्ली, (के जले सरतीति । सृ+पचाद्यच । हलदन्तादिति अलुकसमास ।) किञ्जल्क । हिङ्गुनि, पु क्ली । इति रभस ॥

केसरवर, क्ली, (केसरेषु वर श्रेष्ठ गुणाधिक्यात । यद्वा, केसरेण किञ्जल्केन वृणातीति । वृ+अच ।) कुङ्कुमम । इति राजनिर्घण्ट ॥

केसराम्ल, पु, (के जलनिमित्तक सर अम्ल तत्र सो यस्य ।) वीजपूर । इति राजनिर्घण्ट ॥

केसरिका, स्त्री, (के जले सरति स्वाद्यतया साधुकारितया वा । वन अलुकसमास । ततष्टाप अत इत्वम ।) सहदेवीलता । इति राजनिर्घण्ट ॥

केसरिसुत, पु, (केसरी स्वनामख्यातो वानरभेद तस्य सुत पुत्र ।) हनूमान । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते ३ । १४७ । २७ ।

"अह केसरिण क्षेत्रे वायुना जगदायुना ।
जात कमलपत्राक्ष। हनूमान नाम वानर" ॥)

केसरी, [न] पु, (केसरा जटा सन्त्यस्य । केसर+इनि ।) सिंह । घोटक । पुन्नाग । नागकेशर । इति मेदिनी ॥ रक्तशिग्रु । इति राजनिघण्ट ॥ वानरविशेष । स तु हनूमत्पिता ।

(यथा, रामायणे । ७ । ४ । १९ ।

"सूर्य्यदत्तवर स्वर्णा सुमेरुर्नाम पर्व्वत ।
यत्र राज्य प्रशास्त्यस्य केसरी नाम वै पिता" ॥)

कै, शब्दे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर अक अनिट ।) कायति । शब्दमादन्तत्वेन दिवादौ पाठेऽपीष्टसिद्धौ भ्वादावैकारान्तत्वेन पाठो गणकृतमनित्यमिति ज्ञापयति । तेन अयधातोरात्मनेपदानित्यत्व शपो लुकि च श्योर्लोप इति यलोपे अयधातौ परे उपसर्गरेफो ल इति वक्तव्यात् पराशब्दस्य रेफस्य लकारे "रम काल समूतस्मो य पलाति स जीवति" इति सिद्धम । वेदेकूलाख्य

भेदार्थौ भ्रादौ पाठ इति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

कैकयी, स्त्री, (जनपदात् क्षत्रियात् अञ् । यद्वा केकय+स्वार्थे अण् । केकय+बाहुलकात् न यादे रियादेशः । तस्यापत्यं स्त्री ङीप् ।) कैकयी । इति शब्दरत्नावली ॥

कैकेयी, स्त्री, (कैकेय केकयराजः तस्यापत्यं स्त्री ङीप् ।) केकयी । सा तु केकयराजकन्या दशरथ राजपत्नी च । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ १२ । २ ।
"तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति ।
कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा" ॥)

कैङ्कर्य्य, क्ली, (किङ्करस्य भावः किङ्करस्येदं किङ्करस्य कर्म्म वा । किङ्कर+ष्यञ् ।) किङ्करत्वम् । दासत्वम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । २ । २२ ।
"तत् तस्य कैङ्कर्य्यमलं भृतान् नो विग्लापयत्यङ्ग ! यदुग्रसेनम्" ॥)

कैटज, पु, (कुटज एव स्वार्थे अण् वृद्धिः । पृषोदरात् ओकारस्य ऐकारत्वम् ।) कुटजवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

कैटभ, पु, स्वनामख्यातो दैत्यविशेषः ॥ (अनन्त विष्णोः कर्णमलोद्भूतयोरसुरयोरन्यतरः । पाद्मकल्पे जाते सति एकार्णवे योगनिद्रया स्थितस्य भगवतो नाभिपद्मादाविर्भूतं अब्जयोनिं ब्रह्माणं यदा हन्तुमुद्यतः तदा योगनिद्रां विहाय समुत्थितेन भगवता जघनोपरि समुत्थाप्य निहतोऽयं दुर्द्दान्तोऽसुरः ।) यथा,— मार्कण्डेयपुराणम् ।
"योगनिद्रा यदा विष्णुर्जगत्येकार्णवीकृते ।
आस्तीर्य्य शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः ॥
तदा द्वावसुरौ घोरौ विख्यातौ मधुकैटभौ ।
विष्णुकर्णमलोद्भूतौ हन्तुं ब्रह्माणमुद्यतौ" ॥
(एतस्योत्पत्त्यादिकं सविस्तरं हरिवंशे ५२ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

कैटभजित् पु, (कैटभं स्वनामख्यातममरं जितवान् । जि+भूते क्विप् । तुगागमश्च ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥ (अस्य विवरणं हरिवंशे ५२ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

कैटभहा, [न्] पु, (कैटभं स्वनामख्यातं महासुरं हन्ति हतवान् वा । हन्+क्विप् भूते ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स च सर्व्वशक्तिभगवान् स्वरूपतो निर्गुणोऽपि सृष्ट्यादिकार्य्यसम्पादनार्थं गुणाधिष्ठातृत्वमभ्युपैति, तत्र तु यदा जीवादृष्टवशात् यद्यद्गुणोद्रेकात्मिका क्रियाशक्तिरुपतिष्ठते नितरां गुणाधिष्ठातृतया भगवानपि तदा तत्तद्गुणोपयोगिक्रियावानिव प्रतिभाति । परं देहाभिमानवतां जीवानामिव तस्य प्रकृतेर्बुद्धिगुणे मनो न ह्यासज्यते स्वमीशत्वात् गुणनियन्तृत्वादित्यर्थः देहाभिमानराहित्याच्च । अत एव स कैटभजिन्मधुजिदित्याद्युपाधिकतयोच्यते वस्तुतस्तु जीवैर्यत् किञ्चित् क्रियते तत् सर्व्वमेव गुणपरतन्त्रैरेव एव । ईश्वरस्य तु भृत्या इव गुणाः स्वाधीनाः सन्तः तदाज्ञयैव क्रियां उत्पादयन्ति सम्पादयन्ति च ॥)

कैटभा, स्त्री, (कूटा गणाख्त्वात्य सृष्ट्यादिकं कटं । कूट+ष्णा वृद्धिः पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वं । ते तैर्वा भाति प्रकाशते वा । भा+क्विप् ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कैटभारि, पु, (कैटभस्य स्वनामख्यातस्यासुरस्य अरिः शत्रुः । पक्षे कैटभस्य तमसः अरिः दमयिता । सगुणावस्थायामपि ईश्वरस्य विष्णोः सत्त्वगुणप्राधान्यात् तथात्वम् ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥

कैटभी, स्त्री, (कैटभः तदाख्यया प्रसिद्धः असुरः प्रतिइ हननक्रियारूपतेजः प्रकाशोऽस्याः ।) यद्वा, कूटं तमःप्रधानभावमधिकृत्य तामसी प्रकृतिरिति विश्रुता देवकार्य्यसाधनानुरोधात् तद्वत्तया भातीति । कूट+अणि वृद्धौ कौट पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वे कैट भा+क । ततो ङीप् कैटभी तामसीत्यर्थः ॥) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः । (मधुकैटभभीतब्रह्मणस्तवात् प्रसादिततया तामस्या विमोहितौ तौ दुर्द्दान्तावसुरौ विष्णुना निहतौ । यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ८१ अध्याये ।
'एवं स्तुता तदा देवी तामसी तत्र वेधसा ।
विष्णोः प्रबोधनार्थाय निहन्तुं मधुकैटभौ ॥
नेत्रास्यनासिकाबाहुहृदयेभ्यस्तथोरसः ।
निर्गम्य दर्शने तस्थौ ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः" ॥
इत्युपक्रम्य ।
"समुत्थाय ततस्ताभ्यां युयुधे भगवान् हरिः ।
पञ्चवर्ष सहस्राणि बाहुप्रहरणो विभुः ॥
तावप्यति बलोन्मत्तौ महामायाविमोहितौ ।
उक्तवन्तौ वरोऽस्मत्तो व्रियतामिति केशवम्" ॥)

कैटभेश्वरी, स्त्री, (कैटभस्य कैटभपुत्र्या ईश्वरी कर्त्री । पक्षे कैटभस्य तमोगुणस्य ईश्वरी नियन्त्री ।) दुर्गा । यथा ।
"कैटभन्तु वशं कृत्वा गृहीता तत्पुरी यथा ।
तेन सा गीयते देवी पुराणे कैटभेश्वरी" ॥
इति देवीपुराणे ४५ अध्याय ॥

कैटर्य्य, पु, (किट त्रासे+भावे घञ् । केटं त्रासं राति ददाति तिक्तादीनामातिशय्यात् । रा दाने +क । तत स्वार्थे ष्यञ् ।) कटफलः । इत्यमरः । २ । ४ । ४० ॥ निम्बः । महानिम्बः । इति रत्नमाला ॥ मदनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कैडर्य्य, पु, (कैटर्य्य+पृषोदरात् डत्वे साधुः ।) कटफलः । पूतिकरञ्जः । कटभीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कैतक, क्ली, (केतक्या इदं "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२० । इत्यण्) केतकीपुष्पम् । यथा । कैतकं तिक्तकटुकमिति राजवल्लभः ॥

कैतव, क्ली, (कितव+स्वार्थे अण् ।) कपटः । (कितवस्य भावः कर्म्म वा । युवादित्वादण् ।) द्यूतः । इत्यमरः । २ । १० । ४५ ॥ वैदूर्य्यमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कितवस्य भावः । कपटता । यथा, भागवते १ । १ । २ । "धर्म्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्म्मत्सराणां सतां वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम्" ॥)

कैदार, क्ली, (केदाराणां क्षेत्राणां समूहः । इति अण् ।) क्षेत्रसमूहः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (केदारे क्षेत्रे पयसेनानीतं यज्जलं तत्कैदारम् । तद्गुणादिकयुक्तं भावप्रकाशे यथा—
"केदारं क्षेत्रमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम् ।
कैदारं वार्य्यभिष्यन्दि मधुरं गुरुदोषकृत्" ॥)

कैदार पु, (केदारे क्षेत्रे भवं इत्यण् ।) शालिधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (केदारसम्बन्धिनो ये ते कैदारा इत्यर्थ । यथा, भावप्रकाशे ।
'कैदारा वातपित्तघ्ना गुरवः कफशुक्रलाः ।
कषाया अल्पवर्च्चस्का मेध्याश्चैव बलावहाः" ॥)

कैदारक, क्ली, (केदाराणां समूहः केदारस्य इदं वा । केदार+वुञ् ।) केदारसमूहः । क्षेत्रगणः । इत्यमरः । २ । ९ । ११ ॥

कैदारिक, क्ली, (केदाराणां समूहः केदारे भवं तस्येदं वा । केदार+ठञ् ।) कैदारकम् । इत्यमरः । २ । ९ । ११ ॥

कैदार्य्य, क्ली, (केदाराणां समूहः । केदार+ष्यञ् ।) क्षेत्रम् । क्षेत्रसमूहः । इत्यमरः । २ । ९ । ११ ॥

कैमुतिक, पु, (किमुत इत्यव्ययं तस्मात् आगतः । ठक् ।) न्यायविशेषः । यथा च छन्दोगपरिशिष्टम् ।
'वेदाश्छन्दांसि सर्व्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः ।
जलार्थिनोऽथ पितरो मरीच्याद्यास्तथर्षयः ॥
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः ।
यियासूननुगच्छन्ति सहृष्टा ह्यशरीरिणः ॥
समवायस्तु यत्रैषां तत्रान्ये बहवो मलाः ।
नूनं सर्व्वे क्षयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

कैरव क्ली, (के जले रौति कलनादं करोतीति । रु+अच् केरवः हंसः तत्प्रियत्वे अलुक्समासः । तस्य प्रियमित्यण् ।) कुमुदम् । श्वेतोत्पलम् । इत्यमरः । १ । १० । ३७ ॥ (यथा, महाभारते १ । १ । ८६ ।
"पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः ।
नृबुद्धिकैरवाणाञ्च कृतमेतत् प्रकाशनम्" ॥)

कैरव, पु, (कुत्सितो रवो यस्य स एव स्वार्थे अण् । पृषोदरात् ओकारस्य ऐकारत्वम् ।) शत्रुः । कितवः । इति मेदिनी ॥

कैरविणी, स्त्री, (कैरव पुष्करादित्वात् इनिः । ततो ङीप् ।) कुमुदिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ (कैरवाणि सन्त्यस्याः इति इनि ङीप् च । कुमुदयुक्ता पुष्करिणी ॥)

कैरवी, स्त्री, (कैरवस्य प्रिया इत्यण् ङीप् च ।) चन्द्रिका । इति मेदिनी ॥ मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

कैरवी, [न्] पु, (कैरवं प्रियत्वेन प्रकाश्यत्वेन वा अस्त्यस्य इति इनि ।) चन्द्रः । इति शब्दमाला ॥

कैराटक, पु, (किरं पर्य्यन्तभूमिं चरमावस्थां मृत्युदशामित्यर्थः अटति प्राप्नोति यस्मात् । किर+अट्+अच् । तत स्वार्थे कन् अण् च ।) स्थावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

कैरात, क्ली, (किराते पर्य्यन्तभूमौ भव इत्यण् ।) भूनिम्ब । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्वेतचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कैरात, पु, (किराते प्रत्यन्तभूमौ भव । इत्यण् ।) भूनिम्ब । इति राजनिर्घण्टः ॥ (किरात इव शूर इत्यर्थे अण् ।) बलवान् पुरुषः । तत्पर्य्यायः । दोःशाली २ शाल ३ । इति हारावली ॥ (किरातस्य वेश इव वेशो यस्य । अर्श आद्यच् तत स्वार्थे अण् । किरातवेशधारिणि, त्रि । यथा, महाभारते ३ । ३ । ५ । "ईश्वरार्ज्जुनयोर्युद्धं यत्र्वैरातसञ्ज्ञितम्" ॥ तथा, मनसाध्याने । 'कैराती वरदाभयोद्यतकरा देवी त्रिनेत्रा भजे'' ॥)

कैराल, क्ली, (किर पर्य्यन्तभूमि अलति पर्य्याप्नोतीति । अल + "कर्म्मण्यण्" इत्यण् । तत स्वार्थे अण् ।) विडङ्गम् इति वैद्यकम् ॥

कैराली स्त्री, (कैराल + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) विडङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कैलास, पु, (के जले लासो लसनं दीप्तिरस्य । "हलदन्तात् सप्तम्याः" । ६ । ३ । ९ । इति अलुक् केलासः स्फटिकमणि तद्वत् शुभ्र इत्यण् । यद्वा, केलीनां समूहः । कैलं । 'तस्य समूहः" । ४ । २ । ३७ । इत्यण् वृद्धिश्च । कैलेनास्यतेऽत्र । आस् + अधिकरणे घञ् ।) स्वनामख्यातपर्व्वतः । इत्यमरः । १ । २ । ७४ ॥ स च शिवकुबेरयोः स्थानम् । तस्य परिमाणं यथा । "जठरदेवकूटौ मेरौ पूर्व्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्र पृथुतुङ्गौ भवत । एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ" । इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि दृश्यते द्वितीया कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्त ॥)

कैलासनिकेतन पु (कैलास निकेतनं यस्य ।) शिव । इति कविकल्पलता ॥

कैलासौका, [स] पु, (कैलास ओक स्थानं आलयोऽस्य ।) कुबेर । इति हेमचन्द्र ॥

कैवर्त्त, पु, (के जले वर्त्तते । वृत + अच् अलुक् समास । तत स्वार्थे अण् ।) स्वनामख्यातवर्णसङ्करजाति । स तु वैश्यायां भे क्षत्रियस्यौरसजात । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्य्यायः । दास २ धीवर ३ । इत्यमरः । १।१० ।१५ ॥ दाशेरक ४ जालिक ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनु । १० । ३४ । "निषादो मार्गवं सूते दासं नौकर्म्मजीविनम् । कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्य्यावर्त्तनिवासिन" ॥ अस्य टीकायां कुल्लूकभट्टेन यदुक्तं तद्यथा । "ब्राह्मणेन शूद्रायां जातो निषाद प्रागुक्त प्रज्ञायामायोगव्यां मार्गवं दाशापरनामानं नौव्यवहारजीविनं जनयति । यमार्य्यावर्त्तदेशवासिन कैवर्त्तशब्देन कीर्त्तयन्ति ' ॥)

कैवर्त्तमुस्त, क्ली, (के जले जलयुक्तभूमौ वर्त्तते जायते इति केवर्त्तं तत स्वार्थे अण् । कैवर्त्त च तत मुस्तञ्चेति कर्म्मधारय ।) कैवर्त्तमुस्तकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कैवर्त्तमुस्तक, क्ली (कैवर्त्तमुस्त + स्वार्थे कन् । यद्वा कैवर्त्तस्य प्रिय मुस्तकम् ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इत्यमरटीकायां भरत ॥

कैवर्त्तिका, स्त्री, (कैवर्त्ती जलस्था इव । इवार्थे कन् ततो ह्रस्व ।) मालवे प्रसिद्धो लताविशेष । तत्पर्य्यायः । सुरङ्गा २ लता ३ वल्ली ४ दग्धरुहा ५ रङ्गिणी ६ वस्त्ररङ्गा ७ सुभगा ८ । अस्या गुणा । लघुत्वम् । वृष्यत्वम् । कषायत्वम् । कफकासश्वासमन्दाग्निदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कैवर्त्तिमुस्तक, क्ली, (कैवर्त्त्या कैवर्त्तपत्न्या प्रियमुस्तकम् । सञ्ज्ञायां "ङ्यापो " । ६ । ३ । ६३ । इति वा ह्रस्व ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इत्यमरटीका ॥

कैवर्त्ती, स्त्री, (के जले वर्त्तते इति । वृत + अच् । केवर्त्ता जलस्था सा एव इति स्वार्थे अण् ततो ङीप् ।) परिपेलम् । इति वैद्यकम् ॥ कैवर्त्तपत्नी च ॥

कैवर्त्तीमुस्तक, क्ली, (कैवर्त्त्या कैवर्त्तपत्न्या प्रियमुस्तकम् । सञ्ज्ञायां 'ङ्यापो " । ६।३।६३ । इति विकल्पे ह्रस्वविधेरुक्त ह्रस्वाभाव ।) मुस्ताप्रभेद । इति भरत ॥ केओटमुता इति भाषा । केसुर इति नीचोक्ति । केसुरिया सुधा । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । कुटन्नटम् २ दाशपुरम् ३ वानेयम् ४ परिपेलवम् ५ प्लवम् ६ गोपुरम् ७ गोनर्द्दम् ८ इत्यमर । २ । ४ । १३१ ॥ दाशपुरम् ९ दाशपूरम् १० दशपुरम् ११ दशपूरम् १२ परिपेलम् १३ पारिपेलम् १४ कैवर्त्तमुस्तकम् १५ कैवर्तिमुस्तकम् १६ । इति तट्टीका ॥ वनसम्भवम् १७ । इति रत्नकोष ॥ धान्यम् १८ शीतपुष्पम् १९ ओषणभुस्तकम् २० वन्यम् २१ सितपुष्पम् २२ । इति जटाधर ॥ अस्य गुणा । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवायुव्रणदाहामयशूलरक्तदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । कान्तिदत्वम् । पित्तविसर्पकुष्ठकण्डुविषनाशित्वञ्च । इदन्तु वितुन्नकनाम्नो वृक्षस्य त्वक् मुस्ताकृति । इति भावप्रकाश ॥

कैवल, क्ली, (के शिरोऽवच्छेदे वलते सङ्गोति केशादेरतिसौरभ्यकरणात् के जले वलते गुणाधिक्यात् वर्द्धते वा । वल + अच् तत स्वार्थे अण् ।) विडङ्गम् । इति रत्नमाला ॥ (केवलस्य भाव इति केवलशब्दात् ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥)

कैवल्य क्ली (केवलस्य सर्व्वोपाधिवर्ज्जितस्य भाव इति । केवल + ष्यञ् ।) मुक्ति । इत्यमर ।१।५।६॥ (तथा च पातञ्जले कैवल्यपादे ३ सूत्रं यथा, "निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु तत क्षेत्रिकवत्" ॥ निमित्तं धर्म्मादि तत्प्रकृतीनामर्थान्तरपरिणामेन प्रयोजक न हि कार्य्येण कारणं प्रवर्त्तते । वरणभेदस्तु तत क्षेत्रिकवत् ततस्तस्मादनुष्ठीयमानाद् धर्म्मात् वरणमावरणकं अधर्म्मादि तस्यैव विरोधित्वात् भेदं क्षयं क्रियते तस्मिन् प्रतिबन्धे क्षीणे प्रकृतयः स्वयमभिमतकार्य्याय प्रभवन्ति । दृष्टान्तः क्षेत्रिकवत् । यथा, क्षेत्रिक कृषीवल केदारात् केदारान्तरं जलं निनीषुर्जलप्रतिबन्धकवरणभेदमात्र करोति । तस्मिन् भिन्ने जलं स्वयमेव प्रसरद्रूपं परिणाम गृह्णाति न तु जलप्रसरणे तस्य कश्चित् प्रयत्न । फलत यावत् योगादिप्रभावेण अधर्म्मावरणभेदो न भवेत् तावत् कृतस्तत्त्वज्ञानं किञ्च यावत्तत्त्वज्ञानप्रभावात् सर्व्वा वासना न क्षयं यान्ति तावत् दृष्यैव कैवल्यमेति ध्येयम् । तथा च तत्रैव । ११ । "हेतुफलाश्रयालम्बनै सङ्गृहीतत्वादेषामभावे तदभाव" ॥ वासनानामनन्तरानुभवो हेतुस्तस्यानुभवस्य रागादयस्तेषामविद्येति साक्षात् पारम्पर्य्येण च हेतु । फलं शरीरादि स्मृत्यादि च । आश्रयो बुद्धिरालम्बनं यदेवानुभवस्य तदेव वासनानामत तैर्हेतुफलाश्रयालम्बनैरनन्तानामपि वासनानां सङ्गृहीतत्वात्तेषां हेतूनामभावे ज्ञानयोगाभ्यां दग्धबीजकल्पत्वे विहिते निर्मूलत्वान्न वासना प्ररोहं न यान्ति न वा कार्य्यमारभन्त इति तासामभाव ॥ अत्र भगवद्गीतायाम् । ४ । ३७ । "यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुन । ज्ञानाग्नि सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथा" ॥ अतएव सत्त्वादिषु गुणेषु कृतार्थेषु भोगापवर्गादिलक्षणेषु पुरुषार्थेषु समाप्तेषु कैवल्यमित्येव सारसिद्धान्तवाक्यम् । यथा, पातञ्जले । ३३ । "पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसव कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति" । समाप्तभोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थानां गुणानां य प्रतिप्रसव प्रतिलोमस्य परिणामस्य समाप्तौ विकारानुद्भव तेषु यदि वा चिच्छक्तेर्वृत्तिसारूप्यनिवृत्तौ स्वरूपमात्रेऽवस्थानं तत कैवल्यमुच्यते । इत्थं सर्व्वेष्वेव दर्शनेष्वधिष्ठातृत्व विश्राय मान्यदा तत्तनोरूपमुपपद्यते । अधिष्ठातृत्वञ्च चिद्रूपत्वं तच्च जडात् वैलक्षण्यमेव चिद्रूपतया यदधितिष्ठति तदेव भोग्यतां नयति अत्र चेतनाधिष्ठितं तदेव सकलव्यापारयोग्यं भवति । एवञ्च सति नित्यत्वात् प्रधानस्य व्यापारनिवृत्तौ यदात्मनः कैवल्यम् आमिलषितं तद्विश्राय दर्शनान्तराणां मान्यां गति तस्मादिदमेव युक्तमुक्तं वृत्तिसारूप्यपरिहारेण स्वरूपे प्रतिष्ठा चितिशक्ते कैवल्यम् । यथा, "पुरुषस्य शुद्धत्वसुक्ति चित्तद्वारेण सकलमेव द्वारनिष्पत्तिसुपपाद्यपुरुषसत्त्वे प्रमाणमुपदर्श्य कैवल्यनिर्णयाय दशभि सूत्रै क्रमेणोपयोगिनो र्थानभिधाय शास्त्रान्तेऽप्येतदेव कैवल्यमित्युपपाद्य कैवल्यस्वरूपं निर्णीतम्" । परं जन्मौषधिमन्त्रसमाधिजन्यासु सिद्धिषु सतीष्वपि ज्ञानभक्त्यादियोगेन येन केनचिदुपायेन भगवदनुकम्पालाभ एव कैवल्योपाय । पातञ्जलदर्शनटीकाकृत महाराजभोजाधीश्वरोऽप्येवदङ्गीकृत्य कैवल्यपादस्य टीकायां मङ्गलाचरणं कृतवान् । यथा,— "यदाज्ञयैव कैवल्यं विनोपायैः प्रजायते । तमेकमजमीशानं चिदानन्दमयं स्तुम" ॥

कृष्णयजुर्व्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । यथा, मुक्तिकोपनिषदि । "कठवल्लीतैत्तिरीयक ब्रह्मकैवल्यश्वेताश्वतरैत्यपक्रम्य कृष्णयजुर्व्वेदगतानां द्वात्रिंशत्संख्यकानामुपनिषदां सङ्ग्नावत्विति शान्ति" ॥)

कैशिक, क्ली, (केशानां समूहः । "केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्" । ४ । २ । ४८ । इति पक्षे ठक् ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ९६ ॥

कैशिक, पु, (केशेषु केशविन्यासादौ साधुः । केश + ठक् ।) शृङ्गाररसः । इति शब्दरत्नावली जटाधरश्च ॥

कैशिकी, स्त्री, (कैशिक + स्त्रियां ङीप् ।) नाटकवृत्तिविशेषः । यथा । 'भारती सात्वती कैशिक्या रभटी च वृत्तयः" ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

कैशोर, क्ली, (किशोरस्य भावः । किशोर + अण् ।) किशोरावस्था । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु दशमवर्षोत्तरपञ्चदशवर्षावधि । इति स्मृतिः ॥

कैश्य, क्ली, (केशानां समूहः । इति ष्यञ् ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ९६ ॥

कोक, पु, (कोकते आदत्ते चन्द्रसुधामिति । कुक आदाने + पचाद्यच् ।) चक्रवाकः । (यथा, गीतगोविन्दे ५ । १७ । "कोकानां करुणस्वनेन सदृशी दीर्घा मदभ्यर्थना" ॥) वृकः । (यथा, रामायणे । ५ । २६ । ६ । "वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैरिवार्द्दिता" ॥) ज्येष्ठी । खर्ज्जूरीवृक्षः । भेकः । इति मेदिनी ॥ विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कोकड, पु, (कोक कोकरव वृकध्वनिवत् ध्वनिमित्यर्थः लाति गृह्णातीति । ला + क । लस्य डत्वम् ।) विलेशयमृगविशेषः । तत्पर्य्यायः । अविनः २ कोकवाचः ३ विलेशयः ४ चमरपुच्छः ५ लोमशः ६ धूम्रवर्णकः ७ । तन्मांसगुणाः । श्वासानिलकासहरत्वम् । पित्तदाहकरत्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥

कोकदेव, पु, (कोकश्चक्रवाकः स इव दीव्यति क्रीडतीति । दिव + अच् ।) कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकनद, क्ली, (कोकान् चक्रवाकान् नदति नादयति वासविकासेन । कोक + नद + अन्तर्भूतणिच् ततोऽच् मूलविभुजादित्वात् को वा ।) रक्तकुमुदम् । रक्तपद्मम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १० । ५ । "नीलनलिनाभमपि तन्वि ! तव लोचनं धारयति कोकनदरूपम्" ॥ अस्य पर्य्याया यथा,— "रक्तं कोकनदं पद्ममब्जमन्यद्दलोच्छितम्" ॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कोकनदच्छवि, पु (कोकनदस्य रक्तोत्पलस्य छविरिव छविर्दीप्तिर्यस्य ।) रक्तवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः ॥

कोकबन्धु, पु, (कोकयोः चक्रवाकयुगलयोर्दिवसप्रभया अयोगकारित्वात् बन्धुरिव ।) सूर्य्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कोकाग्र, पु, (कोक खर्ज्जूरीवृक्षस्तद्वदग्रमागोऽस्य ।) समष्ठिलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकाह ,पु, (कोक इव आहन्ति वेगेन गच्छतीति । आ + हन + ड ।) श्वेतघोटकः । तत्पर्य्यायः । ककः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ क्वचित् पुस्तके काकाहः इति पाठः ॥

कोकिल ,पु,(कुक आदाने + "सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्" । उणा १ । ५५ । इति इलच् ।) स्वनामख्यातकृष्णवर्णमधुरस्वरपक्षी । (यथा, रामायणे । २ । ५२ । २ । "भास्करोदयकालोऽयं गता भगवती निशा । असौ सुकृष्णविहगः कोकिलस्तात ! कूजति" ॥) तत्पर्य्यायः । वनप्रियः २ परभृतः ३ पिकः ४ । इत्यमरः । २ । ५ । १९ ॥ परपुष्टः ५ कालः ६ वसन्तदूतः ७ ताम्राक्षः ८ गन्धर्व्वः ९ मधुगायनः १० वासन्तः ११ कलकण्ठः १२ कामान्धः १३ काकलीरवः १४ कुहूरवः १५ अन्यपुष्टः १६ मत्तः १७ मदनपाठकः १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणा यथा,—हारीते १ स्थाने ११ अध्याये । "कोकिलः श्लेष्मलो ज्ञेयः पित्तसंशमनस्तथा" ॥ मूषिककल्पान्तर्गतक्षुद्र विषजातीयविशेषः । तद्दंशनजनितलक्षणानि यथा,— "दंशश्च कोकिलेनोग्रो ज्वरो दाहश्च दारुणः" ॥ इति सुश्रुतेन कल्पस्थाने सप्तमाध्याये उक्तम् ॥) अङ्गारः । इति त्रिकाण्डशेषः । (छन्दोविशेषः । इति वृत्तरत्नाकरः ॥)

कोकिलनयन, पु, (कोकिलस्य नयनमिव रक्तवर्णं पुष्पमस्य ।) कोकिलाक्षवृक्षः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (कोकिलाक्षशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कोकिलाक्ष, पु, (कोकिलस्याक्षीव रक्तं पुष्पमस्य । "अक्ष्णोऽदर्शनात्" । ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।) वृक्षविशेषः । कुलियाखाडा इति भाषा । तालमखाना इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । इक्षुगन्धा २ काण्डेक्षुः ३ इक्षुरः ४ क्षुरः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १ ४ ॥ भृङ्गाली ६ भृङ्गक्षुरी ७ क्षुरकः ८ शृङ्गालघण्टी ९ वज्रास्थि १० भृङ्गला ११ वज्रकण्टकः १२ इक्षुः १३ इक्षुरकः १४ वज्रः १५ भृङ्गलीका १६ पिकेक्षणा १७ पिच्छिला १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतस्य तस्य पर्य्यायः । वीरतरः २ त्रिक्षुरः ३ क्षुरकः ४ शुक्लपुष्पः ५ ॥ रक्तस्य तस्य पर्य्यायः ॥ क्षुरकः २ अतिच्छत्रः ३ । इति रत्नमाला ॥ सामान्यस्य तस्य गुणाः । आमवातवातरक्तारोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तातिसारनाशित्वम् । शुक्रकफबलरुचिकारित्वम् । सन्तर्पणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्वेतकोकिलाक्षमूलं छागीदुग्धेन पिष्ट्वा सव भक्षितं क्षयरोगं नाशयेत । यदुक्तं गारुडे १९३ अध्याये । "श्वेतकोकिलाक्षमूलं छागीक्षीरेण संयुतम् । सितयाह्नेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत्" ॥)

कोकिलाक्षक, पु, (कोकिलाक्ष + स्वार्थे कन् ।) कोकिलाक्षवृक्षः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यक्ष्मिणस्य अवहारस्तथा,— "कोकिलाक्षककनिर्यूहः पीतस्तच्छाकभोजिना । कृपाभ्यास इव क्रोधं वातरक्तं नियच्छति" ॥ इति वाभटे चिकित्सास्थाने २२ अध्याये ॥)

कोकिलावास, पु, (आवसत्यस्मिन् इति । आ + वस + अधिकरणे घञ् । कोकिलानां आवासः ।) आम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलेक्षु, पु, (कोकिल इव कृष्णवर्णः इक्षुः ।) कृष्णेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलेष्टा, स्त्री, (कोकिलस्य इष्टा प्रिया ।) महाजम्बूः । इति राजनिघण्टः ॥

कोकिलोत्सव, पु, (कोकिलानां उत्सवोऽत्र ।) आम्रवृक्षः । इति राजनिघण्टः ॥

कोङ्कण, क्ली, (कोङ्कणे भवं कोङ्कणदेशस्थैः कर्मकारैः निर्म्मितमिति भावः । "तत्र भवः" । ४ । ३ । ५३ । इत्यण् तस्य लुक् ।) शस्त्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

कोङ्कणा, पु, देशविशेषः । इति विश्वः । कोकण इति भाषा ॥ (यथा, आगमे । "अथाभङ्कं समारभ्य कटिदेशस्य मध्यगे । समुद्रप्रान्तदेशो हि कोङ्कणः परिकीर्त्तितः" ॥ देशोऽयं कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि वर्त्तते । यथा, महाभारते । ६ । ९ । ५९ । "अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ" । । "कौकुट्टकास्तथा चोला कोङ्कणा मलवा नराः" ॥ क्वचिदेकवचनान्तमपि दृश्यते । यथा, स्मृतिसंग्रहे । "मालवे गौडदेशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे । व्रतं चूडा विवाहश्च वर्ज्जयेत मकरे गुरौ" ॥)

कोङ्कणासुत, पु, (कोङ्कणे तदाख्यप्रदेशे भवा । अण् तस्य लुक् च । कोङ्कणा रेणुका तस्याः सुतः पुत्रः ।) परशुरामः । इति शब्दमाला ॥

कोच, पु, (कुच + ज्वलादित्वात् कर्त्तरि ण ।) जातिविशेषः । स तु मालच्छेदिगर्भे तीवरस्यौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

कोजागर, पु, (को जागर्त्ति अस्यां पौर्णमास्यां निशायां इति लक्ष्म्या देव्या उक्तिर्यत्र समये । पृषोदरात् साधुः ।) आश्विनी पूर्णिमा । तत्पर्य्यायः । शारदी २ द्यूतपूर्णिमा ३ शरत्पर्व्व ४ कौमुदी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अथ कोजागरकृत्यानि । तत्र ब्रह्मपुराणम् । "आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भो वालुकार्णवात् । आयाति सेनया सार्द्धं कृत्वा युद्धं सुदारुणम् ॥ तस्मात् तत्र नरैर्मार्गा स्वगेहस्य समीपतः । शोधितव्याः प्रयत्नेन भूषितव्याश्च सर्व्वतः ॥ पुष्पार्घ्यफलमूलौघसर्षपप्रकरैस्तथा । वेश्मानि भूषितव्यानि नानावर्णैर्विशेषतः ॥ सुस्नातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाव्यं सबान्धवैः । दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः ॥ क्षीबालवृद्धमूर्खैश्च भोक्तव्यं पूजिते सुरे । पूज्याश्च सकलैः पश्चैस्तथा दारोर्द्धमिश्रयः ॥ द्वारोपान्ते सुदीप्तस्तु सपूज्यो हव्यवाहनः । यवाऽक्षतद्धतोपेतैस्ततश्चैव हुतर्पितः ॥

सम्पूजितव्य पूर्णेन्दुं पयसा पायसेन च ।
रुद्रं सभार्य्यं स्कन्दञ्च तथा नन्दीश्वरं मुनिं ॥
गोमहिषं सुरभिं पूज्या छागवह्निकृताशनं ।
उरभ्रवह्निर्वरुणो गजवह्निर्विनायकः ॥
पूज्य साश्वैश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः ।
तत पश्चान्निकुम्भोऽपि समावैक्षितशतण्डुलैः ॥
सुगन्धिभिर्घृतोपेतैः कृशराख्यैश्च भूरिभिः ।
ब्राह्मणान भोजयित्वा तु भोक्तव्य मांसवर्जितम ॥
वह्निपार्श्वगतैर्नेया दृष्ट्वा क्रीडा पृथग्विधा" ॥ ५ ॥
लिङ्गपुराणे यथा,—
"आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये ॥
कौमुद्यां पूजयेल्लक्ष्मीमिन्द्रमैरावतस्थितम ।
सुगन्धिर्निशि सद्वेशस्त्वक्षैर्जागरणञ्चरेत ॥
निशीथे वरदा लक्ष्मीः को जागर्त्तीति भाषिणी ।
तस्मै वित्तं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीडां करोति यः ॥
नारिकेलैश्चिपिटकैः पितॄन देवान समर्च्चयेत ॥
बन्धूंश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तदशनो भवेत" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (अत्र निशायां बन्धुभिरक्षैः क्रीडयित्वा लक्ष्मीप्रसादात धनभाग्भवेत । अक्ष क्रीडानियमश्च चतुरङ्गशब्दे द्रष्टव्य ॥)

कोट, पु, (कुट्यते प्रताप्यते शत्रुरत्र अनेन वा । दुर्ग माश्रित्य प्रबलविपक्षमपि प्रतापयितुं शक्यते इत्यर्थः । कुट प्रतापने + अधिकरणे करणे वा घञ ।) दुर्गम । इति कुटशब्दार्थे मेदिनी ॥ गड कोल्ला इति च भाषा ॥ (कुट् + भावे घञ । कौटिल्यम प्रतापनम ॥)

कोटक, पु, (कुट् + कर्त्तरि ण्वुल ।) गृहकारकः । घरामि इति भाषा । स तु कुम्भकार्य्यां गर्भे अट्टालिकाकारस्यौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्त पुराणम ॥

कोटर, क्ली पु, (कोट कौटिल्याकार स्थानं गर्त्त मिति यावत । रातीति । रा + क ।) वृक्ष स्थितगह्वरम । गाछेर खोँडोल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । निष्कुहः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १३ ॥ निगूढः ३ कोटरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रान्तरम ५ । तरुविवरम ६ । इति जटाधरः ॥ (कोटशब्दात चतुरर्थ्यां अश्मरादित्वात रः । पा, ४ । २ । ८ ॥ दुर्गसन्निहितदेशादौ, त्रि ॥)

कोटरावणा, स्त्री, (कोटरान्वितानां तरूणां वनम । पूर्व्वदीर्घत्वं णत्वञ्च ।) सकोटरवृक्षयुक्तवनम । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

कोटरी, स्त्री, (कोट कौटिल्यं रीणाति गच्छतीति । रीगतौ + क्विप् ।) नग्ना स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । १७ ॥ (कोट कुटिलस्वभावं राक्षसासुरादिकं रीणाति हन्ति । री + क्विप् ।) चण्डिका ॥ इत्यमरटीका ॥

कोटवी, स्त्री, (कोट कौटिल्यं निर्लज्जतां वाति गच्छतीति । कोट + वा गमनहिंसयोः "आतोऽनुपसर्गे कः" । ३ । २ । ३ । इति कः । ततो गौरादित्वात ङीष ।) विवस्त्रा स्त्री । इत्यमरटीका । (कोट दुर्गं दुर्गनामानमसुरं वाति नाशयतीति ।) दुर्गा । इति धरणी ॥

कोटि, स्त्री (कोट्यते छिद्यतेऽनया । कुट छेदे । "सर्व्वधातुभ्य इन" । उणा । ४ । ११७ । इति इन । बाहुलकात गुणः ।) अस्त्रादेः कोणः । (यथा, रघुवंशे । ७ । ४६ ।
"हृतान्यपि श्येननखाग्रकोटि
व्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः" ॥)
उत्कर्षः । शतलक्षसङ्ख्या । क्रोर इति भाषा ॥ (यदुक्तं अङ्कशास्त्रे ।
"एकं दश शतञ्चैव सहस्रमयुतन्तथा ।
लक्षञ्च नियुतञ्चैव कोटिरर्ब्बुदमेव च' ॥)
धनुरग्रम । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ४ । २२ ।
"तस्य स्कन्धे मृतं सर्पं क्रुद्धो राजा समासृजत ।
समुत्क्षिप्य धनुष्कोट्या स चैनं समुपैक्षत" ॥)
(रेखा । यथा, कुमारे । २ । २६ ।
"आवर्ज्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः ।
रुद्राणामपि मूर्द्धानः क्षतहुङ्कारशंसिनः" ॥
वादविचारः । संशयनिर्णयाय पूर्व्वपक्षः । यथा गादाधरीसंशयहेतूक्तिः ।
"विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यकोट्युपस्थितिः" ।
लीलावत्युक्तत्रिकोणादिक्षेत्रावयवरेखाभेदः । यथा,
"इष्टाद्बाहोर्यं स्यात तत्स्पर्द्धिन्यां दिशीतरो बाहुः ।
त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः" ॥
सिद्धान्तशिरोमण्युक्तराशिचक्रस्य तृतीयांशः । यथा,
"त्रिभिर्भैः पदं तानि चत्वारि चक्रे क्रमात स्याद युगायुग्मसंज्ञा च तेषाम । अयुग्मे पदे यातमेष्यन्तु युग्मे भुजं बाहुहीनं त्रिभं कोटिरुक्ता" ॥ छाया निरूपणार्थं कल्प्यमानक्षेत्रावयवरेखाविशेषः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
"दिक्सूत्रसम्पातगतस्य शङ्को
श्छायाग्रपूर्व्वापरसूत्रमध्यम ।
दोर्दो प्रभा वर्गवियोगमूलं
कोटिर्नरात प्रागपरा तत स्यात" ॥ १ ॥
"दिक्सम्पातस्थस्य शङ्कोर्भाग्रं यत्र पतति तस्य पूर्व्वापरसूत्रस्य च यदन्तरं स दोरित्युच्यते । दोश्छाययोर्वर्गान्तरपदं पूर्व्वापरा कोटिः" । इति ॥ चन्द्रस्य शृङ्गोन्नतिज्ञानार्थं क्षेत्रावयवविशेषः । यथा, तत्रैव "योऽधो नरो दिनगतः स विधो स्वदग्रशङ्कन्वितो मम मता खलु सैव कोटिः" ॥ अपि च अर्कस्य योऽसौ अधः शङ्कुः यस्य ऊर्द्ध्वशङ्कुना युक्तः सैव तद्वत कोटिर्मतेति । यथा, तत्रैव ।
"यो रवेरधःशङ्कुरसौ विधोरूर्द्ध्वशङ्कुना युतः । सैव कोटिर्मम मता । अत्रोपपत्तिः । इष्टार्केन्द्वोर्याम्योत्तरभावेन यदन्तरं स भुजः । ऊर्द्ध्वाधो भावेन यदन्तरं सा कोटिः । सा चैव भवति । उदयेऽस्ते वा यदि शृङ्गोन्नतिस्तदा रविशङ्कोरभावात शशिशङ्कुरेव कोटिः । यदा निशि रवेरधः शङ्कुस्तदा स शङ्कुर्विधोरुदयशङ्कुना युतो यावान्तावत तयोर्यष्ट्योः ऊर्द्ध्वाधरमन्तरं सैव कोटिः कथिता । यतो द्रष्टा पुरुषेणात्मनोऽवस्थानवशेन शशिनः शृङ्गमुन्नतमवलोक्यम । अत स्वावस्थानसमसूत्रादूर्द्ध्वरूपिण्या कोट्या भवितव्यम । भुजकोटिकर्णाङ्कितं क्षेत्रं दृष्टेरग्रतः आदर्शवत सम्मुखं यथा भवति तथा कल्प्यम ॥ किञ्च, उदयास्तसूत्रकल्पितक्षेत्रावयवविशेषः । तत्रैव यथा —
"सूत्राद्दिवा शङ्कुतलं यमाशा
याम्या गतं हि द्युनिशं कुजोर्द्ध्वे ।
अधश्च सौम्या निशि सौम्यमस्मात
सव्युक्तियुक्ता न्तलं निरुक्तम ॥
सौम्याग्रकाग्रान्तृतलं हि याम्य
याम्याग्रकाग्रात पुनरेव याम्यम ।
तदन्तरैक्यं समवृत्तखेट
मध्याग्रजीवा भुवि बाहुमाहुः ।
दृग्ज्या श्रुतिश्चाथ तयोस्तु कोटिः
पूर्व्वापरा वर्गवियोगमूलम' ॥
"क्षितिजस्याहोरात्रवृत्तसम्पातयोर्बद्धं सूत्रमुदयास्तसूत्रम । ग्रहस्थानात लम्बः शङ्कुः तस्य तलम उदयास्तसूत्रात दक्षिणतो भवति । यत क्षितिजादुपरि दक्षिणतोऽहोरात्रवृत्तं गतम् । अधस्तु उत्तरतो गतम । अतो निशि उत्तरन्तलम । अथ भुज उच्यते । उत्तरगोलेऽग्रोत्तरन्तलं याम्यम । अतस्तेनोनाग्रा बाहुर्भवति । बाहुर्नाम शङ्कु प्राचि अपरसूत्रयोरन्तरम । यदाऽग्रा शङ्कुतलादूना तदा तयोरन्तरं दक्षिणं शङ्कुतलं बाहुः स्यात । एवं समवृत्तप्रवेशादुपरि दक्षिणगोले तु अग्रा याम्या शङ्कुतलं च याम्यं तयोर्योगे कृते बाहुः स्यात रविसममण्डलयोरन्तरांशानां ज्या बाहुः । तत्र या दृग्ज्या स कर्णः । तयोर्वर्गान्तरपदं पूर्व्वापरा कोटिः" ॥) पृक्का । इत्यमरः ॥ पिडिङ्ग शाक इति भाषा ॥

कोटिक, पु, (कोट्या वक्रसङ्ख्यया कायति प्रकाशते । कै + क ।) इन्द्रगोपनामकीटः । इति जटाधरः ॥

कोटिजित, पु, (कोटिं पण्डितानां समूहं विचारेण कोटिपरिमितं द्रव्यं वा जितवान् । कोटि + जि + क्विप् तुगागमश्च ।) कालिदासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मेधारुद्रः । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

कोटिपात्र, पु, (कोटिरग्रभागः पात्रं पत्राकारमस्य । यद्वा, कोटिरग्रं पात्रे जलाशयेऽस्य जलक्षेपणादिति भावः ।) कर्णिपातकः । इति हेमचन्द्रः ॥ केरोयाल इति भाषा ॥

कोटिर, पु, (कोटिं असङ्ख्यं राति ददातीति । रा + क ।) इन्द्रः । नकुलः । शक्रगोपककीटः । इति मेदिनी ॥

कोटिवर्ष, क्ली, (कोटिसङ्ख्याकानि अस्त्राणि उपस्थितान शत्रून प्रति वर्षन्त्यत्र । कोटि + वृष् + अप ।) बाणपुरम । इति शब्दरत्नावली ॥

कोटिवर्षा, स्त्री, (कोटिभिरग्रभागैर्वर्षति मधु । कोटि + वृष् + अप । स्त्रियां टाप् ।) पृक्का । इत्यमरः ॥ पिडिङ्ग शाक इति भाषा ॥

(अस्या पर्य्याया यथा ।
'स्पृक्काऽसृक् ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः ।
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाश्चास्याः स्पृक्काशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कोटिश, पु, (कोट्या अग्रेण श्यति तनूकरोति चूर्णीकरोतीत्यर्थः । कोटि + शो + क ।) लोष्ट्रभञ्जसाधनमुद्गरः ॥ इति भरतः ॥ मइ इति ख्यात इति केचित् । तत्पर्य्यायः । लोष्टभेदनः २ । इत्यमरः । २ । ९ । १२ ॥ लोष्टघ्नः ३ कोटीशः ४ । इति रत्नकोषः ॥ लोष्टभेदी ५ चूर्णदण्डः ६ लोष्टभञ्जकमुद्गरः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ लोष्टघ्नः ८ । इति जटाधरः ॥ (कोटिरस्यास्तीति लोमादित्वात् शः । कोटियुक्ते, त्रि ॥ वासुकीवंशीय नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ५ ।
"कोटिशो मानसः पूर्णः शलः पालो हलीमकः" ॥)

कोटिश, [स्] व्य, (कोटि + वारार्थे शस् ।) कोटि कोटि । इति व्याकरणम् ।
(यथा, रघौ । २ । ४९ ।
"गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः" ॥)

कोटी, स्त्री, (कुट + "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणा० ४ । ११७ । इतीन् ततो वा ङीष् ।) खड्गादेरग्रभागः । इत्यमरटीका ॥ एकाग्राकम् । इति शब्दरत्नावली । कोटिसङ्ख्या । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । जयद्रथवधपर्व्वणि । ८७ । ३ ।
"प्रतोदैश्चापकोटीभिर्हुङ्कारैः सान्त्वितैरपि ।
कशापार्ष्ण्यभिघातैश्च वाग्भिरुग्राभिरेव च" ॥)

कोटीर, पु, (कोटीभिः ईरयति प्रेरयति । कोटी + ईर् + णिच् अच् ।) जटा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । २ ।
'किरीट वैरस्य परिहर पुर कोटभित्
कठोरे कोटीरे स्खलसि जहि जम्भारिमुकुटम्" ॥)
किरीटम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कोटीवर्ष, स्त्री, (कोटीसङ्ख्यकानि बाणाद्यस्त्राणि विपक्षान् प्रति वर्षन्ति अत्र । कोटी + वृष् + अप् ।) बाणपुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (इदानीं देवीकोट इत्याख्ययाख्यायते ॥)

कोटीवर्षा, स्त्री, (कोटी कोटीर्वा वर्षति माधुर्य्यादिस्वादम् । वृष + अच् + टाप् ।) कोटिवर्षा । इति शब्दरत्नावली । पिडिङ्ग शाक इति भाषा ॥

कोटीश, पु (कोटी लोष्टादीनां कोटीसङ्ख्या श्यति चूर्णयतीति । कोटी + शो + क ।) कोटिशः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कोट्ट, स्त्री, (कुट्ट्यते विपक्षोऽस्मिन् अत्र वा । कुट्ट + अधिकरणे घञ् । निपातनात् गुणः ।) दुर्गम् । इति हेमचन्द्रः । केल्ला गड इत्यादि भाषा ॥

कोट्ट, पु, (कुट्टयन्ति शत्रवोऽत्र । कुट्ट छेदे + घञ् । निपातनात् गुणः ।) दुर्गपुरम् । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥

कोट्टवी, स्त्री, दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नग्ना स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ नग्नमुक्तकेशी नारी ।
"या त्ववासा मुक्तकेशी कोट्टवी नग्निका च सा" ॥
इति जटाधरः ॥ (कोट्टं कुट्टनं छेदनं स्वपुत्त्रस्येति यावत् वाति छिनत्ति निवारयतीत्यर्थः । यद्वा कोट्टे कुट्टने समरे शत्रुतस्य रक्षार्थं वाति गच्छतीति । कोट्ट + वा गमनहिंसयोः + क गौरादित्वात् ङीष् ॥) नग्ना स्त्रीरूपिणी दुर्गा ।
"तन्माता कोट्टवी नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा ।
पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्त्रप्राणरिरक्षया" ॥
इति भागवते । १० । ६३ । २० ॥
(नग्नीय स्वयमाद्याशक्तिरूपिणी दुर्गा निन्वन्या लम्बाख्योऽष्टमो भागः । यथा हरिवंशे बाणकृष्णयुद्धे १८२ अध्याये २२ २३ ।
"व्यादीर्य्यमाने चक्रे तु कृष्णेनाप्रतिमौजसा ।
कुमाररक्षणार्थाय बिभ्रती सुतनुं तदा ॥
दिग्वासा देववचनात् प्रातिष्ठत्तत्र कोट्टवी ॥
लम्बा नाम महाभागा भागो देव्यास्तथाष्टमः ।
चित्राकनकशक्तिस्तु सा च ह्यगा स्थितान्तरे" ॥)

कोट्टवीपुर, स्त्री, (कोट्टव्याः पुरम् ।) बाणपुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कोट्टार, पु, (कुट्ट + आरकप्रत्ययः । पृषोदरात् साधुः । कोट्टं कोटं दुर्गमित्यर्थः ऋच्छति प्राप्नोति । कोट्ट + ऋ + "कर्म्मण्यण्" । इति अण् ।) नागरः । कूपः । पुष्करिण्याः पाटकः । इति मेदिनी ॥ दुर्गपुरम् । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥

कोठ पु, (कुठि + अच् निपातनात् नलोपे साधुः ।) चक्राकारकुष्ठरोगः । तत्पर्य्यायः । मण्डलकम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥ दुष्कर्म्मा ३ त्वग्दोषः ४ चर्म्मदूषिका ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः ।
"असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ।
मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ।
उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते" ॥
अपरञ्च । "वरटीदष्टनिकाश: कण्डूमान् लोहितो ऽसकृत्पित्तात् । क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञैः" ॥ इति रक्षितः ॥
(अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे शीतपित्तोदर्द्धाद्यधिकारे ।
"अश्विमन्थभवं मूलं पिष्टं पीतञ्च सर्पिषा ।
शीतपित्तोदर्द्धकोठान् सप्ताहादेव नाशयेत् ॥
उदर्द्दोक्ता क्रियाश्चापि कोठरोगे समासतः ।
सर्पिः पीत्वा महातिक्तं कार्य्यं शोणितमोक्षणम्" ॥)

कोठर, पु, (कुष्यते छिद्यतेऽसौ । कुठ + अरप्रत्ययः ।) अङ्कोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आकोड इति भाषा ॥

कोठरपुष्पी, स्त्री, (कोठरस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः । कोठरपुष्प + ङीप् ।) वृद्धदारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृद्धदारकशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

कोण, पु, (कुणति वादयत्यनेन कुणति वादयतीति वा । कुण शब्दे + करणे घञ् । कर्त्तरि + अच् वा ।) वीणादिवादनम् । भेरीप्रभृति वाद्यवादनदण्डः । काठी इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे २ । ७१ । २९ ।
'भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसंघट्टितः पुनः" ॥)
अस्त्रादेरग्रभागः । तत्पर्य्यायः । पालिः २ अश्रिः ३ कोटिः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ९३ ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम् । 'कनककोणैरभिहन्यमानः" ॥)
वाद्यप्रभेदः । गृहादेरेकदेशः । (यथा, कथासरित्सागरे । १९ । ३३ ।
'स्वगृहस्याङ्गने तेन चत्वारः स्वर्णपूरिताः ।
कुम्भास्तेषु कोणेषु निगूढाः स्थापिता भुवि" ॥)
लगुडः । इति मेदिनी । मङ्गलग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥ शनिः । इति विश्वः ॥ द्वयोर्दिशोर्मध्यभागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य विवरणं विदिक्शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (कोणमानम् । यथा, तन्त्रसारे ।
"विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्" ॥)

कोणकुण, पु, (कोणे मस्तकैकदेशभागे कुणति विचरतीति । कुण + अच् ।) उत्कुणः । इति हेमचन्द्रः ॥ उकुण इति भाषा । (मत्कुणम् । छारपोका इति भाषा । खट्मल इति हिन्दी भाषा ॥)

कोणि, त्रि (कुण + "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणा० ४ । ११७ । इति इन बाहुलकात् गुणः ।) कुणिः । इत्यमरटीका ॥ कोणा इति भाषा ॥

कोथ पु, (कुथ्यते पूतित्वं गम्यते अनेन । कुथ पूतित्वे + करणे घञ् ।) नेत्ररोगभेदः । कथो इति भाषा । (कुथ्यति गुदं छिनत्ति । कुथ कर्त्तरि अच् । गुह्यक्षयकारकभगन्दररोगविशेषः । यथा, सुश्रुते ।
'मूढेन मांसलुब्धेन यदस्थिशल्यमन्नेन सहाभ्यवहृतं यदावगाढपरीषोन्मिश्रमपानेनाधः प्रेरितमसम्यगागतं गुदं छिनत्ति तत्र क्षतनिमित्तः कोथ उपजायते" । भावे घञ् । गलनम् । यथा, तत्रैव ।
"तस्मिन् क्षते पयरुधिरावकीर्णमांसकोथे भूमाविव जलसिक्तायां क्रिमयो जायन्ते" ॥)
शटिते मथिते च त्रि । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

कोदण्ड, क्ली, (कु शब्दे + विच् । कौ शब्दायमानो दण्डोऽस्य ।) धनुः । इत्यमरः । २ । ८ । ८३ ॥ (यथा, भागवते ३ । २१ । ५२ ।
"विस्फूर्जच्चण्डकोदण्डो रथेन त्रासयन्नघान्" ॥)

कोदण्ड, पु, (कोदण्डं धनुः तत्सदृशमाकारो विद्यते अस्य । अर्श आदित्वादच् ।) भ्रूः । जनपदविशेषः । इति मेदिनी ॥

कोद्रव, पु, (कु + विच् । कौ सन् द्रवतीति । द्रु + अच् । द्रव । कौ द्रवः इति कर्म्मधारयः । केन वायुना द्रवति वा पृषोदरात् पूर्व्वस्य ओकारादेशे साधुः ।) धान्यविशेषः । कोदो इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कोरदूषः २ । इत्यमरः । २ । ९ । १६ ॥ कुद्रवः ३ । इति तट्टीका ॥ कुद्दालः ४ मदनाग्रकः ५ कोद्रवः ६ कोरदूषकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा श्रुतौ। "अयज्ञिया वै कोद्रवाः" ॥) अपि च।
"कोद्रव कोरदूष स्यादुद्दालो वनकोद्रवः।
कोद्रवो वातलो ग्राही हिमः पित्तकफापहः।
उद्दालस्तु भवेदुष्णो ग्राही वातकरो भृशम्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्।
तिक्तत्वम्। व्रणिनां पथ्यकारकत्वम्। कफपित्त
हरत्वम्। रूक्षत्वम्। मोहकारित्वम्। नूतनस्य
तु गुरुत्वञ्च। इति राजनिघण्टः ॥ परमग्राहि
त्वम्। वातलत्वम्। इति राजवल्लभः ॥

कोप, पुं, (कुप्यते इति। कुप्+भावे घञ्।)
क्रोधः। इत्यमरः। १। ७। २६ ॥
(यथा, विष्णुपुराणे १। ११। १३।
"वत्स! कः कोपहेतुस्ते कस्त्वां नाभिनन्दति" ॥)

कोपक्रम, स्त्री, (उपक्रम्यते आरभ्यते यत्र तत्र
उपक्रमः स्वस्त्यादिकम्। उप+क्रम+कर्म्मणि
घञ्। कस्य ब्रह्मणः उपक्रमः एष्टि।) ब्रह्मणः
वृष्टिः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (कोपेन
क्रम्यते इति। यद्वा, कोपस्य क्रमः उद्योगोऽस्य।)
कोपयुक्ते, त्रि ॥

कोपन, त्रि, (कुप+युच।) कोपविशिष्टः। इति
जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते १। २०। १६।
"आसीद् विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम्" ॥
पुं, बलिवंशीयः कोपनो नामासुरः।
यथा, हरिवंशे। ४१। ८४।
"शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथः" ॥
क्ली, कुप+णिच् भावे ल्युट्। दोषविकारकारक
व्यापारविशेषकोपनिष्पादनम्। यथा, महा
भारते अनुगीतायाम्। १४। १७। १३।
"स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम्।
अपि वोद्बन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति" ॥)

कोपाक, पुं, (कोपन कोपशील इव कार्य्यं
प्रकाशते। कै+क।) चोरकनामगन्धद्रव्यम्।
इति राजनिघण्टः ॥

कोपना, स्त्री, (कुप्यतीति। कुप+ताच्छील्ये युच+
टाप्।) कोपवती। तत्पर्य्यायः। भामिनी २।
इत्यमरः। २। ६। ४ ॥ चण्डी ३। इति जटा
धरः ॥ भीमा ४। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
कुमारे। ३। ८।
"कयासि कामिन् सुरतापराधात्
पादानतः कोपनयावधूतः।
तस्याः करिष्यामि दृढानुतापं
प्रवालशय्याशरणं शरीरम्" ॥)

कोपलता, स्त्री, (कोपहेतुर्लता।) कर्णस्फोटालता।
इति राजनिघण्टः ॥

कोपी, [न्] त्रि, 'अवश्यं कुप्यति इति आवश्यके
णिनिः।) क्रोधनः। इत्यमरः। ३। १। ३२॥
(यथा, मार्कण्डेये २८। २६।
"सर्व्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्य्यमकोपिता।
यतेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतिश्चिरम्" ॥)

च। बाहुल्यात् गुणः।) मधुरम्। इति मेदिनी ॥

कोमल, त्रि, (कु कान्तौ+बाहुलकात् कल
अत उत्व गुणश्च।) मृदि। नरम इति भाषा।
तत्पर्य्यायः। सुकुमारम् २ अकठोरम् ३ मृदु ४।
इत्यमरः। ३। १। ७८। पेलवः ५। इति जटा
धरः ॥ मनोज्ञः। इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, रघुः। ६। ३५।
"अतिमुखमरसङ्गमगीतय
कुसुमकोमलदन्तरुचो वभुः।
उपवनान्तलताः पवनाहतैः
किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः" ॥)

कोमलक, क्ली (कोमल+सञ्ज्ञायां कन्।) मृणालम्।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्वार्थे कन्। जलम्।)

कोमला, स्त्री, (कोमल+स्त्रियां टाप्।) चीरिका।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वृत्त्यनुप्रासघटकवृत्तिभेदः।
चीरिकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कोमासिका, स्त्री, (कु ईषत् उमा तसीव स
इव आस्ते। आस+ण्वुल्+टाप् अत इत्वम्।
को कादेशः।) जालिका। इति हारावली ॥
फलेर जालि इति भाषा ॥

कोयष्टि, पुं (कं जलं यष्टिरिवास्य एषोऽस्य अत
उत्वे गुणले च साधु।) जलकुक्कुभपक्षी। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनौ। ५। १२।
"प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्" ॥)

कोयष्टिक, पुं (कोयष्टि+सञ्ज्ञायां कन्।) पक्षि
भेदः। कोडापक्षी इति भाषा। इत्यमरः। २।
५। ३५ ॥

कोरक, पुं, (कुर शब्दे+कर्त्तरि ण्वुल्। अस्य
रत्वम्।) कलिका। इत्यमरः। २। ४। १६।
("कलिका कोरकः पुमान्" इत्यमरवाक्यप्राधिका
भिप्रायेण इति बोध्यम्। यत्त 'कोरकं कुड्मलेऽपि
स्यात् कक्कोलकमृणालयोरिति' 'कोरकोऽस्त्री
कुड्मले स्यादिति" च विश्वमेदिनीकाराभ्यामुक्तम्॥)

कोरक, पुं क्ली, (कुर्+ण्वुल्। अस्य र।) मुकुलम्।
(यथा, माघे। ७। २६।
"मरुदवनिरुहां रजोवधूभ्यः
समुपहरन् विचकार कोरकाणि" ॥)
कक्कोलकम्। मृणालम्। इति मेदिनी ॥ चोर
नामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः ॥

कोरङ्गी, स्त्री, (कुरति कोरङ्गीत्याख्यां गच्छतीति
कुर+अङ्गच् गौरादित्वात् ङीष्।) सूक्ष्मैला। इत्य
मरः। २। ४। १२५ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा
"सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी द्राविडी त्रुटिः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
पिप्पली। इति राजनिघण्टः ॥

कोरदूष, पुं, (कोलं सस्यान् दूषयति। दूष्+णिच्
"कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इत्यण्। अस्य रत्वम्।)
कोद्रवः। इत्यमरः। २। ९। १६ ॥ (यथा, महा
भारते। ३। १९०। १८—१९।
[illegible]

अस्य गुणा यथा,—
"स कोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः।
वातलः कफपित्तघ्नः शीतसंग्राहिशोषणः"
इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेणोक्तम्।

कोल,क्ली,(कुल्+अच् गौरादित्वात् ङीष्। कोली त
फलमित्यण्। तस्य लुक् "लुक्तद्धितलुकि"। १।
४९। इति ङीषो लुक्।) वदरीफलम्। तत्पर्य्या
कुवलम् २ फेनिलम् ३ सौवीरम् ४ वदरम् ५ घ
६। इत्यमरः। १। ४। ३६ ॥ पिच्छिलम् ७ स
फलम् ८ वदरीफलम् ९। इति शब्दरत्नाव
कोकिलम् १०। इति जटाधरः ॥ अपि च।
"पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धुर्वदरीकोलमित्यपि।
फेनिलं कुवलं घोण्टा सौवीरं वदरञ्च तत् ॥
अजाप्रिया कुहा कोलिर्विषमो भयकण्टकः"
अथ वदरविशेषाणां लक्षणानि गुणाश्च।
"पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत्।
सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम् ॥
वृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम्।
सौवीराल्लघु सम्पक्वं मधुरं कोलमुच्यते ॥
कोलन्तु वदरं दाहि तथा ग्राह्युष्णं वातहृत्।
कफपित्तकरं चापि गुरु सारकमीरितम् ॥
कर्कन्धुः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्व्वसूरिभिः।
अम्लं स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक् ॥
स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम्
शुष्कं भेदग्निकृत् सर्व्वं लघु तृष्णाक्लमास्रजित्
इति भावप्रकाशः ॥ वदरादित्रयं शृगालको
वदरीसदृशा घोण्टा शृगालकोलि। यदुक्त
"वदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भ
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्य
इति सुभूतिः ॥
'हस्तिकोलिर्गोपघोण्टा घोण्टा च वदरीच्छ
शृगालकोलि कर्कन्धु" इति। रत्नकोषः ॥ को
कोलादित्रयं वदरीफले सौवीरादित्रयं शृ
कोलाविन्याङ्क ॥ स्वामी तु "कर्कन्धुर्वदरी क
घोण्टा कुवलफेनिलौ। सौवीरं वदरं कोल
इति पठति। तत्राद्यास्त्रयो वृक्षार्था अन्ये फ
घोण्टा तूभयस्मृतिरिति व्याचष्टे। "सौवीरं
कोलं वदरीणां फलं मतम्"। इति कोषान्त
इति भरतः ॥ * ॥ अस्य गुणाः। अम्लत्वम्।
कफनाशित्वञ्च ॥ पक्वस्यास्य गुणाः। वा
नाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। सुमधुरत्वम्। सारक
शुष्कस्यास्य गुणा। कफवायुनाशित्वम्। पित्तवि
त्वञ्च ॥ पुरातनस्यास्य गुणाः। श्रमतृष्णानाशि
स्निग्धत्वम्। लघुत्वञ्च ॥ अस्य मज्जगुणाः।
त्वम्। पित्तच्छर्द्दितृष्णानाशित्वञ्च। इति
वल्लभः ॥ * ॥ तोलकपरिमाणम्। इति वै
परिभाषा ॥ (यथा, चरके कल्पस्थाने १२
"शाणौ द्वौ द्रङ्क्षणं विद्यात् कोलं वदरमेव
मरिचम्। इति राजनिघण्टः ॥ चव्यम्।
वैद्यकम् ॥

जले इति।) पव। इत्यमरः।१।१।११॥ भेला माड इत्यादि भाषा। अङ्कपालि।ग्रनि। चिन्तम। चिता इति भाषा। (कोलन्ति आलिङ्गन्त्यङ्गान्यन। कुल+अधिकरणे हलश्चेति घञ्।) क्रोडम। इति मेदिनी। देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ वृक्षभेदः। इति धरणी॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः। (यथा, हरिवंशे। ३२।१२३।

"दायादास्तु केरलस्यैव कोलश्चोलस्य पार्थिव।
तेषां जनपदा ख्याता पाण्ड्याश्चोला सकेरला"॥)

स तु लेटात तीवरकन्यायां जातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम॥ म्लेच्छधारिम्लेच्छजातिविशेषः। स च पूर्व्वं क्षत्रिय आसीत सगरराजेनासौ वेदयागादावनधिकारी कृतः। एतद्विवरणं हरिवंशे १४ अध्याये द्रष्टव्यम॥

(अयन्तु कोल यजातिवंशीयस्य राज्ञो दुष्मन्तस्य पौत्रेष्वन्यतमः॥ इदानीं पाव्वत्य असभ्यजातिविशेषः। उत्कलदेशाद्दुत्तरभागे ह्यस्य वसतिः। इयन्तु कोलजाति सत्यप्रिया सरलप्रकृतिरातिथ्यसत्कारप्रिया चेति उच्यते॥)

कोलक, क्ली, (कोल+सज्ञायां कन। कुल+कृन्नादित्वात् वुन वा।) गन्धद्रव्यविशेषः। काकला इति भाषा। मरिचम। इत्यमरः।२।९।३६॥

कोलक, पु, (कुल+कर्त्तरि ण्वुल् कृन्नादित्वात वुन वा।) अङ्कोठवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ बकुवारवृक्षः। इति जटाधरः॥

कोलकन्द, पु (कोल इव कन्दोऽस्य।) महाकन्दविशेषः। तत्पर्य्यायः। कृमिघ्न २ पक्कल ३ वस्त्र पक्कल ४ पुटालु ५ सुपुट ६ पुटकन्द ७। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम। कृमिदोषनाशित्वम। वान्तिविच्छर्दिंशमनत्वम। विषदोषनिवारणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कोलकर्कटिका, स्त्री, (कोल इव कर्कटिका।) मधुखर्ज्जूरिका। इति राजनिर्घण्टः॥

कोलदल, क्ली, (कोलं वदरीफलं तद्वतदलमस्य।) नखीनामगन्धद्रव्यम। इत्यमरः।२।४।१२॥ (नखीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्या॥)

कोलनाशिका, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य नाशिका नाशिनी। नश+णुल टाप् अत इत्वम।) वर्व्विषीवृक्षः। इति हारावली॥

कोलपुच्छ, पु, (कोलस्य शूकरस्य पुच्छ इव पुच्छो ऽस्य।) कङ्कपक्षी। इति हारावली॥

कोलमूल, क्ली, (कोलस्य वदरीफलस्य मूलवत् मूलमस्य। यद्वा, कोलं वदरीफलमिव मूलमस्य।) पिप्पलीमूलम। इति राजनिर्घण्टः॥

कोलम्बक, पु, (कुल्+बाहुलकात् अम्बच्। तत सञ्ज्ञायां कन्।) वीणाया कायः। इत्यमरः।१।७।७॥ स तु तन्त्रीदण्डादिसमुदाय शरीरम। अलावुदण्डककुभसमुदायस्तन्त्रीहीनः इत्यन्ये। इति भरतः॥

कोलवल्ली, स्त्री, (कोलो वराह तल्लोमवत वल्ली। वराहलोमतुल्यसूक्ष्मावत्वात् तथात्वम।) गज

पिप्पली। इत्यमरः।२।४।९७॥ चव्यम। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्या पर्य्याया यथा,—

"चविकाया फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली।
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसीवशिरश्च सा"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कोलशिम्बी, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य पादाकारा शिम्बिरस्याः। ततो वा ङीष्।) लताविशेषः। आलकुसी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कृतफला २ खड्गा ३ शूकरपादिका ४ काकाण्डोला ५ दधिपुष्पा ६ काकाण्डा ७ पयङ्कपादिका ८। अस्या गुणाः। वातनाशित्वम। गुरुत्वम। उष्णत्वम। कफपित्तकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (तत्पर्य्यायगुणा। यथा, भावप्रकाशे।

'कोलशिम्बी कृष्णफला तथा पयङ्कपालिका।
कोलशिम्बी समीरघ्नी गुर्व्व्युष्णा कफवातकृत।
शुक्राभिष्यादकृद्रूक्षा रुचिकृत बलविड्गुरु"॥)

कोला, स्त्री, (कुल+ज्वलादित्वात् ण ततष्टाप्।) कोलिवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ पिप्पली। (अस्या पर्य्याया यथा,—

"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा।
कृष्णोपकुल्या मगधी कोला ख्यातिश्च तण्डुला"॥)

चव्यम। इति मेदिनी॥ (अस्या पर्य्याया यथा —

"चव्य तेजोवती कोला नाकुली च विकोषणा"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम॥)

कोलाख्य, पु, देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ तत्र पर्य्यायः कान्यकुब्जम॥

कोलाहल, पु, (कोल एकीभूतावान्तशब्दविशेषः तं आहलति आलिखतीति। हल् विलेखने+अच।) बहुविधदूरगाम्यस्फुटध्वनि। तत्पर्य्यायः। कलकल २। इत्यमरः।१।६।२५॥ कालकील ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रामायणे।३।३१।४१।

"ततो हलहलाशब्द पुन कोलाहलो महान।
महान राक्षसनादस्तु पुनस्तूय्यरवो महान"॥)

कोलि पु स्त्री, (कुल्+"सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणा ४।११७। इतीन।) वृक्षविशेषः। कुलगाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कर्कन्धु २ वदरी ३। इत्यमरः।२।४।३६॥ कर्कन्धू ४ वदर ५ कोली ६ कोला ७ कुवली ८। इति तट्टीकायां भरतः॥ कोल ९। इति तट्टीका सारसुन्दरी॥ (यथा, गारुडे १९४ अध्याये।

"जातीपत्र कोलियत्र तथाचैव मन शिला।
एभिश्चैव कृता वर्त्तिंवदराणां महेश्वर॥
धूमपान कासहर नात्र कार्य्या विचारणा"॥)

कोली, स्त्री, (कोलति पीनत्वेन जायते वर्द्धते वा। कुल+अच्+गौरादित्वात् ङीष। यद्वा, कोलि+वा ङीष।) कोलिवृक्षः इत्यमरटीकायां भरतः॥ (अस्या पर्य्याया यथा,—

"पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धुवदरी कोलमित्यपि।
फेनिल कुवल घोण्टा सौवीरं वदरं महत।
अजप्रिया कुहा कोली विषमोभयकण्टका"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

न्यग्रोधादिगणे व्यवहारोऽस्य यथा,—

'कोली कदम्बविरला मधुकं मधूकम"॥

इति सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये वाभटेनोक्तम॥)

कोल्या, स्त्री, (कोलमर्हतीति यत।) पिप्पली। इति रत्नमाला॥

कोविद त्रि, (कुइ शब्दे विच कौ वेद त वेत्ति जानातीति। विद+"इगुपधेति"।३।१।१३५। इति क।) पण्डित। इत्यमरः।२।७।५॥ (यथा, भागवते।१।१२।२९।

"इति राज्ञ उपादिश्य विप्रा जातककोविदाः।
लब्धोपचितयः सर्व्वे प्रतिजग्मु स्वकान गृहान"॥)

कोविदार, पु, (कु भुवं विद्यमाने विदारयति भूमि विदार्य्योद्भवतीत्यर्थ। दृ+"कर्म्मण्यण"।३।२।१। इति अण्। तत पृषोदरात साधु।) रक्तकाञ्चनवृक्षः। तत्पर्य्यायः। चमरिक २ कुद्दाल ३ युगपत्रक ४। इत्यमरः।२।४।२२॥ काञ्चनार ५ काणकारक ६ कान्तपुष्प ७ करक ८ कान्तार ९ यमलच्छद १० काञ्चनाल ११ ताम्रपुष्प १२ कुदार १३ रक्तकाञ्चन १४। इति जटाधरः॥ विदल १५। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च।

"काञ्चाल काञ्चको गण्डारि शोणपुष्पक"॥

अथ कचनारभेदः।

'कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रक।
कुण्डली ताम्रपुष्पश्चाश्मान्तक स्वल्पकेशरी॥
काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवर श्लेष्मपित्तनुत्।
कृमिकुष्ठगुदभ्रंशगण्डमालाव्रणापह॥
कोविदारोऽपि तद्वत्स्यात तयो पुष्पं लघु स्मृतम।
रूक्ष संग्राहि पित्तास्रप्रदरक्षयकासनुत"॥

इति भावप्रकाशः। अस्य गुणा। कषायत्वम। संग्राहित्वम। व्रणरोपणत्वम्॥ दीपनत्वम। कफवातमूत्रकृच्छ्रनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पुष्पगुणा। धारकत्वम। रुचिकारित्वम। रक्तपित्तरोगे सुपथ्यत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (यथा, पाकशास्त्रे।

"कोविदारकलिकातिकोमला
तक्रसिद्धविलतैलपाचिता।
हिङ्गुवासकसुवासवासिता
वेसवारखचितातिलोभदा"॥

पारिजातः। हरिवंशे कोविदारस्य व्युत्पत्तिकथने एतद्विवृतिर्यथा।१२४।७१।

"कोऽयं दारयिताङ्गराजानन्तो यतो जगा।
कोविदार इति ख्यातस्तत स सुमहाद्रुमः॥
मन्दार कोविदारश्च पारिजातश्च नामभि।
स वृक्षो ज्ञायते दिव्यो यस्यैतत कुसुमोत्तमम"॥)

कोश, पु, (कुश्यते संश्लिष्यते। कुश संश्लेषणे+घञ्कर्त्तरि चेति अधिकरणादौ घञ्।) अण्डम। इति शब्दरत्नावली॥ कुश्यते आश्लिष्यते आयस्थानेभ्य कोष। कुश ग निष्कर्षे घञ् कोषो मूर्द्धन्यान्त तालव्यान्त इत्यन्ये। इति भरतः। कृताकृत हेमरूप्यम्। तत्पर्य्यायः। हिरण्यम २। इत्यमरः।२।९।९१॥ कृताकृत हेम

रूप्यञ्च मिलित प्रत्येकञ्च कोशादिद्वयवाच्यम । कृतनावर्त्तित अकृतमाकरोत्थ चूर्णा घटिताघटितमिति स्वामी ॥ कृतमाभरणीकृत अकृत चूर्णादिरूपमाकरोत्थमिति केचित । (व्यावरण विशेष । यथा, भागवते । २ । १ । ३८ ।

"अव्यक्तमाऊर्हृदय मनश्च
स चन्द्रमा सर्व्वविकारकोश" ॥

मुकुलम । यथा, रघौ । ३ । ८ ।

"तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयो
सुजातयो पङ्कजकोशयो श्रियम" ॥)

कोशकार, पु, (कोश करोति लालाप्रचारादिभिरात्मानमाच्छादयति । कोश + कृ + अण् ।) इक्षु । इति शब्दरत्नावली ॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम ॥ (कोश करोति स्वमुखलालारूपतन्तुभिरात्मानमावृणोतीति । कीटविशेष । गुटिपोका इति भाषा । यथा, भागवते । ६ । १ । ५२ ।
"कोशकार इवात्मान कर्म्मणाच्छाद्य मुह्यति" ॥)

कोशफल,क्ली, (कोशे फल वीज अस्य ।) कक्कोलकम । इत्यमर । २ । ६ । १३ । (कक्कोलकशब्देऽस्य विवरण ज्ञेयम ॥)

कोशफला, स्त्री (कोशे फल यस्या ।) महाकोशातकी । त्रपुषी । इति राजनिघण्ट ॥

कोशल, पु स्त्री, (कुश + "वृषादिभ्यश्च" उणा । १ । १ ८ । कल बाहुलकात गुण ।) अयोध्यानगरी । इति शब्दमाला उणादिकोषश्च । मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम् । (यथा, रामायणे । १ । ५ । ५ ।
"कोशलो नाम मुदित स्फीतो जनपदो महान ।
निविष्ट सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान' ॥)

कोशलात्मजा, स्त्री, (कोशलस्य कोशलन्टपतेरात्मजा दुहिता ।) कौशल्या । सा तु श्रीराममाता दशरथराजपत्नी च । इति शब्दरत्नावली ॥

कोशलिक, क्ली, (कुशलाय कर्म्मणे हितजनककार्य्यसिद्ध्यर्थमिति भाव दीयते यत । कुशल + ठक् निपातनात पूर्व्वस्य ओकारत्वम ।) उत्कोच । इति हेमचन्द्र । घुष इति भाषा । मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम ॥

कोशाङ्क, क्ली, (कोश इव अङ्कमस्य ।) इत्कट । इति हारावली ॥ ओकडा इति भाषा ॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम् ॥

कोशातक, पु, (कोश शिर कोश अतति गच्छति सातत्येन प्राप्नोतीति । अत + ण्वुल ।) कच । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (कोश वेदात्मकमाकरमतति प्राप्नोतीति वाक्ये । यजुर्वेदीयशाखाविशेष । कठवल्ली उपनिषद ॥)

कोशातकी, स्त्री, (कोश अततीति । अत + ण्वुल । तत कोशातक + गौरादित्वात् ङीष् ।) पटोली । घोषक । इति मेदिनी ॥ फलशाकविशेष । झिङ्गा इति भाषा । तत्पर्य्याय । कृतच्छिद्रा २ जालिनी ३ कृतवेधना ४ क्ष्वेडा ५ सुतिक्ता ६ घण्टाली ७ मृदङ्गफलिनी ८ कर्कोटच्छदा ९ । अस्या गुणा । शिशिरत्वम् । कटुत्वम् ॥ कषायत्वम । पित्तवातकफनाशित्वम । मलाध्मानविशोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम । महाकोशातकी । राजकोशातकी । यथा ।

अथ तनुचा ।

'महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला ।
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृत ॥
महाकोशातकी स्निग्धा सरा पित्तानिलापहा" ॥

अथ तोरइ ।

"धामार्गवो पीतपुष्पो जालिनी कृतवेधना ।
राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ॥
राजकोशातकी शीता मधुरा कफवातला ।
पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासकृमिप्रणुत" ॥

इति भावप्रकाश ॥ (अस्या गुणा यथा,—
"कोशातकी फल स्वादु मधुर वातपित्तनुत ।
विपाके च कफ हन्ति ज्वरे शस्त प्रदिश्यते" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥)

कोशातकी, [न] पु, (कोशातकोऽस्यास्तीति । इनि ।) वाणिज्यम । वणिक् । वाडवाग्नि । इति विश्व ॥

कोशाम्र, पु (कोशे + आम्र इव फलमस्य ।) फलवृक्षविशेष । कोशाम इति भाषा । तत्पर्य्याय । कृमिवृक्ष २ सुकोशक ३ । इति भावप्रकाश ॥ घनस्कन्ध ४ वनाम्र ५ जन्तुपादप ६ क्षुद्राम्र ७ रक्ताम्र ८ लाक्षावृक्ष ९ सुरक्तक १ । अस्य गुणा । कुष्ठशोथास्रपित्तव्रणकफापहत्वम । तत्फलगुणा । ग्राहित्वम । वातघ्नत्वम । अम्लत्वम । उष्णत्वम । गुरुत्वम । पित्तदत्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥ कफार्त्तिप्रदत्वम । विदाहित्वम विशोफकारित्वञ्च ॥ पक्वस्य तस्य गुणा । मधुरत्वम । अम्लत्वञ्च ॥ पक्वादियुक्तस्य तस्य गुणा । दीपनत्वम । रुचिपुष्टिबलकारित्वञ्च । तत्तैलस्य गुणा । सारकत्वम । कृमिकुष्ठव्रणापहत्वम । अम्लमधुरत्वम । बल्यत्वम । पथ्यत्वम । रोचनत्वम । पाचनत्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ (रोगविशेषेऽस्य व्यवहारो यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ९ अध्याये ॥

'कारञ्ज वा सार्षप वा क्षतेषु
क्षेप्य तैल शिग्रुकोशाम्रयोर्वा" ॥)

कोशिला, स्त्री, (कोश कोश इव पदार्थो वा अस्या अस्तीति । कोश + पिच्छादित्वात इलच ।) मुद्गपर्णी । इति राजनिघण्ट ॥

कोशी, स्त्री, (कुश् सश्लेषे + अच् गौरादित्वात ङीष् ।) उपानत । जुता मोजा इति च भाषा । तत्पर्य्याय । पन्न द्धी २ पादविरजा ३ पादरथी४ । इति हारावली ॥ शुङ्गा । इति हेमचन्द्र । धान्यादिर शुया इति भाषा ॥

कोष, पु क्ली, (कुष्यन्ते कांक्षष्यन्ते फलपुष्पोत्पादकमधुमयपरागादयो यस्मिन । कुष ग निष्कर्षे + घञकर्त्तरि चेति अधिकरणे घञ् ।) कुड्मल । कुडि इति भाषा । खड्गपिधानम् । खाप इति भाषा । (यथा, महाभारते । ४ । ४० । १३१५ ।

"कस्याय विपुल खड्गो गव्ये कोषे समर्पित ।
हेमत्सरुरनाधृष्यो नैषध्यो भारसाधन ॥
कस्य पाञ्चनखे कोषे शायको हेमविग्रह ।
प्रमाणरूपसम्पन्न पीत आकाशसन्निभ ॥
कस्य हेममये कोषे सुतप्ते पावकप्रभे ।
निस्त्रिंशोऽय गुरु पीत शैक्य परमनिर्व्रण" ॥)

अर्थसमूह । (यथा, रघौ । ५ । १ ।
'तमध्वरे विश्वजिति क्षितीश
नि शेषविश्राणितकोषजातम" ॥)

दिव्यम । (यथा, राजतरङ्गिण्या । ५ । ३३५ ।
"ततो निक्षिप्य चरणौ रक्ताक्ते मेषचर्मणि ।
कोष चक्रतुरन्योऽन्य सखड्गो न्टपडामरौ" ॥)

अण्डम । कृताकृत हेमरूप्यम । इत्यमर । २ । ९ । ९१ । अस्य विवरण तालव्यान्ते द्रष्टव्यम । पात्रम । जातीकोष । जायफल इति भाषा । (जातीपत्री । जयित्री अर्थे व्यवहारो । यथा गर्भचिन्तामणिरसे ।

"रस ताल तथा लौह प्रत्येक कर्षमात्रकम ।
कर्षद्वयन्तथाचाभ्र कर्पूर वङ्गताम्रकम ॥
जातीफल तथा कोष गोक्षुरञ्च शतावरीम ।
बलातिबलयोर्मूल प्रत्येक तोलक शुभम् ॥
वारिणा वटिका कार्य्या द्विगुञ्जा फलमानत ।
सन्निपात निहन्त्याशु स्त्रीणाञ्चैव विशेषत ॥
गर्भिण्या ज्वरदाहञ्च प्रदर सूतिकामयम" ॥
इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे स्त्रीरोगाधिकारे ॥) शब्दादिसग्रह । इति मेदिनी । (यथा, अमरकोष ॥) भाण्डागारम । पानपात्रचषक । योनि । शिम्बा । इति हेमचन्द्र ॥ पनसादिफलस्यान्त । इति धरणी ॥ शब्दान्तरसयोगे गोलकवाचक । यथा सूत्रकोष नेत्रकोष इत्यादि । इत्यमरटीकाया स्वामी ॥ घनसहति । इति जटाधर ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ।
"कोषो बलञ्चापहृत तत्रापि स्वपुरे तत" ॥)

तत्सञ्चयगुणा ।

"कोषो महीपतेर्जीवो न तु प्राणा कथञ्चन ।
द्रव्य हि राजा भूपस्य न शरीरमिति स्थिति ॥
धर्म्महेतो सुखार्थाय भृत्याना भरणाय च ।
आपदर्थञ्च सरक्ष्य कोष कोषवता सदा ॥
धनात कुल प्रभवति धनाद्धर्म्म प्रवर्त्तते ।
नाधनस्य भवेद्धर्म्म कामश्चैव कथञ्चन ॥
अधर्म्मान्न धा कुर्य्यात्तद्धन गृह्यते परै ।
स्वय पापस्य पात्र स्यात सिह्वो हस्तिवधादिव ॥
तादात्मिको मूलहर कदर्य्यस्त्रिविधोऽर्जक ।
उत्पन्नार्थव्ययकरो यो भविष्यद्धनाशया ॥
स तादात्मिक आख्यात कल्याणी तस्य नायति ।
य पित्राद्यर्ज्जित वित्तमन्यायेन तु भक्षयेत ॥
स मूलहर आख्यातस्तदुदर्कोऽपि चाशुभ ।
स कदर्य्यस्त भृत्यात्मपीडनैरर्थसञ्चयी ॥
तद्धन राजदायादतस्कराणा निधिर्भवेत ।
भित्त्वा च राजकोषञ्च स्तोकस्तोकेन वर्द्धते ॥
अञ्जनञ्च धनञ्चैव स्तोकस्तोकेन क्षीयते ।
कोषस्य साधनोपायो मुख्य राष्ट्रमिति स्मृतम् ॥
भूगुणैर्वर्द्धते राष्ट्र तद्वृद्धिर्न्दैव पदृत्तता ।
राज्ञोपायेन सरक्ष्या ग्रामे ग्रामे कृषीवला ॥
तेभ्य कृषिस्तत्स्वार्था अर्थेभ्य सर्व्वसम्पद ।
शरीरकर्षणात प्राणा क्षीयन्ते प्राणिना यथा ॥
तथा वर्षेण वर्षेषु कर्षणात् भूगणाल्पय ।

एकस्या गवाक्षहीनाया कृषिमन्यत्र कारयेत" ॥

इति यन्त्रिकल्पतरु ॥५॥ (वेदान्तशास्त्रोक्तस्थूल सूक्ष्मादिभेदेन शरीरत्रयावच्छिन्न अन्नमय प्राण मय मनोमय विज्ञानमय आनन्दमयश्च इत्येते पञ्च कोषवदाच्छादकत्वादात्मन कोषतयोच्यन्ते। यथा, पञ्चदश्या ३ । १ ११ ।

"गुहाहित ब्रह्म यत्तत पञ्चकोषविवेकत ।
बोद्धु शक्य तत कोषपञ्चक प्रविविच्यते॥
देहादभ्यन्तर प्राण प्राणादभ्यन्तर मन ।
तत कर्त्ता ततो भोक्ता गुहा सेय परम्परा ॥
पितृभुक्तान्नजाद्वीर्य्याज्जातोऽन्नेनैव वर्द्धते ।
देह सोऽन्नमयो नात्मा प्राकचोर्द्ध तदभावत ॥
पूर्व्वजन्मन्यसत्त्वे तज्जन्म सम्पादयेत कथम ।
भाविजन्मन्यसत्कर्म्म न भुञ्जीतेह सञ्चितम ॥
पूर्णो देहे बल यच्छन्नक्षाणा य प्रवर्त्तक ।
वायु प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्ज्जनात ॥
अहन्ता ममता देहे गेहादौ च करोति य ।
कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमय ॥
लीना सुप्तौ वपुर्बोधे व्याप्नुयादानखाग्रगा ।
चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयशब्दभाक् ॥
कर्त्तृत्वकरणत्वाभ्या विक्रियेतान्तरिन्द्रियम ।
विज्ञानमनसी अन्तर्व्वहिश्चैते परस्परम ॥
काचिदन्तर्मुखा वृत्तिरानन्दप्रतिविम्बभाक ।
पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते ॥
कादाचित्कत्वतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम ।
विम्बभूतो य आनन्द आत्माऽसौ सर्व्वदास्थिते ॥
ननु देहमुपक्रम्य निद्रानन्दान्तवस्तुषु ।
माभूदात्मत्वमन्यत्तु न किञ्चिदनुभूयते" ॥)

कोषक, पु, (कोष एव । कोष+स्वार्थे कन ।) अण्डम । अण्डकोष । इति शब्दरत्नावली ॥

कोषकार, पु, (कोष करोति स्वपत्रत्वगादिभिरा त्मान छादयति। कोष+कृ+"कर्म्मण्यण्" । ३ । २।१। इति अण् ।) इक्षु । इति शब्दरत्नावली ॥ इक्षुविशेष । कुषारि इति भाषा । अस्य गुणा । गुरुत्वम । शीतलम । रक्तपित्तक्षयापहत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ (कोष स्ववेष्टन स्वमुखनि सृत लालारूपतन्तुभि करोतीति । कृ+अण् ।) कीटविशेष । गुटिपोका इति भाषा । तत्प र्य्याय । तन्तुकीट २ । इति जटाधर ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३२९ । २९ ।

"अल परिग्रहेणेह दोषवान् हि परिग्रह ।
कृमिर्हि कोषकारस्तु बध्यते स्वपरिग्रहात" ॥

कोष अथ सह शब्दसयोगरूपग्रन्थविशेष करोतीति ।) अभिधानकर्त्ता च । तालव्यमध्यो ऽप्ययम् ॥

कोषचञ्चु, पु, (कोष खड्गकोष इव चञ्चुर्यस्य ।) सारसपक्षी । इति शब्दमाला ॥

कोषपान, क्ली, (परीक्षाविशेषार्थं कोषजलस्य प्रह तिजयजलस्य पानम ।) तत्तद्दिविकल्पयताकप्रह तिजयजलपानरूपपरीक्षाविशेष । यथा,—

अथ कोषविधि । नारद ।

"पञ्चाङ्ग सोपवासस्य आवस्याभिमटस्य च ।
सस्तूचकाव्यसनिनो कोषपान विधीयते ॥
इष्कृत मद्यपानस्य देवब्राह्मणसन्निधौ ।
मद्यपस्त्रीव्यसनिना कितवाना तथैव च ॥
कोष प्राज्ञैन दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तय ।
महापराधे निर्द्धर्म्मे कृतघ्ने क्लीवकुत्सिते ॥
नास्तिकव्रात्यदासेषु कोषपान विवर्ज्जयेत ।
तमाहूयाभिशस्तन्त मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम ॥
आदित्याभिमुख कृत्वा पाययेत प्रसृतित्रयम ।
ऊर्द्ध यस्य हि सप्ताहाद्द्विकृतन्तु महद्भवेत ॥
नाभियोज्य स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात" ॥

सस्तूचक आस्तिक इति मिताक्षरा ॥ महाप राधी महापातकी । निर्द्धर्म्मो वर्णाश्रमरहित । कुत्सित प्रतिलोमज । दास कैवर्त्त । मण्डला भ्यन्तरे गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे । वैकृत रोगादि। महद्भाल्यम । तस्य देहिनामपरिहार्य्यत्वात ।

तदाह कात्यायन ।

"अथ दैवविसम्वादे द्विसप्ताहन्तु दापयेत ।
अभियुक्त प्रयत्नेन तदथ दण्डमेव च ॥
तस्यैकस्य न सर्व्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृण दाप्यो दमश्च स ॥
ज्वरातिसारविस्फोटगूढास्थिपरिपीडनम् ।
नेत्ररुक् गलरोगश्च तथोन्माद प्रजायते ॥
शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम" ॥

गलरोग इत्यत्र शूलरोग इति क्वचित पाठ । द्विसप्ताहन्तु महाभियोगभवविषयम । महाभि योगेष्वेतानीति प्रस्तुत्य चतुर्द्दशकादह इति याज्ञ वल्क्याभिधानात । मिताक्षराप्येवम । यत्तु

'त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्वादशाहात द्विसप्तकात ।
वैकृत यस्य दृश्येत पापकृत स उदाहृत " ॥

इति पितामहोक्त तन्महाभियोगात क्षुत्सद्र व्यादर्व्वाचीन द्रव्य त्रिधा विभज्य त्रिरात्रादि पक्षत्रयव्यवस्थापनीयमिति मिताक्षरा॥ तथा।

"भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम ।
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत ॥
दुर्गाया पाययेच्चौरान ये च शस्त्रोपजीविन ।
भास्करस्य तु यत्तोय ब्राह्मणा तन्न पाययेत ॥
दुर्गाया स्नापयेच्छूलमादित्यस्य च मण्डलम ।
अन्येषामपि देवाना स्नापयेदायुधानि च ॥
अत्र, स्वल्पापराधे देवाना स्नापयित्वायुधोदकम ।
पाय्यो विकारे चाशुद्धो नियम्य शुचिरन्यथा" ॥

इति कात्यायनोक्तविशेषान्महापराधे देवस्नानो दकमिति विषयभेद । रत्नाकरोऽप्येवम । मण्डल व्योमेति व्यवहारदीपिका॥ तस्या विष्णु । उग्रान देवान समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकप्रसृतित्रय पिबेत । इद मया न कृतमिति व्याहरन्देवतामुख इति । एतदनुसारादेवान्यत्र प्रतिज्ञा प्रागुक्ता । तत्र क्रम । प्राङ्विवाको गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे धर्म्मावाह नादिसर्व्वदेवतापूजा हवनान्ता निर्व्वर्त्य दक्षिणा दत्त्वा समन्त्रक प्रतिज्ञापत्र शोध्य शिरसि नि धाय यथाविहित देव सपूज्य तत्स्नानोदकमानीय ।

"ॐ तोय त्व प्राणिना प्राण सृष्टेराद्यन्तु निर्म्मितम् ।
शुद्धेश्च कारण प्रोक्त द्रव्याणा देहिनान्तथा ।
अतस्त्व दर्शयात्मान शुभाशुभपरीक्षणे ' ॥

इत्याभ्यामभिमन्त्र्य गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे स्थित सोपवास स्नाताद्रवाससमादित्याभिमुख ॐ सत्येन माभिरक्ष वरुणेत्यनेन शोध्य पठिते नाभिमन्त्रित प्रसृतित्रय जल पाययेत । ततो यदि अवधिकालाभ्यन्तरे रोगपीडा न भवति तदा शुद्ध इति । ततो दक्षिणा देया । इति दिव्यतत्त्वम ॥

कोषफल, क्ली, (कोषे फलमस्य ।) कक्कोलम । तच्च कर्पूरतुल्यगन्धद्रव्यविशेष । इत्यमरटीकाया रमा नाथ सारसुन्दरी च ॥

कोषफल, पु, (कोषे फलमस्य ।) घोषकलता । इति जटाधर ॥

कोषफला स्त्री (कोषफल+अजादित्वात टाप ।) पीतघोषा । इति रत्नमाला ॥ तालव्यमध्यापीयम॥ (घोषकशब्देऽस्या विवरण ज्ञेयम ॥)

कोषला, स्त्री, (कुश+वृषादित्वात कलप्रत्यय बाहु लकात् गुण पृषोदरात् षकारादेश ।) अयोध्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (सा च सरयूतटस्था राजधानी । यथा, मार्कण्डेये । ८ । २४६ ।

"मच्छोकमग्नमनस कोषलानगरे जना ।
तिष्ठन्ति तानपोह्याद्य कथ यास्याम्यह दिवम" ॥

परन्तु कोषलदेशा द्विविध प्राच्योत्तरभेदेन । तत्रायोध्यायुक्तदेशस्योत्तरकोषलत्वम । यथा, रघुवशे । ९ । १ ।

'पितुरनन्तरमुत्तरकोषलान
समधिगम्य समाधिजितेन्द्रिय ।
दशरथ प्रशशास महारथो
यमवतामवताञ्च धुरि स्थित " ॥

प्राच्यकोषलन्तु राममातामहस्य।तस्य राजा अभि जनो वा अत्र बहुष तस्य लुक । तद्देशवासिनि। यथा महाभारते । २ । ३१ । १२ ।

"स विजित्य दुराधर्ष भीष्मक माद्रिनन्दन ।
कोषलाधिपतिञ्चैव तथा वेणातटाधिपम ।
कान्तारकाश्च समरे तथा प्राक्कोषलान नृपान" ॥)

कोषवृद्धि, स्त्री, (कोषस्य अण्डकोषस्य वृद्धि ।) कुरण्ड । इति शब्दरत्नावली ॥ (कोषस्य वृद्धि रिति विग्रहे अर्थसञ्चयवृद्धि ॥)

कोषशायिका, स्त्री, (कोषे पिधानमध्ये शेते तिष्ठ तीत्यर्थ । कोष+शी+कर्त्तरि ण्वुल ततष्टाप अत इत्वम ।) क्षुरिका । इति जटाधर ॥

कोषातक, पु, (कोषाकार अतति प्राप्नोतीति । कोष+अत+क्वुन ।) केश । इति जटाधर ॥ (कोष गच्छति प्राप्नोति ज्ञानानामाकरत्वात । वेदकठशाखाविशेष ॥)

कोषातकी, स्त्री, (कोषातक+गौरादित्वात ङीष ।) घोषालता । अस्या फलगुणा । कफार्शोनाशि त्वम ॥ पक्वफलगुणा । आमाशयशुद्धिकारित्वम ॥ इति राजवल्लभ ॥ (इयमेव क्वचित् राजपूर्व्वा कोषातकीति च ख्याता । यथा, भावप्रकाशे ।

"धामार्गव पीतपुष्पा जालिनी कृतवेधना ।
राजकोषातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ॥

राजकोषातकी शीता मधुरा कफवातनुत्।
पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासकृमिप्रणुत्'॥
अस्या व्यवहारो यत्र तद्यथा,—
"कोषातकीनां स्वरसेन नस्यं
तुम्ब्यास्तु वा पिप्पलिसंयुतेन।
तैलेन वारिष्ठभवेन कुर्य्यात्
दधोपकुल्ये सह मालिकेण"॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे गलगण्डाद्यधिकारे॥)
ज्योत्स्निका। झिङ्गा इति भाषा। ज्योत्स्नावती रात्रिः। इत्यमरभरतौ॥ तालव्यमध्यापीयम्॥

कोषाम्र, क्ली, (कोषे आम्रफलमिव।) फलविशेषः। केओडा इति भाषा। अस्य गुणाः। कफवायुनाशित्वम्। अग्निदीपनत्वम्। मलबद्धताकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (क्वचित् पुलिङ्गोऽपि दृश्यते। यथा, भावप्रकाशे।
"कोषाम्रः कुष्ठशोथास्रपित्तव्रणकफापहः।
तत्फलं ग्राहि वातघ्नमम्लोष्णं गुरु पित्तलम्।
पक्वन्तु दीपनं रुच्यं लघूष्णं कफवातहृत्"॥)
तालव्यमध्यमपीदम्॥

कोषी, स्त्री, (कुष+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) पादुका। इति शब्दरत्नावली॥ शुङ्गा। इति तालव्यान्ते हेमचन्द्रः॥ शस्येर शुया इति भाषा॥

कोषी, [न्] पुं, (कोषोऽस्त्यस्य इति इनि।) आम्रवृक्षः। इति शब्दमाला॥

कोष्ठ पुं, (कुष ग निष्कर्षे+"उषिकुषिगतिभ्यस्थन्"। उणा। २। ४। इति थन्।) कुसूलः। (यथा, महाभारते। २। ५। ६८।
"कच्चित् कोषश्च कोष्ठञ्च वाहनं द्वारमायुधम्।
आयश्च कृतकल्याणैस्तव भक्तैरनुष्ठितः"॥)
गृहमध्यम्। (यथा, भागवते। ९। १। १७।
"सा वानरेन्द्रबलरुद्धविहारकोष्ठ-
श्रीद्वारगोपुरसदोभलभीविटङ्का॥)
कुक्षिमध्यम्। यथा, वैद्यके।
"स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च।
हृदुण्डकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते'॥
"कोष्ठः पुनरुच्यते महास्रोतः शरीरमध्यं महानिम्नमामपक्वाशयश्चेति पर्य्यायशब्दैस्तन्त्रे सरोगमार्ग आभ्यन्तरः"॥ "वीसर्पश्वयथुगल्मार्शो विद्रध्यादयः कोष्ठमार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः"॥ इति चरके सूत्रस्थाने ११ अध्याये॥ कोष्ठाङ्गानि यथा,—
"सप्तचाधारा रक्तस्यास्य क्रमात् परे।
कफामपित्तपक्वानां वायोर्मूत्रस्य च स्मृता॥
गर्भाशयोऽष्टमः स्त्रीणां पित्तपक्वाशयान्तरे।
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोमफुप्फुसम्"॥
इति च वाग्भटे शारीरस्थाने ३ अ॥ पञ्चदश कोष्ठाङ्गानि तद्यथा, "नाभिश्च हृदयञ्च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च वस्तिश्च पुरीषाधारश्चामाशयश्चेति पक्वाशयश्चोत्तरगुदञ्चाधरगुदञ्च क्षुद्रान्त्रञ्च स्थूलान्त्रञ्च वपावहनञ्चेति"। इति च चरके शारीरस्थाने ७ अध्याये॥
उदरम्। यथा, भागवते। ६। १८। ५३।
"पति भार्य्योपतिष्ठेत ध्यायेत् कोष्ठगतञ्च तम्"॥
नाभेरुपरिस्थितमग्निपरपद्मम्। यथा, तत्रैव। ४। २३। १४।
'सगोह्य पायुं पार्ष्णिभ्यां वायुमुत्सारयन् शनैः।
नाभ्यां कोष्ठेष्ववस्थाप्य हृदुरःकण्ठशीर्षणि"॥
प्राकारः। यथा, भागवते। ४। २८। ५६।
"पञ्चारामं नवद्वारमेकपालं त्रिकोष्ठकम्।
षट्कुलं पञ्चविपणं पञ्चप्रकृति स्त्रीधवम्"॥
अत्र टीकाचूर्णी त्रिकोष्ठकं त्रिप्राकारमित्याह॥ तन्त्रोक्तमन्त्रदीक्षाप्रकरणे अकथहादिचक्रचतुःपार्श्वस्थितरेखाचतुष्कयुतस्थानभेदः॥) आत्मीये त्रि। इति मेदिनी॥

कोष्ण, क्ली, (कु ईषत् उष्णम्। को कादेशः।) ईषदुष्णम्। तत्पर्य्यायः। कवोष्णम् २ मन्दोष्णम् ३ कदुष्णम् ४। तद्वति त्रि। इत्यमरः। १। ४। ३५॥ (यथा, रघौ। १। ८४।
"भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि।
प्रस्रवेणाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्त्तिना"॥)

कोहल, पुं (कोहयति विस्मापयतीति। कुहल विस्मापने+बाहुलकात् कलच्। पृषोदरात् गुणः।) मद्यभेदः। इति हेमचन्द्रः॥
(अस्य गुणा यथा,—
"त्रिदोषो भेदनो रुच्यश्च कोहलो वदनप्रियः"॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये॥ ॥ कौ पृथिव्यां पार्थिवकोलाहलेन सह हलति स्पर्द्धते पृषोदरात् ओत्व।) वाद्यभेदः। नाट्यशास्त्रप्रवक्ता मुनिविशेषः। इति मेदिनी॥ (अयमेव सर्पसत्रे सदस्य आसीत्। यथा, महाभारते। १। ५३। ९।
"कोहलो देवशर्म्मा च मौद्गल्यः समसौरभः"॥)

कौकृत्य, क्ली (कुत्सितं अज्ञानजन्यं कृतं कार्य्यम्। तस्मात् भवमित्यण्।) अनुतापः॥ (स्वार्थे अण्।) अयुक्तकरणम्। इति मेदिनी॥

कौक्कुटिक, पुं (कुक्कुटवद्दम्भेन विहरति। यद्वा, कुक्कुटी माया कापट्यादिकं वा पादविक्षेपस्थानञ्च पश्यति इति। "सञ्ज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति"। ४। ४। ४६। इति ठक्।) दाम्भिकः। अदूरेरितेक्षणः। कीटादिवधभीत्या संयतचक्षुः पादविक्षेपदेशदर्शी भिक्षुः। इत्यमरभरतौ॥ अदूरदर्शनशीलः। इति सारसुन्दरी॥

कौक्कुटिकन्दल, पुं (कुक्कुटस्य वह्निस्फुलिङ्गस्याय इति इञ् कौक्कुटि। कौक्कुटिरिव कन्दलं कपालो यस्य। अस्याग्निस्फुलिङ्गवत् चक्षुष्मत्त्वात् भोगादौ च स्फुलिङ्गवत् चाकचिक्यत्वात्तथात्वम्।) सर्पविशेषः। वोडासाप इति भाषा। तत्पर्य्यायः। भाण्डपुष्पः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कौक्षेयक, पुं, (कुक्षौ कोषे तिष्ठति इति ढकञ्।) खड्गः। इत्यमरः। २। ८। ८९॥

कौङ्क, पुं, (कोङ्क+स्वार्थे अण्।) देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ कोंकण इति ख्यातः॥

कौङ्किण, पुं, (कोङ्कण+स्वार्थे अण्। तत पृषोदरादित्वात् इकारः।) कोङ्कणदेशः॥ इति शब्दरत्नावली॥

कौच्च पुं (क्रुञ्च एव स्वार्थे अण्। पृषोदरात् रलोपः।) क्रौञ्चपर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कौञ्जायन, पुं, (कुञ्जस्य पुमपत्यम्। "गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्"। ४। १। ९८। इति फञ्।) कुञ्जस्य पुत्रादिः। इति। व्याकरणम्॥

कौञ्जायनी, स्त्री, (कुञ्जस्यापत्यं स्त्री। "गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्'। ४। १। ९८। इति फञ्। तत स्त्रियां ङीष्।) ब्राह्मणी। इति जटाधरः॥ कुञ्जस्य स्त्र्यपत्यम्। इति मुग्धबोधम्॥

कौञ्जायन्य, पुं, ("गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्"। ४। १। ९८। इति फञ्। तत स्वार्थे ञ्य प्रत्ययः।) कुञ्जस्य पुमपत्यम्। इति मुग्धबोधम्॥

कौट, पुं, (कुटे गिरौ भवः। "तत्र भवः"। ४। ३। ५३। इत्यण्।) कुटजवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥ (अस्य गुणादयः कुटजशब्दे द्रष्टव्याः॥ कूटे मायायां भवः अण्। कपटसाक्षी॥ कूटात् वशीकृतमायाया भवः इत्यण्। स्वाधीनतक्षा॥ इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः॥)

कौटकिक, त्रि, (कूटमेव इति स्वार्थे कन्। कूटकं मांसं पण्यमस्य इति ठञ्।) मांसिकः। मांसविक्रेता। इति शब्दरत्नावली॥

कौटज, पुं, (कुटमेव कौटं स्वार्थे अण्। तत्र जायते इति। "अन्येभ्योऽपीति"। जनेर्डः।) कुटजवृक्षः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (अस्य गुणादयः कुटजशब्दे ज्ञेयाः॥)

कौटतक्ष, पुं (कौटः स्वाधीनः स चासौ तक्षा चेति कर्म्मधारयः। "ग्रामकौटाभ्याञ्च तक्ष्णः"। ५। ४। ९५। इति टच्।) स्वकर्म्मजीवी स्वगृहस्थितोऽनधीनस्तक्षा। इत्यमरः। २। १०। ९॥ स्वाधीन छुतर इति भाषा॥

कौटल्य, पुं, (कुट घट त लान्ति कुटलाः कुशधान्याः तेषामपत्यं कौटल्यः। गर्गादियञ्।) वात्स्यायनमुनिः। इति हेमचन्द्रः॥

कौटसाक्षी, [न्] पुं, (कूटमेव कौटं स्वार्थे अण्। तादृशः साक्षी।) मिथ्यासाक्षी इति मिताक्षरा॥

कौटिक, त्रि, (कूटेन मृगादिबन्धनयन्त्रेण चरति। "चरति"। ४। ४। ८। इति ठक्।) मांसविक्रेता। कषाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वैतंसिकः २ मांसिकः ३। इत्यमरः। २। १०। १४॥

कौटिलिक, पुं, (कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः कर्म्मारनिर्म्मितलोहास्त्रविशेषश्च। तया हरति मृगान् अङ्गारान् वा। "अण् कुटिलिकायाः"। ४। ४। १८। इत्यण्।) व्याधः। लौहकारः। इति केचित्॥

कौटिल्य, क्ली, (कुटिलस्य भावः इति ष्यञ्।) चाणक्यमूलकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ कुटिलता। यथा। "कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरतलेषु रागस्ते। काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति"॥ इति काव्यप्रकाशः॥

कौटुम्बिक, पुं (कुटुम्बे कुटुम्बभरणे प्रसृतः व्यापृतः आसक्तो वा। कुटुम्ब+ठक्।) कुटुम्बी। कुटुम्बविशिष्टः। कुटुम्बोऽस्यास्तीत्यर्थे ठिकप्रत्ययः। इति

मुग्धबोधमतम् ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ।५।१३।८।
"पदे पदेऽभ्यन्तरवह्निनार्द्दित
कौटुम्बिकः क्रुध्यति वै जनाय" ॥)

कौडविक, त्रि, (कुडवस्य वापः । "तस्य वापः" । ५ । १ । ४५ । इति ठञ् ।) कुडवपरिमितबीजवपनयोग्यक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कौणप, पुं, (कुणपस्थिधातुकं शरीरं शवो वा तं भक्षयितुं शीलमस्य । इत्यण् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७१ । १४ ।
"न कौणपाः शृङ्गिणो वा न च देवाश्च मानवाः" ॥
वासुकिवंशोद्भवसर्पविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ५ ।
'पिच्छलः कौणपश्चक्रः कालवेगः प्रकालनः ।
हिरण्यबाहुः शरणः कक्षकः कालदन्तकः ।
एते वासुकिजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहने" ॥)

कौणपदन्त, पुं, (कौणपस्य दन्ता इव दन्ता अस्य ।) भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौण्डिन्य, पुं, (कुण्डिनस्य स्वनामख्यातमुनिविशेषस्य गोत्रापत्य इति । गर्गादित्वात् यञ् ।) कुण्डिनमुनिपुत्त्रः । तत्पर्य्यायः । विष्णुगुप्तः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौतुक क्ली, (कुतुक+प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् । कुतुकस्य भावः इति युवादित्वात् अण् वा ।) कुतूहलम् इत्यमरः । १ । ७ । ३१ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३६४ ।
"चक्रतुः कौतुकोद्ग्रीवा सभा चित्रार्पितामिव ॥)
अभिलाषः । (यथा कथासरित्सागरे ।
"पश्यन्त्यास्तं नृपं तस्या लज्जाकौतुकयोर्द्दृशि ।
अभूदन्योन्यसंमर्द्दो रचयन्त्या गतागतम्" ॥)
उत्सवः । (यथा, भागवते । ४ । ३ । १३ ।
"कथं सुताया पितृगेहकौतुकं
निशम्य देहः सुरवर्य्य ! नेङ्गते" ॥)
नर्म्म । हर्षः । (यथा, भागवते । १ । १७ । २५ ।
"इयञ्च भूर्भगवता न्यासितोरुभरा सती ।
श्रीमद्भिस्तत्पदन्यासैः सर्व्वतः कृतकौतुका" ॥)
परम्परायातमङ्गलम् । विवाहसूत्रम् । (यथा, कुमारे । ७ । २ ।
"वैवाहिकैः कौतुकसंविधानै-
र्गृहे गृहे व्यग्रपुरन्ध्रिवर्गम्" ॥)
गीतादिभोगः । इति मेदिनी ॥ गीतादि । भोगकालः । इति हेमचन्द्रः ॥

कौतूहल, क्ली, (कुतूहलस्य भावः कर्म्म वा युवादित्वात् अण् । यद्वा, कुतूहलमेव इति प्रज्ञाद्यण् ।) कुतूहलम् । अपूर्व्ववस्तुदिदृक्षाद्यतिशयः ' इत्यमरः । १ । ८ । ३१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८ । १ ।
"भवद्भिरिदमाख्यातं यथाप्रश्नमनुक्रमात् ।
महत् कौतूहलं मेऽस्ति हरिश्चन्द्रकथां प्रति" ॥)

कौद्दालिक, पुं, (कुं भूमिं दारयतीति । कुद्दारः । तेन आचरतीति इकन् रलयोरैक्यात् रस्य लत्वम् ।) कुद्दालिकः तत स्वार्थे अण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । स तु रजक्यां तीवराज्जातः ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

कौद्रविक, क्ली, (कोद्रवः तत् निमित्तमस्य इति ठञ् ।) सौवर्च्चललवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कौद्रवीण, त्रि, (कुत्सितं यथा तथा द्रवति इति । पृषोदरात् सिद्धं कोद्रवः कुत्सितधान्यभेदः तस्य भवनं उत्पत्तिस्थानं । "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्" । ५।२।१। इति खञ् ।) कोद्रवधान्योद्भवयोग्यक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ८ । कोदोर क्षेत इति भाषा ॥

कौन्तिक, पुं, (कुन्तास्त्रेण प्रासेन युध्यते । कुन्तः प्रासः प्रहरणमस्येति वा । ठञ् ।) प्रासिकः । प्रासास्त्रधारी योद्धा । इत्यमरः । २ । ८ । ७ ॥

कौन्ती, स्त्री, (कुन्तिषु देशविशेषेषु भवा । "तत्र भवः" ॥ ४ । ३ । ५३ । इति अण् । ततो ङीष् ।) रेणुका नामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥
(अस्याः पर्य्याया यथा,—
"रेणुका राजपुत्त्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपुत्त्री स्मृता कौन्ती हरेणुका" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥
पर्य्यायान्तरञ्च यथा,—
"हरेणु रेणुका कौन्ती ब्राह्मणी हेमगन्धिनी" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् । गुणाश्चास्या रेणुकाशब्दे बोद्धव्याः ॥)

कौन्तेय पुं, (कुन्त्या अपत्यं इति ढक् ।) कुन्तीपुत्त्रः । स तु युधिष्ठिरादिः । इति महाभारतम् । (यथा भगवद्गीतायाम् । २ । ३ ।
"मा क्लैव्यं गच्छ कौन्तेय ! नैतत्त्वय्युपपद्यते" ॥)
अर्ज्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कौप, क्ली, (कूपे भवं कूपस्येदं वा इत्यण् ।) कूपोदकम् । अस्य गुणा यथा,—
"कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हिमं लघु ।
तत्क्षारं कफवातघ्नं दीपनं पित्तकृत् परम्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ (सुश्रुतोक्ता गुणा यथा,—
"सक्षारं पित्तलं कौपं श्लेष्मघ्नं दीपनं लघु" ॥
कौपसलिलसेवने कालनिर्द्देशः । यथा, तत्रैव ।
"वसन्ते कौपं प्रास्रवणं वा ग्रीष्मेष्वेवम्" ॥)

कौपीन, क्ली, (कूपपतनमर्हतीति । "शालीनकौपीने अधृष्टाकार्य्ययोः" । ५ । २ । २ । इति साधुः ।) पापम् । तत्साधनत्वात् तद्वद्गोप्यत्वात् पुरुषलिङ्गमपि । तत्सम्बन्धात् तदाच्छादनमपि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ अकार्य्यम् । गुह्यदेशः । इत्यमरः ॥ चीरम् । इति मेदिनी ॥ तत्तु मेखलाबद्धपरिधेयवस्त्रखण्डम् । कपिनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कच्छा २ कच्छटिका ३ कक्षा ४ घटी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १३ । २ ।
"बिभृयाद्यद्यसौ वासः कौपीनाच्छादनं परम्" ॥)

कौमोदकी, स्त्री, (कौमोदकी इति पृषोदरादित्वात् मस्य पत्वम् ।) कौमोदकी । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कौमार, क्ली, (कुमारस्य कर्म्म भावो वा । वयोवचनस्वादञ् ।) कुमारावस्था ।
("जातः कुं पृथिवीं पद्भ्यां मारयेत् तत्कुमारकः ।
इति प्रमाणतो विद्धि कौमारं प्राग्मवाब्दतः" ॥

इत्युक्तावधिके "कौमारं पञ्चमावधि" । इत्यन्ते वयोवस्थाभेदे । सा तु जन्मावधिपञ्चमवर्षपर्य्यन्ता । इत्यर्थः ॥) तन्त्रमते षोडशवर्षपर्य्यन्ता । (यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । १३ ।
"देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति" ॥
पुं, कुमारस्य सनत्कुमारस्य इदं अण् सृष्टिभेदः । यथा, "कौमारं आर्षं प्राजापत्यो मानव इत्यादि सर्गनामानि" । इति श्रीधरः । तथा च भागवते । १ । ३ । ६ ।
"स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ।
चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्य्यमखण्डितम्" ॥)
तद्वति पुं, स्त्री । इति शब्दमाला ॥ अपूर्व्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः "कौमारापूर्व्ववचने । ४ । २ । १३ । इति द्वितीयान्तादुपयमनकर्त्तर्य्यण्प्रत्ययेन साधुः ॥ अपूर्व्वपतिकुमारीपतिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

कौमारी, स्त्री मातृकाविशेषः । सा तु कार्त्तिकेयशक्तिः । इति शब्दमाला ॥ यथा,—
"कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना ।
योद्धुमभ्याययौ दैत्यानम्बिका गुहरूपिणी" ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये । ८१ । १६ ॥
(अपूर्व्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना । "कौमारापूर्व्ववचने" । ४ । २ । १३ । इति स्वार्थे अण्प्रत्ययेन साधुः ततो ङीष् । अपूर्व्वभार्य्यकुमारपत्नी । यथा, भट्टौ । ७ । ९ ।
"उपलम्भाशामपश्यन्त कौमारी पततांवरः" । ॥
पञ्चमवर्षीया बालिका । कौमारी अवस्था । यथा, भागवते । ३ । २ । २८ ।
"कौमारीं दर्शयंश्चेष्टां प्रेक्षणीयां व्रजौकसाम्" ॥)
वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कौमुद, पुं, (कौ पृथिव्यां मोदन्ते जना यस्मिन् । मुद+क । सप्तम्या अलुक् ।) कार्त्तिकमासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।
"एतैरन्यैश्च राजेन्द्र पुरा मांसं न भक्षितम् ।
शारदं कौमुदं मासं ततस्ते स्वर्गमाप्नुयुः ॥
कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप ।
वर्ज्जयेत सर्व्वमांसानि धर्म्मो ह्यत्र निधीयते" ॥)

कौमुदिका, स्त्री, (कौमुदी+संज्ञायां कन् ततो ह्रस्वः टाप् च ।) उमासखीविशेषः । इति शब्दमाला ॥ (स्वार्थे कन् ह्रस्वः टाप् च । ज्योत्स्ना । त्रि, चतुरर्थ्यां कुमुदादित्वात् ठक् । कौमुदिकः । कुमुदाख्यपर्व्वतसन्निकृष्टदेशविशेषः ॥)

कौमुदी, स्त्री, (कुमुदस्य इयं प्रकाशकत्वात् "तस्येदं" । ४ । ३ । १२० । इत्यण् ततो ङीप् ।) ज्योत्स्ना । इत्यमरः । १ । ३ । १६ । (यथा, कुमारे । ४ । ३३ ।
"शशिना सह याति कौमुदी ॥
सह मेघेन तडित्प्रलीयते ।
प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति
प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि" ॥)
उत्सवः । इति धरणी । (यथा, महाभारते १२ पर्व्वणि ।

"अकालकौमुदीञ्चैव चक्रतु साल्वशाल्विकीम" ॥
कौमुदस्य कार्त्तिकमासस्य इय "तस्येदम" । ४ । ३ । १२ । इति अण । ततो ङीप । यदुक्तम ।
"कुशब्देन मही ज्ञेया मुद हर्षे ततो द्वयम ।
धातुज्ञैर्नियमैश्चैव तेन सा कौमुदी स्मृता" ॥)
कार्त्तिकोत्सव । स तु कार्त्तिकीपूर्णिमाया कर्त्तव्य । इति त्रिकाण्डशेष । कार्त्तिकीपूर्णिमा ॥
आश्विनीपूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली । (यथा,—
"आश्विने पौर्णमास्या तु चरेज्जागरण निशि ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये" ॥
दीपोत्सवतिथि । यथा रघुप्रभृतिटीकाकृन्मल्लिनाथधृतभविष्योत्तरवचनम ।
"कौ मोदन्ते जना यस्या तेनासौ कौमुदी स्मृता" ॥
कुमुदान्येव कौमुदी । शुदी वा सालुक इति भाषा ॥)

कौमुदीचार, पु स्त्री, (कौमुद्या ज्योत्स्नाया चार प्राशस्त्यमत्र समये ।) कोजागरपूर्णिमा । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कौमुदीपति, पु, (कौमुद्या ज्योत्स्नाया पति ।) चन्द्र । इति हेमचन्द्र ॥

कौमुदीवृक्ष, पु, (कौमुद्या इव प्रकाशिकाया दीपशिखाया वृक्ष इवाधार ।) दीपवृक्ष । इति हारावली ॥ दीपगाछा पिलसुज इत्यादि भाषा ॥

कौमोदकी स्त्री, (कौ पृथिव्या पालकत्वात मोदक । कुमोदको विष्णु । तस्येय इत्यण् ततो ङीप ।) विष्णुगदा । इत्यमर । १ । १ । ३ ॥ (यथा, भागवते । ८ । ४ । १९ ।
"श्रीवत्स कौस्तुभ माला गदा कौमोदकी मम" ॥)

कौमोदी स्त्री, (कु पृथ्वी मोदयति नन्दयतीति । कुमोद विष्णु तस्येय इति अण ततो ङीप ।) विष्णुगदा । इति शब्दरत्नावली ॥

कौरव, पु स्त्री, (कुरोरपत्यमिति अण । कुरोरय इति कच्छादित्वादण वा । कुरुराजसन्तति । इति महाभारतम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । द्रुपदशासने १३८ । १६ ।
"तमुद्यत रथेनैकमाशुकारिणमाहवे ।
अनेकमिव सन्त्रासान्मेनिरे तत्र कौरवा" ॥
कुरुसम्बन्धिदेश । यथा, मेघदूते । ५ ।
"क्षेत्र क्षत्रप्रधनपिशुन कौरव तद्भजेथा" ॥
स्त्रियां ङीप कौरवी कुरुसम्बन्धिनीत्यथ । यथा, महाभारते । १ । १३ १ । १५ ।
"द्रुपद कौरवान दृष्ट्वा प्राधावत समन्तत ।
शरजालेन महता मोहयन कौरवीं चमूम्" ॥)

कौरव्य, पु, (कुरोरपत्यम । "कुर्व्वादिभ्यो ण्य" । ४ । १ । १५१ । इति ण्य ।) कौरव । (यथा, महाभारते । ३ । २३२ । ५५ ।
"अनिशाया निशायाञ्च सहाया क्षुत्पिपासयो ।
आराधयन्त्या कौरव्यास्तुष्टा रात्रिरहश्च मे" ॥
कौरव्या आश्रया कुरुसम्बन्धिनो आश्रया इत्यर्थ । क्षत्रिये तु । "कुर्व्वादिभ्यो ण्य" । ४ । १ । १७२ । इति ण्ये कृते तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामिति बहुत्वे लुकि कुरव इति बोध्यम् ॥)

नागविशेष । यथा, महाभारते । १ । ३५ । १३ १४ ।
"कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च शङ्खपिण्डश्च वीर्य्यवान ।
विरजाश्च सुबाहुश्च शालिपिण्डश्च वीर्य्यवान" ॥)

कौर्प्य, पु, वृश्चिकराशि । यथा दीपिकायाम ।
"क्रियतावरिजित्तमकुलीरलेयपाथेययूककौर्पाख्या ।
तौक्षिक आकोकेरो हृद्रोगश्चान्त्यभ चेत्थम" ॥)

कौल, त्रि, (कुले सत्कुले भव इत्यण ।) सत्कुलोद्भव । तत्पर्य्याय । आन्वयिक २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (कुले कुलाचारे रत कुल कुलतत्त्व वेत्ति वा इत्यण ।) दिव्यवीरपशुभावत्रयान्तर्गतदिव्यभावरत । स तु ब्रह्मज्ञानी । तद्यथा,—
"दिव्यभावरत कौल सर्व्वत्र समदर्शन" ॥
इति कुलार्णवतन्त्रम ॥
"पशोर्वक्त्राल्लब्धमन्त्र पशुरेव न संशय ।
वीराल्लब्धमनुर्व्वीर कौलाच्च ब्रह्मविद्भवेत" ॥ इति महानीलतन्त्रम् ॥ (कुलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ । कुलाचारतत्त्वविधिप्रतिषेधोपदेशसाध्यसाधनव्यापारविशिष्टकुलोपनिषदादिग्रन्थविशेष ॥)

कौलकेय, त्रि, (कुले सत्कुले भव इति ढक् कुक् च ।) सत्कुलोद्भव । (कुलटाया अपत्य इति ढक् । पृषोदरात तत कश्च ।) असतीपुत्त्र, पु । इति शब्दरत्नावली ॥

कौलटिनेय, पु स्त्री, (कुलटाया अपत्य । "कुलटाया वा" । ४ । १ । १२७ । इति । इनङ । स्त्रीभ्यो ढक् ।) असतीपुत्त्र । तत्पर्य्याय । कौलटेय २ । इत्यमर ॥ कौलटेर ३ । इति तट्टीकासारसुन्दरी । २ । ६ । २७ ॥ सती या भिक्षार्थ कुलानि गृहाणि अटति न तु जारार्थं सापि कुलटा तत्पुत्त्रोऽपि ॥

कौलटेय, पु, स्त्री, (कुलटाया असत्या अपत्य इति ढक ।) कौलटिनेय । असतीसुत । इत्यमर । २ । ६ । २६ ॥ (कुलानि गृहाणि भिक्षार्थं अटति या सती सापि कुलटा । तस्या अपत्येऽपि इति कश्चित ॥ स्त्रियां ङीप कौलटेयी ॥)

कौलटेर, पु स्त्री, (कुलानि गृहाणि व्यभिचारार्थं अटति सा कुलटा । तस्या असत्या अपत्यम । "क्षुद्राभ्यो वा" । ४ । १ । १३१ । इति ढ्रक् ।) असतीसुत । इत्यमर । २ । ६ । २६ ॥ कौलटिनेय । इति सारसुन्दरी । (कुलानि गृहाणि भिक्षार्थ अटति या सती सापि कुलटा तस्या अपत्येऽपि । इति कश्चित । स्त्रियां ङीप कौलटेरी ॥)

कौलत्थीन त्रि, (कुलत्थस्य कुलत्थाख्यकलायविशेषस्य भवन क्षेत्र वा इति । "धान्याना भवने क्षेत्रे खञ्" । ५ । २ । १ । इति । खञ ।) कुलत्थकलायोद्भवक्षेत्रम । इत्यमरटीकाया भरत ॥

कौलव, पु, ववाद्येकादशान्तर्गततृतीयकरणम । तत्र जातस्य फल यथा,—
"वाग्मी विनीतो नितरा स्वतन्त्र
प्रागल्भ्ययुक्तो मनुजो महौजा ।
सुसम्मत स्याद्विदुषा ध्रुवन्न
स्वेत् कौलवाख्य करण प्रसूतौ" ॥
इति कोष्ठीप्रदीप ॥

कौलिक, पु, (कुल सूत्रादिक वयति वस्त्रत्वेनावरणादिक आपादयतीति । ठक ।) तन्त्रवाय । इति शब्दमाला ॥ (कु कुत्सित जघन्याचार लातीति । कुल तु शील तत स्वार्थे ठक ।) पाषण्ड । इति त्रिकाण्डशेष । (कुलादागतमिति ठक ।) कुलपरम्परायाते, त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
"वञ्चयेत कौलिकाचार मित्र प्राज्ञतरो नर" ॥
कुले कुलागमे कुलतन्त्रे शिवोक्तशास्त्रे इति यावत सिद्ध इति ठक । कुलतन्त्रज्ञ ॥ कौल कुलधर्म्म प्रवर्त्तयति तत्त्वज्ञान शिष्यपरम्परोपदेशेन विस्तारयति इति ठक् । कुलधर्म्मप्रवर्त्तक शिव ॥ कुल कुलाचार प्रयोजनमस्य इति ठक । ब्रह्मतत्त्वज्ञ । यथा, श्रुतौ । "शम्भ कौलिक" ॥)

कौलीन, क्ली, (कौ पृथिव्या लीनम । भूलीनपदार्थानामिव एतेषामप्रकाशतया तथात्वम ।) गुह्यम । जन्यम । कुकर्म्म । (कुलीनस्य भाव । युवादित्वादण ।) कुलीनत्वम । (यथा रामायणे ।
"सदश्व इव मर्य्यादा कौलीना नाभ्यवर्त्तत" ॥)
पश्वहिपक्षिणा युद्धम । इति मेदिनी ॥ कौलेयक । इति विश्व ॥ (लीभावे क्त तस्य नत्वम । लीन लय । कौ पृथिव्या लीन लयो यस्मात । कुलीन भूमिलयमर्हतीति अण वा ।) लोकवाद । इत्यमर । ३ । २ । ११६ ।
(यथा, रघौ । १४ । ८४ ।
"कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता
न तेन वैदेहसुता मनस्त" ॥
निन्दा । यथा, तत्रैव । १४ । ३६ ।
"कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे
तेभ्य पुनश्चेदमुवाच वाक्यम" ॥)

कौलीरा, स्त्री, (कुलीर कर्कट तच्छृङ्गाकारो ऽस्त्यस्या इत्यण् । ततष्टाप् ।) कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (कर्कटशृङ्गीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कौलेय त्रि, (कुले सत्कुले भव इति बाहुलकात ढक ।) कुलीन । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कौलेयक, पु, (कुले भव । "कुलकुक्षिग्रीवाभ्य श्वास्यलङ्कारेषु । ४ । २ । ९६ । इति ढकञ ।) कुक्कुर । इत्यमर । २ । १ । २१ ॥ (कुलस्यापत्यम । "अपूर्व्वपदादन्यतरस्या यड्ढकञौ" । ४ । १ । १४० । इति ढकञ ।) कुलीने त्रि । इति मेदिनी ॥

कौल्माषीण, त्रि, (कुल्माषाणा धान्यकुलत्थादीना भवन क्षेत्र इति खञ ।) कुल्माषधान्योद्भवक्षेत्रम् । इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥

कौल्य, त्रि, (कुले सत्कुले भव बाहुलकात ष्यञ् ।) कुलीन । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कौवल, क्ली, (कुवलमेव इति । प्रज्ञादित्वात स्वार्थे ण ।) कुवलम् । कोलिफलम । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कौवेर, क्ली, (कुवेरो अधिष्ठात्री देवताऽस्य इत्यण् ।) कुष्ठम । कुड इति भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥ (कुवेरस्य इद इत्यण् ।) कुवेरसम्बन्धिनि तत्कार्य्ये च त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ८५ । २ ।

"कौवेरमथ याम्यञ्च वरुणस्य च" ॥

कौवेरी, स्त्री, (कुवेर अधिष्ठात्री देवता अस्या इत्यण् । ततो ङीप् ।) उत्तरा दिक् । यथा,—
"दिग्विभागे तु कौवेरी दिक् शिवा प्रीतिदायिनी" ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् । कुवेरशक्तिश्च ॥

कौश,क्ली, (कुशा प्राचुर्य्येण सन्त्यत्र इत्यण् ।) कान्यकुब्जदेश । इति हेमचन्द्र ॥ (कुश + स्वार्थे अण् । कुशद्वीप । यथा सिद्धान्तशिरोमणौ ।
"शाक तत शाल्मलमत्र कौशम्" ॥
कोशे भवम् । कृमिकोशोद्भव पट्टवस्त्रम् । यथा, भागवते । ३ । ४ । ७ ।
"दोर्भिश्चतुर्भिर्विदित पीतकौशाम्बरेण च" ॥
एतदुपलक्षित लक्ष्या अद्राक्षमित्यन्वय ॥
कुशस्येद तद्विकारो वा अण् । कुशमयम् । कुश सम्बन्धि वा । यथा, महाभारते । १३ । १९ । २९ ।
"तत्र वासाय शयने कौशे सुखमुवास ह" ॥
स्त्रियां ङीप् । कौशी । तत्रैव । १३ । ५४ । २१ ।
"कौश्यां दृष्ट्वा समासीन जपमान महाव्रतम्" ॥)

कौशल, क्ली, (कुशलस्य भाव कर्म्म वा इति । युवादित्वात् अण् ।) कुशलता । यथा,—
"क्व चातिकर्कश शान्त क्व चातिललित शुचि । एकत्र काव्ये व्याख्यातुस्तावद्धि कौशल कवे" ॥
इति अमरशतकटीका ॥ (निपुणत्वम् । यथा, भागवते । १ । १६ । २७ ।
"स्वातन्त्र्य कौशल कान्तिर्धैर्य्य मार्द्दवमेव च" ॥
कुशलमेव इति । स्वार्थे अण् । मङ्गलम् । यथा, तत्रैव । ३ । १ । १३ ।
"स एष दोष पुरुषद्विडास्ते
गृहान प्रविष्टोऽयमपत्यमत्या ।
पुष्णासि कृष्णाद्विमुखो गतश्री
स्त्यजाश्वशैव कुलकौशलाय" ॥
चातुर्य्यम् । यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ५ ।
"तस्माद्योगाय युज्यस्व योग कर्म्मसु कौशलम्" ॥)

कौशलिका, स्त्री (कुशलाय मङ्गलाय हिता । इति ठक् टाप् च ।) प्राभृतकम् । इति हारावली । नजर इति भाषा ॥ (कुशलस्य प्रश्न इति ठक टाप् च । कुशलप्रश्न ॥)

कौशली,स्त्री, (कुशलस्य प्रश्न कुशलाय दीयते वा । अण् ततो ङीप् ।) कुशलप्रश्न । प्राभृतम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कौशलेय, पु, (कौशल्याया अपत्य पुमान इति ढक् । यलोपश्च ।) श्रीराम । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे ।
उज्जहार प्रिया देवो हत्वा तु निशाचरम् ।
श्रीमान दाशरथिर्वीर कौशलेय प्रतापवान" ॥)

कौशल्या, स्त्री, (कोशलस्य राज्ञोऽपत्य स्त्री । कोशल + ष्यञ् । यद्वा,कुशलैव स्वार्थे ष्यञ् ।) श्रीराममाता । सा तु कोशलराजकन्या दशरथपत्नी च । इति शब्दरत्नावली । (यथा, रामायणे १ । १६ । २९ ।
"सोऽन्त पुर प्रविश्यैव कौशल्यामिदमब्रवीत" ॥
कोशले भवा । तद्देशवासिन्यर्थे ञ्य । कोशल देशीया । अत्र महाबचनम् ।

यथा,महाभारते । ६ । ९ । ४ ।
"मत्स्या कुशट्टा कौशल्या कुन्तय काशिकोशला" ॥
कुशलस्य भाव कर्म्म वा कुशलमेव वा इति ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । कुशलत्वे, स्त्री । यथा, महाभारते । ३ । ४४ । ३ ।
"दृष्ट्वा कौशल्यमन्योन्य रथेष्वेवावतस्थिरे" ॥)

कौशल्यानन्दन, पु, (कौशल्याया दशरथपत्न्या नन्दन पुत्र ।) श्रीराम । इति शब्दरत्नावली ॥

कौशल्यायनि पु, (कौशल्याया अपत्य । "कौशल्य कार्म्मार्य्याभ्याश्च" । ४ । १ । १५५ । इति फिञ् । फस्यायनादेश ।) श्रीराम । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, भट्टौ । ७ । ६ ।
'म्रियामहे न गच्छाम कौशल्यायनिवल्लभाम । उपलभ्यामप्रयत्न्त कौमारी पतता वर ।'" ॥)

कौशाम्बी, स्त्री, (राज्ञ कुशस्य पुत्रेण स्वनामप्रसिद्धेन कुशाम्बेन निर्वृत्ता या । "तेन निर्वृत्तम्" । ४ । २ । ६८ । इति अण् ततो ङीप् ।) देशविशेष । तत्पर्य्याय । वत्सपत्तनम् २ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रामायणे । १ । ३२ । ५ ।
("कुशाम्बस्तु महातेजा कौशाम्बीमकरोत्पुरीम" ॥ सा तु गौडदेशान्तर्गतमत्स्यराजभूमिगता नगरी तत चाणक्येन चन्द्रगुप्तादिसमये कुसुमपुरी त्याख्या प्रदत्ता इदानी सैव पुरी पाटलीपुत्रनगरी पाटना इति भाषाया प्रसिद्धा जाता । यथा, कथासरित्सागरे । "अस्ति वत्स इति ख्यातो देश । इत्युपक्रम्य कौशाम्बी नाम तत्रास्ति मध्यभागे महापुरी" इत्युक्तम् ॥)

कौशिक, पु (कुशिकस्यापत्यम् ऋष्यण् । कुशिके तद्वंशे भवो वा इत्यण् ।) इन्द्र । (अयं हि तपस्विन कुशिकगाधेस्तप प्रभाव विचार्य्य तत्सात तत्पुत्रतामङ्गीचकार ।
यथा, हरिवंशे । २७ । १२ १६ ।
"कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसम विभु । लभेयमिति त प्रजस्तासादभेत्य जज्ञिवान ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे वै तन्तु शक्रो ह्यपश्यत । अत्युग्रतपस दृष्ट्वा सहस्राक्ष पुरन्दर ॥ समर्थ पुत्रजनने स्वमेवाशमवासयत । पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्र सुरोत्तम ॥ स गाधिरभवद्राजा मघवान कौशिक स्वयम्" ॥
पक्षे तु देवेन्द्रस्य जन्मकाले कुशारुतत्वात् कौशिकत्वमिति । कुशेन कृत इति ठञ् ।
यथा, हरिवंशे । २१९ । २—३ ॥
"स वज्री कवची निष्कदितिमामभिजज्ञिवान् । सूते सहायो द्युतिमान यथा सो,भ्यर्यैभि क्त । जातमात्रस्तु भगवान अदित्या स कुशैस्तत । तदाप्रभृति देवेश कौशिकत्वमुपागत" ॥)
गुग्गुलु । उलूक । व्यालग्राही । इत्यमर । २ । ४ । ३४ ॥ नकुल । कोशज्ञ । (मगधराजजरासन्धस्य सेनापतिर्हसनामा नरपतिरपि कौशिकनाम्ना विश्रुत आसीत । यथा, महाभारते । २ । जरासन्धवधपर्व्वणि । २२ । ३१ ३२ ।
"स तु सेनापति राजा ससार भरतर्षभ ।

कौशिक चित्रसेनश्च तस्मिन युद्ध उपस्थिते ॥ ययोस्ते नामनी राजन । हसेति डिम्भकेति च । पूर्व्व सकथिते पुम्भिर्व्वलोके लोकसत्कृते" ॥
कुशिकस्य गोत्रापत्य इति विदादिञ् । कुशिकस्य पुत्रो गाधिस्तत्पुत्रो विश्वामित्रोऽपि कुशिकवंशजातत्वात् कौशिक । (विश्वामित्रमुनि । इति मेदिनी । (यथा, रामायणे । १ । २१ । १ ।
"तच्छ्रुत्वा वचन तस्य स्नेहपर्य्याकुलाक्षरम् । समन्यु कौशिको वाक्य प्रत्युवाच महीपतिम्" ॥
पुरुवंशीयन्पविशेष । यथा, हरिवंशे ।
"प्रतिष्ठायाश्च द्वौ पुत्रौ पैप्पलादिश्च कौशिक" ॥
कोश करोतीति । कोश + ठक ठञ् वा वाहुलकात् ।) कोषकार । इति शब्दरत्नावली ॥ शृङ्गार रस । इति त्रिकाण्डशेष ॥ मज्जा । इति हेमचन्द्र ॥ अश्वकर्णवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥ (कोशात कृमिकोशाज्जातम् । कृमिकोषोद्भवे, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । २७ । १४ ।
'या त्वाह कौशिकैर्वस्त्रै शुभ्रैराच्छादित पुरा । दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र! सा त्वा पश्यामि चीरिणम्" ॥)

कौशिकप्रिय पु, (कौशिकस्य कुशिकपौत्रस्य राजर्षे विश्वामित्रस्य प्रिय ।) श्रीराम । इति शब्दरत्नावली ॥

कौशिकफल, पु, (कौशिक कोशगत फलमस्य ।) नारिकेलवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥

कौशिका स्त्री (कोश एव स्वार्थे क ततोऽण् तत टाप् अत इत्वञ्च ।) चषकम् । पानभाजनम् । इति हेमचन्द्र ॥

कौशिकात्मज, पु, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आत्मज । जयन्त ॥ पाण्डुराजपत्न्या कुन्त्या इन्द्रौरसजातत्वात् अर्ज्जुनस्यापि तथात्वम् ।) अर्ज्जुन । इति शब्दमाला ॥ (अस्य जन्मविवरण यथा, महाभारते । १ । १२३ । ३२ ।
"एवमुक्ता तत शक्रमाजुहाव यशस्विनी । अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्ज्जुनम्" ॥
कौशिकस्य विश्वामित्रस्य आत्मज । इति विग्रहे विश्वामित्रपुत्र शुन शेफादि ॥)

कौशिकायुध, क्ली, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आयुधम् ।) इन्द्रधनु । इति शब्दरत्नावली ॥

कौशिकाराति, पु, (कौशिकस्य पेचकस्य अराति शत्रु ।) काक । इति राजनिर्घण्ट ॥

कौशिकारि, पु, (कौशिकस्य उलूकस्य अरि शत्रु ।) काक । इति राजनिर्घण्ट ॥

कौशिकी, स्त्री, (कौशिकस्य गोत्रापत्यम् । कुशिक + अण् + ङीप् । सुरराजस्य इन्द्रस्य कुशिक न्यपते सकाशात पुत्रत्वेनोत्पद्यमानत्वात कौशिकाभिधानप्राप्तेस्तेनैवेन्द्रेणास्या योगमायाया भगिनीतयाङ्गीकृतत्वात्तथात्वम् ।) चण्डिका । (यथा, हरिवंशे । ५७ । ४८ ।
"तत्रैव त्वा भगिन्यर्थे ग्रहीष्यति स वासव । कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी त्व भविष्यसि" ॥
तत्रैवास्या स्तुतौ । ५८ । ३ ।
"आर्य्या कात्यायनी देवी कौशिकी ब्रह्मचारिणी ।

जननी सिद्धसेनस्य उग्रचारी महातपा" ॥
कुशिकस्य गोत्रापत्य इति ष्णिद्यञ्। कुशिकाख्यनरपते पौत्री गाधिराजस्य कन्या विश्वामित्रस्य भगिनी ऋचीकमुनिपत्नी। कुशिकवंशजातत्वात् तस्यास्तथात्वम् ॥) नदीविशेष। इति मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे। १। ३४। ६—११।
"स पिता मम काकुत्स्थ। गाधि परमधार्म्मिक।
कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन। ॥
पूर्व्वजा भगिनी चापि मम राघव। सुव्रता।
नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ॥
सशरीरागता स्वर्गं भर्त्तारमनुवर्त्तिनी।
कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महा नदी ॥
दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता।
लोकस्य हितकार्य्यार्थ प्रवृत्ता भगिनी मम ॥
ततोऽहं हिमवतपार्श्वे वसामि नियत सुखम्।
भगिन्या स्नेहसयुक्त कौशिक्या रघुनन्दन। ॥
सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्म्मे प्रतिष्ठिता।
पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरिता वरा" ॥
"कौशिकी सरिता श्रेष्ठा कुलोद्द्योतकरी तव" ॥२१
असाविदानीं कुशी नदीति ख्याता। इयन्तु नेपालराज्यान्तर्गताया हिमवच्छाखाया निःसृता सती १६६ क्रोशान्त गता गङ्गया सङ्गता ॥)
कौशिकोज, पु, (कौशिक्या इव तीव्र ओजो यस्य। पृषोदरात् सलोप।) शाखोटवृक्ष। इति राजनिघण्ट। श्याओडा इति भाषा ॥
कौशीतकी, स्त्री, (कुशितकस्यापत्यम्। ऋष्यण् ततो ङीप्।) अगस्त्यपत्नी। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (कुशीतकेनाधीता प्रणीता वा या शाखा सा कौशीतकी। स्वनामख्यातवेदान्तर्गतशाखाविशेष ॥ (ऋग्वेदान्तगत उपनिषद्विशेष। यदुक्त मुक्तिकोपनिषदि।
'मैत्रायणी कौशी(षी)तकी वृहज्जाबालतापनी'॥)
कौशेय, त्रि, (कोशे भवम्। इति ढक्।) कृमिकोशोत्थवस्त्रादि। इत्यमर। २। ६। १११ ॥ मूर्द्धन्यमध्यञ्च ॥ (यथा, माघे। ८। ६।
"कौशेय व्रजदपि गाढतामजस्रम्।
सस्रसे विगलितनीविनीरजाक्ष्या" ॥)
कौषिक, पु, (कौशिक + पृषोदरात् षकारादेश।) कौशिक। इति मेदिनी ॥
कौषिकी, स्त्री, (कौशिकी + पृषोदरात् षकारादेश।) कौशिकी। इति मेदिनी ॥ कालिकाकायकोषनिःसृतदेवीविशेष। यथा,—
"कायकोषान्निःसृता या कालिकायास्तु भैरव। ।
सा कौषिकीति विख्याता चारुरूपा मनोहरा ॥
निःसृता हृदयाद्देव्या रसनाग्रेण चण्डिका।
नैतस्या सदृशी मूर्त्या चारुरूपेण विद्यते ॥
त्रिषु लोकेषु कान्त्या वा नास्यास्तुल्या भविष्यति।
योगनिद्रा महामाया या मूलप्रकृति स्मृता ॥
तस्या शाणस्वरूपेण देवी सा कौषिकी स्मृता।
नेत्रबीज तथैतस्या बीजन्तु परिकीर्त्तितम् ॥
तन्त्रमस्या प्रवक्ष्यामि सर्व्वकामप्रद न्नृणाम्।
समाति नात्यदन्त्यस्तु षष्ठवर्गादिविन्दुना ॥
षष्ठस्वरेण सहितो विन्दुना समलङ्कृत।
कौषिकीतन्त्रमन्त्रोऽय धर्म्मकामार्थदायक ॥
एतस्या सम्प्रवक्ष्यामि मूर्त्तिरूपञ्च भैरव। ।
शृणुष्वैकमना भूत्वा जगदाह्लादकारकम् ॥
धम्मिल्लसयतकचा विधोश्चाधोमुखी कलाम्।
केशान्ते तिलकस्योर्द्धे दधती सुमनोहरा ॥
मणिकुण्डलसघृष्टगण्डा मुकुटमण्डिता।
सज्योति कर्णपराभ्या कर्णमापूर्य्य सङ्गता ॥
सुवर्णमणिमाणिक्यनागहारविराजिता।
सदा सुगन्धिभि पुष्पैरम्लानैरतिसुन्दरी ॥
माला बिभर्त्ति ग्रीवाया रत्नकेयूरधारिणी।
मृणालायतवृत्तैस्तु बाहुभि कोमलै शुभै ॥
राजन्ती कञ्चुकोपेतपीनोन्नतपयोधरा।
क्षीणमध्या पीतवस्त्रा त्रिवलीपरिभूषिता ॥
शूलं वज्रञ्च बाणञ्च खड्ग शक्ति तथैव च।
दक्षिणै पाणिभिर्देवी गृहीतानिविराजिता ॥
गदा घण्टाञ्च चापञ्च चर्म्म शङ्ख तथैव च।
ऊर्द्धादिक्रमतो देवी दधती वामपाणिभि ॥
सिंहस्योपरि तिष्ठन्ती व्याघ्रचर्म्मणि कौषिकी।
बिभ्रती रूपमतुल सुरासुरमनोहरम् ॥
एतस्या शृणु वत्स त्व या पूज्या अष्टयोगिनी।
ता पूजिताश्च कुर्व्वन्ति चतुर्व्वर्ग न्नृणा सदा ॥
ब्रह्माणी प्रथमा प्रोक्ता ततो माहेश्वरी परा।
कौमारी वैष्णवी चैव वाराही पञ्चमी तथा ॥
नारसिंही तथैवैन्द्री शिवदूती तथाष्टमी।
एता पूज्या महाभागा योगिनी कामदायिनी" ॥
इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६ अध्याय ॥*॥
अन्यच्च।
"शरीरकोषतस्तस्या समुद्भूताब्रवीच्छिवा।
स्तोत्र ममैतत क्रियते शुम्भदैत्यनिराकृतै ॥
देवै समेतै समरे निशुम्भेन पराजितै।
शरीरकोषाद्यत्तस्या पार्व्वत्या निःसृताम्बिका ॥
कौषिकीति समस्तेषु ततो लोकेषु गीयते" ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ५ अध्याय ॥
अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
"अल्पेनैवोपकारेण यस्माल्लोके सुखप्रदा।
कौषेयधारणाद्वापि सम्प्रसादाय कौषिकी" ॥
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्याय ४५ ॥
कौषेय, त्रि, (कौशेय + पृषोदरात् षकारादेश।) कृमिकोषोत्थवस्त्रादि। रेसम। कापड इति भाषा। इत्यमरटीकाया भरत ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। १५। २०।
"कोषकारश्च कौषेये हृते वस्त्रेऽभिजायते" ॥)
कौसीद्य, क्ली, (कुत्सित सीदति अस्मिन् इति। सीद् + श। तत स्वार्थे ष्यञ्।) आलस्यम्। तन्द्रा। इति हेमचन्द्र। (कुसीदस्य कर्म्म भावो वा। इति ष्यञ्।) कुसीदत्वम् ॥
कौसुम, क्ली, (कुसुमेन निर्वृत्तम्। इत्यण्।) कुसुमाञ्जनम्। पुष्पाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्ट ॥ (कुसुमस्येदम्। तस्येदमित्यण्। कुसुमसम्बन्धि वस्तुजातम्। कुसुमेषु भवम्। यथा, माघे। ७। ५७।
"विनयति सुदृशो दृश परागं प्रणयिनि। कौसुममाननानिलेन" ॥)
कौसुम्भ, पु (कुसुम्भ + स्वार्थे अण्।) अरण्यकुसुम्भ। इति राजनिघण्ट ॥ (शाकविशेष। यथा,—
'कौसुम्भ कोमल शाक क्वासमर्द्दविमर्द्दितम्।
पाचित तप्तसुष्टते माषिमज्ञ विमिश्रितम्" ॥
इति शब्दार्थचिन्तामणि ॥ कुसुम्भेन रक्तम्। 'तेन रक्त रागात्"। ४। २। १। इत्यण्।) कुसुम्भपुष्परागयुक्ते त्रि। इत्यमरटीकाया रायमुकुट। (यथा, माघे।
'कौसुम्भ पृथुकुचकुम्भसङ्गिवास" ॥
कुसुम्भस्येद तस्येदमित्यण्। कुसुम्भसम्बन्धिवस्तुमात्रम्। यथा, माघे। ११। ५२।
'दिनकरकरसङ्गव्यक्तकौसुम्भकान्ति" ॥)
कौसृतिक, त्रि (कुसृत्या कुत्सितगत्या चरति इति। ठक्।) मायाकार। इति जटाधर ॥
कौस्तुभ, पु, (कु भुव स्तुभ्नाति व्याप्नोति इति। कुस्तुभ सागर तत्र भव इत्यण्। यद्वा, कु भूमि जगदित्यर्थ स्तुभते व्याप्नोति सर्व्वमाक्रम्य तिष्ठतीति भाव। कुस्तुभो विष्णु तस्याय मणिरित्यण्।) स्वनामख्यातो विष्णुवक्षःस्थो मणि। इत्यमर १। १। ३०॥ (यथा, भागवते। ८। ८। ५।
"कौस्तुभाख्यमभूद्रत्न पद्मरागो महोदधे।
तस्मिन् हरि स्पृहा चक्रे वक्षोऽलङ्करणे मणौ" ॥
"कौस्तुभस्तु महातेजा कोटिसूर्य्यसमप्रभ।
इद किमुत वक्तव्य प्रदीपाद्दीप्तिमानिति" ॥
इति भागवतामृतम् ॥ मुद्राविशेष। यथा,—
"अनामाङ्गुष्ठसलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका।
कनिष्ठयान्यया बद्धा तर्ज्जन्या दक्षया तथा ॥
वामानामाञ्च बध्नीयात् दक्षिणाङ्गुष्ठमूलके।
अङ्गुष्ठमध्यमे भूय सयोज्य सरला परा।
चतस्रोऽप्यग्रसलग्ना मुद्रा कौस्तुभसञ्ज्ञिका" ॥
इति तन्त्रसार ॥
कौस्तुभवक्षा [स्] पु, (कौस्तुभ वक्षसि उरःस्थले यस्य।) विष्णु। इति हारावली ॥
क्नथ, कि म वधे। इति कविकल्पद्रुम। (चुरा पक्षे भ्वा-पर-सक-सेट।) कि म, क्नथयति। इति दुर्गादास ॥
क्नस, उ म य कृतौ। भासने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा-पर-अक-सेट।) एष दन्त्यनकारयुक्त। उ, क्नसित्वा क्नस्त्वा। म, क्नसयति कान्त्या जगत्ताश। य, क्नस्यति खल कुटिल स्यादित्यर्थ। कृतिरिह कौटिल्यम्। इति दुर्गादास ॥
क्नस, इ कि भासने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पक्षे भ्वा-पर-अक-सेट्।) इ, क्नस्यते। कि, क्नसयति क्नसति। भासन दीप्ति। इति दुर्गादास ॥
क्नूय, ई ङ दुर्गन्धे। आर्द्रत्वे। शब्दे। इति कविकल्पद्रुम ॥ दन्त्यनकारयुक्तो दीर्घो। (भ्वा-आत्म-अक-सेट-ईर्निष्ठायामनिट्।) तथा च। क्नूयी क्नायति ते विदेव य इमे सेविश्च मेविस्तता। इति शार्दूलविक्रीडिते चन्द्रेश्वर ॥ ई, क्नूत। ङ,

पूयते मत्स्य दुर्गन्ध स्यादित्यर्थ । पूयते वस्त्र मम्भसा । इति दुर्गादास ॥

क्मर, कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर-अक-सेट ।) ओष्ठवर्गशेषयुक्त । क्मरति खल कुटिल स्यादित्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

क्रकच, पु क्ली, ग्रन्थिलवृक्ष । इति मेदिनी ॥ (ज्योतिषोक्तयोगभेद । तस्य लक्षण यथा,—

"षष्ठ्यादितिथयो मन्दाद विलोमक्रकच स्मृत" ॥

अस्य विवृतिर्यथा ।

"शनौ षष्ठी, शुक्रे सप्तमी, गुरौ अष्टमी, बुधे नवमी, भौमे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी, एते योगा क्रकचाख्या विज्ञेया" । यथा, नारदोक्ति ।

"त्रयोदशस्युर्मिलने सङ्ख्ययोस्तिथिवारयो ।
क्रकचो नाम योगोऽय मङ्गलेष्वतिगर्हित" ॥*॥

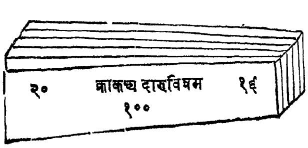
क्र इति कृत्वा कचति शब्दायते । कच शब्दे + पचाद्यच ।) करपत्रम । काष्ठविदारणास्त्रविशेष । करात इति भाषा । इत्यमर । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, महाभारते ३ । २२ । ३४ ।

"मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्व्विवोच्छ्रितम्" ॥)

"अथ क्रकचव्यवहारे करणसूत्र वृत्तम । पिण्डयोगदलमग्रमूलयोर्दैर्घ्यसङ्गुणितमङ्गुलात्मकम । दारदारणपथै समाहृत षट्स्वरेषु विहृत करात्मकम ॥ उदाहरणम् ।

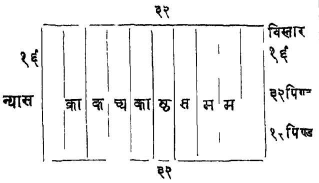
मूले नखाङ्गुलमितोऽथ नृपाङ्गुलोऽग्रे
पिण्ड शताङ्गुलमित किल यस्य दैर्घ्यम ।
तद्दारुदारणपथैश्च चतुर्षु कि स्या
द्धस्तात्मक वद सखे गणित द्रुत मे ॥

न्यास

पिण्डयोगदलम । १८ । दैर्घ्येण । १०० । सङ्गुणितम । १८ ० । दारुदारणपथै । ४ । गुणितम । ७२ ० । षट्स्वरेषु । ५७६ । विहृत जात करात्मक गणितम । $\frac{२५}{२}$ ॥ क्रकचान्तरे करणसूत्र सार्द्धवृत्तम । छिद्यते तु यदि तिर्य्यगुक्तवत पिण्डविस्तृतिहृते फल तदा । इष्टिकाचितिदृषच्चितिखातक्राकच व्यवहृतौ खलु मूल्यम । कर्म्मकारजनसम्मति मत्या तन्मृदुत्वकठिनत्ववशेन ॥ उदाहरणम ।

यद्विस्तृतिर्द्दन्तमिताङ्गुलानि
पिण्डस्तथा षोडश यत्र काष्ठे ।
छेदेषु तिर्य्यङ्नवसु प्रचक्ष्व
कि स्याद् फल तत्र करात्मक मे ॥

विस्तृतिहृति । ५१२ । दारुदारणमार्ग । ९ । शा । ४६ ८ । षट्स्वरेषु । ५७६ । विहृत जात फल हस्ता । ८ । इति लीलावत्या क्रकचव्यवहार ॥ ॥

क्रकचच्छद, पु (क्रकच करपत्रमिव च्छदा पत्राणि यस्य ।) केतकीवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥

क्रकचपत्र, पु, (क्रकचवत पत्र अस्य ।) शाकवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥ (केतकीवृक्ष ॥)

क्रकचपात [द] पु, (क्रकच इव पादो यस्य । अन्त्यलोप ।) कृकलास । इति त्रिकाण्डशेष ॥

क्रकचपाद, पु, (ककचमिव पादो यस्य ।) कृकलास । इति हारावली ॥

क्रकचपृष्ठी, स्त्री, (क्रकचवत पृष्ठ पृष्ठदेशो यस्या । इति ङीष् ।) कवयी मत्स्य । इति शब्दरत्नावली ॥

ककचा, स्त्री, (क्रकचन्तदाकारोऽस्त्यस्या । अर्श आदिभ्य अच् ततष्टाप ।) केतकी इति रत्नमाला ॥

क्रकण पु, (क्र इति कणति शब्दायते । कण शब्दे + अच । जातित्वात स्त्रिया ङीष् ।) पक्षिविशेष । इत्यमर ॥ कयार इति भाषा ॥

क्रकर, पु (क्र इति शब्द कर्त्तु शीलमस्य इति । कृ + ताच्छील्ये ट ।) करीरवृक्ष । उटकाटार इति भाषा । क्रकणपक्षी । इत्यमर । २ । ५ । १९ ॥ कयार इति करकरा इति च भाषा ॥ (यथा,— महाभारते १३ । १११ । १ ३ ।

"पत्रोर्ण चोरयित्वा तु क्रकरत्व नियच्छति" ॥)

अस्य मासस्य गुण । लघुत्वम । हृद्यत्वम । इति राजनिघण्ट ॥ (यथा, सुश्रुते ।

"चकोरकलविङ्कमयूरक्रकर इत्याद्युपक्रम्य
लघव क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रका" ॥

इत्यन्तेनोपसहृता ॥) दीन । क्रकच । इति मेदिनी ॥

क्रतु, पु, (क्रियतेऽसौ इति । कृ + "कृञ कतु" । उणा १ । ७८ । इति कर्म्मणि कतु प्रत्यय ।) यज्ञ इत्यमर ॥ सप्तर्ष्यन्तर्गतब्रह्ममानसपुत्त्रमुनिविशेष । इति मेदिनी । अयन्तु ब्रह्मण कराज्जात । (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १ ।

"ब्रह्मणो मानसा पुत्त्रा विदिता षण्महर्षय ।
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्य पुलह क्रतु" ॥)

एतस्य भार्य्या प्रजापते कर्द्दमस्य कन्या क्रिया । पुत्रा षष्ठिसहस्रवालखिल्याख्याङ्गुष्ठमात्रा ऋषय ।

(यथा,—भागवते । ४ । १ । ३८ ।

"क्रतोरपि क्रिया भार्य्या वालखिल्यानसूयत ।
ऋषीन षष्टिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा" ॥

विश्वेदेवविशेष । यथा, हरिवंशे ।

"आत्मार्थे चासृजत्पुत्त्रान लोककर्त्तृ न पितामह ॥
विश्वे प्रजाना पतयो येभ्यो लोका विनिसृता" ॥

तत उक्त "दक्ष मरीचिमत्रिञ्च पुलस्त्य पुलह क्रतु । वशिष्ठ गौतमञ्चैव भृगुमङ्गिरस मनुम" । इत्याद्युपक्रम्य ।

'अथर्व्वभुता इत्येते ख्यातास्त्वेव महर्षय ।
त्रयोदशसुता येषा वशा वै सप्रतिष्ठिता" ॥

जटाधरेण तु "विश्वेदेवा दशस्मृता" । इत्युक्त तत्कल्पभेदादविरुद्धम ॥

यथा, शतपथब्राह्मणे १ । ६ । ३ । १ ।

"यावत क्रतुरयमस्माल्लोकात प्रेत्यैव क्रतुरमु लोक प्रेत्य सम्भवति" ॥

यूपसहित सोमसाध्यो यज्ञ । विष्णु । यथा, विष्णुसहितायाम ।

"यज्ञ इज्यो महेज्यश्च क्रतु सत्र सता गति" ॥

अस्य भाष्य यथा,—

"अस्य सर्व्वयज्ञस्वरूपत्वात यज्ञ यूपसहितो यज्ञ क्रतुरिति" । अतएव विष्णो सर्व्वयज्ञमयत्वात यज्ञत्व क्रतुशब्दस्यापि यूपसहितयज्ञबोधकत्व प्रसिद्धम ॥ तद्यागे शतपथब्राह्मणादावुल्लिखिता यूपविशेषा । यथा, तत्र सोमसाध्य यागाश्च त्रय क्रतव । तथाहि श्रुतौ "त्रीन क्रतूनन्वाहाग्नेयमुषस्यमाश्विनम" । सङ्कल्प । सङ्कल्पस्तु कामनाधीनश्चित्तवृत्तिविशेष । उक्तञ्च

"काम क्रतु कर्म्म जन्मेत्येवमेषा क्रमो भवेत" ।
पुसो या विषयापेक्षा स काम इति भण्यते ।
स एव वर्द्धमानश्चेत क्रतुत्व प्रतिपद्यते" ॥

रुचेरातिशय्यम । यथा,—

"रुचेरतिशय काम्ये विषये क्रतुरीर्य्यते" ॥

स्तुत्यादिकर्म्म । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २१ । १० ।

"पुरुष्टुत । क्रत्वा न स्वस्ति" । "क्रत्वा कर्म्मणा स्तुत्यादिहेतुना" । इति भाष्यम ॥

प्रज्ञा । यथा, छान्दोग्योपनिषदि । "अथ खलु क्रतुमय पुरुषो यथा क्रतुरस्मिन लोके पुरुषो भवति । तथेत प्रेत्य भवति स क्रतु कुर्व्वीत" ॥

अस्य भाष्य यथा,—

"कथमुपासीत । स क्रतु कुर्व्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्यवसायश्च एवमेव नान्यथेति अविचल प्रत्ययस्त क्रतु कुर्व्वीतोपासीत इत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्ध । कि पुन क्रतुकरणेन कर्त्तव्य प्रयोजनम् ? कथ वा क्रतु कर्त्तव्य ? क्रतुकरण वाभिप्रेतार्थसाधन कथम ? इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथेत्यादि ग्रन्थ । अथ खल्विति हेत्वर्थ । यस्मात क्रतुमय क्रतुप्रायोऽध्यवसायात्मक पुरुषो जीव । यथा क्रतुर्यादृश क्रतुरस्य सोऽय यथा क्रतुर्यथाऽध्यवसायो यादृङ्निश्चयोऽस्मिल्लोके जीवन्निह पुरुषो भवति । तथेतोऽस्माद्देहात् प्रेत्य मृत्वा भवति । क्रत्वनुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थ । एव ह्येतच्छास्त्रतो दृष्टम् । 'य य वापि स्मरन् भाव त्यजत्यन्ते कलेवरमित्यादि' । यत एव व्यवस्था शास्त्र

दृष्ट्याऽत स एव जानन् क्रतुं कुर्व्वीत यादृशं क्रतुं वक्ष्यामस्तम । यत एव शास्त्रप्रामाण्यादुपपद्यते क्रत्वनुरूपं फलमत स तत्त्वं क्रतु”। आषाढ मास । अस्मिन्नेव मासे चातुर्मास्यादियागप्राचुर्य्यात् तस्य तथात्वम्। यथा, यजुर्व्वेदे। १८ । २८ ।

“वाजाय स्वाहा, प्रसवाय स्वाहा, अपिजाय स्वाहा, क्रतवे स्वाहा, वसवे स्वाहा”। इति।“क्रतवे याग रूपाय चातुर्मास्यादियागप्राचुर्य्यात् क्रतुराषाढ”॥ इति वेददीधिति ॥ अश्वमेधयज्ञ । यथा, मनौ । ७ । ७९ ।

“यजेत राजा क्रतुभिर्व्विविधैराप्तदक्षिणै ।
धर्म्मार्थञ्चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च”॥)

क्रतुद्विट्, [ष] पु, (क्रतुं यज्ञं द्वेष्टीति। द्विष+ “सत्सूद्विषेति”। ३। २। ६१। क्विप्।) असुर । इति त्रिकाण्डशेष ॥

क्रतुध्रुक्, [ह] पु, (क्रतवे यज्ञाय द्रुह्यति द्रोहमाचरतीति। द्रुह्+क्विप्।) असुर । इति जटाधर ॥ अस्य रूपान्तराणि। क्रतुध्रुग्। क्रतुध्रुट्। क्रतुध्रुड् ॥

क्रतुध्वंसी, [न] पु (क्रतुं दक्षयज्ञं ध्वंसयतीति। ध्वंस+णिनि । स्वजटोत्पादितवीरभद्रेण क्रतुध्वंसकारितत्वादस्य तथात्वम्।) शिव । इत्यमर ॥ (यथाहि अनेन दक्षयज्ञध्वंस कृतस्तथा तद्विवरण मुच्यते। पुरा किल कोपपरवशो दक्ष वैरनिर्यातनाय शिवरहितयज्ञं चिकीर्षुस्तत्र सर्व्वान् देवोपदेवब्रह्मर्षिप्रभृतीन् आहूतवान्। अथ पत्युर्भवस्यावमाननामसहमाना भवानी सती दाक्षायणी पितुर्दक्षस्य यज्ञं दिदृक्षुरनाहूताऽपि दक्षगृहं समाययौ। दक्षस्तु तां शिवां दृष्ट्वा मोहान्धकालप्रेरित शिवनिन्दया सतीं तिरस्कार। सा तु शिवनिन्दामाकर्ण्य समाधियोगाग्निना स्वशरीरं परितत्याज। एतच्छ्रुत्वा रुद्ररूपी देवदेव स्वजटात वीरभद्रमुत्पादयन् दक्षयज्ञक्षयमनैषीत। एतद्विवरणन्तु काशीखण्डे ८९ अध्याये तथा श्रीमद्भागवतप्रभृतिग्रन्थे च विस्तरशो द्रष्टव्यम्॥)

क्रतुपशु, पु, (क्रतोरश्वमेधादेर्यज्ञस्य अङ्गविशेष पशु।) अश्व । इति हारावली ॥

क्रतुपुरुष, पु, (क्रतु यज्ञ तन्मय तदधिष्ठाता वा पुरुष।) विष्णु । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (अयं हि वराहरूपियज्ञपुरुष। यदुक्तं भागवते। ३। १३। २१—२४।

“किमेतच्छौकरव्याज सत्त्वं दिव्यमवस्थितम्।
अहोवताश्चर्य्यमिदं नासाया मे विनिःसृतम्॥
दृष्टोऽङ्गुष्ठशिरोमात्र क्षणाद्गण्डशिलासम।
अपिस्विद्भगवानेष यज्ञो मे खेदयन् मन ॥
इति मीमांसतस्तस्य ब्रह्मण सह सूनुभि ।
भगवान् यज्ञपुरुषो जगर्ज्जाऽगेन्द्रसन्निभ ॥
ब्रह्माणं हर्षयामास हरिस्तांश्च द्विजोत्तमान्।
स्वगर्ज्जितेन ककुभ प्रतिस्वनतया विभु”॥

अस्य रूपवर्णनं यथा, तत्रैव। ३५—३८।

“रूपं तवैतन्ननु दुष्कृतात्मनां
दुर्दर्शनं देव! यदध्वरात्मकम्।
छन्दांसि यस्य त्वचि बर्हिरोम
स्वाज्यं दृशि त्वङ्घ्रिषु चातुर्होत्रम्॥
स्रुक् तुण्ड आसीत् स्रुव ईश! नासयो
रिडोदरे चमसा कर्णरन्ध्रे।
प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते
यच्चर्व्वणन्ते भगवन्नग्निहोत्रम्॥
दीक्षानुजन्मोपसद शिरोधरं
त्वं प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्र ।
जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतो
सभ्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते॥
सोमस्तु रेत सवनान्यवस्थिति
संस्थाविभेदास्तव देव! धातव ।
सत्राणि सर्व्वाणि शरीरसन्धय
त्वं सर्व्वयज्ञक्रतुरिष्टिबन्धन”॥

अत्र श्रीधरस्वामिना यद्व्याख्यातं तद्यथा, “यज्ञात्मता प्रपञ्चयन्त स्तुवन्ति रूपमित्यादि चतुर्भि । छन्दांसि गायत्र्यादीनि यज्ञाङ्गभूतछन्द आद्यनुवादेन भगवदवयवता विधीयते बर्हिशब्दे दीर्घाभाव आर्ष । दृशि चक्षुषि चातुर्होत्रं होत्रादिचतुष्टय कर्म्म। स्रुक् जुहू । तुण्डे मुखाग्रे। स्रुवो नासिकयो । इडा भक्षणपात्रं चमसा ग्रहाश्च सोमपात्राणि। प्राशित्रं ब्रह्मभागपात्रम्। ग्रस्यतेऽनेनेति ग्रसनं मुखान्तर्वर्त्तिच्छिद्रं चर्व्वणं भक्षणम्। दीक्षा दीक्षणीयेष्टि अनुजन्म वारंवारं अभिव्याप्ति । उपसदस्तिस्र इष्टय शिरोधरं ग्रीवा । प्रायणीया दीक्षानन्तरेष्टि । उदयनीया समाप्तीष्टि ते एव दंष्ट्रे यस्य। प्रवर्ग्यो महावीर प्रत्युपसदं पूर्व्वं क्रियते। सभ्यो होमरहितोऽग्नि । आवसथ्य औपासनाग्नि ततो द्वन्द्वैक्यं क्रतुजयस्य शीर्षकं शिर । चितय इष्टकावचयनानि पञ्च असव प्राणा । प्रात सवनादीनि अवस्थितिरासनं बाल्याद्यवस्था वा। अग्निष्टोमो ह्यत्यग्निष्टोम उक्थ षोडशी वाजपेयो ऽतिरात्र आप्तोर्याम इति सप्तसंस्थाविभेदा सप्तलङ्मांसादिधातव । सत्राणि द्वादशाहादीनि बहुयागसङ्घातरूपाणि असोमा यज्ञा ससोमा क्रतवस्तद्रूपस्त्वं इष्टियजनं अनुष्ठानञ्च तदेवबन्धनं यस्य स”॥)

क्रतुभुक्, [ज] पु, (क्रतौ यज्ञे देयं आज्यादिकं भुङ्क्ते। क्रतु+भुज्+क्विप्।) देवता। इत्यमर १।१।९॥

क्रतुराज, पु, (क्रतुषु यज्ञेषु राजते इति। राज्+अच्। यद्वा, क्रतूनां राजा। राजन्+टच्।) राजसूययज्ञ । इति शब्दरत्नावली॥ (क्रतुराट्। अश्वमेधयज्ञ । यथा, मनौ ११। २६ ।

“यथाश्वमेध क्रतुराट् सर्व्वपापापनोदन ।
यथाघमर्षणं सूक्तं सर्व्वपापापनोदनम्”॥)

क्रतूत्तम, पु, (क्रतुषु यज्ञेषु उत्तम ।) राजसूययज्ञ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

क्रथ, म वधे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट्। घटा। क्रथति। म, क्रथयति ॥)

क्रथ, क प्रतिहर्षे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा-पर-सक-सेट।) रेफयुक्त । प्रतिहर्ष पुन पुनर्हृष्टीकरणम्। क, क्राथयति शिशुं लोक पुन पुनर्हर्षयति इत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

क्रथ, कि वधे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पक्षे भ्वा-पर-सक-सेट।) रेफयुक्त । कि, क्राथयति क्रथति। इति दुर्गादास ॥

क्रथ, कि म वधे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पक्षे भ्वा-पर-सक-सेट।) रेफयुक्त । पुन पाठात् पूर्व्वो न मित। कि म, क्रथयति। इति दुर्गादास ॥

क्रथन, क्ली, (क्रथ्यते इति। क्रथ वधे+भावे ल्युट्।) मारणम्। इत्यमर । २ । ८ । ११५॥ (शुक्लागुरु। इति शब्दार्थचिन्तामणि ॥ पु, देवयोनिविशेष । यथा, महाभारते। १ । ३२। १८।

“अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च पक्षिराट्।
क्रथनेन च शूरेण तपनेन च खेचर ॥
प्ररुजेन च संग्रामं चकार पुलिनेन च”॥

दानवविशेष । यथा, महाभारते। १। ६७। ५८।

“क्रथनस्तु महावीर्य्य श्रीमान् राजन् महासुर”॥)

क्रथनक, क्ली, (क्रथन+स्वार्थे कन्।) सितागुरु। इति शब्दचन्द्रिका॥ (पु, क्रथने दन्तकरणककण्टकच्छेदने प्रवृत्त कन्। उष्ट्र। इति पञ्चतन्त्रम्॥)

क्रद, इ रोदने। आह्वाने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर-अक-आह्वाने सक-सेट्। इदित।) इ, क्रन्द्यते। ततोऽक्रन्दीद्दशग्रीव इति। क्रन्दति भर्त्तारमिवाभिपन्नम्। दुर्गादासमते तु षमङानुबन्धी। यथा, ष, क्रन्दा। म, क्रन्दयति। ङ, क्रन्दते। इति॥

क्रद, ष म ङ वैक्लव्यविकलत्वयो । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-आत्म-अक-सेट-घटा।) ष, क्रदा। म, क्रदयति। ङ, क्रदते। इति दुर्गादास ॥

क्रन्द, क शब्दसातत्ये। इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा-पर-अक-सेट।) रेफयुक्त । आ उपसर्गपूर्व्वक । क, आक्रन्दयति। शब्दसातत्यं निरन्तरशब्दक्रिया। इति दुर्गादास ॥

क्रन्दन, क्ली (क्रदि+भावे ल्युट्।) शोकादिनाऽश्रुपतनम्। कांदन इति भाषा। तत्पर्य्याय । क्रन्दितम् २ रुदितम् ३ क्रुष्टम् ४ रोदनम् ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ४ । ३१ ।

“त भक्षितं मत्वा गङ्गदत्तस्तारस्वरेण धिग्धिक् प्रलापपर कथञ्चिदपि न क्रन्दनाद् विरराम”॥)

योधसराव । आह्वानम्। इत्यमर ।२।८।१०७॥

क्रन्दन, पु, (क्रन्दनं रोदनमिव शब्दविशेष अस्यास्तीति अच्।) विडाल । इति शब्दमाला॥

क्रन्दित, क्ली, (क्रदि+भावे क्त।) रोदनम्। इत्यमर । १ । ७ । ३५॥ आह्वानम्। इति मेदिनी॥ योधचीत्कारणम्। इति शब्दरत्नावली॥

क्रप, ष म ङ कृपायाम्। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा-आत्म-अक-सेट्।) कृपा दया। ष, क्रपा। भीषि चिन्तीति ङे सनीषाया इति निपात-

नात रेफस्य ऋकार । म, क्रपयति । ङ, क्रपते दयालुर्दीनम । इति दुर्गादास ॥

क्रम, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा–पर–सक–सेट ।) उ, क्रमित्वा क्रान्त्वा क्रन्त्वा । क्रामति । वारिपूर्णां मही क्रत्वा पश्चात सक्रमते गुरु रिति सम्शब्दस्योपसर्गप्रतिरूपकत्वे वागेरित्या त्मनेपदम । वृत्युत्साहतायनेषूपसर्गान्तरपूर्व्वा दप्यात्मनेपदमिति प्ररणादेव । सक्रामयतीत्यादि तु सक्रामन्त करोतीति प्णचन्तात ञौ साध्यम । अन्यथा अमन्तत्वाद्ध्रस्व स्यात । ह्नरेयंदक्रामि पदैककेन खमिति तु धातुपारायणमते चुरादि विवक्षया सिद्धम । तन्मतन्तु परिभाषाया लिखि तम् । अथवा आत्मेति कर्म्मणोऽध्याहारे प्रेरणे ञौ साध्यम । हरे पद आत्मान यत ख क्रामया मास । इत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

क्रम, य गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा पर सक सेट ।) य, क्राम्यति । गोविन्दभट्टक्रमदीश्वरौ तु दीर्घं विधाय । क्राम्यतीत्युत्तु । तथा च ।
"इष्यते श्यनि दीर्घत्व दाक्षिलक्षणवेदिभि ।
तेन क्राम्यति कौमारे श्यनीत्यस्योपलक्षणात" ॥
इति दुर्गादास ॥

क्रम, पु, (क्रम्यते प्राप्यते पाठभेदो ऽनेन । क्रम + घञ् । "नोदात्तोपदेशस्येति" । ७ । ३ । ३४ । इति न वृद्धि ।) वैदिकविधानम । तत्पर्य्याय । कल्प २ विधि ३ । इत्यमर । २ । ७ । ४ ॥ (क्रम + भावे घञ् ।) अनुक्रम ।
(यथा, रघु । ११ । २४ ।
"लोकमन्धतमसात क्रमोदितौ
रश्मिभि शशिदिवाकराविव" ॥)
शक्ति । आक्रमणम । इति मेदिनी ॥ (क्रामत्यनेन घञ न वृद्धि ।) चरण । इति हेमचन्द्र ॥ (स्वनामख्यातो वत्सप्रीपुत्त्र ।
यथा, मार्कण्डेये ११८ । १ ।
"तस्य तस्या सुनन्दाया पुत्त्रा द्वादश जज्ञिरे ।
प्राशु प्रवीर शूरश्च सुचक्रो विक्रम क्रम" ॥
सर्व्वाक्रमणात रुद्र ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२९ ।
"कृच सुच्छ्रो विख्यातो लोक सर्व्वाश्रय क्रम" ॥
त्रिपादेन सर्व्वाक्रमणात विष्णु ।
यथा, तत्रैव १३ । १४९ । २२ ।
"ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रम क्रम" ॥)

मक, पु, (क्रम वेदपाठभेद अधीते वेत्ति वा । "क्रमादिभ्यो वुन" । ४ । २ । ६१ । इति वुन ।) क्रमश । इति मुग्धबोधम् ॥

मण, पु, (क्रामत्यनेन करणे ल्युट ।) चरण । इति हेमचन्द्र ॥ (यदुवंशीयन्दृपविशेष । यथा हरिवंशे ।
"क्रमिश्च क्रमणश्चैव दृष्ट शूर पुरञ्जय" ॥
क्ली । भावे ल्युट् । पादविक्षेप । यथा, भागवते ८ । १० । २१ ।
"दृष्ट्वे त्वधर्म्मे क्रमणेषु यज्ञम्" ॥)

मपूरक, पु, (क्रमेण पूरयति वीजम् । पूर + णिच्

णवल । पुष्पवृन्ते क्रमेणास्य वीजपूरकत्वात तथा त्वम ।) रक्तवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥

क्रमश, [स] व्य, (कारकार्थवृत्ते क्रमात + वीप्साया शस् ।) क्रमेण क्रमेण । क्रमेक्रपे इति भाषा । यथा । 'भवति विज्ञतम क्रमशो जन" । इति प्राचीना ॥ (तथा च मनौ । ३ । १२ ।
"सवर्णाऽग्रे द्विजातीना प्रशस्ता दारकर्म्मणि ।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमा स्यु क्रमशोऽवरा" ॥)

क्रमागत, त्रि, (क्रमेणागत आयातम ।) क्रमायातम । पितृपितामहादिक्रमेण प्राप्तम । यथा,—
"अस्वतन्त्रा स्त्रिय सर्व्वा पुत्त्रदासपरिग्रहा ।
अस्वतन्त्रस्तत्र गृही यत्र तत्र स्यात क्रमागतम" ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारद ॥ (तथा च मनु । २ । १८ ।
"तस्मिन देशे य आचार पारम्पर्य्यक्रमागत ।
वर्णाना सान्तरालाना स सदाचार उच्यते" ॥)

क्रमायात, त्रि, (क्रमेणायात आगत ।) क्रमागत । इति मिताक्षरा ॥

क्रमि, पु (क्रम + इन ।) कृमि । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥ रोगविशेष । तच्चिकित्सा यथा,
"विडङ्गव्योषसयुक्तमन्नमण्ड पिबेन्नर ।
दीपन क्रिमिनाशाय जठराग्निविवृद्धये ॥
पयश्च कटुक तिक्त भोजन कफनाशनम ।
क्रिमीणा नाशन रुच्यमग्निसन्दीपन परम ॥
विडङ्गशृतपानीय विडङ्गेनावधूलितम ।
पीत क्रिमिहर दृष्ट क्रिमिजाश्च गदान जयेत ॥
लिह्याद्विडङ्गचूर्णं वा मधुना क्रिमिनाशनम ।
पलाशवीजस्य रस पिबेन्माक्षिकसयुतम ॥
पिबेत्तद्वीजकल्क वा तक्रेण क्रिमिनाशनम ।
काम्पिल्यचूर्णकर्षार्द्ध गुडेन सह भक्षितम ॥
पातयेत क्रिमीन सर्व्वानुदरस्थान्न सशय ।
विडङ्ग कौटज वीज तथा वीज पलाशजम ॥
सचूर्ण्य खादेत खण्डेन क्रिमीन्नाशयितु नर ।
निम्बपत्त्रसमुद्भूत रस क्षौद्रयुत पिबेत ॥
धुस्तूरपत्त्रज वापि क्रिमिनाशमनुत्तमम ।
रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धुस्तूरपत्त्रज ॥
ताम्बूलपत्त्रजो वापि लेपाद्यूकाविनाशन ।
धत्तूरपत्त्रकल्केन तद्रसेनैव पाचितम् ॥
तैलमभ्यङ्गमात्रेण यूकान्नाशयति क्षणात ।
क्रिमीणा विटकफोत्थानामेवदुक्त चिकित्सितम् ॥
रक्तजानान्तु सहार कुर्य्यात कुष्ठचिकित्सया ॥
क्षीराणि मासानि घृतानि वापि
दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।
अम्लश्च मिष्टश्च रस विशेषात
क्रिमीन जिघासु परिवर्ज्जयेद्धि" ॥
इति क्रिम्यधिकार । इति भावप्रकाश ॥

क्रमिकण्टक, क्ली, (क्रमौ क्रमिनाशे कण्टकमिव । तस्य नाशकत्वात्तथात्वम् ।) चित्राङ्ग । विडङ्गम । उडुम्बर । इति मेदिनी ॥

क्रमिघ्न, क्ली, (क्रमि हन्ति । हन् + ट ।) विडङ्गम् । इति रत्नमाला ॥

क्रमिजा, स्त्री, (क्रमे कमिभ्यो वा जायते इति । जन + ड ।) अगुरु । इत्यमर ॥

क्रमिजा, स्त्री, (कमिज + टाप् ।) लाक्षा । इति इति रतमाला ॥

क्रमिशत्रु, पु, (क्रमे क्रमीणा वा शत्रुरिव नाश कत्वात ।) विडङ्ग । इति रत्नमाला ॥

क्रमु, पु, (क्रमु + बाहुलकादु ।) गुवाक । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

क्रमुक, पु, (कमु + सज्ञाया कन ।) पट्टिकालोध्र । गुवाकवृक्ष । ब्रह्मदारुवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ४१ ॥ भद्रमुस्तकम । कार्पासिकाफलम । इति मेदिनी ।

क्रमुकफल, क्ली, (क्रमुक एव फलम । क्रमुकस्य गुवाकादिवृक्षस्य फल वा ।) गुवाकम । इति राजनिघण्ट ॥ (यथा, माघे ।
"आस्वादितार्द्रक्रमुका समुद्रात' ॥
क्रमुका क्रमुकफलानीत्यर्थ ॥) अस्य गुणपर्य्यायौ गुवाकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

क्रमुकी, स्त्री, (क्रमुक + स्त्रिया गौरादित्वात ङीष ।) गुवाक । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रमेल, पु, (क्रममालम्ब्य एलति गच्छतीति । एल + अच् ।) उष्ट्र । इत्युणादिकोष ॥

क्रमेलक पु, 'क्रममालम्ब्य एलति गच्छति । एल गतौ + ण्वुल् । यद्वा, क्रमेल + स्वार्थे कन ।) उष्ट्र । इत्यमर २ । ९ । ७५ ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ४१४ ।
'भो ममाग्रेऽपि क्रमेलकहृदय भक्षयित्वा अधुना मम मुखमवलोकयसि" ॥)

क्रमोद्वेग, पु, (क्रमेण उद्गत उत्कृष्टो वा वेगो यस्य ।) वृष । इति भूरिप्रयोग ॥

क्रय, पु, (क्री + भावे अच् ।) पण्यपूरणादिमूल्य दानेन विक्रेतु स्वत्वापादनेन स्वत्वापादनव्या पारविशेष । मूल्येन द्रव्यग्रहणम । केना इति भाषा । यथा,—
"प्रकाश वा क्रय कुर्य्यात मूल्य वापि समर्पयेत' ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे वृहस्पति ॥

क्रयलेख्य, क्ली, (क्रयस्य क्रये क्रयमधिकृत्य वा लेख्यम ।) भूम्यादिक्रयलिपि । कवाला इति पारस्य भाषा । यथा,
"गृह क्षेत्रादिक क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम ।
पत्र कारयते यत्तु क्रयलेख्य तदुच्यते" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे वृहस्पति ॥

क्रयविक्रय, पु, (क्रयेण सह विक्रय ।) वाणिज्यम । केना वेचा इति भाषा । यथा,—
"ऋणादान तथादान वस्तूना क्रयविक्रयम ।
न कुर्य्यात गुरुणा सार्द्ध शिष्यो भूत्वा कदाचन" ॥
इति तन्त्रसार ॥
(केचित्तु एतौ द्विवचनान्ताविच्छन्ति । तत्र द्वन्द यथा, क्रयश्च विक्रयश्च तौ क्रयविक्रयौ ।
यदुक्त मनुसहितायाम ।
"आगम निर्गमस्थान तथा वृद्धिक्षयावुभौ ।
विचार्य्य सर्व्वपण्याना कारयेत् क्रयविक्रयौ ॥
पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षे ऽथवा गते ।

कुर्व्वीत चैषां प्रत्यक्षमथसंस्थापनं नृप ”॥

क्रयविक्रयानुशय, पु, (क्रये विक्रये च क्रयविक्रयोर्वा अनुशयः पश्चात्तापः ।) अष्टादशविवादान्तर्गतविवादविशेषः । यथा ।
“वेतनस्यैव चादानं सविदश्च व्यतिक्रमः ।
क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ”॥
अस्य विवरणम् । यथा, मनौ ।
“क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् ।
सोऽन्तर्दशाहात् तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा” ॥

क्रयविक्रयिक, पु, (क्रयविक्रयाभ्यां जीवतीति । “वस्नक्रयविक्रयात् ठन्” ।४।४।१३। इति ठन् ।) वणिक् । इत्यमरः । २ । ९ । ७८ ॥

क्रयशीर्ष, क्ली, (कपिशीर्ष + पृषोदरात् साधुः ।) कपिशीर्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रयारोह, पु, (आ + रुह + अधिकरणे घञ् । क्रयाय आरोहः समारोहोऽत्र ।) हट्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रयिक, पु, (क्रयः प्रयोजनमस्यस्य इति ठन् ।) क्रेता । तत्पर्य्यायः । क्रायकः २ । इत्यमरः ॥ क्रयी ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
“धनेन क्रयिको हन्ति खादकश्चोपभोगतः ” ॥
क्रयेण जीवतीति । “वस्नक्रयविक्रयात् ठन्” । ४ । ४ । १३ । इति व्यस्तादपि ठन्) क्रयजीवी । वणिक् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, माघे ।
“पर्य्यापतत् क्रयिकलोकमगण्यपण्या” ॥)

क्रयी, [न्] त्रि, (क्रयोऽस्यस्य इति । क्रय + इनि ।) क्रयकर्त्ता । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रय्य,त्रि, (डुक्रीञ् द्रव्यपर्य्यये + “अतो यत्” । ३ । १ । ९७ । “क्रय्यस्तदर्थे” ६ । १ । ८२ । इति साधुः ।) क्रये प्रसारितम् । क्रयनिमित्तं हट्टादौ न्यस्तं यत् द्रव्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ३ । ३ । ३ । १ । “क्रय्यस्ते सोमो राजा इति क्रय इत्याह सोमविक्रयी” ॥)

क्रव्य, क्ली, (क्लव + यत् । लस्य रत्वम् ।) मांसम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १८ । २४ ।
“क्रव्यादा प्राणिनः क्रव्यं दुदुहुः स्वे कलेवरे ।
सुपर्णवत्सा विहगाश्चरं वाऽचरमेव च” ॥)

क्रव्यघातन,पु, (क्रव्यस्य क्रव्यार्थं वा घात्यतेऽसौ । हन + स्वार्थे णिच् + कर्म्मणि ल्युट् ।) मृगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्रव्यात,[द्]पु,(क्रव्यं मांसं अत्तीति । “क्रव्ये च विट्” । ३।२।६९। इति ।) राक्षसः । इत्यमरः ॥ मांसाशिनि त्रि । इति मेदिनी । (गृध्रादिमांसभुक्पक्षिविशेषस्यापि । यथा, रघौ । १५ । १६ ।
“धूमधूम्रो वसागन्धी ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः ॥
क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः” ॥
“क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः ” ॥
“कृशानुपक्षे क्रव्यादो गृध्रादयः”। इति मल्लिनाथः । व्याघ्रादिहिंस्रपशुभेदः ।
यथा, मनु ५ । १३१ ।
“श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः” ॥
“क्रव्याद्भिः व्याघ्रश्येनादिभिस्तेति”। कुल्लूकभट्टः ॥
ग्राम्यक्रव्यादो मार्ज्जारादयः ।
यथा, मनौ । ११ । १९९ ।
“श्वसृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च” ।
‘ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरामांसादैर्मार्ज्जारादिभिः ” ।
इति कुल्लूकभट्टः ॥ गुरुपत्नीगामिना नरकभोगावसाने क्रव्यादा आममांसाशिना योनिप्राप्तिर्भवति ।
यथा, तत्रैव । १२ । ५८ ।
“तृणगुल्मलतानाञ्च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ।
क्रूरकर्म्मकृताञ्चैव शतशो गुरुतल्पगः ” ॥
शवदाहकाग्निभेदः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १ । २ । १ । ४ ।
“अथाग्ने ! अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं सेध इत्यय वा आमाद् येनेदं मनुष्याः पक्त्वाऽश्नन्ति अथ येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्याद् एतावेवैतदुभावतोऽपहन्ति” । “हे अग्ने ! गार्हपत्य ! आमादमग्निमपजहि परित्यज तथा,—
“क्रव्यादमग्निं निः सेधनि शेषं दूरे गमय” ।
इति भाष्यम् ॥ ऋग्वेदे च । १० । १६ । १ ।
“योऽग्निः क्रव्यात् प्रविवेश वो गृहम्” ॥)

क्रव्याद, पु, (क्रव्यं मांसमत्ति । अद उपपदे “कर्म्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् । कृत्तं छिन्नं तदेव पुनर्विशेषतः कृत्तं पक्वञ्च भुङ्क्ते इति कृत्तविकृत्तपक्वशब्दस्य पृषोदरात् क्रव्यादेशः । इति काशिका ।) राक्षसः । इत्यमरः ॥ सिंहः । श्येनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शवभक्षकाग्निः । यथा,
“क्रव्यादो मृतभक्षणे ” । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ मांसाशिनि त्रि । इति धरणी ॥ (पुरा किल केनचिद्रक्षसाग्निमुखादियमेव सा भृगुभार्य्या पुलोमेति विदितेनैवापहृतायान्तस्या पुलोमाया महर्षिर्भृगुरत्यन्ताऽमर्षमाहरन् त्वं सर्व्वभक्षो भविष्यसीति तस्मै वह्नये शापं प्रददौ तेन हि तस्य क्रव्यादत्वं प्रसिद्धम् । ततः शप्तेनापि तेनाग्निदेवेनात्मनः सर्व्वभक्षकत्वरूपशापं परिहर्त्तुकामेन सर्व्वभक्षः सन् कथं देवादीनां मुखं भविष्यामीति चिन्तयता अग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च आत्मनः संहारस्तन्त्रे । पितामहस्तु देवादिभिरनुरुद्धो वह्नेः स्वप्रभावमनुस्मारयन् कौशलेन हुतभागग्रहणस्वीकारमकारयत् । एतद्विवरणन्तु महाभारते । १ । ६–७ अध्याययोर्द्रष्टव्यम् । तद्यथा,

भृगुरुवाच ।
“केनासि रक्षसे तस्मै कथिता त्वं जिहीर्षते ।
न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्भार्य्यां चारुहासिनीम् ॥
तत्त्वमाख्याहि तं ह्यद्य शप्तुमिच्छाम्यहं रुषा ।
बिभेति को न शापान्मे कस्य चायं व्यतिक्रमः ॥

पुलोमोवाच ।
अग्निना भगवंस्तस्मै रक्षसेऽहं निवेदिता ।
ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥
साहं तव सुतस्यास्य तेजसा परिमोक्षिता ।
भस्मीभूतन्तु तद्रक्षो मामुत्सृज्य पपात वै ॥

सूत उवाच ।
इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्युमान् ।
शशापाग्निमतिक्रुद्धः सर्व्वभक्षो भविष्यसि” ॥
“शप्तस्तु भृगुणा वह्निः क्रुद्धो वाक्यमथाब्रवीत् ।
किमिदं साहसं ब्रह्मन् कृतवानसि मां प्रति” ॥
“अमावास्याञ्च पितरः पौर्णमास्याञ्च देवताः ।
मन्मुखेनैव हूयन्ते भुञ्जते च हुतं हविः ॥
सर्व्वभक्षः कथं तेषां भविष्यामि मुखं त्वहम्” ॥
“चिन्तयित्वा ततो वह्निश्चक्रे संहारमात्मनः ।
द्विजानामग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च ॥
निरोङ्कारवषट्काराः स्वधास्वाहाविवर्ज्जिताः ।
विनाग्निना प्रजाः सर्व्वास्तत आसन् सुदुःखिताः ॥
अथर्षयः समुद्विग्ना देवान् गत्वाब्रुवन् वचः ।
अग्निनाशात् क्रियाभ्रंशात् भ्रान्ता लोकास्त्रयोऽनघाः ।
विदध्वमत्र यत्कार्य्यं न स्यात् कालात्ययो यथा ।
अथर्षयश्च देवाश्च ब्रह्माणमुपगम्य तु ॥
अग्नेरावेदयञ्छापं क्रियासंहारमेव च ।
भृगुणा वै महाभाग ! शप्तोऽग्निः कारणान्तरे ॥
कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागाग्रभुक् तथा ।
हुतभुक् सर्व्वभूतेषु सर्व्वभक्षत्वमेष्यति ॥
श्रुत्वा तु तद्वचस्तेषामग्निमाहूय विश्वकृत् ।
उवाच वचनं श्लक्ष्णं भूतभावनमव्ययम् ॥
लोकानामिह सर्व्वेषां त्वं कर्त्ता चान्त एव च ।
त्वं धारयसि लोकांस्त्रीन् क्रियाणाञ्च प्रवर्त्तकः ॥
स तथा कुरु लोकेश ! नोच्छिद्येरन् क्रिया यथा ।
कस्मादेवं विमूढस्त्वमीश्वरः सन् हुताशन ! ॥
त्वं पवित्रं सदा लोके सर्व्वलोकगतिश्च ह ।
न त्वं सर्व्वशरीरेण सर्व्वभक्षत्वमेष्यसि ॥
अपाने ह्यर्चिषो यास्ते सर्व्वं भोक्ष्यन्ति ताः शिखिन् ।
क्रव्यादा च तनुर्य्या ते सा सर्व्वं भक्षयिष्यति ॥
यथा सूर्य्यांशुभिः स्पृष्टं सर्व्वं शुचि विभाव्यते ।
तथा त्वदर्च्चिर्निर्द्दग्धं सर्व्वं शुचि भविष्यति ॥
त्वमग्ने ! परमं तेजः स्वप्रभावाद्विनिर्गतम् ।
स्वतेजसैव तं शापं कुरु सत्यमृषेर्विभो ! ॥
देवानाञ्चात्मनो भागं गृहाण त्वं मुखे हुतम्” ।
“एवमस्त्विति तं वह्निः प्रत्युवाच पितामहम् ॥
जगाम शासनं कर्त्तुं देवस्य परमेष्ठिनः ” ॥ * ॥
अतएव ऋङ्मन्त्रेण क्रव्यादाख्याग्नेः शान्तिकर्म्मादिष्वपसारणं जातवेदोऽग्नेरादानं प्रोक्तम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । १६ । ९ ।

“क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं
यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ।
इहैवायमितरो जातवेदा
देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्” ॥

“क्रव्यं आमिषं अत्ति क्रव्याद् तं तीव्रमग्निं दूरं विप्रकृष्टे देशे प्रहिणोमि प्रगमयामि । रिप्रं पापं तस्य वाहः वोढा यद्वा रिप्रं पापं वहति उपपदे “कर्म्मण्यण्” इति वह + अण् । सोऽग्निः यमराज्ञः यमो राजा येषां तान् यमराजकान् प्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोतु । अथ शान्तिकर्म्मार्थं उपासने इतरः क्रव्यादादन्यः जातवेदाः अग्निः इहैव देशे देवेभ्यः देवार्थं हव्यं वहतु” ॥ इति भाष्यम् ॥ क्रव्यं मांसं अत्ति । अद + उपपदे “कर्म्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इत्यण् । दहनामाममांसाशिमृगभेदः ।
यथा, भागवते । ५ । २६ । ११ ।

"एवमेव महारौरवो यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयन्ति यः केवलं देहम्भरः" ॥)

क्रान्त, पुं, (क्रम्यते आक्रम्यते इति । क्रम + क्त ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पादेन्द्रियम् । यथा, मनौ । १२ । १२१ ।
"मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् । वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ' ॥
"क्रान्ते पादेन्द्रिये विष्णुमिति" । कुल्लूकभट्टः ॥ भावे + क्त । क्ली, आक्रमणम् । क्रमणम् । यथा माघे ।
"क्रान्तं रुचा काञ्चनवप्रभाजा" ॥
यथा च शतपथब्राह्मणे ५ । ४ । २ । ६ ।
"विष्णोः क्रान्तमसीतीमे लोका विष्णोः विक्रमण विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तम्" ॥)
आक्रान्ते त्रि ॥

क्रान्ता, स्त्री, (क्रम + कर्त्तरि क्त । स्त्रियां जाति लेपि सयोगोपधत्वात् टाप् ।) वृहती । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रान्तिः, स्त्री, (क्रम + भावे क्तिन् ।) खगोलमध्यवर्त्तिसूर्य्यगमनाधारतिर्य्यग्गोलरेखा । यथा,—
"अयनादयनं यावत् कक्षा तिर्य्यक् तथापरा । क्रान्तिसंज्ञा तया सूर्य्यः सदा पर्य्येति भासयन्" ॥
इति सूर्य्यसिद्धान्ते गोलाध्यायः ॥ "नाडीमण्डलात् दक्षिणोत्तरं क्रान्तिमण्डलावधियदन्तरं तत्" । इति तट्टीकायां नृसिंहविदाम्बरः ॥ तत्पर्य्यायः । अपमण्डलम् २ अपवृत्तम् ३ अपक्रमः ४ अपक्रान्तिः ५ । इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥ अपमः ६ । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ इष्टक्रान्त्यानयनक्रमो यथा,—
"परमापक्रमज्या च सप्तरन्ध्रगुणेन्दवः । तद्गुणाज्या त्रिजीवाप्ता तच्चापक्रान्तिरुच्यते' ॥ इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥ २ ॥ आक्रमः । इति हेमचन्द्रः ॥ गतिः । गत्यर्थात् क्रमधातोर्भावे क्तिन् प्रत्ययात् तथात्वम् ॥

क्रान्तिवलयः, पुं, (सूर्य्यसिद्धान्तोक्ता क्रान्तिरेव वलयं वृत्तम् ।) क्रान्तिमण्डलम् । विषुवद्वृत्तात् चतुर्विंशतिभागैर्दक्षिणे चोत्तरे यद्वृत्तं तत् । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

क्रान्तुः, पुं, (क्रामतीति । "क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्चेति" । उणा ५ । ४३ । इति तुन् वृद्धिश्च ।) पक्षी । इत्युणादिकोषः ॥

क्रायकः, पुं, (क्रीणाति इति । कर्त्तरि ण्वुल् ।) क्रेता । इत्यमरः ॥ क्रयजीवी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्रिमिः, पुं, (क्रमु पादविक्षेपे । "क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च" । उणा ४ । १२१ । इति इन् कित् अत इच्च ।) कीटः । कृमिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रोगविशेषः । तस्य प्रकारो यथा,—
"क्रिमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः । बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ॥ नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः । तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥ बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः । द्विधा ते कोठपिडका कण्डूगण्डान् प्रकुर्व्वते ॥ १ ॥
निदानम् यथा ।
"अजीर्णभोजी मधुराम्लनित्यो द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता । व्यायामवर्ज्जी च दिवाशयानो विरुद्धभुक् संलभते क्रिमींश्च" ॥
पुरीषजनिदानं यथा,—
'माषपिष्टान्नलवणगुडशाकैः पुरीषजाः' ॥ २ ॥
कफजनिदानं यथा,—
"मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः" ॥
रक्तजनिदानं यथा,—
"विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि '॥
अभ्यन्तरक्रिमिलक्षणं यथा,—
"ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगश्छर्द्दनं भ्रमः । भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सजातक्रिमिलक्षणम्" ॥
कफजरूपं यथा,—
'कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्व्वतः ॥ पृथुब्रध्ननिभाः केचित् केचिद्गण्डूपदोपमाः । रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः ॥ श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते । अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः ॥ चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्व्वते । हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् ॥ मूर्च्छाच्छर्द्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपीनसान्' ॥ ३ ॥
रक्तजरूपं यथा,—
"रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः ॥ अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः । केशादा रोमविध्वंसा रोमद्वीपा उडुम्बराः ॥ षट् ते कुष्ठैककर्म्माणः सहसौरसमातरः" ॥
विड्जरूपं यथा,—
"पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः । वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखाः । तदास्योद्गारनिश्वासविड्गन्धानुविधायिनः ॥ पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः । ते पञ्च नाम्ना क्रिमयः ककेरुकमकेरुकाः ॥ सौसुरादाः सशूलाख्या लेलिहा जनयन्ति हि" ॥
विमार्गगक्रिमिलक्षणं यथा,—
'विड्भेदशूलविष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाण्डुताः । रोमहर्षाग्निसदनगुदकण्डूर्विमार्गगाः' ॥
इति माधवकरः ॥
(अस्य सहेतुकलक्षणचिकित्सितानि यथा,—
"इह खलु अग्निवेश ! विंशतिविधाः क्रिमयः पूर्व्वमुक्ता नानाविधेन प्रविभागेनान्यत्र सहजेभ्यः । ते पुनः प्रकृतिभिर्विभज्यमानाश्चतुर्व्विधाः सन्ति । तद्यथा । पुरीषजाः श्लेष्मजाः शोणितजा मलजाश्चेति । तत्र मलजा बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च । तत्र बाह्ये मले जाताः मलजाः संज्ञाः लभन्ते, तेषां समुत्थानं मृजावर्ज्जनं, स्थानकेशश्मश्रुलोमपक्ष्मवासांसि, संस्थानमण्वतिलाकृतयो बहुपादाः वर्णः कृष्णः शुक्लश्च, नामानि यूकाः पिपीलिकाश्चेति, प्रभावः कण्डूजननं कोठपिडकाभिनिर्व्वर्त्तनञ्च, चिकित्सितं तेषामपकर्षणं मलोपघातो मलकराणाञ्च भावानामनुपसेवनमिति । शोणितजानान्तु कुष्ठैः समानं समुत्थानं, स्थानं रक्तवाहिन्यो धमन्यः, संस्थानमणवो वृत्ताश्चापादाश्च सूक्ष्मत्वाच्चैके भवन्त्यदृश्याः, वर्णस्ताम्रः, नामानि केशादा लोमादा लोमद्वीपाः सौरसा औदुम्बरा जन्तुमातरः इति । प्रभावः केशश्मश्रुनखलोमापध्वंसो व्रणगतानाञ्च हर्षकण्डूतोदसंसर्पणान्यतिवृद्धानाञ्च त्वक्सिरास्नायुमांसतरुणास्थिभक्षणमिति, चिकित्सितमप्येषां कुष्ठैः समानं तदुत्तरकालमुपदेक्ष्यते ।

श्लेष्मजाः क्षीरगुडतिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्नेहाजीर्णपूतिक्लिन्नसङ्कीर्णविरुद्धासात्म्यभोजनसमुत्थानाः । तेषामामाशयः स्थानं प्रवर्द्धमानास्तूर्द्ध्वमधो वा विसर्पन्ति, उभयतो वा । संस्थानवर्णविशेषास्तु श्वेताः पृथुब्रध्नसंस्थानाः केचित्, केचिद्वृत्तपरिणाहा गण्डूपदाकृतयश्च श्वेतास्ताम्रावभासाः, केचिदणवो दीर्घास्तन्त्वाकृतयः श्वेताः । तेषां त्रिविधानां श्लेष्मनिमित्तानां क्रिमीणां नामानि, अन्त्रादा, उदरादा, हृदयादाश्चुरवो दर्भपुष्पाः, सौगन्धिकाः, महागुदाश्च इति । प्रभावो हृल्लासमास्यसंस्रवणमरोचकाविपाको ज्वरो मूर्च्छाजृम्भाक्षवथुरानाहोऽङ्गमर्द्दश्छर्द्दिः कार्श्यं पारुष्यमिति ।

पुरीषजास्तुल्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैस्तेषां स्थानं पक्वाशयः । प्रवर्द्धमानास्त्वधो विसर्पन्ति । यस्य पुनरामाशयाभिमुखाः स्युस्तदनन्तरं तस्योद्गारनिःश्वासाः पुरीषगन्धिनः स्युः । संस्थानवर्णविशेषास्तु सूक्ष्मवृत्तपरीणाहाः श्वेता दीर्घोर्णांशुकसङ्काशाः केचित् केचित् पुनः स्थूलवृत्तपरीणाहाः श्यावनीलहरितपीताः । तेषां नामानि ककेरुकमकेरुका लेलिहाः सशूलकाः सौसुरादाश्चेति । प्रभावः पुरीषभेदः कार्श्यं पारुष्यं लोमहर्षाभिनिर्व्वर्त्तनञ्च । त एव चास्य गुदमुखं परितुदन्तः कण्डूञ्चोपजनयन्तो गुदमुखं पर्य्यासते । त एव जातहर्षा गुदान्निष्क्रमणमतिवेलं कुर्व्वन्ति ।

इत्येषः श्लेष्मजानां पुरीषजानाञ्च क्रिमीणां समुत्थानादिविशेषः । चिकित्सितन्तु खल्वेषां समासेनोपदिश्य पश्चाद्विस्तरेणोपदेक्ष्यते । तत्र सर्व्वक्रिमीणामपकर्षणमेवादितः कार्य्यम् । ततः प्रकृतिविघातोऽनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति ।

तत्रापकर्षणं हस्तेनाभिगृह्यापनयनमुपकरणवतानुपकरणेन वा । स्थानगतानान्तु क्रिमीणां भेषजेनापकर्षणं न्यायतश्चतुर्विधमिति । तद् यथा,—शिरोविरेचनं वमनं विरेचनमास्थापनं मित्यपकर्षणविधिः ।

प्रकृतिविघातस्त्वेषां कटुतिक्तकषायक्षारोष्णानां द्रव्याणामुपयोगो यच्चान्यदपि किञ्चित् श्लेष्मपुरीषप्रत्यनीकभूतं तत्स्यादिति प्रकृतिविघातः ।

अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनम् । यदुक्तं निदानविधौ, तस्य वर्ज्जनं तथाविध

प्रायाणा चापरेषा द्रव्याणामिति लच्चणतश्चिकि
त्सितमनुव्याख्यातमेतदेव पुनर्विस्तरेणोपदेच्यते।
अथैन क्रिमिकोष्ठमातुरमग्रे षड्रात्र सप्त
रात्र वा स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य श्वोभूते एन
सशोधन पाययितास्मीति, चीरदधिगुडतिल
मत्स्यानूपमासपिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्नेह सम्प्रयुक्तै
र्भोज्यै सायम्प्रातरुपपादयेत समुदीरणार्थश्चैव
क्रिमीणाङ्कोष्ठाभिसरणार्थञ्च। भिषगथ व्युष्टाया
रजन्या सुखोषित सुप्रजीर्णभुक्तञ्चाज्ञायास्याप
नवमनविरेचनैस्तदहरेवोपपादयेत। उपपादनी
यश्चेत्स्यात सर्व्वान परीच्य विशेषान समीच्य
सम्यक्। अथाहरेति ब्रूयात। मूलक सर्षपलशुनक
रञ्ज शिग्रु खरपुष्पभूस्तृण सुमुख सुरस कुठेरक
कण्डीर कालमालपर्णासच्चवकफणिज्झकानि स
र्व्वाण्यथवा यथालाभम। तान्याहृतान्यभिसमीच्य
खण्डशश्छेदयित्वा प्रचाल्य पानीयेन सुप्रचालि
ताया स्थाल्या समावाप्य गोमूत्रेणार्द्धोदकेनाभ्या
सिच्य साधयेत। सततमवघट्टयन दर्व्या तमु
पयुक्त भूयिष्ठेऽम्भसि। गतरसेष्वौषधेषु स्थाली
मवतार्य्य सुपरिपूत कषाय सुखोष्ण मदनफल
विडङ्गकल्कतैलोपहित स्वर्जिकालवणमभ्यासिच्य
वस्तौ विधिवदास्थापयेदेनम’।
“मदनफलपिप्पलीकषायेणाञ्जलिमात्रेण त्रिवृत
कल्कान्नमात्रामालोड्य पातुमस्मै प्रयच्छेत। तदस्य
दोषमुभयतो निर्हरति साधु। एवमेव कल्यो
क्तानि वमनविरेचनानि सच्चन्य पाययेदेन बुद्ध्या
सर्व्वविशेषानवेच्चमाणा।
अथैन सम्यग्विरिक्त विज्ञायापराह्णे शैख
रिककषायेण सुखोष्णेन परिषेचयेत। तेनैव च
कषायेण वाह्याभ्यन्तरान सर्व्वोदकार्थान कारयेव
शश्वत। तदभावे वा कटुकतिक्तकषायाणामौष
धाना क्वाथैर्मूत्रक्षारैर्वा परिषेचयेत। परिषिक्तञ्च
एव निवातमागारमनुप्रवेश्य पिप्पलीपिप्पली
मूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरसिद्धेन यवाग्वादिना क्रमे
णोपक्रामयेत। विलेप्याक्रमागतञ्चैनमनुवासयेव
विडङ्गतैलेनैकान्तर द्विस्त्रिर्व्वा। यदि पुनरस्याति
प्रवृद्धान शीर्षादीन क्रिमीन मन्येत, शिरस्येवा
भिसर्पत कदाचित। तत स्नेहस्वेदाभ्यामस्य शिर
उपपाद्य, विरेचयेदपामार्गतण्डुलादिना शिरो
विरेचनेन।
यस्त्वभ्याहार्य्यविधि प्रकृतिविघातोक्त क्रिमीणा
सोऽनुव्याख्यास्यते। मूषिकपर्णी समूलाग्रप्र
तानामपहृत्य खण्डशश्छेदयित्वा उदूखले चोद
यित्वा पाणिभ्या पीडयित्वा च रस मृत्कीयाव।
तेन रसेन लोहितशालितण्डुलपिष्ट समालोड्य
पूपलिका कृत्वा विधूमेष्वङ्गारेषूपकुथ्य विडङ्गतैल
लवणोपहिता क्रिमिकोष्ठाय भच्चयितुमुप
यच्छेत। तदनन्तरमम्लकाञ्जिकमुदस्विद्वा पिप्प
ल्यादि पञ्चवर्गसच्चष्ट सलवणमनुपाययेव”।
“अथाश्वशकृदाहृत्य महति किलिञ्जे प्रती
र्य्यातपे शोषयित्वोदूखले चोदयित्वा दृषदि
पुन श्लक्ष्णानि चूर्णानि कारयित्वा विडङ्गकषा
येण त्रिफलाकषायेण वा त्रयस्त्रिवो दशकृत्वो
वा आतपे सुपरिभावितानि भावयित्वा दृषदि
पुन श्लक्ष्णानि चूर्णानि कारयित्वा नवे कलसे
समवाप्यानुगुप्त निधापयेत। तेषान्तु खलु चूर्णाना
पाणितल पर्णं यावद्वा साधु मन्येत चौद्रेण सच्चन्य
क्रिमिकोष्ठाय लेढुम्प्रयच्छेत॥
तथा भल्लातकास्थीन्याहृत्य कलसप्रमाणेन
सम्पोथ्य स्नेहभाविते दृढे कलसे सूच्मानेकच्छिद्र
ब्रध्ने मृदावलिप्ते समवाप्योडुपेन पिधाय भूमा
वाकण्ठ निखातस्य स्नेहभावितस्यैव दृढस्योपरि
कुम्भस्यारोप्य समन्तात गोमयैरुपचित्य दाह
येव। स यदा जानीयात साध दग्धानि गोम
यानि विगतस्नेहानि भल्लातकास्थीनीति ततस्त
कुम्भमुद्धारयेव। अथ तस्मात द्वितीयात कुम्भात्त
स्नेहमादाय विडङ्गतण्डुलचूर्णै स्नेहार्द्धमात्रै प्रति
सच्चज्यातपे सर्व्वमह स्थापयित्वा ततोऽस्मै मात्रा
प्रयच्छेत पानाय। तेन साध विरिच्यते विरि
क्तस्य चानुपूर्व्वी यथोक्ता”॥
“अथाहरेति ब्रूयात शारदान्नवास्तिलान
सम्पदुपेतानाहृत्य सुनिष्पूतान्निष्पूय सुशुद्धान
शोधयित्वा विडङ्गकषाये सुखोष्णे प्रक्षिप्य
सुनिर्व्वापितान निर्व्वापयेत आदोषशमनात।
गतदोषानभिसमीच्य सप्रलूनान प्रलुच्य पुनरेव
सुनिष्पूतान्निष्पूय मसुद्धान शोधयित्वा विडङ्ग
कषायेण त्रि सप्तकृत्व सुपरिभावितान भाव
यित्वातपे शोधयित्वोदूखले सच्चुद्य दृषदि पुन
श्लक्ष्णपिष्टान कारयित्वा द्रोणमभ्यवधाय वि
डङ्गकषायेण मुहुर्मुहुरवसिञ्चन पाणिमर्द्द मर्द्द
येत। तस्मिन खलु प्रपीड्यमाने यत्तैलमुपदियात
तत्पाणिभ्या पर्य्यादाय शुचौ दृढे कलसे समा
सिच्यानुगुप्तन्निधापयेत। अथाहरेति ब्रूयात
तिल्वकोद्दालकयोर्द्वौ विल्वमात्रौ पिष्टौ श्लक्ष्णा
पिष्टौ विडङ्गकषायेण, ततोऽर्द्धमात्रौ श्यामा
त्रिवृतयोरर्द्धमात्रौ दन्तीद्रवन्त्योरतो मर्द्धमात्रौ
चव्यचित्रकयोरित्येतत सम्भार विडङ्ग कषाय
स्यार्द्धाढकमात्रेण प्रतिसच्चज्य ततस्तैलप्रस्थमावाप्य
सर्व्वमालोड्य महति पर्य्योगे समासिच्याग्नावधि
श्रित्य महत्यासने सुखोपविष्ट सर्व्वत स्नेहमव
लोकयन्नजस्र मृद्वग्निना साधयेद्दर्व्या सततमव
घट्टयन्। स यदा जानीयाद्विरमति शब्द, प्रशा
म्यति च फेण, प्रसादमापद्यते स्नेहो यथास्वञ्च
वर्णरसोत्पत्ति सवर्त्तते, भेषजमङ्गुलिभ्या मृद्य
मानमनतिमृदुमनतिदारुणमनङ्गुलिग्राहि चेति।
सकालस्तस्यावतारणाय। ततस्तमवतीर्य्य शृत
शीतीभूत महता वाससा परिपूय शुचौ दृढे
कलसे समासिच्य पिधानेन पिधाय शुक्लेन
वस्त्रपट्टेनाच्छाद्य सूत्रेण सुबद्ध अनुगुप्तन्निधाप
येत। ततोऽस्मै मात्राम्प्रयच्छेत पानाय। तेन
साधु विरिच्यते। सम्यगपहृतदोषस्य चास्यानु
पूर्व्वी यथोक्ता। ततश्चैनमनुवासयेदनुवासन
काले”॥
“इत्येतव दयाना श्लेष्म पुरीष सम्भवाना
क्रिमीणा समुत्थानस्थानसस्थानवर्ण नाम प्रभाव
चिकित्सितविशेषा व्याख्यात। सामान्यत। वि
शेषतस्त्वन्यमात्रमास्थापनानुवासनानुलोमहरण
भूयिष्ठ तेष्वौषधेष पुरीषजाना क्रिमीणा चिकि
त्सित कार्य्य मात्राधिक पुन शिरोविरेचनवमनो
पशमनभूयिष्ठ तेष्वौषधेष श्लेष्मजाना क्रिमीणा
चिकित्सित कार्य्यम। इत्येष क्रिमिघ्नो भेषज
विधिरनुव्याख्यातो भवति”॥ इति चरके विमान
स्थाने सप्तमोऽध्याय ॥ १ ॥
‘सूत गन्धमृत लौह मरिच विषमेव च।
मुस्तक त्रिफला शुण्ठी धातकी सरसाञ्जनम॥
त्र्यूषण मुस्तक पाठा बालक विल्वमेव च।
एतानि समभागानि स्वरसैर्भृङ्गजैस्तथा॥
वराटिका प्रमाणेन भच्चणाय विशेषत।
क्रिमिरोगविनाशाय क्रिमिरोगविनाशन”॥
इति क्रिमिरोगारिरस ॥ १ ॥
‘क्रमेण वृद्ध रसगन्धकाज
मोदा विडङ्ग विषमुष्टिका च।
पलाशवीजञ्च विचूर्णमस्य
निष्कप्रमाण मधनावलीढम॥
पिबेत कषाय घनज तदूर्द्ध
रसोऽयमुक्त क्रिमिमुद्गराख्य।
क्रिमीन्निहन्यात क्रिमिजाश्च रोगान
सन्दीपयत्यग्निमय चिरात्रात”॥
इति क्रिमिमुद्गरो रस ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहे क्रिमिरोगाधिकारे॥*॥
अथास्य पथ्यापथ्यविधि। पथ्यानि यथा,—
“आस्थापन कायशिरोविरेचन
धूम कफघ्नानि शरीरमार्ज्जना।
चिरन्तना वैणवरक्तशालय
पटोलवेत्राग्ररसोनवास्तुकम॥
ऊताशमन्दारदलानि सर्षपा
न्नवीनमोच वृहतीफलान्यपि।
तिक्तानि नाली च दलानि मोषिक
मास विडङ्ग पिचुमर्द्दपल्लवम॥
पथ्या च तैलन्तिलसर्षपोद्भव
सौवीरशुक्ताश्च तुषोदक मधु।
पचेलिम तालमरुष्कर गवा
मूत्रञ्च ताम्बूलसुराम्लगाण्डजम्॥
कोष्ठाणि मूत्राज्यपयासि रामठ
चाराजमोदा खदिरश्च वत्सकम।
जम्बीरनीर सुरभी यमानिका
चारा सुराक्षा गुरुशिंशपोद्भवा॥
तिक्त कषाय कटुको रसोऽप्यय
वर्गो नराणा क्रिमिरोगिणा सुख”॥*॥
अपथ्यानि यथा,—
“छर्दिश्च तद्वेगविधारणञ्च
विरुद्धपानाशनवह्निनिद्राम।
द्रवञ्च पिष्टान्नमजीर्णताञ्च
घृतानि माषान दधिपत्रशाकम॥
मास पयोऽम्ल मधुर रसञ्च
क्रिमीन जिघासु परिवर्ज्जयेच्च”॥

इति वैद्यकक्रिमिरोगपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे ॥)

क्रिमिकण्टक, क्ली, (क्रिमौ कण्टकमिव ।) क्रमि काण्टकम् । इति मेदिनी ॥

क्रिमिघ्न, पु (क्रिमिं हन्ति नाशयतीति । "अमनु ष्यकर्त्तृके च" । ३ । २ । ५३ । इति टक् । मूलवि भुजादित्वात् सिद्धं । अत पूर्व्वस्येति नियमान्न णत्वम् ।) क्षमिघ्न । विडङ्ग । इत्यमरटीकायां रमानाथ ॥ (क्रिमिरोगनाशकौषधविशेष । "क्रिमिघ्न किंशुकारिष्टवीज सरसभस्मकम् । वत्सदयक्षाखुपर्णीमे क्रिमिविनाशन" ॥ इति क्रिमिघ्नो रस ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे क्रिम्यधिकारे ॥)

क्रिमिघ्नी, स्त्री, (क्रिमिघ्न + टित्वात् स्त्रियां ङीप् ।) सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्रिमिज, क्ली (क्रिमिभ्य जायते इति । "अन्येष्वपि दृश्यते" ।३।२।१०१ । इति ड ।) अगुरु । इत्यमर ॥

क्रिमिजा, स्त्री, (क्रिमिज + स्त्रियां टाप् ।) लाक्षा । इति रत्नमाला ॥

क्रिमिशत्रु ,पु, (क्रिमे शत्रुरिव नाशकत्वात् ।) रक्त पुष्पक । इति शब्दचन्द्रिका । पालितामादार इति भाषा ॥

क्रिमिशाम्बव, पु, (शत्रु + स्वार्थे अण् शाम्बव । क्रिमे शाम्बव इव तन्नाशकत्वात् ।) विटखदिर । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्रिमिशैल, पु (क्रिमिभिर्निर्म्मित शैल इव ।) वल्मीक । इति त्रिकाण्डशेष ॥

क्रिय, पु, (क्रिया गत्याख्यामाद्यगतिक्रिया विद्यते अत्र अर्श आदेरच् ।) मेषराशि । इति दीपिका ॥

क्रिया, स्त्री, (क्रियते अनया असौ अस्मिन् इति वा । डु कृ ञ करणे कारणकर्म्माधिकरणादौ च यथायथ श प्रत्यय । "रिङ् शयग्लिङ्क्षु" । ७ । ४ । २८ । इति रिङादेश । "अचिश्नुधातु भ्रुवां य्वोरियङुवङौ" । ६ । ४ । ७७ । इति इयङ् ।) आरम्भ । निष्कृति । शिक्षा । पूज नम् । सम्प्रधारणम् । उपाय । कर्म्म । तन्नव विधम् । यथा,—

"आरम्भो निष्कृति शिक्षा पूजन सम्प्रधारणम् । उपाय कर्म्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रिया" ॥

इति भावप्रकाश ॥ चेष्टा । चिकित्सा । इत्य मर । ३ । ३ । १५६ ॥ कारणम् । इति हेम चन्द्र ॥ श्राद्धम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ शौचम् । इति शब्दरत्नावली ॥ धात्वर्थ करोत्यर्थो वा । इति वैयाकरणा ॥ क्रिया साध्यरूपा वस्तुधर्म्मो पाकादय एव हि अधिश्रयणाद्यव श्रयणान्तादि पूर्व्वापरीभूतो व्यापारकलाप पाकादिशब्दवाच्य । इति साहित्यदर्पणम् ॥ चतु प्रकारव्यवहारपादान्तर्गतव्यवहारपादविशेष । सा द्विधा मानुषी दैविकी च । तत्राद्या साक्ष्य लेख्यानुमानभेदेन त्रिधा । द्वितीया घटाद्यादक विषकोषतण्डुलतप्तमाषकफालधर्म्मभेदेन नवधा दिव्यानि । यथा,—

"द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी । तथा साक्ष्यलेख्यानुमानञ्च मानुषी त्रिविधा स्मृता । घटाद्या धर्म्मजान्ताश्च दैविकी नवधा स्मृता" ॥

इति व्यवहारतत्त्वे वृहस्पति ॥ (चिकित्साकार्य्यं यथा,—चरके सूत्रस्थाने १० अध्याये ॥

"याभि क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातव समा । सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्मतद्भिषजां मतम् ॥ कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति । समानाञ्चानुबन्ध स्यादित्यर्थं क्रियते क्रिया" ॥ "याह्यदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च । सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत्" ॥ शीते शीतप्रतीकार उष्णेचोष्णनिवारणम् । कृत्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत्" ॥

इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)

क्रियाकार ,पु, (क्रियां शिक्षारम्भं करोतीति । कृ + उपपदे "कर्म्मण्यण्" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) नव च्छात्र । नूतन पडुया इति भाषा । इति त्रिकाण्ड शेष ॥ कर्म्मकर्त्तरि त्रि ॥

क्रियाद्वेषी, [न्] पु, (क्रियां व्यवहाराङ्गसाधन साक्षिलेख्यादिक द्वेष्टि । द्विष + णिनि ।) साक्ष्यलिखितभुक्तियुक्तिशपथद्वेष्टा । स च व्य वहारविषये पञ्चधा । हीनान्तर्गतहीनविशेष । यथाह,—व्यवहारतत्त्वे नारद ।

"अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तर । आहूतप्रपलायी च हीन पञ्चविध स्मृत" ॥ (तल्लक्षणं यथा । वीरमित्रधृतकात्यायनवचने । "लेख्यञ्च दाक्षिणाद्यञ्च क्रिया ज्ञेया मनीषिभि । तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात् क्रियाद्वेषी स उच्यते" ॥) कर्म्मद्वेष्टरि त्रि ॥

क्रियापाद, पु, (क्रिया विवादसाधन पाद इव ।) चतुष्पादव्यवहारान्तर्गततृतीयपाद । यथा,—

"पूर्व्वपक्ष स्मृत पादो द्वितीयश्चोत्तर स्मृत । क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णय स्मृत" ॥

इति वृहस्पति ॥ स च साक्ष्यलिखितभुक्तियुक्ति शपथरूप । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

क्रियाभ्युपगम, पु, (क्रियाया कर्षणादिक्रियार्थं अभ्युपगम स्वीकार ।) परस्परक्रियास्वीकार । द्वयो पुरुषयो कस्मिंश्चिद्विषये परस्पराङ्गीका रेण अनुमति । यथा,—

"क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं वीजार्थं यत् प्रदीयते । तस्येह भागिनौ दृष्टौ वीजी क्षेत्रिक एव च" ॥

इति मनु ॥ अस्यार्थ । "यदपत्यं भविष्यति तदावयोरुभयोरेवेति नियम्यैतत् क्षेत्रस्वामिना वीजवपनार्थं यद्वीजिने दीयते तस्यापत्यस्य लोके वीजिक्षेत्रिणौ द्वावपि भागिनौ दृष्टौ" । इति कुल्लूकभट्ट ॥ उपलक्षणमेतत् ॥

क्रियायोग, पु, (क्रियैव योग योग उपाय ।) देवा राधनतदालयादिकरणरूपपुण्यक्रिया । यथा,—

नारद उवाच ।

"क्रियायोग कथं प्रोक्तस्त्वया मे प्रपितामह ।। तदहं श्रोतुमिच्छामि मम चास्य यथातथम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

ज्ञानयोगस्तु योगस्य यस्तु साधनमात्मना । यस्तु वाह्यार्थसंयोग क्रियायोग स उच्यते ॥ प्रधान कारणं योगो मुक्तेर्मुनिवरोत्तम ।। क्रियायोगस्तु योगस्य परम तात ! साधनम् ॥ यदेतद्भवता पृष्ट तदिहैकमना शृणु । येस्तु देवालयं विष्णो शुभं दारुमयं कृतम् ॥ कारयेन्मृण्मय वापि शृणु तस्य फलं मुने ! । अहन्यहनि योगेन यजतो यन्महाफलम् ॥ प्राप्नोति तत् फल विष्णोर्य कारयति मन्दिरम् । कुलानां शतमागामि समतीत तथा शतम् ॥ कारयेद्भगवद्धाम नयत्यच्युतमन्दिरम् । सप्तजन्मकृतं पाप स्वल्प वा यदि वा बहु ॥ विष्णोरालयविन्यासप्रारम्भादेव नश्यति । पतित पतमानन्तु तथार्द्धपतित तथा ॥ समुद्धृत्य हरेर्द्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात् ॥ "प्रतिमां लक्षणवतीं य कुर्य्याच्चैव मानव ॥ केशवस्य परं लोकमक्षय प्रतिपद्यते । अनुज्ञातो मया राज्ये यमो राजाथ किङ्करा ॥ कथ ये जगद्धाममनन्त समुपाश्रिता । भवद्भि परिहार्य्यास्ते तेषां नास्तीह संस्थिति ॥ नम कृष्णाच्युतानन्त वासुदेवेत्युदीरितम् । यैर्भावभावितैर्दूरात्ते च त्याज्या सुदूरत ॥ दान ददद्भिर्यैर्लक्ष्मीमच्युत प्रीयतामिति । अज्ञाहुर सर्वैर्नित्य ते च त्याज्या सुदूरत" ॥

इत्याद्ये वह्निपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशासन नामाध्याय ॥ तथा च पातञ्जले ।

"तप स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगा" ॥)

क्रियावसन्न त्रि, (क्रियया अवसन्न ।) साक्ष्यादिना प्राप्तपराजय । यथा,—

"स्वयमभ्युपपन्नो हि स्वचर्य्यावसितोऽपि सन् । क्रियावसन्नो वादे तु पर सभ्यावधारणम्" ॥

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

क्रियावान्, [त्] त्रि, (क्रिया अस्यास्तीति मतुप् । मस्य व ।) कर्म्मोद्यत । क्रियासु नियुक्त । इत्यमर । ३।१ । १८ ॥ (यथा, भट्टि । १ । १० ।

"गुर्व्वीयता तेन वराङ्गनाभि राजापि विद्वान् क्रतुषु क्रियावान्" ॥)

क्रियावादी, [न्] पु, (क्रियां क्रियासाध्यं वदति । वद + णिनि ।) प्रमाणवादी । कार्य्यवादी । इति मिताक्षरा ॥ फरियादी इति पारस्यभाषा ॥

क्रियेन्द्रिय, क्ली, (क्रियाया कर्म्मणा साधन इन्द्रि यम् ।) कर्म्मेन्द्रियम् । इति हेमचन्द्र ॥ (तानि च पञ्चसङ्ख्यकानि ज्ञानकर्म्मभेदेन दशसङ्ख्यकानि च इन्द्रियाणि मनस्तु उभयात्मक सर्व्वेषां प्रवर्त्तकम् । यथा मनौ ।

"श्रोत्र त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी । पायूपस्थपाणिपादवाक् चैव दशमी स्मृता" ॥)

क्री, डु ञ ग द्रव्यपर्य्यये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (क्र्या-उभ सक अनिट् ।) पर्य्याय परीवर्त्त । डु, क्रीत्रिमम् । ञ ग, क्रीणाति क्रीणीते वाण्य धनेन लोक । इति दुर्गादास ॥

क्रीड, ऋ खेले । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर अक सेट् ।) ऋ, अचिक्रीडत । क्रीडति

बाल शिशुभि । इति दुर्गादास ॥

क्रीड, पु, (क्रीड+भावे घञ ।) परीहास । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रीडन क्ली, (क्रीड+भावे ल्युट ।) खेला । यथा ।
"बालक्रीडनमिन्दुशेखरधनुर्भङ्गावधि प्रङ्गता
ताते काननसेवनावधि कृपा सुग्रीवसख्यावधि" ।
इति महानाटकम ॥

क्रीडा, स्त्री, (क्रीड+भावे अप ततष्टाप ।) परीहास । खेला । इत्यमर ।१ । ७ । ३३ ॥
(यथा, भागवते । २ । २ । १५ ।
"स वै भागवतो राजा पाण्डवेयो महारथ ।
बालक्रीडाकै क्रीडन कृष्णक्रीडा य आददे" ॥)
अवज्ञानम् । इति मेदिनी ॥

क्रीडाताल, पु, (क्रीडानामकस्ताल ।) तालप्रभेद । यथा,—
"एक एव पुतो यत्र क्रीडाताल स कथ्यते ।
अपर नियम विना" । इति सङ्गीतदामोदर ॥

क्रीडारत्न, क्ली, (क्रीडाया क्रीडाया वा रत्नमिव ।) रति । इति त्रिकाण्डशेष ॥ [हलायुध ॥

क्रीडारथ,पु, (क्रीडायै रथ ।) क्रीडार्थरथ । इति

क्रीत, पु, (क्री+कर्म्मणि क्त ।) क्रीतकपुत्त्र । स तु द्वादशविधपुत्त्रान्तगतपुत्त्रभेद । इति जटाधर ॥ (यथाह, याज्ञवल्क्य ।
"दद्यात माता पिता वा य स पुत्त्रो दत्तको भवेत ।
क्रीतश्च ताभ्या विक्रीत कृत्रिम स्यात स्वय कृत" ॥)
कृतक्रये त्रि । केना इति भाषा । यथा,—
"दीयमान न गृह्णाति क्रीत पण्यन्तु य क्रयी ।
स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छत" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे नारद ॥

क्रीतक, पु, (क्रीत+स्वार्थे कन ।) क्रीतपुत्त्र । यथा, मनु । ९ । १७४ ।
"क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात ।
स क्रीतक सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा" ॥

क्रीतानुशय, पु, (क्रीते क्रये अनुशय पश्चात्ताप ।) द्रव्य क्रीत्वा पश्चादनुताप । यथा,—
'क्रीत्वा मूल्येन य पण्य क्रेता न बहु मन्यते ।
क्रीतानुशय इत्येतत विवादपदमुच्यते" ॥
इति याज्ञवल्क्य ॥

क्रुङ, [श्च], पु स्त्री, (क्रुञ्चति वक्र यथा स्यात तथा गच्छति । "ऋत्विग् दधृक् स्रगिति" । ३ । २ । ५९ । इति निपातनात साधु ।) क्रौञ्च । इत्यमर । २ । ५ । २२ ॥ कोँच वक इति भाषा । (यथा, यजुर्वेदे १९ । ७३ ।
"अद्भ्य क्षीर व्यपिबत क्रुङाङ्गिरसो धिया ।
ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्" ।
"आङ्गिरस अङ्गाना रस प्राणो यथा, क्रुङ हंसो भूत्वा धिया प्रज्ञया अद्भ्य सकाशात क्षीर दुग्ध व्यपिबत पिबति संसृष्टाभ्या क्षीरोदकाभ्या क्षीरमेव हस पिबतीति जातिस्वभाव" । इति भाष्यम् ॥)

क्रुञ्च, पु, (क्रुन्च+अच ।) क्रौञ्चपर्व्वत । इति हेमचन्द्र ॥ (वकविशेष । यथा, यजुर्वेदे २४ । २२ ।
"वायवे वलाका इन्द्राग्निभ्या क्रुञ्चान" ॥)

क्रुञ्चा, स्त्री, (क्रुञ्च+स्त्रियां संयोगोपधत्वात टाप ।) अजादित्वात टाबित्येके । वीणाभेद । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रुत, [ध] स्त्री, (क्रुध्+सम्पदादित्वात क्विप् भावे ।) क्रोध । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥ अस्या रूपान्तराणि । क्रुद । क्रुत क्रुद् । इति सङ्क्षिप्तसारव्याकरणम ॥

क्रुद्ध, त्रि, (क्रुध+कर्त्तरि क्त ।) क्रोधयुक्त । यथा ।
"योद्धुमभ्याययौ क्रुद्धो रक्तवीजो महासुर" ॥
इति देवीमाहात्म्यम ॥ (भावे क्त ।) क्रोधे क्ली ॥

क्रुध, ष्ट य औ कोपे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा पर अक अनिट ।) ष्ट, अक्रुधत । य, क्रुध्यति लोक शिशवे । औ, क्रोद्धा । इति दुर्गादास ॥ * ॥ हेलते १ हेलते २ भामते ३ भृणीयते ४ भीणाति ५ भ्रेयति ६ दोधति ७ वनष्यति ८ कम्पते ९ भोजते १० । इति दश क्रुध्यति कर्म्माण । इति वेदनिघण्टौ २ अध्याय ॥

क्रुधा,स्त्री,(क्रुध+क्विप् स्त्रिया हलन्तत्वात वा टाप् ।) क्रोध । इत्यमरटीकाया भरत ॥

क्रुनच, गत्याम । वक्रणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक अक च सेट् ।) रेफयुक्तादि पञ्चमस्वरी । क्रुञ्चति । इति दुर्गादास ॥

क्रुन्थ, ग क्लिषि । क्लिशि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (क्र्या पर अक सेट ।) पञ्चमस्वरी रेफयुक्त । क्लिशि दु खानुभवे । ग, क्रुथ्नाति बुभुक्षात्त । इति हलायध । चुक्रुन्थ । इति दुर्गादास ॥

क्रुश, ज औ रोदे । हूतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर रोदने अक आह्वाने सक अनिट ।) ज, क्रोश क्रुष्ट । औ, अक्रुक्षत । रोदोऽश्रुविमोचनम । हूतिराह्वानम । इति दुर्गादास ॥

क्रुश्वा, [न] पु स्त्री, (क्रोशति रौतीति । क्रुश+"क्रोष्ट् क्रुशिस्वश्चीति" । उणा ४ । ११३ । इति क्वनिप् ।) शृगाल । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥

क्रुष्ट, क्ली, (क्रुश् +भावे क्त ।) रोदनम । इत्यमर । १ । ७ । ३५ ॥ राव । इति मेदिनी ॥

क्रूर, त्रि, (कृत छेदने+"कृतेश्छक्रूच" । उणा २ । २१ । इति रक्प्रत्यय धातो क्रूादेशश्च ।) परद्रोहकारी । (यथा, मेघदूते । १ ७ ।
"क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गम नौ कृतान्त" ॥)
निर्दय । तत्पर्य्याय । नृशस २ घातुक ३ पाप ४ । (यथा, भागवते । ९ । १४ । ३७ ।
"स्त्रियो ह्यकरुणा क्रूरा दुर्मर्षा प्रियसाहसा" ॥
यथा, च कुमारे । २ । ४८ ।
"तस्मिन्नुपाया सर्व्वे न क्रूरे प्रतिहतक्रिया" ।
"क्रूरे घातुके" इति मल्लिनाथ ॥)
कठिन । इत्यमर । ३ । ३ । १९० ॥
(यथा, रघुवशे । १२ । ४ ।
"तस्याभिषेकसम्भार कल्पित क्रूरनिश्चया" ॥)
घोर । इति मेदिनी ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ३ । २५ ।
"क्रूरो लुब्धोऽलसोऽसत्य प्रमादी भीरुरस्थिर" ॥)
उष्ण । इति हेमचन्द्र ॥ प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमकादशराशय । यथा,—
'ओजोऽथ युग्म विषम समञ्च
क्रूरोऽथ सौम्य पुरुषोऽङ्गना च ।
चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमश प्रदिष्टा" ॥
इति दीपिका ॥

कर,पु (कृन्ततीति । "कृतेश्छक्रूच" । उणा २ । २१ । इति रक धातो क्रूादेशश्च ।) भूताङ्कुशवृक्ष । रक्तकरवीरवृक्ष । श्येनपक्षी । कङ्कपक्षी । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्रूरकर्म्मा, [न] पु, (क्रूर कर्म्म यस्य ।) भयानककर्म्मकर्त्तरि त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ७ ।
"द्विजिह्वा क्रूरकर्म्माणो निष्ठाच्छिद्रानुसारिण ।
दूरतोऽपि हि पश्यन्ति राजानो भुजगा इव" ॥)
कटुतुम्बिनीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अर्कपुष्पी । अस्या पर्य्याया यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"अर्कपुष्पी क्रूरकर्म्मा पयस्या जलकामुका" ॥)

क्रूरगन्ध,पु, (क्रूर उग्रो गन्धोऽस्य ।) गन्धक । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्रूरगन्धा,स्त्री,(क्रूर उग्रो गन्ध एकदेशे ऽस्या । स्त्रिया टाप ।) कन्थारीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्रूरदृक, [श्] त्रि, (क्रूरा दृक् दृष्टिर्यस्य । क्रूर यथा स्यात तथा पश्यति वा । दृश+क्विन् ।) पिशुन । शनैश्चरे पु । इति मेदिनी ॥ (यथा,— ज्योतिषतत्त्वे । "आरोवक्र क्रूरदृक चावनेय" ॥)

क्रूरधूर्त्त पु, (क्रूर कृष्णवर्णतया धूर्त्त इव ।) कृष्णधत्तूरक । इति राजनिर्घण्ट ॥ (कृष्णधत्तूरकशब्देऽस्य गुणपर्य्याया ज्ञातव्या ॥)

क्रूररावी, [न] पु, (क्रूर कर्कश उग्र वा रौतीति । रु+णिनि ।) द्रोणकाक । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्रूरलोचन, पु, (क्रूरे लोचने क्रूर लोचन वा अस्य ।) शनि । इति हारावली ॥

क्रूरस्वर, त्रि, (क्रूर कर्कश स्वरोऽस्य ।) कर्कशध्वनियुक्त । यथा,—
"क्रूरस्वरा काकोलूकघरट्टोष्ट्राश्वगर्द्दभा" ॥
इति कविकल्पलताया द्वितीयस्तवके तृतीयकुसुमम ॥

क्रूरा स्त्री, (क्रूर+स्त्रिया जातित्वेपि न ङीष् अत टाप् ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्रूराकृति, पु, (क्रूरा आकृतिर्यस्य ।) रावण । इति शब्दमाला ॥ (कठोरमूर्त्तौ, त्रि ॥)

क्रेणि, पु, (क्री+नि ।) क्रयणम । इत्युणादिकोष ।

क्रेतव्य, त्रि (क्री+कर्म्मणि तव्यत् ।) क्रेयवस्तु । यथा,
"क्रेय क्रेतव्यमात्रके" । इत्यमर । २ । ९ । ८१ ॥

क्रेता, [ऋ] त्रि, (क्री +तृच् ।) क्रयकर्त्ता । यथा ।
"विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धि स्वामी द्रव्य नृपो दमम् ॥
क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे याज्ञवल्क्य ॥

क्रेय, त्रि, (क्री+कर्म्मणि यत् ।) क्रेतव्यमात्रकम् । इत्यमर । १ । ९ । ८१ ॥ किनिवार उपयुक्त द्रव्य इति भाषा ॥

क्रोञ्चदारण, पु, (क्रुञ्च+अच बाहुलकात् गुण । क्रोञ्च पर्व्वतविशेष । तस्य दारण दारक इत्यर्थ । क्रोञ्च दारयति वा । दृ+णिच+ल्यु ।) कार्त्तिकेय । इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥

क्रोड, क्ली, स्त्री, (क्रूड+घञ् ।) बाह्वोर्मध्यम । कोल इति भाषा । तत्पर्य्याय । भुजान्तरम २ उर ३ वत्सम ४ वक्ष ५ । इत्यमर ।२।६।७७॥ उत्सङ्ग ६ भोग ७ वपुष प्राक ८ । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, यजुर्व्वेदे ।२५।८। "इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यम" । कात्यायनश्रौतसूत्रे च ।६।८ १३ । "शेषमिडा पाण्यामासिच्य क्रोडमनस्योनि च पास्यति" ॥ हितोपदेशे च ।

"तत्र तरोर्निर्म्मितनीडक्रोड पक्षिण सुख वर्षासु निवसन्ति" ॥)

क्रोड, पु, (कूड+घञ । क्रोडोऽस्यास्तीति अर्श आदिभ्य अच वा ।) शूकर । इत्यमर ।२।५।२॥ शनि । इति मेदिनी । वाराहीकन्द । इति राजनिघण्ट ॥ (यथा, महाभारते ।१३।५०।२ ।

"नदी शैवालदिग्धाङ्ग हरिश्मश्रुजटाधरम ।

नमै शङ्खनखैर्गात्रै क्रोडैश्चित्रैरिवार्पितम" ॥)

क्रोडकन्या, स्त्री, (क्रोडस्य शूकरस्य कन्या इव ।) वाराहीकन्द । इति राजनिघण्ट ॥

क्रोडचूडा, स्त्री, (क्रोडे चूडा यस्या ।) महाश्रावणिकावृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥ वड थुलकुडि इति भाषा ।

क्रोडपर्णी, स्त्री, (क्रोडे कण्टकमध्ये पर्णं यस्या ।) कण्टकारिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कण्टकारीशब्देऽस्या विवरणमस्य ज्ञेयम ।)

क्रोडपाद, पु, (क्रोडे शरीराभ्यन्तरे पादोऽस्य ।) कच्छप । इति हेमचन्द्र ॥

क्रोडाङ्ग, पु, (क्रोडे अङ्गानि अस्य ।) कच्छप । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रोडाङ्घ्रि, पु, (क्रोडे अङ्घ्रिरस्य ।) कच्छप । इति त्रिकाण्डशेष ॥

क्रोडी, स्त्री, (क्रोड+जातिवाचकत्वात गौरादित्वात ङीष् ।) वाराहीकन्द । इति राजनिघण्ट ॥

क्रोडीकरण, क्ली, (क्रोड+कृ+भावे ल्युट । अभूततद्भावे च्वि ।) आलिङ्गनम । इति हलायुध ॥

क्रोडीकृति, स्त्री, (क्रोड+कृ+भावे+क्तिन । अभूततद्भावे च्वि ।) आलिङ्गनम । इति हेमचन्द्र ॥

क्रोडीमुख, पु, (क्रोड्या शूकर्य्या मुखमिव मुखमस्य ।) गण्डक । गण्डार । इति राजनिर्घण्ट ॥ गण्डार इति भाषा ।

क्रोडेष्टा, स्त्री, (क्रोडस्य शूकरस्य इष्टा प्रिया ।) मुस्ता इति राजनिर्घण्ट ॥

क्रोथ, पु, (क्रुथ् हिंसने+भावे घञ् ।) हननम् । इति हेमचन्द्र ॥

क्रोध, पु, (क्रुध्+भावे घञ् ।) प्रतिकूले सति तैक्ष्ण्यस्य प्रबोध । (यथा, भगवद्गीतायाम् ।३ अ०

"काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भव ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्" ॥)

तत्पर्य्याय । कोप २ अमर्ष ३ रोष ४ प्रतिघ ५ रुट् ६ क्रुध् ७ क्रुत् ८ । इत्यमर ।१।७।२६ ॥ आमर्ष ९ इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ भीम १० क्रुधा ११ रुषा १२ । इति शब्दार्णव ॥ स तु ब्रह्मणो भ्रुवो जात शरीरस्थषड्रिपोरन्तर्गतश्च । इति पुराणम ॥ हेल १ हर २ हृणि ३ त्यज ४ भाम ५ एह ६ ह्वर ७ तपुषी ८ जूर्णि ९ मन्यु १० व्यथि ११ । इत्येकादश क्रोधनामानि । इति वेदनिघण्टौ २ अध्याय ॥ (वत्सरभेद । यथा,

'विषमस्थ जगत सर्व्वं व्याकुल समुदाहृतम् ।

जनाना जायते भद्रे । क्रोधे क्रोध परस्परम' ॥

इति शब्दार्थचिन्तामणि । स्त्रिया टाप् । दक्षकन्याविशेष । यथा महाभारते १ । ६५ । १२ ।

"क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनि" ॥)

क्रोधज, पु, (क्रोधात जायते । जन+ड ।) मोह । यथा, भगवद्गीतायाम । २ । ६२ ।

"सङ्गात सञ्जायते काम कामात क्रोधोऽभिजायते ।

क्रोधातभवति सम्मोह सम्मोहात स्मृतिविभ्रम" ॥

द्विधाव्यसनगणान्तर्गतव्यसनगण । यथा, मनु ।

"पैशुन्य साहस द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम ।

वाग्दण्डजञ्च पारुष्य क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक" ॥

क्रोधन, त्रि (क्रुध+"क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च" । ३ । २ । १५१ । इति युच ।) क्रोधविशिष्ट । तत्पर्य्याय । अमर्षण २ कोपी ३ । इत्यमर । ३ । १ । ३२ ॥ क्रोधी ४ रोषण ५ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, वेणीसंहारे तृतीयाङ्के ।

"यद्रामेण कृत तदेव कुरुते द्रौणायणि क्रोधन" ॥

कुरुवंशीयन्टपविशेष ।

यथा, भागवत । ९ । २२ । ११ ।

"ततश्च क्रोधनस्तस्माद् देवातिथिरमुष्य च" ॥

षष्टिवर्षान्तर्गतोनषष्टितमवर्षभेद । यथा तन्त्रे ।

"रोगो मरणदुर्भिक्ष विरोधोत्तरसङ्कुलम ।

क्रोधने विषम सर्व्वं समाख्यात हरप्रिये ।" ॥

भैरवभेद । यदुक्त तन्त्रे ।

"असिताङ्गो रुरुश्चण्ड उन्मत्त क्रोधनस्तथा" ॥)

क्रोधना, स्त्री, (क्रुध+युच्+स्त्रिया टाप ।) कोपवती । तत्पर्य्याय । भामिनी २ चण्डी ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, रामायणे । २ । ७० । १० ।

"आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी" ॥)

क्रोधमूर्च्छित, पु, (क्रोध क्रोधमय इव मूर्च्छित ।) चोरनामगन्धद्रव्यम । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रोधेन मूर्च्छित ।) अतिकोपने त्रि ॥ (यथा, रामायणे । १ । १ । ४९ ।

"रक्षसा निहतान्यासन सहस्राणि चतुर्दश ।

ततो ज्ञातिवध श्रुत्वा रावण क्रोधमूर्च्छित" ॥)

क्रोधी, [न] त्रि, (क्रोधोऽस्यास्तीति इनि । यद्वा, क्रुध्यति इति । क्रुध्+णिनि ।) क्रोधयुक्त इति हेमचन्द्र ॥ महिष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा सुश्रुते । "तत्र जागरूक शीतद्वेषी दुर्भगस्तेनो मत्सर्य्यनार्य्यो गान्धर्व्वचित्त स्फुटितकरचरणोऽतिरूक्षश्मश्रुनखकेश क्रोधी दन्तनखखादी च" ॥)

क्रोश, पु, (क्रोशति यत । क्रुश+अपादाने घञ् ।) सहस्रदण्ड । चतु सहस्रहस्तपरिमाणम् । क्रोश इति भाषा । तत्पर्य्याय । गव्यूतम २ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रघुवंशे । १३ । ७९ ।

"क्रोशार्द्ध प्रकृतिपुर सरेण गत्वा

काकुत्स्थ स्तिमितजवेन पुष्पकेण" ॥)

द्विसहस्रदण्ड । अष्टसहस्रपरिमाणम । इति लीलावती ॥ मुहूर्त्त । यथा,—

"दशदण्डे तु या पूजा तत्सर्व्वमक्षय भवेत ।

षष्ठक्रोशे महेशानि तत । सर्व्वममृतोपमम ॥

सप्तमक्रोशके देवि । सर्व्व क्षीरोपम भवेत ।

अष्टमक्रोशके देवि । द्रव्यतुल्य न सशय ॥

अत पर महेशानि । विषतुल्य न सशय" ।

इति गुप्तसाधनतन्त्रे षष्ठ पटल ॥ क्रुश+भावे घञ् । रोदनम । आह्वानम ॥)

क्रोशताल, पु, (क्रोश व्याप्य ताल शब्दभेद यस्य ।) ढक्का । इति हारावली ॥

क्रोशध्वनि, पु, (क्रोश व्याप्य ध्वनिरस्य ।) ढक्का । इति हारावली ॥

क्रोशयुग, क्ली, (क्रोशस्य क्रोशपरिमिताध्वनो युग युग्मम ।) क्रोशद्वयम । तत्पर्य्याय । गव्यूति २ । इत्यमर ॥ गोरुतम ३ गव्या ४ गव्यूतम ५ । इति हेमचन्द्र ॥

क्रोष्टा, [ष्टृ] पु स्त्री, (क्रोशति रौतीति । क्रुश+ "सितनिगमिमसीति" । उणा १ । ७ । इति तुन । 'तृज्वत क्रोष्टु" । ७ । १ । ९५ । इति तृज्वत ।) शृगाल इत्यमर ।२।१।१८॥ (यथा, महाभारते १ । २१४ । ८ ।

'ब्राह्मणस्य प्रशान्तस्य हविर्धाङ्क्षै प्रलुप्यते ।

शार्द्दूलस्य गुहा शून्या नीच क्रोष्टाभिमर्द्दति" ॥

यदुवंशीयो राजविशेष । यथा हरिवंशे ३३।६१

"क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र । वंशमुत्तमपौरुषम ।

यदोर्वंशधरस्याथ यज्वन पुण्यकर्म्मण ॥

क्रोष्टोर्हि वंश श्रुत्वेम सर्व्वपापै प्रमुच्यते" ॥)

क्रोष्टुकपुच्छिका, स्त्री, (क्रोष्टुकस्य शृगालस्य पुच्छमिव अस्त्यस्या । ठन टाप ।) पृश्निपर्णी । चाकुलिया इति भाषा । रामवासक इति ख्याता । इति केचित । इत्यमरटीकाया स्वामी ॥ गोलोमिका । इति राजनिघण्ट ॥

क्रोष्टुकमेखला स्त्री (क्रोष्टुकस्येव मेखला काञ्चिध पश्चाद्भागो वा अस्त्यस्या "अर्शआदिभ्य" । ५ ।२ ।१२७ । इति अच् टाप् ।) पृश्निपर्णी । इति रत्नमाला ॥

क्रोष्टुपुच्छिका, स्त्री, (क्रोष्टो शृगालस्य पुच्छमिव अस्त्यस्या । ठन टाप् अत इत्व च ।) पृश्निपर्णी । इति रत्नमाला ॥

क्रोष्टुपुच्छी, स्त्री, (क्रोष्टो पुच्छमिव अस्त्यस्या इति "अर्शआदिभ्य" । ५ । २ । १२७ । इति अच ङीष ।) पृश्निपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रोष्टुफल, पु, (क्रोष्टो प्रिय फल अस्य अस्मिन वा ।) इङ्गुदीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्रोष्टुविन्ना, स्त्री, (क्रोष्टुभि विन्ना ज्ञाता वा लब्धा इव ।) पृश्निपर्णी । इत्यमर । २ । ४ । ९३ ॥ विराचकाणि इति ख्याता इति केचित । इति भरत ॥ (अस्या पर्य्याया । यथा,—

"पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घिपर्ण्यपि ।
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशीद्धावनिगुंहा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्रोष्टेक्षु, पु, (क्रोष्टो प्रिय इक्षु । पृषोदरात उकारस्य अले सन्धि ।) श्वेतेक्षु । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्रोष्ट्री, स्त्री, (क्रोष्टु + "तृज्वत क्रोष्टु" । इति ऋदन्तात स्त्रिया ङीप् ।) शुक्लभूमिकुष्माण्ड । इत्यमर ।२।४।११ ॥ ("विदारी स्वादुगन्धा च सा तु क्रोष्ट्री सिता स्मृता"॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) शृगालिका । कृष्णविदारी । लाङ्गली । इति मेदिनी ॥

क्रौञ्च, पु, (क्रुञ्च + प्रज्ञाद्यण् स्वार्थे ।) पक्षिभेद । कोच वक इति भाषा । (यथा, रामायणे । १ । १ । १५ ।
"मा निषाद ! प्रतिष्ठा त्वमगम शाश्वती समा ।
यत क्रौञ्चमिथुनादेकमवधी काममोहितम" ॥)
तत्पर्य्याय । क्रुङ् २ क्रुञ्च ३ क्रुञ्चा ४ क्रौञ्चा ५ । इत्यमरभरतौ ॥ कालिक ६ कालीक ७ कलिक ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"क्रौञ्चो वृष्योऽतिरुचिकृद्दाहारी हन्ति नित्यश ।
शोषमूर्च्छाहरो दीप्यो हन्ति कासमरोचकम" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये ॥)
पर्व्वतविशेष । इति मेदिनी ॥ (अयन्तु हिमवत पौत्र मैनाकस्य पुत्त्र ।
यथा, हरिवंशे १८ । १३१४ ।
"एतेषा मानसी कन्या मेना नाम महागिरे ।
पत्नी हिमवत श्रेष्ठा यस्या मैनाक उच्यते ॥
मैनाकस्य सुत श्रीमान क्रौञ्चो नाम महागिरि ।
पर्व्वतप्रवर शुभ्रो नानारत्नसमन्वित" ॥)
कुररपक्षी । इति राजनिर्घण्ट ॥ द्वीपभेद । स च दधिमण्डोदसमुद्रेणावृत षोडशलक्षयोजन परिमित । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । ४ । ५७ ५८ ।
"क्रौञ्चद्वीप समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च ।
आवृत सर्व्वत क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानत ॥
दधिमण्डोदकश्चापि शाकद्वीपेन संवृत ।
क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणेन महामुने ।" ॥
तस्याधिपति प्रियव्रतराजपुत्त्रो घृतपृष्ठ ।
यथा, भागवते । ५ । २ । १८ २० ।
"तथा च वहि क्रौञ्चद्वीपो द्विगुण स्वमानेन क्षीरोदेन परीत उपक्लृप्तो वृतो यथा, कुशद्वीपो घृतोदेन । यस्मिन क्रौञ्चो नाम पर्व्वतराजो द्वीप नामनिर्व्वर्त्तक आस्ते ॥ योऽसौ गुहप्रहरणोन्मथितनितम्बकुञ्जोऽपि क्षीरोदेनासिच्यमानो भगवता वरुणेनाभिगुप्तो विभयो बभूव ॥ तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो नामाधिपति स्वे द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्त्रनामसु सप्त रिक्थादान वर्षपान निवेश्य स्वय भगवान् भगवत परम कल्याणयशस आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविन्दमुपजगाम" । दैत्यविशेष । स च मयदानवपुत्त्र ।
यथा, हरिवंशे । ४६ । २१—२४ ।
"तान्याशृङ्गतरग्रथिताभ्रादितान शीतरश्मिना ।
मयो ददर्श माया वै दानवाना महात्मनाम् ॥
स शिलाजालविततां गण्डशैलाट्टहासिनीम ।
पादपोत्कटकूटाढ्या कन्दराकीर्णकाननाम ॥
सिंहव्याघ्रगजाकीर्णां नदन्तीमिव यथपै ।
ईहामृगगणाकीर्णां पवनाघूर्णितद्रुमाम ॥
निर्म्मिता स्वेन पुत्त्रेण क्रौञ्चेन दिविकासगाम ।
प्रहृता पार्व्वतीं माया सहजे दानवोत्तम" ॥
अयमेवासुर क्रौञ्चद्वीपे क्रौञ्चपर्व्वते हेमकन्दरे भगवता स्कन्देन निहत । यथा,—मृगेन्द्रसंहितायाम ।
"क्रौञ्चे क्रौञ्चो हतो दैत्य क्रौञ्चाद्रौ हेमकन्दरे ।
स्कन्देन युद्धा सुचिर चित्रमायी सुमायिना ।
स शैलस्तस्य दैत्यस्य ख्यातश्चित्रेण कर्म्मणा ।
केतुतामगमत्तस्य नाम्ना क्रौञ्च स उच्यते" ॥)
अर्हता ध्वज । राक्षसविशेष । इति हेमचन्द्र ॥

क्रौञ्चदारण, पु, (क्रौञ्च स्वनामख्यातपर्व्वतविशेष दारयतीति । दॄ + णिच् + ल्यु । क्रौञ्चस्य दारण इति केचित ।) कार्त्तिकेय । इत्यमर ।१।१।४३ ॥ अस्य क्रौञ्चदारणकथा महाभारते ३ । मार्कण्डेय समस्यापर्व्वणि २२४ । ३१ ३६ ।
"स तूत्थाय महाबाहुरुपसान्त्व्य च तान जनान ।
धनुर्विकृष्य व्यसृजद्बाणान श्वेते महागिरौ ॥
बिभेद स शरै शैल क्रौञ्च हिमवत सुतम ।
तेन हसाश्च गृध्राश्च मेरु गच्छन्ति पर्व्वतम् ॥
स विशीर्णोऽपतच्छैलो भृशमार्त्तस्वरान रुवन् ।
तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदु शैला भृश तदा ॥
स त नाद भृशार्त्ताना श्रुत्वापि बलिनाम्बर ।
न प्राव्यथदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत ॥
सा तदा विमला शक्ति क्षिप्ता तेन महात्मना ।
बिभेद शिखर घोर श्वेतस्य तरसा गिरे ॥
स तेनाभिहतो दीर्णो गिरि श्वेतोऽचलै सह ।
उत्पपात मही त्यक्त्वा भीत स सुमहात्मन" ॥
क्रौञ्च असुरविशेष दारयति नाशयतीति च । क्रौञ्चासुरवधकथा क्रौञ्चशब्दे द्रष्टव्या ॥)

क्रौञ्चा, स्त्री, (क्रौञ्च + टाप् ।) क्रौञ्चभार्य्या । कोचवकी इति भाषा । इति जटाधर ॥ (केचित्तु टावन्त न मन्यन्ते ङीवन्तमेवेच्छन्ति । तथा च रामायणे १ । २ । १४ ।
'निशाम्य रुदती क्रौञ्चीमिद वचनमब्रवीत" ॥)

क्रौञ्चादन, क्ली, (अद्यते इति । अद + कर्म्मणि ल्युट् । क्रौञ्चस्य अदन भक्ष्यम ।) मृणालम् । घेञ्चुली । घेँचु इति भाषा । चिञ्चोटक । इति मेदिनी ॥ चेचको इति भाषा । शेषस्य गुणा । गुरुत्वम । अजीर्णकारित्वम । शीतत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ ("क्रौञ्चादन घेञ्चुलिका" । इति वैद्यकरत्नमालायाम ।) पिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रौञ्चादनी, स्त्री, (क्रौञ्चादन + ङीप् ।) पद्मवीजम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्रौञ्चाराति, पु, (क्रौञ्चस्य स्वनामख्यातस्य पर्व्वतस्य दैत्यस्य वा अराति शत्रु ।) कार्त्तिकेय । इति हलायुध ॥

क्रौञ्चारि, पु, (क्रौञ्चस्य अरि ।) कार्त्तिकेय । इति हेमचन्द्र ॥ परशुराम । इति शब्दमाला ॥

क्रौशशतिक, पु, (क्रोशशत गच्छति । "क्रोशशतयोजनशतयोरुपसख्यानम" । वार्त्ति ५ । १ । ७४ । इति ठञ ।) शतक्रोशगमनकर्त्ता । इति व्याकरणम ॥ (क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति । "ततोऽभिगमनमर्हति" । इति ठञ् क्रोशशतादागन्ता भिक्षु ॥)

क्लथ, कि म वधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पक्षे भ्वा पर सक सेट ।) अन्त स्थतृतीययुक्त । कि, क्लाथयति क्लथति । म, क्लथयति । इति दुर्गादास ॥

क्लद इ ञ ङ रुदि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा उभ आत्म च अक सेट ।) अन्त स्थ तृतीययुक्त । इ, कर्म्मणि क्लन्द्यते । ञ, क्लन्दति क्लन्दते । ङ, क्लन्दते । रुदि रोदने । इति दुर्गादास ॥

क्लद, इ घ म ङ रोदने । आह्वाने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म अक आह्वाने सक सेट ।) इ, कर्म्मणि क्लन्द्यते । घ, क्लन्दा । म, क्लन्दयति । ङ क्लन्दते । इति दुर्गादास ॥

क्लद, घ म ङ वैक्लव्यविकलत्वयो । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म अक सेट ।) वैक्लव्य विकृली भाव । घ, क्लदा । म क्लादयति । ङ, क्लदते शोकात्त । इति दुर्गादास ॥

क्लम, उ भ इर ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर अक सेट् । उदित्वात क्त्वावेट ।) अन्त स्थ तृतीययुक्त । उ, क्लमित्वा क्लान्त्वा । भ, क्लाम्यति । भ्वादिपक्षेऽपि शमादित्व 'ष्ठिवक्लमाचम" इति दीर्घज्ञापनार्थम । इर्, अक्लमत अक्लमीत । इति दुर्गादास ॥

क्लम, ञि य भ ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा पर अक सेट ।) अन्त स्थतृतीययुक्त । ञि, क्लान्तोऽस्ति । य भ क्लाम्यति । इति दुर्गादास ॥

क्लम, पु, (क्लम + भावे घञ् । 'नोदात्तोपदेशस्येति" । ७ । ३ । ३४ । इति न वृद्धि ।) आयास । इत्यमर । ३ । २ । १ ॥ (यथा, मनौ । ७ । २२५ ।
"तत्र भुक्त्वा पुन किञ्चित तूर्य्यघोषै प्रहर्षित ।
सविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लम ॥ अस्य लक्षण यथा,—
"योऽनायास श्रमो देहे प्रवृद्ध श्वासवर्ज्जित ।
क्लम स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधक" ॥
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थाध्याये उक्तम॥)

क्लमथ, पु, (क्लम + "शमादिभ्योऽथच् इति" अथच ।) आयास । इत्यमर । ३ । २ । १ ॥

क्लव, घ म ङ भये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म अक सेट ।) घ, क्लवा । म, क्लवयति । ङ, क्लवते । विक्लवन्ति दिवि ग्रहा । इति पचादित्वादनि विक्लवा इवाचरन्तीति क्वौ साध्यम । इति दुर्गादास ॥

क्लान्त, त्रि, (क्लम + कर्त्तरि क्त ।) क्लान्तियुक्त । श्रान्त । यथाह, जयदेव ।
"मदनकदनक्लान्त कान्ते । प्रियस्तव वर्त्तते" ॥
(महाभारते च । ३ । ७३ । २७ ।
"विश्राम्यतामित्युवाच क्लान्तोऽसीति पुन पुन" ॥)

क्लिद, इ ञ ङ रुदि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा उभ आत्म च अक सेट् ।) अन्त स्थतृतीययुक्त ।

–, कर्म्मणि क्लिन्द्यते । ञ, क्लिन्दति क्लिन्दत । ङ, क्लिन्दते । रुदि रोदने । इति दुर्गादास ॥

क्लिद, य ऊ इर क्लेदे । इति कविकल्पद्रुम । (दिवा पर अक सेट् ।) अन्त स्थतृतीययुक्त । क्लेद आर्द्री भाव । य क्लिद्यति वस्त्र पयसा । ऊ, क्लेदिष्यति क्लेत्स्यति । इर, अक्लिदत अक्लेदीत । अस्माव पुषादित्वात ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादास ॥ (यथा, नारदपञ्चरात्रे ।

"सुवेश पुरुष दृष्ट्वा भ्रातर यदि वा सुतम ।
योनि क्लिद्यति नारीणा सत्य सत्य हि नारद ।"॥)

क्लिन्न, त्रि, (क्लिद कर्त्तरि क्त ।) आर्द्रम् । इत्यमर । ३।१।१ ५॥ भिजा इति भाषा । (यथा, रामायणे १ । ४२ । १९ ।

"गङ्गाया सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषा महात्मनाम ।
स्वर्ग गच्छेयुरत्यन्त सर्व्वे च पपितामहा " ॥)

क्लिन्नाक्ष त्रि, (श्लेष्मादिक्लेदेन क्लिन्ने क्लेदयुक्ते अक्षिणी यस्य ।) श्लेष्मादिना क्लिन्नचक्षु । कफादि जनितक्लेदयुक्त चक्षुर्यस्य स । तत्पर्य्याय । चुल्ल २ चिल्ल ३ पिल्ल ४ । कर्म्मधारये क्लिन्ने चक्षुषि क्ली । इत्यमर । २ । ६ । ६० ॥

क्लिश, य उ ञ उपतापे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा–उभ–अक–सकच–सेट । उदित्वात क्त्वा वेट ।) य ञ क्लिश्यति क्लिश्यते । उ, क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा । उपताप इह उपतप्तीभाव । तत्करणञ्च । क्लिश्यते न च निष्फलमिति हलायुध । क्लिश्यते कृपणा स्वर्गमपीति चतुर्भुज । अन्ये त्वस्मात परस्मै पदममन्यमाना क्लिश्यन्नपि हि मेधावीति । प्रत्या सन्नतुषारदीधितिकरक्लिश्यत्तमो वल्लवीत्यादि च क्लिश करोतीति कण्ड्वादित्वात क्ये शत्रन्तमाऊ । नृपात्मजो चिक्लिशतु समोताविति भट्टप्रयोगश्च क्रैयादिकात समादधते तज्ज्ञेयम । क्रैयादिकस्य सकर्म्मकत्वात । इति दुर्गादास ॥

क्लिश, ऊ ग विबाधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (क्र्या–पर–सक–वेट् ।) ऊ, अक्लेशीत अक्लिक्षत । ग, "इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम" । इति दुर्गादास ॥

क्लिशित, त्रि, (क्लिश+कर्त्तरि क्त इट वा ।) क्लिष्ट । इत्यमर । ३ । १ । ९८ ॥

क्लिष्ट, त्रि, (क्लिश+क्त पक्षे नेट ।) क्लेशयुक्त । (यथा, मेघदूते ८४ ।

"इन्दोर्दैन्य त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्बिभर्त्ति " ॥)

तत्पर्य्याय । क्लिशित २ । पूर्व्वापरविरुद्धवाक्ये, क्ली । तत्पर्य्याय । सङ्कुलम २ परस्परपराहतम ३ । इत्यमर । ३ । १ । ९८ ॥ (यथा, भागवते । १ । ९ । १२ ।

"जीवितु नार्हथ क्लिष्ट विप्रधर्म्माच्युताश्रया " ॥)

क्लिष्टि, स्त्री, (क्लिश+भावे क्तिन ।) क्लेश । सेवा । इति धरणी ॥

क्लीतक, क्ली, (क्लीब+क्त । निपातनात वलोप । क्लीतमधार्थ्ये कायतीति । कल ध्वेपे+अन्येभ्यो ऽपीति ड ।) यष्टिमधुका । इत्यमर ।२।४।२०९ ॥ (अस्य पर्य्याय यथा ।

'यष्ट्याह्व मधुक यष्टि क्लीतक मधुयष्टिका" ॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम ॥

"आनूप स्थलजञ्चैव क्लीतक द्विविध स्मृतम ' ॥ इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।

"श्यामा गिरिकर्णाञ्जनकौ रसेषु
द्राक्षारसे सामलकारसे च ।
घृत पिबेत क्लीतकसुप्रसिद्धम
पित्ताव्वदी तज्जठरी च जन्तु "॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)

क्लीतकिका स्त्री,(क्लीतक क्लेयोऽस्त्यस्या ।"अत इनि ठनौ ' । ५ । २ । ११५ । इति ठन रस्य लत्वम ॥) नीलीवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ९४ ॥ (क्लीतक +स्वार्थे कन टाप अत इत्व च । यष्टिमधुका ॥)

क्लीब, ऋ ङ अधाष्ट्र्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म अक सेट ।) अन्त स्थतृतीयगुक्त । अधा र्ष्ट्यमप्रगल्भीभाव । ङ, शोकेन क्लीवते सत्व । इति हलायुध । ऋ, अचिक्लीवत । इति दुर्गा दास ॥

क्लीव, ऋ ङ वान्तवत । (भ्वा–आत्म अक–सेट् ।) ऋ, अचिक्लीवत । ङ, क्लीवते । वान्तवदिति क्लीवृङ अधार्ष्ट्ये इत्यथ । इति दुर्गादास ॥

क्लीव पु क्ली (क्लीवृङ अध्यार्ष्ट्ये "इगपधेति"।३। १ । १३५ । इति क ।) स्त्रीपुरुषभिन्न । तत्पर्य्याय । षण्ड २ नपुसकम ३ तृतीयाप्रकृति ४ शण्ड ५ । इत्यमर ।२।६।३९॥ तृतीयप्रकृति ६ षरड ७ सण्ड ८ शण्ढ ९ । इति तट्टीका ॥ पुरुष त्वहीन । तस्य लक्षणम । यथा, उद्वाहतत्त्वे ।

"न मूत्र फेनिल यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति ।
मेढ्रश्चोन्मादशुक्राभ्या हीन क्लीव स उच्यते ' ।

(यथा, पराशरसहितायाम ।

"नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणा पतिरन्यो विधीयते ' ॥

क्लीवस्तु चतुर्द्दशप्रकार । यथाह नारद ।

"चतुर्द्दशविध शास्त्रे षण्डो दृष्टो मनीषिभि ।
चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधि क्रमात ॥
निसर्गषण्डोऽनण्डश्च पक्षषण्डस्तथैव च ।
अभिशापाद्गुरो रोगाद देवक्रोधात तथैव च ॥
ईर्ष्याषण्डस्तथाऽसेक्यो वातरेता मुखेभग ।
आक्षेपा मोघवीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥
तत्राद्यावप्रतीकार्य्यो पक्षाख्य मासमाचरेत ।
अनुक्रमात त्रयस्याथ काल सवत्सर स्मृत ॥
ईर्ष्याषण्डादयो येऽन्ये चत्वार समुदाहृता ।
त्यक्तव्यास्ते पतितवत क्षतयोन्या अपि स्त्रिया ॥
आक्षेपमोघवीजाभ्या कृतेपि पतिकर्म्मणि ।
पतिरन्य स्मृतो नार्य्या वत्सरार्द्ध प्रतीक्ष्य तु ॥
शालीनस्यापि दृष्टस्त्री सयोगाद्दृश्यते ध्वज ।
त हीनवेगमन्यस्त्रीबालाद्यामिरुपाचरेत ॥
अन्यस्या यो मनुष्य स्यादमनुष्य स्वयोषिति ।
लभेत स्वाम्य भर्त्ता नो एतत्कार्य्य प्रजापते ॥
अपत्यार्थं स्त्रिय सृष्टा स्त्रीक्षेत्र वीजिनो नरा ।
क्षेत्र वीजवते देय नवीजी क्षेत्रमर्हति" ॥)

क्लीव, त्रि, विक्रमहीन । इत्यमर । ३ । ३ । २१२ । (यथा, महाभारते ३ । अर्ज्जुनाभिगमने ।२३।१३ ।

"कच्चिद्राजन न निर्व्वेदादापन्न क्लीवजीविकाम" ॥

धर्म्मकार्य्यादौ निरुत्साह । यथा, मनौ ३ । १६५ ।

"अनाचारहीन क्लीवश्च नित्य याचनकस्तथा" ॥)

क्लेद, पु, (क्लिद+भावे घञ ।) आर्द्रम । यथा,—

"पदस्थितस्य पद्मस्य बन्धू वरुणभास्करौ ।
पदच्युतस्य तस्यैव क्लेदशोषकरावुभौ" ॥

इत्युद्भट ॥ (यथा च याज्ञवल्क्यसहितायाम ।

"रसात्तु रसन शैत्य स्नेह क्लेद समार्द्दवम ' ॥

अत्र मिताक्षरा । "रसादुदकात रसनेन्द्रिय शैत्यमङ्गाना स्नेह स्निग्धता मृदुतासहित क्लेद मार्द्दताम्" ॥)

क्लेदन, पु, (क्लेदयति श्लेष्मादिभिरिति । क्लिद+णिच+कर्त्तरि ल्यु ।) कफ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पञ्चप्रकारश्लेष्मान्तर्गतश्लेष्मविशेष । इति सुखबोध ॥ (भावे+ल्युट् । आर्द्रीकरणम । यथा, भागवते ३ । २६ । ४३ ।

"क्लेदन पिण्डन तृप्ति प्राणनाप्यायनोदनम" ॥)

क्लेदु [न] पु, (क्लेदयति शीतरश्मिभिर्जगत्‌ । क्लिद+णिच्+ 'श्वन उक्षन पूषन प्लीहन्निति"। उणा १ । १५८ । इति कनिन । न लोपे पूर्व्व दीर्घ ।) चन्द्र । इत्युणादिकोष ॥

क्लेदु, पु, (क्लेदयति इति । क्लिद+"भृमृ स्वृ क्षि हीति" । उणा १ । ११ । इति उन ।) चन्द्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥ सन्निपात । इति सक्षिप्त सार उणादिवृत्ति ॥

क्लेश, ङ वधे । उपतापे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म सक उपतापार्थे अक सेट ।) ङ, क्लेशते चिक्लेशे । धातुप्रदीपे तु क्लेष व्यक्ताया वाचीति मूर्द्धन्यान्तो दृश्यते । क्लेषते न वृथावाक्यमिति । हलायधोऽपि । इति दुर्गादास ॥

क्लेश, पु, (क्लिश+भावे घञ ।) दु खम । तत्प र्य्याय । आदीनव २ आस्रव ३ । इत्यमर ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम । १२ । ५ ।

'क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम" ॥)

स तु पञ्चविध । अविद्या १ विद्याविरोधिनी । अस्मिता २ अहमस्मीत्यहङ्कार । राग ३ इच्छा विशेष । द्वेष ४ वैरिता । अभिनिवेश ५ मरण भयम । इति कुसुमाञ्जलि ॥ (तथाच पातञ्जले साधनपादे २ । २—३ ।

"समाधिभावनार्थ क्लेशतनूकरणार्थश्च । अवि द्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशा "॥

'क्लेशतनूकरणार्थं इत्युक्त तत्र के क्लेशा इत्याह । अविद्यादयो वक्ष्यमाणलक्षणा पञ्च ते बाधना लक्षणा परितापमुपजनयन्त क्लेशशब्दवाच्या भवन्ति । ते हि चेतसि प्रवर्त्तमाना सस्कार लक्षण गुणपरिणाम द्रढयन्ति" । इति तट्टीका कृद्राजमार्त्तण्ड ॥) कोप । व्यवसाय । इति मेदिनी ॥

क्लेशित, त्रि, (क्लेशोऽस्य जात । क्लेश+इतच ।) क्लेशयुक्त । यथा,—शृङ्गारतिलके ।

"निद्रा याता मम पतिरसौ क्लेशित कर्म्मदु खी" ॥

क्लैतकिक, क्ली, (क्लीतकेन यष्टिमधुकया निर्वृत्त इति ठञ्।) मद्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (विवरणमस्य मद्यशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

क्लोम, [न्] क्ली (क्लु गतौ + मनिन्।) फुप्फुसम्। फाँपडा इति फुलधरा इति च ख्यातम्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। तिलकम् २। इत्यमरः॥ २।६।६५॥ क्लोमम् ३ कोमम् ४। इति तट्टीका॥
"वाक्षोदयोर्मध्ये वक्षः तन्मध्ये हृदयं तत्पार्श्वे क्लोम पिपासास्थानम्"। इति वैद्यकम्॥
('उदकवहे द्वे तयोर्मूलं तालु क्लोम च'॥ इति सुश्रुते शारीरस्थाने नवमाध्याये॥)

क्व, व्य, (कस्मिन्निति "किमोऽत्"। ५।३।१२। इति अत् ततः "क्वाति"। ७।२।१०५। इति क्वादेशः।) कुत्र। कोथा इति भाषा। इति व्याकरणम्॥ अत्यन्तासम्भावनायां परिहृते क्वद्वयं प्रयुज्यते। यथा, रघुः। १।२।
"क्व सूर्य्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः"॥

क्वङ्कु, पु, (कु + अगि + उन्।) कङ्कुः। इति हेमचन्द्रः॥

क्वचन, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयमेतत्। मुग्धबोधमते तु "किमः क्वन्ताच्चिच्चनौ"। इति चन।) क्वचित्। इति व्याकरणम्॥

क्वचित्, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयम्। मुग्धबोधमते तु "किमः क्वन्ताच्चिच्चनौ"। इति चित्।) कस्मिंश्चित्। कुत्रचित्। कोनस्थाने इत्यादि भाषा। इति व्याकरणम्॥
(यथा, विष्णुपुराणे १।२२।३८।
"हन्ति वा यत्र क्वचित् किञ्चित् भूतं स्थावरजङ्गमम्"॥)

क्वण, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-अक-सेट्।) वकारयुक्तः। क्वणति वीणा। इति दुर्गादासः॥

क्वण, पु, (क्वण् + भावे अप्।) कणकणेति शब्दविशेषः। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥ वीणायाः शब्दः अन्यस्य च शब्दः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। निक्वाणः २ निक्वणः ३ क्वाणः ४ क्वणनम् ५। इत्यमरः। १।७।२४॥

क्वणन, क्ली, (क्वण् + भावे ल्युट्।) क्वणः। इत्यमरः। १।७।२४॥

क्वणन, पु, (क्वणति इति। क्वण् + ल्यु।) हस्तिकासुतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ छोटघाडी इति भाषा॥

क्वथ, ए ञ निष्पचने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-सक-सेट्।) वकारयुक्तः। ए, अक्वथीत्। ञ, क्वाथः क्वथः। क्वथति वैद्य औषधं निष्पचतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्वथित, त्रि, (क्वथ्यते स्म इति। क्वथ + कर्म्मणि क्तः।) अतिपक्वव्यञ्जनदग्धमूलादि। तत्पर्य्यायः। निष्पक्व २। इत्यमरः। ३।१।९५॥ कषायः ३ निर्यूहः ४ क्वाथः ५ शृतः ६। इति वैद्यकपरिभाषा॥

क्वाण, पु, (क्वण् + भावे कर्म्मादिवाच्ये च यथायथं घञ्।) क्वणः। इत्यमरः। १।७।२४॥

(यथा, गङ्गेन्द्रकर्णपूरे १७॥
"सञ्जाते त्वयि हारिहारवलयक्वाणक्वणत्कङ्कण-
चञ्चत्काञ्चनकाञ्चि सा भगवती नर्नर्त्ति वाग्देवता"॥)

क्वाथ, पु (क्वथ् + भावे घञ्।) दुःखम्। व्यसनम्। द्रव्यनिष्पाकः। इति हेमचन्द्रः॥ क्वाथ्यमानतोयं त्रिविधम्। पादावशेषम् १ अर्द्धावशेषम् २ त्रिपादावशेषञ्च ३। अस्य नाम पारिभाषिकी शृतोदकम्। तत्र त्रिपादावशेषं वातनाशकम्। अर्द्धावशेषं पित्तनाशकम्। पादावशेषं कफनाशकम्। लघु अग्निवर्द्धकञ्च। तेषां मध्ये त्रिपादावशेषजलं हेमन्ते शिशिरे च प्रशस्तम्। वसन्ते पादावशेषजलं प्रशस्तम्। शरदि ग्रीष्मे च अर्द्धावशेषजलं प्रशस्तम्। वर्षायां अष्टभागावशेषजलं प्रशस्तम्। तत्काले बहुदोषत्वात्। दिनपक्वजलं रात्रौ गुरु रात्रिपक्वजलं दिवा गुरु। इति राजवल्लभः॥ यथास्य करणप्रणाली॥
"पानीयं षोडशगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत्।
मृत्पात्रे क्वाथयेद्ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम्॥
तज्जलं पाययेद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्निसाधितम्।
शृतः क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते"॥
इति शार्ङ्गधरेण मध्यखण्डे द्वितीयाध्याये उक्तम्॥)

क्वाथोद्भव क्ली, (क्वाथादुद्भवो यस्य। क्वाथात् उद्भवतीति वा।) तुत्थाञ्जनम्। इत्यमरः। २।९।१०२।

क्षेल, ऋ चाने। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-अक गतौ सक सेट्।) वकारयुक्तः। ऋ, अचिक्ष्वेलत्। चालः कम्पः। चालं केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

क्ष, क्षकारः। (अयन्तु ककारषकारयोगेन जातः। अतोऽस्य पृथक् वर्णत्वशङ्का नास्त्येव।) तन्त्रमते तु व्यञ्जनचतुस्त्रिंशवर्णः। अष्टमवर्गीयपञ्चमवर्णः। एकपञ्चाशन्मातृकावर्णानां चरमवर्णश्च। यथा,—
"पञ्चाशल्लिपिभिर्माला विहिता सर्व्वकर्म्मसु।
अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता॥
क्षार्णं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम।
अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः"॥
इति गौतमीयतन्त्रम्॥ *॥
कण्ठदेशोद्भवोऽयम्। यथा,—
श्रीशिव उवाच।
"विशेषं कथयाम्यद्य प्रोच्चार्य्यो कण्ठतः स्वरः।
हृदयं जिह्वया मूर्द्ध्नी हृदयं जिह्वदन्तकम्।
मुखस्थानाद्भवो बाधा क्षकारं कण्ठघातजः"॥
इति वरदातन्त्रे १ पटलः॥ *॥
अस्य स्वरूपं यथा,—
"क्षकारं शृणु चार्व्वङ्गि! कुण्डलीत्रयसंयुतम्।
चतुर्व्वर्गमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा।
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा॥
त्रिबिन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्।
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं हृदि भावय सुन्दरि!"॥
इति कामधेनुतन्त्रम्॥ *॥
अस्याभिधानानि यथा,—
"क्षः क्रोधः संवर्त्तको मेरुः क्रोधसंहारी
"क्षः कोपलुब्धकः कालो रुद्रः सम्वर्त्तकः परः।
नृसिंहो विद्युता माया महातेजा युगान्तकः॥
परात्मा क्रोधसंहारी बलान्तो मेरुवाचकः।
सर्व्वाङ्गः सागरः कामः संयोगान्त्यस्त्रिपूरकः॥
क्षेत्रपालो जङ्घाक्षोभो मातृकान्त्यानलः क्षयः।
मुखं कण्ठवराऽनन्ता कालजिह्वा गणेश्वरः।
छायापुत्त्रश्च सघातो मलयश्रीललाटकः"॥
इति तन्त्रशास्त्रे वर्णाभिधानम्॥ *॥ अपि च।
"क्षकारो नरसिंहश्च मेरुः सम्वर्त्तकोऽपि च।
तव स्नेहान्मया देवि! कथितं मातृकाक्षरम्।
पर्य्यायैरपि विज्ञेयं न प्रकाश्यं कदाचन"॥
इति श्रीरुद्रयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम्॥ *॥
अस्य ध्यानं यथा,—
"चतुर्भुजां रक्तवर्णां शुक्लाम्बरविभूषिताम्।
रत्नालङ्कारसंयुक्तां वरदां पद्मलोचनाम्॥
ईषद्धास्यमुखीं लोलां रक्तचन्दनचर्च्चिताम्।
शशाङ्कीं चतुर्व्वर्गप्रदां सौम्यां मनोहराम्॥
गन्धर्व्वसिद्धदेवाद्यैर्ध्यातामाद्यां सुरेश्वरीम्।
एवं ध्यात्वा क्षकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ क्षकारस्य ककारषकारयोगजत्वेन केचित् पृथग्वर्णत्वेन न मन्यन्ते। तेषां मते तन्त्रोक्तैकपञ्चाशद्वर्णानुपपत्तिः तन्त्रशास्त्रे तस्य मेरुत्वेन गणनानुपपत्तिश्च भवति। अतः पृथङ्निर्दिश्यते इति केचित्। तथा च।
"षान्ताः स्युर्यद्यपि क्षान्ता वर्णानामनुरोधतः।
पृथक्क्रमेण कथ्यन्ते तथाप्येते समन्वयात्"॥
इति विश्वप्रकाशः॥ अपि च।
"अकारादिलकारान्ता वर्णाः पञ्चाशदीरिताः।
संयोगात् कषयोरेष क्षकारो मेरुरीरितः"॥
इति कृष्णानन्दकृततन्त्रशास्त्रम्॥

क्ष, पु, (क्षयति लोकान् युगान्तकाले प्रलये सर्व्वाणि भूतानि महाकालोदरं प्रेरयतीति। क्षि क्षये + ड प्रत्ययः।) सम्वर्त्तः। (क्षिणोति हन्ति मनुष्यादिजीवानिति।) राक्षसः। (क्षिणोति हन्ति हिरण्यकशिपाद्यसुरानिति।) नरसिंहः। (क्षयति क्षिणोति वा भूतानि स्वकीयाग्निना इति।) विद्युत्। (क्षयति शस्यादुत्पत्त्या क्रमशः इति। क्षि + ड।) क्षेत्रम्। क्षेत्रपालः। (क्षि क्षये + भावे ड।) नाशः। इति मुद्राङ्कितमेदिनी॥

क्षज, इ क तङ्के। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पर-अक-सेट्।) तङ्कः दुःखेन जीवनम्। इ क, क्षञ्जयति दीनः। इति दुर्गादासः॥

क्षज, इ घ म ङ } दागत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥
क्षज, घ म ङ } (भ्वा-आत्म-सक-सेट्।) इ, क्षञ्जते। घ, क्षञ्जा। सेमक्षाव सरोरित्यने नैवेकसिद्धौ अस्य घानुबन्धस्वरपर्यन्तघटादिभ्यो ड इति प्राचीनमतानुरोधात्। म, अक्षञ्जि अक्षाञ्जि क्षञ्ज क्षञ्ज क्षाञ्ज क्षाञ्जम्। मानुबन्धबलात् अनुपधाया अपि दीर्घः। स्वमते तु अत्र दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते। ङ, क्षञ्जते। घ, क्षजा। म, क्षजयति। ङ, क्षजयते। दा दानम्। इति दुर्गादासः॥

क्षण, द ञ उ वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (तना-उभ-सक-सेट्।) द ञ, क्षणोति क्षणुते। उ,

क्षणिका क्षणा। इति दुर्गादासः॥

क्षण, पु, (क्षणोति हन्ति नाशयति वा सर्व्वं यथा काल आयुरवसाने वा। काल एव युगान्ते सर्व्व मात्मसात् करोतीत्यर्थः। स एवांशभेदेन नाना रूपो भवतीत्यर्थः।) निमेषकलापरिमितकालः। स च दशपलपरिमितः। (निमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थभागः। यथा,—

"आयुषः क्षण एकोऽपि न लभ्यः स्वर्णकोटिभिः।
स चेन्निष्फलतो याति का नो हानिस्ततोऽधिका"॥

इति शब्दार्थचिन्तामणिः। अपि च।

"क्वचिद्रुष्टः क्वचित्तुष्टो रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे।
अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयावहः"॥

इति शिक्षोपदेशः॥ क्षणोति दुःखं नाशयति उत्सवकाले। क्षण वधे+अच्।) उत्सवः। (यथा, माघे १। ४।

"नवानधोऽधो बृहतः पयोधरान्
समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम्।
क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना
स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना"॥)

निर्व्यापारस्थितिः। इत्यमरः।३।३।४७॥ पर्व्व। अवसरः। परतन्त्रत्वम्। मध्यम्। इति हेमचन्द्रः॥ (प्रशस्तमुहूर्त्तः। यथा, नलोपाख्याने। ५। १।

"अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा"॥)

क्षणनु, पु, (क्षण भावे+बाहुलकात् अनुप्रत्ययः।) व्रणः। इति हेमचन्द्रः॥ क्षणनुरिति च पाठः॥

क्षणद, क्ली, (क्षणं उत्सवं ददातीति। दा+कः।) जलम्। इति मेदिनी॥

क्षणद, पु, (क्षणं यात्रादिशुभमुहूर्त्तं ददातीति। दा+कः।) गणकः। इति मेदिनी॥

क्षणदा, स्त्री, (क्षणद+स्त्रियां टाप्।) रात्रिः। (यथा, भागवते। ३। ३। २१।

"इमं लोकममुं चैव रमयन् सुतरां यदून्।
रेमे क्षणदया दत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः"॥)

हरिद्रा। इत्यमरः। १। ४। ४॥ (हरिद्राशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

क्षणन, क्ली, (क्षण+भावे ल्युट्।) वधः। इत्यमरः॥

क्षणनिश्वास, पु, (क्षणात् क्षणकालात् परं निश्वासोऽस्य।) शिशुमारः। इति शब्दरत्नावली॥

क्षणप्रभा, स्त्री, (क्षणं व्याप्य प्रभाऽस्याः।) विद्युत्। इत्यमरः। १। ८। ११॥

क्षणभङ्गुर, त्रि, (क्षणात् भङ्गुरः।) क्षणैकनाश्यः। यथा। "यदि पुनरमी किमपि नाहमास्पदमस्ति किञ्चिदपि वस्तु स्थिरं विश्वमेव क्षणभङ्गुरमलीकं वेत्यवधारयेरन् न किञ्चिदपि कामयेरन् न चाकामयमाना केचिदपि प्रवर्त्तेरन्"। इति बौद्धाधिकारे शिरोमणिः॥

क्षणरामी, [न्] पु, (क्षणात् परं क्षणे क्षणे वा रमते इति। रम+णिनि।) पारावतः। इति शब्दमाला॥ (चटकः। इति केचित्॥)

क्षणिक, त्रि, (क्षणं क्षणकालमात्रं व्याप्यतयाऽस्त्यस्य। ठन्।) क्षणमात्रस्थायी। यथा। "क्षणभङ्गे विप्रतिपत्ति शब्दादिः क्षणिको न वा। क्षणिकत्वञ्च स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वे सति कादाचित्कत्वं उत्पत्तिमत्त्वं वा। उत्पत्तिश्च स्वाधिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगिक्षणसम्बन्धः। क्षणश्च स्वाधेयपदार्थप्रागभावाधारः समयः। प्रसिद्धिश्च विधेर्नैयायिकानां प्रागभावे चरमध्वंसे च निषेधस्य बौद्धानामलीके। स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वं क्षणिकत्वमिति तु न्यायः"। इति बौद्धाधिकारे रघुनाथशिरोमणिः॥ अन्यच्च।

"स्थायारम्भस्तु स्यादथवाकाशशरीरिणाम्।
अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते"॥

इति भाषापरिच्छेदे २७॥ "क्षणिकत्वञ्च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्"। इति सिद्धान्तमुक्तावली॥

क्षणिका, स्त्री, (क्षणिक+स्त्रियां टाप्।) विद्युत्। इति हेमचन्द्रः॥ (क्षणकालमात्रस्थायिनी। यथा, हितोपदेशे। १। १५४।

"योऽत्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम्।
एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्वियुज्यते"॥)

क्षणिनी, स्त्री, (क्षणः उत्सवोऽस्त्यस्याम्। क्षण+इनि। ङीप्।) रात्रिः। इति शब्दरत्नावली॥ (उत्सववति, त्रि। यथा, महाभारते। २। मन्त्रणापर्व्वणि १३। ४४।

"त विश्रान्तं शुभे देशे क्षणिनं कल्यमच्युतम्।
धर्म्मराजः समागम्याज्ञापयत स्वप्रयोजनम्"॥)

क्षत, क्ली, (क्षण्यते वध्यतेऽनेन। क्षण+करणे क्तः।) स्ववद्रक्तपूयादि। घा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। व्रणः २ अरुः ३ ईर्म्मम् ४ क्षणनुः ५। इति हेमचन्द्रः॥ तद्वति त्रि॥ ॥

क्षतेन मृतस्याशौचं यथा, व्याघ्रः।

"क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्द्विधा।
आसप्ताहात् त्रिरात्रं स्यादूर्द्ध्वराचमतः परम्॥
शस्त्रघाते त्र्यहादूर्द्ध्वं यदि कश्चित् प्रमीयते।
अशौचं प्राकृतं तत्र सर्व्ववर्णेषु नित्यशः"॥

अत्र अस्त्रघातपदं क्षतेतरशस्त्रघातपरं मारिभाविकशस्त्राघातपरमपि। अन्यथा क्षतं विना पतनादिभिर्विलम्बमृतानां दिनत्रयादूर्द्ध्वमध्यवसायः स्यात्"। इति शुद्धितत्त्वम्॥ *॥ चन्द्रग्रहणादौ क्षतदोषाभावो यथा,—पुलस्त्यः।

"चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव मृतानां पिण्डकर्म्मसु।
महातीर्थे च सम्प्राप्ते क्षतदोषो न विद्यते"॥

अन्यच्च तु देवलः।

"सत्रिणः सूतकी सूयी मत्तोन्मत्तरजस्वला।
मृतबन्धुरबन्धुश्च वर्ज्यान्यष्टौ सभाजने"॥

इत्यनेन वर्ज्यतामाह। अशुचित्वमप्याह।

"दन्तवत्प्रमसन्ध्याह्वं लेपं मन्येत दन्तवत्।
न तत्र बहुशः कुर्य्यात् यत्नमुद्धरणे पुनः॥
भवेदशौचमत्यर्थं तृणवेधाद् व्रणे कृते"॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ (विदारणम्। यथा, कुमारे। ३। २९।

"नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्"॥

विनाशः। यथा, रघु। २। ५३।

"क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः
क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः"॥

त्रि, ताडितः। विद्धः। यथा, रघु। ३। ५३।

"रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा
हृदि क्षतो गोत्रभिदोऽप्यमर्षणः"॥

क्षतियुक्तः। यथा, कुमारे। २। २६।

"इन्द्रायामपि मूर्द्धानं क्षतहुङ्कारशंसिनः"॥

(रोगविशेषः। तस्य सकारणसम्प्राप्तिलक्षणानि चिकित्सितञ्च यथा,—

"धनुषायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम्।
पततो विषमोच्चेभ्यो युध्यमानस्य चाधिकैः॥
वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं वान्यं निगृह्णतः।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान्॥
अधीयानस्य वात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम्।
महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः॥
सहसोत्पततो दूरं तूर्णञ्चातिप्रनृत्यतः।
तथान्यैः कर्म्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा॥
विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्य्यते।
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः॥
उरो विरुज्यते तस्य भिद्यतेऽथ विदह्यते।
प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते॥
क्रमाद्वीर्य्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते।
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदाग्निवधावपि॥
दुष्टः श्यावः सदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहु।
कासमानस्य च श्लेष्मा सरक्तः सम्प्रवर्त्तते॥
सक्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात्"॥

पूर्व्वरूपं यथा,—

"अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्व्वरूपमिति स्मृतम्।
उरोरुक् शोणितच्छर्द्दिः कासो वैशेषिकः क्षते"॥

असाध्यलक्षणादिकं यथा,—

"अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः।
गते संवत्सरे याप्यः सर्व्वलिङ्गन्तु वर्ज्जयेत्"॥

चिकित्सास्य यथा।

"उरोमत्वाक्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम्।
सद्य एव पिबेज्जीर्णे पयसाद्यात् सशर्कराम्॥
पार्श्ववस्तिरुजश्चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम्।
भिन्नविट्कः समुस्तातिविषा पाठां सवत्सकाम्॥
लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयगणं सिताम्।
त्वक्क्षीरीं समितं क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत्॥
इक्ष्वालिकाबिसग्रन्थिपद्मकेशरचन्दनैः।
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती॥
यवानां चूर्णमादाय क्षीरसिद्धं घृतप्लुतम्।
ज्वरदाहे सिताक्षौद्रसक्तून् वा पयसा पिबेत्॥
कासी पर्व्वास्थिशूली च लिह्यात् सघृतमाक्षिकाः।
मधूकमधुकद्राक्षा त्वक्क्षीरीपिप्पलीबलाः"॥
"रक्तेऽतिवृत्ते दुग्धान्नं यूषेणाथेन वा पिबेत्।
चटकाण्डरसं वापि रक्तं वा छागलाघवम्॥
चूर्णं मौनमथ रक्तशालिशकुलाकारम्॥
रक्तष्ठीवी पिबेत् सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः।
मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम्॥
यष्ट्याह्वनागबलयोः क्वाथे क्षीरसमं घृतम्।
पयसा पिप्पलीवाशीबलासिद्धं क्षते शुभम्॥

क्षौद्रलाक्षा [illegible] तद्वत् क्षीराष्टगुणसाधितम् ।
कल्कैः मद्गुम्नदार्वीत्वग्[illegible] सुक्षत्वक्फलैर्घृतम् ॥
जीवकर्षभकौ वीरा जीवन्ती नागरं शठीम् ।
चतस्रः पर्णिनीर्मेदे काकोल्यौ द्वे निदिग्धिके ॥
पुनर्नवे द्वे मधुकमात्मगुप्ता शतावरीम् ।
ऋद्धिं परूषकं भार्गीं मृद्वीका बृहतीं तथा ॥
शृङ्गाटकीं तामलकीं पयस्यां पिप्पलीं बलाम् ।
बदराक्षोटखर्ज्जूरवातामाभिषुकाण्यपि ॥
फलानि चैवमाद्यानि कल्कान् कुर्व्वीत कार्षिकान् ।
धात्रीरसविदारीक्षुच्छागमांसरसं पयः ॥
कुर्य्यात् प्रस्थोन्मितं तेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
प्रस्थार्द्धं मधुनः शीते शर्कराजतुनी तथा ॥
द्विकार्षिकाणि पत्रैला हेमलङ्गमरिचानि च ।
चूर्णितानि विनीयास्माल्लिह्यान्मात्रां सदा नरः ॥
अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ।
सुधामृतरसं प्राश्यं क्षीरमांसरसाशिना ॥
नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्ब्बलव्याधिकर्षितान् ।
स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च बृंहयेत् ॥
कासहिक्काज्वरश्वासदाहतृष्णास्रपित्तनुत् ।
पुत्त्रदं वमिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम्' ॥
इत्यमृतप्राशघृतम् ॥
"मधूकाष्टपलं द्राक्षा प्रस्थक्वाथे घृतं पचेत् ।
पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥
पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।
समं सक्तुक्षतक्षीणो रक्तगुल्मेषु तद्धितम्" ॥
इति सक्तुप्रयोगः ॥
"शर्करा वस्तयताना मण्डं क्षौद्रयुताचितम् ।
यावान्नसात्म्यो दीप्ताग्निः क्षतः क्षीणः पिबेन्नरः" ॥
"त्वक्षीरी पिप्पलिका [illegible] द्वे [illegible]जमोदयोः ।
ताभ्यां दाडिमवृक्षाम्लद्विनि [illegible]त्यलम् ॥
शुण्ठ्या [illegible]स्य [illegible] पलानि च ।
तच्चूर्णं षोडशपलं शर्करायां विमिश्रयेत् ॥
षाडवोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्व्ववत्' ॥
इति षाडवः ॥
'यच्चोक्तं यक्ष्मिणां पथ्यं कासिनां रक्तपित्तिनाम् ।
तच्च कुर्य्यादपेक्ष्याग्निं व्याधिं सात्म्यबलानि तथा" ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने १६ अध्याये ॥)

क्षतकासः, पुं, (क्षतजः कासः । मध्यपदलोपी समासः ।) पञ्चविधकासरोगान्तर्गतकासरोगविशेषः । यथा,—
"पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्" ॥
तेषां पूर्व्वरूपमाह ।
"पूर्व्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।
कण्ठकण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते" ॥
भोज्यानामवरोधः कवलगिलने कण्ठव्यथा ॥
अस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
"अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः ।
रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत्" ॥
अश्वगजयोर्निग्रहो दमनम् । लक्षणमाह ।
"सपूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम् ।
कण्ठेन रुजतात्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यपीडितः ।
पारावत इवाकूजेत् कासवेगात् क्षतोद्भवात्' ॥
कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया [illegible]ऽपि ॥
तस्य चिकित्सा यथा,—
'इक्षुवालिकापद्मसूत्रमृणालोत्पलचन्दनम् ।
मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ॥
द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्व्वचतुर्गुणा ।
लिह्यात्तन्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिवृत्तये" ॥
इक्षुवालिका इक्षुभेदः । चक्र इति लोके । पद्म पद्मकाष्ठम् । मृणालं बिसम् । उत्पलं कमलम् । चन्दनमत्र धवलं चूर्णत्वात् । शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । तुगाक्षीरी वंशरोचना । सा वैद्यैर्द्विगुणा । इति भावप्रकाशः ॥
('युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ॥
उरस्यन्तः क्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ।
कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥
पीतं श्यामञ्च शुष्कञ्च ग्रथितं कुथितं बहु ।
ष्ठीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यकम्पवान् ॥
पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ।
क्रमाद्वीर्य्यं रुचिः पक्तिर्बलं वर्णश्च हीयते" ॥
अस्य चिकित्सा यथा—
'उरस्यन्तः क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ॥
क्षीरेण शालीन् जीर्णेऽद्यात् क्षीरेणैव सशर्करान् ।
पार्श्वबस्तिसरुक् चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ।
भिन्नविट्कः समुस्तातिविषां पाठां सवत्सकाम् ॥
लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयं गणं सिताम् ।
त्वक्क्षीरीं समितं क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥
इक्षुविकाविसग्रन्थिपद्मकेशर[illegible] ।
घृतं पयो मधुयुतं [illegible] पिबेत् ॥
क्षतकासे च ये धूमाः सानुपानाः निदर्शिताः' ।
इति वाग्भटे निदानस्थाने चिकित्सास्थाने च चतुर्थाध्याये ॥)

क्षतघ्नः, पुं, (क्षतं हन्ति नाशयतीति । हन + "अमनुष्यकर्त्तृके च" । ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) क्षुपविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुकुरशोंगा इति भाषा ॥

क्षतघ्नी, स्त्री, (क्षतं हन्ति । हन + "अमनुष्यकर्त्तृके च" । ३ । २ । ५३ । इति टक् स्त्रियां ङीष् ।) लाक्षा । यथा,—
"लाक्षा द्रुमामयो राक्षा रक्तमाता पलङ्कषा ।
जतु क्षतघ्नी क्रमिजा यावालक्तौ तु तद्रसः" ॥
इति हेमचन्द्रः । क्षतघ्नापि पाठः ॥

क्षतजं, क्ली, (क्षतात् व्रणात् जायते उत्पद्यते इति । जन + डः ।) रक्तम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥
(यथा, रघौ । ७ । ४३ ।
"स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणु-
स्तस्योपरिष्टात् पवनावधूतः" ॥)
पूयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षततृष्णा, स्त्री, (क्षतजा शस्त्रादिभिः क्षताज्जाता या तृष्णा पिपासा ।) शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य पिपासा । तस्या निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
'भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा
ऊर्द्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च ।
पित्तं सवातं कुपितं नराणां
तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् ॥
स्रोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु
दोषैश्च तृट्सम्भवतीह जन्तोः ।
तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी
क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च ॥
भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां
निबोध लिङ्गान्यनुपूर्व्वशस्तु" ॥
नराणां चितं स्वस्थानं एव सञ्चितं पित्तं सवातं कट्वम्लोष्णादिपित्तविवर्द्धनैः । कट्वम्लोष्णादिभिः कुपितं भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयादुपवासादेश्च वातं कुपितम् । तद्द्वयं ऊर्द्ध्वं प्रसरत् तालुप्रपन्नं सत् पिपासां जनयेत् । न केवलं तालुन्येव दूषिते तृष्णा भवति । किन्तु जलवाहिस्रोतःस्वपि । अत आह स्रोतःस्वित्यादि । अत्र बहुवचनं न युक्तम् । यतो जलवहे द्वे स्रोतसी सुश्रुतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवानेकप्रतानयोगान्न दोषः । अपां वाहिषु स्रोतःस्विति जिह्वादेरप्युपलक्षणम् । यत आह चरकः । रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वाहृदयगलतालुक्लोम च । संशोष्य नृणां देहेषु कुरुतस्तृष्णामतिप्रबलौ पित्तानिलाविति ॥ सप्तमाह तिस्र इत्यादि ॥ तृष्णायाः सामान्यलक्षणमाह ।
"सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति ।
सङ्कां क्षाङ्क्षति तोयन्तु तं तृष्णार्द्दितमादिशेत्" ॥
क्षतजामाह ।
"क्षतस्य रुक् शोणितनिर्गमाभ्यां
तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु' ।
क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य । रुक् पीडा ॥
अथ तृष्णायाश्चिकित्सा ॥
"वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतञ्च वाततृष्णायाम् ।
तृष्णायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ॥
स्वादु तिक्तं द्रवं शीतं पित्ततृष्णापहं परम् ।
मुस्तपर्पटकोदीच्यच्छत्राख्योशीरचन्दनैः ॥
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये" ॥
छत्रा धान्याकम् । कश्चित् धात्रीश्च दद्यात् चन्दनमत्र धवलं दद्यात् । तस्यातितृष्णापहरत्वात् । शृतं अर्द्धपक्वमत्र क्वाथ्यम् । षडङ्गपानम् ।
"लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुडविमर्द्दितम् ।
काश्मरीशर्करायुक्तं पिबेत् तृष्णार्द्दितो नरः ॥
आस्तरणमार्द्रवासः प्रावरणं चार्द्रमेव स्यात् ।
तेन पिपासा शाम्यति दाहश्चोग्रोऽपि देहिनां नियतम् ॥
गोस्तनीक्षुरसक्षीरयष्टीमधुमधूत्पलैः ।
नियतं नासिकापीतैस्तृष्णा शाम्यति दारुणा ॥
वैशद्यञ्च नयत्यास्ये सन्दधाति मुखे जलम् ।
तृष्णादाहप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥

निङ्गतायुगलक्षोमग्रोषे मूर्द्धनि स्थापयेत् ।
केशरं मातुलुङ्गस्य घृतसैन्धवसंयुतम् ॥
दाडिमं बदरं लाजं कपित्थं बीजपूरकम् ।
पिष्ट्वा मूर्द्धनि लेपस्तु पिपासादाहनाशनः ॥
वारि शीतं मधुयुतमाकण्ठाद्वा पिपासितम् ।
पाययेद्वामयेत्तापि तेन तृष्णा प्रशाम्यति ॥
प्रातः सशर्करं पेयो हिमो धान्याकसम्भवः ।
जयेत् तृष्णां तथा दाहं भवेत् स्रोतोविशोधनम् ॥
अम्लं कमलं कुष्ठं लाजाश्च वटशृङ्गकम् ।
एतच्चूर्णस्य मधुना गटिकां धारयेन्मुखे ॥
तृष्णा प्रवृद्धा हन्त्येषा मुखशोषञ्च दारुणम् ।
क्षतोद्भवां रुग्विनिवारणेन
जयेत् क्षतानामसृजश्च पानैः ।
क्षयोत्थिता क्षीरजलं निहन्यात्
मांसोदकं वा मधुकोदकं वा ॥
आमोद्भवां बिल्ववचायुतानां
जयेत् कषायैश्च दीपनानाम् ।
गर्व्वीमामुल्लिखनैर्जयेच्च
क्षयं विना सर्व्वकृताञ्च तृष्णाम्" ॥
उल्लिखनैः लेखनद्रव्यैः । स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा स्यात्ताञ्च गुडाम्बुना शमयेत् । अतिरोगदुर्ब्बलानां तृष्णां शमयेन्नृणामिष्टाम्बु पय ॥ पयोऽत्र दुग्धम् ।
'मूर्च्छाच्छर्द्दितृषादाहस्त्रीमद्यभृशकर्षितः ।
पिबेत् शीतलं तोयं रक्तपित्ते मदात्यये ॥
सात्म्यान्नपानभैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत् पुनः ।
तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुम् ॥
तृष्यन् पूर्व्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।
मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् त्वरितं नरः ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥
अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम् ।
तोयाभावात् पिपासार्त्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते ' ॥
इति तृष्णाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

क्षतविध्वंसी, [न्] पुं, (क्षतं व्रणं खवदनक्षतादिकं विध्वंसयतीति । वि + ध्वंस + णिच् + णिनि ।) वृद्धदारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतव्रण, पुं, (क्षतजन्यं व्रणं क्षतजो व्रणो वा ।) षट्प्रकारव्रणरोगान्तर्गतव्रणरोगविशेषः । इति भावप्रकाशः ॥ तद्विवरणं व्रणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्षतव्रत, त्रि, (क्षतं भग्नं व्रतमस्य ।) ध्वस्तनियमः । तत्पर्य्यायः । अवकीर्णी २ । इत्यमरः ।२।७।५४॥ तथा च याज्ञवल्क्यः ।
"अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।
गर्द्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुद्ध्यति" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

क्षतहर, क्ली, (क्षतं हरतीति । हृ + ट ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षति, स्त्री, (क्षण + क्तिन् ।) अपचयः । क्षयः । (यथा, महाभारते । ३ । १७२ । १९ ।
"छायायां न क्षतिं काञ्चित् न रथस्य न मातले" ॥)
"अनसूयि वितरणविमुखे

का क्षतिरस्याखिलाम्बुपातॄणाम् ।
केवलघनरसभक्षी
चातकपक्षी क्षमामयति" ॥
इत्युद्भटश्च ॥

क्षतोदर, पुं, (क्षतं शल्यकण्टकादिभिन्नं उदरमत्र रोगे । अथवा क्षतात् स्रवात् जातं उदरं उदररोगविशेषो यत्र ।) उदररोगविशेषः । तस्य सामान्यरूपमाह ।
"आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्ब्बल्यं दुर्ब्बलाग्निता ।
शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।
दाहस्तन्द्रा च सर्व्वेषु जठरेषु भवन्ति हि" ॥
सन्निकृष्टनिदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
'पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः ।
सम्भवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु" ॥
क्षतोदरमाह ।
'शल्यं तथान्नोपहितं यदन्त्रं
भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा ।
तस्मात् स्रुतोऽन्त्रात् सलिलप्रकाशः
स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः ॥
नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं
निस्तुद्यते दाह्यति चातिमात्रम् ।
एतत् परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं
दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध" ॥
शल्यं कण्टककङ्करादि अन्नोपहितं अन्ननिहितं भुक्तं यत् अन्नं भिनत्ति तथा अन्यथा आगतं भोजनं विना आगतं शरादि तदपि यदन्त्रं भिनत्ति एतदुपलक्षणम् । अत्यशनमत्यशनञ्च अन्त्रं भिनत्ति । यत उक्तं चरके ।
"शर्कराटणकाष्ठास्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः ।
भिद्येतान्त्रं यदा भुक्तं अत्यशनात्यशनेन च ' ॥ इति तस्मात् भिन्नादन्त्रात् । गुदतस्तु भूयः अन्त्रात् सकाशात् पुनर्गुदतः स्रवेदित्यर्थः । दाह्यति विदीर्य्यत इव । मदच्छिद्रिरोगवर्त्त्वात् । एतत् क्षतोदरं तन्त्रान्तरे परिस्राव्युदरं प्रदिष्टम् ॥
तस्य चिकित्सा ।
"शालिषष्टिकगोधूमयवनीवारभोजनम् ।
निरूहो रेचनं श्रेष्ठं सर्व्वेषु जठरेषु च ॥
आनूपमौदकं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलाः ।
व्यायामाध्वदिवास्वप्नयानादीनि वर्ज्जयेत् ॥
तथाम्ललवणोष्णानि विदाहीनि गुरूणि च ।
नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानञ्च वर्ज्जयेत् ॥
उदराणां मलाढ्यत्वात् बहुशः शोधनं हितम् ।
क्षीरैरेरण्डतैलं पिबेन्मूत्रेण वा सह" ॥
इति भावप्रकाशः । (उदररोगशब्दे विशेषविवरणं ज्ञेयम् ॥)

क्षत्ता, [ऋ] पुं, (क्षद् सवतौ । सौत्रधातुरयम् । "तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ" । उणा । २ । ९४ । इति संज्ञायां तृच् स चानिट् ।) सारथिः । द्वाःस्थः । इत्यमरः । ३ । ३ । ६२ ॥ दासीपुत्रः । (यथा, महाभारते । १ । विदुरागमनपर्व्वणि । २०१ । १७ ।
"ततः प्रीतमनाः क्षत्ता धृतराष्ट्रं विशाम्पते ।

उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्द्धन्त इति विस्मितः" ॥) नियन्ता । ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ क्षत्त्रियायां शूद्राज्जातः । (यथा, मनुः । १० । १२ ।
"शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः" ॥)
मत्स्यः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ।

क्षत्त्र, क्ली, (क्षतात् त्रायते इति । क्षत + त्रै + क ।) शरीरम् इत्युणादिकोषः । तगरम् । इति राजनिर्घण्टः । (क्षत्त्रियकुलम् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६२ । ६ ।
"अक्रविहस्ता सुकृते परस्पा
य त्रासाथे वरुणेलास्वन्तः ।
राजाना क्षत्त्रमहृणीयमाना
सहस्रस्थूणं विभृथः सह द्वौ" ॥)

क्षत्त्र, पुं, (क्षद् + "गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः" । उणा ४ । १६६ । इति त्र ।) क्षत्त्रियः । इत्यमरादिकोषः ॥ (यद्वा, क्षत क्षतात् त्रायते इति । त्रै + क । यथा, रघुः । २ । ५३ ।
' क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः
क्षत्त्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः" ।
"नात्रकर्णादिवत् केवलरूढः किन्तु पङ्कजादिवत् योगरूढः" इत्यर्थः । इति मल्लिनाथः ॥)

क्षत्त्रबन्धु, पुं (क्षत्त्रियस्य बन्धुरिव ।) निन्दितक्षत्त्रियः । इत्यमरटीका । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । ७४ ।
"क्षत्त्रबन्धो ! ममैता त्वं सदृशी यद्वदसि वाम् ।
मन्यसे यदि तत् क्षिप्रं पश्य त्वं मे बलं परम्" ॥
क्षत्त्रं राज्यं देहो वा बन्धुरिवास्य ।) क्षत्त्रमात्रम् । (यथा, मनुः । २ । ३८ ।
"आषोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते" ।
आद्वाविंशात् क्षत्त्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥)

क्षत्त्रवृक्ष, पुं (क्षत्त्रसञ्ज्ञकः वृक्षः ।) मुचुकुन्दः । इति राजनिर्घण्टः । (पर्य्यायोऽस्य यथा —
"मुचुकुन्दः क्षत्त्रवृक्षश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्य मुचुकुन्दशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

क्षत्त्रिय, पुं (क्षत्त्रे राष्ट्रे साधुः । क्षत्त्रस्यापत्यं वा । "क्षत्त्राद् घः" । ४ ।१ । १३८ । इति जातौ घः ।) क्षदति रक्षति जनान् क्षत्त्रः । क्षद सवतौ सौत्र तत्रक्षाससिति च । क्षतात् त्रायते इति हे मनीषादित्वात् क्षतान्त्याकारलोपे वा क्षत्त्रः । क्षत्त्रो हितकारः । पुनपुंसकयोः क्षत्त्रः । पतिम्मम क्षत्त्रमशेषभूधव प्रमाभिरामो भर तस्य निष्णुरिति राघवपाण्डवीये । क्षत्त्र एव क्षत्त्रियः स्वार्थे इय । अपत्यार्थे इय इत्यन्ये । इति भरत ॥ * ॥ ब्राह्मणाङ्गजवर्णविशेषः । क्षत्री इति भाषा । (यथा, मनुः । १ । ३१ ।
"लोकानान्तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः ।
ब्राह्मणं क्षत्त्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत्" ॥)
तत्पर्य्यायः । मूर्द्धाभिषिक्तः २ राजन्यः ३ बाहुजः ४ विराट् ५ । इत्यमरः ।२।८।१ ॥ क्षत्त्रः ६ द्विजलिङ्गी ७ राजा ८ नाभिः ९ । इति जटाधरः ॥ क्षत्र १०

मूर्द्धक ११। इति शब्दरत्नावली॥ पार्थिव १२ सार्व्वभौम १३। इति राजनिर्घण्ट। ते च सूर्य्यचन्द्रवंशीयराजान कलौ सहस्रवर्षपर्य्यन्त आसन तत महानन्दिसुतो नन्द शूद्राया समुत्पन्न शतवर्ष राज्य चकार तदन्ते चाणक्यनामा ब्राह्मणो नन्द तत्पुत्रांश्च हत्वा मुरवंशज चन्द्रगुप्त राजान कृतवान कलौ नन्दान्तक्षत्त्रियवंश। इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १ अध्यायात सगृहीतम॥ *॥ प्लक्षद्वीपे क्षत्त्रियस्य नाम पतङ्ग। शाल्मलद्वीपे वीर्य्यधर। कुशद्वीपे कोविद। क्रौञ्चद्वीपे ऋषभ। शाकद्वीपे सत्यव्रत पुष्करद्वीपे सर्व्वे एकवर्णा॥ अस्य शास्त्रनिरूपितधर्म्मास्त्रय। अध्ययन यजन दानञ्च। प्रजारक्षण जीविका। अस्याश्रमास्त्रय। गार्हस्थ्य ब्रह्मचर्य्य वानप्रस्थञ्च। इति तत्रैव २ अध्यायादित सगृहीतम॥ *॥

तल्लक्षण यथा,—

"क्षतज सेवते कर्म्म वेदाध्ययनसयत।
दानादानरतिर्यस्तु स वै क्षत्त्रिय उच्यते"॥

तस्य धर्म्मो यथा,—

नारद उवाच।

"क्षत्त्रियस्यापि यो धर्म्मस्त ते वक्ष्यामि पार्थिव।
दद्याद्राजा न याचेत यजेत न च याजयत॥
नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत।
नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्य्यात पराक्रमम॥
ये तु क्रतुभिरीजाना श्रुतवन्तश्च पार्थिवा।
ये तु युद्धे विजेतारस्ते तु लोकजितो नृपा॥
अविक्षतशरीरो हि सगराद्यो निवर्त्तते।
क्षत्त्रियस्य तु तत कर्म्म नोभयन्त्यश प्रदम॥
क्षत्त्रियाणामय धर्म्मो निर्णीतो मुनिभि पर।
नास्य कृत्यतम किञ्चिद्राज्ञो दस्युनिग्रहात॥
दानमध्ययन यज्ञो राज्ञा क्षेमोऽभिधीयते।
तस्माद्राज्ञा महाराज। योद्धव्य धर्म्मशीलिना॥
प्रजा स्वेषु च धर्म्मेषु स्थापयेत महीपति।
धर्म्माण्येव हि कर्म्माणि कारयेत सतत प्रजा॥
परमा सिद्धिमाप्नोति नृपति परिपालनात।
कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो राजन्य उच्यते"॥

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २६ अध्याय॥*॥ अपि च।

"राजन्याना करादान विना वैवाहिकञ्च य।
प्रतिग्रह स निन्द्योऽत्र परत्र चासुखप्रद॥
युद्धे पलायनञ्चैव तथा कातरतार्थिषु।
अपालन प्रजानाञ्च दाने धर्म्मे विरक्तता॥
अनवेक्षा स्वराष्ट्रस्य ब्राह्मणानामनादर।
अमात्यानामसम्मान तेषा कर्म्मानवेक्षणम।
भृत्यानाञ्च परीक्षासौ निषिद्ध क्षत्त्रजन्मनाम"॥
"राजन्यस्तु महाराज। यथाश्रममवाप्नुयात।
तत शृणुष्व तवाख्यास्ये धर्म्मसग्रहतत्पर॥
वेदानधीत्य धर्म्मेण राजशास्त्राणि चानघ।।
सन्तानादीनि कर्म्माणि कृत्वा सोम निषेव्य च॥
पालयित्वा प्रजा सर्व्वा धर्म्मेण जयताम्वर।।
राजसूयाश्वमेधादीन् मखानन्यांस्तथैव च॥
आनयित्वा यथापाठ विप्रेभ्यो दत्तदक्षिण।
सग्रामे विजय प्राप्य तथाल्प यदि वा बहु॥
स्थापयित्वा प्रजापाल पुत्त्र राज्ये च पार्थिव।।
अन्यगोत्र प्रशस्त वा क्षत्तिय क्षत्त्रियर्षभ।॥
अर्च्चयित्वा पितॄन सम्यक् पितृयज्ञै यथाविधि।
देवान यज्ञैरृषीन वेदैरर्च्चयित्वा प्रयतत॥
अन्तकाले च सम्प्राप्ते य इच्छेदाश्रमान्तरम।
सोऽनुपूर्व्वाश्रमान्राजन गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात॥
राजर्षित्वेन राजेन्द्र। भैक्षचर्य्याध्वसेवया।
अपेतगृहधर्म्मोऽपि चरेज्जीवितकाम्यया॥
न चैतन्नैष्ठिक कर्म्म त्रयाणा भूरिदक्षिणम।
चतुर्णा राजशार्दूल। प्राहुराश्रमवासिनाम॥
बाह्वायत्त क्षत्त्रियैर्मानवाना
लोकश्रेष्ठ धर्म्ममासेवमानै।
सर्व्वे धर्म्मा सोपधर्म्मास्त्रयाणा
राज्ञो धर्म्मादिति वेदात शृणोमि॥
एव धर्म्मान्राजधर्म्मेषु सर्व्वान
सर्व्वावस्थ सम्प्रलीनान्निबोध।
अल्पाश्रमानल्पफलान वदन्ति
धर्म्मानन्यान वेदविदो मनुष्या॥
महाश्रम बहुकल्याणरूप
क्षात्त्र धर्म्म नेतर प्राहुरार्य्या।
सर्व्वे धर्म्मा राजधर्म्मप्रधाना
सर्व्वे धर्म्मा पाल्यमानाश्चरन्ति॥
सर्व्वत्यागो राजधर्म्मेषु राज
स्त्याग धर्म्मञ्चाहुरग्र्य पुराणम।
मज्जेत्त्रयी दण्डनीतौ हताया
सर्व्वे धर्म्मा प्रक्षयेयुर्व्विरुद्धा॥
सर्व्वे धर्म्माश्चाश्रमाणा हता स्यु
क्षात्त्रे त्यक्ते राजधर्म्मे पुराणे।
सर्व्वे त्यागा राजधर्म्मेषु चोक्ता
सर्व्वा विद्या राजधर्म्मेषु युक्ता॥
सर्व्वे लोका राजधर्म्मे प्रविष्टा
यथा जीवा प्राकृतैर्व्वध्यमाना।
धर्म्माश्रितानामुपपीडनाय
एव धर्म्मा राजधर्म्मैर्व्वियुक्ता॥
सञ्चिन्वन्तो नाद्रियन्तो स्वधर्म्मम॥
चातुराश्रम्यधर्म्माश्च यतिधर्म्माश्च पार्थिव।।
लोकवेदोत्तराश्चैव क्षात्त्रे धर्म्मे समाहिता॥
सर्व्वाण्येतानि धर्म्माणि क्षात्त्रे राजन्यसत्तम।।
अप्रत्यक्ष बहुद्वार धर्म्ममाश्रमवासिनाम।
क्षात्त्रेणैव हि धर्म्मेण प्रत्यक्ष क्रियते नृप।' ॥

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २८ अध्याय॥'॥ अपि च।

"द्विजार्च्चन क्षत्त्रियाणा तथा नारायणार्च्चनम।
राज्याना पालनञ्चैव रणे निर्भयता तथा॥
नित्य दान ब्राह्मणेभ्य शरणागतरक्षणम।
पुत्त्रतुल्य प्रजानाञ्च दु खिना परिपालनम्॥
शस्त्रास्त्राणाञ्च नैपुण्य रणे सौन्दर्य्यमेव च।
तपश्च धर्म्मकृत्यञ्च यत्नत कुरुते मुदा॥
पण्डित नीतिशास्त्रज्ञ नित्यञ्च परिपालयेत।
नियोजयेत सभामध्ये नित्य सद्भिश्च सयुत॥
हस्त्यश्वरथपादात सेनाङ्गञ्च चतुष्टयम।
पालयेत् यत्नतो नित्य यशस्वी च प्रतापवान॥
रणे निमन्त्रितश्चैव दाने न विमुखो भवेत्।
रणे यो वा त्यजेत प्राणान तस्य स्वर्गो यशस्कर"॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८३ अध्याय॥*॥

अथ सूर्य्यवंशीय क्षत्त्रियविवरणम।

परमेश्वरात ब्रह्मा जात तस्य पुत्त्रो मरीचिस्तस्य कश्यपस्तस्य सूर्य्यस्तस्य वैवस्वतो मनु। सत्ययुगे मनुरेव राजासीत। त्रेतायुगे तस्य पुत्त्र इक्ष्वाकु अयोध्याया राजा आसीत। त्रेतायगे अतिदीर्घायुषो राजानो बहुकाल राज्य कृतवन्त। द्वापरे तत किञ्चित न्यूनायुष। युगस्य प्रथमापेक्षया उत्तरोत्तर आयषो ह्रास। कलियुगे अल्पमेवायु शेषे अत्यल्प भविष्यति। तस्य पुत्त्रो विकुक्षिस्तस्य ककुत्स्थ तस्य अनेना तस्य पृथु तस्य विश्वगन्धि तस्य चन्द्र तस्य यवनाश्व तस्य श्राव तस्य बृहदश्व तस्य धुन्धुमार तस्य दृढाश्व तस्य हर्य्यश्व तस्य निकुम्भ तस्य कृशाश्व तस्य सेनजित तस्य युवनाश्वस्तस्य मान्धाता चक्रवर्त्तिभूत। तस्य पुरुकुत्स तस्य त्रसदस्यु तस्य अनरण्य तस्य हर्य्यश्व तस्य प्रारुण तस्य त्रिबन्धन तस्य सत्यव्रत तस्य त्रिशङ्कु तस्य हरिश्चन्द्र य राजसूय कृतवान। तस्य रोहित तस्य हरित तस्य चम्प तस्य सुदेव तस्य विजय तस्य भरुक तस्य वृक तस्य बाहुक तस्य सगरश्चक्रवर्त्ती। तस्य असमञ्जा तस्य अशुमान तस्य भगीरथ। तपस्तप्त्वा पृथिव्या गङ्गामानीतवान। तस्य श्रुत तस्य नाभ तस्य सिन्धुद्वीप तस्य अयुताय तस्य ऋतुपर्ण तस्य सौदास तस्य अश्मक तस्य मूलक तस्य दशरथ तस्य ऐडविडि तस्य विश्वसह तस्य खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्ती। तस्य दीर्घबाहु तस्य रघु तस्य अज तस्य दशरथ। विष्णु श्रीरामरूपेण तस्य पुत्त्रत्व प्राप्तवान। तस्यानुजा भरतलक्ष्मणशत्रुघ्ना। श्रीरामचरित बहुविस्तीर्ण वाल्मीकिव्यासादिमुनिभिर्व्वर्णितम। असौ त्रेता द्वापरयो सन्धौ अवतीर्ण। एते खट्वाङ्गमारभ्य श्रीरामपर्य्यन्ताश्चक्रवर्त्तिन। द्वापरस्य प्रथमे तस्य पुत्त्र कुश जात। तस्य अतिथि तस्य निषध तस्य नभ तस्य पुण्डरीक तस्य क्षेमधन्वा तस्य देवानीक तस्य हीन तस्य पारियात्र तस्य बलस्थल तस्य वज्रनाभ तस्य अर्क तस्य सगण तस्य विधृति तस्य हिरण्यनाभ तस्य पुष्प तस्य ध्रुवसन्धि तस्य सुदर्शन तस्य अग्निवर्ण तस्य शीघ्र तस्य मरु यो योगसिद्ध सन सुमेरु निकटे कलापग्रामे आस्ते कलेरन्ते नष्ट सूर्य्यवश पुनर्भावयिष्यति। मरो पुत्त्र प्रसुश्रुत तस्य सन्धि तस्य अमर्षण तस्य महस्वान तस्य विश्वबाहु तस्य प्रसेनजित तस्य तक्षक तस्य बृहद्बल। असौ युधिष्ठिरस्य समकालीन भारतयुद्धे अभिमन्युना हत। तस्य बृहद्रण तस्य उरुक्रिय तस्य वत्सवृद्ध तस्य प्रतिव्योम तस्य भानु तस्य दिवाक तस्य सहदेव तस्य वीर तस्य बृहदश्व तस्य भानुमान् तस्य प्रतीकाश्व तस्य सुप्रतीक तस्य मरुदेव तस्य सुनक्षत्र तस्य पुष्कर तस्य अन्तरीक्ष तस्य सुतपा तस्य अमित्रजित्

तस्य ... तस्य ... तस्य ... तस्य शुद्धोद तस्य लाङ्गल तस्य प्रसेनजित तस्य क्षुद्रक तस्य सुमित्र । एते राजान कले सहस्रवत्सरपर्य्यन्त राज्य कृतवन्त । एतत्पर्य्यन्त सूर्य्यवशविश्रान्ति पुन सत्ययुग सूर्य्यवशोत्पत्तिर्भविष्यति । इति श्रीभागवतनवमस्कन्धमतम ॥ चन्द्रवशविवरण चन्द्रवशशब्दे द्रष्टव्यम ॥

चार ॥ ... क्षत्रियाणां (... व । ... इति स्वार्थे आगमनात ... न डीष । ... ॥ (यथा म ... ।
'... क्षत्रिय ... ' ॥
दगा । यथा ... विद्यापवर्गणि । ५८ । ७३ ।
निद्रा ... माहुर्गो क्षत्रिया ...” ॥)

क्षत्रिया, स्त्री (क्षत्रियस्य पत्नी इति । 'पुयोगा दाख्यायाम । ४ । १ । ४८ । इति डीष ।) क्षत्रियपत्नी । इत्यम० । २ । ६ । १५ ॥

क्षद, सवृतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (सौत्र-आत्म-सक-सेट ।) क्षत्ता । इति दुर्गादास ॥ (यथा ऐतरेयब्राह्मणे । १ । १५ । नवयवान्तो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन वाहत्यक्षाण वा वेहत वा क्षदन्त एवमेवास्मा एतत ' ॥)

क्षन्ता [क्षृ] त्रि (क्षम + कर्त्तरि तृच ।) क्षम। शील इत्यम । ।२।२९॥ अस्य पर्य्याय सहिष्णुशब्दे द्रष्टव्य ॥ (यथा, महाभारते ।१३।१०७।२१।
'ये क्षन्तारो नाभिजल्पन्ति चार्य्यान
सत्राभृत सतत पुण्यशीला ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे
पर गन्ता ... न तत्र” ॥)

क्षप इ क शक्तौ । इति कविकल्पद्रुम । (चुरा-पर-सक-सेट-इदित ।) शक्तिरिह क्षमा । इक क्षम्पयति द्रव्य गुणि । सहत इत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

क्षप, त क त क्षेप । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त चुरा-पर-सक-सेट ।) ... क्षप क्षाप क्षापम । सानुबन्धसामर्थ्यात स्यादि ... ॥ अमते तु ... विधिरपवा नापेक्षते । इति दुर्गादास ॥

क्षपण त्रि, (क्षपयति क्षिपति दूरीकरोति लज्जा इति । क्षप क्षेपे + कर्त्तरि ल्यु ।) निलज्ज । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (क्षपयति विषयराग इति । बौद्धसन्न्यासी ॥ (भावे ल्युट् क्षपणम । यथा मनु । ४ । २२२ ।
“भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपण त्र्यहम”॥)

क्षपणक, पु, (क्षप + ल्यु । स्वार्थे कन ।) बुद्धभेद । ... । ... क्षपणक ... । यत्र ... क्षपणको ... ॥ (यथा च महाभारते । १ । ३ । १२६ ।
'सोऽपश्यदथ पथि ... क्षपणकमागच्छन्तम”॥
विक्रमादित्यसभास्थनवरत्नानामेक । यथा —
धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासा ” ॥)

क्षपण्य, पु, (क्षप + बाहुलकात अन्यु ततो यत्वम ।) अपराध । इति शब्दमाला ॥

क्षपा, स्त्री, (क्षपयति वारयति चेष्टामिन्द्रियाणाम । क्षप + अच ।) रात्रि । (यथा, महाभारते । ३ । अरण्ययात्रापर्व्वणि । १ । ४३ ।
“राजानन्त कुरुश्रेष्ठ ते ह्ममधुरस्वरा ।
आश्वासयन्तो विप्राग्र्या क्षपा सर्व्वा व्यनोदयन”॥)
हरिद्रा । इत्यमर ॥

क्षपाकर, पु, (क्षपा रात्रि करोतीति । कृ + ट ।) चन्द्र । कर्पूर । इत्यमर । ४ । ५२ । ७ ॥

क्षपाचर, पु (क्षपाया रजन्या चरतीति । चर + ट ।) राक्षस । (यथा महाभारते । ३ । इन्द्रनिवधपर्व्वणि । २८८ । ३३ ।
“नियाणे स मति कृत्वा निशाचरासि क्षपाचर ।
आज्ञापयामास तदा रथो मे कल्प्यतामिति” ॥)

क्षपाट, पु, (क्षपाया अटतीति । अट् गतौ + अच ।) राक्षस । इति त्रिकाण्डशेष । (यथा, भट्टि २ । ३ ।
“तत क्षपाटै पृथुपिङ्गलाक्षै
ख प्राक्षेपक्षैरिव चानरेऽब्दे” ॥)

क्षपापति, पु, (क्षपाया रजन्या पति ।) चन्द्र । कर्पूर । इति निशापतिशब्ददर्शनात ॥

क्षम, उ इर् भ य मर्षे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा-पर-सक-सेट । उदित्वात क्त्वावेट् ।) मर्ष सहनम । उ क्षमित्वा क्षान्त्वा । षष्ठस्वरानुबन्ध इत्येके । इर, अक्षमत अक्षमीत । अस्मात पुषादित्वान्नित्य ङ इत्यन्ये । भ य, क्षाम्यति दीर्घ साधु । इति दुर्गादास ॥

क्षम, ऊ ङ ञि ष मर्षे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-आत्म-सक-वेट ।) ऊ, अक्षमिष्ट अक्षस्त । ङ, क्षमते । ञि, क्षान्तोऽस्ति । ष, क्षमा । इति दुर्गादास ॥

क्षम, क्ली (क्षम + पचाद्यच् ।) युक्तम । इत्यमर । ३ । ३ । १२२ ॥ (यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के ।
“यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा
त्वमसि कि पुनरुत्कुलया त्वया ।
अथ तु वेत्सि शुचिव्रतमात्मन
पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम” ॥)

क्षम, त्रि, (क्षमते इति । क्षम + अच ।) शक्त । हित । इत्यमर ।३।३।१२२॥ आद्यस्य पर्य्याय । सह २ प्रभुष्णु ३ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, शाकुन्तले १ माङ्के ।
“इद किलाव्याजमनोहर वपु
स्तप क्षम साधयितु य इच्छति” ॥

क्षत्रियाणामन्यतराख्या कायस्था ।
यथा प्रथमत — दानाम् आपस्तम्बशाखायाम ।
बाहुभ्य क्षत्रिया जाता कायस्था जगतीतले ।
चित्रगुप्त स्थित स्वर्गे विचित्रा भूमिमण्डले ॥
चैत्ररथ सुतस्तस्य यशस्वी कुलदीपक ।
ऋषिवश समुद्भूता गौतमो नाम सत्तम ।
तस्य शिष्यो महाप्राज्ञश्चित्रकूटाचलाधिप ॥

द्वितीयत —
माण्डव्यशापात चित्रगुप्तस्य पुत्रचैत्ररथस्य ... वगत पुनरुपनयनसस्कार कृत तत ... यथा —वेदान्त प्रथमाध्याये ... पाद ७५ । ... क्षत्रियवगत ... चैत्ररथेन ... भार निहारेण च प्रदत्ते ॥

तृतीयत —
नाम्ना त्वं चित्रगुप्तोऽसि मम कायादभूस्तत ।
तस्मात कायस्थविख्यातिर्लोके तव भविष्यति ॥
कायस्थ क्षत्रिया वर्णा न तु शूद्र कदाचन ।
अतो भवेयु सस्कारा गर्भाधानादिका दश ॥
गर्भाधानमृतौ कार्य्य तृतीये मासि पुसक्रिया ।
मासाष्टमे स्यात सीमन्त उत्पत्तौ जातकर्म्म च ॥
एकादशे नामकरण पञ्चमे मासि निष्क्रम ।
षष्ठेऽन्नप्राशन मासि चूडा कार्य्या यथाक्रमम ॥
तथोपनयन भिक्षाब्रह्मचर्य्यव्रतादिकम ।
वासो गुरुकुलेष स्यात स्वाध्यायो यजन तथा ॥
कृत्वा तु मातृकापूजा वसोर्धारा विधान च ।
आयुष्याणि च शान्त्यर्थ जपञ्च समाहित ॥
कुर्य्याद्नान्दीमुख श्राद्ध द्विजसव्याख्यमयुतम ।
तत प्रधानसस्कारा कार्य्या पविधि स्मृत ॥
इत्यादि विज्ञानतन्त्र ॥

चतुर्थत —
कायप्रकाश नाम्ना विराटनगराधिपति ... काय... आसीत । यथा —
विराटकायजो वश कायस्थ इति विश्रुत ।
कार्य्याच्छन्द प्रकाशात तु कायाख्य प्रकथ्यते ॥
अथ तु नवसङ्ख्येषा द्वीपसागरसयुत
याजनामा सहस्र तु द्वीपाख्य दक्षिणोत्तरात ॥
इति मेरुतन्त्र १९९ पटले ।

पञ्चमत —
राजन ब्रह्मकायसमुद्भूत कायस्था वर्म्मसज्ञका कलौ हि क्षत्रिय स चास्त्यधिकारो जपयज्ञेषु ॥
इति व्याससहितायाम् माधवाचार्य्यधृतम् ॥

षष्ठत —
यदा पृथिवीनिक्षत्रियकाले परशुरामस्य भयात चन्द्रसेनस्य नृपतेर्भार्य्या गर्भिण्या दाल्भ्यस्याश्रम गता तदा परशुराम उवाच ।
'तवाश्रमे महाभाग ! सगर्भा स्त्री समागता
चन्द्रसेनस्य राजर्षे क्षत्रियस्य महात्मन ॥
तन्मे त्व प्रार्थित देहि हिसेय ता महामुने !।

तता दाल्भ्य प्रत्युवाच ददामि वरमीप्सितम ॥
स्त्रिय गर्भमिमु बाल तन्मे त्व दातुमर्हसि ।
ततो रामोऽब्रवीद्दाल्भ्य यदर्थमहमागत ॥
क्षत्रियान्तकरश्चाह तत्त्व याचितवानसि ।
प्रार्थितश्च त्वया विप्र ! कायस्थो गर्भ उत्तम ॥
तस्मात कायस्थ इत्याख्यो भविष्यति शिशूत्तम ।
एव रामो महाबाहुर्हित्वा त गर्भमुत्तमम ॥
निजगामाश्रमात्तस्मात क्षत्रियान्तकर प्रभु ।
कायस्थ एष उत्पन्न क्षत्रिण्या क्षत्रियात्तत ॥
तद्गर्भजाश्च कायस्था धर्म्मिष्ठा सत्यवादिन ।
सदाचारपरा नित्य रता हरिहरार्च्चने ॥
देवविप्रपितृणाञ्च अतिथीनाञ्च पूजका ॥
इति स्कन्दपुराणे रेणुकामाहात्म्ये परशुरामदाल्भ्यसवादे ॥

रघौ च। ११। ६।

‘आशिष प्रयुयुजे न वाहिनी
सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा”॥)

क्षमता, स्त्री, (क्षमस्य भाव इति। क्षम + तल।) योग्यता। सामर्थ्यम्। यथा,—

“श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्ग
वाक्यं पदान्येव तु संहतानि।
सा प्रक्रिया या करणस्य काङ्क्षा
स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या” ॥

इति भट्टवार्त्तिकम्॥ क्षमता अर्थप्रकाशनसामर्थ्यम्। यथा। बर्हिर्देवसदनं दामीत्यत्र दामीति पदस्य छेदनप्रकाशनसामर्थ्यात् बर्हिरित्यस्य आस्तृतदर्भप्रकाशनसामर्थ्यात् आस्तृतदर्भच्छेदने समुदायमन्त्रस्य नियोगोऽवगम्यते। इति धर्म्मदीपिका॥

क्षमा, स्त्री, (क्षमते आत्मोपरिस्थितानां जीवानामपराधं या। क्षम अच् भित्वादङ् वा ततष्टाप्।) क्षितिः। (यथा, भट्टिः। ३। २९।

“विभूषणान्युन्मुमुचुः क्षमायां
पेतुर्बभञ्जुर्वलयानि चैव” ॥)

क्षान्तिः। इत्यमरः। ३। ३। १२२॥ क्षमालक्षणम्। यथाह, बृहस्पतिः।

‘बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित्।
न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता” ॥

इत्येकादशीतत्त्वम्। अपि च।

“आक्रुष्टोऽभिहतो यस्तु नाक्रोशेन्न हनेदपि।
अदुष्टैर्वाङ्मनःकायैस्तितिक्षुः सा क्षमा स्मृता’ ॥

इति मात्स्ये १२ अध्यायः॥ अन्यच्च।

“विभागशील सततं क्षमायुक्तो दयालुकः।
गृहस्थस्तु क्षमायुक्तो न गृहेण गृही भवेत्॥
क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः शमः।
अध्यात्मनिरतज्ञानमेतद्‌ब्राह्मणलक्षणम्॥
विशेषेणेह नृपतेः क्षमा सर्व्वत्र शस्यते॥
विगर्हातिक्रमाक्षेपहिंसाबन्धवधात्मनाम्।
अन्यमन्युसमुत्थानां दोषाणां वर्जनं क्षमा ॥

इति कौर्म्मे १४ अध्यायः॥ (अपरञ्च यथा, महाभारते। ३। द्रौपदीयुधिष्ठिरसंवादे। २९। ३५—

“अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम्।
गीताः क्षमावता कृष्णे! काश्यपेन महात्मना॥
क्षमा धर्म्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम्।
य एतदेवं जानाति स सर्व्वं क्षन्तुमर्हति॥
क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतञ्च भावि च।
क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमयेदं धृतं जगत्॥
अतियज्ञविदां लोकान् क्षमिणः प्राप्नुवन्ति च।
अतिब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम्॥
अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्म्मिणामपरे तथा।
क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः॥
क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम्।
क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शमः॥
तां क्षमामीदृशीं कृष्णे! कथमस्मद्विधस्त्यजेत्।
यस्यां ब्रह्म च सत्यञ्च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः॥
क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता।
यदा हि क्षमते सर्व्वं ब्रह्म सम्पद्यते तदा॥
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम्।
इह सम्मानमर्हन्ति परत्र च शुभां गतिम्॥
येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमयाभिहतः सदा।
तेषां परतरे लोकास्तस्मात् क्षान्तिः परा मता”॥)

शान्तिः। इति शब्दरत्नावली॥ दुर्गा। इत्यमरटीकायां मथुरानाथः॥ तथा हि।

“जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी।
दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते” ॥

इति दुर्गार्च्चातत्त्वम्॥ अपि च।

“क्षमा तु श्रीमुखे कार्य्या योगपट्टोत्तरीयका।
पद्मासनकृताधारा वरदोद्यतपाणिनी॥
स्थूलमेखलसंयुक्ता प्रशान्ता योगसंस्थिता।
सितपुष्पोपहारेण सितहोमेन सिद्धिदा” ॥

इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविंशतिविधिः प्रथमः॥ खदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥ गोपीविशेषः। यथा। राधिकोवाच।

‘मया पूर्व्वञ्च त्वं दृष्टो गोप्या च क्षमया सह।
सुवेशयुक्तो मालावान् गन्धचन्दनसंयुतः॥
रत्नभूषितया गन्धचन्दनोक्षितया तया।
सुखेन मूर्च्छितस्तल्पे पुष्पचन्दनसंयुते॥
श्लिष्टो निद्रितया सार्द्धं सुखेन नवसङ्गमात्।
मया प्रबोधिता सा च भवांश्च स्मरणं कुरु॥
गृहीतं पीतवस्त्रं ते मुरली च मनोहरा।
वनमाला कौस्तुभश्चाप्यमूल्यं रत्नकुण्डलम्॥
पश्चात् प्रदत्तं प्रेम्णा च सखीनां वचनाद्धरे।
लज्जया कृष्णवर्णश्च तेनाप्यद्यापि पश्यत॥
क्षमा देहं परित्यज्य लज्जया पृथिवीं गता।
ततस्तस्याः शरीरञ्च गुणश्रेष्ठं बभूव ह॥
संविभज्य त्वया दत्तं प्रेम्णा प्रश्रदता पुरा।
किञ्चिद्दत्तं विष्णवे च वैष्णवेभ्यश्च किञ्चन॥
धर्म्मिष्ठेभ्यश्च धर्म्माय दुर्बलेभ्यश्च किञ्चन।
तपस्विभ्योऽपि देवेभ्यः पण्डितेभ्यश्च किञ्चन॥
एतत्ते कथितं सर्व्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि” ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ९ अध्यायः॥ [^]॥

क्षमादंश, पुं, (क्षमां पृथिवीं दशतीति। दनश + अच्। तीक्ष्णमूलत्वात् तथात्वम्।) शिग्रुः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षमावान्, [त्] त्रि, (क्षमा विद्यते अस्य अस्मिन् वा इति मतुप् मस्य वत्वम्।) क्षान्तियुक्तः। यथा,

“एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः” ॥

इति गारुडे ११४ अध्यायः॥

क्षमिता, [ऋ] त्रि, (क्षम + तृच्।) क्षमाशीलः। इत्यमरः। ३। १। ३१॥

क्षमी, [न्] त्रि, (क्षम् + “शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्”। ३। २। १४१। इति घिनुण्।) क्षमाशीलः। तत्पर्य्यायः। सहिष्णुः १ सहनः २ क्षन्ता ३ तितिक्षुः ४ क्षमिता ५। इत्यमरः। ३। १। ३१॥ क्षमः ७ शक्तः ८ सहः ९ प्रभूष्णुः १०। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, भागवते। ९। १५। ४०।

“क्षमिणामाशु भगवांस्तुष्यते हरिरीश्वरः” ॥)

क्षय, पुं, (क्षि क्षये। “नन्दिग्रहिपचादिभ्य”। ३। १। १३४। इति अच्।) नीतिवेदिनां त्रिवर्गान्तर्गतप्रथमवर्गः। स तु राज्ञामष्टवर्गस्यापचयः। यथा —

“क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्” ॥

इत्यमरः ३। १। १३४॥ नीतिवेदिनां नीतिशास्त्रज्ञानां क्षयादिभिस्त्रिवर्गः अन्येषान्तु धर्म्मकामार्थाः पूर्व्वमुक्ताः। अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः। तस्यैवोपचयो वृद्धिः। तस्य नोपचयो नाप्यपचयः स्थानम्। अष्टवर्गो यथा,—

“कृषिर्व्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम्।
कन्याकरबलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम्॥
अष्टवर्गं स्मृतो राज्ञा”। इति तट्टीकायां भरतः॥

लयः। तत्पर्य्यायः। सम्वर्त्तः २ प्रलयः ३ कल्पः ४ कल्पान्तः ५॥ अपचयः। तत्पर्य्यायः। क्षिया २॥ निलयः। तत्पर्य्यायः गृहशब्दे द्रष्टव्यः॥ कासरोगविशेषः। तत्पर्य्यायः। यक्ष्मा २ शोषः ३। इत्यमरः॥ राजयक्ष्मा ४ रोगराट् ५ गदाग्रणीः ६ उष्मा ७ अतिरोगः ८ रोगाधीशः ९ नृपामयः १०। इति राजनिर्घण्टः॥

(लक्षणानि चिकित्सितञ्च यथा,—

‘शृणुत गुणगरिष्ठा व्याधिघोरं नराणां
भवति रहितचेष्टो वातुलः प्राणिनां वै।
चिरनिरयकरोऽयं प्राप्नुते कर्म्मपाकै-
रिह परिभवकारी मानुषस्य क्षयोऽयम्॥
देवानां प्रकरोति भङ्गमथवा भूपस्य सम्पातनं
गोपृथ्वीधरविप्रबालहननं स्वावासविध्वंसनम्।
योऽयं स्थानविनाशनञ्च कुरुते स्त्रीणां वधो यो नर-
स्तस्यैते गुरुजन्मभि क्षयगदो देहार्थहारी महान्॥
देवानां दमतो धनञ्च दहतो भ्रूणप्रपातेऽपि च
देवत्वं हरतो विषञ्च ददत आरामकं निघ्नतः।
तेनासौ नियमेन सम्भवति वै नॄणाञ्च तीव्रा रुजा
धातूनां क्षयकारिणी च मनुजस्यात्मापहा दारुणा
क्षयो दशविधश्चैव विज्ञातव्यो भिषग्वरैः॥
श्रान्त्या भाराद्विषमशयनैर्दीर्घमार्गक्रमैर्व्वा
भुक्तैर्दोषादतिशयरते सेवनाद्वै नरस्य।
ज्वरेणातिक्रान्तो विषमशयनात् कूटापरै
जाता रोगा मनुजवपुषः क्षीणतां सन्नयन्ति।
रोगाक्रान्तो विषमशयनात्तस्य मन्दज्वराद्वा।
श्लेष्मा पित्तं मरुदथ शयनैर्याति देहक्षयं वा।
रसरक्तमांसमेदश्चास्थिमज्जानि शुक्रतः॥
एवं दशविधा ज्ञेया क्षया नॄणां वपुःषु च।
पुनश्च लक्षणान्येषां वक्ष्यते पृथक् साम्प्रतम्।
अतिखेदातिघर्म्मेण चिन्ताशोषभयादिना।
वाताद्यैः सेवितैश्चापि जायते मारुतक्षयः।
तेन तन्द्राङ्गदाहश्च पिपासारुचिवेपथुः॥
तमः क्लमो भ्रमश्चैव भवेच्च मारुतक्षये।
तस्मादिमानि सेव्यानि रसानि फलकानि च॥
रसोनादिककल्काश्च सेवयेद्वातवर्द्धनम्।
पित्तक्षयेऽग्निमान्द्यञ्च जायतेऽरुचिजाड्यता॥
कासश्च श्वासशोफश्च जायते मन्दचेष्टता।
स्वेदाभ्यङ्गानि पानानि दीपनानि प्रयोजयेत्॥
जाङ्गलानि रसान्नानि सेवनेन पित्तक्षतक्षये।
व्यायामे च व्यवाये च कल्यानाहारसेवने॥

सन्तापश्शोषोश्चापि जायते कफसंक्षय ।
तेनदाहोऽथवा मार्ग्गे शोषो निश्वसन भ्रम ॥
विनिद्रता क्षुत् तृष्णा च क्लीसद्धे नाभिनन्दति ।
तस्य शीतान्नपानानि कन्दशाकादिकैरसे ॥
आनूपैदधिदुग्धैर्वा सेवनं न समीरितम् ।
त्रिभिर्दोषै क्षय प्राप्तस्तदा हि मरणं ध्रुवम् ॥
तस्य क्रिया प्रयोक्तव्या साधारणा महामते ! ॥
अथ धातु क्षय वक्ष्ये हारीत ! शृणु साम्प्रतम् ।
रसरक्तमासमेद प्रत्येकं क्षयलक्षणम् ॥
रसक्षयेऽतिशोषश्च मन्दाग्निश्च वेपथु ।
शिरोरुक् मन्दचेष्टत्व जायते च क्लमो भ्रम ॥
रक्तक्षये क्षय पाण्डु मन्दचेष्टो भवन्नर ।
श्वासनिष्ठीवनं शोषो मन्दाग्निश्च जायते ॥
मासक्षयेऽतिकृशता चेष्टनष्टाङ्गभङ्गता ।
निद्रानाशोऽतिनिद्रा स्यात् विसञ्ज्ञो लघुविक्रम ॥
मेद क्षये मन्दवलो विसञ्ज्ञता
चाङ्गस्य भङ्गो वमन प्ररूक्षता ।
श्वासाभिकासोऽरुचितातिमन्दता
विशेषकम्पो वपुषश्च शुष्कता ॥
अस्थिक्षये स्यात् अतिमन्दचेष्टता
मन्दश्च वीर्य्ये खलु मेदस क्षये ।
विसञ्ज्ञता स्यात् कृशता च कम्पन
अङ्गस्य भङ्गो वमन प्ररूक्षता ॥
शोषश्च देहे सदनञ्च शोषिता
विकम्पन शोषरुजा च जायते ।
भिषग्वरस्तत् परिवेदलक्षणं
मज्जक्षये कम्पनमेव जायते ॥
भ्रम क्लम स्यादतिमन्दचेष्ट
शोफो निशाजागरणञ्च तन्द्रा ॥
मन्दज्वर शोषसमो मनुष्ये
शुक्रक्षये चास्य विचेष्टितानि ।
रुक् भ्रम कम्पनशोषरोध
क्लीवेषितादीनि विरूपता च ॥
इदानीं सम्प्रवक्ष्यामि भेषजानि यथाक्रमम् ।
स्नेहन रूक्षणञ्चैव तथा विस्नापन हितम् ।
जाङ्गलानि च मासानि भोजनानि च सेवयेत् ॥
गुडूची शृङ्गवेरञ्च यवानी क्वथितं जलम् ।
मरिचै क्वथित दुग्ध पाने रात्रौ प्रशस्यते ॥
रसाना तेन वृद्धि स्यात् शीघ्र तस्माद्धिमुच्यते ॥
रसाना वृद्धिकरण गोधूमयवशालिभि ।
क्वथितानि भिषक् श्रेष्ठैर्जाङ्गलानि विशेषत ॥
घृतदुग्धसिताक्षौद्रमरिचानि च पिप्पली ।
पान शस्त मनुष्याणा रक्तवृद्धिकर मतम्" ॥
इति रसरक्तवृद्धिकरम् ॥ * ॥
"आनूपानि च धान्यानि मधुनामानि कल्पयेत् ।
कल्याश्च घृतदुग्धादीन् सेवयेन्मधुराणि च ॥
रसाश्च जाङ्गलानि स्यु सेवनार्थे भिषग्वर ! ।
सितोपलादिकं चूर्ण अजाक्षीरं सकोलकम् ॥
हित पानं क्षये चैव कल्यमप्रातराशने" ।
इति मासमेदोवृद्धिकरम् ॥ * ॥
"घृतानि च सुपक्कानि क्षीराणि विविधानि च ।
चन्दनानि च द्राक्षादि चूर्णानि च भिषग्वर ! ॥
जाङ्गलानि च सर्व्वाणि ? वनीयानि पुत्रक ! ।
अन्नानि मधुराणीन् सर्व्वाणि च प्रयोजयेत् ॥
इत्यस्थिवृद्धिकरणम् ॥ ॥
"शुक्रक्षये प्रमाणानि ?सानि च विशेषत ।
नवनीत तथा क्षीर मधुराणि च सेवयेत् ॥
कर्कटी मूलपयस्या विदारी कन्दशाल्मली ।
सिताढ्यञ्च हित पान प्रशस्त मधुराणि च" ॥
इति शुक्रक्षयवृद्धिकरणम् ॥ ॥
"बला विदारी लघुपञ्चमूली
क्षीरद्रुमत्वक् च ततः प्रयोज्या ।
पुनर्नवा मेघतुरङ्गगन्धा
सञ्जीवनीयैर्मधुकैः समाश ॥
अक्षप्रमाणानि समानि तानि
सर्व्वाणि चैतान्यपि चर्णयित्वा ।
विमिश्रयेत तत्र कणाशतानि
यवान्नगोधूमयवाश्च पिष्टा ॥
तुगासमाशा सिततण्डुलाना
पेय तु शृङ्गाटकमिश्रितञ्च ।
प्रकीर्णकार्द्धेन वियोजनीय
सर्व्वाशकेनापि सिता प्रयोज्या ॥
विभावयेच्चामलकीरसेन
वारत्रय गोपयसा विभाव्य ।
ततोऽस्य सर्व्वे सह शर्कराभि
घृतेन चैव पुनरेव भाव्यम् ।
त भक्षयेत क्षौद्रयुत पलार्द्धं
जीर्णे च भोज्य कटुकाम्लवर्ज्यम् ॥
क्षीर घृत वा सितशर्करा वा
यवान्नगोधूमकशालिभक्तान् ।
ज्वालाग्निपाक जठरे नरस्य
देयो विधिज्ञै क्षयरोगशान्त्यै ।
पथ्यक्षये श्रान्तचिराभिताप
समीडितानाञ्च तथाशिरोऽर्त्तौ ॥
"पित्तातुराणा रुधिरक्षयाणा
असाध्यसम्पीडितकामलानाम् ।
श्वासातुराणा मधुमेहिनाञ्च
क्षीणेन्द्रियाणा बलकारिशस्तम्" ॥
इति बलादिचूर्णम् ॥ * ॥
'पिप्पली वर्द्धमानन्तु ज्वरे जीर्णे प्रशस्यते ।
मन्दाग्नौ शीतमेवाथ गुदजे वा तथा पुन" ॥
इति पिप्पलीवर्द्धमानम् ॥ * ॥
"द्वे पले मार्कवं धातु ?न्दकञ्च पुनर्नवा ।
तुगा एला शालिपर्णी वासकञ्च दुरालभा ॥
चूर्णार्द्धेन सम योज्य त्रिगन्ध मरिचानि च ।
तालीशं मगधा चैव तदर्द्धेन शिलोद्भवम् ॥
शिलाभेदन्तदर्द्धेन सर्व्वमेकत्र मिश्रयेत् ।
समेन तिलचूर्णेन्तु शर्कराभि समायुतम् ॥
तेन क्षयो राजयक्ष्मा कामला च विनश्यति ।
अपस्मार ज्वरश्चाशु बलवीर्य्याधिको भवेत् ॥
शाम्यन्ति च महारोगा शुक्राढ्यो जायते नर" ॥
इति शिलाजतुचूर्णम् ॥ * ॥
"बलाश्वगन्धा वृहतीद्वयञ्च
पर्णीद्वय गोक्षुरक स्थिरा च ।
पटोलनिम्बस्य दलानि मुस्तम्
सत्रायमाणा सदुरालभा च ॥
कृत्वा कषायञ्च पदावशेषं
पूते ततस्तत्रमिद प्रयुञ्ज्यात् ।
द्राक्षा शठी पुष्करमूलधात्री
दुग्ध सम तामलकीकषायम् ॥
सर्पि प्रयुक्त नवनीतकञ्च
सर्पिस्तदर्द्धेन वियोजनीयम् ।
सिद्ध घृत पानमथैव वस्तौ
नस्ये तथाभ्यञ्जनभोजने च ॥
स पाण्डुकासक्षयकामलानाम्
राजक्षये क्षीणबलेन्द्रियाणाम् ।
क्षतेषु शोषेषु व्रणेषु शस्त
शिरोऽक्षिपार्श्वार्त्तिगुदामयघ्नम्" ॥
इति बलाद्य घृतम् ॥ ॥
"चन्दन सरल दारु पद्मैला बालक शठी ।
नलशैलेयक एला पद्मक नागकेशरम् ॥
कक्कोलक सुरामासी शैलेय द्वे हरीतकी ।
रेणुकालक कुङ्कुमञ्च शारिवे द्वे निशागुरु ॥
बला द्राक्षा च नलिका कषाय सुपरिस्रुतम् ।
तैलमस्तु तथा लाक्षा रसेन समभागिकम् ॥
मन्दाग्निना पचेत्तैल सिद्ध पाने च वस्तिषु ।
नस्ये चाभ्यञ्जने चैव योजयेत्तद्भिषग्वर ॥
हन्ति पाण्डु क्षय कास ग्रहघ्न बलवर्णकृत् ।
मन्दज्वरमपस्मारकुष्ठपाम हरेत् पुन ।
करोति बलपुष्ट्योज प्रज्ञायुर्बलवर्द्धनम् ॥
रूपसौभाग्यद पुण्य सर्व्वभूतवशङ्करम्" ॥
इति चन्दनाद्य तैलम् ॥
इति क्षयरोगचिकित्सा ॥ इति हारीते चिकित्सितस्थाने दशमेऽध्याये ॥ १ ॥
'त्रिकटु त्रिफलैलाभिर्जातीफललवङ्गकै ।
नवभागोन्मित तुल्य लौह पारदसिन्दुरम् ।
मधुना क्षयरोगाणा हन्ताय क्षयकेशरी" ॥
इति क्षयकेशरी रस ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे यक्ष्माधिकारे ॥ * ॥)
अस्य अन्यत् निदानादि यक्ष्मशब्दे द्रष्टव्यम् ।
तस्यौषधान्तरं यथा,—
"श्वेतकोकिलाक्षमूल छागीक्षीरेण संयुतम् ।
त्रिसप्ताहेन वै पीत क्षयरोग क्षयं नयेत्" ॥
इति गारुडे १९३ अध्याय ॥ (क्षयत्वसादनेन वा क्षि + क्षये + अच् । क्षयति विनाशयति इति । अन्तर्भूतणिच् ततोऽच् ।) रोगमात्रम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्षयतरु, पु, (क्षयस्य क्षयाय । वा तरु ।) लाक्षी वृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथास्य पर्य्याया ।
"नन्दीवृक्षोऽश्वत्थभेद प्ररोही गजपादप ।
स्थाली वृक्ष क्षयतरु क्षीरी च स्यादनस्पति" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

क्षयथु, पु, (क्षि + अथुच् ।) कास । इति हेमचन्द्र ॥

क्षयनाशिनी, स्त्री, (क्षय क्षयाख्यरोग नाशयतीति । क्षय + नश् + णिच् + णिनि + ङीप् ।) जीवन्ती वृक्ष । इति शब्दमाला ॥

(गुणादयोऽस्य जीवन्तीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

क्षय्य, त्रि, (क्षेतुं शक्यम् । क्षि + "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे" । ६ । १ । ८१ । इति यत् ।) क्षयणीयम् । क्षयितव्यम् । क्षययोग्यम् । इति व्याकरणम् ॥ "क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयं मनः" । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, महाभारते ।
"अपवर्गे तु वैश्यस्य श्राद्धकर्म्मणि भारत ! ।
अक्षय्यमभिधातव्यम्" इति ॥)

क्षर, ञ सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक-सेट् । क्वचित् सकर्म्मकः ।) ञ, क्षारं क्षरः । सञ्चलनमिह मोचनं स्रवणञ्च । आदौ सकर्म्मकः । "स्रोतोभिस्त्रिदशगजा मदं क्षरन्तः" । इति किराते । ७ । ८ । स्रवणे तु । क्षरति क्षतजं व्रणः । इति दुर्गादासः ॥

क्षर, क्ली, (क्षरति स्रवति वर्षति च । क्षर + अच् ।) जलम् । तथा च सत्यसावित्र्योपनिषदि । १ । ८ । १ । "क्षरन्त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या" ॥) मेघे पुं । इति मेदिनी ॥

क्षर, पुं, (क्षर् + अच् ।) नश्वरवस्तु । यथा,—
"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १५ । १७ ।
"क्षरश्चाक्षरश्चेति द्वाविमौ लोके प्रसिद्धौ । तावेवाह तत्र क्षरः पुरुषो नाम सर्व्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थावरान्तानि शरीराणि अविवेकिलोकस्य शरीरेष्वेव पुरुषत्वप्रसिद्धेः । कूटो राशिः शिलाराशिः । पर्व्वत इव एकदेशेषु नश्यत्स्वपि निर्व्विकारतया तिष्ठतीति कूटस्थश्चेतनो भोक्ता स त्वक्षरः पुरुष उच्यते विवेकिभिः" । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (तथा, महाभारते । १४ । अनुगीतापर्व्वाध्याये । १७ । १७ ।
"ततः संवेदनः सद्यो जीवः प्रच्यवते क्षरात्" ॥)

क्षरण, क्ली, (क्षर् + भावे ल्युट् ।) मोचनम् । स्रवणम् । (यथा, रघुः । १९ । १९ ।
"सौध्यमेत्य स्फटिकोपरिग्रहाव
गन्धलोल्वसुषभास्तु तद्गुः ।
वर्त्तते स्म सकथञ्चिदालिख-
न्नङ्गुलीक्षरणसन्नवर्त्तिका" ॥)

क्षरी, [न्] (क्षरः क्षरणं वर्षणं अस्त्यस्मिन् काले क्षरोऽस्त्यस्य वा । क्षर + इनि ।) वर्षाकालः । इति हेमचन्द्रः । क्षरणविशिष्टे त्रि ॥

क्षल, क शौचे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-पर-सक-सेट् ।) शौचमिह शुद्धीकरणम् । क, क्षालयति पादं पयसा लोकः । इति दुर्गादासः ॥

क्षव, म चाये । चये । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-पर-सक-सेट् ।) अ, क्षाव क्षव । चाय कम्प । चयश्चयनम् । इति दुर्गादासः ॥

क्षव, पुं, (क्षु शब्दे क्षुते च + भावे अप् ।) क्षुतम् । राजिका । इत्यमरः ॥ कासः ॥ इति शब्दरत्नावली । राजिकाभेदः । तत्पर्य्यायः । क्षुधाभिजननः २ चमकः ३ दीर्घशिम्बिकः ४ सुकुमारः ५ कृष्णबीजः ६ मधुरः ७ क्षवकः ८ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तश्रमहरत्वम् । हृद्यत्वम् । रुच्यत्वम् । पवनाध्मानपुष्टिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षवक, पुं (क्षु + अप् + स्वार्थे कन् ।) अपामार्गः । राजिका । भूताङ्कुशः । इति राजनिर्घण्टः । (अवचारोऽस्य यथा सुरसादिगणपाठे ।
"क्षवकखरसिभार्ग्यौ कार्मुका काकमाची
कुलहलविषमुष्टी भूस्तृणो भूतकेशी" ॥
इति वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥)

क्षवकृत्, स्त्री, (क्षवं करोतीति । कृ + क्विप् ।) छिक्कनी । इति भावप्रकाशः ॥

क्षवथु, पुं, (क्षु + अथुच् ।) क्षुतम् । कासः । इति मेदिनी । कण्ठकण्डूयनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्षवथुर्नाम रोगविशेषः । तस्य सकारणसम्प्राप्तिकलक्षणानि यथा,—
"तीक्ष्णघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्ररजादिभिः ।
वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिका तरुणास्थनि ॥
विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजेत् ।
निवृत्तः कुरुतेऽथ क्षवथुं स भृशं क्षवम्" ॥
इति वाभटे उत्तरस्थाने १९ अध्याये ॥
"घ्राणाश्रिते मर्म्मणि सम्प्रदुष्टे
यस्यानिलो नासिकया निरेति ।
कफानुयातो बहुशः सशब्द-
स्तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः ॥
तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा
भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा ।
सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्म्म-
ण्युद्घाटिते च क्षवथुर्निरेति" ॥
इत्युत्तरतन्त्रे द्वाविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
चिकित्सा यथा ।
"क्षेप्यं नस्यं मूर्द्धवैरेचनीयै-
र्नाड्याचर्य्यां क्षवथौ भ्रंशथौ च" ॥
इति तत्रैव २३ अध्याये तेनोक्तम् ॥ अस्य विस्तारव्याख्यातो यः स यथा,—
"भवन्ति गाढं क्षवथोर्विघाता-
च्छिरोऽक्षिनासाश्रवणेषु रोगाः ।
कण्ठास्यपूर्णत्वमतीव तोदः
कूजश्च वायोरथवा प्रवृत्तिः" ॥
इति चोत्तरतन्त्रे पञ्चपञ्चाशत्तमेऽध्याये च तेनोक्तम् ॥)

क्षवपत्रा, स्त्री, (क्षवः क्षुतहेतुः पत्रं यस्याः । एतत्पत्राघ्राणेन हि क्षुतं जायते । अतस्तथात्वम् ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षविका, स्त्री, (क्षवः क्षुतं साध्यतयाऽस्त्यस्याः इति ठन् + टाप् च ।) वृहतीभेदः । तत्पर्य्यायः । क्षपं- तनुः २ पीतवल्कुला ३ पुष्पमदा ४ मञ्जुघना ५ गोधिनी ६ । अस्या गुणाः । "क्षविका कटुः तिक्ता कटूष्णा च तत्समा" । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षान्त, त्रि, (क्षम् + कर्त्तरि क्त ।) सहनशीलः । तत्पर्य्यायः । सोढः २ । इत्यमरः ॥ क्षमान्वितः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तितिक्षितः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, हरिवंशे । २१ । २१ ।
"निर्व्वैरो निर्व्वृतः क्षान्तो निर्मन्युः स्थविरेव च" ॥)

क्षान्ति, स्त्री, (क्षम + भावे क्तिन् ।) सत्यपि सामर्थ्ये अपकारिणि अपकाराचिकीर्षा । इति देवीमाहात्म्यटीकायां नागभट्टः ॥ तत्पर्य्यायः । तितिक्षा २ । इत्यमरः ॥ सहिष्णुता ३ क्षमा ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् १८ । ४२ ।
"शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्ज्जवमेव च" ॥)

क्षान्तु, त्रि, (क्षम + "क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च" । उणा । ५ । ४३ । इति तुन् वृद्धिश्च ।) क्षमाशीलः । तत्पर्य्यायः । सहकः २ । इत्युणादिकोषः ॥

क्षान्तु, पुं, (क्षम + तुन् वृद्धिश्च ।) पिता । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

क्षाम, त्रि, (क्षै + कर्त्तरि क्त । "क्षायो मः" । ८ । २ । ५३ । इति निष्ठा तस्य मत्वम् ।) क्षीणः । अबलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ३ । २१ । ४६ ।
"विद्योतमानं वपुषा तपस्युग्रयुजा चिरम् ।
नातिक्षामं भगवतः स्निग्धापाङ्गावलोकनात्" ॥
स्त्रियां टाप् । यथा, मेघदूते । ८९ ।
"आधिक्षामां विरहशयने सन्निषण्णैकपार्श्वाम्" ॥
सर्व्वरूपवत्त्वात् विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने । १४९ । १४ ।
"आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः" ॥)

क्षामवती, क्षामवतीष्टि, स्त्री, (क्षामं दोषक्षयं साध्यतया अस्त्यस्याः मतुप् मस्य वत्वम् । स्त्रियां ङीप् । पक्षे कर्म्मधारयः ।) यागविशेषः । यथा, भविष्ये ।
"क्षामवत्यादिना यद्वत् कर्म्मणा प्रतनायते ।
दैवदोषादकस्माच्च जाते दोषकदम्बके ।
होमेनैकेन दोषाणां सर्व्वेषां क्षयमादिशेत् ॥
एवञ्च एकप्रायश्चित्तेनानेकदोषक्षयाय क्षामवतीष्टिः सर्व्वत्र दृष्टान्तः" । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

क्षामास्य, क्ली, (क्षामस्य क्षयस्य आस्यं स्थानम् ।) कुपथ्यम् । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
"अपथ्यमहितं रोग्यं क्षामास्यं परिकीर्त्तितम्" ।
पुस्तकान्तरे क्षामस्यमिति च पाठः ॥

क्षार, क्ली, (क्षरतीति । क्षर सञ्चलने + "ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः" । ३ । १ । १४० । इति ज्वलादित्वात् णः ।) विड्लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ यवक्षारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्षार, पुं, (क्षर् सञ्चलने + ज्वलादित्वात् णः ॥) रसविशेषः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २१५ ।
"तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः
क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति" ॥
अस्य गुणा यथा ।
"क्षारः क्लेदं जनयति मुखे स्वादुरूपो विदाही
मूत्रश्लेष्मा [illegible] ।
आमाद्यं सञ्जनयति पुनर्व्यञ्जनस्तुष्य स्था-
देवं प्रोक्तं विदितगुणकैः कोविदैः क्षारवीर्य्यम्" ॥

इति चारीते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ॥) धत्त । लवणम् । (यथा, रामायणे । २ । ७३ । ३ ।
"दुःखे मे दुःखमकरोर्व्रणे क्षारमिवाददाः ।
राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामञ्च तापसम्" ॥)
काचः । भस्म । इति मेदिनी ॥ गुडः इति हेमचन्द्रः ॥ टङ्कणः । (अस्य पर्य्याया यथा,—
"सौभाग्यं टङ्कणः क्षारो धातुद्रावकमुच्यते" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सर्जिक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ' ॥

क्षारविशेषगुणाः ।

"पलाशधवयवतीक्ष्णतरक्षुपाटलादिजाः ।
क्षाराः पाचनाः सर्व्वे रक्तपित्तकराः सराः ।
गुल्मार्शःक्रिमिपुंस्त्वघ्नाः शर्कराश्मरिनाशनाः" ॥
इति राजवल्लभः ॥ (क्षारसामान्यगुणा यथा —
"क्षारः सर्व्वश्च परमं तीक्ष्णोष्णः क्रिमिजिल्लघुः ।
पित्तासृग्दूषणः पाकी छेद्यहृद्यो विदारणः ।
अपथ्यः कटुलावण्याच्छुक्रौजःकेशचक्षुषाम्" ॥
इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

क्षारक, पुं, (क्षरतीति । क्षर + ण्वुल् ।) पक्षिरजातजालम् । तत्पर्य्यायः । जालकम् २ । इत्यमरः ॥ जालि इति भाषा । पक्षिमत्स्यादिपिटकम् । खाचा इति भाषा । इति मेदिनी ॥ कोरकः । इति शब्दमाला ॥ (स्वार्थे कन् । क्षारः । यथा सुश्रुते ।
"तन्मालती क्षारकसैन्धवायत
सदाञ्जनं स्यात्तिमिरेऽथ रागिणि" ॥)

क्षारतैल, क्ली, (क्षारयुतं क्षाराख्यं वा तैलम् ।) पक्वतैलविशेषः । यथा,—
"शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
शतपुष्पी वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम् ॥
सौवर्च्चलं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवन्तथा ।
भूर्ज्जग्रन्थि विडं मुस्तं मधु शुक्तं चतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरसश्चैव कदलीरसमेव च ।
तैलमेभिर्व्विपक्तव्यं कर्णशूलापहं परम् ॥
बाधिर्य्यं कर्णनादश्च पूयस्रावश्च दारुणः ।
पूरणादस्य तैलस्य क्रिमयः कर्णयोः खिलाः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्ककृतशेखर ! ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम्" ॥
इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥

क्षारत्रय, क्ली, (क्षाराणां त्रयम् ।) त्रिविधक्षारः । तद्यथा, राजनिर्घण्टे ।
"सर्जिकश्च यवक्षारं टङ्कणक्षारमेव च ।
क्षारत्रयञ्च त्रिक्षारं क्षारत्रितयमेव च" ॥
("सर्ज्जिका यावशूकश्च क्षारद्वयमुदाहृतम् ।
टङ्कणेन युतं तत्तु क्षारत्रयमुदीरितम् ।
मिलितन्तूक्तगुणाढ्यं विशेषाद् गुल्मकृन्तनं परम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षारदला, स्त्री, (क्षारो दलेषु पत्रेषु यस्याः । क्षारवास्तूकशाकविशेषः ।) चिल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चिल्लीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

क्षारदशक, क्ली, (दशविधाः क्षाराः यत्र । क्षाराणां दशकमित्येके ।) दशविधक्षारः । यथा,—
"शिग्रुमूलकपलाशचुक्रिका
चित्रकार्द्रकमरिचसम्भवैः ।
हस्तिशुण्डीमोक्षकोटजैः
क्षारपञ्चदशकं गुणोत्तमम्" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारद्रु, पुं, (क्षारप्रधानो द्रुमः ।) घण्टापाटलिवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (घण्टापाटलिशब्देऽस्य गुणाः पर्य्यायाश्च ज्ञातव्याः ॥)

क्षारपत्र, पुं, (क्षारं पत्रेषु यस्य ।) वास्तूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा —
"वास्तूकं वास्तुकञ्च स्यात् क्षारपत्रञ्च शाकराट्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणा अस्य वास्तूकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

क्षारपत्रक, पुं, (क्षारपत्र + स्वार्थे कन् कप् वा ।) वास्तूकः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षारभूमि, पुं, (क्षारोत्पादनक्षमा भूमिः ।) लवणमृत्तिकादेशः । यथा —
'जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः ।
किमाश्चर्य्यं क्षारभूमौ प्राणदा यमदूतिका ॥
इत्युद्भटः ॥ (क्षारस्य भूमिः स्थानम् ।) लवणभूम्या स्त्री ॥

क्षारमध्य, पुं, (क्षारो मध्येऽस्य ।) अपामार्गः । इति रत्नमाला ॥ (अपामार्गशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्याताः ॥)

क्षारमृत्तिका, स्त्री, (क्षारयुक्ता मृत्तिका ।) लवणमृत्तिका । तत्पर्य्यायः । ऊषः २ । इत्यमरः ॥ उषः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षारवृक्ष, पुं, (क्षारप्रधानो वृक्षः ।) मुष्ककः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारश्रेष्ठ, क्ली, (क्षारेषु श्रेष्ठम् ।) वज्रक्षारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारश्रेष्ठ, पुं, (क्षारः श्रेष्ठोऽत्र ।) पलाशः । मुष्ककः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा ।
'पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः ।
क्षारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षारषट्क, क्ली (क्षाराणां षट्कम् ।) षड्विधक्षारः । यथा,—
"धारापामार्गकुटजवाङ्कलीतिलमुष्ककैः ।
क्षारैरेतैस्तु मिलितैः क्षारषट्कादयो गणाः" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारसिन्धु, पुं, (क्षारैर्युक्तः क्षारप्रधानः सिन्धुर्वा ।) लवणसमुद्रः । स तु जम्बुद्वीपस्य दक्षिणे शाकद्वीपस्य उत्तरे वर्त्तते । यथा,—
"भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदकस्थं
जम्बुद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्य्याः ।
अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये
क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः ॥
शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशं
क्रौञ्चञ्च गोमेदकपुष्करे च ।
द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं
समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति" ॥

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये ॥

क्षारमेलक, पुं (क्षाराणां मेलः यत्र । ततः स्वार्थे कन् ।) सर्ज्जिक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षाराच्छ, क्ली (क्षारेण अच्छं निर्म्मलम् । समुद्रजातलवणस्य स्वच्छतया तथोक्तम् ।) सामुद्रलवणम् । इति रत्नावली ॥ (सामुद्रलवणशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

क्षाराष्टक, क्ली, (क्षाराणाम् अष्टकम् ।) अष्टप्रकारक्षारः । तद्यथा —
'पलाशवज्रिशिखरिचिञ्चार्कतिलनालजाः ।
यवजः स्वर्जिका चेति क्षाराष्टकमुदाहृतम् ॥
क्षारा एतेऽग्निना तुल्या गुल्मशूलहरा भृशम् ' ॥
इति भावप्रकाशः ॥

क्षारिका, स्त्री, (क्षर + ण्वुल् + टाप् च । अत इत्वम् ।) क्षुधा । इति शब्दावली ॥

क्षारित, त्रि, (क्षर + णिच् + कर्म्मणि क्त ।) अभिशस्तः । अपवादग्रस्तः । इत्यमरः ॥ (यथा महाभारते २ । युधिष्ठिरनारदसंवादे । ५ । १५ ।
"कच्चिदार्य्यो विशुद्धात्मा क्षारितश्चौरकर्म्मणि ।
अदृष्टशास्त्रकुशलैर्न लोभाद्वध्यते शुचिः ' ॥)
स्रावितः । क्षारः । इति मेदिनी ॥

क्षारोद, पुं, (क्षारम् उदकं यस्मिन् । क्षारम् उदकं यस्य वा । उत्तरपदस्य चेत्युदकस्य उदादेशः ।) लवणसमुद्रः । यथा, "क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमण्डोदशुद्धोदाः सप्तजलधयः । सप्तद्वीपपरिखा इवाभ्यन्तरद्वीपसमाना एकैकश्येन यथानुपूर्व्वं सप्तस्वपि बहिर्द्वीपेषु पृथक् परित उपकल्पिताः" । इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १ अः ॥

क्षालन, क्ली, (क्षल + णिच् + भावे ल्युट् ।) प्रक्षालनम् । धौतकरणं यथा,—
"स्त्रीशूद्रौ वाथ निर्व्वाप्य क्षालनाच्च करौष्ठयोः" ॥
इति ब्रह्मपुराणम् । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ (यथा च, मार्कण्डेयपुराणे । १६ । १६ ।
"श्लेष्ममूत्रपुरीषासृक्प्रवाहक्षालनेन च ।
रहस्यैवोपचारेण प्रियसम्भाषणेन च" ॥)

क्षालित, त्रि, (क्षल + णिच् + क्त ।) कृतप्रक्षालनम् । तत्पर्य्यायः निर्णिक्तम् २ शोधितम् ३ मृष्टम् ४ धौतम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । १ । १४ ।
"अप्रसन्नमपराद्धरि पत्यौ
कोपदीप्तमुररीकृतधैर्य्यम् ।
क्षालितन्नु शमितन्नु वधूनां
द्रावितन्नु हृदयम्मधुवारैः" ॥)

क्षि, क्षयैश्वर्य्ययोः । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा–पर–सक, ऐश्वर्य्ये—अक अनिट् ।) क्षयति पापम् । इति दुर्गादासः ॥

क्षि, न ग ष हिंसायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (स्वा–क्र्या च पर सक अनिट् ।) न, क्षिणोति । ग, क्षिणाति । ष, क्षिया । (यथा, शान्तिशतके ५ ।
"धन्यानां गिरिकन्दरोदरभुवि ज्योतिः परं ध्यायतामानन्दाश्रुजलं पिबन्ति शकुना निःशङ्कमङ्के

क्षिता । अस्माकन्तु पनोरथोपरचितप्रासाद वापीतटक्रीडाकाननकेलिमण्डपयुगधामाय पर क्षीयते । इति कम्मकर्त्तरि प्रयोगः । इति दुर्गादासः ॥

क्षि, शु वासगत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-पर अक सक० अनिट् ।) ण, क्षियति । इति दुर्गादासः ॥

क्षि, त्रि, (क्षि + बाहुलकात डि ।) निवासः । गतिः । क्षयः । इति मेदिनी ॥

क्षिण, उ ञ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना उभ सक सेट् उदित्त्वात् क्त्वा वेट ।) उ ञ, क्षिणोति क्षिणुते । उ क्षिणित्वा क्षित्वा । इति दुर्गादासः ॥

क्षित त्रि, (क्षि + कर्म्मणि क्त ।) क्षिसितः । क्षितः कामो मया क्षिसित इत्यर्थः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

क्षिति, स्त्री, (क्षियति वसत्यस्याम् । क्षि + अधिकरणे क्तिन् ।) अस्या अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—

"महालये क्षयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता ।
काश्यपी कश्यपस्येयमचला स्थिररूपतः" ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः ॥ पृथिवी । (यथा, मनौ ४ । २४१ ।

"मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ट्रसमं क्षितौ ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्म्मस्तमनुगच्छति" ॥)

वासः । क्षयः । इत्यमरः । ३ । ३ । ७ ॥ कालभेदः । स तु प्रलयः । इति मेदिनी ॥ रोचनानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ ॥

क्षितिकण, पु, (क्षितेः पृथिव्याः कणः ।) धूलिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्षितिक्षम, पु, (क्षितिरिव क्षमते क्षिताविव क्षमा कारणीभूता शक्तिरस्मिन् वा ।) खदिरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षितिज, क्ली, (क्षिति + जन + ड ।) खगोले आकाशमध्याद्नवत्यंशान्तरे तिर्य्यग्वृत्तम् । यथा,—

"पूर्व्वापरं विरचयेत् सममण्डलाख्यं
याम्योत्तरञ्च विदिशोर्व्वलयद्वयञ्च ।
ऊर्द्ध्वाधः एवमिह वृत्तचतुष्कमेतत्
दावेष्ट्य तिर्य्यगपरं क्षितिजं तदर्द्धे" ॥

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलबन्धाधिकारः ॥

क्षितिज, पु, (क्षितेर्जायते इति । जन + ड ।) भूनागः । इति राजनिर्घण्टः । मङ्गलग्रहः । यथा,—

"परमैश्वर्य्यमतुलं नानाविधसुखाश्रयम् ।
करोति सोमपुत्रस्तु क्षितिजान्तर्द्दशाङ्गतः" ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ भूजाते त्रि ॥

क्षितिजन्तु, पु, (क्षितौ क्षितेर्वा जन्तुरिव ।) भूनागः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षितिधर पु, (क्षितिं पृथ्वीं धरति धारयति वा । धृ धारि + वा अच् णिजभावपक्षे पूर्व्वकस्य ।) पर्व्वतः । इति हलायुधः ॥ (यथा, कुमारे । ७ । ६४ ।

"अथ विबुधगणांस्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य
क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण" ॥)

कर्म्मवासुकिरित्यमजास ।

क्षितिनाग पु (क्षितिजातो नागः । मध्यपदलोपी समासः ।) भूनागः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षितिनाथ, पु (क्षितेः पृथिव्याः नाथः स्वामी । षष्ठीतत्पुरुषः ।) राजा । (क्षितिपतिशब्दवत् ॥)

क्षितिप पु (क्षितिं पातीति । पा + क ।) राजा । यथा,—'स्वन्यनाथ क्षितिप शुभ्रः स्वचे वचस्तापसकुञ्जरेण' ॥

इति भट्टौ । १ । २ ॥ (यथा च पञ्चतन्त्रे । २ । २४ ।

"यः सम्मानं सदा धत्ते भृत्यानां क्षितिपोऽधिकम् ।
वित्ताभावेऽपि तं दृष्ट्वा ते त्यजन्ति न कर्हिचित्" ॥)

क्षितिपति, पु, (क्षितेः पतिः पालकः ।) राजा । यथा,—

"मूर्खोऽशान्तस्तपस्वी क्षितिपतिरलसो मत्सरो धर्म्मशीलो दुःस्थो मानी दरिद्रः प्रभवति कृपणः शास्त्रविद्धर्म्महीनः" । इति नवरत्ने । ६ । (तथा च रघु । ६ । ८६ ।

"प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्
क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम्" ॥)

क्षितिपाल, पु, (क्षितिं पालयतीति । पालि + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) राजा । यथा, प्रबोधचन्द्रोदयनाटके १ अङ्के ।

"नीता क्षयं क्षितिभुजो नृपतेर्विपक्षाः
रक्षावती क्षितिरभूत् प्रथितैरमात्यैः ।
साम्राज्यमस्य विहितं क्षितिपालमौलि
मालार्च्चितं भुवि पयोनिधिमेखलायाम्" ॥

(तथा, रघुः । २ । ५१ ।

"एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे
प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः
प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव" ॥)

क्षितिपालभाक्, [ज] पु, (क्षितिपालं भजते इति । भज् + ण्वि ।) राजा । यथा भट्टौ ३ । २१ ।

"आसिष्ट नैकत्र शुचा व्यरंसीत्
कृताकृतेभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः ।
स चन्दनोशीरमृणालदिग्धः
शोकाग्निनागाद्द्युनिवासभूयम्" ॥

क्षितिपुत्र, पु, (क्षितेः पृथिव्याः पुत्रः ।) नरकराजः । (पुरा किल सिद्धेश्वरकपिलदेवकोपेन रसातलं गतां भगवतीं क्षितिमुद्धर्त्तुं भगवान् विष्णुः वराहरूपेणावतीर्णः सन् तत्र दुर्द्दान्तं दितिनन्दनं हिरण्याक्षं निपात्य रसातलात्तामुद्धृत्य तस्यामेव धरायां नरकनामानं पुत्रमुत्पादयामास ।) यथा,—

"स तीरे नदराजस्य लौहित्यस्य महात्मनः ।
ब्रह्माचलं समारभ्य तपस्तमुमुपस्थितः ॥
स मानुषेण मानेन क्षितिपुत्रः शतं समाः ।
जलाहारव्रतेनैव समानर्च्च पितामहम् ॥
स तुष्टः शतवर्षान्ते ब्रह्मा लोकपितामहः ।
प्रत्यक्षीभूय नरकस्याग्रतः समुपस्थितः" ॥

इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः ॥ अन्यच्च नरकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (मङ्गलग्रहः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥)

क्षितिबदरी, स्त्री, (क्षितौ स्थिता लग्ना वा बदरी ।) भूबदरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षितिरुह, पु, (क्षितौ रोहतीति । रुह् + क ।) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ६ ।

'सन्धानं वः करिष्यामि सह क्षितिरुहैरहम्' ॥)

क्षितिवर्द्धन पु (क्षितिं वर्द्धयति । वृध् + णिच् ल्यु ।) शवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भूमिवर्द्धके त्रि ॥

क्षितिव्युदास पु, (क्षितिं व्युदस्यति । वि + उत + अस + अण् ।) गर्त्तः । भाङसी इति तद्देशीनां इति च भाषा । इति केचित् ॥

क्षित्यदिति, स्त्री, (क्षितौ अदितिः । देवमातुरदित्याः पृथिव्यां देवकीरूपेणाविर्भावात्तथात्वम् ।) देवकी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतद्विवरणं यथा,— हरिवंशे ५५ अध्याये ।

वैशम्पायन उवाच ।

'नारदस्य वचः श्रुत्वा सस्मितं मधुसूदनः ।
प्रत्युवाच शुभं वाक्यं देवानां प्रभुरीश्वरः ॥
त्रैलोक्यस्य हितार्थाय यन्मां वदसि नारद ! ।
तस्य सम्यक् प्रवृत्तस्य श्रूयतामुत्तरं वचः ॥
विदिता देहिनो जाता मयैते भुवि दानवाः ।
यांश्च यत्तनुमास्थाय दैत्यः पुष्यति विग्रहम् ॥
जानामि कंसं सम्भूतमुग्रसेनसुतं भुवि ।
केशिनञ्चैव जानामि दैत्यं तुरगरूपिणम् ॥
नागं कुवलयापीडं मल्लौ चानूरमुष्टिकौ ।
अरिष्टञ्चैव जानामि दैत्यं वृषभरूपिणम् ॥
विदितो मे खरश्चैव प्रलम्बश्च महासुरः ।
सा च मे विदिता विप्र ! पूतना दुहिता बलेः ॥
कालियञ्चैव जानामि यमुनाह्रदगोचरम् ।
वैनतेयभयाद् यस्तु यमुनाह्रदमाविशत् ॥
विदितो मे जरासन्धः स्थितो मूर्द्ध्नि महीक्षिताम् ।
प्राग्ज्योतिषपुरे चापि नरकं साधु तर्कये ॥
मानुषे पार्थिवे लोके मानुषत्वमुपागतम् ।
बाणञ्च शोणितपुरे गुहप्रतिमतेजसम् ॥
दृप्तं बाहुसहस्रेण देवैरपि सुदुर्जयम् ।
मय्यासक्ताञ्च जानामि भारतीं महतीं धुरम् ॥
तच्च सर्व्वं विजानामि यथा यास्यन्ति ते नृपाः ।
क्षयो भुवि मया दृष्टः शक्रलोके च सत्क्रिया ॥
तेषां पुरुषदेहानामपरावृत्तिवर्त्तिनाम् ।
सम्प्रवेक्ष्याम्यहं योगमात्मनश्च परस्य च ॥
सम्प्राप्य मानुषं लोकं मानुषत्वमुपागतः ।
कंसादींस्तांश्च सर्व्वांश्च वधिष्यामि महासुरान् ॥
तेन तेन विधानेन येन यः शान्तिमेष्यति ।
अनुप्रविश्य योगेन तास्ता हि गतयो मया ॥
अमीषां हि सुरेन्द्राणां हन्तव्या रिपवो युधि ।
जगत्यर्थे कृतो योऽयमंशोत्सर्गो महात्मभिः ॥
सुरदेवर्षिगन्धर्व्वैरितश्चानुमते मम ।
विनिश्चयो हि प्रागेव नारदाय कृतो मया ॥
निवासं तत्र मे ब्रह्मा विदधातु पितामह ! ॥
यत्र देशे यथा जातो येन वेशेन वा वसन् ॥
तानहं समरे हन्यां तन्मे ब्रूहि पितामह ! ॥

ब्रह्मोवाच ।

नारायणेम सिद्धार्थमुपायं शृणु मे विभो ! ।
भुवि यस्ते जनयिता जननी च भविष्यति ॥

यत्र त्वं च महाबाहो जातः कुलकरो भुवि ।
यादवानां महद्वंशमखिलं धारयिष्यसि ॥
तांश्चासुरान् समुत्पाट्य वंशं कृत्वात्मनः महत् ।
स्थापयिष्यसि मर्य्यादां नृणां तन्मे निगामय ॥
पुरा हि कश्यपो विष्णो ! वरुणस्य महात्मनः ।
जहार यज्ञिया गा वै पयोदास्तु महाध्वरे ॥
अदितिः सुरभिश्चैव द्वे भार्य्ये कश्यपस्य तु ।
प्रदीयमाना गास्तास्तु नैच्छेतां वरुणस्य च ॥
ततो मां वरुणोऽभ्येत्य प्रणम्य शिरसा नतः ॥
उवाच भगवन् ! गावो गुरुणा मे हृता इति ॥
कृतकार्य्यो हि गास्ताः । नानुजानाति मे गुरुः ।
अन्ववर्त्तत भार्य्ये द्वे अदितिं सुरभिं तथा ॥
मम ता ह्यक्षया गावो दिव्याः कामदुघाः प्रभो ! ।
चरन्ति सागरान् सर्व्वान् रक्षिताः स्वेन तेजसा ॥
कस्ता धर्षयितुं शक्तो मम गाः कश्यपादृते ।
अक्षयं वा क्षरन्त्यग्र्यं पयो देवामृतोपमम् ॥
प्रभुर्व्वा व्युत्थितो ब्रह्मन् गुरुर्व्वा यदि वेतरः ।
त्वया नियम्याः सर्व्वे वै त्वं हि नः परमा गतिः ॥
यदि प्रभवतां दण्डो लोके कार्य्यमजानताम् ।
न विद्यते लोकगुरो ! न स्युर्वै लोकसेतवः ॥
यथा वास्तु तथा वास्तु कर्त्तव्ये भगवान् प्रभुः ।
मम गावः प्रदीयन्तां ततो गन्तास्मि सागरम् ॥
आत्मा मम हि ता गावो या गावः सत्त्वमव्ययम् ।
लोकानां त्वत्प्रवृत्तानामेकं गोब्राह्मणं स्मृतम् ॥
त्रातव्याः प्रथमं गावस्त्रातास्त्रायन्ति या द्विजान् ।
गोब्राह्मणपरित्राणात् परित्रातं जगद्भवेत् ॥
इत्यम्बुपतिना प्रोक्तो वरुणेनाहमच्युत ! ।
गवां कारणतत्त्वज्ञः कश्यपे शापमुत्सृजम् ॥
येनांशेन हृता गावः कश्यपेन महात्मना ।
स तेनांशेन तु गच्छन् गत्वा गोपत्वमेष्यति ॥
या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी ।
ते उभे तस्य भार्य्ये वै तेनैव सह यास्यतः ।
स ताभ्यां सह गोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते ॥
तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः ।
वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले ॥
गिरिर्गोवर्द्धनो नाम मथुरायास्त्वदूरतः ।
तत्रासौ गोष्वभिरतः कंसस्य करदायकः ॥
तस्य भार्य्याद्वयञ्चैव अदितिः सुरभिस्तथा ।
देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः ॥
तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन ! ।
जयाशीर्व्वचनैस्त्वेते वर्द्धयन्ति दिवौकसः ॥
आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्य्य महीतले ।
देवकीं रोहिणीञ्चैव गर्भाभ्यां परितोषय" ॥)

क्ष्विला, [न्] पुं, (क्षि निवासगत्योः + "श्वीङ् कुशि रुहिनिक्षिरुहिभ्यः क्वनिप्" । उणां ४ । ११३ । इति क्वनिप् तुक् च ।) वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

क्ष्विद्र, पुं, (क्ष्विद् + रक् ।) रोगः । सूर्य्यः । विषाणम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

क्षिप, य औ तुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा पर-सक-अनिट् ।) य, क्षिप्यति । औ, क्षेप्ता । इति दुर्गादासः ॥

क्षिप श औ नुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा उभ सक अनिट् ।) नुदि प्रेरणे । श अ, क्षिपति क्षिपते जनः यो । औ, क्षेप्ता । इति दुर्गादासः ॥

क्षिप पुं (क्षिप + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) क्षेप्ता । क्षेपणम् । इति व्याकरणम् ॥

क्षिपक, पुं, (क्षिप् + कः ततः संज्ञायां कन् ।) योद्धा । इत्युणादिकोषः ॥

क्षिपका, स्त्री (क्षिप् + कन् + टाप् अतो नेत्वम् । "न यासयोः" । ७ । ३ । ४५ । इत्यस्य वार्त्तिके "क्षिपकादीनाञ्च न" । इति कथनात् ।) क्षेपणम् । इति व्याकरणम् ॥

क्षिपण, क्ली,(क्षिप् + ल्युट् भावे किच्च ।) क्षेपणम् । तत्पर्य्यायः । क्षिपा २ । इति जटाधरः ॥

क्षिपणि, पुं, (क्षिप्यते इति । क्षिप् + कर्म्मणि अनि ।) अस्त्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

क्षिपणि, स्त्री, (क्षिप्यते असौ अनया वा । क्षिप + कर्म्मणि करणे वा अनि ।) क्षेपणी । नौकादण्डः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जालविशेषः । मतं । अस्त्रम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ४० । ४ ।
"उतस्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति
ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि" ॥)

क्षिपणी, स्त्री, (क्षिप + अनि ङीष् ।) क्षिपणि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्षिपणु, पुं, (क्षिपति इति । क्षिप् + 'अनुङ् नदेश्च" । उणां ३ । ५२ । इति अनुङ् ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५८ । ६ ।
"सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना
अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ।
एते अर्षन्त्यूर्म्मयो घृतस्य
मृगा इव क्षिपणोरीषमाणाः" ॥)

क्षिपण्यु पुं, (क्षिप् + 'कन्युच् क्षिपेश्च" । उणां ३ । ५१ । इति कन्युच् प्रत्ययः ।) वसन्तकालः । इत्युणादिकोषः ॥ देहः । सुरभि त्रि । इति मेदिनी ॥

क्षिपा स्त्री (क्षिप + षिद्भिदादिभ्योऽङ्" । ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । ततष्टाप् ।) क्षेपणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ रात्रिः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

क्षिप्त, त्रि, (क्षिप + कर्म्मणि क्तः ।) निक्षेपकृतवस्तु । त्यक्तः । तत्पर्य्यायः । नुत्तः २ नुन्नः ३ अस्तः ४ निष्ठ्यूतः ५ विद्धः ६ इरितः ७ । इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥
(उद्गीर्णः । यथा, माघे । ३ । ७३ ।
'क्षिप्ता इवेन्दोः स रुचोऽधिवेलं
मुक्तावलीराकलयाञ्चकार" ॥
कर्त्तरि क्तः । पतितः । यथा, माघे १० । ७७ ।
'क्षिप्तमायतमदर्शयदुर्व्वीं
काञ्चिदामजघनस्य महत्त्वम्" ॥
"रतेषु उर्व्व्यां क्षिप्तं पतितम्" । इति मल्लिनाथः ॥
हतः । यथा, माघे २ । ५३ ।
"जैत्रश्री निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः" ॥
अवज्ञातः । यथा, भागवते । २ । १८ । ४८ ।
"तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिप्ता हता अपि" ॥
विक्षिप्तः । यथा, मार्कण्डेये । ८८ । १९ ।
"नारसिंही नृसिंहस्य बिभ्रती सदृशं वपुः ।
प्राप्ता तत्र सटाक्षेपक्षिप्तनक्षत्रसंहतिः" ॥)
वायग्रस्तः । क्षेपा इति भाषा । इति लोकप्रसिद्धः ॥

क्षिप्ता, स्त्री, (क्षिप्त + टाप ।) रात्रिः । इति हलायुधः ॥

क्षिप्नु, त्रि (क्षिप् + "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः" । ३ । २ । १४० । इति क्नुप्रत्ययः ।) निराकरिष्णुः । निराकरणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥

क्षिप्र, क्ली, (क्षिप + 'स्फायितञ्चिवञ्चीति' । उणां २ । १३ । इति रक् ।) शीघ्रम् । तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । १ । ६८ ॥ (यथा, मनुः । ३ । १७९ । 'दिवापा व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि" ॥ मर्म्मविशेषः । यथा,—"तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म्म तत्र विद्धस्याक्षेपकेण मरणम्" ॥ इति सुश्रुते शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

क्षिप्रपाकी, [न्] पुं (क्षिप्रं पच्यतेऽसौ । क्षिप्रं पचति पाचयति वा । पच + बाहुलकात् घिनुण् ।) गर्द्दभाण्डवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (ज्ञातव्या गर्द्दभाण्डशब्दे ऽस्य गुणपर्य्यायाः ॥) शीघ्रपाकविशिष्टे त्रि ॥

क्षिया, स्त्री, (क्षि क्षये + षिद्भिदादिभ्योऽङ्" । ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । टाप् च ।) अपचयः । इत्यमरः । ३ । २ । ७ ॥

क्षिव, उ निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर सक सेट् उदित्वात् क्त्वावेट् ।) कस्त्री । निरास इह फूत्कारः इति भट्टमल्लः । मुखेन श्लेष्मादेवमनमिति केचित् । पृथक् पाठात् पूर्व्वो भ्वादिः । क्षेवति । उ, क्षेवित्वा ष्ठ्यूत्वा । इति दुर्गादासः ॥

क्षिव, य उ निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा पर सक सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट्) कस्त्री । य, क्षीव्यति । उ, क्षेवित्वा ष्ठ्यूत्वा । इति दुर्गादासः ॥

क्षी, ञ हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा उभ सक अनिट् ।) ञ, क्षयति क्षयते । इति दुर्गादासः ॥

क्षीज हिक्काने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर अक सेट् ।) दीर्घी । हिक्कानमव्यक्तशब्दः । सखेदस्यैवाव्यक्तशब्दे क्षीजे प्रयोगः । इति रक्षितः । क्षीजति सखेदो जनः । इति दुर्गादासः ॥

क्षीजन, क्ली, (क्षीज् + भावे ल्युट् ।) कीचकानां नादः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीण, त्रि, (क्षि + क्तः । "निष्ठायामण्यदर्थे" । ६ । ४ । ६० । इति दीर्घः । "क्षियो दीर्घात्" । ८ । २ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः ।) सूक्ष्मः । अबलः । तत्पर्य्यायः । दुर्ब्बलः २ कृशः ३ क्षामः ४ तनुः ५ छातः ६ तलिनः ७ अमांसः ८ पेलवः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतायाम् ९ । २१ ।

"ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" ॥
राजयक्ष्मान्तर्गतरोगविशेषे पुं ।
'क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहः' ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—
"क्षामं क्षीणं क्षतोरस्कं ज्ञात्वा निद्रं सबलेऽनले ।
शृतक्षीररसेनाद्यात् सक्षौद्रघृतशर्करम् ॥
शर्करां यवक्षौद्रजीवकर्षभकौ मधु ।
शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात् क्षीणः क्षतः कृशः ॥
क्रव्यादमांसनिर्य्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः" ॥
क्षामक्षीणकृशाङ्गानां एतान्येव घृतानि च ।
त्वक्क्षीरीशर्करालाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ।
सर्पिर्गुडान् समध्वंशान् जग्ध्वा दद्यात्पयोऽनु च ॥
रेतो वीर्य्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात्" ॥
"फलाम्लं सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे शृतम् ।
स्त्रीषु क्षीणः पिबेद्यूषं जीवनं बृंहणं परम् ॥
जीवनीयोपसिद्धं वा घृतभृष्टं तु जाङ्गलम् ।
रसं प्रयोजयेत् क्षीणे व्यञ्जनार्थे सशर्करम्' ॥
'यद्यत् सन्तर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु ।
अन्नपानं निषेव्यं तत् क्षतक्षीणैः सुखार्थिभिः' ॥
इति चिकित्सास्थाने षोडशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

क्षीणवान्, [त्] त्रि, (क्षि + क्तवतु "क्षियोदीर्घात् । ८ । २ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः ।) क्षयविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

क्षीणाष्टकर्म्मा, [न्] पुं, (क्षीणानि अष्टकर्म्माणि अस्य ।) जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीब (ब) ऋ ङ मदे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) मदे मत्तीभावे । ऋ, अचिक्षीबत् । ङ, क्षीबते मद्यपः । इति दुर्गादासः ॥

क्षीब, त्रि, (क्षिब + "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः" । ८ । २ । ५५ । इति तलोपे साधुः ।) मत्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ५ । ९ । १३ ।
"अथारोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः ।
क्षीबं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स्म महाकपिः" ॥)

क्षीर, क्ली, (घस्यते अद्यते इति । "घसेः किच्च" । उणां ४ । ३४ । इति ईरन् उपधालोपे कत्वं षत्वञ्च ।) जलम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४ । ३ ।
'अव त्मना भरते केतवेदा अव त्मना भरते फेनमुदन् । क्षीरेण स्नातः कुयवस्य योषे हते ते स्यातां प्रवणे शिफायाः" । दुग्धम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५१ ॥ (यथा, मनुः । ५ । ९ ।
"स्त्रीक्षीरञ्चैव वर्ज्ज्यानि सर्व्वशुक्तानि चैव हि" ।)
"आसप्तरात्रं प्रसवात् क्षीरं पेयूषमुच्यते ।
परतो मोरटं विद्यादप्रसन्नं कषायकम्" ॥
इति रत्नमाला ॥
(क्षीरस्य लक्षणं गुणाश्च यथा,—
"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि क्षीरवर्गन्तु वत्सक ! ।
दधिसर्पिर्मिश्रतक्रं तेषां सर्व्वगुणागुणम् ॥
षड्रसाहारजातन्तु रसं क्षीरं शिरानुगम् ।
सरं जलञ्च शुक्रञ्च तथा पित्तेन संयुतम् ॥
पाचितं जाठरे वह्नौ पित्तेन सह मूर्च्छितम् ।
पच्यमानं शिराप्राप्तं क्षीरं तद्विद्धि पुत्रक ! ॥
तेन क्षीरमिति ख्यातममृतात्मा पयः ।
अमृतं सर्व्वजन्तूनां ...न व ...न्म म ॥
हारीतः सप्रणयापन्नः पप्रच्छ पिनः पुनः ।
कथं रसस्य सम्प्राप्तिः कथं पाच्यत वि... ॥
कथं रक्तस्य सम्प्राप्तौ क्षीरं प्राणस्थमायते ।
कथं तत्र कुमारीणां वन्ध्यानां न कथं भवेत् ॥
एवं पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ।
अतिहर्षप्रदः पुत्र ! शृणुष्व भिषग्वर ! ॥
सितास्निग्धं तथा रक्तं पित्तेन पाकतां गतम् ।
रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा क्षीरं सितं भवेत् ॥
अपधातुबलं यस्मात् तस्मात् क्षीरं न जायते ।
वन्ध्यानां क्षीरनाशस्तु वातेन पारपरिता ॥
क्षीरञ्च न भवेत्तस्मात् आर्त्तवं चाधिकं यतः ।
प्रसूतासु च नारीषु बलेन सह स्रवते ॥
तेन स्रोतोविशुद्धिः स्यात् क्षीरमाशु प्रवर्त्तते ।
तस्मात् सद्यः प्रसूतायाः जायते श्लेष्मिकं पयः ॥
तेन काठिन्यमायाति तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ।
श्रेयस्यानिवृत्ते नार्य्या बालकस्य हिताशनम् ॥
पयस्त्रिदोषशमनं वृष्यञ्चाग्निप्रवर्द्धनम्' ॥
अथ प्राभातिकक्षीरगुणाः ।
"निशा शीतांशुसंशीतं निद्राक्लमश्रमावहम् ।
कफहृत्सघनं शीतं क्षीरं प्राभातिकं भवेत्" ॥
अथ दिनक्षीरगुणाः ।
"वासरे सूर्य्यसन्तापात् सदोषं कफवातजित् ।
हितं तत्पित्तशमनं सुशीतं भोजने निशि' ॥
अथ क्षीरपानविधिः ।
"क्षीणानां दुर्व्वलानाञ्च तथाजीर्णज्वरादिते ।
दीप्ताग्नीनामतन्द्राणां श्रमशोषविकारिणाम् ॥
राजयक्ष्मयुतानाञ्च क्षीरपानं विधीयते ॥
न शस्तं लवणैर्युक्तं क्षीरञ्चाम्लेन वा पुनः ।
करोति कुष्ठं त्वग्दोषं तस्मान्नैव हितं मतम्" ॥
इति प्रथमे स्थाने ऽष्टमे ऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
"अथ क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म्म चैषां गुणाश्च ये ॥
अविक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषञ्च यत् ।
उष्ट्रीणामथ नागीनां वडवायाः स्त्रियास्तथा ॥
प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयो मतम् ।
प्रीणनं बृंहणं वृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्करम् ॥
जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिवर्हणम् ।
हन्ति शोणितपित्तञ्च सन्धानं विहतस्य च ॥
सर्व्वप्राणभृतां सात्म्यं शमनं शोधनं तथा ।
तृष्णाघ्नं दीपनीयञ्च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च ॥
पाण्डुरोगेऽम्लपित्ते च शोषे गुल्मे तथोदरे ।
अतीसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विधीयते ॥
योनिशुक्रप्रदोषे च मूत्रेषु प्रदरेषु च ।
पुरीषे ग्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् ॥
नस्यालेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ।
विरेचने स्नेहने च पयः सर्व्वत्र युज्यते" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
प्राणिभेदेनास्य गुणविशेषा यथा,—
"स्वादु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं श्लक्ष्णपिच्छिलम् ।
गुरु मन्दं प्रसन्नञ्च गव्यं दशगुणं पयः ॥
तदेवं गुणमेवौजः सामान्यादभिवर्द्धयेत् ।
प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥
माहिषाणां । गुरु गव्यात् शीततरं पयः ।
स्नेहान्यूनमनिद्राय हितमत्यग्नये च तत् ॥
रूक्षोष्णं क्षीरमुष्ट्रीणामीषत् सलवणं लघु ।
शस्तं वातकफानाहक्रिमिशोफोदरार्शसाम् ॥
बल्यं स्थैर्य्यकरं सर्व्वमुष्णञ्चैकशफं पयः ।
साम्लं सलवणं रूक्षं शाखावातहरं च तत् ॥
छागं कषायमधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥
हिक्काश्वासकरं तूष्णं पित्तश्लेष्मलमाविकम् ।
हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु स्थैर्य्यकरं परम् ॥
जीवनं बृंहणं सात्म्यं स्नेहनं मानुषं पयः ।
नावनं रक्तपित्ते च तर्पणञ्चाक्षिशूलिनाम्" ॥
इति च तत्र सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
'सर्व्वप्राणभृतां तस्मात् सात्म्यं क्षीरमिहोच्यते' ॥
तत्र सर्व्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिषिद्धं जातिसात्म्यात् । वातपित्तशोणितमानसविकारेष्वविरुद्धम् । जीर्णज्वर कास श्वास शोष क्षय गुल्मोन्मादोदर मूर्च्छा भ्रम मद दाह पिपासा हृद्बस्तिपाण्डुरोग ग्रहणीदोषार्शः शूलोदावर्त्तातिसार प्रवाहिकायोनिरोग गर्भास्राव रक्तपित्तश्रमक्लमहरं पाप्मापहं बलं वृष्यं वाजीकरणं रसायनं मेध्यं सन्धानं आस्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं बृंहणं वमनविरेचनञ्च तुल्यगुणत्वाच्चौजसो वर्द्धनमिति बालवृद्धक्षतक्षीणानां क्षुद्व्यवायव्यायामकर्षितानाञ्च पथ्यतमम् ।
'गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम् ।
रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥
जीवनीयं यथावातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् ।
गव्यतुल्यगुणन्त्वाजं विशेषाच्छोषिणां हितम् ॥
दीपनं लघु संग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत् ।
अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ॥
नात्यम्बुपानाद्व्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं पयः ।
रूक्षोष्णं लवणं किञ्चिदौष्ट्रं स्वादुरसं लघु ॥
शोफगुल्मोदरार्शोघ्नं क्रिमिकुष्ठविषापहम् ।
आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफावहम् ॥
पथ्यं केवलवातेषु कासे चानिलसम्भवे ।
महाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं वह्निनाशनम् ॥
निद्राकरं शीतकरं गव्यात् स्निग्धतरं गुरु ।
उष्णमैकशफं बल्यं शाखावातहरं पयः ॥
मधुराम्लरसं रूक्षं लवणानुरसं लघु ।
नार्य्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम् ॥
नस्याश्च्योतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् ।
हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु ॥
स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।
प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥
रात्रौ सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ।
दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् ॥
वातानुलोमि श्रान्तिघ्नं चक्षुष्यञ्चापराह्णिकम् ।
पयोऽभिष्यन्दिगुर्व्वामं प्रायशः परिकीर्त्तितम् ॥
तदेवोक्तं लघुतरमनभिष्यन्दि वै शृतम् ।

वर्ज्जयित्वा स्त्रिया स्तन्यमामेवं हि तद्धितम् ।
धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा ।
तदेवातिशृतं सर्व्वं गुरु बृंहणमुच्यते ॥
अनिष्टगन्धमम्लञ्च विवर्णं विरसञ्च यत् ।
वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत् ॥
इति क्षीरवर्गः ॥
इति सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥ * ॥)
दुग्धधारास्नानफलम् । यथा, वराहपुराणे ।
'धेनुस्तनाद्विनिष्क्रान्ता धारा क्षीरस्य यो नरः ।
शिरसा प्रतिगृह्णाति स पापेभ्यः प्रमुच्यते" ॥
क्षीरेण विष्णोः स्नाने फलम् । यथा,—
"येषु क्षीरवहा नद्यो ह्रदाः पायसकर्द्दमाः ।
तान् लोकान् पुरुषा यान्ति क्षीरस्नापनका हरेः ॥
आह्लादं निर्वृतिं स्वास्थ्यमारोग्यं चानुरूपताम् ।
सप्तजन्मस्ववाप्नोति क्षीरस्नानपरो हरेः ॥
दध्यादीनां विकाराणां क्षीरं सम्भवो यथा ।
तथैवाशेषकामानां क्षीरस्नपनमुत्तमम् ॥
यथा च विमलं क्षीरं यथा निर्वृतिकारकम् ।
तथास्य विमलं ज्ञानं भविष्यति फलप्रदम् ॥
ग्रहानुकूलता पुष्टिः प्रियत्वञ्चाखिले जने ।
करोति भगवान् विष्णुः क्षीरस्नपनतोषितः ॥
सर्व्वोऽस्य स्निग्धतामेति दृष्टमात्रे प्रसीदति ।
शृतक्षीरेण देवेशे स्नापिते मधुसूदने" ॥
इत्याद्ये वह्निपुराणे क्रियायोगनामाध्यायः ॥ * ॥
क्षीरपाकविधिर्यथा,—
"क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात् क्षीरान्नीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषं तत्पीतं शूलमामोद्भवं जयेत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ सरलद्रवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५२ । ६९ ।
"जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ।
तत्क्षीरं राजपुत्त्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत्" ॥)

क्षीरकः, पुं, (क्षीरमिव कायति प्रकाशते । कै + कः ।) क्षीरमोरटलता । इति रत्नमाला ॥

क्षीरकञ्चुकी, स्त्री, (क्षीरं क्षीरप्रधानं कञ्चुकं आवरणं तदिव त्वगस्याः ।) क्षीरीशवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

क्षीरकण्ठः, पुं, (क्षीरं कण्ठेऽस्य ।) बालकः । यथा,
"बालः पाकः शिशुर्डिम्भः पोतः शावः स्तनन्धयः ।
पृथुकोऽर्भोत्तानशयः क्षीरकण्ठः कुमारकः" ॥
इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीरकण्ठकः, पुं, (क्षीरकण्ठ + स्वार्थे कन् ।) शिशुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्षीरकन्दः, पुं, (क्षीरं कन्दे यस्य । क्षीरं क्षीरप्रधानः कन्दोऽस्य वा ।) क्षीरविदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरकन्दा, स्त्री, (क्षीरकन्द + टाप् ।) क्षीरवल्ली । क्षीर भूमि कुष्माण्ड इति ख्यातः । यथा,—
"क्षीरवल्ली क्षीरकन्दा महाश्वेतर्क्षगन्धिका" ॥
इति जटाधरः ॥

क्षीरकाकोलिका, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा काकोली । ततः स्वार्थे संज्ञायां स्वल्पार्थे वा कन् । टाप् पूर्व्वह्रस्वः ।) क्षीरकाकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षीरकाकोली, स्त्री, (क्षीरमिव शुभ्रा काकोली ।) अष्टवर्गप्रसिद्धौषधिविशेषः । तत्पर्य्यायः । महावीरा २ सुकोली ३ पयस्विनी ४ । इति रत्नमाला ॥ क्षीरशुक्ला ५ पयस्या ६ क्षीरविषाणिका ७ जीववल्ली ८ जीवशुक्ला ९ । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"रसवीर्य्यविपाकेषु काकोल्याः सदृशी च सा" ॥
अथ काकोल्याद्युत्पत्तिलक्षणनामगुणाः ।
"जायते क्षीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले ।
यत्र स्यात् क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते ॥
पीवरी सदृशः कन्दः सक्षीरः प्रियगन्धवान् ।
सा प्रोक्ता क्षीरकाकोली काकोली लिङ्गमुच्यते ॥
यथा स्यात्क्षीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत् ।
एषा किञ्चिद्भवेत् कृष्णा भेदोऽयमुभयोरपि ॥
काकोली वायसोली च वीरा कायस्थिता तथा ।
सा शुक्ला क्षीरकाकोली वयस्था क्षीरवल्लिका ॥
कथिता क्षीरिणी धीरा शुक्लक्षीरा पयस्विनी ।
काकोलीयुगलं शीतं शुक्रलं मधुरं गुरु ।
बृंहणं वातदाहास्रपित्तशोषज्वरापहम्' ॥
काकोली क्षीरकाकोलीस्थाने अश्वगन्धामूलम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (शुक्रजननान्तर्गतौषधविशेषः । यथा । "जीवकर्षभककाकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णी माषपर्णी मेदा वृद्धरुहा जटिला कुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्रजननानि भवन्ति ॥ इति चरके सूत्रस्थाने ४ अध्याये ॥)

क्षीरकाण्डकः, पुं, (क्षीरयुक्तं काण्डं यस्य । ततः कप् ।) स्नुही । अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरकाष्ठा, स्त्री, (क्षीरमयं क्षीरप्रधानं वा काष्ठं यस्याः ।) वटीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरकीटः, पुं, (क्षीरजातः कीटः क्षीरस्य कीटो वा ।) दुग्धजातकीटः । तत्पर्य्यायः । कालिकः २ । इति हारावली ॥

क्षीरजं, क्ली, (क्षीराज्जायते । जन + डः ।) दधि । इति राजनिर्घण्टो हेमचन्द्रश्च ॥ क्षीरजातद्रव्ये त्रि ॥ (दधिशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

क्षीरदलः, पुं, (क्षीरयुक्तं दलं यस्य क्षीरं दले यस्य वा ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरद्रुमः, पुं, (क्षीरप्रधानो द्रुमः ।) अश्वत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरधेनुः, स्त्री, (क्षीरेण निर्म्मिता धेनुः ।) दानार्थं क्षीरनिर्म्मितधेनुः । यथा,—
होतोवाच ।
"क्षीरधेनुं प्रवक्ष्यामि तां निबोध नराधिप ! ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे गोमयेन नृपोत्तम ! ॥
गोचर्म्ममात्रमानेन कुशानास्तीर्य्य सर्व्वतः ।
तत्रोपरि महाराज ! न्यसेत् कृष्णाजिनं बुधः ॥
तत्रोपरि कुण्डलिकां गोमयेन कृतामपि ।
क्षीरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
सुवर्णमुखशृङ्गाणि चन्दनागुरुकाणि च ।
प्रशस्तपत्रश्रवणां तिलपात्रोपरि न्यसेत् ॥
मुखं गुडमयं तस्या जिह्वा शर्करया तथा ।
फलप्रशस्तदशना मुक्ताफलमयेक्षणाम् ॥
इक्षुपादां दर्भरोमां सितकम्बलकम्बलाम् ।
ताम्रपृष्ठीं कांस्यदोहां पट्टसूत्रमयीं तथा ॥
पुच्छञ्च नृपशार्दूल ! नवनीतमयस्तनीम् ।
स्वर्णशृङ्गां रौप्यखुरां पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षु स्थापयेत् ।
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैः समर्चयेत् ॥
धूपदीपादिकं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
आच्छाद्यालङ्कृतां कृत्वा मुद्रिकाकर्णकुण्डलैः ।
पट्टकोपानहौ छत्रं दत्त्वा दानं समर्पयेत् ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसादयेत् ॥
या धेनुः सर्व्वभूतानामित्यादि नरपुङ्गव ! ।
आप्यायस्वेति मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रदापयेत् ॥
यो गृह्णाति पठेन्मन्त्रं ग्राहको राजसत्तम ! ।
दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥
एतां हेमसहस्रेण शतेनाथ स्वशक्तितः ।
शताद्धेनाथवाप्यर्द्धं तथार्द्धञ्च यथेच्छया ॥
दत्त्वा धेनुं महाराज ! शृणु तस्यापि यत् फलम् ।
षष्टिवर्षसहस्रन्तु रुद्रलोके महीयते ॥
पितृपितामहैः सार्द्धं ब्रह्मणो भवनं व्रजेत् ।
दिव्यं विमानमारूढो दिव्यस्रगनुलेपनः ॥
क्रीडित्वा सुचिरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति ।
द्वादशादित्यसङ्काशे विमाने वरमण्डिते ॥
गीतवादित्रनिर्घोषैरप्सरोगणसेविते ।
तत्रोष्य विष्णोः सौराज्यं विष्णुसायुज्यतां व्रजेत् ॥
य इदं श्रावयेद्राजन् पठेद्वा भक्तिभावितः ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति" ॥
इति वाराहे श्वेतोपाख्याने क्षीरधेनुमाहात्म्यं नामाध्यायः ॥

क्षीरनाशः, पुं, (क्षीरं नाशयतीति । नश + णिच् "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) शाखोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षीरस्य नाशः इति दुग्धक्षयश्च ॥)

क्षीरनीरं, क्ली, (क्षीरमिश्रं नीरमिव एकीभूतत्वात् तथात्वम् ।) आलिङ्गनम् । इति शब्दमाला ॥ (क्षीरञ्च नीरञ्च द्वयोः समाहारः ।) दुग्धजलञ्च ॥
(यथा, वेतालपञ्चविंशतौ । १२ । १८ ।
'क्षीरनीरसमं मित्रं प्रशंसन्ति विचक्षणाः ।
नीरं क्षीरयते तत्र वह्नौ नश्यति तत्पयः" ॥)

क्षीरपर्णी, [न्] पुं, (क्षीरयुक्तं पर्णं अस्यास्तीति । इनि ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्यार्कशब्दे बोद्धव्या ॥)

क्षीरपाणं, } क्ली, (पीयते इति । पा + भावे ल्युट् ।
क्षीरपानं, } क्षीरस्य पानम् । "वा भावकरणयोः" । ८ । ४ । १ । पाक्षिको णत्वम् ।) दुग्धपानम् । दुग्धपानयुक्तदेशे तत्कर्त्तरि च त्रि । यथा । देशे पानस्य । पूर्व्वपदस्थितषकाररेफऋवर्णेभ्यः परस्य पानस्य नस्य णः स्याद्देशे वाच्ये । पीयते यत्तत् पानं कर्म्मण्यनट् । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सौवीरपाणा वाह्लीकाः । कषायपाणा गान्धाराः । उशीनरादि

[illegible] मनुष्येषु प्रवर्त्तति । [illegible] थत्यस्या [illegible] क्षीरयाश्च [illegible] क्षारपाश्री [illegible] टीकायां दुर्गादासः ॥

क्षीरपायी, [न्] पु, (क्षीर [illegible]) मामीच्छो । २ । २ । ८१ । [illegible] दुग्धप [illegible] । यथा, [illegible] प्रकृतयथावच्छिन्न [illegible] न प्रकृत्यथमाच [illegible] स्याप्रत्ययात” । इति [illegible] ॥

क्षीरमोरट पु, (क्षीर [illegible]) लताभेद । तत्पर्य्याय । [illegible] रक्त ४ । इति [illegible] इत्यथम ॥

क्षीरवल्ली, स्त्री, (क्षीरयुक्ता [illegible]) क्षीरविदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्या पर्य्या [illegible]
“विदारी स्वादुकन्दा च [illegible] ॥
इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी [illegible] ।
वाराहवदना [illegible] ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे [illegible] ॥)

क्षीरविकृति स्त्री, (क्षीरस्य विकृतिर्विकारो या क्षीरवत् विकृतिर्निर्य्यासो [illegible] वा ।) [illegible] । इत्यमर । २ । ९ । ४४ ॥ [illegible] इति भाषा ॥

क्षीरविदारिका, स्त्री, (क्षीरवत् [illegible] शुभ्रा वा विदारिका ।) क्षीरविदारी । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षीरविदारी, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा क्षीरप्रचुरा वा विदारी ।) [illegible] । तत्पर्य्याय । महाश्वेता २ ऋक्षगन्धिका ३ । इत्यमर । इक्षुवल्लरी ५ इक्षुवल्ली ६ क्षीरकन्द ७ क्षीरवल्ली ८ पयस्विनी ९ क्षीरशुक्ला १० क्षीरपर्णी ११ पयःकन्दा १२ पयोलता १३ पयोविदारिका १४ । अस्या गुणा । मधुरत्वम । शीतलत्वम । [illegible] त्वम । तिक्तत्वम । पित्तशूल मूत्र [illegible] नाशित्वञ्च । (विदारीशब्देऽस्या अपर गुणा ज्ञेय ॥)
“क्षीरकन्दो द्विधा प्रोक्ता [illegible] ।
[illegible] रोगहर्त्ता स्वादय [illegible] ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरविषाणिका, स्त्री, (क्षीरमिव शुभ्र क्षीरयुक्तं वा विषाणं अग्रभागो यस्या तत [illegible] टाप् च ।) वृश्चिकाली । क्षीरकाकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरवृक्ष, पु, (क्षीरमय क्षीरप्रधानो वा वृक्ष ।) उडुम्बरवृक्ष । इति जटाधर ॥ क्षीरिका । इति भरत ॥ राजादनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते २४ अध्याये चिकित्सास्थाने ।
“क्षीरवृक्षकषायैर्वा क्षीरैश्च विमिश्रितै” ॥
राजादन्यर्थे पर्य्याया यथा,—
“राजादन क्षीरवृक्ष [illegible] वानरप्रिय” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

[illegible]

क्षीरशुक्ला, [illegible] (क्षीरवत् [illegible]) [illegible] ॥ [illegible] इति [illegible] प्रथमे [illegible] ।)

क्षीरष, प, (क्षीर [illegible]) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरस्वामिनी, [illegible] इव ।) दुग्धफेनी [illegible] इति [illegible] । अस्या गुणा । [illegible] इति राज [illegible] ॥

क्षीरसमुद्र, पु, (क्षीरपूर्ण [illegible] क्षीरमयो वा समुद्र ।) दुग्धसागर । स तु श्वेतद्वीपे वर्त्तते । यथा, क्षीरसमुद्र [illegible] श्वेत [illegible] इत्यादि [illegible] ॥

क्षीरसागरसुता, स्त्री, (क्षीरसागरस्य क्षीरोदसमुद्रस्य सुता ।) लक्ष्मी । इति कविकल्पलता ॥

क्षीरसार, पु, (क्षीरस्य दुग्धस्य सार । यद्वा क्षीर सरति प्राप्नोति [illegible] इति । क्षीर + सृ + “कर्म्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् ।) क्षीर विशेष । [illegible] इति हिन्दी भाषा । तस्य पर्य्याय । क्षीरज २ । यथा,—
“इयत्कुक्षिकर गौल्य पित्त वर्ण्य गुरु ।
पुष्टि [illegible] तस्य क्षीरसारस्य क्षीरज” ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

[illegible]

क्षीराब्धिज, पु, (क्षीराब्धे जायते यथा ।) [illegible] ॥

क्षीराब्धितनया स्त्री, (क्षीराब्धि [illegible] । ‘[illegible]’ । नवा [illegible] पूर्व्वस्य ।) लक्ष्मी । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षीरावी, स्त्री, (क्षीर अवति [illegible] । ३ । २ । १ । [illegible] ।) दुग्धिका । इत्यमर । २ । ४ । १ ॥ तत्पर्य्याय । [illegible] क्षीर २ [illegible] ३ [illegible] । इति रत्नमाला ॥ [illegible] क्षीराव [illegible] दुग्धवत [illegible] इति [illegible] । तस्मात् दुग्धिका [illegible] । क्षीर [illegible] स्वामी । क्षीरमवति [illegible] । दुग्धप्रचुरा दुग्धिका [illegible] इति [illegible] । इति भरत ॥ अन्यद्दुग्धिकाशब्दे द्रष्टव्यम् ।

क्षीराह्व, पु, (क्षीर आह्वयते स्पर्द्धते इति । आ + ह्वे + क ।) सरलवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥

क्षीरिका, स्त्री, (क्षीरवत् स्वादो यस्य इति ठन् ।) क्षीरवृक्ष । [illegible] इति [illegible] इति च केचित । तत्पर्य्याय । राजादन २ फलाध्यक्ष ३ । इत्यमर । २ । ४ । ४५ ॥ राजातन ४ राजादन [illegible] ५ [illegible] ६ मधका ७ क्षीरवृक्ष ८ [illegible] ९ [illegible] १० गुरुस्कन्ध ११ [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible] १४ [illegible] १५ । इति भरतधृतवाचस्पति ॥ [illegible] १६ [illegible] प्रिय १७ । इति रत्नमाला ॥ राजन्य १८ प्रिय [illegible] १९ दृढस्कन्ध २० कपीष्ट २१ । इति जटा

र्भ ॥ वरादनम २२ क्षीरी २३ क्षीरी [न] २४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या फलगुणा ।
'क्षीरिकाया फलं पक्वं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
कषायं मधुरं साम्लं नातिवातप्रकोपणम्" ॥
इति राजवल्लभ ॥ अपि च ।
"क्षीरिकाया फलं रुष्यं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु ।
तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयास्रजित्' ॥
इति भावप्रकाश ॥ अन्यत् राजादनीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ॥ परमान्नम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
("क्षीरिका मधुरा चैते फलवर्गे प्रकीर्त्तिता" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥
परमान्नार्थकस्यास्या पाकप्रकारस्तास्या यथा,—
"पायसं परमान्नं स्यात् क्षीरिकापि तदुच्यते ।
शुद्धेऽर्द्धपक्वे दुग्धे तु घृताक्तान् तण्डुलान् पचेत् ॥
ते सिद्धा क्षीरिका ख्याता ससिताज्ययुतोत्तमा" ॥
गुणाश्च यथा,—
"क्षीरिका दुर्ज्जरा प्रोक्ता बृंहणी बलवर्द्धिनी' ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्षीरिणी, स्त्री, (क्षीरं क्षीरसदृशो निर्यासो ऽस्त्यस्य इति इनि । तत ङीप ।) वृक्षविशेष । तत्पर्य्याय । काञ्चनक्षीरी २ कर्षणी ३ पटुकणिका ४ तिक्तदुग्धा ५ हैमवती ६ हिमदुग्धा ७ हिमावती ८ हिमाद्रिजा ९ पीतदुग्धा १० यवचिञ्ची ११ हिमोद्भवा १२ हैमी १३ हिमजा । १४ । अस्या गुणा ।
'क्षीरिणी तिक्तशीता च रेचनी शोफतापनुत् ।
क्रिमिदोषकफघ्नी च पित्तज्वरहरा परा" ॥
इति राजनिर्घण्ट ॥ १ ॥ वराहक्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुटुम्बिनी । काश्मरी । दुग्धिका । इति च राजनिर्घण्ट ॥
(व्यवहारोऽस्या यत्र तद्यथा ।
"तथादन्तीद्रवन्त्यो स्यादजशृङ्ग्यजगन्धयो ।
क्षीरिण्या नीलिकायाश्च तथैव च करञ्जयो ॥
मसूरविदलायाश्च प्रत्यक् श्रेण्यास्तथैव च ।
विडङ्गाद्या शकल्को तद्वत् साध्यं घृतं पुन ।
शङ्खिनी सप्तलाधात्री कषाये साधयेद्घृतम्" ॥
इति कल्पस्थाने ११ अध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

क्षीरिवृक्ष, पु, (क्षीरी क्षीरयुक्त वृक्ष ।) क्षीरयुक्तपञ्चप्रकारवृक्ष । यथा,—
'न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारिशप्लक्षपादपा ।
पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक्पञ्चवल्कलम्" ॥
केचित्तु पारिशस्थाने "शिरीष वेतस परे" । वदन्तीति शेष । अस्य गुणा ।
"क्षीरिवृक्षा हिमा वर्ण्या योनिरोगव्रणापहा ।
रूक्षा कषाया मेदोघ्ना विसर्पामयनाशना ।
शोथपित्तकफास्रघ्ना स्तन्या भग्नास्थियोजका" ॥
एषा त्वग्गुणा ।
"त्वक्पञ्चक हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित्" ॥
तेषां पत्रगुणा ।
"तेषां पत्रं हिमं ग्राहि कफवातास्रनुल्लघु ।
विष्टम्भाध्मानजित्तिक्तं कषायं लघु लेखनम्" ॥
इति राजनिर्घण्ट ॥

क्षीरी, [न्] पु, (क्षीरं क्षीरवन्निर्यासोऽस्त्यस्य इति ।) क्षीरिकावृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥
(अस्य व्यवहारो यथा, कनकतैले ।
'कनकक्षीरी शैला भार्गी दन्तीफलानि मूलञ्च ।
जातिफलानि प्रवालसर्षपलशुनविडङ्गकरञ्जत्वक् ॥
सप्तच्छदार्कपल्लवमूलत्वङ्निम्बचित्रकास्फोता ।
गुञ्जैरण्डबृहतीमूलं सुरसाञ्जकफलानि ॥
कुष्ठं पाठामुस्तं तुम्बुरुमूर्व्वा वचा सषड्ग्रन्था ।
एडगजकुटजशिग्रुव्यूषणभल्लातकक्षवका ॥
हरितालमवाक्पुष्पी तुत्थं कम्पिल्लकोऽमृतासङ्ग ।
सौराष्ट्रिकाससीस दार्व्वीत्वक्सर्ज्जिकालवणम् ॥
कल्कैरेतैस्तैलं करवीरकमूलकपल्लवकषाये ।
सार्षपमथवा तैलं गोमूत्रचतुर्गुणं साध्यम् ॥
स्थाप्यं कटुकालाबूनि तत्सिद्धं तेनास्य मण्डलान्याक्त ।
भिन्द्याद्द्विषगभ्यङ्गात् क्रिमींश्च कण्डू विनिहन्यात्" ॥
इति कनकतैलम् ॥ इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
यथा, मनु । ८ । २४६ ।
"सीमावृक्षांश्च कुर्व्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ।
शाल्मलीन् शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्" ॥)
दुग्धिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्नुही । अर्कवृक्ष । राजादनी । दुग्धपाषाण । वट । प्लक्ष ।
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"वटो रक्तफल शृङ्गी न्यग्रोध स्कन्धजो ध्रुव ।
क्षीरी वैश्रवणो वासो बहुपादो वनस्पति" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सोमलता । खर्ज्जूरीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्षीरी, स्त्री, (क्षीर + अस्त्यर्थे अच् गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षीरीवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥
(पक्वान्नविशेष । तस्य पाकप्रणाली यथा,—
"नारिकेलन्तनूकृत्य च्छिन्नं पयसि गो क्षिपेत् ।
सिता गव्याज्यसंयुक्ते तत्पचेन्मृदुनाग्निना" ॥
अस्या गुणाश्च ।
"नारीकेलोद्भवा क्षीरी स्निग्धाशीतातिपिच्छिला ।
गुर्व्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा' ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्षीरीश, पु, (क्षीरिणां क्षीरप्रधानानां वृक्षाणाम् ईश श्रेष्ठ ।) क्षारकञ्चुकी । तत्पर्य्याय । वरपर्णा २ सकञ्चुक ३ कुष्ठनाशन ४ बल्य ५ मूलकमूला ६ खरकन्ध ७ कञ्चुकी ८ । इति रत्नमाला ॥

क्षीरेयी, स्त्री, (क्षीर + बाहुलकात् ढञ् ततो ङीप् । यद्वा, क्षीरेण ई शोभा यातीति । या + क गौरादित्वात् ङीष् ।) पायसम् । यथा,—
"क्षीरेयी पायसं प्रोक्तं परमान्नञ्च सूरिभि" ॥
इति हलायुध ॥

क्षीरोद, पु, (क्षीर + "उदकस्योद सञ्ज्ञायाम्" । ६ । ३ । ५७ । "उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्" । इति वार्त्तिकम् ।) दुग्धसमुद्र । इत्यमर । १ । १० । २ ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३५३ ।
"अक्षयं यौवनं तेऽस्तु तेजश्चैवानलोपमम् ।
क्षीरोदसागरश्चैव यत्र यत्रेच्छसि प्रियम्" ॥)
तस्य मन्थन यथा,—
'मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ।
दानवै सहिता भूत्वा मथध्वं क्षीरसागरम् ॥
अहञ्च तत्र साहाय्यं करिष्यामि दिवौकस ।
भविष्यत्यमृतं तत्र तत्पानाद्बलवत्तरा ॥
भविष्यन्ति क्षणादेव अमृतस्य प्रभावत ।
यूयं सर्व्वे महावीर्य्या सुशिष्टा रणविक्रमा ॥
इन्द्राद्याश्च महोत्साहा स्थानलब्धा महानरीन ।
ततो हि दानवान् जेतुं समर्था नात्र संशय ॥
इत्युक्ता देवदेवेन देवा सर्व्वे जगत्पतिम् ।
प्रणम्यागत्य निलयं सन्धिं कृत्वाथ दानवै ॥
क्षीराब्धिमथने सर्व्वे चक्रुरुद्योगमुत्तमम् ।
बलिना चोद्धृतो राजन् मन्दराख्यो महागिरि ॥
क्षीराब्धौ क्षेपितश्चैव तेजकैर्नृपोत्तम । ।
सर्व्वौषधिश्च प्रक्षिप्ता देवैर्दैत्यै पयोदधौ ॥
वासुकिश्च ततस्तत्र राजन् । नारायणाज्ञया ।
सर्व्वदेवहितार्थाय विष्णुश्च स्वयमागत ॥
ततो विष्णुसमादेशात्तत्र सर्व्वे सुरासुरा ।
समेत्य मित्रभावेन क्षीराब्धेस्तटमाश्रिता ॥
मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वाथ वासुकिम् ।
ततो मथितुमारब्धा नृपते । तरसाऽमृतम् ॥
विष्णुना मुखभागे तु वासुकेर्दानवा कृता ।
देवाश्च पुच्छभागे तु मन्थनार्थं नियोजिता ॥
एवन्तु मन्थनात्तत्र मन्दरोऽथ प्रविश्य वै ।
आधारेण विना राजंस्तं दृष्ट्वा सहसा हरि ॥
सर्व्वलोकहितार्थाय कूर्म्मरूपमधारयत् ।
आत्मानं सम्प्रवेश्याथ मन्दरस्य गिरेरध ॥
प्रविश्य धृतवान् शैलं पृथग्रूपेण केशव ।
उपर्य्याक्रान्तवान् शैलं पृथग्रूपेण केशव ॥
चकर्ष नागराजानं देवै सार्द्धं जनार्द्दन ।
असुरै रूपरूपेण दैत्यमध्ये च केशव ॥
ततस्ते तु त्वरायुक्ता ममन्थु क्षीरसागरम् ॥
यावच्छक्त्या नृपश्रेष्ठ । बलवन्त सुरासुरा ॥
मथ्यमानात् ततस्तस्मात् क्षीराब्धेरभवन्नृप ।
कालकूटमिति ख्यातं विषमत्यन्तदु सहम् ॥
तन्नागा जगृहु सर्व्वे तच्छेषं शङ्करोऽगृहीत् ।
नारायणाज्ञया तेन नीलकण्ठत्वमाप्नुयात् ॥
ऐरावतश्च नागेन्द्रो हयश्चोच्चैश्रवा पुन ।
द्वितीयावर्त्तनाद्राजन्नुत्पन्नाविति न श्रुतम् ॥
तृतीयावर्त्तनादप्सरोगणो जात सुशोभन ।
चतुर्थात् पारिजातश्च उत्पन्न स महातरु ॥
पञ्चमात् हिमगुस्तस्मात् उत्थित क्षीरसागरात् ।
तं भव शिरसा धत्ते नारी च स्वस्तिको नृप ॥
नानाविधानि रत्नानि दिव्यान्याभरणानि च ।
क्षीरोदधेस्तूत्थितानि गन्धर्व्वाश्च सहस्रश ॥
एतान् दृष्ट्वा तदोत्पन्नान् नित्याश्चर्य्यसमन्विता ।
अभवन् जातहर्षास्ते तत्र सर्व्वे सुरासुरा ॥
दैवपक्षे ततो मेघा सत्यं वर्षन्ति सस्थिता ।
कृष्णाज्ञया तु वायुस्तु सुखं वाति सुरान् प्रति ॥
विषनिश्वासवातेन वासुकेश्चार्कतापनात् ।
निस्तेजसोऽभवन् दैत्या निर्व्वीर्य्याश्च महामते ॥
तत श्रीरुत्थिता तस्मात् क्षीरोदोद्भूतपङ्कजा ।
विभ्राजमाना राजेन्द्र । दिश सर्व्वा स्वतेजसा ॥

ततः क्षीरोदतनया तत्रैव सुरैरलङ्कृता ।
दिव्यगन्धानुलेपैस्तु सुगन्धैश्च सुपूजिता ॥
देवपक्षं समासाद्य स्थिता तत्र समन्दिरम् ।
हरिवक्षःस्थलं प्राप्ता तत सा कमलालया ॥
ततोऽमृतघटं पूर्णं गृहीत्वा पयसोनिधेः ।
धन्वन्तरिः समुत्तस्थौ तत प्रीताः सुरा नृप ॥
दैत्याः श्रिया परित्यक्ता दुःखितास्तत्र ते पुनः ।
आदायामृतघटं शीघ्रं ते च जग्मुर्यथेच्छया ॥
ततः स्त्रीरूपमकरोद्विष्णुर्देवहिताय वै ।
आत्मानं नृपशार्दूल ! नार्याः लक्षणसंयुतम् ॥
ततो जगाम भगवान् स्त्रीरूपेण सुरान् प्रति ।
दिव्यरूपान्तु तां दृष्ट्वा मोहितास्ते सुरद्विषः ॥
अमृतपूर्णं घटं भूमौ हैमं संस्थाप्य सत्तम ।
कामेन पीडिता ह्यासन्नसुरास्तत्र तत्क्षणात् ॥
मोहयित्वा तु तानेवमसुरानवनीपते ! ।
अमृतभाजनमादाय देवेभ्यः प्रददौ हरिः ॥
तत पीत्वा तु ततो देवा देवदेवप्रसादतः ।
बलवन्तो महावीर्य्या रणे जघ्नुर्महासुरान्” ॥
इति नृसिंहपुराणे ३६ अध्यायः ॥

क्षीरोदतनया, स्त्री, (क्षीरोदस्य क्षीरसमुद्रस्य तनया ।) लक्ष्मीः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्या उत्पत्ति-कथा क्षीरोदशब्दे द्रष्टव्या ॥)

क्षीरोदतनयापतिः, पुं, (क्षीरोदतनयायाः लक्ष्म्याः पतिः ।) विष्णुः । इति कविकल्पलता ॥

क्षीरोदनन्दनः, पुं, (क्षीरोदस्य दुग्धसमुद्रस्य नन्दनः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षीव, ऋ ङ दर्पे ॥ इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) ऋ, अचिक्षीवत् । ङ, क्षीवते । इति दुर्गादासः ॥

क्षीव निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट् ।) निरास इह फुत्कारः । इति भट्टमल्लः ॥ मुखेन श्लेष्मादेर्वमनमिति कश्चित् । क्षीवति श्लेष्म लोकः । इति दुर्गादासः ॥

क्षीव, त्रि, (क्षीव ङ मदे + क्तः । “अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवेति” । ८ । २ । ५५ । तलोपो निपातनात् ।) सुरामत्तः । यथा । “मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः” । इत्यमरः । २ । १० । २३ ॥ दन्त्योष्ठ्यवकारान्तोऽयम् ॥

(यथा, रामायणे । ५ । ६ । १२ ।
“उन्मत्तभूताः प्लवगा मधुपानप्रहर्षिताः ।
क्षीवाः कुर्व्वन्ति हास्यं च कलहांश्च तथाऽपरे” ॥)

क्षु, टु क्षुते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-पर-अक-सेट् ।) क्षुतं हाँची इति ख्यातम् । टु, क्षवथुः । क्ष, क्षौति कपी । क्वचित् कामिनि चुक्षुवे मृगाक्ष्या । इति माघे । इति दुर्गादासः ॥

क्षुः, पुं, (क्षणोति हिनस्ति जीवान् इति । क्षण हिंसायाम् + डुः ।) सिंहः । इत्येकाक्षरकोषः ॥

क्षुणः, पुं, (क्षु + नक् ।) अरिष्टवृक्षः । यथा,—
“अरिष्टो वस्तिकर्म्माङ्गो वेणीव फेनिलः क्षुणः” । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अरिष्टशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

क्षुण्ण, त्रि, (क्षुद सम्पेषणे + कर्म्मणि क्तः ।) प्रहतम् । (अभ्यस्तम् । यथा रघौ । १ । १७ ।
“रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परम्” ॥
माघे च । १ । ३२ ।
“उदीर्णरागप्रतिरोधकं जनै-
रभीक्ष्णमक्षुण्णतयातिदुर्गमम् ।
उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विन-
स्त्वमग्रभूमिर्निरपायसंश्रया” ॥)
चूर्णीकृतम् । इति जटाधरः ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८३ । २४ २५ ।
“सोऽपि कोपान्महावीर्य्यः क्षुरक्षुण्णमहीतलः ।
शृङ्गाभ्यां पर्व्वतानुच्चांश्चिक्षेप च ननाद च ॥
वेगभ्रमणविक्षुण्णा मही तस्य व्यशीर्य्यत” ॥)

क्षुत्, स्त्री, (क्षु शब्दे क्षुते च + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् तुगागमश्च ।) क्षुतम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ (धान्यविशेषः । टेधान इति लोके । अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“क्षुत् बुल्वक्षौ गोजिह्वा च गुन्द्रागुल्मा गवेधुका” ॥)

क्षुत्, [ध] स्त्री, (क्षुध + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् ।) क्षुधा । इत्यमरः । ७ । ९ । ५४ ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८ । ३५ ।
‘तात ! तात ! ददस्वान्नमम्बाम्ब ! भोजनं दद ।
क्षुन्मे बलवती जाता जिह्वाग्रं शुष्यते तथा” ॥)

क्षुत, क्ली, (क्षु शब्दे क्षुते च + भावे क्तः ।) नासिकाभिघातजन्यसशब्दवायुनिःसरणम् । हाँची इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षुत् २ क्षव ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ क्षुता ४ छिक्का ५ क्षवथुः ६ क्षुतः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ छिक्कि ८ । इति जटाधरः ॥ * ॥ तस्य शकुनानि यथा,—
“अथ क्षुताख्यं शकुनं क्रमेण
महाप्रभावं प्रतिभावयामः ।
नश्यन्ति यस्माच्छकुनाः समस्ता
मृगाधिनाथादिव वन्यसत्त्वाः ॥
सर्व्वस्य सर्व्वत्र च सर्व्वकालं
क्षुतं न कार्य्यं क्वचिदेव शस्तम् ।
यातुः क्षुते तेन न किञ्चिदेव
कुर्य्यात् क्षुतं प्राणहरञ्च गन्तुः ॥
निषेधमग्रेऽहित दक्षिणे च
धनक्षयं दक्षिणकर्णदेशे ।
तत्र पृष्ठभागे कुरुतेऽर्थवृद्धिं
क्षुतं कदाचित् शुभमादधाति ॥
भोगाय वामश्रवणस्य पृष्ठे
कर्णे च वामे कथितं जयाय ।
सर्व्वार्थलाभाय च वामनेत्रे
जातं क्षुतं स्यात् क्रमशोऽष्टधैवं ॥
क्रमान्निषेधं गमनस्य विघ्नं
कलिं समृद्धिं क्षुतमुग्ररोगम् ।
करोति रोगक्षयमर्थलाभं
दीप्तादिनाशञ्च क्षुतं करोति ॥
प्राणास्य पुंसः परतोऽपरः स्यात्
पुनः पुनर्व्वा तत एव जातम् ।
वृद्धातिशिशोर्व्वा कफतो हठाद्वा
जातं क्षुतं केऽपि वदन्ति सत्यम् ॥
आद्यन्तयोर्न स्वजने प्रशस्तं
क्षुतं प्रशंसन्ति न भोजनान्ते ।
भवेत् कथञ्चिद्यदि भोजनान्ते
भवेत्तदग्रे न हि भोज्यलाभः ॥
आदौ क्षुतञ्चेत् शकुनैस्ततः किं
जातानजातान् शकुनान्निहन्ति ।
क्षुतं क्षणेनात्र न संशयोऽस्मिन्
प्रयोजने यत्नकृतेऽपि जातम् ॥
क्षुतं क्षणात्तद्विनिहन्त्यवश्यं
कार्य्यात्मकेनापि मनागपीदम् ।
तस्मादुपेक्ष्य न विचक्षणेन
क्षुतं यतस्तस्य फलं विधत्ते” ॥
इति वसन्तराजशाकुने क्षुतप्रकरणं तृतीयम् ॥
अपि च ।
“छिक्कायां लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्व्वे महाफलम् ।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैरृत्ये शोकसन्तापौ मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे ।
अन्नं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं छिक्काफलाफलम्” ॥
इति गारुडे ज्योतिश्चक्रे ६ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च । वसन्तके ।
“वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं
याम्यामभिभयं सुरद्विषि कलिर्व्वा न समुद्रालये ।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे
ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं स्वप्नके ॥
ज्येष्ठीरुते क्षुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः” ॥
इति ॥ * ॥ क्षुते जीवेति प्रयोगः कर्त्तव्यः । यथा, मदनपारिजातधृतम् ।
‘जीवेति क्षुवतो ब्रूयात् जीवेत्युक्तस्त्वया सह” ॥
इति ॥ * ॥
“क्षुतोत्पतनजृम्भासु जीवोत्तिष्ठाङ्गलिध्वनिः ।
शत्रोरपि च कर्त्तव्यमन्यथा ब्रह्महा भवेत्” ॥
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ तस्य शुभजनकत्वम् । यथा, दाक्षिणात्याः ।
‘आसने शयने दाने भोजने वस्त्रसंग्रहे ।
विवादे च विवाहे च क्षुतं सप्तसु शोभनम्” ॥
अन्यच्च विष्णोरित्यधिकृत्य विष्णुधर्म्मोत्तरम् ।
“नामसंकीर्त्तनं नित्यं क्षुतप्रस्खलितादिषु ।
वियोगं शीघ्रमाप्नोति सर्व्वानर्थो न संशयः” ॥
इति ॥ * ॥ असंवृतमुखस्य क्षुन्निषेधो यथा,—
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“नासंवृतमुखः कुर्य्याद्धास्यं जृम्भां तथा क्षुतम्” ॥
इति ॥ * ॥ क्षुते आचमनं कर्त्तव्यं यथा । याज्ञवल्क्यः ।
“स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च” ॥
इति ॥ * ॥ अशक्तौ स्मृतिः ।
“क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।
कर्म्मस्थ एषु नाचामेद्दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्” ॥
इति च उद्वाहतत्त्वम् ॥ * ॥ बलिना संकृत क्षुतं भवति यथा,—
“क्रूरे दक्षिणवक्त्रा स्याद्बलिनाश्च क्षुतं सकृत्” ।

[illegible] इत्यमरः ॥

क्षुद, पु, [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] रतावली ॥

क्षुद्राभिमान, पु, [illegible]

[illegible] टीकायां स्वामी ॥

क्षुद्रकी, स्त्री, [illegible]

"क्षुद्रघण्टिकी [illegible]" ॥

[illegible]

[illegible] १४।२५।

[illegible]

क्षुद, पु, [illegible] ९।१३५। [illegible] क्षुद, इति माघः ॥

[illegible] पु, (—दि [illegible] कृ [illegible] णीति'। [illegible]।२।१[illegible]) [illegible] लावगद। [illegible] इति [illegible]॥ 'अति [illegible] प। यदुक्तम्।

"मक्षिका कपिला सूक्ष्मा [illegible] मधु।
[illegible] क्षौद्रमित्युक्तं [illegible] भवेत्' ॥)

क्षुद्र, त्रि, (क्षुद+"स्फायितञ्चीति" उणा। २। १३। इति रक्।) कृपण। अधम। (यथा कुमारे। १। १२।

"क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव" ॥

तुच्छ। यथा, गीतायाम्। २। ३।
"क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप।" ।)
क्रूर। अल्प। इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, महाभारते। ३। आरण्यपर्व्वणि। १[illegible]। २४।
"स भीमं समरश्लाघी बलेन बलिनां वरः।
जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा" ।)
दरिद्र। इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रकण्टकारी, स्त्री, (क्षुद्र कण्टकारी।) श्वेतकण्टकारी। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकण्टकी, स्त्री, (क्षुद्र कण्टक यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) बृहती। इति भावप्रकाशः। क्षुद्रकण्टकोऽपि च पुं ॥

[illegible]

कुष्ठानि [illegible] त्रिदोषप्रकोपजत्वात् [illegible]

'सर्व्वाण्यपि त्रिदोषेण [illegible]।
कुष्ठानि सप्त दोषैः [illegible] समागतैः" ॥

सर्व्वाण्यपि कुष्ठानि त्रिदोषजेषु सत्सु व्यपदेशाधिकाच्च व्यपदेशः [illegible] दर्शयितुं तत्र कुष्ठानि सप्त। कै दोषैः [illegible] समागतैः। समागतैः सङ्गतैर्मिलितैरिति यावत्। अस्यायमर्थः।

किमपि कुष्ठं वातोल्बणं किमपि पित्तोल्बणं किमपि कफोल्बणं किमपि वातपित्तोल्बणं किमपि वातश्लेष्मोल्बणं किमपि पित्तश्लेष्मोल्बणं किमपि त्रिदोषोल्बणमिति ॥ [illegible] ॥ पूर्व्वरूपमाह।

"अतिश्लक्ष्णं खरस्पर्शं स्वेदास्वेदौ विवर्णता।
दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः श्रमः ॥
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः।
रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम्।
रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्" ॥

अतिश्लक्ष्णं अतिस्निग्धं। अथवा खरं रूक्षं कर्कशं वा स्पर्शं। स्वेदास्वेदौ प्रस्वेदि [illegible]

[illegible]। अथवा [illegible] स्वेदा[illegible] ताव। [illegible] शीघ्रोत्पत्ति[illegible]। उत्पत्तिः [illegible] ॥ १ ॥ सप्तानां [illegible] लक्षणमाह।

'शिरा [illegible] तिर्य्यक् च [illegible] गामिनम्।
[illegible] बहिस्तत ॥
त्वच [illegible] वैवर्ण्यं दोषाः कुष्ठमुशन्ति तत्"।

तिर्य्यक् [illegible] शिरा प्रपद्येत्यन्वयः ॥ १ ॥
[illegible] दोषैः [illegible] कुष्ठं समुत्पद्यते तदाह।
'[illegible] पित्तेनौदुम्बरं [illegible]।
[illegible] वातपित्तत ।
[illegible] विपादिका ॥
[illegible] दद्रुशतारुषी ॥
[illegible] विस्फोट [illegible]।
[illegible] बुधा" ॥
[illegible] ॥
"पुण्डरीकं [illegible] विस्फोट पामा चर्म्मदलं तथा" ।
[illegible] ॥ ॥ अथ [illegible] गाथ्ये [illegible]।
"[illegible] यन्मत्स्य[illegible]।
[illegible] हस्तिचर्म्मवत्" ॥

[illegible] मत्स्य[illegible] त्वचमुच्यते। तेन च [illegible]। एककुष्ठ[illegible] [illegible] चर्म्माह।
"[illegible] हस्ति[illegible] कृष्णं तथा च"।
[illegible] हस्तिचर्म्मवत् कृष्ण [illegible] ॥ २ ॥ [illegible]।
'[illegible] सस्फोट दलयत्यपि।
[illegible] मुच्यते' ॥
[illegible] विदारयति [illegible] ॥ ३ ॥
[illegible]।
'[illegible] पिडका [illegible] विचर्च्चिका"
पिडका [illegible] पिडका ॥ ॥ ननु क्षुद्रकुष्ठानां कथ मेकादशत्वम्। विपादिकया द्वादशत्वसम्भवात् उच्यते। विचर्च्चिकैव पादयोर्भवति विदारणयोगाच्च विपादिका तेन न सङ्ख्यातिरेकः। अतएव भोज।
"राज्यते त्वक् खरा कण्ड्वा पाण्योर्ज्ञेया विचर्च्चिका।
पादे विपादिका ज्ञेया स्थानभेदाद्विचर्च्चिका" ।
राज्यते विदार्य्यते। केचिद्विचर्च्चिकातो विपादिका भिन्नमाहुः।
"वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्" ॥
पाणिपादस्फुटनं पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं विदारणं येन तत् ॥ ४ ॥ पामामाह।

"सूक्ष्मा बह्व्यः स्राववत्यः प्रदाहाः
पामेत्युक्ताः पिडकाः कण्डुमत्यः" ।

पिडकाः पीडयन्ति इति पिडकाः इति स्त्रियकारादिश्चात्रिपात्यते ॥ ५ ॥
कच्छूमाह।
"सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रा स्फिचोश्च"।

सैव पामा । स्फोटैर्म्महद्भि । स्फिचौ प्रोथौ ॥ ६ ॥ दद्रूमाह ।

"सकण्डूरागपिडकं दद्रूमण्डलमुद्गतम्" ॥

दद्रूमण्डलं महान्तरूणेणोत्पद्यते । उद्गतमुच्छूनम् ॥ ७ ॥ विस्फोटमाह । 'स्फोटा श्यावारुणा भासा विस्फोटा स्युस्तनुत्वच ॥ ८ ॥ किटिभमाह । 'श्याव किणखरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम्' । किणखरस्पर्शं किणा शुष्कव्रणस्थानं तद्वत् कर्कशस्पर्शम् ॥ परुषं रूक्षम् ॥ ९ ॥ अलसकमाह ।

'कण्डूमद्भि सरागैश्च गण्डैरलसकश्चितम्" ।

गण्डैर्म्महापिडकाभि । चितं विचेष्टितम् ॥ १० ॥

शतारुषमाह ।

"रक्तं श्यावं सदाहार्त्तिशतारु स्याद्बहुव्रणम्" ॥ ११ ॥

अथ सप्तधातुगतानां कुष्ठानां लक्षणमाह । तत्र रसगतस्य लक्षणमाह ।

"त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यञ्च जायते ।
त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम्" ॥

त्वक्शब्देनात्र रस उच्यते । धातुप्रस्तावात् त्वक्स्थाञ्च । त्वक्स्वापः स्पर्शाज्ञत्वम् । त्वक्स्वाप इत्यादिकं केचिदत्र रक्तगतस्य लिङ्गं मन्यन्ते ॥ १ ॥

रुधिरगतमाह ।

"कण्डूर्व्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसम्भवे' ॥

विपूयं विशेषेण पूयं ॥ २ ॥ मांसगतमाह ।

"बाहुल्यं रक्तशोषश्च 'कार्कश्यं पिडकोद्गमः ।
तोदः स्फोटाः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमाश्रिते" ॥

बाहुल्यं कुष्ठस्य पुष्टि । पिडकोद्गमः क्षुद्रपिडकोद्गमः । स्फोटा बृहत्पिडका । स्थिरत्वं कष्टचारित्वम् ॥ ३ ॥ मेदोगतमाह ।

"कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम् ।
मेदःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च" ॥

कौण्यं हस्तनाशः । अङ्गानां सम्भेदः अङ्गभङ्गः । क्षतसर्पणं क्षतप्रसरणम् । प्रागुक्तानि रक्तमांसगतलिङ्गानि ॥ ४ ॥ अस्थिमज्जगतमाह ।

"नासाभङ्गोऽक्षिरोगश्च क्षतेषु कृमिसम्भवः ।
स्वरोपघातः पिडका भवेत् कुष्ठेऽस्थिमज्जगे" ॥ ५ ॥ ६ ॥

शुक्रगतमाह ।

"दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद्दुष्टशोणितशुक्रयोः ।
यदपत्यं तयोर्ज्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्" ॥

दम्पत्योः स्त्रीपुरुषयोर्दुष्टशोणितशुक्रयोर्यदपत्यं तयोर्ज्जातमिति ॥ ७ ॥ * ॥ ननु शुद्धशोणितशुक्रयोरेव दम्पत्योर्गर्भसम्भवाद्दुष्टशोणितशुक्रयोः कथमपत्योत्पत्तिः । यत आह सुश्रुतः ।

"कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः ।
गर्भः सञ्जायते नार्य्यां स जातो बाल उच्यते" ॥

इति । अन्यच्च । वातादिदुष्टरेतसः प्रजोत्पादने न समर्था । इति । उच्यते । गर्भोऽत्र शुद्धो बोद्धव्यः ॥ अशुद्धस्तु गर्भो दुष्टशोणितशुक्रयोरपि भवति पङ्गुजन्मान्धबधिरादीनां सम्भवात् । शोणितमत्रार्त्तवम् । कुष्ठितं कुष्ठं सञ्जातमस्येति तारकादित्वादितच् । शुक्रार्त्तवगतं कुष्ठमपत्येन ज्ञायते इति तात्पर्य्यम् ॥ * ॥ कुष्ठेषूक्तवातादि दोषलिङ्गमाह ।

"खरं श्यावारुणं रूक्षं वातकुष्ठं सवेदनम् ।
पित्तात् प्रकुपितं दाहरागस्रावान्वितं मतम् ॥
कफात् क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डू शैत्यगौरवम् ।
द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम्" ॥

खरं कर्कशम् । श्यावारुणं श्यावं चारुणञ्च । पकुपितं क्लेदपतिबहुलम् । क्लेदि आर्द्रतायुक्तम् । घनं पुष्टम् ॥ ॥ साध्यत्वादिकमाह ।

'साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकञ्च यत् ।
मेदोगं द्वन्द्वजं याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम् ॥
कृमितृड्दाहमन्दाग्निसंयुक्तं यत्त्रिदोषजम्" ।

वातश्लेष्माधिकञ्च यत् एतेन सिद्धैककुष्ठगजचर्म्मविपादिकाकिटिभालसकानि साध्यानि । मज्जप्रत्यासत्त्या शुक्रगतमप्यसाध्यम् । कृमितृड्दाद्यपि वर्ज्यमित्यन्वयः ॥ ॥ अरिष्टमाह ।

'प्रभिन्नं प्रस्रुताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम् ।
पञ्चकर्म्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम्" ॥

प्रभिन्नं विदीर्णम् । हतस्वरं घर्घरस्वरम् । पञ्चकर्म्मगुणातीतं वमनादिपञ्चकर्म्मगुणमतीतम् ॥ अथ त्वग्दृष्टिसाम्यात् कुष्ठभेदत्वाच्चात्रैव श्वित्रमाह ।

"कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणं भवेत् ।
निर्द्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्' ॥

कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सह एकस्तुल्यः सम्भवो निदानं यस्य तत् ॥ * ॥ श्वित्रस्य भेदानाह । किलासं दारुणं भवेत् । श्वित्रमेव रक्तमांसाश्रयात् किलाससंज्ञञ्च भवेदित्यर्थः ॥ ॥ ननु कुष्ठस्य श्वित्रस्य च को भेद इत्यत आह । निर्द्दिष्टमपरिस्रावीति । श्वित्रमपरिस्रावि भवति कुष्ठन्तु स्रावि अथ च त्रिधातूद्भवसंश्रयमिति त्रयो धातवो वातपित्तकफास्तेभ्यः पृथग्भूतेभ्य उद्भवो यस्य तत् । अथ च त्रयो धातवो रक्तमांसमेदांसि संश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत् । कुष्ठं सान्निपातिकं सर्व्वधातुगतञ्च भवतीति भेदः ॥ ॥

दोषभेदेन लक्षणभेदानाह ।

"वातादूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥
सकण्डूकं क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् ।
वर्णेनैवेदृगुभयं कुष्ठं तच्चोत्तरोत्तरम्' ॥

अरुणमीषल्लोहितम् । कमलपत्रवदित्यनेन मध्ये श्वेतमन्ते लोहितं बोधयति । घनं पुष्टम् । क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् । तथा च चरकः ।

"अरुणं रक्तगे वाते ताम्रं पित्ते यत्र गते ।
श्वेतं श्लेष्मणि मेदःस्थे श्वित्रं कुष्ठं परं परम्" ॥

उभयं द्विविधमपि श्वित्रं वर्णेन ईदृगेव अरुणं ताम्रं श्वेतञ्च । दोषभेदात् द्विविधं दोषजं व्रणजञ्च । तथा च भोजः ॥ श्वित्रन्तु द्विविधं विद्याद्दोषजं व्रणजं तथा" । इति ॥ * ॥

श्वित्रं साध्यमसाध्यञ्चाह ।

"अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टमथो नवम् ।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा" ॥

अबहुलं तनु । अन्यच्च ।

"गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।
वर्ज्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता" ॥

गुह्यं मेढ्रं भगश्च । तलमत्र पादतलम् । सुश्रुते नान्ते जातमिति समाम्नातं निर्द्दिष्टत्वात् । अचिरन्तनं नवमपि । ॥ कुष्ठस्य संसर्गजत्वे प्रसङ्गेनान्यानपि संसर्गजान् रोगानाह ।

"प्रसङ्गात् गात्रसंस्पर्शात् निश्वासात् सहभोजनात् ।
एकशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥
कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च ।
औपसर्गिकरोगाश्च सङ्क्रामन्ति नरान्नरम्" ॥

प्रसङ्गात् प्रकर्षेण सङ्गः प्रसङ्गो मैथुनं तस्मात् । गात्रसंस्पर्शात् तर्हि मैथुनादिति विशेषार्थम् । वस्त्रमाल्यानुलेपनात् एकस्मादेव । शोषो यक्ष्मा । औपसर्गिकरोगाः शीतलादयः ॥ ॥ सकुष्ठस्य मृतस्य पुनर्जातस्यापि कुष्ठं भवतीत्याह ।

म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत् ।
नातो निन्द्यतरो रोगो यथा कुष्ठं प्रकीर्त्तितम्" ॥

एतावता कुष्ठिना कुष्ठं सर्व्वथा प्रतिकरणीयं न तदुपेक्षणीयम् ॥

अथ कुष्ठस्य चिकित्सा ।

'वातोत्तरेषु सर्पिर्व्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनञ्चेष्टम्' ॥

"पथ्याकरञ्जसिद्धार्थनिशावल्गुजसैन्धवैः ।
विडङ्गसहितैः पिष्टैर्लेपो मूत्रेण कुष्ठनुत्" ॥

अवल्गुजं वकुचीति लोके । पथ्यादिर्लेपः ॥ * ॥

"सोमराजीभवं चूर्णं भृङ्गवेगसमन्वितम् ।
उद्वर्त्तनमिदं हन्ति कुष्ठे रागक्षतास्पदम्" ॥

सोमराजी वकुचीति लोके । सोमराज्युद्वर्त्तनम् ॥

रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम् ।
मार्कण्डेयप्रभृतिभिर्यत् प्रयुक्तं महर्षिभिः ॥ * ॥
पुष्पकाले तु पुष्पाणि फलकाले फलानि च ।
संगृह्य पिचुमर्द्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च ॥
द्विरंशानि समाहृत्य भागितानि प्रकल्पयेत् ।
त्रिफला त्र्यूषणं ब्राह्मी स्वदंष्ट्रारुष्करामयः ॥
विडङ्गसारवाराहीलोहचूर्णामृता समा ।
निशाद्वयावल्गुजकव्याधिघाता सशर्करा ॥
कुष्ठमिन्द्रयवाः पाठा चूर्णमेषान्तु संयुतम् ।
खदिरासननिम्बानां घनक्वाथेन भावयेत् ॥
सप्तधा पञ्चनिम्बन्तु मार्कवस्य रसेन च ।
स्निग्धः शुद्धतनुर्द्धीमान् योजयेत्तच्छुभे दिने ॥
मधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा ।
लेह्यमुष्णाम्भसा वापि कोलवृद्ध्या पलं भवेत् ॥
जीर्णे तस्मिन् समश्नीयात् स्निग्धं लघु हितञ्च यत् ॥
विचर्च्चिकोदुम्बरपुण्डरीक
कपालदद्रूकिटिभालसादि ।
शतारुविस्फोटविसर्पमाला
कफप्रकोपं त्रिविधं किलासम् ॥
भगन्दरश्लीपदवातरक्त
जडान्ध्यनाडीव्रणशीर्षरोगान् ।
सर्व्वान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्व्वान्
दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥
स्थूलोदरः सिंहकृशोदरः स्यात्
सुश्लिष्टसन्धिर्म्मधुनोपयोगात् ।
सदोषरोगादपि ये दग्धन्ति

सणानो गानि गिजाफमाषु ॥
चीनि च निरानिष्ठ
सुने रतश्रुन्दरा गाजानि' ॥

अथमथ । निम्बस्य फलपुष्प त्वकपत्र मूलानि सर्व्वाणि समुनानि द्विगुणानि चरितानि त नाजस्य रसे । सप्तपाठ न भावयेत । नानालीनि पाठान्तानि दारिता येऽन्यगुणानि चणिनाः । खदिरासनिम्बानां निविडक्काथे भावयेत । तत् सर्व्वमेकीकृत्य गन्धादिनाऽपि जात । पञ्चनिम्बावलेह ॥ ॥

"शशिलेखापञ्चन नावनिरिजस्य गगगलोहेन च ।
ताप्यस्य पञ्चिता नै लोहश्चावणीराग ॥
त्रिफलाश्रयपल्लव नरिमाडचीनिष्टन्त्य ।
मुस्ताविडङ्ग जगोत्ताग्लवनिम्बवह्निस । क्षा ॥
एतै रचिता वटिका म यष्टतमिश्र । गिलेत प्रात ।
गोमूत्रेण च कुष्ठ उदन्यरगवामनिरेण ॥
श्वित्राणि पाण्डरोग विषमानुदरप्रमेहगम्भान्च ।
नाशयति वलीपलित रोग खापस्भवो नाम्रा" ॥
शशिलेखा सोमराजी । गिरिनस्य शिलाजतु । ताप्यस्य सुवर्णमाक्षिकस्य । शावणिना मुण्डी इति लोके । खायनवा गगगुलु ॥ ॥

"चित्रक त्रिफला व्योषमजाजी कारवी वचा ।
सैन्धवातिविषे कुष्ठ चव्यैलायवशूकजम ॥
विडङ्गान्यजमोदा च मुस्ता चामरदारु च ।
यावन्त्येतानि सर्व्वाणि तावन्मात्र गगगतुम ॥
सञ्चूर्ण्य सर्पिषा गाढं गुटिका कारयेद्बुध ।
प्रातर्भोजनकाले च खादेदग्निबलं यथा ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्रिमीन दुष्टव्रणानि च ।
ग्रहण्यर्शोविकाराश्च मुखामयगलग्रहान ॥
गृध्रसीमस्थि भङ्ग गुल्मञ्चापि नियच्छति ।
व्याधीन कोष्ठगताश्चापि जयेद्विष्णुरिवासुरान' ॥
एकविंशतिको गुग्गुलु ॥ ॥

'वातरक्तविकारोक्त पर कैशोरकाविध ।
कुष्ठाना वातरक्तानां नाशाय परमौषधम" ॥
कैशोरको गुग्गुलु ॥ ॥

"भल्लातक पञ्चाग छित्वा द्रोणाम्भसे क्षिपेत ।
प्रस्थद्वय गुडूच्याश्च क्षुणं तत्राम्भसि क्षिपेत ॥
चतुर्थांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत ।
वस्त्रपूते कषाये च वक्ष्यमाणानि निक्षिपेत ॥
सरावमात्र गोसर्पिर्गोदुग्धस्याढक तथा ।
सिता प्रस्थमिता दद्यात प्रस्थार्द्ध माक्षिक क्षिपेत ॥
सर्व्वाण्येकत्र भाण्डे तु पचेन्मृदग्निना शनै ।
सर्व्वद्रव्ये घनीभूते पावकादवतारयेत ॥
तत्र क्षेप्याणि चूर्णानि ब्रूमो विल्वमितान्यता ।
वाकुची चाथ दद्रुघ्न पिचुमर्द्दो हरीतकी ॥
धात्री रात्रिश्च मञ्जिष्ठा मरिच नागर कणा ।
यवानी सैन्धव मुस्त चगेला नागकेशरम ॥
पर्पट पद्मक वालमुशीर चन्दन तथा ।
गोक्षुरस्य च बीजानि कर्चूरो रक्तचन्दनम् ॥
एषक पलार्द्धमानाना चूर्णमेषामिह क्षिपेत ।
पलमात्रमिद प्रात समश्नीयाज्जलेन हि ॥
नाशयेदवलेहोऽय कुष्ठानि निखिलान्यपि ।
वातरक्तानि सर्व्वाणि सन्नाण्यर्शासि सेवित ॥
व्यायाममातप वह्निमन्न मास दधि स्त्रियम ।
तैलाभ्यङ्ग तथाव्वानं वरो भल्लातके त्यजेत' ॥
इति अमृतभल्लातकावलेह ॥ ॥

'निम्ब गोपाऽरुणा ताक्षी त्रायन्ती त्रिफला घनम ।
पञ्चठानगन्धान्ता वन्या खदिरचन्दनम ॥
पाठ शुण्ठी शटी नागा वासा भूनिम्बवत्सकम ।
शालेन्द्रवारुणी त्वचा विडङ्गेन्द्रयवानलम ॥
हस्तिकर्णोऽमृता इन्द्रका पटोल रजनीद्वयम ।
कणारग्वधसप्ताङ्ककृष्णावेत्रोच्चटाफलम ॥
मञ्जिष्ठा लाङ्गली रास्ना नक्तमाल पुनर्नवा ।
दन्ती विजयसारश्च भृङ्गराज कुरण्टकम ॥
अङ्कोठक च शाखोट द्विपलाश पृथक् पृथक ।
ग्रहीतानि सर्व्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनै ॥
अष्टमांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत ।
निधाय वाससा पूत स्थापयेद्भाजने दृढे ॥
भल्लातकसहस्राणि द्विशा चीर्णमम्भसोऽर्म्मसि ।
पचेदष्टावशेषन्तु कषायमवतारयेत ॥
तच्च वस्त्रेण सशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत ।
गुडस्य तु तुला दत्त्वा लेहवत साधु साधयेत ॥
भल्लातकसहस्राणि तत्र बीजानि विक्षिपेत ।
त्रिकटु त्रिफला मुस्त विडङ्ग चित्रक तथा ॥
सैन्धव चन्दन कुष्ठ दीप्यकञ्च पल पृथक ।
सौगन्ध्यार्थ क्षिपेत्तत्र चातुर्जात पल पलम ॥
रसाभल्लातको ह्येष महादेवेन भाषित ।
प्राणिना हितकामाय चरेच्छी प्रयोगत ॥
श्वित्रमौडम्बर दद्रूमृक्षजिह्व सकाकणम ।
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्य विस्फोट रक्तमण्डलम् ॥
कण्डू कापालक कुष्ठ पामानञ्च विपादिकाम ।
वातरक्त षडर्शासि पाण्डुरोग व्रणं क्रिमीन ॥
रक्तपित्तमुदावर्त्त काश श्वास भगन्दरम ।
सदाभ्यासेन पलितमाम्रवात सुदुस्तरम ॥
निर्भक्तश्चान्नथितो विहारचारमैथुनै ।
कुरुते परमा कान्ति प्रदीप्त जठरानलम ॥
अनुपान प्रयोक्तव्य क्षिप्रातोय पयोऽथवा ।
भोजने तु सदा त्याज्यमुष्णमम्ल विशेषत" ॥
गोणा गा पातीति गोपा गोपकन्या श्वेत साउ इति लोके । यत आह निघण्ट । "शारिवाशार दास्फोटा गोपकन्या प्रतानिका" इति । तद्वाचको गोपीशब्दश्च । यत आह । गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवेत्यमर ॥ गोपाङ्गना गोपवल्ली लताङ्का काष्ठशारिवेति मदनपाल ॥ अरुणा अतीस । अवल्गुज सोमराजी । अनन्ता दुरालभा । चन्दन श्वेतम । भार्ग्या अलाभे कण्टकारी मूल ग्रहीयात । श्यामा कृष्णा साउ । हस्तिकर्णा हथिकण्ण । इन्द्रका वकाइनि । सप्ताङ्क छतिवन । कृष्णावेत्र जलवेतस । उच्चटाफल आरक्तगुञ्जाफलम । कुरण्टक पीतपुष्पकटसरैया । दीप्यक यवानी । महाभल्लातक ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा त्रिफला तिक्ता वचा दारु निशाऽमृता ।
निम्बश्चैषा कृत क्वाथ सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत" ॥
इति लघुमञ्जिष्ठादिक्वाथ ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा वाकुची चक्रमर्द्दश्च पिचुमर्द्दक ।
हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासा शतावरी ॥
बला नागबला यष्टीमधुक क्षुरकोऽपि च ।
पटोलस्य तथोशीर गडूची रक्तचन्दनम ॥
मञ्जिष्ठादिरय क्वाथ कुष्ठाना नाशन पर ।
वातरक्तस्य महता कण्डू मण्डलखण्डन" ॥
इति मध्यममञ्जिष्ठादिक्वाथ ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा कुटजामृता घनवचाशुण्ठीहरिद्राद्वय
क्षुद्रारिष्टपटोलकुष्ठकटुकाभार्गीविडङ्गाग्निकम ।
मूर्व्वादारुकलिङ्गभृङ्गमगधात्रायन्तिपाठावरी ,
गायत्रीत्रिफलाकिरातकमहानिम्बासनारग्वधम ॥
श्यामावल्गुजचन्दन वरुणक दन्ती च शाखोटक
वासा पर्पटसारिवा प्रतिविषानन्ता विशाला जलम ॥
मञ्जिष्ठादिरय कषायमिति य ससेवते तस्य तु
त्वग्दोषा ह्यचिरेण यान्ति विलय कुष्ठानि चाष्टादश ॥
नाश गच्छति वातरक्तमखिल नश्यन्ति रक्तामया
वीसर्पस्त्वचि शून्यता नयनजा रोगा प्रशाम्यन्ति च' ॥
अरिष्ट निम्ब । कलिङ्गमिन्द्रयवम । भृङ्ग भङ्गरा । वरी शतावरी । गायत्री खदिर । असन विजयसार । श्यामा प्रियङ्गु । चन्दनमत्र रक्त ग्राह्यम । सारिवा साउ । अनन्ता दुरालभा । विशाला इन्द्रवारुणी । जल नेत्रवाला ।

इति वृहन्मञ्जिष्ठादिक्वाथ ॥ * ॥

'मरिच त्रिवृता मुस्ता हरिताल मन शिला ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठ सचन्दनम ॥
विशाला करवीरश्च क्षीरमर्कसमुद्भवम ।
गोमयस्य रस कुर्य्यात प्रत्येक कर्षसम्मितम ॥
विषस्यार्द्धपल देय तैल प्रस्थमित कटु ।
पचेच्चतुर्गुणे नीरे गोमूत्रे द्विगुणे तथा ॥
मरिचाद्यमिद तैलमभ्यङ्गात कुष्ठनाशनम ।
एतस्याभ्यङ्गत श्वित्र विवर्ण तत्क्षणात भवेत ॥
तैलमेतत जयेत कण्डू पामा सिध्म विचर्च्चिकाम ।
पुण्डरीक तथा दद्रु शून्यता नित्यसेविनाम ॥
इति लघुमरिचाद्य तैलम ॥ ॥

"मरिच त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कंशकृद्रस ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठ सचन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च हरिताल मन शिला ।
चित्रक लाङ्गली मुस्ता विडङ्ग चक्रमर्द्दक ॥
शिरीष कुटजो निम्ब सप्तपर्णोऽमृता स्नुही ।
सम्याको नक्तमालश्च खदिरो वाकुची वचा ॥
ज्योतिष्मती च पलिका विष द्विपलिक भवेत ।
आढक कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम ॥
मृत्पात्रे लोहपात्रे वा शनैर्म्मृद्वग्निना पचेत ।
मरिचाद्यमिद तैल महन्मनिभिरीरितम ॥
भिषगेतेन तैलेन अभ्यञ्जयेत कोष्ठिकान व्रणान ।
पामाविचर्च्चिकादद्रुकण्डूविस्फोटकानि च ॥
वली च पलित छाया नील व्यङ्ग तथैव च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्य्यञ्च जायते ॥
प्रथमे वयसि स्त्रीणा यासा नस्य प्रदीयते ।
तासामपि जरा प्राप्य न स्याता स्खलितौ स्तनौ ॥
बलीवर्द्दस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीडित ।
त्रिभिरभ्यञ्जनैरस्य भवेन्मारुतविक्रम " ॥

ज्यातिष्मती मालकाङ्गनी इति लोके।

इति महामरिचादितैलम्॥ ॥

"तालकस्य तु पत्राणि यस्य सन्ति पृथक् पृथक्
अभ्रकस्येव तद्ग्राह्यं हरितालं चिकित्सकैः॥
पुनर्नवाया स्वरसे तालकं तन्निमर्द्दयेत्।
दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति॥
कुर्व्वीत चक्रिका ता तु शोषयेत् सम्यगातपे।
पुनर्नवासमस्ताङ्गक्षारे स्थाली गलावधि॥
पूरयेच्च ततः क्षारं दृढयेत् पीडनेन हि।
क्षारस्योपरि ता दद्यात् तालकस्य तु चक्रिकाम्॥
तत आच्छादनं दत्त्वा मुद्रां कृत्वा विशोषयेत्।
स्थाली चुल्ल्या निधायाग्निमन्दं ज्वालयेत् भिषक्॥
निरन्तरमहोरात्रपञ्चकं तेन सिध्यति।
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य गृह्णीयाद्रसमुत्तमम्॥
तालकेश्वरनामायं भुक्तो गुञ्जामितो रसः।
गुडूच्यादिकषायेण गदानेतान् विनाशयेत्॥
अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम्।
फिरङ्गदेशजं रोगं दुस्तरञ्च व्यपोहति॥
एतद्भेषजसेवी तु लवणाम्लौ विवर्जयेत्।
तथा कटुरसं वह्निमातपं दूरतस्त्यजेत्॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन।
स तु सैन्धवमश्नीयात् मधुरोपरसो हि सः"॥

इति तालकेश्वरो रसः॥ ॥

"तालताप्यशिलासूतटङ्कणं सिन्धुसंयुतम्।
गन्धार्कौ द्विगुणौ सूताज्जम्बीराद्भिः प्रमर्द्दयेत्॥
षडहं पुटितं शोध्यं भूधरे सकलं त्विदम्।
षट्पलं द्विपलं ताम्रं लोहभस्म चतुष्पलम्।
जम्बीराद्भिर्दिनं घृष्टं त्रिंशदंशं विषं क्षिपेत्।
अस्य माषद्वयं खादेन्मध्विषीघृतसंयुतम्॥
मध्वाज्यैर्व्वाकुचीबीजैः कर्षं लिह्यात्ततः परम्।
तालकेश्वरनामायं सर्व्वकुष्ठहरो रसः'।
अर्को मारितं ताम्रम्। द्वितीयतालकेश्वरो रसः॥ ॥

"रसो बलिस्ताम्रमयः पुरोऽग्नि
शिलाजतु स्याद्विषतिन्दुकञ्च।
वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज
बीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च॥
समर्द्य सर्व्वं मधुना घृतेन
घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात्।
काचं भजेत् प्रत्यहमस्य पथ्य
शाल्योदनं दुग्धमधुत्रयञ्च॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्त्तिः।
दारापरित्याग इह प्रदिष्टो
जलौदनं तत्र निबद्धमूले"॥

ताम्रमयश्च मारितम्। पुरो गुग्गुलुः। अग्नि
श्चित्रकम्। विषतिन्दुकं कुचिला। वरा त्रिफला।
रसादि त्रिफलान्तं सर्व्वं तुल्यम्। गगनमभ्रकम्।
करञ्जबीजञ्च पृथक् चतुर्गुणं रसात्। तत्र कुष्ठे
बद्धमूले सति जलौदनमेव पथ्यम्।

इति गलत्कुष्ठारिरसः॥ *॥

"अथ नागवधाख्यस्य रसस्य विधिरुच्यते॥
य पुरा मुनिवर्य्यैर्वदाहृतो
[illegible]
[illegible]
नागा[illegible]विद[illegible]त।
सुवर्णा स्थालिकान्ते [illegible]
गडचूर्ण[illegible] [illegible]
गन्धकं [illegible]
चूर्ण[illegible] तदङ्गना [illegible] स्थाल्या [illegible]येत्॥
शरावाङ्गा ताम्रस्य [illegible] च।
स्थाल्या [illegible]॥
शरावाङ्गा [illegible]
धारयेत्तानयनाया [illegible] चैव च।
ग[illegible]स्य [illegible] च[illegible]
दत्त्वा तच्चावशेषं तत् सर्व्वेषामुपरि क्षिपेत्॥
तत [illegible] दत्त्वा [illegible] विदध्यात् सन्धिमुद्रणम्।
गड चूर्णञ्च [illegible] मिश्र[illegible]तेन मुद्रयेत्॥
मुद्रां सशोष्य ता स्थाली चुल्ल्यामुपरि धारयेत्।
तदधो ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि॥
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य ततो [illegible] चौषधम्।
शिलायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतञ्च कारयेत्।
त्रिहस्तोच्छ्रायगम्भीरं [illegible] विशालास्यं महाघटम्।
[illegible]चूर्णकृतैः [illegible] लेपयेदृढम्॥
सर्पं षष्ट्यङ्गुलायामं सार्द्धषष्ट्यङ्गुलोऽथवा।
फणिकं कृष्णवर्णं स्यात् किं वा गोधूमवर्णवान्॥
वधस्तस्य विधातव्यो यथा देहो न भिद्यते।
तालकं सदलं यत्नाच्छोधयेत् कुडवद्वयम्॥
विषं पलमितं चूर्णं दत्त्वा दत्त्वान्तरान्तरम्।
हरितालस्य चूर्णेन पूरयेद्भुजगोदरम्॥
विषं पलमितं चास्य वाकुची पलसम्मिताम्।
भल्लातकं सुपक्वं शतं पश्चसैन्धवं तथा॥
सर्व्वाणि सम्यगालोड्य धारयेन्महाघटे।
तेषामुपरि सर्पञ्च धारयेत् कुण्डलीकृतम्॥
सर्पस्योपरि सच्छिद्रं धाव्यं खेटादि पीडनैः।
सनालमर्कपत्रं तु प्रस्थद्वयं विनिक्षिपेत्॥
स्नुहीदलं सनालञ्च क्षिपेत् प्रस्थमितं तथा।
वटप्ररोहं प्रस्थं च कुमारीं प्रस्थसम्मिताम्॥
दत्त्वा पिधाय चूर्णेन गुडेन खदिरेण च।
मुद्रयेत् सह वस्त्रेण मृदा कुटितयापि च॥
मुद्रां संशोष्य चुल्ल्यान्तं धारयेत् महाघटे।
तदधो ज्वालयेदग्निं याममेकं यथोदितम्॥
ततो हठाग्निर्दातव्यो यावत् स्यु प्रहरा दश।
पुनः प्रहरमेकञ्च वह्निं दद्याद्यथोदिते॥
ततो लौहे कटाहे तु शरावच्छितयोन्मिते।
गोघृतं प्रक्षिपेत् सर्व्वमौषधं घट्टे स्थितम्॥
दत्त्वाग्निं चालयेत्तावद्यावदुत्तिष्ठतेऽनलः।
भेषजं च भवेच्छ्वेतं ततस्तस्मिन् परिक्षिपेत्॥
भस्माया स्फटिकाख्याया द्वे पले तत्र निःक्षिपेत्।
भस्मस्य टङ्कणस्यापि पलयुग्मञ्च निःक्षिपेत्॥
तत प्रहरमेकं तच्चालयेच्चुल्लिकोपरि।
ततस्ताम्रञ्च सीसञ्च मिश्रयित्वावतारयेत्॥
रसो नागवधाख्योऽयं विधिनानेन सिध्यति।
आदौ गुञ्जामितं खादेत्तावन्मरिचसंयुतम्॥
क्रमेण वर्द्धयेत्तावद्यावद्गुञ्जाचतुष्टयम्।

[illegible] मा [illegible] तथा [illegible] सरा॥
[illegible]
[illegible] तैलं [illegible] वातेनुष॥
[illegible]
[illegible]॥
[illegible] ताप।
[illegible] तथा॥
[illegible] ॥ [illegible] विकिरणा
[illegible] विकिर[illegible]
[illegible] पृत[illegible] पथा रजनी।
[illegible] कोणर[illegible] चतुर्वार्षिकं सिध्मम्॥
[illegible] वरसेन [illegible] सिध्मम्।
[illegible] नाशयति॥
[illegible] पूतकर्णानि [illegible] च।
ताम्र[illegible] सर्व्वाणि [illegible] पृथक् पृथक्॥
[illegible] नारिका।
पेषयेत् प्रलेपोऽयं सिध्मानां नाशनः परः"॥ ॥

अथ [illegible] चिकित्सा।

[illegible] तु [illegible]
ताम्रपात्रे [illegible]॥
ताम्रपेषी आमनूर।
सलिलेन तु शुष्काणि पथ्या धात्रीफलानि च।
कणाभ्यां सुखमाप्नोति [illegible]॥ *॥

अथ [illegible] चिकित्सा।

'जीर[illegible] तथा।
कटुतैलं पचेदा[illegible] परम्"॥
[illegible]तैलं षट्पलमितम्। [illegible]तैलम्॥ ॥
मञ्जिष्ठा[illegible] गन्धकैः।
पूतितैलमिदं [illegible] परम्'॥

[illegible] पाकतैलम्॥

'सैन्धवं [illegible] तथा।
[illegible] सपिष्टा [illegible] स्मृता'॥*॥

अथ [illegible] चिकित्सा।

"अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम्।
नाशयेत् सार्षपं तैलं पामां कच्छूं विचर्च्चिकाम्"॥

[illegible]तैलम्।

'मनःशिला [illegible] गन्धाश्मा सिन्धूत्थं च।
स्वर्णक्षीरी शिलाभेदा शुण्ठी कुष्ठञ्च मागधी॥
लाङ्गलीकरवीरश्च दन्ती कृमिघ्नानलः।
दन्तीनिम्बदलैश्चैभिः पृथक्कर्षमितैर्भिषक्॥
कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम्।
अर्कस्नुह्युद्भवदुग्धेन पृथक्पलमितेन च॥
गोमूत्रस्याढकेनापि शनैर्मृदग्निना पचेत्।
अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छूं दुःसाध्यतामपि॥
पामादींश्च तथा घ्नेत् त्वग्व्याधिरुधिरामयान्।
कच्छूराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम्॥

इति कच्छूराक्षसनामतैलम्॥ *॥

अथ दद्रुचिकित्सा।

"कुष्ठं कृमिघ्नो दद्रुघ्नो निशासैन्धवसर्षपाः।
अम्लपिष्टाः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिसूदनः॥
दूर्व्वाभयासैन्धवचक्रमर्द
कुठेरका[illegible] कांजिकपिष्टा।

त्रिभि प्रलेपैरपि बद्धमूलं
दद्रुञ्च कुष्ठञ्च विनाशयन्ति ॥
कुठेरक समरी इति लोके।
लोके गन्धिलकाख्या सिद्धाख्य स्वर्णक्षीरीम ।
चयमिलि समभाग स्यादेषा द्विगुणस्तु दद्रुघ्न ॥
अम्लगुणे गोतक्रे तानि प्रक्षालानि सन्दध्यात ।
दिवसचितयादूद्ध सम्यर्डगिभ्यपयेत्तानि ॥
वन्योपलेन घृष्ट्वा दद्रुमालेपयेत्तेन ॥
सैन्धाक्षालेपोऽय दद्रुमवश्य विनाशयति" ॥ ॥
अथ श्वित्रस्य चिकित्सा ।
"विभीतकत्वङ्मूलप्रजटाना
क्वाथेन ग्रत्वा गुडसयुतेन ।
अवल्गुज वीजमपास्तरोगि
श्वित्राणि कृत्स्नाण्यपि पुण्डरीकम्" ॥
मलपू काकोडम्बरिका । अवल्गुज सोमराजी ।
"कुडवावल्गुजबीज हरिताल तच्चतुर्थाशम ।
मन शिला तालकाढ्या गन्धाफलमभिमूत्रञ्च ॥
मूत्रेण गवा पिष्ट सवर्णताकारक श्वित्रस्य ।
श्वित्रकुष्ठ व्रजत्यस्त पश्चार्द्धेनाधिकेन वा ॥
गिरिकर्ण्या सितायाश्च मूलेन परिलेपितम्" ॥
गिरिकर्णी नीलापराजिता ॥
'क्वाथ सवाकुचीचूर्णो धात्रीखदिरसारयो ।
शङ्खेन्दुकुन्दधवल श्वित्र ससेवितो हन्ति ॥
मथितेन पिबेत चूर्णं काकोडम्बरवल्गुजम ।
तैलाक्तो घर्म्मसेवी स्यातक्राशी श्वित्रहृत भवेत्" ॥
मथित निर्जल विलोडित दधि।
तक्र चतुर्थाशजलयुक्त वस्त्रपूत दधि ।
"खदिरस्य पलायुतो सोमराज्या पलद्वयम ।
त्रिफला पिचुमर्दश्च दार दार्व्यथ पर्पटी ॥
पृथक पलाशगुडूच्य रिङ्गिकाया पलद्वयम ।
जलाढकद्वये साध्य यावत पादावशेषितम ॥
क्वाथ्यमानश्च स्वदर्भौ घृतप्रस्थ विपाचयेत ।
चतुष्पल सोमराज्या खदिरस्य पल तथा ॥
पटोलमूल त्रिफला त्रायमाणा दुरालभाम ।
कर्षार्द्ध कटुका चापि काथिक सूक्ष्मपेषितम ॥
पलद्वय कौशिकस्य शुद्धस्यात्र प्रदापयेत ।
सिद्ध सर्पिरिद श्वित्र हन्यादभ्र इवानलम ॥
अष्टादशाना कुष्ठाना परमश्चैतदौषधम ।
सोमराजीघृत नाम निर्म्मित ब्रह्मणा पुरा ॥
लोकानामुपकाराय श्वित्रकुष्ठादिरोगिणाम" ॥
इति सोमराजीघृतम् ॥
"महौषध महामेदा निम्बपत्राणि सर्षपा ।
मन शिला च सिन्दूर मद्यसारिण्यवल्गुजम ॥
हरिद्रे हरितालञ्च त्रिफला पीतगन्धक ।
एतानि समभागानि विभाड्गाशानि योजयेत ॥
सर्षपस्य पलान्यष्टौ देवदारुरस शुभम् ।
द्विगुणा त्रिगुणा क्षीर गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम ॥
ताम्रपात्रे तु सस्थाप्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत ।
चतुर्भागावशेषन्तु सकल्कमवतारयेत् ॥
अभौ स्थितन्तु सि प्रस्थ अवल्गुक्त विचक्षण ।
अभ्यङ्गमात्रयोगादास्य सर्व्वान गदान् जयेत ॥
अष्टादशाना कुष्ठाना दद्रुणा श्वित्रिणा तथा ।
दुष्टनाडीषु सर्व्वासा खादिरा कठिना तथा ॥
अङ्गकुक्षावपरीता ये ये च त्वक्नभिगककिथा ।
सव्यग्रहवियुक्ताना शीर्षाङ्काना विशेषत ॥
सव्यधातुगत कुष्ठ पतित भूमिरोरुहम ।
वषराज्वक्षचोमाणा तथा सव्याङ्गवातिनाम ॥
पानेऽभ्यङ्गे तथा नस्ये वस्तिकर्म्मणि नित्यश ।
सप्तरात्रप्रयोगेण सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत ॥
दिसप्ताहप्रयोगेण पूर्णचन्द्रनिभानन ।
जातकेशनखश्मश्रुभाति षोडशवर्षवत ॥
आङ्गसदृश साक्षात सर्व्वामयविनाशन ।
एतत हित महाश्रेष्ठ भागवेणावतारितम ॥
मनुष्याणा हितार्थाय सर्व्वव्याधिहर परम ।
महामार्त्तण्डकमिद हन्त सर्व्वामरार्च्चितम" ॥
इति महामार्त्तण्डतैलम ॥ * ॥ इति कुष्ठाधिकार ॥ इति भावप्रकाश ॥

क्षुद्रगोक्षुरक पु (क्षुद्र गोक्षुर । तत स्वल्पार्थे कन क्षुद्रगोक्षुर इव कायति इत्येके ।) गोक्षुरक्षुपभेद । छोटा गोक्षुरु इति हरचिकार इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्याय । त्रिकण्टक २ कण्टी ३ षडङ्ग ४ बहुकण्टक ५ क्षुर ६ गोकण्टक ७ कण्टफल ८ पलङ्कषा ९ क्षुद्रक्षुर १० भक्षटक ११ स्थलशृङ्गाटक १२ वनशृङ्गाटक १३ इक्षुगन्ध १४ स्वादुकण्ट १५ । अस्य गुणा । सुशीतलत्वम । बलप्रदत्वम । मधुरत्वम । बृंहणत्वम । कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहनाशित्वम् । रसायनत्वम । तत्र बृहतो गुणो तरत्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥

क्षुद्रघण्टिका, स्त्री, (घण्टा अल्पार्थे कन टाप् इत्वञ्च तत क्षुद्रा घण्टिका इति कर्म्मधारय ।) कण्ठालङ्कारविशेष । घाघर इति घुङ्गुर इति च भाषा ॥ तत्पर्याय । किङ्किणी २ । इत्यमर । २ । ६ । ११ ॥ क्षुद्रघण्टी ३ प्रतिसरा ४ किङ्किणीका ५ कङ्कणी ६ कङ्कणिका ७ क्षुद्रिका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ घर्घरी ९ । इति जटाधर ॥ [इति राजनिघण्ट ॥

क्षुद्रघोली, स्त्री (क्षुद्रा घोली ।) चिविल्लिकाक्षुप ।

क्षुद्रचञ्चु, स्त्री (क्षुद्रा चञ्चु सा इवाकृतिरस्या ।) क्षुपविशेष । तत्पर्याय । चञ्चु २ चञ्चू ३ शुनक चञ्चुका ४ तककारभेदिनी ५ क्षुद्रा ६ कटुका ७ कटुपत्रिका ८ । अस्या गुणा । मधुरत्वम् । कटुत्वम । उष्णत्वम । कषायत्वम । दीपनत्वम । शूल गुल्मार्शोविबन्धनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ स्वल्पोऽत्स्य ॥

क्षुद्रचन्दन, क्ली, (क्षुद्र चन्दनमिति नित्यकर्म्मधारय ।) रक्तचन्दनम । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथास्य पर्य्याया ।
"रक्तचन्दनमाख्यात रक्ताङ्ग क्षुद्रचन्दनम ।
तिलपर्णं रक्तसार तत्प्रवालफल स्मृतम्' ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

क्षुद्रचिर्भिटा, स्त्री, (क्षुद्रा चिर्भिटा ।) गोपालकर्कटी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (क्षुद्रचिर्भिटीति च क्वचित् दृश्यते ॥)

क्षुद्रचूड, पु, (क्षुद्रा चूडा यस्य ।) पक्षिविशेष । गासालिक इति भाषा । यथा,—
"प्रवमल्ल क्षुद्रचूडो गृध्रलक्ष्म सालिक'॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षुद्रजन्तु, पु (क्षुद्र जन्तुर्जीवभेद ।) शतपदी । इति शब्दमाला ॥ स्वल्पप्राणिमात्रञ्च ॥ (आमलकशब्दे ऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

क्षुद्रजातीफल, क्ली, (क्षुद्र जातीफलम ।) आमलकम । इति राजनिघण्ट ॥

क्षुद्रजीर, पु (क्षुद्र जीर ।) स्वल्पजीरक । इति शब्दचन्द्रिका । क्षुदिया जीरा इति भाषा ॥

क्षुद्रजीवा, स्त्री, (क्षुद्रा जीवा कर्म्मधारय ।) जीवन्ती इति राजनिघण्ट ॥

क्षुद्रता स्त्री, (क्षुद्रस्य भाव । क्षुद्र+तल टाप च ।) क्षुद्रत्वम । इति व्याकरणम ॥

क्षुद्रत्व, क्ली, (क्षुद्रस्य भाव । क्षुद्र+त्वप्रत्यय ।) अल्पता क्रूरता । अधमत्वम । दरिद्रत्वम ॥

क्षुद्रतुलसी, स्त्री, (क्षुद्रा तुलसीति नित्यकर्म्मधारय ।) अजका । स तु बर्व्वरीभेद । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्षुद्रदंशिका, स्त्री, (क्षुद्रा दंशिका ।) स्वल्पदंशक । छोट डाश इति भाषा । यथा,—
"पतङ्गिका पुत्तिका स्यात दंशस्तु वनमक्षिका ।
दंशिका चाल्पतस्याद्दंशी स्यात क्षुद्रदंशिका' ॥
इति जटाधर ॥

क्षुद्रदंशी, स्त्री, (दंश+ङीष । क्षुद्रा दंशी ।) क्षुद्रदंशिका । इति जटाधरदशरत्न ॥

क्षुद्रदुरालभा, स्त्री, (क्षुद्रा दुरालभा लताविशेष ।) स्वल्पदुरालभावृक्ष । तत्पर्य्याय । मरुस्था २ मरुसम्भवा ३ विशारदा ४ अजभक्ष्या ५ अजादनी ६ उष्ट्रभक्षिका ७ वषाया ८ फञ्जिहृत ९ ग्राहिणी १० करभप्रिया ११ करभादनिका १२ । अस्या गुणा । गौल्यत्वम । अम्लत्वम । ज्वरकुष्ठश्वासकासभ्रमनाशित्वम । पारदशुद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्षुद्रदुस्पर्शा, स्त्री, (दु सह स्पर्शो यस्या दुस्पर्शा । क्षुद्रा दुस्पर्शा इति कर्म्मधारय ।) अग्निदमनी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (ज्ञेयास्या अग्निदमनीशब्दे विवृति ॥)

क्षुद्रधात्री, स्त्री, (क्षुद्रा धात्री ।) कर्क्कटवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्षुद्रनासिक, त्रि, (क्षुद्रा नासिका नासा यस्य ।) स्वल्पनासायुक्त । तत्पर्य्याय । नक्षुद्र २ । इति हेमचन्द्र ॥

क्षुद्रपत्रा, स्त्री, (क्षुद्र पत्र पर्ण यस्या । ततष्टाप् ।) चाङ्गेरी । इति हारावली ॥

क्षुद्रपत्री, स्त्री, (क्षुद्र पत्र यस्या । ततो गौरादित्वात् ङीष ।) वचा । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथास्या पर्य्याया ।
"वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्व्विका ।
क्षुद्रपत्री च मङ्गल्या जटिलोग्रा च लोमशा'॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षुद्रपनस पु, (क्षुद्रश्चासौ पनसश्चेति कर्म्मधारय ।)

लकुच । इति राजनिघण्टः ॥ क्षुद्रपनसस्य ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा —
'लकुचः क्षुद्रपनसो लकुचो डहु इत्यपि" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षुद्रपर्णः, पु, (क्षुद्रं पर्णं पत्रं यस्य ।) अर्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सूक्ष्मपत्रे त्रि ॥ (विवरणमस्यार्ज्जक शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

क्षुद्रपाषाणभेदा, स्त्री, (क्षुद्रा पाषाणभेदा इति नित्य कर्म्मधारयः ।) क्षुपविशेषः । क्षुद्रपाषाणभेदी इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । चतुःपत्री २ पाव्वती ३ नगभूः ४ अश्मकेतुः ५ गिरिभूः ६ कन्दरोद्भवा ७ शैलोद्भवा ८ गिरिजा ९ नगजा १० । अस्या गुणाः । अश्मकृच्छ्राश्मरीहरत्वम् । इति राजनिघण्टः ॥

क्षुद्रपिप्पली, स्त्री, (क्षुद्रा पिप्पली ।) वनपिप्पली । इति राजनिघण्टः ॥

क्षुद्रपोतिका, स्त्री (क्षुद्रा पोतिका । नित्यकर्म्मधारयः ।) मूलपोती । इति राजनिघण्टः ॥

क्षुद्रफलकः, पु, (क्षुद्रं फलमस्य इति कप् ।) जीवन वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षुद्रफला, स्त्री, (क्षुद्रं फलं अस्याः इति टाप् ।) भूमि जम्बुः । इति शब्दमाला । इन्द्रवारुणी । गोपाल कर्कटी । कण्टकारी । अग्निदमनी । इति राज निर्घण्टः ॥

क्षुद्रबुद्धि, त्रि, (क्षुद्रा अल्पा अधमा क्रूरा वा बुद्धि र्मतिर्यस्य ।) अल्पमतिः । क्रूरधीः । अधमचेताः ॥

क्षुद्रमुस्ता, स्त्री, (क्षुद्रा मुस्ता इति कर्म्मधारयः ।) कसेरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कसेरुशब्देऽस्या गुणपर्य्याया ज्ञेयाः ॥)

क्षुद्ररोग, पु, (क्षुद्रः रोगः ।) स्वल्पव्याधिः । तस्य गणना यथा । पलित १ इन्द्रलुप्त २ दारुणक ३ अरुंषिका ४ हरिवेल्लिका ५ पनसिका ६ पा षाणगर्द्दभ ७ मुखदूषिका ८ व्यङ्ग ९ नीलिका १० वल्मीक ११ कक्षा १२ गन्धिनाम १३ अग्निरोहिणी १४ विदारिका १५ चिप्प १६ परिवर्त्तिका १७ अवपाटिका १८ निरुद्ध प्रकाश १९ सन्निरुद्धगुद २० वृषणकच्छू २१ अहिपूतन २२ गुदभ्रंश २३ शूकरदंष्ट्र २४ अनुशयी २५ अलस २६ दारी २७ कदर २८ तिलकालक २९ मसक ३० जतुमणि ३१ न्यच्छ ३२ पद्मिनीकण्टकम् ३३ अजगल्लिका ३४ यव प्रख्या ३५ अन्नालजी ३६ विवृता ३७ इन्द्रवृद्धा ३८ गर्द्दभिका ३९ जालगर्द्दभ ४० कच्छपी ४१ शर्कराव्वुंद ४२ । एषां मध्ये येषां लक्षणचिकित्सा पूर्व्वं न लिखिता ते चात्र लिख्यन्ते ॥ * ॥

अथ अरुंषिकालक्षणमाह ।
"अरूंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्द्धनि ।
कफासृक्कृमिकोपेन तानि विद्यादरुंषिकाम्" ॥
अरूंषि व्रणानि । अथारुंषिकायाश्चिकित्सा ।
"नीलोत्पलस्य किञ्जल्को धात्रीफलसमन्वितः ॥
यष्टीमधुकसंयुक्तश्च लेपः कुर्य्यादरुंषिकाम् ।
त्रिफलाया रसो यष्टी मार्क्कवोत्पलसारिवाः ।
सैन्धवं पक्वमेतैस्तु तैलं हन्यादरुंषिकाम्" ॥
इति त्रिफलाद्यं तैलम् ॥ ॥

अथाग्निरोहिणीलक्षणमाह ।
"कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः ।
अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः ॥
सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम् ।
तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सान्निपातिकाम्" ॥
सप्ताहादित्यादि वातपित्तकफाधिकापेक्षया बो द्धव्यम् । घ्नन्तीत्यनुपक्रान्ता । उपक्रान्तास्तु साध्या एव । चरकेणाग्निरोहिण्याश्चिकित्सायां उक्तत्वात् ।

तस्याश्चिकित्सा ।
"पित्तवीसर्पविधिना साधयेदग्निरोहिणीम् ।
रोहिण्या लङ्घनं कुर्य्याद्रक्तमोक्षणरूक्षताम् ॥
शरीरस्य च संशुद्धिं तान्तु दृष्ट्वा परित्यजेत्" ॥ * ॥

अथ विदारिकालक्षणमाह ।
"विदारिकन्दवद्वृत्तो कक्षावङ्क्षणसन्धिषु ।
रक्तो विदारिका विद्यात् सर्व्वजा सर्व्वलक्षणाम्" ॥
अत्र पिडकामिति विशेष्यपदमध्याहरणीयम् ॥

अथ तच्चिकित्सा ।
'विदारिकाया प्रथमं जलौकायोजनं हितम् ।
पाटनञ्च विपक्वाया ततो व्रणविधिं स्मृत" ॥ * ॥

अथावपाटिकालक्षणमाह ।
"अल्पीयसीं यदा हर्षात् बलाद्गच्छेत् स्त्रियं नरः ।
हस्ताभिघातादथवा चर्म्मण्युद्वर्त्तिते बलात् ॥
मर्द्दनात् पीडनाद्वापि शुक्रवेगविघाततः ।
यस्यावपाट्यते चर्म्म तां विद्यादवपाटिकाम् ॥
वातेन कर्कशा रूक्षा सूक्ष्मा तन्व्या रुगन्विता ।
पित्तेन पीता रक्ता वा दाहदव्यासमन्विता ॥
श्लेष्मणा कठिना स्निग्धा कण्डुमत्यल्पवेदना" ॥
अल्पीय अल्पतरं योनिच्छिद्रं यस्यास्ताम् ।
अवपाट्यते विदार्य्यते ।

अथ तस्याश्चिकित्सा ।
"क्षिप्रहरैरिमां वैद्यश्चिकित्सेदवपाटिकाम्" ॥

अथ सन्निरुद्धगुदस्य लक्षणमाह ।
'वेगसन्धारणाद्वायुर्विहतो गुदसंश्रितः ।
निरुणद्धि महास्रोतः सूक्ष्मं द्वारं करोति हि ॥
मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति ।
सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेतं विद्यात् सुदुस्तरम्" ॥

अथ तस्य चिकित्सा ।
"सन्निरुद्धगुदे तैलैः सेको वातहरैर्हितः ।
तथा निरुद्धप्रकाशक्रियापि कथिता हिता" ॥

अथाजगल्लिकालक्षणमाह ।
"स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा ।
कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका" ॥
ग्रथिता गुम्फितेव । मुद्गसन्निभा मुद्गाकृतिः ॥

अथ तस्याश्चिकित्सा ।
"तत्राजगल्लिकामामां जलौकोभिरुपाचरेत् ।
शुक्तिसौराष्ट्रिकाक्षारकल्कैश्चालेपयेन्मुहुः ॥
कठिनां क्षारयोगैश्च द्रावयेदजगल्लिकाम् ।
श्यामालाङ्गलिकामूर्व्वाकल्कैरपि विलेपयेत् ॥
पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्" ॥

अथान्नालजीलक्षणमाह ।
"घनामवक्त्रां पिडकामुन्नतां परिमण्डलाम् ।
अन्नालजीमल्पपूयां तां विद्यात् कफवातजाम्" ॥
घनां कठिनाम् । परिमण्डलां वर्त्तुलाम् । अल्प पूयां स्वल्पस्रावाम् ॥

अथ तस्याश्चिकित्सा ।
'अन्नालजीं यवप्रख्यां पूर्व्वं स्वेदैरुपाचरेत् ।
मनःशिलादेवदारुकुष्ठकल्कैः प्रलेपयेत् ।
पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्" ॥
इति भावप्रकाशे क्षुद्ररोगाधिकारः ॥
(अस्य सकारणलक्षणसम्प्राप्तिचिकित्सितानि यथा,
"स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा ।
पिडिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥
यवप्रख्या यवप्रख्या ताभ्यां मांसाश्रिता घना ।
अवक्त्राश्चालजीवृत्ताल्पपूया घनोन्नता ॥
ग्रथयः पञ्च वा षड् वा कच्छपी कच्छपोन्नता ।
कर्णस्योर्द्ध्वं समन्तात् पिडिका कठिनोग्ररुक् ॥
शालूकाभा पनसिका शोफस्त्वल्परुजः स्थिरः ।
हनुसन्धिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्द्दभः ॥
शाल्मलीकण्टकाकारा पिडिका सरुजो घना ।
मेदोगर्भा मुखे यूनां ताभ्याञ्च मुखदूषिका ॥
ते पद्मकण्टका ज्ञेया यैः पद्ममिव कण्टकैः ।
चीयते नीरुजैः श्वेतैः शरीरं कफवातजैः ॥
पित्तेन पिडिकावृत्ता पक्वोदुम्बरसन्निभा ।
महादाहज्वरकरी विवृता विवृतानना ॥
गात्रेष्वन्तश्च वक्त्रस्य दाहज्वररुजान्विता ।
मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्सञ्ज्ञाः पिडिका घनाः ॥
ततः कष्टतराः स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः ।
या पद्मकर्णिकाकारा पिडिका पिडिकान्विता ॥
सा विद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्दभी ।
मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिडिकाचिता ॥
कक्षेति कक्षासन्नेषु प्रायोदेशेषु सानिलात् ।
पित्ताद्भवन्ति पिडिकाः सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः ।
तादृशी महती त्वेका गन्धनामेति कीर्त्तिता ।
घर्म्मस्वेदपरीतेऽङ्गे पिडिकाः सरुजो घनाः ॥
राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाह्वया ।
दोषैः पित्तोल्वणैर्मन्दैर्विसर्पति विसर्पवत् ॥
शोफोऽपाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरकृज्जालगर्द्दभः ।
मर्म्मे पित्तोल्वणैः स्फोटा ज्वरिणो मांसदारणाः ॥
कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्न्याभाः साग्निरोहिणी ।
पञ्चाहात्सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा हन्ति जीवितम् ॥
चिलिङ्गा पिडिका वृत्ता जत्रूर्द्ध्वमिरिवेल्लिका ।
विदारी कन्दकठिना विदारी कन्दवत्तथा ॥
मेदोऽनिलकफैर्ग्रन्थिः स्नायुमांससिराश्रयैः ।
भिन्नो वसाज्यमध्वाभं स्रवेत्तत्रोल्बणोऽनिलः ॥
मांसं विशोष्य ग्रथितं शर्करामुपपादयेत् ॥
दुर्गन्धं रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मला ॥
ता स्रावयन्ति निचितां विद्यात्तच्छर्कराव्वुदम् ।
पाणिपादतले सन्धौ जत्रूर्द्ध्वे वोपचीयते ॥
वल्मीकवच्छनैर्ग्रन्थिस्तद्वद्बह्वणुभिर्मुखैः ।
रुग्दाहकण्डूक्लेदाढ्यो वल्मीकोऽसौ समस्तजः ॥
शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।

ग्रन्थिः कोलवदुत्पन्नो जायते कदरस्तु तत् ॥
वेगसन्धारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम् ।
अणूकरोति बाह्यान्तर्मार्गमस्य ततः शकृत् ॥
कृच्छ्रान्निगच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदस्ततः ।
कुर्य्यात् पित्तानिलः पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम् ॥
चिप्यमक्षतरोगञ्च विद्यादुपनखञ्च तम् ।
कृष्णोऽभिघाताद्रूक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ॥
दुष्टकर्दमसंस्पर्शात् कण्डूक्लेदान्वितान्तरा ।
अङ्गुल्योऽलसमित्याहुस्तिलाभांस्तिलकालकान् ॥
कृष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान् माषांस्तानेव चोन्नतान् ।
माषेभ्यस्तून्नततरांश्चर्म्मकीलान् सितासितान् ॥
तथाविधो जतुमणिः सहजो लोहितस्तु सः ।
कृष्णं सितं वा सहजं मण्डलं लाञ्छनं समम् ॥
शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु ।
श्यामलं मण्डलं व्यङ्गं वक्त्रादन्यत्र नीलिका ॥
परुषं परुषस्पर्शं व्यङ्गं श्यावञ्च मारुतात् ।
पित्तात्ताम्रान्तमानीलं श्वेतान्तं कण्डुमत्कफात् ॥
रक्ताद्रक्तान्तमाताम्रं शोषं चिमचिमायते ।
वायुनोदीरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ॥
ततस्त्वग् जायते पाण्डुः क्रमेण च विचेतना ।
अल्पकण्डूर्विक्लेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तितः ॥
असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ।
मण्डलान्यतिकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ॥
उत्कोठः सोऽनुबन्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।
प्रोक्ताः षट् त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः" ॥
इति वाभटे उत्तरस्थाने एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

अतोऽस्य प्रतिषेधो यथा,—

"विस्रावयेज्जलौकोभिरपक्वामजगल्लिकाम् ।
स्वेदयित्वा यवप्रख्यां विलयाय विलेपयेत् ॥
दारुकुष्ठमनोह्वालैरित्यापाषाणगर्द्दभात् ।
विधिस्ताश्चाचरेत् पक्वान् व्रणवत्साजगल्लिकान् ॥
रोध्रकुस्तुम्बरुवचाप्रलेपो मुखदूषिके ।
वटपल्लवयुक्ता वा नारिकेलोत्थशुक्तयः ॥
अशान्तौ वमनं नस्यं ललाटे च शिराव्यधः ।
निम्बाम्बु वान्तौ निम्बाम्बुसाधितं पद्मकण्टके ॥
पिबेत् क्षौद्रान्वितं सर्पिर्निम्बारग्वधलेपनम् ।
विवृतादींस्तु भिषगन्तान् चिकित्सेन्निरिवेल्लिकान् ॥
पित्तवीसर्पवत्तद्वत् प्रत्याख्यायाग्निरोहिणीम् ॥
विलङ्घनं रक्तविमोक्षणञ्च
विरूक्षणं कायविशोधनञ्च ।
धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान्
कुर्य्यात् सदा जालकगर्द्दभस्य ॥
विदारिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।
मेदोऽर्व्वुदक्रियां कुर्य्यात् सुतरां शर्कराव्वुदे ॥
प्रवृद्धं सुबहुच्छिद्रं सशोफं मर्म्मणि स्थितम् ।
वल्मीकं हस्तपादे च वर्ज्जयेदितरत् पुनः ॥
शुद्धस्यास्रे हृते लिम्पेत् सपट्वारेवतामृतैः ।
श्यामाकुलत्थिकामूलदन्तीपललसक्तुभिः ॥
पक्वे तु दुष्टमांसानि गतीः सर्व्वाश्च शोधयेत् ।
शस्त्रेण सम्यगग्नौ च क्षारेण ज्वलनेन वा ॥
शस्त्रेणोत्कृत्य निःशेषं स्नेहेन कदरं दहेत् ।
निरुद्धमणिवत्साध्यं रुद्धपायोश्चिकित्सितम् ॥
चिप्यं शुद्धं जितोष्माणं साधयेच्छस्त्रकर्म्मणा ।
दुष्टं कुनखमप्येवं चरणावलसे पुनः ॥
धान्याम्लसिक्तौ कासीसपटोलीरोचनातिलैः ।
सनिम्बपत्रैरालिम्पेद्दहेत्तु तिलकालकान् ॥
माषांश्च सूर्य्यकान्तेन क्षारेण यदि वाग्निना ।
तद्वदुत्कृत्य शस्त्रेण चर्म्मकीलजतूमणी ॥
लाञ्छनादित्रये कुर्य्याद्यथासन्नं सिराव्यधम् ।
लेपयेत् क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिवृक्षत्वगङ्कुरैः ॥
व्यङ्गेषु चार्ज्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ।
लेपः सनवनीता वा श्वेताश्वखुरजा मषी ॥
रक्तचन्दनमञ्जिष्ठाकुष्ठरोध्रप्रियङ्गवः ।
वटाङ्कुरा मसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ॥
द्वे जीरके कृष्णतिलाः सर्षपाः पयसा सह ।
पिष्टाः कुर्व्वन्ति वक्त्रेन्दुमपास्तव्यङ्गलाञ्छनम् ॥
क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषाः ।
मसूराः क्षीरपिष्टा वा तीक्ष्णाः शाल्मलिकण्टकाः ॥
सगुडः कोलमज्जा वा शशास्रक्क्षौद्रकल्कितः ।
सप्ताहं मातुलुङ्गस्थं कुष्ठं वा मधुनान्वितम् ॥
पिष्टा वाच्छागपयसा सक्षौद्रा मौषलीजटा ।
गौरसिद्धार्थलोमूलयुक्ता वा साज्यमाक्षिकम् ॥
जम्ब्वाम्रपल्लवा मस्तु हरिद्रे द्वे नवो गुडः ।
लेपः सवर्णकृत् पिष्टं स्वरसेन च तिन्दुकम् ॥
उत्पलपत्रं तगरं प्रियङ्गुकालीयकं बदरमज्जा ।
इदमुद्वर्त्तनमास्यं करोति शतपत्रसङ्काशम् ॥
एभिरेवौषधैः पिष्टैर्मुखाभ्यङ्गाय साधयेत् ।
यथादोषर्त्तुकान् स्नेहान् मधुकक्वाथसंयुतैः ॥
यवान् सर्ज्जरसं रोध्रमुशीरं चन्दनं मधु ।
घृतं गुडञ्च गोमूत्रे पचेदादर्व्विलेपनात् ॥
तदभ्यङ्गान्निहन्त्याशु नीलिकाव्यङ्गदूषिकान् ।
मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ॥
कुङ्कुमोशीरकालीयलाक्षायष्ट्याह्वचन्दनम् ।
न्यग्रोधपादास्तरुणाः पद्मकं पद्मकेशरम् ॥
सनीलोत्पलमञ्जिष्ठं पालिकं सलिलाढके ।
पक्त्वा पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्षिकैः ॥
लाक्षापत्तङ्गमञ्जिष्ठायष्टीमधुककुङ्कुमैः ।
अजाक्षीरद्विगुणितं तैलस्य कुडवं पचेत् ॥
नीलिकापलितव्यङ्गवलीतिलकदूषिकान् ।
हन्ति तन्नस्यमभ्यस्तं मुखोपचयवर्णकृत् ॥
मञ्जिष्ठा शवरोद्भवस्तु वरिका लाक्षा हरिद्रादयं
नेपालीहरितालकुङ्कुमगदागोरोचनागैरिकम् ।
पत्रं पाण्डुरटस्य चन्दनयुगं कालीयकं पारदं
पत्तङ्गं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केसरम् ॥
सिक्थं तुत्थं पद्मकाद्यो वसाज्यं
मज्जा क्षीरं क्षीरिवृक्षाम्बु चाग्नौ ।
सिद्धं सिद्धं व्यङ्गनील्यादिनाशे
वक्त्रच्छायामैन्दवीं चाशु धत्ते ॥
मार्कवस्वरसक्षीरतोयपिष्टानि नावने ।
प्रशमौ वातकुष्ठोक्तं कुर्य्याद्दाहञ्च वह्निना ।
उत्कोठे कफपित्तोक्तं कोठे सर्व्वञ्च कौष्ठिकम्" ॥
इति वाभटे उत्तरतन्त्रे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

"समासेन चतुश्चत्वारिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्ति ।
तद्यथा,—अजगल्लिका यवप्रख्यान्धालजी विवृता
कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रवृद्धा पनसिका पाषाण-
गर्द्दभो जालगर्द्दभः कक्षा विस्फोटकोऽग्निरो-
हिणी चिप्यं कुनखोऽनुशयी विदारिका शर्करा-
र्व्वुदं पामा विचर्च्चिका रकसा पाददारिका कदरं
मलसेन्द्रलुप्तौ दारुणकोऽरुंषिका पलितं मसू-
रिका यौवनपिडका पद्मिनीकण्टको जतुमणि-
र्म्मशकश्चर्म्मकीलस्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परि-
वर्त्तिकाऽवपाटिका निरुद्धप्रकाशः निरुद्धगुदो-
ऽहिपूतनं वृषणकच्छूर्गुदभ्रंशश्चेति" ॥ इति सुश्रुते
निदानस्थाने त्रयोदशोऽध्याये ॥ अत्रोक्तचिकित्सा-
दिकं यथारोगं द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अस्य पथ्यापथ्यानि यथा —

"क्षुद्ररोगेषु सर्व्वेषु नानारोगानुकारिषु ।
दोषान् दूष्यानवस्थाश्च निरीक्ष्य मतिमान् भिषक् ॥
तस्य तस्य च रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्व्वशः ।
यथादोषं यथादुष्टं यथावस्थञ्च कल्पयेत्" ॥
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ क्षुद्ररोगाधिकारः ॥)

क्षुद्रवशा, स्त्री, (क्षुद्रा वशा ।) वराहक्रान्ता । इति केचित् ॥

क्षुद्रवर्व्वणा, स्त्री, (क्षुद्रा वर्व्वणा ।) वरटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रवल्ली, स्त्री, (क्षुद्रा वल्ली ।) मूलपोती । इति राजनिर्घण्टः

क्षुद्रवार्त्ताकी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकी ।) बृहती । इत्यमरः ॥

क्षुद्रवार्त्ताकिनी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकिनीति ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रशङ्ख, पुं, (क्षुद्रः शङ्खः स्वल्पशङ्खजातिः । जोडडा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शङ्खनखः २ । इत्यमरः । १ । १ । २३ ॥ शङ्खनकः ३ इति तट्टीका ॥ क्षुल्लकः ४ शम्बकः ५ भषशङ्खकः ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शूलहरत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रशर्करा, स्त्री, (क्षुद्रा शर्करा नित्यकर्म्मधारयः ।) यावनालशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रशार्दूल, पुं (क्षुद्रः शार्दूलः । नित्यकर्म्मधारयः ।) चित्रव्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रशीर्ष, पुं, (क्षुद्रं शीर्षं यस्य ।) मयूरशिखावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षुद्रशुक्ति, स्त्री, (क्षुद्रा शुक्तिः । नित्यकर्म्मधारयः ।) जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रश्यामा, स्त्री, (क्षुद्रा श्यामा ।) कटभी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कटभीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

क्षुद्रश्लेष्मान्तक, पुं, (श्लेष्मणः अन्तकः श्लेष्मान्तकः । क्षुद्रः श्लेष्मान्तकः ।) भूकर्व्वुदारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रश्वास, पुं, (क्षुद्रः अल्पः श्वासः ।) अल्पश्वासरोगः । यथा,—

"रसनिमित्तमेव स्थौल्यं कार्श्यञ्च तत्र श्लेष्मलाहार-
सेविनोऽध्यशनशीलस्याव्यायामिनो दिवास्वप्न-
रतस्य चाम एवान्नरसो मधुरतरश्च शरीरमनु-
क्रामन्नतिस्नेहान्मेदो जनयति तदतिस्थौल्यमापा

दयति न अतिस्थूलं क्षुद्रश्वासमिपासाक्षुतक्षम खेदगात्रदौर्गन्ध्यक्रथनगात्रसादगद्गदत्वानि क्षिप्रमेवाविशन्ति"। इत्यादि सुश्रुते १५ अध्याये ॥

तस्य निदानादि यथा,—

'यैरेव कारणैर्हिक्का बहुभिः सम्प्रवर्त्तते ।
तैरेव कारणैः श्वासो घोरो भवति देहिनाम् ॥
विबद्धय प्रकृतिं वायुः प्राणोऽथ कफसंयुतः ।
श्वासयत्यूर्द्धगो भूत्वा तं श्वासं परिचक्षते ॥
क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्द्ध्वश्च पञ्चधा ।
भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः ॥
प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा भक्तद्वेषोऽरतिः परा ।
आनाहः पार्श्वयोः शूलं वैरस्यं वदनस्य च ॥
किञ्चिदारभमाणस्य यस्य श्वासः प्रवर्त्तते ।
निषण्णस्यैति शान्तिञ्च स क्षुद्र इति संज्ञितः" ॥

इति च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५१ अध्याये ॥

("रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रवातं उदीरयन् ।
क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः ॥
हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखो यथेतरे ।
न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिम् ॥
नेन्द्रियाणां व्यथां नापि काञ्चिदुत्पादयेद्रुजम् ।
स साध्य उक्तो बलिनः सर्व्वे चाव्यक्तलक्षणाः" ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने २१ अध्याये ॥)

क्षुद्रश्वेता, स्त्री, (क्षुद्रा श्वेता ।) अर्कादिगणान्तर्गतवृक्षविशेषः । यथा,—"अर्कालर्ककरञ्जद्वयनागदन्तीमयूरकभार्गीरास्नेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतामहाश्वेतावृश्चिकाल्यलवणास्तापसवृक्षश्चेति ॥
अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदोविषापहः ।
कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्व्रणशोधनः' ॥
इति सुश्रुते ३८ अध्याये ॥

क्षुद्रसहा, स्त्री, (सह + अच् टाप् च । क्षुद्रा सहा कर्म्मधारयः क्षुद्रस्य सहेत्येके ।) मुद्गपर्णी । (अस्याः पर्य्याया यथा —
"मुद्गपर्णी क्षुद्रसहा काममुद्गा सिंहपर्णिका ।
वन्या मार्ज्जारगन्धेति सूपपर्ण्यावुभे च ते" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अस्या व्यवहारो यथा, वमनभेषजान्तर्गतकषायविशेषे । "सुमनाः सौमनस्यायिनी हरिद्रा दारुहरिद्रा वृश्चीरपुनर्नवा महासहा क्षुद्रसहा कषायैः' । इति चरके विमानस्थाने ८ अध्याये ॥) इन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रसुवर्णं, क्ली, (क्षुद्रं सुवर्णम् । नित्यकर्म्मधारयः ।) रीतिः । इति राजनिर्घण्टः । (पित्तलम् ॥)

क्षुद्रहा, [न्] पुं, (क्षुद्रान् नीचान् क्रूरस्वभावान् हन्तीति । हन् + क्विप् ।) महादेवः । इति शिवसहस्रनामस्तोत्रम् । इति कश्चित् । महाभारतीयानुशासनपर्व्वणि शिवसहस्रनामसु एतन्नाम नास्ति । लिङ्गपुराणोक्तविष्णुकृतशिवसहस्रनामस्तोत्रे क्षुद्रहा इति नाम वर्त्तते । यथा —
"प्रद्युम्नबुद्धिरक्षुद्र क्षुद्रहा नित्यसुन्दरः ।
वैयाग्रधुर्य्यो धात्रीशः शाकल्यः शर्व्वरीपतिः" ॥
इति शिवसहस्रनामस्तोत्रे ॥

क्षुद्रहिङ्गुलिका, स्त्री, (क्षुद्रा हिङ्गुलिका नित्यकर्म्मधारयः ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणादयोऽस्याः कण्टकारीशब्दे बोद्धव्याः ॥)

क्षुद्रहिङ्गुली, स्त्री, (क्षुद्रा हिङ्गुली । नित्यकर्म्मधारयः ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिकायां क्षुद्रहिङ्गुलिकाशब्ददर्शनात् ॥

क्षुद्रा, स्त्री, (क्षुद + 'स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदीति ।' उणा । २ । १३ । इति रक् ततष्टाप् ।) व्यङ्गा । नटी । वेश्या । सरघा । कण्टकारिका । इत्यमरः । २ । ४ । ९४ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"अनाक्रान्ता स्पृक्ती व्याघ्री भण्टाकी च निदिग्धिका ।
सिंही धामनिका क्षुद्रा बृहती कण्टकारिका' ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"कण्टकारी तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका ।
कण्टालिका कण्टकिनी धावनी बृहती तथा' ॥
उभे च बृहत्यौ । यत आह सुश्रुतः ।
"क्षुद्रा या क्षुद्रभण्टाख्या बृहतीति निगद्यते" ।
गुणाश्चास्याः कण्टकारीशब्दे ज्ञातव्याः ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ अस्या व्यवहारो यथा, पञ्चतिक्तकषाये ।
"क्षुद्रामृतानागरपुष्कराह्वयैः
सपौष्करैश्चैव किरातितक्तकम् ।
पिबेत्कषायन्त्विह पञ्च तिक्तं
ज्वरं निहन्त्यष्टविधं समग्रम्" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
चाङ्गेरिका । हिक्का । मक्षिकामात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ वादरता । इति शब्दरत्नावली ॥ गवेधुका । इति रत्नमाला ॥

क्षुद्राग्निमन्थः, पुं, (क्षुद्र अग्निमन्थः ।) दशमूले प्रसिद्धवृक्षविशेषः । छोटा गणियारि इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । तमनः २ विजया ३ गणिकारिका ४ अरणिः ५ लघुमन्थः ६ तेजोवृत्तः ७ तनुत्वचा ८ । अस्य गुणाः ।
"अग्निमन्थद्वयञ्चैव तुल्यं वीर्य्यरसादिषु ।
तत्प्रयोगानुसारेण योजयेत क्षमनीषया" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्राञ्जनं, क्ली, (क्षुद्रं अञ्जनम् ।) चक्षूरोगस्यौषधविशेषः । यथा,—
"गोमूत्रपित्तमदिराशकृद्धात्रीरसे पचेत् ।
क्षुद्राञ्जनं रसे चान्यत यक्षततैलेऽपि वा ॥
सैन्धवोपहितं युक्त्याग्निहितं वेणुगह्वरे ॥
मेदो यकृच्चोष्ठतत्र्याम् पिप्पल्यः सैन्धवं मधु ।
रसमामलकञ्चापि पक्वं सम्यङ्निधापयेत् ॥
कोषे खदिरनिर्म्माणे तद्वत् क्षुद्राञ्जनं हितम्" ॥
इति सुश्रुते १८ अध्याये ॥

क्षुद्राण्डमत्स्यसङ्घातः, पुं, (क्षुद्राणां अण्डमत्स्यानाम् अण्डात् अभिनवजातानां मत्स्यानामित्यर्थः सङ्घातः समूहः ।) पोताधानम् । इत्यमरः । १ । १० । १९ ॥ पोना इति भाषा ॥

क्षुद्रादिकषायः, पुं, (क्षुद्रा आदिर्यस्य सः कषायः ।) कण्टकार्य्यादिकषायः । यथा,—
"क्षुद्रामृतानागरपुष्कराह्वैः
कृतं कषायं कफमारुतोत्तरे ।
सश्वासकासारुचिपार्श्वरुग्ज्वरे
ज्वरे त्रिदोषप्रभवेऽपि शस्यते' ॥
इति भैषज्यरत्नावली ॥

क्षुद्रान्त्रं, क्ली (क्षुद्रं अन्त्रं उदरस्थनाडीभेदः ।) हृदयस्थितक्षुद्रान्त्रम् । यथा —समानन्नाम पञ्चसस्य सकलाङ्गचारित्वेऽपि नाभ्यादिस्थानविशेषाचारो युक्तिशास्त्रार्थाभिप्रायेण प्राणायतनानि प्रपञ्चयितुमाह ।
"वपा वसावहननं नाभिः क्लोम यकृत् प्लिहा ।
क्षुद्रान्त्रं वृक्कौ बस्तिः पुरीषाधानमेव च ॥
आमाशयोऽथ हृदयं स्थूलान्त्रं गुदमेव च ।
उदरञ्च गुदौ कोष्ठौ विस्तारोऽयमुदाहृतः" ॥
वपा प्रसिद्धा । वसा मांसस्नेहः । नाभिः प्रसिद्धा । अवहननं पुप्फुसः । प्लीहा आयुर्व्वेदप्रसिद्धः । ते च मांसपिण्डाकारे सव्यकुक्षिगते । यकृत् कालिका । क्लोम मांसपिण्डः । ते च दक्षिणकुक्षिगते । क्षुद्रान्त्रं क्षुद्रान्त्रम् । वृक्कौ हृदयसमीपस्थौ मांसपिण्डौ । बस्तिर्मूत्राशयः । पुरीषाधानं पुरीषाशयः । आमाशयोऽपक्वाशयस्थानम् । हृदयं हृत्पुण्डरीकम् । स्थूलान्त्रगुदौ दशाङ्गिप्रसिद्धानि । बाह्याभ्यन्तरभेदवत्तद्गुदवलये द्वे । तौ च गुदौ काष्ठौ कोष्ठे नाभेरधःप्रदेशे भवौ । अयञ्च प्राणायतनस्य विस्तार उक्तः । पञ्चश्लोकी तु संक्षेपः । अतएव पञ्चश्लोकी क्वाना केषाञ्चिदिह पाठः । इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्याये ॥ ("पञ्चदशकोष्ठाङ्गानि तद्यथा,— "नाभिश्च हृदयञ्च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च वस्तिश्च पुरीषाधारश्चामाशयश्चेति पक्वाशयश्चोत्तरगुदञ्चाधरगुदञ्च क्षुद्रान्त्रञ्च स्थूलान्त्रञ्च वपावहनञ्चेति" । इति चरके शारीरस्थाने ७ अध्याये ॥)

क्षुद्रापामार्गः, पुं, (क्षुद्र अपामार्गः । कर्म्मधारयः ।) रक्तापामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तापामार्गशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

क्षुद्रामलकं, क्ली, (क्षुद्रं आमलकम् । नित्यकर्म्मधारयः ।) आमलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ काठ आमला इति भाषा ॥

क्षुद्रामलकसंज्ञः, पुं, (क्षुद्रामलकस्य संज्ञा यस्य ।) कर्क्कटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्राम्रः, पुं, (क्षुद्र आम्रः । नित्यकर्म्मधारयः ।) कोषाम्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।
"कोषाम्र उक्तः क्षुद्राम्रः कृमिवृक्षः सुकोषकः' ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्य कोषाम्रशब्दे ज्ञेयाः ॥)

क्षुद्राम्लपनसः, पुं, (क्षुद्रः अम्लपनसः ।) लकुचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (लकुचशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)

क्षुद्राम्ला, स्त्री, (क्षुद्रा अम्ला ।) अम्ललोणिका । यथा,—
"क्षुद्रपत्रा च चाङ्गेरी क्षुद्राम्ला चाम्ललोणिका" ॥
इति हारावली । शब्दावली । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्राम्लिका, स्त्री, (क्षुद्रा अम्लिका ।) वृक्षविशेष । आववति इति आवला इति च हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्याय । चाङ्गेरी २ क्षुद्राम्ला ३ चुक्रिका ४ लोणाम्ला ५ चतुष्पची ६ लोणा ७ वोढा ८ अम्लपत्रिका ९ अम्बष्ठा १० अम्लवती ११ अम्ला १२ दन्तशठा १३ शाखाम्ला १४ अम्लपची १५ । अस्या गुणाः । अम्लरसत्वम् । उष्णत्वम् । वह्निवृद्धनत्वम् । रुचिकारित्वम् । ग्राहित्वम् । दोषदुर्नामकफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रिका, स्त्री, (क्षुद्र + स्वार्थे कन् तत टाप् पूर्व्वात इत्वञ्च ।) दंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हिक्कारोगप्रकारभेदः । यथा,—
"विकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्त्तते ।
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात् प्रधाविता"॥
इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चाशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

क्षुद्रेङ्गुदी, स्त्री, (क्षुद्रा इङ्गुदी कर्म्मधारयः ।) यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यवासशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्या अस्या विवरणम् ॥)

क्षुद्रेर्व्वारु, पु, (क्षुद्रा इर्व्वारुः कर्म्मधारयः ।) गोपालकर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोदुम्बरिका, स्त्री, (क्षुद्रा उदुम्बरिका ।) काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोपोदकगाछी, स्त्री, (क्षुद्रा उपोदकगाछी ।) मूलपोती । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोपोदकी, स्त्री, (क्षुद्रा उपोदकी ।) स्वल्पपूतिकाशाकः । तत्पर्य्यायः । सूक्ष्मपत्रा २ मरुटयी ३ । अस्या गुणाः । "रसवीर्य्यविपाकेषु सदृशी पूर्व्वया स्वयम्" । पूर्व्वया उपोदक्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोलूक, पु, (क्षुद्र उलूक नित्यकर्म्मधारयः ।) डुडुल । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुध, ल य औ क्षुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-पर सक अनिट ।) क्षुद्भक्षणेच्छा । ल, अक्षुधत् । य क्षुध्यति बुभुक्षित । औ, क्षोद्धा । इति दुर्गादासः ॥

क्षुधा, स्त्री, (क्षुध बुभुक्षायां सम्पदादित्वात् क्विप् हलन्तत्वात् वा टाप् ।) भोजनेच्छा । इति दुर्गादासः ॥ अभ्यवहारजिहीर्षा इति ॥ "या देवी सर्व्वभूतेषु क्षुधारूपेण संस्थिता" । इति देवीमाहात्म्यटीकायां नागोजीभट्टः ॥ तत्पर्य्यायः । अशनाया २ बुभुक्षा ३ क्षुत् ४ । इत्यमरः शब्दरत्नावली च ॥ जिघत्सा ५ । इति जटाधरः ॥ तत्कार्य्याणि यथा —
"व्याधयो निर्जिताः सर्व्वे क्षुधया न्यसत्तम ! ।
कुब्जकी मुकुटी खर्व्वी तथैवालङ्कृतो नरः ।
क्षुधार्त्तो न विराजेत प्रेतवत् क्षुधितो न्यगाम॥
क्षौरत्वविविधान् भोगान् वस्त्राण्याभरणानि च ।
न चेच्छति नरः किञ्चित् क्षुधया व्याकुलीकृतः ॥
यथा भूमिगतं तोयं रविरश्मिभिः शुष्यति ।
शरीरस्थास्तथा धातुः शुष्यते जाठराग्निना ॥
न शृणोति न चाघ्राति चक्षुषा न च पश्यति ।
दह्यते वेपते मूढः शुष्यते च क्षुधार्द्दितः ॥
मूकत्वं बधिरत्वञ्च जराम्धत्वञ्च पङ्गुताम् ।
रौद्रं मर्य्यादहीनत्वं क्षुधा सर्व्वं प्रवर्त्तते ॥
भगिनी जननी पुत्त्रा भार्य्या दुहितरः तथा ।
भ्रातरः स्वजना वापि क्षुधाविष्टो न विन्दति"॥
इति वह्निपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥

क्षुधाकुशल, पु, (क्षुधायां क्षुधोद्रेकविषये कुशलः निपुणः विशेषेण क्षुधोत्पादकः ।) विम्वान्तरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुधातुर, त्रि, (क्षुधा क्षुधया आतुरः ।) क्षुधापीडितः । यथा,—
"अर्थातुराणां न सुहृन्न बन्धु
कामातुराणां न भयं न लज्जा ।
चिन्तातुराणां न सुखं न निद्रा
क्षुधातुराणां न बलं न तेजः "॥
इति गारुडे ११६ अध्यायः ॥

क्षुधार्त्त, त्रि, (क्षुधया आर्त्तः ऋतो वा तृतीयातत्पुरुषे ऋतस्य वृद्धिः ।) क्षुत्पीडितः । यथा,—
"शीतार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च कम्पान्वितकलेवरः ।
जगाम स तदा रात्रौ क्षुतो नीहारवारिणा" ॥
इति शिवरहस्ये शिवरात्रिव्रतकथा ॥ (यथा, च मनुः । १० । १०७ ।
"भरद्वाजः क्षुधार्त्तस्तु सपुत्त्रो विजने वने ।
बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह वृधोस्तक्ष्णो महातपाः "॥)

क्षुधाभिजनन, पु, (क्षुधा अभिजनयतीति । अभि + जन + ल्यु ।) राजिका । इत्यमरः । २ । ९ । १९ ॥ क्षुधाजनकद्रव्यमात्रे त्रि ॥

क्षुधावती, स्त्री (क्षुधाऽस्यामस्तीति । मतुप् मस्य वत्वम् ।) क्षुधाजनकौषधवटी । अजीर्णादिरोगनाशकगुटिका । यथा,—
"रसायो गन्धकाभ्यां च शुद्धया त्रिफला वचा ।
यमानी शतपुष्पा च चविका जीरकद्वयम् ॥
प्रत्येकं पलमेवान्न घण्टकर्णपुनर्नवा ।
माणक यष्टिकबिन्द्रकेशराजसुदर्शना ॥
दण्डोत्पला चित्रदन्ती जामातृरक्तचन्दनम् ।
भृङ्गापामार्गकुल्का मण्डूकञ्च पलाड्कम् ॥
आर्द्रकस्वरसेनाथ गुटिका सम्प्रकल्पयेत् ।
बदराशिसमामेषां भक्षयित्वा पिबेद्दनु ॥
वारिभक्तं जलञ्चैव प्रातरुत्थाय मानवः ।
वटी क्षुधावती नाम सर्व्वाजीर्णविनाशिनी ॥
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं भस्मकञ्च नियच्छति ।
अम्लपित्तञ्च शूलञ्च परिणामकृतञ्च यत् ॥
तत्सर्व्वं शमयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ।
मधुरं वर्ज्जयेदत्र विशेषात् क्षीरशर्करे"॥
इति भैषज्यरत्नावल्यामम्लपित्तचिकित्सा ॥ तस्यां सम्यक्रुद्रवेदौ तत्रैव द्रष्टव्यौ ॥॥ क्षुधायुक्ते त्रि ॥ (क्षुधाजनकापरौषधम् । यथा,—
"सप्त पञ्चचतुर्भागाङ्गन्धकाच्छारकद्वये ।
त्र्यंशञ्च पट्टनाश्च द्वौ द्वौ मरिचपिप्पल्योः ॥
शुण्ठीलवङ्गयोर्द्वौ द्वावस्त्रयोगेन भावयेत् ।
वटीश्चैलप्रमाणेन कारयेद्भिषजां वरः ॥
आमशूलमम्लपित्तं पित्तशूलं विशेषतः ।
दुर्नामग्रहणीगुल्मं मन्दजीर्णानि विनाशयेत् ॥
नाम्ना क्षुधावती ख्याता वह्निदेवेन निर्म्मिता ।
अस्याः प्रसादान्मन्दाग्निर्भवेद्दावानलो नरः "॥
इति चिकित्सारत्ननिधौ मन्दाग्न्यधिकारे ॥)

क्षुधासागररस, पु, (क्षुधायाः क्षुधाया वा सागररस इव क्षुधोद्रेकात् तथात्वम् ।) औषधविशेषः । यथा,—
"त्रिकटु त्रिफला चैव तथा लवणपञ्चकम् ।
क्षारत्रय रस गन्ध भागैकं पूर्व्ववद्विषम् ॥
गुञ्जामात्रा वटी कुर्य्यात्तद्वद्वै पञ्चभिः सह ।
क्षुधासागरनामायं रसः सूर्य्येण निर्म्मितः "॥
पूर्व्ववद्विषमित्यत्रत्तवत्सूत्रभागवत् । तेनात्र विषस्य भागद्वयम् । इति भैषज्यरत्नावली ॥

क्षुधित, त्रि, (क्षुध + कर्त्तरि क्त । यद्वा क्षुधा जाताऽस्य इति तारकादित्वादितच् प्रत्ययः ।) क्षुधान्वितः । तत्पर्य्यायः । बुभुक्षितः २ जिघत्सुः ३ अशनायितः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । २ ॥

क्षुधन, पु, (क्षुध बुभुक्षायां + "क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्" । उणा । ३ । ४४ । इति उनन् स च कित् ।) म्लेच्छभेदः । इत्युणादिकोषः ॥

क्षुप, साते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सौ पर अक सेट ।) सौत्रधातुरयम् । क्षुप । इति दुर्गादासः ॥

क्षुप पु, (क्षुप् + "इगुपधेति कः" । ३ । १ । १३५ ।) ह्रस्वशाखाशिफः । क्षुद्रवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ८ ॥ (यथा महाभारते । १ । १७२ । २८ ।
'तस्या रूपेण स गिरिर्वेषेण च विशेषतः ।
स सवृक्षक्षुपलतो हिरण्मय इवाभवत्" ॥)
श्रीकृष्णात् सत्यभामायां जातपुत्त्रविशेषः । यथा,
"जज्ञिरे सत्यभामायां भानुर्भीमरथः क्षुपः ।
रोहितो दीप्तिमांश्चैव ताम्रजाक्षो जलान्तकः ॥
भानुर्भीमरिका चैव ताम्रपक्षा जलन्धमा ।
चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारो गरुडध्वजात्"॥
इति महाभारते हरिवंशे १६२ अध्यायः ॥॥
इक्ष्वाकुराजपिता । यथा,—
"आसीत् कृतयुगे तात ! मनुर्दण्डधरः प्रभुः ।
तस्य पुत्त्रो महाबाहुः प्रसन्धिरिति विश्रुतः ॥
प्रसन्धेरभवत् पुत्त्रः क्षुप इत्यभिसंज्ञितः ।
क्षुपस्य पुत्त्रस्त्विक्ष्वाकुर्महीपालोऽभवत् प्रभुः "॥
इति महाभारते । १४ । ४ । २ ४ ॥ द्वारकापश्चिमदिकस्थपर्व्वतः । यथा,—
"दक्षिणस्यां लतावेष्टः पञ्चवर्णो विराजते ।
इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथा क्षुपः" ।
इति महाभारते हरिवंशे द्वारवतीविशेषनिर्माणे १५७ अध्यायः ।

क्षुपक, पु, (क्षुप + स्वार्थे कन् ।) क्षुपः । क्षुद्रवृक्षः । यथा,—
"अतो यो विपरीतः स्यात् सुखसाध्यः स उच्यते ।
अबद्धमूलः क्षुपको यद्वदुत्पाटने सुखः "॥
इति सुश्रुते प्रथमभागे २४ अध्यायः ॥

क्षुपालु, पु, (क्षुप + आलुप्रत्ययः ।) मालीयालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुपडोड्डुम्बि, पु, (क्षुप उपक्षेपे + अच् ततो गुप्स अवारस्य लत्वम् । दस्यापि कुत पृषोदरात्

मान । तादृक् मुस्तिका ।) विषमुष्टिक्षुप । इति राजनिघण्ट ॥ (विषमुष्टिशब्देऽस्य गुणा दयो ज्ञेया ॥)

क्षुब्ध, पु (क्षुभ + "क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति' । ७ । २ । १८ । इति निपातनात् साधु ।) मन्थान दण्ड । इति हेमचन्द्र ॥ रतिबन्धविशेष । गतैकादशबन्ध । यथा,—
"पार्श्वोपरि पदौ कृत्वा योनौ लिङ्गेन ताडयेत ।
बाहुभ्या धारयेत् गाढ बन्ध। वै क्षुब्धसञ्ज्ञक "॥
इति रतिमञ्जरी ॥ क्षोभविशिष्टे त्रि ॥

क्षुभ, ल्ट ङ सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा–आत्म–अक–सेट् । ल्टदित ।) ल्ट, अक्षुभत । ङ, क्षोभते नानुजीविषु । इति हलायुध । इति दुर्गादास ॥

क्षुभ, य श सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा–क्र्या च–पर–अक–सेट ।) य, क्षुभ्यति रिपुर्भवेति हलायुध । श, क्षुभ्नाति चुक्षोभ। इति दुर्गादास ॥

क्षुभ, पु, (क्षुभ + 'इगुपधज्ञाप्रीकिर "। ३। १। १३५। इति क ।) पवत्तक । यथा,—
'ये च तेऽनुचरा सर्व्वे पादोपान्त समाश्रिता ।
माठराद्या दण्डाद्यास्तान् वन्देऽग्निक्षुभान्"॥
इति महाभारते। ३। ३। ६८॥ "अग्निक्षुभान विद्युदग्न्यादिपवत्तकान" । इति तट्टीकाया नीलकण्ठ ॥

क्षुभा, स्त्री, (क्षुभ + स्त्रियां टाप ।) निग्रहानुग्रह कर्त्री देवता । यथा, महाभारते ३ । ३ । ६९ ।
"क्षुभया सहिता मैत्री यास्चान्या भूतमातर ।
तास्च सर्व्वा नमस्यामि पान्तु मा शरणागतम्" ॥
"क्षुभा मैत्र्यौ निग्रहानुग्रहकर्त्र्यौ देवते । भूत मातर गौरीपद्मादय । ब्राह्मीमाहेश्वर्य्यादयस्च"। इति तट्टीकाया नीलकण्ठ ॥

क्षुभित, त्रि, (क्षुभ + कर्त्तरि क्त ।) भीत । इति हलायुध ॥ सञ्चलित । इति क्षुभधात्वर्थदर्शनात ॥

क्षुमा, स्त्री, (क्षु + मक टाप् ।) अतसी । इत्यमर । २ । ९ । २ ॥ शणा । इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ नीलिका । इति मेदिनी ॥ लताभेद । इति शब्द रत्नावली ॥

क्षुर श विलेखने । खनने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा–पर–सक–सेट ।) श, क्षुरति भूमि लोक । क्षोरिता। क्षुरो लोमच्छेदन । इति दुर्गादास ॥

क्षुर, पु, (क्षुर + "इगुपधेति"। ३ । १। १३५ । क । यद्वा, "स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक्"। इत्यत्र "क्षुरखरेति"। उणा । २ । २८ । इति निपातनात सिद्धम ।) कोकिलाक्ष । इत्यमर । २ । ८ । ४९ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
'कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुर क्षुरक क्षुर ।
भिक्षु काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुवालिका" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) शफम । इति तट्टीका । छेदनद्रव्यम । तत्तु नापितस्य लोमच्छेदकास्त्रम् । (यथा, मनु । ८। २९२ ।
"नव्य क्षुराटपपाणिर्हि हेममालो नराधिप ।
प्रतत्य कालपाशाभे क्षुरिकेऽनघ रूणे ॥)
गोक्षुर । इति मेदिनी ॥ (अस्य पर्य्याया यथा —
वैद्यकरत्नमालायाम।
"त्रिकण्टक स्थलशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टक त्रिपुट कण्टफल स्वदंष्ट्रा गोक्षुर क्षुर "॥
मन्दपित्रक । । शर । इति राजनिघण्ट ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३४ । ६ ।
'ततस्तस्य नराश्वस्य क्षुरेण निशितेन च ।
शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डव "॥
खट्वादिपादका । इति भरत । खुरा इति भाषा ।

क्षुरक, पु (क्षुर + स्वार्थे कन ।) तिलकवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ४ ॥ कोकिलाक्ष । (अस्य पर्य्याया यथा —
'कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुर क्षुरक क्षुर ।
भिक्षु काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुवालिका"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अस्य व्यवहार, यथा,—
"यवानी जीरके द्वे च वानरीगजपिप्पली ।
जातीफल सपत्रञ्च लवङ्गागरुचन्दनम ॥
तालीश तिलमाषञ्च क्षुरक गोक्षुरस्तथा ।
शतावरी शताह्वा च वचा दार्व्वी पुनर्नवा ॥
निकुम्भकुम्भौ मार्ज्जारी कन्दो नागवला तथा ।
वासामासी मुरामुस्त पिप्पलीमूलमेव च ॥
मूषली वानरी ब्राह्मी शाल्मली मूलमेव च ।
मेथिकागजकर्णौ च शर्करा चाब्धिशोषणम ।
माजुफलञ्चाश्वगन्धा द्राक्षा च चोचक समम" ॥
इत्यादिष द्रष्टव्यम । इति वैद्यककषायसंग्रहे बृहत्कामेश्वरमोदकान्तर्गते ॥) गोक्षुर । इति मेदिनी ॥ भूताङ्कुश । इति राजनिघण्ट ॥

क्षुरकर्म्म, [न] क्ली, (क्षुरेणाचित क्षुरसाध्य वा कर्म्म ।) क्षौरम । क्षुरद्वारा केशादिकर्त्तनम ॥ यथा —

'यो जन्ममासे क्षुरकर्म्म यात्रा
कर्णस्य वेध कुरुते च मोहात ।
नून स रोग धनपुत्रनाश
प्राप्नोति मूढो वधबन्धनानि ॥
जात दिन दूषयते वशिष्ठ
ह्यष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम ।
जन्माख्यमास किल भागुरिस्च
चूडे विवाहे क्षुरकर्णवेधे ॥

देवकार्य्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिक्षये ।
क्षुरिकर्म्म न कुर्व्वीत जन्ममासेऽथ जन्मभे" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम ॥ क्षौरानन्तर स्नान कर्त्तव्यम । यथा,—
'दु स्वप्ने मैथुने वान्ते विरिक्ते क्षुरकर्म्मणि ।
चिति यूपश्मशानास्थ्ना स्पर्शने स्नानमाचरेत" ॥
इति मिताक्षराया प्रायस्चित्ताध्याये पराशर वचनम ॥ अन्यत क्षौरशब्दे द्रष्टव्यम ॥

क्षुरधार, पु,(क्षुरस्य धारा इव धारा यस्य ।) अस्त्र विशेष । यथा, महाभारते। ४। ६। २८।
"खड्गांस्च दीप्तान दीर्घांस्च कलापांस्च महाधनान।
विपाठान क्षुरधारांस्च धनूषि निदधु सह '॥
विपाठान वाणविशेषान तादृशान क्षुरधारांस्च' । इति तट्टीकाया नीलकण्ठ ॥ ॥ क्षुरस्य शाणित मुखम । तद्वति त्रि । (यथा महाभारते । ४ । ६२ । ७१ ।
'भग्न शिलाकम्पतत्य क्षुरधारेण कार्म्मुकम ।
चकर्त्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतम ॥)

क्षुरधारा, स्त्री (क्षुरस्य धारा ।) क्षुरधार । यथा,
अन्तक पवनो मृत्यु पाताल वडवामुखम ।
क्षुरधारा विष सर्पो वह्निरित्येकत स्त्रिय "॥
इति महाभारते । १३ । पञ्चचूडानारदसंवादे ३८। २९ ॥ 'अन्तकादिवत सद्यो नाशिका इत्यर्थ "। इति तट्टीकाया नीलकण्ठ ॥

क्षुरपत्र, पु, (क्षुरस्य पर्णमिव पत्रमस्य क्षुरवत पत्रमस्य वा ।) शर । इति राजनिघण्ट ॥ (दर्भ विशेष । यथा,—
'ततोऽन्यो दीर्घपत्र स्यात क्षुरपत्रस्तथैव च" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) क्षुर तुल्यपत्रयुक्ते त्रि ॥

क्षुरपत्रिका, स्त्री, (क्षुर इव पत्रमस्या स्वार्थे कन स्त्रियां टापि अत इत्वम ।) पालङ्क्यशाकम । इति राजनिघण्ट ॥

क्षुरप्र, पु (क्षुर इव पृणाति छिनत्ति । छेदनक्रिया पूरयति वा पृ + क । कित्वान्न गुण ।) वाणवि शेष । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५३ । ४६ ।
"स तु द्रोण त्रिसप्तत्या क्षुरप्राणा समार्पयत" ॥)
क्षुरप्रानामकधासच्छेदनास्त्रञ्च ॥

क्षुरप्रगा, स्त्री, (क्षुरप्र क्षुरप्रता गच्छतीति । गम + ड ।) क्षुरप्रास्त्रम । इति केचित ॥ (क्षुरप्र इव गच्छतीति । क्षुरप्रसदृशास्त्रविशेष ॥)

क्षुरभाण्ड,क्ली, (क्षुरस्य भाण्ड आधार ।) क्षुराधार । भाडि इति भाषा। यथा,— 'भद्रे । शीघ्रमानीयता क्षुरभाण्ड येन चौरकर्म्मकरणाय गच्छामि । सापि छिन्ननासिका गृहमध्यस्थितैव कार्य्यकरणा पेक्षया क्षुरभाण्डात क्षुरमेक समाकृष्य तस्याभि मुख प्रेषयामास" । इति विष्णुशर्म्मविरचितपञ्च तन्त्रे १ तन्त्रम ॥

क्षुरमर्द्दी, [न] पु,(क्षुर मर्द्दतीति । क्षुर + मर्द्द + णिनि ।) नापित । यथा,—
"पुस्त लेप्यादिकर्म्म स्यात नापितस्चण्डिल क्षुरी ।
क्षुरमर्द्दी दिवाकीर्त्तिर्मुण्डकोऽन्तावसाय्यपि" ॥
इति हेमचन्द्र ॥

क्षुराङ्ग, पु, (क्षुर इवाङ्गमस्य ।) गोक्षुरक । इति राजनिघण्ट ॥

क्षुरिका, स्त्री, (क्षुर + ङीप स्वार्थे कन टाप् पूर्व्व ह्रस्वश्च ।) पालङ्क्यशाकम । इति राजनिघण्ट ॥ (पालङ्क्यशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥) अस्त्रविशेष । छुरी इति भाषा । (कृष्णयजु र्व्वेदान्तर्गत उपनिषद्विशेष । यदुक्त मुक्तिकोप निषदि । "अमृतनादकालाग्निरुद्रक्षुरिका सर्व्व सारेत्युपनिषद् सरस्वतीरहस्या ना कृष्णयजुर्व्वे-

गतानां दाक्षिणात्य मल्लानाम् उष्णीषाः सन्ति नाव यस्मिन् प्राचीन रीतिः' ॥)

क्षुरिकापत्र, पुं, (क्षुरिका इव क्षुरवदित्यर्थः पत्रं यस्य ।) शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरिणी स्त्री, (क्षुरः अस्या अस्तीति । इनि ङीप् च ।) वराहक्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नापित भार्य्या च ॥

—क्षुरी, [न्] पुं, (क्षुरोऽस्यास्तीति । क्षुर + इनि ।) नापितः । इत्यमरः । २ । १० । १ ॥

क्षुरी, स्त्री, (क्षुरः क्षुर इव वा । क्षुर + स्वल्पार्थे ङीप् ।) छुरिका । इति हेमचन्द्रः ॥ छुरीति च पाठः ॥

क्षुल्ल, त्रि, (क्षुद् सम्प्रेषणे + सम्पदादित्वात् क्विप् । क्षुदं लाति गृह्णातीति । क्षुद् + ला + क ।) लघुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ५ । १ ।

'सुदुष्प्रमं क्षुल्लसुखावहानां
तेषामृते कृष्णकथामृतौघात' ॥)

क्षुल्लक, त्रि, (क्षुल्ल + स्वार्थे कन् ।) क्षुद्रः । इत्यमरः । ३ । ३ । १ ॥ स्वल्पः । नीचः । कनिष्ठः । दरिद्रः । इति भरतः ॥ पामरः । दुःखितः । (यथा, भागवते । ४ । ३ । २९ ।

"येनोपशान्तिर्भूतानां क्षुल्लकानामपीहताम् ।
अन्तर्हितोऽन्तर्हृदये कस्मान्नो वेद नाशिषः" ॥)
खलः । इति हेमचन्द्रः ॥ शब्दरत्नावल्यां खुल्लक इति च पाठः ॥

क्षुल्लक, पुं (क्षुल्ल + सञ्ज्ञायां स्वल्पार्थे वा कन् ।) क्षुद्रशङ्खः । इति हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टश्च ॥ (शोधनादिप्रकरणेऽस्य विषयो यथा,—

"कङ्कुष्ठं गैरिकं शङ्खं कासीसं टङ्कणन्तथा ।
नीलाञ्जनं शुक्तिभेदाः क्षुल्लकाः सवराटकाः ॥
जम्बीरवारिणा स्विन्ना क्षालिताः कोष्णवारिणा ।
शुद्धिमायान्त्यमी योज्या भिषग्भिर्योगसिद्धये ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्षुल्लतात, पुं, (क्षुल्लः पितुः कनिष्ठः स चासौ तातश्चेति नित्यकर्म्मधारयः ।) पितृकनिष्ठभ्राता । इति क्षुल्लतातकशब्ददर्शनात् ॥ शब्दरत्नावल्यां खुल्लतात इति पाठः ॥

क्षुल्लतातक, पुं, (क्षुल्लतात + स्वार्थे कन् ।) पितृव्यः । इति जटाधरः । खुडा इति भाषा ॥

क्षेत्र, क्ली, (क्षि + ष्ट्रन् ।) भूमिः । क्षेत इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वप्रम् । २ केदारः ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ११ ॥ वलजम् ४ निष्कुटः ५ राजिका ६ पाटीरः ७ । इति जटाधरः ॥ * ॥ तत्समूहवाचकानि यथा,—

"कैदारकन्तु कैदार्य्यं क्षेत्रं कैदारकं तथा ।
वारटञ्चेति पर्य्यायः क्षेत्रवृन्दे निगद्यते" ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तद्भेदा यथा,—

"व्रीहिभवोचितं क्षेत्रं व्रैहेयं तत् समीरितम् ।
शाल्युद्भवोचितं यत्तु शालेयमभिधीयते ॥
यव्यं यवोचितं क्षेत्रं यवक्यं यवकोचितम् ।
षष्टिकोद्भवगं यत्तु षष्टिक्यं तत् प्रकीर्त्तितम् ॥
तिलोद्भवोचितं यत्तु तिल्यं तैलीनमित्यपि ।
एवं माष्यन्तु माषीणं कौद्रव्यं कौद्रवीणवत् ॥
तथा भङ्ग्यञ्च भाङ्गीनमुम्यमौमीनमित्यपि ।
अथ मौद्गञ्च मौद्गीनमणव्यमाणवीनवत् ॥
माषकोद्रवभङ्गोमामुद्गाणुप्रभवोचितम् ।
बीजाकृतमुप्तकृष्टमुत नीतिसमाह्वये ॥
सीत्यं कृष्टञ्च हल्यञ्च हलीगामतमित्यपि ।
त्रिगुणाकृतमित्येव त्रिवारकृष्टभूमिषु ॥
शम्बाकृतं द्विहल्यञ्च द्वितीयं द्विगुणाकृतम् ।
द्वितीयाकृतमप्यत्र द्विवारकृष्टभूमिषु ॥
द्रोणाढकखार्य्यादिवापादौ द्रौणिकस्तथा ।
स्यादाढकिकखारीका उत्तमर्णादयस्त्रिषु ।
आदिभ्यः प्रास्थिकादिश्च पाकादौ द्रौणिकोऽपि च' ॥
इति च शब्दरत्नावली ॥

परक्षेत्रे गोचारणकथननिषेधो यथा,—

"न कुर्य्यात् सर्व्ववैराणि विवादं न च पैशुनम् ।
परक्षेत्रे गां चरन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित्" ॥
इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च । मनुः ।

'आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ।
भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तञ्चैव वत्सकम्" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥ तज्जस्य जलगुणाः ।

"कैदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलम्" ॥
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अथ सिद्धक्षेत्राणि ।

तत्र वाराणसीक्षेत्रं यथा —

"आसन्नं युवयोः क्षेत्रमिदं वाराणसी ततः ।
कथितं नातिदूरे च वर्त्तते नरसत्तमौ" ॥ * ॥

कामरूपक्षेत्रं यथा —

"नाचिरात् कामदं पुण्यं क्षेत्रं पीठं निगद्यते ।
चिरात्तु कामदो देवो न चिरान्यत्र कामदः ॥
ततः क्षेत्रमिति लोके यद्गद्यते पूर्व्वसूरिभिः ।
कामरूपं महापीठं गुह्याद्गुह्यतमं परम्" ॥
इति च कालिकापुराणे ५ अध्यायः ॥ * ॥

गङ्गाक्षेत्रं यथा, स्कान्दे ।

"तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते" ॥

नारायणक्षेत्रं यथा,—

"प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् ।
तत्र नारायणः स्वामी गङ्गागर्भान्तरे वरे ॥
तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे ।
एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः ।
स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥ * ॥

भास्करक्षेत्रं यथा, स्मृतिसमुच्चयलिखितवचने ।

"गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्म्मृते गुरौ ।
आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम्" ॥
भास्करक्षेत्रं प्रयागः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

गयाक्षेत्रं यथा,—

"पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः" ॥
इति वायुपुराणम् ॥ * ॥ पुरुषोत्तमक्षेत्रं यथा,—

मुनय ऊचुः ।

"पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत् क्षेत्रं परमपावनम्" ॥
इत्यादि ।

नैमिषि वाच ।

"एतत् क्षेत्रवरं ह्यस्य वपुर्भूतं महात्मनः ।
स्वयं वपुष्मान् यत्रास्ते स्वनाम्ना ख्यापितं हि तत्" ॥
इत्युत्कलखण्डम् ॥ * ॥ विष्णुक्षेत्राणि यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

"शृणुष्व नृहरेर्वत्स ! गन्त्रामानि मेऽधुना ।
क्षेत्राणि चैव गुह्यानि तव वक्ष्यामि यत्नतः ॥
कोकामुखे वराहञ्च मन्दरे मधुसूदनम् ।
अनन्तं कपिलद्वीपे प्रभासे रविनन्दनम् ॥
माल्योदये तु वैकुण्ठं महेन्द्रे तु नृपात्मजम् ।
ऋषभे तु महाविष्णुं द्वारकायान्तु भूपतिम् ॥
पाण्डुसह्ये तु देवेशं वसुकुण्डे जगत्पतिम् ।
वल्लीवने महायोगं चित्रकूटे नराधिपम् ॥
नैमिषे पीतवासञ्च गवां निष्क्रमणे हरिम् ।
शालग्रामे तपोवासमचिन्त्यं गन्धमादने ॥
कुब्जागारे हृषीकेशं गङ्गाद्वारे गदाधरम् ।
गरुडध्वजं तोषणे च गोविन्दं नागसाह्वये ॥
वृन्दावने तु गोपालं मथुरायां स्वयम्भुवम् ।
केदारे माधवं विद्यात् वाराणस्यान्तु केशवम् ॥
पुष्करे पुष्कराक्षन्तु धृष्टद्युम्ने जयध्वजम् ।
तृणबिन्दुवने वीरमशोकं सिन्धुसागरे ॥
कसे वटे महाबाहुममृतं तेजसो वने ।
विशाखयूपे विश्वेशं नारसिंहं वने वने ॥
लोहाकुले रिपुहरं दवशाले त्रिविक्रमम् ।
पुरुषोत्तमं दशपुरे कुब्जके वामनं विदुः ॥
विद्याधरं वितस्तायां वाराहे धरणीधरम् ।
देवदारुवने गुह्यं कावेर्य्यां नागशायिनम् ॥
प्रयागे योगमूर्त्तिञ्च पयोष्ण्यां सुन्दरं विदुः ।
कुमारतीर्थे कौमारं लौहित्ये हयशीर्षकम् ॥
उज्जयिन्यां त्रिविक्रमं लिङ्गस्फोटे चतुर्भुजम् ।
हरिहरं तुङ्गभद्रायां दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ॥
विश्वरूपं कुरुक्षेत्रे मणिकुण्डे हलायुधम् ।
लोकनाथमयोध्यायां कुण्डिने रुक्मिणीपतिम् ॥
भण्डीरे वासुदेवञ्च चक्रतीर्थे सुदर्शनम् ।
आद्यं विष्णुपदे विद्यात् शूकरे शूकरं विदुः ॥
कुशेशं मानसे तीर्थे दण्डके श्यामलं विदुः ।
त्रिकूटे नागमोक्षञ्च मेरुपृष्ठे च भास्करम् ॥
विरजं पुष्पभद्रायां बालस्वामीकरे विदुः ।
यशस्करं विपाशायां माहिष्मत्यां हुताशनम् ॥
क्षीराब्धौ पद्मनाभञ्च विमले तु सनातनम् ।
शिवनद्यां शिवकरं गयायाञ्च गदाधरम् ॥
सर्व्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते ॥
अष्टषष्टिस्तु नामानि कीर्त्तितानि मया तव ।
क्षेत्राणि चैव गुह्यानि कथितानि विशेषतः ॥
द्रष्टव्यानि यथाशक्त्या क्षेत्राण्येतानि मानवैः ।
वैष्णवैस्तु विशेषेण तेषां मुक्तिं ददाम्यहम्" ॥
इति नारसिंहे ६२ अध्यायः ॥ * ॥ मेषादि द्वादशराशिः । यथा,—

राशिनामानि च क्षेत्रं भमृक्षं गृहनाम च ।
मेषादीनाञ्च पर्य्यायं लोकादेव विचिन्तयेत्" ॥ * ॥
ग्रहाणां क्षेत्राणि यथा,—

'कुजशुक्रबुधेन्दुसूर्य्यसौम्यशुक्रावनीभुवाम् ।

"जीवांशकेभानुजेज्याश्च चत्वारि स्वगृहाद्य" ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ १ ॥ अपि च ।
'मेषमङ्गारकक्षेत्रं वृषं शुक्रस्य कीर्त्तितम् ।
मिथुनस्य बुधो क्षेत्रं सोमः कर्कटकस्य तु ॥
सूर्य्यक्षेत्रं भवेत् सिंहः कन्या क्षेत्रं बुधस्य च ।
धनुः सुरगुरोश्चैव शनिर्मकरकुम्भको ॥
मीनं सुरगुरोश्चैव ग्रहक्षेत्रं प्रकीर्त्तितम्" ॥
इति गारुडे ६ अध्यायः ॥ * ॥ शरीरम् ।
(यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १ ।
"इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते" ॥
कुतः शरीरस्य क्षेत्रत्वमित्यत्र शाङ्करभाष्यम् । यथा,—'इदमिति सर्व्वनाम्नोक्तं विशिनष्टि शरीरमिति । हे कौन्तेय ! क्षतत्राणात् क्षयात् क्षरणात् क्षेत्रवद्वास्मिन् कर्म्मफलनिर्वृत्तेः क्षेत्रमितीतिशब्दः एवं शब्दपदार्थकः क्षेत्रमित्येवमभिधीयते कथ्यते" ॥ इच्छा । द्वेषः । सुखम् । दुःखम् । चेतना । इति । यथा भगवद्गीतायाम् । १३ । ६ ।
'इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।
एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्" ॥
इत्यत्र शाङ्करभाष्यं यथा,—"अथेदानीं यात्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्म्मा एव न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान् इच्छा द्वेष इति । इच्छा यज्जातीयं सुखहेतुमर्थमुपलब्धवान् पूर्व्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभ्यमानस्तमादातुमिच्छति सुखहेतुरिति सेयमिच्छान्तःकरणधर्म्मो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं तथा द्वेषो यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेनानुभूतवान् पूर्व्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभ्यमानस्तं द्वेष्टि सोऽयं द्वेषो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव तथा सुखमनुकूलं प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव दुःखं प्रतिकूलात्मकं ज्ञेयत्वात् तदपि क्षेत्रं सङ्घातो देहेन्द्रियाणां संहतिस्तस्यामभिव्यक्तान्तःकरणवृत्तिः तप्त इव लोहपिण्डेऽग्निरात्मचैतन्याभासरसविद्धा चेतना सा च क्षेत्रं ज्ञेयत्वात् धृतिर्ययावसादं प्राप्तानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते सा च ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं सर्व्वान्तःकरणधर्म्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणं यत उक्तं तदुपसंहरति एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारं सह विकारेण महदादिनोदाहृतमुक्तं यस्य क्षेत्रभेदजातस्य संहतिरिदं शरीरं क्षेत्रमित्युक्तं तत् क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदभिन्नं धृत्यन्तम्" ॥ इत्यत्र श्रीधरस्वामिनापि यदुक्तं तदुच्यते । "एते चेच्छादयो दृश्यत्वान्नात्मधर्म्मा अपि तु मनोधर्म्मा अतः क्षेत्रान्तःपातिन एवोपलक्षणञ्चैतत् सङ्कल्पादीनाम् । तथा च श्रुतिः । कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्व्वं मन एवेति" ॥ * ॥ सप्तद्वीपा पृथिवी । यथा, भागवते ९ । ६ । ३७ ।
"यावत् सूर्य्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति ।
सर्व्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते" ॥)
सिद्धस्थानम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ७८ ।
"पाटलिपुत्रं क्षेत्रं लक्ष्मीसरस्वत्यौ" ।) कलत्रम् ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ९ । ३३ ।
'क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।
क्षेत्रबीजसमायोगात् सम्भवः सर्व्वदेहिनाम् ॥)
गृहम् । नगरम् । इति वैजयन्तीभरतौ ॥

अथ क्षेत्रव्यवहारो लिख्यते ।

तत्र भुजकोटिकर्णानामन्यतमे ज्ञातेऽन्यतमयो ज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।
इष्टाद्बाहोर्यः स्यात्तत्स्पर्द्धिन्यां दिशीतरो बाहुः ।
त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः ॥
तत्कृत्योर्योगपदं कर्णो दोःकर्णवर्गयोर्विवरात् ।
मूलं कोटिः कोटिश्रुतिकृत्योरन्तरात् पदं बाहुः ॥

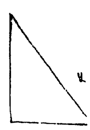
उदाहरणम् ।

कोटिश्चतुष्टयं यत्र दोस्त्रयं तत्र का श्रुतिः ।
कोटिं दोःकर्णतः कोटिश्रुतिभ्याञ्च भुजं वद ॥

न्यास ४ ३

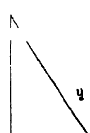
कोटि ४ । भुज ३ । भुजवर्ग ९ । कोटिवर्ग १६ । एतयोर्योगात् २५ । मूलं ५ कर्णो जातः ॥

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

न्यास ५ ३

कर्ण ५ । भुज ३ । अनयोर्वर्गान्तरम् १६ । एतन्मूलं कोटिः ४ ॥

अथ कोटिकर्णाभ्यां भुजानयनम् ।

न्यास ४ ५

कोटि ४ । कर्ण ५ । अनयोर्वर्गान्तरम् ९ । एतन्मूलं भुजः ३ ॥

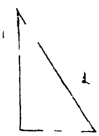
प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

राश्योरन्तरवर्गेण द्विघ्ने घाते युते तयोः ।
वर्गयोगो भवेदेवं तयोर्योगान्तराहतिः ।
वर्गान्तरं भवेदेवं ज्ञेयं सर्व्वत्र धीमता ॥
कोटिश्चतुष्टयमिति पूर्व्वोक्तोदाहरणे ।

न्यास ४ ३

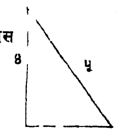
कोटि ४ । भुज । ३ अनयोर्घातः १२ । द्विघ्नः २४ । अन्तरवर्गेण १ । युते वर्गयोगः २५ । अस्य मूलं कर्णः ५ ॥

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

न्यास ५ ३

कर्ण ५ । भुज ३ । अनयोर्योगः ८ । पुनरेतयोरन्तरेण (२) हतो वा १६ । वर्गान्तरमस्य मूलं कोटिः ४ ॥

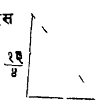
अथ भुजज्ञानम् ।

न्यास ४ ५

कोटि ४ । कर्ण ५ । एवं जातो भुजः ३ ॥

उदाहरणम् ।

सार्द्धत्रयमितो बाहुर्यत्र कोटिश्च तादृशी ।
तत्र कर्णप्रमाणं किं गणक ! प्रब्रूहि मे द्रुतम् ॥

न्यास $\frac{१४}{४}$ $\frac{१४}{४}$

भुज $\frac{१४}{४}$ । कोटि $\frac{१४}{४}$ । अनयोर्वर्गयोर्योगः $\frac{१९६}{८}$ । अस्य मूलाभावात् करणीगत एवायं कर्णः ॥ अस्यासन्नमूलज्ञानायमुपायः ।

वर्गेण महतेष्टेन हताच्छेदांशयोर्वधात् ।
पदं गुणपदक्षुण्णच्छिद्भक्तं निकटं भवेत् ॥

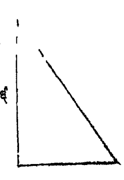
इयं कर्णकरणी $\frac{१९६}{८}$ । अस्याः छेदांशघातः १३५२ । अयुतघ्नः १३,५२ , । अस्यासन्नमूलं ३६७० । इदं गुणमूलं १ ० । गुणितच्छेदेन ८ । भक्तं लब्धमासन्नपदम् ४ । भागाः $\frac{४११}{८}$ । अयं कर्णः । एवं सर्व्वत्र ।

त्र्यस्रजात्ये करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।

इष्टो भुजोऽस्माद्द्विगुणेष्टनिघ्नात्
इष्टस्य कृत्यैकवियुक्तयाप्तम् ।
कोटिः पृथक् सेष्टगुणा भुजोना
कर्णो भवेत् त्र्यस्रमिदं तु जात्यम् ॥
इष्टो भुजस्तत्कृतिरिष्टभक्ता
द्विःस्थापितेष्टोनयुताद्धिता वा ।
तौ कोटिकर्णाविति कोटितो वा
बाहुश्रुती वाकरणीगते स्तः ॥

उदाहरणम् ।

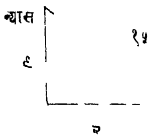
भुजे द्वादशके यौ यौ कोटिकर्णावनेकधा ।
प्रकाराभ्यां वद क्षिप्रं तौ तावकरणीगतौ ॥

न्यास १६ १२

इष्टो भुजः १२ । इष्टं २ । अनेन द्विगुणेन ४ । गुणितो भुजः ४८ । इष्टं २ । कृतिः ४ । एकोना ३ । भक्तो लब्धा कोटिः १६ । इयमिष्टगुणा ३२ । भुजोना १२ । जातः कर्णः २० ॥

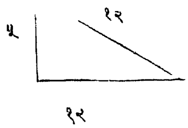
त्रिकोणीयेन वा ।

क्षेत्र

कोटि ९। कर्णः १५।

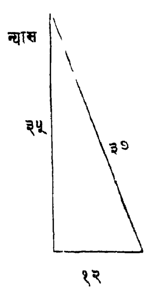
पञ्चकेन वा।

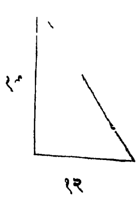
कोटि ५। कर्णः १३। इत्यादि॥

अथ द्वितीयप्रकारेण।

इष्टो भुजः १२। अस्य कृतिः १४४। इष्टेन २। भक्ताल्लब्धं ७२। इष्टेन २। ऊनं ७०। युतं ७४। वर्द्धितौ जातौ कोटिकर्णौ ३५। ३७।

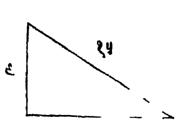

चतुष्टयेन वा।

कोटि १। कर्णः २

षट्केन वा।

कोटि ९। कर्णः १५।

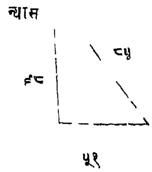
अथेष्टकर्णात् कोटिभुजानयने करणसूत्रं वृत्तम्।

इष्टेन निघ्नाद् द्विगुणाच्च कर्णा
दिष्टस्य कृत्यैकयुजा यदाप्तम्।
कोटिर्भवेत् सा पृथगिष्टनिघ्नी
तत्कर्णयोरन्तरमत्र बाहुः॥

उदाहरणम्।

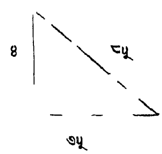
पञ्चाशीतिमिते कर्णे यौ यावत्करणीगतौ।
स्यातां कोटिभुजौ तौ तौ वद कोविद! सत्वरम्॥

क्षेत्र

कर्णः ८५। अयं द्विगुणः १७०। द्विकेन इष्टेन हत ३। इष्ट २। कृतिः ४। रूपयुता ५। भक्ता जाता कोटि ६८। इयमिष्टगुणा १३६। कर्णो ८५। वियोजिता जातो भुजः ५१।

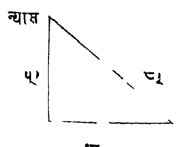
चतुष्केणेष्टेन वा।

कोटि ४। भुजः ७५।

पुनः प्रकारान्तरेण तत्करणसूत्रं वृत्तम्।

इष्टवर्गेण संकेन द्विघ्नः कर्णोऽथवा हृतः।
फलोनः अथवा कोटिः फलमिष्टगुणं भुजः॥
पूर्वोदाहरणे।

कर्णः ८५। अत्र द्विकेन इष्टेन जातौ कोटिभुजौ ५१। ६८।

चतुष्केण वा।

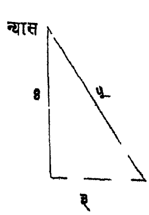
कोटि ७५। भुजः ४। अत्र कोटिभुजयोः केवलं व्यत्यासभेद एव केवलं न सङ्ख्याभेदः॥

अथेष्टाभ्यां भुजकोटिकर्णानयने करणसूत्रं वृत्तम्।

इष्टयोराहतिर्द्विघ्नी कोटिर्वर्गान्तरं भुजः।
कृतियोगस्तयोरेव कर्णश्चाकरणीगतः॥

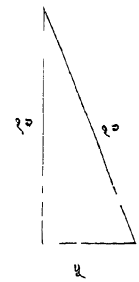
उदाहरणम्।

यैर्यैस्त्र्यस्रं भवेज्जात्यं कोटिदोःश्रवणैः सखे!।
त्रीनप्यविदितानेतान् क्षिप्रं ब्रूहि विपश्चिता!॥

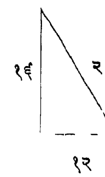

कल्पिते इष्टे २। १। आभ्यां कोटिभुजकर्णाः ४। ३। ५।

क्षेत्र

कल्पिते इष्टे ३। २। आभ्यां कोटिभुजकर्णाः १२। ५। १३।

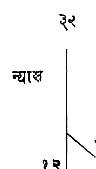
अथवा २। ४। आभ्यां कोटिभुजकर्णाः १६। १२। २०। एवमन्यत्रानेकधा।

ऋजुकोटियुतौ भुजे च जाते पृथक्
करणसूत्रं वृत्तम्।

वंशाग्रमूलान्तरभूमिवर्गो
वंशोद्धृतो तेन पृथग्युतोनौ।
वंशौ तदर्द्धे भवतः क्रमेण
वंशस्य खण्डे श्रुतिकोटिरूपे॥

उदाहरणम्।

यदि समभुवि वेणुर्द्वित्रिपाणिप्रमाणो
गणक! पवनवेगादेकदेशे स भग्नः।
भुवि नृपमितहस्तेष्वङ्ग लग्नं तदग्रं
कथय कतिषु मूलादेष भग्नः करेषु॥

वंशाग्रमूलान्तरभूमि १६। वंश ३२। कोटिकर्णयुति ३२। भुज १६। जाते ऊर्द्धाधःखण्डे २०। १२।

बाहुकर्णयोगे दृष्टे कोट्यां च ज्ञातायां पृथक्
करणसूत्रं वृत्तम्।

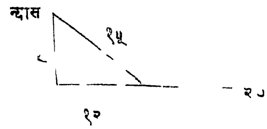
स्तम्भस्य वर्गोऽहिबिलान्तरेण
भक्तः फलं व्यालबिलान्तरालात्।
शोध्यं तदर्द्धप्रमितैः करैः स्यात्
बिलाग्रतो व्यालकलापियोगः॥

उदाहरणम्।

अस्ति स्तम्भतले बिलं तदुपरि क्रीडाशिखण्डी
स्थितः स्तम्भे हस्तनवोच्छ्रिते त्रिगुणिते स्तम्भप्रमा
णान्तरे। दृष्ट्वाहिं बिलमाव्रजन्तमपतत् तिर्यक्
स तस्योपरि क्षिप्रं ब्रूहि तयोर्बिलात् कतिमितैः
साम्येन गत्योर्युतिः॥

क्षेत्र

न्यास

लम्ब ६ अङ्घ्रिविवरान्तरम् ९७ । जाता वित्त
यवयोर्मध्यहस्ता १२ ॥

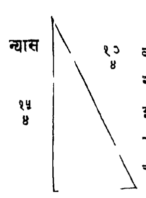
कोटिकर्णान्तरे भुजे च दृष्टे पृथक्करणे
सूत्र वृत्तम् ।

भुजाद्वर्गितात् कोटिकर्णान्तराप्त
द्विधा कोटिकर्णान्तरेणोनयुक्तम् ।
तदर्द्धे क्रमात् कोटिकर्णौ भवेता
मिद धीमता वेद्य सर्वत्र योज्यम् ॥
सखे । पद्म तन्मज्जनस्थानमध्य
भुज कोटिकर्णान्तर पद्मदृश्यम् ।
नल कोटिरेतन्मित स्याद्यदम्भो
वदैव समानीय पानीयमानम् ॥

उदाहरणम् ।

चक्रक्रौञ्चाकुलितसलिले क्वापि दृष्ट तडागे
तोयादूर्द्ध कमलकलिकाग्र वितस्तिप्रमाणम् ।
मन्द मन्द चलितमनिलेनाहत हस्तयुग्मे
तस्मिन्मग्न गणक । कथय क्षिप्रमम्भ प्रमाणम् ॥

न्यास

कोटिकर्णान्तर $\frac{1}{2}$ । भुज
२ । नव्य जलगाम्भीर्य $\frac{15}{4}$ ।
इय कोटि $\frac{15}{4}$ । एवमेव
कोटि कलिकागानयता
जात कर्ण $\frac{17}{4}$ ॥

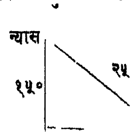
कोट्येकदेशेन युते कर्णे भुजे च दृष्टे कोटिकर्ण
ज्ञानाय करणसूत्र वृत्तम् ।

द्विनिघ्नतालोच्छ्रितिसयुत यत
सरोऽन्तर तेन विभाजिताया ।
तालोच्छ्रितेस्तालसरोऽन्तरघ्न्या
उड्डीयमान खलु लभ्यते तत ॥

उदाहरणम् ।

वृक्षाद्धस्तशतोच्छ्रयाच्छतयुगे वापी कपि कोऽप्यगा
दुत्तीर्याथ परो द्रुत श्रुतिपथेनोड्डीय किञ्चिद्द्रुमात् ।
जातैव समता तयोर्यदि गतावुड्डीयमान किय
द्विद्वन्। चेत्सुपरिश्रमोऽस्ति गणिते क्षिप्र तदाचक्ष्व मे ।

न्यास

वृक्षवाप्यन्तर २०० ।
वृक्षोच्छ्राय १००
लब्धमुड्डीयमान ५०
कोटि १५० । कर्ण
२५० । भुज २०० ॥

क्षेत्र

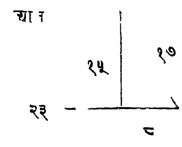
भुजकोट्योर्योगे कर्णे च दृष्टे पृथक्
करणसूत्र वृत्तम् ।

कर्णस्य वर्गाद्द्विगुणाद्विशोध्य
दोःकोटियोगस्य कृति तत पदम् ।
योगस्तदूनोऽर्धित
स्यातां तदुक्तं भुजकोटिमाने ॥

उदाहरणम् ।

दशसप्ताधिक कर्णस्त्र्यधिका विशति सखे ।
भुजकोटियुतिर्यत्र तत्र ते मे पृथग्वद ॥

न्यास

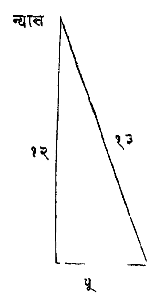

कर्ण १७ । दो
कोटियोग २३ ।
जाते भुजकोटी
८ । १५ ।

उदाहरणम् ।

दोःकोट्योरन्तर शैला यत्र कर्णो यत्र त्रयोदश ।
भुजकोटी पृथक् तत्र वदाशु गणकोत्तम ॥

न्यास

कर्ण १३ । भुजकोट्य
न्तरम् ७ । लब्धे भुज
कोटी ५ । १२ ॥

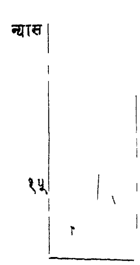
लम्बावबाधाज्ञानाय करणसूत्र वृत्तम् ।

अन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगात्
वेणुवधे योगहृते च लम्ब ।
वंशौ स्वयोगेन हृतावभीष्टं
भूघ्नौ च लम्बोभयत कुखण्डे ॥

उदाहरणम् ।

पञ्चदशदशकरोच्छ्रयवेणवोरज्ञातमध्यभूमिकयो ।
इतरेतरमूलाग्रगसूत्रयुतेर्लम्बमानमाचक्ष्व ॥

न्यास

वंशौ १५ । १० ।
जातो लम्ब ६ ।
वंशान्तरभू ५ ।
अत्र जाते भू
खण्डे ३ । २ ।
अथवा भू १० ।
खण्डे ६ । ४ । वा
भू १५ । खण्डे
९ । ६ । वा भू २० ।
खण्डे १२ । ८ । एव

सर्वत्र लम्ब । स एव यत्र भूमितुल्ये भुजे वंशे
कोटिस्तदा भूखण्डेन किमिति त्रैराशिकेन सर्वत्र
प्रतीति

क्षेत्रं

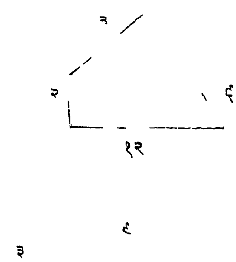
अथ अनेकान्तर्गतं सूत्रम् ।

इष्टोद्धृतरञ्जुभुजः स्रोतः शतकाद्धृत सख्या ।
द्विगुण ... ज्यो ... क्षेत्रम् ॥

उदाहरणम् ।

चतुरस्रे त्र्यस्रे ... भुजा ... विषमवा ।
उद्दिष्ट यत्र ... क्षेत्रं विनिर्दिशेत ॥

एत ... पपन्ने क्षेत्रे ।

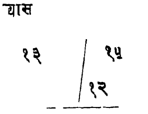
भुजप्रमाणा ऋजुशलाका भुजस्थानेषु विन्य
स्यानुपपत्तिर्दर्शनीया ॥

आबाधादिज्ञानाय करणसूत्रमार्याद्वयम् ।
त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या ।
द्विस्था भूरूनयुता दलिताबाधे तयो स्याताम् ॥
स्वाबाधा भुजकृत्योरन्तरमूल प्रजायते लम्ब ।
लम्बगुण भूम्यर्द्ध स्पष्ट त्रिभुजे फल भवति ॥

उदाहरणम् ।

क्षेत्रे मही मनुमिता त्रिभुजे भुजौ तु यत्र
त्रयोदशतिथिप्रमितौ च यस्य ।
तत्रावलम्बकमथो कथयावबाधे
क्षिप्र तथा च समकोष्ठमिति फलाख्याम् ॥

न्यास

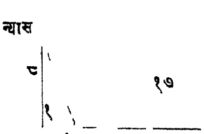

भू १४ । भुजौ १३ ।
१५ । लब्धे आबाधे ५ ।
९ । लम्बश्च १२ । क्षेत्र
फलञ्च ८४ ॥

ऋणाबाधोदाहरणम् ।

दशसप्तदशप्रमौ भुजौ
त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही ।
अवधे वद लम्बक तथा
गणित गाणितिकाशु तत्र मे ॥

न्यास

भुजौ १० ।
१७ । भूमि
९ । अत्र त्रि
भुजे भुजयो
र्योग इत्या

क्षेत्र

...। ...। ...।...
...भुजयोगे...। ...बाधा ...
...। तथा जाते ... ६। ...
उभयत्रापि जातो लम्ब ८। ... ॥

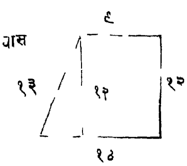
चतुर्भुजत्रिभुजयोरस्फुटत्व ...
...सूत्रं ...।

सर्वदोर्युतिदलं चतुः स्थित
बाहुभिर्विरहितं च तद्वधात्।
मूलमस्फुटफलं चतुर्भुजे
स्पष्टमेवमुदितं त्रिबाहुके ॥

उदाहरणम्।

भूमिश्चतुर्दशमिता मुखमङ्कसंख्यं
बाहू त्रयोदशदिवाकरसंमितौ च।
लम्बोऽपि यत्र रविसंमित एव तत्र
क्षेत्रे फलं कथय तत् कथितं यदाद्यैः ॥

न्यास

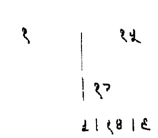

भूमि १४। मुखम् ९। बाहू १३। १२। लम्ब १२। उक्तवत् करणेन जातं क्षेत्रफलं करणी २९८।

आसां पदं किञ्चिदूनमेकचत्वारिंशच्छतम् १४१। इदमत्र क्षेत्रे न वास्तवं फलं किन्तु लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डमिति वास्तवं फलं १३८।

अथ त्रिभुजस्य सर्व्वोदाहृतस्य।

न्यास

भूमि १४ भुजौ १३। १५। अत्रापि प्रकारेण त्रिबाहुके तदेव वास्तवं फलं ८४। अत्र चतुर्भुजस्यास्पष्टमुदितम् ॥

अथ स्थूलत्वनिरूपणार्थं सूत्रं सार्द्धवृत्तम्।

चतुर्भुजस्यानियतौ हि कर्णौ
कथं ततोऽस्मिन्नियतं फलं स्यात्।
प्रसाधितौ तच्छ्रवणौ यदाद्यैः
स्वकल्पितौ तावितरत्र न स्तः ॥
तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णा-
वनेकधा क्षेत्रफलं ततश्च ॥

चतुर्भुजे हि एकान्तरकोणावाक्रम्यान्तः प्रवेश्यमानौ तत्संलग्नौ स्वकर्णं सङ्कोचयतः। इतरौ तु बहिः प्रसरन्तौ स्वकर्णं वर्द्धयतः अत उक्तं तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णाविति।

लम्बयोः कर्णयोर्वैकमनिर्दिश्यापरं कथम्।
पृच्छत्यनियतत्वेऽपि नियतश्चापि तत्फलम् ॥
स पृच्छकः पिशाचो वा वक्ता वा नितरां ततः।
यो न वेत्ति चतुर्बाहुक्षेत्रस्यानियतां स्थितिम् ॥

क्षेत्र

समचतुर्भुजायतयोः ... फलार्थं सूत्रं सार्द्धवृत्तम्।

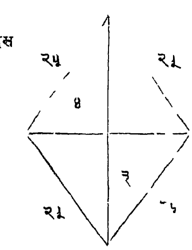
... श्रुति...
... तद्वर्गविवर्जिता ...
...गुणा ... हति...
...।...॥
...तुल्यकर्णाभिहतिर्द्विभक्ता
फलं स्फुटं तुल्यचतुर्भुजे स्यात्।
समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे च
तथायते तद्भुजकोटिघातः ॥
चतुर्भुजेऽन्यत्र समानलम्बे
लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डम् ॥

अत्रोद्देशकः।

क्षेत्रस्य पञ्चकृतितुल्यचतुर्भुजस्य
कर्णौ ... गणित ...। ...।
तुल्यश्रुतेश्च खलु तस्य तथायतस्य
यद्विस्तृती रसमिताष्टमितश्च दैर्घ्यम् ॥

प्रथमोदाहरणम्।

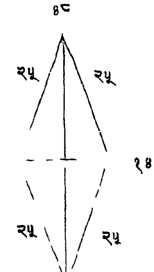
न्यास

भुजा २५। २५। २५। २५। अत्र त्रिघ्न... मितानेका ३ श्रुतिः ... यथोक्तकरणेन जातान्या श्रुतिः ४ फलञ्च ६ ॥

अथवा।

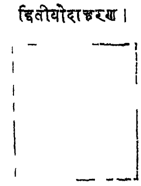
न्यास

चतुर्दशमितामेका १४। श्रुतिः प्रकल्प्योक्तवत् करणेन जाता अन्या श्रुतिः ४८। फलञ्च ३३६ ॥

द्वितीयोदाहरणम्।

न्यास

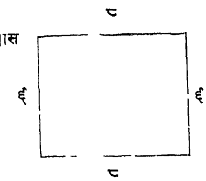

क्षेत्र

तत्तुल्ययोर्गयदः ... इति जाता करणीगता श्रुतिश्च यत्र तुल्येयं १,२५। गणितश्च ६२५।

... आयतस्य।

न्यास

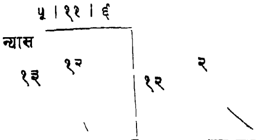
विस्तृति ६। दैर्घ्यम् ८। अस्य गणितम् ४८।

उदाहरणम्।

क्षेत्रस्य यस्य वदनं मदनारितुल्यं
विश्वम्भरा द्विगुणितेन मुखेन तुल्या।
बाहू त्रयोदशनखप्रमितौ च लम्ब
सूर्योन्मितस्य गणितं वद तत्र किं स्यात् ॥

५। ११। ६

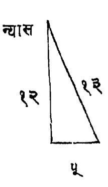
न्यास

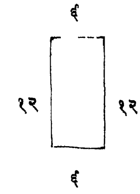

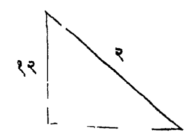
वदनम् ११। विश्वम्भरा २२। बाहू १३। २। लम्ब १२।

अत्र सर्वदोर्युतिदलमित्यादिना स्थूलफलं २५। वास्तवन्तु लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डमिति जातं फलम् १९८। क्षेत्रस्य खण्डत्रयं कृत्वा फलानि पृथगानीय ऐक्यं कृत्वास्य फलोपपत्तिर्दर्शनीया खण्डत्रयदर्शनम्।

न्यास

प्रथमस्य भुजकोटिकर्णाः ५। १२। १३। द्वितीयस्यायतस्य विस्तृतिः ६। दैर्घ्यम् १२। तृतीयस्य भुजकोटिकर्णाः १६। १२। २।

अत्र त्रिभुजयोः क्षेत्रयोर्भुजकोटिघातार्द्धं फलं आयते चतुरस्रे क्षेत्रे तद्भुजकोटिघातः फलं यथा। प्रथमक्षेत्रे फलम् ३०। द्वितीये ७२। तृतीये ९६। एषामैक्यं सर्वक्षेत्रफलम् १९८।

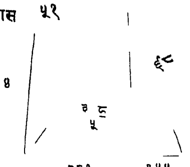
क्षेत्र

अथान्यदुदाहरणम् ।

पञ्चाशदेकसहिता वदनं यदीयं
भूः पञ्चसप्ततिमिता प्रमितोऽष्टषष्ट्या ।
सव्यो भुजो द्विगुणविंशतिसम्मितोऽन्य-
स्तस्मिन् फलं श्रवणलम्बमिती प्रचक्ष्व ॥

७७

न्यास ५१

वदनम् ५१ ।
भूमि ७५ ।
भुजौ ६८ ।
४० ।

२२१/५ । ७५ । १४४/५

अत्र फलावलम्बश्रुतीनां सूत्रं वृत्तार्द्धम् ।

ज्ञातेऽवलम्बे श्रवणः श्रुतौ तु
लम्बः फलं स्यान्नियतन्तु तत्र ।
कर्णस्यानियतत्वात् लम्बोऽप्यनियत इत्यर्थः ॥

लम्बज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।

चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजेऽवलम्ब-
प्रागवत् भुजौ कर्णभुजा मही भूः ॥

अत्र लम्बज्ञानाय सव्यभुजाग्राद्दक्षिणभुजमूलगामी इष्टः कर्णः सप्तसप्ततिमितः ७७ कल्पितः तेन चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजं कल्पितं तत्रासौ कर्ण एको भुजः ७७ । द्वितीयस्तु सव्यभुजः ६८ । भूः सैव ७५ । अत्र प्राग्वल्लब्धो लम्बः ३०८/५ ।

लम्बे ज्ञाते कर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम् ।

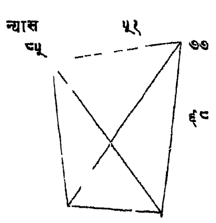
यल्लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्ग-
विश्लेषमूलं कथिताबधा सा ।
तदूनभूवर्गसमन्वितस्य
यल्लम्बवर्गस्य पदं स कर्णः ॥

अत्र सव्यभुजाग्राल्लम्बः किल कल्पितः ३०८/५, अतो जाताबाधा १५४/५ । तदूनभूवर्गसमन्वितेष्टा दिना जातः कर्णः ७७ ॥

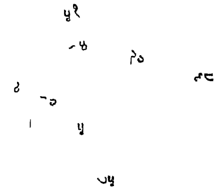
द्वितीयकर्णज्ञानाय सूत्रं वृत्तद्वयम् ।

इष्टोऽत्र कर्णः प्रथमं प्रकल्प्य-
स्त्र्यस्रे तु कर्णोभयतः स्थिते ये ।
कर्णं तयोः क्ष्मामितरौ च बाहू
प्रकल्प्य लम्बाववधे च साध्ये ॥
आबाधयोरेककक्कुप्स्थयोर्यत्
स्यादन्तरं तत्कृतिसंयुतस्य ।
लम्बैक्यवर्गस्य पदं द्वितीय
कर्णो भवेत् सर्वचतुर्भुजेषु ॥

न्यास

क्षेत्र

तत्र चतुर्भुजे सव्यभुजाग्रात् दक्षिणभुजमूलगामी कर्णस्य मानं कल्पितम् ७७ । तत्कर्णरेखावच्छिन्नस्य क्षेत्रस्य मध्ये कर्णरेखोभयतो ये त्र्यस्रे उत्पन्ने तयोः कर्णो भूमी तदितरौ च भुजौ प्रकल्प्य प्राग्वल्लम्बः आबाधा च साधिता तद्यथा लम्बः ६ । द्वितीयलम्बः २० । आबाधयोः ४५ । ३२ । एककुप्स्थयोरन्तरस्य १३ । कृतेः १६९ लम्बैक्य ८४ । कृतेश्च ७०५६ । योगः ७२२५ । तस्य पदं द्वितीयकर्णप्रमाणम् ८५ ।

प्रत्येककर्णज्ञानं विशेषोपितमत्र साद्ध्वृत्तम् ।

कर्णाश्रितस्वल्पभुजैक्यमुर्व्वीं
प्रकल्प्य तच्छेषमितौ च बाहू ।
साध्योऽवलम्बोऽथ तथान्यकर्णः
स्वोर्व्याः कथञ्चिच्छ्रवणो न दीर्घः ॥
तदन्यलम्बान्न लघुस्तथेदं
ज्ञात्वेष्टकर्णः सुधिया प्रकल्प्य ॥

चतुर्भुजे [illegible] कोणावाज्य मन्तोच्च मानं त्रिभुजत्व याति तत्रैककोणे लम्बवभुजयो रैक्यं भूमिरितरौ भुजौ प्रकल्प्य साधितः स च लम्बादन्य [illegible] कर्णः कथञ्चिदपि न स्यात् तदितरौ भुजौ भूमेरधिकौ न स्यातामेव सुगमत्वादपि एतदनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञायते ॥

विषमचतुर्भुजफलानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।

त्र्यस्रे तु कर्णोभयतः स्थिते ये
तयोः फलैक्यं फलमत्र नूनम् ॥

अनन्तरोक्तक्षेत्रान्तस्त्र्यस्रयोः फले । ९२४ । २३१ । अनयोरैक्यम् ३२३४ । तस्य फलम् ॥

समानलम्बस्याबाधादिज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।

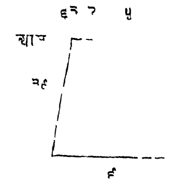
समानलम्बस्य चतुर्भुजस्य
मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिम् ।
भुजौ भुजौ त्र्यस्रवदेव साध्ये
तस्याबधे लम्बमितिस्ततश्च ॥
अबाधयोना चतुरस्रभूमि-
स्तल्लम्बवर्गैक्यपदं श्रुतिः स्यात् ।
समानलम्बे लघुदोःकुयोगा-
न्मुखान्यदोः संयुतिरधिका स्यात् ॥

उदाहरणम् ।

द्विपञ्चाशन्मितव्येकचत्वारिंशन्मितौ भुजौ ।
मुखन्तु पञ्चविंशत्या तुल्यं षष्ट्या मही किल ॥
अतुल्यलम्बकं क्षेत्रमिदं पूर्वैरुदाहृतम् ।

क्षेत्र

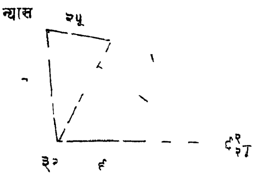
षटपञ्चाशत् [illegible] मही [illegible] ॥
[illegible] ॥

अत्र कर्णौ त्रयस्त्रि [illegible] [illegible] प्रा [illegible] कर्णौ ५० ।

अथ षटपञ्चाशत्स्थाने द्वाविंशन्मित [illegible] प्रकल्प्य [illegible] ।

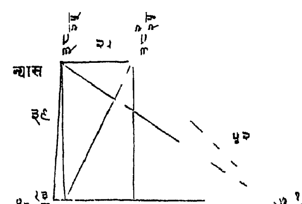
न्यास

[illegible] ६२१ । २० अनयोः [illegible] ७४ २१/२५ । ५२ । [illegible] द्वितीय कर्णौ ७६ २२/२१ ।

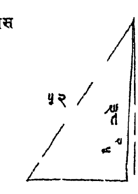
अथ [illegible] ।

न्यास

तदा [illegible] ज्ञाता [illegible] । अत्र क्षेत्रे [illegible] पतिते ।

न्यास

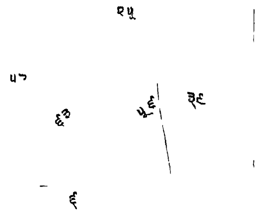

अत्राबाधे जाते ३/५ १९२/५ लम्बश्च [illegible] गोगतो जात ८८ १६/२५ आसन्नमूलकरणेन जातः ३८ ६६/२५ । अथ तच्चतुर्भुजे समलम्बलम्बाबाधोनित भूमेः समलम्बस्य च वर्गयोग ५ ४९ । अय कर्णवर्ग । एवं दक्षिणबाधातो द्वितीयकर्णवर्ग २१७६ । अनयोरासन्नमूलकरणेन जातौ कर्णौ ७१ १/२ ४६ ६/१३ एवं चतुरस्रे तस्मिन्नेव बाहुस्वन्यौ कर्णौ बहुधा भवतः एवमनियतत्वेऽपि नियतावेव कर्णावानीतौ ब्रह्मगुप्ताद्यैस्तदानयनं यथा ।

कर्णाश्रितभुजघातैक्यमुभयथान्योन्यभाजितं गुणयेत् । योगेन भुजप्रतिभुजवधयोः कर्णौ पदे विषमे ॥

२५

न्यास

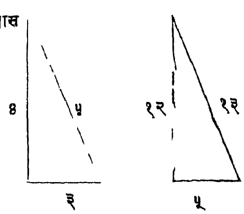
कर्णाश्रितभुजघातैक्येति प्रथमवाहुभुजयो २५।
३९। घात ९७५। तथा ५२। ६। तयोर्घात
३१२। घातयोर्द्वयोरैक्यम ८ ९५। तथा द्वितीय
वाहुम २५। ५२। अनयोर्घाते घातम १
तथा द्वितीयवाहुम ३९। ६ अनयोर्घाते २३४।
घातयोर्द्वयोरैक्यम ३६४। एतदन्य भुजप्रतिभुज
यो ५२। ३९। घात २०२८। पश्चात २५। ६।
अनयोर्वध १५०। तयोरैक्यम ३५२८। अनेन
न्येन ३६४ गुणित जात पर्व्वैक्य १२८४१,९२।
प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्येन ४०९५। भक्त
लब्ध ३१३६। अस्य मूल ५६। एककर्णस्तथा
द्वितीयकर्णार्थ प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्यम ४
९५। भुजप्रतिभुज ३५२८। वधयोगगुणित जात
१४,४४७१६। अन्यकर्णाश्रितघातैक्येन ३६४
भक्त लब्ध ३९६९। अस्य मूलम ६३। द्वितीय
कर्णं। अस्मिन विषमे क्षेत्रे कर्णौ साधन अस्य।
कर्णानयनस्य प्रक्रिया गौरवम॥

लघुप्रक्रियादप्रनद्वारेणाह।

अभीष्टजात्यद्वयबाहुकोट्य
परस्पर कर्णहता भुजा इति।
चतुर्भुज यद्विषम प्रकल्पित
श्रुती तु तत्र त्रिभुजद्वयात्तत॥
बाह्वोवध कोटिवधेन युक् स्या
देका श्रुति कोटिभुजा वधैक्यम।
अन्या लघौ सत्यपि साधनेऽस्मिन
पूर्व्वैं कृत यद्गुरु तन्न विद्म॥

जात्यक्षेत्रद्वयम।

न्यास

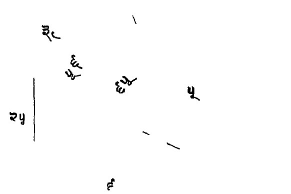

एतयो इतरेतरकर्णहता भुजा कोटय
इतरेतरकर्णहता कोटयो भुजा इति कृते जा
तम् २५। ६। ५२। ३९। तेषा महती भूर्लघु
मुखमितरौ बाहू इति प्रकल्प्य क्षेत्रदर्शन इमौ
कर्णौ महावायासेनानीतौ ६३। ५६। अस्यैव
जात्यद्वयस्योत्तरोत्तरभुजकोट्योर्घातौ जातौ ३६।
२०। अनयोरैक्यमेक कर्णं ५६। बाहू ३। ५।
कोट्योश्च ४। १२। घातौ १५। ४८। अनयो

रैक्यमन्य कर्ण ६३। एव श्रुती ज्ञाता एव
सहितेन जाते॥

अथ यदि पार्श्वभुजाव्ययाव कृत्वा न्यास
क्षेत्रम।

न्यास

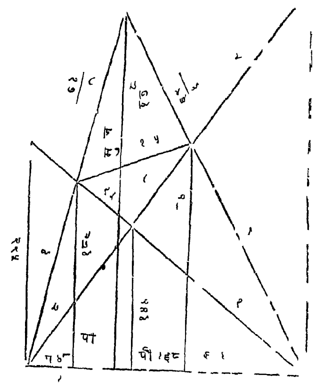

तत्र जात्यद्वयकर्णयो ६५। द्वितीयकर्ण।
तथा तत्रोत्पन्नोदाहरणम।

क्षेत्रे यत्र मुखे ३ क्षितिमिति त्वष्टेन्द
२५ तुल्य पर मुखेनोत्कलिनि २ भूमिति
लिनि १९० तुल्यौ च तत्र श्रुती। एता
वाष्टयम ७८ तथा तिथिगुणौ २१५ अन्याथ
तत्तत्तुल्यौ अोष्टतिथि १८९ तथा जिनयमे
२२४ योगाच्चौ लम्बा॥

तत्र खण्ड यथा० श्रवणयोर्योगाच्च लम्बावधे
लम्बौ निजमाबद्ध भुजयोर्योगाद्यथा स्यात्तत।
पावाध वद लम्बस्य भुजयो सूच्या प्रमाणे च क
सख्य गणितविद। प्रवक्ष्य नितरा क्षेत्रेऽत्र दत्तो
ऽसि चेत॥

न्यास

सूच्यावाधा $\frac{१५२}{१७}$ सूच्यावाधा $\frac{२५४}{१७}$।

भूमान ३ । मुखम १२५। बाहू २८।
१९५। कर्णौ २८। २१५। लम्बौ १८९। २२४॥

अथ सन्ध्याद्यानयनाय करणसूत्र वृत्तद्वयम।

लम्बतदाश्रितबाह्वोर्मध्य सन्ध्याख्यमस्य लम्बस्य।
सन्ध्योना भू पीठ साध्य यस्याधर खण्डम॥
सन्धिद्विस्थ परलम्बश्रवणाहत परस्य पीठेन।
भक्तौ लम्बश्रुत्योर्योगात स्यातामध खण्डे॥

लम्ब १८९। तदाश्रितभुज १९५। अनयो
मध्ये यल्लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्गेत्यादिना गता वाधा
सन्धिसज्ञा ४८। तदूनितभूरिति द्वितीया वाधा
सा पीठसज्ञा २५२।

एव द्वितीयलम्ब २२४। तदाश्रितभुज २६।
पूर्व्ववत सन्धि १३२। पीठम १६८।

अथाद्यलम्बस्याध १८९। खण्ड साध्यम।

अस्य सन्धि ४८। द्विस्थ ४८। परलम्बेन
२२४। श्रवणेन च २८ । पृथग्गुणित १०७५२।
१३४४। परस्य पीठेन १६८। भक्तो लब्ध
लम्बाध खण्डम ६४। श्रवणाध खण्डञ्च ८।

एव द्वितीयलम्बस्य २२४। सन्धि १३२। पर
लम्बेन १८९। कर्णेन च २१५। पृथग्गुणित

परस्य पीठेन २५२। भक्तो लब्ध लम्बाध खण्डम।
९९। श्रवणाध खण्डञ्च १६५।

अथ कर्णयोर्योगादधोलम्बज्ञानार्थ
सूत्र वृत्तम।

लम्बौ भूघ्नौ निजनिजपीठविभक्तौ च वघ्नौ स्त।
ताभ्या प्राग्वत श्रुत्योर्योगाल्लम्ब कुखण्डे च॥

लम्बौ १८९। २२४। भू ३०। घ्नौ जातौ
५६७ । ६७२ । स्वस्वपीठाभ्या २५२। १६८।
भक्तौ एवमत्र लब्धौ वघ्नौ २२५। ४ । आभ्या
मन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगादित्यादिकरणेन लब्ध
कर्णयोगादधोलम्ब । १४४। भूखण्डे च १०८।
१९२॥

अथ सूच्यावाधालम्बभुजज्ञानार्थं सूत्र
वृत्तत्रयम।

लम्बहतौ निजसंधि परलम्बगुणा समाह्वयो ज्ञेय।
समपरसन्ध्योरैक्य हारस्तेनोद्धृतौ तौ च॥
समपरसन्धी भूघ्नौ सूच्यावाधे पृथक स्याताम।
हारहृत परलम्ब सूचीलम्बो भवेद्भूघ्न॥
सूचीलम्बघ्नभुजौ निजनिजलम्बोद्धृतौ सूच्या।
एव क्षेत्रक्षोद प्राज्ञैस्तैराशिकात ज्ञेय॥

अत्र किलाय लम्ब २७४। अस्य सन्धि १२२। अत्र परलम्बेन १८६। गुणितो २२४। अनन भक्तो जात समाङ्कय $\frac{८६१}{८}$। अस्य परसन्धेश्च ४८। योगो हार $\frac{१२७५}{८}$। अनेन भूघ्न ३ । सम $\frac{२६७३}{८}$। परसन्धिश्च। $\frac{१४४}{१}$ भक्तौ जाते सूच्याबाधे $\frac{३५६४}{१७}$। $\frac{१५३६}{१७}$। एव द्वितीय समाङ्कय $\frac{५१२}{६}$।

द्वितीयो हार $\frac{१७}{६}$। अनेन भूघ्न स्वीय सम $\frac{१५३६}{६}$। परसन्धिश्च $\frac{३६६}{१}$। भक्तौ जाते सूच्याबाधे $\frac{१५३६}{१७}$ $\frac{३५६४}{१७}$। परलम्ब २२४। भूमि ३ । गुणो हारेण $\frac{१७}{६}$। भक्तो जात सूचीलम्ब $\frac{६४८}{१७}$। सूचीलम्बो भुजौ १६५। २६ । गुणितौ स्वस्वलम्बाभ्याम १८६।२२४। यथाक्रम भक्तौ जातौ स्वमार्गष्टद्वौ सूचीभुजौ $\frac{६२४}{१७}$ $\frac{७२}{१७}$।

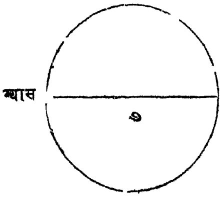
एवमत्र सर्वत्र भागहारराशि प्रमाण गुण्य-गुणकौ तु यथायोग्य फलेच्छे प्रकल्प्य सुधिया नैराशिकमूह्यम ॥

अथ वृत्तक्षेत्रे करणसूत्र वृत्तम।

व्यासे भनन्दाग्नि ३६२७ हते विभक्ते
खबाणसूर्ये १२५० परिधि स सूक्ष्म ।
द्वाविंशतिघ्ने विहृतेऽथ शैलै ७
स्थूलोऽथवा स्याद्व्यवहारयोग्य ॥

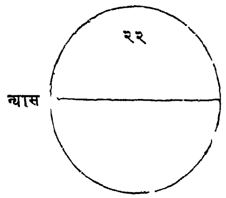
उदाहरणम।

विष्कम्भमान किल सप्त यत्र
तत्र प्रमाण परिधे प्रचक्ष्व।
द्वाविंशतिर्यत परिधिप्रमाण
तद्व्याससख्याञ्च सखे विचिन्त्य॥

व्यासमानम ७। लब्ध परिधिमानम २१$\frac{१२३६}{१२५०}$।
स्थूलो वा परिधिर्लब्ध, २२।

अथवा परिधितो व्यासानयनाय।

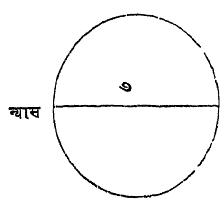
गुणहारविपर्ययेण व्यासमान सूक्ष्मम ७$\frac{११}{३६२७}$।
स्थूल वा ७।

वृत्तगोलयो फलानयने करणसूत्र वृत्तम।
वृत्तक्षेत्रे परिधिगुणितव्यासपाद फल यत
क्षुण्ण वेदैरुपरि परित कन्दुकस्येव जालम।
गोलस्यैव तदपि च फल पृष्ठज व्यासनिघ्न
षड्भिर्भक्त भवति नियत गोलगर्भे घनाख्यम ॥

उदाहरणम।

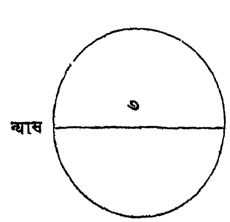
यद्व्यासस्तुरगैर्मित किल फल क्षेत्रे समे तत्र कि
व्यास सप्तमितश्च यस्य सुमते गोलस्य तस्यापि किम।
पृष्ठे कन्दुकजालसन्निभफल गोलस्य तस्यापि कि
मध्ये ब्रूहि घन फलञ्च विमला चेद्वेत्सि लीलावतीम ॥

वृत्तक्षेत्रफलदर्शनाय।

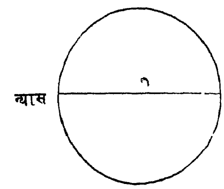
व्यास ७। परिधि २१$\frac{१२३६}{१२५}$। क्षेत्रफलम ३८$\frac{२४२३}{५}$।

गोलपृष्ठफलदर्शनाय।

व्यास ७। गोलपृष्ठफलम १५३$\frac{११७३}{१२५}$।

गोलान्तर्गतघनफलदर्शनाय।

व्यास ७। गोलस्यान्तर्गत घनफलम १७९$\frac{२४८७}{२५}$।

अथ प्रकारान्तरेण ततफलानयने
करणसूत्र सार्द्धवृत्तम।

व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने
सूक्ष्म फल पञ्चसहस्रभक्ते।
रुद्राहते शक्रहृतेऽथवा स्यात
स्थूल फल तद्व्यवहारयोग्यम ॥
घनीकृतव्यासदल निजैक-
विंशांशयुग्गोलघन फल स्यात ॥

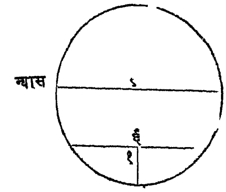
व्यास ७। अस्य वर्ग ४९। भनवाग्निनिघ्ने पञ्चसहस्रभक्ते तदेव सूक्ष्म फलम ३८$\frac{२२३४}{५}$। अथवा व्यासस्य वर्गे ४९। रुद्राहते ५३९। शक्रहृते लब्ध स्थूल फलम् ३८$\frac{१}{२}$। घनीकृत-व्यासदलम $\frac{३४३}{२}$। निजैकविंशांशयुग्गोलस्य घनफल स्थूलम १७९$\frac{२}{३}$।

शरजीवानयनाय करणसूत्र
सार्द्धवृत्तम।

ज्याव्यासयोगान्तरघातमूल
व्यासस्तदूनो दलित शर स्यात ॥
व्यासाच्छरोनाच्छरसङ्गुणाच्च
मूल द्विनिघ्न भवतीह जीवा।
जीवार्द्धवर्गे शरभक्तयुक्ते
व्यासप्रमाण प्रवदन्ति वृत्ते ॥

उदाहरणम।

दशविस्तृतिवृत्तान्तर्यत्र ज्या षण्मिता सखे।।
तत्रेषु वद बाणाज्ज्यां ज्याबाणाभ्याञ्च विस्तृतिम॥

व्यास १०। ज्या ६। योग १६। अन्तरम् ४। घात ६४। मूलम ८। एतदूनो व्यास २।

क्षेत्रं

दलित १। जात शर १। व्यासात १। शरोनात ९। शर १। सङ्गुणात ९। मूलम ३। द्विनिघ्न जाता जीवा ६। एवं ज्ञाताभ्यां ज्याबाणाभ्यां व्यासानयनं यथा जीवा ६। दलं ३। वर्गं ९। शर १। भक्ते ९। शर १। युक्ते जातो व्यास १ ।

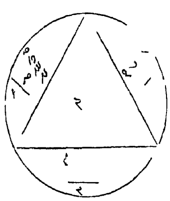
अथ वृत्तान्तस्त्र्यस्रादिनवास्रान्तक्षेत्राणां भुजमानानयनाय करणसूत्रं वृत्तत्रयम्।

त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्रै १ ३९२३
  स्त्रिबाणाष्टयुगाष्टभिः ८४८५३।
वेदाग्निबाणखाश्वैश्च ७ ५३४
  खखाभ्राभ्ररसैः ६ क्रमात्॥
बाणेषुनखबाणैश्च ५२ ५५
  द्विद्विनन्देषुसागरैः ४५९२२।
कुरामदशवेदैश्च ४१ २१ वृत्तव्यासे समाहते॥
खखखाभ्रार्क १२ संभक्ते
  लभ्यन्ते क्रमशो भुजाः।
वृत्तान्तस्त्र्यस्रपूर्वाणां
  नवास्रान्तं पृथक् पृथक्॥

उदाहरणम्।

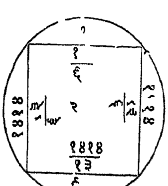
सहस्रद्वितयव्यासं यद्वृत्तं तस्य मध्यतः।
समत्र्यस्रादिकानां मे भुजान् वद पृथक् पृथक्॥

अथ वृत्तान्तस्त्रिभुजे भुजमानानयनाय।

व्यास

व्यास २ । त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्रै १ ३९२३। गुणित २ ७८४६ । खखखाभ्रार्के १२ । भक्ते लब्धं त्र्यस्रे भुजमानं १७३२$\frac{१}{२}$।

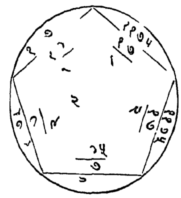
वृत्तान्तश्चतुर्भुजे भुजमानानयनाय।

व्यास

व्यास २ त्रिबाणाष्टयुगाष्टभिः ८४८५३ गुणित १६९७०६ । खखखाभ्रार्के १२ । भक्ते लब्धं चतुरस्रे भुजमानं १४१४$\frac{१३}{६०}$।

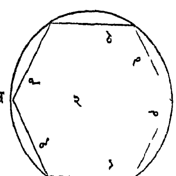
क्षेत्रं

वृत्तान्तः पञ्चभुजे भुजमानानयनाय।

व्यास

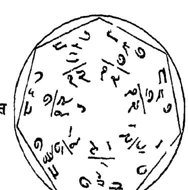
व्यास २ । वेदाग्निबाणखाश्वै ७ ५३४ । गुणितं १४१ ९८ खखखाभ्रार्के १२ । भक्ते लब्धं पञ्चास्रे भुजमानं ११७५$\frac{१७}{३}$।

वृत्तान्तः षड्भुजे भुजमानानयनाय।

व्यास

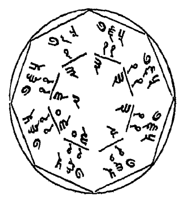
व्यास २ खखाभ्राभ्ररसैः ६ । गुणित १२ , । खखखाभ्रार्के १२ । भक्ते लब्धं षडस्रे भुजमानं १ ।

वृत्तान्तः सप्तभुजे भुजमानानयनाय।

व्यास

व्यास २ बाणेषुनखबाणैः ५२ ५५। गुणित १ ४,११ , । खखखाभ्रार्के १२ । भक्ते लब्धं सप्तास्रे भुजमानं ८६७$\frac{७}{१२}$।

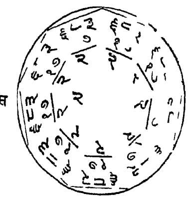
वृत्तान्तरष्टभुजे भुजमानानयनाय।

व्यास

व्यास २ ० । द्विद्विनन्देषुसागरैः ४५९२२। गुणित ९१,८४४, । खखखाभ्रार्कैः १२ भक्ते लब्धमष्टास्रे भुजमानं ७६५$\frac{११}{३०}$।

क्षेत्रं

वृत्तान्तर्नवभुजे भुजमानानयनाय

व्यास

व्यास २ । कुरामदशवेदैः ४१ २१ गुणित ८२, ४२, । खखखाभ्रार्के १२ । भक्ते लब्धं नवास्रे भुजमानं ६८३$\frac{१७}{२}$।

एवमिष्टव्यासादेभ्योऽन्यापि जीवा सिध्यन्तीति तास्तु गोले ज्योत्पत्तौ वक्ष्ये।

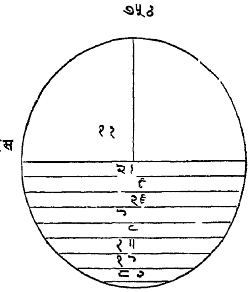
अथ स्थूलजीवाज्ञानार्थं लघुक्रियया करणसूत्रं वृत्तम्।

चापोननिघ्नपरिधिः प्रथमाह्वयः स्यात्
पञ्चाहतः परिधिवर्गचतुर्थभागः।
आद्योनितेन खलु तेन भजेच्चतुघ्न-
व्यासाहतं प्रथममाप्तमिह ज्यका स्यात्॥

उदाहरणम्।

अष्टादशांशेन वृते समान-
मेकादिनिघ्नेन च यत्र चापम्।
पृथक् पृथक् तत्र वदाशु जीवाः
खार्कैर्मितं व्यासदलं च यत्र॥

७५४

व्यास

४२

व्यास २४ । अत्र किलाङ्कलाघवाय विग्रर्त साङ्ख्यकाम्रताग्रमिलित सूक्ष्मपरिधि ७५४। अस्याष्टादशांश ४२। अत्रापि अङ्कलाघवाय द्वयोरष्टादशांशयुतो गृहीत अनेन पृथक् पृथगेकादिगुणितेन तुल्ये धनुषि कल्पित ज्या साध्या।

अथवात्र सुखाय परिधेरष्टादशांशेन परिधिधनूंषि चापवर्त्य ज्या साध्यास्तथापि ता एव भवन्ति।

अपवर्तिते व्यास । परिधि १८। चापानि च १।२।३।४।५।६।७।८।९। यथोक्तकरणेन लब्धा जीवा ४२।८२।१२ ।१५४। १८४।२०८।२२६।२३६।२४०।

अथ चापानयनाय करणसूत्रं वृत्तम् ।
व्यासाब्धिघातयुतमौर्विकया विभक्तो
जीवाङ्घ्रिपञ्चगुणितः परिधेस्तु भागः ।
लब्धोनितात् परिधितः खलु चतुर्थभागात्
ह्रासे यदेव तदिदं धनुरत्र तस्मात् ॥

उदाहरणम् ।

विहिता इह ये गुणास्ततो
वद तेषामधुना धनूंषि मे ।
यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रिया
गणिते गाणितिकातिनैपुणम् ॥

व्यासः ४२ । ८४ । १२ । १५८४ । १८४ ।
२ ८ । २२६ । २३६ । २४ । सर्वत्रापवर्त्तित-
परिधिः १८ । जीवाङ्घ्रिणा । $\frac{२१}{२}$ पञ्चभिश्च ५ ।
परिधिः १८ । वधः २२४ गुणितः १७ । व्यासा-
२४ । ब्धि ४ घातः ६६ । गुणमौर्विकयान्वया
१ २ भक्तो लब्धं १७ । अथाङ्कलाघवाय चतु-
र्विंशतिरेकत्रिकस्य सार्द्धगुणो गृहीतोऽनेनोनितात्
परिधिः १८ । वधः २२४ । चतुर्थभागात् ६ ।
यदाप्तं ८ । इति १८ । दलात् ६ । पतिते १ ।
जातं धनुः एवं जातानि धनूंषि । १ । २ । ३ ।
४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ६ । एतानि परिधिग्रहस्य
दशांशेन गुणितानि स्युः । इति श्रीभास्करा-
चार्य्यविरचितायां लीलावत्यां क्षेत्रव्यवहारः
समाप्तः ॥

क्षेत्रकर्कटी, स्त्री, (क्षेत्रजाता कर्कटी । मध्य-
पदलोपिकर्म्मधारयः ।) वालुकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

क्षेत्रचिर्भिटा, स्त्री, (क्षेत्रजाता चिर्भिटा । पूर्ब्बवत्
पार्थिववत् मध्यपदलोपिसमासः ।) चिर्भिटा
कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षेत्रज, पुं, (क्षेत्रे स्त्रीरूपक्षेत्रे गुर्व्वाद्यनुज्ञया
देवरादितः जायते इति । क्षेत्र + जन +
ड ।) स्वस्त्रियामन्यद्वारा जनितः पुत्रः ।
द्वादशविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । (यथाह
मनुः । ६ । १६७ ।
"यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा ।
स्वधर्म्मेण नियुक्तायां स पुत्त्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥"
द्वादशविधपुत्त्रा यथा तत्रैव । ६।१५८—१६ ।
"पुत्त्रान् द्वादश यानाह नॄणां स्वायम्भुवो मनुः ।
तेषां षड् बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ॥
औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥
कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयन्दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥")
स च देवरादिना भ्रात्रादिभार्य्यायां यथोक्त-
विधानोत्पन्नः । यथा —
"अपुत्रा गुर्व्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥
आगर्भसम्भवाद्गच्छेत् पतितस्त्वन्यथा भवेत् ।
अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत् सुतः ॥"
इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥

तत्पर्य्यायः । देवरादित्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ ॥
तस्य पितृरिकथभागित्वं यथा मनुः ।६। १६५ ।
"औरसक्षेत्रजौ पुत्त्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ।
दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥'
अनियोगोत्पन्नक्षेत्रजस्य त्वौरसेन सह विभाग
माह मनुः । ६ । १ ७ ।
"यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।
यस्य यत् पैतृकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥"
(अत्र कुल्लूकभट्टः । "यद्यपि । प्रयुक्तेन पर-
क्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ
रिक्थी पिण्डदाता च धर्म्मत इति याज्ञ-
वल्क्योक्तविषये यदा क्षेत्रिकस्य पितुः क्षेत्रजा-
नन्तरमौरसः पुत्त्रो भवति तदा तावौरसक्षेत्रजौ
एकरिक्थिनौ एकस्य पितुर्यद्यपि रिक्थार्ह्रौ
भवतस्तथापि यद्यस्य जनकस्यापि धनं तदेव
स गृह्णीयात् न क्षेत्रजः क्षेत्रिकपितुः । यत्तु
वक्ष्यति षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात् पैतृकात्
धनात् । औरसो विभजन् दायमिति तत्पुत्त्रवत्
बीजिविषयम् । यत्तु याज्ञवल्क्येनाप्युक्तं स्पष्टं
रिक्थहरस्तुल्यः तत् क्षेत्रिकपितुः रायपुत्रा-
भाववेदुत्रम् । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु
औरसमरिक्तूलपुत्त्रस्य विषयीसदम् इम गोत्र
व्याचख्यातौ । तत्र । अनियुक्तोत्पन्नस्याक्षेत्रजत्वात्
अनियुक्तासुतश्चैवेति तस्य रिक्थग्रहणनिषे-
धात् यद्येकरिक्थिनौ इत्यन्वयाच ॥") एक-
रिक्थिनौ एकस्या जातौ रिक्थिनौ यस्य
बीजाद्यो जातः स तस्य रिक्थं गृह्णीयात् ।
इतरोऽन्यबीजजो न गृह्णीयादित्यर्थः । स्त्री न
यत्पितृद्रव्यं स्त्रियै तत्पौत्रजन्तुः
गृह्णीयात् नान्य इत्याह नारदः ।
"द्वौ सुतौ विवदमानौ द्वाभ्यां जातौ स्त्रियां धने ।
तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात् स तद्गृह्णीत नेतरः ॥"
इति दायतत्त्वम् ॥ ॥
कलौ क्षेत्रजपुत्त्रकरणनिषेधो यथा आदि-
पुराणे ।
"दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं धारणञ्च कमण्डलोः ।
देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्तकन्या प्रदीयते ॥"
इत्यादि ।
"दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्त्रत्वेन परिग्रहः ।"
इत्यादि ।
एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्त्तितानि कर्म्माणि व्यवस्थापूर्ब्बकं बुधैः ॥"
इत्यादि च उद्वाहतत्त्वम् ॥ ॥
क्षेत्रजाते त्रि ॥

क्षेत्रजा, स्त्री, (क्षेत्रज + स्त्रियां टाप् ।) श्वेतकण्ट-
कारी । ग्रामकुली । गोमूत्रिका । शिलिका ।
चणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वस्त्रियामन्य-
द्वारा जाता कन्या च ॥

क्षेत्रज्ञ, पुं, (क्षेत्रं शरीरं एतच्छरीरं ममेति
ज्ञात्वा यो जानाति आपादतलमस्तकं ज्ञानेन
विषयीकरोति स्वाभाविकेन औपदेशिकेन वेद-
नेन विषयीकरोति वा क्षेत्रवलवत् तत्फल-

भोक्तात्मेत्यर्थः । क्षेत्र + ज्ञा + क ।) मनुष्यगीत्राचार्य्यवत्सम ।
। १ । १७५ । इतक ।) प्रत्यगात्मावत्सम ।
तत्पर्य्यायः । आत्मा २ पुरुष ३ । ब्रह्मर ।
१३।४-६ ॥ जीवा गौरादिर्विवेक भारति ।
(क्षेत्रेषु सर्व्वदेहेषु स्वात्मकव्याप्तितया विराज-
मान सन् "एतत् सर्व्वप्रणिमार तत्क्षेत्र-
पालयिता' इत्यात्मस्वरूप जानाति यः भवति
य प्रज्ञात्मा परमप्रभु स क्षेत्रज्ञात्मा
असमारो परमेश्वर ।) क्षेत्रं शरीरं जाना-
तीति क्षेत्रे शरीरे जानाति ज्ञानवान् भव-
तीति वा क्षेत्रज्ञः । इगुपधादित्वात् क । इति
भरत ॥ तस्य पर्य्यायान्तरम् । सुजीव ४
पुरुष ५ अन्तर्यामी ६ इश्वर ७ पुद्गल ८
परब्रह्म ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रधानम्
१ । इति जटाधर ॥ + ॥ (उभयत्र प्रमाणं
यथा भगवद्गीतायाम् । १३ । १—२ ।
'इदं शरीरं कौन्तेय । क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥
क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्व्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥'
इत्यत्र पदे श्रीधरस्वामी यथ,—"क्षेत्रज्ञ-
मुक्तो विशेषान्तरमिति तत्र प्राग्वादिनां
विशुद्ध वदन्ति । क्षेत्र यद्योक्तलक्षण
चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानीहि
योऽसौ सर्व्वक्षेत्रेषु निर्म्मो त्यादिस्तम्ब
पर्य्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तम् निरस्त-
सर्वोपाधिभेद सदसदादिशब्दप्रत्ययगोचर विद्धी-
त्यभिप्रायः । हे भारत । यस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञे-
श्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यत्
अवशिष्टमस्ति तस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोर्यद्
ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयीक्रियेते
तज्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमिति मतः अभिप्रेत-
मित्यभिप्रायो मम इश्वरस्य विष्णोः ॥" अपि च
तत्रैव । १३ । २२ ।
"उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥"
विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । विष्णुसहस्र-
नामकीर्त्तने । १४६ । १५ ।
"पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ।
अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥)
वटुकभैरवः । यथा —"क्षेत्रज्ञः कालरूपी
विराट् ।" इति तस्य स्तोत्रम् ॥ शिवः । इति
मेदिनी ॥ विदग्धः । छेकः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ शेषद्वयार्थे त्रि ॥

क्षेत्रद पुं (क्षेत्रं शरीरं ददाति रोगादिभ्यो
मोचयति खण्डयतीति वा भक्तस्येति भावः । क्षेत्र
+ दा + क ।) वटुकभैरवः । यथा,—
"क्षेत्रदः क्षेत्रपालश्च क्षेत्रज्ञः क्षत्रियो विराट् ।
श्मशानवासी मांसाशी खर्परशी मखान्तकृत् ॥"
इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकल्पे वटुक-
भैरवस्तोत्रम् ॥ * ॥ (क्षेत्रं शस्यात्पादनक्षमा
भूमिं ददातीति ।) क्षेत्रदातरि त्रि ॥

क्षेत्रदूती स्त्री (क्षेत्रस्य क्षेत्रे वा दूतीव। यद्वा, क्षेत्रे शरीरे दूतीव। औषधान्तरैर्युक्तस्यास्य नारोग्यघटकतया तथात्वम्।) श्वेतकण्टकारी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षेत्रदेवता स्त्री (क्षेत्राधिष्ठात्री देवता।) केदाराधिष्ठात्री। सा च सर्पादिरूपा। यथा, "रक्ताक्ष कथयति। अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने हरिदत्तो नाम ब्राह्मणः। तस्य च कृषिं कुर्व्वतस्तदैव निष्फलः कालोऽतिवर्त्तते। अथैकस्मिन् दिवसे स ब्राह्मण उष्णकालावसाने घर्म्मार्त्तः स्वक्षेत्रमध्ये वृक्षच्छायायां प्रसुप्तः। अनतिदूरे वल्मीकोपरि प्रसारितबृहत्फटाटोपं भीषणं भुजङ्गमं दृष्ट्वा चिन्तयामास। नूनमेषा क्षेत्रदेवता मया कदापि न पूजिता। तेनेदं मे कृषिकर्म्म विफलीभवति।" इति पञ्चतन्त्रे काकोलूकीयं नाम ३ तन्त्रम्॥

क्षेत्रपः पुं, (क्षेत्रं शरीरं पाति रक्षति स्तोत्रकारिणो भक्तस्येति यावत्। क्षेत्र + पा रक्षणे "आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।) वटुकभैरवः। यथा —

"अस्त्राभिमन्त्रितं न्यस्य वदने तीक्ष्णदर्शनम्।
क्षेत्रपं कर्णयोर्मध्ये क्षेत्रपालं हृदि न्यसेत्॥"

इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकल्पे वटुकभैरवस्तोत्रम्॥ * ॥ (क्षेत्रं शस्योत्पादनक्षमा भूमिं पातीति। क्षेत्र + पा + कः।) क्षेत्ररक्षके त्रि॥ (क्षेत्रं शरीरं विश्वं जगत् वा पाति अपरिमेयाश्वर्य्यप्रभावेन चैतन्यदानेन वा इति व्युत्पत्त्या परमात्मा परमेश्वरः॥)

क्षेत्रपतिः, पुं, (क्षेत्रस्य शस्यभूमेः पतिः।) केदाराधिपः। वप्रस्वामी। यथा — "अथ प्रभाते स क्षेत्रपतिर्लगुडहस्तस्तं प्रदेशं गच्छन् काकेनावलोकितः।" इति हितोपदेशे मित्रलाभप्रकरणम्॥ (क्षेत्रस्य शरीरस्य विश्वस्य वा पतिः। जीवः। अग्निः। परमात्मा। यथा, तन्त्रसारे।

"जीवं क्षेत्रपतिं प्राहुः केचिदग्निमथापरे।
स्वतन्त्र एव स कश्चित् क्षेत्रस्य पतिरिष्यते॥")

क्षेत्रपर्पटी, स्त्री, (क्षेत्रे पर्पटीव। यद्वा क्षेत्रे जाता पर्पटी।) क्षुपविशेषः। इति वैद्यकम्॥ क्षेतपापडा इति भाषा॥

क्षेत्रपालः, पुं (क्षेत्रं पालयति रक्षतीति। क्षेत्र + पाल + णिच् + अण् अच् वा।) देवताविशेषः। तद्भेदा यथा, —

"भेदा एकोनपञ्चाशत् क्षेत्रपालस्य कीर्त्तिताः।
मातृकाबीजभेदेन सम्भिन्ना नामभेदतः॥
अजरश्चापकुम्भश्च इन्द्रमूर्त्तिस्ततः परः।
ईडाचारश्चोत्तसश्च ऊष्मादः ऋषिसूदनः॥
ऋश्मुक्तो लुप्तकेशश्च लूपकश्चैकदंष्ट्रकः।
ऐरावतश्चौषधन्नुरौषधीशस्तथैव च॥
अञ्जनश्चास्त्रवारश्च कवलः खरखानलः।
गोमुखश्चैव घण्टादोऽमनाश्च चक्रवारणः॥
छटाटोपो जटालाख्यो झङ्कीवश्च भञ्जुरः।
टङ्कपाणिस्तथा चान्यष्ठानबन्धश्च डामरः॥
ढक्कारवो णवाणश्च तडिद्दृष्टिस्थिरस्तथा।
दन्तुरो धनदश्चान्यो नतिकान्तः प्रचण्डकः॥
फटकारो वीरसङ्घश्च भृङ्गाख्यो मेघभासुरः।
युगान्तो रोलवश्चाथ लम्बोष्ठो वसवस्तथा॥
शताङ्घ्रो षडालाख्यः सुनामाहन्तुकस्तथा।
एते भेदाः समाख्याता मातृकाक्षरयोनिकाः॥ *॥

क्षेत्रपालकथनप्रयोजनं यथा —

"नामपदस्य वर्णानां यो वर्णो मातृकान्तरे।
दृश्यते प्रथमं तत्र तन्नाम क्षेत्रपालकः॥
तत्र तत्र विशिष्टात्मा भेदैरेतैर्व्यवस्थितः।
ततो विशिष्टो यष्टव्यः क्षेत्रपालस्तु सन्ततम्॥
क्षेत्रपालमसम्पूज्य यः कर्म्म कुरुते क्वचित्।
तस्य कर्म्मफलं हन्ति क्षेत्रपालो न संशयः॥"

इति एकोनपञ्चाशतक्षेत्रपालकथनम्।

इति क्षेत्रपालप्रकरणे प्रयोगसारः॥ * ॥ अथ क्षेत्रपालमन्त्रः। मन्त्रदेवप्रकाशिन्याम्। क्षौमितिबीजादि क्षेत्रपालाय इति नमोऽन्तः। अयं प्रणवादिर्वा मन्त्रः। तथा —

"वर्णान्त्यमा विन्दुयुक्तं क्षेत्रपालाय हृन्मनुः।
ताराद्यो वसुवर्णोऽयं क्षेत्रपालस्य ईरितः॥"

प्रातःकृत्यादनन्तरं प्राणायामान्तमस्य पूजां विधाय धर्म्मादिपीठं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात्। अस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री छन्दः क्षेत्रपालो देवता क्षौं बीजं आयेतिशक्तिः षड्दीर्घभाजा बीजेनाङ्गन्यासः। ततो ध्यानम्।

"शशिचन्द्रजटाधरं त्रिनयनं नीलाञ्जनाद्रिप्रभं
दोर्द्दण्डात्तगदाकपालमरुणस्रग्गन्धवस्त्रोज्ज्वलम्।
घण्टामेखलघर्घरध्वनिमिलज्झङ्कारभीमं विभुं
वन्दे संहितसर्पकुण्डलधरं श्रीक्षेत्रपालं सदा॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा धर्म्मादिकल्पितपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजामारभेत्। अङ्गैः प्रथममावरणम्। अनलाद्याशिकेशकरालघण्टारवमहाक्रोधपिशिताशनपिङ्गलाद्योर्द्ध्वकेशैरष्टभिर्द्वितीयम्। इन्द्रादिभिस्तृतीयम्। वज्रादिभिश्चतुर्थम्। ततो धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः। साज्येन चरुणा दशांशहोमः। तथा च निबन्धे।

"लक्षमेकं जपेन्मन्त्रं जुहुयात्तद्दशांशतः।
चरुणा घृतसिक्तेन ततः क्षेत्रेशमर्च्चयेत्॥"

मन्त्रदेवप्रकाशिकायां प्रणवरहितोऽयं मन्त्रः। अस्य पुरश्चरणमयुतसङ्ख्यजपः॥ * ॥ अथास्य बलिविधानम्। रात्रौ गृहाङ्गने स्थण्डिलं कृत्वा तत्र देवं सपरिवारं सम्पूज्य देवस्य हस्ते बलिमन्त्रेण त्रिवारं बलिं दत्त्वा सपरिवारगणेभ्यः स्वस्वनामभिर्ब्बलिं दद्यात्। बलिमन्त्रस्तु। एह्येहि विदुषि सुरु सुरु शुञ्जय शुञ्जय तर्ज्जय तर्ज्जय विघ्नपद विघ्नपद महाभैरव क्षेत्रपाल बलिं गृह्ण गृह्ण स्वाहा। तथा च निबन्धे।

"पूर्व्वमेहिद्वयं पश्चात् विदुषि स्यात् सुरुद्वयम्।
शुञ्जयद्वितयं भूयस्तर्ज्जयद्वितयं पुनः॥
ततो विघ्नपदं द्वं महाभैरव ततः परम्।
क्षेत्रपाल बलिं गृह्ण द्वयं पावकसुन्दरी॥"

यद्वा एह्येहि तुरु तुरु सुरु सुरु जम्भ जम्भ हन हन विघ्नं विनाशय विनाशय महाबलिं क्षेत्रपाल गृह्ण गृह्ण स्वाहा। इति मन्त्रः। एष बलिर्विधिः सर्व्वग्रहनिवारको विजयश्रीकरश्च भवति। बलिमपि सोपदंशं घृतपिण्डेन दद्यात्॥ फलन्तु।

"बलिदानेन सन्तुष्टः क्षेत्रपालः प्रयच्छति।
कान्तिमेधाबलारोग्यतेजःपुष्टियशःश्रियः॥"

इति तन्त्रसारः॥

(द्वारपालो भैरवविशेषः। यथा, तन्त्रशास्त्रे।

"गणेशं वटुकञ्चैव क्षेत्रपालञ्च योगिनीः।
पूर्व्वादिक्रमयोगेन द्वारपालान् प्रपूजयेत्॥"

क्षेत्ररक्षके त्रि। यथा —

"स एव ग्रामपालोऽभूत् पशुपालः स एव च।
क्षेत्रपालः स एवासीद्द्विजातीनाञ्च रक्षिता॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे। १६। २४॥)

क्षेत्रपालरसः, पुं (क्षेत्रपाल इति संज्ञा विद्यते यस्य। स एव रसः औषधविशेषः।) ग्रहणीयुक्तशोथस्यौषधम्। दुग्धवटीति ख्यातम्। यथा, —

"हिङ्गुलञ्च विषं ताम्रं लौहं तालकटङ्कणम्।
क्षीरमाहूरफेनञ्च समभागं विमर्द्दयेत्॥
यवाभा वटिका कार्य्या पथ्यं दुग्धौदनं हितम्।
अलवणं वारिहीनञ्च दातव्यं भिषजा वरैः॥
गुरुशोथसन्निपातञ्च ग्रहणीमतिदुस्तराम्।
ज्वरञ्च विषमं जीर्णं नाशयेन्नात्र संशयः॥"

इति भैषज्यरत्नावली॥

आहूरफेनम् अहिफेनम्॥

क्षेत्रयमानिका, स्त्री (क्षेत्रे जाता यमानिका।) क्षेत्रजातयमानी। यथा, —

"उग्राविरुग्रगन्धे तु वचायां क्षेत्रयमानिके।"

इति नानार्थे त्रिकाण्डशेषः॥

क्षेत्ररुहा, स्त्री (क्षेत्रे रोहति उत्पद्यते इति। क्षेत्र + रुह + क।) वालुकीकर्कटी। इति राजनिर्घण्टः॥ क्षेत्रजाते त्रि॥

क्षेत्रलिप्ता, स्त्री, भूमण्डलस्य कला। यथा। अथ यदि दृग्ग्रहोदयासुभिरष्टादशशतानि क्षेत्रलिप्ता लभ्यन्ते तदा तदन्तरकलासुभिः किमिति फलं क्षेत्रलिप्तास्ता ग्रहाकेभुक्त्यन्तरेण भाज्याः। भुक्त्यन्तरं हि क्षेत्रलिप्तान्तरात्मकमतः सजातीयकरणाय क्षेत्रलिप्तीकरणं भुक्त्यन्तरेणैको दिवसो लभ्यत इति युक्तमुक्तम्। इति सिद्धान्तशिरोमणौ गणिताध्याये ग्रहोदयास्ताधिकारः॥ * ॥ असुभिः दशविपलैः। यथा, —

"गुर्व्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुस्तैः
षड्भिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः॥"

इति तत्रैव कालमानाध्यायः॥

क्षेत्रवित् [द्] पुं, (क्षेत्रं शरीरं अहमित्यात्मत्वेन वेत्ति जानाति इदं सर्व्वशरीरमेवाहमिति

आत्मत्वेन मन्यते इत्यर्थः । क्षेत्र+विद्+क्विप् ।) क्षेत्रज्ञः । जीवात्मा । यथा,—

"त्वन्नरेन्द्र ! जगतामथ तस्थुषाञ्च
देहेन्द्रियासुधिषणात्मभिरावृतानाम् ।
यः क्षेत्रवित्तपतया हृदि विश्वगाविः
प्रत्यक् चकास्ति भगवांस्तमवेहि सोऽस्मि ॥"

इति श्रीभागवते । ४ । २२ । ३५ ॥

'यस्मात्त्वत्तोऽनर्थान्तरम् तत तस्मात् जगतां जङ्गमानां तस्थुषां स्थावराणाञ्च देहादिभिरात्मना अहङ्कारेण चावृतानां हृदि यश्चकास्ति प्रकाशते तमवेहि । कथं सोऽस्मीति । सोऽस्मीति पाठे स एवैकोऽस्ति ततोऽन्यन्नास्तीत्यर्थः । ननु जीवो हृदि चकास्ति नान्यस्तत्राह । क्षेत्रविद् जीव तपति नियमयतीति क्षेत्रवित्तप तस्य भावस्तत्ता तया अन्तर्यामिरूपेण । यद्वा क्षेत्रवित्ति अहं ममतास्पदे पातीति क्षेत्रवित्तप तेन रूपेण । जीवस्तु पारतन्त्र्यान्न भाति । ननु कर्म जीव नियच्छति न त्वावि प्रत्यक् । तर्हि बुद्धिर्न प्रत्यक् प्रतिलोमं चकास्ति बुद्धिस्तु पराक् विषयाकारेण । तर्ह्यहङ्कार न विश्वक् व्यापकत्वेन स तु परिच्छिन्नः । एवम्भूतो यो भगवान् तमवेहीति ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

क्षेत्रसम्भव, पुं (क्षेत्रे सम्भवति उत्पद्यते इति । क्षेत्र+सम्+भू+अच् ।) चक्रक्षुपः । शिखाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमिजे त्रि ॥

क्षेत्रसम्भूत पुं (क्षेत्रे सम्भूत जात ।) कुन्दरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षेत्रोद्भवे त्रि ॥

क्षेत्रसीमा, स्त्री, (क्षेत्रस्य भूमेः सीमा मर्य्यादा ।) अङ्गारतुषदृषदादिद्वाराचिह्नितभूमिमर्य्यादा । यथा क्षीमा क्षेत्रादिमर्य्यादा सा चतुर्विधा । जनपदसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति । इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये सीमाविवादशब्दे द्रष्टव्यं ॥

क्षेत्रजीव, त्रि, (क्षेत्रेण क्षेत्रोद्भवशस्यादिना आजीवतीति । आ+जीव+कर्त्तरि अच् ।) कर्षकः । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥

क्षेत्राधिदेवता, स्त्री, (क्षेत्रस्य अधिदेवता अधिष्ठात्री देवता ।) तीर्थाधिदेवता । यथा —

"देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम् ।
सिद्धं सिद्धाधिकाराश्च श्रीपूर्ब्बं समुदीरयेत् ॥"

इति सस्कारतत्त्वे प्रयोगसारः ॥

क्षेत्राधिप, पुं, (क्षेत्रस्य अधिपः स्वामी अधिष्ठाता वा ।) मेषादिद्वादशराशीनामधिपतिग्रहगणः । यथा,—

"कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीसुताः ।
जीवार्क्किभानुजेज्याख्या क्षेत्रापाः स्युरजादयः ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

क्षेत्राधिष्ठात्री देवता च ॥

क्षेत्रामलकी, स्त्री (क्षेत्रे भूमौ जाता आमलकी । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः ।) भूम्यामलकी । इति शब्दमाला ॥

क्षेत्रिक पुं, (क्षेत्रमस्यास्तीति । ठन् ।) क्षेत्रस्वामी । यथा मनुः । ८ । ५४—५५ ।

"क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः सपादं पणमर्हति ।
सर्व्वत्र तु सदो देयः क्षेत्रिकस्येति धारणा ॥"

"ओपवासात् तु बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।
क्षेत्रिकस्यैव तद्वीजं न वप्ता लभते फलम् ॥
एष धर्म्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ।
विहङ्गमहिषीणाञ्च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥"

'तत्र दासीपरोढाया तस्यामन्येन जातो दासीभर्त्तुर्बीजिभर्त्तुः ।' इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ कलत्रस्वामी । यथा, मनु । ९ । १४५ ।

"हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्त्रो यथौरसः ।
क्षेत्रिकस्य तु तद्बीजं धर्म्मतः प्रसवश्च सः ॥"

"हरेदिति । तत्र नियुक्तायां यो जातः क्षेत्रजः पुत्त्रः औरस इव धन हरेत यस्मात् तत्तस्य कारणभूतं बीजं तत् क्षेत्रस्वामिन एव तत्कार्य्यकरणत्वात् ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

क्षेत्रिय, क्ली, क्षेत्रजतृणम् । परदेहचिकित्स्या । इति मेदिनी ॥

क्षेत्रिय, पुं, (परस्मिन् क्षेत्रे चिकित्स्यः । "क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ।" ५ । २ । ९२ । इति परक्षेत्रस्य क्षेत्रियजादेशः ।) असाध्यरोगः । परदारस्तः । इति मेदिनी ॥ (त्रि, परदेहचिकित्स्यो रोगादिः । यथा, भट्टिः । ४ । ३२ ।

"अथ शूर्पणखा नाम्ना नूनं नाशायिष्यि त्वया ।
दृष्ट्वाऽथ क्षेत्रियो येन मया नाशीति साब्रवीत ॥")

क्षेत्री, [न्] त्रि, (क्षेत्रमस्यास्तीति इनिः ।) क्षेत्रविशिष्टः । कृषीवलः । यथा, हेमचन्द्रः ।

'कुटुम्बी कार्षकः क्षेत्री हली कृषिककार्षिकौ ।"

(यथा च मानवे । ९ । ५१ ।

"तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रप्रवापिणः ।
कुर्व्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ॥")

परगवादिना शस्यविनाशे तत्प्रायश्चित्तं यथा,—

'यावत् शस्यं विनश्येत् क्षेत्री तावत् फलं लभेत् ।
पालस्ताड्योऽथ गोस्वामी पूर्व्वोक्तं दण्डमर्हति ॥'

इति याज्ञवल्क्यवचने गवादिदोषेण यावत् शस्यं विनश्यति तावदेव पालकात् प्राप्नुयात् पालकाप्राप्तौ पालकस्ताड्यः गोस्वामी पूर्व्वोक्तं दण्डादिकम् अर्हति ।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

क्षेत्री [न्] पुं, (क्षेत्रं स्त्री अस्यास्ति । क्षेत्र+इनिः ।) स्वामी । भर्त्ता । यथा, मनु । ९ । ३२ ॥

"भर्त्तुः पुत्त्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधन्तु भर्त्तरि ।
आहुरुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः ॥"

'भर्त्तुरिति । भर्त्तुः पुत्त्रो भवतीति मुनयो मन्यन्ते । भर्त्तरि द्विप्रकारा श्रुतिर्वर्त्तते । केचिदुत्पादकमवोढारमपि भर्त्तारं तेन पुत्त्रेण पुत्त्रिणमाहुः । अन्ये तु वोढारं भर्त्तारमनुत्पादकमपि अन्यजनितेन पुत्त्रेण पुत्त्रिणमाहुः ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ (परमात्मा । यथा गीतायाम् । १३ । ३३ ।

"यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥")

क्षेत्रेक्षु, पुं, (क्षेत्रे इक्षुरिव ।) यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षेत्रोपच पुं स्वफल्कपुत्त्रः । इति केचित् ॥ यथा,—

"श्रुतं धरो नमित्रश्च दृष्टि पुत्रोऽपरस्ततः ।
स्वफल्कश्चित्ररथस्तेन गान्दिन्याश्च स्वफल्कतः ॥
अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्त्रा द्वादश विश्रुताः ।
आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद्गिरिः ॥
धर्म्मवृद्धिः सुकर्म्मा च क्षेत्रोपक्षोऽरिमर्द्दनः ।
शत्रुघ्नो गन्धमादश्च प्रतिबाहुश्च द्वादश ॥"

इति श्रीभागवते । ९ । २४ । १५—१६ ॥

क्षत्रोपेक्ष इति साधुपाठः । (तत्र क्षत्रेषु क्षात्रिय-कुलेषु उपेक्षा यस्य ॥)

क्षेप, पुं, (क्षिप+घञ् ।) निन्दा । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । २ ७ ।

"क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदश ॥")

विक्षेपः । (यथा, श्रीरामायणे । ४ । ६२ । १२ ।

"पथ क्षेपणक्लिष्टा सुपार्श्वेऽभ्यपयास्यति ॥")

लेपनम् । गर्व्वः । प्रेरणम् । इति मेदिनी ॥ विलम्बः । हेला । लङ्घनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ गुच्छः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मेघदूते । ४६ ।

"कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बम् ॥")

क्षेपक, त्रि, (क्षिपतीति । क्षिप+ण्वुल् ।) क्षेपकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

क्षेपण, क्ली, (क्षिप+भावकर्म्मादिषु ल्युट् ।) प्रेरणम् । तत्पर्य्यायः । क्षिपा २ । इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ यापनम् । यथा,—

"विधवा यौवनस्था च नारी भवति कर्कशा ।
आयुषः क्षेपणार्थन्तु दातव्यं स्त्रीधनं सदा ॥"

इति विवादचिन्तामणिधृतहारीतवचनम् ॥

प्रस्तरादीनां दूरप्रेरणाय रज्जुनिर्म्मितयन्त्रम् । फिङ्गा इति भाषा । यथा, श्रीभागवते । ३ । १९ ।

"प्रववृत्वायवश्चण्डास्तमः पांशवमैरयन् ।
दिग्भ्यो निपेतुर्ग्रावाणः क्षेपणैः प्रहिता इव ॥"

"ग्रावाणः प्रेरितवन्तः । क्षेपणैर्यन्त्रैः ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (परित्यागः । यथाह मनुः । ४ । ११९ ।

"उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् ॥"

"उपाकर्म्मणि उत्सर्गे त्रिरात्रमध्ययनक्षेपणम् ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥ शब्दयोद्धया सङ्घया भूपातनरूपनियुद्धकौशलविशेषः । यथा, महाभारते । ४ । १२ । २८ ।

"क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिःस्वनैः ।
तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रमृष्टाभिस्तथैव च ॥"

"क्षेपणं कथमपि यत्तु स्थानात् प्रच्यवनं हठात् ॥"

इति तट्टीकायां नीलकण्ठधृतमल्लशास्त्रम् ॥

क्षेपणि, } स्त्री, (क्षिप+बाहुलकात् अनि
क्षेपणी, } ङीप् वा ।) नौकादण्डः । इत्यमरः । १ । १० । १३ ॥ डाँड इति भाषा । जालभेदः । इति मेदिनी ॥ (अस्त्रविशेषः । यथा, रामायणे । ६ । ७ । २४ ।

"क्षेपण्यस्तोमराश्चोग्राश्चक्राणि मुषलानि च ॥")

क्षेपणीय, क्ली, (क्षिप+अनीयर् ।) पाषाणप्रक्षेपणास्त्रम् । यथा, रघुवंशे ४ । ७७ ।

"तत्र घोर रणोयुद्धं माल्यवतीयैर्गणैरभूत ।
नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम ॥"
"तत्रेति । तत्र हिमाद्रौ गणै सह रणोयुद्ध अभूत । किंगणे पर्व्वते उतपन्ने । किं युद्ध भयङ्करम । पुन किं नाराचाना वाणविशेषाणा क्षेपणीयाना पाषाणप्रक्षेपयन्त्राणा ये अश्मा स्तेषाञ्च घर्षणेन उतपतिता अग्नयो यस्मिन् ।" इति तट्टीका ॥ क्षेपणयोग्ये त्रि ॥

क्षेपदिन, क्ली, अहर्गणानयनार्थ क्षीयविशोधयुत क्षयनाडी । यथा । "इदानीमहर्गणार्थं क्षेपन्निनाम्याह । क्षीयनखाश्मयुता क्षयनाद्य क्षेपदिनानि दिवागणसिद्धै । पूर्व्वमानीता ये चयाहास्तेषामधो यन्नाडिकाद्य तत क्षीय विशाश्मयुत सद्दिनाद्य कल्प्यम । या घटिकास्तानि दिनानि । या विघटिकास्ता घटिकास्तासामप्यधो ये षष्ठ्यशास्तानि पानीयपलानि कल्प्यानीति । इति सिद्धान्तशिरोमणौ गणिताध्याये प्रत्यब्दशुद्धि ॥

क्षेपपात, पु, ग्रहकक्षाक्रान्तिमण्डलयोर्योग । यथा । इदानी क्रान्तिवृत्तमाह । क्रान्तिवृत्त विधेय मदाङ्क भमलच्च भानुश्च भार्द्धं क्रमा भानुत । क्रातिपात प्रतीप तथा प्रस्फुटा क्षेपपाताश्च खलाबोधकृत ॥ इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याय ॥

क्षेपिमा, [न] पु, (क्षिप्रस्य भाव "पृथ्वादिभ्य इमनिज वा ।' ५ । १ । १२२ । इति इमनिच । "स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणा यणादिपर पूर्व्वस्य च गुण ।" ६ । ४ । १५६ । इति साधु ।) अति शीघ्रत्व । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षेपिष्ठ, त्रि, (अतिशयेन क्षिप्र । क्षिप्र + इष्ठन । स्थूलदूरेति ।" ६ । ।१५६ । इति साधु ।) अतिशीघ्र । क्षिप्रतर । इत्यमर । ३ । २ । १११ ॥

क्षेपीयान, [स्] त्रि, (अतिशयेन क्षिप्र । ईयसुन । 'स्थूलदूरेति । ६।४।१५६ । इति साधु ।) अत शीघ्रक्षिप । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षेप्ता, [ऋ] त्रि, (क्षिपति इति । क्षिप + तृच ।) क्षेपणकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा रामायणे । ४ । ६ । ८४ ।
"उपास्पृश्य ददौ शाप क्षेप्तार वालिन प्रति ॥")

क्षेम क्ली, प्लक्षद्वीपस्य वर्षविशेष । यथा । "प्लक्षो जम्बुप्रमाणो द्वीपाख्यातिकरो हिरण्मय उत्थितो यत्राग्निरुपास्ते सप्तजिह्व । तस्याधिपति प्रिय व्रतात्मज इध्मजिह्व स्व द्वीप सप्त वर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम । शिव वयस सुभद्र शान्त क्षेमममृतमभयमिति वर्षाणि ।" इति श्रीभागवते ।५ । २ । २-३ ॥ * ॥ मठविशेष । यथा,—
'मनु यमौ च वाराहक्षेत्र यत्राविधायक ।
श्रीकण्ठक्षेममठयोरासीद्युष्पपुरान्तिके ॥"
इति राजतरङ्गिण्या ६ तरङ्ग ॥

क्षेम', पु, क्ली, (क्षि क्षये + "अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षीति ।" उणा । १ । १३६ । इति मन । (कुशलम । (यथा मनु ।२।१२७ ।
"ब्राह्मण कुशल पृच्छेत क्षत्रबन्धुमनामयम ।
वैश्य क्षेम समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥")
तद्वति त्रि । इत्यमर २।४।२६ ॥ (यथा गो रामायणे । ५ । ८ । १७ ।
"क्षता क्षेमाश्च पन्थान सुख गच्छन्ति खेचरा ॥")
लब्धरक्षणम । इति मेदिनी ॥ मोक्ष । इति हेमचन्द्र ॥

क्षेम, पु, (क्षेम मङ्गलमस्मिन्नस्तीति । अर्श आद्यच ।) चोरनामगन्धद्रव्यम । चण्डानामौषधम । इति शब्दरत्नावली मेदिनी च ॥ धर्म्मस्य शान्त्यामुतपादित पुत्र । यथा विष्णुपुराणे ।१।७।२८ ।
"व्यवसाय प्रशमं वै क्षम शान्तिरसूयत ।
सुखम्बद्धियंश कीर्त्तिरित्येते धर्म्मसूनव ॥"
कलिङ्गदेशस्य राजा । यथा,—
"क्षेमोऽग्रतीर्थं कुहर कलिङ्गेषु नराधिप ।
मतिमाश्च मनुष्येन्द्र । ईश्वरश्चेति विश्रुत ॥"
इति महाभारते । १ । ६७ । ६५ ॥ * ॥
चन्द्रवंशीयशुचिराजपुत्र । यथा,—
"तत सुतञ्जयाद्विप्र शुचिस्तस्य भविष्यति ।
क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्धर्म्मसूत्र समस्तत ॥"
इति श्रीभागवते । ६ । २२ । ४७ ॥ * ॥
लब्धपरिपालनम । यथा, —
"उपेयादीश्वरञ्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये ।
स्नात्वा देवान पितृंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ॥'
इति याज्ञवल्क्यसंहितायामाचाराध्याय ॥
तदन नरमीश्वरमभिषेकादिगुणयुक्तमन्य वा श्रीमन्तमकुतशित योगक्षेमार्थम । अलब्धलाभो योग । लब्धपरिपालन क्षेम तदर्थमुपेयात । उपासीत उपेयादित्यनेन सेवा प्रतिषेधति । वेतनग्रहणेन आज्ञाकरण सेवा तस्या श्ववृत्तित्वेन निषेधात ।" इति तट्टीका मिताक्षरा ॥ (यथाच मनु । ८ । २३ ।
"योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात ॥")

क्षेमक, पु (क्षेम + स्वार्थे सञ्ज्ञाया वा कन ।) चोरनामगन्धद्रव्यम । इति जटाधर ॥ * ॥ नागविशेष । यथा —
"नाग शङ्खमुखश्चैव तथा कुष्माण्डकोऽपर ।
क्षेमकश्च तथा नागो नाग पिण्डारकस्तथा ॥"
इति महाभारते । १ । ३५ । ११ ॥
जनमेजयवंशीतपन्नराजविशेष । यथा,—
"शतानीकाद्दुर्दमनस्तस्यापत्य महीनर ।
दण्डपाणिर्निमिस्तस्य क्षेमको भविता यत ॥"
इति श्रीभागवते । ६ । २२ । ४३ ॥
एततपर्य्यन्त अस्य वंशस्य विश्रान्ति । परीक्षिदादय क्षेमकान्ता कलौ सहस्रवतसरपर्य्यन्त राजान आसन । तत सोमवंशशाखान्तरे मगधवंश्या राजान कलौ बहुकाल स्थिता । इति श्रीभागवतमतम् ॥ राक्षसविशेष । यथा,—
"एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप ॥
शून्या निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षस ॥'
इति हरिवंशे । २६ । ७६ ॥

क्षेमकर त्रि, (करोतीति । कृ + अच ।) मङ्गल कारक । इति सिद्धातकौमुदी ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ३५ । ३७ ।
"पन्थान व प्रवक्ष्यामि शिव क्षेमकर द्विजा ॥")

क्षेमकार, त्रि (क्षेम करोतीति । क्षेम + कृ + कर्म्मणि अण ।" ३ । २ । १ । इति अण ।) शुभङ्कर । इति भूरिप्रयोग ॥ क्षेमङ्कर । मङ्गलकर्त्ता । यथा, "क्षेमप्रियमद्रात कृञ्" इति सूत्रेण क्षेमशब्दात परस्य कृधातो खपत्ययाभावपक्षे टात षस्मिति षणप्रत्ययेन निष्पन्न । इति मुग्धबोधव्याकरणम ॥ (यथा, भट्ट ।५।७७ ।
"पितु प्रियङ्करो भर्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम ॥")

क्षेमकृत, त्रि, (क्षेम करोतीति । क्षेम + कृ + क्विप ।) मङ्गलकारक । यथा,—
"दुर्लभ प्राकृत वाक्य दुर्लभ क्षेमकृत सुत ।
दुर्लभा सदृशी भार्य्या दुर्लभ स्वजन प्रिय ॥"
इति चाणक्ये । ५४ ॥

क्षेमगुप्त, पु (क्षेमेण मङ्गलमयेन परमेश्वरेण गुप्त रक्षित यद्वा क्षेम लब्धरक्षण तेन गुप्त ।) काश्मीरदेशस्य राजविशेष । यथा —
"क्षेमगुप्ताभिधानोऽभूदथ राजा तदात्मज ।
आसवासेवनोतसिक्तवित्ततारुण्यसज्वर ॥"
इति राजतरङ्गिण्या ६ तरङ्ग ॥
(क्षेमगुप्त त्रि ॥)

क्षेमङ्कर, त्रि, (क्षेम करोतीति । क्षम + कृ + "क्षेमप्रियमद्रेऽण च ।" ३।२।४४ । इति अण । चात खच मुम च ।) मङ्गलकारक । ततपर्य्याय । अरिष्टताति २ शिवताति ३ शिवङ्कर ४ । इति हेमचन्द्र ॥ क्षेमकार ५ मद्रङ्कर ६ शुभङ्कर ७ । इति भूरिप्रयोग ॥

क्षेमङ्करी, स्त्री, (क्षेमङ्कर + स्त्रिया ङीप ।) देवीविशेष । यथा,—
"क्षेमान देवेषु सा देवी कृत्वा दैत्यपते क्षयम ।
क्षेमङ्करी शिवेनोक्ता पूज्या लोके भविष्यसि ॥
अनर्नेव तु रूपेण विद्याष्टकसमन्विता ।
एका वा नगरान्तस्था पूजिता स्थापिता शुभा ॥
प्रासादे पटकुड्ये वा पुस्तके जलवह्निगा ।
निस्त्रिंशे पूजयेत क्षेमा सर्व्वकामफलप्रदाम ॥
दमनी पदमाला च श्रीघोणा वज्रशासना ।
अक्ष प्रत्यङ्गिरादेव्या पूजयेत समुदाहृता ।
एताभि स्थापन कार्य्य शिवासनसमानुगम् ॥"
इति देवीपुराणे क्षेमङ्करीप्रादुर्भाव ४७अध्याय ॥
शङ्खचिल्ली । या च भगवत्या मूर्त्ति । तस्या नमस्कारमन्त्र । यथा,—
"कुङ्कुमारुणसर्व्वाङ्गि । कुन्देन्दुधवलानने । ।
मतस्यमासप्रिये देवि । क्षेमङ्करि । नमोऽस्तु ते ॥"
अपि च ।
"कृशोदरि महाचण्डे । मुक्तकेशि । बलिप्रिये । ।
कुलाचारप्रसन्नास्ये नमस्ते शङ्करप्रिये । ॥"
इति तन्त्रम् ॥

क्षेमजित्, पु, (क्षेमं मङ्गलं जयति जितवान् वा सर्व्वदा पुण्यात्मककर्म्मणा। यद्वा क्षेमं प्राप्तस्य रक्षणं जितवान् स्वायत्तीकृतवान् दैवपुरुषकारादिप्रभावेणेति यावत्।) राजविशेषः। स तु मगधदेशे षटत्रिंशद्वर्षपर्य्यन्तं राजा भविष्यति। तस्य नामान्तरं क्षेमार्च्चिः। इति मत्स्यपुराणमिति केचित्॥

क्षेमदर्शी [न] पु, (क्षेमं द्रष्टुं शीलमस्य यद्वा क्षेमं मङ्गलं प्राप्तस्य रक्षणं वा पश्यतीति। क्षेम+दृश+णिनि।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः। यथा महाभारते। १२।८२।६।

"कोशलानामाधिपत्यं सम्प्राप्तं क्षेमदर्शिनम्।
मुनिः कालकवृक्षीय आजगामेति नः श्रुतम्॥"

क्षेमधन्वा, [न] पु, (क्षेमं लब्धरक्षणपटु धनुर्यस्य यद्वा क्षेमं प्रजानां मङ्गलसाधनं जगद्धितकरमित्यर्थः धनुर्यस्य।) सूर्य्यवंशीयराजविशेषः। स तु पुण्डरीकपुत्त्रः। यथा,—

"नभस्य पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः।
क्षेमधन्वसुतस्त्वासीद्देवानीकः प्रतापवान्॥"

इति हरिवंशे। १५।२७॥

सावर्णनामकतृतीयमनुपुत्त्रविशेषः। यथा,—

"सर्व्वत्रगः सुशर्म्मा च देवानीकः पुरूद्वहः।
क्षेमधन्वा दृढायुश्च आदर्शः पण्डको मनुः।
सावर्णस्य तु पुत्त्रा वै तृतीयस्य नव स्मृताः॥"

इति च तत्रैव। ७।७४॥

क्षेमधर्म्मा [न] पु, (क्षेमं मङ्गलरूपं क्षेमं वा धर्म्मो यस्य। यद्वा क्षेमरक्षणं धर्म्मो यस्य।) राजविशेषः। यथा, "ततश्च शिशुनागस्तस्य पुत्त्रश्च काकवर्णो भविता तस्य पुत्त्रः क्षेमधर्म्मा तस्यापि क्षत्त्रौजाः।" इति विष्णुपुराणे। ४।२४।३॥

क्षेमधूर्त्तिः, पु, (क्षेमे मङ्गले लब्धरक्षणे वा धूर्त्तिः धारणा यस्य।) राजविशेषः। यथा,—

"बृहन्तं त्वक्षमधायान्तं कैकयं दृढविक्रमम्।
क्षेमधूर्त्तिर्म्महाराज। विव्याधोरसि मार्गणैः॥"

इति महाभारते। ७।१६।१॥

क्षेममूर्त्तिः पु, (क्षेमा मङ्गलमयी प्रियदर्शना मूर्त्तिरस्य।) कारूषदेशीयराजविशेषः। इति केचित्। क्षेमधूर्त्तिरिति साधुपाठः। यथा,—

"कारूषकाश्च राजानः क्षेमधूर्त्तिस्तथैव च।
श्रुतायुरुद्धहश्चैव बृहत्सेनस्तथैव च॥"

इति महाभारते आदिपर्व्वणि ६७ अध्यायः॥

क्षेमवान् [त] त्रि, (क्षेमं मङ्गलमस्यास्तीति। अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वत्वम्।) मङ्गलयुक्तः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

क्षेमशूर, पु, (क्षेमे मङ्गलस्थाने निर्विघ्नस्थाने वा शूरः।) निर्भयस्थाने बलप्रकाशकः। यथा,—

"किं क्षेमशूरैर्विबुधैरसंयुगविकत्थनैः।
रहोजुषा वा हरिणा शम्भुना वा वनौकसा॥"

इति श्रीभागवते। १।४।३६॥

"क्षेमे निर्भयदेशे शूरैः। असंयुगादन्यत्र विकत्थनं प्रौढवादो येषां तैः। ननु हरेर्विभेमि शम्भो र्व्वेति चेत्तत्राह रहोजुषेति। सर्व्वस्यान्तः प्रवि-

ष्टेन न क्वचिदपि वहिर्दृष्टेन इत्यर्थः। पुरुषप्रवेशरहितमिलावृतवनं ओको यस्य तेन शम्भुना।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

क्षेमा, स्त्री, (क्षेम+टाप्।) कात्यायनी। इति मेदिनी॥ क्षेमङ्करी। यथा—

"निक्षिप्य पूजयेत् क्षेमां सर्व्वकामफलप्रदाम्।"

इति देवीपुराणे क्षेमङ्करीप्रादुर्भावनामाध्यायः॥ (अप्सरोभेदः। यथा, महाभारते। १।१२२।५६।

"अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवीरम्भामनोरमा॥")

क्षेमाधि, पु (क्षेमा मङ्गलमयी क्षेमे मङ्गलविषये धीयस्य पृषोदरात् ह्रस्वः।) मिथिलादेशस्य सूर्य्यवंशीयराजविशेषः। यथा,—

"अरिष्टनेमिस्तस्यापि श्रुतायुस्तत् सुपार्श्वकः।
ततश्चित्ररथो यस्य क्षेमाधिर्म्मिथिलाधिपः॥"

इति श्रीभागवते। ९।१३।२३॥

क्षेमाफला, स्त्री, (क्षेमं मङ्गलजनकं हितकरं फलं यस्याः। पृषोदरादाकारत्वे साधु।) क्षमफला इति वा पाठः॥ उडुम्बरश्च। इति शब्दचन्द्रिका॥

क्षेम्य, त्रि, (क्षेमाय साधु "प्राग्घिताद्यत्।"४।४।७५। इति यत्। यद्वा, क्षेममर्हतीति "दण्डादिभ्यो यत्।"५।१।६६। इति यत्।) क्षेमीष्यमः। कुशलयोग्यम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, मनुः। ७।२१२।

"क्षेम्यां शस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि।
परित्यजेत् नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन्॥")

क्षेम्य, पु, (क्षेममर्हत्यसौ। क्षेम+यत्।) राजविशेषः। यथा, हरिवंशे। २०।४६।

"उग्रायुधस्य दायादः क्षेम्यो नाम महायशाः॥
क्षेम्यात् सुवीरो नृपतिः सुवीरात्तु नृपञ्जयः।
नृपञ्जयाद्बहुरथ इत्येते पौरवाः स्मृताः॥"

क्षै, क्षये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-अक-अनिट्।) क्षादि। क्षायति। इति दुर्गादासः॥

क्षैण्य, क्ली, (क्षीणस्य भावः। क्षीण+ष्यञ्।) क्षीणता। यथा, "क्षैण्यज्ञाने तु पातित्यमरणं ज्ञात्वा प्रकृतस्य चान्द्रायणपादादिकम्॥" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ अपि च।

"अस्मिन् धनजनक्षैण्यनिमित्तं मण्डलोत्तमे।
सर्व्वतो दिक्षु सत्तस्थावधानधौरम्परा॥"

इति राजतरङ्गिण्याम् ५ तरङ्गः॥

क्षैत्र, क्ली, (क्षेत्राणां समूहः। "भिक्षादिभ्योऽण्।" ४।२।३८। इति अण्।) क्षेत्रसमूहः। तत्पर्य्यायः। कैदारिकम् २ कैदार्य्यम् ३ कैदारकम् ४। इत्यमरः। २।९।११॥ वारटम् ५। इति शब्दरत्नावली॥

क्षैत्रज्ञ, } क्ली, (क्षेत्रज्ञ+"हायनान्तयुवादिभ्योऽण्।" ५।१।१३२। इति अण्।
क्षैत्रज्ञ्य, } "कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञा युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते।" क्षेत्रज्ञपक्षे+ "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च।" ५।१।१२४। इति ष्यञ्।) क्षेत्रज्ञस्य भावः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

क्षैरेयी स्त्री, (क्षीरे संस्कृतं यदन्नम्। ततः स्त्रियां ङीप्।) परमान्नम्। इति हेमचन्द्रः॥ क्षीरसम्बन्धिनि त्रि। क्षारेयी इति च पाठः॥

क्षोड, पु (क्षोड्यते बध्यते अस्मिन्। क्षोड+अधिकरणे+अप्। घञ् इति कश्चित् वृद्धिश्च वैदिकधातुस्थायम्।) आलानम्। गजबन्धनी। इति भूरिप्रयोगः॥

क्षोणि, } स्त्री, (क्षै+बाहुलकात् डोनि वा
क्षोणी, } ङीप्।) पृथिवी। इति शब्दरत्नावली॥ अमरटीका च॥ (यथा, ऋग्वेदे १।५४।१।

"अक्रन्दयो नद्योरोरुवद्वना कथा न क्षोणी भियसा समारत॥")

क्षोद, पु, (क्षुद्यते इति। क्षुद पेषणे+कर्म्मणि भावे च घञ्।) चूर्णं। इत्यमरः। २।९।४८॥ (यथा, काशीखण्डे। ३३।६२।

"सापि प्राग्वासनायोगाच्छिन्नाखैनरता सती।
हित्वा मलयजक्षोदं बिभ्रती बहुभस्म वै॥")

रजः। पेषणम्। इति मेदिनी॥ (यथा, रत्नावलीनाटिकायाम् १ अङ्के।

"कीर्णैः पिष्टातकौघैः कृतदिवसमुखैः कुङ्कुमक्षोदगौरैर्-
हैमालङ्कारभाभिर्भरनमितशिरः शेखराभिः किराते॥")

क्षोदित, क्ली (क्षुद+भावे क्त। वाच्यलिङ्गे तु कर्म्मणि+क्त।) चूर्णम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ पेषिते त्रि॥

क्षोदिमा, [न] पु (क्षुद+"पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा।" ५।१।१२२। इति इमनिच्।) अतिशयक्षुद्रता। इति व्याकरणम्॥

क्षोदिष्ठ त्रि (अतिशयेन क्षुद्र इति। इष्ठन्प्रत्ययः।) अतिशयक्षुद्रः। इत्यमरः। ३।२।१११॥

क्षोदीयान् [स] त्रि, (क्षुद्र+ईयसुन्।) अतिक्षुद्रः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा माघे। ७।१।

"इष्टतमसहायं काप्यान्तः क्षोदीयानपि गच्छति।
सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा॥")

क्षोद्य, त्रि, (क्षोदनीयः क्षोदितुमर्हति वा। क्षुद+"अचो यत्।" ३।१।९७। इति यत्।) क्षोदनीयः। चूर्णीकरणीयः। यथा,—

"बन्धुर्बन्धनीयाश्च क्षोद्यान् सम्प्रदुस्तथा।
विभिद्र्भेदनीयाश्च तास्तान् देशान् रास्तदा॥"

इति रामायणे। २।८०।१॥

"बन्धनीयान् सेतुः। क्षोद्यान् क्षोदनीयान् शर्कराभूयिष्ठप्रदेशान्। सम्प्रदुः चूर्णयामासुः। भेदनीयान् जलनिर्गमार्थं भेदान्॥" इति तट्टीका॥

क्षोभ, पु, (क्षुभ+भावे घञ्।) क्षोभणम्। सञ्चलनम्। चित्तचाञ्चल्यम्। यथा,—

"पूरोत्पीडे तडागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया।
शोकक्षोभे तु हृदयं प्रलापैरेव धार्य्यते॥"

इति उत्तरचरिते। ३ अङ्कः॥

परीवाहः सेतुभेदः। शोकक्षोभे शोकाधीनचित्तचाञ्चल्ये। प्रलापैः रोदनादिभिरित्यर्थः॥

अपि च शाक्तानन्दतरङ्गिणीधृततन्त्रे ।
"भुक्त्वा पीत्वा चरेत् पूजां जपं ध्यानं समाहितः ।
साधके क्षोभमापन्ने मम क्षोभः प्रजायते ।
तस्माद्भुक्त्वा च पीत्वा च अक्षुब्धो यजनं चरेत् ॥"

क्षोभकः, पुं, (क्षोभ + सञ्ज्ञायां कन् ।) कामाख्यास्थपर्व्वतविशेषः । यथा,—
"दुर्व्वेराख्यस्य पूर्व्वस्यां पुरं नाम वरासनम् ।
तद्दक्षिणे महाशैलः क्षोभको नाम नामतः ॥
तस्मिन् गिरौ शिलापृष्ठे वक्त्रे देवी अवस्थिता ।
पञ्चपुष्करिणी नाम्ना पञ्चयोनिस्वरूपिणी ॥
एकत्र पञ्चभिर्दुर्गा योनिभिः पञ्चवक्त्रकम् ।
स्थिता रमयितुं तत्र नित्यमेव हिमाद्रिजा ॥"
इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८१ अध्यायः ॥ * ॥ (क्षुभ + कर्त्तरि + ण्वुल् ।) क्षोभजनके त्रि ॥

क्षोभणः त्रि, (क्षुभ + णिच् + ल्युः ।) क्षोभजनकम् । सञ्चलनकारकम् । यथा,—
"आहताङ्गैः ससक्तैस्तु देवप्रहरणैस्तदा ।
अक्षोभ्याणां समुद्राणां क्षोभणं क्षिप्रकारिणम् ॥"
इति रामायणे । ३ । ३६ । १ ॥
'क्षोभणं क्षोभकर्त्तारम् ।" इति तट्टीका ॥
(क्ली भावे ल्युट् । क्षोभः ॥)

क्षोभणः, पुं, (क्षुभ + णिच् + ल्युः ।) वटुकभैरवः । यथा विश्वसारोद्धारतन्त्रे तस्य स्तोत्रम् ।
"कङ्कालधारी मुण्डी च व्यालयज्ञोपवीतवान् ।
जम्भणो मोहनस्तम्भी मारणः क्षोभणस्तथा ॥"

क्षोभितः, त्रि, (क्षुभ + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) क्षोभयुक्तः । सञ्चालितः । यथा,—
"पादाक्रान्त्या नतभुवं किरीटोल्लिखिताम्बराम् ।
क्षोभिताशेषपातालां धनुर्ज्यानिःस्वनेन ताम् ॥"
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ८२ । ३७ ॥

क्षोमं, क्ली (क्षुम + मन् । पृषोदरात् वृद्धिर्वा ।) दुकूलम् । इत्यमरः । २ । २ । १२ । क्षौमं इति च पाठः ॥

क्षोमः, पुं क्ली, (क्षुम + मन् ।) अट्टः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ क्षौमोऽपि पाठः ॥

क्षोमकः पुं, (क्षोम + सञ्ज्ञायां कन् ।) गवाक्षः । इति जटाधरः ॥

क्षोणिः, } स्त्री, (क्षु + बाहुलकात् निः णत्वं
क्षोणी, } वृद्धिर्वा ङीप् च ।) पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥ अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
"द्रव्या च यागाधाराच्च क्षोणी क्षीणालये च या ।
महालये क्षयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः ॥
(यथा, भागवते । ३ । १४ । ३ ।
"तस्य चोद्धरतः क्षौणीं स्वदंष्ट्राग्रेण लीलया ॥")

क्षोणीप्राचीरः पुं, (क्षोण्याः प्राचीर इव ।) समुद्रः । इति जटाधरः ॥

क्षोणीभुक् [ज्,] पुं, (क्षोणीं पृथ्वीं भुनक्तीति । भुज + क्विप् ।) राजा । यथा,—
"ज्ञात्वा शास्त्रविभीषिकां कतिपयग्रामेषु दीनाः प्रजा मध्नन्तो विदलन्ति नैव कृतिनः क्षोणीभुजस्ते किल ।
विद्वांसोऽपि वयं किल त्रिजगतां सर्गस्थितिव्यापन्नौ मौशस्तत्परिचर्यया न गणितो यैरेष नारायणः ॥"
इति शान्तिशतके । १ । ११ ॥

क्षोणीमयः, पुं, (क्षोणी + मयट् ।) क्ष्माश्रयः । पृथिव्याश्रयः । यथा —
"मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः
क्षोणीमयो निखिलजीवनिकायकेतः ।
विस्रंसितानुरुभये सलिले मुखान्मे
आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गान् ॥"
इति श्रीभागवते । २ । ७ । १२ ॥
'मत्स्यावतारमाह । मत्स्यो भाविना वैवस्वतेन मनुना दृष्टः । क्षोणीमयः पृथ्वीमयः पृथिवीप्रधानस्तदाश्रय इत्यर्थः । अत एव निखिलजीवनिकायानामाश्रयः । मे मुखाद्विस्रंसितान् गलितान् वेदस्य मार्गान् वेदानादाय तत्र युगान्तसलिले विजहार । ह हर्षे ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ + ॥ क्षोणीमयोऽपि पाठः ॥

क्षौद्रं क्ली, (क्षुद्राभिः पिङ्गलवर्णमक्षिकाभिः सरघाभिर्निर्म्मितम् । क्षुद्र + "क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ।" ४ । ३ । ११६ । इति अञ् ।) मधु । इत्यमरः । २ । ९ । १०७ ॥ जलम् । इति मेदिनी ॥ पिङ्गलवर्णक्षुद्रमक्षिकाकृतकपिलवर्णमधु । अस्य गुणाः । अतिशीतलत्वम् । लघुत्वम् । क्लेदनाशित्वम् । घृतयुक्तक्षौद्रस्य विषतुल्यत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
"माक्षिका कपिला सूक्ष्मा क्षुद्राख्यास्तत्कृतं मधु ।
मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत् ॥
गुणैर्माक्षिकवत् क्षौद्रं विशेषान्मेहनाशनम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

क्षौद्रः, पुं, (क्षुद्र + अण् ।) चम्पकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वर्णसङ्करविशेषः । स तु सजातीयात् मागध्यां जातः । यथा,—
"चतुरो मागधी सूते क्रूरान् मायोपजीविनः ।
मांसं स्वादुकरं क्षौद्रं सौगन्ध्यमिति विश्रुतम् ॥"
इति महाभारते । १३ । ४८ । २२ ॥
"एते मागध्यामायोगवादिभ्यश्चतुर्भ्यः क्रमाज्जायन्ते । इत्युपसंहरति चतुर इति । एते चत्वारो वागुरादिना जीवन्तीति मायोपजीविनः । अन्येऽपि चत्वारो मागध्यां विश्रुताः सजातीयादुत्पद्यन्ते । तेषां नामानि मांसमित्यादि । मांसः मांसविक्रेतारम् । स्वादुकरः मांसस्यैव संस्कारकम् । क्षौद्रः सूदः शूद्रमिति पाठत्रयेऽपि शाकाद्यन्नपाककरम् । सौगन्ध्यम् उक्तलक्षणः सैरन्ध्रम् । एकस्यैव मागधस्य एतद्वृत्तिचतुष्टययुक्तमिति ज्ञेयम् ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ * ॥ क्षुद्रता । इति पाणिनिव्याकरणम् ॥

क्षौद्रक्यं, त्रि, (क्षुद्रकः आयुधजीविसङ्घः । "आयुधजीविसङ्घाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ।" ५ । ३ । ११४ । इति ञ्यट् ।) क्षुद्रकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षौद्रजं, क्ली (क्षौद्रात् जायते इति । जन + डः ।) शिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुजातमात्रे त्रि ॥

क्षौद्रधातुः, पुं (क्षौद्रजातो धातुः क्षौद्रं धातुरिव वा ।) माक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षौद्रप्रियः, पुं, (क्षौद्राणां सरघाणां प्रियः क्षौद्रवत् मधुवत् प्रियो वा ।) जलमधूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुप्रिये त्रि ॥

क्षौद्रमेहः पुं, (क्षौद्रसञ्ज्ञको मेहः ।) प्रमेहरोगविशेषः । मधुमेह इति वैद्यकम् ।) तल्लक्षणं यथा —
"कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेही वदेद्बुधः ।
कषायं कषायवर्णम् ।" इति भावप्रकाशः ॥ अस्य चिकित्सा प्रमेहशब्दे द्रष्टव्या ॥

क्षौद्रेयं क्ली, (क्षौद्रे भवं इति । ढञ् ।) शिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षौद्रसम्बन्धिनि त्रि ॥

क्षौमं, त्रि (क्षु + "अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभा" इति । उणा । १ । १३६ । इति मन् । ततः प्रज्ञादित्वात् अण् । वृद्धिः ।) क्षुमाया विकारः । स्त्रियां क्षौमी कन्था इत्यादि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्षौमः, पुं क्ली, (क्षु + मन् । ततोऽण् वृद्धिश्च ।) अट्टालकः । तत्पर्य्यायः । अट्टः २ । इत्यमरः । २ । २ । १२ ॥ "द्वे हर्म्म्यादिगृहे । प्राकाराग्रस्थितरणगृहे इति कौटिल्यः । अट्टीति ख्याते गृहविशेषे इति कोक्कटः । प्राकारमण्डपस्योपरिशालायामिति केचित् । हर्म्म्यादिवातकुटिकायामिति केचित् । मण्डपोपरि हर्म्म्यपृष्ठे इति केचित् । प्राकारधारणाथोऽभ्यन्तरे क्षौमाख्ये" । इति भट्टः । भट्टतेऽनौ अट्टः । अट्ट ड विक्रमे वधे अल् । क्षुवन्ति शब्दायन्तेऽत्र क्षौमः । टु क्षु ल क्षुते नानि इति म गुणः स्वार्थेऽणि क्षौमश्च । पट्टदुकूलयोः क्षोमः गुणवत् । वस्त्रभेदे क्षोमः वृद्धिमदिति बहवः । क्षौमम् अट्टे दुकूले स्यादतसीवस्त्रेऽपि चेति विश्वप्रकाशे अतसीवनन सह पाठादट्टेऽपि क्षौममन्यस्वरवच्च । तत्र हि परेषां वृद्धिविधानात् ।" इति पुरवर्गे भरतः ॥ * ॥ अतसीवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः । १ । १८७ ।
"स गौरसर्षपैः क्षौमं पुनः पाकान्महीमयम् ।
कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्ष्यं योषिन्मुखं तथा ॥")
"क्षुमाया विकारः क्षौमं वस्त्रादि वाच्यलिङ्गश्च स्त्रियां क्षौमी कन्थेत्यादि ।" इति वृवर्गे भरतः ॥ * ॥ पट्टवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । दुकूलम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ ॥ "द्वे पट्टवस्त्रे । सौत्रवस्त्रादधिकं क्षौति क्षौमं टु क्षु शब्दे नाम्नीति म गुणः । यत्तु पुनरतसीविकारवाचि प्रकृत्यन्तरं तदवृद्धिमत् दुकूलाद्यात् क्षौमात् स्वार्थे प्रज्ञादित्वादणि क्षौमञ्चेति केचित् । दुनोति उपतापयति अधिकशोभाजननादिति नाम्नीति कूलकि दुकूलम् ।" इति च वृवर्गे भरतः ॥ * ॥ शाणवस्त्रम् । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

चौम दुकूले स्यादद्दे पुनपुसकयोरिह।
चौमन्तु शणजेऽपि स्यादतसीजे नपुसकम॥"
(यथा महाभारते।१।१२ ।३।
"कृष्णा च चौमसवीता कृतकौतुकमङ्गला।
कृताभिवादना शश्र्वास्तस्थौ प्रह्वा कृताञ्जली॥")

चौमक, पु, (चुमा एव चौम प्रज्ञादित्वात अण। तत सञ्ज्ञाया कन।) चोरनामगन्धद्रव्यम। इति केचित॥

चौमी, स्त्री, (चुमा एव इति स्वार्थे अणि वृद्धि ततो गौरादित्वात ङीष।) अतसी। इति रत्नमाला॥ (विकारार्थे अणि) चुमानिर्म्मित कन्था। इति चौमशब्दटीकाया भरत॥

चौर, क्ली, (चुरस्य कार्य्यं कर्म्म चुरकृत कर्म्मेति भाव चुरस्येद वा।) चुरकर्म्म। कामान इति भाषा। तत्पर्याय। मुण्डनम २ भद्राकरणम ३ वपनम ४ परिवापनम ५। इति हेमचन्द्र॥ अस्य गुण।
"केशश्मश्रुनखादीना कर्त्तन सप्रसाधनम।"
सप्रसाधन पवित्रीकरणमिति यावत। इति राजवल्लभ॥ * ॥ व्रतादिसयमे चौरकर्म्माकरणे दोषो यथा —
"व्रतानामुपवासाना श्राद्धादीनाञ्च सयमे।
न करोति चौरकर्म्म अशुचि सर्व्वकर्म्मसु॥
स च तिष्ठति कुण्डेषु नखादीनाञ्च सुन्दरि।।
तदेव दिनमानाब्द तद्भोजी दण्डताडित॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्याय॥*॥
नित्यचौरविहितनिषिद्धदिनादि यथाह राजमार्त्तण्ड।
"न स्नानमाचगमनोतसुकभूषिताना-
मभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनानाम।
सन्ध्यानिशाशनिकुजाकदिनेषु रिक्ते
चौर हित प्रतिपदह्नि न चापि विष्टाम॥"*॥
"प्राचीमुख सौम्यमुखोऽपि भूत्वा
कुर्य्यान्नर चौरमनुतकटस्थ॥
उत्तराचितययाम्यरोहिणी-
रौद्रसर्पपितृभेषु चाग्निभे।
श्मश्रुकर्म्म सकल विवर्ज्जयेत
प्रेतकार्य्यमपि बुद्धिमान्नर॥"
प्रेतकार्य्यं पतितप्रेतसप्रदानकदाशीघटदानविषयकम। अन्यथा वक्ष्यमाणवचनाविरोध स्यात॥
"चन्द्रशुद्धिर्यदा नास्ति तारायाश्च विशेषत।
अचौरिभिऽपि कर्त्तव्य चन्द्रचन्द्रजयोर्दिने॥
मान हन्ति गुरु चौरे शुक्र शुक्रो धन रवि।
आयुरङ्गारको हन्ति सर्व्व हन्ति शनैश्चर॥"*॥
श्रीपतिरत्नमालायाम।
"आज्ञया नरपतेर्द्विजन्मना
दारकर्म्मस्तसूतकेषु च।
बन्धमोक्षमखदीक्षणेष्वपि
चौरमिष्टमखिलेषु चोडुषु॥
देवकार्य्ये पितृश्राद्धे स्वरशमपरिच्छये।
चुरिकर्म्म न कुर्व्वीत जन्ममासे च जन्मभे॥"*॥
वृद्धगार्ग्य।
"केशवमानन्तपुर पाटलिपुत्र पुरीमहिच्छत्रम।
दितिमदितिञ्च स्मरन्त्या चौरावसरे भवति कल्याणम॥ * ॥"
अत्र क्रमो वराहपुराणे।
"श्मश्रुकर्म्म कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम॥'
इति ज्योतिस्तत्त्वम॥
अपि च। गोभिल।"केशश्मश्रुलोमनखानि वापयीत शिखावर्ज्जम।"इति शुद्धितत्त्वम॥+॥अन्यच्च।
"रोहिण्याञ्च विशाखाया मैत्रे चैवोत्तरासु च।
मघाया कृत्तिकायाञ्च द्विजे चौर विवर्ज्जितम॥
कृत्वा तु मैथुन चौर यो देवास्तर्पयेत पितॄन।
रुधिर तद्भवेत्तोय दाता च नरक व्रजेत॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम॥ * ॥
नापितगृहे चौरनिषेधो यथा —
"स्वय माल्य स्वय पुष्प स्वय घृष्टञ्च चन्दनम।
नापितस्य गृहे चौर शक्रादपि हरेत श्रियम॥
रवौ दु ख सुख चन्द्रे कुजे मृत्युर्बुधे धनम।
मान हन्ति गुरोर्व्वारे शुक्रे शुक्रक्षयो भवेत॥
शनौ च सर्व्वदोषा स्यु चौरमत्र विवर्ज्जयेत॥"
इति कर्म्मलोचनम॥ * ॥ + ॥
अथ प्रथमचौरस्य चूडाकरणस्य विहितदिनादि। ज्योतिषे।
"अयुग्माब्दे तथा मासि चूडा भौमशनीतरे।
अर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभेतरे।
रिक्तादशाष्टमीषष्ठीप्रतिपद्वर्ज्जिते सिते॥"
दचोऽपि सामान्यतो दोषमाह।
"षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्द्दशी।
अत्र सन्निहित पाप तैले मासे भगे चुरे॥
मेषसिहतुलाकर्किष्टश्चिकेतरलग्नके।
श्रवणादित्रयस्वातीचित्रापुष्याश्विचन्द्रभे॥
आदित्यरेवतीहस्ता ज्येष्ठामूले च चाण्डकम॥
पौष्णाश्विपुष्यवसुरामकवासुदेव
ब्रह्मार्कचन्द्रवरुणादितिचित्रभेषु।
वारेषु सोमबुधवाकपतिभागवाणा
चौर करोति कुशल खलु मानवानाम॥"
इति वचनात रोहिण्यामपि चूडाकरणम।
अत्रापि तिथ्यङ्गादिविह्वन्तञ्च विवर्ज्जयेत॥
"सूर्य्ये दक्षिणमार्गगामिनि हरौ सुप्ते निरशे रवौ
चीणे शीतरुचौ महीजयमयोर्व्वारे निशासन्ध्ययो।
भुक्तेऽभ्यक्ततनौ निषिद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिशौ
चौराद्रोगभय वदन्ति यवना मृत्यु तथान्ये जगु॥"
राजमार्त्तण्डे।
"मान हरेत चौरमिहायुषोऽर्के
शनैश्चर पञ्च कुजस्तथाष्टौ।
आचाप्यभर्गिन्दुबुधा क्रमेण
दद्युर्द्दशैकादश सप्त पञ्च॥"
जीवादिवारे चौर प्रशस्तम॥*॥ भोजराज।
"शिखिसन्निधाने च चूडाकरण जगु शुभ यवना।
चैत्रे मासि दिवाकरवारे उत्तरवर्त्मनि सवितरि॥"
दिवाकरवारविनिर्मोकि तु गार्ग।
"जन्मर्च्चे जन्ममासे च शुभमासे च वत्सरे।
न कुर्य्यात प्रथम चौर विशेषाज्जेष्ठपौत्रयो॥"
ज्येष्ठपुत्रकन्ययोस्तु ज्येष्ठन्शाहाभ्यन्तरे चूडानिषेधो विवाहप्रकरणे उक्त। इति ज्योतिस्तत्त्वम॥ * ॥
अपि च। भोजराज।
"यो जन्ममासे चुरकर्म्म यात्रा
कर्णस्य वेध कुरुते च मोहात।
नन स रोग धनपुत्रनाश
प्राप्नोति मूढो वधबन्धनानि॥
जात दिन दूषयते वशिष्ठ
ह्यष्टौ च गर्गा यवनो दशाहम।
जन्माख्यमास किल भागुरिश्च
चूडे विवाहे चुरकर्णवेधे॥'
एतद्विषयभेदस्तु राजमार्त्तण्डे।
"उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुन सम्भावितानि च।
सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदै॥
सापेक्षनिरपेक्षाणि समर्थासमर्थविषयकाणि।
चुरेति चुरकर्म्म।" इति तिथ्यादितत्त्वम॥

चौरपव्य क्ली (चुरै पविभिर्वज्रैर्निर्म्मित निवृत्तमिव वा गृहम।) चुरवन्नतुन्यतीक्ष्णाष्टगृहम। यथा श्रीभागवते।६।५।८।
"नदीमुभयतो वाहां पञ्चपञ्चाद्भुत गृहम।
क्वचिद्धस चित्रकथ चौरपव्य स्वय भ्रमम॥'
"पञ्चपञ्चाना पञ्चविशते। अद्भुत गृहम। चौरपव्य चुरै पविभिर्वज्रैश्च निर्म्मितमिव तीक्ष्णाष्टपञ्चेत्यर्थं। स्वय स्वतन्त्रम। भ्रमि भ्रमणस्वभावम।" इति तट्टीकाया श्रीधरस्वामी॥

चौरिक पु (चुरकर्म्म चुरेण वा कर्म्म करोति। यद्वा चुरिकर्म्म कार्य्यत्वेनास्त्यस्य। इति ठण। चौर शिल्पत्वेनास्त्यस्य इति तु ठन।) नापित। इति शब्दमाला॥

क्ष्णु ल तेजने। इति कविकल्पद्रुम॥ (अदा-परस्मै सक सेट।) मृद्धन्यणकारोपध। चारि। क्ष्णौति खड्ग कर्म्मकार। इति दुर्गादास॥

क्ष्णुत त्रि (क्ष्णु+कर्म्मणि क्त।) शाणित। तीक्ष्णीकृत। इत्यमर।३।१।६१॥

क्ष्मा स्त्री (क्षमते सहते भार अपराधजनित वात्मस्थाना जीवाना चतुर्व्विधाना इति। चम+अच उपधाया लोपश्च।) पृथ्वी। इत्यमर।२।१।२॥ (यथा भागवते।७।८।३३।
"द्यौस्तत सटोत्चिप्तविमानसङ्कुला
प्रोतसर्पत क्ष्मा च पदातिपीडिता॥")

क्ष्माज पु (क्ष्मा पृथ्वी तस्या तस्या वा जातवान इति। क्ष्मा+जन+ड।) मङ्गलग्रह। इति ज्योतिषम॥

क्ष्मातल क्ली (क्ष्माया तलम।) भूतलम। (यथा मार्कण्डेये।२३।४७।
"यद्दृश्यन्ति क्ष्मातले खेऽम्यतो वा
त्वतसम्बन्ध त्वतस्वरैर्व्यञ्जनैश्च॥")
पृथिवीमध्यम। इति केचित॥

क्ष्माधृति पु (क्ष्माया पृथ्व्या धृतिर्धारणा पालनीशक्तिर्यस्य।) काश्मीरदेशीयराजविशेष। यथा राजतरङ्गिण्याम।५।४८२।

"अथाभ्यसिच्यत क्षिप्र विप्रैरेत्य यशस्कर ।
क्ष्माश्रुति प्रौढसामर्थ्य सानुमानिव तोयदै ॥

क्ष्माप पु (क्ष्मा पाति रक्षतीति । क्ष्मा+पा+क ।) राजा । यथा —

"आमयात्तिरिपुत्रासक्षुदाद्यै द्दष्टवैक्लतान ।
लब्धोदया क्षीभयेन क्ष्मापा ग्रन्त्यनुयायिन ॥"

इति राजतरङ्गिण्याम । ५ । ३१६ ॥

क्ष्मापाल, पु, (क्ष्मा पालयतीति । क्ष्मा+पाल+णिच+अण । क्ष्माया पालो वा ।) राजा । यथा राजतरङ्गिण्याम । ५ । ३२४ ।

"न के लोभ समुतपाद्य जिह्वया स्निग्धदीर्घया ।
पिपीलिका इव यस्ता क्ष्मापाले शल्यकैरिव ॥"

क्ष्माभुक [न,] पु, (क्ष्मा पृथ्वी भुनक्ति उपभुङ्क्ते इत्यथ । क्ष्मा+भुज+क्विप । कुत्व च ।) राजा । इत्यमर । २ । ८ । १ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम । ५ । ५५ ।

"तत्रस्था क्ष्माभुजा पृष्टास्तन्निवेदनकारणम ।
व्यजिज्ञपन क्षितिन्यस्तजानुप्राञ्जलयस्तत ॥")

क्ष्माभृत, पु, (क्ष्मा पृथ्वी बिभर्ति । क्ष्मा+भृ+क्विप तुगागमश्च ।) राजा । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १६८ ।

"देशानामुपरि क्ष्माभृदातुराणा चिकित्सका ।
वणिजो ग्राहकाणाञ्च मूर्खाणामपि पण्डिता ॥")

पर्व्वत । इत्यमर । २ । ३ । १ ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ६७ ।

"कान्तारेषु च काननेषु च सरित्तीरेषु च क्ष्माभृता
मुतसङ्गेषु च पत्तनेषु च सरिद्भर्तुस्तटान्तेषु च ॥")

क्ष्माय ङ ड विधूनने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-आत्म अक सेट ।) पवर्गशेषयुक्त । क्षादि । विधूननमिति विधून्यतेऽसाविति कर्म्मणि घञि विधून सकम्प तनो विधून इवाचरतीति क्वौ क्तौ अनटि रूपम । कम्पनमित्यर्थ । इ क्ष्मात । ङ क्ष्मायते वृक्ष । (तथाच, भट्टि । १४ । २१ ।
"उल्का ददृशिरे दीप्ता रुरुदुश्चाशिव शिवा ।
चक्ष्माये च मही राम शशङ्के चाशुभागमम ॥")
क्ष्मायते कम्पते लङ्घ्यते जतीर्त्ते च वेपते इति कम्पार्थे भट्टमल्लोऽपि । रमानाथस्तु विधूननशब्दस्येण्यन्तादच्युतपक्षे सकर्म्मकोऽय इति प्रतीम । प्रयोगस्त्वन्यथा दृश्यते इत्याह । इति दुर्गादास ॥

क्ष्मायित, त्रि, (क्ष्माय+इतच ।) कम्पित । इति व्याकरणम ॥

क्ष्मायिता, [ऋ] त्रि (क्ष्माय+तृच्प्रत्यय ।) कम्पक । इति व्याकरणम ॥

क्ष्मील निमेषे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर-अक सेट ।) निमेष पक्ष्मभिश्चक्षुष आवरणम । क्ष्मीलति चक्षु पक्ष्मभिरावृत स्यादित्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

क्ष्विड, ऌ आ ङ ञि स्नेहे । मोचे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-आत्म अक मोचे सक-सेट ।) वकारयुक्त । ऌ अक्ष्विडत । आ क्ष्विडित क्ष्विण्ण तेन । ङ क्ष्वेडते । ञि क्ष्विडोऽस्ति । स्नेह स्निग्धीभाव । मोचे क्ष्वेडते तिल तैल मुञ्चतीत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

क्ष्विस, त्रि, (क्ष्विद+क्त ।) मुक्त । स्निग्ध । इति व्याकरणम ॥

क्ष्विद आ ञि कूजने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर अक सेट ।) आ क्ष्वेदित क्ष्विस तेन । ञि क्ष्विसोऽस्ति । मूर्द्धन्यवर्गतृतीयान्तोऽयमित्येके । इति दुर्गादास ॥

क्ष्विद, इर य आ मोचे । स्नेहे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा-पर अक मोचे तु सक सेट ।) इर अक्ष्विदत अक्ष्वेदीत । अस्मात पुषादित्वान्नित्य ङ इत्यन्ये । य क्ष्विद्यति । आ क्ष्वेदित क्ष्विस तेन । इति दुर्गादास ॥

क्ष्विद, ए ञा ङ ञि मोचे । स्नेहे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-आत्म सक स्नेहे तु अक सेट ।) एतदाद्यास्त्रयो वकारयुक्ता क्षादा । ए अक्ष्विन्त । आ क्ष्वेदित क्ष्विस तेन । ङ क्ष्वेदते तिल तैल मुञ्चतीत्यर्थ । ञि क्ष्विसोऽस्ति । स्नेह स्निग्धीभाव । इति दुर्गादास ॥

क्ष्वेड, क्ली, (क्ष्विड+घञ ।) लोहिताकेपर्णफलम । घोषापुष्पम । इति मेदिनी । डे । ६ ॥

क्ष्वेड, पु, (क्ष्विड+भावादौ घञ । क्ष्वेडते इति अच वा ।) ध्वनि । कर्णामय । विषम । इति मेदिनी । डे । ५ ॥ (यथा आनन्दलहर्य्याम । २८ ।
करालं यत क्ष्वेड कवलितवत कालकलना
न शम्भोस्तन्मूल जननि तव ताडङ्कमहिमा ॥")
पीतघोषाटक । इति रत्नमाला ॥ * ॥ क्ष्वेडरोगस्य निदानादि कर्णरोगशब्दे द्रष्टव्यम ॥

क्ष्वेड, त्रि, (क्ष्विड+कर्म्मणि घञ ।) दुरासद । कुटिल । इति मेदिनी । डे । ६ ॥

क्ष्वेडा, क्ली, (क्ष्विड+भावे ल्युट ।) मोचनम । त्याग । यथा, महाभारते । ३ । १७८ । २६ ।
"त्रासन सर्व्वभूताना कालान्तकयमोपमम ।
निश्वासक्ष्वेडनादेव भर्त्सयन्तमिव स्थितम ॥"

क्ष्वेडा स्त्री, (क्ष्विड+घञ+टाप च ।) वंशशलाका । सिंहनाद । इति मेदिनी । डे । ५ ॥ (स तु लोकस्य शब्दविशेष । यथा वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम । ३६ ।
एषा सागरसङ्गताभिमतता याता न मे कर्हिचित
मुग्धे कण्ठभुव ब्रवीषि मम कि सक्ष्वेडतामौग्रुशोम ।
क्ष्वेडाराव इहोचितस्तव गणव्राते सह क्रीडतो
युष्मान्नीलगलोऽवतादिति गिरा गौर्य्या हृतोऽनुत्तर ॥"
सागरसङ्गतेति । सागरेण समुद्रेण सङ्गता । अर्थाद्गङ्गा । उत्तरे तु सेति सर्व्वनामपदम । गरो विषम । तदाह सक्ष्वेडेति । क्ष्वेडेन विषेण क्ष्वेडया शब्दविशेषेण च सक्ष्वेटम । क्ष्वेड विषम । क्ष्वेडा जनस्य शब्दविशेष ॥" इति तट्टीका ॥) कोषातकी । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्ष्वेडित क्ली, (क्ष्विड+भावे क्त ।) सिंहनाद । इत्यमर । ३ । ५ । ३४ ॥ (यथा महाभारते । १ । ६९ । ६ ।
"नानायुधधरैश्चापि नानावेशधरैस्तथा ।
हेषितस्वनमिश्रैश्च क्ष्वेडितास्फोटितस्वनै ।
आसीत किलकिलाशब्दस्तस्मिन गच्छति पार्थिवे ॥")

क्ष्वेल ऋ चालगत्यो । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर-अक गतौ तु सक सेट ।) वकारयुक्त । क्षादि । ऋ अचिक्ष्वेलत । चालं कम्प । चाल केल्विन्न मन्यते । इति दुर्गादास ॥ (क्रीडायामिति केचित । यथा रामायणे । ५ । १ । १३ ।
"आस्फोटननिनादाश्च बालाना क्ष्वेलता तथा ॥")

क्ष्वेलिका, स्त्री (क्ष्वेला+स्वार्थे कन अत इत्वञ्च ।) क्रीडा । यथा, श्रीभागवते । ५ । ८ । १८ ।
क्ष्वेलिकाया मा म्रषा समाधिना आमीलितदृश प्रेमसरम्भेण चकितचकित आगत्य पृषदपरुषविषाणाग्रेण लुठति ।" "सम्भवति चैतदित्याह । क्ष्वेलिकाया क्रीडाया म्रषा य समाधिस्तेनामीलिते दृशौ येन त मा प्रेम सरम्भेण प्रणयकोपेन पृषतजलबिन्दुस्तद्वदपरुषेण विषाणाग्रेण लुठति सघट्टयति ।" इति तट्टीकाया श्रीधरस्वामी ॥

क्ष्वेली, स्त्री (क्ष्वेल+गौरादित्वात ङीष ।) क्रीडा । यथा, श्रीभागवते । १ । २९ । ४६ ।
"बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोरनीविस्तनालभननर्म्मनखाग्रपातै ।
क्ष्वेल्यावलोकहसितैर्व्रजसुन्दरीणा
मुत्तम्भयन रतिपति रमयाञ्चकार ॥"
बाहुप्रसारञ्च परिरम्भञ्च करालकादीनामालभन स्पर्शञ्च नर्म्म परिहासञ्च नखाग्रपातञ्च तै । क्ष्वेल्या क्रीडया च अवलोकैश्च हसितैश्च काम तासा उद्दीपयन ता रमयामास ।" इति तट्टीकाया श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ अत्र क्ष्वेल्यमिति प्रमादात केनचिल्लिखितम ॥

ख

ख खकार । स तु व्यञ्जनद्वितीयवर्णः । अस्यो-
च्चारणस्थानं कण्ठः । (यथा, सिद्धान्तकौमु-
द्याम् । "अ-कु-ह विसर्ज्जनीयानां कण्ठः ।"
इति । शिक्षाग्रन्थे तु अस्य जिह्वामूलीयत्वमुक्तम् ।
यथा,—"जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः ।" इति ।
परं जिह्वामूलीयस्यापि कण्ठमूलोच्चारणपर-
त्वात् न दोषाय एव ॥) यथा कामधेनुतन्त्रे ।
"खकारं परमाश्चर्य्यं शङ्खकुन्दसमप्रभम् ।
कोणत्रययुतं शून्य विन्दुत्रयसमन्वितम् ॥
गुणत्रययुतं देवि ! पञ्चदेवमयं सदा ।
त्रिशक्तिसंयुतं वर्णं खकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
तस्योत्पत्तिर्यथा, प्रपञ्चसारे ।
"स सर्गः स्रोषितः कण्ठे वायुना कादिमीरयेत् ।
वर्गस्पर्शनमात्रेण कं खरस्पर्शनात्तु खम् ॥"
(वङ्गाक्षरे) तस्य लेखनप्रकारादिर्यथा,—
"शिवरूपा वामरेखा दक्षरेखा प्रजापतिः ।
अधोरेखा विष्णुरूपा साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणी ॥
वामाद्दक्षगता रेखा वह्निरूपा च सा स्मृता ।
मात्रा कुण्डलिनी साक्षात् खकारं पञ्चदैवतम् ॥
ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! ।
बन्धूकपुष्पसङ्काशां रत्नालङ्कारभूषिताम् ॥
वराभयकरां नित्यामीषद्धास्यमुखीं पराम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु —
"खः प्रचण्डः कामरूपी ऋद्धिवह्निः सरस्वती ।
आकाशमिन्द्रियं दुर्गा चण्डीशस्तापिनी गुरुः ॥
शिखण्डी दन्तजातीशः कफोणिर्गरुतो यदिः ।
शून्यः कपाली कल्याणी सूर्पकर्णोऽजरामरः ।
शुभार्णेया चण्डलिङ्गो जना वङ्गारखड्गकौ ॥"
ख, क्ली, (खर्व्वति मनोऽस्मिन् खन्यते क्षुभ्यते
मनोऽनेन वा । खर्व्व गतौ खन दारणे वा
अन्येभ्योपीति डः ।) इन्द्रियम् । (यथा, मनौ ।
२ । ६ ।
"चिराचामेदपः पूर्व्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।
खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च ॥")
पुरम् । क्षेत्रम् । शून्यम् । (यथा, महाभारते ।
१ । ८८ । ७ ।
"पतस्तुदीर्णाम्बुधरान्धकारात्
खात् खेचराणां प्रवरो यथार्कः ॥")
बिन्दुः । (यथा, लीलावत्यां क्षेत्रव्यवहारे ।
"वेदाग्निबाणखाश्विखखाभ्रभरसैः क्रमात् ॥")
आकाशम् । (यथा, मनौ । १२ । १२ ।
"खं सन्निवेशयेत् खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ॥"
"खं बाह्याकाशं खेषु उदराद्यवच्छिन्नशरीरा-
काशेषु ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥) सम्वेदनम् । देव-
लोकः । शर्म्म । इति मेदिनी । खे । १ ॥ लग्नात्
दशमराशिः । इति दीपिका ॥ (यथा, जातक-
प्रकरणे । "तनुनिधनखभेशाः केन्द्रकोणे
त्रिलाभे ॥") अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(शब्दतन्मात्रम् । यथा मण्डकोपनिषदि ।
"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्व्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी सर्व्वस्य धारिणी ॥"
चिदानन्दमयब्रह्माकाशम् । यथा, छान्दोग्योप-
निषदि "कं ब्रह्म खं ब्रह्म यदेव कं तदेव खम्
गङ्काकारो वै पुरुषो घकारो घोषयस्तथा ॥"
छिद्रम् । यथा, भागवते । ७ । १२ । २५ ।
"खे खानि वायौ निश्वासांस्तेजस्यूष्माणमात्म-
वान् ॥")
खः पुं, (खर्व्वयति खरश्मिभिरिति । खर्व्व+अन्त-
र्भूतणिच्+डः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
खकुन्तल, पुं, (खम् आकाशं कुन्तलं कुन्तल-
स्थानीयं यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(विष्णुः । "आकाशं वै विष्णुर्व्योमकेशः शिवो
महर्षिः ।' इति श्रुतिः ॥)
खक्ख, हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-पर-
अक-सेट् ।) कोपधः । खादिः । खक्खति ।
इति दुर्गादासः ॥
खक्खटः, पुं (खक्ख+अटन् ।) कक्खटः ।
कठिनः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
खखोल्कः, पुं, (खे आकाशे सूर्य्यरूपेण खेषु
इन्द्रियेषु आत्मरूपेण उल्का इव । अन्तर्व्वहिः
प्रकाशकत्वात् तथात्वम् ।) सूर्य्यः । यथा,—
हरिरुवाच ।
"पुनः सूर्य्यार्च्चनं वक्ष्ये यदुक्तं भृगवे पुरा ।
ओं खखोल्काय ओं नमः ॥"
इति गारुडे १६ अध्यायः ॥
खषोल्कायेति च पाठः ॥ (अयं हि काशीस्थिता-
दित्यः । इति काशीखण्डम् ॥ यदुक्तं तत्रैव
५ अध्याये ।
"खखोल्को नाम भगवानादित्यः परिकीर्त्तितः ॥"
एतद्विवरणं तत्रैवाध्याये विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)
खगः, पुं, (खे आकाशे गच्छति । ख+गम+डः ।)
सूर्य्यः । ग्रहः । (यथा, ज्योतिषे ।
"आपोक्लिमे यदि खगाः स किलेन्दुवारः ॥")
देवः । वाणः । पक्षी । इति मेदिनी । गे । ६ ॥
(यथा, महाभारते । १ । ३३ । १६ ।
"तं प्रजग्मुः खगश्रेष्ठं वज्रेणेन्द्रोऽभ्यताडयत् ॥")
वायुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते
वनपर्व्वणि ।
"तमासीव यथा सूर्य्यो वृक्षानग्निघनान् खगः ॥")
शलभः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः ।
१२ । ६३ ।
"मांसं गृध्रो वपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६६ ।
"आकाशनिर्व्विरूपश्च निपाती ह्यवशः खगः ॥")
खगखानं, क्ली, (खन्यते इति । खन+कर्म्मणि
घञ् । खगानां पक्षिणां खानं वासार्थं-
कोटरम् ।) वृक्षकोटरम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
खगपतिः, पुं, (खगान् पातीति । खग+पा+
"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।)
गरुडः । इति शब्दरत्नावली ॥
खगवक्त्रः पुं, (खगस्य वक्त्रमिव वक्त्रम् अग्रभाग-
माकृतिर्वा यस्य ।) लकुचवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
खगवती स्त्री (पृथिव्याः स्वकक्षायामाकाशगति-
मत्त्वात् खगानुग्रगतित्वेन सादृश्यमस्त्यस्या इति
आर्य्यभट्टः । सूर्य्यसिद्धान्तमते तु खगसाम्य-
मकाशस्थितित्वेनास्त्यस्याः । मतुप् । मस्य
वः ।) पृथ्वी । इति जटाधरः ॥
खगशत्रुः, पुं (खगानां शत्रुरिव ।) पृश्निपर्णी
चाकुलिया इति भाषा ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥
खगान्तकः पुं, (खगानाम् अन्तकः यम इव । यद्वा
अन्तयति अन्तं करोति इति । अन्तर्णिच्
ततो ण्वुल् ।) श्येनपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
खगासनः, पुं, (खगस्य सूर्य्यस्य आसनमिव उदय-
स्थानं यत्र । आसनत्वेन कल्पितत्वात्तथात्वम् ।)
उदयपर्व्वतः । इति शब्दमाला ॥ (खगो गरुड
आसनं यस्येति विग्रहे ।) विष्णुः । (एतद्विवरणं
यथा, महाभारते । १ । सौपर्णे । ३२ । १२—१८ ।
"तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः ॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम् ॥
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम् ।
प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुडो विष्णुमब्रवीत् ॥
भवतेऽपि वरं दद्यां वृणोतु भगवानपि ।
तं वव्रे वाहनं विष्णुर्गरुत्मन्तं महाबलम् ।
ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥
एवमस्त्विति तं देवमुक्त्वा नारायणं खगः ।
वव्राज तरसा वेगाद् वायुं स्पर्द्धन् महाजवः ॥")
खगेन्द्रः, पुं, (खगानां पक्षिणाम् इन्द्रः ।) गरुडः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
सौपर्णे । ३१ । ३५ ।
"पतत्रीणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत ॥"
अस्य खगेन्द्रत्वकथा यथा तत्रैव । १६—२ ।
"तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
वालखिल्यानुपागम्य कर्म्मसिद्धिमपृच्छत ॥
एवमस्त्विति तच्चापि प्रत्यचुः सत्यवादिनः ।
तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्व्वं प्रजापतिः ॥
अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद् ब्रह्मणः कृतः ।
इन्द्रार्थञ्च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः ॥
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्त्तुमर्हथ सत्तमाः ! ॥
भवतां हि न मिथ्याऽयं सङ्कल्पो वै चिकीर्षितः ॥
भवत्वेष पतत्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान् ।
प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः ॥")
खगेन्द्रध्वजः, पुं, (खगेन्द्रो गरुडो ध्वजः केतुर्वाहनं
च यस्य ।) विष्णुः । (यथा, भागवते । १ । १८ । १६ ।
"ज्ञानेन वैयासकिशब्दितेन
भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम् ॥")
खगेश्वरः, पुं, (खगानाम् ईश्वरः ।) गरुडः । इत्य-
मरः । १ । १ । ३१ ॥

खगोल, पु, आकाशमण्डलम्। तस्य विवरणं यथा। एतद्ब्रह्माण्डं सच्छिद्र कटाहद्वयस्य गोलाकारसम्पुटतुल्यम्। यत्र भूर्भुवःस्वर्महर्जनतपःसत्य सञ्ज्ञकानि सप्तभुवनानि सन्ति। ब्रह्माण्डमध्ये यः परिधिः स आकाशकक्षा। तन्मध्ये प्रवाह परिवह सुवह सम्वहोद्वहाख्याना पञ्चाना वायूना स्थानानि अधोऽधःक्रमेण सन्ति। तदधस्तातधोऽधः स्थितपूर्व्वाभिमुखशनिवृहस्पतिराहुकेतुमङ्गलसूर्य्यशुक्रबुधचन्द्रग्रहयुक्तं दक्षिणोत्तरस्थितध्रुवाख्य तारादयेन बद्धं नक्षत्रचक्रं सदापश्चिमगतिना प्रवहवायुना भ्रमति। तत अधोऽधः क्रमेण सिद्धविद्याधरमेघविद्युदादियुक्तः सदोत्तरगतिरावहवायुर्भ्रमति एतद्ब्रह्माण्डस्य मध्ये समन्तात् इश्वरस्य धारणात्मिका शक्तिं बिभ्राणो भूगोलः शून्ये तिष्ठति। पृथ्व्यन्तर्गता नागासुरसमाश्रया दिव्यौषधिरसोपेता रम्या पाताल रसातल-महातल तलातल सुतल-वितलातल-सञ्ज्ञका ऊर्द्ध्वक्रमेण सप्तपातालभूमयश्च सन्ति। सुमेरुपर्व्वतोपरि शून्ये एका ध्रुवतारा भ्रमति। एवं वडवानलोपरि शून्ये अन्या ध्रुवतारा भ्रमति।

	अथ कक्ष्यायोजनानि	व्यासयोजनानि	पृथिव्युच्चयोजनानि
आकाशस्य ब्रह्माण्डस्य वा	१८७१२ ८ ८६४	५९५३८४३९११२७२०२७	२८७६६२१९५५६३६३६३
नक्षत्रस्य	२५९८९	८२६९२२७३	४१३४५३३६
शने	१२७६६८२५५	४ ६२ २१७	२१३१ ५८
राहुकेत्वो	८ ५७२८६३२	२५६३६८२ १	१२८१८८३३
गुरो	५१३७५७६४	१६३४६८३४	८१७२६१७
चन्द्रोच्चस्य	३८३२८४८४	१२७४२८२८	६३७ ६१४
मङ्गलस्य	८१४६९ ९	२५९२१९८	१२९५२९९
सूर्य्यस्य	४३३१५	१३७८२ ४	६८८३ २
शुक्रशीघ्रस्य	२६६४६३७	८४७८३९	४२३११९
बुधशीघ्रस्य	१ ४३२ ९	३३१९३	१६५१६५
बुधशुक्रयो	४३६१५	१३८७७५	६८५८८
चन्द्रस्य	३२४	१ ३ ९१	५७४५
आवहवायो	५१ ४	१६२४	१२
भूगोलस्य	४९६७	१५८१	०

अथ ग्रहाणां मध्यभुक्तय।

	रवे	चन्द्रस्य	मङ्गलस्य
दिने—कलाद्या	५९।८।१ ।	७८ ।३४।५२	३१।२६।२८
वर्षे—राश्याद्या	१२। । ।	४।१२।४६।४ ।४८	६।११।२४।९।३६
युगे—भगणाद्या	४३२	५७७५३३३६	२२९५८२२
कल्पे—भगणाद्या	४३२० ० ०	५७७५३३३६ ०	२२९५८३२

	बुधशीघ्रस्य	वृहस्पते	शुक्रशीघ्रस्य
दिने—कलाद्या	२४५।३२।२१	४।५९।९	९६।७।४३
वर्षे—राश्याद्या	३।२४।४५।२२।४८	३। ।२१।३।३६	७।१५।११।४९।१२
युगे—भगणाद्या	७१९३७ ६०	३६४२२	७ १२३७६
कल्पे—भगणाद्या	७१९३७०६००००	३६४२२००००	७ १२३७६०००

खगोल

अथ ग्रहाणा मध्यभुक्तय ।

	शने	राहो	चन्द्रोच्चस्य
दिने— कलाद्या	२। ।२३	२।१ ।४४	६।४१।
वर्षे—— राश्याद्या	।१२।१२।५४	।१९।२१।१२।३९	२।१ ।४ ।५९।४२
युगे—— भगणाद्या	२४६५६८	२३१२२८	४८८१ ३
कल्पे—— भगणाद्या	२४६५६८	२३१२३८ ०	४८८१ ३

अथ राशिषु नक्षत्राणा स्थिति ।

	अश्विनी	भरणी	कृत्तिका	रोहिणी	मृगशिरा	आर्द्रा	पुनर्वसु	पुष्य	आश्लेषा
राशि			१	१	२	२	२	३	३
अंश	१	२	१	२९	३	६	२	१६	२९
कला			३	३		१	४	२	२
अपक्रम-भागा	१ उत्तर	१२ उत्तर	५ उत्तर	५ दक्षिण	१ दक्षिण	९ दक्षिण	६ उत्तर	उत्तर	७ दक्षिण

	मघा	पूर्वफल्गुनी	उत्तरफल्गुनी	हस्त	चित्रा	स्वाती	विशाखा	अनुराधा	ज्येष्ठा
राशि	४	४	५	५	५	६	६	७	७
अंश	२	२२	५	१	२४	१६	२६	२४	२९
कला	२	२	४		१	४	४		
अपक्रम भागा	उ	१२ उ	१३ उ	११ द	२ द	२७ उ	३४ द	३ द	४ द

	मूला	पूर्वाषाढा	उत्तराषाढा	अभिजित	श्रवण	धनिष्ठा	शतभिषा	पूर्वभाद्रपद	उत्तरभाद्रपद	रेवती
राशि	८	८	८	८	९	९	१	१०	११	११
अंश	१	१४	२०	२४	१	२	२	२६	१	२६
कला	१०	०	०	४०				०	०	५०
अपक्रम भागा	९ द	५ ३० द	५ द	३० उ	३० उ	३६ उ	३ द	२४ उ	२६ उ	० उ

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः ।

	अगस्त्यः	व्याधः । कालपुरुषः	हुतभुक्	ब्रह्महृदयः	सप्तर्षितारा
राशिः भागाः कलाः	३	२ २	१ २२	१ २२	१ १ ३
अपक्रम- भागाः	६ द	६४ द	३८ द	३३ द	५ उ
	पुनर्व्वसौ	आर्द्रायाम्	रोहिण्याम्	रोहिण्याम्	कृत्तिकायाम्

अथ खगोलरचना ।

स्ववाञ्छितं काष्ठनिर्म्मितं भूगोलं तन्मध्यग सुमेरोरुभयत्र निर्गतं दण्डञ्च कृत्वा षड्गुणाग्र शतत्रय-परिमितं समविभक्तं आधारकक्षाद्वयं विषुवकक्ष्यैका च कार्य्या ॥

अथ मेषादिराशिस्थितिः ।

स्वाहोरात्राद्धकर्णं तत्प्रमाणानुमानेन च क्रान्तिस्थानात् दक्षिणोत्तरविभक्तैर्विक्षेपभागैः निजनिजापक्रमैश्च मेषादीनां राशीनां तिस्रः कक्षाः कुर्य्यात् । ता एव कक्षाः कर्कादीनां वैपरीत्येन कुर्य्यात् । ताश्चापस्तिस्रस्तुलादीनां तथा विपर्य्ययात् मकरादीनाञ्च कुर्य्यात् ॥

अहोरात्रार्द्धकर्णज्ञानं यथा ।

स्वक्रान्तेरुत्क्रमक्रमज्ये द्वे कुर्य्यात् । तत्र उत्क्रमज्यया हीना त्रिज्या दक्षिणोत्तरं दिन-व्यासदलं स्यात् ॥

विक्षेपज्ञानं यथा ।

चन्द्रः स्वक्रान्त्यंशात् निजपातेन राशिचक्र-कलाशीतिभागैः परमं दक्षिणोत्तरं विक्षिप्यते । तस्य नवभागं द्विगुणितं बृहस्पतिः मङ्गलः त्रिगुणितं अन्ये चतुर्गुणं विक्षिप्यन्ते । तत्र क्रमं चन्द्रस्य मध्यविक्षेपकला २७ मङ्गलस्य ६ बुधस्य १२ बृहस्पतेः ६ शुक्रस्य १२ शनेः १२ रवेर्व्विक्षेपकला नास्ति ॥

अथ नक्षत्रादिकक्ष्यास्थानम् ।

आधारकक्षाद्वयोपरियाम्योदग्गोलसंस्थितानां नक्षत्रादीनां कक्षाः कुर्य्यात् । सर्व्वासां कक्षाणां मध्यस्थाने विषुवत्कक्षा स्थिता । तदाधारकक्षयोर्युतेरूर्द्ध्वं द्वे अयने विषुवद्द्वयञ्च कुर्य्यात् । विषुवस्थानात् भगणसञ्चारपर्य्यन्तं स्फुटभागैः मङ्गलादीनां चिह्नान्येव कुर्य्यात् अर्थात् मेषादि-राशीन् तिर्य्यक्कक्ष्याभी रचयेत् । तथा अयनस्थानात् अन्यायनपर्य्यन्तं तिर्य्यक् अपरा कक्षा-क्रान्तिसञ्ज्ञा कार्य्या । तया कक्षया सूर्य्यः प्रकाशयन् सदा भ्रमति ॥ चन्द्राद्या ग्रहाः अपमण्डलमाश्रिते स्वस्वपाताग्रैरपक्रमात् विक्षेपाग्रेषु अपक्रमेणाकृष्टाः सन्तो लोकैर्दृश्यन्ते । क्षितिजे उदयन् राशिः लग्नं स्यात् तद्वशात् अस्तं गच्छंश्च अस्ताख्यः स्यात् । लङ्कोदयैर्यथा सिद्धं दशमचतुर्थस्थानञ्च कुर्य्यात् । मध्यक्षितिजयोर्म्मध्ये या ज्या सा अन्त्या कथ्यते । विषुवत्क्षितिजयोरन्तरज्या चरदलज्या । उपरि खकस्थानं मध्ये क्षितिजमण्डलं कृत्वा वस्त्रवेष्टितं लोकालोकवेष्टितञ्च कृत्वा जलपतनयोगेन पारदसावयोगेन वा कालभ्रमणं साधयेत् । इति सूर्य्यसिद्धान्तसम्मतम् ॥

खगडः, पुं, (खे आकाशे गलतीति । गल + अच् पृषोदरात् साधुः ।) तृणविशेषः । खागडा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः पोटगलः २ बृहत्-काशः ३ काकेक्षुः ४ । इति रत्नमाला ॥

खङ्करः, पुं (खन्यते कङ्कतिकया इति । खन दारणे + क्विप् । कीर्य्यते विकीर्य्यते इति । कॄ विक्षेपे + अप् । ततः कर्म्मधारयः ।) चूर्णकुन्तलः । इति हेमचन्द्रः ॥

खच, श भूतिपूत्योरुत्पत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां परं अक-सेट् ।) भूतिः सम्पत्तिः पूतिः पवित्रता तयोरुत्पत्तिः प्रादुर्भावः । भूत्युत्पत्तौ पूत्युत्पत्तौ चेत्यर्थः । श, खच्नाति राजा सम्पन्नः स्यादित्यर्थः । शेषाथ कातन्त्रादिसम्मतः । इति दुर्गादासः ॥

खच, त क बन्धने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां परं सक सेट् ।) खचयति । इति दुर्गादासः ॥

खचमसः, पुं (खे आकाशे चम्यते भक्ष्यतेऽसौ पितृलोकस्थैः पुण्यात्मभिरित्यर्थः । चमु भक्षणे + असच् । खे चमस यज्ञीयपात्रमिव अमृतमयत्वात्तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खचरः, पुं, (खे आकाशे चरतीति । चर + "चरेष्टः ।" ३।२।१६। इति टः ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वायुः । राक्षसः । सूर्य्यः । एतेषां प्रमाणं यथा । महाभारते द्रोणपर्व्वणि ।

"खचरस्य सुतस्य सुतः खचरः
खचरस्य पिता न पुनः खचरः ।
खचरस्य सुतेन हतः खचरः
खचरी परिरोदिति हा खचर ! ॥"

आकाशगामिनि त्रि । यथा । स्मृतिः ।

"पवनो दिक्पतिर्भूमि-राकाशं खचरामराः ॥"

रूपकभेदः । यथा । सङ्गीतदामोदरः ।

"खचरो रङ्गताले स्यात् गुरुरादौ लघुस्तथा ।
शान्तेऽथवा हास्यरसे भवेदेष दशाक्षरः ॥"

खचितः, त्रि, (खच + क्तः ।) संयुक्तम् । तत्पर्य्यायः करम्बितम् २ रूषितम् ३ गुरुगुञ्छितम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ करम्बम् ५ कबरम् ६ मिश्रम् ७ संपृक्तम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ शबलम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ गुम्फितम् १० छुरितम् ११ । इति जटाधरः ॥

खज मन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सक सेट् ।) मन्थो विलोडनम् । खजति जलं मत्स्यः । इति दुर्गादासः ॥

खजि, इ पाङ्गुल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अक-सेट् । इदित् ।) इ, खञ्ज्यते । पङ्गुः खोडः भावप्रधाननिर्देशात् पङ्गुत्वमिति यावत् । सो-ऽस्यास्तीति चूडादित्वात् लः । पङ्गुलस्तस्य भावः पाङ्गुल्यं खोटनमित्यर्थः । खञ्जति खोडः । भावप्रधाननिर्देशो यथा । वृद्धसवर्ण इति का-तन्त्रसूत्रम् । अत्र असवर्णे परे उवर्णो वकारत्वं प्राप्नोतीत्येवार्थः । इति दुर्गादासः ॥

खजः, पुं, (खज्यते निर्म्मथ्यतेऽनेन । खज + करणे अप् । यद्वा, खजति मथ्नातीति । खज + अच् ।) दर्व्वी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हाता इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २१४ । २१ ।

"पयस्यन्तर्हितं सर्पिर्यद्वद् निर्म्मथ्यते खजैः ।
शुक्रं निर्म्मथ्यते तद्वद्देहसङ्कल्पजैः खजैः ॥"

"खजेनामथ्य च स्थाप्य तस्मिन्हन्त्युपयोजितम् ॥"

इति वाभटे चिकित्सास्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

खजकः, पुं, (खजति मथ्नातीति । खज + ण्वुल् ।) मन्थानदण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥

खजपं, क्ली, (खज्यते मथ्यते इति । "उषिकुटि-दलिकचिखजिभ्यः कपन् ।" उणा ३ । १४२ । इति कपन् ।) घृतम् । इत्युणादिवृत्तिः ॥

खजलं, क्ली, (खे आकाशे निचितं यज्जलम् ।)

नीहार । इति त्रिकाण्डशेष ॥ आकाशवारि, यथाह राजवल्लभ । [लुताश्च ।
"वर्षासु चरन्ति घने सह्योरगा वियति कीट-
तद्विषजुष्टमपेय खजलमगस्त्योदयात पूर्व्वम ॥"
खजा, स्त्री, (खज+भावे अप टाप च ।) मन्थ । मन्थोया इति भाषा ॥ प्रहस्त । इति मेदिनी ॥ (खज+करणे अप स्त्रिया टाप ।) दर्व्वी । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, चिकित्सितस्थाने षड विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम ।
"गुप्राफल गोक्षुरकाच्च बीज
तथोच्चटा गोपयसा विपाच्य ।
खजाहत शर्करया च युक्त
पीत्वा नरो हृष्यति सर्व्वरात्रम ॥"
पाकसाधनद्रव्यविशेष । यथा महाभारते । ४ । ७ । १ ।
"खजाश्च दर्व्वीश्च करेण धारय-
न्नसिश्च कालाङ्गमकोषमव्रणम ।")
मारणम । इति शब्दरत्नावली ॥
खजाक, पु, (खज मन्थे+ 'खजेराक ।" उणा ४ । १३ । इति आक ।) पक्षी । इत्युणादिवृत्ति ॥
खजाका, स्त्री, पु, (खजति मथ्नाति पाकम । खज मन्थे+"खजेराक ।" उणा ४।१३ । इति आक ततष्टाप ।) दर्व्वी । इत्यमर । २।९।३४ । हाता चमस इत्यादि भाषा ॥
("खजाक पक्षिणि ख्यात खजाका दर्व्विरुच्यते ॥" इत्युणादिवृत्तिटीका ।)
खजित पु, (खेन आकाशध्यानेन शून्यभावनयति भाव जयति ससारभाव य । जि+क्विप । शून्य-वादिना बौद्धाना शून्य सर्व्वमेव इत्याकार भावाया ससारभावजयनात तथात्वम ।) बुद्ध-विशेष । इति हेमचन्द्र । २ । १४९ ॥
खज्योति, [स] पु (खे आकाशे ज्योतिर्यस्य ।) खद्योत । इति राजनिर्घण्ट ॥
खञ्ज त्रि, (खजि गतिवैकल्ये+अच ।) विकल गति । खोडा इति भाषा ॥ यथा मनु ।२।२४२।
"खञ्जो वा यदि वा काणो दातु प्रेष्योऽपि वा भवेत ॥")
ततपर्य्याय । खोड २ । इत्यमर ।२।६।४९। खोल ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ खोर ४ खञ्जक ५ । इति हेमचन्द्र ॥ खोट ६ । इति खोडधात्वर्थदर्शनात ॥ तस्य लक्षण यथाह माधवकर ।
"वायु कट्याश्रित सक्थ्न कण्डरामाक्षिपेद्यदा । खञ्जस्तदा भवेज्जन्तु पङ्गु सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात ॥"
खञ्जक, त्रि, (खञ्जतीति । खजि+कर्त्तरि ण्वुल । स्वार्थे कन वा ।) खञ्ज । इति हेमचन्द्र ।३।११९॥
खञ्जकारि, पु, (खञ्जकस्य अरि नाशक ।) सुरसा । इति राजनिर्घण्ट ॥ खे सारि इति भाषा ॥
खञ्जखेट, पु, (खञ्ज इव खेटति गच्छति नृत्यन्निव भूमौ चरतीत्यर्थ । खिट+अच ।) खञ्जन-पक्षी । इति शब्दमाला ॥
खञ्जखेल, पु, (खञ्ज इव खेलति तद्वच्चलनादि-त्यर्थ । खेल+अच ।) खञ्जनपक्षी । इति त्रिकाण्डशेष ॥
खञ्जन, क्ली, (खजि विकलगतौ+भावे ल्युट ।) गमनम । इति मेदिनी । ने । ५५ ॥
खञ्जन, पु, (खजि+कर्त्तरि ल्यु ।) खनामख्यात पक्षी । ततपर्य्याय । खञ्जरीट २ । इत्यमर । २।५।१५॥ कणाटीन ३ काकच्छर्दि ४ खञ्जखेल ५ तातन ६ मुनिपुत्रक ७ भद्रनामा ८ रत्न-निधि ९ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ खञ्जखेट १० गढनीड ११ तञ्जक १२ चर १३ । इति शब्दमाला ॥ काकच्छद १४ नीलकण्ठ १५ कणाटीर १६ कणाटारक १७ । इति शब्द रत्नावली ॥ (अस्य दर्शनेन यत शुभाशुभ फल भवति तदुक्त बृहतसंहिताया ४५ अध्याये । तदयथा,—
"खञ्जनको नामाय यो विहगस्तस्य दर्शने प्रथमे । प्रोक्तानि यानि मुनिभि फलानि तानि प्रवक्ष्यामि ॥"
तत्र चत्वार खञ्जना भवन्ति । तेषा नामान्याह ।
"स्थूलोऽभ्युन्नतकण्ठ कृष्णगलो भद्रकारको भद्र । आकण्ठमुखात कृष्ण सम्पूर्ण पूरयत्याशाम ॥
कृष्णो गलेऽस्य बिन्दु सितकरटान्त स रिक्त-कृद्रिक्त ।
पीतो गोपीत इति क्लेशकर खञ्जनो दृष्ट ॥"
अथ कस्मिन काले दृष्ट कीदृकफल करोतीत्याह ।
"अथ मधुरसुरभिफलकुसुमतरुषु सलिलाशयेषु पुण्येषु ।
करितुरगभुजगमूर्द्धि प्रासादोद्यानहर्म्म्येषु ॥
गोगोष्ठसतसमागमयज्ञोतसवपार्थिवद्विजसमीपे ।
हस्तितुरङ्गमशालाच्छत्रध्वजचामराद्येषु ॥
हेमसमीपसिताम्बरकमलोतपलपूजितोपलिप्तेषु ।
दधिपात्रधान्यकूटेषु च श्रिय खञ्जन कुरुते ॥
पङ्के स्वाद्वन्नाप्तिर्गोरससम्पच्च गोमयोपगते ।
शाद्वलगे वस्त्राप्ति शकटस्थे देशविभ्रंश ॥
गृहपटलेऽर्थभ्रंशो वध्ये बन्धोऽशुचौ भवति रोग ।
पृष्ठे त्वजाविकाना प्रियसङ्गममावहत्याशु ॥
महिषोष्ट्रगर्द्दभास्थिश्मशानगृहकोणशर्करा द्रिस्थ ।
प्राकारभस्मकेशेषु चाशुभो मरणरुगभयद ॥
पक्षौ धुन्वन्नशुभ शुभ पिबन वारि निम्नगासस्थ ।
सूर्य्योदयेऽथ शस्तो नेष्टफल खञ्जनोऽस्तमये ॥
नीराजने निवृत्ते यया दिशा खञ्जन नृपो यान्तम ।
पश्येत्तया गतस्य क्षिप्रमरातिर्वशमुपैति ॥
तस्मिन निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन
यस्मिस्तु छर्द्दयति तत्र तलेऽस्ति काच ।
अङ्गारमप्युपदिशन्ति पुरीषणेऽस्य
ततकौतुकापनयनाय खनेद्धरित्रीम ॥
मत्तविकलविभिन्नरोगित
खतनुसमानफलप्रद खग ।
घनलतादभिनिलीयमानको
वियति च बन्धुसमागमप्रद ॥
नृपतिरपि शुभ शुभप्रदेशे
खगमवलोक्य महीतले विदध्यात ।
सुरभिकुसुमधूपयुक्तमर्घ्य
शुभमभिनन्दितमेवमेति वृद्धिम ॥
अशुभमपि विलोक्य खञ्जन
द्विजगुरुसाधुसमर्च्चने रत ।
न नृपतिरशुभ समाप्नुया
न यदि दिनानि च सप्त मासभुक ॥"
तत कालफलप्रदर्शनार्थमाह । [दिनशेषे ।
"आ प्रभात प्रथमे दर्शन फल प्रतिदिन तु दिकस्थानमूर्त्तिलग्नर्क्षशान्तदीप्तादिभिश्चोह्यम ॥
शाकुने दिग्विशेषेऽस्य शब्दफल यथा —
"वित्त ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भय याम्यामप्यभय सुरद्विषि कलिलाभ समुद्रालये । वायव्या वरवस्त्रगन्धसलिल दिव्याङ्गना चोत्तरे ऐशान्या मरण ध्रुव निगदित दिग्लक्षण खञ्जने ॥")
खञ्जनरत, क्ली, (खञ्जनस्य रतमिव गोपनीय अव्यक्त रत रति ।) यमिना गोप्य रतम । यतिना गोपनीयमैथुनम । इति हारावली ॥
खञ्जना, स्त्री, (खञ्जन इवाचरति । खञ्जन+डाच +क्विप टाप च । यद्वा खजि+युच+टाप ।) सर्षपी । क्षुद्रखञ्जनजाति । इति मेदिनी ॥
खञ्जनाकृति, स्त्री, (खञ्जनस्याकृतिरिवाकृतिरस्य ।) खञ्जनविशेष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत पर्य्याय । हापुत्रिका २ खञ्जनिका ३ सर्षपी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
खञ्जनिका, स्त्री (खञ्जनस्तदाकारोऽस्त्यस्या इति । खञ्जन+ठन टाप च ।) खञ्जनाकारपक्षि विशेष । ततपर्य्याय । हापुत्रिका २ तुलिका ३ स्फोटिका ४ सर्षपी ५ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ खञ्जनाकृति ६ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
खञ्जरीट, पु (खञ्ज इव ऋच्छतीति । ऋ गतौ+बाहुलकात कीटन ।) खञ्जनपक्षी । इत्यमर । २ । ५ । १५ ॥ (यथा अमरुशतके । ९९ ।
"तन्वी शरतत्रिपथगापुलिने कपोलौ
लोले दृशौ रुचिरचञ्चलखञ्जरीटौ ॥")
खट, काङ्क्षे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर-सक-सेट ।) खटति । काङ्क्षि आकाङ्क्षायाम । इति दुर्गादास ॥
खट, पु, (खट+अच ।) अन्धकूप । कफ । प्रहारान्तरम । टङ्क । इति मेदिनी ॥ तृणम । इति हेमचन्द्र ॥ लाङ्गलम । कर्त्तृणम । इत्य-जयपाल ॥
खटक, पु, (खट+बाहुलकाद वुन ।) घटक । ततपर्य्याय । नागवीट २ टाङ्कर ३ चारचर ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ कुञ्चितपाणि । इति शब्द-माला ॥
खटिक, पु, (खट अस्त्यस्य इति ठन ।) कुञ्चित-पाणि । इति हेमचन्द्र ॥
खटिका, स्त्री, (खट+अच । तत सज्ञाया कन टाप अत इत्वञ्च ।) लेखनद्रव्यम । खडी इति भाषा । (यथा, कलाविलासे । २ । २३ ।

"विविधनवाशुकन्दगमदचन्दनकर्पूरमरिच
पूगफलै ।
खटिकाहस्त स सदा गणयति कोटीर्मुहूर्त्तेन ॥")
ऋणरन्ध्रम । वीरणम । इति विश्व ॥

खटिनी स्त्री,(खट+बाहुलकात इनि । ङीप च ।) खटी । इति राजनिघण्ट ॥(यथा, हितोपदेशे ।
"न पतति खटिनी ससम्भ्रमा यस्य महत्त्वा नायाम ॥")

खटी स्त्री, (खट+अच । गौरादित्वात ङीष ।) लेखनद्रव्यम । खडी इति भाषा । तत्पर्याय । खटिनी२ खटिका३ धवलमृत्तिका४ सितधातु ५ पाण्डुमृत ६ पाण्डुमृत्तिका ७ । अस्या गुणा । मधुरत्वम । तिक्तत्वम । शीतलत्वम । पित्तदाह-व्रणदोषकफास्रनेत्ररोगनाशित्वञ्च । इति राज निर्घण्ट ॥ अस्या पर्यायान्तराणि कठिनीशब्दे द्रष्टव्यानि ॥ (यथास्या पर्याया गुणाश्च भाव-प्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"खटिका कठिनी चापि लेखनी च निगद्यते ।
खटिका दाहजिच्छीता मधुरा विषशोथजित ॥
लेपादेतद्गुणा प्रोक्ता भक्षिता मृत्तिका समा ।
खटी गौरखटी द्वे च गुणैस्तुल्ये प्रकीर्त्तिते ॥")

खट्ट क वृतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर स्मै सेट ।) टङ्कयान्त । क, खट्टयति । इति चवरणम । इति दुर्गादास ॥

खट्टन त्रि, (खट्टते व्रियते शय्यादिभि इति । खट्ट वृतौ+कर्म्मणि ल्युट ।) खर्व्व । इति हेम चन्द्र । छोट इति भाषा ॥ खट्टत इति पाठो ऽपि दृष्ट ॥

खट्टा, स्त्री, (खट्ट+टाप ।) खट्वा । इति शब्द चन्द्रिका ॥

खट्टाश , पु स्त्री, (खट्ट आत्मा वृत सन अश्नाति इति । अश+अच । अश्नुते व्याप्नोति गात्र गन्धेन वा । अशूङ व्याप्तौ+अच ।) वनजन्तु विशेष । खटाश इति गन्धगोकुला इति च भाषा । तत्पर्य्याय । गन्धौतु २ वनवासन ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ खट्टाशी४ वनाखु ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ खट्टास ६ गन्धमार्जार ७ वाम्बा ८ शालि ९ । इति जटाधर ॥ पुत्त्र लक १ । इति दुर्गादासधृतवचनम ॥

खट्टास , पु,(खट्टाश+पृषोदरात शकारस्य सत्वम । यद्वा, खट्ट इवासति दीप्यते प्रकाशते । अस दीप्तौ+अच ।) खट्टाश । इति जटाधर ॥ (लक्षणमस्य यथा भैषज्यरत्नावल्यां वातव्याध्य-धिकारे ।
"खट्टासोऽनूपज श्रेष्ठो वर्त्तुलो मासलश्च य ।
सम्मतो मध्यदेशीयो मध्यमो मरुजोऽधम ॥")

खट्टि पु, (खट्ट+इन ।) शववानम । तत्पर्याय । अन्त्यशय्या २ वारट ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

खट्टिक त्रि, (खट्टेन आवरणेन खट्ट स शिल्पत्वेना-स्त्यस्येति । ठन ।) शाकुनिक । इति शब्द माला । पाखिमारा इति भाषा ॥

खट्टिका, स्त्री, (खट्ट+स्वार्थे स्वल्पार्थे वा कन+टाप अत इत्वञ्च ।) क्षुद्रखट्टा । तत्पर्याय । निषट्टा २ सन्दी ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ आसन्दी ४ । इति जटाधर । शववानम । इति शब्दमाला ॥

खट्टेरक ,त्रि (खट्ट+बाहुलकात कर्म्मणि एरक ।) खर्व्व । इति शब्दमाला ॥

खट्वा, स्त्री, (खट्यते काङ्क्ष्यते शयनार्थिभिरिति । खट काङ्क्षायां+"अशूप्रुषिलटीति ।" उणा १ । १५१ । इति क्वन ।) काष्ठादिरचितशय्या धार । खाट इति भाषा । तत्पर्याय । शय-नम २ मञ्च ३ पर्य्यङ्क ४ पल्यङ्क ५ । इत्यमर । २ । ६ । १३८ ॥ तल्पम ६ शय ७ । इति शब्द रत्नावली ॥ * ॥ तद्युक्तिर्यथा,—
"अष्टाभि काष्ठखण्डैश्च खट्वेति प्रतिपद्यते ॥"
अथैषा नामानि ।
"तिष्ठेत यदालम्बा खट्वा तत्रज्ञेय चरणाङ्कयम ।
शिर स्थ उपधान स्यात अध स्थ स्यात निरूपकम ॥
आलिङ्गने उभे पार्श्वे प्राह भोजमहीपति ।
आलिङ्गने चतुर्हस्ते उपधाननिरूपके ॥
तदर्द्धेन तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति ।
सर्व्वषोडशिका खट्वा सर्व्वत्राभयदायिका ॥
आलिङ्गने सार्द्धवेदे उपधाननिरूपके ।
सार्द्धद्वये च चरणा हस्तैकपरिसम्मिता ॥
सर्व्वाष्टादशिका खट्वा सर्व्वकामफलप्रदा ।
आलिङ्गने पञ्चहस्ते उपधाने निरूपके ॥
तदर्द्धेन तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति ।
सर्व्वविंशतिका खट्वा धनधान्यजयप्रदा ॥
आलिङ्गने पञ्चहस्ते उपधाने निरूपके ।
त्रिहस्तसम्मिते पादा हस्तैकपरिसम्मिता ॥
सर्व्वविंशतिका खट्वा एवमप्युपजायते ।
आलिङ्गने सार्द्धपञ्चे उपधाने निरूपके ॥
तदर्द्धेन तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति ।
सर्व्वद्वाविंशिका खट्वा सर्व्वसम्पत्प्रदायिनी ॥
आलिङ्गने च षड्हस्ते उपधाने निरूपके ।
त्रिहस्तसम्मिते पादाश्चत्वारश्चरणा इति ॥
चतुर्विंशतिका खट्वा सर्व्वरोगक्षयङ्करी ।
आलिङ्गने सप्तहस्ते उपधाने निरूपके ॥
त्रिहस्ते सार्द्धहस्ताश्च चत्वारश्चरणा इति ।
सर्व्वषड्विंशिका खट्वा सर्व्वसौभाग्यकारिका ॥
आलिङ्गने सार्द्धसप्ते उपधाने निरूपके ।
सार्द्धत्रिहस्ते सार्द्धाश्च चत्वारश्चरणा इति ॥
सर्व्वाष्टाविंशिका खट्वा सर्व्वभोगप्रदायिका ।
आलिङ्गने चाष्टहस्ते उपधाने निरूपके ॥
चतुर्हस्ते सार्द्धहस्ताश्चत्वारश्चरणा इति ।
सर्व्वत्रिंशतिका खट्वा सर्व्वकामार्थदायिनी ॥
एवमष्टविधा खट्वा समासेनोपदर्शिता ।
आदित्यादिदशानाना कृता सम्पत्तिदायिका ॥
कार्य्या शिल्पिभिरेतासु विविधाकृतिकल्पना ।
सर्व्वषोडशिका खट्वा सर्व्वेषामेव युज्यते ॥
अष्टौ खण्डानि यस्या स्युश्चतुर्हस्तयुतानि च ।
श्रीसर्व्वमङ्गला नाम खट्वैषा पृथिवीपते ॥
इय यदा सच्छदना तदा सर्व्वजयाभिधा ।
यात्रासिद्धि सर्व्वसिद्धिर्विजया चाष्टमङ्गला ॥*॥
एकैकहस्तवृद्ध्या तु भवेन्मत्समत परम ।
जयोऽथ मङ्गल प्रेयान चित्रकान्त परो महान ॥
एकैकहस्तवृद्ध्या तु मञ्चानामिति लक्षणम ।
सा तुङ्गा ह्यतिरङ्ग च शिखरी विषयेष्वथा ॥
एकैकहस्तवृद्ध्या तु टङ्क इत्यभिधीयते ।
यात्रासिद्धि समारभ्य येऽभी षोडश कीर्त्तिता ॥
आदित्यादिदशानानामाद्यन्तैकद्वय क्रमात ।
दूरदर्शी दीर्घदर्शी दुर्लङ्घ्योऽथ दुरासद ॥
यथोत्तर दशगुणा पादैकपरिणाहिन ।
प्रासादसञ्ज्ञका कार्य्या राज्ञा सुखमभीप्सता ॥
चत्वार एते सर्व्वेषा भूपतीना सुखावहा ॥"*॥
भोजमत च ।
"सर्व्वत्रिंशतिका यावत आरभ्याभयषोडशीम ।
खट्वानामिति नामानि अष्टौ हस्तद्वयाधिकाम ॥"
तद्यथा,—
"मङ्गला विजया पुष्टि क्षमा तुष्टि सुखासनम ।
प्रचण्डा सर्व्वतोभद्रा खट्वानामाष्टक विदु ॥"
आसा विभाग पूर्व्ववत ॥ * ॥
पराशरसहितायान्तु ।
"अष्टाभि काष्ठखण्डैस्तु योऽत्र पिण्डो विजायते ।
स चेत समो भवेत खट्वा प्रशस्ता स्यादतोऽन्यथा ॥
समे सर्व्वायसम्पत्तिर्विषमे विषमास्पदम ।
तस्मात खट्वाङ्गपिण्डोऽय सम कार्य्य सत्सूरिभि ॥'
इदन्तु सामान्य सर्व्वसम्मतञ्च । काष्ठनियमस्तु पूर्व्ववदेव । इत्यासनयुक्तौ खट्वोद्देश ॥ * ॥
तस्या दोषगुणा यथा,—
'खट्वाया यो गुणो दोषो मानञ्च परिकीर्त्तितम ।
तेनैव खट्वा काष्ठोत्था तथैव गुणमावहेत ॥
अनेनैव विधानेन कार्य्य बहुविधासनम ।
विना नौका सम कार्य्य सर्व्वत्रैवासन गुरु ॥"
इति तत्रैव युक्तिकल्पतरु ॥
अस्या गुणा । वातलत्वम । इति राजवल्लभ ॥
प्रेङ्खा । इत्यमरटीका ॥ कोलशिम्बी । इति राजनिर्घण्ट ॥

खट्वाङ्ग, क्ली, (खट्वाया अङ्गम । तदिवाकृति र्यस्य इति ।) शिवस्यास्त्रविशेष । तत्पर्याय । सुखसुण २ ॥ इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८७ । ६ ।
"विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥")

खट्वाङ्ग , पु, (खट्वाङ्ग इत्याख्याऽस्य । शिवस्य खट्वाङ्गास्त्रवत सर्व्वत्र दुर्लङ्घ्यशासनत्वात अमोघ वीर्य्यवत्त्वाच्चास्य तथात्वम ।) सूर्य्यवंशीयराज विशेष । स तु विश्वसहराजपुत्त्र । यथा,— श्रीमद्भागवते । ९ । ९ । ४१ ।
"ततो दशरथस्तस्मात पुत्त्र ऐडविडस्तत ।
राजा विश्वसहो यस्य खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्त्यभूत ॥"

खट्वाङ्गभृत, पु, (खट्वाङ्ग बिभर्त्ति इति । भृ+ क्विप् ।) शिव । इति हेमचन्द्र ॥

खट्वाङ्गी, [न]पु, (खट्वाङ्ग अस्त्रविशेष सोऽस्या-स्तीति इनि ।) शिव । इति हारावली ॥ (प्रायश्चित्तार्थं धारणीय खट्वाङ्गाकृतिकाष्ठ-खण्डविशेष । यथा, मनु । ११ । १०५ ।

खट्वाङ्गी चीरवासा वा ब्रह्मचारी विजने वने ।
प्राजापत्यं चरेन् कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः ॥")

खट्वारूढ, त्रि (खट्वामारूढः । "खट्वा क्षेपे ।" २।१।२६ । इति निन्दायां द्वितीयान्तस्य क्तान्तेन नित्यसमासः ।) अविनीतः । प्रमादवान् । इति त्रिकाण्डशेषभूरिप्रयोगौ ॥ (यथा भट्टौ ।५।१ ।
"हतस्य प्राचेसमिते खट्वारूढः प्रमादवान् ।
पानशौण्ड श्रिय नेता नात्यन्तीनत्वमुन्मना ॥"
'खट्वारूढः उत्पथस्थितः । खट्वा क्षेपे इति द्वितीया ।" इति जयमङ्गलटीका ॥) खट्वारूढो नरो जाल्मः । इति कलापव्याकरणम् ॥ (वेदव्रतानि च समाप्य समावर्त्तनं हि खट्वा रोढ्या ब्रह्मचर्य्य एव भूमिशयनाद्योऽपि यः खट्वामारोहति स जाल्मः । रूढवाय तेन खट्वामारोहतु मा वा निषिद्धानुष्ठानपरः सर्व्वोऽपि खट्वारूढ उच्यते। इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥) खट्वोपरिस्थितश्च ॥

खट्विका, स्त्री, (अल्पा खट्वा । अल्पार्थे कन् । अत इत्वञ्च ।) क्षुद्रखट्वा । इति जटाधरः ॥ खट्वाविशेषः । तद्युक्तिर्यथा,—
"ब्रह्मक्षत्रियवैश्यानां चतुःषडष्टकोणिका ।
खट्विका सुखसम्भूता शुक्लरक्तासिताम्बरा ॥"
इति युक्तिकल्पतरौ खट्विकोद्देशः ॥

खड इ ड मथि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म-सक सेट् । इदित् ।) मथि मन्थने मन्थनञ्चेह भञ्जनम् । इ, खण्डते । ड खण्डते दण्डेन भाण्डं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

खड, क भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर सक-सेट् ।) क, खाडयति । इति दुर्गादासः ॥

खड, क्ली, पु, (खण्ड्यते छिद्यते धान्यं यस्मिन् सति इति । खड + कर्म्मणि अप् ।) लघुतृणम् । इति शब्दरत्नावली । खड इति भाषा ॥

खड, पु (खड + भावकर्म्मादौ यथायथं अप् ।) पानान्तरम् । भेदः । इति मेदिनी । डे । ८ ॥ खडयूषो यथा चक्रदत्ते ।
"तक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः ।
सुपक्वः खडयूषोऽयमयं काम्बलिकोऽपरः ॥"

खडक्किका, स्त्री, (खडक इत्यव्यक्तशब्दं करोतीति । कृ + बाहुलकात् ड ततो गौरादित्वात् ङीष् । तत स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) पश्चद्द्वारम्। इति हारावली ॥ खडकिद्वार इति भाषा ॥

खडतू, पु, (खड + अतूप्रत्ययः ।) बाहुजङ्घाभरणम् । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

खडिका, स्त्री, (खड + अप् + गौरादित्वात् ङीष् । ततः स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः ।) कठिनी । इति जटाधरः ॥

खडी, स्त्री, (खड + अप् + ततो ङीष् ।) कठिनी । खनामख्यातश्वेतवर्णमृत्तिकाविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्या गुणपर्य्यायौ कठिनीशब्दे खटीशब्दे च द्रष्टव्यौ ॥

खडु, स्त्री (खड + "खडेर्डुः ।" उणा ।१।८४। इति डु ।) स्वतन्त्रा । (बाहुजङ्घाभरणम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

खड्गा, स्त्री, (खड भेदे + "छापूखडिभ्यः कित् ।" उणा । १ । १२३ । इति गन् प्रत्ययः ।) लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खड्ग, पु, (खडति भिनत्तीति । खड + "छापूखडिभ्यः कित् ।" उणा ।१।१२३ । इति गन् ।) गण्डकः । गण्डार इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ३ । २७२ ।
"कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्व्वशः ॥"
"खड्गो गण्डकः लोहो लोहितवर्णश्छागः एव ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥) गण्डकशृङ्गम् । खाग इति भाषा । बुद्धभेदः । इति मेदिनी ॥ चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्त्रविशेषः । खाण्डा तरवाल इत्यादि भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४१ । २५ ।
"यस्त्वयं विपुलः खड्गो गव्ये कोषे समर्पितः ।
सहदेवस्य विद्धीमं सर्व्वभारसहं दृढम् ॥")
तत्पर्य्यायः । निस्त्रिंशः २ चन्द्रहासः ३ असिः ४ रिष्टिः ५ कौक्षेयकः ६ मण्डलाग्रः ७ करवालः ८ कृपाणः ९ । इत्यमरः ।२।८।८९ ॥ ऋष्टिः १ करपालः ११ । इति तट्टीका ॥ विशसनः १२ तीक्ष्णधारः १३ दुरासदः १४ श्रीगर्भः १५ विजयः १६ धर्म्मपालः १७ कौक्षेयः १८ तरवारिः १९ तरवाजः २० कृपाणकः २१ कृपाणी २२ शस्त्रः २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्ब्रह्मणो यज्ञाग्नौ यथा,—
"विकीर्य्याग्निं तथाभूतमुत्थितं श्रूयते तदा ।
नीलोत्पलसवर्णाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं कृशोदरम् ॥
प्रांशुं सुदुर्द्धर्षतरं तथैव ह्यमितौजसम् ।
तस्मिन् प्रभूतेऽप्यथ बभौ निस्त्रिंश एव सः ॥
विमलस्तीक्ष्णधारश्च कालान्तक इवोद्यतः ।
ततः स शितिकण्ठाय रुद्रायर्षभकेतवे ॥
ब्रह्मा ददावसिं तीक्ष्णमधर्म्मप्रतिवारणम् ।
ततः स भगवान् रुद्रो दानवक्षतजोक्षितम् ॥
असिं धर्म्मस्य गोप्तारं ददौ सत्कृत्य विष्णवे ।
विष्णुर्मरीचये स महर्षिभ्यः ते इन्द्राय स लोकपालेभ्यः ते मनवे सूर्य्यपुत्राय स क्षुपाय स इक्ष्वाकवे स पुरूरवसे स आयवे स नहुषाय स ययातये स पूरवे स अमूर्त्तरयसे स भूमिशयाय स भरताय स ऐडविडाय स धुन्धुमाराय स काम्बोजाय स मुचुकुन्दाय स मरुत्ताय स रैवताय स युवनाश्वाय स रघवे स हरिणाश्वाय स शुनकाय स उशीनराय स भोजाय स शिवये स प्रतर्द्दनाय स अष्टकाय स वृषदश्वाय स भरद्वाजाय स द्रोणाय स कृपाय स पाण्डवेभ्यो दत्तवान् ॥ * ॥ अथ खड्गविषयकजयोदयविधसचरणं यथा, महाभारते ।
"मण्डलाकारतः खड्गभ्रामणं भ्रान्तमुच्यते ।
तदेव बाहुमुद्यम्य कृतमुद्भ्रान्तमीरितम् ॥
भ्रामणं खङ्गं परितः खड्गस्याविद्धमुच्यते ।
परप्रयुक्तशस्त्रस्य वारणार्थमिदं त्रयम् ॥
प्रचीराक्रमणायाय गमनमाप्लुतं मतम् ।
खड्गस्याग्रेण तद्देहस्पर्शनं प्रसृतं मतम् ॥
वञ्चयित्वा रिपौ शस्त्रपातनं गदितं सृतम् ।
परिहृत्य भवेत् प्राचोवामन्यिक्रमतो गतिः ॥
पश्चात् पन्यापसरणं निरुह्य सम्प्रचक्षते ।
अन्योऽन्यताडनं प्राहुः सम्पातमुभयोरपि ॥
आधिक्यमात्मनो यत्र तत् समुन्नीशमुदीरितम् ।
अङ्गप्रत्यङ्गदर्शेषु भ्रामणं भारतं स्मृतम् ॥
निश्चित्रखड्गसञ्चारदर्शनं कौशिकं स्मृतम् ।
निलीय चर्म्मणि क्षेपो यत्र सात्वतं हि तत् ॥"
तस्य परीक्षा तरवारिशब्दे द्रष्टव्या ॥ (अस्य लक्षणान्तिकं यथा, सुश्रुतसंहितायां ५ अध्याये ।
"अङ्गुलशतार्द्धमुत्तमं ऊनः स्यात्पञ्चविंशतिः खड्गः ।
अङ्गुलमानाज्ज्ञेयो व्रणोऽशुभो विषमपर्व्वस्थः ॥
श्रीवृक्षवर्द्धमानातपत्रशिवलिङ्गकुण्डलाब्जानाम् ।
सदृशा व्रणाः प्रशस्ता ध्वजायुधस्वस्तिकानाञ्च ॥
कृकलासकाककङ्कक्रव्यादकबन्धवृश्चिकाकृतयः ।
खड्गे व्रणा न शुभदा वंशानुगताः प्रभूताश्च ॥
स्फुटितो ह्रस्वः कुण्ठो वंशच्छिन्नो न दृङ्मनोऽनुगतः ।
अस्वन इति चानिष्टः प्रोक्तविपर्य्यस्त इष्टफलः ॥
क्वणितं मरणायोक्तं पराजयाय प्रवर्त्तनं कोशात् ।
स्वयमुद्गीर्णे युद्धं ज्वलिते विजयो भवति खड्गे ॥
नाकारणं विवृणुयात् विघट्टयेच्च
पश्येन्न तत्र वदनं न वदेच्च मूल्यम् ।
देशं न चास्य कथयेत् प्रतिमानयेच्च
नैव स्पृशेन्नृपतिरप्रयतोऽसियष्टिम् ॥
गोजिह्वासंस्थानो नीलोत्पलवंशपत्रसदृशश्च ।
करवीरपत्रशूलाग्रमण्डलाग्राः प्रशस्ता स्युः ॥
निष्पन्नो न च्छेद्यो निकषैः कार्य्यः प्रमाणयुक्तः सः ।
मूले म्रियते स्वामी जननी तस्याग्रतश्छिन्ने ॥
यस्मिन् त्सरुप्रदेशे व्रणो भवेत्तद्वदेव खड्गस्य ।
वनितानामिव तिलको गुह्ये वाच्यो मुखे दृष्ट्वा ॥
अथवा स्पृशति यदङ्गं प्रष्टा निस्त्रिंशभृत्तद् वधार्य्य ।
कोशस्थस्यादेश्यो व्रणोऽसि शास्त्रे विदित्वेदम् ॥
शिरसि स्पृष्टे प्रथमेऽङ्गुले द्वितीये ललाटसंस्पर्शे ।
भ्रूमध्ये च तृतीये नेत्रे स्पृष्टे चतुर्थे च ॥
नासौष्ठकपोलहनुश्रवणग्रीवांसकेषु पञ्चाद्याः ।
उरसि द्वादशसंख्यस्त्रयोदशे कक्षयोर्ज्ञेयः ॥
स्तनहृदयोदरकुक्षिनाभीषु चतुर्दशाद्याः ज्ञेयाः ।
नाभीमूले कट्यां गुह्ये चैकोनविंशतितः ॥
ऊर्व्वोर्द्विंशे स्यात् ऊर्व्वोर्मध्ये व्रणस्त्रयोविंशे ।
जानुनि च चतुर्विंशे जङ्घायां पञ्चविंशे च ॥
जङ्घामध्ये गुल्फे पार्ष्ण्यां पादे तदङ्गुल्योश्च ।
षड्विंशतिकाद्यावत्त्रिंशदिति मतेन गर्गस्य ॥
पुत्रमरणं धनाप्तिर्धननाशः सम्पदश्च बन्धश्च ।
एकाद्यङ्गुलसंस्थैर्व्रणैः फलं निर्द्दिशेत् क्रमशः ॥
सुतलाभः कलहो हस्तिलब्धिः पुत्रमरणं धनलाभौ ।
क्रमशो विनाशवनिताप्तिचित्तदुःखानि षट्प्रभृति ॥
लब्धिक्षतिर्निर्वाणलब्धयो वधो वृद्धिमरणपरितोषाः ।
ज्ञेयाश्चतुर्दशादिषु धनहानिश्चैकविंशे स्यात् ॥

वित्ताग्निरनिवाणं धनागमो म्वत्युसम्पदोऽस्वलम् ।
रोग्वर्य्यम्वत्युराज्यानि च क्रमात्त्रिश्रदिति यावत् ॥
परतो न विशेषफलं विषमसमस्थास्तु पाप-
शुभफलदाः ।
केचिद्दफला प्रशिस्ताल्लिंशत्परोऽग्रमितियावत् ॥
करवीरोत्पलगजमदघृतकुङ्कुमकुन्दचम्पकसगन्धः ।
शुभदोऽनिष्टो गोमूत्रपङ्कमेदः सदृशगन्धः ॥
कूर्म्मवसाश्वक्षारोपमश्च भयदः खड्गो भवति गन्धः ।
वैदूर्य्यकनकविद्युत्प्रभो जयारोग्यवृद्धिकरः ॥

इदमौशनसं च शस्त्रपानं
रुधिरेण श्रियमिच्छतः प्रदीप्ताम् ।
हविषा गुणवत्सुताभिलिप्सो
सलिलेनाक्षयमिच्छतश्च वित्तम् ॥
वडवोष्ट्रकरेणुदुग्धपानं
यदि पापेन समीहतेऽर्थसिद्धिम् ।
झषपित्तमृगाश्ववस्तदुग्धैः
करिहस्तच्छिदये सतालगर्भैः ॥
आर्कं पयो हुडुविषाणमषीसमेतं
पारावताखुशकृता च युतः प्रलेपः ।
शस्त्रस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं
पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवेद्विघातः ॥
क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते
दिनोषिते पायितमायसं यत् ।
सम्यक् छितं चाश्मनि नैति भङ्गं
न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम् ॥")

खड्गकोष, पुं, खड्गलता । तत्पर्य्यायः ।
खड्गपत्र २ खड्गिमार ३ अश्वपुच्छक ४ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (खड्गस्य कोषः ।)
खड्गाधारः । खाप इति भाषा । अयं तु
पत्त्रिलक्ष्योऽर्थे ॥

खड्गट, पुं, (खड्ग इव अटतीति । अट+अच् ।
शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) बृहत्काशः । इति
हारावली ॥

खड्गधेनु, स्त्री, खड्गपुत्त्रिका । छुरि इति
भाषा । (खड्गस्य गण्डकस्य धेनुः पत्नी ।)
गण्डकस्त्री । इति मेदिनी ॥ मादी गण्डार इति
भाषा ॥

खड्गपत्र, पुं, (खड्गाकाराणि पत्राणि यस्य ।)
खड्गलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खड्गपिधान, क्ली, (खड्गस्य पिधानमाच्छा-
दनम् ।) खड्गकोषः । खाप इति भाषा ।
इति हलायुधः ॥

खड्गपिधानक, क्ली, (खड्गस्य पिधानकम् ।)
खड्गपिधानम् । खाप इति भाषा । तत्-
पर्य्यायः । प्रत्याकारः २ परीवारः ३ कोशः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

खड्गारीट, त्रि, (खड्गं ऋच्छतीति । ऋ+कीटन् ।
निपातनात् पूर्व्ववृद्धिः । यद्वा खड्गारिरिवा-
चरति इति । क्विप् तत् कीटन् ।) फलकः ।
असिधाराव्रतधारी । इति मेदिनी ॥

खड्गिक, पुं, महिषीक्षीरफेनः । शौनिकः । इति
मेदिनी ॥

खड्गिमार, पुं, (खड्गिनं गण्डकं मारयतीति ।
मृ+णिच् "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।
गन्धविशेषः ।) खड्गकोषलता ॥ इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

खड्गी, [न्] पुं, (खड्गस्तदाकारं शृङ्गमस्या-
स्तीति । इनि ।) वनजन्तुविशेषः । गण्डार
इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गण्डकः २ खड्गः ३ ।
इत्यमरः ।२।५।४॥ खड्गमृगः ४ क्रोडीमुखः ५
तुङ्गमुखः ६ बली ७ वज्रचर्म्मा ८ वार्ध्रीणसः ९ ।
इति राजनिघण्टः ॥ एकचरः १० गणोत्-
साहः ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गण्डः १२
खनोत्साहः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य
मांसगुणाः । बलकारित्वम् । हृद्यत्वम् । गुरु-
त्वम् । इति राजनिघण्टः ॥ कफवायुनाशित्वम् ।
कषायत्वम् । पितृलोकतृप्तिकारित्वम् । पवित्र-
त्वम् । आयुर्वृद्धत्वम् । मूत्रबन्धकारित्वम् ।
रूक्षत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
("कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम् ।
पित्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥
महादेवः । यथा, महाभारते ।१२।१७।४२।
"अशनी शतघ्नी खड्गी पट्टिशी चायुधी
महान् ॥"
खड्गो विद्यतेऽस्य इति व्युत्पत्त्या तु वाच्य-
लिङ्गः । यथा, भागवते । ८।१५।८ ।
"सुस्रग्धरोऽथ सन्नह्य धन्वी खड्गी धृतेषुधिः ॥")

खड्गीक, क्ली, (खड्गस्तत्कर्म्मणि कुशलम् । बाहु-
लकात् इकः ।) दात्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

खण्ड, क्ली, (खडि+घञ् । इदित्वात् नुम् ।)
विड्लवणम् । इति राजनिघण्टः ॥ इक्षुवि-
कारः । अस्य गुणाः । वृष्यतमत्वम् । चक्षु-
ष्यत्वम् ॥ वातपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(अस्य गुणा यथा,—
"खण्डन्तु मधुरं वृष्यं चक्षुष्यं बृंहणं हिमम् ।
वातपित्तहरं स्निग्धं बल्यं वान्तिहरं परम् ॥"
मधुखण्डगुणा यथा,—
"मधुजा शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरुः ।
छर्द्यतीसारतृड्दाहरक्तहृत्तुवरा हिमा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

खण्ड, पुं, क्ली, (खडि+घञ् इदित्वात् नुम् ।) एक-
देशः । तत्पर्य्यायः । भित्तम् २ शकलम् ३ । इत्य-
मरः ।१।३।१६॥ (यथा मार्कण्डेये ।८३।२६ ।
"धुतशृङ्गविभिन्नाश्च खण्डखण्डं ययुर्घनाः ॥"
अब्जादिसमूहः । इत्यमरः । १ । १ । ४२ ॥)

खण्ड, पुं, (खडि+घञ् ।) इक्षुविकारः । खाँड
इति भाषा । मणिदोषः । इति मेदिनी ॥ (योगि-
विशेषः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । ८ ।
"भानुकी नारदेवश्च खण्डः कापालिकस्तथा ॥")

खण्डक, पुं, (खण्डेन निर्वृत्तः इति संज्ञायां कः ।)
निर्गुण्डी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सिताखण्डः ।
इति राजनिघण्टः ॥ (खण्डयतीति । खडि+
ण्वुल् । छेदकारी ॥)

खण्डकथा, स्त्री (खण्डा खण्डिता कथा ।)
वाङ्मयभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खण्डकर्ण, पुं, (खण्ड इव कर्णः कन्दो यस्य ।)
शालुविशेषः । शकरकन्द शालु इति भाषा ॥
तत्पर्य्यायः । वज्रकन्दः २ । इति रत्नमाला ॥
अस्य गुणाः । कफपित्तनाशित्वम् । कटुपाकि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

खण्डकालु, क्ली, (खण्ड इव कायतीति । कै+कः ।
ततः खण्डकः आलु इति कर्म्मधारयः ।) आलु-
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खण्डज, पुं, (खण्ड इव जायते खण्डाकारेण
जायते वा । जन+डः ।) गुडः । यवासशर्करा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डजोद्भवज, पुं, (खण्डजः उद्भवोऽस्य इति खण्ड-
जोद्भवः तस्माज्जायते इति । जन+डः ।) तव-
राजोद्भवखण्डः । इति राजनिघण्टः ॥

खण्डताल, पुं, (खण्डेन वाद्यांशभेदेन निर्वृत्त-
स्तालः ।) तालविशेषः । यथा,—
"द्रुतमेकं भवेद्यत्र खण्डतालः स उच्यते ।
गपरं नियमं विना ।"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

खण्डधारा, स्त्री, (खण्डे एकदेशे धारा यस्याः ।)
कर्त्तरी । इति शब्दमाला ॥ काँचि इति भाषा ॥

खण्डन, क्ली, (खडि भावे+ल्युट् ।) भञ्जनम् ।
भेदनम् । निराकरणम् । छेदनम् । यथा—
"घटय भुजबन्धनं जनय रदखण्डनं देहि पद-
पल्लवमुदारम् ॥" इति जयदेवः ॥

खण्डपरशु, पुं (खण्डयति शत्रून् इति खण्ड-
स्तादृशः परशुरस्य ।) शिवः । इत्यमरः ।१।१।३३॥
(यथा, महाभारते ७ । रुद्रमाहात्म्ये ।२ ।४१ ।
"पिनाकिनं खण्डपरशुं लोकानां पतिमीश्वरम् ॥"
विष्णुः । यथा महाभारते ।१३।१४९।७४ ।
"सुधन्वा खण्डपरशुर्द्दारुणो द्रविणप्रदः ॥")

खण्डपर्शु, पुं (शत्रून् खण्डयति विदारयति इति
खण्डस्तथाविधः पर्शुरस्य ।) परशुरामः । शिवः ।
चूर्णवेधी । खण्डामलकभैषज्यम् । राहुः । इति
मेदिनी ॥ भग्नदन्तहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥

खण्डपाल, पुं, (खण्डं पालयतीति । पालि+"कर्म्म-
ण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) मोदकः । मयरा
इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खाण्डिकः २ । इति
हारावली ॥

खण्डमोदक, पुं, (खण्डेन खण्डोत्पादितलड्डुका-
दिना वा मोदयतीति । खण्ड+मुद+णिच्+
ण्वुल् ।) यवासशर्करा । इति राजनिघण्टः ॥

खण्डलवण, क्ली (खण्ड्यते इति खण्डम् । खडि+
कर्म्मणि घञ् । तच्च तत् लवणञ्चेति ।) विड-
लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विड्शब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

खण्डशाखा, स्त्री, (खण्डा खण्डिता शाखा
अस्याः ।) महिषवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डसर, पुं, (खण्ड इव सरतीति । सृ+अच् ।)
यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डाभ्र, क्ली, (खण्डं अभ्रं मेघः ।) अभ्रलेशः । छेंडा मेघ इति भाषा । दन्तक्षतविशेषः । इति मेदिनी ॥

खण्डिक, पुं (खण्डोऽस्यास्तीति । ठन् ।) कलायः । कडाइ इति भाषा । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,— [अथ ॥"
"त्रिपुटः खण्डिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाश्चास्य त्रिपुटशब्दे वक्तव्याः ॥) कक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ वगल इति भाषा ॥

खण्डित, त्रि (खडि+क्तः ।) खण्डीकृतम् । तत्पर्य्यायः । छिन्नम् २ लूनम् ३ छितम् ४ दितम् ५ छेदितम् ६ वृक्णम् ७ दत्तम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।
"चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रता
विकाशलक्ष्मीः कमलेषु चञ्चला ।
सुखेऽप्रसादः सधनेषु सर्व्वदा
यशो विधातुः कथयन्ति खण्डितम् ॥"
खण्डिताङ्गः । खण्डिताङ्गत्वं दुष्टवचनकर्म्म-विपाकः । यथाह शातातपः । ३ अध्याये ।
"दुष्टवादी खण्डितः स्यात् स वै दद्यात् द्विजातये ।
रूप्यं पलद्वयं दुग्धघटद्वयसमन्वितम् ॥")

खण्डिता, स्त्री (खण्डित+टाप् ।) स्वीयादि-नायिकाया भेदः । अस्या लक्षणम् । अन्योप-भोगचिह्नितः पतिः प्रातरागच्छति यस्याः सा । अस्याश्चेष्टा । "अस्फुटालापचिन्तासन्ताप-निश्वासतूष्णीम्भावाश्रुपातादयः ।' इति रस-मञ्जरी ॥ (साहित्यदर्पणोक्तलक्षणं यथा तत्रैव । ३ । ८३ ।
"पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नितः ।
सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्षाकषायिता ॥
उदाहरणं यथा, तत्रैव ।
"तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति
प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुकूलं दधानः ।
मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्रीः
व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन ॥")

खण्डिनी स्त्री (खण्डोऽस्यास्तीति । खण्ड+इनि । स्त्रियां ङीप् । यद्वा, खण्डयति आत्मानं द्वीप-पर्व्वतसमुद्रादिव्यवच्छेदेनेति शेषः । खडि+णिनि ।) पृथ्वी । इति शब्दरत्नावली ॥

खण्डी, [न्] पुं, (खण्डयति आत्मानं द्विदलरूपेण इति । खडि+णिनि ।) वनमुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

खण्डीर, पुं, (खण्डी+मुण्डादित्वात् रः ।) पीत-मुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

खतमाल, पुं, (खे आकाशे अन्तरीक्षे तमाल इव । तद्वर्णसादृश्यात्तथात्वम् ।) धूमः । मेघः । इति मेदिनी ॥

खद, स्थैर्य्ये । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं अकं वधे तु सकं-सेट् ।) खदति । इति दुर्गादासः ॥

खदिका, स्त्री, (खे भर्ज्जनपात्राद्बहिराकाशे दीयते खण्ड्यते इति । ख+दो अवखण्डने+घञर्थे कः । ततः सञ्ज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) लाजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खइ इति भाषा ॥

खदिर, पुं (खद स्थैर्य्यहिंसयोः+"अजिर-शिशिरशिथिलेति ।" उणा । १ । ५४ । इति किरच् ।) वृक्षविशेषः । खयेरगाछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गायत्री २ बालतनयः ३ दन्त-धावनः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ४९ ॥ तिक्तसारः ५ कण्टकीद्रुमः ६ । इति रत्नमाला ॥ बालपत्रः ७ खदापत्री ८ क्षितिक्षमः ९ सुशल्यः १० वक्र-कण्टः ११ यज्ञाङ्गः १२ जिह्मशल्यः १३ कण्टी १४ सारद्रुमः १५ कुष्ठारिः १६ बहुसारः १७ मेध्यः १८ बालपुत्रः १९ रक्तसारः २० कर्कटी २१ जिह्मशल्यः २२ । इति जटाधरः ॥ कुष्ठ-हृत् २३ बालपत्रकः २४ यूपद्रुमः २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च भावप्रकाशे ।
"खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च यज्ञियः ॥
खदिरः शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारुचिप्रणुत् ।
तिक्तः कषायो मेदोघ्नः क्रिमिमेहज्वरव्रणान् ।
श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान् हरेत् ॥"
अस्य गुणाः । तिक्तरसत्वम् । शीतत्वम् । पित्तकफकुष्ठकासरक्तशोफकण्डुव्रणनाशित्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ विसर्पवदना-मेहमेदोनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥*॥ (अथ श्वेतखदिरः । पपरी खयेर इति भाषा ॥
"खदिरः श्वेतसारोऽन्यः कदरः सोमवल्कलः ।
कदरो विशदो वर्ण्यो मुखरोगकफास्रजित् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे च ॥
खदति हन्ति शत्रून् इति । खद+किरच् ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (खे आकाशे दीर्य्यते यस्माच्चन्द्रलोकादिष्टापूर्त्तादिकर्म्मिभिः । दॄ+बाहुलकात् अपादाने किरच् । इष्टा-पूर्त्तादिकर्म्मिणां हि आरब्धाम्मयदेहविदारेण चन्द्रमण्डलात् आकाशे पतनात् तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति मेदिनी ॥ (तथा च साङ्ख्यदर्शनभाष्ये ।
"येन कर्म्मवृन्देन चन्द्रमसमारूढाः फलोप-भोगाय तस्मिन् उपभोगेन क्षयिते तेषां यद-म्मयं शरीरं चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोग-क्षयदर्शनशोकाग्निसम्पर्कात् प्रलीयते सविल-सम्पर्कात् हिमकरका इव हुतभुगर्च्चिःसम्प-र्कादिव च घृतकाठिन्यम् । तत् कृतात्यये कृतस्य दृष्टात् कर्म्मणः फलोपभोगेनोपचये सति सानुशया एनेममवरोहन्ति ॥")

खदिरपत्रिका, स्त्री, (खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः । कप् कापि अत इत्वम् ।) अरिखदिरः । लज्जालुलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

खदिरपत्री, स्त्री, (खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ।) लज्जालुलता । इति वैद्यकम् ॥

खदिरा, स्त्री, (खदिरवत् पत्राकारोऽस्त्यस्याः । अच् टाप् च ।) लज्जालुलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

खदिरिका, स्त्री, (खदिरेण खदिररसेन समो रसो-ऽस्त्यस्याः । अस्त्यर्थे+ठन् ततः टाप् ।) लाक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

खदिरी, स्त्री, (खद+किरच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) खदिरीशाकम् । लाजालु इति ख्याता । इति केचित् । किन्तु रभसेन वराहक्रान्ता लज्जालुः समङ्गा नमस्कारकेति खदिरिकायां सङ्कोचपत्री लज्जालुरिति लज्जालु-कायां पठितम् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । नमस्कारी २ गण्डकाली ३ समङ्गा ४ । इत्य-मरः । २ । ४ । १४१ ॥ (क्वचित् खदिरेति पाठो दृश्यते ॥) गण्डकारी ५ । इति भरतः ॥ शमी-पत्रा ६ रक्तपत्री ७ अञ्जलिकारिका ८ राक्षा ९ । इति जटाधरः ॥
("गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरी क्वचित् ।"
इति वैद्यरत्नमालायाम् ॥)

खदिरोपम स्त्री (खदिरेण उपमीयते इति । खदिर उपमा अस्य वा ।) कदरः । इति रत्नमाला । काटा वावला इति भाषा ॥

खदूरवासिनी, स्त्री, (खे शून्ये दूरे च वसतीति । वस+णिनि । ततो ङीप् ।) बुद्धशक्तिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खद्योत, पुं (खं आकाशं द्योतयतीति । द्युत दीप्तौ+णिच्+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् ।) सूर्य्यः । इति जटाधरः ॥ (यथा, भाग-वते । ४ । २९ । १ ।
"खद्योताविर्म्मुखी चात्र नेत्रे एकत्र निर्म्मिते ।
रूपं विभ्राजितं ताभ्यां विचष्टे चक्षुषेश्वरः ॥"
नेत्रस्य हि स्वल्पविषयतया रूपादिदर्शनशक्ति-रिति प्रसिद्धेस्तथात्वम् ॥ खे आकाशे द्योतते इति । द्युत+अच् ।) कीटविशेषः । जोनाक पोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ज्योतिरिङ्गणः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥ खज्योतिः ३ प्रभाकीटः ४ उपसूर्य्यकः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ध्वान्तो-न्मेषः ६ तमोमणिः ७ दृष्टिबन्धुः ८ तमोज्योतिः ९ ज्योतिरिङ्गः १० निमेषकः ११ । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ८ । १६ । ३६ ।
"विदितमनन्तसमस्तं
तव जगदात्मनो जनैरिहाचरितम् ।
विज्ञाप्यं परमगुरो
कियदिव सवितुरिव खद्योतैः ॥")

खद्योतन, पुं, (द्योतयतीति । द्युत+णिच्+कर्त्तरि ल्युः । ततः खस्य आकाशस्य द्योतनः प्रका-शकः ।) सूर्य्यः । इति जटाधरः ॥

खधूप पुं, (खं आकाशं धूपयति । खे धूपः ज्वलन्निव वह्निरिव वा । धूप+"कर्म्मण्यण् ।" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) अग्निक्रीडा-विशेषः । हाउइ इति भाषा । यथा भट्टौ । ३ । ५ ।
"उल्काप्रयुक्तैर्नगरस्य मार्गान्
ध्वजान् ववल्गुर्मुमुचुः खधूपान् ॥"

खन, उ ञ विदारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-उभं सकं-सेट् ।) उ, खनित्वा खात्वा । ञ,

ऽपितो जाह्नवीतीरे कूप खनति दुर्म्मति। खनते। इति दुर्गादास ॥

खनक, पु, (खन+"शिल्पिनि ष्वुन।" ३।१।१४५। इति वुन स च षित।) उन्दुरु। सन्धितस्कर। सिंदेल चोर इति भाषा। भूमिवित्तज्ञ। खन्यादुत्पत्तिस्थानज्ञ। इति हेमचन्द्र ॥ (खनामप्रसिद्धो विदुरस्य बन्धुविशेष। यथा महाभारते जतुगृहे। १। १४८। १।
"विदुरस्य सुहृत कश्चित खनक कुशलो नर ॥")

खनक त्रि, (खन+वुन।) अवदारक। खनन-कर्त्ता। इति मेदिनी ॥ (यथा, गो रामा यणे। १। १२। ६।
"स्थापत्ये चेह स्थाप्यन्ता वृद्धा परमधार्म्मिका। कर्म्मान्तिका लिपिकरा वर्धका खनका अपि॥")

खनन, क्ली, (खन+भावे ल्युट।) विदारणम। खो डन खोदन इति च भाषा। यथाह कश्चित।
"पश्य त्व खनन नखेन तदभूदालोक्य मूक शठ ॥"

खनयित्री, स्त्री, (खन+णिच न वृद्धिर्निपातनात। ततस्तृच ङीप च।) अस्त्रभेद। खन्तीति भाषा। यथा, नारदपञ्चरात्रे पाद्मसंहिता।
"खनयित्री शुभा याचा जयार्थे जयकाङ्क्षिणाम।
वश्यवश्यास्रुकयुता चालनीया पुर सताम ॥"

खनि स्त्री, (खन विदारे+"खनिकष्यञ्ज्यसीति।" उणा।४।१३६। इति इन।) रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम। खानि इति भाषा ॥ (यथा रघु। १८।२२।
"उतखातशत्रु वसुधोपतस्थे
रत्नोपहारैरुदितै खनिभ्य ॥")
तत्पर्य्याय। आकर २। इत्यमर।२।३।७॥ खानी ३ खनी ४ खानि ५। इति शब्दरत्नावली ॥ गङ्गा ६। इति हेमचन्द्र ॥

खनित्र, क्ली, (खन+"अर्त्तिलूधूसूखनेति।" ।३।२।१८४। इत्र।) अस्त्रविशेष। खन्ता इति भाषा। तत्पर्य्याय। अवदारणम। इत्यमर। २।८।१२॥ ("तथाहि भागवते। ७।२।१५।
"केचित खनित्रैर्बिभिदु सेतुप्राकारगोपुरान॥")

खनी, स्त्री, (खनि+वा ङीष।) रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम। इति शब्दरत्नावली॥

खपुर, क्ली (ख आकाश पिपर्त्ति। पृ+क।) घट। इति हेमचन्द्र ॥ (खे आकाशे चर पुरम।) जङ्गम पुरम। (स तु दैत्यपुरविशेष। तद्दुत्पत्तिकथा यथा, महाभारते। ३। १७३। निवातकवचवधे। ७-११।
"पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी। दिव्यवर्षसहस्र ते चेरतु परम तप ॥ तपसोऽन्ते ततस्ताभ्या स्वयम्भूरददद्वरम ॥ अगृह्णीता वर ते तु सुतानामल्पदु खिताम। अवध्यताञ्च राजेन्द्र। सुरराक्षसपन्नगै ॥ पुर सुरमणीयञ्च खेचरञ्च महाप्रभम। सर्व्वरत्नै समुदित दुर्द्धर्षममरैरपि ॥ महर्षियक्षगन्धर्व्वपन्नगासुरराक्षसै। सर्व्वकामगुणोपेत वीतशोकमनामयम ॥
ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ। कालकेयकृते कृतम। तदेतत खपुर दिव्य चरत्यमरवर्ज्जितम ॥"
खे आकाशे उत्थित पुरम। शुभाशुभादि-सूचनार्थे प्रकाशित गन्धर्व्वनगरम। अस्यो त्तरादिदिग्भेदेनोदये फलभेदो यथा, वृहत सहितायाम ३६ अध्याये।
"उदगादिपुरोहितनृपबलपतियुवराजदोषद खपुरम।
सितरक्तपीतकृष्ण विप्रादीनामभावाय ॥
नागरनृपतिजयावहमुदग विदिकस्थ विवर्ण नाशाय।
शान्ताशाया दृष्ट सतोरण विजयाय ॥
सर्व्वदिगुत्थ सततोत्थितञ्च भयद नरेन्द्रराष्ट्राणाम।
चौराटविकान हन्याद्धूमानलशक्रचापाभम ॥
गन्धर्व्वनगरमुत्थितमापाण्डुरमशनिनिपातवात-करम।
दीप्ते नरेन्द्रमृत्युर्वामेऽरिभय जय सव्ये ॥
अनेकवर्णाकृति खे प्रकाशते
पुर पताकाध्वजतोरणान्वितम।
यदा तदा नागमनुष्यवाजिना
पिबत्यसृग्भूरि रणे वसुन्धरा ॥")
हरिश्चन्द्रपुरम। इति त्रिकाण्डशेष ॥

खपुर, पु, (ख पिपर्त्ति उच्छ्रयत्वेन। पृ+क।) गुवाक। (अस्य पर्य्याया यथा।
"खपुरो क्रमुक पूग।" इति वैद्यकरत्नमालायाम ॥ खेन आकाशागतेन हिमकरादिना पूर्य्यते इति। पृ+कर्म्मणि घञर्थे क।) भद्रमुस्तकम। (खमिन्द्रिय पिपर्त्ति। पृ+क।) अलसके त्रि। इति मेदिनी ॥ बालनख। इति राजनिर्घण्ट ॥

खभ्रान्ति, पु, (खे आकाशे अन्तरिक्षे भ्रान्तिर्भ्रमण व्यामिषार्थे यस्य।) चिल्ल। इति शब्दरत्नावली ॥ चिल इति भाषा ॥

खेमणि पु, (खे आकाशे मणिरिव ज्योतिर्मयत्वात प्रकाशकत्वाद्वा।) सूर्य्य। इति त्रिकाण्डशेष ॥

खमीलन, क्ली, (खाना इन्द्रियाणा मीलनम।) तन्द्रा। इति शब्दरत्नावली ॥

खम्बलि, स्त्री, (ख शून्यभूत मूलमस्या पृषोदरात साधु। मूलराहित्यादस्यास्तथात्वम।) कुम्भिका। इति शब्दरत्नावली ॥ पाना इति भाषा ॥

खम्बलिका, स्त्री, (खम्बलि+स्वार्थे कन ततष्टाप।) खम्बली। कुम्भिका। इति शब्दरत्नावली ॥

खम्ब गतौ, इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर-सक-सेट।) ओष्ठवर्गशेषोपध। खम्बति। इति दुर्गादास ॥

खर, क्ली (खाय अन्तरिन्द्रियाय खस्य वा तीव्रता-रूपगुण रातीति। ख+रा+क।) तीव्रम। तत्पर्य्याय। तिग्मम २ तीक्ष्णम ३॥ इत्यमर।१।३।३५॥ (यथा, भागवते।७।८।२८।
"श्रुत्वाऽट्टहास खरमुतस्वनोल्बण
निमीलिताक्ष जगृहे महाजव ॥"
तद्वति त्रि। यथा, रघुवशे। ८। ६।
"न खरो न च भूयसा मृदु
पवमान पृथिवीरुहानिव ॥")

खर, पु, (ख सुखकुहर छिद्रमतिशयेनास्यास्तीति। र।) गर्द्दभ। इत्यमर।२।६।७७ (यथा मनु।२।२१।
"परीवादात खरो भवति श्वा वै भवति निन्दक ॥"
अश्वतर। यथा तत्रैव।११।२।
"उष्ट्रयान समारुह्य खरयानन्तु कामत ॥")
धर्म्म। इति मेदिनी॥ निष्ठुर। राक्षसविशेष। स तु रावणभ्राता। इति हेमचन्द्र ॥ (यथा रामायणे।१।३।२।
'वध खरत्रिशिरसोरुत्थान रावणस्य च ॥")
दैत्य। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा भागवते।२।७।३४।
"ये च प्रलम्बखरदर्दुरकेश्यरिष्ट
मल्लेभकसयवना कुजपौण्ड्रकाद्या ॥")
कण्टकिवृक्षविशेष। इत्यजय ॥ कङ्क। काक। कुररपक्षी। इति राजनिर्घण्ट ॥ (वतसरविशेष। यथा, ज्योतिषतत्त्वे।
"उपद्रुत जगत सर्व्व तस्करैर्मूषिकै खगै। पीडिताश्च प्रजा सर्व्वा देशभङ्ग खरे प्रिये ॥"
कठिनम। रविपार्श्वग। पश्चिमद्वारगृहम। इति शब्दार्थचिन्तामणि ॥)

खरकाष्ठिका, स्त्री, (खर उग्र काष्ठ यस्या। तत कप टाप च। कापि अत इत्वम।) बला। इति राजनिर्घण्ट ॥

खरकुटी स्त्री (खरा क्षुरवत्त्वया तीव्रा कुटी।) नापितशालिका। नापितस्य गृहम। इति त्रिकाण्डशेष ॥

खरकोण, पु (खरवत कोणयति शब्दायते। अत्र सङ्कोचार्थकुणधातो शब्दार्थ इति बोध्य धातूनामनेकार्थत्वात। यद्वा कोणयति आत्मान सङ्कोचयति वा। कुण+अच। "कस्मरणय।" ३।२।१। इति अण वा।) तित्तिरिपक्षी। इति हेमचन्द्र ॥

खरगन्धनिभा, स्त्री, (खरगन्धेन तीव्रगन्धेन नितरा अतिशयेन भातीति। नि+भा+क।) नागबला। इति जटाधर ॥

खरगन्धा, स्त्री, (खरो गन्धो यस्या।) नागबला। इति राजनिर्घण्ट ॥

खरगृह, क्ली, (खरस्य गर्द्दभस्य गृहम।) गर्द्दभशाला। गादार घर इति भाषा। तत्पर्य्याय। खरगृह २। इति त्रिकाण्डशेष ॥

खरगेह, क्ली, (खरस्य गेहम।) खरगृहम। इति शब्दरत्नावली ॥

खरग्रह पु, (खरस्य ग्रह गृहम।) खरगृहम। इति त्रिकाण्डशेष। (खरो गृह्यते निपीड्यते ऽस्मात। ग्रह+अप। गर्द्दभग्रहभेद ॥)

खरघातन, पुं, (खरं उग्रं रोगविशेषं घातयतीति। हन + स्वार्थे णिच् + कर्त्तरि ल्यु।) नागकेशरः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (खरं एतन्नाम्ना प्रसिद्धं राक्षसं घातयतीति। श्रीरामचन्द्रः। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥)

खरच्छद पुं, (खरस्तीव्रश्छदः पत्रमस्य।) उलकम। उलखड इति भाषा॥ इत्कटः। ओकडा इति भाषा। इति रत्नमाला॥ क्षुद्रत्कणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

खरणस, त्रि, (खरा तीक्ष्णा नासिका अस्य। "खुरखराभ्यां वा नस्।" इति वार्त्तिकं पक्षे अच्। नासिकायाः।" ५।४।११८। इत्यत्र नसादेशश्च। ततः "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः।" ८।४।३। इति णत्वम्।) तीक्ष्णनासिकः। तत्पर्य्यायः। खरणाः २। इत्यमरः। २।६।४६॥

खरणा, [स्] त्रि (खरा तीक्ष्णा नासिका यस्य। "खुरखराभ्यां वा नस्।" वार्त्ति इति नसादेशः। "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः।" ८।४।३। इति णत्वम्।) तीक्ष्णनासिकः। इत्यमरः। २।६।४६॥

खरत्वक् स्त्री (खरा तीक्ष्णा त्वक् यस्याः।) अलम्बुषा। लज्जालुप्रभेदः। इति भावप्रकाशः॥

खरदण्ड क्ली (खरः कर्कशः दण्डो मृणालं यस्य कण्टकावृततयेति भावः।) पद्मम्। इति धरणी॥

खरदला स्त्री (खरं कर्कशं दलं पत्रमस्याः।) क्षेमाफला। इति शब्दचन्द्रिका॥ डुमुर इति भाषा॥

खरदूषण, पुं (खरं उग्रं दूषणं मादकताजनकदोषो यत्र।) धुस्तूरः। इति शब्दचन्द्रिका॥ खरेण राक्षसेन सह दूषणश्च॥ (त्रि बहुदोषः॥)

खरध्वंसी [न्] पुं (खरं खनामविश्रुतं राक्षसं ध्वंसयतीति। ध्वन्स + णिच् + णिनि।) श्रीरामः। इति शब्दरत्नावली॥ (खरं कंसचरं दैत्यं ध्वंसयतीति। कृष्णः। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥)

खरनादिनी स्त्री (खरं कर्कशं नदतीति। नद + णिनि। ततः स्त्रियां ङीप्।) रेणुकानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

खरपत्र पुं (खरं पत्रमस्य।) क्षुद्रपत्रतुलसी। शाकाख्यवृक्षः। इति रत्नमाला॥ यावनालशरः। हरिदर्भः। मरुवकः। इति राजनिर्घण्टः॥

खरपत्रक पुं (खरपत्र + स्वार्थ संज्ञायां कन् वा।) तिलकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

खरपत्री स्त्री (खरपत्र + गौरादित्वात् ङीष्।) गोजिह्वावृक्षः। काकोदुम्बरिका। इति राजनिर्घण्टः॥

खरपात्र, क्ली (खरं कठोरं कठिनं वा पात्रम्।) लौहपात्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खरपादाढ्य पुं (खरैः दृढैः पादैर्मूलैराढ्यः।) कपित्थवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

खरपुष्प पुं (खरं पुष्पमस्य।) मरुवकवृक्षः। इति रत्नमाला॥

खरपुष्पा स्त्री (खरं पुष्पं खराणि पुष्पाणि वा यस्याः।) बर्ब्बरा। इत्यमरः। २।४।१३६॥ वावुइ तुलसी इति भाषा॥ (यथास्याः पर्य्यायाः। "बर्ब्बरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ व्यवहारोऽस्या यथा चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये कटुकस्कन्धे। "एला कुष्ठं भल्लातकास्थि-हिङ्गु किलिम मूलकं सर्षपं लशुन-करञ्ज शिग्रुक मधुरशिग्रुक खरपुष्पा" इत्यादिषु॥)

खरप्रिय पुं (खले धान्यकलायादिशस्यमर्द्दनस्थाने प्रियोऽस्य। लस्य रत्वम्।) पारावतः। इति शब्दमाला॥

खरमञ्जरी स्त्री (खरा मञ्जरी यस्याः।) अपामार्गः। इत्यमरः। २।४।८८॥ (स्वाञ्जनाद्यतैलेऽस्या व्यवहारो यथा,—
"स्वर्ज्जिकासिन्धुदन्त्यग्निरूपिकानलनीलिका।
खरमञ्जरीबीजेषु तैलं गोमूत्रपाचितम्।
दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाडीव्रणापहम्॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नाडीव्रणाधिकारे॥)

खररोमा [न्] पुं (खरं रोम अस्य।) नागभेदः। इति जटाधरः॥

खरवल्लिका स्त्री (खरा वल्लरी ततः स्वार्थे कन् टाप् च इकारस्य ह्रस्वत्वं रस्य लत्वञ्च।) नागबला। इति रत्नमाला॥ गोरक्षचाउलिया इति भाषा॥

खरशब्द पुं (खरं उग्रं शब्दोऽस्य।) कुररपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

खरशाक पुं (खरं शाकमस्य।) भार्गी। इति भावप्रकाशः॥ वामनहाटी इति भाषा॥

खरस्कन्ध पुं (खरः स्कन्धोऽस्य।) प्रियालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

खरस्कन्धा स्त्री (खरः स्कन्धोऽस्याः।) खर्ज्जूरी। इति राजनिर्घण्टः॥

खरस्वरा स्त्री (खरं रौद्रं स्वराति शब्दयतीति। स्वृ + अच्।) वनमल्लिका। इति रत्नमाला॥

खरा स्त्री (खं आकाशं लाति गृह्णातीति। ला + कः। लस्य रत्वम्।) देवताडवृक्षः। इत्यमरः। २।४।६६॥

खरांशु पुं (खरा अंशवो रश्मयो यस्य।) सूर्य्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खरागरी स्त्री (खरं आगिरतीति। आ + गॄ + अच्। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) देवताडवृक्षः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा वैद्यकरत्नमालायाम्।
"वृत्ती जीमूतकश्चाखुविषाजिल्लोमशश्छदः।
खरागरी कदम्बश्च खुड्डाको देवताडकः॥")

खराब्दाङ्कुरक, क्ली (खराब्दात् तीव्रगर्ज्जनमेघात् अङ्कुरयतीति। अङ्कुरि + ण्वुल्। अस्य हि नूतनजलदध्वनेरङ्कुरोत्पत्तेस्तथात्वम्।) वैदूर्य्यमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

खराश्वा स्त्री (खरैरश्यते भुज्यतेऽसौ। अश भोजने– "उल्वादयश्च।" उणा। ४।९५। इति व।) मयूरशिखा। रुद्रजटा इति ख्याता। क्षेत्रयमानिका इति कश्चित्। इत्यमरभरतौ॥ (यथास्या गुणाः।
"खराश्वा कफवातघ्नी वस्तिरोगरुजापहा॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥)

खराह्वा स्त्री (खरं तीव्रगन्धं आह्वयतीति। ह्वे + क। स्त्रियां टाप्।) अजमोदा। इति राजनिर्घण्टः॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा —
"अजगन्धाजमोदाख्या खराह्वा कारवी च सा॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

खरिका स्त्री (खात् शून्यात् गन्धविशेषं रातीति। रा + कः ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च।) कस्तूरीभेदः। सा तु चर्णाकृतिः। इति राजनिर्घण्टः॥

खरु, पुं (खन + "खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु।" उणा। १।३७। इति कु रश्चान्तादेशः।) शिवः। हयः। नृपः। दन्तः। इति मेदिनी। रे। २१॥ कामदेवः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ शुक्लवर्णः। इति हेमचन्द्रः॥

खरु त्रि (खन + "खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु।" उणा १।३७। इति कु रश्चान्तादेशः।) श्वेतः। इति मेदिनी। रे।२२॥ निषिद्धकर्मकारी। इति हेमचन्द्रः॥ निर्बोधः। क्रूरः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ तीक्ष्णः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

खर्ज्ज व्यथायां। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट्।) खर्ज्जति। रुट माञ्जनम्। इति दुर्गादासः॥

खर्ज्जिका स्त्री (खर्ज्ज + ण्वुल् + स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च।) अवदंशः। इति शब्दचन्द्रिका॥

खर्ज्जु पुं (खर्ज्ज + उन्।) खर्ज्जूरी। कण्डूः। कीटः। इति हेमचन्द्रः॥

खर्ज्जुर क्ली (खर्ज्ज + उरच्।) रौप्यम्। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

खर्ज्जू स्त्री (खर्ज्ज व्यथने + "कृषिचमितनीति।" उणा १।८२। इति ऊ।) कण्डूः। कीटः। इत्युणादिकोषः॥

खर्ज्जूघ्न पुं (खर्ज्जूं कण्डूयनं हन्तीति। हन + टक्।) चक्रमर्द्दः। धुस्तूरः। अर्कवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

खर्ज्जूर क्ली (खर्ज्जूरस्य फलम्। फले विहितस्याणो लुप्।) खर्ज्जूरफलम्। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। गुरुत्वम्। क्षयाभिघातदाहवातपित्तरोगे हितत्वम्। हृद्यत्वम्। शुक्रवृद्धिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ ("अपक्वखर्ज्जूरफलं त्रिदोषशमनं मतम्।
पक्वमेव हितं श्रेष्ठं त्रिदोषशमनं परम्॥"
इति प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये हारीतेनोक्तम्॥ यथा च चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये।
"मधुरं बृंहणं वृष्यं खर्ज्जूरं गुरु शीतलम्।

क्षयेऽभिघाते दाहे च वातपित्ते च तद्धितम् ॥”) रौप्यम्। हरितालम्। इति हेमचन्द्रः ॥ खलः। इति मेदिनी ॥

खर्ज्जूरः पुं स्त्री (खर्ज्ज मार्ज्जने + ‘खर्ज्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ।” उणा ४। ६। इति ऊरः।) खर्ज्जूरीवृक्षः। खेजुर गाछ इति भाषा॥ अस्य सर्व्वाङ्गगुणाः। स्वादुत्वम्। तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। मूत्रातङ्करोगनाशित्वम्। बलप्राणशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ (“खर्ज्जूरस्य विषं हन्ति तदा वै नात्र संशयः।” इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे विषाधिकारे॥) वृश्चिकः। इति मेदिनी ॥

खर्ज्जूरिका स्त्री (खर्ज्जूर + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ततः संज्ञायां कन् टाप् च ततो ह्रस्वः।) मिष्टान्नविशेषः। इति पाकराजेश्वरः। मिटा गजा इति भाषा ॥

खर्ज्जूरी स्त्री (खर्ज्जूर + गौरादित्वात् ङीष्।) वनखर्ज्जूरः। इत्यमरः। २।४।१७ ॥ खर्ज्जूरवृक्षः। खेजुरगाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खरस्कन्धा २ दुःप्रधर्षा ३ दुरारुहा ४ निःश्रेणी ५ कषायी ६ यवनेष्टा ७ हरप्रिया ८। अस्या गुणाः। कषायत्वम्। पक्वे गौल्यत्वम्। कषायिकत्वम्। पित्तक्रिमिनाशित्वम्। हृद्यत्वम्। कफशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः।

“भूमिखर्ज्जूरिका स्वाद्वी दुरारोहा मृदुच्छदा।
तथा स्कन्धफला काककर्कटी स्वादुमस्तका॥ * ॥
पिण्डखर्ज्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत्।
खर्ज्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता॥
जायन्ते पश्चिमे देशे सा च्छोहारेति कीर्त्त्यते।
खर्ज्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः॥
स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु।
तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भशुक्रदम्॥
कोष्ठमारुतहृद्बल्यं वान्तिवातकफापहम्।
ज्वराभिघातक्षुत्तृष्णाकासश्वासनिवारकम्॥
मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत्।
महतीभ्यो गुणैरल्पा स्वल्पा खर्ज्जूरिका स्मृता॥ * ॥
खर्ज्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत्।
वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत्॥ * ॥
सुलेमानी तु मृदुला बलिहीनफला च सा।
सुलेमानी श्रमभ्रान्तिदाहमूर्च्छास्रपित्तहृत्॥”
इति भावप्रकाशः ॥

खर्द्द, दशने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट्।) दशनं दन्तकरणकक्रिया। खर्द्दति सूलकं लोकः। केचित्तु दन्दशूके इति पठित्वा दन्दशूकं दन्दशूककर्त्तृकक्रियेत्याहुः। इति दुर्गादासः ॥

खर्परः पुं (कर्परः। पृषोदरात् खत्वम्।) तस्करः। धूर्त्तः। भिक्षापात्रम्। कपालम्। इति मेदिनी ॥ छत्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खर्परी, स्त्री स्त्री, (खर्परं उपधातुभेदस्तारक-त्वेनास्त्यस्या इति अच् ततो गौरादित्वात् ङीष्।) कर्परीतुत्थम्। इत्यमरटीका ॥

खर्परीतुत्थं क्ली (खर्पर्य्येव तुत्थं खर्परीरूपं तदाख्यं तुत्थं वा।) तुत्थविशेषः। तत्पर्य्यायः। खर्परीरसकम् २ चक्षुष्यम् ३ अमृतोत्पन्नम् ४ तुत्थम् ५ खर्परिका ६। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। रसायनत्वम्। त्वग्दोषशमनत्वम्। दीप्तत्वम्। बलपुष्टिप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

खर्ब्ब गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट्।) खर्ब्बति। इति दुर्गादासः ॥

खर्ब्बं क्ली (खर्ब्ब + अच्।) संख्याविशेषः। इति मेदिनी ॥ तत्तु दशाब्जसंख्या। इति लीलावती ॥ दशवृन्दसंख्या। १, , , । इति स्मृतिः ॥ (सहस्रमहापद्मसंख्या। इति गो-रामायणम्। यथा, तत्रैव। ६। ४। ५६-५९।
“शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः।
शतं कोटिसहस्राणां शङ्कुरित्यभिधीयते॥
शतं शङ्कुसहस्राणां वृन्दमाहुर्मनीषिणः।
शतं वृन्दसहस्राणां महावृन्दमिति स्मृतम्॥
महावृन्दसहस्राणां शतं पद्मं परिश्रुतम्।
शतं पद्मसहस्राणां महापद्मं विनायते॥
महापद्मसहस्राणां तथा खर्ब्बमिहोच्यते॥”)

खर्ब्बः पुं (खर्ब्ब + अच्।) कुवेरस्य निधिविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ दशवृन्दसंख्या। इति स्मृतिः ॥ कुब्जकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। (वामनः। इत्यमरः। २। ६। ४६॥ स्त्री। गायत्त्रीस्वरूपा भगवती। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ३८।
“खड्गखेटकरा खर्ब्बा खेचरी खगवाहना॥”)

ख(र्व्व)र्ब्बः त्रि (खर्ब्ब + अच्।) क्षुद्रः। खाटो छोट इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। न्यक् २ नीचः ३ वामनः ४ ह्रस्वः ५। इत्यमरः। ३। १। ७॥ निखर्व्वः ६ खट्टनः ७ खर्व्वशाखः ८। इति हेमचन्द्रः ॥ अनुच्चः ९ अनायतः १०। इति जटाधरः ॥

खर्ब्बशाखः त्रि (खर्ब्बा शाखा हस्तपदाद्यवयवा यस्य।) वामनः। खर्ब्बः। इति हेमचन्द्रः ॥

खर्म्म पुं (खुर + बाहुलकात् मक् पृषोदरात् उकारस्य लोपः।) पौरुषम्। कौषकाशुकम्। पट्टवस्त्रम्। इति मेदिनी ॥

खर्व्व गर्व्वे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक-सेट्।) अन्तःस्थवकारान्तोऽयम्॥ खर्व्वति। इति दुर्गादासः ॥

खर्व्वः त्रि (खर्व्व + अच्।) ह्रस्वः। वर्ग्यबकारान्तखर्ब्बशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

खर्व्वटः पुं स्त्री (खर्व्व + अटन्) चतुःशतग्राममध्यस्थलम्। इति भूरिप्रयोगः ॥ पर्व्वतप्रान्तग्रामः। इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥

खर्व्वुरा स्त्री (खर्व्व + उरच् टाप् च।) तरटीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

खर्व्वूजं क्ली (खर्व्व + जन + ड।) षड्भुजा। इति भावप्रकाशः ॥ खरबुजा इति भाषा ॥ (अस्य लक्षणं गुणाश्च यथा,—
“दशाङ्गुलन्तु खर्व्वूजं कथ्यते तद्गुणा अथ।
खर्व्वूजं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु॥
स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यम्पित्तानिलापहम्।
तेषु यच्चाम्लमधुरं सक्षारञ्च रसाद्भवेत्॥
रक्तपित्तकरन्तत्तु मूत्रकृच्छ्रकरम्परम्॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

खल चलनार्थे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक-सेट्।) चलनार्थश्चालचयौ। चालश्चेह स्खलनम्। खलति खलो वक्मात्। इति दुर्गादासः ॥

खलं क्ली (खल + अच्।) भूः। स्थानम्। कल्कः। इति मेदिनी। खलाधानम्। इति हेमचन्द्रः ॥ धान्यमाडिवार खामार इति भाषा ॥ (यथा मनु। ११। १७।
“खलात् क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाऽप्युपलभ्यते॥”)

खलः पुं (खल + अच्) सूर्य्यः। इति भूरिप्रयोगः ॥ तमालवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ धत्तूरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्रवाहिकारोगे भेषजादिविहितपथ्यविशेषः। यथा चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये वाभटेनोक्तम्।
“कल्को विल्वशलाटूनां तिलकल्कश्च तत्समः।
दध्नः सरोऽम्लः सस्नेहः खलो हन्ति प्रवाहिकाम्॥”)

खलः त्रि नीचः। अधमः। इति मेदिनी॥ क्रूरः। (यथा, मृच्छकटिकायां १ मे अङ्के।
“खलस्वभावं भवितव्यता तथा
चकार सर्व्वं किल शूद्रको नृपः॥”)
तत्पर्य्यायः। दुर्जनः २ पिशुनः ३। इत्यमरः। २। १। ४७॥ दुर्व्विधः ४ विश्वकद्रुः ५ नृशंसः ६ घातुकः ७ क्रूरः ८ पापः ९। इति जटाधरः ॥

खलतिः, पुं (स्खलन्ति केशा अस्मात्। स्खल सञ्चलने + “खलतिः।” उणा ३। ११२। इति निपातनात् साधुः।) इन्द्रलुप्तरोगयुक्तः। टाकपडा माथा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खल्वाटः २ ऐन्द्रलुप्तिकः ३ शिपिविष्टः ४ वभ्रुः ५। इति हेमचन्द्रः ॥ खल्लीटः ६। इति त्रिकाण्डशेषः। खल्लिटः ७। इति शब्दरत्नावली॥ (“रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम्॥
प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः।
रोमकूपान् रुणद्ध्यस्य तेनान्येषामसम्भवः॥
तदिन्द्रलुप्तं रूढ्याश्च प्राहुश्चाचेति चापरे।
खलतेरपि जन्मैवं सदनं तत्र तु क्रमात्॥”
इति वाभट्टे उत्तरस्थाने त्रयोविंशेऽध्याये॥)

खलपूः त्रि (खलं भूमिं पुणाति परिष्कृतं करोतीति। खल + पू + क्विप्।) मार्ज्जनकारी। झाड़ुकष फराष इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। बहुकरः २। इत्यमरः। ३। १। १७॥

खलमूर्त्तिः पुं (खल इव अनिष्टकारकत्वात् उग्रा मूर्त्तिरस्य।) पारदः। इति शब्दचन्द्रिका॥ पारा इति भाषा ॥

खलाधारा स्त्री (खल आधारो यस्या ।) तैलपायिका । इति जटाधर ॥ आरसुला इति भाषा ॥

खलि पु (खल + इन ।) तैलकिट्टम । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा भारतरत्नाकरे । २।६८ ।
"स्थाल्या वैदूर्य्यमय्या पचति तिलखलि चन्दनै रिन्धनौघै ॥")

खलिन पु क्ली (खे अश्वमुखच्छिद्रे लीन पृषोदरादित्वात वा ह्रस्व ।) खलीन । इत्यमर टीकाया रायमुकुट ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम "उभयत खलिनकनककटकावलम्बाभ्या पदे पदे कृताकुञ्चनप्रयत्नाभ्या पुरुषाभ्यामवकृष्यमाणम ।" अश्वमित्यर्थ ॥)

खलिनी स्त्री (खलाना समूह । "इनित्रकट्यचश्च ।" ४ । २ । ५१ । इति इनि । ततो ङीप ।) खलसमूह । धानेर अनेक खामार इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । खल्या २ । इत्यमर । ३ । २ । ४२ ॥ तालमूली । इति रत्नमाला ॥

खलिश पु (खे जलादूर्द्ध्वाकाशे लिशति ऊर्द्ध्वम गच्छतीति । यद्वा, खे जलाभ्यन्तरे छिद्रादौ लिशति स्वल्पीभावेन तिष्ठतीति । लिश + क ।) स्वनामख्यातमत्स्य । खलिशामाछ इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । कङ्कत्रोट २ खलेशय ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणा । ग्राहित्वम । कषायत्वम । वायुकोपनत्वम । रूक्षत्वम । लघुत्वम । शूलहरत्वम । किञ्चिदामविनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ खल्लिशोऽपि पाठ ॥

खलीकार पु (खल + कृ + घञ । अभूततद्भावे च्वि ।) अपकार । इति जटाधर ॥ (निर्भर्त्सनम । इति चिन्तामणि ॥)

खलीन पुक्ली, (खे अश्वमुखच्छिद्रे लीन ।) कविका । इत्यमर । २ । ८ । ४९ ॥ कडियालि इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६६ । १५ ।
"शत रथाना वरहेममालिना
चतुर्युजा हेमखलीनशालिनाम ॥")

खलु व्य, (खल + बाहुलकात उन ।) निषेध । वाक्यालङ्कार । (यथा, माघे । २ । ७० ।
"सम्प्रत्यसाम्प्रत वक्तुमुक्ते मुषलपाणिना ।
निर्द्धारितेऽर्थे लेखेन खलूक्त्वा खलु वाचिकम ॥'
"अत्राद्यखलुशब्द प्रतिषेधार्थे द्वितीय वाक्यालङ्कारे ॥" इति तट्टीकाया मल्लिनाथ ॥) जिज्ञासा । (यथा, गणरत्ने । "स खल्वधीते वेदम ?") अनुनय । इत्यमर । ३ । ४ । १८ ॥ (यथा, गणरत्ने । "न खलु न खलु मुग्धे । साहस कार्य्यमेतत" ॥) निश्चितम । (यथा, कुमारे । ४ । २७ ।
"दयितास्वनवस्थित नृणा
न खलु प्रेम चल सुहृज्जने ॥")
पदवाक्यादिपूरणम । (यथा रामायणे । ३ । ४१ । ६ ।
"वध्या खलु न वध्यन्ते सचिवास्तव रावण । ।
ये त्वामुत्पथमारूढ न निगृह्णन्ति सर्व्वश ॥")
वीप्सा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,— शाकुन्तले १ मे अङ्के ।
"न खलु न खलु बाण सन्निपात्योऽयमस्मिन
मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाविवाग्नि ॥")

खलुज [ज] पु (खे इन्द्रियं दृग्शक्तिं लुञ्जयति हन्तीति । ख + लुञ्ज + क्विप ।) अन्धकार । इति त्रिकाण्डशेष ॥

खलुरेष पु (खलुरिष्यते वध्यतेऽसौ । खलु + रिष + कर्म्मणि घञ ।) मृगभेद । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खलूरिका, स्त्री, (खलु + रिष + निपातनात साधु ।) शस्त्राभ्यासभूमि । इति हेमचन्द्र ॥

खलेधानी, स्त्री, (खले धीयन्ते वृषभा अस्मिन । धा + अधिकरणे ल्युट ततो ङीप ।) मेधि । खलेपशुबन्धनदारु । इति जटाधर ॥

खलेवाली स्त्री, (खले वाल्यन्ते चाल्यन्तेऽत्र वृषभा इति । वल + अधिकरणे घञ गौरादित्वात ङीष ।) खले गोबन्धनदारु । इति हेमचन्द्र ॥ मेइ काठ इति भाषा ॥ (यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे । २२ । ३ । ४८ ।
"खलेवालीयूपो लाङ्गलेषा ॥")

खलेश, पु, (खे जलादूर्द्ध्वाकाशे गमनकाले लिशति सङ्क्षिप्यतीति । लिश + अच ।) खलिशमत्स्य । इति हारावली ॥

खलेशय, पु, (खले जलादूर्द्ध्वाकाशस्य सर्गे यातीति । या + क ।) खलिशमत्स्य । इति शब्दरत्नावली ॥

खल्या, स्त्री, (खलाना समूह । यत ।) खलिनी । इत्यमर । ३ । ३ । ४२ ॥ धानमाडार अनेक खामार इति भाषा ॥

खल्ल, पु, (खलतीति क्विप खल त लातीति । ला आदाने + क ।) वस्त्रप्रभेद । गर्त्त । चर्म्म । चातकपक्षी । इति मेदिनी ॥ दृति । इति हेमचन्द्र ॥ मशक इति भाषा । औषधमर्द्दनपात्रम । खल इति भाषा । इति वैद्यकम ॥ ("अजाशकृत्तुषाग्निञ्च भूगर्भे द्वितय क्षिपेत ।
तस्योपरिस्थित खल्ल ताम्रखल्लमिति स्मृतम ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

खल्लिका, स्त्री, (खल्ल + सज्ञाया कन ततष्टाप, कापि अत इत्वम ।) ऋजीषम । पिष्टकादिभर्ज्जनपात्रम । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खल्लिट, त्रि, (खल्ल + इन । खल्लि इव टलतीति । टल + ड ।) खलति । इति शब्दरत्नावली ॥

खल्ली, स्त्री, (खल्ल + गौरादित्वात ङीष ।) हस्तपादावमर्द्दनाख्यरोग । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षण यथा, माधवकर ।
"खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी ॥"
तच्चिकित्सा यथा, भावप्रकाशे ।
"कुष्ठसैन्धवयो कल्कश्चुक्रतैलसमन्वित ।
सुखोष्णो मर्द्दने योज्य खल्लीशूलनिवारण ॥"
अपि च भैषज्यरत्नावल्याम ।
"खल्ल्या स्निग्धाम्ललवणै स्वेदोन्मादोपनाहनम ॥"

खल्लीट, त्रि, (खल्लीव टलतीति । टल + बाहुलकात ड ।) खलति । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (तच्चिकित्सा यथा गारुडे । १८ । १ ।
"सप्तरात्रात प्रजायन्ते खल्लीटस्य कचा शुभा ।
दग्धहस्तिदन्तलेपात साजाक्षीररसाञ्जनात ।")

खव ग भूतप्रादुर्भावे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (क्र्या-पर अक सेट ।) भूति सम्पत्ति पूति पवित्रता तयोरुत्पत्ति प्रादुर्भाव ॥

खवल्ली, स्त्री (खे आकाशे स्थिता वल्ली ।) आकाशवल्ली । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथास्या पर्य्याया गुणाश्च । अथ आकाशवल्ली । अमरवेलि इति च भाषा ।
"आकाशवल्ली तु बुधै कथितामरवल्लरी ।
खवल्ली ग्राहिणी तिक्ता पिच्छिला चाक्षामयापहा ।
तुवराग्निकरी हृद्या पित्तश्लेष्मामनाशिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

खवारि, क्ली, (खे आकाशे स्थित वारि उदकम । खादागत वारि वा ।) दिव्योदकम । इति राजनिर्घण्ट ॥

खवास्य, पु, (खे आकाशे शून्ये स्थितो वास ।) हिमम । इति हारावली ॥

खश, पु, देशविशेष । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (तद्देशवासिनि तद्देशनृपे च बहुषु अणो लुक ।) तथा हि मनु । १० ।
"पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडा काम्बोजा यवना शका ।
पारदा पह्लवाश्चीना किराता दरदा खशा ॥")

खशा, स्त्री, मुरानामगन्धद्रव्यम । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कश्योस्तुल्यार्थत्वात ख प्रजापतिस्तद्य आदौ तद्गर्भे कन्यात्मकबीजभावन शेते इति । ख + शी + ड ततष्टाप ।) दक्षकन्या । सा च कश्यपपत्नी । यथा,—
"धर्म्मपत्न्य समाख्याता कश्यपस्य वदाम्यहम ।
अदितिर्दितिर्दनुश्च काला अनायु सिंहिका मुनि ॥
कद्रू प्राधा इरा क्रोधा विनता सुरभि खशा ॥'
"इरा वृक्षलतावल्ली तृणजातीश्च सर्व्वश ।
खशा च यक्षरक्षासि मुनिरप्सरसस्तथा ॥"
इति गारुडे ६ अध्याय ॥

खशीट, प, (ख शीटति इति । शिट अनादरे अच । अस्य गमनसमये खस्यानादरत्वेन शक्तियोग्यत्वाभावेऽपि तत्कृतानादरेण गमनात्तथात्वम ।) खलिशमत्स्य । इति त्रिकाण्डशेष ॥

खश्वास, पु, (खस्य आकाशस्य श्वास इव ।) वायु । इति त्रिकाण्डशेष ॥

खष, वधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक सेट ।) खषति । इति दुर्गादास ॥

खष्य, क्ली, (खन + "खष्यशिष्यवाप्येति ।" उणा ३ । २८ । इति षप्रत्ययात निपातनात सिद्धम ।) क्रोध । बलात्कार । इत्युणादिकोष ॥

खस, पु, (ख हस्तादीन्द्रिय स्यति निष्फलीकरोतीति । सो + क ।) पामा । खोस इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । पाम २ कच्छू ३ विचर्च्चिका ४ । इति हेमचन्द्र ॥ (पामनशब्देऽस्य विवरण ज्ञातव्यम ॥)

खसकन्द, प, (खस इव कन्दोऽस्य।) क्षीर कञ्चुकीऽज्ञ। इति रत्नमाला॥ खसगन्धोऽपि क्वचित पाठ॥

खसतिल, पु, (खसपूय इव तिलति स्निह्यतीति। तिल स्नेहे+क। अस्य शुष्कस्नेहनि सरणात तथात्वम।) खखस। इति राजनिर्घण्ट॥ (गुणादयोऽस्य यथा,—
"तिलभेद खसतिल कासश्वासहर स्मृत।
स्याद्वा खसफलोद्भत वल्कल शीतल लघु॥
ग्राहि तिक्त कषायश्च वातकृच्च कफासहृत।
वाचना शोषणा रूक्ष मदकृद्वाग्विवर्द्धनम॥
मुहुर्मोहकर रुच्य सेवनात पुस्त्वनाशनम॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

खसम प (खेऽाकाशे न्म।) बुद्ध। इति त्रिकाण्डशेष॥

खसम्भवा स्त्री,(खे सम्भवतीति। सम+भू+अच।) मांसमासी। इति राजनिर्घण्ट॥

खसमपञ्च पु (खे शून्ये सपञ्चमस्य योगप्रभा नात।) बुद्धविशेष। इति त्रिकाण्डशेष॥

खसात्मज प, (खसाया कश्यपपत्न्या आत्मज।) राक्षस। इति त्रिकाण्डशेष॥

खद्दम पु, विप्रचित्तिदैत्यपुत्त्र। यथा—
"सिंहिकाया समुत्पन्ना विप्रचित्तिसुतास्तथा।
व्यंश शल्यश्च बलवान नभश्चैव महाबल॥
वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वल खसमस्तथा।
अन्तको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च॥
निवातकवचा दैत्या प्रह्लादस्य कुलेऽभवन॥"
इति गारुडे ६ अध्याय॥

खखस, पु (खस+पृषोदरात द्वित्वम।) वृक्ष विशेष। पोस्ता इति भाषा॥ तत्पर्य्याय। सूक्ष्मबीज २ सूक्ष्मतण्डुल ३ सुबीज ४। अस्य गुण। पाके मधुरत्वम। कान्तिवीर्य्यबल प्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥ (खसतिलशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्या॥)

खखसरस प (खखसस्य क्षुद्रबीजवृक्षविशेषस्य रस।) अहिफेन। इति राजनिर्घण्ट॥ आफि इति भाषा॥

खस्तनी, स्त्री (ख आकाश स्तनवद्यस्या मेघ वारिपतनेन शस्याद्युत्पत्ते पुत्त्रस्थानीयाना पृथिवीस्थजीवाना जीवनधारणात तथात्वम।) पृथिवी। इति त्रिकाण्डशेष॥

खस्फाटिक पु (खवत निर्म्मल स्फाटिक। यद्वा खस्फाटिक सूर्य्य स अधिष्ठाताऽस्य।) सूर्य्य कान्तमणि। चन्द्रकान्तमणि। इति हेमचन्द्र॥

खाखस पु (खस प्रकारे द्वित्व तत पृषो दरात साधु।) बीजविशेष। पोस्तादाना इति भाषा। तत्पर्य्यायगुणा।
'तिलभेद खसतिल खाखसश्चापि स स्मृत'।
स्याद्वा खसफलोद्भूत वल्कल शीतल लघु॥
ग्राहि तिक्त कषायश्च वातकृत कफकासहृत।
धातूना शोषक रूक्ष मदकृद्वाग्विवर्द्धनम॥
मुहुर्मोहकर रुच्य सेवनात पुस्त्वनाशनम॥

अथ अफेनम।
उक्त खसफलक्षीरमाफुकमहिफेनकम।
आफुक शोषण ग्राहि श्लेष्मघ्न वातपित्तलम॥
तथा खसफलोद्भूत वल्कलप्रायमित्यपि।
अथ खसबीजम।
उच्यन्त खसबीजानि ते खाखसतिला अपि॥
खसबीजानि बल्यानि वृष्याणि सुगुरूणि च।
जनयन्ति कफ तानि शमयन्ति समीरणम॥"
इति भावप्रकाश॥

खाजिक पु (खे ऊर्द्ध्वदेशे आज क्षेप तत्र साधु ठन।) लाजा। इति हारावली॥ खै इति भाषा॥

खाट प स्त्री (खे ऊर्द्ध्वभागे अटत्यनेन। अट+करणे घञ।) शवरथ। इति शब्दरत्नावली॥ गरार खाट इति भाषा॥

खाटि स्त्री (खट काङ्क्षाया बाहुलकात इञ।) असन्दूह। किण। शवरथ। इति मेदिनी॥

खाटिका स्त्री (खाटि+स्वार्थे सञ्ज्ञाया वा का ततष्टाप।) खाट। शवरथ। इति शब्द-रत्नावली॥

खाण्डव क्ली (खाण्डवास्तदाख्यया पसिद्धाया नगर्य्या जातम। खाण्डवी+अण। यदुक्त कालिकापुराणे ६ अध्याये।
"पुरा तु विजयो राजा खाण्डवा नाम ता पुरीम।
भङ्क्ता वन तत्स्चक्रे तेन तत खाण्डव वनम॥")
वनविशेष। तद्विवरण यथा—
"विरूपस्याभवन्नाधिगाधेर्म्मित्रोऽभवत सुत।
तेषा कल्योऽभवद्राजा कल्यात्तु विजयोऽभवत।
यो विजित्य क्षिति सर्व्वा पार्थिवान भूरितेजसा।
शक्रस्यानुमते चक्रे खाण्डव शतयोजनम॥
यत सव्यसाची त्वदहत पाण्डुपुत्त्र प्रतापवान।
आवहन परमा प्रीति ज्वलनस्य महात्मन॥
ऋषय ऊचु।
कथ स खाण्डव चक्रे विजय शतयोजनम।
तद्वय श्रोतुमिच्छाम कथयस्व तपोधन।॥
मार्कण्डेय उवाच।
सोमवशेऽभवद्राजा महात्मा स महाबल॥
धीर सुदर्शनो नाम चारुरूप प्रतापवान।
स वै हिमवतो नातिदूरे भङ्क्त्वा महावनम॥
सिद्धान व्याघ्रान समुत्साद्य कश्चिच्चापि तपो-
धनान।
खाण्डवी नाम नगरीमकरोत्तत्र शोभनाम॥
त्रिशद्योजनविस्तीर्णामायता शतयोजनम।
उच्चप्राकारसयुक्ता साट्टालाम्बुदतोरणाम॥
निम्नाभिरतिदीर्घाभि परिखाभि समावृताम।
दीर्घिकाभिश्चोपवनैर्व्वहुभिश्चाश्मरोगणे॥
आकीर्णाञ्च तथावासैरुत्तमैरपि मानवै।
सोत्सवा सतत यत्र जना देवान दिवि स्थितान॥
सर्व्वर्त्त स सुदा युक्ता आढ्या भोगसमन्विता।
स वै सुदर्शनो राजा खात्वा भूमि विदार्य्य च॥
गङ्गा कनखला देवी वाहयामास खाण्डवीम।
आनाय्य खाण्डवीमध्य तेन खातैश्च वर्त्मभि॥
यत्रासु वङ्गगा भूत्वा याति सीता नदी प्रति।
स जित्वा सकलान भूपान वित्तान्याहृत्य भूरिश॥
राशीचकार खाण्डव्या मध्ये रत्नैरनेकश।
अन्येषा नगरेभ्यस्तु जनानानीय भूपति॥
खाण्डव्या वासयामास हठादपि सुदर्शन।
देवदानवगन्धर्व्वान जित्वा जित्वा युधा कृती॥
देवरूप देवरत्न देवौषधापि तथौषधीम।
खाण्डव्या रोपयामास सहामात्य सुदर्शन॥
असहिष्णुस्ततो जिष्णुर्भूपतिस्त सुदर्शनम।
कृतापचार बहुधा देवानाञ्च तथा नृणाम॥
वाराणसीपति वीर विजय जयशालिनम।
सन्धाय कृत्वा साचिव्य तत्रैवासौ न्ययोजयत॥
विजयो विवर प्राप्य महाबलपराक्रम।
सुदर्शनस्य नृपतेरवस्कन्दमथाकरोत॥
नासहत सोऽप्यवस्कन्द विजयस्य सुदर्शन।
चतुरङ्गबलेनाशु युद्धायाभिमुखोऽभवत॥
विजयो रथमारुह्य नियुज्य चतुरङ्गिणीम।
सेना सुदर्शन योद्धु सम्मुखोऽनवदङ्गसा॥
तदा महद्युद्धमासीद्विजयेन महात्मना।
सुदर्शनस्य नृपतेर्वृत्रवासवयोरिव॥
तत सुदर्शनो राजा दारितो गदयाऽपतत।
तस्मिन्निपतिते वीरे सेनाभिस्तस्य सैनिका॥
भयात सम्प्राद्रवन्नस्माद्दिश प्रन्दिश एव च।
नष्टेषु तस्य सैन्येषु विजय खाण्डवी पुरीम॥
प्रविश्य ददृशे तत्र राशीभूतान गिरीनिव।
सुवर्णानाञ्च रत्नाना सञ्चयान बहुश पुर॥
दृष्ट्वा सरासि तत्राथ प्रफुल्लकमलानि तु।
हसकारण्डवानादनादितानि समन्तत॥
राशीन सुवर्णरत्नाना पर्व्वतानिव विस्तृतान।
पुष्पितान देववृक्षाञ्च भ्रमद्भ्रमरभूषितान॥
प्रासादान विपुलान शुभ्रान कैलाससदृशान गजान।
विस्फुटाञ्च सुगन्धाढ्यान प्रतिगेहे व्यवस्थितान॥
उत्फुल्लनयनो राजा विजय परवीरहा।
मेनेऽमरावती तान्तु पुरी क्षितिगतामिव॥
त वीक्ष्य नरपति नगरी ता सुरेश्वर।
समेत्य विजय प्राह सान्त्वयन श्लक्ष्णया गिरा॥
इन्द्र उवाच।
राजन्महद्वनमिदमासीद्देवगणावृतम।
नरगन्धर्व्वयक्षाणा मुनीनाञ्च मनोहरम॥
सर्व्वानुत्साद्य देवादीन्मम चाप्यप्रिये रत।
भङ्क्त्वा वनमिद शुद्ध समुत्साद्य तपोधनम॥
खाण्डवी नगरी चक्रे हठाद्राजा सुदर्शन।
तदिद पुनरेव त्व वन कुरु नृपोत्तम।॥
तत्राह विहरिष्यामि तत्पक्षेण सम रह।
मुनीनाञ्च तप स्थान मण्डल ते प्रसादत॥
भविष्यति च यक्षाणा किन्नराणाञ्च पार्थिव।॥
मार्कण्डेय उवाच।
एतत श्रुत्वा वचस्तस्य शक्रस्य विजयस्तदा।
वनमेवाकरोत्तान्तु खाण्डवी शक्रगौरवात॥
गच्छन्तु भो यथास्थान प्रजा सर्व्वा यथेच्छया।

येषां वाञ्छास्ति लोकानां महाज्यगमने पुनः ॥
वाराणसी ते गच्छन्तु मयैव प्रतिपालिताम् ।
ततस्तस्य वचः श्रुत्वा जना केचिन्निजं पदम् ॥
अन्ये वाराणसीं केचिद्विजयेनाभिपालिताम् ।
ततो जनाना तान्प्रीतिनाशनात्र पृथक् पृथक् ॥
व्यसना कनकानाञ्च कुप्याना विजयस्तदा ।
धीवरैर्वाहयामास पुरीं वाराणसीं प्रति ॥
गन्धर्वाणाञ्च देवानां यदासीत् स्वतात पुरा ।
रत्नदाव्वादिकं यत्तु विजयं तत प्रसादं च ॥
तैस्तैर्नीतन्तु खाण्डव्या स्वस्थानं प्रति हर्षितैः ।
त्रिशद्योजनविस्तीर्णा शतयोजनमायताम् ।
तां पुरीं विजयश्चक्रे न चिरादेव वै वनम् ।
तस्मिन् शक्रस्य सम्मत्या तक्षकः सहितो गणैः ॥
उवास सुचिरं तत्र ततोऽभूत्रिर्जनं वनम् ।
तत्र देवाः सगन्धर्वाः क्रीडन्तेऽप्सरसा गणा ॥
आश्रयश्च विजयः रम्येषु विजयावहम् ॥"*॥
"अष्टाविंशतिमे प्राप्ते युगे द्वापरसंज्ञके ॥
वह्निर्ब्राह्मणरूपेण भिक्षां जिष्णुमयाचत ।
दातुमङ्गीकृते भिक्षां तदा पाण्डुसुतेन वै ॥
वह्निः स्वरूपमास्थाय जिष्णुं वचनमब्रवीत् ।
अहमग्निः पाण्डुपुत्र । यज्ञभागातिभोजनात् ॥
व्याधितोऽहं ततो व्याधिं मम त्वं नाशयाधुना ।
खाण्डवं नाम विपिनं समग्निंहराख्यम् ॥
यदि त्वं मां भोजयितुं शक्नोषि श्वेतवाहन ।।
तदा ममाखिलो व्याधिरपयास्यति नोचिरात् ॥
पुरा तु विजयो राजा खाण्डवी नाम तां पुरीम् ।
भङ्क्त्वा वनं ततश्चक्रे तेन तत् खाण्डवं वनम् ॥
तदर्थं देवविहितं वनं तच्छ्वेतवाहन ।।
विरोधात्तु शक्रस्य न स्वयं भोक्तुमुत्सहे ॥
तस्मात् त्वाहं महाभाग । वने तस्मिन्नियोजय ।
यथाहं सकलं भोक्तुं प्राप्नोमि त्वत्प्रसादतः ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाची महाबलः ।
दाहयामास विपिनं तत् सर्व्वं प्राणिसंयुतम् ।
देवकीतनयेनासौ वासुदेवेन पालितः ।
खाण्डवं दाहयामास ज्वलनस्य हिते रतः ॥"
"सुप्रीतः प्रददौ तस्मादर्ज्जुनाय महात्मने ।
वह्निर्धनुश्च गाण्डीवं वायवं देवनिर्म्मितम् ॥
अक्षयाविषुधी द्वौ च रथ्याभाश्चतुरो हयान् ।
हनूमताधिष्ठितन्तु महान्तं वानरध्वजम् ॥
खड्गञ्च त्रिशिखं तीक्ष्णं ददौ सव्यसाचिने ।
नीरोगश्चाभवद्वह्निस्तदा जिष्णुप्रसादतः ॥
तैरश्वैस्तेन धनुषा तेन खड्गेन केतुना ।
तदक्षय्यैश्चापि विशिखैः फाल्गुनो रणे ॥
एव भैरववर्गेषु सञ्जातो विजयो नृप ।
खाण्डवं नाम विपिनं चकार सुमहाद्युती ॥"
इति श्रीकालिकापुराणे ६ अध्यायः ॥
(खण्डस्य इक्षुखण्डादेर्विकारः इत्यण् । गुडादि-
विकारमिष्टान्नभेदः । यथा, महाभारते । १३ ।
५३ । १८ ।
"रसालापूपकाश्चित्रान् मोदकानथ खाण्ड- [वान् ॥")
खाण्डवी, स्त्री, (हिमवत्समीपस्थितं इन्द्रप्रस्थं
खण्डयित्वा चन्द्रवंशीयेन राज्ञा सुदर्शनेन
निर्म्मिता या पुरी सा ।) चन्द्रवंशीयसुदर्शनराजकृतहिमवत्पर्वतनिकटस्थपुरीविशेषः ।
तद्विवरणं खाण्डवशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

खाण्डिकः, पुं (खण्डः मोदकादिः शिल्पमस्य ।
इति ठञ् ।) खण्डपालः । मोदकः । इति
हारावली ॥ मयरा इति भाषा ॥ (क्लीवे तु
खण्डिकानां समूहः "खण्डिकादिभ्यश्च ।" ४ ।
२ । ४५ । इत्यञ् । खण्डिकसमूहः ॥)

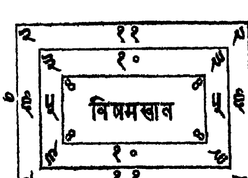
खातं, क्ली (खन्यते इति । खन + कर्म्मणि क्तः ।)
पुष्करिणी । इत्यमरः । १ । १ । २७ ॥ तस्य
परिमाणं यथा,—शतेन धनुभिः पुष्करिणी
त्रिभिः शतैर्दीर्घिका चतुर्भिर्द्रोणः पञ्चभिः
स्तडागः प्रोक्तदशगुणा वापीति ॥
"चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तो धनुस्तच्चतुष्करः ।
शतधन्वन्तरश्चैव तावत् पुष्करिणी शुभा ।
एतत्पञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निर्णयः ॥"
इति नव्यवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥

खातकः क्ली (खात + स्वार्थे कन् ।) परिखा ।
इति हेमचन्द्रः ॥ खाना गड़ार इत्यादि भाषा ॥

खातकः पुं अधमर्णः । धारी । ऋणी । यथा —
"उत्तमर्णो धनस्वामी अधमर्णस्तु खातकः ॥"
इति वह्निपुराणटीकायां गोयीचन्द्रः ॥
(परसैन्यविदारकः । यथा, महाभारते । १२ ।
११८ । ११ ।
"खातकं व्यूहतत्त्वज्ञं बलहर्षणकोविदम् ॥"
'खातकं परसैन्यविदारकम् ।" इति तट्टीकायां
नीलकण्ठः ॥)

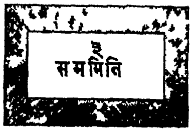
खातभूः, स्त्री, (खातयुक्ता भूर्भूमिः ।) प्रतिकूपः ।
परिखा । इति हारावली ॥

खातव्यवहारः, पुं (खातस्य पुष्करिण्यादेर्व्यवहारः
परिमाणम् ।) पुष्करिण्यादिपरिमाणम् । पुष्करे
कालीति भाषा ॥
"अथ खातव्यवहारे करणसूत्रं सार्द्धार्या ।
गणयित्वा विस्तारं बहुषु स्थानेषु तद्युतिर्भाज्या ।
स्थानकमित्या सममितिरेवं दैर्घ्ये च वेधे च ।
क्षेत्रफलं वेधगुणं खाते घनहस्तसङ्ख्या स्यात् ॥
उदाहरणम् ।
भुजवक्रतया दैर्घ्यं दशेशार्क्केकरैर्म्मितम् ।
त्रिषु स्थानेषु षट्पञ्चसप्तहस्ता च विस्तृतिः ॥
यस्य खातस्य वेधोऽपि द्विचतुस्त्रिकरः सखे ।।
तत्र खाते कियन्तः स्युर्घनहस्ताः प्रचक्ष्व मे ॥"

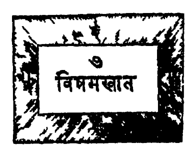
१२

अत्र सममितिकरणेन विस्तारे हस्ताः ।
दैर्घ्ये । ११ । वेधे । ३ । ततश्चेत्रदर्शनं यथा—

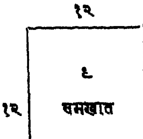
यथोक्तकरणेन लब्धा घनहस्तसङ्ख्या ॥ १९८ ॥
खातान्तरे करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।
मुखजतलजतद्युतिजक्षेत्रफलैक्यं हृतं षड्भिः ।
क्षेत्रफलं सममेतत् वेधहतं घनफलं स्पष्टम् ।
समखातफलत्र्यंशः सूचीखाते फलं भवति ॥

उदाहरणम् ।
मुखे दशद्वादशहस्ततुल्यं
विस्तारदैर्घ्यन्तु तले तदर्द्धम् ।
यस्याः सखे सप्तकरश्च वेधः
का खातसङ्ख्या वद तत्र वाप्याम् ।

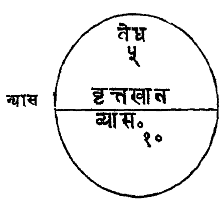
मुखजं क्षेत्रफलम् । १२ । तलजम् । ३ ।
तद्युतिजम् । २७ । एषामैक्यम् । ४२ ।
षड् भिः । ६ । हृतं जातं समफलम् । ७ । वेध-
७ हतं जातं खातफलं घनहस्ताः । ४९ ।

द्वितीयोदाहरणम् ।
खातेऽथ तिग्मकरतुल्यचतुर्भुजे च
किं स्यात् फलं नवमितं किल यत्र वेधः ।
वृत्ते तथैव दशविस्तृतिपञ्चवेधे
सूचीफलं वद तयोश्च पृथक् पृथङ्मे ॥

भुजः । १२ । वेधः । ९ । जातं यथोक्तकरणेन
खातफलं घनहस्ताः । १२९६ । सूचीफलम् । ४३२ ।

वृत्तखातदर्शनाय।

व्यास । १ । वेध । ५ । अत्र सूक्ष्मपरिधि $\frac{३९२७}{१२५}$ । सूक्ष्मक्षेत्रफलम $\frac{३९२७}{५}$ । वेधगुण जात सूक्ष्मखातफलम $\frac{३९२७}{१}$ । सूक्ष्मसूची फलम $\frac{१३ ९}{१}$ । यद्वा स्थूलखातफलम $\frac{२७५}{७}$ । सूचीफल स्थूलम $\frac{२७५}{२१}$ ।

इति लीलावत्या खातव्यवहार समाप्त ॥

खात्र क्ली (खनु विदारे+"उषिखनिभ्या कित।" उणा । ४ । १६१ । इति ष्ट्रन किच्च ।) खातम । खनित्रम । इत्युणादिकोष ॥ दारणम । वनम । सूत्रम। इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥ (जला-धारविशेषश्च । इति उज्ज्वलदत्त ॥)

खाद, ऋ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर-सक-सेट । ऋदित ।) ऋ अचखादत । इति दुर्गादास ॥

खादक, त्रि, (खाद भक्षणे+ण्वुल ।) ऋण ग्रहीता । खातक इति ख्यात । इति मिताक्षरा ॥ भक्षक । यथा,—

"विक्रयैर्गोविनिमयैर्दत्त्वा गोमासखादके ।
व्रत चान्द्रायण कुर्य्यादवधे साक्षाद्वधी भवेत॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गोभिल ॥

खादन क्ली (खाद+भावे ल्युट ।) भक्षणम । आहार । (खादति चर्व्वयत्यनेन इति।) दन्ते पु । इति हेमचन्द्र ॥

खादित, त्रि, (खाद+क्त ।) भक्षितम । इत्यमर । ३ । १ । ११० ॥ खाओया इति भाषा ॥ ("अशित खादित पीत लीढ कोष्ठगत नृणाम । तज्जीर्य्यति यथाकाल शोषित पित्ततेजसा ॥" इति शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम ॥)

खादिरसार पु, (खदिर+स्वार्थे अण तत षष्ठी तत्पुरुष ।) खदिरवृक्षनिर्यास । खयर इति भाषा॥ तत्पर्य्याय । खादिर २ अद्भुतसार ३ सतसार ४ रङ्गद ५ रङ्ग ६ । अस्य गुणा । कटुत्वम । तिक्तत्वम । उष्णत्वम् । कफवातव्रण-कण्ठामयनाशित्वम । रुचिकारित्वम । दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥ खदिरसारोऽपि पाठ ॥ (यथा,—

"विना खदिरसारेण क्षारेण हरिणीदृशाम् ।
गाधरे जायते रागो गाढराग पयोधरे ॥"
इति उद्भट ॥)

खादुक, त्रि (खादति हिनस्ति इति । खाद+उन सञ्ज्ञाया कन ।) हिंसालुक । इति हारावली ॥

खाद्य त्रि (खाद्यते इति । खाद+कर्म्मणि ण्यत ।) भक्षणीयद्रव्यम । यथा —

"कस्त्व भद्रखलेश्वरोऽहमिह कि घोरे वने स्थीयते शार्दूलादिभिरेव हिंस्रपशुभि खाद्योऽहमित्या-शया ।" इत्युद्भट ॥

खानपान, क्ली, (धातूनामनेकार्थत्वात खे भक्षणे +भावे ल्युट खानम । पा पाने+भावे ल्युट पानम । खानेन सह पान यद्वा खानञ्च पानञ्च तयो समाहार ।) कठिनद्रवद्रव्ययोर्गलाध करणम । खाना पिना इति हिन्दी भाषा ॥ यथा गारुडे नीतिसारे १ ९ अध्याय ।

"सद्भावेन हि तुष्यन्ति देवा सत्पुरुषा द्विजा ।
इतरे खानपानेन वाकप्रदानेन पण्डिता ॥"

खानि, स्त्री, (खन+इन । पृषोदरात वृद्धि ।) खनि । इति हेमचन्द्र ॥

खानिक क्ली, (खानेन खननेन निवृत्त इति ठञ ।) कुड्यच्छेद्यम । इति त्रिकाण्डशेष ॥ देयालेर गर्त्त इति भाषा ॥

खानिल, त्रि, (खान खनन शिल्पत्वेनास्त्यस्य । इति बाहुलकात इलच ।) भित्तिचौर । इति शब्दरत्नावली॥ सिंदेल चोर इति भाषा ॥

खानी, स्त्री (खानि+वा ङीष् ।) खनि । इति शब्दरत्नावली ॥

खानोदक, पु, (खानाय पानार्थ उदकमत्र ।) नारिकेल । इति त्रिकाण्डशेष ॥

खापगा, स्त्री, (खे आकाशे स्थिता खात आगता वा आपगा नदी ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्र ॥

खार, पु, (ख अवकाशमाधिक्येन ऋच्छतीति । ऋ+अण ।) खारीपरिमाणम । इति हड्डचन्द्र ॥

खारि, स्त्री, (ख मध्यावकाश आरातीति । आ +रा+इन ।) खारीपरिमाणम । इति भरत-धृतहड्डचन्द्र ॥

खारिक, क्ली, (खारि+सञ्ज्ञाया कन ।) महा-पारेवतम । इति राजनिर्घण्ट ॥

खारिम्पच, त्रि (खारि खारीपरिमितधान्य-मित्यर्थ पचतीति । पच+"परिमाणे पच । ३ । २ । ३३ । इति खश+ततो मुम ।) खारि-परिमितान्नादिपाककर्त्ता । इति व्याकरणम ॥

खारी, स्त्री, (ख मध्यावकाश आरातीति । आ+ रा+इन । "कृदिकारान्तादक्तिन ।"४।१।४५। इत्यस्य वार्त्ति इति पक्षे ङीष ।) परिमाण विशेष । इत्यमर । २ । ९ । ८८॥ यदाह तट्टी काया भरत ।

"पल प्रकुञ्चक मुष्टि कुडवस्तच्चतुष्टयम ।
चत्वार कुडवा प्रस्थश्चतु प्रस्थमथाढकम ॥
अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्विद्रोण सूर्प उच्यते ।
सार्द्धसूर्पो भवेत खारी द्वे खार्य्यौ गोण्युदाहृता ॥
तामेव भार जानीयात वाहो भारचतुष्टयम ॥"

"षोडशद्रोणपरिमाणम् ।" इत्यमरटीकायां स्वामी लीलावती च ॥ गोणीचतुष्टयम् । तत्तु पञ्चवत्यधिकचतु सहस्रपलानि । पाचशत वार-शेर इति भाषा । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ द्रोण चतुष्टयम । यथा,—

"चतुराढको भवेद्द्रोण खारी द्रोणचतुष्टयम ॥"
इति स्मृति ॥

खारीक, त्रि, (खारी खारीवापमर्हतीति । "खार्य्या ईकन ।" ५ । १ । ३३ । "केवलायाश्चेति वक्त व्यम ।" इति वार्त्ति इति ईकन ।) खारी क्षेत्रम । खारीपरिमितबीजवपनोपयुक्तक्षेत्रम । तत्पर्य्याय । खारीवाप २ । इत्यमर ।२।९।१ ॥

खारीवाप त्रि, (खारी तत्परिमितधान्य उप्यते ऽत्र । वप+अधिकरणे घञ ।) खारीक । इत्य मर । २ । ९ । १ ॥ (खारी वपतीति । वप +कर्त्तरि अण । धान्यादिवपनकारी ॥)

खिखि स्त्री, (खिरित्यव्यक्तशब्देन खेटति भीरूणा भयमुत्पादयतीति । खि+खिट+ड । पृषो-दरात साधु ।) किखि । इति क्वचित त्रिकाण्ड शेषे पाठ ॥ ख्याकशियाली इति भाषा ॥

खिङ्गिर पु (खि अव्यक्तध्वनिविशेष किरति विकृतिभावेन शब्द करोतीत्यर्थ । कॄ+क । पृषोदरात खत्वेन साधु ।) शिवाभेद । ख्याक शियाली इति भाषा । खट्वाङ्गम । तत्तु शिव स्याङ्गम । वारिबालकम । तत्तु गन्धद्रव्यम । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥

खिट भयभीषयो । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर भये अक भयोत्पादने सक सेट ।) भीषा स्वतो भयोत्पादना । खेटति जनो व्याघ्राद्बिभे तीत्यर्थ । खेटति व्याघ्रो जन भीषयते इत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

खिद, श प औ परिघाते । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा-पर सक-अनिट ।) श प खिन्दति दुष्ट राजा । औ खेत्ता । इति दुर्गादास ॥

खिद, ड ध य औ दैन्यके । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा रुधा च-आत्म अक अनिट ।) दैन्यक-मुपतप्तीभाव । ड ध, खिन्ते तेष्वेव ये द्रव्यम दीयमान न गृह्णते । इति हलायुध ॥ ड य, स्वसुखनिरभिलाष खिद्यते लोकहेतोरिति शाकुन्तले । औ, खेत्ता । इति दुर्गादास ॥

खिदिर, पु, (खिद्यते शुष्यपक्षेण दु खेन तपसा वा । यथायथ युलपत्तिज्ञातव्या । खिद+"इषि-मदि मुदि-खिदीति ।" उणा । १ । ५२ । इति किरच् ।) चन्द्र । इत्युणादिकोष ॥ दीन । तापस । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥

खिद्यमान, त्रि (खिद+ताच्छील्ये चानश ।) खेदयुक्त । दैन्यग्रस्त । उपतप्त । यथा,—

"खिद्यमानन्तु त दृष्ट्वा सूर्य्य, कृष्णात्मज तदा ।"
इति शाम्बपुराणे सूर्य्यस्तव ॥

खिद्र, पु (खिद दैन्ये+"स्फायि तञ्चिवञ्चीति ।" उणा । २ । १३ । इति रक ।) रोग । दरिद्र । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥

खिन्न, त्रि (खिद+क्त ।) दैन्यग्रस्त । खेद युक्त । यथा, श्रीभागवते ।

'गौभूत्वासुसुसी खिन्ना रुदन्ती करुणा विभो ॥'
खिरहिट्टी, स्त्री महासमङ्गा। इति राजनिर्घण्ट ॥

खिल, त्रि (खिल+क।) हलान्विता लष्टभूमि। खिल भूइ इति भाषा॥ तत्पर्याय। अप्रहतम २। इत्यमर।२।१।५॥ सारसङ्ग्रहे वेधसि च पु। इति मेदिनी॥
"खिलो नारायणः प्रोक्तः इत्यवस्तरुणा स्मृता।"
इति खिलेषु हरिवंशे इत्यत्र नीलकण्ठटीका॥

खु, ङ ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा आत्म अक अनिट।) ङ, खवते। इति दुर्गादास॥

खुङ्गाह पु (खु इत्यव्यक्तशब्द कृत्वा गाहते रणस्थल विलोडयतीति। गाह+अच।) कृष्णवर्णघोटक। इति हेमचन्द्र॥

खुज, उ स्तेये। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा-पर-सक-सेट। उदित्वात् क्त्वा वेट।) उ, खोजित्वा खुक्त्वा। स्तेय चौर्य्यम। इति दुर्गादास॥

खुञ्जाक, पु, (खुज+आक निपातनात नस्य ञित्वम।) देवताडवृक्ष। इति रत्नमाला॥ खुञ्चाक इति क्वचित पाठ॥

खुड इ ङ खञ्जे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा-आत्म अक सेट इदित।) पञ्चमस्वरी। खञ्ज खोटनम। इ, कर्म्मणि खुण्ड्यते। ङ, खुण्डते खोड। इति दुर्गादास॥

खुड क } भेदे। इति कविकल्पद्रुम॥
खुड इ क } (चुरा पर-सक सेट। पाक्षिक इदित।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ। क, खोडयति। द्वितीय आद्यस्वरीति कातन्त्राद्या। स्वमते तु द्वितीयस्याद्यस्वरित्वे पूर्व्वोऽपीदनुबन्ध स्यात। पञ्चमस्वरित्वे तु स्वजातीयस्य पुन पाठात पूर्व्वो नेदनुबन्ध। खुण्डयति। खण्डयतीति प्रयोगस्तु खण्ड इ भयोत्थस्यात पञ्चि खण्ड करोतीति णौ साध्यम। तस्य भेदवाचित्वन्तु धातूनामनेकार्थत्वात। इति दुर्गादास॥

खुर श विलेखने। छेदने। इति कविकल्पद्रुम॥ (तुदा पर सक सेट।) श खुरति भूमि लुप्य वा लोक। खोरिता। खुर क्षुभम। इति दुर्गादास॥

खुर पु (खुर छेदने+क। यद्वा "कृपेन्द्राग वर्च्चेति।" उणा।२।२८। इति रन गुणाभावोऽन्त्यलोपश्च।) शफम। गवादीना पादाग्रम्। (यथा, मनु।४।६७।
"न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न वालधिविरूपितै॥")
कोलदलम। नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति मेदिनी॥ छेदनवस्तु। नापितस्य खुर। इति शब्दरत्नावली॥ खट्वादीनां पादुकम। इति धरणी॥ खुरा इति भाषा॥

खुरक पु (खुर+सञ्ज्ञाया कन। खुरो गन्धद्रव्यविशेष स इव कायति वा। कै+क।) तिलवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका॥ (तिलशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्या॥)

खुरणस, त्रि, (खुर इव नासिका अस्य "अञ्नासिकाया इति।" ५।४।११८। इति अच नसादेशश्च "पूर्व्वपदात सञ्ज्ञायामग।" ८।४।३। इति णत्वम।) चिपिटनासिक। इत्यमर। २।६।४७॥ चेपटानासिकायुक्त इति भाषा॥

खुरणा त्रि (खुर इव नासिका अस्य "खुरखराभ्या वा नस।" इति नसादेश। 'पूर्व्वपदात' इति।" ८।४।३। इति णत्व च।) खुरणस। इत्यमर।२।६।४७॥ छेपडानासिकायुक्त इति भाषा॥

खुरप्र पु (खुर इव प्राति खुराकृवत कार्य्य पूरयतीत्यर्थ। खुर+प्रा+क।) बाणविशेष। इत्यमरटीकाया स्वामी॥ खुरपा इति भाषा॥

खुरली, स्त्री, (खुरै सह विविधानि अस्त्रादीनि लाति गौन पुण्येन शिक्षार्थमत्र। ला ग्रहणे+इन+वा ङीष।) शरान्यास। इति हेमचन्द्र॥

खुराक, पु, (खुर+आकन।) पशु। इत्युणादिकोष॥

खुरालक, पु (खुर इव अलति पर्य्याप्नोतीति। अल+ण्वुल।) लौहमयवाण। इति शब्दमाला॥

खुरालिक, पु, (खुराणा आलिभि कायति प्रकाशते। कै+क।) नापितभाण्ड। नापितेर भाण्ड इति भाषा। नाराच। उपधानम। इति मेदिनी॥ खरालिकोऽपि पाठ॥

खुर्द्द ङ क्रीडायाम। इति कविकल्पद्रुम (भ्वा आत्म अक सेट।) पञ्चमस्वरी। दीर्घित्व पृथकपाठात पूर्व्वस्य न दीर्घ। ङ, खुर्द्दते। इति दुर्गादास॥

खुल्ल स्त्री, (क्षुद+सम्पदादित्वात क्विप। क्षुद लातीति। ला+क। पृषोदरात साधु।) नखीनामगन्धद्रव्यम। इति शब्दचन्द्रिका॥ क्षुद्रे नीचे च त्रि॥

खुल्लक त्रि, (खुल्ल+स्वार्थे कन।) स्वल्प। नीच॥ कनिष्ठ। दरिद्र। निष्ठुर खल। इत्यमरटीका॥

खुल्लतात, पु, (खुल्ल कनिष्ठ तातस्य पितुरिति पूर्व्वनिपात।) पितृकनिष्ठभ्राता। इति शब्दरत्नावली॥ खुड़ा इति भाषा॥

खुल्लम, पु, (खुल्लेन मीयते इति। मा+घञर्थे क।) पन्था। इति त्रिकाण्डशेष॥

खूर्द्द ङ क्रीडायाम। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा-आत्म-अक-सेट।) षष्ठस्वरी। ङ, खूर्द्दते। इति दुर्गादास॥

खेकीरक, पु, (खे आकाशे कीलक इव तस्य रत्नम।) शब्दवती यष्टि। इति हारावली॥

खेगमन, पु, (खे आकाशे गमन अस्य।) कालकण्ठपक्षी। इति शब्दमाला॥

खेचर, पु (खे चरतीति। चर+"चरेष्ट।" ३।२।१६। इति ट। अलुक समास।) शिव। इति शब्दरत्नावली॥ विद्याधर। इति जटाधर॥ पारद। इति राजनिर्घण्ट॥ आकाशचारिणि त्रि॥
("इतो हन्ति जराव्याधि मर्च्छिनो व्याधिघातक बद्ध खेचरता धत्ते कोऽन्य सूतात कृपाकर॥'
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहे जारणाग्याधिकार॥
मेषादिराशि। यथा ज्योतिषतत्त्वे—"खेचराश्च सर्व्वे॥')

खेचरान्न, क्ली (खेचर हिङ्ग्वादिमिश्रित अन्नम।) हिङ्गलादिमिश्रितपक्वतण्डुलम। खिचुडीति भाषा॥ इति पाकराजेश्वर॥

खेट, त क भक्षणे। इति कविकल्पद्रुम॥ (अदन्त चुरा पर सक सेट।) अचिखेटत। इति दुर्गादास॥

खेट, क्ली (खे+अट+अच।) तृणम। इति शब्दरत्नावली॥ खेटमपि पाठ॥

खेट पु, (खे आकाशे अटति। अट+अच।) ग्रह। यथा, भावविवेके।
"यस्मिन राशौ स्थित खेटस्तेन त परिपूरयेत॥"

खेट त्रि,(खिट+अच। खेट+क वा।) अधम। इत्यमर।३।१।५४॥ घोटक। इति शब्दरत्नावली॥ मृगव्यक। इति त्रिका॥ मृगव्यक इति पाठे बलरामस्य गदा इति कश्चित॥

खेट पु, क्ली (खिद्यते भयसुत्पद्यते अस्मात् वनेन वा। खिट+अपादाने कर्म्मणि वा घञ।) कफ। इत्यमरहेमचन्द्रौ॥ कफ। (खेद्यते भक्षोपयोगिशस्यादिना उपजीव्यते अस्मात।) ग्रामभेद। स तु कर्षकग्राम। (तथा च भागवते।१।६।११।
"खेटखर्व्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च॥"
"खेटा कर्षकग्रामा।" इति श्रीधरस्वामी॥)
चर्म्म। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ॥

खेटक, पु, (खेट+स्वार्थे क।) ग्रामभेद। चाषार गा इति भाषा। इति जटाधर॥ फलकम। इति हेमचन्द्र॥ "खेटक वसुनन्दके।" इति हारावली॥ वसुनन्दको धनवृद्धिजीवक। इति तट्टीका॥ बलदेवस्य गदा इति कश्चित॥

खेट } पु (खेटति भयसुतपादयत्यनेन। खिट्
खेटक } +करणे घञ। खेट+स्वार्थे क।)
यष्टि। यथा—
"यष्टिरूपेण खेट। त्वमरिसंहारकारक।
देवीहस्तस्थितो नित्य मम रक्षा कुरुष्व च॥'
इति शारदीयदुर्गापूजापद्धतौ अस्त्रपूजाप्रकरणम॥
"खेटक पूर्णचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च॥"
इति च तत्र दशभुजाया दुर्गाया ध्यानम॥

खेटिताल पु (खे अटतीति अट इन। खिट+इन वा। खेटि तालोऽस्य।) वैतालिक। इति शब्दमाला॥

खेटी [न]पु (खेट+इनि।) नागर। कामी। इति शब्दमाला॥

खेड, त क भक्षणे। इति कविकल्पद्रुम॥ (अदन्त चुरा पर सक-सेट।) अचिखेडत। इति दुर्गादास॥

खेद, पु, (खिद+भावे घञ्।) शोकः। इति हेमचन्द्रः॥ अवसन्नता। इति जटाधरः॥ (यथा, रामायणे। ४। ४६। ७।
"अद्यापीदं वनं दुर्गं विचिन्वन्तु वनौकसः।
खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्व्वं वनमेव विचिन्वताम्॥")

खेदिनी, स्त्री, (खिद+णिच्+णिनि। स्त्रियां ङीप्।) अशनपर्णीवृक्षः। लता। इति शब्दचन्द्रिका॥ (दैन्यकारिणी। शोककारिणी॥ इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥)

खेय, क्ली (खन्यते इति। खनु विदारे+"ई च खनः।" ३।१।१११ इति कर्म्मणि क्यप् इकार श्चान्तादेशः।) परिखा। गडखाइ इति भाषा। इत्यमरः॥ खननीयम्। इति व्याकरणम्॥ (सेतुभेदः। यथा मिताक्षराधृतनारदवचनम्।
"सेतुस्तु द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्ध्यस्तथैव च।
तोयप्रवर्त्तनात् खेयः।" इति॥)

खेल, ऋ चाले। गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर-चलने अक गत्यां सक सेट।) कवर्गद्वितीयादिः। अचिखेलत्। चालः कम्पः। चालः केचित्तु मन्यते। इति दुर्गादासः॥

खेलन, क्ली, (खेल+भावे ल्युट।) क्रीडनम्। इति हलायुधः॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १। ४१।
"कापि विलासविलोलविलोचन
खेलनजनितमनोजम्॥")

खेलनी, स्त्री (खेलति अस्मिन् इति। खेल+अधिकरणे ल्युट्+स्त्रियां ङीप्।) शारिफलम्। इति हेमचन्द्रः॥

खेला, स्त्री, (खेल+भावे+अप् टाप्।) खेलनम्। तत्पर्य्यायः। क्रीडा २ कूर्द्दनम् ३। इत्यमरः। १। ७। ३३॥

खेलि, स्त्री (खे आकाशे अलति पर्य्याप्नोति। अल+इन्।) गीतम्। वाणः। सूर्य्यः। पक्षी। जन्तुः। इत्यजयपालः॥

खेव, ऋ ङ सेवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्म सक सेट ऋदित्।) ऋ, अचिखेवत्। ङ खेवते। इति दुर्गादासः॥

खेचर, पु (खे आकाशे इव द्रुतगामित्वात् सरतीति। चर+ट।) जन्तुविशेषः। खचर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अश्वखरजः २ सङ्करगर्भः ३ अश्वगः ४ वमी ५ सम्पुटः ६ मिश्रजः ७ मिश्रशब्दः ८ अतिभारगः ९। इति राजनिर्घण्टः॥

खै, खैर्य्ये। खनने। हिंसायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर खैर्य्ये अक खननादौ सक अनिट।) खायति। इति दुर्गादासः॥

खोङ्गाह, पु, (खे आकाशे उड इत्यव्यक्तशब्दं कुर्व्वन् गाहते इव प्रधावतीत्यर्थः। गाह+अच्। पृषोदरात् साधुः।) श्वेतपिङ्गलाश्वः। इति हेमचन्द्रः॥ खाङ्गाहोऽपि पाठः॥

खोट, ऋ गत्याघाते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर-अक सेट।) ऋ अचुखोटत्। गत्याघात खोटनम्। खोटति खञ्जः। इति दुर्गादासः॥

खोट, त क क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरा पर सक सेट।) अचुखोटत। इति दुर्गादासः॥

खोटि, स्त्री, (खोट+इन।) चतुरा स्त्री। इति शब्दमाला॥ खोररित्यपि पाठः॥

खोटी, स्त्री, (खोटि+वा ङीष्।) पालङ्कीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ चतुरापि॥

खोड ऋ खोटने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर-अक सेट।) ऋ अचुखोडत्। खोडति खञ्जः। रमानाथस्तु खोडति बाला क्रिमिमिलुदाहृतवान्। इति दुर्गादासः॥

खोड, त क क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरा पर सक सेट।) अचुखोडत। इति दुर्गादासः॥

खोड त्रि (खोडति इति। खोड+अच्।) खञ्जः। खोंडा इति भाषा॥ इत्यमरः २।६।४६॥

खोडकशीर्षक, क्ली (खोड क्षेपे+ण्वुल्। खोडकं शीर्षं अस्य इति कप्।) कपिशीर्षम्। कपिशीर्षम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खोर, ऋ खोटने। गतिवैकल्ये इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर अक सेट।) ऋ, अचुखोरत्। खोरति खञ्जः। इति दुर्गादासः॥

खोर त्रि, (खोरति इति। खोर+अच्।) खञ्जः। इति हेमचन्द्रः॥

खोल, ऋ खोटने। गतिवैकल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर अक-सेट।) ऋ, अचुखोलत्। खोलति खञ्जः। रमानाथस्तु खोलति बाला क्रिमिमिलुदाहृतवान्। इति दुर्गादासः॥

खोल त्रि, (खोलति इति। खोल+अच्।) खञ्जः। इति शब्दमाला॥

खोलक, पु, (खोल+सञ्ज्ञायां कन्।) पाकः। खोला इति भाषा॥ शिरस्त्रः। खोपडा इति भाषा॥ वल्मीकः। उयेर ढिपि इति भाषा॥ पूगकोषः। इति मेदिनी॥ गुयार खोवडा इति भाषा॥

खोलि, स्त्री, (खोल+इन्।) तूणः। इति शब्दमाला॥

खोल्मुक पु, (खे आकाशे उल्मुक इव लोहितवर्णतयेति बोध्यम्।) मङ्गलग्रहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ख्या ल ख्यातौ। कथने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा-पर अक-कथनादौ तु सक-अनिट।) ख्याति प्रसिद्धिः। ल, ख्याति गुणी प्रसिद्ध इत्यादित्यर्थः। ख्याति साधु कथां हरे। तथा च। ख्या प्रकथने। प्रकथनं प्रसिद्धिरिति गोविन्दभट्टः। ख्या प्रकथने इति चतुर्भुजकुमारौ। इति दुर्गादासः॥

ख्यात, त्रि (ख्या+क्त।) ख्यातियुक्तः। तत्पर्य्यायः। प्रतीतः २ प्रथितः ३ वित्तः ४ विज्ञातः ५ विश्रुतः ६। इत्यमरः। ३।१।६॥ (यथा, भट्टिः। ६। ६७।
"अमितमप्यसमीशान सत्त्वभोगीशासुसत्तम।
आवयोः पितरं विद्धि ख्यातं दशरथं भुवि॥")

ख्यातगर्हण त्रि (ख्याता विश्रुता गर्हणा निन्दा अस्य।) प्रसिद्धकुत्सनः। तत्पर्य्यायः। अवगीतः २। इत्यमरः। ३।१।६३॥

ख्यातगर्हित, त्रि, (ख्यातं गर्हितं गर्हणमस्य।) ख्यातगर्हणः। इति जटाधरः॥

ख्याति, स्त्री, (ख्या+क्तिन्।) प्रसिद्धिः। तत्पर्य्यायः। प्रथा २। इत्यमरः। ३।२।६॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ४२१।
"लोके ख्यातिमुपागताऽत्र सकले लोकोक्तिरेषा यतः।" [इत्यादि]
मनुः। १२। ३६।
"येनास्मिन् कर्म्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम्।
न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसम्॥"
प्रकाशः। ज्ञानम्। यथा माघे। ४। ५५।
"मैत्र्यादिचित्तपरिकर्म्मविदो विधाय
क्लेशप्रहाणमिह लब्धसबीजयोगाः।
ख्यातिञ्च सत्त्वपुरुषान्यतयाऽधिगम्य
वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम्॥"
"मैत्रीति। इहाद्रौ समाधिभृतो योगिनः। मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षेति चतस्रश्चित्तवृत्तयः। तत्र पुण्यवत्सु मैत्री दुःखिषु करुणा सुखिषु मुदिता अनुमोदनं पापिषु उपेक्षा। मैत्र्यादिरेषा तानि चित्तस्य परिकर्म्माणि प्रसाधकानि शोधकानीत्यर्थः तानि विन्दन्ति लभन्ते इति तद्विदः तज्ज्ञास्ते क्लेशानां कारणमलानां इत्यर्थः। अतएव क्लेशप्रहाणं विधाय। अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः। तत्रानित्येषु नित्यत्वाभिमानः अनात्मनि च देहेन्द्रियादौ आत्मधीरित्यादि विभ्रमोऽविद्या। अस्मिता अहङ्कारः। रागोऽभिमतविषयाभिलाषः। द्वेषोऽनभिमतविषयेषु रोषः। अभिनिवेशः। काय्याकार्य्येष्वाग्रहः। ते हि पुरुषं क्लिश्नन्ति इति क्लेशाः क्लेशहेतव तेषां प्रहाणं क्षयं तद्विधाय क्लेशान् हित्वा इत्यर्थः। अतो लब्धसबीजयोगाः प्रावलम्बयोगो येस्ते लब्धसबीजयोगाः सन्तः आलम्बनमेव यन्ति। सत्त्वपुरुषयोरन्यतया अन्यत्वेन मिथो भिन्नत्वेन ख्यातिं ज्ञानं अधिगम्य प्रकृतिपुरुषौ भिन्नाविति ज्ञात्वा प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहणात् संसारः। विवेकग्रहणात् मुक्तिरिति सांख्याः। अथ तां ख्यातिमपि निरोद्धुं निवर्त्तयितुं वाञ्छन्ति इच्छन्ति तां निवर्त्य स्वयम्प्रकाशतयैवावस्थातुमिच्छन्तीत्यर्थः। प्रकृतावुपरतायां पुरुषस्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति सांख्यसिद्धान्तः॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

ग

ग गकारः। स तु व्यञ्जनतृतीयवर्णः। अस्यो-च्चारणस्थानं कण्ठः। (यथा "अ-कु-ह-विस-र्जनीयानां कण्ठः।") इति व्याकरणम् ॥ * ॥
"गकारं परमेशानि। पञ्चदेवात्मकं सदा।
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं निरीहं निर्मलं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं सर्वशक्त्यात्मकं प्रिये।।
अरुणादित्यसङ्काशां कुण्डली प्रणमाम्यहम् ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥
'समनः प्रेरितं कण्ठे वायुना नादिमीरयेत्।
गतस्पर्शनमात्रेण कं स्वरस्पर्शनात्तु खम्।
स्तोकगम्भीरसंस्पर्शाद्गकं घं बहिर्गतम् ॥"
इति प्रपञ्चसारः ॥ * ॥
(वङ्गाक्षरे अस्य लेखनप्रकारादिर्यथा,—
"अर्द्धकुञ्चितरेखा या गणेशी सा प्रकीर्त्तिता।
ततो दक्षगता या तु कमला तत्र संस्थिता।
अधोगता ततो या तु तस्यामीशः सदा वसेत् ॥"
अधोमुखेन गता पुनरूर्द्धमुखेनागतेत्यर्थः ॥ * ॥
तस्य ध्यानं यथा —
'ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि।।
दाडिमीपुष्पसङ्काशां चतुर्बाहुसमन्विताम् ॥
रक्ताम्बरधरां नित्यां रक्तालङ्कारभूषिताम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
तस्य नामानि यथा —
"गो गौरी गौरवो गङ्गा गणेशो गोकुलेश्वरः।
शार्ङ्गी पञ्चान्तको गाथा गन्धर्वः सर्वगः स्मृतिः ॥
सर्वसिद्धिः प्रभा जम्भा द्विजाख्यः शिवदर्शनः।
विश्वात्मा गौः पृथग्रूपा बालबद्धस्त्रिलोचनः ॥
गीतः सरस्वती विद्या भोगिनी नन्दनो धरा।
भोगवती च हृदयं ज्ञानं जालन्धरी लवः ॥"
इति नानातन्त्राद्धृतनामानि ॥
ग क्ली, (गीयते इति। गै गाने + भावे बाहु-लकात् डः।) गीतम्। इत्येकाक्षरकोषः ॥
ग पुं, (गच्छति सर्वं जानाति इच्छामात्रेण अभिलषितं सर्वं प्राप्नोति वा सर्वज्ञत्वात् प्राप्त-सर्वैश्वर्यत्वाच्च। गम + डः।) गणेशः। (गायति इति। गै + कः।) गन्धर्वः। इत्येकाक्षरकोषः ॥ (गुरुसंज्ञकवर्णः स तु छन्दसां गणविशेषः। यथा, छन्दोमञ्जर्याः १ मे स्तवके।
"म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥"
"गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ॥"
वाच्यलिङ्गे तु उपसर्गरहित कर्म्मोपपदस्थ स्यात्। तत्र "गापोष्टक।" ३।२।८। इति टक्। यथा, साम गायतीति सामगः। तथा च मनुः। २। ६२।
"हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभि-
रन्ततः ॥")

गगन, क्ली (गः गानं शब्दात्मकं गुणं गच्छति यद्वा गकारः भूतेषु प्रथमभूतत्वात् प्राधान्यं गच्छति। यद्वा गच्छन्त्यस्मिन् देवादय इति। "गमेर्गश्च।" उणां। ३। ७७। इति युच् गश्चान्तादेशः।) आकाशम्। इत्यमरः ।१।२।१॥ (यथा मेघदूते। ४८।
"प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टी-रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥")
तत्पर्य्यायः। अमरोक्तपर्य्यायाः आकाशशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (तेभ्यः परम्।) बर्हिः १६ धन्व २० आपः २१ पृथिवी २२ भूः २३ स्वयम्भु २४ अध्वा २५ सगरः २६ समुद्रः २७ अध्वरः २८। इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥
"आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते।
अधिभूतं तथा शब्दो दिशस्तत्राधिदैवतम् ॥"
इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥
तस्य गुणाः। शब्दः १ व्यापित्वम् २ छिद्रता ३ अनाश्रयत्वं ४ अनालम्बनम् ५ आश्रयान्तर-शून्यम्। अव्यक्तत्वम् ६ रूपस्पर्शशून्यत्वात्। अवि-कारिता ७ क्रियान्तरानारम्भकत्वम्। अप्रती-घातिता ८ भूतत्वम् ९ श्रोत्रेन्द्रियोपादानत्वात्। विकृतानि १० देहान्तर्गतच्छिद्राणि। तद्यथा -
'आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापित्वं छिद्रमेव च।
अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता ॥
अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विकृतानि च।
गुणाः पञ्चाशतः प्रोक्ता पञ्चभूतात्मभूतता ॥'
पञ्चाशतां भूतानां गुणाः पञ्च स्वकं स्वकम् तत्र लक्षिता। इति मोक्षधर्म्मः ॥ (गगनात् पतिताम्बुगुणविशेषो यथा,—
"गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत् सुभाजने।
बल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षि ततः परम् ॥
रक्षोघ्नं शीतलं ह्लादि ज्वरदाहविषापहम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः ॥)
गगनध्वज, पुं, (गगने गगनस्य वा ध्वज इव।) मेघः। इति हारावली ॥ सूर्य्यः। इति हेम-चन्द्रः ॥
गगनाध्वग पुं, (गगनरूपाध्वा आकाशपथेन गच्छतीति यद्वा गगनाध्वानं व्याप्य गच्छति। अनन्तगगनरूपसन्धानं व्याप्य सर्व्वत्र स्थित इत्येव प्रकृततात्पर्य्यार्थः। गम + डः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः ॥
गगनेचर, पुं, (गगने चरतीति। "चरेष्टः।" ३। २। १६। इति टः। अलुक् समासः।) ग्रहः। नक्षत्रम्। इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (गगन-चारिणि त्रि। यथा, महाभारते। १। २७। १५।
"तस्मिंस्तु कथिते मात्रा कारणे गगनेचर ॥")
गगनोल्मुक, पुं, (गगनं गगनस्य वा उल्मुकं इव। मङ्गलग्रहस्य रक्तवर्णत्वात् तथात्वम्।) मङ्गलग्रहः। इति हारावली ॥
गगध, हसने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-पर-अक-सेट्।) कण्ठ्यवर्गतृतीयोपधः। गगधति। इति दुर्गादासः ॥

गङ्गका, स्त्री (गङ्गा + अज्ञाताद्यर्थे कः। ततो ह्रस्वः। "अभाषितपुंस्काच्च।" ७। ३। ४८ इति पक्षे इत्वाभावः।) गङ्गा। इति मुग्धबोधम् ॥
गङ्गा स्त्री (गमयति प्रापयति ज्ञापयति वा भगवत्पदं या शक्तिः यद्वा गम्यते प्राप्यते प्राप्तैः मोक्षार्थिभिः। गम गतौ + 'गन् गम्यद्योः।" उणां। १। १२२। इति गन् तत-ष्टाप्।) स्वनामख्यातनदी। तदधिष्ठात्री देवता च। तत्पर्य्यायः। विष्णुपदी २ जह्नुतनया ३ सुरनिम्नगा ४ भागीरथी ५ त्रिपथगा ६ त्रिस्रोता ७ भीष्मसूः ८। इत्यमरः। १। १०। ३१॥ अध्वतीर्थम् ९ तीर्थराजः १०। इति पद्मपुराणम् ॥ त्रिदशदीर्घिका ११ कुमारसूः १२ सरिद्वरा १३ सिद्धापगा १४ स्वरापगा १५ स्वर्ग्यापगा १६ खापगा १७ ऋषिकुल्या १८ हैमवती १९ स्वर्णदी २० हरशेखरा २१। इति हेमचन्द्रः ॥ सुरापगा २२ धर्म्मद्रवी २३ सुधा २४ जह्नुकन्या २५ गान्दिनी २६ रुद्रशेखरा २७ नन्दिनी २८ अलकनन्दा २९ सितसिन्धुः ३०। इति जटाधरः ॥ ऊर्ध्वगा ३१ उग्रशेखरा ३२ सिद्धसिन्धुः ३३ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गङ्गा-सागरा ३४ मन्दाकिनी ३५ जाह्नवी ३६ पुण्या ३७ समुद्रसुभगा ३८ स्वर्णी ३९ सुर-दीर्घिका ४० सुरनदी ४१ स्वर्धुनी ४२ ज्येष्ठा ४३ जह्नुसुता ४४ भीष्मजननी ४५ शुभ्रा ४६ देवेन्द्रजा ४७ भवायना ४८। इति शब्दरत्नावली ॥ गङ्गाजलस्य गुणाः। शीतत्वम्। स्वादुत्वम्। स्वच्छत्वम्। अत्यन्तरुच्यत्वम्। पथ्यत्वम्। पावनत्वम्। पापहारित्वम्। तृष्णामोहध्वंसित्वम्। दीपनत्वम्। प्रज्ञाधारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
("गङ्गा सरस्वती शोण यमुना सरयूः शची।
वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूर्व्ववाहिनी ॥
हिमवत्-प्रभवा श्वेता हिमवत्प्रभवा शीतला।
समा सर्व्वगुणोपेता वातश्लेष्महरा नृणाम् ॥
आसां त्रिवशतैर्युक्ता गङ्गा पूर्व्वसमुद्रगा ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)
अस्या उत्पत्तिस्तु हिमालयात् सुमेरु-दुहितरि मनोरमायाम्। हिमालयः प्रार्थितः सन् देवेभ्य इमां दत्तवान्। तां नीत्वा देवाः स्वर्गं गतवन्तः ॥ * ॥ पृथिव्यामस्या अव-तरणकारणम्। सगरराजस्य सुतान् कपिल-शापेन भस्मीभूतानुद्धर्तुं भगीरथराजः पृथिव्यां गङ्गानयनाय तपस्तेपे। ततो ब्रह्मा तुष्टस्तस्मै तं वरं दत्त्वा गङ्गाधारणार्थं शिवाराधनं कर्त्तुमुक्तवान्। स शिवं पर्य्यतोषयत्। शिवोऽपि हिमालयपर्व्वतं गत्वा जटां विकीर्य्य पतेति गङ्गामब्रवीत्। सा तज्जटासु पतित्वा संवत्सर-पर्य्यन्तं बभ्राम। ततः शिवो भगीरथप्रार्थनया जटामेकामुत्क्षिप्य तामुत्ससर्ज्ज। साऽतिवेगेन पृथिवीतलमागत्य भगीरथस्य पश्चात् पश्चा-दाजगाम। स सगरपुत्त्रकृतखातेन तां रसातल-

नीय तज्जलेन सगरसुतान् तान् प्लावयामास। ते पूताः स्वर्गं गतवन्तः। इति वाल्मीकिरामायणमतम् ॥ * ॥ प्रकारान्तरम्। वामनदेवस्य बलेः सकाशात्त्रिलोकीहरणकाले ब्रह्माण्डोपरि गतवामपादाङ्गुष्ठनखजनितविवरेण ब्रह्माण्डोर्द्ध्वस्थिता या जलधारा तच्चरणस्पर्शेन समधिकपूता सती ध्रुवलोके पपात। ततो देवमार्गेण सुमेरुपर्व्वतोपरि ब्रह्मसदने पतित्वा सीतालकनन्दा चक्षुर्भद्रेति चतुर्द्धा भूत्वा चतुर्दिशमाश्रित्य लवणसमुद्रं प्रविष्टा। तत्र सीता ब्रह्मसदनात् केशराचलशृङ्गेभ्योऽधोऽधः स्रवन्ती गन्धमादनमूर्द्धसु पतित्वा भद्राश्ववर्षमध्येन प्राच्यां दिशि एव चक्षुर्माल्यवच्छिखरान्निपत्य केतुमालवर्षमध्येन प्रतीच्यामपरं भद्रा गिरिशृङ्गाण्यतिक्रम्य शृङ्गवतः शिखरान्निपत्य उत्तरकुरुवर्षमध्येनोदीच्यामतोऽलकनन्दा बहुपर्व्वतशृङ्गाण्यतिक्रम्य हिमकूटान्निपत्य भारतवर्षमध्येन दक्षिणस्यां दिश्येवक्रमेण लवणसमुद्रं गत्वा प्रविष्टा। इति भागवतमतम् ॥ * ॥ अस्याः पृथिव्यामवतरणकालस्तु आदित्यपुराणे।

"वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां युधिष्ठिर।
यवानुत्पादयामास युगञ्चारब्धवान् कृतम् ॥
ब्रह्मलोकात् त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत्।
तस्यां कार्य्या यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्च्चयेत् ॥" * ॥

अस्या हिमालयान्निर्गताया दशहरा सज्ञा। तथा च स्मृतिः।

"ज्यैष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां
हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम्।
पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याहुरार्य्याः
पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्य ॥" * ॥

अथ गङ्गाध्यानम्। भविष्ये।

"चतुर्भुजां त्रिनेत्राञ्च सर्व्वावयवभूषिताम्।
रत्नकुम्भां सिताम्भोजां वरदामभयप्रदाम् ॥
श्वेतवस्त्रपरीधानां मुक्तामणिविभूषिताम्।
ततो ध्यायेत् सुरूपाञ्च चन्द्रायुतसमप्रभाम् ॥
चामरैर्वीज्यमानाञ्च श्वेतच्छत्रोपशोभिताम्।
सुप्रसन्नां सुवदनां करुणार्द्रनिजान्तराम् ॥
सुधाप्लावितभूपृष्ठामार्द्रगन्धानुलेपनाम्।
त्रैलोक्यनमितां गङ्गां देवादिभिरभिष्टुताम् ॥
दिव्यरत्नविभूषाञ्च दिव्यमाल्यानुलेपनाम् ॥"

अपि च।

"सितमकरनिषण्णां शुक्लवर्णां त्रिनेत्रां
करधृतकमलोद्यत्सूत्पलाऽभीत्यभीष्टाम्।
विधिहरहररूपां सेन्दुकोटीरजुष्टां
कलितसितदुकूलां जाह्नवीं तां नमामि ॥" * ॥

अथ गङ्गामाहात्म्यश्रवणपठनफलम्। यथा,—
भविष्ये।

"माहात्म्यं ये च गङ्गायाः शृण्वन्ति च पठन्ति च।
तेऽप्यश्वमेधसहस्रपापैर्मुच्यन्ते नात्र संशयः ॥"

अस्याः स्मरणफलम्। [वदन्।

"गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन् ध्यायन् जाग्रद्भुञ्जन् श्वसन्
यः स्मरेत् सततं गङ्गां स च मुच्येत बन्धनात् ॥
भवनानि विचित्राणि विचित्राभरणाः स्त्रियः।
आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्मरणजं फलम् ॥"

अस्या दर्शनादिफलम्। ब्रह्माण्डाग्नेययोः।

"दृष्टा तु हरते पापं स्पृष्टा तु त्रिदिवं नयेत्।
प्रसङ्गेनापि या गङ्गा मोक्षदा त्ववगाहिता ॥"

तथा भविष्ये।

"यत् फलं जायते पुंसां दर्शनात् परमात्मनः।
तद्भवेद्द्व गङ्गाया दर्शने भक्तिभावतः ॥"

अस्याः स्नानफलम्। ब्रह्माण्डपुराणे।

"ये पुण्यवाहिनीं गङ्गां सकृद्भक्त्याऽवगाहिताः।
तेषां कुलानां लक्षन्तु भवात्तारयते शिवा ॥
अनेकजन्मसम्भूतं पापं पुंसां प्रणश्यति।
स्नानमात्रेण गङ्गायाः सद्यः पुण्यस्य भाजनम् ॥"

दानधर्म्मे। [ऽन्धजा।

"अन्धाः क्लीवा जडाः पङ्गाः पतिता रोगिणो-
गङ्गां संसेव्य पुरुषा देवैर्गच्छन्ति तुल्यताम् ॥
स्नानन्तु भक्त्या गङ्गाया कर्त्तुकामस्य गच्छतः।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं मर्त्यस्य जायते ॥"

तथा, ब्रह्माण्डे।

"ये गच्छन्ति स्वतो गङ्गां परांश्च प्रेरयन्ति ये।
इह ते सर्व्वभोगानामन्ते ज्ञानस्य भाजनम् ॥"

अस्याः पूजायाः फलम्। आग्नेये।

"गङ्गायां पूजितायान्तु पूजिताः सर्व्वदेवताः।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन पूजयन्त्यमरापगाम् ॥" * ॥

तस्यां यज्ञादिकरणफलम्। स्कान्दे।

"यज्ञो दानं तपो जप्यं श्राद्धञ्च सुरपूजनम्।
गङ्गायां यत् कृतं सर्व्वं कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥"

तथा भविष्ये।

"सुलभं सकलं पुण्यं यज्ञदानादिजं फलम्।
गङ्गातोयैस्तु सन्तृप्तैः दुर्लभं पितृतर्पणम् ॥
गयाश्राद्धं कृतं तेन उत्तरेषस्तु दृष्टस्तथा।
येन तद्वीचिसंसिक्ते तीरे श्राद्धमकारि च ॥" * ॥

तज्जलपानफलम्। भविष्ये।

"गन्धमात्रपानेन अश्वमेधफलं लभेत्।
स्वच्छन्दं यः पिबेदापस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता ॥
त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिस्त्वथ यामुनम्।
नार्म्मदं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्य्यति ॥
नाभ्यन्तर्गततोयानां मृतानां क्वापि देहिनाम्।
तत्तत्तीर्थफलप्राप्तिरत्र कार्य्या विचारणा ॥"

यमोक्तौ।

"चेत्रस्थसुहृत् वापि शीतसुप्तमथापि वा।
गाङ्गेयं हरते पापमाजन्ममरणान्तिकम् ॥" * ॥

अस्या मरणफलम्। कूर्म्मपुराणे।

"गङ्गायां ज्ञानतो मृत्वा मुक्तिमाप्नोति मानवः।
अज्ञानाद्ब्रह्मलोकञ्च याति नास्त्यत्र संशयः ॥
गङ्गायाञ्च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले।
अन्तरीक्षे च गङ्गायां गङ्गासागरसङ्गमे ॥"

तथा च, स्मृतौ।

"शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायामुत्तरायणे।
धन्या देहं विमुञ्चन्ति हृदयस्थे जनार्द्दने ॥" * ॥

तत्रास्थिनिक्षेपफलम्।

"दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति।
गङ्गायां मरणे यादृक् स तादृक् फलमाप्नुयात् ॥"

तत्र त्रयोदशक्रियावर्जनं यथा ब्रह्माण्डे।

"गङ्गां पुण्यजलां प्राप्य त्रयोदश विवर्ज्जयेत्।
शौचमाचमनं सेकं निर्माल्यं मलघर्षणम् ॥
गात्रसम्वाहनं क्रीडां प्रतिग्रहमथो रतिम्।
अन्यतीर्थरतिञ्चैव अन्यतीर्थप्रशंसनम् ॥
वस्त्रत्यागमथाघातं सन्तारञ्च विशेषतः ॥" * ॥

अथ नारायणक्षेत्रलक्षणम्। ब्रह्मपुराणे।

"प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम्।
अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन ॥"

अथ गर्भतीरयोर्लक्षणम्।

"भाद्रकृष्णचतुर्द्दश्यां यावदाक्रमते जलम्।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्द्ध्वं तीरमुच्यते।
सार्द्धहस्तशतं यावद्गर्भतस्तीरमुच्यते ॥" * ॥

तीरे प्रतिग्रहादिनिषेधो यथा —

"तीरे प्रतिग्रहस्त्याज्यस्त्याज्यो धर्म्मस्य विक्रयः ॥"

अथ गङ्गाक्षेत्रफलम्। स्कान्दे।

"तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते।
अत्र यद्यत् कृतं कर्म्म गङ्गाया नात्र संशयः।
अत्रस्थास्त्रिदिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

(अस्या माहात्म्यं यथा, महाभारते। ३। ८५। ६०।

"न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केशवात् परः।
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः ॥"

अस्याश्च माहात्म्यं विस्तरेणाभिहितं यथा काशीखण्डे २७ अध्याये।

अगस्त्य उवाच।

"विना स्नानेन गङ्गायां नृणां जन्म निरर्थकम्।
उपायान्तरमस्त्यन्यद्येन स्नानफलं लभेत् ॥
अशक्तानाञ्च पङ्गूनामालस्योपहतात्मनाम्।
दूरदेशान्तरस्थानां गङ्गास्नानं कथं भवेत् ॥
दानं वाथ व्रतं वाथ मन्त्रः स्तोत्रं जपोऽथवा।
तीर्थान्तराभिषेको वा देवतोपासनन्तु वा ॥
यद्यस्ति किञ्चित् षड्वक्त्र। गङ्गास्नानफलप्रदम्।
विधानान्तरमात्रेण तद्वद प्रणताय मे ॥
त्वत्तो न वेद स्कन्दान्यो गङ्गागर्भसमुद्भव ॥
परं स्वर्गतरङ्गिण्या महिमानं महामते ॥"

स्कन्द उवाच।

"सन्ति पुण्यजलानीह सरांसि सरितो मुने।
स्थाने स्थाने च तीर्थानि जितात्माध्युषितानि च ॥
दृष्टप्रत्ययकारीणि महामहिमभाञ्ज्यपि।
परं स्वर्गतरङ्गिण्याः कोट्यंशोऽपि न तत्र वै ॥
अनेनैवानुमानेन बुध्यस्व कलशोद्भव ॥
दध्रे गङ्गोत्तमाङ्गेन देवदेवेन शम्भुना ॥
स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु जप्यते जाह्नवी जनैः।
विना विष्णुपदीं क्वान्यत् समर्थमघमोचने ॥
गङ्गास्नानफलं ब्रह्मन्। गङ्गायामेव लभ्यते।
यथा द्राक्षाफलस्वादो द्राक्षायामेव नान्यतः ॥ १ ॥
अस्त्युपायं इह त्वेकः स्यादयेनाविकलं फलम्।
स्नानस्य देवसरितो महागुह्यतमो मुने ॥
शिवभक्ताय शान्ताय विष्णुभक्तिपराय च।
श्रद्धालवे त्वास्तिकाय गर्भवासमुमुक्षवे ॥

कथनीयं न चान्यस्य कस्यचित् केनचित् क्वचित्।
इदं रहस्यं परमं महापातकनाशनम्॥
महाश्रेयस्करं पुण्यं मनोरथकरं परम्।
द्युनदीप्रीतिजनकं शिवसन्तोषसन्ततिः॥
नाम्नां सहस्रं गङ्गायाः स्तवराजेषु शोभनम्।
जप्यानां परमं जप्यं वेदोपनिषदां समम्॥
जपनीयं प्रयत्नेन मौनिना वाचकं विना।
शुचिस्थानेषु शुचिना सुस्पष्टाक्षरमेव च॥
स्कन्द उवाच। ओं नमो गङ्गादेव्यै॥
ओंकाररूपिण्यजराऽतुलाऽनन्ताऽमृतस्रवा।
अत्युदाराऽभयाऽशोकाऽलकनन्दाऽमृताऽमला॥
अनाथवत्सलाऽमोघाऽपां योनिरमृतप्रदा।
अव्यक्तलक्षणाऽक्षोभ्याऽनवच्छिन्नाऽपराजिता॥
अनाथनाथाऽभीष्टार्थसिद्धिदाऽनङ्गवर्द्धिनी।
अणिमादिगुणाधाराऽग्रगण्याऽलीकहारिणी॥
अचिन्त्यशक्तिरनघाऽद्भुतरूपाऽघहारिणी।
अद्रिराजसुताऽष्टाङ्गयोगसिद्धिप्रदाऽच्युता॥२०॥
अक्षुण्णशक्तिरसुदाऽनन्ततीर्थाऽमृतोदका।
अनन्तमहिमाऽपाराऽनन्तसौख्यप्रदाऽन्नदा॥
अशेषदेवतामूर्त्तिरघोराऽमृतरूपिणी।
अविद्याजालशमनी ह्यप्रतर्क्यगतिप्रदा॥
अशेषविघ्नसंहर्त्री त्वशेषगुणगुम्फिता।
अज्ञानतिमिरज्योतिरनुग्रहपरायणा॥
अभिरामाऽनवद्याङ्गी ह्यनन्तसाराऽकलङ्किनी।
आरोग्यदाऽऽनन्दवल्ली त्वापन्नार्त्तिविनाशिनी॥
आश्चर्यमूर्त्तिरायुष्या ह्याढ्याऽऽद्याऽऽप्राऽऽर्यसेविता।
आप्यायिन्याप्तविद्याख्या त्वानन्दाऽऽश्वासदायिनी॥
आलस्यघ्न्यापदां हन्त्री ह्यानन्दामृतवर्षिणी।
इरावतीष्टदात्रीष्टा त्विष्टापूर्त्तफलप्रदा॥
इतिहासश्रुतीड्यार्था त्विहामुत्र शुभप्रदा।
इज्याशीलसमिज्येष्ठा त्विन्द्रादिपरिवन्दिता॥
इलालङ्कारमालेद्धा त्विन्दिरा रम्यमन्दिरा।
इदिन्दिरादिसंसेव्या त्वीश्वरीश्वरवल्लभा॥
ईतिभीतिहरेड्या च त्वीडनीयचरित्रभृत्।
उत्कृष्टशक्तिरुत्कृष्टोडुपमण्डलचारिणी॥
उदिताम्बरमार्गोस्रोरगलोकविहारिणी।
उक्षोर्वरोत्पलोत्कुम्भा उपेन्द्रचरणद्रवा॥३०॥
उदन्वत्पूर्त्तिहेतुश्चोदारोत्साहप्रवर्द्धिनी।
उद्वेगघ्न्युष्णशमनी उष्णरश्मिसुता प्रिया॥
उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिण्युपरिचारिणी।
ऊर्ज्जं वहन्त्यूर्ज्जधरोर्ज्जावती चोर्म्मिमालिनी॥
ऊर्ध्वरेतःप्रियोर्ध्वाध्वा ह्यूर्म्मिलोर्ध्वगतिप्रदा।
ऋषिवृन्दस्तुतर्द्धिश्च ऋणत्रयविनाशिनी॥
ऋतम्भरर्द्धिदात्री च ऋक्स्वरूपा ऋजुप्रिया।
ऋक्षमार्गवहर्क्षार्च्चिर्ऋजुमार्गप्रदर्शिनी॥
एधिताखिलधर्मार्था त्वेकैकाऽमृतदायिनी।
एधनीयस्वभावेड्या त्वेजिताशेषपातका॥
ऐश्वर्यदैश्वर्यरूपा ह्यैतिह्यं ह्यैन्दवीद्युतिः।
ओजस्विन्योषधीक्षेत्रमोजोदौदनदायिनी॥
ओष्ठामृतौन्नत्यदात्री त्वौषधं भवरोगिणाम्।
औदार्यचञ्चुरौपेन्द्री त्वौग्री ह्यौमेयरूपिणी॥
अम्बराध्ववहाऽम्बष्ठाऽम्बरमालाऽम्बुजेक्षणा।
अम्बिकाऽम्बुमहायोनिरन्धोदाऽन्धकहारिणी॥
अंशुमाला ह्यंशुमती त्वङ्गीकृतषडानना।
अन्धतामिस्रहन्त्र्यन्धुरञ्जना ह्यञ्जनावती॥
कल्याणकारिणी काम्या कमलोत्पलगन्धिनी।
कुमुद्वती कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी॥
काञ्चनाक्षी कामधेनुः कीर्त्तिकृत् क्लेशनाशिनी।
क्रतुश्रेष्ठा क्रतुफला कर्म्मबन्धविभेदिनी॥४१॥
कमलाक्षी क्लमहरा कृशानुतपनद्युतिः।
करुणार्द्रा च कल्याणी कलिकल्मषनाशिनी॥
कामरूपा क्रियाशक्तिः कमलोत्पलमालिनी।
कूटस्था करुणा कान्ता कूर्म्मयाना कलावती॥
कमला कल्पलतिका काली कलुषवैरिणी।
कमनीयजला कम्रा कपर्द्दिसुकपर्द्दगा॥
कालकूटप्रशमनी कदम्बकुसुमप्रिया।
कालिन्दी केलिललिता कलकल्लोलमालिका॥
क्रान्तलोकत्रया कण्डूः कण्डूतनयवत्सला।
खड्गिनी खड्गधाराभा खगा खण्डेन्दुधारिणी॥
खे खेलगामिनी खस्था खण्डेन्दुतिलकप्रिया।
खेचरी खेचरीवन्द्या ख्यातिः ख्यातिप्रदायिनी॥
खण्डितप्रणताघौघा खलबुद्धिविनाशिनी।
खातैनःकन्दसन्दोहा खड्गखट्वाङ्गखेटिनी॥
खरसन्तापशमनी खनिः पीयूषपाथसाम्।
गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्वनगरप्रिया॥
गम्भीराङ्गी गुणमयी गतातङ्का गतिप्रिया।
गणनाथाम्बिका गीता गद्यपद्यपरिष्टुता॥५०॥
गान्धारी गर्भशमनी गतिभ्रष्टगतिप्रदा।
गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी॥
गोत्रप्रवर्द्धिनी गुण्या गुणातीता गुणाग्रणीः।
गुहाम्बिका गिरिसुता गोविन्दाङ्घ्रिसमुद्भवा॥
गुणनीयचरित्रा च गायत्री गिरिशप्रिया।
गूढरूपा गुणवती गुर्व्वी गौरववर्द्धिनी॥
ग्रहपीडाहरा गुन्द्रा गरघ्नी गानवत्सला।
घर्म्महन्त्री घृतवती घृततुष्टिप्रदायिनी॥
घण्टारवप्रिया घोराऽघौघविध्वंसकारिणी।
घ्राणतुष्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया॥
घातुका घूर्णितजला घृष्टपातकसन्ततिः।
घटकोटिप्रपीतापा घटिताशेषमङ्गला॥
घृणावती घृणिनिधिर्घस्मरा घूकनादिनी।
घुसृणापिञ्जरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना॥
चन्द्रिका चन्द्रकान्ताम्बुश्चञ्चदापा चलद्युतिः।
चिन्मयी चितिरूपा च चन्द्रायुतशतानना॥
चाम्पेयलोचना चारुश्चार्वङ्गी चारुगामिनी।
चार्य्या चारित्रनिलया चित्रकृच्चित्ररूपिणी॥
चम्पूश्चन्दनशुच्यम्बुश्चर्च्चनीया चिरस्थिरा।
चारुचम्पकमालाढ्या चमिताशेषदुष्कृता॥६०॥
चिदाकाशवहाऽचिन्त्या चञ्चच्चामरवीजिता।
चोरिताशेषवृजिना चरिताशेषमण्डला॥
छेदिताखिलपापौघा छद्मघ्नी छलहारिणी।
छन्नत्रिविष्टपतला छोटिताशेषबन्धना॥
छुरितामृतधारौघा छिन्नैनाश्छन्दगामिनी।
छत्रीकृतमरालौघा छटीकृतनिजामृता॥
जाह्नवी ज्या जगन्माता जप्या जङ्घालवीचिका।
जया जनार्द्दनप्रीता जुषणीया जगद्धिता॥
जीवनं जीवनप्राणा जगज्ज्येष्ठा जगन्मयी।
जीवजीवातुलतिका जन्मिजन्मनिवर्हिणी॥
जाड्यविध्वंसनकरी जगद्योनिर्जलाविला।
जगदानन्दजननी जलजा जलजेक्षणा॥
जनलोचनपीयूषा जटातटविहारिणी।
जयन्ती जन्तुपापघ्नी जनितज्ञानविग्रहा॥
झल्लरीवाद्यकुशला झलज्झालजलावृता।
झिण्टीशवन्द्या झङ्कारकारिणी झर्झरावती॥
टीकिताशेषपाताला टङ्किकैनोऽद्रिपाटने।
टङ्कारनृत्यत्कल्लोला टीकनीयमहातटा॥
डम्बरप्रवहा डीनराजहंसकुलाकुला।
डमड्डमरुहस्ता च डामरोक्तमहाण्डका॥७०॥
ढौकिताशेषनिर्वाणा ढक्कानादचलज्जला।
ढुण्ढिविघ्नेशजननी ढणड्ढुणितपातका॥
तर्पणी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी।
त्रिलोकगोप्त्री तोयेशी त्रैलोक्यपरिवन्दिता॥
तापत्रितयसंहर्त्री तेजोबलविवर्द्धिनी।
त्रिलक्ष्या तारणी तारा तारापतिकरार्च्चिता॥
त्रैलोक्यपावनी पुण्या तुष्टिदा तुष्टिरूपिणी।
तृष्णाच्छेत्री तीर्थमाता त्रिविक्रमपदोद्भवा॥
तपोमयी तपोरूपा तपःस्तोमफलप्रदा।
त्रैलोक्यव्यापिनी तृप्तिस्तृप्तिकृत्तत्त्वरूपिणी॥
त्रैलोक्यसुन्दरी तुर्य्या तुर्य्यातीतफलप्रदा।
त्रैलोक्यलक्ष्मीस्त्रिपदी तथ्या तिमिरचन्द्रिका॥
तेजोगर्भा तपःसारा त्रिपुरारिशिरोगृहा।
त्रयीस्वरूपिणी तन्वी तपनाङ्गजभीतिनुत्॥
तरिस्तरणिजामित्रं तर्पिताऽशेषपूर्व्वजा।
तुलाविरहिता तीव्रपापतूलतनूनपात्॥
दारिद्र्यदमनी दक्षा दुष्प्रेक्षा दिव्यमण्डना।
दीक्षावती दुरावाप्या द्राक्षामधुरवारिभृत्॥
दर्शितानेककुतुका दुष्टदुर्ज्जयदुःखहृत्।
दैन्यहृद्दुरितघ्नी च दानवारिपदाब्जजा॥८०॥
दन्दशूकविषघ्नी च दारिताघौघसन्ततिः।
द्रुता देवद्रुमच्छन्ना दुर्व्वाराघविघातिनी॥
दमग्राह्या देवमाता देवलोकप्रदर्शिनी।
देवदेवप्रिया देवी दिक्पालपददायिनी॥
दीर्घायुःकारिणी दीर्घा दोग्ध्री दूषणवर्ज्जिता।
दुग्धाम्बुवाहिनी दोह्या दिव्या दिव्यगतिप्रदा॥
द्युनदी दीनशरणा देहिदेहनिवारिणी।
द्राघीयसी दाघहन्त्री दितपातकसन्ततिः॥
दूरदेशान्तरचरी दुर्गमा देववल्लभा।
दुर्वृत्तघ्नी दुर्विगाह्या दयाधारा दयावती॥
दुरासदा दानशीला द्राविणी द्रुहिणस्तुता।
दैत्यदानवसंशुद्धिकर्त्री दुर्बुद्धिहारिणी॥
दानसारा दयासारा द्यावाभूमिविगाहिनी।
दृष्टादृष्टफलप्राप्तिर्देवतावृन्दवन्दिता॥
दीर्घव्रता दीर्घदृष्टिर्दीप्ततोया दुरालभा।
दण्डयित्री दण्डनीतिर्दुष्टदण्डधरार्चिता॥
दुरोदरघ्नी दावार्च्चिर्द्रवद्द्रव्यैकशेवधिः।
दीनसन्तापशमनी दात्री दवथुवैरिणी॥
दरीविदारणपरा दान्ता दान्तजनप्रिया।

गङ्गा

?ारितादितटा दुगा दगारस्यप्रचारिणी ॥६ ॥
धर्म्मद्रवा धर्म्मधुरा धेनुर्धीरा धृतिर्ध्रुवा ।
धेनुदानफलस्पर्शा धर्म्मकामार्थमो?दा ॥
धर्म्मोर्म्मिवाहिनीधुर्या धात्री धात्रीविभूषणम् ।
धर्म्मिणी धर्म्मशीला च धन्विकोटिकृतावना ॥
ध्यातपापहरा ध्येया धावनी धूतकल्मषा ।
धर्म्मधारा धर्म्मसारा धनदा धनवर्द्धिनी ॥
धर्म्माधर्म्मगुणच्छेत्री धत्तूरकुसुमप्रिया ।
धर्म्मेशी धर्म्मशास्त्रज्ञा धनधान्यसमृद्धिकृत् ॥
धर्म्मलभ्या धर्म्मजला धर्म्मप्रसवधर्म्मिणी ।
ध्यानगम्यस्वरूपा च धरणी धातृपूजिता ॥
धूर्जटिजटासंस्था धन्या धीर्धारणावती ।
नन्दा निर्व्वाणजननी नन्दिनी नुन्नपातका ॥
निषिद्धविघ्ननिचया निजानन्दप्रकाशिनी ।
नभोऽङ्गणचरी नतिर्नम्या नारायणी नुता ॥
निर्म्मला निर्म्मलाख्याना नाशिनी तापसम्पदाम् ।
नियता नित्यसुखदा नानाश्चर्य्यमहानिधिः ॥
नदी नदसरोमाता नायिका नाकदीर्घिका ।
नष्टोद्धरणधीरा च नन्दना नन्ददायिनी ॥
निर्णिक्ताशेषभुवना निःसङ्गा निरुपद्रवा ।
निरालम्बा निष्प्रपञ्चा निर्णाशितमहामला ॥१ ॥
निर्म्मलज्ञानजननी निःशेषप्राणितापहृत् ।
नित्योत्सवा नित्यतृप्ता नमस्कार्य्या निरञ्जना ॥
निष्ठावती निरातङ्का निर्लेपा निश्चलात्मिका ।
निरवद्या निरीहा च नीललोहितमूर्द्धगा ॥
नन्दिभृङ्गिगणस्तुत्या नागानन्दा नगात्मजा ।
निष्प्रत्यूहा नाकनदी निरयार्णवदीर्घनौः ॥
पुण्यप्रदा पुण्यगर्भा पुण्यापुण्यतरङ्गिणी ।
पृथुः पृथुफला पूर्णा प्रणतार्त्तिप्रभञ्जिनी ॥
प्राणदा प्राणिजननी प्राणेशी प्राणरूपिणी ।
पद्मालया पराशक्तिः पुरजित्परमप्रिया ॥
परापरफलप्राप्तिः पावनी च पयस्विनी ।
परानन्दा प्रकृष्टार्था प्रतिष्ठा पालनी परा ॥
पुराणपठिता प्रीता प्रणवाक्षररूपिणी ।
पार्व्वती प्रेमसम्पन्ना पशुपाशविमोचनी ॥
परमात्मस्वरूपा च परब्रह्मप्रकाशिनी ।
परमानन्दनिष्यन्दा प्रायश्चित्तस्वरूपिणी ॥
पानीयरूपनिर्व्वाणा परित्राणपरायणा ।
पापेन्धनदवज्वाला पापारिः पापनामनुत् ॥
परमैश्वर्य्यजननी प्रज्ञा प्राज्ञा परापरा ।
प्रत्यक्षलक्ष्मीः पद्माक्षी परव्योमामृतस्रवा ॥११ ॥
प्रसन्नरूपा प्रणिधिः पूता प्रत्यक्षदेवता ।
पिनाकिपरमप्रीता परमेष्ठिकमण्डलुः ॥
पद्मनाभपदार्घ्येण प्रसूता पद्ममालिनी ।
परर्द्धिदा पुष्टिकरी पथ्या पूर्त्तिः प्रभावती ॥
पुनाना पीतगर्भघ्नी पापपर्व्वतनाशिनी ।
फलिनी फलहस्ता च फुल्लाम्बुजविलोचना ॥
फालितैनोमहाक्षेत्रा फणिलोकविभूषणम् ।
फेनच्छलप्रणुन्नैना फुल्लकैरवगन्धिनी ॥
फेनिलाच्छाम्बुधाराभा फडुच्चाटितपातका ।
फाणितस्वादुसलिला फाण्टपथ्यजलाविला ॥
विश्वमाता च विश्वेशी विश्वा विश्वेश्वरप्रिया ।

गङ्गा

ब्रह्मण्या ब्रह्मकृद् ब्राह्मी ब्रह्मिष्ठा विमलोदका ॥
विभावरी च विरजा विक्रान्तानेकविष्टपा ।
विश्वमित्रं विष्णुपदी वैष्णवी वैष्णवप्रिया ॥
विरूपाक्षप्रियकरी विभूतिर्विश्वतोमुखी ।
विपाशा वैबुधी वेद्या वेदाक्षररसस्रवा ॥
विद्या वेगवती वन्द्या बृंहणी ब्रह्मवादिनी ।
वरदा विप्रकृष्टा च वरिष्ठा च विशोधनी ॥
विद्याधरी विशोका च वयोवृन्दनिषेविता ।
बहूदका बलवती व्योमस्था विबुधप्रिया ॥१२ ॥
वाणी वेदवती वित्ता ब्रह्मविद्यातरङ्गिणी ।
ब्रह्माण्डकोटिव्याप्ताम्बुर्ब्रह्महत्यापहारिणी ॥
ब्रह्मेशविष्णुरूपा च बुद्धिर्विभववर्द्धिनी ।
विलासिसुखदा वैश्या व्यापिनी च वृषारणिः ॥
वृषाङ्कमौलिनिलया विपन्नार्त्तिप्रभञ्जिनी ।
विनीता विनता ब्रध्नतनया विनयान्विता ॥
विपञ्ची वाद्यकुशला वेणुश्रुतिविचक्षणा ।
वर्च्चस्करी बलकरी बलोन्मूलितकल्मषा ॥
विपाप्मा विगतातङ्का विकल्पपरिवर्ज्जिता ।
वृष्टिकर्त्री वृष्टिजला विधिर्विच्छिन्नबन्धना ॥
व्रतरूपा वित्तरूपा बहुविघ्नविनाशकृत् ।
वसुधारा वसुमती विचित्राङ्गी विभावसुः ॥
विजया विश्वबीजं च वामदेवी वरप्रदा ।
वृषाश्रिता विषघ्नी च विज्ञानोर्म्म्यंशुमालिनी ॥
भव्या भोगवती भद्रा भवानी भूतभावनी ।
भूतधात्री भयहरा भक्तदारिद्र्यघातिनी ॥
भुक्तिमुक्तिप्रदा भेशी भक्तस्वर्गापवर्गदा ।
भागीरथी भानुमती भाग्यं भोगवती भृतिः ॥
भवप्रिया भवद्वेष्ट्री भूतिदा भूतिभूषणा ।
भाललोचनभावज्ञा भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥१३ ॥
भ्रान्तिज्ञानप्रशमनी भिन्नब्रह्माण्डमण्डपा ।
भूरिदा भक्तिसुलभा भाग्यवद्दृष्टिगोचरी ॥
भञ्जितोपप्लवकुला भक्ष्यभोज्यसुखप्रदा ।
भिक्षणीया भिक्षुमाता भावा भावस्वरूपिणी ॥
मन्दाकिनी महानन्दा माता मुक्तितरङ्गिणी ।
महोदया मधुमती महापुण्या मुदाकरी ॥
मुनिस्तुता मोहहन्त्री महातीर्था मधुस्रवा ।
माधवी मानिनी मान्या मनोरथपथातिगा ॥
मोक्षदा मतिदा मुख्या महाभाग्यजनाश्रिता ।
महावेगवती मेध्या महा महिमभूषणा ॥
महाप्रभावा महती मीनचञ्चललोचना ।
महाकारुण्यसम्पूर्णा महर्द्धिश्च महोत्पला ॥
मूर्त्तिमन्मुक्तिरमणी मणिमाणिक्यभूषणा ।
मुक्ताकलापनेपथ्या मनोनयननन्दिनी ॥
महापातकराशिघ्नी महादेवार्द्धहारिणी ।
महोर्म्मिमालिनी मुक्ता महादेवी मनोन्मनी ॥
महापुण्योदयप्राप्या मायातिमिरचन्द्रिका ।
महाविद्या महामाया महामेधा महौषधम् ॥
मालाधरी महोपाया महोरगविभूषणा ।
महामोहप्रशमनी महामङ्गलमङ्गलम् ॥१४ ॥
मार्त्तण्डमण्डलचरी महालक्ष्मीर्मदोज्झिता ।
यशस्विनी यशोदा च योग्या युक्तात्मसेविता ॥
योगसिद्धिप्रदा याज्या यज्ञेशपरिपूरिता ।

गङ्गा

यज्ञेशी यज्ञफलदा यजनीया यशस्करी ॥
यमिसेव्या योगयोनिर्योगिनी युक्तबुद्धिदा ।
योगज्ञानप्रदा युक्ता यमाद्यष्टाङ्गयोगयुक् ॥
यन्त्रिताघौघसञ्चारा यमलोकनिवारिणी ।
यातायातप्रशमनी यातनानामकृन्तनी ॥
यामिनीशहिमाच्छोदा युगधर्म्मविवर्ज्जिता ।
रेवती रतिकृद्रम्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥
रत्नाकरप्रेमपात्रं रसज्ञा रसरूपिणी ।
रत्नप्रासादगर्भा च रमणीयतरङ्गिणी ॥
रत्नार्च्ची रुद्ररमणी रागद्वेषविनाशिनी ।
रमा रामा रम्यरूपा रोगिजीवातुरूपिणी ॥
रुचिकृद्रोचनी रम्या रुचिरा रोगहारिणी ।
राजहंसा रत्नवती राजत्कल्लोलराजिका ॥
रामणीयकरेखा च रुजारी रोगशोषिणी ।
राका रङ्कार्त्तिशमनी रम्या रोलम्बराविणी ॥
रागिणी रञ्जितशिवा रूपलावण्यशेवधिः ।
लोकप्रसूर्लोकवन्द्या लोलत्कल्लोलमालिनी ॥
लीलावती लोकभूमिर्लोकलोचनचन्द्रिका ।
लेखस्रवन्ती लटभा लघुवेगा लघुत्वहृत् ॥१५ ॥
लास्यत्तरङ्गहस्ता च ललिता लयभङ्गिगा ।
लोकबन्धुर्लोकधात्री लोकोत्तरगुणोर्ज्जिता ॥
लोकत्रयहिता लोका लक्ष्मीर्लक्षणलक्षिता ।
लीलालक्षितनिर्व्वाणा लावण्यामृतवर्षिणी ॥
वैश्वानरी वासवेड्या वन्ध्यत्वपरिहारिणी ।
वासुदेवाङ्घ्रिरेणुघ्नी वज्रिवज्रनिवारिणी ॥
शुभावती शुभफला शान्तिः शन्तनुवल्लभा ।
शूलिनी शैशववयाः शीतलामृतवाहिनी ॥
शोभावती शीलवती शोषिताशेषकिल्बिषा ।
शरण्या शिवदा शिष्टा शरजन्मप्रसूः शिवा ॥
शक्तिः शशाङ्कविमला शमनस्वसृसम्मता ।
शमा शमनमार्गघ्नी शितिकण्ठमहाप्रिया ॥
शुचिः शुचिकरी शेषा शेषशायिपदोद्भवा ।
श्रीनिवासश्रुतिः श्रद्धा श्रीमती श्रीः शुभव्रता ॥
शुद्धविद्या शुभावर्त्ता श्रुतानन्दा श्रुतिस्तुतिः ।
शिवेतरघ्नी शवरी शाम्बरीरूपधारिणी ॥
श्मशानशोधनी शान्ता शश्वच्छतधृतिस्तुता ।
शालिनी शालिशोभाढ्या शिखिवाहनगर्भभृत् ॥
शंसनीयचरित्रा च शातिताशेषपातका ।
षड्गुणैश्वर्य्यसम्पन्ना षडङ्गश्रुतिरूपिणी ॥१६ ॥
षण्ढताहारिसलिला स्त्यायन्नदनदीशता ।
सरिद्वरा च सुरसा सुप्रभा सुरदीर्घिका ॥
स्वःसिन्धुः सर्व्वदुःखघ्नी सर्व्वव्याधिमहौषधम् ।
सेव्या सिद्धिः सती सूक्तिः स्कन्दसूश्च सरस्वती ॥
सम्पत्तरङ्गिणी स्तुत्या स्थाणुमौलिकृतालया ।
स्थैर्य्यदा सुभगा सौख्या स्त्रीषु सौभाग्यदायिनी ॥
स्वर्गनिःश्रेणिका सूमा स्वधा स्वाहा सुधाजला ।
समुद्ररूपिणी स्वर्ग्या सर्व्वपातकवैरिणी ॥
स्मृताघहारिणी सीता संसाराब्धितरण्डिका ।
सौभाग्यसुन्दरी सन्ध्या सर्व्वसारसमन्विता ॥
हरप्रिया हृषीकेशी हंसरूपा हिरण्मयी ।
हृताघसङ्घा हितकृत् हेला हेलाघगर्व्वहृत् ॥
क्षेमदा क्षालिताघौघा क्षुद्रविद्राविणी क्षमा ।

इति नामसहस्रं हि गङ्गाया कलशोद्भव ।
कीर्त्तयित्वा नरः सम्यग् गङ्गास्नानफलं लभेत् ॥
सर्व्वपापप्रशमनं सर्व्वविघ्नविनाशनम् ।
सर्व्वस्तोत्रजपाच्छ्रेष्ठं सर्व्वपावनपावनम् ॥
श्रद्धयाभीष्टफलदं चतुर्व्वर्गसमृद्धिकृत् ।
सकृज्जपादवाप्नोति ह्येकक्रतुफलं मुने ! ॥१८७॥
सर्व्वतीर्थेषु यः स्नातः सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
तस्य यत् फलमुद्दिष्टं त्रिकालपठनाच्च तत् ॥
सर्व्वव्रतेषु यत् पुण्यं सम्यक् तीर्थेषु वाडव ! ।
तत् फलं समवाप्नोति त्रिसन्ध्यं नियतः पठन् ॥
स्नानकाले पठेद्यस्तु यत्र कुत्र जलाशये ।
तत्र सन्निहिता नूनं गङ्गा त्रिपथगा मुने ! ॥
श्रेयोऽर्थी लभते श्रेयो धनार्थी लभते धनम् ।
कामी कामानवाप्नोति मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात् ॥
वर्षं त्रिकालपठनात् श्रद्धया शुचिमानसः ।
ऋतुकालाभिगमनादपुत्त्रः पुत्त्रवान् भवेत् ॥
नाकालमरणं तस्य नाग्निचौरादिकाद्भयम् ।
नाम्नां सहस्रं गङ्गाया यो जपेच्छ्रद्धया मुने ! ॥
गङ्गानामसहस्रन्तु जप्त्वा ग्रामान्तरं व्रजेत् ।
कार्य्यसिद्धिमवाप्नोति निर्व्विघ्नो गेहमाविशेत् ॥
तिथिवारर्क्षयोगानां न दोषः प्रभवेत् तदा ।
यदा जप्त्वा व्रजेदेतत् स्तोत्रं ग्रामान्तरं नरः ॥
आयुरारोग्यजननं सर्व्वोपद्रवनाशनम् ।
सर्व्वसिद्धिकरं पुंसां गङ्गानामसहस्रकम् ॥१८८॥
जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं सम्यगर्ज्जितम् ।
गङ्गानामसहस्रस्य जपनात् तत् क्षयं व्रजेत् ॥
ब्रह्मघ्नो मद्यपः स्वर्णस्तेयी च गुरुतल्पगः ।
तत्संयोगी भ्रूणहन्ता मातृहा पितृहा मुने ! ॥
विश्वासघाती गरदः कृतघ्नो मित्रघातकः ।
अग्निदो गोवधकरो गुरुद्रव्यापहारकः ॥
महापातकयुक्तोऽपि संयुक्तोऽप्युपपातकैः ।
मुच्यते श्रद्धया जप्त्वा गङ्गानामसहस्रकम् ॥
आधिव्याधिपरिक्षिप्तो घोरतापपरिप्लुतः ।
मुच्यते सर्व्वदुःखेभ्यः स्तवस्यास्यानुकीर्त्तनात् ॥
संवत्सरेण युक्तात्मा पठन् भक्तिपरायणः ।
अभीप्सितां लभेत् सिद्धिं सर्व्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥
संशयाविष्टचित्तस्य धर्म्मविद्वेषिणोऽपि च ।
दाम्भिकस्यापि हिंस्रस्य चेतो धर्म्मपरं भवेत् ॥
वर्णाश्रमपथीनस्तु कामक्रोधविवर्ज्जितः ।
यत् फलं लभते ज्ञानी तदाप्नोत्यस्य कीर्त्तनात् ॥
गायत्त्र्ययुतजप्येन यत् फलं समुपार्ज्जितम् ।
सकृत् पठनतः सम्यक् तदशेषमवाप्नुयात् ॥१८९॥
गां दत्त्वा वेदविदुषे यत् फलं लभते कृती ।
तत् पुण्यं सम्यगाख्यातं स्तवराजसकृज्जपात् ॥
गुरुशुश्रूषणं कुर्व्वन् यावज्जीवं नरोत्तमः ।
यत् पुण्यमर्ज्जयेत् तद्भाग् वर्षं त्रिषवणं जपन् ॥
वेदपारायणात् पुण्यं यदत्र परिपठ्यते ।
तत् षण्मासेन लभते त्रिसन्ध्यं परिकीर्त्तनात् ॥
गङ्गायाः स्तवराजस्य प्रत्यहं परिशीलनात् ।
शिवभक्तिमवाप्नोति विष्णुभक्तोऽथवा भवेत् ॥
यः कीर्त्तयेदनुदिनं गङ्गानामसहस्रकम् ।
तत्समीपे सहचरी गङ्गादेवी सदा भवेत् ॥
सर्व्वत्र पूज्यो भवति सर्व्वत्र विजयी भवेत् ।
सर्व्वत्र सुखमाप्नोति जाह्नवीस्तोत्रपाठतः ॥
सदाचारी स विज्ञेयः स शुचिस्तु सदैव हि ।
कृतसर्व्वसुरार्च्चः स कीर्त्तयेद् य इमां स्तुतिम् ॥
तस्मिंस्तृप्ते भवेत् तृप्ता जाह्नवी नात्र संशयः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गङ्गाभक्तं समर्च्चयेत् ॥
स्तवराजमिमं गाङ्गं शृणुयाद्यस्तु वै पठेत् ।
श्रावयेदथ तद्भक्तान् दम्भलोभविवर्ज्जितः ॥
मुच्यते त्रिविधैः पापैर्मनोवाक्कायसम्भवैः ।
क्षणान्निष्पापतामेति पितॄणाञ्च प्रियो भवेत् ॥
सर्व्वदेवप्रियश्चापि सर्व्वर्षिगणसम्मतः ।
अन्ते विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीशतसंवृतः ॥
दिव्याभरणसम्पन्नो दिव्यभोगसमन्वितः ।
नन्दनादिवने स्वैरं देववत् स प्रमोदते ॥२ ॥
भुज्यमानेषु विप्रेषु श्राद्धकाले विशेषतः ।
जपन्निदं महास्तोत्रं पितॄणां तृप्तिकारकम् ॥
यावन्ति तत्र सिक्थानि यावन्तोऽम्बुकणाः स्थिताः ।
तावन्त्येव हि वर्षाणि मोदन्ते स्वपितामहाः ॥
यथा प्रीणन्ति पितरो गङ्गायां पिण्डदानतः ।
तथैव तृप्नुयुः श्राद्धे स्तवस्यास्यानुसंश्रवात् ॥
एतत् स्तोत्रं गृहे यस्य लिखितं परिपूज्यते ।
तत्र पापभयं नास्ति शुचि तद्भवनं सदा ॥
अगस्ते ! किं बहूक्तेन शृणु मे निश्चितं वचः ।
संशयो नात्र कर्त्तव्यः सन्देग्धरि फलं न हि ॥
यावन्ति मर्त्त्ये स्तोत्राणि मन्त्रजालान्यनेकशः ।
तावन्ति स्तवराजस्य गाङ्गेयस्य समानि न ॥
यावज्जन्म जपेद्यस्तु नाम्नामेतत् सहस्रकम् ।
स कीकटेष्वपि मृतो न पुनर्गर्भमाविशेत् ॥
नित्यं नियमवानेतद्यो जपेत् स्तोत्रमुत्तमम् ।
अन्यत्रापि विपन्नः स गङ्गातीरे मृतो भवेत् ॥
एतत् स्तोत्रवरं रम्यं पुरा प्रोक्तं पिनाकिना ।
विष्णवे निजभक्ताय मुक्तिबीजाक्षरास्पदम् ॥
गङ्गास्नानप्रतिनिधिः स्तोत्रमेतन्मयेरितम् ।
सिस्नासुर्जाह्नवीं तस्मादेतत् स्तोत्रं जपेत् सुधीः ॥”
इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे गङ्गासहस्र-नामकथनं नामैकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥*॥*॥
इयमेव शिवस्य तोयरूपा परा मूर्त्तिः । यथा काशीखण्डे । २७ । २—७ ।

ईश्वर उवाच ।

“निशामय महाबाहो ! विष्णो ! त्रैलोक्यसुन्दर ! ।
प्राप्य वाराणसीत्याख्यामविमुक्तं यथा तथा ॥
निर्द्दग्धान् सागरान् श्रुत्वा कपिलक्रोधवह्निना ।
अश्वमेधाश्वसंयुक्तान् पूर्व्वजान् स्वान् भगीरथः ॥
सूर्य्यवंशे महातेजा राजा परमधार्म्मिकः ।
आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसे कृतनिश्चयः ॥
हिमवन्तं नगश्रेष्ठममात्यन्यस्तराज्यधूः ।
जगाम यशसां राशिरुद्दिधीर्षुः पितामहान् ॥
ब्रह्मशापाग्निनिर्द्दग्धान् महादुर्गतिगानपि ।
विना त्रिमार्गगां विष्णो ! को जन्तूंस्त्रिदिवं नयेत् ॥
ममैव सा परा मूर्त्तिस्तोयरूपा शिवात्मिका ।
ब्रह्माण्डानामनेकानामाधारः प्रकृतिः परा ॥

शरीरस्था इडा नाडी । यथा हठयोगदीपिकायाम् । ३ । ११ ।
“इडा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुनानदी ।
इडापिङ्गलयोर्मध्ये बालरण्डा च कुण्डली ॥”)
दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
“क्रियाकारणरूपत्वात् सरणाच्च सरित्स्मृता ।
सङ्गमान्मननाद्गङ्गा लोके देवी विभाव्यते ॥”

गङ्गाका, स्त्री (गङ्गा एव । स्वार्थे कन् ततः “अभाषितपुंस्काच्च ।” ७।३।४८ । इति पाणिनिमतेन गङ्गका गङ्गिका इत्येव पदद्वयं सिद्धं परं मुग्धबोधमतेन “वाचापोऽयुक्तपुंस्कस्य ।” इति सूत्रेण । गङ्गिका गङ्गाका गङ्गका इति पदत्रयं सिद्धम् । “वायस्थामकारस्यापि स्थितं धर्म ।” इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ।) गङ्गा । इति मुग्धबोधम् ॥

गङ्गाचिल्ली, स्त्री (गङ्गास्थिता चिल्ली ।) चिल्लविशेषः । गाङ्चिल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । देवटी २ विश्वका ३ जलकुक्कुटी ४ । इति हारावली ॥

गङ्गाज, पुं (गङ्गायाः गङ्गागर्भात् जायते इति । जन + ड ।) भीष्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ कार्त्तिकेयः । इति भारतम् ॥

गङ्गाटेय, पुं, (गङ्गायाः गङ्गादिनद्यामित्यर्थः अटतीति । अट + अच् । ततो ढक् । यद्वा गङ्गातटे यातीति । या + क । पृषोदरात् तकारलोपे साधु ।) मत्स्यभेदः । चिङ्गिडि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गलाचिलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गङ्गाधर, पुं (धरतीति धरः । धृ + अच् । गङ्गायाः धरः । स्वशिरोजटाभिरिति शेषः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३६ ॥ (अस्य गङ्गाधारणविवरणं यथा रामायणे । १ । ४३ । १-११ ।
“देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठाग्रनिपीडिताम् ।
कृत्वा वसुमतीं राम ! वत्सरं समुपासत ॥
अथ संवत्सरे पूर्णे सर्व्वलोकनमस्कृतः ।
उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् ॥
प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ ! करिष्यामि तव प्रियम् ।
शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥
ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्व्वलोकनमस्कृता ।
तदा सातिमहद्रूपं कृत्वा वेगञ्च दुःसहम् ॥
आकाशादपतद्राम ! शिवे शिवशिरस्युत ।
अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्द्धरा ॥
विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शङ्करम् ।
तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान् हरः ॥
तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिनयनस्तदा ।
सा तस्मिन् पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्द्धनि ॥
हिमवत्प्रतिमे राम ! जटामण्डलगह्वरे ।
सा कथञ्चिन्मही गन्तुं नाशक्नोत् यत्नमास्थिता ॥
नैव सा निर्गमं लेभे जटामण्डलमन्ततः ।
तत्रैवाबम्भ्रमद्देवी संवत्सरगणान् बहून् ॥
तामपश्यत् पुनस्तत्र तपः परममास्थितः ।
स तेन तोषितश्चासीदत्यन्तं रघुनन्दन ! ॥

विससर्ज ततो गङ्गा हरो बिन्दुसरः प्रति ॥”)
समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ (जीर्णातिसाररोगनाशकऔषधविशेषः । यथा —
“पाठकपामलकीपयोधरशक्रकीकङ्कष्ठीमधुश्रीजम्बाम्रफलास्थिनागरविषाह्वीबेरलोध्रेन्द्रकैः ।
तुल्यांशैर्विहितः सतण्डुलजलः गङ्गाधराख्यो महान् चूर्णः तूर्णमपाकरोति सकलं जीर्णातिसारं परम् ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

गङ्गापत्री, स्त्री, (गङ्गावत् पवित्रं शुभं वा पत्रमस्याः इति ङीष् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । पत्री २ सुगन्धा ३ गन्धपत्रिका ४ । अस्याः गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातनाशित्वम् । ज्वरदोषघ्नत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गङ्गापुत्त्रः, पुं, (गङ्गायाः पुत्त्रः ।) भीष्मः । इति पुराणम् ॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः । मुरदाफराश इति पारस्य भाषा । स तु लेटात् तीवरकन्यायां जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ (कार्त्तिकेयः ॥)

गङ्गासुतः, पुं, (गङ्गायाः सुतः पुत्त्रः ।) कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २३१ । १५ ।
“सहस्रशीर्षं त्वमनन्तरूपं
सहस्रपात्त्वं गुहशक्तिधारी ।
गङ्गासुतस्त्वं स्वमतेन देव ।
स्वाहामहीकृत्तिकानां तथैव ॥”)
भीष्मश्च । इति पुराणम् ॥

गङ्गिका, स्त्री, (गङ्गा एव । स्वार्थे कन् ततः “अभाषितपुंस्काच्च ।” ७।३।४८ इति पक्षे इत्वम् ।) गङ्गा । इति मुग्धबोधम् ॥

गच्छः, पुं, (गम + सम्पदादित्वात् क्विप् तुक् च गत् गमनं श्यति नाशयतीति । गत् + शो + क ।) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ गाछ इति भाषा ॥ निर्विसर्गो गमनक्रियानुमतिः । (तदा गमधातोः लोटि मध्यमपुरुषस्यैकवचनस्य रूपम् ।) इति व्याकरणम् ॥ याओ इति भाषा ॥

गज, स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अकं-सेट् ।) गजति । इति दुर्गादासः ॥

गज इ मदे स्वने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अकं-सेट् इदित् ।) इ, कर्म्मणि गञ्ज्यते । इति दुर्गादासः ॥

गज, क स्वने । (चुरा-पर-अकं-सेट् ।) क, गाजयति । इति दुर्गादासः ॥

गजः, पुं, (गजति मदेन मत्तो भवतीति । गज + अच् ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (स तु त्रिविधः । यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।
“भद्रो मन्दो मृगश्चैव विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः ॥”
अस्य लक्षणादिकं यथा, वृहत्संहितायां ६७ अध्याये ।
“मध्वाभदन्ताः सुविभक्तदेहा
न चोपदिग्धाश्च कृशाः क्षमाश्च ।
गात्रैः समैश्चापसमानवंशा
वराहतुल्यैर्जघनैश्च भद्राः ॥
वक्षोऽथ कक्षावलयः श्लथाश्च
लम्बोदरस्त्वग्बृहती गलश्च ।
स्थूला च कुक्षिः सह पेचकेन
सैंही च दृग्मन्दमतङ्गजस्य ॥
मृगास्तु ह्रस्वाधरवालमेढ्रा
स्तन्वङ्घ्रिकण्ठद्विजहस्तकर्णाः ।
स्थूलेक्षणाश्चेति यथोक्तचिह्नैः
सङ्कीर्णनागा व्यतिमिश्रचिह्नाः ॥
पञ्चोन्नतिः सप्त मृगस्य दैर्घ्यं
मष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम् ।
एकाद्विवृद्धावथ मन्दभद्रौ
सङ्कीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ॥
भद्रस्य वर्णो हरितो मदस्य
मन्दस्य हारिद्रकसन्निकाशः ।
कृष्णो मदश्चाभिहितो मृगस्य
सङ्कीर्णनागस्य मदो विमिश्रः ॥
ताम्रोष्ठतालुवदनाः कलविङ्कनेत्राः
स्निग्धोन्नताग्रदशनाः पृथुलायतास्याः ।
चापोन्नतायतनिगूढनिमग्नवंशा
स्तन्वेकरोमचितकूर्म्मसमानकुम्भाः ॥
विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः
कूर्म्मोन्नतद्विनवविंशतिभिर्नखैश्च ।
रेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुवाला
धन्याः सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च ॥
दीर्घाङ्गुलिरक्तपुष्करा
सजलाम्भोदनिनादवृंहिणः ।
बृहदायतवृत्तकन्धरा
धन्या भूमिपतेर्मतङ्गजाः ॥
निर्मदाभ्यधिकहीननखाङ्गान्
कुब्जवामनकमेषविषाणान् ।
दृश्यकोशफलपुष्करहीनान्
श्यावनीलशबलासितलालान् ॥
स्वल्पवक्त्ररुहमत्कुणषण्ढान्
हस्तिनीं च गजलक्षणयुक्ताम् ।
गर्भिणीं च नृपतिः परदेशं
प्रापयेदतिविरूपफलांस्तान् ॥ * ॥
यथा, भट्टिः । १४ । ५ ।
“हया जिहेषिरे हर्षाद्गम्भीरं जगजुर्गजाः ॥”)
परिमाणविशेषः । स तु हस्तद्वयपादोनहस्तद्वयञ्च । (यथा शब्दार्थचिन्तामणौ ।
“भागत्रीणि शतान्यष्टावक षष्टाधिकानि च ।
गजप्रमाणमाख्यातं मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥”)
वास्तुनः स्थानभेदः । इति मेदिनी ॥
“प्रस्तारे दैर्घ्यमानं तु स्वहस्तेन तदा नरः ।
कृत्वा त्रिघ्नं गजं हृत्वा वास्तुस्थाननिरूपणम् ॥
ध्वजो धूमश्च सिंहश्च श्वा वृषः खर एव च ।
गजः काकपदश्चैव स्थानान्यष्टौ च वास्तुनः ॥
ध्वजे विभूतिमैश्वर्य्यं धूमे
सिंहे जयः श्वा च करोत्यधर्म्मम् ।
वृषे च भोगी क्षयणं खरे च
पुष्टिर्गजे काकपदे विनाशः ॥”
इति ज्योतिषम् ॥ * ॥
ओषधपाकार्थगर्त्तविशेषः । यथा,—
“हस्तप्रमाणगर्त्ते यः पुटः स तु गजाह्वयः ।
इत्थं चारत्निके कुण्डे पुटो वाराह उच्यते ॥”
इति वैद्यकप्रयोगामृतम् ॥
(असुरविशेषः । स तु महिषासुरपुत्त्रः । यथा काशीखण्डे । ६८ । ३ ।
“महिषासुरपुत्त्रोऽसौ समायाति गजासुरः ।
प्रमथन् प्रमथान् सर्व्वान् निजवीर्य्यमदोद्धतः ॥”)

गजकन्दः, पुं, (गज इव स्थूलः गजस्य दन्त इव वा कन्दो यस्य ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजकूर्म्माशी, [न्] पुं, (गजश्च कूर्म्मश्च तौ गजकूर्म्मौ । तौ अश्नातीति । अश भोजने + णिनि ।) गरुडः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुरा हि कदाचित् विभावसुसुप्रतीकनामानौ द्वौ भ्रातरौ ब्राह्मणकुमारौ पितृधनार्थमन्योन्यमभिशप्तौ गजत्वं कूर्म्मत्वं च गतावपि पूर्व्ववैरमनुस्मरन्तौ युयुधाते । तौ तु प्रजापतिकश्यपादिष्टेन पतगश्रेष्ठेन गरुडेन भक्षितौ । एतद्विवरणन्तु महाभारतीयआदिपर्व्वणि सौपर्णे २९ अध्याये सविस्तरं द्रष्टव्यम् ॥)

गजचिर्भटा, स्त्री, (गजस्य प्रियेयं चिर्भटा ।) इन्द्रवारुणी । इति रत्नमाला ॥ गोरक्षलाउ राखालशसा इति च भाषा ॥

गजचिर्भिटः, पुं, (गजप्रियश्चिर्भिटः ।) गोडुम्बा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गजचिर्भिटा, स्त्री, (गजभक्ष्या चिर्भिटा ।) महेन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजच्छाया, स्त्री, (गजस्य कुञ्जरस्य छाया प्रतिबिम्बः । हस्तिच्छाया ।) योगविशेषः । यथा,—
“यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।
याम्या तिथिर्भवेत् सा हि गजच्छाया प्रकीर्त्तिता ॥”
इति मिताक्षरापरिभाषा ॥
अपि च । कृत्यचिन्तामणौ ।
“कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रविः ।
यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते ॥”
अन्यच्च ।
“यागी मघासु योऽग्नौ कुञ्जरच्छायसंज्ञितः ।
भवेन्मघायां सस्य च शशिन्यर्कः करे स्थिते ॥” * ॥
चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रहणकालः । यथा, वराहः ।
“सैंहिकेयो यदा भानुं ग्रसते पर्व्वसन्धिषु ।
गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥”
अमावास्याश्राद्धकालः । यथा,—
“अमावास्यागते सोमे छाया या प्राङ्मुखी भवेत् ।
गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥”
इति च मलमासतत्त्वम् ॥

गजढक्का, स्त्री, (गजस्य उपरिभागे स्थिता या वृहड्ढक्का ।) गजोपरिस्थवृहड्ढक्का । तत्पर्य्यायः । मदाब्जातः २ । इति हारावली ॥

गजता, स्त्री, (गजानां समूहः । “ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ।” ४ । २ । ४३ । इतस्य तल्प्रत्यय

"गजयघ्छायाभ्याश्चेति वक्तव्यम।" वार्त्ति इति तल।) गजसमूह । ततपर्याय । हास्तिकम ७ । इत्यमर । २ । ८ । २६ ॥

गजदघ्न, पु (गजेन परिमाणमस्य इति परिमाणार्थे दघ्नच ।) गजपरिमाणम । इति मुग्धबोधम ॥

गजदन्त, पु (गजस्य दन्तौ इव दन्तोऽस्य ।) गणेश । इति शब्दरत्नावली ॥ (गजस्य दन्त ।) गजसम्बन्धिदन्त । नागदन्त । हातिर दात इति भाषा । स तु द्रव्यस्थापनाय भित्तिस्थ दण्डद्वयम । दाण्डा इति भाषा ॥

गजदन्तफला, स्त्री, (गजदन्ताकृति गजदन्त इव शुभ्र वा फलमस्या ।) डङ्गरीलता । इति राजनिघण्ट ॥

गजदान क्ली (गजस्य दान मद गजकटादिभ्य क्षरितो मद इत्यर्थ ।) हस्तिमद । इति राजनिघण्ट ॥ (तस्य प्रस्रवणस्थानानि । यथा,—

"करात कटाभ्या मेढ्राच्च नेत्राभ्याञ्च मदच्युति ।"

इति पालकाप्यम ॥

तथा च रघु । ४ । ४५ ।

"स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।
कावेरीं सरिता पत्यु शङ्कनीयामिवाऽकरोत ॥"

गजस्य हस्तिनो दान प्रदानम । गजसम्प्रदानम । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थे ॥)

गजद्वयस, त्रि (गजेन परिमाणमस्य इति । गज + "दघ्नमात्रद्वयसट्माने ।" इति परिमाणार्थे द्वयसट ।) परिमित । इति मुग्धबोधम ॥

गजपादप पु, (गजस्य नाम्ना ख्यात पादप गजप्रिय पादपो वा ।) स्थालीवृक्ष । इति भावप्रकाश ॥

गजपिप्पली, स्त्री (गजोपपदेन युक्ता पिप्पली । गजनाम्ना ख्याता पिप्पली वा ।) पिप्पलीभेद । गजपिपुल इति भाषा । ततपर्याय । करिपिप्पली २ इभकणा ३ कपिवल्ली ४ कपिल्लिका ५ श्रेयसी ६ वशिर ७ गजाह्वा ८ । इति रत्नमाला ॥ कोलवल्ली ९ । इत्यमर ॥ वसिर १० । इति तट्टीका ॥ गजोषणा ११ चव्यफलम १२ चव्यजा १३ छिद्रवैदेही १४ दीर्घग्रन्थि १५ तेजसी १६ वत्तती १७ स्थूलवैदेही १८ । अस्या गुणा । कटुत्वम । उष्णत्वम । रुजामलविशोषणत्वम । वलासवातहरत्वम । स्तनकण्ठविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ मेहाग्निकारित्वम । इति राजवल्लभ ॥ ततपर्याय गुणा । यथा, भावप्रकाश ।

"चविकाया फल प्राज्ञै कथिता गजपिप्पली ।
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरश्च सा ॥
गजकृष्णा कटुर्वातश्लेष्मघ्नी वह्निवर्द्धिनी ।
उष्णा निहन्त्यतीसारश्वासकण्ठामयक्रिमीन ॥"

गजपुट, पु, (गजाह्वय पुट हस्तप्रमाणो गर्त्त ।) औषधपाकार्थे हस्तपरिमितगर्त्त । इति वैद्यकम ॥ अस्य प्रमाण गजशब्दे द्रष्टव्यम ॥ (लौहमारणादावस्य प्रयोजन यथा,—

"दशादिशतपर्य्यन्तौ गजपुटविशिर्मित ॥"

इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे जारणविधिकारे ॥ क्वचित क्लीवलिङ्गत्वमपि दृश्यते । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ।

"सपादहस्तमानेन कुण्डे निम्ने यथायते ।
वनोपलसहस्रेण पूर्णे मध्ये विधारयेत ॥
पुटनद्रव्यसयुक्ता कोष्ठिका मुद्रिता मुखे ।
अथाद्वानि करण्डानि गर्त्तान्युपरि निक्षिपेत ॥
एतद्गजपुट प्रोक्त ख्यात सर्व्वपुटोत्तमम ॥
हस्तश्चतुर्व्विंशत्यङ्गुलप्रमाण सपादहस्तेन त्रिशदङ्गुलप्रमाणेनत्यर्थ । उत्तरत्र त्वम ।
साधारणनराङ्गुल्या त्रिशदङ्गुलको गज ॥"

इति गजपुटम ॥)

गजप्रिया स्त्री, (गजस्य प्रिया ।) शल्लकी वृक्ष । इति हेमचन्द्र ॥

गजबन्धनी, स्त्री, (गज हस्ती बध्यते लौहशृङ्खलादिभि स्थानेऽस्याम । बन्ध + ल्युट ङीप च ।) गजबन्धनस्थानम । हातिशाला इति भाषा । ततपर्याय । वारी २ । इत्यमर । २ । ८ । ४३ ॥ वारि ३ । इति भरत ॥ शारब्धि ४ । इति जटाधरशब्दरत्नावल्यौ ॥

गजभक्षक, पु, (गजेन हस्तिना भक्ष्यत इति । भक्ष + कर्म्मणि अप तत कप स्वार्थे कन वा । यद्वा गज हस्ती भक्षकोऽस्य ।) अश्वत्थवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥

गजभक्षा, स्त्री, (गजेन भक्ष्यतेऽसौ । भक्ष + अप + टाप ।) शल्लकीवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥

गजभक्ष्या, स्त्री, (गजेन भक्ष्या भक्षणीया ।) शल्लकीवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । १२३ ॥

गजमाचल, पु, स्त्री (भच + भावे घञ माच । गजस्य हस्तिन माच दम्भ लाति आदत्ते लुनाति वा बाहुलकात ड ।) सिंह । इति हारावली ॥

गजमात्र, त्रि, (गजेन परिमाणमस्य इति । "दघ्नमात्रद्वयसट माने ।" इति परिमाणार्थे मात्र ।) गजपरिमित । इति मुग्धबोधम ॥

गजमोटन, पु, स्त्री, (गज हस्तिन मोटयति मर्द्दयतीति । मुट मर्द्दने + कर्त्तरि ल्यु ।) सिंह । इति शब्दमाला ॥

गजवदन पु, (गजस्य वदनमेव वदन यस्य ।) गणेश । इति हलायुध ॥

गजवल्लभा, स्त्री (गजस्य वल्लभा प्रिया ।) गिरिकदली । शल्लकी । इति राजनिघण्ट ॥

गजसाह्वय, क्ली, (गजनाम्ना नरपतिना सह आह्वयो नाम यस्य ।) हस्तिनापुरम । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १ । ८ ।

"ततो द्यूतजिता पार्था कोपिताश्च दुरात्मभि ।
धार्त्तराष्ट्रै सहामात्यैर्निर्य्ययुर्गजसाह्वयात ॥")

गजाख्य पु, (गजाख्यया आख्यात गजेन सह आख्या यस्येति वा गजकर्णवदस्य पत्राकारत्वात तथात्वमिति केचित ।) चक्रमर्द्दवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥

गजाग्रणी, पु, (अग्रे नीयते इति अग्रणी । गजाना अग्रणी श्रेष्ठ ।) ऐरावतहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥

गजाजीव पु, (आजीव्यतेऽस्मादनेन वा आजीव आ + जीव + कर्म्मणि घञ । गज आजीव जीवनोपायोऽस्य । गजपरिचालनपालनादिकार्य्यमालम्ब्य आजीवतीति । जीव + कर्त्तरि अच वा ।) हस्तिपालक । ततपर्य्याय । आधोरण २ हस्तिपक ३ इभपालक ४ । इति हेमचन्द्र ।

गजाण्ड, क्ली, (गजस्याण्डवत मूलमस्य ।) पिण्डमूलम । इति राजनिघण्ट ॥

गजानन, पु, (गजस्य हस्तिन आनन मुखमेव आनन यस्य ।) गणेश । इत्यमर । १ । १ । ४१ ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ६ अध्याये ।

"शनिदृष्ट्या शिरश्छेदात गजवक्त्रेण योजित ।
गजानन शिशुस्तेन नियति केन बाध्यते ॥"

पुराणान्तरे मतभेदोऽपि दृश्यते यथा, स्कान्दे गणेशखण्डे ११ अध्याये ।

गुरुरुवाच ।

"अवतारो यदि कृत साधुत्राणाय भो विभो ।
प्रकाशयाशु वदन सर्व्वेषा शोकनाशनम ॥
नयस्व सर्व्वदेवानामानन्द हृदये प्रभो ॥

शिव उवाच ।

प्रत्युवाच गुरु पुत्त्र पार्व्वत्या हीनमस्तक ॥

शिशुरुवाच ।

मदेशाख्येन राज्ञा ते प्रणतौ चरणौ यदा ।
तदाशीर्या त्वया दत्ता तस्मै राज्ञे गुरो मुदा ॥
गजयोनौ जनिर्मुक्ति शिवहस्तादुदीरिता ।
तत सत्यमभवत तस्य छिद्यते चारमस्तक ॥
पूज्यमान शिवेनास्मै मुण्डादण्ड सुशोभन ।
अवतारकरोऽसौ मे गुरोऽस्ति त्वदिता मुरम ॥

शिव उवाच ।

आश्चर्य्यपूर्णहृदयो गुरुरूचे पुन शिशुम ॥

गुरुरुवाच ।

भगवन विश्वरूपोऽसि चिन्तातीतोऽखिलेश्वर ।
मया यदुक्त तत्सर्वं त्वया ज्ञात यत प्रभो ॥
इदमीशस्वरूप ते परिच्छेत्तु न च क्षम ।
श्रुत्वैव ब्रह्मण पुत्त्रो नारदश्च चाब्रवीत ॥

नारद उवाच ।

एवमेवावतीर्णोऽसि हीनमुण्ड कथ प्रभो ॥
अथवा बालरूपस्य छिन्न ते केन तच्छिर ॥
एतन्मे सशय छिन्धि कृपया परमेश्वर ॥

शिव उवाच ।

निपीय नारदो वाणीमुवाच शिशुरूपके ॥

शिशुरुवाच ।

सिन्दूर कोऽपि दैत्यो मे वायुरूपधरोऽच्छिनत ।
अष्टमे मासि सम्प्राप्ते प्रविश्योदर शिर ॥
तमिदानी हनिष्येऽहं गजास्य साम्प्रत द्विज ॥

शिव उवाच ।

श्रुत्वैव नारद प्राह शिशुरूपिणमीश्वरम ॥

नारद उवाच ।

अकिञ्चिज्ज्ञा वय देव । योजनेऽस्य मुखस्य ते ।
त्वमेव च स्वभावेन मुखमेतन्नियोजय ॥

शिव उवाच ।
वदतीत्थं मुनियावत् तावत् स ददृशेऽखिलैः ।
सर्व्वावयवसम्पूर्णो गजाननं उमासुत ॥
किरीटकुण्डलधरो युगबाहु सुलोचन ।
वामदक्षिणभागे च सिद्धिबुद्धिविराजित ॥
दृष्ट्वा विनायक स्कन्द । तथाभूत निजेच्छया ।
हर्षोद्गीतफुल्लनयना देवा सर्व्वे तदाब्रुवन ॥
गजानन इति ख्यातो भविताऽयं जगत्त्रये ।
एव भाद्रचतुर्थ्यां स अवतीर्णो गजानन ॥')

गजारि, पु, (गजस्य अरि शत्रु । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) वृक्षविशेष । सिंह । यथा, "गजारिस्तरुविन्ध्ययो ।" इति हेमचन्द्र ॥

गजाशन, पु, (गजेन हस्तिना अश्यते अद्यते इति । गज + अश + कर्म्मणि ल्युट ।) अश्वत्थवृक्ष । इति रत्नमाला ॥ गजादनोऽपि ॥

गजाशना स्त्री, (अश्नातीति । अश भोजने + कर्त्तरि ल्यु । गज अशनो भक्षको यस्या ।) भङ्गा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्मिन्नियं अवन्त्रियते तद्यथा,—
"गजाशना कुम्भिक-दाडिमानां
रसे कृते तैलघृते सदर्शे ॥"
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥) शल्लकीवृक्ष । पद्ममूलम् । इति रत्नमाला ॥

गजास्य, पु, (गजस्य आस्य मुखमेव आस्य अस्य ।) गणेश । इति हेमचन्द्र ॥ (गजस्य आस्यम् ।) हस्तिमुखे क्ली ॥

गजाह्व क्ली (गजेन गजनाम्ना आहूयत इति गजेन सह आह्वा सञ्ज्ञा यस्य इति वा।) हस्तिनापुरम् । इति मेदिनी ॥

गजाह्वय, क्ली, (गजेन गजनाम्ना आह्वयोऽस्य ।) हस्तिनापुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गजाह्वा, स्त्री, (गजस्य आह्वया सञ्ज्ञया आह्वा सञ्ज्ञा यस्या ।) गजपिप्पली । इति मेदिनी ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा —
"करिपिप्पलीभकणा कपिवल्ली कपिवल्लिका ।
श्रेयसी वशिरश्चापि गजाह्वा गजपिप्पली ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गजेष्टा, स्त्री, (गजस्य इष्टा प्रिया ।) विदारी । इति राजनिर्घण्ट ॥ भुइकुमडा इति भाषा ॥

गजोषणा स्त्री (गजोपपदन युता उषणा पिप्पली ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्ट ॥

गञ्ज पु, (गजि भावे + घञ ।) अवज्ञा । भाण्डागारम् । खनि । इति हेमचन्द्र ॥ गोष्ठागारम् । इति हारावली ॥ गोयालिघर इति भाषा ॥

गञ्ज' पु क्ली (गजि भावे + घञ ।) भाण्डागारम् । इति मेदिनी ॥

गञ्जा, स्त्री, (गञ्ज + टाप ।) मदिरागृहम् । इत्यमर ।२।२।८॥ खनि । इति मेदिनी ॥ पामरसद्म । मद्यभाण्डम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गञ्जिका, स्त्री (गञ्जा + स्वार्थे कन् अत इत्वम् ।) मदिरागृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गड, इ गडे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर अक सेट इदित ।) इ, कर्म्मणि गण्ड्यते । गण्डे कपोलविषयक्रियायाम् । तथा च । यत्र द्रव्य निर्द्दिश्यते तन्निष्ठक्रियाविशेषो लक्ष्यते । इति मैत्रेयवोपदेवौ ॥ रमानाथस्तु कण्डू कार्कश्य इत्यस्मात् काकश्य इत्युक्त्वा कपोलकण्डूककाकश्यमिति व्याख्याय गण्डति कपोल पाशुना इत्युदाहृतवान् । केचित्तु गण्ड इति शब्दस्य व्युत्पन्नार्थमेवाय धातुर्मन्यते न त्वस्यान्यत्र प्रयोग इत्याहु । इति दुर्गादास ॥

गड, म सेके । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक-सेट । घटादि ।) म गडयति । सेक क्षरणम् । गडयति घटात पानीयम् । डलयोरेकत्वात लस्यैव प्राय प्रयोग । इति रमानाथ ॥ तन्मते तु लान्तपक्षेऽपि माउबन्ध । स्वमते तु लान्तो वक्ष्यमाण स त्वनुबन्धशून्य इति विरोध । इति दुर्गादास ॥

गड, पु, (गडति गलति इच्छाज्ञानाभ्यो वा चरतीत्यर्थे । गड + अच ।) मत्स्यभेद । गडुइ माछ इति भाषा ॥ अन्तराय । इति मेदिनी ॥ परिखा । व्यवधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ देशविशेष । राजनिघण्टे गडलवणपर्य्याये गडदेशजमिति दर्शनात ॥

गडक, पु, (गड + स्वार्थे कन ।) मत्स्यविशेष । गडुइ माछ इति भाषा । तत्पर्य्याय । शकुलार्भक २ । इत्यमर । १ । १ । १७ ॥ गड ३ गल ४ गलक ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणा । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् । शीतलत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

गडयन्त पु, (गडयति जलमिति । गड क्षरणे + णिच । "८भूवहिवसिभासिसाधिगडीति ।' उणा ।३।१२८ । इति झच । घटादित्वात् मित्त्वे मिता ह्रस्व अयामन्तेति णेरयादेश ।) मेघ । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥

गडलवण, क्ली, (गडदेशाज्जात लवणम् । शाकपार्थिवादिवत मध्यपदलोपिसमास ।) सवरदेशोद्भवलवणम् । साम्भरलुण इति भाषा॥ तत्पर्य्याय । सुभम २ पृथ्वीजम ३ गडदेशजम ४ गडोत्थम ५ महारम्भम ६ सावरम ७ सवरोद्भवम ८ । अस्य गुणा । उष्णत्वम् । लवणत्वम् । इषदम्लत्वम् । मलापहत्वम् । दीपनत्वम् । कफवातापनोदित्वम् । कोष्ठशोधनत्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥

गडदेशज, क्ली,(गडदेशात जायते इति । जन + ड ।) सांवरलवणम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

गडि, पु, (गड + इन ।) वत्सतर । इति राजनिघण्ट ॥ अलसो गवादि । गडिया इति भाषा ॥ यथा, काव्यप्रकाशे ।
"गुणानामेव दौरात्म्याद्धुरि धुर्य्यो नियुज्यते ।
असञ्जातकिणस्कन्ध सुख स्वपिति गौर्गडि ॥"

गडु, पु, (गड + बाहुलकात उन ।) गलगण्ड । पृष्ठगुड । स तु घाटामस्तकयोर्मध्ये मांसवृद्धि । इति लिङ्गादिसङ्ग्रहे अमरभरतौ ॥ कुब्ज । इति मेदिनी ॥ शल्याङ्कम । इति शब्दरत्नावली ॥ किञ्चुलुक । इति त्रिकाण्डशेष ॥ विषमग्रन्थि । यथा काव्यप्रकाशे तदेतत काव्यान्तगडुभूतमिति नास्य भेदलक्षण कृतमित्यत्र तट्टीकाकार ॥ ("न च अजागलस्तनवदस्त गडुना तेन कि वेति वाच्यम ।" इति वेदान्तभाष्यम् ॥)

गडुर, त्रि (गडुल + रस्य लत्वम ।) कुब्ज । इति शब्दरत्नावली ॥

गडुल, त्रि, (गडु शूलमांसपिण्डविशेष अस्त्यस्येति । गडु + "सिध्मादिभ्यश्चेति ।" ५ । २ । ९७ । इति लच ।) कुब्ज । इत्यमर ।२।६।४८॥

गडेर पु,(गड + "पतिकठिकुठिगडिगुडिदशिभ्य एरक ।"उणा ।१ । ५८ । इति एरक ।) मेघ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

गडोत्थ क्ली, (गडदेशात उत्तिष्ठति सञ्जायते इति । गड + उत + स्था + क ।) गडलवणम् । इति राजनिघण्ट ॥

गडोल, पु, (गड + "कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच ।" उणा । १ । ६७ । इति ओलच ।) गुड । इत्युणादिकोष ॥ ग्रास । इति हेमचन्द्र ॥

गड्डरिका, स्त्री, (गड्डर जलप्रवाह सोऽस्यामस्तीति । यद्वा गड्डर मेषपाल तमनुगच्छतीति । ठन टाप च ।) अज्ञातप्रवाहागममूली धारावाही नदीविशेष । इति केचित । मेषपङ्क्तिरनुगम्यमाना मेषी । इत्यन्ये । इति काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वर ॥

गड्डुक, पु, (गड्डुक इति निपातनात द्वित्वम ।) जलपात्रविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥ गाडु इति भाषा ॥

गडडुक ,पु,(गडडुक इति पृषोदरात उकारस्य दीर्घत्वम ।) गड्डुक । इति शब्दरत्नावली ॥

गण, त क सङ्ख्याने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्तचुरा-पर सक-सेट ।) मृद्वन्त्योपध । गणयति । इति दुर्गादास ॥

गण, पु, (गण्यत गणयति वा कर्म्मणि घञ । कर्त्तरि अच वा ।) समूह । (यथा, हितोपदेशे १ । ६३ ।
"न गणस्याग्रतो गच्छेत सिद्धे कार्य्ये सम फलम ॥")
प्रमथ । (यथा मेघदूते । ३५ ।
"भर्त्तु कण्ठच्छविरिति गणै सादर वीक्ष्यमाण ॥")
शिवानुचर । (यथा गो रामायणे । ५।८८।७ ।
"धनाध्यक्षसभा देव प्राप्तो हि वृषभध्वज ।
उमासहायो देवेशो गणैश्च बहुभिर्वृत ॥")
सेनासङ्ख्याविशेष । तद्यथा । गणा २७ रथा २७ अश्वा ८१ पदातिका १३५ बहुदायेन २७० । इत्यमर । २ । ८ । ८१ ॥ (यथा, महाभारते ।
"त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रय ॥")

सङ्ख्या। चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति मेदिनी ॥*॥
गणेश। यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे।
"गणपस्तु महेशानि! गणदीक्षाप्रवर्त्तकः ॥"
अश्विन्यादिजन्मनक्षत्रानुसारेण देवमानुष-
राक्षसगण इति तु पारिभाषिकम्। यथा,—
"द म रा म दे मा दे द रा रा म म द रा द रा।
दे रा रा म म दे रा रा म म दति गणत्रयम् ॥"
इति ज्योतिषरत्नमाला ॥
"पूर्व्वोत्तरात्रयश्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी।
इमानि मानुषाण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिणः ॥
ज्येष्ठा शतभिषा मूलं धनिष्ठाश्लेषकृत्तिका।
चित्रामघाविशाखा स्युस्तारा राक्षसदेवताः ॥
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्व्वसुः।
अनुराधा मृगशिरः श्रवणा देवतारकाः ॥"
इति निबन्धः ॥
(तस्य मिलनकथनं यथा, ज्योतिषे।
"स्वजातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा देवमानुषे।
देवासुरे कनिष्ठा च मृत्युर्मानुषराक्षसे ॥")
धातुसमूहः। यथा, मनोरमा।
"भ्वाद्यदादिजुहोत्यादिदिवादिः स्वादिरेव च।
तुदादिश्च तनुक्र्यादिश्चुरादिश्च गणा दश ॥"
(छन्दःशास्त्रोक्तपारिभाषिकाक्षरविशेषः। स तु
म-न-भ य-ज-र स-त-ग लसञ्ज्ञः। इति छन्दो-
मञ्जरी ॥*॥ महादेवः। यथा, महाभारते।
१३।१७।४।
"विश्वरूपः स्वयं श्रेष्ठो बलवीरो बलो गणः ॥"
दैत्यविशेषः। स तु अभिजिदिति नामान्तरस्य
दैत्यस्य गुणवती भार्य्यायां गुणवत्यां सम्भूतः।
यथा, स्कन्दपुराणे गणेशखण्डे २ अध्याये।
"अथ सोऽप्यभिजित् पत्न्या समुद्रस्नानमाययौ।
पर्व्वणि श्रद्धया युक्तश्चक्रे स्नानं तया सह ॥
तृषिता सा गुणवती पपौ चाञ्जलिना जलम्।
यद्वीर्य्यं ब्रह्मणा त्यक्तं दैत्यासुरे गतम् ॥"
"भार्य्या गुणवती तस्य नवमासादनन्तरम्।
पुत्त्रं प्रसूताह्नि शुभे दिव्यरूपं गुणाद्भुतम् ॥
ज्योतिर्व्विद्भिरनुज्ञातो गण इत्यभिधा पिता।
कृत्वाभ्युदयिकं चक्रे यत्नीति दशमेऽहनि ॥"
स च महादेवमाराध्य वरं लब्ध्वा त्रैलोक्यं
निर्ज्जित्य च कपिलमुनेश्चिन्तामणिमपहृतवान्।
कपिलमुनिस्तु अस्मादपराधात् जातमन्युर्गणेश-
माराधयामास। अथ प्रसन्नेन गणपतिना तद्-
गृहे अवतीर्य्य तं गणदैत्यं विनाशितवान् इत्येषा
कथा तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्या ॥)
गणकः, पुं, (गणयति शुभाशुभग्रहभोगजनितफलं
निरूपयतीति। गण सङ्ख्याने+कर्त्तरि
ण्वुल्।) दैवज्ञः। ज्योतिर्व्वित्। तत्पर्य्यायः। सांवत्-
सरः २ ज्योतिषिकः ३ दैवज्ञः ४ मौहूर्त्तिकः ५
मौहूर्त्तः ६ ज्ञानी ७ कार्त्तान्तिकः ८। इत्यमरः।
२।८।१४ ॥ ज्यौतिषिकः ९। इति तट्टीका ॥ स तु
वर्णसङ्करजातिविशेषः। दैवज्ञाद्वैश्यागर्भजातः।
तस्य कर्म्म तिथिवारादिज्ञापनम्। इति परा-
शरपद्धतिः ॥ स तु अस्पृश्यः। यथा,—
"कलिकाले महेशानि! पाषण्डा बहवो जनाः।
सङ्गदोषान्महेशानि! तत्क्षणाद्वानितां व्रजेत् ॥
तस्मात् प्रयत्नतो देवि! संसर्गं वर्ज्जयेत् सुधीः।
वरं चाण्डालसंस्पर्शं कुर्य्यात्तु साधकोत्तमः ॥
तथाप्यस्पृश्यगणकं सर्व्वदा न परित्यजेत् ॥"
इति शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां षोडशोल्लासे महेश-
महेशीनेत्रवचनम् ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"ज्योतिःशास्त्रविशेषज्ञः सुन्दराङ्गः सभापटुः।
कुलक्रमागतः शुद्धो गणकः स्यान्महीपते ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(यदि च शास्त्रविशेषे गणकस्य निन्दादिकं
श्रूयते तत्तु केवलं नक्षत्रजीविन एवेति
बोध्यम्। प्रकृतज्योतिःशास्त्रन्तु द्विजातिभिरेवा-
वश्यमध्ययनीयं वेदाङ्गत्वात्। यथा,—
"सञ्चुतोऽपीतरैः कणनासादिभि-
श्चक्षुषाङ्गेन हीनो न किञ्चित् करः।
तस्माद्द्विजैरध्ययनीयमेतत्
पुण्यं रहस्यं परमञ्च तत्त्वम् ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥*॥
प्रजापतिपुत्त्रास्ताराविशेषकेतवः। यथा—
"तारा पुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ
पुत्त्राः ॥"
इति बृहत्संहिता। ११। २५ ॥
सङ्कीर्णजातिविशेषः। यथोक्तम्।
"चर्म्मकारस्य द्वौ पुत्त्रौ गणको वाद्यपूरकः ॥")
गणकर्णिका, स्त्री, (गणस्य गणाधिपस्य कर्णवत्
पत्रमस्याः।) इन्द्रवारुणी। इति राजनिर्घण्टः ॥
गणकारः, पुं, (गणानां सैन्यानां कारः कर्त्ता
सेनापरिचालनञ्च।) भीमसेनः। इति शब्द-
रत्नावली ॥ (गणं धात्वर्थप्रकाशकग्रन्थविशेषं
करोतीति। कृ+अण्।) धातुसंग्रहकर्त्ता।
यथा, 'गणकारवचनप्रामाण्यार्थमिदम्।" इति
कातन्त्रवृत्तिः ॥
गणकी, स्त्री, (गणकस्य पत्नी इति। तत्पत्न्यामिति
ङीष्।) गणकपत्नी। इति जटाधरः ॥
गणचक्रकं, क्ली, (गणा धार्म्मिकगणास्तेषां चक्रं
सम्भूय भोजनमत्र इति कप्।) धार्म्मिकाणां
सम्भूय भोजनम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गणता, स्त्री, (गणस्य धर्म्मः भावो वा इति तल्।)
गणस्य भावः। समूहत्वम्। पक्षपातित्वम्।
इति लोकप्रसिद्धिः ॥
गणदीक्षी, [न्] पुं, (गणान् बहुशिष्यान् दीक्ष-
यति दीक्षां कारयतीति।) बहुयाजकः। इति
मिताक्षरा ॥ (वाच्यलिङ्गे तु गणस्य शिवस्य
गणेशस्य वा दीक्षा विद्यते अस्मिन् अस्य वा।
दीक्षा+इनि। शिवदीक्षितः।) गणेशदीक्षिते
त्रि। गणस्य गणेशस्य दीक्षा गणदीक्षा। इति
महानिर्व्वाणतन्त्रम् ॥
गणदेवता, स्त्री, (गणः सङ्घः तद्रूपा देवता
सम्भूय स्थिता देवता इत्यर्थः।) संहतदेवता-
विशेषः। यथा,—
"आदित्या विश्ववसवस्तुषिता भास्वरानिलाः।
महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥
आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः।
वसवश्चाष्टसंख्याताः षट्त्रिंशत् तुषिता मताः ॥
आभास्वराश्चतुःषष्टिर्व्वाताः पञ्चाशदूनकाः।
महाराजिकनामानो द्वे शते चापि विंशतिः ॥
साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः।
एते च संहता देवास्त्वादित्याः स्युर्गणा मताः ॥"
इति जटाधरः ॥
गणद्रव्यं, क्ली, (गणानां साधारणानां द्रव्यम्। यद्वा
द्रव्याणां गणः इति परनिपातः।) साधारण-
द्रव्यम्। मिलितानेकस्वामिकासम्बन्धिद्रव्यम्।
द्रव्यसमूहः। तत्र द्रव्याणां गणः इति व्युत्-
पत्तिः ॥
गणनं, क्ली, (गण्यते इति। गण+भावे ल्युट्।)
सङ्ख्यानम्। गणा ठिक देया इति च भाषा ॥
यथा, विश्वसारतन्त्रे।
"येनैव लेखनं कुर्य्यात्तेनैव गणनं स्मृतम् ॥"
गणना, स्त्री, (गण+युच् टाप् च।) गणनम्।
सङ्ख्या। (यथा, नैषधे। ३। ४०।
"यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्
तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात्।
पारे परार्द्धं गणितं यदि स्यात्
गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात् ॥")
गणनाथः, पुं, (गणानां विघ्नकर्तृदेवविशेषाणां
नाथः।) गणेशः। इति शब्दरत्नावली ॥
(गणानां प्रमथानां नाथः स्वामी इति व्युत्पत्त्या
शिवः ॥)
गणनायकः, पुं, (गणानां नायकः।) गणेशः।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते।
१।१।७७।
"लेखको भारतस्यास्य भव त्वं गणनायक! ॥"
गणानां देवसङ्घानां नायकः। यथा भागवते।
५।१७।१३। "यत्र ह देवपतयः स्वैः स्वैर्गण-
नायकैर्व्विहितमहार्हणाः ॥" इति ॥*॥ गणानां
प्रमथानां नायकः। शिवः ॥)
गणनायिका, स्त्री, (गणानां नायकः शिवः तस्य
शक्तिरिति टाप् अत इत्वञ्च गणनेत्री इत्यर्थः।)
दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गणनीयं, त्रि, (गण+अनीयर्।) गणनार्हम्।
सङ्ख्येयम्। तत्पर्य्यायः। गणेयम् २। इत्यमरः।
३।१।६४ ॥ गणितव्यम् ३ गण्यम् ४। इति
व्याकरणम् ॥ सङ्ख्येयम् ५। इति जटाधरः ॥
गणपतिः, पुं, (गणानां गणसञ्ज्ञकानां देवानां
पतिः अधीश्वरः स्वामी वा।) गणेशः। इति
हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। १७।
"अत्तुं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखुं क्षुधार्त्तः
फणी
तं च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि
नागाशनम् ॥"
अग्रपूजनीयप्रधानदेवताविशेषः। यथा, यजु-
र्व्वेदीयवाजसनेयसंहितायाम्। १६। २५। "नमो
गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नमः इति ॥"

बृहस्पति । यथा, ऋग्वेदे । २ । २३ । १ ।

"गणानां त्वा गणपतिं हवामहे
कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ॥"

शिव । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।

"गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासा काम एव च ।
मन्त्रवित् परमो मन्त्रः सर्व्वभावकरो हरः ॥"

आथर्व्वणोपनिषद्विशेषः । यथा मौक्तिकोप निषदि प्रथमाध्याये ।

"त्रिपुरातापनदेवीभावनाभस्मजाबालगणपति-
महावाक्यगोपालतपनकृष्णहयग्रीवेति ॥")

गणपर्व्वत, पु, (गणानां प्रमथगणानां गणपत्यादि-देवानां वा आवासरूपः पर्व्वतः । गणभूयिष्ठः पर्व्वतो वा ।) कैलासपर्व्वतः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

गणपीठक, क्ली, (गणस्य शिवस्य परमेश्वरस्येति यावत् पीठं आसनमिव कायति प्रकाशते इति । कै+क ।) हृत् । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

गणरात्र, पु, (गणानां बह्वीनां रात्रीणां समाहारः गणशब्दस्य सङ्ख्यावत्त्वात् तद्धितार्थेति द्विगु-समासः । "अहः सर्व्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः ।" ५ । ४ । ८७ । इत्यच् । सङ्ख्यापूर्व्वं रात्रं क्लीवमिति लिङ्गानुशासने क्लीवत्वविधानात् "रात्राह्नाहाः पुंसि ।" २ । ४ । २९ । इति क्लीवत्वम् ।) रात्रिसमूहः । इत्यमरः ।१।४।६ ॥

गणरूप, पु, (गणाः बहुप्रकाराणि रूपाणि अस्य ।) अर्कवृक्षः । इत्यमरः ।२।४।८ ॥

गणरूपक पु (गणरूप+सञ्ज्ञायां कन् । गणरूप इव कायति प्रकाशते इति वा । कै+क ।) राजार्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणरूपी, [न्] पु (गणाः बहुविधानि रूपाणि वर्णाकृत्यादयः सन्त्यस्य इति अस्त्यर्थे इनि ।) श्वेतार्कः । इति रत्नमाला ॥

गणवतीसुत, पु, (गणवत्याः सुतः ।) दिवोदासः । यथा, त्रिकाण्डशेषे ।

"धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशिराजः सुधोद्भवः ।
पालकाप्यो गणवतीकरेणुकाचरात्मजः ॥"

गणहास पु, (गणान् गन्धद्रव्यगणान् हासयतीति । गण+हस+णिच्+अण् ।) चोरकाख्यगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणहासक, पु, (गणहास+स्वार्थे क ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२८ ॥

गणाग्रणी, पु, (अग्रे नीयते इति अग्रणीः । गणानां गणाख्यदेवविशेषाणां अग्रणीः ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गणाचल, पु, (गणानां वासाय अचलः गणभूयिष्ठो ऽचलो वा ।) कैलासपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥

गणाधिप, पु, (गणानां अधिपः अधीश्वरः ।) गणेशः । इत्यमरः । १ । १ । ४ ॥ शिवः इति हलायुधः ॥

गणि, स्त्री, (गण+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा । ४ । ११७ । इति इन् ।) गणनम् । इति व्याकरणम् ॥

गणिका, स्त्री, (गणः सम्पद्गणः उपपतित्वेना-स्त्यस्याः इति ठन् ।) वेश्या । (यथा, हरिवंशे । ८५ । ६ ।

"गणिकाः पृथग्घाप्ताः शुभैरास्तरणाम्बरैः ॥")

यूथिका । इत्यमरः । २ । ४ । ७१ ॥ गणि-कारिकावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ हस्तिनी । इति जटाधरः ॥

गणिकारिका, स्त्री, (गणिं गणनं करोतीति । कृ+ण्वुल्+टाप्+अत इत्वञ्च । यद्वा गणिकेवाचरति-त्याचक्षते इति । कृ+"कर्म्मण्यण् ।"३।२।१। इत्यण् । स्वार्थे कन् अत इत्वञ्च ।) वृक्षविशेषः । वड गणियारी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । श्रीपर्णम् २ अग्निमन्थः ३ कणिका ४ जया ५ । इत्यमरः ।२। ४।६६ ॥ तेजोमन्थः ६ हविर्मन्थः ७ ज्योतिष्कः ८ पावकः ९ अरणिः १० वह्निमन्थः ११ मथनः १२। इति रत्नमाला ॥ अग्निमथनः १३ तर्कारी १४ वैजयन्तिका १५ अरणीकेतुः १६ श्रीपर्णी १७ कणिका १८ नादेयी १९ विजया२० अनन्ता२१ नन्दीजा २२ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-त्वम् । तिक्तत्वम् । अनिलकफशोफश्लेष्माग्नि-मान्द्यार्शोमलबन्धश्रमनाशित्वञ्च । इति राज-निघण्टः ॥ क्षुद्रगणिकारिकागुणपर्य्यायौ क्षुद्राग्नि-मन्थशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

गणिकारी स्त्री, (गणिर्गणनं करोति पूजादिषु आत्मानं गणनं कारयतीत्यर्थः । कृ+कर्म्मण्यण् ततो ङीष् ।) पुष्पवृक्षविशेषः । गणियारी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काञ्चनिका २ काञ्चन-पुष्पी ३ वसन्तदूती ४ गन्धकुसुमा ५ अलिमोदा ६ वासन्ती ७ मदनमालिनी ८ । अस्या गुणाः । सुरभितरत्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । दाहशोष-कामक्रोडाडम्बरसमरहरत्वम् । चापलप्रसरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषस्त्वस्या गणिकारिकाग्निमन्थशब्दयोर्बोद्धव्यः ॥)

गणित त्रि (गण+कर्म्मणि क्त ।) कृतगण-नम् । तत्पर्य्यायः । सङ्ख्यातम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६४ ॥ (चिन्तितम् । यथा शिवपुराणे ज्ञानसंहितायाम् । १२ । २७ ।

"दुःखं च विविधं तत्र गणितं न तथा तथा ॥")

गणित, क्ली, (गण्यते इति । गण+क्त ।) अङ्क-शास्त्रम् । तत् द्विविधं व्यक्तं पाटीगणितम् । अव्यक्तं बीजगणितम् । इति लीलावती ॥ गण-नम् । यथा, नैषधे । ३ । ४ ।

"मारे परार्द्धं गणितं यदि स्यात् ॥"

गणिपिटका, स्त्री, द्वादशाङ्गी । सा तु जिनानां विद्याविभागः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५६ ॥

गणेय त्रि, (गण+एय ।) सङ्ख्येयः । गणनीयः । इत्यमरः । ३ । १ । ६४ ॥ (यथा नैषधे ।३।४ ।

"गणेयनि शेषगुणोऽपि स स्यात् ॥")

गणेरु, पु, (गण+बाहुलकात् एरु ।) कर्णि-कारवृक्षः । इति मेदिनी । रे । १४८ ॥

गणेरु स्त्री, (गण+बाहुलकात् एरु ।) वेश्या । हस्तिनी । इति मेदिनी । रे । १४८ ॥

गणेरुका, स्त्री, (गणेरुरूपा गणिकानां गणिकासु वा मध्ये कायति प्रकाशते इति । कै+क ।) कुट्टिनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गणेश, पु, (गणानां प्रमथसमूहानां यद्वा गणानां जीवजातानां ईशः ईश्वरः ।) शिवः । इति हारावली । ८ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । कैराते । ३९ । ७८ ।

"प्रसादये त्वां भगवन् । सर्व्वभूतमहेश्वर ! ।
गणेश जगतः शम्भ लोककारणकारणम् ॥"

गणानां गणाख्यदेवविशेषाणां विघ्नाख्यदेवानां वा ईशः नियन्ता ।) शिवपुत्त्रः । (यथा, महाभारते । १ । १ । ७३ ।

"काव्यस्य लेखनार्थाय गणेशः स्मर्य्यतां मुने ! ॥")

तत्पर्य्यायः । विनायकः २ विघ्नराजः ३ द्वैमातुरः ४ गणाधिपः ५ एकदन्तः ६ हेरम्बः ७ लम्बोदरः ८ गजाननः ९ । इत्यमरः ।१।१।४ ॥ विघ्नेशः १० पर्शुपाणिः ११ गजास्यः १२ आखुगः १३ । इति हेमचन्द्रः । २ । १२१ ॥ शूर्पकर्णः १४ । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिः । तत्र पार्व्वतीं प्रति वृद्धब्राह्मणरूपश्रीकृष्णवाक्यम् । यथा —

"न भवद्भ्यां भक्तिश्च विष्णुमायं त्वया विना ।
लब्ध्वा लोकशिक्षाथं त्वत्प्रस्तवपूजनम् ॥
सर्व्वेप्यफलदाता त्वं निरूप्या सनातनी ।
गणेशरूपः श्रीकृष्णः कल्पे कल्पे तवात्मजः ॥
त्वत्क्रोडमागत शिघ्रमित्युक्त्वान्तरधीयत ।
कृत्वाच्छद्मानमीशश्च बालरूपं विधाय सः ॥
जगाम पार्व्वतीतल्पं मन्दिराभ्यन्तरास्थितम् ।
तल्पस्थे शिववीर्य्ये च मिश्रितं स बभूव ह ॥
दृष्ट्वा गृहशिखरं प्रसूतबालको यथा ।
शुद्धचम्पकवर्णाभः कोटिचन्द्रसमप्रभः ॥
सुखदृश्यः सर्व्वजनैश्चक्षुरामविवर्द्धकः ।
कामिविमुन्दरास्तु कामदेवविमोहनः ॥
मुखं निरूपमं बिभ्रत् शारदेन्दुविनिन्दकम् ।
सुन्दरे लोचने बिभ्रत् चारुपद्मविनिन्दके ॥
ओष्ठाधरपुटं बिभ्रत् पक्वबिम्बविनिन्दकम् ।
कपालञ्च कपोलन्तद्दर्त्तव सुमनोहरम् ॥
नासाग्रं रुचिरं बिभ्रत् खगेन्द्रचञ्चुनिन्दकम् ।
त्रैलोक्येषु निरुपमं सर्व्वाङ्गं बिभ्रदुत्तमम् ॥
शयानं शयने रम्ये प्रेरयन् हस्तपादकम् ॥"

तस्य शनैश्चरदर्शनात् मस्तकविनाशः विष्णु-कृतगजमस्तकसंयोगश्च यथा,—

"सा च दैववशीभूता शनिं प्रोवाच कौतुकात् ।
पश्य मां मत्शिशुमिति नियतिं केन वार्य्यते ॥
पार्व्वतीवचनं श्रुत्वा सोऽनुमेने हृदा स्वयम् ।
पश्यामि किं न पश्यामि पार्व्वतीसुतमित्यहो ॥
बालं द्रष्टुं मनश्चक्रे न बालमातरं शनिः ।
विषण्णमानसः पूर्व्वं शुष्ककण्ठोष्ठतालुकः ॥
सव्यलोचनकोणेन ददर्श च शिशोर्मुखम् ।
शनिश्च दृष्टिमात्रेण चिच्छेद मस्तकं मुने ! ॥
विस्मितास्ते सुराः सर्व्वे चित्रपुत्तलिका यथा ।
देव्यश्च शैलाः गन्धर्व्वाः शिवः कैलासवासिनः ॥

तान सर्व्वान मूर्च्छितान दृष्ट्वा चारुह्य गरुड हरि ।
जगाम पुष्पभद्रा स उत्तरस्या दिशि स्थिताम ॥
पुष्पभद्रानदीतीरे ददर्श काननस्थितम ।
गजेन्द्र निद्रित तत्र शयान हस्तिनीयुतम ॥
शीघ्र सुदर्शनेनैव चिच्छेद तच्छिरो मुदा ।
स्थापयामास गरुडे रुधिराक्त मनोहरम ॥
आगत्य पार्व्वतीस्थान बाल कृत्वा स्ववक्षसि ।
रुचिर तच्छिर कृत्वा योजयामास बालके ॥
ब्रह्मस्वरूपो भगवान ब्रह्मज्ञानेन लीलया ।
जीवन जीवयामास हूंकारोच्चारणेन च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम ॥ * ॥
अस्य ध्यानम ।
"खर्व्व स्थूलतनु गजेन्द्रवदन लम्बोदर सुन्दर
प्रस्यन्दन्मदगन्धलुब्धमधुपव्यालोलगण्डस्थलम ।
दन्ताघातविदारितारिरुधिरै सिन्दूरशोभाकर
वन्दे शैलसुतासुत गणपति सिद्धिप्रद कामदम ॥"
इति पुराणम ॥ * ॥
ध्यानान्तर यथा —
"सिन्दूराभ त्रिनेत्र पृथुतरजठर हस्तपद्मैर्दधान
दन्त पाशाङ्कुशेष्टान्युरुकरविलसद्बीजपूराभि-
रामम ।
बालेन्दुद्योतमौलि करिपतिवदन दानपूरार्द्रगण्ड
भोगीन्द्राबद्धभूष भजत गणपति रक्तवस्त्राङ्ग
रागम ॥"
इति तन्त्रसार ॥
(तस्य नमस्कारमन्त्रो यथा —
"देवेन्द्रमौलिमन्दारमकरन्दकणारुणा ।
विघ्न हरन्तु हेरम्बचरणाम्बुजरेणव ॥"
इति पूजापद्धति ॥)
एकपञ्चाशन्नामानि । यथा —
"विघ्नेशो विघ्नराजश्च विनायकशिवोत्तमौ ।
विघ्नकृत विघ्नहर्त्ता च गणैकद्विसुदन्तका ॥
गजवक्त्रनिरञ्जनौ कपर्द्दी दीर्घजिह्वक ।
शङ्कुकर्णश्च वृषभध्वजश्च गणनायक ॥
गजेन्द्र सूर्पकर्णश्च स्यात्त्रिलोचनसञ्ज्ञक ।
लम्बोदरमहानन्दौ चतुर्म्मूर्त्तिसदाशिवौ ॥
आमोददुर्म्मुखौ चैव सुमुखश्च प्रमोदक ।
एकपादो द्विजिह्वश्च सुरवीर षण्मुख ॥
वरदो वामदेवश्च वक्रतुण्डो द्विरण्डक ।
सेनानीग्रामणीर्म्मत्तो विमत्तो मत्तवाहन ॥
जटी मुण्डी तथा खड्गी वरेण्यो वृषकेतन ।
भक्ष्यप्रियो गणेशश्च मेघनादकसञ्ज्ञक ॥
व्यापी गणेश्वर प्रोक्ता पञ्चाशन्नामका इमे ।
तरुणारुणसङ्काशा गजवक्त्रास्त्रिलोचना ॥
पाशाङ्कुशवराभीतिहस्ता शक्तिसमन्विता ॥"*॥
तेषामेकपञ्चाशच्छक्तयश्च यथा —
"ह्री श्रीश्च पुष्टि शान्तिश्च स्वस्तिश्चैव सरस्वती ।
स्वाहामेधाकान्तिकामिन्यो मोहिन्यपि वैनटी ॥
पार्व्वती ज्वलिनी नन्दा सुयशा कामरूपिणी ।
उमा तेजोवती सत्या विघ्नेशानी सुरूपिणी ॥
कामदा मदजिह्वा च भूति स्याद्भौतिका सिता ।
रमा च महिषी प्रोक्ता भ्रूङ्गिणी च विकर्णपा ॥
भ्रुकुटि स्यात्तथा लज्जा दीर्घघोणा धनुर्द्धरा ।
यामिनी रात्रिसञ्ज्ञा च कामान्धा च शशिप्रभा ॥
लोलाक्षी चञ्चला दीप्ति सुभगा दुर्भगा शिवा ।
भगा च भगिनी चैव भोगिनी सुभगा मता ॥
कालरात्रि कालिका च पञ्चाशच्छक्तय स्मृता ।
सर्व्वालङ्करणोद्दीप्ता प्रियाङ्कस्था सुशोभना ॥
रक्तोत्पलकरा ध्येया रक्तमाल्याम्बरारुणा ॥"
इति शारदातिलकटीकाया राघवभट्ट ॥

गणेशकुसुम, क्ली, (गणेश इव कुसुमम । रक्त-
वर्णसादृश्यात्तथात्वम ।) रक्तकरवीर । इति
राजनिर्घण्ट ॥

गणेशभूषण, क्ली, (गणेशस्य भूषणमिव ।) सिन्दू
रम । इति राजनिर्घण्ट ॥

गण्डोत्साह , पु, (गणाय गणार्थं वा यूथीकरणाये
त्यर्थ उत्साहोऽस्य । यद्वा गणान यूथान उत
साहयतीति । उत + साहि + अण ।) गण्डक ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥ गण्डार इति भाषा ॥

गण्ड , पु (गडि वदनैकदेशे + अच । यद्वा गम
गतौ + "अमन्ताड्ड ।" उणा । १।११३। इति
ड ।) हस्तिकपोल । (यथा पञ्चतन्त्रे ।१।३५६।
"प्रमाणादधिकस्यापि गण्डश्याममदच्युते ।
पद मूर्ध्नि समाधत्ते केशरी मत्तदन्तिन ॥")
तत्पर्य्याय । कट २ । इत्यमर ।२।८।३७ ॥
करट ३ । इति तट्टीका ॥ कटक ४ हस्ति-
गण्डक ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कपोल ।
इत्यमर ।२।६।६ ॥ गाल इति भाषा ॥
(यथा, कुमारे । ७ । ८२ ।
"तदीषदार्द्रारुणगण्डलेख
मुच्छ्वासिकालाञ्जनरागमक्ष्णो ॥")
खड्गी । वीथ्यङ्गम । पिटक । चिह्नम ।
वीर । हयभूषणम । बुद्बुद । इति मेदिनी ॥
स्फोटक । ग्रन्थि । इत्यमरटीकाया रमानाथ ॥
विष्कुम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतदशमयोग ।
(यथा, ज्योतिषवचने ।
"गण्डो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा ॥")
तत्र जातफलम ।
"स्वकार्य्यकर्त्ता परकार्य्यहर्त्ता
गण्डोद्भव स्याद्दतिगण्डवाक्य ।
अत्यन्तधूर्त्त पुरुष कुरूप
सुहृज्जनानामतितापदाता ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप ॥ * ॥
दोषजनकोऽश्विन्यादिनक्षत्राणा भागविशेष ।
यथा,—
"अश्विनीमघमूलाना तिस्रो गण्डादिनाडिका ।
अन्त्या पौष्णोरगेन्द्राणा पञ्चैव जवना जगु ॥
मूलेन्द्रयोर्दिवा गण्डो निशाया पितृसर्पयो ।
सन्ध्याद्वये तथा ज्ञेयो रेवतीतुरगर्क्षयो ॥" * ॥
तत्र जातस्य दोषो यथा,—
"सन्ध्यारात्रिदिवाभागे गण्डयोगोद्भव शिशु ।
आत्मान मातर तात विनिहन्ति यथाक्रमम ॥"
तस्य शान्तिर्यथा,—
"सर्व्वेषा गण्डजाताना परित्यागो विधीयते ।
वर्ज्जयेद्दर्शन तात्र यावत षाण्मासिको भवेत ॥
कुङ्कुम चन्दन कुष्ठ गोरोचनमथापि वा ।
घृतैरेवान्वित कृत्वा चतुर्भि कलसैर्बुध ॥
सहस्राक्षेण मन्त्रेण बालक स्नापयेत्तत ।
पितृयुक्त दिवाजात मातृयुक्तञ्च रात्रिजम ॥
स्नापयेत पितृमातृभ्या सन्ध्ययोरुभयोरपि ।
कास्यपात्र घृते पूर्ण गण्डदोषोपशान्तये ॥
दद्याद्धेनु हिरण्यञ्च ग्रहाश्चापि प्रपूजयेत ।
मूलाया प्रथमे पादे पितुर्व्वपुर्व्विनश्यति ॥
द्वितीये नियता पीडा मातु कुर्य्यात पितुस्तथा ।
तृतीये धननाशाय चतुर्थे सर्व्वसम्पद ॥
व्यत्ययेन फल ज्ञेयमश्लेषास्वपि पूर्व्ववत ।
वल्मीकमृत्तिका नद्यास्तुभयतटमृत्तिकाम ॥
गोविषाणमृदश्चापि दन्तिमृदश्च नि क्षिपेत ।
तीर्थाम्भ पञ्चगव्येन स्नान मातु पितु शिशो ॥
दिवा जाता तु या कन्या निशि जातस्तु य पुमान ।
नोभयोर्गण्डदोष स्यात नाचलो हन्ति पर्व्वतम ॥"
इति ज्योतिषतत्त्वम ॥

गण्डक , पु, (गण्ड + स्वार्थे कन ।) खड्गी । इत्य-
मर । १ । १ । १७ ॥ गण्डार इति भाषा ॥
खड्ग । सख्याप्रभेद । गण्डा इति भाषा ।
विद्याविशेष । अवच्छेद । अन्तराय । इति
मेदिनी । के ८२ ॥ (देशविशेष । यथा महा
भारते । २ । २९ । ४ ।
"तत स गण्डकान शूरो विदेहान भरतर्षभ ॥"
भूषणम । यथा, कादम्बर्य्याम । "याश्रनखपङ्क्ति
मण्डिता गण्डकाभरणा च ॥" ग्रन्थि । यथा,
तत्रैव । "गोरोचनालिखितभूर्ज्जपत्रगर्भान मन्त्र-
गण्डकान ॥" स्फोटकरोगविशेष । यथा, तत्रैव ।
"अनेकवेत्राघातनिर्म्मितबहुगात्रगण्डकम ॥")

गण्डकारी स्त्री, (गण्ड भग्नास्थिग्रन्थिमित्यर्थं
करोति सयोजयतीति ।) खदिरीवृक्ष । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ वराहक्रान्ता । इति रत्नमाला ॥

गण्डकाली, स्त्री, (गण्ड + कृ + "कर्म्मण्यण ।"
३ । २ । १ । इत्यण ततो ङीप । ८स्य लत्व यद्वा
गण्डेषु ग्रन्थिषु काली यस्या ।) खदिरीवृक्ष ।
इत्यमर । २ । ४ । १४१ ॥
("गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरी क्वचित ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम ॥)

गण्डकी, स्त्री,(गण्डक + स्त्रिया जातौ ङीष ।) स्वनाम
ख्याता नदी । इति मेदिनी ।८२॥ यथा, स्मृति ।
"गण्डक्याश्चैकदेशे च शालग्रामस्थल स्मृतम ।
पाषाण तद्भव यत्तत शालग्राममिति स्मृतम ॥"
तत्र शालग्रामोत्पत्तिकारण यथा —
"गण्डक्यापि पुरा तप्त वर्षाणामयुत विधे ।
शीर्णपर्णाशन कृत्वा वायुभक्ष्याप्यनन्तरम ॥
दिव्य वर्षशत तेपे विष्णु चिन्तयती तदा ।
तत साक्षाज्जगन्नाथो हरिर्भक्तजनप्रिय ॥
उवाच मधुर वाक्य प्रीत प्रणतवत्सल ।
गण्डकि । त्वा प्रसन्नोऽस्मि तपसा विस्मितोऽनघे । ॥
अनवच्छिन्नया भक्त्या वर वरय सुव्रते । ।
कि देय तद्वदस्वाशु प्रीतोऽस्मि वरवर्णिनि । ॥

गण्डक्यपि पुरो दृष्ट्वा शङ्खचक्रगदाधरम् ।
दण्डवत् प्रणता भूत्वा ततः स्तोतुं प्रचक्रमे ॥
अहो देव ! मया दृष्टो दुर्द्दृशो योगिनामपि ।
त्वया सृष्टमिदं स्रष्ट जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥
तन्नु त्वं प्रविष्टोऽसि पुरुषस्तेन चोच्यते ।
त्वल्लीलोल्लीलिते विश्वे क्व स्वतन्त्रोऽस्ति वै पुमान्॥
अनाद्यन्तमपर्यन्तं यद्ब्रह्म श्रुतिबोधितम् ।
तदेव त्वं महाविष्णो ! यस्त्वां वद स वेदवित् ॥
तवैवाद्या जगन्माता या शक्तिः परमा स्मृता ।
सा योगमाया प्रकृतिप्रधानमिति वक्ष्यते ॥
त्रिगुणः पुरुषोऽव्यक्तश्चितस्वरूपी निरञ्जनः ।
आनन्दरूपः शुद्धात्मा स्वकर्त्ता निर्विकारकः ॥
स्वां योगमायामाविश्य कर्त्तृत्वं प्राप्तवानसि ।
प्रकृत्या क्रियमाणेऽस्मिन् द्रष्टा साक्षी निगद्यते ॥
प्रकृतेस्त्रिगुणैरस्मिन् क्रियमाणेऽपि नान्यथा ।
सान्निध्यमात्रतो देव ! त्वयि स्फुरति कारणे ॥
स्फटिके हि यथा स्वच्छे जवाकुसुमरागतः ।
प्रकाशते त्वत्प्रकाशात् ज्योतीरूप ! नतास्मि ते॥
ब्रह्मादयोऽपि कवयो न विन्दन्ति यथार्थतः ।
ततः कथं वेत्स्यति मूढा तव रूपं निरञ्जनम् ॥
मूढस्य जगतो मध्ये स्थिता किञ्चिदजानती ।
त्वया कृपा कृता चास्मि योग्यायोग्यमविन्दती ॥
तेन लोके महत्त्वञ्च त्वत्प्रसादं च गच्छती ।
यद्याचे तत्तथोदार ! तन्मे दातुं त्वमर्हसि ॥
न्यायुरसि दीनेषु नेति मां न वद प्रभो ! ।
तत उवाच भगवान् देवि ! यद्यत्त्वमिच्छसि॥
तद्याचय वरारोहे ! अदेयमपि सर्वथा ।
यन्दुर्लभं मनुष्याणां शीघ्रं याचय मां प्रति ॥
मद्दर्शनमनुप्राप्य कोवाऽपूर्णमनोरथः ।
ततो हि माशौ ! सा देवी गण्डकी लोकतारिणी ॥
प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा मधुरं वाक्यमब्रवीत् ।
यदि देव ! प्रसन्नोऽसि देयो मे वाञ्छितो वरः ॥
मम गर्भगतो भूत्वा विष्णो ! मत्पुत्रतां व्रज ।
ततः प्रसन्नो भगवान् चिन्तयामास गोपते ! ॥
किं याचितं निम्नगया नित्यं मत्सङ्गलुब्धया ।
दास्यामि याचितं येन लोकानां भवमोचनम् ॥
इत्येवं कृपया देवीं निश्चित्य मनसा स्वयम् ।
गण्डकीमवदत् प्रीतः शृणु देवि ! वचो मम ॥
शालग्रामशिलारूपी तव गर्भगतः सदा ।
तिष्ठामि तव पुत्रत्वे भक्तानुग्रहकारणात् ॥
मत्सान्निध्यात् नदीनां त्वमतिश्रेष्ठा भविष्यसि ।
दर्शनात् स्पर्शनात् स्नानात् पानाच्चैवावगाहनात्
हरिष्यसि महापापं वाङ्मनःकायसम्भवम् ।
यः स्नास्यति विधानेन देवर्षिपितृतर्पकः ॥
तर्पयेत् स्वपितॄन् सोऽपि तारयित्वा दिवं नयेत् ।
स्वयं मम प्रियो भूत्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥
यदि त्वय्युत्सृजेत् प्राणान् मम कर्म्मपरायणः ।
सोऽपि याति परं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ॥
एवं दत्त्वा वरान् देवे तत्रैवान्तरधीयत ।
तत प्रभृति तिष्ठामि चैतेऽस्मिन् शालग्रामलाञ्छन॥"
इति वराहपुराणे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमा-
ऽविमुक्तमहिमविवेणादिमहिमनामाध्यायः ॥

गण्डकुसुम, क्ली (गण्डेषु गजानां कपोलदेशेषु कुसुममिव । हस्तिनां हि काटदेशात् कपोलयोरेव मदवारि क्षरति ।) हस्तिमदः । तत्पर्य्यायः । उत्कटः २ । इति हारावली ।१६१॥
गण्डकूप, पुं, (गण्डे गिरेरूर्द्ध्वदेशे कूप इव ।) पर्व्वतस्योच्चस्थानम् । (यथा,—
"उद्देशो गण्डकूपस्तु पर्व्वतस्याभिधीयते ॥"
इति हारावली । ५१ ॥)
गण्डगात्र, क्ली (गण्डः स्फोटक इव वर्त्तुलमुच्च नीचञ्च गात्रमस्य ।) फलविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आता इति भाषा ॥
गण्डदूर्व्वा, स्त्री, (गण्डा ग्रन्थिला दूर्व्वेति कर्म्मधारयः ।) दूर्व्वाविशेषः । गांटिया दूर्व्वा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गण्डाली २ अतितीव्रा ३ मत्स्याक्षी ४ वारुणी ५ मीनपर्णी ६ सूचीनेत्रा ७ शामग्रन्थिः ८ ग्रन्थिला ९ ग्रन्थिपर्णी १० सूचीपत्रा ११ श्यामकाण्डा १२ जलस्था १३ शकुलाक्षी १४ कलाया १५ चित्रा १६ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । वातपित्तज्वरभ्रमतृष्णाश्रमच्छर्द्दिदोषनाशित्वम् । शिशिरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा भावप्रकाशे ।
"गण्डदूर्व्वा तु गण्डाली मत्स्याक्षी शकुलादनी ।
गण्डदूर्व्वा हिमा लोहद्राविणी ग्राहिणी लघुः ॥
तिक्ता कषाया मधुरा वातकृत् कटुपाकिनी ।
दाहतृष्णाबलासास्रकुष्ठपित्तज्वरापहा ॥"
गण्डमाला, स्त्री, (गण्डानां ग्रीवाजातस्फोटविशेषाणां माला समूहोऽस्याम् ।) गलरोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । गलगण्डः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२१ ॥ तस्यौषधं यथा,—
"अजमोदः ससिन्दूरो हरितालनिशाद्वयम् ।
क्षारद्वयं फेनयुतमार्द्रकं शरलोद्भवम् ॥
इन्द्रवारुण्यपामार्गकदली कन्दली समैः ।
एभिः सर्षपजं तैलमजामूत्रेण योजितम् ॥
स्वद्वाग्निना पचेदेतत् क्षीरेण संयुतम् ।
अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां व्यपोहति ॥
विद्रधस्तु पचेत् पक्वं पक्वञ्चैव विशोधयेत् ।
रोपणं मृदुभावञ्च तैलेनानेन कारयेत् ॥
अजमोदादिकं तैलं महावीर्य्यञ्च रोगनुत् ॥"
इति गारुडे १७८ अध्यायः ॥
अपि च । तत्रैव १६ अध्याये ।
"द्विजयष्ट्याश्च वै मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
गण्डमालां हरेल्लेपात् कुरण्डगलगण्डकम् ॥"
अपि च । तत्रैव १८४ अध्याये ।
"अपराजितायाः मूलञ्च गोमूत्रेण समन्वितम् ।
पीतस्यापि हरत्येव गण्डमालां न संशयः ॥"
अपि च ।
"बिल्वाग्निमन्थश्योनाकपाटलापारिभद्रकम् ।
प्रसारण्यश्वगन्धा च बृहती कण्टकारिका ॥
बला चातिबला रास्ना श्वदंष्ट्रा च पुनर्नवा ।
एरण्डशारिवा पर्णी गुडूची कपिकच्छुरा ॥
एषां दशपलिकान् भागान् क्वाथयेत् सलिले ऽमले ।
तेन पादावशेषेण तैलं पात्रे विपाचयेत् ॥
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
द्रव्याणि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्यामि तत् शृणु ।
शतपुष्पा देवदारु मांसपर्णी वचागुरु ॥
कुष्ठं मांसी सैन्धवञ्च पलमेकं पुनर्नवा ।
पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ॥
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च गण्डमालाञ्च नाशयेत् ।
अपस्मारं वातरक्तमाद्यशाश्च पुमान् भवेत् ॥
गर्भमश्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्मानुषी शिव ! ।
अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां नृणां तथा ॥
तैलमेतत् प्रदातव्यं सर्व्ववातविकारिणाम् ॥"
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
अथ गण्डमालायाः लक्षणमाह ।
"कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः
कक्षांसमन्यागलवङ्क्षणेषु ।
मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः
स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ॥"
कर्कन्धुः क्षुद्रवदरी । कालं प्रकृष्टतरम् । चिरमन्दपाकैः चिरेण मन्दोऽल्पः पाको येषां तैः ॥*॥
अथ गण्डमालायाः एवावस्थाविशेषमपचीमाह ।
"ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाकाः
स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।
कालानुबन्धं चिरमादधाति
सैवापचीति प्रवदन्ति केचित् ॥"
ते ग्रन्थयः गण्डमालाया एव गण्डाः केचित् वाप्तपाकाः सन्तः स्रवन्ति पश्चात् नश्यन्ति अन्ये भवन्ति च । कालानुबन्धं चिरमादधाति या गण्डमाला चिरं तिष्ठति सैवापची इति केचिद्वदन्ति ॥ * ॥
अपच्या साध्यत्वान्तिकमाह ।
"साध्या स्मृता पीनसपार्श्वशूल
कासज्वरच्छर्द्दियुता त्वसाध्या ॥" * ॥
अथ ग्रन्थिः । ग्रन्थिलक्षणमाह ।
"वातादयो मांसमसृक् च दुष्टाः
सन्दूष्य मेदश्च तथा शिराश्च ।
वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोथं
कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥"
विग्रथितं ग्रन्थिरूपम् । अतो ग्रन्थिः ॥ * ॥
अस्याः निदानादिपूर्व्वलिखितम् । अथ गण्डमालायाश्चिकित्सा ।
"काञ्चनारत्वचः क्वाथं शुण्ठीचूर्णेन संयुतम् ।
माक्षिकाढ्यं सकृत्पीतं शोधी वरुणमूलजः ॥
गण्डमालां हरत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ।
पलमर्द्धपलं वापि पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ॥
काञ्चनारत्वचः पीत्वा गण्डमालां व्यपोहति ।
काञ्चनारस्य गृह्णीयात् त्वचः पञ्चपलोन्मितम्॥
नागरस्य कषायाश्च मरीचस्य पलं पलम् ।
पथ्याविभीतधात्रीणां पलमर्द्धं पृथक् पृथक् ॥
वरुणस्याक्षमेकञ्च पत्रकैलात्वचः पुनः ।
टङ्कं टङ्कं समादाय सर्व्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ॥

यावच्चूर्णमिद सर्व्वं तावानेवात्र गुग्गुलु ॥
सङ्गृह्य सर्व्वमेकत्र पिण्ड कृत्वा विधारयेत ।
गुटिका शाणिका कृत्वा प्रभाते भक्षयेन्नर ॥
गण्डमाला जयत्युग्रामपचीमर्व्वुदानि च ।
ग्रन्थ्यर्व्वुदानि गुल्मांश्च कुष्ठानि च भगन्दरम ॥
प्रदेयश्चानुपानार्थं क्वाथो मुण्डितिकाभव ।
क्वाथ खदिरसारस्य क्वाथ कोष्णोऽभयाभव ॥’
इति काञ्चनारगुग्गुलु ॥ * ॥
“चक्रमर्द्दकमूलस्य कल्क दत्त्वा विपाचयेत ।
केशराजरसे तैल कटुक म्टदुनाग्निना ॥
पात्रशेषे विनि क्षिप्य सिदूरमवतारयेत ।
एततैल निहन्त्याशु गण्डमाला सुदारुणाम ॥”
इति चक्रमर्द्दतैलम ॥ * ॥
“गुञ्जामूलफलैस्तैल विपक्व द्विगुणाम्भसा ।
हरेदभ्यङ्गनस्याभ्या गण्डमाला सुदारुणाम ॥”
इति गुञ्जतैलम ॥*॥ अथापच्याश्चिकितसा ।
‘चन्दन साभया लाक्षा वचा कटकरोहिणी ।
एभिस्तैल शृत पीत समूलामपची हरेत ॥”
इति चन्दनादितैलम ॥ * ॥
“व्योष विडङ्ग मधुक सैन्धव देवदारु च ।
तैलमेभि शृत नस्यात सकृच्छ्रामपची हरेत ॥’
व्योषादितैलम ॥ * ॥ अथ ग्रन्थिचिकितसा ।
“सर्ज्जिकामूलकक्षारशङ्खचूर्णसमन्वितम ।
एतेन सहितो लेपो हन्ति ग्रन्थि तथार्व्वुदम ॥
ग्रन्थिर्न यो नश्यति भेषजेन
निष्पाश्य त शस्त्रचिकित्सकेन ।
जात्यादिपक्केन घृतेन वैद्यो
व्रणेन चान्येन च सञ्चिकितसेत ॥
ग्रन्थिमुलकृत्य पश्चात्तु व्रणोक्त क्रममाचरेत ।
शिराग्रन्थि विहायान्ये शेषे शस्त्र प्रयुज्यते ॥”
इति भावप्रकाश ॥
(यथास्या सकारणलक्षणचिकितसितानि ।
“दुष्टाम्बुपानसकदन्ननिषेवणाच्च
सञ्जायते च क्रिमिसम्भवगण्डमाला ।
सा मारुतेन कफपित्तभवे विकारे
ससपते क्रिमिजदोषगणाच्च गण्डात ॥
वातेन वातसदृशानि च लक्षणानि
पित्तेन दाहसरुजव्रणशोषतापा ।
सा श्लेष्मणा च घनशीतलसम्प्रयोगात
स्यात सन्निपातविहिता च समस्तलिङ्गै ॥
तस्य चेम प्रतीकार वक्ष्यामि शृणु पुत्रक ।।
रोहिणी विशदा चैव विजया च त्रिभेदिनी ॥
कान्तारी वज्रपुष्पा च तथा चेन्द्रायुधा परा ।
इति सप्तविधा लूता शृणु पश्चात पृथक पृथक ॥
रक्तमुखा भवेद्रक्ता रक्तस्थाने च रोहिणी ।
विशदा मासलस्थाने श्वेतवर्णा च दीर्घिका ॥
विजया च शिरो मध्ये पीतवर्णा यवप्रभा ।
भेदिनी मेदस स्थाने श्वेता च नीलरेखिका ॥
कान्तारी च वह्निमध्ये श्वेताङ्गा रक्तमुण्डिका ।
वज्रपुष्पा चास्थिमध्ये श्वेताक्षणा शिरा मता ॥
चन्द्रायुधा शिरान्ते च धूम्रा कृष्णा शिरा मता ।
रोहिण्यङ्गुलिमात्रेण मूत्रेण विशदा समा ॥

विजया च यवाकारा वर्त्तुला विजया तथा ।
अन्या नणाश्च विज्ञेया तण्डुली कण्टकानिभा ॥
रोहिणी विजया विशा मासस्थानसमाश्रिता ।
गुल्फे वा चास्थिसन्धौ च दृश्यते भेदिनी नरे ॥
कुक्षौ कर्णान्तरेऽपाङ्गे कान्तारी विद्धि पुत्रक ।।
वज्रपुष्पा शिरसि च शिरान्ताग्निप्रदा मता ॥
अतो वक्ष्यामि भैषज्य शृणु पुत्र । प्रयत्नत ।
सान्द्रपूयविस्रावश्च गम्भीरश्च व्रणा विदु ॥
अथश्च सरुजश्चैव पक्वजम्बसमप्रभम ।
लूताव्रणानाश्चैतानि अपक्व यदि दृश्यते ॥
त्यक्त्वा सन्धिस्थमम्मस्था लूताश्चैव हि तदव्रणम ।
तदा तप्तेन तैलेन दाहस्त्वाशु विशीयते ॥
अङ्कोलश्चैवमद्यानि पारिभद्रदलानि च ।
गृहधूम कृष्णाजीर गोमूत्रेण तु पेषितम ॥
लेपनञ्च प्रशस्तञ्च लताना मारणे परम ।
पिण्डीतक विडङ्गानि तथा चेङ्गुदिमूलकम ॥
बीजपूरकमूलानि पेषितानि विलेपयेत ।
गण्डमाला तथा घोरा हन्ति शीघ्र प्रकण्टकाम ।
स्नुहीक्षीरश्चार्कक्षीर लूतारन्ध्रे नियोजयेत ॥
तेन कीटस्तु तन्मध्ये म्रियते नात्र सशय ।
आस्यतो गिरिकर्णीश्च चन्द्राश्च समाशकम ॥
पिष्ट्वा लेप प्रयोक्तव्यो लूता हन्ति सुदारुणाम ।
करवीरश्चार्कदुग्ध तथा च कटुतुम्बिकाम ॥
निशाद्वय जाङ्गलिका तिलतैले विपाचयेत ।
लूतामभ्यञ्जने हन्ति गण्डमालाश्च दारुणाम ॥
घृत जात्यादिक नाम तथा चात्र प्रयोजयेत ।
अन्यान्यपि व्रणे यानि प्रोक्तानि च यथाविधि ॥”
इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीय-स्थाने लूतागण्डमालाचिकित्सा नाम सप्तत्रिंशोऽध्याय ॥
“गलस्य पार्श्वे गलगण्ड एक
स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डै ।
साध्या स्मृता पीनसपार्श्वशूल-
कासज्वरच्छर्द्दियुतास्त्वसाध्या ॥
तेषा सिरा-काय शिरो-विरेकौ
धूम पुराणस्य घृतस्य पानम ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तदशेऽध्याये ॥)

गण्डमालिका स्त्री (गण्डाना ग्रन्थीना मालाऽस्या अस्या वा इति कप । ततष्टाप अत इत्वञ्च ।) लज्जालुरुच । इति रत्नमाला ॥

गण्डशैल, पु, (गण्ड इव शैल स्खलितस्थूलोपल । शैलशब्दोऽत्र शैलावयवे वर्त्तते । “विशेषण विशेष्येण बहुलम ।” २ । १ । ५७ । इति समास । यद्वा शैलस्य पर्व्वतस्य गण्ड इव । राजदन्तादित्वात पूर्व्वनिपात ।) गिरेश्च्युत स्थूलोपल । भूकम्पादिना पर्व्वतात गलितो महान प्रस्तर । इत्यमर । २ । ३ । ६ ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम । १७९ ।
“कि पुत्रि । गण्डशैलभ्रमेण नवनीरदेषु निद्रासि ।
अनुभव चपलाविलसितगर्ज्जितदेशान्तर-भ्रान्ती ॥”)
ललाटम । इति हेमचन्द्र । ४ । १०२ ॥

गण्डाङ्ग, पु, (गण्ड इव उच्छ्रयमङ्गमस्य ।) खड्गी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गण्डारि, पु (गण्डस्य रोगविशेषस्य अरि । तन्नाशकत्वात्तथात्वम ।) कोविदारवृक्ष । (यथा,—
“काञ्चनाल । काञ्चनकौ गण्डारि शोणपुष्पक ॥”
इति भावप्रकाश ॥)

गण्डाली, स्त्री, (गण्ड अलतीति । अल+“कर्म्मण्यण ।” ३ । २ । १ । इत्यण । गण्डेन ग्रन्थिना आन्यते भूष्यते वा । अल+घञ स्त्रिया ङीष ।) श्वेतदूर्व्वा । इत्यमर । २ । ४ । १५९ ॥ सपाची । इति भावप्रकाश ॥ गण्डदूर्व्वा । इति राजनिघण्ट ॥

गण्डि, पु, (गडि+इन ।) वृक्षस्य मूलाच्छाखावधिभाग । इति हेमचन्द्र । ४ । १८६ ॥ गुडि इति भाषा ॥

गण्डीर, पु, (गण्ड+ईरन ।) समष्ठिला । शसा इति ख्यात । समठ इति ख्यात । अनूप देशज शाकम । इति केचित । गुण्ठिया इति ख्यातशाकम । इति सर्व्वानन्द । इत्यमरटीकाया भरत ॥ (“गण्डीर शाकविशेषो गण्डीनीति लोके गण्डारी मञ्जिष्ठा च । ’इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ अस्य गुणा यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
“वायु वत्सादनी हन्यात कफङ्गण्डीरचित्रकौ ॥”)
वीर । इति जटाधर ॥

गण्डीरी, स्त्री, (गण्डीर+गौरादित्वात ङीष । यद्वा गण्ड रोगविशेष ईरयति दूरीकरोति खनिजासादिभिरिति शेष ।) सेहुण्डवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ सिज इति भाषा ॥

गण्डु पु स्त्री, (गण्ड्यते शिरोभाग स्थाप्यतेऽत्र । गडि+अधिकरणे उन ।) उपधानम । इति जटाधर ॥

गण्डूपद पु, (गण्डु ग्रन्थय ताभिरन्वितानि पदानि यस्य । शाकपार्थिवादित्वात समास ।) किञ्चुलुक । इत्यमर । १ । १ । २२ ॥
(“गण्डूपदस्य रूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥”
इति वैद्यकमाधवकररोगविनिश्चये अर्शोऽधिकारे ॥)

गण्डूपदभव, स्त्री, (गण्डूपद इव भवति उत्पद्यते इति । भू+अच ।) सीसकम । इति हेमचन्द्र ।३।१ ७ ॥

गण्डूपदी स्त्री (गण्डूपद+स्त्रिया अल्पार्थे ङीप ।) किञ्चुलुकपत्नी । तत्पर्य्याय । शिली २ । इत्यमर । १ । १ । २४ ॥ सिली ३ क्षुद्रकिञ्चुलुकजाति । इत्यमरटीकाया भरत ॥ क्षोटजाति के चुया इति भाषा ॥

गण्डूष पु (गडि+“गण्डेश्च ।” उणा ।४।७८। इति ऊषन ।) मुखपूरणम । (यथा भागवते । ९ । १५ । ३ ।
“भीमस्तु विजयस्याथ काञ्चनो होत्रकस्तत ।
तस्य जह्नु सुतो गङ्गा गण्डूषीकृत्य योऽपिबत ॥”)
हस्तिमुण्डाग्रभाग । प्रसृतिपरिमितम । इति मेदिनी । षे ३५ ॥ (यदाह कश्चित ।

"अगाधजलसञ्चारी विकारी न च रोहितः ।
गण्डूषजलमात्रेण शफरी फर्फरायते ॥")

गण्डूषा, स्त्री, (गण्डूष + टाप ।) गण्डूषः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥ "सुखपूर्णतोयमिति भगी॥ रायमुकुटस्तु गण्डूषाशब्दो मुखपूरणे स्त्रीलिङ्गः । पुंलिङ्गस्तु गण्डूषशब्दश्चुलुकपरिमाणे इति । यथा,—
अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते ॥"
इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥

गण्डोलः पुं (गडि + "कपिगडिगण्डिकटीति ।" उणा १ । ६७ । इति ओलच ।) गुडः । ग्रासः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६ ॥

गण्यः त्रि (गणं लब्धा इति । "धनगणं लब्धा ।" ४ । ४ । ८ । इति यत । यद्वा गण्यते इति । कर्म्मणि यत । गणे भव । "दिगादिभ्यो यत ।" ४।३।५४ । इति यदित्येके ।) गणनीयम् । गणितव्यम् । तत्पर्य्यायः । गणेयम् २ संख्येयम् ३ । इति हेमचन्द्रः ।३।३३६॥ (यथा ऋग्वेदे ।३।७।५।
"दिवो रुच सुरुचो रोचमाना इला येषां गण्या माहिना गीः ॥")

गत, त्रि, (गच्छति जानाति यातीति वा । "गत्यर्थाकर्म्मकेति ।" ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि क्तः ।) विज्ञातम् । यातम् । इति मेदिनी । ते १५ ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । ४ । ५ ।
"मुनीन् तस्य स्थलपङ्किनीगतं
वितर्कमाविष्कृतफेनसन्तति ॥"
गम्यते इति । भावे क्तः तु गमने क्ली ॥ यथा, माघे । १ । २ ।
"गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः
प्रसिद्धमूर्द्ध्वज्वलनं हविर्भुजः ॥")

गतनासिकः त्रि, (गता विरहिता नासिका यस्य ।) नासिकारहितः । तत्पर्य्यायः । विग्रः २ । इत्यमरः ।२।६।४६॥ विख्नुः ३ । छिन्ननासिकः ४। इति शब्दरत्नावली ॥ विनासिकः ५ निनसः ६। इति जटाधरः ॥

गतसन्नकः, पुं, (गत सन्न सादे नेतुर्ज्ञो मनो यस्मात यस्य वा इति कप ।) निर्म्मदहस्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गतागत, क्ली (गतं ऊर्द्ध्वगमनं आगतं अधोगमनं यत्र ।) पक्षिगतिविशेषः । इति जटाधरः ॥ (गतञ्च आगतञ्च द्वयोः समाहारः ।) यातायातम् । यथा रसमञ्जय्याम् ।
"गतागतकुतूहलं नयनयोरपाङ्गावधि ॥"
(तथा च भगवद्गीतायाम् । ६ । २१ ।
"ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्म्ममनुप्रपन्ना
गतागतं कामकामा लभन्ते ॥"
गतं विनष्टं आगतं पुनः संसारागमनं यस्मात् । यं प्राप्य जीवो न पुनर्निवर्त्तते इति व्याख्यात तथात्वम् । पुं, महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ९८ ।
"नीतिर्ह्यनीतिः शुद्धात्मा शुद्धो मान्यो गतागतः ॥")

गतार्त्तवा स्त्री, (गतं निवृत्तं आर्त्तवं रजोऽस्याः ।) वृद्धा । (गतं दृष्टं आर्त्तवमस्याः इति ।) वन्ध्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

गति स्त्री, (गम + भावे क्तिन ।) गमनागमनम् । (यथा रघुवंशे । १ । ४ ।
"अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्ब्बसूरिभिः ।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥")
तत्पर्य्यायः । वर्त्तते १ अयते २ लोटते ३ लोठते ४ स्यन्दते ५ कसति ६ सर्पति ७ स्यमति ८ सवति ९ स्रवति १ अवति ११ स्रोतति १२ ध्वसति १३ वेनति १४ मार्ष्टि १५ गुरस्यति १६ प्रवति १७ कालयति १८ पेलयति १९ कण्टति २० पिस्यति २१ विस्यति २२ मिस्यति २३ पवते २४ पयते २५ च्यवते २६ कवते २७ गवते २८ नवते २९ चोदति ३० नक्षति ३१ सक्षति ३२ म्यक्षति ३३ सचति ३४ स्वक्षति ३५ तुरीयति ३६ चतति ३७ अतति ३८ गाति ३९ इयक्षति ४० सश्चति ४१ सरति ४२ रंहति ४३ यतते ४४ भ्रमति ४५ ध्रजति ४६ रजति ४७ लजति ४८ क्षियति ४९ धमति ५० मिनाति ५१ ऋच्छति ५२ ऋणोति ५३ स्वरति ५४ सिसर्त्ति ५५ वेविष्टि ५६ योषिष्टि ५७ ऋणाति ५८ ऋयति ५९ तिजति ६० दध्यति ६१ त्सरोति ६२ युध्यति ६३ धन्वति ६४ गरुणति ६५ आयन्ति ६६ डीयते ६७ तकति ६८ टीयते ६९ इषति ७० फणति ७१ छाति ७२ अर्हति ७३ महति ७४ सस्ते ७५ नसते ७६ ह्वयति ७७ इयर्त्ति ७८ तूर्त्त ७९ इहते ८० अयति ८१ स्वाञ्चति ८२ गन्ति ८३ आगनीगन्ति ८४ जगन्ति ८५ जिन्वति ८६ जसति ८७ गमति ८८ एति ८९ भाति ९० अयति ९१ वहते ९२ रथर्यति ९३ जेहते ९४ स्कन्ति ९५ क्षुम्पति ९६ ख्यति ९७ वाति ९८ याति ९९ द्रवति १०० द्राति १०१ ज्वलति १०२ रजति १०३ जमति १०४ जवति १०५ वक्षति १०६ अनिति १०७ पवते १०८ हन्ति १०९ सेयाति ११० अगन १११ जगन ११२ जिगाति ११३ पाति ११४ दन्वति ११५ द्रमति ११६ द्रवति ११७ वेति ११८ ह्ययन्ति ११९ एति १२० जगायात १२१ अग्मुः १२२ । इति द्वाविंशं शतं गतिकर्म्म । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥ (गम्यतेऽस्यामिति । गम + अधिकरणे क्तिन ।) मार्गः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । ८ । २६ ।
"शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्यया वर्त्तते पुनः ॥")
दशा । (यथा तत्रैव । ६ । ३७ ।
"अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण ! गच्छति ॥"
गम्यते ज्ञायतेऽनया । करणे क्तिन ।) ज्ञानम् । (यथा, श्रीमद्भागवते ।७।५।३१।
"न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं
दुराशया ये बहिरर्थमानिनः ।
अन्धा यथान्धैरुपनीयमाना
स्तेऽपीशतन्त्र्यामुरुदाम्नि बद्धाः ॥"
"स्वस्मिन्नेव आत्मन्येव अर्थः प्रयोजनं येषां ते स्वार्थास्तत्त्वविदस्तेषां गतिर्ज्ञानस्वरूपं विष्णुं ते दुराशया बहिरर्थमानिनो न विदुः जानन्ति ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥) यात्रा । (गम्यते प्राप्यतेऽनया इति । गम + करणे क्तिन ।) अभ्युपायः । (यथा महाभारते ।१३।१४६।६१।
"यत्र इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः ॥")
नाडीव्रणम् । सरणी । इति मेदिनी । १४ । (गम + भावे क्तिन् । परिणतिः । यथा किराता र्जुनीये । १ । ४ ।
"मदनमुपदधे स एव तासां
दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम् ॥"
"गतिः परिणतिः ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ प्रमाणम् । यथा तत्रैव । १४ । १५ ।
"क्षिपति योऽनुवनं वितता बृहद्
बृहत्ता सह नगेन दिशा गतिः ॥"
"भया नैतच्च का गतिः किं प्रमाणम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ गम्यते इति । गम + कर्म्मणि क्तिन । स्वरूपम् । यथा तत्रैव । ६।२६।
"चरतस्तपस्तव वनेषु सदा
न वयं निरूपयितुमस्य गतिम् ।"
"तव वनेषु तपश्चरतोऽस्य गतिं स्वरूपं निरूपयितुम् ।" इति मल्लिनाथः ॥ विषयः । यथा कुमारे । ५ । ६४ ।
"तथा विराद तत्त्वाभिसाधन
मनोरथानामगतिर्न विद्यते ।"
"मनोरथानां कामानां अगतिः अविषयः ।" इति मल्लिनाथः ॥ कर्म्मफलम् । यथा भगवद्गीतायाम् । ६ । १८ ।
"गतिर्भर्त्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ॥"
"गतिः कर्म्मफलम् ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥
ग्रहभेदात् गतिर्भेदा यथा,—
"अष्टधा ह्युपमा तस्य वक्री मार्गाश्रिता । प्रतमन्दोच्चयाताख्या ग्रहाणां गतिरीतवः ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥
तत्र तु नक्षत्रभेदेन ग्रहस्य गतिभेदो यथा, बृहत्संहितायाम् । ७ अध्याये ।
"नोत्पातपरित्यक्तः कदाचिदपि चन्द्रजो व्रजत्युदयम् ।
जलदहनपवनभयकृत धान्यार्घक्षयविवृद्धौ वा ॥
विचरन् श्रवणधनिष्ठा प्राजापत्येन्दुविश्वदेवानि ।
मृद्नन् हिमकरतनयः करोत्युपद्रवसरोगभयम् ॥
रौद्रादीनि मघान्तान्युपाश्रिते चन्द्रजे प्रजापीडा ।
शस्त्रनिपातक्षुद्भयरोगानावृष्टिसन्तापैः ॥
हस्तादीनि विचरन् षट् ताराण्युपपीडयन् गवामशुभः ।
स्नेहरसार्घविवृद्धिं करोति चोर्व्वी प्रभूतान्नाम् ॥
आर्य्यमणं हौतभुजं भद्रपदामुत्तरां यमेशञ्च ।
चन्द्रस्य सुतो निघ्नन् प्राणभृतां धातुसंक्षयकृत् ॥
आश्विनवारुणमूलान्युपमृद्नन् रेवतीञ्च चन्द्रसुतः ।

पश्यभिषग्भोजीविकसलिलजतुरमोषघाकरं ॥
पूर्व्वाद्यानचितयादकमथीन्दो सुतोऽभिन्दद्री
यात ॥
सुच्छक्षतस्करामयभयप्रदायी चरन जगत ॥
प्राकृतविमिश्रसङ्क्षिप्तीव्यायोगान्तघोर-
पापाख्या ।
सप्तपराशरतन्त्रे नक्षत्रे कीर्त्तिता गतय ॥
प्राकृतसञ्ज्ञा वायव्ययाम्यपैतामहानि बहुलाच्च।
मिश्रा गति प्रदिष्टा शशिशिवपित्र्यभुजगदैवानि॥
सङ्क्षिप्ताया पुष्य पुनर्वसु फलगुनीद्वय चेति ।
तीव्राया भद्रपदाद्वय सशाक्राश्वयुक् पौष्णम॥
योगान्तिकेति मूल द्वे चाषाढे गति सुतस्येन्दो ।
घोराश्रवणत्वाष्ट्र वसुदेव वारुण चैव ॥
पापाख्या सावित्र मैत्र शाक्राग्निदैवत चेति ।
उदयप्रवासदिवसै स एव गतिलक्षण प्राह ॥
चत्वारि शशिशरद्विसमेता विंशतिर्दिनवकस्य ।
नव मासार्द्ध द्या चैकसयुता प्राकृताद्यानाम ॥
प्राकृतग्त्यामारोग्यवृष्टिसस्यप्रवृद्धय क्षेमम ।
सङ्क्षिप्तमिश्रयोर्मिश्रमेतदन्यासु विपरीतम ॥
ऋज्व्यातिवक्रा वक्रा विकला च मतेन देवल
स्यैता ।
पञ्च चतुर्द्वौकाहा ऋज्व्यादीना षडभ्यस्ता ॥
ऋज्वी हिता प्रजानामतिवक्रार्थं गतिवि-
नाशयति ।
शस्त्रभयदा च वक्रा विकला भयरोगसञ्जननी ॥
पौषाषाढश्रावणवैशाखेष्विन्दुज समाषेषु ।
दृष्टो भयाय जगत शुभफलकृत प्रोषितस्तेषु ॥
कार्त्तिकेऽश्वयुजि वा यदि मासे
दृश्यते तनुभव शिशिरांशो ।
शस्त्रचौरहुतभुगदतोय-
क्षुद्भयानि च तदा विदधाति ॥
रुद्धानि सौम्येऽस्तमिते पुराणि
यान्युद्गते तान्युपयान्ति मोक्षम ।
अन्ये तु पश्चादुदिते वदन्ति
लाभ पुराणा भवतीति तज्ज्ञा ॥
हेमकान्तिरथवा शुकवर्ण्ण
सस्यकेन मणिना सदृशो वा ।
स्निग्धमूर्त्तिरलघुश्च हिताय
व्यत्यये न शुभकृच्छशिपुत्र ॥"
अन्येषामपि ग्रहाणा गतिस्तत्रैव क्रमशो विशे-
षतो द्रष्टव्या ॥)

गतिला, स्त्री (गम+"मिथिलादयश्च।" उणा।
१।५८। इति इलच मलोपे तुक् च।) नदी-
विशेष । परम्परामेद । इत्युणादिकोष ॥ (वेत्र
लता । इत्युज्ज्वलदत्त ॥)

गत्वर, त्रि, (गच्छतीति । गम+"इनमशजि-
सर्त्तिभ्य क्वरप ।" ३।२।१६३। इति क्वरप ।)
गमनशील । इति व्याकरणम ॥ (यथा, शान्ति-
शतके । १।२ ।
"बीभत्सा विषया जुगुप्सिततम काया वयो
गत्वर
सन्त्वैर्बन्धुमिरध्वनीव पथिकैर्योगो वियोगावह ॥")

गद, त क व्यक्तध्वनौ। इति कविकल्पद्रुम ॥(अदन्त-
चुरा-पर-अक-सेट।) अभ्रध्वनौ मेघकर्तृक-
शब्दे। गदयति मेघ । इति दुर्गादास ॥

गद भाषे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर-सक
सेट।) गदति। सारङ्ग कतिचिच्च सजगादिरे
इति गद्यकृतानित्यत्वात । इति दुर्गादास ॥

गद, क्ली, (गद्यते पीड्यतेऽस्मादनेन वा। गद+
अपादाने करणे वा अप।) विषम । इति राज
निघण्ट ॥

गद पु, (गद्यते रुज्यतेऽनेन गदयति वा। गद+
करणे अप। कर्त्तरि णिच अच वा।) रोग ।
(यथा हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये।
"शत्रु स्थानबल प्राप्य विक्रम कुरुते बली।
तथा धान्वन्तर प्राप्य विक्रम कुरुते गद ॥
"यावन स्थान समाश्रित्य विकार कुरुते गद ।
तावत्तस्य प्रतीकार स्थानत्यागाद्बलीयस ॥")
श्रीकृष्णभ्राता। इति हेमचन्द्र । ३। १२७॥
(यथा, भागवते। १।१४।२८।
"हृदीक ससुतोऽक्रूरो जयन्तगदसारणा ॥)
भाषणञ्च। (औषधम । यथा, महाभारते। १।
४३।२१।
"अथ शुश्राव गच्छन स तक्षको जगतीपतिम।
मन्त्रैर्गदैर्विषहरै रक्ष्यमाण प्रयत्नत ॥"
असुरविशेष । यथा वायुपुराणे ५ अध्याये
"गदो नामासुरो ह्यासीत वज्राद्वज्रतरो दृढ ॥")

गदयित्नु, पु, (गदयति कामयुक्त करोतीति।
"स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच। उणा।
३।२९। इति इत्नुच णेरयादेशश्च।) कन्दर्प ।
इति मेदिनी। १५८ ॥

गदयित्नु त्रि (गदयति वाचाल वावदूक काम
युक्त वा करोतीति। "स्तनिहृषीति।" उणा।
३। २९ । इति इत्नुच णेरयादेशश्च।)
जल्पाक । कामुक । इति मेदिनी। १५८ ॥

गदा स्त्री, (गदयति पीडयत्यनया रिपून्प्रहरणविशेष।
गद+णिच+करणे अप+टाप च। गदयतीति
णिच अच वा।) स्वनामख्यातलौहमयास्त्रम।
इति मेदिनी। दे।४॥ (यथा महाभारते। ६।
५६।४५।
"त महात्मा महात्मान गदामुद्यम्य पाण्डव ।
अभिदुद्राव वेगेन धार्त्तराष्ट्र वृकोदर ॥"
गदायुद्धस्य प्रतिप्रहारादिभेदो यथा तत्रैव।
६।५७।१७—२ ।
"अचरद्भीमसेनस्तु मार्गान बहुविधास्तथा।
मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥
अस्त्रयन्त्राणि चित्राणि स्थानानि विविधानि च।
परिमोक्ष प्रहाराणा वर्ज्जन परिधावनम ॥
अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थान सविग्रहम ।
परिवर्त्तनसवर्त्तमवप्लुतमुपप्लुतम ॥
उपन्यस्तमपन्यस्त गदायुद्धविशारदौ ।
एव तौ विचरन्तौ तु न्यघ्नता वै परस्परम ॥"
भगवतो विष्णोर्गदा तु गदनामकस्यासुरविशेष-
स्यास्थ्ना देवशिल्पिना विश्वकर्म्मणा निर्म्मिता।
अतएवासौ गदेति नाम्ना प्रसिद्धा अस्या नाम
तु एतद्रूपत्वच्छैव सिद्धेति बोध्यम। यथा वायु
पुराणे गयामाहात्म्ये ५ अध्याये।
"गदो नामासुरो ह्यासीत वज्राद्वज्रतरो दृढ ।
प्रार्थितो ब्रह्मणे प्रादात स्वशरीरास्थि दुस्त्यजम।
ब्रह्मोक्तो विश्वकर्म्मापि गदा चक्रेऽद्भुता तदा॥"
योगविशेष । यथा लघुजातकप्रकरणे।१।३॥
"अनन्तरयो केन्द्रयोर्यदा सर्व्वे ग्रहा भवन्ति।
तदा गदानाम योगो भवति ॥")
पाटलावृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गदाख्य क्ली (गदत्वेन रोगनाशकतया आख्या
यते विश्रुयते इति गद इत्याख्याऽस्येति वा।)
कुष्ठम। इति रत्नमाला ॥ कुड इति भाषा॥

गदागदौ पु, (गद रोग आगदयत नाशयत
इति। आ+गद+णिच+अच। यद्वा गद रोग
आगच्छति प्राप्नोतीति गदाग रुज दायत
विशोधयत इति। दैप शोधने+क ।) अश्विनी-
कुमारौ। इति त्रिकाण्डशेष ॥ द्विवचनान्तोऽय
शब्द ॥

गदाग्रज, पु, (गदस्य वसुदेवपुत्रभेदस्य अग्रज ।)
श्रीकृष्ण। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, भागवते।
४।२३।१२।
"तावन्न योगगतिभिर्यतिरप्रमत्तो
यावन्न गदाग्रजकथासु रति न कुर्य्यात ॥")

गदाग्रणी, पु, (अग्रे नीयते। अग्र+नी+क्विप
गदाना रोगाणा गदेषु वा अग्रणी ज्यायान्।
अचिरात सहारकत्वात तथात्वम।) क्षय
रोग । इति राजनिर्घण्ट ॥

गदाधर,पु,(गदा धरति धारयति वा। धृ+अच।
यद्वा धरति इति धर गदाया धर । धृ+
अन्तर्णिजन्तात अजिति।) विष्णु । इति
हलायुध ॥ (यथा भागवते। १।८।२८।
"नेय शोभिष्यते तत्र यथेदानी गदाधर।।
त्वत्पदैरङ्किता भाति स्वलक्षणविलक्षितै ॥"
अस्य गदाधारणकथा यथा वायुपुराणे गया
माहात्म्ये ५ अध्याये।
"अथ कालेन महता मनौ स्वायम्भुवेऽन्तरे।
हेतिरक्षो ब्रह्मपुत्रस्तपस्तेपे सुदारुणम ॥
दिव्यवर्षसहस्राणा शत वायुभभक्षयत।
उन्मुखश्चोर्द्धवाहुश्च पादाङ्गुष्ठभरेण हि ॥
एकेनातिष्ठदयच शीर्णपर्णानिलाशन ।
ब्रह्मादीस्तपसा तुष्टान् वर वव्रे वरप्रदान ॥
दैवैर्दैत्यैश्च दृश्याद्यैर्विविधैर्भुजादिभि ।
कृष्णशस्त्रैश्च चक्राद्यैरवध्य स्या महाबल ॥
तथेत्युक्तान्तर्हितास्ते हेतिर्देवानथाऽजयत।
इन्द्रत्वमकरोद्धेतिभीता ब्रह्महरादय ॥
हरिन्त शरण जग्मुरूचुर्हेति जहीति तान।
ऊचे हरिरवध्योऽय हेतिर्देवासुरै सुरा ॥
महास्त्र मे प्रयच्छध्व हेति हन्मि हि येन तम।
इत्युक्तास्ते ततो देवा गदास्त्र ददुर्हरे ॥
दधार ता गदामादौ देवैरुक्तो गदाधर ।
गदया हेतिमाहत्य देवेभ्यस्त्रिदिव ददौ ॥"

बुद्धितत्त्वात्मिकैव भगवतो विष्णो कौमुदीनाम गदेति अध्यात्मशास्त्रेषु परिदृश्यते। तथाच विष्णुसहस्रनामभाष्ये।
"मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिका गदाम्।
धारयन् लोकरक्षार्थमुक्तश्चक्रगदाधरः ॥"
महादेवः। स तु गयातीर्थे वर्त्तते। यथा महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे।
"भोजपुरे भोजनाथो गयायाञ्च गदाधरः ॥"
गदाधारिणि त्रि॥)

गदाभृत्, पु, (गदां बिभर्त्ति इति। गदा+भृ+क्विप्। तुक् च।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः। २। १३३॥ (यथा, भागवते। १। १३। १।
"भवद्विधा भागवतास्तीर्थीभूताः स्वयं विभो।
तीर्थीकुर्व्वन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन गदाभृता॥")

गदाम्बर, पु, (गदं शब्दं अम्बरं यस्मात्।) मेघः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गदारातिः, पु, (गदस्य रोगस्य अरातिः शत्रुः तन्नाशकत्वात्।) औषधम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गदाह्वं, क्ली, (गद एव आह्वा आख्या यस्य।) कुष्ठम्। इति शब्दरत्नावली॥ कुड इति भाषा॥

गदी [न्] पु, (गदा विद्यते अस्य अस्ति वास्य। गदा+इनि।) विष्णुः। इति हारावली। ८॥ (यथा भगवद्गीतायाम्। ११। १७।
"किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च
तेजोराशिं सर्व्वतो दीप्तिमन्तम्॥")
गदाविशिष्टे रोगयुक्ते च त्रि॥

गद्गद, पु, सुप्तपदस्वज्ञानाभिधायी। अव्यक्तवक्ता। तस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकलक्षणं यथा,—
"आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः।
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान्॥"
इति माधवकरः॥
(अस्पष्टोक्तौ त्रि। यथा, अमरुशतके। ५३।
"खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्व्वेऽप-
राधा मयि।
तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो
रुद्यते॥")

गद्गदध्वनिः पु, (गद्गदेन वाक्परिचालितश्लेष्मा-दिना योऽस्पष्टीकृतो ध्वनिः। गद्गदरूपो ध्वनिर्वा।) हर्षशोकादिना अव्यक्तध्वनिः। तत्पर्य्यायः। मन्मनः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गद्य, क्ली, (गद्यते छन्दसा विना केवलं कथाप्रबन्धै-रेव विरच्यते इति। गद+"गदमदचरयमश्चानुप-सर्गे।" ३। १। १००। इति यत्।) पद्यभिन्नम्। कवित्वतम्। अपादः पदसन्तानः। इत्यमरः। ३। ५। ३१॥ कवित्वतभिन्ने त्रि। यथा गद्यो व्यवहारः गद्या वाक् गद्यं वचः। इति तट्टीकायां भरतः॥ (यथा महाभारते। ३। २६। ३।
"यजुषामृचां साम्नाञ्च गद्यानाञ्चैव सर्व्वशः।
आसीदुच्चार्य्यमाणानां निस्वनो हृदयङ्गमः॥")
"अपादः पदसन्तानो गद्यमाख्यायिका कथा॥"
इति दण्डी॥
आख्यायिका तु आचष्टे प्रतिपादयति अस्मर्थं आख्यायिका अत्र नायकेन स्वयमुपलब्धोऽर्थं आख्यायते इत्यर्थे। ख्यातायाः सत्यायायाः कथाया-माख्यायिका। सा च भावविका वासवदत्ता-हर्षचरितादि। कथा तु। प्रबन्धस्य कल्पना रचना बहुकृता स्तोकसत्या कथा।
प्रबन्धकल्पना स्तोकसत्या प्राज्ञाः कथां विदुः।
परम्पराश्रया यस्मात् सा मताख्यायिका क्वचित्॥
इति कोलाहलाचार्य्यः॥
कथा कादम्बर्य्यादि।" इत्यमरटीकायां भरतः॥
(गद्यन्तु त्रिधा विभक्तं यथा छन्दोमञ्जर्य्याम्।
"अपादः पदसन्तानो गद्यं तच्च त्रिधा मतम्।
वृत्तकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः॥"
एतेषामपि लक्षणं यथा तत्रैव।
"अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं वृत्तकं मतम्।
तत्तु वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत्॥
भवेदुत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरम्।
वृत्तैकदेशसम्बन्धात् वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम्॥"
मतभेदेनैतत् क्वचित् चतुर्व्विधमपि दृश्यते। यथा साहित्यदर्पणे। ६। ३३४।
"वृत्तबन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च।
भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकञ्च चतुर्व्विधम्॥
आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम्।
अन्यद्दीर्घसमासाढ्यं तुर्य्यञ्चाल्पसमासकम्॥")

गद्यानक, क्ली, (गद्येन औषधादिपरिमाणभेदेन आनीयते इति। आ+नी+ड। ततः स्वार्थे कन्।) अष्टचत्वारिंशद्रक्तिकापरिमाणम्।
("गुञ्जा यवाभ्यां कथिताऽत्र गुञ्जा
वल्लस्त्रिगुञ्जो धरणञ्च तेऽष्टौ।
गद्याणकस्तद्द्वयमिन्द्रतुल्यै-
र्वल्लैस्तथैको घटकः प्रदिष्टः॥"
इति लीलावती॥)
चतुःषष्टिगुञ्जापरिमाणम्। इति वैद्यकम्॥ गद्याणकमिति क्वचित् पाठः॥

गन्ता, [ऋ] त्रि, (गच्छतीति। गम+कर्त्तरि तृच्।) गमनकर्त्ता। इति व्याकरणम्। (यथा, नलोपा-ख्याने। २४। ३३।
"न ह्येकाहा शतं गन्ता त्वदृतेऽन्यः पुमानिह॥"
गच्छति प्राप्नोतीति शीलार्थे भाविकाले तृन्। यथा, भगवद्गीतायाम्। २। ५२।
"यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति।
तदा गन्तासि निर्व्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च॥"
अत्र शीलार्थे तृन्नन्तत्वात् न कस्यचित् षष्ठीति बोध्यम्॥)

गन्तु पु, (गच्छतीति। गम+"सितनिगमीति।" उणा १। ७०। इति तुन्।) पथिकः। इत्यु-णादिकोषः॥ (यथा ऋग्वेदे। ३। ५४। १८।
"युयोत नो अनपत्यानि गन्तोः प्रजावान् पशुमाँ अस्तु गातुः॥")

गन्त्री स्त्री, (गम्यतेऽनया इति। गम+"सर्व्वधा-तुभ्य ष्ट्रन्।" उणा ४। १५८। इति करणे ष्ट्रन्। ततो ङीष्।) वृषवाह्ययशकटम्। गरुर गाडि इति भाषा। इत्यमरः। २। ८। ५२॥ (गच्छतीति। गम+कर्त्तरि तृन्+स्त्रियां ङीप्। गमनशीला गमनकारिणी वा। यथा याज्ञ-वल्क्ये। ३। १।
"गन्त्री वसुमतीनाशमुदधिर्द्दैवतानि च।
फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति॥")

गन्त्रीरथ पु, (गन्त्रीषु गच्छन्तीषु स्त्रीषु गम-नाय यो रथः।) शकटम्। तत्पर्य्यायः। मठः २। इति हारावली। १६६॥

गन्ध क ड हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-आत्म सक-सेट।) क ड गन्धयते। हिंसे हिंसायाम्। गतिहिंसायाचनेष्विति रमानाथः। इति दुर्गादासः॥

गन्ध क्ली, (गन्धो विद्यतेऽस्य। अर्श आदित्वादच्।) कृष्णागुरु। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्ध, पु (गन्ध+पचाद्यच्।) आमोदः। इति विश्वः। स तु घ्राणग्राह्यपृथिवीगुणः। यथा,—
"घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः।
सौरभश्चासौरभश्च स द्वेधा परिकीर्त्तितः॥"
इति भाषापरिच्छेदे। १३॥
(अस्य लक्षणान्तरं यथा घ्राणमात्रग्राह्यगुणत्व-व्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वं यद्वा पृथिवीवृत्तिमात्र-वृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमिति॥) स तु दशविधः। (यथा महाभारते। १४। ५०। ४२।
"शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः।
एते पञ्च गुणा भूमेर्विज्ञेया द्विजसत्तमाः॥
पार्थिवश्च सदा गन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः।
तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून् गुणान्॥
इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा।
निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च।
एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत॥"
एतयामपि क्रमशः गन्ध इत्यन्विरितिमाह।)
इष्टः १ कस्तूर्य्यादौ। अनिष्टः २ शवादौ। मधुरः ३ मधुपुष्पादौ। अम्लः ४ आम्रातकादौ। कटुः ५ मरिचादौ। निर्हारी ६ हिङ्ग्वादौ। संहतः ७ चित्रगन्धः अनेककल्कगतः। स्निग्धः ८ सद्यस्तप्तघृतादौ। रूक्षः ९ सार्षपतैलादौ। विशदः १० शाल्यन्नादौ॥*॥

सौरभम्। तत्र पञ्चविधम्। यथा—
"गन्धश्च सम्यक् कथ्यते पुत्र वेतालभैरव।
चूर्णीकृतो वा घृष्टो वा दाहाकर्षित एव वा॥
रसः सम्मर्द्दजो वापि प्राण्यङ्गोद्भव एव वा।
गन्धः पञ्चविधः प्रोक्तो देवानां प्रीतिदायकः॥
गन्धचूर्णं गन्धपत्रं चूर्णं सुमनसां तथा।
प्रशस्तगन्धयुक्तानां पत्रचूर्णानि यानि च॥
तानि गन्धाढ्यानि स्युः स गन्धः प्रथमः स्मृतः।१
घृष्टो मलयजो गन्धः शुभस्तु चन्दनस्तथा॥
अगुरुप्रभृतिश्चापि यस्य पङ्कः प्रदीयते।
घृष्टः स घृष्टो गन्धोऽयं द्वितीयः परिकीर्त्तितः।२॥
देवदार्व्वगुरुप्रमुखसाराणां चन्दना।
प्रियादीनाञ्च यो दग्ध्वा गृह्यते दाहजो रसः॥
स दाहाकर्षितो गन्धस्तृतीयः परिकीर्त्तितः।३।
सगन्धकर्द्दमोत्थिग्रगन्धिभीतिलकं तथा॥

प्रभृतीना रसो योऽसौ निर्य्यास परिगृह्यते ।
स समद्दोद्गतो गन्ध समर्द्दज इतीर्य्यते ॥ ४ ॥
मृगनाभिसमुद्भूतस्तत्कोषोद्भव एव वा ।
गन्ध प्राण्यङ्गज प्रोक्तो मोदद स्वर्गवासि
नाम ॥ ५ ॥
कर्पूरगन्धसाराद्या कौदे दृष्टे च संस्थिता ।
चन्द्रभागादयश्चापि रसे पङ्के च सङ्गता ॥
गन्धसारस्तु सर्व्वत्र ससगादौ प्रयुज्यते ।
मृगनाभिभवेन्द्दष्टश्चूर्णोऽप्यन्यस्य योगत ॥
एव सर्व्वस्तु सर्व्वत्र गन्धो भवति पञ्चधा ।
दृष्टादिभावादन्योन्य गन्ध प्रीतिकर पर ॥
गन्धस्य विस्तरो भेद प्रोक्त कालीयकादय ।
सर्व्वे पञ्चविधेष्वेव प्रविष्टो भवति स्फुटात ॥"*॥
"गन्धो मलयजो यस्तु देवे पैत्रे च सम्मत ।
ततपङ्को वा रसो वापि चूर्णो वा विष्णुतुष्टिद ॥
सर्व्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भव ।
तस्मात सर्व्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयज सदा ॥
कृष्णागुरु सकर्पूर सहितो मलयोद्भवे ।
वैष्णवीप्रीतिदो गन्ध कामाख्यायाश्च भैरव ।॥
कुङ्कुमागुरुकस्तूरीचन्द्रभागै समीकृते ।
त्रिपुराप्रीतिदो गन्धस्तथा चण्डाश्च शम्भुना ॥
दैवतोद्देशपूर्व्वेण गन्धान सम्पूज्य साधक ।
देवायेन्व्याय वितरेत सर्व्वसाध्येषु पूजक ॥
गन्धेन लभते काम गन्धो धर्म्मप्रद सदा ।
अर्थाना साधको गन्धो गन्धे मोक्ष प्रतिष्ठित ॥
अय वा कथितो गन्ध पुत्रौ वेतालभैरवौ ।॥
इति कालिकापुराणे ६८ अध्याय ॥
प्रतिवेशी । लेश । सम्बन्ध । गन्धक । इति
मेदिनी ॥ (यथा प्रयोगामृते ।
"शोधितो यस्तु गन्ध स्यात जराम्टत्युरुजापह ।
अग्निसन्दीपन श्रेष्ठो वीर्य्यवृद्धिकरोऽस्थिमत ॥")
गर्व्व । इति हेमचन्द्र ॥ शोभाञ्जन । इति
शब्दरत्नावली ॥ घृष्टचन्दनम । यथा "घृष्टो
मलयजो गन्ध ।" इति शुद्धितत्त्वम ॥

गन्धक पु, (उग्रो गन्धोऽस्यास्तीति । "अर्श आदि
भ्योऽच ।" ५।२।१२७। इत्यच तत स्वार्थे कन ।)
शोभाञ्जनवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥ उपधातु
विशेष । ततपर्य्याय । गन्धाश्मा २ सौग-
न्धिक ३ । इत्यमर । २।६।१ २ ॥ गन्धिक ४
सुगन्धिक ५ । इति तट्टीका ॥ गन्धपाषाण ६
पामाघ्न ७ । इति रत्नमाला ॥ गन्धमोदन ८
पूतिगन्ध ६ अतिगन्ध १ वर ११ सुगन्ध १२
दिव्यगन्ध १३ गन्ध १४ रसगन्धक १५
कुष्ठारि १६ क्रूरगन्ध १७ कीटघ्न १८ शर-
भूमिज १६ गन्धी २ । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य गुणा । कटुत्वम । उष्णत्वम् । तीव्र-
गन्धत्वम । अतिवह्निकारित्वम । विषकुष्ठकण्डूति
खजुत्वगदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
कृमिप्लीहनेत्ररोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभ ॥
तस्य भेदा ।
"श्वेतो रक्तश्च पीतश्च नीलश्चेति चतुर्व्विध ।
गन्धको वर्णतो ज्ञेयो भिन्नभिन्नगुणाश्रय ॥
श्वेत कुष्ठापहारी स्याद्रक्तो लोहप्रयोगकृत ।
पीतो रसे प्रयोगार्हो नीलो वर्णान्तरोचित ॥"
इति राजनिर्घण्ट ॥ * ॥
अथ गन्धकस्योतपत्तिनामलक्षणगुणा ।
"श्वेतद्वीपे पुरा देव्या क्रीडन्त्या रजसाप्लुतम ।
दुकूल तेन वस्त्रेण स्नाताया क्षीरनीरधौ ।
प्रसृत यद्रजस्तस्माद्गन्धक समजायत ॥
गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ।
सौगन्धिकश्च कथितो वलिर्व्वलवसापि च ॥
चतुर्द्धा गन्धक प्रोक्तो रक्त पीत सितोऽसित ।
रक्तो हेमक्रियासूक्त पीतश्चैव रसायने ।
व्रणविलेपने श्वेत कृष्ण श्रेष्ठ सुदुर्लभ ॥"
श्रेष्ठो हेमक्रियादिषु सर्व्वत्र प्रशस्ततर ॥ * ॥
"गन्धक कटुकस्तिक्तो वीर्य्योष्णस्तुवर सर ।
पित्तल कटुक पाके कण्डूवीसर्पजन्तुजित ॥
हन्ति कुष्ठक्षयप्लीहकफवातान रसायन ।
अशोधितो गन्धक एष कुष्ठ
करोति ताप विषम शरीरे ।
सौख्यञ्च रूपञ्च बल तथौज
शुक्र निहन्त्येव करोति चाश्रम ॥'*॥
तस्य शोधनविधिर्यथा —
"लोहपात्रे विनि क्षिप्य घृतमग्नौ प्रतापयेत ।
तप्ते घृते ततसमान क्षिपेद्गन्धकज रज ॥
विद्रुत गन्धक दृष्ट्वा ततुवस्त्रे विनि क्षिपेत ।
यथा वस्त्राद्विनि सृत्य दुग्धमध्येऽखिल क्षिपेत ॥
एव स गन्धक शुद्ध्येत सर्व्वकर्म्मोचितो भवेत ॥"
इति भावप्रकाश ॥
"शोधितो यस्तु गन्ध स्यात जराम्टत्युरुजापह ।
अग्निसन्दीपन श्रेष्ठा वीर्य्यवृद्धिकरोऽस्थिमत ॥"
इति प्रयोगामृतम ॥

गन्धकन्दक पु (गन्धमूल गन्धप्रधानो वा कन्दो
ऽस्य तत कप स्वार्थे कन वा ।) कशेरु ।
इति वैद्यकम ॥

गन्धकारिका, स्त्री (गन्ध सुरभिप्रधान मण्डन
करोतीति । गन्ध+कृ+ण्वुल ततष्टाप कापि
अत इत्वञ्च ।) सैरिन्ध्री । सा तु परवेश्मस्था
स्ववशा शिल्पकारिका । इति हलायुध ॥

गन्धकालिका स्त्री, (गन्ध प्रशस्तगन्ध पराशर
मुनेश्वरप्रभावेन दूरवाहिगात्रसौरभ कलयति
धारयतीति । कल+णिच+अच ङीषच । तत
स्वार्थे कन टाप च पूर्व्वह्रस्व ।) व्यासमाता ।
इति हेमचन्द्र ॥

गन्धकाली स्त्री, (गन्ध प्रशस्तदूरवाहिगात्र
सौरभ कलयतीति । कल+णिच अच ङीषच ।
यद्वा, गन्धवती काली । मध्यपदलोपि
समास ।) व्यासमाता । इति शब्दरत्नावली ॥
(इय हि दाशराजकन्या पुरा बाल्यसमये मतस्य
गन्धा कालीत्येतन्नाम्ना ख्यातासीत । तत
कदाचित नदीपरपार जिगमिषुणा मुनि
प्रवरपराशरेण सङ्गता तस्यैव ऋषेर्वरप्रभा
वेन निजगात्रे पद्मपुष्पवत सौरभमवाप्य
तत प्रभृति पद्मगन्धा गन्धकालीति नाम्ना
च विश्रुताऽभवत । पर तस्यामेव कन्याया तदा
पराशरौरसात कानीनपुत्रो महर्षिव्यास
सञ्जात । ततो गच्छति काले महात्मना
भीष्मेण राज्य दारपरिग्रहश्च न करिष्या
मीति निराकृत्य प्रतिश्रुत्य दाशराजसकाशात
समानीता भुवनविश्रुता सा पद्मगन्धाद्या गन्ध-
काली ततकामुकाय पित्रे शान्तनवे समर्पिता ।
एतद्विवरण महाभारते १ । सम्भवे । ६६ १ ।
अध्याययोर्विशेषतो दर्शनीयम ॥ अस्या हेतो-
रेव नरपतिरुग्रायुध समरे भीष्मेण निहत ।
यथा हरिवंशे ।२ ।४७-५ ।
"स चापुग्रायुधस्तात । दुर्बुद्धिरभवत्तदा ।
प्रदीप्तचक्रो बलवान नीपान्तकरणोऽभवत ॥
स दर्पपूर्णो हत्वाजौ नीपानन्याश्च पार्थिवान ।
पितर्य्युपरते मह्य श्रावयामास किल्बिषम ॥
मामभात्ये परिवृत प्रयान धरणीतले ।
उग्रायुधस्य राजेन्द्र । दूतोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत ॥
अद्य त्व जननी भीष्म । गन्धकाली यशस्विनीम ।
स्त्रीरत्न मम भार्य्यार्थे प्रयच्छ कुरुनन्दन । ॥"
इदृश जुगुप्सितवाक्य दूतमुखादाकर्ण्यामित
प्रतापो महात्मा भीष्म अशोचान्ते त दुरा-
त्मान समराङ्गणे समाहूय निपात्य च राज्ञे
काम्पिल्याय तत पैतृक राज्य समर्पयत । अस्मि
न्नेवाध्याये एतत सर्व्व वृत्त सविशेष द्रष्टव्यम ॥)

गन्धकाष्ठ क्ली (गन्धप्रधान सुगन्धसमन्वित
काष्ठमस्य । कर्म्मधारयो वा ।) अगुरुकाष्ठम् ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥ शम्बरचन्दनम । इति राज
निर्घण्ट ॥

गन्धकुटी स्त्री (गन्धस्य सुगन्धस्य कुटी आलय
इव गन्धबाहुल्यात तथात्वम ।) मुरानाम-
गन्धद्रव्यम । इत्यमर ।२।४।१२३ ॥

गन्धकुसुमा स्त्री (गन्ध सुरभियुक्त कुसुम
यस्या ।) गणिकारीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

गन्धकेलिका, स्त्री (गन्ध केलयति गमयति
प्रापयति सन्निकर्षस्थानिति । गन्ध+केल+णिच
+अच तत स्वार्थे कन अत इत्वञ्च । गन्ध केल
तीति ण्वुल वा ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्ट ॥

गन्धकोकिला, स्त्री, (गन्धमूलिका गन्धप्रधाना
वा कोकिला ।) गन्धद्रव्यविशेष । अस्या
गुणा । स्निग्धत्वम । उष्णत्वम । कफनाशित्वम ।
तिक्तत्वम । सुगन्धित्वम । इति भावप्रकाश ।

गन्धखेड क्ली, (गन्धस्य खेड खेलोऽत्र । डलयो-
रैक्यात्तथात्वम ।) गन्धवीरणम् । गन्धवेणा इति
भाषा । ततपर्य्याय । भूतृणम २ रौहिषम ३
गोमयप्रियम ४ । इति रत्नमाला ॥

गन्धखेडक क्ली, (गन्धेन खेडति खेलतीति ।
खेल+ण्वुल । गन्धस्य खेड खेलोऽत्र इति
कप वा ।) गन्धतृणम । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धचेलिका, स्त्री (गन्ध चेलति गच्छतीति । चेल
+ण्वुल+टाप अत इत्वञ्च ।) कस्तूरी । इति
त्रिकाण्डशेष ॥ (कस्तूरीशब्देऽस्या विवृति
र्वेदिता ॥)

गन्धजात, क्ली, (गन्धेन सह जातं उत्पन्नम् ।) तेजपत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धज्ञा, स्त्री, (गन्धं इष्टानिष्टगन्धं जानाति अनया इति । ज्ञा+करणे क ततष्टाप् ।) नासिका । इति हेमचन्द्रः ।३।२३४ ॥

गन्धतूर्य्य, क्ली, (गन्धो विशेषोऽस्त्यस्या शोणितवसादि-गन्धयुक्तहिंसाप्रधानस्थाने रणक्षेत्रे इत्यर्थः । आहन्यमानं स्थितं वा यत् तूर्य्यम् ।) वाद्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । रणतूर्य्यम् २ महाखनः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धतृण, क्ली, (गन्धं सुगन्धान्वितं तृणम् ।) सुगन्धतृणम् । तत्पर्य्यायः । सुगन्धभूतृणम् २ सुरसं सुरभि सुगन्धि ५ मुखवासः ६ । अस्य गुणाः । सुगन्धित्वम् । ईषत्तिक्तत्वम् । रसायनत्वम् । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तश्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धत्वक्, क्ली, (गन्धयुक्ता गन्धप्रधाना वा त्वगस्य ।) एलवालुकम् । इति राजनिघण्टः ॥

गन्धदला, स्त्री, (गन्धयुक्तं दलं पत्रमस्याः ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धधमज, पु, (गन्धाढ्यात् धमात् जायते उत्पद्यते इति । जन+ड ।) खादुनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिघण्टः ॥

गन्धधूलि, स्त्री, (गन्धप्रकाशिका धूलिः अणुः सूक्ष्मा वा अस्याः ।) कस्तूरी । इति हेमचन्द्रः ।

गन्धन, क्ली, (गन्ध गतिहिंसायाचनयोः+भावे ल्युट् ।) उत्साहः । प्रकाशनम् । सूचनम् । हिंसा । इति मेदिनी ॥ ने । ५७ ॥

गन्धनकुल, पु, (गन्धः दुर्गन्धप्रधानो नकुल इव ।) छुच्छुन्दरी । इति हारावली ॥ ८३ ॥ छुछुन्दर इति भाषा ॥

गन्धनाकुली, स्त्री, (गन्धयुक्ता नाकुली रास्ना ।) रास्ना । इत्यमरः ।२।४।११४॥ कन्दविशेषः । तत्पर्य्यायः । महासुगन्धा २ सुवहा ३ सर्पाक्षी ४ फणिहन्त्री ५ नकुलाढ्या ६ अहिभुक् ७ विषमर्द्दनिका ८ अहिमर्द्दनी ९ विषमर्द्दनी १० महाहिगन्धा ११ अहिलता १२ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । चिरोषानेकविषनाशित्वम् । नाकुल्याः किञ्चित् श्रेष्ठत्वम् । इति राजनिघण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।

"नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी ॥
नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् ।
भोगिलूतावृश्चिकाखुविषज्वरक्रिमिव्रणान् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

("रास्ना युक्तरसा युक्ता श्रेयसी सुवहा सहा ।
सुगन्धा सर्पगन्धाख्या नाकुली गन्धनाकुली ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गन्धनामा, [न्] पु, (गन्धेति पदपूर्व्वं नामास्य ।) रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥

गन्धनाम्नी, स्त्री, (गन्धनामन्+संज्ञायां ङीष् जातौ नान्तत्वाद् ङीप् वा ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणम् । यथा —

"बाहुकक्षासपार्श्वेषु कृष्णस्फोटा सवेदनाम् ।
पित्तप्रकोपसम्भूता कक्षामिति विनिर्द्दिशेत् ॥
एकान्तु तादृशीं दृष्ट्वा पिडकां स्फोटसन्निभाम् ।
त्वग्जातां पित्तकोपेन गन्धनाम्नीं प्रचक्षते ॥"
तादृशी बाह्कादिषु कृष्णा सवेदनाश्च ॥ * ॥

तच्चिकित्सा यथा,—

"कक्षाञ्च गन्धनाम्नीञ्च चिकित्सति चिकित्सकः ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया पूर्व्वसुक्तया ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

गन्धनाली, स्त्री, (गन्धाय गन्धज्ञानाय नाली प्रणालीव । गन्धग्रहणाय नालीव वा ।) नासिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गन्धनिलया, स्त्री, (गन्धस्य इष्टानिष्टघ्राणस्य निलया आश्रयीभूता । गन्धस्य निलयोऽत्र वा स्त्रियां टाप् ।) नवमल्लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गन्धनिशा, स्त्री, (गन्धात् गन्धहेतोर्गन्धेन वा निशा हरिद्रेव ।) गन्धपत्रा । इति राजनिघण्टः ॥

गन्धपत्र, पु, (गन्धवत् पत्रमस्य ।) श्वेततुलसी । इति रत्नमाला ॥ मरुवः । वर्व्वरः । नारङ्गः । बिल्वः । इति राजनिघण्टः ॥

गन्धपत्रा, स्त्री, (गन्धाढ्यं पत्रमस्याः ।) शटीभेदः । पलाशः इति मालवे प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । स्थूला २ तिक्तकन्दिका ३ वनजा ४ शटिका ५ वन्या ६ तवक्षीरी ७ एकपत्रिका ८ गन्धपीता ९ पलाशाख्या १० गन्धाढ्या ११ गन्धपत्रिका १२ दीर्घपत्रा १३ गन्धनिशा १४ वेदसुख्या १५ सुपाकिनी १६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । स्वादुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातकासच्छर्द्दिज्वरनाशित्वम् । पित्तकोपकारित्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥

गन्धपत्रिका, स्त्री, (गन्धपत्रा+संज्ञायां कन् अत इत्वञ्च ।) गन्धपत्रा । अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या गन्धपत्राशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

गन्धपत्री, स्त्री, (गन्धपत्र+गौरादित्वात् ङीष् ।) अम्बष्ठा । अश्वगन्धा । अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपलाशिका, स्त्री, (गन्धाढ्यं पलाशं पत्रमस्याः ङीष् । संज्ञायां कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च । कप् टाप् अत इत्वञ्च इत्येके ।) हरिद्रा । इति हारावली । ६३ ॥

गन्धपलाशी, स्त्री, (गन्धाढ्यं पलाशं पत्रमस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) शटी । इति भावप्रकाशः ॥ (यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।

"भवेद् गन्धपलाशी तु कषाया ग्राहिणी लघुः ।
तिक्ता तीक्ष्णा च कटुकाऽनुष्णास्यमलनाशिनी ।
शोथकासव्रणश्वासशूलहिक्काग्रहापहा ॥")

गन्धपाषाण, पु, (गन्धयुक्तः पाषाणः । पाषाणस्येव काठिन्यात् तथात्वम् ।) गन्धकः । इति जटाधरः ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।

"गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ।
सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्बलरसापि च ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

यत्रास्य व्यवहारस्तद्यथा,—

"गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण लेपितम् ।
सिध्मनाशं व्रजत्याशु कटुतैलयुतेन तु ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कुष्ठरोगाधिकारे ॥)

गन्धपिशाचिका, स्त्री, (गन्धेन पिशाचिका इव । पिशाचिका तामसप्रकृतिरूपदेवभेदः तस्या इव गन्धत्वात् तथात्वम् । न त्वस्याः सर्व्वाङ्गीणत्वोपमानम् । किन्तु गन्धमात्रग्रहणादेकदेशेनैव सादृश्यमिति बोध्यम् ।) धूपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१३ ॥

गन्धपीता, स्त्री, (गन्धाढ्यं पीतं पीतवर्णञ्च पत्रमस्याः ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपुष्प, पु, (गन्धसमन्वितं पुष्पमस्य ।) वेतसवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ अङ्कोठवृक्षः । इति जटाधरः ॥ बहुवारवृक्षः । इति राजनिघण्टः ॥

गन्धपुष्पा, स्त्री, (गन्धाढ्यं पुष्पमस्याः ।) नीली । केतकी । गणिकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धफणिजभक्ष, पु, (गन्धसारः गन्धप्रधानो वा फणिजभक्षः ।) रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥

गन्धफल, पु, (गन्धाढ्यं फलमस्य ।) कपित्थः । बिल्वः । तेजःफलवृक्षः । इति राजनिघण्टः ॥

गन्धफला, स्त्री, (गन्धेन युक्तं फलमस्याः ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ मेथिका । विदारी । शल्लकी । इति राजनिघण्टः ॥

गन्धफली, स्त्री, (गन्धेन फलति विशीर्य्यते आत्मनेति शेषः । गन्ध+फल विशरणे – कर्म्मण्यण् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) चम्पककलिका । (यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

"चाम्पेयश्चम्पकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः ।
एतस्य कलिका गन्धफलीति कथिता बुधैः ॥")

प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥

गन्धबधू, स्त्री, (गन्धेन बध्नाति सन्निकृष्टजनानाञ्चित्तमिति । बन्ध+ऊ न लोपो वा ऊङ् । गन्धस्य वधूरिव वा ।) शटी । चोडानामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिघण्टः ॥

गन्धबन्धु, पु, (गन्धेन बध्यते इति गन्धं बध्नाति इति वा । बन्ध+उन् । यद्वा, गन्धस्य बन्धुरिव । बन्धोरिव चिरसहचरत्वादस्य तथात्वम् ।) आम्रवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धबहल, पु, (गन्धः बहलः बहुलोऽस्य ।) सितार्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धबहुला, स्त्री, (गन्धबहुल+टाप् ।) गोरक्षीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धबीजा, स्त्री, (गन्धः बीजेऽस्याः ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मेथिकाशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः ॥)

गन्धभद्रा, स्त्री, (गन्धः भद्रोऽस्याः गन्धेन भद्रा वा । एतस्याः शुष्कस्य अक्षतस्यापि गन्धमात्रग्रहणी-

नैव तमस्य मङ्गलं भवतीति भावः ।) लता-
विशेषः । गन्धभादालिया इति भाषा ॥ इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणपर्य्यायावस्य प्रसारणी-
शब्दे ज्ञातव्याः ॥)

गन्धभाण्ड, पुं (गन्धस्य भाण्डमिव ।) गर्द्दभाण्ड-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,
"नन्दीवृक्षस्ताम्रपाकी फलपाकी च पीतनः ।
गन्धभाण्डो गन्धमुण्डो द्वितीयः चिप्रपाक्यसौ ॥"
इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

गन्धमांसी, स्त्री (गन्धसारा मांसी ।) जटामांसी-
भेदः । तत्पर्य्यायः । केशी २ भूतजटा ३
पिशाची ४ पूतना ५ भूतकेशी ६ लोमशा ७
जटाला ८ लघुमांसी ९ । अस्या गुणाः । तिक्त-
त्वम् । शीतत्वम् । कफकण्ठामयरक्तपित्तविष-
भूतज्वरनाशित्वम् । वर्णवलत्वञ्च । इति राज-
निघण्टः ॥ (जटामांसीशब्देऽस्या विवृतिः
बोद्धव्या ॥)

गन्धमाता, स्त्री (गन्धस्य मातेव । गन्धगुणप्राधान्यात्
तथात्वम् । यथा, मनौ । १ । ७८ ।
"ज्योतिषश्च विकुर्व्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः ।
अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः ॥")
पृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २ ॥

गन्धमादन, स्त्री पुं, (गन्धे आत्मोपरिसञ्जातौषधी-
विशेषसौरभे मादयति सन्निहितस्थानिति ।
मद+णिच्+कर्त्तरि ल्युः । मादयतेऽनेन इति
णिच् ल्युट् वा ।) पर्व्वतविशेषः । इत्यमरः ।
२ । ३ । २ ॥ अथ इलावृतभद्राश्ववर्षयोः सीमा-
पर्व्वतः । अस्य विस्तारः नीलनिषधपर्व्वत-
पर्य्यन्तः । इति श्रीभागवतम् ॥ (तथा च महा-
भारते । २ । १ । ३ ।
"मलयो दर्द्दुरश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः ।
इन्द्रकीलः सुनाभश्च तथा दिव्यौ च पर्व्वतौ ॥"
अस्य गिरेरधिष्ठातृदेवोऽपि एतन्नाम्ना विश्रुतः ।
यथा तत्रैवाध्याये । २८ श्लोके ।
"द्रुमकिम्पुरुषेशश्च उपास्ते धनदेश्वरम् ।
राक्षसाधिपतिश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः ॥"
अयमेव पर्व्वतो भगवत्याः पीठस्थानविशेषः ।
यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ५६ ।
"प्रयागे ललिता प्रोक्ता कामुकी गन्धमादने ॥")

गन्धमादन, पुं (गन्धेन पुष्पसौरभेण मादयत्या-
त्मानमिति । गन्ध+मद+णिच्+ल्युः । यद्वा
गन्धेन मादयति इति । मद+स्वार्थे णिच्+ल्युः ।)
भ्रमरः । वानरविशेषः । (यथा, रामायणे ४ ।
२५ । ३३ ।
"गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ।
मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमान् जाम्बवांस्तथा ॥")
गन्धकः । इति मेदिनी ॥ ने । २३४ ॥

गन्धमादनी, स्त्री (गन्धेन मादयतेऽनया । मद+
णिच्+करणे ल्युट् ततो ङीप् ।) मदिरा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ वन्दाकः । पीडानामगन्धद्रव्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धमादनी, स्त्री (गन्धेन मादयतीति । मद+
णिच्+णिनि ।) लाक्षा । मुरानामगन्धद्रव्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धमार्ज्जार, पुं, (गन्धेन गात्रगन्धेन युक्तः गन्ध-
प्रधानो वा मार्ज्जारः ।) खट्टाशः । इति जटा-
धरः ॥

गन्धमालती, स्त्री, (गन्धेन मालती इव ।) गन्ध-
द्रव्यविशेषः । सा तु गुणैर्गन्धकोकिलातुल्या ।
(यथा, भावप्रकाशे ।
"गन्धकोकिलया तुल्या विज्ञेया गन्धमालती ॥")

गन्धमालिनी स्त्री,(गन्धानां गन्धस्य वा माला सम्बन्ध
अस्त्यस्यामस्या वा इति । अस्त्यर्थे इनि ततो
ङीप् ।) मुरानामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

गन्धमुण्ड पुं, (गन्धं अपरगन्धं मुण्डयति मर्द्दयति
स्वगन्धेनेति शेषः । मुडि मर्द्दने+णिच्+अण् ।
यद्वा गन्धेन स्वगन्धेन अन्यं दुर्गन्धं मार्ष्टि
शोधयतीति । मुडि शोधने+णिच्+अच् ।)
लताविशेषः । गन्धभादालिया इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । नन्दीवृक्षः १ ताम्रपाकी २ फल-
पाकी ४ पीतकः ५ गर्द्दभाण्डः ६ चिप्रपाकी ७ ।
इति वैद्यकम् ॥

गन्धमूल पुं, (गन्धसारं मूलमस्य ।) कुलञ्जन-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धमूलक, पुं, (गन्धमूल+संज्ञायां कन् ।) शटी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धमूला, स्त्री, (गन्धसारं गन्धप्रधानं वा मूल-
मस्याः ।) शष्कुली । शटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धमूलिका स्त्री, (गन्धमूली+संज्ञायां कन् ।
पूर्व्वह्रस्वः । यद्वा गन्धप्रधानं मूलमस्य इति कप्
ततष्टाप् कापि अत इत्वम् ।) माकन्दी । शटी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धमूली, स्त्री, (गन्धमूल+स्त्रियां ङीष् ।) शटी ।
इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥

गन्धमूषिक पुं स्त्री (गन्धप्रधानो मूषिकः ।)
छुछुन्दरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गन्धमूषी स्त्री (गन्धा दुर्गन्धप्रधाना मूषी ।)
छुछुन्दरी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६८ ॥

गन्धमृग पुं (गन्धाढ्यः गन्धेन युक्तो वा मृगः ।)
खट्टाशः । इति शब्दमाला ॥ (खट्टाशशब्देऽस्य
गुणादयो व्याख्याताः ॥)

गन्धमैथुन पुं, (गन्धेन वासितायाः ऋतुमत्याः
गोर्योनिघ्राणेन मैथुनोद्योगः स्पृहा वा यस्य ।)
वृषः । इति जटाधरः ॥

गन्धमोदन पुं, (गन्धेन आत्मोद्भवगन्धेन मोद-
यतीति । मुद+णिच्+ल्युः ।) गन्धकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गन्धमोहिनी स्त्री (गन्धेन स्वावयवस्थगन्धेनैवार्थं
मोहयति सन्निकर्षस्थानिति । मुह+णिच्+
णिनि ङीप् च ।) चम्पककली । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गन्धरस, पुं (गन्धाढ्यः गन्धान्वितो वा रसोऽस्य ।)
उपधातुविशेषः । गुलसल इति ख्यातः । तत्-
पर्य्यायः । वोलः २ प्राणः ३ पिण्डः ४ गोपः ५
रसः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । १२४ ॥ रसः
गन्धः ७ गोसः ८ पिण्डगोसः ९ शशः १० गोस-
शशः ११ । इति तट्टीका ॥ गान्धारम् १२ मसि-
वर्द्धनम् १३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गोपरसः १४
वोलजः १५ गोपकः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । ५ । २७ । ११ ।
"न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं
श्रद्धापूतं गन्धरसोपपन्नम् ॥")

गन्धरसाङ्गक, पुं (गन्धरसौ अङ्गे यस्य इति कप् ।)
श्रीवेष्टनामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धराज, क्ली, (गन्धेन राजते इति । राज+
अच् ।) चन्दनम् । जवादिनामगन्धद्रव्यम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ स्वनामख्यातशुक्लवर्णपुष्पञ्च ॥

गन्धराज, पुं (गन्धानां गन्धसाराणां राजा ।
"राजाहस्सखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति
टच् ।) मुद्गरवृक्षः । कणगुग्गुलुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ स्वनामख्यातपुष्पवृक्षश्च । तस्य पत्र
पासिकस्य च्छदन्तलवत् । पुष्पञ्च सुगन्धिश्वेतवर्णं
उपर्य्यधोद्वादशदलं षट्केशरमध्यं भवति वसन्त-
वर्षाकाले प्रस्फुटति च । तस्य शाखारोपणे वृक्षो
जायते । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ गन्धश्रेष्ठश्च ॥

गन्धराजी स्त्री, (गन्धराज+स्त्रियां ङीप् ।) नखी
नामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गन्धर्व्व पुं, (गन्धं सङ्गीतवाद्यादिजनितप्रमोदं
अर्व्वति प्राप्नोतीति । अर्व्व गतौ+अण् ।
शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधुः ।) स्वर्गगायकः ।
स तु देवयोनिः । तत्पर्य्यायः । गातु २ दिव्य-
गायनः ३ । तद्भेदा यथा —
"हाहा हूहूश्चित्ररथो हंसो विश्वावसुस्तथा ।
गोमायुस्तुम्बुरुर्नन्दिरेवमाद्याश्च ते स्मृताः ॥"
इति जटाधरः ॥ * ॥
तस्य एकादश गणा यथा —
"अभ्राजोऽङ्गारिरभारी सूर्य्यवर्च्चास्तथा कृधुः ।
हस्त्यः सुहस्तः स्वान्श्चैव मूर्द्धन्वांश्च महामनाः ।
विश्वावसुः कृशानुश्च गन्धर्व्वैकादशा गणाः ॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
(असौ देवमनुष्यभेदेन गानधर्म्मिगन्धर्व्वोऽपि
द्विविधः । यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।
"अस्मिन् कल्पे मनुष्यः सन् पुण्यपाकविशेषतः ।
गन्धर्व्वत्वं समापन्नो मर्त्यगन्धर्व्व उच्यते ॥
पूर्व्वकल्पकृतात् पुण्यात् कल्पादावेव चेद्भवेत् ।
गन्धर्व्वत्वं तादृशोऽत्र देवगन्धर्व्व उच्यते ॥"
तत्र दिव्यगन्धर्व्वो यथा, ऋग्वेदे । १ । १६३ । ५ ।
"विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु
दिव्यो गन्धर्व्वो रजसो विमानः ॥"
तथा च महाभारते । ३ । १६१ । २६ ।
"स तमास्थाय भगवान् राजराजो महारथम् ।
प्रययौ देवगन्धर्व्वैः स्तूयमानो महाद्युतिः ॥"
मर्त्यगन्धर्व्वः । यथा, रामायणे । १ । ४ । ११ ।
'भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ गन्धर्व्वाविव रूपिणौ ॥")
गुह्यककलोकोपरि विद्याधरलोकस्याधो गन्धर्व्व-
लोकः । यथा,—

"ततो विलोकयामास लोकं लोचनगम्यमिदम् ।
शिवशर्म्मा तत प्राह तुष्टस्तौ विष्णुपार्षदौ ॥
कोऽसौ जनास्तस्मै लोकः किन्नाम वदताङ्गणौ ।

गणावूचतुः ।

गान्धर्व्वः स्वैष लोकोऽसौ गन्धर्व्वाश्च शुभव्रता ।
देवानां गायना ह्येते चारणा स्तुतिपाठकाः ॥
गीतज्ञा अतिगीतेन तोषयन्ति नराधिपान् ।
स्तुवन्ति च धनाढ्यांश्च धनलोभेन मोहिताः ॥
राज्ञा प्रसादलब्धानि सुवासांसि धनानि च ।
द्रव्याण्यपि सुगन्धीनि कर्पूरादीन्यनेकशः ॥
आढ्यगेभ्यः प्रयच्छन्ति गीतं गायन्त्यहर्न्निशम् ।
स्तुतावेव मनस्तेषां नाट्यशास्त्रकृतश्रमाः ॥
तेन पुण्येन गान्धर्व्वो लोकस्तेषां विधीयते ।
आद्यगणास्तोषिता यद्वै गीतविद्यार्जितैर्धनैः ॥
गीतविद्याप्रभावेण दर्व्वर्षिनारदो महान् ।
मान्यो वैष्णवलोके वै श्रीशम्भोश्चातिवल्लभः ॥
तुम्बुरुनारदश्चोभौ देवानामपि दुर्ल्लभौ ।
नादरूपी शिवः साक्षात् नादतत्त्वविदौ हि तौ ॥
यदि गीतं क्वचिद्गीतं श्रीमद्धरिहराश्रयम् ।
मोक्षन्तु तत्फलं प्राहुः सान्निध्यमथवा तयोः ॥
गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥
अस्मिँल्लोके सन्ति काले स्तुतिरेषां प्रगीयते ।
तद्गीतमालया पूज्यौ देवौ हरिहरौ सदा ॥
इति प्रवदन् यावत् प्राप पुनरन्यं मनोहरम् ।
शिवशर्म्माथ पप्रच्छ किमस्तु नगरन्त्विदम् ॥"

इति काशीखण्डम् ॥ * ॥

घोटकः । (यथा, महाभारते । ३ । १६१ । २३ ।
"रथं संयोजयामासुर्गन्धर्व्वैर्हेममालिभिः ॥")
पशुजातिविशेषः । स तु कस्तूरीमृगः । अन्तरा भवसत्त्वः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३२ ॥ "अन्तरा भवसत्त्वस्तु जन्ममरणयोर्मध्यभवः प्राणी यो मृतो नैव कायान्तरं प्राप्तः नापि जन्म स मरण-जन्मनोरन्तरा भवत्वादन्तराभवसत्त्वः स च यातनाशरीरः इत्यर्थः इति मुकुटः । शुभ-प्राणीति केचित् गन्धर्व्वाः मतयो मम इति विराटे इति रमानाथः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ८ । ३४ ।
"न चाप्यहं चालयितुं शक्या केनचिदङ्गने ।।
दुःखशीला हि गन्धर्व्वास्ते च मे बलवत् प्रियाः ।
प्रच्छन्नाश्चापि रक्षन्ति ते मां नित्यं शुचिस्मिते ॥")
पुंस्कोकिलः । गायनमात्रम् । इति मेदिनी । वे । ११ ॥ (शिवः । यथा, महाभारते ।१३।१७।६७ ।
"गन्धर्व्वो ह्यदितिस्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुशारदः ॥"
ग्रहविशेषः । यथा, सुश्रुते ।

'देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां
गन्धर्व्वयक्षाः पितरो भुजङ्गाः ।
रक्षांसि या चापि पिशाचजाति-
रेषोऽष्टधा देवगणो ग्रहाख्यः ॥"

एतैर्गृहीतस्य मनुष्यस्य लक्षणं यथा तत्रैव ।
'हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी
स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः ।
नृत्यन् वा प्रहसति चारुचाल्पशब्दं
गन्धर्व्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥"
अस्योदाहरणं श्रुतावपि यथा बृहदारण्यके ७म ब्राह्मणे जनकगोदानप्रकरणे ।
'मद्रेषु चरका पर्य्यव्रजाम ते पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्व्वगृहीता ।"
मद्रेषु मद्रानाम जनपदास्तेषु चरका अध्ययनार्थं व्रतचरणात् चरका अध्वर्य्यवो वा पर्य्यव्रजाम पर्य्यटितवन्तः । ते वयं पर्य्यटन्तः पतञ्जलस्य नामतः काप्यस्य कपिगोत्रस्य गृहानैम गतवन्तः । तस्यासीद्दुहिता गन्धर्व्वगृहीता । गन्धर्व्वेण अमानुषेण सत्त्वेन केनचिदाविष्टा ॥"*॥ गां रश्मीन् ह्रवर्णोपयोगीनि वारीणि वा धारयति इति । गो+धृ+व गोर्गमादेशश्च भाष्ये छान्दिर्भगवन्माधवाचार्य्यपादैरित्थं व्युत्पत्तिकृते सोमः । रश्मिमात्रधारकः । उदकधारकश्च्या शक्तिविशेषः सूर्य्यश्च एते सर्व्वे एव बोधिता इत्यर्थः । एतेषां क्रमान्ववेणोदाहरणम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६३ । २ ।
"गन्धर्व्वो अस्य रशना मगृभ्णात् सूरादश्वं वसवो निरतष्ट ॥" "गन्धर्व्वः सोमः ।" इति भाष्यम् । तत्रैव । ९ । ८५ । १२ । "ऊर्द्ध्वो गन्धर्व्वो अधिनाके अस्थात् विश्वारूपा प्रतिचक्षाणो अस्य ॥" "गन्धर्व्वा रश्मीनां धारकः ।" इति भाष्यम् । तत्रैव वेदे । ९ । ८३ । ४ । "गन्धर्व्व इत्था पदमस्य रक्षति पाति देवानां जनिमान्यद्भुतः ।" "गन्धर्व्वः उदकानां स्तुतीनां वा धारक आदित्यः ।" इति भाष्यम् । तत्रैव । ८।१।११। "वहन्त कुतसमार्ज्जुनेयं शतक्रतुः त्सरद्गन्धर्व्वमस्तृतम् ।" "गन्धर्व्वं गवां रश्मीनां धर्त्तारं सूर्य्यम् । इति भाष्यम् ॥" अह्रः दिवससमूहः इत्यर्थः । यथा, भागवते । ४।२९। २१ ।
"तस्याहानीह गन्धर्व्वा गन्धर्व्व्यो रात्रयः स्मृताः ।"
राज्ञां स्तुतिपाठकः । यथा भागवते ।१।११।२ ।
"नटनर्त्तकगन्धर्व्वाः सूतमागधवन्दिनः ।
गायन्ति चोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानि च ॥"
अनूढानां बालाश्रीणां भर्त्तृभोगात् प्रागेव प्रथमयथाक्षद्रयौवनोपभोक्तृरूपशरीराधिष्ठातृदेवविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । ४० ।
"सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्व्वो विविद उत्तरः ।
तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥"
तथाच पञ्चतन्त्रे । ३ । २१ २१३ ।
"स्त्रियः पूर्व्वं सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्व्ववह्निभिः ।
भुञ्जते मानुषाः पश्चात् तस्मात् दोषो न विद्यते ॥
सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्व्वाः शिक्षितां गिरम् ।
पावकः सर्व्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कल्मषाः स्त्रियः ॥
असम्प्राप्तरजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यञ्जना भवेत् कन्या कुचहीना च नग्निका ॥
व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुङ्क्ते हि कन्यकाम् ।
पयोधराभ्यां गन्धर्व्वा रजस्यग्निः प्रतिष्ठितः ॥")

गन्धर्व्वतैलं, क्ली, (गन्धर्व्वनामकं तैलम् । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः ।) एरण्डतैलम् ।
"गन्धर्व्वतैलसिद्धां हरीतकीं गोऽम्बुना पिबेत् ।
श्लीपदविबन्धमुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥
गन्धर्व्वतैलं एरण्डतैलम् । गोऽम्बुना गोमूत्रेण ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

गन्धर्व्ववेदः, पुं, (वेत्त्यस्मात्तेन वा । विद+अपादाने करणे वा घञ् वेदः । गन्धर्व्वाणां सङ्गीतविद्योपजीविनां यो वेदः सामवेदस्योपवेदविशेषः । यद्वा गन्धर्व्वः गन्धर्व्वसम्बन्धी गन्धर्व्वकर्त्तृको वा सङ्गीतरूपा विद्या विद्यतेऽनेन स्मान् वा । विद ज्ञाने+करणे अपादाने वा घञ् ।) सङ्गीतविद्या । यथा, "ऋग्वेदस्यायुर्व्वेदोपवेदो यजुर्व्वेदस्य धनुर्व्वेदोपवेदः । सामवेदस्य गान्धर्व्ववेदोपवेदोऽथर्व्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणीति ।" इति शौनकोक्तचरणव्यूहः ॥

गन्धर्व्वहस्तः, पुं, (गन्धर्व्वस्य म्लगविशेषस्य हस्त अग्रपाद इव शाखान्तलमस्य ।) एरण्डवृक्षः । इति हारावली । १ ८ ॥ एतस्य पत्राक्षवचीत-पत्तिमाश्रित्य कल्प पठयन् सह यथाह सुश्रुतः ।
"गन्धर्व्वहस्तकमुष्ककनक्तमालाटरूषकपूतिका रग्वधचित्रपर्णीनां पत्राण्याप्लाव्य लवणेन सह दूखलेऽवधृत्य स्नेहघटे प्रक्षिप्यावलिप्य गोशकृद्भिर्दाहयेत् एतत् पत्रलवणमुपदिशन्ति वातरोगेषु ॥")

गन्धर्व्वहस्तकः, पुं, (गन्धर्व्वहस्त । स्वार्थे कन् ।) एरण्डवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥ (यथास्य पर्य्यायाः । वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"आमण्डो वर्द्धमानः स्यादेरण्डो रुबुको बुकः ।
गन्धर्व्वहस्तकश्चित्रो वातारिस्तरुणो रुबुः ॥")

गन्धलोलुपा, स्त्री, (गन्धे गन्धात्मकद्रव्ये लोलुपा लोभनप्रकृतिः ।) मक्षिका । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्ध(व)वणिक्, [ज्] पुं, (गन्धस्य अगरुचन्दनादि-गन्धद्रव्यजातस्य वणिक् आजीवः । यद्वा गन्धगन्धद्रव्यजातं पणायते व्यवहरति गन्धद्रव्यस्य क्रयविक्रयाभ्यां आजीवति इत्यर्थः । पण+इजि कृते पस्य (ब)वत्वे च पृषोदरात् साधुः ।) गान्धिकः । स च वर्णसङ्करजातिविशेषः । गन्धवेणिया इति भाषा । स तु अम्बष्ठात् राजपुत्र्यां जातः । तस्य कर्म्म लिखनं गन्धदानञ्च । इति पराशरभाष्यम् ॥

गन्धवती, स्त्री, (गन्धो विद्यतेऽस्याः । गन्ध+मतुप् । मस्य वत्वे स्त्रियां ङीप् ।) पृथिवी । ("गन्धवती पृथ्वीरूपा ।" इति काशीखण्डे । २९ । ४९ श्लोकस्य टीकायाम् ॥) वायुपुरी । (यथा, काशीखण्डे । १३ । १ ।
"इमां गन्धवतीं पुण्यां पुरीं वायोर्विलोकय ।
वारुण्या उत्तरे भागे महाभाग्यनिधे द्विज ।।")
व्यासमाता । (इयं हि पूर्व्वं मत्स्यगन्धा आसीत् पश्चात् प्रसन्नात् पराशरात् लब्धवरा सद्गन्धविशिष्टा गन्धवतीति प्रसिद्धा जाता । यथा, महाभारते । १ । ६३ । ७९—८ ।
"एवमुक्ता वरं वव्रे गात्रसौगन्ध्यमुत्तमम् ।

स चास्यै भगवान् प्रादान्मनसः काङ्क्षितं प्रभुः।
ततो लब्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता ॥
जगाम सह संसर्गमृषिणाद्भुतकर्म्मणा।
तेन गन्धवतीत्येव नामास्याः प्रथितं भुवि ॥”)
सुरा। इति मेदिनी। ते। १६८ ॥ वनमल्लिका। इति रत्नमाला ॥ मुरानामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः ॥ (गङ्गा। यथा, काशीखण्डे।२६।४६।
“गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्व्वनगरप्रिया ॥”)

गन्धवल्कल, क्ली (गन्धाढ्यं वल्कलं अस्य।) त्वचम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ दारचिनी इति भाषा ॥

गन्धवल्लरी स्त्री, (गन्धाढ्या वल्लरी लताविशेषः।) सहदेवी। इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धवल्ली स्त्री (गन्धान्विता वल्ली लता।) पीतपुष्पदण्डोत्पलः। डानिपोला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गोवन्दनी २ सहदेवी ३ सहा ४। इति रत्नमाला ॥

गन्धवह पु, (गन्धं वहतीति। वह + अच्। गन्धस्य वहो वा।) वायुः। इत्यमरः। १। १। ६५ ॥ (यथा महाभारते। २। १। ७।
मन्दाराणामुदाराणां वनानि परिलोडयन्।
सौगन्धिकवनानाञ्च गन्धं गन्धवहो वहन् ॥”)
गन्धयुक्ते त्रि ॥

गन्धवहा, स्त्री, (गन्धमिष्टानिष्टरूपं वहतीति। गन्ध + वह + अच् + टाप्। यद्वा गन्धस्य वहा।) नासिका। इत्यमरः। २। ६। ८९ ॥

गन्धवाह, पु (गन्धं वहतीति। वह + “कर्म्मण्यण्।” ३। २। १। इति अण्।) वायुः। इत्यमरः।१।१।६५॥ (यथा, गीतगोविन्दे।१।३६।
इह हि दहति चेतः केतकीगन्धबन्धुः
प्रसरदसमबाणप्राणवद् गन्धवाहः ॥”)
मृगविशेषः। स तु कस्तूरीमृगः। इति हेमचन्द्रः ॥

गन्धवाहा स्त्री (गन्ध + वह + घञ् + टाप्।) नासिका। इति हेमचन्द्रः ॥

गन्धविह्वल, पु (गन्धेन आत्मोत्थसुरभिणा विह्वलयतीति। वि + ह्वल + णिच् + अच्।) गोधूमः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गन्धवृक्षक, पु (गन्धः स्वनिर्य्यासजन्यसुरभिर्युक्तः गन्धप्रधानो वा वृक्षः। ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) सालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धव्याकुल, क्ली, (गन्धेन व्याकुलयतीति। वि + आ + कुल + णिच् + अच्।) कक्कोलम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गन्धशटी, स्त्री (गन्धान्विता शटी।) शटी। इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धशाक, क्ली (गन्धाढ्यं शाकम्।) गौरसुवर्णशाकम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धशालि, पु (गन्धाढ्यः शालिः।) शालिधान्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। कलमाम २ गन्धालु ३ कलमोत्तम ४ सुगन्धि ५ गन्धतण्डुल ६ सुरभि ७ गन्धलशुन ८ सुगन्धिशालि ९। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। अतिहृद्यत्वम्। पित्त-

श्रमरक्तायुविदाहशान्तिकारत्वम्। स्तन्यगर्भस्थिरताबलवायुपुष्ट्यल्पकफबलप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपुष्छिनी स्त्री (गन्धाढ्यं शुण्डं सुखमस्त्यस्याः। इति इनि।) छुच्छुन्दरी। इति राजनिर्घण्टः ॥ क्वचित् पुस्तके गन्धा शुण्डिनी इति नामद्वयम् ॥

गन्धशेखर, पु, (गन्धः शेखरे शिरोदेशेऽस्य।) कस्तूरी। इति हारावली। १ ३ ॥

गन्धसार, पु (गन्धाढ्यः सारः स्थिरांशो यस्य।) चन्दनवृक्षः। इत्यमरः। २। ६। १३१ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
‘श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रं श्रीस्तैलपर्णिकः।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च सः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मुद्गरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धसारण, पु, (गन्धं सारयतीति। सृ + णिच् + ल्युः।) हट्टनखी। इति रत्नमाला ॥

गन्धसोम, क्ली (गन्धाय गन्धार्थं प्रमोदायेत्यर्थः सोमश्चन्द्रो यस्य।) कुमुदम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गन्धहारिका स्त्री (गन्धं हरतीति। हृ + ण्वुल् ततष्टाप् कापि अत इत्वञ्च।) परगृहं गत्वा कर्म्मकारिणी शिल्पिनी। इति शब्दमाला ॥ गन्धहरणकर्त्री च ॥

गन्धा स्त्री (गन्धयति गन्धं वितरतीति। गन्ध + णिच् + अच् + टाप् च।) चम्पककलिका। इति शब्दरत्नावली ॥ शटी। इति राजनिर्घण्टः ॥ शालपर्णी। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गन्धाखु पु (गन्धप्रधानः गन्धाढ्यो वा आखुः।) छुच्छुन्दरी। इति हारावली ॥ ८३ ॥

गन्धाजीव पु, (गन्धेन गन्धात्मकद्रव्येण आजीवतीति। गन्ध + आ + जीव + अच्।) गन्धवणिक्। इति जटाधरः ॥

गन्धाढ्य, क्ली (गन्धेन आढ्यम्।) जवादिनामगन्धद्रव्यम्। चन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धयुक्ते त्रि ॥

गन्धाढ्य पु (गन्धेनाढ्यः।) नारङ्गवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धाढ्या स्त्री (गन्धेनाढ्या।) गन्धपत्रा। स्वर्णयूथी। तरुणी। आरामशीतला। इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धाली। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गन्धान्वितद्रव्ये त्रि। यथा, भ्रमराष्टके। १।
“गन्धाढ्याऽसौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा ॥”)

गन्धाधिक क्ली, (गन्धः अधिकः अस्मिन्। गन्धस्य अधिकोऽनेनेति वा।) तृणकुङ्कुमम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धाम्ला, स्त्री (गन्धयुक्ता अम्ला अम्लरसोऽस्त्यस्या वा।) वनबीजपूरकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धाला स्त्री, (गन्धेन अलति पर्य्याप्नोतीति। अल + अच् टाप् च।) वृक्षविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ जियतीति ख्याता ॥

गन्धाली स्त्री, (गन्धस्य आली श्रेणी अस्याम्। यद्वा गन्धेन अलति पर्य्याप्नोतीति। अल + अच्

जाता ङीष्।) लताविशेषः। गाधाली गन्धभादाली इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रसारणी २ भद्रपर्णी ३ कटम्भरा ४। इति रत्नमाला ॥ गन्धाढ्या ५। इति शब्दचन्द्रिका ॥ सरणा ६ राजबला ७ भद्रबला ८। इत्यमरः।२।४।२७॥ गन्धोली ९ सारणी १०। इति जटाधरः ॥ अपि च।
“प्रसारणी राजबला भद्रपर्णी प्रतानिनी।
सरणिः सारणी भद्रबला चापि कटम्भरा ॥
प्रसारणी गुरुर्वृष्या बलसन्धानकृत् सरा।
वीर्य्योष्णा वातहृत्तिक्ता वातरक्तकफापहा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ प्रसारिणीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

गन्धालीगर्भ, पु, (गन्धाली गन्धश्रेणी गर्भे यस्य।) सूक्ष्मैला। इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धाश्मा [न्] पु, (गन्धयुक्तः अश्मा प्रस्तर इव।) गन्धकः। इत्यमरः।२।९।१ २ ॥

गन्धाष्टक क्ली (गन्धानां गन्धात्मकागुरुचन्दनादीनां अष्टकम्।) पञ्चदेवतादेयाष्टप्रकारगन्धद्रव्यम्। यथा,—
“चन्दनागुरुकर्पूरचोरकुङ्कुमरोचनाः।
जटामांसी कपियुता शक्तेर्गन्धाष्टकं विदुः ॥*॥
चन्दनागुरुह्रीवेरकुष्ठकुङ्कुमसेव्यकाः।
जटामांसी मुरमिति विष्णोर्गन्धाष्टकं विदुः ॥*॥
चन्दनागुरुकर्पूरतमालजलकुङ्कुमम्।
कुशीदं कुष्ठसंयुक्तं शैवं गन्धाष्टकं शुभम् ॥ * ॥
स्वल्पं चन्दनं चोरं रोचनागुरुमेव च।
मदं मृगद्वयोद्भूतं कस्तूरीचन्द्रसंयुतम्।
गन्धाष्टकं विनिर्द्दिष्टं गणेशस्य महेशितुः ॥”
इति शारदातिलकम् ॥ * ॥
अपि च।
“चन्दनागुरुकर्पूररोचनाकुङ्कुमं मदम्।
रक्तचन्दनह्रीवेरं गणपत्यसुदाहृतम् ॥ * ॥
जलकाश्मीरकुष्ठैस्तु रक्तचन्दनचन्दने।
उशीरागुरुकर्पूरे सौरं गन्धाष्टकं विदुः ॥”
इति मेरुतन्त्रम् ॥

गन्धि क्ली, (गन्ध + “सर्व्वधातुभ्य इन्।” ४।११७। इति इन्।) तृणकुङ्कुमम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धिक पु (गन्धो विद्यतेऽस्मिन्। गन्ध + “अत इनिठनौ।” ५।२।११५। इति ठन्।) गन्धकः। इति हेमचन्द्रः।३।५२३ ॥

गन्धिनी स्त्री (गन्धोऽस्त्यस्या इति। “अत इनिठनौ।” ५।२।११५। इति इनि। स्त्रियां ङीप्।) सुरा। इत्यमरः।२।४।१२३ ॥

गन्धिपर्ण पु (गन्धि गन्धप्रधानं पर्णं पत्रमस्य।) सप्तच्छदवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धोतु पु (गन्धं गन्धयुक्तं ओतुः। “ओत्वोष्ठयोः समासे वा।” इति वार्त्तिकं इति अकारलोपः।) खट्टाशः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धोतुश्च ॥

गन्धोत्कटा स्त्री (गन्धेन उत्कटा उन्मत्ता उग्रा वा।) दमनकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धोत्तमा, स्त्री (गन्धेन उत्तमा गन्धप्रधानेत्यर्थः ।) मदिरा । इत्यमर ।२।१ ।४ ॥

गन्धोलि स्त्री (गन्धयति गन्धयुक्तं करोति सम्मिलितद्रव्यान्तराणीत्यर्थः । गन्ध+ओलच ततो जातौ ङीष निपातनात ह्रस्व ।) शटी । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धोली, स्त्री, (गन्धयति अर्द्दयतीति । गन्ध अर्द्दने + बाहुलकात ओलच ततो जातौ सञ्ज्ञायां वा ङीष ।) वरटा । इत्यमर । २ । ५ । २७ ॥ भद्रा । शटी । इति मेदिनी ॥ ले । ८५ ॥

गभस्ति पु, (गम्यते ज्ञायते इति ग विषय । गम + ड । त बभस्ति दीपयति प्रकाशयतीति । भस + " क्तिचक्तौ चेति । " ३। ।१७४ । इति क्तिच ।) किरण । (यथा भागवते ।५।८।२२ । 'मासुपस्तत्र्यगताय शिशिरप्रान्तानुराग गुणितनिजवदनसलिलाम्बुतमयगभस्तिभि वर्षयतीति च ॥" गम्यते ज्ञायते इति । गम + ड । ग इदं सर्व जगत बभस्ति भासयति निजकिरणजालैरिति प्राप । भस+क्तिच ।) सूर्य । इति मेदिनी ॥ ते ।४ ७ ॥ (यथा सूर्यस्तोत्रे ।

गभस्तिमान गभस्तिश्च विश्वात्मा भासकस्तथा । त्वं योनिर्विविधाता वेदवेद्यस्तथैव च ॥" शिव । यथा महाभारते ।१३।१७।१३३ । 'गभस्तिर्ब्रह्मकृद ब्रह्मा ब्रह्मवित ब्राह्मणो गति ॥")

गभस्ति स्त्री (गच्छति प्राप्नोति हव्यान्तिकामति ग अग्निस्त बभस्त्यनया इति । भस+करणे क्तिच ।) स्वाहा । इति मेदिनी ॥ त । १ ७ ॥

गभस्तिमत, क्ली, (गभस्तयो रश्मय नित्य वर्तन्ते ऽस्मिन लोके मण्यादिद्योतप्रभावात । इति नित्ययोग मतुप ।) सप्तपातालान्तर्गतपातालविशेष । तत्तु तलातलम । इति शब्दरत्नावली ॥

गभस्तिमान, [त] पु, (गभस्तय रश्मय विद्यन्ते भृशमस्मिन । इति भूमार्थे मतुप ।) सूर्य । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महाभारते । ३।३।१६ ।

"अंशुमाल्यर्यमाभगस्त्वष्टा पूषार्कः सविता रवि । गभस्तिमानज कालो मृत्युर्धाता प्रभाकर ॥')

गभस्तिहस्त पु (गभस्तयो रश्मयो हस्ता इव जलाद्याकर्षणविसर्ज्जनाय यस्य ।) सूर्य । इति त्रिकाण्डशेष ॥

गभीर त्रि, (गच्छति जलमत्र । गम+"गभीरगम्भीरौ" । उणा । ४।३५ । इति ईरन भत्वान्तादेश ।) नीचस्थानम । तत्पर्याय । निम्नम २ गम्भीरम३ । इत्यमर ।१।१ ।१५॥ गभीरकम४ । इति शब्दरत्नावली॥ अगाधम । (यथा प्रबोधचन्द्रोदये ।४।१५ ।

"निष्कम्पनिर्म्मलपयोधिगभीरवीरा धीरा परस्य परिवादगिर सहन्ते ॥")

गहनम् । इत्युणादिकोष ॥ (प्रचण्डम । यथा, भागवते ।१।५।१८ ।

"कालेन सर्व्वत्र गभीररंहसा ॥")

गभीरिका स्त्री (गभीरो ध्वनिर्विद्यतेऽस्या । "अत इनिठनौ ।" इति ठन । स्त्रियां टाप ।) बृहड्ढक्का । इति शब्दरत्नावली ॥

गभोलिक पु, मसूर । इति हारावली । १३४ ॥

गम ऋ ल गत्याम । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक-अनिट ।) ऋ गन्ता । ल अगमत । गतिरुत्तरदेशसंयोगफलकव्यापार । इति दुर्गादास ।

गम , पु, (गम्यते इति यथायथ भावकर्म्मणो अप ।) जिगीषोर्गमनम । इत्यमर ।२।८।९५ ॥ अनालोचनम । स तु द्यूतप्रभेद । अपथ्यालोचितम । अध्वा । इति मेदिनी । मे १ ॥ सदृशपाठ । इति हेमचन्द्र ॥ गमनञ्च ॥ (उपभोग । मैथुनम । यथा, मनौ ।११।५० । "ब्रह्महत्या सुरापान स्तेय गुर्व्वङ्गनागम ॥")

गमक पु (गमयति प्रापयति बोधयति वा स्वच्छायामिलनेनैव आत्मानमिति । गम+णिच+ण्वुल ।) स्वरविशेष । यथा सङ्गीतदामोदरे ।

"गमक स्वश्रुतिस्थानच्छायां श्रुत्यन्तराश्रयाम । स्वरो यो मृच्छ नामेति गमक स इहोच्यते ॥ कम्पित स्फुरितो लीनो भिन्न स्थविर एव च । आहतान्दोलितो चेति गमका सप्त कीर्त्तिता ॥ मायपोषनिशायान्तु प्रायश्चहरमात्रके । साधक सलिले स्थित्वा गमकान सप्त साधयेत ॥ दानिनाथ्यो हरिप्रीत्यै गायन्ति गमकानिमान ॥'

(गमयति बोधयतीति । गम+णिच+ण्वुल । बोधकमात्रे त्रि । यथा, मालतीमाधवे । २ । "या प्रौढत्वमुदारता च वचसा यच्चार्थतो गौरव तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमक पाण्डित्य वैदग्ध्ययो ॥")

गमकारित्व क्ली, (गम्यत इति । गम+भावे अप । गम करोतीति । कृ । णिनि । तस्य भाव इति ।) रभस । इति त्रिकाण्डशेष ॥

गमथ , पु, (गच्छत्यास्मिन इति । गम+'शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथ ।" उणा ३ । ११३ । इति अधिकरणे अथ ।) पन्था । (गम+कर्त्तरि अथ ।)पथिक त्रि । इत्युणादिकोष ॥

गमन, क्ली, (गम्यते जिगीषुणा इति । गम+भावे ल्युट ।) जिगीषा प्रयाणम । कूच इति पारस्य भाषा । तत्पर्याय । यात्रा२ व्रज्या३ अभिनिर्याणम ४ प्रस्थानम५ । गम ६ । इत्यमर ।२।८।९५ ॥ प्रयाणम ७ प्रस्थिति ८ यानम ९ प्रयाणम १ । इति शब्दरत्नावली ॥ पादविहरणम । (यथा, रामायणे । ३।१३।११। "न च मे रोचते वीर । गमन दण्डक प्रति ॥) तत्तु पञ्चविधकर्म्मान्तर्गतकर्म्मविशेष । (यथा, भाषापरिच्छेदे । ६ । "उत्क्षेपण ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चन तथा । प्रसारणञ्च गमन कर्म्माण्येतानि पञ्च च ॥") तस्य भेदा । यथा, भ्रमणम १ रेचनम २ स्यन्दनम ३ ऊर्द्ध्वज्वलनम ४ तिर्य्यग्गमनम ५ । इति च भाषापरिच्छेदे ७। (उपभोग । यदुक्त तिथितत्त्वे ।

"अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात । मुच्यते सर्व्वपापेभ्य पञ्चवक्त्रस्य धारणात ॥)

गमी [न] त्रि, (गमिष्यतीति । गम+"भविष्यति गम्यादय ।"३।३।३। "गमेरिनि ।"उणा।४।६। इति भविष्यति इनि ।) गमनकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥

गम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक सेट ।) गम्बति । इति दुर्गादास ॥

गम्भारिका स्त्री (गच्छति गाढ सौन्दर्यं भारञ्च इति । निम्नगतिभिरिति केचित । गम+विच । गम बिभर्त्ति इति । भृ । ण्वुल ततष्टाप कापि अत इत्वञ्च ।) गम्भारीवृक्ष । इति राजवल्लभ ॥

गम्भारी, स्त्री, (कर्म्मण्यण । बिभर्त्ति इति । भृ+"कर्म्मण्यण । " ३ । २ । १ । इति अण पृषोदरात कस्य गत्वे साधु । यद्वा गच्छति प्राप्नोति सौन्दर्य्यमिति । गम+विच । गम बिभर्त्ति ।) वृक्षविशेष । गामारी इति भाषा । तत्पर्याय । सर्व्वतोभद्रा २ काश्मरी ३ मधुपर्णिका ४ श्रीपर्णी ५ भद्रपर्णी ६ काश्मर्य्य ७ । इत्यमर । २ । ४ । ३५ ॥ काश्मरी ८ । इति तट्टीका ॥ भद्रा ९ गोपभद्रिका १० कुमुदा ११ सदाभद्रा १२ कटफला १३ कृष्णवृन्तिका १४ । इति रत्नमाला ॥ कृष्णवृन्ता १५ हीरा १६ सर्व्वतोभद्रिका १७ स्निग्धपर्णी १८ सुभद्रा १९ कम्भारी २० गोपभद्रा २१ विदारिणी २२ चोरिणी २३ महाभद्रा २४ मधुपर्णी २५ स्वरुभद्रा २६ कृष्णा २७ अम्बिता २८ रोहिणी २९ गृष्टि ३० स्थूलत्वचा ३१ मधुमती ३२ सुफला ३३ मानिनी ३४ महाकुसुमा ३५ सुदृढत्वचा ३६ । अस्या गुणा । कटुत्वम । तिक्तत्वम । गुरुत्वम । उष्णत्वम । भ्रमशोषामदोषविषदाहज्वरतृष्णादोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ एतत्फलगुणा । तिक्तत्वम । गुरुत्वम । अम्लत्वम । मधुरत्वम । केश्यहितत्वम । रसायनत्वम । मेध्यत्वम । शीतलत्वम । दाहपित्तनाशित्वञ्च । एतन्मलगुणौ । अनुष्णत्वम । मानसबाधौ अहितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ तत पर्य्यायगुणा ।

"गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका । काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य्य पीतरोहिणी ॥ कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च । काश्मरी तुवरा तिक्ता वीर्य्योष्णा मधुरा गुरु ॥ दीपनी पाचनी मेध्या भेदिनी भ्रमशोषजित । दोषतृष्णामशूलार्शोविषदाहज्वरापहा ॥ तत्फल बृंहण वृष्य गुरु केश्य रसायनम । वातपित्ततृषारक्तक्षयमूत्रविबन्धकृत ॥ स्वादु पाके हिम स्निग्ध तुवराम्ल विशुद्धिकृत । हन्याद्दाहतृषावातरक्तपित्तक्षतक्षयान ॥"

इति भावप्रकाश ॥

गम्भीर त्रि, (गच्छति जलमत्र। "गभीर-गम्भीरौ।" उणा। ८। ३५। इति गच्छते रीरन भश्चान्तादेश नुमागमश्च।) गभीरम। इत्यमर। ३।१।१५॥ (यथा, गो रामायणे। ५।१।५।

"ना सागरगम्भीरो वानर पवनो जवे॥')

गम्भीर पु (गम+" गभीरगम्भीरौ" उणा। ४।३५। इति इरन भश्चान्तादेश नुमागमश्च।) जम्बीर। पङ्कजम। ऋग्मन्त्र। इत्युणादिकोष॥ (शिव। यथा, महाभारते।१२।१७।५०।

"गम्भीरघोषो गम्भीरो गम्भीरबलवाहन॥"

स्त्रिया, हिक्कारोगभेद। यथा, सुश्रुते उत्तर तन्त्रे ५ अध्याये।

"नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी।
शुष्कोष्ठकण्ठजिह्वास्यश्वासपार्श्वरुजाकरी।
अनेकोपद्रवयुता गम्भीरा नाम सा स्मृता॥')

गम्भीरवेदी [न] पु, (गम्भीर मन्द यथा स्यात तथा चिरकालात इत्यर्थ यद्वा गम्भीर गङ्कुश वेधन निषादिकृतशिक्षामादेश वा वेत्तीति विद+णिनि।) स्तब्धहस्ती। तत्पर्याय। गङ्कुश-दुर्द्धर २ चालक ३ व्यालक ४। इति त्रिकाण्ड शेष॥ अवमताङ्कुश ५। इति हेमचन्द्र॥ (यथा रघौ। ४।३९।

"स प्रताप महेन्द्रस्य मूर्द्ध्नि तीक्ष्ण न्यवेशयत।
अङ्कुश द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिन॥"

अस्य लक्षणम।

"चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षा परिचितामपि।
गम्भीरवेदी विज्ञेय स गजो गजवेदिभि॥'

इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतराजपुत्त्रीयवचनम॥ मतभेदेन लक्षणान्तरमपि दृश्यते।

त्वग भेदाच्छोणितस्रावात मासस्य क्रथनादपि।
आत्मान यो न जानाति स स्याद गम्भीर-वेदिता॥"

इति रघुटीकाया मल्लिनाथ॥)

गम्य, त्रि (गम्यते इति। गम+कर्म्मादौ यत।) प्राप्यम। इत्यमर। ३।२।४२॥ (यथा, भगवद्गीतायाम।१३।१७।

'ज्ञान ज्ञेय ज्ञानगम्य हृदि सर्व्वस्य विष्ठितम॥)

गमनयोग्यश्च॥ (यथा, महाभारते।३।८५।१२।

"गम्यान्यपि च तीर्थानि कीर्त्तितान्यगमानि च॥"

स्त्रिया, सम्भोगार्हा स्त्री। यथा, महाभारते। १।८३।३५।

'अभिकामा स्त्रिय यश्च गम्या रहसि याचित॥")

गम्यमान, त्रि, (गम्यते इति। गम+कर्म्मणि शानच।) वर्त्तमानगमनाश्रयग्रामादि॥

गय पु, (गीयते वीर्य्यादिप्रभावेनासौ। गै+घञ। पृषोदरात ह्रस्वत्वे साधु।) वानर भेद। (यथा, गो रामायणे।४।२५।३३।

"गयो गवाक्षो गवय शरभो गन्धमादन॥")

स तु वैवस्वतपुत्त्र। इति रामायणम॥ राजर्षि भेद। स च अमूर्त्तरय पुत्त्र। (यथा, श्रीभाग वते।५।१५।७।

"गय नृप क प्रति याति कर्म्मभि॥')

असुरभेद। इति वायुपुराणम॥ गयाप्रदेश। यथा हे रामायणे।२।१०७।११।

"गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितृन प्रति।"
"गयेषु गयाप्रदेशेषु।" इति तट्टीकायाम॥)

गया स्त्री, (गयेन गयनाम्ना लोकप्रसिद्धेना-सुरेण पुराणान्तरमतभेदेन तन्नाम्ना राजर्षिणा वा निर्म्मिता।) गयराजार्षपुरी। इति हेम चन्द्र।४।३९॥ सा तु तीर्थभेद। तस्य नामकरण यथा —

"यत्र चक्रे गयो राजा यज्ञ बहुदक्षिणम।
यत्र द्रव्यसमूहाना सख्या कर्त्तु न शक्यते॥
गय विप्रादयस्तृप्ता वर ब्रूहीति चाब्रुवन।
गयस्तान प्रार्थयामास अभिशप्तास्तु ये पुरा॥
ब्राह्मणा ते द्विजा पूता भवन्तु क्रतुपूजिता।
गयापुरी तु मन्नाम्ना ख्यातु ब्रह्मपुरी तथा॥
एवमस्तु वर दत्त्वा ततस्तान्तर्दधु सुरा॥"*॥

तस्योत्पत्तिकारण यथा —

'गयासुरोऽसुराणाञ्च महाबलपराक्रम।
योजनाना सपादञ्च शत तस्योच्चय स्मृत॥
स्थूल षष्टिर्योजनाना श्रेष्ठोऽसौ वैष्णव स्मृत।
कोलाहले गिरिवरे तपस्तेपे सुदारुणम॥
बहुवर्षसहस्राणि निरुच्छ्वास स्थिरोऽभवत।
तत्तपस्तापिता देवा सन्क्षोभ परम गता॥
ब्रह्मलोक गता देवा प्रोचुरुस्तेऽथ पितामहम।
गयासुरात्त्राहि देव। ब्रह्मा देवास्तथाब्रवीत॥
व्रजाम शङ्कर देवा ब्रह्माद्याश्च गता शिवम।
कैलासे चाब्रुवन्नत्वा रक्ष रक्ष महाऽसुरात॥
ब्रह्माद्यास्ताब्रवीच्छम्भुर्व्रजाम शरण हरिम।
क्षीराब्धौ देवदेवेश स न श्रेयो विधास्यति॥
ब्रह्मा महेश्वरो देवा विष्णु नत्वा प्रतुष्टुवु।
किमर्थमागता देवा विष्णुनोक्तास्तमब्रुवन॥
गयासुरभयाद्देव। रक्षास्मान्ब्रवीद्धरि।
ब्रह्माद्या यान्तु तं दैत्यञ्चागमिष्याम्यह तत॥"†

'इत्युक्त वासुदेवाद्या किमर्थ तप्यते त्वया।
सन्तुष्टाश्चागता सर्व्वे वर ब्रूहि गयासुर।॥"

"यदि तुष्टा स्थ मे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा।
सर्व्वदेवद्विजातिभ्यो यज्ञतीर्थशिलोच्चयात॥
मन्त्रेभ्यो देवदेवीभ्यो योगिभ्यश्चापि सर्व्वश।
ज्ञातिभ्योऽतिपवित्रोऽह पवित्र स्या सदा सुरा॥
पवित्रो भव ते देवा दैत्यमुक्ता ययुर्दिवम।
दृष्ट्वा दैत्य तत स्पृष्ट्वा सर्व्वे हरिपुर ययु॥
शून्ये लोकत्रये जाते शून्या यमपुरी ह्यभूत।
यम इन्द्रादिभि सार्द्ध ब्रह्मलोक ततोऽगमत॥
ब्रह्माणमूचिरे देवा गयासुरविलोपिता।
त्वया दत्तो योऽधिकारस्त गृहाण पितामह।॥
ब्रह्माब्रवीत्ततो देवा व्रजामो विष्णुमव्ययम।
ब्रह्मादयोऽब्रुवन विष्णु त्वया दत्तवरेऽसुरे॥
तद्दर्शनादययु स्वर्ग शून्य लोकत्रय ह्यभूत।
दैवैरुक्तो वासुदेवो ब्रह्माण स वचोऽब्रवीत॥
गत्वासुर प्रार्थयस्व यज्ञार्थं देहि देहकम।
विष्णूक्त ससुरो ब्रह्मा गत्वाऽपश्यन महासुरम॥

ब्रह्मोवाच।

पृथिव्या यानि तीर्थानि दृष्टानि भ्रमता मया।
यज्ञार्थे न तु ते तानि पवित्राणि शरीरत॥
अत पवित्र देह स्व यज्ञाय देहि मेऽसुर।॥

गयासुर उवाच।

धन्योऽह देवदेवेश। यद्देह प्रार्थ्यते त्वया।
त्वयैवोत्पादितो देह पावनश्च त्वया कृत।
सर्व्वेषामुपकाराय यागोऽवश्य भवत्विति॥
इत्युक्ता सोऽपतद्भूमौ श्वेतकल्पे गयासुर।
नैरृते निपपातासौ शिर कृत्वा तु दक्षिणे। शिरसि नियताशिला तदा कोलाहले गिरौ॥
शिर कृत्वोत्तरे दैत्य पादौ कृत्वा तु दक्षिणे।
ब्रह्मा सम्भृतसम्भारो मानसानृत्विजोऽसृजत॥
चलितश्चकितो ब्रह्मा धर्म्मराजमभाषत।
यास्ते गृहे तव शिला तामानीयात्र धारय॥
दैत्यस्य शीघ्र शिरसि ता धारय ममाज्ञया।
निश्चलार्थं यम श्रुत्वा धारयन्मस्तके शिलाम॥
शिलाया धारितायान्तु सशिरश्चासुरोऽचलत।
देवानूचेऽथ रुद्रादीन शिलाया निश्चला किल॥
तिष्ठन्तु देवा सकलास्तथेत्युक्त्वा च ते स्थिता।
देवा पादैर्लङ्घयित्वा तथापि चलितोऽसुर॥
ब्रह्माथ व्याकुलो विष्णु गत क्षीराब्धिशायिनम।
अजम्रूचे हरि कस्मादागतोऽसि वदस्व तत॥

ब्रह्मोवाच।

देवदेव। कृते यागे प्रचचाल गयासुर।
इदानी निश्चलार्थ हि प्रसाद कुरु माधव॥
ब्रह्मणो वचन श्रुत्वा ह्याकृष्य स्वशरीरत।
मूर्त्ति ददौ निश्चलार्थं ब्रह्मणे भगवान हरि॥
आनीय मूर्त्ति ब्रह्मापि शिलाया समधारयत।
तथापि चलित वीक्ष्य पुनर्देवमिहाह्वयत॥
आगत्य विष्णु क्षीराब्धे शिलाया सस्थितो-ऽभवत।
आदाय गदया चासौ यस्माद्दैत्य स्थिरीकृत॥
स्थित इत्येव हरिणा तस्मादादिगदाधर॥"*॥

"ऊचे गयासुरो देवान किमर्थ वञ्चितो ह्यहम।
यज्ञार्थं ब्रह्मणे दत्त शरीरममल मया।
पीड्यश्च यदह देवा प्रसन्ना सन्तु सर्व्वदा॥"

"वर ब्रूहि प्रसन्ना स्मो देवैरूचे गयासुर॥"

"यावत पृथ्वी पर्व्वताश्च यावच्चन्द्रार्कतारका।
तावच्छिलाया तिष्ठन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा॥
गदाधर स्वय लोकान प्रयात सर्व्वाघनाशन।
श्राद्ध सपिण्डक येषा ब्रह्मलोक प्रयान्तु ते॥"

"कि बहूक्त्या सुरेशाना युष्माकमपि देवता।
चेन्न, तिष्ठाम्यह चापि समय प्रतिपाल्यताम॥"

"त्वया यत प्रार्थित वीर। तद्भविष्यत्यसशयम।
अस्मत्पादानर्च्चयित्वा यास्यन्ति परमा गतिम।
देवैर्दत्तवरो दैत्यो हर्षितो निश्चलोऽभवत॥"

अथ गयाशिरआदिपरिमाणम।

"नागाज्जनार्द्दनाद्ब्रह्मयूपाच्चोत्तरमानसात।
एतद्गयाशिर प्रोक्त फल्गुतीर्थं तदुच्यते॥
पितामह समासाद्य यावदुत्तरमानसम।
फल्गुतीर्थन्तु विज्ञेय देवानामपि दुर्लभम॥
क्रौञ्चपादात फल्गुतीर्थं यावत साक्षाद्गयाशिर।

सुख गयासुरस्यैतस्मात् शाङ्खमथात्तयम ॥
सुण्डपृष्ठाच्च पूर्व्वस्मिन् पश्चिमे दक्षिणोत्तरे ।
सार्द्ध क्रोशद्वय मान गयायाः ब्रह्मणेरितम ॥
पञ्चक्रोश गयाक्षेत्र क्रोशमेक गयाशिर ।
तन्मध्ये सर्व्वतीर्थानि त्रैलोक्ये यानि सन्ति वै ॥”

अथ गयामाहात्म्यानि ।

“गयायां न हि तत् स्थानं यत्र तीर्थं न विद्यते ।
सान्निध्यं सर्व्वतीर्थानां गयातीर्थं ततो वरम ॥
ब्रह्मज्ञानेन किं साध्यं गोगृहे मरणेन किम ।
वासेन किं कुरुक्षेत्रे यदि पुत्त्रो गयां व्रजेत ॥
श्राद्धप्रदयो गयाक्षेत्रे पितॄणामनृणोऽपि स ।
गयाशिरसि श्राद्धप्रदयस्तु कुलानां शतमुद्धरेत ॥
गयाशिरसि यः पिण्डान् येषां नाम्ना तु निर्व्वपेत ।
नरकस्था दिवं यान्ति स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुः ॥
गत्वा वणिग्गयाशीर्षे प्रेतराजस्य पिण्डकम ।
प्रददौ मनुजैः सार्द्धं स्वपितृभ्यस्ततो ददौ ॥
प्रेता प्रेतत्वनिर्म्मुक्ता वणिक् च गृहमागत ।
प्रेतराज सह प्रेतैर्गयाश्राद्धाद्दिव गतः ॥”*॥

“गयायां सर्व्वकालेषु पिण्ड दद्याद्विचक्षणः ।
अधिमासे जन्मदिने चास्तेऽपि गुरुशुक्रयोः ॥
न त्यक्तव्य गयाश्राद्धं सिंहस्थेऽपि बृहस्पतौ ।
तथा दैवप्रमादेन प्रवृत्तस्तु क्षयेषु च ॥
पूत कर्म्माधिकारी च श्राद्धकृद्ब्रह्मलोकभाक् ॥
मीने मेषे स्थिते सूर्य्ये कन्यायां कार्म्मुके घटे ।
नारद । त्रिषु लोकेषु गयाश्राद्धं सुदुर्लभम ॥”*॥

“मुण्डनञ्चोपवासश्च सर्व्वतीर्थेष्वयं विधि ।
वर्ज्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालां विरजां गयाम ॥
दण्ड प्रदर्शयेद्भिक्षुर्गयां गत्वा न पिण्डद ।
दण्ड न्यस्य विष्णुपदे पितृभिः सह मुच्यते ॥
गयागजो गयादित्यो गायत्त्री च गदाधर ।
गया गयासुरश्चैव षड्गया मुक्तिदायिका ॥”

अथ पिण्डदानद्रव्याणि ।

“पायसेनाथ चरुणा सक्तुना पिष्टकेन वा ।
तण्डुलैः फलमूलाद्यैर्गयायां पिण्डपातनम ॥
तिलकल्केन खण्डेन गुडेन मधुना वा ।
केवलेनैव दध्ना वा अन्नेन मधुनाथवा ॥
पिण्याक सघृत खण्ड पितृभ्योऽक्षयमित्युत ॥”

अथ गयास्थब्राह्मणपूजाविधि ।

तत्रस्था ब्राह्मणा ब्रह्माणमूचु ।
‘त्वया यद्दत्तमखिल तत सर्व्वं शापतो गतम ।
जीवनार्थं प्रसादं नो भगवन् । कर्त्तुमर्हसि ॥
तत श्रुत्वा ब्राह्मणानां ब्रह्मा प्रोवाचेद दयान्वित ।
तीर्थोपजीविका यूयमाचन्द्रार्क भविष्यथ ॥
लोका पुण्यगयायां ये श्राद्धिनो ब्रह्मलोकगा ।
युष्मान् ये पूजयिष्यन्ति तैरहं पूजित सदा ॥”

अथ गयायां श्राद्धादिकरणार्थं तीर्थानि ।

प्रथमदिने गयाप्रवेशे फल्गुतीर्थे स्नानतर्पण-श्राद्धानि १ प्रेतशिलायां ब्रह्मकुण्डे स्नानं श्राद्ध षोडशपिण्डदान प्रेतपर्व्वते तिलमिश्रितसक्तु-निक्षेपश्च २ पञ्चतीर्थमध्ये उत्तरमानसे स्नान सपिण्डक श्राद्ध सूर्य्यार्च्चनञ्च ३ दक्षिणमानसे उदीच्यां उदीचीतीर्थे स्नानम् ४ तस्य मध्ये कनखलतीर्थे स्नानम ५ तस्य दक्षिणे दक्षिण-मानसे तीर्थत्रये स्नान श्राद्ध सूर्य्यार्च्चनञ्च ६ फल्गुतीर्थे स्नान तर्पण सपिण्डक श्राद्ध ततो गदाधरस्य दर्शन पूजनञ्च ७ ॥ द्वितीयदिने धर्म्मारण्ये गमन धर्म्मेश्वरनमन बोधितरु नमस्कार ८ मतङ्गवाप्यां स्नान तर्पण श्राद्ध मत ङ्गेशनमन यूपकूपयोर्मध्ये श्राद्धञ्च ९ ॥ तृतीय-दिने ब्रह्मसरसि स्नान सपिण्डक श्राद्धं यूप-प्रदक्षिण ब्रह्मनमनञ्च १ गोप्रचारसमीपे आम्रवृक्षसेचनम ११ ततो यमकुक्कुरकाकबलि दान पुन स्नानञ्च १२ ॥ चतुर्थदिने फल्गुतीर्थे स्नानादिक ततो गयाशिरसि विष्णुपदस्य दर्शन स्पर्श पूजन तत्र सपिण्डक श्राद्धञ्च १३ रुद्र १४ ब्रह्मा १५ दक्षिणाग्नि १६ गार्हपत्य १७ आहवनीय १८ सत्य १९ आवसथ्य २ शक्र २१ अगस्त्य २२ क्रौञ्च २३ मातङ्ग २४ कार्त्तिकेय २५ गणेश २६ कश्यप एषां पदेषु श्राद्धम २७ गजकर्णिकायां तर्पणम २८ कनकेशकेदारनरसिंहवामनरथमार्गाणां पूज नम २९ ॥ पञ्चमदिने गदालोले स्नान सपि ण्डक श्राद्धञ्च ३३ अक्षयवटे श्राद्ध ब्रह्मकल्पित विप्राणां पूजन पुरोऽस्य षोडशदानञ्च ३४ गायत्त्र्यग्रे प्रात सन्ध्याचरण सपिण्डक श्राद्धञ्च ३५ समुद्रतीर्थे स्नात्वा सावित्र्यग्रे मध्याह्नसन्ध्या चरण पिण्डदानञ्च ३६ प्राचीसरस्वत्यां स्नात्वा सायाह्नसन्ध्याचरणं ३७ विशाला ३८ लेलि हानम ३९ भरताश्रमनामकरामतीर्थम ४ पदा ङ्कितम ४१ मुण्डपृष्ठस्थगदाधरसमीपम ४२ आकाशगङ्गा ४३ गिरिकर्णमुख एषु स्नान पिण्डदानञ्च ४४ वैतरण्यां स्नान पिण्डदान श्राद्ध गोदानञ्च ४५ घृतकुल्या ४६ मधुकुल्या ४७ देविकानदी ४८ शिलासङ्गम ४९ मधुस्रवासु स्नान सपिण्डक श्राद्ध पिण्डदानञ्च ५ दशाश्वमेधिकम ५१ हंसतीर्थम ५२ अमरकण्टकम ५३ कोटितीर्थम ५४ रुक्मिणीकुण्ड एषु पिण्डदानम ५५ मार्कण्डेये श्वर ५६ कोटीश्वरयोर्दर्शन नमनञ्च ५७ दिवौकसां पुष्करिण्यां पितृभ्यो दानम ५८ पञ्चवने पाण्डुशिलायां श्राद्धम ५९ सुस्नततीर्थे स्नान तर्पण पिण्डदानञ्च ६ गयाकूपे पिण्डदान ६१ भस्मकूटे भस्मना स्नानम ६२ मङ्गलतीर्थे स्नानम ६३ धेनुकारण्ये पिण्डदानम ६४ काम धेनुपदे स्नात्वा कामदुघानमनम ६५ ॥ * ॥

“कर्द्दमाले गयानाभौ मुण्डपृष्ठसमीपत ।
स्नात्वा श्राद्धादिकं कृत्वा पितॄणामनृणो भवेत ॥
फल्गुचण्डीश्मशानाख्यमङ्गलाद्या समर्च्चयेत ।
गयायाञ्च इयेतसर्व्वस्विसप्तकुलमुद्धरेत ॥”

इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम ॥ * ॥

तत्र मरणे मुक्तिर्यथा तत्रैव ३ अध्याये ।
“गदाधरोद्भवतीर्थे सर्व्वतीर्थसमोत्तमम ।
मुक्तिर्भवेत पितॄणाञ्च कर्त्तॄणां श्राद्धत सदा ॥
जरायुजा अण्डजा वा स्वेदजा वापि चोद्भिद ।
त्यक्त्वा देह शिलायां ते यान्ति विष्णुस्वरूपताम ॥”
तत्रस्थजनार्द्दनहस्ते जीवितस्य पिण्डदानविधि यथा,—

“जनार्द्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डद ।
आत्मनोऽप्यथवान्येषां सव्येनैव तिलैर्व्विना ॥
जीवता दधिसंमिश्रं सर्व्वे ते विष्णुलोकगा ।
यस्तु पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ।॥
यमुद्दिश्य त्वया देयस्तस्मिन् पिण्डो मृते प्रभो ।।
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ।॥
अन्तकाले गते मह्य त्वया देयो गयाशिरे ।”

इति च वायुपुराणे गयामाहात्म्ये ४ अध्याय ॥

गर, क्ली (गिरति दोषबहुल नाशयति स्वस्मिन् जातस्य बालकस्येति भाव । गॄ + पचाद्यच ।) ववादिकरणात्मकरणान्तर्गतपञ्चमकरणम । इति मेदिनी । रे । २२ ॥ (यथा, बृहत्संहिता-याम । ९९ । ४ ।

“ववबालवकौलवतैतिलाख्य-
गरवणिजविष्टिसञ्ज्ञानाम ।”

एतेषामीशा । यथा, तत्रैव । ९९ । ५ ।

“ पतय सुरेन्द्रकमलज-
मित्रार्य्यमभूश्रिय सयमा ॥
कृष्णचतुर्द्दश्यर्धाद् ध्रुवाणि
शकुनिश्चतुष्पद नागम ।
किन्तुघ्नमिति च तेषा
कलिवृषफणिमारुता पतय ॥”)

तत्र जातस्य फलम ।

“विचारदक्षो विजितारिपक्ष
शूरोऽतिधीरो मृदुहास्ययुक्त ।
दाता दयालुर्गुणवान्नर स्यात्
गरे परेषामुपकारकर्त्ता ॥”

इति कोष्ठीप्रदीप ॥

(गरादे फलं यथा बृहत्संहितायाम । ९९ । ७ ।

“कृषिबीजगृहाश्रयजानि गरे
वणिजि ध्रुवकार्य्यवणिग्युतय ॥”

गीर्य्यते भक्ष्यते इति । गॄ + कर्म्मणि अप ।) विषम । (यथा, भागवते । ७ । ७ । ४१ ।

“तस्मादिद गरं भुञ्जे प्रजानां स्वस्तिरस्तु मे ॥”)

वत्सनाभाख्यविषम । इति राजनिर्घण्ट ॥ (सम्मोहज विषम । इति माधवकरकृतरुग्वि-निश्चयटीकाकृता श्रीकण्ठदत्तेनोदररोगव्याख्याने उक्तम ॥)

गर, पु, (गीर्य्यते इति । गॄ + कर्म्मणि अप ।) विषम । (यथा, भागवते । ६।१४।४३ ।

“विद्वेषनष्टमतय स्त्रियो दारुणचेतस ।
गर दद कुमाराय दुर्मषा नृपति प्रति ॥”)

उपविषम । रोग । इति हेमचन्द्र । ४ । ३८ ॥

गरघ्न, पु, (गर विष हन्तीति । हन + टक ।) कृष्णार्जक । वर्व्वर । इति राजनिर्घण्ट ॥

गरघ्नी स्त्री (गरघ्न + टित्वात् ङीप ।) मत्स्य-विशेष । गरइ इति भाषा । अस्या गुणा । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । वातपित्तकफनाशित्वम् । रुचिबलवीर्य्यकारित्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति भावप्रकाश ।

("गरघ्नी मधुरा तिक्ता तुवरा वातपित्तहृत् ।
कफघ्नी रुचिकृद्दृष्या दीपनी बलवीर्य्यकृत् ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ॥
गरं संसारयातनारूपं विषं हन्तीति । हन+टक् ङीप् च । गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९।५४ ।
"ग्रहपीडाहरा गुन्ना गरघ्नी गावत्सला ॥")

गरणं, क्ली, (गॄ सेचने गॄ निगरणे + भावे ल्युट् ।) सेचनम् । निगरणम् । इति व्याकरणम् ॥

गरदः क्ली,(गॄ + भावे अप् । गरो भक्षणम् । गरेण भक्षणेन दीयते खण्ड्यते म्रियतेऽस्मादनेन वा । दो+ अपादाने करणे वा घञर्थे क ।) विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गरदः, त्रि, (गरं विषं ददातीति । दा+क ।) विषदानकर्त्ता । (अयं हि आततायिनामन्यतमः । अस्य हनने दण्डादिकं नास्ति ।) यथा स्मृतिः ।
"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।"
(अयं हि श्राद्धभोजने परिहर्त्तव्यः । तथा च मनौ । ३ । १५८ ।
"आगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥")

गरव्रतः, पुं, (गरो गरणं सर्पादिग्रसनरूपं व्रतं नैसर्गिको नियमो यस्य ।) मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥

गरभः, पुं (गॄ+बाहुलकात् अभच् ।) गर्भः । इति हेमचन्द्रः । ३।२२४ ॥

गरलं, क्ली, (गिरति ग्रसति नाशयतीत्यर्थः । गॄ+अलच् । गरात् भक्षणात् लाति आदत्ते जीवनं वा । ला+क ।) विषम् । इत्यमरः । १।८।९ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ४ । २ ।
"व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति
मलयसमीरम् ॥")
पन्नगविषम् । परिमाणम् । तृणपूलकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ घासेर आण्टि पुला आटि इत्यादि भाषा ॥

गरलारिः, पुं (गरलस्य विषस्य अरिः तन्नाशकत्वात्तथात्वम् ।) मरकतमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गरा, स्त्री, (गीर्य्यते भक्ष्यते औषधार्थं रोगिभिरिति शेषः । गॄ + कर्म्मण्यप् । ततोऽजादित्वात् टाप् ।) देवदालीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ निगरणम् । इति धरणी ॥

गरागरी, स्त्री, (गरं विषं आगिरति नाशयतीति । गरं स्थविकविषमिश्रितं । आ+गॄ अच् । संज्ञायां जातौ वा ङीष् ।) देवताडवृक्षः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"गरागरी च वेणी च तथा स्याद्देवताडकः ।"
इति कल्पस्थाने द्वितीयेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥ गुणाश्चास्या जीमूतकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

गरात्मकः, क्ली, (गरं विषं आत्मा बीजभूतं यस्य इति कप् ।) शोभाञ्जनबीजम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गराधिका, स्त्री, (गरेषु गरप्रतीकारान्विषु अधिका प्रधाना ।) लाक्षा । इति रत्नमाला । गराधिका गवाधिकापि पाठः ॥ (गरादधिका । विषप्रधाना ॥)

गरिमा, [न्] त्रि, ("प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धेति ।" ६ । ४ । १५७ । इति गरादेशः । पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ।" ५ । १ । १२२ । इति इमनिच् ।) गुरुता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ८ । २ । २२ ।
"गिरिं गरिम्णा परितः प्रकम्पयन् ॥
निषीयमाणोऽलिकुलैर्मदाशनैः ॥")

गरिष्ठः त्रि, (अतिशयेन गुरुः । "प्रियस्थिरेति ।" ६।४।१५७ । इति इष्ठन् गरादेशश्च ।) अतिगुरुः । इति जटाधरः ॥ (पुं दानवविशेषः । यथा महाभारते । १।६५।३ ।
"गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥"
नृपविशेषः । यथा, तत्रैव । २।७।१७ ।
"हविष्मांश्च गरिष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च माधव ॥")

गरी, स्त्री, (गर+जातौ संज्ञायां वा ङीष् ।) देवताडवृक्षः । इत्यमरः । २।४।६६ ॥ खरा । इति मेदिनी । रे । २२ ॥ (देवताडशब्देऽस्या विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

गरीयान्, [स्] त्रि, (अतिशयेन गुरुः । गुरु+ईयसुन् गरादेशश्च ।) अतिगुरुः । इति व्याकरणम् ॥

गरुडः, पुं (गरुद्भ्यां पक्षाभ्यां डयते उड्डयते । इति गरुत्+डी+ड । पृषोदरात् तलोपे साधुः । यद्वा, 'गिरः उडच् ।" उणा ४ । १५५ । इति उडच् ।) स्वनामख्यातपक्षी । तत्पर्य्यायः । गरुत्मान् २ तार्क्ष्यः ३ वैनतेयः ४ खगेश्वरः ५ नागान्तकः ६ विष्णुरथः ७ सुपर्णः ८ पन्नगाशनः ९ । इत्यमरः । १ । १ । ३२ ॥ महावीरः १० पक्षिसिंहः ११ उरगाशनः १२ । इति जटाधरः ॥ शाल्मली १३ हरिवाहनः १४ अमृताहरणः १५ नागाशनः १६ । इति हारावली ॥ शाल्मलिस्थः १७ खगेन्द्रः १८ भुजगान्तकः १९ तरस्वी २० तार्क्ष्यनायकः २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—
"यजतः पुत्त्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ।
साहाय्यमृषयो देवा गन्धर्व्वाश्च ददुः किल ॥
तत्रेध्मानयने शक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह ।
मुनयो वालिखिल्याश्च ये चान्ये देवतागणाः ॥
शक्रस्तु वीर्य्यसदृशमिध्मभारं गिरिप्रभम् ।
समुत्क्षिप्यानयामास नातिकृच्छ्रादिव प्रभुः ॥
अथापश्यदृषीन् ह्रस्वानङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः ।
पलाशवर्त्तिकामेकां सहितान् वहतः पथि ॥
तान् सर्व्वान् विस्मयाविष्टो वीर्य्योन्मत्तः पुरन्दरः ।
अवहस्याभ्यगाच्छीघ्रं लङ्घयित्वावमन्य च ॥
तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्यवः ।
आरेभिरे महत् कर्म्म तदा शक्रभयङ्करम् ॥
कामवीर्य्यः कामगमो देवराजभयप्रदः ।
इन्द्रोऽन्यः सर्व्वदेवानां भवेदिति यतव्रताः ॥
तच्छ्रुत्वा भृशसन्तप्तो देवराजः शतक्रतुः ।
जगाम शरणं तत्र कश्यपं संशितव्रतम् ॥
तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
वालिखिल्यानुपागम्य कर्म्मसिद्धिमपृच्छत ॥
अथ ते तं महात्मानं प्रत्यूचुः सत्यवादिनः ।
तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्व्वं प्रजापतिः ॥"
तस्य पक्षीन्द्रत्वकारणं यथा,—
"अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगात् ब्रह्मणः कृतः ।
इन्द्रार्थञ्च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः ॥
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्त्तुमर्हथ सत्तमाः ।
भवतां हि न मिथ्यायं सङ्कल्पो वै चिकीर्षितः ॥
भवत्वेष पतत्त्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान् ।
प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः ॥
वालिखिल्या ऊचुः ।
अपत्यार्थः समारम्भो भवतश्चायमीप्सितः ।
तथा चैव विधत्स्वात्र यथाश्रेयोऽनुपश्यसि ॥
एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्त्रकामा यशस्विनी ॥
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ।
उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ॥
आरम्भः सफलो देवि ! भविता यस्त्वयेप्सितः ।
जनयिष्यसि पुत्त्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ॥
तपसा वालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा ।
एतौ सर्व्वपतत्त्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः ॥
विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा ।
जनयामास पुत्त्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा ॥
विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ।
पतत्त्रीणान्तु गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत ॥"*॥
तस्य जन्मकालीनरूपं यथा—
"एतस्मिन्नन्तरे चापि गरुडः काल आगते ।
विना मात्रा महातेजा विदार्याण्डमजायत ॥
महासत्त्वबलोपेतः सर्व्वा विद्योतयन्दिशः ।
कामरूपी कामगमः कामवीर्य्यो विहङ्गमः ॥
अग्निराशिरिवोद्भासन् समिद्धोऽतिभयङ्करः ।
विद्युद्विस्पष्टपिङ्गाक्षो युगान्ताग्निसमप्रभः ॥
प्रवृद्धः सहसा पक्षी महाकायो नभोगतः ।
घोरो घोरस्वनो रौद्रो वह्निरौर्व्व इवापरः ॥"*॥
तस्य विष्णुवाहनत्वे कारणं यथा,—
"अपीत्वा चामृतं पक्षी परिगृह्याशु निःसृतः ।
अगच्छदपरिश्रान्त आवार्य्यार्कप्रभां खगः ॥
विष्णुना तु तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान् ।
तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्म्मणा ॥
तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः ॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम् ।
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम् ॥
प्रतिगृह्य वरौ तौ तु गरुडो विष्णुमब्रवीत् ।
भवतेऽपि वरं दद्मि वृणोतु भगवानपि ॥
तं वव्रे वाहनं कृष्णो गरुत्मन्तं महाबलम् ।
ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥"
इति महाभारते । १ । ३१-३३ । अध्यायेषु ॥

(व्यूहविशेषः । यथा मनुः । ७ । १८७ ।
"वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥"
"अग्रमुखपश्चाद्भागः पृथुमध्यो वराहव्यूहः । एष एव पृथुतरमध्यो गरुडव्यूहः ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥)

गरुडध्वजः, पुं, (गरुडः ध्वजश्चिह्नं यस्य । यद्वा, गरुडो ध्वजे रथध्वजे यस्य ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १९ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । ५ । १ । २२ ।
"इत्युक्त्वा प्रययौ विप्र ! सह देवैः पितामहः ।
समाहितमतिस्तत्र तुष्टाव गरुडध्वजम् ॥"
अस्य एतन्नामकारणकथा यथा, महाभारते । १ । ३२ । १२ १७ ।
"जिष्णुना तु तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान् ।
तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्म्मणा ॥
तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः ॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम् ।
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम् ॥"
"ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥")

गरुडाग्रजः, पुं, (गरुडस्य अग्रजो ज्येष्ठः ।) अरुणः । इत्यमरः । १ । ३ । ३२ ॥ (अस्य गरुडाग्रजत्वकथा यथा महाभारते । १ । ३१ । २८-३४ ।
"विनता नाम कल्याणी पुत्त्रकामा यशस्विनी ।
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ॥
उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ।
आरम्भः सफलो देवि ! भविता यस्तवेप्सितः ॥
जनयिष्यसि पुत्त्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ।
तपसा वालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा ॥
भविष्यतो महाभागौ पुत्त्रौ त्रैलोक्यपूजितौ ।
उवाच चैनां भगवान् कश्यपः पुनरेव ह ॥
धार्य्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः ।
एतौ सर्व्वपतत्त्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः ॥"
"विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा ।
जनयामास पुत्त्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा ॥
विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ।
पतत्त्रीणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत ॥")

गरुडाङ्कितं, क्ली, (गरुड इव अङ्कितम् । गरुडसादृश्यादस्य तथात्वम् ।) मरकतमणिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गरुडाश्मा, [न्] पुं, (गरुडवर्णवत् अश्मा प्रस्तरः । गरुडवर्णसादृश्यात् तथात्वम् ।) मरकतमणिः । इति जटाधरः ॥

गरुडोत्तीर्णं, क्ली, (गरुडादुत्तीर्णं वर्णेनेति शेषः । यद्वा गरुडः उत्तीर्णो वर्णेनातिक्रान्तो येन ।) मरकतमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गरुत्, पुं, (गृणाति शब्दायते वायुवेगवशादिति । गॄ शि शब्दे + "ग्रोरुति ।" उणा । १ । ९६ । इति उति ।) पक्षः । इत्यमरः । २ । ५ । ३६ ॥ पाखा इति भाषा ॥ (गिरतीति । गॄ निगरणे + उति । निगरणम् । भक्षणम् । यथा यजुर्वेदे । १७ । ७२ । "सुपर्णोऽसि गरुत्मान् पृष्ठे ।" "अग्ने ! त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णपक्षाकारो गरुडोऽसि गरुत्मान् गरुत् गरणं गिलनं भक्षणं अस्यास्तीति गरुत्मान् अशनायवानित्यर्थः ।" इति वेददीपिका ॥)

गरुत्मान्, [त्] पुं, (गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य । गरुत् + मतुप् ।) गरुडः । इत्यमरः । १ । १ । ३१ ॥ (यथा, भागवते । ३ । १९ । ११ ।
"जग्राह लीलया प्राप्तां गरुत्मानिव पन्नगीम् ॥")
पक्षिमात्रम् । इति मेदिनी । ते । १९६ ॥

गरुद्योधी, [न्] पुं, (गरुता पक्षेण युध्यतीति । युध + णिनि ।) भारतीपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भारुइ इति भाषा ॥

गर्गः, पुं, (गृणाति वेदध्वनिना शब्दायते स्तौति इत्यर्थः । गॄ शि शब्दे + "मुदिग्रोर्गग्गौ ।" उणा । १ । १२७ । इति गः ।) मुनिविशेषः । स तु गयाक्षेत्रे यज्ञार्थं सृष्टो ब्रह्मणः पुत्त्रः । इति वायुपुराणे गयामाहात्म्ये २ अध्यायः ॥ (बृहस्पतिवंशसम्भवोऽन्यो मुनिभेदः । स तु वितथस्य पुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । ३२ । १५—२ ।
"बृहस्पतेराङ्गिरसः पुत्त्रो राजन् महामुनिः ।
संक्रामितो भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्विभुः ॥
अत्रैवोदाहरन्तीमं भरद्वाजस्य धीमतः ।
जन्मसंक्रमणञ्चापि मरुद्भिर्भरताय वै ॥
अयाजयद्भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्हि तम् ।
पूर्ब्बन्तु वितथे तस्य कृते वै पुत्त्रजन्मनि ॥
ततोऽथ वितथो नाम भरद्वाजात् सुतोऽभवत् ।
पौत्रेऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ ॥
वितथञ्चाभिषिच्याथ भरद्वाजो वनं ययौ ।
स चापि वितथः पुत्त्रान् जनयामास पञ्च वै ॥
सुहोत्रञ्च सुहोतारं गयं गर्गन्तथैव च ॥"
अयं हि शिवमाराध्य चतुःषष्ट्यङ्गज्योतिषाङ्गिज्ञानमलभत । यथा महाभारते । १३ । १८ । २८ ।
गर्ग उवाच ।
"चतुःषष्ट्यङ्गमददत् कलाज्ञानं ममाद्भुतम् ।
सरस्वत्यास्तटे तुष्टो (शिवः) मनोयज्ञेन पाण्डव ॥"
तथा बृहत्संहितायाम् । २१ । ५ ।
"न तु तन्मतं बहूनां गर्गादीनां मतं वक्ष्ये ॥" *॥)
तालविशेषः । यथा सङ्गीतदामोदरे ।
"चतुर्द्रुतं विरामान्तं तालोऽयं गर्गसञ्ज्ञितः ॥"

गर्गरः, पुं, (गॄ शि शब्दे + भावे गः । गर्गं शब्दं रातीति । रा + 'आतोऽनुपसर्गे कः ।' ३ । २ । ३ । इति कः ।) मत्स्यभेदः । इति जटाधरः ॥ गागरा इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । वातपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अस्याकारगुणौ यथा राजनिर्घण्टे ।
"यः पीतवर्णोऽपि च पिच्छिलाङ्गः
पृष्ठेषु रेखाबहुलः सशल्कः ।
स गर्गरो वर्व्वरनादवशो
जडश्च शीतः कफवातकारी ॥"
'गर्गरः पित्तलः किञ्चित् वातजित् कफकोपनः ।"
इति भावप्रकाशः ॥

गर्गरी, स्त्री, (गर्गं शब्दं रातीति । रा + कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मन्थनी । दधिमन्थनपात्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ७४ ॥ कलसी । गागरी इति भाषा ॥ यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
'मेषादौ सक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी ॥"

गर्गाटः, पुं, (गर्गेति शब्दं कृत्वा अटतीति । गर्ग + अट + पचाद्यच् । शकन्ध्वादिवदकारलोपः ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । योगाविकः २ । इति हारावली । १८९ ॥

गर्ज्ज, ऊर्ज्जाशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक-सेट ।) ऊर्ज्जा बलम् । सेमन्तात् सरोरिति ण-तत्करणकशब्दः । गर्ज्जति सिंहः । इति दुर्गादासः ॥

गर्ज्ज क स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-अक-सेट ।) क, गर्ज्जयति । इति दुर्गादासः ॥

गर्ज्जा, स्त्री, (गर्ज्जनमिति । गर्ज्ज + भावे अः ।) हस्तिशब्दः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४१ ॥ मेघादिशब्दश्च ॥

गर्ज्जकः, पुं, (गर्ज्जतीति । गर्ज्ज + ण्वुल् ।) मत्स्यविशेषः । गजाड इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । शालः । शाल्वः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ (शालशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

गर्ज्जनं, क्ली, (गर्ज्ज + भावे ल्युट् ।) शब्दः । (गर्ज्जत्यनेनेति । गर्ज्ज + करणे ल्युट् ।) कोपः । इति मेदिनी । ने । ५६ ॥

गर्ज्जरं, क्ली, मूलविशेषः । गाजर इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पिण्डमूलम् २ पीतकन्दम् ३ सुमूलकम् ४ स्वादुमूलम् ५ सपीतम् ६ नारङ्गम् ७ पीतमूलकम् ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुचिकारित्वम् । किञ्चित् कटुत्वम् । कफाशनक्रिमिशूलदाहपित्ततृष्णानाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
"गाजरं गृञ्जनं प्रोक्तं तथा नारङ्गवर्णकम् ।
गाजरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं लघु ॥
संग्राहि रक्तपित्तार्शोग्रहणीकफवातजित् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

गर्ज्जाफलः, पुं, (गर्ज्जा मर्म्मरध्वनिः फले यस्य । शुष्कपक्वफले शब्दबाहुल्यादस्य तथात्वम् ।) विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गर्ज्जा गर्ज्जनमेव फलं यस्य ।) युद्धम् । इति हेमचन्द्रः ॥ भर्त्सनम् । उत्तेजनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गर्ज्जिः, पुं, (गर्ज्ज ऊर्ज्जाशब्दे + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा । ४ । ११७ । इति इन् ।) मेघशब्दः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४२ ॥

गर्ज्जितं, क्ली, (गर्ज्ज + भावे क्तः ।) मेघशब्दः । इत्यमरः । १ । ३ । ८ ॥ (रणादौ आस्फालनम् । यथा, हरिवंशे । १८२ । ४९ ।
"बाण ! किं गर्ज्जसे मोहात् शूराणां नास्ति गर्ज्जितम् ।
एह्येहि युध्यस्व रणे किं वृथा गर्ज्जितेन ते ॥")
क्लतशब्दे त्रि ॥ (यदुक्तं स्मृतौ ।
"सन्ध्यायां गर्ज्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः ।
चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुर्विद्या यशो बलम् ॥")

गर्ज्जित पु, (गर्ज्जो गर्ज्जनं जातोऽस्य। जातार्थे इतच्।) मत्तहस्ती। इत्यमरः। २। ८। ३६॥

गर्त्त, पु, (गिरति ग्रसति स्खलित्वा पतितं जीवजातादिकमित्यर्थः। गॄ निगरणे+"हसिमृग्रिण्वामिदमीति।" उणां। ३। ८६। इति तन्।) भुवि श्वभ्रम्। गाडा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अवटः २। इत्यमरः। १। ८। २॥ भूरन्ध्रम् ३ दरः ४ श्वभ्रम् ५। इति जटाधरः॥ आवटिः ६ आवटुः ७ पृथिवीरन्ध्रम् ८। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मार्कण्डेये। २१। ६।
"धरण्या विवृते गर्त्ते निपपात लघुक्रमः॥")
त्रिगर्त्तदेशः। कुकुन्दरः। इति मेदिनी। ते। १२॥ रोगभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ (मातृगर्भरूपगह्वरम्। यथा, भागवते। ३। ३१। ५।
'शेते विण्मूत्रयोर्गर्त्ते स जन्तुर्जन्तुसम्भवः॥"
कूपः। यथा, तत्रैव। ३। १३। २४।
"यद्रोमगर्त्तेषु निलिल्युरध्वरा-
स्तस्मै नमः कारणसूकराय ते॥"
नरकविशेषः। यथा मार्कण्डेये। २१। १।
"निपपात महागर्त्ते तिमिरौघसमावृते॥'
अष्टाधनु सहस्रेभ्यो न्यूनगाताद्दवखातभेदः। एतल्लक्षणं यथा, छन्दोगपरिशिष्टे।
"धनु सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते।
न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः॥"
तस्योदाहरणं यथा मनौ। ४। २०३।
"नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च॥"
गीयते स्तूयते वेदस्तुतिं कुर्व्वता जनेनेति। गै+तन् गुणश्च। देवरथः। यथा ऋग्वेदे।५।६२।८।
"आरोहथो वरुण। मित्र। गर्त्तमतश्चाक्षाथे अदितिं दितिं च॥" "गर्त्तं रथम्॥" इति भाष्यम्॥)

गर्त्तिका, स्त्री, (गर्त्तोऽस्त्यस्या इति ठन्।) तन्तुशाला। इति हेमचन्द्रः। ३। ६५॥ तांतघर इति भाषा॥

गर्द्द कि रवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे-भ्वां-परं-अकं-सेट्।) कि, गर्द्दयति गर्द्दति। रवः शब्दः। इति दुर्गादासः॥

गर्द्दभ, क्ली, (गर्द्द्यते शब्द्यते विज्ञायते गन्धादिभिरिति यावत्। गर्द्द रवे। "कृशृशलिकलिगर्द्दिभ्योऽभच्।" उणां।३।१२२। इति अभच्।) श्वेतकुमुदम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"कैरवं चन्द्रकान्तश्च गर्द्दभं कुमुदं कुमुत॥")
विडङ्गम्। इति रत्नमाला॥

गर्द्दभ, पु, (गर्द्दति गर्द्दयति वा कर्कशशब्दं करोतीत्यर्थः। गर्द्द कि रवे+"कृशृशलिकलीति।" उणां। ३। १२२। इति अभच्।) पशुविशेषः। गाधा इति भाषा। (यथा मनौ। ८। २९८।
"गर्द्दभाजाविकानान्तु दण्डः स्यात् पञ्चमाषिकः॥")
तत्पर्य्यायः। चक्रीवान् २ वालेयः ३ रासभः ४ खरः ५। इत्यमरः। २। ९। ७७॥ रासभः ६। इति तट्टीका॥ शङ्कुकर्णः ७ भारगः ८ भूरिगमः ९ धूसराह्वयः १० वेशवः ११ घसरः १२। इति जटाधरः॥ स्मरस्तम्भः १३ चिरमेही १४ पशुचरिः १५ चारपुष्टः १६ चारटः १७ ग्राम्याश्वः १८। इति शब्दरत्नावली॥ * ॥ अस्य मांसस्य गुणाः। किञ्चित् गुरुत्वं बलप्रदत्वञ्च। मूत्रस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। क्षारत्वम्। कफमहावातभूतकम्पोन्मादहरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (तथा च।
"गार्द्दभं वा घनं मूत्रं तैलयोग्यं क्वचिद्भवेत्।
सक्षारं तिक्तकटुकमुन्मादकुष्ठरोगजित्॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये॥
"गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत्।
दीपनं गार्द्दभं मूत्रं कृमिवातकफापहम्॥'
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये॥)
तस्मात् गुणशिक्षा यथा,—
'अविश्रामं वहेद्भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति।
ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिक्षेत गर्द्दभात्॥"
इति चाणक्यम्। ७॥

गर्द्दभगद पु, (गद्यते पीड्यतेऽनेन। गद+करणे अच्। गदो रोगः। गर्द्दभनामको गदः शाकपार्थिववत् समासः।) ज्वालागर्द्दभकरोगः। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य लक्षणं जालगर्द्दभशब्दे द्रष्टव्यम्॥

गर्द्दभशाक पु, (गर्द्दभाख्यः शाकः। यद्वा, गर्द्दभप्रियः शाको यस्य।) ब्रह्मयष्टिवृक्षः। इति जटाधरः॥

गर्द्दभशाका, स्त्री, (गर्द्दभशाक+टाप्।) ब्रह्मयष्टिः। वामनहाटी इति भाषा॥ इति रत्नमाला॥

गर्द्दभशाखी स्त्री (गर्द्दभाख्या शाखा यस्याः। यद्वा गर्द्दभप्रिया शाखा अस्याः जातौ सञ्ज्ञायां वा ङीष्।) भार्गी। इति राजनिर्घण्टः॥

गर्द्दभाण्ड, पु (गर्द्दभः गन्धविशेषः अमति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः। अम गत्याम्+"अमन्ताड्डः।" उणां। १। ११३। इति डप्रत्ययः।) वृक्षविशेषः। गान्धिभाट इति ख्यातः। अयं पत्रकाण्डफलादिभिरश्वत्थाकारः। गन्धपिप्पलः। इति केचित्। इति भरतः॥ गर्द्दपिप्पली। इति ख्यातः। इति सारसुन्दरी॥ तत्पर्य्यायः। कन्दरालः २ कपीतनः ३ सुपार्श्वकः ४ प्लक्षः ५। इत्यमरः। ३। ४। ४२॥ शृङ्गी ६ प्लवः ७ कमण्डलुः ८। इति जटाधरः॥ गर्द्दभाण्डः ९ प्लक्षः १० कन्दरालकः ११। इति शब्दरत्नावली॥ प्लक्षवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ पाकुड इति भाषा॥(कपीतनाश्वत्थशब्दयोरस्य विवृतिर्ज्ञेया॥)

गर्द्दभाह्वय, पु, (गर्द्दभेन गन्धेन आह्वयति स्पर्द्धते इति। आ+ह्वे+अच्। यद्वा गर्द्दभः आह्वयः आख्या यस्य।) कुमुदम्। इति हेमचन्द्रः। ४। २२॥

गर्द्दभिका, स्त्री, (गर्द्दभः दुर्गन्धमयपिडकाभेदो विद्यतेऽस्यामिति ठन् टाप् च।) क्षुद्ररोगविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—
"मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिडकाचितम्।
रुजाकरीं गर्द्दभिकां तां विद्यात् वातपित्तजाम्॥"
तच्चिकित्सा यथा —
"विवृत्तामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभम्।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक्॥
पाके तु शोधयेत् व्यक्ते पक्वैर्मधुरभेषजैः॥"
इति भावप्रकाशः॥

गर्द्दभी, स्त्री, (गर्द्दभस्य पत्नीति स्त्रियां जातौ गौरादित्वात् ङीष्।) गर्द्दभपत्नी।
("सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्द्दभी॥")
तस्याः क्षीरस्य गुणाः। बलकारित्वम्। वातश्वासहरत्वम्। मधुराम्लरसत्वम्। रूक्षत्वम्। दीपनत्वम्। पथ्यत्वञ्च। तद्दधिगुणाः। रूक्षत्वम्। उष्णत्वम्। लघुत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। मधुराम्लरसत्वम्। रुच्यत्वम्। वातदोषनाशित्वञ्च। तन्नवनीतगुणाः। कषायत्वम्। कफवातनाशित्वम्। बल्यत्वम्। दीपनत्वम्। पाके लघुत्वम्। उष्णत्वम्। मन्ददोषकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ क्षुद्रजन्तुविशेषः। गर्द्दभिकारोगः। इति मेदिनी। ने। १६॥ (अस्य लक्षणं यथा —
"सा विद्या वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्द्दभी।
मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता॥"
इति वाभटे उत्तरस्थाने एकत्रिंशेऽध्याये॥)
अपराजिता। श्वेतकण्टकारी। कटभी। इति राजनिर्घण्टः॥ (क्षुद्रकीटभेदः। यथाह सुश्रुतः।
'पञ्चकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः।
पञ्चालकः पाकमतस्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी॥")

गर्द्ध क लिप्से। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, गर्द्धयति। इति दुर्गादासः॥

गर्द्ध, पु, (गर्द्ध्यते इति। गर्द्ध+भावे घञ्।) स्पृहा। इति हेमचन्द्रः। ३। ९४॥ गर्द्दभाण्डवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गर्द्धन, त्रि, (गृध्यति स्पृहयतीति। गृध+"क्षुधशक्रुध्यदन्द्रम्यहग्रधीति।" ३। २। १५। इति युच्।) लुब्धः। इत्यमरः। २। ६। २२॥

ग(व्व)र्व्व त क ङ दर्पे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) दर्पोऽहङ्कारः। ङ, गर्व्वयते गर्व्वापयते धनेनीचः। इति दुर्गादासः॥

ग(व्व)र्व्व, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) गर्व्वति। इति दुर्गादासः॥

ग(व्व)र्व्व, पु, (गर्व्व+भावे अप्। यद्वा, गिरति मदमिति। गॄ निगरणे+"कॄगॄशॄदृभ्यो वः।" उणां। १। १५५। इति वः।) अहङ्कारः। दर्पाद्यदन्तगर्व्वधातोर्भावेऽलप्रत्ययः॥ इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, रामायणे। २। ३१। २।
"यदि दुःखो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम्।
प्राप्य दुर्मनसा वीर। गर्व्वे(व्वे)ण च विशेषतः॥")

गर्भ, पु (गीर्यते जीर्य्यते जीवैः सञ्चितकर्म्मफलदात्रा ईश्वरेण प्रकृतिवशात् जठराभ्यन्तरे स्थाप्यते पुरुषशुक्रयोगेणासौ। गॄ + "अर्त्तिगृभ्यां भन्।" उणा। ३। १५२। इति कर्म्मणि भन्।) भ्रूणः। तद्विवरणं यथा,—
"स्वर्गाच्च नरकान्मुक्तः स्त्रीणां गर्भो भवत्यपि।
नाभिभूतश्च तस्यैव याति बीजद्वयं हि तत्॥
कललं बुद्बुदत्वञ्च ततः पेश्यीत्वमेव च।
पेश्यामलसमोऽण्डः स्यादङ्कुरस्तत उच्यते॥
अङ्गानामथ चोत्पत्तिः पञ्चानामनुलासकात्।
उपाङ्गान्यङ्गुलीनेत्रनासास्यश्रवणानि च॥
प्ररोहं यान्ति चाङ्गेभ्यस्तद्वत्तेभ्यो नखादिकम्।
त्वचो रोमाणि जायन्ते केशाश्चैव ततः परम्॥
नरस्त्वागर्भसुखं स्थित्वा दशमे च स जायते।
ततस्तु वैष्णवी माया समाश्रयति मोहिनी॥
बालत्वन्तु कुमारत्वं यौवनं वृद्धतामपि।
ततश्च मरणं तद्वज्जन्म प्राप्नोति मानवः॥
एवं संसारचक्रेऽस्मिन् भ्राम्यते घटियन्त्रवत्।"
इति गारुडे २२९ अध्यायः॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीवसंज्ञकम्।
प्रकृतिः सविकारा च तत् सर्व्वं गर्भसंज्ञकम्॥
कालेन वर्द्धितो गर्भो यदाङ्गोपाङ्गसंयुतः।
भवेत्तदा स मुनिभिः शरीरीति निगद्यते॥"*॥
तदुत्पत्तिर्यथा,—
"यदा नार्य्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथञ्चन।
मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योऽन्यमनस्थिस्तत्र जायते॥
ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमाचरेत्।
आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि॥
मासि मासि प्रवर्द्धेत स गर्भो गर्भलक्षणः।
कललं जायते तस्या वर्जितं पैतृकैर्गुणैः॥"
इति भावप्रकाशः॥*॥
अस्य द्वादशधा गतिर्यथा,—
"भुग्नोऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः
संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम्।
द्वारं निरुध्य शिरसा जठरेण कश्चित्
कश्चिच्छरीरपरिवर्त्तितकुब्जदेहः॥
एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन
तिर्य्यग्गतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः।
पार्श्वापवृत्तगतिरेति तथैव कश्चि-
दित्यष्टधा गतिरियं ह्यपरा चतुर्द्धा॥
सङ्कीलकः प्रतिखुरः परिघोऽथ बीज-
स्तेषूर्द्ध्वबाहुचरणैः शिरसा च योनौ।
सङ्गी च यो भवति कीलकवत् स कीलो
दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरः स हि कायसङ्गी॥
गच्छेद्भुजद्वयशिरा स च बीजकाख्यो
योनौ स्थितः स परिघः परिघेण तुल्यः॥"*॥
गर्भनाशलक्षणादि।
"अपविद्धशिरा या तु शीताङ्गी निरपत्रपा।
नीलोद्धतशिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा॥
मानसागन्तुभिर्मातुरुपतापैः प्रपीडितः।
गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीडितः॥"*॥

अन्तर्मृतगर्भलक्षणं यथा,—
"गर्भास्पन्दनमावीनां प्रणाशः श्यावपाण्डुता।
भवेदुच्छ्वासपूतित्वं शोथश्चान्तर्मृते शिशौ॥"
इति माधवकरः॥*॥
("कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः।
गर्भः सञ्जायते नार्य्याः स जातो बाल उच्यते॥
आधिक्ये रजसः कन्या पुत्त्रः शुक्राधिके भवेत्।
नपुंसकं समत्वेन यथेच्छा पारमेश्वरी॥"
इति पूर्व्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥
"शुद्धे शुक्रार्त्तवे सत्त्वः स्वकर्म्मक्लेशचोदितः।
गर्भः सम्पद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणौ॥
बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च सः।
मातुश्चाहाररसजैः क्रमात् कुक्षौ विवर्द्धते॥
तेजो यथार्करश्मीनां स्फटिकेन तिरस्कृतम्।
नेन्धनं दृश्यते गच्छत् सत्त्वो गर्भाशयं तथा॥
कारणानुविधायित्वात् कार्य्याणां तत्स्वभावता।
नानायोन्याकृतीः सत्त्वो धत्तेऽतो द्रुतलोहवत्॥
अतएव च शुक्रस्य बाहुल्याज्जायते पुमान्।
रक्तस्य स्त्री तयोः साम्ये क्लीवः शुक्रार्त्तवे पुनः॥
वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं बह्वपत्यता।
वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः॥"
"पूर्व्वदेहवशा स्त्री पूर्व्वविशेन सङ्गता।
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि॥
वीर्य्यवन्तं सुतं सूते ततो न्यूनाब्दयोः पुनः।
रोगाल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा॥"
"शुद्धशुक्रार्त्तवं स्वस्थं संरक्तं मिथुनं मिथः।
स्नेहैः पुंसवनैः स्निग्धं शुद्धशीलितवस्तिकम्॥
नरं विशेषात् क्षीराज्यैर्म्मधुरौषधसंस्कृतैः।
नारीं तैलेन माषैश्च पित्तलैः समुपाचरेत्॥"
"मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः।
ईषत्कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखान्नुदेत्॥
ततः पुष्पेक्षणादेव कल्याणध्यायिनी त्र्यहम्।
मृजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी॥
क्षैरेयं यावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्षणम्।
पर्णे शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी॥
चतुर्थेऽह्नि ततः स्नात्वा शुक्लमाल्याम्बरा शुचिः।
इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्त्रं पश्येत् पुरः पतिम्॥
ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्व्वास्तिस्रश्च निन्दिताः॥
एकादशी च युग्मासु स्यात् पुत्त्रोऽन्यासु कन्यका।
उपाध्यायोऽथ पुत्त्रीयं कुर्व्वीत विधिवद्विधिम्॥
नमस्कारपरायास्तु शूद्राया मन्त्रवर्ज्जितम्।
अवन्ध्य एवं संयोगः स्यादपत्यञ्च कामतः॥
सन्तोऽप्याहुरपत्यार्थं दम्पत्योः सङ्गतं रहः।
दुरपत्यं कुलाङ्गारो गोत्रे जातं महत्यपि॥
इच्छेतां यादृशं पुत्त्रं तद्रूपचरितांश्च तौ।
चिन्तयेतां जनपदांस्तदाचारपरिच्छदौ॥
कर्म्मान्ते च पुमान् सर्पिःक्षीरशाल्योदनाशितः।
तैलमाषोत्तराहारा तत्र मन्त्रं प्रयोजयेत्॥
आहिरसि आयुरसि सर्व्वतः प्रतिष्ठासि धाता
त्वाम्।
दधातु विधाता त्वा दधातु ब्रह्मवर्च्चसा भवेति॥
ब्रह्मा बृहस्पतिर्व्विष्णुः सोमः सूर्य्यस्तथाश्विनौ।

भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम्॥
सान्त्वयित्वा ततोऽन्योन्यं संविशेतां मुदा
न्वितौ।
उत्ताना तन्मना योषित् तिष्ठेदङ्गैः सुसंस्थितैः॥
तथाहि बीजं गृह्णाति दोषैः स्वस्थानमास्थितैः।
लिङ्गन्तु सद्यो गर्भाया योन्या बीजस्य संग्रहः॥
तृप्तिर्गुरुत्वं स्फुरणं शुक्रास्रानुबन्धनम्।
हृदयस्पन्दनं तन्द्रा तृड्ग्लानिर्लोमहर्षणम्॥
अव्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात् कललीभवेत्।
गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्व्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत्॥
बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्त्तते।
पुष्ये पुरुषकं हैमं राजतं वाथ वायसम्॥
कृत्वाग्निवर्णं निर्व्वाप्य क्षीरे तस्याञ्जलिं पिबेत्।
गौरदण्डमपामार्गं जीवकर्षभसैर्य्यकान्॥
पिबेत् पुष्ये जले पिष्टानेकद्वित्रिसमस्तशः।
क्षीरेण श्वेतबृहतीमूलं नासापुटे स्वयम्॥
पुत्त्रार्थं दक्षिणे सिञ्चेत् वामे दुहितृवाञ्छया।
पयसा लक्ष्मणामूलं पुत्त्रोत्पादस्थितिप्रदम्॥
नासयास्येन वा पीतं वटशुङ्गाष्टकं तथा।
औषधीर्जीवनीयाश्च बाह्यान्तरुपयोजयेत्॥
उपचारः प्रियहितैर्भर्त्रा भृत्यैश्च गर्भधृक्।
नवनीतघृतक्षीरैः सदा चैनामुपाचरेत्॥
अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं गुरु।
अकालजागरस्वप्नकठिनोत्कटकासनम्॥
शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धाविधारणम्।
उपवासाध्वतीक्ष्णोष्णगुरुविष्टम्भिभोजनम्॥
रक्तं निवसनं श्वभ्रकूपेक्षां मद्यमामिषम्।
उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तत्त्यजेत्॥
तथा रक्तस्रुतिं शुद्धिं वस्तिमामासतोऽष्टमात्।
एभिर्गर्भः स्रवेदामः कुक्षौ शुष्येत् म्रियेत वा॥
वातलैश्च भवेद्गर्भः कुब्जान्धजडवामनः।
पित्तलैः खलतिः पिङ्गः श्वित्री पाण्डुः कफा-
त्मभिः॥
व्याधींश्चास्या मृदुसुखैरतीक्ष्णैरौषधैर्जयेत्।
द्वितीये मासि कललाद्घनः पेश्यथवार्व्वुदम्॥
पुंस्त्रीक्लीवाः क्रमात्तेभ्यस्तत्र व्यक्तस्य लक्षणम्।
व्यक्तीभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम्॥
मूर्द्धा द्वे सक्थिनी बाहू सर्व्वसूक्ष्माङ्गजन्म च।
सममेव हि मूर्द्धाद्यैर्ज्ञानञ्च सुखदुःखयोः॥
गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदि नाडी निबध्यते।
यया स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया॥
चतुर्थे व्यक्तताङ्गानां चेतनायाश्च पञ्चमे।
षष्ठे स्नायुशिरारोमबलवर्णनखत्वचाम्॥
सर्व्वैः सर्व्वाङ्गसम्पूर्णो भावैः पुष्यति सप्तमे।
गर्भेणोत्पीडिता दोषास्तस्मिन् हृदयमाश्रिताः॥
कण्डूं विदाहं कुर्व्वन्ति गर्भिण्याः किक्किसानि च।
नवनीतं हितं तत्र कोलाम्बुमधुरौषधैः॥
सिद्धमल्पपटुस्नेहं लघुस्वादु च भोजनम्॥
चन्दनोशीरकल्केन लिम्पेदूरुस्तनोदरम्।
ओजोऽष्टमे सञ्चरति माता पुत्त्रौ मुहुः क्रमात्॥
तेन तौ म्लानमुदितौ तत्र जातो न जीवति।
शिशुरोजोऽनवस्थानात् नारी संशयिता भवेत्॥

क्षीरपेया च पेयाऽत्र सज्वरान्वासनं घृतम् ।
मधुरैः साधितं शुद्ध्यै पुराणशकृतस्तथा ॥
शुष्कमूलककोलाम्लकषायेण प्रशस्यते ।
शताह्वाकल्कितो वस्तिः सतैलघृतसैन्धवः ॥
तस्मिन्नेकान्तराते पि काल स्रोतसः पथः ।
वर्षादिमार्दवकारी स्यात् कुक्षौ वातो न धारितः ॥
शस्तस्य नवमे मासि स्निग्धो मांसरसौदनः ।
बहुस्नेहा यवागूर्वा पूर्व्वोक्तश्चानुवासनम् ॥
तत एव पिचुश्चास्या योनौ नित्यं निधापयेत् ।
वातघ्नपत्रभङ्गाम्भः शौचे स्नानेऽन्वहं हितम् ॥
निःस्नेहाङ्गी न नवमात् मासात् प्रभृति वासयेत् ।
प्रागन्ह्लिग्धस्तनस्तन्या पूर्व्वं ता पार्श्वचेष्टिनी ॥
पुन्नामदोहदप्रश्नरता पुंस्वप्नदर्शिनी ।
उन्नते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिमण्डले ॥
पुत्त्रं सूतेऽन्यथा कन्यां या चेच्छति नृसङ्गमम् ।
नृत्यवादित्रगान्धर्व्वगन्धमाल्यप्रिया च या ॥
क्लीबं तत् सङ्करे तत्र मध्यं कुक्षेः समुन्नतम् ।
यमौ पार्श्वद्वयोन्नामात् कुक्षौ द्रोण्यामिव स्थिते ॥
प्राक् चैव नवमात् मासात् सूतिकागृहमाश्रयेत् ।
देशे प्रशस्ते सम्भारैः सम्पन्नं साधनेऽहनि ॥
तत्रोदीक्षेत सा सूतिं सूतिकापरिवारिता ।
अद्य श्वः प्रसवे ग्लानिः कुक्ष्यक्षिश्लथताक्लमः ॥
अधो गुरुत्वमरुचिः प्रसेको बहुमूत्रता ।
वेदनोरूदरकटीपृष्ठहृद्वस्तिवङ्क्षणे ॥
योनिभेदरुजातोदस्फुरणस्रवणानि च ।
आवीनामनु जन्मातस्ततो गर्भोदकस्रुतिः ॥
अथोपस्थितगर्भां तां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।
हस्तस्थपुन्नामफलां स्वभ्यक्तोष्णाम्बुसेचिताम् ॥
पाययेत् सघृतां पेयां तनौ भूशयने स्थिताम् ।
आभुग्नसक्थिमुत्तानामभ्यक्ताङ्गीं पुनः पुनः ॥
अधोनाभेर्विमृद्नीयात् कारयेज्जृम्भचङ्क्रमम् ।
गर्भः प्रयात्यवागेवं तल्लिङ्गं हृद्विमोक्षतः ॥
आविश्य जठरं गर्भो वस्तेरुपरि तिष्ठति ।
आवी हि त्वरयन्त्येनां खट्वामारोपयेत्ततः ॥
अथ सम्पीडिते गर्भे योनिमस्याः प्रसाधयेत् ।
मृदुपूर्व्वं प्रवाहेत वाढमाप्रसवाच्च सा ॥
हर्षयेत्तां मुहुः पुत्त्रजन्मशब्दजलानिलैः ।
प्रत्यायान्ति तथा प्राणाः सूतिक्लेशावसादिताः ॥
धूपयेद्गर्भसङ्गे तु योनिं कृष्णाहिकञ्चुकैः ।
हिरण्यपुष्पीमूलञ्च पाणिपादेन धारयेत् ॥
सुवर्च्चलां विशल्यां वा जरायुपतनेऽपि च ।
कार्य्यमेतत् तथोत्क्षिप्य वाऽक्रोरेणां विकम्पयेत् ॥
कटीमाकोटयेत् पार्ष्ण्या स्फिचौ गाढं निपीडयेत् ।
तालु कण्ठं स्पृशेदस्या मुक्त्वा दद्यात् स्नुहीमयम् ॥
भूर्ज्जलाङ्गलिकीतुम्बीसर्पत्वक्कुष्ठसर्षपैः ।
पृथग्द्वाभ्यां समस्तैर्वा योनिलेपनधूपनम् ॥
कुष्ठतालीशकल्कं वा सुरामण्डेन पाययेत् ।
यवेषां वा कुलत्थानां निःक्वाथेनास्रवेन वा ॥
शताह्वासर्षपाजाजीशिग्रुतीक्ष्णकचित्रकैः ।
सहिङ्गुकुष्ठमदनैर्मूत्रे क्षीरे च साधितम् ॥
तैलं सिद्धं हितं पायौ योन्यां वाप्यनुवासनम् ।
शतपुष्पा वचाकुष्ठकणासर्षपकल्कितम् ॥
निरूहं पातयत्याशु सस्नेहलवणोत्तरम् ।
तासङ्गे ह्यनिलो हेतुः सा निर्यात्याशु तज्जयात् ॥
कुशलः पाणिनाक्तेन हरेत्तां लम्बमानेन वा ।
सुक्ष्मनखेन योनिं तैलेनाङ्गञ्च मर्द्दयेत् ॥
मक्कल्लाख्ये शिरोवस्तिकोष्ठशूले तु पाययेत् ।
सचूर्णं यवक्षारं घृतेनोष्णजलेन वा ॥
धान्याम्बु वा गुडव्योषत्रिजातकरजोऽन्वितम् ॥"
इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥ * ॥

अथ गर्भोपचारः ।

आत्रेय उवाच ।

"प्रथमे मासि मधुकं मधुपुष्पाणि चैव हि ।
नवनीतेन पयसा मधुरं पाययेच्च ताम् ॥
द्वितीये मासि काकोली मधुरं पाययेत्तथा ।
तृतीये कृशरं श्रेष्ठं चतुर्थे च कृतौदनम् ॥
पञ्चमे पायसं दद्यात् षष्ठे च मधुरं दधि ।
सप्तमे घृतखण्डेन चाष्टमे घृतपूरकम् ॥
नवमे विविधान्नानि दशमे दोहदं तथा ।
मासे तृतीये सम्प्राप्ते दोहदं भवति स्त्रियाः ॥
यद्यत् कामयते सा च तत्तद्दद्याद्विचक्षणः ।
वर्ज्जयेद्विदलान्नानि विदाहीनि गुरूणि च ॥
अम्लानि तीक्ष्णक्षीराणि गुर्व्विणीनां विवर्ज्जयेत् ।
मृत्तिका भक्षणीया न न च शूरणकन्दकाः ॥
रसोनश्च पलाण्डुश्च सन्त्यक्तौ गुर्व्विणीस्त्रिया ।
शूरणानि प्रदेयानि गौल्यानि सरसानि च ॥
पथ्ये हितानि चैतानि गुर्व्विणीनां सदा भिषक् ।
व्यायामं मैथुनं रोषं शोकं चङ्क्रमणं तथा ॥
वर्ज्जयेद्गुर्व्विणीनाञ्च जायन्ते सुखसम्पदः ॥
अथोपपन्नं विहितमपि स्वकीयाचारेण पञ्चमासिकमष्टमासिकं वा । ब्राह्मणमङ्गलादिभिर्गोत्रभोजनमपि कर्त्तव्यम् । दोहदादिषु परिपूर्णेषु रूपवान् शूरः पण्डितः शीलवान् पुत्त्रो जायते ॥" इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने गर्भोपचारो नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ * ॥

अथ चलितगर्भचिकित्सा ।

आत्रेय उवाच ।

"प्रथमे मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदि ।
तदा मधुकमृद्वीका चन्दनं रक्तचन्दनम् ॥
पयसा लोडितं पीतं तेन गर्भः स्थिरो भवेत् ।
द्वितीये मासि चलिते ह्यरुणं नागकेशरम् ॥
तृतीये मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदा ।
तदा मधुककीटाणुशर्करा पयसा पिबेत् ॥
चतुर्थे मासि दाहश्च पिपासा शूलमेव च ॥
ज्वरेण स्त्रीणां यदि गर्भस्खलनं तदोशीरचन्दननागकेशरधातकीकुसुमशर्कराघृतमधुदधि पाययेत् । पञ्चमे मासे चलिते गर्भे दाडिमीपत्राणि चन्दनं दधि मधु च पाययेत् । षष्ठे मासि गैरिकं कृष्णमृत्तिका गोमयभस्म उदकं परिस्रुतं शीतलं चन्दनं शर्करया सह पिबेत् । सप्तमे मासि गोक्षुरसमङ्गापद्मकघनमधुशीरं मधुरं पाययेत् । अष्टमे मासि रोध्रं मधुमागधिकाश्च सह दुग्धेन पीतवतीनाञ्चलिते गर्भे स्त्रीणां सुखं सम्पद्यते ।" इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीये स्थाने चलितगर्भचिकित्सा नामोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ १ ॥

"नारी धातुबलेनापि जीवितस्यात्र दृश्यते ।
तस्माच्च मैथुनात् सम्यग्जायते गर्भसम्भवः ॥

हारीत उवाच ।

संयोगेन विना प्राज्ञ ! कथं गर्भो न जायते ।
संयोगेन विना पुष्पं फलं वा न कथं भवेत् ॥
वृक्षवत् कथं स्त्रीणां फलोत्पत्तिः प्रदृश्यते ।
एतत् पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच ऋषिपुङ्गवः ॥

आत्रेय उवाच ।

विरुद्धानाञ्च वल्लीनां स्थावराणाञ्च पुत्त्रक ! ।
तत्र धातुसमं बीजं सह योनेः वसते ॥
न भिन्नदृष्टिस्तस्यैव दृश्यते दृश्यं पुत्त्रक ! ।
स्थावराणाञ्च सर्व्वेषां शिवशक्तिमयं विदुः ॥
निश्चलोऽपि शिवो ज्ञेयो वह्निशक्तिर्महामते ! ।
तत्र स्त्रीपुरुषगुणा वर्त्तन्ते समयोगतः ॥
आम्रपुष्पं फलं तद्वत् बीजं शुक्रमयं विदुः ।
स्त्रीणां रजोमयं रेतो बीजाढ्यमिन्द्रियं नरे ॥
तस्मात् संयोगतः पुत्त्रो जायते गर्भसम्भवः ।
प्रथमेऽहनि रेतश्च संयोगात् कललञ्च यत् ॥
जायते बुद्बुदाकारं शोणितञ्च दशाहनि ।
घनं पञ्चदशाहे स्यात् विंशाहे मांसपिण्डकम् ॥
मासैकेन च पिण्डस्य पञ्च तत्त्वं प्रजायते ।
पञ्चाशद्दिवसे प्राप्ते अङ्कुराणाञ्च सम्भवः ॥
मासत्रये तु सम्प्राप्ते हस्तपादौ प्रवर्त्तितौ ।
सार्द्धमासत्रये प्राप्ते शिरश्च सारवद्भवेत् ॥
चतुर्थके च लोमानां सम्भवश्चात्र दृश्यते ।
पञ्चमे च सुजीवः स्यात् षष्ठे पस्फुरणं भवेत् ॥
अष्टमे मासि याते च अग्नियोगः प्रवर्त्तते ।
मासे तु नवमे प्राप्ते जायते तस्य चेष्टितम् ॥
जायते तस्य वैराग्यं गर्भवासस्य कारणात् ।
दशमे च प्रसूयेत तथैकादशमासि वा ॥
अथ दोषबलेनापि गर्भो वापि प्रसूयते ।
वातसम्प्रेरिते गर्भे अपूर्णे दिवसे यदि ॥
प्रसूतये वाप्यथ तद्गर्भे बालः प्रदृश्यते ॥"
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥ * ॥)

शिशुः । (गीर्य्यते निगीर्य्यते निःक्षिप्यते वीर्य्यं योनिरन्ध्रे यस्मिन् । गिरति सिञ्चति निषेकं करोति रेतोऽत्र वा । गॄ गृ वा + भन् ।) कुक्षिः । (यथा, महाभारते । १४ । १८ । ६ ।
"यथा लोहस्य निस्यन्दो निषिक्तो बिम्बविग्रहम् ।
उपैति तद्विजानीहि गर्भे जीवप्रवेशनम् ॥")
सन्धिः । पनसकण्टकम् । इति मेदिनी ॥ भे । ३ ॥
मध्यम् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १७६ ।
"केतकगर्भे गन्धादरेण दूरादमी हृतसुपेता ॥")
अपवरकः । इति हेमचन्द्रः ॥ गङ्गादिसन्निहितदेशः । यथा —
"भाद्रकृष्णचतुर्द्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्द्ध्वं तीरमुच्यते ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(आश्वमरिकवसुमाचम। यथा, गो रामायणे। ४।२७।३।
'अष्टमासधृत गर्भं भास्करस्य गभस्तिभि।
रस सर्व्वसमुद्राणा द्यौ प्रसूते रसायनम॥")

गर्भक क्ली, (गर्भ+सञ्ज्ञाया कन। यद्वा चन्द्रस्य गर्भद्वयमिव कायतीति। कै+क।) रजनीद्वन्द्वम। इति हेमचन्द्र।२।५८॥ दुइ रात्रि इति भाषा॥

गर्भक, पु, (गर्भे केशगर्भे केशमध्ये इति यावत कायते पकाशते शोभते इत्यर्थ। यद्वा गर्भ इव प्रतिकृति'। "इवे प्रतिकृतौ।" ५।३।९६। इति कन।) केशमध्यस्थितमाल्यम। इत्यमर। २।६।१३५। खोपार माला इति भाषा॥

गर्भकर पु, (गर्भ करोति गर्भदोष निवारयति व्यवहारयोगेन इति। कृ+ट।) पुत्रजीव वृक्ष। इति भावप्रकाश॥

गर्भघातिनी स्त्री, (गर्भ घातयति स्रावयतीति। हन+णिच+णिनि ङीप च।) लाङ्गलिका वृक्ष। इति रत्नमाला॥

गर्भण्ड, पु, (गर्भस्य अण्ड इव। शकन्ध्वादित्वात अकारलोपे साधु।) नाभिगुडक। इति त्रिकाण्डशेष॥ नाभिर गोड इति भाषा॥

गर्भद पु, (गर्भं ददाति उत्पादयति व्यवहारेणेति। दा+क।) पुत्रजीववृक्ष। इति राजनिघण्ट॥

गर्भदात्री स्त्री, (गर्भं ददातीति। दा+तृच ङीप।) क्षुपविशेष। गर्भदा इति ख्याता। तत्पर्याय। पुत्रदा २ प्रजादा ३ अपत्यदा ४ वृद्धिप्रदा ५ प्राणिमाता ६ तापसद्रुमसन्निभा ७। अस्य गुणा। मधुरत्वम्। शीतलत्वम। नारीपुष्पादिदोषपित्तदाहश्रमनाशित्वम। गर्भसम्भृतिदातृत्वञ्च। इति राजनिघण्ट॥

गर्भद्रुह [द्] पु, (गर्भं द्रुह्यति प्रेरयति नाशयतीत्यर्थ। द्रुह+क्विप।) कलिकारीवृक्ष। इति शब्दप्रकाश॥ विषलाङ्गलिया इति भाषा॥

गर्भपाकी, [न] पु, (गर्भस्य पाक परिपाक परिपाकार्थं साधनतयास्त्यस्य इति इनि।) षष्टिकव्रीहि। इति हेमचन्द्र।४।२३८॥ षेटे धान इति भाषा॥

गर्भपात पु, (गर्भस्य पात पतन विच्युतिरित्यर्थ।) पञ्चमषष्ठमासीयस्य कठिनशरीरस्य गर्भस्य पतनम्। (यथा माधवकरोक्तवैद्यके।
"आ चतुर्थात ततो मासात प्रस्रवेद्गर्भविच्युति।
तत स्थिरशरीरस्य पात पञ्चमषष्ठयो॥"
तथाच सुश्रुते निदानस्थाने १ अध्याये।
"गर्भपातनिमित्तश्च शोणितातिस्रवाच्च य।
अभिघातनिमित्तश्च न सिध्यत्यपतानक॥")
अस्य प्रमाणानि विशेषतो गर्भस्रावशब्दे द्रष्टव्यम्॥

गर्भपातक, पु, (गर्भ पातयति नाशयतीति। पत+णिच+ण्वुल।) रक्तशोभाञ्जनवृक्ष। इति जटाधर॥

गर्भपातन पु, (गर्भं पातयतीति। पत+णिच+कर्त्तरि ल्यु।) रीठाकरञ्ज। इति भावप्रकाश॥

गर्भपातनी, स्त्री (गर्भपातन+सञ्ज्ञाया ङीष। गौरादित्वादिति केचित।) कलिकारीवृक्ष। इति राजनिघण्ट॥

गर्भपातिनी, स्त्री, (गर्भं पातयतीति। पत+णिच+णिनि। स्त्रियां ङीप।) विशल्यावृक्ष। इति जटाधर॥

गर्भरूप, त्रि (गर्भे कुक्षौ इव रूप लावण्यादिक यस्य। यद्वा गीर्य्यते निगीर्य्यते प्रकाश्यते रूप यस्मात। तारुण्यप्रभावादिति यावत।) तरुण। इति भूरिप्रयोग॥

गर्भवती, स्त्री, (गर्भो विद्यतेऽस्या अस्या वा। अस्त्यर्थे मतुप। मस्य वत्वम।) अन्तरापत्या। (यथा, महाभारते। ३।१३४।१७।
"दशैव मासान बिभर्त्ति गर्भवत्य।
दशेरका दशदाशा दशार्हा॥")
तत्पर्याय। अन्तर्वत्नी २ गुर्व्विणी ३ गर्भिणी ४ ससत्त्वा ५ आपन्नसत्त्वा ६ दोहदवती ७। इति शब्दरत्नावली॥ उदरिणी ८ गुर्व्वी ९। इति हेमचन्द्र।३।२२॥ अथ सद्योगृहीत गर्भाया लक्षणम। यथा,—
"शुक्रशोणितयोर्योनेरस्रावोऽथ श्रमोद्भव॥
सावसाद पिपासा च ग्लानि स्फुरितमङ्ग भवेत॥'
तस्या उत्तरोत्तरकालीनलक्षणम। यथा,—
"स्तनयोर्मुखकार्ष्ण्य स्यात रोमराज्युद्गमस्तथा।
अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्या समील्यन्ते विशेषत॥
छर्दयेत पथ्यभुक्तापि गन्धादुद्विजतेऽशुभात।
प्रसेक सदनश्चैव गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते॥" *॥
पुत्त्रगर्भवत्या लक्षणम। यथा,—
"पुत्त्रगर्भयुतायास्तु नार्य्या मासि द्वितीयके।
गर्भो गर्भाशये लक्ष्य पिण्डाकारोऽपर स्फुट॥
दक्षिणाक्षिमहत्त्व स्यात पाक्षीर स्तनयोस्तन।
दक्षिणोर सुपुष्ट स्यात प्रसन्नमुखवर्णता॥
पुन्नामधेयद्रव्येषु स्वप्नेऽपि मानस्य।
आम्रादि फलपानानि स्वप्नेषु कमलादि च॥'॥
कन्यागर्भवतीलक्षणम। यथा,—
"कन्यागर्भवतीगर्भ पृथु मासि द्वितीयके।
पुत्त्रगर्भस्य लिङ्गानि विपरीतानि पश्यते॥ *॥
नपुसकगर्भवत्या लक्षणम। यथा,—
"नपुसक यदा गर्भो भवेत्गर्भोऽर्बुदाकृति।
उन्नते भवत पार्श्वे पुरस्तादुदर महत॥"
इति भावप्रकाश॥

गर्भशय्या, स्त्री, (गर्भे गर्भगता वा शय्येव। गर्भगतस्यापत्यस्य वासस्थानमित्यर्थ।) गर्भोत्पत्तिस्थानम। तत्तु पित्ताशयपक्वाशययोर्मध्यवर्त्ति। तस्या रूप यथा, भावप्रकाशे।
"शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च कीर्त्तिता।
तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रकीर्त्तिता॥
यथा रोहितमत्स्यस्य मुख भवति रूपत।
तत सस्थान तद्रूपा गर्भशय्या विदुर्बुधा॥"
(यथा वैद्यकसारे। ३ ये अङ्के।
"यो य प्रभ्रू विभर्त्ति स्तनयुगमदात पाक्ष वीर्य्यं चक्रा यो य पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्या गतो वा॥")

गर्भस्राव, पु, (गर्भस्य स्राव च्युति पात इत्यर्थ।) गर्भपात। तच्चतुर्थमासपर्य्यन्त शोणितरूप गर्भस्य स्रवणम। पेटखसा इति भाषा॥ तस्या शौच यथा,—
"यदि गर्भा विपद्येत स्रवते वापि योषित।
यावन्मासान स्थितो गर्भस्तावद्दिनानि सूतकम॥'
इति गारुडे १ ७ अध्याय॥
"रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति।"
इति मनु।५।६६॥ *॥
"अर्व्वाक षण्मासत स्त्रीणा यदि स्यात गर्भसस्रव।
तदा माससमैस्तासामशौच दिवसै स्मृतम॥
अत ऊर्द्ध्वन्तु पतने स्त्रीणा स्याद्दशरात्रकम।
सद्य शौच सपिण्डाना गर्भस्रावाच्च वा तत॥
इति कूर्म्मपुराणम॥ *॥
('अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यति।
गर्भस्रावे मासतुल्या निशा शुद्धेस्तु कारणम॥
इति याज्ञवल्क्य।३।२०॥)
अन्यत आशौचशब्दे द्रष्टव्यम॥ *॥ *॥
अथ गर्भस्रावनिदानलक्षणे।
"भयाभिघाततीक्ष्णोष्णपानाशननिषेवणात।
गर्भे पतति रक्तस्य सशूल दर्शन भवेत॥
आ चतुर्थात ततो मासात प्रस्रवेद्गर्भविद्रव।
तत स्थिरशरीरस्य पात पञ्चमषष्ठयो॥
गर्भोऽभिघातविषमाशनपीडनाद्यै
पक्व द्रुमादिव फल पतति क्षणेन।
मूढ करोति पवन खलु मूढगर्भ
शूलञ्च योनिजठरादिषु मूत्रसङ्गम॥"
इति माधवकर॥
अथ गर्भस्रावपातयोर्निदानमाह।
"ग्राम्यधर्म्माध्वगमनयानस्खलनपीडनै।
ज्वरोपवासोत्पतनप्रहाराजीर्णधावनै॥
वमनाच्च विरेकाच्च कुत्सितान्नप्रपानात।
तीक्ष्णक्षाराम्लकटुकतिक्तरूक्षनिषेवणात॥
वेगाभिघाताद्विषमादासनाच्छयनात्तथा।
गर्भे पतति रक्तस्य सशूल दर्शन भवेत॥"
गर्भपातनात नियमेन गर्भपातशील द्रव्य तस्मात॥ गर्भस्य स्रावपातयो पूर्व्वरूपमाह। गर्भपतत्यादि। पतति स्रवति पतेत वा पतिष्यति॥ *॥
स्रावपातयोरवधिमाह।
"आ चतुर्थात्ततो मासात प्रस्रवेद्गर्भविद्रव।
तत स्थिरशरीरस्य पात पञ्चमषष्ठयो॥
आ चतुर्थात मासात चतुर्थमासपर्य्यन्तम। गर्भस्य विद्रव शोणितरूप। गर्भ स्रवति शोणितमिति भोजवचनात। स्थिरशरीरस्य कठिनशरीरस्य गर्भस्य। गर्भपातस्य दृष्टान्त दर्शयति।
गर्भोऽभिघातविषमाशनपीडनाद्यै
पक्व द्रुमादिव फल पतति क्षणेन।

यथा वृन्तलग्नं पक्वं फलं अभिघातेनाकाल एव पतति तथा गर्भोऽप्यभिघातादिनाऽकालेऽपि पतति ॥ * ॥

अथ गर्भस्रावस्य चिकित्सा ।
गुर्व्विण्या गर्भतो रक्तं स्रवेद्यदि मुहुर्मुहुः ।
तन्निरोधाय सुस्निग्धमुत्पलादि घृतं पिबेत् ॥
उत्पलादिगणमाह ।
उत्पलं नीलमारक्तं कह्लारं कुमुदं तथा ।
श्वेताम्भोजञ्च मधुकमुत्पलादिरयं गणः ॥
सम्मीलितो हरत्येव दाहं तृष्णां हृदामयम् ।
रक्तपित्तञ्च मूर्च्छाञ्च तथा छर्द्दिमरोचकम् ॥*॥
अथ गर्भपातस्योपद्रवानाह ।
प्रस्रवमाने गर्भे स्याद्दाहः शूलञ्च पार्श्वयोः ।
पृष्ठरुक् प्रदरानाहौ मूत्रसङ्गश्च जायते ॥
प्रस्रवमाने पतति ॥ * ॥ अथ गर्भस्य स्थाना-न्तरगमने चोपद्रवानाह ।
स्थानात् स्थानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च जायते ।
आमपक्वाशयादौ तु क्षोभः पूर्व्वेऽप्युपद्रवाः ॥
पूर्व्वेऽप्युपद्रवाः पार्श्वे शूलादयः ॥ * ॥
तच्चिकित्सामाह । [चरेत् ।
स्निग्धा शीताः क्रियास्तेषु दाहादिषु समा-
कुशकाशोरुवूकाणां मूलैर्गोक्षुरकस्य च ॥
शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलहृत् परम् ।
श्वदंष्ट्रामधुकक्षुद्रान्नाने सिद्धं पयः पिबेत् ॥
शर्करामधुसंयुक्तं गुर्व्विण्या वेदनापहम् ।
अम्लानः पुष्पजातिः । अथ वाणपुष्प इति गौडादौ प्रसिद्धः ।” इति भावप्रकाशः ॥

गर्भस्रावी, [न्] पुं, (गर्भं उदरस्थशिशुं स्रावयति विश्च्योतयति सेवनेनेति । गर्भ + स्रु + णिच् + “नन्द्यादिभ्यो ल्युः” इति ।” ३ । १ । १३४ । इति णिनि ।) हिन्तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गर्भागारं, क्ली, (गर्भ इव आगारं गृहम् । गृहाभ्य-न्तरवर्त्तित्वात् तथात्वम् ।) गृहमध्यभागः । शयनगृहम् । गृहाभ्यन्तरं इत्यर्थः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । वासगृहम् २ । इत्यमरः । २ । २ । २८ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७ । ७१ ।
“साप्यष्टमी समुद्दिश्य तत्र राजसुता ययौ ।
एकैव देवं द्रष्टुञ्च गर्भागारादथाविशत् ॥” * ॥
गर्भे कुक्षि आगारं गृहमिव । शिशोराश्रय-भूमेस्तथात्वम् । यद्वा, गर्भस्य उदरस्थ-शिशोरागारम् ।) गर्भाशयः । इति राज-निर्घण्टः ॥

गर्भाधानं, क्ली, (गर्भः आधीयतेऽनेनेति । आ + धा + करणे ल्युट् ।) दशसंस्कारान्तर्गतप्रथम-संस्कारः । यथा,—
“गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।
ऋतौ ऋतुकाले । स च कालो याज्ञवल्क्येनोक्तः ।
षोडशर्त्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।”
इति मलमासतत्त्वम् ॥ तत्र क्रमः । “ऋतुस्नानादूर्द्ध्वं निषेकदिवसे सायं सन्ध्यायामतीतायां पतिः शुचिः सुगन्धिः सुवेशः सन्नेव सूर्य्यायार्घ्यं दत्त्वा पूर्व्वाभि-मुखोपविष्टायाश्च वध्वा दक्षिणहस्तेनोपस्थं स्पृष्ट्वा मन्त्रं जपेत् ततः पुनरपि उपस्थं स्पृष्ट्वा मन्त्रं जपेत् । ततो भार्य्यामुपेयात् ।” इति भव-देवभट्टः ॥ तद्विहितानविहितनक्षत्रादि यथा —
“ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी ।
उत्तरात्रितयं त्यक्त्वा पर्व्ववर्ज्जं व्रजेदृतौ ॥”
पर्व्वाण्याह विष्णुपुराणम् ।
“चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा ।
पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसङ्क्रान्तिरेव च ॥”
शौनकः ।
“पुन्नक्षत्राणि चैतानि तिष्यो हस्तः पुनर्व्वसुः ।
अभिजित् प्रोष्ठपच्चैवानुराधाषाढश्चाश्वयुक् ॥”
अन्यच्च । [पुष्यञ्च ।
“हस्तो मूलं श्रवणं पुनर्व्वसुमृगशिरस्तथा
गर्भाधानादिकार्य्येषु पुन्नामाय गणः शुभदः ॥
रोहिण्यन्तकचित्राहिविशाखशतवर्ज्जिते ।
भे पुग्रहाहे स्त्रीशुद्धा फलवन्धनमिष्यते ॥
पुष्यार्कचन्द्रशिवमूलपुनर्व्वसुस्वा-
दाषाढयुग्महरिभाद्रपदद्वयञ्च ।
एतानि पुंसि कथितानि शुभानि भानि
चान्येषु गर्भपतनादिभयञ्च भयुः ॥
नन्दा भद्रा भवेत् पुंसि स्त्रीषु पूर्णा जया स्मृता ।
रिक्ता नपुंसके त्वाहुस्तस्मात्ताः परिवर्ज्जयेत् ॥
स्त्रीणामृतुर्भवति षोडशवासराणि
तत्रादितः परिहरेच्च निशाश्चतस्रः ।
युग्मासु रात्रिषु नरा विषमासु नार्य्यः
कुर्य्यान्निषेकमथ तास्वपि पर्व्ववर्ज्जम् ॥
मूलञ्च स्मृतिदुष्टत्वाद्गर्भाधानेषु नेष्यते ।
तस्य पुंसवनादौ तु पुंसत्वे प्रयोजनम् ॥
(मतान्तरं तु चतुर्थेऽहनि स्नानानन्तरं नार्य्य-शुध्यात्त । यथाह भरद्वाजः ।
“प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥”
एवं धर्म्मशास्त्रेऽपि । यथा —
“भर्त्तुः स्पृश्या चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला ।
पञ्चमेऽहनि योग्या स्याद्दैवे पित्र्ये च कर्म्मणि ॥”)
यथा याज्ञवल्क्यः ।
“एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलाञ्च वर्ज्ज-येत् ।
सुस्थ इन्दौ सकृत् पुत्त्रं लक्षण्यं जनयेत् पुमान् ॥”
क्षामा आहारलाघवादिना क्षीणाम् । फलञ्च ।
“युग्मासु पुत्त्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्माद्युग्मासु पुत्त्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥
पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
(समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्य्ययः ॥”
इति मनुः । ३ । ४८—४९ ॥)
एवञ्च ।
“युग्मायामपि रात्रौ चेन् शोणितं प्रचुरं यदा ।
कन्या च पुंवद्भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत् ॥
कन्यैवायुग्मरात्रौ च प्राधान्यं समवायिनोः ।
निमित्तकारणात् कालात् शुक्रशोणितयोर्यतः ॥
पीडा राशौ भौमदृष्टे शशाङ्के
मासे मासे योषितामार्त्तवं स्यात् ।
चापे शान्ते यच्च रक्तं नवांशे
तद्गर्भाय वेदागमप्रवीणम् ॥”
गर्भयोग्यर्त्तुनिरूपणम् ॥
“पापासंयुतमध्यगेषु दिनकृतलग्नक्षपाखामिषु
तद्द्रनेषु शुभोर्जितेषु विकुजे छिद्रे विपापे सुखे ।
सद्युक्तेषु त्रिकोणकण्टकविधुष्वायत्रिषष्ठान्विते
पापे युग्मनिशाखगे समये पुंस्त्वहितं सङ्गमः ॥
मूलमघाश्विनीनामाद्यं ज्येष्ठान्त्यरपाणामन्त्यम् ।
चतुर्थांशं गण्डपदं त्यक्त्वा षोडशाहे ऋतौ गन्तुः ॥”
अशक्तौ तु भुजबलभीमे ।
“अन्त्यं पौष्णेन्द्रसर्पाणामाद्यं पित्र्याश्विमूलगम् ।
गण्डं दण्डत्रयं स्यात् सर्व्वकार्य्येषु वर्जितम् ॥
पुमान् विंशतिवर्षश्चेत् पूर्णषोडशवर्षया ।
स्त्रिया सङ्गच्छते गर्भाशये शुद्धे रजस्यपि ॥
अपत्यं जायते भद्रं तयोर्न्यूनेऽधमं स्मृतम् ।
मासेशे सितकुजगुरुरविशनिसोम्यलग्नपशशीने ।
कलुषे पीडा गर्भस्य पीडिते पतनमन्यथा पुष्टः ॥
कालुष्यं मासेशेन पापग्रहयोगशत्रुगृहस्थिति-नीचग्रहयोगोपग्रहयोगादि । मासेशजन्मनक्षत्रे पापग्रहयोगे पीडा येषां जन्मर्क्षाणि । १६ । ३ । २ । २२ । ११ । ८ । २७ । २ । ९ ।
मासेशशान्त्यादौ कृते न गर्भपीडा ॥
अथ प्रश्नात् पुत्त्रादिज्ञानम् ।
“विवाहलग्नं विषमर्क्षसंस्थं
स्मरोऽपि पुंजन्मकरो विलग्नात् ।
स्वग्रादिग्रहाणामवलोक्य वीर्य्यं
वाच्यं प्रसूतौ पुरुषोऽङ्गना वा ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च । गोभिलः ।
‘यदा ऋतुमती भवति उपरतशोणिता तदा सम्भवकालः । ऋतुः प्रजाजननयोग्यकालः । तन्निमित्तो नैमित्तिकं गमनं कार्य्यं अकुर्व्वतः प्रत्यवायान्नियमः । यदुक्तं स्मृतौ ॥
“ऋतुस्नातान्तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥”
अवाप्नोति स मन्दात्मा भ्रूणहत्यामृतावृतौ ॥”
ज्योतिषे ।
“ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी ।
उत्तरात्रितयं त्यक्त्वा पर्व्ववर्ज्जं व्रजेदृतौ ॥”
विष्णुपुराणम् ।
“चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावस्याथ पूर्णिमा ।
पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसङ्क्रान्तिरेव च ॥”
याज्ञवल्क्यः ।
“षोडशर्त्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।
अत्र षोडशाहो रात्र्यात्मककालस्य सावनत्वात् पुंसवननामकरणयोरपि सावनगणनाया युक्तत्वाच्च संस्कारमात्रे सावनगणनया व्यवहारः ॥
तथा च याज्ञवल्क्यः ।
“गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।
षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म्म च ॥
अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्य्या यथाकुलम् ॥
एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ॥”

चतुर्थे स्पन्दते तत इति वचनात स्पन्दनात पूर्व्व तृतीयमास पुसवनकाल । अत्र चतुर्थमासस्य सौरत्वे चान्द्रत्वे वा निषेकमासस्यापि तथात्वे तदाद्यन्तदिननिषेके सति अधिकन्यूनकालयोगर्भ स्पन्दनमनियतमापद्येत सावन तु नियतम । तेनात्र सावनगणना युक्ता योषिद्व्यवहारसिद्धा च । अहन्येकादशे नाम इत्यत्रापि अशौच व्यपगमे नामधेयमिति विष्णुसूत्रात सूतकोत्तर न्निपरमेकादशपदम ।

"सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता ॥"

इति सूर्य्यसिद्धान्तवचनेन सूतकस्य सावनन्नि घटितत्वात तदुत्तरदिनस्यापि तथात्वम । अतो दिनमासवर्षगणना सावनेनेति । शुभाशुभविवेचनन्तु सौरेण ज्योति शास्त्रात । अतएव पितामह ।

"विवाहादौ स्मृत सौरो यज्ञादौ सावनो मत ।"

अत्र द्वितीयादिशब्दात संस्कारपरिग्रह ।

"गर्भाधाने सदा ग्राह्या वारा भौमरवीज्यका ।"

गोभिल । दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिमृशेत विष्णुर्योनि कल्पयत्वित्येतया ऋचा । गर्भ धेहि सिनी च समाप्य ऋचो सम्भवत ॥ कृतस्तिदंशस्य सयेन पाणिना शौचदर्शनात तद्वारणाय दक्षिणेनेति । उपस्थ योनि स्पृशेत विष्णुरिति मन्त्रेण प्रथम ततो गर्भ धेहि सिनीवालीत्यादि मन्त्रेण च । मन्त्रान्ते कर्म्मान्निसन्निपात इति न्यायात पाठानन्तर स्पर्श । न तु भवदेव भट्टोक्त स्पृशन जपतीति । ऋचौ समाप्यैव संयोग कुरुत न मध्ये वामदेव्यजप । देवल ।

'सकृच संस्कृता नारी सर्व्वगर्भेषु संस्कृता ।
तेन गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनानि सकृदेव कर्त्तव्यानि । छन्दोगपरिशिष्टम ।

"विवाहादि कर्म्मगणो य उक्तो
गर्भाधान शुश्रुम यस्य चान्ते ।
विवाहादावेकमेवात्र कुर्य्यात
श्राद्ध नादौ कर्म्मण कर्म्मण स्यात ॥"

विवाहादिगर्भाधानान्तकर्म्मसु एकमेव श्राद्ध न तु प्रतिकर्म्मादौ एकेनैव श्राद्धेन कृतेन सर्व्वाणि श्राद्धवन्तीति । अन्तशब्दोऽत्रावयवार्थे दशान्त पट इतिवत । समीपार्थत्वे उपलक्षण स्यात । ततश्च विशेषणोपलक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन ग्रहण कार्य्यान्वितत्वात । यत्तु ।

"निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
ज्ञेय पुंसवने चैव श्राद्ध कर्म्माङ्गमेव च ॥"

इत्यनेन भविष्यपुराणेन श्राद्ध कर्म्माङ्गत्वेन विहित तच्छन्दोगेतरपर अतएव भवदेवभट्टेनापि न लिखितम । अत्र श्राद्धोत्तरगमनेऽपि न दोष । उक्तभविष्यपुराणात । नित्ये नान्दीमुखश्राद्धे कृते दाराद्यवर्ज्जनम । इति वचनान्तराच्च ।" इति संस्कारतत्त्वम ॥ * ॥ (निषेकादनन्तर अदय मासि मिश्रितशुक्रशोणितस्य यद्यद्रूप भवति तदुक्त यथा हरुज्जातके निषेकाध्याये ।

"कलल कठिन हस्ताद्यस्थित्वग्रोमचेतना ।
अशनोद्वेगसूतिश्च मासेष्वीशा क्रमादमी ॥
भृगारेयार्कचन्द्राकिज्ञाङ्गेशाब्जदिवाकरा ।
मासेशे पीडिते गर्भ रोग पुष्टिश्च सद्वले ॥"

अस्यार्थ । प्रथमे मासि कलल शुक्रशोणित मिश्रणरूप तत्र अधिप शुक्र । द्वितीये कठिन मिश्रितशुक्रशोणितयो काठिन्य तत्राधिपति कुज । तृतीये हस्ताद्युत्पत्तिस्तत्राधिपो गुरु । चतुर्थे अस्थ्युत्पत्तिस्तत्राधिप सूर्य्य । पञ्चमे त्वच उत्पत्तिस्तत्रेश चन्द्र । षष्ठे रोमोत्पत्तिस्तत्राधिप शनि । सप्तमे चैतन्य तत्राधिपो बुध । अष्टमे भोजनशक्तिस्तत्र गर्भाधानलग्नपति स्वामी । नवमे उद्वेगस्तत्राधीशश्चन्द्र । दशमे प्रसवस्तत्राधीशो दिवाकर । आधानकाले उक्तग्रहे पीडिते तत्तन्मासे गर्भ पातादि । बलवति च तत्तन्मासे गर्भपुष्टि ॥

"ऊनषोडशवर्षायामप्राप्त पञ्चविंशतिम ।
यद्याधत्ते पुमान गर्भ कुक्षिस्थ स विपद्यते ॥
जातो वा न चिर जीवेज्जीवेद्वा दुर्ब्बलेन्द्रिय ।
तस्मादत्यन्तबालाया गर्भाधान न कारयेत ॥
अतिवृद्धाया दीर्घरोगिण्या अन्येन वा विकारेणोपसृष्टाया गर्भाधान नैव कुर्व्वीत । पुरुषस्याप्येवंविधस्य त एव दोषा सम्भवन्ति ॥"

इति सुश्रुते शारीरस्थाने दशमेऽध्याय ॥)

गर्भाशय पु, (गर्भोऽस्मिन्निति । आ + शी + अधिकरणे अप । गर्भस्य भ्रूणस्य आशय शय्यावदाश्रयस्थानम ।) जरायु । येन वेष्टितो गर्भ कुक्षौ तिष्ठति स । इत्यमर । २ । ६ । ३८ ॥ गर्भशय्या । इति भावप्रकाश ॥ (यथा, महाभारते । १४ । १८ । ५ ।

"शुक्र शोणितसंसृष्ट स्त्रिया गर्भाशय गतम ।
क्षेत्र कर्म्मजमाप्नोति शुभ वा यदि वाऽशुभम ॥"

"पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णाविंशेन सङ्गता ।
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि ॥
वीर्य्यवन्त सुत सूते ततो न्यूनाब्दयो पुन ।
रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥"

इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

गर्भाष्टम पु, (गर्भात गर्भकालात अष्टम ।) गर्भजननमासादष्टममास । तत्पर्य्याय । दैनमास २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा मनु । २ । ३६ ।

"गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्व्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम ।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विश ॥")

गर्भिणी, स्त्री (गर्भोऽस्त्यस्याम । गर्भ + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनि ततो ङीप ।) गर्भवती । इत्यमर । २ । ६ । २२ ॥ पोयाति इति भाषा ॥ (यथा, मनु । ३ । ११४ ।

"सुवासिनी कुमारांश्च रोगिणो गर्भिणीस्तथा ।
अतिथिभ्योऽग्र एवैतान भोजयेदविचारयन ॥"

अस्या कर्त्तव्यतामाह कश्यप । यथा —

"गर्भिणी कुञ्जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम ।
व्यायाम शीघ्रगमन शकटारोहण त्यजेत ॥
शोक रक्तविमोक्षञ्च साध्वस कुक्कुटासनम ।
व्यवायञ्च दिवास्वप्न रात्रौ जागरण त्यजेत ॥"

तथा, मदनरत्ने स्कान्दे ।

'हरिद्रा कुङ्कुमञ्चैव सिन्दूर कज्जल तथा ।
कूर्पासकञ्च ताम्बूल माङ्गल्याभरण शुभम ॥
केशसंस्कारकबरीकरकर्णविभूषणम ।
भर्त्तुरायुष्यमिच्छन्ती वर्ज्जयेद्गर्भिणी न हि ॥"

बृहस्पतिरप्याह ।

"चतुर्थे मासि षष्ठे वाप्यष्टमे गर्भिणी यदा ।
यात्रा तदा विवर्ज्ज्या स्यादाषाढे तु विशेषत ॥"

गर्भिणीपतिकरणीयतामाह याज्ञवल्क्य ।

"दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात ।
वैरूप्य मरण वापि तस्मात्कार्य्य प्रिय स्त्रिया ॥"

आश्वलायन ।

"वपन मैथुन तीर्थ वर्ज्जयेद्गर्भिणीपति ।
श्राद्धञ्च सप्तमान्मासादूर्द्ध्व चान्यत्र वेदवित ॥"

कालविधाने मुहूर्त्तदीपिकायाम ।

'क्षौर शवानुगमन नखकृन्तनञ्च
युद्धादिवास्तुकरण त्वतिदूरयानम ।
उद्वाहमौपनयन जलधेश्च गाह
मायु क्षयार्थमिति गर्भिणिकापतीनाम ॥"

रत्नसंग्रहे गालवोऽपि ।

"दहन वपनञ्चैव चौल वै गिरिरोहणम ।
नाव आरोहणञ्चैव वर्ज्जयेद्गर्भिणीपति ॥"

गर्भिण्या यद्यत लक्षण जायते तदाह —

"क्षामता गरिमा कुक्षौ मूर्च्छा छर्दिररोचक ।
जृम्भा प्रसेक सदन रोमराज्या प्रकाशनम ॥
अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचुचुकौ ।
पादशोफो विदाहोऽन्ये श्रद्धाश्च विविधात्मिका ॥
मातृज ह्यस्य हृदय मातुश्च हृदयेन तत ।
सम्बद्ध तेन गर्भिण्या नेष्ट श्रद्धाविमानणम ॥"

इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

"समानयोगक्षेमा हि माता तदा गर्भेण केषुचिदर्थेषु तस्मात प्रियहिताभ्या गर्भिणी विशेषेणोपचरन्ति कुशला ।

तस्या गर्भापत्तौ द्वयहृदयस्य च विज्ञानार्थ लिङ्गानि समासेनोपदेक्ष्याम । उपचारसम्बाधन ह्यस्या ज्ञाने दोषज्ञानञ्च लिङ्गतस्तस्मादिष्टो लिङ्गोपदेशस्तद्यथा तत्त्ववादशनमास्ससवणमन्नाभिलाष छर्द्दिररोचकोऽम्लकामता विशेषेण । श्रद्धाप्रणयनञ्चोच्चावचेषु भावेषु गुरुगात्रत्व चक्षुषोर्ग्लानि स्तनयो स्तन्यमोष्ठयो स्तनमण्डलयोश्च कार्ष्ण्यमत्यर्थ श्वयथु पादयोरीषद्रोमराज्या योन्याश्च जालत्वमिति गर्भे पर्य्यागते रूपाणि भवन्ति । सा यद्यदिच्छेत्तत्तस्यै दद्यादन्यत्र गर्भोपघातकरेभ्यो भावेभ्य । गर्भोपघातकरास्त्विमे भावास्तद्यथा, — सर्व्वमति गुरूष्णतीक्ष्णदारुणाश्च चेष्टा इमाश्चान्याश्चोपदिशन्ति वृद्धा । देवतारक्षोऽनुचरपरिरक्षणार्थ न रक्तानि वासासि बिभृयात्र मदकराणि मद्यान्यभ्यवहरेन्न यानमधिरोहेन्न मासमश्नीयात सर्व्वेन्द्रियप्रतिकूलाश्च भावान दूरत परिवर्ज्जयेत ।"

चतुर्थे मासि स्थिरत्वमापद्यते गर्भस्तस्मात्तदा गर्भिणी गुरुगात्रत्वमधिकमापद्यते विशेषेण।

पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी कार्श्यमापद्यते विशेषेण।

षष्ठे मासि गर्भस्य बलवर्णोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी बलवर्णहानिमापद्यते विशेषेण।

सप्तमे मासि गर्भः सर्व्वभावैराप्यायते सहसा तस्मात्तदा गर्भिणी सर्व्वाकारैः क्लान्ततमा भवति।

अष्टमे मासि गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रसवाहिनीभिः संवाहिनीभिः मुहुर्मुहुरोजः परस्परत आददाते गर्भस्य सम्पूर्णत्वात् तस्मात्तदा गर्भिणी मुहुर्मुदा युक्ता भवति मुहुर्मुहुश्च म्लाना तस्मात्तदा गर्भस्य जन्मव्यापद्वत्योजसोऽनवस्थितत्वात् तच्चैवमभिसमीक्ष्याष्टमं मासमगणेयमित्याचक्षते कुशलाः।" इति चरके शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥

"स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा।

अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः॥

अकामतश्छर्द्दयति गन्धादुद्विजते शुभात्।

प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते॥

तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यवायमपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानावरोहणं भयमुत्कटकासनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणञ्चाकाले वेगविधारणञ्च न सेवेत।

दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते।

स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते॥"

'इन्द्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी।

गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत्॥

सा प्राप्तदौहृदा पुत्त्रं जनयेत गुणान्वितम्।

अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम्॥

येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना।

प्रजायेत सुतस्यार्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये॥

राजसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः।

अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते॥

दुकूलपट्टकौशेयभूषणादिषु दौहृदात्।

अलङ्कारैषिणं पुत्त्रं ललितं सा प्रसूयते॥

आश्रमे संयतात्मानं धर्म्मशीलं प्रसूयते॥

देवताप्रतिमायान्तु प्रसूते पार्षदोपमम्।

दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते॥

गोधामांसाशने पुत्त्रं सुषुप्सुं धारणात्मकम्।

गवां मांसे च बलिनं सर्व्वक्लेशसहन्तथा॥

माहिषे दौहृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोमसंयुतम्।

वराहमांसात् स्वप्नालुं शूरं सञ्जनयेत् सुतम्॥

मार्गाद्विक्रान्तजङ्घालं सदा वनचरं सुतम्।

सृमराद्विग्नमनसं नित्यभीतञ्च तैत्तिरात्॥

अतोऽनुक्तेषु या नारी समभिध्याति दौहृदम्।

शरीराचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति॥

कर्म्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत्।

यथा यथा दैवयोगाद्दौहृदं जनयेद्धृदि॥"

इति सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये॥)

क्षीरावीटश्च। इति शब्दचन्द्रिका॥ क्षीराइ इति भाषा॥

गर्भिण्यवेक्षणं, क्ली, (गर्भिण्याः गर्भवत्याः अवेक्षणं यत्नेन परिचर्य्या।) कुमारभृत्या। गर्भिणीपरिचर्य्या। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गर्भोपघातिनी, स्त्री (गर्भं उपहन्तीति। उप+हन+"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।" ३।२।७८। इति णिनि। गर्भं उपघातयतीति। हन+णिच् णिनि। इति केचित्।) अकृतौ वृषोपगमनादिवशात् यस्याः गर्भपातो भवति सा गौः। गावडाफेला गाइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वेहत् २। इत्यमरः। २।९।६९॥

गर्म्मुत् स्त्री (गीर्य्यते भक्ष्यते प्राकृतैरिति। गॄ निगरणे+"ग्रो मुट् च।" उणा। १। ९७। इति उति मुडागमश्च।) तृणधान्यविशेषः। इत्यमरो भरतश्च॥ मयना इति ख्यातः। गाड गड इति केचित्॥ (गीर्य्यते भक्ष्यते यद्वा गीर्य्यते विज्ञाप्यते विज्ञाप्यतेऽनेनेति। गॄ+उति मुट् च।) स्वर्णम्। नडः। इति मेदिनी। ते। १७॥

गर्म्मूटिका, स्त्री (गर्म्मुत् इव उटं पत्त्रमस्याः। कप्+टाप्+अत इत्वञ्च। पृषोदरात् तकारलोपः।) व्रीहिभेदः। माडुया इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। गर्म्मूच्छदः २। इति रत्नमाला॥

गर्म्मोटिका, स्त्री, (गर्म्मूटिका+निपातनात् ऊकारस्यौकारः।) जरडीतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गर्व्व, मदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-अक-सेट्।) मद इह अहङ्कारः। नीचो गर्व्वति सम्पदा। इति दुर्गादासः॥

गर्व्वः पुं (गर्व्व मदे+भावे घञ्। यद्वा, गिरति मदमत्ततयात्मानमुद्गिरतीव इति। गॄ निगरणे+"कॄगॄशॄदृभ्यो वः।" उणा। १। १५५। इति वः।) अहङ्कारः। इत्यमरः। १।७।२२॥ (यथा रामायणे। २।३१।२।

"यदि तु स्त्री न रचेत भरतो राज्यमुत्तमम्।

प्राप्य दुर्म्मनसा वीर! गर्व्वेण च विशेषतः॥")

अहङ्कारस्तथात्मा सत्त्वसारकारणम्।

अभिमानोऽधिभूतञ्च रुद्रस्तत्राधिदैवतम्॥"

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व॥

(अयं हि व्यभिचारिभावविशेषः। तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे। ३।१५।

"गर्व्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः।

अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत्॥")

गर्व्वाटः, पुं, (गर्व्वेण मदेन अटतीति। अट+अच्। शकन्ध्वादित्वात् अलोपः।) द्वाःस्थितः। द्वारपालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गर्व्वित, त्रि (गर्व्वः सञ्जातोऽस्य। गर्व्व+"तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्।" ५।२।३६। इति इतच्। यद्वा, गर्व्व+क्तः।) गर्व्वयुक्तः। अहङ्कृतः। इति जटाधरः॥ (यथा, रघुः। ६। ५५।

"आविर्बभूव कुशगर्भमुखं मृगाक्ष्या

यूथं तदग्रसरगर्व्वितकृष्णसारम्॥")

गर्ह ङ कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-आत्म-सक-सेट्।) रेफोपधः। ङ, गर्हते। कुत्सनं निन्दा। इति दुर्गादासः॥ (यथा रामायणे। २।८२।१।

"स वाक्यकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा।

विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम्॥")

गर्ह कि कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा पक्षे भ्वा-पर सक-सेट्।) कि गर्हयति गर्हति। इति दुर्गादासः॥ (यथा भागवते। ६।७।११।

"गर्हयामास सदसि स्वयमात्मानमात्मना॥"

तथा, तत्रैव। ४।४।१।

"जगर्ह साऽमर्षविपन्नया गिरा

शिवद्विषं धूमपथश्रमस्मयम्॥")

गर्हणं, क्ली (गर्ह कुत्सने+भावे ल्युट्।) निन्दा। इत्यमरः। १।६।१२॥

गर्हा, स्त्री (गर्ह्यते निन्द्यते इति। गर्ह कुत्सने+"गुरोश्च हलः।" ३।३।१०३। इति स्त्रियाम् अ ततष्टाप्।) निन्दा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा पञ्चतन्त्रे। १।१८७।

"कुलपतनं जनगर्हा

बन्धनमपि जीवितव्यसन्देहम्।

अङ्गीकरोति कुलटा

सततं परपुरुषसंसक्ता॥")

गर्हित, त्रि (गर्ह्यते स्म इति। गर्ह+क्तः। यद्वा गर्हा सञ्जाताऽस्य। गर्हा+इतच्।) निन्दितम्। यथा चाणक्ये। ५।

"अतिदर्पे हता लङ्का अतिमाने च कौरवाः।

अतिदाने बलिर्बद्धः सर्व्वमत्यन्तगर्हितम्॥"

गर्ह्य त्रि, (गर्ह्यते निन्द्यते इति। गर्ह ङ निन्दायाम्+"ऋहलोर्ण्यत्।" ३।१।१२४। इति ण्यत्।) अधमः। निन्द्यः। इत्यमरः। ३।१।५४॥ (यथा मनुः। ५।१४९।

"पित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः

एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्य्यादुभे कुले॥")

गर्ह्यवादी [न्] त्रि, (गर्ह्यं वदतीति। गर्ह्य+वद+"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।" ३।२।७८। इति णिनि।) कद्वदः। इत्यमरः। ३।१।३७॥

गल भक्षे। स्रावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर सक-स्रावे अक-सेट्।) गलति। इति दुर्गादासः॥ (स्रावार्थे यथा, कथासरित्सागरे। ११।५७।

"इति मे तव कल्याणमपश्यन्त्या गलन्त्यमी।

सन्तापक्वथिताः प्राणा इव वाष्पाम्बुबिन्दवः॥")

गल क ङ स्रावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा आत्म अक सेट्।) स्रावः। क्षरणम्। क ङ, गालयते रक्तं व्रणतः। इति दुर्गादासः॥

गल पु, (गलात भक्षयत्यनेन। गल+करणे अप। यद्वा गीर्य्यतेऽनेन। गॄ+करणे अप।) कण्ठ। इत्यमर। २। ६। ८८॥ गला इति भाषा॥ (यथा पञ्चतन्त्रे। ३। १६४।
"प्रजा न रञ्जयेद्यस्तु राजा रक्षादिभिर्गुणै।
अजागलस्तनस्येव तस्य राज्य निरर्थकम॥"*॥ गलति क्षरति शालवृक्षादेरिति। गल+पचा द्यच।) सर्ज्जरस। इति मेदिनी। ले। १३॥ धुना इति भाषा॥ वाद्यभेद। (गलति नि सरति जालादरिति।) गडकमत्स्य। इति शब्दरत्नावली॥

गलक पु, (गलति नि सरति जालादिभ्य इति। गल क्षरणे+ण्वुल।) गडकमत्स्य॥ इति शब्दरत्नावली॥

गलकम्बल पु, (गले कम्बल इव।) गवा गलस्थित कम्बलाकृतिमासम। तत्पर्य्याय। सास्ना २। इत्यमर। २। ६। ६३॥ ("सास्ना गोगलकम्बल।" इत्युज्ज्वलदत्त॥)

गलगण्ड, पु, (गले गण्ड स्फोटक इव।) गल रोगविशेष। गरगण्ड इति भाषा॥ अथ गल गण्डाधिकार। तत्र गलगण्डस्य सामान्य लिङ्गमाह।
"निबद्ध श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले।
महान वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्ड तमादिशेत॥"
निबद्धो दृढ अचलो वा। मुष्कवत अण्डवत। गल इति हनुमन्ययोरुपलक्षणम। तथा च भोज।
'महान्त शोथमल्प वा हनुमन्या गलाश्रयम।
मुष्कवल्लम्बमान तु गलगण्ड विनिर्द्दिशेत॥'*॥

सम्प्राप्तिमाह।
"वात कफश्चापि गले प्रवृद्धो
मन्ये तु सस्त्य तथैव मेद।
कुर्व्वन्ति गण्ड क्रमश स्वलिङ्गै
समन्वित त गलगण्डमाहु॥"
क्रमश शनै शनै। स्वलिङ्गै वातकफमेदो-लक्षणै॥*॥

वातिकमाह।
"तोदान्वित कृष्णशिरावनद्ध
श्यावारुणो वा पवनात्मकस्तु।
पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्ध्यपाको
यदृच्छया पाकमियात कदाचित॥
वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तो
भवेत्तथा तालुगलप्रशोष।"
चिरवृद्ध्यपाक चिरेण वृद्धिरपाकश्च यस्य स॥

श्लैष्मिकमाह।
"स्थिर सवर्णो गुरुरुग्रकण्डु
शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु।
चिराच्च वृद्धि भजतेऽचिराद्वा
प्रपच्यते मन्दरुज कदाचित॥
माधुर्य्यमास्यस्य च तस्य जन्तो
भवेत्तथा तालुगलप्रलेप।"
कदाचित प्रपच्यते वा पाकोऽपि चिराद्भवति॥ प्रलेप श्लेष्मणा॥*॥

मेदोजमाह।
"स्निग्धो मृदु पाण्डुरनिष्टगन्धो
मेदोऽन्वित कण्डुयुतोऽरुजश्च।
प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो
देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्त॥
स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तो-
र्गलेन शब्द कुरुते च नित्यम।'
देहक्षये कार्श्ये क्षय देहवृद्धौ वृद्धि यातीत्यर्थ॥*॥

असाध्यमाह।
"कृच्छ्राच्छ्वसन्त मृदुसर्व्वगात्र
मब्दातीतमरोचकार्त्तम।
क्षीणञ्च वैद्यो गलगण्डयुक्त
भिन्नस्वर नैव नर चिकित्सेत॥'*॥

अथ गलगण्डचिकित्सा।
"सर्षपान शिग्रुबीजानि शणबीजातसीयवान।
मूलकस्य च बीजानि तक्रेणाम्लेन पेषयेत॥
गलगण्डो गण्डमाला ग्रन्थयश्चैव दारुणा।
प्रलेपादस्य नश्यन्ति विलय यान्ति सत्वरम॥१॥
रक्तोघ्नतैलयुक्तेन जलकुम्भीकभस्मना।
लेपन गलगण्डस्य चिरोत्थस्यापि नाशनम॥
रक्तोघ्न सर्षप॥२॥
श्वेतापराजितामूल प्रात पिष्ट्वा पिबेन्नर।
सर्पिषा नियताहारो गलगण्डप्रशान्तये॥३॥
तिक्तालाबुफले पक्वे सप्ताहमुषित जलम।
सद्य स्याद्गलगण्डघ्न पानात पथ्यानुसेविनाम॥४॥
तैल पिबेच्चामृतवल्लिनिम्ब
हिंस्राभयावृक्षकपिप्पलीभि।
सिद्ध बलाभ्या सह देवदारु
हिताय नित्य गलगण्डरोगी॥
वृक्षकोऽत्र तुणि। उक्तञ्च निघण्टौ धन्वन्तरिणा।
तुणिस्तुणी कपीतस्तु नन्दिवृक्षोऽथ वृक्षक।
बलाभ्या बलातिबलाभ्याम। अमृतादितैलम॥५॥
यवमुद्गपटोलादिकटुरूक्षान्नभोजनम।
वमन रक्तमोक्षश्च गलगण्डे प्रयोजयेत॥६॥
दापयेद्गलगण्डे तु प्रच्छन्नानि बहूनि च।
गण्डगोपालिका पिष्ट्वा तत्र लेप प्रकल्पयेत॥
अवश्य नश्यति क्षिप्र गलगण्डो गदोऽमुना।
प्रयोगस्त्वनुभूतोऽय बहुधा बहुभिर्जनै॥
प्रच्छन्नानि पछना इति लोके। गण्डगोपालिका गण्डगुया इति लोके प्रसिद्ध आम्रवाटिकाया सुलभ कीटविशेष॥७॥
लवण जलकुम्भ्यास्तु कणाचूर्णेन सयुतम।
प्रभाते नित्यमश्नीयात गलगण्डप्रशान्तये॥" ८॥
इति भावप्रकाश॥

गलग्रह पु, (गल कण्ठ गृह्णाति मत्स्यास्था इति। ग्रह+अच। यद्वा गल मत्स्य कण्ठो गृह्यतेऽस्मिन। ग्रह+अधिकरणे अप।) व्यञ्जनविशेष। तत्पर्य्याय। मत्स्यघण्ट २। इति शब्दचन्द्रिका॥ तिथिविशेष। यथा,—
"कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनत्रयम्।
त्रयोदशीचतुष्कञ्च अष्टावेते गलग्रहा॥"
इति मदनरत्ने नारद॥

अपि च।
"आरम्भानन्तर यत्र प्रत्यारम्भो न विद्यते।
गर्गादिमुनय सर्व्वे तमेवाहुर्गलग्रहम॥"
इति राजमार्त्तण्ड॥
(रोगविशेष। यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याय।
"पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे॥"
"यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्तिष्ठत्यन्तर्गले स्थिर।
आशु सञ्जनयेच्छोथ जायतेऽस्य गलग्रह॥"
इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशेऽध्याये॥
गलग्रहरोगवत परित्यागाशक्यत्वात पीडा-दायकत्वाच्च लक्षणया पोष्यात्मीयजनोऽपि बोध्यते। यथा स एव मे गलग्रह। इति लोकप्रसिद्धि॥)

गलन्तिका स्त्री, (गलतीति। गल+शतृ। उगित्वात ङीप। "शपश्यनोर्नित्यम।" ७। १। ८१। इति नुम स्वार्थे कन ह्रस्वश्च।) ककरी। स्वल्पवारिधानिका। इत्यमर। २। ६। ३१॥ (यथा, काशीखण्डे।
"एषा काष्ठा च वैशाखे दवे देया गलन्तिका॥")

गलमेखला, स्त्री (गलस्य कण्ठस्य मेखलेव।) गलसूत्रम। कण्ठाभरणविशेष। तत्पर्य्याय। सूचाली २। इति हारावली। १७४॥

गलव्रत, पु (गले गिलनमेव व्रत नियमो यस्य।) मयूर। इति त्रिकाण्डशेष॥

गलशुण्डिका, स्त्री (अल्पा शुण्डा शुण्डिका। गलस्य शुण्डिकेव।) तालुमूलस्थजिह्वा। आलजिव इति भाषा॥ (यथा याज्ञवल्क्य।३।९८।
"तालूदर वस्ति शीर्ष चिबुक गलशुण्डिके॥")
तत्पर्य्याय। सुधास्रवा २ घण्टिका ३ लम्बिका ४। इति हेमचन्द्र। ३। २४६॥ रसाज्ञा ५ पतिजिह्विका ६ माध्वी ७ अलिजिह्विका ८। इति शब्दरत्नावली॥ (तालुगतरोगविशेष। यथा, सुश्रुते सूत्रस्थान २५ अध्याये।
"शस्य जतुमणिमांससङ्घातौ गलशुण्डिका॥"
"यस्य श्लेष्मा प्रकुपित काकले व्यवतिष्ठते।
आशु सञ्जनयेच्छोथ करोति गलशुण्डिकाम॥"
इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशेऽध्याये॥
तच्चिकित्सादिक यथा,—
"गले च घण्टिकामार्गे रक्तश्लेष्मविकारजा।
लम्बिता वर्द्धते नृणा विज्ञेया गलशुण्डिका॥
रुणद्धि चास्य मार्गञ्च नेत्रस्राव प्रदृश्यते।
शिरोऽर्त्ति श्वासकासश्च ज्वरेणैव प्रपद्यते॥
आशुकारी महाप्राज्ञ शीघ्र कुर्य्यात प्रति
क्रियाम।
शस्त्रेण शुण्डिका छित्त्वा कुर्य्याद्विम्लापन हितम॥
मागधी मरिच पथ्या वचा धान्ययवानिका।
क्वाथ सोष्ण स्वेदनञ्च गलशुण्डोपशान्तये॥
दिवारात्रौ यवान्याश्च मुखे सन्धारण हितम।
मर्द्दन कण्ठदेशे तु तेन सम्पद्यते सुखम॥
सिद्धार्थक वचा कुष्ठ रजनी पारिभद्रकम।
गृहधूम स लवण कण्ठे वा लेपन हितम॥

ज्वरे प्रोक्तानि पथ्यानि यानि तानि महामते।।
न गोन्य पिच्छिल सेव्य तैल नैव गलामये ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चचत्वारिंशे ऽध्याये ॥)

गलस्तनी, स्त्री (गले स्तनाविव मांसपिण्डौ यस्याः।) छागी। इति हेमचन्द्रः। ४। ३४१ ॥

गला, स्त्री (गलतीति। गल+अच। स्त्रियां टाप।) अलम्बुषा। इति भावप्रकाशः ॥

गलाङ्कुर पु (गलरोधकोऽङ्कुरो यत्र।) गलरोगविशेषः। तत्पर्य्यायः। रोहिणी २। इति हेमचन्द्रः। ३। १३१ ॥ तस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकलक्षणमाह माधवकरः।

"गलेऽनिल पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम्।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै
र्निहन्त्यसून् व्याधिरयञ्च रोहिणी ॥"

गलानिल पु (गले कण्ठदेशे अनिल प्राणवायुर्यस्य।) मत्स्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। गड्डाटेय २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गलानिल गलाविल इति च क्वचित् पाठः ॥

गलि, पु (गिरति अमेण विना केवल भक्षयतीति। गॄ+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा। ४। ११७। इति इन्। गुण रस्य लत्वञ्च।) शक्तोऽप्यधूर्व्वहो वृषः। गड़िया गरु इति भाषा। तत्पर्य्यायः। दुष्टवृष २। इति हेमचन्द्रः। ४। ३२६ ॥

गलित त्रि, (गल+क्त।) पतितः। तत्पर्य्यायः। स्रस्त २ ध्वस्त ३ भ्रष्ट ४ स्कन्न ५ पन्न ६ च्युत ७। इत्यमरः। ३। १। १०४ ॥ (यथा, भागवते। १। १। ३।

"निगमकल्पतरोर्गलित फल
शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ॥")

गलु, पु, (गलतीति। गल+उन।) मणिविशेषः। इति महाभारतम् ॥

गलेगण्ड पु, (गले गण्ड इव यस्य। अलुक् समासः।) पक्षिविशेषः। तत्पर्य्यायः। मकट २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हाड़गिला इति भाषा ॥)

गलेस्तनी, स्त्री (गले स्तनाविव मांसपिण्डौ यस्याः। अलुक् समासः।) छागी। इति राजनिर्घण्टः ॥

गल्भ, ङ धृष्टत्वे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म अक सेट।) अन्तःस्थतृतीयोपधः। ङ, गल्भते लोकः प्रगल्भः स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

गल्या स्त्री (गलानां कण्ठानां समूहः। "पाशादिभ्यो य।" ४। २। ४९। इति य।) गलसमूहः। कण्ठानां समूहः। इत्यमरः। ३। ३। ४३॥

गल्ल, पु, गण्ड। इति हेमचन्द्रः ॥ गाल इति भाषा ॥

गल्लचातुरी, स्त्री, (गल्ले गण्डे गण्डमधिकृत्य चातुरी यस्या यस्यां वा। मध्यपदलोपी कर्म।) उपधानविशेषः। इति जटाधरः ॥ गालवालिश इति भाषा ॥

गल्वर्क, पु, (गलुर्मणिविशेषः स इव अर्को दीप्तिर्यस्य।) चषक। मद्यपानपात्रम्। इति हेमचन्द्र। ३। ५७ ॥ मसारवज्रमणि। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते। ७। १५१। ५०।

"मसारगल्वर्कसुवर्णरूप्य-
वज्रप्रवालस्फटिकैश्च मुख्यै ॥")

गल्ह, ङ कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म-सक-सेट।) अन्तःस्थतृतीयोपधः। ङ गल्हते। इति दुर्गादासः ॥

गवय, पु, (गु ङ शब्दे+भावे अप्। गव शब्द याति प्राप्नोति गव इति शब्द यातीति वा। गव+या+क।) गलकम्बलशून्यगोसदृशपशुः। (यथा रामायणे। २। १३। ४२।

"व्याघ्रगोकर्णगवयैर्विद्रुतैः पृषतैः सह ॥")

तत्पर्य्यायः। गवालूक २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वनगौ ३ बलभद्र ४ महागव्य ५। तन्मांसगुणौ। मधुरत्वम्। ऽल्परूक्षत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ वानरविशेषः। स तु वैवस्वतपुत्रः। यथा,—

"पुत्त्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः।
गयो गवाक्षो गवय शरभो गन्धमादन ॥"

इति रामायणम् ॥

गवयी, स्त्री, (गवय+जातौ गौरादित्वात् वा ङीष्।) गवयस्त्री। तत्पर्य्यायः। वनधेनु २ भिल्लगवी ३। इति राजनिर्घण्टः ॥

गवराज, पु, (गवेन शब्देन राजते इति। राज+अच्।) वृषः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गवल क्ली महिषशृङ्गम्। इत्यमरः। २। ६।१ ॥

गवल पु (गवं शब्द लातीति। ला+क।) वनमहिषः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३४९ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ३२। १७।

"गवलालिकुलाहिनिभा विसृजन्ति पय पयोवाहा ॥")

गवाक्ष, पु, (गवामक्षीव। "अक्ष्णोऽदर्शनात्।" ५। ४। ७६। इत्यच्। यद्वा गावः रश्मयः अक्ष्णुवन्ति व्याप्नुवन्ति अनेन इति। अक्षू व्याप्तौ+अकर्त्तर्य्यर्थे घञ्।) गवामक्षीव य। जानालार जाली इति भाषा ॥ (यथा, रघु। ७। ७।

"उत्तस्थलीलागतिरागवाक्षा-
दलक्तकाङ्का पदवी ततान ॥")

तत्पर्य्यायः। वातायनम् २। इत्यमरः। २। २। ८ ॥ वधूदर्शनम् ३ जालम् ४ जालकम् ५। इति कौशान्तरम्। इति भरतः ॥ वानरविशेषः। इति मेदिनी। क्षे। ३५ ॥ स तु वैवस्वतपुत्रः। यथा, रामायणे।

"पुत्त्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः।
गयो गवाक्षो गवय शरभो गन्धमादन ॥"

गवाक्षी, स्त्री, (गा भूमिमक्ष्णोति व्याप्नोतीति। अक्षू व्याप्तौ+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्। स्त्रियां ङीप्।) शोभुल्या। इत्यमरः। २। ४। १५६ ॥ गोमुक इति भाषा ॥ इन्द्रवारुणी। राखाल शशा इति भाषा ॥

(अस्याः पर्य्याया यथा,—

"ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी गजचिर्भटा।
मृगेर्व्वारु पिटङ्कोटी विशाला च मृगादनी ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

व्यवहारोऽस्य यथा,—

'चित्रक शृङ्गवेरञ्च तथादन्ती गवाक्ष्यपि ॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥ मामालाड़ इति क्वचित् भाषा ॥) शाखोट। श्रेओड़ा इति भाषा ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ अपराजिता। (यथा वैद्यकरत्नमालायाम्।

"गवाक्ष्यश्वखुरीश्वेता श्वेतभण्डापराजिता।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥")

गवाची, स्त्री (गवि भूमौ अञ्चति गच्छतीति। अञ्च+क्विप। ङीप्। "अवङ् स्फोटायनस्य।" ६। १। १२३। इत्यवङ्।) मत्स्यविशेषः। पाकाल माछ इति भाषा ॥ अस्य गुणाः। अजीर्णकारित्वम्। गुरुत्वम्। श्लेष्मप्रकोपनत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥

गवादन, क्ली (अद्यते भक्ष्यते इति। अद+कर्म्मणि ल्युट्। तत षष्ठीतत्पुरुषः।) घासः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गवादनी, स्त्री (गवादन+गौरादित्वात् ङीष्।) इन्द्रवारुणी। (अद्यतेऽस्यामिति। अद+अधिकरणे ल्युट्। तत षष्ठीतत्पुरुषस्तत स्त्रियां ङीष्।) गवां घासभक्षणाधारः। इति मेदिनी। ने। १७६ ॥ गरुर घास खाइवार गड़ा इति भाषा ॥ नीलापराजिता। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः,—

"गवाक्ष्यश्वखुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गवालूक, पु, (गवेन शब्देन अलति पर्य्याप्नोतीति। अल+बाहुलकात् ऊकण्।) गवयः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गवाशन, पु, (गामश्नातीति। अश भोजने+ल्यु।) गोभक्षकः। मुचि इति भाषा ॥ यथाह कश्चित्।

"मातापिका पितापिकौ मम तस्य च पक्षिणः।
अहं मुनिभिरानीत स चानीतो गवाशनैः ॥"

गवाधिका, स्त्री, लाक्षा। इति रत्नमाला ॥ गराधिकापि पाठ ॥(गवाधिका इति क्वचित् पाठः ॥)

गवीश्वर, पु, (गवामीश्वर। पक्षे अवङादेशाभाव।) गवां स्वामी। तत्पर्य्यायः। गोमान् २ गोमी ३। इत्यमरः। २। ९। ५८ ॥ गवेश्वरोऽपि ॥

गवेडु, स्त्री, (गवे गवार्थं दीयते इति। दा+मृगय्वादित्वात् कु। पृषोदरात् दकारस्य डत्वम्। तत्पुरुषे कृतीत्यलुक्।) धान्यविशेषः। इत्यमरः। २। ९। २५ ॥ गड़गड़ इति भाषा ॥

गवेधु, पु (गवे गवार्थं धीयते इति। धा+कु। तत्पुरुषे कृतीत्यलुक्। यद्वा, गवि भूमौ एधते इति। गो+एध वृद्धौ+कु।) गवेडु। इति भरतः ॥ (क्वचित् स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा,—

"गवेधुका तु विद्वद्भिर्गवेधु कथिता स्त्रियाम्।
गवेधु कटुका स्वाद्वी कार्श्यकृत् कफनाशिनी॥"
इति भावप्रकाशः॥)

गवधुक स्त्री (गवेधुरिव कायतीति। कै+क। गैरिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (तृणधान्यविशेषः। गड़गडि इति भाषा॥ यथा,—
"चिल्लीलट्टाकलोणीका कुरुण्टकगवेधुकम्।'
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये॥
सर्पविशेषे पु। यथा सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये।
'महासर्पः शृङ्कपाली लोहिताक्षो गवधुकः परिसर्पः" इत्यादयः॥)

गवेधुका, स्त्री (गवेधु+स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) तृणधान्यविशेषः। गडगड डधान इति च भाषा। (यथा, विष्णुपुराणे। १। ६। २५।
"श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्त्तिलाः सगवेधुकाः।")
तत्पर्य्यायः। गवेडु २। इत्यमरः। २। ९। ५२॥
गवेधुः ३ गवेडका ४। इति तट्टीका॥ क्षुद्रा ५ गोजिह्वा ६ गुन्द्रा ७ गुत्थः ८। इति रत्नमाला॥
नागबला। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका।
खरवल्लरिका विश्वदेवा गोरक्षतण्डुली॥"
इति च वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

गवरुक स्त्री (गां भूमिमीर्त्ते उत्पत्तिकारणत्वेन प्राप्नोतीति। गो+ईर+बाहुलकादुक। ततो ऽवङादेशः।) गैरिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गवेशका, स्त्री, (इष्टे इति। इश+अच्। ततो गवामीशः। स इव कायतीति। कै+क।) वृक्षविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ गोरक्ष चाउलिया। इति भाषा॥ (गुणान्योऽस्या गोरक्षतण्डुलाशब्दे ज्ञातव्याः॥)

गवेष, त क मार्गणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरा पर-सक-सेट।) मूर्द्धन्योपधः। अजगवेषत् गवं गुणी। इति दुर्गादासः॥

गवेषणा स्त्री स्त्री, (गवेष+भावे युच्।) अन्वेषणा। इत्यमरः। २। ७। ३२॥

गवेषित त्रि, (गवेष्यते स्म इति। गवेष+क्त।) अन्वेषितम्। इत्यमरः। ३। १। १०५॥

गवोद्वह पु उत्तमगवः। गोवृन्दः प्रशस्तः। इति व्युत्पत्तिः॥

गव्य, त्रि (गोरिदं गोविकारो वा। "गोपयसो-र्यत्।" ४। ३। १६०। इति यत्। "वान्तो यि प्रत्यये।" ६।१।७९। इति अव्।) गवां सत्त्वम्। गोसम्बन्धि। तत्तु दुग्धगोमयादि। इत्यमरः। २। ९। ५१॥ (यथा, मनुः। ३।७१।
"संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन च॥")
गोहितम्। इति मेदिनी। ये। १७॥

गव्य, स्त्री, (गवि वाणे साधु। गो+यत्। ततोऽव्।) ज्या। (गवि नेत्रे साधु इति।) रोगद्वयम्। इति मेदिनी। ये। १७॥

गव्या, स्त्री (गवां समूहः। "खलगोरथात्।" ४। २। ५०। इति यत्। "वान्तो यि प्रत्यये।" ६। १। ७९। इति अव्।) गोसमूहः। तत्पर्य्यायः। गोत्रा २। इत्यमरः। २। ९। ६॥
गव्यूतिः। (गवि इषौ साधु। गो+यत्। ततष्टाप्।) ज्या। इति हेमचन्द्रः॥ गोरोचना। इति राजनिर्घण्टः॥

गव्यूत, क्ली, (गोर्यूतिः। "गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्।" "अध्वपरिमाणे च।" ६। १। ७९। इत्यस्य वार्त्तिं इति अव्। पृषोदरात् इकारलोपे साधु।) क्रोशः। गव्यूतिः। इति हेमचन्द्रः। ३। ५५१॥

गव्यूति, स्त्री, पु (गोर्यूतिः। "गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्।" "अध्वपरिमाणे च।" ६। १। ७९। इत्यस्य वार्त्तिं इति अव्।) द्विसहस्रधनुः। इति शब्दार्णवः॥ क्रोशद्वयम्। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। ४९।
"गव्यूतिमात्रमासन्ने देवीधामनि धैर्य्यवान्।
धुन्वन् कराभ्यां मधुपान् धावति स्म स धीरधीः॥")
तत्पर्य्यायः। क्रोशयुगम् २। इत्यमरः। २। १। १८॥ गव्यूतम् ३ गोरुतम् ४ गोमतम् ५। इति भरतधृतवाचस्पतिः॥ गव्या ६। इति हेमचन्द्रः। ३। ५५२॥

गह्, त क गहने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरा पर सक सेट।) गहनं दुर्बोधः। गहयति शास्त्रं जडधीः। दुःखेन जानातीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

गहन, क्ली (गाह्यते दुर्गम्यतेऽस्मिन्निति। गाह+बहुलमन्यत्रापि इति युच् कृच्छ्रगहनयोरिति निर्द्देशात् वा ह्रस्वः। यद्वा, गह त क गहने+ल्युट्।) वनम्। इत्यमरः। २। ४। १॥ (यथा, गो रामायणे। ६। ९। ६।
"सखीस्नेहेन तद्भीरु मया सर्व्वं प्रतिश्रुतम्।
निलीय गहने शून्ये भयसुतव्वन्य रावणात्॥")
गह्वरम्। दुःखम्। इति मेदिनी। ने। ५७॥ (पु विष्णुः। दुर्ज्ञेयत्वादस्य तथात्वम्। यथा महाभारते। १३। १४९। ५४।
"करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः।"
"सर्व्वरूपं सामर्थ्यं चेष्टितं तस्य ज्ञातुं न शक्यते इति गहनः।" इति भाष्यम्॥)

गहन, त्रि, (गाह्यते दुःखेन गम्यते इति। गाह+युच्। कृच्छ्रगहनयोरिति निर्द्देशात् वा ह्रस्वः।) दुर्गमः। दुष्प्रवेशः। तत्पर्य्यायः। कलिलम् २। इत्यमरः। २। ४। १॥ (यथा, रामायणे। २। १। २३।
"गहनेष्वाश्रमान्तेषु लीलाविक्रान्तदर्शना।
रमन्ते तापसास्तत्र त्रासयन्त सुदारुणा॥")

गहना, स्त्री, अलङ्कारः। इति देवीपुराणम्॥

गह्वर, क्ली, (गाह्यते इति। गाह+"छित्वरच्छत्वरेति।" उणा। ३। १। इति वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) गुहा। (यथा, रघुः।२।२६।
"गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं
गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश॥" ॥)
गाह्यते विलुड्यते आत्मानेन इति।) दम्भः। इत्यमरः। २। ३। ६॥ वनम्। इति मेदिनी। रे। १४९॥ रोदनम्। इति हेमचन्द्रः। ६।३८॥
(गहने त्रि। यथा भागवते। १। ६। १२।
"नलवेणुशरस्तम्बकुशकीचकगह्वरम्।
एक एवातियातोऽहमद्राक्षं विपिनं महत्॥")

गह्वर, पु (गाह्यते विलुड्यते इति। गाह विलोडने+"छित्वरच्छत्वरेति।" उणा। ३। १। इति वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) निकुञ्जः। इति मेदिनी। रे। १४९॥

गह्वरी, स्त्री, (गह्वर+स्त्रियां ङीप्।) गुहा। इति शब्दरत्नावली॥

गा ङ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्म सक सेट।) ङ, गाते। इति दुर्गादासः॥

गा, र लि स्तुतौ। जन्मनि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (ह्वा-पर-सक सेट।) र, वैदिकः। लि, जगाति। इति दुर्गादासः॥

गा स्त्री, (जगाति स्तौति अनया। गा स्तुतौ+क्विप्।) गाथा। इति पुरुषोत्तमः॥

गाङ्ग, त्रि, (गङ्गाया इदमिति अण्।) गङ्गासम्भूतम्। इति मेदिनी॥ गे। ५॥ (यथा कुमारे। ५। ३७।
"विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभि-
स्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः॥"
मेघधाराविनिःसृते जलविशेषे, क्ली। तल्लक्षणादिकं यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये।
"तच्चान्तरीक्षं चतुर्व्विधम्। तद्यथा, धारं कारं तौषारं हैममिति। तेषां धारं प्रधानं लघुत्वात्। तत्पुनर्द्विविधं गाङ्गं सामुद्रञ्चेति। तत्र गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायशो वर्षति तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कुर्व्वीत शाल्योदनपिण्डमकुथितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं वर्षति देवे बहिष्कुर्व्वीत स यदि मुहूर्त्तं स्थितस्तादृश एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यं वर्णान्यत्वे सिक्थक्लेदे च सामुद्रमिति विद्यात्तन्नोपादेयम्। सामुद्रमप्याश्वयुजे मासि गृहीतं गाङ्गवद्भवतीति॥'
अस्य परीक्षा यथा —
"गाङ्गं सामुद्रविज्ञानं कथयिष्यामि साम्प्रतम्।
धारितं येन पात्रेण लक्ष्यते येन तद्विधम्॥
धौतं शुद्धं सितं वस्त्रं चतुर्हस्तप्रमाणकम्।
दण्डाच्छिद्रहस्तास्य चतुस्तत्कोणेषु बन्धयेत्।
तस्मात् परीक्षते तोयं शुद्धं रौप्यमयेऽथवा॥
कांस्यपात्रे समुद्धृत्य परीक्षेत भिषग्वरः।
शुद्धकम्मा स तल्लब्ध्वा श्वेतशाल्योदनस्य वा॥
पिण्डिका तत्र संक्षिप्ता नान्यथा भाति सा पुनः।
श्वेता च निर्म्मला पिण्डी शुद्धञ्च विमलं पयः॥
तद्गाङ्गं सर्व्वदोषघ्नं गृहीत्वा हि शुभाजने।
तद्धारयेच्च मतिमान् बल्यं मेध्यं रसायनम्॥
श्रमक्लमपिपासाघ्नं कण्डूदोषनिवारणम्।
लघु मूर्च्छालस्य-च्छर्द्दि-मूत्र स्तम्भ-विनाशनम्॥
गाङ्गोदकस्य वृष्टिः स्याद्दिवसे वा प्रदोषतः॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये॥)

गङ्गागर्भजातत्वात् सुवर्णमपि । इति महा-
भारतम् ॥)

गाङ्ग, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमानिति । “शिवा-
दिभ्योऽण् ।” ४ । १ । ११२ । इत्यण् ।) भीष्मः ।
(यथा, हरिवंशे । ३२ । १११ ।
“गाङ्गं देवव्रतं नाम पुत्त्रं सोऽजनयत् प्रभुः ।
स तु भीष्म इति ख्यातः कौरवाणां पितामहः ॥”
अस्य जन्मवृत्तान्तादिकं भीष्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
कार्त्तिकेयः । इति मेदिनी । गे । ५ ॥

गाङ्गट, पुं (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटति भ्रम-
तीति । अट + अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।)
मत्स्यभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ चिङ्गिडि
माछ इति भाषा ॥ (चिङ्गिटशब्दे विवरण-
मस्य ज्ञेयम् ॥)

गाङ्गटक, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटतीति ।
अट + ण्वुल् ।) गाङ्गटमत्स्यः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

गाङ्गटेय पुं (गाङ्गे अटतीति । अट गतौ +
बाहुलकात् एय ।) गाङ्गटमत्स्यः । इति
शब्दरत्नावली ॥

गाङ्गायनि, पुं (गङ्गाया अपत्यं पुमान् । “तिका-
दिभ्यः फिञ् ।” ४ । १ । १५४ । इति फिञ् ।)
भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कार्त्तिकेयश्च ॥

गाङ्गेय, क्ली (गङ्गाया अपत्यम् । “स्त्र्या-
दिभ्यश्च ।” ४ । १ । १२३ । इति ढक् । गङ्गा
जातत्वादस्य तथात्वम् ।) स्वर्णम् । (यदुक्तं
महाभारते वनपर्व्वणि ।
“यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसम् ।
तदुल्बं पर्व्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत ॥”)
धुस्तूरः । कशेरु । इत्यमरः । २ । ९ । ९४ ॥
मुस्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य पर्य्याया
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“मेघाख्यं मुस्तकं मुस्ता गाङ्गेयं भद्रमुस्तकम् ॥”
गङ्गाजातजलादौ त्रि । यथा, महाभारते ।
३ । ३ । ३४ ।
“योगमास्थाय धर्म्मात्मा वायुभक्षो जितेन्द्रियः ।
गाङ्गेयं वार्य्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् ॥”)

गाङ्गेय पुं (गङ्गाया अपत्यं पुमान् । “स्त्र्या-
दिभ्यश्च ।” ४ । १ । १२३ । इति ढक् ।)
भीष्मः । (यथा, देवीभागवते । २ । ४ । ३७ ।
“वसुदेव विदित्वैनं सुखं मुञ्च सुतोद्भवम् ।
गाङ्गेयोऽयं महाभागो भविष्यति बलाधिकः ॥”
अस्य जन्मविवरणं तत्रैव २ अध्याये तथा
भीष्मशब्दे विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥) कार्त्तिकेयः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महाभारते ।१।१३८।१३।
“आग्नेयः कृत्तिकापुत्त्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि ।
श्रूयते भगवान् देवः सर्व्वदेवमयो गुहः ॥”)
इल्लीशमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भद्र
मुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

गाङ्गेरुकी, स्त्री, (गाङ्गं जलविशेषमीरयतीति ।
ईर गतौ क्षेपणे च + “मृगय्वादयश्च ।” उणा ।
१ । ३८ । इति कु । ततः स्वार्थे कन् गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) गोरक्षतण्डुला । इत्यमरः । २ ।
४ । ११७ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६
अध्याये । “क्षीरवृक्षफलजाम्बवराजादनतोदन
तिन्दुकबकुलधन्वनाश्मन्तकाश्वकर्णफल्गुपरूषक
गाङ्गेरुकीपुष्करवर्त्तिबिल्वबिम्बीप्रभृतीनि ॥”
यथास्याः पर्य्यायाः ।
“गाङ्गेरुकी नागबला भाषा ह्रस्वगवेधुका ।
खरवल्लरिका विश्वदेवा गोरक्षतण्डुली ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथास्या गुणाः ।
“गाङ्गेरुकी करीरश्च बिम्बीतोदनधन्वनम् ।
मधुरं सकषायञ्च शीतं पित्तकफापहम् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)

गाङ्गेष्ठी, स्त्री, (गाङ्गे गङ्गादिनदीतटे तिष्ठतीति ।
स्था + क । अलुक् । गौरादित्वात् ङीष् ।) काक-
शर्क्करालता । इति हारावली । २१ ॥ नटा
इति भाषा ॥

गाञ्जिकाय, पुं वर्त्तिकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गाढ, क्ली, (गाह्यते स्म इति । गाहू विलोडने +
क्त ।) अतिशयः । दृढम् । (यथा आर्य्या-
सप्तशत्याम् । ६१ ।
“आलिङ्गति सा गाढं पुनः पुनर्यामिनीप्रथमे ॥”)
तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥ (यथा,
रघुः । ८ । ७२ ।
“श्रमफेनमुचा तपस्विगाढां
तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेण ॥”)

गाढमुष्टि, पुं (गाढा दृढा मुष्टिर्यस्य । दृढमुष्ट्या
धार्य्यत्वादस्य तथात्वम् ।) खड्गः । कृपणे त्रि ।
इति मेदिनी । टे । ६१ ॥ (दातृत्वाभावादेवास्य
तथात्वम् ॥)

गाढावटी स्त्री (गाढा दृढा वटी वटिका यत्र ।
निपातनात् पुंवद्भावाभावः ।) चतुरङ्गक्रीडा-
मध्ये क्रीडाविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
“नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि ।
गाढावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥”

गाणपत्य, त्रि (गणपतिर्गणेशः उपास्यदेवो
यस्य । गणपति + ण्य । केषाञ्चिन्मते अश्वपत्या-
दिभ्यश्चेति ण्यापवादोऽण् । तत्र गाणपत इति
साधु ।) गणेशोपासकः । इत्यागमः ॥ (गण-
पतेर्भावः कर्म्म वा “गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः
कर्म्मणि च ।” ५ । १ । १२४ । इति ष्यञ् ।)
गणपतिसम्बन्धी । गणपतिभावे क्ली ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ८५ । ६७ ।
“प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥”)

गाणिक्य क्ली (गणिकानां वेश्यानां समूहः ।
“गणिकाया यञिति वक्तव्यम् ।” ४ । २ । ४ ।
इत्यस्य वार्त्तिं इति यञ् ।) गणिकासमूहः ।
बहुवेश्या । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥

गाण्डिव, पुं, क्ली, (गाण्डिर्ग्रन्थिरस्त्यस्येति । गाण्डि
+ “गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ।” ५ । २ । ११ ।
इति वः ।) अर्ज्जुनधनुः । (यथा, महाभारते ।
३ । २३५ । २ ।
“धनुर्ग्राहश्चार्ज्जुनः सव्यसाची
धनुश्च तद्गाण्डिवं भीमवेगम् ॥”)
धनुर्मात्रम् । इति मेदिनी ॥ वे । २६ ॥

गाण्डीव, पुं, क्ली, (गाण्डिर्ग्रन्थिः । “कृदिकारादक्तिनः
इति ।” ङीषि कृते गाण्डी । सा विद्यते
अस्य । “गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ।” ५ । २ ।
११ । इति वः ।) अर्ज्जुनधनुः । इत्यमरः । २ ।
८ । ८४ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । [illegible] । १ ।
“यत्तत् पूर्व्वमिहापृच्छः शत्रुसेनानिबर्हणम् ।
गाण्डीवमेतत् पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥”
एतद्धनुर्हि ब्रह्मादयोऽपि आदौ धृतवन्तः ।
यदुक्तं तत्रैव । [illegible] । ४१ । ५—८ ।
“एतद्वर्षसहस्रन्तु ब्रह्मा पूर्व्वमधारयत् ।
ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् ॥
त्रीणि पञ्चशतञ्चैव शक्रोऽशीतिञ्च पञ्च वै ।
सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ॥
पार्थः पञ्च च षष्टिञ्च वर्षाणि श्वेतवाहनः ।
महावीर्य्यं महद्दिव्यमेतद्धनुरुत्तमम् ॥
एतत् पार्थमनुप्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनम् ।
पूजितं सुरमर्त्त्येषु बिभर्त्ति परमं वपुः ॥'
खाण्डवदाहनाय हि वह्निना वरुणसकाशात्
नीयमानुरेतदर्ज्जुनाय प्रदत्तम् । तत्कथा यथा
महाभारते । १ । २२६ । १—६ ।
“एवमुक्तः स भगवान् धूमकेतुर्हुताशनः ।
चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया ॥
आदित्यमुदके देवं निवसन्तं जलेश्वरम् ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम् ॥
तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतिगृह्य जलेश्वरम् ।
चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम् ॥
सोमेन राज्ञा यद्दत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते ।
तत् प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथञ्च कपिलध्वजम् ॥
कार्य्यञ्च सुमहत् पार्थो गाण्डीवेन करिष्यति ।
चक्रेण वासुदेवश्च तन्मदाद्य प्रदीयताम् ॥
ददानीत्येव वरुणः पावकं प्रत्यभाषत ।
तदद्भुतं महावीर्य्यं यशःकीर्त्तिविवर्द्धनम् ॥
सर्व्वशस्त्रैरनाधृष्यं सर्व्वशस्त्रप्रमाथि च ।
सर्व्वायुधमहामात्रं परसैन्यप्रधर्षणम् ॥
एकं शतसहस्रेण सम्मितं राष्ट्रवर्द्धनम् ।
चित्रमुच्चावचैर्व्वर्णैः शोभितं श्लक्ष्णमव्रणम् ॥
देवदानवगन्धर्व्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ।
प्रादाच्चैव धनूरत्नमक्षय्ये च महेषुधी ॥”
“तच्च दिव्यं धनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा ।
गाण्डीवमुपसंगृह्य बभूव मुदितोऽर्ज्जुनः ॥”)
कार्म्मुकम् । इति मेदिनी । वे । ३६ ॥

गाण्डीवी, [न्] पुं, (गाण्डीवोऽस्त्यस्य । गाण्डीव
+ “अत इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति
इनि ।) अर्ज्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अर्ज्जुन
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गाता, [ऋ] त्रि, (गायतीति । गै गाने + तृच् ।)
गायकः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ५४ । ११ ।
“गाता चतुर्णां वेदानामुद्गाता प्रथमर्त्विजाम् ॥”

गातु, पु, (गायतीति। गै गाने+“कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च।” उणा। १। ७३। इति तुः।) कोकिलः। भ्रमरः। गन्धर्व्वः। इति मेदिनी। ते। १५॥ (गाते गच्छतीति। गा ङ गतौ+कमिमनीतिसूत्रे गानिर्द्देशात् तुः। पथिकः। इति उज्ज्वलदत्तः॥ गै गाने+भावे तुः। गानम्। यथा ऋग्वेदे। ४। ५१। ११।
“गातुं कृण्वन्नुषसो जनाय।” “गातुं गानम्।” इति भाष्यम्॥ गाते गच्छत्यत्र इति। गा ङ गतौ+अधिकरणे तुः। गमनीयः पन्थाः। यथा ऋग्वेदे। ६। ८५। ४। “उरुं नो गातुं कृणु सोममीढ्वः।” “गातुं गन्तव्यमार्गम्।” इति भाष्यम्॥ पृथिवी। यथा, तत्रैव। ३। ३१। १५। “इन्द्रो नृभिरजनद्दीद्यानः साकं सूर्य्यमुषसं गातुमग्निम्।” “गातुं पृथिवीम्।” इति भाष्यम्॥ गा र लि स्तुतौ+भावे तुः। स्तवः। यथा, तत्रैव। ४। ४। ६। “स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत्।” “गातुं स्तवम्।” इति भाष्यम्॥ उपायः। यथा, तत्रैव। ५। ६५। ४। “मित्रो अंहोश्चिदादुरु क्षयाय गातुं वनते।” “गातुमुपायम्।” इति भाष्यम्॥)

गातु, त्रि, (गाते कोपं गच्छतीति। गा ङ गतौ+“कमिमनीति।” उणा। १। ७३। इति गानिर्द्देशात् तुः।) रोषणः। इति मेदिनी। ते। १५॥ (गायतीति। गै गाने+तुः।) गायनः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

गात्र त क ङ शैथिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-आत्म-अकं-सेट्।) दन्त्यवर्गमध्यः। ङ गात्रयते गात्रापयते। इति दुर्गादासः॥

गात्रं, क्ली, (गच्छत्यनेन। गम+“गमेरा च।” उणा। ४। १६८। इति त्रन् आकारादेशश्च।) हस्तिपूर्व्वजङ्घादिदेशः। हस्त्यग्रपदादिसम्मुखभागः। (यथा, माघे। १८। ४६।
“आपस्काराल्लूनगात्रस्य भूमिं
निःसाधारं गच्छतोऽवाङ्मुखस्य॥”
“लूनगात्रस्य छिन्नजङ्घस्य॥” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥ *॥ गच्छति मरणात् परं स्वकारणभूतपञ्चत्वं प्राप्नोति यद्वा गम्यते स्थानात् स्थानान्तरं प्राप्यते सञ्चाल्यते वाऽनेन इति।) अङ्गम्। इति मेदिनी। र। २३। हस्तपादाद्यवयवसमुदयः। गा इति भाषा॥ (यथा, महाभारते। १। १५४। ३।
“अग्रं गात्राणि ते कङ्का श्येना गोमायवस्तथा। कर्षन्तु भुवि सङ्घृष्टा निहतस्य मया मृधे॥”)
तत्पर्य्यायः। कलेवरम् २ वपुः ३ संहननम् ४ शरीरम् ५ वर्ष्म ६ विग्रहः ७ कायः ८ देहः ९ मूर्त्तिः १० तनुः ११ तनूः १२। इत्यमरः। २। ६। ७१॥ इन्द्रियायतनम् १३ अङ्गम् १४ पौचम् १५ भूघनः १६ मतकरणम् १७ वेरम् १८ सञ्चरः १९ घनः २० बन्धः २१ पुरम् २२ पिण्डः २३ पुद्गलम् २४। इति हेमचन्द्रः॥ भूतात्मा २५ स्वर्गलोकेशः २६ स्कन्धः २७ पञ्जरः २८ कुलम् २९ बलम् ३०। इति जटाधरः॥
(गात्रवान्नादि निषेधो यथा —
“गात्रवक्त्रनखैवाद्यं हस्तकेशावधूननम्।
तोयाग्निपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयम्॥
मद्यातिसक्तिं विश्रम्भस्वातन्त्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत्॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये॥)

गात्रभङ्गा, स्त्री, (गात्रस्य भङ्गोऽवसादो यस्याः।) शूकशिम्बी। इति शब्दचन्द्रिका॥

गात्रमार्ज्जनी, स्त्री, (गात्रं मृज्यतेऽनयेति। मृज+ल्युट्+स्त्रियां ङीप्।) शरीरमार्ज्जनार्थं वस्त्रम्। इति लोकप्रसिद्धिः॥ गामोछा इति भाषा॥

गात्रसङ्कोची, [न्] पु, (गात्रं सङ्कोचयतीति। सम्+कुच+णिच्+णिनि। यद्वा, गात्रस्य सङ्कोची।) शाहकजन्तुः। इति राजनिर्घण्टः॥

गात्रसम्प्लव, पु, (गात्रेण सम्प्लवते भासते सन्तरति जले इत्यर्थः। सम्+प्लु+अच्।) प्लवपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४। ४१६॥

गात्रसम्मित, पु, (गात्रं सम्मितमुत्पन्नावयवमात्रं यत्र।) गात्रावयवोत्पत्तिः। यथा —
“पादमुत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ गात्रसम्मिते।
पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम्॥
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे चेतःसमन्विते।
द्विगुणं गोव्रतं कुर्य्यात् प्रायश्चित्तं विशुद्धये॥
मध्यमवचनं भवदेवव्याख्यातम्। यत्र लगुडाद्यभिघातेन गौर्जीवति गर्भमात्रपातो भवति तदोत्पन्नगर्भमात्रपाते यथोक्तप्रायश्चित्तपादाचरणम्। गात्रावयवोत्पत्तौ प्रायश्चित्तपादद्वयम्। सकलगात्रसम्पत्तौ प्रायश्चित्तपादत्रयम्। अथाचेतन्ययुक्तगर्भघाते तु तत्समेव प्रायश्चित्तमूहनीयम्।” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

गात्रानुलेपनी, स्त्री, (गात्रमनुलिप्यतेऽनया इति। अनु+लिप+ल्युट्+स्त्रियां ङीप्।) गात्रानुलेपनयोग्यं पृष्टं पिष्टं वा सुगन्धिद्रव्यम्। तत्पर्य्यायः। वर्त्तिः २ वर्णकम् ३ विलेपनम् ४। इत्यमरः। २। ७। १३३॥

गाथक, त्रि, (गायतीति। गै गाने+“गस्थकन्।” ३। १। १४६। इति थकन्।) गायकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गाथा, स्त्री, (गीयते इति। गै गाने+“उषिकुषिगार्त्तिभ्यस्थन्।” उणा। २। ४। इति थन् स्त्रियां टाप्।) श्लोकः। (यथा, महाभारते। ३। ८५। ३।
“गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्पद्यते नृप।॥”)
संस्कृतान्यभाषा। सा तु प्राकृतभाषा। गेयम्। तच्च गीतम्। (यथा, मनुः। ९। ४२।
“अत्र गाथा वायुगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः।
यथा बीजं न वप्तव्यं पुंसा परपरिग्रहे॥”)
वृत्तम्। तत्तु अक्षरसङ्ख्यातं पद्यम्। इति मेदिनी। थे। ६॥

गाधृ, ऋ ङ प्रतिष्ठायाम्। ग्रन्थे। लिप्सायाम्। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-आत्म-प्रतिष्ठायां सकं-अन्यत्र-अकं-सेट्।) ऋ, अजगाधत्। ङ गाधितासे नभो भूयः इति भट्टिः। गाधते मालिकः मत्स्यं। इति दुर्गादासः॥

गाध, पु, (गाधृ प्रतिष्ठायां लिप्सायाञ्च+भावे घञ्।) स्थानम्। (यथा, महाभारते। १। २१। १३।
“अगाधसलिलागाधं पातालतलमव्ययम्॥”)
लिप्सा। इति हेमचन्द्रः॥ (कूलम्। परपारम्। यथा महाभारते। ७। ११३। २।
“द्वीपो य आसीत् पाण्डूनामगाधे गाधमिच्छताम्॥”)
सुखोत्तरणीये त्रि। यथा, रघुः। ४। २४।
“सरितः कुर्व्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्द्दमान्।
यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत्॥”
स्त्रियां टाप्। गायत्रीरूपिणी महादेवी। यथा देवीभागवते। १२। ६। ४।
“गौतमी गामिनी गाधा गन्धर्व्वाप्सरसेविता॥”
“गाधा प्रतिष्ठारूपिणी।” इति तट्टीका॥)

गाधि, पु, (गाधते उच्चपदं लिप्सतीति। गाधृ ङ लिप्सायाम्+“सर्व्वधातुभ्य इन्।” उणा। ४। ११७। इति इन्।) चन्द्रवंशीयकुशिकराजपुत्रः। स तु विश्वामित्रमुनिपिता कान्यकुब्जदेशस्य राजा च। (यथा महाभारते। ३। ११५। १९।
“कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः सुमहाबलः।
गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह॥”
अस्य उत्पत्तिकथा यथा, हरिवंशे। २७। १३—१६।
“कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्त्रमिन्द्रसमं विभुः।
लभेयमिति तं शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान्॥
पूर्णे वर्षसहस्रे वै तन्तु शक्रो ह्यपश्यत।
अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः॥
समर्थः पुत्त्रजनने स्वमेवांशमवासयत्।
पुत्त्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः॥
स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम्।
पौरकुत्स्यभवद्भार्य्या गाधिस्तस्यामजायत॥”
अस्य कन्या सत्यवती भृगुवंशीय-ऋचीकपत्नी। सा च जमदग्निं प्रसूतवती। यथा, हरिवंशे। २७। १८।
“गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा।
तां गाधिः काव्यपुत्त्राय ऋचीकाय ददौ प्रभुः॥”
ऋग्वेदमते तु अयमेव गाथीत्याख्यया प्रसिद्ध इति तु तत्रैव ३ मण्डले द्रष्टव्यम्॥ एतदनुसारेणैव रामायणे ‘गाथिन’ इति नामप्रयोगो भगवता वाल्मीकिना विहितः। यथा, तत्रैव। १। १८। ४।
“शीघ्रमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः [सुतम्॥”)

गाधिज, पु, (गाधे राज्ञः कौशिकात् जायते इति। जन+डः।) विश्वामित्रमुनिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनुः। ७। ४२।
“पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान् मनुरेव च।

कुवेरस्य यनैश्वर्य्यं ब्राह्मण्यञ्चैव गाधिज ॥"
एतद्जन्मकथा विश्वामित्रशब्दे द्रष्टव्या ॥)

गाधिपुर, क्ली, (गाधेः कौशिकस्य राज्ञः पुरम्।) कान्यकुब्जदेशः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४ ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १३४ ।
"कन्यानां यत्र कुब्जत्वं व्यधात् गाधिपुरे मरुत्।
तत्रैव शसनीयं स पुमांश्चक्रे भयस्नाग्राम ॥")

गाधिभू, पु (गाधेर्भूरुत्पत्तिर्यस्य गाधिर्भूरुत्पत्तिस्थानं यस्येति वा । यद्वा गाधेर्भवति उत्पद्यते स्म । भू+भूतवर्त्तमानयोरिति क्विप्।) विश्वामित्रमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गाधेय, पु (गाधेरपत्यं पुमान् । गाधि+"इञ्-श्वानिञ ।" ४ । १ । १२२ । इति ढक् ।) विश्वामित्रमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१३ ॥ (यथा, हरिवंशे । २७ । १७ ।
"विश्वामित्रस्तु गाधेयो राजा विश्वरथश्च ह ॥")

गान, क्ली (गीयते इति । गै+भावे ल्युट्।) गीतम् । इत्यमरः । १ । ७ । २५ ॥ (यदुक्तम्,—
"जपकोटिगुणं ध्यानं ध्यानकोटिगुणो लयः ।
लयकोटिगुणं गानं गानात् परतरं न हि ॥")
तत्पर्य्यायः । गेयम् २ गीतिः ३ गान्धर्व्वम् ४ । इति हेमचन्द्रः । २ । १६४ ॥ (गानं हि वैदिकलौकिकभेदात् द्विविधम् । तत्र वैदिकगानन्तु मुक्तिप्रदं अन्यत् लोकरञ्जनकरम् । वैदिकलौकिकयोर्मार्गदेशीति नामान्तरमपि श्रूयते । गानन्तु सामवेदादेव उत्पन्नं यदुक्तं सङ्गीतदर्पणटीकायाम् ।
"ऋग्भिः पाठ्यमभूद्गीतं सामभ्यः समपद्यत ।
यजुर्भ्योऽभिनयो जाता रसाश्चाथर्व्वणः स्मृताः ॥"
द्विविधसङ्गीतयोर्लक्षणमाह सङ्गीतदर्पणे । -१।
"मार्गदेशीविभागेन सङ्गीतं द्विविधं मतम् ।
द्रुहिणेन यदन्विष्टं प्रयुक्तं भरतेन च ।
महादेवस्य पुरतस्तन्मार्गाख्यं विमुक्तिदम् ॥
तत्तद्देशस्थया रीत्या यत् स्याल्लोकानुरञ्जनम् ।
देशे देशे तु सङ्गीतं तद्देशीत्यभिधीयते ॥
गीतवादित्रनृत्यानां रक्तिः साधारणो गुणः ।
अतो रक्तिविहीनं यत् न तत् सङ्गीतमुच्यते ॥"
गानन्तु नादात्मकमेव नादस्तु यदा स्वयं राजते तदा स्वर इति प्रसिद्धः स्यात् । स्वरस्तु षड्ज ऋषभ गान्धार मध्यम पञ्चम धैवत निषादभेदात् सप्तविधः । एतेषां विज्ञापनार्थं एतदाश्रयीभूतद्वाविंशतिश्रुतीनां नामानि स्वरस्थितिश्च कथ्यन्ते । यथा, सङ्गीतदर्पणे । ५३—५६ ।
"तीव्रा कुमुद्वती मन्दा छन्दोवत्यस्तु षड्जगाः ।
दयावती रञ्जनी च रतिका चर्षभे स्थिता ॥
रौद्री क्रोधा च गान्धारे वज्रिकाथ प्रसारिणी ।
प्रीतिश्च मार्ज्जनीत्येताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः ॥
क्षिती रक्ता च सन्दीपन्यालापिन्यपि पञ्चमे ।
मदन्ती रोहिणी रम्येत्येता धैवतसंश्रयाः ॥
उग्रा च क्षोभिणीति द्वे निषादे वसतः श्रुती ॥"
अन्यत् विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ *॥ गाने तु रागा रागिण्यश्च प्रयोक्तव्याः अतस्तेषां नामानि कथ्यन्ते । यथा सङ्गीतदर्पणे स्वराध्याये । १२—१६ ।
पार्व्वत्युवाच ।
"के रागाः काश्च रागिण्यः का वेला कृतवश्च के ।
किं रूपं कथयस्वाद्य वद देव । प्रसादतः ॥"
ईश्वर उवाच ।
"श्रीरागोऽथ वसन्तश्च भैरवः पञ्चमस्तथा ।
मेघरागो बृहन्नाटः षडेते पुरुषाह्वयाः ॥"
इति षट् रागाः ॥
अथ रागिण्यः ।
"मालश्री त्रिवणी गौरी केदारी मधुमाधवी ।
ततः पाहाडिका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः ॥
देशी देवगिरी चैव वराटी तोडिका तथा ।
ललिता चाथ हिन्दोली वसन्तस्य वराङ्गनाः ॥
भैरवी गुर्ज्जरी रामकिरी गुणकिरी तथा ।
वाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः ॥
विभाषा चाथ भूपाली कर्णाटी वडहंसिका ।
मालवी पटमञ्जर्य्या सहैताः पञ्चमाङ्गनाः ॥
मल्लारी सौरटी चैव सावेरी कौशिकी तथा ।
गान्धारी हरशृङ्गारा मेघरागस्य योषितः ॥
कामोदी चैव कल्याणी आभिरी नाटिका तथा ।
सारङ्गी नट्टहम्बीरा नट्टनारायणाङ्गनाः ॥"
इति षट्त्रिंशत् रागिण्यः ॥
रागरागिणीनां विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे गानस्य अन्यद्विवरणं गीतशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥) ध्वनिः । इति धरणी ॥

गानिनी, स्त्री, (गानं रोगादिनाशकतया प्रशस्तं गीतिर्विद्यतेऽस्याः । गान+इनि ।) वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गानं सङ्गीतविद्या गतिः स्तुतिश्चास्त्यस्याः इति व्युत्पत्त्या यथाक्रमं गानज्ञा गतिमती स्तवयुक्ता च स्त्री । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

गान्तु, त्रि (गच्छतीति । गम गतौ+"क्रमिगमिक्षमीति।" उणा । ५ । ४३ । इति तुन् वृद्धिश्च ।) गन्ता । इत्युणादिकोषः ॥ गायकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गान्त्री, स्त्री (गन्त्री एव । स्वार्थे अण् । ततो ङीप् ।) गन्त्री । वृषवाह्यशकटः । गरुर गाडि इति भाषा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (क्वचित् क्लीवलिङ्गत्वमपि दृश्यते ॥)

गान्दिनी, स्त्री (गां पशुं जीवजातमित्यर्थः द्यति शोधयतीति । दैप शोधने+णिनि+ङीप् । पृषोदरात् साधुः ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेषः शब्दरत्नावली च ॥ (गां धेनुं ददाति प्रतिदिनमित्यर्थः । दा दाने+णिनि+ङीप् । पृषोदरात् साधुः ।) अक्रूरमाता । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्या नामनिरुक्तिर्यथा, हरिवंशे । ३४ । ७—११ ।
"श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्य्यामविन्दत ।
गान्दिनी नाम सा गास्तु ददौ विप्रेषु नित्यशः ॥
सा मातुरुदरस्था वै बहून् वर्षगणान् किल ।
निवसन्ती न वै जज्ञे गर्भस्थां तां पिताब्रवीत् ॥
जायस्व शीघ्रं भद्रन्ते किमर्थं चेह तिष्ठसि ।
प्रोवाच चैनन्तु गर्भस्था सा कन्या गान्दिने दिने ॥
यदि दद्यां ततो जाये पितरं प्रत्यवाच ह ।
तथेत्युक्ता च तां चास्याः पिता काममपूरयत् ॥
दाता यज्वा च वीरश्च श्रुतवानतिथिप्रियः ।
अक्रूरः सुषुवे तस्मात् श्वफल्काद्भूरिदक्षिणः ॥" *॥
गान्धिनीति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते ॥)

गान्दिनीसुत, पु (गान्दिन्या गङ्गायाः सुतः ।) भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कार्त्तिकेयः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥ गान्दिन्याख्यदासाख्यायर प्रसिद्धायाः श्वफल्कभार्य्यायाः सुतः ।) अक्रूरः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, माघे । १० । १२ ।
"विलङ्घितस्थितिमभिवीक्ष्य रुष्टया
रिपोर्गिरा गुरुमपि गान्दिनीसुतम् ॥")

गान्धर्व्व, क्ली (गन्धर्व्वस्य इदं गन्धर्व्वैः गीतं वा । गन्धर्व्व+अण् । यद्वा, गन्धर्व्वो अधिष्ठात्री देवता अस्येति अण् ।) गानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह दत्तिलः ।
"पदस्थस्वरसङ्घातस्तालेन सङ्गतस्तथा ।
प्रयुक्तश्चावधानेन गान्धर्व्वमभिधीयते ॥"
यथा च महाभारते । १३ । १९ । ९६ ।
"अवादयञ्च गन्धर्व्वा वाद्यानि विविधानि च ।
अथ प्रवृत्ते गान्धर्व्वे दिव्ये ऋषिरुपाविशत् ॥"
गन्धर्व्वो अधिष्ठात्री देवता अस्येति अण् । गन्धर्व्वदेवताकमस्त्रम् । यथा रघुः । ५ । ५७ ।
"गान्धर्व्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तु-
र्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥")

गान्धर्व्व, पु (गन्धर्व्व एव । "प्रज्ञादिभ्यश्च ।" ५ । ४ । ३८ । इत्यण् ।) गन्धर्व्वः । इति हेमचन्द्रः । २ । १६४ ॥ (भारतवर्षीयोपद्वीपविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
"भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदान्निशामय ।
इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ॥
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्व्वस्त्वथ वारुणः ।
अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ॥")
अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः । यत्र कन्यावरयोरन्योन्यानुरागात् त्वं मे भार्य्या त्वं मे पतिरिति निश्चयः सः । (तल्लक्षणं यथा, मनौ । ३ । ३२ ।
"इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्व्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥"
स च क्षत्रियाणामेव धर्म्म्यः । यथा तत्रैव । ३ । २६ ।
"गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥")
तत्सम्बन्धिनि त्रि ॥ (यथा, काशीखण्डे ।
"गान्धर्व्वस्त्वेष लोकोऽमी गन्धर्व्वाश्च शुभव्रताः ॥"
गन्धर्व्वदेशोद्भवे च । यथा महाभारते । ३ । २६ । १ ।
"उपेतं राजतैरश्वैर्गान्धर्व्वैर्हेममालिभिः ।
पाण्डराभ्रप्रतीकाशैर्मनोवायुसमैर्जवे ॥")

गान्धार, क्ली (गन्ध एव गान्धः सुगन्धः ऋच्छतीति । ऋ गतौ+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । यद्वा, गान्धाराख्यान्देशान् वासितान् प्रियम् । अण् ।) गन्धरसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गान्धार पु (गन्ध एव गान्धो गन्धकस्त न्गच्छति उत्पत्तिकारणत्वेन गच्छतीति। ऋ गतौ+ अण।) सिन्दूरम। जम्बुद्वीपस्थोत्तरदेश। कान्धार इति भाषा। इति मेदिनी। रे। १ ६॥ (देशोऽयं वृहत्संहितायां कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्त। यथा, तत्रैव। १ । २८।

'उत्तरत कैलास।" इत्युपक्रम्य—

"गान्धारयशोवतिहेमतालराजन्यखचरगव्याश्च॥"

इत्युक्तवा। दुर्य्योधनमातुल शकुनिस्तु एतद्देशस्य राजासीत। यथा महाभारते। २। २३७। २१।

"गान्धारराज शकुनि प्रत्युवाच हसन्निव॥"॥ गन्ध एव गान्ध। स्वार्थे अण। त ऋच्छतीति। "कर्म्मण्यण।" ३। २। १। इत्यण।) सप्तस्वरान्तर्गततृतीयस्वर। स तु छागस्वरतुल्य। (यदुक्त सङ्गीतशास्त्रे।

"षड्ज रौति मयूरस्तु गावो नर्द्दन्ति चर्षभम।

गान्धारन्तु अजो रौति क्रौञ्च क्वणति मध्यमम॥")

तस्योत्पत्त्यादि।

"वायु समुद्गतो नाभे कण्ठशीर्षसमाहत।

नानागन्धवह पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना॥"

इति भरत॥

अपि च।

"नाभे समुद्गतो वायुर्गन्ध श्रोत्रे च चालयन।

स शब्दत्वेन नियाति गान्धारस्तेन कथ्यते॥

चतस्र पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मता।

ऋषभे धैवते तिस्रो द्वे गान्धारनिषादके॥"

(अयन्तु देवकुलसम्भूतो वैश्यजाति स्वर्णवद्ज्ज्वलपीतवर्ण। अस्य जन्म कुशद्वीपे, ऋषि शशाङ्क सरस्वती देवता त्रिष्टुप छन्द। करुणरसे एवास्य उपयोगित्वम॥ इति सङ्गीतदर्पणे। ८३—६१॥ *॥ स्वरग्रामविशेष। तल्लक्षणम। यथा, तत्रैव ७६—८।

"रि मयो श्रुतिमेकैका गान्धारश्चेत समाश्रयेत।

प श्रुति धो निषादस्तु ध श्रुति स श्रुति श्रित॥

गान्धारग्राममाचष्ट तदा त नारदो मुनि।

प्रवर्त्तते स्वर्गलोके ग्रामोऽसौ न महीतले॥"*॥)

रागविशेष। तस्य रूप यथा सङ्गीतदामोदरे।

"जटा दधान कृतभूतिभूषण

काषायवासास्तनुदेहयष्टि।

सयोगपट्ट कृतनेत्रमुद्रो

गान्धारराग कथितस्तपस्वी॥"

स तु भैरवरागपुत्त्र। प्रभाते तस्य गानसमय॥

गान्धारराज पु, (गान्धारस्य देशविशेषस्य राजा। "राजाहसखिभ्यष्टच।" ५। ४। ६१। इति टच।) शकुनि। (यथा महाभारते। ३। २३७। २१।

"गान्धारराज शकुनि प्रत्युवाच हसन्निव॥"

अस्य पित्रादयोऽपि। यथा, तत्रैव। १।११। १४।

"ततो गान्धारराजस्य पुत्त्र शकुनिरभ्ययात॥")

गान्धारी, स्त्री, (गान्धारस्य गान्धारराजस्य अपत्य स्त्री। इञ ततो ङीष।) धृतराष्ट्रराजपत्नी। सा तु दुर्य्योधनमाता। इति महाभारतम॥ (इय हि हरमाराध्य शतपुत्त्रवर लब्धवती। यथा महाभारते। १। ११। ६।

"अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारी सुबलात्मजाम।

आराध्य वरद देव भगनेत्रहर हरम॥

गान्धारी किल पुत्त्राणा शत लेभे वर शुभा॥"

पार्व्वतीसहचरीभेद। यथा तत्रैव।३।७२।४८।

"गौरी विद्याथ गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया॥"

गायत्त्रीस्वरूपा महादेवी। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४।

"गायत्त्री गोमती गीता गान्धारी गानलोलुपा॥"

गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २६। ५१।

"गान्धारी गर्भशमनी गतिभ्रष्टगतिप्रदा॥'

"गा धारयतीति गान्धारी।" इति तट्टीका॥

नाडीविशेष। यथा सङ्गीतदर्पणे। २६।

"सुषुम्नेडा पिङ्गला च कुहूरथ पयस्विनी।

गान्धारी हस्तिजिह्वा च वारणाथ यशस्विनी॥")

जिनाना शासनदेवताविशेष। इति हेमचन्द्र॥ यवास। इति राजनिर्घण्ट॥ दुरालभा। इति भावप्रकाश॥ मादकद्रव्यविशेष। गाजा इति भाषा॥ इति विष्णुसिद्धान्तसारावलीवैद्यकग्रन्थ॥

गान्धारेय, पु, (गान्धार्य्या अपत्य पुमान। "स्त्रीभ्यो ढक।"४।१।१२०। इति ढक।) दुर्य्योधनराज। इति त्रिकाण्डशेष॥ (दु शासनादयोऽपि॥)

गान्धिक, पु (गन्धयते परप्रार्थना गच्छतीति। गन्ध क ड गतौ+णिनि। तत स्वार्थे कन। यद्वा, गन्धो गर्व्वोऽस्यास्तीति। गन्ध+"अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति ठन।) लेखक। सुगन्धिद्रव्यव्यवहारी। गन्धबणिक इति ख्यात। इति मेदिनी। के। ८३॥ स तु अम्बष्ठात राजपुत्त्र्या जात। इति पराशरपद्धति॥ (अय हि नायकस्य शृङ्गारसहायेषु अन्यतम। यथा, साहित्यदर्पणे। ३। ४६।

"शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्या स्यु।

भक्ता नर्म्मसु निपुणा कुपितवधूमानभञ्जना

शुद्धा॥

आदिशब्दात मालाकाररजकताम्बूलिकगान्धिकाद्य॥") कीटविशेष। इति शब्दरत्नावली॥ गाधिपोका इति भाषा॥ (गान्ध गन्धप्रधान द्रव्यमस्यास्ति। ठन। गन्धप्रधानद्रव्यविशिष्टे त्रि। यथा, पञ्चतन्त्रे। १। १३। [दिभि।

"पण्याना गान्धिक पण्य किमन्यै काञ्चना यत्रैकेन च यत क्रीत तच्छतेन प्रदीयते॥")

गामुक त्रि, (गच्छतीति। गम गतौ+"लषपतपदेति।" ३। ३। १५४। इति उकञ।) गन्ता। इति व्याकरणम॥

गाम्भीर्य्य क्ली, (गम्भीरस्य भावो गम्भीरे भव वा। "गम्भीराञ्ञ्य।" ४। ३। ५८। इति ञ्य।) गम्भीरता। यथा,—

"मेघनिर्घोषगाम्भीर्य्य प्रतिनादविधायिता।"

इति जिनबालगुणे हेमचन्द्र॥

(इद हि नायकस्य सात्त्विकगुणविशेष। यथा साहित्यदर्पणे। ३। ५८।

"शोभा विलासो माधुर्य्यङ्गाम्भीर्य्य धैर्य्यतेजसी।

ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजा पौरुषा गुणा॥'

तस्य लक्षणम। यथा तत्रैव। ३। ६२।

"भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्य्य निर्व्विकारता॥"

उदाहरणम। यथा,—

"आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च।

न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रम॥")

गायक त्रि, (गायतीति। गै गाने+ण्वुल।) गानकर्त्ता। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा माघे। ११। १।

"कलमविकलताल गायकैर्बोधहेतो॥")

तत्पर्य्याय। गायन २ गाथक ३। इति त्रिकाण्डशेष॥ गाता ४। तस्य दोषा यथा —

"लज्जित भीतमुत्क्षिप्तमव्यक्तमनुनासिकम।

काकस्वर शिर कम्पो लयस्थानविवर्ज्जितम॥

विस्वर विरसञ्चैव विश्लिष्ट विषमाहतम।

व्याकुल तालहीनञ्च गातुर्दोषाश्चतुर्द्दश॥"

इति सङ्गीतदामोदर॥

गायत्त्री, [न] पु, (गायन्त त्रायते इति। गायत + त्रै + णिनि। आलोपात साधु।) खदिरवृक्ष। इति भरत॥ (खदिरशब्दे गुणादिक ज्ञेयम॥ गायत्त्र स्तोत्रमस्यास्तीति गायत्त्र+ "अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति इनि। उद्गातरि सामगायके त्रि। यथा ऋग्वेदे। १। १०। १।

"गायन्ति त्वा गायत्त्रिणोऽर्च्चन्त्यर्कमर्किण॥")

गायत्त्री, स्त्री, (गायन्त त्रायते इति। त्रै ङ पालने +"आतोऽनुपसर्गे क।" ३। २। ३ इति क। ततो गौरादित्वात ङीष।) खदिरवृक्ष। इत्यमर। २। ४। ४६॥ (यथा, वैद्यके दद्रुकुष्ठशान्त्यर्थे।

"मूत्वादारुकनिङ्गभृङ्गमगधा चारन्ति पाठावरी गायत्त्री त्रिफलाकिरातकमहानिम्बासनारग्वधम॥")

षडक्षरच्छन्दोविशेष। तस्यास्त्रिविधा यथा। तनुमध्या १ शशिवदना २ सोमराजी ३। आद्याया आद्यन्तयोर्गुरुद्वये मध्ये लघुद्वयम॥ द्वितीयाया आदिमध्ययोर्लघुद्वये अन्ते गुरुद्वयम॥ तृतीयाया आदिमध्ययोर्लघुगुरू गुरु लघू अन्ते गुरुद्वयम॥ क्रमेणोदाहरणानि यथा। व्यास्ता मम चित्ते नित्य तनुमध्या॥ १॥ शशिवदनाना व्रजतरुणीनाम॥ २॥ हरे सोमराजी समा ते यश श्री॥ ३॥ इति छन्दोमञ्जरी॥*॥ दुर्गा। यथा —

"गायनात्त्रमनाद्वापि गायत्त्री त्रिदशार्च्चिता।

साधनात सिद्धिरित्युक्ता साधका वाथ इश्वरी॥"

इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ आध्याय॥ (सा च गायत्त्रीरूपेण ब्रह्मणैव वर्त्तते। यथा, देवीभागवते। ७। ३। ८१।

"गायत्त्री वेदवदने पार्व्वती शिवसन्निधौ॥"*॥

गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। ८। ५३।
'गुणनीयचरित्रा च गायत्री गिरिशप्रिया॥")
त्रिपदा देवी। इति मेदिनी। रे। १५॥ सा
तु त्रिपादष्टाक्षरच्छन्दोयुक्तमन्त्रात्मिका वेद
माता भीरुपाख्या। (यथाह मनुः। २।
७७—७८।
"त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत्।
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः॥
एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम्।
सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते॥"
इयमेव सव्याहृतिका ब्रह्मप्राप्तिद्वाररूपा तस्मात्
प्रत्यह ब्राह्मणैर्व्याहृतिपूर्विकैव अध्ययनीया।
यदुक्तं तत्रैव। २। ८१—८३।
"ओङ्कारपूर्व्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम्॥
योऽधीतेऽहन्यहन्येतांस्त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान्॥
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परन्तप।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशि
ष्यते॥")
तस्या नामव्युत्पत्तिर्यथा स्मृतौ।
'गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री त्वं ततः स्मृता॥"
सापि ब्रह्मणः पत्नी। यथा,—
"अध्वर्युणा समाहूता एहि देवि। त्वरान्विता।
उत्थिताश्चाग्नयः सर्वे दीक्षाकालमुपागतम्॥
सावित्र्युवाच।
लक्ष्मीनाद्यापि चायाति सती नैवेह दृश्यते।
इन्द्राण्याद्या ग्रहीता शक्राणी गच्छती त्विह।
नाहमेकाकिनी यास्ये यावन्नायान्ति ताः स्त्रियः॥
ब्रूहि गत्वा विरिञ्चिन्तु तिष्ठस्त्विह मुहूर्त्तकम्॥
व्रजमाना तथा त्वध्वर्युस्त्यक्त्वा देवमुपागमत्।
सावित्री व्याकुला देवी प्रसक्ता गृहकर्मणि॥
सख्यो नाभ्यागता यावत् तावन्नागमनं मम।
एवमुक्तोऽस्मि वै देव। कालश्चाप्यतिवर्त्तते॥
यच्च योग्य भवदत्र तत् कुरुष्व पितामह।।
एवमुक्ते तदा वाक्यं किञ्चित्कोपसमन्वितः॥
पत्नीञ्चान्यां मदर्थन्तु शीघ्रं त्वञ्च समानय।
प्रवर्त्तते यथा यज्ञः कालहीनो न जायते॥
तथा शीघ्रं विधेहि त्वं नारीं काञ्चिदुपानय।
एवमुक्तस्तया शक्रो गत्वा सर्व्वं धरातलम्॥
स्त्रियो दृष्टास्तु यास्तेन सर्व्वास्तास्तु परिग्रहाः।
आभीरकन्या सुरूपा सुभाषा चारुलोचना॥
ददर्श तां सुभावार्द्रां वापलायतलोचनाम्।
कासि कस्य कुतश्च त्वमागता सुभ्रु। कथ्यताम्॥
एकाकिनी किमर्थं च वीथिमध्येऽवतिष्ठसे।
रूपान्विता च सा कन्या शक्रं प्रोवाच वेपती॥
गोपकन्या अहं वीर। विक्रेतुमिह गोरसम्।
समागता दृताद्दीना प्रगृह्णीष्व यथेप्सितम्॥
एवमुक्तस्तदा शक्रो गृहीत्वा तां करे दृढम्।
आनीय तां विशालाक्षीं यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः॥
कमलाक्षीं सुरङ्गाङ्गीं पुण्डरीकनिभेक्षणाम्।
गान्धर्व्वेण तदा ब्रह्मा गृहीत्वा मनः आदधे॥

प्रभुरानन्दितो दृष्ट्वा गोपकन्यामनन्यजाम्।
यदा सा सुरूपत्वाच्छ्रेष्ठत्वादानुमीयते।
नास्ति सीमन्तिनी काचिन्मनो यस्यास्तरा स्मरात्।
सानन्दा समानीता यस्य दृग्गोचरं गता॥
एव चिन्तापरा दीना यावत् सा गोपकन्यका।
भवत्येषा महाभागा गायत्री नामतः प्रभो।॥
तावदेव महाविष्णुः प्रोक्तवानिदमुत्तमम्।
अनुगृह्णीष्व देवेश। अस्याः पाणिग्रहं कुरु॥
गान्धर्व्वेण विवाहेन उपयेमे पितामहः॥" ॥
अस्या ध्यानं यथा,—
"श्वेता त्वं श्वेतरूपासि शशाङ्केन समा मता।
बिभ्रती विपुलावूरू कदलीगर्भकोमला॥
एणशृङ्गं करे गृह्य पङ्कजञ्च सुनिर्म्मलम्।
वसाना वसने क्षौमे रक्ते चाद्भुतदर्शने॥
शशिरश्मिप्रकाशेन हारेणोरसि राजसे।
दिव्यकुण्डलपूर्णाभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषिता॥
चन्द्रसौम्यगणयुक्तेन मुकुटेन विराजसे।
मुकुटेन त्रिगन्धेन केशबन्धेन शोभिता॥
भुजगभोगसदृशौ भुजौ धारयसे दिवि।
स्तनौ ते कठिनौ देवि। वर्त्तुलौ समचूचुकौ॥
जघनेनातिशुभ्रेण त्रिवलीभिश्च संयुता।
विस्तीर्णस्थूलजघना सुश्रोणी च वराङ्गना॥
चारुरूपोरुयुगला गम्भीराभरणा तथा।
त्रैलोक्यचारिणी सा त्वं जगतामेव पावनी॥"
अस्या वैदिकतान्त्रिकध्यानद्वयं गुह्यत्वादत्र न
लिखितम्॥ * ॥ तस्या जपफलं तत्र ब्राह्मणान्
प्रति गायत्रीवाक्यम्।
"त्रिशीर्षात पुष्करे स्नात्वा मां जप्त्वा वेदमातरम्।
प्रतिग्रहकृतान् दोषान् प्राप्स्यथ द्विजोत्तमाः।॥
गायत्र्यै किल जप्येस्तु तारणाय त्रिभिः कृते।
ब्रह्महत्यासमं पापं तत्क्षणादेव नश्यति॥
दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुरा कृतम्।
त्रियुगन्तु सहस्रेण नात्र कार्य्या विचारणा॥
अष्टादशा स्थिता चाहं जगद्व्याप्तं मया त्विदम्।
माताहं सर्व्ववेदानां पदैः सर्व्वरलङ्कृता॥
जप्त्वा मां परमां सिद्धिं यास्यन्ति द्विजसत्तमाः।।
प्राधान्यं मम जाप्येन सर्व्वथा वो भविष्यति॥" ॥
तस्या माहात्म्यादि यथा —
"उपलभ्य च सावित्रीं नोपतिष्ठेत यो द्विजः।
काले त्रिकालं सप्ताहात् स पतेन्नात्र संशयः॥
गायत्रीमन्त्रतोयाढ्यं दत्तं येनाञ्जलित्रयम्।
काले सावित्रिकेण स्यात्तेन दत्तं जगत्त्रयम्॥
अष्टादशसु विद्यासु मीमांसाऽतिगरीयसी।
ततोऽपि तर्कशास्त्राणि पुराणं तेभ्य एव च॥
ततोऽपि धर्म्मशास्त्राणि तेभ्यो गुर्व्वी श्रुतिर्नृप।।
ततो ह्युपनिषत् श्रेष्ठा गायत्री च ततोऽधिका॥
वाच्यवाचकसम्बन्धो गायत्र्याः सवितुर्द्वयोः।
वाच्योऽसौ सविता साक्षात् गायत्री वाचिका
परा॥
तां देवीमुपतिष्ठन्ते ब्राह्मणा ये जितेन्द्रियाः।
सूर्य्यलोकं ते प्रयान्ति क्रमान्मुक्तिञ्च पार्थिव।॥"
इति पद्मपुराणम्। * ॥

अथ गायत्रीकल्पः।
"जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम्।
तपसा भावितो देवा ब्राह्मणः पूतकिल्विषः॥
न सीदेत् प्रतिगृह्णन् स त्वपि पृथ्वीं ससागराम्।
उभे सन्ध्ये ह्युपस्तिष्ठेत् गायत्रीं प्रयतः शुचिः॥
तत्कस्य दुष्कृतं नास्ति गत्याग परलोऽपि वा।
यश्च नानर्हो विद्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः॥
गायत्रीध्यानपूतस्य कलां नार्हति षोडशीम्।
एवं किञ्चिषयक्तान्तु विनिर्द्दहति पातकम्॥
उभे सन्ध्ये ह्युपासीत तस्मान्नित्यं द्विजोत्तमः।
छन्दस्तस्यास्तु गायत्रं गायत्रीत्युच्यते ततः॥
गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री तु ततः स्मृता।
मरीचे। कारणात्तस्मात् गायत्री कीर्त्तिता मया॥
तव बुद्धिमतां श्रेष्ठ। नित्यं सर्व्वेषु कर्म्मसु।
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह॥
जपन्ति ये सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित्।
दशकृत्वः प्रजप्ता सा रात्र्याह्नोर्यत् कृतं लघु॥
तत् पापं प्रणुदत्याशु नात्र कार्य्या विचारणा।
शतं जप्ता तु सा देवी पापौघशमनी स्मृता॥
सहस्रं जप्ता सा देवी महापातकनाशिनी।
लक्षजाप्येन साप्येव सप्त जन्मानि पातकम्॥
कोटिजाप्येन विप्रर्षे। यदिच्छति तदाप्नुयात्।
यक्षविद्याधरत्वं वा गान्धर्व्वं देवतोऽपि वा॥
यत्र यत्र भवेद्वाञ्छा तत्तदाप्नोत्यसंशयम्।
दशसाहस्रजाप्येन निष्कामः पुरुषो यदि॥
विधिना नियतः ध्यायेत प्राप्नोति परमं पदम्।
यथाकथञ्चिज्जपिता गायत्री पापहारिणी॥
सर्व्वकामप्रदा प्रोक्ता पृथक्कर्म्मसु निष्ठिता॥"॥
मरीचिरुवाच।
"विधिना येन कथया गायत्री पापनाशिनी।
पवित्रा परमा ह्येषा सर्व्वकल्याणसाधिनी॥
वह्निरुवाच।
सव्याहृतिं सप्रणवां जप्त्वा मासांश्च षोडश।
अपि भ्रूणहनं पापात् मुच्यन्तेऽन्यैः कृतात्॥
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः।
अहोरात्रकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः॥
अन्तर्जले त्रिरावर्त्त्य गायत्रीं प्रयतस्तथा।
मुच्यते पातकैः सर्व्वैर्यदि न ब्रह्महा भवेत्॥
नास्ति सत्यात् परो धर्म्मो नास्ति ध्यानात् समा
गतिः।
गायत्र्याश्च परं नास्ति दिवि चेह च पावनम्॥
हुता च वरदा देवी सर्व्वकामफलप्रदा।
गायत्र्याश्च तिलैर्होमः सर्व्वपातकनाशनः॥
शान्तिकामो यवैः कुर्य्यादायुष्कामो घृतेन तु।
कर्म्मान्तसिद्धिकामस्तु कुर्य्यात् सिद्धार्थकैर्नरः॥
ब्रह्मवर्च्चसकामस्तु पयसा च समाचरेत्।
पुत्रकामः सदा दध्ना धान्यकामस्तु शालिभिः॥
क्षीरवृक्षसमिद्भिस्तु ग्रहपीडोपशान्तये।
धनकामस्तथा विल्वैः श्रीकामः कमलैस्तथा॥
आरोग्यकामः क्षीराक्तैः कुर्य्याद् दूर्व्वाङ्कुरैर्द्दश।

देशोपसर्गे सम्प्राप्ते तदेव च विधीयते ॥
गुग्गुलैर्गुटिकाभिस्तु कृत्वा होममतन्द्रित ।
सम्भाग्य महदाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ॥
पायसेन तथा हुत्वा विद्या समधिगच्छति ॥" ॥
"येन येन तु कामेन लक्षहोमं समाचरेत् ॥
तं तं काममवाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ।
कृच्छ्रेण शुद्धिसम्पाद्य प्राणायामशतेन च ॥
अन्तर्जले च तां जप्त्वा स्नातो नियमतन्द्रित ।
प्राणायामांस्ततः कृत्वा विधानेनैव यो द्विज ॥
पूर्व्वाह्ने जुहुयादग्नौ सुसमिद्धे यथाविधि ।
भिक्षया च कणाशी वा फलमूलाशनोऽपि वा ॥
क्षीरयावकभक्षाहारो भवेत्तत्र विचक्षण ।
आहाराणां यथोक्तानामेकाहार समाश्रयेत् ॥
समाप्तिं लक्षहोमस्य यावद्भवति निश्चय ।
लक्षहोमावसाने तु ब्राह्मणेभ्यस्तु दक्षिणा ॥
देया भवति शक्त्या तु गावो वस्त्राणि काञ्चनम् ।
सर्व्वोत्पातप्रसूतस्तु सर्व्वं भवति शोभनम् ॥
पक्षभिद्ग्रहपीडायां लक्षहोमं समाचरेत् ।
असङ्कीर्णे तथा दोषे नृपतिस्त्वभयं तथा ॥
नास्ति लोके स उत्पातो यो ह्यतो नोपशाम्यति ।
मङ्गलञ्च परं नास्ति यदस्मादतिरिच्यते ॥
ग्रहशान्तिं पुरा कृत्वा मन्त्रैः खे खे स्वशास्त्रतः ।
इन्द्रायाग्नये सोमाय नमः प्रजापतेस्तथा ॥
आहुतिभ्यस्ततः पश्चात् पूर्णाहुतिमथान्ततः ।
गणानान्त्वितिं वा कृत्वा इमं देवेति चेन्द्वे ॥
अग्निर्मूर्द्धेत्युद्बुध्यस्व इहस्पतेति प्रयोजयेत् ।
अन्नात् परिस्रुतेनैव सन्नो देवीस्ततः पुनः ॥
कया न इति राहोर्व्वै केतुं कृण्वेति केतवे ।
त्र्यम्बकेन तु रौद्रं च होमयेज्जातवेदसि ॥
सर्व्वं गायत्रीहोमन्तु लक्षहोमे प्रकल्पयेत् ।
दिक्पालेभ्यश्च होतव्यं भूतेभ्यश्च ततः क्रमात् ॥
मरुत्वमसि दूत वै यस्मिन् वृत्तो नमामि तम् ।
वरुण वो रिशादसश्च वयमुक्त्वा पथस्य ते ॥
सोमं राजानमवसे ब्रह्मरुद्राय वै तथा ।
क्षेत्रस्य पतिना चैव भूतानां पतये तथा ॥
रक्षोघ्नेनैव मन्त्रेण होतव्यं विधिपूर्व्वकम् ।
घृतात्ताभिः समिद्भिश्च तिलहोमं ततः परम् ॥
दशैकं प्रति वा कुर्य्याद्दशाविंशतिमेव च ।
एकैकं प्रति पूर्णा स्यात्तदन्तं ऋषिसत्तमाः ॥
ब्रह्मवृक्षोद्भवाभिस्तु तथा दूर्व्वाङ्कुरोद्भवा ।
होतव्या लक्षहोमे तु गायत्र्या कामिकं परम् ॥
श्रीसूक्तं पावमानीश्च पौरुषं शाम्भवं तथा ।
राजेन्द्रश्च रामस्य ज्येष्ठसाम इहद्रथम् ॥
महाजपन्तु होमान्ते कुर्य्यात् वै सर्व्वसिद्धिदम् ।
सर्व्वत्र पूर्णा ततो दद्यात् सप्त ते अभिमन्त्रितम् ॥
नमो ब्रह्मणेति चामन्त्र्य ग्रविणाश्च नव घटम् ।
रैवाजे शुभैर्वस्त्रैश्छन्ना चैव तु संयुतम् ॥
तज्जलेनाभिषिञ्चेत देवस्य त्वेति वै तदा ।
धन्वनागादिभिर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत्ततः क्रमात् ॥
एवं यः कुरुते राजा लक्षहोमं यतव्रतः ।
न तस्य शत्रवः सर्व्वे अग्रे तिष्ठन्ति कर्हिचित् ॥
न चैव मरको देशे व्याधिर्व्वा जायते तथा ।

अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषका शलभाः शुकाः ॥
राक्षसाद्या विनश्यन्ति सर्व्वास्तत्र तथेतयः ।
रसवन्ति च तोयानि शस्यञ्च निरुपद्रवम् ॥
जायते यस्य या चेष्टा अभिलिष्टा सा न किं भवेत्॥१॥
कोटिहोमन्तु यो राजा कारयेद्विधिपूर्व्वकम् ॥
न तस्य मानसो दाह इह लोके परत्र च ।
कोटिहोमे तु वरयेत् ब्राह्मणान् विंशतिं नृप ॥
शतं वाथ सहस्रं वा य इच्छेद्भूतिमात्मनः ।
कोटिहोमं च यः कुरुते श्रद्धया द्विज ॥
क्षत्त्रियो वाथ वैश्यो वा तस्य पुण्यफलं महत् ।
यद्यदिच्छति कामानां तत्तत्प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
सशरीरोऽपि चेन्द्रस्य त्रिदिवं स्वर्गतां प्रयात् ।
सावित्री परमा देवी सावित्री पावनी परम् ॥
सर्व्वकामप्रदा चैव सावित्री कथिता नव ।
अभिचारेषु तां देवीं विपरीतां विचिन्तयेत् ॥
कार्य्या व्याहृतयश्चात्र विपरीताक्षरास्तथा ।
विपरीताक्षरं कार्य्यं शिरश्च ऋषिसत्तम ॥
आदौ शिरः प्रयोक्तव्यं प्रणवोऽन्ते वै ऋषे ।
मतिर्व्विनैव फटकारं मध्ये नाम प्रकीर्त्तितम् ॥
गायत्रीं चिन्तयेत्तत्र दीप्तानलसमप्रभाम् ।
घातयन्तीं त्रिशूलेन केशेष्वाक्षिप्य वैरिणम् ॥
निघ्नन्तीं त्रिशूलेन भ्रुकुटीभूषिताननाम् ।
उच्चाटने तु तां देवीं वायुभूतां विचिन्तयेत् ॥
धावमानं तथा साध्यं तस्माद्देशात्तु दूरतः ।
अभिचारेषु होतव्या राजिका विषमिश्रिता ॥
स्वरक्तमिश्रं होतव्यं कटुतैलमथापि वा ।
तत्रापि च विशेषं च होमकाले प्रयत्नतः ॥
क्रोधेन महताविष्टः परानभिचरेद्धि यः ।
न जह्यात् यदि क्रोधेन स्वयं नश्येत स एव तु ॥
ब्राह्मणस्य न कर्त्तव्यमभिचारो ततो बुधैः ।
स्वरूपाणस्य न कर्त्तव्यो ह्यभिचारो महात्मनः ॥
महापराधं बलिनं देवब्राह्मणकण्टकम् ।
नाशाचारेण यो हन्यान्न स दोषेण लिप्यते ॥
धर्मक्षत्रे तु तथा स्वल्पागसं तथैव च ।
व्यभिचारं न कुर्व्वीत बहुपापं विचक्षणः ॥
बहुना कण्टकं यस्तु पापात्मानं सुदुर्म्मतिम् ।
घातयेत् प्राणिपुराणन्तु तस्य पुण्यफलं महत् ॥
यः भक्तः पुष्करीकाक्षे वैष्णवो द्विजो जनः ।
न तानभिचरेत् जातु तत्र निष्फलं भवेत् ॥
न ह्यत्र वैष्णवभक्तानामभिचारेण कर्हिचित् ।
विनाशमभिपद्येत तस्मात्तन्न समाचरेत् ॥
सेयं धात्री विधात्री च सावित्र्यघविनाशिनी ।
प्राणायामेन जप्येन तथा चान्तर्जलेन च ॥
सव्याहृतीकप्रणवा जप्तव्या शिरसा सह ।
प्रणवेन तथा व्यस्ता वाच्या व्याहृतयः पृथक् ॥
दैवतं सविताप्यस्या गायत्रं छन्द एव च ।
विश्वामित्र ऋषिश्चैव प्रोच्यते ऋषिसत्तम ॥
कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ।
पञ्चेन्द्रियार्था सुमहत् भूतानां पञ्चपञ्चकम् ॥
मनो बुद्धिस्तथैवात्मा अव्यक्तञ्च ऋषिसत्तम ।
चतुर्व्विंशत्यथैतानि गायत्र्या अक्षराणि तु ॥
प्रागेव पुरुषं विद्धि सङ्गतं पञ्चविंशकम् ।

सप्तलोकाश्च ये चैव महाव्याहृतयस्तथा ॥
शिरश्च तत्तथा वाच्यं पुरुषं परमेश्वरम् ।
एवमेता च गायत्री जप्तव्या राजसत्तम ॥
होम्या च यथाशक्त्या सर्व्वकामसमृद्धिदा ।
सावित्रीसारमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ॥
नायन्त्रितश्चतुर्व्वेदी सर्व्वाशी सर्व्वविक्रयी ।
गायत्रीं जपते यस्तु त्रिकालं ब्राह्मणः सदा ॥
यदि यस्त्र्यहो वापि स गच्छेत् परमां गतिम् ।
गायत्रीं जपते यस्तु कल्यमुत्थाय यो द्विजः ॥
स लिप्यति न पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
कामकामी लभेत् कामान् गतिकामश्च सद्गतिम् ॥
अकामः समवाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे गायत्रीकल्पनामाध्यायः ॥

गायनः, त्रि, (गायति सङ्गीतविद्यया उपजीव तीति । गै + "शृट् च ।" ३ । १ । १४७ । इति शृट ।) गायकः । (यथा, काशीखण्डे ।
"देवानां गायना ह्येते चारणाः स्तुतिपाठकाः ॥")
गानोपजीवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतेषां मन्त्रे विशुद्धब्राह्मणादिभिरग्राह्य पतितत्वात् । यथाह मनुः । ४ । २१ ।
"स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णोवार्द्धुषिकस्य च ॥")
जल्पाकः । इति धरणी ॥ (स्तुतिपाठकः । यथा, मत्स्यभागवते । १ । ७८ । २२ ।
"सत्वं कीलितः सा प्राह नैवानामसि गायनः ॥")

गारित्रं, क्ली, (गीर्य्यते भक्ष्यते इति । गॄ निगरणे + "भुवादिभ्यो णित्रन् ।" उणा । ४ । १६७ । इति कर्म्मणि णित्रन् ।) ओदनम् । इत्युणादिकोषः ॥

गारुडं, क्ली, (गरुडस्य इदमिति । गरुड + अण् इत्यर्थे । यद्वा गरुडं उद्दिश्य भगवता यदुपदिष्टम् । यद्वा गरुडेन प्रोक्तमिति । तान्-त्रिकाक्षरं शिवपुराणे यथा —
"गरुडस्य स्वयं तन्त्रं तत्र गारुडसंज्ञकम् ।")
गरुडपुराणम् । इति पुराणम् ॥ यथा,—
गरुड उवाच ।
"मम माता च विनता नागैर्दासीकृता हरे ।
यथाहं तान् जित्वा वाञ्छाम्यानयामि तत ॥
दास्याद् मोचयिष्यामि यथाहं वाहनं तव ।
महाबलो महावीर्य्य सर्व्वज्ञो नागदारणः ।
पुराणसंहिताकर्त्ता यथाहं स्यां तथा कुरु ॥
विष्णुरुवाच ।
यथा त्वयोक्तं गरुड । तथा सर्व्वम्भविष्यति ।
देवादीन् सकलान् जित्वा अमृतं त्वानयिष्यसि ॥
नागदास्यान्मातरं स्वां विनतां मोचयिष्यसि ।
महाबलो वाहनञ्च भविष्यसि विशाम्पते ॥
पुराणं मत्प्रसादाच्च मम माहात्म्यवाचकम् ।
यदुक्तं मत्स्वरूपञ्च तव चाविर्भविष्यति ॥
गारुडं तव नाम्ना तल्लोके ख्यातिं गमिष्यति ।
यथाहं देवदेवानां श्री ख्यातो विनतासुत ॥
तथा ख्यातिं पुराणेषु गारुडं गरुड़ यास्यति ।
यथाहं कीर्त्तनीयो वै तथा त्वं गरुडात्मना ॥
मां ध्यात्वा पक्षिमुख्येन पुराणं गद गारुडम् ।
इत्युक्तो गरुडो रुद्र । कश्यपायाह पृच्छते ॥

अश्वपी गरुड स्तुत्वा कृष्ण दृष्णमजीवयत।
स्वयञ्चाप्यमलो भूत्वा गियान्यानजीवयत ॥
पत्नी ओम त खाङ्गान्यापी विज्ञेय गारुडी
परा।
गरुडोऽहं गारुड हि ध्यग्यु रुद्र। महाग्रकम ॥”
इत्याद्ये महापुराणे गारुडे प्रश्नाध्यायो नाम
द्वितीय ॥ * ॥ (अस्मिन पुराणे एकोनविंशत
सहस्रसंख्यकश्लोका वर्त्तन्ते। यथा देवीभाग
वते। १। ३। ११।
“एकोनविंशत साहस्र गारुड हरिभाषितम ॥”
अस्य विशेषविवरणन्तु पुराणशब्दे द्रष्टव्यम ॥*॥)
गारुडी विद्या गरुडपुराणे २२ अध्यायादौ
द्रष्टव्या ॥ स्वर्णम। इति हेमचन्द्र ॥ विषमन्त्र।
इति जटाधर ॥ (गरुड गरुडवर्णमस्त्यस्येदम।
गरुड + अण्। गरुडवर्ण इव वर्णोऽस्येति भाव।)
मरकतमणि। इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा
रघौ। १३। ५३।
“त्वया पुरस्तादुपयाचितो य
सोऽयं वट श्याम इति प्रतीत।
राशिर्मणीनामिव गारुडाना
सपद्मराग फलितो विभाति ॥”
गरुडाकारेण सेनारचनायामस्थितत्वात् महा-
व्यूहभेद। यथा महाभारते। ६। ५२। २।
‘गारुडञ्च महाव्यूह चक्रे शान्तनवस्तदा ॥”
एतस्य रचनाया गरुडाकृतिविन्यस्थितिर्यथा
तत्रैवाध्याय। ३—८।
“गरुडस्य स्वय तुण्डे पिता देवव्रतस्तव।
चक्षुषी च भरद्वाज कृतवर्म्मा च सात्वत ॥
अश्वत्थामा कृपश्चैव शिर आस्ता यशस्विनौ।
त्रिगर्त्तैर्मत्स्यकैकेयैर्वाटधानैश्च सयुतौ ॥
भूरिश्रवा शल शल्यो भगदत्तश्च मारिष।
मद्रका सिन्धुसौवीरास्तथा पञ्चनदाश्च ये ॥
जयद्रथेन सहिता ग्रीवाया सन्निवेशिता।
पृष्ठे दुर्य्योधनो राजा सोदर्य्य सानुगैर्वृत ॥
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजाश्च शकै सह।
पुच्छमासन् महाराज। शूरसेनाश्च मारिष ॥
दक्षिण पक्षमासाद्य स्थिता व्यूहस्य दंशिता।
कारूषाश्च विकुञ्जाश्च मुण्डा कुण्डीवृषास्तथा ॥
हृद्धृयेन सहिता वामपार्श्वे समास्थिता ॥”
कदा वास्य व्यूहस्य प्रयोजन तदाह मनु।
७। १८८—१८७।
“शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत।
गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपु ॥
दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा।
वराहमकराभ्या वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥”
“सूच्यमुखपश्चाद्भाग पृथुमध्यो वराहव्यूह।
एष एव पृथुतरमध्यो गरुडव्यूह ॥” इति तट्टीका
कृत् कुल्लूकभट्ट ॥)

गारुडिक, पु (गरुड अधिष्ठाताऽस्य इति
गारुड विषनिवारणमन्त्रविशेष। तेन चिकित-
सति स एव आजीवो यस्येति वा। इति ठक।)
विषवैद्य। इति शब्दरत्नावली ॥

गारुडी, स्त्री, (गरुडनाम्नाख्यायते इति। अण
ङीप च।) पातालगरुडीलता। इति राज-
निर्घण्ट ॥ (गरुड अधिष्ठात्री देवता अस्या इति
अण ङीप च। गरुडविद्या। सा च गरुडपुराणे
२२ अध्यायादौ द्रष्टव्या ॥)

गारुत्मत, क्ली (गरुत्मान गरुडस्तस्य वर्णोऽस्त्यस्य
गरुत्मान अधिष्ठातृदेवताऽस्य वा इति अण।)
मरकतमणि। इत्यमर। । ६। ८३ ॥
(यथा, माघे। २। ५।
“तस्योल्लसत्काञ्चनकुण्डलाग्र
प्रत्युप्तगारुत्मतरत्नभासा।”
पन्ना इति लोके। तस्य नामानि।
“गारुत्मत मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गारुत्मतपत्रिका, स्त्री (गारुत्मत मरकतमणि-
स्तद्वर्णवद्वर्णं पत्रमस्या इति कप कापि अत
इत्वञ्च।) पाचीलता। इति राजनिर्घण्ट ॥

गार्गक पु, (गर्गस्य अपत्य पुमान इति। “गर्गा
दिभ्यो यञ।” ४। १। १०५। इति गार्ग्य
तत कन। “आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति।” ६।
४। १५१। इति यकारलोप।) गर्गस्यापत्यम।
इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥

गार्गी स्त्री (गर्गस्यापत्य स्त्री। “गर्गादिभ्यो
यञ।’ ४। १। १०५। इति यञ। “यञश्च।’
४। १। १६। इति ङीप “ततो हलस्तद्धितस्य।”
६। ४। १५० इति यलोप।) गर्गस्य कन्या
यम। इति मुग्धबोधम ॥ (यथा, बृहदारण्यके
पञ्चमप्रपाठके ६ ब्राह्मणे।
“अथ हैन गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति
होवाच यदिद सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च कस्मिन्नु
खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति ॥” दुर्गा। यथा,
हरिवंशे। १७६। १३।
“ह्री श्री गार्गीच गान्धारी योगिनी योगदा
सदा ॥”)

गार्गीपुत्त्रकायणि, पु, (गार्ग्या पुत्त्रस्तस्मादागतो
वक इति। “पुत्त्रान्तादन्यतरस्याम।’ ४। १।
१५६। इति वा फिञ वा कुक च।) गार्गी
पुत्त्रवंश। अस्य रूपान्तरम। गार्गीपुत्त्रायणि।
गार्गीपुत्त्रि। इति पाणिनिव्याकरणम ॥

गार्ग्य ,पु,(गर्गस्यापत्य पुमान।“गर्गादिभ्यो यञ।”
४। १। १०५। इति यञ।) गर्गस्य पुमपत्यम।
इति मुग्धबोधव्याकरणम ॥ (यथा, छान्दो-
ग्यके। ४। १। “इन्द्रबालाकिर्हानूचानो
गार्ग्य आस सहोवाचाजातशत्रु काश्य ब्रह्म ते
ब्रवाणीति ॥”)

गार्ङ्गपत्त्र पु, (गृह्णस्य गृध्रस्य वायमिति अण गार्ङ्ग
गार्ङ्गी वा पत्त्र पत्त्र यत्र यस्य वा।) गार्ङ्ग-
पत्त्रवाण। इति हेमचन्द्र। ३। ४४२॥ गार्ङ्ग-
पत्त्रोऽपि ॥

गार्ङ्गा क्ली (गार्ङ्ग एव इति। चतुर्वर्णादित्वात
स्वार्थे ष्यञ।) लिप्सा। यथा, माघे। ३। ७३।
“प्रीत्या नियुक्ताल्लिहतीं स्तनन्धयान निगृह्य गार्ङ्ग्यात ॥”

गार्ङ्गपत्त्र, पु, (गार्ङ्ग गृध्रसम्बन्धि पत्त्र पक्ष यस्य
यत्र वा।) शरपत्त्रयुक्तवाण। (यथा, महा
भारते। ४। ३८। २५।
“न हि गाण्डीवनिर्मुक्ता गार्ङ्गपत्त्रा सुतेजना।
अन्तरेणैव तिष्ठन्ति गिरीणामपि दारणा ॥”)

गार्भिण क्ली, (गर्भिणीना समूह इति। “भिक्षा
दिभ्योऽण।” ४। २। ३८। इति अण।)
गर्भिणीसमूह। इत्यमर। २। ६। ३०॥

गार्हपत्य, पु, (गृहपतिर्यजमानस्तेन सयुक्त इति।
“गृहपतिना सयुक्ते ञ्य।” ४। ४। ९० । इति
ञ्य।) गृहपतिगृहस्वामी तेन नित्यसम्बद्ध।
इत्यमरभरतौ ॥ यज्ञीयाग्निविशेष। (यथा,
ऋग्वेदे। १०। ८५। २७।
‘इह प्रिय प्रजया ते समृध्यता
मस्मिन गृहे गार्हपत्याय जागृहि ॥”
भक्तिवन्दनाय पितापि गार्हपत्याग्निवत पुत्त्रा
णा वेदितव्य इत्युपदिदेश भगवान मनु।
यथा। २। २३१।
“पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्मातानिर्दक्षिण
स्मृता ॥’)

गालन क्ली, (गाल्यते इति। गल + णिच + भावे
ल्युट।) द्रावणम। छाकन गलान इत्यादि
भाषा ॥ यथा। “तथा पचेत यथा द्रावकाठि-
न्यादिशैथिल्यसमस्तगालनरहितोऽन्तरग्निपक्वश्च
भवेत।” इति भवदेवभट्ट ॥

गालव, पु, (गालयति नाशयतिऽज्ञानमनेन इति।
गल + णिच + घञ। गाल वेदान्तादिज्ञानप्रति
पादकशास्त्र त वाति गच्छति जानाति वा।
वा + क।) मुनिविशेष। (यथा, भागवते।
८। १३। १५।
“गालवो दीप्तिमान रामो द्रोणपुत्त्र कृपस्तथा ॥”)
लोध्रवृक्ष। इति मेदिनी। वे। ३७॥ श्वेतलोध्र।
इत्यमरटीकाया स्वामी॥ तेन्दुकवृक्ष। इति
शब्दचन्द्रिका ॥

गालि पु, (गाल्यते विक्रियते श्रवणमात्रेण
मनो यस्मात येन वा। गल + इञ।) शाप।
इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यदुक्त चिन्तामणौ।
“ददतु ददतु गालीर्गालिमन्तो भवन्तो
वयमपि तदभावाद्गालिदानेऽसमर्था ॥’)

गालित, त्रि (गल + णिच + कर्म्मणि क्त।) द्रवी
कृत। गलान इति भाषा ॥ यथा,—
“गालितस्य सुवर्णस्य षोडशाशेन सीसकम ॥”
इति रत्नावली ॥
कृतगालन। यथा। “तथा पचेत यथा अगा-
लितमध्यस्थवर्भवेत।” इति कात्यायनि ॥

गालिनी स्त्री, (गालयति द्रवीकरोति अविद्यामिति।)
गल + णिच + णिनि + ङीप।) मुद्राविशेष।
यथा,—
“कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ सक्तौ करयोरितरेतरम।
तर्ज्जनी मध्यमानामा सहता भुग्नवर्जिता ॥
मुद्रैषा गालिनी प्रोक्ता शङ्खस्योपरिचालिता ॥”
इति तन्त्रसार ॥

गालोडा स्त्री (गा इन्द्रियाणि आलोडयति भ्रमा दृत्त्येनेन। गो+आ+लोड+करणे घञ्। निपातनात् साधु।) उन्माद। रोग। इति वाचस्पत्यशब्दकल्पद्रुमात॥

गालोडित, त्रि, (गालोड उन्मादरोग सञ्जातो ऽस्य। इतच।) उन्मत्त। रुग्ण। मत्त। यथा, 'उन्मादशीले रोगार्त्ते मूर्खे गालोडित स्मृत॥" इति दुर्गसिंहकृतकलापपरिशिष्टटीकाया श्रीपतिचन्द्रदास॥ गोलोहितोऽपि पाठ॥

गालोड्य स्त्री, (गोभि पशुविशेषैरालोड्यते ऽत्र न्याय इति। गो+आ+लोडि+अनयि यत प्रत्ययेन निपातनात साधु।) पद्मबीजम्। इति राजनिर्घण्ट॥

गावी, पु (गोशब्दस्य द्विवचनम् ॥त्यादिरिति बोध्यम।) गाव। यथा—
"एकेन तया द्वा गा वचनैश्चिकीर्षया च।
नाकाङ्क्षत्वप्रयुक्तत्व नाम पञ्चविध स्मृतम॥
एकाचाचाकाङ्क्षत्वमुक्त एकविधत्वापि शब्दे।
उभयपद द्विपद प्रत्यवस्तु पद स्ववेद्य आम्नायात
पद भ्रूकयो शेषा आदिपद गामे गोपदस्य
द्विवचनादिनैवाकाङ्क्षम। इति। तदा गावौ ग्राम इत्यादावपि साधुत्वार्थकमेव तत्र द्विवचनमिति वदन्ति।" इति च शब्दशक्तिप्रकाशिका॥

गाह, ऊ ड विलोडने। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा आत्म-सक-सेट।) ड, गाहते मत्स्या सरित्। निपाससलिलमिति शाकुन्तल। ऊ, अगाहिष्ट अगाढ। इति दुर्गादास॥

गिरा, स्त्री (गृ+भावे क्विप् क्रियां टाप।) वचनम्। इति त्रिकाण्डशेष॥ ("ता ॥ ॥ रा करुणा श्रुत्वा।" इति दशरथविलापनाटकम॥)

गिरि पु (गिरति धारयति पृथ्वी गिरयते स्तूयते गरचाइवा। 'कगृशृपृकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च।' उणा। ४। १४३। इति इ किच्च।) पर्वत। इत्यमर।२।३।१॥ (पर्वताना अष्टावपूजनीया कुलाचलत्वात्। यदुक्तम,—
"मेरुमन्दरकैलासमलया गन्धमादन।
महेन्द्र श्रीपर्वतश्च हेमकूटस्तथैव च।
अष्टावेते तु सम्पूज्या गिरय पूर्वादिक्रमात्॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणि॥)
गेरुक। इति हेमचन्द्र।३।३५२॥ चक्षूरोगविशेष। इति मेदिनी। रे। २३॥ पारदस्य दोषविशेष। यथा, रसावल्याम।
"नागो वङ्गो मलो वह्निश्चाञ्चल्यञ्च विष गिरि।
असह्याग्निर्महादोषा निसर्गा पारदे स्थिता॥"
सन्न्यासिना पद्धतिविशेष॥ (तत्र प्रथमत सात्त्विकगिरिसन्न्यासिलक्षण यथा,—
"सदोद्वेगतुष्या वीरो मुक्तकेशो दिगम्बर।
सर्वत्र समभावेन भावयन्तो नरोत्तम।
इष्टदेवौषधिया गायी स गिरि परिकीर्त्तित॥"
इति तन्त्रशास्त्रम्॥
शङ्कराचार्यकृतदशनामकब्रह्मचारिपरिव्राजकानामन्यतम। तेषा दशनामानि यथा,—
"तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्वतसागरा।
पुरि सरस्वती चैव भारती च तथा दश॥"
तत्र गिरेर्लक्षण। यथा, प्राणतोषिण्या मठाम्नायप्रकरणे।
"वासो गिरिवरे नित्य गीताभ्यासे हि तत्पर।
गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा स उच्यते॥"
यज्ञसूत्रीयस्वफलस्य द्वारिप्रसून्नामनामयाम। यथा भागवते।६।२४।१५—१८।
"जज्ञर्ग्गुरुस्ता आसन् पुत्रा सत्यधृतिर्गुरुता।
आसन्न नाममयश्च भद्रो धनविश्चिरि॥")

गिरि स्त्री (गॄ+भावे इ किप्।) निगरणम। इत्यमर।३।२।११॥ गेला इति भाषा॥ बालमूषिका। इत्यमरटीकाया रमानाथ॥ पूज्ये त्रि। इति मेदिनी। रे। २४॥

गिरिकण्टक पु (गिरे पर्वतस्य कण्टक इव नाशकत्वात्तथात्वम।) वज्र। इति त्रिकाण्डशेष॥

गिरिकदम्ब, पु, (गिरिसम्भूतपर्णं वदम्ब।) नीप। धाराकदम्ब। इति राजनिर्घण्ट॥

गिरिकदली स्त्री (गिरिसम्भवा कदली।) पर्वतीयकदली। तत्पर्याय। गिरिरम्भा २ पर्वतमोचा ३ अरण्यकदली ४ बहुबीजा ५ वनरम्भा ६ गिरिजा ७ गजवल्लभा ८। अस्या गुणा। मधुरत्वम। स्निग्धत्वम। बलवीर्यकारित्वम। तृष्णाल्वम। तृष्णापित्तनाशित्वम्। प्रशमनत्वम। दुर्ज्जरत्वम। गरुत्वश्च। इति राजनिर्घण्ट॥

गिरिकर्णिका स्त्री, (गिरौ गिरिभिर्वा कृता कर्णिकेव प्रतिभातीत्यर्थ। यद्वा गिरि मूषिकस्य कर्णौ इव यस्या इति कप टाप च कापि अत इत्वम।) पृथिवी। इति त्रिकाण्डशेष॥ श्वेतकिणिही कृष्णा। अपराजिता। इति राजनिर्घण्ट॥ (अस्या व्यवहारो यथा,—
'गुडपुष्पसारघ्निघरितकुलगिरिकर्णिका
हरिद्राभि।
अञ्जनगुडिका शमयति विसूचिका त्रिकटुसनाथा॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहेऽग्निमान्द्याधिकारे॥)

गिरिकर्णी, स्त्री, (गिरेर्बालमूषिकाया कर्णौ इव पत्त्रमस्या।) अपराजिता। इत्यमर।२।४।१४॥ (अस्या पर्याया यथा—
"गवाक्षीश्वखुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम॥
पार्वतीयापराजिताऽपि पर्याया यथा तत्रैव,—
"गिरिकर्णी महाश्वेता सूक्ष्मपुष्पा सिता क्वचित॥")
यवास। इति शब्दचन्द्रिका॥

गिरिका, स्त्री, (गिरिरेव स्वार्थे कन् टाप च।) बालमूषिका। इत्यमर।२।५।१२॥ (स्वनामख्याता उपरिचरवसुराजपत्नी। सा हि गिरेकोलाहलाख्यपर्वतात शुक्तिमत्या नद्या जातत्वात गिरिकेति नाम्ना विश्रुता। यथा, महाभारते।१।६३।३०—३६।
"राजोपरिचरेणेव नाप नगाग्र विश्रुतम।
पुरोपवाहिनी तस्य नदी शुक्तिमती गिरि॥
अरौत्सीच्चेतनायुक्ता कामात् कोलाहल
किल।
गिरि कोलाहल त पदा वसुरताडयत्॥
निश्चक्राम ततस्तेन प्रहारविवरेण सा।
तस्या जज्ञेऽथ मिथुन पर्वतात् स्वयम॥
तस्माद्विमोक्षणात प्रीता नदी राज्ञे न्यवेदयत।
य पुमानभवत्तत्र त स राजर्षिसत्तम॥
वसुर्वसुप्रद चक्रे सेनापतिमरिन्दम।
चकार पत्नी कन्यान्तु तथा ता गिरिका नृप॥
वसो पत्नी तु गिरिका कामकाले न्यवेदयत।
ऋतुकालमनुप्राप्ता स्नाता पुसवने शुचि॥")

गिरिकाण, पु, (गिरिणा अचिरोगविशेषेण काण एकचक्षुर्हीन।) गिरिरो गौरकचक्षुर्हीन। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति॥

गिरिगुड, पु (गिरे गिरौ वा जात गुड पुञ्जित वर्त्तुल इव।) गेण्डुक। इति हेमचन्द्र।३।३५३॥

गिरिज क्ली, (गिरौ जायते इति। जन+ड।) अभ्रकम। शिलाजतु। शैलेयम। लौहम। इति मेदिनी। जे २२॥ गन्धकम। इति राजनिर्घण्ट॥

गिरिज, पु (गिरौ जायते इति। जन+ड।) मधुकनामवृक्ष। तत्पर्याय। गौरशाक २ मधूल ३ स्वल्पपत्रक ४। इति रत्नमाला॥

गिरिजा स्त्री, (गिरेर्हिमालयपर्वतात् हिमगिरेरधिष्ठातृदेवादपि तत्पत्न्याम् जायते। जन+ड स्त्रियां टाप च। हिमालयस्य अधिष्ठातृत्वे प्रमाण यथा, कुमार।१।१।
'अस्त्युत्तरस्या दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराज।'
"देवता आत्मा यस्य स। एतेनास्य वक्ष्यमाणमेनकापरिणयादीनामानुकूल्यव्यवहारयोग्यत्वमिति।" इति टीकाया मल्लिनाथ।)
पार्वती। (यथा अनर्घराघवे। ४ थे अङ्के ३३।
"शौर्य प्रवीरजननी जननी तवैव
देवी स्वय भगवती गिरिजाऽपि यस्य॥"
गायत्रीरूपा देवी। यथा, देवीभागवते।
१२।६।४३।
"गिरिजा गृह्यमातङ्गी गरुडध्वजवल्लभा॥"
गङ्गा। इति सुतपक्षितवन्त्योऽर्थ॥ गिरौ पर्वते जायते इति। जन+ड।) मातुलुङ्गी। इति मेदिनी। जे।२४॥ (अस्या पर्याया यथा,—
"मातुलुङ्गी सुगन्धाख्या गिरिजा पूतिपुष्पिका।
अलम्बा देवदूती च सा कपिञ्जकुक्कुटी॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम॥)
श्वेतवुङ्गा। इति रत्नमाला॥ क्षुद्रपाषाणभेदा। चायमाणा लता। कारीरञ्च। मल्लिका। गिरिकदली। इति राजनिर्घण्ट॥

गिरिजामल, क्ली (गिरौ पर्वते अभ्रे अभ्रवादित्वद् जायते इति। जन+ड। गिरिजम। तदमति गच्छति। अम+कलच। यद्वा गिरिजेषु

चमल।)'अ अजम। इत्यमरटीकायां रायमुकुट॥ (अभ्रकजातत्वे प्रमाणं यथा भावप्रकाशे।
पुरा वधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम्।
विस्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः॥
ते निपेतुर्घनध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम्।
तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकम्॥
तद्वज्रं वज्रजातत्वादभ्रमभ्ररवोद्भवात्॥'
अभ्रकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

गिरिज्वर, पु, (गिरेः पर्व्वतस्य ज्वर इव तच्छेदकत्वात्। गिरिं ज्वरयतीति वा। ज्वर+णिच्+अच्।) वज्रः। इति शब्दरत्नावली॥

गिरित, त्रि, (गिल+कर्म्मणि क्त। लस्य रत्वम्।) गलित। भक्षित। इत्यमरटीकायां रायमुकुट॥

गिरिधातु, पु, (गिरौ जात धातुः। शाकपार्थिववन्मध्यपदलोपिसमासः।) गैरिकम्। इति राजनिघण्टः॥

गिरिनिम्ब, पु, (गिरिसम्भवो निम्ब इव।) महारिष्टवृक्षः। इति राजनिघण्टः॥

गिरिपीलु, पु, (गिरिसम्भत पिलुवृक्षविशेषः।) परूषकवृक्षः। इति राजनिघण्टः॥

गिरिपुष्पक, क्ली, (गिरिजातं पुष्पकम्।) शैलेयम्। इति राजनिघण्टः॥

गिरिप्रिया, स्त्री, (गिरिः पर्व्वतः प्रियो यस्याः अव्याहतविचरणायेति भावः।) चमरीगवी। इति राजनिघण्टः॥

गिरिभित, [द्] पु, (गिरिं भिनत्ति भित्त्वा उत्पद्यते इति। भिद्+क्विप्।) पाषाणभेदकवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥

गिरिभू, स्त्री, (गिरौ भवति उत्पद्यते इति। भू+क्विप्।) क्षुद्रपाषाणभेदा। इति राजनिघण्टः॥ गिरेर्भूः। पर्व्वतभूमि। (यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ६१५।
"सकलकटकैकमण्डिनि।
कठिनीभूतासि शिखरदन्ति।
गिरिभुव इव तव मन्ये
मनः शिला समभवत्खण्डि।।" * ॥
गिरेर्हिमालयात् हिमालयाधिष्ठातृदेवाद्भवतीति। भू+क्विप्।) पार्व्वती॥

गिरिमल्लिका, स्त्री (गिरौ जाता मल्लिकेव मध्यपदलोपिसमासः।) कुटजवृक्षः। इत्यमरः। २।४।६६॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
'वृक्षकः शक्रपर्य्यायो वत्सको गिरिमल्लिका।
कुटजस्तत्फलं चेन्द्रयववत्सापि कलिङ्गकः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

गिरिमाण, पु, (गिरिरिव मानं परिमाणमस्य उच्छ्रयत्वेनेति शेषः।) हस्ती। इति शब्दरत्नावली॥

गिरिमृत, [द्] स्त्री (गिरेः पर्व्वतस्य मृत् मृत्तिका।) गैरिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः। (अवश्यारोऽस्या यथा,—
"गिरिमृच्च दमनागरखटिकाशयोजितो वह्निलेप।
कुरुते वचया मिश्रो लोचनमगद न सन्देह॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे॥)

गिरिमृद्भव, क्ली, (गिरेर्मृदो मृत्तिकाया भवतीति। भू+अच्।) गैरिकम्। इति राजनिघण्टः॥

गिरिमेद, पु, (गिरेर्मेद इव।) विटखदिर। इति रत्नमाला॥ इरिमेद इति वा पाठ॥

गिरियक, पु (गिरिं पर्व्वतमाश्रित्य आत्मनिम्मातृतां याति प्राप्नोतीति। या+क ततः संज्ञायां कन।) गेण्डुकः। इति हेमचन्द्रः। ३। २५३॥

गिरियाक, पु, (गिरिं गिरिमधिकृत्यात्मसत्तां यातीति। या+क्विप्। ततः संज्ञायां कन।) गेण्डुकः। इति शब्दरत्नावली॥

गिरिवासी, [न्] पु, (गिरौ गिरिमाश्रित्य वसतीति। वस+णिनि। गिरिं वासयति सुरभीकरोतीत्यर्थे। वस+करोतेरर्थे णिच् णिनि।) हस्तिकन्द। इति राजनिघण्टः॥

गिरिश, पु, (गिरिराश्रयत्वेन वसतित्वेनास्त्यस्य इति। "लोमादिपामादिपिच्छादिभ्य शनेलच।" ५।२।१ । इति श। यद्वा, गिरौ कैलासाख्यपर्व्वते आध्यात्मिकार्थे तु निवृत्तशुद्धमनसीत्यर्थ शेते विराजते इति। यद्वा गिरिं त्रिगुणात्मक मन श्यति तनूकरोति विशुद्धं करोति शरणागतभक्तसाधकानाम्। शी डलशयने शो तनूकरणे वा गिरौ छन्दसि ड। लोके तु छान्दसानां क्वचिद्भाषायामपि प्रयोग इति आशुबोधविवृतिश्च स्वामी।) शिवः। इत्यमरः। १।१।३३॥ (यथा, रघुः। २।४१।
"इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
मृगाधिराजस्य वचो निशम्य।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावात्
आत्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार॥")

गिरिशालिनी, स्त्री, (गिरिं पर्व्वतसदृशं शालयते शोभयते इति। शल+णिच्+णिनि नान्तत्वात् ङीप् च। गिरिं वालसुधिकाकृतं शालते श्लाघते निजपत्रावयवेनेत्यर्थे। शल श्लाघायां+णिनि ङीप् च।) अपराजिता। यथा,—
"पारिभद्र पाटला च वकुलं गिरिशालिनी।"
इति वामनपुराणम्॥

गिरिशृङ्ग, पु, (गिरेः शृङ्गमिवाङ्गमस्यास्तीति अच्। सुखादर्शोत्सवसमये शृङ्गस्वादृशादस्य तथात्वम्।) गणेशः। इति शब्दरत्नावली॥ (गिरेः शृङ्गमिति विग्रहे क्ली। पर्व्वतशेखरम्। यथा, महाभारते। ६।५६।१५।
"गजैर्निपतितैर्भाति गिरिशृङ्गैरिवावृत॥")

गिरिसार, पु, (गिरेः सार इव।) लौहम्। (यथा गो रामायणे। ६।७८।१६।
"तत्तैलधौत विमल गिरिसारमय महत्।
शस्त्र परमसंक्रुद्धो वालिपुत्त्रे न्यपातयत्॥")
वङ्गम्। मलयपर्व्वत। इति मेदिनी। रे। २६१॥

गिरिसुता, स्त्री, (गिरेर्हिमालयपर्व्वताधिष्ठातु सुता पुत्त्री।) पार्व्वती। यथा—
"अवतु वो गिरिसुता शशिभृत, प्रियतमा
वसतु मे हृदि सदा भगवत पदयुगम॥"
इति छन्दोमञ्जरी॥
(तथाच पञ्चतन्त्रे। १। १७५।
"अत्तु वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखु क्षुधार्त्तः फणी
तञ्च क्रौञ्चरिपो शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि नागाशनम्॥'
गङ्गा। यथा काशीखण्डे। २६।५२।
"गुहाम्बिका गिरिसुता गोविन्दाङ्घ्रिसमुद्भवा॥")

गिरीश, पु, (गिरे कैलासस्य ईश।) शिवः। (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम्। ३३।
'चिन्तामेऽच न वेत्सि न प्रियतमे किं चिन्तयस्यानव
यावद्गौत्वद्रिसुता जयन्नवतु व स्वक्रा गिरीशोऽनिशम्॥"
गिरीणां पर्व्वतानामीश श्रेष्ठ।) हिमालयपर्व्वत। (गिरां वाचां शास्त्राणां वा ईश।) वृहस्पति। इति मेदिनी। शे। १८॥

गिल, पु, (गिल+"इगुपधेति।" ३।१।१३५। इति क।) जम्बीरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गिलग्राह, पु, (गिल गृह्णाति गिलः यथा स्यात् तथा गिलेन गिलनेन वा गृह्णाति धारयति इति तात्पर्य्यार्थः। ग्रह+अण।) नक्रः। इति राजनिघण्टः॥

गिलन, क्ली, (गिल+भावे ल्युट्।) गिरणम्। भक्षणम्। इत्यमरटीका॥ (यथा हारीते प्रथमे स्थाने प्रथमेऽध्याये।
"चर्व्वणं गिलनञ्चापि कासितं श्वसितं तथा।
नीचोच्चञ्चैव गम्भीरं वर्ज्जयेत् पाठक सुधी॥")

गिलि, स्त्री, (गिल+भावे इन्।) गिलनम्। इत्यमरटीका॥

गिलित, त्रि, (गिल+कर्म्मणि क्त। गिलिर्जाता अस्येति तारकादित्वादितजित्यर्थे।) भक्षितम्। इत्यमरः। ३।२।११॥

गिष्ण, पु, (गायति सामवेद गायतीति वा। गै गाने+"इष्णो गादाभ्यां किद्वा।" इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रेण इष्णः। किद्भाव पक्षे तु "गादाभ्यां इष्णुच्।" उणा। ३।१६। इति इष्णुच् प्रत्ययनिष्पन्नत्वात् गेष्णुरित्यपि स्यात्।) सामवेदवेत्ता। गायक। इत्युणादिकोष॥

गी, [र्] स्त्री (गॄ+सम्पदादित्वात् क्विप्।) वाक्यम्। सरस्वती। इत्यमर। १।६।१॥

गीत, क्ली, (गीयते इति। गै गाने+भावे क्त।) गानम्। इत्यमर। १।६।२५॥ तस्य लक्षणं यथा,
"धातुमातुसमायुक्तं गीतमित्युच्यते बुधै।
तत्र नादात्मको धातुर्मातुरक्षरसञ्चय॥ * ॥
तद्द्विविध यथा,—
"गीतञ्च द्विविध प्रोक्तं यन्त्रगात्रविभागतः।
यन्त्र स्याद्वेणुवीणादि गात्रन्तु मुखज मतम॥"
अपि च।
"निबद्धमनिबद्धञ्च गीतं द्विविधमुच्यते।

अनिबद्धं भवेद्गीतं वर्णादिनियमं विना ॥
यद्वा गमकधातुभ्यैरनिबद्धं विना मतम् ।
निबद्धञ्च भवेद्गीतं तालमानरसान्वितम् ॥
छन्दो गमकधातुभ्यैर्वर्णादिनियमैः कृतम् ॥
कगभि पाणिमभूद्गीतं सामभ्यः समपद्यत ।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्व्वणः स्मृताः ॥"
अथ सङ्गीतलक्षणम् ।
"तालवाद्यानुगं गीतं नटीभिर्यत्र गीयते ।
नृत्यस्यानुगतं रङ्गे तत् सङ्गीतकमुच्यते ॥" * ॥
अथ गीतप्रशंसा ।
"सङ्गीतरसेन रम्येण सुखं यस्य न चेतसि ।
मनुष्यवृषभो लोके विधिनैव स वञ्चितः ॥
संसारदुःखदग्धानामुत्तमानामनुग्रहात् ।
प्रभुणा शङ्करेणात्र गीतवाद्यं प्रकाशितम् ॥
गीतं वाद्यं तथा नृत्यं तौर्य्यत्रिकमिदं मतम् ।
तूर्य्यशब्दो स्वन्तङ्गे स्यात् मुरजेऽपि च दृश्यते ॥
गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥
गीतेन हरिणा रङ्गं पाशं बध्नन्त्यपि पक्षिणः ।
वनादायान्ति फणिनः शिशवो न रुदन्ति च ॥
क्षतिचमत्कृतये किमतः परं
फणिवरोऽश्वतरो वत पश्यत ।
अपि मृता यदवाप मदालसा
मधुरगीतवशीकृतशङ्करः ॥
परमानन्दविवर्द्धनमभिमतफलवशीकरणम् ।
सकलजनचित्तहरणं विमुक्तिबीजं परं गीतम् ॥
गीतं पीनपयोधरा समदना नारी विचित्रा कथा
रम्यं हर्म्यतलं पुथा शशिकिरणप्रोद्दीपिता यामिनी ।
चित्तज्ञाः सुहृदः सुता शुभभाषो भक्ता पुनः
सेवका
उद्गीतफलं प्रतिदिनमतुलं संसारसारा मता ॥'
'शुद्धशालगसङ्कीर्णभेदाद्गीतं त्रिधा मतम् ॥"
शुद्धञ्च निःशतिधा,—
'एला सोड्डभवा सपाढकरणः तत्पश्चताम्बर
कैवारस्वरचक्रपालविजया गद्यं त्रिभङ्गिस्तथा ।
ढेङ्कीवर्णस्वरः पुटो द्विपदिका मुक्तावली मातृका
राग्वो दण्डकवर्त्तनीति कथिता शुद्धास्तु ते
विंशतिः ॥"
एलादीनामेतेषां विंशतिसंख्यकानां प्रबन्धगीता
नामङ्गानि षट् भवन्ति । तथा च ।
"पदं तानो विरुदञ्च तालं पाठं स्वरस्तथा ।
एलादीनां षडङ्गानि कथितानि विरिञ्चिना ॥
पौनरुक्त्यं न दोषाय गीते दोषोऽपि जायते ।
शीघ्रोच्चारणं वर्णानां तथा चैव प्रसारणम् ॥
लिङ्गान्यत्वे विसन्धौ च संयुक्ताक्षरमोक्षणे ।
परिवर्त्तेऽक्षराणाञ्च ह्रस्वदीर्घव्यतिक्रमे ॥" * ॥
अथ शालगलक्षणम् ।
"ध्रुवको मण्ठकश्चैव प्रतिमण्ठो निसारुकः ।
वासकः प्रतितालश्च तथान्या चैकतालिका ॥
यतिश्च भुमरिश्चेति शालगं सप्तधेरितम् ॥" * ॥
अथ सङ्कीर्णलक्षणम् ।
"चैत्रो मङ्गलकस्तथा नगणिका चर्चातिनाटोऽभवो
दोहा स्याद्धुलस्तथा गुरुबलो गीता च
गोविन्दस्तथा ।
हैमोकोऽप्यथ कारिका त्रिपदिकेत्येतानि काम-
द्विषा
सङ्क्षेपेण चतुर्दश प्रकटितान्यत्रागमानि क्रमात् ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(सङ्गीतस्यान्यद्विवरणं गानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
गीयते स्म इति । गै शब्दे + कर्म्मणि क्तः ।)
शब्दिते त्रि । इति मेदिनी । ते । १६ ॥

गीतमोदी, [न्] पुं (गीतेन सङ्गीतेन मोदते
इति । मुद् + "नन्द्यिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ ।
इति णिनिः ।) किन्नरः । इति शब्दरत्नावली ॥
(गीतानुरागिणि त्रि ॥)

गीता स्त्री (गीयते स्म आत्मविद्योपदेशात्मिका
ब्रह्मतत्त्वोपदेशमयी कथा यत्र । गै + क्तः ।)
ग्रन्थविशेषः । भगवद्गीतेति ख्याता । सा तु
अर्ज्जुनस्य मोहनिवृत्त्यर्थं महाभारतीयभीष्म
पर्व्वान्तर्गता कर्म्मोपासनाज्ञानकाण्डत्रयात्मिका-
ष्टादशाध्यायी श्रीकृष्णोक्ता । यथा —
"भारते सर्व्ववेदार्थो भारतार्थश्च कृत्स्नशः ।
गीतायामस्ति तेनेयं सर्व्वशास्त्रमयी मता ॥
इयमष्टादशाध्यायी क्रमात् षट्कत्रयेण हि ।
कर्म्मोपास्तिज्ञानकाण्डत्रितयात्मा निगद्यते ॥'
इति नीलकण्ठः ॥
"गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ॥"
इति स्वामी ॥
(अस्याः प्रयोजनादिकं श्रीमद्धिमधुसूदनसरस्वती
पादैर्वर्णितं गीतागूढार्थदीपिकायां दर्शितम् ।
तद्यथा —
"सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम् ।
परं निःश्रेयसं गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम् ॥
सच्चिदानन्दरूपं तत् पूर्णं विष्णोः परं पदम् ।
यत्प्राप्तये समारब्धा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः ॥
कर्म्मोपास्तिस्तथा ज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् ।
तद्रूपाष्टादशाध्यायीगीताकाण्डत्रयात्मिका ॥
एकमेकेन षट्केन काण्डमत्रोपलक्षयेत् ।
कर्म्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्त्ययोः ॥
यतः समुच्चयो नास्ति तयोरतिविरोधतः ।
भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्त्तिता ॥
उभयानुगता सा हि सर्व्वविघ्नापनोदिनी ।
कर्म्ममिश्रा च शुद्धा च ज्ञानमिश्रा च सा त्रिधा ॥
तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्म्म तत्त्यागवर्त्मना ।
त्वम्पदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते ॥
द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्मना ।
भगवान् परमानन्दस्तत्पदार्थोऽवधार्य्यते ॥
तृतीये तु तयोरैक्यं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम् ।
एवमप्यत्र काण्डानां सम्बन्धोऽस्ति परस्परम् ॥
प्रत्यध्यायं विशेषस्तु तत्र तत्रैव वक्ष्यते ।
मुक्तिसाधनपर्व्वेदं शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते ॥
निष्कामकर्म्मनिष्ठातस्त्यागात् काम्यनिषिद्धयोः ।
तत्रापि परमो धर्म्मो जपस्तुत्यादिकं हरेः ॥
क्षीणपापस्य चित्तस्य विवेके योग्यता यदा ।
नित्यानित्यविवेकस्तु जायते सुदृढस्तदा ॥
इहामुत्रार्थवैराग्यं वशीकाराभिधं क्रमात् ।
ततः शमादिसम्पत्त्या संन्यासो निष्ठितो भवेत् ॥
एवं सर्व्वपरित्यागान्मुमुक्षा जायते दृढा ।
ततो गुरूपसदनमुपदेशग्रहस्ततः ॥
ततः सन्देहहानाय वेदान्तश्रवणादिकम् ।
सर्व्वमुत्तरमीमांसाशास्त्रमत्रोपयुज्यते ॥
ततस्तत्परिपाकेण निदिध्यासननिष्ठता ।
योगशास्त्रन्तु सम्पूर्णमुपक्षीणं भवेदिह ॥
क्षीणदोषे ततश्चित्ते वाक्यात्तत्त्वमतिर्भवेत् ।
साक्षात्कारो निर्व्विकल्पः शब्दादेवोपजायते ॥
अविद्याविनिवृत्तिस्तु तत्त्वज्ञानोदये भवेत् ।
तत आवरणे क्षीणे क्षीयेते भ्रमसंशयौ ॥
अनारब्धानि कर्म्माणि नश्यन्त्येव समन्ततः ।
न चागामीनि जायन्ते तत्त्वज्ञानप्रभावतः ॥
प्रारब्धकर्म्मविक्षेपाद्वासना तु न नश्यति ।
सा सर्व्वतो बलवता संयमेनोपशाम्यति ॥
संयमो धारणा ध्यानं समाधिरिति यत्त्रिकम् ।
यमादिपञ्चकं पूर्व्वं तदर्थमुपयुज्यते ॥
ईश्वरप्रणिधानात्तु समाधिः सिध्यति द्रुतम् ।
ततो भवेन्मनोनाशो वासनाक्षय एव च ॥
तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय इत्यपि ।
युगपत्त्रितयाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिर्दृढा भवेत् ॥
विद्वत्संन्यासकथनमेतदर्थं श्रुतौ श्रुतम् ।
प्रागसिद्धो य एवांशो यत्नः स्यात्तस्य साधने ॥
निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।
निर्व्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः ॥
व्युत्तिष्ठते स्वतस्त्वाद्ये द्वितीये परबोधितः ।
अन्ते व्युत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः ॥
एवम्भूतो ब्राह्मणः स्याद्वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ।
गुणातीतः स्थितप्रज्ञो विष्णुभक्तश्च कथ्यते ॥
अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्त आत्मरतिस्तथा ।
एतस्य कृतकृत्यत्वात् शास्त्रमस्मान्निवर्त्तते ॥
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥
इत्यादिश्रुतिमानेन कायेन मनसा गिरा ।
सर्व्वावस्थासु भगवद्भक्तिरत्रोपयुज्यते ॥
पूर्व्वभूमौ कृता भक्तिरुत्तरां भूमिमानयेत् ।
अन्यथा विघ्नबाहुल्यात् फलसिद्धिः सुदुर्लभा ॥
पूर्व्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
अनेकजन्मसंसिद्ध इत्यादि च वचो हरेः ॥
यदि प्रागभवसंस्कारस्याचिन्त्यत्वात्तु कश्चन ।
प्रागेव कृतकृत्यः स्यादाकाशफलपातवत् ॥
न तं प्रति कृतार्थत्वाच्छास्त्रमारब्धुमिष्यते ।
प्राक्सिद्धसाधनाभ्यासाद्दुर्ज्ञेया भगवत्कृपा ॥
एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये ।
विधेया भगवद्भक्तिस्तां विना सा न सिध्यति ॥
जीवन्मुक्तिदशायान्तु न भक्तेः फलकल्पना ।
अद्वेष्टृत्वादिवत्तेषां स्वभावो भजनं हरेः ॥
आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्व्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः ॥

येषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
इत्यादिवचनात् प्रेमभक्तो य मुख्य उच्यते ॥
उक्तं सत्र भगवता गीताशास्त्रे प्रकाशितम् ।
अतो व्याख्यातुमेतन्मे मन उत्सहते भृशम् ॥
निष्कामकर्म्मानुष्ठानं मूलं मोक्षस्य कीर्त्तितम् ।
शोकादिरासुरः पाप्मा तस्य च प्रतिबन्धकः ॥
यतः स्वधर्म्मविभ्रंशः प्रतिषिद्धस्य सेवनम् ।
फलाभिसन्धिपूर्व्वा वा साहङ्कारा क्रिया भवेत् ॥
आविष्टः पुरुषो नित्यमेवमासुरपाप्मभिः ।
पुमर्थलाभायोग्यः सन् लभते दुःखसन्ततिम् ॥
तत्त्वज्ञानान्ततो हेयः सर्व्वेषां प्राणिनामिह ।
प्रवृत्तस्तत्परित्याज्यः शोकमोहादिकं यदा ॥
तदानिवृत्तिस्तस्मान्निष्कृष्टं दुःखकारणम् ।
दुस्तरं शोकमोहादि केनोपायेन स्त्रीजनम् ॥
इत्याकाङ्क्षयाविष्ट पुरुषार्थोन्मुखं परम् ।
उद्दिधीर्षुरिदं भगवान् शास्त्रमुत्तमम् ॥")
अन्यान्या श्रीभागवतोक्तगोपीगीताध्यात्मरामा-
यणोक्तरामगीताश्वमेधिकपर्व्वोक्ता ब्राह्मणगीता
कूर्म्मपुराणोक्तदेवीभागवतोक्तभगवतीगीता शिवगीता
इत्याद्याः सन्ति ॥

गीतासार, पुं, (गीतासु सारः गीतानां वेदान्तादि-
शास्त्राणां वा सारो यत्र इति वा । सुक्रार्थ सन्दी-
पनं समस्तयोगज्ञानादिप्रतिपादकशास्त्राणां
मागधा गीता यत्र इति वा पर्य्याय ।) अर्ज्जुनं
प्रति श्रीकृष्णोक्तसुक्रार्थोऽष्टाङ्गादियोगः । यथा —

श्रीभगवानुवाच ।

"गीतासारं प्रवक्ष्यामि अर्ज्जुनायोदितं पुरा ।
अष्टाङ्गयोगः सुक्तार्थ सर्व्ववेदान्तसारगम् ॥
आत्मलाभः परो नान्य आत्मा देहादिवर्ज्जितः ।
रूपादिमान् हि देहोऽतः करणत्वादिलोचनम् ॥
करणत्वान्मनोऽधीनो न प्राणोऽचेतनो यतः ।
विज्ञानरहितः प्राणः सुषुप्ते हि प्रतीयते ॥
नाहमात्मा च न प्राद्दिससाराभिसम्बन्धात् ।
विभ्रम इव दीर्घचिरादिव इव नैमिमान् ॥
वेदात्तोऽग्निरिवाकाशे छुतश्ो भेयात्मनात्मनि ।
श्रोत्रादीनि न पश्यन्ति स्व स्वमात्मानमात्मना ॥
सर्व्वज्ञः सर्व्वदर्शी च क्षेत्रज्ञस्तानि पश्यति ।
स्वात्मानुमाता रक्षौन यन्मे सम्प्रदानियच्छति ॥
तदा प्रकाशते ह्यात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव ।
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्म्मणः ॥
यथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च महाभूतानि पञ्च च ॥
मनो बुद्धिमहङ्कारमव्यक्तं पुरुषं तथा ।
प्रसङ्ख्याय परावाप्तो विमुक्तो बन्धनैर्भवेत् ॥
इन्द्रियग्राममखिलं मनसाभिनिवेश्य च ।
मनश्चैवाप्यहङ्कारे प्रतिष्ठाप्य च पाण्डव ! ॥
अहङ्कारं तथा बुद्धौ बुद्धिञ्च प्रकृतावपि ।
प्रकृतिं पुरुषे स्थाप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् ॥
अहं ब्रह्मपरं ज्योतिः प्रसङ्ख्याय विमुच्यते ।
हित्वा देहेभ्य ज्ञातो य पुरुषः पञ्चविंशकः ॥
विवेकात् केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ।
नवद्वारमिदं गेहं त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम् ॥
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान् यो वेद स परः कविः ॥
ज्ञानयज्ञस्य सर्व्वस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥"
नाश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।

इति गारुडे २ - अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।

"यमाश्च नियमाः पार्थ ! आसनं प्राणसंयमः ।
प्रत्याहारस्तथा ध्यानं धारणार्ज्जुन ! सप्तमी ॥
समाधिश्च षडङ्गो योग उक्तो विमुक्तये ।
कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वभूतेषु सर्व्वदा ॥
अहिंसना प्रोक्ता भूतानां यदाहुसाम ।
अहिंसा परमो धर्म्मो ह्यहिंसा परमं सुखम् ॥
विधिना या भवेद्धिंसा त्वहिंसा सा प्रकीर्त्तिता ।
यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ॥
सर्व्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ।
एवं सर्व्वं हि हिंसाया धर्म्मार्थमपिधीयते ॥
यद्भूतहितमत्यन्तं वचः सत्यस्य लक्षणम् ।
सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ॥
प्रियञ्च नानृतं ब्रूयात् एष धर्म्मः सनातनः ।
यच्च द्रव्यापहरणं चौर्य्याद्वाथ बलेन वा ॥
स्तेयं तस्यानाचरणमस्तेयं धर्म्मसाधनम् ।
कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वावस्थासु सर्व्वदा ॥
सर्व्वत्र मैथुनत्यागं ब्रह्मचर्य्यं प्रचक्षते ।
द्रव्याणामप्यनादानमापत्स्वपि यथेच्छया ॥
अपरिग्रह इत्याहुस्तं प्रयत्नेन वर्ज्जयेत् ।
द्विधा शौचं मृज्जला या बाह्यं भावादथान्तरम् ॥
यदृच्छालाभतस्तुष्टिः सन्तोषः सुखलक्षणम् ।
मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ऐकाग्र्यं परमं तपः ॥
शरीरशोषणं वापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ।
वेदान्तशतरुद्रीयप्रणवादिजपं बुधाः ॥
सत्त्वशुद्धिकरं पुंसां स्वाध्यायं परिचक्षते ।
स्तुतिस्मरणपूजादिवाङ्मनःकायकर्म्मभिः ॥
सुनिश्चला हरौ भक्तिरेतदीश्वरचिन्तनम् ।
आसनं स्वस्तिकं प्रोक्तं पद्ममर्द्धासनं तथा ॥
प्राणः स्वदेहजो वायुरायामस्तन्निरोधनम् ।
प्राणायामनिरोधश्च प्राणायाम उपस्थितः ॥
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
नियमः प्रोच्यते सद्भिः प्रत्याहारस्तु पाण्डव ! ॥
मूर्त्तामूर्त्तब्रह्मरूपचिन्तनं ध्यानमुच्यते ।
योगारम्भे मूर्त्तहरिममूर्त्तमथ चिन्तयेत् ॥
नाभिकन्दे स्थितं नालं दशाङ्गुलसमायुतम् ।
नाले चाष्टदलं पद्मं द्वादशाङ्गुलविस्तृतम् ॥
सकर्णिके केशराले सूर्य्यसोमाग्निमण्डलम् ।
अग्निमण्डलमध्यस्थो वासुदेवश्चतुर्भुजः ॥
शङ्खचक्रगदापद्मयुक्तः कौस्तुभसंयुतः ।
वनमाली कौस्तुभेन युतोऽहं ब्रह्ममुक्त ओम् ॥
धारणेत्युच्यते चेयं धार्य्यते यन्मनोमये ।
प्राणाभ्यां हृदये चाथ तृतीया च तथोरसि ॥
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ।
किञ्चित्तस्मात् परस्मिंश्च धारणादश कीर्त्तिता ॥
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिरभिधीयते ।
एकाकारः समाधिः स्याद्देशलक्षणवर्ज्जितः ॥"

इति गारुडे २३४ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।

"ब्रह्मगीतां प्रवक्ष्यामि यां ज्ञात्वा मुच्यते भवात् ।
अहं ब्रह्मास्मीति वाक्यात् ज्ञानान्मोक्षो भवे-
न्नृणाम् ॥
वाक्यज्ञाता भवेज्ज्ञानादहंब्रह्मपदार्थयोः ।
पदस्यार्थो द्विविधो वाच्यो लक्ष्यो स्मृतो बुधैः ॥
वाच्या भ्यवलो ज्ञेया लक्ष्यो शुद्धौ प्रकीर्त्तितौ ।
प्राणपिण्डात्मकाव्यैग चेतनं शरणं यतः ॥
तथा वै इवपद्यन्तस्तद्द शब्देन नोच्यते ।
प्रत्ययपमहितीयाद्द शब्देन भण्यते ॥
गदयानन्दचैतन्यं परोक्षसहितं परम् ।
प्राणपिण्डात्मकापार्थसहितीयविभागवत् ॥
त्यागेन प्रत्यक्चैतन्यभागो लक्ष्येत चाहमा ।
तथा ब्रह्मपदेनैव प्राणपिण्डात्मदारुणा ॥
विग्रपरोक्षभागे च परित्यागे च लक्ष्यते ।
अर्थानन्दचैतन्यभाग एव विचिन्तयत् ॥
अहंपदं चैतन्यप्रत्यगात्मपदेन तु ।
अद्वयानन्दचैतन्य तत्त्वविचा स्थितस्य च ॥
तदाहमस्याह ब्रह्म अहंब्रह्मपदार्थयोः ।
अहं ब्रह्मास्मि वाक्यात् ज्ञानमभिमानतः ॥
एकलक्ष्मानव भवद्देहात्तान्तरतो भ्रमः ।
ज्ञानाद्‌दानताक्यविद्वदैक्त एकतः ॥'

इति गारुडे २३५ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।

"सम्मायिनिकृत स स्यात् साक्षरत्वात्ततोऽनल
अम्भेरापस्तत पृथ्वी प्रपञ्चीकृतभूतकम् ॥
तत सप्तदश लिङ्गं पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि च ।
वाक्पाणिपादं पायुश्च उपस्थमथ धीन्द्रियम् ॥
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं स्यात् पञ्च वायवः ।
प्राणोऽपानः समानश्च व्यानश्चोदान एव च ॥
मनो नैरन्त करणं स्याज्ज्ञान संशयात्मकम् ।
बुद्धिनिश्चयरूपा तु एततस्सूक्ष्मशरीरकम् ॥
हिरण्यगर्भमात्मीयं भूततानाद्यलिङ्गकम् ।
पञ्चीकृतानि भूतानि अपञ्चीकृतवद्भूतं ॥
पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यो ब्रह्माण्डं समजायत ।
लोकप्रसिद्धं स्थूलाख्यं शरीरं चरणादिमत् ॥
पञ्चीकृतानि भूतानि तत्कार्य्यञ्चाहमेव च ।
सत्र शरीरजातञ्च प्राणिनां स्थूलमीरितम् ॥
तौराद्यपरतात्मानं शरीरं प्रोच्यते बुधैः ।
देहद्वयाभिमानी च त्वमयो जीव एकतः ॥
सच्छब्दवाच्यं ब्रह्मैव प्रविष्टं द्वयोर्दयोः ।
जलार्कवद्घटखवज्जीवः प्राणादिधारणात् ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनां साक्षी जीवः स उच्यते ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यैरतिरिक्तश्च निर्गुणः ॥
निर्गतावयवीतसर्गो नित्यशुद्धस्वभावकः ।
परमात्मैव सच्चाग्रतस्वप्नादौ सन्निधानतः ॥
अन्तःकरणानीक्ष्य अन्तःकरणसंस्थितः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीश्च पश्यतोऽविकृतः सदा ॥
फलं क्रियाकारकश्चोत्स्वाग्रदादीन् वदाम्यहम् ।
इन्द्रियैरर्थविज्ञानं जाग्रतस्थानमुदीरितम् ॥
जाग्रतसंस्कारसम्भूतः प्रत्ययो विषयान्वितः ।
स्वप्नः सुषुप्तिप्रत्ययोपसंहारोऽपि स्थितः ॥

...ह्यकारगरूपेण वटस्य कणिकात्मना ।
...मने क्रमतो जीवो जाग्रदादीन स पश्यति ॥
...नाधारमकारे तु पूर्व्वमेवावधारयेत ।
...मनु पश्चात सजाते ब्रह्म ...निवृत्ते ॥
...विलापयेत चैतन्यात चैतन्य परिशेषयेत ।
...श्चीकृतेभ्यो भूतेभ्य आत्मान्यतिरिक्तकम ॥
यथा मृदो घटो भिन्नो नास्ति तत्कार्यत तथा ।
...श्चीकृतानि भूतानि अपञ्चीकृतभूतत ॥
...मष्टिव्यतिरेकेण शिष्ट स्थूलशरीरकम ।
...पञ्चीकृतभूतेभ्यो न लिङ्ग व्यतिरिक्तकम ॥
...ज्ञ। वारि विना नास्ति वारि नास्ति च तेजसा ।
...तेजस वायुना नास्ति वायु खेन विना न ह ॥
...ब्रह्मणा च ख नास्ति शुद्धब्रह्म विना च सत ।
...डभावात्तथा जागतस्वप्नादीनामसम्भवे ॥
...गत्वव्वर्जित प्रत्यगात्मा वै तत्स्वरूपक ।
...त्यशुद्धबुद्धमुक्त सत्य ह्यद्वितीयकम ॥
...त्वपन्नाया शिष्टो तत्वाकारो ब्रह्मक...क ।
...कारश्च उकारश्च मकारोऽह न सशय ॥
...त्याहमस्माह्ब्रह्म ज्ञानमज्ञानमद्वयम ।
...यमात्मा ब्रह्मज्योतिर्विज्ञाना...
...त्यज्ञानमनन्त स तत्त्वमसि श्रुतीरितम ।
अह ब्रह्मास्मि ब्रह्माह सर्व्वप्राणिषु म...गम ॥
...ऽसावादित्यपुरुष सोऽसावहमनादिमान ।
...गीतासारोऽर्ज्जुनायोक्तो येन ब्रह्मणि वै लय ॥"
...त्यादिमहापुराणे गारुडे गीतासारे २३६ अध्याय ॥

गीत स्त्री, (गै गाने + क्तिन ।) गानम । (यथा, कुमारे । २ । ८ ।
"श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन
हर प्रसख्यानपरो बभूव ॥")
गाथाच्छन्दोविशेष । इति मेदिनी । ते १६ ॥ (अस्या लक्षण यथा छन्दोमञ्जर्य्या मात्रा वृत्ते । ७ ।
"आर्य्याप्रथमार्द्धसम यस्या परार्द्धमीरिता [गीति ॥")

गीरथ, पु, (गीर्वाणी वाङ्मय शास्त्रमित्यर्थ रथ इव यस्य ।) बृहस्पति । इति त्रिकाण्डशेष ॥

गीर्ण, त्रि (गीर्य्यते स्म इति । गॄ स्तुतौ + क्त ।) स्तुत । इत्यमरटीकाया भरत ॥

गीर्णि स्त्री, (गॄ + क्तिन । ऋल्वादिभ्य क्तिन्निष्ठा वत तेन नत्वम ततो रेफात णत्वञ्च ।) गिलनम । इत्यमर । ३ । ३११ ॥ स्तुतिश्च । गीर्णशब्द-दर्शनात ॥

गीर्देवी स्त्री (गीर्वाणी तस्या देवी । वागधिष्ठातृतयास्यास्तथात्वम ।) सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥

गीर्लता स्त्री (गीरिव नानौषधिनी विस्तृता च लता ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिघण्ट ॥

गी(र्व्वा)र्व्वाण पु (गीर्वाणेव वाणोऽस्त्र यस्य । अथर्ववाक्यतयास्य तथात्वम । अन्ये त्ववकार मध्यपाठे तु गिर वनुते याचते कावृतीयय स्तुतिप्रियत्वादिति । वन याचनायाम + "कर्म्मण्यण ।" ३ । २ । १ । इत्यण । "पूर्व्वपदात सञ्ज्ञायामग ।" ८ । ४ । ३ । इति णत्वम ।) देवता । इत्यमर । १ । १ । ६ ॥ (यथा भागवते । ८ । १५ । २८ ।
"एव सुमन्त्रितार्थास्ते गुरुणार्थानुदर्शिना ।
हित्वा त्रिविष्टप जग्मुर्गी(र्व्वा)र्व्वाणा कामरूपिण ॥")

गी(र्व्वा)र्व्वाणकुसुम, क्ली, (गी(र्व्वा)र्व्वाणप्रिय कुसुम पुष्प यस्य ।) लवङ्गम । इति राजनिर्घण्ट ॥

गीष्पति, पु, (गिरा पति । अहरादीनामिति रेफाभावपक्षे "इदुदुपधस्येति ।" ८।३।४१ । इति ष । मुग्धबोधमते "खपि वा ।" इति सूत्रस्य पाक्षिको विधि ।) बृहस्पति । इत्यमर । १ । १ । २४ ॥ पण्डित । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य रूपान्तरे गीर्पति गी पति । इति मुग्धबोधम ॥

गु ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-आत्म-अक-अनिट ।) ङ गवते । इति दुर्गादास ॥

गु शि ओ विष्ठोत्सर्गे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा (कुटा)-पर-अक-अनिट ।) शि, गुवति अगुवीत । ओ, गुन । इति दुर्गादास ॥

गुगगुल, पु (गोजति शब्दायतेऽनेनेति । गुज + क्विप । गुक रोगस्तस्मात गुडति रक्षतीति । गुड + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति क । डलयोरैक्यात डस्य लत्वम ।) गुग्गुलु । इत्यमरटीकाया भरत ॥

गुग्गुलु, पु (गुज्यतेऽनेनेति । गुज शब्दे + क्विप । गुक रोगस्तस्मात गुडतीति । गुड रक्षणे + बाहुलकात कु । डलयोरैक्यात डस्य लत्वम ।) रक्तशोभाञ्जनवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वनामख्यातवृक्षश्च । स तु गोमूत्रोद्भव । यथा,—
"गोरोचनाया मद्भूत्या सञ्जाता सर्व्वकामिका ।
गुग्गुलुस्तु ततो जातो गोमूत्राच्छुभदर्शन ॥"
इति वह्निपुराणे वैष्णवधर्मे शुद्धिव्रतनामाध्याय ॥ अस्य निर्यास सुगन्धिद्रव्यम । तत्पर्य्याय । कुम्भम २ उलूखलकम ३ कौशिक ४ पुर ५ ॥ इत्यमर । २ । ४ । ३४ ॥ कुम्भोलु ६ खलकम ७ कुम्भोलूखलकम ८ गुगगुल ६ । इति भरत ॥ जटायु १ कालनिर्यास ११ देवधूप १२ सर्व्वसह १३ महिषाक्ष १४ पलङ्कषा १५ । इति रत्नमाला ॥ यवनद्विष्ट १६ भवाभीष्ट १७ निशाटक १८ जटाल १६ पुट २ भूतहर २१ शिव २२ शाम्भव २३ दुर्ग २४ वातघ्न २५ महिषाक्षक २६ दवेष्ट २७ मरुद्दिष्ट २८ रक्षोहा २६ रूक्षगन्धक ३ दियम ३१ । अस्य गुणा । कटुत्वम । तिक्तत्वम । उष्णत्वम । कफमारुतकासकृमिवातोदरश्लीपदशोफार्शोनाशित्वम । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ दीपनत्वम । तीक्ष्णत्वम । कषायत्वम । मेद कुष्ठ नाशित्वम । पित्तदाहित्वम । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ विशदत्वम । सारकत्वम । रूक्षत्वम । पाके कटुत्वम । भग्नसन्धानकारित्वम । वृष्यत्वम । सूक्ष्मत्वम । स्वर्य्यत्वम । पिच्छिलत्वम । बलकारित्वम । व्रणमेहाश्मवातामवातपिडकागन्थिगण्डमालानाशित्वञ्च ॥ * ॥
"माधुर्य्याच्छमयेद्वात कषायत्वाच्च पित्तहा ।
तिक्तत्वात कफजित्तेन गुग्गुलु सर्व्वदोषहा ॥"
स तु पञ्चधा यथा,—
"महिषाक्षो महानील कुमुद पद्म इत्यपि ।
हिरण्य पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलो पञ्चजातय ॥"
तेषा रूपाणि यथा,—
"भृङ्गाञ्जनसवर्णस्तु महिषाक्ष इति स्मृत ।
महानीलस्तु विज्ञेय स्वनामसमलक्षण ॥
कुमुद कुमुदाभ स्यात पद्मो माणिक्यसन्निभ ।
हिरण्याख्यस्तु हेमाभ पञ्चाना लिङ्गमीरितम ॥"
एषा प्राणिविशेषे प्रयोगो यथा —
"महिषाक्षमहानीलौ गजेन्द्राणा हितावुभौ ।
हयाना कुमुद पद्म स्वस्त्यारोग्यकरौ परौ ॥
विशेषेण मनुष्याणा कनक परिकीर्त्तित ।
कदाचिन्महिषाक्षस्तु मत केषाञ्चिन्नृणामपि ॥"
नूतनगुग्गुलो रूप यथा —
"स्निग्धकाञ्चनसङ्काश पक्वजम्बूफलोपम ।
नूतनो गुग्गुलु प्रोक्त सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिल ॥"
पुरातनस्य रूप यथा ।
"शुष्को दुर्गन्धिकश्चैव त्यक्तप्रकृतवर्णक ।
पुराण स तु विज्ञेयो गुग्गुलुर्व्वीर्य्यवर्जित ॥"
इति भावप्रकाश ॥ * ॥
तस्य स्थानविशेषे जन्मादिकथनम । यथा —
"जायन्ते पुरपादपा मरुभुवि ग्रीष्मेऽर्कसन्तापिता शीतार्त्ता शिशिरेऽपि गुग्गुलुरस मुञ्चन्ति ते पञ्चधा ।
हेमाभ महिषाक्षतुल्यमपर सतपद्मरागोपम भृङ्गाभ कुमुदद्युतिश्च विधिना ग्राह्या परीक्षा तत ॥
वह्नौ ज्वलन्ति तपने विलय प्रयान्ति क्लिद्यन्ति कोष्णसलिले पयस समाना ।
ग्राह्या शुभा परिहरेच्चिरकालजाता-ङ्गारवर्णसमपूयविगन्धवर्णान ॥"
इति प्रयोगामृतम ॥
पक्वस्यास्य पूर्व्ववीर्य्यत्व मासचतुष्टयपर्य्यन्त तिष्ठति । इति परिभाषा ॥

गुच्छ, पु, (गुध्यति परिवेष्टते इति । गुध + "शुष्कादिभ्यश्छ्स ।" इति छस इति भोजराज । यद्वा, गुड शब्दे + क्विप । गुत शब्द च्छ्यति नाशयतीति । गुत + छो + "आतोऽनुपसर्गे क ।" ३ । २ । ३ । इति क ।) स्तवक । गुच्छादि घलुया इति भाषा । (यथा, गीतगोविन्दे । ११ । ११ ।
"अक्ष्णोर्निक्षिपदञ्जन श्रवणयोस्तापिच्छगुच्छावलीम ॥")
स्तम्ब । इत्यादिर गोछ । इति भाषा ॥ (उद्भिद्विशेष । स तु मल्लिकादि । यथा मनु । १।४८ ।
"गुच्छगुल्मन्तु विविध तथैव तृणजातय ।"
"मूलत एव यत्र लतासमूहो भवति न च प्रकाण्डानि ते गुच्छा मल्लिकादय ।" इति तट्टीकाया कुल्लूकभट्ट ॥) हारविशेषयष्टिकाहार । वर्त्तिश

नर हार इति भाषा ॥ कलापः । इति मेदिनी । छे । ३ ॥ मयूरेर पाखा इति भाषा । मुक्ता हार । इति रन्तिदेवः ॥

गुच्छक क्ली (गुच्छ+सञ्ज्ञायां कन् ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति भावप्रकाशः ॥

गुच्छक, पु, (गुच्छ+स्वार्थे कन् ।) स्तवकः । इत्यमरः । २ । ४ । ४ ॥ तत्पर्य्यायः । गुलच्छः २ स्तम्बः ३ कुसुमोच्चयः ४ गुच्छः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुत्सः ६ गुत्सकः ७ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रीठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वार्थे कप्रत्ययात् गुच्छशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

गुच्छकणिश, पु, (गुच्छवत् कणिशानि मञ्जर्यो यस्य ।) रागीधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छकरञ्ज, पु, (गुच्छः स्तवकः करञ्जफले यस्य ।) करञ्जविशेषः । तत्पर्य्यायः । स्निग्धदलः २ गुच्छपुष्पकः ३ नन्दी ४ गुच्छी ५ सानन्दः ६ रतपावनः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । विषवातार्त्तिकण्डूविचर्च्चिकाकुष्ठव्रणगरदोषनाशित्वञ्च ॥" इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छदन्तिका, स्त्री (गुच्छाः स्तवकीभूता दन्ता इव फलानि यस्याः । कप् टाप् अत इत्वञ्च ।) कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छपत्र, पु, (गुच्छीभूतानि पत्राणि यस्य ।) तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छपुष्प, पु, (गुच्छीभूतानि पुष्पाणि यस्य ।) सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अशोकवृक्षः । अस्य पर्य्यायो यथा —
"हेमपुष्पस्त्वशोकश्च गुच्छपुष्पोऽङ्गनाप्रियः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गुच्छपुष्पक, पु, (गुच्छपुष्प+सञ्ज्ञायां कन् ।) रीठाकरञ्जः । गुच्छकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छपुष्पी, स्त्री (गुच्छपुष्प+जातौ ङीष् ।) धातकी । शिम्बडीरश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छफल, पु (गुच्छीभूतानि फलानि यस्य ।) रीठाकरञ्जः । राजादनी । कतकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (राजादनशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥

गुच्छफला स्त्री, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्याः । स्त्रियां टाप् ।) अग्निदमनी । काकमाची । निष्पावी । द्राक्षा । कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छबध्ना स्त्री (गुच्छेन बध्यते इति । बन्ध+बाहुलकात् रक् । ततष्टाप् ।) गुण्डालाश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छमूलिका, स्त्री (गुच्छाकृति मूलमस्याः । कप् स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) गुण्डासिनी तृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छार्द्ध, पु, (गुच्छस्य द्वात्रिंशद्यष्टिकहारस्य अर्द्धं । ग्रामार्द्धवत् समासः ।) चतुर्व्विंशति यष्टिको हारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ (पुंलिङ्गनिर्द्देशादेवास्य तथात्वम् । क्लीवलिङ्गे तु "पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेऽंशके ।" इत्यमरोक्तेर्योऽयं द्वादशयष्टिकहारो बोद्धव्य इति तु सुधीभिर्विभाव्यम् ॥)

गुच्छाल, पु, (गुच्छेन अलति पर्य्याप्नोतीति । अल पर्य्याप्तौ+अच् ।) भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छाढ्यकन्द, पु, (गुच्छाढ्यो गुच्छसङ्कुलः कन्दः ।) गुलञ्चकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छी, स्त्री, (गुच्छ+जातौ ङीष् ।) गुच्छकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुज, कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अक-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । गोजति । कूजनमव्यक्तशब्दः । इति दुर्गादासः ॥

गुजि इ कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अक-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, कर्म्मणि गुञ्ज्यते । कूजनमव्यक्तशब्दः । गुञ्जति भ्रमरः कुञ्जे । इति दुर्गादासः ॥

गुज, शि ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-(कुटा)-परं-अक-सेट् ।) शि, गुजति अगुजीत् जुगोज । इति दुर्गादासः ॥

गुर्ज्जरी स्त्री, (गुर्ज्जरदेशवासिनां प्रिया । गुर्ज्जर+अण्+स्त्रियां ङीप् । पृषोदरात् रलोपः द्वहाभावे च साधु ।) रागिणीविशेषः । अस्य ध्यानं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।

"श्यामा सुकेशी मलयद्रुमाणां
मृदूल्लसत्पल्लवतल्पयाता ।
श्रुतेः स्वराणां दधती विभागं
तन्त्रीमुखाद्दक्षिणगुर्ज्जरीयम् ॥"

अस्याः कालनियमो यथा,—
"नाटी गाडी वडारी च गुर्ज्जरी देशिरेव च ।
पूर्व्वाह्णे गानमेतेषां निषिद्धमिति तद्विदः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

मतभेदेन पूर्व्वाह्णेऽपि गीयते ॥ (इयं पुनर्भैरवरागस्य वराङ्गना । हनूमन्मते तु मेघरागस्य । अस्याः स्वरूपं यथा सङ्गीतदर्पणे ।
"ऋषभांशन्यास ऋषभा सम्पूर्णा गुर्ज्जरी मता ।
पौरवी मूर्च्छना यस्या वङ्गाख्या सह मिश्रिता ॥"
"पौरवीमूर्च्छना यस्याम् ।" इत्यत्र "सप्तमी मूर्च्छनैतस्याम् ।" इति क्वचित् पाठः । सोमेश्वरमते इयं पञ्चमहीना षाडवा । इयञ्च केनापि कारणेन रागविकारे जाते तत्पापप्रायश्चित्तार्थं प्रायेण गीयते तथाचोक्तम् —
"लोभान्मोहाच्च ये केचिद् गायन्ति च विरागतः ।
सुरसा गुर्ज्जरी तस्य दोषं हन्तीति कथ्यते ॥")

गुञ्ज पु गुञ्जन्ति भ्रमरादयो यत्र । गुञ्ज+अधिकरणे घञ् ।) गुच्छः । पुष्पस्तवकः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुञ्जकृत, पु, (गुञ्ज गुञ्जनं करोतीति । कृ+क्विप् तुक् च ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुञ्जन, क्ली, (गुजि कूजने+भावे ल्युट् ।) गुनगुनध्वनि । भ्रमरादिशब्दः ।
(किमिदं गुञ्जनं सख्या षट्पदानां मनोहरम् ।)

गुञ्जा स्त्री, (गुञ्जतीति । गुजि+अच् । अस्याः पक्वफलगुच्छे शब्दबाहुल्यात्तथात्वम् ।) लताविशेषः ॥ कुच इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । काकचिञ्ची २ कृष्णला ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ९८ ॥ साङ्गुष्ठा ४ रक्तिका ५ काकशान्तिका ६ काकादनी ७ काकतिक्ता ८ काकजङ्घा ९ शिखण्डिनी १० । इति रत्नमाला ॥ चूडामणिः ११ सौम्या १२ शिखण्डी १३ अरुणा १४ ताम्रिका १५ शीतपाकी १६ उच्चटा १७ कृष्णचूडिका १८ रक्ता १९ काम्बोजी २० भिल्लभूषणा २१ वन्या २२ श्यामलचूडा २३ काकचिञ्चिका २४ । अस्या वीजगुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुष्ठव्रणनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अस्याः शिफागुणाः । वान्तिकारित्वम् । मूलविषनाशित्वञ्च । वश्यकर्म्मणि श्वेता प्रशस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (इयन्तु श्वेतरक्तभेदेन द्विविधा । यदुक्तं भावप्रकाशे ।
"श्वेतरक्तप्रभेदेन ज्ञेयं गुञ्जाद्वयं बुधैः ।
गुञ्जाद्वयन्तु केश्यं स्यात् वातपित्तज्वरापहम् ॥
मुखशोषभ्रमश्वासतृष्णामदविनाशनम् ।
नेत्रामयहरं वृष्यं बल्यं कण्डूव्रणं हरेत् ॥
क्रिमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥"
श्वेतगुञ्जा तु अभिचारकर्म्मणि प्रशस्ता । यथा, नवदुर्गामन्त्राभिचारे ।
"जपित्वा सितगुञ्जाणां कुर्व्व कुलिकोदये ॥"
इत्यादि ॥
गुञ्जाफलन्तु विषप्रायत्वात् कदापि स्वस्थेन भोक्तव्यम् । अस्या विषमयत्वमुक्तं यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ५८ ।
"अन्तर्विषमया ह्येता वहिश्चैव मनोरमाः ।
गुञ्जाफलसमाकारा स्वभावादेव योषितः ॥")
चतुर्यवपरिमाणम् । रति इति भाषा । (यथा —
"यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥"
इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥)
चतुर्मान्यपरिमाणम् । इति शुभङ्करः ॥ गोधूमद्वयमानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुञ्जति शब्दायते इति । कर्त्तरि अच् ।) पटहः । (गुञ्जनमिति । गुजि+भावे अप् ।) कलध्वनिः । इति मेदिनी ॥ (गुञ्जते भ्रमरादिभिर्मद्यपायिभिर्वा यत्र+अधिकरणे अप् घञ् वा ।) मदिरागृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चर्चा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुञ्जिका, स्त्री, (गुञ्जा एव । स्वार्थे कन् । अत इत्वम् ।) गुञ्जा । चियवपरिमाणम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुञ्जाशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)

गुञ्जित, क्ली, (गुञ्ज+भावे क्त ।) गुञ्जनम् । यथा,
"न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥"
इति भट्टिः । २ । १९ ॥

गुटिका, स्त्री, (गुटिरेव । गुटि+स्वार्थे कन् ।) वटिका । गुलि इति वडि इति च भाषा ॥ यथा, "गुटिकापातादिना अञ्जनम् ।" इति दायभागः ॥

गठ इ क वेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर सक-सेट।) इखी। इ क गुण्ठयति गत्रु गुठत। इति दुर्गादासः ॥

गड इ क वेष्टे। रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुरा पर-सक सेट।) पञ्चमस्वरी। इ क गुण्डयति। अनेकार्थत्वाच्चागीकारणेऽपि। गुण्डयति हिङ्गुलं लोकः। इति दुर्गादासः ॥

गुड, पि रक्षे। आघाते। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा (कुटा) पर सक-सेट।) घि गुडति गागुडीत। इति दुर्गादासः ॥

गुड, पुं (गवते अव्यक्तशब्दं करोतीति। गुङ शब्दे+"कादिभ्य कित।" उणा। १।११। इति ड स च कित।) गोलः। हस्तिसन्नाहः। इति मेदिनी। डे। १। ॥ ग्रासः। इति हेमचन्द्रः ॥ कार्पासी। इति राजनिघण्टः ॥ इक्षुपाकः। इत्यमरः ।३।२।८१। तस्य पर्यायः। इक्षुसारः २ मधुरः ३ रसपाकजः ४ रसजः ५ अरुणः ६ सिद्धः ७ मोदकः ८ अमृतसारः ९ शिशुप्रियः १० खितारिः ११ अरुणः १२ रसजः १३ इति राजनिघण्टः ॥ इक्षुरसक्वाथः १४ गुडोलः १५ मधुबीजकः १६। इति वैद्यकम् ॥ गुडाम्लः १७ गुलः १८ खाडुरः १९। इति शब्दरत्नावली ॥ स्वादुः २०। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य गुणाः। उष्णत्वम्। स्निग्धत्वम्। गुरुत्वम्। वातनाशित्वम्। मूत्रशोधकत्वम्। नातिपित्तहरत्वम्। मेदःकफकृमिबलप्रदत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ मधुरत्वम्। स्वादुत्वम्। उष्णत्वम्। कफनाशित्वम्। पित्तरक्तेऽहितत्वम्। जीर्णश्चैव रसायनः ॥ पुरातनस्य तस्य गुणाः। पित्तपवनापहत्रिदोषघ्नत्व। प्रमेहश्रमनाशित्वम्। इत्यादि तदन्यरोगनाशित्वम्। विशेषतो ज्वरनाशित्वम्। रुचिकारित्वम्। लघुत्वम्। रक्तापघ्नात्प्रदत्वम्। विपक्वताम्र दीपनत्वम्। अग्नि दीपनत्वम्। स्निग्धत्वम्। खादुत्वम्। लघुत्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिघण्टः ॥ अधिकगुणत्वम्। रक्तमांसबलकारित्वम्। मधुरत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ पावनालरसपाकभवगुडगुणाः। क्षारत्वम्। कटुत्वम्। मधुरत्वम्। कफवातनाशित्वम्। पित्तप्रदत्वम्। सततनिषेवणेन काकूतिकृच्छ्रजनकत्वम्। जनन इत्यत्र शमन इति क्वचित् पाठः। असृग्विदाहदायित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥+॥

'इक्षो रसो यः सपक्वो जायते लोष्टवद्दृढः। स गुडो गौडदेशे तु मत्स्यण्डीव गुडो मतः ॥
श्लेष्माणमाशु विनिहन्ति सदार्द्रकेण
पित्तं निहन्ति च तदेव हरीतकीभिः।
शुण्ठ्या समं हरति वातमशेषमित्थं
दोषत्रयक्षयकराय नमो गुडाय ॥
इति भावप्रकाशः ॥

("बल्यो वृष्यो गुरुः स्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः। नातिपित्तहरो मेध्यः कफकृमिकरो गुडः ॥ पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः। स पुराणोऽधिकगुणो गुडाम्लोऽरोचकापहः ॥

पुनो कापि गुडचूर्णे पाण्डुरोगरुजि क्षये। हितो योगेन संयुक्तो गुडः पथ्यतमो मतः ॥
गुडः पथ्ये कामलशोषमेहे
गुल्मामये पाण्डुहलीमके च।
वाते सपित्ताग्निरुजि गरोगे
रुचिप्रदो रोगहरो गुडः स्यात् ॥
कासे शोषे गुडो नेष्टः अन्यत्रापि हितो मतः। योगवाहोऽपि सर्वत्र हितो गुणगणो नर ॥
नामच्छेदे पवनकुपिते श्वासरुक्कासतुरागा
शब्दश्रान्ते गमनरहिते स्पन्दनस्तम्भरोगान्।
जाग ज्वालाज्वरविषमगे रक्तपित्तप्रकोपे
ह्यङ्गानामुपदवहरिरं सर्वरोगाग्निहन्ति ॥"
इति गुडगुणाः ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्यायः ॥ ॥

गुडकः, पुं, (गुडेन पक्वः। गुड+वाहुलकात् कः। यद्वा, गुडेन कायतीति। कै+कः।) गुडस्यारा पक्वौषधविशेषः। यस्य पूर्णतया पञ्च ग्रासाः पतन्ति तिष्ठति। इति परिभाषा ॥ (गुड एव। स्वार्थे कन्। गोलाकृति। यथा, भगवद्गीता। ३। १५। ८।
"सम्पुटस्थश्च गुडका स्वादुया सपरम्परा ॥"
"अश्मगुडका वर्त्तुलीशिला पाषाणा।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

गुडकरी, स्त्री (गुड गडवत् सुस्निग्ध श्रुतिसुखकरं मिश्रं करोतीति। गुड+कृ+"कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु।" ३।२।२। इति ट स्त्रियां ङीप।) रागिणीविशेषः। इति हलायुधः ॥

गुडची, स्त्री (चि+क्विप निपातनाद्दीर्घत्वं सा। गुडवत् ची चयनं चरितोरसो यस्याः इत्यर्थः। अन्तोदात्तवाद्वाखायात्वम्।) गुडूची। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्या उत्पत्तिकथा गन्धाह्वरयाश्च गुडूचीशब्दे द्रष्टव्याः ॥)

गुडतृणं, क्ली, (गुडप्रधानं गुडकारणं वा तृणम्।) इक्षुः। इति राजनिघण्टः ॥

गुडत्वक्, क्ली (गुडप्रधानं त्वक्। निपातनात् साधु।) गुडत्वचम्। इक्षुः। इति शब्दरत्नावली ॥

गुडत्वक, [च्] क्ली (गुडइव मधुरा त्वगस्य।) स्वनामख्यातगन्धद्रव्यम्। तत्पर्यायः। त्वक २ भृङ्गम् ३ त्वकपत्रम् ४ वराङ्गकम् ५ त्वचम् ६ चोलम् ७ त्वचापत्रम् ८ चूडम् ९ सुरभिवल्कलम् १०। इति शब्दरत्नावली ॥ उत्कटम् ११ चोचम् १२। इत्यमरः। २।४।१३३॥ त्वक् १३ पत्रम् १४ इति तट्टीका ॥ अस्य गुणाः। कफशुक्रामवातनाशित्वम्। मधुरत्वम्। कटुत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ लघुत्वम्। उष्णत्वम्। स्वादुत्वम्। तिक्तत्वम्। रूक्षत्वम्। पित्तवृद्धिकारित्वम्। अवचिकण्डूव्रणस्विवातार्श्च कृमिपीनसरोगनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥

गुडत्वचं, क्ली, (गुडवत् मधुरं त्वचम्।) गुडत्वक्। राजभोग्यम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥ जयित्री इति भाषा ॥

गुडदारु, स्त्री, (गुडप्रधानं गुडकारणं वा दारु।) इक्षुः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुडधेनुः, स्त्री, (गुडनिर्म्मिता गुडभारादिभिः कृता धेनुः।) गुडादिनिर्म्मिता धेनुः। यथा —
"गुडधेनुविधानस्य यद्रूपमिह यत् फलम्।
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपापविनाशनम् ॥
कृष्णाजिने चतुर्हस्ते प्रागग्रीवं विन्यसेद्भुवि।
गोमयेनानुलिप्तायां दर्भमास्तीर्य सर्व्वतः ॥
लघ्वैणकाजिनं तद्वत् वत्सस्य परिकल्पयेत्।
प्राङ्मुखीं कल्पयेद्धेनुमुदक्पादां सवत्सकाम् ॥
उत्तमा गुडधेनुः स्यात् सदा भारचतुष्टयम्।
वत्सं भारेण वा कुर्य्यात् भाराभ्यां मध्यमा स्मृता ॥
अर्द्धभारेण वत्सः स्यात् कनिष्ठा भारकेण तु।
चतुर्थांशेन वत्सः स्यात् गृहवित्तानुसारतः ॥
धेनुवत्सौ घृतेनाक्तौ तु सितसूक्ष्माम्बरावृतौ।
शुक्तिकर्णाविक्षुपादौ शुचिमुक्ताफलेक्षणौ ॥
सितसूत्रशिरालौ तु सितकम्बलकम्बलौ।
ताम्रगुडकपृष्ठौ तु सितचामररोमकौ।
विद्रुमभ्रूयुगावेतौ नवनीतस्तनान्वितौ ॥
क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ।
इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपैः समर्च्चयेत् ॥
सर्व्वासां धेनूनामेष विधानं स्मृतम्। इति मार्कण्डेये स्थिखण्डम् ॥

गुडपुष्पः, पुं, (गुड इव मधुरं पुष्पमस्य।) मधूकवृक्षः। इत्यमरः। २।४।२७ ॥

गुडफलः, पुं, (गुड इव मधुरं फलमस्य।) पीलुवृक्षः। इत्यमरः। २।४।२८ ॥

गुडबीजः, पुं (गुडवत् मधुरं यत्वा, गुड वर्त्तुलाकृति बीजं यस्य।) मसूरः। इति राजनिघण्टः ॥

गुडभा, स्त्री (गुडवत् भाति शोभते इति। भा+कः। स्त्रियां टाप्।) यावनालशर्करा। इति राजनिर्घण्टः ॥

गुडमूलः, पुं, (गुडवत् सुमिष्टं मूलं यस्य।) अम्लमारिषशाकम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुडला, स्त्री, (गुडं उत्पत्तिकारणत्वेन लातीति। ला+कः।) गौडी मदिरा। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुडशर्करा, स्त्री (गुडजाता शर्करा।) शर्करा। तत्पर्यायः। पिष्टा २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्याये।
"विदारी त्रिफला भीरु शृङ्गाटी गुडशर्करा।")

गुडशिग्रुः, पुं (गुड इव रक्तवर्णः शिग्रुवृक्षविशेषः।) रक्तशोभाञ्जनः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुडा, स्त्री (गुड+स्त्रियां टाप्।) स्नुहीवृक्षः। गुडिका। इति मेदिनी ॥ उशीरी। इति राजनिर्घण्टः ॥

गुडाका स्त्री, (यति सङ्कोचयति जडीकरोति इन्द्रियाणीति योऽवस्थाविशेषः स गुड तं आकायति प्रकाशयतीति। गुडा आलस्य जाड्या-वस्था कायति वा। गुड+आ+कै+कः स्त्रियां टाप्।) निद्रा। इति गुडाकाशब्दव्युत्पत्तौ श्रीधर

स्वामी ॥ (आलस्यम् । इति मधुसूदनसरस्वती ॥)

गुडाकेशः पु, (गुडाका निद्रा माया इत्यर्थः तस्या ईशः ।) शिवः । (गुडा निद्रा आलस्यं इन्द्रियाणां वा तस्या ईशः शास्ता जितनिद्रो जितेन्द्रियो वा ।) अर्ज्जुनः । इति जटाधरः ॥ (यथा गीतायाम् । १ । २४ ।
"एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत । ॥")

गुडाशय, पु (आशेतेऽस्मिन्निति । आशयो वासस्थानम् । ततो गुडस्येव मधुररसस्य आशयः ।) आखोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुडिका, स्त्री, (गुडा वर्त्तुलाकृतिः । स्वार्थे कन् टापि अत इत्वम् ।) गुटिका । वृन्दूवटिका । यथा, वैद्यकपरिभाषा ॥
'वटिका गुटिका नेति सञ्ज्ञावान्तरभेदतः ।"
("चणकवत्तेन गुडिका कल्कानामनुपानकम् । वातपित्तकफोद्भूते चिरेणैकपलमाहरेत् ॥
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे षष्ठेऽध्याये ॥)

गुडुची, स्त्री, (गुडवी + निपातनादुत्वागमः ।) गुडूची । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

गुडूची स्त्री लताविशेषः । गुलञ्च इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वत्सादनी २ छिन्नरुहा ३ तन्त्रिका ४ अमृता ५ जीवन्तिका ६ सोमवल्ली ७ विशल्या ८ मधुपर्णी ९ । इत्यमरः ॥ गडूची १० । इति भरतः ॥ कुण्डली ११ चक्रलक्षणा १२ । इति रत्नमाला ॥ अमृताक्षी १३ ज्वरारिः १४ श्यामा १५ वरा १६ सुरकृता १७ मधुपर्णिका १८ छिन्नोद्भवा १९ अमृतलता २० रसायनी २१ छिन्ना २२ सोमलतिका २३ भिषक्प्रिया २४ कुण्डलिनी २५ वयस्था २६ नागकुमारिका २७ छद्मिका २८ चन्द्रहासा २९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अमृतवल्लरी ३० सुधा ३१ जीवन्ती ३२ सोमा ३३ चक्रलक्षणिका ३४ वयस्या ३५ मण्डली ३६ देवनिर्म्मिता ३७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । स्वादुपाकित्वम् । रसायनत्वम् । सङ्ग्राहित्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । बल्यत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । दोषत्रयामतृड्दाहमेहकासपाण्डुकामलाकुष्ठवातास्रज्वरकृमिवमिनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ गुरुत्वम् । वीर्य्यदातृत्वम् । भ्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अस्याः पत्रस्य गुणाः । आग्नेयत्वम् । सर्व्वज्वरहरत्वम् । लघुत्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । स्वादुपाकित्वम् । रसायनत्वम् । बलकारित्वम् । उष्णत्वम् । सङ्ग्राहित्वम् । त्रिदोषतृष्णादाहप्रमेहवातासृक्कामलाकुष्ठपाण्डुतानाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ घृतयुक्ताया वातनाशित्वम् । गुडयुक्ताया पित्तनाशित्वम् । मधुयुक्ताया कफनाशित्वम् । एरण्डतैलयुक्ताया उग्रवातास्रनाशित्वम् । शुण्ठीयुक्ताया आमवातनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अस्या उत्पत्तिर्यथा,—
"अथ लङ्केश्वरो नाम्ना रावणो राक्षसाधिपः ।
रामपत्नीं बलात् सीतां जहार मदनातुरः ॥
ततस्तं बलवान् रामो रिपुं जायापहारिणम् ।
बलं वानरसैन्येन जघान रणमूर्द्धनि ॥
हते तस्मिन् सुरारातौ रावणे बलगर्व्विते ।
देवराजः सहस्राक्षः परितुष्टोऽपि राघवे ॥
तत्र ये वानरा केचिद्राक्षसैर्निहता रणे ।
तानिन्द्रो जीवयामास सञ्सिच्यामृतवृष्टिभिः ॥
ततो येषु च देशेषु कपिगात्रात् परिच्युताः ।
पीयूषबिन्दवः पेतुस्तेभ्यो जाता गुडूचिका ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(गुडूचीघृतम् । यथा,—
"गुडूचीवाथवल्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृतम् ।
हन्ति वातं तथारक्तकुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहे वातरक्ताधिकारे ॥)

गुडेर, पु, (गुडति रक्षतीति गुड रक्षायाम् + "पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक् ।" उणा । १ । ५८ । इति एरक् । रलयोरैक्यात् । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ।) ग्रासः । इत्युणादिकोषः ॥ गुडकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गुडेरक, पु, (गुडेर + स्वार्थे कन् ।) ग्रासः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८६ ॥

गुडोद्भवा स्त्री (गुडादुद्भवो यस्याः । यद्वा, उद्भवत्यस्मादिति उद्भवः । गुड उद्भवो उत्पत्त्याश्रयो यस्याः ।) शर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण, न क मन्त्रणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा-पर-सक-सेट ।) ह्रस्वी । मूऽन्योपधः । गुणयति । इति दुर्गादासः ॥

गुण, पु (गुण्यते मन्त्र्यते मन्त्रणादिभिर्निश्चीयते राजभिरितिशेषः । गुण मन्त्रणे + घञ् ।) षट्प्रकारराजनीतिविशेषः । तद्यथा । सन्धिः १ विग्रहः २ यानम् ३ आसनम् ४ द्वैधम् ५ आश्रयः ६ ॥ (यथा, मनुः । ७ । १६० ।
"सन्धिञ्च विग्रहञ्चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावं संश्रयञ्च षड्गुणांश्चिन्तयेत् सदा ॥"
एते षड्गुणास्तु नीतिविदा राज्ञा कदा केनोपायेन च प्रयोक्तव्यास्तद्विवरणादिकन्तु तत्रैव । ७ । १६१ । श्लोकमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥) धनुराकर्षणरज्जुः । छिला इति भाषा । (यथा, रघुवंशे । ९ । ५४ ।
"अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं
कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम् ।
धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे
नरवरो रवरोषितकेशरी ॥")
तत्पर्य्यायः । मौर्व्वी २ ज्या ३ शिञ्जिनी ४ शिञ्जा ५ ज्यावा ६ पतञ्चिका ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ जीवा ८ । इति जटाधरः ॥ रज्जुः । (यथाह कश्चित् ।
"गुणवन्तोऽपि सीदन्ति न गुणग्राहको यदि ।
सगुणोऽपि पूर्णकुम्भो यथा कूपे निमज्जति ॥"
सूत्रम् । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६९ ।
'काञ्चीगुण इव पतितः स्थिरैकरत्न प्रणौ स्फुरति ॥'
पञ्चत्वमासि । (यथा भागवते । १ । २ । २३ ।
'सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तै-
र्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते ।
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति सञ्ज्ञाः
श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः ॥")
शुक्लकृष्णरक्तपीतादिः । द्रव्याश्रितः । स तु शब्द्यादि रसगन्धादिश्च । इत्यमरः । २ । ३ । ८६ ॥
तस्य लक्षणं यथा —
"सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग् जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥'
इति मुग्धबोधम् ॥
(अस्यार्थमाह दुर्गादासः ।
"यः सत्त्वे द्रव्ये निविशते तदेवाश्रयतीत्यर्थः । अपैति तस्मात् सत्त्वादपगच्छतीत्यर्थः ॥ यथा श्यामता पूर्व्वमाम्रादिफलमुपगच्छति पश्चात् पक्वदशायां ततोऽपैति । पृथक् जातिषु दृश्यते भिन्नेषु पदार्थेषु दृश्यते । यथा आम्रादिफले या श्यामता दृष्टा सा कदलीफलादिषु च दृश्यते स गुणः स्यादित्यर्थः । ननु तर्हि उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्म्माणि उत्क्रमणमपि गुणत्वापत्तिः यदा द्रव्यं सक्रियं भवति तदा कर्म्म सत्त्वे निविशते यदा द्रव्यं निष्क्रियं भवति तदा कर्म्म तस्मादपैति पृथग्जातिषु च दृश्यते यथा मनुष्येषु गमनक्रिया दृश्यते तथा पश्वादिषु च दृश्यते तत् कर्म्मणो गुणत्वमपाकर्त्तुमाह आधेयश्चाक्रियाजश्चेति । आधेय उत्पाद्यः यथा पक्वमृण्मयपात्रेषु रक्ततागुणः स हि वह्निसंयोगादिना निष्पाद्यते । अक्रियाज इति । क्रियाया जायते इति क्रियाजः । न क्रियाजोऽक्रियाजः नित्य इत्यर्थः । आकाशादिषु महत्त्वादिर्गुणः । ततश्च गुणस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्च इति प्रकारद्वयदर्शनतया कर्म्मणो गुणत्वं न स्यादिति नापि तन्न कर्म्मत्वं सर्व्वमेव उत्पाद्यमिति । एवञ्चेत्तर्हि द्रव्यमपि गुणोऽस्तु तत्रापि ह्येते धर्म्मा वर्त्तन्ते । यथा तदपि द्रव्यमारम्भके अवयवद्रव्ये निविशते ततोऽपैति च यथा शरीरमवयवि तद्धि मस्तकादिष्ववयवेषु समवेतं भवतीति तद्विनाशात् ततोऽपैति । पृथग्जातिषु पश्वादिषु च दृश्यते एवं द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्चास्ति अवयविद्रव्यस्य उत्पाद्यत्वात् आकाशादेस्तु अनुत्पाद्यत्वादिति । अत आह असत्त्वप्रकृतिरिति । सत्त्वं द्रव्यं प्रकृतिः स्वभावः । सत्त्वं प्रकृतिर्यस्य स सत्त्वप्रकृतिः । न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृतिः ॥")
विशेषाधानहेतुः सिद्धो वस्तुधर्म्मः । शुक्लादयः हि गवादिकं सजातीयेभ्यः कृष्णगवादिभ्यो व्यावर्त्तयन्तीति साहित्यदर्पणम् ॥
अपि च ।
द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्त्वान्यजातिमत्त्वं तदर्थं तद्यथा । रूपम् १ रसः २ गन्धः ३ स्पर्शः ४

सख्या ५ परिमाणम ६ पृथकत्वम ७ संयोग ८ विभाग ९ परत्वम १० अपरत्वम ११ बुद्धि १२ सुखम १३ दुःखम १४ इच्छा १५ द्वेष १६ यत्न १७ गुरुत्वम १८ द्रवत्वम १९ स्नेह २० संस्कार २१ धर्म्म २२ अधर्म्म २३ शब्द २४। इति भाषापरिच्छेद ॥ (सात्त्विकनायकगुणा यथा साहित्यदर्पणे। ३। ५८।
"शोभाविलासोमाधुर्य्यङ्गाम्भीर्य्य धैर्य्यतेजसी। ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजा पौरुषागुणा ॥ एतेषां विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम ॥) अप्रधानम। सूद। इन्द्रियम। त्याग। वटी। इति मेदिनी ॥ णे। १ ॥ भीमसेन। तन्तु। द्राघान्यविशेषणम। इति हेमचन्द्र ॥ विद्यादि। इति विश्व ॥ (व्यञ्जनम। यथा मनु। ३।२२६।
"गुणाश्च सूपशाकाद्यान पयोदधिघृत मधु। विन्यसेत प्रयत सम्यक भूमावेव समाहित ॥"
"गुणान व्यञ्जनानि अन्नापेक्षयाऽप्राधान्यात गुणयुक्तान वा।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट ॥ आवृत्ति। यथा महाभारते।
"आहारो द्विगुणा स्त्रीणा बुद्धिस्तासा चतुर्गुणा। षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुण स्मृत ॥") व्याकरणोक्तसञ्ज्ञाविशेष। यथा। इकोऽचे इग। अस्यार्थ। इ उ ऋ ऌ एषां स्थाने ए ओ अर अल एते गुणसञ्ज्ञा भवन्ति। इति मुग्धबोधम। काव्यगुणस्य लक्षणं यथा —
ये रसस्याङ्गिनो धर्म्मा शौर्य्यादय इवात्मन। उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणा ॥

इति काव्यप्रकाश ॥

तस्य भेदा।
श्लेष प्रसाद समता माधुर्य्यं सुकुमारता। अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोज कान्तिसमाधय ॥ इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणा स्मृता ॥

इति दण्डी ॥

माधुर्य्यौज प्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश ॥
तस्य दशसङ्ख्याभावे हेतुर्यथा —
केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात परे श्रिता। अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥ इति भरतमुनि। स्त्रीत्वलक्षणगुणविशेषा उपवास शब्दे द्रष्टव्या ॥

गुणक, पु (गुणयति आवर्त्तयतीति। गुण + ण्वुल।) पूरकाङ्कविशेष। यथा गुण्यान्त्यमङ्क गुणकेन हन्यात। इति लीलावती ॥

गुणकार, पु, (गुणं व्यञ्जनादिक पाकजनितगुणं वा करोतीति। कृ + अण। विराटनगरे छद्मवेशेन सूपकारित्वग्रहणात पाकशास्त्रकर्त्तृत्वाच्च भीमस्य तथात्वम।) भीमसेन। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (विराटनगरेऽस्य सूपकारित्वस्वीकारकथा यथा, महाभारते। ४।२।१—४।
भीम उवाच।
"पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं वल्लवो नाम नामत। उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मति ॥ सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे।

कृतपूर्व्वाणि यैरस्य व्यञ्जनानि सुशिक्षितै ॥ तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं सञ्जनयन्नहम। आहरिष्यामि दारूणां निचयान्महतोऽपि च ॥ तत प्रेक्ष्य विपुलं कर्म्म राजा प्रीतो भविष्यति। अमानुषाणि कुर्व्वाणं तानि कर्म्माणि भारत ॥ राजस्तस्य परिप्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा नृपम। भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथेश्वर ॥') पाचके गुणकारके च त्रि।

गुणज्ञ, त्रि, (गुणं जानातीति। गुण + ज्ञा — क।) गुणवेत्ता। यथा —
गुणिनि गुणज्ञो रमते नागुण शीलस्य गुणिनि परितोष। अलिरेति वनात कमलं न हि भेकस्त्वेकवासोऽपि ॥

इत्युद्भट ॥

गुणनिका, स्त्री, (गुणयति पुन पुनराम्रेडयतीति। गुणत क आम्रेडन + "गयासश्रन्थो युच।" २।२।१ ७। इति युच। सञ्ज्ञायां कन कापि अत इत्वञ्च।) नृत्यम। शून्याङ्कम। पाठनिश्चय। इति मेदिनी ॥ के १८५। (शास्त्रानीना पुन पुनरनुशीलनम। यथा माघे। २। ७५।
'हेतु परिचयस्थैर्य्ये वक्तुर्गुणनिकेव सा ॥" माला। इत्यानन्दलहरीटीका ॥ (यथा आनन्दलहर्य्याम। ३।
"दरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका जन्मजलधौ निमग्नानां दंष्ट्रा मुररिपुवराहस्य भवती ॥")

गुणनी, स्त्री, (गणयते पुन पुनरनुशील्यतेऽनया। गुण + ल्युट + ङीप।) पाठनिश्चय। तत-पर्य्याय। भविनी २ शीलनम ३। इति त्रिकाण्डशेष ॥

गुणनीय पु (गुण्यते पुन पुनरनुशील्यतेऽनेन इति। गुण आम्रेडने + करणे अनीयर।) शास्त्राद्यभ्यास। इति हारावली। १५। (कर्म्मणि अनीयर। गुणितव्ये त्रि ॥)

गुणभ्रश, पु, (गुणस्य भ्रंशो विनाश।) गुणनाश। तत्पर्य्याय पश्चिका २। इति हारावली ॥ २१ ॥

गुणलयनिका स्त्री, (गुणा गुणनिर्म्मिता पटा लीयन्तेऽस्याम। गुण + ली + अधिकरणे + ल्युट। स्त्रियां ङीप कन टापि पूर्व्वह्रस्वश्च।) वस्त्रनिर्म्मितगृहम। तत्पर्य्याय केणिका २ पट कुटी ३। इति हेमचन्द्र। ३। ३४६ ॥

गुणलयनी स्त्री, (गुणा गुणमयपटा लीयन्ते यत्र। ली + ल्युट + ङीप।) गुणलयनिका। इति हलायुध ॥

गुणवान, [त] पु, त्रि, (गुणोविद्यतेऽस्य। गुण + मतुप मस्य वत्वम।) समन्वी। इति त्रिकाण्डशेष ॥ गुणविशिष्ट। यथा, "दाता दयालु र्गुणवाननर स्यात गरे परेषामुपकारकाणा। इति कोष्ठीप्रदीप ॥ (पु, यदुवंशीय सुनाभस्य दौहित्र। यथा, हरिवंशे। १५५।
"गुणवत्त्वमपि पुत्रश्च गुणवन्तमजीजनत ॥"

स्त्रियां ङीप। तस्य सुनाभस्य दुहिता। यथा, तत्रैव। १५३।
"वज्रनाभस्य तनय सुनाभो नाम विश्रुत। दुहितृद्वयश्च नृपते। तस्य रूपगुणान्वितम। एकचन्द्रवती नाम्ना गुणवत्यथ चापरा ॥"
गायत्त्रीरूपा महादेवी। यथा, देवीभागवते। १२। ६। १२।
"गुह्यावासा गुणवती गुरुपापप्रणाशिनी ॥" गङ्गा। यथा काशीखण्डे। २९। ५७।
"गाढरूपा गुणवती गुर्व्वी गौरववर्द्धिनी ॥" अप्सरोविशेष। यथा, तत्रैव ९ अध्याये।
"अलम्बुषा गुणवती स्थूलकेशी कलावती ॥'

गुणवृक्षक, पु, (गुणानां तरणीस्थरज्जूनां वृक्ष इव। तत स्वार्थे कन।) नौकागुणबन्धनस्तम्भ। मास्तुल इति भाषा। तत्पर्य्याय। कूपक २। इत्यमर। १। १। १२।

गुणसागर पु, (गुणानां सागर इव आधार स्थानम।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्नावली ॥ बुद्धिविशेष। इति त्रिकाण्डशेष ॥ सकलगुणाधारश्च ॥

गुणा, स्त्री (गुणा सूक्ष्मतन्तव सन्त्यस्या। "अर्श आदिभ्योऽच।" ५। २। १२७। इत्यच। स्त्रियां टाप।) दूर्व्वा। मांसरोहिणी। इति राजनिघण्ट ॥

गुणाकर, पु, (गुणानामाकर इव। गुणबाहुल्यात तथात्वम।) बुद्ध। इति शब्दरत्नावली ॥ (महादेव। यथा, महाभारते। १३। १७। ४७।
"गणकर्त्ता देवश्च कालो लोकधाता गुणाकर ॥") गुणयुक्ते त्रि। यथा,—
"तपस्विभिरतस्याथ तस्य पुत्त्रो गुणाकर। सत्यवान नाम देवर्षे। मनसा सम्मृतो मया ॥"

इति वनपर्व्वणि सावित्रीव्रतकथा ॥

गुणित, त्रि, (गुण्यते स्म। गुण आम्रेडने + क्त।) पूरित। तत्पर्य्याय। आहत २। इत्यमर। ३। १। ८८ ॥ यथा। पञ्चया गुणिता द्वादश सङ्ख्या षष्टिर्भवतीत्यादि इति भरत ॥ (गुणोऽस्य जात। तारकादिभ्य इतच।) पिण्डित। इति शब्दरत्नावली ॥

गुणी, [न] पु, (गुणो ज्या विद्यतेऽस्य। गुण + इनि।) धनु। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (गुणास्ते तु दाक्षिण्यादयो विद्यन्तेऽस्येति।) गुणविशिष्टे त्रि। यथा। गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रमाद्यस्य। तेनाम्बा यदि सुतिनी वद बन्ध्या कीदृशी नाम ॥ इति हितोपदेश ॥

गुणीभूत, त्रि, (अगुणो गुणोभूत। गुण + भू + क्त। अभूत तद्भावे च्वि।) अप्रधानीभूत। यथा। कृतपूर्व्वीकटमित्यत्र समासनिविष्टत्वात गुणीभूतादिशेषबोधिका द्वितीया नोक्ता। इति सुषेनकविराज ॥ (तथाच महाभारते। २। १५। ११।
"सर्व्वैरपि गुणैर्युक्तो निर्व्वीर्य्य किं करिष्यति। गुणीभूता गुणा सर्व्वे तिष्ठन्ति हि पराक्रमे ॥")

गुणीभूतव्यङ्ग्य पु, (गुणीभूतमप्रधानीभूत व्यङ्ग्य व्यञ्जना शक्तिर्यत्र।) काव्यविशेष । यथा,—
'अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्य व्यङ्ग्ये तु मध्यमम ॥*
तस्याष्टौ भेदा यथा।
'अगाढमपरस्याङ्ग वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम।
सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम।
व्यङ्ग्यमेव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदा मता ॥*॥
अगाढ यथा।
स्फुटतया वाच्यायमानमिति अपराङ्गम। यथा अपरस्य रसादेर्वाच्यस्य वा वाक्यार्थीभूतस्य अङ्ग रसादि अनुरणनरूप वा ॥ * ॥
वाच्यसिद्ध्यङ्ग यथा।
आपातत प्रतीतस्य वाच्यार्थस्य प्रतिसन्धीयमानानुपपत्तिनिरासक व्यङ्ग्यम ॥ * ॥
अस्फुट यथा।
विदग्धैरपि क्लेशगम्य सन्दिग्धप्राधान्य यथा प्राधान्यमत्र रसादिव्यञ्जकत्वेन तथा च प्रतीतस्य रसादेर्व्यञ्जक कि वाच्य किवा व्यङ्ग्यमिती त्यरकालिकसन्देहविषयत्व तत्त्वम ॥ * ।
तुल्यप्राधान्य यथा।
अत्रापि रसादिव्यञ्जकत्वेनैव प्राधान्य व्यङ्ग्यस्य निश्चितत्वेन तेन तेन वाच्येन तुल्यता बोध्य ॥*
काक्वाक्षिप्त यथा।
आक्षिप्तमत्र प्रागेव पदार्थविधया उपस्थानम ॥*
असुन्दर यथा।
"रसादिव्यञ्जने वाच्यमुखनिरीक्षक व्यङ्ग्यम।"
इति काव्यप्रकाश ॥
(इत्यत्र साहित्यदर्पणकारेण काव्यभेदमाश्रित्य यदुक्त तद्यथा। ४। १।
"काव्य ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यश्चेति द्विधा मतम।
वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत काव्यमुत्तमम ॥"
तत्रैव च। ४। १६।
"अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्य वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये।
"अपर काव्यम। अनुत्तमत्व न्यूनतया साम्येन च सम्भवति ॥' ततस्तत्र स्यादितराङ्ग काक्वाक्षिप्तञ्चेत्याद्यष्टौ भेदानुक्ता इतरस्य रसादेरङ्ग रसादिव्यङ्ग्य यथेत्यभिधाय क्रमश इतराङ्गादेरुदाहरणानि प्रदर्शितानि। यथा,—
"अय स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्द्दन ।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रसन कर ॥
अत्र शृङ्गार करुणस्याङ्गम।
"मानोन्नता प्रणयिनीमनुनेतुकाम-
स्त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णताप ।
हा। हा। कथ नु भवतो रिपुराजधानी-
प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोक ॥
अत्रौत्सुक्यत्रासंसन्धिसङ्कृतस्य करुणस्य राजविषयरत्यावङ्गभाव ।
जनस्थाने भ्रान्त कनकमृगतृष्णान्धितधिया वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम।
कृता लङ्काभर्त्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना मयाप्त रामत्व कुशलवसुता न त्वधिगता ॥'
अत्र रामत्व प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्त्यैव रामत्वमवगम्यते। वचनेन तु सादृश्यहेतुक तादात्म्यारोपणमाविष्कुर्वता तद्गोपनमपाकृतम। तेन वाच्य सादृश्य वाक्यार्थान्वयोपपादकतयाऽङ्गता नीतम। काक्वाक्षिप्त यथा —
मथ्नामि कौरवशत समरे न कोपात
दु शासनस्य रुधिर न पिबाम्युरस्त ।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
सन्धि करोतु भवता नृपति पणेन ॥
अत्र 'मथ्नाम्येवेत्यादि व्यङ्ग्य वाच्यस्य निषेधस्य सह भावेनैव स्थितम।
दीपयन रोदसीरन्ध्रमेष ज्वलति सर्व्वत ।
प्रतापस्तव राजेन्द्र। वैरिवंशदवानल ॥
अत्रान्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो व्यङ्ग्य । प्रतापस्य दवानलत्वारोपसिद्ध्यङ्गम। हरस्तु किञ्चित परिवृत्तधैर्य्यादौ विलोचनव्यापारचुम्बनाभिलाषयो प्राधान्ये सन्देह ।
ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये।
जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्म्मनायते ॥
अत्र परशुरामो रक्ष कुलक्षय करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च सम प्राधान्यम।
सन्धौ सर्व्वस्वहरण विग्रहे प्राणनिग्रह ।
अल्लावदीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रह ॥
अत्र अल्लावदीनाख्ये नृपतौ दानसामादिमन्तरेण नान्य प्रशमोपाय व्यङ्ग्य व्युत्पन्नानामपि झटिति स्फुटम।
अनेन लोकगुरुणा सता धर्म्मोपदेशिना।
अह व्रतवती स्वैरमुक्तेन किमत परम ॥
अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्य्यक योषिति बलात्कारोपभोग स्फुटतया वाच्यायमान इत्यगाढम।
वाणीरकुडङ्गुड्डीणसउणिकोलाहल
सुणन्तीए।
घरकम्मवावडाए वहूए सीअन्ति अङ्गाइ ॥"
अत्र दत्तसङ्केत कश्चिल्लतागहन प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात सीदन्त्यङ्गानि इति वाच्यस्य चमत्कार सहृदयसवेद्य इत्यसुन्दर किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारो व्यङ्ग्य स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव। काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव चमत्कारविधायित्वात। तदुक्त ध्वनिकृता।
अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते।
तत्परत्व न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मत ॥
यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्य्यास । यथा,—
दृष्ट्या केशवगोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्ट मया
तेनात्र स्खलितास्मि नाथ। पतिता कि नाम
नालम्बसे ?
एकस्त्व विषमेषु खिन्नमनसा सर्व्वाबलाना गति
र्गोप्यैव गदित सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरम ॥"
अत्र गोपरागादिशब्दाना गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थाना सलेशमिति पदेन स्फुटतयाव भास । सलेशमिति पदस्य परित्यागे ध्वनिरेव। किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां रसाभ्यन्तरे गुणीभाव तत्र प्रधानकृत एव काव्य व्यवहार । तदुक्त तत्रैव।
प्रकारोऽय गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम।
धत्ते रसादितात्पर्य्यालोचनया पुनरिति ॥
यत्र च।
यत्रोन्मदाना प्रमदाजनाना
मभ्रलिह शोणमणीमयखै ।
सन्ध्याभ्रम प्राप्नुवता मकाण्डे
ऽप्यनङ्गनेपथ्यविधि व्यधत्त ॥
इत्यादौ रसादीना नगरीवृत्तादि वस्तुमात्रेऽङ्गत्वम। तत्र तेषामतात्पर्य्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतै काव्यव्यवहार । तदुक्तमस्मत्सगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डिदासपादै । काव्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्वाददशायां गुणप्रधानभावावभासस्तावन्नानुभूयते कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्य्यालोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेश व्याहन्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रायत्तत्वादिति ॥")
गुणेश्वर, पु (गुणैर्हेतुभिरीश्वर श्रेष्ठ पर्व्वत इत्यर्थ । विविधगुणशालिद्रव्यजातोत्पादकतयास्य तथात्वम।) चित्रकूटपर्व्वत । इति शब्दरत्नावली ॥ गुणपतौ त्रि॥ (गुणाना नानाविधपुरुषोपयोगिगुणाना ईश्वर प्रभु स्वामी वा शान्तदान्तादिगुणशाली पुरुष इत्यर्थ। गुणाना सत्त्वरजस्तमसा त्रयाणा मायागुणानामिति यावत ईश्वर नियन्ता। परमेश्वर ॥)
गुणोत्कर्ष पु, (गुणाना उत्कर्ष उत्कर्षेण प्राधान्यमित्यर्थ ।) गुणप्राधान्यम। (यथा गो रामायणे। १। २५। १८।
"स्वभावजैर्गुणैर्दिव्यै कामजैर्वृत्तैर्वृत ।
भूयस्तव गुणोत्कर्षमेते विद्यो करिष्यत ॥")
अतिशय । तत्पर्य्याय । परभाग २। इति हेमचन्द्र । ६। ११ ॥
गुणोत्कीर्त्तन, क्ली (गुणाना उत्कीर्त्तन कथनम।) यद्वा गुणैर्गणसूचकवाक्यैरुत्कीर्त्तनम। गुणकथनम। विरहकालीनकान्ताविषयक प्रशसाप्रतिपादनम। इति रसमञ्जरी॥ कान्तापदमत्रोपलक्षणम ॥
गुण्ठित त्रि (गुठि वेष्टने + कर्म्मणि क्त।) गुण्ठित। इत्यमरटीकाया रमानाथ ॥ आवृत। रूषित। धूल्यादिभिर्धूसरित इत्यर्थ। यथा, गो रामायणे। ६। ८२। ८।
"तन्न युद्धेन मे कार्य्य न प्राणेनापि सीतया।
लक्ष्मण निहत दृष्ट्वा भ्रातर पांशुगुण्ठितम ॥")
गुण्ड, पु (गुडि वेष्टने + अच।) तृणभेद । यस्य कन्द कशेरु। तत्पर्य्याय । काण्डगुण्ड २ दीर्घकाण्ड ३ त्रिकोणक ४ छत्रगुच्छ ५ बलिपत्र ६ नीलपत्र ७ निधारक ८। अस्य गुणा। मधुरत्वम। शीतत्वम। कफपित्तातिसारदाहरक्तनाशित्वम। अस्य मध्ये स्थूलतरोऽधिकगुण। इति राजनिर्घण्ट ॥

गुण्डक पुं (गुण्ड+संज्ञायां कन्। गुडि+ण्वुल् वा।) मलिनः। धूली। कलोक्तिः। स्नेहपात्रम्। इति मेदिनी। के। ८३ ॥

गुण्डकन्द पुं (गुण्ड इत्याख्यया प्रसिद्धः कन्दः। गुण्डाणां कन्दः इति केचित्।) कशेरुः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डारोचनिका, स्त्री, (गुण्डाऽपि रोचना हरिद्रा इव। तत इवार्थे कन् टाप् कापि अत इत्वञ्च।) वृक्षविशेषः। कमलागुंडि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। काम्पिल्लकः २ रक्ताङ्गः ३। इति रत्नमाला ॥

गुण्डाला, स्त्री, (गुण्डाल+टाप्। यद्वा गुण्डा चासौ आलाति आदत्ते इति। आ+ला+क। स्त्रियां टाप्।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। जलोद्भवा २ गुच्छवना जलाश्रया ४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। शोथव्रणनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डासिनी, स्त्री (गुण्ड इत्याख्यया आस्ते वर्त्तते इति। आस+णिनि। गुण्डा सती आस्ते इत्यर्थे।) तृणभेदः। तत्पर्य्यायः। गुण्डाला २ गुडाला ३ गुच्छमूलिका ४ चिपिटा ५ तृणपत्री ६ यवासा ७ पृथुला ८ विष्टरा ९। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। पित्तदाहश्रमश्वयथुव्रणदोषनाशित्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डिक, पुं, स्त्री (गुण्डोऽस्यास्तीति। "अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति ठन्।) गुण्डकः। तण्डुलादिचूर्णम्। गुंडा इति भाषा। यदुक्तं अनन्तव्रतकथायाम्।
"गुण्डिकैः सितपीतैश्च मण्डयन्ती गृहाङ्गनम् ॥"

गुण्डिचा स्त्री (गुण्डिभिर्गुण्डिकैः सितपीतादिरङ्गैः प्रस्तरेष्टकादिचूर्णैर्वा चीयते उपचीयते इति। चि+घञर्थे क। ततष्टाप्। गुण्डिचा इत्याख्यया प्रसिद्धा वा। यद्वा गुण्ठ्यते अवगुण्ठ्यते ब्रह्मतेजोभिरस्या दर्शकः इति शेषः। गुडि वेष्टने इति धातोर्निपातनात् चकारागमे साधुः। इयं व्युत्पत्तिस्तु गुण्डिचाविवरणदर्शनैरेवबोध्यथा।) श्रीपुरुषोत्तमदेवस्य रथारोहणानन्तरवासार्थं मण्डपविशेषः। यथा,—
"मण्डपे वासयेद्देवान् गुण्डिचाख्ये मनोहरे।
चारुचन्द्रातपे चारुमाल्यचामरभूषिते ॥
रत्नस्तम्भमये स्वर्णवेदिकोपस्कृतान्तरे।
प्राचीरवलयावीते सुधालेपसमुज्ज्वले ॥
साधुसोपानघटिते चतुर्द्वारोपशोभिते।
त्रैलोक्याडम्बरयुते महावेद्यां महाकृतौ ॥
प्रादुर्भावो महेशस्य यात्राभद्रास्यवर्णने ॥ * ॥
तस्याः श्रीजगन्नाथदेवस्य दर्शनफलं यथा,—
"बिन्दुतीर्थतटे तस्मिन् सप्ताहानि जनार्दन।
तिष्ठेत् पुरा स्वयं राज्ञे वरमेतत् समादिशत् ॥
तत्तीर्थतीरे राजेन्द्र। स्थास्यामि प्रतिवासरम्।
सर्व्वतीर्थानि तस्मिंश्च स्थास्यन्ति मयि तिष्ठति ॥
तत्र स्नात्वा विधानेन तीर्थे तीर्थोपपावने।
सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुण्डिचामण्डपे स्थितम् ॥
नाथं रामं सुभद्राञ्च मम सायुज्यमाप्नुयुः ॥" ॥
तस्या नामकरणं यथा उत्कलखण्डे।
'अतः परं प्रवक्ष्यामि महावेदीमहोत्सवम्।
अज्ञानतिमिरान्धोऽपि येन भास्वत्पदं भजेत् ॥
सर्व्वपापरजःशान्त्या पूज्यत्वात् सर्व्वदैवते।
गुण्डिचाख्यापि सा यात्रा ब्रह्मतेजोऽवगुण्ठनात् ॥"

गुण्डित, त्रि (गुडि वेष्टने+कर्म्मणि क्त।) धूलिगुण्ठनेनैव लाञ्छितः। तत्पर्य्यायः। रूषितः २। इत्यमरः। ३। १। ८९ ॥ चूर्णोक्तश्च ॥

गुत्थ, पुं (गुत्स+पृषोदरादित्वात् साधुः।) गवेधुका। इति रत्नमाला ॥

गुत्थक, क्ली, (गुत्थ+संज्ञायां कन्। यद्वा गुच्छ इव गुच्छेन वा कायतीति। कै+क। पृषोदरात् साधुः।) ग्रन्थिपर्णम्। इति रत्नमाला ॥

गुत्स, पुं, (गुध्यते तृणपत्रपुष्पादिभिः परिवेष्ट्यते ऽसौ इति। गुध परिवेष्टने+"उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च।" उणा। २। ६८। इति कर्म्मणि स किच्च।) स्तवकः। स्तम्बः। (हारादौ तु गुध्यते परिवेष्ट्यते कण्ठवक्षःस्थलादिकमनेन।) द्वात्रिंशद्यष्टिकहारः। ग्रन्थिपर्णवृक्षः। इति मेदिनी। से। २ ॥

गुत्सक, पुं, (गुत्स+स्वार्थे कन्।) स्तवकः। इति शब्दरत्नावली ॥ ग्रन्थपरिच्छेदः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुत्सकपुष्प, पुं (गुत्सकानि स्तवकीभूतानि पुष्पाणि यस्य यत्र वा।) सप्तच्छदवृक्षः। इति जटाधरः ॥

गुत्सार्द्ध, पुं (गुत्सं गुच्छं प्राप्य आश्रित्य वा ऋध्नोतीति। ऋध+अच्। गुत्सं आर्द्धयति वर्द्धयति इति। ऋध+णिच् अच् वा। यद्वा गुत्सस्य अर्द्धं गासमासकः।) गुच्छार्द्धः। चतुर्व्विंशतियष्टिकहारः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गुद, ड खेलने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-अक-सेट।) ड, गोदते। इति दुर्गादासः ॥

गुद, क्ली, (गोदते खेलति वलतीत्यर्थः अपानसंज्ञकवायुः अनेन। गुद+"इगुपधेति।" ३। १। १३५। इति क।) मलत्यागद्वारम्। तत्पर्य्यायः। अपानम् २ पायुः ३। इत्यमरः। २। ६। ७३ ॥ गुह्यम् ४ गुदवर्त्म ५। इति जटाधरः ॥ (यथा मनौ। ८। २८२।
"अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्द्धयतो गुदम् ॥")

गुदकील पुं (गुदस्य अपानस्य मलद्वारस्य कील इव। यद्वा गुदे कील इव।) अर्शोरोगः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।
"आनाहमेदो गुदकीलहिक्का-
श्वासापहः शोणितपित्तकृच्च ॥")

गुदकीलक, पुं, (गुदकील+स्वार्थे कन्।) गुदकीलः। इति हलायुधः ॥

गुदग्रह, पुं, (गुदस्य ग्रह इव गुदमाश्रित्य ग्रहवत् प्रग्रहते इत्यर्थः। यद्वा गुदं मलद्वारमेव आभ्यन्तरिकस्थानं गृह्णाति धारयतीति ग्रह+अच्।) उदावर्त्तरोगः। इति हेमचन्द्रः। ३। १२३ ॥

गुदभ्रंश, पुं (गुदस्य भ्रंशोऽस्मात्। गुदं भ्रंशयतीऽस्मादिति वा।) मलद्वारनिर्गमरोगः। तस्य लक्षणम्।
"प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः।
रूक्षदुर्ब्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥"
इति माधवकरः ॥

तच्चिकित्सा यथा —
"गुदभ्रंशे गुदं स्विन्नं स्नेहेनाक्तं प्रवेशयेत्।
प्रविष्टं रोधयेद्यत्नाद्गमयच्छिद्रचर्म्मणा ॥
पद्मिन्याः कोमलं पत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम्।
एतन्निश्चित्य निर्द्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥
मूषिकाणां वसाभिर्व्वा गुदभ्रंशे प्रलेपनम्।
सुस्विन्नमूषिकामांसेनाथवा स्वेदयेद्गुदम् ॥
दुग्धाम्लानलचाङ्गेरीबिल्वपाठायवाग्रजम्।
तक्रेण शीलयेत् पायुभ्रंशार्त्तोऽनलदीपनम् ॥
मूषकान् दशमूलानि गृह्णीयादुभयं समम्।
तयोः क्वाथेन कल्केन पचेत्तैलं यथोदितम् ॥
अभ्यङ्गात्तस्य तैलस्य गुदभ्रंशो विनश्यति।
विनश्यति तथा तेन गुदजश्च भगन्दरः ॥"
इति मूषकतैलम्। इति भावप्रकाशः ॥
(यदा गुह्यं निरस्येत तदा कुर्य्यात् क्रियामिमाम्।
सहदेव्याबलानाञ्च रसो ग्राह्यो घृतं पयः ॥
पक्त्वा घृतेन लेपः स्यात् तस्य चेत् प्रशस्यते।
अश्वत्थपल्लवक्वाथो वाप्य लोध्रं सचन्दनम् ॥
प्रोत्ताप्य वह्निसदृशं सहसा नरस्य
निर्व्वाप्य काञ्जिकमथो विदधीत तद्वत्।
सौराष्ट्रं सान्द्रगुदसेचनकं प्रशस्तं
स वेशयमध्यगुदतो दृढबन्धनं स्यात् ॥"
इति गुदभ्रंशः ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥ * ॥
अथास्य चिकित्सा।
"गुदनिःसरणे शूले पानमम्लस्य सर्पिषः।
प्रशस्यते निरामाणामथवाप्यनुवासनम् ॥
चाङ्गेरीकोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतम्।
घृतमुत्क्वथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम् ॥"
इति चाङ्गेरीघृतम् ॥ * ॥
"सचव्यपिप्पलीमूलं सव्योषविडदाडिमम्।
पयसम्लं घृतं युक्त्या सधान्याजाजिचित्रकम् ॥
दशमूलोपसिद्धं वा सबिल्वमनुवासनम्।
शताह्वा शटी बिल्वैर्व्वा वचया चित्रकेण वा ॥
स्तब्धभग्नगुदं पूर्व्वं स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥)

गुदाङ्कुर पुं, (गुदे अङ्कुरः प्ररोह इव गुदमधिकृत्य प्ररोहवदुत्पद्यते वलिरित्यर्थः।) अर्शोरोगः। इति हेमचन्द्रः ॥ ३। १३२।
("गुदाङ्कुरा बह्वनिलाः।" इति वाभटे निदानस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

गुद्र इ क कुन्द्रे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा पर सक सेट-इदित।) पञ्चमस्वरी। दन्त्यवर्ग तृतीयोपधः। कुन्द्रो मिथ्योक्तिः। इ क, गुन्द्रयति नीचः मिथ्या वदतीत्यर्थः। गुन्द्र इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वैदेशूच्चारणभेदार्थः। इति दुर्गादासः॥

गुध, श रुषि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या पर अक-सेट।) श गुध्नाति। जुगोध। इति दुर्गादासः॥

गुध, ङ क्रीडे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्म अक सेट।) ङ, गोधते। इति दुर्गादासः॥

गुध, य वेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा-पर सक सेट।) य, गुध्यति। जुगोध। इति दुर्गादासः॥

गुधेर, त्रि, (गुध्यति सन्ततो वेष्टयति वेष्टनेन रक्षतीत्यर्थः इति। गुधय वेष्टने "म्वेरादयः।" उणा। १। ६१। इति एरक।) रक्षकः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

गुन्द्र, पुं (गुमिति मधुरमस्फुटशब्दं कारयन् न्द्यते मह्यतेऽसौ। द्रल+णिच+कर्म्मणि अच।) मद्दलशब्दः। इति हेमचन्द्रः। ६। ४४॥

गुन्द्रः, पुं (गुन्द्रि+अच।) शरक्षणम्। इत्यमरः। २। ४। १६२॥ तृणविशेषः। गोदपटेर इति देशान्तरीयभाषा। तत्पर्य्यायः। पटेरकः २ अच्छः ३ शृङ्गवेराभमूलकः ४। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। हिमत्वम्। पित्तरक्तमूत्रकृच्छ्रनाशित्वम्। स्तन्यशुक्ररजोमूत्रशोधकत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

("गुन्द्रान न्मध्या क्षतभस्म हरितालं मनःशिला।
उपदंशविसर्पाणामेतच्छान्तिकरं परम्॥"
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ अध्याये॥)

गुन्द्रमूला स्त्री, (गुन्द्रस्य मूलमिव मूलमस्य।) एरकातृणम्। इति भावप्रकाशः॥

गुन्द्रा, स्त्री, (गुन्द्र+टाप।) भद्रमुस्तकः। प्रियङ्गुवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १६॥ गवेधुका। इति रत्नमाला॥ एरका। इति भावप्रकाशः॥

("वेल्लन्तरारणिकबूकवृषाश्मभेद
गोकण्टकेत्कटसहाचरबाणकाशाः।
वृक्षादनीनलकुशद्वयगुण्ठगुन्द्रा
भल्लूकमोरटकुरण्टकरम्भपाथाः॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये॥

पित्तसंशमनीयवर्गान्तर्गतौषधिविशेषः। यथा।
"चन्दनकुचन्दनह्रीवेरोशीरमञ्जिष्ठा पयस्याविदारीशतावरीगुन्द्राशैवालकह्लारकुमुदोत्पलकदलीकन्दलीदूर्व्वामूर्व्वाप्रभृतीनि काकोल्यादिर्न्यग्रोधादिस्तृणपञ्चमूलमिति समासेन पित्तसंशमनो वर्गः॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३९ अध्याये॥)
(गङ्गा। यथा काशीखण्डे। २९। ५४।
"गन्धपीठाद्धरा गुन्द्रा गरम्नी गानवत्सला॥")

गुन्द्राल, पुं, (गुन्द्र नी-निम्नाणार्थे छन्नादिकम् आलाति आदत्ते इति। आ+ला+क।) जीवञ्जीवपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४। ४ ६॥ गुन्द्रालोऽपि पाठः॥

गुनफ, श ग्रन्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा पर सक सेट।) पञ्चमस्वरी। श, गुम्फति माला मालिकः। जुगुम्फ। इति दुर्गादासः॥

गुप, ऊ रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर सक-वेट।) आयन्तत्वादुभयपदमिति वोपदेवः। गोपायति गोपायते। अरे तु आयस्याप्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव। अगोपीत। जुगोप गोरूपधरामिवोर्व्वीमिति रघुः॥ ऊ, गोपिष्यति गोप्स्यति। इति दुर्गादासः॥

गुप क भासि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा पर अक सेट।) क, गोपयति। भासि दीप्तौ। इति दुर्गादासः॥

गुप, ङ गोपनकुत्सयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा आत्म सक सेट।) गोपनमपह्नवः। ङ, कष्टमभ्याननकारश्च किं गोपसे। अत्र त्वादयो न स्युरिति रमानाथः। कुत्सा। निन्दा। सा जुगुप्सा प्रचक्रेऽस्मन। इति भट्टिः। इति दुर्गादासः॥

गुप य इर व्याकुलत्वे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा पर अक सकञ्च-सेट।) व्याकुलत्वं व्याकुलीभावस्तत्करणञ्च। य धीरो न गुप्यति महत्यपि कार्य्यजाते। इति हलायुधः। गुप्यति गां दृष्टिः। आकुलीकरोतीत्यर्थः। इति चतुर्भुजः। इर अगुपत् अगोपीत। अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

गुपिल, पुं, (गोपायति प्रजाजनानिति। गुप रक्षणे +"गुपादिभ्यः कित।" उणा। १। ५६। इति इलच् कित्च।) राजा। इत्युणादिकोषः॥

गुप्त त्रि (गुप्यते स्म। गुप+कर्म्मणि क्त।) कृतरक्षणम्। तत्पर्य्यायः। त्रातम् २ त्राणम् ३ रक्षितम् ४ अवितम् ५ गोपायितम् ६। (यथा, महाभारते। १। १। १८८।
"यदाश्रौषं शूद्रमभद्रमन्ये
भारद्वाजेनात्तशस्त्रेण गुप्तम्॥")

कृतगोपनम्। तत्पर्य्यायः। गूढम् २। इत्यमरः। ३। १। १०६। (यथाह वशिष्ठः।
"आहारनिर्हारविहारयोगाः
सुसंवृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः।
वाग्बुद्धिकार्य्याणि तपस्तथैव
धनायुषी गुप्ततमे तु कार्य्ये॥"

"हेम्नो भस्म कमभ्रकं द्विगुणितं लौहाच्च पारदां
बलारौ नियतम्नु बङ्गयुगलं चैकीकृतं मर्द्दयेत्।
मुक्ता विद्रुमयोः रसेन समता गोक्षुरवासेक्षुणा
सर्व्वं वन्यकरीषकेण सुदृढं गुप्तं पचेत् सप्तधा॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाधिकारे॥)
यङ्कतम्। इति शब्दरत्नावली॥ वैश्यशूद्रयो पद्धतिविशेषे पुं। यथा न्लुद्राह्वतत्त्वम्॥
'गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः।"

गुप्तगति पुं (गुप्ता सरला अन्यैरलक्षिता गतिर्गमनं चेष्टादिर्वा यस्य।) चरः। इति शब्दरत्नावली॥

गुप्तचर, पुं (गुप्त योगबलात्संवृत सन् स्वयं विद्यां अपि सर्व्वमावृत्य नरपरूपेण चरतीत्यर्थः।) बलदेवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कर्म्मधारयसमासे तु राज्ञा गूढचरः। गुप्तचरो यस्य इति विग्रहे राजानमेव बोधयति॥)

गुप्तस्नेह, पुं (गुप्त गूढभावेन स्थित स्नेहस्तैलादिरसो यत्र।) अङ्कोटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गुप्ता स्त्री, (गुप्त+टाप।) कपिकच्छुः। इति राजनिर्घण्टः॥ परकीयान्तर्गतनायिकाभेदः। तस्या लक्षणम्। मैथुनगोपनम्। सा च त्रिधा। वृत्तसुरतगोपना १ वर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना २ उभयात्मकसुरतगोपना ३। इति रसमञ्जरी॥

गुप्ति, स्त्री (गुप+अधिकरणभावकरणानि यथायथं क्तिन्।) अवकरस्थानम्। कारागारम्। (यथा, माघे। ११। ६।
"चिरमतिरसलौल्याद्बन्धनं लम्भितानां
पुनरयमुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव।
दलितदलकपाटः षट्पदानां सरोजे
सरभस इव गुप्तिस्फोटमर्क्कः करोति॥")
रक्षणम्। इति मेदिनी। ते। १६॥ (यथा, मनुः। १। ९४।
"तं हि स्वयम्भूः स्वादास्यात्तपस्तप्त्वादितोऽसृजत्।
हव्यकव्याभिवाह्याय सर्व्वस्यास्य च गुप्तये॥")
भूगर्त्तः। यमः। इति हेमचन्द्रः॥ जलाद्य छिद्रे। रत्नखननम्। नौकाच्छिद्रम्। इत्यमरटीकायां भरतः। गोपनम्। इति तट्टीकायां सारसुन्दरी॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १५५।
"भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था॥"
सम्बरणम्। यथा, कुमारे। ६। ३८।
"हृष्यन्मणिशिलासालं गुप्तावपि मनोहरम्॥"
ग्रहणीयमलस्य स्कारविशेषः। यथा तन्त्रसारधृतगौतमीये।
"यजनं जीवनं पश्चात् ताडनं बोधनं तथा।
तथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने पुनः।
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रिया॥")

गुफ प श ग्रन्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा पर-सक-सेट।) पञ्चमस्वरी। प श, गुम्फति माला मालिकः। जुगोफ। इति दुर्गादासः॥

गुफित त्रि, (गुफ+कर्म्मणि क्त।) गुम्फितः। ग्रथितः। इत्यमरटीका॥

गुम्फ, पुं (गुम्फ+घञ।) ग्रन्थनम्। (यथा, रावणकृतशिवताण्डवे। १३।
"निगुम्फनिर्भरच्चरन्मधूष्णिकामनोहरम्॥"
तथाच आर्य्यासप्तशत्याम्। ६६।
सततमरूषितसुखे सखि। निगिरन्ती गिरा गुम्फम्॥)
बाहोरलङ्कारः। इति मेदिनी। फे। २। श्मश्रु। इति शब्दरत्नावली॥ गोंफ इति भाषा॥

गुम्फित त्रि (गुम्फ+कर्म्मणि क्त।) ग्रथितः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (यदुक्तम्।
"प्रयत्नगुम्फितामाला यतस्तेन निराकृता॥")

गुर, इ य ड वधे। गत्याम। इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा आत्म सक सेट ॥)

गुर, ड इ शि उद्यमे। इति कविकल्पद्रुम ॥(तुदा- आत्म-अक सेट।) ज्खी। ड शि, गुरते अगुरिष्ट। इ, गर्य्यं। इति दुर्गादास ॥

गुरण क्ली (गुर+भावे ल्युट।) उद्यम। इत्यमर। ३।२।११ ॥ अस्य रूपान्तरे गरण गोरण इति भरत ॥

गुरु, पु (गृणाति उपदिशति वेदान्शास्त्राणि इन्द्रादिदेवेभ्य इति। यद्वा गीयते स्तयते देव-गन्धर्व्वमनुष्यादिभि। गॄ+"कृग्रोरुच्च।" उणा। १।२४। इति उत।) बृहस्पति। (यथा, देवीभागवते। १।११।४४।

"इत्याश्वास्य गुरु शक्रो दूत वक्तु विचक्षण ॥")

निषेकादिकृत। इत्यमर। ३।३।१६१ ॥ (यथा मनु।२।१४२।

"निषेकादीनि कर्म्माणि य करोति यथाविधि। सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥")

निषेको गर्भाधान आदिना सीमन्तोन्नयनादे-र्मन्त्रविद्यादानादेश्च ग्रहणम्। ततकर्त्ता पिता-गुरु स्यात। इति भरत ॥ मन्त्रदाता। तस्य वर्ज्जनीयत्व यथा, कालिकापुराणे ५४ अध्याये।

अभिशप्तमपुत्रश्च सन्नद्ध कितवन्तथा।
क्रियाहीनमकल्पाङ्ग वामन गुरुनिन्दकम ॥
सदा मत्सरसयुक्त गुरु मन्त्रेषु वर्ज्जयेत।
गुरुर्मन्त्रस्य मूल स्यान्मूलशुद्धौ सदा शुभम ॥"

अपि च। क्रियासारसमुच्चये।

'श्वित्री चैव गलतकुष्ठी नेत्ररोगी च वामन।
कुनखी श्यावदन्तश्च स्त्रीजितश्चाधिकाङ्गक ॥
हीनाङ्ग कपटी रोगी बह्वाशी बहुजल्पक।
एतैर्दोषैर्व्विहीनो य स गुरु शिष्यसम्मत ॥"

इति तन्त्रसार ॥ * ॥

गुरुवर्गो यथा,—

'उपाध्याय पिता ज्येष्ठभ्राता चैव महीपति।
मातुल श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ॥
बन्धुर्ज्येष्ठ पितृव्यश्च पुस्येते गुरव स्मृता।
मातामही मातुलानी तथा मातुश्च सोदरा ॥
श्वश्रू पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरव स्त्रीषु।
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽय मातृत पितृतो द्विजा ॥
अनुवर्त्तनमेतेषा मनोवाककायकर्म्मभि।
गुरु दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलि ॥
नैतैरुपविशेत सार्द्ध विवदेन्नात्मकारणात।
जीवितार्थमपि द्वेषाद्गुरुभिन्नैव भाषणम ॥
उदितोऽपि गुणैरन्यैर्गुरुद्वेषी पतत्यध।
गुरूणामेव सर्व्वेषा पूज्या पञ्च विशेषत ॥
तेषामाद्यास्त्रय श्रेष्ठास्तेषा माता सुपूजिता।
यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्यते ॥
ज्येष्ठभ्राता च भर्त्ता च पञ्चैते गुरव स्मृता।
आत्मन सर्व्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुन ॥
पूजनीया विशेषेण पञ्चैते भूतिमिच्छता।
यावत पिता च माता च द्वावेतौ निर्व्विकारिणौ॥
तावत सर्व्व परित्यज्य पुत्र स्यात्तत्परायण।
पिता माता च सप्रीतौ स्याता पुत्रगुणैर्यदि ॥
स पुत्र सकल धर्म्म पाप्नुयात्तेन कर्म्मणा।
नास्ति पितृसमो देवो नास्ति मातृसमो गुरु ॥
तयो प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते।
तयोर्न्नित्य प्रिय कुर्य्यात कर्म्मणा मनसा गिरा॥
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्म्ममन्य समाचरेत।
वर्ज्जयित्वा मुक्तिफल नित्य नैमित्तिक तथा ॥
धर्म्मसार समुद्दिष्ट प्रेत्यानन्दफलप्रद।
सम्यगाराध्य वक्तार विसृष्टस्तदनुज्ञया।
शिष्यो विद्याफल भुङ्क्ते प्रेत्य चाप्याश्नुते दिवि॥
यो भ्रातर पितृसम ज्येष्ठ मूर्खोऽवमन्यते।
तेन दोषेण स प्रेत्य निरय घोरमृच्छति ॥
पुसा वर्त्मनिविष्टेन पूज्यो भक्त्या तु सर्व्वदा।
अपि मातरि लोकेऽस्मिनुपकाराद्धि गौरवम ॥
ये नरा भर्त्तृपिण्डार्थे स्वान प्राणान सत्यजन्ति हि।
तेषामथाक्षयाल्लोकान प्रोवाच भगवान मनु ॥
मातुलाश्च पितृव्याश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून।
असावहमिति ब्रूयु प्रत्युत्थाय यवीयस ॥"

इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे ११ अध्याय ॥*॥

तस्य परीक्षा यथा।

"सदाचार कुशाग्रधी सर्व्वशास्त्रार्थपारग।
नित्यनैमित्तिकानाञ्च कार्य्याणा कारक शुचि ॥
अपर्व्वमैथुनपर पितृदेवार्च्चने रत।
गुरुभक्तो जितक्रोधो विप्राणा हितकृत सदा ॥
दयावान शीलसम्पन्न सत्कुलीनो महामति।
परदारेषु विमुखो दृढसङ्कल्पको द्विज ॥
अन्यैश्च वैदिकगुणैर्युक्त कार्य्यो गुरुर्नृपै।
एतैरेव गुणैर्युक्त पुरोधा स्यान्महीभुजाम॥"

इति युक्तिकल्पतरु ॥ ॥

शिष्यकृतपाप गुरु स्पृशति यथा।

"मन्त्रिपापञ्च राजान पति जायाकृत तथा।
तथा शिष्यकृत पाप प्रायो गुरुमपि स्पृशेत ॥
पाप इति गुरुणा शिष्य सम्यगबोधितोऽपि तद्वाक्यमनादृत्य पापञ्चेदाचरति तदा तत पाप गुरो न व्याप्नोतीत्यर्थं ॥

वर्णाश्रमाणा सर्व्वेषामाचार सद्गतिप्रद।
गुरुस्त्रिवारमाचार बोधयेत कुलनायिके। ॥
न गृह्णाति हि शिष्यश्चेत्तदा पाप गुरोर्न्न हि।

इति कुलार्णववचनात। इति शिवार्च्चनचन्द्रिका॥

मन्त्रदगुरोर्लक्षण यथा।

"गकार सिद्धिद प्रोक्तो रेफ पापस्य हारक।
उकारो विष्णुरव्यक्तस्त्रितयात्मा गुरु पर ॥
शान्तो दान्त कुलीनश्च विनीत शुद्धवेशवान।
शुद्धाचार सुप्रतिष्ठ शुचिर्दक्ष सुबुद्धिमान ॥
आश्रमी ध्याननिष्ठश्च मन्त्रतन्त्रविशारद।
निग्रहानुग्रहे शक्तो गुरुरित्यभिधीयते ॥
उद्धर्त्तु चैव सहर्त्तु समर्थो ब्राह्मणोत्तम।
तपस्वी सत्यवादी च गृहस्थो गुरुरुच्यते ॥" * ॥

देशभेदेन तस्य विशेषो यथा।

"मध्यदेशकुरुक्षेत्रनाटकोङ्कणसम्भवा।
अन्तर्व्वेदिप्रतिष्ठाना आवन्त्याश्च गुरूत्तमा ॥
गौडा शाल्वोद्भवा सौरा मगधा केरलास्तथा।
कोशलाश्च दशार्णाश्च गुरव सप्त मध्यमा ॥
कर्णाटनर्म्मदारेवाकच्छातीरोद्भवास्तथा।
कालिङ्गाश्च कलम्बाश्च काम्बोजाश्चाधमा मता ॥
वैष्णवे वैष्णवो ग्राह्य शैवे शैवश्च शाक्तिके।
शैव शाक्तोऽपि सर्व्वत्र दीक्षास्वामी न सशय ॥"

इति तन्त्रसार ॥ * ॥

"गुरुरग्निर्द्विजातीना वर्णाना ब्राह्मणो गुरु।
पतिरेको गुरु स्त्रीणा सर्व्वत्राभ्यागतो गुरु ॥"

इति चाणक्यम॥

कपिकच्छु। इति राजनिर्घण्ट ॥ द्विमात्र। दीर्घ। इति शब्दरत्नावली ॥ (गृणाति उपदिशति वेदान। गॄ+"कृग्रोरुच्च।" उणा।१।२। इति उत। वेदाध्यापयिताचार्य्य। यथा, मनु।३।१।

"षटत्रिशदाब्दिक चर्य्य गुरौ त्रैवेदिक व्रतम।
तदर्द्धिक पादिक वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥"

गृणाति उपदिशति किञ्चिदपि य। उपाध्याय इत्यर्थ। यथा मनु।२।१४६।

"अल्प वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति य।
तमपीह गुरु विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ॥"

गीयते स्तूयतेऽसौ ज्ञानतपोवृद्धत्वात। ज्ञा-प्रभावान्वितत्वात तपोबलप्राधान्याद्वा पूज्य तमोमहात्मा। यथा, मनु।२।१३।

"मातुलाश्च पितृव्याश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून।'

"भूयिष्ठा खलु गरव इत्युपक्रम्य ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोरपि हारीतेन गुरुत्वकीर्त्तनात तयोश्च कनिष्ठयोरपि सम्भवात तद्विषयोऽय गुरुशब्द।" इति टीकाकृत कुल्लूकभट्ट। गृणाति उपनीय सन्ध्योपासनाचारादीनि कर्म्माणि उपदिशति। उपनेता सन्ध्योपासनाद्युपदेष्टा च। यथा, मनु।२। ६।

"उपनीय गुरु शिष्य शिक्षयेच्छौचमादित।
आचारमग्निकार्य्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च ॥"

पिता। यथा, रामायणे।२।७६।२।

"गतो दशरथ स्वर्ग यो नो गुरुतरोगुरु।"

राजचक्रवर्त्ती सम्राट। यथा, रघु २।६८।

"गुरुर्नृपाणा गुरवे निवेद्य।"

गिरति अज्ञानमन्तर्य्यामिरूपेणाविद्या नाशयतीत्यर्थ। गीयते स्तूयते जीवनिकरैरिति वा। गॄ वा उत। विष्णु। यथा महाभारते। १३।१४६।६५।

"आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरु ॥"

शिव। तत्रैव।१७।१३।

"सहस्रमूर्द्धा देवेन्द्र सर्व्वदेवमयो गुरु।"

ब्रह्मा। माननीय। एकेनैव श्लोकेनैतयोरुदा-हरण यथा, काशीखण्डे।६६।७१।

'विभ्रत सहजकाठिन्य जातो गौरीगुरुर्गुरु।
शम्भु प्रपूज्य सुतया स्रजा विश्वगुरोरपि ॥"

विश्वगुरोर्ब्रह्मणोऽपिगुरुर्माननीय पूज्यो वा इति तट्टीका।

उपदेष्टृ अर्थे यथा सुश्रुतसूत्रस्थाने तृतीयाध्याये "अथ वत्स। तदेतदध्येय यथा तथोपधारय

भगा प्रोच्यमानम्। अथ शुचये क्षतोत्तरासङ्गाया वाकुलायोपस्थितायाध्ययनकाले शिष्याय यथाशक्ति गुरुरुपदिशेत् पञ्च पादं श्लोकं वा ते च पञ्च पाद-श्लोका भूयः क्रमेणानुसन्धेयाः एवमेकैकशो घटयेदात्मनाचानुपठेत्। तत्रैव चतुर्थे शास्त्रं गुरुमुखोद्गीर्णमादायोपास्य चासकृत्। यः कर्म्म कुरुते वैद्यः स वैद्योऽन्ये तु तस्कराः ॥”)

गुरु, त्रि, (गीर्य्यते स्तूयते महत्त्वात्। गॄ + “कृग्रोरुच्च” उणा०।१।२४। इति उत्) महान्। (यथा, ऋग्वेदे।४।५।६। “इदं मे अग्ने। कियते पावका मिनते गुरुं भारं न मन्म।”) दुर्जरः। अलघुः। इति मेदिनी॥ रे।२५॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।२।१६६। “प्राप्तो बन्धनमप्ययं गुरुभयात् तावत् त्वया मे हृतः।” पराक्रान्तः। यथा, पञ्चतन्त्रे।३।२८। “सोत्साहशक्तिसम्पन्नो हन्याच्छत्रुं लघुर्गुरुम्।” भारायमाणः। यथा, रघुः।१२।१२। “अथ मदगुरुपक्षैर्लोकपालद्विपानाम्।” अथ मदेन गजगण्डस्थलस्रावेण आक्रान्तेन गुरुपक्षैः भारायमाणपक्षैः अलिवृन्दैः।” इति टीकाकृन्मल्लिनाथः। अतिशयः। यथा मेघदूते।१।१। “कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः शापेनास्तं गमितमहिमा वर्षभोग्येन भर्त्तुः॥”)

गुरुक्रमः, पुं, (गुरुरेव क्रमः पारम्पर्य्यं यत्र।) इतिहः। पारम्पर्य्योपदेशः। इति हलायुधः॥

गुरुघ्नः, पुं, (गुरून् पराक्रान्तानपि यज्ञघ्नान् राक्षसादीन् हन्ति निराकरोतीत्यर्थः। हन + टक्।) गौरसर्षपः। इति राजनिर्घण्टः। गुरुहन्तरि, त्रि॥

गुरुरुटकः, पुं, (गुरु दुर्जरवस्त्रादिकं रुटति चोरयति हरतीति यावत्। गुरु गुरुता दुर्ज्जरता रुण्टतीत्येके रुटइस्तेये + ण्वुल् ततः पृषोदरात् रलोपे साधुः।) तिलमयूरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गुरुतल्पगः, पुं, (गुरोः पितुराचार्य्योपाध्यायादेर्वा तल्पं शय्यां पत्नीमितियावत् गच्छति इति गम + ड।) विमातृगन्ता। यथा,—

“गुरुतल्पगः सुरापश्च रुक्मस्तेयथ विप्रहा।
महापातकिनस्त्वेते संसर्गी चैव पञ्चमः॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः॥

(यथा मनुः।६।२३५।
“ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः।
एते सर्व्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः॥”
एतस्य नरकभोगावसाने पुनर्गृहीतमनुष्यदेहस्य फलं यथा तत्रैव।११।४९।
“ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौश्चर्म्म्यं गुरुतल्पगः।”)

गुरुतालः, पुं, (गुरुः अपेक्षाकृतदीर्घकालव्यापी तालः।) तालविशेषः। यथा,—
“एक एव गुरुर्यत्र गुरुतालः स कथ्यते।
अपरं नियमं विना॥” इति सङ्गीतदामोदरः॥

गुरुत्वं, क्ली, (गुरोर्भावः। “त्वतलौ” इति त्वप्रत्ययस्ततः त्वान्तं क्लीवमिति क्लीवत्वम्।) महत्त्वम्। गुरुता। (यथा भाषापरिच्छेदे।३१।
“संस्कारादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वञ्च द्रवत्वकम्।”) अलघुता। यथा —
“अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात् पृथिव्यादिद्वये तु तत्।
अनित्ये तदनित्यं स्यात् नित्ये नित्यमुदाहृतम्॥
तदेवासमवायि स्यात् पतनाख्ये तु कर्म्मणि।”
इति भाषापरिच्छेदः॥

(आधिक्यम्। यथा, रघुः।२।१८।
“स्थितिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः।” वपुषो गुरुत्वात् आधिक्यात् इति मल्लिनाथस्तट्टीकायाम्। पूज्यत्वम्। यथा, तत्रैव।१।६४।
“मेने पराद्ध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः।”)

गुरुदैवतं, पुं, (गुरुर्बृहस्पतिर्दैवतमस्येति।) पुष्यनक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः।२।२५॥

गुरुपत्रं, क्ली, (गुरूणि दुर्ज्जराणि पत्राणि पत्राकारफलकमस्य।) वङ्गम्। इति हेमचन्द्रः॥ ४।१०८॥

गुरुपत्रा, स्त्री, (गुरु सेवने दुर्ज्जरं पत्रं पर्णमस्याः।) तिन्तिडीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

गुरुमर्द्दलः, पुं, (गुरुः महान् मर्द्दलः इति नित्यकर्म्मधारयः।) डिण्डिमवाद्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

गुरुरत्नं, क्ली, (गुरु गौरवान्वितं मूल्यवदित्यर्थः गुरुत्वाद् गुरु वा रत्नम्। गुरोः प्रियं रत्नमित्येके।) पुष्परागमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (परमित्यत्र नवग्रहदोषशान्त्यै गुरौ मुक्तेत्युक्ता) यथा अस्मिन्नेव शब्दकल्पद्रुमे नवरत्नशब्दे।
“नवग्रहदोषशान्त्यै वाच्यानि नवरत्नानि।
वदूर्य्य धारयेत् सूर्य्ये नीलञ्च मृगलाञ्छने॥
आवनेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे।
गुरौ मुक्ता भृगौ वज्रं शनौ नीलं विदुर्बुधाः॥”
इति॥

मणीत्यस्य प्रयोगोऽत्रैव रत्नशब्दे दृश्यते यथा,—
“वज्रमुक्तामणयः सपद्मरागाः समरकताः
प्रोक्ताः।
अपि चेन्द्रनीलवरवैदूर्य्याश्च पुष्परागाश्च॥”)

गुरुवर्च्चोघ्नः, पुं, (गुरुवर्च्चः वातपित्तादिप्रकोपजनिताग्निमान्द्यकोष्ठरोधनादिदोषस्तं हन्ति इति हन + टक्।) लिम्पाकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ पातिलेबु। इति भाषा॥

गुरुहा [न्] पुं, (गुरुं हन्ति इति। हन + क्विप्।) गुरुघ्नः। तत्पर्य्यायः। नरकीलकः २। इति हेमचन्द्रः।३।५२२॥ गुरुहन्तरि, त्रि।

गुर्ज्जरः, पुं, (गुरः शत्रुकृततडनं वयोद्यमादिकं वा उज्जरयति यो देशः। कलिङ्गाः साहसिकाः इतिवद्देशस्थजने लक्षणेति ज्ञेयम्।) गुर्ज्जराटदेशः। इति शब्दरत्नावली॥

गुर्ज्जरी, स्त्री, (जॄ + णिच् + अच्। गुरिति शत्रुकृततडनादिकं तज्जीर्य्यत्यत्र इति अधिकरणे अच्। गुर्ज्जरः देशः तस्य प्रियेति ङीष्। यद्वा गुर्ज्जरदेशः प्रियोऽस्याः इति अण् ङीप् च। गुर्ज्जरदेशवासिनी अतो गुर्ज्जरीति केचित्।) रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥ इयन्तु भैरवरागस्य रागिणीति बोध्यम्। यथा, सङ्गीतदर्पणे रागविवेकाध्याये।१६।
“भैरवी गुर्ज्जरी रामकिरी गुणकिरी तथा।
वाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः॥”
अस्या गानवेलानिर्णयो यथा तत्रैव।२।
“वेलावली च मल्लारी वल्लारी सोमगुर्ज्जरी।”
इयं हि ग्रीष्मऋतौ स्वस्वामिना भैरवरागेण सह गीयते। यथा, तत्रैव।२७।
“भैरवः ससहायस्तु ऋतौ ग्रीष्मे प्रगीयते।”
इति सोमेश्वरमतम्। हनूमन्मते तु। इयमेव मेघरागस्य स्त्री। यथा, तत्रैव।२७।
“मल्लारी देशकारी च भूपाली गुर्ज्जरी तथा।
टङ्का च पञ्चमी भार्य्या मेघरागस्य योषितः॥”
इयं पुना रागार्णवमते पञ्चमरागाश्रया रागिणीत्यवधेयम्। यथा, तत्रैव।४।
“ललिता गुर्ज्जरी देशी वराडी रामकृत्तथा।
मता रागार्णवे रागाः पञ्चैते पञ्चमाश्रयाः॥”)

गुर्द्द क निकेतने। कूर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां परं अक-सेट।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वादस्य न दीर्घः। क गुर्दयति। निकेतनं निवासः। इति दुर्गादासः॥

गुर्द्द ङ कूर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं अक सेट।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वादस्यापि न दीर्घः। ङ गुर्द्दते। कूर्द्दं क्रीडा। इति दुर्गादासः॥

गुर्व्व इ उद्यमे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सक सेट इदित्। अकमित्येके। खडगादेरुक्तोलनार्थकस्य गुर्व्वधातोः सकर्म्मकत्वमकर्म्मकत्वम् वेतत् प्राज्ञावद्भिरेव चिन्तनीयम्।) इ खी। ग गुरौ गुरः। इ गूर्णः। गुर्व्वति यत्ति खडगम्। इति दुर्गादासः॥

गुर्व्विणी, स्त्री (गर्व्वति कुक्षौ सन्तानमपत्यमित्यर्थः प्राप्नोति धारयतीति यावत्। गर्व्वगतौ “गर्व्वे रत उच्च।” उणा।२।५४। इति उत इनन् च गौरादित्वात् ङीष्। गर्व्वयति सुष्यतीत्येके। यद्वा गुरुर्गुरुभारयुक्तो गर्भोऽस्त्यस्याः अपत्यधारणात्तथात्वम्। गुरु + “ब्रीह्यादिभ्यश्च।” ५।२।११६। इति इनिः।) गर्भिणी। इत्यमरः।२।६।२२॥ (यथा, मार्कण्डेये।२७।२।
“बन्धकीपद्मशरभमूलिकागुर्व्विणीस्तनात्।
प्रश्ना नृपेण चाटेयाः तथा गोपालयोषितः॥”
यथाऽस्याः पथ्यापथ्यनियमः।
यद्यत् कामयते सा च तत्तद्द्याद्भिषग्वरः।
वर्ज्जयेद्विदलान्नानि विदाहीनि गुरूणि च॥
अम्लानि सोष्णवीर्य्याणि गुर्व्विणीनां विवर्ज्जयेत्।
मृत्तिका भक्षणीया न न च शूरणकन्दकाः॥
रसोनञ्च पलाण्डुञ्च सन्त्यज्यो गुर्व्विणीस्त्रिया।
शूरणानि प्रदेयानि गौल्यानि सरसानि च॥
पथ्ये हितानि चैतानि गुर्व्विणीनां सदा भिषक्।
व्यायामं मैथुनं रोषं शोष्यञ्च श्रममन्यथा॥
वर्ज्जयेद्गुर्व्विणीनाञ्च जायन्ते सुखसम्पदः॥”
इति हारीते तृतीयस्थानेऽष्टचत्वारिंशेऽध्याये॥)

गुर्व्वी स्त्री (गुरुभारयुक्तो गर्भोऽस्या । गुरु+ङीष ।) गर्भवती । इति हेमचन्द्र ।३।२ ३॥ ("नहि बन्ध्या विजानाति गुर्व्वीप्रसववेदनाम ॥" इति हितोपदेश ॥)
गुरुपत्नी । (गुरो पत्नीति गुरु+ङीष ।) गोरवयुक्ता । (गुरु+वोतोगुणवचनात ।" ४।१।४४। इति विभाषाया ङीष ।) यथा । अनन्यगुर्व्वास्तवकेन केवल पुराणमूर्त्तेर्महिमा वगम्यते । इति माघ ॥ (गुरुभारविशिष्टा । यथा, महाभारते । ३ । २२ । ३७ ।
"तत शाल्व गदा गुर्व्वीमाविध्यन्त महाहवे । द्विधाचकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥"
गायत्री । यथा —
देवीभागवते । १२ । ६ । ४२ ।
"गुहावासा गुणवती गुरुपापप्रणाशिनी ।
गुर्व्वी गुणवती गुह्या गोप्तव्या गुणरूपिणी ॥")
गुल, पु, (गुड+डलयोरैक्याड्डकारस्य लत्वम ।) ऐक्षव । गुड । इति मेदिनी । ले । १३ ॥
गुलञ्चकन्द, पु, (गुलञ्चस्य लताविशेषस्य कन्द इव कन्दोऽस्य गुल गुडवद्रस अञ्चति अञ्च+अण । तत शकन्धादित्वाट्टलोप गुलञ्च ताहश कन्द । इति केचित ।) कन्दविशेष । कुली इति भाषा । तत्पर्य्याय । गुच्छाङ्ककन्द २ बलाङ्ककन्द ३ निवरिटका ४ । अस्य गुणा । मधुरत्वम । सुशीतलत्वम । वृष्यप्रदत्वम । तर्पणत्वम । दाहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
गुला स्त्री (गुल गुडइव रसोऽस्यस्या इति अर्श आदिभ्योऽच ततष्टाप ।) स्नुहीवृक्ष । इति मेदिनी । ले । १२ ॥
गुली, स्त्री, (गुड क्षुद्रवर्त्तुलाकृतिविषमयस्फोटा कृतिरित्यर्थ विद्यतेऽस्या इति अर्श आदिभ्योऽच ततो ङीष ।) गुटिका । रोगभेद । वसन्त इति ख्यात । इति मेदिनी । ले । १४ ॥
गुलुच्छ पु, (गुच्छ+पृषोदरात साधु ।) गुच्छ । स्तवक । इति त्रिकाण्डशेष ॥
गुलुञ्छ, पु, (गुडति गोलाकारेण वेष्टयतीति गुड+क्विप गुड त तदाकार उञ्छति आदत्ते उपार्ज्जयति वा । उछि "कर्म्मण्यण ।" ३ । २ । १ । इति अण । ततो डस्यलत्व साधु ।) गुच्छ । इति हेमचन्द्र ।४।१६२ ॥
गुलुञ्छक, पु (गुलुञ्छ+स्वार्थे कन ।) गुच्छ । इति शब्दरत्नावली ॥
गुलफ पु, (गल+"कलिगलिभ्या फगस्योच ।" उणा । ५ । २६ । इति फक अकारस्योत्व च ।) पादग्रन्थि । तत्पर्य्याय । घुटिका २ । इत्यमर । २ । ६ । ७२ ॥ चरणग्रन्थि ३ घुटिक ४ घुण्टक ५ घुण्ट ६ । इति हेमचन्द्र ।३।२७९॥ (यथा, गो रामायणे । ६ । २३ । १२ ।
"समावेतौ करौ पादौ गुलफौ चावनतौ मम ॥")
गुल्म पु, (गुडति वेष्टयति गुण्यते वेष्ट्यते वा गुड+करणे बाहुलकात मक डलयोरैक्यात डस्यलत्वे साधु ।) उदरजरोगविशेष । तस्य निदानादि ।
"दुष्टा वातादयोऽत्यर्थ मिथ्याहारविहारत ।
कुर्व्वन्ति पञ्चधा गुल्म कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम ॥*
तस्य पञ्चविध स्थान पार्श्वे हृन्नाभिवस्तय ।
हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थि सञ्चारी यदि वाचल ॥
वृत्तश्चयापचयवान स गुल्म इति कीर्त्तित ।
स व्यस्तैर्जायते दोषै समस्तैरपि चोच्छ्रिते ॥
पुरुषाणा तथा स्त्रीणा ज्ञेयो रक्तेन चापर ॥*
तस्य पूर्व्वरूप यथा,—
"उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्ध-
तृप्त्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि ।
आटोपमाध्मानमपक्तिशक्ति-
रासन्नगुल्मस्य वदन्ति लिङ्गम ॥" * ॥
तस्य सामान्यरूपम ।
"अरुचि कृच्छ्रविण्मूत्रवातताऽन्त्रविकूजनम ।
आनाहश्चोर्द्ध्ववातश्च सर्व्वगुल्मेषु लक्षयेत ॥* ॥
वातिकस्य निदान यथा,—
"रूक्षान्नपान विषमातिमात्र
विचेष्टन वेगविनिग्रहश्च ।
शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च
निरन्नता चानिलगुल्महेतु ॥" * ॥
वातिकस्य रूपम । यथा —
"य स्थानसस्थानरुजा विकल्प
विड्वातसङ्ग गलवक्त्रशोषम ।
श्यावारुणत्व शिशिरज्वरश्च
हृत्कुक्षिपार्श्वा सशिरोरुजश्च ॥
करोति जीर्णेऽभ्यधिक प्रकोप
भुक्ते मृदुत्व समुपैति यश्च ।
वातात स गुल्मो न च तत्र रूक्ष
कषायतिक्त कटु चोपशेते ॥" * ॥
पैत्तिकस्य निदान यथा —
"कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्ष
क्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा ।
आमाभिघातो रुधिरञ्च दुष्ट
पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम ॥" * ॥
पैत्तिकस्य रूप यथा,—
"ज्वर पिपासा वदनाङ्गराग
शूल महज्जीर्य्यति भोजने च ।
स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्म
स्पर्शासह पैत्तिकगुल्मरूपम ॥" * ॥
श्लैष्मिकस्य निदानम ।
"शीत गुरु स्निग्धमचेष्टनञ्च
सपूरण प्रस्वपन दिवा च ।
गुल्मस्य हेतु कफसम्भवस्य
सर्व्वस्तु दृष्टो निचयात्मकस्य ॥" * ॥
श्लैष्मिकस्य रूपम ।
"स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसाद
हृल्लासकासारुचिगौरवाणि ।
शैत्य रुगल्पा कठिनोन्नतत्व
गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥" * ॥
द्वन्द्वजस्य रूप यथा,—
"निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मे
द्विदोषजे दोषबलाबलञ्च ।
व्यामिश्रलिङ्गानपराश्च गुल्मा-
स्त्रीनादिशेद्दोषधकल्पनार्थम ॥" * ॥
त्रिदोषजस्य रूप यथा —
"महारुज दाहपरीतमश्मवद
घनोन्नत शीघ्रविदाहिदारुणम ।
मन शरीराग्निबलापहारिण
त्रिदोषज गुल्ममसाध्यमादिशेत ॥" * ॥
अथ स्त्रीणा रक्तजगुल्मनिदान यथा,—
"नवप्रसूताहितभोजना या
या चामगर्भ विसृजेदृतौ वा ।
वायुर्हि तस्या परिगृह्य रक्त
करोति गुल्म सरुज सदाहम ॥" * ॥
स्त्रीणा रक्तजगुल्मलक्षण यथा,—
"पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्ग
विशेषणञ्चाप्यपर निबोध ।
य स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गै-
श्चिरात सशूल समगर्भलिङ्ग ॥
स रौधिर स्त्रीभव एव गुल्मो
मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्य ।
स्त्रीणामार्त्तवजो गुल्मो न पुसामुपजायते ।
अन्यस्त्वसृग्भवो गुल्म स्त्रीणा पुसाञ्च जायते ॥
अथासाध्यलक्षण यथा,—
सञ्चित क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रह ।
कृतमूल शिरानद्धो यदा कूर्म्म इवोन्नत ॥
दौर्ब्बल्यारुचिहृल्लासकासच्छर्द्यरतिज्वरै ।
तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति ॥
गृहीत्वा सज्वर श्वासच्छर्द्यतीसारपीडितम ।
हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथ कर्षति गुल्मिनम ॥
श्वास शूल पिपासान्नविद्वेषो ग्रन्थिमूढता ।
जायते दुर्ब्बलत्वञ्च गुल्मिनो मरणाय वै ॥"
इति माधवकर ॥ * ॥
तच्चिकित्सा यथा,—
"वातारितैलेन पयोयुतेन
पथ्यासमेतेन विरेचन हि ।
सस्वेदन स्निग्धमतिप्रशस्त
प्रभञ्जनक्रोधकृते तु गुल्मे ॥
स्वर्ज्जिकाकुष्ठसहित क्षार केतकसम्भव ।
पीतस्तैलेन शमयेद्गुल्म पवनसम्भवम ॥
तित्तिराश्च मयूराश्च कुक्कुटान क्रौञ्चवर्त्तकान ।
सर्पि शालि प्रसन्नाश्च वातगुल्मे प्रयोजयेत ॥ * ॥
पित्तगुल्मे त्रिवृच्चूर्ण पातव्य त्रिफलाम्बुना ।
विरेकाय सितायुक्त कम्पिल्ल वा समाक्षिकम ॥"
त्रिफलाम्बुना त्रिफलाक्वाथेन । कम्पिल्ल कमिला इति लोके ।
"अभया द्राक्षया खादेत पित्तगुल्मी गुडेन वा ॥*
योगैश्च वातगुल्मोक्तै श्लेष्मगुल्ममुपाचरेत ॥
अपरैश्च बलासघ्नैर्युक्तियुक्तै शम नयेत ॥" * ॥
हिङ्गुग्रन्थिकधान्यजीरकवचाचव्याग्निपाठाशटी-
वृक्षाम्ल लवणत्रय त्रिकटुक क्षारद्वय दाडिमम ।
पथ्यापौष्करवेतसाम्लहबुषाजाज्यस्तदेभि कृत
चूर्ण भावितमेतदार्द्रकरसै स्याद्बीजपूरद्रवै ॥
गुल्मानाहगुदाङ्कुरानग्रहणिकोदावर्त्तसञ्ज्ञो गद

प्रत्याध्मानगरोदरार्श्मरियुतास्तूनीहृयारोच-
कान ।
ऊरस्तम्भमतिन्नमश्च मनसो बाधिर्य्यमष्ठीलिका
प्रत्यष्ठीलिकया सहापहरते प्राकपीतमुष्णा-
म्बुना ॥
हृतकुक्षिवक्षणकटीजठरान्तरेषु
वस्तिस्तनाशफलकेषु च पार्श्वयोश्च ।
शूलानि नाशयति वातवलासजानि
हिङ्ग्वाद्यमाद्यमिदमाश्विनसहितोक्तम ॥”
हिङ्ग्वादिचूर्णम ॥ * ॥
“धीमानुपचरेदगुल्म प्रत्यकञ्च त्रिदोषजम ।
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हित ॥
शरपुङ्खस्य लवण पथ्याचर्णं सम द्वयम ।
शाणप्रमाणमश्नीयाच्चूर्ण गुल्मगदापहम ॥
खञ्जिका शाणमाना स्यात्तावदेव गुड भवेत ।
उभयोर्व्वटिका खादेदगुल्मामयविनाशिनीम ॥*
पलाशवज्रीशिखरिचिञ्चार्कतिलनालजा ।
यवज खञ्जिका चेति चारा अष्टौ प्रकीर्त्तिता ॥
गुल्मशूलहरा चारा अजीर्णस्य च पाचना ।”
चाराष्टकम ॥ * ॥
‘सामुद्र सैन्धव काच यवचार सुवर्च्चलम ।
टङ्कण खञ्जिकाचार तुल्य चूर्ण प्रकल्पयेत ॥
वज्रीचीरैरविचीरैरातपे भावयेत त्र्यहम ।
वेष्टयेदर्कपत्रेण रुद्ध्वा भाण्डपुटे पचेत ॥
तत्चार चूर्णयेत पश्चात त्र्यूषण त्रिफला
तथा ।
यवानी जीरकौ वह्निश्चूर्णमेषाञ्च कारयेत ॥
सर्व्वचूर्णसम चार सर्व्वमेकत्र कारयेत ।
तच्चूर्ण टङ्कयुगल सलिलेन प्रयोजयेत ॥
गुल्मे शूले तथाजीर्णे शोथे सर्व्वोदरेषु च ।
मन्दे वह्नावुदावर्त्ते प्लीह्नि चापि पर हितम ॥
वातेऽधिके जले कोष्णे हित पित्तेऽधिके घृते ।
गोमूत्रेण कफाधिक्ये काञ्जिकेन त्रिदोषजे ॥
वज्रचार इति ख्यात प्रोक्त पूर्व्व स्वयम्भुवा ।
सेवितो हरतेऽजीर्ण तथाजीर्णभवान गदान ॥”
वज्रचार ॥ * ॥
“सुवर्च्चिका टङ्कमिता शाणमानाद्रिकापि च ।
उभे भुञ्जीत युगपदगुल्मामयनिवृत्तये ॥”
सुवर्च्चिका सोरा इति लोके ।
“शुक्तिकाचूर्णगुटिका टङ्कमात्रा सुवेष्टयेत ।
गुडेन शाणमानेन ताङ्गिलेव गुल्मरोगवान ॥
गुल्मी कुमारिकामास कर्षार्द्ध गोघृतान्वितम ।
गिलेत घोषाभयासिन्धुरुष्णचूर्णावधूलितम ॥
कुमारिका घिउकुयारी इति लोके ॥ * ॥
“वल्लूर मूलक मत्स्य शुष्कशाकानि वैदलम ।
न खादेदालुक गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥
वैदलाना निषेधेऽपि माषकुलत्थयोर्मात्रनिषेध ।
इति सुश्रुतटीका । इति गुल्माधिकार ॥ इति
भावप्रकाश ॥
अथ गुल्मचिकित्सा ।
आत्रेय उवाच ।
“अयथूत्योपचारैश्च दोषे सङ्कुप्यतेऽनिल ।
मन्दाग्निना हि जठरे जायते गुल्मरुड नृणाम ॥
उदर गर्ज्जते यस्य विषमाग्निश्च दृश्यते ।
तोदो वपुषि शूलञ्च वातगुल्म विनिर्द्दिशेत ॥
शोषोऽरति सपीतत्व मन्दज्वरनिपीडितम ।
तमोभ्रमपिपासार्त्त गुल्म तत पित्तसम्भवम ॥
शोफो जाड्यञ्च हृल्लास तन्द्रालस्य सपीतकम ।
मन्दाग्निर्विडविबन्धश्च गुल्म तत श्लेष्मसम्भवम ॥
मोहो विभ्रमता जाड्यमरतिच्चुतपिपासकम ।
आलस्य निद्रया चैव गुल्म तत कफपैत्तिकम ॥
निद्रालस्यञ्च दाहश्च शोथात शूलञ्च सज्वरम ।
वैवश्यमरतिजाड्य विडबन्धो विकलाङ्गता ॥
तथातीसारमूर्च्छा च तृषाहृल्लासवेपथु ।
श्वासोऽरुचिरजीर्णत्व गुल्म तत्सान्निपातिकम ॥
साध्य केवलदोषोत्थ द्वन्द्व कष्टेन सिध्यति ।
असाध्य सन्निपातोत्थ वच्यामस्तत्प्रतिक्रियाम ॥
यद्रक्तचिकित्सितश्चैव कथितश्चोपचारणम ।
तद्वतश्लीहा समाख्यातो न चात्र कथित पुन ॥
चिकित्सोदरगुल्मस्य वच्यते शृणु साम्प्रतम ।
स्नेहन रूचणञ्चैव पाचन शोधनानि च ॥
सशमन विरेकञ्च वस्ति स्नेह निरूहणम ।
चये पानञ्च चूर्णानि गुल्मोपचरणक्रिया ॥
शुण्ठीमूर्व्वा पञ्चमूल लघुरास्ना च दारु च ।
क्वाथोऽस्य चावशेष स्यात ततसम चीरमेव च ॥
दधिततसममेवन्तु पाचयेत्ततसमाग्निना ।
घृत यावत प्रपश्येच्च सिद्धमुत्तार्य्यते तत ॥
ततश्चत पानकेऽभ्यङ्गे भोजन च प्रदापयेत ।
स्नेह सप्तदिन यावत तस्माच्च रूचण हितम ॥
दिनत्रयञ्च कर्त्तव्य कथयाम्यत्र कोविद ।।
शुण्ठी सौवर्चल जीरे द्वे वा हिङ्गुसमन्वितम ॥
काञ्जिक पानमेतेषा रूचण गुल्मशान्तये ।
गुल्मचिकित्सिते चारपाकोऽत्र प्रतिशुध्यते ॥
चार पलाशार्ज्जुनशूरणस्य
चार तथा वै सह्यावशूकम ।
सौवर्च्चल सिन्धुभवोद्भिदञ्च
सामुद्रज वापि विमिश्रयेच्च ॥
तोय परिस्राव्य विधानतोऽपि
युक्त तथैतानि सदौषधानि ।
पथ्याग्निशुण्ठी रजनीसुराह्व
कुष्ठ विशाला च यवानिका च ॥
तथाजमोदा सहजीरके द्वे
षडग्रन्थिका हिङ्गुयुतञ्च चूर्णम ।
चारोदकौ पानविमिश्रपान
निहन्ति सर्व्वाण्यपि कोष्ठजानि ॥
गुल्मानि सर्व्वाणि विसूचिकाना
मन्दाग्निशूलानि भगन्दराणाम ।
श्लीहोदरानाहमथो विबन्ध
विनाशनो रोगचय नराणाम ॥”
इति विरूचणम ॥ * ॥
अथ विरेचनानि वच्याम ॥ * ॥
“नागर क्रिमिजित पथ्या त्रिवृता त्रिगुणायुतम ।
चूर्ण गुडान्वित देय वातगुल्मविरेचनम ॥
दन्ती च भागमेकञ्च द्वौ भागौ च हरीतकी ।
त्रिवृतायास्त्रिभाग स्यात शुण्ठ्याश्चत्वार एव च ॥
प्रच्चिप्य सर्व्वमेकत्र सर्व्वतुल्यगुडेन तु ।
वटक भचयेत प्रातस्तस्योपरि जल पिबेत ॥
कथितश्च विरेकश्च वातगुल्मोपशान्तये ।”
इति वातगुल्मविरेचनम ॥ * ॥
‘पिबेदरण्डतैलञ्च सशर्कराचीरसयुतम ।
पित्तगुल्मविरेकाय श्रेष्ठमेतत सुखावहम ॥
आरग्वधप्रवालानि तथैवारग्वधानि च ।
विभाव्यैरण्डतैलेन ततपत्रैश्चैव वेष्टयेत ॥
कर्द्दमेन प्रलिप्याथ अङ्गारेषु निधापयेत ।
सुस्विन्नभर्ज्जिता ताश्च भचयेत शर्करान्विताम ॥
विरेक पैत्तिके गुल्मे हित शुद्धावरेचनम ।’
इति पित्तगुल्मविरेचनम ॥ ४ ॥
“त्रिफला सुरसा शुण्ठी चूर्ण कृत्वा विभावयेत ।
स्नुहीचीरेण वारैक गुडेन सह मिश्रितम ॥
विरेक श्लेष्मगुल्मे च सर्व्वोदरविनाशनम ।
शुण्ठी सौवर्च्चल पथ्या विडङ्गञ्च पुनर्नवा ॥
चूर्णोऽपामार्गबीजाना स्नुहीचीरेण भावित ।
गुडेन सयुत खादेत पश्चात सोष्ण जल पिबेत ॥
विरेक सर्व्वगुल्मेषु प्रशस्तो हितकारक ॥
इति विरेचनम । [कोकिला
शुक्तिचारनिशाविशालकदली स्यात शूरण
पालाश दहनार्ज्जुन शठिजयाऽपामार्गकुष्मा
ण्डकम ।
दग्ध्वाचारविपाचित परिस्रुत हिङ्गुत्रिकट्वन्वित
गुल्मानाहविबन्धशूलहरण सर्व्वोदराणा हितम ॥
इति चारपानम ॥ * ॥
“अजमोदा शठी दन्ती विडङ्ग शुण्ठितुम्बुरु ।
त्रिफला चित्रकञ्चैव शुण्ठी कर्कटशृङ्गिका ॥
त्रिवृता च सुराह्वा च पुष्कर हृद्धदारकम ।
तथाम्लवेतसञ्चैव तिन्तिडीकञ्च चिञ्चिलि ॥
समन्तु मातुलुङ्गेन विभाव्यमेकत कृतम ।
त्रिभागहिङ्गुसयुक्त घृतेन चूर्णित हितम ॥
निहन्ति वातगुल्मञ्च सशूलमुदरन्तथा ।”
इत्यजमोदादि ॥ * ॥
हिङ्गुफलत्रिकजीरकयुग्म
चित्रकभागिककुष्ठविडङ्गम ।
तुम्बुरुपुष्कर-विश्वसुराह्व
चारयुत लवणानि च पञ्च ॥
वातिकगुल्मविनाशनहेतु
शूलरुजञ्च नरस्य निहन्ति ॥’
इति वातगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
“विदारी चीरशुक्ला च पथ्या विश्वौषध मधु ।
लेह्य पित्तात्मके गुल्मे हित शोफनिवारण ॥
यष्टिक निम्बपत्राणि तथा धात्रीफल सिता ।
चूर्ण मध्वावलीढञ्च पित्तगुल्मनिवारणम ॥’
इति पित्तगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
“त्रिकटुत्रिफलाचित्रवटकटफलसयुतम ।
चूर्ण मद्येन वा पीत फलक्वाथेन वा पीतम ॥
श्लेष्मगुल्मविनाशाय हितञ्चैतत सुखावहम ।
लोध्रञ्च कटफल विश्वा कुष्ठ चित्रकमेव च ॥
नागर हिङ्गुसयुक्त चूर्ण मूत्रेण सयुतम ।

रोगगुल्मविनाशाय शूलोदरविनाशनम् ॥
उग्रगन्धा च मरिचं नागरञ्च समान्वितम् ।
मन्त्रेण सन्तप्तं श्लेष्मगुल्मविनाशनम् ॥”
इति श्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ १ ॥
शुण्ठी सौवर्चलं भार्गी वत्सकं यावशूकनम् ।
पौष्करं चाम्लवेतसं यवानी हिङ्गुसैन्धवम् ॥
चित्रकेण तु संयुक्तं चूर्णं सञ्चयमेव च ।
वातश्लेष्मोद्भवे गुल्मे सुखमाशु प्रपद्यते ।
उग्रगन्धा फलत्रिकं दन्ती चारुपुनर्नवा ॥
त्रिवृता त्रिफलोपेतं चाग्निसन्नमविरामम् ।
पानं वातकफे गुल्मे शुभकारि परं स्मृतम् ॥’
इति वातश्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ २ ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥
‘रूक्षकृष्णारुणाश्यावा रक्तनीलारुणान्विताः ।
गुल्मोऽष्टधा पृथक् दोषैः संसृष्टैर्निचयं गतैः ॥
आर्त्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ।
ज्वरच्छर्द्यतिसाराद्यैर्वमनाद्यैश्च कर्म्मभिः ॥
कर्षितो वातलान्यत्ति शीतं वाम्बुबुभुक्षितः ।
यः पिबत्यनुपानानि लङ्घनं प्लवनादिकम् ॥
सेवेत देहसंक्षोभि च्छर्दिं वा समुदीरयेत् ।
अनुदीर्णानुदीर्णान् वा वातादीन् विसृजति ॥
स्नेहस्वेदावनभ्यस्य शोधनं वा निषेवते ।
शुद्धो वा शुचिमाहारं भजते स्यन्दनानि वा ॥
वातोल्बणास्तदा मलाः पृथक् सुद्वाद्विशोऽथवा ।
सर्व्वे वा रक्तयुक्ता वा महास्रोतोऽनुशायिनः ॥
ऊर्द्ध्वाधोमार्गमावृत्य कुर्व्वते शूलपूर्व्वकम् ।
स्पर्शोपलभ्यं गुल्माख्यमुन्नतं ग्रन्थिरूपिणम् ॥
कर्शनात् कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ।
वायुः कृताश्रयः कोष्ठे रौक्ष्यात् काठिन्यमागतः ।
स्वतन्त्रः स्वाश्रये दुष्टः परतन्त्रः पराश्रये ॥
पिण्डितत्वादमूर्त्तोऽपि मूर्त्ततामिव संश्रितः ।
गुल्म इत्युच्यते बस्तिनाभिहृत्पार्श्वसंश्रयः ॥
वातान्नद्वेषोद्गारशूल ज्वरश्लीहान्त्रकूजनम् ।
यथा स्वस्थेव विट्सङ्गः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं मुहुः ॥
स्तम्भो गात्रे मुखे शोषः कार्श्यं विषमवह्निता ।
रूक्षकृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ॥
अनिरूपितसंस्थानस्थानवृद्धिक्षयव्यथः ।
पिपीलिकाव्याप्त इव गुल्मः स्फुरति तुद्यते ॥
पित्ताद्दाहोऽम्लको मूर्च्छा विड्भेदस्वेदतृड्-
ज्वराः ।
हारिद्रत्वगाद्येषु गुल्मश्च स्पर्शनासहः ॥
दूयते दीप्यते सोष्मा स्वस्थानं दहतीव च ।
कफात् स्तैमित्यमरुचिः सदनं शिशिरज्वरः ॥
पीनसालस्य-हृल्लास कासशुक्लत्वगादिता ।
गुल्मोऽवगाढः कठिनो गुरुः सुप्तः स्थिरोऽल्प-
रुक् ॥
स्वदोषस्थानधामानः स्वे स्वे काले च सरुजाः ।
प्रायस्त्रयस्तु द्वन्द्वोत्था गुल्माः संसृष्टलक्षणाः ॥
सर्व्वजस्तीव्ररुग्दाहः शीघ्रपाकी घनोन्नतः ।
सोऽसाध्यो रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ॥
ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ।
सेवते वातलानि स्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरणः ॥
निरुणद्ध्यार्त्तवं योनौ प्रतिमासमवस्थितम् ।
कुक्षिं करोति तद्गर्भलिङ्गमाविष्करोति च ॥
हृल्लासदौर्हृदस्तन्यदर्शनं क्षामताक्रमम् ।
क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनितया च तत् ॥
शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ।
रुक्स्तम्भदाहातीसारतृड्ज्वरादीनुपद्रवान् ॥
गर्भाशये च सुतरां शूलं दुष्टासृगाश्रयम् ।
योन्याश्च स्रावदौर्गन्ध्यतोदस्यन्दनवेदनाः ॥
न चाङ्गैर्गर्भवद् गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्पन्दते चिरात् ॥
न चास्या वर्द्धते कुक्षिर्गुल्म एव तु वर्द्धते ।
स दोषसंश्रयो गुल्मः सदा भवति तेन सः ॥”
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
‘रूक्षान्नपानैरतिसेवितैर्वा
शोकेन मिथ्या प्रतिकर्म्मणा वा ।
विचेष्टितैर्वा विषमातिमात्रैः
कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥
कफञ्च पित्तञ्च स दूषयित्वा
प्रोद्धूय मार्गान् विनिबध्य ताभ्याम् ।
हृन्नाभिपार्श्वोदरबस्तिशूलं
करोत्यधो याति न बद्धमार्गः ॥
पक्वाशये पित्तकफाशये वा
स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।
स्पर्शोपलभ्यः परिपिण्डितत्वात्
गुल्मो यथा दोषमुपैति नाम ॥
बस्तौ हि नाभ्यां हृदि पार्श्वयोर्वा
स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।
पञ्चात्मकस्य प्रभवन्तु तस्य
वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितञ्च ॥
क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिनां गुल्मनाशनम् ।
प्रवक्ष्याम्यत ऊर्द्ध्वञ्च योगान् गुल्मनिबर्हणान् ॥
रूक्षव्यायामजं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् ।
बद्धविट्मारुतं स्नेहैरादितः समुपाचरेत् ॥
भोजनाभ्यञ्जनैः पानैर्निरूहैः सानुवासनैः ।
स्निग्धस्य भिषजा स्वेदः कर्त्तव्यो गुल्मशान्तये ॥
स्रोतसां मार्द्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणम् ।
भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥
स्नेहपानं मतं गुल्मे विशेषेणोर्द्ध्वनाभिजे ॥
हवुषाद्यं घृतम् ।
हवुषा व्योष पृथ्वीका चव्यचित्रकसैन्धवैः ।
साजाजीपिप्पलीमूलैर्दीप्यकैर्विपचेद्घृतम् ॥
मातुलुङ्गदधिक्षीरकोलमूलकदाडिमैः ।
रसैस्तद्वातगुल्मघ्नं शूलानाहविमोक्षणम् ॥
योन्यर्शोग्रहणीदोषश्वासकासारुचिज्वरान् ।
बस्तिहृत्पार्श्वशूलञ्च घृतमेतद्व्यपोहति ॥”
इति हवुषाद्यं घृतम् ॥ * ॥
“तैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारनालं यवाग्रजः ।
गुल्मं जठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥”
इति तैलपञ्चकम् ॥ * ॥
“यथोक्तैः कोपनैर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमागताः ।
जनयन्ति नृणां गुल्मं स पञ्चविध उच्यते ॥
पञ्च गुल्माश्रया नृणां पार्श्वे हृन्नाभिबस्तयः ।
हृत्कुक्षिशूलं मुखकण्ठशोषो
वायोर्निरोधो विषमाग्निता च ।
ते ते विकाराः पवनात्मकाश्च
भवन्ति गुल्मेऽनिलसम्भवे तु ॥
स्वेदज्वराहारविदाहदाहा-
स्तृष्णाङ्गरागः कटुवक्त्रता च ।
पित्तस्य लिङ्गान्यखिलानि यानि
पित्तात्मके तानि भवन्ति गुल्मे ॥
स्तैमित्यमन्नेऽरुचिरङ्गसादः
छर्द्दिः प्रसेको मधुरास्यता च ।
कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि
भवन्ति गुल्मे कफसम्भवे तु ॥
सर्व्वात्मकः सर्व्वविकारयुक्तः
सोऽसाध्य उक्तः क्षतजञ्च वक्ष्ये ।
“न स्पन्दते नोदरमेति वृद्धिं
भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ॥
तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्य
मसृग्भवं गुल्ममुशन्ति तज्ज्ञाः ॥”
चिकित्सा यथा ॥
“वातगुल्मार्द्दितं स्निग्धं युक्तं स्नेहविरेचनैः ।
उपाचरेत् यथाकालं निरूहैः सानुवासनैः ॥
पित्तगुल्मार्द्दितं स्निग्धं काकोल्यादिघृतेन तु ।
विरिक्तं मधुरैर्योगैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥
श्लेष्मगुल्मार्द्दितं स्निग्धं पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
तीक्ष्णैर्विरिक्तं तद्रूपैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ।
पित्तवद्रक्तगुल्मिन्या नार्य्याः कार्य्यः क्रियाविधिः ॥
विशेषमपरञ्चास्याः शृणु रक्तविभेदनम् ।
पलाशभस्मतोयेन सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ॥
दद्यादुत्तरबस्तिञ्च पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
उग्रैर्वा भेदयेद्भिन्ने विधिरासृग्दरोहितः ॥
आनूपौदकमज्जानो वसा तैलं घृतं दधि ।
विपक्वमेकतः शस्तं वातगुल्मेऽनुवासनम् ॥
जाङ्गलैकशफानान्तु वसा सर्पिश्च पैत्तिके ।
तैलं जाङ्गलमज्जान एव गुल्मे कफोत्थिते ॥
धात्रीफलानां स्वरसे षडङ्गं विपचेद्घृतम् ।
शर्करा सैन्धवोपेतं तद्धितं वातगुल्मिने ॥
चित्रकव्योषसिन्धूत्थ पृथ्वीका चव्यदाडिमैः ।
दीप्यकग्रन्थिकाजाजी हवुषा धान्यकैः समैः ॥
दध्यारनालबदर-मूलकस्वरसैर्घृतम् ।
तत् पिबेद्वातगुल्मघ्नं दौर्बल्याटोपशूलनुत् ॥
विड्दाडिमसिन्धूत्थ कुस्तुम्बुरु व्योषजीरकैः ।
हिङ्गुसौवर्चलक्षार-वृक्षाम्लाम्लवेतसैः ॥
बीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधिचतुर्गुणम् ।
साधितं दाधिकं नाम गुल्मघ्नं प्लीहशूलजित् ॥

स्नानन्तरे सपि पञ्चमूलरसान्वितम् ।
सुरारनालदध्यम्ल-मूलकस्वरसै सह ॥
त्र्य घ न्मि म त्मत्यवानीचसैन्धवैः ।
तृवृत्वैत्माना नीष्यकैश्च समाक्षिकैः ॥
दन्त्युड्गुल्मग्रहणीयक्ष्मा श्वासोन्मादन्यज्वरान् ।
कासापस्मारमन्दाग्नि प्लीहशूलानिलान् जयेत् ॥
न्यग्रोधलकषाये तु जीवनीये पचेद्घृतम् ।
न्यग्रोधादिगणे वापि गणे वाप्युत्पलादिके ॥
रक्तपित्तोत्थितं हन्ति चान्यान्यान्यस्थापयम् ।
आरग्वधादौ विपचेद्दीपनीययुतं घृतम् ॥
सारवर्गं पचेच्चान्यत् पचेत्त्र्यूषणेऽपरम् ।
च त गुल्म कफजं घ्नतान्येतान्यसंशयम् ॥
तथा दोषोद्रूयस्थापि चिकित्सेत साग्निपाति
कम् ।
यथा हिङ्ग्वादिकं वापि घृतं वा क्षीरनाशनम् ॥
पिबेद्गुल्मापहं काले सर्पिस्त्रैवृतकमेव वा ।
तिलेक्षुरकपालाशसार्षपं यवनालजम् ॥
भस्म मूलकजं चापि गोजाविखरहस्तिनाम् ।
मूत्रेण महिषीणां च गालितैश्चावचूर्णितैः ॥
कुष्ठसैन्धवयष्ट्याह्व-नागरक्रिमिघातिभिः ।
सात्रमोदैश्च स्पृशभिः सामुद्राच्च पलैर्धृतम् ॥
अथ पाचारितनास्येन पक्वा लेहमघोद्धरेत् ।
सा मात्रा पिबेद्भद्रा सुरया सर्पिषापि वा ॥
यद्वारिणो गणेयेन कौलत्थेन रसेन वा ।
गुल्मं वातावकाराश्च नाशोऽथ हृत्यसंशयम् ॥'
'पीत सुख।नुना वापि स्वर्जिका कुष्ठसैन्धवम् ।
 वाकस्तु नूकस्य वषाभूर्हरीतकीद्वयम् ।
पिप्पलकस्य म्लं यो पक्वा मात्रवशेषिता ॥
गागरी चित्रकाद्यासलिप्ते कुम्भे निधापयेत् ।
म तुल प्रस्थमाभाष्य पथ्याद्वाक्षसंयुतम् ॥
पुराणं दद्याद्वहंस्तु जीर्णभक्तः पिबेन्नरः ।
अरिष्टोऽयं जयेद्गुल्ममविपाकमरोचकम् ॥
स्थूले सोन्नतस्पन्दे दाहपाकरुगन्विते ।
गुल्मे रक्तं जलौकोभिः शिरामोक्षेण वा हरेत् ॥
सुखोष्णा जाङ्गलरसा सुस्निग्धा व्यक्तसैन्धवा ।
कटुत्रिकसमायुक्ता हिता पाने च गुल्मिनाम् ॥
तथा वातहरैः सिद्धा कौलत्था संस्कृता रसा ।
स्नता सपञ्चमूलाश्च गुल्मिना भोजने हिताः ॥
पञ्चवर्षाऽतिलाग्नां साधकं क्षीरमिष्यते ।
कुम्भीपिण्डष्टकास्वेदान् कारयेत् कुशलो भिषक् ॥
गुल्मिनं सर्व एवोक्ता दुर्विरेच्यतमा भ्रमम् ।
अतश्चैनांस्तु सुस्निग्धान् स्रंसनेनोपपादयेत् ॥
विलेपनाभ्यञ्जनानि तथा सन्दहनानि च ।
उपनाहाश्च कर्त्तव्याः सुखोष्णाः साल्वणादयः ।
उदरोक्तानि सर्पीषि चूर्णवर्त्तिक्रियास्तथा ॥
लवणानि च योज्यानि यान्युक्तान्युदरामये ।
वातवर्च्चानिरोधे तु सामुद्राद्रकसर्षपैः ॥
कृत्वा पायौ विधातव्या वर्त्तयो मरिचोत्तराः ।
दन्ती चित्रकमूलेषु तथा वातहरेषु च ॥
कुर्य्यादरिष्टान् सर्व्वाश्च तत्रस्थान् यथेरितान् ।
खादेच्चाप्यङ्कुरान् भ्रष्टान् पूतिकष्टपञ्चजान् ॥
कर्षैर्वातमस्तुव्यक्तं गुल्मिनं न निरूहयेत् ।

पिबेत्त्रिवृन्नागरमागधा सगुडा च हरीतकीम् ॥
गुडगन्तु त्रिवृता दन्ती द्रवन्ती सैन्धवं वचाम् ।
मूत्रमद्य पयोऽम्बा-म्लैर्वाज्ञा बलावतम् ॥
मद्य पीलानि पिष्टानि पिबेत् सर्वाणि तु ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलदन्तीचित्रकसैन्धवैः ॥
युक्ता हन्ति सुरा गुल्मं शीघ्रं काले प्रयोजिता ।
बहुविण्मारुतो गुल्मी भुञ्जीत पयसा यवान् ॥
कुल्माषान् वा नस्नेहान् भक्षयेल्लवणोत्तरान् ॥'
इत्युत्तरतन्त्रे द्वाचत्वारिंशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेन
क्तम् ॥) सेनासङ्ख्याविशेषः । (यथा महाभारते ।
१।२।१६-२ ।
'एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिन्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ।
त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥")
अस्यार्थविवृतिर्यथा,—
अत्र गजा नव, रथा नव, अश्वाः सप्तविंशति
पदातयः पञ्चचत्वारिंशत्, समुदायेन नवतिः ॥
प्लीहा । अप्रकाण्डस्तम्बः । तत्पर्य्यायः । स्तम्बः २ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ९ ॥ "अविद्यमानप्रकाण्ड
स्तनुप्रकाण्डो वा बहुपत्रवान् मल्लीझिण्टी-
कमलवशवीरणादिः मूलादारभ्य पूर्व्वभाग
प्रकाण्डः ।" इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । १।४८ ।
"गुच्छगुल्मन्तु विविधं तथैव तृणजातयः ।'
"यत्र लतासमूहा भान्ति न च प्रकाण्डानि ते
गुच्छा मल्लिकादयः गुल्मा एकमूला सङ्घात-
जाताः ।" इति टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) घट्ट
भेदः । सैन्यरक्षणम् । इति मेदिनी । मे । ११ ॥
(रक्षितपुरुषसमूहः । यथा, मनुः । ७ । ११४ ।
"द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।"
गुल्मं रक्षितपुरुषसमूहमित्यस्य टीकायां कुल्लूक
भट्टः ॥ सैन्यैकदेशः । यथा, तत्रैव । ७ । १९० ।
"गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।'
गुल्मान् सैन्यैकदेशानिति टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

गुल्मकेतुः, पुं, (गुल्मानां केतुर्ध्वज इव । गुल्मः
केतुर्यस्येति वा । अत्र तु केतुलिङ्गं ज्ञापन-
मित्यर्थः ।) अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुल्ममूलं, क्ली, (गुल्मवन्मूलमस्य ।) आर्द्रकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गुल्मवल्ली स्त्री, (गुल्माढ्या वल्ली यस्याः ।) सोम
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सोमलताशब्दे-
ऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

गुल्मशूलः पुं, (गुल्मात्मकं गुल्ममूलकं वा शूल-
मत्र ।) रोगविशेषः । तस्यौषधं यथा,—
"नारी पुष्पदिने पीत्वा गोक्षीरेणोपवासतः ।
श्वेतार्कस्य तु वै मूलं तस्यास्तद्गुल्मशूलनुत् ॥"
इति गारुडे १६३ अध्यायः ॥

गुल्मिनी, स्त्री, (गुल्मोऽस्त्यस्याः इति । "अत इनि
ठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः । तत
ङीप् ।) विस्तृता लता । तत्पर्य्यायः । वीरुत् २
उलुपः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ९ ॥ वीरुधा ४
प्रवतत ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

गुल्मी, [ल्मिन्] त्रि, (गुल्माकारो रोगोऽस्त्यस्य इति । "अत
इनिठनौ च । ५ । २ । ११५ । इत्यस्त्यर्थे इनिः ।) आमलकी । एला । वनी । गुल्मवन्तः ।
इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ हेमचन्द्रश्च । गुल्म-
नरोगः । इति गान्धर्वतन्त्रे गुल्मकरणा
इति भाषा ॥ (गुल्म गुल्मनामको रोगोऽस्त्यस्य
इति । गुल्म—इनि ।) गुल्मरोगयुक्ते त्रि ।
(यथा अत्र व्यापन्नसंज्ञकगुल्मरोगव्याख्याने भाव
प्रकाशः ।
"विशेषान् पश्य वक्ष्ये गुल्मिभक्ष्यवर्ज्जितं)

गुल्यः पुं, (गुडमिव माधुर्य्यमर्हतीति । गुड +
यत् । ततो डस्य लत्वम् ।) मधुरः । स्वादुः ।
इति हेमचन्द्रः । ६ । २ ॥

गुवाकः, पुं, (गुवति मलवत् कायमुत्सृजतीति ।
गु + 'पिनाकादयश्च ।' उणा । ४ । १५ । इति
आकः तुदादित्वाद्गुणाभावः । निपातनात्
दीर्घोऽपि दृश्यते ।) वृक्षविशेषः । गुया सुपारि
इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । घोण्टा २ पूगः ३
क्रमुकः ४ खपुरः ५ । इत्यमरः । २।४।१६९ ॥
गुवाकः ६ । इति तट्टीका ॥ पूगरक्तः ७
दीर्घपादपः ८ वल्कतरुः ९ दृढवल्कः १०
चिक्कणः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगी १२ ।
इति भावप्रकाशः ॥ सुरञ्जनः १३ गोपदलः १४
राजताडः १५ छटाफलः १६ । इति त्रिकाण्ड
शेषः ॥ * ॥ अस्य फलस्य पर्य्यायः । क्रमुकफलम् १
पूगम् २ चिक्कणी ३ चिक्का ४ चिक्कणम् ५
उन्मादकम् ६ उद्वेगम् ७ पूगफलम् ८ । इति राज
निर्घण्टः ॥ पूगीफलम् ९ । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अरण्यसम्भवस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
कषायत्वम् । बलप्राणपुष्टिवृद्धिभेदमदकारित्वम् ।
मूत्ररोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
अस्य निर्यासस्य गुणाः । हिमत्वम् । मोहनत्वम् ।
गुरुत्वम् । विपाके उष्णत्वम् । सारत्वम् । स्न
त्वम् । वातघ्नत्वम् । पित्तलत्वञ्च ॥ * ॥ अस्य फल
गुणाः सम्मोहकारित्वम् । कषायत्वम् । स्वादु
त्वम् । रेचनत्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । रुच्यत्वम् ।
वक्त्रक्लेदमलापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुरुत्वम् । रूक्षत्वम् । कफपित्तहारित्वम् । दीप-
नत्वञ्च ॥ * ॥ आर्द्रस्य तस्य गुणाः । गुरुत्वम् ।
अभिष्यन्दित्वम् । अग्निदृष्टिहरत्वञ्च ॥ * ॥
स्विन्नस्य तस्य गुणाः । दोषत्रयच्छेदित्वम् । दृढ
मध्यं तदुत्तमम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ आम
पूगस्य गुणाः । कषायत्वम् । मुखमलरक्तामयशम-
पित्तोदराध्माननाशित्वम् । कण्ठशुद्धिकारित्वम् ।
सारकत्वञ्च ॥ * ॥ शुष्कस्य तस्य गुणाः । कफा
मयघ्नत्वम् । रुचिकरत्वम् । पाचनत्वम् । रेचन-
त्वञ्च ॥ * ॥ तत् ताम्बूलेनासंयुतञ्चेत् झटिति
पाण्डुवातशोथकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
तत्पीतगुणाः । तस्यादिपीतं विषतुल्यम् ।
द्वितीयपीतं भेदि दुर्जरञ्च । तृतीयपीतं पानीय
युक्तं सुधातुल्यं रसायनञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(ताम्बूलेन विना केवलं गुवाकभक्षणाद्वाक्षा-

ललनाग्निस्तम्भोचनार्थं गङ्गान्यर्शनरूपप्राय-
श्चित्तमप्युक्तम । यथा —
ताम्बल न मुखे न्त्वा गुवाक भत्तयेत् यन्ति ।
नानचाण्डालता याति यावद् गङ्गानन्यानम ॥)
गह, ऊ भ सवृता । इति कविकल्पन्म ॥ (वा-
ऊभ सक नन्र ।) न्स्वी । ऊ अगहीत अघु
भत । भ, गूहनि गहते । गुहा गोल्हारति
नोघ । इति दुर्गादास ॥
गुह , प, (गहति रक्षान पालयतीत्यथ दव-
सनाम । गुह+ इगुपधज्ञाप्रीकिर क । ’
३।१।१३५ । इति क । नामनिरुक्तौ तु गुहा
आवासत्वेनास्यस्येति अच । एतयोर्युतपत्ति
द्वयोरेव क्रमान्वयनोन्नाहरणे द्रष्टव्ये । यथा
महाभारते । ३ । २२८ अध्याये ।
"रुद्रसूनु तत प्राहुर्गुह गुणवताम्बरम ।"
इत्युपक्रम्य ।
"अथैनमभ्ययु सवा देवसेनासहस्रश ।
अस्माक त्व पतिरिति ब्रुवाणा सर्व्वतो दिश ॥"
इत्युक्तेन महात्मा कार्त्तिकेय सैनापत्यार्थं देवै
प्रार्थित । ततो नामनिरुक्ति । यथा, महा
भारते । १२ । ८५ । ८ —८३ ।
"दिव्य प्रवण प्राप्य वर्द्धेऽद्भुतदर्शन ।
न्ट्सु नत्तिकास्तनु बालाकसदृशद्युतिम ॥
स्कन्नत्वात स्कन्दताञ्चापि गुहावासाद्गुहोऽभवत॥’)
कार्त्तिकेय । इत्यमर । १ । १ । ४२ ॥ घोटक ।
इति शब्दरत्नावली ॥ श्रीरामसख । स तु
शृङ्गवेरपुरवासी निषादाधिपति । (यथा रामा
यणे । २ । ५ । ३२ ।
‘तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसम सखा ।
निषान्नात्यो बलवान स्थपतिश्चेति विश्रुत ॥"
गहते सवृणोति स्वरूपादीनि मायया इति ।
गुह +क ।) विष्णु । (यथा महाभारते । १२ ।
१४६ । ५४ ।
"करण कारण कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुह ॥"
महादेव । यथा महाभारते । १३।१७।६ ।
‘व्यालरूपो गुहावासी गुहो माली तरङ्गवित ॥")
कायस्थाना पद्धतिविशेष ॥ (यथा, कायस्थ
कुलदीपिकायाम ।
"अथ गुहकुलोद्भवो दशरथाभिधानो महान
कुलाम्बुजमधुव्रतो विविधपुण्यपुञ्जान्वित ॥")
गुहषष्ठी, स्त्री (गुहस्य कार्त्तिकेयस्य प्रिया या
षष्ठी तस्य जन्मतिथित्वात्तथात्वम ।) मार्ग
शीर्षमासीयशुक्लषष्ठी । यथा भविष्ये ।
"येय मार्गशिरे मासि षष्ठी भरतसत्तम । ।
पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता गुहप्रिया ॥"
शुक्लेय गुहषष्ठी । इति तिथ्यादितत्त्वम ॥
गुहा स्त्री (गुह+क टाप च ।) सिंहपुच्छी
लता । गर्त्त । पर्व्वतादेर्गह्वरम । इति मेदिनी ।
हे । ४ । (यथा, रामायणे । १ । १ । ७ ।
"किष्किन्धा रामसुग्रीवौ जग्मतुस्तौ गुहा
तदा ॥")
शैलस्य पर्य्याय । बिलम २ शिलासन्धि ३ देव-
खातम ४ गह्वरम ५ । शालपर्णीवृक्ष ६ । इति
राजनिघण्ट ॥ (हृदयम । यथा, शतपथ
ब्राह्मणे । ११ । २ । ६ । ५ ।
"तस्मान्निन गुहाहृदयम ॥" गाढा ह्यात्मज्ञान-
ज्ञेयप्नाथा अस्या गहतेऽस्यामात्मा इति वा ।
गुह+भिदादित्वादधिकरणे अन टाप च ।
बुद्धि । यथा श्वेताश्वतरोपनिषदि ।
"अणोरणीयान महतो महीयान
आत्मा गुहाया निहितोऽस्य जन्तो ॥")
गुहाशय , पु, (गुहासु गिरिगह्वरादिषु शेते
अवतिष्ठते इति । शीङ ल शयने + "अधिकरणे
शेते ।" ३ । २ । १५ । इति अच ।) व्याघ्र ।
इति राजनिघण्ट ॥ (गुहाशायित्वादस्य
तथात्वम । यथा भावप्रकाशे ।
"सिंहव्याघ्रवृका ऋक्षतरक्षुद्वीपिनस्तथा ।
बभ्रुजम्बुकमार्ज्जारा इत्याद्या स्युर्गुहाशया ॥"
गुहाया हृदये बुद्धौ वा शेते विराजते इत्यर्थ ।)
विष्णु । (यथा श्वेताश्वतरोपनिषदि । "सर्व्व
भूतगुहाशय ।’ यथा च । [शय ।
‘तावत स भगवान साक्षात योगाधीशो गुहा
अन्तर्दधे ऋषे सद्यो यथेहानीशनिर्म्मिता ॥"
इति श्रीभागवतम ॥
(प्राणा । यथा, मुण्डकोपनिषदि । २ । १ । ८ ।
"सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा
गुहाशया निहिता सप्त सप्त ।"
गुहाशायिनि त्रि ॥)
गुहिन क्ली (गूहते वृक्षादिभिराच्छन्न भवतीति ।
गूहतेऽस्मिन्निति वा । गुह+ बाहुलकात इनन ।)
वनम । इति शब्दरत्नावली ॥
गुहिल क्ली (गूहते पादपादिभिराच्छन्न भव
तीति । गुह+"गुपादिभ्य कित ।" उणा ।
१ । ५६ । इति इलच । गुणनिषेधार्थं कित्त्व ।)
वनम । इत्युणादिकोष ॥
गुहेर , पु (गूहते लौहादेर्मलान्कि विलोपयन
खड्गाद्यस्त्रत्वेनापादयतीति । धातूनामनेका-
र्थत्वात्तथात्वमित्यवधेयम । गुह+"मूलेरादय ।"
उणा । १ । ६१ । इति निपातनादेरकप्रत्यय ।)
लौहकार । इत्युणादिकोष ॥ (गूहते रक्ष
तीति ।) गोप्ता । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादि
वृत्ति ॥
गुह्य, क्ली (गुहा गोपन अर्हति वस्त्राद्यभ्यन्तर
स्थान लब्धुमर्हतीति यावत । गुहा+"तद
र्हति ।" ५ । १ । ६३ । इति यत । गुह+कर्म्मणि
क्यबित्येके ।) उपस्थ । स तु भग लिङ्गञ्च ।
(भगार्थे यदुक्तम ।
"कामार्त्त पुरुषो यत्र चुम्बयेद् गुह्यमाहत ॥")
रहस्ये त्रि । इत्यमर । ३ । ३ । १५२ ॥ गोप्यम ।
ततपर्य्याय । विविक्त २ विजन ३ छन्न ४
नि शलाक ५ रह ६ उपांशु ७ गूढम ८
उपह्वरम ६ । इति जटाधर ॥ (यथा भग-
वद्गीतायाम । ६ । २ ।
"राजविद्या राजगुह्य पवित्रमिदमुत्तमम ॥"
तथा च देवीभागते । १ । २ । ३७ ।
"पुराणगुह्य सकल समेत
गुरो प्रसादात करुणानिधेश्च ॥")
गुह्य , पु, (गुहा सरस्यादेर्गर्त्तमर्हतीति । गुहा
"दण्डादिभ्यो यत ।" ५ । १ । ६६ । इति यत ।)
कमठ । दम्भ । इति मेदिनी ॥ य । १८ ।
(गहितुमर्हति योग्यो भवति उपनिषद् वर्त्त
त्वात यद्वा गुहाया बुद्धौ हृदयाकाशे वसु
मर्हति ध्यानायाहतीति यावत ।) विष्णु ।
इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठित ॥ (यथा
महाभारते । १३ । १४६ । ७१ ।
"गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधर ॥
महादेव । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६१ ।
"यत्तु पादभुजा गुह्य प्रकाशो जङ्गमस्तथा ॥
गुह्यानि गूहति गुणान प्रकटीकरोतीति । गुण
शालिप्रभावान्वितजीवविशेष । यथा ऋग्वेदे ।
७ । १ ३ । ८ ।
"अध्वर्य्यवो धर्म्मिण सिष्विदाना
आविर्भवन्ति गुह्या न कश्चित ॥’
उपदेवताविशेष । यथा, महाभारते । २ ।
३ । ४३ ।
"गुह्या पितृगणा सप्त ये दिव्या ये च मानुषा ॥’
स्त्रिया टाप । गायत्रीस्वरूपा देवी । यथा
देवीभागते । १२ । ६ । ४२ ।
"गुर्व्वी गुणवती गुह्या गोप्तव्या गुणदायिनी ॥’
गोपनीये त्रि । यथा, मनु । ११ । २६५ ।
"सगुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्त वेद स वेदवित ॥"
"प्रणवाख्यो गुह्यो गोपनीय ।" इति कुल्लूक
भट्ट ॥)
गुह्यक , पु, (गूहति निधि धनविशेष रक्षतीति ।
गुह+ण्वुल । पृषोदरादित्वाद्यगागमे साधु ।)
देवयोनिविशेष । स तु कुवेरानुचर निधि
रक्षको माणिभद्रादियक्षभेद । इत्यमरभरतौ ॥
(कार्य्योतपत्त्यादिभेदेनैष तु बहुधोदाहृयत
तथाच व्याडिनोक्तम ।
"निधि रक्षन्ति ये यक्षास्ते स्युर्गुह्यकसञ्ज्ञका ॥’
गुह्य कुत्सित कायति शब्दायते प्रकाशयति
वा । कै+क । यद्वा गुह्य गोप्य क सुख यस्य ।
"शसिदुहिगुहिभ्योवेति" काशिकोक्ते क्यप वा ।
यद्वा गुह्यात सृष्टि चिकीर्षो परब्रह्मण ब्रह्मण
गुह्यदेशात कायति आविर्भवतीति । यदुक्त
ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । ५ । ६ ।
"आविर्बभूव ब्रह्मणस्य गुह्यदेशात्तत परम ।
पिङ्गलश्च पुमानेक पिङ्गलैश्च गणै सह ।
आविर्भूता यतो गुह्यात तेन ते गुह्यका स्मृता ॥’
यथा, महाभारते । ३ ।३ । १ ।
"तव दिव्य रथ यान्तमनुयान्ति वरार्थिन ।
सिद्धचारणगन्धर्व्वा यक्षगुह्यकपन्नगा ॥")
तस्य लोक पिशाचलोकादूर्द्ध गन्धर्व्वलोकादध ।
येन येन कर्म्मणा एतल्लोकप्राप्तिस्तदुच्यते ।
"ततो गच्छन्दर्शाग्रे वृक्षपुष्पजनैर्वृतम ।
पिच्छिलैर्स्थूलवक्त्रैर्मेघगम्भीरनिस्वनै ॥

लोकैरध्युषित लोक श्यामलाङ्गैश्च लोमशै ।
गत्वा कथयत ते मां को लोक पुण्यत कृत ॥
गणावूचतु ।
गुह्यकानामय लोकस्त्वेत वै गुह्यका स्मृता ।
न्यायेनोपार्ज्य वित्तानि गूहयन्ति च ये भुवि ॥
स्वमार्गगा अनाढ्याश्च शूद्रप्राया कुटुम्बिन ।
सविभज्य च भोक्तार क्रोधासूयाविवर्ज्जिता ॥
न निशि नैव वारेषु सक्रान्त्यादि न पर्व च ।
नाप्यस्य न प्रमद्य विन्दन्ति सन्मार्गसुखा ॥
गजमेव हि जानन्ति कुलपूज्यो हि यो द्विज ।
तस्मै गा सम्प्रयच्छन्ति मन्यन्ते तद्वच स्फुटम ॥
मन्द्वद्विभाजो त्वत्रापि तेन पुण्येन गुह्यका ।
भुञ्जते स्वगसौख्यानि देवत्वमकुतोभया ॥”
इति काशीखण्डे शिवशर्म्मणो वैकुण्ठलोकगमने विष्णुगणसवाद ॥ (पक्वान्नविशेष । तस्य पाकप्रकारो यथा शब्दार्थचिन्तामणिधृतपाकशास्त्र ।
समिता सार्पषा भृष्टा सितादाम्नादिसम्भृताम ।
गला लवङ्गकर्पूरमरीचपरिवासिताम ॥
निष्पान्यसमितालम्बपुटे वेष्ट्य घृते पचेत ।
तत खण्डे न्यसेत पक्वे गुह्यकोऽयमुदाहृत ॥”
अस्य गुणास्तत्रैव । यथा,—
“गुह्यको हृद्यो हृद्यो वृष्य पित्तानिलापह ।
मधुर ऽतिगुरु पाके किञ्चित सन्धानकृत स्वर ॥’)
गुह्यकेश्वर, पु (गुह्यकानामीश्वर प्रभुरधिपति रित्यर्थ ।) कुवेर । इत्यमर । १ । १ । ७१ ॥
(यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । ५ । ६१ ।
‘स पुमान स कुवेरश्च धनेशो गुह्यकेश्वर ॥”)
गुह्यगुरु, पु (गुह्य गोप्य कृन्याभ्यन्तवर्त्ती अन्तर्यामिस्वरूपो गुरु ।) शिव । इति त्रिकाण्डशेष ॥
गुह्यदीपक, पु (गुह्येन गुह्यस्थज्योतिषा दीपयति प्रकाशयतीति । स्वय गुह्य सन दीपयतीत्यके । दीप + ण्वुल ।) खद्योत । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गुह्यनिष्यन्द, पु (गुह्यात गुह्यदेशात उपस्थच्छिद्रादित्यर्थ निष्यन्दते निर्गम्यते इति ।) मूत्रम । इति राजनिर्घण्ट ॥
गुह्यपुष्प, पु, (गुह्यानि अदृश्यानि पुष्पाणि अस्य इति ।) अश्वत्थवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥
गुह्यबीज, पु, (गुह्यमदृश्य बीजमस्य ।) भूतृणम । इति राजनिर्घण्ट ॥
गुह्यभाषित क्ली (गुह्य रहस्य भाषितम ।) मन्त्र । इति जटाधर ॥ गुप्तवाक्यञ्च ॥
गू औ शि विटत्सर्गौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा-पर-सक-अनिट ।) औ, गून । शि, गुवति अगुवीत । विटत्सर्गश्छिदनम् । इति दुर्गादास ॥
गू पु, गु । विष्ठा । गधातो कर्म्मणि क्विपप्रत्ययेन निष्पन्न ॥ (गच्छत्यपानेन देहात । गम् + कू । मलोप इत्येके ॥)
गूढ, क्ली, (गुह + भावे क्त ।) रह । गुह्यम् । इति मेदिनी । ढे । १ ॥
गूढ त्रि (गुह + कर्म्मणि क्त ।) सवृत । गुप्त । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम । ३ । ८
“शक्तिरस्त्यैश्वरी काचित सर्व्ववस्तुनियामिका ।
आनन्दमयमारभ्य गूढा सर्व्वेषु वस्तुषु ॥’)
गूढज, पु, (गूढात गुप्तभावान्नित्यर्थ गूढे गुप्तस्थाने वा जायते इति । गूढ सन जायते इत्येके । गूढ + जन + ड ।) गूढोत्पन्नपुत्र । इति मिताक्षरा ॥ (यथा याज्ञवल्क्ये । । १२८ ।
“गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतो मत ।
कानीन कन्यकाजातो मातामहसुतो मत ॥”)
गूढनीड, पु (गूढ गोपनस्थलस्य गूढे गुप्तस्थाने वा नीड कुलायोऽस्य ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्दमाला ॥
गूढपत्त्र, पु (गूढ समाच्छन्न पत्त्रैर्यो योऽसौ । गूढ पत्त्रमस्येति केचित ।) करीरवृक्ष । अङ्कोठवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥
गूढपथ, पु (गूढ पन्था गतिर्यस्य समासान्तव्यत्ययादच ।) अन्त करणम । इति हेमचन्द्र । ।४॥ गुप्तपथश्च ॥
गूढपात [द] पु, (गूढ पादयति । पद गतौ + णिजन्तात क्विप । यद्वा गूढा पादा अस्य पृषोदरादित्वादलोपे साधु ।) सर्प । इत्यमर । १ । ८ । ७ ॥
गूढपाद पु, (गूढा सवृता पादा अस्य ।) सर्प । इति शब्दरत्नावली ॥
(“पादानामपि विज्ञेये द्वे शते द्वे च विशती ।’ इत्यागम ।
आच्छादितपादे त्रि । यथा महाभारते ।
“सन्तोषमन्तमस्य विश्वैश्वर्य्य करस्थितम ।
उपानद्गूढपादस्य सर्व्वा चर्म्मावृतेव भू ॥’)
गूढपुरुष पु (गूढ गुप्त पुरुष छद्मवेशी राजप्रेरितो जन इत्यर्थ ।) चर । इत्यमर । २ । ८ । १२ ।
गूढपुष्पक पु, (गूढ समावृत इव पुष्पैर्योऽसौ इवार्थे कन । गूढानि सवृतानि पुष्पाण्यस्य इत्येके ।) वकुलवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥
गूढफल, पु, (गूढ सवृतप्राय फलैर्नास्ते । गूढ यथा स्यात तथा फलतीत्येके ।) वदर । इति राजनिर्घण्ट ॥
गूढमार्ग, पु, (गूढ प्रच्छन्न मार्ग ।) भुवोऽन्तर्मार्ग । सुडङ्ग इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । सुरङ्गा २ सन्धिला २ । इति हेमचन्द्र । ।५१॥
गूढमैथुन, पु, (गूढ अन्यैरदृश्य मैथुन यस्य ।) काक । इति त्रिकाण्डशेष ॥
गूढवर्च्चा [स] पु, (गूढ वर्च्चोऽस्य ।) भेक । इति त्रिकाण्डशेष ॥
गूढवल्लिका स्त्री, (गूढा वल्लिका वल्ली यस्य ।) अङ्कोटवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥
गूढसाक्षी, [न] त्रि, (गूढ प्रच्छन्न सन य अर्थिना प्रत्यर्थिवाक्य श्रावित तादृश साक्षी ।) योऽर्थिना गूढतया प्रत्यर्थिवचन श्रावित स । फरियादी गोपने राखिया आसामीर कथा याहाके शुनाइयाछे सेइ साक्षी इति भाषा ॥
तथा च नारद ।
‘अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थ प्रत्यर्थिवचन स्फुटम
य श्राव्यते स्थितो गूढो गूढसाक्षी स उच्यते ॥
इति व्यवहारतत्त्वम ।
गूढाङ्ग पु (गूढानि अङ्गानि यस्य स्वच्छ-मात्रेणैवाङ्गानि अन्त प्रच्छयति इति तात्पर्य्यार्थ ।) कच्छप । इति राजनिर्घण्ट ॥
गूढाङ्घ्रि पु (गूढ सवृत शल्केनाङ्घ्रिरङ्घ्रि-स्वरूपोऽस्य ।) सर्प । इति राजनिर्घण्ट ॥
गूढोत्पन्न, पु (गृहे अन्येरविज्ञात यथा स्यात तथा उत्पन्नो जात ।) द्वादशविधपुत्रमध्ये पुत्रविशेष । यथा, मनु । ९ । १७० ।
“उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य स ।
स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पज ॥”
अस्यार्थ । “यस्य गृहेऽवस्थिताया भार्य्यायाः पुत्र उत्पद्यते सजातीयोऽय भवतीति ज्ञानात्-कस्मात पुरुषविशेषाज्जातोऽसाविति न ज्ञायत स गृहे अप्रकाशमुत्पन्नस्तस्य पुत्र स्यात यदीया या भार्य्याया जात ।” इति कुल्लूकभट्ट ॥
(अय हि वन्धुदायहारी । यथाह मनु । ९ । १५९ ।
‘औरस क्षेत्रजश्चैव दत्त कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा वान्धवाश्च षट ॥
गूथ क्ली पु (गवते शब्दायते गुवति पुरीषमुत्सृजतीति वा । गुङ शब्दे गुशि विष्ठोत्सर्गे वा + “तिथपृष्ठ गूथयूथ प्रोथा ।” उणा । । १ । इति थक निपातश्च ।) विष्ठा । इत्यमर । ३ । ६ । १८ ॥ गु इति भाषा । (शरीरान्निर्मलेऽपि कर्णगूथादिशब्ददर्शनात ॥)
गूथवक्त्र, पु, (गूथे विष्ठाया रक्त अनुरक्त आसक्त इत्यर्थ । ततो रस्य लत्वम ।) पक्षिविशेष । गुये शालिक इति भाषा । तत्पर्य्याय । शर-मल्ल २ चूडचूड २ सालिक ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गून त्रि (गवते पुरीषमुत्सृज्यते स्म इति । गु शि विष्ठोत्सर्गे + क्त । “दुग्वोर्दीर्घश्चेति ।’ नत्व दीर्घश्च ।) कृतपुरीषोत्सर्ग । तत्पर्य्याय । हन्न २ । इत्यमर । ३ । १ । ६६ ॥
गूर ङ क उद्यमे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा-आत्म सक सेट ।) दीर्घी । ङ क, भर्य्येषु नी गूरयते मन्दोरगा । इति दुर्गादास ॥ (तथा च कविरहस्ये । ५१ ।
“भर्य्येषु नोद्गूरयतेऽक्षमाह्वे
शक्तोऽपि यो नोद्गुरते स धर्म्मवित ॥”)
गूर, ङ य ङ वधे । गत्याम । इति कविकल्पद्रुम । (दिवा-आत्म सक-सेट ।) दीर्घी । तथा च ।
“दीप्तिपूरिजनिशारिघूरय
काशिवाशिपरिशूरितूरय ।
धरिपूरिखिदिविद्यति क्लिशि
वाशिशुध्यतिमनी दिवादिषु ॥
इति रथोद्धताया चक्रेश्वर ।” इति दुर्गादास ॥
गूरण, क्ली, (गूर क ङ उद्यमे + भावे ल्युट ।) उद्यम । इत्यमरटीकायां रायमुकुट । ३ । २ । १ ॥

[illegible] । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर-अक सेट् ।) [illegible] गर्द्दयति । इति [illegible] ॥

[illegible] । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-आत्म [illegible] सेट् ।) [illegible] गर्द्दते । इति दुर्गादास ॥

[illegible] पु, (गृनति पुरीषमुत्सर्जन यस्मात् [illegible] मुखविवरात् पुरीषमन्न- [illegible] । गृधि विष्ठोत्सर्गे + पिनाकादयश्च । उणा । ३ । १५ । इति आक । कुत्सितत्वात् गुणाभाव । निपातनात् [illegible] ।) [illegible] । इति शब्दरत्नावली ॥

[illegible] स्त्री, (भवयोनि । निपातनात् [illegible] ।) मयूरचन्द्रक । मयूरपिच्छचक्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

[illegible] । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर-सक सेट् ।) गरति नव मेघ । इति दुर्गादास ॥

[illegible] ध्वना । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर-अक सेट् ।) नवमञ्जरी गर्जति । इति दुर्गादास ॥ ([illegible] पूर्व्ववाक्याष्टक । ४ ।

'[illegible] सि मेघ । न यच्छसि तो[illegible]
[illegible]पम्मी याकुलितोऽहम् ।
[illegible] यदि [illegible]
[illegible] च जलपात ॥")

[illegible] । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर-[illegible] ।) सप्तमञ्जरी । [illegible] गृञ्जते । इति दुर्गादास ॥ ([illegible] कथयन्ति मत्वा [illegible] सकमपि वदन्ति ॥)

[illegible] स्त्री (गृञ्जति [illegible] कथ्यते प्राग [illegible] ।) [illegible] । इति मेदिनी । ने । ५८ ॥ ([illegible] रोगनाशकत्वात् [illegible] ।) [illegible] इति ख्यात । [illegible] । शिखिमूलम् २ यवनेष्टम् ३ वर्त्तु [illegible] ग्रन्थिमूलम् ५ शिखाकन्दम् ६ कन्दम् [illegible] । अस्या गुणा । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातरोगगुल्मनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । हृद्यत्वम् । दुर्गन्धत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

गृञ्जन, पु, (गृञ्जते [illegible] कथ्यते इति । गृज + ल्युट् ।) रसोनक । रसुन इति भाषा । इति मेदिनी । ने । ५८ ॥ रक्तलशुन । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्य अभक्ष्यत्वमुक्तं यथा, मनौ । ५ । १९—२ ।

'छत्राकं विड्वराहञ्च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।
पलाण्डुं गृञ्जनञ्चैव मत्या जग्ध्वा पतेद् द्विज ॥
अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत् ।
यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः ॥")

गृष्टीव, पु, [illegible]गाल । वड शेयाल इति भाषा । तत्पर्य्याय । लोपाक २ । इति हैमचन्द्र । ४ । ३५७ ॥ (गृष्टिवोऽपि पाठ ॥)

गृध, पु, (गृध्यति लिप्सत्यनेनेति । गृध अभिकाङ्क्षायाम् + "गृधिपण्योर्दकौ च ।" उणा । [illegible] । इति स च कित् [illegible] ।) कन्दर्प । इत्युणादिकोष ॥ (त्रि, लुब्ध । यथा ऋग्वेदे । ७ । ८३ । ५ ।

'गृतसो राना वरुणश्चक्र [illegible] विप्रेकम् ।'
'गृधस लुब्ध ।' इति भाष्यम् ॥)

गृध, इर य उ शिषे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा-पर-सक सेट् क्त्वावेट् ।) इर अगृधत् अगर्धत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्य ङ इत्यन्ये । य गृध्यति जन लुब्ध । उ, गर्द्धित्वा गृद्ध्वा । इति दुर्गादास ॥

गृधु पु (गृध्यत्यनेनास्मा[illegible]वा इति । गृधय इ[illegible] [illegible]षायाम् + "पृभिन्दिव्यधिगृधिधृषिविद्विषिभ्य ।" उणा । १ । २३ । इति कु ।) कामदेव । इत्युणादिकोष ॥ (गृध्यति अभिलषतीति विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वात् ।) अभिलाषुक । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥

गृधू पु (गृध + बाहुलकात् ऊ ।) बुद्धि । अपानम् । कुत्सितम् । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥

गृध्नु, त्रि, (गृध्यति कामयते लिप्सति वा धनमिति शेष । गृध + त्रसिगृधिधृषिक्षिपे क्नु ।" ३ । २ । १४ ॥ इति क्नु ।) लुब्ध । इत्यमर । ३ । १ । २१ ॥ (यथा भागवते । २ । १ । [illegible] ।
"[illegible] वय प्रभवस्त्वा त्वामनुकर्त्तुं गृहेश्वरि ।
[illegible] वा कात स्वेन ये वान्ये गुणगृ[illegible] ॥"
क्वचित् गृध्रोऽपि पाठ ॥)

गृध्नुता, स्त्री (गृध्नोर्भाव इति तल ।) लुब्धता । तत्पर्य्याय । राग २ सङ्ग २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

गृध्र पु, (गृध्यति अभिकाङ्क्षति मांसादीनि । 'सुसूधाञ्गृधिभ्य क्रन् ।" उणा । २ । २४ । इति क्रन् ।) पक्षिविशेष । गृधिनी शकुनी इति च भाषा । तत्पर्य्याय । दाक्षाय्य २ वज्रतुण्ड ३ दूरदर्शन ४ । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा महाभारते । ६ । ३ । ३१ ।
"गृध्र सम्पतते शीर्षं जनयन् भयमुत्तमम् ॥"
इह लोके लोभवशात् यस्तु देवब्राह्मणस्व हरति स पापात्मा परत्र गृध्रोच्छिष्टेनोपजीवति । यथाह मनु । ११ । २६ ।
"देवस्वं ब्राह्मणस्व वा लोभेनोपहिनस्ति य ।
स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥")

गृध्रनखी, स्त्री (गृध्रस्य नख इवाकारोऽस्त्यस्या इति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् । ततो ङीष् ।) कुलिकाट्टा । इति रत्नमाला ॥ कालयाकडा इति भाषा । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अध्याये ।
"करमर्द्दत्रिकण्टकसैरीयकशतावरीगृध्रनख्य इति कण्टकसंज्ञ ॥") कोलिद्रुम । इति त्रिकाण्डशेष ॥

गृध्रपत्रा, स्त्री, (गृध्रस्य पत्रमिव पत्त्रवदित्यर्थ पत्रमस्या । गृध्र इव धूम्रवर्ण पत्रमस्या इत्येके ।) धूम्रपत्राट्टा । इति राजनिर्घण्ट ॥

गृध्रराज, पु, (गृध्र, राजा इवेत्युपमितसमास । गृध्राणां राजेति वा । "राजाहस्सखिभ्यष्टच् । ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) जटायुपक्षी । यथा —
"भग्न कनकपृष्ठाङ्गो गृध्रो वाणैरजिह्मगै
[illegible] तुतीष्णाग्रैर्न राम [illegible] ।
इति रामायणम् ॥

गृध्रसी स्त्री (गृध्यति मांसमाकाङ्क्षति सतत इति गृध + क्त । गृध्रो मांसलोलुपो मनुष्य त स्यति पीडयति नाशयति वा । सो + क ङीष्) वातरोगविशेष । तल्लक्षण यथा,—
'स्फिक्पूर्व्वा कटीपृष्ठजानुजङ्घापद क्रमात्
गृध्रसी स्तम्भरुक् तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहु ।
वाताद्वातकफाभ्या सा विज्ञेया द्विविधा पु[illegible]
वातजाया भवेत्तोदो देहस्यातीववक्रता ॥
जानुजङ्घोरुसन्धीना स्फुरण स्तब्धता भृशम् ।
वातश्लेष्मोद्भवायान्तु गौरव वह्निमार्द्दवम् ॥
तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च ॥"
गृध्रसीवातात् केवलात् स्फिगादिपर्य्यन्त स्तम्भरुक् तोदैर्गृह्णाति । क्रमात् वृद्धिक्रमात् । तेन यथा यथा वर्द्धते तथा तथा स्फिगादीन्याक्रामति नात्र गृह्णाति निर्द्दिष्टक्रमनियम । तथा मुहु स्पन्दते स्फिगादिषु शिराकम्प करोतीत्यर्थ ॥

अथ तस्याश्चिकित्सा ।
"गृध्रस्यार्त्तं नरं स्नेहै रेचयेत् वमनेन वा ।
ज्ञात्वा निराम दीप्ताग्नि वस्तिभि समुपाचरेत् ॥
नादौ वस्तिविधि कुर्य्याद्यावदूर्द्ध्व न शुध्यति ।
स्नेहो निरर्थक स स्याद्भस्मन्येव हुतो यथा ॥*॥
तैलमेरण्डज प्रातर्गोमूत्रेण पिबेन्नर ।
मासमेक प्रयोगोऽय गृध्रस्यार्त्तं गृध्रापह ॥ १ ॥
तेन घृत साद्रकमातुलुङ्ग
रस सचुक्र सगुड पिबेद्वा ।
कट्यूरुपृष्ठत्रिकशूलगुल्म-
गृध्रस्युदावर्त्तहर प्रयोग ॥ २ ॥
निष्कुष्यैरण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् ।
तत्पायस कटीमूले गृध्रस्या परमौषधम् ॥ ३ ॥
एरण्डमूल बिल्वञ्च बृहती कण्टकारिका ।
कषायो रुचकोपेत पीतो वृषणवस्तिजम् ॥
गृध्रसीज हरेच्छूल चिरकालानुबन्धि च ॥"
रुचक सौवर्च्चलम् ॥ ४ ॥
"गोमूत्रैरण्डतैलाभ्या हरीतकीचूर्णं पिबेन्नर ।
दीर्घकालोत्थिता हन्ति गृध्रसी कफवातजाम् ॥ ५ ॥
सिंहास्यदन्तीकृतमालकाना
पिबेत् कषाय खलु तैलमिश्रम् ।
यो गृध्रसीनष्टगति प्रसुप्त
स शीघ्रग स्याद्धि किमत्र चित्रम् ॥ ६ ॥
दुग्धमिश्रतरो सारो वारिणा परिपेषित ।
स पीतो नाशयेत् क्षिप्रमसाध्यामपि गृध्रसीम् ॥ ७ ॥
शेफालिकादलै क्वाथो मृद्वग्निपरिपाचित ।
दुर्वारगृध्रसीरोग पीतमात्र प्रणाशयेत् ॥"
शेफालिकानिर्गुण्डी ॥ ८ ॥
"रास्नायास्तु पलञ्चैक पञ्च कर्षाणि गुग्गुलो ।
सर्पिषा वटिका कृत्वा भक्षयेद् गृध्रसीहरीम् ॥"

इति रास्नागुग्गुलुः ॥ ६ ॥
रास्नामृतारग्वधदेवदारु
त्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम् ।
क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं
जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥'
इति रास्नासप्तकक्वाथः ॥ १ ॥
पथ्याविभीतामलकीफलानां
इतं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम् ।
प्रस्थेन युक्तं पलगुग्गुलूनां
द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥
अर्द्धावशेषं क्वाथितं कषायं
भाण्डे पचेत्तत् पुनरेव लौहे ।
अमूनि वह्नेरवताप्य दद्यात्
द्रव्याणि सञ्चूर्ण्य पलार्द्धकानि ॥
विडङ्गदन्तीत्रिफलागुडूची
कणात्रिकण्टागरकोषणानि ।
यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं
स्निग्धान्नपानानि च भोजनानि ॥
निषेव्यमाणो विनिहन्ति रोगान्
स गृध्रसीं वातनखञ्जताञ्च ।
प्लीहानमुग्रं जठराणि गुल्मं
पाण्डुत्वकण्डूवमिवातरक्तम् ॥
पथ्यादिको गुग्गुलुरेष नाम्ना
ख्यातः क्षितावप्रमितप्रभावः ।
बलेन नागेन समं मनुष्यं
जवेन कुर्य्यात्तुरगेण तुल्यम् ॥
आयुः प्रकर्षं विदधाति चक्षु-
र्बलं तथा पुष्टिकरो विषघ्नः ।
व्रणस्य सन्धानकरो विशेषा-
द्रोगेषु शस्तः सकलेषु तज्ज्ञैः ॥'
इति पथ्यादिगुग्गुलुः ॥ ११ ॥
इति भावप्रकाशः ॥

। तथा च ।
रक्तवातसमुद्भूतान् दोषान् शृणु महामते । ।
कट्यरुजानुमध्ये तु जायते बहुवेदना ।
गृध्रसीति विजानीयात् तेन नोक्तञ्च लक्षणम् ॥"
'शतावरी बले द्वे च पिप्पली पुष्कराह्वयम् ।
चर्णमेरण्डतैलेन गृध्रसीमपकर्षति ॥
अजमोदादिकं चूर्णमामवाते प्रकीर्त्तितम् ।
तच्च योजनीयञ्च गृध्रसीनां निवारणम् ॥'
इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रयोविंशेऽध्याये ॥
'पार्ष्णिं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतार्द्दिता ।
सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥'
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥
"पार्ष्णीं प्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा यानिलार्द्दिता ।
सक्थ्नः क्षेपं निगृह्णीयाद् गृध्रसीति हि सा
स्मृता ॥"
इति सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
चिकित्सान्या यथा,—
"गृध्रसीविश्वाचीक्रोष्टुकशिरः खञ्जपङ्गुलवातकण्टक
पाददाहपादहर्षाववाहुकबाधिर्य्यधमनीगतवात
रोगेषु यथोक्तं यथोद्देशञ्च शिरावेधं कुर्य्या-
न्यत्राववाहुकाद्दाहात्यथाविचक्षितं रास्त्राति-
चेत ॥" इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने पञ्चमे-
ऽध्याये ।)

गृध्राणी स्त्री, (गृध्र इव अन्नजातं भक्षितं पातु-
मिति । अत- पचाद्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।
संज्ञायां णत्वम् ।) धन्वपत्रानाम् । इति राज-
निघण्टः ॥

गृष्टि स्त्री, (गृह्णाति सकृद्गर्भमिति । ग्रह ग्र उपा-
दाने + कर्त्तरि क्तिच् पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
एकवारप्रसूता गौः । तत्पर्य्यायः । सकृत्प्रसू-
तिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महा-
भारते । १२ । ६२ । २२ ।
"पृष्ठाहीनाः पीवराश्चाश्च तावद्गृष्टिः पृष्ठौहीव
सुव्रताश्च ॥"
यथा च ।
"गृष्ट्य एव स्थिरादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ।
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिक्षीरं चतुर्गुणम् ।
वीराद्विमाषकाकोली स्वयं गुप्तर्षभाद्विभिः ।
मेदया च समैः कल्कैस्तत् स्यात् कल्याणकं महत् ।
वृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥'
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
सकृतप्रसूतस्त्रीमात्रम् । इति शब्दार्थचिन्ता-
मणिः ॥) वराहक्रान्ता । इत्यमरः । २ । ४ । १२५ ॥
बदरान्तरा । इति मेदिनी । टे । १२ ॥ काश्मरी ।
इति राजनिघण्टः ॥

गृह, त क ङ ग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा-आत्म-सक सेट ।) सप्तमस्वरी । क ङ
गृहयते । ग्रहो ग्रहणम् । इति दुर्गादासः ॥

गृह क्ली, (गृह्णाति धान्यादिकं जीवनार्थं यस्मि-
न्निति । गृह + "गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति
कः ।) इष्टकादिरचितवासस्थानम् । घर इति
भाषा ॥ (यथा मनुः । २ । ३ ।
'चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ॥'
अर्द्धर्चादित्वादयं शब्दो विभाषया पुंसि च
वर्त्तते । तत्र बहुवचनान्त एव । यथा —
"गृहाः पुंसि च भूम्न्येव ।" इत्यमरः ॥ अत
एव माघे । ४ । २५ ।
"शय्या गृहान् कुशलान् गन्धानपः पुष्पं मणीन्
दधि ॥")
तत्पर्य्यायः । गेहम् २ उदवसितम् ३ वेश्म ४
सद्म ५ निकेतनम् ६ निशान्तम् ७ वस्त्यम् ८
सदनम् ९ भवनम् १० अगारम् ११ मन्दिरम् १२
गृहाः १३ निकाय्यः १४ निलयः १५ आलयः १६
वासः १७ कुटः १८ शाला १९ सभा २० । इत्य-
मरः । २ । २ । ४५ ॥ पस्त्यम् २१ सादनम् २२
आगारम् २३ कुटिः २४ कुटी २५ गेहः २६
निकेतः २७ साला २८ मन्दिरा २९ ओकः ३० ।
इति भरतः ॥ निवासः ३१ संवासः ३२
आवासः ३३ अधिवासः ३४ निवसतिः ३५
वसतिः ३६ केतनम् ३७ । इति शब्दरत्नावली ॥
गयः ३८ क्षदरः ३९ गर्त्तः ४० हर्म्म्यम् ४१
अस्तम् ४२ दुरोणः ४३ नीलम् ४४ दुर्य्याः ४५
कृत्तिः ४६ रमणम् ४७ धामा ४८ अमा ४९ स्मरं ५० चर्त्तिः ५१
वर्त्तं ५२ पस्त्यः ५३ आशरम् ५४ शरणम् ५५ छर्द्दिः ५६
छदिः ५७ छाया ५५ शर्म्म ५ अजम ५ ।
इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ ॥

अथ गृहारम्भकालः ।
'वैशाखश्रावणाषाढमार्गफाल्गुनकार्त्तिकाः ।
सुप्रशस्ता गृहारम्भे पत्रापुत्रसमृद्धिदाः ।
शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णपक्षे च तद्भयम् ।
आदित्यभौमवर्ज्जितं सर्व्वे वाराः शुभावहाः ॥
प्रतिपदमारभ्य यावत् पञ्चमी पूर्व्वदिङ्मुखम् ।
उत्तरास्यं तु षष्ठ्यादि नवम्यन्तं चतुर्द्दशीम् ॥
अमावस्याष्टमी यावत् पश्चिमास्यं विवर्ज्जयेत् ।
नवम्यादि तथा याम्यं यावत् कृष्णचतुर्द्दशीम् ॥
वज्रव्याघातशूले च व्यतीपातातिगण्डयोः ।
विष्कुम्भगण्डयोश्चैव गृहारम्भं न कारयेत् ॥
आदित्यभौमरोहिण्यां मृगशिरो ज्येष्ठा धनिष्ठो-
त्तरा
रेवत्याश्च मघानुराधहरिभं शुद्धे स्वभावा-
न्विभं ।
सौम्याना न्दिवसे च गण्डरहिते योगे निरक्ते
तिथौ
विष्टिव्यक्तदिने वदन्ति मुनयो वेश्मादिरम्भ-
णम् ।
त्रिभिस्त्रिभिर्विभिन्नि तद्दिकाद्य
वह्नेर्भयं पुत्रविधनानि शोकः ।
शत्रोर्भयं राजभयञ्च मृत्युं
सुखं प्रवासञ्च तथ प्रमदा ॥
नाश दिशान्ति मकरालिकुलीरलग्ने
मेषे घटे धनुषि कार्म्मकुदीर्घलग्नम् ।
कन्याभसे मिथुनके ध्रुवमर्थलाभो
ज्योतिर्विदः कलशसिंहवृषेषु वृद्धिम् ॥'
इति युक्तिकल्पतरु ॥ ॥

तत्र प्रवेशकालः ।
"ज्येष्ठापुनर्व्वसुवर्जं गृहारम्भोदितञ्च यत् ।
तत सर्व्वं चिन्तयेन्नित्यं प्रवेशे नवचित्तक ॥
हस्तापुष्यपुनर्व्वसुशतभिषाज्येष्ठास्वथो रोहिणी
रेवत्युत्तरविष्णुवातशशभृन्मलानिष्ठासु च ।
कन्याकुम्भवृषालिसिंहमिथुनस्थलादये्ऽर्के शुभे-
शुक्लेज्येन्दुजशीतरश्मिदिवसे वेश्मप्रवेशः शुभः ॥
कृत्वाग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं
दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम् ।
दत्त्वा हिरण्यवसनञ्च तथा द्विजेभ्यो
माङ्गल्यशान्तिनिलयं निलयं विशेत्तु ॥"
इति समयप्रदीपः ॥ ॥

(गृहकरणे समयशुद्धिरुक्ता विश्वकर्म्मप्रकाशे
द्वितीयाध्याये यथा —
"चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो नवं कारयेद्गृहम् ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे मृत्युं तथैव च ॥
आषाढे भृत्यरत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात् ।
श्रावणे मित्रलाभन्तु हानिं भाद्रपदे तथा ॥
युद्धञ्चवाश्विने मासि कार्त्तिके धनधान्यकम् ।
धनवृद्धिं मार्गशीर्षे पौषे तस्करतो भयम् ॥

माघे चाग्निभयं विद्याल्लक्ष्मीरग्निश्च फाल्गुने ॥'
गृहमस्थापने मेषादिराशिगतरविशुभाशुभं यथा तत्रैव द्वितीयाध्याये ।
'गृहसंस्थापनं सूर्ये मेषस्थे शुभदं भवेत् ।
वृषस्थे धनवृद्धिः स्यान्मिथुने मरणं भवेत् ॥
कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे भृत्यविवर्द्धनम् ।
कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनधान्यकम् ॥
कार्म्मुके च महाहानिर्मकरे स्याद्धनागमम् ।
कुम्भे तु रत्नलाभं स्यात् मीने सद्मभयावहम् ॥
चापमीननृयुक्कन्यामासा दोषवहाः स्मृताः ।
चैत्रो ज्यैष्ठो माघ सिंहाख्याः सौरमाने तु शोभनाः ॥
मासे तपस्ये तपसि माधवे नभसि त्विषे ।
ऊर्ज्जे च गृहनिर्म्माणं पुत्त्रपौत्त्रधनप्रदम् ॥
एष्विष्टेष्वपि कालेषु स्यात्कृते शुभे दिने ।
तृणागारगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते ॥
पाषाणेष्टादिगेहानि निन्द्यमासे न कारयेत् ।
निन्द्यमासेऽपि चन्द्रस्य मासेन शुभदं गृहम् ॥
गोचराष्टकवर्गाभ्यां वामवेधं विचिन्तयेत् ।
तथा चान्तर्दशादीनां विचारश्चात्र कर्म्मणि ॥
गुरुशुक्रबले विप्रान् सूर्य्यभूमिजयोस्तथा ।
राजन्यान् ... सौरवर्णानुक्रमपूर्व्वशः ॥
गृहारम्भं प्रकुर्व्वीत वर्णनाथबले सति ।
सर्व्वेषामपि वर्णानां सूर्य्यचन्द्रबलं स्मृतम् ॥"
गृहयोग्यभूमिपरीक्षा यथा तत्रैव, १मे अध्याये ।
'अथातः सम्प्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया ।
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा वर्णानुपूर्व्वशः ॥
सगन्धा ब्राह्मणी भूमी रक्तगन्धा तु क्षत्त्रिणी ।
मधुगन्धा भवेद्वैश्या मद्यगन्धा च शूद्रिणी ॥
मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया क्षत्त्रिया मता ।
अम्ला वैश्या भवेद्भूमिस्तिक्ता शूद्रा प्रकीर्त्तिता ॥"
अथ भूमिभेदे फलानि यथा तत्रैव ।
'सुवर्णगन्धा सुरसा धनधान्यसुखावहा ।
तद्विपर्य्यये विपरीतफला स्यात् कार्य्यं परीक्षणम् ॥
चतुरस्रा महागन्धा द्विपाभा धनदायिनी ।
सिंहाभा सद्गुणान् पुत्त्रान् वृषाभा पशुवृद्धिदा ॥
वृत्ता सद्वृत्तदा भूमिर्भद्रपीठनिभा तथा ।
त्रिशूलरूपा वीराणां सुतपक्तिधनसौख्यदा ॥
लिङ्गाभा लिङ्गिनां श्रेष्ठा प्रासादध्वजसन्निभा ।
पदोन्नतिं प्रकुरुते कुम्भाभा धनवर्द्धिनी ॥
त्रिकोणशकटाकारा सूर्पव्यजनसन्निभा ।
क्रमेण सुखसौख्यार्थधर्म्महानिकरी स्मृता ॥
मुरजा वंशहा सर्पमण्डूकाभा भयावहा ।
नैःस्वा खरानुकारा च व्युदासाऽजगरान्विता ॥
चिपिटा पौरुषहीना सुरजाभा तथैव च ।
काकोलूकनिभा स्वल्प दुःखशोकभयप्रदा ॥
सर्पाभा पुत्त्रपौत्त्रघ्नी वंशाभा वंशहानदा ।
शूकरोष्ट्राजसदृशी धनु परशुरूपिणी ।
कुत्सिता मलिना रूक्षान् अप्रज्ञान् जनयेत् सुतान् ॥
शकलाश्मशवाकारा मृतपुत्त्रधनार्त्तिदाम् ।
दुर्गन्धा पापिनी दुष्टप्रजा भूमिं परित्यजेत् ॥
मनोरमा सुतप्रदा दृष्टा धनप्रदा मता ।
सुराधना तथाप्यन्ये सुरेशान्तिकसम्भवा मही ॥"
अन्यद्विवरणन्तु तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥*॥
गृहकर्म्मणि वर्ज्ज्यकाष्ठान्याह यथा ज्योतिषतत्त्वे ।
"योगिग्रन्थोद्भवं दारु गृहेषु न निवेशयेत् ।
कृतापि वासं निर्हृतं गिरानलानलपीडितम् ॥
गजैर्विभग्नञ्च तथा विद्युन्निपातपीडितम् ।
चैत्यदेवालयोत्पन्नं वज्रभग्नं श्मशानजम् ॥
दुष्टाद्यधिष्ठितं दारुणीपनिम्बाविभीतकान् ।
कण्टकिनोऽसारतरून् वर्ज्जयेद् गृहकर्म्मणि ॥
वटाश्वत्थौ च निशुण्डी कोविदारास्तथैव च ।
पनसं शाल्मलीञ्चैव पलाशञ्च विवर्ज्जयेत् ॥"*॥
गृह्यते निर्द्दिश्यतेऽनेन इति ।) नाम । (गृह्यते स्वीक्रियते धर्म्माचरणायासौ इति ।) कलत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तथा च स्मृतिः ।
'न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
तया हि सहितः सर्व्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते ॥"

गृहकच्छप, पुं (गृहस्थितः कच्छप इव । हस्तपादाभिरहितत्वादेवान्तर्निहितकरचरणकच्छपवत् प्रतीयमानत्वादस्य तथात्वम् ।) पेषणशिला । तत्पर्य्यायः । पेषणि २ पेषणीपट्ट ३ गृहाश्मा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहकन्या स्त्री, (गृहस्थिता कन्येव । गृहपालिततया कन्याया इव रोगादिषु हितकारितया चास्यास्तथात्वम् ।) घृतकुमारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा —
"कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गृहकपोतक, पुं (गृहस्थितः गृहपालितो वा कपोतः । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पक्षिविशेषः । पायरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रासादकुक्कुटः २ भिक्षीकण्ठः ३ पारावतः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पारावतशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)

गृहकता, पुं (गृहं वासाय तृणादिरचितवेश्म करोतीति । गृह + कृ + तृच ।) धूसरोऽतिस्वल्पश्चटकः । तत्पर्य्यायः । धान्यभक्षणः २ क्षमः ३ भीरुः ४ कृषिद्विष्टः ५ कणप्रियः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गृहकारके, त्रि ॥)

गृहकारक, पुं (गृहं करोतीति । गृह + कृ + ण्वुल ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । घरामी इति भाषा ॥ यथा, पराशरपद्धतौ ।
"प्रतिमाघटकाद्देव कन्यायां नापितस्य च ।
सूत्रकारस्य सम्भूतिः सोपानगृहकारकः ॥"

गृहकारी [न] (गृहं करोतीति । गृह + कृ + णिनि ।) कीटविशेषः । कुमिरपोका इति भाषा ॥ इति केचित् ॥ (यथा, मनुः ।१२।६६ ।
"वको भवति हृत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् ॥")

गृहगोधा स्त्री (गृहे गृहस्थिता गोधेव ।) ज्येष्ठी । जेठी टिकटिकी इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः । पल्ली २ मुषली ३ विशम्भरा ४ ज्येष्ठा ५ कुड्यमत्स्य ६ पल्लिका ७ गृहगोधिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गृहगोलिका ९ माणिक्या १० भित्तिका ११ गृहालिका १ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २ ॥

गृहगोधिका स्त्री (क्षुद्रा गोधा अल्पार्थे क । कप्रत्ययात् इत्वं टाप् च । गृहस्य गोधिका गोधेरव ।) ज्येष्ठी । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ (यथा ब्रह्मसंहितायाम् । ८६ । ३७ ।
"शिवा श्यामा रला छुच्छु पिङ्गला गृहगोधिका
शूकरी परपुष्टा च पुन्नामानश्च वामतः ॥"
यथा च सुश्रुते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ।
'मार्ज्जारश्ववानरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधाशम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रा नखविषाः ॥")

गृहगोलिका स्त्री (गृहे गृहस्था वा गोलिका निपातनात् साधुः ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५३ ॥

गृहणी स्त्री (गृहे नीयते क्रियते इति । नी + क्विप् संज्ञायां णत्वम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवरणमस्याः काञ्जिकशब्दे ज्ञेयम् ॥)

गृहतटी स्त्री (गृहस्य गृहे वा गृहमाश्रित्येत्यर्थः तटीव ।) वीथी । इति हारावली । १५८ । पिंडा दाओया इति च भाषा॥

गृहद्रुम पुं (गृहमिव द्रुमः ।) मेढशृङ्गीवृक्षः इति रत्नमाला ॥

गृहनाशन पुं (गृहं नाशयति प्रवेशेन इति नश + णिच + ल्यु ।) कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपोतोऽत्र वनकपोतः वनकपोतस्य प्रवेशेनैव गृहनाशित्वात् । घुघु इति यस्य भाषा ॥)

गृहनीड, पुं (गृहे नीडं कुलायोऽस्य ।) चटकः । इति हारावली । ८६ ॥

गृहपति पुं, (गृहस्य पतिः ।) गृहस्थः । (यथा अथर्व्ववेदे । १४ । १ । ५१ ।
"भगस्ते हस्तमग्रहीत् सविता हस्तमग्रहीत् ।
पत्नीत्वमसि धर्म्मणाहं गृहपतिस्तव ॥")
सत्री । इति मेदिनी । ते । १६५ ॥ धर्म्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२ । ६ ।
"अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ॥")
स्त्री, गृहस्य पतिः "विभाषा सपूर्व्वस्य ।" ४।१।३४ । इति वा नान्तादेशे गृहपत्नी गृहपतिरिति रूपद्वयम् । गृहस्वामिनी ॥)

गृहपोतक, पुं (गृहं पोतः शिशुरिव यस्य इति कप् ।) वास्तु । वाटी । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहबलिप्रिय, पुं (गृहबलिः प्रियोऽस्य । गृहबलीनां प्रियः इत्येके ।) वकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (काकादयोऽपि ॥)

गृहबलिभुक [ज] पुं, (गृहे दत्तं बलिं अन्नादिभक्ष्यद्रव्यं भुङ्क्ते इति । भुज + क्विप ।) चटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥ वकः । काकः । इति केचित् ॥

गृहभूमि स्त्री, (गृहयोग्या भूमिः ।) वास्तु । वेश्मभूः । इति हलायुधः ॥ (अस्या लक्षणादिकं गृहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गृहमणि, पु (गृहे मणिरिव।) प्रदीपः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३४१॥

गृहमाचिका, स्त्री (गृहे मचन अटति गृहभावेन निवसतीति। मच+"ण्वुल् तृचौ"।३।१।१३३। इति ण्वुल्। टापि अत इत्वञ्च।) चर्म्मचटी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चामचिका इति भाषा॥

गृहमृग, पु, (गृहे मृग इव। यद्वा गृहस्थितो मृगः पशुः।) कुक्कुरः। इति हेमचन्द्रः।४।३४५॥

गृहमेधी, [न्] पु (गृहदारैर्मेधते सङ्गच्छते इति। गृह+मेधृ सङ्गमे+"सुप्यजाताविति।" ३।२।७८। इति णिनि।) गृहस्थः। इति हेमचन्द्रः।३।४७२॥ (यथा मनुः। ४।३१।

"वेदविद्याव्रतस्नातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः।
पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्ज्जयेत्॥")

गृहमेधिनी स्त्री (गृह मेधते पुनाति शास्त्रोक्तदान दयादाक्षिण्यादिना सङ्गच्छते इत्यर्थः। गृह+मेध+णिनि। ततो ङीप्।) सात्विकी बुद्धिः। इति महाभारतम्॥ (गृहमेधिन्+स्त्रियां ङीप्।) गृहस्थपत्नी च॥

गृहयाय्य, पु (गृह ग्रहणे। गृह्यते इति। गृह+"श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः।" उणा। ३। ९६। इति आय्य। तत "अयामन्तेति।" ६।४। ५५। इति अयादेशः।) गृहस्थः। इत्युणादि कोषः॥

गृहयालु, पु (गृह्यते गृह्णातीति। गृह+"स्पृहि गृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्।" ३। २। १५८। इति आलुच्। "अयामन्तेति।" ६।४।५५। इति अयादेशः।) गृहीता। ग्रहणशीलः। इत्यमरः।३।१।२०॥

गृहवाटिका स्त्री (गृहसमीपस्था वाटिका आरामः।) गृहसमीपवनम्। इति हारावली।१६८॥

गृहस्थ, पु, ("न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते।" अतएव गृहेषु दारेषु तिष्ठति अभिरमते इति। गृह+स्था+"सुपि स्थः।"३।२।४। इति क।) गृही। द्वितीयाश्रमी। तत्पर्य्यायः। ज्येष्ठाश्रमी २ गृहमेधी ३ स्नातकः ४ गृही ५। इति हेमचन्द्रः। ३। ४७१॥ गृहपति ६ सत्री ७। इत्यमरः। २।८।१५॥ गृहयाय्य ८ इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः॥ गृहाश्रमी ९। इति हलायुधः॥ कुटुम्बी १०। इति जटाधरः॥ गृहयालु ११। इति शब्दरत्नावली॥ *॥ तस्य धर्म्मो यथा,—

"गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्व्वे गार्हस्थ्यमूलकाः॥
य कश्चिदिह लोकेऽस्मिन्नागमः सम्प्रकीर्त्तितः।
तस्मात् गमनं श्रेयः कीर्त्तितैषा सनातनी॥
संस्कारैः संस्कृतः पूर्व्वं यथावच्चरितव्रतः।
जातौ गुणविशिष्टायां समावर्त्तेत वेदवित्॥
स्वदारनिरतो नित्यं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः।
पञ्चभिश्च महायज्ञैः श्रद्दधानो यजेदिह॥
देवतातिथिशिष्टाशी निरतो वेदकर्म्मसु।
इज्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि॥
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः।
न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः॥
नित्यं यज्ञोपवीती स्यात् शुक्लवासाः शुचिव्रतः।
नियतो दमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविशेत्॥
जितशिश्नोदरो मैत्रः शिष्टाचारसमन्वितः।
वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम्॥
अधीत्याध्यापनं कुर्य्यात् तथा यजनयाजने।
दानं प्रतिग्रहञ्चापि षट्गुणां वृत्तिमाचरेत्॥
त्रीणि कर्म्माणि यानीह ब्राह्मणानान्तु जीविका।
याजनाध्यापने चोभे शुद्धाच्चापि प्रतिग्रहः॥
अथ शेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्म्माणि यानि तु।
दानमध्ययनं यज्ञो धर्म्मयुक्तानि तानि तु॥
तेष्वप्रमादं कुर्व्वीत त्रिषु कर्म्मसु धर्म्मवित्।
दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः सर्व्वभूतसमो मुनिः॥
सर्व्वमेतद्यथाशक्ति विप्रो निर्व्वर्त्तयन् शुचिः।
एवं युक्तो जयेत् स्वर्गं गृहस्थः संशितव्रतः॥"

इत्याश्रमधर्म्मप्रकरणम्॥

"सर्व्वेषामाश्रमाणान्तु द्वैविध्यन्तु चतुर्व्विधम्।
ब्रह्मचार्य्युपकुर्व्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः॥
योऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत्।
उपकुर्व्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः॥
अग्नयोऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्च्चनम्।
गृहस्थस्य समासेन धर्म्मोऽयं द्विजसत्तमाः॥
उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत्।
कुटुम्बभरणे युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत्॥
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य त्यक्त्वा भार्य्याधनादिकम्।
एकाकी विचरेद्यस्तु उदासीनः स मौक्षिकः॥"

इति गारुडे ८ अध्यायः॥

बाहुल्यन्तु तत्रैव।५।१।अध्याययोर्द्रष्टव्यम्॥ ॥ गृहस्थब्राह्मणधर्म्मो यथा,—

"चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत्॥
अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः।
या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि॥
यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्म्मभिरगर्हितैः।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्व्वीत धनसञ्चयम्॥
ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन॥
ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम्।
मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्॥
सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत्॥"

इत्यादि मानवे ४ अध्यायः॥

गृहस्थूणा, स्त्री, (गृहस्य गृहावलम्बनार्था स्थूणा। अभिधानात् क्लीवत्वम्।) गृहस्तम्भः। इत्यमरः।३।५।३॥

गृहा, पु (गृह्णन्ति धान्यादिकं इति। ग्रह+"गेहे कः।" ३।१।१४४। इति क।) गृहम्। (यथा, मनुः। ४।२५।

"[illegible] कृपणान् गत्वा धनं पुण्यमयं नः।
[illegible] मनस्यान यथो मासं शाकञ्चैव न निर्हरेत्॥"
[illegible] इत्यादि [illegible] इति। गृह+क।) दाराः। इत्यमरः। २।५॥ नित्यबहुवचनान्तोऽयं शब्दः॥

गृहागत, पु (गृहमागतः। आ+गम+कर्त्तरि क्त।) अतिथिः। इत्यमरः। २।७।३४॥ (गृहमागते त्रि। यथा द्रौपद्याः।
'नाहं गृहागतं हन्मि॥")

गृहाधिप, पु (गृहस्य अधिपः।) गृहस्थः। इति हलायुधः॥

गृहाम्ल, क्ली, (गृहे पर्य्युषितान्नादिना प्रस्तुतमम्लम्।) काञ्जिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गृहायनिक, पु, (गृहमयनं निवसतिः [illegible] ठन्।) गृहस्थः। इति शब्दरत्नावली॥

गृहाराम, पु, (गृहस्य गृहे गृहसमीपस्थो वा आरामः।) गृहसमीपकृत्रिमवनम्। तत्पर्य्यायः। निष्कुटः २। इत्यमरः। २।४।१।

गृहालिका, स्त्री, (गृह आलिरिव कायति प्रकाशते इति। गृहालि+कै+क। टाप्।) ज्येष्ठी। इति हारावली। १८४।

गृहावग्रहणी, स्त्री, (गृहमवगृह्यतेऽनया। अव+ग्रह+करणे ल्युट्। ततो ङीप्।) देहली। इत्यमरः। २।२।१२। दातिना [illegible] इति च भाषा॥

गृहाश्रया, स्त्री, (गृहे एव छायायुक्तस्थाने आश्रयो यस्याः इति। आ+श्रि+अच्। ततः स्त्रियां टाप्।) ताम्बूली। इति शब्दचन्द्रिका॥ पानेर गाछ इति भाषा॥

गृहाश्मा, [न्] पु (गृहस्थितोऽश्मा अल्पनिर्म्मितपेषणशिलाविशेषः।) पेषणशिला। इति शब्दरत्नावली। शिल इति भाषा॥

गृहिणी, स्त्री (गृहस्वामित्वमस्त्यस्याः। इति इनि। ङीप् च।) भार्य्या। इति हेमचन्द्रः। ३।१७६। (यथा, रघौ। ८।६७।
"गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ।
करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हृतम्॥"
गृहं गृहकार्य्यं साध्यतयाऽस्त्यस्याः इति इनि ङीप् च। गृहकर्म्मकुशला स्त्री। यथा शाकुन्तलाया चतुर्थाङ्के।
"शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः॥")

गृही, [न्] पु (गृहाः दाराः विद्यन्तेऽस्य इति इनि।) गृहस्थः। इत्यमरः। २।७।३॥ भर्त्ता। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा भागवते। ३।३।६।
"गृहेषु कूटधर्म्मेषु दुःखतन्त्रेष्वतन्द्रितः।
कुर्व्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही॥")

गृहीत त्रि (ग्रह + कर्म्मणि क्त ।) स्वीकृतम् । प्राप्तम् । ज्ञातम् । धृतम् । यथा हितोपदेशे । १ । ३ ।
"अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत् ।
गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्म्ममाचरेत् ॥"

गृहीतदिक्‌ [श्] त्रि (गृहीता आश्रिता दिक् येन प्रवृत्तदिगभिगमनेन ।) पलायितः । तिरोहितः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४२६ ॥

गृहोलिका स्त्री (गृहे वलते चलतीति । गृह + वल + ड्कन् । बाहुलकात् सम्प्रसारणम् । तत इत्त्वम् ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ८ ॥

गृह्य स्त्री (गृह्यते आक्रम्यते यस्मात् आत्मनीभिः पर्गिरिति । ग्रह + "पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च ।" ३ । १ । ११९ । इति क्यप् ।) गृह्यम् । (गृह्यन्ते सङ्गृह्यन्ते सामवदाद्युक्तानि कर्म्मविधानान्यत्र इति । ग्रह + क्यप् ।) कात्यायनगोभिलादिकृतसूत्रग्रन्थः । इति मेदिनी । र । १६ ॥ तत्र तु गोभिलादिकृतसामवेदाद्युक्तकर्म्मकाण्डनिर्णयः ॥

गृह्य, पु (गृह्यते मार्जनतीति । ग्रह + 'पदास्वैरिवाह्यापक्ष्येषु च' । ३ । १ । ११९ । इति क्यप् । पक्षरादिभिन्नत्वेन परस्वाधीनत्वादस्य तथात्वम् ।) गृहासक्तमृगादिः । इति मेदिनी । ये । १८ ॥ (अग्निः । यथा, मनौ । २ । ८४ ।
"वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्व्वकम् ।
आभ्यः कुर्य्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥")

गृह्य त्रि (गृह्यते स्वाम्यादिभिरिति । ग्रह + क्यप् ।) अवरोऽ । अस्वतन्त्रः । पक्ष्यः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (यथा भारवौ । २ । ५ ।
'ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहा
गुणगृह्या वचने विपश्चितः ॥"
गृह्यमवने इति यत् । गृहीतपक्षवस्तु ॥)

गृह्यक त्रि (गृह्य + स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन् ।) अस्वतन्त्रः । पराधीनः । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥

गृह्यक पु (गृह्य + स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन् ।) गृहासक्तमृगपक्ष्यादिः । तत्पर्य्यायः । छेकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥

गृह्या स्त्री (गृह्यते कृपणैरिति । ग्रह + क्यप् + टाप् ।) ग्रामापरम् । नगरनिकटस्थग्रामः । इत्यमरः ॥

गॄ क ड विज्ञाने । विज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा आत्म-सक सेट् ।) विज्ञापो विज्ञापनम् । क ड गारयते सूत्रमथ सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

गॄ, श शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या पर सक सेट् ।) शब्द इह वक्तृवाक्यम् । गि, गृणाति नाक्य लोकः । गीर्णं गीर्णिः । इति दुर्गादासः ॥

गॄ श निगरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा पर सक सेट् ।) निगरणं भक्षणम् । श, गिरत्यन्नं लोकः । देवात्ततो विगलितो गिलितो वर्णेन इति तु अस्मात् ह्लो कभावे इति भावे कप्रत्यये ऋदिरत्यावितिं हरि वक्तृत्वाद्रेफस्य लकारे गिल इति स्थिते क्ते क्तव्याख्याने इति औ कर्म्मणि क्ते सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

गेन्दु, पु (गच्छतीति । गम + तुन् । गो गन्ता । गः इन्दुरिवेति गेन्दुः पृषोदरादित्वात् तस्य एत्वे साधु ।) गन्दुकः । इति भरतधृतविश्वप्रकाशः ॥ (गन्दरोऽपि च दृश्यते ॥)

गेन्दुक पु (गेन्दुरिव कायति शब्दायते प्रतिक्षिप्ताविति कन् । अत्र गन्दुकोऽपि पाठः ।) कन्दुकः । इत्यमरः । २ । ७ । १०८ ॥ गेन्दु इति गेंद इति च भाषा ॥

गेण्डुक पु (गण्डक तत पृषोदरादित्वात् सत्त्वम् । अत्र गन्दुकोऽपि पाठः ।) गेण्डुकः । इति जटाधरः ॥

गेप क ड ड गतौ । चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म सक सेट् ॥)

गेप ड क गतिचालयोः । (भ्वा-आत्म सक सेट् ।) ड गेपते । क अजिगेपत । इति दुर्गादासः ॥

गेय क्ली (गै + "अचो यत् ।" ३ । १ । ९७ । इति यत् । "ईद्यति ।" ६ । ४ । ६५ । इति आत इत्वम् । ततो गुणश्च ।) गीतम् । इति मेदिनी । ये । २ ॥ (यथा माघे । २ । ७२ ।
"वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।
अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥")

गेय त्रि (गै + यत् । तत आत इत्वम् ।) गातव्यः । गायकः । इति मेदिनी । गे । २ ॥ (यथा हरिवंशे हरिवंशपर्व्वणि । ५ । ४१ ।
"इमे त्वां सुमय सम्प्र सहिता मुनिमण्डले ।
स्तुवन्ति देवदियाभिर्गाथाभिगाभिरञ्जसा ॥")

गेव, ङ ड सवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म सक सेट् ।) ङ अजिगेवत् । ड, गेवते । इति दुर्गादासः ॥

गेष ङ ड अन्वेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म सक सेट् ।) ङ, अजिगेषत् । ड, गेषते । जिगेषे । अन्वेषोऽनुसन्धानम् । इति दुर्गादासः ॥

गेष्ण पु (गायतीति । गै + "इष्णो गादाभ्यां किच्च ।" इत्युणादिकोषटीकाकारधृतसूत्रात् इष्णः ।) रङ्गोपजीवी । सामगानकर्त्ता । इत्युणादिकोषः ॥

गेष्णु, पु, (गायतीति । गै गाने + "गादाभ्यामिष्णुच ।" उणा । ३ । १६ । इति इष्णुच ।) गायनः । नटः । इति मेदिनी । णे । ११ ॥ सामगानकर्त्ता च ॥

गेह, क्ली (गो गन्धर्व्वो गणेशश्च । गेन गन्धर्व्वेण गणेशेन वा ईह्यते काम्यते इति । ग + ईह + कर्म्मणि घञ् । यद्वा, गो गन्धर्व्वो गणेशो वा ईहः ईप्सितो यस्मिन् ।) गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ४ ॥ (यथा हितोपदेशे ।
"तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।
एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥")

गेही [न्] त्रि, (गेहमस्यास्तीति । गेह + इनि ।) गृही ॥ (स्त्रियां ङीप् । गृहिणी । यथा, आर्य्यासप्तशती । १६६ ।
"गेहिन्यां श्वश्रुमन्ते गोत्रस्खलितापराधतो [मानम् ॥")

गेहेनर्द्दी, [न्] पु, (गेहे नर्द्दति गर्ज्जतीति । गेह + नर्द्द + णिनि अलुक् समासः । अस्य गृह एव गर्ज्जनं नान्यत्र अतस्तथात्वम् ।) कातरः । तत्पर्य्यायः । गेहेशूरः २ पिण्डीशूरः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४१ ॥

गेहेशूर पु (गेहे एव शूरः । अलुक् समासः । अन्यत्र शौर्य्याभावादस्य तथात्वम् ।) गेहेनर्द्दी । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४१ ॥

गै गाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर सक अनिट् ।) गीतं गायति गायनः । इति दुर्गादासः ॥

गैरिक क्ली, (गिरौ भवमिति अध्यात्मादित्वात् ठञ् ।) स्वर्णम् । रक्तवर्णधातुविशेषः । गिरिमाटी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । रक्तधातुः २ गिरिधातुः ३ गवेरुकम् ४ धातुः ५ सुरङ्गधातुः ६ गिरिसिन्दूरम् ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वनालक्तम् ८ गवेरुकम् ९ प्रव्यथा १० गिरिजा ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोहितमृत्तिका १२ गिरिजम् १३ ॥ पीतगैरिकस्य पर्य्यायः । सुवर्णगैरिकम् १ सुवर्णम् २ स्वर्णगैरिकम् ३ । इति रत्नमाला ॥ स्वर्णधातुः ४ सुरक्तकः ५ सन्ध्याभ्रम् ६ बभ्रुधातुः ७ शिलाधातुः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । व्रणरोपणत्वम् । विस्फोटाशोऽग्निदाहनाशित्वम् । स्वर्णवर्णादिकं शुभम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ निर्म्मलत्वम् । स्निग्धत्वम् । सुवर्णगैरिकं तद्वत् विशेषतश्चक्षुस्तेजस्कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
"गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजन्तथा ।
सुवर्णगैरिकं त्वन्यत्ततो रक्ततरं हि तत् ॥
गैरिकद्वितयं स्निग्धं मधुरन्तुवरं हिमम् ।
चक्षुष्यं दाहपित्तास्रकफहिक्काविषापहम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गैरिकाक्ष पु (गैरिकमिव रक्तवर्णमक्षि पुष्परूपनयनं यस्य ।) जलमधूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गैरी, स्त्री, (गिरौ भवा । गिरि + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) लाङ्गलिकीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (लाङ्गलिकीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥) विषलाङ्गला इति भाषा ॥

गैरेय, क्ली, (गिरौ भवमिति । गिरि + ढक् ।) शिलाजतु । इत्यमरः । २ । ९ । १०४ ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।
"शिलाजत्वद्रिजतु च शैलनिर्य्यास इत्यपि ।
गैरेयमश्मजञ्चापि गिरिजं शैलधातुजम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणास्तु शिलाजतुशब्दे ज्ञेयाः ॥) गिरिजाते त्रि ॥

गोकण्टक, पु, (गोः पृथिव्याः कण्टक इव ।) गोक्षुरकवृक्षः । (अस्य पर्य्याया यथा —
"गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादुकण्टकः ।
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
पलङ्कषा श्वदंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

स्थपुट । गवा खुरम। इति विश्वमेदिन्यौ ॥ गोखुरे स्थपुटीभूत । इति हेमचन्द्र ॥ त्रिकण्टकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

गोकर्ण पु (गो कर्ण इव। तत्तुल्यपरिमाणवत्त्वादस्य तथात्वम।) परिमाणविशेष । स तु अनामिकायुक्तविस्तताङ्गुष्ठम। (गो कर्णाविव कर्णौ यस्य।) मृगभेद । इत्यमर ।२।५।१ ॥ (यथा च अनर्घराघवे । १ । २३ ।
मुनिविनियोगविलूनप्ररूढदर्भाङ्कुराङ्कलानि
वन्ही षि ।
गोकर्णतर्णकोऽत्र तर्णोत्पुपकण्टकच्छेषु ॥"
अस्य मांसगुणा यथा —
'गोकर्ण मांस मधुर स्निग्ध मृदु कफावहम।
विपाके मधुरञ्चापि रक्तपित्तविनाशनम ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याय ॥)
अश्वतर । (गौश्चक्षुरेव कर्णो यस्य ।) सर्पभेद । (गोरिव कर्णौ यस्य।) गणदेवताविशेष । इति मेदिनी । णे । ४६ ॥ तीर्थविशेष । यथा, भागवते ।
"ततोऽभिव्रज्य भगवान केरलांस्तु त्रिगर्त्तकान ।
गोकर्णाख्य शिवक्षेत्र सान्निध्य यत्र धूर्जटे ॥"
(पीठस्थानम । यथा देवीभागवते ।७।३ ।८ ।
"केदारपीठे सम्प्रोक्ता देवीसन्मार्गदायिनी ।
मन्दा हिमवत पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका ॥")

गोकर्णी स्त्री (गो कर्ण इव पत्त्रमस्या । "पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ।" ४।१।६४। इति ङीष ।) मूर्व्वालता । इत्यमर । २।४।८४ ॥ (विवृतिरस्या मूर्व्वाशब्दे ज्ञातव्या ॥)

गोकराटिका, स्त्री (गा वाच किरति रटतीत्यर्थ । कृ + "इगुपधज्ञाप्रीकिर क ।" ३।१।१३५। इति क । ततष्टाप गोकिरा। तथा सती अटतीति। अट + ण्वुल। ततष्टाप अत इत्वञ्च।) सारिकापक्षी। इति हेमचन्द्र ॥

गोकिराटी स्त्री, (गोकिरा वाच रटन्ती सती अटतीति। अट गतौ + "कर्म्मण्यण ।" ३।२।१। इत्यण । गौरादित्वात ङीष ।) सारिकापक्षी । इति राजनिर्घण्ट ॥

गोकिल पु (गो पृथिव्या कील इव। निपातनात ह्रस्व ।) मुषलम। हलम। इति हेमचन्द्र ॥

गोकील, पु (गो पृथिव्या कील इव।) मुषलम। हलम। इति हारावली ॥ २५५ ॥

गोकुल, क्ली, (गो कुलम।) गोसमूह । तत्पर्य्याय । गोधनम २ गवाव्रज ३। इत्यमर । २।९।५८ ॥ (यथा, रामायणे। २।६।१७।
"गोकुलाकुलतीराया तमसाया विदूरत ।
अवसत तत्र ता रात्रि राम प्रकृतिभि सह ॥")
गोस्थानम। यथा तिथ्यादितत्त्वे।
"गोकुले कन्दुशालाया तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयो ।
अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च ॥"
मथुरैकदेशे श्रीनन्दस्य वासस्थानम। यथा,—
"कालेन व्रजता तात । गोकुले रामकेशवौ ।
जानुभ्या सह पाणिभ्या रिङ्गमाणौ विजह्रतु ॥"
इति श्रीभागवतम ॥
(अत्र प्रदेशे महादेवो गोपीश्वर इत्याख्यया प्रसिद्धो विराजते। यदुक्त सम्मोहिन्यादिम्बरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे —
"गोकुले गोपिनीपूज्यो गोपीश्वर इतीरित ॥"
पु, स्वनामख्यात पण्डितविशेष । अयन्तु सप्तदशशतपरिमितशकाब्दसम्वत्सरप्रारम्भे एव मिथिलादेशान्तर्वर्त्तिनि 'मगरौणी' सञ्ज्ञकग्रामे विद्यानिधिपीताम्बरपण्डितात जात इति मैथिला । अद्यावधि ज्ञाता अनेन विरचिता ग्रन्थास्त्वेते। १ दीधितिविद्योत (शिरोमणिटीका।) २ न्यायसिद्धान्ततत्त्वम। ३ पदवाक्यरत्नाकर । ४ मांसमीमांसा। ५ मिथ्यात्वनिरुक्ति । ६ रश्मिचक्रम (चिन्तामणिटीका। ७ रसमहार्णव । ८ लाघवगौरवरहस्यम। ९ शिवशतकम ॥)

गोकुलिक, त्रि, (गोर्नेत्रस्य कुल चञ्चलभाव प्रखरदृष्टिचातुर्य्यमित्यर्थ । तदस्यास्तीति । "अत इनिठनौ ।" ५।२।११६। इति ठन ।) केकर । (पङ्कपतिते गवि कुलिक उपेक्षकत्वात जड इव।) पङ्कस्थगव्युपेक्षक । इति मेदिनी। के। १८६ ॥

गोकृत, क्ली (गोभि कृतम उत्सरितम। कृ+ भावे क्त । कृद्विहितो भावो द्रव्यवत प्रकाशते इति न्यायात गोपुरीषमित्यर्थ ।) गोमयम। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गोक्षुर, पु, (क्षुरति विलिखतीति। क्षुर विलेखने + "इगुपधज्ञेति।" ३।१।१३५। इति क । ततो गो पृथिव्या क्षुर अस्त्रविशेष इव। बहुकण्टकाकीर्णत्वात तथात्वम।) क्षुद्रक्षुपविशेष । स तु क्षुद्रवृहद्भेदेन द्विविध । गोखुरि इति गोखुरु इति च भाषा॥ तत्पर्य्याय । त्रिकण्ट २ स्थलशृङ्गाट ३ गोकण्ट ४ त्रिकण्टक ५ त्रिपुट ६ कण्टकफल ७ क्षुर ८। इति रत्नमाला॥ गोक्षुरक ९ पलङ्कषा १० इक्षुगन्धा ११ श्वदंष्ट्रा १२ स्वादुकण्टक १३ गोकण्टक १४ वनशृङ्गाट १५। इत्यमर । २।४।९८—९९॥ क्षुरक १६ भक्ष्यकण्ट १७ इक्षुगन्धिका१८। इति भावप्रकाश ॥ क्षुरङ्ग १९ श्वदंष्ट्रक २० कण्टकी २१ भद्रकण्ट २२ व्यालदंष्ट्र २३ षडङ्ग २४ गोखुर २५ त्रिकट २६ त्रिक २७ इक्षुर २८। इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणा । सुशीतलत्वम। बलप्रदत्वम। मधुरत्वम। वृष्यत्वम। कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहनाशित्वम। रसायनत्वम। तत्र वृहतो गुणोत्तरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥ स्वादुत्वम। वस्तिशोधनत्वम। दीपनत्वम। पुष्टिदत्वम। श्वासकासार्शोव्रणनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाश ॥ वायुनाशित्वम। वृष्यत्वञ्च ॥ तच्छाकगुणा । तिक्तत्वम। वृष्यत्वम। स्रोतोविशोधनत्वञ्च। इति राजवल्लभ ॥

गोक्षुरक पु (गोक्षुर + स्वार्थे कन ।) गोक्षुर । इत्यमर । २।४।९८ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा —
"गोक्षुर क्षुरकोऽपि स्यात त्रिकण्ट स्वादुकण्टक ।
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ।
पलङ्कषा श्वदंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भाग ॥
यथा च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने षड्विंशेऽध्याये ॥
"शूर्पाफल गोक्षुरकाच्च बीज
तथोच्चटा गोपयसा विपाच्य ।
खजाहत शर्करया च युक्त
पीत्वा नरो हृष्यति सर्व्वरात्रम ॥")

गोखुर पु (खुरति विलिखतीति। खुर अस्त्रविशेष । गो पृथिव्या खुर इव।) गोक्षुरवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥ (गवा खुरम।) गवा शफे क्ली ॥

गोखुरि, पु (गवा खुरिरिव।) गोक्षुर । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गोगृष्टि स्त्री, (गौगृष्टि गारेव गृष्टिरित्यर्थ । जात्या समासे परनिपात ।) सकृतप्रसूता गो । इति केचित ॥

गोगोयुग क्ली (गोर्द्वित्वम। गो + द्वित्वे गोयुगच ।) गोद्वयम। ("पशुभ्य स्थानद्वित्वषट्के गोष्ठगोयुगषड्गवम ।" इति मुग्धबोधसूत्रम ॥)

गोगोष्ठ, क्ली, (गो स्थानम। गो + स्थाने गोष्ठच।) गोस्थानम। इति मुग्धबोधव्याकरणम ॥

गोग्रन्थि, पु, (गोनि सृतो ग्रन्थिरिव ।) करीष । (गोर्ग्रन्थिबाहुल्यात एकत्र ग्रन्थन यत्र ।) गोष्ठम। (गोर्ग्रन्थिरिव ।) गोजिह्विकौषधि । इति मेदिनी। थे । १९ ॥

गोघ्न पु, (गौर्हन्यतेऽस्मै । गो + हन + सम्प्रदाने मूलविभूजादित्वात क ।) अतिथि । इति पाणिनि ॥ (गा हन्ति। हन + क ।) गोघातके त्रि। यथा प्रायश्चित्ततत्त्वे।
"गोघ्नवद्विहित कल्पस्तान्यायणमथापि वा ॥"

गोघृत, क्ली, (गो पृथिव्या घृतमिव शस्यादिपोषकत्वात ।) वृष्टि । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (गोजात घृतम।) गव्यघृतञ्च ॥

गोचर, पु, (गाव इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन । गो + चर + "गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ।" ३।३।११९। इति निपातनात साधु ।) इन्द्रियार्थ । स तु रूपशब्दगन्धरससपर्शस्वरूप । इत्यमर ।१।५।८॥ (यथा भाषापरिच्छेदे "घ्राणस्य गोचरो गन्ध ।"*॥ गावश्चरन्त्यस्मिन्निति। गोचरणस्थानम। इति सिद्धान्तकौमुदी। यथा च भारवि ।४।१ ।
"उपारता पश्चिमरात्रिगोचरा-
दपारयन्त पतितुञ्जवेन गाम ॥"
गोषु इन्द्रियेषु चरतीति। गो + चर् + पचाद्यच। इन्द्रियप्रत्यक्षीभूतविषय । यथा वेदान्तसारे।
"अखण्ड सच्चिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम् ॥"

--

दृश । यथा हे रामायणे । ८ । ८५ । ५ ।
"अब्रवीत प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो गहनगोचर ॥"
"गहन वन गोचरो देशो यस्य स ।" इति
तट्टीकायां रामानुज ॥) जन्मराश्यवधिग्रहा
क्रान्तराशीना सज्ञा । यथा —
"गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहाश्चिष्टसूचका ।
पूजयेत्तान प्रयत्नेन पूजिता स्यु शुभावहा ॥"
अपि च ।
'अष्टवर्गशुभे श्रीमान कर्म्म कुर्य्यान्नभस्वरे ।
गोचरस्थैस्तन्प्राप्तौ तदप्राप्तौ तु वेधगे ॥"
गोचरशुद्धिर्यथा,—
केतूपप्लवभौममन्दगतय षष्ठत्रिसस्था शुभा
चन्द्राकावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्र पुन सप्तम ।
जीव सप्तनवद्विपञ्चमगतो युग्मेषु सोमात्मज
शुक्र षडदशसप्तवर्जमितरे सर्व्वेऽप्युपान्ते शुभा ॥"
इति दीपिका ॥
(अथ ग्रहाणा गोचरगतफलम । यथा, —
बुधस्य गोचरफलम ।
'स्थान जन्मनि नाशयेद्दिनकर कुर्य्याद्द्वितीये
भयम ।
दुश्चिक्ये श्रियमातनोति हिबुके मानक्षय
यच्छति ॥
दैन्य पञ्चमगः करोति रिपुहा षष्ठेऽर्थहा सप्तमे ।
पीडामष्टमगः करोति नितरा कान्तिक्षय
धर्म्मग ॥
कर्म्मवृद्धिजनकस्तु कर्म्मगो
वित्तवृद्धिसदयायसस्थित ।
व्ययनाशजनिता मद्यापद
यच्छति व्ययगतो दिवाकर ॥"
चन्द्रस्य गोचरफलम ।
"जन्मन्यथ दिशति हिमगुर्व्वित्तनाश द्वितीये
दृह्याद्य सहजभवने नेत्ररोग चतुर्थे ।
कार्य्यभ्रश तनयगृहगो वित्तलाभञ्च षष्ठे
दाने द्रव्य युवतिसहित स्त्रसुखोऽथ स्त्रस्त्रम ॥
क्षयभय कुरुते नवम शशी
दशमधामगतस्तु महत सुखम।
विविधमायगत कुरुते धन
व्ययगतस्तु स्ऽन सधनक्षयम ॥"
मङ्गलस्य गोचरफलम ।
'प्रथमगृहग्ग सोधीस्तत्र करोत्यरिज भय
स्पयति धन वित्तस्थाने तृतीयगतोऽर्थद ।
अरिभयकर पातालेऽस्तन चिनोति च पञ्चम
रिपुगृहगतो धत्ते वित्त शुच मदनस्थित ॥
जनयति मरणञ्च प्राचुर्वाधा धराजो
दिशति च नवमस्थो कार्य्यपीडामतीव ।
शुभमपि दशमस्थो लाभगो भूरिलाभ
व्ययभवनगतोऽसौ वाध्यनर्थाधनाशान ॥"
बुधस्य गोचरफलम ।
"बुध प्रथमधामगो दिशति बन्धमर्थं धन
वध रिपुभयान्वित स्वजनगश्चतुर्थेऽर्थद ।
अनिष्टविकरो भवेत्तनयगोऽरिग स्थानद
करोति मदनस्थितो बहुविधा शरीरापदम् ॥

अष्टमे शशिसुते धनलब्धि
धर्म्मगोऽतिमहती तनुपीडाम ।
कर्म्मग शुभमथायगतोऽर्थ
द्वादशे भवति वित्तविनाश ॥"
गुरोर्गोचरफलम ।
"भय जन्मन्याश्यो जनयति धनस्थोऽर्थमतुल
तृतीयेऽङ्गक्लेश दिशति च चतुर्थेऽर्थविलयम ।
शुभ पुत्रस्थानेऽशुभमपि च कुर्य्यादरिगृहे
गुरुद्यूने पूजा धननिचयनाशञ्च निधने ॥
धर्म्मगतो धनवृद्धिकर स्यात
प्रीतिहरो दशमेऽमरपूज्य ।
स्थानधनानि ददाति स चाये
द्वादशगस्तनुमानसपीडाम ॥"
शुक्रस्य गोचरफलम ।
"जन्मन्यतिक्षयकरो भृगुजोऽथ दाये
दक्षिक्यग शुभकरो धनदश्चतुर्थे ।
स्यात पुत्रसूतनयगोऽरिगतोऽरिहृद्धि
शोकप्रदो मदनगो निधनेऽर्थदाता ॥
जनयति विविधाम्बराणि धर्म्मे
न शुभकरो दशमस्थितस्तु शुक्र ।
धननिचयकरस्तु लाभसस्थो
व्ययभवनेऽपि धनागम करोति ॥"
शनेर्गोचरफलम ।
"वित्तभ्रश सन्ताप दिनकरतनयो जन्मराशि प्रपन्न
श्चित्तक्लेश द्वितीये रिपुहननकृत वित्तलाभ
तृतीये ।
पातालेश प्रचुरवृद्धि सुतभवनगत पुत्रभृत्यादि-
नाश
षष्ठस्थानेऽर्थलाभ जनयति मदने दोषसज्ञा
समाकि ॥
शरीरपीडा निधनेऽथ धर्म्मे
धनक्षय कर्म्मणि दौर्म्मनस्यम ।
उपान्त्यगो वित्तमनर्थमन्ते
शनिर्ददातीत्यवदत सुहृत्त ॥"
राहोर्गोचरफलम ।
"जन्मान्त्यपञ्चवसुरन्ध्रनवद्विसप्त-
राशौ स्थिते यदि भवेदसुर कदापि ।
अर्थक्षय रिपुभय बहुकार्य्यहानि
रोगप्रवासमरणानिभय करोति ॥"
केतोर्गोचरफलम ।
"एकादशत्रिदशषष्ठगतो नराणा
सम्मानभोगनृपमानसुखार्थदाता ।
आज्ञाकराश्च पुरुषा प्रमदाश्च नित्य
सौख्योदय दिशति पुच्छचयश्च केतु ॥"
अन्यतसर्व्व ग्रहशब्दे द्रष्टव्यम ॥)

गोचर्म्म, [न] क्ली, (गोश्चर्म्म ।) गवा त्वक ।
कर्म्मविशेषे तदासनविधिर्यथा,—
"मेषासनन्तु वश्यार्थमाकृष्टौ व्याघ्रचर्म्म च ।
शान्तौ म्यगाजिन शस्त मोक्षार्थ व्याघ्रचर्म्म च ॥
गोचर्म्मस्तम्भने देवि । सम्भवे वाजिचर्म्म च ॥"
इति समयाचारतन्त्रे २ पटल ॥ * ॥
परिमाणविशेष । यथा,—

'यत किञ्चित कुरुते पाप ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा।
अपि गोचर्म्ममात्रेण भूमिदानेन शुध्यति ॥
गोचर्म्मलक्षणञ्च वृहस्पतिना दर्शितम । यथा —
"सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिशद्दण्डैर्निवर्त्तनम ।
दश तान्येव गोचर्म्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥"
इति मिताक्षराया आचाराध्याय ॥

गोच्छाल, पु, (गा भूमि छादयतीति । छद+णिच
+ अण । पृषोदरादित्वात साधु ।) कुलाहल
वृक्ष । इति रत्नमाला ॥ कोकशिमा इति
भाषा ॥

गोजल, क्ली, (गवि जात जलम ।) गोमूत्रम । इति
राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, गारुडे १८ अध्याये ।
"गोजलेनैव पूरेण कणस्रावो विनश्यति ॥")

गोजा स्त्री, (गवि पृथिव्या जायते इति । गो+जन
+"जनसनखनक्रमगमो विट ।" ३ । २ । ६७ ।
इति विट । "विड्वनोरनुनासिकस्यात ।" ६ । ४ । ४१ ।
इति आत्वञ्च ।) गोलोमिकावृक्ष । इति रा
निर्घण्ट ॥

गोजागरिक, क्ली (गोषु इन्द्रियेषु जागर अप्रमा
दोऽस्यास्य ठन ।) मङ्गलम । इति मेदिनी ।
के । २२७ ॥

गोजागरिक , पु, (गवि पृथिव्या जागरिक प्रह
रीव। अस्त्रवत्कण्टकान्वितत्वादस्य तथात्वम ।)
कण्टकारिका । इति मेदिनी । के । २२७ ॥

गोजापर्णी स्त्री, (गोज दुग्ध तद्वत आपर्णयति
शुक्लवर्णी भवतीति । आ+पर्ण+अच ।)
गौरादित्वात ङीष ।) दुग्धफेनीवृक्ष । इति
राजनिर्घण्ट ॥

गोजिह्वा, स्त्री (गोजिह्वेव ।) क्षुपविशेष ।
गोजियालता इति दारियाशाक इति च भाषा।
तत्पर्य्याय । दार्व्विका २ । इत्यमर । २ । ४ ।
११६ ॥ दर्व्विका ३ । इति भरत ॥ दार्व्वि
पत्रिका ४ । इति रत्नमाला ॥ खरपत्री ५
वातोना ६ अधोमुखा ७ अनडुज्जिह्वा ८
अथ पुष्पी ६ दव्वी १ गोजिह्विका ११ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अपि च भावप्रकाशे ।
"गोजिह्वा गोजिका गोभी दार्व्विका खरपर्णिनी।
गोजिह्वा वातला शीता ग्राहिणी कफपित्तनुत ॥
हृद्या प्रमेहकासास्रव्रणज्वरहरी लघु ।
कोमला तुवरी तिक्ता स्वादुपाकरसा स्मृता ॥"
अस्या गुणा । कटुत्वम । तीक्ष्णत्वम । शीत
लत्वम । पित्तसर्व्वदन्तिविषविनाशित्वम । व्रण
सरोपणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्या
व्यवहारो यत्र तद्यथा,—
"सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हसपद्यपि ।
रजन्यौ गैरिक लेपो नखदन्तविषापह ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसग्रहे विषाधिकारे ॥)
गवेधुका । इति रत्नमाला ॥ गडगड इति
भाषा ॥

गोजिह्विका, स्त्री (गोजिह्वेव गोजिह्वा स्वार्थे
कन । अत इत्वञ्च ।) गोजिह्वा लता । इति
शब्दरत्नावली ॥

गोच पु (गोरच इव । पृषोदरादित्वात् साधु ।) गोछ । स तु नाभौ प्रवृद्धमांसगुडक । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरत ॥

गोडुम्ब, पु (गां भुवं तुम्बति अर्द्दतीति । गो+तुम्ब+क । पृषोदरादित्वात् साधु ।) ग्रीष्मजम । इति मेदिनी । बे । १० ॥ तरम्बुज इति ख्यात ॥

गोडुम्बा स्त्री (गोडुम्ब+स्त्रियां टाप् ।) गवाक्षी । इति मेदिनी । बे । १० ॥ गोमुक इति ख्याता गोमा इति राजगोमुक इति च ख्याता इत्येके । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । चित्रा २ गवाक्षी ३ । इत्यमर । २ । ४ । १५६ ॥ गोडुम्बिका ४ । इति रत्नमाला ॥

गोडुम्बिका, स्त्री (गोडुम्बा+स्वार्थे कन्+स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) गोडुम्बा । इति रत्नमाला ॥

गोणी स्त्री (प्रमाणादिगुणात् जात गोण निपातनात् टकारस्य णत्वं । गोणशब्दात् आवपने-ऽर्थे "जानपदकुण्डगोणेति ।" ४ । १ । ४२ । इति ङीष ।) धान्यादिवहनाधारविशेष । इति मुग्धबोधम । गुण इति भाषा ॥ द्रोणी परिमाणम । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने चतुर्थाध्याये ।
'विडालनकुलोष्ट्राणां चर्म्मगोण्या मृगस्य वा । प्रवेशयेद्वा स्वभ्यक्त श्वासशैलोपनाहितम ॥"
"शूर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रोणी वाही गोणी च सा स्मृता ।
माषटङ्काक्षविल्वानि कुडव प्रस्थमाढकम् । राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणा ॥"
इति शार्ङ्गधरेण पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये उक्तम् ॥
'गोणी शूर्पद्वयं विद्यात् खारी भारीन्तथैव च । द्वात्रिंशत् विजानीयात् वाह शूर्पाणि बुद्धिमान् ॥"
इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याय चरकेणोक्तम् ॥)
छिद्रवस्त्रम् । तत्पर्य्याय । प्राणी २ । इति हेमचन्द्र । ३ । ३४३ ॥

गोड पु (गो अण्ड इव ।) नाभौ वृद्धमांस गुडक । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमर । ३ । ५ । १८ ॥ गेड इति भाषा । पामरजाति । इहनाभियुक्ते चि । इति मेदिनी । डे । ११ ॥ अस्य रूपान्तर गोड गौड । इत्यमरटीका ॥

गोतम, पु (गोभिर्ध्वस्त तमो यस्य । पृषोदरादित्वात् साधु । एतन्निरुक्तिर्यथा महाभारते । १२ । ६३ । ६५ ।
"गोदमोऽहमतोऽधूमोऽदमस्ते समदर्शनात । गोभिस्तमो मम ध्वस्तं जातमात्रस्य देहत । विद्धि मां गोतम क्षत्रं यातुधानि ! निबोध माम् ॥")
गौतममुनि । स तु ब्रह्मपुत्त्र । इति गया माहात्म्ये वायुपुराणम् ॥

गोतमान्वय, पु (गोतमोऽन्वयो वंशप्रवर्त्तको यस्य ।) शाक्यमुनि । इति हेमचन्द्र ॥

गोतल्लज, पु (प्रशस्तो गौ "प्रशंसावचनैश्च ।" २ । १ । ६६ । इति कर्म्मधारय ।) उत्तमगौ । गोषु मध्ये तल्लज प्रशस्त: इति वा व्युत्पत्ति ॥

गोत्र, क्ली गवते शब्दयति पूर्व्वपुरुषान् यत । इति भरत ॥ (गु+'गुधृवीपतीति ।' उणा । ४ । १६६ । इति त्र ।) तत्पर्य्याय । सन्तति २ जननम् ३ कुलम् ४ अभिजन ५ अन्वय ६ वंश ७ अन्ववाय ८ सन्तान ९ । इत्यमर । २ । ७ । १ ॥ आख्या । (यथा कुमारे । ४ । ८ ।
'स्मरसि स्मर मेखलागुणै-
रुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ॥")
सम्भावनीयबोध । काननम् । क्षेत्रम् । वर्त्म । इति मेदिनी । रे । २६ ॥ छत्रम् । इति हेमचन्द्र ॥ सघ । वृद्धि । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वित्तम् । इति विश्व ॥ * ॥ "वंशपरम्पराप्रसिद्ध आदिपुरुष ब्राह्मणरूपम् ।
क्षत्त्रियवैश्ययोरपदिष्टातिदिष्टगोत्र शूद्रस्यातिदिष्टातिदिष्टगोत्रम् ।' इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ क्षत्त्रियवैश्यशूद्राणामतिदिष्टातिदिष्टगोत्रप्रवरमतएवैतेषां पुरोहितगोत्रप्रवरमित्यथ । तथा चाग्निपुराणे वर्णसङ्करोपाख्याने ।
"क्षत्त्रियवैश्यशूद्राणां गोत्रञ्च प्रवरादिकम् । तथान्यवर्णसङ्कराणां येषां विप्राश्च याजका ॥"
गोत्राणि तु चतुर्व्विंशति तथा च मनु ।
"शाण्डिल्य काश्यपश्चैव वात्स्य सावर्णकस्तथा । भरद्वाजो गौतमश्च सौकालीनस्तथापर ॥
कल्किमश्चाग्निवेश्यश्च कृष्णात्रेयवशिष्ठकौ । विश्वामित्र कुशिकश्च कौशिकश्च तथापर ॥
घृतकौशिकमौद्गल्यौ आलम्यान पराशर । सौपायनस्तथात्रिश्च वासुकी रोहितस्तथा ॥
वैयाघ्रपद्यकश्चैव जामदग्न्यस्तथापर । चतुर्व्विंशतिरेवैते गोत्रा कथिता पूर्व्वपण्डितै ॥"
तथा च मनु ।
'जमदग्निभरद्वाजौ विश्वामित्रात्रिगौतमा । वशिष्ठकाश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिण ॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते ॥"
एतदुपलक्षणमन्येषामपि दर्शनात । तथा च ।
"सौकालीनकमौद्गल्यौ पराशरहरस्तथा । काश्यपो विष्णुकौशिक्यौ कात्यायनात्रेय-
काश्यका ॥
कृष्णात्रेय साङ्कतिश्च कौण्डिल्यो गर्गसञ्ज्ञक । आङ्गिरस इति ख्यात अनाहृकाख्यसञ्ज्ञित ॥
अथ जैमिनिरिद्वाख्यो शाण्डिल्यो वात्स्य एव च ।
सावर्ण्यालम्यानवैयाघ्रपद्याश्च घृतकौशिक ॥
शक्ति कात्यायनश्चैव वासुकी गौतमस्तथा । शुनक सौपायनश्चैव मुनयो गोत्रकारिण ॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते ॥"
सर्व्वे चत्वारिंशद्गोत्रा । इति कुलदीपिका-धृतधनञ्जयकृतधर्म्मप्रदीप ॥ (मेघ । इति निघण्टु । १ । १० । यथा, ऋग्वेदे । २ । ५१ । ३ ।
"स गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरपोतात्रये शत
दुरेषु गातुवित ॥")

गोत्र, पु, (गां पृथिवीं त्रायते रक्षतीति । गो+त्रै+"आतोऽनुपसर्गे क ।" ३ । २ । ३ । इति क ।) पर्व्वत । इत्यमर । २ । ३ । १ ॥ (यथा भागवते । ७ । ६ । ९ ।
"नाद्यो नन्दन्तीनां गोत्राणामखिलस्य च ।")

गोत्रज त्रि (गोत्रे जायते इति । गोत्र+जन+ड ।) गोत्रोत्पन्न । स तु सकुल्यादिभ्य । पश्चान्न समानोदकभावान् पश्चाद्भवति । इति शुद्धि-तत्त्वम् ॥ (यथा याज्ञवल्क्ये । २ । १३८ ।
"पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुतो गोत्रजो बन्धु शिष्य सब्रह्मचारिण ॥")

गोत्रभित [द्] पु (गोत्रं पर्व्वतं भिनत्तीति । "सत्सूद्विषेत्यादि ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप । ततस्तुगागम ।) इन्द्र । इत्यमर । १ । १ । ४५ ॥ (यथा ऋग्वेदे । ६ । १७ । ३ ।
"यो गोत्रभिद्वज्रभृद्यो हरिष्ठा
स इन्द्र चित्रां अभितृन्धि वाजान् ॥"
यथा च भट्टौ । १ । २ ।
"सद्वासन गोत्रभिदाध्यवात्सीत ॥")

गोत्रवृक्ष, पु (गोत्रजात पर्व्वतजातो वृक्ष ।) धन्वनवृक्ष । इति भावप्रकाश ॥
"धन्वङ्गस्तु धनुर्वृक्षो गोत्रवृक्ष सुतेजन ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गोत्रा, स्त्री (गा पशून् सस्यानि जीवानितरांश्च त्रायते इति । त्रै+क । स्त्रियां टाप् च ।) पृथिवी । (गवां समूह । "इनित्रकट्यचश्च । ४ । २ । ५१ । इति त्र । टाप् च ।) गोसमूह । इति मेदिनी । रे । २६ ॥ (गायत्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४१ ।
'गान्धर्व्वी गह्वरी गोत्रा गिरिशा गहना गमी ॥')

गोद, पु (गा इन्द्रियाणि द्यायति शोधयतीति । गो+दै+क ।) मस्तकस्नेह । मास्तष्कम् । इति हेमचन्द्र ॥ (गां ददातीति । गो+दा+क ।) गोदातरि त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा मनु । ४ । २३१ ।
"वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वद । अनडुह श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम ॥')

गोदन्त, क्ली (गोर्दन्त इव अवयवो विद्यते यस्य ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (हरिताल शब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्या ॥)

गोदा, स्त्री, (गां जलं स्वर्गं वा ददाति स्नानैरिति । गो+दा+क । स्त्रियां टाप ।) गोदावरी नदी । इति हेमचन्द्र । ४ । १५ ॥ (गायत्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४३ ।
'गव्यापहारिणी गोदा गोकुलस्था गदाधरा ।'
गां ददातीति । दा+क्विप् । गोदातरि त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । २ ।
"गोदा इद्रेवतो मद ।"
"गोदाश्चक्षुरिन्द्रियव्यवहारप्रद ।" इति दया नन्दभाष्यम् ॥)

गोदारण, क्ली, (गौर्भूमिर्दार्य्यतेऽनेनेति । गो+दृ+णिच्+करणे ल्युट् ।) लाङ्गलम् । इत्यमर । २ । ९ । १४ ॥ कुद्दाल । इति हेमचन्द्र । ४ । ५५६ ॥

गोदावरी स्त्री, (गा जलं स्वर्गं वा ददातीति गोदा । तासु वरी श्रेष्ठा । वर+ङीष् सञ्ज्ञायाम् । यद्वा गां स्वर्गं ददाति । गो+दा+क्विप्+ङीप् रात्वादयश्च ।) नदीविशेषः । अस्या उत्पत्तिकथा यथा ब्रह्मवैवर्त्ते । १ । १२ — १२ ।

'गच्छन्तो गौतमाद्याया ब्राह्मणी रवि नन्दन ।
ददर्श कामुक शान्त पुष्पोद्याने च निर्जने ॥
तया निवारितो यत्नात् कालेन बलवान् सुर ।
अतीवसुन्दरी दृष्ट्वा वीर्य्याधानं चकार स ॥
दद्रे तत्याज गर्भं सा पुष्पोद्याने मनोहरे ।
सद्यो बभूव पुत्त्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभ ॥
सपुत्त्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीडिता तदा ।
स्वामिनं कथयामास यन्मार्गे दैवसङ्कटम् ॥
विप्रो रोषेण तत्याज तञ्च पुत्त्र स्वकामिनीम् ।
सरिद्बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता ॥")

तत्पर्य्यायः । गोदा २ । इति हेमचन्द्रः ॥ गौतमसम्भवा ३ ब्रह्माद्रिजाता ४ गौतमी ५ । (यथा हितोपदेशे ।

'अस्ति गोदावरीतीरे विशाल शाल्मलीतरु ॥")

इयमेव पीठस्थानविशेषः । अत्र देवी त्रिसन्ध्या-ख्यया विराजते । यथा देवीभागवते । ७ । ३० । ६८ ।

'गोदावर्य्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया ॥")

अस्या जलस्य गुणा । पित्तास्रिरक्तानिलवायु-पापकुष्ठादिदुष्टामयदोषबल्ल्यानाशित्वम् । परम पथ्यत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

गोदुग्धदा स्त्री, (गवा दुग्धं ददाति आधिक्येन सम्पादयतीति । गो+दा+क । तद्भक्षणेन गवां दुग्धवर्द्धनादस्यास्तथात्वम् ।) चणिकाख्यतृणम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

गोदोहनी स्त्री (गावो दुह्यन्तेऽस्यामिति । गो+दुह+अधिकरणे ल्युट् ।) गोदोहनपात्रम् । तत्पर्य्याय । पारी २ । इति जटाधर ॥

गोद्रव, पु, (द्रवति स्रवतीति । द्रु+अच् द्रव । गवा द्रव ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

गोधन क्ली, (गवा धन समूह ।) गोसमूह । इत्यमर । २ । ९ । ५८ ॥ (यथा गो रामायणे । २ । ३२ । ४२ ।

'स आत्मनो दृढा कक्षा बद्ध्वा सम्भ्रान्तमानस ।
दण्डमुद्यम्य सहसा प्रास्थे गोधन प्रति ॥")

धन पु (धन शब्दे भावे अप् धन शब्द । गोवत्सस्येव धन शब्दो यस्य ।) स्थलाग्रबाण । इति हरिवंश ॥ तुक्का इति भाषा ॥

गोधा, स्त्री, (गुध्यते परिवेष्ट्यते बाहुर्यया । गुध +"हलश्चेति ।" करणे घञ् ।) धनुर्गुणाघात-वारणाय प्रकोष्ठबद्धा चर्म्मकृतपट्टिका । तत्पर्य्याय । तला २ ज्याघातवारणा ३ । इत्यमर । २ । ८ । ८४ ॥ तलम् ४ । इति तट्टीका ॥ (यथा महाभारते । ३ । १७ । ३ ।

'विक्षिपन्नाददच्चापि धनु श्रेष्ठ महाबले ।
तूणखड्गधर शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥")

जन्तुविशेष । गोसाप इति भाषा ॥ सा तु स्थलजजलजभेदात् द्विविधा । तत्पर्य्याय । निहाका २ गोधिका ३ । इत्यमर । १ । १ । ८ ॥ दारुमुखाह्वा ४ । (यथा, दृहत्संहितायाम् । ५४ । १७ ।

"श्वेता गोधार्द्धनरे पुरुषे स्वादुस्तरा तत कृष्णा ।
पीता सिता ससिकता ततो जल विनिर्द्दिशेद-मितम ॥"

पञ्चनखतया गोधाया मास भक्ष्यत्वेन ग्राह्य-मित्यभिहित मन्वादिभिर्धर्म्मशास्त्रप्रयोक्तृभि । यथा मनु । ५ । १८ ।

"श्वाविध शल्लक गोधा खड्गकूर्म्मशशास्तथा ।
भक्ष्यान पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्राश्चैकतोदत ॥")

अस्या मासगुणा । वातश्वासकासनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ पाके मधुरत्वम् । कषायत्वम् । कटुरसत्वम् । पित्तनाशित्वम् । रक्तशुक्र-बलकारित्वम् । इति राजवल्लभ ॥

("गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे ।
वातपित्तप्रशमनी बृंहणी बलवर्द्धनी ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

गोधापदिका, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूलमस्या । स्वाङ्गत्वात् ङीष् । तत "कुम्भपदीषु च ।" ५ । ४ । १३९ । इति पद्भाव । गोधापदी । तत स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) गोधापदीलता । इति शब्दरत्नावली ॥

गोधापदी, स्त्री (गोधाया इव पादो मूल यस्या । स्वाङ्गत्वात् ङीष् । "कुम्भपदीषु च" ५ । ४ । १३९ । इति पद्भाव ।) लताविशेष । गोया-लिया इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । सुवहा २ । इत्यमर । २ । ४ । ११६ ॥ हंसपदी ३ गोधाङ्घ्री ४ त्रिफला ५ । इति भरत ॥ त्रिपदी ६ मधुस्रवा ७ हंसपादी ८ । इति रत्नमाला ॥ हंस-पादिका ९ हंसाङ्घ्रि १० रक्तपादी ११ त्रिपर्णी १२ घृतमण्डलिका १३ विश्वग्रन्थि १४ त्रिपादिका १५ त्रिपादी १६ कीटमारी १७ कर्णाटी १८ ताम्रपादी १९ विक्रान्ता २० ब्रह्मादनी २१ पदाङ्गी २२ शीताङ्गी २३ सुतपादिका २४ सञ्चारिणी २५ पदिका २६ प्रह्लादी २७ कीटपादिका २८ धार्त्तराष्ट्रपदी २९ गोधापदिका ३० । इति शब्दरत्नावली ॥ छिन्ना ३१ हंसवती ३२ । इति जटाधर ॥ अस्या गुणा । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विषभूतभ्रान्त्यपस्मारदोषनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । सुवली । तालमूली इति ख्याता । इति राजनिर्घण्ट ॥

गोधास्कन्ध, पु (गोधेव स्कन्धोऽस्य ।) विट्खदिर । इति राजनिर्घण्ट ॥

गोधि, पु, (गावौ नेत्रे धीयेते अस्मिन् । "कर्म्म-ण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति कि ।) ललाटम् । इत्यमर । २ । ६ । ९२ ॥ (गुध्नाति क्रुप्यतीति । गुध+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा । ४ । ११८ । इति इन् ।) गोधिका । इति शब्दरत्नावली ॥

गोधिका स्त्री (गुध्नातीति । गुध+ण्वुल् । टाप् अत इत्वञ्च ।) गोधा । इत्यमर । १ । १ । २२ । गोसाप इति भाषा ॥

गोधिकात्मज पु (गोधिकाया आत्मज ।) स्थूलगोधिका । गोधाशिशुतुल्याकारकोऽपरस्थलजन्तु-विशेष लोके इति ख्यात इति भरत । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्याय । गोधेर २ । गोधार ३ गोधेय ४ । इत्यमर । २ । ५ । ६ । (सर्पाद्गोधायामुत्पन्ने जन्तुविशेषे इति गोधिकापुत्त्रशब्दार्थ शब्दार्थचिन्तामणि ॥)

गोधिनी स्त्री (गोधेव क्रीडाभेदं साऽस्त्यस्या इति इनि ङीप् च ।) चविका । सा तु बृहतीभेद । इति राजनिर्घण्ट ॥

गोधुक्, [ह्] त्रि, (गा दोग्धीति । गो+दुह+"सत्सू-द्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् ।) गोदोग्धा । इति व्याकरणम् ॥ (यथा ऋग्वेदे । १ । १६४ । २६ ।

'उप ह्वये सुदुघा धेनुमेता
सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम ॥")

गोधुम, पु (गुध+"गुधेरूम ।" उणा । ५ । २ । इति ऊम । निपातनात् ह्रस्व ।) गोधूम । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गोधूम, पु (गुध्यते वेष्ट्यते त्वगादिभि । गुध+"गुधेरूम ।" उणा । ५ । २ । इति ऊम ।) नागरङ्ग । ओषधीविशेष । ब्रीहिभेद । इति मेदिनी ॥ मे । ४२ । गम गोम इति च भाषा । शेषस्य पर्य्याय । बहुदुग्ध २ अपूप ३ म्लेच्छ-भोजन ४ यवन ५ निस्तुषक्षीर ६ रसाल ७ सुमना ८ । (यथा, मनु । ५ । २५ ।

"यवगोधूमज सर्व्व पयसश्चैव विक्रिया ॥")

अस्य गुणा । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । वातपित्तदाहनाशित्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मदबल-रुचिवीर्य्यकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ बृंहणत्वम् । जीवनहितत्वम् । शीतत्वम् । भग्नसन्धानस्थैर्य्यकारित्वम् । सारकत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ (अथ गोधूमस्य नामानि लक्षणं गुणाश्च ।

"गोधूम सुमनोऽपि स्यात् त्रिविध स च कीर्त्तित ।
महागोधूम इत्याख्य पश्चाद्देशात् समागत ॥
महागोधूम वड गोधूमा इति लोके ।
मधूली तु तत किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा ।
निःशूको दीर्घगोधूम क्वचिन्नन्दीमुखाभिध ॥
गोधूमो मधुर शीतो वातपित्तहरो गुरु ।
कफशुक्रप्रदो बल्य स्निग्ध सन्धानकृत् सर ॥
जीवनो बृंहणो वर्ण्यो व्रण्यो रुच्य स्थिरत्वकृत् ।
कफप्रदो नवीनो न तु पुराण ।
पुराणयवगोधूम क्षौद्रजाङ्गलशूलभागिति ।
वाग्भटेन वसन्ते गृहीतत्वात् ।
मधूली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघु ।
शुक्रला बृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुख स्मृत ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गोधूमचूर्ण क्ली (गोधूमस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृत गोधूम । मयदा इति भाषा ॥ यथा,—
'शुष्कगोधूमचूर्णं न किञ्चित्पुष्टाच्च रोटिकाम् ॥'
इति भावप्रकाश ॥

गोधूमसम्भव क्ली (सम्भवत्यस्मादिति सम्भव उत्पत्तिस्थानम् । गोधूम सम्भवोऽस्य ।) सौवीरम् । काञ्जिकभेद । इति राजनिघण्ट ॥

गोधूमसार पु गोधूमस्य सारभाग । पालो इति भाषा ॥ तत्करणविधिर्यथा । 'निस्तुष गोधूम उदूखले कण्डयित्वा सन्ध्याकाले मृत्तिका पात्रे जले मग्न कारयित्वा परदिने प्रभाते उपरिस्थजल क्रमेण दूरीकृत्य नीचस्थसार रौद्रे शुष्क कृत्वा पात्रान्तरे स्थापयेत ।' इति पाकराजेश्वर ॥

गोधूमी स्त्री (गा धमयतीति । धमि + अण् । गौरादित्वात् ङीष ।) गोलोमिका । इति राजनिघण्ट ॥ (गोलोमिकाशब्देऽस्या विवरण ज्ञेयम् ॥)

गोधूलि, स्त्री (गवा खुरोत्थिता धूलिर्यत्र काले ।) कालविशेष । गोधूलिकालस्तु त्रिविध । यथा ग्रीष्मे अर्द्धास्तरविकाल । हेमन्तशिशिरयोर्मृदुतापप्राप्तपिण्डीकृतरविकाल । वर्षाशरद्वसन्तेष्वस्तगतरविकाल । यथा,—
'गोधूलि त्रिविधा वदन्ति मुनयो नारीविवाहादिके
हेमन्ते शिशिरे प्रयाति मृदुतां पिण्डीकृते भास्करे ।
ग्रीष्मेऽर्द्धास्तमिते वसन्तसमये भानौ गतेऽदृश्यता
मर्य्ये चास्तमुपागते च नियत वर्षाशरत्कालयो ॥"
इति दीपिका ॥

गोधेनु स्त्री, (गौरेव धेनु ।) दुग्धवती गवी । इति सङ्क्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

गोधेर पु (गोधति धातूनामनेकार्थत्वात् रक्षतीति । गुध + बाहुलकादेरक ।) गोधा । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥

गोनन्दी, स्त्री, (गवि जले नन्दतीति । नन्द + अच । गौरादित्वात् ङीष ।) सारसपक्षिणी । इति हारावली ॥

गोनर्द क्ली,(गवि पृथिव्या नर्द्दति स्वनाम्ना आख्यायत इत्यर्थ । नर्द + अच ।) मुस्तकम । इति मेदिनी । दे । २८ ॥

गोनर्द पु (गवि जले नर्द्दति कूजतीति । गो + नर्द + "नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच ।"३ । १ । १३४ । इति पचादित्वादच ।) सारसपक्षी । इति मेदिनी । दे । २८॥ (गोभिर्वाग्भिर्नर्द्दतीति । अच ।) देशविशेष । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । १२ ।
"कङ्कटटङ्कणवनवासि
शिविकफणिकारकोङ्कणाभीरा ।
आकरवेणावन्तक-
दशपुरगोनर्द्दकेरलका ॥"
गोनर्द्दस्य देशस्य राजा । 'तद्राजेऽपि ।' २ । ४ । ६२ । इत्यण । गोनर्द्दराज । यथा राजतरङ्गिण्याम् । १ । ५७ ।
"काश्मीरेन्द्र स गोनर्द्दो वलभद्राटकृष्णया ।
दिष्टा कैलासहासिन्या प्रतापी पर्य्यपास्यत ॥")

गोनर्द्दीय पु, (गोनर्द्दे देशे भव । गोनर्द्द + 'एङ प्राचा देशे । १ । १ । ७५ । इति वृद्धसंज्ञत्वात् छ ।) पतञ्जलिमुनि । इति हेमचन्द्र । ३ । ५१५ ॥ (अस्य गोनर्द्ददेशोद्भतत्वात् तथात्वम । तद्देशभवे त्रि ॥)

गोनस पु, (गोरिव नासिका यस्य । 'अञ्‌ नासिकाया सञ्ज्ञाया नस चास्थूलात ।" ५ । ४ । ११८ । इति अच नसादेशश्च ।) सर्पविशेष । वोडा इति ख्यात इत्यन्ये । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । तिलित्स २ । इत्यमर । १ । ८ । ४ । गोनास २ घोनस ४ । इति हेमचन्द्र ॥ मण्डली वोड् ५ । इति विक्रमादित्य ॥ वोन्‌ ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा सुश्रुते कल्पस्थान चतुर्थाध्याये ।
"मिलिन्दको गोनसो वृद्धगोनस पनसी ॥")
वैक्रान्तमणि । इति राजनिघण्ट ॥

गोनाथ पु (गवा नाथ ।) अनड्वान् । इति राजनिर्घण्ट ॥

गोनास, क्ली, (गोर्नासा इव आकृतिरस्य । गोनसाकारत्वादस्य तथात्वम ।) वैक्रान्तमणि । इति राजनिर्घण्ट ॥

गोनास पु (गोनासा इव नासा यस्य ।) गोनस सर्प । इति हेमचन्द्र । ४ । ३७२ ॥

गोनिष्यन्द, पु (गोभिर्निष्यन्दते क्षरतीति । नि + स्यन्द + पचाद्यच । यद्वा गवा निष्यन्द । 'कृद् विहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते ।' इति न्यायात ।) गोमूत्रम । इति राजनिघण्ट ॥

गोप पु (गोजलात् कफपित्तादिदूषितरसात पाति रक्षतीति । गो + पा + "आतोऽनुपसर्गे क ।" ३ । २ । ३ । इति क ।) बोल । (गा गोजाति पाति रक्षतीति । गो + पा + क ।) जातिविशेष । गोयाला इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । गोसङ्ख्य २ गोधुक ३ आभीर ४ वल्लव ५ गोपाल ६ । इत्यमर । २ । ६ । ५७॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"मणिबन्ध्या तन्त्रवायात् गोपजातेश्च सम्भव ।"
इति पराशरपद्धति ॥
(यथा मनु । ८ । २६ ।
"व्याधाञ्छाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूलखानकान् ।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्याश्च वनचारिण ॥")
गोष्ठाध्यक्ष । (गां पृथिवीं पाति रक्षतीति । पा + क ।) पृथ्वीपति । बहुग्रामस्याधिकृत । इति मेदिनी । पे । ५ ॥ (गा पाति रक्षतीति । पा + क । गोरक्षक । यथा मनु । ८ । २३१ ।
"गोप क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्य सा स्यात् पालेऽभृते भृति ॥"
गन्धर्व्वविशेष । यथा रामायणे । । ६१ । ४८ ।
'नारदस्तुम्बुरुर्गोप प्रभया सूर्य्यवर्चस ।
एते गन्धर्व्वराजानो भगस्याग्रतो जगु ॥")

गोप त्रि (गोपायति रक्षतीति । गुपू त रक्षणे गुप + आय + 'आयादय आर्द्धधातुके वा । ३ । १ । ३१ । इति अच ।) रक्षक । उपकारक । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा ऋग्वेदे । १ । ८१ । १ । "द्विबर्हसो य उप गोपमागुरदक्षिणासो अच्युता दुदुक्षन ॥")

गोपक पु (गोप + स्वार्थे कन ।) बाल । बहुग्रामाधिपति । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपकन्या स्त्री, (इन्द्रियाद्युपलक्षितशरीररक्षकस्य गोपस्य वैद्यस्य कन्येव हितकारित्वात ।) शारिवौषधि । इति राजनिर्घण्ट ॥ (गोपस्य कन्या ।) आभीरसुता ॥ (यथा,—
'युवतीर्गोपकन्याश्च रात्रौ सकाल्य कालवित् ।
कैशोरक मानयन् वै सह ताभिर्मुमोद ह ॥"
इति हरिवंशे । ७६ । १८॥)

गोपघोण्टा, स्त्री (गोपप्रिया घोण्टा बदरीविशेष ।) हस्तिकोलि । इति रत्नमाला ॥ बदरीसदृश सूक्ष्मफलवृक्ष । शेयाकुल इति भाषा ॥ यथा शब्दरत्नावल्याम् ।
('बदरीसदृशाकारो वृक्ष सूक्ष्मफलो भवेत् ।
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते ॥")
विकङ्कतवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

गोपति, पु, (गोवृषभस्य पति । यद्वा गवा पशूना जीवाना पति ।) शिव । (यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२ ।
'गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्म्मवसनो हरि ॥"
गा पृथ्वी जगदित्यर्थ पाति पालयतीति । गो + पा + डति । विष्णु । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ६६ ।
"उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्य पुरातन ।"
गोपेन्द्रनन्दनश्च । यथा, हरिवंशे । ७९ । ४ ।
"अमानुषाणि कर्म्माणि पश्यामस्तव गोपते ॥"
असुरभेद । यथा महाभारते । ३ । १२ । ३५ ।
"गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ ॥"
गवा रश्मीना पति ।) सूर्य्य । (यथा भागवते । १ । १२ । १ ।
"परिभ्रमन्तमुल्काभा भ्रामयन्त गदा मुहु ।
अस्त्रतेज स्वगदया नीहारमिव गोपति ॥"
गो पृथिव्या पति ।) राजा । (गवा सारभेयाणा पति ।) वृष । इति मेदिनी ॥ ते । १ ७॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । ११५ ।
"शार्दूलहंससमदद्विपगोपतीना
तुल्या भवन्ति गतिभि शिखिना च भूपा ।
येषाञ्च शब्दरहित स्तिमित च यात
तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्रा ॥")
ऋषभनामौषधि । इति राजनिर्घण्ट ॥

गोपदल, पु (गोपद गोचरण्यासयोग्य स्थान लाति गृह्णातीति । गोपद + ला + क ।) गुवाक । इति त्रिकाण्डशेष ॥

गोपनं, क्ली, (गुप + भावे ल्युट्।) अपह्नवः। (यथा महानिर्वाणतन्त्रे। ४। ७६।
'गोपनाद्धीयते सत्यं न गुप्तिरनृतं विना।
तस्मात् प्रकाशतः कुर्य्यात् कालिकं कुलसाधनम्॥')
कुत्सनम्। रक्षा। (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे। २।
'अधिकसमाप्तसमरः प्रथितो भुवनेषु गोपनरसोत्सुकः॥')
व्याकुलत्वम्। दीप्तिः। इति कविकल्पद्रुमे गुपधात्वर्थदर्शनात्॥ तमालपत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ तेजपात इति भाषा॥

गोपनीयं, क्ली, (गुप + अनीयर्।) गोप्यम्। गोपितव्यम्। यथा,—
'स्वर्गेऽपि दुर्लभा विद्या गोपनीया प्रयत्नतः।"
इति नाडीप्रकाशः॥

गोपवधूः, स्त्री, (गोपस्य वधूरिव प्रियत्वात्। गोपान् बध्नाति स्वगुणेन इति वा। बन्ध + बाहुलकात् ऊन्।) शारिवा। इति भावप्रकाशः॥ गोपस्य पत्नी च॥ (यथा गीतगोविन्दे। १। ४१।
'पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम्।
गोपवधूरनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चमरागम्॥")

गोपभद्रं, क्ली, (गोपे भद्रमिव।) शालूकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

गोपभद्रा, स्त्री, (गोपानां भद्रं मङ्गलं यस्याः यस्या वा गोपाद्यारण्यकजातिभिः पूज्यत्वाद्धस्याः तथात्वम्।) काश्मरीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोपभद्रिका, स्त्री, (गोपभद्रा सञ्ज्ञायां कन्। टापि अत इत्वञ्च।) गम्भारीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

गोपरसः, पुं, (गोपः गन्धद्रव्यविशेषः। गोपः रसो द्रव्यम्। गोपः अभ्यन्तरगुप्तो रसो यस्मिन् वा।) गन्धरसः। इति शब्दरत्नावली॥

गोपवल्ली, स्त्री, (गाः पाति रक्षतीति। पा + कः। टाप्। गोपा चासौ वल्ली चेति कर्म्मधारयः।) मूर्व्वा। शारिवा। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
गोपवल्ली कराला च सुगन्धा भद्रवल्लिका।
गोपीभद्रा नागजिह्वा नागनिर्ह्रातिशारिवा॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
यथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५१ अध्याये।
"गोपवल्ल्युदके सिद्धं स्यादन्यदष्टिगुणं घृतम्॥")
श्यामालता। इति शब्दरत्नावली॥

गोपा, स्त्री, (गाः पाति रक्षतीति। पा + "आतो ऽनुपसर्गे कः।" ३।२।३। इति कः। स्त्रियां टाप्।) श्यामालता। इत्यमरटीकायां शब्दरत्नावली च॥ (गाः पाति रक्षतीति। पा रक्षणे + कप्राप्तिविषये वासरूपन्यायेन "आतो मनिन्क्वनिप्वनिपश्च।" ३।२।७४। इति चेन विच् अदन्तत्वाभावादाप् विधेरभावे गोपाः गोरक्षाकर्त्ता। गोपा विश्वपावदिति मुग्धबोधव्याकरणम्॥)

गोपानसी, स्त्री, (गोपायति रक्षति गृहाच्छादनमिति। गुपू रक्षणे + बाहुलकात् असच् यलोपश्च। गौरादित्वात् ङीष् च।) वडभी। गृहाणामग्रभागे दत्तवक्रकाष्ठम्। मुन्नी इति भाषा॥ इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ गृहच्छदे वडभी तदाच्छादनाय वक्रीकृत्य यत् काष्ठं दीयते सा वडभी चतुष्किकाछादनाय वक्रीकृत्य यत् काष्ठं दीयते सा। इति मधुः॥ पटलाधोवंशपञ्जरम्। इति भट्टः॥ कर्णिकाविष्कम्भितारुरित्यन्ये। वक्रीभूतं पृष्ठकाष्ठम्। इत्येके। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा माघे। ३। ४६।
"गोपानसीषु क्षणमास्थितानां
आलम्बिभिश्चन्द्रकिणां कलापैः।
हरिन्मणिश्याममृणाभिरामै-
र्गृहाणि नीध्रैरिव यत्र रेजुः॥')

गोपायितः, त्रि, (गुपू + रक्षणे। गोपाय्यते स्म इति। गोपाय + कर्म्मणि क्तः।'आयादय आर्द्धधातुके वा।" ३।१।३१। इति आयागमश्च।) रक्षितम्। इत्यमरः। ३।१।१०६॥ (भावे क्तः रक्षणम्॥)

गोपालः, पुं, (गाः पालयतीति। गो + पाल + "कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) गवां पालकः। वृन्दावनस्थगोपालानां स्वरूपं यथा
'गोपाला मुनयः सर्व्वे वैकुण्ठानन्दमूर्त्तयः॥'
इति पद्मपुराणे पातालखण्डे व्यासं प्रति श्रीकृष्णवाक्यम्॥ * ॥ (गां पृथिवीं पालयतीति। गो + पाल + अण्।) राजा। (गां पृथिवीं वेदं वा पालयतीति।) नन्दनन्दनः कृष्णः। इति मेदिनी। ले। ८८॥ * ॥ श्रीगोपालस्य ध्यानं यथा
"अव्यात् व्याकोषनीलाम्बुजरुचिररुणाम्भोजनेत्रोऽम्बुजस्थो
बालो जङ्घाकटीरस्थलकलितरणत्किङ्किणीको मुकुन्दः।
दोर्भ्यां हैयङ्गवीनं दधदतिविमलं पायसं विश्ववन्द्यो
गोगोपीगोपवीतो रुरुनखविलसत्कण्ठभूषश्चिरं वः॥"
इति तन्त्रसारः॥ * ॥
तस्य स्वरूपं यथा—
श्रीव्यास उवाच।
"ततोऽहमब्रुवं हृष्टः पुलकोत्फुल्लविग्रहः।
त्वामहं द्रष्टुमिच्छामि चक्षुर्भ्यां मधुसूदन।॥
यत्तत् सत्यं परं ब्रह्म जगद्योनिर्जगत्पतिः।
वदन्ति वेदशिरसि चाक्षुषं नाथ! मेऽस्तु तत्॥
श्रीभगवानुवाच।
ब्रह्मणैव पुरा पृष्टः प्रार्थितश्च यथा पुरा।
यदवोचमहं तस्मै तत्तुभ्यमपि कथ्यते॥
मामेके प्रकृतिं प्राहुः पुरुषञ्च तथेश्वरम्।
धर्म्ममेके धनञ्चैके मोक्षमेकेऽकुतोभयम्॥
शून्यमेके भावमेके परमार्थमथापरे।
देवमेके देवमेके ब्रह्ममेके मनः परे॥
बुद्धिमेके कालमेके शिवमेके सदाशिवम्।
अपरे वेदशिरसि स्थितमेकं सनातनम्॥
सद्भावं विक्रियाहीनं सच्चिदानन्दविग्रहम्।
मन्मायामोहितधियः सर्व्वकालेषु तादृशाः।
कोऽपि वन्द्यः पुमान् लोके मदनुग्रहभाजनः।
पश्यात्र दर्शयिष्यामि स्वं रूपं वेदगोपितम्।
ततोऽपश्यमहं भूप! बालं बालाम्बुदप्रभम्।
गोपकन्यावृतं गोपं हसन्तं गोपबालकैः॥
कदम्बमूलमासीनं पीतवाससमद्भुतम्।
वनं वृन्दावनं नाम नवपल्लवमण्डितम्॥
कोकिलभ्रमरारावमनोभवमनोहरम्।
नदीमपश्यं कालिन्दीमिन्दीवरदलप्रभाम्॥
गोवर्द्धनं तथापश्यं कृष्णरामकरोद्धृतम्।
महेन्द्रदर्पनाशाय गोगोपालसुखावहम्॥
दृष्ट्वा विहृष्टो ह्यभवं सर्व्वभूषणभूषणम्।
गोपालमबलासङ्गमुदितं वेणुनादितम्॥
ततो मामाह भगवान् वृन्दावनचरः स्वयम्
यदिदं मे त्वया दृष्टं रूपं दिव्यं सनातनम्॥
निष्कलं निष्क्रियं शान्तं सच्चिदानन्दविग्रहम्।
पूर्णं पद्मपलाशाक्षं नातः परतरं मम॥
इदमेव वदन्त्येते वेदाः कारणकारणम्।
सत्यं व्यापि परानन्दं चिद्घनं शाश्वतं शिवम्॥
नित्यां मे मथुरां विद्धि वनं वृन्दावनं तथा।
यमुनां गोपकन्याश्च तथा गोपालबालकान्॥
ममावतारो नित्योऽयमत्र मा संशयं कृथाः।
ममेष्टा हि सदा राधा सर्व्वज्ञोऽहं परात्परः॥
मयि सर्व्वमिदं विश्वं भाति मायाविजृम्भितम्॥
इति पद्मपुराणे पातालखण्डम्॥ * ॥
द्वादशगोपालास्त्वेतन्त्यशब्दे द्रष्टव्याः॥

गोपालकः, पुं, (गाः पशून् जीवजातमित्यर्थः पालयति रक्षतीति। गो + पालि + ण्वुल्।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ श्रीकृष्णः। यथा,—
"दाता फलानामभिवाञ्छितानां
प्रागेव गोपालकमन्त्र एषः।
क्रमदीपिका॥
गोपालशब्दात् स्वार्थे के गोरक्षकश्च॥ (यः गवां पालकः रक्षकः। पालि + ण्वुल्। यथा महाभारते। २। २७६। ६।
"अथ संस्कारयित्वा तु लङ्घयित्वा त्रिहायणान्।
हतो गोपालके प्रीतो व्यहरत् कुरुनन्दन॥'
चण्डमहासेननृपतेः पुत्त्रयोरन्यतरः। यथा कथासरित्सागरे। ११। ७४।
"जातौ द्वौ तनयौ चण्डमहासेनस्य भूपतेः।
एको गोपालको नाम द्वितीयः पालकस्तथा॥')

गोपालकर्कटी, स्त्री, (गोपालप्रिया कर्कटी फलविशेषः।) कर्कटीभेदः। गोयालकाकरी गुरुभा इति च हिन्दी भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वन्या २ गोपकर्कटिका ३ क्षुद्रेर्व्वारुः ४ क्षुद्रफला ५ गोपाली ६ क्षुद्रचिर्भिटा ७। अस्या गुणाः। शीतलत्वम्। मधुरत्वम्। पित्तमूत्रकृच्छ्राश्मरीमेहदाहशोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गोपालिका, स्त्री (गोपालकस्य गोरक्षकस्य पत्नी। "पालकान्तान्न।" ४। १। ४८। इत्यस्य

ात इति न ङीष् अन्यत्रापि अत [illegible] ।) गोपालपत्नी । इति मुग्धबोधम् ॥ नीरविशेषः । तत्पर्य्यायः । महाभीरु २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७ ॥

गोपाली स्त्री (गोपालस्य प्रिया । गोपाल–जाता ङीष् ।) गोपालककर्कटी । गोरक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपालस्य पत्नी । गोपाल–शब्दात् ङीष् । गोपपत्नी ॥ स्कन्दानुचरमातृविशेषः । यथा महाभारते । ९ । ४६ । ० ।
'ज्ञ [illegible] नाता च गोपाली बृहदम्बालिका तथा ॥')

गोपाष्टमी स्त्री, (गोपप्रिया अष्टमी । शाकपार्थिववत् समासः ।) कार्त्तिकशुक्लाष्टमी । यथा —
"शुक्लाष्टमी कार्त्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः ।
तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोपः पूर्व्वन्तु वत्सपः ॥
तत्र कुर्य्यात् गवां पूजां गोग्रासं गोप्रदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कार्य्यं सर्व्वान् कामानभीप्सता ॥"
इति कूर्म्मपुराणम् ॥

गोपिका, स्त्री, (गोपी एव स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च ।) गोपी । यथा —
'न खलु गोपिकानन्दनो भवा-
नखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ।"
इति श्रीभागवते । १० । ३१ । ४ ॥
(गोपायति रक्षति या । गुपू रक्षणे + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) रक्षित्री ॥

गोपिनी, स्त्री (गोपायति रक्षतीति । गुप + णिनि ङीप् च ।) श्यामालता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वीराचारिपश्वाचारिणां पूजनीया नायिकाविशेषः । यदुक्तं गुप्तसाधनतन्त्रे १ म पटले ।
"नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ।
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ॥"
अस्या निरुक्तिर्यथा, कुलार्णवतन्त्रे ।
"आत्मानं गोपयेत् या च सर्व्वदा पशुसङ्कटे ।
सर्व्ववर्णोद्भवा रम्या गोपिनी सा प्रकीर्त्तिता ॥")

गोपिल त्रि (गोपायति रक्षतीति । गुपू रक्षणे + 'मिथिलादयश्च ।" उणा । १ । ५८ । इति इलच् निपातनात् किद्भावः ।) गोप्ता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गोपी, स्त्री (गोपस्य स्त्री । "पुंयोगादाख्यायाम् ।" ४ । १ । ४८ । इति ङीष्) गोपपत्नी । वृन्दावनस्थगोपीनां स्वरूपं यथा —
"गोप्यस्तु श्रुतयो ज्ञेया स्वाधिजा गोपकन्यकाः ।
देवकन्याश्च राजेन्द्र ! न मानुष्यः कथञ्चन ॥" * ॥
तत्र ब्रजबाला यथा,—
पूर्णरसा रसमन्थरा रसालया रससुन्दरी रसपीयूषधामा रसतरङ्गिणी रसकल्लोलिनी रसवापिका अनङ्गमञ्जरी अनङ्गमानिनी मदयन्ती रङ्गविह्वला ललिता ललितयौवना अनङ्गकुसुमा मदनमञ्जरी कलावती रतिकला कलकण्ठी कलाख्या रतोत्सुका रतिसर्व्वस्वा रतिचिन्तामणि इत्याद्या ॥ * ॥
[illegible] निगमा यथा —
उद्गीता सुभगा [illegible] कलगीता कलस्वना [illegible] कण्ठिता विपञ्ची कलपदा बहुमता [illegible] सुनिष्ठा [illegible] [illegible] सुप्रयोगा [illegible] [illegible] इत्याद्या ॥ * ॥
मुनिगणा यथा —
उग्रतपा [illegible] प्रियव्रता [illegible] सुरेखा । सुपर्व्वा बहुप्रदा [illegible] । [illegible] अपर्णा । सुपर्णा मत्ता सुलक्षणा सुदती गुणवती सोकालिनी सुलोचना सुमना सुभद्रा सुशीला सुरभि सुखदायिका इत्याद्या ॥ * ॥
गोपबाला यथा —
चन्द्रावली चन्द्रिका काञ्चनमाला रुक्मिणी माला वती चन्द्रानना चन्द्ररेखा चान्द्रवापी चन्द्रमाला चन्द्रप्रभा चन्द्रकला सोवर्णमाला मणिमालिका वर्णप्रभा शुद्धकाञ्चनसन्निभा मालती यूथी वासन्ती नवमल्लिका मल्ली नवमल्ली शेफालिका सौगन्धिका कस्तूरी पद्मिनी कुमुद्वती रसाला सुरसा मधुमञ्जरी रम्भा उर्व्वशी सुरेखा [illegible] रेखिका वसन्ततिलका इत्याद्या । इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ अस्या विवरणं कृष्णशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ (गोपायति रक्षतीति । गुप + अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) शारिवा । रक्षिका । इति विश्वः ॥ (रक्षित्री यथा रघु । ४ । २० ।
"इक्षुच्छाया निषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् । आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥")
प्रकृति । यथा गोपायति सकलमिदं गोपायति परं पुमांसं गोपीप्रकृतिरिति क्रमदीपिका ॥

गोपीथ, क्ली, (गोपायति रक्षति भवबन्धनादिति । यद्वा गाः पशून् पाति रक्षतीति । गुप अथवा गो + पा + "निशीथगोपीथावगथाः ।" उणा । २ । ९ । इति थकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) तीर्थस्थानम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यां उणादिवृत्तिः ॥ (गावः पिबन्त्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या जलाशयादि । इति चिन्तामणिः ॥)

गोपीथ, पुं (गुप्यते रक्ष्यते इति । गुप + "निशीथगोपीथावगथाः ।" उणा । २ । ९ । इति भावे थकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) रक्षणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १९ । १ ।
"प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रहूयसे । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥"
"गोपीथाय पृथिवीन्द्रियादीनां रक्षणाय ॥"
इति दयानन्दभाष्यम् ॥ गां वाणीं पृथिवीं वा पातीति व्युत्पत्त्या । गो + पा + थक् । निपातनात् इत्वम् । पण्डितः । राजा । इति कश्चित् ॥)

गोपुच्छ, पुं, (गोः पुच्छ इव आकृतिर्यस्य गोपुच्छाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) हारभेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२५ ॥ (वाद्यविशेषः । इति तट्टीका ॥) गोलाङ्गूलवानरः । यथा,—
प्राग्लम्बमानदृष्टं [illegible] पुच्छभामवलोकनम् ।
[illegible] पुच्छम् [illegible] [illegible] ।
इति रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डे [illegible] ।
[illegible] गोलाङ्गूलम् ॥ (यथा, [illegible] ।
६५ । २५ ।
"गोपुच्छस्थे वल्मीकगर्त्तेऽथवा [illegible] भुजङ्गस्य ।

गोपुटा स्त्री (गावश्च तदन्तिकाठनामि [illegible] पुटं आच्छादनं यस्याः ।) स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपुटिका स्त्री (गो शिवबृषभस्य पुटमाच्छादनमुच्छ्रयम् ।) शिववृषभस्य मस्तकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोपुर क्ली, (गोपायति नगरं रक्षतीति । गुप + बाहुलकात् उरच् । यद्वा गाः पिपर्त्तीति । पृ पालनपूरणयोः + "मूलविभुजादिभ्यः उपसंख्यानम् ।" इति कः ।) नगरद्वारम् । सदरेर फटक इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पुरद्वारम् २ । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ दग्धपुरद्वारम् । इत्यन्ये ॥ द्वारमात्रम् । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । २०८ । ३१ ।
'द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैः सौधैश्च शोभितम् ।
गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥' * ॥
गौः भूतलं पुरमस्य यद्वा गवां जलेन पिपर्त्ति पूरयति आत्मानमिति । पृ + क ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इति मेदिनी । रे । १५ ॥ (वैद्यकशास्त्रप्रणेता ऋषिभेदः । यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने १ अध्याये । "अथ खलु भगवन्तममरवरमृषिगणपरिवृतमाश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्य्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः ॥")

गोपुरक, पुं (गां भूमिं पिपर्त्तीति । पृ पूर्त्तौ + "मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ।' इति कः ॥ ततः संज्ञायां कन् ।) कुन्दुरुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपुरीष, क्ली (गोः पुरीषम् विष्ठा ।) गोमयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपेन्द्र, पुं, (गोपेषु गोकुलस्थगोपालेषु मध्ये इन्द्रः श्रेष्ठः । गोप इन्द्र इव वा । यद्वा गाः पाति रक्षतीति गोपः स चासौ इन्द्रः सर्व्वैश्वर्य्यवत्तया विराजते । इदि परमैश्वर्य्ये + "ऋजेन्द्रेति ।' उणा । २ । २८ । इति रन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३२ ॥ (श्रीकृष्णः । इति भागवतम् । गोपानामिन्द्र ईश्वरः । गोपपतिः । स तु नन्दः । यथा महाभारते । ६ । २२ । २३ ।
"गोपेन्द्रस्यात्मजो ज्येष्ठो नन्दगोपकुलोद्भवः ॥')

गोपेश पुं, (गां पृथिवीं पाति रक्षतीति गोपा राजानस्तेषामीशः सर्व्वैश्वर्य्यवानिति भावः । प्राप्तराज्योऽप्ययं विषयभोगं तुच्छीकृत्य सन्न्यासेन निर्व्वाणमलभत । अतोऽस्य राजसु श्रेष्ठत्वमायातमिति तात्पर्य्यार्थः ।) शाक्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गोपानां गोकुलस्थ

न पानानामौष्ध ।) नन्दपाव । यथा —
"मन्त्रागम्भयनो गोपय परित परे ॥'
इति सुश्रुते ॥
...जगाक्ष ॥
गोप्‌ ...] त्रि (गोपायति रक्षतीति । गुप्‌ ... रक्षणे—"वमलश्चा।" ३।१।१३३। इति ...) रक्षक । यथा —
"...प्रगामभय।यमज्वरविनाशिनी गुणे-
राज्ञया ।"
इति राघवपाण्डवीये कविराज ॥
यथा च मनु । ११ । ७६ ।
"ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्य प्राणान् परित्यजन् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥"
... गोपायति सर्व्वा... यद्वा आत्मान गोपायति
...मायया सर्वगोपि गुणपञ्चा विष्णौ पु ।
... महाभारते । १३ । १४६ । ७६ ।
"...नित्य गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यो ... प्रिय ॥"
... गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २९ । ५१ ।
"गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥")
गोप्य, पु (गोप्यते रक्ष्यते ... इति । गुप्‌ रक्षणे + 'ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृते ।' ३ । १ । ११० । इति क्यप्‌ ।) ... । इत्यमरटीकायां भरत ॥ दासीपुत्र । ... त्रि । इति मेदिनी । ये । २ ॥ (यथा, महाभारते । १० । ४२ । १५ ।
"...देव समीपस्थ नित्यमेव समाहित ।
... गोप्यो हि ... सर्व्वावस्था ... ॥'
गोप्यतिरक्षणीय । गुपू क गोपने—कर्म्मणि ... ।) गोपनीय । यथा —
"...युर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रमैथुनभेषजम् ।
तपोदानापमानौ च नव गोप्यानि यत्नत ॥"
इति पुराणम् ॥
... (तत्र गोपीशब्दात् प्रथमादि बहुवचनप्रयोग ॥)
गोप्यक, पु (गोप्य एव । स्वार्थे कन् ।) दास । इत्यमर । २ । १० । १७ ॥
गोप्याधि, पु (गोप्यो रक्षणीय आधिर्बन्धक ।) बन्धकविशेष । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ६ ।
"गोप्याधिभोगे नो वृद्धि सोपकारेऽथ नाशिते ॥")
तथा च नारद —
"अधिक्रियत इत्याधि स विज्ञेयो द्विलक्षण ।
कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ॥
स पुनर्द्विविध प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च ।
गोप्यो रक्षणीय ।' इति मिताक्षरा ॥
गोप्रकाण्ड, क्ली, (प्रशस्ता गौरिति । "प्रशंसावचनैश्च ।" २ । १ । ६६ । इति परनिपात । प्रकाण्डशब्दस्य नियतलिङ्गतया क्लीवत्वम् ।) श्रेष्ठगौ ॥ इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
गोभल्लीर पु, (गवि जले भल्लीर अतिवाचाल ।) जलकुक्कुभपक्षी । इति त्रिकाण्डशेष ॥
गोम, त क लेपने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त-चुरां पर-सक-सेट ।) अजुगोमद्गोमयेन स्थानं चेटी । इति दुर्गादास ॥

गोमन्त्रिका, स्त्री (गोमन्त्रिकाटष्या गो... वा मन्त्रिका ।) तृण । इति शब्दचन्द्रिका ॥ ... इति भाषा ॥
गोमतल्लिका, स्त्री (प्रशस्ता गौरिति । 'प्रशंसावचनैश्च ।' २ । १ । ६६ । इति नित्य समासेन परनिपात ।) सुशीला गौ । इति जटाधर ॥
गोमती, स्त्री (बह्व्यो गावो जलानि सन्त्यस्या इति । भूम्नि "तदस्यास्त्यस्मिन्निति ।" ५ । २ । ९४ । मतुप्‌ । "उगितश्च ।" ४ । १ । ६ । इति ङीप्‌ ।) स्वनामख्याता नदी । तत्पर्य्याय । वाशिष्ठी । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८७ ।
"गोमती धूतपापा च चन्दना च महानदी ॥
अस्यास्तीरे महालिङ्गं ... विराजते । ... शिवप्रतनामधेयं ... ।
'त्र्यम्बको गोमतीतीरे गोकर्णे च त्रिलोचन ॥'
गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २९ । ५१ ।
"गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥'
पीठस्थानस्था भगवती । सा तु गोमन्तपर्व्वते वसति । यथा देवीभागवते । ७ । ३० । ५७ ।
'गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥'
वैदिकमन्त्रविशेष ... । यथा —
"पञ्चगव्येन गोघाती मासेनैव विशुध्यति ।
गोमतीञ्च जपेद्विद्या गवा गोष्ठे च संवसेत् ।'
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे शातातप ॥
(गोविशिष्टायाम् ॥)
गोमन्त, पु, पर्व्वतविशेष । इति जटाधर ॥ (अयं हि सह्यपर्व्वतविवरस्थितो गिरि यदुक्त हरिवंशे । ९५ । ६२ ।
"ततस्ताता गमिष्याम सह्यस्य विवरं गिरिम् ।
गोमन्त इति विख्यातं नैकशृङ्गविभूषितम् ॥'
अत्र पर्व्वते भगवती गोमतीरूपेण विराजते । यदुक्त देवीभागवते । ७ । ३ । ५७ ।
"गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥'
अयं हि द्वितीयमेरुरिव महान् पर्व्वत । अस्य वर्णन यथा हरिवंशे । ९८ । ४—२७ ।
"ते चाध्वविधिना सर्व्वे तीर्त्वा वै दिवसक्रमात् ।
गोमन्तमचल प्राप्ता मन्दर त्रिदशा इव ॥
लताजालविचित्रञ्च नानाद्रुमविभूषितम् ।
गन्धागुरुपिनद्धाङ्ग चित्र चित्रैर्मनोरमै ॥
हिमेनाशयनद्धेन शिलासङ्घातपाण्डुरम् ।
मत्तबर्हिणनिर्घोषैर्नादित मेघनादिभि ॥
गगनालम्बिशिखरं जलदासक्तपाण्डुरम् ।
मत्तद्विपविषाणाग्रपरिघ्नोपलाङ्कितम् ॥
कुञ्जद्विजाकुलजलं समन्तात् प्रतिनादितम् ।
दरीप्रपातान्बुरवैश्च ... शाद्वलपल्लवै ॥
नीलाभ्रमयपुङ्खानीलाङ्गुल्या यथा घनम् ।
धातुविस्रावदिग्धाङ्ग सानुप्रस्रवभूषितम् ॥
क्रीडा सुरगणै कान्तैर्मैनाकमिव कामगम् ।
उच्छ्रित सुविशालाग्र सम्भ्रलाम्बुपरिस्रवम् ॥
सङ्कीर्णमदरीप्रस्थ श्वेताभ्रगणभूषितम् ।
... नन्दनवने ॥

तमालतालवनगत मरिचक्षुपसङ्कुलम् ।
पिप्पलीवल्लिकाकीर्णं ... ॥
इमं सर्जसर्वाञ्च सर्व्वत प्रतिशोभितम् ।
... बहुचित्रवनं ... ॥
... ।
... तमालञ्च पुन्नागञ्च ... ।
... प्रतिभूषितम् ॥
... कन्दलभूषितम् ।
चम्पकाशोकबकुल विल्वतिन्दुकशोभितम् ।
... समन्तादुपशोभितम् ।
... ॥
सिद्धचारणसङ्घैश्च सेवितप्रस्तरान्तरम् ।
विद्याधरगणैर्नित्यमध्युषितशिलातलम् ।
सिंहशार्दूलसन्नादै सतत प्रतिनादितम् ।
सेवित वारिधाराभिश्चन्द्रपादैश्च शोभितम् ।
स्तुत त्रिपथगासर्व्वैरप्सरोभिरलङ्कृतम् ।
वनस्पतीना स्थिताना पुष्पैरुच्चावचैश्चितम् ॥
शस्त्रवज्रप्रहाराणामनभिज्ञ कदाचन ।
... महावातभयोज्झितम् ॥
प्रपातप्रभवाभिश्च सरिद्भिरुपशोभितम् ।
जलप्रवेलश्रङ्गाग्रैरभिषिक्तमिव श्रिया ॥
स्थलीभिश्चाद्रिकुक्षाभि कान्ताभिरुपशोभितम्
पार्श्वैरुपलकल्माषैर्मेघैरिव विभूषितम् ॥
पादपोच्छ्रितसौम्याभि सपुष्पाभि समन्तत ।
मण्डित वनराजीभि प्रमदाभि पति यथा ॥
सुन्दरीभिर्दरीभिश्च कन्दरीभिस्तथैव च ।
तेषु तेष्ववकाशेषु सन्दारमिव शोभितम् ॥
ओषधीदीप्तशिखर वानप्रस्थनिषेवितम् ।
जाज्वल्यमानोद्देशैश्च ज्योतिर्भिरिव भूषितम् ॥
रूढेन सुविशालेन शिरसाप्युच्छ्रितेन च ।
पृथिवीमन्तरीक्षञ्च गाहयन्तमिव स्थितम् ॥'
श्रीकृष्णो बलरामेण सह जरासन्धभयात् अत्र पर्व्वते पलायमान स्थित । ततो मदमत्तैर्बहुसङ्ख्यकराजभिरनिर्गणितो जरासन्ध कृष्णेन सार्द्धं युयुत्सुरत्रागतेऽस्मिन् गोमन्तपर्व्वते दग्ध प्रदग्ध एतत्कथा हरिवंशे ९८ अध्याये विस्तरशो द्रष्टव्या ॥ *॥) गवा स्वामिसम्बन्धे च ॥ (तत्र गोमच्छब्दे प्रथमाविभक्तौ बहुवचनप्रयोग ॥)
गोमय, क्ली पु, (गो पुरीषम् । "गोश्च पुरीषे ।" ४ । ३ । १४५ । इति मयट् ।) गवा गूथम् । गोवर इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । गोविट् २ इत्यमर । २ । ६ । ५ ॥ छगलम् ३ गोहस्रम् ४ गोशकृत् ५ । इति रत्नमाला ॥ गोपुरीषम् ६ गोविशा ७ गोमलम् ८ । इति राजनिघण्ट ॥
तस्य माहात्म्य यथा, —
"शतं वर्षसहस्राणां तपस्तप्त सुदुष्करम् ।
गोभि पूर्व्वविसृष्टाभिर्गच्छेम श्रेष्ठतामिति ॥
अस्माकं पुरीषलिप्तेन जन पूयेत सर्व्वदा ।
शकृता च पवित्रार्थं कुर्व्वीरन् देवमानुषा ॥
ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते स्वयं प्रभु ।
एव भवत्विति विभुर्लोकांस्तारयतेति च ॥"*॥

तत्र लक्ष्म्या वासो यथा लक्ष्मीं प्रति गवां वाक्यम् ।
'अवश्यं मानना कार्य्या तवास्माभिर्यशस्विनि ।
शकृन्मूत्रे निवस त्वं पुण्यमेतद्धि नः शुभे ॥"
श्रीरुवाच ।
"दिष्ट्या प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः ।
एवं भवतु भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः ॥'
इति महाभारते दानधर्म्मे ॥
(कृच्छ्रसान्तपने अस्य भक्षणविधिर्यथा, मनुः । ११ । २१२ ।
'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥"
"अत्यन्तजीर्णदेहाया वन्ध्यायाश्च विशेषतः ।
रोगार्त्तायाः प्रसूताया न गोर्गोमयमाहरेत् ॥"
इति चिन्तामणिधृतस्मृतिवचनम् ॥
गां सर्व्वतीर्थमयीं परिकल्प्य एतस्या गोमयं यमुनानदीतया परिकल्पयन्ति वृद्धाः । यदुक्तम् —
गोमयं यमुना साक्षात् गोमूत्रं नर्म्मदा शुभा ।
गङ्गा क्षीरन्तु यासां वै किं पवित्रमतः परम् ॥"+॥)
गवात्मके क्ली ॥

गोमयच्छत्त्र, क्ली (गोमयात् जातं छत्त्रं छत्त्राकारं शिलीन्ध्रमित्यर्थः ।) करकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कोडकछाता इति भाषा ॥

गोमयच्छत्त्रिका, स्त्री, (गोमये गोमयप्रचुरे स्थाने जाता छत्त्रिका शिलीन्ध्रमित्यर्थः ।) गोमयच्छत्त्रम् । तत्पर्य्यायः । शिलीन्ध्रं २ शिलीन्ध्रकम् ३ । इति हारावली ॥ उच्छिलीन्ध्रम् ४ । यथा "उच्छिलीन्ध्रमिवाभकाः ॥" इति श्रीभागवतम् ॥

गोमयप्रिय, क्ली (गोमयं प्रियं उत्पत्तिकारणत्वेन यस्य ।) भूतृणम् । इति रत्नमाला ॥ गन्धखड इति भाषा ॥

गोमयोत्था, स्त्री, (गोमयादुत्तिष्ठतीति । उत्+स्था+"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः । ततः स्त्रियां टाप् ।) गोमयजातकीटविशेषः । तत्पर्य्यायः । गर्द्दभी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७४ ॥

गोमयोद्भव, पुं, (उद्भवत्यस्मादिति उद्भवः गोमयं उद्भवः कारणं यस्य । यद्वा गोमयादुद्भव उत्पत्तिर्यस्य ।) आरग्वधः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोनालु इति भाषा ॥

गोमांस, क्ली (गवां मांसम् ।) गवां पिशितम् । तद्भक्षणप्रायश्चित्तं यथा । "सुमन्तुः । गोमांसभक्षणे प्राजापत्यञ्चरेत् । इदमज्ञानतः सकृद्भक्षणविषयम् । यथाह पराशरः ।
अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे ।
शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्य्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
अनडुत्सहिता गाश्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥
इदं ज्ञानतोऽभ्यासे । यमः ।
गोमांसं कुञ्जरोष्ट्रौ च सर्व्वं पञ्चनखं तथा ।
क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्य्यात् संवत्सरं व्रतम् ॥
एतच्चिरकालाभ्यासे । संवत्सरकृच्छ्रव्रते पञ्चदशधेनवः । पुनरुपनयनञ्च । यथा विष्णुः । विड्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणे सर्व्वेष्वेव द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्य्यात् ।' इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (अस्य गुणा यथा —
"गव्यं केवलवाताय पीनसे विषमज्वरे ।
शुष्ककासश्रमात्यग्निमांसक्षयहितञ्च यत् ॥'
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
"श्वासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनम् ।
श्रमात्यग्निहितं गव्यं पवित्रमनिलापहम् ॥'
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
अन्यत् गोशब्दे 'गोः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ॥ + ॥
हठयोगमतेनास्य पारिभाषिकोऽर्थो यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ४७—४८ ।
"गोमांसं भक्षयेन्नित्यं पिबेदमरवारुणीम् ।
कुलीनं तमहं मन्ये इतरे कुलघातकाः ॥
गोशब्देनोदिता जिह्वा तत्प्रवेशो हि तालुनि ।
गोमांसभक्षणं तत्तु महापातकनाशनम् ॥')

गोमान्, [त्] त्रि, (बहवो गावोऽस्यास्मिन् वा सन्तीति । "तदस्यास्तीति ।" ५।२।९४। मतुप् ।) बहूनां गवां स्वामी । तत्पर्य्यायः । गवीश्वरः २ गोमी ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ५८ ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ६ । ६८ । ३ ।
"येनावपत् सविता क्षुरेण
सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ।
तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्य
गोमानश्ववानयमस्तु प्रजावान् ॥')

गोमायु, पुं, (गां विकृतां वाचं मिनोतीति । डुमिञ् +उणादिसूत्रेण ।) शृगालः । इत्यमरः । २ । ५ । ५ ॥ (यथा महाभारते । २ । ६७ । २३ ।
"ततो राज्ञो धृतराष्ट्रस्य गेहे
गोमायुरुच्चैर्व्याहरदग्निहोत्रे ॥"
अस्य ध्वनौ शुभाशुभफलं शृगालशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) गन्धर्व्वविशेषः । इति जटाधरः ॥ गोपित्ते सान्तक्लीवोऽयम् ॥

गोमी, [न्] त्रि (गोरस्यस्य । "ज्योत्स्ना-तमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्निति ।" ५ । २ । ११४ । इति मिनि ।) गोमान् । इत्यमरः । २।९।५८ ॥ (यथा, मनुः । ९ । ५ ।
"यद्वद्गोमीषु ऋषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।
गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम् ॥"
गौर्वोजमन्त्रवाक्यं अस्यास्तीति ।) उपासकः । इति मेदिनी । न । ६ ॥

गोमी, [न्] पुं, (गां कठोरध्वनिरस्त्यस्येति । "ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति मिनि ।) शृगालः । इति मेदिनी । ने । ६ ॥ बुद्धभिक्षुविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोमीन, पुं, (गौरिव स्थूलो मीनः ।) मत्स्यविशेषः । यथा, मत्स्यसूक्ते ।
'शृणु देवि । प्रवक्ष्यामि मांसभक्ष्यान् निबोध मे ।
न खादेत् तित्तकमठं पशुसङ्ख्यामेव च ॥
गोमीनं चक्रशकुलं वडालं राघवन्तथा ॥'

गोमुख, क्ली (गोमुखमिव मुखं प्रवेशद्वारमस्य ।) कुटिलागारम् । (गोर्मुखमिव आकारोऽस्य ।) वाद्यभाण्डम् । (क्वचित् पुलिङ्गोऽपि दृश्यते यथा गीतायाम् । १ । १३ ।
'ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥'
तथा च महाभारते । ६ । ४६ । ५७ ।
'आडम्बरान् गोमुखांश्च डिण्डिमांश्च महा-
स्वनान् ॥")
लेपनम् । इति मेदिनी । खे । ८ ॥ (यथा, माघे । ३ । ४८ ।
'शुक्राङ्गनीलोपलनिर्म्मितानां
लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनाम् ।
यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव
मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥')
चोरक्रियमाणसुरङ्गाभेदः । सिंधविशेष इति भाषा ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (आसनविशेषः । तल्लक्षणं यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।१।२० ।
"सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् ।
दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं गोमुखाकृति ॥")
जपमालागोपनार्थं वस्त्रनिर्म्मितयन्त्रं यथा,—
"चतुर्व्विंशाङ्गुलमितं पट्टवस्त्रादिसम्भवम् ।
निम्नेऽथाष्टाङ्गुलिमुखं ग्रीवा तत्र षडङ्गुलम् ॥
ज्ञेयं गोमुखयन्त्रञ्च सर्व्वतन्त्रेषु गोपितम् ।
तन्मुखे स्थापयेन्मालां ग्रीवामध्यगतं करम् ॥
प्रजपेद्विधिना गुह्यं वर्णमालाधिकं प्रिये ॥"
इति मुण्डमालातन्त्रम् ॥
अपि च मायातन्त्रे ।
'गोमुखादौ ततो मालां गोपयेन्मातृजारवत् ॥"

गोमुख, पुं, (गोर्मुखमिव मुखं यस्य ।) नक्रः । यन्त्रविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥ (मातलिपुत्त्रः । यथा, महाभारते ।५।१ ।८ ।
"बहुशो मातले । त्वञ्च तव पुत्त्रश्च गोमुखः ॥"
वत्सराजमन्त्रिपुत्त्रविशेषः । स पुनः वत्सराजसुतस्य मन्त्रिणामन्यतमः । यथा, कथासरित्सागरे । २२ । ५७ ।
"ततो नित्योदिताख्यस्य प्रतीहाराधिकारिणः ।
इत्यकापरसञ्ज्ञस्य पुत्त्रोऽजायत गोमुखः ॥")

गोमुखी, स्त्री, (गोर्मुखमिव आकृतिरस्याः । स्त्रियां ङीष् ।) हिमालयाद्गङ्गापतनगोमुखाकारगुहा । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ राढ़देशस्थनदीविशेषः । गोमुड इति ख्याता ॥

गोमूत्र, क्ली (गोर्मूत्रम् ।) गोप्रस्रावः । चोना इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोजलम् २ गोऽम्भः ३ गोनिष्यन्दः ४ गोद्रवः ५ । (कृच्छ्रसान्तपने गोमूत्रभक्षणविधिर्यथा, मनुः । ११ । २१२ ।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥")
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।

लघुत्वम्। कफवातत्वग्दोषनाशित्वम्। पित्तकारित्वम्। दीपनत्वम्। मेधत्वम्। मतिप्रदत्वञ्च। इति राजनिघण्टः॥ तीक्ष्णत्वम्। चारत्वम्। कषायत्वम्। शूलगुल्मोदरानाहकण्डूकृमिज्वरारोचककिलासनाशित्वम्। अश्मरीशोथकुष्ठश्वासशोषकृमिलापामानाशित्वम्। भ्रमश्रमातिसारत्रिदोषनाशित्वम्। पूरणत्वम्। कफशूल-नाशित्वम्। सर्व्वमन्यत् गुडादिकात्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

('तीक्ष्णमुष्णं चारमेव कषाय)
मध्य लघ्वग्निप्रदीपनम्।
तस्माद्रक्तपित्तप्रभृति
ध्माद्यकण्ठाहनुरोगांश्च॥
कण्डूतलासगान्धमूलमखाक्षिरोगान्
गुल्मातिसार मदनाभय-मूत्ररोगान्।
कासं सकुष्ठजठराक्रमिरोगजालं
गोमूत्रमेकमपि पीतमहो निहन्ति॥"

इति प्रथमस्थाने नवमाध्याये हारीतेनोक्तम्॥

गोमूत्रं कटुतीक्ष्णोष्णं सचारत्वान्नवातलम्।
लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित्॥
शूलगुल्मोदरानाहविरेकास्थापनादिषु।
मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत्॥'

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये॥

गो सर्व्वतीर्थमयी कल्पयित्वा एतस्या मूत्रं नर्म्मदातीर्थेन परिकल्पयन्ति वृद्धाः। यदुक्तम्।
"गोमयं यमुना साक्षात् गोमूत्रं नर्म्मदा शुभा।
गङ्गा क्षीरन्तु यासां वै किं पवित्रमतः परम्॥')

गोमूत्रिका, स्त्री (गोमूत्रवत् वक्रसरलाकृतिरस्त्यस्याः इति। गोमूत्र+"अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन् टाप् च।) तृणविशेषः। लाम्बडु इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। रक्ततृणा२ चेत्रजा३ कृष्णभूमिजा४। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। वृष्यत्वम्। गवादेः दायित्वञ्च। इति राजनिघण्टः। (गोमूत्रस्येव उच्चावचा गतिरस्या अस्तीति ठन्।) चित्रकाव्यविशेषः। यथा,—
'गतिरुच्चावचा यत्र मार्गे मूत्रस्य गोरिव।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं चित्रवेदिनः॥"
तस्या भेदाः। पादगोमूत्रिका। अर्द्धगोमूत्रिका। श्लोकगोमूत्रिका। विपरीतगोमूत्रिका। इति सरस्वतीकण्ठाभरणम्॥ (उदाहरणं यथा, किरातार्ज्जुनीये। १५। १२।
'नासुरोऽयं नवानागो धरसंस्थो न राक्षसः।
नासुखोऽयं नवाभोगो धरणिस्थो हि राजसः॥"
"वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्द्धयोः।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः॥
इति लक्षणात्।
षोडशकोष्ठद्वये अर्द्धद्वये क्रमेण विलिखितैकान्तरविनिमयेन वाचनं श्लोकनिष्पत्तिरित्युद्धारः॥"
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

गोमेद, पु (गौः जलमिव मेदयति स्नेहयतीति। मिद्+पचाद्यच्।) गोमेदकमणिः। इति राजनिघण्टः॥ (स तु नवरत्नान्तर्गतरत्न-विशेषः। यथा,—

"रक्तं गारुत्मतं पुष्पं रागो माणिक्यमेव च।
इन्द्रनीलञ्च गोमेदस्तथा वैदूर्य्यमित्यपि॥
मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव।'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
अस्य परीक्षागुणादिकञ्च गोमेदकशब्दे द्रष्टव्यम्॥ कक्कोल। इति हारावली। २६१॥ द्वीपविशेषः। तन्नामनिरुक्तिर्यथा—
'गोमेद गोपतिर्नाम राजाभूद्भ्रष्टसत्वोद्यतः।
याज्याभूद्यत्र कल्याणनामीतथाना मनो कुले॥
स तेषु हरियज्ञाय प्रवृत्तेषु महान् गुरुन्।
वव्रे न गौतमं कोपाद्यत्र सोऽगमत् च्यवनम्॥
यज्ञवाटेऽस्य ता गावो मेधा कोपाग्निना सुन।
तन्मेदसा मही छन्ना गोमेद स ततोऽभवत्॥"
इति चिन्तामणिधृतवचनानि॥
प्लक्षद्वीपस्थपर्व्वतभेदः। यथा, विष्णुपुराणे। २।४।६—७।
"मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्व्वताः।
सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम॥
गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा।
सोमकः सुमनाश्चैव वैभ्राजश्चैव सप्तमः॥')
गोमेदक, क्ली, (गोमेद+स्वार्थे कन्।) पीतमणिः। काकोलम्। पत्रकम्। इति मेदिनी। के। १८६॥
गोमेदक, पु (गोमेद+स्वार्थे कन्।) रत्नाख्यातमणिः। तत्पर्य्यायः। गोमेद २ राहुरत्नम् ३ तमोमणिः स्वर्भानव ५ पिङ्गस्फटिक ६। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। वातकोपविकारनाशित्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। धारणे पापनाशित्वञ्च। इति राजनिघण्टः॥ तस्य परीक्षा यथा—
'हिमालये वा सिन्धौ वा गोमेदमणिसम्भवः।
स्वच्छकान्तिर्गुरुः स्निग्धो वर्णाढ्यो दीप्तिमान्नपि॥
बलस्तु पिञ्जरो धन्यो गोमेद इति कीर्त्तितः।
चतुर्द्धा जातिभेदस्तु गोमेदेऽपि प्रकाश्यते॥
ब्राह्मणः शुक्लवर्णः स्यात् क्षत्रियो रक्त उच्यते।
आपीतो वैश्यजातिस्तु शूद्रस्तु नील उच्यते॥
छाया चतुर्व्विधा श्वेता रक्ता पीतासिता तथा॥
गुरुप्रभाढ्यं सितवर्णरूपं
स्निग्धो मृदुत्वातिमहागुराणां।
स्वच्छाणु गोमेदमणिधृतोऽयं
करोति लक्ष्मीं नयनाग्युद्धिमं॥
लघुविस्फोटिकखरोऽन्यमानं
स्नेहोर्पाग्नो मलिनं खरोऽपि।
करोति गोमेदमणिर्विनाशं
सम्पत्तिभोगाबलवीर्य्यराशेः॥
ये दोषाः स्फटिके प्रोक्ता गोमेदमणावपि।
परीक्षा वह्नितः कार्य्या शाने वा रत्नकोविदैः॥
स्फटिकेनैव कुर्व्वन्ति गोमेदप्रतिरूपिणम्॥
शुद्धस्य गोमेदमणेस्तु मूल्यं
सुवर्णतो द्विगुणमाहुरेके।
अन्ये तथा विद्रुमतुल्यमस्य
तथापरे चामरतुल्यमाहुः॥

चतुर्व्विधानामेषान्तु आकरं परिसम्मताम्॥
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः॥
(काकं गोमेदकं विषमद्धि प्रवालकं वस्त्रा मुक्तामणिस्तेति।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ७ अध्याये॥)
गोमेदसन्निभ पु (गोमेदस्य सन्निभस्तुल्यः।) दुग्धपाषाणः। इति राजनिघण्टः॥
गोमेध पु, (मेध्यन्ते हिंस्यन्ते यत्र+भावे घञ्। गवां मेधो हिंसा यत्र।) यज्ञविशेषः। तत्र स्त्रीगोपशुः सर्व्वेषु स्त्रीलिङ्गपाठात्। तस्य लक्षणं स्पष्टमुत्पन्नवयःफलमप्रदत्तवत्सकाङ्क्षितिकरणोत्पनानि दोषराहित्यम्। तस्य प्रयोगः सव्योऽपि छाग पशुवत्। यजमानस्य स्वर्गः फलं गोश्च गोलोकप्राप्तिः। तस्य च कलौ निषेधो यथा—
'अश्वालम्भं गवालम्भं सन्न्यासं पलपैतृकम्।
देवराच्च सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत्॥'
इत्यादिपञ्चमाह्निकब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥
गोरक्ष पु, (गां रक्षतीति। रक्ष+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) ऋषभनामौषधम्। इति हेमचन्द्रः॥ नागरङ्गः। गोरक्षके त्रि। इति मेदिनी। षे। ३६॥ (यथा मनुः। ८।१०२। (गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान्॥" स्वनामख्यातो योगिविशेषः। अयं हठविद्याया प्राप्तिश्रेष्ठ सिद्धपुरुषः। यथा हठयोगप्रदीपिकायाम्। १।५।
"श्रीआदिनाथमत्स्येन्द्रशावरानन्दभैरवाः।
चौरङ्गीमीनगोरक्षविरूपाक्षबिलेशयाः॥"
एतत्पादिष्टयोगप्रकरणानि गोरक्षसंहितायां वर्त्तन्ते। तत्र आसनप्राणसंरोधप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः षट् योगाङ्गानि उक्तान्येवेति॥ शिवोपासकानां कथा फट इत्याख्ययोगिनां गुरुर्गोरक्षनाथ एव धर्म्मप्रयोजकः। नामीश्वेव योगिन एनं शिवावतारं गुरु मत्वा मान्यतः पवन्तितद्धठयोगमभ्यस्यन्ति। गोरक्षनाथो आदिनाथस्य पौत्रो मत्स्येन्द्रनाथस्य पुत्र आसीदिति तद्देशीयैर्गाथया भण्यते॥)
गोरक्षकर्कटी स्त्री (गोरक्षा गोरक्षाकर्कटी कर्कटी।) चिर्भिटा। इति भावप्रकाशः॥
गोरक्षजम्बू स्त्री, (गोरक्षा जम्बूः।) गोधूमः। गोरक्षतण्डुला। इति विश्वः॥ घोण्टाफलः। इति जटाधरः॥
गोरक्षतण्डुला स्त्री, (गोरक्षा तण्डुला।) क्षुद्रलताविशेषः। गोरक्षचाउलिया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गाङ्गेरुकी २ नागबला ३ भषा४ ह्रस्वगवेधुका ५ खरवल्लरिका ६ विश्वदेवा ७। इति रत्नमाला॥
गोरक्षतुम्बी स्त्री (गां जलं रक्षतीति अप्। गोरक्षं कुम्भं। तद्वत् कुम्भाकारा तुम्बी। गोरक्षेति नामिका तुम्बी वा।) कुम्भतुम्बी। इति राजनिघण्टः॥
गोरक्षदुग्धा स्त्री, (गोरक्षं गोपालकं दुग्धं रसो यस्याः।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः।

गोरक्षा २ ताम्रदुग्धा ३ रम्यायनी ४ बन्धुपत्नी ५ अम्बता ६ जीवा ७ अमृतसञ्जीवनी ८। अस्या गुणा । मधुरत्वम । रुच्यत्वम । सग्राहित्वम । हिमत्वम । सन्तर्पणकारित्वम । रसलाङ्गगुणप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

गोरक्षी स्त्री (गा रक्षति पालयति इति । "कर्म्मण्यण ।" ३ । २ । १ । इति अण । ततो ङीप ।) क्षुद्रक्षुपविशेष । सा तु मालवे प्रसिद्धा । तत्पर्य्याय । सर्परक्षी २ दीर्घदण्डी ३ सुदण्डिका ४ चित्रला ५ गन्धबहुला ६ गोपाली ७ पञ्चपर्णिका ८ । अस्या गुणा । मधुरत्वम । तिक्तत्वम । शिशिरत्वम । दाहपित्तविस्फोटवान्त्यतीसारज्वरदोषनाशित्वञ्च । गोरक्षदुग्धा । कुम्भतुम्बी । इति राजनिघण्ट ॥

गोरङ्कु पु (गवा वाचा रङ्कुमृगविशेष इव ।) पक्षिभेद । लग्नक । बन्दी । इति मेदिनी । के । ८५ ॥ क्वचित पुस्तके लग्नकस्थाने नग्नकोऽपि पाठ ॥

गोरट, पु, (गवि इन्द्रिये रटतीति । रट+अच ।) दुर्गन्धखदिर । इति राजनिर्घण्ट ॥

गोरण क्ली, (गुर+भावे ल्युट ।) गुरणम । (गुर्य्यते गम्यते फलमनेनेति । गुर+करणे ल्युट ।) उद्यम । इत्यमरटीका ॥

गोरस पु (गवा रस ।) दुग्धम । दधि । तक्रम । इति हेमचन्द्र । ३ । ७२ ॥ (यथा गो रामायणे । ३ । २२ । ७ ।

"प्राप्तकामा जनपदा सम्पन्नयवगोरसा ।
विचरन्ति महीपाला यात्रार्थ विजिगीषव ॥"

"विषन्ना गुरवो रूक्षा ग्राहिण्यस्तक्रपिण्डका ।
गोरसाामय वर्गो नवम परिकीर्त्तित ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

गोरसज क्ली,(गोरसात जायते इति । गोरस+जन+"अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १०१ । इति ड ।) तक्रम । इति राजनिघण्ट ॥

गोराटी, स्त्री (गा मनुष्यवद्वाच रटतीति । रट+"कर्म्मण्यण ।" ३ । २ । १ । इत्यण । ततो ङीप ।) शारिकापक्षी । इति हेमचन्द्र । ४ । ४ २ ॥

गोराटिका, स्त्री, (गोराटी+स्वार्थे कन । टाप पूर्व्वह्रस्वश्च । ततो निपातनात साधु । गोराटिका इत्यपि दृश्यते ।) शारिकापक्षी । इति राजनिर्घण्ट ॥

गोरिका, स्त्री, (गोराटिका+पृषोदरात साधु ।) शारिकापक्षी । इति राजनिर्घण्ट ॥

गोरुत क्ली (गो रुत रव श्रूयते यावता पथेति शेष । गोशब्द श्रुतिगोचरत्वेन अस्त्यस्य इत्यच इत्येके वस्तुतस्तु पारिभाषिकोऽय शब्द ।) क्रोशद्वयम । इति हेमचन्द्र । ३ । ५५१ ॥ (गवा रुत रव इति तत्पुरुषसमासे तु गवा शब्दमात्रे । तत्तु कालादिभेदेन स्वामिनर पतिप्रभृतीना शुभाशुभकर स्यात । यथा, बृहत्संहितायाम । ६२ । १—३ ।

"गावो दीना पार्थिवस्याशिवाय
पादैर्भूमि कुट्टयन्त्यश्च रोगान ।
मृत्यु कुर्व्वन्त्यश्रुपूर्णायताक्ष्य
पत्युर्भीतास्तस्कराणारुवन्त्य ॥
अकारणे क्रोशति चेदनर्था
भयाय रात्रौ वृषभ शिवाय ।
भृश निरुद्धा यदि मक्षिकाभि
स्तदाशु वृष्टि सरमात्मजैर्वा ॥
आगच्छन्त्यो वेश्म बम्भारवेण
संसेवन्त्यो गोष्ठवृद्ध्यै गवा गा ।
आर्द्राङ्ग्यो वा हृष्टरोमण्य प्रहृष्टा
धन्या गाव स्युर्महिष्योऽपि चैवम ॥")

गोरोच क्ली (गोभि तेजोभिरुच्यत दीप्यते इति । रुच+अप । गा इन्द्रियाणि इन्द्रियोपलक्षितानि शरीरादीनि रोचयति दीपयति ओषधादियोगेनेत्यर्थ । रुच+णिच+अच ।) हरितालम । इति राजनिघण्ट ॥

गोरोचना स्त्री, (गोजाता रोचना हरिद्रा इव ।) स्वनामख्यातपीतवर्णद्रव्यम । तत्तु गोमस्तकस्थ शुष्कपित्तम । यथा माधवकरे ।

"विशोषयेद्वस्तिगत सशुक्र
मूत्र सपित्त पवन कफ वा ।
यदा तदाश्मर्य्युपजायते च
क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गो ॥"

तत्पर्य्याय । रुचि २ शोभा ३ रुचिरा ४ शोभना ५ शुभा ६ गौरी ७ रोचनी ८ पिङ्गा ९ मङ्गल्या १० मङ्गला ११ शिवा १२ पीता १३ गौतमी १४ गव्या १५ वन्दनीया १६ काञ्चनी १७ मेध्या १८ मनोरमा १९ श्यामा २० रामा २१ । इति राजनिघण्ट ॥ वन्द्या २२ रोचना २३ । अस्या गुणा । हिमत्वम । तिक्तत्वम । वश्यमङ्गलकान्तिकारित्वम । विषालक्ष्मीग्रहोन्मादगर्भस्रावक्षतास्रनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥ रुच्यत्वम । पवित्रताशृङ्गारहितकारित्वम । कृमिकुष्ठाशित्वम । भूतोपशमनत्वम । जनमोहनत्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ (यथा कुमारे । ७ । १५ ।

"विन्यस्तशुक्लागुरुचक्रुरङ्ग
गोरोचनापत्त्रविभक्तमस्या ।"

"क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गो ।"

इति माधवकृतरुग्विनिश्चयस्याश्मर्य्यधिकारे ॥)

गोर्द क्ली, (गुर+"अब्दादयश्च ।" उणा । ४ । ९८ । इति ददनप्रत्ययेन निपातनात साधु ।) मस्तिष्कम । मस्तकस्थस्नेहम । इत्यमर । २ । ६ । ६५ ॥ (मस्तिष्कशब्देऽस्य विवरण ज्ञातव्यम ॥)

गोल, क्ली (गुड+भावे घञ डस्य लत्व च ।) मण्डलम । इति मेदिनी । ले । २५ ॥ (यथा भागवते । ३ । २३ । ४३ ।

"प्रेक्षयित्वा भुवो गोल पत्न्यै यावान स्वसंस्थया ॥")

गोल, पु, (गुड+भावे घञ अजित्येके । डस्य लत्वम ।) सर्व्ववर्त्तुल । इति हेमचन्द्र ॥ मदनवृक्ष । इति रत्नमाला ॥ जारात विधवाया सुत । इति धरणी ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । २ ।

'अवकीर्णि कुण्डगोलौ कुनखी श्यावदन्तक ॥')

बोल । इति जटाधर । भूगोल खगोलञ्च । (यथा भागवते । ५ । २ । ४३ ।

'स्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्य स्यु पञ्चविंशति ॥')

यथा सिद्धान्तशिरोमणौ । [त्वम ॥

'गोल श्रोतु यदि तव मतिर्भास्करीय प्रयास

एकराशौ षड्ग्रहयोग । यथा पञ्चकौमुद्याम ।

"षड्ग्रहाणामेकस्मिन यदि भवति प्रसा निवर्त्तन्ते तदा गोलो योग प्रलयपदमिन्द्रोऽपि लभते । भवेल्लोको रुग्ण परिहरति पुत्रञ्च जननी नृणाणा नाश स्यात ज्वलति वसुधा शुष्यति नदी ॥

एकराशौ सप्तग्रहयोगश्च । यथा मयरचित्रे ।

"सप्तग्रहा यदैकस्था गोलयोगस्तदा भवेत ।
दुर्भिक्ष राष्ट्रपीडा च तस्मिन काले नृपक्षय ॥

अपि च । [सख्याख्या ।

"एकादिग्रहोपेतैरुक्तान योगान विहाय
गोलयुकशूलकेदारपाशदामाख्यवीना स्यु ॥
दु खितदरिद्रघातकक्षविकरद शीलपशुपनिपुणानाम ॥
जन्मक्रमेण दु खिन परभाग्ये सत्व एवैत ॥

इति दीपिका ॥

गोलक क्ली (गुड+घञ । स्वार्थे कन च । ण्वुल इत्येके ।) गोलोकम । यथा तन्त्रे ।

"यद्रूप गोलक धाम तद्रूप नास्ति मामके ॥'

गोलक पु, (गुड+घञ । तत स्वार्थे कन । डस्य लत्व च । ण्वुल इत्येके ।) मृते भर्त्तरि जारज । इत्यमर ॥ राँडेर छेले इति भाषा ॥ (यथा मनु । ३ । १५६ ।

'भृत्यशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्ट कुण्डगोलकौ ॥')

आलञ्जर । गुड । पिण्ड । इति हेमचन्द्र । गन्धरस । इति रत्नमाला ॥ कलाय । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मटर इति ख्यात ॥

गोला स्त्री (गा पृथ्वी सर्व्व जगदित्यर्थ स्वशक्तिव्यापकतया लाति प्रलयकाले स्वस्मिन लाति गृह्णाति इति वा ।) दुर्गा । (गा बहुयोजनपथ जलरूपशरीरव्यापकतया लाति ।) गोदावरी । (गा वाच लाति । ला+क्विप ।) सखी । कुनटी । पत्राञ्जनम । मण्डलम । अलिञ्जर । बालक्रीडनकाष्ठम । इति मेदिनी । ले । २५ ॥

गोलाङ्गूल, पु (गोलाङ्गूलवल्लाङ्गूलमस्य ।) वानर । (यथा, रामायणे । ६ । १ ५ । ८ ।

"निरुजो निर्व्रणाश्चैव सम्पन्नबलपौरुषान ।
गोलाङ्गूलास्तथैवद्यान द्रष्टुमिच्छामि मानद ॥'

तत्पर्य्याय । कपित्थास्य २ दधिशोण ३ नगाटन ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ कृष्णवानर । इति राजनिघण्ट ॥

गोलास पु, (गा पृथ्वी भूमिमित्यर्थ लासयति उल्लासयति विभूषयति इति यावत ।) गोमयच्छत्रिका । शिलीन्ध्रम । इति हारावली । २५ ॥

गोलिह पु (गा लेढीव इति। लिह+क । गोभि लिह्यते इति घञर्थे क इति केचित ।) घण्टा पाटलि । इति जटाधर ॥

गोलीढ पु (गोभिलिह्यते स्म इति क्त ।) घण्टापाटलि । इत्यमर । २ । ४ । ३६ ॥

गोलोक क्ली (गाव्यातीरूप ज्योतिमय प्रकाश स्वरूपस्तस्य लोक स्थानम। अभिधानात क्लीवत्वम। यद्वा गोभि किरणै ब्राह्मज्ञानरेतरनिरतैरथ लोक्यते इति। लुक-घञ ।) श्रीकृष्णस्य स्थानम। यथा तन्त्रे ।

"वैकुण्ठस्य ऊर्द्ध्वभागे गोलोक सर्व्वमोहनम।
तत्रैव राधिका देवी द्विभुजो मुरलीधर ॥
यद्रूप गोलक धाम तद्रूप नास्ति मामक।
ज्ञाने वा चक्षुष। किं वा ध्यानयोगे न विद्यते॥
ज्ञानतत्त्वमय देवि। नानादर्पेण शोभितम।
तत्पश्चिमे शालग्राम श्रीविष्णोलाभमन्दिरम॥
श्रीविष्णो सत्त्वरूपस्य यत स्थल चित्तमोहनम।
तस्य स्थानस्य माहात्म्य किं मया कथ्यतेऽधुना॥
तत्रैव सतत भाति द्विभुजो मुरलीधर ।
तत्र सत्त्वमयी विश्वभुवन पाति निश्चितम ॥
शिवस्य महामोक्षो यत्रैव परमेश्वरि।।
इति स्थानस्य माहात्म्य सङ्क्षेपेण मयोदितम ॥
विस्तारेण न शक्नोमि जन्मान्तरशतेन च।
बीजकोषस्य वाह्ये तु वेष्टित तोयमण्डलम ॥
प्रमाणं सुन्दर तोय यथा क्षीरोदसागरम।
तत्रस्थ ज्योतिषाकार कोटिचन्द्रसमप्रभम ॥
वलयाकाररूपेण सुशुभ्र तोयमण्डलम।
शङ्खादिस्वरित सर्व्वास्तथैव भान्ति सुन्दरि।॥
इन्द्रादिदेवता सर्व्वा स्तूयमाना निरन्तरम।
गन्धर्व्वयक्षनागादिकृष्याण्डा भैरवास्तथा॥
नानासुखविलासेन सदा चैकाग्रचेतस ।
विष्णुगान प्रकुर्व्वन्ति स्तुतिभक्तिपरायणा ॥
देवा गान प्रकुर्व्वान्ति चतुर्व्वक्त्रेण वेधसा।
मालवाद्याश्च षड्रागा षट्त्रिंशद्रागिणी तथा॥
वेदगानेन भासन्तो मूर्त्तिमन्त सदैव हि।
मालवेनैव रागेण सामगान सदा प्रिये॥
मल्लारेण तथाथर्व्व वसन्तेन तथा पुन ।।
हिन्दोलेन यजु पाठ सदा कुर्व्वन्ति चेतसा॥
कर्णाटेनैव ऋग्वेद श्रीरागेण तथा शिवे।
निर्द्दिष्टपाठमेतत्तु ह्यनिर्द्दिष्टमत परम॥
तत्रैव सन्ति ते रागा सहस्राणि च षोडश।
मुरारेर्मुरलीगानात सर्व्वस्मात प्रजायते॥
तत तालेन रागेण सदा गायन्ति वेधस ।
तद्रागस्य विभाग हि कुर्व्वन्ति मुनयो जना ॥
वसन्ताद्याश्च ऋतवस्तिष्ठन्ति तत्र सन्ततम।
नानाऋतुप्रसूनेन भूषित मुरलीधरम्॥
तत्रैव राधिका देवी नानासुखविलासिनी।
वदन्तो मुरलीगान कुरु कान्त। प्रमोहनम्॥
येन शब्देन कामस्य उत्पत्तिर्जायते सदा।
तद्रागस्यैव तत्ताल कुरु गान प्रयत्नत ॥
एवमानन्दसंयुक्ता महावेशविलासिनी।
वामभागे सदा भाति राधिका भक्तवत्सला॥"
(एतस्य धाम्नो नित्यत्वमाहात्म्य लक्षणादिकञ्च ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ब्रह्मखण्डे २८ अध्याये विस्तरशो विवृत यथा —
"नित्य स्थलञ्च प्रच्छन्न गोलोकाभिधमेव च।
लक्षकोटियोजनञ्च चतुरस्र मनोहरम॥
रत्नेन्द्रसारनिर्म्माणैर्गोपीनामाश्रमै सदा।
सुदृश्य वर्त्तुलाकार यथैव चन्द्रमण्डलम॥
रत्नेन्द्रसारनिर्म्माण निराधारञ्च स्वेच्छया।
ऊर्द्ध्वञ्च नित्य वैकुण्ठात पञ्चाशत्कोटियोजनम॥
गोगोपगोपीसंयुक्त कल्पवृक्षसमन्वितम।
कामधेनुभिराकीर्ण रासमण्डलमण्डितम॥
वृन्दावनवनाच्छन्न विरजावेष्टित मुने।।
शतशृङ्ग शतशृङ्गै सुदीप्त दीप्तमीप्सितम॥
लक्षकोटिपरिमिते रम्याश्रमे सुमनोहरे ।
शतमन्दिरसंयुक्तमाश्रम सुमनोहरम॥
प्राकारपरिखायुक्त पारिजातवनान्वितम।
कौस्तुभेन्द्रेण मणिना निर्म्माणकलसोज्ज्वले ॥
हीरासारविनिर्म्माणसोपानसमसुन्दरे ।
मणीन्द्रसारनिर्म्माणे कपाटदर्पणान्विते ॥
नानाचित्रविचित्राढ्यैराश्रमञ्च सुसंस्कृतम।
षोडशद्वारसंयुक्त सुदीप्त रत्नदीपकै ॥
रत्नसिंहासने रम्ये चामूल्यरत्ननिर्म्मिते।
नानाचित्रविचित्राढ्ये वसन्तमीश्वर वरम॥")

गोलोक, पु, (लोक्यतेऽसौ इति लोक गोभिस्तेजोभिरुपलक्षितो लोक । ब्रह्मस्वरूपज्योतिर्म्मयलोक इत्यर्थ ।) श्रीकृष्णस्य नित्यधाम। यथा ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे॥

"निराधारश्च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डाना परो वर ।
ततपरश्चापि गोलोक पञ्चाशत्कोटियोजनात॥
ऊर्द्ध्वे निराश्रयश्चापि रत्नसारविनिर्म्मित ।
सप्तद्वार सप्तसार परिखासप्तसंयुत ॥
लक्षप्राकारयुक्तश्च नद्या विरजया युत ।
वेष्टितो रत्नशैलेन शतशृङ्गेण चारुणा॥
योजनायुतमानञ्च यस्यैक शृङ्गमुज्ज्वलम।
शतकोटीयोजनञ्च शैल उच्छ्रित एव च॥
दैर्घ्य तस्य शतगुण पस्थे च लक्षयोजनम।
योजनायुतविस्तीर्णस्तत्रैव रासमण्डल ॥
अमूल्यरत्ननिर्म्माणो वर्त्तुलश्चन्द्रबिम्बवत।
पारिजातवनेनैव पुष्पितेन च वेष्टित ॥
कल्पवृक्षसहस्रेण पुष्पोद्यानशतेन च।
नानाविधै पुष्पवृक्षै पुष्पितेन च चारुणा॥
त्रिकोटिरत्नाभरणैर्गोपीलक्षैश्च रक्षित ।
रत्नप्रदीपयुक्तश्च रत्नतल्पसमन्वित ॥
नानाभोगसमायुक्तो मधुवापीशतैर्युत ।
पीयूषवापीयुक्तश्च कामभोगसमन्वित ॥
गोलोकवर्णन स्थान वर्णन वा विशारद ।
न कोऽपि वेद विद्वान वा वेद विद्वान् ब्रजेश्वर ॥"

गोलोमिका स्त्री, (गवा लोमेव लोमानि सन्त्यस्या इति ठन टाप च। यद्वा गोलोमी स्वार्थे के पूर्व्वह्रस्व ।इत्येके।) क्षुद्रक्षुपविशेष । गोधूमा इति माथरी इति च भाषा। तत्पर्य्याय । गोधूमी२ गोजाह३ क्रोष्टुकपुच्छिका४ गोसम्भवा५ पस्तारिणी६ । अस्या गुणा । कटुत्वम। तिक्तत्वम। त्रिदोषशमनत्वम। अमलत्वम। शूलरोगास्रदोषनाशित्वम। ग्राहित्वम। दीपनत्वञ्च। इति राजनिघण्ट ॥

गोलोमी स्त्री, (गोर्लोमवत लोमाकार पत्रमस्या ।) श्वेतदूर्व्वा। (व्यवहारो यथा —
'पुराणसर्पिलशुन हिङ्गु सिद्धार्थक वचा।
गोलोमी चाजलोमी च भूतकेशी जटा तथा॥"
इत्यादिषु इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षष्टितमेऽध्याये॥) वचा। भूतकेशी । इति मेदिनी॥ (व्यवहारोऽस्य यथा, सञ्ज्ञास्थापनगणे।
"हिङ्गुकैटर्य्यारिमेदा वचा चोरक वय स्था गोलोमी-जटिला पलङ्कषाशोकरोहिण्य इति दशेमानि सञ्ज्ञास्थापनानि भवन्ति॥" इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥) वेश्या। इति हेमचन्द्र ॥ गोलोमिका। इति राजनिघण्ट ॥

गोवत्सादी [न] पु (गोवत्स अत्ति भक्षयति। अद्+णिनि ।) वृक । इति राजनिघण्ट ॥

गोवध, पु, (गोवधो हननम।) गोहत्या। स च उपपातकविशेष । यथा, मनु ११ अ ।
"गोवधोऽयाज्यसयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रया ॥'
तत्प्रायश्चित्त प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम॥

गोवदनी स्त्री (गवि पृथिव्या वन्द्यते प्रशस्यते इति कर्म्मणि ल्युट ततो ङीप।) प्रियङ्गुवृक्ष । इत्यमर ॥ पीतचन्दनोत्पल । इति रत्नमाला॥ (प्रियङ्गु पीतचन्दनोत्पलयोरस्या विशेषो ज्ञातव्य॥)

गोवर क्ली (गोभ्यो निःसृतत्वात् वर श्रेष्ठ माननीयमित्यर्थ । गोषु व्रियते। वृ+बाहुलकात अ इत्येके।) गोखुरक्षुण्णगोष्ठस्य शुष्कगोमयचूर्णम। यथा,—
"गोष्ठान्तर्गोखुरक्षुण्ण शुष्क गोमयचूर्णितम।
गोवर तत समाख्यात वरिष्ठ रससाधने॥"
इति भावप्रकाश ॥

गोवर्द्धन, पु (गा वर्द्धयति कोमलतृणप्रचारादिदानेन इति। वृध+णिच+ल्यु । यद्वा गावो वर्द्धन्तेऽत्र इति। णिच+ल्युट अधिकरणे। पर्व्वतबोधकत्वात पुस्त्वम। यद्वा गा पृथ्वी भूमि वा वर्द्धयति। वृध+णिच कर्त्तरि ल्यु ।) स्वनामख्यातश्रीवृन्दावनस्थपर्व्वत । इति जटाधर ॥ तस्य स्वरूप यथा —
"अनादिर्हरिदासोऽय भूधरो नात्र सशय ।"
इति पाद्मे पातालखण्डे व्यास प्रति श्रीकृष्णवाक्यम ॥ तस्य पूजाकालादिर्यथा,—
"प्रातर्गोवर्द्धन पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत।
भूषणीयास्तथा गाव पूज्याश्च दोहवाहना॥
श्रीकृष्णदासवर्य्योऽय श्रीगोवर्द्धनभूधर ।
शुक्लप्रतिपदि प्रात कार्त्तिकेऽर्च्योऽत्र वैष्णवै ॥"
"प्रातर्गोवर्द्धन पूज्य रात्रौ जागरण चरेत।"
इति क्वचित पाठ
तस्मात्तदिद कर्म्म गोवर्द्धनप्राधान्येन गोप्राधान्येन च ख्यातमप्येकमेव ज्ञेयम्। तत्र दिननिर्णय । तदाह देवल ।

'प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीडान्तु गवां मतम् ।
परविद्धान्तु यः कुर्य्यात् पुत्त्रदारधनक्षयः ॥'
निर्णयामृतधृतपुराणान्तरवचनम् ।
"या कुहूः प्रतिपन्मिश्रा तत्र गाः पूजयेन्नृप ।
पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपते ॥"
तत्र प्रातर्गोवर्द्धनपूजेति पूर्व्वाह्णतात्पर्य्यकम् ।
द्वितीयासमये तु सर्व्वथा निषिद्धम् । तद्
यथा —
'नन्दायां दर्शने रक्षा बलिदानं दशासु च ।
भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते ॥'
पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीया-
संयोग एव निषिध्यते ।
'गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्यते चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभी पूजकांस्तथा ॥'
तच्चन्द्रसम्भावनञ्च निर्णयामृते निर्णीतम् । प्रति-
पद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्या द्वितीयाया
चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्रायणविषये
वृद्धशातातपेन ।
'द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।
अग्रायणञ्चतुर्द्दश्यां परतः सोमदर्शनात् इति ॥"
अपराह्णश्च पञ्चधा विभक्तस्याह्नश्चतुर्थो भागः ।
ततश्च यत्र प्रतिपदि यन्मुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया
तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तूत्त-
रैव प्रतिपत्तत्र गृहीता । तथैव पुराण-
समुच्चये ।
'वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका ।
द्वितीयावृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते ॥'
किञ्च । यदा पूर्व्वप्रतिपत् परत्र त्रिक्षामतिः
तदाप्युत्तरैव कार्य्या । यथोक्तं भविष्योत्तरे ।
'यथा द्वादशभिर्मासैर्मासो वृद्धो मलिम्लुचः ।
तथैवाष्टौ रात्रिवृद्ध्या तिथिः प्रोक्ता मलिम्लुचः ॥
यथा मलिम्लुचः पूर्व्वो मासो देवस्तथा परः ।
तथा तिथिस्तथा पूर्व्वा ग्राह्या चैव तथोत्तरेति' निर्णयामृतमतम् ॥ किन्तु । अमलीन्यायेन
पूर्व्वव युक्तं प्रतिभाति । तद्वन्यत्रापि देवलादि-
वचनप्रामाण्यमस्तीति ॥ ॥
अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । पाद्मे तत्रैव ।
"मथुरायास्तथान्यत्र कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् ।
गोमयेन महास्थूलं तत्र पूज्यो गिरिर्यथा ॥
मथुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
वैष्णवं धाम सम्प्राप्य मोदते हरिसन्निधौ ॥"
पूजामन्त्रः ।
'गोवर्द्धन । धराधार । गोकुलत्राणकारक ।
विष्णुबाहुकृतोच्छ्रायो गवां कोटिप्रदो भव ॥"
गोपूजामन्त्रः । स्कान्दे तत्रैव ।
"लक्ष्मीर्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
घृतं वहति यज्ञार्थं मम पापं व्यपोहतु ॥
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥"
अथ गोक्रीडा । तत्रैव ।
"क्रोधापयेद् धावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः ।
दृषान् कथापयेत्तांश्चैवोक्तिप्रत्युक्तिवादनात् ॥"

पाद्मे च तत्रैव ।
'मन्त्रिश्याटस्तये भ्रा क्रीडा वारणस्तथा ॥
तन्नाहिमाहु ततः ।
'एवं गोवर्द्धनं गाश्च पूजयेद्यो विधानतः ।
गोवर्द्धनमयो रक्षां कुर्य्यात्तस्य जनार्दनः ॥
इति हरिभक्तिविलासे कार्त्तिककृत्ये ?
विलासः ॥ (पुरुषोत्तमक्षेत्रे भगवता प्रस्थापि-
त एव प्रतिष्ठापितो महाविग्रहः । इति प्रागुक्ति-
विशेषः ॥ आर्य्यासप्तशतीग्रन्थप्रणेता आ-
चार्य्यविशेषः । अयमेव कविवर वङ्गाधिपस्य
लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीत् । एतत्कृत-
समयनीतिकाव्यानि क्रमान्वयेन नन्दितानि
यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ७ ।
"हरिचरणाञ्जलिममलं कविवरहर्षाय वाङ्मनसाम् ।
सातम् ।
अनन्ताय सप्तशतीनाम गोवर्द्धनाचार्य्यः ॥
तत्रैव टीकापुस्तकस्याभ्यन्तरे । यथा,—
"गोवर्द्धनोक्तिसुखदाननिदानमेतत्
व्याख्याथ दीपनमनल्पचमत्कृतीनाम् ।'
"गोवर्द्धनाचार्य्यसमयस्त्वद्यापि सम्यङ् न ज्ञायते
परन्त्वयं गीतगोविन्दकर्त्तुर्जयदेवात् प्राचीनस्तत्-
समकालीनो वेति वक्तुं शक्यते । यतो जय-
देवेन गीतगोविन्दप्रारम्भे 'शृङ्गारोत्तरसत्-
प्रमेयरचनैराचार्य्यगोवर्द्धनस्पर्द्धी कोऽपि न
विश्रुत इत्युक्तमस्ति । जयदेवकविश्च वङ्ग-
देशाधिपस्य वल्लालसेनस्य तनयलक्ष्मणसेनस्य स-
भायामासीदिति श्रीसनातनगोस्वामिना मतम् ।
गोवर्द्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः ।
कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥
इत्ययं श्लोको लक्ष्मणसेनसभागृहद्वारोपरि-
शिलायामुत्कीर्ण आसीत् । तस्माद् गोवर्द्धनो
जयदेवोऽपि सर्व्वेऽपि लक्ष्मणसेनसभायामासन्
इति केचित् ॥")
गोवर्द्धनधरः, पुं, (धरति धारयति वा । धृ + अच् ।
गोवर्द्धनस्य धरः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा हरिवंशे । ७ । ? ।
'गते शक्रे ततः कृष्णः पूज्यमानो व्रजालये ।
गोवर्द्धनधरः श्रीमान् विप्रश्च नामैव ह ॥')
गोवशा, स्त्री (वशा वन्ध्या गौरिति परनिपा-
तनात् तथात्वम् ।) वन्ध्या गौः । इति कलाप-
व्याकरणम् ॥
गोविट् [श्] पुं (गवां विट् विष्ठा ।) गोम-
यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥
गोविन्दः, पुं (गां पृथ्वीं धेनुं वा विन्दतीति ।
विन्द + अनुपसर्गाल्लिम्पेति ।" ३ । १ । १३८ ।
इत्यस्य "गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ।' इति
वार्त्तिकोक्त्या शः ।) श्रीकृष्णः । (यथा, भग-
वद्गीतायाम् । १ । ३२ ।
"किं नो राज्येन गोविन्द ! किं भोगैर्जीवि-
तेन वा ॥")
एतस्य शब्दान्तरीयव्युत्पत्तिर्यथा हरिवंशे —
विष्णुपर्व्वणि । ७५ । ४३—४५ ।

'अहं प्राप्तानि ते नागा त्वमिन्द्र ! इन्द्रो भव प्रभो ।
तस्मात्त्वं काङ्क्षितं पुण्यमस्य पवनो यः ॥
गोभरक्षार्थमिच्छन्ति मयाहं सुराधिनाथ ।
अहं किन्तु वस्या लक्ष्माणां गोविन्दं नाम ।
गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्व-
तम् ।
गाभिन्न गोविन्दं नाम्ना त्वां सर्व्वेऽपि येषां वृद्धय-
जाते च पुरुषं तत्त्वज्ञा । इति वा । यथा
विष्णुतिलके ।
"गोभिरेव यतो यदा गोविन्दः समुदाहृतः ॥'
गां वत्सलतया वाणीं गोभक्त्यानन्दयति ।
यथा गोपालतापन्याः पूर्व्वविभागे व्याख्याप्रक-
रणे । ७—८ ।
"तदु होचुः कः कृष्णो गोविन्दश्च कोऽसाविति
गोपीजनवल्लभः कः का स्वाहेति ॥ तानुवाच
ब्राह्मणः पापकर्षणो गोभूमिवेदविदितो विदिता
गोपीजनाविद्याकलाप्रेरकस्तन्माया चेति ।'
एतन्नाम्नो भारतानुष्ठितेन व्युत्पत्तिर्यथा महा-
भारते । १ । २१ । १२ ।
"गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
वराहरूपिणा चान्तर्विक्षोभितजलाविलम् ॥'
तत्रैव । ५ । ७ । १३ ।
"विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥
यथा ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४८ अध्याये ।
"युगे युगे प्रणष्टां गां विष्णो ! विन्दसि तत्त्वतः ।
गोविन्देति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा ॥'
विन्दतीति विन्दः पालकः स्वामी वा । विन्द +
शः । गवां गोसमूहानां विन्दः ।) गवाध्यक्षः ।
(गवां शास्त्रमयीनां वाणीनां विन्दः पतिः ।)
बृहस्पतिः । इति मेदिनी ॥ (गौडपादाचार्य्य-
शिष्यः योगिविशेषः । अयं हि परमहंस-
परिव्राजकाचार्य्यस्य भगवतः शङ्करस्य गुरुः ।
यथा माधवीयसङ्क्षेपशङ्करजये । ५ । ९९ ।
"तस्याधिवासितवतश्चरणां गुहायां
द्वारं व्यपूजयदुपेत्य स शङ्कराख्यः ।
आचारमित्युपदिदेश स तत्र तस्मै
गोविन्दपादगुरवे स गुरुर्यतीनाम् ॥"
अन्यच्च योगिप्रवरेण गोविन्देन बोधायनधर्म्म-
विवरणं बौधायनधर्म्मसूत्रभाष्यञ्च प्रणीतमिति
श्रूयते ततो बौद्धमतमालोक्य रससाराख्यग्रन्थो-
ऽपि विरचित इति दृश्यते । यथा रससारे
प्रथमपटले ।
"बौद्धानाञ्च मतं ज्ञात्वा रससारः कृतो मया ॥"
पञ्चावस्थाशिवजातीनां गुरुमेन्द्र । योऽसौ गुरु-
गोविन्द इति नाम्नोदाहृतः ॥ गाः मन-
प्रधानानीन्द्रियाणि तेषां विन्दः प्रवर्त्तयिता
चेतयिता वा । अन्तर्यामी आत्मेत्यर्थः ।)
परमब्रह्म । यथा,—
"तत्र यद्यसमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ! ।
क्रियायोगे दिवा रात्रौ तत्परः सततं भव ॥
करोषि यानि कर्म्माणि तानि देवे जगत्पतौ ।

यमयमस्व भद्र ते तात कर्म्म प्रदास्यसि ॥
अशुभपरित्यागो चौर्य्यं निषिद्धकर्म्मणि।
तपसामाश्रये गोविन्द तद्ब्रह्म परमं महत् ॥'
तन्नाममाहात्म्यं यथा —
"तिष्ठन्त स्वपन्तश्च गच्छन्तश्चलितं क्षुते।
सङ्कीर्त्तयन्ति गोविन्द ते वस्त्याणि। सुन्दरा ॥'
इति च पाद्मोत्तरखण्डे यमानुगमानामाध्याय ॥
(अस्य ध्यान यथा —
'फुल्लेन्दीवरकान्तिमिन्दुवदन बर्हावतंसप्रिय
श्रीवत्साङ्कमुदारकौस्तुभधर पीताम्बर सुन्दरम्।
गोपीना नयनोत्पलार्च्चिततनु गोगोपसङ्घावृत
गोविन्द कलवेणुवादनपर दिव्याङ्गभूष भजे ॥)

गोविन्दद्वादशी स्त्री (गोविन्दप्रीतये या द्वादशी गोविन्दाख्या द्वादशी वा। गोविन्दाप्रया द्वादशीत्यर्थ।) फाल्गुनशुक्लद्वादशी। यथा —
फाल्गुने द्वादशी शुक्ला या पुष्यर्क्षेण सयुता।
गोविन्दद्वादशी नाम सा स्यात् गोविन्दभक्तिदा॥
तस्यामुपोष्य विधिना भगवन्तं प्रपूजयेत्।
तिथि पापनाशिन्या विदिया चापि सा स्मृता ॥"
तन्माहात्म्यञ्च ब्रह्मपुराणे श्रीवाशिष्ठमान्धातृसंवादे।
'फाल्गुनामलपक्षे तु पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥
तस्यामुपोष्य विधिवन्नर सङ्क्षीणकल्मष।
प्राप्नोत्यनुत्तमा सिद्धि पुनरावृत्तिदुर्लभाम्मिति ॥
आमर्द्दका द्वादशीति लोके ख्यातेयमेव हि।
यत्र आमर्द्दकीपूजा व्रतमस्या विशेषत ॥'
तत्रैव प्राञ्चे तत्रैव पापनाशिनीमाहात्म्यप्रसङ्गे।
फाल्गुने तु सिते पक्षे नक्षत्रे पुष्यसंज्ञके।
आमर्द्दक्या व्रत पुण्य विष्णुलोकप्रद नृणाम ॥'
प्रभासखण्डे च। श्रीदेवीमन्दप्रसंवादे।
फाल्गुनस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषित।
स्नात्वा नद्या तडागे वा वाप्या कूपे गृहेऽपि वा॥
गत्वा गिरौ वने वापि यत्र सा प्राप्यते शिवा।
क्षीरोदे मथ्यमाने तु यत्ना रत्न समुत्थितम् ॥
आमर्द्दा देवदैत्याना ता मामर्द्दकी स्मृता।
शिवा लब्धा स्तुतो रत्न सञ्चते सुरसत्तमै ॥
देवब्रह्मादिभि सर्व्वैरव्रतोऽसौ। वैष्णव स्मृत।
तत्र गत्वा हरि पूज्यो रत्नमूलेऽथवा शिवा ॥
पूज्या पुष्पै शुभै रात्रौ कार्य्य जागरण हरे।
करक जलपूर्णन्तु कर्त्तव्य पात्रसयुतम् ॥
हविष्यान्नन्तु कर्त्तव्य दीप कार्य्या विधानत।
एव जागरण कार्य्य कथाश्रवणतत्परे ॥
मुच्यन्ते देहिन पापै कलिजै कायसम्भवै।
देहान्ते च नरा सर्व्वे पूज्यन्ते हरिमन्दिरे ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलास ॥

गोविष्ठा, स्त्री, (गवा विष्ठा पुरीषम्।) गोमयम्। इति राजनिर्घण्ट ॥

गोवृन्द, क्ली, (गवा वृन्द समूह।) गोसमूह। इति हलायुध ॥

गोवृन्दारक पु (गोवृन्दारक गोवृन्दारक सुच्य पृ। — ।
वृन्दारकनागकुञ्जरै पूज्यमानम।' २।१।६२। इत्यत्र सर्व्वेषामामसमासे बाधारूपदाद्यन्तविशेषणवत्यपि सामान्यप्रयोगार्थ वचनमिति वात्तिकम।) श्रेष्ठगो। इति सिद्धान्तकौमुदी।

गोरथ पु (गोभि स्त्रीगोभिर्वाह्य रथ। 'गौरथ' इत्यपि। 'यानात्। इत्यपरति।' ३।१।१४। इति क।) रथ। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा मनु।८।१४।
'क्रोशाय गोरथो यानमलङ्कारश्च वेश्म च।'
क्रोशाय कृषक गवा सक्ता रथो यानवस्त्रादि।"
इति कुल्लूकभट्ट ॥)

गोशकृत् क्ली (गवा शकृत् विष्ठा।) गोमयम्। इति जटाधर ॥ (यथा मनु।५।१२८।
"उत्कुम्भ सुमनसो गोशकृन्मृत्तिका कुशान॥"
पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम।
"गोमय जगल गोविट गोहन्न तच्च गोशकृत ॥')

गोशाल क्ली स्त्री, (गवा शाला "विभाषा सेनेति।' २।४।२५। इति विभाषया क्लीवत्वम्।) गोगृहम्। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमर ॥ गोयालि इति भाषा॥ (गोशालाया जात। 'स्थानान्तगोशालखरशालाच्च।' ४।३।३५। जातार्थप्रत्ययस्य लुक्। ततो विभाषासेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम्। गोगृहजाते त्रि ॥)

गोशीर्ष क्ली, (गो शीर्ष शीर्षदेशाकारो विद्यतेऽस्य ऋषभपर्व्वतैकदेशजातात् चन्दनभवनात् शीर्षभागस्य तद्वत्तया तथात्वम्।) चन्दनम्। इति राजनिर्घण्ट ॥ हरिचन्दनम्। इत्यमर ॥
गो शीर्षे गोशीर्ष तदाकारे मलयैकदेशे जात तात्ताम्रवर्णमिश्रवर्णमुत्पलगन्धि द्रवसुरभि शीतलतया सदैव सर्पै वाष्टतम।" इति भरत ॥ (यथा गा रामायणे। । १।५८।
गोशीर्षचन्दन यच्च पद्मकञ्जाग्निसन्निभम्॥"
अवच्छिन्नते यामस्त्वदयथा —
'गोतरुग वदनादूर्ध्वस्य स्वेद प्रवर्त्तते दृशम।
तपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभ तस्य जीवितम ॥'
इति चरके इन्द्रियस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
गवा मस्तकञ्च ॥

गोशीर्षक, पु, (गोशीर्षमिव कायति प्रकाशते इति। कै+क।) द्रोणपुष्पीवृक्ष। इति रत्नमाला॥ (स्वार्थे कन्। चन्दनविशेष ॥)

गोशृङ्ग, पु, (गो शृङ्गमिव शृङ्ग शीर्षभागोऽस्य।) स्वनामप्रसिद्ध पर्व्वतविशेष। यथा, महाभारते।२।३१।५।
निषादभूमि गोशृङ्ग पर्व्वतप्रवरन्तथा।"
अत्रैव पर्व्वते अग्निमात्रा मन्देहा नाम राक्षसा निवसन्ति। ते हि देवराजमहेन्द्रेणाभिशप्ता सन्त सूर्य्योदये जले पतन्ति रजन्या पुनरुत पतन्ति। एतद्विवरण यथा रामायणे।४।४।४२—४४।
"इक्ष्वाकुरुह दिश गोशृङ्ग नाम पर्व्वतम।
तस्य शृङ्गसहस्रेषु मन्देहा नाम राक्षसा ॥
नरा तमात्रा लम्बन्ते नानारूपा भयावहा
ते पतन्ति जले घोरा सूर्य्यस्योदयन प्रति ॥
अभिशप्ता महेन्द्रेण निशायामुत्पतन्ति च ॥')
वत्रद्रन्त। इति राजनिर्घण्ट ॥ गोविषाणे क्ली ॥

गोषडङ्गव क्ली, (गवा षटकम। "पशुभ्य स्थान द्विषटक गोष्ठगोयुगषड्गवम।' इति मुग्धबोधसूत्रात।) गोषटकम। इति मुग्धबोधव्याकरणम ॥

गोष्ठ ड सङ्घाते। इति कविकल्पद्रुम (भ्वा। आत्म सक सेट।) सङ्घातो राशीकरणम्। ड गोष्ठते धान्य लोक। इति दुर्गादास ॥

गोष्ठ क्ली, (गावस्तिष्ठन्त्यत्र इति। स्था+"सुपि स्थ।' ३।२।४। इति क। घञर्थे क। इत्येके।) गोस्थानम्। गोठ। इति भाषा॥ इत्यमर ॥ (यथा, रामायणे।४।२२।२१।
"सिंहेन निहत गोष्ठे गा सवतस्येव गोपतिम।
दृष्ट्वा सग्रामयज्ञेन रामबाणमहाम्भसा॥")
प्रत्ययविशेष। स तु स्थानार्थे पशुवाचकशब्देभ्यो भवति। यथा। गोगोष्ठ महिषगोष्ठ इत्यादि। इति भरत ॥ (गोष्ठीश्राद्धे। यथा मनु।३।२५४।
"पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्य गोष्ठे तु सुश्रुतम।
सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥"
"गोष्ठे गोष्ठीश्राद्धे।" इति कुल्लूकभट्ट ॥)

गोष्ठश्व, त्रि (गोष्ठे श्वा। "अचतुरविचतुरेति।" ५।४।२७। समासे अच। षष्ठीतत्पुरुष समासे तु गोष्ठश्वा इत्येव स्यात्) स्वगृहाङ्गने स्थितो य परान् द्वेष्टि स। इति जटाधर ॥

गोष्ठाष्टमी स्त्री (गोष्ठोपपन्नान्विता अष्टमी। गोष्ठे विहिता अष्टमी वा। एतस्या तिथौ भगवतो बालरूपिणो नन्दनन्दनस्य गोष्ठगमनपुरसर वत्सपत्व विहाय गोपत्वस्वीकरणात तथात्वम्।) गोपाष्टमी। सा च कार्त्तिकशुक्लाष्टमी। यथा पाद्मे कूर्म्मपुराणे च।
"शुक्लाष्टमी कार्त्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधै।
तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोप पूर्व्वन्तु वत्सप ॥
तत्र कुर्य्याद्गवा पूजा गोग्रास गो प्रदक्षिणम।
गवानुगमन कुर्य्यात सर्व्वान कामानभीप्सता ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलास ॥
"भीमपराक्रमे कार्त्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य।
गोष्ठाष्टम्या गवा पूजा गोग्रास गो प्रदक्षिणम।
गवानुगमन कुर्य्यात सर्व्वपापविमुक्तये॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम ॥

गोष्ठी स्त्री (गाव बहुविधा वाचस्तिष्ठन्त्यत्र। गो+स्था+क। स्त्रियां ङीष्।) सभा। तस्या लक्षणविशेष।
"एकाङ्का कथिता गोष्ठी कैशिकीवृत्तिसयुता।
सम्भोगरसबद्ध पञ्च सप्त वा योषिदन्विता ॥
प्राकृतैर्नवभि पुम्भिर्दशभिर्व्वाप्यलङ्कृता।
गर्भावमर्षसन्धिभ्या हीना प्राकृतसम्मता ॥

वाग्दाद्यैरन्विना नेव कर्त्तव्येय विचक्षणै ॥’

इति सङ्गीतदामोदर ॥

। गावोऽनक्ता वाचस्तिष्ठन्ति यत्र । गो + स्था + प्रत्ययः क ततः “अम्बाम्बगोभूमीति ।” ८ । । ६७ । इति षत्वम ।) सलाप । इति मेदिनी । टे । ४ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४ । एवमनुष्ठिते चत्वारोऽपि ते एकस्थाने स्थित्वा परस्परमनेकप्रकारगोष्ठीसुखमनुभवन्त स्तिष्ठन्ति ॥”) पोष्यवर्ग । यथा चाणक्ये । विष गोष्ठी दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम ॥” (यथा च रा ...कर्णपूरे । ४७ ।

कृत्वा नेलापुलिनलवलीपल्लवग्रासगोष्ठी

...द्भातङ्गा सममथ सरिन्नाथपाथ पिबन्ति ॥”)

गोष्ठीपति पु (पातीति पति । गोष्ठ्या पोष्यवर्गस्य सभाया वा पति ।) पोष्यवर्गपालक । सभापति ।

अथ ब्राह्मणगोष्ठीपतिलक्षण यथा — [दिता

“नानाशास्त्रविशारदै रसिकता सनकाद्यसम्भोनिर्दाष कुलभूषणै परिमिता पूज्या कुलज्ञैरपि ।

श्रीमद्भागवतादिकारणकथाशुश्रूषयानन्दिता

गत्वाभीष्टसुपैति यन्गुणिजनो गोष्ठी हि सा

चोच्यते ॥”

एवम्भूता गोष्ठी तस्या पति । अपि च ।

कुलीना श्रोत्रिया सर्वे यस्मान्न सुञ्जते सुहृ ।

कुलीनाय सुता दत्त्वा स गोष्ठीपतिरुच्यते ॥’

तद्यथा । गाङ्गवंशे लक्ष्मीकान्तमजमुदार १ मुखवंशे मदनभट्टाचार्य्य २ तद्वंशे गणेश्वरराय ३ वन्द्यवंशे सुभराजखानवंश ४ चन्द्रवंशे अनन्तभट्टाचार्य्य ५ एते प्राचीना आधुनिका बहव सन्ति ॥ ५ ॥

कायस्थगोष्ठीपतिलक्षण यथा —

नीतिज्ञ कुलकर्म्मठ क्षितिमिता मान्योऽपि

धर्मान्वित

कार्य्याकार्य्यविलोकने कुलभृता सम्मानदानो

द्यत ।

गोष्ठ्या य कुलसविदा कुलसुधी सम्मौलिकाना

तथा

सद्वंशप्रभव क्षितौ सुविदितो दाता स गोष्ठी

पति ॥”

अथ कायस्थगोष्ठीपतिगणना ।

‘आदौ द्वादशपर्य्यये समभवद्दानेन गोष्ठीपति

मतकीर्त्तिश्च सुबुद्धिखानतनय श्रीमन्तराय

क्षितौ । १ ।

सञ्जातस्तदनन्तर गुणधरा गण्ये च पर्य्यायके

खेक्षातो हि पुरन्दर कुलभव खान सदा

दानत ॥ २ ॥

पर्य्याये च चतुर्दशे समभवत पौरन्दर केशव

खान सन्ततदानतो हि विलसत्कीर्त्तिर्धरा

मण्डले ॥ ३ ॥

नानावित्तविसर्जनेन जनितप्रोतप्रभुक्तीर्त्ति स्थित -

वासीत पञ्चदशे तदात्मजवती श्रीकृष्णविश्वास

खान ॥ ४ ॥

ता घोदशे पर्य्यये ...नन्दन

कुलीनालिगणै ...सपान ॥ ५ ॥

ततस्तत्सुत पर्य्यये सप्तदशे

...पानाय गरिष्ठेऽनघा पुण्यवानि ॥ ६ ॥

तत पर्य्ययेऽष्टादशे ...नन्द

समाहूता भूयोऽचारयत्नान ।

म... सतकथालापसलापराष

कुलानाथपूजापराऽय सभाष ॥ ७ ॥

आसीत किङ्करस्तननामसुकृतो यो मानिकाद्या

त्मज

पर्य्याये परिपूजितार्य्यनिचय चैकोनविंशे ह स ।

सद्गोष्ठीपरिपालनप्रतनयागाणिप्रहर्षात्मनो

दानेनापि च मेलिकाटिरपरो गोष्ठीपति

प्राथम ॥ ८ ॥

दानेनातिवदान्यतादिगुणतो नि सीमपुण्यैश्च यो

गोपीमोहनचतुर्धुरीणसुकृती विंशे हि पर्य्याय-

यत ।

यस्मात किङ्करसेनप्रभानयाप्राणिप्रहादन्गत

सोऽप्यासीद भुवि मेलिकाटिरपरो गोष्ठीपति

सस्तुति ॥ ६ ॥

पर्य्याये पुनरेकविंशक इह ख्यात श्यामसुन्दे

गोपीमोहनचतुर्धुरीणकुलजो यो रामकान्त

क्षती ।

षयो गण्यसुपुण्यजन्यपयसा गोष्ठीपतेरग्रणी

दाने कर्ण इवातिधैर्य्यपयसा रत्नाकरश्चा-

पर ॥ १ ॥

द्वाविंशे किल पर्य्ययेऽतिनियतैस्तस्यात्मजा-

सम्रक्षात

मन्ठोवास्यसुपुण्यस्तकृतनन्दनस्य च श्रीमत ।

गोपीमोहनरञ्जनस्तततनन्दनार । च गोष्ठीपति

सम्भूतो नव... भूपतिवर सन्मेलिकाटि

क्षितौ ॥ ११ ॥

तावन्मुख्यकाष्ठिमधमङ्गलोद्भता स्तृतीयोद्भवान

षड्भ्रातापि तानतोऽथ गणता षड्क्रमाना-

न्तरात ।

सद्गोष्ठीपतिकारकानतिनतानीना कुलीनान समा

हूयात्र प्रभूतास्तथात्र सद्धनान पूज्यांस्तथा

कोमलान ॥

वित्तैर्वागन्नतैर्नुतिप्रणतिभिश्चान्यैश्चयोविंशके

पर्य्याये निततरा प्रपूज्य परमाङ्गादान्वित श्रीयुत ।

गोपीमोहनदेवनन्दतिलको गोष्ठीपति क्ष्मापति

र्जात सम्प्रति भूमिदेवघटकानाराधना-

दद्युति ॥” १२ ॥

इति दक्षिणराढीयकायस्थकुलाचार्य्यकारिका ॥

अथ वैद्याना गोष्ठीपतिर्यथा,—

“विप्रेभ्य प्रियभोज्यवस्तुवसन छत्रासन भूषण

ग्रामा भूमितुरङ्गमा गजगणा स्वर्णानि रत्नानि

च ।

गावो नाव उदारमन्दिरचयो वाद्यञ्च दत्ता

सदा

साधुज्ञातिकुटुम्बसद्गुणगणा सम्प्रीणिता येन च ॥

गाढ...पति... य एव भगवा ग्रे...भि...

...ता

नानाणास्त्रविशार... प्रभवात... म्भौ चि...

...।

तस्मात ... ...कक्ष्च... ...

सोऽभूत मतविनायका... गुणगण्यस्तगोष्ठीपति ॥

...नाय..., मवतु भास्कर श्रेष्ठ नारा... ।

गोष्ठीपतितया ख्यात स वै... पूजिताऽभव ॥

...भरतमल्लिककृताकुलपञ्जिका ॥

गोष्पद क्ली (गो पदम । यद्वा गाव पद्यन्ते गच्छन्ति यस्मिन देशे । ‘गोष्पद सेवितासेवित-प्रमाणेषु ।’ ६ । १ । १४५ । इति सुट स... षत्वञ्च ।) गोसेवितस्थानम । गोखुरप्रमाणम इत्यमर । ३ । ३ । ६० ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ७ । ३७ ।

“भीष्मद्रोणार्णव तीर्त्वा कर्णपातालसम्भवम ।

मा निमज्जस्व सगण प्रत्रमासाद्य गोष्पदम ॥”)

तथा च विश्वो मेदिनी च ।

गोष्पद गोपदश्वभ्रे गवाञ्च गतिगोचरे ॥’

(गवासेवितारण्यानि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

गोस, पु (गा जल स्यति नाशयतीति । सो य नाशने + “आतोऽनुपसर्गे क ।” ३ । २ । ३ । इति क ।) बोल । उष काल । इति मेदिनी । से । ३ ॥

गोसङ्ख्य पु, (गा सङ्ख्ये इति । चक्षि ङ उक्त + “चक्षिङ ख्याञ ।” २ । ४ । ५४ । इति ख्याञ तत “समि ख्य ।” ३ । २ । ७ । इति क । यद्वा गवा सङ्ख्या बहवो गाव इत्यर्थ विद्यते यस्य । समासे पुवद्भाव ।) गोप । इत्यमर । २ । ६ । ५७ ॥

गोसङ्ग पु (गोभि सङ्गो मिलन यस्मिन काले । प्रलयकाले हि गावो गोष्ठमागत्य तिष्ठन्तीति प्रसिद्धि । यद्वा गा सूर्य्यकिरणा तत्र सङ्गो यस्मिन ।) प्रलय । इति भूरिप्रयोग ॥

गोसदृक्ष पु (गो सदृक्षस्तुल्य । गोसदृशाकारत्वात्तस्य तथात्वम ।) गवय । इति हेमचन्द्र ॥

गोसन्दाय पु, (गा सन्ददातीति । सम + दा + अण ।) गोदानकर्त्ता । इति व्याकरणम ॥

गोसम्भवा स्त्री (गौरिव सम्भवो लोमादिरूपा कृतिर्यस्या ।) श्वेतदूर्वा । इति राजनिघण्ट ॥ (सम्भवत्यस्या इति सम्भवा उत्पत्तिकारणम । गौ सम्भव यस्या ।) गोजाते त्रि ॥

गोसर्ग, पु (गवा सर्गो वनगमनाय मोचन यद्वा गवा सूर्य्यकिरणाना सर्गो विसृष्टि यस्मिन ।) प्रभातम । इति हारावली । १६१ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये । “गोसर्गे चाङ्गराचे च तथा मध्यन्दिनेषु च ॥”)

गोसव पु, (गौ सूयते पीड्यते हिंस्यते यत्र । सुञ् पीडायाम + “ऋदोरप ।”३ । ३ । ५७ ।) इति अप ।) गोमेधयज्ञ । इति जटाधर ॥ (यथा, मनु । ११ । ७४ ।

नीन शान्तम न खाजना गोमनेन वा।
अनिहृश्यनिद्रा वा चिरनानिष्टापि वा॥')

गोस्तम्भ पु (गोस एव स्तम्भ स्तम्भतुल्य इति ...लीवन्यायात् समासः।) बोल। इत्यमर टीकायां रायमुकुट॥

गोसहस्री स्त्री (गवां सहस्र यत्राकृता विद्यते। पात्रादित्वाच्च गौरादित्वात् ङीष।) महाभारतोक्त मासाख्या। तत्र गङ्गास्नाने सहस्रगोदानफलम्। यथा व्यास।

"अमावास्या भवेन्मासे यदि स्रविसुतस्य च।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमात्रेण जाह्नवी॥'
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ ॥

सोमवारयुक्तामावास्या। तत्र अरुणोदयकाल मारभ्य स्नानकालपर्य्यन्तं मौनीभूत्वा स्नानात् गोसहस्रदानफलम्। यथा व्यास।

'सिनीवाली कुहूर्वापि यदि सोमदिने भवेत्।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम्॥'
इति च तिथ्यादितत्त्वम्॥

गोस्तन पु (गो स्तन इव गुच्छो यस्य।) हार भेद। इत्यमर।२।।१५॥ मतं चतुर्हारक। चतुस्त्रिंशद्द्व्यष्टिक इति केचित्। इति भरत॥ (गवां स्तन।) गवां कुचश्च॥ (यथा सुश्रुते उत्तरतन्त्रे १ मे अध्याये।
'मज्जन गोस्तनाकार सर्वभूतगुणोद्भवम्॥')

गोस्तना स्त्री (गो स्तन इव फलमस्या। ङीष-भावार्थे टाप।) गोस्तनी। इत्यमरटीका॥

गोस्तनी स्त्री (गो स्तन इव फलमस्या। स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात।'४।१।५४। इति ङीष।) द्राक्षा। इत्यमर।२।।१०७॥ कपिलद्राक्षा। इति राजनिर्घण्ट ८॥

(अस्या पर्य्यायो।
द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च।
मृद्वीका हारहूरा च गोस्तनी चापि कीर्त्तिता॥'
द्राक्षा स्यात् गोस्तनी द्राक्षा गुरु च कफपित्तनुत्॥

गोस्तनीं मुनयो जगु।" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ गो स्तना इव स्तना अस्या। युधाजिदुद्धारकी मातृगणान्तर्गतमात्का। यथा महाभारते।६।४६।२।

'प्रभावती विशालाक्षी पालिता गोस्तनी तथा॥'
गोनसीति पाठोऽपि वर्त्तते॥)

गोस्थान क्ली, (गवां स्थानम्।) गोष्ठम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हरिवंशे।६४।२७।

सागोलङ्गारगावाट मध्ये गोस्थानसङ्गम॥')

गोस्थानक क्ली (गोस्थान स्वार्थे कन्।) गोष्ठम्। इत्यमर।२।१।१३॥

गोस्वामी [न] त्रि (गवां स्वामी।) गोपति। इति हलायुध॥ (यथा मनु।८।२३१।

"गोप क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम्।
गोस्वाम्यनुमते भृत्य सा स्यात् पालेऽभृते भृति॥")

स्वर्गस्य मुखो वा प्रभु। (यद्वा, गवां इन्द्रि-याणां स्वामी। जितेन्द्रियो यथा। 'सनातनगोस्वामी श्रीश्रीगौराङ्ग-महाप्रभो।' इत्यादितमाहता॥

गोहत्या स्त्री (गवां हत्या हननम्।) गोवध। तत्प्रायश्चित्तादि प्रायश्चित्तप्रकरणे द्रष्टव्यम्॥ परिभाषितगोहत्या यथा—

नारायण उवाच।
"त्रिसन्ध्यं त्राह्मणो यो वा शिवं विष्णुमनादरात् ...कालं...स्नाता वा गौ वा सन्ध्याविहीनक॥
... लभते स च वेदविप्रो नर।॥

यम उवाच।
गवाहार प्रकुर्व्वन्त पिवन्त यो निवारयेत्।
याति गोविप्रयोर्मध्ये गोहत्यां स लभेद् ध्रुवम्॥
... गान्नाम्ना मूढो यो विप्रो वृषवाहक।
दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संशय॥
दत्त्वा गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्वृषवाहकम्।
भोजयेद्वृषवाहान्नं स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्॥
वृषलीपतिं याजयेद् यो भुङ्क्तेऽन्नं तस्य यो नर।
गोहत्याशतकं सोऽपि लभते नात्र संशय॥
पादेन वह्निं वहेद् यो गाश्च पादेन ताडयेत्।
गृहं विशेन्न्याताडात्र स्नात्वा गोवधमालभेत्॥
यो भुङ्क्तेऽस्निग्धपादश्च शेते स्निग्धाङ्घ्रिरेव च।
सूर्य्योदये च द्विर्भोजी स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्॥
अवीरान्नञ्च यो भुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मण।
यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्॥
पितृंश्च पर्व्वकाले च तिथिकाले च देवता।
न सेवतेऽतिथिं यो हि स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्॥
स्वभर्त्तरि च कृष्णे वा भेदबुद्धिं करोति या।
कटुक्त्या ताडयेत् कान्तं सा गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्॥
गोमार्गं खनन्न त्वा ददाति शस्यमेव च।
तडागे च तदूर्द्ध्वे वा स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्॥
प्रायश्चित्तं गोस्वामी न करोति व्यतिक्रमम्।
अर्थलोभादथाज्ञानात् स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्॥
राजके दैवके यत्नात् गोस्वामी गां न पालयेत्।
दुःखं ददाति यो मूढो गोहत्यां लभते ध्रुवम्॥
प्राणिनं लङ्घयेद्यो हि दीपञ्चाग्निमनलं जलम्।
नैवेद्यं पुष्पमन्नञ्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्॥
शश्वन्नास्तीति वादी यो मिथ्यावादी प्रतारक।
देवद्वेषी गुरुद्वेषी स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्॥
देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं प्रति।
न सम्भ्रमान्नमेत् यो हि स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्॥
न दत्त्वाशिषं कोपात् प्रणताय च यो द्विज।
विद्यार्थिने च विद्याञ्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्याय॥

गोहन, क्ली (हद विष्ठात्यागे + क्त। हन्नम्। गोर्हन्नं विष्ठा।) गोमयम्। इति रत्नमाला॥

गोहरीतकी, स्त्री, (गवां हरीतकीव हितकारि-त्वात्।) विल्ववृक्ष। इति शब्दरत्नावली॥

गोहालिया, स्त्री, लताविशेष। गोयालिया इति भाषा॥ यथा, गारुडे १९ अध्याये।
"पीत गोहालियामूलं तिलदध्याज्यसंयुतम्।
निवद्धमूलं कथितं प्रवर्त्तयति शङ्कर!॥"

गोहित पु (गोषु हितः।) घोषलता। विल्व इति शब्दचन्द्रिका॥ गवां हितकारके त्रि। (गोभूमिभारावतरणे स्वेच्छया पृथिवीमवतीर्णत्वात् गोहितः। यद्वा गवां रक्षार्थं गोवर्द्धनधारणादिति गोहितः।) विष्णु। यथा महाभारते।१३।१४९।७।
"गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रिय॥"

गोहिर, क्ली (गुह + बाहुलकादिरच्।) पादमूलम्। इति हेमचन्द्र।३।२८८॥

गोह्य त्रि (गुहू ञ संवरणे + "शकिसहिगुहिभ्यो वा।" इति काशिकोक्तेः कर्म्मणि भावे यत।) गुह्यम्। गोपनीयम्। इति पाणिनिव्याकरणम्॥

गो [गो] पु स्त्री, (गच्छतीति। गम + "गमेर्डोः।" उणा।२।६७। इति डोः। यद्वा गच्छत्यनेनेति करणे डोः। वृषस्य यानसाधनत्वात् स्त्रीगव्या दानेन स्वर्गगमनसाधनत्वाच्च उभयोरपि दानेन स्वर्गगमनत्वाद्वा तथात्वम्। वस्तुतस्त्वयं रूढ एव शब्द। यदुक्तम्।
"रूढा गवादय प्रोक्ता यौगिका पाचकादय।
योगरूढाश्च विज्ञेया पङ्कजाद्या मनीषिभि॥")
स्वनामख्यातपशु। गरु इति भाषा॥ पुंगो पर्य्याय अनड्वान् इति पदे द्रष्टव्य॥ स्त्रीगो पर्य्याय। माहेयी २ सौरभेयी ३ उस्रा ४ माता ५ शृङ्गिणी ६ अर्ज्जुनी ७ अघ्न्या ८ रोहिणी ९। इत्यमर॥ माहेन्द्री १० इज्या११ धेनु १२ अघ्ना १३ दोग्ध्री १४ भद्रा १५ भूरि-मही १६ अनडुही १७ कल्याणी १८ पावनी १९ गौरी २० सुरभि २१ मही २२ निलि-नाति २३ सुरभी २४ अनड्वाही २५ द्विटा २६ नयमा २७। इति शब्दरत्नावली॥ बहुला २८ मही २९ सरस्वती ३०। इति जटाधर॥ उस्रिया ३१ अही ३२ अदिति ३३ इला ३४ जगती ३५ शर्करी ३६। इति वेदनिघण्टौ २ अध्याय॥ ७॥ (गवां लक्षणादिकं यथा, बृहत्संहितायां ६१ अध्याये।

"पराशर प्राह बृहद्रथाय
गोलक्षणं यत् क्रियते ततोऽयम्।
मया समासं शुभलक्षणास्ता
सर्व्वास्तथाप्यागमतोऽभिधास्ये॥

सास्राविलरूक्षाक्ष्यो मूषकनयनाश्च न शुभदा गाव।
प्रचलच्चिपिटविषाणा करटा खरसदृशवर्णा॥
दशसप्तचतुर्दन्त्य प्रलम्बमुण्डानना विनतपृष्ठा।
ह्रस्वस्थूलग्रीवा यवमध्या दारितखुराश्च॥
श्यावातिदीर्घजिह्वा गुल्फैरतितनुभिरतिबृहद्भिर्वा।
अतिककुदा कृशदेहा नेष्टा हीनाधिकाङ्ग्यश्च॥
वृषभोऽप्येवं स्थूलातिलम्बवृषणा शिराततक्रोड।
स्थूलशिराचितगण्डस्त्रिस्थानं मेहते यश्च॥
मार्ज्जाराक्ष कपिल करटो वा न शुभदो द्विजस्येष्ट।

कृष्णोष्ठतालुजिह्वः श्वसनो यस्य घातकः ॥
श्यलशृङ्गस्त्वगिष्टाङ्गः सितोदरः कृष्णसारवर्णश्च ।
उत्पन्नोऽपि त्याज्यो यूथविनाशावहो वृषभः ॥
श्यामकपुष्पचिताङ्गो भस्मारुणसन्निभो विडा
लाक्षः ।
विप्राणामपि न शुभं करोति वृषभः परिगृहीतः ।
ये चोद्धरन्ति पादान् पङ्कादिव योजिताः कृश-
ग्रीवाः ।
कातरनयना हीनाः पृष्ठतश्च ते न भारसहाः ॥
मृदुसंहतताम्रोष्ठास्तनुस्फिजस्ताम्रतालुजिह्वाश्च ।
तनुह्रस्वोच्चश्रवणाः सुकुक्षयः स्पृष्टजङ्घाश्च ॥
आताम्रसंहतखुरा व्यूढोरस्का बृहत्ककुद-
युक्ताः ।
स्निग्धश्लक्ष्णतनुत्वग्रोमाणस्ताम्रतनुशृङ्गाः ॥
तनुभूस्पृग्वालधयो रक्तान्तविलोचना महो-
च्छ्वासाः ।
सिंहस्कन्धास्तन्वल्पकम्बलाः पूजिताः सुगताः ॥
वामावर्त्तैर्वामे दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावर्त्तैः ।
शुभदा भवन्त्यनडुहो जङ्घाभिश्चैणकनिभाभिः ॥
वैदूर्य्यमल्लिकाबुद्बुदेक्षणाः स्थूलनेत्रवर्त्माणः ।
पार्ष्णिभिरस्फुटिताभिः शस्ताः सर्व्वेऽपि भार-
वहाः ॥
घ्राणोद्देशे सवलिर्म्मार्जारमुखः सितश्च दक्षि-
णतः ।
कमलोत्पललाक्षाभः सुवालधिर्वाजितुल्यजवः ॥
लम्बैर्वृषणैर्मेषोदरश्च सङ्क्षिप्तवङ्क्षणाक्रोडः ।
ज्ञेयो भाराध्वसहो जवेऽश्वतुल्यश्च शस्तफलः ॥
सितवर्णः पिङ्गाक्षस्ताम्रविषाणेक्षणो महा-
वक्त्रः ।
हंसो नाम शुभफलो यूथस्य विवर्द्धनः प्रोक्तः ॥
भूस्पृग्वालधिराताम्रवङ्क्षणो रक्तदृक् ककुद्मी च ।
कल्माषश्च स्वामिनमचिरात्कुरुते पतिं लक्ष्म्याः ॥
यो वा सितैकचरणो यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शस्त-
फलः ।
मिश्रफलोऽपि ग्राह्यो यदि नैकान्तप्रशस्तो-
ऽस्ति ॥' * ।
गोरौङ्गितभेदेन शुभाशुभमुक्तं यथा तत्रैव
-२ अध्याये,—

"गावो दीनाः पार्थिवस्याशिवाय
पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यश्च रोगान् ।
मृत्युं कुर्व्वन्त्यश्रुपूर्णायताक्ष्यः
पत्युर्भीतास्तस्कराणां रुवन्त्यः ॥
अकारणे क्रोशति चेदनर्थो
भयाय रात्रौ वृषभः शिवाय ।
भृशं निरुद्धा यदि मक्षिकाभि-
स्तदाशु वृष्टिं सरमात्मजैर्व्वा ॥
आगच्छन्त्यो वेश्म बम्भारवेण
संसेवन्त्यो गोष्ठवृद्ध्यै गवां गाः ।
आर्द्राङ्ग्यो वा हृष्टरोमण्यः प्रहृष्टा
धन्या गावः स्युर्महिष्योऽपि चैवम् ॥"* ॥)

गोमङ्गलत्वादि यथा, देवलः ।
"लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥
एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्च्चयेच्च यः ।
प्रदक्षिणञ्च कुर्व्वीत तथा चायुर्न हीयते ॥"
अभिप्रेतार्थसिद्धिर्म्मङ्गलं तद्धेतुतया त्वन्यान्-
यपि ॥ + ॥ गोप्रणामे ब्रह्मपुराणम् ।
"सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव ! ।
नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ।
मन्त्रस्य स्मरणादेव गोदानफलमाप्नुयात् ॥"
भविष्ये ।
"गामालभ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
गवां मध्ये न लङ्घेत म्रते गन्धेन वर्ज्जयेत् ।
यावदाघ्राति तद्गन्धं तावद्गन्धेन शुध्यति ॥"
विष्णुः ।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना ।
षडङ्गमेतन्माङ्गल्यं पवित्रं सर्व्वदा गवाम् ॥'
षडङ्गं षट्प्रकारम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ + ॥
तन्मांसगुणाः । सुस्निग्धत्वम् । पित्तश्लेष्मविवर्द्धन-
त्वम् । बृंहणत्वम् । बलकारित्वम् । पीनसप्रदर-
नाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः । अपूतत्वम् ।
गुरुत्वम् । वातकफापहत्वञ्च ॥ + ॥ तद्दुग्धगुणाः ।
पथ्यत्वम् । अत्यन्तरुच्यत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । पित्तवातामयनाशित्वम् । मेध्यत्वम् ।
कान्तिप्रज्ञाङ्गपुष्टिवीर्य्यवृद्धिकारित्वञ्च ॥ (यथा
च हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमाध्याये ।

"गव्यं पवित्रञ्च रसायनञ्च
पथ्यञ्च हृद्यं बलपुष्टिदं स्यात् ।
आयुःप्रदं रक्तविकारपित्त-
त्रिदोषहृद्रोगविषापहं स्यात् ॥" * ॥)

तद्दधिगुणाः । अतिपवित्रत्वम् । शीतत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । दीपनत्वम् । बलकारित्वम् । मधुर-
त्वम् । अरोचकवातामयनाशित्वम् । ग्राहित्वञ्च ॥
(यथा च हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।
"अम्लस्वादुरसं ग्राहि गुरूष्णं वातरोगजित् ।
मेदः शुक्रं बलं श्लेष्म रक्तपित्ताग्निशोफकृत् ॥
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ।
वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं गुणप्रदम् ॥" * ॥
तद्दुग्धफेनगुणाः ।
"गवान्तु क्षीरफेनं वा तक्रेण सहितन्तथा ।
पक्वान्नं भक्षयेद्वापि ग्रहणी तस्य नश्यति ॥")
तन्नवनीतगुणाः । शीतत्वम् । वर्णबलशुक्रकफ-
रुचिसुखकान्तिपुष्टिकारित्वम् । सुमधुरत्वम् ।
संग्राहकत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । वातसर्व्वाङ्गशूल-
कासश्रमसर्व्वदोषनाशित्वञ्च ॥ * ॥
तद्घृतगुणाः । हृद्यत्वम् । धीकान्तिस्मृतिबल-
मेधापुष्ट्यग्निवृद्धिशुक्रवपुःस्थौल्यकारित्वम् । वात-
श्लेष्मश्रमपित्तनाशित्वम् । विपाके मधुरत्वम् ।
हव्यतमत्वम् । बहुगुणत्वञ्च ॥ (तथा च ।
"विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तकफापहम् ।
चक्षुष्यं बलकृन्मेध्यं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तमम् ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥ * ॥)

"गवां प्रत्यूषसि क्षीरं गुरु विष्टम्भि दुर्ज्जरम् ।
तस्मादभ्युदिते सूर्य्ये यामं यामार्द्धमेव वा ॥
समुत्ताप्य पयो ग्राह्यं तत् पथ्यं दीपनं लघु ।
विवत्सबालवत्सानां पयो दोषसमीरणम् ॥
शस्तं वा सैकवर्णाया ध्वलाङ्गाणोरपि ।
इन्नानां मासपर्व्वानां ऊर्द्ध्वशृङ्गी च या भवेत् ॥
तासां गवां हितं क्षीरं घृतं वाप्यन्तमेव वा ।
गवां सितानां वातघ्नं कृष्णानां पित्तनाशनम् ।
श्लेष्मघ्नं रक्तवर्णानां त्रीन् हन्ति कपिलापयः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

गो [गो] पुं (गम्यते कर्म्मभिः यज्ञदान-
परोपकारादिधर्म्ममूलककर्म्मफलैर्यस्मिन् । गम
+ "गमेर्डोः ।" उणा । २ । ६३ । इति अधि-
करणे डोः ।) स्वर्गः । (गम्यन्ते ज्ञायन्ते
विषया येन यद्वा गच्छति शीघ्रमिति करणे
कर्त्तरि वा डोः । किरणसम्पर्कं विना चाक्षुष-
ज्ञानाभावात् किरणस्य ज्ञानप्रकाशधर्म्मवत्त्वात्
शीघ्रगामित्वाच्च तथात्वम् ।) रश्मिः । (यथा
महाभारते । ३ । २ । ५२ ।
"त्रयोदशद्वीपवतीं गोभिर्भासयसे महीम् ।
त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्त्तसे ॥" * ॥)
वज्रः । इति मेदिनी । गे । १ ॥ (गम्यते पुण्यवद्भि-
र्यस्मिन् । अधिकरणे डोः । इष्टापूर्त्तादिसकाम-
कर्म्मभिः पुण्यवतां चन्द्रलोकगमनात् तथा-
त्वम् ।) चन्द्रः । इति विश्वः ॥ (गच्छति प्राप्नोति
विश्वं प्रकाशकात्मकेन स्वतेजसेति जानाति
सर्व्वमिति वा । कर्त्तरि डोः ।) सूर्य्यः । गोमेध-
यज्ञः । इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः ॥ ऋषभ-
नामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौ [गो] स्त्री, (गम्यते विषयज्ञानं यया । गम
+ "गमेर्डोः ।" उणा । २ । ६३ । इति करणे
डोः ।) चक्षुः । (गच्छति शीघ्रमिति कर्त्तरि
डोः ।) बाणः । दिक् । (गम्यते ज्ञायते चित्ताभि-
प्रायो यया । करणे डोः ।) वाक् । (यथा,
रघुः । ५ । १२ ।

"इत्यध्यपाचानुमितव्ययस्य
रघोरुदारामपि गां निशम्य ॥" * ॥

गम्यते व्रज्यतेऽस्यामिति । अधिकरणे डोः ।)
भूः । (यथा, रघुः । १ । २६ ।
"दुदोह गां स यज्ञाय शस्याय मघवा दिवम् ।
सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥" * ॥
जले बहुवचनान्तोऽयम् । इति मेदिनी । गे । १ ॥
जले एकवचनान्तोऽपि इति केचित् । इति
भरतः ॥ (यथा वृन्दावनयमके । २ ।

"खमिव भुजं गवि शेष-
मुपधाय स्वपिति यो भुजङ्गविशेषम् ।
नव पुष्करसमकरया
श्रीयोर्म्मिपक्ष्मा च सेवितः समकरया ॥")

माता । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (स्वनामख्याता
शुकदौहित्रस्य ब्रह्मदत्तस्य भार्य्या । यथा, भाग-
वते । ९ । २१ । २५ ।
"स कीर्त्त्यां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ।

स योगी गविभार्य्यायां विष्वक्सेनमधात् सुतम्॥”
गवि सरस्वत्यां भार्य्यायाम्॥’ इति कश्चित्
व्याचष्टे ॥)

गौ [गो] पु स्त्री, (गम्यते ज्ञायते स्पर्शसुख
मनेन। गम + ‘गमेर्डो। उणा।२।६७।
इति करणे डो। लोम्नि गतत्वादेवास्य तथा
त्वम्।) लोम। (गच्छति निम्नदेशमिति।
कर्त्तरि डो। निम्नप्रगत्वादेवास्य तथात्वम्।)
जलम्। इत्यमरटीकायां भानुदीक्षित ॥

गौञ्जिक पु, (गुञ्जा परिमाणविशेषस्तद्ग्रहीतु
शीलमस्य। यद्वा गुञ्जा गुञ्जाफलं तस्य परि
माणार्थं ग्रहणं विद्यते अस्य। गुञ्जा+ठक्।)
स्वर्णकार। इति त्रिकाण्डशेष ॥

गौड पु, स्वनामख्यातदेश। (यथा प्रबोध
चन्द्रोदये।२।७।
‘गौडं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढा
पुरी।
भूरिश्रेष्ठिकनाम धाम परमं तत्रोत्तमो न
पिता॥”)
तद्देशस्थे पु भूम्नि। इति जटाधर ॥ तद्देश-
सीमा यथा, शक्तिसङ्गमतन्त्रे सप्तमपटले।
वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे।
गौडदेशः समाख्यातः सर्व्वविद्याविशारदः॥”
(देशोऽयं वृहत्संहितायां कूर्म्मविभागे पूर्व्वस्यां-
मुक्तः। यथा, तत्रैव।१४।५ ७।
“अथ पूर्व्वस्याम्।” इत्युक्त्वा
‘उदयगिरि भद्रगौडक
पौण्ड्रोत्कलकाशिमेकलाम्बष्ठाः ॥”
इत्युक्तवान् ॥)
पञ्च गौडा यथा, स्कन्दपुराणे।
सारस्वताः कान्यकुब्जा गौडमैथिलिकोत्कलाः।
पञ्च गौडा इति ख्याता विन्ध्यस्योत्तरवासिनः॥”
(गुडस्य विकारः। गुड+अण्। गुडजात
आसवे गौ च। अस्य गुणा यथा,—
‘वहुमूत्रशकृद्वातो गौडस्तर्पण-दीपनः॥”
इति सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये वाभटेनोक्तम्॥
‘श्यामान्त्रीरस गौड पिप्पलीफलचव्यकैः।
लशुनेऽवस्थो नित्यं कफ-प्लीहपाण्डुदरापहः॥’
इति च चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)

गौडवास्तुक, पु, (गौडे गौडदेशे जातः गौडदेश
वासिप्रियो वा वास्तुकः शाकविशेषः।) चिल्ली
शाकम्। इति राजनिर्घण्ट ॥ (चिल्लीशब्दे
ऽस्य विषया ज्ञेया ॥)

गौडिक, स्त्री, (गौडः गुडविकारस्तत् कारणत्वेना
स्त्यस्य। “अत इनिठनौ।” ५।२।११५।
इति ठन्।) मद्यविशेषः। यथा “पैष्टिकगौडिक-
माध्वीकानां पानं सुरापाने कष्टतमम्॥” इति
प्रायश्चित्तविवेके देवल ॥ गुडनिष्पन्नद्रव्ये त्रि ॥
(पु, गुडे साधु। “गुडादिभ्यष्ठञ्।”४।४।१०३।
इति ठञ्। इक्षु। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

गौडी स्त्री (गुडस्य विकार गुडविकारेण
सम्पादिता इत्यर्थः। गुड+अण्। स्त्रियां
ङीप्।) गुडान्विकृता सुरा। गुडेर मद इति
भाषा॥ (यथा, मनु।११।९४।
“गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा
सुरा॥”)
तत्पर्य्याय। वारुणी २। इति त्रिकाण्डशेष ॥
अस्या गुणा। तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्। मधु
रत्वम्। वातनाशित्वम्। पित्तबलकान्तितृप्ति-
कारित्वम्। दीपनत्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राज-
निर्घण्ट ॥ (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने
११ अध्याये।
“गौडी कषाया मधुराम्लशीता
सन्दीपनी शूलरुजापहन्त्री।
हृद्या त्रिदोषं शमयत्यजीर्णं
पाण्डामयाशं श्वसनं निहन्ति॥”)
रागिणीविशेषः। सा तु मेघरागस्य पत्नी। इति
सङ्गीतदामोदर ॥ (गौडानां गौडदेशवासिनां
प्रिया।) काव्यरीतिविशेष। यथा,—
“ओजः प्रसादमाधुर्य्यं गुणत्रितयभेदतः।
गौडवैदर्भपाञ्चाला रीतयः परिकीर्त्तिताः॥”
इति काव्यचन्द्रिका ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे।९।४।
“ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्ध आडम्बरः पुनः।
समासबहुला गौडी——————॥”
उदाहरणं यथा, तत्रैव धृतो वेणीसंहारश्लोकः।
“चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात
सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य।
पुरुषोत्तमस्त्वाह।
बहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च
गौडीया।
रीतिरनुप्रासमहिमपरतन्त्रास्तोभवाक्या च॥”)

गौण पु (गुणादागता गौणी। तस्या आगतः
प्रतिबोधितः। गौणी+अण्।) गौणीवृत्ति
बोधितः। यथा “शक्यस्य सादृश्यात्मकः सम्बन्धो
गुणः तदधीना या लक्षणा सा गौणी तद्योगात्
गौणः।” इति दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्का
लङ्कारः॥ (अमुख्ये त्रि। यथा, महाभारते।
१२।३४१।६।
“बहूनि मम नामानि कीर्त्तितानि महर्षिभिः।
गौणानि तत्र नामानि कर्म्मजानि च कानि-
चित्॥”)

गौणकाल पु (गौणोऽमुख्यः कालः।) मुख्य
कालकर्त्तव्यकर्म्मकरणयोग्यकालान्तरम्। यथा —
“यद्वदागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत्।
गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्म्मणि॥
यद्वदेति पद्यान्तरं प्राक्तनकार्य्ये मध्यकालवत्
आगामिक्रियाया मुख्यकालस्यापि गौणकाल
त्वम्। तेन सायं सन्ध्याया रात्रिः प्रातः सन्ध्या-
कालश्च गौणकाल इत्यर्थः।” इति मलमास
तत्त्वम् ॥

गौणचान्द्र, पु, (गौणोऽप्रधानश्चान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धि-
मासः।) कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तमासः।
यथा ब्रह्मादसीप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वे।
‘गौणचान्द्रेण भाद्रेऽतो मुख्यचान्द्रेण श्रावणे।”
अपि च शब्दरत्नावल्याम्।
“चान्द्रोऽपि द्विविधः प्रोक्तो मुख्यगौणविभेदतः।
गौणः कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्त ईरितः॥’

गौणी स्त्री (गुणः सादृश्यमधिकृत्य प्रवृत्ता।
गुण+अण्+स्त्रियां ङीप्।) अशीतिप्रकार
लक्षणान्तर्गतलक्षणाविशेषः। यथा —
‘सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि।
सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडश भेदिताः॥’
(‘ताः पूर्व्वोक्ता अष्टादशभेदा लक्षणाः। सादृ
श्येतरसम्बन्धाः कार्य्यकारणभावादयः। अत्र
शुद्धानां श्वेतो धावति इत्यादीन्युदाहरणानि
ज्ञेयानि। रूढावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी
यथा ‘एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि अत्र
तैलशब्दस्तिलभवस्नेहरूपं मुख्यार्थमुपादायैव
सार्षपादिस्नेहेषु वर्त्तते। प्रयोजने यथा राज
कुमारेषु तत्सदृशेषु गच्छत्सु ‘एते राजकुमारा
गच्छन्ति। रूढावुपादानलक्षणा साध्यवसाना
गौणी यथा, तैलानि हेमन्ते सुखानि। प्रयो
जने यथा, ‘राजकुमारा गच्छन्ति। रूढौ
लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा, ‘राजा
गौडेन्द्रं कण्टकं शोधयति। प्रयोजने यथा,
गौर्वाहीकः। रूढौ लक्षणा साध्यवसाना
गौणी यथा राजा कण्टकं शोधयति। प्रयो
जने यथा, गौर्जल्पति।
अत्र केचिदाहुः गोसहचारिणो गुणा जाड्य
मान्द्यादयो लक्ष्यन्ते। ते च गोशब्दस्य वाही
कार्थाभिधाने निमित्तीभवन्ति। यदुक्तं, गो
शब्दस्यागृहीतसङ्केतं वाहीकार्थमभिधातुम
सामर्थ्यात् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च। अभि
धाया विरतत्वात् विरतायाश्च पुनरुत्थाना
भावात्। अन्ये पुनर्गोशब्देन वाहीकार्थो
नाभिधीयते किन्तु स्वार्थसहचारिगुणसाजात्येन
वाहीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते। तदप्यन्ये न
मन्यन्ते। तथाह्यत्र गोशब्दाद्वाहीकार्थः प्रती
यते न वा। आद्येऽपि गोशब्दादेव वा लक्षि
ताद्वा गुणात्। अविनाभावद्वारा तत्र न
प्रथमः। वाहीकार्थेऽस्यासङ्केतितत्वात्। न
द्वितीयः। अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शाब्दे
ऽन्वये प्रवेशासम्भवात्। शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्दे
नैव प्रपूर्य्यते। न द्वितीयः। यदि हि गोशब्दा
द्वाहीकार्थो न प्रतीयते तदास्य वाहीकस्य
सामानाधिकरण्यमसमञ्जसं स्यात्। तस्मादत्र
गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहान्वय
मलभमानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्म्यसम्बन्धाद्वाहीकार्थं
लक्षयति। वाहीकस्याज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयो
जनम्। इयञ्च गुणयोगात् गौणी इत्युच्यते।
पूर्व्वा तु उपचारामिश्रणात् शुद्धा। उपचारो
हि नामात्यन्तं विसकलितयोः सादृश्यातिशय
महिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रम्। यथा
अग्निमाणवकयोः शुक्लपटयोस्तु नात्यन्तं भेद-
प्रतीतिः। तस्मादेवमादिषु शुद्धैव लक्षणा॥”

इति साहित्यदर्पणे । ७ । १२ ॥) अन्यत सर्व्व लक्षणाशब्दे द्रष्टव्यम ॥

गौतम, पु (गौतमस्य ऋषेर्गोत्रापत्यमिति । ऋष्यन्धकेति ।” ४ । १ । ११४ । इत्यण ।) मुनिविशेष । स तु शतानन्द । इति हेमचन्द्र ॥ शाक्यवंशावतीर्णबुद्धमुनिविशेष । तत्पर्य्याय । शाक्यमुनि २ शाक्यसिंह ३ सर्व्वार्थसिद्ध ४ शौद्धोदनि ५ अर्कबन्धु ६ मायादेवीसुत ७ । इत्यमर । १ । १ । १५ ॥ खजित ८ श्वेतकेतु ६ धर्म्मकेतु १ महामुनि ११ पञ्चज्ञान १२ सर्व्वदर्शी १३ महाबोधि १४ महाबल १५ बहुक्षम १६ त्रिमूर्त्ति १७ सिद्धार्थ १८ शाक १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य हि गौतमीपुत्रत्वे प्रमाण यथा ललितविस्तरे १५ अध्याये । “त सान्तर्व्वहिमगयन्तो । सान्तर्व्वहिमृगयमाणा न पश्यन्ति स्म । महाप्रजावत्यपि गौतमी परिदेवमाना महीतले परिवर्त्तते स्म राजानं शुद्धोदनमेवाह । क्षिप्र मा महाराज । पुत्त्रेण सङ्गिनी कुरुष्वेति ॥” वैवस्वतमन्वन्तरे सप्तर्षीणामन्यतम । यदुक्त हरिवंशे ७ । ३४—३५ ।

“अत्रिर्वशिष्ठो भगवान कश्यपश्च महानृषि ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥
तथैव पुत्त्रो भगवान ऋचीकस्य महात्मन ।
सप्तमो जमदग्निश्च ऋषय साम्प्रत दिवि ॥’

अयमेव तु विंशतितमे द्वापरयुगे वेदव्यासो बभूव । यथा देवीभागवते । १ । ३ । ३१

“अत्रिरेकोनविंशेऽथ गौतमस्तु तत परम ॥”

कुरुकुलजधृतराष्ट्रपाण्डुसुतानामाचार्य्य कृप । गौतमवंशोत्पन्नत्वादेवास्य तथात्वम । यथा, हरिवंशे ३२ । ७५—७६ ।

“अवस्कन्न शरस्तम्बे मिथुन समपद्यत ।
कृपया तच्च जग्राह शान्तनुर्मृगयाङ्गत ॥
कृप स्मृत स वै तस्मात गौतमी च कृपी तथा ।
एते शारद्वता प्रोक्ता एते ते गौतमा स्मृता ॥”

मुनिभेद । स तु एकतद्वितादिमुनीना पिता । यथा, महाभारते । ६ । ३६ । ७—६ ।

“आसन पूर्व्वयुगे राजन । मुनयो भ्रातरस्त्रय ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभा ।
सर्व्वे प्रजापतिसमा प्रजावन्तस्तथैव च ॥
ब्रह्मलोकजित सर्व्वे तपसा ब्रह्मवादिन ।
तेषान्तु तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च ॥
अभवद्गौतमो नित्य पिता धर्म्मरत सदा ॥”

स्थावरविषभेद । इति हेमचन्द्र । ४ । २६५ ॥)

गौतमसम्भवा, स्त्री, (गौतम सम्भवो यस्या । यद्वा, गौतमात सम्भवतीति । सम+भू+अच ।) गोदावरी नदी । इति राजनिघण्ट ॥

गौतमी, स्त्री, (गौतमस्य इयम । तस्येदमित्यण तत स्त्रिया ङीप ।) दुर्गा । इति मेदिनी ॥ मे । ४३ ॥ (यथा, हरिवंशे । १७६ । ७ । “गौतमीं कंसघातार्थ यशोदानन्दवर्द्धिनीम ॥”) राक्षसीविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥ गोदावरी नदी । (यथा गौ रामायणे । ।

“यो नदो गौतमी रम्या गिरि पश्चिति रा नम ।

तथा च हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ।

“पश्चिमाब्धिसमुद्भूता गौतमी पापभावना ।
अस्या शीत जल वापि कफवातविकारहृत ॥
पित्तप्रशमन वल्य सन्तोषाद्वरकारकम ।
पुण्या पयस्विनी वेणा प्रणीता च वरानना ॥
द्रोणा गोवर्द्धनी चान्या गौतम्यादुगता इमा ।
आसा जल पा नातिवातश्लेष्मविकारकृत ॥’)

गोरोचना । इति राजनिघण्ट ॥ (गौतमस्यापत्य स्त्री । गौतमवंशीयशरद्वत कन्यात्वादस्यास्तथात्वम । कृपी । सा तु द्रोणस्य भार्य्या अश्वत्थाम्नो माता च । यथा, महाभारते । १ । १३१ । २२ ।

“अलभत गौतमी पुत्त्रमश्वत्थामानमेव च ॥”

गायत्त्रीरूपा महादेवी । यथा देवीभागवते । १२ । ६ । ४ ।

‘गौतमी गामिनी गाथा गन्धर्व्वाप्सर सेविता ॥”)

गौधार, पु, (गोधाया अपत्यम । “आरगुदीचाम ।’ ४ । १ । १३ । इति आरक ।) गोधिकात्मज । इत्यमर । २ । ५ । ६ ॥ गोया इति ख्यात ॥

गौधेय पु, (गोधाया अपत्यम । “शुभ्रादिभ्यश्च ।” ४ । १ । १२३ । इति ढक ।) गोधिकात्मज । इत्यमर । २ । ५ । ६ ॥

गौधेर, पु, (गोधाया अपत्यम । ‘गोधाया ढ्रक ।” ४ । १ । १२६ । इति ढ्रक ।) गोधिकात्मज । इत्यमर । २ । ५ । ६ ॥

गौर क्ली, (गुरते चित्त यत्र । गुर श ड उद्यमने+हलश्चेति घञ । तत स्वार्थे अण । यद्वा, गवते इति । गुङ शब्दे + “ऋज्रेन्द्रेति । ’ उणा । २ । २८ इति रनप्रत्ययेन निपातनात साधु ।) पद्मकेशर । इति मेदिनी । रे ८ ॥ (पद्मकेशरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥) कुङ्कुमम । स्वर्णम । इति राजनिघण्ट ॥

गौर, पु, (गवते अव्यक्त शब्दयतीति । गुङ शब्दे +“ऋज्रेन्द्रेति ।” उणा । २ । २८ । रनप्रत्ययेन निपातनात सिद्धम ।) श्वेतसर्षप ।

(“गौरस्तु सर्षप प्राज्ञै सिद्धार्थ इति कथ्यते ।
सर्षपस्तु रसे पाके कटुस्निग्ध सतिक्तक ॥
तीक्ष्णोष्ण कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धन ।
रक्षोहरो जयेत कण्डू कुष्ठ कोष्ठकृमिग्रहान ॥
यथा रक्तस्तथा गौर किन्तु गौरो वरो मत ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्र । इति मेदिनी । रे । २८ ॥ धवक्षत्त । इति राजनिर्घण्ट ॥ पीतवर्ण । गोरो इति भाषा । तद्वर्णकरणौषध यथा,—

“कुष्माण्डनालक्षारस्तु सगोमूत्रश्च तस्य च ।
जलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा मन्दानलेन हि ॥
माहिषेण पुरीषेण वेष्टिता वृषभध्वज ।
अस्या उद्वर्त्तन कुर्य्यादङ्गगौरत्वमीश्वर ॥”
इति गारुडे १६४ अध्याय ॥

श्वेतवर्ण । अरुणवर्ण । तद्वति त्रि । इत्यमर । (यथा रामायणे । ४ । ६ । १४ ।

“तरुणादित्यगौरैश्च शशगौरैश्च वानरै ॥

यथा च रघु । २ । ३५ ।

कैलासगौर वृषमारुरुक्षो
पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम ।
अवेहि मा किङ्करमष्टमूर्त्ते
कुम्भोदर नाम निकुम्भमित्रम ॥’)

श्रीचैतन्यदेव । इत्यनन्तसंहिता ॥ (मृगविशेष । यथा भागवते । २ । १ । ।

‘खराऽश्वाऽश्वतरो गौर शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकशफा क्षत्त । शृणु पञ्चनखान पशून ॥’)

गौर, त्रि, विशुद्ध । इति मेदिनी । रे । २७ ।

गौरचन्द्र पु (गौरेण तप्तहेमवर्णेन चन्द्रयति आह्लादयतीति । चदि आह्लादे+णिच+रन ।) श्रीचैतन्यदेव । यथा —

“कृष्णश्चैतन्यगौराङ्गौ गौरचन्द्र शचीसुत ।
प्रभुर्गौरो गौरहरिर्नामानि भक्तिदानि मे ॥”
इत्यनन्तसंहिता ॥

गौरजीरक पु (गौर शुक्लवर्णो जीरक ।) शुक्लजीरक । शादा जीरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । अजाजी २ श्वेतजीरक ३ कणाह्वा ४ कणजीर ५ कणा ६ सितदीप्य ७ दीर्घकणा ८ सिताजाजी ६ गौराजाजी १० । अस्य गुणा । हिमत्वम । रुचिकारित्वम । कटुत्वम । मधुरत्वम । दीपनत्वम । कृमिविषाध्माननाशित्वम । चक्षुर्हितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

गौरत्वक, पु (गौरी शुक्लवर्णा त्वग यस्य ।) इङ्गुदीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

गौरव, क्ली, (गौरव साधनत्वेनास्त्यस्य । “अर्श आदिभ्योऽच ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच ।) अभ्युत्थानम । इति हेमचन्द्र । ३ । १६४ ॥ (गुरोर्भाव । गुरु+“इगन्ताच्च लघुपूर्व्वात ।” ५ । १ । १३१ । इत्यण ।) गुरुत्वम । इति मुग्धबोधम ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६३ । १८ ।

“शरीरगौरवादस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥”

उत्कर्ष । यथा रघु । १४ । १८ ।

‘शुश्राव तेभ्य प्रभवादिवृत्त
स्वविक्रमे गौरवमादधानम ॥”

आदर । यथा, कुमारे । ३ । १ ।

“प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणा
प्रायश्चल गौरवमाश्रितेषु ॥”)

गौरवित, त्रि, (गौरव सञ्जातमस्येति तारकादित्वादितच ।) आढ्य । तत्पर्य्याय । आढ्यमिश्र २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

गौरशाक, पु, (गौर गौरवर्ण शाकोऽस्येति ।) मधुकवृक्षविशेष । इति जटाधर ॥

गौरसर्षप पु, (गौरश्चासौ सर्षपश्चेति कर्म्मधारय ।) श्वेतसर्षप । (यथा,—

“रक्षोघ्न सर्षप श्वेत सिद्धार्थो गौरसर्षप ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम ॥)

तत्पर्य्याय । अनद्य २ सिद्धार्थ ३ भूतनाशन ४

नटत्वम् ५ श्वेतत्व ... ७ राजिका ... ८ गौराङ्ग ९ दुराधर १० ... ११ ... १२ सिद्धप्रयोजन १३ सिद्ध ... १४ तिलसर्षप १५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातश्लेष्म ... नाशि । ... ग्रन्थिनाशित्वम् । ... इति राजनिघण्टः ॥ कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । ... कण्डूकुष्ठकोठक्रिमिनाशित्वम् । रक्त ... पित्ताग्निवर्द्धकत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (पार ... । यथा मनुः । ८ । १३३ ।

"त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः । ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः ॥")

गौरपुत्रा, स्त्री, (गौरं शुभ्रं पत्रमस्य सुशोभनो ... यस्य ।) पत्रशाकविशेषः । तत्तु चिञ्च ... प्रसिद्धम् । तत्पर्यायः । स्वर्णाभः २ ... भमितान ४ वारजम ५ कृष्ण ६ ... ७ कटुस्वादुत्वम ८ ... ९ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । कफपित्तज्वर ... दाहपित्तास्रनाशित्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥

गौरा, स्त्री, (गौरादिगणे वर्णवाचिन एव गौर शब्दस्य ग्रहणात् अन्यत्र विशुद्धाद्यर्थत्वे टाप् ।) गौरी । इति द्विरूपकोषः ॥

गौराङ्ग, पुं, (गौरं तप्तकाञ्चनवत् अङ्गं कलेवरं यस्य ।) श्रीचैतन्यदेवः । यथा —

'गौराङ्ग गौराङ्ग पठेन्नीच प्रातःकाले । ... नमस्यामि ... ॥'

... नामले ... चैतन्यस्तव ॥

अपि च ...

'गौराङ्गो गम्भीर स्वनामामृतलालसः ॥"

गौरार्द्रक, पुं, (गौरवर्ण आर्द्रक इव ।) स्थावर विषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६० ॥

गौरास्य, पुं, (गौरं शुक्लवर्णं आस्यं मुखं यस्य ।) कृष्णवानरः । इति राजनिघण्टः ॥

गौरिका, स्त्री, (गौर्य्येव । गौरी + स्वार्थे कन् । ... ह्रस्वः ।) अष्टवर्षीया कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

गौरिल, पुं, (गौरवर्णोऽस्यास्तीति । गौर + बाहुलकादिलच् ।) श्वेतसर्षपः । लौहचूर्णम् । इति मेदिनी । ८७ ॥

गौरी, स्त्री, (गौर + 'षिद्गौरादिभ्यश्च ।" ४ । १ । ४१ । इति ङीष् ।) पार्व्वती । (यथा रघुः ७ । २६ ।

"गौरीगुरोगह्वरमाविवेश ॥"

पार्व्वती किल गौरीरूपेण पीठस्थाने कान्यकुब्जे विराजते । यथा, देवीभागवते । ७।३ ।५८ ।

"गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा तु मलयाचले ॥")

अष्टवर्षीया कन्या । (सा तु अष्टवर्षवयस्क-कन्यका । यदुक्तं स्मृतौ ।

"अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ॥"

तथा च महाभारते । १ । २२२ । ४७ ।

"स्त्रीणां सहस्रं गौरीणां सुवेशानां सुवर्च्चसाम् ॥")

हरिद्रा । दारुहरिद्रा । गोरोचना । प्रियङ्गु-वृक्षः । वसुधा । मल्लिका । (यथा, महाभारते । ... ।

'वसु सुवर्णं गौरीश्च ... मल्लिकेरस्तीमम् ॥'

गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २८ । ४६ ।

'गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्व्वनगरप्रिया ॥")

वरुणभार्य्या । इति मेदिनी । रे । २८—२६ ॥

प्रसेनजिद्राजभार्य्या । यथा —

"लेभे प्रसेनजिद्भार्य्यां गौरीं नाम पतिव्रताम् । अभिशप्ता तु सा भर्त्रा नदी वै बाहुदाऽभवत् ॥"

इति हरिवंशः ॥

वङ्गशक्तिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ मञ्जिष्ठा । ... । मल्लिका । तुलसी । सुवर्णकदली । आकाशमांसी । इति राजनिघण्टः ॥ रागिणी विशेषः । सा तु मालवरागपत्नी । तस्या रूपं यथा सङ्गीतदामोदरे ।

"आराममध्यगता कुमारिका शारदचन्द्रमुख लक्ष्मीः । ... दाडिमवीजं दधती करानने गौरी ॥"

(कथाचित् मते तु इयं कौशिकरागस्य पत्नी । यदुक्तं सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये । २३ ।

"तोडी खाम्बावती गौरी गुणक्री ककुभा तथा । रागिण्यो रागराजस्य कौशिकस्य वराङ्गनाः ॥"

केषाञ्चित् मते इयं श्रीरागस्य पत्नी । यदुक्तं तत्रैव रागाध्याये । १४ ।

"मालश्री त्रिवणी गौरी केदारी मधुमाधवी । तत पाहाडिका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः ॥"

अस्या रागवेला तृतीयप्रहरात् परं अहोरात्रावधि ॥)

गौरीज, क्ली, (गौर्य्या जायते इति । जन + ड ।) अभ्रकम् । इति राजनिघण्टः ॥

गौरीपुत्त्र, पुं, (गौर्य्याः पुत्त्रः ।) कार्त्तिकेयः । इति हलायुधः ॥

गौरीपुष्प, पुं, (गौरीप्रियं पुष्पमस्य ।) प्रियङ्गु वृक्षः । इति राजनिघण्टः ॥

गौरीललित, क्ली, (गौरीव हरिद्रेव ललितम् । पीतवर्णत्वादस्य तथात्वम् ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरतल्पिक, पुं, (गुरुतल्पं गुरुशय्या गुरुपत्नीं मिथुनार्थं गच्छतीति । "गच्छतौ परदारादिभ्य ।" ४ । ४ । १ । इत्यस्य वार्त्तिकं इति ठक् ।) गुरुपत्नीगामी । इति प्रायश्चित्तप्रकरणे धर्म्मशास्त्रम् ॥

गौलिक, पुं, (गुडे साधुः । गुड + ठक् । डस्य लत्वम् ।) मुष्ककवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौल्य, क्ली, (गुडस्य भावः । गुड + ष्यञ् । डस्य लत्वम् ।) मधुरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोष्ठतिक, त्रि, (गोशतमस्यास्तीति । गोशत + "एकगोपूर्व्वात् ठञ् नित्यम् ।" ५ । २ । ११८ । इति ठञ् ।) गोशतस्वामी । इति व्याकरणम् ॥ याहार एक शतगरु आछे इति भाषा ॥

गौष्ठीन, क्ली, (पूर्व्वं भूतः गोष्ठम् । गोष्ठ-"गोष्ठात् खञ् भूतपूर्व्वे ।" ५ । २ । १८ । इति खञ् ।) भूतपूर्व्वकगोस्थानम् । इत्यमरः । २ । १ । १३ ॥ पूर्ब्बेर गोठ इति भाषा ॥ (यथा भट्टिः । । २१ ।

"तासुनाच स गौष्ठीने वने स्त्रीपुंसभीषणे ॥",

ग्रथ, इ ड कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म अक मक च सेट ।) रेफयुक्तः । नेन्धा मिद्द कुटिलीभाव कुटलीकरणञ्च । इ कम्मणि ग्रन्थ्यते । ड ग्रन्थते काष्ठं कुटिलं स्यादित्यर्थः । ग्रन्थते लता वायुः कुटिलां करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ग्रथित, त्रि, (ग्रथ्यते स्म इति । ग्रन्थ ग दर्भे + क्त । ततो न लोपः ।) कृतग्रन्थनम् । गाथा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ग्रथितम् २ दृब्धम् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥ गुम्फितम् ४ । (यथा रघुः । ८ । ३४ ।

"कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः स्रजमातोद्यशिरोनिवेशिताम् ॥')

आक्रान्तम् । हिंसितम् । इति मेदिनी । ते । १६ ॥

ग्रन्थ कि ग दर्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पक्षे भ्वा-क्र्या च पर-सक सेट ।) रेफयुक्तः । दर्भो ग्रन्थनम् । कि ग्रन्थयति ग्रन्थति । ग, ग्रथ्नाति माला मालिकः । ग्रन्थिसुदृढग्रथित कूट-येषु । इति माघ चित्रम् । इति दुर्गादासः ॥

ग्रन्थ, पुं, (ग्रन्थ ग दर्भ + भावे घञ् ।) गुम्फः । ग्रन्थना । धनम् । (ग्रथ्यते विरच्यते इति । ग्रन्थ + कर्म्मणि घञ् ।) शास्त्रम् । (यथा, महाभारते । १ । १ । ८ ।

"ग्रन्थग्रन्थिं तदा चक्रे मुनिर्गूढं कुतूहलात् ॥")

द्वात्रिंशदक्षरनिर्म्मितिः । अनुष्टुप्छन्दः श्लोकः । इति हेमचन्द्रः ॥

ग्रन्थकर्त्ता [ऋ] त्रि ग्रन्थं करोतीति । कृ + तृच् प्रत्ययः । ग्रन्थकारः । पुस्तककारकः । शास्त्रकृत् ॥

ग्रन्थकुटी स्त्री, (ग्रन्थस्य कुटी गृहादिस्थानम् ।) लेख्यस्थानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रन्थन, क्ली, (ग्रन्थ + भावे ल्युट् ।) गुम्फनम् । ग्रन्थना । तत्पर्य्यायः । सन्दर्भः २ रचना ३ गुम्फः ४ श्रन्थनम् ५ । इति हेमचन्द्रः ।३।३१७॥

ग्रन्थना, स्त्री, (ग्रन्थ + भावे युच् । स्त्रियां टाप् ।) ग्रन्थनम् । इति मुग्धबोधम् ॥

ग्रन्थि, पुं, (ग्रन्थ ग सन्दर्भे + "खनिकष्यज्यसि वसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च ।" उणा । ४ । १३६ । इति भावकरणादौ यथायथं इः ।) वंशादिसन्धिः । गांटि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पर्व्व २ परुः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥ काण्डसन्धिः ४ । (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् ।१६५

"इक्षोरिव सुन्दरि । मानस्य ग्रन्थिरपि कान्त्यः ॥")

भद्रमुस्ता । हिङ्गावली । पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्योन्याध्यासः । मायापाशः । यथा, भागवते । १ । २ । २१ ।

भज्यते ह्यन्यग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसन्धयः ॥”)
ग्रन्थिपर्णम्। गन्थिपर्णञ्च। (यथा चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये।
‘मनःशिला त्वक् कुटजात् सकुष्ठं
सलोमशं सैडगजं करञ्जं।
ग्रन्थिश्च भौर्ज्जं करवीरमूलं
चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥’)
रोगविशेषः। इति मेदिनी। थे। ६ ॥
तस्य निदानसम्प्राप्ती यथाह माधवकरः।
“वातादयो मांसमसृक्प्रदुष्टाः
सन्दूष्य मेदश्च तथा शिराश्च।
वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोथं
कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥”
तस्य वातिकरूपं यथा —
“आयम्यते वृश्च्यति तुद्यते च
प्रत्यस्यते मथ्यति भिद्यते च।
कृष्णो मृदुर्व्वस्तिरिवाततश्च
भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम् ॥”
पैत्तिकरूपं यथा,—
“दन्दह्यते धूप्यति चूष्यते च
पापच्यते प्रज्वलतीव चापि।
रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्तात्
भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रम् ॥”
श्लैष्मिकरूपं यथा —
“शीतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डुः
पाषाणवत्संहननोपपन्नः।
चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपा-
द्भिन्नः स्रवेच्छुक्लघनञ्च पूयम् ॥”
अथास्य ससम्प्राप्तिकलक्षणं यथा —
कफप्रधानाः कुर्व्वन्ति मेदोमांसास्रगा मलाः।
वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं स ग्रन्थिर्ग्रथनात् स्मृतः ॥
दोषास्रमांसमेदोऽस्थिशिराव्रणभवा नव।
ते तत्र वाताद्-आयामतोदभेदान्वितोऽसितः ॥
स्थानात् स्थानान्तरगतिरकस्माद्धानिवृद्धिमान्।
मृदुर्वस्तिरिवानद्धो विभिन्नोऽच्छस्रवत्यसृक् ॥
पित्तात् सदाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतम्।
भिन्नोऽस्रमुष्णं स्रवति श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥
शीतः सवर्णः कण्डूमान् पक्वः पूयं स्रवेद्घनम्।
दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रन्थिर्भवेन्मूर्च्छत्सु जन्तुषु ॥
शिरामांसञ्च संश्रित्य सस्वापः पित्तलक्षणः।
मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रन्थिमावहेत् ॥
स्निग्धं महान्तं कठिनं शिरानद्धं कफाकृतिम्।
प्रवृद्धं मेदुरैर्मेदो नीतं मांसेऽथवा त्वचि ॥
वायुना कुरुते ग्रन्थिं भृशं स्निग्धं मृदुं चलम्।
श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयम् ॥
स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं स्रवेत्।
अस्थिभङ्गाभिघाताभ्यामुन्नतावनतन्तु यत् ॥
सोऽस्थिग्रन्थिः पदाक्रान्तैः सहसाम्भोऽवगाहनात्।
व्यायामाद्वा प्रतान्तस्य शिराजालं सशोणितम् ॥
वायुः सम्पीड्य सङ्कोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च।
निष्फुरं नीरुजं ग्रन्थिं कुरुते स शिराश्रयः ॥
असाध्यः स चलो मर्म्मस्थश्च।

साध्यो वा नीरुग्वृत्तो गात्रेऽप्यभिहतेऽथवा ॥
वातास्रमांसजं दृष्ट्वा सशोथो ग्रथितो व्रणम्।
कण्डूमान् सज्वरो ग्रन्थिः वण्ड्यमानः स्रवेत् व्रणग्रन्थिरयं स्मृतः ॥
साध्या दोषास्रमेदोजा न तु स्थूलखराश्चलाः।
मर्म्मकण्ठोदरस्थाश्च—————————————॥”
इति वाभटेनोत्तरस्थाने २९ अध्याये उक्तम् ॥)
तस्य चिकित्सा यथा —
“स्वर्ज्जिकामूलककक्षार शङ्खचूर्णसमन्वितः।
एतेन विहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथार्ब्बुदम् ॥
ग्रन्थिं न यो नश्यति भेषजेन
निष्कास्य तं शस्त्रचिकित्सकेन।
जात्यादिपक्वेन घृतेन वैद्यो
व्रणेन चान्येन च सञ्चिकित्सेत् ॥’
ग्रन्थीनुद्धृत्य पश्चात्तु व्रणोक्तं क्रममाचरेत्।
शिराग्रन्थिं विहायान्ये शोषे शस्त्रं प्रयुञ्जते ॥
अन्ये आचार्याः।” इति भावप्रकाशः ॥
(“ग्रन्थिष्वामेषु कर्त्तव्या यथास्वं शोफवत् क्रिया।
बृहतीचित्रकव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥
स्नेहयेच्छुद्धकामञ्च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम्।
सस्त्वद्य बहुशो ग्रन्थिं विम्लापयेत् पुनः पुनः ॥
एष वाते विशेषेण क्रमः पित्तास्रजे पुनः।
जलौकसो हिमं सर्व्वं कफजे वातिको विधिः ॥
तथाप्यपक्वं छित्त्वैनं स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत्।
साध्यशेषः सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥
मांसव्रणोद्भवौ ग्रन्थी पाटयेदेवमेव च।
कार्य्यं मेदोभवेऽप्येतत्तप्तैः फालादिभिश्च तम् ॥
प्रमृद्यात्तिलदिग्धेन च्छन्नं द्विगुणवाससा।
शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि सूदृते ॥
शिराग्रन्थौ नवे पेयं तैलं साहचरं तथा।
उपनाहोऽनिलहरैर्वस्तिकर्म्म शिराव्यधः ॥
अङ्गैकदेशेष्वनिलान्विभिः स्यात्
स्वल्पप्रधाराः स्फुरणाः शिराभिः।
ग्रन्थिर्महांश्चामसभवश्च नार्त्तो
मेदोभवः स्निग्धतमश्चलश्च ॥
तं शोधितं खदिरमध्यकाष्ठैः
साङ्गुष्ठदण्डैर्विनयेदपक्वम्।
विपाट्य चोद्धृत्य भिषक् सकोषं
शस्त्रेण दग्ध्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ॥
अदग्ध दूषत परिशोधितश्च
प्रयाति भूयोऽपि शनैर्विवृद्धिम्।
तस्मादशेषं कुशलैः समन्तात्
स्फोटो भवेद्वीक्ष्य शरीरदेशान् ॥
शोषे कृते पाकवशेन शीर्य्येत्
ततः क्षतोत्थं प्रसरेद्विसर्पम्।
उपद्रवं तं प्रतिवारयेच्च
स्नेहैर्भिषग्भिः पूर्व्वतरैर्यथोक्तैः ॥
ततः क्रमेणास्य यथाविधानं
व्रणं व्रणज्ञस्त्वरया चिकित्सेत् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने १७ अध्यायः ॥
अपरा चिकित्सा च यथा,—
“ग्रन्थिष्वथामेषु भिषग्विदध्या-
च्छोफक्रियायां विहितं विधिञ्च।

रक्तेऽभिनवश्चापि नरस्य नित्यं
तदन्तितं व्याधिबलं निहन्ति ॥
ना पि तं सपिरथो द्रुतं ता
क्त्वा त्वरा वा त्रिफला विलुप्यात्।
अपेहि वाताद्बलामूलसिद्ध
तैलञ्चतु स्नेहमथो द्रुतं वा ॥
हिंस्राथ रोहिण्यमृताथ भार्गी
श्योनाकविल्वागुरुकृष्णगन्धाः।
गोजी च पिष्टा सह तालपत्र्या
ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥
स्वेदोपनाहान् विविधांश्च कुर्य्या-
त्तथा प्रसिद्धानपरांश्च लेपान्।
विदार्य्य वा पक्वमपोह्य पूयं
प्रक्षाल्य विल्वार्कनरेन्द्रतोयैः ॥
तिलैः सपथ्याङ्गुलपत्रमिश्रैः
सशोधयेत् सैन्धवसम्प्रयुक्तैः।
शुद्धं व्रणं वाप्युपरोपयेत्तु
तैलेन रास्नासवलान्वितेन ॥
विडङ्गयष्टीमधुकाम्रताभिः
सिद्धेन वाक्षीरसमन्वितेन।
जलौकसः पित्तकृते हितास्तु
क्षीरोदकाभ्यां परिषेचनञ्च ॥
काकोलिवर्गस्य च शीतलानि
पिबेत् कषायाणि सशर्क्कराणि।
द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वापि
चूर्णं पिबेच्चापि हरीतकीनाम् ॥
मधूकजम्ब्वर्ज्जुनवेतसानां
त्वग्भिः प्रदाहानवचारयेत।
सशर्करैर्वा तृणमूल्यकल्कैः
दिह्यादभीक्ष्णं मुचुकुन्दजैर्वा ॥
विदार्य्य वा पक्वमपोह्य पूयं
धावेत् कषायैर्वनस्पतीनाम्।
तिलैः सयष्टीमधुकैर्विशोध्य
सर्पिः प्रयोज्यं मधुरैर्विपक्वम् ॥
हृतेषु दोषेषु यथानुपूर्व्व्या
ग्रन्थौ भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते तु।
स्विन्नस्य विम्लापनमेव कुर्य्या-
दङ्गुष्ठलोहोपलवेणुदण्डैः ॥
विकङ्कतारग्वधकाकजङ्घा-
काकादनी तापसवृक्षमूलैः।
आलेपयेत् पिण्डफलार्कभार्गी
करञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥
अमर्म्मजातं भृशमप्रयातं
मपक्वमेवापहरेद्विदार्य्य।
दहेत् स्थिते वाप्यसृजि सिद्धकर्म्मा
सद्यः क्षतोक्तञ्च विधिं विदध्यात् ॥
या मांसकन्दा कठिना हरेत् त्य
स्ताश्चैव योज्यश्च विधिर्विधिज्ञैः।
शस्त्रेण चापाद्य सुपक्वमाशु
प्रक्षालयेन्मथ्यतमैः कषायैः ॥
संशोधनैस्तञ्च विशोधयेत्तु
क्षारोत्तरैः क्षौद्रघृतप्रगाढैः।

शुद्धे च नल स्वचारणीय
विडङ्गपाठारजनीविषघ्नम् ॥
मे मनुष्ये तिलकल्कान्न
त्वचोपरिष्टाद्दृढमुग्र पटान्तम्।
हताग्रतश्चैन मनु प्रमृज्या
क्षादेन सीमान च्छेद छिद्राय ॥
ग्रन्थिं त्र्यात्मथ नाम्या वा
प्रतप्तया स्वेन्नमस्य त्यायम।
निपात्य ग्रा ग्रस्नमयीस्य मेनो
च्छेत सुपकल्कयवा विन्यायम ॥
प्रत्याय सर्वेण तिले सुपिष्टे
सुवर्चिकादैर्हरितालमिश्रे ।
मसैन्धवे क्षाद्ररतप्रगाढे
क्षारेर्नरैरेनमभिप्रयोध्य ॥"
इति सुश्रुत चिकित्सितस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥)
ग्रन्थिक क्ली, (ग्रन्थिभि कायति प्रकाशते इति। क+क ।) पिप्पलीमूलम । (अस्य पर्याया यथा
ग्रन्थिक पिप्पलीमूलमूषणं चटकाशिर ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ग्रन्थिपर्णम। गुग्गुलु । इति मेदिनी। र। ६॥
ग्रन्थिक पु, (ग्रन्थिभि पर्वभि कायतीति। ग्रन्थि+कै+क ।) करीर । (ग्रन्थिना काटिन्यन कायतीति। कै+क । यद्वा ग्रन्थ पञ्जिकास्यास्तीति ठन ।) दैवज्ञ । (यथा, महाभारत। १४। ७ । ७।
'नत्र मल्ल नटाश्चैव ग्रन्थिका सौख्यशायिका ।
सूतमागधवन्दाश्चाप्यस्तुवन्त जनार्दनम ॥")
सहदेवाख्यपाण्डव । इति मेदिनी। के। ८१ ॥ (नकुलश्च। इयमाख्या तु यदानेन छद्मरूपिणा विराटगृहे वास कृतस्तदैव जाता। यथा, महाभारते। ४। २। २।
नकुल उवाच।
'अश्वबन्धी भविष्यामि विराटनृपतेरहम ।
सर्वथा ज्ञानमम्पन्न कुशल परिरक्षणे ।
ग्रन्थिको नाम नाम्नाहं कर्मतत सुप्रिय मम ॥")
ग्रन्थित त्रि (ग्रन्थ्यते स्म इति। ग्रथि+क्त ।) ग्रथितम। इत्यमर । ३ । १ । ८८ ॥
ग्रन्थिदला स्त्री, (ग्रन्थिरेव दलेषु पर्वसु यस्या ।) मालाकन्द । इति राजनिघण्ट ॥
ग्रन्थिदूर्वा, स्त्री, (ग्रन्थिबहुला दूर्वा। शाक पार्थिवादित्वात समास ।) मालादूर्वा। इति राजनिघण्ट ॥
ग्रन्थिपर्ण क्ली, (ग्रन्थिषु पर्णानि यस्य। ग्रन्थि प्रचुराणि पर्णानि यस्येति वा।) हृत्वविशेष । गाठियाला इति भाषा। तत्पर्याय । शुकम २ बर्हिपुष्पम ३ स्थौणेयम ४ कुक्कुरम ५ । इत्यमर । २ । ४ । १३२ ॥ बर्हिपुष्पम ६ बर्ही ७ पुष्पम ८ बर्हम ९ शुकबर्हम १ । इति तट्टीका ॥ स्थौणेयकम ११ कुसुमपुष्पम १२ गुत्सकम १३ । इति रत्नमाला ॥ विशीर्णाख्यम १४ स्वाराम गुच्छकम १५ बर्हि १६ शुकपुच्छम १७ शुक च्छदम १८ । इति शब्दाकरम ॥ ग्रन्थिकम १९

काकपुष्पम २ नीलपुष्पम २१ सुगन्धम २ तलपत्रकम २३। अस्य गुणा । तिक्तत्वम। तीक्ष्णत्वम । कटुत्वम । उष्णत्वम । दीपनत्वम। लघुत्वम । कफवातापस्मारकृष्णनाशित्वं ग्रा लघ्य । इति भावप्रकाश ॥ अस्य लघनगुणा । कण्डूताग्लपीराक्षसज्वरनाशित्वम। इति राजवल्लभ ॥
ग्रन्थिपर्ण पु (ग्रन्थि पत्रं तत्प्रचुराणि पर्णा यस्य।) चारकनामगन्धद्रव्यम। इति राजनिघण्ट ॥ (चारकशब्देऽस्य गुणाद्यो ज्ञेया ॥)
ग्रन्थिपर्णा स्त्री (ग्रन्थिपर्ण+टाप।) गुकालता। इति राजनिर्घण्ट ॥
ग्रन्थिपर्णी स्त्री (ग्रन्थिपर्ण+गौरादित्वात ङीष।) गण्डदूर्वा। इति रत्ननिघण्ट ॥
ग्रन्थिफल पु, (ग्रन्थियुक्तं फलमस्य।) शाकुरुण्ट वृक्ष । कपित्थवृक्ष । मदनवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥
ग्रन्थिमत्फल, पु (ग्रन्थिरस्यास्तीति मतुप। ग्रन्थिमत पर्वविशिष्ट फल यस्य।) लकुच । इति राजनिघण्ट ॥
ग्रन्थिमान [त] पु (ग्रन्थिरस्त्यस्यासिन वा। ग्रन्थि+मतुप।) अस्थिसंहारकवृक्ष । हाडभाङ्गा इति हाडजोडा इति च भाषा। तत पर्याय । अस्थिसंहारी २ वज्राङ्गी ३ अस्थिशृङ्खला ४। अस्य गुणा । वातश्लेष्मकृमिदुनाम नाशित्वम। अस्थियोक्तृत्वम। उष्णत्वम। सारकत्वम। अन्त्ररोगपित्तकारित्वम। रूक्षत्वम। स्वादुत्वम। लघुत्वम। वृष्यत्वम। पाचनत्वञ्च। इति भावप्रकाश ॥ रत्नमालोक्तपर्याया राजवल्लभोक्तगुणाश्चास्थिसंहारशब्दे द्रष्टव्या ॥ (ग्रन्थियुक्ते, त्रि। यथा कुमारे। ३। ४६।
'कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां
कृष्णत्वचं ग्रन्थिमती दधानम ॥")
ग्रन्थिमूल, क्ली, (ग्रन्थिर्मूले यस्य।) गृञ्जनम। इति राजनिघण्ट ॥
ग्रन्थिमूला स्त्री, (ग्रन्थिबहुल मूल यस्या। शाक पार्थिवादित्वात समास ।) मालादूर्वा। इति राजनिघण्ट ॥
ग्रन्थिल, क्ली (ग्रन्थिर्विद्यतेऽस्य। ग्रन्थि+"सिध्मादिभ्यश्च।" ५।२।९७। इति लच।) पिप्पलीमूलम। इति राजनिर्घण्ट ॥ आर्द्रकम। इति शब्दचन्द्रिका ॥
ग्रन्थिल, पु (ग्रन्थिरस्यास्तीति। "सिध्मादिभ्यश्च।" ५। २। ९७। इति लच।) विकङ्कतवृक्ष । बइचि इति भाषा ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
"विकङ्कत स्रुवावृक्षो ग्रन्थिल स्वादुकण्टक ।
स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) करीरवृक्ष । इत्यमर । २।४।३७, ७७ ॥ तरुलीयशाकम। हिताबली। पिण्डालु । चोरकनामगन्धद्रव्यम। विकण्टकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ ग्रन्थियुक्ते त्रि। इति मेदिनी। ले। ८५॥

(यथ ग्राम्यास ग्रामाम। ५ ।
'रोपितान मया तरि। वृक्षौ पि ग्रन्थिलोऽपि काठनोऽपि
त्वनुतामनीयताय सदा स्वेदन वप्र इव ॥')
ग्रन्थिला, स्त्री, (ग्रन्थिल+टाप।) भद्रमुस्ता। (भद्रमुस्ता शब्दे स्या गुणादिक ज्ञातव्यम ॥) मालादूर्वा। गण्डदूर्वा। इति राजनिघण्ट ॥
ग्रन्थिवह। [न] पु (ग्रन्थिभिर्वहति वहन इति। वह वह+णिनि ।) ग्रन्थिपर्णम। इति शब्दचन्द्रिका ॥
ग्रन्थिहर, पु, (ग्रन्थि कौटिल्य हरति परकृत कुटिलता कार्यजटिलता वा विभज्यतीत्यर्थ। ग्रन्थि+हृ+अच।) अमात्य । मन्त्री। इति त्रिकाण्डशेष ॥
ग्रन्थीक, क्ली, (ग्रन्थिभि कायतीति। ग्रन्थि+क+क । निपातनात दीर्घत्वम।) ग्रन्थिकम। पिप्पलीमूलम। इति द्विरूपकोष ॥
ग्रस, उ ङ भक्षणे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म-सक सेट।) रेफयुक्त । उ, ग्रसित्वा ग्रस्त्वा। ङ, ग्रसते। हिमांशुमाशु ग्रसते। इति माघ । इति दुर्गादास ॥
ग्रस, कि ग्रास। इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा-पक्षे भ्वा-पर सक सेट।) रेफयुक्त । कि ग्रासयति फल लोक । ग्रसति तव मुखेन्दु पूर्णचन्द्र विहाय। इम ग्रहणे एतान्त केचित। इति दुर्गादास ॥
ग्रस्त त्रि (ग्रस्यते स्म इति। ग्रस+क्त। "ग्रस्त विभाषा।" ७। २। १५। इति इडभाव।) लुप्तवर्णपदम। असम्पूर्णवाक्यम। हृतम। (यथा, रामायणे। २। ४२। १२।
"राहुग्रस्तो नातिबभौ रूप ग्रस्तस्याशुमतो यथा॥")
खादितम। इत्यमर। १। ६। २ ॥ (आक्रान्तम। यथा, याज्ञवल्क्ये। ३। २८४।
"दीर्घतीव्रामयग्रस्त ब्राह्मण गामथापि वा॥")
ग्रह, ग श गहणे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (क्र्या उभ सक सेट।) ग श, गृह्णाति गृह्णीते। इति दुर्गादास ॥
ग्रह ज कि आदाने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पक्षे भ्वा पर सक सेट।) ज, अग्रहीत अग्राहीत। कि, ग्राहयति ग्रहति। एष क्र्यादिरेव मन्यते तत्राप्यात्मनेपदी एव। इति दुर्गादास ॥
ग्रह पु (गृह्णाति गतिविशेषानिति। यद्वा, गृह्णाति फलदातृत्वेन जीवानिति। ग्रह+"विभाषा ग्रह ।" ३। १। १४३। इति पक्षे अच।) सूर्यादिनव। यथा। रविसोममङ्गलबुधबृहस्पतिशुक्रशनिराहुकेतव। (यदुक्तम,—
"सूर्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि बृहस्पति।
शुक्र शनैश्चरो राहु केतुश्चेति नव ग्रहा ॥"
"लोकानन्दीन खरात् धातून सुमीन द्वीपान ग्रहानपि।
समिध सप्त सप्तमाला, सप्तजिह्वा हविर्भुज ॥"

(अनेन ग्रहाणां यत सप्तत्वमुक्तं तत् वराह-मतानुसारेणेत्यवधेयम। एतेन राहुर्लोग्रहत्वे सर्व्वे नाद्रियन्ते इति सूचितम॥) तेषामष्टौ गतिर्यथा। वक्रा १ अतिवक्रा २ कुटिला ३ मन्दा ४ मन्दतरा ५ समा ६ शीघ्रा ७ शीघ्रतरा ८। इति ज्योतिषम॥ तेषां ध्यानानि यथा।

तत्र सूर्य्यस्य ध्यानम।

'चत्रिय काश्यप रक्त कालिङ्ग द्वादशाङ्गुलम।
पद्महस्तद्वय पूर्व्वानन सप्ताश्ववाहनम॥
शिवाधिदैवत सूर्य्य वह्निप्रत्यधिदैवतम॥" * ॥

सोमस्य ध्यानम।

'सामुद्र वैश्यमात्रेय हस्तमात्र सिताम्बरम।
श्वेत द्विबाहु वरद दक्षिण सगदेतरम॥
दशाश्व श्वेतपद्मस्थ विचिन्त्योमाधिदैवतम।
जलप्रत्यधिदैवञ्च सूर्य्याद्यामाभ्यचयेत्तथा॥" * ॥

मङ्गलस्य ध्यानम।

'आवन्त्य चत्रिय रक्त मेषस्थ चतुरङ्गुलम।
आरक्तमाल्यवसन भारद्वाज चतुर्भुजम॥
दक्षिणोर्द्धक्रमाच्छक्तिवराभयगदाकरम।
शान्त्याभिमुख देव तदवदेव समार्च्चयेत॥
स्कन्दाधिदैवत भौम चितिप्रत्यधिदैवतम॥" * ॥

बुधस्य ध्यानम।

'मागध द्व्यङ्गुलात्रेय वैश्य पीत चतुर्भुजम।
वामोर्द्धक्रमतश्चर्म्मगदावरदखड्गिनम॥
सूर्य्यास्य सिंहग सौम्य पीतवस्त्र तथार्च्चयेत।
नारायणाधिदैवञ्च विष्णुप्रत्यधिदैवतम॥" * ॥

बृहस्पतेर्ध्यानम।

"द्विजमाङ्गिरस पीत सैन्धवञ्च षडङ्गुलम।
ध्यात्वा पीताम्बर जीव सरोजस्थ चतुर्भुजम॥
दण्डोग्राददाबरदकरञ्चाक्षस्रजमाच्चयेत।
ब्रह्माधिदेव सूर्य्यास्यमिन्द्रप्रत्यधिदैवतम॥' * ॥

शुक्रस्य ध्यानम।

"शुक्र भोजकट विप्र भार्गवञ्च नवाङ्गुलम।
पद्मस्थमार्च्चयेत सूर्य्यमुख श्वेत चतुर्भुजम॥
सदाचवरकरकादण्डहस्त सिताम्बरम।
शक्राधिदैवत ध्यायेत शचीप्रत्यधिदैवतम॥" * ॥

शनेर्ध्यानम।

"सौराष्ट्र काश्यप शूद्र सूर्य्यास्य चतुरङ्गुलम।
कृष्ण कृष्णाम्बर गृध्रगत सौरि चतुर्भुजम॥
तद्दवाणवर शूलधनुर्हस्त समार्च्चयेत।
यमाधिदैवत प्रजापतिप्रत्यधिदैवतम॥" * ॥

राहोर्ध्यानम।

"राहु मलयज शूद्र पैठीन द्वादशाङ्गुलम।
कृष्ण कृष्णाम्बर सिंहासन ध्यात्वा तथार्च्चयेत॥
चतुर्ब्बाहु खड्गवरशूलचर्म्मकरन्तथा।
कालाधिदैव सूर्य्यास्य सर्पप्रत्यधिदैवतम॥" * ॥

केतूनां ध्यानम।

"कौशद्वीप केतुगण जैमिनीय षडङ्गुलम।
धूम्र गृध्रगत शूद्रमार्च्चयेद्विकृताननम॥
सूर्य्यास्य धूम्रवसन वरद गदिन तथा।
चित्रगुप्ताधिदैवञ्च ब्रह्मप्रत्यधिदैवतम॥"

इति ग्रहयागतत्त्वम॥

तेषां कामरूपे स्थानानि शास्त्रमन्त्राश्च यथा।
"पूर्व्व सुमेरुभागाख्यं नन्दनैवस्य पश्चिमे।
महादेव यत्र देव आगत्य सतत स्थित॥
नैरृत्य दक्षिणायां यत्र सर्व्व सुरा स्थिता।
कामरूपे महापीठे प्रसन्नेन नगाय॥
या तत्रास्ये पुरे नीत्वाऽपि व्यवस्थिता।
चित्रिता नाम तस्यास्ति नदी पूर्व्वदिशि स्थिता॥
कापोत ऋग्या पश्चादस्य कृतान्त्य स्थिराम।
कापोतकुण्डे विधिवत स्नात्वा करणकुण्डके॥
तत्राचल समारुह्य सम्पूज्य च दिवाकरम
सकृदेव नरो याति भास्करस्य गृह प्रति॥
सूर्य्यरश्मिसमुद्भूत। कापोत। करणाम्बुत।।
पुण्यतोय। महाघोर पाप कापोत। मे हर।॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नात्वा कापोतपुष्करे।
करण समुपस्पृश्य तत्रशैल रवि यजेत॥
त्रिविध ब्रह्मबीजन्तु सहस्रपरमन्त्रात।
एष्मयेति चतुर्थ्यन्त देवताया शुचेस्तत॥
अङ्गबीजमिद प्रोक्तमादित्यस्याधिकामदम॥"

ध्यान यथा,—
"पद्मासन पद्मकर पद्मगर्भसमद्युति।
सप्ताश्व सप्तरज्जुञ्च द्विभुजो भास्कर सदा॥
वर्त्तुल मण्डल चास्य अष्टपत्रसमन्वितम।
अङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीनान्तु हृदादीना तथा च षट॥
अङ्गपञ्चेन सयुक्त उपान्त्यो वह्निसयुत।
सर्व्वन्यासे समुद्दिष्टो मन्त्र सर्व्वफलप्रद॥
हृच्छिरस्तु शिखावक्त्रनेत्रास्योदरपृष्ठत।
बाह्वो पाण्योर्जङ्घयोस्तु पादयोश्चापि विन्यसेत॥
जघने तु समस्तानि क्रमान्मन्त्राक्षराणि तु।
कमश्चोत्तरतन्त्रोक्त पूजनेऽस्य प्रकीर्त्तित॥
विसर्ज्जन तथैशान्यां विद्याद्या दलशक्तय।
निमाद्यष्टगुणश्चण्डो माठराद्यास्तु पार्श्वय॥
बीजमुत्तरतन्त्रस्थ पूर्व्वत प्रतिपादितम।
अनेन विधिना तत्र पूजयित्वा सुरोत्तमम॥
स कामानखिलान प्राप्य इह लोके स उत्तम।
सुखी शेषे ततो गच्छेद्भास्करस्यालय प्रति॥१॥"

इति कालिकापुराणे ८ अध्याय॥

"पूर्व्व वायुगिरे शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृत।
त्रिकोणस्तालसकाशस्तदूर्द्ध्व चन्द्रमण्डलम॥
द्वितीयवर्गस्याद्यन्तु विन्दिन्दुभ्यामलङ्कृतम।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्त तेन चन्द्र प्रपूजयेत॥
यद्यपि प्रतिदर्शे तु पर्व्वत त निशापति।
प्रदक्षिणीकरोत्येव दशभिश्चाश्वभिर्युत॥
तस्यैव पूर्व्वभागे तु सोमकुण्डाख्य सर।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नर कैवल्यमश्नुते॥
स्वर्गादवभ्रतश्चन्द्र कामाख्यासेवने यदा।
तदा तद्रश्मिसञ्जातनि हृतास्तोयराशय॥
तैस्तोयैर्व्वासव कुण्डमकरोदिन्दुचन्द्रयो।
मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वय ब्रह्मशिलोपरि॥
चन्द्ररश्मिसमुद्भूतचन्द्रकुण्ड महोदधे।
सुधास्रवण साह्लाद त्व चन्द्र कलुष हर॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण य स्नात्वा चन्द्रपाथसि।
चन्द्रकूट समारुह्य पूजयेद्यस्तु त नर॥
नविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सकान्ता तस्य जायते।
पश्चात चन्द्रभवा भित्त्वा याति परम पदम॥"

ध्यान यथा—
'श्वेत श्वेताम्बरधरो दशाश्वो हेमभूषित।
गदापाणिर्द्विबाहुश्च सर्त्तव्य चन्द्र शशी॥ ॥
अस्याप्यटाख्यन्तु शैलाञ्चित इति स्मृत।
अ पूर्व्वभागप्रान्तोऽभूद्दिभ्यागेण्यां व्यवस्थित॥
पीठस्य तास्यग्रावस्तु आस्मान पर्व्वत उच्यते।
तास्मिन वसन्ति सतत ग्रहा राजन। यथेच्छया॥
तत्र तान पूजयेद्यस्तु स नाप्नोत्यापद क्वचित।
रूप मन्त्रश्च सूर्य्यस्य चन्द्रस्य प्रतिपादितम।
सप्तानामितरेषान्तु मन्त्र रूप शृणुष्व मे॥
रक्ताम्बरधर शान्त शक्तिमाश्च गदाधर।
चतुर्भुजो मेषरथो वरदो मङ्गलो मत॥ २ ॥
पीताम्बरधर शूली पीतमाल्यानुलेपन।
खड्गचर्म्मगदापाणि सिंहस्थो वरदो बुध॥४॥
स्वर्णगौर पीतवासा स्वर्णपङ्कजसंस्थित।
माला कमण्डलु दण्ड वामेन वरदायकम॥
चतुर्भुज सुसम्बद्ध चिन्तयद्देवनीयकम।
सर्व्वदेवगणानन्द्यमान मनोहरम॥५॥
शुक्लवस्त्र शुक्लवर्ण शुक्लनागोपरिस्थितम।
चतुर्भुजं चाक्षमाला पुस्तकञ्च वराभये॥
क्रमाद्दक्षिणवामाभ्या वर्त्ति दैत्यगुरु सदा॥६॥
इन्द्रनीलनिभ शूली वरदो गृध्रवाहन।
पाशबाणासनधरो ध्यातव्योऽर्कसुत सदा॥७॥
कामदेवस्य बीजन्तु मन्त्र भौमस्य कीर्त्तितम। म।
दशाया नवबीजस्य यत्तु मध्याक्षर शुभम।
तन्मन्त्र शशिपुत्रस्य सर्व्वकामफलप्रदम॥ बु॥
भकारपञ्चमो यस्तु चतुर्थस्वरसयुत।
गणेशबीज तदिद गुरोर्म्मन्त्र प्रकीर्त्तितम॥ ष्ट॥
विन्दिन्दुसयुतश्चापि पूर्व्ववर्णद्वय पुन।
सप्तमस्वरसयुक्तो भकारश्चादिरक्षरम॥
प्रान्तवर्गाद्यवर्णन्तु विन्दिन्दुभ्या समन्वितम।
भवेच्छुक्रस्य बीजन्तु सर्व्वकामसमृद्धिदम॥ शु॥
प्रान्तवर्गाद्यवर्णन्तु चन्द्रविन्दुसमन्वितम।
आद्यमन्त्यस्वरोपेत तदवेन्दुसयुतम।
शनैश्चरस्य मन्त्रोऽय सर्व्वदोषविनाशन॥ श॥
विन्दुचन्द्रसमायुक्त नामाद्यक्षर एव वा।
तेषा सर्व्वग्रहाणा वै मन्त्रसङ्घ प्रकीर्त्तित॥
शान्तिके पौष्टिके कार्य्ये एभिर्मन्त्रैर्ग्रहानिमान।
पूजयेत सर्व्वदा धीरो भूतिकामो महामति॥
वरदाभयहस्तश्च खड्गचर्म्मवरस्तथा।
सिंहासनगत कृष्णो राहुर्व्वरे प्रचक्ष्यते॥८॥
धूम्रवर्णा विशालाक्ष पुच्छरूपी चतुर्भुज।
खड्गचर्म्मगदाबाणपाणि केतु शवासन॥६॥
उपान्तादिद्वादशेन स्वरेण सहित पुन।
उपान्तपञ्चमेनेन्दुविन्दुभ्या सहिताबुभौ॥
मन्त्रोऽयमनुलोमेन राहो केतोर्व्विलोमत।
आद्याक्षर विन्दुमद्वा मन्त्रमुक्त तथैतयो॥रा॥ के
एव चित्रे शैलवरे पूजयित्वा नवग्रहान।
अभीष्टान लभते कामानर शान्ति तथोत्तमाम॥"

इति कालिकापुराणे ८१ अध्याय॥ * ॥

(अथ ग्रहयुद्धाधिकारो यथा —

‘ताराग्रहाणामन्योन्यं स्यातां युद्धसमागमौ ।
समागमः शशाङ्केन सूर्य्येणास्तमनं सह ॥
शीघ्रे मन्दे गतेऽतीतः संयोगो भविता यथा ।
द्वयोः प्राग्यायिनोरेवं वक्रिणोस्तु विपर्य्ययात् ॥
प्राग्यायिन्यधिकेऽतीतो वक्रिण्येष्यः समागमः ॥
ग्रहान्तरकला स्वस्वभुक्तिलिप्तासमाहताः ।
भुक्त्यन्तरेण विभजेदनुलोमविलोमयोः ॥
द्वयोर्वक्रिण्यथैकस्मिन् भुक्तियोगेन भाजयेत् ॥
लब्धं लिप्तादिकं शोध्यं गते देयं भविष्यति ।
विपर्य्ययाद्वक्रगत्योरेकस्मिंस्तु धनव्ययौ ॥
समलिप्तौ भवेतां तौ ग्रहौ भगणसंस्थितौ ।
विवरं तद्वदुद्धृत्य दिनादि फलमिष्यते ॥
कृत्वा दिनक्षपामानं तथा विक्षेपलिप्तिकाः ।
नतोन्नतं साधयित्वा स्वकालग्रहवशात्तयोः ॥
तात्कालिकौ पुनः कार्य्यौ विक्षेपौ च तयोस्ततः ।
दिक्तुल्ये त्वन्तरं भेदे योगः शिष्टं ग्रहान्तरम् ॥
कुजार्किज्ञामरेज्यानां त्रिंशदर्द्धार्द्धवर्द्धिताः ।
विष्कम्भाश्चन्द्रकक्षायां भृगोः षष्टिरुदाहृता ॥
त्रिचतुःकर्णयुक्ताप्ता द्विघ्नास्त्रिज्यया हृताः ।
स्फुटाः स्वकर्णास्तिथ्याप्ता भवेयुर्मानलिप्तिकाः ॥
छायाभूमौ विपर्य्यस्ते स्वच्छायाग्रे तु दर्शयेत् ।
ग्रहः स्वदर्पणान्तःस्थः शङ्क्वग्रे सम्प्रदृश्यते ॥
पञ्चहस्तोच्छ्रितौ शङ्कू यथादिग्भ्रमसंस्थितौ ।
ग्रहान्तरेण विक्षिप्तावधो हस्तनिखातगौ ॥
छायाकर्णौ ततो दद्याच्छायाग्राच्छङ्कुमूर्द्धगौ ।
छायाकर्णाग्रसंयोगे संस्थितस्य प्रदर्शयेत् ॥
स्वशङ्कुमूर्द्धगौ व्योम्नि ग्रहौ दृक्तुल्यतामितौ ।
उल्लेखं तारकास्पर्शाद्भेदं भेदे प्रकीर्त्त्यते ॥
युद्धमंशुविमर्द्दाख्यमंशुयोगे परस्परम् ।
अंशादूनेऽपसव्याख्यं युद्धमेकोऽत्र चेदणुः ॥
समागमोऽंशादधिके भवतश्चेद्बलान्वितौ ।
अपसव्ये जितो युद्धे पिहितोऽणुरदीप्तिमान् ॥
रूक्षो विवर्णो विध्वस्तो विजितो दक्षिणाश्रितः ।
उदक्स्थो दीप्तिमान् स्थूलो जयी याम्येऽपि यो बली ॥
आसन्नावप्युभौ दीप्तौ भवतश्चेत् समागमः ।
स्वल्पौ द्वावपि विध्वस्तौ भवेतां कूटविग्रहौ ॥
उदक्स्थो दक्षिणस्थो वा भार्गवः प्रायशो जयी ।
शशाङ्केनैवमेतेषां कुर्य्यात् संयोगसाधनम् ॥
भावाभावाय लोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता ।
स्वमार्गाः प्रयान्त्येते दूरमन्योन्यमाश्रिताः ॥”

इति सूर्य्यसिद्धान्ते ग्रहयुद्धाधिकारः ॥

अथ ग्रहाणां राश्यधिपत्वकथनं ग्रहभावप्रकाशे यथा —

“मेषवृश्चिकयोर्भौमः शुक्रो वृषतुलाभृतोः ।
बुधः कन्यामिथुनयोः प्रोक्तः कर्कस्य चन्द्रमाः ॥
स्यान्मीनधन्विनोर्जीवः शनिर्मकरकुम्भयोः ।
सिंहस्याधिपतिः सूर्य्यः कथितो गणकोत्तमैः ॥”

अथ ग्रहाणामुच्चनीचत्वकथनं तत्रैव यथा,—
“रवेर्मेषतुले प्रोक्ते चन्द्रस्य वृषवृश्चिकौ ।
भौमस्य मृगकर्कौ च कन्यामीनौ बुधस्य तु ॥
जीवस्य कर्कमकरौ मीनकन्ये सितस्य च ।
तुलामेषौ च मन्दस्य उच्चनीचावुदाहृतौ ॥”

अथ ग्रहाणामन्योन्यं मित्रशात्रवमाह तत्रैव ।
‘रवीन्दुभौमगुरवो ज्ञशुक्रशनिराहवः ।
स्वस्मिन् मित्राणि चत्वारि परस्मिन् शात्रवाः स्मृताः ॥
राहुरव्योः परं वैरं गुरुभार्गवयोरपि ।
हिमांशुबुधयोर्वैरं विवस्वन्मन्दयोरपि ॥”

अथ ग्रहाणां प्रभातादिकालज्ञानमाह तत्रैव
“प्रभातमिन्दुजगुरू मध्याह्ने रविभूमिजौ ।
अपराह्ने भार्गवेन्दू सन्ध्यां मन्दभुजङ्गमौ ॥’

अथ ग्रहाणां दृष्टिकथनं तत्रैव यथा —
“तिर्य्यग्दृशौ बुधसितौ भौमार्कौ व्योमदर्शिनौ ।
जीवेन्दू समदृष्टी च शनिराहू अधोदृशौ ॥”

अथ ग्रहाणां विचरणस्थानानि तत्रैव यथा —
“भार्गवेन्दू जलचरौ ज्ञजीवौ ग्रामचारिणौ ।
राहुक्षितिजमन्दार्का नुवतेऽरण्यचारिणः ॥”

अथ ग्रहाणां पित्तादिधातुज्ञानमाह तत्रैव
“पित्तं प्रभाकरक्ष्माजौ श्लेष्मा भार्गवशीतगू ।
ज्ञगुरू समधातू च पवनौ राहुमन्दगौ ॥’

अथ ग्रहाणां रसज्ञानमाह तत्रैव ।
“कुजार्कौ कटुकौ जीवो मधुरस्तुवरो बुधः ।
क्षाराम्लौ चन्द्रभृगुजौ तीक्ष्णौ सपाकनन्दनौ ॥”

अथ ग्रहाणां धातुमूलादिचिन्ताज्ञानमाह ।
‘मन्देन्दूरगभौमाः स्युर्धातु सवितृभार्गवौ ।
मूलं जीवश्च सौम्यश्च जीवं प्राहुर्महाशयाः ॥”

अथ ग्रहाणां पदज्ञानमाह तत्रैव ।
“द्विपदौ भार्गवगुरू भूपुत्रार्कौ चतुष्पदौ ।
पक्षिणौ बुधशौरी च चन्द्राहू सरीसृपौ ॥”

अथ ग्रहाणां जातिविशेषमाह ।
“विप्रौ शुक्रगुरू क्षत्रौ कुजार्कौ शूद्र इन्दुजः ।
इन्दुर्वैश्यः स्मृतौ म्लेच्छौ सैंहिकेयशनैश्चरौ ॥”

अथ ग्रहाणां देहादीनां स्वरूपमाह ।
“स्थूल इन्दुः सितः षण्डः चतुरस्रौ कुजो भृगुः ।
वर्त्तुलौ सोमविषणौ दीर्घौ शनिभुजङ्गमौ ॥”

अथ ग्रहाणां वर्णस्वरूपमाह तत्रैव ।
“रक्तवर्णः कुजः प्रोक्तो धिषणः कनकद्युतिः ।
शुकपिच्छसमः सौम्यो गौरकान्तिरथोष्णगुः ॥
मन्दारस्यार्कपुष्पस्य समद्युतिरनुष्णगुः ।
कविरत्यन्तधवलः फणी कृष्णः शनिस्तथा ॥”

ग्रहाणां धातुचिन्तामाह तत्रैव ।
“शुक्रे चन्द्रे भवेद्रौप्यं बुधे स्वर्णमुदाहृतम् ।
गुरौ रत्नयुतं हेम सूर्य्ये मौक्तिकमुच्यते ॥
भौमे चशु, शनौ लौहं राहावश्मानि कीर्त्तयेत् ।
धातोर्विनिश्चये ज्ञाते विशेषः स्याद्ग्रहाक्रान्तः
शुक्रे चन्द्रे जलाधारो देवतावमतिर्गुरौ ।
रवौ चतुष्पथश्मशानमिष्टकानिचयो बुधे ॥
भृगौ स्थानं कुजे प्रोक्तं शनिराहू च वाग्भट
अमीभिर्हि वृक्षस्थाने नष्टभ्रान्तं विलोकयन् ॥’

अथ ग्रहाणां लिङ्गज्ञानमाह तत्रैव ।
“नीवमङ्गलभास्वन्तः पुमांसः प्रवदन्ति पण्डितान् बुधाः ।
सोमसौमिजमन्दाः हि भृगुपुत्रास्तु योषितः ॥’

अथ ग्रहाणां वयोज्ञानमाह तत्रैव ।
“युवा कुजः शिशुः सौम्यः शशिशुक्रौ च मध्यमौ
मन्दमार्त्तण्डवैग्व्यफणिनः स्थविरा ग्रहाः ॥’

अथ ग्रहाणां प्रकृतिस्वरूपमाह तत्रैव ।
‘भौममन्दार्कभोगीन्द्राः प्रकृत्या दुःखदायकाः
ज्ञगुरुश्वेतकिरणशुक्राः सुखकराः सदा ॥’

अथ ग्रहाणां राशिभोगकालनिरूपणं यदुक्तं ज्योतिषे ।
“रविर्मासं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् ।
पक्षत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
वर्षमेकं सुराचार्य्यश्चाष्टाविंशद्दिनं भृगुः ।
शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानुः सार्द्धवत्सरम् ॥’

ग्रहाणां स्तुत्यादिकन्तु नवग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
तेषां दशा तत्फलादि च दशाशब्दे गरुड पुराणे ६ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ नवग्रहयागविधानादि यथा,—

याज्ञवल्क्य उवाच ।

“श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।
वृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन् पुनः ॥ ... वान ।
ग्रहयज्ञं समं कुर्य्यात् ग्रहाश्चैते बुधैः स्मृताः ॥
सूर्य्यः सोमो मङ्गलश्च बुधश्चैव बृहस्पतिः ।
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुः कुर्य्यात् ग्रहांस्तथा ॥
ताम्रकात् स्फटिकाद्रक्तचन्दनात् स्वर्णकादुभौ ।
रजतादयसः सीसात् कांस्यात् वर्णान् निबोधत ॥
रक्तः शुक्लस्तथा रक्तः पीतः पीतः सितोऽसितः ।
कृष्णः कृष्णः क्रमाद्वर्णा द्रव्याणि मुनयस्तत ॥
स्थापयेद्ग्रहवर्णानि होमार्थं प्रलिखेत् पटे ।
सवर्णानि प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ॥
गन्धाश्च वलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।
कर्त्तव्यास्तत्र मन्त्रैश्च चरवः प्रतिदैवतम् ॥
आकृष्णेन इमं देवा अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत् ।
उद्बुध्यस्वेति जुहुयाद्दृग्भिरेव यथाक्रमम् ॥
बृहस्पतेऽतियदर्य्येति सर्व्वेऽन्नात् परिस्रुतः ।
शन्नो देवीस्तथा काण्डात् केतुं कृण्वन्निति क्रमात् ॥
अर्कः पलाशः खदिरश्चापामार्गोऽथ पिप्पलः ।
औडम्बरः शमी दूर्व्वा कुशश्च समिधः क्रमात् ॥
होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना चैव समन्विताः ।
गुडौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरयष्टिकम् ॥
दध्योदनं हविः पूपान्मांसं चित्रान्नमेव च ।
दद्याद्ग्रहक्रमादेतान् ग्रहेभ्यो भोजनं तत ॥
धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्तथा ।
कृष्णा गौरायसश्छाग एता वै दक्षिणाः क्रमात् ॥
ग्रहाः पूज्याः सदा यस्माद्राज्यादि प्राप्यते फलम् ॥”

इति गारुडे १०१ अध्यायः ॥

अथ वेदभेदे ग्रहादीनां मन्त्रभेदाः क्रमशः प्रदर्श्यन्ते।

	ऋग्वेदिनाम्	यजुर्व्वेदिनाम	सामवेदिनाम	अथर्व्ववेदिनाम
सूर्यस्य	आ कृष्णेन रजसा ।१।३५।२	आ कृष्णेन रजसा। वा ३३।४३	उदु त्यं जातवेदसम १।१।१।३।११*	विषासहिं सहमानम १७।१।१
सोमस्य	आ प्यायस्व समेतु ते १।९१।१६	इमं देवा असपत्नम। वा ९।४०	सम्ते पयांसि। वा १२।११३†	शुक्रोधम नक्षत्राणि ६।१२८।१
मङ्गलस्य	अग्निर्मूर्द्धा दिवः ८।४४।१६	अग्निर्मूर्द्धा दिवः। वा १५।२	अग्निर्मूर्द्धा दिवः १।१।१।३।७	त्वया मन्यो सरथम ४।३१।१
बुधस्य	अग्ने विवस्वत १।४४।१	उद्बुध्यस्वाग्ने। वा १५।५४	अग्ने विवस्वत १।१।१।४।६	यद्राजानो विभजन्त ३।२९।१
बृहस्पते	बृहस्पते परि दीया १।१।३।४	बृहस्पते अतियदर्य। वा २६।३	बृहस्पते परि दीया २।९।३।२।१‡	बृहस्पतिर्नः परिपातु ७।५१।१
शुक्रस्य	शुक्रं ते अन्यत ६।५८।१	अन्नात् परिस्रुत। वा १९।७५	शुक्रं ते अन्यत १।१।२।३।३	हिरण्यवर्णाः शुचय १।३३।१
शनैश्चरस्य	शन्नोदेवीरभीष्टये १।९।४	शन्नो देवीरभीष्टये। वा ३६।१२	शन्नो देवीरभीष्टये १।१।१।३।१३	सहस्रबाहु पुरुष १९।६।१
राहो	कया नश्चित्र ४।३१।१	काण्डात् काण्डात्। वा १३।२	कया नश्चित्र १।२।२।३।५	दिवं चित्रमृतुधा
केतो	केतुं कृण्वन्नकेतवे १।६।३	केतुं कृण्वन्नकेतवे। वा २९।३७	केतुं कृण्वन्नकेतवे २।८।३।१२।३	यस्ते पृथु स्तनयित्नु ७।११।१
सूर्याधिदेवेश्वरस्य	आ वो राजानम ४।३।१	त्र्यम्बकं यजामहे। वा ३।६०	आ वो राजानम १।१।२।२।७	मानो विदन विव्याधिन १।१९।१
सोमाधिदेवो माया	गौरीर्मिमाय १।१६४।४१	श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च। वा ३१।२२	आपो हि ष्ठा २।९।२।१।१	आपो हि ष्ठा १।५।१
कुजाधिदेव स्कन्दस्य	कुमारं माता ५।२।१	यदक्रन्दः प्रथमम्। वा २९।१२	स्योना पृथिवि। वा ३५।२१	अग्निरिव मन्यो त्विषित ४।३१।२
बुधाधिदेवहरे	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।२२।१७	विष्णोरराटमसि। वा ५।२१	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।३।१।२।९	प्र तद्विष्णु स्तवते ७।२६।२
जीवाधिदेव-ब्रह्मण	त्वमित सप्रथा ८।६।५	आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो। वा २२।२२	त्वमित सप्रथा १।१।१।४।८	ब्रह्म जज्ञानम ४।१।१
शुक्राधिदेवेन्द्रस्य	इन्द्र वो विश्वत १।७।१	सजोषा इन्द्र। वा ७।३७	इन्द्रमित देवतातये १।३।२।१।७	इन्द्रेम प्रतरम ६।५।२
शन्यधिदेवयमस्य	यमाय सोमं सुनुत १।१४।१२	यमाय त्वाङ्गिरस्वते। वा ३८।९	आयं गौः पृश्नि २।८।१।११।१	य प्रथम प्रवतमासलादः ६।२८।३
राह्वधिदेव कालस्य	ब्रह्म जज्ञानम। वा १३।३	कार्षिरसि समुद्रस्य। वा ६।२८	ब्रह्म जज्ञानम। १।४।१।२।९	रोहित काल १३।२।३९
केत्वधिदेव चित्रगुप्तस्य	उषो वाजं हि १।४८।११	चित्रावसो स्वस्ति। वा ३।१८	चित्र इच्छिशो १।१।२।२।२।	आम्नात यदनाम्नातम्
सूर्यप्रत्यधि-देवाग्ने	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१२।१	अग्निं दूतं पुरोदधे। वा २२।१७	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१।१।१।३	समास्त्वाग्न ऋतव २।६।१
सोमप्रत्यधि-देवजलस्य	अप्सु मे सोम १।२३।२	आपो हि ष्ठा। वा ११।५	उदुत्तमं वरुण पाशम। वा १२।१२	शन्नो देवीरभीष्टये। वा ३६।१२
कुजप्रत्यधि देवक्षिते	स्योना पृथिवि १।२२।१५	स्योना पृथिवि। वा ३५।२१	पृथिव्यन्तरीक्षम। ते आ ७।७।३	भूमे मातर्निधेहि १२।१।६३
बुधप्रत्यधि-देवविष्णो	सहस्रशीर्षा पुरुष १।९।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे। वा ५।१५	सहस्रशीर्षा पुरुष। वा ३१।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे ७।२६।४
जीवप्रत्यधि देवेन्द्रस्य	इन्द्रायेन्दो मरुत्वते ९।६४।२२	इन्द्र आसां नेता। वा १७।४०	इन्द्रायेन्दो १।५।२।४।६	इन्द्र जुषस्व प्र वहा २।५।१
शुक्रप्रत्यधि-देवशच्या	उत्तानपर्णे सुभगे १।१४५।२	अदित्यै रास्नासि। वा १।३	एकाष्टका तपसो। अ ३।१ ।१२	प्रेत पादौ १।२७।४
शनिप्रत्यधि देवप्रजापते	प्रजापते न त्वद् १०।१२१।१०	प्रजापते न त्वद्। वा १०।२०	प्रजापते न त्वद्। वा १०।२०	नक्त जातास्योषधे १।२३।१
राहुप्रत्यधि-देवसर्पाणाम	आयं गौः पृश्नि १०।१८९।१	नमोऽस्तु सर्पेभ्य। वा १३।६	तवेन्द्रिन्द्रावमम् १।३।२।३।८	शेरभक शेरभ २।२४।१
केतुप्रत्यधि-देवब्रह्मणः	ब्रह्म जज्ञानम्। वा १३।३	ब्रह्म जज्ञानम। वा. १३।३	इम ब्रह्मा य ऋत्विज १।५।२।१।२	ये दिव्यामन्तरिक्ष्येभ्य ४।४।८

पाठान्तराणि प्रदर्श्यन्ते —

* बधकाधित्वि १।३।२।४।४ † सोम राजानम् १।१।२।५।१ ‡ बृहद्यो हि।१।१।२।४।८

(गृ[illegible]गृह्णाति [illegible] । ग्रह — [illegible]गिद्विगमश्च । ३ । । ५८ । [illegible]) [illegible] । [illegible] । (यथा [illegible] । ८ ५ ।
[illegible] [illegible] वा [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]पि [illegible] इव [illegible] ।
[illegible] ॥'
[illegible] । यस्य पञ्च [illegible] ग्रह [illegible] । इति [illegible] ॥) [illegible] । (यथा [illegible] । ३ । ५ । ७५ ।
[illegible]
[illegible] ॥')
[illegible] । [illegible] । ते तु बालग्रहाः । ([illegible] ग्रहणं [illegible] ॥ ॥) [illegible] । (यथा [illegible] । १२ । ३८ ।
'[illegible] नाम [illegible] ।
[illegible] ॥')
[illegible] । स तु चन्द्रसूर्ययोर्ग्रहणम् । इति [illegible] । ३ ॥ ([illegible] ।
[illegible]न्तरे [illegible] स्थिता रवि ।
[illegible]न्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः ॥'
[illegible] नवसङ्ख्यात्मके [illegible] ग्रह[illegible] । यथा देवीभागवते । ? । ३ । २ ।
चतुर्दशसहस्रञ्च [illegible] प्रकीर्त्तितम् ।
[illegible] ग्रहसहस्रन्तु मार्कण्डेय महाद्भुतम् ॥"
महादेव । यथा महाभारते । १ । १७ । ३७ ।
चन्द्र [illegible] केतुग्रहो [illegible] ॥')
ग्रहकल्लोल पुं (ग्रहस्य चन्द्रस्यादे कल्लोल [illegible] इव ।) [illegible] । इति [illegible] ॥
ग्रहणं, क्ली ([illegible] । ग्रह + भावे ल्युट् ।)
स्वीकार । (यथा [illegible] । १ । ५६ । १८ ।
[illegible] तस्य [illegible] ॥'
[illegible] । [illegible] । उपलब्धि । (यथा रघु । [illegible] ।
'[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥')
[illegible] । उपराग । इति मेदिनी । [illegible] ॥ (ग्रहणं [illegible] । [illegible] ल्युट् ।) [illegible] । इति [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥ अथ [illegible] यथा —
[illegible]न्तरे राहो केतोर्वा संस्थितो रवि ।
चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रह ॥
[illegible] रविस्त्वाश्चतुर्द्दश [illegible] ।
पूर्णिमाप्रतिपत्सन्ध्या राहुणा ग्रस्यते शशी ॥
कृष्णपक्षे तृतीयायां मासन्[illegible] जायते ।
तत्क्षयोदयी स्वप्या राहुणा ग्रस्यते रवि ॥", ॥
ग्रहणकालीनरविचन्द्रयोर्मध्येनाच्छादनाच्छादन कारणं यथा,—
"रविभौमगवांशे तु [illegible] मासमादिशेत् ।
[illegible] तु [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥' ॥
[illegible] शुभाशुभं यथा, ([illegible] । ५ । ५ ५८ ।)
[illegible] पीडाञ्च
[illegible] ।
[illegible] पीडा च [illegible] ॥
[illegible] रोगोत्पन्ना [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] विनिर्द्दिशेत् ।
कापोत [illegible] ॥
[illegible]पीताभो [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] पाटलकुसुमोपमो [illegible] ॥"
[illegible] यथा —
"सप्ताष्टनवमेष्वेषु चतुर्थे दशमे तथा ।
नवमे च तथा चन्द्रे न [illegible] ॥
[illegible] जन्मराशौ च [illegible] ।
चतुर्थे [illegible] न कुर्य्यात् [illegible] ॥
[illegible] ।
जायते नात्र सन्देहस्तस्मात्तत्परिवर्ज्जयेत् ।
विपत्करप्रत्यरसञ्ज्ञितेषु
वैनाशिके [illegible] हि कर्म्म ।
सर्व्वं वृथा निष्फलमेव यस्मात्
[illegible] नास्ति शुभं न किञ्चित् ॥"
तत्र कर्त्तव्यं कर्म्म यथा, —
'एकरात्रमुपोष्यैवं राहुं दृष्ट्वा [illegible] नरः ।
पुण्यमाप्नोति कृत्वा च स्नानं श्राद्धं [illegible] ।
आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतञ्च वह्निना ।
जलं व्याध्यातुरः स्नायात् [illegible] ॥
सर्व्वं भूमिसमं दानं सर्व्वे व्याससमा द्विजाः ।
सर्व्वं गङ्गासमं तोयं ग्रहणे नात्र संशयः ॥
सर्व्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।
अकुर्व्वाणस्तु तत् श्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति ॥
आपद्यपि तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा ।
आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥
चन्द्रसूर्य्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकम् ।
कार्य्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥
सत्तीर्थेऽर्कविधुग्रासे तत्कुदामापर्व्वणोः ।
मलेनीक्ता [illegible] मासनादीन न [illegible] ॥
चन्द्रग्रहश्चन्द्रवारे सूर्य्ये सूर्य्यग्रहस्तथा ।
चूडामणिरयं योगस्तत्रानन्तफलं स्मृतम् ॥
अन्यस्माद्ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत् ।
अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते ॥
ग्रहणेऽर्कस्य चेन्दोर्व्वा शुचिः पूर्व्वमुपोषितः ॥
नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रोदके स्थितः ।
[illegible] शुचिः पूर्व्वमुपोषितः
[illegible] समाप्ते
[illegible] चरेत् ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] स्यादेवता च [illegible] ।
[illegible] राहुस्पर्शे ।
[illegible] ॥' ।
[illegible] ग्रहणे [illegible] —
"[illegible] ग्रस्येते शशिभास्करौ
[illegible] पीडा ये नरा [illegible]
वर्ज्जिता ॥
ग्रहणग्रहपरिपीडितनाडीनक्षत्रदोषशान्त्यर्थम् ।
सह [illegible] स्नायात् फलिनीफलचन्दनो
[illegible] ॥"
[illegible] च । [illegible]
[illegible] ॥
"ताम्रपात्रे तिलैः पूर्णे पूर्णे वा गव्यसर्पिषा ।
भास्करग्रहणे [illegible] दोषपीडितः ॥
घृतकुम्भोपरि [illegible] नवनीतपूरितं
दद्यात् ।
[illegible] द्विजाय दोषाकरग्रहणे ॥
तत्र भोजनादिनिषेधो यथा,—
"चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव ।
ग्रहणन्तु भवेत्तत्र तत्पूर्व्वं भोजनक्रियाम् ॥
नाचरेत् सग्रहे चैव तथैवास्तमुपागते ।
यावत् स्यान्मोदयस्तस्य नाश्नीयात्तावदेव तु ॥
मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वा परेऽहनि ।
सूर्य्यग्रहे तु नाश्नीयात् पूर्व्वं यामचतुष्टयम् ।
चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्व्विना ॥
[illegible] राहोश्च [illegible] ॥"
तत्राशौच यथा —
"सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।
स्नात्वा कर्म्माणि कुर्व्वीत शृतमन्नं विवर्ज्जयेत् ॥
ग्रहणे शावमाशौच [illegible] सूतकम् ।
[illegible] सम्पत्तिमात्रेण [illegible] ॥'
इति [illegible]तत्त्वम् ॥ * ॥
अथ ज्योतिर्मते ग्रहणस्वरूपं यथा । राहुः पृथिवीच्छायां समाश्रित्य चन्द्रं चन्द्रमाश्रित्य रविं यदाच्छादयति तदा ग्रासाख्यम् । किन्तु रविचन्द्रयोर्निरोधकस्वरूपो ग्रास ॥ * ॥ अथ ग्रहणसम्भावना । अमावस्यावसान समये यदि रविस्फुटराश्यादि राहुकेत्वा स्फुटराश्यादिभिस्तुल्यं किंवा दशभागान्तरितो भवति तदा सूर्य्यग्रहणम् । पूर्णिमावसानकाले यदि चन्द्रस्फुटराश्यादि राहुकेत्वा स्फुटराश्यादिभिस्तुल्यं किंवा त्रयोदशभागान्तरितो भवति तदा चन्द्रग्रहणं स्यात् ॥ * ॥ तस्य गणना-प्रकारो यथा । अमावस्याशेषदण्डे पूर्णिमावसाने च सूर्य्यसिद्धान्तोक्तगणितागतो यथा-

[illegible]पवरा[illegible]न्थौ रविचन्द्रौ लग्नयो। मध्य[illegible] स्फुटग्रासान्थौ रविच[illegible]। [illegible] राहुभुक्तरवौ षड्भाधिके सति षड्भाधीन त्यक्ता त्रिघ्ना पूर्ति [illegible] भागाधिको भवति [illegible] घ्नौ काय। अवशिष्टान्तौ हि स्थाप्य [illegible] द्वाभ्यां हृतादिनापरो युक्त सन शुरा भवति। राहुरव्योर्योग सति मेषादिराशि षट्के सति [illegible] सौम्यशर तुलादिषट्के [illegible] याम्याशर स्यात ॥ १ ॥ चन्द्रराहुमान-ज्ञानम। पञ्चत्रिषाद्विकलाधिकनवत्युत्तरसप्तशत-कलामितमध्यचन्द्रभुक्ति ७९ । ३५। सा च स्फुटचन्द्रमण्डलादिभिन्यूनाधिका वा भवति। तस्याः स्फुटेन्दुभुक्त्या सकाशात द्वा[illegible] चत्वारिंशदधिकशतेन १४२ हरणात लब्ध चन्द्रस्य मान स्यात। पञ्चगुणाच्चन्द्रमानात द्वाभ्या हरणाल्लब्ध राहुमान भवति ॥ २ ॥

अथ चन्द्रग्रहणम।

राहुचन्द्रयोर्मान मिलित शरेण हीनं करणात [illegible] तत ग्रासो भवति शरे शून्ये सति राहुचन्द्रयोर्मिलित मान [illegible] ग्रासो भवति। शरेऽधिके ग्रासो न स्यात ॥ ३ ॥

चन्द्रग्रहणारम्भादिकालज्ञानं यथा। षड्-गुणितग्रासाङ्का चतुर्गुणितग्रासाङ्केन लब्ध[illegible] स्थितिदण्डादिरङ्क भवति। तत पौर्ण-मासीयदण्डाद्यु हीन स्त स्पर्शकाल। युक्त सन मुक्तिकाल। द्विगुणित तत स्थितिदण्डादि-काल स्यात ॥ ४ ॥

चन्द्रमण्डलस्य स्पर्शादिदिग्ज्ञानम।

पूर्वोक्तशरे याम्ये सति आकाशे चन्द्रमण्डलस्य अग्निकोणे स्पर्शो नैरृतकोणे मुक्तिश्च स्यात। शर सौम्ये सति ईशानकोणे स्पर्श वायुकोणे मोक्ष। इति चन्द्रग्रहणम ॥ ५ ॥

सूर्यग्रहणे अहो यथा। स्वदेशविषुवच्छाया [illegible] स्थाप्या। एकस्या षड्गुणितेनान्या युक्ता [illegible] भागादिर्याम्याक्ष स्यात ॥ ॥ सूर्य-ग्रहणोपयोगिनतमाह। दिनार्द्धामावस्ययो [illegible]दीना यदन्तर तत भागादिक नतनामक स्यात ॥ ॥ सूर्यग्रहणोपयोगि लम्बन यथा। द्विगुणनतसमसङ्ख्याकखण्डो ग्राह्य खण्डान्तर-गुणनशेषात षष्टिलब्धयुक्त सन स्फुटलम्बन अंशादिक भवति ॥ ॥ सूर्यग्रहणे फल यथा। [illegible]नपूर्वापराह्णक्रमेण षड्गुणितनतयुक्तलम्बन-सहितस्फुटरवौ षड्भाधिके षड्भाधीन त्यक्ता त्रिघ्नता गुणितौ यदि नवत्या अधिको भवति तदा अशीत्युत्तरशतात हीन काय्य। त्रिगु-णितदशलब्धे खण्डो ग्राह्य खण्डान्तरगुणित-शेषात दशलब्धयुक्त सन फल भवति ॥ ॥ सूर्यग्रहणे नतिर्यथा। अक्षफलयोर्योगो नति स्यात षड्भाधिके न्यूने अक्षफलान्तरनति सा फले अधिके सति सौम्या अक्षे अधिके सति याम्या भवति ॥ ॥ सूर्यग्रहणे शरो यथा। मध्य

राहुसहित स्फुटरवि[illegible]गुणित[illegible] [illegible]नवत्यंशाधिकहीनघ्नर्क्षे [illegible] सहित काय्य [illegible]॥ [illegible] षड्भाधीन त्यक्ता [illegible] शर काय्य। [illegible] शरनत्यो [illegible] भेद राहुत काय्य अन्तर काय्य [illegible] तस्य दिशा शरस्य [illegible] वक्तव्या ॥ ॥ [illegible] मान यथा। दशानुपलारत्निपलाधिकनवति कलामितरविमध्यभुक्ति । ५९ । ८ । सा च स्फुटकर्माद्य किञ्चन कलादिभिर्न्यूनाधिका वा भवति। तस्या त्रिगुणितस्फुटरविभुक्तेर त्रिंशता लब्ध रविमान स्यात ॥ ॥

अथ सूर्यग्रहणम।

पूर्वोक्तचन्द्रमान रविमान मिलित शरेण हीनं सा ग्रासो भवति ॥ ॥ सूर्यग्रहणस्य स्पर्शादिकालज्ञानम। चतुर्गुणग्रासाङ्का त्रिगुणग्रासाङ्केन लब्ध दण्डादि स्थितिकाल भवति। तदमावस्यायां दण्डादेर्हीन स्पर्शकाल युक्त मुक्तिकाल स्यात ॥ ॥ स्पर्शादिदिग्ज्ञानम। शरे याम्ये सति [illegible] मण्डलस्य नैरृतकोणे स्पर्शोऽग्निकोणे मोक्ष स्यात। सौम्ये शरे सति वायुकोणे स्पर्श ईशानकोणे मुक्तिभवति द्विगुणित तत स्थिति-दण्डादि स्यात ॥ ॥ दिवारात्रौ परार्द्धे यदि ग्रहण भवति तदा अमावस्यापौर्णमास्यो दण्डादि स्फुटलम्बनयुक्त काय्य ॥ गणितागत-कालात हीनातिरिक्ते काले यदि ग्रहण स्यात तत औत्पातिक भवति ॥ ॥ ग्रहणे मण्डलस्य सामान्यवर्णो यथा। बिम्बस्य वैवर्ण्य अशुद्धानि स्नमोहति खण्डामण्डता वा शुक्लारुणश्यामल पीतचित्रे पटाद्यै रावद्वव नेष्टन वा भवति ॥ ॥ अपर्वज ग्रहण इतिवसगतिकारि स्यात तदा दिशश्च विरूपा स्यु ॥ ॥ ग्रासाङ्गुलि-मानज्ञानम। दशगुणितग्रासाङ्कात मानाभ्या हीन लब्ध चन्द्रसूर्ययोर्ग्रासस्य गताङ्गुलाद्य भवति। सूर्यस्य [illegible]मपि ग्रासोऽङ्गुलो भवति। चन्द्रस्य साद्धाङ्गुल सुदश यदि षोड शाङ्गुलाधिको भवति तदा सर्व्वग्रास ॥ ॥ ग्रहणे मण्डलवर्णो यथा। अल्पे ग्रहणे [illegible] समग्रे कपिल अर्द्धे कृष्णाभम। इति सूर्य्य ग्रहणम॥ इति सिद्धान्तमञ्जरीसम्मतम ॥

(अधुना सूर्य्यसिद्धान्तमतमुच्यते तत्र चन्द्र-ग्रहणाधिकारो यथा,—

"साद्धानि षटसहस्राणि योजनानि विवस्वत ।
विष्कम्भो मण्डलस्येन्दो सहाशीत्या चतु शतम॥
स्फुटस्वभुक्त्या गुणितौ मध्यभुक्त्योद्धृता स्फुटा।
रवे स्वभगणाभ्यस्त शशाङ्कभगणोद्धृत ॥
शशाङ्ककक्षागुणितो भाजितो वार्ककक्षया।
विष्कम्भश्चन्द्रकक्षाया तिथ्याप्ता मानलिप्तिका ॥
स्फुटेन्दुभुक्तिर्भूव्यासगुणिता मध्ययोद्धृता।
लब्ध सूची महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरम ॥

[illegible]न्द्रयानगुणित [illegible]व्याकव्यासभाजित[illegible]।
[illegible] तत्र सूच्या तु [illegible] पूर्व्ववत ।
[illegible] सन्ध्याकाया [illegible]।
शशाङ्कपात [illegible] नाक ॥
तुल्यौ [illegible]।
[illegible]स्यन्ते [illegible] भाग[illegible]। समा।
[illegible] स्वफ[illegible]नानस[illegible]।
[illegible]लिप्ता [illegible] पातस्तात्का[illegible]न्यथा।
छादको भास्करस्येन्दुर[illegible] स्थो घनवद्भवेत।
भूच्छाया प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यस्य भवेदसौ॥
तात्कालिकेन्दुविक्षेप छाद्यच्छादकमानयो ।
योगार्द्धात प्रोज्झ्य यच्छेष तावच्छन्न तदुच्यते।
यदग्राह्यमधिक तस्मिन सकल न्यूनमन्यथा।
योगार्द्धादधिके न स्याद्विक्षेपे ग्राससम्भव ॥
ग्राह्यग्राहकसंयोगवियोगौ दलितौ पृथक ।
विक्षेपवर्गहीनाभ्या तद्वर्गाभ्यामुभे पद ॥
षष्ट्या सङ्गुण्य सूर्येन्द्वोर्भुक्त्यन्तरविभाजिते।
स्याता स्थितिविमर्द्दार्द्धे नाडिकादिफले तयो ॥
स्थित्यर्द्धनाडिकाभ्यस्ता गतय षष्टि भाजिता ।
लिप्तादि प्रग्रहे शोध्य मोक्षे देय पुन [illegible] ॥
तद्विक्षेपै स्थितिदल विमर्द्दार्द्ध तथाऽसकृत।
ससाध्यमन्यथा पाते तल्लिप्तादिफल स्वकम ॥
स्फुटतिथ्यवसाने तु मध्यग्रहणमादिशेत।
स्थित्यर्द्धनाडिकाहीने ग्रासो मोक्षस्तु संयुते ॥
तद्वदेव विमर्द्दार्द्धनाडिकाहीनसंयुते।
निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेता सकलग्रहणे ॥
इष्टनाडीविहीनेन स्थित्यर्द्धेनार्कचन्द्रयो ।
भुक्त्यन्तर समाहन्यात षष्ट्याप्ता कोटिलिप्तिका ॥
भानोर्ग्रहे कोटिलिप्ता मध्यस्थित्यर्द्धसङ्गुणा ।
स्फुटस्थित्यर्द्धसम्भक्ता स्फुटा कोटिकला स्मृता ॥
क्षेपो भुजस्तयोर्वर्गयुतेर्मूल श्रवस्तु तत।
मानयोगार्द्धत प्रोज्झ्य ग्रासस्तात्कालिको भवेत॥
मध्यग्रहणतश्चोर्द्ध[illegible]।
स्थित्यर्द्धात [illegible] प्राक्छेष तु [illegible] ॥
ग्राह्यग्राहकयोगार्द्धाच्छोध्या स्वच्छन्नलिप्तिका ।
तच्छेष प्रोज्झ्य [illegible] इतिम[illegible] ॥
कोटिलिप्ता रवे स्पष्टस्थित्यर्द्धगुणिता हृता ।
मध्येन लिप्तास्तन्नाड्य स्थिति[illegible] ॥
[illegible] त्रिज्याप्ता [illegible] ।
वलनांशा सौम्ययाम्या पूर्व्वापरकपालयो ॥
राशित्रययुतात ग्राह्यात क्रान्त्यंशै [illegible]।
भवेत्तग्गच्छा वलना सप्तत्यङ्गुलभाजिता ॥
सोन्नत दिनमध्यर्द्ध दिनार्द्धाप्त फलेन तु।
छिन्द्याद्विक्षेपमानानि तान्येषामङ्गुलानि तु ॥

इति सूर्य्यसिद्धान्ते चन्द्रग्रहणाधिकार ॥

अथ सूर्य्यग्रहणाधिकार ।

"मध्यलग्नसमे भानौ हरिजस्य न सम्भव ।
अक्षोदङ्मध्यभक्रान्तिसाम्ये नावनतेरपि ॥
देशकालविशेषेण यथावनतिसम्भव ।
लम्बनस्यापि पूर्व्वान्यदिग्वशाच्च तथोच्यते ॥
लग्न पर्व्वान्तनाडीना कुर्य्यात स्वैरुदयासुभि ।
तज्ज्यान्त्याऽपक्रमज्याघ्नी लम्बज्याप्तोदयाभिधा ॥

न्त्या नतांशैर्मध्यसञ्ज्ञं यदीरितम्।
तात्कालिकक्रान्त्यक्षांशसंयोगा दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा।
शेषं नतांशास्तन्मौर्वी मध्यज्या साभिधीयते। ।
मध्यलग्नार्कमध्यज्ये त्रिज्याप्ते वर्गितं फलम्॥
मध्यज्यानतविश्लिष्टं दृक्क्षेपः शेषतः परम्।
नतत्रिज्यावर्गविश्लेषात् मूलं स दृग्गतिः॥
स्वाशाग्राहकुजानीये स्फुटे दृक्क्षेपदृग्गती।
एकज्यावर्गतश्छेदो लब्धं दृग्गतिजीवया॥
मध्यलग्नार्कविश्लेषज्या छेदेन विभाजिता।
रवीन्द्वोर्लम्बनं ज्ञेयं प्राक्पश्चाद्घटिकादिकम्॥ |
मध्यलग्नाधिके भानौ तिथ्यन्तात् प्रविशोधयेत्।
धनमूने सकृत् कर्म यावत् सर्वं स्थिरीभवेत्॥
दृक्क्षेपः शीततिग्मांश्वोर्मध्यभुक्त्यन्तराहतः।
तिथिघ्नत्रिज्यया भक्तो लब्धं सावनतिर्भवेत्॥
दृक्क्षेपात् सप्ततिहृताद्भवेद्वावनतिः फलम्।
अथवा त्रिज्यया भक्तात् सप्तसप्तकसङ्गुणात्॥
मध्यज्यादिग्वशात् सा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा।
सेन्दुविक्षेपदिक्साम्ये युक्ता विश्लेषितान्यथा॥
तया स्थितिविमर्द्दार्द्धग्रासाद्यं तु यथोदितम्।
प्रमाणं वलनाभीष्टग्रासादि हिमरश्मिवत्॥
स्थित्यर्द्धोनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्तात्लम्बनं पुनः।
ग्रासमोक्षोद्भवं साध्यं तन्मध्यहरिजान्तरम्॥
प्राक्कपालेऽधिकं मध्याद्भवेत् प्राग्ग्रहणं यदि।
मौक्षिकं लम्बनं ज्ञानं पश्चार्द्धे तु विपर्य्यय॥
अतो मौक्षिकलम्बने देयं प्राग्ग्रहणे तथा।
हारशान्तरकं शोध्यं यत्रैतत् स्याद्विपर्य्ययः॥
एतदुक्तं कपालैक्ये तद्भेदे लम्बनैकता।
स्वे स्वे स्थितिदले योज्या विमर्द्दार्द्धेऽपि चोक्तवत्॥”

इति सूर्य्यसिद्धान्ते सूर्य्यग्रहणाधिकारः॥)

ग्रहणि, स्त्री (गृह्णाति आक्रमते उदरभङ्गादिरूपेण नाडीविशेषावच्छिन्न शरीरमिति। ग्रह उपादाने + “ग्रहेरनिः।” उणा। ५। ६७। इति अनिः णत्वञ्च।) ग्रहणीरोगः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

ग्रहणी, स्त्री (ग्रहणि + ‘कृदिकारान्तादक्तिनः।’ इति ङीष्।) अग्न्यधिष्ठाननाडी। स्वनामख्यातरोगः। तस्य निदानसम्प्राप्ती यथा,—
‘अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः।
भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमपि दूषयेत्॥
एकैकशः सर्व्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः।
सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति॥
पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्रवम्।
ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्व्वेदविदो जनाः॥”*॥
तस्य पूर्व्वरूपं यथा,—
“पूर्व्वरूपन्तु तस्येदं तृष्णालस्यं बलक्षयः।
विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम्॥”
तस्य वातिकस्य निदानरूपे।
“कट्वतिक्तकषायातिरूक्षसन्दुष्टभोजनैः।
प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः॥
मारुतः कुपितो वह्निं सञ्छाद्य कुरुते गदान्।
तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खराङ्गता॥
कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः।
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुजाभीक्ष्णं विसूचिका॥
हृत्पीडा कार्श्यदौर्ब्बल्यं वैरस्यं परिकर्त्तिका।
गृद्धिः सर्व्वरसानाञ्च मनसः सदनं तथा॥
जीर्णे जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च।
स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत्।
पुनः पुनः सृजेद्वर्च्चः श्वासकासार्द्दितोऽनिलात्॥’
पैत्तिकस्य तस्य निदानरूपे।
“कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्वणम्।
आप्लावयद्धन्त्यनलं जलं तप्तमिवानलम्॥
सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्य्यते द्रवम्।
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्द्दितः॥”
श्लैष्मिकस्य तस्य निदानरूपे।
‘गुर्व्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात्।
भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः॥
तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्द्दरोचकाः।
आस्योपदेहमाधुर्य्यकासष्ठीवनपीनसाः॥
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु।
दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम्॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्च्चःप्रवर्त्तनम्।
अकृशस्यापि दौर्ब्बल्यमालस्यञ्च कफात्मके॥
पृथग्वातादिनिर्द्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे।
त्रिदोषं निर्द्दिशेदेवं तेषां वक्ष्यामि भेषजम्॥”
तस्यासाध्यस्य लक्षणं यथा,—

> “लिङ्गैरसाध्यो ग्रहणीविकारो
> यैस्तैरतीसारगदो न सिध्येत्।
> वृद्धस्य नूनं ग्रहणीविकारो
> हत्वा तनुं नैव निवर्त्तते च॥”

इति माधवकरः॥

तस्य चिकित्सा यथा, गारुडे १७४ अध्याये।
“चिकित्साथ ग्रहण्यास्तु ग्रहणी चाग्निनाशिनी।
चित्रकक्वाथकल्काभ्यां ग्रहणीघ्नं घृतं हविः॥”*॥
हरिरुवाच।
“मरीचं शृङ्गवेरञ्च कुटजत्वचमेव च।
पानाच्च ग्रहणी नश्येत् शशाङ्ककृतशेखर!॥”
इति तत्रैव १८७ अध्यायः॥
“अङ्कोटमूलकल्कं वा पिष्टं तण्डुलवारिणा।
सर्व्वातीसारग्रहणीं पीतं हरति भूतप!॥
मरीचशुण्ठीकुटजत्वक्चूर्णन्तु गुडान्वितम्।
क्रमात्तत् द्विगुणं पीतं ग्रहणीव्याधिनाशनम्॥’
इति तत्रैव १८६ अध्यायः॥*॥
अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सा।
“ग्रहणीमाश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत्।
लङ्घनैर्दीपनीयैश्च सदातीसारभेषजैः॥
दोषं सामं निरामञ्च विद्यादत्रातिसारवत्।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत्॥
पेयादिपटुलघ्वन्नं पञ्चकोलादिभिर्युतम्।
दीपनानि च तक्रञ्च ग्रहण्यां योजयेद्भिषक्॥
कपित्थबिल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता।
यवागूः पाचयत्यामं शकृत् संवर्त्तयत्यपि॥”
संवर्त्तयति घनीकरोति॥*॥
अथ तक्रम्। तत्र गोदधिगुणाः।
“गव्यं दध्युत्तमं बल्यं पाके स्वादु रुचिप्रदम्
पवित्रं दीपनं स्निग्धं पुष्टिकृत् पवनापहम्।
उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम्॥
अथ माहिषीदधिगुणाः।
“माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत्।
स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्व्वस्रदूषणम्॥’
अथ छागीदधिगुणाः।
“आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम्।
शस्यते श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु दीपनम्।
उत्तमं ग्राहिणां मध्ये श्रेष्ठं दुत्यथ॥
अथ तक्रस्य भेदाः।
“तक्रन्तु घोलमथितोदश्वित्तक्रप्रभेदतः।
सुश्रुताद्यैर्मुनिश्रेष्ठैश्चतुर्द्धा परिकीर्त्तितम्॥
ससरं निर्जलं घोलं मथितन्त्वसरोदकम्।
तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विच्चार्द्धवारिकम्॥
वातपित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तनुत्।
उदश्वित् कफदं बल्यं श्रमघ्नं परमं मतम्॥’
अथ तक्रस्य गुणाः।
“तक्रं ग्राहि कषायाम्लं मधुरं दीपनं लघु।
वीर्य्योष्णं बलदं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम्॥
यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिशेत्।
ग्रहण्यादिमतां तक्रं पथ्यं सङ्ग्राहि लाघवात्॥
वातघ्नमम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कत्वविदाहि च।
किञ्च स्वादुविपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणम्॥
कषायोष्णविकारित्वाद्रौक्ष्याच्चैव कफे हितम्॥’
अथोद्धृतस्तोकोद्धृतानुद्धृतघृतस्य तक्रस्य गुणाः
“समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः।
स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद्गुरु वृष्यं कफापहम्॥
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम्॥”
अथ दोषविशेषे तक्रविशेषाः।
“वातेऽम्लसैन्धवोपेतं पित्ते स्वादु सशर्करम्।
पिबेत्तक्रं कफे चापि क्षारत्रिकटुसंयुतम्॥
हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेनावधूलितम्।
ग्रहण्यर्शोऽतिसारघ्नं भवेद्वातहरं परम्॥
रोचनं पुष्टिदं बल्यं वस्तिशूलविनाशनम्॥”
अथामपक्वतक्रगुणाः।
“तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च।
पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव विशिष्यते॥”*॥
अथ तक्रस्य निषेधः।
“नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्ब्बले।
न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके॥”*॥
अथ तक्रस्य गुणोत्कर्षः।

> “न तक्रसेवी व्यथते कदाचि-
> न्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः।
> यथा सुराणाममृतं सुखाय
> तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः॥” *॥

“मुद्गयूषं रसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम्।
सैन्धवेनान्वितं दद्यात् षड्यूषमिति कीर्त्तितम्॥”
रसं लघु ग्राहि माषभवरसम्। इति षड्यूषम्॥
“कर्षं गन्धमहं पारदशुभं कुर्य्याच्छुभां कज्जलीं
त्र्यंशं चूर्णितञ्च पञ्चलवणं सार्द्धञ्च कर्षं पृथक्।
भृष्टं हिङ्गु च जीरकद्वययुतं सर्व्वार्द्धभङ्गान्वितं

ग्रहणी

ग्राह्यं द्रामत प्रवृत्तिगन्धास्त्रजस्य विल्वेन च ॥'
इति लघुलाइचूर्णम ॥ * ॥
त्रिकटु त्रिफला चैव विडङ्गं जीरकद्वयम ।
भल्लातक यमानी च हिङ्गु लवणपञ्चकम ॥
ग्रन्थिमवचाकुष्ठ रसगन्धकमभ्रकम ।
न रत्नराजमोदा च चित्रक गजपिप्पली ॥
मुस्ता म चरस पाठा लवङ्ग जातिपत्रकम ।
समभागकृतश्चैषा चूर्णं श्लक्ष्णं विनिर्म्मितम ॥
चूर्णाद्गास्य चूर्णान्तु चूर्णतुल्यं प्रदापयत ॥
मन्दाग्निकासश्वासाम गौहृयाद्धरुचिज्वरान ।
त्र्यम्भ सत्रह म्भ्रन ह्यान्नानातिसारजित ॥
आमवातापहं बल्यं स्तूतिकारोगनाशनम ।
वर्ज्जनीय माषमन्नं स्नान पिष्टितभोजनम ॥
पथ्य काञ्जिकमन्नापि दधि तक्रमथापि वा ।
वृहल्लाइचूर्णमिदं लाइभाषितमुत्तमम ॥'
इति वृहल्लाइचूर्णम ॥ * ॥
जातीफललवङ्गैलापत्रत्वङ्नागकर्प्पूरै ।
कपरचन्दनतिलत्वक्क्षीरीतगरामलै ॥
तालीसपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकै ।
शुण्ठीविडङ्गमरिचै समभागविचूर्णितै ॥
यावन्त्येतानि सर्व्वाणि दद्याद्भङ्गा च तावतीम ।
सर्व्वचूर्णसमानाश्च प्रदेया शुभ्रशर्करा ॥
कर्षमात्रमिदं खादेन्मधुनाप्लावित नर ।
नाशयेत ग्रहणी कास क्षयं श्वास अरोचकम ॥'
इति जातीफलादिचूर्णम ॥ * ॥
चित्रक पिप्पलीमूल क्षारौ लवणपञ्चकम ।
व्योषं हिङ्ग्वजमोदाश्च चव्य चैकत्र चूर्णयेत ॥
गुटिका मातुलुङ्गस्य रसैर्व्वा दाडिमस्य वा ।
कृता विपाचयत्याम प्रदीपयति चानलम ॥"
क्षारौ स्वर्जिका यवक्षारश्च । लवणपञ्चकमिति सैन्धवं रुचकं चैव विडं सामुद्रिकं गडमिति । व्योषं शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि । अजमोदाश्च यवानिका । मातुलुङ्गं बीजपूरकम । इति चित्रकादिवटिका ॥ * ॥ [सगुड ।
श्रीफलशलाटु कल्को नागरचूर्णेन मिश्रित
ग्रहणीगदमत्युग्र तक्रभुजा शीलितो जयति ॥"
श्रीफलशलाटु बिल्वस्याम फलम । गुडस्याद्व भागद्वयम् । इति बिल्वकल्क ॥ * ॥
"चतुष्पल सुधाकाण्ड त्रिपल लवणत्रयम ।
वार्त्ताकोः कुडवश्चार्कमूलादष्टौ तथानलात ॥
दग्धा द्रवेण वार्त्ताकोर्गुटिका भोजनोत्तरम ।
भुक्ता भुक्त पचत्याशु नाशयेद्ग्रहणीगदम ॥
कास श्वास तथार्शांसि विसूचीश्च हृदामयम ॥"
इति वार्त्ताकुगुटिका ॥ * ॥
"मुस्तकातिविषाविल्वकौटज सूक्ष्मचूर्णितम ।
मधुना च समालीढ ग्रहणी सर्व्वजां जयेत ॥"
कौटज इन्द्रयव । इति मुस्तकादिचूर्णम ॥ * ॥
श्वेतो वा यदि वा रक्त सुपक्वो ग्रहणीगद ।
गुडेनाधिकसर्ज्जेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥"
सर्ज्ज राल इति लोके । इति सर्ज्जरसचूर्णम ॥ * ॥
"बिल्वाब्दशक्रयववालकमोचसिद्ध-
माज पय पिबति यो दिवसत्रयेण ।

सोऽतिप्रवृद्धचिरजग्रहणीविकार
साम सशोणितमसाध्यमपि निहन्ति ॥
मोचो मोचरस । शक्रोति हन्ति ।
"प्रस्थत्रये त्वामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुला गुडस्य ।
चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकजीरचव्य
व्याषिभव्याहयायामोदै ॥
विडङ्गसिन्धुत्रिफलायवानी
पाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणै ।
दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टौ
वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत ॥
त भक्षयेदक्षफलप्रमाण
यथेष्टचेष्टस्त्रिसुगन्धियुक्तम ।
अनेन सर्व्वे ग्रहणीविकारा
सश्वासकासस्वरभेदशोथा ॥
शाम्यन्ति चाय चिरमन्तरग्ने
हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतु ।
स्त्रीणान्तु वन्ध्यामयनाशन स्यात
कल्याणको नाम गुड प्रसिद्ध ॥
तैल मनाक त्रिवृद्भृष्टा त्रिसुगन्धि पल पलम ।
पिष्टं निर्य्येयमन्नेव गुडे कल्याणपूर्व्वकं ॥'
इति कल्याणगुड ॥ * ॥
"पिप्पली पिप्पलीमूल चित्रक गजपिप्पली ।
त्रिफला चाजमोदा च नलिनी जीरकस्तथा ।
सैन्धव रामवर्षाप सामुद्र रुचक विडम ॥
आरग्वधश्च त्वकपत्र सूक्ष्मैला चोपकुञ्चिका ।
शुण्ठीशक्रयवाश्चैव प्रत्येक कर्षसम्मिता ॥
दन्तीकाया पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।
त्रिवृताया पलान्यष्टौ गुडस्यार्द्धतुला तथा ॥
तिलतैलपलान्यष्टावामलक्या रसस्य तु ।
प्रस्थत्रयामन्त सर्व्व शनैर्मृद्वग्निना पचेत ॥
औडम्बर चामलक वादर वा यथाफलम ।
तावन्मात्रमिद खादेद्भक्षयेन्न वा यथानलम ॥
निखिलान ग्रहणीरोगान प्रमेहांश्चैव विंशतिम ।
उरोघात प्रतिश्याय दौर्ब्बल्य वह्निमक्षयम ॥
ज्वरानपि हरेत सर्व्वान कुर्य्यात कान्ति मति स्वरम ।
पित्तपाठान्वयाद्धन्ति रक्तपित्तञ्च विग्रहम ॥
धातुक्षीणो वय क्षीण स्त्रीषु क्षीणा क्षयी च य ।
तेभ्यो हितश्च वन्ध्यायै महाकल्याणको गुड ॥"
इति महाकल्याणगुड ॥ * ॥
"कुष्माण्डाना सुपक्वाना खिन्नाना निष्कुलत्वचाम ।
सपि प्रस्थे पलशत ताम्रपात्रे शनै पचेत ॥
पिप्पली पिप्पलीमूल चित्रक गजपिप्पली ।
धान्यकानि विडङ्गानि नागर मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसैन्धवम ।
एकैकस्य पल चैक त्रिवृतोऽष्टौ पलानि च ॥
तैलस्य च पलान्यष्टौ गुडात पञ्चाशदेव तु ।
आमलक्या रसस्यात्र प्रस्थत्रयमुदीरितम ॥
तावत पाक प्रकुर्व्वीत मृदुना वह्निना भिषक ।
यावत दर्व्वीप्रलेप स्यात्तदैनमवतारयेत ॥

औडम्बर चामलक वादर वा यथाफलम
तावन्मात्रमिद खादेद्भक्षयेद्वा यथानलम ॥
अनेनैव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने ।
निहन्ति ग्रहणीरोगान कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान ॥
ज्वरमानाहहृद्रोगगुल्मोदरविसूचिका ।
कामला पाण्डुरोगश्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम ॥
वातशोणितवीसर्पदद्रुचर्म्महलीमकान ।
वातपित्तकफान सर्व्वान द्वन्द्वान शुद्धान समाचरेत ॥
याश्चान्तीणा वस्त्रनाशा स्त्रीषु क्षीणाश्च य नरा ।
तेभ्यो हितो गुडोऽय स्यात वन्ध्यानामपि पुत्त्रद ॥
वृष्यो बल्यो बृहणश्च वयस स्थापन पर ॥'
इति कुष्माण्डकल्याणकगुड ॥ * ॥
अतीसाराधिकारलिखित बिल्वतैल चात्र हितम । इति ग्रहणीरोगाधिकार । इति भावप्रकाश ॥ (सनिदानलक्षणादिक चिकित्सितञ्चास्य यथा —
"साम सान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्वन्तु नैव वा ।
अकस्माद्वा मुहुर्बद्धमकस्माच्छिथिल मुहु ॥
चिरकृद्ग्रहणीदोष सञ्चयाच्चोपवेशयत ।
स चतुर्द्धा पृथग दोषै सन्निपाताच्च जायते ॥
प्रागूप तस्य सदन चिरात पचनमस्त्रक ।
प्रसको वक्त्रवैरस्य मरुचिस्तृटक्लमा भ्रम ॥
आनद्धोदरता छर्द्दि कर्णक्ष्वेडोऽन्त्रकूजनम ।
सामान्य लक्षण कार्श्य धूमकस्तमको ज्वर ॥
मूर्च्छा शिरोरुग्विष्टम्भ श्वयथु करपादयो ।
तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिर कर्णयो स्वन ॥
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुजाभीक्ष्ण विसूचिका ।
रसेषु गृद्धि सर्व्वेषु क्षुत्तृष्णा परिकर्त्तिका ॥
जीर्णे जीर्य्यति चाध्मान भुक्ते स्वास्थ्य समश्नुते ।
वातहृद्रोगगुल्मार्श प्लीहपाण्डुत्वशङ्कित ॥
चिराद्दु खं द्रव शुष्क तन्वाम शब्दफेनवत ।
पुन पुन सृजेद्वर्च्च पायुरुक श्वासकासवान ॥
पित्तेन नील पीताभ पीताभ सृजति द्रवम ।
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्द्दित ॥
श्लेष्मणा पच्यते दु खमन्न छर्द्दिररोचक ।
आस्योपदेहनिष्ठीवकासहृल्लासपीनसा ॥
हृदय मन्यते स्त्यानमुदर स्तिमित गुरु ।
उद्गारो दुष्टमधुर सदन स्त्रीष्वहर्षणम ॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्च्च प्रवर्त्तनम ।
अकृशस्यापि दौर्ब्बल्य सर्व्वजे सर्व्वसङ्कर ॥
विभागेऽन्नस्य ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयोऽग्नय ।
तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषा समस्तु स्वास्थ्यकारणम ॥
वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दरा ।
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगा सुदुस्तरा ॥"
इति वाभटे निदानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥
चिकित्सास्य यथा —
"ग्रहणीमाश्रित दोषमजीर्णवदुपाचरेत ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत ॥
अन्नकाले यवाग्वादिपञ्चकोलादिभिर्युतम ।
विसरेत पटुलघ्वन्न पुनर्योगाश्च दीपनान ॥

[illegible] शालिविशो पयासामे साम्ना [illegible]।
[illegible] वारां सुगान्ध व ॥
[illegible] दोषणा तत्र [illegible] नान्वान।
[illegible] स [illegible] च पित्तमन्थमम ॥
[illegible] लाकाधिल्लात्रम लाच [illegible]
[illegible] सात्म्यमान्त्वात [illegible] ॥'
[illegible] स्नेहसगाम।
[illegible] बहुपित्तस्य [illegible] तम ॥
[illegible] लवणैर्युक्ता वह्नुवास्य शस्यते।
[illegible] परं विद्यात् [illegible] दीपनम ॥
[illegible] स्नेहसमिद्धस्य शमायात्र सुगुल्माय।
[illegible] कफ चीणे वच पक्वमाय ग्रयम ॥
शुद्ध्युद्धाविधयेत स पि [illegible] घृतम।
तेन स्वमार्गमानीत स्वकर्माण नियोजित ॥
[illegible] मन्दाग्निर्मिमे समुत्क्लो ह स।
[illegible] काठिन्याद्विमुञ्चति ॥
[illegible] युक्त नरो वाक्यह पिवेत।
[illegible] सपित्तैल [illegible] पिबेत ॥
[illegible] सवारिष्टान मन्दे स्नेहातिपानत।
[illegible] प्रयोक्तव्या निरूहस्नेहवस्तय ॥
दोषातिवृद्ध्या मन्देऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिस्वरत।
व्याधिमुक्तस्य मन्देऽग्नौ सपिरेव तु दीपनम ॥
अध्योपवासचामत्वे यवाग्वा पाययेद्घृतम।
अन्नावपीडित बल्य दीपन बृंहणञ्च तत ॥
[illegible] प्रसङ्गात्तु चामच्चीणक्षामान्नरान।
[illegible] रस सास्त्रैर्भोजयेत पिशिताशिनाम ॥
लघवाकटुष्णो [illegible] दीपयत्याशु तेऽनलम।
मांसोपचितमासत्वात परञ्च बलवर्धनम ॥
स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णक्वाथहिताशनै।
सम्यक्प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्निश्च वर्द्धते ॥
दीप्तो यथैव स्थाणुश्च बाह्योऽग्नि सारदारुभि।
सस्नेहैर्जायते तद्वदाहारै कोष्ठकोऽनल ॥
[illegible] भोजनात्कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात।
यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वातीन्धनान्वित ॥
यदा चीणे कफ पित्ते स्वस्थाने पवनोऽनल।
[illegible] वर्द्धमान [illegible] सानिलोऽनल ॥"
इति [illegible] चिकित्सितस्थाने [illegible] ध्याय ॥
अथ रसकारोक्ततच्चिकित्सितं यथा,—
"दुष्यति ग्रहणी जन्तोरग्निमान्द्यैर्हेतुभि।
व्यतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिन ॥
भूय सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत।
तस्मात् कार्य परीहारस्त्वतीसारे विरक्तिवत ॥
यावन्न प्रकृतिस्थ स्याद्दोषत प्राणतस्तथा।
षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता ॥
पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता।
ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीश्रित ॥
तस्मात सन्दूषिते वह्नौ ग्रहणी सम्प्रदुष्यति।
तस्योत्पत्तौ विदाहार्त्ति सदनालस्यतृट्क्लमा ॥
बलक्षयोऽरुचि कास कर्णक्ष्वेडान्त्रकूजनम।
अथ जाते भवन्त्यस्य शूलपादकर ग्रह ॥
पर्वरुक्छर्द्यसृक्ष्ट्कांदिज्वरारोचकदाहवान।
उद्गिरेच्छुक्ततिक्ताम्ललोहधूमसमन्विकम ॥

प्रसकमुखवैरस्य तमकारुचिपीडित ।
वाताच्छूलाधिके पायुहृत्पार्श्वोदरमस्तके ॥
पित्तात सगन्धि रभि कणाचिाभोक्तमम्बर ।
[illegible] ॥
[illegible] पीडाग्नौ च मानव ।
यथा [illegible] विसृष्टस्य यथाक्रमम ॥
पयासि विदरेत [illegible] ।
[illegible] ॥
पवेत प्रात सुराविट्कैन्द्रमच्चसुखाम्बुभि ।
तक्रेण वाथ तक्रं वा कवल हितमुच्यते ॥
क्रमिगुल्मोदराशौग्नी क्रियावाचावचारयेत ।
चाम [illegible] भूरि वा क्षौद्रनाशनाय ॥
कल्कैन मगधादस्य चाङ्गेरीस्वरसेन वा ।
चतुरवाश [illegible] सिद्धं हित भवेत ॥
सर्वथा दीपनं सर्व ग्रहणीरोगिणां हितम ॥
ज्वरादीनविरोधाच्च साधयेत्स्वैश्चिकित्सितै ॥"
इति सुश्रुत उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमोऽध्याय ॥)
ग्रहणीरुक [ज्] स्त्री (ग्रहण्येव रुक ।) ग्रहणी रोग । तत्पर्याय । प्रवाहिका २ । इत्य मर ।२।६।५५॥ ग्रहणी ३ । इति तट्टीका ॥
ग्रहणीहर क्ली (ग्रहणीं हरतीति । हृ+अच ।) लवङ्गम । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ग्रहणी हारके त्रि ॥)
ग्रहद्रुम, पु (ग्रहाख्यो द्रुम वृक्षविशेष ।) शाक वृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥
ग्रहनायक, पु (नयतीति । नी+ण्वुल । ततो ग्रहाणां नायक ।) शनि । इति शब्दरत्ना वली ॥ सूर्य्यश्च ॥
ग्रहनाश पु, (गृह्णाति रुणद्धि मलमिति शेष । कोष्ठरोधकवायुविशेष रोगविशेषो वा त नाश यति । नश+णिच+अण ।) वृक्षविशेष । छातियान इति भाषा ॥
ग्रहनाशन पु, (ग्रहं रोगविशेषं नाशयतीति । नश+णिच+ल्यु ।) ग्रहनाशवत् । इति शब्दरत्नावली रत्नमाला च ॥
ग्रहनेमि पु, (ग्रहाणां ग्रहकक्षाणां ग्रहेषु वा नेमि रिव । ग्रहकक्षाग्रस्थितत्वादस्य नेमिसादृश्य मिति बोध्यम ।) चन्द्र । इति शब्दरत्नावली ॥
ग्रहपति पु, (ग्रहाणां पति ।) सूर्य । (यथा महाभारते । १२।१६८।७५ । [रवि ॥")
"तस्य विलीयन्ते राज्यं ज्योतस्त्रा ग्रहपते- रवकाश्च । इत्यमर । १ । ३ । २ ॥ (शिव । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ३७ ।
"चन्द्र सूर्य शनि केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वर ॥"
ग्रहस्वामी । यथा महाभारते ।१३।८५।११७।
"मम सत्रमिदं दिव्य अहं ग्रहपतिस्त्विह ।
त्रीणि पूर्वाण्यपत्यानि मम तानि न संशय ॥")
ग्रहपुष पु, (ग्रहान् अन्यान् सर्वान् पुष्णाति स्वतेजसेत्यर्थ ।) सूर्य्य । इति हेमचन्द्र ॥
ग्रहभीतिजित्, [द्] पु (ग्रहभीतिं जयतीति । जि+क्विप ।) चौडाख्यगन्धद्रव्यम । इति राजनिर्घण्ट ॥

ग्रहयाग पु (ग्रहाणां ग्रहानुद्दिश्य वा यो याग ग्रहाणां यज्ञ । तस्य शान्तिकर्म्मे मलमासा- वपि कर्त्तव्यत्व पौष्टिकर्मणि शुद्धकाल । तस्य प्रयोगो यथा । यजमान कृतस्नानादि ग्रा.मध पवित्रे दूर्वा कुशासन उपविश्य उदङ्मुखो ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य सकल्प्य मन्त्रसूचा- श्वेतसर्षपेण विघ्नकरानुत्सार्य्य स्थाणा [illegible] ग्रहपूजावसोर्द्धारावृद्धिश्राद्धानि कृत्वा स्वय करणसामर्थ्ये ब्राह्मणान वृणुयात ततो मण्डपोत्तरपूर्वभागे गोमयलिप्तायां वितस्त्युच्छ्रिताया उन्नताया वेद्यां रक्त चन्दनादिना मध्ये वर्त्तुल सूर्य्य आग्नेय्यां श्वेत मण्डलचतुराकार सोम दक्षिणस्यां त्रिकोण रक्त मङ्गलं ऐशान्यां पीत धनुराकारं बुध उत्तरस्यां पीत पद्माकार गुरु पाश्चात्य श्वेत चतुष्कोण शुक्र प्रतीच्यां श्याम सर्पाकार शनि नैरृत्यां श्याम मकराकार राहु वायव्यां धूम्रवर्णान खड्गाकारान केतून विलिख्य स्वगृह्योक्तविधना ऽग्निस्थापनादिब्रह्मस्थापनपर्य्यन्त कर्म्म कृत्वा ग्रहशब्दे लिखितततद्ध्यानेन मण्डले ग्रहाना वाह्य तेषां स्ववर्णवस्त्रगन्धपुष्पादिना पूजयेत। गन्धे विशेष सूर्य्याय रक्तचन्दन सोमाय श्वेत- चन्दन मङ्गलाय कुङ्कुम बुधाय सरल गुरव समभागेन मिश्रितानि रक्तचन्दनश्वेतचन्दन कुङ्कुमसरलानि शुक्राय श्वेतचन्दन शनैश्चराय कस्तूरी राहवे पद्मकाष्ठं केतुभ्यश्च पद्मकाष्ठ दद्यात । धूपे विशेष । रवये गुग्गुलु सोमाय सरल मङ्गलाय देवदारु बुधाय घृतमिश्रित देवदारु बृहस्पतये दशाङ्ग शुक्रायागुरु शनै श्चराय कालागुरु राहवे गुडलाक्षा केतुभ्यो मधुमिश्रितगुडलाक्ष दद्यात । ततोऽधिदेवता- प्रत्यधिदेवता पूजयेत । ततो बलि दद्यात । सूर्य्याय गुडौदन सोमाय घृतपायस मङ्गलाय पक्वयवचणात्मक यावक बुधाय क्षीरान्न गुरव दध्योदन शुक्राय घृतौदन शनैश्चराय यवतिल तण्डुलात्मक कृशर राहवे छागमास केतुभ्य श्छागक्षीरसहितानेकवर्णरक्तमिश्रितयवतिल तण्डुलरूप चित्रौदनम । ततश्च अर्पयेत । तत कुशकण्डिका समाप्य स्थालीपाका चरुहोम कुर्यात । ततो यथाशक्ति एकैकस्याष्टाविंशति- मष्टोत्तरशतमष्टोत्तरसहस्र वा मधुसर्पिर्मिश्रा ताभि सूर्य्यादीना तत्तत्समिद्भिर्होम कुर्यात । समिधस्तु ।
"अर्क पलाश खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पल । उडुम्बर शमी दूर्वा कुशाश्च समिध क्रमात॥'
तत उदीच्य कर्म्म समाप्य दक्षिणा दद्यात । दक्षिणास्तु ।
"धेनु शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्तथा । कृष्णागौरायसश्छाग एता वै दक्षिणा स्मृता ॥"
(अस्य यागस्य प्रयोजन यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे ।
"शान्तौ पुष्टौ महेष्टानि । तथा क्रूरेऽपि कर्म्मणि । ग्रहयाग प्रकुर्व्वाणो वाञ्छितार्थमवाप्नुयात ॥"

नायकाश्च । यथा —
'शुभग्रहाः शुभवारेषु जन्मनिग्रहस्तथा च ।
जन्माग्निलग्नेषु शुभ शान्तिकर्म्मादिकम् ॥
रोहिणी चित्रानुराधाहस्तमृगशिरो नक्ष । चिप्र
गणा रेवतीयुग पुष्याश्विहस्ता । ध्रुवगण
स्त्राहिण्युत्तरात्रयम् ॥)
गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहारिष्टसूचकाः ।
पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥"
इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् ॥
(मात्स्योक्तम् । यथा,—
'श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।
वृष्ट्यायुः पुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन् पुनः ॥
येन ब्रह्मन् । विधानेन तन्मे निगदतः शृणु ।
सर्व्वशास्त्राण्यनुक्रम्य संक्षिप्य ग्रन्थविस्तरम् ॥
ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि पुराणश्रुतिनोदिताम् ।
पुण्येऽह्नि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
ग्रहान् ग्रहादिदेवांश्च स्थाप्य होमं समारभेत् ।
ग्रहयज्ञस्त्रिधा प्रोक्तः पुराणश्रुतिकोविदैः ।
प्रथमोऽयुतहोमः स्याल्लक्षहोमस्ततः परम् ।
तृतीयः कोटिहोमस्तु सर्व्वकामफलप्रदः ॥
अयुतेनाहुतीनाञ्च नवग्रहमखः स्मृतः ।
तस्य तावद्विधिं वक्ष्ये पुराणश्रुतिभाषितम् ॥'
ग्रहनन्निनियमः । यथा,—
गर्त्तस्योत्तरपूर्व्वेण वितस्तिद्वयविस्तृताम् ।
वप्रद्वययुतां वेदिं वितस्त्युच्छ्रयसम्मिताम् ॥
संस्थापनाय देवानां चतुरस्रामुदङ्मुखाम् ।
अग्निप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत् सुरान् ॥
देवतानां ततः स्थाप्या विंशतिर्द्वादशाधिका ।
सूर्य्यः सोमस्तथा भौमो बुधजीवसिताकजाः ॥
राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकहितावहाः ॥"
मण्डले स्थानम् । यथा —
'मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु ।
उत्तरेण गुरुं विद्याद् बुधं पूर्व्वोत्तरेण तु ॥
पूर्व्वेण भार्गवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्व्वके ।
पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं पश्चिमदक्षिणे ॥
पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेच्छुक्लतण्डुलैः ॥"
अधिदेवता । यथा,—
'भास्करस्येश्वरं विद्यादुमाञ्च शशिनस्तथा ।
स्कन्दमङ्गारकस्यापि बुधस्य च तथा हरिम् ॥
ब्रह्माणञ्च गुरोर्विद्याच्छुक्रस्यापि शचीपतिम् ।
शनैश्चरस्य तु यमं राहोः कालं तथैव च ।
केतोर्वै चित्रगुप्तञ्च सर्व्वेषामधिदेवताः ॥"
प्रत्यधिदेवता । यथा,—
"अग्निरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्र ऐन्द्री च देवता ।
प्रजापतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदेवताः ॥'
पञ्च लोकपालाः । यथा,—
"विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।
आवाहयेद्व्याहृतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ ॥"
ग्रहवर्णाः । यथा,—
"संस्मरेद्रक्तमादित्यमङ्गारकसमन्वितम् ।
सोमशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलौ ।
मन्दराहू तथा कृष्णौ धूम्रं केतुगणं विदुः ॥"

ग्रहवर्णानि दद्यात् वासांसि कुसुमानि च ।
धूपामोदोऽत्र सुरभिरुपरिष्टाद्वितानकम् ॥
शोभनं स्थापयेत् प्राज्ञः फलपुष्पसमन्वितम् ॥'
अन्यद्विवरणन्तु ग्रन्थगौरवभयान्न लिखितम् ॥)
ग्रहराजः, पुं (ग्रहाणां राजा । "राजाहः सखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) सूर्य्यः । चन्द्रः । इति मेदिनी । जे । ३० ॥ गुरुः । इति शब्दरत्नावली ॥
ग्रहाधारः, पुं (ग्रहाणामाधारः आश्रयः । मेधावित्वात् स्वस्थानत्वानुसारेण ग्रहाणां धारकत्वात्तथात्वम् ।) ध्रुवनक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
ग्रहामयः, पुं (ग्रहः उपद्रवविशेषस्तज्जन्य आमयः रोगभेदः ।) आवेशः । स तु भूतादिना जातरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रहाशी, [न्] पुं (ग्रहं ग्रहजन्यदोषं अश्नाति दूरीकरोतीति । अश + णिनि । स्कन्दग्रहदोषमश्नातीत्येके ।) ग्रहनाशवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
ग्रहाह्वयः, पुं (ग्रहाणामुपद्रवानामाह्वय आह्वा सञ्ज्ञा यस्य । ग्रहान् आह्वयति आकारयति तज्जनितदोषनाशायेति भावः । आ + ह्वे + श । इत्येके ।) भूताङ्कुशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रहीता, [ऋ] त्रि, (गृह्णातीति । ग्रह + तृच् ।) ग्रहणकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । गृहयालुः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २७ ॥ (यथा श्वेताश्वतरोपनिषदि ।
"अपाणिपादो यवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।"
तथा च मनुः । ८ । १६६ ।
"ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः ॥")
ग्रामः, पुं, (ग्रस + "ग्रसेरा च ।" उणा० । १ । १०२ । इति मन् धातोराकारान्तादेशश्च ।) विप्रादिवर्णप्राया प्राकारपरिखादिरहिता बहुजनवसतिः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । संवसथः २ । इत्यमरः । २ । २ । १९ ॥ शूद्रादिभूयिष्ठवसतिः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
"तथा शूद्रजनप्रायाः सुसमृद्धकृषीवलाः ।
क्षेत्रोपभोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसंज्ञिका ॥'
(तथा च मनुः । ९ । ५४ ।
"जन्ममेषां पराधीनं देयं स्यादिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥")
शब्दादिपूर्व्वकश्चेत् समूहार्थः । इति विश्वः ॥ यथा शब्दग्रामः भूतग्रामः गुणग्रामः इत्यादि ॥ (यथा मनुः । २ । २१५ ।
"बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥"
शिवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । ११३ ।
"गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्म्मवसनो हरिः ॥")
स्वरभेदः । यथा —
"षड्जमध्यमगान्धारास्त्रयो ग्रामाः मताः इह ।
षड्जग्रामो भवेदत्र मध्यमग्राम एव च ।
सुरलोके च गान्धारो ग्रामः प्रचरति स्वयम् ॥"

... षड्जग्रामस्य मूर्च्छना ... । ... मूर्च्छना प्रस्तारः इत्यपि । ष ऋ ग म प ध नि । इति षड्जस्य । म प ध नी ष ऋ ग । इति मध्यमस्य । ऋ ग म प ध नी ष । इति गान्धारस्य मूर्च्छना । ष ऋ ग म प ध नि स्त्र । नि षा ऋ ग म पा ध । ध नि ष ऋ ग म प ध्येऽन्ते । प ध नि षा ऋ ग म । म प ध नी ष ऋ ग । ग म प ध नि ष ऋ । ऋ गा म पा ध नी ग ऽन्ते । मूर्च्छनाः सप्त षड्जजाः ॥
"ग्रामे द्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्तस्वरा मताः ।
मध्यमो मो यत्र तेषु मध्यमग्राममूर्च्छना ।
आदौ गकारो यत्रास्ति गान्धारग्राममूर्च्छना ॥'
तत्र षड्जग्रामप्रस्तारस्याथ क्रमः ।
'षड्जान्निषादान्तं धैवतान्तं ततः पञ्चमम् ।
पञ्चमान्तं मध्यमान्तं गान्धारान्तमिष्यते ॥
ऋषभात् षान्तमित्याहुः षड्जग्रामस्य मूर्च्छनाः ।
मध्यमग्रामजाश्चैव मूर्च्छना परिकीर्त्तिताः ॥
मकारात् क्रमेणैव गकारान्तास्तु ता मताः ।
तारो मन्द्रश्च आवश्च इति ग्रामनिरूपणम् ॥
षड्जग्राममूर्च्छनायाः सप्त कोष्ठानि ।
ब्रह्मविष्णुशिवैरुक्तास्त्रयो ग्रामा मनोहराः ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
ग्रामकूटः, पुं, (ग्रामे ग्रामस्थो ग्रामस्य वा कूट इव तस्य प्राधान्यात्तथात्वम् ।) शूद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ग्रामजनिष्पावी, स्त्री (ग्रामे ग्रामसन्निकर्षे वा जायते इति । जन + ड । ग्रामजा निष्पावीति कर्म्मधारयः ।) नखनिष्पावी । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रामणीः, पुं, (ग्रामान् जीवसमूहान् नीयते चलन्धारणेन परिचालयतीति । यद्वा ग्रामान् गोपसमूहान् नयति प्रापयति चेतयतीत्यर्थः । णी + क्विप् ततो णत्वम् ।) विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४९ । २७ ।
"अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान् न्यायो नेता समीरणः ॥'
यक्षः । यथा विष्णुपुराणे २ । १० । २ ।
'स रथाधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ।
गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥"
"देवैरादित्यैः आदित्या एव देवास्तैः । ग्रामण्यो यक्षाः ।" इति तट्टीका ॥ नापितः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४९ ॥
ग्रामणीः, त्रि (ग्रामं संवसथं तत्रत्यान् जनान् नयति दोषगुणविचारादिभिः परिचालयति प्रेरयति वा क्विप् ।) प्रधानः । अधिपतिः । इति मेदिनी । णे । ४५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १०७ । ५ ।
"दक्षिणावान् प्रथमो हूत एति
दक्षिणावान् ग्रामणीरग्रमेति ॥"
तथा च महागणपतिस्तोत्रे । ८ ।
"दानामोदविनोदलुब्धमधुपप्रोत्सारणाविर्भवत्-
कर्णान्दोलनखेलनो विजयते देवो गणग्रामणीः ॥"

ग्रामीण ग्राम्येण भोग्यद्रव्येण ग्रामनयति प्रापय तीति। ग्रामान भोग्यवस्तूनि ग्याम आत्मानं प्रापयतीति वा।) नीलिका। इति हेमचन्द्र॥

ग्रामणी, स्त्री (ग्रामेण जनसमूहेनैव नीयते यत् यद्वा ग्रामेण ग्राम्यधर्मेण केवलं मैथुनमेव नयति प्राप्नोति यापयतीति। नी-क्विप।) नीलिका। ग्रामेया। नीलिका। इति हेमचन्द्र॥

ग्रामतक्ष, पु (ग्रामस्य ग्रामपरम्परा वा तक्षा। 'ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः।' ५।४।९५। इति टच्।) ग्रामाधीनः काष्ठतट। ग्रामतक्षः। इत्यमरः। २।१०।८॥ गाँवे छुतार इति भाषा॥

ग्रामता, स्त्री (ग्रामाणां समूह। "ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्।" ४।२।४३। इति तल्।) ग्रामसमूह। इत्यमरः। ३।२।४३॥ (ग्रामस्य भाव। 'तस्य भावस्त्वतलौ।' ५।१।११९। इति तल्।) ग्रामत्वम्॥

ग्रामप्रेष्य, पु (ग्राम ग्रामस्य वा प्रेष्य भरणीय ग्रामाश्रितत्वादिति बोध्यम्।) ग्रामप्रेष्य। स तु ब्राह्मणश्चेत् पञ्चमोऽब्राह्मण। इत्याह्निकतत्त्वम्॥ (यथाह शातातप।

"अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजक।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च॥
अनादित्यान्तु यः पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम्।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृत॥")

ग्रामपद्मरिका, स्त्री (ग्रामस्य मतस्य मेषु वा मधुरिकेव। ग्रामद्गुर इवत्यर्थ।) भृङ्गी मतस्य। ग्रामगुङ्गम। इति मेदिनी। के।२४॥

ग्राममुख, पु (ग्रामस्य मुखमिव यो स्थित। यस्य ग्रामो ग्रामवासिजनो मुखत्वेन प्रधानकारणत्वेन यस्य। ग्रामस्थजनसाध्यत्वादेवास्य तथात्वम्।) हट्ट। इति शब्दरत्नावली॥

ग्राममृग, पु, (ग्रामस्य मृग इव। यद्वा, ग्रामे स्थितो मृगः पशु।) कुक्कुर। इति शब्दरत्नावली॥

ग्रामयाजक, पु (ग्रामस्य याजको यागकर्त्ता।) ग्रामस्थनानावर्णानां पुरोहित। स तु चतुर्थो ऽब्राह्मण। यथाह शातातप।

"अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजक।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च॥
अनादित्यान्तु यः पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम्।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृत॥"

(एतस्मै प्रदत्तं दानादिकं निष्फलं भवति। यथोक्तं महाभारते। ३।१९९।७।

"अवर्त्तु पतिते दानं ब्राह्मणे तस्करे तथा।
गुरौ चानृतिके पापे कृतघ्ने ग्रामयाजके॥")

ग्रामस्थ, त्रि, ग्रामवासी। ग्रामे तिष्ठति य इत्यर्थे डप्रत्यय॥

ग्रामहासक, पु (ग्रामान् ग्रामवासिनः श्वशुरालयस्थसम्बन्धिन वा हासयतीति। हस+णिच्+ण्वुल्।) भगिनीपति। इति शब्दरत्नावली॥

ग्रामाधान, क्ली (आधीयते उपजीविका यत्र तत्। आ+धा+ल्युट्। तत ग्रामस्य मृगादिसमूहस्य आधानं पोषणकर्म।) मृगया। इति हलायुध॥

ग्रामान्त, क्ली (ग्रामस्य अन्तं समीपम्।) ग्रामसमीपम्। तत्पर्य्याय। उपशल्यम् २। इत्यमरः। २।२।२॥ ग्रामान्तिकम् २। इति जटाधर॥ वोपालित॥

ग्रामिणी, स्त्री, (ग्राम उत्पत्तिस्थानत्वेन अस्ति अस्याः। अत इनि। स्त्रियां ङीप्।) नीलीवृक्ष। इति जटाधर॥

ग्रामी [न्] त्रि (ग्राम अधिकारित्वेनास्त्यस्य। अत इनि।) ग्रामविशिष्ट। गाँव इति भाषा॥ यथा ब्राह्मणकुलाचार्य्यकारिकायाम्।

"ग्रामो गाङ्गडग्रामी निप केशरकोणित।
केशरकोटीनि ख्यातो ग्रामी ग्रामवतां वर॥"

(ग्रामो ग्राम्यधर्म्मः मैथुनं अस्त्यस्येति। ग्राम्यधर्मविशिष्ट। यथा भागवते। ४। ८।१४।

"आसुरी मे मवागस्य व्यवाया ग्रामिणा रति।
उपस्थो दुर्मनः प्रोक्तो न दुर्गति उच्यते॥")

ग्रामीण, पु (ग्रामे भव। ग्राम+"ग्रामाद्यखञौ।" ४।२।९४। इति खञ्।) ग्राम्यशूकर। इति राजनिर्घण्ट॥ कुक्कुर। काक। ग्रामोत्पन्ने त्रि। इति मेदिनी। णे। ४६॥ (यथा, भाषापरिच्छेदे। ७६।

"ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम्।
सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम्॥")

ग्रामीणा, स्त्री (ग्रामीण+स्त्रियां टाप्।) नीलीवृक्ष। इति मेदिनी॥ (अस्याः पर्य्याया यथा

"नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका।
रञ्जनी श्रीफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका॥
क्लीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ गुणाश्चास्या नीलिनीशब्दे ज्ञातव्या॥) पालङ्क्यशाकम्। इति राजनिर्घण्ट॥

ग्रामेयक, त्रि, (ग्रामे भव। ग्राम+"कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ्।" ४।२।९५। इति ढकञ्।) ग्राम्य। इति हेमचन्द्र। ३।१६५॥

ग्रामेया, स्त्री, (ग्रामे भवा। ग्राम+ढक्।) ग्राम्यनारी। इति ग्रामणीशब्दार्थे हेमचन्द्र॥

ग्रामेश, त्रि (ग्रामस्य ईश।) ग्रामेश्वर। ग्रामाधिपति। यथा शान्तिशतके। ११।

"य कश्चित् पुरुषाधम कतिपयग्रामेशमत्यार्थद।
सेवायै मृगयामहे नरपशुं मूढा वराका वयम्॥"

ग्राम्य, त्रि (ग्रामे भव। ग्राम+"ग्रामात् यखञौ।" ४।२।९४। इति य।) ग्रामोत्पन्न। तत्पर्य्याय। ग्रामेयक २ ग्रामीण ३। इति हेमचन्द्र। ३।१६५॥ (यथा, मनु। ११।१९९।

"श्वसृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च॥"

तथा माघे। १०। ८।

'ग्राम्यानपास्य कपिशां पिपासत॥'

श्रा। प्राकृत। यथा तत्रैव। १४। ९०।

'ग्राम्यभावमपहातुमिच्छवो
योगमार्गपतितेन चेतसा॥")

अश्लीलवचनम्। "श्लीलकूणादितिकप्रणाल्या ग्रामे भवं ग्राम्यम्।' इति भरत॥ तत्पर्य्याय। अश्लीलम् २। इत्यमरः। १।६।१६॥ (काव्यस्य दोषविशेष। स च शब्दगत अर्थगतश्च। तत्र शब्दगता यथा साहित्यदर्पणे। ७।३।

"दुःश्रवत्रिविधाश्लीलानुचिताथाप्रयुक्तता।
ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थता॥'

अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव। "कटिस्ते हरते मन। अत्र कटिशब्दो ग्राम्य॥' अर्थगता यथा तत्रैव। ७।५।

'अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहताश्लीलकष्टता॥'

उदाहरणं यथा तत्रैव। 'स्वपिहि त्वं समीपे मे स्वपिम्येवाधुना प्रिय।॥ अत्रार्थो ग्राम्य॥')

ग्राम्यकन्द, पु (ग्राम्यो ग्रामभव कन्द।) ग्राम्याल्ल। वनओल इति भाषा। तत्पर्य्याय। स्थूलकन्द २। इति रत्नमाला॥ स तु दीपन। इति राजवल्लभ॥

ग्राम्यकर्कटी, स्त्री (ग्राम्या ग्रामजाता कर्कटी।) कुष्माण्ड। इति त्रिकाण्डशेष॥

ग्राम्यकुङ्कुम, क्ली, (ग्राम्यं ग्रामसम्भूतं कुङ्कुमम्।) कुसुम्भम्। इति त्रिकाण्डशेष॥

ग्राम्यधर्म्म, पु, (ग्राम्यस्य इतरादधर्म्म।) मैथुनम्। इत्यमरः। २।७।५७॥ (यथा, महाभारते। २।४८।४।

"प्रमत्तो ग्राम्यधर्म्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चय।
मम पुत्त्र सुदुर्बुद्धि पृथिवीं घातयिष्यति॥")

ग्राम्यपशु, पु, (ग्राम्यो ग्रामजात पशु।) ग्रामजातजन्तु। (यथा भागवते। ६।१५।१६।

'तस्माद् युवां ग्राम्यपशोर्मम मूढधियः प्रभू।
अन्धं तमसि मग्नस्य ज्ञानदीप उदीर्य्यताम्॥")

स तु सप्तविधो यथा। गौ १ अज २ मेष ३ मनुष्य ४ अश्व ५ अश्वतर ६ गर्द्दभ ७। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ (यथाह पैठीनसि। 'ग्राम्यारण्याश्चतुर्द्दश। गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्द्दभो मनुष्यश्चेति ग्राम्याः पशव। महिषवानरऋक्षसरीसृपरुरुपृषतमृगाश्चेति सप्तारण्या॥" सुश्रुतमते उष्ट्रादयोऽपि ग्राम्या। यदुक्तं तत्रैव सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।

"अश्वाश्वतरगोखरोष्ट्रवस्तोरभ्रमेदःपुच्छकप्रभृतयो ग्राम्या॥")

ग्राम्यमद्गुरिका, स्त्री (ग्राम्या ग्रामोद्भवा मद्गुरिका) भृङ्गीमतस्य। इति हारावली॥

ग्राम्यमृग, पु, (ग्राम्यो ग्रामभवो मृगो हरिणादिव। मृग पशुर्वा इत्येके।) कुक्कुर। इति जटाधर॥

ग्राम्यराशि, पु, (ग्राम्यो राशि।) मिथुनम्। कन्या। तुला। वृश्चिक। धनु। कुम्भ। राचा मेष वृषश्च। इति ज्योतिषम्॥

ग्राम्यवल्लभा, स्त्री, (ग्राम्याणां ग्रामस्थजनानां वल्लभा प्रिया । पल्लीग्रामस्थजनप्रियत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) पालङ्क्यशाकम् । इति राजनिघण्टः ॥ (ग्राम्यः अश्लीलः वल्लभः प्रियः यस्याः इति विग्रहे वेश्या । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

ग्राम्यशूकर, पुं स्त्री, (ग्राम्यः शूकरः ।) ग्रामोत्पन्नवराहः । तत्पर्य्यायः । विड्वराहः २ ग्रामीणः ३ ग्रामक्रोडः ४ ग्रामकोलः ५ विष्कलः ६ दूरकः ७ । तस्य मांसस्य गुणाः । वनवराहमांसाद्गुरुत्वम् । मेदोबलवीर्य्यवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥

ग्राम्या, स्त्री, (ग्रामे भवा । ग्राम + "ग्रामाद्यखञौ ।" ४ । २ । ९४ । इति यः । स्त्रियां टाप् ।) नीली । निष्पावी । इति राजनिघण्टः ॥ (तुलसी । इति चिन्तामणिः ॥)

ग्राम्याश्व, पुं, (ग्राम्यः ग्रामजातोऽश्वः ।) गर्द्दभः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रावा [न्] पुं, (ग्रसते इति ग्रः । ग्रस + "अन्येभ्योऽपीति डः । आवनति शब्दायते इति । आ + वन शब्दे + विच् । ततो ग्रश्चासौ आवा चेति ।) प्रस्तरः । (यथा, भागवते । ४ । ५ । १८ ।
"सर्व्व एवात्विजो दृष्ट्वा सदस्याः सदिवौकसः ।
तैरर्द्द्यमानाः सुभृशं ग्रावभिर्नैकधाऽद्रवन् ॥")
पर्व्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (यथा,—
"पृथ्वी तावत् त्रिकोणा विपिननदनदीग्रावरुद्धान्तरङ्गम् ॥"
इत्युद्भटः ॥)
मेघः । इति विश्वः ॥ दृढे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रास, पुं, (ग्रस्यते अद्यते इति । ग्रस + कर्म्मणि घञ् ।) सुखप्रमाणान्नादि । यथा,—
"कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु यावद्वा प्रविशेन्मुखम् ।
एतं ग्रासं विजानीयात् शुद्ध्यर्थं कायशोधनम् ॥"
इति प्रायश्चित्तप्रकरणे पराशरः ॥
(तथा च मनुः । ११ । २१२ ।
"एकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्व्ववत् ॥")
तत्पर्य्यायः । कवलः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ५४ ॥ गुडेरकः ३ पिण्डः ४ गण्डोलः ५ कवकः ६ गुडः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८६ ॥ (दशौषधकालान्तर्गतकालविशेषः । "तत्र निर्भक्तं प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं सामुद्गं मुहुर्मुहुः ग्रासं ग्रासान्तरञ्चेति दशौषधकालाः ॥" इत्युत्तरतन्त्रे चतुःषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

ग्राह, पुं, (गृह्णाति इति । ग्रह ञ उपादाने + भावे घञ् ।) ग्रहणम् । (गृह्णाति इति । ग्रह + "विभाषा ग्रहः ।" ३ । १ । १४३ । इति व्यवस्थितविभाषया णः ।) जलजन्तुविशेषः । हाङ्गर इति भाषा ॥ जलहस्ती इति केचित् ॥ तत्पर्य्यायः । अवहारः २ । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २१ । ५ ।
"भीमरूपैर्विकृतैरन्यैर्घोरैर्जलचरैस्तथा ।
उग्रैर्नित्यमनाधृष्यं कूर्म्मग्राहसमाकुलम् ॥")
शिशुकः । इति राजनिघण्टः ॥ (आग्रहः । यथा गीतायाम् । १७ । १९ ।
"मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ॥"
"मूढग्राहेणाविवेककृतेन दुराग्रहेण ।" इति श्रीधरस्वामी ॥)

ग्राहक, पुं, (गृह्णातीति । ग्रह + ण्वुल् ।) मितावरशाकम् । इति राजनिघण्टः ॥ श्येनपक्षी । व्यालग्राही । ग्रहीतरि त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (ग्रह + णिच् + ण्वुल् । ज्ञापकः । यथा महाभारते । ३ । २१ । १३ ।
"यथास्य ग्राहकाण्येषां शब्दादीनामिमानि तु ॥")

ग्राहिणी, स्त्री, (गृह्णाति अशेषगुणानिति । ग्रह उपादाने + "नन्दिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ । इति णिनिः ङीप् ।) क्षुद्रदुरालभा । इति राजनिघण्टः ॥ ताम्रमूलाटर्च । इति रत्नमाला ॥ खिरइ इति भाषा ॥

ग्राहिफल, पुं, (ग्राहि धारकं मलबन्धकमित्यर्थः फलं यस्य ।) कपित्थवृक्षः । इति राजनिघण्टः ॥

ग्राही, [न्] पुं, (गृह्णातीति । ग्रह + णिनिः ।) कपित्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ग्राही, [न्] त्रि, (गृह्णातीति । ग्रह + णिनिः ।) मलबन्धकः । धारकः । इति वैद्यकम् ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
"काश्मरी हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तयुत् ॥")
ग्रहणकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा कथासरित्सागरे । ७५ । ४६ ।
"तत्र तस्यैव कैवर्त्तपतेः सत्यव्रतस्य सः ।
शफरग्राहिभिर्भृत्यैः प्राप्य हैवाह्यरत ॥"
प्रतिकूलः । यथा, भट्टिः । ५ । ६३ ।
"मास्म भूर्ग्राहिणी भीरु । गन्तुमुत्साहिनी भव ॥"
"हे भीरु । मास्म भूर्ग्राहिणी प्रतिकूला मा भूः ।"
इति जयमङ्गलः ॥)

ग्रीवा, स्त्री, (गीर्य्यतेऽनया । गॄ निगरणे + "शॄस्वस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च" ...) "श्रुवायङ्गजिह्वाग्रीवाप्रामीवा ।" उणा । १ । १५४ । इति वनप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) गलघाटादिसमुदिता । इति भरतः ॥ (यथा शकुन्तलायाः १ मे अङ्के । [दृष्टिः ॥")
"ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्त
सा तु गर्भे मासमात्रेव भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्पर्य्यायः । शिरोधिः २ कन्धरा ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ कन्धिः ४ शिरोधरा ५ । इति राजनिघण्टः ॥ कन्धराशिरा । इति मेदिनी । वे । ६ ॥

ग्रीवी [न्] पुं स्त्री, (ग्रीवा विद्यते यस्य । ग्रीवा + इनिः । दीर्घग्रीवावत्तया एव अस्य तथात्वम् ।) उष्ट्रः । इति जटाधरः ॥ प्रशस्तग्रीवायुक्ते त्रि ॥

ग्रीष्म, पुं, (ग्रसते रसान् इति । ग्रसु अदने + "ग्रीष्मः ।" उणा । १ । १४६ । इति मक् ग्रीभावश्च धातोः सुगागमश्च निपात्यते ।) ऋतुविशेषः । (यथा, मनुः । ६ । २३ ।
"ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः ॥")
स तु ज्यैष्ठाषाढौ । तत्पर्य्यायः । उष्णकः २ निदाघः ३ उष्णोपगमः ४ उष्णः ५ ऊष्मागमः तपः ७ । इत्यमरः । १ । ४ । १९ ॥ घर्म्मः ८ तापनः ९ उष्णागमः १० उष्णकालः ११ ।
"ग्रीष्मे प्रकृतिनभिस्यन्दि तलम्लिष्टं च गात्रम् ॥"
इति राजनिघण्टः ॥
("माघवासरकतीक्ष्णज्वालामालाकुलं जगत् ।
निशि ग्रीष्मे मृगतृष्णाः क्लिन्नाः शुष्कगवाजिनः ॥
नैरृतो मारुतो रूक्षः शीर्णपर्णा महीरुहाः ।
नद्यः तृष्णाकुलारण्यं दावाग्निश्च दिशो दश ॥
एवं लक्षणके ग्रीष्मे पित्तरक्तसु वीर्य्यतः ।
तस्मात् क्रिया प्रतीकारं कुर्य्यात् सशमनं भिषक् ॥
जलक्रीडा दिवानिद्रा सेवनं सुखसाधनम् ।
श्यामारामारतः शस्तः कुञ्जकिञ्जल्कशीतलम् ॥
नीलनालन्दलोपेतम् अमन्दो व्यजनानिलः ।
कृतवत्था मोन्दकुसुमचन्दनोशीरशीतले ॥
लेपनं शीतलं सम्यक् धारागाराश्रयः पुनः ।
एवं क्रिया समापन्ने ग्रीष्मे च सुखसङ्गमः ॥"
इति ग्रीष्मोपचारः ॥
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
"तीक्ष्णांशुरतितीक्ष्णांशुर्ग्रीष्मे सञ्चिपतीव यत् ।
प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्द्धते ।
अतोऽस्मिन् पटुकट्वम्लव्यायामार्ककरांस्त्यजेत् ।
भजेन्मधुरमेवान्नं लघुस्निग्धं हिमं द्रवम् ॥
सुशीततोयसिक्ताङ्गो लिह्यात् शक्तून् सशर्करान् ॥
मद्यं न पेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहु वारि वा ॥
अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत् ।
कुन्देन्दुधवलं शालिमश्नीयाज्जाङ्गलैः पलैः ॥
पिबेद्रसं नातिघनं रसालां रागखाण्डवौ ।
पानकं पञ्चसारं वा नवमृद्भाजनस्थितम् ॥
मोचचोचदलैर्युक्तं साम्लं मृण्मयशुक्तिभिः ।
पाटलावासितञ्चाम्भः सकर्पूरं सुशीतलम् ॥
शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् रजन्यां भक्षयन् पिबेत् ।
ससितं माहिषं क्षीरं चन्द्रनक्षत्रशीतलम् ॥
अभ्रङ्कषमहाशालतालरुद्धोष्णरश्मिषु ।
वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तवकशालिषु ॥
सुगन्धिहिमपानीयसिच्यमानपटालिके ।
कायमाने चिते चूतप्रवालफललुम्बिभिः ॥
कदलीदलकह्लारमृणालकमलोत्पलैः ।
कल्पिते कोमलैस्तल्पे हसत्कुसुमपल्लवे ॥
मध्यन्दिनेऽर्कतापार्त्तः स्वप्याद्धारागृहेऽथवा ।
पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि ॥
निशाकरकराकीर्णे सौधपृष्ठे निशासु च ।
आसनात् स्वस्थचित्तस्य चन्दनार्द्रस्य मालिनः ॥
निवृत्तकामतन्त्रस्य सुसूक्ष्मतनुवाससः ।
जलार्द्रास्तालवृन्तानि विस्तृताः पद्मिनीपुटाः ॥
उत्क्षेपाश्च मृदूत्क्षेपा जलवर्षिहिमानिलाः ।
कर्पूरमल्लिकामाला हाराः सहरिचन्दनाः ॥
मनोहरकलालापाः शिशवः सारिका शुकाः ।
मृणालवलया कान्ता प्रोत्फुल्लकमलोज्ज्वला ॥
जङ्गमा इव पद्मिन्यो हरन्ति दयिता क्लमम् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

ग्रीष्मे पुनरादानकालप्रवृत्तत्वात् शरीरमसुखोपपन्नं भवति। उष्णत्वाच्चावभासमतिशिथिलमत्यन्तप्रविलीनदोषं भवेत् पुनः सञ्चितश्लेष्मधातुरायुर्भावमुपगम्यमानात्तीव्रोष्णतरत्वमापन्नेन। तस्मात्तयोः संयोगे संशोधनमतियोगात्याप पश्येत् शरीरं पिपासोपद्रवात्।’ इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टमेऽध्याये॥

“मयूखैर्जगतः स्नेहं ग्रीष्मे पेपीयते रविः।
स्वादु शीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम्॥
शीतं सशर्करं मन्थं जाङ्गलान्मृगपक्षिणः।
घृतं पयः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति॥
मद्यमल्पं न वा पेयमथवा सुबहूदकम्।
लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामञ्चात्र वर्जयेत्॥
दिवा शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतलम्।
भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवाते हर्म्यमस्तके॥
व्यजनैः पाणिसंस्पर्शैश्चन्दनोदकशीतलैः।
सेव्यमानो भजेदास्यां मुक्तामणिविभूषितः॥
काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च।
ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाद्विरतो नरः॥’
इति च सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥)

तत्र जातफलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे।
“ग्रीष्मोद्भवो भोगभवातुरः स्यात्
वक्ता सुशीलो जलकेलिशीलः।
विद्याधनैश्वर्ययशोमनोज्ञो
धनी सुपुत्रः परदाररिक्तः॥’

उष्ण। इति मेदिनी। मे। १॥ गरमि गन्ति ताप इति च भाषा॥ तद्वति त्रि॥

ग्रीष्मजा, स्त्री (ग्रीष्मात् ग्रीष्मप्रभावात् ग्रीष्मे ग्रीष्मकाले वा जायते या इति। जन+ड। ततष्टाप् च।) नवमल्ली। इति शब्दचन्द्रिका॥ लवङ्ग इति भाषा॥ (ग्रीष्मजातमार्त्तवम्॥)

ग्रीष्मपुष्पी, स्त्री (ग्रीष्मे ग्रीष्मकाले पुष्पं यस्याः। जातौ सञ्ज्ञायां वा ङीप्।) तरुणीपुष्पवृक्षः। इति राजनिघण्टः॥

ग्रीष्मभवा, स्त्री, (ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये ग्रीष्मागमे इत्यर्थः भवति उत्पद्यते या। भू+अच्। टाप्।) नवमल्लिका। इति रत्नमाला॥
(“कुमारिका ग्रीष्मभवा सुगन्धा।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)

ग्रीष्मसुन्दरक, पुं (ग्रीष्मे सुन्दर इव कायते शोभते इति। कै+क। ग्रीष्मसुन्दर+स्वार्थे कन् वा।) शाकविशेषः। गिमा इति भाषा॥ तस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। लघुत्वम्। कफपित्तदोषनाशित्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

ग्रीष्महास स्त्री, (ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये हासः प्रकाशः उत्पत्तिजन्यशोभेत्यर्थः यस्य।) इन्द्रतूलकम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ बुडीर सूता। इति भाषा॥

ग्रीष्मी, स्त्री (ग्रीष्मः ग्रीष्मसमयः उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्याः। “अर्श आदिभ्योऽच्।” ५।२।१२७। इत्यच् ततो ङीष्।) नवमल्लिका। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रीष्मोद्भवा स्त्री (उद्भवतीति। उत्+भू+अच्। ग्रीष्मे उद्भवो यस्याः ग्रीष्मे उद्भवतीति वा।) नवमल्लिका। इति राजनिघण्टः॥

ग्रुच इर् उ चौर्य्ये। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर सक सेट् इरित्त्वात् क्ताऽवेट्।) रेफयुक्तः। पञ्चमस्वरी। इर्, अग्रुचत् अग्रोचीत्। उ ग्रोचित्वा ग्रुक्त्वा। इति दुर्गादासः॥

ग्रैव क्ली (ग्रीवायां भवम्। ‘ग्रीवाभ्योऽण् च। ४। ३। ५७। इति अण्।) ग्रीवाभूषणम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा रघु। ४। ४८॥
“भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम्।
नास्रसत् करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि॥”)

ग्रैवेय क्ली (ग्रीवायां भवम्। ‘शैषिकः।’ “ग्रीवाभ्योऽण् च।’ ४। ३। ५७। इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या चकारात् ढञ्।) कण्ठभूषणम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा महाभारते। ७। २५। २४।
“पुनर्द्विपारिर्द्विपारोहिणं वैजयन्त्यङ्कुशाध्वजान्।
तूणीव माल्ययोक्त्राणि ग्रैवेयाण्यथ कम्बलान्॥”)

ग्रैवेयक क्ली (ग्रीवायां भवमिति। ‘कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु।’ ४। २। ९६। इति ढकञ्।) कण्ठभूषा। इत्यमरः। २। ६। १०४॥ (यथा मार्कण्डेयपुराणे। ८२। ५।
‘नूपुरे विमले तद्वद् ग्रैवेयकमनुत्तमम्॥”)

ग्रैष्मी, स्त्री (ग्रीष्मे भवति। “सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्।” ४।३।१६। इति अण् ततो ङीप्। “पक्षे त्वनण् ङीप्।” इति अग्निलेखे।) नवमल्लिका। इति त्रिकाण्डशेषः॥ ग्रीष्मसम्बन्धिनि त्रि। तत्रत्ये च॥

ग्लस, उ ङ भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा आत्म सक सेट् उदित्त्वात् क्ता वेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। उ, ग्लसित्वा ग्लस्त्वा। ङ, ग्लसते। इति दुर्गादासः॥

ग्लस्त त्रि, (ग्लस+कर्म्मणि क्त।) भक्षितः। इत्यमरः। ३। १। ११२॥

ग्लह, ऊ कि आदाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पक्षे भ्वा-पर सक-वेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। ऊ अग्लहीत् अग्लाक्षीत्। कि, ग्लाहयति ग्लहति। एवं केचिन्न मन्यते इति दुर्गादासः॥ (यथा, महाभारते। २। ६७।१६।
“इमा चेत् पूर्व्व कितवोऽग्लहीष्य
दीप्योऽभविष्यदपराजितात्मा॥”)

ग्लह पुं, (ग्लह+“अक्षेषु ग्लहः।” ३।३।७०। अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते तत्र यत् पणरूपेण ग्राह्यं तत्र ग्लह इति निपात्यते। इति वार्त्तिकोक्त्या च निपातनात् तथात्वम्।) अक्षक्रीडायां पणः। इत्यमरः। २। १०। ४५॥ बाज इति वाजि इति च भाषा॥ (यथा, महाभारते। २। ६७। ६।
“प्राप्ताक्षस्य हृतदस्यात्मनामिमां
सभामध्ये यो वदेयीह ग्लहेषु॥”)

ग्लाता, [ऋ] त्रि, (ग्लायति ग्लानिरुक्तः भवतीति। ग्लै—तृच्।) ग्लानियुक्तः। इति व्याकरणम्।

ग्लान त्रि (ग्लै+कर्त्तरि क्त।) रोगात् न्यूनदेहः। तत्पर्य्यायः। ग्लास्नुः २। इत्यमरः २। ६। ५८॥ रोगी। इति राजनिघण्टः॥

ग्लानि, स्त्री, (ग्लायति अनया अस्मिन् वा। “ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः।” उणा। ४। ५१। इति निः।) बलहीनता। इति हेमचन्द्रः। ।२०३॥ (यथा गीतायाम्। ४। ७।
‘यदा यदा हि धर्म्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।॥
रोगः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा भागवते। ५। २४। १२। “देहवैवर्ण्यदौर्गन्ध्यस्वेदक्लमग्लानिरिति वयोऽवस्थाश्च भवन्ति॥”)

ग्लास्नु, त्रि, (ग्लायतीति। ग्लै+“ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः।”३। २। १३९। इति ग्स्नुः।) ग्लानः। इत्यमरः। २। ६। ५८॥ (यथा भट्टिः। ७।४।
“वसन् माल्यवति ग्लास्नू रामो जिष्णुरधृष्णुवत्॥”)

ग्लुच इर् उ चौर्य्ये गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर सक सेट्। उदित्त्वात् क्ता वेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। पञ्चमस्वरी। इर् अग्लुचत् अग्लोचीत्। उ ग्लोचित्वा ग्लुक्त्वा। इति दुर्गादासः॥

ग्लुञ्च, उ इर् गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर-सक सेट्।) उदित्त्वात् क्ता वेट्। अन्तःस्थतृतीययुक्तान्। पञ्चमस्वरी। उ, ग्लुञ्चित्वा ग्लुक्त्वा। इर्, अग्लुचत् अग्लुञ्चीत्। इति दुर्गादासः॥

ग्लेप, ऋ ङ दैन्ये। गतौ। चाले। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा आत्म अक-सक च सेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। ङ, ग्लेपते निर्धनः सदा। ऋ अजिग्लेपत्। इति दुर्गादासः॥

ग्लेय त्रि, (ग्लानिमर्हतीति। ग्लै+य।) ग्लानियोग्यः। इति व्याकरणम्॥

ग्लेव, ऋ ङ सेवने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा आत्म सक-सेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। ऋ अजिग्लेवत्। ङ ग्लेवते। इति दुर्गादासः॥

ग्लेष ऋ ङ अन्वेषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा आत्म-सक सेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। ऋ अजिग्लेषत्। ङ ग्लेषते जिगीषुः। अन्वेषोऽनुसन्धानम्। ग्लेषते यः सतां मार्गमिति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

ग्लै, क्षये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर अक अनिट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। क्षयो हर्षक्षयः। ग्लायति लोकः शोकात्। अनुपसर्गस्य ग्लै स्ना क्नस वम इत्यादिना वा ह्रस्वः। ग्लपयति ग्लापयति। सोपसर्गस्य तु प्रग्लापयति। इति दुर्गादासः॥ (यथा मनुः। २।९८।
“श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः॥”)

ग्लौ, पुं, (ग्लायति ग्लानिं प्राप्नोति क्षयपक्षे इति भावः। ग्लै+“ग्लानुदिभ्यां डौः।” उणा।

१ । २८ । इति डौ ।) चन्द्र । (यथा अथर्व सन्संहितायाम । ६ । ५३ । २ ।
गोरत प्रपतिष्यति स गलुन्तो नशिष्यति ॥")
कपूर । इत्यमर । १ । ० । १८ ॥

घ

घ घकार । स तु व्यञ्जनचतुर्थवर्ण । अस्यो चारणस्थान कण्ठ । इति व्याकरणम ॥ (एतत्तु मुग्धबोधमतम । यथा "अ आ इ क ख ग घ ङा कण्ठ्या ।' पाणिनीये तु एष कण्ठ्या जिह्वामूलीयश्च । यथा, "अकुहविसर्जनीयाना कण्ठ ॥" इत्युक्ता पुन शिक्षायाम ।
'जिह्वामूले तु कु प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो व स्मृतो बुधै ॥')
अस्य स्वरूप यथा कामधेनुतन्त्रे ।
"घकार चञ्चलापाङ्गि ! चतुष्कोणात्मक सदा ।
पञ्चदेवमय वर्णमरुणादित्यसन्निभम ॥
निर्गुण त्रिगुणोपेत सदा त्रिगुणसयुतम ।
सर्वत्र सर्वद शान्त घकार प्रणमाम्यहम ॥"
अस्योत्पत्तिरगवर्ण द्रष्टव्या ॥ वर्णोद्धारतन्त्रे लेखनप्रकारादिर्यथा,—
'दक्षिणस्या वामरेखा निम्नेदाकुञ्चिता तत ।
कुण्डलीरूपमास्थाय ततोऽधोगत्य चोत्थित ॥
अत ऊर्द्ध गता रेखा शम्भुनारायणस्तयो ।
ब्रह्मस्वरूपिणी देवि ! मात्रा शक्ति प्रकीर्त्तिता ॥"
अस्य ध्यान यथा,—
"मालतीपुष्पवर्णाभा षड्भुजा रक्तलोचनाम ।
शुक्लाम्बरपरीधाना शुक्लमाल्यविभूषिताम ॥
सदा स्मेरमुखी रम्या लोचनत्रयराजिताम ।
एव ध्यात्वा घकारन्तु तन्मन्त्र दशधा जपत ॥"
तत्प्रणाममन्त्रो यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
निर्गुण त्रिगुणोपेत सदा त्रिगुणसयुतम ।
सर्वत्र सर्वदा शान्त घकार प्रणमाम्यहम ॥"
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु ।
"घ खड्गी घुर्घुरो घण्टी घण्टीशस्त्रिपुरान्तक ।
वायु शिवोत्तम सत्ता किङ्किणी घोरनायक ॥
मरीचिर्व्याघ्रो मेधा कालरूपी च दाम्भिक ।
लम्बोदरा ज्वालामुखी नन्देशो हनन ध्वनि ॥
त्रैलोक्यविद्या सहस्रा कामाक्षामनधामय ॥"

घ, पु, (घट्टयति शब्देन शोभते घटयति घर्घ रादिशब्द वा । घटि दीप्तौ घट चेष्टायां च + बाहुलकात् ड ।) घण्टा । घर्घरशब्द । इति मेदिनी । घे । १ ॥

घघघ, हसने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर अक-सेट ।) काष्ठावर्गतृतीयोपध । घघघति । इति दुर्गादास ॥

घट, क हिंसे । सघाते । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा-पर सक-अकच-सेट ।) क घाटयति कवाट द्वारि जन सयोजयतीत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

घट इ कि दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा-पक्षे भ्वा-पर अक सेट ।) इ भाव घण्ट्यते । कि, घण्टयति घण्टति । दीप्तिमान ॥ दुर्गादासेन पाणिनिकचरमान्ते इर्द्धि कि करणमपाप्तरिप्रप पाणिनिकचरा इत्याह । तथाच —
"क्रियावाचित्वमाख्यातु प्रसिद्धोऽथ प्रदर्शित ।
प्रयोगतोऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातव ॥"
इति वोपदेव ॥
प्रसिद्धार्थ कथयितु धातूना प्रसिद्धोऽर्थ प्रदर्शित । किन्तु महाकविप्रयोग दृष्ट्वान्येऽप्यथा मन्तव्या हि यस्मात धातवोऽनेकार्था भवन्तीत्यर्थ । तेन हि चासुन्यो पाठस्यापि प्रसते कथनायत्वे च म न्यिा प्रस्तात किञ्चिदीप्सित जिति रघो कथयन्तेषाध । एव दीप्त्यर्थपठित स्यापि तकपातीत्यत्रकथायत्वे तकयत्वम्भगुणा मणीरित्यादि । इति दुर्गादास ॥

घट ष ङ म चेष्टे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-आत्म अक सेट ।) ष घटा । ङ घटते घटितु शिष्य । म, घटयति । घटतीति घटो इत्यो घाघटन घटनामियादिति तु घटते घट पचादित्वादच । ततो घट इवाचरतीति क्वौ साध्यम । इति दुर्गादास ॥ (यथा, भट्टि । १२ । ८६ ।
' घटेत सन्ध्यादिषु यो गुणेषु
लक्ष्मीर्न त मुञ्चति चञ्चलापि ॥")

घट, पु, (घटते मृदादिसङ्घाते जलादिग्रहणाय इत्यर्थ । घट + पचाद्यच ।) कलस । इत्यमर । २ । ९ । ३२ ॥ (यथा, मनु । ८ । ३१९ ।
"यस्तु रज्जु घट कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च य प्रपाम ।
स दण्ड प्राप्नुयान्माष तच्च तस्मिन् समाहरेत ॥")
तस्य परिमाण कलसशब्दे द्रष्टव्य ॥ समाधिभेद । (घटस्थवारिवत निश्चलत्व तद्वत्तम ।) स तु कुम्भकम । इत्यमर । (आश्लेषादिकरणात्तथात्वम ।) कूटकूट । इति मेदिनी । टे । ७ ॥ कुम्भराशि । यथा — [लिमेत ।'
"सिंहे वा यदि गोघटे गतवर सर्वार्थसिद्धि इति समयप्रदीप ॥ द्रोणपरिमाणम । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
"चतुर्भिराढकैर्द्रोण कलसोनल्वणोन्मन ।
उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसज्ञित ॥"
इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥
"कसश्चतुर्गुणो द्रोणा अर्मणोनल्वणाश्च तत ।
स एव कलस ख्यातो घट उन्मान मेवच ॥"
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)
कुम्भपरिमाणम । यथा,—
"दशद्रोणी भवेत खारी कुम्भस्तु द्रोणविंशति ।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे कात्यायन ॥
(योगावस्थाभेद । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम । ४ । ६९ ।
"आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ।
निष्पत्ति सर्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् ॥"
एतदवस्थाया किं स्यात्तदाह तत्रैव । ४ । ७२-७३ ।
'द्वितीयाया घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यग ।
दृढासनो भवेद्योगी ज्ञानी देवसमस्तदा ॥
विष्णुग्रन्थेस्ततो भेदात परमानन्दसूचक ।
अतिशून्ये विमर्दश्च भेरीशब्दस्तथा भवेत ॥')

घटक, पु, (घटयति परस्परसम्बन्धाकाङ्क्षामान । घट + णिच् + ण्वुल ।) कुलाचार्य । तस्यालक्षणम । यथा,—
"न चाण्डालसस्पृष्टे कुर्यात्तु साध्वकोत्तम ।
तथाप्यसूर्याच्छाक सम्मन् न परित्यजत ॥
द्वापरा कलिकालेषु भारते विविधा प्रजा ।
अतएव महीपालानि । सर्वे ससर्गचिन्ता ॥
घटक ब्राह्मण दवि । ससर्गी यत्नतस्त्यजेत ॥'
इति शक्तसङ्गमतन्त्रे ब्रह्मगोष्ठासे माहेश्वरनाहदीतन्त्रवचनम ॥१॥ योजक । तत्पर्याय । चारक २ । इति त्रिकाण्डशेष । तस्य लक्षण यथा कुलदीपिकायाम ।
'भावने भावकश्चैव यो वक्ता पाठकस्तथा ।
दशकश्चावकश्चैव षडेते घटका स्मृता ॥'
अपि च ।
"न ना द्विति पुरुषा पुरुषान्पूर्वी
ह नतव कुलभङ्ग । परिवर्त्तन वा ।
अत्यन्तमन्यमपि च कुलतारतम्य
जानन्ति ते हि घटका न तु गोटकादा ॥'
वाञ्छति । पूर्वैव विवाय फलति स । शेष भूरिप्रयोग ॥ (घटयति योजयति पराभिहितादिक साधयतीत्यर्थ । योजके त्रि । यथाह भर्तृहरि । २ । ६४ ।
"ते ते सत्पुरुषा परार्थघटका स्वार्थस्य
बाधा वे
मध्यस्था परकीयकार्यकुशला स्वार्थाविरोधिन
य ।
ते वै मानुषराक्षसा परहित ये स्वार्थतो घ्नन्ति
ये च घ्नन्ति निरर्थक परहित ते के न जाने ।
महे ॥')

घटना, स्त्री (घटार्थे घटनाय नियोजिता दासीव या । घटयति योजयति नायकनायिक इति घटा योजिका सा दासीव इति वा ।) कुट्टनी । तत्पर्याय । कुट्टिनी २ दूत्या ३ शम्भली ४ पाश्चिका ५ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

घटना स्त्री,(घट + णिच + युच् टाप् च ।) सघातकरणम् । सङ्घटीकरणम । यथा 'करिणा घटना घटा ।" इत्यमर । २ । ८ । १०७ ॥ योजना । मेलनम । यथा, "अघटनघटनापटीयसी माया ।" इति मायालक्षणम ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम । ४ । ३६५ ।
"शक्ति काष्ठ्यपरीक्षिताखि मध्दता स्वैर दविष्ठाश्यपि
यन्माहात्म्यवशेन यान्ति घटनां कार्याणि निर्यन्त्रणाम ॥")

घटयोनि, पु, (घट कुम्भ योनि कारण उत्पत्तिस्थानम् यस्य ।) अगस्त्यमुनि । इति हलायुध ॥

[illegible] पुं (घटेन राजते इति। यद्वा घटेन कलशाकारेण राजते शोभते इत्यर्थः।) [illegible]। इति हारावली।

[illegible] स्त्री (घट — भाव [illegible] तत्स्थाप च।) [illegible]। हस्तिना युद्धाय [illegible] सघाती [illegible] इत्यमरः। २। ८। १०। (यथा कथासरित्सागरे। ८६। १८।

"[illegible]
[illegible]॥")

[illegible]। गोष्ठी। सभा। इति मेदिनी। टे। १३॥ [illegible]। यथाह श्रीहर्षः
"[illegible]॥"

घटाभावु स्त्री (घटाकारा अलावुः।) कुम्भ-तुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

घटिक पुं (घटेन सन्तरणं जीवति इत्यस्य इति ठन्।) [illegible]। इति शब्दचन्द्रिका। (घटेन तर-तीति। "नौद्व्यचष्ठन्" ४। ४। ७। इति ठन्।) [illegible] घटयति कालं [illegible] समयं ज्ञापयतीति। कै+ क पुंलिङ्गस्वत्वः। घटीवादकः॥)

घटिका स्त्री, (पादस्याम्मा ग्रस्थिघटः घटवत् उच्यतेऽत्र इति। घट+ठन्।) पादग्रन्थिः। [illegible] शब्दरत्नावली॥ (घटयति निर्दिशति ज्ञापयति वा कालाणविशेषं लोकाचारसम्बा [illegible]। घट+णिच्+ण्वुल्+टापि अत इत्वम्।) मुहूर्त्तः। इति जटाधरः॥ यथा, ज्योतिर्विदाभरणे।

"गुरुबचराग्रामुन्ति च यद्या
पञ्च पलानां घटिका त्रिलेका॥"

यथा तिथितत्त्वे रघुनन्दनः। "अत्र घटिका मुहूर्त्तः श्राद्धयोग्यकालानुरोधात्॥") दण्डः। घड़ी इति भाषा। यथा —

"त्रयो घटिका प्रातररुणोदय उच्यते॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

(घट+स्वार्थे कन् टापि अत इत्वम्। क्षुद्र घटः। यथा पञ्चतन्त्रे। १। २३।

एताः हसन्ति च रुदन्ति च कार्य्यहेतो
विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति।
तस्मान्नरेण कुलशीलवता सदैव
नार्य्यः श्मशानघटिका इव वर्ज्जनीयाः॥")

घटी, स्त्री (घटते इति घटः। घट+अच्। तत सञ्ज्ञायां जातौ वा ङीष्। यद्वा घटः काल-मानज्ञापकः सच्छिद्रः कुम्भः ज्ञापकत्वेनास्त्यस्या इति [illegible] गौरादित्वात् ङीष्।) दण्डः। इति भूरिप्रयोगः॥ घड़ी इति भाषा॥ (यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ।

"गुर्व्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुस्तै-
र्षड्भिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः
स्याद् वा घटी षष्टिरिह खरामै॥"

स्वार्थे ङीष्।) क्षुद्रघटः। इति मुग्ध-बोधम्॥ (यथा मार्कण्डेये। १२। २२।
"घटीयन्त्रेषु चैवान्यो वद्धकोये यथा घटी।")

घटीकारः पुं (घटीं करोतीति। कृ+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) यद्वा घटं करोति यः। कुलालः। इति मुग्धबोधम्॥

घटीयन्त्रं क्ली (घटस्य यन्त्रम्।) कूपाज्जलो-त्तोलनार्थरज्जुसम्बन्धघटः। [illegible] इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उद्घाटनम्। इत्यमरः। [illegible] (यथा मार्कण्डेयपुराणे। १२। २।
"तान्येव तत्र चक्राणि घटीयन्त्राणि चान्यतः॥")

घटः [illegible] सिनाड्याकारं यन्त्रम्। यद्वा घटः सूक्ष्मकालस्य ज्ञापकं यन्त्रम्। [illegible] परिमाणज्ञापको यन्त्रविशेषः। घड़ी इति ख्यातः॥ सूर्य्यसिद्धान्ते कालमानज्ञापकयन्त्राणि बहूनि [illegible]। तत्र शङ्कुयन्त्रादिकं दिवा कालमानज्ञापकमुक्तम्। घटीयन्त्रादिकन्तु अहर्निशं कालज्ञानसाधनमिति घटीयन्त्रादिकं सूर्य्यसिद्धान्ते रङ्गनाथेन विस्तीर्य्य प्रदर्शितम्। यथा —

"अथ घटीयन्त्रादिभिश्चमत्कारियन्त्रैर्वा सद्धाप [illegible] कालं सम्यक् साधयेदिति कालसाधन-मुपसंहरति॥"

"तोययन्त्रकपालाद्यैर्मयूरनरवानरैः।
ससूत्ररेणुगर्भैश्च सम्यक् कालं प्रसाधयेत्॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्तः॥

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा —

"जलयन्त्रञ्च तत् कपालञ्च कपालाख्यं जलयन्त्रं वक्ष्यमाणं तदाद्यं प्रथमं येषां तैर्यन्त्रैर्वालुका-यन्त्रप्रभृतिभिः सापेक्षघटीयन्त्रैर्मयूरनरवानरैः। मयूरश्च स्वयंवहयन्त्रं निरपेक्षं नरयन्त्रं गूढ काष्ठच्छायायन्त्रं पूर्व्वोक्तं वानरयन्त्रं स्वयं वह निरपेक्षमेते ससूत्ररेणुगर्भैः सूत्रसाहित्या रेणवो रजयो गर्भे मध्ये येषां ते सूत्रप्रोता बहिःसरन्धा उष्ट्रटिका मयूरोदरस्था मुखात् घटिकान्तरेण सा एव निःसरन्तीति लोक-प्रसिद्धाः तादृशैर्यन्त्रैरित्यर्थः। यद्वा सूत्रा कारेण रेणवः सिकताः गर्भे उदरे यस्य तादृशं यन्त्रं वालुकायन्त्रं प्रसिद्धम्। तेन सहितैः मयराद्यैर्यन्त्रैर्मयरानुकारयन्त्रैर्वालुकायन्त्रैश्चेति सिद्धोऽर्थः। चकारस्तोययन्त्रकपालाद्यैरित्यनेन सह समुच्चयार्थकः। कालं दिनगतादिरूपं सम्यक् सूक्ष्मं प्रसाधयेत्। प्रकर्षेण सूक्ष्मत्वेनातिसूक्ष्मत्वेने-त्यर्थः। जानीयादित्यर्थः॥ * ॥ ननु मयूरादि-स्वयंवहयन्त्राणि कथं साध्यानीत्यतस्तत्साधन-प्रकारा बहवो दुर्गमाश्च सन्तीत्याह॥"

"पारदारामसूत्राणि शुल्वतैलजलानि च।
बीजानि पांशवस्तेषु प्रयोगास्तेऽपि दुर्लभाः॥"

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा,—

"तेषु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहार्थमेते प्रयोगाः प्रकर्षेण योज्याः। प्रकर्षस्तु यावदभिमतसिद्धिः। एते क इत्यत आह। पारदारामसूत्राणीति पारदयुक्ता आराः। यथा सिद्धान्तशिरोमणौ। लघु काष्ठजसमचक्रे समसुषिरारा समान्तरा नेम्याम्।

किञ्चिन्नक्रा योज्या सुषिरस्यैषां पृथक् तासाम् रसपूर्णार्द्धं कृत्वा धारान्तःस्थितं स्वयं भ्रमति॥ [illegible] जलस्य प्रयोगः। सूत्राणि सूत्रसा[illegible] प्रयोगः। शुल्व शिल्पनैपुण्यम्। [illegible] तैलयुक्तानस्य प्रयोगः। चकारात् तथा पृथक् प्रयोगोऽपि। यथा च सिद्धान्तशिरोमणौ।
उत्कीर्य्यनेमिमथवा परितो मदनेन सलयम्।
[illegible]दुपरि तालदलाद्य कृत्वा सुषिरे रसं क्षिपेत्
तावत्॥

यावत्त्वेकपार्श्वे क्षिप्तजलं नान्यतो याति।
पिहितच्छिद्रं तदेतच्चक्रं भ्रमति स्वयं जलाकृष्टम्।
ताम्रादिमयस्याङ्कुशरूपनलस्याम्बुपूर्णस्य।
एकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमग्रं त्वधोमुखं च बहिः।
युगपन्मुक्तं चेत् तत् नालेन कुण्डाद्बहिः पतति।
नेम्यां बद्ध्वा घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत् तथा
धार्य्यम्॥

[illegible] पतति यथा तद्घटीमध्ये।
भ्रमति तत्स्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाकृष्टम्।
चक्रच्युतं तदुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया॥

बीजानि केवलं तुङ्गबीजप्रयोगः। पांशवो धूलि-प्रयोगास्तैर्युक्ता प्रयोगाः। अपिशब्दात् प्रयो-गेषु सुगमतरा इत्यर्थः। दुर्लभाः अवधारकत्वेन मनुष्य कर्त्तुमशक्या इत्यर्थः। अन्यथा प्रतिगृहं स्वयंवहानां प्राचुर्य्यापत्तेः। इयं स्वयंवहविद्या समुद्रान्तनिवासिजनैः फिरङ्गाख्यैः सम्यग् भ्यस्तेति। कुहकविद्यात्वाच्च विस्तारानुद्योग इति संक्षेपः॥ *॥ अथ कपालाख्यजलयन्त्रमाह।

"ताम्रपात्रमधश्छिद्रं न्यस्तं कुण्डेऽमलाम्भसि।
षष्टिमज्जत्यहोरात्रे स्फुटं यन्त्रं कपालकम्॥"

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा,—

"यत् ताम्रघटितं पात्रमधश्छिद्रं तलोभागे छिद्रं यस्य तत्। अमलाम्भसि निर्म्मलं जलं विद्यते यस्मिन् तादृशे कुण्डे हृद्दभाण्डे न्यस्तं धारितं सत् अहोरात्रे नाक्षत्राहोरात्रे षष्टि षष्टिवार मेव न न्यूनाधिकं मज्जति। अधश्छिद्रमार्गेण जलागमनेन जलपूर्णतया निमग्नं भवति तत् कपालकं कपालमेव कपालकं घटखण्डाभ कपालपदवाच्यत्वात् घटाधःस्तनाद्धाकारं यन्त्रं घटीयन्त्रं स्फुटं सूक्ष्मम्। तद्घटनन्तु।

शुल्वस्य दिग्भिर्विहितैः पलैर्यत्
षडङ्गुलोच्चं द्विगुणायतास्यम्।
तदम्भसा षष्टिपलैः प्रपूर्य्यं
पात्रं घटार्द्धप्रतिमं घटी स्यात्॥
सत्र्यंशमाषत्रयनिर्म्मिता या
हैम्नी शलाका चतुरङ्गुला स्यात्।
विद्धं तया प्राक्तनमत्र पात्रं
प्रपूर्य्यते नाडिकयाम्बुभिस्तत्॥

तथाच सिद्धान्तशिरोमणौ —

"घटदलरूपा घटिता घटिका ताम्री तले
पृथुच्छिन्ना।
कुमितमिभक्तमिता मक्ता द्युनिशं घटीमानम्॥"
"अथ इष्टभिः शुल्वस्य पलैर्दिग्भिरादि यद्घटी-

लग्नं कैश्चित् कृतं तद्युक्तिशून्यं दुर्घटं चैतत्-
प्रमाणतम्। दृष्टप्रमाणाकारसुषिरं पात्रं घटी
सञ्ज्ञमङ्गीकृतम्। तुलनिमग्ननिमज्जनसञ्ज्ञया यस्मि-
न्घटच्छिद्रे छिन्नकृतानि पानीयपलानि लभ्यन्ते तन्निमज्जनेन
जनेन निमज्जनेन किमिति चैराशिकम्।” इति
घटीयन्त्रम्॥ अन्यानि कालमानयन्त्राणि तु
यन्त्रशब्दे द्रष्टव्यानि॥)

घटोत्कच, पुं, (घट इव उत्कचः कचोऽस्य।)
राक्षसविशेषः। स तु हिडिम्बाराक्षसीगर्भे
भीमसेनाज्जातः॥ इति महाभारतम्॥ (अस्य
नामनिरुक्त्या सह जन्मादिविवरणं यथा महा-
भारते। १। १५६। २१—६२।
“तथेति तत् प्रतिश्रुत्य हिडिम्बा राक्षसी तदा।
भीमसेनमुपादाय सोर्द्धमाचक्रमे ततः॥
शैलशृङ्गेषु रम्येषु देवतायतनेषु च।
मृगपक्षिविघुष्टेषु रमणीयेषु सर्व्वदा॥
कृत्वा च रूपं परमं सर्व्वाभरणभूषिता।
सञ्जल्पन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम्॥
तथैव वनदुर्गेषु पुष्पितद्रुमसानुषु।
सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलयुतेषु च॥
नदीद्वीपप्रदेशेषु वैदूर्य्यसिकतासु च।
सुतीर्थवनतोयासु तथा गिरिनदीषु च॥
काननेषु विचित्रेषु पुष्पितद्रुमवल्लिषु।
हिमवद्गिरिकुञ्जेषु गुहासु विविधासु च॥
प्रफुल्लशतपत्रेषु सरःस्वमलवारिषु।
सागरस्य प्रदेशेषु मणिहेमचितेषु च॥
पत्तनेषु च रम्येषु तथैवोपवनेषु च।
देवारण्येषु पुण्येषु तथा पर्व्वतसानुषु॥
गुह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च।
सर्व्वर्त्तुफलपुष्पेषु मानसेषु सरःसु च॥
बिभ्रती परमं रूपं रमयामास पाण्डवम्।
रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा॥
प्रजज्ञे राक्षसीपुत्त्रं भीमसेनात् महाबलम्।
विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम्॥
भीमनादं सुताम्रौष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महारवम्।
महेष्वासं महावीर्य्यं महासत्त्वं महाभुजम्॥
महाजवं महाकायं महामायमरिन्दमम्।
दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्बद्धपिण्डिकम्॥
अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम्।
यः पिशाचानतीवान्यान् बभूवातीव राक्षसान्॥
बालोऽपि यौवनं प्राप्तो मानुषेषु विशाम्पते।।
सर्व्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद्बली॥
सद्यो हि गर्भान् राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च।
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिकाः॥
प्रणम्य विकचः पादावगृह्णात् स पितुस्तदा।
मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः॥
घटो ह्यस्योत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत।
अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह॥”
असौ हि कुरुक्षेत्रयुद्धे कर्णनिक्षिप्तैकपुरुष-
घातिन्या वासवदत्तया शक्त्या आहतो
मृतश्च। यथा, महाभारते। ७। १७७।
४८—६३।

“ततोऽब्रुवन् कुरवः सर्व्व एव
कर्णं दृष्ट्वा घोररूपाञ्च मायाम्।
शक्त्या रक्षो नहि कर्णाद्य तूर्णं
नश्यन्त्येते कुरवो धार्त्तराष्ट्राः॥
करिष्यतः किञ्च नो भीमपार्थौ
तपन्तमेनं जहि पापं निशीथे।
यो नः सङ्ग्रामाद्घोररूपाद्विमुच्येत्
स नः पार्थान् सबलान् योधयेत॥
तस्मादेनं राक्षसं घोररूपं
जहि शक्त्या वै दत्तया वासवेन।
मा कौरवाः सर्व्व एवेन्द्रकल्पा
रात्रियुद्धे कर्ण। नशन् सयोधाः॥
स वध्यमानो रक्षसा वै निशीथे
दृष्ट्वा राजन् क्रोश्यमानं बलञ्च।
महच्च श्रुत्वा निनदं कौरवाणां
मतिं दध्रे शक्तिमोक्षाय कर्णः॥
स वै क्रुद्धः सिंह इवात्यमर्षी
नामर्षयत् प्रतिघातं रणे तम्।
शक्तिं श्रेष्ठां वैजयन्तीमसह्यां
समाददे तस्य वधं चिकीर्षन्॥
याऽसौ राजन्। निहिता वर्षपूगान्
वधायाजौ सत्कृता फाल्गुनस्य।
या वै प्रादात् सूतपुत्त्राय शक्रः
शक्तिं श्रेष्ठां कुण्डलाभ्यां निमाय॥
तां वै शक्तिं लेलिहानां प्रदीप्तां
पाशैर्युक्तामन्तकस्येव रात्रिम्।
मृत्योः स्वसारं ज्वलितामिवोल्कां
वैकर्त्तनः प्राहिणोद्राक्षसाय॥
तामुत्तमां परकायावहन्त्रीं
दृष्ट्वा सौतेर्बाहुसंस्थां ज्वलन्तीम्।
भीतं रक्षो विप्रदुद्राव राजन्।
कृत्वात्मानं विन्ध्यतुल्यप्रमाणम्॥
दृष्ट्वा शक्तिं कर्णबाह्वन्तरस्थां
नेदुर्भूतान्यन्तरीक्षे नरेन्द्र।।
ववुर्वातास्तुमुलाश्चापि राजन्।
सनिर्घाता चाशनिर्गां जगाम॥
सा तां मायां भस्म कृत्वा ज्वलन्ती
भित्त्वा गाढं हृदयं राक्षसस्य।
ऊर्द्ध्वं ययौ दीप्यमाना निशायां
नक्षत्राणामन्तराण्याविशन्ती॥
युद्ध्वा चित्रैर्विविधैः शस्त्रपूगै-
र्दिव्यैर्वीरो मानुषै राक्षसैश्च।
नदन्नादान् विविधान् भैरवांश्च
प्राणानिष्टांस्त्याजितः शक्रशक्त्या॥
इदञ्चान्यच्चित्रमाश्चर्य्यरूपं
चकारासौ कर्म्म शत्रुक्षयाय।
तस्मिन् काले शक्तिनिर्भिन्नमर्म्मा
बभौ राजन्। शैलमेघप्रकाशः॥
ततोऽन्तरीक्षादपतद्गतासुः
स राक्षसेन्द्रो भुवि भिन्नदेहः।
अवाक्शिराः स्तब्धगात्रो विजिह्वो
घटोत्कचो महदास्थाय रूपम्॥
स तद्रूपं भैरवं भीमकर्म्मा
भीमं कृत्वा भैमसेनिः पपात।
हतोऽप्येवं तव सैन्यैकदेश-
मपोथयत् स्वेन देहेन राजन्।॥
ततो मिश्राः प्राणदन् सिंहनादै-
र्भेर्य्यः शङ्खा मुरजाश्चानकाश्च।
दग्धां मायां निहतं राक्षसञ्च
दृष्ट्वा हृष्टाः प्राणदन् कौरवेयाः॥
ततः कर्णः कुरुभिः पूज्यमानो
यथा शक्रो वृत्रवधे मरुद्भिः।
अन्वारूढस्तव पुत्त्रं रथस्थं
हृष्टश्चापि प्राविशत् स्वं स्वसैन्यम्॥”)

घटोत्कचान्तक, पुं, (घटोत्कचस्य अन्तकः
संहारकः।) कर्णराजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

घटोद्भव, पुं, (उद्भवतीति उद्भवः घटः कलसः
उद्भवः उत्पत्तिस्थानं यस्य। यद्वा घटात्
उद्भवतीति। उत्+भू+अच्।) अगस्त्यमुनिः।
इति हेमचन्द्रः। २। ३६॥

घट्ट क चाले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-
पर०-अक० क्वचित् सक० सेट्।) टद्वयान्तः।
चालः स्खलनम्। क, घट्टयति मेघो वायुना। इति
दुर्गादासः॥

घट्ट, ङ चाले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-
अक० क्वचित् सक० सेट्।) टद्वयान्तः। ङ,
घट्टते। इति दुर्गादासः॥

घट्ट, पुं, (घट्टतेऽस्मिन्निति। घट्ट+“हलश्च।
३। ३। १२१। इति घञ्।) नद्यादौ स्नाना-
द्यर्थं प्रवेशस्थानम्। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमर-
भरतौ॥ घाट इति यस्य प्रसिद्धिः। जगात इति
ख्यातो वा। तत्पर्य्यायः। तीर्थ २। अव-
तारः ३। इति हेमचन्द्रः। ४। १५३॥

घट्टगा, स्त्री, (घट्टेति नाम्ना गीयते उदाह्रियते
इति। घट्ट+गै+क टाप् च।) नदीभेदः।
यथा,—
“मलापहा भीमरथी च घट्टगा
यथा च कृष्णा जलसाम्यतागुणैः।
मलापहा घट्टपयस्तथापि
पथ्यं लघु स्वादुतरं सुकान्तिदम्॥”
इति राजनिर्घण्टः॥

घट्टजीवी, [न्] पुं, (घट्टेन घट्टे देयतरपण्या-
शुल्कादिनेत्यर्थः जीवतीति। जीव+णिनि।)
वर्णसङ्करजातिविशेषः। पाटुनि इति भाषा। स
तु वैश्यायां रजकाज्जातः। इति विवादार्णव-
सेतुः॥

घट्टना, स्त्री (घट्ट+“ण्यासश्रन्थोयुच्।’ ३। ३।
१०७। इत्यस्य सूत्रस्य “घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति
वाच्यम्।” इति वार्त्तिकोक्त्या युच् टाप् च।)
चलनम्। (आङ् पूर्व्वकघट्टनाशब्दस्य प्रयोगो
यथा, माघे। १। १।
“रणद्भिराघट्टनया नभस्वतः
पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः॥”)
वृत्तिः। इति हेमचन्द्रः॥

[illegible] त। [illegible]न कलिक[illegible]म ॥ (तना [illegible]सट। [illegible]वा[illegible] [illegible]) [illegible] [illegible]। उ, वणिला [illegible]। इ[illegible] [illegible]। [illegible] ॥

[illegible] (घण्ट — [illegible]।) [illegible] [illegible]। [illegible]गुण। [illegible]। [illegible] त्वच। [illegible] ।

[illegible] पु (घण्ट + [illegible]।) [illegible]। [illegible] इति भाषा। अस्य [illegible]गुणा। [illegible]। [illegible]त्वम। पित्त[illegible]त्वञ्च। [illegible] ॥ घण्टकर्णोऽपि पाठः ॥

घण्टा, स्त्री (घण्टते [illegible] [illegible]भते, [illegible]। घट [illegible]च [illegible]टाप।) कांस्या[illegible]। यथा स्कान्दे।

[illegible] घण्टा [illegible]॥"

[illegible] घण्टा न [illegible]विना।

[illegible] वासुदेवस्य न स भागवतः स्मृतः ॥'

इति पद्मपुराणे पातालखण्डम् ॥

अथ घण्टामाहात्म्ययुक्तञ्च स्कान्दे ब्रह्म-[illegible]संवाद यथा —

स्नान[illegible]क्रियाकाले घण्टानादं करोति यः।

[illegible] वासुदेवस्य तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

[illegible] वर्षकोटिशतानि च।

वसन्ति देवलोके तु अप्सरोगणसेवितः ॥

सर्ववाद्यमयी घण्टा केशवस्य सदा प्रिया।

[illegible] पुण्यं यज्ञकोटिसमुद्भवम् ॥

[illegible] [illegible]गीतमङ्गलैः [illegible]।

[illegible] [illegible] जीवन्मुक्तो भवेद्धि सः ॥

[illegible] तु पूजाकाले हि सर्वदा।

[illegible] सर्ववाद्यमयी यतः ॥

सर्ववाद्यमयी घण्टा देवदेवस्य [illegible]भा।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन घण्टानादन्तु कारयेत् ॥

[illegible] मन्वन्तरशतानि च।

घण्टानादेन [illegible] प्रीतो भवति [illegible] ॥"[illegible]॥

[illegible]

'[illegible] घण्टामाहात्म्य[illegible]।

[illegible] मङ्गलो [illegible] ॥

मम [illegible] घण्टा [illegible] तिष्ठति।

[illegible] ॥

वैनतेया[illegible]।

ममाग्रे स्थापयेद्यस्तु [illegible] ॥

यस्तु [illegible] घण्टा [illegible]।

धूपे नीराजने स्नाने पूजाकाले विलेपने ॥

मासाग्रे प्रत्यहं वत्स। प्रत्येकं लभते फलम्।

मखायुत गोसहस्र[illegible]फलम् ॥

[illegible] पूजा सकला जायते धुवम्।

घण्टानादेन तुष्टोऽहं प्रयच्छामि स्वकं पदम् ॥

नागारिचिह्निता घण्टा रथाङ्गेन समन्विता।

वादनात् कुरुते नाशं जन्मज्वलभयस्य च ॥

गरुडेनाङ्किता घण्टा दृष्ट्वाश्च प्रत्यहं सदा।

प्रीतिं करोमि दैत्येन्द्र! [illegible] यथाधन ॥

[illegible] देवा प्रीति कुर्वन्त्य[illegible]।

सुपर्णो च यथा प्रीतः घण्टाग्रस्थसमाश्रितः ॥

स्कन्दे प्रकुर्वन्ति घण्टानादं सुभक्तितः।

[illegible] तु हरि कीर्तयन्ति [illegible] ॥'

[illegible] च।

[illegible] शिखरे सचक्रं स्थापयेत्तु यः।

[illegible] शिखा स्थापितं [illegible] ॥

सचक्र[illegible] [illegible]लानि [illegible]

[illegible] [illegible] ॥

[illegible] प्रलीयन्ते घण्टानादं कृतं [illegible]।

[illegible] मुनीन्द्राणां पितृ[illegible] भवेत् ॥

अभावे वैनतेयस्य चक्रस्यापि [illegible]।

घण्टानादेन भक्तानां प्रसादं कुरुते हरिः ॥

[illegible] भवद्भिश्च घण्टा नागारिसंयुता।

[illegible] तत्र [illegible] सर्पविषसमुद्भवम् ॥

यस्य घण्टा गृहे नास्ति शङ्खश्च पुरतो हरेः।

[illegible] भागवत [illegible] गीयते तस्य देहिनः ॥"

"[illegible] भगवान् प्रीतिं घण्टा [illegible]।

[illegible] [illegible]परि संहिता।

[illegible] पुराणादिष्वनन्तं प्रशस्यते ॥'

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ६ विलासः ॥

(घण्टयति दीप्यते कुसुमादिभिरिति। घटि+अच। स्त्रियां टाप्।) घण्टापाटलिवृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥ अतिबला। नागबला। इति राजनिर्घण्टः ॥(अतिबलानागबलाघण्टापाटलिशब्देष्वासां विवृतिः यथायथं ज्ञातव्या ॥)

घण्टाक, पु (घण्टयति दीप्यते स्वकुसुमैरिति। घाट+अच टाप्। घण्टा तया घण्टेति आख्यत्वेन कायतीति। घण्टा+कै+क।) घण्टापाटलिवृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥

घण्टाकर्ण, पु, (घण्टावत् कर्णौ यस्य।) शिवगणविशेषः। घे टु इति ख्यातः। यथा,—

घण्टाकर्णो गणः श्रीमान् शिवस्य[illegible] ॥"

इति शिवपुराणम् ॥

तस्य पूजाविधिर्यथा,—

"चैत्रे मासि च संपूज्यो घण्टाकर्णो घटात्मकः।

आरोग्याय [illegible] सकाम्या तत्र [illegible] ॥"

पूजामन्त्रो यथा—

"घण्टाकर्ण। महावीर। सर्वव्याधिविनाशन ॥

विस्फोटकभये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वे रविसंक्रान्तिप्रकरणम् ॥

(काश्मीरस्थक्षेत्रविशेषः। यथा काश्मीरखण्डे। ७३। १७५।

"इयं हि चित्रघण्टेशी घण्टाकर्णस्य [illegible] ॥')

घण्टापथ, पु, (घण्टानां उपलक्षणात् घण्टादिनादितानां पन्थाः। 'ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे।" ५। ४। ७४। इति अः।) घण्टोपलक्षितानां हस्त्यादीनां पन्थाः। इति भरतः ॥ ग्राममध्ये प्रधानमार्गः। यथा,—

"दृष्टधन्वन्तरी राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः ॥"

इति चाणक्यम्।

तत्पर्यायः। संसरणम् २। वर्त्तं संसरणं

[illegible] पुरस्कृत्य [illegible] उपनिष्कराणि [illegible]तिम्। इत्यमरः। २। २। १८ ॥

घण्टापाटलि, पु (घण्टा चासौ पाटलिश्चेति [illegible]।) वृक्षविशेषः। घण्टापारल [illegible] भाषा ॥ तत्पर्यायः। गोलीढः २ झाटलः [illegible] ४ मुष्कक ५। इत्यमरः। २। [illegible]। ५८। गोलिहः ६ घण्टा ७ पाटलिः ८। इति टीका। [illegible] ६ क्षारश्रेष्ठकः १ [illegible]। इति रत्नमाला। पाटली ११ [illegible] १२ झाट १३ [illegible] [illegible]रवापती ॥ तीक्ष्णः १ [illegible] १४। इति रत्नकोषः ॥ मोचकः १६ काठपाटली १७ ज्वालाख्याली १८ काचस्थली १८। इति भाव-प्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्याया मुष्ककशब्दे द्रष्टव्याः ॥

घण्टाबीज, क्ली, (घण्टेव बीजमस्य।) जय-पाल। इति राजनिर्घण्टः ॥

घण्टारवा, स्त्री (घण्टारववत् रवः पक्वफलेषु यस्याः। यद्वा, पक्वेषु फलेषु घण्टेव रौतीति। रु ल ध्वा+अच।) वृक्षविशेषः। [illegible]। इति वनस्थ इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः। शणपुष्पिका २। इत्यमरः। २। ४। १७ ॥ शणपुष्पी ३। इति भरतः ॥

घण्टाली, स्त्री, (घण्टा अलति पर्याप्नोति शब्देनेत्यर्थः। अल पर्याप्तौ+"कर्मण्यण्।' ३। २। १। इत्यण्। स्त्रियां ङीप् च। यद्वा घण्टा आली सहचरी यस्याः शब्दसाद्दृश्यात् तथात्वम्।) कोशातकी। इति राजनिर्घण्टः ॥ झिङा इति भाषा ॥ (घण्टायाः आली श्रेणी।) घण्टाश्रेणी च ॥

घण्टाशब्द, क्ली (घण्टाया शब्द इव शब्दो यस्य।) कांस्यम्। इति हेमचन्द्रः। ४। ११५ ॥

घण्टिका स्त्री, (घण्टा+अल्पार्थे कन् ततष्टाप् अत इत्वं। घण्टिका क्षुद्रघण्टा तद्वत् आकृतिरस्त्यस्याः। अर्श आदित्वादच्।) लम्बिका। तालुमूलस्थजिह्वा। इति राजनिर्घण्टो [illegible] चन्द्रश्च ॥ (गलरोगविशेषः। अस्य स लक्षणचिकित्सितं यथा—

"तिलपिष्टिलगतोऽदिमेवातिद्रवादपि।

नवोदितं कफजो जायते घण्टिकागदः ॥

जिह्वाम्ल कण्ठसन्धो श्लेष्मरक्तसमुद्भवा।

तेनास्य शोषो जडता ज्वरो मन्दश्च जायते ॥

शिरोव्यथा रुचिस्तन्द्रा तथास्यजडता भवेत्।

तज्ज्ञया कण्ठमध्ये तु सपीत्वा रक्तवर्णिका ॥

परिस्रुता तथा रक्तं तदा विस्रावणं हितम्।

वचाञ्च मरिचं क्षाराचूर्णं तत्र निधापयेत् ॥

मर्द्दनं स्यात् कण्ठदेशे तेन ग्रन्थिर्विलीयते।

धान्यनागरकौस्तवचान्यप्रोधशुङ्गकाः ॥

क्वाथः खेदो घण्टिकायाः सुखे गण्डूषधारणम्।

गते च घण्टिकामार्गे रक्तश्लेष्मविकारजा ॥"

इति घण्टिकारोगः ॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चचत्वारिंश-त्तमेऽध्याये ॥)

घण्टिनीबीज, क्ली, (घण्टिनीव बीजं यस्य ।) जयपाल । इति राजनिर्घण्टः ॥

घण्टु, पु (घण्टयति दीप्यते इति । घटि दीप्तौ + "कन्वादेश ।" इति उणादिकोषटीकाकृत स्वेनैव उ ।) गलघण्टा । प्रताप । इत्युणादि कोष ॥

घण्टेश्वर, पु (घण्टाना घण्टाकर्णादिगणविशेषाणा ईश्वर प्रभु ।) देवताविशेष । स तु मङ्गल पुत्र । व्रणदाता च । घेंट इति भाषा ॥ यथा, "मङ्गलस्य प्रिया मेधा तस्या घण्टेश्वरो महान् । व्रणदाता च तेजस्वी विष्णुतुल्यो बभूव ह ॥" इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

घड्डु, पु (घणिति शब्दं कुर्व्वन् डयते उड्डीयते इति । डी नभोगतौ + बाहुलकात् ड ।) भ्रमर । इति सक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥

घन, क्ली (हन्यते ताड्यते यत् इति । हन + "मूर्त्तौ घन ।" ३ । ३ । ७७ । इति अप घना-देशश्च ।) कांस्यतालादिक वाद्यम् । इत्यमर । १ । ७ । ४ ॥ कांस्यताल करताल इति ख्यात आनद्ध काहलादय । इति सार-सुन्दरी ॥ मध्यमनृत्यम् । इति मेदिनी । ने । २ ॥ नाड़ । इति हेमचन्द्र ॥ लौहम । इति राज निर्घण्ट ॥

घन, पु, (घनति दीप्यते इति । घन दीप्तौ + अच् ।) मेघ । (यथा महाभारते । १ । १३७ । २४ । "तत स्निग्धाङ्कुरियं दृष्ट्वा रङ्गावलोकिनम् । भास्करोऽप्यनयन्नाश समीपोपगतान् घनान् ॥") मुस्ता । ओघ । दार्ढ्य । विस्तार । (हन्यते वध्यतेऽनेन । हन + "मूर्त्तौ घन ।" ३ । ३ । ७७ । इति अप घनादेशश्च ।) लौहमुद्गर । इति मेदिनी । ने । ३ ॥ (यथा भारवि । १८।१। "धनुरपास्य सबाणधिमङ्कर प्रतिजघान घनैरिव मुष्टिभि ॥") शरीरम् । कफ । अभ्रकम् । इति राज निर्घण्ट ॥ सजातीयाङ्कत्रयस्य पूरणम् । यथा "समद्विघातश्च कृति प्रदिष्टा स्थाप्यो घनोऽन्त्यस्य ततोऽन्त्यवर्ग । आदित्रिनिघ्नस्तत आदिवर्ग-स्त्र्यन्त्याहतोऽथादिघनश्च सर्व्वे ॥" इति लीलावती ॥ (वेदपाठविशेष । यथा,— "जटासुक्ता विपर्य्यस्य घनमाद्रुमनेनीषिणा ॥")

घन, त्रि, (हन्यते इति । हन + अप घना देशश्च ।) निविड । ततपर्य्याय । निरन्तर २ सान्द्र ३ । इत्यमर । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा रघु । ८ । ९१ । "स तथेति विनेतुरुदारमते प्रतिगृह्य वचो विससर्ज्ज मुनिम् । तदलब्धपद हृदि शोकघने प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरो ॥") दृढ । इति मेदिनी । ने । ४ ॥ (यथा, रघु । ११ । ११८ ।

'ययकार विवर शिलाघनं ताडकोरसि स रामसायक ॥') पूर्ण । (यथा महाभारते । १ । १ । ८ । "निखिलप्रयते श्याम ...... ॥") सम्पुट । इति शब्दरत्नावली ॥ (...... पु । यथा, पञ्चतन्त्रे । ...... । "........ ।") घनकफ, पु, (घनस्य मेघस्य कफ इव ।) करका । इति त्रिकाण्डशेष ॥

घनकाल, पु (घनस्य मेघस्य बाहुल्यं यो द्व काल ।) वर्षा ऋतु । इति शब्दरत्नावली ॥

घनगोलक, पु (घनस्य नानाखनिजस्य गोल । स इव कायति प्रकाशते इति । कै + क — 'आतोऽनुपसर्गे क ।' ३ । २ । ३ । इति क ।) सुवर्णरजताभ्यां मिलितस्य तद्धातुम ।) मिश्रित रजतसुवर्णम् । इति हेमचन्द्र । । ११२ ॥ मिश्रित सोणा रूपा इति भाषा ॥

घनजम्बाल, पु (घन सान्द्रो जम्बाल इव) कर्दमविशेष ।) चुल्लक । इति त्रिकाण्डशेष ॥

घनज्वाला, स्त्री, (घनस्य मेघस्य ज्वाला दीप्ति प्रस्फुरणमित्यर्थ ।) मेघदीप्ति । वज्रादि । इति शब्दरत्नावली ॥

घनतरल, पु, (घनताया निविडताया स्थलात पक्षाप्नोतीति । अल पक्षाप्तौ + णक ।) सारङ्ग पक्षी । इति जटाधर ॥

घनतोल, पु (घन मेघ अभिलक्षीकृत्य स्वमुख तोलयति ऊर्द्ध्वमुखीभवतीत्यर्थ । तुल उन्माने + अच ।) चातकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

घनद्रुम, पु (घन काण्टकाकीर्णत्वान्निविडो द्रुमो वृक्ष ।) विकण्टकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

घननाभि, पु, (घनस्य मेघस्य नाभिरिवाश्रयस्थान मिव । मेघस्य धूमयोनित्वादेव तथात्वम् ।) धूम । इति शब्दरत्नावली ॥

घनपत्र, पु (घनानि निविडानि पत्राणि यस्य ।) पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्ट ॥

घनपाषण्ड, पु, (घनेन मेघेन मेघध्वनिनेत्यर्थ । पाषण्ड इव । मेघध्वनिश्रवणेन उन्मत्ततयास्य तथात्वम ।) मयूर । इति शब्दमाला ॥

घनफल, पु (घनानि बहुतया ...... फलानि यस्य ।) विकण्टकवृक्ष । इति राज-निर्घण्ट ॥

घनमूल, क्ली, (घनस्य सजातीयाङ्कत्रयपूरणस्य मूलम् आद्यम् ।) पूरितसजातीयाङ्कत्रयस्या द्याङ्क । यथा । नवघनस्य मूल त्रय इत्यादि ॥ करणसूत्र यथा,—

"आद्य घनस्थानमथाघने द्वे पुनस्तथान्त्याद् घनतो विशोध्य । घन पृथकस्थ पदमस्य कृत्या त्रिघ्न्या तदाद्य विभजेत फलन्तु ॥ पङ्क्त्या न्यसेत्तत्कृतिमन्त्यनिघ्नीं त्रिघ्नीं त्यजेत्तत्प्रथमात् फलस्य ।

घन तदाद्यात् घनमूलमेवं पङ्क्तिर्भवेदेवमत पुनश्च ॥" इति लीलावती ॥

घनरस, पु (घन दृढ रसो यस्य ।) मोरट । इति राजनिर्घण्ट ॥

घनरस, पु (घन सान्द्रो रस ।) सान्द्रनिर्यास । (घनो रसो यस्य ।) मोरट । (घनस्य मेघस्य रस ।) जलम् । कर्पूरम् । पीलुपर्णी । सान्द्रस्निग्धरस । इति मेदिनी । से । ५१ ॥ जले क्लीबलिङ्गोऽपि । यथा ...... । घनरसमयमब्धेरक्षतमक्षतम् ......

घनवल्लिका, स्त्री (घनस्य मेघस्य वल्लिका लता इव ।) विद्युत । इति हारावली । ५८ ॥

घनवह्नि, स्त्री (घना घनरसा अस्या लता ।) ...... । इति रत्नमाला ॥ (......)

घनवात, पु (घनो निविडो वात ।) ...... । इति ...... । ५ । ...... ॥

घनवास, पु (घनस्तीव्रो वासो गन्धो यस्य ।) कुष्माण्ड । इति हारावली । ८७ ॥

घनवाहन, पु (घन इव शुभ्र वाहन यस्य । शुभ्र-वृषवाहनत्वादस्य तथात्वम् ।) शिव । इति हेमचन्द्र । २ । १११ ॥ (घनो मेघ वाहन यस्य ।) इन्द्र । मेघवाहन इत्यमरटीकायां भरत ॥

घनश्याम, त्रि (घनो मेघस्तद्वत् श्याम श्याम वर्ण ।) निविडकृष्णवर्ण । मेघतुल्यश्यामवर्ण । योगरूढिरयं शब्द श्रीरामकृष्णयोर्वाचक । इति कश्चित् तत्र पु । यथा, महानाटके । "अथ राम । घनश्याम । चुम्बामि मुखपङ्कजम् । यदि जीवामि शोकेन पुनर्द्रक्ष्यामि ते मुखम् ॥" 'समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुण्डलम् । हेमाम्बर घनश्याम श्रीवत्सश्रीनिकेतनम् ॥' इति श्रीभागवतम् ।

घनसार, पु (घन इवानेकवर्णत्वात् ...... सारो यस्य ।) कर्पूरम् । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४० अध्याये । "पीतजलेन घनसारघनस्रिग्धमेदमविशन्ति ॥" यथाच महाभागवतस्तोत्रे । ६ । "दिक्कान्ताघनसारचन्दनरसासारे ...... ॥" घनो निविड सारो यस्य ।) ...... पारद । इति मेदिनी । रे । २४ ॥ दक्षिणावर्त्त । (घनस्य मेघस्य सार ।) जलम् । इति धरणी ॥

घनस्कन्ध, पु, (घनो दृढ स्कन्धो यस्य ।) कोशाम्रवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

घनस्वन, पु, (घनो मुस्ता तद्वत् सुष्ठु ...... प्राप्नोतीति । स्वन यतु प्राप्तौ + अच ।) तण्डुलीयशाक । इति राजनिर्घण्ट ॥ (घनस्य मेघस्य स्वन ।) मेघशब्दश्च ॥

घना, स्त्री, (घन + टाप ।) माषपर्णी । रुद्र-जटा । इति राजनिर्घण्ट ॥

घनाकरः, पुं (घनानां मेघानामाकरः ।) वर्षाकालः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनाघनः, पुं (हन्तीति । हन यङ्+पचाद्यच् । "हन्तेर्घत्वञ्च ।" ६ । १ । १२ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या द्वित्वम् आत् चाभ्यासस्य ।) इन्द्रः । घातुकमत्तहस्ती । वर्षुकमेघः । इत्यमरः ३ । ३ । ५८ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ० । ५ । ... नि घनाघनयवर्च्छितः प्रलापवता सुमान ... पयोधरैरतिशिशिरस्पर्श कराः ... पम ॥") ... इति जटाधरः ॥

घनाघना, त्रि, निरन्तरः । (हन्तीति । हन+अच् । "हन्तेर्घत्वञ्च ।" इति द्वित्वम् आत् चाभ्यासस्य ।) घातुकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, ... । १ । १ । ७ । १ ।

"आसु शिशान वृषभो न भीमो
घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ॥")

घनाघना, स्त्री (घनाघन+टाप् ।) काकमाची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

घनात्ययः, पुं (घनानां मेघानामत्ययो नाशो यस्मिन् ।) शरत्काल । इति हेमचन्द्रः । २ । ७२ ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ।
"... आग्नेयीनामुपशमो हेमन्ते ग्रीष्मिकाना ... वातिकानां घनात्यये स्वभाव एव ॥"

हेमन्तिकं दोषचयं वसन्ते
प्रवाहयेत् ग्रैष्मिकमभ्रकाले ।
घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक्
प्राप्नोति रोगान् ऋतुजान्न जातु ॥"
इति चरके शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

घनामयः, पुं (घनो दृढ आमयो यस्मात् ।) खर्ज्जूरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनाम्लः, पुं (घनो निविड अम्लरसः ।) वास्तूक शाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनाश्रयः, पुं (घनानां मेघानामाश्रयः ।) आकाशम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ७७ ॥

घनोदधिः, पुं (घनानां लोहमुद्गराणामुदधि रिव । लोहमुद्गरप्रचुरतया यत्रास्य तथात्वम् ।) नरकभेदः । इति हेमचन्द्रः । ५ । २ ॥

घनोपलः, पुं (घनस्य मेघस्य उपलः ।) करका । इति हेमचन्द्रः । २ । ८ ॥ (करकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

घम्ब गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर सक सेट ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । घम्बति । इति दुर्गादासः ॥

घरट्टः, पुं (घर घर्घर इति शब्देन अटति भ्राम्यतीति । अट+निपातनात् द्वित्वे साधुः ।) पेषणी । इति पुराणम् ॥ जाता इति भाषा ॥ (यथा श्रीकण्ठचरिते । ६ । ६३ ।

"उल्लसमतशवलवघटपदचक्राच्चक्र
धतप्रोञ्छत्वक्कुसुमसाविरभूक्षतानाम् ।
मानस्य पञ्चाननाद्यञ्च सद्ध्यैव पेष्टुं
तत् चक्षमाङ्कधघरट्टविलासमासीत ॥")

घर्घटः, पुं (घर्घ इत्यस्फुटशब्द अटति गच्छतीति । अट+अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) मत्स्यविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ ट्याङ्रा इति भाषा ॥

घर्घरः, पुं (घर्घरिति अव्यक्त ध्वनिविशेषं रातीति । रा+"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) पर्व्वतद्वारम् । द्वारम् । उलूकः । नद विशेषः । स्वरभेदे त्रि । इति मेदिनी । रे । १५१ ॥ ध्वनिः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । १ । ७ ।
"चण्डेर्च्चमरुनिर्घोषैर्घर्घरैः श्रुतवान् ध्वनिम् ॥")
हास्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ८१ ॥ तुषा नलः । इति भूरिप्रयोगः ॥

घर्घरकः, पुं (घर्घर एव । स्वार्थे कन् ।) घर्घर नदः । यथा राजनिर्घण्टे ।
"प्रोक्तो घर्घरके जलं रुचिकरं सन्तापशोषापहं
पथ्यं वह्निकरं तथाच बलदं दोषाङ्गदृष्टिप्रदम् ॥"

घर्घरा, स्त्री, (घर्घ इत्यव्यक्तशब्दं रातीति । रा+कः स्त्रियां टाप् ।) क्षुद्रघण्टिका । वीणा भेदः । इति मेदिनी । रे । १५१ ॥ (गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २८ । ५७ ।
"घुर्घुरा पिङ्गलतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना ॥")

घर्घरिका, स्त्री (घर्घरैव । स्वार्थे कन् । अत इत्वञ्च ।) क्षुद्रघण्टिका । भृष्टधान्यम् । नदी विशेषः । नालिकाखण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥ वाद्य प्रभेदः । इति विश्वः ॥

घर्घुरा, स्त्री (घुर ध्वानौ+क्विप् । घुघुरा ध्वनि विशेषेण गायतीति । गै+ड । निपातनात् गस्य घत्वम् ।) यमकीटः । इति रत्नमाला ॥ घुर घुरिया इति भाषा ॥

घर्ब्ब गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां पर सक सेट ।) रेफोपधः । घर्ब्बति । इति दुर्गा दासः ॥

घर्म्मः, पुं (घरति क्षरति अङ्गादिति । घृ क्षरणे +"घर्म्मः ।" उणा । १ । १४८ । इति मनप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) श्रमवारि । अङ्गजलम् । घाम इति भाषा ॥ (यथा, आर्य्या सप्तशत्याम् । २१२ ।
"दयितस्पर्शोन्मीलित
घर्म्मजलस्खलितचरणनखलाक्षे ॥")
तत्पर्य्यायः । निदाघः २ स्वेदः ३ । इत्यमरः । १ । ७ । २३ ॥ स्विन्नः ४ । इति जटाधरः ॥ स्रवणम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य निदानं स्वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (घरति क्षरति स्वेदः शरीरादनेन इति । घृ+करणे मन् ।) आतपः । ग्रीष्मः । उष्मा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर तन्त्रे ६४ अध्याये ।
"सरांसि सरितो वापि वनानि रुचिराणि च ।
चन्दनानि पराद्ध्यानि स्रजः सकमलोत्पलाः ॥
तालवृन्तानिलाहारास्तथा शीतगृहाणि च ।
घर्म्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥"

घर्म्मदोषः, पुं (घर्म्मस्य स्वेदस्य दोषः विकृतिः ।) स्वेदस्य विकारः । तस्यौषधं यथा —

"मन्दोष्णलोध्रनीवारपवनं कनकस्य च ।
तैलोद्वर्त्तनतश्चास्य हरेद्घर्म्मप्रसारिकाम् ।
लवणेनाथवा चैव घर्म्मदोषस्य नाशनम् ॥
इति गारुडे १६४ अध्यायः ।

घर्म्मविचर्च्चिका, स्त्री, (घर्म्मजाता या विचर्च्चिका । घर्म्मात् ग्रीष्मकालात् जनिता विचर्च्चिका वा ।) घर्म्मविचर्च्ची । घर्म्मचर्च्चिका । घामाचि इति भाषा ॥ यथा, प्रयोगामृते ।
"स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति कोपशोकभयैस्तथा ।
तत स्वेदः प्रवर्त्तेत दौर्गन्ध्यं घर्म्मचर्च्चिका ॥
रात्रिकालितरणोत्या यतो घर्म्मविचर्च्चिका ॥"
अस्याश्चिकित्सा स्वेदशब्दे द्रष्टव्या ॥

घर्म्मान्तः, पुं, (घर्म्मस्य निदाघकालस्य अन्तो यत्र ।) वर्षाकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मेघदूते । १ । ६ ।
"घर्म्मान्ते मे विगणय कथं वासराणि व्रजेयुः ॥"
वर्षाकालविवरणोऽस्य विशेषो बोध्यः ॥)

घर्म्मान्तकामुकी, स्त्री, (घर्म्मान्ते वर्षासु कामुकी कामार्त्ता । वर्षाकाले हि अस्या मैथुनस्पृहा भवतीति प्रसिद्धिः । यद्वा, घर्म्मान्तं वर्षाकालं कामयते इति । कम+उकञ् स्त्रियां ङीप् ।) बलाका । इति राजनिर्घण्टः ॥

घर्षणं, क्ली (घृष+भावे ल्युट् ।) घर्षः । घषा इति भाषा ॥ यथाह माधवकरः ।
"घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम् ।
उषाश्रावान्वितं तद्धि घृष्टमित्यभिधीयते ॥"

घर्षणालः, पुं (घर्षणी घर्षणाय वा अलति पर्य्याप्नोति । अल+अच् ।) शिलापुत्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोडा इति भाषा ॥

घर्षणी, स्त्री (घृष्यते इति । घृष+कर्म्मणि ल्युट् । टित्वात् ङीप् च ।) हरिद्रा । इति त्रिकाण्ड शेषः ॥ (विवृतिरस्या हरिद्राशब्दे ज्ञातव्या ॥)

घष इ ङ क्षरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म अक सेट ।) आद्यस्वरी । इ, घंष्यते । ङ घषते । अथ केचिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

घस, इ ङ क्षरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म-अक-सेट ।) इ घंस्यते । ङ घसते । अथ केचिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

घस ऌ औ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां पर सक अनिट् ।) ऌ, अघसत् । औ घस्ता । इति दुर्गादासः ॥

घसिः, पुं (घस भक्षणे+भावे इन् ।) आहारः । इति हेमचन्द्रः ॥ (तथाच वैदिके ।
"घसिना मे मास पृकथा जठरे मे नाभि वीन् ॥")

घस्मरः, त्रि, (घस ८"सृघस्यदः क्मरच् ।" ३ । २ । १६० । इति क्मरच् ।) अद्मरः । भक्षकः । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ४० । ३६ ।
"गौर्य्यो बृहत्यो निर्ह्रीका मद्रिका कम्बलावृताः ।
घस्मरा नष्टशौचाश्च प्रायः इत्यनुशुश्रुम ॥")

घसः, क्ली, (घस+रक् ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

—— पु (घसति भक्षयति अचकाम्म। घस + क।) निप। ञिसे त्रि। इति मेदिनी।रे।२॥ (यथा पञ्चदशप्राम।६।१८५।
रात्रिघक्तो सुश्रितो गायुन्मीलननिमीलनो।
तयोभावमनोराज्ये इन कुटिलगाविसो॥”)

—— टी (घन + ड। हस्य घलम। टाप च।) काञ्ची। घार। इति मेदिनी। घे।१॥

घाट पु घटते सङ्गच्छते शिरोऽनेन देहे इत्यथ। घट + करणे घञ।) घाटा। इति शब्दरत्नावली॥ (घाटा अस्यास्तीति। “अश् आदिभ्यो ऽच।” ५।२।१२७। इत्यच। घाटायशिष्टे, त्रि। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽथ॥)

घाटा, स्त्री (घाटा विद्यतेऽस्मिन इति घाट ततः टाप।) ग्रीवापश्चाद्भाग। घाड इति भाषा॥ तत्पर्याय। अवटु २ कृकाटिका ३। इत्यमर॥ शिर पश्चातसन्धि। इति राजनिघण्ट॥ घाट ५ कृकाटी ६। इति शब्दरत्नावली॥ घाटिका ७। इति शब्दचन्द्रिका॥
(“नोषास्तु दुष्टास्त्रय एवमन्या
सपीव्य घाटा सुरुजा सुतीव्राम॥”
इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम॥)

घाटिका, स्त्री (घाटा + स्वार्थे कन। टापि अत इत्वम।) घाटा। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा पञ्चतन्त्रे गङ्गदत्तप्रकरणे। ।२५। “अथ कूपमासाद्यारघट्टघाटिकामार्गेण सर्पस्तेनात्मना स्वालय नीत॥”)

घाण्टिक पु (घण्टया चरतीति। चरतीति ठक।) यो बहुभिर्मिलित्वा स्तुति पठति स। यो देवताग्रे घण्टाघातेन शसति स आवश्यक। इति स्वामी। इति सारसुन्दरी॥ (यदुक्तम। राज्ञ प्रबोधसमये घण्टाशिल्यास्तु घाण्टिका।’) तत्पर्याय। चाटिक २। इति भरत॥ चाक्रिक ३। इत्यमर।२।८।९७॥ अन्यच्च।
मिलिता बन्दिनो ये तु भवयु स्तुतिकारका।
चाक्रिकास्ते निगदिताश्चक्रिका अपि कुत्रचित॥
घण्टावाद्यस्तावका य घाण्टिका घण्टिकाश्च ते।”
इति शब्दरत्नावली॥
धुस्तूरश्च। इति हारावली।१ ७॥

घात, पु, (हन + करणभावादौ घञ। “हनस्तोऽचिण्णलो।” ७।३।३२। इति हन्तेस्तकारोऽन्तादेश। “हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु।” ७।३।५४। इति कुत्वञ्च।) काण्ड। प्रहार। इति मेदिनी। ते।१७॥ (यथा, गो रामायणे।६।६८।२४।
“मुष्टिभि पार्ष्णिघातैश्च बाहुघातैश्च शोभने।
घोरैर्जानुप्रहारैश्च नयनाक्षिमपीडने॥”)
अङ्कपूरणम। यथा। “समद्विघातश्च घन प्रदिष्ट।” इति लीलावती॥ (वध। यथा पञ्चतन्त्रे।१।३१२।
“शत्रे शत्रुमपि प्राप्त विश्वस्तमकुतोभयम।
यो हन्यात तस्य पाप स्याच्छतब्राह्मणघातजम॥”

क्षुरकर्म। यथा मनु।६।७७।
‘ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने॥’
‘ग्रामघाते ग्रामदुर्गे लुण्ठनेऽभि।” इति कुल्लूकभट्ट॥ न्यायदुष्टाया हानिवा। यथा याज्ञवल्क्य।२।१९२।
“मायायाञ्चैव महिषी शस्यघातस्य कारिणी॥”
भङ्ग। उच्छेदनिवा। यथा पञ्चतन्त्रे।१।सञ्जीवककथायाम। ‘प्रोवाच भो शेषभाग अयुक्त मया पापेन कृत सञ्जीवकव्यापादनम। यस्माद् विश्वासघातान्न्यन्नास्ति पापतरम॥”)

घातक त्रि (हन्तीति। हन + ण्वुल। णिति तान्तादेशे कुत्वम।) हननकर्त्ता। यथा —
“गौरीमाधवयोर्भक्ता राधिका शिवसन्निधौ।
इन्दु कुमुदहन्ता च सूर्य कमलघातक॥’
इति विदग्धमुखमण्डनम॥
(तथा च मनु।५।५१।
‘सस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातका॥’)

घातन क्ली, (हन + णिच + भावे ल्युट।) हननम। वध। यज्ञार्थपशुवध। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा महाभारते।२।४४।६।
“पशुवद्घातन वा मे दहन वा कटाग्निना॥’)

घातन, त्रि, (हन्ति मारयतीति। हन + कर्त्तरि ल्युट स्वार्थे णिच।) वधकर्त्ता। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति॥ (केचित्तु एतस्य प्रामादिकत्वमुक्तम। “हन्तेर्युद्धाद्यन्तयोर्घत्वतत्वे।” ५।४२। इत्युणादिसूत्रेण हन्तेर्युनिष्पत्ते आद्यन्तयोर्घत्वतत्वे घतन। इत्युक्तत्वात। अत सुधीभिश्चिन्त्यम।)

घाति, पु (हन + इण।) पक्षिबन्धनम। इत्युणादिकोष॥ प्रहरणम। इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्ति॥

घातिपक्षी, [न] पु, (घाति घातक पक्षीति कर्म्मधारय।) श्येनपक्षी। इति हारावली। ८६॥

घातुक त्रि (हन्तीति। हन + “लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ।” ३।२।१५४। इति उकञ।) हिंस्र। क्रूर। इत्यमर।२।१।४७॥ (यथा अथर्ववेदे।१२।४।७।
“तत किशोरा म्रियन्ते वत्साश्च घातुको वृक॥”)

घात्य त्रि (हन्यतेऽसौ हन्तुमर्हा य इत्यर्थ। हन + ण्यत।) हननयोग्यम। इति व्याकरणम॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।३।२२८। “ततो मम सुखघात्या सञ्जाता॥”) [हेमचन्द्र॥

घार पु, (घृ सेचने + घञ।) सेचनम। इति

घार्त्तिक, पु, (घृतेन निवृत्त। इति ठञ।) घृतपूर। इति हेमचन्द्र॥ (घृतसयुक्ते त्रि। यथा पञ्चतन्त्रे।५।३५॥ “अन्यस्य घार्त्तिकभोजन दत्तम॥”)

घास, पु, (घस्यतेऽसौ पशुभिरित्यर्थ। घस + कर्म्मणि घञ।) गवादिदनीयतृणविशेष। तत्पर्याय। यवसम् २। इत्यमर।२।५।१६७॥ यवस ३ जवस ४। इति भरत॥ यवासम ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।४।५३।

घासि पु (घसति भक्षयति हव्यमिति। घस + “नानघासभ्दामिग।” उणा०।१३ इति इण।) अग्नि। इति त्रिकाण्डशेष॥ (यथा ऋग्वेदे।१।१२।१४। [न्यञ्चस्तु॥’)
“यच्च पपौ यच्च घासि जघास सर्वा तानि अपि

घिण इ ङ ग्रहणे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा आत्म सक सेट।) इ घिण्यते। ङ घिणते। जिघिणत। इति दुर्गादास॥

घु, ङ ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा आत्म अक अनिट।) ङ घवते। इति दुर्गादास॥

घु, पु (घुङ ध्वनौ + भावे बाहुलकात डु।) ध्वनि। इति जटाधर॥

घुट ङ ल्ट परिवर्त्ते। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा आत्म अक सेट।) परिवर्त्तो गतागत प्रत्यागमन विनिमयो वा। ङ घोटते नदी। ल्ट अघुटन। इति दुर्गादास॥ (यथा कविरहस्ये१४६।
“यस्य व्याघोटते दण्डो नाक्रतार्थ कृतस्वन॥’)

घुट, शि प्रतिहतौ। इति कविकल्पद्रुम॥ (तुदा-पर-सक सेट।) शि, घुटति अघुटीत शत्रु शूर। जुघोट। इति दुर्गादास॥

घुट, पु, (घुट प्रतिहतौ + सञ्ज्ञाया अच।) चरणग्रन्थि। इति हेमचन्द्र॥ [कोष॥

घुटि स्त्री (घुट + इन।) गुल्फ। इति द्विरूप-

घुटिक पु (घुट + ठन।) गुल्फ। इति हेमचन्द्र॥ [मर।२।६।७२॥

घुटिका, स्त्री, (घुटिक + टाप।) गुल्फ। इत्य

घुटी स्त्री (घुट + इन। “कृदिकारादक्तिन।’ इति ङीष।) गुल्फ। इति द्विरूपकोष॥

घुड शि व्याघाते। इति कविकल्पद्रुम॥ (तुदा-पर सक सेट।) शि घुडति अघुडीत। इति दुर्गादास॥

घुण, ङ भ्रमणे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा आत्म सक सेट।) ङ घोणते। इति दुर्गादास॥

घुण इ ङ गत्यो। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा आत्म-सक सेट।) इ, घुण्यते। ङ घुणते जोघुण्यते। इति दुर्गादास॥

घुण श भ्रमणे। इति कविकल्पद्रुम॥ (तुदा पर-अक सेट।) श, घुणति घोणिता। इति दुर्गादास॥

घुण, पु, (घुणति काष्ठ भक्षयन काष्ठाभ्यन्तरे भ्राम्यतीति। घुण भ्रमणे + “इगुपधज्ञाप्रीकिर क।” ३।१।१३५। इति क।) काष्ठकृमि। (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने। ६ अध्याये। “घुणोपहतकाष्ठवेणुनलनालीशुष्कालाबुमुखेष्विव्यस्य॥”) तत्पर्याय। काष्ठवेधक २। इति सिद्धान्तसग्रहटीकाया भरत॥ काष्ठलेखक २। इति भूरिप्रयोग॥

घुणवल्लभा, स्त्री, (घुण वल्लभो यस्या। घुणस्य वल्लभा वा।) अतिविषा। इति भावप्रकाश॥ (व्यवहारोऽस्या यत्र तद्यथा,—
“कुटजत्वकफल तार्क्ष्य माक्षिक घुणवल्लभाम्।
पिबेत्तण्डुलतोयेन————————”
इति वाभटे चिकित्सास्थानेऽष्टमेऽध्याये॥)

घुण्ट पु (घुष्यते घार्य्यतेऽनेन। घुट+ नेरैक निपातनात् मुम् च।) गुल्फः। इति शब्दमाला॥ [हेमचन्द्र॥

घुण्टक पु (घुण्ट+स्वार्थे कन।) गुल्फः। गाग घाण्टक, क्ली, (घुण्ट इव कायतीति। कै+ क।) वनस्पतिविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ विलगुटे इति भाषा॥ [नानार्थकोष॥

घुण्ड पु (घोषते भ्राम्यतीति।) भ्रमर। इत्यु

घुर श ध्वान। भीमार्थे। इति कविकल्पद्रुम॥ (तुदा पर अकं सेट।) भीमो भयानकरसस्तस्य शब्दो निमित्त हेतुरिति यावत् भीमार्थ। घुरति व्याघ्रो मनुष्याणा भयजनको भवतीत्यर्थ। घुर भीमार्थाक्तशब्दयोरिति प्राञ्च। आर्त्त इति शब्दविशेषणमिति रमानाथ। घुरत्वार्त्त च कुरत इति शब्दानुक्तौ भट्टमल्ल। घोरिता। इति दुर्गादास॥

घुर्घुर पु (घुरति मनुष्याणा भयजनको भवतीति। घुर+उरच। तत घुरो भयानकात् जन्तोरपि घुर भयानक। एतद्गुणेन प्राणघो स्मृतु सम्भवादन् तथात्वम्।) कीटविशेष। घुर वुरिया इति भाषा॥ तत्पर्याय। यमकीट २। इति त्रिकाण्डशेष॥ घर्घरा ३। इति रत्नमाला॥ (शूकरशब्द। इति चिन्तामणि॥)

घुर्घुरी, स्त्री (घुर्घुर शूकरशब्दवदव्यक्तशब्द सोऽस्या अस्तीति। घुर्घुर+"अर्श आदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७। इत्यच्। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) जलजन्तुविशेष। तत्पर्याय। स्वनकिरा २। इति त्रिकाण्डशेष॥

घुलञ्च, पु, गन्धपुष्का। इति रत्नमाला॥ गड गड इति भाषा॥

घुलघुलारव पु, (घुल घुल इत्यव्यक्तमारावतीति। आ+रु+अच्।) पारावतभेद। इति राजनिघण्ट॥

घुष इ ङ वधे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा-आत्म सक सेट।) वध कान्तिरिति। इ, घुष्यते। ङ, घुषते चन्दन गात्रम्। इति दुर्गादास॥

घुष, इर वधे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा परसक सेट।) इर, अघुषत अघोषीत। इति दुर्गादास॥

घुष कि इर शब्दे। स्वने इति यावत्। विशब्दे। इति कविकल्पद्रुम॥ (चुरा पक्षे भ्वा पर सक सेट।) विशब्द इह कथन आविष्करण नानाशब्दकरण वा आङ्पूर्वक सततक्रन्दने। इति तट्टीका॥ कि, घोषयति घोषति गूढमर्थमभियुक्त। नानाशब्दे वाद्य घोषयति द्वारि यस्य कश्चिदुपन्त। इति हलायुध। इर अघुषत अघोषीत। घुष किरनुवर्त्तते। कि आघोषयति आघोषति शोकार्त्त सतत क्रन्दतीत्यर्थ। इति दुर्गादास॥

घुषित, त्रि (घुष्यते स्म इति। घुष विशब्दे+ क्त। "घुषिरविशब्दने।" ७।२।२३। इति

शब्दनार्थ इट्।) शब्दितम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

घुष्ट, त्रि (घुष्यते स्म इति। घुष+ क्त। "घुषिरविशब्दने" इत्यनेन विशब्दनार्थत्वाभावात् निपातनात् साधु।) शब्दितम्। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, हरिवंशे। ७३।

'हससारसघुष्टेषु कारण्डवरुतेषु च॥'

शब्दान्तरार्थ तु 'घुषिरविशब्दने।' ७।२। २३। इति नेट्। "घुष्टा रज्जु।" इति सिद्धान्तकौमुदी।॥)

घुसृण, क्ली (घुष्यते स्मर्यते इति भाव। घुष+ बाहुलकात् ऋणक। पृषोदरादित्वात् साधु। यद्वा घुष्यत कान्तिविशिष्ट क्रियते शरीर मनेन। घुषि अर्दे+क्वणच्।) कुङ्कुमम्। इति त्रिकाण्डशेष॥ (यथा कार्शीखण्डे। ६।५७। "घुसृणापिञ्जरतनुर्वरा घनरस्ना॥"

यथा च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।

"चन्दनं घुसृणोपेत कस्तूरिकासमायुतम्।

न चोष्ण न च वा शीत वषाकाल तदिष्यते॥"

इति घुसृणकुसुम॥)

घूक पु (घू इत्यव्यक्तशब्द कायति शब्दायते इति। घू+कै+क।) उलूक। इति हेमचन्द्र। ४।३६॥

घूकारि पु (घूकस्य पेचकस्य अरि शत्रु।) काक। इति हेमचन्द्र। ४।३८८॥

घूकावास, पु, (घूकाना पेचकाना आवासो वास स्थानम्।) शाखोटवृक्ष। इति राजनिघण्ट॥

घूर, य ङ इ हिंसावयोहान्यो। इति कविकल्पद्रुम॥ (दिवा-आत्म सक अक च सेट।) दीर्घा। य ङ, घूर्य्यते। इ, घूर्ण। वयोहानिर्गतवयो भाव। इति दुर्गादास॥

घूर्ण, ज श भ्रमणे। इति कविकल्पद्रुम॥ (तुदा उभ-अक सेट।) ज, घूर्णति घूर्णते। श, घूर्णती घूर्णन्ती। इति दुर्गादास॥ (यथा गोरामायणे। ४।१५।२५।

"स तु वालो रणात बालताडनविह्वल।

गुरुभारसमाक्रान्तश्चचाल च जुघूर्ण च॥")

घूर्ण पु (घूर्णति स्रोतपत्तिभूमौ घूर्णाकारेण सम्भवतीति। घूर्ण+अच्। घूर्णाकारेण जायमानत्वात् तथात्वम्।) शैलसम्भवरक। इति शब्दचन्द्रिका॥ गीमा इति भाषा॥ (घूर्ण+ भावे अच्।) भ्रमणम्॥ (विघूर्णिते, त्रि। यथा, भागवते। ७।२।२।

"आह चेद रुषा घूर्ण सदष्टदशनच्छद॥")

घूर्णन क्ली, (घूर्ण+भावे ल्युट्।) भ्रमणम्। तत्पर्याय। चक्रावर्त्त २ भ्रम ३ भ्रान्ति ४ भ्रमि ५ घूर्णि ६। इति हेमचन्द्र। ६।१५५॥ (यथा, गीतगोविन्दे। ६।११।

"अलमौलिघनमौलिघूर्णनचलन्मन्दारविस्रसनसम्भाकर्षयदृष्टिहर्षवशमद्भामङ्ग कुरङ्गीदृशाम॥")

घूर्णमान, त्रि (घूर्ण इवाचरतीति। घूर्ण+ क्यङ्। ततो शानच्। मुगागम।) भ्राम्यमाण। यथा कलापग्रामपुरादासरे।

"इन्द्रासुरविवाद घनाघनसत्तमान्याति प्रोतासपक्षात्तुलालतया घूर्णायमानचरणम्॥

घूर्णि, स्त्री, (घूर्ण+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा। ४।११७। इति भावे इन्।) घूर्णनम्। इति हेमचन्द्र। ६।१५५॥

घूर्णित, त्रि, (घूर्णते स्म इति। घूर्ण+क्त।) भ्रमित। तत्पर्याय। प्रचलायित २। इत्यमर। ३।१।३०॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २।१।

"मदघूर्णितवक्त्रोऽर्थ्यं सिन्दूरैश्छुरयन् महीम।

हेरम्ब पातु वो विघ्नान् स्वतेजोभिर्दहन्निव॥")

घूर्णमान त्रि, (घूर्णन्त इति। घूर्ण+णिच्+कर्म्मणि शानच।) भ्राम्यमाण। यथा महानाटके।

'भो कन्या पञ्चतस्था बहुकुसुमयुता वायुना घूर्ण्यमाना।'

अणिजन्ते तु घूर्णमाना इत्येव स्यात्। यथा हरिवंशे ८८।२६।

"भ्रमन्त घूर्णमानश्च स्तुति देवा प्रचक्रिरे॥")

घृ सेके। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा पर सक अनिट।) घरति तरु मेघ। इति दुर्गादास॥

घृ, क सेके। छादने। इति कविकल्पद्रुम॥ (चुरा पर सक अनिट।) क, घारयति। इति दुर्गादास॥

घृ, र लि भासि। सेके। इति कविकल्पद्रुम॥ (ह्वा पर-अक अनिट।) र वैदिक। लि जघर्त्ति घृत दीप्यते घरति वेत्यर्थ। इति दुर्गादास॥

घृण इ ङ ग्रहणे। कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा आत्म सक सेट।) इ, घृण्यते। ङ, घृणते जरी घृण्यते। इति दुर्गादास॥

घृण, द ञ उ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुम॥ (तना उभ-अक सेट। उदित्वात् क्त्वावेट।) द ञ घृणोति घर्णोति। घृणुते घर्णुते। उ, घर्णित्वा घृत्वा। इति दुर्गादास॥

घृणा, स्त्री (घ्रियते सिच्यते हृदयमनया। घृ सेके+बाहुलकात् नक्। स्त्रियां टाप्। दयारसेन हि हृदय सिक्तमिवार्द्र भवतीति तथात्वम्।) करुणा। (यथा किरातार्ज्जुनीये। १५।१२।

"मन्दमस्यन्निषुलता घृणया मुनिरेष व।

प्रणुदत्यागतावज्ञ जघनेषु पशूनिव॥" *॥

घ्रियते आच्छाद्यते गुणादिकमनयेति।) जुगुप्सा। तत्पर्याय। अक्षनम २ ऋतीया ३ ऋणीया ४। इत्यमर। ३।२।३२॥ रीङ्ग्या ५ ऋणिया ६ ह्रिणीया ७ ऋणीया ८। इति तट्टीका॥ (यथा रघु। ११।१७।

"ता विलोक्य वनितावधे घृणा

पत्रिणा सह मुमोच राघव॥")

घृणावास, पु (घृणाया आवास।) कुष्माण्ड। इति त्रिकाण्डशेष॥ घृणायुक्ते त्रि॥

घृणि पु, (जिघर्त्ति दीप्यते इति। घृ+"घृणि पृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि।" उणा। ४। ५२। इति निप्रत्ययेन निपातनात् साधु।) किरणः। इत्यमरः। १। ३। ३३॥ सूर्य्यः। (घरति सिञ्चतीति। घृ सेके+नि गुणाभावश्च।) जलम्। इति मेदिनी॥ (जिघर्त्ति दीप्यते इति अनपत्त्या दीप्तिशालिनि, त्रि। यथा, भागवते। ७। २। ७। 'तस्य त्यक्तस्वभावस्य घृणेर्मायावनौकसः॥")

घृत, पुं क्ली, (जिघर्त्ति क्षरतीति। घृ+"अञ्जिघृसिभ्यः क्तः।" उणा। ३। ८९। इति क्तः।) पक्वनवनीतम्। घि इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। आज्यम् २ हविः ३ सर्पिः ४। इत्यमरः। २। ९। ५२॥ पवित्रम् ५ नवनीतकम् ६ अमृतम् ७ अभिघारः ८ होम्यम् ९ आयुः १० तैजसम् ११। इति राजनिर्घण्टः॥ आजम् १२। यथा,—

'घृतोऽस्त्री आजमाज्यञ्च सर्पिः स्यादमृतं हविः।"

इति जटाधरः॥

तस्य गुणाः। बुद्ध्यग्निशुक्रौजोमेदःस्मृतिकफकारित्वम्। वातपित्तविषोन्मादरोगशोषालक्ष्मीज्वरनाशित्वम्। मासादष्टगुणगुरुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ रसायनत्वम्। स्वादुत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। शीतवीर्य्यत्वम्। पापनाशित्वम्। अल्पाभिष्यन्दित्वम्। कान्तितेजोलावण्यस्वरायुर्हितबलकारित्वम्। पवित्रत्वम्। गुरुत्वम्। उदावर्त्तशूलानाहव्रणक्षयवीसर्परक्तनाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। रूक्षत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ *॥ अथ गव्यघृतस्य गुणाः। विशेषेण चक्षुर्हितत्वम्। शीतत्वम्। वातपित्तकफालक्ष्मीपापरक्षोनाशित्वम्। शुक्राग्निस्वादुपाकमेधालावण्यकान्त्योजस्तेजोवृद्धिवयःस्थितिबलायुर्हितकारित्वम्। गुरुत्वम्। पवित्रत्वम्। सुमङ्गल्यत्वम्। रसायनत्वम्। सुगन्धित्वम्। रोचनत्वम्। चारुत्वम्। सर्व्वाज्येषु गुणाधिकत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ बह्निस्मृतिपुष्टिवपुःस्थैर्य्यकारित्वम्। श्रमोपशमनत्वम्। हृद्यतमत्वम्। बहुगुणत्वञ्च॥*॥ माहिषघृतगुणाः। उत्तमत्वम्। धृतिसौख्यकान्तिबलवर्णचक्षुर्हितकारित्वम्। वातश्लेष्मगुदनामग्रहणीविकारनाशित्वम्। मन्दानलोद्दीपनत्वम्। नवगर्भतः परमहृद्यत्वम्। मनोहारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वादुत्वम्। पित्तरक्तनाशित्वम्। शीतत्वम्। श्लेष्मशुक्रवृद्धिकारित्वम्। गुरुत्वम्। स्वादुपाकित्वञ्च॥ *॥ छागीघृतगुणाः। अग्निचक्षुर्हितबलकारित्वम्। कासश्वासक्षयेषु हितत्वम्। कटुपाकित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ कफनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ मेषीघृतगुणाः। पित्तमेदस्कारित्वम्। योनिदोषे शोषे कफे अनिले च प्रशस्तत्वम्। रूक्षत्वम्। दुर्नामोन्मादनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ पाके लघुत्वम्। पित्तकोपकारित्वम्। शोफे कम्पे च हितत्वञ्च॥ *॥ मेडकघृतगुणाः। अतिगौरवात् सुकुमारदेहिवर्ज्यत्वम्। बुद्धिपाटवहरत्वम्। बलकारित्वम्। उरोवपुषो विस्रगन्धकारित्वञ्च॥ ॥ हस्तिनीघृतगुणाः। कफपित्तविषक्रिमिनाशित्वम्। कषायत्वम्। लघुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। तिक्तत्वम्। वह्निकरत्वञ्च॥ +॥ वडवाघृतगुणाः। कटुत्वम्। मधुरत्वम्। कषायत्वम्। जठराग्निदीपनत्वम्। बाल्यप्रदत्वम्। मूर्च्छापहारित्वम्। गुरुत्वञ्च॥ +॥ गर्द्दभीघृतगुणाः। अग्निबलकारित्वम्। मूत्रदोषकफनाशित्वम्। पाके लघुत्वम्। कषायत्वम्। उष्णवीर्य्यत्वञ्च॥ +॥ उष्ट्रीघृतगुणाः। मधुरत्वम्। विपाके कटुत्वम्। शीतलत्वम्। कुष्ठक्रिमिविषवातकफगुल्मोदरनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ शोथनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ +॥ नारीघृतगुणाः। चक्षुर्हितरुचिकारित्वम्। पथ्यत्वम्। मन्दाग्निदीपनत्वम्। पाके लघुत्वम्। सर्व्वामयविषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ प्रमेहनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ ॥ दुग्धभवघृतगुणाः। ग्राहित्वम्। शीतलत्वम्। नेत्ररोगकारित्वम्। पित्तदाहास्रमदमूर्च्छाभ्रमानिलनाशित्वञ्च॥ +॥ ह्यस्तनदधिजघृतं तदेव हैयङ्गवीनम्। तस्य गुणाः। चक्षुर्हितत्वम्। दीपनत्वम्। रुचिबलकारित्वम्। बृंहणत्वम्। वृष्यत्वम्। विशेषाज्ज्वरनाशित्वञ्च॥ +॥ वर्षाद्दूर्द्ध्वं पुराणस्य तस्य गुणाः। त्रिदोषमूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादापस्मारतिमिरनाशित्वम्। इति भावप्रकाशः॥ मदशिरःकर्णादिजरोगभ्रान्तिनाशित्वम्। व्रणस्य शोधनत्वम्। रोपणत्वञ्च। आयुर्वृद्धिशरीरदृढतासौकुमार्य्यकान्तिस्मृतिबलकारित्वम्। बाल्ये तरुणे वार्द्धके चातिवत्सलत्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ प्रतिश्यायामकासजीर्णज्वरसर्व्वरोगनाशित्वम्। श्रेष्ठत्वम्। धातुसाम्यकारित्वञ्च॥ +॥ तस्य लक्षणम्।

"उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम्।
लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम्।
यथा यथा भवेज्जीर्णं गुणवत् स्यात्तथा तथा॥"

कांस्यपात्रे दशदिनस्थितं घृतं त्याज्यम्। इति राजवल्लभः॥ औषधघटितपक्वघृतस्य पर्य्यवेक्ष्य षण्मासपर्य्यन्तं तिष्ठति। इति वैद्यकपरिभाषा॥

("शस्तं धीस्मृतिमेधाग्निबलायुःशुक्रचक्षुषाम्।
बालवृद्धप्रजाकान्ति-सौकुमार्य्यस्वरार्थिनाम्॥
क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनाम्।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम्॥
स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परम्।
सहस्रवीर्य्यं विधिभिर्घृतं कर्म्मसहस्रकृत्॥"

इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥

"विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तकफापहम्।
चक्षुष्यं बलकृन्मेध्यं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम्॥"

इति गव्यघृतम्॥

"आजं सन्दीपनीयञ्च चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्।
कासे श्वासे क्षयेऽर्शे तु लघुपाकं कफापहम्॥"

इत्याजघृतम्॥

"वातपित्तसमं स्वच्छं गुणात् माहिषमुत्तमम्।
मधुरं गुरु विष्टम्भि भवेदल्पगुणात्मकम्।"

इति माहिषघृतम्।

'औष्ट्रं कटु तत् पाके शोषक्रिमिविषापहम्।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम्॥

इत्यौष्ट्रघृतम्॥

"पाके लघ्वाविकं सर्पिः सर्व्वरोगावघापहम्।
वृद्धिं करोति चास्थ्नाञ्च वाश्मरीशर्करापहम्॥

इत्याविकं घृतम्॥

"वृद्धिं करोति देहाग्निर्लघु पाके विषापहम्।
चक्षुष्यं दीपनञ्चापि वातदोषनिवारणम्।
वृद्धिं करोति चास्थीनां तत् प्रोक्तञ्च विषापहम्।'

इत्यश्वीघृतम्॥

"कफेऽनिले योनिदोषे शोषे पित्तेषु तद्धितम्।
बालानां क्षीणानाञ्च चक्षुष्यं सर्पिः स्यादमृतोपमम्॥

इति नारीघृतगुणाः।

"तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहघ्नं पयसो घृतम्॥

इति क्षीरोद्भवघृतम्॥

'दोषापहं वह्निमन्दत्वञ्च
मूर्च्छाक्षिकोन्मादकर्णाक्षिशूल।
शोफापस्मारयोनिदोषे व्रणेषु
शस्तं सर्पिर्जीर्णमेव तु नाम स्यात्॥
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षाधितं घृतम्।
यथा यथा जरां याति गुणवत् स्यात्तु तत्तथा॥'

इति जीर्णघृतगुणाः॥

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्यायः॥

"स्मृतिबुद्ध्यग्निशुक्रौजःकफमेदोविवर्द्धनम्।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम्॥
सर्व्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः।
सहस्रवीर्य्यं विधिभिर्घृतं कर्म्मसहस्रकृत्॥
मदापस्मारमूर्च्छायशोषोन्मादगरज्वरान्।
योनिकर्णशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति॥

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्यायः॥

"विशेषतः पुराणञ्च घृतं तत् पाययेद्भिषक्।
त्रिदोषघ्नं पावनत्वात् विशेषादग्रहमपहम्॥
गुणकर्म्माधिकं स्थानादास्वादात् कटुतिक्तकम्।
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम्॥
लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्व्वग्रहापहम्।
मेध्यं विरेचनश्रेष्ठं प्रपुराणमतः परम्॥
नासाध्यं नाम तस्यास्ति यत् स्याद्वर्षशतस्थितम्।
दृष्टं स्पृष्टमथाघ्रातं तद्धि सर्व्वग्रहापहम्।
अपस्मारग्रहोन्मादवतां शस्तं विशेषतः॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने चतुर्द्दशेऽध्यायः॥

"घृतन्तु सौम्यं शीतवीर्य्यं मृदु मधुरमल्पाभिष्यन्दि स्नेहनमुदावर्त्तोन्मादापस्मारशूलज्वरानाहवातपित्तप्रशमनमग्निदीपनं स्मृतिमतिमेधाकान्तिस्वरलावण्यसौकुमार्य्यौजस्तेजोबलकरमायुष्यं वृष्यं मेध्यं वयःस्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभिवर्द्धनं पाप्मालक्ष्मीप्रशमनं विषहरं रक्षोघ्नञ्च॥
विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम्।
चक्षुष्यमग्र्यं बल्यञ्च गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम्॥
आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्।

क श्व स न्यं चापि पथ्य पार्श्वे च तनवु ॥
मधुर रक्तं पत्तघ्न गुरुपाकं कफावहम् ।
...पित्तप्रशमनं तुष्टिं माहिष घृतम् ॥
आजं कटुरसं पाकं शोफक्रिमिविषापहम् ।
...पन कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥
... लघ्वग्निक सपिन च पित्तप्रशमनम् ।
...पाण्डौ शोथे प्राश कासे च शस्तितम् ॥
पाके ल...वाथ्यं क्षयार ... ।
...पन दद्रुघ्नं विशा...जनम् ॥
चक्षुष्यमग्र्यं क्षीराज्जु साप स्याद्... पमन ।
...द्धि करोति ... लघुपाकं विषापहम् ॥
...ाय ... निक्तमं ... लघु ।
...न्ति ... कुष्ठ... ॥"

...पुन ... रक्तपित्तभ्रममूर्च्छा-
...पस्मार ... । सापमस्तु मधुरं सरो
या ... शिरसा शूलघ्नो बस्तिनस्यादि
... । साप ... मर कटु
...पाकं ... मूर्च्छामेदोऽन्माद उन्न
ज्वरगरशोषापस्मारयोनिश्रोत्राक्षिशिरःशूलघ्न
...पन बस्तिनस्याक्षिपूरणेषु प्रदिष्टम् । भवन्ति
चात्र ।

पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत् ।
मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥
...प्रदग्रस्या...व वतसराद्युषित घृतम् ।
रक्षोघ्नं कुम्भसपि स्यात् परतस्तु महाघृतम् ॥
पेय महाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिके ।
बल्यं पवित्र मेध्यञ्च विशेषात्तिमिरापहम् ॥
सर्व भूतघ्नं ... प्रशस्यते ॥'
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥ ॥
...ो सा...लनं । इति मेदिनी । न । १७ ॥)

...ात्र (जयति ...यत ... मिश्रलीति
... । घ+ 'अचि...' उणा । ३ ।
... ।) दीप्त । सचक्र । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

घृतकरञ्ज, पु (घृतमिव करञ्ज । घृतवद्वर्णा-
...तुल्यस्य तथात्वम् ।) करञ्जभेदः । घिया
करमचा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । प्रकीर्य २
पूतिपर्णः ३ स्निग्धपत्र ४ तपस्वी ५ विषारि ६
विरोचन ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । वातग्रहसव्वरोगान्ध्यविषव्रणनाशित्वञ्च ।
इति राजनिघण्टः ॥

घृतकुमारिका, स्त्री, (घृतेन घृतसदृशरसेन
कुमारिका सुन्दरी बालिकेव वा । गृहपाल्य-
त्वात् तथात्वम् ।) घृतकुमारी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (यथास्या पर्य्याया ।
"कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ॥"
गुणाश्च यथा —
"कुमारी भेदिनी शीता तिक्ता नेत्र्या रसायनी ।
मधुरा बृंहणी बल्या वृष्या वातविषप्रणुत् ॥
गुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिकफज्वरहरी हरेत् ।
ग्रन्थ्यग्निदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वगामयान् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

घृतकुमारी स्त्री (घृतेन घृतवद्रसेन कुमारी
सुन्दरी । यद्वा कुमारी कन्येव । गृहे पालित-
त्वात् तथात्वम् ।) स्वनामख्यातगुल्मः । घिकु-
मारी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुमारी
गृहिणी २ सहा ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
कन्यका ५ तापसपत्रिका ६ स्थलेरुहा ७ मृदु ८
कन्या ९ बहुपत्रा १० अमरा ११ अजरा १२
कण्टकप्रावृता १३ वीरा १४ भृङ्गेष्टा १५ विपु-
लस्रवा १६ ब्रह्मघ्नी १७ तरुणी १८ रामा १९
कपिला २० अम्बुधिस्रवा २१ सुकण्टका २२
स्थलकन्दा २३ गृहकन्या २४ । अस्या गुणाः ।
हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । मदगन्धित्वम् । कफपित्त-
कासविषश्वासकुष्ठनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च ।
इति राजनिघण्टः ॥ भेदकत्वम् । नेत्रहित-
त्वम् । मधुरत्वम् । बृंहणत्वम् । शुक्रबलकारि-
त्वम् । वातगुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिज्वरग्रन्थ्यग्निदग्ध-
विस्फोटपित्तरक्तत्वग्रोगनाशित्वञ्च । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (कुमारीशब्देऽपि विवरणमस्या ज्ञेयम् ॥)

घृततैलादिकल्प पु, (घृततैलादीनां रोगविना-
शकपक्वघृततैलादीनां कल्पो विधि ।) रोग-
नाशकतैलादिविधिकथनम् । यथा ।

धन्वन्तरिरुवाच ।

'घृततैलादि वक्ष्यामि शृणु सुश्रुत । रोगनुत् ।
शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्चला ॥
अभया गुडुची चैव अटरूषकवाकुची ।
एतैरक्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कण्टकार्या रसप्रस्थं क्षीरप्रस्थसमन्वितम् ।
एतद्ब्राह्मीघृत नाम स्मृतिमेधाकरं परम् ॥१॥
त्रिफलाचित्रकवलाभिर्निर्गुण्डीनिम्बवासका ।
पुनर्नवा गुडुची च बृहती च शतावरी ॥
एभिस्तु यथालाभं सर्व्वरोगविमर्द्दनम् ॥ २ ॥
क्वाथेन तत्कषाये तु तैलस्याढकं पचेत् ॥
कल्कैर्म्मुकुलमञ्जिष्ठाचन्दनागुरुपद्मकैः ।
सुरदारुपिप्पलीकुष्ठैलागुरुकर्पूरैः ॥
गन्धमांसीवीरिकैश्च वीरादैर्व्वाप्यलम् ।
एतत्कृतं सिद्धं तैलमिदं स्नाने पाने च शुभम् ॥
सर्व्ववातविकारांस्तु सर्व्वानेतान् व्यपोहति ।
तैलमेतत् प्रशमयेद्बलाख्यं राजवल्लभम् ॥ ३ ॥
शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थं तथैव च ।
शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं बला ॥
चन्दनं तगरं कुष्ठं मांसी चांशुमती तथा ।
एतैः कर्षसमैः कल्कैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कुब्जवामनपङ्गूनां बधिरव्यङ्गकुब्जिनाम् ।
वायुना भग्नगात्राणां ये च सीदन्ति मैथुने ॥
जराजर्ज्जरगात्राणामाध्मानसुखशोषिणाम् ।
अङ्गगताश्चापि ये वाता शिरोगतास्तु ये ॥
सर्व्वास्ते नाशयत्याशु तैलेनैव स्नाहुप्राङ्गकम् ।
नारायणमिदं तैलं विष्णुनोक्तं रुगर्द्दनम् ॥ ४ ॥
पृथक् तैलं घृतं कुर्य्यात् समस्तैरौषधैः पृथक् ।
शतावर्या गुडूच्या वा चित्रकेण रोचनायुतः ॥
निर्गुण्ड्या वा प्रसारण्या कण्टकार्य्या रसा-
दिभि ॥

नया वाजिगन्धया वापि वाराह्या फलत्रिके
शाल्मल्या चैव तुलसीकाभृङ्गराजेन माकण्डना
... त्रिवृता वरुणादिभिः ।
वाटिका मत्स्यकेनापि चव्य स्यात् ... गुन
...तन मधुना नापि युक्तं खण्डगुडादिभि ।
...न कटुकैर्युक्त यथालाभस्च रोगनुत् ॥ ५ ॥
चित्रकाद्या ...तामलघ्नहृद्यपारकम् ।
...ाश्च बाल्यगणिकासप्तपर्णसुवर्चिकाम् ॥
ज्योतिष्मतीश्च सभृङ्ग्यं तैल क्षीरे विपाचयेत् ।
... ... भृङ्ग ...गदरे ॥
शोधनं रोचनञ्चैव सव्वर्णकरं परम् ।
चित्रकाद्य महातैलं सर्व्वरोगप्रभञ्जनम् ॥ ६ ॥
अजमोदा ससिन्दूरा हरितालं निशाद्वयम् ।
क्षारद्वय फेनयुतमार्द्रक सरलोद्भवम् ।
इन्द्रवारुण्यपामार्गकदल्यै कन्दलै समैः ॥
एभि सर्षपज तैलमनग्निस्थ योजितम् ।
स्त्रियाः स्तना प्रचेयन्तस्तीरेण शतम् ॥
अजमोदादिकं तैल गण्डमाला व्यपोहति ।
विरुध्यस्तु पचेत् पक्व पक्वश्वैव विशोधयत् ॥
रोपणं कटुतावञ्च तैलमानेन कारयेत् ।
अजमोदादिक तैलं महावीर्य्यश्च रोगनुत् ॥"७॥
इत्यादिमहापुराणे गारुडे १७८ अध्याय ॥

घृतदीधिति, पु (घृतेन प्रदीप्ता दीधिति किरणा
यस्य । घृताहुत्या वह्निवृद्धनात्तस्य तथात्वम् ।)
वह्नि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतपर्णक पु, (घृतयुक्तमिव पर्ण पत्र यस्य ।
कप ।) घृतकरञ्ज । इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतपूर पु, (घृतेन पूर्य्यते इति । पुरी ड य
पूरी + कप्रत्ययः । प्रचुरघृतपूर्णत्वादस्य
तथात्वम् ।) पिष्टकविशेष । यथाह राजवल्लभ ।
"मर्द्दिता समिता क्षीरनारिकेलघृतादिभि ।
अवगाह्य घृते पक्वा घृतपूरोऽयमुच्यते ॥
घृतपूरो गुरुर्वृष्यः कफकृद्रक्तमांसदः ।
रक्तपित्तहरो हृद्यः स्वादुः पित्तहरोऽनिल ॥"
तत्पर्य्याय । पिष्टपूर २ घृतवर ३ घार्त्तिक ।
इति हेमचन्द्र । ३ । ६४ ॥ (अस्य पाक-
प्रकारादि यदुक्तं चिन्तामणौ ।
"क्षीरेण मर्द्दित चूर्ण गोधूमानां सुगालितम् ।
विस्ताय्य सर्पिषा पाच्य कटाहेऽथ सितान्वितम् ॥
घृतपूरोऽयमुद्दिष्टः कर्पूरमरिचान्वित ॥"
नारिकेलजो यथा —
"समिता मर्द्दिता क्षीरे नारिकेलसितान्वितैः ।
अवगाह्य घृते पाच्या घृतपूरोऽपर स्मृत ॥"
दुग्धजो यथा,—
"पाकपिण्डीकृतं क्षीरं शुद्ध राचूर्णमिश्रितम् ।
घृतपूरविनिर्म्माण कारयेत् खलु सर्पिषि ॥"
शालिभवो यथा,—
"सुशालिपिष्टं दुग्धस्तु क्वथितं वस्त्रगालितम् ।
खण्डयुक्तं घृते पक्वं घृतपूरो भवेदयम् ॥"
कसेरुभवो यथा,—
"कसेरुचूर्ण नि क्षिप्य पाकपिण्डीकृते पय ।
निर्म्माणं घृतपूराणां शर्करासहितं भवेत् ॥"

आम्रजो यथा —

पक्वाम्रस्य रसे तप्ते रसस्थनलपिष्टकं ।
अन्यत्कारयेद्योऽसौ घृतपूरो यदृच्छया ॥
नारिकेलस्य पिष्टं हि खण्डं चण्डं तत् स्मृतम् ।
योजितं यो विशेषोऽत्र तत्राख्यामस्य सञ्ज्ञितं ॥
घृतपूरो गुरुर्वृष्यो हृद्यः पित्तानिलापहः ।
सद्यः प्राणप्रदो बल्यः सुरुच्योऽग्निप्रदीपनः ॥
शृङ्गाटकसुखानामप्येवं स्यात् घृतपूरकः ।
विचार्य वस्तुसंयोगं तद्गुणानपि चाहरेत् ॥")

घृतपूरकः पु, (घृतेन पूर्ण इव कायतीति । कै+क ।) करञ्जवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतमण्डलिका स्त्री (घृतस्य मण्डलं समूहः । तदिव निर्यासः अस्याः अस्या वा अस्तीति । घृतमण्डल+"अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतमण्डा, स्त्री, (घृतमण्डवत् निर्यासोऽस्त्यस्याः । 'अर्श आदिभ्योऽच ।"५ । २ । १२७ । इत्यच ।) वायसोलीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ माकड़ छाता इति भाषा ॥

घृतवरः, पु (घृतमेव वरं बाहुल्यात् प्रधानं यत्र ।) घृतपूरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥

घृता स्त्री, (घृतवत् निर्यासोऽस्त्यस्याः । "अर्श आदिभ्योऽच ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच ।) घृतमण्डा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

घृताची, स्त्री (घृतेन अन्नेन अञ्चति तृप्तिं गच्छतीति । अन्च+क्विप । नलोपे स्त्रियां ङीप । सर्वथा मनुष्याहारवर्जितानां देवजातीनां अन्नतमयघृतभोजनं महाभारतपुराणादिप्रसिद्धम् ।) अप्सरोविशेषः । इति हलायुधः ॥ (यथा विष्णुपुराणे । १ । ९ । ११ ।
'घृताचीप्रमुखा ब्रह्मन् ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥"
गायत्रीस्वरूपा महाशक्तिः । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४६ ।
"घनारिमण्डला घूर्णा घृताची घनवेगिनी ॥")

घृताचीगर्भसम्भवा, स्त्री, स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः ॥

घृताह्वः, पु, (घृतस्य आह्वा आख्या यस्य । यद्वा, घृतेन आह्वयते स्पर्द्धते स्वगन्धेन इति । आ+ह्वे+क ।) सरलद्रवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतेली, स्त्री (घृते इलति तद्भक्षणाय तत्र स्वपितीति । इल स्वप्ने+अच । गौरादित्वात् ङीष ।) कीटविशेषः । तैलपायिका इति केचित् ॥ तत्पर्य्यायः । पिङ्गकपिशा २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७३ ॥

घृतोदः पु, (घृतमिव स्वादु आकृत्या शुभ्रं वा उदकं यस्य । उदकस्योदादेशः ।) घृतसमुद्रः । यथा, "एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेन घृतोदेन यथा पूर्व्वः कुशद्वीपः ।" इति श्रीभागवते । ५।२३॥

घृष, उ सङ्घर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट । उदित्वात् क्त्वावेट ।) उ घर्षित्वा घृष्ट्वा । घर्षति चन्दनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

घृष्टः, त्रि (घृष+कर्म्मणि क्त ।) घर्षितः । घसा इति भाषा ॥ यथा । घृष्टं चन्दनम् । गन्धः ॥ इति उद्भटतत्त्वम् ॥ (यथाच काशीखण्डे ।८।५ । 'घृतको घृषतांसां घृष्टपादारविन्दानि ।)

घृष्टिः स्त्री, (घर्षणमिति । घृष+कर्म्मणि क्तिच ।) वाराही । चामर आलु इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ४ । १५१ ॥ (घृष+भावे क्तिन ।) घर्षणम् । स्पर्द्धा । अपराजिता । (घृष्टिं नीन । घृष+कर्त्तरि क्तिच ।) शूकरः । इति मेदिनी । टे । १७ ॥

घृष्टिला स्त्री (घृष्टिं घर्षणं लातीति । ला+क ।) चित्रपर्णिका । पृश्निपर्णी । इति रत्नमाला ॥

घृष्विः पु स्त्री (घर्षति इति । घृष सङ्घर्षे+"घृषिघृष्विरुक्पीति ।" उणा० । ४ । ५८ । इति क्विप्रत्ययेन निपातनात् सिद्धः ।) शूकरः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (भावे+क्विन । घर्षणम् । यथा ऋग्वेदे । १ । ७७ । ४ । "प्र व शर्द्धाय घृष्वये ।" 'घृष्वये शत्रुघर्षणाय युक्ताय ।" इति भाष्यम् ॥)

घेण्टुलिका, स्त्री, कौष्णादनम् । इति रत्नमाला ॥ घेचु इति भाषा ॥ (यथा वैद्यकरत्नमालायाम् । "कौष्णादनं घेण्टुलिका ॥")

घोट, पु स्त्री, (घोटते परिवर्त्तते इति । घुट परिवर्त्तने+पचाद्यच ।) घोटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोटकः पु स्त्री, (घोटते गत्वा प्रत्यागच्छतीति । घुट परिवर्त्तने+ण्वुल ।) पशुविशेषः । घोड़ा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । घोटिः २ तुरगः ३ तुरङ्गः ४ अश्वः ५ तुरङ्गमः ६ वाजी ७ वाहः ८ अर्व्वा ९ गन्धर्व्वः १० हयः ११ सैन्धवः १२ सप्तिः १३ । इत्यमरः । २ । ८ । ४४ ॥ घोटः १४ पीती १५ पीथिः १६ । इति भरतः ॥ तार्क्ष्यः १७ हरिः १८ वीती १९ । इति हेमचन्द्रः ॥ सुद्गभोजी २० गन्धर्व्वः २१ जवनः २२ किल्वः २३ जवी २४ वाहश्रेष्ठः २५ श्रीभ्राता २६ गन्धर्व्वोदरः २७ । तुरङ्गकः २८ शालिहोत्रः २९ लक्ष्मीपुत्रः ३० पञ्चकः ३१ । इति जटाधरः ॥ वातायनः ३२ गीपुत्रः ३३ चामरी ३४ हेयी ३५ शालिहोत्री ३६ मरुद्रथः ३७ वाजस्कन्धः ३८ हरिद्रश्वः ३९ एकशफः ४० किन्धी ४१ ललामः ४२ विमानकः ४३ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ अत्यः ४४ वह्निः ४५ दधिक्राः ४६ दधिक्रावा ४७ एतग्वः ४८ एतशः ४९ पेद्वः ५० दौर्गहः ५१ उच्चैःश्रवसः ५२ आशुः ५३ ब्रध्नः ५४ अरुषः ५५ मांश्चत्वः ५६ अव्यथयः ५७ श्येनासः ५८ सुपर्णाः ५९ पतङ्गाः ६० नरः ६१ छायायामः ६२ हंसासः ६३ । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ हरी इन्द्रस्य १ रोहितः अग्नेः २ हरितः आदित्यस्य ३ रासभौ अश्विनोः ४ अजाः पूष्णः ५ पृषत्यो मरुताम् ६ अरुण्यो गावः उषसाम् ७ श्यावाः सवितुः ८ विश्वरूपाः बृहस्पतेः ९ नियुतो वायोः १० । इति दशादिष्टयोजनानि । गतञ्च वर्णरतः १ अरुणः ॥ तस्य मांसगुणाः । उष्णत्वम् । वातनाशित्वम् । लघुगुरुत्वम् । आतसवनात् पित्तनाशित्वञ्च । इति रसोऽनिलाघ्न ॥ अग्निसंक्रमचरत्वमारिचत्वम् । बृंहणत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । मधुरत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

अथाश्वपरीक्षा ।

"पक्षिणो वाजिनः पूर्व्वं सन्ना गाश्च मनोरमाः ।
गन्धर्व्वाद्या यथाकामं गच्छन्ति च समन्विताः ॥
इन्द्रादेशाच्छालिहोत्रस्तेषां पक्षमथाच्छिनत् ।
तत प्रभृति निष्पक्षास्तुरङ्गा भुवि गताः ॥
उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्तथापरे ।
चतुर्द्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥
ताजिकाः खुरशालाश्च तुषाराश्चोत्तमाः स्मृताः ।
गाजिकाणाश्च केकाणा गोढाहारश्च मध्यमाः ॥
गौडजा उत्तमाश्चैव वाजसूलाश्च मध्यमाः ।
गल्वराः साध्ववासाश्च सिन्धुपाराः कनीयसः ॥
अन्यदेशोद्भवा ये च ते वै नीचाः प्रकीर्त्तिताः ।
वाजिनो जलजाः केचित्तु द्रुजातास्तथापरे ॥
समीरप्रभवाश्चान्ये तुरगा अग्निजाः परे ।
जलोद्भवा द्विजा ज्ञेयाः क्षत्रिया वह्निसम्भवाः ॥
प्रभञ्जनभवा वैश्याः द्रुमजाः शूद्रजातयः ।
पुष्पगन्धिर्भवेद्विप्रः क्षत्रियोऽगुरुगन्धिकः ॥
घृतगन्धो भवेद्वैश्यो मीनामोदी च शूद्रजः ।
विवेकी सघृणो विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियो बली ॥
कोपभावो भवेद्वैश्यः शूद्रो निःसत्त्वको भवेत् ।
विप्राद्या वाहना सर्व्वे जया भूमिपतेः सदा ॥
शूद्रजातिं तुरङ्गन्तु न स्पृशन्ति नरेश्वराः ॥"

इत्युत्पत्तिः ॥ * ॥

अथाङ्गुल्याङ्गविभागः ।

"सप्तविंशत्यङ्गुलिभिर्मुखमानं विधीयते ।
कर्णौ षडङ्गुलौ प्रोक्तौ भालकं चतुरङ्गुलम् ॥
चत्वारिंशच्च सप्ताग्रा स्कन्धः सम्परिकीर्त्तितः ।
पृष्ठमप्यष्टचत्वारिंशत् सप्तविंशा तथा कटी ॥
हीनं स्यात् तथा नित्यं पृष्ठं पुच्छं द्व्यधिकम् ।
लिङ्गं हस्तप्रमाणन्तु तथा वृषणौ चतुरङ्गुलौ ॥
मध्यस्थाः चतुर्व्विंशत् तस्य षोडशात्मकम् ।
कटिपादान्तरं प्रोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥
मागबन्धद्वयश्चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
अशीत्यङ्गुलिका पादा दीर्घा त्रिंशात्मिका मता ॥"

इत्यङ्गुलिविभागः ॥ + ॥

अथ वयोविभागः ।

"दन्तेषु लक्षणं यद्वक्तं ज्ञेयो वयःक्रमः ॥"

तद्यथा,—

"कालिका हरिणी शुक्ला काचा मक्षिकया सह ॥
शङ्खो मुसलकश्चैव दन्तानां चलता तथा ।
इत्यष्टौ लक्षणान्याहुरश्वेषां लक्षणं ब्रुवः ॥
पञ्चभिर्वत्सरैर्दन्ताश्चत्वारः परिकीर्त्तिताः ।
पञ्चभिश्च षड्भिर्वेव जायन्ते त्वथ कालिकाः ॥
षष्ठे सम्वत्सरे प्राप्ते कालिकान्या भवेत्तु हि ।
तथान्या सप्तमे वर्षे चतुर्थी कालिका भवेत् ॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्ते जायन्ते सर्व्वकालिकाः ।

वर्षे त्वष्टता मज्जा आपीता भवन्ति च ॥
तच्चिह्नान्यष्टधा नाना पीतत्वमागता ।
ता श्वेता प्रजायन्ते चतुर्थ्यब्दसमावधि ॥
तत काचप्रभा सप्तमे जाता सप्तसप्तरात्मक ।
तत सप्तसु वर्षेषु यान्ति ह्यनाशि निःशति ॥
मक्षिकाभा वर्ष्मेष्वेषा यावद्वर्षत्रय पर ।
शङ्खाभासा सञ्जन्ता भवन्ति वाजिनां तत ॥
त्रयोविंशति वर्षे यत्र च्युता मुषला मता ।
षडविंशत्वर्षतो दन्ता स्थानाच्चलनमाप्नुय ॥
यावद्वर्षत्रय पश्चान्निपतन्ति समाचरे ।
द्वात्रिंशद्वत्सरे वाजी तत निधनमाप्नुयात ॥”

अथ शुभलक्षणानि ।

“दीर्घा शुभ्रा विशालास्या ये भवन्ति तुरङ्गमा ।
ते प्रशस्ता पार्थिवेन्द्राणा यानवाहनकर्मणि ॥
यस्य भुजौ चापि नकारिका च
नि चतुष्क तुरगस्य प्रशस्तम ।
ग्रीवोन्नत प्राणपरे ललाटे
कण्ठश्च वाजिप्रवरस्य पोय ॥
मानि च मणिवन्धस्य पृच्छ काष्ठ लघत्तमम ।
पादाग्र श्वेतपादो यो यस्य स्यात सितलोचन ॥
चक्राङ्क स विज्ञेयो राजार्हे प्रियसत्तम ।
मुखे चन्द्रकसम्भीत पक्वजम्बूफलाकृति ॥
श्वेतपाद स विज्ञेयो मल्लिकाख्य सुपूजित ।
सर्वश्वेतो हयो यस्तु श्यामकर्णवपुर्भवेत ।
स वाजी वाजिमेधार्ह श्यामकर्ण सुदुर्लभ ॥
यस्य पादा सिता सर्वे पुच्छो मुखो मुख तथा ।
अष्टमङ्गलजास्तु सिता यस्य तत्विदाम्बष्टमङ्गलम ॥
यस्य पादा सिता सर्वे चन्द्रकश्च ललाटके ।
कल्याणपञ्चक पञ्चो भर्त्तु कल्याणकारक ॥
विमिश्रवर्णका सर्वे प्रशस्ता वाजिनो मता ।
यस्तोनप्तरा वाजा रदि यान्ति शनै शनै ॥
नाशयन्ति तथा नीचान करोति स वङ्घन हयान ॥”

अथावर्त्तगुणा ।

‘रोमणा भ्रमिवदावर्त्तिरावर्त इति गद्यते ।
षडविधो दक्षिणो वामो दक्षिणस्तु शुभावह ॥
नासिकाग्रे ललाटाग्रे शङ्खे कण्ठे च मस्तके ।
आवर्त्तो जायते येषा ते धन्यास्तु तुरङ्गमा ॥
ललाटे यस्य चावर्त्ता द्वितीयस्तु कुकुन्दरे ।
मस्तके च तृतीयस्तु स विज्ञेयो हयोत्तम ॥
गण्डावर्त्तो भवेद्यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रय ॥
स करोति महासौख्य स्वामिन शिवसंस्थित ।
कपोलमूले यस्यावर्त्त स्वामिनं तथापर ।
विजयाख्यावुभौ तौ तु युद्धकाले जयप्रदा ॥
स्कन्धपार्श्वे यदावर्त्त स भवेत सुखकारक ।
नासामध्ये यदावर्त्त एको वा यदि वा त्रय ॥
चक्रवर्त्ती स विज्ञेयो वाजी भूपालभूषित ।
कण्ठे यस्य महावर्त्त चिन्तामणि शुभ ॥
रोमणा दक्षिकवत स्यात शुक्तिरित्यभिधीयते ।
यथावर्त्त शुभस्तच्च शुक्तिस्तच्च शुभावहा ॥” ४॥

अथ दोषा ।

“चत्वारोऽप्यसिता पादा सर्वश्वेतस्य वाजिन ।
भवन्ति यस्य स त्याज्यो यमदूत सुदूरत ॥
चत्वारो यस्य च पादा परस्परविवर्जिता ।
स त्याज्यो मुषलो नाम्ना भूतानि कुलनाशन ॥
दन्तस्य दक्षिण कृष्णा यस्यैव श्वेतो भवेत् ।
यस्य स्यादसितैर्युक्त शाखी रोमसमम्भवात ॥
पुण्याख्य स परित्याज्य सर्वथा निर्भयेन ह ।
यस्यावशेषसमेन छाद्यते च प्रजा ॥
तिलश्चिद्दगन्धत्ता सोऽय कुरुते हयसत्तयम ।
इति स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ॥
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वाग्रे मध्यम सम्प्रकीर्त्तित ।
स्कन्धे वामकपोलस्थो यस्यावर्त्त प्रदृश्यते ॥
त्वरयौ स हयस्त्याज्य कुरुते स्वामिनाशनम ।
वामशवावर्त्तयावर्त्त पकरोति धनक्षयम ॥
कक्षान्ते यस्य चावर्त्त स खलु कुरुते विभो ।
क्षेत्रे जानुगतावर्त्त प्रवास कुरुतेऽथवा ॥
वाजी मेढ्रगतावर्त्ता वर्ज्जनीयो महीभुजा ।
त्रिकालिप्रभवावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशक ॥
पृष्ठवंशे यदावर्त्त एक सम्परिलक्ष्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यात स त्याज्यो दूरतो नृपै ॥
गुह्ये पुच्छे बला यस्य भवन्त्यावर्त्तकास्त्रय ।
स कृतान्तस्तु रूपेण वर्ज्जनीयस्तुरङ्गम ॥
अधोवृष यदा वाजी सम्पुट न सृशेत क्वचित् ।
यमदूत स विज्ञेयो वर्ज्जनीयस्तुरङ्गम ।
हीनदन्तोऽधिकश्चैव करालो कृष्णतालुक ।
मुषली च तथा शृङ्गी षडेते घातका स्मृता ॥
तत्राद्यौ विदितार्थौ तु शेषाणा लक्षण शृणु ।
त्रय पादा सिता यस्य कृष्णश्चैकोऽभिजायते ॥
त्रयो वाप्यसिता यस्य एक शुक्लोऽभिजायते ।
मुषली नाम पापोऽय दूरे त्याज्यो हयाधम ॥
विकटो विषमो यस्य दशन स करालक ।
करालो कुरुते नाश भर्त्तुरत्र न संशय ॥
कृष्णतालुहयो नाश कुरुते नात्र संशय ।
विषदन्तो भवेद्यस्तु कृष्णतालुर्न दुष्यति ॥
कर्णान्ते चूलिकान्ते च शृङ्गवल्लक्ष्यते यदि ।
स शृङ्गी कुरुते नाश राज्यस्य च कुलस्य च ॥
एकाण्डोऽजातकाण्डश्च हीनाण्डोऽप्यधिकाण्डक ।
घरटी च कम्बली चैव षडेते पापकृत्तमा ॥” ५॥

अथारिष्टम ।

“सुस्थस्यापि च नेत्रान्ते स्याता नीले च वाजिन ।
तथैव तस्य जानीयाद्वेन्मृत्युर्द्विवार्षिकी ॥
नीलपीते च नेत्रान्ते त्रिभिमासैर्वपु त्यज ।
यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ॥
विंशेशाद्दूवाजिनो ज्ञेय तस्यायु पञ्चमासिकम ।
जिह्वाया जायते बिन्दुरकस्माद्यदि वाजिन ॥
मासैक जीवित तत्र पीते मासद्वयन्तथा ।
रक्ते त्वल्पचतुर्भिमासैश्चतुर्भिश्च विचित्रके ॥
पञ्चभिर्नीलवर्णे च षड्भिर्वै भस्मसन्निभे ।
सप्तभि पाटलाकारे चम्पकाभे तथाष्टभि ॥
नवभिश्च हरिद्राभे दशभिर्जन्तुकोपमे ।
एकादशे सुवर्णाभे वत्सरेण हिमद्युतौ ॥
यस्य श्वासो भवेदुष्ण शरीरं पुलकाङ्कितम् ।
जिह्वा हि मलिनाकारा मासषट्क स जीवति ॥
जिह्वाग्रे पिडका यस्य पादान्ते च तथोदरे ।
कण्ठे तथैव स्कन्धे च यस्य तालुनि स ...
लगया करजा यस्य नेत्राभ्यां च प्रदृश्यन्
वापि पित्तगन्तस्य त्रिमासान स जीवति ।
यस्य नेत्रे हरिद्राभे यस्य गात्रे सितास्य च ।
तस्याशु मरणमाहुर्विश्वषमे तथा दिने ॥
यस्यैक लोचन श्वेत द्वितीय रक्तसन्निभम ।
पुटान्ते च स विज्ञेय पीतानि मासकानि ॥
एतानि अरिष्टानि रक्तादोषजानि ।
“स्फुलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छतोऽश्वस्य गाहना ।
निगच्छन्त प्रभोऽश्व त वदन्ति तिरश्गाम ॥
अश्वशाला समासाद्य यत्र च मधुमक्षिका ।
मधुजाल प्रकुर्वन्ति तदश्वान वनि तत्स्मृ ।”

अथ हयक्रियाकाल ।

“श्रवणगुरुपाश्वाश्वेषु भौमाकवारे
क्षितिधिकरणतारा चन्द्रयोगोदयेषु ।
शुभमिह हयकार्य्य कार्य्यमाश्विन्य बुद्धा
न शनिरविकुजाना वासरे नोग्रतारे ॥”

इति काल ॥ ४ ॥

अथ हयारोहणज्ञानम ।

“चलकिशलयपादे कर्णमध्यैकदृष्टि
र्नचलति कटिदेशे चासने सुस्थितो य ।
हयहृदयगतिज्ञ स्थानग्रस्थतपात
स खलु तुरगयाता पूज्यते पार्थिवेन्द्रे ॥
मेरु स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ
त्रिकोन्नत सद्धरमासनञ्च ।
स वाजिवाह प्रथित पृथिव्या
शेषा नरा भारकरा हयानाम ॥ ५ ॥

तत्र ताडनविधि ।

“रक्ताक्षे मुखे चाष्ठे गले पुच्छे च ताडयन ।
भीते वत्र स्थले च चाङ्कु चोन्मार्गगामिन ॥
कुपिते पुच्छसरल भ्रान्ते जानुद्वय तथा ।
सर्वत्राप्रग्रहस्य दण्डमेक निपातयेत ॥
अस्थानदण्डपाताच्च बहुदोष प्रजायते ।
तस्मान्निरीक्ष्य कर्त्तव्य हय दण्डनिपातनम ॥” ६॥

अथ धावनविधि ।

“हस्ताश्च तु विंशतिभिहृद्र्द्व उदाहृत ।
अश्वोर्निमेषस्याष्टौ मात्रा प्रोक्ता विचक्षणै ॥
मात्राषोडशकेनाश्वो यो धावति धनु शतम ।
तमुत्तमोत्तम विद्याद्वायुवेग महाजवम ॥
विंशत्या मध्यमो ज्ञेयो ह्यतोऽन्ये चाधमा मता ।
नभस्याश्वयुजे मासि नैवाश्वान वाहयेन्नृप ॥
वत्रागिसदृश पित्त भ्रमात कुप्यति वाजिनाम ।
कार्त्तिके मन्दता चापि योज्यो मासि तु कार्त्तिक ॥
हैमन्ते शिशिरे योगो वसन्ते च यदृच्छया ।
बाल वृद्ध श्रम तम दत्तगर्भ द्वद्वलिम ॥
पूयातिरिक्तकोष्ठश्च शुष्किणीषु न वाहयेत ॥ ७॥

अथ रक्तमोक्षणविधि ।

“द्वासप्ततिसहस्राणि नाडीना सम्भवन्ति हि ।
वाजिनामिह सर्वेषामासु रक्त व्यवस्थितम ॥
तासा निर्मोक्षणार्थाय द्वाराण्यष्टौ वदाम्यहम् ।
येषाति कुतचित रक्त सर्वदेहसमुद्भवम् ॥
कण्ठे कर्णे लोचनयोरसयोश्च मुखे तथा ।

अङ्घ्र्योरथ पादेषु पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
एताश्च सुविज्ञेया वाजिनां भिषगुत्तमैः ।
अतः सप्तस्थानाच्च शिराङ्गाराणि वाजिनः ॥
यत्र रक्तं हृतं सद्यः प्रकरोति ततः सुखम् ।
गुल्फे गले तथा मेढ्रे कर्णान्ते चैव मस्तके ।
गुदे पुच्छेऽथ वस्तौ च जङ्घयोः सर्वसन्धिषु ।
अङ्गाराग्रपार्श्वे चौष्ठे नेत्रयोरुभयोरपि ॥
कर्णमूले मणौ गण्डे रुधिरं स्रावयन्भिषक् ।
षोडशमानपलेन त्याज्यं रक्तं तुरङ्गमाणाम् ॥"
अन्यथा —
'पलं शतं मुखे त्याज्यं कर्णयोश्चैकमेव च ।
ग्रीवायां नेत्रदेशाच्च मेढ्रदेशात्तथैव च ॥
गण्ड्योरक्ष्णोश्चैव स्रावयेत् पञ्चविंशतिम् ।
वाम्भेन गुदे प्राहुरश्वशास्त्रविचक्षणाः ॥
पैत्तिकं कालिकं विद्याद्वाते विद्यात् सफेनिलम् ।
पिच्छिलं श्लेष्मलं प्राहुः कषायोदकवच्च यत् ॥"‡
अथ ऋतुचर्य्या ।
"न प्राज्ञो वाहयेदश्वान् प्रावृट्काले कथञ्चन ।
यदीच्छेदन्यतस्तस्य वाहनं दशमासिकम् ॥
कूपोदकं वटकतैलनिवातगेहं
शस्तं पलाद्धलवणं दिवसान्तरेण ।
तत्रान्यथा सति सुखामयवीर्य्यहानि-
र्मुख्येऽबलेऽविरश्चिनस्तु वयो विनश्येत् ॥
शरदि गुडघृतं पयः प्रशस्तं
शरदि सिताढ्यपलप्रमाणमच्छम् ।
मधुरमथ जलं सरोवरोत्थं
घृतयुतनीलसुवुष्टकाश्च भोज्याः ॥
हेमन्तकाले घृततैलमाषा
निवातवस्त्रा च पयो नवेच्छम् ।
शनैः शनैर्वाहनकर्म्म कुर्य्यात्
यवाश्च पक्वा वितरेद्विविक्ताः ॥
शिशिरे तैलपलाष्टकं कटिस्थं
दिनसप्ताववधि पाययेत्तुरङ्गान् ।
तन्तु प्रातर्भोजयेद्यवाश्च
यवयवसाश्च तथान्तरलक्ष्याः ॥
यच्च हृता यवा भोज्ये शिशिरे समुपस्थिते ।
अतस्तापि क्रिया सर्व्वा स हय सुखमृच्छति ॥
वसन्ते समारम्भे निजसुखवशाद्वाहय हयान्
घृतं तैलं शस्तं सकलविधिरक्तोऽपि च मतः ।
पयो दध्यादस्ते सलवणमथो वाहनविधि
भृशं योऽश्वस्तेनाव्दमपि सुखमिच्छेद्धयवरः ॥
वसन्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
तस्योत्साहः प्रणश्येत सालस्य जायते वपुः ॥
ग्रीष्मे घृतं चसजमोघयवघनशान्ति-
गुच्छायवव्रजनिमहैमशीततोयम् ।
दूर्व्वा लघु मधु च कोमलमन्यदेव
यत्किञ्चिदेवसुपयुक्तमिदं वदन्ति ॥"* ॥
भोजे तु हयलक्षणमन्यथा, —
स्निग्धाङ्गो बहुतरलोमकस्तु पुच्छे
दीर्घास्याश्रितनयनकेशपृष्ठवंशः ।
रक्तोष्ठः पृथुलनितम्बभारवक्षा
राजार्हो भवति तुरङ्गमः प्रशस्तः ॥

नाभेरारभ्य देहस्तु द्विधा पूर्व्वापरक्रमात् ।
पूर्व्वकायस्थिता रक्ता शुभाय हयसंस्थिता ॥
अपरकाये स्थिता रक्ता अशुभत्वप्रकाशका ।
सुलीना वैपरीत्येन प्रशस्तफलमाख्यान ॥'†॥
जातस्यस्तु ।
"ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्र हयजातिश्चतुर्विधा ।"
तद्यथा,—
"ये शुक्ला सुविमलपद्मगन्धा ये वा
शुद्धाङ्गा सकलसदुग्धभोगिनो वा ।
अक्रुद्धा समरगता भृशञ्च पुष्टा-
स्ते विप्राः क्षितिपतिवाहनेऽतियोग्याः ॥
ये रक्ताः सुगुरुकगन्धयोऽञ्चिता वा
सक्रुद्धा बहुतरभोजिनो बलाढ्याः ।
अश्रान्ताः सकलगुणप्रशस्ताः प्रवीणा
विज्ञेया विविकरजातजातयस्ते ॥
ये पीताः खलु घृतगन्धयोऽपि ये वा
येऽक्रुद्धाः कथमपि रोषशालिनो ये ।
बद्धा वा बहुतरनादघोषणा वा
विज्ञेया नृपवर । वैश्यजातयस्ते ॥
ये कृष्णाः सरषामगन्धयोऽपि ये वा
अन्यथा बहुतरताडनेऽपीमे ।
क्षीणाङ्गा लघुतनवोऽपि वेगहीना-
स्ते शूद्राः क्षितिपतिना भृशं विहेयाः ॥"
एतत्तु एकैकमेव लक्षणं न सामुदायिकम् ॥
"लक्षणद्वयसम्बन्धात् द्विजाति स्यात्तुरङ्गमः ।
चतुर्लक्षणयुक्तस्तु दूरे त्याज्यो हयाधमः ॥"‡॥
अन्यत्र तु ।
"सात्त्विका राजसाश्चैव तामसाश्चेति ते
हयाः ॥
ये शुद्धवर्णा भृशवेगयुक्ता
अशान्तिभाजो बहुभोगिनश्च ।
अक्रोधशीला समरेऽतिरक्ता-
स्ते सात्त्विका भूप । तुरङ्गमाः स्युः ॥
ये रक्तवर्णा गुरुवेगरोषा
कशाभिघातं न हि ये सहन्ते ।
येऽश्मी बलाढ्याः खलु दीर्घदृष्टा-
स्ते राजसा भूप । तुरङ्गमाः स्युः ॥
ये कृष्णवर्णास्तनुरोषवेगा
अशान्तिनो लक्षणलक्षिताश्च ।
ये दुर्बला सर्व्वगुणैर्विहीना-
स्ते तामसा भूप । तुरङ्गमाधमाः ॥
द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात् द्विगुणो वाजिमध्यमः ।
त्रयाणां गुणसम्बन्धात् त्रिगुणो वाजिनिन्दितः ॥"
पराशरसंहितायान्तु ।
"पृथिव्यम्बुवायुतेजः खैः पञ्चभिस्तुरगाश्रितैः ।
उक्ता पञ्चधा भेदाः परस्परमता यथा ॥
ये स्थूला अमलदृढदेहरूपभाज-
श्चाक्रान्ता बहुतरभोजनाश्च दीर्घाः ।
अक्रुद्धा समरगतास्तु रोषभाजो
भौमास्ते घनगुरुघर्घरस्वरास्तु ॥
ये कृशाङ्गास्तनुवला अमांसलकलेवराः ।
अक्रोधवेगाः सश्रमा आप्यास्ते तुरगाधमाः ॥

ये वाजिनः शशनिभेऽम्बवर्णा
युक्ता भृशं ... कातराश्च ।
अशान्तिभाजो ... शाढ्याः
ते वायवा वाजिवराः ... ॥
य क्रोधनौना भृशवेगयुक्ता
मुक्ता ... क्रोधभृशा ... ।
न तजसा पुण्यतमा प्रदृष्टा
भवन्ति पुण्येरपि ते मिलन्ति ॥
एको यत्र ... कोऽस्य
किं कार्य्यमन्यैस्तुरगाधमैस्तु ।
शुद्धं यथा हीरकखण्डमेकं
किं कार्य्यमन्यैर्मणिभिर्विचित्रैः ॥
उत्पत्य ये वाजिवरा व्रजन्ति
क्षुधा भृशं वेगसमन्विताश्च ।
य लङ्घयन्त परिखामपारां
ते नाभसा पुण्यतमाः प्रदिष्टाः ॥
द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात्तुरगः स्यात् द्विभागिकः ।
सर्व्वातिगुणभूतानां हयानां वाहनं शुभम् ॥
शान्तिहोमादिविधानात्तद्विज्ञेयं यथोत्तरम् ।
असम्भवे हि दुष्टाश्वं वाहयेन्निति चेन्नदा ॥
तिलं सकाञ्चनं दद्यात् लवणं वा गुडान्वितम् ।
रेवन्तं पूजयेद्वापि निजं निर्मञ्छयेत्ततः ॥
दद्यात्ताम्रपलं वापि अभावे सर्व्वकर्म्मणः ॥"
एवमन्यत्रापि ।
"काञ्चनं रजतं ताम्रं लौहमेतद्यथाक्रमम् ।
ब्रह्मादिजातिदोषाणां देयमेतत् प्रशान्तये ॥
अभावेऽपि च सर्व्वेषां ताम्रेण स्यात् प्रति-
क्रिया ।"
इति हयपरीक्षा ॥ ‡ ॥
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥
("येन ज्ञानवता हिमालयतरुच्छायासु
विक्रीडितम्
य स्नातो हिमपुण्यवातशिशिरे गङ्गाजले जाह्नवि ।
रेमे यस्तु तुरङ्गयथजनितैर्नानाविधैश्चेष्टितै
र्मायाढ्यः स तुरङ्गघोषतनयः श्रीशालिहोत्रो
मुनिः ॥
अयात च पाण्डवनाथो धर्म्मसनाथो युधिष्ठिरो
नृपतिः ।
भीमार्ज्जुनसहदेवास्तदनु च ये वाजिशास्त्रतत्त्वज्ञाः ॥
दृष्ट्वा सम्यङ् नकुलं शास्त्रं श्रुतञ्च च शालि-
होत्रीयम् ।
ब्रूते शास्त्रार्थमनिच्छाश्च कृत्वा समासेन ॥
प्रश्नो जातिवर्णावर्त्तदन्ता
लक्ष वेगा वाहना वातुरश्च ।
कालो नश्य पिण्डमात्र्य कषाय
शाखा भेदा वाजिनामत्र वर्ण्ये ॥
सपक्षा वाजिनः सर्व्वे सञ्जाता व्योमचारिणः ।
गन्धर्व्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्ततः ॥
तान् दृष्ट्वा अथ सम्पन्नानसञ्जान्वाहनोज्झितान् ।
शक्रः प्रोवाच मार्त्तण्डं शालिहोत्र मुनीश्वरम् ॥
गच्छ साधय मुने । किञ्चित्त्वत्तो भुवनत्रये ।
तस्मादाशु कुरुष्व त्वं वाहनार्थान् हयोत्तमान् ॥

[illegible] प्रवहन्ति रथ [illegible]।
[illegible] लक्षण [illegible] लक्षणे ।
[illegible] समुद्भूत [illegible] प्रपन्नैः [illegible]।
[illegible] शालिहोत्रो महामुनि ॥
[illegible] गत्वा [illegible]।
[illegible] रुधिरेण परिप्लुत ॥
[illegible] प्रपन्नैः [illegible]।
[illegible]।
[illegible] सर्व्वदा [illegible]।
[illegible] मुनिपुङ्गव ।
[illegible] शालिहोत्रसुवाच [illegible]।
[illegible] ॥
[illegible] प्रकरिष्यामि [illegible]।
[illegible] च [illegible] ॥
[illegible] वाहाना [illegible]।
[illegible] समन्विता ॥
[illegible]।
[illegible] सन्देहो भविष्यति स [illegible] ॥
[illegible] कदाचिज्जयतकदा ।
[illegible] बहुप्रभुभिरागम ॥
[illegible] चिकित्सितम ।
[illegible] यथा ॥
[illegible] तथापरे ।
[illegible] भुवम ॥
[illegible] शालिहोत्रस्तुरङ्गमान ।
[illegible] सहस्रा [illegible] ॥
[illegible] जातास्तुरङ्गमा ।
[illegible] तथा शालिहोत्रप्रभाषितम ॥”
[illegible] तस्मिन प्रश्नो नाम प्रथमोऽध्याय ॥

अथ जाति ।

उत्तमा मध्यमा नीचा [illegible] नीचास्तथ परे ।
चतुर्धा वाजिना [illegible] दुर्लक्षणायता ॥
[illegible] प्रोक्तमा [illegible] ।
[illegible] प्रा[illegible] मध्यम ॥
[illegible] प्रमा ।
[illegible] कीर्त्तिम ॥
[illegible] नीच [illegible] समा ।
वाजिनो [illegible] स्तथापरे ॥
[illegible] तथा ।
[illegible] वा [illegible] ॥
[illegible] भवा [illegible] ।
विपक्षी [illegible] ॥
[illegible] तथा [illegible] ।
[illegible] सामवाही च भद्रवाही च क्षत्रिय ॥
[illegible] वेश्य [illegible] ।
पुष्पगन्ध सदा विप्र क्षत्रियोऽगुरुगन्धक ॥
घृतगन्ध सदा वैश्यो मीनामोदी च शूद्रक ।
विप्राह्वा वाजिन सर्व्वे क्षत्रियो भूपत सदा ॥
[illegible] वैश्यस्तथ शूद्रस्य शूद्र एव सुखावह ।
केचिदिच्छन्ति भूपाना सर्व्वेऽश्वा वाहनोचिता ॥
तदर्थे भूतले यस्माच्छालिहोत्रेण निर्म्मिता ।
[illegible] ॥
[illegible] वाजि [illegible] ॥
[illegible] विप्रा [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] प्रभीनाद्[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] तथ [illegible] ॥
स्फुरिङ्गा यस्य [illegible] च वाद्भुता ।
[illegible] ॥
अश्वशाला समासाद्य [illegible] ।
मधुजाल प्रकुर्व्वन्ति [illegible] ॥
तस्मात सर्व्वप्रयत्नेन [illegible] ।
उपायैश्च सर्व्वैर्यो य इङ्गितिमाप्नु ॥
ब्राह्मणान्वाचयत स्वस्ति [illegible] ।
तिलहोमस्तथा कार्य्यो जपश्च प्रीतकद्विज ॥
[illegible] रक्तवक्त्रो महा[illegible] ।
सर्व्वा [illegible] ॥
सप्ता [illegible] प्रविशन्तो हयालये ।
[illegible] ॥
इति [illegible] द्वितीयोऽध्याय ॥

अथ [illegible]।

“[illegible] भवतीह [illegible] वाजिना [illegible] ।
[illegible] कीर्त्तयिष्यामि [illegible] ॥
सितो [illegible] पीत सारङ्ग पिङ्ग [illegible] ।
[illegible] सर्व्वथा [illegible] श्रेष्ठतम स्मृत ॥
पट्टाह्वा भूपतेर्वाजी [illegible] प्रशस्यते ।
[illegible] यथा प्रोक्तास्तथा श्रेष्ठा क्रमेण च ॥
श्वेत प्रावेषस[illegible] रक्त कुङ्कुमसन्निभ ।
हरि[illegible] पीत सारङ्ग क[illegible]र स्मृत ॥
पिङ्ग कपिञ्जलाकारो नीलो [illegible]सन्निभ ।
श्यामो जम्बुफलाकार [illegible] समुदाहृत ॥
पीताभ श्वेतपादो यस्तथा स्यात सितलोचन ।
चक्रवाक स विज्ञेयो राजार्हो वाजिसत्तम ॥
सर्व्वश्वेतो हयो यस्तु भवेच्चचकवाक ।
स वाजी वाजिमेधार्ह श्यामकर्ण प्रकीर्त्तित ॥
मुखे चन्द्रकसंवीतो जम्बूफलसमाकृति ।
श्वेतपाद स विज्ञेयो मल्लिकाख्य स पूजित ॥

[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] सन्धिनाद्यवि [illegible] ।
[illegible] शालिनि [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] वाति [illegible] ।
[illegible] ॥
यस्याश्मा [illegible] प्रवासान ।
[illegible] करोति [illegible] ॥
इति [illegible] वर्ण नाम तृतीयोऽध्याय ॥

अथ [illegible]वर्त्ता ।

‘[illegible]वर्त्ता विख्यात प्रोक्ता शालिहोत्रमहात्मना।
गात्रस्थानानुभावेन तेषा व्यक्तिमथोच्यत ॥
ललाट मस्तके चैव ग्रीवाया हृदये तथा।
पादे पृष्ठे मणीजन्व नाभिदेशे विशेषत ॥
स्कन्धे पार्श्वे गले वक्त्रे कुक्षौ रन्ध्रे त्रिके तथा।
आद्यास्त्रयोऽश्वावर्त्ता विज्ञेया वाजिपण्डित ॥
नासिकाग्रे ललाटाग्रे शङ्खे कण्ठे च मस्तके।
आवर्त्तो जायते येषा ते धन्यास्तुरगोत्तमा ॥
हृदि कर्ण्णे गल चैव कटिदेशे तथैव च।
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वाङ्गे मध्यमास्ते प्रकीर्त्तिता
ललाटे यस्य चावर्त्तो द्वितीयस्य स लिङ्गक ।
मस्तके च तृतीयश्च पूर्णकुक्षि स उत्तम ॥
पृष्ठवंशे तथावर्त्ता यस्यैक सम्प्रजायते ।
स करोत्यश्वसङ्घातान स्वामिन सूर्य्यसञ्ज्ञक ॥
[illegible] मेढ्रे च निवर्त्तौ पुच्छमन्दिरा।
पुच्छे गुह्ये बलावर्त्तावावर्त्ता अधमा हये ॥
त्रयो यस्य ललाटस्था आवर्त्ता [illegible]।
त्रिकूट स परिज्ञेयो वा[illegible] पर ॥
एवमेव प्रकारेण त्रयो ग्रीवा समाश्रिता ।
[illegible] स वाजी[illegible] जायते भूपमन्दिरे ॥
ललाटे युगलावर्त्तौ चन्द्राकौ सम्प्रकीर्त्तिता।
वाजिनो यदि तौ स्याता राष्ट्रवृद्धिकरौ परो ॥
उपर्य्युपरि यस्य स्युरावर्त्ता अलिके त्रय ।
[illegible] स तु विज्ञेयो राष्ट्रवृद्धिकर पर ॥
एकोऽथवा कपोलस्थो यस्यावर्त्त प्रदृश्यते ।
[illegible] स विज्ञेय स इच्छेत स्वामिनाशनम ॥
कपोलाभ्यान्तथावर्त्तो विद्येते वाजिनो यदि ।
तावश्विनाविति प्रोक्तौ युद्धकाले जयप्रदो ॥
गण्डावर्त्तो भवद्यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रय ।
स करोति महासौख्य स्वामिन शिवसञ्ज्ञक ॥
तद्वद्वामाश्रय क्रूर प्रकरोति धनक्षयम ।
इन्द्राक्षावशुभौ प्रोक्तौ नृपराज्यविवर्द्धिनौ ॥
कर्णमूले यदावर्त्तौ [illegible] मध्ये च तथापर ।

।दन्यायाश्चभो ज्ञेयो युद्धकाले जयप्रदौ ॥
नाभामध्ये यदावर्त्त एको वा यदि वा त्रय ।
चक्रवर्त्ती स विज्ञेयो वाजी भूपालपूजित ॥
कण्ठे यस्य महावर्त्त एकोऽश्वस्य प्रजायते ।
चिन्तामणि स विज्ञेयश्चिन्तितार्थविवर्द्धन ॥
शाच पार्श्वे यदावर्त्त स भवेत मङ्गलच्छाय ।
करोति विधिवत मङ्गो स्वामिन सतत सुखम ॥
शुक्राख्यो तालुकान्तस्थावावर्त्तो कीर्त्तिवृद्धिदो।
छत्रस्य स्वामियुक्तस्य सदैव सुसुखावहौ ॥
एकावर्त्तो भवेद्यस्य कक्षान्ते वाजिनो यदा ।
स एवं मृत्युमाप्नोति द्वौ च स्वामिविनाशनौ ॥
जानुदेशे यदावर्त्तो वाजिन सम्प्रदृश्यते ।
प्रवास सतत भर्ते स्वभर्त्तु क्लेशसंयुतम ॥
वाजी मेढ्रतलावर्त्तो वर्जनीयो महीभुजाम ।
स करोति हरेनाश परचारसमुद्भवम ॥
त्रिवलिस्थो यदावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशक ।
वाजिनस्ते परिज्ञेया स्त्रीपार्श्वस्था भयप्रदा ॥
पुच्छदेशे यदावर्त्तो वाजिन सम्प्रदृश्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यात स त्याज्यो दूरतो नृपे ॥
गुह्ये पुच्छे वले यस्य भवन्त्यावर्त्तकास्त्रय ।
स कृतान्तस्वरूपश्च वर्जनीयस्तुरङ्गम ॥
यत्र ऊर्द्धे यदा वाजी सम्पुट न स्पृशेत क्वचित ।
यमदूत स विज्ञेयो वर्जनीय प्रयत्नत ॥
हीनदन्तोऽधिदन्तश्च करालो कृष्णतालुक ।
मुशली च तथा शृङ्गी वर्द्धते स्वामिघातका ॥
यश्चान्यजातकैः काले हीनाङ्गोऽधिकाङ्गक ।
पारत्याज्य स वाञ्छद्भिरविघ्न परम यश ॥
यष्टी कराला वाली शृङ्गी चैव चतुर्थक ।
तृतीय प्रयत्नेन सर्वे ते पापकत्तमा ॥
यष्टी च स्वामिन हन्ति करालो धनसञ्चयम ।
वाली गुरु तथा वाली शृङ्गी राष्ट्रविनाशन ॥
षट्पदाभो भवेद्यश्च नष्यात्तु दुष्यति ।
शष्पादसखो यस्तु आवर्त्ते कृत्सितैरपि ।
न दुष्यात सदावर्त्त प्रशस्तैरेवमत यथा ॥
इति श्रीनकुलविरचितेऽश्वचिकित्सिते आवर्त्ताध्यायश्चतुर्थ ॥

अथ दन्ता ।

दन्तोद्भिद प्रवक्ष्यामि वाजिनामायुलक्षणम ।
येन विज्ञातमात्रेण आयुर्ज्ञान प्रचक्षते ॥
अश्वस्तु तनुभिद्दन्तं क्षीरदन्त इति स्मृत ।
तथा षोडशभि कीर्णो प्रावृड्द्वादशमासिक ॥
त्रिशङ्कास्योद्भवा सर्वे श्वेतदंष्ट्रा परिकीर्त्तिता ।
द्वौ खाता द्वौ च न खाता सर्वोपरि यथाक्रमम ॥
चतुर्भिर्वत्सरैर्दन्ता कालिकाश्च भवन्ति च ।
तथाष्टे सप्तमे वर्षे चतुर्थे कालिको भवत ॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्ते प्राप्ता स्यु सार्वकालिका ।
नवमे लघवा रेखा पीतत्व प्रथयन्ति च ॥
यावदेकादशे वर्षे तावत पीतत्वमागता ।
तिष्ठन्ति दशनास्तेषा वाजिनामप्यसंशयम ॥
तत श्वेता प्रदृश्यन्ते यावद्वर्षत्रय पुन ।
तत काचप्रभा सम्यक यावत सवत्सरात्रय ॥
तत सम्प्रदृश्यते यावद्वर्षाणि विंशति ।

मक्षिकाभास्ततस्तेषा यावद्वर्षत्रय पुन ॥
तस्मादुत्खनन प्राप्ता यावद्वर्षत्रय पुन ।
प्रकम्पश्च समायान्ति पश्चात पात समाचरन ॥
द्वात्रिंशद्वत्सरैरेव वाजी निर्वाणमाप्नुयात ।
दन्ताश्चतुष्टय श्वेत वर्जितं परमायुष ॥
अश्वानामेव सर्वेषा दन्ता द्वात्रिंश कीर्त्तिता ।
कालिका हारिणी शुक्ला काचा वाप्यथ मक्षिका॥
शङ्खोत्खलकश्चैव दन्तानाञ्चलन तथा ।
ततस्तु पतन विद्यादेव अष्टनसंयुक्त ॥
चतुर्विंशायो दृष्टा शालिहोत्रमत तथा ।
एव दन्तावशेषेण सर्वेषामिह वाजिनाम ।
विज्ञेया चायुष सख्या वाजिपोषणतत्परै ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते दन्तोद्भेदो नाम पञ्चमोऽध्याय ॥

अथ अवयवप्रमाणम ।

दीर्घस्कन्धविभागास्त्या ये भवन्ति तुरङ्गमा ।
ते शस्ता पार्थिवेन्द्रस्य यानवाहनकर्म्मणि ॥
स्कन्धमभ्युन्नत दीर्घ वक्रग्रीव विशेषत ।
चमरालङ्कृत सम्यक स्तोकवालसमन्वितम ॥
येषा पृष्ठ सुवृत्त स्याद्विपुल व्रणवर्जितम ।
किञ्चिन्मध्ये भवेन्निम्न राजार्हास्ते तुरङ्गमा ॥
स्निग्धरोमा सुवृत्ता च सुस्थला विपुला कटी ।
ग्रथिता सुदृढा रम्या भुजा मांसप्रपूरिता ॥
पादा निम्नाः समा वक्राश्चक्राकारखुरान्विता ।
अप्रमाणा तथा वक्ष कर्णा लघुतरा स्मृतौ ॥
पार्श्वौ तनुतरौ शस्तौ सुरसस्निग्धतालुकम ।
दन्ताश्च शिखराकारा विपुला चन्द्रवर्चस ॥
सप्तविंशप्रमाणेन मुखमश्वस्य शस्यते ।
कर्णौ षडङ्गुलौ प्रोक्तौ तालुक चतुरङ्गुलम ॥
चत्वारिंशच्च सप्ताढ्या स्कन्धा सम्यक प्रकीर्त्तिता ।
पृष्ठवंशस्तुल्विंश सप्तविंशा तथा कटी ॥
त्रिंशच्च तथा निम्न पुच्छ हस्तद्वयायतम ।
लिङ्ग हस्तप्रमाणञ्च तथाण्डौ चतुरङ्गुलौ ॥
मार्गस्थान चतुर्विंश हृदय षोडशाङ्गुलम ।
कटिकर्णान्तरश्चोक्त चत्वारिंशत प्रमाणत ॥
मणिबन्धद्वय चैव खुराश्च चतुरङ्गुला ।
अशीत्यङ्गुल उत्सेधो दैर्घ्यञ्च द्वयधिक शतम ।
एव क्रमेण गात्रस्य प्रमाण वाजिना मतम ॥
दीर्घाणि चत्वारि तथोन्नतानि
चत्वारि रक्तानि च सूक्ष्मकाणि ।
ह्रस्वानि चत्वार्यथ चायतानि
भूयश्च चत्वार्यथ मध्यकाणि ॥
द्वात्रिंशत क्रमशोऽप्याहुर्लक्षणानि मुनीश्वरा ।
तान्यह कीर्त्तयिष्यामि वाजिनाञ्च पृथक पृथक ॥

आस्य भुजौ कैशकाटिकाश्च
दीर्घ चतुष्क तुरगस्य शस्तम ।
तथोन्नते घ्राणपुटे ललाटे
प्रमाणञ्च तज्ज्ञाश्चरणौ वदन्ति ॥
ओष्ठौ च जिह्वाप्यथ तालुकञ्च
मेढ्र सुरक्त शुभद हयस्य ।

लघूनि वल्गाश्चरणेषु कोष्ठ
श्रोत्राणि सत्राणि तथैव पुच्छम ॥
कर्णान्तर कर्णसमन्वितञ्च
वक्त्र तथा स्वन्तर प्रशस्तम ।
वक्त्र मुख कन्धरजानुनी च
पार्श्वञ्च सर्वे शुभद नदिष्टम ॥
कर्णान्तर चोदरमध्यमञ्च
निम्ना कटी तानि सजानुकानि ।
यच्च प्रघोणन्तपार्श्वस्थलञ्च
चतुष्कमेतत पृथुल प्रदिष्टम ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते सर्वावयवप्रमाणो नाम षष्ठोऽध्याय ॥

अथ वेग ।

गुणानामिह सर्वेषा गुणो वेगमयोऽधिक ।
अश्वाना शस्यते तज्ज्ञैरश्वज्ञानविचक्षणै ॥
सवाहनविज्ञानेन प्रकाश यान्त्यसंशयम ।
तस्मात सर्वप्रयत्नेन वेगो ज्ञेयश्च वाजिनाम ॥
अवाञ्छिता विनश्यन्ति विनश्यन्त्यतिवाञ्छिता ।
अश्वाना वाहन पथ्य सानुरागश्च मध्यमम ॥
अधमा मध्यमास्ते स्युर्मध्यमाश्च तथोत्तमा ।
उत्तमाश्चोत्तमा भूयो वाह्यमानास्तुरङ्गमा ।
रूढमश्वविदा श्रेष्ठ रूढि सर्व प्रतिष्ठितम ।
रूढेन तु विहीनस्य लक्षण चाप्यलक्षणम ॥
रूपावर्त्तगतिच्छायासत्ववर्णवयोबलम ।
जवहीनस्य वाहस्य सर्वमेव निरर्थकम ।
गतेर्न्यतरो वर्णो वर्णादन्यतर स्वर ।
स्वरादन्यतर सत्त्व सत्त्वे प्रतिष्ठितम ॥
सत्त्व मालक्ष्येषा निर्द्दोषेण जायते ।
दौर्बल्य स्वामिनेषा सदोषो नास्ति वाजिनाम॥
जवो हि सप्ते प्रथम विभूषण
त्रपाङ्गनाया कृशता तपस्विन ।
द्विजस्य विद्याथ मुनेरपि क्षमा
पराक्रम शस्त्रबलोपजीविन ॥
आकाशमेव ग्रसन्निव खुरौ पश्चाद्धरन्निव
स्त्रीतुल्यन्निव ख पिबन्निव निर्गो वायु समस्यन्निव।
साङ्गारप्रकरान स्पृशन्निव मही छायाममर्षन्निव
पश्चाच्चामरवीज्यमानवदन श्रीमान हयो धावति॥
अलक्षितगतागतैर्नगदृशा कटाक्षैरिव
रणाङ्गनधरातले प्रलयकेलिकोपैरिव ।
सुरत्तमदगोचरैर्मृगदृशासुरोत्तैरिव
त्वदीयतुरगैरल धरणिचक्रमाक्रम्यते ॥
येषा दीपशिखोपमानि नयनान्युद्भावित चक्षि
ग्रीवा क्रौञ्चनिभा विभाति च समा पादाश्च
सुक्ष्मोपमा ॥
वेगो वायुरिवाथ वानरसम स्कन्धाग्रप्रेङ्खित
शङ्खक्रौञ्चगजेन्द्रदुन्दुभिघनध्वानैर्भवत्युत्स्वन ॥
वर्णो यो हरिणाधिपप्रतिनिभो वापीपमो
वाह्नभि
आवर्त्तैरशुभै प्रधानकुसमा सुस्निग्धवर्णप्रभा ।
उद्घाणा प्रियदर्शनाश्च सुभगा श्वासे
सुगन्धोश्च ये

...स्त नराणवितसुना... मत्त...

भयम् ॥

... ...नाम [illegible] ध्याय ॥

अथ [illegible]म ।

[illegible] स[illegible]प्यापि हयाः [illegible] ।

[illegible] प्रणीयते ॥

[illegible] क्रमम् [illegible]

[illegible] चारि [illegible] च ।

[illegible]

[illegible] तुरगयोक्ता [illegible] ॥

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] यस्य [illegible]

[illegible] ।

[illegible] पृथ्व्या

[illegible] ॥

[illegible] सत्त्ववलात्साही [illegible] ।

[illegible] जितयावा [illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] सर्व्वक्रिया [illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] प्रवृत्ती च [illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

वक्रे स्कन्धे मुखे कोष्ठे गात्रे [illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] प्रणायते ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

कटि [illegible] ।

[illegible] ॥

अकाल[illegible] ।

[illegible] न वाजी [illegible] ॥

[illegible] शिथिल यस्य खरो [illegible] ।

[illegible] न धावति ॥

सर्व्वलक्षणसम्पन्न सर्व्वदोषविवर्जितः ।

कुलशीलवलोपेतः कथमश्वो न धावति ॥

गतिरेका द्रुता चान्या चतुराख्या तृतीयका ।

वेगवत्यश्चतुर्थी च धाराविरामिस्तथा ॥

श्रयत्तमार्थे [illegible] ।

[illegible] स्य वाजी न धावति ॥

[illegible] पञ्चमी प्रोक्ता न [illegible] ।

[illegible] तस्मात्ता [illegible] ॥

इति श्रीनकुलकृताश्वचिकित्सिते [illegible]

[illegible] ध्यायः ॥

अथ [illegible] ।

[illegible] सुखात्सुविवाहनम् ।

[illegible] क्रमात् ॥

[illegible] तावद् यावत् [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] च [illegible] ।

[illegible] हि [illegible] ॥

[illegible] वाजिनाम् ।

तामामनुयथोगत्वात्र कृत [illegible] मया ॥

[illegible] सुदिता [illegible] ।

[illegible] क्रमात् [illegible] ॥

[illegible] जव उच्यते ।

[illegible] ॥

[illegible] हया ।

[illegible] वाहनात् ॥

[illegible] कालो वयो भूमि काल सम्यक् क्रमात् ।

कुर्य्यादकान्तर योगश्चातियोगो हि दोषवान् ॥

तत्र [illegible] ।

हयवाहनवेत्तारो [illegible] पृच्छते सदा ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] भारसहो लघुगात्रः पराक्रमो ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] वसुन्धराम् ॥

[illegible] ।

त्रिविधोऽपि तथा भिन्नो जवः [illegible] स उच्यते ॥

[illegible] परिकीर्त्तितम् ।

[illegible] कार्मुक [illegible] ॥

[illegible] तथा ।

मात्रा ज्ञेया प्रमाणेन पञ्च प्रोक्ता [illegible] ॥

मात्रावोडश [illegible] यो धावति [illegible] ।

तमश्वमुत्तमं [illegible] महाजवम् ॥

यथोत्तमजवा वाहास्तथान्या मध्यमाधमा ।

चतुरश्वाधिका [illegible] ॥

[illegible] जवं [illegible] ।

[illegible] वाजिनाम् ।

कार्य्यैवं [illegible] कार्त्तिके ॥

हेमन्ते शिशिरे योग वसन्ते च यथेच्छया ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] न च [illegible] ।

समा च विपुला चैव किञ्चित-[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] परमम् ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] खलीनं [illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] प्रतिपानं [illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] मधु [illegible] ॥

[illegible] तुरङ्गम ।

पीत्वा हि [illegible] ॥

[illegible] विजयो यस्य श्री-

[illegible] पूज्या ।

[illegible] शुभावहानि

[illegible] ॥

[illegible] निरीक्ष्य

[illegible] पूर्णघट [illegible] ।

[illegible]

[illegible] तुरगा जयाय ॥

[illegible]

[illegible] गौतम ।

[illegible] निमित्त भवति [illegible]

[illegible] नराणाम् ॥

[illegible]

[illegible] निरीक्ष्य ।

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

पराजय ते कथयन्ति युद्धे ॥

[illegible] वदन्ति दीना

[illegible] ।

[illegible] परिवर्जयन्ते

पराजय ते कथयन्ति [illegible] ॥

विना निमित्त [illegible]

[illegible] ।

श्रायन्ति घातैश्च न चोद्विजन्ते
नयावहास्ते समरे नृपाणाम ॥
प्राज्ञ शील भय लज्जामालस्य नैवमान्नियु ।
न त नित्यानीयाम्ल पथ्यागवारणे ॥
स्मान्टकगसेच्च सुगाखन्रिकाणके ।
तानातय चास्ते तेषा रूपामद शृणु ॥
नानगोलकगाज।रतरम्युगक्षलोचना ।
गन्वा गमुरैसुला स्थूलमेद्रशिरान्विता ॥
नासास्करागासाश्च क्तस्वहीगाधकन्निजा ।
ताच्छन्नप्रोथगण्डा ये भृकुटीचिचमेहना ॥
नत ।वास्तथान्येऽपि सुकुलाश्वसमुद्भवा ।
वनानामिह राजेन्द्र वक्तु शक्या न माहशै ॥
न्च पद्मानमित्येके चान्ये लक्षणमाश्रिता ।
लक्ष्यलक्षणमेतेषा तेनन्दु दुष्कर विन ॥
ग्रयाप्रसतसक्षेपादतिव्याप्तिश्च विस्तरात ।
गानामेकवाक्यत्वाद् ब्रूयाम स्थितिदृष्करा ॥
सत्वजवगतिच्छायास्वरस्थानगति कुलम ।
न्य पुण्ड्रनामानि दोष वा जवलक्षणम ॥
एव लक्षणसयुक्ता दृश्यते शूररक्षणे ।
लक्षणेन विहीना ये तिष्ठाणा स्यु यथाविना ॥
हयारोहस्य का चिन्ता लक्षणे शुभनिन्दिते ।
तनात्र न कृतोऽस्माभिर्हयलक्षणविस्तर ॥
न्यवाहनावज्ञान कौतुकाहितबुद्धय ।
न्नायासन गच्छन्ति पर दृष्टा इमे जना ॥
लामा कथा रागा पाणिघातप्रतोदनम ।
प्रघातसञ्जानि दोषो यत्सपजायत ॥
मात कोपाद्भयाल्लोभाद्दयाच्चैव मदाश्रयात ।
ध्याणेऽहदोषाश्च दुष्यन्तेऽश्वा निसर्गत ॥
श्रीयुक्तसामन्तनरेन्द्रवन्दित
रणे हयारोहवराभिनन्दितम ।
धर्म्मार्थकामादियश प्रधान-
मित्थ कृत वाहनशास्त्रविस्तरम ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकितमिते वाहना-
ध्यायो नवम ॥

अथ धातुपरीक्षा ।

अथात सप्रवक्ष्यामि धातूना लक्षण परम ।
येन विज्ञातमात्रेण क्षायन्ते रोगसम्भवा ॥
तत शुद्धशरीरोत्थरक्तदोषानवाप्नुयात ।
रक्तदोषात्तदा वाजी प्राप्नोति महामयान ।
तस्मात सर्वप्रयत्नेन रक्त ज्ञेय विचक्षणै ।
आषाढसमये प्राप्ते शिरामोक्षेण कृतस्तथा ॥
तेन सशोध्यते रक्त वाजिना दोषसम्भवम ।
तत शुद्धशरीरोऽथ पिण्डाद्यैश्च बलीकृत ॥
श्रावणे शष्पमासाद्य वज्रवत सुदृढो भवेत ।
यदि रक्ताधिको वाजी शस्यमश्नाति कर्हिचित ॥
रक्तात सञ्जायते पित्त ततो नाशमवाप्नुयात ।
रक्ताधिकश्वासपुट स्वेदाद्ये शस्यमत्ति चेत ॥
सप्राप्य श्लेष्ममरिपाझयो नाशमवाप्नुयात ।
हीनरक्तो यदा शस्य रूक्षोऽश्नाति तुरङ्गम ॥
तदा वायु पर प्राप्य सद्यो नाशमवाप्नुयात ।
तवेद लक्षण प्रोक्त रक्तकोपसमुद्भवम ॥
धातूनामपि सर्व्वेषा श्रेयश्चिह्न विचक्षणै ।
पित्तरक्तप्रकोपेण यदा सपीड्यते हय ॥
तदा कण्डूतमासाद्य कषते सतत वपु ।
छाया वाञ्छति यत्नेन विशेषेण जलाश्रयम ॥
मुहुर्वाञ्छति पानीयमाहारञ्च विशेषत ।
एव वातोत्थरक्तेन ज्ञात्वाश्वम्पीडित तत ॥
शिरामोक्ष विधायैव दद्यात सकटुक गुडम ।
तत शुद्धिमवाप्नोति नीरोग सप्रपद्यते ॥
पित्तासृग्दूषितो वाजी यदि चाश्रयि मुञ्चति ।
नेत्रान्ते पाण्डरत्वञ्च सद्यो मृत्युमवाप्नुयात ॥
नत्रयोर्लक्षण प्रोक्त पित्तरक्तसमुद्भवम ।
श्लेष्मरक्तप्रकोपेण यदा सम्पीड्यते हय ॥
अग्रीवक्रो भवन्नित्य कासते च मुहुर्मुहु ।
आहार न च गृह्णाति गोतसाह कुरुते क्वचित ॥
न विन्दति कशाघात ब च पार्ष्णि न चासनम ।
नासारेण क्षिपत्तोय वह्निघर्म्मञ्च वाञ्छति ॥
तस्यापि शोधयित्वासृग दद्यात्कुणठाकुरा गुडम ।
सर्व्व रक्त तत शुद्धा न शेष समवाप्नुयात ॥
वाजिन श्लेष्मरक्ताभ्या दूषितस्य सदा भवेत ।
नेत्रान्ते बिन्दुकाकारकण्डस्तस्य तथोदरे ॥
तदा मृत्युमवाप्नोति षण्मासाभ्यन्तरे ध्रुवम ॥
शुण्ठ्याढ्यता गोक्षुरक घनञ्च
श्यामावचाहिङ्गुयुता च यष्टि ।
कफप्रणाशाय विनिर्मितोऽय
पिण्ड प्रसिद्धश्च कफापहश्च ॥
नोचेदश्नाति शुण्ठ्यादि सैन्धव नस्यमार्गत ।
वायुरक्तप्रकोपेण पीडितस्तु तुरङ्गम ॥
कुक्षिद्वये हयस्तीव्र मुहु श्वास प्रमुञ्चति ॥
नैकत्र मन्यते स्थातु स्विर्त च निरर्गलम ।
एव वातोद्भव ज्ञाप्य रक्तन्देहे हयस्य च ॥
शोधयित्वाथ सन्दद्याच्छाष्टतमनन्तरम ।
तत शुद्धिमवाप्नोति परा पुष्टिञ्च गच्छति ॥
उत्साह कुरुते मार्गे सर्व्वदोषविवर्ज्जित ।
वातरक्तप्रकोपेण लोचनान्ते हयस्य च ॥
यदा स्यातां सिते रक्ते काये कण्डूस्तथानने ।
तदा तस्य भवेन्मृत्युर्यदि नाश्नाति चामिषम ॥
अथ तश्च युतन्दद्या माहिषेण निशागमे ।
सन्निपातेऽथ रक्तेन यदा सम्पीड्यते हय ॥
यदा वेपथुमाप्नोति काम्पते च निरर्गलम ।
निद्रालस्याग्निमन्दत्व वक्तो मलनिबन्धनम ॥
कर्णयो पातनञ्चैव वक्त्राल्लालाविमोचनम ।
तत्रापि शोधयेद्रक्त ततो लङ्घनमर्हति ॥
यावद्दोषस्य निर्णाश स्तोकोदककृताशन ।
क्वचिदुष्ण क्वचिच्छीत क्वचिद्विषजसयुतम ॥
प्रदेय युक्तितत्वज्ञैर्वारि वार्य्य न कुत्रचित ।
सपथ्या चाम्लता चैव कटुका च वचा तथा ॥
शामयेत्ततत्क्षयादेव निधातुकुपित ज्वरम ।
शिरीष श्रीफलन्चैव वेतसञ्चैव वृद्धिभाक ॥
मन्दाग्निर्त्व सदोषाणा कुरुते भस्मसादृढतम ।
मधुक मधुनालञ्च माधुर्य्य कुलिकान्वितम ॥
शिरीष क्षुद्रक नाम्ना क्वाथयित्वा त्रिभागत ।
यस्यैतत सन्निपाताय वाजिने सप्रदीयते ।
तस्य तन्नाशमायाति तम सूर्योदये यथा ।
स्वस्यस्य पिच्छि नेत्रान्ते स्याता नीरे च जा ॥
गन्धश्च मत्स्य नोष्मा तस्य मृत्युन्निशापि ।
नीलपीतेऽनयनान्ते स्याता वेदाति नन्दन ।
स त्रिमासनाप्नोति निभमार्गे रसपम ॥
यस्य नेत्रान्तर रम्या बहुवर्ण प्रजायते ।
विशेषान स्वरभ स्यात्तस्यायु प्राणमासिकम ॥
त्रिवाणा जायते बिन्दु कस्माद यस्य वाजिन ।
कृच्छ्रञ्च जायते मास स वाजी नात्र सशय ॥
पीतो मासद्वयनैव सप्तेम्ल प्रयच्छति ।
त्रिमासेस्तथारक्तश्चतुर्भिश्च विचित्रता ॥
पञ्चभिनत्रगाश्च षड्भि न्नममाति ।
सप्तभि पाण्डुलाकारश्चम्पकाभस्तथाष्टभि ॥
नवभिश्च हरिद्राभो दशभिजम्बुकोपम ।
एकादशभिरावाभो नासरेण हिमनगि ॥
यस्य श्वासो भवेदुष्ण शरीर पतनक्षमम ।
निष्ठा त्रिमनरात्रा मासषट्क स जीवति ॥
ग्रीवाग्रे पिच्छिका यस्य जायते च तथाधर ।
मत्र करोति रक्ताद्य मासषट्क स जीवति ॥
वर्ण श्वेतो यदा यस्य नेत्रयोश्च प्रजायते ॥
दशमासान समासाद्य पित्तार्त्तो न स जीवति ।
यस्य नीलप्रभे स्याता नेत्रे वातादितस्य तु ।
मासत्रयञ्च कृच्छ्रेण य सपि स न जीवति ॥
श्लेष्मयुक्तस्य वा रक्ते यदि स्याता विलोचने ।
बद्धगन्ध सुरातुल्यो दश मासान स जीवति ॥
यस्य नेत्रे हरिद्राभे स्याता पित्तार्दितस्य च ।
तस्यायु सप्तमासाख्य मुनिभि परिकीर्तितम ॥
बहुवर्णे घन नेत्रे स्याता वातुसमागमे ।
तस्य सप्तेभवेन्मृत्यु सप्तरात्रादसशयम ॥
यथैक लोचन नील द्वितीय रक्तसन्निभम ।
दृश्यते स च विज्ञेय पित्ताढ्यो मासजीवक ॥
यस्य पित्तप्रसक्तस्य काले नीरदगर्जिते ।
हयस्य जीवित तावद्दिनानि दश पञ्च च ॥
एव रक्तविकाराणा ज्ञात्वा धातु तुरङ्गमे ।
तत प्रतिक्रिया कार्य्या उक्ता या कीर्त्तिता म ।
भयादपीतपानीयशीतार्त्तशीयुतस्य च ।
आघातेऽपि ताडितोऽथ तिर्य्यग्विद्धो यदापि वा ॥
असमाङ्गराच्च बन्धाद्वा गात्रे वा विषमस्थिते ।
क्षीणशोणितमासस्य शिरावेध प्रशस्यते ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते धातु
परीक्षाध्यायो दशम ॥

अथ ऋतुचर्या ।

द्वासप्ततिसहस्राणि नाडीना हि भवन्ति च ।
वाजिनामिह सर्वेषा वायुरक्त व्यवस्थितम ॥
तासा विमोचनार्थाय द्वाराण्यष्टौ वदाम्यहम ।
येषाति कुतश्चित रक्त सर्व्वदेहसमुद्भवम ॥
कण्ठे वक्षसि तालौ च नासयोश्च मुखे तथा ।
अक्ष्णयोरथ पादेषु पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
काल बलञ्च विज्ञाय वाजिना भिषगुत्तम ।
शिरामोक्ष प्रकुर्वीत स्थानेष्वेतेषु पण्डित ॥
अन्ये सप्तदश प्राहु शिराद्वाराणि वाजिन ।
विकारयुक्ता यद्रक्ता सुखस्थमपि वर्जयेत ॥
एव शरदि य सम्यक पुष्टि नयति वाजिनाम ।

न्त यन्ताक्ता कश्चिद्‌पानाय तच निध्यात ॥
ततो हेमन्तमासाद्य निशायां निरुपद्रवम ।
मासोत्थ यवसन्दत्वान पानोयञ्च यथेच्छया ॥
घृत वा यदि वा तैल पाने दद्याद्विचक्षण ।
बाह्येच्च शनैनित्य सर्व्वरोगप्रशान्तये ॥
ततः शिशिरमासाद्य दद्यात्तैल हि वाजिनाम ।
पलाष्टकप्रमाणेन यावद्दिनत्रिसप्तकम ॥
यवोत्थ यवसन्दद्यात्कविशल्यहारि च ।
यवाभावेऽथ चणकान दद्यात्पूर्व्वोदितान सदा ॥
तदभावे मसूराश्च शुष्कान्नास्तिलसर्षपान ।
यवस चापि देयं नीरागो जायते हय ॥
नागरानाश्च सर्व्वषां कायानां नस्यकर्म्मणाम ।
तैलानाञ्च घृतानाञ्च यवस्य यवस परम ॥
पर्व्वतानां यथा मेरुरायुधानाञ्च वज्रकम ।
तथा सर्व्वोपचाराणां सर्प्पि प्रशस्तमा यवा ॥
स्त्रतानां यथा निशानाथा देवानां वर ।
नदीनां यथा गङ्गा तथा श्रेष्ठा यवा हये ॥
यन्ति हस्ताश्रुति शोषं तिमिर जयेत ।
तथा शरीरजान व्याधीन यवा सर्प्पिर्हरन्ति च ॥
उपचारक्रिया सर्व्वा पञ्चर्त्तुजनिता हये ।
स्नुह्यवभोज्येन सर्प्पिस्तस्य कृता नरे ॥
यस्य दत्ता यवा भोज्ये शिशिरे समुपस्थिते ।
अतनापि कृता सर्व्वा पञ्चर्त्तुजनिता हये ॥
कृता स्नुह्यवभोज्येन सर्प्पिस्तस्य कृता नरे ।
नीरोगास्तुरगा सर्व्व शालिहोत्रमत यथा ॥
पञ्चर्त्तुजनिता याच क्रिया व्यक्ता तुरङ्गमे ।
शीर्नक्ते तत्रायाय्यवभोज्यविवर्ज्जिता ॥
ददस्तनि गुणास्ता वा यवेन वाजिनाम ।
दद्यात् पञ्चसप्त यानां च हर त्यौम ॥
दिनत्रिसप्तक यान पलपञ्चप्रमाणत ।
शुद्धमाप्नोति निदाघादुरङ्गमा ॥
ततो नवप्याहार संप्राप्य सुमनोहरम ।
परां पुष्टिमवाप्नोति नीरोगश्च प्रजायत ॥
न ग्रामो वाहयेदश्व प्रावृट्काले कथञ्चन ।
न दृष्टिदानिलस्य वाहन रुम्भमासिकम ॥
वापेन्तक सदा शस्त पानाय जलदागमे ।
अभ्यङ्ग उद्वर्त्तन निवातस्थानबन्धनम ॥
सन्ताहान्तरित दद्याल्लवणञ्च विचक्षण ।
पलद्वयप्रमाणेन मुखनापरिशुद्धये ॥
मुखरोगमवाप्नोति चारस्वाद विवर्जित ।
दृष्टाम्भोभिस्तु सिक्ताङ्गस्तेजसा त्यज्यते हय ॥
अशुद्धोदकजान् प्रायान प्राप्नोति शतशः परान ।
नवोदकप्रधानेन बलहीनश्च जायते ।
तस्मात सर्व्वप्रयत्नेन प्रावृट्काल उपस्थिते ।
अनेन विधिना प्राज्ञो वाजिन परिपोषयेत ॥
तत शरदमासाद्य बहुखण्डसमन्वितम् ।
शुष्क चारोदन सप्तपलाष्टपरिसङ्ख्यया ॥
दुग्ध वा केवल रात्रौ क्वथित सम्प्रशस्यते ।
तथान्यदपि यत्किञ्चिन्मधुर सम्प्रजायते ॥
पानाय चारस तोय यवस सुमनोहरम ।
नीलवर्णमुक्ताश्च घृत शाणेन संयुतम ॥
वाहन च प्रयत्नेन सुखस्यमपि वर्ज्जयेत ॥

परीक्षाया यथा हेम्न स्नेहस्य च शराक्रिया ।
हयजीवस्य तद्वच्च परीक्षा यवभक्षणा ॥
यथा सागरात्क पार गत्वाच स्वस्थता व्रजेत ।
तद्वत् यवाशनात्तीर्णा शुद्धदेहा हयाच्‌मा ॥
अन्यत्रापि हि छिद्रेण यथा नश्यति वा जल ।
स्वर्णतापि हि नाशेन यवानागा रसतथव च ॥
एव ज्ञात्वा विशेषेन यवा दद्या प्रयत्नत ।
प्रावृड़ादीनां विशेषेण शिशिरे समुपस्थिते ॥
शुक्ता नापि यता दद्या सर्व्वकाल च वाजिनाम ।
प्राशनात्ते ततो ज्ञाया सर्व्वथा अविनाशना ॥
यश्चाश्नाति यवानाशु शुष्काश्च स्वच्छता सदा ।
न तस्य जायते रोग कदाचिच्च यवाशनात ॥
न च शूल न च श्वासो न च शोथा न च क्लम ।
न च रक्तप्रकोपश्च न च वातादिजातव ॥
योग्योऽशनाय वाहाना यवानो यव इष्यते ।
यवाभावेऽथ चणका धान्यमन्यात परम ॥
यवाभावेऽथवा दद्यान्मकुष्ठास्तिलसंयुतान ।
भोजन तुरगेन्द्राणां परा पुष्टिमभीप्सताम ॥
मुकुष्टभोजनाद्वाजी पुष्टि गच्छत्यलाकिकीम ।
उत्साह परम धत्ते स च रोगैर्व्विमुच्यते ॥
अप्राप्तौ च मुकुष्ठाना मुद्गा दद्या माषिभि ।
सतैलास्तेऽपि कुर्व्वन्ति पुष्टि सत्त्वनिवारिणीम ॥
एते पुष्टिगुणा प्रोक्तास्तुरगाहारना हये ।
सान्यस्तस्मात्सर्व्वेषा तान विजिगीषेन ॥
नान्यद्‌दिव्या प्रशसन्ति यवम वाजिना बुधा ।
भक्षणाय यास्तस्य नानोक्षण्नमुतमम ॥
अवाभाव पनाथ घृत वा यान वा पय ।
णस्य वा मासरेवाण पक्वाय वाजिना सदा ॥
यस्या उ शुस्यमन्नाति सदा लवणमिश्रितम ।
किन्तात शाच्चमानेन यथास्नेतेन भूपते ॥
शस्याभावेऽथ यवम शुष्क वा यस्य वाजिन ।
विनिशमरषे च स्वेच्छया सविमुक्तिका ॥
ते चापि वाजिनो र्व्या यथा शस्यचरास्तथा ।
तथा सर्व्वप्रयत्नेन मुक्तान सञ्चारयेद वन ॥
आरोग्यार्थं सुपुष्ट्यर्थमुतसाहार्थं विशेषत ।
विरूथयस्य रक्षार्थ हरेद्रोग प्रयत्नत ॥
वसन्तसमये प्राप्ते वाहयेत सतत हयम ।
सनिम्ब लवण दद्यात्ताभ्या तैल विशेषत ॥
स्वच्छ सम्भव भोज्य तैल वा यदि वा घृतम् ।
न दोषकारण प्रोक्त सञ्चार लवमप्यत ॥
वसन्तसमये योऽश्व स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
तस्योनसाह प्रणश्येत सालस्य जायते वपु ॥
ततो मन्दाग्निनाविष्टो रोगाभावे प्रजायते ।
तस्मात सर्व्वप्रयत्नेन वसन्ते वाहयेद्धयम ॥
ग्रीष्मकाले च सम्प्राप्ते दूर्व्वाभोज्य प्रशस्यते ।
वाजिनामिह सर्व्वेषा घर्म्मतापोपशान्तये ॥
घृतपान विशेषेण सुच्छायासु निबन्धनम् ।
रक्तस्रावे च गात्रेषु ग्रास वा घृतसंयुतम ॥
दूर्व्वाभावे प्रदातव्य तुरगाय घृतान्वितम ।
कुक्काशस्यमध्याय सर्व्वदोषोपशान्तये ॥
एव सस्यमय सर्व्वगुपचार करोति य ।
हयस्य तु गृहो नित्य तस्य वर्द्धन्ति वाजिन ॥

नागणा पुष्टिसंयुक्ता प्रतप्येतसाहसंयुता ।
तापता भमिपरस्या भमिमागाक्रयान्मा

इति श्रीकुलकतेऽश्वचिकित्सिते क्रमायाध्याय एकादश ॥

अथ नस्य ।

कासश्वाससमो नस्या वातपित्तादपाङ्गत ।
नस्य सनाशयत्तस्मात्त नस्य योजयेद्‌ह ।
पिप्पली सैन्धव सार नागरञ्च गुडान्वितम ।
कृत्तिकामारमध्यात्र वाजिना श्लेष्मनाशनम ॥
चलिकालवण नस्ये सदा रोगायनाशनम ।
सिता चन्दनतोयानि सात्तकाग्यानि वाजिन ।
नस्यकर्म्मणि युक्तानि नाडीवातप्रशान्तये ।
दन्तकैशादक सान्द्र यवक्षारविमिश्रितम ॥
नस्ये दत्त वाग्ला त्वै क्षयरोगविनाशनम ।
शर्करा माक्षिक क्षीर पटोल पलसंयुतम ।
नस्ये शरदि सप्तैना जायते रोगशान्तय ।
वचा चाश्वगन्धा कुष्ठ शुण्ठी च कासमर्द्दिका ॥
युक्त शीतोदक स्तोके तेषा नस्येऽपसर्पयेत ।
गुडची कौमुदी नाली शिशुता कूपवारणा ।
नस्ये दत्ता दाराश्वाना शिशिर सुखदा स्मृता ।
अपामार्ग महानस्य सर्व्वरोगविनाशनम ॥
केवल कटुतैल वा गोमूत्रे प्राचिताश्च या ।
मन्युनादिक्तसन्धीना स्रोतोबलकर विदु ॥
कण्ठरोग तथा नस्य गोमूत्रलवणान्वितम ।
महद्गुणकर प्रोक्त सर्व्वदोषापहारकम ॥
अपामार्गस्य मूला नस्ये मूत्रश्च दूरागलम ।
मुखरोगविनाशाय नस्य मतस्यवसोऽवस ।
लसुन पिप्पली मूत्र गन्धकी नागकेशरम ।
युक्त नस्यन रोगघ्न कटुतैल वाजिनाम ॥
नस्य पर्य्युषितैस्तोयै शान्ति तु कवते ।
अश्वानाञ्च नराणाञ्च चाक्षुष्य बलवर्द्धनम ।
पिप्पलीमिश्रगेयेन ससितासलिलेन च ।
नस्य यच्छति सप्तैना सपिशा यच्छते वतम ॥
नस्य स्निग्ध तथा रूक्ष तिक्तञ्च मधुर तथा ।
चतुर्द्धा वाजिशास्त्रज्ञैर्यथावत्परिकीर्त्तितम ॥
देय वाताधिके स्निग्ध रूक्ष तिक्त कफाधिके ।
मधुर चैव पित्ताढ्ये तुरङ्गे समयोचितम ॥
द्विपञ्चाशत्प्रमाणा वा श्रेष्ठ तन्नस्यमुच्यते ।
पादोन मध्यम तत्र षडविंशत्या तथाधमम ॥
नस्यान्ते वाजिनो रक्त सदा पुष्ट प्रजायते ।
नस्यदानात कृत तस्य विनाशमुपगच्छति ॥
दाडिम पुष्कर श्रीक श्वेतदूर्व्वाङ्कुरास्तथा ।
शीतोदकेन संयुक्त रक्त दुष्ट न जायते ॥
धातकी गोक्षुर रोध्र कुसुम्भ सिन्धुवारकम ।
शीतोदकेन संयुक्त नस्य रक्तविनाशनम ॥
धातकी गन्धकी चैव गोमूत्र लवण तथा ।
नस्ये दत्त कफ हन्ति तम सूर्य्योदये यथा ॥
शुण्ठी घृतञ्च दुग्धञ्च रससार तथैव च ।
वातदोषविनाशाय नस्यमेतत्प्रयोजयत ॥
माक्षिक शर्करायुक्त चन्दन केशराणि च ।
नस्योऽय वारिणा सद्य पित्तनाशकर पर ॥
गुडूची शुण्ठी मुस्ता च तगर तिलसर्षपा ।

न्नस्यान समिरितोऽय नस्य स्याज्जीवरक्षक ॥
अभया पाक्रणी धात्री एला लाला शतावरी ।
सन्निपातेऽनिलाधिक्ये नस्योऽय क्षेमकारक ॥
मासञ्च पिप्पलीमूल वचा भारङ्गिकाभया ।
सन्निपाते कफाधिक्ये नस्य सर्पि सुखप्रदम ॥”
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते नस्याधि
काराध्यायो द्वादश ॥

अथ पिण्ड ।

कटुका च जयन्ती च भ्रामरी सुरसा घना ।
एषामन्तमय पिण्डो वाजिनामयमिटकृत ॥
एला शतघ्नी सुरसा काकजङ्घा शतावरी ।
मासिक सहिता पिण्ड पित्तयुक्त हि वाजिनि ॥
मासिक सैन्धव मुस्ता गोमूत्रञ्च हरीतकी ।
समभागेन पिण्डो यमुक्तो वह्निप्रदीपक ॥
कक्कोल केतकी द्राक्षा शर्करा मधुयष्टिका ।
दत्ता घृतयुत पिण्ड पुष्टि नयति वाजिन ॥
मत्स्यमासेन सयुक्त ग्रावचूर्ण घृतप्लुतम ।
बलहीनस्य वाहस्य पिण्डोऽय बलवर्द्धन ॥
बला मद्य दधि क्षौद्र भक्षयस्तुरगो भवेत ।
आतङ्कोऽपि रुग्णोऽपि यथा घटसप्तवार्षिक ॥
मेथिका धातकी काली सारणी बीजपूरक ।
पिण्डो दत्तो वराश्वाना तेजोवृद्धिकर स्मृत ॥
कन्का मद्यसमिश्रा धात्री लोध्रगुडान्विता ।
मता पिण्डविधानेन वाजिना सुखवृद्धिदा ॥
त्रिफला कटुका मुस्ता विडङ्गानि च चित्रकम ।
लवणस्यसमेताना वाजिना पिण्ड आश्रित ॥
वचा विनिहिता स्निग्धा सहता क्षारभाविता ।
पिण्डैर्दत्ता प्रकुर्व्वन्ति वाजिना व्याधिनाशनम ॥
सन्धव नागर श्यामा गुडूची सितसर्षपा ।
अम्लवेतसमश्वाना पिण्डोऽय शूलनाशन ॥
पिप्पली पिप्पलीमूल कटुका सहदेविका ।
त्वचापल्लवसमिश्र पिण्डोऽय शोथनाशक ॥
कर्पूर श्रीफल ताल माक्षिक गिरिकर्णिका ।
पिण्डोऽय शयने शस्तो वाजिना सुगतिप्रद ॥
वचा लोध्र सकर्पूर गुञ्जा श्यामा गुड मधु ।
समांशकेन पिण्डोऽय करोति लघुता हये ॥
मद्य मरिचसयुक्त लशुन नागकेशरम ।
द्विगुण मेषमासञ्च पिण्डो दत्तो जयेच्छ्रमम ॥
जम्बीर फलिनीपत्र त्वचा किञ्जल्कमेव च ।
जातशोणितवाहाना पिण्डोऽय रक्तनाशन ॥
तमाल पुष्कर लोध्रमपामार्ग सतिन्दुकम ।
पयसा पिण्डमेतद्धि वातकोपप्रणाशनम ॥
आरनाल प्रविष्टा च पथ्या नेपालिकाफलम ।
पिण्डे दत्ते हये दद्या निहन्त्याशु विजृम्भितम ॥
गुग्गुलु वचामिश्र तथा सर्ज्जरसान्वितम ।
पिण्डे दत्ते निहन्त्याशु कृमिसंघ व्रणोद्भवम ॥
क्षीरक्षीर सकर्पूर कूपोदकविभावितम ।
पिण्डोऽय हन्ति मध्यस्थान रोगान सर्व्वान
कृमिव्रणान ॥
सिता दुग्ध सकर्पूरमेलया पत्रसयुतम ।
अग्निदाहार्त्तियुक्ताना पिण्डोऽय वाजिना स्मृत ॥
श्रीवासञ्चप्रतप्तानामारनाल परिप्लुतम ।
सकृदिच्छन्ति पिण्डेन वाजिन सुखकारकम ॥
वृष्टिवाताहितानाञ्च वाजिना पुष्टिकृत्स्मृत ।
पिण्ड कृत सतैलेन लशुनेन पलेन च ॥
मद्याष्टत सकर्पूर शर्करा दुग्धमेव च ।
कफनाशकर प्रोक्त पिण्डोऽय सुखद स्मृत ॥
गोरोचना च वरी ब्राह्मी तथा स्याद्बीजपूरक ।
गुल्म प्रशमयन्त्याशु वाजिना हृदयोद्भवम ॥
सहदेवी वचा कुष्ठ वरुणा चेन्द्रवारुणी ।
अतिश्वास हरन्त्येते वाजिना मधुना सह ॥
उदुम्बरफल मास शोकर माहिष दारु ।
हयस्य चातिवृद्धस्य करोति परम सुखम ॥
विभीतक प्रियङ्गुञ्च सर्ज्जिका लवण तथा ।
कासशोषप्रशमन पिण्ड सर्पि सुखप्रद ॥
तक्र कर्पूरचूर्णञ्च शिव सौवर्च्चलान्वितम ।
पिण्डोऽय वस्तिरोगे वाजिन सप्रकीर्त्तित ॥
सौवर्च्चल हरिद्रा च पिप्पली चेन्द्रवारुणी ।
मूत्रकृच्छ्रे परीघ्नन्ति पिण्डोऽय तुरगस्य हि ॥
पिण्डीरसक्तव क्षौद्र भल्लातकफल वृषम ।
रक्तमूत्रे तु पिण्डोऽय वाजिना रक्तनाशन ॥
अभया यष्टिका श्यामा देवदारु सगन्धकम ।
पुरीषे रक्तसमिश्रे सदा शसात वाजिन ॥
पटोल धातकी मुस्ता यष्टिका गिरिकर्णिका ।
रक्तातिके कृत पिण्ड करोति रुधिरक्षयम ॥
हरिद्राद्वयसयुक्त गन्धक कटुतैलकम ।
पिण्डक स्मृतियुक्ताना सदाश्वाना प्रशस्यते ॥
अतसीपत्रक निम्ब न्यग्रोधकलिकान्वितम ।
अतीसारे सुशसन्ति पिण्डोऽय वाजिन शुभ ॥
व्रणे कृमिभिरत्यथ सदा वाजी प्रपीड्यते ।
तदा पिण्ड प्रदातव्य स्थूलैरण्डदलैरलम ॥
कर्पूरशर्करालोध्र माक्षिक त्रिफलान्वितम ।
तुरङ्गिण्या प्रशसन्ति पिण्डोऽय वाजिन शुभ ॥
पत्रक सिन्धुवारञ्च भ्रामर चक्रकिंशुकम ।
मासरुद्धौ प्रशसन्ति पिण्डोऽय वाजिन शुभ ॥
सैन्धव चूलिकाक्षार विडङ्गानि मधूनि च ।
शूलपीडाभिभूतस्य पिण्डोऽश्वस्य प्रशस्यते ॥”
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते पिण्डा
ध्यायस्त्रयोदश ॥

अथ घृतविधानम ।

“शिलाजतु विशाला च पद्मक नागकेशरम् ।
लाक्षा पद्मकमूलञ्च निम्बद्वयसमन्वितम ॥
घृत माक्षिकसयुक्त सप्तविंशतिक विदु ।
अष्टाश तु समादाय सुरामासघृतस्य च ॥
पलमात्राणि सर्व्वाणि पूर्व्वद्रव्याणि निक्षिपेत ।
तेषा दानेन ततसघिणायते सर्व्ववाजिनाम ॥
बलपुष्टिकर नित्य सर्व्ववातविनाशनम ।
सर्व्वरोगप्रशमन कायाग्नेश्च प्रदीपनम ॥
ओजस्कर यथानाश शोषशोषप्रणाशनम ।
धातकी केशर कुष्ठ कुसुम्भ कुङ्कुम मलम ॥
दाडिम सितलोध्रञ्च पलमात्राणि निक्षिपेत ।
घृतञ्च पाचयेत पानादभिघातान्वितो हय ॥
जायते सर्व्वशुद्धाङ्गो मद्यप्राशेन सशय ।
आरनाल वचा कुष्ठ पिङ्गला सिकथक घृतम ॥
एतै पञ्च घृत सम्यक पित्तव्याधिविनाशनम ।
हरिद्राद्वयसयुक्त गन्धक तु मन शिला ॥
क्वाथयेन्नवनीतेन त्रिगुणेन घृतेन च ।
अभ्यङ्गेनाथ पानेन सप्तरात्रेण वाजिन ॥
कल्याणाख्य घृत पीत्वा तथोदरभवा रुज ।
माक्षिक निम्बपत्राणि नख गुग्गुल गन्ध च ॥
भृङ्गराजो विशाला च पाठा चैव पुनर्नवा ।
विल्वमारुष्कक लोध्र सैन्धव नगर तथा ॥’
एतै पक्का घृत वाजी सप्ताह्यात्तीवमुच्यते ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते घृता
ध्यायश्चतुर्दश ॥

अथ क्वाथ ।

“पूर्व्वाणि समभागानि क्वाथयेत कूपवारिणा ।
ततोऽष्टाश समादाय तोयस्य क्वथितस्य च ॥
एतत सिद्धार्थक नाम क्वाथ श्रेष्ठ सर्व्ववाजिनाम ।
कायाग्नि वर्द्धयत्याशु नीरोगत्व प्रयच्छति ॥
मुस्ता मधुकपत्राणि केशर लवण रुहा ।
शताह्वा शाल्मली धात्री वृषभ फलिनी तथा ॥
क्वाथयित्वा जल कौप न्तैस्तुल्यै विचक्षण ।
त्रिभागमेवमादाय ततो दद्याद्धयस्य च ॥
प्रकरोति सदा नाश पित्तस्यासृजकस्य च ।
एकविंशदिन यावत्कालिन्हौत्रमत तथा ॥
शुण्ठी हरीतकी पाठा ब्राह्मी मुस्ता शिफालिका ।
हरिद्राद्वयसयुक्ता हरिताल मन शिला ॥
सिद्धस्ति नागशेषोऽय क्वाथो हन्यात्त्वराचिकम ।
सन्निपातमशेषेण पालक पलमात्रक ॥
मधुक केशर पत्र भल्लातकविभीतकम ।
शङ्खपुष्प रुहा सार समभागेन मिश्रितम ॥
कासासस्य समुद्दिष्ट क्वाथोऽय त्रिफलात्मक ।
उत्साहवर्द्धक सद्यस्तथा कायाग्निदीपक ॥
कुमारी शाल्मली पाठा मञ्जिष्ठा चेन्द्रवारुणी ।
काकोली समभागेन क्वाथयेत समभागत ॥
पलद्वयप्रमाणेन तत पीतेन वाजिना ।
मोक्षयेच्छलज दोष मूत्रदोष च तत्क्षणात ॥
यवानी माक्षिक कास सौवर्च्चलयुताभया ।
क्वाथयेदष्टमाशेन तत्पानाज्जायते हय ॥
प्रदीप्ताग्निस्तु तेजस्वी सर्व्वरोगाद्विमुच्यते ।
स शीघ्रमार्गगामी च स्निग्धो रोगविवर्ज्जित ॥
सेफालिका रुहानीले वेणुका सिन्धवारिका ।
एते क्वाथ कृत सम्यक कृमिनाशकर पर ॥
मातुलुङ्गस्य बीजानि चन्दन सितसर्षपा ।
उशीर पुष्कर ब्राह्मी लक्ष्मणा च पुनर्नवा ॥
क्वाथोऽय सुखिचूर्णेन भावितः कृमिनाशन ।
प्रकरोति तुरङ्गाणा सर्व्वदेव सुख तथा ॥”
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते क्वाथा
ध्याय, पञ्चदश ॥

अथ विषम ।

“वारुणी माक्षिकी गौरी श्रीतालीबीजपूरकम ।
कृमिक्लेदविनाशाय क्वाथो नित्य रसाह्वर ॥
अश्वगन्धा घृत क्षौद्र विषदग्धस्य वाजिन ।
विषनाश करोत्येव सर्व्वगात्रेषु तत्क्षणात ॥
सामान्येन प्रदिष्टोऽयमगदो विषनाशन ।

—क प्रथमभागर कर्त्तव्य साम्या परम ॥
विजय कौञ्जित चव मात्रमत्र तत परम ।
विजय ज्ञात प्राज्ञ वैषज्ञानविकल्पाख ॥
स्थावर जङ्गम प्रोक्त जङ्गम सत्त्वसाश्रयम ।
कृत्रिम योगतः प्रोक्त त्रिविध विषमच्यते ॥
यः शिर समग्रन्ति कन्याचित्रगोत्तमा ।
तस्य काथ्य स्नानञ्च स्नानस्य प्रयोजनम ॥
उपर पद्मनालञ्च सोपणी वन्यफलम ॥
तत्सम्मिश्र चूर्ण दत्त सद्यथा विषनाशनम ॥
मापणी सिन्धुवारञ्च नागवल्ली तथा तथा ।
विषात प्राप्य सामग्र दृष्टे स्नानाय यः स्य ॥
अश्वगन्धा रुहा फला कनमिश्रा प्रयोजना ।
विषनाश नयत्याशु जङ्गम हयगोत्तम ॥
स्तन चन्दनजस्य मायचणपरिस्रुतम ।
जङ्गमस्य विषस्याशु प्रकरोति च सञ्चयम ॥
नक्र अगुरुसनक्त विष सद्यो नवाभकम ।
दयस्य जङ्गम नाश विषहन्नवति तत्क्षणात ॥
मापणी विषकङ्कोलौ पिष्टा मर्द्दन भाविता ।
जङ्गम गात्रन हत्त्व विष नयति तत्क्षणात ॥
फला कङ्कालिकामल सोपर्णीघ्रतमिश्रितम ।
विषनाश करोत्याशु नस्यदानन वाजिनाम ॥
कासुम कपूर लाभा मालिका गाकुलौ तथा ।
कृत्रिमस्य विषस्याशु प्रकरोति च सञ्चयम ॥
चम्पक माल्लिकसमुक्तकरस तथा ।
अश्वानां नाशयत्याशु विष जङ्गमपागिणाम ॥”
इति श्रीनकुलकृतअश्वचिकित्सित विषयोगा ध्याय षोडश ।

अथ अश्वशालाविधिः ।

नृपनगरवामभाग शुभदिने तु कारयेद्वाजागारम ।
पूर्व्वाभिमुख पश्चिमे तन्मध्ये प्रतिष्ठाप्य ॥
सुशुभ भूमिविभाग पूर्व्वात्तरवलनवजिगानात ।
तस्मिन शाला त्रिपुरा स्थूलस्तम्भसमुच्छ्रिता दृढा कुर्य्यात ॥
खात्वा कोष्ठकमस्मिन हस्तद्वितय समाकृत कुर्य्यात ।
मध्यादूर्ध्व परभगावौ सम्पाद्य वाजिशालायाम ॥
अत ऊर्द्ध तु ताम्ब्रि प्रच्छादयेद्वाजिनो यथा योग्यम ।
कृष्णलक्षणैरनुकूले स्थानपालैश्च ॥
हतमङ्गलस्तारा बल्यामालैश्च चीस्ताभि मुखा ।
मात्रायता न शिथिला स्थाने वा दक्षिणाभि मुखम ॥
वैद्यानां तुरगाय समीप ग्रह कारयेत पूर्व्वम ।
काम्याविसिन्न धूमेण मात्त्विकाणां निवारणम ॥
गत्त्वैमालोदूपैं स्थानानि विभूषयदलङ्कारैः ।
सविशेष लवणीतौ डुलाविल्व पूरयेद्विद्वान ॥
खञ्जिद नातिथवस यथा पश्यन्ति वाजिन ।
स्थान चैव पृथक प्राप्त प्रयत्न रोगिणा न वै ॥
कोठी कुष्ठी ज्वरी यक्ष्मी परस्पर दूषयति स्थानं ।
लिथिवारे केयाश्च खराश्च प्रशस्ति दीर्घान ॥
अश्वस्याङ्गे प्रतिषिद्धरिपया वरिष्ठया मङ्गल्याच ।
सुपचिवान गन्धपैर्विभूषयदलङ्कार ॥”
इति श्रीनकुलकृतअश्वचिकित्सित अश्वशाला विधि नामाष्टाध्याय ॥ अश्वत्रास्थायस्तु नाजि गमन ॥

अथ ग्रहनामलक्षणानि ।

“उच्यन्ते नानि लिङ्गानि ग्रहणैरिव वाजिनाम
तानि सम्यक प्रवक्ष्य मे ग्रहनामानि यानि तु ॥
लोहिताक्षो विरूपाक्षो हरिवलितलथव च ।
मकाङ्गो चव विख्यात सङ्कारी च पर स्मृत ॥
सुमस्थिराख कातरो गन्धाखश्च स्कटुग्रह ।
क्रौञ्च स्मारणस्त्रव वडवधो तरणग्रह ॥
रक्तस्यास्य सोमश्च तथा ख्ययग्रहोऽपर ।
एते प्रोक्ता ग्रहा सर्व्वे स्मरणा मुनिसत्तम ॥
एतैरष्टा स्फुट वाहा नैव जीवन्ति सर्व्वदा ।
चिह्न सर्व्व प्रवक्ष्यामि यथा शास्त्रे व्यवस्थितम ॥
कम्पत पूर्व्वकायस्तु निश्चलो यस्य पाश्चम ।
पश्चाङ्गश्री सकम्पञ्च खिद्यते हरिपीडित ॥
भवन्ति विन्दवो रक्ता अकस्मात्‌ यस्य चक्षुषि ।
हरिताख्यग्रहीतोऽश्वो मासन्मौ च जायते ॥
प्रस्विन्नगुरुगात्रश्च लुब्धचङ्क्रमणक्रिय ।
मीलनोन्मीलना चाक्ष्णो स्वभावाविक्रमेव च ॥
विरूपाक्षग्रहीते तु कम्प खेदश्च जायत ।
उत्थिप्य सहसा यस्तु मया पतति भूतल ॥
स्वप्नाङ्गी मध्यत कणैस्तथा बाली स्वरैरपि ।
पालग्रहग्रहीतोऽसौ स्कन्धकम्पशिरोधर ॥
अकस्मात्‌ यस्य लोमानि प्रोथयन्ति यश्च लङ्घति ।
भूनमानचमपोऽस्य तस्य काग्निग्रह वदत ॥
सहसा कुपितो वाजी खानि गात्राणि खादति ।
प्रोथत सतत्त्वैव स्कन्दाग्निग्रहपीडित ॥
खिन्नाङ्गो नयमानश्च जानुभ्यां यश्च तिष्ठति ।
कातरग्रहसक्रुद्ध स विज्ञात कष्टजीवितम ॥
स्वित सतत यस्तु पश्चादात्मानमीक्षते ।
सुसस्थितग्रहाविष्ट स विज्ञेयो मनीषिभि ॥
सर्व्वेन गुरुणा चैव नैपग्रानेन पक्षित ।
गात्रेण विद्यात्‌ वाह तु वेगुग्रहसेवितम ॥
ग्रीवा चैव तथा जिह्वा परिवर्त्तत मुहुर्मुहु ।
जृम्भते पूर्व्वकायेन प्रोतोच्छ्रासी विमोचन ॥
नोद्विग्नेत्याहत पृष्ठे कशया याचनापि वा ।
त वै दौर्व्वस्वरग्रस्त दृष्ट्वैव परिवर्ज्जयेत ॥
ग्राम निश्चासुख यस्य नवडच्छिन्नतिभिर्भवेत ।
अङ्कग्रहकृत दोष तस्य दीनस्य निर्द्दिशेत ॥
तालुजिह्वे च नत्रे च उपणो मेढ्रमेव च ।
श्याव रूपञ्च यस्य स्यात्‌ गात्रगौरवमेव च ॥
तस्य खेदपरीतस्य बुद्धिमान वरुणग्रह ।
इत दोष महाघोर सम्भाङ्गस्य विनिर्द्दिशेत ॥
ह्रेषते सतत यस्तु दृष्टरोमा तुरङ्गम ।
सस्राक्षो नृमतऽथय तस्यापि सलिलग्रह ॥
सुविस्फुरितसर्व्वाङ्ग सलिले निश्चलस्थित ।
ह्रेषते विस्वर वाजी वरुणग्रहपीडित ॥
मुहुर्भावस्थितस्तोये जानुभ्यां योऽवगच्छति ।
मुखपाकश्च यस्याक्ष्णो स विद्याद्दकग्रहम ॥
उद्वर्त्तिताश्च खिन्नश्च सग्रहीतश्चश्च य ।
कम्पमानश्च यो गनो स रविग्रहग्राहित ॥
सप्रग्रीवो न जानाति कशाघात सुदरुणम ।
जलग्रहग्रहीतोऽश्वो वामपार्श्वेन निश्च ।
जूनाक्षिकूटो रक्ताक्ष कशा स्खलति यः सद ।
उहस्पतिग्रहीतोऽसौ नैव जीवति तादृश ।
कम्पते पूर्व्वकायेन स्वप्यपानाशनञ्च य ।
शेते प्रसार्य गात्राणि शीतोद्ग सोमपीडन ॥
रक्ताक्ष शनकस्त्रञ्च कम्पमानश्च श्वासजक ।
फनतोग्राङ्खेन्च यस्तु स्वयग्रहग्र स ॥
उच्च ततसमीप वा प्रायो गृह्णाति नारश ।
तुरङ्ग सत्त्वहीनन्तु वह्निरौ वारुणग्रह ॥
यत्रभूमिचिताचत्यशून्यवसुरालये ।
लोहिताख्यो रोगात्‌ ग्रहा गृह्णन्ति वाजिन ॥
एवविधैर्निदानैस्तु ग्रहणैष विनिर्द्दिशेत ।
वातपित्तकफानान्तु निदानैश्चाधमास्थित ॥
एकाकारश रोगण म्रियते वा हयो यदा ।
तुरङ्गाणां तदा ज्ञेया उपसर्गा सुदारुणा ॥
ग्रहणैष्विषु सर्व्वेषु उपसर्गास्तथैव च ।
अयोक्ताश्च महाशान्ति गान्धर्व्वीश्च प्रयोजयेत ।
अश्वरक्षाविधानाय कृत्त सम्यग्य पावकम ।
जुहुयाद्दृतसयुक्त शुचि ज्वाला सुपूजित ॥
शान्तिक कारयेत कर्म्म नलिद्वापि प्रयोजयेत ।
ग्रहणैष्विषु सर्व्वेषु शान्तिकर्म्माणि कारयेत ।
देवद्विजगुरुजितगुरुजज्ञान यतोनपि ।
तोषयद्वाजिनोनजे वस्त्रगौकाञ्चनादिभि ।
रात्रौ शालासमीप तु वालं दद्यात चतुष्पथम ।
मतस्यमांसञ्च पक्वान्नं कुशर पायसादिभि ॥
त्रिरात्र पञ्चरात्र वा सप्तरात्रमथापि वा ।
नीरोगतावधि कृत्वा नयेदश्वान पृथक पृथक ॥”
इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे ग्रह ग्रहीतचिकित्सिते सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥)

घोटिका, स्त्री, (घोटते पारवर्त्तते कट्वादिगुणे रिति । घुट + ण्वुल । ततष्टापि अत इत्वम ।) द्रव्यभेद । तत्पर्य्याय । कर्कटी २ तुरङ्गी ३ चतुरङ्गा ४ । अस्या गुणा । कटुत्वम । उष्णत्वम । मधुरत्वम । वातश्लेष्मकण्डुकुष्ठास्रग्रयथु नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

घोणा, स्त्री, (घोणति गृह्णाति वस्तुगन्धम । घुण + अच टाप च । घोणतेऽनया इति करणे घञ वा ।) नासा । (यथा महाभारते । १ । १५६ । २२ । “दीर्घघोणा महोरस्क विकटोद्दृष्टपिण्डिकम ॥” “घोणाया द्वे ॥” इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमाध्याय ॥) अश्वनासिका । तत्पर्य्याय । प्रोथ २ । इत्यमर । २ । ८ । ४६ ॥ (यथा, अश्ववैद्यके । २ । ७ ।
“नासाच्छिद्राक्षिमध्ये तु घोणाख्य समुदाहृत ।
घोणापाश्वगतौ गण्डौ स्त्रीरिके च तत परम ॥”)

घोणी, [न] पु, (प्रशस्ता घोणा अस्त्यस्य इति । “ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति इनि ।) शूकर । इत्यमर । २ । ५ । २ ॥

घोण्टा, स्त्री, (घुण्टते गृह्णते भक्षणायेति । घुण + बाहुलकात ट ।) वृक्षविशेष । गुवाकवृक्ष

ख्यातं भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । बदरः २ गोपघोण्टा ३ शृगालकोलिः ४ कपिकोलिः ५ । ख्यातं क्वचित् रत्नमाला ॥ हस्तिकोलिः ६ वन्दरीफला ७ कर्कन्धुः । इति रत्नकोषः ॥ पूगवृक्षः । इति मेदिनी । टे । १४ ॥ (यथा उत्तरस्थाने त्रयोदशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ।

"घोण्टाफलत्वग्लवणा सलाक्षा
वृक्षस्य पत्र वनितापयश्च ।
स्नुगर्कदुग्धान्वित एष कल्को
वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीम् ॥")

घोनसः पुं (गोनस + पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गोनसः । तिलित्ससर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६२ ॥ (क्वचित् मूलग्रन्थमध्येऽपि दृश्यते ॥)

घोरं क्ली, (हन्यते वध्यतेऽनेनेति । हन + "हन्तेरच् घुर च ।" उणा । ५ । ६४ । इति अच् धातोर्घुरादेशश्च ।) विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोरः पुं, (घोरयति भयानकरसनिमित्तीभवतीति । घुर + अच् । यद्वा, हन्ति विनाशयति रुद्ररूपेण इति । हन वधे + "हन्तेरच् घुर च ।" उणा । ५ । ६४ । इति अच् धातोर्घुरादेशश्च ।) शिवः । भयानके त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । १२ । ५४ । [च्यात् ।

"बहून् वर्षगणान् घोरान्नरकान् प्राप्य तत्
संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥")

घोरदर्शनः पुं क्ली (घोरं भयानकं दर्शनं यस्य ।) उलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानकरूपे त्रि ॥ (यथा, रामायणे । १ । १ । ५५ ।

"मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं सन्ददर्श ह ।
कबन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥")

घोरपुष्पं क्ली, कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ घोरपुष्यमपि पाठः ॥

घोररासः पुं, (घोरः भयानकः रासः शब्दो यस्य ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥

घोररासी [न्] पुं, (घोरं यथा तथा रसति शब्दं करोतीति । रस शब्दे + णिनि ।) शृगालः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५६ ॥

घोरा स्त्री, (घोरति भयानकरसनिमित्तीभवतीति । घुर + अच् + टाप् च ।) रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवदाली लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ५५ ।

'घण्टारवप्रिया घोराऽघौघविध्वंसकारिणी ॥"

रविसंक्रान्तिविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ यथा, तिथितत्त्वे रविसंक्रान्तिप्रकरणे ।

"मन्दा मन्दाकिनी ध्वाङ्क्षी घोरा चैव महोदरी ।
राक्षसीमिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नय ! ॥
मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ।
क्षिप्रे ध्वाङ्क्षी विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता ॥")

भयानका ॥ (यथा, कालीध्याने ।

"करालवदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजाम् ॥")

घोलं, क्ली, (घुलति आलोड्यते यत् । घुट + अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) ससरं निर्जलं मथितं दधि । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

'यत्तु सस्नेहमजलं मथितं घोलमुच्यते ॥')

तत्पर्य्यायः । दण्डाहतम् २ कालसेयम् ३ अरिष्टम् ४ गोरसः ५ रसालम् ६ मलिनम् ७ केवलम् ८ भग्नसन्धिकम् ९ । तस्य भेदाः ।

'तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्द्धाम्बुनिर्जलम् ।
समारं यद्भवेत्तक्रं कदरं तत् प्रकीर्त्तितम् ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्य विशेषास्तक्रशब्दे द्रष्टव्याः ॥

घोली स्त्री पत्रशाकविशेषः । तत्पर्य्यायः । घोलिका २ घोलिः ३ कलम्बुः ४ कवकालुका ५ । क्षेत्रजाताया अस्या गुणाः । लवणत्वम् । रुचिकारित्वम् । अम्लत्वम् । वातकफनाशित्वञ्च ॥ आरामघोलिकागुणाः । अम्लत्वम् । रूक्षत्वम् । रुच्यत्वम् । वायुनाशित्वम् । पित्तश्लेष्मकारित्वञ्च । सूक्ष्मायाः जीर्णज्वरनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोषं क्ली, (घोषति शब्दायते इति । घुष विशब्दने + अच् ।) कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोषः, पुं, (घोषन्ति शब्दायन्ते गावो यस्मिन् । घुषिर् विशब्दने + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) आभीरपल्ली । (यथा रघुः । १ । ४५ ।

"हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् ।
नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥"

घोषति शब्दायते इति । घुष + कर्त्तरि अच् ।) गोपालः । (घुष + भावे घञ् ।) ध्वनिः । (यथा मनुः । ७ । २२५ ।

"तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥")

घोषकलता । कांस्यम् । मेघशब्दः । इति मेदिनी । षे । ११ ॥ मशकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वर्णोच्चारणवाह्यप्रयत्नविशेषः । यदुक्तं शिक्षायाम् । २ ।

"सवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् ।
घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥")

कायस्थादीनां पद्धतिविशेषः । (यथा, कुलदीपिकायाम् ।

"वसुवंशे च मुख्यौ द्वौ नाम्ना लक्ष्मणपूषणौ ।
घोषेषु च समाख्यातश्चतुर्भुजमहाकृती ॥')

घोषकः, पुं, (घोष एव । घोष + संज्ञायां कन् ।) घोषालता । तत्पर्य्यायः । धामार्गवः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥ घोषकाकृतिः ३ आदानी ४ देवदाली ५ तुरङ्गकः ६ घोषः ७ घोषालता ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ कोषकालः ९ । इति जटाधरः ॥ महाश्वेतहस्तिघोषातकी ॥ * ॥ पीतघोषायाः पर्य्यायः । धामार्गवः १ पीतघोषा २ राजघोषातकी ३ कर्कोटकी ४ महाजाली ५ मृदुः ६ कोषफला ७ कोषातकी ८ । इति च जटाधरः ॥ * ॥ श्वेतघोषायाः पर्य्यायः । घोषातकी १ मृदङ्गी २ जालिनी ३ कृतवेधकः ४ श्वेतपुष्पा ५ आकृतिच्छत्रा ६ ज्योत्स्ना ७ इति रत्नमाला ॥

घोषकाकृतिः पुं, (घोषकस्य घोषलताया आकृतिरिवाकृतिर्यस्य ।) घोषकः । इति रत्नमाला ॥

घोषणा स्त्री (घुषिर् विशब्दने + "ण्यासश्रन्थो युच् ।" ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।) उच्चैः शब्दः । नानाविज्ञापनार्थोच्चैः शब्दनम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ५ ।

'गच्छ भ्रमय कृतस्नेऽत्र पुरे पटहघोषणाम् ॥')

तत्पर्य्यायः । उच्चैर्घुष्टम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । १२ ॥ विघुष्टम् ३ घुष्टघोषणम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

घोषयित्नुः, पुं (घोषयतीति । घुष + णिच् + बाहुलकात् इत्नुच् ।) ब्राह्मणः । कोकिलः । वन्दी । इति शब्दरत्नावली ॥

घोषवती स्त्री, (घोषो विद्यतेऽस्याः । घोष + मतुप् मस्य वः । स्त्रियां ङीप् ।) वीणा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा कथासरित्सागरे । ११ । ३ ।

'स बभूव शनै राजा सुखैकान्ततत्परः ।
स च सिषेवे मृगया वीणां घोषवतीञ्च ताम् ।
दत्तां वासुकिना पूर्व्वं नक्तं दिनमवादयत् ॥"

तथाच तत्रैव । १२ । ३२ ।

"अङ्के घोषवती तस्य कण्ठे गीतश्रुतिस्तथा ॥")

शब्दविशिष्टे त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । २५ । ११ ।

'त्वं वज्रमतुलं घोरं घोषवांस्त्वं बलाहकः ॥')

घोषा स्त्री (घोष्यन्ते मधुकरो यया । घुष + णिच् + घञ् ।) मधुरिकौषधिः । मौरी इति भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा, गारुडे १९ अध्याये ।

"घोषाफलं सैन्धवञ्च तक्रिप्राश्य पतेत्तथा ॥")

कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ५५ ।

"घ्राणतुष्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया ॥

गायत्त्रीरूपा भगवती । यथा देवीभागवते । १२ । ६ । ४४ ।

"घृणिमन्त्रमयी घोषा घनसम्पातदायिनी ॥")

घोषातकी स्त्री श्वेतघोषा । इति रत्नमाला ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"घोषातकी मृदङ्गी स्याज्जालिनी कृतवेधना ।
श्वेतपुष्पा कृतिच्छत्रा ज्योत्स्ना कोषातकी
क्वचित् ॥")

घ्रा, गन्धोपादाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-अनिट् ।) जिघ्रति पुष्पं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

घ्राणं, क्ली (जिघ्रत्यनेनेति । घ्रा + करणे ल्युट् । यद्वा, घ्रा + क्त "नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् ।" ८ । २ । ५६ । इति निष्ठातस्य नो वा ।) नासिका । इत्यमरः । २ । ६ । ८९ ॥ (यथा रघुः । १९ । ११ ।

"घ्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणी
पानभूमिरचना प्रियासखः ॥")

न्यायमते घ्राणेन्द्रियग्राह्यगन्धत्वादि । (घ्रा + भावे ल्युट् । आघ्राणम् । यथा देवीभागवते । १ । १४ । २४ ।

"आलिलिङ्ग मुहुर्घ्राणं मूर्द्ध्नि तस्य चकार ह ॥")

घ्राते त्रि । इति मेदिनी । णे । ११ ॥

ध्राणतर्पण पुं (ध्राणमिन्द्रियविशेषं तर्पयतीति । [illegible]—णिच् ।) सुगन्धि । इत्यमरः । ।१।१।१॥ [illegible]। रामायणे । २ । ८४ । १४ ।

[illegible]सम्ध्येव क न न प्रहृष्यत ॥")

ध्राणस्कन्द स्त्री (ध्राणस्य इव [illegible]नि । [illegible] + क । स्त्रियां टाप् ।) छिक्कनी । इति भावप्रकाशः ॥

ध्रात त्रि (घ्रा—क्त । "नुदविदेति ।" ८ । २ । ५ । इति पाणिनिकोक्तत्वाभावः ।) गन्धोपादानम्... इति [illegible]। तत्पर्यायः । घ्राणं २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८ ॥ शिङ्कितं ३ । इति भट्टादयः शब्दरत्नावल्याः ॥ (यथा, मनु । ५ । १२५ ।

"पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।
दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥")

ध्राति स्त्री (भिन्नबुद्धतया । घ्रा + करणे क्तिन् ।) नासिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भावे क्तिन् । [illegible]। यथा मनु । ११ । ६ ।

"[illegible] कृत्वा ध्रातरग्नेयमद्ययो ॥")

ङ

ङ ङकारः । स तु व्यञ्जनपञ्चमवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं सनासिककण्ठः । इति व्याकरणम् ॥ ("[illegible]क प्रोक्तः ।" इति ।

"अनुस्वारयमानाञ्च नासिकास्थानमुच्यते ॥"

इति च शिक्षायाम् ॥)

अस्य स्वरूपं यथा कामधेनुतन्त्रे ।

"ङकारं परमेशानि । स्वयं परमकुण्डली ।
सर्वदेवमयं वर्णं त्रिगुणं लोललोचने ।॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं ङकारं प्रणमाम्यहम् ॥"

अपि च ।

"ऊर्द्ध्वाध क्रमतो रेखा किञ्चिदाकुञ्चिता तत ।
अधोगता कुण्डली तु मात्रा शक्तिस्वरूपिणी ॥
रेखात्रयेषु ब्रह्मेशविष्णव सन्ति देवताः ॥"

ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।

'धूम्रवर्णा महाघोरा ललज्जिह्वा चतुर्भुजाम् ।
पीताम्बरपरीधानां वाञ्छाभीष्टसिद्धिदाम् ॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"

तस्य नामानि यथा —

'ङ शङ्खी भैरवश्चण्डो बिन्दूत्तंसः शशिप्रभः ।
एकरुद्रो दक्षनख खर्परो विषयस्पृहः ।
कान्तिः श्वेतान्यो ???री हिजाख्य [illegible]
[illegible]
मन्त्रशक्तिश्च मदनः विघ्नेशी चात्मनायक
एकनेत्रो महानन्दा दुन्दरश्चन्द्रमा यति
शिवयोषा नीलकण्ठ कामेशी च मदाङ्कुशो ॥'

इति नानातन्त्राणि ।

(मातृकान्यासे अस्य दक्षिणकराङ्गुल्यग्रेषु न्यस्यता ॥)

ङ, पुं, (ङयते शब्द्यते इन्द्रियैरिति । ङु + बाहुलकात् डः ।) विषयः । विषयस्पृहा । इति मेदिनी । डे । १ ॥ भैरवः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (यथा स्तुतिपद्यामृते ।

"ङवन्दिते । ङलिखिते । ङकारवर्णरूपिणि । ")

ङु

ङु ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म अक-अनिट ।) ङ ङवते । इति दुर्गादासः ।

च

च चकारः । स तु व्यञ्जनषष्ठवर्णः । (द्वितीयवर्गस्याद्यक्षरञ्च ।) अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥ (तदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् । "इचुयशानां तालु ।" इति । तथा च शिक्षायाम् । 'कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥") तन्त्रशास्त्रेऽस्य स्वरूपं यथा कामधेनुतन्त्रे ।
'चवर्णं शृणु सुश्रोणि । चतुर्वर्गप्रदायकम् ।
कुण्डलीसहितं देवि ! स्वयं परमकुण्डली ॥
सततं कुण्डलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ॥
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं प्रिये ।॥"
अपि च ।
"वामाकुञ्चितलाकारं ऊर्द्ध्वं क्रमतो गतम् ।
रेखात्रयेषु चन्द्राग्निब्रह्मविष्णुशिवाः स्थिताः ।
शक्तिमात्रा तु विज्ञेया ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते ॥"
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे
'तुषारकुन्दपुष्पाभां नानालङ्कारभूषिताम् ।
सदा षोडशवर्षीयां वराभयकरां पराम् ॥
शुक्लवस्त्राढ्यकटिं शुक्लवस्त्रोत्तरीयिणीम् ।
वरेण शोभनां रम्यामष्टबाहुसमन्विताम् ॥
एवं ध्यात्वा चकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
अस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु ।
"चः पुष्करो द्वली वाणी चामशक्तिः सुदर्शनः ।
चन्द्रसुखधरो भूत्वा मद्विशाचारसङ्गिनी ॥
एकरूपो शशः कूर्मः स्वासुखा दीर्घबाहुकः ।
वामबाहुमूलमाया चतुर्मूर्त्तिस्वरूपिणी ॥
दयितश्च द्विनवश्च लक्ष्मीश्चितयलोचनः ।
चन्दनं चन्द्रमा देवस्तेजनो रश्मिको बुधः ॥
दन्ती कोटसुखेच्छात्मा कौमारी पूर्व्वफाल्गुनी ।
अनङ्गमेखला वायुर्मन्दिनी च कलावती ॥"
(मातृकान्यासे वामबाहुमूले एवास्य न्यस्यता ॥)

च, व (चयति चिनोतीति वा । चय शब्दे चिनन चित्वा वा+"अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १ १ । इति डः ।) अन्वाचयः । यत्र एकस्य प्राधान्येनापरस्य गौणत्वेनाख्यानं सोऽन्वाचयः । यथा । भो वटो । भिक्षामट गाञ्चानय । भिक्षामटनमत्र प्रधानं तत् कुर्व्वाणो यदि गा पश्यसि तदा तामप्यानयेति नो चेत् भिक्षामेवाटेति । समाहारस्तिरोहितावयवभेदः इतरेतर उद्भिन्नावयवभेदः । अतएव चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रं विधाय चार्थोऽत्र समाहार इतरेतरश्चेति व्याख्याय समाहारे अनभिव्यक्तावयवत्वात् एकवचनम् । इतरेतरयोगे सहन्यमानप्रधानत्वात् द्विबहुवचनम् । यथा । "पाणिपादं अश्ववलीवर्द्दं ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्राः । प्लक्षन्यग्रोधाविति परेऽत्तम् । समुच्चिति समुच्चयः प्राधान्येन क्वचित् क्रियाविषयेऽनेकस्य चीयमानता । यथा । धवाञ्च खदिराञ्च छिन्धि । इति भरतः ॥ समाहारः । अन्योन्यार्थः । समुच्चयः । (यथा मनुः ।१२।८६। "इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म्म कीर्त्त्यते ।")

पक्षान्तरम् । (यथा हितोपदेशे ।
"मूर्खोऽपि शोभते तावत् सभायां वस्त्रवेष्टितः ।
तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चिन्न भाषते ॥"
तथा च शकुन्तलायां १ मे अङ्के ।
"शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्व्वत्र ॥")
पादपूरणम् । (यथा, रामायणे । १ । ८ । १६ ।
"तेन सञ्चोदितौ तां तु राक्षसो च महाबलौ ।
मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः ॥")
अवधारणम् । इति मेदिनी । चे । १२ ॥ हेतुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

च पुं (चयति शब्दायते इति । चय शब्दे-- "अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १ १ । इति डः ।) चण्डेशः । (चिनोति खाङ्गानि सङ्कोचयतीति । चि+डः ।) कच्छपः । (चीयते उपचीयते क्रमशः कलाभिः प्रतिपदादिमारभ्येत्यर्थः ।) चन्द्रः । (चिनोति सञ्चिनोति परधनानि इति ।) चौरः । इति मेदिनी ॥ चे । १ ॥ निर्व्वीजे दुर्जने च त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

चक, इ भ्रान्तौ । सौत्रो धातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर अक सेट ।) इ, चङ्कुरः रथे । इति दुर्गादासः ॥

चक ञ ङ म प्रतिघाते । तृप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥) भ्वा उभ आत्मञ्च सक-अकञ्च सेट ।) ञ चकति चकते खलः साधुम् । ङ, चकते जनस्तृप्यतीत्यर्थः । म चकयति । इति दुर्गादासः ॥

चकास ऋ च लु दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-पर-अक-सेट ।) ऋ, अचीचकासत् अचचकासत् । अनेकस्वरात् सन्वद्भावविकल्पः । च, चकास्तति । लु, चकास्ति । इति दुर्गादासः ॥

चकित त्रि (चक भ्रान्तौ+क्तः ।) भीतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा कलाविलासे ।२।८।
"दत्त्वा दिशि दिशि दृष्टिं याचकचकितोऽवगुण्ठनं कृत्वा ।
चौर इव कुटिलचारी पलायते विकटरथ्याभिः ॥
क्ली भावे क्तः । भयम् । नायिकालङ्कारविशेषः । तल्लक्षणं यदुक्तं साहित्यदर्पणे । ३ । १२१ ।
"कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः ॥")
"प्रियाग्रे चकितं भीतेरस्थानेऽपि भयं महत् ।"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(स्त्री छन्दोविशेषः । यथा छन्दोमञ्जर्याम् ।
"भात् सभतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ॥")

चकोरः, पुं स्त्री (चकते चन्द्रकिरणेन तृप्यतीति । चक तृप्तौ+"कठिचकिभ्यामोरन् ।" उणा । १ । ६४ । इति ओरन् ।) पक्षिविशेषः । (यथा भागवते । ३ । २१ । ४३ ।
"सारसैश्चक्रवाकैश्च चकोरैर्वल्गुकूजितम् ॥")
तत्पर्य्यायः । चन्द्रिकापायी २ कौमुदीजीवनः ३ अस्य मांसगुणाः । यथा राजनिर्घण्टे ।

"चटकः शीतलः रुच्यः पथ्यः कापिञ्जलामिषम् ।
तद्वच्चकोरमांसं पथ्यञ्च बलपुष्टिदम् ॥"
('वातश्लेष्मापकोऽह्ने च शीतलः शुक्रवर्द्धनः ।
अप्सरा हन्ति त्रिदोषान् वलकृन्मांसलक्षणः ॥
चकोरः शुक्रधारी च समन्तोषः गुणागुणैः ॥'
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये ॥
अस्य डिम्बगुणा यथा चरके सूत्रस्थाने २७ अः ।
"उत्तराढ्यचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
चटकानाञ्च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ॥
रेतःक्षीणेषु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च ।
मधुराण्यविपाकीनि सद्यो बलकराणि च ॥")

चकोरकः पुं स्त्री, (चकोर एव । चकोर+स्वार्थे कन् ।) चकोरपक्षी । इत्यमरः ।२।५। ४॥

चक्क, क व्यथने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा पर सक सेट ।) दीर्घी । आद्यस्वरमध्यः । अत्तिपीडनम् । क, चक्कयति शत्रं शूरः । इति दुर्गादासः ॥

चक्र क्ली, (क्रियतेऽनेनेति । कृ+घञर्थे कः । कृञादीनामिति द्वित्वञ्च ।) व्रजः । समूहः । सैन्यम् । रथाङ्गम् । चाका इति भाषा ॥ (यथा याज्ञवल्क्ये । १ । ३५१ ।
"यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥")
राष्ट्रम् । दम्भविशेषः । कुम्भकारोपकरणम् । कुमारेर चाक इति भाषा ॥ (यथा याज्ञवल्क्ये । ३ । १४६ ।
"मृद्दण्डचक्रसंयोगात् कुम्भकारो यथा घटम् ।
करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः ॥")
अस्त्रविशेषः । (यथा रघुः । ७ । ४६ ।
"आधोरणानां गजसन्निपाते
शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः ॥")
जलावर्त्तः । इति मेदिनी ॥ भगवतः सुदर्शनचक्रम् । (यथा महाभारते । १ । १६ । ६ ।
"ततो भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलङ्कृतम् ।
चक्रायुधेन चक्रेण पिवतोऽमृतमोजसा ॥")
तस्य भगवन्मन्दिरे स्थापनविधिर्यथा, श्रीभागवते । ३ । १ । २३ ।
"अन्यानि चेह द्विजदेवदेवैः
कृतानि नानायतनानि विष्णोः ।
प्रत्यङ्गमुख्याङ्कितमन्दिराणि
यद्दर्शनात् कृष्णमनुस्मरन्ति ॥"
"द्विजदेवैः ऋषिभिर्देवैश्च कृतानि अङ्गमङ्गं प्रति वर्त्तन्ते इति प्रत्यङ्गान्यायुधानि तेषु मुख्यं चक्रं तेनाङ्कितानि मूर्द्धन्यहेमकुम्भेषु चिह्नितानि मन्दिराणि येषु तानि नानाविधानि विष्णोरायतनानि चैत्राणि तीर्थानि च आसिषेवे । येषां चक्राङ्कितमन्दिरवतां दर्शनात् श्रीकृष्णस्मरणं भवति ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥*॥
अथ चक्रलक्षणम् ।
"द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम् ।
चक्रं स्याद्दक्षिणावर्त्तं शङ्खश्च श्रोदरे स्मृतः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ४ विलासः ॥

श मण्डलम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तगरपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्त्रविशेषः। (एतस्य लक्षणं यथा —

"षडारं वर्त्तुलाकारं अष्टचक्रं त्रिनाडिकम्।
नाड्यश्चतुष्कं नाभौ कलशश्च चतुर्दिशम् ॥
पूर्वस्मात्पश्चिमं न्यस्य दक्षिणात् उत्तरं न्यसेत्।
प्रदक्षिणे निगमे च वसवो गिरि वीणि प्रदक्षिणे ॥
प्रथमस्थाप्यक मध्ये तन्नाभौ मातृसंज्ञकम्।
तन्मध्ये राहुमध्यश्च केतुद्वन्द्वचतुष्टयम् ॥
चक्रेण विनया लाभ स्वयक्तं मध्यमं फलम्।
राहौ विग्रहश्चक्रे विघ्न स्यात् कलशचतुष्टये ॥
एवमुक्त चतु स्थाने दक्षिण वक्ष्य नाममम्।
दक्षिणे तत फल तस्य सर्वकार्येषु सर्वदा ॥"

तच्चक्रन्तु भगवता द्रोणाचार्य्येण अभिमन्युवधायनाभिक्रान्तम्। तत्र वधमध्ये निष्काश्य प्रणाल्या कन्यत्र आसीदिति प्रदर्श्यतेयथाह।

"चक्रव्यूहो महाराज। आचार्य्येणाभिकल्पितः।
तत्र शक्रोपमा सर्व्वे राजानो विनिवेशिताः ॥
स्थानेषु विन्यस्ता कुमाराः सर्व्वस्वरूपाः।
संघातो राजपुत्राणां सर्व्वेषामभवत्तदा ॥
कृताभिसमया सर्व्वे सुवर्णविकृतध्वजाः।
रक्ताम्बर रा सर्व्वे सर्व्वे रक्तविभूषणाः ॥
सर्व्वे रक्तपताकाश्च सर्व्वे वै हेममालिनः।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः स्रग्विणः सूक्ष्मवाससः ॥
सहिता पर्य्यधावन्त कार्ष्णिं प्रति युयुत्सव।
तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दृढधन्विनाम् ॥
पौत्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनम्।
अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः ॥
अन्योन्यं स्पर्द्धमानाश्च अन्योन्यस्य हिते रताः ॥
दुर्य्योधनस्तु राजेन्द्र। सैन्यमध्ये व्यवस्थितः।
कर्णदुःशासनकृपै र्वृतो राजा महारथै ॥
देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्राभिसंवृतः।
चामरव्यजनाक्षेपैरुदयन्निव भास्करः ॥
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः।
सिन्धुराजस्तथातिष्ठ श्रीमान् मेरुरिवाचल ॥
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः।
सुतास्तव महाराज। त्रिंशत्त्रिदशसन्निभाः ॥
गान्धारराज कितव शल्यो भूरिश्रवास्तथा।
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य व्यराजन्त महारथाः ॥
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्।
तावकानां परेषाञ्च मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥"

इति महाभारते। ७। ३३। १२—२४ ॥) तैलयन्त्रम्। इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ५६२। [कारस्य ॥"

"स्नेहमयान् पीडयतः किं चक्रेणापि तैल कालज्ञापकयन्त्रविशेषः। यथा, गोलाध्याये।

"चक्रं चक्रांशाङ्कं परिधौ भ्रमयद्धलादिकाधारम्।
धात्री त्रिभं आधारात् कल्प्या भार्द्धेऽत्र खार्द्धञ्च ॥
तन्मध्ये सूक्ष्माक्षं क्षिप्त्वाकाभिमुखनेमिकं धार्य्यम्।
भूमेरुन्नतभागास्तत्राक्षच्छायया भुक्ताः ॥ [लम्।
नतखाद्धान्तश्च नता उन्नतनवसङ्गुणीकृत द्युदलोन्नतांशभक्त्या वा स्थूला घटी प्रोक्ता ॥"

उन्नतमनुपातं वा सम चक्रं कृत्वा तन्नेम्या चक्रांशाङ्कितायां परिधावृत्तमध्ये चक्रमध्ये सूक्ष्मं सुषिरमाधायात सुषिरोपगामिनी लम्बवत्परिरेखा कार्य्या। तस्य याम्यो त्तरा तिर्य्यग्रेखा चाक कार्य्या। तत्र परिधौ भगणांशैरङ्कं विलिख्यातो त्रिभं इति नवतिभागान्तरे तत्र येनाधार खण्डे त्रिभमिताने धात्री ध्वौ कार्य्या। भार्द्धान्तरे उद्ध्वरेखास्थानसन्निधाने खार्द्ध इत्युच्यते। सुषिरे सूक्ष्मा शलाका प्रदातव्या। सा चाक्ष संज्ञा। तच्चक्रमकाभिमुखनेमिकञ्च यथा भवति तथाधारे धार्य्यम्। तथा कृतेऽक्षस्य छाया परिधौ यत्र लगति तदङ्कात् चिह्नयोरन्तरं ये अंशास्ते उन्नतनामानः। ये छायाखार्द्धयो रन्तरे ते नतांशा ज्ञेयाः। एवमेव नतोन्नतांशज्ञानमेव भवति। अतोऽन्येऽपि घटिका अपि नीताः। तद्यथा, तस्मिन् दिने गणितेन मध्यन्दिनोन्नतांशान् विज्ञाय अनेन स्थूलानुपातेन कुर्य्यात्। यदि मध्यन्दिनोन्नतांशैः दिनार्द्धनाड्यो लभ्यन्ते तदेभिः किमिति स्थूला घटिका स्युः ॥ अथ वधनं ग्रहज्ञानमाह।

"मेषत्रयपृथ्वीगत्यास्तमवारुणानां
स्थूलत्वं नेमिगतं यथा स्यात्।
दूरेऽन्तरेऽल्पेषु भवेत्तरां वा
तथाच यन्त्रं सुधिया प्रधार्य्यम् ॥
नमिताग्रदृष्ट्यावगतं प्रपश्येत्
खेटञ्च विद्याञ्च योगतारम्।
नेम्यङ्कयोरन्तरयोस्तु मध्ये
यः शङ्कुः स्थितो भभुवक्री युतः स्यात् ॥
प्रत्यक्षस्थिते भेऽथ पुरः स्थिते ते
ज्ञानी भुवं स्यात् खचरस्य भुक्तम् ॥"

तत्र यन्त्रच्छायां नेम्या दृष्टिं कृत्वोडनव्यासक्तं दृष्टौ यन्त्रमध्य भक्तितः युगपन्नेमिगतं यथा स्यात् तथा यन्त्रं स्थिरं कृत्वा तयोः विद्यायोरेकतरस्थानमन्वेत। ततोऽन्ये इतो वा दृष्टिं चालयित्वा ग्रहं विन्द्येत। भेद प्रायोऽपगतो दृश्यते। अक्षमण्डलस्य ग्रहस्य चान्तरं यो ग्रहावधिः अक्षमण्डले नेम्या यत्र लग्न दृश्यते तत्र स्थानमयुक्तम्। अथ भग्रहाङ्कयोर्मध्ये येऽंशास्तेऽभ्रुवो युतः स्फुटग्रहो भवति यदा ग्रहात् पश्चिमस्थं नक्षत्रम्। यदा पूर्व्वस्थं नक्षत्रं तदा भध्रुवो हीनः स्फुटग्रहो भवति। अथवाल्पान्तरं नक्षत्रं रोहिण्यादि ततो दूरेऽन्तरे यदा ग्रहस्तदा तावेव विदूर्ध्वा प्रोक्तवद्ग्रहज्ञानम्। इति चक्रयन्त्रम् ॥ शरीरस्थ-षट्चक्राणि यथा। मूलाधारः १ स्वाधिष्ठानम् २ मणिपूरम् ३ अनाहतम् ४ विशुद्धम् ५ आज्ञाख्यम् ६। तद्यथा —

"मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके।
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम् ॥
तदूर्द्ध्वे कामबीजन्तु कलशान्तीन्दुनादकम्।
तदूर्द्ध्वे तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा ॥
तद्बाह्ये हेमवर्णाभं वसवर्णं चतुर्दलम्।
द्रुतहेमसमप्रख्यं पद्मं तत्र विभावयेत् ॥
तदूर्द्ध्वेऽग्निसमप्रख्यं षड्दलं हीरकप्रभम्।
वादिलान्तषड्वर्णेन युक्ताधिष्ठानसंज्ञकम् ॥
मूलाधारषट्कानां मूलाधारं ततो विदुः।
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥
तदूर्द्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम्।
मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः ॥
मणिवद्भिन्नतत्पद्मं मणिपूरं तथोच्यते।
दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम् ॥
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकैककारणम्।
तदूर्द्ध्वेऽनाहतं पद्ममुद्यदादित्यसन्निभम् ॥
कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम्।
तन्मध्ये वाणलिङ्गन्तु सूर्य्यायुतसमप्रभम् ॥
शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते।
तेनाहताख्यं पद्मं तन्मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥
आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम्।
तदूर्द्ध्वन्तु विशुद्धाख्यं दलषोडशपङ्कजम् ॥
स्वरैः षोडशकैर्युक्तं धूम्रवर्णं महाप्रभम्।
विशुद्धिं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकनात् ॥
विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महाद्भुतम्।
आज्ञाचक्रं तदूर्द्ध्वे तु आत्मनाधिष्ठितं परम् ॥
आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्तितम्।
कैलासाख्यं तदूर्द्ध्वे तु बोधिनी तु तदूर्द्ध्वतः ॥
एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत। ॥"

मन्त्रोद्धाराद्यर्थषट्चक्राणि यथा। कुलाकुलचक्रम् १ राशिचक्रम् २ नक्षत्रचक्रम् ३ अकथहचक्रम् ४ अकडमचक्रम् ५ ऋणिधनिचक्रम् ६। तद्यथा —

"कुलाकुलस्य भेदं हि वक्ष्यामि मन्त्रिणामिह।
वायुवह्निभूजलाकाशाः पञ्चाशल्लिपयः क्रमात् ॥
पञ्चह्रस्वाः पञ्चदीर्घा बिन्द्वन्ता सन्धिसम्भवा।
कादयः पञ्चशः प्रोक्ता यरलवशहान्ता। प्रकीर्त्तिता ॥
तथा च।

अ आ ए क च ट त प य ष माता।
इ ई ऐ ख छ ठ थ फ र क्ष आग्नेया।
उ ऊ ओ ग ज ड द ब ल पार्थिवा।
ऋ ॠ औ घ झ ढ ध भ व स वारुणा।
ऌ ॡ अं ङ ञ ण न म श ह नाभसा ॥

सावकस्याक्षरं पूर्व्वं मन्त्रस्यापि तदक्षरम्।
यद्येकभूतदैवत्यं जानीयात् सकुलं हि तत् ॥
भौमस्य वारुणं मित्रमाग्नेयस्यापि मारुतम्।
मारुतं पार्थिवानाञ्च शत्रुराग्नेयमम्भसाम् ॥
नाभसं सर्व्वमित्रं स्याद्विरुद्धं नैव शीलयेत् ॥"

अथ राशिचक्रम्।

"रेखाद्वयं पूर्व्वपरागतं स्यात्
तन्मध्यतो याम्यकुवेरभेदात्।
एकैकमीशाननिशाचरे तु
कुलाग्निवायोर्विलिखेत्ततोऽग्राम् ॥
वेदाश्विवह्निर्युगलश्रवणास्विषस्थान
पङ्क्तिवाणाशरपक्षचतुष्टयार्णान्।
मेषादितः प्रविलिखेत सकलांस्तु वर्णान्
कन्यागतान् प्रविलिखेदथ शादिवर्णान् ॥

तत्र अ आ इ ई मेष । उ ऊ ऋ वृष । ॠ ऌ ॡ मिथुनम । ए ऐ कर्कट । ओ औ सिंह । अं अः श ष स ह ल क्ष कन्या । कवर्गस्तुला । चवर्गो वृश्चिक । टवर्गो धनु । तवर्गो मकर । पवर्गः कुम्भ । यवर्गो मीन ।
स्वराशीनामनुकूल मन्त्र भजेत ।
राशीनां शुद्धता ज्ञेया त्यजेत शत्रुरूपि व्ययम ।
स्वराशेर्मन्त्रराश्यन्त गणनीय विचक्षणे ॥
यदा तु स्वराशेरज्ञान तदा साधकनामाद्यक्षर-सम्बन्धिन राशि गृहीत्वा गणयेत ॥ * ॥

अथ नक्षत्रचक्रम ।

'अ आ अश्विनी देवगण । इ भरणी मानुष । ई उ ऊ कृत्तिका राक्षस । ऋ ॠ ऌ ॡ रोहिणी मानुष । ए मृगशिरो देव । ऐ आर्द्रा मानुष । ओ औ पुनर्व्वसुदेव । क पुष्यो देव । ख ग अश्लेषा राक्षस । घ ङ मघा राक्षस । च पूर्व्वफल्गुनी मानुष । छ ज उत्तरफल्गुनी मानुष । झ ञ हस्ता देव । ट ठ चित्रा राक्षस । ड स्वाती देव । ढ ण विशाखा राक्षस । त थ द अनुराधा देव । ध ज्येष्ठा राक्षस । न प फ मूला-राक्षस । ब पूर्व्वाषाढा मानुष । भ उत्तराषाढा मानुष । म श्रवणा देव । य र धनिष्ठा राक्षस । ल शतभिषा राक्षस । व श पूर्व्व-भाद्रपदा मानुष । ष स ह उत्तरभाद्रपदा मानुष । अं अः ल क्ष रेवती देव ॥ तथा च ।
"अश्विन्यादिक्रमेणैव विलिखेत्तारका पुन ।
वक्ष्यमाणविधानेन तन्मध्ये वर्णकान लिखेत ॥
उत्तरादक्षिणाग्रास्तु रेखा कुर्य्याच्चतुष्टयीम ।
दश रेखा पश्चिमाग्रा कर्त्तव्या वीरवन्दिते ! ॥
अकारादिक्षकारान्तान द्विचन्द्रवह्निवेदकान ।
भूमीन्द्रनेत्रचन्द्राश्च अश्लेषान्त खगौ प्रिये ! ॥
द्विभूनेत्रनेत्रयुग्माश्चेन्दुनेत्राग्निचन्द्रकान ।
मघादिर्ज्येष्ठपर्य्यन्त द्वितीय नवतारकम ॥
वह्निभूमीन्दुचन्द्राश्च युग्मेन्दुनेत्रवह्निकान ।
वेदन मेदिता वर्णा रेवत्यन्तगता क्रमात ॥
पूर्व्वोत्तरात्रयश्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी ।
इमानि मानुषाण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिण ॥
ज्येष्ठाशतभिषामूलाधनिष्ठाश्लेषकृत्तिका ।
चित्रामघाविशाखा स्युस्तारा राक्षसदेवता ॥
अश्विनी रेवती पुष्य स्वाती हस्त पुनर्व्वसु ।
अनुराधा मृगशिर श्रवणा देवतारका ॥
स्वजातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा भिन्नजातिषु ।
रक्षोमानुषयोर्नाशो वैर दानवदेवयो ॥
जन्म सम्पद्विपत क्षेम प्रत्यरि साधको वध ।
मित्र परममित्रञ्च जन्मादीनि पुन पुन ॥"
जन्मत्रिपञ्चसप्तानि वर्ज्जनीयानि नक्षत्राणि ।
स्वनक्षत्रादेव नक्षत्र गणनीयम । स्वनक्षत्राज्ञाने स्वनामाद्यक्षरसम्बन्धिनक्षत्राद्गणनीयम ॥ * ॥

अथाकथहचक्रम ।

"चतुरस्र लिखेत कोष्ठ चतुष्कोष्ठसमन्वितम ।
पुनश्चतुष्क तन्मध्ये लिखेद्धीमान क्रमेण तु ॥
इन्द्वग्निरुद्रनवनेत्रयुगार्कदिक्षु
ऋत्वष्टषोडशचतुर्द्दशभानि[illegible]षु ।
पातालपञ्चदशवह्निहिमांशुकोष्ठे
वर्णान लिखेत लिपिभवान क्रमशस्तु धीमान ॥
नामाद्यक्षरमारभ्य यावन्मन्त्रादिमाक्षरम ।
चतुर्भि कोष्ठैरेकैकमिति कोष्ठचतुष्टयम ॥
पुन कोष्ठककोष्ठेषु सव्यतो नाम्न आदित ।
सिद्ध साध्य सुसिद्धोऽरि क्रमाज्ज्ञेया मनीषिभि ॥
सिद्ध सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपहोमत ।
सुसिद्धो ग्रहमात्रेण रिपुर्मूल निकृन्तति ॥" ॥

अथाकडमचक्रम ।

"रेखाद्वय पूर्व्वपरेण कुर्य्यात
तन्मध्यतो याम्यकवेरभेदात ।
महेशरक्षोऽग्निपतिक्रमेण
तिर्य्यक तथा वायुहुताशनेन ॥
आकारादिहकारान्तान क्लीवहीनान लिखेत्तत ।
तथा ऋ ॠ वर्णद्वय ऌ ॡ तद्धि क्लीव प्रचक्षते ॥
एकैकक्रमतो लेख्यान मेषादिषु टषान्तकान ।
गणयेत क्रमशो भद्रे नामादिवर्णकान्मिमान ॥
मेषादितश्च मीनान्त गणयेत क्रमश सुधी ।
जपेत स्वनामतो मन्त्री यावन्मन्त्रादिमाक्षरम ॥
सिद्धसाध्यसुसिद्धारीन पुन सिद्धादय पुन ।
नवैकपञ्चमे सिद्ध साध्य षड्दशयुग्मके ॥
सुसिद्धस्त्रिसप्तके रुद्रे वेदाष्टद्वादशे रिपु ।
एतत्ते कथित देवि ! अकडमादिकमुत्तमम ॥
ताराशुद्धिर्वैष्णवाना कोष्ठशुद्धि शिवस्य च ।
राशिशुद्धिस्त्रिपुरे च गोपालेऽकडम स्मृत ॥"

अथ ऋणिधनिचक्रम ।

"कोष्ठायेकादशान्येव वेदेन पूरिताणि च ।
अकारादिहकारान्त लिखेत कोष्ठेषु तत्त्ववित ॥
प्रथम पञ्चकोष्ठेषु ह्रस्वदीर्घक्रमेण तु ।
द्वय द्वय लिखेत्तत्र विचारे खलु साधक ॥
शेषेष्वेकैकशो वर्णान क्रमशस्तु लिखेत सुधी ॥
द्वौ द्वौ स्वरौ पञ्चसु कोष्ठकेषु
शेषान स्वरान षट्सु षडेकमेकम ।
कादीन हशेषान विलिखेत्ततोऽर्णा-
नकैकमेकादशसु त्रिकेषु ॥
षट्कालकालवियदग्निसमुद्रवेद-
खाकाशशून्यदहना स्वनु साध्यवर्णा ॥
युग्मद्विपञ्चवियदम्बरयुक्तशशाङ्क-
व्योमाब्धिवेदशशिन खलु साधकार्णा ॥
नामादिकलादकठवाद्गजभक्तशेष
ज्ञात्वोभयोरधिकशेषमृणी धनी स्यात ॥
मन्त्रो यद्यधिकाङ्क स्यात तदा मन्त्र जपेत सुधी ।
समेऽपि च जपेन्मन्त्र न जपेत्तु ऋणाधिके ॥
शून्ये मृत्यु विजानीयात्तस्माच्छून्य विवर्ज्जयेत ॥"
इति तन्त्रसार ॥ * ॥

अथोत्तरायणचक्र यथा,—
"चक्र सार विलिख्य श्रहपतिरयने सक्रम यत करोति
यास्मन्नक्षत्रे तस्मिन मरणभयकर शूलमूर्द्ध्नोऽपि न्यान ।
ता पञ्चाग्राष्टकृत्त [illegible]विघ्रभयकर शूलपार्श्वेषु ला[illegible]
सख्य स्यात शृङ्गमध्ये भवति च नियत वित्त वामक्रमेण ॥"

ऋतुचक्र यथा —
"कण्ठे ऋक्षत्रिभयुगे ऋतुमानलाभौ
पटपृष्ठभ चयकर धनद करे त्रि ।
वामे चतुष्क च रुज पदयोस्तथाष्टौ
क्लेशो भयश्च नितरामिह ऋतुचक्रम ॥" * ॥

राहुचक्र यथा —
"अथाहिचक्र वक्ष्यामि विभ्रान्तद्रव्यशल्ययो ।
ऊर्द्ध्वे रेखाष्टक लेख्य तिर्य्यक च पञ्चरेखिक ॥
स्यात्तदारसुख चक्रमष्टाविंशतिकोष्ठकम ।
तत्र प्राग्याम्यिरायचैकृत्तिकामघभाग्यभम ॥
उत्तराफल्गुनी लेख्या पूर्व्वपङ्क्त्या भसप्तकम ।
अहिर्ब्रह्नोऽजपादर्क्ष शतभ ब्राह्मसप्तभम ॥
पुष्य हस्त समालेख्य द्वितीया पङ्क्तिमाश्रयाम ।
अभिजिद्विष्णुवसुचु सौम्य रौद्र पुनर्व्वसुम ॥
चित्रभञ्च तृतीयाया पङ्क्त्या विषास्य सप्तकम ।
विश्वक्ष तोयभ मूला ज्येष्ठामैत्रविशाखभम ॥
स्वाती पङ्क्तौ चतुर्थ्यान्तु कर्त्तव्य पन्नगाकृति ।
द्वारशाखे मघा याम्ये द्वारस्था कृत्तिका तत ॥
अश्वीशपूर्व्वाषाढादित्रिकपञ्चचतुष्टयम ।
रेवती पूर्व्वभाद्रेन्द्रोभानि शेषाणि भास्वत ॥
उन्याग्निगता नाडो नष्टा षष्ठ्याप्तशेषके ।
त्रिनेन्दुभुक्तयुक्तोऽसौ भवेत्तत्कालचन्द्रमा ॥
चन्द्रवत्साधयेत सूर्य्यञ्चास्यञ्चैष्टकालिकम ।
चन्द्र ऋक्षे यदार्केन्दू तदास्ति निश्चित निधि ॥
भानु ऋक्षे स्थितौ तौ चेत्तदा शल्य न सशय ।
स्वस्वभे द्वितय ज्ञेय नास्ति किञ्चिद्विपर्य्यये ॥
स्थित नभ्यत द्रव्य चन्द्रे क्रूरग्रहान्विते ।
पृष्ठे चन्द्रे भवन्मुद्रा दोषे चन्द्रेऽग्रको निधि ॥
हेमतारञ्च ताम्रार रत्न कास्य तथा त्रपु ।
नाग च द्रव्ये विजानीयाद्भास्कराद्यैर्ग्रहै स्थिते ॥
मिश्रोमिश्र भवेतद्रव्य शून्य दृष्टिविवर्जिते ॥
हेमतारञ्च ताम्रार पाषाण मृण्मयायसम ।
सूर्य्यादिगृहग चन्द्रे द्रव्यमात्र प्रजायते ॥
भुक्तराश्यंशमानेन भूमान परिकल्पयेत ।
नीचे द्विघ्न परे नीचे जलसस्थो भवेन्निधि ॥
स्वोच्चस्थे तुङ्ग द्रव्य नवांशकक्रमेण च ।
परमोच्चे भवेत्तुङ्गे भित्तिस्थञ्चन्द्रसक्रमे ।
अधिष्ठित भवेद्द्रव्य यत्र चन्द्रो ग्रहान्वित ॥" * ॥

कुलाकुलचक्र यथा,—
"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम ।
विषमाश्चाकुला सर्व्वा शेषाश्च तिथय कुला ॥
रविश्चन्द्रो गुरु सौरिश्चत्वारोऽप्यकुला मता ।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ च बुधवार कुलाकुल ॥
वरुणार्द्राभिजिन्मूल कुलाकुलमुदाहृतम ।
कुलानि समधिष्ण्यानि शेषभान्यकुलानि च ॥
तिथौ वारे च नक्षत्रे अकुले यायिनो जय ।

कुल न्ये स्थायिनो ना मन्त्रिश्चैव कुलाकुले ॥’

अथ कुम्भचक्रम् ।

कुम्भाकारं लिखेच्चक्रं तत्राग्रे प्राग्नेत्तिनम् ।
न्रम न्यपयो नस्यमेकैकान्तरम् क्रमात् ॥
मान्भानि लिखेत्तत्र रिक्त पूर्ण इति क्रमात् ।
रव राष्ट्रक्रमो नैत्रो रिक्त पूर्ण इति स्थिता ॥
रिक्ते रिक्ता भवेद्यात्रा पूर्णे पूर्णा शुभावहा ॥”

अथ कोटचक्रम् ।

‘अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कोटचक्रमिहाष्टधा ।
स्वाकोऽरि कृत्वा यत्र भूमिसैन्यपराजयम् ॥
प्रथमो ... कोटो द्वितीयो नलकोटकः ।
तृतीयो ग्रामकोटश्च चतुर्थस्तत्र गह्वरः ॥
पञ्चमो गिरिकोटश्च षष्ठ कोटश्च डामरः ।
सप्तमो चक्रभ्रमितो विषमाख्यस्तथाष्टमः ॥
... सा... खड्ग जलस्थे बन्धमोक्षणम् ॥
ग्रामस्थे ... प्रथम गह्वरे तथा ।
पर्वते स्थानभङ्गश्च भूतल डामरे रवौ ॥
चक्रस्थे कवियोगश्च विषमे स्थायियायिनौ ।
... कालकृत्य चक्रावर्त्तस्य टिप्पनम् ॥
तुल यत्तत्र पद्माख्यो ... प्राक्त्वरम् ।
रनद्रामाष्टकं ज्ञेयं वशाटकक्रमेण च ॥
यस्य वर्गस्य ये भूपा वर्ग्यास्तन्नामनागराः ।
य भयेत तेन वशाग तद्वर्गास्तस्य भङ्गदा ॥
... मानारम्भ सद्दृष्ट श्रुनीसुत ।
न मयश्च य आशुश्च य गज श्र श्वानसुता ॥
द्वर्गस्य च ... वर्गानामस्थिता नराः ।
तस्या नरे रवौ ... ॥
...गान पञ्चमे स्थाने खाकम्भङ्गश्च जायते ।
अयगा... ज्ञेयं पूर्व्वाद्यष्टदिशा क्रमात् ॥
कोटचक्रं लिखेत्पश्चात् चतुरस्रं त्रिनाडिकम् ।
कृत्तिकादीनि धिष्ण्यानि साभिजिन्ति न्यसेद्बुधः ॥
बाह्ये कोटे तथा मध्ये कोटे मध्ये बहिर्बहिः ।
प्रवेशो निर्गमस्तत्र ज्ञातव्यः खेचरैरभि ॥
व ह्वान्यभान्यत्र प्राकारे तारकाष्टकम् ।
... मध्ये तथा बाह्ये मध्ये स्तम्भचतुष्टयम् ॥
कृत्तिकापुष्यसर्पैश्च मघास्वातिविशाखभे ।
अनुराधाभिजिद्धिष्णुर्धनिष्ठाश्वियमा बहिः ॥
ज्येष्ठा पुनर्व्वसुभाग्य चित्रा ज्येष्ठा तथोत्तरा ।
प्रतभ रेवती चैव प्राकारे तारकाष्टकम् ॥
स्वगारोद्दोत्तरा हस्त मूलमाषाढ़पूर्व्वकम् ।
पूर्व्वोत्तरा तथा भद्रा मध्ये ऋक्षाष्टकं विदः ॥
पूर्वे रौद्र यमे हस्त पूर्व्वाषाढा च वारुणे ।
उत्तरे चोत्तर भाद्रमेतत स्तम्भचतुष्टयम् ॥
कृत्तिकाद्य मघाद्यञ्च मैत्राद्य वासवादिकम् ।
त्रीणि त्रीणि प्रवेशे च भानि द्वादश निर्गमे ॥
कृत्तिकादिरयं न्यासः सुबोधोऽयं प्रदर्शितः ।
दुर्गभाद्दुर्गनाथस्य ग्रहैर्ज्ञात्वा तत फलम् ॥
चतुरस्र तथावृत्त त्रिकोणं दृत्तदीर्घकम् ।
अर्द्धचन्द्र वर्त्तुलञ्च गोक्षन धनुराकृति ॥
चतुरस्रे यथा न्यासो भूमिभागक्रमेण च ।
प्रवेशे निर्गमे स्तम्भे तथा वृत्तादिकमके ॥
दुर्गे भित्तिविभागेन दातव्य द्विशमकक्षम् ।
वाह्ये मध्यभे चैव यत्रस्था क्रूरखेचराः ॥
तत्र स्थाने ग्रहो ... हस्तिदुर्ग ससैनिकम् ।
... स्थौ च भामाको कन्दरा तुरभागतौ ॥
समस्थौ च जायन्ते शत्रिराहु ह्यधोऽप्यौ ।
ना...चित्रे पश्चिम मध्ये गते नामानि लिख्यते ॥
कापट्याद्भृक्षेभ्य पराक्रमविवक्षया ।
यातुभे कालनाडीस्थे ह्यष्टम अपदे स्थिते ॥
चाद्यन्तयोपरापाश्च रोन्नाख्या पुरग्रह ।
क्रूरा गर्भे पुर घ्नन्ति प्राकारे खड्गिकाग्रका ॥
बहिःस्था वेष्टके सैन्ये भङ्गदा नात्र संशयः ।
क्रूरा गर्भे शुभा वाह्ये गृह्यते निश्चित पुरम् ॥
सौम्या मध्ये बहिः क्रूरा असाध्य दुर्गमुच्यते ।
क्रूरचतुष्टय मध्ये प्राकारे सौम्यखेचराः ॥
भेदाङ्गतो भवेद्दुर्गं विना युद्धेन गृह्यते ।
प्राकारे संस्थिता क्रूरा मध्ये सौम्यग्रहा यदि ॥
दुर्गभङ्गे समुत्पन्ने भङ्गमायान्ति वेष्टकाः ।
मध्यनाडीस्थिता सौम्या क्रूरा बहिरवस्थिता ॥
सैन्यावर्त्ते बहिः शत्रोर्विना युद्धेन जायते ।
प्राकारे पुरमध्ये च यत्र क्रूरा ह्यवस्थिता ॥
सौम्या वाह्ये तत्र दुर्गमयत्नेनापि सिध्यति ।
सौम्या मध्ये च कोटे च वाह्ये पापग्रहा यदि ॥
दैवैर्त्रैश्चाम्निभि कोटो गृह्यते न कदाचन ।
प्राकारवाह्यगा क्रूरा सौम्या मध्यगता यदि ॥
युद्ध प्राकारखड्गिश्च पुरभेदो न जायते ।
स्तम्भान्तरगता यस्य ग्रहा सौम्या शुभान्विता ॥
भवेयस्तस्य कोटस्य न नाशो विद्यते क्वचित् ।
स्तम्भान्तरगता यस्य रविराहुशनैश्चरा ॥
भूमिपुत्रश्च तस्याशु नाश कोटस्य निश्चितम् ।
सौम्या वाह्ये तथा कोटे मध्ये क्रूरग्रहा स्थिता ॥
स्वय दुर्ग प्रयच्छन्ति वेष्टकाय गडाधिपा ।
वाह्याभ्यन्तरगा क्रूरा प्राकारे शोभनग्रहा ॥
रिपुदय क्षय याति विना युद्धेन निश्चितम् ।
प्रकारस्था ग्रहा क्रूरा बहिर्मध्ये शुभा स्थिता ॥
समयुद्ध भवेत्तत्र खड्गपातो दिने दिने ।
सौम्या क्रूरास्तथा चाष्टौ प्राकारमध्यवाह्यगा ॥
एकस्था यत्र कुर्व्वन्ति संग्रामस्तत्र दारुणम् ।
गजाश्वरथभूपाला सामन्ता मण्डलेश्वरा ॥
क्रुध्यन्ति च भटा युद्धमुभयोरपि सैन्ययो ।
विचार्य्य कुरुते युद्ध कोटचक्र स्वरोदयी ॥
प्रवेशधिष्ण्यगे चन्द्रे जीवपक्षसंस्थिते ।
निशीथे कविरण दुर्गे कर्त्तव्य वेष्टकैर्नृपै ॥
कर्त्तव्य कवियुद्धश्च रात्रौ शुभे बहिर्गते ।
प्रवेशनिर्गमाङ्कृतौ सैनयोरुभयोरपि ॥
कवौ कोटे जयो युद्धे विपरीते पराजय ।
विहाय प्रकृत चार वक्र गच्छति चेद्गुरु ॥
तदा प्रागदिशि भङ्ग स्यात तद्दयो पूर्व्वसैन्ययो ।
भौमे च वक्रिते भङ्गो भवेत दक्षिणतोऽत्र च ॥
भवेत पश्चिमतो भङ्गो भार्गवे वक्रगामिनि ।
बुधे वक्रगतो चैव भङ्गश्चोत्तरतो भवेत ॥
यदि तत्र स्थितौ स्याता न कालकर्णनैश्चरौ ॥
क्रूरौ वक्री प्रवेशर्क्षे पुरमध्ये स्थितौ यदा ।
तदा कोटविनाशाय कोटस्थो वाह्यभूपते, ॥

चरेशवाह्यगे क्रूरे वक्रे स्वसैन्यनिग्रह ।
दुर्भिक्ष मृत्युभङ्गा च बहिः सैन्यस्य जायते ॥
निर्गमर्क्षे बहिःस्थे च क्रूरो वक्र करोति चेत ।
प्राकारस्य भवेद्भङ्ग प्राकारस्थे पुरस्य च ॥
पुरभे निर्गमे वक्रा कथञ्चित् क्रूरखेचरा ।
दुर्ग त्यक्त्वा तदा कोटे दुर्गस्थ प्रपलायते ॥
यथा क्रूरैस्तथा सौम्यैः फल ग्राह्य विपर्य्ययात् ।
मिश्रैर्मिश्र विजानीयात कोटचक्रे न संशय ॥
दुर्गसैन्य तथैवोच्च प्राकारे मध्यभागगम् ।
नीचस्थ वेष्टक सैन्य ज्ञातव्य स्वरवेदिभि ॥
कोटे कोटाधिपे नीचौ विग्रहौ भौमभास्करौ ।
समस्थौ च पुरे सर्व्वे उच्चस्थौ निष्फलौ च तौ ॥
प्राकारे वेष्टक हन्ति उच्चस्थौ राहुसूर्य्यजौ ।
प्राकारस्थौ बहिः सैन्य नीचस्थौ तौ च निष्फलौ ।
सितेऽर्कपुत्रे तु रवौ गुरावत्रसितेऽपि च ।
वाक्रता नैव शक्ता स्युर्विधातु कोटभेदनम् ॥
समदृष्ट्या गुरुश्चन्द्र पश्यत सर्व्वत सदा ।
तिर्य्यकस्थितौ बुधशुक्रौ फलदौ नात्र संशय ॥
ऊर्द्धदृष्टिग्रहे कुर्य्यात टिङ्गनीयत्नवाहनम् ।
समे च साधयेत खड्ग रन्ध्रपातमधोमुखे ॥
कोटभ मुखपुच्छस्थे राहौ यदि गलादिके ।
कोटश्च भज्यते क्षिप्र पूर्व्वोक्तविधिना चिरात ॥
दुर्गमध्यगते सूर्य्ये चलशोष प्रजायते ।
चन्द्रे भङ्ग कुजे दाहो बुधे बुद्धिबला नरा
वाकपतौ दुर्गमध्यस्थे सुभिक्ष प्रचुर जलम् ।
चलचित्ता नरा शुक्रे मृत्युरोगौ शनैश्चरे ॥
राहौ मध्यगते दुर्गे भङ्गो भेदो महद्भयम् ।
केतौ मध्यगते तत्र विषाद स्याद्गडाधिपे ॥
सौरिश्च वाकपतिश्चैव भवेता दिशि संस्थितौ ।
यस्य तथा स कोटस्तु भज्यते नात्र संशय ॥
इत्थैवोक्त फल मध्ये एव वाह्यगते ग्रहे ।
उपग्रहसमायोगादत्यन्त प्राणसंशय ॥
अकारादिस्वरा पञ्च पूर्व्वाद्यादिचतुष्टये ।
मध्यान्ता सप्तमालेख्या अन्तस्था खड्ग-कारका ॥
दुर्गनाम्न स्वरो यस्य वालो वास्तमितोऽपि वा ।
तद्दिने प्रारभेत युद्ध दुर्गं सिध्यति नान्यथा ॥’

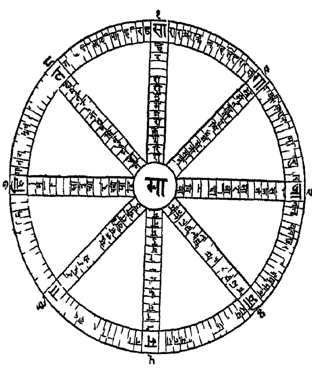
इति कोटचक्रम् ॥

इति समयामृतम् ॥*॥ चक्रान्तराणि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥ (चित्रकाव्यविशेषः । शब्दालङ्कारभेदः । अस्य च तथाविधलिपिसन्निवेशवशेन चमत्कारिविधायिनामपि वर्णानां तथाविधश्रोत्राकाशसमवायविशेषवशेन चमत्कारिविधायिभिर्वर्णैरभेदेन उपचारत्वात् शब्दालङ्कारत्वम् । उदाहरणं यथा, काव्यालङ्कारे । ५ । ६—१३ ।

“मारारिशक्ररामेभमुखैरासाररंहसा ।
साराराब्धस्तवा नित्यं तदर्त्तिहरणक्षमा ॥
माता नतानां सङ्घट्टः श्रिया बाधितसम्भ्रमा ।
मान्याथ सीमारामाणां शं मे दिश्यादुमादिजा ॥
मायाविन महाहावा रसायात जगद्भुजा ।
जालनीला यथा सारवाच महिषमावधी ॥

मामभीः प्ररगयामुसन्वेवाःऽग्रदा च धी।
ाग प्रविना सन्नासान्नाबोऽऽ। मारारम॥
माननापरच लोकदेवा सदस सनम।
माला मादर गत्वा सवन्ना नास्यमइ नाम॥
मा मुघा राजस स्वासञ्जाकऽटेप्रदेवताम।
न। श्रिवावाश्रिता सिद्वाध्याश्रिता हि सुता सुहि॥
माहिषाख्ये रयौऽन्या तु मा तु तानेयमच हि।
हिमालद्रादिवासु च क कल्पिनसुपऽतम॥
मानङ्गानङ्गविधिनासुना पात तसुत्ततम।
तङ्गायत्वा श्रिरस्यस्य निपात्याहन्ति रहसा॥"

अथ चक्रे वर्णविन्यासक्रमः।

चक्रः पु (करोति अस्फुटशब्दम्। कृ + बाहुलकात् क ततो निपातनात् द्वित्वे साधु।) चक्रवाक पक्षी। इत्यमरः।२।५।२२॥
चक्रक, त्रि (चक्र इव कायति प्रकाशते इति। कै + क।) तर्कविशेषः। तस्य लक्षणं यथा। स्वापेक्ष णीयापेक्षितसापेक्षितत्वनिबन्धनप्रसङ्गत्वम्। अपेक्षा च ज्ञप्तौ उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या। तत्राद्यो यथा। एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञान-जन्यज्ञानजन्यं स्यात् तदा एतद्घटज्ञानजन्य-ज्ञानभिन्नं स्यात्। द्वितीयो यथा। घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्यजन्यः स्यात् तदा एतद्घटजन्य जन्यभिन्नः स्यात्। तृतीयो यथा। घटोऽयं यद्येतद्घटवृत्तिवृत्ति स्यात् तथात्वेनोपलभ्येत इति। इति तर्कशास्त्रम्॥ (वेदान्तदर्शनमते तु "स्वग्रहसापेक्षग्रहकत्वम् आत्माश्रयः। स्वग्रहसापेक्ष-ग्रहसापेक्षग्रहकत्वम् अन्योन्याश्रयः। स्वग्रहसापेक्ष ग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहकत्वम् चक्रकम्॥")
चक्रकारक क्ली, (चक्रं चक्रवदाकारं करोत्यात्मन वक्रनखाग्रत्वात् इति शेषः। यद्वा चक्रं चक्रा कृतिरेखादिकं करोतीति। कृ + ण्वुल्।) व्याघ्र नखनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः।२।४।१२६॥
चक्रकुल्या, स्त्री, (चक्रस्य चक्राख्यौषधीलताविशेषस्य भेदस्य कुल्या इव।) चित्रपर्णी। इति शब्द चन्द्रिका॥ चाकुलिया इति भाषा॥ (चित्र पर्णिकाशब्देऽस्या विवरणम्॥)

चक्रगज, पु (चक्रेण चक्राकृत्या गज्यते शब्द्यते। यद्वा चक्रे चक्राकृतिन्त्यथा गौ गज इव। गज इव दद्रुरोगमर्द्दक इत्यर्थः।) चक्रमर्द्दकः। इति राजनिर्घण्टः॥
चक्रगण्ड पु (चक्रमिव वर्त्तुलाकारो गण्डः।) वर्त्तुलाकारोपधानम्। इति चतुर्वर्गश्चरन्ते हेमचन्द्रः॥ गोलबालिश इति गालबालिश इति च भाषा॥
चक्रगुच्छ पु (चक्रवद्गुच्छ पुष्पगुच्छोऽस्मिन् अस्य वा।) अशोकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥
चक्रजीवक, पु (चक्रेण कुम्भाद्यापादनयन्त्र विशेषेण जीवतीति। जीव + ण्वुल।) कुम्भ-कारः। इति हेमचन्द्रः॥
चक्रदंष्ट्र, पु (चक्रं चक्राकृतिर्दंष्ट्राया यस्य चक्रमिव दंष्ट्रा यस्येति वा।) शूकरः। इति राजनिर्घण्टः॥
चक्रदन्ती, स्त्री, (चक्रमिव दन्तरूपमिव च इत्येके।) दन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
चक्रदन्तीबीज, क्ली (चक्रदन्त्या बीजम्।) जय पालः। इति राजनिर्घण्टः॥
चक्रधर पु, (धरतीति। धृ + अच्। चक्र सुदर्शनाख्यं द्वादशारादिलक्षणलक्षितमस्त्रम्। तस्य धरः। चक्रं धरति धारयतीति वा।) विष्णुः। (यथा रघु।१६।५५।
"विगाहितुं श्रीमहिमानुरूपं
प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः॥"
चक्रं फणा तस्य धरः।) सर्पः। (यथा महा भारते।३।८५।७।
"अङ्गिरः प्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे।
तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रधरास्तथा॥")
ग्रामजालिनि त्रि। इति मेदिनी॥ (यथा महाभारते।२।८५।७६।
"यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा नृपाः॥")
चक्रनख पु (चक्रमिव वक्रं नखमाकृतिविशेषो ऽस्यास्य इति। "अर्श आदिभ्योऽच्" इत्यच्।) व्याघ्रनखनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥
चक्रनामा, [न्] पु, (चक्रं सरघानिर्मितमधु चक्रं तन्नामैव नामास्य।) माक्षिकधातुः। इति हेमचन्द्रः॥
चक्रनायक, पु, (चक्रं कषणजन्यचक्राकाररेखा दिकं नयतीति। नी + ण्वुल।) व्याघ्राख्यः। इति राजनिर्घण्टः॥ (चक्रस्य नायके त्रि॥)
चक्रपद्माट, पु, (चक्रं चक्रवत् वृत्तं पद्मं दद्रुरोगं तत्र अटति तं मर्द्दतीत्यर्थः।) चक्रमर्द्दक-वृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥
चक्रपरिव्याध, पु, (चक्रं दद्रुरोगं परिविध्यतीति। परि + व्यध + अण्।) आरग्वधवृक्षः। इति वैद्यकम्॥
चक्रपर्णी, स्त्री, (चक्राकारं पर्णमस्याः इति। जातौ सञ्ज्ञाया वा ङीष्।) चक्रकुल्यालता। इति शब्दचन्द्रिका॥
चक्रपाणि, पु (चक्रं सुदर्शनाख्यं पाणौ यस्य। अधिकरणवहुव्रीहिसमासः।) विष्णुः। इत्य-

मरः।१।१।२॥ (यथा विष्णोरष्टोत्तरशतनामस्तोत्रे।
"देकुण्ठश्चाच्युतो रामचक्रपाणिरधोक्षज॥")
चक्रपाद, पु, (चक्रं पादः इवास्य।) रथः। (चक्राणि पादा यस्य।) हस्ती। इत्युक्षपालः॥
चक्रपुष्करिणी, स्त्री, (चक्रेण विष्णुचक्रेण खनिता पुष्करिणी।) मणिकर्णिका। इति काशीखण्डम्॥
चक्रफल क्ली, (चक्राकारं फलं फलकमस्य।) अस्त्रविशेषः। तत्पर्यायः। ... इति त्रिकाण्डशेषः॥
चक्रबान्धव पु (चक्रस्य पद्मस्य बान्धवः बन्धुः।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः॥
चक्रभृत, [द्] पु (चक्रं बिभर्त्तीति। भृ + क्विप्।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा राज तरङ्गिण्याम्।१।३८।
"चक्रभृद्विजयेशादितीर्थे ज्ञानभूषिते॥")
चक्रभेदिनी स्त्री (चक्रं चक्रवाकमिथुनं भिनत्ति पृथक् करोतीति। भिद् + णिनि। ततो ङीप्। निशायां हि चक्रवाकयोर्वियोजनं भवतीति लोकप्रसिद्धम्।) रात्रिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
चक्रमण्डली [न्] पु (चक्राकारेण यन्मण्डलं तदस्त्यस्य इति इनि।) अजगरसर्पः। इति हेमचन्द्रः॥
चक्रमर्द्द पु (चक्रं चक्राकारं दद्रुरोगं मर्द्दतीति। मर्द्द + "कर्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) क्षुपविशेषः। चाकुन्दिया इति भाषा॥ तत्पर्यायः। एडगजः २ अडगजः ३ गजाख्यः ४ मेषाह्वयः ५ एडहस्ती ६ आवर्त्तकः ७ चक्र-गजः ८ चक्री ९ पुन्नाटः १० पुन्नाडः ११ विम-र्द्दकः १२ दद्रुघ्नः १३ तर्व्वटः १४ चक्राङ्गः १५ सुकनाशनः १६ ढडबीजः १७ प्रपुन्नाडः १८ खर्ज्जुघ्नः १९। इति राजनिर्घण्टः॥ चक्र-मर्द्दकः २० पद्माटः २१ उरणाख्यः २२। इत्य-मरः।२।४।१४७॥ प्रपुन्नडः २३ प्रपुनाडः २४ उरणाक्षः २५। इति तट्टीका॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तीव्रत्वम्। मेदोवातकफकण्डूकुष्ठदद्रु पामादिनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ लघुत्वम्। स्वादुत्वम्। रूक्षत्वम्। पित्तश्वास प्रशमनाशित्वम्। हृद्यत्वम्। हिमत्वञ्च। तत् फलगुणाः। उष्णताकुष्ठकफकण्डूदद्रुविषानिलगुल्म कासकृमिश्वासनाशित्वम्। कटुत्वञ्च। इति भाव प्रकाशः॥ (अस्य गुणाः पर्यायाश्च यथा, भाव-प्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"चक्रमर्द्दः प्रपुन्नाटो दद्रुघ्नो मेषलोचनः।
पद्माटः स्यादेडगजश्चक्री पुन्नाट इत्यपि॥
चक्रमर्द्दो लघुः स्वादू रूक्षः पित्तानिलापहः।
हृद्यो हिमः कफश्वासकुष्ठदद्रुकृमीन् हरेत्॥
हन्त्युष्णन्तत्फलं कुष्ठकण्डूदद्रुविषानिलान्।
गुल्मकासकृमिश्वासनाशनं कटुकं स्मृतम्॥")
चक्रमर्द्दक, पु, (चक्रं दद्रुरोगविशेषं मर्द्दतीति। मर्द्द + ण्वुल।) चक्रमर्द्दः। इत्यमरः।२।४। १४७॥ (क्रियान्तु क्वापि अत इत्यत्र।

रागमात्रविशेषः । यथा राजतरङ्गिण्या ।४।२१०।
'ललिताललितभ्रमत्तुन्नभा चक्रमर्द्दिका ॥')

चक्रयान, क्ली, (चक्रेण अन्वितं यानम् ।) रथादि । चक्रयुक्तवाहनम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटादयः ॥

चक्रराट्, पुं (चक्रवद्गन्तोरन्ध्रं दन्ता यस्येति ।) मकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चक्रलक्षणा, स्त्री (चक्रं चक्राकारं मण्डलाकारं कुण्डलं वा लक्षणम् आरोग्याय चिह्नं आरोग्यसूचनमित्यर्थः यस्याः ।) गुडूची । इति रत्नमाला ॥ (चक्रं लक्षणं यस्य इति बहुव्रीहौ । रथे त्रिषु वाच्ये ॥)

चक्रलताम्र, पुं (चक्र+रक । चक्र दृष्टिजनक लताम्रं यत्र यस्य वा ।) गुड्रसालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रला, स्त्री (चक्रं चक्राकारं लाति आदत्ते चक्राकारा वद्धा इति यावत् । ला+क ततष्टाप् ।) उच्चटा । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥

चक्रवर्त्तिनी, स्त्री, (चक्राकारेण वर्त्तते इति । वृत+णिनि ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ अलक्तकः । जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रं पृथ्वीचक्रं वर्त्तते अस्याः यद्वा चक्रं सेनाचक्रं अशेषचक्रं च नयाधिष्ठितं स्वाम्ये वर्त्तयितुं शीलमस्याः इति । सार्व्वभौमेरधीश्वरी ॥ चक्रेषु समूहेषु वर्त्तते या । वर्यवरा । यथा कथासरित्सागरे । ३ । ११ ।
'त्वमन्यासामपि नारीणां चक्रवर्त्तिनी ॥')

चक्रवर्त्ती [न्] पुं, (चक्रं पद्माकारशुभचिह्नं करे वर्त्तते यस्य । वृत+णिनि । यद्वा चक्रं पृथ्वीचक्रं तत्र वर्त्तते इति । वृत+णिनि ।) समुद्रपारक्षताया सार्व्वभौमेरीश्वरः । तत्पर्य्यायः । सार्व्वभौमः २ । इत्यमरः । २ । ८ । २ ॥ (यथा, शकुन्तलाया १ म अङ्के ।
'जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव ।
पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि ॥')
वास्तूकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्रेष्ठः । यथा, गीतगोविन्दे । १ । २ ।
"वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा
पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्त्ती ॥"
'चारणचक्रवर्त्ती नर्त्तकश्रेष्ठः ।' इति तट्टीकायां पेजादासः । यद्वा पद्मावती महालक्ष्मी राधा तस्याश्चरणचारणे परिचर्य्यायां यच्चक्र मण्डलं तत्र वर्त्तते इति बहुव्रीहौ वैष्णवसम्प्रदायविशेषः ॥)

चक्रवाक, पुं स्त्री, (चक्र इत्याख्यया उच्यतेऽसौ । वच+कर्म्मणि घञ् । ततो "न्यङ्क्वादीनाञ्च ।' ७ । ३ । ५३ । इति कुत्वम् ।) पक्षिविशेषः । चकाचकि इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६६ । ५९ ।
"धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्व्वशः ।
चक्रवाकांश्च भद्रं ते जनयामास सैव तु ॥")

तत्पर्य्यायः । कोकः २ चक्रः ३ रथाङ्गाह्वय-नामकः ४ । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ भूरिप्रेमा ५ द्वन्द्वचारी ६ सहायः ७ कान्तः ८ वामी ९ रात्रिविश्लेषगामी १० रामावचोजोपमः ११ कामुकः १२ । अस्य मांसगुणाः । लघुत्वम् । स्निग्धत्वम् । बलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अः ।
'चक्रवाकास्तथान्ये च खगाः सन्त्यम्बुचारिणः ।")

चक्रवाट, पुं (चक्रेण चक्राकारेण वाटः वेष्टनं यस्य ।) क्रियारोहः । पर्य्यन्तः । शिखातरुः । इति मेदिनी । टे । ६२ ॥

चक्रवाड, क्ली (चक्रवद् वाडते वेष्टयतीति । वाड+अच् ।) चक्रवालम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पर्व्वताभेदे पुं । इति मेदिनी । डे । २८ ॥

चक्रवात, पुं, (चक्रवद्वातः । तृणपांश्वादीन्वादाय चक्राकारेण भ्राम्यति यो वायुरिति यावत् ।) भ्रमिवातः । घूर्णवातास इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वात्या २ । यथा भागवते । १० । ७ । २ ।
'दैत्यो नाम्ना तृणावर्त्तः कंसभृत्यः प्रचोदितः ।
चक्रवातस्वरूपेण जहारासीनमर्भकम् ॥"

चक्रवाल, क्ली, (चक्रमिव वाडते वेष्टयतीति । वाड+अच् । डस्य लत्वम् ।) मण्डलाकारेण परिणतं समूहमात्रम् । मण्डलाकारो दिक्समूहः इति माधवी । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । मण्डलम् २ । इत्यमरः । १ । २ । ६ ॥ (यथा, भागवते । ५ । १८ । १४ ।
"हित्वा गृहं सप्ततिचक्रवालं
नृसिंहपादं भजताकुतोऽभयम् ॥")

चक्रवाल, पुं (चक्रेण चक्राकारेण वलते लोकालोकौ परिवेष्ट्य विराजते इत्यर्थः । वल+बाहुलकात् ण । अस्य पर्व्वतस्य लोकालोकपरिवेष्टाकारितया विराजमानत्वात्तथात्वम् ।) लोकालोकपर्व्वतः । इत्यमरः ।३।३।३ ॥ (मनुष्यादीनां मण्डलाकारेण स्थितिः । यथा हरिवंशे ।७६।२५।
'एवं स कृष्णो गोपीनां चक्रवालैरलङ्कृतः ।
शारदीषु सचन्द्रासु निशासु मुमुदे सुखी ॥")

चक्रवृद्धि, स्त्री (चक्रमिव चक्रभ्रमणमिव वृद्धिः उत्तरोत्तरं वृद्धेरपि वृद्धिरित्यर्थः ।) यत्र वृद्धिरूपं धनं दातुमशक्तोऽधमर्णः सवृद्धिकमिदं दास्यामीतिस्वीकरोति तत्र या वृद्धिः सा । सुदेर सुद इति भाषा । यथाह नारदः ।
"वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ॥"
(तथाच मनुः । ८ । १५३ ।
"चक्रवृद्धिं कालवृद्धिं कारिता कायिका च या ।"
"कायिका कायसंयुक्ता मासग्राह्या च कालिका ।
वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता ॥"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टधृतबृहस्पतिवचनम् ॥)

चक्रव्यूह, पुं (चक्रवत् मण्डलाकारेण रचितो व्यूहः रचनयाधिष्ठापितः सेनासमूहः इति यावत् ।) युद्धार्थमण्डलाकारेण सैन्यरचना । (एतस्य रचनालक्षणादिचक्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

व्यूहोऽयमभिमन्युनाऽप्यनुना भगवता द्रोणाचार्य्याभिक्रान्तः । यथा, महाभारते । ७ । ३ । १७—२७ ।
"चक्रव्यूहो महाराज । आचार्य्येणाभिकल्पितः ।
तत्र शक्रोपमाः सर्व्वे राजानो विनिवेशिताः ॥
अवस्थानेषु विन्यस्ताः कुमाराः सूर्य्यवर्च्चसः ।
सङ्घातो राजपुत्त्राणां सर्व्वेषामभवत्तदा ॥
कृताभिसमयाः सर्व्वे सुवर्णचित्रितध्वजाः ।
रक्ताम्बरधराः सर्व्वे सर्व्वे रक्तविभूषणाः ॥
सर्व्वे रक्तपताकाश्च सर्व्वे वै हेममालिनः ।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः स्रग्विणः सूक्ष्मवाससः ॥
सहिताः पर्य्यधावन्त कार्ष्णिं प्रति युयुत्सवः ।
तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दृढधन्विनाम् ॥
पौत्त्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनम् ।
अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः ॥
अन्योन्यं स्पर्द्धमानाश्चाप्यन्योन्यस्य हिते रताः ।
दुर्य्योधनस्तु राजेन्द्र । सैन्यमध्ये व्यवस्थितः ॥
कर्णदुःशासनकृपैर्वृतो राजा महारथैः ।
देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्त्राभिसंवृतः ॥
चामरव्यजनाक्षेपैरुदयन्निव भास्करः ।
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः ॥
सिन्धुराजस्तथाऽतिष्ठत् श्रीमान् मेरुरिवाचलः ।
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः ॥
सुतास्तव महाराज । त्रिंशत्त्रिदशसन्निभाः ।
गान्धारराजः कितवः शल्यो भूरिश्रवास्तथा ।
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य व्यराजन्त महारथाः ॥")

चक्रशल्या, स्त्री, (चक्रवत् चक्राकारेण वा शल्यं मत्र ।) काकतुण्डी । श्वेतगुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रश्रेणी, स्त्री, (चक्रमिव चक्राणां वा श्रेणी यत्र ।) अजशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

चक्रसंज्ञ, क्ली, (चक्रेण वैद्यकयोगचक्रेण संज्ञायते इति । सं+ज्ञा+क । चक्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य इति वा ।) वङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्रसंवर, पुं, (चक्रं अविद्याकामकर्म्मादिजन्यविषयवासनासमूहं इन्द्रियाणां समूहं वा संवृणोति संयमयतीति । सं+वृ+अच् ।) बुद्धभेदः । तत्पर्य्यायः । हेरम्बः २ हेरुकः ३ देवः ४ वज्रकपाली ५ निशुम्भी ६ शशिशेखरः ७ वज्रटीकः ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चक्रा, स्त्री, (चक दृप्तौ+रक । ततष्टाप् ।) नागरमुस्ता । कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्राङ्की, स्त्री, (चक्रेण चक्राकारेण अङ्कते गच्छतीत्यर्थः । अकि गतौ+अच् ततो ङीष् ।) हंसी । इति शब्दरत्नावली ॥ चक्राकी च पाठः ॥

चक्राङ्ग, पुं, स्त्री, (चक्रेण चक्राकारेण अङ्गति गच्छतीति । अङ्ग+अच्) हंसः । इत्यमरः । २।५।२३ ॥ (यथा, महाभारते । ८।४१।२१ ।
"इदञ्च ते चक्राङ्गा वच काक विहङ्गमाः ॥"
चक्रमङ्गमस्येति बहुव्रीहौ रथोऽपि ॥ (चक्रवाकः । यथा, मनुः । ५ । १२ ।
"कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम् ॥")

चक्राङ्गा स्त्री (चक्रमिवाङ्गमस्त्यस्या इति । "अर्श आदिभ्योऽच ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच ततष्टाप ।) सुदर्शना लता । इति रत्नमाला ॥

चक्राङ्गी, स्त्री, (चक्राङ्ग + जातौ ङीष ।) कटुरोहिणी । इति मेदिनी । गे । ३५ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे । "कटी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा । अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥ मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटरोहिणी ॥") हंसी । इति शब्दरत्नावली ॥ हिलमोचिका । इति त्रिकाण्डशेष ॥ मञ्जिष्ठा । वृषपर्णी । इति राजनिर्घण्ट ॥ कर्कटशृङ्गी । इति रत्नमाला ॥

चक्राट, पु, (चक्रं भूमिताजाल शाक्यसमूहं आलम्ब्य अटतीति । अट + अच ।) विषवैद्यः । धूर्त्तः । दीनारः । इति मेदिनी । टे । ४२ ॥

चक्राण, त्रि, (चक्रे कर्म्मादिकं इति । कृ + कान प्रत्ययः । ततो धातौ अभ्यस्ते णत्वम ।) कृतवान । कर्म्मवाच्ये कृत । भाववाच्ये क्ली कृतम । इति मुग्धबोधव्याकरण तट्टीका च ॥

चक्राधिवासी, [न] पु, (चक्र रूपं + रक । चक्र रूपजनकं अधिवासयतीति । अधि + वस + णिच + णिनि ।) नागरङ्गवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेष ॥

चक्रावर्त्त पु, (चक्राकार आवर्त्त ।) घूर्णनम । इति हेमचन्द्र ॥

चक्राह्व, पु (चक्र इत्याह्वा सञ्ज्ञा यस्य ।) चक्रमर्द्दः । इति राजनिर्घण्ट ॥ (चक्रवाकपक्षिविशेष । यथा, भागवते । २ । १ । २४ । 'हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादय खगा ॥" यथाच हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये । "चक्राह्वोऽतिकषायश्शुक्रजननो वृष्योऽतिरुच्योल्पदः ॥")

चक्रि, पु (करोतीति । कृ + "आदृगमहनजन किकिनौ लिट च ।" ३ । २ । १७१ । इति किन । स च लिड्वत ।) कर्त्ता । इति मुग्धबोधम ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ६ । २ । "चाक्र विश्वानि चक्रये ।" "चक्रये पुरुषार्थकरणशीलाय ॥" इति दयानन्दकृतभाष्यम ॥)

चक्रिका, स्त्री, (चक्र चक्रवद्गोलाकारो विद्यते अत्रास्या वा । चक्र + ठन टाप च ।) जानु । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम । ४ । २७६ । "अथोभयधनादायि भृत्यचक्रिकया समम ॥")

चक्री [न] पु, (चक्रं सुदर्शनाख्यमस्त्रं तत्त्वात्मकमिति यावत अस्यास्तीति । चक्र + इनि ।) विष्णु । (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ११ । "अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्जितशासन ॥" चक्रं ग्रामचक्रं ग्रामसमूह इत्यर्थे अधिकारितयास्त्यस्य इति इनि ।) ग्रामजालिक । (चक्रं चक्राकारचिह्नविशेषोऽस्त्यस्य ।) चक्रवाक । (चक्रं घटादिनिर्म्माणकारणयन्त्रविशेष । सोऽस्त्यस्य इति ।) कुलाल । (चक्रं फणा अस्त्यस्य इति ।) सर्प । सूचक । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ अज । तैलिककर्म्म । इति शब्दरत्नावली ॥ चक्रवर्त्ती । इति हेमचन्द्र ॥ चक्रमर्द्द । तिनिशः । श्यालनखः । काक । खर । इति राजनिर्घण्ट ॥ (कुलालतैलिकराजचक्रवर्त्तिनां दर्थे प्रमाणं यथा आर्य्यासप्तशत्याम । ५८२ । "स्नेहमयान पीडयता किं चक्रिणापि तैलकारस्य । चालयति पार्थिवानपि य स कुलालः परं चक्री ॥")

चक्रिणी त्रि ॥ (चक्रयुक्तरथादियानारूढ । यथाह मनुः । २ । १३८ । "चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः [स्त्रिया ॥" "चक्रिणः चक्रयुक्तरथादियानारूढस्य ॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट ॥')

चक्रीवान, [त] पु स्त्री, ("आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवदिति ।" ८।२।१२ । चक्रशब्दस्य चक्रीभाव ततो निपातनात साधुरिति ।) गर्द्दभ । इत्यमरः ॥ राजविशेष । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

चक्रु, पु (करोतीति । कृ + "कुभ्रश्च ।" उणा १ । २२ । इति कु ।) कर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥

चक्रेश्वरी, स्त्री, (चक्राख्या जिनविशेषाणा ईश्वरी अधिष्ठात्री ।) जिनानां विद्यादेवीविशेष । इति हेमचन्द्र ॥

चक्ष, ल ङ वदे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा-आत्म सक सेट ।) वद कथनम । (दर्शन च इति केचित ।) ल ङ आचष्टे धर्म्मं वीर । तृतीयस्वरानुबन्ध इति प्राञ्च । इकार उच्चारणार्थ इति केचित । छन्दसि नुमागमार्थ इति केचित । वेदे उच्चारणार्थ इति केचित । अत्र बहवस्तु तृतीयस्वरो भ्रमकारित किन्तु चतुर्थस्वरानुबन्धोऽयं निष्ठाया इमनिषेधार्थं तेन वर्ज्जनार्थे ख्याञ्कशाञादेशयोरप्राप्तौ आचष्ट वर्ज्जनमित्याहु । इति दुर्गादास ॥

चक्षण, क्ली, (चक्ष्यते कथ्यते मद्यपानाय मद्यपानेन सह वा । चक्ष + ल्युट । यद्वा, चष्यते भक्ष्यते मद्यमनेनेति । चष + ल्युट निपातनात कान्तागमश्च ।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्यम । इति हेमचन्द्र । ३।५।७१ ॥ (चक्ष + भावे ल्युट ।) कथनम । (दर्शनम । यथा, ऋग्वेदे । १।१३।५ । "स्तृणीत वर्हिरानुषग्घृतपृष्ठं मनीषिण । यत्रामृतस्य चक्षणम ॥")

चक्षा, [स] पु, वृहस्पति । इति त्रिकाण्डशेष । उपाध्याय । इत्युणादिकोष ॥ (क्ली, दर्शनम । यथा ऋग्वेदे । १ । ७ । ३ । "इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्य्यं रोहयद्दिवि । वि गोभिरद्रिमैरयत ॥")

चक्षु, [स] क्ली, (चष्टे पश्यत्यनेनेति । चक्ष + "चक्षे शिच ।" उणा । २ । ११२ । इति उसि स च शित । शित्वात ख्याञादेशाभाव ।) इन्द्रियविशेष । चक्षुरिन्द्रियम ।

(continued in the next column)

...प्रत्यक्षम । तस्य ग्राह्य उद्भूतरूपम १ तद्वन्नयनम २ पृथक्त्वम ३ संख्या ४ विभाग ५ संयोग ६ परत्वम ७ अपरत्वम ८ स्नेह ९ द्रवत्वम १० संख्यापरिमाणम ११ योग्यवृत्ति क्रिया १२ योग्यवृत्तिजाति १३ योग्यवृत्तिसमवाय १४ । अस्येन्द्रियसहकारिणा आलोक उद्भूतरूप महत्त्वम । इति भाषापरिच्छेद ॥ अस्याधिष्ठात्री देवता सूर्य्य । इति श्रीभागवतम । तत्पर्य्याय । लोचनम २ नयनम ३ नेत्रम ४ ईक्षणम ५ अक्षि ६ दृक ७ दृष्टि ८ । इत्यमर । २ । ६ । ९३ ॥ अम्बकम ९ दर्शनम १० । इति हेमचन्द्र ॥ तपनम ११ । इति राजनिर्घण्ट ॥ विलोचनम १२ दृशा १३ वीक्षणम १४ प्रेक्षणम १५ देवदीप १६ देहदीप १७ दृशि १८ दृष्टी १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ यथा कमललोचने । "पाणिभ्यां न स्पृशेच्चक्षुश्चक्षुषी नैकपाणिना । चक्षु परहिताकाङ्क्षी न स्पृशेदेकपाणिना ॥' मेषशृङ्गीवृक्ष । इति रत्नमाला ॥

चक्षुर्वहन क्ली, (चक्षुस्तज्ज्योतिर्वहत्यनेनेति । वह + ल्युट । चक्षुर्ज्योतिर्वृद्धिकारित्वादेव तथात्वम ।) मेषशृङ्गीवृक्ष । इति रत्नमाला ॥

चक्षुश्रवा [स] पु, (चक्षुर्नयनमेव श्रव श्रवणं यस्य ।) सर्प । इत्यमर । १ । ८ । ७ ॥ (यथा, नैषधे । १ । २८ । "इति स्म चक्षुश्रवसा प्रिया नले स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मन ॥" अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम । "व्याडव्यालाशीविष सर्पो द्विजिह्वोऽहि सरीसृप । चक्षुश्रवा दन्दशूको गूढपात पवनाशन ॥")

चक्षुष्य क्ली (चक्षुषे लोचनाय हितम । चक्षुस + "शरीरावयवाद्यत ।" ५ । १ । ६ । इति यत ।) प्रपौण्डरीकम । अस्य पर्य्याया यथा वैद्यकरत्नमालायाम । "प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं शीतं श्रीपुष्पपुण्डरी ॥" सौवीराञ्जनम । खर्परीतुत्थम । इति राजनिर्घण्ट ॥

चक्षुष्य, पु, (चक्षुषे हितः । "शरीरावयवाद्यत ।" ५ । १ । ६ । इति यत ।) केतकवृक्ष । पुण्डरीकवृक्ष । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥ शोभाञ्जनवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ रसाञ्जनम । इति हेमचन्द्र ॥

चक्षुष्य त्रि (चक्षुषे हित । चक्षुस + यत ।) प्रियदर्शन । इति जटाधर ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम । ३ । ४६५ । "धिया भाग्यानुगामिन्या चेष्टमानो न याचितम । अभूत सर्व्वस्य चक्षुष्य स तु दुर्लभवर्द्धन ॥" चक्षुर्ज । इति विश्व । यथा माघे । ८ । ५७ । "चक्षुष्य खलु महतां परैरलङ्घ्य ॥" "चक्षुर्भ्यां भवश्चक्षुष्य प्रियोऽपि जनश्च ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ ॥) चक्षुर्हित । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २ अध्याये ।

—कान्ते मानि प्रेमन्नपि। बलरन्न ॥')

चञ्चा स्त्री। (चञ्च+टाप।) कुलत्थिका। रम्भा इति मेदिनी। च। ८७॥ अनहुही। कुलत्थिका। इति राजनिघण्ट ॥

चञ्च गमने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक सेट।) न चञ्चति। इति दुर्गादास ॥

चञ्चरी स्त्री (चञ्चति लग्न स्थाने। चञ्च–उरच। स्त्रियाम्।) यानमात्रम। तत्पर्याय। ...म २। इति त्रिकाण्डशेष ॥

चञ्चुर पु (चञ्चति गच्छति। चञ्च+उरच।) ...। रथ। ... इति मेदिनी। ... ।१५२॥

चङ्क्रमण क्ली (पुन पुनरतिशयेन वा क्राम्यति। क्रम+भावे ल्युट।) पुन पुनर्भ्रमणम। (यथा ...वते। ।२।५।

'...चङ्क्रमण ... सत्र सरभसात् ते।

... चामरा यत्त्व हरे शक्तिहि पालिनी॥")

...अतिशयभ्रमणम। इति शब्दरत्नम ॥ (यथा सुश्रुत सूत्रस्थान १६ अध्याये।

...चङ्क्रमण ...भावयाम्॥')

...इपीडाकारकचङ्क्रमणस्य गुणा। आयु ...शुद्धिकारित्वम्।... ...। अनारोग्यत्वम। अनायुष्य ...। इति राजवल्लभ ॥

चञ्च ... शोभा। ... इति मेदिनी। ग।७॥

(... यथा ...

'अन्तरज्ञा ...चञ्च ... मक्षिका।

... भ्रूज्ञान्वितैरपि॥")

चञ्चा स्त्री (चञ्च+बाहुलकात ड। च उप ...मा अल्पा फल अस्या। ...निपा तनात साधु।) फललताविशेष। चिचिटा इति भाषा। तत्पर्याय। गेभमूल २ श्वेत ...२ इन्दुफल। अस्या गुण। पटोल-गुणात किञ्चिद्यूनत्वम। विशपान शोषिणो ...। इति मदनविनोद ॥

चञ्चत्पुट पु, (चञ्चत गुरुलघुना सयविशेषाणा पुट इन्द यत्र।) तालप्रभेद। यथा,—

'ताल चञ्चतपुटे ज्ञेय गुरुद्वन्द्व लघु प्लुतम॥'

इति सङ्गीतदामोदर ॥

चञ्चत्पुटोऽपि क्वचित पाठ ॥

चञ्चरा स्त्री, पु (चञ्चर्यते पुन पुनरतिशयेन वा चरति भ्राम्यतीति। चर+यङ लुक ततो टक टित्वात ङीप च।) भ्रमरी। यथा —

'करी वरी भरीति चञ्चिश सरी सरीति कामा।

स्थिरी चरी करीति चेन्न चञ्चरीति चञ्चरी॥"

इत्युद्भट ॥

चञ्चरीक पु, (चरति पुन पुनरिति "फर्फरीकादयश्च।" उणा। ४। २। इति यङ लुगन्तेन साधु।) भ्रमर। इति त्रिकाण्डशेष ॥

चञ्चल त्रि, (चञ्च गति लातीति। ला+क।) अस्थिरम्। (यथा, हरिवंशे। ६४। ७।

"इव क्रतसान् पालयन्तौ शोभमानौ महावनम।

चञ्चलन्तौ रमन्तौ स्म किशोराविव चञ्चलौ॥")

तत्पर्याय। चलनम २ कम्पनम ३ कम्प्रम ४ चलम ५ लोलम ६ चलाचलम ७ तरलम ८ पारिप्लवम ९ परिप्लवम १० । इत्यमर । ३। १।७४॥ चपलम ११ चटुलम १२। इति तट्टीका॥ नार्यो पु। इति मेदिनी। ले। ६ ॥

चञ्चला स्त्री (चञ्च लाति। ला+क टाप च। यद्वा चञ्चल चापल्य अस्त्यस्या इति अच।) लक्ष्मी। विद्युत। इति मेदिनी। ले। ६ ॥ पिप्पली। इति शब्दचन्द्रिका॥ (वर्णवृत्त विशेष। यथा, शब्दार्थचिन्तामणि।

"तृप्तनालयन्तिरानमेरुहारनायकेन।

चामरध्वजन चापि माल्यता सुवर्णकेन॥

वर्णितातिसुन्दरेण पन्नगेन्द्रपिङ्गलेन।

चञ्चला चकोरचारुलोचन सुमङ्गलेन॥')

चञ्चा, स्त्री (चञ्च+अच+टाप।) नलनिर्म्मिता। चाच इति भाषा। (चञ्चेव मनुष्य। इति इवार्थे कन तत "लुम्मनुष्ये।" ५।३।९८। इति कनो लुप।) तृणनिर्म्मितपुरुष। इति मेदिनी। चे। ५॥

चञ्च पु (चनच+बाहुलकात उ।) गोना डीच। स तु नाडीचशाक। एरण्डश्च। इति मेदिनी। चे। ५॥ मृग। इति शब्दरत्नावली॥ रक्तैरण्ड। नुदचञ्चश्च। इति राजनिघण्ट ॥

चञ्चु, स्त्री (चञ्चति प्राप्नोति गृह्णाति भक्ष्यमनया।) पक्षिणामास्य। पाखिर ठोट इति भाषा। (यथा, चातकाष्टके। ६। [जानीमहे

'भ्रातश्चातक। पातक किमपि ते सम्यड न प्रत्येकशिखा पतन्ति चञ्चुपुटके द्वित्रा पयो

बिन्दव॥")

तत्पर्याय। चोटि २। इत्यमर। २।५।३६॥ चञ्च ३ चोटी ४ चञ्चुका ५। इति शब्दरत्नावली॥ त्रपाटिका ६। इति हेमचन्द्र ॥ पत्र-शाकविशेष। तत्पर्याय। विजला २ चञ्च ३ कलभी ४ चीरपत्रिका ५ चञ्चुर ६ चञ्चुपत्र ७ सुशाक ८ क्षेत्रसम्भव ९। अस्या गुणा। मधुरत्वम। तीक्ष्णत्वम्। कषायत्वम। मलशोधनत्वम। गुल्मोदरविबन्धार्शोग्रहणीनाशित्वञ्च॥

"चिञ्चश्चञ्चुश्चिञ्चुकी च दीर्घपत्रा सतिक्तिका।

चञ्चु शीता सरा वल्या स्वाद्वी दोषत्रयापहा।

धातुपुष्टिकरी बल्या मेध्या पिच्छिलिका स्मृता॥"

इति भावप्रकाश ॥

तस्या बीजस्य गुणा। कटुत्वम। उष्णत्वम। गुल्मशूलोदररोगविषत्वगदोषकण्डुखर्ज्जूकुष्ठनाशित्वञ्च। इति राजनिघण्ट ॥ (चक्रपाणिस्थ यथा,

"आमे परिणते यस्तु विवन्धमतिसार्यते।

सशूलपिच्छमत्याज्य वह्नुश सप्रवाहिकम॥

त स्फलकाना यवैश्च वदराणामथापि वा।

उपोदकाया चौरिण्या यवान्या वास्तुकस्य वा॥

सुवर्च्चलायाश्चञ्च्वा शाकेनावशुजस्य वा॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये॥)

चञ्चुका स्त्री (चञ्चु+स्वार्थे कन टाप च।) चञ्चु। पक्षिणामास्य। इति शब्दरत्नावली।

चञ्चुपत्र पु (चञ्च्वाकार पत्रमस्य) चञ्चुशाक। इति राजनिघण्ट ॥

चञ्चुभृत पु स्त्री (चञ्चु बिभर्त्तीति। भृ+क्विप।) पक्षी। इति त्रिकाण्डशेष ॥

चञ्चुमान, [त] पु स्त्री (चञ्चुरस्त्यस्येति। मतुप।) पक्षी। इति हारावली॥

चञ्चुर पु, (चञ्चति चञ्चुवगारयति गच्छतीत चञ्च गतौ+बाहुलकात उरच।) चञ्चुशाक। इति राजनिघण्ट ॥ (दक्ष। यथा काश्मी खण्डे। १। ८०।

"विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो लौकिकाचारचञ्चुर।

कदाचिच्चिन्तयामास हृदि धाता महेश्वरम।')

चञ्चुसूचि, पु (चञ्चु सूचिरिव यस्य।) कारण्डवपक्षी। तत्पर्याय। सुगृह २ पीततुण्ड ३। इति त्रिकाण्डशेष। मठल ४ चञ्चुसूचिक ५। इति हेमचन्द्र। ४।४।७॥

चञ्चुसूचिक, पु स्त्री, (चञ्चुसूचि+स्वार्थे कन यद्वा चञ्चु सूचिरिव यस्य इति कप।) चञ्चुसूचि पक्षी। इति हेमचन्द्र। ४।४।७॥

चञ्चू स्त्री (चञ्चु+'ऊङुत।" ४।१।६६। इत्यस्य "अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसङ्ख्यानम्।" इति वार्त्तिकोक्त्या ऊङ।) चञ्चु। इति हेमचन्द्र ॥

चट भेदे। इति कविकल्पद्रुम। (भ्वा पर सक सेट।) चटति। इति दुर्गादास ॥

चट, क वधे। भेदे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर सक सेट।) क, चाटयति। इति दुर्गादास ॥

चटक, पु (चटति भिनत्ति धान्यादिक चञ्चुपुटेनेति। चट भेदे+"नन्दिग्रहीति।" ३। १। १३४। इति पचादित्वादच तत स्वार्थे कन।) पक्षिविशेष। चटा इति भाषा॥ (यथा, देवी भागवते। १। ४। ८।

"वीक्ष्य प्रेमाङ्कुत तत्र बाले चटकयोस्तदा।

व्यासश्चिन्तातुर काम मनसा समचिन्तयत॥")

तत्पर्याय। कलविङ्क २। इत्यमर। २।५।१८॥ चित्रपृष्ठ ३ गृहनीड ४ दृषायण ५। इति हारावली॥ कामुक ६ नीलकण्ठक ७ कालकण्ठक ८ कामचारी ९। इति जटाधर॥ कलावकल १०। इति शब्दरत्नावली॥ तन्मांस गुणा। शीतलत्वम। लघुत्वम। शुक्रबलप्रदत्वञ्च। तद्वद्गारण्यचटक तत श्रेष्ठ लघु पथ्यदम॥

इति राजनिर्घण्ट ॥

("चटका श्लेष्मला स्निग्धा वातघ्ना शुक्रला परम।

गुरूष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम॥"

इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये॥

"चटका मधुरा स्निग्धा बलशुक्रविवर्द्धना।

सन्निपातप्रशमना शमना मारुतस्य च॥"

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये॥)

चटकिका स्त्री, (चटका+स्वार्थे कन्। “उदी चामात स्थाने यकपूर्व्वाया।” ७। ३। ४८। इति पक्षे इत्वाटथाभाव।) चटका। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

चटका, स्त्री, (चटक+टाप्।) चटकपत्नी। चटकस्य चटकाया वा स्त्र्यपत्यम्। चटका+ण्यक। स्त्रियामपत्ये लुक् वक्तव्य। तत्र टाव न्तात् तद्धिते लुप्ते “लुक् तद्धितलुकि।”१।२।४६। इति टापो लुकि पुन अजाद्यताटाप। स च जातिलक्षणङीषो बाधक।) चटकस्त्र्यपत्यम्। चटी इति भाषा॥ इत्यमर। २। ५। १८॥ पिप्पलीमूलम्। इत्यमरटीकायां नारायणचक्र वर्त्ती॥ श्यामापक्षी। इति राजनिघण्ट॥

चटकाशिर [स्] क्ली (चटकाया शिर इव।) पिप्पलीमूलम्। इति हेमचन्द्र॥

चटकिका, स्त्री, (चटका+स्वार्थे कन्। “उदी चामात स्थाने यकपूर्व्वाया।” ७। ३। ४६। इति इत्वाटय।) चटका। इति मुग्धबोधव्याकरणम्।

चटिका स्त्री (चटति भिनत्ति रोगादिक नाश-यतीत्यर्थः। चट+बाहुलकात इकन्।) पिप्पली मूलम्। (चटति भिनत्ति धान्यादिक स्वचञ्चु पुटेनेति।) चटका। इति हलायुध॥

चटिकाशिर, [स्] क्ली, (चटिकाया चटकपत्न्या मस्तकमिव आकृतिरस्य।) पिप्पलीमूलम्। इत्यमर। २। ६। ११॥

चटिकाशिर, पु, (“सर्व्वे सान्ता अदन्ता स्यु।” इत्युक्ते पृषोदरादित्वात् सलोप।) पिप्पली मूलम्। इत्यमरटीकायां भरत॥ (अस्य पर्य्याया यथा वैद्यकरत्नमालायाम्।

‘ग्रन्थिकं पिप्पलीमूल षड्ग्रन्थिश्चटिकाशिर॥”)

चटु पु (चटति शोकसन्तापादिक भिनत्तीति। चट भेदे+“मृगय्वादयश्च।” उणा। १। ३७। इति कु।) प्रियवाक्यम्। (यथा माघे। ७। २।

“छाया निजस्त्रीचटुलालसाना
मदेन किञ्चित् चटुलालसानाम्॥”)

उदरम्। व्रतिनामासनभेद। इति मेदिनी। टे। १४॥ प्रियभाषणे क्लीवलिङ्गोऽपि। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति॥

चटुल, त्रि, (चटतीति। चट+बाहुलकादुलच्। यद्वा, चटु+“सिध्मादिभ्यश्च।” ५। २। ९७। इति मत्वर्थे लच्।) चञ्चल। इति हेमचन्द्र। ६। ९१॥ (यथा, रघु। ६। ५८।

“त्रासातिमात्रचटुलै स्मरत सुनेत्रै
प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि॥”)

सुन्दर। इत्युणादिकोष॥

चटुला स्त्री, (चटुल+“अजाद्यतष्टाप्।” ४। १। ४। इति टाप्।) विद्युत्। इति जटाधर॥ (गायत्रीरूपा भगवती। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४७।

“चटुला चण्डिका चित्रा चित्रमाल्यविभूषिता॥”)

चटूल्लोल, त्रि, (चटुलश्चासौ लोलश्च। अति-चञ्चलत्वात्तथात्वम्। निपातनात् साधु।) चाटुलोल। सुचञ्चल। इति हारावली। १८८।

चड, इ क रोषे। इति कविकल्पद्रुम॥ (चुरा-पर अक सेट।) इ क चण्डयति। इति दुर्गादास॥

चड, इ ङ रोषे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा-आत्म अक सेट।) इ, कम्मणि चण्ड्यते। ङ चण्डते। इति दुर्गादास॥

चण, शब्दे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा पर-अक सेट।) चणति। इति दुर्गादास॥

चण, म दाने। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा-पर सक-सेट।) म, चणयति। इति दुर्गादास॥

चण, म गतौ। हिंसे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा पर-सक सेट।) मि, चणयति चाण यति। इति दुर्गादास॥

चणक, पु, (चणति वेदोच्चारणादिध्वनिना शब्दा यते इति। चण शब्दे+क्वुन्।) मुनिविशेष। इति शब्दरत्नावली॥ (चणयते दीयते इति। चण दाने+क्वुन।) शस्यविशेष। चणा बुट छोला इति च भाषा॥ तत्पर्य्याय। हरि मन्थक २। इत्यमर। २। ९। १८॥ हरि मन्थ ३। इति तट्टीका॥ चण ४ हरिमन्थ ५ सुगन्ध ६ कृष्णचञ्चुक ७ वालभोज्य ८ वाजि-भक्ष्य ९ कञ्चुकी १०। अस्य गुणा। मधुरत्वम्। रूक्षत्वम्। मेहवान्त्यम्पित्तनाशित्वम्। दीप नत्वम्। वर्णबलरुच्याध्मानकारित्वञ्च॥ *॥ आमस्य तस्य गुणा। शीतलत्वम्। रुच्यत्वम्। सन्त र्पणत्वम्। दाहतृष्णाश्मरीशोषनाशित्वम्। गौल्य त्वम्। कषायत्वम्। ईषत्कफवीर्य्यकारित्वञ्च॥ *॥ भृष्टस्य तस्य गुणा। रूक्षत्वम्। वातनाशित्वम्। रक्तदोषकारित्वम्। उष्णवीर्य्यत्वम्। लघुत्वम्। स्वेदशैत्यहरत्वञ्च॥ *॥ तस्य यूषस्य गुणा। मधुरत्वम्। कषायत्वम्। कफवातविकार-श्वासोर्द्धकासक्षमपीनसनाशित्वम्। बलदीपन-त्वञ्च॥ *॥ प्रातस्तज्जलपानगुणा। चन्द्रमरी चिवत् शीतलत्वम्। पित्तरोगनाशित्वम्। पुष्टि प्रदत्वम्। पाके नैजगुणत्वम्। सन्तर्पणत्वम्। मङ्गलत्वम्। मधुरत्वञ्च। इति राजनिघण्ट॥ *॥ तस्य आर्द्रभृष्टस्य गुणा। बलकारित्वम्। रोचन-त्वञ्च॥ *॥ स्विन्नस्य तस्य गुणा। पित्तकफ नाशित्वम्॥ *॥ तत्सूप क्षोभकर॥ *॥ तस्य शाकस्य गुणा। रुच्यत्वम्। दुर्ज्जरत्वम्। कफवातकारित्वम्। अम्लत्वम्। विष्टम्भजनक त्वम्। पित्तदन्तशोथनाशित्वञ्च। इति भाव प्रकाश॥

चणकात्मज, पु, (चणकस्य मुनिविशेषस्य आत्मज।) वात्स्यायनमुनि। इति हेमचन्द्र। ३। ५१७॥

चणकाम्लक, क्ली, (चणकजातमम्लम्। तत स्वार्थे कन्।) चणकलवणम्। तस्य गुणा। अत्यम्लत्वम्। दीपनत्वम्। दन्तहर्षणत्वम्। लवणातुरसत्वम्। रुच्यत्वम्। शूलाजीर्णविबन्धनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

चणद्रुमा, [न्] क्ली (चणकस्य द्रुमेण [illegible] चणकस्य वार [illegible]।) चेवत्सफलक [illegible] पत्रणिणिनवारि। इति राजनिघण्ट॥

चणपत्री स्त्री (चणकस्य पत्रमिव पत्र यस्या। ङीप्।) रुदन्तीवृक्ष। इति राजनिघण्ट॥

चणिका, स्त्री (चणति [illegible] दानादि। चण दाने+क्वुन्। टाप् अत इत्वञ्च।) तृण विशेष। तत्पर्य्याय। गोदुग्धा२ सुनीला३ नेत्रजा४ हिमा५। अस्या गुणा। वीर्य्ये वर्ण्यत्वम्। बल्यत्वम्। अतिमधुरत्वञ्च। तृष्टे पशुप्रीतिलत्वम्। इति राजनिघण्ट॥

चण्ड क्ली (चण्डते इति। चडि+पचाद्यच्।) तीक्ष्णम्। इति शब्दरत्नावली॥

चण्ड पु, (चणति चणयति वा कल्लरस ददाती-त्यर्थः। चण+“अमन्ताड्ड।”उणा।१।११४। इति ड।) तिन्तिडीवृक्ष। चण्डते कुप्यतीति। चडि+अच्।) यमकिङ्कर। दैत्यविशेष। इति मेदिनी। डे। ११॥ (अयं हि शुम्भासुरसेनानी। कदाचिन्नु हिमाचलस्था भगवती दृष्ट्वा शुम्भाय कथितवान्। तत शुम्भाय भगवत्याऽऽयनाय गतो ऽसौ तल्ललाटफलकाद्गिता चामुण्डया निहत। एतद्विवरण मार्कण्डेयपुराणे द्रष्टव्यम्। कार्त्ति-केय यथा, महाभारते। ३। २३१। ४।

“शिशु शीघ्र शुचिश्चण्डो दीप्तवर्ण शुभाननः॥”)

चण्ड, त्रि, (चण्डते रुष्टो भवतीति। चडि+पचा द्यच्।) अत्यन्तकोपन। इत्यमर। ३।१।३२॥ (यथा महाभारते। २। २३२। ११।

“चण्डाश्च शोण्डाश्च महाशनाश्च
चोराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्या॥”)

तीक्ष्णताविशिष्ट। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। १। ३२। २३।

“दहन्तमिव तीक्ष्णांशु चण्डवायुसमीरितम्॥”)

चण्डता, स्त्री, (चण्डस्य भाव। चण्ड+तल।) उग्रता। इति हेमचन्द्र। २। २३२॥

चण्डनायिका, स्त्री, (चण्डी कोपना नायिका।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥ अष्टनायिकान्त-र्गतनायिकाविशेष। (यथा,दुर्गाध्याने।

“उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका।
चण्डा चण्डवती चैव चामुण्डा चण्डिका तथा॥
आभि शक्तिभिरष्टाभि सतत परिवेष्टिताम्।
चिन्तयेत सतत दुर्गा धर्म्मकामार्थमोक्षदाम्॥”)

तस्या ध्यान यथा,देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतौ।

“चण्डनायिका नीलवर्णा षोडशभुजाम्।
कपाल खेटक घण्टा दर्पणञ्च धनुर्ध्वजम्।
पाशञ्च शोभना शक्ति वामहस्तेन बिभ्रतीम्॥
मुद्गर शूलवज्रञ्च खड्गञ्चैव तथाङ्कुशम्।
शर चक्र शलाकाञ्च दक्षिणेन च बिभ्रतीम्॥”

चण्डरुद्रिका, स्त्री (चण्ड प्रचण्ड रुद्र अधिष्ठातृ-तयास्त्यस्या। चण्डरुद्र+“अत इनिठनौ।”

५ । २ । ११५ । इति ठन् । स्त्रियां टाप् । यद्वा प्रचण्डरुद्री रुद्रशक्तिविशेषः । ततः स्वार्थे कन् । टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) विद्याविशेषः । इति रत्नावली ॥

चण्डवती, स्त्री, (चण + "शमन्ताडुः ।" उणा । १ । ११४ । इति डः । चडि + अच् वा । चण्डा निद्यतेऽस्याम् । यद्वा चण्डः रुद्रांशो भैरवविशेषो रक्षकतया विद्यतेऽस्याः । मतुप् ततो मस्य वत्वम् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः । अस्या ध्यानं यथा । चण्डवती धूम्रवर्णा षोडशभुजामित्यादि शेषं चण्डनायिकाध्यानवत् । इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतिः ॥

चण्डा, स्त्री, (चम् चण वा + डः । चडि + अच् वा । ततष्टाप् ।) अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः । (यथा देवीपुराणे ।
'चण्डा चण्डवती चण्डनायिकाप्यतिचण्डिका ॥")
अस्या ध्यानं यथा । चण्डा शुक्लवर्णा षोडशभुजामित्यादि शेषं चण्डनायिकाध्यानवत् । इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतिः ॥ जिनानां शासनदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ चोरनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २।४।१२८ ॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ।

'कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं
निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रु ।
ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यं
चण्डाञ्च चूर्णानि समानि कुर्य्यात् ॥")

शङ्खपुष्पी । इति मेदिनी । डे । १२ ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये ॥ 'एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्ज्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकागुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति ॥" लिङ्गिनीलता । कपिकच्छुः । आखुकर्णी । श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिघण्टः ॥ नदीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

चण्डांशुः, पुं, (चण्डाः प्रखरास्तीव्रा वा अंशवो रश्मयोऽस्य ।) सूर्य्यः । यथा महानाटके ।
"चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुज्जृम्भते ।"
(तथाच राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४१ ।
'भ्रातरौ तौ समासाद्य राज्यं नैव व्यराजत ।
हेमन्तशिशिरौ प्राप्य चण्डांशोरिव मण्डलम् ॥")

चण्डातः, पुं, (चण्डं चण्डतां तीव्रत्वं अतति निरन्तरं प्राप्नोतीति । अत + अण् ।) करवीरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा —
"द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्य करवीरशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

चण्डातकं, क्ली, (चण्डां स्त्रियं अतति सततं गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । अत + ण्वुल् ।) अर्द्धोरुकम् । वरस्त्रीणामर्द्धोरुपर्य्यन्तं वासः । इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥ पुस्तकान्तरे वोपालितमतात् पुंलिङ्गोऽपि ॥

चण्डालः, पुं, (चण्डते कुप्यतीति । चडि कोपे + "पतिचण्डिभ्यामालञ् ।" उणा । १ । ११८ । इत्यालञ् । यद्वा, चण्डं निकटं अलं अलङ्कारो यस्य इत्यञ्जलन्तः ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । चाण्डाल इति भाषा । स तु ब्राह्मणीगर्भे शूद्राज्जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥ तत्पर्य्यायः । प्लवः २ मातङ्गः ३ दिवाकीर्त्तिः ४ जनङ्गमः ५ निषादः ६ श्वपचः ७ अन्तेवासी ८ चाण्डालः ९ पुक्कसः १० । इत्यमरः । २ । १० । १९ ॥ जलङ्गमः ११ निषादः १२ श्वपाकः १३ पुक्कशः १४ पुक्कषः १५ । इति तट्टीका ॥ निष्कः १६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्याकृतिर्यथा, रामायणे ।
"अथ रात्र्यां व्यतीतायां तस्या राजा बभूव ह ।
चण्डालदृशो रामः सद्य एव दराकृतिः ॥
नीलपीताम्बरधरो रक्ताम्बरकृतोत्तरः ।
सरक्तताम्रघोराक्षः करालो हरिपिङ्गलः ॥
ऋक्षचर्म्मनिवासी च लौहाभरणभूषितः ॥"
श्मशानचण्डालस्य निवासकर्म्मादि यथा —
"चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः ।
अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्द्दभम् ॥
वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥
न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन् ।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥
अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥
दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ।
अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥
वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।
वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥"
(एतैर्हतस्य पशोर्मांसशुद्धिमाह मनुः । ५।१३१ ।
"श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥")
क्रूरकर्म्मा । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (स्त्रियां ङीष् । तन्त्रोक्तशक्तिविशेषः ॥)

चण्डालकन्दः, पुं, (चण्डालप्रियः कन्दः ।) कन्दविशेषः । तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कफपित्तास्रदोषविषभूतादिदोषनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । तस्य भेदाः । एकपत्रः द्विपत्रः त्रिपत्रः चतुष्पत्रः पञ्चपत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चण्डालवल्लकी, स्त्री, (चण्डालवादनीया वल्लकी वीणा ।) चण्डालवीणा । इत्यमरः । २।१० ।३२॥ अस्याः पर्य्यायः । कण्डोलवीणाशब्दे द्रष्टव्यः ॥

चण्डालिका, स्त्री, (चण्डालं वादकत्वेनास्त्यस्याः । चण्डाल + ठन् टाप् च ।) चण्डालवल्लकी । उमा । (चण्डं प्रचण्डभावं अलतीति । अल + ण्वुल् कापि अत इत्वञ्च ।) ओषधीभेदः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

चण्डिः, स्त्री, (चडि कोपे + इन् ।) चण्डी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चण्डिका, स्त्री (चण्डी + स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वः । चण्डि + कन् वा ।) दुर्गा । इत्यमरः १ । १ । ३६ ॥ (यथा मार्कण्डेये । ८२ । ८६ ।
"इत्युक्ता सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा ॥"
इयमेव अमरकण्टके पीठशक्तिरूपेण विराजते । यथा देवीभागवते । ७ । ३ । ७८ ।
"कुशलण्डे प्रचण्डा तु चण्डिकाऽमरकण्टके ॥"
गायत्रीरूपा देवी । यथा देवीभागवते । १२ । ६ । ४७ ।
"चटुला चण्डिका चित्रा चित्रमाल्यविभूषिता ॥")

चण्डिलः, पुं, (चण्डते कोपयुक्तो भवतीति । चडि कोपे + इलच् । चण्ड + अस्त्यर्थे इलच् वा ।) रुद्रः । नापितः ॥ वास्तूकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चण्डिला, स्त्री (चण्डिल + स्त्रियां टाप् ।) नदीभेदः । इत्युणादिकोषः ॥

चण्डी, स्त्री, (चण्डि + "वह्वादिभ्यश्च ।" ४।१।४५। इति वा ङीष् ।) दुर्गा । (यथा, तिथितत्त्वे दुर्गोत्सवबोधनप्रकरणे ।
"चण्डीमामन्त्रयेद्विद्वान् नाम्ना षष्ठी पुरःक्रिया ॥")
हिंस्रा । कोपना । इति मेदिनी । ते । १२ ॥ (यथा रघुवंशे । १२ । ५ ।
"सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत संश्रुतौ वरौ ॥")
अस्या रूपान्तराणि । चण्डि चण्डा चण्डिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीमाहात्म्यम् । तस्य पाठक्रमो यथा,—
"अर्गलं कीलकञ्चादौ पठित्वा कवचं पठेत् ।
जपेत् सप्तशती पश्चात् क्रम एष शिवोदितः ॥
अर्गलं दुरितं हन्ति कीलकं फलदं तथा ।
कवचं रक्षयेन्नित्यं चण्डिका त्रितयं तथा ॥"
इति तन्त्रम् ॥

अपि च ।
"नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥
आदौ च प्रणवं जप्त्वा स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ।
अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः ॥
सर्व्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यन्यथा विफलं भवेत् ।
शुद्धेनानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः ॥
न कार्य्यासक्तमनसा कार्य्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ।
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः ॥
हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं लभेत् ।
स्वयञ्च लिखितं यत्तु कृतिना लिखितं न यत् ॥
अब्राह्मणेन लिखितं तच्चापि विफलं भवेत् ।
ऋषिच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः ॥
स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवन्यासमाचरेत् ।
सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः ॥
अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन ।
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठेन्नरः ॥
ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णजमादरात् ।
श्रुत्वान्यवर्णजाद्राजन् । वाचकान्नरकं व्रजेत् ॥
देवार्च्चामग्रतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
ग्रन्थिञ्च शिथिलं कुर्य्याद्वाचकः कुरुनन्दन ! ॥
पुनर्ब्बध्नीत सततं सूत्रं न मुक्तां धारयेत् क्वचित् ।

विंशदष्टमन्त शान्ति सद्यापदपन्नथा ॥
जलस्वरसमायुक्त रसभावसमन्वितम ।
अधमान सन्ध वै ग्रन्थार्थे ज्ञतत्त्वा नृप । ॥
नाधकान्यि सर्व्वेषु ग्रन्थायधापियेवच । ।
य एव वाचयेद्ब्रह्मन । स विप्रो व्यास उच्यते ॥
सप्तस्वरसमायुक्त काले काले विशाम्पते ।
प्रन्थयन रसान सर्व्वान वाचयेद्वाचको नृप। ॥”
तस्य फल यथा,—
“चण्डीपाठफल देवि। शृणुष्व गदतो मम ।
एकावृत्त्यादिपाठाना यथावत कथयामि ते ॥
सर्व्वत्र पूर्व्व सम्पूज्य न्यसाङ्केषु मनन सकृत ।
पाठादृवलिप्रदानाद्धि सिद्धिमाप्नोति मानव ॥
उपसर्गस्य शान्त्यर्थं त्रिरावृत्त पठेन्नर ।
ग्रहोपशान्त्यै कर्त्तव्य पञ्चावृत्त वरानने । ॥
महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्त समुञ्चयेत ।
नवावृत्त्या भवेच्छान्तिर्वाजपेयफल लभेत ॥
राजवशाय भूत्यै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत ।
अर्काव्रुत्त्या काम्यसिद्धिर्वैरिहानिश्च जायते ॥
मन्वावृत्त्या रिपुर्वश्यस्तथा स्त्रीवश्यतामियात ।
सौख्य पञ्चदशावृत्त्या श्रियमाप्नोति मानव ॥
कलावृत्त्या पुत्त्रपौत्रधनधान्यागम विदु ।
राज्ञा भीतिविमोक्षाय वैरस्योच्चाटनाय च ॥
कुर्य्यात सप्तदशावृत्त तथाष्टादशक प्रिये । ।
महाव्रणविमोक्षाय विंशावृत्त पठेत सुधी ॥
पञ्चविंशावर्त्तनात्तु भवेद्बन्धविमोचनम ।
सङ्कटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्सामये तथा ॥
जातिध्वसे कुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते ।
वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ।
तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।
कुर्य्याद्यत्नात शतावृत्ति तत सम्पद्यते शुभम ॥
श्रियोवृद्धि शतावृत्त्याद्राज्यवृद्धिस्तथापरे ।
मनसा चिन्तित देवि । सिद्धेदष्टोत्तराच्छतात ॥
शताश्वमेधयज्ञाना फलमाप्नोति सुव्रते । ।
सहस्रावर्त्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वय स्थिरा ॥
भुक्त्वा मनोरथान कामान नरो मोक्षमवाप्नुयात ।
यथाश्वमेध क्रतुराट देवानाच यथा हरि ॥
स्तवानामपि सर्व्वेषा तथा सप्तशतीस्तव ॥
अथवा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने । ।
चण्ड्या शतावृत्तपाठात सर्व्वा सिध्यन्ति सिद्धय ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम ॥ * ॥

अथ प्रथमचरितस्य ब्रह्मर्षिर्महाकाली देवता गायत्री छन्दो नन्दा शक्ती रक्तदन्तिका बीज-मग्निस्तत्त्वम । तत्र महाकाल्या ध्यान यथा —
“दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया ॥
स्फुरद्दशनदष्ट्राभा भीमरूपा भयङ्करी ।
खड्गशूलगदाबाणतोमरश्च सुशुम्भित ॥
परिघ कार्म्मुक शीर्ष निश्च्योतद्रुधिर दधौ ।
मधुकैटभयोर्हन्त्री ध्येया सा तामसी शिवा ॥”

मध्यमचरितस्य विष्णुर्ऋषिर्महालक्ष्मीर्देवता अनुष्टुप छन्द शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गाबीज वायुस्तत्त्वम । तत्र महालक्ष्म्या ध्यान यथा —
“श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला ।
रक्तमध्या रक्तपादा नीलजङ्घोरुरुन्मदा ॥
चित्रानुलेपना कान्ता सर्व्वसौभाग्यशालिनी ।
अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा रणे ॥
आयुधान्यत्र वक्ष्यन्ते दक्षिणाध करक्रमात ।
अक्षमाला च कमल बाणोऽसि कुलिश गदाम ॥
चक्र त्रिशूल परशु शङ्खघण्टे च पाशकम ।
शक्तिदण्ड चर्म्म चाप पानपात्र कमण्डलुम ॥
अलङ्कृतभुजा एतैरायुधै परमेश्वरी ।
सर्व्वथा स्तुतकालादौ महिषासुरमर्द्दिनी ॥
इत्येषा राजसी शक्ति सर्व्वदेवमयी मता ।
या ध्यात्वा मानवो नित्य लभतेऽभिमतमात्मन ॥”

उत्तरचरितस्य रुद्र ऋषि सरस्वती देवता उष्णिक छन्दो भीमा शक्तिर्भ्रामरी बीज वायु-स्तत्त्वम । तत्र सरस्वत्या ध्यान यथा —
“गौरीदेहसमुत्पन्ना या सत्त्वैकगुणाश्रया ।
साक्षात सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिवर्हिणी ॥
दधौ चाष्टभुजा बाण मुसल शूलचक्रकम ।
शङ्खघण्टाहलञ्चैव कार्म्मुकञ्च तथा परम ॥
ध्येया सा स्तुतिकालादौ वधे शुम्भनिशुम्भयो ॥”

इति कात्यायनीतन्त्रम ॥

(छन्दोविशेष । तल्लक्षण यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम । “नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ॥”)

चण्डीकुसुम, पु (चण्डीप्रीतिजनक कुसुम यस्य ।) रक्तकरवीरवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (विवृति रस्य करवीरशब्दे बोद्धव्या ॥)

चण्डु, पु, (चडि + बाहुलकात उ ।) उन्दुर । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चत, ऋ ञ याचे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-उभ द्विक सेट ।) ऋ अचतीत । ञ, चतति चतते । इति दुर्गादास ॥

चतु [र] त्र, चतुश्वारम । इति व्याकरणम ॥

चतुःपर्णी स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पर्णान्यस्या ।) क्षुद्रपाषाणभेदी । इति राजनिघण्ट ॥

चतुःपर्णी, स्त्री (चत्वारि चत्वारि पर्णानि यस्या ।) क्षुद्राम्लिका । इति राजनिर्घण्ट ॥

चतुःपला, स्त्री (चत्वारि पलानि यस्या यस्या वा ।) नागबला । इति राजनिर्घण्ट ॥

चतुःपुङ्ख, पु, (चत्वारि पुङ्खाणीव यत्र ।) भिण्डा-वृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥

चतुःशाल, क्ली स्त्री (चतसृणा शालाना समा-हार ।) परस्पराभिमुखगृहचतुष्टयम । चक मिलनवाडी इति भाषा ॥ इत्यमर । २ । २ । ६ ॥ (यथा महाभारते । १ । १४५ । ८ ।
“तत्र गत्वा चतुःशाल गृह परमसवृतम ॥”)

चतुःशालक, क्ली (चतुःशाल + स्वार्थे कन ।) चतुःशालम । इति शब्दरत्नावली ॥

चतुःषष्टि, स्त्री, (चतुरधिका षष्टि ।) चतुरधिक-षष्टिसख्या । चौषट्टि इति भाषा ॥ कलाश्चतु-उपविद्या । (यदुक्त रूपगोस्वामिकृतभगवन-माहात्म्ये ।

“चतु षष्टिकलानान्तु विद्याना पारदृश्वन । कथ वै क्रमादभगवत क क्षमो दक्षवानर ॥”

कावन इति मेदिनी । टे । ३ ॥

चतुर त्रि, (चतति याचते इति । चत + “मन्द-वाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच ।” उणा । १ । ८८ । इत्युरच ।) कार्य्यक्षम । निरालस्य । तत्पर्य्याय । दक्ष २ पेसल ३ पटु ४ सूत्थान ५ उष्ण ६ । इत्यमर । ३ । १ । १६ । पशुल ७ पचल ८ इति तट्टीका । नपुण । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ४४ ।
“चतुरो नैव मुह्येत मुख सर्व्वत्र मुह्यति ॥”)

तस्य लक्षण यथा । वाकचेष्टाव्यङ्ग्यसमागम । तत्र वचनव्यङ्ग्यसमागमो यथा, रसमञ्जर्य्याम ।

“तमोजटाले हरिदन्तराले
काले निशायास्तव निर्गताया ।
तटे नदीना निकटे वनाना
घटेत शालीदरिक सहाय ॥”

चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमो यथा —
“कान्ते कनकजम्बीर करे कमपि कुर्व्वति ।
अगारलिखिते भानौ बिन्दुमिन्दुमुखी ददौ ॥”
(उपभोगक्षम । यथा, रघु । ६ । ४७ ।

“त्यजत मानमल वत विग्रहै
न पुनरेति गत चतुर वय ॥”

“चतुर उपभोगक्षमम ।” इति तट्टीकाया मल्लि-नाथ ॥) नेत्रगोचर । इति हेमचन्द्र ॥

चतुर, पु, (चत + उरच ।) चक्राङ्गु । हस्ति-शाला । इति हेमचन्द्र ॥

चतुरक्रम, पु, (चतुर चातुर्य्यान्वित क्रम प्रणाली यत्र ।) सप्तधारूपकान्तर्गतरूपकभेद । यथा —
“इतद्वन्द लघुद्वन्द तथा प्रान्ते गुरुर्भवेत ।
द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्त शृङ्गारे चतुरक्रम ॥”

इति सङ्गीतदामोदर ॥

चतुरङ्ग क्ली, (चत्वारि अङ्गानि यस्य ।) हस्त्यश्व रथपदातिरूप सैन्यम । यथा रामायणे ।
“चतुरङ्गमपि वल सुमहत प्रसहेमहि ।”
अक्षक्रीडाविशेष । चौरखेला इति भाषा ॥ यथा,—

युधिष्ठिर उवाच ।

“अष्टकोष्ठाख्य या क्रीडा ता मे ब्रूहि तपोधन । ।
प्रकर्षेणैव मे नाथ चतुराजी यतो भवेत ॥

व्यास उवाच ।

अष्टौ कोष्ठान समालिख्य प्रदक्षिणक्रमेण तु ।
अरुण पूर्व्वत स्थाप्य दक्षिणे हरित बलम ॥
पार्थ । पश्चिमत पीतमुत्तरे श्यामल बलम ।
राज्ञो वामे गज कुर्य्यात तस्मादश्व ततस्तरिम ॥
कुर्य्यात कौन्तेय । पुरतो मुद्रे पत्तिचतुष्टयम ।
कोणे नौका द्वितीयेऽश्वस्तृतीये तु गजो वसेत ॥
तुरीये च वसेद्राजा वटिका पुरत स्थिता ॥
पञ्चकेन वटी राजा चतुष्केणैव कुञ्जर ॥
त्रिकेण तु चलत्यश्व पार्थ । नौकाद्वयेन तु ॥
कोष्ठमेक विलङ्घ्याथ सर्व्वतो याति भूपति ॥

अत्र [illegible] स्वस्थानगामम ।
[illegible] याति चा [illegible] ।
[illegible] तरन्ते याति [illegible]
[illegible] ।।
[illegible] यथा [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] च ॥
अयत [illegible] पुत्तम ।
[illegible] पाथ । [illegible] ॥
[illegible] अश्वस्याद । [illegible]
[illegible] ॥
[illegible] राजा [illegible] भिरम ।
[illegible] कुञ्जरम ॥
सिंहासन चतूराजी [illegible] स्थानगो भवेत ।
[illegible] राज्ञस्तथा महोपात ॥
अन्य [illegible] राजा यदाक्रान्तो [illegible] ।।
[illegible] तस्य भण्यते नृपसत्तम । ॥
राजा च नृपति हत्वा कुर्य्यात् सिंहासनं यदा ।
द्विगुणं वाहनेन पणमन्यथैकगुणं भवेत ॥
[illegible] पापयेत ॥
[illegible] पाथ [illegible] ।
[illegible] सिंहासन [illegible] ॥
[illegible] सिंहासन [illegible] राजा [illegible] ।
[illegible] हस्तिनो [illegible] ।
[illegible] नृप धन स्वकीय च [illegible] ।
[illegible] च [illegible] तस्य [illegible] भवेत ॥
[illegible] नृप [illegible] चतूराजी [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] राजा [illegible] ।
[illegible] भय । वाहनं [illegible] ।
[illegible] सिंहासन [illegible] ।
चतूराजी भवत्येव न तु सिंहासन नृप । ॥
अत्रैव राज [illegible] परसिंहासनाधि-
कारित परराजवध प्राप्त्यर्थिक्यनिष्कण्टकत्व
[illegible] । [illegible] तथा कल्पयते ॥ ॥
[illegible] राज्ञ संस्थिते ।
परम [illegible] ॥
[illegible] यदा [illegible] न स्यान्न्यकर पर ।
[illegible] राजा [illegible] हनिष्यति ॥
[illegible] यदा [illegible] गमिष्यति [illegible] ।।
[illegible] हस्तयो राजा तत्र न [illegible] ॥
[illegible] यदा [illegible] ।
वटी [illegible] पद नाम तत्र कोष्ठजल च घट ॥
यदि तस्य भवेत पाथ । चतूराजी च षटपदम ।
तदापि च चतूराजी भवत्येव न संशय ॥
पदात षटपद [illegible] राजा वा हस्तिना तथा ।
षटपद न भवेत्तस्य अवश्य शृणु पार्थिव ॥
सप्तमे कोष्ठके या स्याद्वटिका दशकेन वै ।
तदान्योन्यश्च हन्तव्य सुखाय दुःखस बलम ॥
त्रिवटीकस्य कौन्तेय । पुरुषस्य कदाचन ।
षटपद न भवत्येव इति गौतमभाषितम् ॥

[illegible] यस्य विद्यत खेलन [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] राजा [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] तस्य [illegible] ।
[illegible] पञ्चम राज्ञ [illegible] षटपद ॥
[illegible] । चलित्वा चालित
पदम ।
[illegible] तस्माद्धन्यात परबल जयी ॥
सिंहासन भवत्येव [illegible] न भण्यते ॥
उपविष्टश्च यत स्थान तस्योपरि चतुष्टय ।
[illegible] यस्य [illegible] ॥
[illegible] चतुष्टय तत्र [illegible] भण्यते ।
न कुर्य्यादकालं राजन । गजस्याभिमुख गजम ॥
यदि कुर्य्यात् प्रमादं । पापग्रस्तो भविष्यति ।
[illegible] पाथ । हस्तिन हस्तिसम्मुखम ।
करिष्यति तदा राजन्निति गौतमभाषितम ।
[illegible] राजन । हन्तयो [illegible] ॥ '
इति तिथ्यादितत्त्वे चतुरङ्ग [illegible] ॥
चतुरङ्गा [illegible] ([illegible] यस्या ।)
[illegible] ॥
चतुरङ्गिणी स्त्री, ([illegible] अङ्गानि [illegible]
[illegible] । चतुरङ्ग + इनि ।)
[illegible] । [illegible] ॥ (यथा महा
[illegible] । १ । ७२ । [illegible] ।
"[illegible] चतुरङ्गिणीम ॥')
चतुरङ्गुल पु (चत्वारि अङ्गुलानि परिमाणमस्य ।
समास अच ।) [illegible] । इत्यमर ।
२ । ० । [illegible] ॥ (यथा सुश्रुत सूत्रस्थाने
० अध्याये ।
"[illegible] ॥')
[illegible] ॥ (यथा, शतपथ
ब्राह्मणे । [illegible] । २ । १ ।
"स चतुरङ्गुलमनोभयतोऽन्तत उपगृह्णाति ॥")
चतुरस्र क्ली, (चतुर्णा [illegible] समाहार ।)
चतुर्भिर्गन्धद्रव्यम । यथा, भावप्रकाशे ।
"[illegible] ।
चातुरस्र हि [illegible] ॥"
चतुरस्र त्रि, ([illegible] । 'सुप्रातसुश्व
सुदिव [illegible] ।" ५ । ४ । १२ । इति अच्प्रत्ययेन
निपातित ।) चतुष्कोण । यथा,—
'चतुरस्र त्रिकोण वा वर्त्तुल वार्द्धचन्द्रकम ।
कर्त्तव्यमानुपूर्व्वेण ब्राह्मणादिषु मण्डलम ॥'
इत्याह्निकतत्त्वे बोधायन ॥
[illegible] । इति दीपिका ॥
चतुरानन पु (चत्वारि आननानि मुखानि
यस्य ।) ब्रह्मा । इत्यमर । १ । १ । १६ ॥ तस्य
चतुराननत्वे कारण यथा,—
"तस्या स चाम्भोरुहकर्णिकाया
मवस्थितो लोकमपश्यमान ।
परिक्रमन व्योम्नि विवृत्तनेत्र-
श्चत्वारि लेभेऽनुदिश मुखानि ॥"

[illegible] भागवत । ३ । ८ । १६ ॥ (यथा —
[illegible] यथेच्छया
[illegible] सहे चतुरानन । ।
[illegible] तु [illegible]
शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥'
[illegible] ॥)
चतुरूषण क्ली (चतुर्णा ऊषणाना समाहार ।)
पिप्पलीमूलसहित त्रिकटु । यथा भावप्रकाशे ।
"[illegible] चतुरूषणम ।
[illegible] चतुरूषणे ।"
चतुर्गति पु (चतुर्भिर्गतिरस्य ।) कच्छप ।
इति हेमचन्द्र । ० । १६ ॥ (चतुर्णा आश्र
माणा वर्णाना ब्राह्मणादीना यथोक्तकारिणा
गतिराश्रय । विष्णु । यथा, महाभारते । १३ ।
१४८ । ८५ ।
'चतुर्मूर्त्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गति ॥")
चतुर्थ त्रि चतुर्णा पूरण । ("तस्य पूरणे डट ।"
५ । २ । ४८ । इति डट । तत "षटकतिपय-
चतुरा थुक ।' ५ । २ । ५१ । इति थुक ।)
चतुर्थसंख्यापूरण । इति मुग्धबोधम ॥ चौठा
इत्यादि भाषा ॥
चतुर्थांश , पु (चतुर्थ अंश ।) चतुर्भागैकभाग ।
तत्पर्य्याय । तुरीय २ पाद ३ । इति राज
निर्घण्ट ॥ (चतुर्थ अंशो यस्य । चतुर्थांश-
स्वामिनि त्रि । यथा, मनु । ८ । २१ ।
"[illegible] तृतीयांशश्चतुर्थांशश्च पादिन ॥")
चतुर्थिका, स्त्री, पलपरिमाणम । इति वैद्यक-
परिभाषा ॥
चतुर्थी स्त्री, (चतुर्णा पूरणी । "तस्य पूरणे
डट ।' ५ । २ । ४८ । इति डट । तत 'षट
कतिपयचतुरा थुक ।" ५ । २ । ५१ । इति
थुक । ततष्टित्वात ङीप ।) तिथिविशेष । सा
तु चन्द्रस्य चतुर्थकलाक्रियारूपा । इति स्मृति ॥
(चतुर्थी तु पञ्चमीयुता ग्राह्या । "युग्माग्नि
कृतभूतानि ।" इति युग्मवचनात तथा —
'एकादश्यष्टमी षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्या परसंयुक्ता परा पूर्व्वेण संयुता ॥"
इत्यग्निपुराणवचनाच्च ॥
भविष्ये,—
"अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया ॥
यत्तु —
चतुर्थीसंयुता कार्य्या तृतीया च चतुर्थिका ।
तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत क्वचित ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्तवचन पञ्चमीयुतानिषेधक तद्-
विनायकव्रतपरमिति गुरुचरणा तृतीयायुता
निषेधकत्वे क्वचिदित्यनुपपत्ते सर्व्वत्रैव पञ्चमी-
युताया ग्रहणात । सारस्वत्यादिप्रदोषमाह ।
'त्रयोदश्याश्चतुर्थ्याश्च सप्तम्या द्वादशीतिथे ।
प्रदोषेऽध्ययन धीमान् न कुर्व्वीत यथाक्रमम ।
सारस्वतो गाणपत सौरश्च वैष्णवस्तथा ॥
प्रदोषशब्दोऽत्र प्रथमप्रहर इति हेमाद्रि ।

रात्रिपर इति निर्णयामृतकृत् भोजदेव ॥
शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिशापं कुरुते न पश्येत्तत्र तं ततः ॥
चतुर्थ्यां दर्शननिषेधात् तन्नोदितस्य चन्द्रस्य पञ्चम्यां दर्शने तु न दोषः । अतः,—
पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।
चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन ॥
दैवात् प्रमादाद्वा दर्शने तु ।
"सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक ! मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥"
अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयं आचारात् स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् । माघमासस्य शुक्लचतुर्थ्यां गौरी पूजनीया । यथा, भविष्योत्तरे माघशुक्लपक्षमधिकृत्य,—
"चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता ।
सौभाग्यमतुलं कुर्य्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥)
तत्र जातस्य फलं यथा कोष्ठीप्रदीपे ।
"स्वपुत्त्रमित्रप्रमदाप्रमोदी
द्यूताभिलाषी कृपया समेतः ।
विवादशीलो विजयी विवादे
भवेच्चतुर्थीप्रभवः कठोरः ॥"

चतुर्द्दन्तः, पुं, (चत्वारो दन्ता यस्य ।) ऐरावतहस्ती । इति हेमचन्द्रः । २ । ६१ ॥ (स्वनामख्यातः पञ्चतन्त्रोक्तगजविशेषः । यथा पञ्चतन्त्रे । ३ । ८ । "कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चतुर्द्दन्तो नाम महागजो यूथाधिपः प्रतिवसति स्म ॥")

चतुर्द्दश, [न्] त्रि, चतुरधिका दश । चौद्द इति भाषा । इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, नैषधे । १ । ४ ।
"अधीतिबोधाचरणप्रचारणै-
र्दशाश्चतस्रः प्रणयन्नुपाधिभिः ।
चतुर्द्दशत्वं कृतवान् कुतः स्वयं
न वेद्मि विद्यासु चतुर्द्दशस्वयम् ॥"
चतुर्द्दशानां पूरणः । "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् ।) पूरणार्थे अकारान्तोऽयं शब्दः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ११२ । २५ ।
"चतुर्द्दशे हि सम्पूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम ! ।
न द्रक्ष्यामि यदि त्वान्तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥")
तद्वाचकानि । विद्या १ यमः २ मनुः ३ इन्द्रः ४ भुवनम् ५ ध्रुवतारकम् ६ । इति कविकल्पलता ॥

चतुर्द्दशी, स्त्री, (चतुर्द्दश + टित्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा तु चन्द्रस्य चतुर्द्दशकलाक्रियारूपा । तत्पर्य्यायः । भूता २ । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ("सा च शुक्ला पूर्णिमायुता ग्राह्या युग्मात् कृष्णा पूर्व्वयुता ।
"कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्द्दशी ।
पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ।
उपवासादिकार्य्येषु एष धर्म्मः सनातनः ॥
इति निगमवचनात् अपराह्णव्यापित्वे तु शुक्लचतुर्द्दश्यपि पूर्व्वविद्धा ग्राह्या
चतुर्द्दशी तु कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ! ।
मम भक्तैर्महाबाहो ! भवेद्या चापराह्णिकी ।
दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा तथा मुने ॥
इति स्कन्दपुराणात् मम भक्तैरिति दर्शनात् शिवव्रतविषयम् । त्रयोदश्यान्वितानन्तु चतुर्द्दशतामे तु पद्मपुराणम् ।
'एकादशी अष्टमी षष्ठी उभे पक्षे चतुर्द्दशी ।
अमावास्या तृतीया च उपोष्याः स्युः परान्विताः ॥
एतद्विषय एव ।
शिवा घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्द्दशी ।
कुहूयुक्तैव कर्त्तव्या कुर्य्यान्नेहाद्य पारणम् ॥
इति वचनम् ।' इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥)
तत्र जातस्य फलं यथा कोष्ठीप्रदीपे ।
"विरुद्धशीलः पुरुषः सरोषः
चौरः कठोरः परवञ्चकश्च ।
परान्नभोक्ता परदारचित्तः
चतुर्द्दशी चेत् जननस्य काले ॥"
मासविशेषे तत्र कर्म्माणि यथा । ज्यैष्ठकृष्णचतुर्द्दश्यां स्त्रीकर्त्तृकसावित्र्यादिदेवतापूजा स्वामिपूजा च ॥ भाद्रशुक्लचतुर्द्दश्याम् अनन्तपूजा चतुर्द्दशपिष्टकभक्षणं डोरकबन्धनञ्च ॥ कार्त्तिककृष्णचतुर्द्दश्यां चतुर्द्दशशाकभक्षणं चतुर्द्दशदीपदानं यमतर्पणञ्च ॥ अग्रहायणशुक्लचतुर्द्दश्यां गौरीपूजा पाषाणाकारपिष्टकभक्षणञ्च ॥ माघकृष्णपक्षे रटन्त्याख्यचतुर्द्दश्यां कालीपूजा अरुणोदये स्नानञ्च ॥ फाल्गुनकृष्णपक्षे शिवरात्र्याख्यचतुर्द्दश्यामुपवासः शिवपूजा च ॥ चैत्रशुक्लपक्षे मदनचतुर्द्दश्यां मदनोत्सवपल्लवेन कामदेवपूजा । इति स्मृतिः ॥

चतुर्द्दोल, क्ली, पुं, (चतुर्भिर्वाहकैर्दोल्यते उत्क्षिप्य नीयते उह्यते इति यावत् । दोल + कर्म्मणि घञ् । यद्वा चतुर्भिर्दण्डैरुपलक्षितं दोलं दोलायमानयानविशेषः ।) स्वनामख्यातयानविशेषः । यथा —
'राज्ञो यद्द्विपदं यानं विशेषाख्यमलं विदुः ।
चतुर्भिरुह्यते यत्तु चतुर्द्दोलं तदुच्यते ॥
भोजस्तु ।
चतुर्भिर्वाहकैर्द्दण्डैः षड्भिः कुम्भैः सुसंस्थितैः ।
स्तम्भैरष्टाभिरुदितं चतुर्द्दोलमनुत्तमम् ॥
तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
चतुर्व्विधानां भूपानां चतुर्द्दोलाः प्रकाशिताः ॥
त्रिहस्तसम्मितायामो द्विहस्तपरिणाहवान् ।
हस्तद्वयोन्नतः प्रोक्तश्चतुर्द्दोलो जयाख्यया ॥
चतुर्हस्तायतो यस्तु साड्ढ्द्विहस्तस्तदन्यथा ।
चतुर्द्दोलः समाख्यातः कल्याणस्तावदुन्नतः ॥
पञ्चहस्तायतो यस्तु त्रिहस्तपरिणाहवान् ।
तावदेवोन्नतो वीरश्चतुर्द्दोल उदाहृतः ॥
आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितो हि यः ।
चतुर्द्दोलो ह्ययं सिंहः सार्द्धहस्तत्रयोन्नतः शुभः ॥
सर्व्वोऽथ द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्चापि निश्छदिः ।
आद्यः समरवर्षासु परः केलिवनालये ॥
सर्व्वेषामेव काष्ठानां वक्ष्ये स्यादप्यवारणम् ।
चन्दनेनैव घटना सर्व्वेषामुपयुज्यते ॥
लौहं न सर्व्वथास्त्येव कनकं सर्व्वदा तथा ।
कुम्भाश्च पद्मकोषाश्च गिरिशृङ्गेति यथाक्रमम् ॥
चैदेशानां मन्दोन्नता चन्द्रालये त्रिन्यमा ॥
दर्पणाश्चार्द्धचन्द्रश्च हंसः क्रौञ्चः शुको गजः ।
अश्वः सिंहश्च तस्याग्रे आदर्शान्तिप्रोत्तरान् ॥
मणिनियमस्तु पूर्व्ववत् ॥
रक्तः शुक्लश्च पीतश्च कृष्णश्चित्रस्तथारुणः ।
नीलः कापिल इत्युक्तः पताकानान्तु सङ्ग्रहः ॥
चतुर्द्दोलं सपताकं शुभयानमिति स्मृतम् ॥
मुक्तास्तवकैर्दशभिर्युक्तं स्यादानकृशानाम् ।
चामरदण्डैर्दशभिर्गजयिना चतुर्द्दोलः ॥
चासपक्षस्य पुच्छेन सर्व्वोपरि पारदर्शितः ।
यात्रासिद्धिरयं नाम्ना चतुर्द्दोलो महीभुजाम् ॥
स्तम्भच्छादरहितो निश्छदिरुक्तश्चतुर्द्दोलमानं पूर्व्ववत् ॥
स पुनर्द्दिविधः प्रोक्तः सध्वजश्चाथनिर्ध्वजः ।
ध्वजान् षडत्र न्यस्यन्ति षड्गविजयैषिणः ॥
तेषां मानन्तु चत्वारः स्वामिहस्तैकसम्मिताः ।
कोणेषु पश्चादग्रे च हस्तद्वयमिता ध्वजाः ॥
सुवर्णं रजतं युग्मं त्रिविधानां महीभुजाम् ।
मणिचामरकुम्भानां खड्गादीनां विनिश्चयः ॥
चतुर्द्दोलध्वजं राज्ञा विज्ञेयो नवदण्डवत् ।
निर्ध्वजे च चतुर्द्दोले मानमन्यतमं शृणु ॥
आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितो हि यः ।
विजयो नाम विज्ञेयश्चतुर्द्दोलो महाभुजाम् ॥
विजयो मङ्गलो भद्रो वितस्त्यैकैकवर्द्धितः ।
त्रिविधानां महीन्द्राणां यानत्रयमुदाहृतम् ॥
अष्टाभिरुह्यते यस्तु अष्टदोलः सुशक्ति च ।
सोपानद्वितयश्चात्र विज्ञेयः शिल्पिनिर्म्मितम् ॥
भोजस्तु ।
अष्टाभिर्वाहकैर्दण्डैः षड्भिस्तु दशभिर्घटैः ।
स्तम्भैस्तु दशभिर्ज्ञेयमष्टदोलं महीभुजाम् ॥
तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
चतुर्व्विधानां भूपानामष्टदोला प्रकाशिता ॥
षड्भिर्हस्तैर्म्मितायामः परिणाहश्चतुर्भुजः ।
चतुर्हस्तोन्नतो राज्ञामष्टदोलं जयं विदुः ॥
आयामपरिणाहाभ्यां पञ्चहस्तमितो हि यः ।
कल्याणाख्योऽष्टदोलोऽयं चतुर्हस्तमितोन्नतिः ॥
सप्तहस्तायतः कार्य्ये प्रवरे पञ्चहस्तकः ।
पञ्चहस्तोन्नतो वीरश्चाष्टदोलो महीभुजाम् ॥
आयामपरिणाहाभ्यामष्टहस्तमितो हि यः ।
सिंहनामाष्टदोलोऽयं विज्ञेयः षड्भुजोन्नतः ॥
सर्व्वोऽथ द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्चापि निश्छदिः ।
काष्ठवस्त्रघटादीनां मणीनां चामरस्य च ॥
चतुर्द्दोलवद्विज्ञेयो नियमोऽन्योऽपि सूरिभिः ।
पूर्व्ववन्निश्छदमानं ध्वजमानमिहोच्यते ॥
दशध्वजास्तेषु चाष्टौ स्वामिहस्तद्वयोन्नताः ।
पश्चादग्रे ध्वजौ राज्ञश्चतुर्हस्तमितौ मतौ ॥
मणिचामरपद्मानां नियमो निश्छलाकवत् ।
निर्ध्वजश्चाष्टदोलो यः शिविकेति स गद्यते ॥
मणिकुम्भसुखादीनां नियमो नवदण्डवत् ।
इत्यष्टदोलकथनम् ॥ * ॥

[illegible] मास्तु । [illegible] ॥
[illegible] समासकृत्वाय ।
[illegible] पदाम ।
[illegible] प ।
[illegible] माला या प ।
[illegible] चिर मरसमान ।
[illegible] भ समाप्नाति मात्र ।
[illegible] सायान्स्थ [illegible] प्नोति प[illegible]नम ॥
[illegible] प्रकृत्य [illegible] ।
[illegible] यथा यान ।
[illegible] समाप्रिता ।
[illegible] तु मोक्षणा ॥
[illegible] चारु ॥
[illegible] प्रकारि [illegible] । [illegible] पकारे ।
[illegible] मुग [illegible] ।) चत प्रकारम ।
[illegible] भाषा ॥ इति व्याकरणम ॥
(यथा भागवते । । ४ । १ ।
मनादिरत्नारचित-मत्स्यन्तराकम ।
चतुर्[illegible] तत्का [illegible] ॥")
[illegible] क्ली (चतुर्णां [illegible] समाहार ।)
[illegible] मसिका [illegible] ।
[illegible] मलतम । [illegible] ।
[illegible] नाशिलम । इति [illegible] ॥
चतुर्भ [illegible] क्ली (चत्वारि [illegible] यत्र तदे । यद्वा
चतुर्[illegible] धर्मार्थकाममोक्षास्तान् । [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] त्वम ।
[illegible] । । ७ । ५८ ॥ [illegible]
[illegible] तत्कासारसन्दरी ॥
([illegible] चि । यथा, [illegible]
भाग [illegible] । ७ । ६ । १७ ।
'[illegible] त्स्रय । चतुर्[illegible] ।
[illegible] पुण्यारसुप्ध मा [illegible] ॥")
चतुर्भ [illegible] पु (चत्वारो भुजा यस्य ।) विष्णु ।
[illegible] । १ । १ । ॥ (यथा, देवीभाग-
वत । ९ । ७ । ५ ।
'[illegible] प्रियमम शुभ [illegible] ।
चतुर्[illegible] महावीर्य [illegible] स भविष्यति ॥'
[illegible] । यथा —
'[illegible] भागो [illegible] भागैक हैमभस्मकम ।
[illegible] चैव [illegible] तत्समम ॥
सर्वं [illegible] कन्याखरसमर्दितम ।
[illegible] दिनद्वयम ॥
संशोष्य तत उद्धृत्य सर्वरोगेषु योजयेत ।
[illegible] त्रिफलामधुमर्दितम ॥
[illegible] खादेद्बलीपलितनाशनम ।
अपस्मारे ज्वरे कासे शोष मन्दानले क्षये ॥
हस्तकम्पे शिर कम्पे गात्रकम्पे विशेषत ।
वातपित्तसमुत्थांश्च कफज नाशयेद्ध्रुवम ॥
सर्वौषधिप्रयोगैर्ये व्याधयो न निवर्त्तिता ।
कर्म्मभि पञ्चभिश्चैव योजयेद्रसराजत ॥

[illegible] । [illegible] प्रकाशित ।
[illegible] ।
[illegible] । रर ।
[illegible] ॥
[illegible] सत्ताक्त । [illegible]
भाग [illegible] । । । ७ ।
[illegible] ॥'
[illegible] । यथा [illegible] । ।
५ । ५ ।
[illegible] भगवता [illegible] चतुर्भुजा ।
[illegible] ॥')
चतुर्मुख [illegible] पु (चत्वारि मुखानि यस्य । यद्वा
चत्वारो [illegible] चत्वारि मुखानि [illegible] ।) ब्रह्मा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ([illegible] । । २ ।
'[illegible] लोकस्त्वन्त [illegible] चतुर्मुखान ॥'
'[illegible] चतुर्मुखस्त्वायस्त्वन्त [illegible]
मिति शेष ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ ॥
शिव । यथा महाभारते । १ । । ७ । ७ ।
'[illegible] लिङ्गधारी [illegible] च ॥)
ओषधविशेष । यथा —
'रसगन्धकलौहाभ्र सम [illegible] च ।
सर्वं [illegible] कन्यारसमर्दितम ॥
[illegible] दिनत्रयम ।
संशोष्य तत उद्धृत्य सर्वरोगेषु योजयेत ॥
[illegible] त्रिफलामधुसंयुतम ।
[illegible] बलीपलितनाशनम ॥
[illegible] पञ्चविधाञ्ज्वरान ।
[illegible] प्रमेहकान ॥
[illegible] वातपित्तकफान ।
[illegible] विद्रधिस्तथा ।
अपस्मारग्रहोन्माद [illegible] सिलग्रामयान ।
[illegible] सेवित हन्ति [illegible] ॥
पाठिक [illegible] पुत्रप्रसवकारकम ।
चतुर्मुखोऽयं [illegible] ख्यातम ॥"
इति प्रयोगामृते चतुर्मुखरस ॥
(औषधान्तर यथा —
'स्वर्ण [illegible] क्षौद्र [illegible] तुल्यांशान ग्रिला ।
विमर्द्दितश्च तयोन चासीसमभवन च ॥
तद्गोल [illegible] बद्धा [illegible] ।
अतसीफलकल्केन दोलायन्त्रे [illegible] ॥
उद्धृत्य धारयेद्वक्त्रे जिह्वास्यदन्तरोगनुत ॥"
इति चतुर्मुखो रस ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे मुखरोगाधिकारे ॥)
चतुर्युग, क्ली, चतुर्णां युगानां समाहार । इति
व्याकरणममरटीका च ॥ (चत्वारि युगानि
यत्र इति विग्रहे चतुर्युगविशिष्टे, त्रि । यथा,
रघौ । १ । २२ ।
"चतुर्वर्गफल ज्ञान कालावस्थाश्चतुर्युगा ॥"
"चत्वारि युगानि कृतत्रेतादीनि यासु ता
चतुर्युगा कालावस्था कालपरिमाणम ॥" इति
तट्टीकायां मल्लिनाथ ॥)

चत[illegible] पु (चत्वारि [illegible] यस्य [illegible]
[illegible] सुखानि [illegible] ।)
[illegible] इति [illegible] ॥
चतुर्वर्ग, पु [illegible] धर्मार्थकाममोक्षा [illegible]
[illegible] धर्मार्थकाममोक्ष । इत्यमर
। ७ । ५८ । (यथा रघौ । १ । ।
"चतुर्वर्गफल ज्ञान कालावस्थाश्चतुर्युगा ॥')
चतुर्वेद, पु (चतस्रो विद्या अस्मिन्निति ।
[illegible] । ७ । ३ । ६१ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्ति-
कोक्त यथा "चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । चतुरो
वेदानधीते चतुर्वेद स एव चातुर्वैद्य । चतु
[illegible] येति पाठान्तरम । चतुर्वेद एव चातु
र्वेद ।') चातुर्वर्ण्यता । अस्य रूपान्तराणि ।
चतुर्वेद । चातुर्वैद्य । चातुर्वेद । इति
व्याकरणम ॥
चतुष्पि [illegible] (चतुर + [illegible] ।) स्थापयिता । इति
सिद्धान्तसारे उणादिवृत्ति ॥
चतुष्क क्ली (चत्वारोऽवयवा यस्य वा कन ।
चतुष्क चतुरवयवम । यथा मनु । ७ । ५ ।
"पानमक्षा स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम ।
एतत कष्टतम विद्याच्चतुष्क कामजे गणे ॥"
गृहविशेष । यथा कुमारे । ५ । ६८ ।
'वनस्य चाण्यप्रकारावकीर्णयो
परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ॥')
चत्वरम । इति शब्दरत्नावली ॥
(पुंसि तु राजविशेष । यथा, राजतरङ्गिण्याम
८ । ८८ ।
'अभ्यपात्तीकृरियोऽभूच्चतुष्क कोष्ठकादुज ॥')
चतुष्की स्त्री (चतुष्क + स्त्रियां ङीप ।) मशहरी ।
मशारि इति भाषा ॥ पुष्करिणीभेद । इति
मेदिनी । क । ८७ ॥
चतुष्टय क्ली केन्द्रम । इति नीलकण्ठीयजातकम ॥
(चतु सख्या । यथा, कुमारे । ७ । १३ ।
"तस्मात प्रदेशाच्च वितानवन्त
युक्त मणिस्तम्भचतुष्टयेन ॥"
चत्वारोऽवयवा यस्य । "सख्याया अवयवे
तयप ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप । ततो
रेफस्य विसर्गे सत्ये च कृते "इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य" इति
तद्धिते ।" ८ । ३ । १ १ । इति षत्वम ।) चतु
रवयवे त्रि । इति मुग्धबोधम ॥ (यथा
मनु । ८ । १३ ।
"ववेनापि यदा लेतान्नियच्छेत न शक्नुयात ।
तदेषु सर्वमप्येतत प्रयुञ्जीत चतुष्टयम ॥"
यथाच, कुमारे । २ । १७ ।
"प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥')
चतुष्पथ क्ली, (चतुर्णां पथां समाहार । "तद्धि
तार्थेति ।" २ । १ । ५१ । इति समास ।
"ऋक्पूरब्धू पथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इति
अ । "इदुदुपधस्येति ।" ८ । ३ । ४१ । इति
षत्वम । यद्वा, चत्वार पन्थानो यत्र इति ।)
एकत्र मिलितपथचतुष्टयम । चौमाथा पथ इति
भाषा ॥ तत्पर्याय । शृङ्गाटकम २ । इत्य-

मर । २ । ६ । १७ ॥ (यथा मनुः । [illegible] ।
"[illegible]न्नान् [illegible] विप्र घृतं मधु चाप्ययम् ।
प्र[illegible]नि [illegible]नि कुन्यान् प्रज्ञा[illegible] वनस्पतीन् ॥")

चतुष्पथ पुं (चत्वारः पन्थानो ब्रह्मचर्य्यादय आश्रमा यस्य । "ऋक्पूरिति ।" ५ । ४ । ७४ । इति अ ।) ब्राह्मणः । इति मेदिनी । थे २७ ॥

चतुष्पद पुं (चत्वारि पदानि यस्य ।) पशुः । (यथा हरिवंशे हरिवंशे [illegible] । २१ । १७ ।
"तरवश्च निरपत्रश्च तत्तुरा नरचतुष्पदा हृष्टाः ॥")
करणविशेषः । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ तत्र जातस्य फलं यथा कोष्ठीप्रदीपे ।
"चतुष्पदभवो मर्त्यः सदाचारविवर्जितः ।
स्वल्पवित्तः क्षीणदेहश्चतुष्पादधनान्वितः ॥"
'मेषश्च सिंहराशिश्च मकरपूर्वार्द्धं वृषः पराद्ध्वः ।"
इति दीपिका ॥

(चतुष्पदविशिष्टे । त्रि । यथा, महाभारते । १ । ६ । ११ ।
"चतुष्पदं द्विपदश्चापि सर्व्वमेव भूता गर्भभूता भवन्ति ॥"
व्याधिनिवारणोपायः । यथा,—
वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः ।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्म्मसाधनहेतवः ॥
गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।
व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥
वैद्यहीनास्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
उद्गातृहोतृब्रह्माणो यथाध्वर्य्युं विनाध्वरे ॥
वैद्यस्तु गुणवानेकस्तारयेदातुरान् सदा ।
प्लवं प्रतितरैर्हीनं कर्णधार इवाम्भसि ॥
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्मा स्वयं कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः ।
सत्यधर्म्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥
आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि ।
आस्तिको वैद्यवाक्यस्थो व्याधितः पाद उच्यते ॥
प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥
दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्य्यये ।
समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥
स्निग्धोऽजुगुप्सुर्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।
वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्यायः ॥)

चतुष्पदी, स्त्री (चत्वारः पादा यस्याः । "संख्यासुपूर्व्वस्य ।" ५ । ४ । १४० । इति अन्तलोपः । "पादोऽन्यतरस्याम् ।" ४ । १ । ८ । इति ङीपि । "पादः पत् ।" ६ । ४ । १३० । इति पदादेशः ।) पद्यम् । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ चौपदी इति भाषा ॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् । १ स्तवके ।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ॥")

चतुष्पाटी, स्त्री, (चतस्रो दिशः पाटयति भिनत्तीति । पाटि + अण् + स्त्रियां ङीप् ।) नदी । इति शब्दमाला ॥

चाय्यान्[illegible] [illegible] । [illegible] । पा[illegible] [illegible] ।
छा[illegible]स्थान[illegible] । चापाट । [illegible] ॥
[illegible] ।

चतु[illegible] (त्र[illegible] पा[illegible]का यस्य [illegible] । इ[illegible] । [illegible] । च[illegible]
[illegible] ॥)

चतुःसम [illegible] चागा[illegible]न्दनागु[illegible]कस्तूरी कुङ्कुमानां सम[illegible] । [illegible] चन्दनाग[illegible] [illegible] सहाग[illegible] । [illegible]मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमम् । इति हेमचन्द्रः । ७ । ३ ० ॥ [illegible] । यथा सुखबोधे ।
"लवङ्गमरिच[illegible] पथ्या यवानी च चतुःसमम् ।
आमशूलाजीर्णवृद्ध्या [illegible] भ[illegible]तु ॥"
अन्यच्च ।
"जातीफलं [illegible]
[illegible] टङ्कणयुतं चरस्य चाक्षम् ।
चतुःसम[illegible] [illegible]सितासहितानि [illegible]
आमातिसारपरिखिल गुरु हन्ति शूलम् ॥"

चतुस्त्रिंशत् स्त्री चतुरधिका त्रिंशत् । चौत्रिश इति भाषा ॥ इति ज्योतिषम् ॥ (यथा ऋग्वेदे । १ । १६२ । १८ ।
"चतस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो
र्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ॥")

चतुस्त्रिंशज्जातकज्ञः पुं (चतस्त्रिंशज्जातं जानातीति । ज्ञा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३।२।३ । इति कः ।) बुद्धभेदः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४७ ॥

चतूराजी, स्त्री (चतुर्भिरङ्गैः राजते शोभते इति । राज + "सत्सूद्विष ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् । स्त्रियां ङीप् ।) चतुरङ्गक्रीडाविशेषः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

चत्वर, क्ली, (चत्यते स्थीयते इति । चत + "कृगॄशॄदॄभ्यो वरच् ।" उणा । ३ । १२१ । इति ष्वरच् ।) स्थण्डिलम् । होमार्थपरिष्कृतभूमिः । अङ्गनम् । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥ उठान चाताल इति च भाषा ॥ (चत्वरम्) रथ्यानां सङ्गमः । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ यथा, महाभारते । २ । १५ । २ ।
"अटुरथासु सर्व्वासु चत्वरेषु च कौरव ।
बलं बभूव राजेन्द्र । प्रभृतगजवाजिमत् ॥"
नानाजनपदेभ्यः समागतानां वासस्थानम् । मठ इति भाषा ॥ यथा, कथासरित्सागरे । ६।४१।
"कृत्वा तावद्यथाकालं पितानं गृहीत्वा जलकुम्भिकाम् ।
अतिष्ठ चत्वरे गत्वा छायायां नगराद्बहिः ॥")

चत्वार त्रि (चतुरशब्दस्य प्रथमाविभक्तिबहुवचनेन सिद्धरूपमिदम् ।) चतुःसंख्या । चारि इति भाषा ॥ इति व्याकरणम् ॥ तद्वाचकानि । वेद १ ब्रह्मास्यम् २ वर्ण ३ समुद्र ४ हरिबाहु ५ दन्तिदन्त ६ सेनाङ्गम ७ उपाय ८ याम ९ युगम १० आश्रमम ११ हस्तपाद १२ । इति कविकल्पलता ॥ चतुःसंख्याविशिष्टे त्रि । इत्यमरः ॥

चत्वा[illegible] स्त्री (चत्वारः, [illegible] परिमाण-[illegible] । [illegible]शानि ।' [illegible] । १ । ५६ [illegible] । [illegible] । स[illegible]ष । [illegible] ॥ [illegible] इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] य । [illegible] समभवन् चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥)

चत्वाल पुं (चत्वा[illegible] [illegible]त्वोक्रियते होमाग्नि[illegible] । [illegible] स्थाचा[illegible] ।' [illegible] ।) होमकुण्डम् । [illegible] । [illegible] । ल । ८८ ॥ गर्भ । इति सिद्धान्तचन्द्रिका ॥

चद [illegible] याचे । [illegible] ॥ (भ्वा- उभ० द्वि० सेट् ।) [illegible] । [illegible] चति [illegible] । इति दुर्गादासः ॥

चन [illegible] । [illegible] । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा- पर० अक० सेट् ।) [illegible] चन्दति । [illegible] । [illegible] । इति दुर्गादासः ॥

चनि [illegible] (चन्द्रा[illegible] व्यति मधुरौगा[illegible] इति । [illegible] + वाहुलकात् [illegible] निपातनात् [illegible] लोपः ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति सारसुन्दर्य्यां उणादिवृत्तिः ।

चन [illegible] शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर० अक० सेट् ।) चनति । इति दुर्गादासः ॥

चन म हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर० सक० सेट् ।) म चनयति । इति दुर्गादासः ॥

चन [illegible] अव्ययम् । [illegible] । यथा । [illegible] । इत्यमरभरतौ ॥ ("किम् [illegible] चित्तचाः ।" इति मल्लिनाथः ।) प्रश्नयोरथ विभक्त्याकाशब्दात्परे भवति । इति मुग्धबोधम् ।

चनस [illegible] । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर० सक० सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, चखिला । [illegible] । [illegible]मिराति । इति दुर्गा [illegible] ॥

चन्द, म (चन्द[illegible] [illegible] चन्दति नीयत इति । चाद वा चन्द + पचाद्यच् ।) चन्द्रः । इत्य[illegible] ॥

चन्दक पुं (चन्दय[illegible] आह्लादयति लोकानिति । चाद चाद + णिच् + "ण्वुल्तृचौ ।" ३ । १।१३३ । इति ण्वुल् ।) मत्स्यविशेषः । चान्दा इति भाषा ॥ तस्य गुणाः । रुचिबलकारित्वम् । वातभिष्यन्दित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ चान्दोऽपि पाठः ॥ (चन्द्रकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

चन्दन पुं, क्ली (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि आह्लादे + णिच् + ल्युः ।) स्वनामख्याततरुः । (यथा, गो० रामायणे । ५ । ७४ । ३ ।
"चन्दनातिलकाश्चतानशोकान् सिन्धुवारकान् ॥"
तथा च पञ्चतन्त्रे । १ । ४२ ।
"विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति ॥")
तत्पर्य्यायः । गन्धसार २ मलयज ३ भद्रश्री ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १३१ ॥ श्रीखण्डम् ५ महार्हम् ६ श्वेतचन्दनम् ७ गोशीर्षम् ८ तिलपर्णम् ९ मङ्गल्यम् १० मलयोद्भवम् ११ गन्धराजम् १२ सुगन्धम् १३ सर्पावासम् १४ शीतलम् १५ गन्धाढ्यम् १६ भोगिवल्लभम् १७ पाव-

न्म २८ शीतगन्ध १ । नि गानिप्रद ॥ तन्न चन्दनाप ३१ । गात भाग प्रगाश । भद्रश्रिय ३२ तिलपर्णिक ३३ निम ३४ । नि रजनागा । पटीर ३५ नाक ३ भगग्रप ३७ सप ३८ गा ३९ । गात शुभ्रगन्धा ४० । यामस १ पोगर १ । इति जटाधर ॥ अस्य गुणा । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । स्वाद्विनयत्वम् । पित्तवान्तिदाहश्वर्दिभ्रमग्लानि-ग्लानिकारित्वम् । न्यत्वम् । वक्त्रशोषादिनाशित्वम् । शरीरकान्तिदायकत्वम् । पन कामवर्द्धकत्वम् । प्रतिसारघ्नत्वञ्च । त गा यथा ॥ रूक्षत्वम् । तिक्तत्वम् । आह्लादत्वम् । लघुत्वम् । श्रमशोषविषतृषाश्लेष्मनाशित्वञ्च ॥ । चन्दनलक्षण यथा —

स्वादे तिक्त कषे पीते छेदे रक्त तना सितम् ।
ग्रन्थिकोटरसंयुक्त चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते ।’

इति भावप्रकाश ॥

त नरजप्रभ । इति हेमचन्द्र । ३ । २ ५ ।

चन्दन स्त्री (चन्दयति आह्लादयति असौ नाम वा गान । चन्द आह्लादे + णिच + ल्युट ।) भद्रकाली । इति मेदिनी । न । १ ॥

चन्दनगोपा स्त्री (चन्दनमपि गोपायति स्वगन्धा रक्षति । गुप + अण । ततो टाप । यद्वा चन्दनात् गन्धात् निःसरति । अच ।) शारिवाविशेष । इति राजनिर्घण्ट ॥

चन्दनधेनु स्त्री । (चन्दनेन अङ्किता धेनु । मध्यपदलोपिकर्म्मधारय ।) पतिपुत्त्रवत्याः मृत्यौ उद्देश्यकालस्यचन्दनाङ्कितधेनूत्सर्गः । तत्प्रमाणं यथा । लिख्यते ।

‘नत्वा शिवं चन्दनचर्च्चितायाः
धेनोः प्रदाने मतमपयामम् ।
रत्नाकरादीन् खिल विलोक्य
तनोति वाचस्पतिरल्पबुद्धिः ॥

अथ चन्दनधेनुदानविधि । तत्र रत्नाकरे देवल ।
जीवद्भर्त्ता तु या नारी पुत्त्रिणी म्रियते यदि ।
सवत्सामङ्कितां धेनुमाच्छाद्य प्रदापयेत ॥
पतिपुत्त्रवती नारी म्रियते याग्रतस्तयो ।
वृष न चोत्सृजेत पुत्त्र पिता यावच्च जीवति ॥
तथा कर्म्मोपदेशिन्या ब्राह्मणसर्व्वस्वे च धृतानि वचनानि । यथा स्मृति ।
पतिपुत्त्रवती नारी म्रियते भर्त्तुरग्रत ।
चन्दनेनाङ्किता धेनु तस्या स्वर्गाय कल्पयेत ॥
तथा जातूकर्ण्य ।
धेनु चन्दनमालिप्य यो दद्यान्मातृहेतवे ।
यदि पापशतैर्युक्ता तथापि स्वर्गमाप्नुयात ॥
तथा वशिष्ठ ।
न युक्तश्च वृषोत्सर्गो यावत पितरि जीवति ।
चन्दनेनाङ्किता धेनुमाच्छाद्य प्रदापयेत ॥ *॥
चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यज्ञस्तम्भसमुद्भव ।
बकुल शोभन स्थूल कर्त्तव्यो धेनुमौलिक ॥
बिल्वस्य वकुलस्यैव कार्य्यो यूप प्रशस्यते ।

अभाव वा गोशाखि यूप तथा नागात ।
शाखानि ता उपर्य्यपि ।
त गा चन्दनस्याऽत्र युक्ता च पद स्वन ।
नानाच्छन उपजाता दत्ता सा शोभनाय गा ।
नगर नने गामि दत्तायातन च ।
शो मन्ने कृत्तेने गा हार चतनये ॥

इत्यादिवचनैः पतिपुत्त्रवत्याः चन्दनधेनूत्सर्गस्य विधानात् स्वल्पपरिमाणत्वान वृषोत्सर्गस्थान प्रधानतया चन्दनधेनूत्सर्गः प्रतीयते । अतो स्य वृषोत्सर्गकार्य्यकारित्वात् ततफलन्तुल्य लभ्यते । एकोद्दिष्ट न कुर्य्यात न्यासिनाञ्चैव सर्व्वदा । अहन्येकादशे प्राप्ते पार्व्वणन्तु विधीयते ॥ इति श्राद्धविवेकधृतोशनोवचने त्रिदण्ड-सन्न्यासिनां एकोद्दिष्टनिषेधपार्व्वणविधौ युगपत्प्रसक्त्यारात एकोद्दिष्टस्थाने पार्व्वणमिव । यद्वा पतिपुत्त्रवतीरूपविशेषाधिकृतत्वेन न चोत्सर्गेति निषेधचन्दनधेनूत्सर्गविधिभ्या विशेषाधिकृतसामान्यवृषोत्सर्गविध्यवगतफल भावनाकरणीभूतवृषत्यागमात्रं ततकर्म्मीभूतवृषमपहाय तत्स्थाने अनुमानगुणविधि लाघवादवगम्यते । ततश्च सामान्यविध्यवगताप प्रयाजादिकरणीभूतवृषस्थाने गो गुणविधिरिति विशेषविधिना गोत्वं गुणविधिरिव । तानामपि गवेशिनीम । उपोद्य त्रीण्यहानि वाच्यानि पारणमित्यत्र एका-दशीरूपनिमित्तत्यागे द्वादशीमात्रगुणविधि वत् । अन्यथा त्रेतसर्गस्य पृथक्कर्म्मत्वे फल भावना ततकरणनिराकाङ्क्षा पृथक्कल्पने गौरवं स्यात । उक्तविधिविषयोत्कर्षस्त्वारवेय थश्च स्यात । ततश्च कारणे स्यात फलैक्यमिति । चन्दनधेनूत्सर्गेऽपि प्रेतत्वविमुक्तिपूर्व्वकस्वर्ग प्राप्ति फलम । एव कपिलमलस्य पापक्षय मस्वर्गप्रार्थनाया अपि तथैव तात्पर्य्यम । तथा जातूकर्ण्यवचनस्यपापस्वर्गपदयोरपि तथैव तात पर्य्य बोध्यम । भूतार्थाना विधिशेषाणामेव जैमि न्युक्तप्रामाण्यं प्रकृते सिद्धे विधिशेषत्वे लाघ वात । पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्ध पापकृतापि वेति कात्यायनवचनस्य पापपदस्य प्रेतत्वे एव तात-पर्य्यदर्शनाच्च । अत्र यद्यपि पतिपुत्त्रवतीत्वञ्च पतिपुत्त्रवत्त्वस्य विशेष्यीभूतकर्त्तृत्वविशेषणत्वेन विशेषणत्वं किन्तूपलक्षणत्वमेव ततश्च काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इतिवत कादाचित्क तद्वत्तामादायापि पतिपुत्त्रवतीतिप्रयोग उप पद्यते । तथापि अग्रतस्तयोर्भर्त्तुरग्रत इत्याभ्या मरणकालिकी पतिपुत्त्रसत्तावगम्यते । गवा गोष्ठे इतिवत । अथवा मराद्यान्वयेन धेनूत सर्गकालिकीति । नचापुष्पिता स्वता काचित तस्या धेनुर्विगर्हिता । इति कपिलवचने अपुष्पितायाः पुत्त्रकर्तृकधेनूत्सर्गनिषेधस्या प्रसक्ततया सपत्नीपुत्त्रकर्तृकधेनूत्सर्गनिषेध-प्राप्तौ तदुद्धया पतिपुत्त्रवतीत्वस्य सपत्नीपुत्त्र-

वतीपरत्व अत्र वाच्यम । तत्रैकवाक्यतया पतिपुत्त्रवतीत्वस्यापि तथात्वमिति वाच्यम । अपुष्पितेति कपिलवाक्यस्य प्रसवात् प्राक्काले पापुत्त्रस्य निवृत्तरजस्काया जननासमर्थत्वात गत्वा सत्वा लक्षणाया गौणाभावात प्रतियोगवत् प्रसवप्रागभावपरापि अत्यन्ताभाव निर्णायकत्वमत तु अजातपुष्पवतीपरत्व वा भवतु तथाचापि तस्या धेनुर्विगर्हितेति अप्रसक्ता थापि अपुत्रायता अनुदाननिन्दा पतिपुत्त्रवत्या श्चन्दनधेनुदानस्तुतिपरा । यथा करेत्थान पाणग्रहण किन्तेन प्रतिपद्यथ यो निष्ठीव्य-प्रसक्तापि निन्दा एकादश्यानिपातमात्रस्यान्त-पञ्चक रेवत्युत्तरापाल्योगविधिस्तुतिपरा । यथा वा जगाने यो गिरा गिरेति ब्रूयात स आत्मान माप गिरा त्यप्रसक्तनिन्दा ऐर कत्वा अव गिरोन्नति निषे स्तुतिपरा । अतएव उक्त शावरभाष्ये । न हि निन्दा निन्द्य निन्दितु प्रवर्त्तते अपि तद्धीतरत स्तोतुमिति । स्तुतौ हि अप्रसिद्धगुणदोषारोपणदोषाय । न चात्र काम्य-स्यैव कात्तिक्यादिवृषोत्सर्गस्य स्थाने धेनुदान विधीयते इति वाच्यम । तन्मात्रपरत्वे माना-भावात । पत्युत म्रियत इति वर्त्तमानार्थक-विभक्त्या वर्त्तमानसामीप्येनाचिरप्रमीताप स्थितस्य । ये तु बह्वीनामेकपत्नीनामेका चेत पुत्त्रिणी भवेत । सर्व्वास्तास्तेन पुत्त्रेण प्राह पुत्त्र-वतीर्मनुरिति मनुना पुत्त्रवतीत्वाभिधानात्स पतिपुत्त्रवत्त्वेत्यत्र सपत्नीपुत्त्रवती प्रतीयते इति ब्रुवते तदतीवभ्रान्ता । पुत्त्रवतीति पदस्याखण्ड-तया मतुपा प्रतिपन्नस्यान्वये तटस्थत्वापत्ते ॥*॥ ननु उत्तुलत्वयो वर्णो वृष स्याद्दिनगान्निता । वृषोत्सर्ग तथा पुंसा स्त्रीणां स्त्रीगौर्विशिष्यते ॥ इति भविष्यसवादाद्धेनुदानमिदं पतिपुत्त्रवत्या वृषोत्सर्गे दक्षिणादानस्य विशेषरूपम । न तु प्रधानकर्म्मान्तर गौरवात । न च दक्षिणाया अङ्गत्वेन फलासङ्गति । यस्य पर्णमयी जुहू र्भवति न स पापश्लोक शृणोतीतिपत्तद्रुपपत्ते-रिति चेत न । वृषोत्सर्गदक्षिणात्वचन्दना ङ्कितधेनुदानस्य प्रकरणान्तराम्नायेन प्रकरणा-न्तरन्यायात प्रधानत्वसिद्धे । वृषोत्सर्गस्थानीय-त्वेनानुवर्त्तमानशिष्टाचारात । धेनुदानयुगनदु-वृषोत्सर्गनिषेधाणामसङ्गते । कपिलपञ्चरात्रे चन्दनधेनुदानस्यापीति कर्त्तव्यताया वृषरूप-दक्षिणादानविधानाच्च ॥ * ॥

यथा कपिल उवाच ।
अत पर प्रवक्ष्यामि धेनुदानमनुत्तमम ।
पतिपुत्त्रवती नारी म्रियते भर्त्तुरग्रत ॥
चन्दनेनाङ्किता धेनुमाच्छाद्य निवेदयेत ॥
तथा ।
जीवद्भर्त्ती तु या नारी पुत्त्रिणी म्रियते यदि ।
सवत्सामङ्कितां धेनुमाच्छाद्य निवेदयेत ॥
साध्वी पतिव्रता नारी म्रियते याग्रतस्तयो ।
वृष नैवोत्सृजेत पुत्त्रो यावत पितरि जीवति ॥

[illegible] सगर्हिता [illegible] भवेत्।
तस्यै धेनुर्न दातव्या वृषोत्सर्गो विधीयते ॥
अपुष्पिता मृता काचित्तस्यै धेनुर्विगर्हिता।
दद्याद्वेनु सुतो ज्येष्ठ कारिरोग्यपुत्रस्तथा ॥
द्वयोः सोदरयोः को [illegible] ज्येष्ठ [illegible]।
त्रयाणां [illegible] सुता ज्येष्ठा [illegible] स्मृता ॥
पञ्चानां सोदराणाञ्च त्रयो ज्येष्ठा प्रकीर्त्तिता।
ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्य [illegible] विधानत ॥
हेमशृङ्गी खुरै रूप्यै सुपुच्छा वस्त्रसंयुताम्।
कांस्योदरी ताम्रपृष्ठा घण्टाचामरभूषिताम् ॥
प्रवालमालिका दद्यात् कर्णयोरुभयोरपि।
चन्दनेनाङ्किता धेनुमाच्छाद्याय निवन्दयेत् ॥
गवां लोकमवाप्नोति दिवि देवैश्च मोदते।
चन्दनेनाङ्किता धेनुं दत्त्वा गच्छेत् सुरालयम् ॥
तावत्तिष्ठति स्वर्लोके यावदाहूतसम्प्लवम्।
न चोत्सर्गो वृषस्यात्र वत्सतत्यन्वितस्य च ॥
वृषोत्सर्गविधानेन कर्त्तव्य सर्वकर्म च।
मा नस्तोकेति मन्त्रेण दक्षे वृषाप्यसीति च ॥
धेनोश्च सक्थिदेशे तु त्रिशूलाङ्क समालिखेत्।
वामभागे विशेषोऽयं दक्षे चक्रं समालिखेत् ॥
तत्राप्यद्ववर्जयेद्विद्वानाचार्य्यस्तु विधानवित्।
ततो वै संलिखेच्चक्रं पञ्चाङ्गुलप्रमाणकम् ॥
शूलं षडङ्गुलं कार्य्यं दक्षे वामे यथाविधि।
पूर्व्वाग्राभिमुखीं धेनुं [illegible] ॥
मस्तकादिक्रमेणैव प्रतिमन्त्रेण पूजयेत् ॥' ॥
शिरसि ओं ब्रह्मणे नम। ललाटे ओं वृषभध्वजाय नम। कर्णयोः ओम् अश्विनीकुमाराभ्यां नम। चक्षुषोः ओं शशिभास्कराभ्यां नम। जिह्वायां ओं सरस्वत्यै नम। दन्तेषु ओं वसुभ्यो नम। ओष्ठयोः ओं सन्ध्यायै नम। ग्रीवायां ओं नीलकण्ठाय नम। हृदि ओं स्कन्दाय नम। रोमकूपेषु ओम् ऋषिभ्यो नम। दक्षिणपार्श्वे ओं कुबेराय नम। वामपार्श्वे ओं वरुणाय नम। रोमाग्रेषु ओं रश्मिभ्यो नम। ऊरुषु ओं धर्म्माय नम। जङ्घासु ओम् अधर्म्माय नम। श्रोणितटे ओं पितृभ्यो नम। खुरमध्ये ओं गन्धर्व्वेभ्यो नम। खुराग्रे ओम् अप्सरोभ्यो नम। लाङ्गूले ओं द्वादशादित्येभ्यो नम। गोमये ओं महालक्ष्म्यै नम। गोमूत्रे ओं गङ्गायै नम। पयोधरेषु ओं चतुःसागराय नम।
एवमङ्गानि संपूज्य पठेन्मन्त्रं समाहित।
ओम् इन्द्रस्य च त्वमिन्द्राणी विष्णोर्लक्ष्मीश्च या स्मृता।
रुद्रस्य गौरी या देवी सा देवी वरदास्तु मे ॥
ओं या लक्ष्मीर्लोकपालानां या च देवेष्ववस्थिता।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः पापं व्यपोहतु ॥
ओं देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः शान्तिं प्रयच्छतु ॥
ओं सर्व्वदेवमयी दोग्ध्री सर्व्वलोकमयी तथा।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः स्वर्गं प्रयच्छतु ॥

[illegible] ॥
[illegible]
इति [illegible] ॥ ॥
पुस्तकान्तरे पाठान्तरं यथा —
"एकादशाहे प्रेतस्य षण्मासे त्रैपक्षिके तथा।
त्रिपक्षे मासिके चापि दद्याद्गां चन्दनाङ्किताम् ॥
तथा वराहपुराणम्।
अयने विषुवे चैव युगाद्यापूर्णमासु च।
दर्शे मन्वन्तरे चैव धेनुं दद्यात् सुपूजिताम् ॥
ननु आद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वत्यादौ आद्यश्राद्ध कर्त्तव्यानन्तरोत्सर्गकालस्य परपरत्वाला गात्। न वा सर्व्व काला स्युः। तत्र नाद्य त्रिपक्षादौ शिष्टाचारविरोधात्। नापि द्वितीय त्रिपक्षादौ [illegible] बाधकाभावात्। वस्तुत आद्यश्राद्धे वृषोत्सर्गस्य नित्यत्वं त्रिपक्षादौ काम्यत्वम्। आद्यश्राद्धपदं अशौचान्तद्वितीय[illegible]परम्। अशौचान्ताद्द्वितीये ह्नीत्यादिक-वाक्यत्वात्। अत्र च आद्यश्राद्धस्य [illegible]पतितत्वेन एकादशादौ क्रियमाणत्वे वृषोत्सर्गमपि न कुर्य्यात्। आद्यश्राद्धदिने वृषोत्सर्गाकरणे त्रिपक्षाद्यन्यतमकालेऽपि वृषोत्सर्गस्यावश्य प्रेतत्वपरीहारकत्वेन तस्य पुनः सन्दानसाध्य सङ्कल्पकृतस्य नित्यत्व कल्प्यम्। एवं अनुष्ठान स्यापि। अतएव पूर्णसंवत्सरे मलमासपातेऽपि प्रागकृतश्चेत् कार्य्य एव इति नवीना नन्नु। एककर्तृकानेकवृषोत्सर्गोऽपि शिष्टाचार एक-दिनेऽपि। तथा हि स्वर्गलोकगमनफलश्रुत काम्यत्वेन यो भूय आरभते तस्मिन् फल विशेष इति न्यायादविरोध ॥ ननु नैमित्तिकत्वात् कथमावृत्ति सकृत्कृते कृत शास्त्रार्थ इति न्यायात्। न चैकत्र क्रियावृत्तिरिति वचनाच्च। अत्राय विशेष। काम्यनैमित्तिक फलविशेषाय भूय कार्य्य नैमित्तिकमात्र सकृदेव। किञ्च। सङ्क्रान्त्यादिनिमित्तकश्राद्धमपि पुन पुन स्यात्। मेव तत्र पितृतृप्तिरूपप्रधानफलस्य सत्त्वेन चरितार्थं इति ॥ ॥ अत्रोक्तानि सर्व्वाण्येतानि वचनानि तिर्य्यगधिकरणन्यायमूलानि। तथा हि तिर्य्यगधिकरणे तिर्य्यक्पशुचतुरार्षेयदेवतानामनधिकार इति यागमात्रे उक्तम्। तत्र हेतव तिरश्चां विशिष्टान्तःकरणविरहात् पङ्गो प्रचरणविरहात् चतुरार्षेयाणां अन्धवधिरमूकानामवेक्षणश्रवणोच्चारणविरहात् साङ्ग-यागासामर्थ्ये तेषां यथा यागानधिकारस्तद्वदत्र

[illegible] प्रकाराः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] मा[illegible] गासामर्थ्य [illegible]
कार। [illegible] अनाचाराः
कारणाभावात् यागानुष्ठानसामर्थ्य [illegible]
उक्तौ [illegible] मर्गाण। [illegible]
[illegible]
[illegible]
मास्यपनयाङ्गसाकल्य [illegible] अयमेव [illegible]
शास्त्रोपपन्नत्वात् निषेध [illegible]। ननु
यदि [illegible] वृषोत्सर्ग [illegible]
मात्रस्तदा [illegible] वचनभाग [illegible]।
यदि च [illegible] वृषोत्सर्ग [illegible]
इत्येव मातृकृता पूर्व्वभागस्य [illegible]। यदि
वा पतिपुत्रवत्या [illegible] पुत्राभावात् वृषो-
त्सर्ग कुर्य्यादिति [illegible] तथापि [illegible]
[illegible] जीवत्पितृकस्य पितृ-
[illegible] वृषोत्सर्ग [illegible]। स चायुक्त एव
प्रागुक्तवचनन्यायविरोधात्। तस्मात् समुदाय
वचनस्य [illegible] पतिपुत्रवाद्ध्याया वृषोत्सर्ग
कुर्यात्। तथा [illegible] वृषोत्सर्ग
कुर्य्यात् इति वचनव्यासत्वात् [illegible]
सिद्धान्त। प्रमाणं [illegible] सर्व्वाङ्गीकारात्।
[illegible] पाणिमात्रयो षट्प्राणापश्चवत्। अथ
[illegible] ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्य धेनुदान
विधानत इत्युक्तापि सकल[illegible]
कनिष्ठपुत्रवतीभिन्नपतिपुत्रवतीतरनारीकापित्र
पतिप्रसक्तानिष्पुत्रभिन्नजीवत्पितृकात् अन्यो
[illegible] वृषोत्सर्ग कुर्य्यात्। इति [illegible]
एव वृषोत्सर्गाविधि। तथा पतिपुत्रवत्या [illegible]
पुत्र एव चन्दनाङ्कितधेनुदानमिति विधिः
सिध्यति। ततश्च पतिपुत्रवत्या [illegible] पुत्रसत्त्व
एव तेन तदन्य [illegible] वा वृषोत्सर्ग
कार्य्य। कनिष्ठपुत्राभावे तु न केनापि। एत
पत्यादिना चन्दनधेनुदानमिति। पतिप्रसक्त
कनिष्ठान्य [illegible] न कस्यापि वृषोत्सर्ग
कार्य्य इत्यपि च पर्य्यवसितम् ॥ वस्तुतस्तु पतिपुत्र
वत्या वृषोत्सर्गनिषेधे ततपुत्रस्य जीवत्पितृक
त्वनाधिकार एव हेतु न तु स्त्रिया पति-
सत्त्व पुत्रसत्त्व वा। स्वतपुत्रत्वादि प्रागुक्तकापिरा
वचने पतिसत्त्वे कनिष्ठपुत्रसत्त्वे च वृषोत्सर्गा
वगते। ततपुत्रस्य पितु सत्त्व एवानधिकारोक्त्या
तन्मरणे वृषोत्सर्गविधानाच्च। न वा तदुभय-
सत्त्व मिलित उक्तन्यायावगततत्पुत्रस्य जीवत्-
पितृकत्वहेतोरेव तादृशनिषेधप्राप्ते पतिपुत्र-
सत्त्वयोर्निषेधहेतुत्वकल्पनानौचित्यात् तयो
र्व्यापकहेतुत्वे तु अदृष्टकल्पनाया अन्याय्य
त्वात् सिद्धजीवत्पितृकाधिकारप्रपञ्चतया पति
पुत्रवत्या निषेधोपपत्तौ अधिकनिषेधकस्य

[illegible] । वस्तु [illegible] गोत्रस्य [illegible] । [illegible] प्रथमप्रेतस्य [illegible] । [illegible] । [illegible] प्रायाय [illegible] । [illegible] जीवात्मनस्य [illegible] मावश्यकियाया [illegible] । [illegible] । [illegible] चन्दन [illegible] लक्ष्मी । [illegible] काम्य [illegible] प्राग्नी [illegible] पितामह [illegible] सपिण्डीकरण आपि पुत्रस्य कर्म [illegible] समस्त [illegible] कन्यान्यां [illegible] मतं कार्य्य भवेत् स्थितम् । [illegible] करणानि [illegible] मत्स्यभट्टाचार्यप्रभृतीनामपि सम्मत तेषां पृथक् पृथक् पद्धतिरपि प्रचरन्ति। तत्र शूद्रे स्मार्त्तभट्टाचार्यस्यापि सम्मतमनटमते । [illegible] निर्णयात्पश्चिनाम [illegible] एव । तत्र भा [illegible] वैकल्पिक एव । [illegible] । [illegible] ॥ सम्प्रति [illegible] यथा । [illegible] प्राङ्मुख [illegible] कुशतिलजलपूर्णताम्रपात्र-[illegible] सूर्य्यचन्द्रमासो [illegible] मासि [illegible] पक्ष अमुकतिथौ अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य अमुकस्य [illegible] अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य [illegible] लोकावमुक्तलक्षगलोकगमन-काम चन्दना[illegible] दानकर्म्माहं करिष्यामीति सङ्कल्पयेत् । ततश्चन्दनमग्नौ क्षिपेत्। तत स्वस्तरीया सन्न्यसूक्तं पठेत्। तत प्रथम ब्रह्मवरणम्। तत्र उत्तरामुख ब्रह्माणमुपवेश्य ततसमीपे आसनमानीय प्राङ्मुखो यजमान प्राञ्जलि ओं साधुभवानास्तां इति वदेत्। ओं साध्वहमासे इति प्रतिवचनं दत्त्वा ब्रह्मा तदासने उपविशति। तत कर्त्ता ओम् अर्च्चयिष्यामो भवन्त इति वदेत्। ओम् अर्च्चयेति प्रतिवचनम्। ततो गन्धपुष्पताम्बूल-वस्त्रालङ्कारैर्ब्रह्माणं सपूज्य तद्दक्षिणजानु स्पृष्ट्वा ओम् अद्यामुकेमासि अमुकेपक्षेऽमुकतिथौ अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य अमुकस्य अग्नौ

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] वर्णीय । तत प्रागुक्तवत् सन्न्यवरणमाप । हस्तादुत्थापितमानन्तु [illegible] मन्त्र [illegible] । तत पुरा [illegible] चन्दनाङ्कित [illegible] लकामो [illegible] कुर्य्यात् । ततो यजमानो होता वा गायत्र्या गोमूत्र ओं गन्धद्वारेत्यानेन गोमय ओम् आप्यायस्वेत्यानेन दुग्ध ओं दधिक्राव्ण इत्यानेन दधि च। ततो नमोस्त्वित्यानेन घृत ओं देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे इति कुशोदक [illegible] गायत्र्या सर्व्वमेकीकृत्य तत पञ्चगव्यं तत्र घटान संस्थाप्य गर्भेषु गव्यादान विमुच्य सपूजयेत्। ततो हस्तप्रमाण स्थण्डिल [illegible] पूर्व्वात [illegible] तत्र [illegible] स्वगृह्योक्त [illegible] प्राङ्मुखो [illegible] । [illegible] मित्त्वा [illegible] । इति मन्त्रेण [illegible] चन्दनेन कुशेन लिखेत् । [illegible] मन्त्रभाग पाठ । तत ओं एषा [illegible] पवमान [illegible] । इति मन्त्रेण [illegible] पञ्चाङ्गुल [illegible] तथैवाचार्यो लिखेत्। अस्मिन्नवसरे अनन्तरं सवत्सधेनुमौल्लकं यूपमारोपयेत्। तत स्वगृह्योक्तविधिना वृष वह्निं स्थापयेत्। तत सितवासा जलमपनीय गन्धचन्दनपुष्पाञ्जनसिन्दूरगोरोचनादिवे स्वर्णशृङ्गाभ्यां रूप्यशफैश्च वस्त्रेण कांस्यक्रोडेन ताम्रपृष्ठेन घण्टाचामराभ्याञ्च यथायोग्य तथा कर्णयो प्रवालमालिकाभ्याञ्च धेनु भूषयित्वा पाद्यादिभिरभ्यर्च्य स्वगृह्योक्तमन्त्रान् श्रावयित्वा च प्राङ्मुखी धेनु शुक्लवाससा यूप बध्नीयात्। ततो यजमान उत्तरामुख धेनोर्मस्तकादिक्रमेण तत्तन्मन्त्रै पूजयेद्यथा। शिरसि ओं ब्रह्मणे नम । एव ललाटे वृषभध्वजाय नम । कर्णयो अश्विनीकुमाराभ्याम्। चक्षुषो

[illegible] भ्याम [illegible] । [illegible] नम । [illegible] कण्ठाय। [illegible] । गोमकुप्त [illegible] वामपार्श्वे [illegible] । रोमाग्रे [illegible] । [illegible] खुराग्रेषु अप्सरोभ्य । [illegible] गोमय महालक्ष्म्यै। गोमूत्रे गङ्गाय। पयो [illegible] मागराय । एव सपूज्य पठेत् ।
ओम् इन्द्रस्य च लक्ष्मीर्या विद्यालचौरच या स्मृता ।
रुद्रस्य च या गौरी सा देवी वरदास्तु मे ॥
ओं या लक्ष्मीर्लोकपालानां या च देवव्यवस्थिता ।
धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ॥
ओं या देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया ।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः प्राप्तं प्रयच्छतु ॥
ओं सर्व्वदेवमयी देवी सर्व्वलोकमयी तथा ।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः स्वर्गं प्रयच्छतु ॥
तत ओम् आचार्य्याय नम इत्यनेनोदङ्मुख सम्प्रदानब्राह्मणं पाद्यादिभि सपूज्य एव ओं रुद्राय नम इति तद्देवता सपूज्य ओं चन्दनाङ्कितसवत्सधेनवे नम इत्यनेन पाद्यार्घ्याचमनीयगन्धपुष्पधूप सपूज्य सप्रोक्ष्य च ब्राह्मणहस्ते जल दत्त्वा कुशतिलजलान्यादाय ओं तत सदद्यामुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथावमुकगोत्रस्य प्रेतस्य अमुकस्य अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य अमुकस्य दिव्यलोकविस्तृतलक्षमहर्लोकगमनकामोऽहं एतां सालङ्कारा चन्दनाङ्कितसवत्सधेनुं रुद्रदैवताकां अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्म्मणे आचार्य्याय ब्राह्मणाय तुभ्य ददानीति ब्राह्मणहस्ते जल दद्यात्। तत सम्प्रदानब्राह्मण पुच्छं धृत्वा ओमित्युक्त्वा प्रतिगृह्य स्वस्तीत्युक्त्वा च सावित्री पठेत्। ततो धेनुरियं रुद्रदैवताकेति वदेत्। यथाशाख कामस्तुतिञ्च पठेत्। यथा साम वेदे। ओं क इदं कस्मा अदात् काम कामायादात् कामो दाता काम प्रतिग्रहीता काम समुद्रमाविशत कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते ॥ यजुर्वेदे तु। ओं द्यौस्त्वा परिददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु कोऽदात् कस्मा अदात् काम कामायादात् कामो दाता काम प्रतिग्रहीता कामैतत्ते तव कामप्रतात सुनजामहे ॥ ऋग्वेदे तु। सामगमन्त्रान्ते । ओं इयदसि द्यौस्त्वा परिददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु । इदमधिकम् । ततो यजमान ओं अद्येत्यादि कृतैतत्सालङ्कारचन्दनाङ्कितसवत्सधेनुदानकर्म्मण साङ्गतार्थं दक्षिणामिमं वृष तन्मूल्य वा विष्णुदैवतं अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्म्मणे आचार्य्याय ब्राह्मणाय तुभ्यमहं ददानीत्याचार्य्याय दद्यात्। आचार्य्यश्च ओमिति गृहीत्वा

स्वस्तीति वदेत्। ततो वृषोत्सर्गजनमन्त्रोक्तेन स्वस्वगृह्योक्तश्राद्धादिशेषं कर्म समापयेत्। ततः सम्यग्दक्षिणां दत्त्वा ब्राह्मणान् गन्ध-माल्यादिभिः पूजयेत्। सामगश्चेत् तदा ब्रह्म-होत्राचार्य्यसदस्येभ्यो [illegible] दक्षिणां वृषोत्सर्गवद्दद्यात्। अन्यवर्णी तु स्वस्वगृह्योक्त-रीत्या यथास्थानं दक्षिणां वृषोत्सर्गवद्दद्यात्। शूद्रस्तु यजुर्वेदिवत् सर्व्वं कुर्य्यात्। किन्तु मन्त्र-पाठं ब्राह्मणेन कारयेत्। [illegible] वस्त्राभाद्यैस्तोषयेदिति॥"*॥ इति श्रीचन्द्रशेखर-[illegible]स्पतिभट्टाचार्य्यविरचितं चन्दनादितैलेनु-[illegible]विधिप्रयोगं समाप्तम्॥

चन्दनपुष्प, क्ली, (चन्दनमिव सुगन्धि पुष्पं यस्य।) लवङ्गम्। इति राजनिघण्टः॥

चन्दनशारिवा, स्त्री, (चन्दनगोपी शारिवा। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) शारिवाविशेषः। इति राजनिघण्टः॥

चन्दनसार, पु, (चन्दनस्येव सारो यस्य।) वज्र-क्षारम्। इति राजनिघण्टः॥

चन्दना, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयति स्वगन्धा दिनेति। चदि आह्लादे+णिच्+युच्। स्त्रियां टाप्।) शारिवाविशेषः। इति राजनिघण्टः॥ नदीविशेषः। सा तु मधुराख्यनगरसमीपे प्रसिद्धा॥

चन्दनाचल, पु, (चन्दनस्य चन्दनोत्पादको वा अचलः। चन्दनाकरः पर्व्वत इत्यर्थः।) मलय-पर्व्वतः। इति जटाधरः॥

चन्दनाद्रि, पु, (चन्दनस्य चन्दनोत्पादको वा अद्रिः पर्व्वतः।) मलयपर्व्वतः। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥

चन्दनी, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयति जलादिदानेन यथः। चन्दन+ङीष्) नदीविशेषः। इति मेदिनी। ने। ६॥ (यथा, गौ रामायणे। ०।४।२।
"रुचिरा कुटिलाश्चैव चन्दनी चापगा तथा॥")

चन्दनीया, स्त्री, (चन्द्यते शोभ्यतेऽनया। चदि+करणे अनीयर्।) गोरोचना। इति राज-निघण्टः॥

चन्दिर, पु, (चन्दन्ति हृष्यन्ति लोका येन। चदि आह्लादे+"इषिमदीदि।" उणा। १।५१। इति किरच्।) चन्द्रः। हस्ती। इति मेदिनी। रे। १५२॥

चन्द्र क्ली, (चन्दति दीप्यते इति। चदि+"स्फायितञ्चीति।" उणा। २।१३। इति रक्।) स्वर्णम्। कुङ्कुमम्। इति राजनिघण्टः॥ (वृत्त-विशेषः। यथा वृत्तरत्नाकरे।
"द्विजवरगणयुगलमुपधाय परिकलय कर मधनगणयुगलमिह गन्धयुगमपि वितर। फणिनृपतिभणितमिति चन्द्रमिदमिति कुरुत सकलकविकुलहृदयमोदकरमवतुत॥")

चन्द्र, पु (चन्दयति आह्लादयति चन्दति दीप्यते इति वा। चन्द+"स्फायितञ्चीति।" उणा। [illegible] ।१ [illegible] इति रत्न।) [illegible] । [illegible] इति भाष।। [illegible] । हिमांशु [illegible] इन्दु [illegible] कुमुदबान्धव [illegible] सुधांशु [illegible] शुभ्रांशु [illegible] ओषधीश ८ निशापति [illegible] अब्ज ११ [illegible] जैवातृक [illegible] सोम [illegible] ग्लौ [illegible] मृगाङ्क १५ कलानिधि १६ द्विजराज १७ शशधर १८ नक्षत्रेश १९ क्षपाकर [illegible] । इत्यमरः। १।३।१३—१॥ दोषाकर १ निशाधिनाथ [illegible] शर्व्वरीश [illegible] एणाङ्क [illegible] शीतरश्मि [illegible] । इति शब्दरत्नावली। समुद्रनवनीत २६ सारस [illegible] श्वेतवाहन [illegible] नक्षत्रनामि २९ उडुप ३ सुधासूति [illegible] तिथिप्रणी अमति ३२ चान्द्र [illegible] चित्राटीर ३५ पक्षधर ३६ अब्ज ३७ नभश्चमस ३८ राजा [illegible] रोहिणीश ४ अत्रिनेत्रज ४१ पक्षज ४३ सिन्धुजन्मा ४३ दशाश्व ४४ हरचूडामणि ४५ मा ४६ तारापीड ४७ निशामणि ४८। इति जटाधरः॥ मृगलाञ्छन ४९ दशवाजि ५ छायामृगधर ५१ ग्रहनेमि ५२ दाक्षायणीपति ५३ लक्ष्मीसहज ५४ सुधाकर ५५ सुधाधार ५६ शीतभानु ५७ तमोहर ५८ तुषारकिरण ५९ हरि ६ हिमद्युति ६१ द्विजपति ६२ विश्वप्सा ६३ अमृतदीधिति हरिणाङ्क ६५ रोहिणीपति [illegible] सिन्धुनन्दन ६७ तमोनुद ६८ एणतिलक ६९ कुमुदेश ७ क्षीरोदनन्दन ७१ कान्त ७२ कलावान् ७३ यामिनीपति ७४ सिप्र ७५ मृगपिप्लु ७६ सुधानिधि ७७ तुङ्गी ७८ पक्षजन्मा ७९ चन्द ८ आश्विनीतिलक ८१ पौषमहा ८२ शीतमरीचि ८३ शीतल ८। इति शब्दरत्नावली॥ त्रिनेत्रचूडामणि ८५ अत्रिनेत्रभ ८ सुधाङ्ग ८७ परिज्ञ ८८ वलक्षगु ८९ तुङ्गीपति ९ यज्वनाम्पति ९१ पर्व्वधि ९२ क्लेदु ९३ जयन्त ९४ तपस ९५ खचमस ९६ विकस ९७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दशवाजी ९८ श्वेतवाजी ९९ अमृतसू १ कौमुदीपति १ १ कुमुदिनीपति १ २ भपति १ ३ दक्षजापति १ ४ ओषधीपति १ ५ कलाभृत १ ६ शशभृत १ ७ एणभृत १ ८ छायाभृत १ ९ अत्रिदृगज ११ निशारत्न १११ निशाकर ११२ अमृत ११३ श्वेतद्युति ११४। इति हेमचन्द्रः। २।१९॥ *॥ तस्योत्पत्तिर्यथा—

"ब्रह्मणो मानसः पुत्त्रस्त्वत्रिर्नाम महातपाः। सप्तकामः प्रजा वत्स। तपस्तेपे सुदुश्चरम्॥ त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीति न श्रुतम्। ऊर्द्ध्वमाचक्रमे तस्य रेतः सोमत्वमीयिवत्॥ नेत्राभ्यां तस्य सुस्राव दशधा द्योतयद्दिशः। तं गर्भं ब्रह्मणादिष्टा दश देव्यो दधुर्दिशः॥ समेत्य धारयामासुर्नैव ताः समशक्नुवन्। यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः॥ ततस्ताभिः सहैवासौ निपपात वसुन्धराम्। पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः॥
[illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] — [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥
अथ [illegible] यथा [illegible] स्वयमेव। [illegible] उपयेमे सुता [illegible] । [illegible] सप्तविंशतिः [illegible] रामा इव। [illegible] तत्र [illegible] पतिमत्रुवन्। अस्माकं कामसन्तानं [illegible] रोहिणीम्। [illegible] तेन तथा वयं पितः॥ तत श्रुत्वा [illegible] सोममाह प्रजापतिः। [illegible] समेन वर्त्तस्व [illegible] मा [illegible]॥ [illegible] तस्यो [illegible] रोहिणीम्। [illegible] तुल्या [illegible] कोप इ॥ शशाप [illegible] त्वयं [illegible] । [illegible] परित्यक्तो [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] कोपित न [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । मामसर्ष [illegible] क्रमेण [illegible] ॥ क्षयं [illegible] प्राप्नोतु [illegible] यवस्थया। [illegible] अवस्थया॥ तथैव [illegible] शाम्य [illegible] ॥"

स च [illegible] ककटराशि [illegible] गौरिकाधि [illegible] । [illegible] चारी [illegible] प्रबल [illegible] सत्वो युवा शुभगेह [illegible] । इति ताजक [illegible] ॥ [illegible] । इति समयामृतम्॥ *॥ कर्पूरम्। स्वर्णम्। (यथा ऋग्वेदे। १।१०१।१२। [विचन्द्रस॥")
"उत सुदोमा जीरायो [illegible] मन्द्र [illegible] जलम्। काम्पिल्ल। इति मेदिनी। रे२१॥ द्वीप-विशेषः। इति शब्दमाला॥ विसर्ग। इति तन्त्रम्॥ कमनीय। मेचक। स तु बर्हचन्द्रकः। इति हेमचन्द्रः॥ रक्तरजतम्। तत्तु शोभमुक्ता फलम्। (योगोक्तेडानाडी। यथा हठयोग-प्रदीपिकायाम्। २।७।
"बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत्॥" "चन्द्रेण वामनाडेड्या।" इति तट्टीका॥ भ्रूमध्य-भागस्थसोममण्डलम्। यथा, तत्रैव। ३।४९।
'चन्द्रात् स्रवति यः सारः स स्यादमरवारुणी॥" "चन्द्रात् भ्रुवोरन्तर्वामभागस्थात् सोमात्।'
तट्टीका॥)
आह्लादजनकद्रव्ये त्रि। इति भरतधृतवाडि॥

[illegible] । [illegible] ।नामर्थि [illegible] ॥
[illegible] । (चन्द्र [illegible] ।) [illegible] तत्त्वम । [illegible] । तदपाद [illegible] । मदक । [illegible] अमर [illegible] । ५ । ७ ॥ (यथा [illegible] ।
चन्द्रकथा [illegible] [illegible] ।
[illegible] । [illegible] भाव । [illegible] । [illegible] न्द्रत्वम । म [illegible] वम । [illegible] त्वञ्च । इति [illegible] । [illegible] । [illegible] चन्द्रचञ्च [illegible] । [illegible] शब्दरत्ना [illegible] । (यथा माघे । ५ । [illegible] ।
[illegible] चन्द्रम [illegible] महा [illegible] ।
[illegible] ॥"
[illegible] ।' इति म [illegible] ।) चन्द्रपाद [illegible] चन्द्रस्य ॥
[illegible] स्त्री (चन्द्र चन्द्राकार मुखभाग [illegible] प्रनीत । कलि+अच टाप च ।) [illegible] । [illegible] । इति शब्द [illegible] ॥
[illegible] —
'[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।'
[illegible] ।
[illegible] ॥ [illegible] । यथा [illegible] ।
[illegible] यत्ति [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible] ॥
(चन्द्र । यथा [illegible] । १ । ६ ।
'[illegible] ।
[illegible] चन्द्रिका यथा ॥")
चन्द्रकान्त, क्ली, (चन्द्र [illegible] कान्ति [illegible] योयता [illegible] ।) [illegible] । कैरवम । इति रत्नमाला ॥
चन्द्रकान्त पु, (चन्द्र कान्त प्रियो यस्य ।) कैरवम । (चन्द्र इव कान्त कान्तियुक्त । चन्द्र कान्त अभीष्टो अधिष्ठातृदेवोऽस्येति वा ।) मणिभेद । इति मेदिनी । त । १९५ ॥ अस्य पर्याया । चन्द्रमणि २ चान्द्र ३ चन्द्रोपल ४ । इति हेमचन्द्र । ४ । १३० ॥ इन्दुकान्त ५ चन्द्राश्म ६ चन्द्रोपल ७ शीताश्म ८ चन्द्रिकाद्राव ९ शशिकान्त १० । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८८ ।

'[illegible] त [illegible]
[illegible] ।
[illegible] चन्द्रकान्त
[illegible] गोपा ॥')
[illegible] । [illegible] । स्निग्धत्वम । [illegible] । शिवगा [illegible] रत्वम । [illegible] त्वम ॥ ॥ [illegible] । निर्मलत्वम । [illegible] । [illegible] त्वय [illegible] त्वञ्च । [illegible] ॥
चन्द्रकान्ता स्त्री (चन्द्र कान्त प्रियो यस्या ।) रात्रि । [illegible] चन्द्रिका ॥ (चन्द्रस्य कान्ता ।) चन्द्रपत्नी च ॥
चन्द्रकालानल क्ली चक्र [illegible] । यथा —
'चन्द्रकालानल चक्र [illegible] लिखेद्बुध ।
चतुर्दिक्षु [illegible] भिन्नानि [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] चन्द्रभग ॥
[illegible] ॥'
इति [illegible] ॥
चन्द्रकी पु स्त्री (चन्द्र [illegible] ।) [illegible] ॥
चन्द्रकु पु (चन्द्र [illegible] चन्द्र [illegible] इव लक्ष्य ।) [illegible] । (यथा, कालिका [illegible] अध्याय ।
'चन्द्र [illegible] चन्द्रकुण्ड [illegible] ॥")
चन्द्रकूट पु [illegible] । यद्वा चन्द्र [illegible] चन्द्रकूट [illegible] ।) [illegible] । यथा —
"पूर्व [illegible] चन्द्रकूट इति स्मृत ।
[illegible] चन्द्रकाम ॥
[illegible] ।
चन्द्र [illegible] मिति प्रोक्त तेन चन्द्र प्रपूजयत ॥
[illegible] ।
[illegible] रक्षिता [illegible] ॥
तस्यैव पूर्वभाग तु सोमकुण्ड [illegible] ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नर कैवल्यमाप्नुते ॥
स्वर्गाद्दृष्टमद्यैव कामाख्यासेवन यदा ।
तदा [illegible] ॥
तिंसोऽध्वामेव [illegible] ।
मध्ये [illegible] ॥
चन्द्ररश्मिसमुद्भूत । चन्द्रकुण्ड । महोदधे । ।
सुधास्रवण । साह्लाद । त्व चन्द्र । कलुष हर ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नानाय चन्द्रपाथसि ।
चन्द्रकूट समारुह्य पूजयेद्यस्तु त नर ॥
अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते ।
परञ्च चन्द्रभवन भित्त्वा याति पर पदम ॥
तीरे तु चन्द्रकूटस्य नन्दनो नाम वै गिरि ।
तस्मिन वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रत ॥

[illegible] भाव समासाद्य [illegible] ह ।
[illegible] योगानी सतत [illegible]
चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा गिरे ॥
[illegible] तथा चन्द्र [illegible] ॥
चन्द्रकुण्ड [illegible] स्नात्वा समारुह्याथ नन्दनम ।
आराध्य शक्र [illegible] महाफलमवाप्नुयात ॥'
इति कालिकापुराणे कामाख्यारूप [illegible] ८१ अध्याय ॥
चन्द्रगुप्त पु (चन्द्रेण गुप्त रक्षित । चन्द्र [illegible] रूपगुणवत्त्वात्तथात्व वा ।) राजविशेष । (यथा भागवते । १२ । १ । ११ — १२ ।
"नवनन्दान द्विज कश्चित प्रपन्नानुद्धरिष्यति ।
तयामभाव जगती मौर्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ ।
स एव चन्द्रगुप्त वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥")
चित्रगुप्त । इति केचित ॥
चन्द्रगोलस्था पु (चन्द्र एव गोल चन्द्रगोलकस्थान चन्द्रलोक इत्यर्थ । तत्र तिष्ठन्ति ये ।) पितर । इति त्रिकाण्डशेष ॥ बहुवचनान्तोऽय शब्द ॥
चन्द्रगोलिका, स्त्री (चन्द्रगोल सादृश्येन अस्त्यस्या । इति ठन टाप च ।) ज्योत्स्ना । इति हेमचन्द्र । २ । [illegible] ॥
चन्द्रचञ्चला स्त्री, (चन्द्र इव चलज्जलस्य चञ्चलत्वात चञ्चला ।) चन्द्रमत्स्य । इति शब्दरत्नावली [illegible] च ॥
चन्द्रतारा पु (चन्द्रश्च ताराश्च [illegible] ।) अश्विन्यादिनक्षत्राणि । इति हलायुध ॥ बहुवचनान्तोऽयम ॥
चन्द्रपुष्पा स्त्री (चन्द्र इव पुष्पमस्या ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिघण्ट ॥
चन्द्रप्रभ पु, (चन्द्र इव प्रभा यस्य ।) [illegible] जिनाष । इति हेमचन्द्र । १ । २७ ॥ (चन्द्रप्रभाविशिष्टे त्रि । यथा महाभारते । ६ । २ । ८ ।
"चन्द्रप्रभ श्वेतमथातपत्र
सौवर्णदण्डभाजते चोत्तमाङ्गे ॥")
चन्द्रप्रभा, स्त्री, (चन्द्रवत प्रभा स्निग्धशुभ्रवर्णा यस्या ।) वाकुची । इति राजनिघण्ट ॥
औषधविशेष यथा सुखबोधे ।
"कृमिरिपुदहनव्योषत्रिफलामरदारुचव्यभूनिम्बम ।
मागधिमूल मुस्त सशठीवचामाक्षिकञ्चैव ॥
लवणक्षारानिशायुगकुसुमरजकणातिविषा ।
कर्षाशकान्यव समानि कुर्यात
पलाष्टक चाश्मजतोर्वदध्यात ।
निष्कत्रयशुद्धस्य पुरस्य धीमान
पलद्वय लौहरजस्तथैव ॥
सिताचतुष्क पलमत्र वर्ण्या
निकुम्भकुम्भत्रिसुगन्धियुक्तम ।
चन्द्रप्रभेय गुडिका प्रयोज्या
चाश्मानि नियाश्रयते सदैव ॥
भगन्दर पाण्डुरकामलाश्च
निर्नेद्वृद्धे कुरुते च दीप्तिम ।

छर्द्यामयान् पित्तकफानिलोत्था
न्नाडीगतिं सम्भगते व्रणे च ॥
प्रस्थग्ल्वद विद्रा उराजयक्ष्मा
मदे भगाख्ये प्रवले च शोथा।
शुक्रक्षये चाश्मरिमूत्रकृच्छ्रे
शुक्रप्रवाहेऽप्युन्दरामये च ॥
भक्तस्य पूर्व्वं सततं प्रयोज्या
तक्रानुपानं त्वथ मस्तुपानम्।
आजो रसो जाङ्गलजो रसो वा
पयोऽथवा शीतजलानुपानम् ॥
बलेन नागस्तुरगो जवेन
दृष्ट्या सुपर्णः श्रवणे वराहः ॥
वलीपलितनिर्मुक्तो वृद्धोऽपि तरुणायते ॥
न पानभोज्ये परिहार्य्यमस्ति
न शीतवातातपमैथनञ्च।
शम्भं समभ्यर्च्य्य कृतप्रसादे-
नाप्ता गुडी चन्द्रमसः प्रसादात् ॥"
("कृतस्तताभ्रक लौहं नाग वङ्ग सम समम्।
एलावीज लवङ्गञ्च जातीकोषफलन्तथा ॥
मधुकं मधुयष्टी च धात्री च समशर्करा।
कर्पूरं खादिरं सारं प्रत्नाभ्रं कण्टकारिका ॥
अम्लवेतसतुल्याश्च मस्तलोयैर्व्विमर्द्दनम्।
भावयेन्मेषशृङ्ग्या च नागवल्ल्या दिने दिनम् ॥
वटिका वल्लमात्राभा नाम्ना चन्द्रप्रभा पराम्।
भक्षयेत्त्रिमेहार्त्तः सर्व्वमेहकुलान्तकम् ॥
धात्री पटोलपत्रं वा कषायं वाम्लतायुतम्।
सक्षौद्रं पाययेच्चानु सर्व्वमेहप्रशान्तये ॥"
इति चन्द्रप्रभावटी।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे प्रमेहाधिकारे ॥)
चन्द्रभाग, पु, (भज + भावे घञ्। चन्द्रस्य भागो विभागो यत्र इति।) पर्व्वतविशेषः। यथा,—
ऋषय ऊचुः।
"चन्द्रभागा कथं सिन्धुस्त्वीतपन्ना महागिरौ।
कीदृक् सरस्तद्विप्रेन्द्र। दृष्टलोहितसङ्क्रम ॥
कथं स पर्व्वतश्चन्द्रभागाख्योऽभवत्।
चन्द्रभागाख्यया कस्मान्नदी जाता शुभोदका ॥
एतन्नः श्रोतुमाख्याना जायते कौतुकं महत्।
माहात्म्यं चन्द्रभागाया कासारस्य गिरेस्तथा ॥
मार्कण्डेय उवाच।
श्रूयतां चन्द्रभागाया उत्पत्तिर्द्विजसत्तमाः।
शुभाभिश्चन्द्रभागस्य माहात्म्यं नामकारणम् ॥
हिमवत्गिरिसंसक्तः शतयोजनविस्तृतः।
योजनत्रयमुच्छ्राय कुन्देन्दुधवलो गिरिः ॥
तस्मिन् गिरौ पुरा वेधाश्चन्द्रं शुभ्रं सुधानिधिम्।
विभज्य कल्पयामास देवार्थे स पितामहः ॥
पितॄणाञ्च तथा तस्य तिथिवृद्धिक्षयात्मकम्।
कल्पयामास जगतां हिताय कमलासनः ॥
विभक्तश्चन्द्रमा यस्मात् तस्मिन् पर्व्वतसत्तमे।
अतो देवाश्चन्द्रभागं नाम्ना चक्रुः पुरा गिरिम् ॥"
इत्यादि कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥
चन्द्रभागा, स्त्री, (चन्द्रभाग पर्व्वतविशेष स उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः। "अर्श आदिभ्यो

[illegible]। ५।२।१२७। इत्यच् ततष्टाप्।) [illegible]
भागात् [illegible] [illegible]
नद्याश्चि[illegible]। [illegible]।२।१। [illegible]
पर्याय। चन्द्रभागा चन्द्रिका [illegible]
श्[illegible]॥ [illegible] प्रसि[illegible]।
तस्या उत्पत्तिर्यथा —
मार्कण्डेय उवाच।
'यत्र दक्षप्रभा [illegible] माता [illegible] महागिरौ।
तत्र [illegible] शीता[illegible] ॥
स्वापयित्वा यथा चन्द्र [illegible]।
चन्द्र [illegible] मत्रं [illegible] विन्ध्या[illegible]।
तदा शीताजलं चन्द्रस्नानार्थमाच सान्त्म्।
भूत्वा निपतितं [illegible] ॥
तद्विन्दु [illegible] तस्मिन् सरसि निर्म्मलम्।
तद्[illegible] स्वयं ब्रह्मा [illegible] सा[illegible] तज्जलम् ॥
तद्[illegible] कन्यकोत्तमा।
चन्द्रभागेति तन्नाम विरिञ्चिः [illegible] ॥
भार्य्यार्थे स ददस्तान्तु जग्राह जलसम्मते।
तन्त्वेवाशिखिन तोयं [illegible] निशापति ॥
निर्भिद्य पश्चिमे पार्श्वे गिरिं तन्तु प्रवाहयन्।
तत सागरजलं भित्त्वा [illegible] ॥
कासार सागरं जातं चन्द्रभागा नदी तु सा।
सागरोऽपि [illegible] भार्य्या चन्द्रभागा महानदीम् ॥
तेन तोयप्रवाहेण निनाय भवनं स्वकम्।
एव तस्मिन् समुत्पन्ना चन्द्रभागाख्या नदी ॥
चन्द्रभागे महाशैले गुणैर्गङ्गासमा मता।'
इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥
अस्या जलस्य गुणाः। सुशीतलत्वम्। दाहपित्त-
वातनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रभागी, स्त्री,(चन्द्रभागस्य तन्नाम्नया प्रसिद्धस्य पर्व्वतस्य इयम्। चन्द्रभागपर्व्वतसम्बन्धित्वात्तथा-त्वम्। चन्द्रभाग + "तस्येदम्।" ४।३।१२ ॥ इत्यण्। अत्र न वृद्धि। तत "वह्वादिभ्यश्च।" ४।१।४५। इति ङीष्।) चन्द्रभागानदी।
इति शब्दरत्नावली।
चन्द्रभूति क्ली (चन्द्रस्येव शुक्ला भूति सम्पत् कान्तिरिति यावत् यस्य। चन्द्रवत् शुभ्रदीप्तितयास्य तथात्वम्।) रूप्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रमणि पु (चन्द्रप्रियश्चन्द्रकान्त इत्यर्थः मणि। शाकपार्थिववत् समासः।) चन्द्रकान्तमणि।
इति हेमचन्द्रः। ४।१२३ ॥
चन्द्रमण्डल क्ली, (चन्द्रस्य मण्डलम्।) चन्द्रविम्बम्।
चन्द्रपरिवेशः ॥ (यथा गो रामायणे।५।३२।४८।
"तस्याश्च विमलं वक्त्रं सुदन्तं सुगुणैर्युतम्।
यथा राहुविनिर्मुक्तमभवच्चन्द्रमण्डलम् ॥")
चन्द्रमा, [स्] पु, (चन्द्रमाह्लादं मिमीते यद्वा चन्द्र कर्पूरं सादृश्येन माति परिमातीति।
मा + "चन्द्रे मो डित्।" उणा। ४।२२८।
इति असि स च डित्। चन्द्र रजतं अमृतञ्च तदिव मीयते चन्द्र इति वा मीयते इति दासी-भारादित्वात्पादने हरदत्तः।) चन्द्रः। इत्य

मरः। १।३।१३। (यथा मनु[illegible]। ।८।
'[illegible] सूर्य्य [illegible] कौशिक [illegible]।
[illegible] यथा ॥')
चन्द्रम[illegible] य (चन्द्र मा[illegible] यस्य।)
शिवः। इति हारा[illegible]। ८॥ (यथा कुमारे।
५।८।
"अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि। तवास्मि दास
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ॥")
चन्द्ररेखा स्त्री (चन्द्रस्य रेखा इव आकृति
यस्या।) वाकुची। इति भैषज्यरत्नावली ॥
शाकुची इति भाषा ॥ (यथा, भैषज्यरत्नावल्या
कुष्ठाधिकारे।
"गुडूची चन्द्ररेखा च सोमराट् चर्म्मदद्रुकम्।'
वाकुचीशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)
चन्द्ररेणु पु, (चन्द्र आह्लादको रेणुरिव।)
काव्यचोरः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चन्द्रलेखा स्त्री (चन्द्रस्य लेखा इव आकृति
र्यस्याः।) वाकुची। इति राजनिर्घण्टः ॥
(अप्सरोविशेषः। यथा काशीखण्डे। ६।७।
"उर्व्वशी मेनका रम्भा चन्द्रलेखा तिलोत्तमा ॥'
छन्दोविशेषः। यथा छन्दोमञ्जर्य्याम्।
"म्रौ मो यो चेद्रचिता सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ॥")
चन्द्रलोहक क्ली (चन्द्र इव शुभ्रं लोहकं धातु
द्रव्यम्।) रूप्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रवंश पु (चन्द्रस्य वंशः अन्वयः।) चन्द्र
सन्तानः। यथा। ब्रह्मणः पुत्त्र अत्रिः तस्य
पुत्त्रश्चन्द्रः तस्य बुधः तस्य वैवस्वतमनुकन्याया
इलाया भार्य्याया पुरूरवाः स प्रतिष्ठाननगरे
इदानीं विठे रसन्ने राजचक्रवर्त्ती आसीत्।
तस्योर्व्वश्यां षट् पुत्त्रा आसन् तेषां आयुर्ज्येष्ठः।
तस्य पुत्त्रो नहुषस्तस्य ययातिश्चक्रवर्त्ती। तस्य
द्वे भार्य्ये शुक्रकन्या देवयानी दानवराजस्य सुता
शर्म्मिष्ठा च। अस्य कन्या इन्द्राणी च। देव
यान्या ययातेर्द्वौ पुत्त्रौ यदुस्तुर्व्वसुश्च। शर्म्मि
ष्ठाया त्रयः पुत्त्रा द्रुह्यु अनु पूरुश्च। तत्र
यदुप्रभृतयश्चत्वारः पितुराज्ञालेन ह्वावन्तः
पिता शप्ताः। ज्येष्ठपुत्त्र यदु शापप्राप तव वंशे
राजचक्रवर्त्ती माभूत्। तुर्व्वसुद्रुह्युनन शापाप
युष्माकं वंश्याः वेदवाह्याः म्लेच्छा भविष्यन्ति।
पूरुस्तु पितुराज्ञया दुष्करं कर्म्म कृत्वा पितु
रनिाप्रयं जग्राह। ययाति स्वमरणसमये
कनिष्ठपुत्त्रं पूरु राजचक्रवर्त्तिनं कृतवान्।
यदवे दक्षिणस्यां दिशि किञ्चिद्राज्यखण्डं
दत्तवान्। तथा द्रुह्यवे पूर्व्वस्यां दिशि, पश्चि-
मायां तुर्व्वसवे, उत्तरस्यां अनवे सर्व्वान् पुरो-
ह्वीनाश्चक्रे। यदुरतीवधर्म्मशीलस्तद्वंशे द्वापर
युगस्यान्ते श्रीकृष्णोऽवतीर्णः। तच्चरितं सर्व्व-
शास्त्रप्रसिद्धम् ॥ (अधुना यदोर्वंश उच्यते।
यदो पुत्त्र क्रोष्टा (क्रोष्टु) तस्य वृजिनिवान्
तस्य स्वाहि तस्य उषङ्गु तस्य चित्ररथ
तस्य शशबिन्दु तस्य पृथुकीर्त्ति पृथुजय पृथु-
दान पृथुश्रवा इति चत्वारः पुत्त्राः। पृथु-

[illegible] तस्य [illegible] तस्य [illegible] तस्य। [illegible] तस्य [illegible] तस्य [illegible] तस्य [illegible] तस्य [illegible] तस्य [illegible] तस्य [illegible] तस्य [illegible] तस्य [illegible] तस्य [illegible] तस्य [illegible] तस्य [illegible] तस्य [illegible] तस्य [illegible] तस्य [illegible] तस्य [illegible] तस्य [illegible] तस्य [illegible] इति [illegible]। [illegible] तस्य [illegible] तस्य [illegible] तस्य [illegible] तस्य [illegible] तस्य [illegible] तस्य [illegible] तस्य देवमीढ तस्य [illegible]सेन तस्य वसुदेव तस्य पत्नी भगवान [illegible] ॥ ९ ॥ ययातिपुत्त्रस्य पुरोरतिविस्तीर्णो वंशः उच्यते। पुरोः पुत्त्रो जनमेजय तस्य प्रा[illegible] तस्य प्रवीर तस्य मनस्यु तस्य चारु[illegible] तस्य सुद्यु तस्य बहुगव तस्य संयाति तस्य अहंयाति तस्य रौद्राश्व तस्य ऋचेयु तस्य रन्तिनार तस्य सुमति (तंसु) तस्य रैभ्य (सुरोध) तस्य दुष्मन्तश्चक्रवर्त्ती। तस्य शकुन्तलाया भार्य्यायां भरतश्चक्रवर्त्ती आसीत्। यश्चाय [illegible] कृतवान [illegible] वहून [illegible] दत्तवान [illegible] [illegible]। तस्य पुत्त्रो वितथ तस्य मन्यु तस्य वृहत्क्षेत्र तस्य हस्ती। [illegible] हस्तिनापुरं निर्म्मितम्। तस्य अजमीढ तस्य [illegible] तस्य संवरण तस्य सूर्य्यकन्यायां तपत्यां कुरु तस्य [illegible] तस्य सुरथ तस्य विदूरथ तस्य सार्व्वभौम तस्य जयत्सेन तस्य राधिक तस्य अयुतायु तस्य अक्रोधन तस्य [illegible] तस्य ऋच तस्य दिलीप तस्य प्रतीप तस्य देवापि शान्तनु [illegible] इति त्रयः पुत्त्राः। तत्र देवापि कलाप ग्रामे योगी भूत्वा वसति। स कलौ चन्द्रवंशं पुनः कलेरन्ते पुन सत्ययुगे चन्द्रवंशं भावयिष्यति ॥ ॥ तत्र शान्तनु राजा अभवत् स चक्रवर्त्ती तस्य गङ्गायां भीष्म पुत्त्रो जातः स परमधर्म्मात्मा महावीरः येन पितुर्द्दाशकन्यावताहार्थं पित्राज्य त्यक्तम्। स स्वयं विवाहं त्यक्त्वा ऊर्द्ध्वरेता जातः। शान्तनोर्द्दाशकन्यायां द्वौ पुत्त्रौ जातौ चित्राङ्गदो विचित्रवीर्य्यश्च। सत्यवत्यां कन्याकाले पराशरात् व्यासो जातः। पुनर्नवरात् व्यासजन्मानन्तरं सा कन्यारूपाभवत्। चित्राङ्गदो युद्धे गन्धर्व्वेण हत। विचित्रवीर्य्यस्य क्षेत्रे सत्यवत्याज्ञया व्यास धृतराष्ट्र पाण्डुञ्च जनयामास। धृतराष्ट्रस्यास्य गान्धार्य्यां भार्य्यायां दुर्य्योधनज्येष्ठ पुत्त्रशतं बभूव। पाण्डोर्द्वैभार्य्ये कुन्ती माद्री च। स्वर्गीभूतस्य मुने शापात् अपि पुनरहितस्य पाण्डोराज्ञया कुन्ती धर्म्माद् युधिष्ठिरं पवनाद्भीमं इन्द्रादर्ज्जुनं जनयामास। माद्री अश्विनीकुमाराभ्यां नकुलसहदेवौ जन

[illegible] तस्य [illegible]। [illegible] तस्य सुभद्रायां [illegible] अभिमन्युस्तस्य उत्तरायां भार्य्यायां परिक्षित्। [illegible]न्तरं [illegible] तस्य [illegible] स राजासीत् चक्रवर्त्ती। तस्य [illegible] तस्य शतानीक तस्य सहस्रानीक तस्य अश्वमेधज तस्य असीमकृष्ण तस्य नेमिचक्र [illegible] हस्तिनापुरे [illegible] कौशाम्ब्यां पुर्य्यां राजासीत्। तस्य उक्त तस्य चित्ररथ तस्य शुचिरथ तस्य वृष्टिमान तस्य सुषेण तस्य सुनीथ तस्य नृचक्षु तस्य सुखीनल तस्य परिप्लव तस्य सुनय तस्य मेधावी तस्य नृपञ्जय तस्य [illegible] तस्य तिमि तस्य वृहद्रथ तस्य सुदास तस्य शतानीक तस्य दुर्द्दमन तस्य महीनर तस्य दण्डपाणि तस्य निमि तस्य क्षेमक। एतत्पर्य्यन्तमस्य वंशस्य शान्ति एते कलौ सहस्रवर्षपर्य्यन्त स्थिता ॥ ॥ सोमवंशशाखान्तरे मगधदेशे राजानः कलौ बहुकाल स्थिता। तानस्ते गणयन्ते। तत्र [illegible] जरासन्धसुत सहदेवो मगधेषु राजासीत्। तस्य मार्ज्जारि तस्य श्रुतश्रवा तस्य अयुतायु तस्य निरमित्र तस्य सुनक्षत्र तस्य [illegible]सेन तस्य कर्म्मजित तस्य श्रुतञ्जय तस्य विप्र तस्य शुचि तस्य क्षेम तस्य सुव्रत तस्य धर्म्मसूत्र तस्य सम तस्य द्युमत्सेन तस्य सुमति तस्य सुबल तस्य सुनीथ तस्य सत्यजित तस्य विश्वजित तस्य पुरञ्जय एते राजानः कलौ सहस्रवत्सर पर्य्यन्तं राज्यं कृतवन्तः ॥ ३ ॥ ततः पुरञ्जयस्य मन्त्री शुनक पुरञ्जयं हत्वा तस्य पुत्त्रं प्रद्योतं राजानं कृतवान्। तत्प्रभृति राजानो [illegible] दोषजुष्टा जाता। प्रद्योतपुत्त्र पालक तस्य विशाखयूप तस्य राजक तस्य नन्दिवर्द्धन। एते पञ्च अष्टत्रिंशोत्तरशतवर्ष भूमिपा आसन ॥ ४ ॥ नन्दिवर्द्धनस्य पुत्त्र शिशुनाग तस्य काकवर्ण तस्य क्षेमधर्म्मा तस्य क्षेत्रज्ञ तस्य विधिसार तस्य अजातशत्रु तस्य दर्भक तस्य अजय तस्य नन्दिवर्द्धन तस्य महानन्दि एते दश नृपा षष्ठ्युत्तरशतत्रय वत्सरान् भूमिपाला आसन ॥ ५ ॥ महानन्दिसुतो नन्द शूद्रायां समुत्पन्न राजासीत् तस्य सुमाल्याद्याः अष्टौ पुत्त्रा आसन्। ते शतवत्सरान् राज्यं कृतवन्तः। चाणक्यनामा कश्चिद्ब्राह्मणो नन्दं ततपुत्त्रांश्च हत्वा मौर्य्यं चन्द्रगुप्तं राजानं कृतवान्। कलौ नन्दान्तं क्षत्त्रियवंशः। इति श्रीभागवतं महाभारतञ्च ॥

चन्द्रवल्लरी, स्त्री, (चदि आह्लादे + रक। चन्द्रा आनन्ददायिका वल्लरी। सुधातुल्यमधुरत्वादिना तथात्वम्। चन्द्रस्य वल्लरी लता इति केचित्।) सोमवल्लरी। सोमलता इति ख्याता। अब्धी शाकमिति केचित्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चन्द्रवल्ली स्त्री, (चन्द्र इव आनन्ददायिका वल्ली।) प्रसा[illegible]। माधवीलता। इति रा[illegible] ॥

सोमलता च ॥ (सोमलताशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेया ॥)

चन्द्रवाला स्त्री, (चन्द्र कर्पूरमपि वलते सङ्गृणाति स्वगन्धेन इति। वल सञ्चरणे + अच्। ततष्टाप स्त्रीत्वे।) इत्यमर। २।४।१२५ ॥ [illegible] २स्या यथा,—

"एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च भद्रैला इन्द्रटेना च चन्द्रवाला च निष्कुटि ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रविहङ्गम, पु (चन्द्र इव शुभ्रो विहङ्गम।) वकपक्षी। इति त्रिकाण्डशेष ॥

चन्द्रव्रत क्ली (चन्द्राय चन्द्रलोकप्राप्तये व्रतं व्रतनं। यद्वा। चन्द्रस्य ह्रासवृद्धिभ्यां कृतं यद्व्रतं तत्।) चान्द्रायणम्। इति स्मृति ॥ (एतद्विवरण चान्द्रायणशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

चन्द्रशाला स्त्री, (चन्द्रेण शालते शोभते इति। शाल — अच्। ततष्टाप।) ज्योत्स्ना। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (चन्द्र इव शालते श्लाघते इति। उच्चस्थानस्थितत्वात्तथात्वम्।) प्रासादोपरिगृहम्। तत्पर्य्यायः। शिरोगृहम् २। इति हेमचन्द्र। ४। ६१ ॥ चन्द्रशालिका २ वडभी ४ कूटागारम् ५। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा रघु। १३। ० ।

"तस्यायमन्तर्हितसौधभाज
प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोष।
वियद्गत पुष्पकचन्द्रशाला
क्षण प्रतिश्रुन्मुखरा करोति ॥")

चन्द्रशालिका स्त्री (चन्द्र इव शालते इति। शाल + ण्वुल्। टापि अत इत्वम्। यद्वा चन्द्रशाला + स्वार्थे कन्।) वडभी। इति त्रिकाण्डशेष ॥

चन्द्रशूर क्ली, फलविशेष। छालिम् इति भाषा। तत्पर्य्याय। चन्द्रिका २ चर्म्महन्त्री ३ पशुमेहनकारिका ४ नन्दनी ५ कारवी ६ भद्रा ७। अस्य गुणा। हिक्कावातश्लेष्मातिसारिणी हितत्वम्। अस्रवातरोगदोषित्वम्। बलपुष्टिविवर्द्धनत्वञ्च। इति भावप्रकाश ॥

चन्द्रशेखर पु, (चन्द्र शेखरे मौलौ यस्य। यद्वा, चदि आह्लादे + रक। चन्द्र आह्लाद स्वानन्दानुभवरूपपरमात्मज्योति शेखरे ललाटोर्द्ध्वभागे यस्य। स्वप्रकाशात्मना शरीरत्रयोपाधिवर्ज्जिताना योगीन्द्रपुरुषाणामपि ललाटदेशे सत्यज्ञानानन्दात्मतयैतौ परब्रह्मण स्वाभाविक ज्योतिर्मण्डलस्य प्रकाशमानत्वात् अन्येष्वपि चन्द्रशेखरत्वमिति चेन्न। विश्वगुरोर्महादेवादन्यत्र पूर्णतमयोगसिद्धेरप्रसिद्धे। किञ्च महेश्वरादिशब्दवत् रूढिशक्तितोऽपि सर्व्वयोगीन्द्रगुरौ भगवति महेश्वरे एव चन्द्रशेखरपदस्य समन्वयैतेति पूर्व्वाचार्य्यपादा ॥) शिव। इत्यमर। १।१।३२ ॥ (यथा, कुमारे। ५। ५८।

"यदा बुधै सर्व्वगतस्त्वमुच्यसे
न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम्।

इति स्वहस्तोल्लिखितञ्च मुग्धया
रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखर ॥'

चन्द्रयुक्त शेखर शृङ्ग यस्य।) पर्व्वतविशेष। यथा आगमे शिववाक्यम्।
"विशेषत कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥"
(तथा महालिङ्गेश्वरतन्त्रे।
"शम्भुनाथश्चन्द्रनाथश्चन्द्रशेखर पर्व्वते ॥")
चट्टलदेशे महापीठे भैरवविशेष। यथा,—
चट्टले दक्षबाहुर्म्मे भैरवश्चन्द्रशेखर।
व्यक्तरूपा भगवती भवानी तत्र देवता ॥
विशेषत कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥'
इति तन्त्रचूडामणौ ५१ पीठनिर्णय ॥
वीरपुरराजा। स च पौष्यराजपुत्त्र। यथा
अथ काले व्यतीते तु सर्व्वज्ञो वृषभध्वज।
तद्भाविकर्म्म ज्ञात्वैव मानुषो ह्यभवत स्वयम ॥
ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठाद्दक्षो ब्रह्मसुतोऽभवत।
अदितिस्तत्सुता जाता तत पूषाङ्गयोऽभवत ॥
पूष्ण पुत्त्रोऽभवत पौष्य सर्व्वशास्त्रार्थपारग।
यस्य तुल्यो नृपो भूमा न भूतो न भविष्यति ॥
स पुत्त्रहीनो राजाभूत पौष्यो नृपतिसत्तम।
शेषे वयसि सम्प्राप्ते भार्य्याभिस्तिसृभि सह ॥
पौष्य परमया भक्त्या ब्रह्माण पर्य्यतोषयत।
तस्य प्रसन्नो भगवान ब्रह्मा लोकपितामह ॥
तमुवाच स राजान किमिच्छसि वदस्व मे।
प्रसन्नोऽस्मि नृपश्रेष्ठ। प्रदास्यामि यथेप्सितम ॥
यदिष्ट तव जायाना तत्तद्दास्यामि साम्प्रतम ॥
पौष्य उवाच।
हिरण्यगर्भापुत्त्रोऽह पुत्त्रार्थी त्वामुपास्महे।
त्वयि प्रसन्ने पुत्त्रो मे भवेल्लक्षणसयुत ॥
एतदर्थ सभार्य्योऽह भक्त्या त्वा समुपस्थित।
यथा मे जायते पुत्त्रस्तथा कुरु जगतपते। ॥
पुन्नाम्नो नरकात पुत्त्रस्त्रायते पितर प्रभुम।
अतस्तस्माद्भय ब्रह्मन। त्व नाशयितुमर्हसि ॥
ब्रह्मोवाच।
शृणु पौष्य। यथा भावी पुत्त्रस्तव कुलोद्वह।
तदह ते वदाम्यद्य भार्य्याभिस्तत समाचर ॥
इद फल गृहाण त्व मया दत्त नृपोत्तम।।
अजीर्ण बहुले काले प्राप्तेऽपि सुरस सदा ॥
फलमेतत समादाय यावत सवतसरद्वयम।
आराधय महादेव सुप्रसन्नो भविष्यति ॥
यथा सभाषते भग फलमेतत्तथा भवान।
करिष्यति फल राजन। भार्य्याभिस्तिसृभि सह ॥
ततस्ते लक्षणोपतस्तनय कुलवर्द्धन।
भविष्यति च य शास्ता चक्रवर्त्ती भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ ब्रह्मा राजापि सह भीरुभि।
हर यष्टु समारेभे भक्त्या परमया युत ॥
निराशी सयताहार कदाचित फलभोजन।
दृषद्वतीनदीतीरे फल सस्थाप्य चाग्रत ॥
पुष्पाद्यधूपदीपाद्यैवृषध्वजमतर्पयत।
स तु वर्षद्वयेऽतीते महादेवो जगतपति ॥
पौष्यस्य नृपते सम्यक प्रससादाथसिद्धये।
प्रसन्न प्राह नृपति महादेवो हसन्निव ॥

उपा[illegible] [illegible] ॥
[illegible] उवाच।
[illegible] पुत्त्रकाम [illegible]।।
[illegible] तथा [illegible]
[illegible] भक्तिनम्रात्ममानस ॥
तत पुत्त्रार्थिन भूप प्रसन्नो [illegible]।
[illegible]फल हस्ते कृत्वे[illegible] ह।
ईश्वर उवाच।
[illegible] फल [illegible] त्रिभज्य नृदा [illegible]।
भो[illegible]त स्वना[illegible] प्रहृष्ट सुस्थमानस ॥
ता प्र[illegible] भवत [illegible]।
[illegible] च गर्भास्तु भार्य्यास्ते [illegible]।॥
काले [illegible] च युगपत प्रसवो [illegible]।
भविष्यति नृपश्रेष्ठ। ता [illegible] ॥
एकस्या जठरे शीर्ष भार्य्यायास्ते [illegible]।
अपरस्यास्तथा कुक्षौ मध्यभाग भविष्यति ॥
अधो नाभ्यास्तु यो भाग [illegible]ऽपरस्या भविष्यति
[illegible] खण्डत्रय भूप। यथास्थ [illegible] पृथक पृथक ॥
योजयिष्यसि पश्चात्ते पुत्त्र एको भविष्यति।
तस्य शीर्षे चन्द्ररेखा सहजा सभविष्यति ॥
तेनैव नाम्ना स ख्याति गमिष्यति च भूपते।।
इत्युक्त्वा स महादेवस्तासा गर्भान [illegible] ॥
सस्कर्त्तं जाह्नवीतोयमात्मन शिरसो न्यधात।
तत फले स्वय देव प्रविवेश वृषध्वज ॥
ततश्चकार तत फल भूप त्रिभाग स्वयमेव हि।
पौष्यस्तत फलमादाय मुनि[illegible] सह भार्य्यया ॥
प्रययौ मन्दिर हृष्टो अनुज्ञाप्य वृषध्वजम।
तत समुचिते काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम ॥
तत फल नृपश्रेष्ठ। गर्भाश्चाप्याहिता शुभा।
सम्पूर्णे गर्भकाले तु गर्भस्य समजायत ॥
खण्डत्रय पृथक राजा यथा भर्गेण भाषितम।
तच्च खण्डत्रय पौष्यो यथास्थान नियोज्य च।
एक पिण्ड चकारास्य तत्र पुत्त्रो व्यजायत।
तस्य शीर्षे तदा राजन सहजेन्दुकला शुभा ॥
विरराज यथा स्वच्छा शरत्काले कला विधो।
त सर्व्वलक्षणोपेत पीनोरस्क सुनासिकम ॥
सिहग्रीव विशालाक्ष दीर्घायतभुज तदा।
दृष्ट्वा पौष्योऽथ भार्य्याभिस्तिसृभि सह सम्मुदम।
लेभे दरिद्र सतकोष प्राप्येव विपुल तत।
तस्य नामाकरोद्राजा ब्राह्मणै स्वे पुरोहितै ॥
चन्द्रशेखर इत्येव कान्त्या चन्द्रमस सम।
ववृधे स महाभाग प्रत्यह बाल्यरूगयन ॥
कलाभिरिव तेजस्वी शरदीव निशाकर।
एव तिसृणामम्बाना गर्भे जातो यतो हर ॥
अतस्त्र्यम्बकनामाभून प्रथितो लोकदेवयो।
स राजपुत्त्र कौमारावस्था प्राप यदा तदा ॥
सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो जिष्णोस्तुल्यो बभूव ह।
बले वीर्य्ये प्रहरणे शास्त्रे शीले च तत्सम ॥
नान्योऽभून्नृपशार्द्दूल। नो वा भूमौ भविष्यति।
अभिषिच्याथ त बाल कुमार बलवत्तरम ॥
दशपञ्चैकवर्षीय सर्व्वराजगुणैर्युतम।

[illegible] भार्य्या [illegible] निरय ह।
[illegible] राजा परमधार्म्मिक।
[illegible] महात्मा [illegible] ॥
[illegible] चन्द्रशेखर।
[illegible] पार्वती [illegible] ॥
[illegible] निर्ज्जहार [illegible]।
[illegible] पार्य्यसुतो भवा [illegible] प्राप्य [illegible] ॥
[illegible] रम्ये करवीराख्ये पुरे।
[illegible] राजा भक्त्या सुमो[illegible] ह ॥'
इति [illegible]पुराणे ८ अध्याय ॥ *॥
([illegible] पर्व्वतविशेष। अस्मि[illegible] सिद्धकाङ्क्ष [illegible] ग्रामे
१ शकस्य प्रारम्भ एव वर्त्तमान आसीत।
अद्यापि तस्य सिद्धिस्थान तत्रैव वर्त्तते। अय
[illegible] शास्त्रचना [illegible] ज्योतिषशास्त्रेषु
[illegible]गिरौ [illegible]। एतत्सङ्कलिता बहवो
ग्रन्था अद्यापि [illegible] प्रचरन्ति ॥ * ।)
[illegible]क्रान्तगतनवम [illegible]। [illegible]
भवन्ति [illegible] ॥ आह च।
'[illegible] चन्द्रशेखर।
कथित [illegible] भवन [illegible]रयो ॥'
इति सङ्गीत[illegible] ॥
(रसौषधविशेष।
[illegible] सोयम स्या-
दतैस्तुल्या शर्क्करा मतस्यपित्तै।
भागो भागो भावयेत्तु त्रिवार
वल्लो देय शृङ्गवेरस्य वारा ॥
सम्यक ताप वारिभक्त सतक्र
इन्ताकाद्य पथ्यमेव प्रदिष्टम।
अङ्गे रोग हन्ति नाम प्रभावात
पित्ताधिक्ये मर्द्दि वारिप्रयोग ॥"
इति [illegible] ॥
"अनेन प्रकारा व्यक्ता शिला च यत्र दीयते।
गुणे समो भ[illegible]दस्य नाम्ना च चन्द्रशेखर ॥"
इति चन्द्रशेखरो रस ॥)

चन्द्रसञ्ज्ञ पु, (चन्द्रस्य सञ्ज्ञा सञ्ज्ञा यस्य।) कर्पूरम। इत्यमर। २।६।१२ ॥

चन्द्रसम्भवा स्त्री (चन्द्र सम्भवो यस्या।) क्षुद्रैला। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (बुधे, पु ॥)

चन्द्रहास, क्ली, (चन्द्रस्येव शुक्लो हास प्रभा यस्य।) रौप्यम। इति राजनिर्घण्ट ॥

चन्द्रहास, पु (चन्द्रस्येव शुक्लो हासो दीप्ति-यस्य।) खड्ग। रावणखड्ग। इति मेदिनी। से ५२ ॥

चन्द्रहासा, स्त्री, (चन्द्रहास+टाप्।) गुडूची। इति राजनिर्घण्ट ॥ (चन्द्रवदाह्लादकरी हासो यस्या इति। गायत्त्रीरूपा भगवती। यथा, देवीभागवते। १२।६।४८।
"चन्द्रहासा चारुदात्री चकोरी चन्द्रहासिनी ॥"
हस्तती। तस्या पर्य्याया यथा,—
"क्षुद्राया क्षुद्रघण्टाख्या हस्तीति निगद्यते।
श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा क्षेत्रदूतिका ॥

गभा सन्तभा चन्द्रो चन्द्रण्या प्रियन्तर। ॥’ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रा, स्त्री (चन्दति आह्लादयतीति। चन्दि—णिच्—रक्। स्त्रियां टाप्।) एला। इत्यमरः। इति शब्दरत्नावली ॥ गुडूची। इति रत्नचित ॥

चन्द्रातप, पुं (चन्द्र इव आतपति शीतलं करोतीति छायाप्रदानेन। आ+तप+अच्।) आच्छादनविशेषः। चान्दया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उल्लोचः २ वितानम् ३ चन्द्रा ४। इति शब्दरत्नावली ॥ (चन्द्रस्य आतपः इति।) ज्योत्स्ना। इति हेमचन्द्रः। । २ ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम्। “चन्द्रातपमिव रमणीयमुपागम ॥”)

चन्द्रापीड, पुं (चन्द्र आपीडे शेखरे यस्य वा आपीडः शिरोभूषणं यस्य।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तारापीडस्य राजविशेषः। यथा राजतरङ्गिण्याम्। । ४५।
“राजवचामणि नीमासचन्द्रापीडस्ततोऽभवत्।
पान्तिन्द्र त्वया कौशिका कल पाडाश्वकारय ॥”
कादम्बर्य्या नायकविशेषः। स तु राज्ञस्तारापीडस्य पुत्त्रः। यथा कादम्बर्य्याम्। १७१।
‘आनक्रान्ते च यष्ठीगागरे प्राप्ते स्वप्नेऽहनि पुण्ये मुहूर्त्ते गा स्नपनञ्च कोटिशो ब्राह्मणेभ्यः सम्प्र कृत्वा मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलश्चन्द्रः स्वप्ने मुखकमलमाविशन् दृष्टः इति स्वप्नानुरूपमेव राजा सोऽस्य चन्द्रापीड इति नाम चकार।” अयं हि एकदा मृगया गच्छन् किन्नरमिथुनमाराधन् अच्छोदसरस्तीरे च गत्वान्। तत्रस्थश्च महाश्वेता गन्धर्व्वकुमारीमपश्यत्। तत्सुता तस्या सख्युः वृत्तान्तमाकर्ण्य तया सह गन्धर्व्वराज गृहं गत। तत्र गत एव गन्धर्व्वराजस्य चित्ररथस्य कादम्बरी नाम्नी कन्यां दृष्ट्वा ता कन्दर्पवाणपीडितोऽभवत्। ततोऽनन्तरेण तस्मात् स्थानात् प्रत्यागत्य स्वसहचरं वैशम्पायनं स्कन्धावारे परिकल्प्य पितुराज्ञया राजधानीमागात्। अथ गच्छति काले वैशम्पायनानयनाय गतोऽसौ चिरवन्धो वैशम्पायनस्य मृत्युवार्त्तामाकर्ण्य द्विवारमिव भूतले पतित्वा महाश्वेतासन्निकर्षे एव विदीर्णहृदयो गतासुरासीत्। ततो दैवादेशेन रक्षितशरीरोऽसौ पुनर्जीवितश्च कादम्बरी परिणीतवान्। इत्येषा तीव्रश्चर्य्यजनिका कथा कादम्बरीग्रन्थत एव विशेषतो विज्ञेया ॥)

चन्द्रावली, स्त्री गोपीविशेषः। सा तु चन्द्रभानुकन्या व्रजे श्रीकृष्णस्य नित्यप्रिया राधातुल्या। यथा, उज्ज्वलनीलमणौ।
“राधाचन्द्रावलीमुख्याः प्रोक्ता नित्यप्रिया व्रजे।
कृष्णवन्नित्यसौन्दर्य्यवैदग्ध्यादिगुणाश्रया ॥”

चन्द्रिका, स्त्री (चन्द्र आश्रयत्वेनास्त्यस्याः। “अत इनिठनौ।” ५। २। ११५। इति ठन्।) ज्योत्स्ना। इत्यमरः। १। ३। १६॥ (यथा, रघु। १६। २६।
अन्धकारकरणसिद्धत्वमायाय चन्द्रिका मेघमुक्तेव गगनस्य चान्द्रिकाम ॥’) एला। चन्द्रमतस्य। चन्द्रभागाख्या। इति शब्दरत्नावली ॥ कर्णस्फोटा। मल्लिका। श्वेतकण्टकारी। मेथिका। चन्द्रमौता। इति राजनिर्घण्ट ॥ चन्द्रशूरम्। इति भावप्रकाशः ॥ (योगिन्याः विशेषः। सा तु हरिश्चन्द्रे विराजते। यथा देवीभागवते। ७। ३। ६७।
‘मान्धातानकशीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ॥”
छन्दोविशेषः। तल्लक्षणं यथा छन्दोमञ्जर्य्याम्।
ननततागुरुभिश्चन्द्रिकाऽश्वर्त्तुभिः ॥’
नामरूप्या। अस्याः पर्य्याया यथा—
“चन्द्रिका चर्म्महन्त्री च पशुमेहनकारिका।
नन्दिनी कारवी भद्रा वासपुष्पा सुवसरा ॥’
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रिकाद्राव, पुं (चान्द्रकया द्रावो द्रवणं यस्य।) चन्द्रकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्ट ॥

चन्द्रिकापायी, [न्] पुं स्त्री (चन्द्रिकां ज्योत्स्नां पिबतीति। पा—णिनि।) चकोरपक्षी। इति राजनिर्घण्ट ॥

चन्द्रिकाम्बुज, क्ली (चन्द्रिका इव शुभ्रम् अम्बुजम्।) सितोत्पलम्। इति राजनिर्घण्ट ॥

चन्द्रिल, पुं (चन्द्रो विद्यतेऽस्य। चन्द्र+बाहुलकात् अस्त्यर्थे इलच्।) शिवः। नापितः। वास्तूकम्। इति मेदिनी। ले, ८६ ॥

चन्द्री, स्त्री (चन्दयति आह्लादयतीति। चदि+णिच्+रक्। गौरादित्वात् ङीष्।) वाकुची। इति राजनिर्घण्ट ॥

चन्द्रेष्टा, स्त्री (चन्द्र इष्टः प्रियो यस्याः। निपातनात् परनिपात।) उत्पलिनी। इति राजनिर्घण्ट ॥

चन्द्रोदय, पुं (चन्द्रस्य उदयः।) आकाशे चन्द्रस्य प्रकाश। स च यद्दिने सार्द्धप्रहरद्वयव्यापिनी या तिथिस्तत्तिथ्यनुसारेण भवति। तस्य प्रमाणं यथा पुराणसमुच्चये।
“गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमा।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभीपूजकांस्तथा ॥
तदुदयसम्भावनञ्च निर्णीयते निर्णीय।
प्रतिपद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्या द्वितीयाया चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते। तदुक्तमग्न्याधानविषये श्रुङ्गशातातपेन।
द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी।
अग्न्याधानं चतुर्द्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति॥
अपराह्णश्च पञ्चधाविभक्तस्याह्नश्चतुर्थो भाग।
तस्मात् यत्र प्रतिपदि त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति।” इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलास ॥ (चन्द्रस्य वस्त्रखण्डादिरचितचन्द्राकृतेरातपो यत्र।) चन्द्रातप। औषधविशेषः। इति हेमचन्द्र ।३।३४५॥ स तु मकरध्वजाख्यरससिन्दूरम्। यथा,—
“पलं मृदु स्वर्णदलं रसेन्द्र
पलाष्टकं षोडश गन्धकस्य।
शोणैः सुकार्पासभवैः प्रसूनैः
सर्व्वं विमर्द्द्याथ कुमारिकाद्भिः।
तत्काचकुम्भे निहितं सुगाढे
मृत्कर्पटैस्तद्दिवसत्रयञ्च।
पचेत् क्रमाग्नौ सिकताख्ययन्त्रे
ततो रसं पल्लवरागरम्यम्॥
निगृह्य चैतस्य पलं पलानि
चत्वारि कर्पूररजस्तथैव।
जातीफलं शोषणमिन्द्रपुष्पं
कस्तूरिकाया इह शाणमेकम् ॥ * ॥
चन्द्रोदयोऽयं कथितस्तु माषो
भुक्तोऽहवल्लीदलमध्यवर्त्ती।
मदोत्कटानां प्रमदाशतानां
गर्व्वाधिकत्वं श्लथयत्यकाण्डे ॥
घृतं घनीभूतमतीव दुग्ध
मृदूनि मांसानि समस्तकानि।
माषान्नपिष्टानि भवन्ति पथ्या
न्यानन्ददायीन्यपराणि चात्र ॥ * ॥
वलीपलितनाशनस्तनुभृतां वयःस्तम्भनः
समस्तगदखण्डनः प्रचुररोगपञ्चाननः।
गृहेषु रसराडयं भवति यस्य चन्द्रोदयः
स पञ्चशरदर्पितो मृगदृशां भवेद्वल्लभः ॥’
इति सारकौमुदी सुखबोधश्च ॥

चन्द्रोदया, स्त्री, (चदि आह्लादे+भावे रक्। चन्द्रस्य दर्शनादिजन्यानन्दस्य उदयो यस्याः।) नेत्ररोगस्यौषधविशेषः। यथाह चक्रपाणिदत्तः।
‘हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च।
विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला॥
सर्व्वमेतत् समं कृत्वा छागीक्षीरेण पेषयेत्।
नाशयेत्तिमिरं कण्डूं पटलान्यर्व्वुदानि च ॥
अधिकानि च मांसानि यश्च रात्रौ न पश्यति।
अपि द्विवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत्।
वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम्ना तथा दृष्टिप्रसादनी ॥”)

चन्द्रोपल, पुं (चन्द्रप्रभोद्भासित उपलः प्रस्तरः।) चन्द्रकान्तमणिः। इति हेमचन्द्र। ४। १२३ ॥

चप, सान्त्वे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-परं सकं सेट्।) सान्त्वं प्रियवचनम् उपशमो वा। चपति पुत्त्रं माता। इति दुर्गादास ॥

चप, क म कल्के। इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर-सक सेट्।) कल्कश्चूर्णीकरणम्। क म, चपयति तण्डुलं शिला। इति दुर्गादास ॥

चपट, पुं (चप+घञर्थे क। चपं सान्त्वनां चूर्णीकरणं वा तस्मै अटति गच्छतीति। अट+पचाद्यच्। तत शकन्ध्वादिवत् साधु।) चपेट। इत्यमरटीका॥ चड इति भाषा॥

चपल, क्ली, (चपं सान्त्वनां लाति प्राप्नोतीति। ला+“आतोऽनुपसर्गे कः।” ३। २। ३। इति कः।) शीघ्रम्। इति मेदिनी। ले, ८८ क्षणिकम्। इति हेमचन्द्र ॥

चपल, पुं, (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति। चुप मन्दायां गतौ+“चुपेरच्चोपधायाः।” उणा १। १११। इति कल प्रत्ययः धातोरुकारस्य अकार।

देशश्च ।) पारद । (अस्य पर्य्याया यथा —
"पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारस ।
चपल शिववीर्य्यश्च रस सूत शिवाह्वय ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
मीन । चोरक । प्रस्तरविशेष । इति मेदिनी ।
ले ८७॥ चव । इति राजनिर्घण्ट ॥ (मूषिक
विशेष । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ६ अध्याये ।
"पूर्व्वमुक्ता शुक्रविषा मूषिका ये समासत ।
नामलक्षणभैषज्यैरष्टादश निबोध तान ॥"
"कुलिङ्गश्चाजितश्चैव चपल कपिलस्तथा ॥"
एतस्य दशनेन यल्लक्षण भवति तदुपशमनाय
च यदौषध तद्यथा तत्रैव,—
'चपलेन भवेच्छर्द्दिर्मूर्च्छा च सह तृष्णया ।
सभद्रकाष्ठा सजटा क्षौद्रेण त्रिफला लिहेत ॥")
चपल, त्रि, (चोपति मन्द मन्द गच्छतीति । चुप
+ कल । धातोरुकारस्याकारादेशश्च ।) तरल ।
चञ्चल । इति मेदिनी । ले, ८८॥ (यथा
आर्य्यासप्तशत्याम । ५३ ।
"विचरति परित कृष्णो राधाया रागचपल-
नयनायाम ।
दशदिग्विधविमुक्त विशिख विदधाति विषमेषु ॥")
दोषमनिश्चित्य वचनबन्धनादे कर्त्ता । तत्पर्य्याय ।
चिकुर २ । इत्यमर । ३ । १ । ४६ ॥ विकल ।
इति शब्दरत्नावली ॥
चपला, स्त्री, (चपल—टाप ।) लक्ष्मी । (यथा,
माघे । ६ । १६ ।
"निलय श्रिय सततमेतदिति
प्रथित यदेव जलजन्म तया ।
दिवसात्ययात्तदपि मुक्तमहो
चपलाजन प्रति न चोद्यमद ॥"
"चपला चापलवती स्त्री कमला च ॥" इति
तट्टीकाया मल्लिनाथ ॥) विद्युत । (यथा
आर्य्यासप्तशत्याम । १७६ ।
"किं पुत्रि ! गण्डशैलभ्रमेण नवनीरदेषु निद्रासि ।
अनुभव चपलाविलसितगर्ज्जितदेशान्तर-
भ्रान्ती ॥")
पुंश्चली । पिप्पली । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥
(अस्या पर्य्याया यथा —
"पिप्पली मागधी कृष्णा वैदेही चपला कणा ।
उपकुल्योषणा शौण्डी कोला स्यात्तीक्ष्णतण्डुला॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
जिह्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विजया । मदिरा ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ (आर्य्याच्छन्दोविशेष ।
तल्लक्षण यथा, वृत्तरत्नाकरे २ अध्याये ।
"उभयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्य्यौ गमध्यगौ
यस्या ।
चपलेति नाम तस्या प्रकीर्त्तित नागराजेन ॥")
चपेट, पु (चप + घञर्थे क । चप सान्त्वना
चूर्णीकरण वा तस्मै एटति गच्छतीति । इट
गतौ + अच ।) विस्तृताङ्गुलिपाणि । चड इति
चापड इति च भाषा । तत्पर्य्याय । प्रतल २
प्रहस्त ३ । इत्यमर । २ । ६ । ८४ ॥

चपटी, स्त्री भाद्रशुक्लषष्ठी । यथा भाद्रशुक्लषष्ठ्या
अक्षयफलप्राप्तिकाम स्नानादि न कुर्य्यात ।
सन्तानकामा जलसमीप षष्ठी पूजयेत । सा
च इति अरण्यषष्ठीपूजावत । चापटाषष्ठी
यम । इति कृत्यचन्द्रिकाधारणा ॥ ॥ अन्यच्च ।
'प्रसूत्या द्वादशे मासि सम्पूर्णायामथ ध्रुवम ।
सुते जाते तथा षष्ठ्या षष्ठी द्वादशरूपिणी ।
वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यसञ्ज्ञिता ।
आषाढे कार्द्दमी ज्ञेया श्रावणे लुण्ठनी मता ॥
भाद्रे चपटी विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा ।
नाडाख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी ॥
पौषे मासेऽन्नरूपा च शीतला तपसि स्मृता ।
गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता॥'
इति स्कन्दपुराणम ॥
मन्थानषष्ठी इति केचित ॥
चम उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा उभ
सक सेट । उदित्वात क्त्वावेट ।) चमति । उ
चमित्वा चान्त्वा । इति दुर्गादास ॥
चम, न र उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा-
पर-सक-सेट । उदित्वात क्त्वावेट ।) न, चम्नोति ।
र वैदिक । उ, चमित्वा चान्त्वा । इति दुर्गा-
दास ॥
चमत्कार पु, (चमत्करोतीति । कृ—अण ।)
अपामार्ग । इति शब्दरत्नावली ॥ (चमत +
कृ + भावे घञ ।) चित्तविस्ताररूप । तत-
पर्य्याय । विस्मय २ । इति साहित्यदर्पणम ॥
डमरु ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ लोकातीताना-
कलनेन किमेतदिति ज्ञानाधाराजनने चित्तस्य
दीर्घप्रायत्व चित्तविस्तार । इष्टहेतुभ्योऽसम्भ-
वितज्ञानेन हेत्वन्तरानुसन्धाने मनोव्यापार एव
चित्तविस्तार इत्यपरे । इति साहित्यदर्पणटीका ॥
(यथा कथासरित्सागरे । २२ । २५७ ।
"एव सकलजगत्त्रयहृदयचमत्कारकारि-
चरितानाम ।
स्वयमनुधावन्ति सदा कल्याणपरम्परा पदवीम ॥")
चमर, क्ली, (चमरस्येदम । चमर + अण । अत्र
न वृद्धि ।) चामरम । इति मेदिनी । रे, १५२ ॥
चमर पु, (चमति भक्षयतीति । चम + "अत्ति-
कमिभ्रमिचमीति ।" उणा । ३ । १२२ । इति
अरच ।) चमरगो । तत्पर्य्याय । व्यजनी २
वन्य ३ धेनुग ४ वालधिप्रिय ५ । इति राज-
निर्घण्ट ॥ (यथा, रामायणे । २६ । ३ ।
"चमरा सृमराश्चैव ये चान्ये वनचारिण ॥")
चमरपुच्छ पु, (चमरस्य पुच्छ इव पुच्छो यस्य ।)
कोकड । स तु विडालविशेषभेद । इति राज-
निर्घण्ट ॥ चामरे क्ली च ॥
चमरिक, पु, (चमरमिव केशरोऽस्त्यस्य । "अत
इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति ठन ।) कोविदार-
वृक्ष । इत्यमर । २।४।२२ ॥ (पर्य्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"कोविदारश्चमरिक कुद्दालो युगपत्रक ।
कुण्डलीताम्रपुष्पश्च स्मन्तक, स्वल्पकेशरी ॥")

चमरी, स्त्री, (चमरस्य स्त्री जाति । चमर +
जातेरिति ङीष ।) चमरगव । तत्पर्य्याय । दीर्घ
पुच्छा ... इति राजनिर्घण्ट ॥
(यथा कुमार । १ । १३ ।
यस्याश्चमर्य गिरिराजशब्द
कुर्व्वन्ति वालव्यजनैश्चमर्य्य ॥')
मञ्जरी । इति मेदिनी । र १५८ ॥
चमस पु क्ली (चम्यते भक्ष्यते पीयते इति यावत
सोमोऽस्मिन्निति । चमु भक्षणे + अत्यवि-
चमीति ।' उणा । ३ । ११७ । इति असच ।)
यज्ञपात्रभेद । इति मेदिनी । स २१ ॥ चमच
इति भाषा ॥ (एतल्लक्षणादिकमुक्त यथा,—
"चमसाना तु वक्ष्यामि दण्डा स्युश्चतुरङ्गुला ।
त्र्यङ्गुलस्तु भवेत खातो विस्तारश्चतुरङ्गुल ॥
त्विक्तामया श्लक्ष्णावागविलाश्चमसा स्मृता ।
अन्येभ्यो वापि वा काष्ठात्तेषा लक्षण ॥
होतुर्मण्डल एव स्यात ब्रह्मणश्चतुरस्रक ।
उद्गातश्चाथ त्र्यस्रि स्याद् याजमान पृथु
स्मृत ॥
प्रशास्तुरुन्नतष्ठ स्याद्धोतोष्टो ब्रह्मशासिन ।
पोतुरग्रे विशाखो स्यान्नेष्टु स्याद्विग्रन्थितक ॥
अच्छावाकस्य रास्नाव आग्नीध्रस्य मयूखक ।
इत्येते चमसा प्रोक्ता ऋत्विजा यज्ञकर्म्मणि ।
पलाशाद्वा वटाद्वान्यदृक्षाद्वा चमसा स्मृता ॥')
चमस, पु, (चम्यते भक्ष्यते इति । चम + असच ।)
पर्पट । पिष्टभेद । लड्डुक । इत्यजयपाल ॥
(ऋषभदेवस्य पुत्राणामन्यतम । यथा भाग-
वते । ५ । ० । ११ ।
"कविर्हविरन्तरिक्ष प्रबुद्ध पिप्पलायन ।
आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमस करभाजन ॥
एते भागवतधर्म्मदर्शना नव महाभागवता ॥")
चमसी, स्त्री, (चमस + गौरादित्वात ङीष ।)
मुद्गमसूरादिपिष्टम । काष्ठरचित यज्ञपात्र-
मित्यन्ये । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकाया भरत ॥
"चूर्णे यच्छक्वमाषाणा चमसी सा विधीयते ।"
इति भावप्रकाश ॥
चमू, स्त्री, (चमति भक्षयति शत्रून नाशयतीत्यर्थ ।
चम + "कृषिचमितनीति ।' उणा । १।८ । इति
ऊ ।) सेनामात्रम । (यथा, गीतायाम । १ । ३ ।
"पश्यैता पाण्डुपुत्राणामाचार्य्य ! महती चमूम॥')
सेनाविशेष । तत्र ७२९ हस्तिन ७२९ रथा
२१८७ अश्वा ३६४५ पदातय । समुदायेन
७२९ द्विशतनवत्यधिकसप्तसहस्रम । इत्यमर-
मेदिनीकरौ ॥
चमूरु, पु स्त्री (चमतीति । चम + "खर्जिपिञ्जा-
दिभ्य ऊरोलचौ ।" उणा । ४।६ । इति ऊर ।
पृषोदरादित्वात अत उत्वञ्च ।) हरिणविशेष ।
इत्यमर । २ । ५ । ६ ॥ (यथा, माघे । १।८ ।
"चकासत चारुचमूरुचर्म्मणा
कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम ॥")
चम्प, पु, (चम्पतीति । चम्प + अच ।) कोवि-
दारवृक्ष । इति शब्दमाला ॥

चम्प[illegible]ला, (चम्पात् चम्पगन्धं गच्छतीति। चम्प [illegible] [illegible]फला[illegible]। चापा कला[illegible] भाषा। [illegible]स्य गुणाः। वातापकारित्वम्। गुरुत्वम्। शीतकारित्वम्। [illegible]। रस[illegible]। [illegible]॥ (चम्पकस्य [illegible]म्। चम्पक + अण्। [illegible]। चम्पक पुष्पम्॥ (माधवगणोक्ता मानुभा। यथा— "[illegible]मध्य [illegible] [illegible]गुरुश्चिव[illegible]भि सह [illegible]। अत सुहृत्[illegible] [illegible] काना प्रा[illegible] सुहृन्[illegible] सा सिद्धिस्तुथा चम्पकमुच्यते॥")

चम्पक, पुं, (चम्पय[illegible] म[illegible]गन्धान् गच्छतीति। चम्प + ण्वुल्।) वृक्षविशेषः। चापा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। चाम्पेयः हेमपुष्पकः २। [illegible]इत्यमरः। [illegible] ॥ [illegible] ६ भृङ्गमोही ७ शीतल ८ [illegible] ९ सुरभि १० दीपपुष्प ११ स्थिर गन्ध १२ अतिगन्धक १३ स्थिरपुष्प १४ हेम पुष्प १५ पीतपुष्प १६ [illegible] १७ सुकुमार १८ [illegible] १९। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। [illegible]। [illegible]। [illegible]गाशित्वम्। गुणाद्या [illegible]चम्पक। इति [illegible]। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। [illegible] [illegible]। इति भा[illegible]प्रकाशः॥ [illegible]॥

चम्प[illegible]का, स्त्री, (चम्प[illegible]स्य [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible] गन्धा [illegible]। इति [illegible]॥

चम्पकचतुर्द्दशी, स्त्री, (चम्पकसाध्या चतुर्द्दशी। यस्यां चम्पके [illegible] शिवलाभप्राप्ति स्तथात्वम्।) ज्यैष्ठशुक्लचतुर्द्दशी। यथा, ज्यैष्ठ मासस्य[illegible] [illegible] ५ पटल।

"चतुर्द्दश्याञ्च शुक्लायां चम्पकैः पूजयेत् शिवम्।
अयुतं वा सहस्रं वा शतं वा परमेश्वरि!॥
पायसञ्च बलिं दद्यात् ततो नक्तं चरेद्व्रती।
इत्थञ्च नियमेनैव न भूयो जायते भुवि॥
त्रिमधुस्नात्चम्पकैश्च सहस्रं जुहुयान्निशि।
चायपष्ठिस्वरान् हित्वा ब्रीडाखियानि च॥
चम्पकचतुर्द्दश्यां खात्वा पूजयद्वा सदाशिवम्।
ब्रह्महत्यादि पापमवाप्नोत्येव न शक्ति॥"

अन्यच्च।

"चतुर्द्दश्याञ्च शुक्लायां ज्यैष्ठे मासि महेश्वरम्।
चम्पकैः पूजयेत् भक्त्या शिवलोकमवाप्नुयात्॥"

इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः॥

अपि च।

"ज्यैष्ठशुक्लचतुर्द्दश्यां पुष्पैश्चम्पकसम्भवैः।
अर्च्चयित्वा महादेवं रुद्रलोके महीयते॥"

इति सवतमरकौमुदीधृतब्रह्मपुराणवचनम्॥

चम्पकरम्भा, स्त्री, (चम्पक इति नाम्ना प्रसिद्धा रम्भा। यद्वा चम्पकपुष्पगन्धवद्गन्धविशिष्टा रम्भा।) सुवर्णकदली। इति राजनिर्घण्टः॥

(चांपा कला। इति भाषा। गुणादिकं चम्पक शब्दे द्रष्टव्यम्।)

चम्पकालु, पुं, (चम्पकानि चम्पकपुष्पवर्णानि आलूनि [illegible]स्मिन्निति। यद्वा, चम्पक वन्तर [illegible] आलाति [illegible]। आ + [illegible] + डु।) पनसः। इति भारप्रयोग[illegible]॥

चम्पकुन्द, पुं, (चम्पकवर्ण सन् उन्नतीति। उन्द् + क्लेदन + अच्। पृषोदरादित्वात् अकारलोपः।) मत्स्यभेदः। चान्कुडा। इति भाषा। अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। शुक्रकारित्वम्। मधुरत्वम्। वातपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चम्पकोष, पुं, (चम्पकस्येव कोषो यस्य।) पनसः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चम्पा, स्त्री, (चम्पा नगरी विद्यतेऽस्यामिति। 'अर्श आदिभ्योऽच्।' ५। २। १२७। इत्यच्। यद्वा, चम्पेन राज्ञा हरिश्चन्द्रस्य प्रपौत्रेण निर्म्मिता पुरी। यथा भागवते। ९।८।१। "हरितो रोहितसुतश्चम्पस्तस्माद्विनिर्म्मिता। चम्पा पुरी॥") कर्णपुरी। अधुना भागलपुर इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। मालिनी [illegible] २ [illegible] ३। इति हेमचन्द्रः। ४। [illegible]॥ चम्पावती ४ चम्पापुरी ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यस्य [illegible] दश्चन्तमा। यत्र चक्रवर्त्ती। ४। २०। 'वङ्गान् हरेर्मेध्या [illegible]चम्पोपलक्षिता॥' तथा च महाभारते। १२। ५। ६—७। 'प्रीतो [illegible] स कणाय मालनी नगरीमय। [illegible]पु नरव्याघ्र स[illegible]जासीत सपत्नजित्॥ पालयामास चम्पाञ्च कर्णः परबलार्द्दनः। [illegible]मुत [illegible] विदितं तथा॥' इदमेव पुरा राज्ञो लोमपादस्य राजधानी आसीत्। इति रामायणम्॥ अङ्गदेशस्थनदीविशेषः॥)

चम्पाधिप, पुं, (चम्पाया अधिप ईश्वरः।) कर्ण्णराजः। इति हेमचन्द्रः॥

चम्पापुरी, स्त्री, (चम्पा एव पुरी।) चम्पानगरी। इति शब्दरत्नावली॥

चम्पालु, पुं, (चम्पं चम्पकस्येव कोषवत् आलाति आ + ला + डु।) पनसः। इति शब्दरत्नावली॥

चम्पावती, स्त्री, (चम्पा तदाख्यया प्रसिद्धा नदी विद्यतेऽस्यामिति। चम्पा + मतुप्। मस्य वत्वम्।) चम्पापुरी। इति शब्दरत्नावली॥

चम्पू, स्त्री, काव्यविशेषः। इति जटाधरः॥ तल्लक्षणं यथा,—

"गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूरित्यभिधीयते॥"

इति साहित्यदर्पणे। ६। २६८॥

चम्पेश, पुं, (चम्पाया ईशः।) कर्ण्णराजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चम्पोपलक्षित, पुं, (चम्पया नगर्य्या नद्या वा उपलक्षितः।) अङ्गदेशः। इति हेमचन्द्रः। ४। २३॥ तद्देशस्थे पु भूम्नि॥

चय गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर सक सेट्।) चयति। इति दुर्गादासः॥

चय [illegible] गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्म-सक सेट।) [illegible] चयते। इति दुर्गादासः॥

चय, पुं, (चीयते इति। चि-'एरच्।' [illegible]। इति कर्म्मणि अच्।) प्राचीरम्। इत्यमरः। २। २। ३॥ तत्र प्राकाराद्भिन्नलवङ्गम्। यत उपरि प्राकारो निरूप्यते स। पगार इति ख्याते इति कश्चित्। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ नगरे उद्धृतबहिःक्षितिकाखातपवङ्क यदुपरि प्राकारो निवेश्यते। तथाचाथर्वागमः। खातमुद्धृतमृदा वप्र कारयेत् तस्योपरि प्राकारमिति। इति भरतः॥ समूहः। (यथा माघे। १। ३।

'चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा॥")

समाहृतिः। इति मेदिनी। ये, २१॥ प्राकारः। (यथा महाभारते। ३। १६। ३७।

'प्रीताकारभूच्छ्रयवता चयाट्टालकशोभिना॥")

पीठम्। इति हेमचन्द्रः॥ (दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमानिपु प्रकारविशेषः। तद्यथा,—

"ग्रीष्मे सञ्चीयते वायुः प्रावृट्काले प्रकुप्यति।
वर्षासु चीयते पित्तं शरत्काले प्रकुप्यति॥
हेमन्ते चीयते श्लेष्मा वसन्ते च प्रकुप्यति।
प्रायः प्रशमं याति स्वभावात् समीरणः॥
शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्रावृट्तो कफः।
'चयकोपशमान् दोषा विहाराहारसेवनैः।
समानयान्त्यन्यथात्वे विपरीतैरुपक्रमम्॥"

इति पूर्व्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥ शोथः। यथा —

"कटुतैलाचितालेपात् सपाक्त्वाकसम्भवम्।
चयं प्राप्स्यति गण्डस्य प्रकोपं स्फुटति ध्रुवम्॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे व्रणशोथाधिकारे॥)

चर, गमने। अदने। आचारे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर सक सेट्।) चरति। इति दुर्गादासः॥

चर, क संशीतिसंशीत्यौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा पर सक-सेट।) संशीतिः संशयः। अस संशीतिरसंशयः। क, विचारयति यो धर्म्ममिति हलायुधः। चर असंशये। इति प्राञ्चः। केचित्तु संशये इति पठित्वा संशये हि विचारणा स्यादित्याहुः। इति दुर्गादासः॥

चर, पुं, (चरति स्वपरराष्ट्रस्य शुभाशुभज्ञानाय भ्राम्यतीति। चर + अच्।) राष्ट्रादेः शुभाशुभादिज्ञानाय राज्ञा संगोपनं नियुक्तः पुरुषः। परतत्त्वज्ञानार्थमभ्यकार्ता। तत्पर्य्यायः। यथार्हवर्णः २ प्रणिधिः ३ अपसर्पः ४ चारः ५ स्पशः ६ गूढपुरुषः ७। इत्यमरः। २। ८। १३॥ अपसर्पकः ८ प्रतिष्कः ९ प्रतिष्कसः १० गुप्तगतिः ११ मन्त्रगूढः १२ हितप्रणी १३। इति शब्दरत्नावली॥ उदास्थितः १४। इति जटाधरः॥ तच्चारी भिक्षुवणिगादिवेषेण निखिलखायिनि चरे। पञ्च खदेशपरदेशभ्रमणशीले इत्यन्ये। इति भरतः॥*॥ तस्य लक्षणं यथा,—

'विवस्वानिव तेजोभिः भरानिव वेगतः ।
रानः चरेञ्जगत सर्व्व प्राप्नुयान्नाकसम्मतः ॥
तर्केङ्गितज्ञः स्मृतिमान स्वीयभावाप्रकाशकः ।
क्लेशायाससहो दक्षः सत्यश्च भयवर्जितः ॥
सुभक्तो राजसु तथा कार्य्याणां प्रतिपत्तिमान ।
नृपो निहन्याच्चारेण परराष्ट्रं विचक्षणः ॥
कालज्ञो मन्त्रकुशलान सवत्सरचिकित्सकान ।
तथान्यानपि युञ्जीत समयान शुद्धचेतस ॥
अकुण्ठांश्च तथालुब्धान दृष्टाधान तत्त्वभाषिणः ।
पाषण्डिनस्तापसादीन परराष्ट्रे नियोजयेत ॥
स्वदेशपरदेशज्ञान सुशीलान सुविचक्षणान् ।
वार्त्ताहर्त्यान बहूंश्चैव चराणां विनियोजयेत ॥
नैकस्य वचने राजा चारस्य प्रत्ययं वहेत ।
द्वयो सम्बन्धमाज्ञाय तद्युक्तं कार्य्यमारभेत ॥
तस्माद्राजा प्रयुञ्जीत चरान बहुमुखान बहून ।
नीरेतोवामना कुब्जास्तद्विधा ये च कारव ॥
भिक्षुक्यश्चारणा दास्यो मालाकार्य्य कलाविद ।
अन्त पुरगता वार्त्ता निर्हरेयुरलक्षिताम ॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधो मत ।
अप्रकाशोऽयमुद्दिष्ट प्रकाशो दूतसंज्ञक ॥"
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरु ॥ ~ ॥
अष्टदशतभेद । भौम । चल । इति मेदिनी ।
रे, २ ॥ खञ्जनपक्षी । इति शब्दमाला ॥
कपर्द्दक । इति राजनिर्घण्ट ॥ मेषकर्कटतुला
मकरलग्नानि । इति ज्योतिषम ॥ आस्थर
विभूतिभिन्न बलमटन खनितानियमनपि चरेत् ।
इति दीपिका ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।
"चरलग्ने चरांशे वा स्थापनं च विसर्ज्जनम ॥"
जङ्गमे त्रि । यथा मनु । ७ । १५ ।
'तस्य सर्व्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥"
तथाच चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याय ।
"चर शरीरावयवा स्वभावो धातव क्रिया ।
लिङ्ग प्रमाण सस्कारो मात्रा चास्मिन परीक्ष्यते ॥
चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्ष्यसार्व्वज ।
जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥
गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वा सर्व्वे ते गुरव स्मृता ॥")
चरक, पु, (चर एव । स्वार्थे कन ।) चार ।
इत्युणादिकोष ॥ पर्पट । इति राजनिर्घण्ट ॥
(चरति गच्छति वेत्ति वेदवैद्यकादीनि सर्व्व
शास्त्राणीति । चर+अच तत कन च । यद्वा
चर इव मह्यीतलं द्रष्टुमागत । चर+इवार्थे
कन ।) मुनिविशेष । तत्कृततन्नामकग्रन्थ ।
तयोरुत्पत्तिर्यथा,—
"यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृत ।
तदा शेषश्च तत्रैव वेद साङ्गमवाप्तवान ॥
अथर्व्वान्तर्गतं सम्यगायुर्व्वेदञ्च लब्धवान् ।
एकदा स महीवृत्तं द्रष्टुं चर इवागत ॥
तत्र लोकान गदैर्ग्रस्तान व्यथया परिपीडितान ।
स्थलेषु बहुषु व्यथान म्रियमाणांश्च दृष्टवान ॥
तान दृष्ट्वातिदयायुक्तस्तेषा दु खेन दु खित ।
अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम ॥
सञ्चिन्त्य स स्वय तत्र मुने पुत्त्रो बभूव ह ।
यातश्चर इवायातो न ज्ञात केनचिद्यत
तस्माच्चरकनामासौ विख्यात क्षितिमण्डले ।
स भाति चरकाचार्य्यो देवाचार्य्यो यथा दिवि ।
सहस्रवदनस्यांशो येन ध्वसो रुजा कृत ।
आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादयश्च ये ।
मुनयो बहवस्तैश्च कृत तन्त्र स्वक स्वकम ।
तेषा तन्त्राणि सस्कृत्य समालोच्य विपश्चिता ।
चरकेणात्मनो नाम्ना ग्रन्थोऽय चरक कृत ॥
इति भावप्रकाश ॥
चरट, पु (चरति नृत्यतीव विचरतीति । चर+
बाहुलकात अटच ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्द
माला ॥
चरण, क्ली (चर+भावे ल्युट ।) गमनम ।
(यथा ऋग्वेदे । ६ । ३१ । ६ ।
"यत्रानुकाम चरण त्रिनाके त्रिदिवे दिव ।")
भक्षणम । (यथा, मनु । २ । १८८ ।
अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम ।
अनातुर सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतञ्चरेत ॥)
आचार । इति हेमचन्द्र । ~।५ ७। (यथा
ऋग्वेदे । १ । १~६ । ६ ।
"वाप्सरसा गन्धर्व्वाणा मृगाणा चरणे चरन ॥")
चरण, पु क्ली बह्वृचादि । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।८।२।
"न पङ्क्तिश्चरण गोत्र न च विद्या कुल न च ।
अतिथि वैश्वदेवान्ते श्राद्धे च मनुरब्रवीत ॥"
अपि च मन्वभाष्यव्याख्यानम । यथा,—
"समानाख्यातनियतप्ता गोत्र व चरणै सह ॥"
'चरणशब्दो वैकदेशवाची कठादिरूप ।" इति
मुग्धबोधटीकायां दुर्गादास ॥) मूलम । गोत्रम ।
इति मेदिनी । णे, ४७ ॥ (चरतीति । चर+ल्यु ।
चरत्यनेनेति करणे ल्युट वा ।) अवमाङ्गम । तत्-
पर्य्याय । पाद २ पत ३ अङ्घ्रि ४ । इत्यमर ।
२ । ६ । ७१ ॥ विक्रम ५ पद ६ आक्रम ७ ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ क्रमण ८ चलन ९
क्रम १० । इति हेमचन्द्र । ३।२८ ॥ पदम ११
पात १२ । इति जटाधर ॥ (यथा, मनु ।
६ । २७७ ।
"अङ्गुलीर्ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥"
श्लोकचतुर्थभाग । यथा रत्नाकरे१अध्याये ।
"शेष गाथास्त्रिभि षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिता ॥")
चरणग्रन्थि, पु, (चरणस्य ग्रन्थि ।) गुल्फ ।
इति हेमचन्द्र । ३ । ६१५ ॥
चरणव्यूह, क्ली (चरणाना वेदशाखाना व्यूहो
ऽत्र ।) वेदव्यासविरचितचतुर्व्वेदविवरणशास्त्रम ।
तत्तु वेदशब्दे द्रष्टव्यम ॥
चरणायुध, पु (चरण एवायुध अस्त्रविशेषो
यस्य ।) कुक्कुट । इत्यमर । २ । ५ । १७ ॥
(पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"कुक्कुट कृकवाकु स्यात कलधश्चरणायुध ।
ताम्रचूडस्तथा दक्षो यामनादी शिखण्डिक ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
अस्य मासगुणादिक कुक्कुटशब्दे द्रष्टव्यम ॥
चरम स्त्रि । यथा रामायणे । ~।५ ५।
तृणपत्रप्रकारेण नष्टा प्रणष्टा ।)
चरम त्रि । चरति । चर + । उणा० । ५ ।
८ । इत्यमच ।) अन्त । पश्चिम । इत्य
मरशब्द ॥ (यथा मनु । ~ । १८७ ।
'उत्तरन प्रयत्न चाय चरम चैव सर्वश ॥)
चरमक्ष्माभृत पु (क्ष्मा बिभर्त्तीति । भृ+क्विप ।
ततश्चरमश्चासौ क्ष्माभृच्चेति कर्म्मधारय ।)
अस्ताचल । इत्यमर । २ । ३ । ३ ।
चरमाचल पु (न चलतीति पचाद्यच् अचल
पर्वत । तत चरमश्चासौ अचलश्चेति कर्म्म
धारय ।) अस्तपर्व्वत । इति त्रिकाण्डशेष ।
चरमाद्रि, पु (चरमश्चासावद्रिश्चेति ।) अस्ता
चल । इति हेमचन्द्र ॥
चराचर क्ली (चराचरयो समाहार ।) जगत ।
इति मेदिनी । रे, ~६ ॥ (यथा च मनु ।१।५७।
'एव स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिद सर्व चराचरम ।
सञ्जीवयति चाजस्र प्रमापयति चाव्यय ॥')
आकाश । इति धरणी ॥ जङ्गमाजङ्गमम ।
यथा, देवीमाहात्म्ये ।
'तया विसृज्यते विश्व जगदेतच्चराचरम ॥
चराचर त्रि (चरतेर्यङ्लुगन्तात आचरो यस्य
चेष्टादिर्वा विद्यतेऽस्मिन ।) जङ्गम । इत्य
मर । ३ । १ । ७ । इङ्ग । इति विश्व ॥
इट । इति मेदिनी ॥ व्यपत्ते पु । इति
राजनिर्घण्ट ॥ (चरश्चाचरश्चेति जङ्गम स्थावर
स्थावर । द्वन्द्व । चर । स्थावरजङ्गम ।
यथा भागवते । ७ । ८ । ६ ।
"चराचरान्योन्यमासाद्य यस्मिल्लोकाश्चराचर ।")
चरि पु । चर+'सर्व्वधातुभ्य इन । उणा । ४ । ११७ ।
इति इन ।) पशु । इत्युणादिकोष ॥
चरित, क्ली (चर+भावे क्त ।) चरित्रम ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ । १ । १ ।
"कथितो वशविस्तारो भवता सोमसूर्य्ययो ।
राज्ञाञ्चोभयवश्याना चरित परमाद्भुतम ॥')
तद्द्विविध यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।
"अनुभावाश्च लीला चेत्युच्यते चरित द्विधा ।
अनुभावा अलङ्काराख्या उद्भास्वराख्या
वाचिकाख्याश्च । लीला स्याच्चारुविक्रीडा रास
कन्दुकखेलाद्या चारुक्रीडा प्रकीर्त्तिता । ताण्डव
वेणुवाद्य गोदोह पर्व्वतोद्धारो गोकृतिगमना
दिका ॥" (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २ ।
"वागदेवताचरितचित्रितचित्तसद्मा ॥"
वाच्यलिङ्गे तु । चर+कर्म्मणि क्त । कृतम । आच
रितम । यथा, रामायणे । १ । २ । १ ।
"श्रुत्वा पूर्व्व काव्यबीज देवर्षेर्नारदाद्दषि ।
लोकादन्विष्य भूयश्च चरित चरितव्रत ॥")
चरितार्थ त्रि, (चरित कृत अर्थ प्रयोजन
येन स ।) प्राप्तप्रयोजन । यथा, कुमार
सम्भवे । २ । ७ ।
"पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्म्मुखसमीरिता ।
प्रवृत्तिरासीच्छब्दाना चरितार्था चतुष्टयी ॥"

चरित्र, क्ली, (चर+"अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्र।" ३।२।१८४। इति इत्र।) स्वभाव। तत्पर्य्याय। चरितम् २ चारित्रम् ३ चरित्रम् ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ।८३।
'अचिन्त्य शीलगुप्तानां चरित्रं कुलयोषिताम्॥')

चरित्रा, स्त्री, (चरित्र+टाप्।) तिन्तिडी-वृक्ष। इति शब्दरत्नावली॥

चरिष्णु, त्रि, (चरतीति। चर+"अलङ्कृञ्निराकृञ्-" ३।२।१३६। इति इष्णुच्।) जङ्गम। इत्यमरः।३।१।७०॥ (यथा भागवते।२।६।
'द्रव्यं विकारो गुण इन्द्रियाणि
विराट् स्वराट् स्थास्नु चरिष्णु भूम्नः॥")

चरीत्र, क्ली, (चरित्र+पृषोदरादित्वाद्दीर्घत्वम्।) चरित्रम्। इति शब्दरत्नावली॥

चरु, पु, (चरन्ति भक्षयन्ति देवा इमं चर्य्यते भक्ष्यते अग्न्यादिभिर्देवैरिति वा चरति होमाग्निकमस्मादित्येके। चर+'भृमृशीति।" उणा १।७। इति उ।) हव्याम्नम्। तत्पाकभाण्डम्। इति मेदिनी। रे ३२॥
'तत्र सक्तौ यदा गोमारेण चरु पचेत्॥"
इति पारस्करादि ॥
तस्यानुष्ठान यथा। अग्नेः पश्चिमायान्दिशि प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य तदुपरि प्रक्षालित-नारमुलूखल मुषल वैणवञ्च शूर्प तास्रा-चमनमर्थं निर्णीयातस्य संस्थाप्य व्रीहीन् यवान् वा शूर्पे निधाय चमसम्थानेन ओं वात्तौ स्वाय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं इन्द्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं ब्रह्मणे जुष्टं प्रोक्षामि ओं भगाय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं स्वस्ति जुष्टं शान्त्यै त्वा प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि इत्यष्टौ वारान् प्रोक्षयेत्। ततः काश्यपानां चरुस्थाल्यां वा ओं वास्तोष्पतये त्वा जुष्टं निर्वपामि ओं इन्द्राय त्वा जुष्टं निर्वपामि ओं ब्रह्मणे जुष्टं निर्वपामि ओं स्वस्त्वा जुष्टं निर्वपामि ओं प्रजापतये त्वा जुष्टं निर्वपामि इति प्रत्येकं गृहीत्वा उदूखले स्थापयेत् हस्तद्वयेन। ततो दक्षिणहस्तमुपरि कृत्वा मुषलेनावहत्य सर्पेण प्रस्फोटयेत्। इत्यमेव वारत्रयं कृत्वा त्रिः प्रक्षालयेत्। ततश्चरु-स्थाल्याममलकृतोत्तराग्र पवित्रं निक्षिप्य प्रक्षालिततण्डुलं निधाय तत्र निक्षिप्य स्तोक-स्तोकमुदकं दत्त्वा तन्मध्ये खदिरपलाशोडु-म्बराणामन्यतमस्य प्रादेशप्रमाणं वयं उभ-यतोऽङ्गुष्ठपर्व्वप्रमाणं चतुष्कोणमुज्ज्वलं मेक्षणं दक्षिणावर्त्तेन भ्रामयित्वा तथा पचेत् यथाग्नि-दग्धा सम्यक् पाको भवति शासन न भवति दाहश्च न भवति तत सम्यक्पाके भते मध्ये घृतस्रुवं दत्त्वा प्रागादिदिक्चिह्नित चरुमव-तार्य्य अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि स्थापयित्वा पुन-र्मध्ये घृतस्रुवं दद्यात्। इति भवदेवभट्टः॥

चरुव्रण, पु, (चरोर्व्रण इव।) चिनापूय। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चिनाइ पिटा इति भाषा।

चर्च्च, क इ दर्शने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पर-सक सेट्।) दर्शनम् अध्ययनम् क चर्च्चयति वेदं विप्रः। इति दुर्गादासः॥

चर्च्च, श उक्तौ। भर्त्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा पर सक सेट्।) रेफोपधः। श, चर्च्चती चर्च्चन्ती। गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठ-फलम् शत्रन्तानामादौ पोरिति शुणो विभाषा वेदितव्यारणमेन्य। इति दुर्गादासः॥

चर्च्चरी, स्त्री, (चर्च्च+बाहुलकात् अरन् ततो गौरादित्वात् ङीष्।) गीतभेदः। चर्च्चरी गीत-भेदे च केशभितकरशब्दयोरिति रुद्रः॥ हर्ष-क्रीडेति सुभूतिः। कापटिकानां सान्द्रवचा-ताथचिकर्षेत्यन्ये। वसन्तसमयक्रीडेत्येके। इत्य-मरटीकायां भरत॥ हर्षक्रीडावाक। तत्पर्य्याय। चर्भटी २। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रत्नावल्याम्। १ अङ्के। 'अये। मधुरमभि-हन्यमानमृदङ्गानुगतसङ्गीतमधुरः पुरःपौराणामुच्चरति चर्च्चरीध्वनिः॥' एतद्भिन्न-रूपं यथा विक्रमोर्व्वश्याम्। ४ अङ्के। अनन्तरे चर्च्चरीयुक्ता —
"गन्धोन्मादितमधुकरगीतै-
र्वाद्यमानैः परभृततूर्य्यैः।
प्रसरितपवनोद्वेल्लितपल्लवनिकरः
सुललितविविधप्रकारैर्नृत्यति कल्पतरुः॥"
वृत्तविशेष। यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ।
"कारयुक्तसुवर्णकङ्कणपाणिशुभ्रविराजिता
पादनूपुरसङ्गता सुपयोधरद्वयभूषिता।
शोभिता वलयेन पिङ्गलपन्नगाधिपवर्णिता
चर्च्चरी तरुणीव चेतसि चारुशीलि सुसङ्गता॥")

चर्च्चरीक, पु, (चर्च्च+"फर्फरीकादयश्च।" उणा ४।२। इति ईकन्प्रत्ययान्तेन निपातनात् साधु।) महाकालः। केशविन्यासः। शाकः। इति मेदिनी। के, १८७॥

चर्च्चा, स्त्री, (चर्च्च्यते विचार्य्यते वेदवेदान्तादि तत्त्वशास्त्रैरेषा इति। चर्च्च+णिच्+अङ्।) दुर्गा। चिन्ता। चार्च्चिक्यम्। इति मेदिनी। चे ४॥ विचारणा। इत्यमरः। १।५।२॥ (चर्च्च+भावे अङ्। लेपनम्। यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्। १५।४।
"मृगमदकृतचर्च्चा पीतकौशेयवासा॥"
गायत्रीरूपा महाशक्तिः। यथा, देवीभागवते। १२।६।४६।
"ज्ञानधातुमयी चर्च्चा चर्च्चिता चारुहासिनी॥")

चर्च्चिका, स्त्री, (चर्च्चा+स्वार्थे कन्। कापि अत इत्वम्।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चर्च्चा। इति द्विरूपकोषः॥ (रोगविशेषः। तदपनोदन-तुषारमानीय यथा,—
"तौवारं सहशीतश्च श्रमघ्नं पित्तानिलाग्निप्रद-
दोषाणां शमनं जरार्तिहननं सर्व्वामयघ्नं परम्।
कुष्ठतीव्रविचर्च्चिका विषहरं पामाविसर्पापह-
र्न्नाणानां त्वगशोषिणां हितकरं संसेव्यते मानवैः॥'
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये॥
(चर्च्चां वेदादिविचारणां वेत्ति इति। ठन्। वेदाद्यध्येतरि, त्रि॥)

चर्च्चित, त्रि, (चर्च्च+कर्म्मणि क्त। चर्च्चा लेपनं सञ्जातास्य इति इतच् वा।) चन्दनादिना कृतलेपनम्। तत्पर्य्याय। दिग्धम् २ लिप्तम् ३। इति जटाधरः॥ (यथा गीतगोविन्दे। १।४।
'चन्दनचर्च्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली॥")

चर्त्य, त्रि, (चर्त्त्यते इति। चृत हिंसायाम्+"ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः। ३।१।११०। इति क्यप्।) हिंसनीय। इति पाणिनिव्याकरणम्॥

चर्पट, पु, (चर्प+अटन्।) स्फार। विपुल। चपट। पर्पट। इति मेदिनी। टे, ४१॥

चर्पटा, स्त्री, (चर्पट+टाप्।) भाद्रशुक्लषष्ठी। चापडाषष्ठी इति भाषा॥ अस्या विवरणं चपेटीशब्दे द्रष्टव्यम्॥

चर्पटी, स्त्री, (चर्पट+ङीष्।) पोली। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चर्व्व, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर-सक सेट्।) चर्व्वति। इति दुर्गादासः॥

चर्भट, पु, (चर+क्विप्। भटति भरति स्वशरीर दानेनेति। भट+अच्। तत कर्म्मधारय।) इर्व्वारु। इति हलायुधः॥

चर्भटी, स्त्री, (चर्भट+ङीष्।) चर्च्चरी। हर्ष-क्रीडावाक। इति हेमचन्द्रः॥

चर्म्म, क्ली, (चर्म्म साधनतयास्त्यस्य अच्।) फलक। इत्यमरटीकायां भरत॥ (यथा, मनुः। ७।१९२।
"स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्म्मायुधैः स्थले॥")

चर्म्मं, [न्] क्ली, (चर+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन्।" उणा। ४।१४५। इति मनिन्।) इन्द्रियविशेष। चाम इति भाषा॥ तत्पर्य्याय। त्वक् २ असृग्धरा ३ कृत्तिः ४ अजिनम् ५ देहचर्म्म ६ रक्ताधार ७ रोमभूमि ८ शरीरावरणम् ९। इति राजनिर्घण्टः॥ असृग्धरा १। इति भरतधृतरत्नकोषः॥ (यथा, भागवते। ३।६।१६।
"निभिन्नान्यस्य चर्म्माणि लोकपालोऽनिलो-ऽविशत्॥")
शरीरावरक शस्त्रम्। ढाल इति भाषा॥ तत्पर्य्याय। फलक २ फलम् ३। इत्यमरः। २।८।९१॥ फरम ४ चर्म्मम् ५। इति भरतः॥ तस्य लक्षणं यथा युक्तिकल्पतरौ।
"शरीरावरकं शस्त्रं चर्म्म इत्यभिधीयते।
तत् पुनर्द्विविधं काष्ठचर्म्मसमुद्भवमेदतः॥
शरीरावरकत्वञ्च लघुता दृढता तथा।
दुर्भेद्यतेति कथिता चर्म्मणां गुणसंग्रहः॥
स्वल्पता गुरुता चैव मृदुता सुखभेद्यता।
विरुद्धवर्णता चेति चर्म्मणां दोषसंग्रहः॥

सितो रक्तस्तथा पीत [illegible] इत्यनुशुश्रुमः ।
ब्रह्मान्यजातिभेदेन चर्म्मणः वर्णभेदतः ।
चित्रवर्णस्तु सर्व्वेषां सर्व्वत्रैवोपपद्यते ॥ ५॥
ब्रह्मचारिणामध्ययनकालीनचर्म्म । इत्यमर । २।७।
०७ ॥ (यथा, मनु । २ । ४१ ।
“कार्णरौरववास्तानि चर्म्माणि ब्रह्मचारिणः ॥”)

चर्म्मकषा, स्त्री (चर्म्मणः कषा । चर्म्म कषतीति । कष+अच इत्येके ।) पश्चिमदेशजात गन्धद्रव्यम । कश्चित्तु चामारकषा इति ख्याता इत्याहु । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । सप्तला २ विमला ३ सातला ४ भूरिफेना ५ । इत्यमर । २ । ४ । १४३ ॥ शातला ६ चर्म्मकसा ७ । इति भरत ॥ मांसरोहिणी । इति राजनिघण्ट ॥
(“चर्म्मकषायाः कल्कं विल्वसमं मूर्च्छितं काक [illegible] पदमस्य ।
कृत्वा कुर्य्यात कटभी कटुकीटफलाप्रशमनस्य ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने पञ्चविंशोऽध्यायः ॥)

चर्म्मकसा, स्त्री, (चर्म्मणः कसा ।) चर्म्मकषा । इत्यमरटीकायां भरत ॥

चर्म्मकार पु (चर्म्म चर्म्मनिर्म्मितद्रव्यादिक करोतीति । कृ+“कर्म्मण्यण्” ।३।२।१। इति अण ।) वर्णसङ्करजातिविशेष । चामार इति मुचि इति च भाषा॥ स तु चण्डाल्यां [illegible] ज्जात । इति पराशरपद्धति ॥ तत्पर्य्याय । पादूकृत २ । इत्यमर ।२।१०।७॥ पादुकृत् २ चर्म्मार । इति तट्टीका ॥ चर्म्मकृत ५ पादुकाकार ६ । इति हलायुध ॥ चर्म्मरु ७ कुरट ८ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, मनु । १ । २६ ।
“कारावरो निषादात्तु चर्म्मकार प्रसूयते ॥”)

चर्म्मकारी, स्त्री, (चर्म्म करोति वर्द्धयति उत्तकर्ष करोतीति यावत । कृ+अण । चर्म्म विरलीति चर्म्म+कृ+अणिति एके । ततो ङीष ।) चर्म्मकषौषधि । इति मेदिनी । रे २६१ ॥

चर्म्मकील, पु, (चर्म्म कीलतीति । कील+अच । चर्म्मणि गुह्यस्थचर्म्मणि कील इवेति वा ।) गुह्यरोगविशेष । छालीम इति छारिस इति च भाषा ॥ तस्य निदान यथा,—
“व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहि ।
कीलोपमं स्थिरखरं चर्म्मकीलन्तु तद्विदु ॥
वातेन तोदपारुष्यं पित्तादसितरक्तता ।
श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्व सवर्णता ॥”
इति माधवकरेण रोगविनिश्चयग्रन्थे अर्शो रोगाधिकारे धृतम । अतोऽस्य चिकित्सा अर्शोरोगचिकित्सावत । अपि च ।
“चर्म्मकील जतुमणि मसकान तिलकालकान ।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत क्षाराग्निभ्यामशेषत ॥”
इति भावप्रकाश ॥

चर्म्मकृत, पु, (चर्म्म करोति चर्म्मघटितपादुकादिकम् उत्पादयतीत्यर्थ । चर्म्म+कृ+क्विप ।) चर्म्मकार । इति हलायुध ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम । ४ । ५५ ।
“चर्म्मकृत कोऽपि न प्रादात कुटीं चेत्कोप- [योगिनीम ॥”)

चर्म्मचटका स्त्री [illegible] प्रसिद्धा [illegible] । चामचिका [illegible] । पर्य्याय । [illegible] । हेमचन्द्र ॥ [illegible] अजिनपत्रा [illegible] चर्म्मचटी [illegible] चर्म्मपत्रा [illegible] । इति [illegible]

चर्म्मचटी स्त्री (चर्म्मणा चटति । [illegible] चर्म्म चटति भिनत्तीति । चट+अच ङीष ।) चर्म्मचटका । इति शब्दरत्नावली ॥

चर्म्मचित्रक पु (चर्म्मणि चित्रक श्वित्रमिव [illegible] । चर्म्म चित्रयतीति वा । चित्र+ [illegible]) श्वेतकुष्ठम । इति [illegible] ॥

चर्म्मज, क्ली, (चर्म्मणः चर्म्मणि वा जायते । जन+ड ।) लोम । रुधिरम । इति राजनिघण्ट ॥

चर्म्मण्वती, स्त्री (चर्म्मैव उत्पत्तिहेतुत्वेनास्त्यस्या इति मतुप मस्य वत्वम ।) नदीविशेष । सा तु बुन्देलखण्डाख्यदेशे चम्बल इति ख्याता ॥ कदली । इति मेदिनी । त, ६८ । (आसीत् किल पुरा रन्तिदेवनामा (शशबिन्दुनामा वा) कश्चित राजचक्रवर्त्ती । तस्य यज्ञे मारिता ये गावस्तेषां चर्म्मगलितरसनिर्म्मिताभ्यो जातेयं नदीति पौराणिकी गाथा । यथा, महाभारते । १ । १८ । ५४ ।
“चर्म्मणा पञ्चतो जाता तिष्ठाद्दलस्य पुन ।
मेघस्तु भावनाज्जाता नदी चर्म्मण्वती शुभा ॥”)

चर्म्मदण्ड, पु (चर्म्मभिश्चर्म्मणा वा निर्म्मितो दण्ड ।) कशा । इति हेमचन्द्र ॥ चाबुक इति भाषा ॥
(“चर्म्मदण्डाहतो विप्र पशुपातितरूपा च तम ॥”
इति महाभारतशान्तिपर्व्वणि ॥)

चर्म्मदूषिका, स्त्री (चर्म्म दूषयति दोषयति वा । दुष+णिच+ण्वुल । तात्स्थाप्य अत इत्वम ।) कोठरोग । इति राजनिघण्ट ॥

चर्म्मतरङ्ग, पु, (चर्म्मणां चर्म्मभिन्ना तरङ्ग इव ।) वलि । त्वकसङ्कोच । इति राजनिघण्ट ॥

चर्म्मद्रुम, पु, (चर्म्माकृतिवल्कलमयो द्रुम ।) भूर्जवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥

चर्म्मपत्रा, स्त्री (चर्म्म मय पत्र पक्षद्वय यस्या ।) चर्म्मचटी । इति जटाधर ॥

चर्म्मपादुका, स्त्री, (चर्म्म निर्म्मिता चर्म्ममयी वा पादुका ।) उपानत । चामडार जुता इति भाषा ॥ यथा । “ततो ब्रह्मचारी अनन मन्त्रेण चर्म्मपादुकायुगले पादौ निदध्यात ।” इति भवदेवभट्ट ॥ अस्या गुणा पादुकाशब्दे द्रष्टव्या ॥

चर्म्मपुट, } चर्म्मपुटक } पु, (चर्म्मनिर्म्मित पुट पात्रम । पक्षे स्वार्थे कन । चर्म्ममय पुटमत्र इति कप इत्येके ।) चर्म्मनिर्म्मितपात्रविशेष । कुपा इति भाषा ॥ यथा । इतिचर्म्मपुटक । इतिचर्म्मपुटे मतस्ये चैति मेदिनी ॥ इति पुलिङ्गसङ्ग्रहटीकायां भरत ॥ तत्पर्य्याय । इति खल्लश्चर्म्ममयीति हेमचन्द्र ॥

चर्म्मप्रसेविका [illegible] (चर्म्मणा प्रसेव्यते । [illegible]) चर्म्मप्रसेवक [illegible] । [illegible] ॥ [illegible]

चर्म्मप्रसेविका [illegible] (चर्म्मणा [illegible]) [illegible] । [illegible] । [illegible] चर्म्मनिर्म्मितं [illegible] वा ।) चर्म्मप्रसेविका । इत्यमरटीकायां भरत ॥

चर्म्मप्रसेविका स्त्री (चर्म्मप्रसेवक—टाप अत इत्वञ्च ।) [illegible] चर्म्म निर्म्मितयन्त्रम् । [illegible] इति च भाषा ॥ तत्पर्य्याय । भस्त्रा २ । [illegible] ॥

चर्म्ममुण्डा, स्त्री (चर्म्मणा [illegible] [illegible] । [illegible] ।) दुर्गा । इति [illegible] । [illegible] ॥ ‘चर्म्ममुण्डा’ । इत्यपि कश्चित पाठ ।)

चर्म्मरङ्गा स्त्री (चर्म्मणि रङ्गो यस्या ।) आवर्त्तकीलता । इति राजनिघण्ट ॥ (देशविशेषे पु । स च देश कूर्म्मविभागे पश्चिमोत्तरस्य । [illegible] उक्त । यथा बृहत्संहितायाम । १४ । [illegible] ।
‘[illegible] पश्चिमोत्तरस्याम ।’ इत्युपक्रम्य —
“[illegible]मती फलगुलुका
गुरुहा मरुकुच्चचर्म्मरङ्गाख्या ॥”
इत्युक्तवान ॥)

चर्म्मरु, पु, (चर्म्म रचयतीति । रच+नाम्नुलकात डु ।) चर्म्मकार । इति त्रिकाण्डशेष ॥

चर्म्मसम्भवा, स्त्री, (चर्म्मणि सम्भव उत्पत्तिर्यस्या ।) एला । इति हारावली । ६७ ॥

चर्म्मसार पु, (चर्म्मण सार । भुक्त येभ्यो रसस्य त्वङ्मध्ये जायमानत्वात तथात्वम ।) रस । इति राजनिघण्ट ॥

चर्म्माम्भ पु, (चर्म्मणोऽम्भ जलम । सर्व्वे सान्ता अदन्ताश्च ।’ इति न्यायादत्र अकारान्त । क्वचित क्लीवे सान्तोऽपि दृश्यते ।) रस । इति राजनिघण्ट ॥

चर्म्मार पु, (चर्म्म चर्म्मक्रिया ऋच्छतीति । ऋ गतौ+“कर्म्मण्यण ।” ३ । २ । १ । इत्यण ।) चर्म्मकार । इति जटाधर ॥

चर्म्मी [न] पु (चर्म्म शरीरावरक शस्त्रविशेषोऽस्त्यस्य । चर्म्म+इनि ।) चर्म्मधारियोद्धा । ढाली इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । फलकपाणि २ । (यथा महाभारते । ३।२७।३१ ।
“श्याम दृढन्त तरुण चर्म्मिणामुत्तम रथी ।
नकुल ते वने दृष्ट्वा कस्मान मन्युर्न वर्द्धते ॥”
चर्म्म त्वक अस्त्यस्येति ।) भूर्जवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ४६ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ११ अ । “चर्म्मिवृक्षगिरिकर्णिकाशीतशिवनिपुलदाडिमाजकर्णहरिद्रधराअदनग्रोधघोटादिकल्कतेषु वा यवान्नविकाराश्च सेवेत ॥”) भूङ्गरिटि । मोचा । इति शब्दरत्नावली ॥

चर्य्या, स्त्री, (चर्—"गदमदचरयमश्चानुपसर्गे।" ३।१।१००। इति यत्। स्त्रियां टाप्।) ईर्य्यापथस्थितिः। इत्यमरः। ३।२।...॥ नियमापरित्यागः। ईर्य्यन्ते गुरौ भास्या पासन्या ज्ञायते इर्य्या सा च ध्यानधारणादि तस्याः पन्थाः उपायः तत्र स्थितिर्वा या स्थितिः स्वस्थानमपरित्यागः सा। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते। १।...।२...।
"चर्य्यायां हयमुत्सृज्य पाण्डवस्यानुगच्छतः।")
गमनम्। अदनम्। आचरणम्। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥ (यथा, मनुः। ६।३२।
"आसां महर्षिचर्य्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम्॥"
सेवा। यथा, रामायणे। २।२६।१५।
'वनवासस्य शूरस्य मम चर्य्या ह्य रोचते॥'")
त्रि, अनुष्ठेयः। आचरणीयः। यथा, मनुः। ३।१।
"षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्॥")

चर्व्व, कि भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वा-पर-सक-सेट्।) कि, चर्व्वयति चर्व्वति तण्डुलं बालकः। इति दुर्गादासः॥

चर्व्वणं, क्ली, (चर्व्व+भावे ल्युट्।) दन्तैश्चर्वणम्। इति हेमचन्द्रः। ३।८८॥ चिवान इति भाषा॥ (यथा, हारीते प्रथमे स्थाने प्रथमेऽध्याये।
'चर्व्वणं गिलनञ्चापि तासिन श्वासिता यथा॥')

चर्व्वा, [न] पुं तलप्रहारः। इति ...नौ। १८७॥

चर्व्वित, त्रि, (चर्व्यते स्म यत्। चर्व्व+कर्म्मणि क्तः।) खादितम्। भक्षितम्। इत्यमरः। ३।१।१०५॥ (यथा, भागवते। ७।५।३०।
"...तिगोभिरविशतां तामिस्रं
पुनः पुनश्चर्व्वितचर्व्वणानाम्॥")

चर्व्वितपात्रक, क्ली, (चर्व्वितानां ताम्बूलानां त्यागपात्रम्। ततः स्वार्थे कन्।) चर्व्वितताम्बूलादित्यागपात्रम्। पीकदान इति भाषा॥ यथा रासलीलायां पातालखण्डे।
'ताम्बूलं दर्पणं पानपात्रं चर्व्वितपात्रकम्॥'

चर्व्व्य, त्रि, (चर्व्व्यते दन्तैश्चर्व्यते इति। चर्व्व+कर्म्मणि यत्।) चर्व्वणीयम्। यथा,—
"षट्कोटि ब्राह्मणांश्च भोजयामास नित्यशः।
चूष्यपेयलेह्यचर्व्व्यैरात्रिपि दिने दिने॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥

चर्षणि, पुं, (कर्षतीति। कृष+'कृषेरादेश्च चः।' इत्युणा। २।१०३। इति अनि आदेश्च चः।) जनः। यथा श्रीभागवते।
"स चर्षणीनामुदगाच्छुचो मृजन्
प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः॥"
मनुष्यजातिः। यथा—
"अर्य्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः।
यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता॥"
इति श्रीभागवते। ६।६।३१॥ "चर्षणयः कृताकृतज्ञानवन्तः। यज्ञस्मिकर्मलेन निरूपण्डितादायुक्ताः। यत्र येषु आत्माद्युद्भवान्यविशेषेण मानुषी जातिरुपकल्पिता। यथा च श्रुतिः। 'पुरुषो वै चर्षणयो मानुषा इति।' इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (अत्र उणादिवृत्तावुज्ज्वलदत्तेन तु "कृषेरादेश्च चः।" इति पठित्वा चर्षणिः कर्षकोऽपि व्याख्यातम्॥)

चल, क वृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पर-सक-सेट्।) क, चालयति। व्रत्यवकाशादि स्वमिति दुर्गासिंहचतुर्भुजरमानन्दी। भावनिष्ठ पोषणम्। इति दुर्गादासः॥

चल, ज गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-सक-सेट्।) ज, चाल चल। मित्त्वाभावे इति वक्ष्यमाणो न पठित्वा इममेव मानुबन्धं भ्रान्त्या पठन्ति तद्द्वयम्। तेनास्य चालयति इत्यपि न्यस्ता। चलमानोऽनिल इत्यत्र ताच्छील्ये शानः। मित्त्वे। पूर्व्वेगान्त्य। चलधातुः कम्पने मानुबन्धः स्यादित्यर्थः। म, चलयति लतां वायुः। चलयन् भ्रुवक्रमचलनालकाननात्। रघुः। "चालयन् सकलां पृथ्वीमिति घञन्तात् चालं करोतीति णौ प्रयुक्तम्। इति दुर्गादासः॥

चल, श विलासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा-पर-अक-सेट्।) श, चलतो चलन्ती। विलासः क्रीडनम्। इति दुर्गादासः॥

चल, त्रि, (चलति गच्छतीति। चल—पचाद्यच्।) चञ्चलम्। इत्यमरः। ३।१।७४॥ (यथा रघुः। ११।१५।
'ताडका चलकपालकुण्डला
कालिकेव निविडा बलाकिनी॥')
पारदः। इति हेमचन्द्रः। ४।११६॥ अस्था-प्राचारवृत्तमिदं। यथा उत्तरराकरे।
"अभ्यन्तरीभा चेचलमिन्दुमिति युगेमनिमि
स्वरे॥")

चल पुं, (चल+पचाद्यच्।) कम्पः। तद्युक्ते त्रि। इति मेदिनी। ल, १५॥ (शिवः। यथा, महाभारते। १२।१७।११६।
"महाकेतुर्महाधातुर्नैकसानुश्चरश्चलः॥"
विष्णुः। यथा तत्रैव। १३।१४९।६२।
"वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः॥"
"वायुश्चलोऽपि चलः।" इति भाष्यम्॥)

चलचञ्चु, पुं, (चला चञ्चला चञ्चुरस्य।) चकोरपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४।४५॥

चलत्पूर्णिमा, स्त्री (चलन्ती पूर्णिमा तदाश्रयीभूतचन्द्र इवेति तात्पर्य्यार्थः।) चन्द्रकमत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चलदङ्ग, पुं, (चलत् चञ्चलम् अङ्गं यस्य।) मत्स्यविशेषः। पेङ्गा इति भाषा॥ अस्य गुणाः। अनभिष्यन्दित्वम्। वाते हितत्वम्। रोचनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चलदङ्गक, पुं, (चलदङ्ग एव इति कप्।) चलदङ्गमत्स्यः। इति जटाधरः॥

चलदल, पुं, (चलानि दलानि पत्राणि यस्य।) अश्वत्थवृक्षः। इत्यमरः। २।४।२०॥ (अस्य पर्य्यायो गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

चलनं, क्ली, (चल+भावे ल्युट्।) भ्रमणम्। (यथा देवीभागवते। १।७।४८।
'चलनञ्च विना कार्य्यं न भवतीति मे मतिः।')
कम्पनम्। (यथा पञ्चतन्त्रे। २।१७।
"द्वारपायाविह जालो प्रसुप्तो प्रश्नन।
हस्तोचलनादेशो द्वितीयः पादवर्ज्जः॥")
कम्प्रे त्रि। इति मेदिनी। ने, ४१॥

चलनः, पुं (चलत्यनेन इति। चल+करणे ल्युट्।) पादः। इति हेमचन्द्रः॥ हरिणः। इति जटाधरः॥

चलनकं, पुं (चलन+संज्ञायां कन्।) चण्डातकम्। इति हेमचन्द्रः। ३।३३८॥

चलनी, स्त्री, (चलन+ङीप्।) वारीभेदः। जगबन्धनी। वस्त्रघघरी। इति हेमचन्द्रः॥ घाघरा इति भाषा॥

चलपत्रः, पुं (चलानि पत्राणि यस्य।) अश्वत्थवृक्षः। इति राजनिघण्टः॥ (यथा, नैषधे।
'अदेन सनापि चिचेतुमस्मा
प्रयस्यते किं चलपत्रपत्रम्।
नचेद्विशेषादितरच्छदम्य
स्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो भवेत॥')

चला, स्त्री (चलतीति चल+पचाद्यच् टाप् च। नैकत्रावस्थानात् तथात्वम्।) लक्ष्मीः। इति मेदिनी। ल, १५॥ पिप्पली। इति रत्नमाला।

चलाचल, त्रि (चलतीति चल+अच्। चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक् चाभ्यासस्य आगागमस्य इति वार्त्तिकबलेनास्य सिद्धिः।) चञ्चलम्। इत्यमरः। ३।१।७४॥ (यथा किरातार्ज्जुनीये। ११।२। [चराम॥")
"जक्किनोऽस्य स्थिति विद्वान् लक्ष्मीमिव चला"
काके पुं। इति राजनिघण्टः॥

चलातङ्क, पुं, (चले चलने आतङ्को भयं यस्मात्।) वातरोगः। इति राजनिघण्टः॥

चलित, त्रि, (चल+कर्त्तरि क्तः।) कम्पितम्। इत्यमरः। ३।१।८७॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ५।३६५।
"तयोर्विलासवलितैश्चलितापाङ्गविभ्रमैः॥")
गतम्। चल ज गतावित्यस्मात्॥ (यथा, गो रामायणे। ३।५७।२३।
"अधिरूढ़ गजारोहो यथास्याच्चलितो गजः॥")

चलु, पुं, (चल+उन्।) गण्डूषः। इति हेमचन्द्रः। ३।२६२॥

चलुक, पुं, (चलुना कायतीति। कै+क।) प्रसृतिः। भाण्डभेदः। इति मेदिनी। के, ८६॥

चवि, स्त्री, (चर्व्यते इति। चर्व्व+इन्। पृषोदरादित्वात् रलोपे साधु।) चविका। इति शब्दरत्नावली॥

चविक, क्ली, (चवि+संज्ञायां कन्।) चविका। इति भरतधृतरुद्रः॥

चविका स्त्री (चवि+स्वार्थे कन्।) वृक्षविशेषः। चई इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। चव्यम् २। इत्यमरः। २।४।९८॥ यथा ३ चविकम् ४

चवी ५ । इति भरत ॥ चवि ६ । इति शब्द रत्नावली ॥ तेजोवती ७ कोला ८ नाकुली ९ उषणा १० चव्यकम ११ वशिर १२ गन्ध नाकुली १३ वल्ली १४ कालवल्ली १५ कालम १६ कुटिलसप्तकम १७ तीक्ष्णम १८ करिकरणा-वल्ली १९ [illegible] । (यथा, सुश्रुते उत्तर-तन्त्रे ३६ अध्याये ।

"सारिवाह्वयचव्याङ्कविकारक्तचन्दनैः ॥")

अस्या गुणाः । कटुत्वम । उष्णत्वम । लघुत्वम । रोचनत्वम । दीपनत्वम । जन्तदेककासश्वास-शूलनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ भ[illegible] कत्वम । कफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

चवी, स्त्री, (चाव + "बह्वादिभ्यश्च ।" ४ । १ । ४५ । इति ङीष ।) चविका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा कथासरित्सागरे । ६ । १५१ ।

"सव्यवस्था चवीहस्त प्रतिज्ञा ता सुन्दरराम ।

पश्यन सानुशय सव्य स्वभार्य्याये शशस तत ॥")

चव्य, क्ली (चव्यते इति । चव्व + ण्यत । पृषो-दरादित्वात रलोपे साधु ।) चविका । इत्यमर । २।४।६८ ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।

'चव्येन्द्रबीज त्रिफला सपिम्मासरसाम्बुभ ॥')

चव्यक, क्ली, (चव्यमेव । स्वार्थे कन ।) चविका । इति राजनिर्घण्ट ॥

चव्यजा, स्त्री (चव्यमिव जायते इति । जा + ड ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्ट ॥ (विवृतिरस्या गजपिप्पलीशब्दे ज्ञेया ॥)

चव्यफल क्ली, (चव्यमिव फल यस्य ।) गज-पिप्पली । इति राजनिर्घण्ट ॥

चव्या, स्त्री (चव्य + टाप ।) चविका । इत्यमर-टीकाया भरत ॥ (यथा, सुश्रुत उत्तरतन्त्रे ४१ अध्याये ।

"सर्पिर्मधुभ्या त्रिकटु प्रलिह्या-

च्चव्याविडङ्गोपाहृत च्चयार्त्त ॥")

वचा । इति मेदिनी ॥ कार्पासी । इति राज-निर्घण्ट ॥

चष, वधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर-सक-सेट ।) चषति । इति दुर्गादास ॥

चष, ञ भक्षे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-उभ सक-सेट ।) ञ चषति चषते । इति दुर्गा-दास ॥

चषक , पु, क्ली, (चषति भक्षयति पिबत्यनेनेत्यर्थ । चष + "क्वुन शिल्पिसज्ञयोरपूर्व्वस्यापि ।" उणा । २ । ३२ । इति क्वुन ।) मद्यपानपात्रम । तत पर्य्याय । शल्लक २ सरक ३ अनुतर्षणम ४ । इति हेमचन्द्र । ४ । १ २४ ॥ * ॥

अथ चषकोद्देश ।

"यत पानपात्र भूपाना तज्ज्ञेय चषक बुधे ।

कानक राजतञ्चैव स्फाटिक काचमेव च ॥

तत्र स्वरादिकोण चतुर्णा पृथिवीभुजाम ।

इत्यन्यसम्मत तेषा नियम पाठसम्मत ॥

स्वसुहितसम्मित रत्नैश्चतुर्व्वर्णे समन्वितम ।

मार्णिक वाथ फाल वा सर्व्वेषामुपयुज्यते ॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] ॥

एत तत्राप [illegible] इति भोजराजकृत । [illegible] युक्तिकल्पतरु ॥ सुरापात्रम । म[illegible] । मद्य प्रन[illegible] । [illegible] ॥

चषति पु, (चष भक्षे [illegible]) भक्षणम । [illegible] । [illegible] सिद्धान्तकौमुद्या सुगा[illegible] ॥

चषाल पु (चष्यते [illegible] । चष - "सानसि वर्णसीत ।" उणा । ४ । ७ । इति आल प्रत्ययेन निपातनात साधु ।) यूपकटक । इत्य मर । २ । ७ । १८ ॥ यज्ञसमाप्तिरूपचक यूपु बन्धनादाय यज्ञभूमा यत काष्ठमारोप्यते स यूप तस्य शिरस वलयाकृतिकाष्ठमयाकृतित्वा य काष्ठविकार स । यूपस्यैवाहृतलोहवलयश्च । इति कश्चित । इति भरत ॥ मनुष्याणम । इति सारसुन्दर्य्याञ्च उणादिवृत्ति ॥

चह, शाठ्ये । प्रतारणे इति यावत । इति कवि-कल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक सेट ।) चहति । इति दुर्गादास ॥

चह न क शाठ्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अन्त चुरा पर सक सेट ।) चहयति खल । इति दुर्गादास ॥

चम्, क म शाठ्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर सक सेट ।) क म चहयति खल म[illegible] प्रतारयतीत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

चाकचक्य क्लो, उज्ज्वलत्व । चकचक इति भाषा । यथा न ह्व लोकसिद्धसामग्री प्रातिभासिक रजतोत्पादिका किन्तु विलक्षणैव तथा हि । काच[illegible]दोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्त्तिद्रव्यसयो गादिदमाकारा चाकचक्याकारा च काचि दन्त करणवृत्तिरुदेति । इति वेदान्तपरिभाषा ॥

चाकचिचा, स्त्री, श्वेतगुञ्जा । इति रत्नमाला ॥

चाक्रिक पु (चक्रेण समूहेन यन्त्रविशेषेण वा चरतीति । चक्र + "चरति ।" ४ । ४ । ८ । इति ठक ।) बहुभिर्मिलित्वा य स्तौति स । तत्पर्य्याय । घाण्टिकाथक २ । इत्यमर । २ । ८ । ९७ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । १६५ ।

"पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम ।

एषामन्न न भोक्तव्य सोमविक्रयिणस्तथा ॥")

तैलकार । इति हेमचन्द्र ॥ शाकटिक । इति महाभारते राजधर्म्म ॥ गाडिवोयान इति भाषा ॥

चाक्षुष, क्ली, (चक्षुषा निवृत्तम । चक्षुष + "तेन निवृत्तम ।" ५ । १ । ७६ । इत्यण ।) प्रत्यक्ष-विशेष । तत्तु चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानम । द्रव्य-चाक्षुष प्रति चक्षु सयोग कारणम । द्रव्य समवेतचाक्षुष प्रति चक्षु सयुक्तसमवाय । द्रव्य समवेतसमवेतचाक्षुष प्रति चक्षु सयुक्तसमवेता-समवाय । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ तथा च ।

"द्रव्याध्यक्षे तु सयोगात सयुक्तसमवायत ।

द्रव्येषु समवेताना तथा तत्समवायत ॥

[illegible] समवेत [illegible] समवाय [illegible] ।

[illegible] [illegible] ॥'

[illegible] भाषापरिच्छेदे ५[illegible] ॥

[illegible] [illegible] । [illegible] । बहु [illegible] । [illegible] ॥)

चाक्षुष पु (चक्षुष [illegible] लोच [illegible] । [illegible] । एतन्निरुक्तमय । मार्कण्डेय । ७ । [illegible] ।

"अन्यजन्मनि [illegible] सो चक्षुष परमेष्ठिन ।

चाक्षुषत्वमतस्तस्य [illegible] दिन । ॥')

षष्ठमनु । अस्मिन्मन्वन्तरे अजितनामको [illegible] रवतार । मन्त्रद्रुम इन्द्र । आप्यादयो देवा । हविष्मद्वीरकाद्य सप्तर्षय । पुरुपुरुषसुद्युम्ना दयो मनुपुत्रा । इति श्रीभागवतम ॥ (अस्य अन्यद्विवरण मन्वन्तरशब्दे द्रष्टव्यम ॥)

चाङ्ग पु (चीयते इति । चि + ड । चम्द नस्य ।) चाङ्गेरी । इत्यमरटीकाया राय मुकुट ॥

चाङ्गेरी, स्त्री (चाङ्ग ईरयतीति । ईर - अण । ततो ङीष ।) अम्ललोणिका । इत्यमर । ।४ १० ॥ (ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी सा [illegible] वातकफे हिता । उष्णा कषायमधुरा चाङ्गेरी चाग्निदीपनी ॥' इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।)

चाचण्ड , पु [illegible] । यथा —

'गुरुषु पुरश्चैव [illegible] ॥'

इति वङ्गीयनामोदर ॥

चाञ्चल्य, क्ली (चञ्चलस्य भाव । चञ्चल + ष्यञ ।) चञ्चलता । चापल्यम । यथा —

'चाञ्चल्यरहिता लक्ष्मी पुत्रपौत्रानुगस्थिरा ॥'

इति [illegible] व्यक्तवचनम ॥

चाट , पु (चाट्यते भिद्यते यस्मात । चट + घञ । यद्वा चटति भिनत्ति भित्त्यादिकम । चट + ण ।) चोर । इति मिताक्षरा ॥ प्रतारक । यथा —

'चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभि ।

पीड्यमाना प्रजा रक्षेत कायस्थैश्च विशेषत ॥

चाटा प्रतारका विश्वास्य ये परधनमपहरन्ति । प्रच्छन्नापहारिणस्तस्करा । दुर्वृत्ता इन्द्रजालिक कितवादय । सहो बल सहसा बलेन कृत साहस महच्च तत साहसञ्च महासाहस तेन वर्त्तन्त इति महासाहसिका प्रसह्यापहारिण । आदिशब्दात्मौलिककूटकारादय । एतै पीड्य माना बाध्यमाना प्रजा रक्षेत । कायस्था गणका लेखकाश्च तै पीड्यमाना विशेषतो रक्षेत । तेषा राजवल्लभतया अतिमायावितया च दुर्निवारत्वात ।" इति मिताक्षराया आचारा ध्याय ॥

चाटकैर पु, (चटकस्य चटकाया वा अपत्य मिति । "चटकाया ऐरक ।" ४ । १ । १२८ । इत्यैरकप्रत्यय । "चटकस्येति वाच्यम । लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि" । इति वार्त्ति-कम ।) चटकस्य पुमपत्यम । इत्यमर ॥ चटार च्छा इति भाषा ॥

चाटु पु [illegible] [illegible] ॥

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] इति हेमचन्द्र ॥ [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] ॥ यथा [illegible]

[illegible] इति भाषा ॥ (यथा [illegible]

[illegible] । १२ ।

"[illegible]

पटुचाटुशतैरनक्रम ॥"

चाटुभाषी, त्रि। यथा [illegible]

[illegible] । १२ ।

'[illegible] ॥')

चाटुपटु, पु, (चाटुषु पटु निपुण ।) भण्ड । [illegible] भाण्ड इति भाषा ॥

([illegible] कवि । इति नैषधम ॥")

चाटुलोल त्रि (चाटुरेव लोल इति कर्मधारय । चाटुषु लोल इति वा ।) चटुलोल । इति हारावली ॥

चाटुपटु, पु (चाटपटु — पृषोदरादिवात् साधु ।) चाटुपटु । इति [illegible] ॥

चाटुक्ति स्त्री (चाटुरूपा उक्ति । [illegible] भक्तिः ।) सेवा। [illegible] ॥

चाटुकोक्ति त्रि (चाटुकाना [illegible] सेवेत राज ।' ४ । । । [illegible] राज ।) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ([illegible]

[illegible] नाम्ना [illegible]

[illegible]

[illegible] दृश्यते [illegible]

[illegible] विशेषतो दर्शनीयम । इतस्त कश्चिन्नल- भनोऽपि दृश्यते तथा, कथासरित्सागरे । ५ । १२१—२३ ।

'स चाणक्यो द्विज क्वापि गत्वा ग्रामसमन्वयन । तदवष्टाद्ययोगनन्दोऽथ दाहज्वरमवाप्य स ॥ सप्तमे दिवसे प्राप्ते पञ्चत्व समुपागमत । हत्वा हिरण्यगुप्तञ्च शकटालेन तत्सुतम । पूर्व्वनन्दसुते लक्ष्मीश्चन्द्रगुप्ते निवेशिता ॥"

चाणक्येन प्रोक्तमित्यण ।) ग्रन्थविशेषे क्ली । यथा तत्रैव ।

"नानाशास्त्रोद्धृत वक्ष्ये राजनीतिसमुच्चयम । सर्व्वबीजमिद शास्त्र चाणक्य सारसंग्रहम ॥"

चाणक्यमूलक, क्ली, (चाणक्यमेव चाणक्य तद- ख्यमूलकस्य । इति कप स्वार्थे कन वा ।) मूलक- प्रभेद । चाणक्यमूलीति ख्यातम । तत्पर्याय । वालेयम २ विष्णुगुप्तकम ३ स्थूलमूलम ४ मञ्चा

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] । उपालम्भ ।

[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] । यथा —

[illegible]

च [illegible] नामस्य [illegible] ॥

[illegible] ॥

। [illegible] भागवत । ? । ४ ।

[illegible]

[illegible] सुहृत्तामिवाप ह ॥)

चाटुकार [illegible] (चाटु करोतीति । कृञ् + अण ।) खुशामदकारक । [illegible] ॥ (तस्या सुरस्य [illegible] ८८ अध्याय ।)

चात्वाल, पु (चत्वति कुर्व्यन्ति यागमिति । "पति च [illegible] ।" उणा १ । ११७ । इति आल । यद्वा चत्वाल "कुलालाभ्योऽण" यद्वा चत्वाल एवेति प्रज्ञादिभ्योऽण ।) चत्वाल । [illegible] । २ । १ । ६ ॥ (यथा मनु । ३ । ९६ । "न मेखलेच प्रतिनिर्त चात्वालि प्रवर्ती ॥ [illegible] । १२ । ७५ ।

'[illegible] ॥")

चात्वालिका, स्त्री (चात्वालो वा अर्थेनास्त्यस्या । इति ठन । चत्वालेन निर्वृता इति ठञ वा ।) चत्वालवीणा । इत्यमर । २ । १ । ३० । चत्वालिकाश्चात्र [illegible] ॥ (चत्वालेन [illegible] कुलालादिभ्योऽण । चत्वालाकल्पसुमारे त्रि ॥)

चात्वाली स्त्री, (चात्वाल + जातित्वात् ङीष ।) लिङ्गिनी । इति राजनिर्घण्ट ॥ [illegible] ॥

चातक, पु (चतत याचत जलमुदमिति । चत याचे + ण्वुल ।) स्वनामख्यातपक्षी । तत पर्याय । स्तोकक २ सारङ्ग ३ मेघजीवन ४ । इति राजनिर्घण्ट ॥ तोकक ५ । इत्यमर । २।५।१७ ॥ सारङ्ग ६ । इति भरत ॥ (यथा, मेघदूते । ६ ।

'वामश्चाय नुदति मधुर चातकस्ते सगन्ध ॥")

तन्मासगुणा । लघुत्वम । शीतलत्वम । कफरक्त पित्तनाशित्वम । अग्निकारित्वञ्च । इति राज- वल्लभ ॥

चातकानन्दन, पु, (चातक आनन्दयतीति । आ+नन्द+णिच+ल्यु ।) वर्षाकाल । इति राजनिर्घण्ट ॥

चातुर पु, (चतुर्भिरङ्गैर्हस्तपदपृष्ठशिरोभि- रित्यर्थ उह्यते इति । चतुर + अण । यद्वा चतुर एव । स्वार्थे अण ।) चक्रगण्डु । इति मेदिनी ॥ गोलबालिश इति भाषा ॥

चातुर, त्रि, (चतुर + स्वार्थे अण ।) नेत्रगोचर । चाटुकार । नियन्ता । इति मेदिनी । रे, १५३ ॥

चातुर्य [illegible] (चातुर + [illegible]) चातुर्य इति [illegible] ॥

चातुराश्रम्य, क्ली, (चतुरा आश्रमाणा समूह इति । [illegible] ५ । १ । १ [illegible] ।) [illegible] इति पुराणम ॥ (यथा महाभारते । १२ । ।१२२ ।

'चातुर्वर्ण्य चातुर्होत्र चातुराश्रम्यमेव च । [illegible] ॥"

चत्वार [illegible] स्वार्थे ष्यञ । चतुरा आश्रमाणाम ॥)

चातुरक्ष, पु (चातुरा रथपरिचालनकाशल वर्त्तते इति ठञ ।) सारथि । इति त्रिकाण्डशेष ॥

चातुरी स्त्री (चतुरस्येदम "तस्येदम ।" ४।३।१२० । इत्यण । ततो ङीप । यद्वा चतुरस्य भाव इति ष्यञ षित्वात ङीष ततो यलोप ।) दाक्ष्यम । चतुरता । इति मेदिनी ॥ [चातुरी ॥"

'य। [illegible] तनुभृता सा चातुरी

इत्युद्भट ॥)

(गायत्रीरूपा महाशक्ति । यथा, देवीभाग- वत । १२ । ६ । ४७ ।

"चतुर्भुजा चारुदन्ता च चातुरी च [illegible] ॥")

चातुर्जातक क्ली, (चतुर्जातक एव इति स्वार्थे अण ।) गुडत्वक्पत्रनागकेशररूपचतुष्टयम । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्य लक्षण गुणाश्च ।

"त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम । नागकेशरसंयुक्त चातुर्जातकमुच्यते ॥ तद्द्वय रेचन रूक्ष तीक्ष्णोष्ण मुखगन्धहृत । लघु पित्ताग्निकृद्वर्ण्य कफवातविषापहम ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चातुर्थक पु, (चतुर्थे चतुर्थेऽह्नि भव इति । चतुर्थ + वुञ ।) [illegible] । तस्य मन्त्रौषध यथा, ओ नमो जि स्वाहा विमो- क्षय स [illegible] फट । इति ।

पुष्यमङ्गल जप्त्वा हस्ते दत्त्वाथ न सशेत । चातुर्थको ज्वरो रुद्र । अन्ये चैव ज्वरास्तथा ॥ जम्बुफल हरिद्रा च सर्व्वञ्चैव च कम्बुकम । सर्व्वज्वराणा धूपोऽय हर । चातुर्थकस्य च ॥"

इति गारुडे १८७ अध्याय ॥

(अस्य सनक्षणचिकित्सादीनि यथा —

"चातुर्थो द्विविधो ज्ञेयो वातश्लेष्मात्मको ज्वर । चातुर्थको नाम गदो दारुणो विषमज्वर ॥ शोषण सर्व्वधातूना बलवर्णाग्निनाशन । त्रिदोषजो विकार स्यादस्थिमज्जगतोऽनिल ॥ कुपित पित्तमेवन्तु कफश्चैव स्वकालत । शीतदाहकरस्तीव्रस्त्रिकालञ्चानुवर्त्तते ॥ स सन्निपातसम्भूतो विषमो विषमज्वर । जङ्घे कायस्य गृह्णाति य पूर्व्व सोऽनिलात्मक । पूर्व्व गृह्णात्यथ काय शीर्षपूर्व्वज्वरश्च स । जङ्घाभ्या श्लैष्मिको ज्ञेय शिरसोऽनिलसम्भव । एव विज्ञाय वद्येन कुर्य्यात्तस्य प्रतिक्रियाम । वेलाज्वरो रसगतो रक्तश्चैकाह्निकस्तथा ॥

मासगोऽपि तृतीय स्याच्चतुर्थोऽस्थिसमाश्रित ।
सर्व्वधातुगतो ज्ञेयो घोरा धातुन्तरन्तर ॥
भूतघ्ने भूतविद्या स्याद्ग्रानि समतान्तनम ।
वासाधात्रीटारुपथ्या नागरत्रिफला भव ॥
मधुना सयुत क्वाथश्चातुर्थकनिवारण ॥

अगस्तिपत्रस्वरसो निहन्ति
नस्ये च चातुर्थकरोगमुग्रम ।
कास भ्रमश्चापि शिरोरुजाश्च
विनाशयत्याशु हि तन्नराणाम ॥”

इति हारीते चिकित्सास्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

चातुर्भद्र, क्ली, (चतुर्भद्रमेवेति अण ।) नागराति विषासुस्ता गुडूचीति चतुष्टयम । इति राजनिघण्ट ॥

चातुर्म्मास्य, क्ली, (चतुर्षु मासेषु क्रियते इति । “चतुर्म्मासाण्ण्यो यज्ञे ।” ५ । १ । ९४ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त ण्य । यागविशेष । चातुर्म्मास्ययागस्य चत्वारि पर्व्वाणि । वैश्वदेवो वरुणप्रघास शाकमेध शुनासीरीयश्चेति श्राद्धाथ-चिन्तामणि ॥) आषाढशुक्लद्वादश्यादिचतुर्म्मासकर्त्तव्यनियमविशेष । “यथा वाराहे ।
‘आषाढशुक्लद्वादश्या पौर्णमास्यामथापि वा ।
चातुर्म्मास्यव्रतारम्भ कुर्य्यात कर्कटसङ्क्रमे ॥
अभावे तु तुलार्केऽपि मन्त्रेण नियम व्रती ।
कार्त्तिके शुक्लद्वादश्या विधिवत्तत समापयेत ॥
चतुर्धापि हि तच्चीर्ण चातुर्म्मास्य व्रत नर ।
कार्त्तिक्या शुक्लपक्षे तु द्वादश्या तत समापयेत ॥
मात्स्ये ।
‘चतुरो वार्षिकान मासान देवस्योत्थापनावधि ।
मधुस्वरो भवेन्नित्य नरो गुडविवर्ज्जनात ॥
तैलस्य वर्ज्जनादेव सुन्दराङ्ग प्रजायते ।
कटुतैलपरित्यागात शत्रुनाश प्रजायते ॥
लभते सन्तात दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन ।
सदा मुनि सदा योगी मधुमासस्य वर्ज्जनात ॥
निराधिर्निरुगोजस्वी विष्णुभक्तश्च जायते ।
एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात ॥
धारणान्नखलोम्नाश्च गङ्गास्नान दिने दिने ।
ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगी रक्तकण्ठश्च जायते ।
घृतत्यागात सुलावण्य सर्व्व स्निग्ध वपुर्भवेत ॥
फलत्यागात्तु मतिमान बहुपुत्रश्च जायते ।
नमो नारायणायेति जप्त्वानशनज फलम ॥
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानज फलम ।
एवमादिव्रते पार्थ । तुष्टिमायाति केशव ॥
सनत्कुमार ।
इद व्रत मया देव । गृहीत पुरतस्तव ।
निर्व्विघ्ना सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव । ॥
गृहीतेऽस्मिन व्रते देव । यद्यपूर्णे त्वह म्रिये ।
तन्मे भवतु सम्पूर्ण त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन । ॥
समाप्तौ च ।
इद व्रत मया देव । कृत प्रीत्यै तव प्रभो । ।
न्यून सपूर्णता यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन । ॥
अत्रैव यतिमधिकृत्य काठकगृह्यम् ।
‘एकरात्र वसेद्ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासास्तु चतुर, वसन ।
एतान्याख्यविकत्म । ऋतु तास्तामा । मानाभ्य ।
नैकत्रावासो ..ति श्रुतेरुक्ते ।’ ... तन्त्रथान्तत्त्वम ॥ ॥ अन्यच्च । तत्रोपक्रमकाल सनत्कुमारवाक्य ।
‘एकादश्याञ्च द्वादश्या सङ्क्रान्तौ कर्कटस्य तु ।
आषाढ्या वा नरो भक्त्या चातुर्म्मास्यव्रत
ग्रहम ॥
तत्र मन्त्र ।
‘चतुरो वार्षिकान मासान देवस्योत्थापनावधि ।
इम करिष्ये नियम निर्व्विघ्न कुरु मेऽच्युत । ॥”
अथ चातुर्म्मास्यनियमावश्यकता भविष्ये ।
“यो विना नियम मर्त्यो व्रत वा जप्यमेव वा ।
चातुर्म्मास्य नयेन्मूर्खो जीवन्नपि मृतो हि स ॥’
अथ चातुर्म्मास्यनियमा । स्कान्दे नागरखण्डे ।
“श्रावणे वर्ज्जयेच्छाक दधि भाद्रपदे तथा ।
दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्त्तिके चामिष त्यजेत ॥”
तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसवादे ।
“निष्पावान राजमाषाश्च सुप्ते देवे जनार्द्दने ।
यो भक्षयति विप्रेन्द्र । श्वपचादधिको हि स ॥
कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषाश्च भक्षयन ।
निष्पावान मुनिशार्द्दूल । यावदाहूतनारकी ॥
कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकसहितानि च ।
एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्द्दने ॥
सप्तजन्मार्ज्जित पुण्य हरेत नात्र सशय ॥”
किञ्च ।
“कृच्छ्र तात्कालभक्ष्य फलाम्लादि वर्ज्जयेत ।
जपहोमाद्यनुष्ठान नामसङ्कीर्त्तनन्तथा ।
स्त्रीसङ्ग प्रार्थयेद्विप्र गृहीतनियमो बुध ॥
इद व्रत मया देव । गृहीत पुरतस्तव ।
निर्व्विघ्न सिद्धिमायातु प्रसादात्तव केशव । ॥
गृहीतेऽस्मिन व्रते देव । पञ्चत्व यदि मे भवेत ।
तदा भवतु सम्पूर्ण प्रसादात्ते जनार्द्दन । ॥”४॥
अथ चातुर्म्मास्यव्रतनियममाहात्म्यम । विष्णुरहस्ये ब्रह्मनारदसवादे ।
“शृणु नारद । कार्त्स्न्येन चातुर्म्मास्यव्रतक्रिया ।
या निर्व्वर्त्त्य नरो भक्त्या प्रयाति परमा गतिम ॥
व्रतानि वर्षावानीह मनस्यपि चिकीर्षति ।
नरस्य क्षयमाप्नोति पाप जन्मशतोद्भवम ॥
एकभक्तो नर शान्तो नित्यस्नायी दृढव्रत ।
योऽर्च्चयेच्चतुरो मासान हरि स्यात्तस्य लोक
भाक ॥
यस्तु सुप्ते हृषीकेशे क्षितिशायी भवेन्नर ।
वार्षिकान चतुरो मासान लभते वैष्णवी गतिम ॥
यस्तु केशवमुद्दिश्य चान्द्रायणपरायण ।
चातुर्म्मास्य नयेद्भक्त्या स विष्णुतनुमाविशेत ॥’
भविष्योत्तरे भगवद्युधिष्ठिरसवादे ।
“चतुरो वार्षिकान मासान देवस्योत्थापनावधि ।
स्त्री वा नरो वा मद्भक्तो धर्म्मार्थ सुदृढव्रत ॥
गृह्णीयान्नियमानेतान दन्तधावनपूर्व्वकम ।
तेषा फलानि वक्ष्यामि तत्कर्त्तॄणा पृथक पृथक ॥
मधुरस्वरसयुक्तो भवेल्लवणवर्ज्जनात ।
लभे न सन्तति दीर्घा तैलस्य परिवर्ज्जनात ॥
कौसुम्भतैलत्यागात पार्थ । सुन्दराङ्ग प्रजायते ।
पुष्पादिभोगत्यागाच्च स्वर्गलोके महीयते ॥
कटुकाम्लतिक्तमधुरक्षारकषायत्यागेन
सौभाग्यमतुल भवेत ।
पुष्पादिभोगत्यागेन स्वर्गे विद्याधरो भवेत ॥
योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात ।
कटुतिक्तरसत्यागाद्धनवान जायते ॥
यो वर्ज्जयेत स वैरूप्य दौर्गन्ध्य नाप्नुयात क्वचित ।
ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगी अपकान्नोऽमलो भवेत ॥
पादाभ्यङ्गशिरोऽभ्यङ्गपरित्यागाच्च पार्थिव । ।
दीप्तिमान दीप्तकरणो यक्षो द्रव्यपतिर्भवेत ॥
दधिदुग्धतक्रनियमात गोलोक लभते नर ।
इन्द्रातिथित्वमायाति स्थालीपाकविवर्ज्जनात ॥
लभेच्च सन्तान दीर्घा तापपक्वस्य वर्ज्जनात ।
भूमौ प्रस्तरशायी च विष्णोरनुचरो भवेत ॥
सदा मुनि सदा योगी मधुमासस्य वर्ज्जनात ।
निर्व्याधिर्निरुगो वाग्मी सुरामद्यविवर्ज्जनात ॥
एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते ।
धारणान्नखलोम्नाना गङ्गास्नान दिने दिने ॥
मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽस्खलिता भवेत ।
भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्या पतिर्भवेत ॥
नमो नारायणायेति जप्त्वा दानशत फलम ।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्भवेद्गोदानज फलम ।
विष्णुपादाम्बुजस्पर्शात कृतकृत्यो भवेन्नर ।
विष्णोर्देवाकुले कुर्य्यादुपलेपन मार्ज्जने ॥
कल्पस्थायी भवेद्राजा स नरो नात्र सशय ।
प्रदक्षिणाशत यस्तु करोति स्तुतिपाठक ॥
हससयुक्तविमानेन स च विष्णुपद व्रजेत ।
गीतवाद्यकरो विष्णोर्गान्धर्व्व लोकमाप्नुयात ॥
नित्य शास्त्रविनोदेन लोकान यस्तु प्रबोधयेत ।
स व्यासरूपी भगवानन्ते विष्णुपुर व्रजेत ॥
पुष्पमालाकुला पूजा कृत्वा विष्णो पुर व्रजेत ।
कृत्वा प्रासङ्गिक दिव्य स्थानमप्सरसा लभेत ॥
तीर्थाम्भसि कृतस्नानो निर्म्मल देहमाप्नुयात ।
पञ्चगव्याशनात पार्थ । चान्द्रायणफल लभेत ॥
एकभक्ताशनान्नित्यमग्निहोत्रफल लभेत ।
नक्तभोजी समग्रन्तु तीर्थयात्राफल लभेत ॥
अयाचितेन चाप्नोति वापीकूपप्रपाफलम ।
षष्ठकालेऽन्नभोजी य स्थायी स्वर्गे नरो भवेत ॥
नित्यस्नायी नरो यस्तु नरक स न पश्यति ।
भोजन वर्ज्जयेद्यस्तु स स्नान पौष्कर लभेत ॥
पत्रेषु यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफल लभेत ।
शिलाया भोजन नित्य भवेत स्नान प्रयागजम ॥
यामद्वयजलत्यागान्न रोगै परिभूयते ।
एवमादिव्रते पार्थ । तुष्टिमायाति तोषित ॥”
किञ्च ।
“योगनिद्रा समालम्ब्य शेषाहिशयने स्वपन ।
क्षीरोदतोयवीच्यग्रैर्धौतपाद समाहित ॥
लक्ष्मीकराम्बुजे स्पृश्यमानपदद्वय ।
तस्मिन काले च मद्भक्तो यो मासाश्चतुर क्षिपेत ॥
व्रतैरनेकैर्नियमै पाण्डवश्रेष्ठ । मानव ।
कल्पस्थायी विष्णुलोके भवेन्नास्त्यत्र सशय ॥

तथा व्रतसमाप्तौ च श्रीदशम्यां प्रभाकर ।
उन्नद्वादनात्किञ्चित् ऐक्य तत्तत्र कारिणे ॥
स्तुत्वा च तमभ्यर्च्य प्रसाद्य च तं पुन ।
प्राप्य प्रयोगं तस्य च स्वीकृत्याज्ञा वैष्णवै सह ॥
गीतनृत्यादिना देव पारणोत्थाय वैष्णवान् ।
सम्पूज्य तत्पानेन तत्र स्वालयमानयेत ॥
प्रभोर्नारायण कृत्वा त्रिसन्ध्य वन वैष्णवान् ।
निपत्य स्वासने देव प्रयीत भुवि त स्मरन ॥
एवञ्च कुर्वतो मासाश्चत्वारो यान्ति ते सुखम् ।
अन्यथा प्रभवद् दुःखमनाराद्धश्च जायत ॥
तथा च भारथे ।
मिथुनस्थे सहस्रांशौ न स्वापयति यो हरिम् ।
वर्षाणि सह सम्भय ऋणाद्वादशात्ततो भवेत ॥
किञ्च । भविष्योत्तरे ।
यो देवशयन पाय । अनुमोद्य समाचरेत ।
उत्थान वापि कृष्णस्य स हरलाकमाप्नुयात ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलास १५ विलास ॥

चातुर्वर्ण्य क्ली, (चत्वारो वर्णा । “चतुर्वर्णादीना स्वाय उपसङ्ख्यानम ।” इति ष्यञ् ।) ब्राह्मण क्षत्रियवैश्यशूद्रा । इति हेमचन्द्र । ३।४७२॥ (यथा मनु । १२ । १ ।
चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्मस्त्वयानघ ।॥’) चतुर्वर्णाश्रमश्च ॥

चातुर्वेद पु (चतुरो वेदानधीते इति चतुर्वेद । स एव । “चतुर्वर्ण्यादीनामुपसङ्ख्यानम् ।” इति ष्यञ् ।) चातुर्विद्य । चतुर्वेदवेत्ता । इति व्याकरणम ॥

चात्वाल क्ली पु (चतते याचत इति । चत+ “चात्वालादयश्च ।” उणा १ । ११५ । इति वालञ् ।) गर्त । अग्नि होत्रोपकरणम । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥ (यथा तैत्तिरीयसंहितायाम । ६ । ३ । २ । ८ ।
‘योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालम ॥”)

चान्द्र क्ली, (चन्द्रस्य इदम । चन्द्र+अण् । यद्वा चन्द्राय चन्द्रलोकप्राप्तये इदम ।) चान्द्रायणम । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम ॥

चान्द्र पु (चन्द्रस्यायम । “तस्येदम ।” ४।३।१२० । इत्यण ।) चन्द्रकान्तमणि । इति हेमचन्द्र । ४।१३३ ॥ चान्द्रमास । इति शब्दरत्नावली ॥

चान्द्रक क्ली, (चान्द्र आर्द्रकमिव कायतीति । कै+क ।) शुण्ठी । इति राजनिर्घण्ट ॥

चान्द्राख्य क्ली (चान्द्रमित्याख्या सञ्ज्ञा यस्य ।) आर्द्रकम । इति राजनिर्घण्ट ॥

चान्द्रभागा, स्त्री, (चान्द्रचन्द्रसम्बन्धी भागो यस्याम ।) चन्द्रभागानदी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

चान्द्रमस, क्ली, (चन्द्रमाश्चन्द्रोऽधिष्ठातृदेवता यस्य । चन्द्रमस+अण् ।) मृगशिरोनक्षत्रम । इति हेमचन्द्र । २ । २३ ॥ (चन्द्रमसश्चन्द्रस्य इदम । चन्द्रमस+“तस्येदम ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण ।) चन्द्रमससम्बन्धिनि त्रि ॥ (यथा महाभारते । १२ । २५ । २ ।
“सर्व्वत सुखमन्वेति वपुश्चान्द्रमस यथा ॥”)

चान्द्रमसायन पु, (चन्द्रमसोऽपत्य पुमान । चन्द्रमस फक ।) बुधग्रह । इति हलायुध ॥ (“तिकादिभ्य फिञ ।” ४ । १ । १५४ । इति फिञ ।) चान्द्रमसायनिश्च ॥

चान्द्रमास पु, (चान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धी मास ।) चन्द्रसम्बन्धिमास । स तु गौणमुख्यभेदेन द्विविध । तत्राद्य कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्त । द्वितीय शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्त । सामान्यत्रिंशत्तिथ्या त्मकमासश्च ॥ तत्र मुख्यचान्द्रे कर्म्माणि । आन्हिकश्राद्धाद्यश्राद्धान्तसपिण्डीकरणान्तश्राद्धानि चान्द्रायणप्राजापत्यादिव्रतानि दानकर्म्म नित्यस्नान गृहपुष्करिण्यादिप्रतिष्ठा साधारण तिथिविहितकर्म्म । गौणचान्द्रे अष्टकादिपार्व्वण श्राद्ध वारुणीस्नान जन्मतिथिकृत्य जन्माष्टम्याद्युपवास दुर्गोत्सवादितिथिनियतपूजा । सामान्यत्रिंशत्तिथ्यात्मकमासेन मासिकादिमासगणना । इति स्मृति ॥

चान्द्रायण क्ली (चान्द्रस्य चन्द्रलोकस्य अयन प्राप्तिर्यस्मात । “धर्म्मार्थ यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकताम ।” इति याज्ञवल्क्यवचनादेव तथात्वम । यद्वा चन्द्र अमृतानन्दमयपुरुष अयन आश्रयोऽधिष्ठातृदेवो यस्य व्रतस्य यत्र व्रत वा ।) व्रतविशेष । तत्पर्य्याय । इन्दुव्रतम २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ तत्तु चतुर्व्विध पिपीलिकामध्याख्यम १ यवमध्याख्यम २ यति चान्द्रायणम ३ शिशुचान्द्रायणम ४ । यथा,—
“एकैक ह्रासयेत पिण्ड कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत ।
उपस्पृशस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायण स्मृतम ॥”
‘एतदेव पिपीलिकामध्याख्यम ।” इति कुल्लूक भट्ट ॥
‘एवमेव विधि कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे ।
शुक्लपक्षादिनियतश्चरश्चान्द्रायण व्रतम ॥
अष्टावष्टौ समश्नीयात पिण्डान मध्यन्दिने स्थिते ।
नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायण चरन ॥
चतुर प्रातरश्नीयात पिण्डान विप्र समाहित ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायण स्मृतम ॥”

इति मनु ॥

तद्विधा यथा गारुडे १ ५ अध्याये ।
‘तिथिपिण्डाश्चरेदृद्धा शुक्ले शिख्यण्डमामतान ।
एकैक ह्रासयेत कृष्णे पिण्ड चान्द्रायण चरेत ॥
यथाकथञ्चित पिण्डाना चत्वारिंशच्छतद्वयम ।
मासेनैवोपयुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम ॥
कुर्य्यात्त्रिषवण स्नान पिण्ड चान्द्रायण चरेत ।
पवित्राणि जपेत पिण्डान गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत ॥
अनादिष्टेषु सर्व्वेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन च ।
धर्म्मार्थी यश्चरेदेतत चन्द्रस्यैति सलोकताम ॥
कृच्छ्रकृद्धर्म्मकामस्तु महती श्रियमश्नुते ॥”
अपि च ।
“एकैक वर्द्धयेत पिण्ड शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत ।
उपस्पृश्य त्रिषवण विपरीताघमर्द्दनम् ॥”

इति तत्रैव २२६ अध्याय ॥

चान्द्री स्त्री, श्वेतकण्टकारी । (चन्द्रस्य इयम । चन्द्र+“तस्येदम ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण स्त्रियां ङीप ।) ज्योत्स्ना । इति राजनिर्घण्ट । (चन्द्रसम्बन्धिनि त्रि । यथा माघे । ९ । २ ।
‘गुरुकाश्यानुगा बिभ्रच्चान्द्रीमभिनभ श्रियम ।”)

चाप क्ली पु (चपस्य वंशविशेषस्य विकार । “अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्य ।” ४।३।१३५। इत्यण ।) धनु । इत्यमर । २ । ८ । ८३ ॥ (यथा, रघु । १२ । ४७ ।
“क्रमशस्ते पुनस्तस्य चापात समभिवोदयु ॥”
वृत्तक्षेत्रार्द्ध । यथा सिद्धान्तशिरोमणौ ।
‘ज्ञीवृत चक्रमुशन्ति चाप
कोदण्डखण्ड खलु तुल्यगोलम ॥”
नवमराशि । यथा वृहत्संहितायाम ।४२।१ ।
“चापगते गृह्णीयात कुङ्कुमशङ्खप्रवालकाचानि ॥”)

चापपट पु, (चापो धनुस्तद्वत वक्रीभूताकृति पट पत्र यस्य ।) पियालवृक्ष । इति जटाधर ॥

चापल, क्ली (चपलस्य भाव कर्म्म वा युवादित्वात् अण् ।) अनवस्थिति । इति हेमचन्द्र । २ । २२६ ॥ तस्य लक्षण यथा साहित्यदर्पणे ।
“मात्सर्य्यद्वेषरागादेश्चापलन्त्वनवस्थिति ॥”
(यथा रघु । १ । ६ ।
“तद्गुणै कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदित ॥’)

चापल्य, क्ली (चपलस्य भाव कर्म्म वा । ब्राह्मणादित्वात ष्यञ ।) चपलता । चाञ्चल्यम । यथा
“परदार परद्रव्य परीवाद परस्य च ।
परीहास गुरो स्थाने चापल्यञ्च विवर्ज्जयेत ॥’

इति चाणक्ये । ३ ॥

चामर, क्ली पु (चमरी मृगविशेषस्तस्या इदम । चमरी+अण् ।) चमरीपुच्छलोमनिर्म्मितव्यजनम । चौरी । इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । प्रकीर्णकम २ । इत्यमर । २ । ८ । ३१ ॥ चमरम ३ चामरा ४ चामरी ५ । इति भरत ॥ वालव्यजनम ६ रोमगुच्छकम ७ । इति रभस ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २६६ ।
“गुणेषु रागो व्यसनेष्वनादरो
रति सुभृत्येषु च यस्य भूपते ।
चिर स भुङ्क्ते चलचामरांशुका
सितातपत्राभरणा नृपश्रियम ॥”)
अस्य वायुगुण । ओज कारत्वम । मक्षिकादिव्यपोहनत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ * ॥
अथ चामरोद्देश ।
“हस्तद्वयोन्नत शुक्ल सुवर्णवलिभूषित ।
हीरैरालङ्कृतो राज्ञा भयमानसुखप्रद ॥
वलैश्चामरदैर्घ्याद्वा आयामत्व प्रकाशितम ।
भयो भद्रो जय शील सुख विङ्क्षिवल स्थिर ॥
वितस्त्येकैकवृद्धा दिनेशादिदिशा भुवाम ।
सौवर्ण राजत युग्म चैदेशाना महीभुजाम ॥
योजयेदिति निश्चित्य वलिकल्पनकर्म्मणि ।
स्थलज जाङ्गलो राजा अनूपो जलज वर्द्धेत ॥
हीरञ्च पद्मरागश्च वैदूर्य्य नील एव च ।
मणिर्वलिषु योक्तव्यो ब्रह्मादीनां यथाक्रमम ॥*॥

शुक्लो रक्तोऽथ पीतश्च नानावर्णा यथाक्रमम् ।
चामरो राजकेशस्य न सामान्यस्य भूपते ॥
न भवमानतो न्यन चामर गुणमावहेत ॥”

अथ चामरपरीक्षा ।

स्थलज जलजश्चेति चामर द्विविध विदु ।
मेरौ हिमालये विन्ध्ये कैलासे मलये तथा ॥
उदयेऽस्तगिरौ चैव गन्धमादनपर्व्वते ।
एवमेतेषु शैलेषु याश्चमर्य्यो भवन्ति हि ॥
तासा वालस्य जायेत चामरेत्यभिधा भुवि ॥
आपीता कनकाद्रिजा हिमगिरे शुभ्रायता विन्ध्यजा
कैलासादसिता सिता मलयजा शुक्लास्तथा पिङ्गला ।
आरक्ता उदयोद्भवाश्चमरजा आनीलशुक्लात्विष
कृष्णा केचन गन्धमादनभवा पाण्डुत्विषश्चामरा ॥
अन्येषु प्रायश कृष्णाश्चामरा सम्भवन्ति हि ।
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रजातयस्ताश्चतुर्व्विधा ॥
चमर्य्य पर्व्वतोद्भूता यथापूर्व्व गुणावहा ।
दीर्घवाला सुलघव स्निग्धाङ्गाश्चापि कोमला ।
विरलास्तनुपर्व्वाणश्चमर्य्यो ब्रह्मजातय ।
विना सस्कारमप्यासा चामर विमल भवेत ॥
दीर्घवाला सुगुरव कर्कशाङ्गा भृश घना ।
विज्ञेया स्थलपर्व्वाणश्चमर्य्या वैश्यजातय ॥
सस्कारे चाप्यसस्कारे न स्वभाव त्यजेदिदम् ।
खर्व्ववाला सुलघव कोमलाङ्गा भृश घना ॥
चमर्य्यस्तनुपर्व्वाणो विज्ञेया शूद्रजातय ।
सस्कारेणापि मलिनमासा चामरमिष्यते ॥ * ॥
दीर्घता लघुता चैव स्वच्छता घनता तथा ।
गुणाश्चत्वार इत्येते चामराणा प्रकीर्त्तिता ॥
खर्व्वता गुरुता चैव वैरल्य मलिनाङ्गता ।
दोषाश्चत्वार इत्येते चामराणा प्रकीर्त्तिता ॥
दीर्घे दीर्घायुराप्नोति लघौ भीतिविनाशनम् ।
स्वच्छे स्याद्धनकीर्त्तिश्च घने स्यु स्थिरसम्पद ॥
खर्व्वे खर्व्वायुरुद्दिष्ट गुरुर्गुरुभयप्रद ।
वैवर्ण्ये रोगशोकौ च मलिन मृत्युमादिशेत ॥”

इति स्थलजम ॥ * ॥

अथ जलजम ।

“लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधितोयपयोऽब्धिषु ।
यथोत्तर गुणवत्यश्चमर्य्य सप्त सप्तसु ॥
पुच्छानि तासा कृत्तानि जन्तुभिर्म्मकरादिभि ।
कदाचिदुपलभ्येत तत्तीरे पुण्यशालिभि ॥
लवणाब्धिसमुद्भूत पीत गुरु तथा लघु ।
वह्नौ क्षिप्तश्च वालश्चेत किञ्चिच्चटचटायते ॥
इक्षुसिन्धूद्भव ताम्र चामर विमल लघु ।
मक्षिका मशकाश्चैव तस्मिन् व्रजति चामरे ॥
सुराब्धिजात कलुष कर्व्वुर गुरुकर्कशम् ।
तद्गन्धेनैव माद्यन्ति अपि दृप्ता मतङ्गजा ॥
सर्पि सिन्धुभव स्निग्ध श्वेतापीत घन लघु ।
वायुरोगा प्रशाम्यन्ति तस्य वीजनवायुना ॥
जलसिन्धूद्भव पाण्डु दीर्घ लघु घन महत ।
अस्य वातेन नश्यन्तु तृष्णा मूर्च्छा मदो भ्रम ॥
नाग्निष्ट नैमल्यस्य यस्मिन्न चामर ... ।
क्षीरोदसम्भव श्वेत दीर्घ लघु घन महत ।
अस्य चामरगानस्य ज्ञेयो गुणान्तर ।
नाल्पेन तपसा लभ्य ... ॥
क्रियतेऽभ्यन्तरे ... मिन्धान न ... ।
एषा पूर्व्वजन्मेय ... गुणान्वितम् * ।
स्थलज जलजे चैव भागेनैतद् वर्णयणम ।
स्थलज सुखन्यु हि ... प्रयामपायन ॥
जलज वह्नि ... महान्त ... ।
चामराणा समुद्दिष्टमित्येव रत्नशास्त्रयम ॥
एव निष्ठ्य यो धत्ते स राजा सुरसम्भृत ॥ * ॥
जलज चामर राजा यो धत्ते जाङ्गलेश्वर ।
तस्याचिरात कुल वीर्य्य लक्ष्मीरायुश्च नश्यति ॥
अनपाशेश्वरो राजा यो वहेत स्थलज तथा ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति लक्ष्मीरायुर्यशो बलम ॥
नाल वर्णद्वये तेषा विधेय शिल्पिना क्रमात ।
सस्कारो वालुकायन्त्रे मधुरसलिलादिभि ।
तदुष्णसलिलक्वाथात कृत्रिमत्व विपद्यते ॥”

इत्युपकरणयुक्ता चामरोद्देश । इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरु ॥

चामरपुष्प, पु, (चामरवत पुष्पमस्य ।) गुवाक । काश । आम्र । केतक । इति मेदिनी ।पे २१।

चामरपुष्पक पु, (चामरपुष्प + स्वार्थे कन । चामरमिव पुष्पमस्य इति कप वा ।) काश । इति जटाधर ॥ चामरपुष्पाणोऽप्यत्र ॥

चामरा स्त्री, (चामर + अजादित्वात टाप ।) चामरम । इत्यमरटीकाया भरत ॥

चामरी, स्त्री, (चामर + सज्ञाया ङीष ।) चामरम । इत्यमरटीकाया भरत ॥

चामरी [न] पु स्त्री (चामर इव कश्चरोऽस्त्यस्य । इति इनि ।) घोटक । इति त्रिकाण्डशेष ॥

चामीकर, क्ली, (चमीकर रत्नाकरविशेष तत्र भवमित्यण ।) स्वर्णम । (यथा शिवपुराणे वायुसहितायाम । २ । १३ ।
“ददृशुर्मुनयो देवा देवर्षिगणसेवितम ।
शुद्धचामीकरप्रख्य सर्व्वाभरणभूषितम ॥”)
धुस्तूर । इत्यमर । २ । ६ । ६५ ॥

चामुण्डा, स्त्री, (महासग्रामे चण्डमुण्डाख्यौ द्वौ शुम्भनिशुम्भसेनाध्यक्षौ अनया शक्त्या निहतौ अत परितुष्टया भगवत्या कौशिक्या अस्याश्चामुण्डेति सज्ञा रचिता । एतत सर्व्वम् वक्ष्यमाणासु प्रशस्तिषु दर्शनीयम ।) दुर्गा । इति जटाधर ॥ मातृकाभेद । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्पर्य्याय । चर्च्चिका २ चर्म्ममुण्डा ३ मार्ज्जारकर्णिका ४ कर्णमोटी ५ महागन्धा ६ भैरवी ७ कापालिनी ८ । इति हेमचन्द्र ॥ अस्या ध्यान यथा —
“काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी ।
विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥
द्वीपिचर्म्मपरीधाना शुष्कमासातिभैरवा ।
अतिविस्तारवदना जिह्वाललनभीषणा ॥
निमग्नारक्तनयना नादापूरितदिङ्मुखा ॥”

अस्या ध्यानान्तरमपि ... यथा —
यथा ... मुण्ड ... त्वमुपागता ।
चामुण्डेति ततो लोके ख्याता देवि भविष्यसि ।’
इति चण्डी ॥

अस्यास्तन्त्रान्तर यथा —
“... क्रान्ता या कालानि च विश्रुता ।
तस्यास्तन्त्र प्रवक्ष्यामि कामद शृणु भैरव ॥
समाधिसहित ... प्राक्तस्तस्मात पुर सर ।
पञ्चवर्गादिनन्दिसहितो मान्मथ च ॥
कालीतन्त्रमिति प्रोक्त धर्म्मकामार्थदायकम ।
एतन्मन्त्र प्रवक्ष्यामि वत्सकाग्रमना शृणु ॥
नीलोत्पलदलश्यामा चतुर्ब्बाहुसमन्विता ।
खट्वाङ्ग चन्द्रहासञ्च बिभ्रती दक्षिणे करे ॥
वामे चर्म्म कपालञ्च ऊर्द्ध्वाधोभावत पुन ।
दधती मुण्डमालाञ्च व्याघ्रचर्म्मधराम्बरा ॥
कृशाङ्गी दीर्घदंष्ट्रा च अतिदीर्घातिभीषणा ।
लोलजिह्वा निम्नरक्तनयना नादभैरवा ॥
कबन्धवाहना पीनविस्तारश्रवणानना ।
एषा ताराह्वया देवी चामुण्डेति च कथ्यते ॥
एतस्या योगिनी चाष्टौ पूजयेच्चिन्तयेदपि ।
त्रिपुरा भीषणा चण्डी कर्त्री हन्त्री विधायिका ॥
कराला शूलिनी चेति अष्टौ ता परिकीर्त्तिता ।
एषातिकामदा देवी जाड्यहानिकरी सदा ॥
एतस्या सदृशी काचित कामदा न हि विद्यते ॥’

इति कालिकापुराणे ६ अध्याय ॥

चाम्पिला स्त्री, (चपि + भाव घञ । ततष्टाप । चम्पेवेति चाम्पा । ततो स्वार्थे इलच टाप च ।) नदी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

चाम्पेय पु (चम्पाया नद्या भव इति ढक ।) चम्पक । इत्यमर ।२।४।६०॥ (यथास्य पर्य्याया ।
“चाम्पेयश्चम्पक प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृत ॥’
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नागकेशर । (यथा —
“नागपुष्प स्मृतो नाग केशरो नागकेशर ।
चाम्पेयो नागकिञ्जल्क कथित काञ्चनाह्वय ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
राजाविशेष । यथा राजतरङ्गिण्याम ।८।५४ ।
“चाम्पेयो जासटोवज्रधरो वल्लापुराधिप ॥”
विश्वामित्रपुत्राणामन्यतम । यथा महाभारते । १३ । ४ । ५७ ।
“आराधिनाधिकश्चैव चाम्पेयोज्जयनौ तथा ॥”
क्ली, सुवर्णं । यथा काशीखण्डे । २४ । ३६ ।
“मणिमाणिक्य चाम्पेयदुकूलेभाश्वगोधनम ॥”)

चाम्पेयक क्ली, (चाम्पेय इव कायतीति । कै + क । स्वार्थे कन् वा ।) किञ्जल्क । इति राजनिघण्ट ॥

चाम्य क्ली (चम्यते भक्ष्यते इति । चम + कर्म्मणि ण्यत ।) भक्ष्यम् । इति व्याकरणम ॥

चाय, ऋ ञ निशामे । अर्च्चे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-उभ सक-सेट ।) ऋ, अचचायत । ञ चायति चायते । निशाम इति चाक्षुषज्ञानम । स पल्लतीया प्रमदाश्चचायिरे । इति माघ । इति दुर्गादास ॥

चर क्ली, (चरत भक्ष्यते कापट्यादिभिश्चान्ति । चर-कर्म्मणि घञ् ।) मरिचमाननम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २८८ ॥

चार पु पियालवृक्षः । गतिः । बन्धः । उपसर्पः । इति मेदिनी । रे, ३३ ॥ कारागारम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८८ ॥ (चर एव स्वार्थे अण् ।) गूढपुरुषः । चरः । तद्विवरणम् । यदुक्तं कालिकापुराणे ८५ अध्याये ।

"अरिष्टगाश्च नागिन्य सन्ध्याना करमा गाम ।
आत्मान स्वेन्धकर्य्यो बन्धन गजवाजिनो ॥
अन्यत्रप्रमुखानाश्च योजा मनत गर्ने ।
प्रजाना चारसेतना बन्धन चति चाष्टमम ॥
मनन्ष्ठासु वर्गेषु चारान सम्यक प्रयोजयेत ।
कार्य्याकार्य्यविभागाय चाष्टवर्गाधिकारिणाम ॥
अष्टौ चारान नियुञ्जीयादष्टवर्गेषु पार्थिव ।
अष्टस्वन्येषु युञ्जीत क्रमात शृणु तानि मे ॥
स्वामी सचिवराष्ट्राणि मित्र कोषो बल तथा ।
दुर्गं तु सप्तमं ज्ञेयं राज्याङ्ग गुरुभाषितम ॥
स्वर्गेषु चाष्टवर्गे चार नात्मनि योजयेत ।
तस्मादिमानि शेषाणि पञ्च चारपदानि तु ॥
शुद्धान्तेष्वेव पञ्चेषु स्वरूपान्ते मनानसे ।
सुचन्मामीनयोश्चैव बलाबलविनिश्चये ॥
आदौ दशसु चैतेषु चारान राजा नियोजयेत ।
स्यात प्रकाशं गतानामनु चारोऽस्य न ॥
निरूप्य ततपरीसारमवश्य ह्नितपरेन ।
यथानियोगमेतेषां यो यः सत्रान्यथा चरेत ॥
ज्ञात्वा तत्र नपश्चारैस्तत्पदे योजयेत ।
चारास्तु मन्त्रिणा साधं रहस्ये मास्यतो नृप ॥
प्रत्येयसमयं पञ्चेतानामिव साधयन ।
स्वपक्षे चाथ शुद्धाने य तु चारा मन्यासे ॥
निरुक्तास्तान मध्यराज्ञा पञ्चेत यथायमरिणि ।
एतान चारान स्वयं पश्येन नृपतिर्मन्त्रिणा विना ॥
अन्यांश्च मन्त्रिणा सार्द्धं निरूप्य प्रदिशेत फलम ।
नैकवेशधरश्चारो नक्रो नोतसाहवर्ज्जित ॥
सस्तुतो न हि सत्रत्र नातिदीर्घो न वामनः ।
सतत न स्विचारी न रोगी नाप्यबुद्धिमान ॥
न वित्तविभवैर्हीनो न भार्य्यापुत्रवर्ज्जितः ।
कार्य्यश्चारो नृपतिना गुह्यतत्त्वविनिर्णये ॥
अनेकवेशग्रहणक्षम भाषासुतेषुणाम् ।
बहुदेशवचोऽभिज्ञ पराभिप्रायवेदकम ॥
दृढभक्त प्रकुर्व्वीत चार धृष्टमसाध्वसम ।
व्यतिनिष्ठेत स्वयं राजा कृषिमात्मसमेस्तथा ॥
वणिकपथे च दुर्गादौ तेषु शक्तान्नियोजयेत ।
अन्तःपुरे पितुस्तुल्यान धीरान वृद्धान नियोजयेत ॥
षण्डान षण्डान् तथा वृद्धान स्त्रियो या बुद्धितत्परा ।
शुद्धान्तद्वारि युञ्जीयात स्त्रियो वृद्धा मनीषिणी ॥"

यथा च युक्तिकल्पतरौ ।
"नृपो निकृत्याश्चारेण परराष्ट्र विचक्षणः ।"
(कापटिकपुरुषादयः । यथा, मनु । ७।१५४।

"उपगन्धानमपन्चैव चारान सम्यगविधाय च ॥"
'चाराश्च कापटिकादीन । इति कुल्लूकभट्टः ॥
प्रचार । यथा रामायणे । ७ । ६६ । ८ ।
"गान्तचार सहसा गतो रवि
प्रवृत्तचारा रजनी ह्युपस्थिता ।"
"निवृत्तचार नान्तकिरणप्रचार प्रवृत्तचारा प्रवृत्ततम प्रचारा ।' इति तट्टीकायां रामानुज ॥ वाणिज्यादिव्यवहारः । यथा महाभारते । ५ । ३८ । ७३ ।
'कृतैवाणिज्यचारश्च पुत्रैः सेवेत च द्विजान ॥'
सञ्चार । प्रवृत्ति । यथा, देवीभागवते । ८ । ११ । २२ ।
"न स्त्री दुष्यति चारेण न विप्रो वेदकर्म्मणा ।"
"चारेण रज सञ्चारेण ।" इति टीकाकृन्नीलकण्ठः ॥)

चारक, पु (चारयति इति । चर+णिच+ण्वुल् ।) अश्वादेः पालकः । सञ्चारकः । (यथा, रामायणे । ३ । ६६ । १८ ।
"इय व्रते भ्रातरि मे मयि वतस्यति मैथिली ।
न चाहमाशा कुर्य्या ते पापं प्रच्छन्नचारक ॥")
बन्धः । इति मेदिनी । के ८७ । पियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चर एव स्वार्थे अण् चारः । तत स्वार्थे कन । गुप्तचरः । यथा महाभारते । २।५।२८ । [चारकैः ॥'
"त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि
चारणशीलो, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे।१।६५।
"गुप्त विरचिता नाम भेजेऽस्त पुरचारिकाम ॥")

चारटिका स्त्री, (चर+णिच+"शकादिभ्यो ऽटन ।" ४ । ८१ । उणा । इति अटन तत सञ्ज्ञायां कन कापि अत इत्वञ्च ।) नलीनाम गन्धद्रव्यम । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारटी स्त्री, (चर+णिच+'शकादिभ्योऽटन ।" इति अटन ततो गौरादित्वात ङीष ।) पद्मचारिणीवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । १४६ ॥ भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारण पु, (चारयति प्रचारयति नृत्यगीतादिविद्या तज्जन्यकीर्त्ति वा । चर+णिच+ल्यु ।) नटविशेषः । ततपर्य्यायः । कुशीलव । इत्यमरः । २ । १ । १२ ॥ (यथा, मनु । १२ । ४४ ।
"चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ।
रक्षासि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः ॥"
"चारणा नटादय ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥")
गन्धर्व्वविशेषः । यथा,—
"गन्धर्व्वाणां ततो लोकं परतः शतयोजनात ।
देवानां गायनाश्चैव चारणाः स्तुतिपाठकाः ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥
(देवयोनिविशेषः । यथा, भागवते । २ । १ । ३६ ।
"गन्धर्व्वविद्याधरचारणाप्सर
स्वरस्मृतीरसुरानीकवीर्य्यः ॥"
चारपुरुषः । यथा भागवते । ४ । १६ । १२ ।
"अन्तर्ब्बहिश्च भूतानां पश्यन कर्म्माणि चारणैः ।
उदासीन इवाध्यक्षो वायुरात्मेव देहिनाम ॥")

चारभट पु (चारेषु चरेषु भट । यद्वा, चारे वृश्चिकोशवान्निष्प्रचारे भट ।) वीरः । इति हेमचन्द्रः । ।२८॥ (यथाह भर्त्तृहरिः ।१।६१।
"कण्डूयति कृतपुरुषो वक्त्राधरपल्लवं मनोज्ञमपि
चारभटचारचेटकनटविटनिष्ठीवनशरावम ॥")

चारवायु पु (चारेण सञ्चरणेन गतिभेदेन प्रेरितो वायुः ।) निदाघवायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चारिणी स्त्री (चारयति स्वगुणमिति । चर+णिच+णिनि ङीप च ।) करुणीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारित्र, क्ली, (चरित्रमेव इति । स्वार्थे अण् ।) चरित्रम । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ ॥ (यथा, रामायणे । ३ । ५८ । ६ ।
"कुलाक्रोशकर लोके धिक ! ते चारित्रमीदृशम ॥"
मरुद्गणानामन्यतम । यथा, हरिवंशे ।१६६।५४।
'जयोनस्वाङ्गिरश्चैव चारित्र बहुपन्नगाम ॥"
चरतीति । "चरेर्वृत्ते ।" ४ । १७२ । उणा । इति णित्रम । वृत्तान्तम ॥)

चारित्रा स्त्री, (चारित्र धर्म्मस्वभावो विद्यते ऽस्या इति । अर्श आद्यच टाप ।) तिन्तिडीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिकावली ॥

चारी, स्त्री, (चार गतिविशेषभेद गतिभेदो वा अस्त्यस्यामिति ।"अर्श आदिभ्योऽच ।"५।२।१२७। इत्यच । ततो ङीष ।) नृत्याङ्गविशेषः । यथा —
"न हि चारी विना नृत्ये नृत्यस्याङ्ग प्रवर्त्तते ।
शृङ्गारादिरसानाञ्च भावोद्दीपनकारिका ॥
माधुर्य्योद्दीपना नित्य चारी चारुगतिर्मता ॥"
अन्ये तु ।
"एकपादप्रचारो य सा चारी तु निगद्यते ।
पादयोश्चारणं यत्र सा चारीति निगद्यते ॥
करणानां समायोगः खण्डकः परिकीर्त्तितः ।
त्रिभिः खण्डैश्चतुर्भिर्वा मण्डलं समुदाहृतम ॥
समनखा नपुरविद्धा तिर्य्यङ्मुखी सबला च ।
कातरा च ऊवीरा च विश्लिष्टा रथचक्रिका ॥
पार्श्विरेचितका तलदर्शिनी गजहस्तिका ।
पराविताला चोरुताडितायर्द्धमण्डला ॥
सम्भक्रीडनिका हरिणत्रासिका चोरुरेचिका ।
तलोद्वृत्ता सञ्चरिता स्फुरिकापि तथैव च ॥
लङ्घितजङ्घा सङ्घट्टिता स्यादथ मदालसा ।
उत्कुञ्चितातितिर्य्यक्कुञ्चिता चापकुञ्चिता ॥
षडविंशतिर्भौमचार्य्य इत्याख्याता मनीषिभिः ॥"
अन्ये तु ।
"समपादस्थिता चणा शकटास्याध्यर्द्धिकापि च ।
विच्यावा ताडिता बद्धा एडकाक्रीडिता तथा ॥
ऊरुवृत्ता छन्दिता जनितापसन्दिता तथा ।
सन्दितावत समतल्वी समोत्सारितमञ्जिता ॥
उच्छन्दिता च विज्ञेयाश्चार्य्य षोडश भूमिगा ।"
इति भूमिचारी ॥ * ॥
आकाशचारी यथा,—
"चारीश्चाकाशगा वक्ष्ये विक्षेपा लघरी तथा ।
अङ्घ्रिताडिता भ्रमरी पुरःक्षेपा च सूचिका ॥

अपक्षेपा जङ्घावर्त्ता विद्धा च हरिणप्लुता ।
ऊरुजङ्घान्दोलिता च जङ्घा जनुनिका तथा ॥
विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपादेति षोडश ॥”
अन्ये तु ।
“विभ्रान्तातिक्रान्तापक्रान्ता पार्श्वक्रान्तिका ।
ऊर्द्ध्वजानुर्दोलपादादूद्वृत्ता नूपुरपादिका ॥
भुजङ्गत्रासिका क्षिप्ताविद्धा ताला च सूचिका ।
विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपादा तथैव च ॥
आकाशचारिका एता षोडशैव निरूपिताः ॥”
एतास्वेव भूमिचारीष्वप्यन्तरभेदोऽस्ति तिर्य्यक्-
चारी ऊर्द्ध्वचारी अधश्चारीति ता ऊहनीयाः ॥
“तैलाभ्यक्तेन गात्रेण लब्धाहारो जितश्रम ।
स्तम्भे वा भित्तिदेशे वा प्रथमं तां प्रयोजयेत् ॥
रूक्षाहारं तथाम्लञ्च भुक्ता तां न समाचरेत् ।
नृत्यपादस्य विन्याससञ्चारी सैवाभिधीयते ॥
शृङ्गारादिरसानान्तु भवेदुद्दीपनकारणम् ।
माधुर्य्या भूममा नित्यं छन्दतालत्रयान्विता ॥
नियतोऽङ्गविशेषाणां चारी सञ्चारतो भवेत् ॥”
इति सङ्गीतदामोदरोक्तचारीलक्षणम् ॥

चारु, पुं (चरति देवेषु गुरुत्वेन । चर + “दृ-
सनिजनिचरीति ।” उणा १ । २ । इति ञुण् ।)
बृहस्पतिः । (चरति चित्ते इति ।) मनोज्ञे त्रि ।
इति मेदिनी । रे, ३३ ॥ (यथा गीतगोविन्दे ।
१ । ६ ।   [मधिवचनजातम् ॥”
‘इति चटुलचाटुपटुचारुमुरवैरिणो राधिका-
श्रीकृष्णस्य रुक्मिणीगर्भसम्भूतपुत्राणामन्यतमः ।
यथा हरिवंशे । ११७ । ३६ ।
“चारुश्च बलिना श्रेष्ठ सुताश्चारुमती तथा ॥”)

चारुक, पुं (चारु + सञ्ज्ञायां कन् ।) शरबीजम् ।
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । रक्त-
पित्तकफापहत्वम् । शीतत्वम् । लघुत्वम् ।
अदृष्यत्वम् । कषायत्वम् । वातकोपनत्वञ्च । इति
भावप्रकाशः ॥

चारुकेशरा, स्त्री, (चारूणि केशराणि अस्याः ।)
नागरमुस्ता । तरुणीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारुगर्भ पुं (चारु मनोज्ञं गर्भं अभ्यन्तवर्त्तान्त-
करणमिति यावत् यस्य । यद्वा चारुर्गर्भ उत्-
पत्तिस्थानं यस्य ।) श्रीकृष्णपुत्रः । यथा हरि-
वंशे । १६ । ६ ।
“चारुभद्रश्चारुगर्भः सुदंष्ट्रो द्रुम एव च ॥”

चारुगुप्त, पुं, (चारु यथा स्यात् तथा गुप्तः । यद्वा
चारुणा ईश्वरेण छद्मना गुप्तः पालितः ।)
श्रीकृष्णपुत्रः । यथा, हरिवंशे । १६ । ३ ।
“सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्य्यवान् ॥”

चारुदेष्ण पुं रुक्मिण्यां श्रीकृष्णपुत्रः । यथा
हरिवंशे । १६ । ५ ।
“द्वितीयश्चारुदेष्णश्च वृष्णिसिंहो महारथः ॥”

चारुधारा स्त्री, (चारूणां मनोहरपदार्थानां
धारा इव त्रैलोक्यसुन्दरत्वगास्थानत्वम् ।
चार्व्वी धारा नीतिर्व्यवहारो यस्या वा ।)
शची । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चारु धाम
यस्याः ।) चारुधामा इत्यपि पाठः ॥

चारुनालक क्लो (चारु नालं यस्य कप् ।)
रक्तपद्मम् । इति शब्दमाला ॥

चारुपर्णी स्त्री, (चारु मनोज्ञं पर्णं पत्त्रं अस्याः ।)
प्रसारणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धभादालिया
इति भाषा ॥ (प्रसारणीशब्देऽस्या गुणादिक
ज्ञेयम् ॥)

चारुफला, स्त्री (चारु मनोहरं फलं अस्याः ।)
द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारुबाहु पुं, (चारू बाहू यस्य ।) श्रीकृष्ण-
पुत्रः । यथा, हरिवंशे । १ । ६ ।
“चारुबाहु कनीयाश्च कन्या चारुमती तथा ॥”

चारुविन्द, पुं, (चारु चारुतां विन्दति ।
विदि + अण् ।) श्रीकृष्णपुत्रः । यथा, हरि-
वंशे । १ । ६ ।
“सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्य्यवान् ॥”

चारुमती, स्त्री, (चारु चारुता सौन्दर्य्यं अस्याः
अस्तीति । मतुप् ततो ङीप् ।) रुक्मिण्यां
श्रीकृष्णस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । १६ । ६ ।
“चारुबाहु कनीयाश्च कन्या चारुमती तथा ॥”

चारुलोचन, पुं,(चारुणी लोचने अस्य ।) हरिणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चारुलोचनविशिष्टे त्रि ॥)

चारुवर्द्धना, स्त्री, (चारु चारुत्वं निर्य्यमित्यर्थः
वर्द्धयति स्वगुणैरिति यावत् । वृध + णिच् +
युच् । कर्त्तरि ल्युट् वा ततष्टाप् ।) नारी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

चारुव्रता, स्त्री, (चारु व्रतमस्याः ।) मासोप
वासिनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चारुशिला, स्त्री, (चारुश्चार्व्वी शिला इति नित्य-
कर्म्मधारय ।) मणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चार्च्चिक्य क्ली, (चर्च्चिकैव । स्वार्थे ष्यञ् ।)
चन्दनादिना देहविलेपनविशेष । इत्यमरः ॥
तत्पर्य्यायः । चर्चा २ स्थासक ३ । इत्यमरः ॥
चर्च्चिक्यम् ४ । इति भरतः ॥ अपि च ।
“स्थासकः स्थायकश्चर्चा चर्च्चिक्यञ्च चतुष्टयम् ।
वस्त्रादौ कुङ्कुमादीनां छटादिषु निगद्यते ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

चार्म्म, पुं, (चर्म्मणा परिवेष्टित इति । चर्म्म
+ अण् ।) चर्म्माच्छादितरथः । इति भरतः ॥
चर्म्माच्छन्नद्रव्ये त्रि ॥

चार्म्मण क्ली, (चर्म्मणां समूह इति । भिक्षा-
दिभ्योऽण् ।” ४ । २ । ३८ । इत्यण् ।) चर्म्म-
समूहः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चार्म्मिण क्ली, (चर्म्मिणां चर्म्मधारिणां समूहः ।
इति अण् ।) चर्म्मिसमूहः । इत्यमरटीकायां
स्वामी ॥

चार्व्वाक, पुं (चारु आपातमनोरमं लोक
चित्ताकर्षकं इति यावत् वाकं वाक्यमस्य ।
तत पृषोदरादित्वात् साधु ।) तार्किकविशेषः ।
तत्पर्य्यायः । बार्हस्पत्य २ नास्तिक ३ लौकाय-
तिक ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ स च आकाश-
भिन्नभूतचतुष्टयवादी । प्रत्यक्षमेक प्रमाणमिति
चार्व्वाकाः । इति न्यायसंग्रहः ॥ (यथा च
महाभारते शान्तिपर्व्वणि ।‘ अथ तत्र परमेश्वरस्य नि [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] चार्व्वाक [illegible]
[illegible] [illegible] चार्व्वाकस्य चेष्टितम् ।)
[illegible] [illegible] । यथा महा-
भारते । १२ । ३८ । २२—२३ ।
“निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः ।
राजानं ब्राह्मणच्छद्मा चार्व्वाको राक्षसोऽब्रवीत् ॥
तत्र दुर्य्योधनसखा भिक्षुरूपेण संवृतः ।
साक्षः शिखी त्रिदण्डी च धृष्टो विगतसाध्वसः ॥’)

चार्व्वी स्त्री (चारु + गुणवचनत्वात् ङीष् ।)
कुवेरपत्नी । ज्योत्स्ना । बुद्धिः । शोभना । इति
मेदिनी । वे ६ ॥ दीप्तिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

चाल, पुं, (चालयति छादयतीति । चल + णिच्
+ अच् णो वा । यद्वा चालयति आच्छादयत्यनेन
इति । चल + णिच् + करणे घञ् ।) स्वनाम-
ख्यातगृहाच्छादनम् । तत्पर्य्यायः । पिटम २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पटलम् ३ छदिः ४ । इत्य-
मरः । ३ । २ । १४ ॥ कटलम ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ छादनम् ६ । इति जटाधरः ॥ स्वर्ण-
चूडपक्षी । इति भूरिप्रयोगः ॥

चालक पुं (चलति स्वेच्छयैव । चल + ण्वुल् ।)
अङ्कुशदुष्टहस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चालन, क्ली, (चालयतीति । चल + णिच् +
करणे ल्युट् ।) चालनी । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथा कर्म्मप्रदीपे ।
“क्षुद्रच्छिद्रसमोपेतं चालनं तितउ स्मृतम् ॥”
भावे ल्युट् । प्रेरणम् । यथा, भागवते । ३ ।
२६ । ३७ ।
“चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः ॥”)

चालनी, स्त्री (चालयत्यनेनेति । चल + णिच् +
करणे ल्युट् ङीप् च ।) स्वनामख्यातशस्यादि-
चालनपात्रम् । तत्पर्य्यायः । तितउ २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । २६ ॥ चालनम् ३ प्रच्छिद्रा ४ ।
इति भरतः ॥ चाचीः ५ । इति जटाधरः ॥

चाष, पुं,(चाषयति भक्षयति कणादिकमिति । चष
+ स्वार्थे णिच् + अच् । यद्वा चष्यते भक्ष्यते-
ऽसौ मांसाशिभिरिति । चष + कर्म्मणि घञ् ।)
स्वर्णचातक । सोणाचडा इति ख्यातः । नील-
कण्ठ इति क्वचित् ख्यातः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । किकीदिवि २ नीलाङ्ग ३
पुण्यदर्शन ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

चाष, पुं, (चाष + पृषोदरात् सत्वम् ।) चाष-
पक्षी । इक्षुः । इति मेदिनी । षे २ ॥

चि, ञ चित्याम् । चयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा उभ द्विक-अनिट् ।) ञ, चयति चयते
धनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

चि, ञ न चित्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-
उभ द्विक अनिट् ।) चितिश्चयनं राशीकरण-
मिति यावत् । न ञ, चिनोति चिनुते । इति
दुर्गादासः ॥

चि, क सि निवासे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-द्विक-सेट।) क सि चययति चाय-यति। समने तु चययति चापयतीत्यपि। इति दुर्गादासः ॥

चिकित्सकः, पु, (चिकित्सति रोगमपनयतीति। कित्+"गुप्तिज्किद्भ्यः सन्।" ३।१।५। इति स्वार्थे सन्+ण्वुल्।) चिकित्साकर्त्ता। (यथा, मनु। ९। २८४।
"चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्या प्रचरतां दमः॥")
तत्पर्य्यायः। रोगहारी २ अगदङ्कारः ३ भिषक् ४ वैद्यः ५। इत्यमरः। २। ६। ५७॥ तस्य लक्षणं यथा चाणक्ये।
"आयुर्वेदकृताभ्यासः सर्वेषां प्रियदर्शनः। आर्य्यशीलगुणोपेत एष वैद्यो विधीयते॥"

चिकित्सा, स्त्री, (चिकित्सनमिति। कित व्याधि-प्रतीकारे+"गुप्तिज्किद्भ्यः सन्।" ३। १। ५। इति स्वार्थे सन् ततः अप्रत्ययः।) रोगप्रतीकारः। तत्पर्य्यायः। रुक्प्रतिक्रिया २। इत्यमरः। २। ६। ५१॥ उपचारः ३ उपचर्य्या ४ निग्रहः ५ वदनाम्निग्रहः ६ क्रिया ७ उपक्रमः ८ शमः ९। इति राजनिघण्टः॥ चिकित्सितम् १० प्रतीकारः ११ भिषग्जितम् १२। इति रत्नमाला॥ रोगप्रतिकारः १३। इति शब्दरत्नावली॥ सा त्रिधा यथा, वैद्यके।
"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा सा त्रिधा मता।
शस्त्रप्रधाना दैवी स्यात् क्षेपणैरौषधासुरी॥
मानुषी षड्सा ज्ञेया तपश्चोषधिसिद्धता।
कल्ला वाल्यकाले लोके मानुषी तत्र पूजिता॥"
तस्या लक्षणं यथा,—
"याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्म तद्भिषजां मतम्॥
या ह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च।
सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत्॥"
चिकित्साविधिप्रदेशो यथा,— [गदं।
"जातमात्रश्चिकित्स्यः स्यान्नोपेक्ष्योऽल्पतया वह्निशत्रुविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ॥
रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम्।
ततः कर्म्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्ब्बं समाचरेत्॥
यश्चौषधं केवलन्तु यो जानाति न चौषधम्।
वैद्यकर्म्म स चेत् कुर्य्याद्वधमर्हति राजतः॥
आदावन्ते रुजा ज्ञाने प्रयतेत चिकित्सकः।
भेषजानां विधानेऽथ ततः कुर्य्यात् चिकित्सितम्॥
शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम्।
ज्ञात्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत्॥
अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न क्रिया कृता।
क्रियाहीनातिरिक्ता च साध्येष्वपि न सिध्यति॥
क्रिया यास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत्।
पूर्ब्बस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो मतः॥"
चिकित्साफलं यथा,—
"क्वचिदर्थः क्वचिन्मैत्री क्वचिद्धर्म्मः क्वचिद्यशः।
क्वचित् कर्म्माभ्यासः क्वचिदिति चिकित्सा नास्ति निष्फला॥" ॥

चिकित्साङ्गानि यथा, भावप्रकाशे।
"रोगी दूतो भिषग्दीर्घमायुर्द्रव्यञ्च सेवकः।
सर्व्वौषधं चिकित्सायामित्यङ्गानि बुधा जगुः॥"

चिकित्सितं, क्ली, (कित+स्वार्थे सन् ततो भावे क्त।) चिकित्सा। इति रत्नमाला॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने १ अः। [तम्॥"
"बीजं चिकित्सितस्यैतत् समासेन प्रकीर्त्तितम्॥"
पर्य्यायाः अस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"चिकित्सितं प्रतीकारश्चिकित्सा च भिषग्जितम्॥"
चिकित्स्यतेऽनेनेति। करणे क्त। भेषजम्। अस्य पर्य्याया यथा, चरके चिकित्सास्थाने १ अः।
"चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम्।
प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम्॥
विद्याद्भेषजनामानि भेषजं द्विविधञ्च तत्।
यद्व्याधिनिघातकरं वक्ष्यते तच्चिकित्सितम्॥
चिकित्सितार्थ एतावान् विकाराणां यदौषधम्।"
यथा भागवते। १। ५। ३३।
"एतत् संसूचितं ब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितम्।
यदीश्वरे भगवति कर्म्म ब्रह्मणि भावितम्॥")
कृतप्रतीकारे त्रि॥

चिकिनः, त्रि, (नि नता नासिकास्यस्य। "इनच् पिटच् चिकचि च।" ५। २। ३३। इति इनच् प्रकृतेश्चिकादेशश्च।) चिपिटनासिकः। इति केचित्॥

चिकिलः, पु, (चि+बाहुलकात् इलच् कुक् च।) पङ्कः। इति हेमचन्द्रः। ४। १५६॥

चिकीर्षा, स्त्री, (कर्त्तुमिच्छा इति।"धातोः कर्म्मणः समानकर्त्तृकादिच्छायां वा।" ३। १। ७। इति कृधातोः इच्छार्थकसनप्रत्ययेन चिकीर्ष। ततः "अप्रत्ययात्।" ३। ३। १०२। इत्यः।) कर्त्तुमिच्छा। इति मुग्धबोधम्॥ करिवार वाञ्छा इति भाषा। (यथा, भागवते। ३। १। २४।
"इच्छौ दुरन्ततुल्यस्य नाशकर्म्मचिकीर्षया॥")

चिकीर्षुः त्रि, (चिकीर्षतीति। कृ+सन्+"सनाशंसभिक्ष उः।" ३। २। १६८। इति उः।) कर्त्तुमिच्छुः। करणेच्छाविशिष्टः। इति व्याकरणम्॥

चिकुरः, पु, (चि इत्यव्यक्तशब्दं कुरतीति। कुर-शब्दे+"इगुपधज्ञेति।" ३। १। १३५। इति कः।) केशः। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ८।३६७।
"चिकुरनिचये यत् कौटिल्यं विलोचनयोश्च यः॥")
सर्पः। (अयं हि ऐरावतकुलजातस्य सुमुखस्य पिता। यथा, महाभारते। ५। १०३। २४।
"एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातले।।
न चिरात् वैनतेयेन पञ्चत्वमुपपादितः॥")
पर्व्वतः। पक्षिभेदः। वृक्षविशेषः। गृहबभ्रुः। तरलः। इति मेदिनी। रे, १५५॥

चिकुरः त्रि, (चि+कुर+क।) चपलः। स तु दोषमनिश्चित्य वधबन्धनादेः कर्त्ता। इत्यमरः। ३। १। ४६॥

चिकुरपक्षः पु, (चिकुराणां केशानां पक्षः समूहः।) कचसमूहः। केशसमुदयः। इत्यमरः। २। ६। ९८॥

चिकुरपाशः, पु (चिकुराणां केशानां पाशः समूहः।) केशसमूहः। इत्यमरः। २। ६। ९८॥

चिकुरहस्तः पु, (चिकुराणां हस्तः समूहः।) केशसमूहः। इत्यमरः। २। ६। ९८॥

चिकूरः पु, (चिकुर+निपातनात् दीर्घः।) केशः। इति शब्दभेदप्रकाशः॥

चिक्क क व्यथे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पर-सक सेट।) कोपधः। तृतीयस्वरमध्यः। व्यथि पीडनम्। क, चिक्कयति शत्रुं शूरः। इति दुर्गादासः॥

चिक्कः, पु, (चिक इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति। चिक+कै+क।) छुच्छुन्दरि। इति चिकाखशेषः॥ (नि नता नासिकास्य-स्येति। "इनच्पिटच्चिति।" ५। २। ३३। इत्यस्य वार्त्ति "कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ।" इति कप्रत्ययो नेश्चिकादेशश्च। नतनासिके, त्रि। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

चिक्कणं, त्रि (चिक्यते ज्ञायते इति। चित+"चिते कणः कश्च।" उणा। ४। १७६। इति कणः कस्यान्तादेशः। बाहुलकात् गुणः।) स्निग्धघृतादि (स्निग्धत्वमसृणत्वादि-गुणवद्वस्तु।) इत्यमरः। २। ९। ४६॥ चिकण इति भाषा॥ (यथा, महाभारते। १२। १८४। ३४।
"कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छिलो मृदु दारुणः॥")

चिक्कणः, पु (चिक्कणः स्निग्धगुणः विद्यतेऽस्य। अच्।) पूगवृक्षः। तत्फले क्ली। इति राज-निघण्टः॥ (औषधपाकस्यावस्थाविशेषो यथा,
"पाकस्तु त्रिविधो मन्दश्चिक्कणः खरचिक्कणः॥"
इति वाभटे कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)

चिक्कणा, स्त्री (चिक्कणं मसृणता विद्यतेऽस्याः। अर्श आदित्वादच्। ततष्टाप्।) उत्तमा गौः। तत्पर्य्यायः। नैचिकी २। इति शब्दचन्द्रिका॥ पूगफलम्। इति राजनिघण्टः॥

चिक्कणी स्त्री (चिक्कण+गौरादित्वात् ङीष्।) पूगफलम्। इति राजनिघण्टः॥

चिक्कसः, पु, (चिक्कयति पीडयति चूर्णीकारिया-मिति। चिक्क+असच्।) यवचूर्णम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ६६॥

चिक्का, स्त्री, (चिक्कयति पीडयति भोक्तारमिति। चिक्क+अच्।) पूगफलम्। इति राजनिघण्टः॥

चिङ्गटः, पु, (चिङ् इत्यव्यक्तशब्देन अटतीति। अट गतौ+अच्। शकन्ध्वादिवत् अलोपः।) मत्स्य-विशेषः। गल्दाचिङ्गडी इति मोचाचिङ्गडी इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। महाशल्कः २।

इति हारावली। १८७ ॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। ग्राहित्वम्। मधुरत्वम्। बलवर्द्धनत्वम्। मेदःपित्तास्रनाशित्वम्। वृष्यत्वम्। रोचनत्वम्। कफवातकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ (ऊषापानविधौ भक्षणनिषेधोऽस्य यथा, —

"प्रातः पानीयपाने मद्यरुचिगणित त्र्यमेतच्च नाद्यात्।
मासं चीरञ्च शाकं सकलविदलकं पिष्टकं चिङ्गटञ्च ॥"

इति वैद्यके ऋतुचर्य्यायाम् ॥)

चिङ्गटी, स्त्री, (चिङ्गट + जातौ ङीष्।) मत्स्यविशेषः। घुषाचिङ्गडी इति भाषा ॥ अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। हृद्यत्वम्। वातनाशित्वम्। श्लेष्मकारित्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥

चिङ्गड, पु, (चिङ्गट + पृषोदरादित्वात् टस्य डत्वे साधु।) चिङ्गटमत्स्यः। इति शब्दमाला ॥ (विवरणमस्य चिङ्गटशब्दे व्याख्यातम् ॥)

चिचिण्ड, पु, फलविशेषः। चिचिण्डा इति चिचिङ्गा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। श्वेतराजि २ सुदीर्घ ३ गृहकूलक ४। अस्य गुणाः। वातपित्तनाशित्वम्। पथ्यत्वम्। बलरुचिकारित्वम्। शोषिणोऽतिहितत्वम्। पटोलात् किञ्चिद्गुणहीनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥ (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये।

"चिचिण्डो वातपित्तघ्नो बल्यः पथ्यो रुचिप्रदः।
शोषिणोऽतिहितः किञ्चिद्गुणैर्न्यूनः पटोलतः ॥")

चिञ्चा, स्त्री, (चि चयने चिनोतीति। चि + अन्येभ्योऽपीति डः।) तिन्तिडीवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ४३ ॥ (यथा, —

"चिञ्चादलरसश्चाशु पथ्यं दध्योदनं हितम् ॥"

इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे गुल्माधिकारे ॥)

चिञ्ची, स्त्री, (चिञ्च + गौरादित्वात् ङीष्।) गुञ्जा। इति केचित् ॥

चिञ्चाम्ल, क्ली, (चिञ्चा तिन्तिडी तद्वत् अम्लं यत्र।) अम्लशाकं। इति राजनिर्घण्टः ॥

चिञ्चासार, पु, (चिञ्चायास्तिन्तिड्याः सार इव सारोऽम्लं यत्र।) अम्लशाकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चिञ्चोटक, पु, (चिञ्चेव अटतीति। अट + ण्वुल्। पृषोदरात् साधुः।) तृणविशेषः। चेंचको इति चेंचडा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। अङ्कोलः २। इति रत्नमाला ॥ चिञ्चाटकोऽपि पाठः ॥

चिट, प्रैष्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-पर-सक-सेट्।) चेटति भृत्यः स्वामी। इति दुर्गादासः ॥

चिट क प्रैष्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पर-सक-सेट् ॥)

चित, ई ज्ञाने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-पर-सक-सेट्।) ई, चित्तः। ज्ञानमिह जागरणम्। ज्ञानञ्च अविद्यानिद्रयाक्रान्तो जनोऽबोध च चेततीति हलायुधः। चिचेत रामस्तत् क्षणम्। इति दुर्गादासः ॥

चित, इ क स्मृत्यां। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सक सेट्।) इ क, चिन्तयति विद्यां सुधीः। इति दुर्गादासः ॥

चित, क ङ ज्ञाने। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा-आत्म-सक-सेट्।) क ङ चेतयते। गौतमस्य चेतयन्ति न। इति भट्टौ गम्यमानस्यापि कर्मणः अनभिधानात्। वस्तुतस्तु चेतयते तत्त्वं करोतीति ज्ञो साधनम्। इति दुर्गादासः ॥

चित स्त्री (चित संज्ञाने + सम्पदादित्वात् भावे क्विप्।) ज्ञानम्। इत्यमरः। १। ५। १ ॥ (यथा भागवते। २। ७। ८।

"भ्रत्रन कथं भगवतश्चित्त्वात्मन्यविकारिणः।
लीलया चापि युज्येरन् निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः ॥")

चित् अ अव्ययम्। इत्यमरः। यथा। किञ्चित् कश्चित् इत्यादि ॥ (तत्तु प्रत्ययविशेषः। कालाद्यनिर्णये चितप्रत्ययस्य प्रयोगो दृश्यते। "किम् कस्माच्चित्चनौ।" इति मुग्धबोधव्याकरणप्रणेता पूज्यपादवोपदेवाचार्य्यः ॥)

चित त्रि, (चि + कर्म्मणि क्त।) छन्नः। इति मेदिनी। ते १८ ॥ (कृतचयनः। सञ्चितः। "इह वै कर्म्मचितो लोकः चीयते एवममुत्र पुण्यचितः क्षीयते।" इति श्रुतिः ॥)

चिता, स्त्री, (चीयते श्मशानादिभिरस्यां यद्वा चीयते उत्तीयतेऽस्यौ प्रेतस्य परलोकगमनेऽग्नौ इति। चि + अधिकरणे वा कर्म्मणि क्त स्त्रियां टाप्।) शवदाहाधारचुल्ली। तत्पर्य्यायः। चित्या २ इत्यमरः। २। ८। ११७ ॥ काष्ठमठी ३ चैत्यम् ४ चिताचूडकम् ५ चित्यम् ६। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चितिः ७। (यथा महाभारते। ३। २१६। १७।

"चितायैरद्वदृक्षाभ्यां पराभ्यां तत्र प्रवर्त्तते ॥")

संहतिः। इति मेदिनी। ते, १८ ॥

चिताचूडक, क्ली, (चितेव चूडकम्।) चिता। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चिति स्त्री, (चीयतेऽस्यामिति। चि + अधिकरणे क्तिः।) चिता। (यथा, भागवते। ४। २८। ५।

"चितिं दारुमयीं चित्वा तस्यां पत्युः कलेवरम् ॥")

समूहः। इति मेदिनी। ते, १८ ॥ दुर्गा। यथा,

"चितिश्चैतन्यभावाद्वा चेतना वा चितिः स्मृता।
महान् वाप्य स्थिता सर्व्वं महा वा प्रकृतिर्मता ॥"

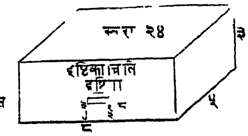
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥

भित्तिस्थेष्टिकादिस्थाकासामानाध्यविशेषः। यथा चितौ करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम्।

"उच्छ्रयेण गुणितं चितेः किल
क्षेत्रसम्भवफलं घनं भवेत्।
इष्टिकाघनहृते घने चितेरिष्टिकापरिमितिश्च लभ्यते ॥
इष्टकोच्छ्रयहृदुच्छ्रितिश्चितेः
स्युः स्तराश्च दृषदां चितेरपि ॥

उदाहरणम्।

अष्टाग्रधाङ्गुल दैर्घ्य विस्तारो द्वादशाङ्गुलम्।
उच्छ्रितिस्त्र्यङ्गुला यस्यामिष्टिकास्ताश्चिताः किल ॥
यद्विस्तृतिः पञ्चकराष्टहस्तं दैर्घ्यञ्च यस्यां त्रिकरोच्छ्रितिश्च।
तस्याश्चितौ किं फलमिष्टिकानां संख्या च का ब्रूहि कति स्तराश्च ॥

न्यास

इष्टिकाया घनहस्तमानम् $\frac{३}{६४}$ चिते क्षेत्रफलम् ४०। उच्छ्रयेण गुणितं चितेर्घनफलम् १२०। लब्धा इष्टिकासंख्या २५६०। स्तरसंख्या ३२। एवं पाषाणचयेऽपि। इति चितिव्यवहारः ॥" इति लीलावती ॥ (इष्टकाविशेषः। यथा भाक्तखण्डे। २०। ६।

"चिनयस्तत्त्व कर्म्मयया नान्तरिक्षगता यतः ॥)

चितिका, स्त्री, (चिति काञ्चीगुणः सा इव कायतीति। के + क।) कटिसूत्रमाला। इति हारावली। २२४ ॥

चित्त क्ली (चेतयत्यनेनेति। चित + करणे क्त।) अनुसन्धानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः। इति वेदान्तः ॥ "यत्तत् सत्त्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम्।
यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् ॥
स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः।
वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथापां प्रकृतिः परा ॥"

इति श्रीभागवतम् ॥

अस्यार्थः। "अधिभूतस्वरूपेण तस्यैव महानिति संज्ञा अध्यात्मस्वरूपेण चित्तं उपास्यस्वरूपेण वासुदेवः अधिष्ठाता तु तस्य क्षेत्रज्ञः।" इति श्रीधरस्वामी ॥ (अनेनैव चित्तवृत्तेः प्रथमसम्बन्धः। अतएव भगवत्पतञ्जलिपादैरपदिष्टं प्रथमसूत्रे "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः।" तथा च मुण्डकोपनिषदि। ३। १। ९।

"एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो
यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश।
प्राणैश्चित्तं सर्व्वमोतं प्रजानां
यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥")

मनः। इत्यमरः। १। ४। ३१ ॥

चित्तप्रसन्नता स्त्री, (चित्तस्य प्रसन्नता प्रसादः।) हर्षः। इति हेमचन्द्रः। २। २२९ ॥

चित्तविप्लव, पु (चित्तस्य विप्लवो विपर्य्ययः।) उन्मादः। इति हेमचन्द्रः। २। २३४ ॥

चित्तविभ्रम पु (चित्तस्य विभ्रमः भ्रान्तिः।) उन्मादः। इत्यमरः। १। ७। २६ ॥ (उन्मादशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

चित्तसमुन्नति, स्त्री, (चित्तस्य समुन्नतिः समुन्नयनं उत्तोलनमिति यावत्।) मानः। इत्यमरः। १। ७। २२ ॥

चित्ताभोग पु (चित्तस्य आभोगः परिपूर्णता ...) एकस्मिन् विषये मनसः पुनः पुनः प्रवृत्तिः । तत्पर्य्यायः । मनस्कारः २ । इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥

चित्तोन्नति स्त्री (चित्तस्य उन्नतिः उन्नयनम् ।) गर्व । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥

चिता स्त्री (चीयते इति । चि-'चितायां चितो च ।' इति ... । इति उणादि ... ।) ... गुणागमः ।) चिता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ... चि । यथा रामायणे । १ । ५८ । १२ ।

"चित्रमाल्याङ्गरागञ्च ... ।)

चित्य पु (चीयतेऽसौ इति । चि+'चित्याग्नि चित्ये च ।' ३ । १ । १३२ । इति कर्म्मणि य ।) अग्निः । इति मुग्धबोधम् ॥

चित्या स्त्री (चीयतेऽस्यां प्रेतस्य । चि+य निपातनात् साधुः । क्यप् वा ।) चिता । इत्यमरः । २ । ८ । ११९ ॥

चित्र न क्ली (चित्रयतीति । चित्र+...) ... इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ (अन्तःपुरा-पर मत सट ।) ... कदाचिद्गमनम् । चित्रयति चित्तापयति राहुः लोकं कदाचित् पश्यतीत्यर्थः । चित्रयति प्रतिमा लोकः । इति न्यासः ॥

चित्र क्ली, (चित्रयतीति । चित्र+कर्म्मणि अच् । यद्वा चीयते ... । ... इति क ।) ... आलेख्यम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ... ॥") अद्भुतम् । (यथा, रामायणे । १ । १ । "चित्र मञ्जीरामात्या क्रीडितविशेषेस्तथा ॥") कर्व्वुरवर्णः । (यथा, ... । १ । ८ 'निमग्नचित्रैर्नगन्नानुपग्ना ॥") ... इति मेदिनी । रे, २५ ॥ (अलङ्कारविशेषः । यथा—

"चित्र यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ।'

... पद्माकारमुल्लासयन्ति तच्चित्रं काव्यम् ॥ ... ॥

... तद्यथा पद्मबन्धनम् ।

'चित्रसद्मौरित समाक्रिया... ।'

उदाहरणं यथा,—

"विद्रुमारुणाधरोल्लसंभि ... ।

... ।

त्वा सन्त्येव वासुदेव । पुण्यालभ्यपाद । देव ।

वन्यपुष्पचित्रवेश । त्वां स्मरामि गोपवेश ॥ ॥')

आकाशम् । कुष्ठविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ३४ ॥ (आश्चर्याचिति, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १ । ३ ।

"चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवव्रुस्तपस्विन ॥")

चित्र, पु (चित्रयति पापपुण्ये विचार्य्य चित्रं करोति लिखतीत्यर्थः । चित्र+णिच्+अच् । यद्वा चीयन्ते उपचीयन्ते प्रेतलोका येन । चि—"अमिचिमिशसिभ्यः क्त्रः ।" उणा । ४ । १६४ । इति क्त्र ।) यमविशेषः । यथा तिथ्यादितत्त्वे ।

'एकोऽगाय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥"

कर्व्वुरवर्णः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (मर्प्प-विशेषः । यथा महाभारते । १ । ८ । ८ ।

'कल्माषो लोहितश्चैव पन्नश्चित्रश्च वीर्य्यवान् ॥'

धृतराष्ट्रपुत्रभेदः । यथा, तत्रैव । १ । ११७ । ४ ।

"चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्र शरासनः ॥")

एरण्डवृक्षः । अशोकवृक्षः । चित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रक क्ली, (चित्र+स्वार्थे कन् । यद्वा चित्रमिव कायति । कै+क ।) तिलकम् । इति मेदिनी । के ८८ ॥ (वृक्षविशेषः । यथा मार्कण्डे १८७ अध्याये ।

"त्रिफला चित्रक चित्र तथा कटुकरोहिणी ॥")

चित्रक, पु, (चित्रेण चित्र इव वा कायति । कै+क ।) व्याघ्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५१ ॥ व्याघ्रभेदः । चितावाघ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चित्रकायः २ उपव्याघ्रः ३ मृगान्तकः ४ मृगः ५ ... ६ चित्रव्याघ्रः ७ ॥ वृक्षविशेषः । चिता इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अग्निः २ शार्दूलः ३ चित्रः ... पाठीकटुः ५ शिखी ६ कृशानुः ७ दहनः ८ व्यालः ९ ज्योतिष्कः १० पालकः ११ अनलः १२ दारुणः १३ वह्निः १४ पावकः १५ हुताशः १६ प्राचीः १७ द्वीपी १८ चित्राङ्गः १९ शूरः २० । अस्य गुणाः । अग्निसमत्वम् । पाके कटुत्वम् । शोफ-कफानिलवातोदरार्शोग्रहणीकृमिकण्डूनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाकेऽग्नितुल्यत्वम् । कुष्ठनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, शार्ङ्गधरे चिन्तामणिधृतवचनम् ।

"चित्रकः कटुकः पाके वह्निकृत् पाचनो लघुः ।

रूक्षोष्णो ग्रहणीकुष्ठशोथार्शःकृमिकासनुत् ॥

वातश्लेष्महरो ग्राही वातार्शःश्लेष्मपित्तहृत् ।

विचित्र चैत्रकं प्रोक्तं काश्मर्य्यमिमर्हितम् ॥

तप्तैले सवाग्नीके पाचित तक्रमभ्युतम् ॥"

ओषधिविशेषः । यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये ।

'पूतिकश्चित्रक पाठा विडङ्गैलाहरेणव ॥")

एरण्डवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ ॥ (चित्र+कृन ।) चित्रकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मुचुकुन्दः । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

मुचुकुन्दः क्षत्रवृक्षश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः ॥"

अस्य गुणाः । शिरःपीडापित्तास्रविषनाशित्वञ्च ॥)

चित्रकण्ठ पु, (चित्र विचित्रः कण्ठोऽस्य ।) कपोतः । इति जटाधरः ॥ (कपोतशब्देऽस्य विवृतिर्व्याख्याता ॥)

चित्रकम्बल, पु (चित्रश्चासौ कम्बलश्चेति ।) कम्बलविशेषः, । दुलिचा गालिचा इत्यादि भाषा ॥ यथा, उणादिकोषे ।

"कुथः, स्त्रीपुंसयोश्चित्रकम्बले कृमि वह्निमि ॥"

चित्रकर पु (चित्र करोतीति । कृ+ट ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । पटुआ इति भाषा ॥ स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्य्यायः । रङ्गाजीवः २ । इत्यमरः । २ । १० । ७ ॥ रङ्गजीवकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णी ४ वर्णाटः ५ चित्रकारः ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा आर्य्या सप्तशत्याम् । ३८५ ।

"चित्रकरतूलिकेव त्वां सा प्रतिभित्ति भावयति ॥")

चित्रकर्म्मा, [न्] पु, (चित्र कर्म्मास्य ।) तिनिशवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बहुव्रीहौ आश्चर्य्य कर्म्मा चित्रकार्य्यश्च ॥

चित्रकाय, पु (चित्रो नानावर्णयुक्तः कायो देहो यस्य ।) व्याघ्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५१ ॥ चित्रव्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रकार पु, (चित्र करोतीति । कृ+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चित्रकरः । (यथा महाभारते । १ । १२८ । ४ ।

"समाश्रितं सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम् ॥")

अस्य उत्पत्तिर्विवृतिर्यथा पराशरपद्धतौ ।

"स्थपतेरपि गान्धिक्या चित्रकारो व्यजायत ॥"

चित्रकूट पु, (चित्राणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य ।) पर्व्वतविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ पुरा रामो वनं गत्वा प्रथमे यत्र वासमकरोत् । (पर्व्वतोऽयं प्रयागस्थितभरद्वाजाश्रमात् सार्द्ध-योजनद्वयेऽवतीर्ते पार्श्वगतया मन्दाकिन्या ख्यातया सरितो दाक्षयुतो राजते । यदुक्तं रामायणे । २ । ६२ । १ —१० ।

'भरताद्वहतीयेषु योजनेष्वजने वने ।

चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्दरकाननः ॥

उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी ।

पुष्पितद्रुमसञ्छन्ना रम्यपुष्पितकानना ॥

अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटश्च पर्व्वतम् ।

तयोः पर्णकुटीं तात । तत्र तौ वसतो ध्रुवम् ॥")

अधुना बुन्देलखण्डाख्यदेशे कामता इति ख्यातः ॥ (अयं हि पीठस्थानेषु अन्यतमः । अत्र च भगवती सीतारूपेण महादेवश्चन्द्र-चूडरूपेण विराजते । यथा देवीभागवते । ७ । ३० ।

"चित्रकूटे तथा सीता विन्ध्ये विन्ध्याधिवासिनी ॥"

तथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे ।

"चित्रकूटे चन्द्रचूडो योगेन्द्रो विन्ध्यपर्व्वते ॥")

चित्रकृत पु (चित्र नानावर्णं करोतीति । कृ+क्विप् ।) तिनिशवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥ (चित्रमालेख्यं करोतीति ।) चित्रकरः । इति हलायुधः ॥

चित्रकोल, पु (चित्रो विचित्रः कोलः क्रोडदेशो यस्य ।) अञ्जनिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रगन्ध, क्ली (चित्रो विचित्रो गन्धो यस्य ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रगुप्त, पु (गुप रक्षणे+भावे क्त । चित्रा या जीवकृतपापपुण्यादिविचित्रायाः गुप्तं गोपनं

रचना यस्मात्। यद्वा चित्र [illegible] अस्य रचना [illegible]।) [illegible] । तस्य लेखक । इति मेदिनी। त १८८॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"ब्रह्मपादाम्बुज [illegible] समभीष्टो द्विजा बभूव ।
एको मसीश्च सत्त्वाख्य सत्त्वाङ्गीकृन्यद्विजा ॥
कुलप्रदीप स्वीयाना जातीना प्रातात्मक ।
वगलेति महाविद्या गृहीत्वा साधयन मुदा ॥
सत्त्वाङ्गीन्द्राख्यस्य पण्डितस्य प्रसादत ।
वर याचितवान भक्त्या त्रिलोकाधिपति, गुरो ॥
कृपया कुरु मा नाथ । त्वमेव वगला मम ।
गुरुणापि वरो दत्तो राज्य भुक्त्वा पुनर्भवान ॥
त्रिलोकाधिपतिर्भूत्वा सुदा तत्र सुखिष्यति ।
गुर्वाज्ञया मसीश्च स राज्यभोगी द्विजार्च्चनात ॥
विहाय देह भूयश्च चित्रगुप्तो बभूव ह ।
चित्रगुप्तश्चित्रसेनश्चित्राङ्गद इति त्रय ॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले राजते चिरमुत्तम ।
चित्रगुप्तो महाविद्या प्राप्य कुलाख्यविपत ॥
पुत्रान याचितवान्नैव गुरो[illegible]वत्वमावहन ।
यमान्तिस्थो बभूवापि स्वमत्यागोविवेचक ॥
चिर शुभाशुभ कर्म्म विविच्य शमनान्तिक ।
यद्दत्तेन सकलानान्तु तदवाभोजयेद्यम ॥"

इत्याचारनिर्णयतन्त्रम ॥

अस्योत्पत्त्यन्तर कायस्थशब्दे द्रष्टव्यम ॥

चित्रजल्प, पु, (चित्रो मनोहरो जल्प ।) वाक्यविशेष । तल्लक्षणानि यथा,—

"[illegible]ष्ठस्य सुहृदा लोके गूढरोषाभिजृम्भित ।
भूरिभावमयो जल्पो यस्तीव्रोतकाण्ठतान्तिम ॥
चित्रजल्पो दशाङ्गोऽय प्रजल्प परिजल्पितम ।
विजल्पो जल्पसञ्जल्पाववजल्पोऽभिजल्पितम ॥
आजल्प प्रतिजल्पश्च सुजल्पश्चेति [illegible] ।
एष भ्रमरगीताख्यो दशमे प्रकटीकृत ॥
असद्भाववैचित्री चमत्कृतिसुदुस्तर ।
अपि चेच्चित्रजल्पोऽय मनाक तदपि कथ्यते ॥

तत्र प्रजल्प ।

असूयेर्ष्यामदयुजा योऽवधीरणमुद्रया ।
प्रियस्याकौशलोद्गार प्रजल्प स तु कीर्त्यते ॥

यथा,—

मधुप । कितवबन्धो । मा स्पृशाङ्घ्रिं सपत्न्या
कुचविलुलितमालाकुङ्कुमश्मश्रुभिर्न ।
वहतु मधुपतिस्तन्मानिनीना प्रसाद
यदुसदसि विडम्ब्य यस्य दूतस्त्वमीदृक ॥ १ ॥

अथ परिजल्पितम ।

प्रभोर्निर्द्दयताशाठ्यचापलाद्युपपादनात ।
स्वविचक्षणताव्यक्तिभङ्ग्या स्यात परिजल्पितम ॥

यथा,—

सकृदधरसुधा स्वा मोहिनी पाययित्वा
सुमनस इव सद्यस्तत्यजेऽस्मान भवादृक ।
परिचरति कथ तत्पादपद्म तु पद्मा
अपि बत हृतचेता ह्युत्तमश्लोकजल्पै ॥ २ ॥

अथ विजल्प ।

व्यक्तयासूयया गूढमानमुद्रान्तरालया ।

अघद्विषि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषा [illegible] ॥

यथा —

[illegible] । [illegible]
मा[illegible]पानमस्मा[illegible] [illegible] ।
वि[illegible]मपसर्वाग गाथया [illegible]
[illegible] ।

अथोज्जल्प ।

हरे कुहकताख्यान गर्व्वगर्भितयेर्ष्यया ।
सासूयश्च [illegible] ॥

यथा —

दिवि भुवि च रसाया का स्त्रियस्तद्दुरापा
कपटरुचिरहासभ्रूविजृम्भस्य या स्यु ।
चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्वय का
अपि च कृपणपक्षे ह्युत्तमश्लोकशब्द ॥ ४ ॥

अथ सञ्जल्प ।

सोल्लुण्ठया गहनया कयाप्याक्षेपमुद्रया ।
तस्याकृतज्ञताद्युक्ति सञ्जल्प कथितो बुधै ॥

यथा,—

विसृज शिरसि पाद वेद्म्यह चाटुकारै-
रनुनयविदुषस्तेऽभ्येत्य दौत्यैर्मुकुन्दात ।
स्वकृत इह विसृष्टापत्यपत्यन्यलोका
व्यसृजदकृतचेता किन्नु सन्धेयमस्मिन ॥ ५ ॥

अथ अवजल्प ।

हरौ काठिन्यकामित्वधौर्त्यादासक्त्ययोग्यता ।
यत्र सेर्ष्यभियेवोक्ता सोऽवजल्प सता मत ॥

यथा,—

मृगयुरिव कपीन्द्र विव्यधे लुब्धधर्म्मा
स्त्रियमकृत विरूपा स्त्रीजित कामयानाम ।
बलिमपि बलिमत्त्वावेष्टयद्ध्वाङ्क्षवद्य-
स्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थ ॥ ६ ॥

अथाभिजल्पितम ।

भङ्ग्या त्यागौचिती तस्य खगानामपि खेदनात ।
यत्र सानुशय प्रोक्ता तद्भवेदभिजल्पितम ॥

यथा,—

यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट्
सकृददनविधूतद्वन्द्वधर्म्मा विनष्टा ।
सपदि गृहकुटुम्ब दीनमुत्सृज्य दीना
बहव इव विहङ्गा भिक्षुचर्य्या चरन्ति ॥ ७ ॥

अथ आजल्प ।

जैह्म्य तस्यार्त्तिदत्वञ्च निर्व्वेदाद्यत्र कीर्त्तितम ।
भङ्ग्यान्यसुखदत्वञ्च स आजल्प उदीरित ॥

यथा,—

वयमृतमिव जिह्मव्याहृत श्रद्दधाना
कुलिकरुतमिवाज्ञा कृष्णवध्वो हरिण्य ।
ददृशुरसकृदेतत्तन्नखस्पर्शतीव्र-
स्मररुज उपमन्त्रिन । भण्यतामन्यवार्त्ता ॥ ८ ॥

अथ प्रतिजल्प ।

दुस्त्यजद्वन्द्वभावेऽस्मिन प्राप्तिर्नार्हेत्यनुद्धतम ।
दूतसम्माननेनोक्त यत्र स प्रतिजल्पक ॥

यथा,—

"प्रियसख । पुनरागा प्रेयसा प्रेषित कि
वरय किमनुरुन्धे माननीयोऽसि मेऽङ्ग । ।

[illegible]यसि कथमिहास्मान [illegible]
[illegible]सह [illegible] । [illegible]
[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible] —

[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

इत्युज्ज्वलनीलमणौ स्थायिभावे ॥

चित्रतण्डुल, स्त्री (चित्रो [illegible]लो यस्य । [illegible] । इति रत्नमाला ।

चित्रतण्डुला, स्त्री, (चित्रो [illegible]तण्डुल यस्या ।) विडङ्गम । इत्यमर । । २ । ४ । ? ॥ (यथास्या पर्य्याया ।

[illegible] विडङ्ग स्यात [illegible] ।
तण्डुलश्च [illegible] चित्रतण्डुला ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चित्रत्वक [च] पु (चित्रा विचित्रा त्वक यस्य ।) भूर्ज्जवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

चित्रदण्डक, पु, (चित्रो विचित्रो दण्ड यस्य । इति कप ।) ओलकन्द । इति रत्नमाला ॥

चित्रदर्वी स्त्री (चित्रं दीव्यतीति । दिव + अच । गौरादित्वात ङीष) महेन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्ट ॥

चित्रनेत्रा, स्त्री (चित्रे मनोज्ञे नेत्रे यस्या ।) सारिकापक्षी । इति हारावली । ८६ ॥

चित्रपक्ष पु, (चित्रो विचित्रो पक्षो यस्य ।) तित्तिरिपक्षी । इति जटाधर ॥

चित्रपत्रिका, स्त्री, (चित्राणि विचित्राणि पत्राणि पर्णानि यस्या । कापि अत इत्वम ।) कपित्थपर्णी । इति रत्नमाला ॥ द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्ट ॥

चित्रपत्री स्त्री, (चित्राणि पत्राणि यस्या । गौरादित्वात ङीष ।) जलपिप्पली । इति राजनिर्घण्ट ॥

चित्रपदा, स्त्री, (चित्र पद यस्या ।) गोधापदीलता । इति शब्दमाला ॥ छन्दोभेद । इति छन्दोमञ्जरी ॥ अस्य लक्षणानि छन्द शब्दे द्रष्टव्यम ॥ (चित्र पद वस्तुविन्यासो यस्य यत्र वा इति विग्रहे विचित्रपदयुक्ते त्रि । यथा, महाभारते । ३ । २१ । १ ।

"वल्गु चित्रपद श्लक्ष्ण याज्ञसेनि । त्वया वच ।
उक्त तन्न श्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यन्तु प्रभाषसे ॥")

चित्रपर्णिका, स्त्री (चित्राणि पर्णानि पत्राणि यस्या । कापि अत इत्वम ।) चित्रपर्णीभेद । तत्पर्य्याय । दीर्घा २ शृगालविन्ना ३ चित्रपर्णी ४ सिंहपुच्छिका ५ दीर्घपत्रा ६ अतिगुहा ७ धृष्टिला ८ । इति रत्नमाला ॥

चित्रपर्णी स्त्री, (चित्राणि पर्णानि यस्या । गौरादित्वात ङीष ।) पृश्निपर्णी । इत्यमर ।

। । ८ । नागस्फोटा तना । नलपिप्पली । नागम्य । इति राजनिर्घण्टः ॥ मञ्जिष्ठा । तत्पर्यायाः । (यथास्याः पर्यायाः ।
'मातुलानी पिस्रसा निशी काला युवनापगापि । नाम्बतम्। मत्रपणा कालेयी रक्ताङ्गा स्वका ।
इति रत्नकरत्नमालायाम ॥)

चित्रपादा, स्त्री, (चित्रौ पादौ यस्याः ।) सारिका पक्षी । इति हारावली । ८६ ॥

चित्रपिच्छक, पु, (चित्राणि पिच्छानि पक्षाः यस्य । ततः कप ।) मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ।

चित्रपुङ्ख, पु, (चित्रं पुङ्खो यस्य ।) शरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रपर्णी, स्त्री, (चित्राणि पर्णानि यस्याः । स्त्रियां ङीप ।) अम्बष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्याः अम्बष्ठाशब्दे ज्ञेयः ॥)

चित्रपृष्ठ, पु, (चित्रं नानावर्णं पृष्ठं यस्य ।) कलविङ्कः । इति हारावली । ८६ ॥

चित्रफल, पु, (चित्रं फलं फलकं तद्वदाकृति र्यस्य । कप ।) मत्स्यविशेषः । चितल इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । वृष्यत्वम् । बलप्रदत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चित्रफलक, पु, (चित्रफल + स्वार्थे कन ।) चित्रफलमत्स्यः । इति भूरिप्रयोगः ॥

चित्रफला, स्त्री, (चित्राणि फलानि यस्याः ।) चिर्भिटा । मृगेर्वारु । लिङ्गिनी । महेन्द्रवारुणी । वार्त्ताकी । कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मत्स्यविशेषः । फलुइ इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । राजशीवः २ फलकी ३ मद्गुरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

चित्रभानु, पु, (चित्रा नानावर्णा भानवो रश्मयो यस्य ।) अग्निः । (यथा, महाभारते । ३ । २१ । २ ।
"चित्रभानुः सुरेशश्च अनलश्च विभावसुः ।")
सूर्य्यः । इति मेदिनी । ने, १८२ ॥ चित्रकवृक्षः । अर्कवृक्षः । वह्निसञ्ज्ञक इति अर्काह्व इति वाचस्पतिः ॥ भैरवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वर्षविशेषः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ८ । ३५ ।
'श्रेष्ठं चतुर्थस्य युगस्य पूर्व्वं
यच्चित्रभानुं कथयन्ति वर्षम् ॥")

चित्रभेषजा, स्त्री, (चित्रं भेषजं यस्याः ।) काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रमेखल, पु, (चित्रा विचित्रा मेखला यस्य ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रयोधी [न] पु, अर्ज्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चित्रं यथा स्यात् तथा युध्यतीति । युध + णिनि ।) पार्थः ॥ (चित्रयुद्धशीले, त्रि । यथा महाभारते । १ । १ । १८६ ।
"यदा द्रोणो विविधानस्त्रमार्गान्
विदर्शयन् समरे चित्रयोधी ॥")

चित्ररथ, पु, (चित्रो रथो यस्य ।) सूर्य्यः । गन्धर्व्वविशेषः । इति मेदिनी । थे, २८ ॥ शेषस्य पर्य्यायः । गन्धर्व्वराजः २ अङ्गारपर्णः ३ कुवेरसखः ४ दग्धरथः ५ । (यथा, महाभारते । १ ।
१७१ । ७—३६ ।
गन्धर्व्व उवाच ।
"जितोऽहं पूर्व्वकं नाम मुक्त्वाहमङ्गारपर्णताम् ।
न च श्लाघे बलेनाङ्ग ! न नाम्ना जनसंसदि ॥
साध्विमं लब्धवाँल्लाभं योऽहं दिव्यास्त्रधारिणम् ।
गान्धर्व्व्या माययेच्छामि संयोजयितुमर्ज्जुनम् ॥
अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥")
स तु मुनिनाम्न्या दक्षकन्यायाः कश्यपात् सञ्जातः । इति महाभारते । १ । ६५ । ४३ ॥

चित्रल, पु, (चित्रमाश्चर्य्यं लातीति । ला + क ।) कर्व्वुरवर्णः । तद्वति त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

चित्रलता, स्त्री, (चित्रा नानावर्णा लता ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रला, स्त्री, (चित्रल + "अजाद्यतष्टाप ।" ४ । १ । ४ । इति टाप ।) गोरक्षीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रलेखा, स्त्री, (चित्रा लेखा लेखनशक्तिर्यस्याः । चित्रं लेखयतीति वा । लिख + "कर्म्मण्यण ।" ३ । २ । १ । इत्यण । चित्रलेखनचतुरत्वादस्यास्तथात्वम् ।) अप्सरोविशेषः । सा उषायाः सखी कुम्भाण्डस्य कन्या । यथा, हरिवंशे ।
१७४ । ७४—७५ ।
'उवाच रुन्तीमेव कुम्भाण्डतनया सखीम् ।
कुशला ते विशालाक्षि ! सर्व्वथा सन्धिविग्रहे ॥
अप्सराश्चित्रलेखा वै क्षिप्रं विज्ञाप्यतां सखि ॥"
यथा श्रीभागवते । १० । ६२ । १४ ।
"तावत् स्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता ।
सख्यपृच्छत् सखीमूषा कौतूहलसमन्विता ॥"
(अस्याश्चित्रलेखनपटुत्वकथा यथा हरिवंशे ।
१७० । ८—८८ ।
'चित्रलेखाऽब्रवीद्वाक्यमूषा हर्षयती शुभे ॥"
'देवदानवयक्षाणां गन्धर्व्वोरगरक्षसाम् ।
ये विशिष्टाः प्रभावेण रूपेणाभिजनेन च ॥
यथा प्रधानतः सर्व्वान्नालिखिष्याम्यहं सखि ! ।
मनुष्यलोके ये चापि प्रवरा लोकविश्रुताः ॥
सप्तरात्रेण ते भीरु ! दर्शयिष्याम्यहं प्रियम् ।
ततो विज्ञाय पट्टस्थं भर्त्तारं प्रतिलप्स्यसे ॥
सा चित्रलेखया प्रोक्ता उषा हितचिकीर्षया ।
क्रियतामेवमित्याह चित्रलेखां सखीं प्रति ॥
ततः कुशलहस्तत्वात् यथा लेख्यं समन्ततः ।
इत्युक्त्वा सप्तरात्रेण कृत्वा लेख्यगतांस्तु तान् ॥
चित्रपट्टगतान् मुख्यानानयामास शोभना ॥")
छन्दोविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चित्रलोचना, स्त्री, (चित्रे लोचने यस्याः ।) सारिकापक्षी । इति जटाधरः भूरिप्रयोगश्च ॥

चित्रवदाल, पु, (चित्रवत् आ समन्तात् दलति पन्थानं प्राप्नोतीति । आ + दल + अच ।) पाठीनमत्स्यः । इति जटाधरः ॥

चित्रवल्लिक, पु, (चित्रा विचित्रा वल्लिरिव तता । सा इव कायतीति । कै + क ।) वालमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४११ ॥

चित्रवल्ली, स्त्री, (चित्रा विचित्रा वल्ली तता यस्याः ।) मृगेर्वारु । महेन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रवीर्य, पु, (चित्रमाश्चर्य्यजनकं वीर्य्यमस्य ।) रक्तैरण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रशिखण्डिज, पु, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसो मुनेर्ज्जायते इति । जन + ड ।) बृहस्पतिः । इत्यमरः । १ । ३ । २४ ॥

चित्रशिखण्डिप्रसूत, पु, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसः प्रसूतः सन्ततिः ।) बृहस्पतिः । इति हलायुधः ॥

चित्रशिखण्डी, [न] पु (चित्रं शिखण्डं शिखा अस्त्यस्य । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनि ।) सप्तर्षयः । इत्यमरः । १ । ३ । २७ ॥ यथाह भरतः ।
"मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वशिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः ॥"
(यथाच महाभारते । १२ । ३३५ । २६—२८ ।
'ये हि ते ऋषयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डिनः ।
तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत् प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम् ॥
वेदैश्चतुर्भिः समितं कृतं मेरौ महागिरौ ।
आस्यैः सप्तभिरुद्गीर्णं लोकधर्म्ममनुत्तमम् ॥
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वशिष्ठश्च महातेजास्ते हि चित्रशिखण्डिनः ॥")

चित्रसर्प, पु, (चित्रं नानावर्णराजितः सर्पः ।) मालुधानसर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

चित्रसेन, पु, ग्रहयमान्तःपुरसोमपानकायस्थस्य चित्रगुप्तादिचित्रयान्तर्गतमूर्त्तिविशेषः । स तु मर्त्यलोकव्यापृतकः । यथा —
"चित्रसेन महाविद्यां वगलोत गुरोर्यतः ।
जप्त्वा सन्तोष्य पुत्रादीन् याचित्वा प्राप्य मर्त्यतः ॥
राज्यं चकार स्वद्गुणश्चित्राङ्गद अधो गतः ॥"
इत्याचारनिर्णयतन्त्रम् ॥
(चित्रा सेना यस्य । गन्धर्व्वविशेषः । यथा महाभारते । २ । १० । २५ ।
"चित्रसेनश्च गीतज्ञस्तथा चित्ररथोऽपि च ।
एते चान्ये च गन्धर्व्वा धनेश्वरमुपासते ॥"
धृतराष्ट्रपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ८५ । ५७ । "तथा धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां चत्वारः प्रधाना बभूवुः । दुर्य्योधनो दुःशासनो विकर्णश्चित्रसेनश्चेति ॥" पूरुवंशीयस्य परिक्षितः पुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते । १ । ९४ । ५२ ।
"परिक्षितोऽभवन् पुत्राः सर्व्वे धर्म्मार्थकोविदाः ।
कक्षसेनोग्रसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्य्यवान् ॥"
शम्बरासुरस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
१६१ । ४३ ।
"चित्रसेनोऽतिसेनश्च विश्वकसेनजितस्तथा ॥"
नरिष्यन्तपुत्रः । यथा, भागवते । ९ । २ । १९ ।
"चित्रसेनो नरिष्यन्तात् दक्षस्तस्य सुतोऽभवत् ॥")

चित्रा, स्त्री, (चित्रयति चित्रकर्म्म करोति स्व-गुणैः शोभते इति वा। चित्र + अच + टाप।) श्रीकृष्णसखीविशेषः। यथा, उज्ज्वलनीलमणौ।

"परमप्रेष्ठसख्यस्तु ललिता सविशाखिका।
सचित्रा चम्पकलता तुङ्गविद्येन्दुलेखिका।
रङ्गदेवी सुदेवी चैत्यष्टौ सर्व्वगुणाग्रगाः॥"

अस्याः कुञ्जः श्रीकृष्णस्य पूर्व्वस्यां चित्रानन्द-सुखदो नाम। वयः अष्टमासाधिकचतुर्द्दशवर्ष-वत्सरम्। वर्णः गौरः। अस्याः वस्त्रं जाती-पुष्पतुल्यम्। कर्म्म चित्रम्। इति गोस्वामि-ग्रन्थः॥ * ॥ मूषिकपर्णी। गोडुम्बा। सुभद्रा। दन्तिका। (पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा मुकूलकः।
दान्तायणी विशल्या च तथोडुम्बरपर्ण्यपि॥")

माया। सर्पभेदः। नदीविशेषः। इति मेदिनी॥ अप्सरोविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतचतुर्द्दशनक्षत्रम्। तत् मुक्तावदुज्ज्वलम् एकतारकामयम्। अस्य अधिष्ठात्री देवता विश्वकर्म्मा। यथा,—

"एकमौक्तिकसमुज्ज्वलप्रभे
त्वष्टरीन्दुवदने खमध्यगे।"

इति कालिदासः॥

तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे।

"प्रतापसन्तापितशत्रुपक्षो
दक्षो नये चापि विचित्रवासाः।
प्रसूतिकाले यदि यस्य चित्रा
बुद्धिर्विचित्रा खलु तस्य शास्त्रे॥"

द्रवन्तीभेदः। (यथा, चरके सूत्रस्थाने। १३ अः।

"तिलः पियालाभिषुकौ विभीतका-
श्चित्राभयैरण्डमधूकसर्षपाः।
कुसुम्भबिल्वारुकमूलकातसी-
निकोठकाक्षोडकरञ्जशिग्रुकाः॥
स्नेहाशयाः स्थावरसंज्ञितास्तथा
स्युर्जङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः॥")

गण्डदूर्व्वा। सुतश्रेणी। मञ्जिष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २ अध्याये।

"चित्रामश्मन्तिकञ्चैव दद्यादाहविनाशनम्॥")

छन्दोविशेषः। इति छन्दोमञ्जरी॥ अस्य विव-रणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (गायत्त्रीस्वरूपा महाशक्तिः। यथा, देवीभागवते। १२।६।५२।

"चक्रवाकस्तनी चेष्टा चित्रा चारुविलासिनी॥")

चित्राक्षी, स्त्री, (चित्रे अक्षिणी नेत्रे यस्याः। समासे षच स्त्रियां ङीष।) सारिकापक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चित्राक्षुप, पुं, (चित्रा मूषिकपर्णीव क्षुपः ह्रस्व-शाखश्च।) द्रोणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्राङ्ग, क्ली, (चित्रं अङ्गं यस्मात्।) हिङ्गुलम्। हरितालम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्राङ्ग, पुं, (चित्रमङ्गं यस्य।) चित्रकः। रक्त-चित्रकः। सर्पः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्य गुणाः।

'चित्राङ्गो नागशमनो [illegible] गो [illegible]।
[illegible] कथना [illegible]॥'

इति हारीते प्रथमे स्थाने [illegible]। धृतराष्ट्रपुत्त्राणामन्यतमः। यथा, महाभारते। १।११७।६।

"अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः।")

चित्राङ्गद, पुं, चन्द्रवंशीयराजविशेषः। स तु शान्तनुराजपुत्त्रः। विचित्रवीर्य्यभ्राता। (अयन्तु शान्तनुराजस्य स्वर्गगमनानन्तरं राज्यं लब्ध्वा ऐश्वर्य्यगर्व्वमदेन मनुजान् मन्वानः स्वान् मन्यते। अथ कदाचित् गन्धर्व्वराजश्चित्राङ्गदः [illegible] मभ्ययात्। तौ कुरुक्षेत्रमध्ये प्रवृत्ते महति युद्धे समाः वर्षसाधिकतिस्त्राणां गन्धर्व्वराजेन निहतोऽयं कौरवप्रवीरः। इत्येषा कथा महा-भारते। १। १०१। अध्याये द्रष्टव्या।) गन्धर्व्व-विशेषः। इति महाभारतम्॥ (यथा देवी-भागवते। १। २०। २२।

"चित्राङ्गदस्तु गन्धर्व्वस्तेन तु मारितः परम्।
उत्तमाराधिकमभीष्मबलमाह्यम्॥")

ब्रह्मपादजमसीभाजककायस्थस्य चित्रगुप्तस्य सन्तानविशेषः। स अयोध्याकर्त्तृक चक्रे। तस्याधोगमनकारणं यथा,—

"अयोगतस्य दैतुलं वणजं। शृणु कालिके!।
वणजेति मनः प्राप्य विप्रः स्वामिति वाञ्छया॥
तपश्चकार भक्त्याब्दं नान्यत् किञ्चिद्गृहीतवान्।
फलमूलादिकं किञ्चित् सायमत्ति यथा मिलन॥
विहाय विप्रस्य गुरोरपि पूजाञ्च पार्व्वति!।
जगन्निन्द्य हि वणजामस्य विप्रश्च नेक्षयन॥
शालेति ब्राह्मणा सर्व्वे ऊचुश्चित्राङ्गदं क्रुधा।
वत्सो हि मधुरं किञ्चित् प्रियाश्चाक्षसुन्दरि॥
रे चित्राङ्गद! अज्ञस्त्वं वनम्। किमलाक्रमसि।।
कदाप्युपानं नं मस्मयो नैवेति न च बुध्यसे॥
वनञ्च शीघ्रमधो गच्छ चिरं कुरु तपो मुने॥"

चित्राङ्गदः शापं श्रुत्वा ब्राह्मणान् तुष्टाव तौ ब्राह्मणा लज्जिता सन्तश्च।

"हे चित्राङ्गद! हे तात वत्स! त्वं नोत्सव किल।
दुश्चिन्तां कुरु मा तात भद्रं ते कथयाम भोः॥
जनन्यपोनस्नैव सर्व्वं प्राप्तोऽस्य ध्रुवम्।
नार्हतीयं विना तात। ब्राह्मणो भवितुं किल॥
इतीश्वराज्ञा वेदेऽस्ति प्रतिवादीदृष्टि तत्त्वतः।
वरं प्राप्नोति इवत्वं ब्राह्मणत्वं कदापि न॥
यथामरत्वमीशेन विना क्वापि न शासने।
नीतसवस्त्वमधो गच्छ सुखेन वणजा नृप॥
कलौ तु पूजत्वसाधि नागलोकेश्वरो भव।
ततस्त्रिलोकनाथस्त्वमिन्द्रतुल्यो भविष्यसि॥
राज्यं मुक्त्वा ततो नैव पुनरावर्त्तनं तव।
सदा वयं तव शिवं चिन्तयामो न भी कुरु॥
तात गच्छ सुखं भुङ्क्ष्व नागलोकेऽपि विस्तरात्।
ततः आनन्दमनसा गतश्चित्राङ्गदस्तलम्॥"

इत्याचारनिर्णयतन्त्रम्॥ (स्त्रियां टाप्। मणिपुरेश्वरस्य चित्रवाह-नस्य कन्या। यथा, महाभारते। १।२१६।१५।

'तत्र चित्राङ्गदा नाम [illegible] चारुदर्शना॥',

चित्राङ्गदासुता। (चित्राङ्गदाया अपत्यं पुमान् [illegible] - [illegible]।) बभ्रुवाहनः। स तु अर्ज्जुनस्य पुत्रः। इति [illegible]॥

चित्राङ्गी, स्त्री, (चित्रमङ्गं यस्याः। जातित्वात् ङीष्।) मञ्जिष्ठा। [illegible]। [illegible]॥

चित्राटीर, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषा अटीर। [illegible] गता + [illegible] इरच्।) चन्द्रः। (चित्र-तिलक [illegible] गच्छति प्राप्नोति [illegible] चन्द्र भरिरत्वम्। अट + ईरच्।) घण्टाकर्ण-[illegible]। [illegible] से ज्ञा। [illegible] २६३॥

चित्रापूप, पुं, (चित्रो विचित्र आपूपः पिष्टकः।) पिष्टकभेदः। चित्राद्यपिष्टा इति भाषा॥ तत्-पर्य्यायः। चक्रवर्ग २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चित्रायस, क्ली, (चित्रमायसं लौहम्।) तीक्ष्ण-लौहम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रिक, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषो स्वामी यत्र मासस्य। चित्रा + ठन्।) चैत्रमासः। इति शब्दरत्नावली॥

चित्रिणी, स्त्री, (चित्रं विचित्रताऽस्त्यस्याः। चित्र + इनि + ङीप्।) पद्मिन्यादिचतुर्व्विधस्त्री-मध्ये स्त्रीविशेषः। सा मीनगन्धा। तस्या लक्षणं यथा। रतिमञ्जर्य्याम्। ४।

'भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा न खर्व्वा
तिलकुसुमसुनासा स्निग्धनीलोत्पलाक्षी।
कठिनघनकुचाढ्या सुन्दरी सा सुशीला
सकलगुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा॥"

(अस्य हि मृगजातीयपुरुषस्य लब्धा सन्तुष्टा भवति। यन्मतं तत्रैव। ८।

'शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगे।
वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम्॥

अस्या रतिकरणप्रकारमाह तत्रैव। ६।

"शीतकारं चुम्बनं पञ्चनखं गले हस्ते च चुम्बनम्।
मृगी मृगी सुने हस्तं चित्रिणीरतिमागमिन॥")

चित्रेश, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषस्तस्याः ईशः पतिः।) चन्द्रः। इति शब्दचन्द्रिका॥

चित्रोक्ति, स्त्री, (चित्रा आश्चर्य्यकरी उक्तिः।) आकाशवाणी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ आश्चर्य्य-कथा च॥

चित्रोदन, क्ली, (चित्रमोदनम्।) विचित्रान्नम्। इति यज्ञयज्ञतत्त्वम्॥

चिद्रूप, त्रि, हृदयालुः। इति भरिप्रयोगः। (चित् ज्ञानमेव रूपं यस्य।) ज्ञानमयः। यथा।

चिद्रूपे परमात्मा तीति योगशास्त्रम्॥

चिन्ता, स्त्री, (चिन्तनमिति। चिति चिन्तायाम् +

"चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्च्चश्च।" ३।३।१०५। इति अङ्।) चिन्तना। चिन्तनम्। तत्पर्य्यायः। स्मृतिः २ आध्यानम् ३। इत्यमरः। १।७।२६॥ आध्या ४ ध्यानम् ५ चिन्तितिः ६। इति शब्द-रत्नावली॥ चिन्तिया ७। इति रभसः॥ (यथाह कश्चित्।

'चिन्ता चित्त। ... चिन्ता ... यथा।
चि... ... ...'
... ... भावना। ... इति रस
मञ्जरी॥ ... ... यथा
... ...)
... ...
चिन्तामणि पु (चिन्तया ... मणिः। ...
... ...
... ...
इति। ... ... चिन्ता
... ... चिन्ता
... ...) बुद्ध ... इति
... ...
... ...
... ...'
... ... च।
'यथा चिन्तामणि ... ...'
इति ...॥
(... ... यथा ...
... ...)
'कण्ठे यस्य महावर्त्त एको ... प्रजायते।
चिन्तामणिः स विज्ञेयश्चिन्ता...॥")
चिन्तावेश्म, [न] क्ली (चिन्ताया मन्त्रणाया वेश्म
गृहम।) मन्त्रणागृहम। तत्पर्य्याय। ...
टम २। इति हारावली। १६८॥
चिन्तिडी स्त्री (तिन्तिडी। पृषोदरादित्वात्
तस्य चत्वम।) तिन्तिडी। इति ...॥
इति ...॥
चिन्तित त्रि (चिन्त+क्त।) कृत
चिन्तन। यथा,—
... ...
... ..."
... ...॥
... ... चिन्ता॥
चिन्तिया स्त्री (चिन्त+भावे क्तिच इट च।)
चिन्ता। इति शब्दरत्नावली॥
चिन्त्य त्रि चिन्ता। इति त्रिकाण्डशेषः॥
चि... पु, ... इति शब्दचन्द्रिका॥
... इति भाषा॥ (चीनशब्दे विशेषोऽस्य
ज्ञातव्यः॥)
चिपिट, पु, (चयतीति। चि+बाहुलकात्
पिटच स च कित।) भक्ष्यद्रव्यविशेषः। चिंडा।
इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पृथुकः २। इति
हेमचन्द्रः। २।६५॥ चिपिटकः ३। इत्यमरः॥
चिपुटः ४। इति भरतः॥ धान्यचमसः ५।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ चिपीटकः ६। इति
शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वम।
स्निग्धत्वम। ... कफवर्द्धकत्वञ्च॥ क्षीर-
युक्तस्य तस्य गुणाः। बलकारित्वम। वायुनाशि-
त्वम। मलभेदकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
... ...। ... तस्य लक्षणं यथा,
भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे।

"... ... ...।
... ...॥"
'... ... ...।"
इति राजनिर्घण्टः॥
... ... यथा —
'... ... ...।
... ...॥
... ...॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम॥
(... ... "इन्द्रचपिटचि-
... च।' ५। ... इति पिटच
... ... चि। यथा
विश्वकर्म्मप्रकाशे। १। २।
"... चिपिटेन ... ...॥"
... ...॥
'... चिपिट ... ...॥'
चिपिट ... च। यथा, काशीखण्डे।
७०। १४।
"वक्त्रो ... चिपिट ...॥"
"चिपिट ... ...।' इति ...॥)
चिपिटक पु (चिपिट+स्वार्थे कन।) चिपिट।
इत्यमरः। ... ॥ (स्त्रियां टाप। ...
...॥)
चिपिटा, स्त्री, ... इति राज
निर्घण्टः॥ (चिपिटा चिपिटाकारा इति।
चिपिट+टाप। चिपिटमस्ति। यथा, काशी
खण्डे। २०। १६। 'चिपिटाभिभ...॥')
चिपिट पु, (चिपिट+ ...)
... इति भरतः ...॥
चिप्प, पु (... ...
...
... ... इति भाषा॥
... यथा,—
'... ... ...।
... चिप्पमाहिषीत॥"
अथ कुनखस्य ...।
"अभिघातात प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसित खरः।
भवेत्तं कुनखं विद्यात कुष्ठं वा विजानत॥"
अथ तस्य चिकित्सा।
"चिप्प शुद्धिरसोर्व्वेण शोधनेनाप्युपाचरेत।
ततोऽग्नाशमथैनन्तु सञ्चयेदुष्णवारिणा।
शस्त्रेणापि यथायोग्यसुच्छिद्य स्रावयेत्तत॥
प्रशोक्तेन विधानेन रोपयेत्तं विचक्षणः।
खरसेन हरिद्राया पाचे क्वाथ ...॥
... ... पुनः पुनः।
... ... कोमले परिवेष्टितं॥
... ...।
... ... कुनखं समुपाचरेत॥
नखकोटिप्रविष्टेन टङ्कणेन प्रशाम्यति।
कुनखश्चैकाश्च ... ...॥"
इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे ४र्थे भागः॥
(... यथा,—

'कथ्या पित्तानिल पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम।
चिप्पमन्तरगेण विद्यात्पनखञ्च तम॥"
इति वाभटेनोत्तरस्थाने ३१ अध्याये उक्तम॥
चिकित्सास्य यथा,—
"चिप्पं ... ...॥"
इत्युत्तरस्थाने ... वाभटेन चोक्तम॥)
चिभि, पु, (चिनोति सञ्चिनोति मनुष्यजातिः
वाक्यानीति। चि+बाहुलकात मिक।) शुक
पक्षी। इति शब्दमाला॥
चिभिक, पु, (चिभि+स्वार्थे कन।) शुकपक्षी।
इति शब्दरत्नावली॥
चिर अ (चि+बाहुलकात रक।) दीर्घ-
काल। तत्पर्य्यायः। चिराय २ चिररात्राय ३
चिरस्य ४। इत्यमरः॥ चिरेण ५ चिरात ६
चिरं ७। इति भरतः॥ चिरतः ८। इति
शब्दरत्नावली॥ (यथा मनुः। ४। ६।
... ... न चिरं पश्चात वसेत॥)
चिरकारी, [न] त्रि (चिरं व्याप्य करोतीति।
कृ+णिनि।) चिरक्रियः। (यथा महाभारते।
१२। २६४। ३।
"चिरकारी हि मेधावी नापराध्यति कर्म्मसु॥")
गौतमस्य पुत्रभेदः। अस्य निरुक्त्यादिकं यदुक्तं
महाभारते। १२। २६५। ०५।
"चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत सुतः।
चिरं ... ... प्रपद्यते॥
चिरं ... ... चिरं खपन।
चिरं कार्य्याभिपत्तिश्च चिरकारी तथोच्यते॥")
चिरकाल पु, (चिरं काल इति कर्म्मधारयः।)
दीर्घकाल। तत्पर्य्यायः। दीर्घरात्रम २।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
चिरक्रिय, त्रि (चिरं व्याप्य क्रिया यस्य।)
चिरेणाविलक्रियाकारकः। तत्पर्य्यायः। दीर्घ
सूत्रः। इत्यमरः। ३। १। १७॥
चिरजीवक, पु, (चिरं जीवतीति। जीव+ण्वुल।)
जीवकवृक्षः। इति जटाधरः॥
चिरजीवी, [न] पु (चिरं जीवतीति। जीव+
णिनि।) विष्णुः। काकः। इति मेदिनी॥
जीवकवृक्षः। शाल्मलिवृक्षः। इति राज
निर्घण्टः॥ मार्कण्डेयः। अश्वत्थामा। बलिः।
व्यासः। हनूमान। विभीषणः। कृपः। परशु
रामः। इति तिथ्यादितत्त्वम॥ बहुकालजीविनि
त्रि। इति जटाधरः॥ (यथा, रामायणे। २।
१। ३६।
"अथ राज्ञो बभूवैव वृद्धस्य चिरजीविनः॥")
चिरञ्जीवी, [न] पु, (चिरं जीवतीति। जीव
+णिनि।) विष्णुः। काकः। इति हेम-
चन्द्रः। ४। ३८८॥ जीवकवृक्षः। शाल्मलि
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ चिरजीविनि त्रि॥
चिरण्टी, स्त्री (चिरात चिरेण वा अटति
पितृगृहादिति। अट+अच।"वयसि प्रथमे।"
४। १। २०। इति ङीप। तत पृषोदरात
साधुः।) स्ववासिनी। ऊढा अनूढा वा पितृ-

गेहस्थिता कन्या। द्वितीयवया स्त्री। सा च युवती। इति भरतधृतरुद्र हेमचन्द्रश्च॥

चिरतिक्त, पुं, (चिर चिरात् वा तिक्तः गौणत्वं तिक्त।) तृणविशेष। चिरता इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। चिरातिक्त २ तिक्तक ३ अनार्य्य तिक्तक ४ किराततिक्त ५ भूनिम्ब ६ किरातक ७ सन्निपातक ८। इति शब्दरत्नावली॥ (भूनिम्बशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम्॥)

चिरत्न, त्रि, (चिर+"चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः।" ४।२।२३। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या त्नप्रत्ययः।) पुरातन। चिरकालीतपन्न। इति जटाधरः॥

चिरन्तन, त्रि, (चिर भव इति। "सायंचिरमिति।" ४।३।२३। इति ट्युल् तुट् च। निपातनात् साधु।) पुरातन। इत्यमरः।३।१।७७॥ (यथा पञ्चतन्त्रे।१।८।"अयमस्माकं चिरन्तनो मन्त्रिपुत्त्रो दमनकोऽव्याहतप्रवेशः॥" पुं, मुनिविशेषः। यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम्।४।३।१५। इत्यस्य वार्त्तिके। 'भ्राज्यशेषु पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना॥")

चिरपाकी, [न्] पुं (चिरेण पाकोऽस्यस्य। पाक+इनि।) कपित्थ। इति राजनिर्घण्टः॥

चिरपुष्प, पुं, (चिराणि पुष्पाणि यस्य।) वकुलवृक्ष। इति राजनिर्घण्टः॥

चिरम्, व्य (चि+रमुक्।) चिरार्थम्। दीर्घकालार्थम्। तत्पर्य्यायः। चिराय २ चिररात्राय ३ चिरस्य ४ चिरात् ५ चिरेण ६। इति हेमचन्द्रः।३।१६८॥ (यथा, रघौ।२।६२।
"तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे
विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः॥")

चिरमेही, [न्] पुं, स्त्री, (चिरेण मेहतीति। मिह+णिनि।) गर्दभ। इति हेमचन्द्रः।४।३२॥

चिरम्भण, पुं (चिरं भणति क्रोशतीति। चिर+भण+अच।) चिल्ल। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चिररात्र क्ली, (चिरा रात्रिरिति योगविभागात् अच् समासे।) दीर्घकाल। इति हलायुधः॥ (यथा महाभारते।१।१६८।३।
"चिररात्रोषिता सेह ब्राह्मणस्य निवेशने॥")

चिररात्राय, व्य, (चिररात्र अयते इति। अय+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) दीर्घकाल। इत्यमरः।३।४।१४॥ (यथा, मनु।३।२६६।
"हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्पते।
पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः॥")

चिरविल्व, पुं, (चिरं विलति आच्छादयति पत्र कण्टकादिभिरिति। विल आच्छादने+व।) करञ्जवृक्ष। इत्यमरः।२।४।४७॥ (यथा,—
"चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः।
कपोतगृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारुणम्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षटत्रिंशेऽध्याये॥)

चिरसूता, स्त्री, (चिरं सूता या सा।) चिरप्रसूता गवी। केवेन गाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वष्कयणी २। इत्यमरः।२।६।७१॥

चिरस्थायी [न्] त्रि (चिर [illegible] स्थ [illegible] णिनि।) बहुकालस्थायी।

चिरस्य, व्य (चिरमस्यते [illegible] [illegible] ।) [illegible] अव्ययत्वात् साधु।) [illegible] मरः।३।४।१४॥ (यथा [illegible]
'चिरस्य खलु कालेन सङ्कोऽस्मि [illegible]।'

चिराटिका स्त्री (चिर अटति [illegible] क्वापि अत इत्वञ्च।) श्वेतपुनर्नवा। इति रत्नमाला॥ पातालोका इति भाषा॥ यथा [illegible]
"गामूत्रयुक्तस्य पुरातनस्य
यवाग्यमस्तान चिराटिकायाः।"

चिरात्, व्य, (चिर आतनोति। आ+तन+डिप।) दीर्घकाल। इति हेमचन्द्रः।६।१६८॥ (यथा पञ्चतन्त्रे।०।७८।'भो भगिनीसुत! किमितश्चिराद्दृष्टोऽसि॥')

चिरात, पुं (चिर चिरेण आतति। आ+अत+क्विप्।) गरुड। इति त्रिकाण्डशेषः।

चिरातिक्त पुं (चिर आतिक्त।) चिरतिक्त। इति शब्दरत्नावली।

चिराय व्य (चिर अयते। अय+अण्।) दीर्घकाल। इति हेमचन्द्रः।६।१६८॥ (यथा महाभारते।१२।६४।१।
"पुरा धर्म्मा वर्त्तते नेह यावत्
तावद्गच्छाम सुरलोकं चिराय॥")

चिरायु, [स्] पुं (चिरमायुर्यस्य।) देवता। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चिरजीविनि त्रि। यथा,
"भवति यदि मनुष्यो गुरुवीरश्चिरायुः॥"
इत्यागमः॥
(यथा च पञ्चतन्त्रे।५।३४।
"यदि विस्तारविस्तीर्णा तद्भवन्ति चिरायुषम्।")

चिरि र नाशे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वा पर सक सेट्।) रफोपधः। र वैदिकः। न चिरिणोति। इति दुर्गादासः॥

चिरि, पुं, (चिनोति मनुष्यवत्वाक्यान्तिकम्। चि+रिक्।) शुकपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चिरिण्टी स्त्री, (चिरण्टी+पृषोदरात् साधु।) ऊढा अनूढा वा पितृगृहस्थिता कन्या। तत्पर्य्यायः। स्ववासिनी। इत्यमरः।२।६।८॥ चिरण्टी ३ सुवासिनी ०। इति भरतः॥ द्वितीयवया स्त्री। युवती। इति मेदिनी॥

चिरिविल्व, पुं, (चिरविल्व। पृषोदरादित्वात् साधु।) चिरविल्व। करञ्जवृक्ष। इत्यमरटीकायां भरतः॥

चिरु, क्ली (चिनु चयने+क्विप्। चि चयनं ग्रहणमित्यर्थः राति ददातीति। रा+ड्याप्यादयश्चेति कु। बाहुसन्धिस्थलमाश्रित्यैव ग्रहणक्रियासम्भवात् तथात्वम्।) बाहुसन्धि। इति शब्दचन्द्रिका॥

चिरे, व्य चिरम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

चिरेण, व्य, चिरम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रघु।५।६४।

'[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] नयन।[illegible]।)

चि[illegible], [illegible]। [illegible]+अव। [illegible]

चिर्भटी स्त्री। [illegible]। चभिटा इति बङ्गभाषा इति च हिन्दीभाषा॥ तत्पर्य्यायः। मूत्रला। चित्रफला २ चित्रभिटा ४ पाण्डुफला ५ रम्या गोचा [illegible] ७ चिर्भटिका ८ कर्कटी चर्भिटा ८। इति राजनिर्घण्टः॥ चिर्भटम् २ त्रिपुसधम ११ गोरक्षकर्कटी १२। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। रूक्षत्वम्। गुरुत्वम्। पित्तकफप्रदत्वम्। अनुवातत्वम्। ग्राहित्वम्। विष्टम्भित्वञ्च॥ पक्वाया अस्या गुणाः। उष्णत्वम्। पित्तलत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ गाढत्वम्। शोषणत्वञ्च॥ बालाया अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। किञ्चिदम्लत्वञ्च। शुष्कायास्तस्या गुणाः। श्लेष्मवातारुचिजाड्यनाशित्वम्। रोचनत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (क्वचित् पुलिङ्गेऽपि दृश्यते॥)

चिल शृ वासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा परसक सेट्।) वास परिधानम्। शृ, चिलति वस्त्रं लोकः परिधत्त इत्यर्थः। चेलिता। इति दुर्गादासः॥

चिलमीलिका स्त्री (चिरं मीलतीति। मील सङ्कोचे+ण्वुल्। ततष्टापि अत इत्वम्। रस्य लत्वे साधुः।) कण्ठभेदः। खद्योतः। विद्युत्। इति मेदिनी। के २८॥

चिलिचिम पुं (चिरि हिंसां चिनोतीति। चिरि+चि+मक्। रस्य लत्वम्।) मत्स्यविशेषः। चालिया मांचक इति ख्याता। इश्वाक[illegible] इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। नलमीन २। इत्यमरः।१।१०।१८॥ नलमीन २ चिलि चिमि ४ चिलीचिम ५ चालचीम ६ चलिचीम ७ चिलीम ८ चिलिमीनक ९ चिलिचामि ११ कालल ११ चिलोटक १२। इति भरतधृतकोषान्तरम्॥ चेङ्गो इति ख्यातो मत्स्यः। तस्य गुणाः। लघुत्वम्। रूक्षत्वम्। अनभिष्यन्दित्वम्। वायुकारित्वम्। कफनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चिल्ल, शैथिल्ये। छावकृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर अक सेट्।) लखौ लङ्घयामा। चिल्लति चेचिल्लत। इति दुर्गादासः॥

चिल्ल पुं, (चिल्लति छावभावेन उड्डीयते इति। चिल्ल+अच्।) पक्षिविशेषः। चिल इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। आतायी २। इत्यमरः।२।५।२१॥ शकुनि ३ आतापी ४। इति हेमचन्द्रः॥ खमाल्लि ५ कण्ठनीडक चिरम्भण ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"[illegible] लगीव उलके [illegible] च।
[illegible] वर्माविनस्थ भास [illegible] च॥'
[illegible] वस्तुतो अस्य 'चिन्नस्य [illegible]
[illegible]।"५।२।२। इत्यत्र [illegible]
[illegible] चित्रास्तिगी [illegible]।) चित्रचच्चु।
[illegible] इति मन्दिनी। ने १६॥

चिक्कणा स्त्री (चिक्क [illegible] कायतीति। [illegible]+क।) भिल्लिका। इति [illegible]॥

चिक्कभक्ष्या स्त्री (चिक्कस्य भक्ष्या [illegible]।) इङ्गविलासिनी। इति [illegible]॥

चिक्काभ पु (प्रसन्न [illegible] चिक्क [illegible] आभा तीति। आ+भा+क।) प्रसन्नवार। इति निकारशेष॥ [illegible] चव [illegible] मातिकाटा इति च भाषा॥

चक्र, क्ल। (चिल्लति [illegible] करोति चिल्लातेऽनेन वा। चिल्ल+क्त। [illegible]।) लाप्र। पर्य्यायः। [illegible] चिल्लकाः डुलाः [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ चारपत्रा ७ वास्तुकोः ८ महद्दला ९ गौरवास्तुक १०। (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।
'सतीनो वास्तुकश्चैव चिल्ली [illegible]।
मक्कणकपर्णो [illegible] शाकवर्गे प्रशस्यते॥')
अस्य गुणाः। वास्तुकतुल्यत्वम्। क्षारत्वम्। [illegible]प्रमेहमूत्रकृच्छ्रनाशित्वम्। पथ्यत्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
('[illegible]॥'
[illegible] हारीते [illegible]॥)
[illegible]। इति [illegible]॥

[illegible] पु (वाति [illegible]। [illegible] ॥१२७। इति इन्। पृषोदरादित्वात् [illegible]।) चिवुकम्। इति जटाधरः॥

चिपिट, पु, (चिपिट निपातनात् पस्य व।) चिपिट। इत्यमरटीका॥

चिविल्लिका स्त्री क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। रक्तदला २ क्षुद्रघोली ३ मधुमालपत्रिका ४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। कषायत्वम्। जीर्णज्वरे अतिहितत्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चिवु, पु, (चीयते आस्वादाय मद्यतेऽसौ। चीव + "मृगय्वादयश्च।" उणा। १। ३८। इति कुप्रत्ययेन साधु।) चिवुकम्। इति भरतः॥

चिवुक, क्ली, (चिवु+स्वार्थे कन्। अभिधानात् क्लीवत्वम्।) अधरादधोभागः। इत्यमरः। २। ६। ९॥ थुति इति दाडि इति च भाषा॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। १। ४६।
"उत्तम्भ्य चिवुकं वक्षस्युत्थाप्य पवनं शनैः॥")

चिवुक, पु (चिवुरिव कायतीति। कै+क।) मुचुकुन्दवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चिह्न लक्षणे। (अदन्तचुरा-पर-सक-सेट।) कौमुदाद्धादिरिति दुर्गा। इत्यमरटीकायां भरतः॥

चिह्न क्ली (चिह्न्यते [illegible]। चिह्न लक्षणे [illegible] घञ्।) चिह्यते [illegible]। [illegible]। चिह्न इति [illegible] च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कलङ्क [illegible] अङ्क [illegible] लाञ्छनम् [illegible] लक्षणम् [illegible] लक्ष्म ७। इत्यमरः। [illegible]॥ लक्ष्म ८। इति भरतः॥ अभिज्ञानम् ९। इति जटाधरः॥ (यथा भागवते। ४। १५। ९।
'विन्यस्य [illegible] हस्ते [illegible] चिह्नं गदाभृतः।
पार्थ्योरविन्दञ्च [illegible] कलाम॥")
पताका। इति मेदिनी। ने ४॥

चिह्नकारी [न] त्रि (चिह्नं करोतीति। कृ + णिनि।) घोरदर्शनः। प्रघाती। इति विश्वः॥

चिह्नधारिणी स्त्री। (चिह्नं धरति धारयतीति वा। धृ + णिनि स्त्रियां ङीप्।) श्यामालता। इति शब्दचन्द्रिका॥

चिह्नित, त्रि, चिह्न + कर्म्मणि क्त। चिह्नयुक्तः। अङ्कितः। लक्षितः। (यथा मनुः। १। १५५।
"दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः॥")

चीक [illegible] मर्षणे। इति [illegible]॥ (चरा परस्मै-भा-पर सक सेट।) [illegible] चीकयति चीकति। मर्षणं क्षमा। यथा च। चन्द्रावलीतरङ्गा [illegible]। वाग्व्याख्यानाय। [illegible] तरङ्गा-श्रमाय पठिता [illegible]। इति [illegible]॥

चीड, क्ली, गन्धद्रव्यविशेषः। [illegible] इति तत्पर्य्यायः। दारुगन्धा २ गन्धमाद ३ गन्धमाली [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] सारा ७ मरुद्भवा ८ [illegible] ९ [illegible] १०। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। [illegible] [illegible]नाशित्वम्। [illegible] [illegible]। इति राजनिर्घण्टः॥

चीन क्ली (चिनोति कीटादिकमिति। चि + बाहुलकात् नक् दीर्घश्च।) पताका। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सीसकम्। इति रत्नमाला॥

चीन पु, (चीयते सञ्चीयते [illegible] यत्र। चि+बाहुलकात् नक् दीर्घश्च।) देशविशेषः। चीना इति भाषा॥ यथा —
"काश्मीरन्तु समारभ्य कामरूपात्तु पश्चिमे।
भोटान्तदेशो देवेशि। मान्सेशाच्च दक्षिणे।
मानसेशाद्दक्षपूर्व्वे चीनदेशः प्रकीर्त्तितः॥"
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रम्॥
(तद्देशवासिषु तन्नपेषु च बहुवचनान्तः। यथा महाभारते। २। २६। ९।
[illegible] [illegible]भवत॥")
"स किरातैश्च चीनैश्च वृतः प्राग्ज्योतिषो-
अंशुकविशेषः। (यथा शकुन्तलायाम् १ माङ्के।
"चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य॥")
व्रीहिभेदः। तन्तुः। मृगविशेषः। इति मेदिनी। ने ४॥

चीनक, पु (चीन एव। चीन + स्वार्थे कन्।) धान्यविशेषः। चीना इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। काककङ्गुः २। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा विष्णुपुराणे। १। ६। २१।
"प्रियङ्गवो ह्युदाराश्च कोरदूषाः सचीनकाः॥")
अस्य गुणाः। शोषणत्वम्। वायुवर्द्धकत्वम्। पित्तश्लेष्मनाशित्वम्। रूक्षत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ कङ्गुनी। चीनकर्पूर। इति राजनिर्घण्टः॥ (चीनदेशवासिषु बहुवचनान्तः। यथा महाभारते। ८। ८। १९।
'तुषारान् यवनांश्चैव शकांश्च सह चूचुपैः ।
[illegible] चीनकान्॥')

चीनकर्पूर पु (चीननामकः कर्पूरः।) कर्पूरविशेषः। चीनकपूर इति देशान्तरीयभाषा॥ तत्पर्य्यायः। चीनकः २ कृत्रिमः ३ धवलः ४ पटुः ५ मेघसारः ६ तुषारः ७ द्वीपकर्पूरजः ८। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। इङ्गच्छीतत्वम्। कफकण्ठदोषकृमिनाशित्वम्। मेध्यत्वम्। पावनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चीनज क्ली (चीने चीनदेशे जायते इति। जन + ड।) तीक्ष्णम्। तत्तु तीक्ष्णलोहम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चीनपिष्ट क्ली। (चीनस्य चीनकस्य पिष्टमिव स्वतःपेषणं वस्तु यस्य इति।) सिन्दूरम्। इति हेमचन्द्रः॥ सीसकम्। इति राजनिर्घण्टः।
(यथा कथासरित्सागरे। २३। ८५।
"चीनपिष्टमथो लोकसारस्यैकपदी च ४॥")

चीनवङ्ग क्ली (चीनस्य वङ्गम्।) सीसकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चीनाक, पु, (चीन चीनाकारो [illegible]। [illegible]।) कर्पूरविशेषः। तद्गुणाः। यथा [illegible]।
"[illegible] कर्पूर [illegible]।
[illegible] रसश्च सः॥"

चीनाकर्कटी, स्त्री, (चीनेषु जाता कर्कटी।) कर्कटीभेदः। सा तु चित्रकूटदेशे प्रसिद्धा। तत्पर्य्यायः। राजकर्कटी २ सुदीर्घा ३ राजफला ४ [illegible] ५ कुलककर्कटी ६। अस्या गुणाः। रुच्यत्वम्। शिशिरत्वम्। पित्तदाहशोषनाशित्वम्। मधुरत्वम्। तर्पितत्वम्। हृद्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चीभ ऋ ड कत्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्म सक सेट।) कत्थ प्रशंसा। ऋ, अचिचीभत्। ड, चीभते गुणिनं गुणी श्लाघकारादिरयमित्येके। इति दुर्गादासः॥

चीव, ऋ ञ सम्बृत्यादानयोः। (भ्वा उभ-सक सेट।) चतुर्थस्वरी। ऋ, अचिचीवत्। ञ, चीवति चीवते। इति दुर्गादासः॥

चीर, क्ली, (चिनोति आवृणोति इत्यनेन कटिदेशादिकं वा। चि+"शुसिचिमीनां दीर्घश्च।" उणा। २। २५। इति क्रन् दीर्घश्च।) वल्कलम्। (यथा रामायणे। ५। ३१। २२।
"प्रागेव तु महाबुद्धिः सौमित्रिमित्रवत्सलः।
पूर्व्वजस्यानुयात्रार्थे द्रुमचीरैरलङ्कृतः॥")
जीर्णवस्त्रखण्डम्। इति सुभूतिः। इति शिङ्गादिसच्चटीकायां भरतः॥ (यथा, भागवते। २। २। ५।

"चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ॥")
गोस्तन । वल्कभेद । (यथा, मनुः ।११।१ [illegible]।
"चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम्॥")
रेखाभेद । लेखनभेद । इति मेदिनी ॥ चेला ।
(यथा, महाभारते । ३ । ११ । ३६ ।
"मुञ्जवल्कलचीराभाः वध्नन्तस्त पाण्डवाः ।
चीराणीव सुदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ॥")
सीसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चीरक पुं (चीर+संज्ञायां कन् ।) विक्रिया लेख । विकारलेखनम् । इति विश्वः ॥ (खाप-कानि चीरशब्दाथाऽप्यत्र ॥)

चीरपत्रिका स्त्री, (चीरमिव पत्त्रमस्याः । ततः कन् टापि अत इत्वम् ।) चञ्चुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चीरपर्ण, पुं (चीरमिव पर्णमस्य ।) शालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य शालशब्दे विज्ञेया ॥)

चीरि, स्त्री, (चि+बाहुलकात् क्रि दीर्घश्च ।) नेत्राच्छदकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चीरिका, स्त्री (चीरीति शब्दं कायति शब्दायते इति । कै+क ।) झिल्ली । इति हेमचन्द्रः ॥

चीरितच्छदा, स्त्री, (चीरित चीरमिव जात-च्छद पत्रं यस्याः ।) पालङ्क्यशाकम् । इति भावप्रकाशः ॥

चीरी, स्त्री (चीरि+"कृदिकारादक्तिनः ।" वा ङीष् ।) कच्छाटिका । झिल्ली । इति हेम-चन्द्रः ॥

चीरुक, स्त्री, (ची इति शब्दं रौति । रु+क्विप् । चीरुः झिल्लीपतङ्गः स इव इति इवार्थे कन् ।) फलविशेषः । चँउर इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । रुचिदाहकफपित्तकारित्वम् । अम्लत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चीर्ण, त्रि, (चर+क्त । पृषोदरादित्वात् साधु ।) चरितम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चीर्णपर्ण पुं, (चीर्ण विदीर्णं पर्णमस्य ।) निम्ब-वृक्षः । खर्जूरवृक्षः । इति मेदिनी ॥

चील्लिका स्त्री (चीरिका+रस्य लत्वे साधु ।) चीरिका । झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

चील्लका स्त्री, (चील्लिका+पृषोदरात् साधु । चीद्दिति शब्देन लक्ष्यते इति । लक्ष+घञ् । ततः पृषोदरादित्वात् साधु इति वा ।) झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

चीव क अ ग्रहणे । संवृतौ । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (भ्वा उभ-सक-सेट ।) क अचिचीवत । अ, चीवति चीवते वल्कलं भिक्षुः । गृह्णाति परिदधाति वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

चीव, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर अक सेट ।) क, चीवयति । इति दुर्गा-दासः ॥

चीवर क्ली, (चीयते तन्तुसन्तानैरिति । चि+ "चिनटच्छलरघीवरेति ।" उणां । ३ । १ ।

इति ख्यात । [illegible] । भिन्नरवम् । [illegible] । (यथा, महाभारते । [illegible] ८ । [illegible] ।
"[illegible]" [illegible]
चावरी [illegible] (चीवर [illegible] ।) [illegible] । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुक क [illegible] । [illegible] ॥ ([illegible] पर सक सेट ।) [illegible] पञ्चमस्वरम् [illegible] प्रति पीडनम् । क, [illegible] शब्द [illegible] । इति [illegible] ॥

चुक्कार, पुं (चुक्र-भज अण् । चुक्र यान्त आरातिं सचक [illegible] । सिंहादयःप्रयोग भीरूणां भयजनकत्वात्तथात्वम् । आ [illegible] क ।) सिंहनाद । इति त्रिकाण्डशेषः ।

चुक्र न, (चकते तृप्यत्यनेन इति । चक [illegible] रचोरच्चोपधायाः ।' उणां । [illegible] । इति रक् उपधाया उच्च ।) अम्लद्रवविशेषः । महाराष्ट्र इति ख्यातम् । तत्पर्यायः । तिन्तिडीकम् १ वृक्षाम्लम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ । चक्रकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ रसाम्लम् ४ । इति जटाधरः ॥ (चुक्रकम् [illegible] ६ । इति भाव-प्रकाशः । १ । १ ॥) मद्यभाण्डविशेषः । चुक इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । चुक्राम्लम् २ [illegible] चम [illegible] व । सुक्तम् [illegible] ५ [illegible] शुक्तम् [illegible] अम्लाढि ७ [illegible] अस्य गुणाः । [illegible] । तद्दुत्वम् । उष्ण-त्वम् । वातगुल्मनाशित्वम् । रक्तपीतातापक कारत्वम् । मधुरत्वम् । तत्पर्यायगुणाः ।
"चुक्रिका स्यात् पचाम्ला रोचनी शुकप्रिया । चुक्रा लम्बोदरा स्वाद्दी [illegible] ॥ रुच्या [illegible] ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ ॥
("चुक्रमग्न्यन्तसहमादिह दीपनं पाचनं परम् । शूलगुल्मविवन्धामवातविग्रहरं परम् ॥ वमित्थ्यात्वरेखनमपीडवह्निमान्द्यहृत् ॥'
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवैद्यकम् ॥)
काञ्जिकप्रभेदः । तत्पर्यायः । स्वच्छसवेरम २ रसाम्लम् ३ चुक्रवेधकम् ४ शुक्तम्लभेदनम् ५ चन्द्रम ६ अम्लसारम् ७ चुक्रिका ८ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । अम्लत्वम् । स्वादुत्वम् । कफपित्तनाशिकारोगदुर्गन्धशिरोरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥*॥ सन्धानविशेषः । यथा,
"यन्मस्त्वादिशुभौ भाण्डे सगुडक्षौद्रकाञ्जिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥ द्विगुणं गुडमध्वारनालमस्तु क्रमादिह ॥"
इति परिभाषा ॥
(अस्य लक्षणं यथा,—
"विनष्टं सहितो यस्तु तच्चुक्रमभिधीयते ॥"
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे दशमेऽध्याये ॥)

चुक्र पुं, (चकते तृप्यतिऽनेनेति । चक+रक् उप-धाया उच्च ।) अम्ल । अम्लवेतस । इति विश्वः ॥

[illegible] । (चुक्र-[illegible] ।) [illegible] । चुक्राम्ल [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ ([illegible] ।)

[illegible] (चुक्रमेव [illegible] यस्य । चुक्र फलति ना । फल+अच् ।) वृक्षाम्लम् । इति राज-निर्घण्टः (वृक्षाम्लशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥)

चुक्रा स्त्री (चुक्र अम्लत्व विद्यतेऽस्य अर्शआद्यच् टाप् च ।) चाङ्गेरी । इति मेदिनी । [illegible] ५ ॥ आमरुल इति भाषा ॥ (अस्या गुणा यथा —
"चुक्रा त्वम्लतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् । रुच्या लघुतरा पाके वाताजीर्णविबन्धनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) तिन्तिडी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्या पर्याया यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । "[illegible] चुक्राम्ली च चुक्रा दन्तशठापि च । अम्ला च विचिका चिञ्चा तिन्तिडीका च तिन्तिडी ।")

चुक्राम्ल क्ली (चुक्रमिव [illegible] । चुक्रवदम्लमेव इति द । [illegible] ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृक्षाम्लशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

चुक्राम्ला स्त्री (चुक्राम्ल नाम [illegible] अस्त्यस्याः । अच् टाप् च ।) अम्लः । आ । चिञ्चा । शाकिकभेद । [illegible] ॥

चुक्रिका स्त्री (चुक्री [illegible] । ततः टाप् च ।) अम्ललोणिका । इत्यमरः । २ । ४ । १३ ॥ (अस्याः पर्याया यथा, भावप्रकाशे ।
"चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका । अश्मन्तकस्तु शफरी कुशली चाश्मपत्रकः ॥")
कुचाङ्गेरी । इति रत्नमाला । चुकापालङ् इति भाषा ॥ (यथास्या गुणाः ।
चुक्रिका स्यात् पचाम्ला रोचनी शुकप्रियिणी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तिन्तिडी । तत्पर्याया यथा तत्रैव ।
"अम्लिका चुक्रिकाम्ली च चुक्रा दन्तशठापि च ॥ अम्ला च विचिका चिञ्चा तिन्तिडीका च तिन्तिडी ॥")

चुचुक, क्ली (चुचु इत्यव्यक्तशब्देन कायति प्रका-शते इति । कै+क ।) कुचाग्रम् । तत्-पर्यायः । चूचुकम् २ चुचूकम् ३ । इति शब्द-रत्नावली ॥ कुचाननम् ४ । पुलिङ्गोऽपि । इति रत्नकोषः ॥ स्तनवृन्तम् ५ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (देशविशेषे तद्देशवासिनु च पुं । यथा, महाभारते । १२ । २०७ । ४२ ।
"दक्षिणापथजन्मानः सर्वे नरवरान्ध्रकाः । गुहाः पुलिन्दाः शबराश्चुचुका मद्रकैः सह ॥")

चुचू पुं सुनिषण्णशाकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुचुक क्ली (चुचुक+पृषोदरादित्वात् इ[illegible] ।) चुचकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चुच्य, इ अभिषवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां पर अक सकञ्च सेट ।) तालव्यमध्योपधः । पञ्च-

सगर्गे। न तुल्ल। यद्दयात्त यणिग्ने। अभियन्त्र स्नान मन्था पीठेन मन्थानश्च। इति दुर्गादासः ॥

चञ्चु पुं, कुन्दरि। इति भागवतो। ८३। (स्यूरन्तानाविशेष। यथा मनुः। ५। ८।
"मन्थान्चुञ्चुमन्तामारग्रपयुष्ठसनम॥"
'चुञ्चुमदगुञ्चयन्हकचन्दिनक्रियोगान्योन नारा। वायावनेनाका नाड्या।" इति तद्रोकाया कुलकभट्ट॥ चाकारयात्मप्रत्ययनशाच। स तु प्रासत्ताध भवति। यथा निग्रला निग्लो निग्लाचञ्चु। इति सिद्धान्तकामु दो॥ स्त्री, उद्भिज्जविशेष। चञ्चा इति लोके। नाडिच वत। अस्या पर्याया गुणाश्च यथा,—
'चिञ्चा चञ्चुञ्चुन्। च द पपत्ता सातल्लका।
चञ्चु शोता सरा रच्या स्वाद्वी विषयापहा।
वातुलाद्य। व्या मे अपि च्छिलका स्मृता॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥
'सुवर्चलाया चुञ्चोया लाणिकाया रसैरपि॥"
इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याय॥)

चुचुरी स्त्री, (चुञ्चुरिव रातीति। रा+क। स्त्रियां ङीष्।) तिन्तिडीद्यूतम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ काइबोच्चिर खेला इति भाषा॥

चुचुला स्त्री, (चुचुरी। रस्य लत्वम्।) तिन्तिडीकास्थिनिद्यूतक्रीडा। इति हारावली। ६०॥

चुट तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा पर-अक सेट।) पञ्चमस्वरी। तुच्छनमल्पीभाव। चोटति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुट इ तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर अक सेट।) पञ्चमस्वरी। तुच्छनमल्पीभाव। इ चुण्टात नद्या ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुट, इ क छेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा पर सक-सेट।) पञ्चमस्वरी। इ क चुण्टयति गात्र लोकः। इति दुर्गादासः॥

चुट क शि छेदे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा तुदा च-पर सक सेट।) क, चोटयति। णि, चुटति अचुटीत्। इति दुर्गादासः॥

चुड्ड, क तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पर अक-सेट।) टद्दवान्त। पञ्चमस्वरी। एकटकार इति रामः। तुच्छनमल्पीभाव। क, चुड्डयति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुड इ ताच्छ्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर-अक सेट।) इ, चुण्डति। तोच्छ्यमल्पी-भाव। इति दुर्गादासः॥

चुड इ क छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा पर सक-सेट।) इ क, चुण्डयति। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ क रोषे। (चुरा-पर अक सेट।) इ क, चुण्डयति। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ ङ रोषे। (भ्वा-आत्म-अक-सेट।) इ, चुण्डते। ङ, चुण्डते। इति दुर्गादासः॥

चुड्ड, हावौ। हावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर-सक अकत्व सेट।) टवर्गतृतीयोपधः। क्विपि संयोगान्तलोपे चुट्। कातन्त्रादौ हाव करण इत्येकेऽध्या दृश्यते। गमौ हावा क्रिया शृङ्गारभावजा। इत्यमरः। भाव एवाल्प सलक्ष्यविकारो हाव इष्यते। इति साहित्य-दर्पणम्। चुड्डति कान्तायया कान्त। इति दुर्गादासः॥

चुण णि छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा पर सक सेट।) णि, चुणति अचुणीत् चुचोण। इति दुर्गादासः॥

चुण्डा स्त्री (चण्ड्यतेऽसाविति। चुण्ड छेदे—घञ्। स्त्रीत्विं खननेन जायमानत्वात्तथात्वम्।) कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चुण्डी स्त्री, कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ उपकूपम्। कूप समीप स्वल्पजलाधार। इति हेमचन्द्रः॥

चुत इर क्षरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर सक सेट। अक इति कश्चित्।) इर अच्युतत् अचोतीत्। क्षर इह आसेचनम्। चोतति रत्न वर्षा यज्वा आसिञ्चतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

चुत पुं (चोतति क्षरति मलयोगिनादिर्यस्मात्। चुत+घञर्थे क।) गुह्यद्वारम्। इति शब्द-रत्नावली॥

चुति, स्त्री, (चोतति क्षरति मलयोगितादि यस्या। चुत—"सर्वधातुभ्य इन्।" उणा ०।११७। इति इन्।) गुह्यद्वारम्। इति शब्द-रत्नावली॥

चुद, क नुदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा पर सक सेट।) नुदि प्रेरणे। क, चोदयति वाण चापः। इति दुर्गादासः॥

चुन्द मतौ। हावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर सक अक च सेट।) तवर्गतृतीयोपधः। क्विपि संयोगान्तलोपे चुट्। कातन्त्रादौ हाव करण इत्येकेऽध्या दृश्यते। गमौ हावा क्रिया शृङ्गारभावजा। इत्यमरः। भाव एवाल्प सलक्ष्यविकारो हाव इष्यते। इति साहित्य-दर्पणम्। चुन्दति कान्तायया कान्त। इति दुर्गादासः॥

चुन्दी, स्त्री (चोदयति प्रेरयति घटयतीत्यर्थ नायकादीनिति। चुद+क। निपातनात् नुमा-गमः। तत स्त्रियां ङीष्।) कुट्टनी। इति हेमचन्द्रः। २। १६७॥

चुप, मन्दगतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर-सक सेट।) चोपति खञ्ज। चोपति दुष्ट राजा। इति रमानाथः। इति दुर्गादासः॥

चुब, इ कि चुम्बने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पक्षे भ्वा पर-सक-सेट।) चुम्बन मुखसंयोग। इ, चुम्बति। कि, चुम्बयति चुम्बति कान्ताधर कामी। प्रियामुख किम्पुरुषश्चुचुम्बे॥ इति यतोद्धारे आत्मनेपदम्। इति दुर्गादासः॥

चुब्र क्ली, (चुम्ब्यतेऽनेनात्र वा। चुबि चुम्बने +"स्फायितञ्चीति।" उणा। २। १३। इति रप्रत्ययो नकारलोपश्च।) वदनम्। इत्युणादिकोषः॥

चुम्बक पुं, (चुम्बति आकर्षति लोहमिति। चुम्ब—ण्वुल्।) कान्तलोहम्। तत्पर्याय। कान्तपाषाण २ अयस्कान्त ३ लोहकर्षक ४। अस्य गुणाः। लेखनत्वम्। शीतलत्वम्। मेदो-विषगरापहत्वञ्च। इति भावप्रकाश॥ (विशेषोऽस्य कान्तलोहशब्दे ज्ञेय॥) नटस्योद्धाव लम्पनम्। इति मेदिनी। के, ८६॥

चुम्बक त्रि, (चुम्बतीति। चुम्ब+ण्वुल्। चुम्बन पर। धूर्त। बहुग्रन्थैकदेशज्ञ। इति मेदिनी। के, ८६॥

चुम्बन क्ली (चुब इ कि चुम्बन+भावे ल्युट्।) मुखसंयोग। चुमा इति भाषा॥ तस्य स्थानानि यथा, कामशास्त्रे।
'मुखे स्तने ललाटे च कण्ठे च नेत्रयोरपि।
गण्डे च कक्षयोश्चैव कक्षोरुभगमध्यसु।
चुम्बास्थानमित्युक्त निर्दिष्टं कामुकैरिह॥"

चुर कि स्तेये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पक्षे भ्वा पर सक सेट।) कि, चोरयति चोरति धन चोर। इति दुर्गादासः॥

चुरा स्त्री (चुर+बाहुलकात् क। स्त्रियां टाप्।) चौर्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

चुरी स्त्री (चुर+क। स्त्रियां ङीष्।) उप-कूपः। कूपसमीपस्थाल्पजलाधारः। इति हेमचन्द्रः। ४। १५६॥

चुलुक क्ली (चोलयतीति। चुल+बाहुलकात् उकञ्।) माषमज्जनजलम्। यथा। माष-मज्जनजलमाचाम तच्चुलुकमिति मन्त्रोपनिषत्॥

चुलुक पुं (चोलयति उन्नतो भवतीति। चुल उन्नतौ+बाहुलकात् उकञ्।) घनपङ्क। इति त्रिकाण्डशेषः॥ प्रसृति। भाण्डप्रभेद। इति हेमचन्द्रः॥

चुलुकी [न] पुं, (चुलुक ऊर्द्ध्वोन्नतिर्विद्यतेऽस्य। चुलुक+इनि।) शिशुमाराकृतिमत्स्य। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा वाभटे सूत्रस्थाने।६।५८।
"चुलुकी नक्रमकरशिशुमारतिमिङ्गिला।
राजीचिलिचिमाद्याश्च मासमिष्टाद्युरध्रदा॥")

चुलुम्प, लोपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर सक-सेट।) अन्त स्थतृतीयमध्य। पञ्चमस्वर-द्वयी। ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः। चुलुम्पति। यगादौ चुलुम्प्यते इत्यादि। न तु नकारजावनुस्वार-पञ्चमाविति स्वरसात्प्रकृतिलिङ्गे यगादौ तल्लोप इति वाच्यम्। तर्हि नोपधस्यैव पठितुमुचित-त्वात्। एव सति अङ्कादीना न प्रकृतिलिङ्गेऽपि ङमध्यपाठ कथमिति चेन्न। ते तु कस्यचिन्मते ङमध्या एवेति ज्ञापनाय ङमध्या पठिता। न च तर्हि इदित पाठेऽपीष्टसिद्धिरिति वाच्यम्। क्विपि संयोगान्तलोपे इदितपाठे चुलुन चुलुम्प लोपे चुलुम इति भेदात्। एव सर्वत्र। इति दुर्गादासः॥

चुलुम्प, पुं, (चुलुम्प्यते इति चुलुम्पनमिति वा। चुलुम्प+भावे घञ्।) बाललालनम्। इति जटाधरः॥

चुलुम्पा स्त्री (चुलुम्पति चञ्चला भवतीति। चुलुम्प + अच्। स्त्रियां टाप्।) छागी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चुलुम्पी [न] पु, (चुलुम्पो लोल्य चञ्चलता इत्यर्थः। सोऽस्यास्तीति। इनिः।) शिशुमाराकृतिमत्स्यः। उलूपीमत्स्यः। इति कश्चित्। इति शब्दरत्नावली॥

चुल, हावकृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-अक-सेट्।) पञ्चमस्वरी लघ्वन्तः। णको ऽर्थे। चुलन्ति चारुनयनाश्च मन्त्र प्रियेषीति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

चुल्ल, पु क्लिन्नचक्षुः। (क्लिन्ने चक्षुषी अस्य। "चुल च।" ५।२।३३। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या क्लिन्नस्य चुलादेशो लप्रत्ययश्च।) तद्युक्ते त्रि। इति हेमचन्द्रः। ३। १२५॥

चुल्लकी, स्त्री, (चुल्लति हावभावेन क्रीडतीति। चुल्ल + ण्वुल्। गौरादित्वात् ङीष्।) शिशुमारः। कुण्डीभेदः। कुलविशेषः। इति मेदिनी शब्दरत्नावली च॥

चुल्लि, स्त्री (चुल्ल्यते प्रज्वाल्यते अग्निरत्र। चुल्ल + "सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४। ११७। इति इन्। यद्वा, चुद्यते प्रेर्य्यते अग्निर्यत्र। चुद् + बाहुलकात् लिन्।) पाकार्थमग्निस्थानम्। चुला इति आखा इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अश्मन्तम् २ उद्धानम् ३ अधिश्रयणी ४ अन्तिका ५। इत्यमरः। २। ९। २९॥ असन्तम् ६ उभानम् ७ उद्धारम् ८ चुल्ली ९ आन्धिका १०। इति तट्टीका॥ उद्धानि ११। इति शब्दरत्नावली॥

चुल्ली, स्त्री (चुल्लि + "कृदिकारादक्तिनः।" ४। १। ४५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वा ङीष्।) चिता। उद्धानम्। इति मेदिनी। ले, १७॥ (यथा, मनुः। ३। ६८।
"पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः।
कण्डनी चोदकुम्भश्च वध्यते यास्तु वाहयन्॥")

चुस्त क्ली पु, वुस्तम्। तत्तु मांसपिण्डकविशेषः॥ स्थालीभृष्टमांसम्। पनसादिफलस्यासारभागः। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥ भोता इति ख्यातः॥

चूचुक क्ली पु, (चूष्यते पीयते इति। चूष पाने + बाहुलकात् उकः षस्य चत्वञ्च।) चुचुकम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, रामायणे। ६। २३। १३।
"स्तनौ च विरलौ पीनौ समौ मे मग्नचूचुकौ॥")

चूडक, पु, (चुडति अल्पीभवतीति। चुड + ण्वुल् ततो निपातनात् दीर्घत्वे साधुः।) कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चूडा, स्त्री, (चोलयति मस्तकादुपरि उन्नता भवतीति। चुल क उन्नतौ + भिदादित्वादङ् ततो दीर्घस्ततोलस्य डत्वे साधुः।) मयूरशिखा। शिरोमध्यस्थशिखामात्रम्। तत्पर्य्यायः। शिखा २। इत्यमरः। २। ५। ३२॥

केशपाशौ। [illegible]
[illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
'[illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
गतमस्कार[illegible]। यथा। [illegible]
कल्पमित मलपामराञ्चम। (यथा,—
"[illegible] तथा मासि [illegible]।
[illegible]॥
[illegible]रिक्ता [illegible]।'
[illegible]
अस्य। [illegible] चूडाकरणशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

चूडाकरण क्ली। (चूडायाः करणं यत्र।) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः। [illegible] यथा। कुलाचारवशात् प्रथमे [illegible] चूडाकरणं कर्त्तव्यम्। तत्र प्रथमं पिता कृतस्नानः [illegible] समाप्य वह्निस्थापनादि [illegible] समाप्यानेवचिरात् एकविंशति[illegible]पिञ्जली सप्त सप्तामरकीकृत्य कुशान्तरेण वेष्टयित्वा उष्णोदकसहितं कांस्यपात्रं ताम्रनिर्म्मितक्षुरं तदभावे दर्पणं वा लौहक्षुरपाणिञ्च नापितं स्थापयेत्। अग्नेरुत्तरतो वृषगोमयं तिलतण्डुलमाषमिश्रं कृशरं अग्नेः पूर्व्वतो मिश्रितव्रीहियवतिलमाषपूरितपात्रत्रयं स्थापयेत्। माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य क्रोडे निधाय अग्नेः पश्चिमतो भर्त्तुर्व्वामपार्श्वे उत्तराग्रेषु कुशेषु प्राङ्मुखी उपविशति। ततः पिता प्रकृतकर्म्मारम्भे प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कुर्य्यात्। प्रजापतिरृषिर्गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओं भूः स्वाहा। प्रजापतिरृषिरुष्णिक् छन्दो वायुर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओं भुवः स्वाहा। प्रजापतिरृषिरनुष्टुप् छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओं स्वः स्वाहा। प्रजापतिरृषिर्बृहती छन्दः प्रजापतिर्देवता व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओं भूर्भुवः स्वः स्वाहा। ततः पिता उत्थाय प्राङ्मुखः कुमारस्य मातुः पश्चादवस्थितः क्षुरपाणिं नापितं पश्यन् तमेव सवितृरूपं ध्यायन् जपति। प्रजापतिरृषिः सविता देवता चूडाकरणे विनियोगः। ओम् आयमगात् सविता क्षुरेण। ततः उष्णोदकसहितं कांस्यपात्रं पश्यन् वायुं मनसा ध्यायन् जपति। प्रजापतिरृषिर्वायुर्देवता चूडाकरणे विनियोगः। ओं उष्णेन वाय उदकेनैधि। ततः कांस्यपात्रस्थितोष्णोदकेन दक्षिणहस्तगृहीतेन दक्षिणकपुष्णिकाम् अनेन मन्त्रेण क्लेदयति। कपुष्णिकाशब्देन दक्षिणो-

[illegible] शिखा [illegible] शिरस कर्णाभिमुख [illegible]। [illegible] प्रतिरूप [illegible]। ओम [illegible]। [illegible] कार्यमानाय [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible] कपुष्णिकादेशे अनेन मन्त्रेण [illegible]। प्रजापतिरृषिः [illegible] देवता [illegible] विनियोगः। ओम ओषधे त्रायस्वैनम्। ततः [illegible] शमदर्भ [illegible] कुश[illegible]पञ्जलीसहित [illegible] ताम्रक्षुर [illegible] मन्त्रेण [illegible]। प्रजापति-ऋषिः [illegible] चूडाकरणे विनियोगः। [illegible] स्वधिते मैनं हिंसी। ततः कपुष्णिके यथा न भवति तथा ताम्रक्षुरं दर्पणं वा तत्र कपुष्णिकादेशे अनेन मन्त्रेण प्रेरयेत्। प्रजापतिरृषिः पूषा देवता चूडाकरणे विनियोगः। ओं येन पूषा बृहस्पतेर्वायोरिन्द्रस्य चावपत् तेन वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय दीर्घायुष्ट्वाय बलाय वर्च्चसे। ततो वामहस्तेन [illegible] दक्षिणकपुष्णिकादेशस्य केशं छित्त्वा दर्भपिञ्जलीसहितकेशस्य [illegible] वालमिश्रितकृत पात्रस्थवृषगोमयोपरि निधानं कुर्य्यात्। ततः कपुष्णिकादेशस्य कांस्यपात्रस्थितोष्णोदकेन दक्षिणहस्तगृहीतेन पूर्व्ववदेव आप उन्दन्तु जीवसे इत्यनेन मन्त्रेण क्लेदनं ओं विष्णोर्द्रंष्ट्रोऽसि इत्यनेन ताम्रक्षुरस्य दर्पणस्य वा प्रेरणं ओम ओषधे त्रायस्वैनम् इत्यनेन कपुष्णिकादेशे ऊर्द्ध्वाग्रदर्भपिञ्जलीनिधानं ओं स्वधिते मैनं हिंसीरित्यनेन ताम्रक्षुरस्य दर्पणस्य वा कपुष्णिकादेशे निधानं ओं येन पूषा बृहस्पतेरित्यनेन पूर्व्वाभिमुखं ताम्रक्षुरप्रेरणं लौहक्षुरेण कपुष्णिकादेशस्य केशं छित्त्वा दर्भपिञ्जलीसहितकेशस्य [illegible] पात्रस्थवृषगोमयोपरि निधानं कुर्य्यात्। [illegible] कपुष्णिकाशब्देन पश्चिमा शिखास्थानादन्यशिरस्का नापितक्रोडाभिमुखोच्चदेशोऽभिधीयते। तथैव वामकपुष्णिकाप्लावनात् छेदान्तपूर्व्वकं वृषगोमयोपरि देशे निधानान्तं पूर्व्ववत् सर्व्वं कुर्य्यात्। ततः कुमारस्य शिरः पाणिभ्यां गृहीत्वा जपति। प्रजापतिरृषिरुष्णिक् छन्दो जमदग्निकश्यपागस्त्यान्यो देवताश्चूडाकरणे विनियोगः। ओं त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं अगस्त्यस्य त्र्यायुषं यद्देवानां त्र्यायुषं तत्तेऽस्तु त्र्यायुषम्। ततोऽग्नेरुत्तरदेशं नीत्वा पुष्पाद्यलङ्कृतो नापितः कुमारं मुण्डयति। सर्व्वमेव केशं वृषगोमयोपरि निधायारण्ये वंशनिटपे स्थापयेत्। ततः पूर्व्ववत् व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा तूष्णीं प्रादेशप्रमाणघृताक्तसमित्प्रक्षेपान्तप्रकृतकर्म्म समाप्य उदीच्यं शाट्यायनहोमादिवामदेव्यगानान्तं कर्म्म निर्व्वृत्य कर्म्मकारयितृब्राह्म

गाव निर्मिता स्यात्। क्रमेण तदवयवविनिर्मितं मात्रगणसाधनं नामादिभिः स्यात्। शेषं चन्द्रा-रुग्ण नगाग्रम॥' इति भक्तिवल्लभः ॥

चूडामणि, पु, (चूडा शिरोभूषणं मुकुटकिरीटादिकम्। तत्र स्थितो मणिः। शाकपार्थिवादित्वात् समासः।) शिरोरत्नम्। (यथा महाभारते। १।११६।७८।

'ततश्चूडामणिं दिव्यमन्दं कुण्डलानि च॥'

चूडायामग्रभागे मणिरिव यस्य।) काकचिञ्चा फलम्। इति मेदिनी। णे, ६४॥ योगविशेषः। (स तु ग्रहणकाल एव भवति।) यथा गारुडे।

"सूर्य्यग्रहे सूर्य्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा।
चूडामणिरयं योगस्तत्रानन्तं फलं स्मृतम्।
अन्यस्माद्ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

शुभाशुभगणनाविशेषः। तस्य विवरणं गरुडपुराणे ६५ अध्याये द्रष्टव्यम्॥ ७॥ बहु-दर्शायपारन्तानामुपाधिश्च॥

चूडाम्ल, ली, (चूडायाः अग्रभागे अम्लो यस्य।) वृक्षाम्लम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चूडाल, त्रि, (चूडा अस्त्यस्य। "प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्।" ५।२।६६। इति लच्।) प्रशस्तकेशः। इति भरतः॥ चूडायुक्तः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। ।७।२०।

'चूडाला अरुणिकाराश्चन्द्रपीठा विरोचनाः॥')

चूडाला, स्त्री, (चूडा शिखा अस्त्यस्याः। प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्। ५।२।९६। इति लच्। ततः स्त्रीत्वात् टाप्।) उच्चटातृणम्। इत्यमरः। २।४।१६०॥ श्वेतगुञ्जा। नागरमुस्ता। इति राजनिर्घण्टः॥

चूडावान् [त्] (चूडा अस्त्यस्य। चूडा+मतुप्। मस्य वत्वम्।) चूडावाच्यः। इति चूडाला शब्दार्थे मेदिनी। ल, ६॥

चूण, क सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पर-अक-सेट्।) तालव्यवर्गाद्यादिः। मूर्द्धन्यखरी। क, चूणयति चक्षुः सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

चूत, पु, (च्यवते पीयते इति। चष+कर्म्मणि क्त। पृषोदरादित्वात् षलोपः। रसालत्वादेवास्य तथात्वम्।) आम्रवृक्षः। इत्यमरः। २।४।३३॥ (यथा रामायणे।२।७६।१७।

"परिचुम्बति सन्निश्य भ्रमरश्चूतमञ्जरीम्।
नवसङ्गमसव्रीडां कामी प्रणयिनीमिव॥"

चोतति क्षरति शोणितादिकमस्मादिति। चुत क्षरणे+बाहुलकात् घञर्थे क दीर्घश्च।) गुह्यद्वारम्। इति शब्दरत्नावली॥ च्यूत इत्यपि पाठः॥

चूतक, पु, (चूत एव। चूत+स्वार्थे कन्।) आम्रः। कूपकः। इति मेदिनी। के, ६॥

चूर, इ ङ य दाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा-आत्म-सक-सेट्।) (दीर्घी। ङ य, चूर्य्यते वह्निरिन्धनम्। ई, चूर्णः। इति दुर्गादासः॥

चूर्ण क प्रेरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पर-सक-सेट्।) धात्वर्थः। चूर्णस्य शकारणम्। क, चूर्णयति शिला। इति दुर्गादासः॥

चूर्ण, त्रि, (चूर्णयते पिष्यते यत्। चूर्ण+कर्म्मणि अच्।) सम्पेषणेन जातरजः। तस्य लक्षणं यथा –

'अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम्।
तत् स्याच्चूर्णं रजः क्षोदस्तन्मात्रा कर्षसम्मिता॥
चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा मता।
चूर्णेषु भर्ज्जितं हिङ्गु देयं नोत्क्लेदकृद्भवेत्॥
लिहेच्चूर्णं द्रवैः सर्व्वं घृताद्यै द्विगुणोन्मितैः।
पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोडितं द्रवैः॥
चूर्णावलेहगुटिका कल्कानामनुपानकम्।
पित्तवातकफातङ्के त्रिद्व्येकपलमाहरेत्॥"
इति भावप्रकाशः॥ ७॥

चूर्णोऽथ यस्य पूगवीर्य्यं पक्षद्वयपर्य्यन्तं तिष्ठति। इति वैद्यकपरिभाषा॥

("कषायाणामपि वल्कस्य गुडिकानाञ्च सर्व्वशः।
द्रवगुणाः स्युः षण्मासाः प्राक्तनाश्च भवन्ति च॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे॥)

क्षारे इति ख्यातम्। (यथा मेघदूते। ७।
'चञ्चत्सुवर्णमयभासा प्राणेशनान्यासिक्तैश्चूर्णा-भात्ति किञ्चिन्मे रेणुना चूर्णमुष्टि॥')

पटवासः। इति भरतः॥ गन्धचूर्णम्। इति ख्यातम्। इति सारसुन्दरी॥ तत्पर्य्यायः। वासयोगः २। इत्यमरः। २।६।१३३॥ वासचूर्णं ३। इति मेदिनी। न, १२॥ गन्धचूर्णं ४। इति भूरिप्रयोगः॥ पटवासकः ५। इति शब्दरत्नावली॥ (कुङ्कुमादिरेणुः। यथा, रघुः। ।५४।

'अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः॥")

चूर्ण, पु, (चूर्ण्यते सम्पिष्यते इति। चूर्ण+कर्मणि घञ्।) सम्पेषणेन जातरजः। चूर इति गुँडा इति फाकि इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। क्षोदः २। इत्यमरः। २।८।९६॥ चूर्णम् ३ रजः ४। इति भावप्रकाशः॥ (यथा, महाभारते। ६।११८।२।

'कन्याश्चन्दनचूर्णैश्च लाजैर्माल्यैश्च सर्व्वशः।
अवाकिरन् कुञ्जरतनं तत्र गजा सहस्रशः॥")

क्षारः। क्षारविशेषः। इति मेदिनी। ने, १२॥ चूण इति भाषा॥ (यथा,—

'प्रणानि प्रोणवर्णानि सौदन्त्याकर्णलोचने।
चूर्णमानीयतां तूर्णं पूर्णचन्द्रनिभानने॥")

शोषस्य गुणः। वातश्लेष्मनाशित्वम्॥ शुक्ति-चूर्णस्य गुणाः। कटुत्वम्। क्षारत्वम्। उष्णत्वम्। कृमिनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चूर्णक, क्ली, (चूर्णं इव कायतीति। चूर्ण+कै+क।) गद्यविशेषः। यथा,—

"अपादः पदसन्तानो गद्यं तत्तु त्रिधा मतम्।
चूर्णकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः॥
अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदुः।
तत्तु वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत्॥

भवेदुत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरम्।
वृत्तैकदेशसम्बन्धाद्वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम्॥

चूर्णकं यथा। स हि त्रयाणामेव जगतां गतिः परमपुरुषः पुरुषोत्तमो दृप्तदानवभरेण भङ्गुराङ्गीमवनिमवलोक्य करुणार्द्रहृदयस्तस्या भारमपनेतुं रामकृष्णस्वरूपेणांशतो यदुवंशेऽवततार। इति छन्दोमञ्जरी॥ (क्वचित् क्लीबत्वमपि दृश्यते॥)

चूर्णक, पु, (चूर्णं कायते प्रकाशते इति। कै+क।) सक्तुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (षष्टिकः। यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये। षष्टिककाङ्गुकमुकुन्दकपीतकप्रमोदककाकलकासनपुष्पकमहाषष्टिकचूर्णककुरवककेदारकप्रभृतयः षष्टिकाः॥') स्वाथ वै चूर्णशब्दाथाऽप्यत्र॥

चूर्णकार, पु, (चूर्णं क्षारविशेषं करोतीति। चूर्ण+कृ+'कर्म्मण्यण्।"३।२।१ इत्यण्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। चुणारी इति भाषा॥ स नटकन्यायां पुण्ड्रकाज्जातः। इति पराशरपद्धतिः॥

चूर्णकुन्तल, पु, (चूर्णः वासयोगस्तद्युक्तः कुन्तलः। शाकपार्थिवादित्वात् समासः।) अलकः। इत्यमरः। २।६।९६॥

चूर्णखण्ड, क्ली (चूर्णाय यत् खण्डम्।) कङ्करम्। इति हारावली। २८॥ कांकर इति घुटि इति च भाषा॥

चूर्णपारद, पु, (चूर्णं पारदस्य। एकदेशि-समासः। पारदभस्मत्वात् एवास्य तथात्वम्।) हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चूर्णशाकाङ्क, पु, (चूर्णं इव शुभ्रं शाकस्तम्भवत् साटश्येन गच्छतीति। अङ्क गतौ+अच्।) गौरसुवर्णशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चूर्णि, स्त्री, (चूर्णयति खण्डयति अशेषपण्डितानां तमिति। चूर्ण+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा। ४। ११७। इति इन्। यद्वा, "चूर्णि प्राश्नपार्ष्णीति।" उणा। ४। ५२। इति इः।) पातञ्जलव्याकरणम्। महाभाष्यम्। कपर्द्दकः। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥ शतसंख्यककपर्द्दकाः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

चूर्णिका, स्त्री, (चूर्णः क्षोदोऽस्त्यस्यामिति। चूर्ण+"अत इनिठनौ।"५।२।११५। इति ठन्।) सक्तुः। इति भूरिप्रयोगः॥

चूर्णिकृत, पु, (चूर्णिं महाभाष्यं करोतीति। कृ+क्विप्।) भाष्यकारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चूर्णी, स्त्री, (चूर्णि+"कृदिकारादक्तिनः।" ४। १। ४५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वा ङीष्।) कपर्द्दकः। इति मेदिनी। णे, १२। नदीविशेषः। सा राणाघाटाख्यग्रामसमीपे तिष्ठति॥

चूल, पु, (चोलयति पुनः पुनः छेदेऽपि उत्तिष्ठतीति। चुल उन्नतौ+"इगुपधज्ञेति।" ३। १। १३५। इति कः। निपातनात् दीर्घः। यद्वा, चूष्यते इति। चूर+कः। रस्य लत्वम्।)

नेण । यथा । "मुक्ताफलाद्य च लिन ।" इति लिङ्गपुराणम् ॥

चलक, पु, (चल एव । चल + स्वार्थे कन ।) केश । यथा, मत्स्यसूक्ते ३८ पटले ।
"गृहीतचलको विप्रो [illegible] ।
प्राजापत्यद्वय कुर्यात् शूद्र कुर्यात् भागत ॥
सशिख निर्वपन केश इति चान्यात्रमायिना ।
अन्यजैस्तु शिखावर्ज शूद्रैरङ्गुलद्वयम ॥"

चला, स्त्री, (चडा + इस्य लत्वम ।) चन्द्रशाला । गृहोपरिगृहम । इति शब्दरत्नावली ॥ चडा च ॥

चलिक, क्ली (चोलयति गोधूमचयं पिष्टकात्ता रेण उन्नयति उत्पाद्यतीत्यर्थ । चुल + णिच + ण्वुल । पृषोदरात् दीर्घत्वे अत इत्वे च साधु ।) एतद्भवगोधूमचूर्णम । इति शब्दचन्द्रिका । लची इति भाषा ॥

चलिका स्त्री, (चोलयति सन्निहितचर्ममांसराशि उन्नयतीति । चुल + णवुल + कापि अत इत्वम् । पृषोदरात् दीर्घत्वे साधु ।) हस्तिकर्णमूलम । इत्यमर । २।८।३८ ॥ नाटकाङ्गविशेष । इति मेदिनी । कें, ६ ॥

[illegible] य, माने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर सक सेट ।) दीर्घी चषत्यान्न लोक । इति दुर्गादास ॥

चषा, स्त्री, (चष्यते भोज्यते एतत्गासेनाढ्यजना नीयते इति । चष + घञर्थे क ।) कक्ष्या । इत्यमर । २ । ८ । ४२ ॥ काकुन्दी इति भाषा ॥

चत कि सन्दीपने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरापक्षे भ्वा-पर सक-सेट ।) कि, चर्चयति । इति दुर्गादास ॥

चृत श हिंसे । ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा पर सक सेट ।) श, चृतति चर्चिता । ग्रन्थो ग्रन्थनम । इति दुर्गादास ॥

चेट, पु, (चेटतीति । चिट परप्रेषे + अच ।) दास । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १२७ ।
"एतत्तस्य मुखाच्छ्रुत्वा राजचेटस्य दुर्मना ॥"
मतुश्शृङ्गारसहाय । यथा, साहित्यदर्पणे । ३।४६ ।
"शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्या स्यु ॥")

चेटक, पु, (चेटति दासत्व करोतीति । चिट + ण्वुल ।) दास । इत्यमर । २ । १ । १७ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १२४ ।
"आवाभ्यां राजहंसाख्य आहूतो राजचेटक ॥") उपपतिनायकभेद । तस्य लक्षण सन्धानचतुर । इति रसमञ्जरी ॥

चेटिका स्त्री, (चेटी + स्वार्थे कन टापि अत इत्व पूर्व्वह्रस्व । यद्वा चिट ण्वुल टापि अत इत्वम ।) दासी । इति द्विरूपकोष ॥ (यथा कथासरित्सागरे । ३ । ५१ ।
"अङ्गीकुर्व्वन स तत्सुप्तचेटिकाभि प्रवेशित ॥")

चेटी स्त्री, (चेट + ङीष ।) दासी । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६१ । ६४ ।
"प्रेष्याश्चेटश्च सर्व्वश्च बलशाखापि सर्व्वश ॥")

[illegible] पु (चेटति परप्रेष्यत्व करोति । [illegible] । [illegible] [illegible] ।) दास । इत्यमर टीकायां रमानाथ ॥

चेडक पु ([illegible] । [illegible] ।) दास । इत्यमरटीका ।

चेडिका स्त्री, ([illegible] । [illegible] ।) दासी । इति द्विरूपकोष ।

चेडी, स्त्री ([illegible] टाप ।) दासी । इत्यमर टीका ॥

चेत य (चित + णिच ।) [illegible] । इत्यमर । ३ । ४ । ? ॥ (यथा पञ्चदश्याम । ६ । ७२ ।
"अ[illegible]सत्वमिति चेन्न्यवारणम ।
कूटस्थस्यात्मता वक्तुरिष्टमेव हि तद्भवेत् ।"
पक्षान्तरम । [illegible] सन्देहवचनम । यथा
'सत्यञ्चेद्गुरुवाक्यमेव पितर । दत्वाच चेद्
याशिनी
प्रीता चेत् [illegible] च यदि [illegible] प्रमाण
हि चेत ।
शास्त्रीय यदि दर्शन भवति चेदाज्ञाप्य मोक्षाऽसि
चेत
[illegible] अपि [illegible] यदि चेत स्वाक्ष्मे
जय सक्कया ॥'
इति [illegible] ॥)

चेत [स] [illegible] ([illegible] । [illegible]) [illegible] । [illegible] । ? । ? । (यथा [illegible] । १ । ५ । [illegible] ।
'[illegible] चेत स्या [illegible]
[illegible] ।")

चेतकी स्त्री (चेतयति उन्मीलयति ज्ञानेन्द्रिय [illegible] । [illegible] + ण्वुल । [illegible] ङीष ।) हरीतकी । इत्यमर । २ । ४ । ५८ ॥ [illegible] [illegible] हरीतकी । सा च [illegible] गन्धयुक्तद्वयकरणी प्रशस्ता । इति वैद्यकम ॥
("चेतकी द्विव [illegible] प्रोक्ता श्वाकाराद्व [illegible] ।
षडङ्गुला स्थिता प्रोक्ता शुक्ला च [illegible] स्मृता ॥
श्रेष्ठा कृष्णा समाख्याता रेचना [illegible] ।
चेतकी इयशाखाया यावत्तिष्ठति तां पुन ॥
भिन्दन्ति प [illegible] कोष्ठ [illegible] ।
चेतकी यावदिच्छत्र हस्ते [illegible] ॥
तावद्भिन्ति रोगास्तु प्रभावानात्र सशय ॥"
इति कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये हारीतीतोक्तम ॥
एतस्या उत्पत्तिगुणजात्यादिक यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"पपात बिन्दुर्मेदिन्या शक्रस्य पिबतोऽमृतम ।
ततो दिव्या समुत्पन्ना सप्तजातिर्हरीतकी ॥
हरीतक्यभया पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ।
हैमवत्यव्यथा चापि चेतकी श्रेयसी शिवा ॥
वयस्था विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च ।
विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताऽभया ॥
जीवन्ती चेतकी चेति पथ्याया सप्तजातय ।
अलाबुवृत्ता विजया वृत्ता सा रोहिणी स्मृता ॥
पूतनास्थिमती सूक्ष्मा कथिता मांसलाऽमृता ।
[illegible] भवेत् [illegible] ज्ञा [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
चेतकी पान्यच्छायासुपसर्पन्ति ये नरा ॥
[illegible] ततश्च गादन पशुपक्षिमृगादय ।
चेतकी तु [illegible] हस्ते यावत्तिष्ठति देहिन ॥
तावद्विद्येत रोगैस्तु प्रभावान्नात्र सशय ।
[illegible] सुकुमाराणा कृशाना भेषजद्विषाम ॥
[illegible] परमा शस्ता हिता सुखविरेचनी ॥')
[illegible] । इति राजनिर्घण्ट ॥

चेतन, पु, (चेतयते जानाति सर्व्व इति । चित + कर्त्तरि ल्यु ।) आत्मा । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, पञ्चदश्याम । ६ । ५ ।
'चमना चेतनानां [illegible] न हि ।
[illegible] बुद्धिमतामात्मनेत्वद्यान्यताम ॥") मनुष्य । इति राजनिघण्ट ॥ प्राणी । इत्यमर । ? । ? । ? ॥
([illegible] [illegible] निहित ।
न [illegible] चेतनस्तेन प्राणाचीना प्रवर्त्तन ॥"
इति [illegible] वचनम ॥)
[illegible] चेतन विद्यते स्यात् । 'अर्शआदिभ्योऽच ।' ५ । २ । १२७ । इत्यच ।) प्राप्तबुद्धि त्रि । इति मेदिनी । न, ६० ॥ (यथा, मेघदूते । ५ ।
कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥')

चेतनकी, स्त्री (चेतन करोति बुद्धीन्द्रियादिस्फुरणं वर्द्धयतीत्यर्थ । ञ + ङ । ततो ङीष ।) हरीतकी । इति राजनिघण्ट ॥

चेतना, स्त्री, (चेतयतेऽनया इति । चित सज्ञाने "ण्यासश्रन्थेति ।" युच टाप च ।) बुद्धि । इत्यमर । १ । ५ । १ ॥ (यथा, भागवते । ४ । २१ । ३० ।
'प्रधानकालाशयधर्म्मसग्रहे
शरीर एष प्रतिपद्य चेतनाम ॥'
"एष विभु परमात्मापि शरीरे विषयकारा वृत्ति प्राप्य क्रियाफलत्वेन प्रतीयते ।" इति टीकाकृत्सूरि ॥) सा गर्भस्थबालकस्य सप्तमे मासे भवति । इति सुखबोध ॥ (ज्ञानात्मिका मनोवृत्ति । यथा, भगवद्गीतायाम । १३ । ६ ।
"इच्छा द्वेष सुख दुःख सघातश्चेतना धृति ।"
तत्राभिव्यक्तेन्द्रियवृत्ति तप्त इव लौहपिण्डे ऽभिव्यक्तचैतन्याभासस्वविद्या चेतना इति शाङ्करभाष्यम । ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिरिति श्रीधरस्वामी ॥ स्वरूपज्ञानधर्म्मरूपिकाया प्रभाया साधारणकार्य्यिकाया विस्तृत्त्यो ज्ञाना ख्याया भगवती विभूतावित्ति शब्दार्थचिन्तामणि ॥)

चेतना स्त्री (चित+णिच+अनीयर टाप च। यद्वा। चेतयते अनया इति ल्युट्।) ज्ञानाभा ...। इति राजनिर्घण्टः॥

चैत्र पुं दशाभम। तत्पर्य्याय। चपर ... उ।द्दा चन्द्र ४। (अत्र नक्षत्र आग्नेया ... पूर्णिमा ...तात स्थिता। यथा बृहा सं हिताराम। १२। ८।

"शारिकवि भवनसान्धकैः ... च्यो ...॥") तन्यैकस्थ य भाग्न। इति हेमचन्द्र॥

चैद्यपति पु, (चेदिदेशस्य पति पालक राजा।) उपरिचरवसु। यथा—

"इन्द्रप्रात्यै चेदिपानस्वकारमन्त्र स।
एवास्यास्य महावीर्या पञ्च।सन्नमितौजस॥"

इति महाभारतम॥

(शिशुपाल। यथा महाभारते। २। ०। ४५।
'इति ...स्य वच श्रुत्वा ...दति ...प।
भीम हतकोपेना वाच आसन मा भारत॥")

चैद्यराज पु (चेदीना राजा इति। "राजाह सखिभ्यष्टच।" इति टच।) शिशुपाल। इति पुराणम्॥ (यथा, महाभारते। २। ४। १२।

'विपुला चास्य ...बुद्धिः शुद्धिमतामसर।।
...राजस्य कान्तेय। सर्वेषाञ्च महात्मनाम॥")

उपरिचरवसु। स तु चन्द्रवंशीयकृतिराज पुत्रः विष्णुभक्त इन्द्रसखा इन्द्रदत्तार्कक्रिस्य गृहीतनाम इन्द्र...ताकाशगविमानेनोपरिचरो ऽभवत्। एकदा ऋषयो देवाश्च विवदमानास्त मपृच्छन् किमोषध्या पशुना वा यष्टव्यम्। अनेनोक्त पशुना तत ऋषयस्त शापभवना यथा शास्त्रमनुक्त्वा देवाना पक्षपात कृतस्तस्माद्यो गच्छ इत्यभिशप्त स ततक्षणात् भूविवरे गत। श्रीविष्णुना तस्य भक्तणाय नान्दीश्राद्धादौ गङ्ग भित्तौ घृतधारापातन निर्दिष्टम। इति महा भारतम॥

चैद्यराट, [ज] पु, (चेदिषु राजते इति। राज+ क्विप। यद्वा चेदिषु राट।) शिशुपाल। इति त्रिकाण्डशेष॥ (यथा महाभारते।२।३८।२१।
"स वै यथेष्टवयथा धर्म्म न तथा चेदिराडयम॥"
उपरिचरवसु। दमघोषश्च। इति पुराणम॥)

चैवी, स्त्री रागिणीविशेष। इति हलायुध॥

चैल, क चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा पर अक-सकच सेट-क्वदित।) क, अचि चैलत। इति दुर्गादास॥

चैल क्ली, (चेल्यते विस्तार्य्यते तन्तुभिरिति। चेल चाले+कर्म्मणि घञ। यद्वा चिल्यते परिधीयते यत इति। चिल+कर्म्मणि घञ।) वसनम। (यथा, मनु। ११। १६६।
"चैलचर्म्मामिषाणाञ्च त्रिरात्र स्यादभोजनम॥")
अधमे त्रि। इत्यमर। ३। ३। २१॥

चैलान, पु (चेल+आनच।) फलवल्लताविशेष। चैलना इति भाषा॥ तत्पर्य्याय। अल्पप्रमा- णक २। इति रत्नमाला॥ अस्य फलस्य गुणा। गुरुत्वम। स्निग्धत्वम। मधुरत्वम। कफवातप्रकोपत्वञ्च। इति राजवल्लभ॥

चैलाल पु (चैलमिव त्वच आलाति। आ+ ला- क।) ...। ...। इत्यमर।) फललता विशेष। तत्पर्य्याय। चित्रफल २ सुखाश ३ राजनिम्ब ४ लताफनस ५ नाटाम्र ६ मधु ७। इति त्रिकाण्डशेष॥

चैलिका स्त्री (चिल्यते परिधीयतेऽसौ इति। चिल+इन। स्वार्थे कन ततष्टाप।) पट्टवस्त्र विशेष। चोलरकापड इति भाषा॥ यथा—
'सत्र तयास्य ...निता पीतशाटीपरिच्छदा।
रक्तचैलिकया च्छन्ना शातकुम्भघनस्तनी॥"

इति पाद्मे पातालखण्डम॥

चैलुक पु (चलति आश्वाक्ष गच्छति इति। चैल +उक।) बुद्धभिक्षुविशेष। तत्पर्य्याय। श्रामणेर २ प्रव्रजित ३ महापातक गोमी ५। इति त्रिकाण्डशेष॥

चेल्ल क चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा पर सक सेट।) लङ्घयान्त। क अचि- चेल्लत। अस्य ऋदनुबन्धं कुटत कुटादिपाठ वनिष्फल चेदृशेषकारणभ्याथा वा। अत्र केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादास॥

चेष्ट, ङ ईषे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा आत्म अक सेट।) इहो व्यापार। ङ चेष्टते पठितु शिष्य। इति दुर्गादास॥

चेष्टक पु (चेष्टते इति। चेष्ट+ण्वुल।) रति- बन्धविशेष। यथा, स्मरदीपिकायाम।
"पाष्णैक हृदि यस्य इतरेणैव चेष्टयेत।
कान्त क्रोडे स्थिता नारी बन्धोऽय चेष्टको

मत॥'

चेष्टाकर्त्तरि त्रि॥

चेष्टा, स्त्री (चेष्ट+भावे अङ टाप च।) कायिक व्यापार। इति मुग्धबोधटीकाया दुर्गादास॥ (यथा, मनु। ७। ६७।
"आकारमिङ्गित चेष्टा भृत्येषु च चिकीर्षितम।'
"प्रवृत्तिरत्र चेष्टा ज्ञानेच्छा यत्नादीना देहे ऽभावस्योक्तप्रायत्वात चेष्टायाश्च यत्नवानात्मा- प्यनुमीयते॥" इति सिद्धान्तमुक्तावली। ५५॥)

चेष्टानाश, पु, (चेष्टाया स्पन्दादिव्यापारस्य नाशो निवृत्तिरत्र।) प्रलय। इति राजनिर्घण्ट॥

चेष्टित, क्ली, (चेष्ट+भावे क्त।) गति। चेष्टा। इति मेदिनी॥ (यथा देवीभागवते।१।१५।१८।
"जलकेव सदा नारी रुधिर पिबतीति व।
मूर्खस्तु न विजानाति मोहितो भावचेष्टितै॥")

चैतन्य, क्ली, (चेतन एवेति। स्वार्थे भावे वा ष्यञ।) प्रकृति। इति राजनिर्घण्ट॥ चेतना॥ (यथा,
"चैतन्य परमात्मना प्रधानस्यापि नेष्यते।
ज्ञानक्रिये जगत्कर्त्तरि इष्यते चेतनाश्रये॥
नेष्यते वैशेषिके साङ्ख्ये चेति शेष।" इति शब्दार्थ- चिन्तामणि॥ तथाच, याज्ञवल्क्ये। ३। ८१।
"मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाडीस्नायुशिरायुत।
सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि॥")

चैतन्य पु (चेतन एव। स्वार्थे ष्यञ।) भगवद- वतारविशेष। तस्य प्रमाण यथा —
"पुरा तु कलिप्रस्तावात ब्रह्मा लोकपितामह।
सर्व्वलोकहिताथाय प्रोवाच मधुसूदनम॥
भविष्यति कला केनोपायेन धर्म्मपालनम।
भक्तिनाशिष्यति कस्मात्तद्वद त्व जगद्गुरो।॥
श्रीभगवानुवाच।
अवतीर्णो भविष्यामि कलौ निजगणै सह।
शचीगर्भे नवद्वीपे स्वर्धुनीपरिवारिते॥
अप्रकाश्यमिद गुह्य न प्रकाश्य वहिर्मुखे।
भक्तावतार भक्ताख्य भक्त भक्तिप्रद स्वयम॥
मन्मायामोहिता कश्चिन्न ज्ञास्यन्ति वहिर्मुखा।
ज्ञास्यन्ति मद्भक्तियुता साधवो न्यासिनोऽमला॥
...या स्त्रियो ये पुरुषा प्रिया।
कलौ त...रिष्यन्ति श्रीदामसुबलादय॥
चतु षष्टिमहान्तस्ते गोपा द्वादश बालका।
धर्म्मसस्थापनार्थाय विहरिष्यामि तैरहम॥
काले नष्ट भक्तिपथ स्थापयिष्याम्यह पुन।
कृष्णचैतन्यगौराङ्गो गौरचन्द्रो गौरहरि॥
शचीसुत प्रभुर्गौरो नामानि भक्तिदानि मे।
गच्छन्तु भुवि ते पुत्रा जायन्ता भक्तरूपिण॥
धर्म्मसस्थापन काले कुर्व्वन्तु ते ममाज्ञया।
कृष्णावतारकाले ये मद्भक्तास्तान् शृणु क्रमात॥
श्रीरामनामगोपालो मम रामस्य च प्रिय।
अभिराम इति ख्यात पृथिव्या स भविष्यति॥
सुदामनामगोपाल श्रीमान सुन्दरठक्कुर।
वसुनामप्रियसख श्रीधनञ्जयपण्डित॥
सुबलो मे प्रियसखो गौरीदासाख्यपण्डित।
कमलाकरपिप्पलाइ पूर्व्वख्यातो महाबल॥
महाबाहुर्गोपबाल श्रीमान साहसपण्डित॥
पुरुषोत्तमो वैद्यकुले स्तोककृष्ण प्रियो मम।
अर्ज्जुन पूर्व्वदेहे य कलौ श्रीपरमेश्वर॥
पूर्व्वप्रियो लवङ्गो मे कृष्णाख्य स कलौ युगे।
श्रीधर श्रीधरसम पूर्व्वे श्रीमधुमङ्गल॥
सुबलो बलरामसख कलौ श्रीलहलायुध।
द्वादशैते भविष्यन्ति कलौ मद्धर्म्मरक्षणे॥
चतु षष्टिमहान्तो ये स्त्रिय केचिच्च पुरुषा।
पुरा गोपाङ्गना ख्याता कलौ ता पुरुषा भुवि॥
यतिर्थस्तात कला चाह तदर्थे पुरुषा स्त्रिय।
नीलाम्बरश्चक्रवर्त्ती गर्गो ख्यातो मुनि पुरा॥
अतिप्रिया राधिका मे श्रीगदाधरपण्डित।
राधिकाया प्रियाश्च स श्रीगदाधरठक्कुर॥
मधुमती प्रियसखी श्रीनरहरिसञ्ज्ञक।
वृन्दा देवी प्राणसखी श्रीमुकुन्द कलौ युगे॥
चन्द्रावली प्राणतुल्या कविराज सदाशिव।
ललिता या सखी मुख्या जगदानन्दपण्डित॥
विशाखा या प्रियसखी श्रीदामोदरनामक।
वनमाली कविराज श्रीविशाखा सखी मम॥
श्रीरघुनाथभट्टश्च रङ्गदेवी मम प्रिया।
श्रीगदाधरभट्टस्तु सुदेवी या मम प्रिया॥
प्रबोधानन्दविख्यातस्तुङ्गविद्या तथा प्रिया।
श्रीलराघवगोस्वामी चम्पकाख्या लता प्रिया॥

गोस्वामी श्रीलभूगर्भ इन्दुलेखा तथा प्रिया।
काशीमिश्र शशिरेखा रूप श्रीरूपमञ्जरी॥
श्रीसनातनगोस्वामी प्रिया श्रीरतिमञ्जरी।
श्रीरघुनाथदास श्रीस्वरूपमञ्जरी मम॥
द्वितीयो रघुनाथश्च श्रीरागमञ्जरी प्रिया।
श्रीलगोपालभट्ट श्री अनङ्गमञ्जरी सखी॥
लोकनाथ प्रेमभक्तो लवङ्गमञ्जरी सखी।
श्रीगदाधरभट्टस्तु प्रिया श्रीगुणमञ्जरी॥
भट्ट श्रीजीवगोस्वामी योगमाया सहायिनी।
दूती कलावती प्रेष्ठा श्रीगोविन्द प्रियो मम॥
दूती लीलावती श्रीमान माधव प्रीतिवर्द्धन।
वासुघोषाभिधो दूती ममानन्दप्रदायिनी॥
श्रीशिवानन्दभार्य्या सा मतप्रियेन्दुमती सखी।
श्रीपरमानन्दपुरि प्रियो मे उद्धव सखा॥
श्रीलराघवदासस्तु धनिष्ठा मे प्रिया सखी।
शुक्लाम्बरो ब्रह्मचारी याज्ञिको ब्राह्मण स्मृत॥
पण्डितो जगदीशश्च यज्ञपत्नी मम प्रिया।
आचार्य्य श्रीलभगवान श्रीचैतन्यप्रियांशभाक॥
पण्डितो गरुड श्रीमान गरुडो मम वाहन।
श्रीलगोपीनाथसिंहोऽक्रूरो भक्तो मम प्रिय॥
घोष शङ्कर आख्यातो गुणसागररायक।
माधव शान्तसुमुनिविश्वकर्म्मा तु भास्कर॥
वनमाली सुदामा च सार्व्वभौमो वृहस्पति।
प्रिया इन्दुमुखी या मे मकरध्वजविश्रुत॥
सिद्धानन्दो लोकनाथ कविचन्द्रस्तत परम।
श्रीनाथो रामनाथश्च चत्वार सनकादय॥
काशीमिश्रस्तु कुब्जा स्याद्रामानन्दोऽर्ज्जुन सखा।
प्रतापरुद्र ख्यातोऽसाविन्द्रद्युम्नो महीपति॥
ठक्कुरश्च कालिदास पुलिन्दीवनचारिणी।
शिखीच राधिका दासी मा इति ख्यातिमश्रुता॥
आचार्य्यगोपीनाथश्च रत्नावती मम प्रिया।
शार्ङ्गदास पण्डितो स्यात सूर्य्या विश्वेश्वर स्मृत॥
भानुमती सत्यराजो रामानन्द कलावती।
जयश्च विजयश्चैव गोविन्दो गरुडस्तथा॥
आचार्य्यरत्नश्चन्द्र स्याद्व्रासो वृन्दावन स्मृत।
शुकदेवो व्यासपुत्रो भट्टो वल्लभ इरित॥
शिवानन्दोऽब्ज इव दवानन्दश्च भार्गव।
पण्डित श्रीजगन्नाथो दुर्व्वासा मुनिरुच्यते॥
आचार्य्य श्री अनन्तश्च हरिदासस्तथैव च।
एता गोप्यो व्रजे ख्याता हृदयानन्द एव च॥
प्रियाश्चतु पण्डितेति धर्म्मसंस्थापने कर्त्ता।
एतेषा पुण्यनामानि ये स्मरन्ति दिने दिने॥
ते प्राप्नुवन्ति मद्भक्ति पुनन्ति भुवनत्रयम।
मद्भक्तदासा ये मत्वा नास्ति तेषा सम क्वचित॥
श्रुत्वा भगवतो वाक्य ब्रह्मा हृष्टमवाप्नवान।
स्तौति त देवदेवेश नेदुर्द्दुन्दुभयस्तदा॥
जगुर्गन्धर्व्वप्रवरास्तुष्टुवुस्तस्य सदा॥"

इत्यनन्तसंहितायां श्रीचैतन्यजन्मखण्डे सप्त-
पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ * ॥ अपि च।

"य सर्व्वे सितवर्णमादधदसौ श्रीशुक्लनामाभवत
त्रेतायां मखभुक मखाख्य उचितोऽभूद्रक्तवर्ण
द्वापर।
य श्याम इत्यन्यासु वराकमम श्यामो। युगन्याय
सोऽय गौरनिधुनिभाति कलयन्नामावतार कलौ।
नित्यानन्दो भक्तरूपो त्रो य त्रा ाध।
भक्तावतार आचार्य्योऽद्वैता य मिन्नाशन।'
इति गा.रत्नरहस्य

(अयमेव भगवानितत्यल्पा नतानि यानसम्प्र-
दायविशेषस्य प्रवर्त्तकस्तासम्प्रदायिकपाकैश्च
देवत्वेनासौ परिगृहीतश्च। असौ एव वृन्दावन
रमण-श्रीकृष्णस्य पूर्णावतार इति कैचित परेस्तु
प्रामाणिकग्रन्थवचनान्युनात तन्न मन्यन्ते अत
एवास्मिन् विषय पण्डिताना शायशः मतभेदो
दृश्यते।

स तु प्रभु (१४०७) सप्ताधिकचतुर्द्दश
शतशके कुम्भस्थे सावतार फाल्गुमास्या राका
शुक्रवारे प्रदोषसमये नवद्वीपाख्यनगर्य्या प्रा-
बभूव। तस्मिन्नेव महामहिम्नस्तस्य भगवतो
जन्मसमये चन्द्रदेव प्रति सैंहिकेयपरागो
जात। एतदुपलक्षीकृत्य गङ्गास्नानाय बहवो
लोका नानादिग्देशादागत्य तत्र मिलिता।
तदा सर्व्वेऽपि राहुग्रस्तं चन्द्रमसि भक्तजाङ्गसद
बान्धवो गौरचन्द्र समवतलोकाना हरिसकी-
र्त्तनप्रभृतिभिमङ्गलाचरणै सह शचीपूर्व्वपञ्चता
दुदियाय। भवन्ति हि शुभस्त्वकानि महता
मानिभूतानि। अतस्तदापि प्रसन्ना दिक
शैत्यसौगन्ध्यमान्द्यादिगुणगणाढ्यो मलयसमी-
रण प्रसन्नानि च साधुजनमनासि समभवन।
अस्य पिता जगन्नाथमिश्रस्तु पुरा श्रीहट्टनिवासी
आसीत। कदाचित गङ्गास्नानार्थमेव नवद्वीप
मागत्य विप्रचक्रवर्त्तिकुलतिलकस्य नीलाम्बर
शर्म्मण शचीनाम्नी कन्या परिणीतवान।
ततो गच्छति काले अथ चैतन्यदेव शचीगर्भे
त्रयोदशमास यावदुषित्वा जगन्नाथमिश्रस्य
दशमपुत्रत्वेन समभवत। अस्य पूर्व्वजो विश्वरूपो
नाम जगन्नाथमिश्रस्यापर पुत्र आसीत। स
तु यौवन एव ज्ञानवैराग्यविशारदो दारपरि
ग्रहमनङ्गीकृत्यैव पारिव्राज्यधर्म्म समाश्रयत।

अथ चैतन्यदेवस्य जातकर्म्मादिसंस्कार यथा
काल क्रमशो निवृत्ते अस्य मातामही नीला
म्बरचक्रवर्त्ती सुलक्षणादिकमवलोक्य विश्वम्भर
इति नामकरणमाजुहाव। शचीदेवी तु पुन पुन
पुत्रधनेन वञ्चिता प्रियतममेन कनीयास ससार
स्थितिदीर्घजीवनकामनया निमाइ इत्याख्यया
गौरवासिनस्तु असामान्यरूपलावण्यतया परम-
समादरेण गौर इत्याख्यया च आहृतवन्त।
पर वस्मरसिकाना भक्ताना समाजे, शाक्य
सिंहस्य बुद्धदेव इव अस्य महाप्रभुरिति
चैतन्यदेव इति च आख्या प्रसिद्धा।

अथ प्राप्ते काले चैतन्यदेवोऽयं शास्त्रसागर
पारमग्रीवबुधवृन्दवन्दितचरणारविन्द महा
महोपाध्याय गङ्गादासशर्म्माख्यमुपाध्यायत्वे-
नाङ्गीकृत्य स्वल्पेनैव कालेन सर्व्वशास्त्रार्थ-
तत्त्वज्ञ समभवत। अस्य बुद्धिप्राखर्य्यमवगम्य

तत्र मत्र सर्व्वा स्तापसम्भ्रमममन्यन्त। अथ
कस्मात्तु गङ्गास्नानाय गत्वा तत्र वल्लभा-
चार्य्यस्य लोकोत्तररूपवतीं लक्ष्मी नाम
कन्यामवलोक्य मातरं अनुमतेन वल्लभा
चार्य्यसु गत्वा स्वयमेव ता कन्यामस्मै
समर्पयत्। निखानन्दरमेवास। छात्रान-
ध्यापयन प्रवृत्त। एतास्सन्न समय वङ्गा
दिग्विजयिन पण्डिता नवद्वीपमागत्य अस्य
तर्कजाले समाच्छन्ना भयात्पाश्च सन्त प्रा-
निवृत्ता। अस्मावपि दिग्विजयिवता पूर्व्वाद-
स्थली गत्वा तत्रस्थान पण्डितान विमोक्षन
सुविमल यश प्राप्तवान। एतस्मिन्नेव काले
अस्य पूर्व्वपत्नी कालधर्म्म प्राप्ता। ततोऽन्यस्तु
तस्या विरहेण व्याकुलितोऽपि मातुरनुरोधेनैव
पुन सनातनपण्डितस्य विष्णुप्रियानाम्नी कन्या
द्वितीयपत्नीत्वेन स्वीचकार। पर सर्व्वगुणान्वि-
तायां साक्षात लक्ष्म्या इव लक्ष्म्या भार्य्या
इवासौ ससारविरक्त श्रीवासादिभिर्भक्तवर्गै-
र्मिलित्वा हरिभक्तिरसनिमग्न एव काल यापया-
मास। अथ कदाचित पितृलौकाद्धारवासनया
गयातीर्थ गत्वा भक्तचूडामणि श्रीमदीश्वरपुरि
नाम्नो गोस्वामिन सकाशात हरिनामान्तर-
दीक्षा लब्ध्वात्मान कृतकृतार्थ मत्वा च स्वदेश
प्रत्यागतवान। एतस्मिन्नवसरे पापकष्टदुराचारौ
दस्युप्रवरौ जगाइ माधाइ चेति प्रसिद्धौ। अस्य
तथ अन्याश्च कुलान्तिपापपीडितान महा-
पातकिन करुणया हरिनामदीक्षादानेन
ससारसागरात समुद्धृत्य यवनजातीयकाजि-
प्रभृतीन वैष्णवविद्वेषिण स्वमहिम्ना दमयामास।
तत प्रभृत्येवासौ भक्तिरसप्रधान वैष्णवधर्म्म
प्रचारयितुमिच्छन नित्यानन्दाद्वैताचार्य्या-
दिभिर्भक्तवर्गै सह नानाजनपदे परिभ्रमन
बहूनव जनान प्रेमोन्मत्तानकरोत्। अथ(१४३१)
एकत्रिंशदधिकचतुर्द्दशशतशके उत्तरायण
सक्रान्त्या ससारमाय। परित्यज्य काटोयाख्य
ग्रामे केशवभारतिसकाशात सन्न्यासधर्म्म समा
श्रयत। अथ नीलाचलमागत्य श्रीजगन्नाथदेव
दृष्ट्वा राज्ञ प्रतापादित्यस्य सभामण्डित वेदान्त
शास्त्रपारदर्शिन सार्व्वभौम विचारेण पराजित्य
वैष्णवदीक्षा प्रदत्तवान। अथ कदाचित गोदा-
वरीतीरे भक्तवर रामानन्दमवलोक्य सच-
निर्णयेन प्रेमालापेरात्मान कृतकृत्यमन्यत।
ततोऽसौ त्रिपदी-शिवकाञ्ची विष्णुकाञ्ची त्रिमल्ल
प्रभृतीन बहून दाक्षिणात्यजनपदान हरिप्रेम-
रसेन प्लावयित्वा द्वारकातीर्थदर्शनार्थं प्रस्थित।
तत्रैवासौ 'कृष्णकर्णामृत नाम सुप्रसिद्धवैष्णव
ग्रन्थ लब्धवान। अत पर पुनरेव नीलाचल-
मागत्य काशीश्वरनाम्न कस्यचिद्भक्तप्रधानस्य
भवने अवस्थितवान्। अत्रैवासौ श्रीश्रीजगन्नाथ
देवस्य रथयात्रामहोत्सवे हरिसकीर्त्तना-
दिक विधाय प्रेमोन्मादपलापादिभिर्भक्तिलक्षण
दर्शयामास। अथ गच्छति काले वृन्दावन

नागमिथुनद्वयेनैव पथा व्रजन् स्वभावमाराध्येन याथार्थ्येनापि हिमजङ्गलन भक्तिप्रेमणा सान्त्वयित्वा वृन्दावनमुपतस्थे। तत्र स्वभक्तवृन्दाग्र एवासौ गोपीवल्लभश्रीकृष्णस्य।वृहारस्थानान्तिकमवलोक्य मथुरामुद्दिश्य प्रस्थित। ततोऽस्मात् स्थानात् प्रयागगमनपथे बहून् पावनानपि यवनान् परिभक्तान् विधाय वाराणसीमुपस्थित। तत्र कियत्कालमुषित्वा स्वधर्मं प्रचार्य च पुनर्नीलाचलमानगाम। अत्रैव एवासौ स्वप्रचारितवैष्णवधर्मस्य माहात्म्यं विज्ञापयितुं भक्तवृन्दाग्रगण्यान् रूपसनातनादीन् नाना तीर्थस्थानेषु प्रेषयामास। अथ स्वभक्तै मिलितो नानाविधमहोत्सवान् परिसङ्कीर्त्तना दिकं विधाय भक्तिरसस्य उत्कटकोटिमभिगम्य निरहोमादोन्मादगाढभक्तिलक्षणैरान्वित आसीत। ततः एवासौ स्वभक्तगणान् कलियुग पारसङ्कीर्त्तनस्य माहात्म्यं गाढं श्रावयित्वा अष्टचत्वारिंशद्वर्षवयसि कालस्य दुरतिक्रमणीयत्वात् (१४५५) पञ्चपञ्चाशदधिकचतुर्दशशततमे शाके मानवकायं परित्यज्य अन्तर्हितवान्॥)

चैत्य, क्ली पु (चित्यस्य इदम्। "तस्येदम्।" ४। ३। १२०। इत्यण्।) आयतनम्। इत्यमरः। २। २। ७॥ यज्ञस्थानं केचित्तु सुखरहितं देवकुलसदृशं यज्ञायतनं सचित्रमचित्रमपीत्याहुः। देवायतनमात्रम्। अन्ये देवकुलम्। अन्ति नराः॥ (यथा, महाभारते। २। ३। १२।
यत्र यूपा मणिमयाश्चैत्याश्चापि हिरण्मयाः॥")
चिता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चैत्य पुं (चैत्ये देवायतनादिस्थाने तिष्ठतीति। चैत्य+अण्।) बुद्धः। जिनः। उद्देशवृक्षः। इति मेदिनी भरतश्च॥ अश्वत्थपर्यायः। देवतरुः २ देवावासः ३ करिभः ४ कुञ्जरः ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते। ६। २। ४।
वृक्षाः पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च॥"
चैत्यद्रुमः पुरुषः। यथा, भागवते। ३। २६। ६।
अहङ्कारस्ततो रुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततो भवत्॥")

चैत्यद्रु, पुं (चैत्य एव द्रुः वृक्षः।) अश्वत्थवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अश्वत्थशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

चैत्यमुख, पुं, (चैत्यं चितिसम्पन्नं विस्तृतमित्यर्थः मुखं यस्य।) कमण्डलुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चैत्यवृक्ष, पुं (चैत्यस्तदाख्यया प्रसिद्धो वृक्षः।) अश्वत्थवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (यथा, मनुः। ९। २६४।
'चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च॥")

चैत्र क्ली, (चीयन्ते जीवाः स्थानात् स्थानान्तरमनेनेति। चि+बाहुलकात् करणे त्रन्। ततः स्वार्थे अण्।) मृतकम्। देवकुलम्। इति मेदिनी। रे, २७॥ देउल इति भाषा॥ (यज्ञस्थानम्। यथा, महाभारते। १। १६९। १३।
"भीष्मेण धर्मतो राजन्। सर्व्वतः परिरक्षिते। बभूव रमणीयश्च चैत्ययूपशताङ्कितः॥")

चैत्र पुं (चित्रे विचित्रे काव्यादौ साधुः। चित्र+अण्।) बुद्धभिक्षुकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वर्षपर्व्वतविशेषः। इति मेदिनी। रे, २७॥ (यथा, कारावल्याम्।
"हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च।
चैत्रः कर्णी च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्व्वताः॥")
चित्रायां भवः। चित्रा+अण्।) चित्राङ्गभजो बुधपुत्रः। स सप्तद्वीपाधिपतिः सुरथराजपितामहः। इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥ (चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र सः। चित्रा+"विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः।" ४। २। २३। इति षष्ठे अण्।) मासभेदः। स तु सौरचान्द्रभेदेन द्विविधः। तत्र मीनराशिस्थरविकः सौरः मीनस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रः। इति मलमासतत्त्वम्॥ तत्पर्य्यायः। चैत्रिकः २ मधुः ३। इत्यमरः। १। ४। १५॥ चैत्री ४ कालादिकः ५। इति राजनिर्घण्टः॥ चैत्रकः ६ चित्रिकः ७। इति शब्दरत्नावली॥ ✱॥ तत्र जातफलम्।
"सतकर्म्मशाली विनयी सुवेशो
भोगी सुखी स्यान्मधुरान्नभोजी।
सतसङ्गयुक्तो द्विजदेवभक्तो
भवन्मनुष्यो मधुमासजन्मा॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥ ✱॥
(चैत्रकृत्यानि तु वारुणीयश्राद्धाष्टमी श्रीरामनवमी मदनत्रयोदशी मदनचतुर्दशीप्रभृतीनि। एतेषां प्रकरणादिकं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम्॥) तत्र शिवव्रतं कर्त्तव्यम्। यथा —
'चैत्रे मास्यथ माघे वा योऽर्च्चयेत शङ्करं व्रती। करोति नर्त्तनं भक्त्या वेत्रपाणिर्दिवानिशम्॥
मासं वाप्यर्द्धमासं वा दश सप्त दिनानि वा। दिनमानं युगं सोऽपि शिवलोके महीयते॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥
अधुनास्य सन्न्यास इति गाजन इति च भाषा॥

चैत्रक, पुं, (चैत्र+एव। स्वार्थे कन्।) चैत्रमासः। इति शब्दरत्नावली॥

चैत्ररथ, क्ली, (चित्ररथेन गन्धर्व्वेण निर्वृत्तम्। "तेन निर्वृत्तम्।" ४। २। ६८। इत्यण्।) कुवेरस्योपवनम्। तत्तु चित्ररथगन्धर्व्वनिर्म्मितम्। इत्यमरः। १। १। ७२॥ (यथा, रघुः। ५। ६।
"एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्
सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान्॥"
इदन्तु पीठस्थानानामन्यतमम्। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ५८।
"मदोत्कटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे॥"
पुं, कुरुपुत्रविशेषः। यथा महाभारते। १। ९४। ४९।
"अविक्षितमभिष्वन्तं तथा चैत्ररथं मुनिम्।
जनमेजयञ्च विख्यातं पुत्रांश्चास्यानुशुश्रुम॥")

चैत्रावली, स्त्री, (चैत्रे चैत्रमासे आ सम्यक्रूपेण वरयत्यभिलषतीति। आ+वर+णिच्+अच्। स्त्रियां ङीप्। रस्य लत्वम्।) चैत्री पूर्णिमा। तत्पर्य्यायः। मधूत्सवः २ सुवसन्तः ३ काममहः ४ वासन्ती ५ कर्द्दमी ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चैत्रिक, पुं, (चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी विद्यतेऽस्मिन्। "विभाषा फाल्गुनीति।" ४। २। २३। इति षष्ठे ठक्।) चैत्रमासः। इत्यमरः। १। ४। १५॥

चैत्री, [न्] पुं, (चैत्री चित्रायुक्ता पौर्णमासी विद्यतेऽस्मिन्। व्रीह्यादित्वादिनिः।) चैत्रमासः। इति राजनिर्घण्टः॥ (चित्रा+इण्।) चैत्रिरिति च पाठः॥

चैद्य, पुं (चेदीनां जनपदानां राजा। चेदि+ष्यञ्।) शिशुपालः। स तु दमघोषसुतः। इति जटाधरः॥ (यथा, माघे। २। ३८।
"त्वया विप्रकृतश्चैद्यो रुक्मिणीं हरता हरे॥"
चेदिराजनस्तु। इति पुराणम्॥) तद्देशीये पुं भूम्नि। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चोक्ष, त्रि (ख्यायते उच्यते गीयते इत्यर्थः। चक्ष+कर्म्मणि घञ्। ततः पृषोदरात् साधुः।) गीतः। शुचिः। (यथा, मनुः। ३। २०७।
"अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा॥")
दक्षः। (यथा, महाभारते। १२। ७। ८।
"अनौपयुगप्रदारं स्याच्चोक्षं स्यादग्रणी नृप॥")
तीक्ष्णः। मनोज्ञः। इति मेदिनी। षे, १२॥

चोच, क्ली (प्रशस्तं चोचं त्वक् विद्यतेऽस्य। 'अण्श्रातिभ्योऽच्।' ५। २। १२७। इत्यच्।) गुडत्वक्। इत्यमरः। २। ४। १३४॥ (यथा
सूक्ष्माचौरकचोचपत्रतगरस्थौणेयजातीरसा।"
इति वाभटे सूत्रस्थाने। १५। ०५।
तेजपात इति ख्यातम्। इति केचित्॥ (अस्य पर्य्याया यथा —
"त्वकपत्रञ्च वराङ्गं स्याद्भृङ्गं चोचं तथोत्कटम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
उपभुक्तफलावशिष्टम्। चोँचा इति ख्यातम्॥ तालफलम्। इति भरतः। कदलीफलम्। इति सारसुन्दरी॥ नारिकेलम्। इति स्वामी॥ वल्कलम्। चर्म्म। इति धरणी॥

चोचक क्ली (चोच+स्वार्थे कन्। यद्वा चोचेन त्वचा कायतीति। कै+क।) वल्कलम्। इति शब्दरत्नावली॥

चोटी, स्त्री, शाटी। इति हेमचन्द्रः। ३। ३३९॥

चोड, पुं (चुडति संवृणोति शरीरमिति। चुड संवरणे+अच्।) प्रावरणम्॥ देशविशेषः। इति मेदिनी। डे, १३॥

चोदना, स्त्री, (चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनयेति। चुद क चुदि+युच् टाप् च।) विधिः। (यथा, गीतायाम्। १८। १८।
"ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्म्मचोदना॥")
प्रेरणा। यथा। चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्म इति जैमिनिसूत्रम्॥ एकोद्दिष्टादिदर्शादौ श्रावणद्वादशादि चोदना। इति स्मृतिः॥

चोदनागुड, पुं, (चोदनया प्रेरणया गुड्यते उत्क्षिप्यते इति। गुड+"इगुपधज्ञेति।" ३। १

१३५ । इति क । क्रीडनकाले कन्दुकानां क्षेपणप्रसिद्धत्वादस्य तथात्वम् ।) कन्दुक । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चोद्य, क्ली, (चोदयति प्रेरयति चित्तं रसविशेषे अनेनेति । चुद् + णिच् + यत ।) अद्भुतम् । प्रश्न । इति मेदिनी । ये २३ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ४३ । ३४ ।
"सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च ।
अस्तेयं ब्रह्मचर्य्यञ्च तथासंग्रहमेव च ॥")

चोद्य, त्रि, (चोदयितुं प्रेरयितुं योग्य । "अर्हे कृत्यतृचश्च ।" ३ । ३ । १६६ । इति यत ।) चोदनार्ह । प्रेरणयोग्य । इति मेदिनी । ये २३ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । २८ । ७ ।
"नीवारमूलेङ्गुदशाकवृत्ति
सुसंयतात्मा चाग्निकार्य्येषु चोद्य ।
वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो
धुरन्धरः पुण्यकृदेष तापस ॥")

चोपन, क्ली, (चुप मन्दगमने + भावे ल्युट ।) मन्दगमनम् ॥

चोर, पुं क्ली, (चोरयतीति । चुर + णिच् + पचाद्यच ।) स्तेयकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । चौर २ स्तेन ३ तस्कर ४ प्रतिरोधी ५ मलिम्लुच ६ स्तेन ७ ऐकागारिक ८ स्तैन्य ९ प्रच्छन्नजन १० मोषक ११ पाटच्चर १२ पराखन्दी १३ कुम्भिल १४ दस्यु १५ गुप्तिवर्ष १६ स्तानिक १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रचुरपुरुष १८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दस्यु १९ तक्का २० रिम्भा २१ रिपु २२ रिक्था २३ विप्लाया २४ तायु २५ वनर्गु २६ ह्वुरश्चित २७ मलीवान २८ मलिम्लुच २९ अघशंस ३० वृक ३१ । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याय ॥ (यथा, देवीभागवते १ । १६ । ६ ।
"चोरेषु चौरबुद्धिस्ते साधुबुद्धिस्तु तापसे ।
स्वपरत्वं तवाप्यस्ति विदेहत्वं कथं नृप ! ॥")
चण्डाशृटी । इति ऋमचन्द्रिकाष्टतहड्डचन्द्र ॥ गन्धद्रव्यविशेष । यथा । चोरकुङ्कुमरोचना । इत्युग्रगन्धकथने आगम ॥

चोरक, पु, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् कायतीति । कै + क ।) पृक्का । इति रत्नमाला ॥ पिडिङ्ग इति भाषा । (चोर + स्वार्थे कन ।) सुगन्धिद्रव्यविशेष । तत्पर्य्याय । शङ्कित २ खड्ग ३ दुष्पत्र ४ क्षेमक ५ रिपु ६ चपल ७ कितव ८ धूर्त्त ९ पटु १० नीच ११ निशाचर १२ गणहास १३ कोपनक १४ चोर १५ फलचोरक १६ दुष्कुल १७ ग्रन्थिल १८ सुग्रन्थि १९ पर्णचोरक २० ग्रन्थिपर्ण २१ ग्रन्थिदल २२ ग्रन्थिपत्र २३ । (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ६ अध्याये ।
"चोरको वरुणा कुष्ठं सर्व्वगन्धा सपत्रला ॥")
अस्य गुणा । तीव्रगन्धत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातकफनाशासृकण्डूकाजीर्णक्रिमिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

चोरपुष्पिका, स्त्री (चोरपुष्पी + स्वार्थे संज्ञायां वा कन टाप पूर्व्वह्रस्वश्च ।) चोरपुष्पी । इति शब्दरत्नावली ॥ ("शङ्खिनी चोरपुष्पिका । इति वैद्यकम् ॥)

चोरपुष्पी, स्त्री (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् सुगन्धि पुष्पमस्या । "पाककर्णपर्ण ।" ४ । १ । ६४ । इति ङीष ।) वृक्षविशेष । मौरा इति चोरहुली इति च ख्याता इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । शङ्खिनी २ केशिनी ३ । इत्यमर । २।४।१०४ । चोरपुष्पिका ४ । इति शब्दरत्नावली । (चोरा ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥)

चोरस्नायु, स्त्री, (चोरस्य स्नायुरिव ।) काकनासालता । तस्करस्नायुरिति राजनिर्घण्टदर्शनात ॥

चोरा, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेष तस्येव गन्धोऽस्त्यस्या । अच ततष्टाप ।) चोरपुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चोरिका, स्त्री, (चोरस्य भाव । मनोज्ञादित्वात वुञ ।) चौरिका । चौर्य्यम । इत्यमरटीकायां रायमुकुट ॥

चोल, पु, (चोलयति समुच्छ्रयति स्त्रीया वक्ष प्रदेशे इति । चुल उन्नतौ + अच ।) कञ्चुलिका । काचुलि इति भाषा ॥ (यथा, आनन्दलहर्य्याम । ६६ ।   तम ॥')
"निजां वीणां वाणी निचुलयति चोलेन निभृतं ।
तत्पर्य्याय । कूर्पासक २ । इत्यमर । २।६।११८॥ कञ्चूक ३ । इति जटाधर ॥ कञ्चुली ४ कञ्चुलिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्त्रीया गिचोल इति रमानाथ ॥ पुंसोऽप्येतौ चोला इति ख्यातौ इति सुभूति ॥ नदादित्वात चोली च । कूर्पर कफोणिर्जानु च तद्द्वयमस्यते क्षिप्यते अत्र कूर्पास पृषमनीषादित्वादृलोप तत स्वार्थे क । इति भरत ॥ * ॥ देशविशेष । इति शब्दरत्नावली । अधुना ताञ्जोर इति ख्यात ॥ असवशस्त्रधारिवेदयागार्मातारिम्ले च्छविशेष । स तु पूर्व्वं क्षत्रिय आसीत सगरराजेनास्य धर्म्मनाश वेशान्यत्वञ्च चकार । इति हरिवंश ॥

चोलक, क्ली, (चोलयति आच्छादयतीति । चुल + णिच + अच + स्वार्थे कन् । यद्वा चोल इव कायति इति । कै + क ।) वल्कलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चोलक, पु, (चोल इव कायति इति । कै + क ।) वाणवार । कवचम । इति हारावली ।१६७॥ (देशभेद । यथा कथासरित्सागरे । १६।८५।
"उल्लङ्घ्यमाना कावेरी तेन समदकारिणा ।
चोलकेश्वरकीर्त्तिश्च कालुष्यं ययतु समम ॥")

चोलकी [न] पु चोलकमिवास्त्यस्य इति इनि ।) करीर । नारङ्ग । किष्कुपर्व्व । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥

चोलखण्डुक पु (चोलस्य खण्डुक इव प्रकम्पादित्वात साधु ।) शिरोवेष्ट । इति त्रिकाण्डशेष ॥

स्याघ पु (चामत्ति । त्वच्+ । ता .) म्लेच्छ्यां ॥ यथा —
'चोच्चमाप... पित्ता-
... सकल्प्रसेकम् ।
नेत्रामल वहुलं ... सिंघात
... शोषमधर ... ।
... सम्ताप ।" इति भव-प्रकाश ॥ (यथाच सुश्रुत । १ । ०३ ।
'यो गले चोषमुत्पाद्य ... सुखवेष्ठ्याद जायति भक्ष्यश्च वापाद्यात ... स तल्ल ॥')

चोक्ष, पु (चन्दयति आक्राम्यति । चन्द + ट । तत स्कन्दति आक्रमते शत्रून् स्कुनाति आप्नवते वा । स्कन्द् स्कु वा + च । तत पृषोदरादिते साधु ।) सिन्धुवारदेशीयाश्व । इति त्रिकाण्डशेष ॥

चौच त्रि, (चोच एव इति । स्वार्थे अण ।) मनोज्ञम । इति महाभारतम् ॥

चौर पु क्ली (चोर एव प्रज्ञादिभ्योऽण । यद्वा चुरा शीलमस्य । इति छत्रादिभ्यो ण ।" ४।४। ६२ । इति ण ।) चोर । इत्यमर ।२।१० ।२० ॥ (यथा देवीभागवते । १ । १८ । ५६ ।
"चौरं वा तापसं वापि समानं मन्यते श्रम ॥"
असुरविशेष । यथा हरिवंशे । ३० । १८ ।
निरातो चौरश्चैव चारसेनामसृतान ।'
कभिर ।
'कविरमरं कविरमरं कविचौरो मयरक ॥"
इत्युद्भट ॥)
चौरपुष्पी । इति मेदिनी । रे, ३७ ॥ (चौरपुष्पीशब्देऽस्य विवरणमस्य ज्ञेयम ॥) सुगन्धिद्रव्यविशेष । इति हेमचन्द्र ॥

चौरिका, स्त्री (चोरस्य कार्य्यं भावो वा । "द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ।" ५ । १ । १३३। इति वुञ । टापि अत इत्वम ।) चौर्य्यम् । इत्यमर । २ । १ । २५ ॥ (यथा मनु । ९ । ८२ ।
'चौरिकाकृतमायाभिर्धर्म्मस्थापेति पादश ॥')

चौरी स्त्री (चौर + ङीष ।) चौर्य्यम । इति शब्दरत्नावली ॥ (गायत्रीरूपा महाशक्ति । यथा देवीभागवते । १२ । ६ । ४६ ।
"चन्द्रिका चन्द्रधात्री च चौरी चौरा च चण्डिका ॥")

चौर्य्य, क्ली (चौरस्य कर्म्म भावो वा । "गुणवचनब्राह्मणादिभ्य कर्म्मणि च ।" ५ । १ । १२४ । इति ष्यञ ।) चोरकर्म्म । चोरी इति चुरी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्याय । स्तैन्यम २ स्तेयम् ३ चौरिका ४ । इत्यमर । २ । १ । २५॥ चौरी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ चोरिका ६ । इत्यमरटीका ॥ (यथा मनु । ९ । २७६ ।
"सन्धिं छित्त्वा तु ये चौर्य्यं रात्रौ कुर्व्वन्ति तस्करा ।
तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत॥")

चौलकर्म्म, [न] क्ली, (चूडाया इदम । "तस्येदम ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण इस्य लत्वञ्च ।

नाच्योलमेव कम्म गा कमयारच ।) चा कर्म । इति स्मृति ॥

चा–च्य पु (चुतकस्य गोत्रापत्यमिति । "गगा–दिभ्यो यञ ।" ४ । १ । १ ५ । इति यञ ।) ऋषिविशेष । इति हेमचन्द्र । ३ । ५१२ ।

च्यु क हास । सहने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा-पर अक सकच सेट ।) अन्त स्थादि । प । क च्यावयति । इति दुर्गादास ॥

च्यु र गत्याम । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा आत्म सक अनिट ।) अन्त स्थाद्योपध । ड च्यवते । इति दुर्गादास ॥

च्युत र क्षरणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक सेट । क्वचित अकच ।) अन्त स्थादि –क्त । र, अच्युतत अच्योतीत । क्षर इह आसेचनम् । च्योतति घृत वह्नौ यज्वा । आसिञ्च तीत्यथ । इति दुर्गादास ॥ (यथाच भट्टि । ६ । २८ ।

'सीता निघात सौमित्रे । रामसावार्त्तां ध्रुवम् । — प्रोणितमभ्यग्र सम्पद्धारेऽच्युतत्तयो ॥"

'अच्युतत गलितमकर्म्मकोऽत्र । 'इति तट्टीकाया जयमङ्गलभरतौ ॥"))

च्युत त्रि, (च्यवते स्म इति । च्यु + कर्म्मणि क्त । यद्वा च्युत – घञर्थे क ।) गलितम । यथा,— "पिबत्त त्वन्मुखाम्भो च्युत हरिकथाम्तम ॥' इति श्रीभागवतम ॥

। स्खलितम् । यथा रघु । ११ । २५ ।

"सब्रमोऽभवन्योऽकमणा कविना च्युतविक–ासच म ॥')

–ति –ी (च्यवत योगिनाा–कमस्या इति । च्यु – अपादाने क्तिन ।) भगम । इति हेमचन्द्र । ३ । ३ ८ ॥ गुन्दारम । इति शब्दरत्नावली ॥ (च्यु + भावे क्तिन ।) क्षरणम । यथा —

'कुप्या हरस्यापि पिनाकपाणे-र्धैर्य्यच्युति के मम धन्विनोऽन्ये ॥"

इति कुमारसम्भवे । ३ । १ ॥

च्युप पु, (च्यवन्ते भावन्तोऽनेन इति । च्यु + "च्युव किच्च ।" उणा । २ । २० । इति प स च कित च्युधातुरत्र भावण्यर्थे वर्त्तते इत्युज्ज्वलदत्त ।) मुखम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥

च्युस क हासो । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा-पर-अक-सेट ।) क्वचित पुस्तके हासे । अन्त स्थादियुक्त । क, च्योसयति । इति दुर्गादास ॥

च्योत, क्ली, (च्युत + पृषोदरादित्वादोत्वे साधु ।) स्रोतम । घृतादिक्षरणम । इत्यमरटीका ॥

च्यौत्न त्रि, (च्यवते इति । "जनिदाच्यु सिति ।" उणा । ४ । १ ४ । इति त्न ।) गमनकर्त्ता । अक्षज । चौणपुण्य । इति सिद्धान्तकौमुद्या मुणादिवृत्ति ॥ बलम । इत्युज्ज्वलदत्त ॥)

छ

छ छकार । स तु व्यञ्जनसप्तमवर्ण । चवर्गद्वितीय वर्णश्च । (वङ्गाक्षरे) तस्य लेखनप्रकारो यथा,

'ऊर्ध्वाद्योगता रेखा कुञ्चिता कुण्डली तत । पार्श्वाद्योगता तासु सन्ति ब्रह्मेशविष्णव ॥'

इति वर्णोद्धारतन्त्रम ॥ + ॥

अस्योच्चारणस्थान तालु । इति व्याकरणम ॥ (' इचुयशानान्तालु ।" इति सूत्रकारेणोक्तम । 'कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥" इति शिक्षाग्रन्थ ॥)

अस्योत्पत्तिर्यथा । प्रपञ्चसारे ।

"विसर्गस्तालुग सोष्मा श चवर्गश्च यन्तथा ।"

अनोत्तरत्राप वर्गस्य द्वितीयान्विसर्गोच्चारणो स्वरसम्पर्कनादिति लोकगम्भीरसस्पर्शादिति च यथास्थानमन्वेतीति तट्टीकाकारो विश्वरूप ॥

अस्या ध्यान यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।

"ध्यानमस्या प्रवक्ष्यामि द्विभुजाम् त्रिलोचनाम् । पीताम्बरधरां नित्या वरदा भक्तवत्सलाम् । एव ध्यात्वा छकारन्तु तन्मन्त्र दशधा जपेत ॥"

अस्य स्वरूप यथा, कामधेनुतन्त्रे ।

"छकार परमाश्चर्य्य स्वय परमकुण्डली । सतत कुण्डलीयुक्त पञ्चदेवमय सदा ॥ पञ्चप्राणमय वर्ण पञ्चप्राणात्मक सदा । त्रिबिन्दुसहित वर्ण सदा ईश्वरसयुतम ॥ पीतविद्युल्लताकार छकार प्रणमाम्यहम ॥"

तस्य नामानि यथा, तन्त्रशास्त्रे ।

'छश्छन्दन सुषुम्णा च पशु पशुपतिस्मृति । निर्म्मल तरल वह्निर्भतमात्रा विलासिनी ॥ एकनेत्रश्च ग्रथली द्विशिरा वामकूर्पर । गोकर्णा लाङ्गली वामकामसत्ता सदाशिव ॥ माता निशाचर पाशुविच्छत स्थितिपूर्व्वक ॥"

छ, त्रि (छायते परिच्छिद्यते यत इति । छो + कर्म्मणि घञर्थे क ।) निर्म्मलम । इति मेदिनी । छे, १ ॥ तरलम । इत्येकाक्षरकोष ॥

छ, पु, (छो + भावे ड घञर्थे को वा ।) छेदनम । इत्येकाक्षरकोष ॥

छग, पु स्त्री, (छ यज्ञादौ छेदन गच्छति प्राप्नोतीति । गम + ड ।) छाग । इति हेमचन्द्र । ४ । १२७५ ॥

छगण, क्ली पु, (छद + ड । छ तस्मै अवच्छादनायेत्यथ गण्यते इति । गण + कर्म्मणि अप ।) करीष । इति हेमचन्द्र । ४।१२।७३ ॥

छगल क्ली, (छ्यति छिनत्ति छायते वा । छो + छेदने + "छो गुग ह्रस्वश्च ।" उणा । १।११३ । इति कलच प्रत्यय धातोर्गुगागमो ह्रस्वश्च ।) नीलवस्त्रम । इति मेदिनी । ले, १ ॥

छगल पु स्त्री, (छायते छिद्यते देवोपहाराय इति । छो + कलच गुगागमो ह्रस्वश्च ।) छाग । इति मेदिनी । ले, ६१ ॥ (यथा, सुश्रुते ।१।४६।

"नातिशीतो गुरु स्निग्धो मन्दपित्तकफ स्मृत । छगलस्त्वनभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशन ॥")

छगलक, पु स्त्री, (छगल + स्वार्थे कन ।) छाग । इत्यमर । २ । ९ । ७६ ॥

छगला स्त्री, (छगलस्तदाकारोऽस्त्यस्य छगलवत त्वक विद्यतेऽस्येति वा । "अर्श आदिभ्योऽच ।" ५ । २ । १२७ । इति अच टाप च ।) वृद्ध दारकवृक्ष । इति शब्दरत्नावली मेदिनी च ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा "पुष्पपूधिकातरुणी जीवन्तीविम्बीतिकानन्दीभल्लातकच्छगलान्त्री-वृक्षादनीफञ्जीशाल्मलीशेलुवनस्पतिप्रसवशणक-र्णिकारकोविदारप्रभृतीनि ।" इति सुश्रुते सूत्र-स्थान ४ अध्याये ॥)

छगलाङ्घ्री, स्त्री (छगलवदङ्घ्रिमूलमस्या । ततो ङीष ।) छगलान्त्री । इत्यमरटीकाया रमानाथ ॥

छगलाण्डी, स्त्री, (छगलवदण्ड अन्त्र यस्या ।) छगलान्त्री । इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥ (पुसि तु पीठस्थानभेदे । यथा, देवीभागवते । ७ । ३ । ७२ ।

"छगलण्डे प्रचण्डा तु चण्डिकाऽमरकण्टके ॥")

छगलान्त्रिका, स्त्री (छगलान्त्री + स्वार्थे कन् । टापि पूर्व्वह्रस्व ।) छगलान्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

छगलान्त्री स्त्री (छगलवदन्त्र यस्या ।) वृद्धदारक वृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । १२७ ॥ वृक । इति राजनिघण्ट ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अध्याये । "श्यामामहाश्यामात्रिवृद्दन्तीशङ्खिनी-तिल्वककम्पिल्लकरम्यकक्रमुकपुत्रश्रेणीगवाक्षी राजवृक्षकरञ्जद्वयगुडूचीसप्तलाच्छगलान्त्री-सुधा स्वर्णक्षीरी चेति ॥")

छगली, स्त्री (छगल + जातित्वात ङीष ।) छाग माता । वृद्धदारकवृक्ष । इति विश्व ॥

छटा स्त्री (छो + अटन किच्च ।) दीप्ति । (यथा राजतरङ्गिण्याम । ४ । १२८ ।

"प्रतापांशुच्छटाकूटे पटवासमधर्म्मभि । जम्बुद्वीपद्विजेन्द्रस्य येनातन्यत मण्डनम ॥")

समूह । यथा, माघे । १ । ४७ ॥

"सटाच्छटाभिन्नघनेन बिभ्रता नृसिंह सैंहीमतनु तनुन्त्वया ।"

(सटाछटाभि केशरसमूहै ।" इति मल्लिनाथ ॥)

छटाफल पु (छटा इव परस्परसंश्लिष्टानि फलानि यस्य ।) गुवाकवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (पूगशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

छटाभा स्त्री, (छटाभिर्दीप्तिभिर्भाति इति । भा + क्विप । यद्वा । भा + क । टाप च ।) विद्युत । इति हारावली । ५८ ॥

छ(च)त्र, क्ली (छादयत्यनेनातपादिकमिति । छद + णिच + "सर्व्वधातुभ्य ष्ट्रन ।" उणा । ४ । १५८ । इति ष्ट्रन णिलोप ह्रस्वत्वञ्च ।) रौद्रवृष्टि-निवारणार्थावरणविशेष । छाति इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । आतपत्रम २ । इत्यमर ।२।८।३२॥ छायामित्रम ३ पटोटजम ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ आतपवारणम ५ । राजच्छत्र यथा —

"आतपत्रञ्च राज्ञस्तु शुभलक्ष्म वितस्तु तत ।

पुण्डरीकमथो भद्रासनं राजासनं तु यत् ॥"

इति नाटाचर ॥

अपि च शब्दरत्नावल्याम् ।

"छत्रे कनकदण्डे तु राजगन्धमुदाहृतम् ।
तृपलक्ष्म भवेत्तत्तु यच्छत्रं पृथिवीभुजाम् ॥"

तस्य गुणाः । वृष्ट्यातपधूलिवायुहिमनाशित्वम् । वर्णदृष्टिकारित्वम् । शुभ्रातपत्रस्य मङ्गलकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा । एकदा ज्यैष्ठमासे जमदग्निमुनिर्धनुषि बाणान् सन्धाय सन्धाय प्रचिक्षेप ततः पत्नी रेणुका तान् बाणानानीयानीय तस्मै प्रादात् । सा मध्याह्नकाले रौद्रेण पीडिता वृक्षच्छायामवलम्ब्य किञ्चित्कालं स्थित्वा तानानिनाय । ऋषिस्तदा क्रुद्धस्तामाह किं चिरेणागता । सा आह सूर्य्यतेजसा मे शिरः पादौ च सन्तप्तौ तेन वृक्षच्छायामाश्रित्य स्थिता तस्मात् चिरायैतत् कृतम् । तच्छ्रुत्वा मुनिराह अद्य सूर्य्यमस्त्राग्नितेजसा निपातयिष्यामीत्युक्त्वा धनुषि बाणान् सन्धाय सूर्य्याभिमुखोऽतिष्ठत् । सूर्य्यस्तं दृष्ट्वा भीतो द्विजरूपेण आगत्य आह सूर्य्यादस्माद्भवति तेनान्नेन भवद्भिः कर्म्माणि क्रियन्ते कथमेनं हनिष्यसि एवमाकर्ण्योक्तस्तथापि मुनिः शमं न जगाम । अथ सूर्य्यः शिरस्त्राणं छत्रं निर्म्माय तस्मै दत्त्वा अद्यप्रभृति एतत् लोके प्रचरिष्यति व्रतादिषु च अस्य दानं महाफलं स्यादित्युक्त्वा गतः ॥ * ॥ तस्य दानफलं यथा —

"छत्रं हि भरतश्रेष्ठ । यः प्रदद्यात् द्विजातये ।
शुभ्रं शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते ॥
स शक्रलोके वसति पूज्यमानो द्विजातिभिः ।
अप्सरोभिश्च सततं देवैश्च भरतर्षभ । ॥"

इति महाभारते दानधर्म्मः ॥

अथ छत्रयुक्तिः ।

"विशेषश्चाथ सामान्यं छत्रस्य द्विविधा भिदा ।
राज्ञश्छत्रं विशेषाख्यं सामान्यं चान्यदुच्यते ॥
तत्र विशेषच्छत्रोद्देशः ।
सदण्डश्चाथ निर्दण्डं तदप्यथ द्विविधं पुनः ।
सदण्डं तत्र विज्ञेयं सारणाकुञ्चनात्मकम् ॥
दण्डः कन्दः शलाकाश्च रज्जुर्वस्त्रञ्च कीलकः ।
षड्भिरेतैः सुसन्दिष्टैश्छत्रमित्यभिधीयते ॥
दिगष्टषट्चतुर्हस्तदीर्घो दण्डो युगक्रमात् ।
षड्बाणवेदनयनवितस्त्या कन्द उच्यते ॥
शतान्यशीतिः षष्टिश्च चत्वारिंशद्युगक्रमात् ।
शलाका षट्पञ्चवेदत्रिहस्तैः सम्मिता क्रमात् ॥
नवभिस्तन्तुभिः सूत्रं सूत्रैस्तु नवभिर्गुणः ।
गुणैस्तु नवभिः पाशो रश्मिस्तैर्नवभिर्भवेत् ॥
नवाष्टसप्तषट्सङ्ख्यैरश्मिभी रज्जवः क्रमात् ।
वस्त्रं शलाकाद्विगुणमायामेन प्रतिष्ठितम् ॥
भानुदिगष्टवसुभिरङ्गुलीभिस्तु कीलकः ।
यस्मात् यत्प्रमानमुदितं तन्नाम्नामेव भूतये ॥
पादोनं युवराजस्य अन्येषान्तु तदर्द्धतः ॥
एतेन राज्ञो दण्डो दशहस्तः युवराजस्य ततः अन्येषामपि तदेव ।

नि[illegible]काष्ठस्य त[illegible]
नया [illegible]का [illegible]पि सुवर्णना [illegible] ।
र[illegible]तुञ्च [illegible]क्ता [illegible]मात्र [illegible]
छत्रप्रमान[illegible]पते[illegible]न्त ।

प्रना[illegible] मति प्रमा[illegible]हम् ।
नीलो [illegible]स्य [illegible] [illegible] कान[illegible] ।
सावर्ण [illegible]रास्य मताय नाम [illegible]म ॥
चान्द्रना [illegible]दा [illegible]न मुनु[illegible] [illegible]नानना ।
छत्रं मनोहरं राज्ञां स्वगन्धमापर्श्वाभतम ॥
मुक्तानि रञ्जुवामासि [illegible] [illegible]स्तयोपरि ।
इन्[illegible] का[illegible]य छत्रं मत्रा[illegible]म ॥
दण्डकन्दशलाकाश्च उष्णस्व[illegible] [illegible]मा ।
कीलकं स्वर्णघटितमुक्तं रञ्जनासको ॥
कुम्भादिरथ हंसा[illegible]चामरा[illegible]याक्रमम् ।
कुम्भा[illegible]वथ हप[illegible]। नवरत्नानि रचयन् ॥
द्वात्रिंशन्मौक्तिकी माला द्वात्रिंशाच्च [illegible]पयन् ।
सर्व्वोपरि नन्[illegible]ति विशुद्धं हीरकं न्यसेत् ॥
दण्डान्ते करावन्द्याश्च पद्मरागांश्च विन्यसेत् ।
स्वामिहस्तैकमानेन चामरं सितमिष्यते ॥
इत्ययं नवदण्डाख्यश्छत्रराजो महीभुजाम् ।
अभिषेके विवाहे च महायात्रा प्रीतिवर्द्धनः ॥
पताका नवदण्डाग्रे राज्ञोऽष्टाङ्गुलिसम्मिता ।
अथ दिग्विजयी नाम छत्रराजो महीभुजाम् ॥'

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

छत्र, पुं, (छद् + णिच् + ष्ट्रन् ह्रस्वश्च ।) सर्व्वोपचेन च वर्त्ताकादिष्टक् । छत्तारियादिश । छातनाविश । खरविश इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अतिच्छत्र २ कटु ३ । इति रत्नमाला ॥ भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्रक, पुं, (छत्रमिव कायति इति । कै + क ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतिच्छत्र । राङ्गा कुकुरछाता इति भाषा ॥ इति रत्नमाला ॥ ईश्वरगृहविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥

छत्रगुच्छ, पुं, (छत्रमिव गुच्छो यस्य ।) गुन्द्रतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्रचक्र, क्ली, (छत्राकृति चक्रम् ।) चक्रविशेष । यथा, समयाख्ये छत्रचक्रम् ।

"अश्विनीमघमूलाद्यं चक्रं छत्रत्रयात्मकम् ।
प्रतीचीमध्यरेखाया ईशानान्त हर्यात्मप ॥
आग्नेयान्तं नराधीशो नैरृतान्तं प्रजाधिपः ।
एषां छत्रविभागेन ज्ञातव्यञ्च शुभाशुभम् ॥
अन्यस्य राज्ञो नामर्क्षं यत्र छत्रे तत्र फलम् ।
चामरं कलसं वीणा छत्रं दण्डः पतद्ग्रहः ॥
आसनं कीलकं रज्जुर्नव भद्राः प्रकीर्त्तिताः ।
यत्र छत्रे स्थितं सौरिर्भङ्गं तस्य विनिर्द्दिशेत् ॥
चामरे चञ्चलता वायोरनावृष्टिः प्रजायते ।
दुर्भिक्षञ्च भवेत् घोरं प्रजापीडा न संशयः ॥
कलसस्थे भवेद्युद्धं भङ्गो मातादिकं ध्रुवम् ।
वीणास्थेनार्कपुत्त्रेण पट्टराज्ञी विनश्यति ॥
चलच्चित्तो भवेद्राजा भयभीता च मेदिनी ।
यदा छत्राश्रये सौरिश्छत्रे दण्डे पतद्ग्रहे ॥

न[illegible] नष्ट भवेद्राज्यं छत्रस्यास्य [illegible] ।
[illegible]स्य [illegible] आसनस्थे [illegible] ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] निश्चि[illegible] छत्रभ[illegible] ।
क्रमं चतुष्टयं [illegible]न्द्रेण [illegible] ॥
पूर्व्वच्छत्रं [illegible] तथा पापचतुष्टयम् ।
शुक्रेन्दु[illegible] छत्रे [illegible] शस्यभङ्गनम् ।
[illegible]मन्येषु राज्ञेषु [illegible] ।
यद [illegible]फलं [illegible] ।
भौमज्ञौ गुरुराहू च रविचन्द्रौ [illegible] ।
यथा [illegible]करा क्रूरास्तथा [illegible] शुभ[illegible] ।
एतैश्चान्यैर्ग्रहाश्छत्रे परचक्रेण भङ्गता ।
नृपनामनगो [illegible] नेतुर्वा यत्र साम्प्रतम् ।
छत्रभङ्गो भवत्तस्य [illegible] ।
[illegible]साहस याता [illegible] ॥
निग्रहश्च [illegible]द्राजा छत्रस्थे क्रूरखेचरे ।
ज्ञात्वैवं शान्तिकं कुर्य्यात् ग्रहाणां [illegible] शुभम् ॥"

छत्रधार, त्रि, (छत्रं धरतीति । धृ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) छत्रधरः । छातिधरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । छायाकरः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ०२८ । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ६७ । "स्वपत्ने च यथ, जननी देवी कञ्चुकी मालिकः शय्यापालकः स्वपाशा ध्यायी सांवत्सरिकः भिषक् जलवाहकः ताम्बूलवाहकः आचार्य्यः अङ्गरक्षकः स्थानचिन्तकः छत्रधारः विलासिनी च ॥")

छत्रपत्र, क्ली, (छत्रमिव पत्रमस्य ।) स्थलपद्मम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छत्रपत्र, पुं, (छत्रमिव निम्नं पत्रमस्य ।) भूर्ज्जपत्र । इति रत्नमाला ॥ (भूर्जशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥) मालातृणम् । इति वैद्यकम् ॥ सप्तपर्णवृक्षः । इति च कश्चित् ॥

छत्रभङ्ग, पुं, (छत्रस्येव रक्षितुः स्वामिनः इत्यर्थः भङ्गो यत्र ।) वैधव्यम् । स्वातन्त्र्यम् । नृपनाशः । इति मेदिनी । गे, ५६ ॥

छत्रा, स्त्री, (छत्रमिव आकृतिरस्त्यस्याः । अर्श आदित्वादच् ततष्टाप् । यद्वा, छदति आच्छादयति स्रोतःपत्तिस्थानमिति । छद् + "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ।" उणा । ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् । ततः स्त्रीत्वञ्चास्य ङीषोऽनित्यत्वात् टाप् ।) मिशि । मौरी इति भाषा ॥ कुस्तुम्बुरु । धन्या इति भाषा ॥ (यथा, —

"सुस्तपर्पटकोदीच्यछत्राव्योशीरचन्दनैः ।
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये ॥
छत्रा धान्याकम् ॥" इति भावप्रकाशः ॥)

शिलीन्ध्रम् । इति मेदिनी । रे, ३८ ॥ फोँडकछाता इति भाषा ॥ मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निष्कसन्तापान्तर्गतरसायनौषधिविशेषः । तस्य

तदा तथा स्मृता चामरासनस्थानं च ।
मध्ये च वरूपं नाराभीकान्दमसम्भवा ।
सत्वा या सम्भाव्या नवाङ्गनमप्रभा ॥
कृत्वा तच्च निद्याद्रतापि कन्दमसम्भव ॥')
छदन, क्ली । (छदयति आवृणोति । छद + करणे ल्युट् ।) पत्रम् । इति पाठ चक्रवर्ती ॥
(यथा मनु । ५ । १६ ।
भक्ष्य निवेदनार्थं तथा ग्रामकुक्कुटम् ।
पत्रा ग्रहीत्वा मद्य तथा पतेन्दिति ॥')
छदन, पु (छन्दन्ति अकन्ति आच्छादनकाले गच्छन्ति । छद + ल्युट् ।) जाल छादनम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
छदाकारी, स्त्री । (छदाकार + गौरादित्वात् ङीष् ।) पाठा । इत्यमरः । २ । ४ । १२५ ॥
छदि, पु 'छदमतिक्रम्य इति गच्छति । आ + इट + ष्टन ।) छदाकार पत्रादिगुणविशेष । तत्पर्याय । ... अतिच्छत्रा ४ सगन्धा ५ कटुक ६ कटुक ७ कटु ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
छदधान्य, क्ली (छदा धान्यमिव ।) धन्याकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
छत्रका, स्त्री । (छत्रा एव । छत्रा + स्वार्थे कन् । आत इत्वञ्च ।) शिलीन्ध्रम् । कोऽकछाता इति भाषा ॥ तत्पर्याय । गामयच्छत्रिका ... रम ... भूमीस्फोटम् उत्कटम ५ वसारोहम ६ गोलासम ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ छत्रासनम ८ । इति स्मृतिः ॥ उच्छिलीन्ध्रम ९ । इति त्रिकाण्डशेषः । ... सा मा गुणाः । शीतलत्वम । कषायत्वम । स्वादुत्वम । पिच्छिलत्वम । गुरुत्वम । ... गुराग ... पलाला ... पाक स्वादु ... कारत्वञ्च ॥ ... काष्ठकाया गुणा । आदोषकारत्वम । गन्य च्छाकातिस्त्र्या विगाहना । इति राजवल्लभ ॥
छत्र । न । पु (छत्र कोशल दिभिराच्छादनत्व विभातृत्व । छत्र — इति ।) नापित । इति शब्दरत्नावली ॥ छत्रविशिष्टे त्रि । यथा,—
गच्छेद्यातप छत्रो दण्डी रात्रावटवीषु च ।"
इति स्मृति ॥
(यथा च हरिवंशे । २५७ । ५ ।
माञ्जी यज्ञोपवीती च छत्री दण्डाजिनी तथा ।
वामनो चमरत्नाढ्यो भगवान बालरूपधृक ॥')
छत्वर, पु, (छन्ते अपवारयति वर्षोष्णादिकमिति । छद अपवारणे + "छित्वरच्छत्वर इति ।' उणा । २ । ? । इति ष्वरच प्रत्ययेन साधु ।) गृहम् । कुञ्ज । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥
छद, त क सवृता । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त-चुरा पर सक सेट ।) छदयति । इति दुर्गादास ॥ (यथा, कविरहस्ये । १६ ।
छदयति मृगलोक यो गणेयस्य पद्धे
सुरयुवतिदिमुक्ताच्छादन्यान्त स मा च ॥')
छद, भ्रेष ज सवृता । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चरा पक्षे भ्वा उभ सक सेट ।) कि न, छादयति छन्द छादयत छदति छन्ते निधि सेट । आच्छादयति इत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥
छद, म दि ज नन्दन । ऊर्जन वल जीवनञ्च । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चरा-पक्षे भ्वा उभ सक सेट ।) छदयति पुत्र पिता । जीवयति बलवन्त करोति वा इत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥
छद, पु, (छदति आच्छादयतीति । छद + अच ।) पत्रम । (यथा रामायणे । २।५५।८ ।
"ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्त परिच्छदम ॥')
पत्र । ग्रन्थिपर्णवृक्ष । तमालवृक्ष । इति मेदिनी । द, ५ ॥
छदन, क्ली (छदति आच्छादयतीति । छद + ल्यु ।) पत्रम । पक्ष । (यथा, महाभारते । २ । १५८ । ८ ।
'विमलस्फाटिकाभानि पाण्डरच्छदनोदने ।
तुलहमिरुलान सारसाभासानि च ॥'
छद + भावे ल्युट् ।) अपवारणम । इति मेदिनी । न ६५ ॥ तमालपत्रम । इति राजनिर्घण्ट ॥ तेजपात इति भाषा ॥
छदपत्र, पु (छदानि आच्छादकानि पत्राणि यस्य ।) भूर्जपत्रवृक्ष । इति कश्चित् रत्नमाला ।
छदि [स] क्ली, (छादयतीति छाद्यतेऽनेन वा । छद + णिच + "अर्चिशुचिहुसृपिछादिच्छर्दिभ्य इसि ।" उणा । २ । १ ८ । इति इसि । "इस्मन्त्रनक्विषु च ।" ६ । ४ । ९७ । इति ह्रस्व ।) पटलम । इत्यमर । २ । २ । १० ॥ (यथा भागवते । ७ । १ । १७ ।
'नाममिद भस्मनिष्ठान्त केन तुच्छ कलेवरम ।
क तदीयरतिभार्या क्वायमात्मा नभश्छदि ॥)
छद्म [न] क्ली (छद्यते आव्रियते स्वरूपमनेनेति । छद + 'सर्वधातुभ्यो मनिन ।" उणा । ४ । १४० । इति मनिन ।) व्याज । (यथा, रघु । १२ । २
'त कर्णमूलमागत्य रामे श्रीन्यस्यतामिति ।
कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा ॥")
कपट । शाठ्यम । अपदेश । स्वरूपाच्छादनम । इति मेदिनी । न ६४ ॥
छद्मतापस, पु (छद्मना कपटेन तापस । अप्रज्ञाततपस्वितया एवास्य तथात्वम ।) छलतपस्वी । तत्पर्याय । सन्धाभिसन्धी २ वैडालव्रतिक ३ वेषधारी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
छद्मिका, स्त्री, (छद्म अस्त्यस्या । व्रीह्यादित्वात् ठनि सञ्ज्ञाया कन टाप च ।) गुडूची । इति राजनिर्घण्ट ॥
छन्द, पु (छन्द्यते इति । छन्द + भावे घञ ।) अभिप्राय । (यथा, रामायणे । २ । ६ । ७ ।
'मयोच्यमान यदि ते श्रोतु छन्दो विलासिनि ।
श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चैतद्विधीयताम ॥")
वश । इत्यमर । ३ । ३ । १८८ ॥ अभिलाष । इति भरत ॥ विषम । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वाधीनत्रि । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
छन्द [स] क्ली (चन्दयति आह्लादयति चन्द्यतेऽनेन वा । चदि आह्लादे + "चन्देरादेश्च छ ।" उणा । ४ । २१८ । इति असुन चस्य छश्च ।) वेद । (यथा रघु । १ । ११ ।
"आसीन्महीक्षितामाद्य प्रणवश्छन्दसामिव ॥")
स्वैराचार । अभिलाष । (यथा महाभारते । १२ । २ १ । १२ ।
"कामात्मकाश्छन्दसि कर्मयोगा
एभिर्विमुक्त परमश्नुवीत ॥")
पद्यम । इति मेदिनी । से २२ ॥ अस्य लक्षण यथाह गङ्गादास ।
"पद्य चतुष्पदी तच्च वृत्त जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसङ्ख्यात जातिर्मात्राकृता भवेत ॥
सममर्द्धसम वृत्त विषमञ्चेति तत्त्रिधा ।
सम समचतुष्पाद भवत्यर्द्धसम पुन ॥
आदिस्तृतीयवद्यस्य पादस्तुर्यो द्वितीयवत ।
भिन्नचिह्नचतुष्पाद विषम परिकीर्त्तितम ॥"
एषामर्थ । अक्षरसङ्ख्यात अक्षरगणनया परिप्राप्त वृत्तमुच्यते । मात्राकृता मात्रागणनया निर्णीता जातिर्जातिसञ्ज्ञिका भवति । सम समचतुष्पादम । अर्द्धसम यस्य प्रथम पाद तृतीयेन पादेन तुल्य चतुर्थ पादो द्वितीयेन पादेन तुल्य । विषम पृथक्लक्षणचतुष्पादम ॥ (तत्र समवृत्तन्तु उक्थादिसञ्ज्ञाभेदेन षडविंशतिप्रकारकम । यदुक्त छन्दोमञ्जर्याम ।
"आरभ्यैकाक्षरात पादादेकैकाक्षरवर्द्धिते ।
पादैरुक्थादिसञ्ज्ञ स्याच्छन्द षडविंशति गतम ।
उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुप्रतिष्ठिका ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥
त्रिष्टुप च जगती चैव तथातिजगती मता ।
शक्वरी चातिपूर्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी तथा स्मृते ॥
धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृति प्रकृतिराकृति ।
विकृति सङ्कृतिश्चैव तथाभिकृतिरुत्कृति ॥"
छन्दोज्ञानोपयोगिगणास्तु त्रय । यदुक्त तत्रैव
'म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरै ।
समस्त वाङ्मय व्याप्त त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥
मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो
भादिगुरु पुनरादिलघुर्य ।
जो गुरुमध्यगतो रलमध्य
सोऽन्तगुरु कथितोऽन्तलघुस्त ॥
गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेकक ।
क्रमेण चैषा रेखाभि सस्थान दर्श्यते यथा ॥"
म ऽऽऽ, न ।।।, भ ऽ।।, य ।ऽऽ, ज ।ऽ।,
र ऽ।ऽ, स ।।ऽ, त ऽऽ।, ग ऽ, ल ।)
छन्दस्तु नानाविधम । तस्य ग्रन्था छन्दोविचितिपिङ्गलच्छन्दोमञ्जरीवृत्तरत्नाकरश्रुतबोधादय सन्ति तेषु छन्दोमञ्जर्यादयुक्तलक्षणोदाहरणादीनि लिख्यन्ते ॥

छन्दसां जातिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	उदाहरणानि ।
एकाक्षरा वृत्तिः । उक्था ।		
श्री	गः श्री ऽ	श्रीर्नो । स स्याम ।
द्व्यक्षरा वृत्तिः । अत्युक्था ।		
स्त्री	गौ स्त्री ऽऽ	चक्राभि । वन्दामहे ।
त्र्यक्षरा वृत्तिः । मध्या ।		
नारी	मो नारी ऽऽऽ	गोपाली नाराभ । [illegible]
मृगी	रो मृगी ऽ।ऽ	मा मृगीलोचना । राधिका श्रीपतेः ।
चतुरक्षरा वृत्तिः । प्रतिष्ठा ।		
कन्या	ग्मौ चेत् कन्या ऽ।ऽऽ	[illegible] कन्या सैका यथा । [illegible]
सती	नगि सती ।।।,ऽ	[illegible] । नव [illegible] । नमति सा [illegible]
पञ्चाक्षरा वृत्तिः । सुप्रतिष्ठा ।		
पङ्क्तिः	भगौ गात् पङ्क्तिः ऽ।। ऽऽ	[illegible] । यामुनकच्छे चारु चचार ।
प्रिया	सलगैः प्रिया ।।ऽ।ऽ	[illegible] विलसत्कथा । अभवत् प्रिया मुरवैरिणः
षडक्षरा वृत्तिः । गायत्री ।		
तनुमध्या	त्यौ चेत् तनुमध्या ऽऽ।।ऽऽ	[illegible] । [illegible] चित्ते [illegible] तनुमध्या
शशिवदना	शशिवदना न्यौ ।।।।ऽऽ	शशिवदनानां व्रजतरुणीनाम् । अधरसुधोर्म्मिं मधुरिपुरैच्छत्
सोमराजी	द्वियौ सोमराजी ।ऽऽ।ऽऽ	हरे । सोमराजीसमा ते यशःश्रीः । जगन्मण्डलस्य च्छिनत्त्यन्धकारम् ॥
विद्युल्लेखा	विद्युल्लेखा मो म ऽऽऽ, ऽऽऽ	
वसुमती	तसौ चेद् वसुमती ऽऽ।,।।ऽ	
सप्ताक्षरा वृत्तिः । उष्णिक् ।		
मधुमती	ननगि मधुमती ।।।,।।।,ऽ	रविदुहितृतट नवकुसुमतति । व्यधित मधुमती मनसिजवशम् ॥
कुमारललिता	कुमारललिता ज्सगा ।ऽ।,।।ऽ,ऽ	मुरारिरिह वक्त्रैः कुमारललिता सा । [illegible] ॥
मदलेखा	मसगाः स्यात् मदलेखा ऽऽऽ ।।ऽ ऽ	रङ्गे बाहुविराजद्भ्यामिन्द्रान्तेन्द्रां । लब्धाभूः [illegible] केसरीमच्चञ्चा ।
हंसमाला	सरगैर्हंसमाला ।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
अष्टाक्षरा वृत्तिः । अनुष्टुप् ।		
चित्रपदा	चित्रपदा यदि भौ गौ ऽ।। ऽ।। ऽ,ऽ	यामुनसैकतदेशे गोपवधूजनवेशे । [illegible] चित्रपदा [illegible] ॥
माणवकम्	भात्तलगा माणवकम् ऽ।।,ऽऽ।,। ऽ	चञ्चलचूडं चपलैर्वत्सकुलैः केलिपरम् । ध्याय सखे स्मेरमुखं नन्दसुतं माणवकम् ॥
माणवकक्रीडामिति केचित् ।		
विद्युन्माला	मो मो गो गो विद्युन्माला ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ ऽ	वासो वल्लीविद्युन्माला बर्हश्रेणी शक्रस्याप । यस्मिन्नास्ते तापोच्छित्त्यै गोमध्यस्थः कृष्णाम्भोदः ॥
समानिका	ग्लौ रजौ समानिका तु ऽ,। ऽ। ,।ऽ।	यस्य कृष्णपादपद्ममस्ति हृत्तडागसद्म । धीः समानिका परेण नोचितात्र मत्सरेण ॥
प्रमाणिका	प्रमाणिका जरौ लगौ ।ऽ।,ऽ।ऽ ।,ऽ	पुनातु भक्तिरच्युता सदाच्युताङ्घ्रिपद्मयोः । श्रुतिस्मृतिप्रमाणिका भवाम्बुराशितारिका ॥
नगस्वरूपिणी इति क्वापि ।		
गजगतिः	नभलगा गजगतिः ।।।,ऽ।। ।,ऽ	रविसुतापरिसरे विहरतो दृशि हरेः । व्रजवधूगजगतिर्मुदमलं व्यतनुत ॥
हंसरुतम्	म्नौ गो हंसरुतमेतत् ऽऽऽ,।।।,ऽ,ऽ	
नाराचिका	नाराचिका तरौ लगौ ऽऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
नवाक्षरा वृत्तिः । बृहती ।		
भुजगशिशुभृता	भुजगशिशुभृता नौ म ।।।,।।।,ऽऽऽ	हृदतटनिकटक्षोणी भुजगशिशुभृता यासीत् । मुररिपुदलिते नागे व्रजजनसुखदा साभूत् ॥
भुतैव च हृतीति धृतेति च केचित् ।		

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
माणमध्यम	स्यामाणमध्यं चेत भमसा ऽ।।,ऽऽऽ ।।ऽ	कान्तियभोगाभोगगात्लम्बयिमध्यस्फीतरुचा । चित्रपदाभो मन्दसुन्दार नन्त स्मेरमुख ॥
भुजङ्गसङ्गता	सजरैर्भुजङ्गसङ्गता ।।ऽ,।ऽ। ऽ।ऽ	तरला तरङ्गरिङ्गितैर्यमुना भुजङ्गसङ्गता । कथमेतु वतसञ्चारकश्चपल सन्देव ता हरि ॥
हलमुखी	रान्नसावद हलमुखी ऽ।ऽ,।।। ।।ऽ	
भद्रिका	भद्रिका भवति रो नरौ ऽ।ऽ ।।।,ऽ।ऽ	
दशाक्षरा वृत्ति । पङ्क्ति ।		
रुक्मवती रूपवती क्वचित। चम्पकमाला इति क्वापि।	रुक्मवती सा यत्र भमसगा ऽ।।,ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ	कायमनोवाक्यै परिशुद्धैर्यस्य सदा कंसद्विषि भक्ति । राज्यपदे हर्म्यालिरुदारा रुक्मवती विप्र खलु तस्य ॥
मत्ता	ज्ञेया मत्ता मभसगयुक्ता ऽऽऽ,ऽ।। ।।ऽ,ऽ	पीत्वा मत्ता मधु मधुपाली कालिन्दीये तटवनकुञ्जे । उद्दीव्यन्तीर्व्रजवनरामा कामासक्ता मधुजिति चक्रे ॥
त्वरितगति	त्वरितगतिश्च नजनगै ।।।,।ऽ।,।।।,ऽ	त्वरितगतिव्रजयुवतिस्तरणिसुताविपिनगता । मुररिपुणा रतिगुरुणा परिरमिता प्रमदमिता ॥
मनोरमा	नरजगैर्भवेन्मनोरमा ।।।, ।ऽ,।ऽ।,ऽ	तरणिजातटे विहारिणी व्रजविलासिनी विलासिनी । मुररिपोस्तनु पुनातु व सुकृतशालिना मनोरमा ॥
शुद्धविराट	मसौ जगौ शुद्धविराडिदं मतम ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
पणवम	म्नौ यगौ चेति पणवनामेदम ऽऽऽ,।।।,।ऽऽ,ऽ	
मयूरसारिणी	रजौ रगौ मयूरसारिणी स्यात ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
उपस्थिता	तौ जौ गुरुणेयमुपस्थिता ऽऽ।,।ऽ। ।ऽ।,	
दीपकमाला	दीपकमाला भमौ मता जगौ ऽ।।,ऽऽऽ,।ऽ।,ऽ	
हंसी	ज्ञेया हंसी मभनगयुता ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽ	
एकादशाक्षरा वृत्ति । त्रिष्टुप।		
इन्द्रवज्रा	स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	गोष्ठे गिरि सव्यकरेण धृत्वा रुष्टेन्द्रवज्राहतिमुक्तवृष्टौ । यो गोकुल गोपकुलञ्च सुस्थ चक्रे स नो रक्षतु चक्रपाणि ॥
उपेन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्राया इन्द्रवज्रायाश्च चरणघटिता उपजातय । ताश्च चतुर्दशप्रकारभेदादाद्यन्त्यो त्यक्ता चतुर्दशप्रकारा भवन्ति ।	उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ ऽ अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता । इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥	उपेन्द्रवज्रादिमणिच्छटाभिर्विभूषणानां छुरितं वपुस्ते । स्मरामि गोपीभिरुपास्यमानं सुरद्रुमूले मणिमण्डपस्थम ॥
सुमुखी	नजजलगैर्गदिता सुमुखी ।।।,।ऽ।,।ऽ।,।,ऽ	तरणिसुतातटकुञ्जगृहे वदनविधुस्मितदीधितिभि । तिमिरमुदस्य सुख सुमुखी हरिमवलोक्य चुचुम्ब चिरम ॥
शालिनी अस्याश्चतुर्थे तत सप्तमे च यति ।	मात्तौ गौ चेत शालिनी वेदलोकै ऽऽऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	अर्थो हन्ति ज्ञानवृद्धिं विधत्ते धर्म धत्ते काममर्थञ्च सूते । मुक्तिं दत्ते सर्वदोपास्यमाना पुंसा श्रद्धाशालिनी विष्णुभक्ति ॥
वातोर्म्मी	वातोर्म्मीयं गदिता म्भौ तगौ ग ऽऽऽ,ऽ।।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	ध्याता मूर्त्ति क्षणमप्यच्युतस्य श्रेणी नाम्ना गदिता हेलयापि । संसारेऽस्मिन दुरित हन्ति पुंसा वातोर्म्मीपोतमिवाम्भोधिमध्ये ॥
भ्रमरविलसिता भ्रमरविलसितमिति केचित ।	मो गो नौ गो भ्रमरविलसिता ऽऽऽ,ऽ,।।।,।।।,ऽ	मुग्धे । मान परिहर न चिरात्तारुण्यन्ते सफलयतु हरि । फुल्लावल्ली भ्रमरविलसिताभावे शोभा कलयति किमु ताम ॥
अनुकूला	स्यादनुकूला भतनगगाश्चेत ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,ऽ	वल्लववेशा सुररिपुमूर्त्तिर्गोपवधूनामीक्षितरतिपूर्त्ति । वाञ्छितसिद्धौ प्रणतिपरस्य स्यादनुकूला जगति न कस्य ॥
रथोद्धता	रात परैर्नरलगै रथोद्धता ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	राधिका दधिविलोडनस्थिता कृष्णवेणुनिनदैरथोद्धता । यामुन तटनिकुञ्जमञ्जसा सा जगाम सलिलाहृतिच्छलात॥
स्वागता	स्वागता रनभगैर्गुरुणा च ऽ।ऽ,।।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	यस्य चेतसि सदा मुरवैरी वल्लवीजनविलासविलोल । तस्य नूनममरालयभाज स्वागतादरकर सुरराज ॥

छन्दसां इतिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि
दोधकम्	दोधकमिच्छति भत्रितयाद्गौ ऽ।। ऽ।। ऽ।। ऽऽ	[illegible] ॥ [illegible]मयन्मे । [illegible] मामभ्यति यामम
मोटनकम्	स्यान्मोटनकं [illegible] गौ ऽ।। ।ऽ।। ऽ	[illegible] टाकम् । [illegible] प्रातमान्यत् ।
श्येनी श्येनिका इति कश्चित् ।	श्येनिदीरिता रजौ रलौ गुरुः ऽ।ऽ ।ऽ। ऽ। ।	[illegible] कया[illegible] [illegible] मभाग्यमन्नुग्राम ॥
श्री	... स्यात् भतनगगै श्री ऽ।ऽ ।।। ऽ	
वृत्ता	नगसगुरुरचिता वृत्ता ।।। ।।। ।।ऽ ऽ	
भद्रिका	ननरलगुरुभिश्च भद्रिका ।।। ।।। ऽ। ।	
मौक्तिकमाला	मौक्तिकमाला यदि भतनात् गौ ऽ।। ऽऽ। ।।। ऽऽ	
उपस्थितम्	उपस्थितमिदं जसौ तात् गकारौ ।ऽ। ।।ऽ ऽऽ। ऽऽ	
उपचित्रम्	उपचित्रमिदं ससलाद्गुरू ।।ऽ ।।ऽ ।।ऽ । ऽ	
कुपुरुषजनिता	कुपुरुषजनिता ननौ रगौ ग ।।। ।।। ऽ।ऽ ऽ	
अनवसिता	अनवसिता न्यौ भगौ गुरुरन्ते ।।। ।ऽ ऽ।। ऽ	
विद्युन्माला	विद्युन्माला भवतौ तगौ ग ऽऽ।, ऽऽ। ऽऽ।, ऽऽ	
सान्द्रपदम्	सान्द्रपदं स्यात् [illegible] ऽ।।, ऽऽ।, ।।। ऽ ।	
शिखण्डितम्	शिखण्डितमिदं [illegible] गुरुश्चेत् ।ऽ। ।।ऽ, ऽऽ।, ऽ ऽ	
द्वादशाक्षरा वृत्तिः । जगती ।		
चन्द्रवर्त्म	चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः ऽ।ऽ, ।।। ऽ।। ।।ऽ	चन्द्रवर्त्म पिहितं घनतिमिरै राजवर्त्म रहितं जनगमनैः । इष्टवर्त्म तदलं कुरु सरसे । कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तव कुतुकी ॥
वंशस्थविलम् वंशस्तनितमिति क्वापि ।	वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ ।ऽ। ऽऽ।, ।ऽ।, ऽ।ऽ	विलासवंशस्यावल मुखानिलैः प्रपूर्य यः पञ्चमरागमुद्गिरन् । व्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां जहार मानं स हरिः पुनातु नः ॥
इन्द्रवंशा एतस्य विशेषणवंशस्थयोर्भयघटिता चतुर्दश प्रकारीयाद्यन्तव्यतिरिक्ता चतुर्दश प्रकारा उपजातयो भवन्ति ।	स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुता ऽऽ, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽ।ऽ	दैत्येन्द्रवंशाग्निरुदीर्णदीधिति पीताम्बरोऽसौ जगतां तमोऽपहः । यस्मिन् ममज्जुः शलभा इव स्वयं ते कंसचाणूरमुखा मखद्विषः ॥
जलोद्धतगति	जसौ जसयुतौ जलोद्धतगतिः ।ऽ।, ।।ऽ ।ऽ।, ।।ऽ	यदीयहलतो विलोक्य विपदं कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः । विलासविपिनं विवेश सहसा करोतु कुशलं हली स जगताम् ॥
भुजङ्गप्रयातम्	भुजङ्गप्रयातं चतुर्भिर्यकारैः ।ऽऽ, ।ऽऽ ।ऽऽ, ।ऽऽ	सदाराजजन्मा ग्रहो यो निहाय स्वमेतं [illegible] लिप्यमानः । मया क्षेपितः कालियोऽयं कुतः स्व भुजङ्ग । प्रयात द्रुतं सागराय ॥
तोटकम्	वद तोटकमब्धिसकारयुतम् ।।ऽ, ।।ऽ ।।ऽ, ।।ऽ	यमुनातटमच्युतकेलिकला- लसदङ्घ्रिसरोरुहसङ्गरुचिम् । मुदितोऽटति कविरपनेतुमघं यदि चेच्छसि जन्म निजं सफलम् ॥
स्रग्विणी	कीर्तितैषा चतूरेफिका स्रग्विणी ऽ।ऽ, ऽ।ऽ, ऽ।ऽ, ऽ।ऽ	इन्द्रनीलोपलेनेव या निर्मिता शातकुम्भद्रवालङ्कृता शोभते । नव्यमेघच्छविः पीतवासा हरे र्मूर्तिरास्तां ममैवोरसि स्रग्विणी ॥
वैश्वदेवी	बाणाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ऽऽऽ, ऽऽऽ, ।ऽऽ, ।ऽऽ	अर्चामन्येषां त्वं विहायामराणा- मद्वैतेनैकं माधवमर्च्य मत्वा । तस्मिन्नेवात्मन्यर्चिते भाविनी ते भ्रातः । सम्पन्नाराधना वैश्वदेवी ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
प्रमिताक्षरा	प्रमिताक्षरा सजससै रुदिता ॥ऽ।ऽ।,॥ऽ॥ऽ	अवतात् स गोपगमनोज्झरितो रसमाक्षिकाकुलदरीक्षुरिता । प्रमिताक्षरा मुररिपोर्भणिति- र्व्रजसुभ्रुवामभिजहार मन ॥
द्रुतविलम्बितम्	द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ॥। ऽ॥,ऽ॥,ऽ।ऽ	तरणिजापुलिने नववल्लवी परिषदा सह केलिकुतूहलात् । द्रुतविलम्बितचारुविहारिणं हरिमहं हृदयेन सदा वहे ॥
मन्दाकिनी	ननररघटिता तु मन्दाकिनी ॥।,॥।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	बलिदमनविधौ बभौ सङ्गता पदजलरुचि यस्य मन्दाकिनी । सुरनिहितसिताम्बुजस्रग्निभा हरतु जगदघं स पीताम्बरः ॥
कुसुमविचित्रा	नयसहिता न्यौ कुसुमविचित्रा ॥।।ऽऽ,॥।।ऽऽ	विपिनविभागे कुसुमविचित्रा कुतुकितगोपीमहितचरित्रा । मुररिपुमूर्त्तिर्मुखरितवंशा चिरमवताद्वस्तरलवतंसा ॥
तामरसम्	इह वद तामरसं ननजा यः ॥।,।ऽ।,।ऽ।,।ऽऽ	स्फुटसुषमामकरन्दमनोज्ञं व्रजललनानयनालिनिपीतम् । तव मुखतामरसं मुरशत्रो । हृदयतडागविकाशि ममास्तु ॥
मालती यमुनेति क्वापि ।	भवति ननावथ मालती जरौ ॥।,।ऽ।।ऽ।,।ऽ	इह कलयाच्युत केलिकानने मधुरससारभसाररोलुप । कुसुमकृतस्मितचारुविभ्रमा मलिरपि चुम्बति मालती मुहुः ॥
मणिमाला षड्भिर्यतिरवगन्तव्या ।	त्यौ यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः ऽऽ।।ऽऽऽ।ऽऽ	प्रह्वामरमौली रत्नोपलकॢप्ते जातप्रतिबिम्बा शोणा मणिमाला । गोविन्दपदाब्जे राजी नखराणां मस्ता मम चित्ते ध्वान्तं प्रशमयन्ती ।
जलधरमाला अस्य चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः ।	मो भः स्मौ चेज्जलधरमालाब्ध्यष्टैः ऽऽऽ ऽ॥ ॥ऽ,ऽऽऽ	या भक्तानां कलिदुरितोत्तप्तानां तापोच्छेदे जलधरमाला नव्या । भव्याकारा दिनकरपुत्रीकूले केलीलोला हरितनुरव्यात् सा वः ।
पुट	वसुयुगविरतिर्नौ म्यौ पुटोऽयम् ॥।,॥।,ऽऽऽ,।ऽऽ	
प्रमुदितवदना प्रभवति मञ्जनात् । गौरीति कौमुदीकारः ।	प्रमुदितवदना भवेन्नौ च रौ ॥।,॥।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
प्रियंवदा	भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा ॥।,ऽ॥,।ऽ।,ऽ।ऽ	
ललिता	धीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ ऽऽ।,ऽ॥,।ऽ।,ऽ।ऽ	
उज्ज्वला	ननभरसहिता गदितोज्ज्वला ॥।,॥।,ऽ॥,ऽ।ऽ	
नवमालिका	इह नवमालिका नजभयैः स्यात् ॥।,।ऽ।,ऽ॥,।ऽऽ	
ललना	पञ्चमुनि भमौ सात् सयुता ललना ऽ॥,ऽऽऽ,॥ऽ,॥ऽ	
ललितम्	ललितमभिहितं नौ म्नौ नामतः ॥।,॥।,ऽऽऽ,ऽ।ऽ	
द्रुतपदम्	द्रुतपदं भवति नभनयाश्चेत् ॥।,ऽ॥,॥।,।ऽऽ	
विद्याधारः	मत्तैर्मा यस्मिन् सोऽयं विद्याधारः स्यात् ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ	
पञ्चचामरम्	लघुर्गुरुर्वदन्ति पञ्चचामरम् ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ	
सारङ्गम्	सारङ्गमत्र समस्तैस्तकारैस्तु ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽ।	
मौक्तिकदाम	चतुर्जगणैरिह मौक्तिकदाम ।ऽ।,।ऽ।,।ऽ।,।ऽ।,	

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणानि।	[illegible]।
मोटकम	मोटकनाम समत्तभमार [illegible] ॥ऽ। । ऽ॥	
तरलनयनम	नगिनपु तरलनयनम [illegible] ॥॥॥ ॥	
त्रयोदशाक्षरा [illegible]नि। अतिजगती।		
प्रहर्षिणी त्रिभिर्दशभिश्च यति ।	[illegible] प्रहर्षिणी [illegible] ऽऽऽ,।।।,।ऽ। ।ऽ ऽ	[illegible] नाम [illegible] म्य प [illegible] मोपगच्छ [illegible] [illegible] पर [illegible] राग मम [illegible] मतिरभवत [illegible] ।
रुचिरा चतुर्भिर्नवभिश्च यति ।	नभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्र [illegible] ।ऽ। ऽ॥ ॥ऽ । । ऽ	[illegible] व [illegible] परिभ्रमन [illegible] त्तरे । समार [illegible] तालराजगा [illegible] मरुत्त [illegible] भरुद्व ।
मत्तमयूर चतुर्भिर्नवभिश्च यति ।	वेदैरन्ध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूर ऽऽऽ,ऽऽ।,।ऽऽ ॥ऽ,ऽ	[illegible] मत्तमयूरध्यानकान्त [illegible] परो [illegible] म्य । कामक्र [illegible] कष्टमना गोपवधाभ [illegible] मा [illegible] नमाय ॥
चण्डी	नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ॥। ।।।,॥ऽ,॥ऽ ऽ	[illegible] इति [illegible] रिपुनार [illegible] [illegible] दिनक [illegible] लकरकालियमालो । चरणकमलयुगचापलचण्डी प [illegible] नवरचिजितभोगमणिश्री ॥
मञ्जुभाषिणी सुनन्दिनीति प्रभो	सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी ॥ऽ,।ऽ।,॥ऽ,।ऽ।,ऽ	[illegible] ताम्रिमप्रीतलकरेण लालय- [illegible] कान्तिचोरितविलोचनो हरे । । नियत [illegible] वरसीति [illegible] [illegible] मधुने [illegible] मञ्जुभाषिणी ॥
चन्द्रिका उत्पलिनीति क्वापि। विद्युदिति क्षमेति च क्वापि। सप्तभि षड भिश्च यति ।	ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाश्वर्तुभि ।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	[illegible] वरचन्द्रिकाधवलिते दिनकरतनयातीरदेशे हरि । विहरति रभसादबलैभि सम [illegible] का पि देवो यत्र
कलहंस सिंहनाद क्वापि।	सजसा सगौ च कथित कलहंस ॥ऽ,।ऽ। ॥ऽ ॥ऽ ऽ	यमु [illegible] कलहंसी [illegible] नलिनीकरोति । [illegible] कलकण्ठ [illegible] प्रम [illegible] ॥
प्रबोधिता	सजसा जगौ च भवति प्रबोधिता ॥ऽ,।ऽ। ॥ऽ ।ऽ। ऽ	प्रथिता [illegible] रति [illegible] विलासिना । सुरवैरिणा [illegible] कुसुमनादिता स्मितमातनान [illegible] प्रबोधिता ॥
मृगेन्द्रमुखम	भवति मृगेन्द्रमुख नजौ जरौ ग ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ ऽ	गुरुभुजवीर्यभर हरि मत्वा युधि [illegible] न दानवा जिनाय । [illegible] मृगेन्द्रमुख मृगा उपत्य [illegible] खलु बिभ्रति [illegible] ॥
चञ्चरीकावली	यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली ग ।ऽऽ,ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
चन्द्ररेखा	नसरयुगगैश्चन्द्ररेखास्तुलोके ।।। ॥ऽ,ऽ।ऽ ऽ।ऽ,ऽ	
कन्दुकम्	इद कन्दुकं यत्र येभ्यश्चतुर्भ्यो ग ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,ऽ	
मृगेन्द्रमुखम	भवति मृगेन्द्रमुख नजौ जरौ ग ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
उपस्थितम	उपस्थितमिद जसौ तसौ यदि गुरु स्यात ।ऽ। ॥ऽ,ऽऽ।,॥ऽ,ऽ	
मञ्जुहासिनी	जतौ सजौ गो भवति मञ्जुहासिनी ।ऽ।,ऽऽ।,॥ऽ,।ऽ।,ऽ	
नन्दिनी	इह नन्दिनी सजससैर्गुरुयुक्तै, ॥ऽ,।ऽ।,॥ऽ,॥ऽ,ऽ	

छन्दसां नामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
कटागात	कु–गागतान। सतनुं गतो गुर III I2I 222,22I 2	
प्रभवती।	यस्याः प्रिये। प्रथमकमन्नरदन्न तुन्य यया गरनवम न्यान्तिमम। सान्द्र भवदूयरिपि चेद्युगर्गर्हे सा नच्यतामन्टतरुते। प्रभावती॥	
चतुर्दशाक्षरा वृत्तिः। शक्करी। असम्बाधा पञ्चाभावभिश्च यति।	मो गो गा नो म परनरभिरसम्बाधा 222 2 2 III,III,222	नीथ्यागो येन ध्वनति रमरसात क्षिमे न्त्येन्द्रे नाना वरगिरियमसम्बाधा। धर्मस्थित्यर्थं प्रकटिततनुसम्बन्ध साधना वाणा पद्मामयतु स कसारि॥
वसन्ततिलकम अष्टाभि षड्भिश्च यति। सिंहो- न्नता काश्यप। सिंहोन्नता इति मुनिकाश्यप। उद्धर्षिणी इति मुनिसैतव॥	नेय वसन्ततिलक तभजा जगौ ग 2 I,2II,I2I,I2I 2,2	फुल्ल वसन्ततिलक तिलक वनाल्या लोलापर पिककुल कलमत्र रौति। वात्येष पुष्पसुरभिमलयानिवातो यातो हरि स मथुरा विधिना हता स॥
अपराजिता सप्तभिर्यति।	नारसलघुगै स्वरैरपराजिता॥ III,III,2I2 II2 I 2	यन्नवविभुतप्रतापहतास्पदा यदुनिचयचमू परैरपराजिता। अजयत समरे समस्तरिपुव्रज स जयति जगता गतिर्गरुडध्वज॥
प्रहरणकलिका सप्तभिश्चैवयति।	ननभनलगिति प्रहरणकलिका॥ III,III,2II II I,2	व्यथयति कुसुमप्रहरणकलिका प्रमदवनभवा तव धनुषि तता। विरहविपदि मे शरणमिह ततो मधुमथनगुणस्मरणमविरतम॥
वासन्ती	मात्तो नो मो गो यदि गदिता वासन्तीयम 222,22I,III,222,2,2	भ्राम्यद्भृङ्गीनिभरमधुरालापोद्गीत श्रीखण्डाद्रिद्रुतपवनैर्मन्दान्दोला। लीलालोला पल्लवविलसद्धस्तोल्लासै कंसाराता नृत्यति सदृशी वासन्तीयम॥
लोला अस्या सप्तभिर्यति।	द्वि सप्तच्छिदि लोला मसा भौ गौ चरणे चेत 2 2,II2,222,2II,2,2	मुग्धे यौवनलक्ष्मीविद्युद्विभ्रमलोला त्रैलोक्याद्भुतरूपो गोविन्दोऽतिदुराप। तद्वृन्दावनकुञ्जे गुञ्जद्भृङ्गसनाथे श्रीनाथेन समेता स्वच्छन्द कुरु केलिम॥
नान्दीमुखी नास्या सप्तभिर्यति।	स्वरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखी गौ III,III,22I,22I,2,2,	सरसतरगुणालापनान्दीमुखीय लहरिहुजवता चारुफेनस्मितश्री। सुरहरकलयाप्तिमासाद्य निम्ने प्रमुदितहृदया भानुजा नृत्यतीह॥
इन्दुवदना	इन्दुवदना भजसनै सगुरुयुग्मै 2II,I2I,II2,III,2 2	
नदी सप्तभिर्यति।	ननतजगुरुगै सप्तयतिर्नदी स्यात III,III,22I,I2I,2,2	
लक्ष्मी	लक्ष्मीरन्तविरामा मसौ तभौ गुरुयुग्मम 222,II2,22I,2II 2,2	
सुपवित्रम	चिननगगिति वसुयति सुपवित्रम III,III,III,III,2,2	
मध्यक्षामा	मध्यक्षामा युगदशविरमा म्भौ न्यौ गौ 222,2II,III,I22 2,2	
कुटिलम	युगदिग्भि कुटिलमिति सभौ न्यौ गौ चेत II2,2II,III,I22,2,2	
प्रमदा	नजभजजा गुरुश्च भवति प्रमदा III,I2I,2II,I2I,I,2	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	[illegible]	उदाहरणानि ।
मञ्जरी पञ्चमे नवमे च यतिः ।	मजसा यला गिति ग्रग्यठेमञ्ज ॥ ।ऽ।,।।ऽ ।ऽ,। ०	
कुमारी अष्टमे नवमे च यतिः ।	सनभनगैर्गुरुश्च नपुयट कुमारी। ।।। ।ऽ। ऽ।।, ऽ। ० ०	
सुकेसरम्	नरनरैलगौ च राचत मन्मरम ।।। ऽ।ऽ,।।। ऽ।ऽ । ऽ	
चन्द्रोरस	भा या लगौ यदि ह भवति च चन्द्रोरस ऽऽ ,ऽ।। ।।। । ।	
चक्रपदम्	चक्रपदमिह भननननलगुरुभिः ऽ।। ।।। ।।। ।।।,।	
वासन्ती	वासन्तीय स्यादिह खलु मतो म्या गा चेत ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,। ऽ ऽ ऽ	
पञ्चदशाक्षरा वृत्तिः । अतिशक्करी।		
शशिकला	गुरुनिधनमनुलघुरिह शशिकला ।।।।।।।।।।।।।।,०	मलयानिलकमस्मितशशिकल। व्रजयुवतिलसन्तिकागगनगाः । सरसिजनयनचन्द्रयसलिलनिधि यतनुत ।वतनरभवपरिततलम ॥
स्रक अस्या षड्भिर्नवभिश्च यतिः ।	सगियमपि च रसनव रचितयतिः ।।।।।।,।।।,।।।।। ऽ	आय सहचरि। रुचिरतरगुणमयो ज्न्मिवसातरनपमतपरिमला। सगिन्ध निवस विलसन्नुपमरसा सुमुखि । मुदितदृशुन्मलनजृम्भे ॥
मणिगुणनिकर अष्टभि सप्तभिश्च यतिः ।	वसुमुनियतिरिति मणिगुणनिकर ।।।।।।।,।,।।।।।।,ऽ	नरकरिपुरवतु निखिलसुरगति- रमितमहिमभरसहजनिवसति । अनवधिमणिगुणनिकरपरिचित सरिदधिपतिरिव धृततनुविभव ॥
मालिनी अष्टभि सप्तभिश्च यतिः ।	ननमयययुतेय मालिनी भोगिलोकैः ।।।,।।।,ऽऽऽ,।ऽऽ ।ऽऽ	चगमदकृतचर्चा पीतकौषेयवासा रुचिरशिखिशिखण्डा बद्धधम्मिल्लपाशा । अनृजुनिहितमंशे वंशमुत्क्वाययन्ती कृतमधुरपुलीला मालिनी पातु राधा ॥
लीलाखेल	एकन्यनौ विद्युन्मालापादौ चेल्लीलाखेल ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ ऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ	पायाद्वो गोविन्दः कालिन्दीकूलच्छोणीचक्रे रासोल्लासक्रीडन्नोर्मीभि साद्ध लीलाखेल । मन्दाकिन्यास्तीरोपान्ते स्वैरक्रीडाभिर्लोकों यद्वद्देवानामीशः सर्वेशाभ खेलन्तीभि ॥
विपिनतिलकम्	विपिनतिलक नसनरेफयुग्मैर्भवेत ।।।,।।ऽ ।।। ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	विपिनतिलक विकसित वसन्तागमे मधुकलमदैर्मधुकरै रणद्वृतम । मलयमरुता रचितलास्यमालोकयन व्रजयुवतिभिर्विहरात स मुग्धो हरि ॥
तूणकम्	तूणक समानिकापदद्वय विनान्तिमम ऽ,।,ऽ।ऽ ।ऽ। ऽ,। ऽ।ऽ ।ऽ	या सुवर्णकेतक विकाशि भृङ्गपूरित पञ्चबाणबाण तूणमेषतूणकम । राधिका वितम माधवाद्य मालि माधवे मोहमेति निर्भर त्वया विना कलानिधे । ॥
चन्द्रलेखा सप्तमे अष्टमे च यतिः ।	म्रौ म्रो यौ चेद्भवेला सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ऽऽऽ ऽ।ऽ,ऽऽऽ,।ऽऽ ।ऽऽ,	विष्णदे ते मुरार। माकुमकाशा हशाशी स्त्रानच्छाय दुकूल न आजते विभ्रतो सा । राधाम्भोदस्य गर्भे लीला यथा चन्द्रलेखा किंवाता त्वा सरन्ती घत्ते भुवं जावयोगम ॥
चित्रा	चित्रा नामच्छन्दश्चित्रचेत मयो मा यकारौ ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	गोपाली लीलालोला यत्र कालिन्दीकान्ते खेलत्युत्साहारा वन्यमाल्यस्तबनैश्चित्रा । कंसारातिर्मूर्तिस्तस्या हृदि क्रीडतीय कोऽन्य स्वर्गो मोक्षो वा स्तन्निह्नुत यत्र जाने ॥

छन्दसां प्रकृतिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
प्रभद्रकम्	भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम् ।।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ऽ।ऽ	
एला पञ्चभिर्नवभिश्च यतिः ।	सजना नयौ शरदशायायारयमेला ।।ऽ,।ऽ। ।।। ।।।,।ऽऽ	
कामक्रीडा	मः पञ्च स्युर्यस्याः सा कामक्रीडासंज्ञा ज्ञेया ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ	
सुखेलकम्	ननभजरैर्विराजितमिदं सुखेलकम् ।।।, ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ऽ।ऽ	
चन्द्रकान्ता सप्तभिरष्टाभिश्च यतिः ।	चन्द्रकान्ताभिधा रौ मसौ यो विरामः स्वराष्टौ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽऽऽ ।।ऽ ।ऽऽ	
उपमालिनी अष्टाभिः सप्तभिश्च यतिः ।	ननतभरकृताष्टस्वरैरुपमालिनी ।।। ।।।,ऽऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
ऋषभ	ऋषभाख्यमेतदुदितं सजसाः सयौ चेत् ।।ऽ,।ऽ। ।।ऽ,।।ऽ ।ऽऽ	
मानसहंस	कथयन्ति मानसहंसनाम सजौ जभरा ।।ऽ ।ऽ।,।ऽ। ऽ।।,ऽ।ऽ	
नलिनी	सगणैः शिववक्त्रमितैर्गदिता नलिनी ।।ऽ ।।ऽ ।।ऽ ।।ऽ ।।ऽ,	
निशिपालकम्	इह निशिपालकमिदं भजसाश्च रः ऽ।।,।ऽ। ।। ,।।।,ऽ।ऽ	
षोडशाक्षरा वृत्तिः । अष्टिः ।		
चित्रम्	चित्रसंज्ञमीरितं समानिका पदद्वयम् ऽ,। ऽ।ऽ ।ऽ।,ऽ,। ऽ।ऽ,।ऽ।	वृन्दमारण्यधरीतटस्थशोभिवेणुवाद्यदक्षं वल्लवीजनाङ्गसङ्गजातमुग्धकण्टकाङ्गं । त्वां सदैव वासुदेव । पुण्यलभ्यपादसेव । वन्यपुष्पचित्रकेश । संस्मरामि गोपवेश ॥
ऋषभगजविलसितम् गजतुरगविलसितनामा प्रथमा । सप्तभिर्नवभिश्च यतिः ।	भनजनगैः स्वरादृषभगजविलसितम् ऽ। ऽ।ऽ,।।।,।।।,।।।,	यो हरिरुच्चखान खरतरनखरभरै- र्दानवदैत्यमिह सुविकटहृदयतटम् । कान्त्वह चित्रमेष यदरिनमपहृतवान कंसनिदेशदृप्यदृषभगजविलसितम् ॥
चकिता अष्टमे अष्टमे यतिः ।	भात् समतार्गैः छन्दोदे गान्तेर्हि चकिता ऽ।।,।।ऽ,ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,ऽ	दुर्ज्ञेयदनुजश्रेणीदर्पेष्टाघातचकिता यद्भुजपरिघघाता याता साध्वसविगमम् । दीव्यति दिवि यन्नाला खेलं नन्दाविपिने गच्छत शरणं कृष्णं तं भीता भवरिपुतः ॥
पञ्चचामरम्	प्रमाणिका पदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ।ऽ।,ऽ।ऽ,। ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् । सुराङ्गनानवल्लकीकरप्रपञ्चचामर स्फुरत्समीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम् ॥
मदनललिता चतुर्थे षष्ठे च यतिः ।	म्भो नो म्नौ गो मदनललिता वेदैः षड्भिः ऽऽऽ,ऽ।।,।।। ऽऽऽ,।।। ऽ	विभ्रश्यत्स्रग्गलितचिकुरा धौताधरपुटा म्लायत्पत्रावलिकुचतटोच्छ्वासोर्मितरला । राधात्यर्थं मदनललितान्दोलालसवपुः कंसारातिरतिरसमहो चक्रेऽतिचटुलम् ॥
वाणिनी	नजभजरैर्यदा भवति वाणिनी गयुक्तैः ।।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ।,ऽ।ऽ ऽ	स्फुरतु ममाननेऽद्य ननु वाणि ! नीतिरम्य तव चरणप्रसादपरिपाकतः कवित्वम् । भवजलराशिपारकरणक्षमं मुकुन्द सततमहं स्तवैः स्तवचिते स्तवानि नित्यम् ॥
प्रवरललितम्	यमौ नः स्रौ गश्च प्रवरललितं नाम वृत्तम् ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	सुजीतश्चैव मूर्ध्ने चलवलयझङ्कारयुक्तौ सुधा पादन्यासः प्रकटितलुलाकोटिनादः । स्मित वक्त्रे कसाहृदि पटुकटाक्षोर्मिलीला हरौ जीयाद्दीक्षक प्रवरललितं वल्लवीनाम् ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
अचलधृति	द्विगुणितवसुलघुभिरचलधृतिरिति |||||| ||||||	तरणिसुतातटविरचितरासविलासं- रमयतु नमयतु ... । मधुरिपुरभिनवजलधररुचिचारु रचलधृतिरन्यति मुरलिन्दि वधू ॥
गरुडरुतम्	गरुडरुतं नजौ भजतगा यदा स्युस्तदा ||| ।ऽ।,ऽ।।,।ऽ , ऽ।,ऽ	अमरमयस्मानसमुद पयो... । गरुड... सुरारिभुजगन्ससत्रासन । धर ... ... स्मरे स ... कमरङ्गभुवि मिकानी हरे ॥
धीरललिता	सकथिता भरौ नरन्गाश्च धीरललिता ऽ।। ऽ।ऽ,।।। ऽ।ऽ,।।।,ऽ	
अश्वगति	पञ्चभकारयुताऽन्यगा यदि चान्यगुरु ऽ।। ऽ।।,ऽ।। ऽ।।,ऽ।। ऽ	
मणिकल्पलता	नजरभभैर्गन च स्यान्मणिकल्पलता ||| ।ऽ। ऽ।ऽ,ऽ।।,ऽ।।,	
रूपम्	यस्मिन् सर्वे गा राजन्ते नष्ठाष्टौ तद्रूपं नाम ऽ ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ ऽ,ऽ,ऽ ऽ,ऽ	
वरयुवति	भो रयना नगौ च यस्या वरयुवतिरियम् ऽ।।,ऽ।ऽ ।ऽऽ |||,|||,ऽ	
सप्तदशाक्षरा वृत्ति । अत्यष्टि ।		
शिखरिणी षष्ठे एकादशे च यतिः ।	रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी ।ऽऽ ऽऽऽ |||,||ऽ,ऽ||,|,ऽ	करालम्बं ... ननु शिखरिणी त्यजति शिखी नलीना ... ... निजतमवधेय नहीखिलै । इति व्यस्ताङ्गोपान्तचितनिभृतालापजनित स्मितं बिभ्रद्देवो जगदवतु गोवर्द्धनधर ॥
पृथ्वी अष्टमे नवमे च यतिः ।	जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरु ।ऽ। ||ऽ ।ऽ।,||ऽ,।ऽ ।ऽ	उदन्तमुपेत्य... स्यापृथ्वीभर जहार निजलीलया यन्... ... य । स ... जगतीर्गि... रिनभारमस्मान्भुश इरिणति हरि ... सरश्चाटुभिस्तोषित ॥
वंशपत्रपतितम् वंशदलमिति शम्भौ वंशपत्रपतिता इति केचित । अस्य दशमे सप्तमे च यतिः ।	दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभलगैः ऽ।।,ऽ।ऽ,|||,ऽ|| ||| |,ऽ	... पत्रपतितं रजनिजलवं पश्य मुकुन्द । मौक्तिकमिवोत्तममरकतगम । राधे च त चकोरनिकरः प्रपिबति मुदितो कान्तमवेत्य चन्द्रकिरणैरस्यतकणमिव ॥
मन्दाक्रान्ता अस्याश्चतुर्थ षष्ठे सप्तमे च यतिः । इयं दौत्यवर्णनोपयोगिनी शस्ता ।	मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्मम् ऽऽऽ,ऽ||,|||,ऽऽ|,ऽऽ|,ऽ,ऽ	... ... प्रीणितालिङ्गनादै- मन्दाक्रान्ता ... नियत वंशतामेति नाला । एवं शिक्षावचनसुधया राधिकायाः सखीनां ... पायात स्मितसुवदनो देवकीनन्दनो न ॥
हरिणी षष्ठे चतुर्थे सप्तमे च यतिः ।	नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता |||,||ऽ,ऽऽऽ,ऽ|ऽ,||ऽ,|,ऽ	... स विपिनेन नीत्वा व्रज हरिणीगणाद्- व्रजमृगदृशा सन्दोहस्योल्लसन्नयनश्रियम् । यदयमनिशं दूर्वाश्यामे मुरारिकलेवरे व्यकिरदधिकं वक्राकाङ्क्षी विलोलविलोचनम् ॥
नर्द्दटकम्	यदि भवतो नजौ भजजला गुरु नर्द्दटकम् |||,।ऽ।,ऽ|| ।ऽ।,।ऽ।,|,ऽ	व्रजवनिता वसन्तलतिका विलसन्मधुप मधुमथन प्रपन्नजनवाञ्छितकल्पतरुम् । विभुमभिनौति कोऽपि सुमती मुदितेन हृदा रुचिरपदावलीघटितनर्द्दटकेन कविः ॥
कोकिलकम् अस्य सप्तमे षष्ठे चतुर्थे च यतिः ।	हयऋतुसागरैर्यतियुतं यदि कोकिलकम् |||,।ऽ।,ऽ||,।ऽ।,।ऽ।,|,ऽ	लसदरुणोदया मधुरभाषणमोदकर मधुसमयागमे सरसकेलिभिरुल्लसितम् । अलिललितद्युति रविसुतातटकोकिलकं ननु कलयामि तं सखि । सदा हृदि नन्दसुतम् ॥

छन्दसां नामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
हारिणी चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यति ।	चत्वस्भमभामसना गश्चेत्सा हारिणी ऽ ऽ,ऽ।। ।।।,ऽऽऽ ।ऽऽ,। ऽ	यस्या नित्ये श्रुतिकुवलये श्रीश्यामली लोचने रागः स्वीयोऽधरकिसलये लाक्षारसारञ्जनम् । गौरी कान्तिः प्रकृतिरुचिरा रत्याङ्गरागच्छटा सा कंसारेरजनि न कथं राधा मनोहारिणी ॥
भाराक्रान्ता चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यति ।	भाराक्रान्ता मभनरसला गुरुः श्रुतिषड्हयैः ऽऽऽ, ।।,।।। ऽ।ऽ,।।ऽ,।	भाराक्रान्ता मम तनुरियं गिरीन्द्रविधारणात् कम्पं धत्ते श्रमजलकणं तथा परिमुञ्चति । इत्याख्यन्तं नयति जलजक्षणाकुलवक्षवी सम्बोध्य स्मरविवशिन विलोक्य गुरुं हरिम् ॥
ह र	रसयुगहययुङ् नौ म्रौ सो लगौ हि यदा हरिः ।।। ।।।,ऽऽऽ,ऽ।ऽ ।।ऽ । ऽ	
कान्ता	भवेन कान्ता युगरसहययगभा नरसा लगा ।ऽऽ ऽ।। ।। ऽ।ऽ ।।ऽ । ऽ	
चित्रलेखा चतुर्थे सप्तमे च यति ।	ससजा भजगा ग दिक्स्वरैर्भवति चित्रलेखा ।।ऽ ।।ऽ,।ऽ। ऽ।।,।ऽ। ऽ ऽ	
अतिशायिनी	ससजैरतिशायिनी मता भजयरैर्गाभ्याम् ।।ऽ ।।ऽ ।ऽ। ऽ।।,।ऽ। ऽ ऽ	
पञ्चचामरम् अष्टस्वष्टासु यति । इति ।	अवेहि पञ्चचामरं जरा जरा जगा लघुश्च ।ऽ।,ऽ। ,।ऽ।, ।ऽ,। । ऽ,।	
कुसुमितलतावेल्लिता पञ्चमे षष्ठे सप्तमे च यति ।	स्यान्मतनयै कुसुमितलतावेल्लिता मता नया या ऽऽऽ ऽऽ।,।।। । ऽ ।ऽऽ ।ऽऽ	क्रीडत्कालिन्दीललितलहरीवारिभिदाचिखाल्ले- वाते खेलद्भिः कुसुमितलता वेल्लिता मन्दमन्दम् । भृङ्गालीगीतैः किसलयकरोल्लासितोल्लासलक्ष्मी तन्वाना चेतो रभसतरलं चक्रपाणेश्चकार ॥
नन्दनम् एकादशे सप्तमे च यति । इय- मेव नन्दनश्छिन्ना मद्यमालिका नाराचिकेत्यभिसारिका इत्यपि ।भलसा इति कुत्रापि ।	नजभजरैस्तु रेफसहितैः शिवैर्हयैर्नन्दनम् ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ। ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	तरणिसुतातरङ्गपवनैः सलीलमान्दोलित मधुरिपुपादपङ्कजरजःसुपूतपृथ्वीतलम् । मुरहरचित्रचेष्टितकलाकलापसंस्मारक क्षितितलनन्दनं व्रज सखे । सुखाय वृन्दावनम् ॥
नाराचम्	इह ननरचतुष्कसृष्टं तु नाराचमाचक्षते ।।। ।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ ऽ।ऽ	दिनकरतनयातटीकानने चारुसञ्चारिणी श्रवणनिकटकृष्टमेवोच्चया क्षया । राधा त्वयि । ननु विकिरति नेत्रनाराचमेषातितीक्ष्णं हरे नहि मदनविभ्रमोद्भ्रान्तचित्तावलम्ब द्रुतम् ॥
चित्रलेखा चन्द्रश्वैः यति क्वचित् ।	मन्दाक्रान्ता नयरलघुगा कीर्तिता चित्रलेखा ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	प्राक्सृष्टिर्न जगति जगतां सारभूता यदासी- दाश्चर्येण व्रजयुवतिसभा वेधसा सा व्यधायि । नैताढ्ग्नैव कथमुदधिसुतामन्तरेणाच्युतस्य प्रीतिं तस्या नयनयुगमभूच्चित्रलेखाङ्कितायाम् ॥
शार्दूलललितम् द्वादशे चरणान्ते च यति ।	मः सो जः सतसा दिनेशऋतुभिः शार्दूलललि- तम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ	हत्वा कंसनृपं पराक्रमविधिः शार्दूलललितं यश्चक्रे क्षितिभारकारिषु सुरारातिष्वतिद्रुतम् । सन्तोषं परमं तु देवनिवहे त्रैलोक्यशारद श्रेयो वः स तनोत्वपारमहिमा लक्ष्मीप्रियतम ॥
हरिणप्लुतम् हरिणप्लुतेति कुत्रापि ।	मतसौ नौ भरसयुतौ करिवाश्वैर्हरिणप्लुतम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
अश्वगति	पञ्चभकारयुताश्वगतिर्यदि चान्त्यसरचिता ऽ।।,ऽ।। ऽ।।,ऽ।। ऽ।।,।।ऽ	
सुधा	सुधा वेदैःषड्भिर्भवति ऋतुभिर्यो मो नसतधा ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ	
चित्रलेखा	वेदाश्वैर्म्भौ नततयमकौ कीर्तिता चित्रलेखेयम् ऽऽऽ,।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽऽ,	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	उदाहरणानि ।
भ्रमरपदकम्	भाद्रनगा नसो भ्रमरपदकमिदमभिहितम् ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,।। ,।।। ।।ऽ	
शार्दूलम्	शार्दूल वद मासषटकयगा म नो नगा रो मश्चेत । ऽऽऽ,।।ऽ । ।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽऽऽ	
केसरम्	अथाश्वाश्वैमभनयरयुगैरुक्त मत केसरम् ऽऽऽ,ऽ।।,।।। ।ऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।	
चलम्	भौ नजौ भौ चेच्चलमिदमुदित युगैर्मुनिभि स्वर ऽऽऽ ऽ।। ।।।,।ऽ।,ऽ।। ऽ।ऽ	
लालसा	सैका वसुविरतिस्तनो रैश्चतुर्भयता लालसा ऽऽ।,।।। ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ ऽ।ऽ	
लता	भवति नयुगल रभो रो दशभिगजेन्द्रैर्लता ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
सिंहविस्फूर्जितम्	तङ्कूतत्वैश्वैमौ भमौ विरतिश्चेन सिंहवि स्फूर्जित यो ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ।।,ऽऽऽ,।ऽऽ ।ऽऽ	
हरनर्तनम् विबुधप्रिया इति च कुत्रापि ।	रसौ जजौ भरसयुतौ करिबाणखेर्हरनर्तनम् ऽ।ऽ,।।ऽ,।ऽ। ।ऽ। ऽ।।,ऽ।ऽ	
क्रौञ्चचक्रम्	इद क्रौञ्चपक्र यदीय समस्तैर्यकारैः समेतम् ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
हीरकम्	हीरकमुदित भवनजनैरिह रगणोऽन्तत ऽ।।,।।ऽ ।।।,।ऽ।,।।।,ऽ।ऽ	
ऊनविंशत्यक्षरा वृत्ति । अतिधृति ।		
मेघविस्फूर्जिता षष्ठे षष्ठे सप्तमे च यति ।	रसत्वश्वैय मौ नसौ ररगुरुयुतौ मेघविस्फूर्जिता स्यात् । ।ऽऽ ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ ऽ।ऽ,	कदम्बामोदाढ्या विपिनपवना केकिन कान्तकेका विनिद्रा कन्दल्यो दिशि दिशि मुदा दर्दुरा दृप्तनादा । निशा नृत्यद्विद्युद्विलसितलसन्मेघविस्फूर्जिता चेत प्रिय स्वाधीनोऽसौ दनुजदलनो राज्यमस्मात् किमन्यत्॥ अभीष्ट जुष्टो यो विनरति लसद्दोश्चारुशाखो ज्वलत् स्फुरन्नानारत्नस्तवकिततनुश्चिन्चाशुकालम्बित । न यस्याङ्घ्रिच्छायामुपगतवता संसारतीव्रातप स्तनोति प्रोत्ताप स जगदवतात् कंसारिकल्पद्रुम ॥
छाया षष्ठे द्वादशे अन्ते च यति ।	भवत् सैवच्छाया तयुगगयुता स्यात् द्वादशान्ते यदा ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	
शार्दूलविक्रीडितम् द्वादशे ऊनविंशतौ च यति ।	सूर्याश्वैर्यदि म सजौ सततगा शार्दूल विक्रीडितम् ऽऽऽ ।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ,ऽऽ।,ऽऽ। ऽ	गोविन्द प्रणमोत्तमाङ्ग । रसने । त्व घोषयाहर्निश पाणी । पूजयत मन । स्मर पदे । तस्यालय गच्छतम् । एवञ्चेत कुरुताखिल मम हित शीघ्रादयस्तद् ध्रुव न प्रेक्षे भवता कृते भवमहाशार्दूलविक्रीडितम् ॥
सुरसा सप्तमे चतुर्दशे अन्ते च यति ।	म्रौ भ्नौ यो नो गुरुश्चेत स्वरमुनिकरणैराह सुरसाम् ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।। ।।।,।ऽऽ,।।।,ऽ	कामक्रीडासतृष्णो मधुसमयसमारम्भरभसात् कालिन्दीकूलकुञ्जे विहरणकुतुकाकृष्टहृदय । गोविन्दो वल्लवीनामधररससुधा प्राप्य सुरसा शङ्के पीयूषपानप्रभवकृतसुख व्यस्मरद्दसा ॥
फुल्लदाम पञ्चमे द्वादशे अन्ते च यति । पुष्पदाम इति केचित ।	मो गौ नौ तौ गौ स्वरहयतुरगै फुल्लदाम प्रसि द्धम् ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	शश्वल्लोकानां प्रकटितकदम्ब च्छत्रमालोक्य कस द्वेष्यश्चेतोभिश्चिरदिवसतिभिर्योमसख्यैर्विमुक्तम् । मुग्धामोदेन स्वागतदशदिगाभोगमाकृष्टभृङ्ग मौलौ दैत्यारेन्यपतदनुपम स्वस्तरो फुल्लदाम ॥
पञ्चचामर	नयुगलगलघू रजौ रलगा यदा स पञ्चचामर ।।।,।।।,ऽ,। ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
विभ्रम	वृत्त विभ्रमाख्य शरमुनितुरगैर्म्तौ नसौ ततौ चेद्गुरु ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽऽ। ऽ	

छन्दसां नामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मकरन्दिका	रसे षडभिनात्क्रथमनस ा ा गुरुमकरन्दिका ।ऽऽ ऽ।ऽ ।।। ।।ऽ ।ऽ। ।ऽ। ऽ	
माल्यमञ्जरी	स्वाश्वे स्यात यभनयजजगा कीर्त्तिता माल्य- मञ्जरी ।ऽऽ ऽ।। ।।। ।।ऽ,।ऽ। ।ऽ। ऽ	
समुद्रतता	गनाब्धितुरगैर्नसा नसाभा गश्चेत समुद्रतता ।ऽ। ।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ ।ऽ।,ऽ।। ऽ	
अष्टादशाक्षरा वृत्ति । धृति । सुवदना सप्तमे चतुर्दशे विरामा च यति	ज्ञेया सप्ताश्वषड्भिमरभनययुता भौ ग सुवदना ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।।,।।। ।ऽऽ, ऽ।।,। ऽ	प्रत्याहृत्येन्द्रियाणि त्वदितरविषयान्नासाग्रनयना त्वा ध्यायन्ती निकुञ्जे परमतरुच हर्षोत्थपुलका । आनन्दाश्रुप्लुताक्षी वसति सुवदना योगैकरसिका कामार्त्ता त्यक्तकामा ननु नरकरिपो । राधा मम सखी ॥
गीतिका	सजजा भरौ सलगा यदा कथिता तदा खलु गीतिका ।।ऽ ।ऽ। ।ऽ। ऽ।।,ऽ।ऽ,।।ऽ । ऽ	करतालचञ्चलकङ्कणस्वनमिश्रणेन मनोरमा रमणीयवेणुनिनादरङ्गिमसङ्गमेन सुखावहा । बहुलानुरागनिवासरासमुद्भवा भवरागिणा विहिता हरि खलु वल्लवीजनचारु चामरगीतिका ॥
चामर	चामरीश्मिन्तु नामतो रजा रजौ गुरुर्लघुश्च ऽ।ऽ ।ऽ। ऽ।ऽ ।ऽ। ऽ।ऽ ।ऽ। ऽ,।	चक्रवृत्तलीलया निसर्गरम्यदेहरूपविभ्रमेण राजमानसद्वयोविलाससम्पदा कलाकुतूहलेन । य समं व्रजाङ्गनाजनै सुराङ्गनानिभै सुखं समेत्य विश्वरञ्जलास चित्तपद्मकोषषट्पद स मे सदास्तु ॥
शम्भा षष्ठे नवोदशाक्षरे च यति ।	रसाश्वाश्व शोभा नगुगगजठरा मेघविस्फू- र्जिता चेत ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।। ।।। ऽ ऽ।ऽ,ऽ।ऽ ऽ	समीपप्रोन्मीलितसरसिजयुगला मध्यनम्रा फलाभ्यां तयोरूर्ध्वं राजत्तरलकिसलयाश्लिष्टसुस्निग्धशाखा । लसन्मुक्तारक्तोत्पलकुवलयवच्चन्द्रबिम्बाधिताग्रा सम्भाषाभा माला मिलदलिपटले कृष्णा । सा कापि वल्ली ॥
सुवृत्ता	ख्याता पूर्वे सुनम्रा यदि मरभना तद्दय गौ गुरुश्च ऽऽऽ ऽ।ऽ ऽ।। ।।।,ऽऽ। ऽऽ। ऽ	
मत्तेभविक्रीडित त्रयोदशे यति	सभरा नमा यलगाश्च योदशयतिर्मत्तेभविक्री- डितम ।।ऽ ऽ।।,ऽ।ऽ ।।। ऽऽऽ,।ऽऽ । ऽ	
एकविंशत्यक्षरा वृत्ति । प्रकृति । स्रग्धरा सप्तमे चतुर्दशे एकविंशतौ च यति ।	म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम ऽऽऽ,ऽ।ऽ ऽ।।,। ।,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	श्यामोपेन्दीवराभा कनककपलसनपीतवासा सुहासा बर्हैरुच्चन्द्रकान्तैर्ललयिताचिकुरा चारुकर्णावतंसा । असव्यासक्तवंशध्वनिसुखितजगद्वल्लवीभिर्लसन्ती मातङ्गापस्य विष्णोरवतु जगति व स्रग्धरा हारिहारा ॥
सरसी सिद्धकमिति सलिलार्णविरिति च नामापि ।	नजभजजा जरौ यदि तदा गदिता सरसी कवीश्वरै ।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,।ऽ।,।ऽ। ऽ।ऽ	चिकुरकलापपाशवशकृतप्रमदासु लसद्रसोर्मिषु स्फुटवदनाम्बुजासु विलसद्भुजबालमृणालवल्लिषु । कुचयुगचक्रवाकमिथुनानुगता सुकलाकुतूहली व्यरचयदच्युतो व्रजमृगीनयनासरसीषु विभ्रमम ॥
द्वाविंशत्यक्षरा वृत्ति । आकृति । हंसी अष्टमे द्वाविंशतौ च यति ।	मौ गौ नाश्चत्वारो गो गो वसुभुवनयतिरिति भवति हंसी ऽऽऽ ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।,।।।,।।।,।।।,ऽ,ऽ	साद्र कान्तैनैकान्तेऽसौ विकचकमलमधुसुरभि पिबन्ती कामक्रीडाकूतस्फीतप्रमदरसरभसमलघु रसन्ती । कालिन्दीये पद्मारण्ये पवनपतनपरितरलपरागे कंसाराते । पश्य स्वेच्छं सरभसगतिरिह विलसति हंसी ॥
मदिरा	सप्तभकारयुतैकगुरुर्गदितेयमुदारतरा मदिरा ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ	माधवमासि विकस्वरकेशरपुष्पलसन्मदिरामुदिते- र्भृङ्गकुलैरुपगीतवने वनमालिनमालि । कलानिलयम । कुञ्जगृहोदरपल्लवकल्पिततल्पमनल्पमनोजरस त्वं भज माधविका मधुगन्धकयानुनवातकृतोपगमा ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
भद्रकम्	भानरना रनावथगुरु निगदितमिह भद्रकमेतत् ऽ।। ।ऽ। ।।। ।ऽ।।। ।ऽ। ।।।ऽ	
लालित्यम्	लालित्यं भुजगेन्द्रेण भाषितमनन्तेन मसरस- नगुभि ऽ ऽ ।।ऽ ।ऽ ।।ऽऽऽ। । ।।। ऽ	
महास्रग्धरा	सतना नसौ ररा ग फणितरगाह्वय स्यान्महा स्रग्धराख्या ।।ऽ,।ऽ। ऽऽ। ।।। ।। ।ऽ। ऽ। ऽ	
त्रयोविंशत्यक्षरा वृत्ति । विकृति । अद्रितनया अश्वललितमित्यन्यत्र ।	नजभजभा जभौ लघुगुरू बुधैस्तु गदितेय- मद्रितनया ।।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ऽ।। । ऽ	चरणयुगप्रणामनभिमिषापनद्धशिभमगलप्रमृन्दुना मल प्रसुना।...सा गतिरशेषमानसमान्मा भुवनहिनागितार्चतुरचराचरवरो...इह ।... ...वसद्यमनस्त्वति नमवोपद्रितनया । ...मत्ताक्रीड मधुसमयमलभमवृरमधरम्।न गाने यान किञ्चित्स्पन्दापन्नमथान्यचन्द्युगलसर...म । रास...क्रीडाकृतव्रत...वलयरा...भुजस ...वृन्दारण्ये स्मरत हरिमनवरतमाप रघवम ।
मत्ताक्रीडम् अष्टमे त्रयोदशे त्रयोविंशतौ च यति । मत्ताक्रीडा इति क्वचित् ॥	मत्ताक्रीडं वसिष्ठाद्यायति मयगागद्युगमुलघु गुरुभि ऽऽ ऽऽऽ ऽ ऽ ।।।।।।।।।।।।। ऽ	
सुन्दरिका	इह सुन्दरिका पिङ्गलमुनिनोक्ता सदयतो भसता जलनगा ।।ऽ,।।ऽ,ऽ।।,।।ऽ,ऽऽ।,।ऽ।,।,ऽ।। ऽ	
चतुर्विंशत्यक्षरा वृत्ति । संस्कृति । तन्वी पञ्चमे द्वादशे चतुर्विंशतौ च यति ।	भूतमुनीनैर्यतिरिह भतना सभौ भनयाश्च यदि भवति तन्वी ऽ।।,ऽऽ।,।।।,।।ऽ,ऽ।।,ऽ।।,।।।,।ऽऽ	माधव मुग्धमधुकरावरुते कोकिलकूजितमलयसमीरे कम्प्रमुपता मलयजसलिले प्लावनतोऽप्यविगत...। पद्मपलाशविरचितशयना देहजसज्वरभरपरिदूने नि श्वसती सा मुहुरतिपरय ध्यानलये तव निवसति तन्वी ॥
किरीटम्	नाम किरीटमिदं भगणा यदि पिङ्गलनाग मुनीन्द्रमतं किल ऽ।। ऽ।।,ऽ।। ऽ।।,ऽ।।,ऽ।। ऽ।। ऽ।।	
दुर्मिलम्	सगणैरिह वृत्तवरं वसुभि किल दुर्मिलमुक्तमिदं कविभि ।।ऽ ।।ऽ,।।ऽ ।।ऽ,।।ऽ ।।ऽ,।।ऽ ।।ऽ	
पञ्चविंशत्यक्षरा वृत्ति । अतिकृति । क्रौञ्चपदा पञ्चमे दशमे अष्टादशे पञ्च विंशतौ च यति ।	क्रौञ्चपदा स्यात् भो मसभावेदिषुशरवसुमुनि- यति मनुलघुगे ऽ।।,ऽऽऽ,।।ऽ ऽ।।,।।।।।।।।।।।,ऽ	...लीर्ववनिततोरा...कुल...कचिरा ...लसरोजगैरि...लासा म ...मधुपरवरभसकरी । फेनविला...प्रोज्ज्वलहासा ललिततलहरिभरपुलकितमुतन पद्म हरे ऽसौ कस्य न चेतो हरति तरलगतिरिह किरणना ॥
षड्विंशत्यक्षरा वृत्ति । उत्कृति । भुजङ्गविजृम्भितम् अष्टमे एकादशविंशतौ षड्विंशतौ च यति ।	वस्वीशाश्वैश्छेदोपेत ममतनन्युग रसलगै र्भुजङ्गविजृम्भितम् ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।।।,।।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	शैलोद्यत्प्रोद्यत्पादप्रकटाम्बुटनटनभरो रथतकरतालक स्फारप्रेङ्खच्चूडावच्छ श्रुतितरलनवकिसलयस्तरङ्गित- स्फारश्रुत । चञ्चन्नागस्त्रीभिभक्त्या मुकुलितकरकमलयुग कृतस्तुति रच्युतः पायाद्दुश्छिन्दन कालिन्दीह्रदकृतनिजवसतिहृहङ्गमज्जङ्ग विजृम्भितम् ॥
अपवाहम्	मो ना षट् सगाविति यदि नवरसस्वरमुरु यतियुतमपवाहाख्यम् ऽऽऽ,।।।,।।।,।।।,।।।,।।।,।।।,।।ऽ,ऽ,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
अथ दण्डका । तत्र सप्तविंशत्यक्षरा वृत्ति ।		
चण्डवृष्टिप्रपात	यदिह नयुगल तत सप्तरेफास्तदा चण्ड वृष्टिप्रपातो भवेद्दण्डक ।।। ।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।	प्रलयघनघटामहारम्भमेघावलीचण्डवृष्टिप्रपाताकुल गोकुल सपदि समवलोक्य सव्येन हस्तेन गोवर्द्धन नाम शैल दधल्लीलया । कमलनयन । रक्ष रक्षेति गव्जत्सखम्मुग्धगोपाङ्गनालिङ्गनानन्दिता गलदभिनवधातुधाराविचित्राङ्गरागो मुरारातिरस्तु प्रमोदाय व ॥
प्रचितक	प्रचितकसमभिधो धीरधीभि स्मृतो दण्डको नदयादुत्तरै सप्तभिर्य ।।।,।।।,।ऽऽ ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	मुरहर । यदुकुलाम्भोधिचन्द्र । प्रभो । देवकीगर्भरत्न । त्रिलोकैकनाथ । प्रचितकपटसुरारिप्रजोद्दामदन्तावलस्तोमविद्रावणे केशरीन्द्र । । चरणनखरसुधांशुच्छटोन्मथनि शेषितध्यान्तपीतो निविष्टान्धकार । प्रणतजनपरितापोग्रदावानलोच्छेदमेघ । प्रसीद प्रसीद प्रसीद ॥
कुसुमस्तवकम्	सगणा सकला खलु यत्र भवेत्तमिह वदन्ति बुधा कुसुमस्तवकम् ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।। ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ	विरराज यदीयकर कनकद्युतिबन्धुरवामहश कुचकुड्मलगो भ्रमरप्रकरेण यथाहृतमञ्जिरशोकलताविलसत्कुसुमस्तवक ॥ स नवीनतमालदलप्रतिमच्छविबिम्बदतीवविलोचनहारिवपु श्चपलारुचिराशुकवल्लिधरो हरिरस्तु मदीयहृदम्बुज-मध्यगत ॥
मत्तमातङ्गलीलाकर	यत्र रेफा पर स्वेच्छया गुम्फित स स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गलीलाकर ऽ। ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ ऽ।ऽ ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	हेमगौर वसानो शुक शक्रनीलासिते वर्ष्मणि स्पष्टदिग्धा-सुखेपाङ्कितो हारतारागणुवच्चोनभश्चित्रमालाचितो भव्यभूषोज्ज्वलाङ्ग सम सीरिणा । गन्धाभास्वरेन्दुकुन्दाभ देहेन लीलापरिहास हासोर्म्मिकौतूहले कसरङ्गादिप पातु वश्चक्रपाणिर्गतिक्रीडया मत्तमातङ्ग-लीलाकर ॥
अथ वर्णत्यन्तरा वृत्ति । अशोकपुष्पमञ्जरी	यत्र दृश्यते गुरो परो लघु क्रमात स उच्यते बुधैरशोकपुष्पमञ्जरी ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।	मूर्द्धि चारुचम्पकस्रजा सलीलवेष्टन लसल्लवङ्गचारु चन्द्रिका कचेषु कर्णयोरशोकपुष्पमञ्जरीवतसको गलेच कान्तकेशरो पकल्पदाम । फुल्लनागकेशरादिपुष्परेणुरूषणा तनौ विचित्रमित्युपात्त वेश एष केशव पुनातु व सुपुष्पभूषित स मूर्त्तिमानिवागतो मधुर्विहर्त्तुमत्र ॥
अनङ्गशेखर	लघुर्गुरुर्निरन्तरेच्छया यदा निवेश्यते तदेव दण्डको भवत्यनङ्गशेखर ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ	उदेत्यसौ सुधाकर पुरो विलोकयाद्य राधिके । विजृम्भ-माणगौरदीधिती रतिस्वहस्तनिर्मित कलाङ्कतूहलेन चारुचम्पकैरनङ्ग शेखर किमु । इति प्रमोदकारिणीं प्रियाप्रमोदलक्षणां गिर वसुन्धर मुरारिरद्भुता प्रदोषकालसङ्गमोल्लसन्मना प्रमोदकेलिकौतुकी करोतु व कृतार्थताम् ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	[illegible] ।
त्रिंशदक्षरा वृत्तिः । अर्णः	प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णार्णव[illegible] [illegible] प्रतिचरणं वृद्धि[illegible] स्युः । ।।। ।।।,ऽ।ऽ,ऽ [illegible]	[illegible] आपत मापत । [illegible] [illegible] निह गार । भरामो [illegible] मत्व विमञ्जन्त मभ्युद्धराण्य माम ।
सिंहविक्रीड	यकारैः कवीन्द्राङ्कुरैर्निबद्धः प्रसिद्धो विशुद्धो ऽपरो दण्डकः सिंहविक्रीडनामा । ।ऽऽ,।ऽऽ ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
त्रयस्त्रिंशदक्षरा वृत्तिः । अर्णव	।।।,।।।,ऽ।ऽ ऽ।ऽ,ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ,ऽ।ऽ । ऽ।ऽ	[illegible]हरणानि [illegible]ानि ।
अशोकमञ्जरी	स्वेच्छया रजौ क्रमेण सन्निवेश्य यत्र नादरो यतौ कृतिः स दण्डकः स्मृतो जयत्यशोकमञ्जरी । ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ ।ऽ।,ऽ।ऽ	
षट्त्रिंशदक्षरा वृत्तिः । व्याल	।।।,।।। ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ। ऽ। ,ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ	
ऊनचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । जीमूत	।।।,।।। ऽ।ऽ,ऽ।ऽ ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ। ऽ।ऽ ऽ।ऽ,ऽ। ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ ।ऽ	
द्विचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । लीलाकर	।।।,।।।,ऽ।ऽ ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ	
पञ्चचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । उद्दाम	।।। ।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ ऽ।ऽ ।ऽ,ऽ।	
सिंहविक्रान्त	नयुगलगुरुयुगैव यकारा कवीन्द्राङ्कुरैर्यदा यत्र वल्गन्ति यद्योऽपरो दण्डकः पण्डितैरीरितः सिंहविक्रान्तनामा । ।।।,।।।,।,ऽऽ,।ऽऽ ।ऽऽ ।ऽऽ ।ऽऽ,।ऽऽ ।ऽऽ ।ऽऽ ।ऽऽ, ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ ।ऽऽ	
अष्टचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । शङ्ख इत्यादयः ।	।।। ।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ ऽ।ऽ	
इति समवृत्तानि समाप्तानि ॥*॥		
अथार्द्धसमवृत्तानि ।		
उपचित्रम् ११ । ११ इति ।	विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाद्गुरुकावुपचित्रम् । द्विरावृत्त्या श्लोकः पूरयितव्यः	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	सुरवैरिवपुस्तनुता मुद हेमनिभांशुकचन्दनलिप्तम् ।
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	गगनञ्चपलामिलितं यथा शारदनीरधरैरुपचित्रम् ॥
वेगवती १० । ११ इति ।	विषमे प्रथमाक्षरहीनं दोधकमेव हि वेगवती स्यात्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	स्मरवेगवती व्रजरामा केशववंशरवैरतिमुग्धा ।
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽ।।,ऽ।।,ऽ।। ऽ,ऽ	रभसान्न गुरून् गणयन्ती केलिनिकुञ्जगृहाय जगाम ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि
नटविराट् ११।११ इति ।	ओजे तभरा ररा गुरुश्चेत मसो जगौ ग भन्- विराड भवेन्नाम	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽ।।। ।ऽऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ। ऽ ऽ	
केतुमती ११।११ इति ।	असमे सजौ सगुरुयुक्तौ केतुमती समे भरनगाद् ग	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ। ।।।	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।। ऽ।ऽ ।।।,ऽ ऽ	
विपरीतपथ्या ११।११ इति ।	तजा जगा गो विषमे समे चेत् ता जगा ग एष। विपरीतपथ्या	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।ऽ। ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽ ।,ऽऽ। ।ऽ। ऽ,ऽ	
आख्यानकी ११।१२ इति ।	आख्यानकी ता जगुरू ग ओजे जतावनोजे जगुरू गुरुश्चेत	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽ। ऽ। ।ऽ।,ऽ ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ। ऽ ऽ	
हरिणप्लुता ११।१२ इति ।	अयुजि प्रथमा त्रिवर्जित द्रुतविलम्बितक हरिणप्लुता	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।। ऽ।।,ऽ।। ऽ।ऽ	स्फटिकोच्चया हरिणप्लुता — लमनोज्ञलता तरवः सुवा। कलहंसकुल... निर्झरो ... स हरेमन ॥
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।। ।। ।। ऽ।ऽ	
अपरवक्त्रम् ११।१२ इति ।	अयुजि ननरला गुरु समे तदपरवक्त्रमिदं नजा जरौ	
प्रथमे तृतीये च पादे	।।।,।।। ऽ। ।ऽ	स्फुटसुम... समपरवक्त्रमवत्य म... प्रवम ...वतिमयं सम ... प्रवानना ध्रुतचित्तावस्था ।
द्वितीये चतुर्थे च पादे	।।। ।ऽ।,।ऽ। ऽ।ऽ	
... ११।१२ इति	भवतमीनगत गुरुणी चेद युजि च नजौ ज्युता तमथा	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽ।। ऽ। ।।,ऽ ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।,।ऽ। ।ऽ।,।ऽऽ	
मालभारिणी ११।१२ इति ।	विषमे ससजा यदा गुरू चेत सभरा येन तु मालभारिणीयम	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।ऽ,ऽ।। ऽ।ऽ,।ऽऽ	
कौमुदी १२।१२ इति ।	अयुजि ननभभा समकेऽपि तु नयुगरयुगल तदा कौमुदी	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।।,।।।,ऽ।।,ऽ।।	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
पुष्पिताग्रा १२।१३ इति ।	अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।।,।।। ऽ।ऽ,।ऽऽ	करकिसलयशोभया ... कुचफलभारविनम्रदेहयष्टिः । स्मितरुचिरविलासपुष्पिताग्रा व्रजयुवतिर्भवती हरेर्मुदेऽभूत॥
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
यवमती १२।१३ इति ।	स्यादयुग्मके रजौ रयौ समे चेत जरौ जरौ गुरुश्चैवात परा मतीयम	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ। ऽ।ऽ,ऽ	
मञ्जुसौरभम् १२।१२ इति ।	यदि विषमे भवतो नजौ जरौ सजया समे तु जगौ मञ्जुसौरभम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।। ।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।ऽ,।ऽ।,।ऽऽ,।ऽ।,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।		छन्दसां लक्षणानि ।	उदाहरणानि ।
सुन्दरी १।१२ इति		अयुजोर्यदि सौ जगौ युजः सभरौ [illegible] सुन्दरी [illegible] ।	
प्रथमे तृतीये पादे च		।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	[illegible] चन्द्रस्य सुन्दरी परेण संहृष्यन चन्द्रमा
द्वितीये चतुर्थे पादे च		।ऽ,ऽ।।,।ऽ।,ऽ	[illegible] कसन्दरस्य [illegible] [illegible] ॥
अर्धसमवृत्तानि समाप्तानि ॥ * ॥			
अथ विषमवृत्तानि ।			
उद्गता		प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरम् । यद्यथ भनभगाः स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता ॥	
प्रथमे पादे	१०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	विलसन् [illegible] रसिततया प्रभातिता
द्वितीये	१०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	[illegible] नयनचकोर [illegible] सुधाकरोर्मिविक्रमम् ।
तृतीये	११	ऽ।।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ	
चतुर्थे	१३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
अन्यविधोद्गता		प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरम् । यद्यथ भनजलगाः स्युरथो सनसा जगौ च भवतीयमुद्गता ॥	
प्रथमे पादे	१०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	अथ वासवस्य वचनेन [illegible]
द्वितीये	१०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	[illegible] [illegible]
तृतीये	११	ऽ।।,।।।,।ऽ।,।,ऽ	[illegible] ॥
चतुर्थे	१३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
सौरभम्		यदि सम्यगेव पदमिह तृतीयमन्यथा । ज्ञायते रनभगैर्ग्रथितं कथयन्ति सौरभक मेतदीदृशम् ॥	
प्रथमे पादे	१०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	[illegible] ।
द्वितीये	१०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	[illegible] ॥
तृतीये	१०	ऽ।ऽ,।।।,ऽ।।,ऽ	
चतुर्थे	१३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
ललितम्		नयुगं सकारयुगलञ्च भवति चरणे तृतीयके । तदुदितमुरुमतिभिर्ललितं यदि शेषमस्य सकलं यथोद्गता ।	
प्रथमे पादे	१०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	व्रजसुन्दरी समुदयन् [illegible] ।
द्वितीये	१०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	हिमकरगलितमिवामृतकं [illegible] मुरारिमुखवन्[illegible] ॥
तृतीये	१२	।।।,।।।,।।ऽ,।।ऽ	
चतुर्थे	१३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
वक्त्रम्		वक्त्रं युग्भ्यां मगौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम् ।	
प्रथमे पादे	८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	वक्त्राम्भोजं [illegible] [illegible] ।
द्वितीये	८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	वल्लवीनां मुरारातेश्चेतोभृङ्गं जहारोच्चैः ॥
तृतीये	८	ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
चतुर्थे	८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	
पथ्यावक्त्रम्		युजोर्जस्तुरतो येन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तितम् ।	
प्रथमे पादे	८	ऽ।ऽ।।ऽऽ।	रासकेलिसतृष्णस्य कृष्णस्य मधुवासरे ।
द्वितीये	८	ऽऽ।।।ऽ।ऽ	आसीद्गोपाङ्गनाश्रीणां पथ्या वक्त्रमधुश्रुतिः ॥
तृतीये	८	ऽऽऽ।।ऽऽऽ	
चतुर्थे	८	ऽऽऽ।।ऽ।ऽ	

छन्दसां प्रतिनामानि ।		छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
अनुष्टुप्		पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥ प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः काव्येतद्वृत्तलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातं तस्याष्टाक्षरता मता ॥	
प्रथमे चरणे	८	ऽ।ऽ।।ऽऽ।	पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।
द्वितीये	८	।ऽ।।ऽ।ऽ	गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥
तृतीये	८	।।ऽ।ऽऽ।	
चतुर्थे	८	।ऽ।।।ऽ।	
इति वर्णवृत्तानि समाप्तानि ॥			
अथ मात्रावृत्तानि ।			
आर्य्या अथवा गाथा		लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः । षष्ठो जश्च नलघु वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्य्यायाः ॥ षष्ठे द्वितीयलात् परके नले मुखलाच्च सयतिपद- नियमः । चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥	
प्रथमे पादे	१२	ऽऽ।ऽ।ऽ	यस्य शिशुः मुनी मे वल्लवकुलटाभिराहृतो न गृहे ।
द्वितीये	१८	ऽ।।ऽ।ऽ।ऽ।।ऽ	चपलमपि वसतात्साविति जगाद गोष्ठ्यां यशोदाख्या ॥
तृतीये	१२	।।।।।ऽ।।	
चतुर्थे	१५	।।ऽऽ। ।	
एकादशगणो यथा ।			
प्रथमे पादे	१२	ऽऽ।ऽ। ।	वृन्दावने सलीलं वलगुद्दमकाण्डनिहिततनुयष्टि ।
द्वितीये	१८	।ऽ।।ऽ।।।।।ऽ	स्मेरसुरार्पितवेणुः कृष्णो यदि मानसि कः स्वर्गः ॥
तृतीये	१२	ऽ।।ऽ।।ऽऽ	
चतुर्थे	१५	ऽऽ।।।।।ऽऽ।	
आर्य्याया अन्ये भेदा यथा ।			
पथ्या		प्रथमदलगणत्रयविरतिर्लयोरुभयोः प्रकीर्त्तिता [पथ्या ।	
प्रथमे पादे	१२	।।।।ऽ।।ऽऽ	जय जय नाथ । मुरारे । केशव । कंसान्तकाच्युतानन्त ! ।
द्वितीये	१८	ऽ।।ऽऽ।ऽ।ऽऽ।	कुरु करुणामिति विनतिः पथ्या भवरोगदुःस्थानाम् ।
तृतीये	१२	।।।ऽ।।।ऽ	अत्र द्वितीयपादान्तलघोर्गुरुत्वम् ।
चतुर्थे	१५	ऽऽ।।ऽ।ऽऽऽ	पूर्व्वपरार्द्धयोर्द्वादशमात्रायां यतिः ॥
विपुला		संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः । यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति ॥	
प्रथमे पादे	१८	ऽऽ।।ऽऽऽ।।ऽऽ	पुंसां कलिकालव्यालदृष्टानां नास्त्युपपद्दतिरन्यापि ।
द्वितीये	१२	ऽ।।।ऽऽऽ	वीर्य्यविपुला सुखे चेत् स्याद्गोविन्दाख्यमन्त्रकला ॥
तृतीये	१४	ऽ।।।ऽ।ऽऽऽ	अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्गुरुत्वम् ।
चतुर्थे	१३	ऽऽऽ।ऽ।।ऽ	पूर्व्वपरार्द्धयोर्द्वादशमात्रां संलङ्घ्य यतिः ॥
चपला		दलयोर्द्वितीयतुर्य्यौ गणौ जकारौ तु यत्र चपला सा ।	
प्रथमे पादे	१२	।।ऽ।ऽ।ऽऽ	चपला न चेत् कदाचिन्मूर्खा भवेद्भक्तिभावना कृष्णे ।
द्वितीये	१८	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	धर्म्मार्थकाममोक्षास्तदा करस्था न सन्देहः ॥
तृतीये	१२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	
चतुर्थे	१५	।ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
मुखचपला		आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः । शेषे पूर्व्वजलक्ष्मा मुखचपला सोदिता मुनिना ॥	
प्रथमे पादे	१२	ऽ।।ऽ।ऽऽ	नन्दसुत । वञ्चकस्त्वं दृढं न ते प्रेम गच्छ तत्रैव ।
द्वितीये	१८	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	यत्र भवति ते रागः क्वापि जगादेति मुखचपला ॥
तृतीये	१२	ऽ।।।ऽऽऽ	अत्र द्वितीयपदान्तलघोर्गुरुत्वम् ॥
चतुर्थे	१५	ऽ।ऽऽ।।।।ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।		छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
जघनचपला		प्राक्प्रतिपादितमर्द्धे प्रथमे प्रथमेतरे च यदि चपला । लब्धानयेन सीला विपुलजघना भवति जघनचपला ।	
प्रथमे चरणे	१०	ऽऽ।ऽ।ऽ	कृष्ण त्वद्वक्षस्तट नाम नल समाश्रित्य
द्वितीये	१८	ऽ।।।ऽ।ऽ।।।ऽ	अस्माद्भवान्न गोपी मनोहरा गोपवधूनाम् ।
तृतीये	१०	ऽऽ।ऽऽ	
चतुर्थे	१५	।ऽ।ऽ।।।।ऽऽ	
गीति		आर्य्याप्रथमार्द्धसमं यस्या अपरार्द्धमाह तां गीतिम् ।	
प्रथमे चरणे	१२	ऽ।।ऽऽऽ	केशवचन्द्रमीगीतिर्लोकमनोभिरामहारिणी जयति ।
द्वितीये	१८	ऽ।ऽ।।ऽ।ऽ।ऽ	गोपीमानग्रन्थिविमोचनी निखिलगायत्री च ॥
तृतीये	१२	ऽऽऽऽऽऽ	अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्गुरुत्वम् ।
चतुर्थे	१८	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	
उपगीति		आर्य्यापरार्द्धतुल्ये दलद्वये प्राहुरुपगीतिम् ।	
प्रथमे चरणे	१२	।।ऽ।ऽऽ	नवगोपसुन्दरीणां रासोल्लासे मुरारातिम् ।
द्वितीये	१५	ऽऽऽ।ऽऽ	अस्मारयदुपगीतिः स्वर्गकुरङ्गीदृशां गीतिम् ।
तृतीये	१२	ऽऽ।।।ऽऽ	
चतुर्थे	१५	ऽ।।ऽऽ।ऽऽऽ	
उद्गीति		आर्य्याशकलद्वितये विपरीते पुनरिहोद्गीतिः ।	
प्रथमे चरणे	१२	ऽऽ।ऽ।ऽ।।	नारायणस्य सन्ततमुद्गीतिं संस्मृतिर्भक्त्या ।
द्वितीये	१५	ऽऽऽ।ऽऽऽ	अर्च्चायामासक्तिर्दुस्तरसंसारसागरे तरणिः ।
तृतीये	१२	ऽऽऽऽऽ	
चतुर्थे	१८	ऽ।।ऽऽ।ऽ।ऽ।।ऽ	
आर्य्यागीति		आर्य्याप्रागन्तलमन्तेऽधिकगुरु तादृगपरार्द्धमार्य्यागीतिः ।	
प्रथमे चरणे	१२	ऽऽऽ।।।ऽ	क्षुधादुत्थितिमितदृशं प्रमोदरोमाञ्चकञ्चुकाञ्चितदेहाः ।
द्वितीये	२	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽ।।ऽऽ	आर्य्यागीतिं भक्त्या गायन्ति श्रीपतेश्चरितसम्बद्धाम् ॥
तृतीये	१२	ऽऽऽऽ।।	लघुगुरुविपर्य्ययरूपप्रस्तारभेदेन बहुविधा आर्य्या भवन्ति ।
चतुर्थे	२	ऽऽऽऽ।ऽ।।।ऽऽ।	
पूर्व्वार्द्धे विंशत्याश्चतुर्विंशत्या वा मात्राणां परार्द्धे षोडशमात्राणां परे लघुवर्णचतुष्टये सति प्रथमं द्वितीयं वा लघ्वक्षरं प्राप्य आर्य्यायाः सामान्येन यतिनियमः ॥			
वैतालीयम् । अपरवक्त्रमित्येके ।		षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समेस्युर्नो निरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥	
प्रथमे चरणे	१४	।।ऽ।।ऽ।ऽ।ऽ	कुसुमैरपि मदैर्न चर्चितं तव यन्निन्दति राधिके कुचम् ।
द्वितीये	१६	।।ऽऽ।ऽ।ऽ।ऽ	मुरमाततुतेऽत्र पश्चिमं तद्वैतालीयं फलं हरे ॥
तृतीये	१४	।।ऽ।।ऽ।ऽ	लघुगुरुव्यत्ययेनापि बहुधा भवति ॥
चतुर्थे	१६	ऽऽऽऽ।ऽ।ऽ	
औपच्छन्दसकम्		तत्रैवान्तेऽधिके गुरौ स्यादौपच्छन्दसकं कवीन्द्रहृद्यम् ।	
प्रथमे चरणे	१६	ऽऽऽ।ऽ।ऽऽ	आतन्वान सुरारिकामिनीष्वौपच्छन्दसकं क्षुधां विनोदम् ।
द्वितीये	१८	ऽऽ।।ऽ।ऽ।ऽऽ	कंस यो निजघान देवो वन्दे तं जगतां स्थितिं दधानम् ॥
तृतीये	१६	ऽऽऽ।ऽ।ऽऽ	
चतुर्थे	१८	ऽऽ।।ऽ।ऽ।ऽऽ	
एतद्वैतालीयभेदः ॥			

छन्दसां नामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
—भाटका ।	प्रतिपद्यमनियोडशमाचा नवमगुरुत्वविभ्र—भिताचा । प—भाटिकापुनरत्र विपक्षं क्वापि न मध्य-गुरुगण एक ॥	
प्रथमे चरणे ।	।।।।ऽऽ।।ऽ।ऽ	तरलनतसाश्लिष्टस्कन्धश्चलतरपनभटिकाकटिबन्ध ।
द्वितीये	।।।।।।ऽ।।।	मालिचपलशिखिचन्द्रकवृन्द कालियशिरास नवत मुकुन्द ॥
तृतीये	ऽ।।।।।।।।ऽऽ	इत प्रतिपदयमकितषोडशमाचा लघुगुरुव्यत्ययेनापि बहु गा।
चतुर्थे	।।।।।।।।ऽऽ	अस्या नवमी माचा च कदाचित लघ्वी भवति ॥
—दोहडिका	माचा त्रयोदश यदि पूर्वे लघुकविरामि । पश्चादेकादशकन्तु —दोहडिका —गुणीन ॥	
प्रथमे चरणे	ऽ।ऽ।।।।।।।	माइ —दोहडिपठण सुणि हासिओ काणु गोआल ।
द्वितीये	ऽ।ऽ।।ऽऽ।	—न्दावणघणकुञ्ज चलिओ कमलरसाल ॥
तृतीये	।।।।।।	अस्यार्थ । हे मात । दोहडिकापाठ श्रुत्वा कृष्णो
चतुर्थे	।।ऽ।।।ऽ।	गोपालो हसित्वा कमपि रसाल चलित कुत्र वृन्दावनघन-कुञ्जे वृन्दावनस्य निविडनिकुञ्जे । राइ इति क्वचित पाठ तत्कृतेन राधिकाया दोहडिकापाठ श्रुत्वा ॥
अस्या अन्त्या माचा लघ्वी अप-भ्रंशभाषया प्रचार ॥ इति माचावृत्तानि समाप्तानि ॥ * ।		गुरुलघुव्यत्ययेन बहुधा भवति ॥

अत्र समवृत्तानि (२ ७) सप्तचत्वारिंशदधिक द्विशत अर्द्धसमवृत्तानि (१५) पञ्चदश, विषमवृत्तानि (७) सप्त माचावृत्तानि च (१५) पञ्चदश —मुदाय (—८) चतुरशीत्यधिकद्विशतसंख्यकानि छन्दांसि लक्षितानीति । * ॥

छन्दकपातन पु, (छन्दसेन छद्मना पातयति लोकानिति । पत-णिच-ल्यु ।) छद्मतापस । इति जटाधर ॥

छन्दोग पु (छन्दो गायति सामवेदं गायतीति । गै + गापोष्टक । ३।२।८। इति टक ।) सामग । सामगाः । इति जटाधर ॥ (यथा, मनु । ।२ ५ ।

'यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृच वेदपारगम ।
शाखान्तगमथाध्वर्य्यु छन्दोगन्तु समाप्तिकम ॥')

छन्दोगपरिशिष्ट न । (छन्दोगा सामगा कात्यायना मुनिनत्वथ । प्रणीत यत परिशिष्टम । यद्वा छन्दोगस्य कृत परिशिष्टम ।) कात्यायन मुनिकृत सामवेदिकमर्वोपकगोभिलस्याच परिशेषशास्त्रम । इति स्मृति ॥

छन्दोविचिति, स्त्री, (छन्दसा विचितियत्र ।) शतच्छन्दसा गद्यायक शास्त्रम । इत्यमर टीकाया भरत ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम । १ ४ । ६ ।

"विपुलामपि बुद्ध्वा छन्दोविचिति भवति कार्य्य मेतावत ।
श्रुतिसुखदवृत्तसग्रहमिममाह वराहमिहिरो वत ॥")

छन्न, क्ली, (छद + क्त ।) रह । निर्जनस्थानम । इति मेदिनी । ने, ५ ॥

छन्न, त्रि, (छद + क्त ।) छादित । इति मेदिनी । ने, ५ ॥ (यथा । यथा, महाभारते । ३ । २० । २४ ।

"न हया न रथो वीर । न यन्ता मम दारुक ।
अदृश्यन्त शरैश्छन्नास्तथाह सैनिकाश्च मे ॥")

रह. । इत्यमर । २ । ८ । २२ ॥

छप, इ क गत्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा प० सक सेट ।) इ क छम्पयति । सर्पो गति । इति दुर्गादास ॥

छम उ भक्ष । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा पर सक सेट । उदित्वात क्त्वावेट ।) छमति । उ, छमित्वा छान्त्वा । इति दुर्गादास ॥

छमण्ड पु, (छमति भक्षयति जन्मग्रहणान्तर पितर नाशयतीत्यर्थ । छम + बाहुलकात अण्डन ।) मृत पितृक । इत्युणादिकोष ॥ छैमडा इति भाषा ॥ बन्धुहीन । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥

छर्द्द, क वमने । इति कविकल्पद्रुम । (चुरा-पर-सक सेट ।) वमन वान्ति । क छर्दयति अन्न लोक । इति दुर्गादास ॥ (तथाच महाभारते । ५ । ६६ । ४२ ।

"स्वपन्ति च प्रवन्ति च छर्दयन्ति च मानवा ॥")

छर्द्द, क्ली, (छर्द्द + भावे घञ ।) वमनम । इति हेमचन्द्र । ३ । १२३ ॥

छर्द्दन, क्ली, (छर्द्द + भावे ल्युट ।) वमनम । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, सुश्रुत । ४ । १ ।

"तत्राशु मदनालाबुविम्बीकोशातकीफलै ।
छर्द्दन दद्यादरिम्बभ्यामथवा तण्डुलाम्बुना ॥")

छर्द्दन, पु, (छर्द्दयति नरपश्वादिक ग्रसित्वा पुनरुद्गिरतीति । छर्द्द + ल्यु ।) अलम्बुषराक्षस । (छर्द्दयति कटुगन्धेन उद्गिरत्यनेनेति । छर्द + ल्युट ।) निम्बवृक्ष । इति हेमचन्द्र ॥ मदनवृक्ष । इति भावप्रकाश ॥

छर्द्दापनिका, स्त्री, (छर्द्द वमन आपयति प्रापयतीत्यर्थ । आप + णिच + ल्यु । तत स्वार्थे क । टापि अत इत्वञ्च ।) कर्कटी । इति राजनिर्घण्ट ॥

छर्द्दि स्त्री, (छर्द्दयत्यनेनेति । छर्द्द वमने + इन ।) वमिरोग । वाँति इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । पच्छर्द्दिका २ छर्द्दिम २ वमथु वमनम ५ वाम ६ । इति हेमचन्द्र । ३ । ७ ॥ छर्द्दिका ७ छर्द्दाका ८ वान्ति ६ उद्गार १ । इति राजनिर्घण्ट ॥ उत्कासिका ११ छर्द्दम १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या निदानादि यथा —

"दुष्टैर्दोषै पृथक्सर्व्वैर्वीभत्सालोकनादिभि
छर्द्दय पञ्च विज्ञेयास्तासा लक्षणमुच्यते ॥
अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरति ।
अकाले चातिमात्रैश्च तथा सात्म्यैश्च भोजने ।
श्रमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात क्रिमिदोषत ।
नार्य्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमश्नत ॥
वीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बलात ।
छादयन्नानन वेगैरर्द्दयन्नङ्गभञ्जनै ॥
निरुच्यते छर्द्दिरिति दोषो वक्त्र प्रधावित ॥'

तस्या पूर्व्वरूप यथा —

"हृल्लासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनु ।
द्वेषोऽन्नपाने च वमीना पूर्व्वलक्षणम ।"

वातजायास्तस्या रूप यथा,—

"हृत्पार्श्वपीडामुखशोषशीर्ष
नाभ्यर्त्तिकासस्वरभेदतोदै ।
उद्गारशब्दप्रबल सफेन
विच्छिन्नकृष्ण तनुक कषायम ॥
कृच्छ्रेण चाल्प महता च वेगे-
नार्त्तोऽनिलाच्छर्द्दयतीह दु खम ॥"

तस्या पित्तजाया रूप यथा,—

"मूर्च्छा पिपासा मुखशोषमूर्द्ध-
ताल्वक्षिसन्तापतमोभ्रमार्त्त ।

शीत भ्रशोग्गा हरिति सतिस्त
प्रत्नञ्च पित्तेन वमन तदाह्रुम ॥'
तस्या श्लेष्मजाया रूप यथा —
"त[illegible]श्चमा [illegible]
सत्तायन[illegible]
[illegible] प्रत स्पाट कफाद्धितु[illegible]
सत्तोमहर्ष[illegible] ॥
तस्यास्त्रिदोषजाया रूप यथा —
'शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णा
श्वासप्रमोहप्रबलाप्रसक्तम ।
छर्द्दिस्त्रिदोषाल्लवगाम्लनील
सान्द्रोष्णरक्ता वमता तृषा स्यात ॥"
असाध्याया लक्षण यथा,—
"विटस्वेदमूत्राम्बुवहानि वायु
स्रोतांसि सरुध्य यदोर्द्ध्वमेति ।
उत्सन्नदोषस्य समाचित त
दोष समुद्ध्य नरस्य कोष्ठात ॥
विण्मूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णा
तृट्श्वासहिक्कार्त्तियुता प्रसक्तम ॥
प्रच्छर्द्दयेद्दुष्टमिहातिवेगा
त्तयार्द्दितश्चाशु विनाशमेति ॥"
आगन्तुजाया लक्षण यथा —
"बीभत्सजा दौर्हृदजामजा तु
असात्म्यजा या क्रिमिजा च या हि ।
सा पञ्चमी ताञ्च विभावयेत्तु
दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ॥"
क्रिमिजाया लक्षण यथा,—
'शूलवह्लासबहुला क्रिमिजा च विशेषत ।
क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥
क्षीणस्य या च्छर्द्दरतिप्रसक्ता
सोपद्रवा शोणितपूयमुक्ता ।
सचन्द्रिका ता प्रवदन्त्यसाध्या
सा साध्विकित्स्यनिरुपद्रवा च ॥"
तस्या उपद्रवा यथा,—
"कास श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्य
मेव च ।
हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाश्छर्द्देरुपद्रवा ॥"
इति माधवकर ॥
तस्यौषध यथा, गारुडे १८७ अध्याये ।
"अश्वगन्धाभया चैव उत्क्वैन सम पिबेत ।
हरीतकीजुष्टचूर्णं कृत्वा आस्यञ्च पूरयेत ॥
शीत पीत्वाथ पानीय सर्व्वच्छर्द्दिनिवारणम ।
गुड चौषधकारिष्ठधन्याक रक्तचन्दनम ॥
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्द्दिदाहतृष्णाप्रमर्द्दितम ॥"
अपिच ।
"बिल्वमूलञ्च समधु गुड चौद्धथित जलम ।
पीत हरेच्च त्रिविधां छर्द्दिं वै नात्र सशय ॥
पीता दूर्व्वा च्छर्द्दि नश्येत पिष्टा तण्डुलवारिणा ॥"
इति च गारुडे १६४ अध्याय ॥*॥
अथ छर्द्दिचिकित्सा ।
"आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्व्वा
श्छर्द्दीर्मता लङ्घनमेव तस्मात ।
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
"[illegible]
मुस्तमलकयवा [illegible] समकव
[illegible] ।
गुडचाविफला[illegible] ।
पिबत मधुयुत तत [illegible] ।
हरा[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
विडङ्गप्लवशुण्ठीना [illegible] ॥
एव कवलमुस्त [illegible] ।
पिष्टा [illegible] पलाकितान
दत्त्वा मधुपलञ्चापि कन्व सालमस्य च ॥
वासका [illegible] छर्द्दि [illegible] ।
गुडूच्या [illegible] हिम मधुसमायुतम ॥
[illegible] छर्द्दि [illegible] ॥
एलालवङ्ग[illegible]कोलमज्जा
लाजाप्रियङ्गुघनचन्दनपिप्पलीनाम ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
छर्द्दि निहन्ति कफमारुतपित्तजाताम ॥
इति एलादिचूर्णम ॥
अश्वत्थवल्कल शुष्क दग्ध निर्व्वापित जले ।
[illegible] पानमात्रेण छर्द्दि जयति दुर्ज्जयाम ॥
यथा त्रिकटु [illegible] ।
[illegible] ॥
बिल्वत्वचा गुडूच्या वा क्वाथ [illegible] संयुत ।
[illegible] पर्पट [illegible] ॥
आम्रास्थिबिल्वानयूष पीत समधुशर्करं ।
निहन्याच्छर्द्दातीसार [illegible] ॥
[illegible] ।
जम्ब्वाम्रपल्लव[illegible] ।
शमयति मधुना युक्त [illegible]
[illegible] ॥
वामनसज्ञ [illegible] ।
लङ्घनादिक्रमजा छर्द्दि [illegible] ॥
क्रमिज्वरोगवद्भवनि क्रिमिसम्भवाम ।
तत्र तत्र यथा दोष क्रिया कुर्य्याद्विचक्षण ॥
इति छर्द्द्यधिकार ।" इति भावप्रकाश ॥
छर्द्दि, [स] स्त्री, (छर्द्दयति छर्द्द्यते इति वा । छर्द्द वमने + 'अविभ्युषिच्छिदिच्छर्द्दिभ्य इसि ।" उणा । २ । १ ८ । इति इसि ।) वमि । इत्युणादिकोष ॥ (यथा चरके चिकित्सास्थाने २३ अध्याये ।
तस्मिन्नेवास्य वचो निशम्य
प्रीतो भिषक्श्रेष्ठ इद जगाद ।
छर्द्दी षि यानीह पुरोदितानि
विस्तारतस्तानि निबोध सम्यक ॥")
छर्द्दिका, स्त्री (छर्द्दि + स्वार्थे कन । स्त्रियां टाप । यद्वा, छर्द्दयतीति । छर्द + ण्वुल । टापि अत इत्वञ्च ।) छर्द्दि । विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्ट ॥
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
१ ॥ ([illegible] ।
[illegible] ।
प्रयुक्त साध्यन्तेन्थ [illegible] ।
[illegible] । यथा, मार्कण्डे [illegible] ।
"[illegible] ।
उल्लापन[illegible] ॥'
तात्पर्यान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्य [illegible]
कल्पनम । यथा [illegible] । ५ ।
'वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम ॥'
'अर्थस्य वाद्यभिमतस्य यो विकल्पो विरुद्ध [illegible] अर्थान्तरकल्पनेति यावत तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण यो वचनस्य वाद्युक्तस्य विघात दूषणा तच्छलमित्यर्थ । वक्तृतात्पर्य्याविषयार्थ कल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितम । तात्पर्य्याविषयत्व विशेष्ये विशेषणे ससर्गे वा । यथा नेपालादागतोऽय [illegible] [illegible] । [illegible] पुरुषत्वा[illegible] भिधानम । [illegible] । वाक्छल सामान्यछलमुपचारच्छलञ्च ॥' 'छल नाम परिशठमर्थाभासमनर्थक वाग्वस्तुमात्रमेव तद्द्विविध वाक्छल सामान्यछलञ्च । तत्र वाक्छल नाम यथा कश्चिद्ब्रूयात नवतन्त्रोऽय भिषगिति भिषग ब्रूयात नाह नवतन्त्र एकतन्त्रो [illegible] । परो ब्रूयात [illegible] [illegible] तस्मा[illegible] [illegible] । [illegible] । सामान्यछल नाम यथा [illegible] [illegible] भवति [illegible] [illegible] छलम ॥" इति चरके विमानस्थाने [illegible] अध्याये ॥)
छल्लि, स्त्री (छद् छादनात लातीति । ला + बाहुलकात कि ।) त्वक । इति शब्दरत्नावली ॥ छाल इति भाषा ॥
छल्ली, स्त्री (छद् छादनात लातीति । ला + कि । तत कृदिकारादिति वा ङीष ।) वीरुत । सन्तान । वल्कलम । कुसुमविशेष । इति मेदिनी । ले, १८ ॥
छवि स्त्री (छ्यति छाया करोति यद्वा छ्यति छिनत्ति दूरीकरोति मालिन्यादिकमिति । छो + 'कृविघृष्विच्छविस्थविकिकीदिवि ।'

[illegible] । ४ । । [illegible]न क्रिन [illegible]त्ययेन निपातनात [illegible]) श्याभा । [illegible] । इत्यमर । १।३।१७॥ [illegible]या [illegible]न्त । ३५ । [illegible]ठक्क[illegible]रति गगा सान्द्र[illegible]ग ॥")

छगन, [illegible]। छाग कनिकल्पम । (भ्वा-उभ सक सट।) न छ्यति छगन । अत्र उ[illegible] मन्यते । इति [illegible]स ।

छा स्त्री, (छट—[illegible] टाप च।) आच्छादनम । इति मा[illegible]। [illegible] ॥

छा ,पु। छादयत मातृपक्षाभ्यामसौ। छद+"सर्व-धातुभ्यो मुन।" उणा।४।१८८। इति असुन ना पृषोदरात साधु ।) शावक । इत्येकाक्षरकोष ॥

छाग पु स्त्री (छायते छिद्यते देवनये इति। छो—'छापूखडिभ्य किन।" उणा।१।१२४। इति गन।) पशुविशेष । तत्पर्याय । वस्त २ छगलक ३ अज ४ स्तुभ ५ । इत्यमर ।२।८।७६॥ छग ६ छगल ७ छागल ८ तभ ९ स्तभ १० स्तुभ ११ । इति तट्टीका ॥ लघुकाम १२ ज्ञयस[illegible] १३ वकर १४ पर्णभोजन १५ लम्बकर्ण १६ मेनाद १७ वर्क्र १८ अल्पायु १९ शिवाप्रिय २० । इति शब्दरत्नावली। अजा २१ मेध्य २२ पशु २३ पयस्वल २४। तन्मांसगुणा । लघुत्वम । स्निग्धत्वम । नातिशीतत्वम । रुचि[illegible]पुष्टि-[illegible]त्वम । निद्राधत्वम । वातपित्तनाशित्वम । मधुरत्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ शुक्रधातु[illegible]कारित्वम [illegible]त्वम । स्निग्धत्वम । [illegible]त्वम । [illegible]भिष्यान्दित्वम । [illegible]त्वञ्च । [illegible] ॥ छागपोतमांसगुणा । लघुत्वम । [illegible]त्वम । प्रमेहनाशित्वञ्च ॥ [illegible]चारच्छागस्य मांसगुणा । इयत्तघत्वम । [illegible]त्वञ्च ॥ तत्पक्वगुणा । कटुत्वम । उष्णत्वम । रूक्षत्वम । नाडीविषाग्नि[illegible]होष्मकफश्वास गुल्मशोफनाशित्वम । लघुत्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥

"छागो वकरश्छागो वस्तोऽजश्छेलक स्तुभ ।
छागमांस लघु स्निग्ध स्वादुपाक त्रिदोषनुत ॥
नातिशीतम[illegible]हि स्यात स्वादु पीनसनाशनम ।
पर बलकर रुच्य दृष्य बलवर्द्धनम ॥
अनार्या अप्रसूताया मांस पीनसनाशनम ।
शुष्ककासेऽरुचौ शोषे हितमग्नेश्च दीपनम ॥
अजासुतस्य बालस्य मास लघुतर स्मृतम ।
हृद्य ज्वरहर श्रेष्ठ सुस्वादु बलद भृशम ॥
मांस निष्कासिताण्डस्य छागस्य कफकृद्गुरु ।
स्रोत शुद्धिकर बल्य मांसद वातपित्तनुत ॥
वृद्धस्य वातल रूक्ष तथा चास्थिमतस्य च ।
अर्द्धजन्तुविकारघ्न छागमुण्ड रुचिप्रदम ॥"
इति भावप्रकाश ॥

(एतन्मांस पितृणां तृप्तिकरत्वात श्राद्धाय देयम । यथाह याज्ञवल्क्य । १ । २५८ ।
"मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतै ॥"
छागमांसेन पितृणां मन्मासान् यावत्तृप्ति ।
यथाह मनु । ३ । २६९ ।
'[illegible]मासान छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै ॥"
भारतेन्नि युक्तिकल्पतरौ एतत्परीक्षोक्ता ।
यथा —
'[illegible]छागा विभेदेन नराणान्तु शुभाशुभम ।
तथा शुभाशुभ निर्दिष्ट पशुवस्तत्रय बल ।
ये कृष्णा शुचयश्छागा पशवोऽन्ये तथैव च ।
देवजातिभिरुत्सृष्टास्ते सर्वापापसिद्धये ॥
ये पीता हरिता वापि रत्नातिरक्तेरिता ।
ये शुक्लाश्च महान्त। ना [illegible]ते शुभप्रदा ॥
यो मोहादथवाज्ञानाद्बलिमत्र प्रयच्छति ।
व[illegible]मत्र फल तस्य नान्यत किञ्चिन फल भवेत ॥"
एतस्य प्रशोलक्षणादिक विशेषतो देहतसहि ताराम ६५ अध्याये उक्तम । यथा,—

'छागशुभाशुभलक्षण-
मभिधास्ये नवदशाष्टदन्तास्ते ।
धन्या स्थाप्या [illegible]मान
सन्त्याज्या सप्तदन्ता ये ॥
दाक्षिणपार्श्वे मण्डल-
मसित शुक्लस्य शुभफल भवति ।
ऋष्यनिभ[illegible]पारोहित-
[illegible]गाना [illegible]तमपि शुभ[illegible]म ॥
स्तननत्वलम्बति य
कण्ठे[illegible]ा मणि स विज्ञेय ।
एकमणि शुभफलकृत
धन्यतमा द्विचमणयो ये ।
मुण्डा सर्वे शुभा[illegible]
सर्वासिता सर्वपाददन्ताश्च ।
अर्द्धासिता सिताद्धा
धन्या कपिलार्द्धकृष्णाश्च ॥
विचरति यथाग्रगो
यूथस्य चाम्भोऽवगाहते योऽग्र ।
स शुभ सितमूर्द्धा वा
मूर्द्धनि वा टाकका यस्य ॥
सपृषतकण्ठशिरा वा
तिलपिष्टनिभश्च ताम्रदृक शस्त ।
कृष्णचरण सितो वा
कृष्णो वा श्वेतचरणो य ॥
य कृष्णाण्ड श्वेतो
मध्ये कृष्णेन भवति पट्टेन ।
यो वा चरति सशब्द
मन्दश्च स शोभनश्छाग ॥
ऋष्यशिरोरुहपादो
यो वा प्राक पाण्डुरो ऽपरे नील ।
स भवति शुभकृच्छाग
श्लोकश्चाप्यत्र गर्गोक्त ॥
कुट्टक कुटिलश्चैव जटिलो वामनस्तथा ।
ते चत्वार श्रिय पुत्रा नालक्ष्मीके वसन्ति ते ॥
अथाप्रशस्ता खरतुल्यनादा
प्रदीप्तपुच्छा कुनखा विवर्णा ।
निकृत्तकर्णा द्विपमस्तकाश्च
भवन्ति ये चासितताल[illegible]जिह्वा ॥
वर्ण प्रशस्तैर्मणिभिश्च युक्ता
मुण्डाश्च ये ताम्रविलोचनाश्च ।
ते पूजिता वेश्मसु मानवाना
सौख्यानि कुर्व्वन्ति यश श्रियञ्च ॥")

छागण , पु, (छगण एव। स्वार्थे अण ।) करीषाग्नि । इति त्रिकाण्डशेष ॥ घुँटेर आगुन इति भाषा ॥

छागभोजी, [न] पु, स्त्री (छाग भुङ्क्ते भक्षयतीति। भुज+णिनि ।) वृक । इति राजनिघण्ट ॥ छागभक्षके, त्रि ॥

छागरथ , पु, (छाग रथो वाहनमस्य।) अग्नि । इति हेमचन्द्र । ४ । १६३ ॥

छागल पु, स्त्री, (छगल एव इति प्रज्ञाद्यण ।) छाग । इति राजनिघण्ट ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ११७ ।
"बहुबुद्धिसमायुक्ता सुविज्ञाना बलोत्कटान ।
शक्ता वञ्चयितु धूर्त्ता ब्राह्मण छागलादिव ॥"
छगलस्य गोत्रापत्य पुमान इति । छगल+"विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ।" ४ । १ । ११७ । इति अण । आत्रेय ऋषिभेद । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

छागलक , पु, (छागल इव कायतीति। कै+क ।) मत्स्यविशेष । यथा,—
"श्वेत सुपाक समदीर्घगात्र
नि शल्कल छागलक वदन्ति ।
गदे विकण्ट किल तस्य पृष्ठे
कण्ट सुपथ्यो रुचितो बलप्रद ॥"
इति राजनिघण्ट ॥

(स्वार्थे कन ।) छागलश्च ॥

छागलाद्य, क्ली, (छागल आद्य प्रधानो यत्र ।) छागलान्वितम। तच्च वातरोगस्यौषधम। यथा
"आज चर्म्मविनिर्म्मुक्त त्यक्तश्रृङ्गनखादिकम ।
पञ्चमूलीद्वयञ्चैव जलद्रोणे विपाचयेत ॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थ विपाचयेत ।
जीवनीयै सयष्ट्याह्वै क्षीरश्चैव शतावरी ॥
छागलाद्यमिद नाम्ना सर्व्ववातविकारनुत ।
अर्दिते कर्णशूले च बाधिर्य्ये मूकमिन्मिने ॥
जडगद्गदपङ्गूना खञ्जे गृध्रसिकुब्जयो ।
अपतानेऽपतन्त्रे च सर्व्वेरेतत प्रशस्यते ॥
पृथगद्वतुर्लां पञ्चमूलद्वन्द्वाजमासयो ।
नि क्वाथ्य सलिलद्रोणे क्वाथे पादावशेषिते ॥"
इति खल्वच्छागलाद्य घृतम ॥ * ॥
एतारम्भे मन्त्र ।
"ओँ कालि वज्रेश्वरि अमुकस्य फलसिद्ध देहि रुद्रवचनेन स्वाहा ।
स्थापयित्वा छागमादौ मधु दत्त्वा ललाटके ।
उदङ्मुख प्राङ्मुखो वा भिषगेनमुपालभेत ॥
छागमारणमन्त्र ।
ओँ ह्राँ ओँ गाँ गणपतये स्वाहा ।
छागमांसतुला ग्राह्या दशमूलस्य पल शतम ।
अश्वगन्धापलशत वाट्यालकशत तथा ॥
एताढक प्रत्येकोयेन्दतुर्भागावशेषिते ।

क्षीरं स्नेहसमं दद्यात् शतावर्य्या रसं तथा ॥
ताम्रपात्रे दृढे चैव शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
अस्यौषधस्य कल्कस्य प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम् ॥
जीवन्ती मधुकं द्राक्षाकाकोल्यौ नीलमुत्पलम् ।
मुस्तं सचन्दनं रास्ना मणिनीहृत्प्रसारिणे ॥
मेदे द्वे च तथा कुष्ठं जीवकर्षभकौ शटी ।
दार्व्वी प्रियङ्गु त्रिफला नतं तालीशपद्मकौ ॥
एलापत्रं वरीनागजातीकुसुमधान्यकम् ।
मञ्जिष्ठा दाडिमं दारु रेणुकं शैलवालुकम् ॥
विडङ्गं जीरकञ्चैव पचयित्वा विनिक्षिपेत् ।
वस्त्रपूते च शीते च शर्कराप्रस्थसंयुतम् ॥
निधापयेत् स्निग्धभाण्डे च्यार्द्रे वा भाजने शुभे ।
अस्यौषधस्य सिद्धस्य श्रृणु वीर्य्यमतः परम् ॥
देवदेवं नमस्कृत्य सम्पूज्य गणनायकम् ।
पिबेत् पाणितलं तस्य व्याधिं वीक्ष्यानु-
पानतः ॥
सर्व्ववातविकारेषु अपस्मारे विशेषतः ।
उन्मादे पक्षघाते च आध्माने कोष्ठनिग्रहे ॥
कर्णरोगे शिरोरोगे वाधिर्य्ये चापतन्त्रके ।
भूतोन्मादे च गद्गदे सोन्मादे चाक्षिपातजे ॥
पार्श्वशूले च हृच्छूले वान्त्यायामादिते तथा ।
वातकण्टकहृद्रोगमूत्रकृच्छ्रे सपङ्गुके ॥
क्रोष्टुशीर्षे तथा खञ्जे कुब्जे चाध्मानि मिन्मिने ।
अपतानेऽन्तरायामे रक्तपित्ते तथोरुगे ॥
आनाहेऽर्शोविकारेषु चातुर्थकज्वरेऽपि च ।
हनुग्रहे तथा शोथे क्षीणे चैवावबाहुके ॥
दण्डापतानके भग्ने दाहे चाक्षेपके तथा ।
जीर्णज्वरे विषे कुष्ठे शोफे स्तम्भे मदात्यये ॥
आढ्यवातेऽग्निमान्द्ये च वातरक्तगदेषु च ।
एकाङ्गरोगिणे चैव तथा सर्व्वाङ्गरोगिणे ॥
हस्तकम्पे शिरःकम्पे जिह्वाकम्पे जडे भ्रमे ।
क्षीणेन्द्रिये नष्टशुक्रे शुक्रनिःसरणे तथा ॥
क्षीणे वातासृपाते च पटले चाक्षिसन्दने ।
एकाङ्गसन्दने चैव सर्व्वाङ्गसन्दने तथा ॥
नगादिपतिते वाते क्षीणामप्राप्तिहेतुके ।
आभिचारिकदोषे च धनसन्तापसम्भवे ॥
ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ।
शिरोमध्यगता ये च जङ्घापार्श्वादिसंस्थिताः ॥
मात्स्यग्रहाभिभूतस्य शिशुर्यस्य विशुष्यति ।
प्रक्षीणबलमांसस्य न वल्गगमनं क्षमम् ॥
घृतेनानेन सिध्यन्ति वज्रमुक्तिरिवासुरान् ।
निहन्ति सकलान् रोगान् घृतं परमदुर्लभम् ॥
रसायनं वह्निबलप्रदञ्च
वपुः प्रकर्षं विदधाति रूपम् ।
दन्तावलेन्द्रेण समानतेजा
दीर्घायुषं पुत्त्रशतं करोति ॥
क्षीणः शतं गच्छति वातिरेकं
न याति तृप्तिं सरसं समाङ्गं ।
अपुत्त्रिणीपुत्त्रशतं करोति
शतायुषं कामसमं बलिष्ठम् ॥
महद्घृतं नाम तु छागलाद्यं
विनिर्म्मितं वातनिसूदनञ्च ।
शिवं शुभं रोगभयापहञ्च
चकार हारीतमुनिर्व्विशिष्टः ।
छागलाद्यघृतं पाके शुमांसं तत्र टाणयर
मयरीं नमकीं टाग। रायदाना स्वभावतः ।
भाषितं काशिराजेन छागमे तदुत्तमम् ॥"
घृतम् १६ शरा । क्वाथार्थ छागमांसपलम् १ ।
पाकार्थं जलं श । तैलं श १० । त्वा
दशमूल प्रपलम् १ । जलं श ८४ । शेष
श १६ । अश्वगन्धा १ पलम् । जलं श ८ ।
शेष श १ । वाट्यालक १ पलम् ।
जल श ६४ । शेष श १६ । त्वक् श १६ ।
शतमूलीरस श १ । कल्कार्थ च वस्त्रा
सीता जीरकपर्य्यन्तानां कल्कद्रव्याणां शतो ।
वस्त्रपूते शीते शर्करा श २ । इति वृहच्छागलाद्य
घृतम् । इति भैषज्यरत्नावली ॥
("छागमांस तुलाद्धं स्यात् दशमूलं तथापरम् ।
तोयद्रोणे पचेद्धीमान् यावत् स्यात् शेषितम् ॥
तैलप्रस्थद्वयञ्चैव क्षीरञ्चैव शतावरी ।
जीवनीयं समभुक्तं बला रास्ना च शैलजम् ।
मासीस्याह्वमतालीशनालुकाघनवालुकम् ।
पृथक् पृथक् समादाय सर्व्वमेकत्र साधयेत् ॥
मञ्जिष्ठालीगलाथा च प्रत्येकं कुडवान्वितम् ।
आढकञ्च जलञ्चैव विनिशा च विपाचयेत् ॥
छागलाद्यमिदं तैलं हारीतेन महात्मना ।
पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ।
सर्व्वज्वरगदान् हन्ति सविसर्पास्थिजन्तथा ॥"
इति छागलाद्यं तैलम् ॥
इति वैद्यकचक्रमालिकायां वातरोगाधिकारे ॥)

छागलान्त्रिका, स्त्री (छागलान्त्री + संज्ञायां कन् । टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) वृद्धदारकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छागलान्त्री स्त्री (छागलं अन्त्रयतीति बाहुलकात् एक ततो ङीष् ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छागवाहन पुं, (छागेन आत्मानं वाहयतीति । वह + णिच् + ल्युः । यद्वा, छागो वाहनमस्य ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छागिका, स्त्री (छागी + स्वार्थे कन् । तत टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) छागी । इति हेमचन्द्रः ।४।३४१॥

छागी स्त्री, (छायते छिद्यते देवोपहारायेति । छो + "छापूखडिभ्यः कित् ।" उणा ।१।१२४। इति गन् छागः ततः स्त्रियां जातौ ङीष् ।) छागमाता । वकरी इति पाठी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अजा २ पयस्विनी ३ भीरुः ४ मेध्या ५ गलेस्तनी ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ छागिका ७ मञ्जा ८ सर्व्वभक्ष्या ९ गलस्तनी १ । इति हेमचन्द्रः ॥ सुकुम्या ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सज्ञा १२ सुखविलुण्ठिका १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तद्दुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वम् । रक्तपित्तविकारक्षयकासनाशित्वञ्च । यथा, राजनिर्घण्टे ।

"उष्णाः लघुकाषायगणानाद्यनिषेवणा ।
शत्त्वगुणाग्नायामात्मवय्यालिप्तर पयः ॥"
कषायत्वम् । लघुत्वम् । अतीसारज्वरनाशित्वम् । यथा भावप्रकाशे ।
'छागं कषायं मधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु
रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥
अजानामल्पकायत्वात् कट्वतिक्तानिभक्षणात् ।
स्तोकाम्बुपानाद्व्यायामात् सर्व्वरोगापहं पयः ।"
तद्दधिगुणाः । उत्तमत्वम् । ग्राहित्वम् । लघुत्वम् । शोषक्षयापहत्वम् । श्वासकासार्श क्षयकार्येषु शस्तत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ कफवातनेत्रशोषदनामश्वासकासनाशित्वम् । उष्णत्वम् । रुच्यत्वम् । पाचनत्वञ्च । तन्नवनीतगुणाः । लघुत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । बल्यत्वम् । सदा हितत्वञ्च ॥ तन्नवोत्थनवनीतगुणाः । क्षयकासनेत्रामयकफनाशित्वम् । बल्यत्वम् । परमदीपनत्वञ्च ॥ तद्घृतगुणाः । चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । कासश्वासकफनाशित्वम् । राजयक्ष्मणि शस्तत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

छात, त्रि, (छो + क्त । 'शाच्छोरन्यतरस्याम् ।' ७ । ४ । ४१ । इति विभाषायामित्वाभावः ।) छिन्नम् दुर्ब्बलम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०२ ॥

छात्र स्त्री, वरटीच्छत्त्रसम्भवं मधु । तस्य गुणाः । श्वित्रक्रिमिरोगरक्तपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
("वरटा कपिला पीता प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्व्वन्ति छत्त्रकाकारं तज्जं छात्रं मधु स्मृतम् ॥"
छात्रं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं गुरु ।
स्वादुपाकं क्रिमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ।
भ्रमतृण्मोहविषहृत् तर्पणञ्च गुणाधिकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ।)

छा(त्त्र)त्र, पुं (छत्त्रं गुरोर्दोषाणामावरणं तच्छीलमस्येति । "छत्त्रादिभ्यो णः ।" ४ । ४ । ६२ । इति णः ।) शिष्यः । इत्यमरः । २ । ७ । ११ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ८७ ।
"भूभुजा दानशौण्डेन पैतृके खण्डिते कृतः ।
छात्त्राणामार्य्यदेशानां तेन विद्यार्थिनां मठः ॥")

छात्रक, स्त्री, (छात्र + स्वार्थे कन् ।) छात्रं मधु । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"छत्त्राकारन्तु पटलं सरघा पीतपिङ्गला ।
ये कुर्व्वन्ति तदुत्पन्नं मधु च्छात्रकमीरितम् ।
श्वित्रमेहकृमिघ्नञ्च विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् ॥"
अपि च भावप्रकाशे ।
"वरटा कपिला पीता प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्व्वन्ति छत्त्रकाकारं तज्जं छात्रं मधु स्मृतम् ॥
छात्रं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं गुरु ।
स्वादुपाकं क्रिमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ॥
भ्रमतृण्मोहविषहृत्तर्पणञ्च गुणाधिकम् ॥"

छात्त्रगण्ड, पुं, (छात्त्रो गण्ड इव ।) पदाद्यवित् । विभक्त्यन्तस्य श्लोकपदस्य वा आदिमात्रवेत्ता ।

(अत्यन्तच्छात्र ।) इति हारावली । ११ ।

छ्र्चद्भण, पी (छात्र वर्ण्टीच्छत्रममत म्य ना·न उपत गात । छ्ग्+कर्म्मणि ल्युट ।) ईच्यद्धाम । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (छात्राया ग्रहणम् ।) शिष्यावलोकनञ्च ॥

छ्रदि स्त्री (छाद्यते गृहमनेनेति । छद्+णिच्-करणे घञ । छाद्यतीति । छद्+णिच्+अच वा ।) पटलम् । इति जटाधरः ॥ छात इति चाल इति च भाषा ॥

छादन क्ली, (छद्+क सङ्गनौ+णिच्+करणे ल्युट ।) छदनम् । अन्तर्द्धानम् । (कर्त्तरि ल्यु ।) पत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (भावे ल्युट ।) आच्छादनम् । (यथा हरिवंशे । ८५ । २५ ।
'नियोगगणशैरासक्तैगगरीसम्भमर्त्सु ।
छादनाय प्रयोगेषु कटकैस्तमसङ्कट ॥')

छादन पु, (छादयति आत्मगोत पत्रान्भिरिति । छादि+ल्यु ।) नीलाम्लानवृक्षः । इति राजनिघण्ट ॥

छादित, त्रि (छाद्यते स्मेति । छद्+"वा दान्त शान्तेति ।" ७।२।२७ । इडागमात साधु ।) छन्नः । इति जटाधरः ॥ आच्छादितः । यथा
घनतरघनवृन्दैश्छादिता पद्मवर्त्मा ॥"
इत्युद्भट ॥

छान्दस पु (छन्दो वेदं अधीते वेत्ति वा । छन्दस्+ तदधीते तद्वेद ।" । ४ । २ । ५९ । इत्यण ।) वेदाध्येता । इत्यमरः । २।७।८ ॥ (छन्द एवेति । स्वार्थे अण् । वेदः ।
मन्ये त्वा विषये वाचां स्नातमन्यत्र छान्दसात ॥"
इति भागवते । १ । । १० ॥
तत्र छन्दसो व्याख्यानस्तत्र भवः । 'छन्दसो यदणौ ।" ४ । ३ । ७१ । इत्यण् । वेदभवः ॥ छन्दसोऽयम् ।"तस्येदम् ।"इत्यण् । वेदसम्बन्धी । स्त्रियान्तु ङीप । यथा हरिवंशे । २१५ । ७ ।
'छान्दसीभिरुदाराभि श्रुतिभि समलङ्कृत ॥")

छान्दोग्य, क्ली, (छन्दोगाना धर्म्म आम्नायो वा । छन्दोग+"छन्दोगौकथिकयाज्ञिकवह्वृच नटाञ्ञ्य ।" ४ । ३ । १२९ । इति ञ्य ।) सामवेदोपनिषत । इति वैदिकसम्प्रदाय ॥ (यथा, मौक्तिकोपनिषदि १ अध्याये ।
'ऐतरेयञ्च छान्दोग्य बृहदारण्यकन्तथा ॥")

छाया स्त्री (श्यति छिनत्ति सूर्य्यादे प्रकाश नाशयतीत्यर्थ । छो+ 'माच्छासिसिभ्यो य ।" उणा । ४ । १ । ६ । इति यस्तस्याप च ।) रौद्रशून्यम् । तत्पर्य्याय । भावाशुगा २ शमा ३ अतेज ४ भौत ५ अनातप ६ आभीति ७ आतपाभाव ८ भावाशीना ९ । अस्या गुणा । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । दाहश्रमहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ घर्म्म-नाशित्वम् । मेघच्छायागुण । श्रमभ्रमघ्नत्वं सन्तापनाशित्वम् । इति राजवल्लभ ॥ * ॥ छायाविशेषे दोषो यथा,—

'नीपावट्टातन्तुच्छाया छिन्नविभ्रमनखादिषम् ।
आमाजारेणुश्च हन्ति पुण्य पुराकृतम् ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

(विनाशनेदनाख्या अरिष्टादरिव यथा —
'ज्योतिस्तोय।मादर्श दीप सलिलादर्शयोरपि ।
अदेहे विकृता यस्य छायाप्रेतस्तथैव स ॥
छिन्ना भिन्नाकुला च्छाया हीना नाघ्यधिकापि वा ।
नष्टा तन्वी द्विधा च्छाया विशिरा विस्तृता च या ॥
एताश्चान्याश्च या काश्चित प्रतच्छाया विगर्हिता ।
सर्वा मुमूर्षता ज्ञेया नचेल्लक्ष्यनिमित्तजा ॥
सस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभया तथा ।
छाया विवर्त्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव स ॥"
"खादीना पञ्चपञ्चानां छाया विविधलक्षणा ।
नाभसी निर्म्मला नीला सस्नेहा सप्रभेव च ॥
रूक्षा श्यावारुणा या तु वायवी सा हतप्रभा ।
विशुद्धरक्ताग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥
शुद्धवैदूर्य्यविमला सुस्निग्धा चाम्भसी मता ।
स्थिरा स्निग्धा घना श्लक्ष्णा श्यामा श्वेता च पार्थिवी ॥
वायवी गर्हिता त्वासां चतस्रः स्युः सुखोदयाः ।
वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महते पि वा ॥
स्यातेजसी प्रभा सर्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ।
रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुरासिता ॥
तासा या स्युर्विकासिन्य स्निग्धाश्च विपुलाश्च या ।
ता शुभा रूक्षमलिना सक्षिप्ताश्चाशुभोदया ॥
वर्णमाक्रामति च्छाया भास्तु वर्णप्रकाशिनी ।
आसन्ना लक्ष्यते च्छाया भा प्रकृष्टा प्रकाशते ॥
नाच्छायो नाप्रभ कश्चिद्विशेषाश्चिह्नयन्ति तु ।
नृणा शुभाशुभोत्पत्ति काले च्छायाः प्रभा श्रिता ॥"
इतीन्द्रियस्थाने सप्तमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

प्रतिबिम्बम् । (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । १७८ ।
"मयि तेज इति च्छाया स्वा दृष्ट्वाम्बुगता जपेत ॥")
सूर्य्यपत्नी । सा सज्ञाप्रतिकृति । (यथा मत्स्यपुराणे । ११ । ५ ।
"नारीमुत्पादयामास स्वशरीरादनिन्दिताम् ।
त्वाष्ट्रीस्वरूपेण नाम्ना छायेति भामिनी तदा ॥")
पालनम् । उत्कोच । कान्ति । (यथा, मेघदूते । ३१ ।
"वेणीभूतप्रतनुसलिला तामतीतस्य सिन्धु पाण्डुच्छायातटरुहतरुभ्रंशिभि शीर्णपर्णै ॥")
सच्छोभा । पङ्क्ति । इति मेदिनी । ये, २३ ॥
कात्यायनी । इति शब्दरत्नावली ॥ तम । इति हेमचन्द्र ॥ सादृश्यम् । यथा,—
"अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरद शतम् ॥" (?)
"अङ्गादङ्गाच्च जप्ता आघ्राय शिशुमूर्द्धनि ।
वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावह सुतम् ॥
पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यम् ।"इति दत्तकचन्द्रिका ॥
(अनविच्छन्नवृत्तिविशेष । इति छन्दोमञ्जरी ॥
अस्य लक्षणादिक छन्द शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

छायाकर त्रि (करोतीति । कृ+अच । छायाया कर । छाया करोतीति वा ।) छत्रधार । इति हेमचन्द्र ॥ छातावरदार इति भाषा ॥

छायातनय पु (छायाया सूर्य्यपत्न्यास्तनय पुत्र ।) शनि । इति हलायुध ॥

छायातरु, पु (छायाप्रधान छायाप्रधानो वा तरु । शाकपार्थिववत मध्यपदलोपिसमास ।) स्थिरच्छायवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (अस्य लक्षण यथाह कश्चित ।
"पूर्व्वाह्णे च पराह्णे च तल यस्य न मुञ्चति ।
अत्यन्तशीतलच्छाया स च्छायातरुरुच्यते ॥"
यथा मेघदूते । १ ।
"कश्चित कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्त शापेनास्तगमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्त्तु ।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसति रामगिर्य्याश्रमेषु ॥")

छायात्मज पु, (छायाया सूर्य्यपत्न्या आत्मज तनय ।) शनिग्रह । इति त्रिकाण्डशेष ॥

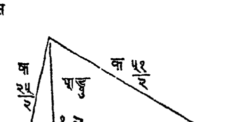
छायापथ, पु, (छाया मेघच्छाया तदभ्यन्तर पन्था । छायायुक्त पन्था इत्येके ।) देवपथ । आकाश । इति त्रिकाण्डशेष ॥

छायापुरुष पु (छायाया दृष्ट पुरुष पुरुषाकृतिविशेष ।) आकाशे दृष्ट स्वीयच्छायारूप पुरुष । यथा,—

गौर्य्युवाच ।
"भगवन् । देवदेवेश । सर्व्वागमविशारद ।
तरणं प्राणिना लोके पापनिर्म्मोचन कथम् ॥
कालज्ञान कथ वा स्यात सूर्योपायेन तद्वद ।
ज्ञानानि सन्ति देवेश । मयानेकानि भूरिश ॥
तथापि तानि मनुजैरशक्यान्यल्पबुद्धिभि ।
प्रायेण मनुजा लोके कलौ स्वल्पायुषो ध्रुवम् ॥
अनकवषसाध्योऽस्मिन योगाभ्यासे ह्यशक्तय ॥
शिव उवाच ।
साधु देवि । त्वया पृष्ट लोकाना हितकाम्यया ।
तादृश साधन वक्ष्ये सर्व्वसाधारण लघु ॥
गोपनीय प्रयत्नेन न वाच्य वै कथञ्चन ।
सिद्धाय भक्तियुक्ताय सेवकाय सुचेतसे ॥
पापिने क्रूरचेष्टाय भक्तिहीनाय भामिनि ।
न वदेद्यदि वा मोहात वदेत सिद्धिं न विन्दति ॥
तस्मात परीक्ष्य वक्तव्य शिष्याय ज्ञानिने शिवे ।
स्वच्छायापुरुष पश्येद्गगने शुद्धमानस ॥
तस्यावलोकनात सद्य पापराशिर्विनश्यति ।
महापातकसङ्घैश्च तत्समैश्चोपपातके ॥
विमुच्यते च्यार्द्धेन तूलराशिर्यथानलात ।
कालज्ञानञ्च षण्मासे तस्मिन दृष्टे भवेद्ध्रुवम् ॥
देव्युवाच ।
आतच्छाया कथ पश्येद्गगने भूतलस्थिताम् ।
षण्मासकालज्ञानञ्च तस्मिन दृष्टे कथ भवेत ॥
शिव उवाच ।
निरभ्रे गगने देवि । यदा भवति निर्म्मलम् ।
तदा छायामुखो भूत्वा निश्चल प्रयतो प्रिया ॥

स्वच्छायाकाशमालोक्य स्वगुरुः क्रमेण वै ।
सम्मुखं गगनं पश्येन्निर्निमेषस्तथैकधी ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशं पुरुषस्तत्र दृश्यते ।
न दृश्यते यदा तत्र पुनस्तद्वत् परीक्षयेत् ॥
बहुधा दर्शनेनैव साक्षात्कारो भवेद् ध्रुवम् ।
कस्यचिद् भाग्यतः पश्येद् यदि विश्वोऽन्तगोचरः ।
भवत्येव न सन्देहो गुरुविश्वासतः शिव ।।
गुरुं सम्यक् पूजयित्वा पश्येच्छाया समाहितः ॥
तथा षण्मासपर्यन्तं मृत्युस्तस्य न विद्यते ।
शिरोहीनं यदा पश्येत् षण्मासाभ्यन्तरे मृतिः ॥
यदा पादौ न दृश्येते भार्याहानिस्तु संशयः ।
न दृश्येते यदा पाणी भ्रातृहानिस्तु संशयः ॥
एतज्ज्ञात्वा सुधीः सम्यक् गङ्गातीरं समाश्रयेत् ।
योगाभ्यासेन सततं प्राणायामेन संस्तुतिः ॥
यथा वा सततसमीपस्थो लक्षं मृत्युञ्जयं जपेत् ।
यो न शक्तो हविष्याशी यतवाग् यतमानसः ॥
मृत्युञ्जयेन सन्देहो ह्यन्यथा मृत्युमृच्छति ।
यदा तु मलिनं पश्येत् ज्वरपीडा भवेत्तदा ॥
तस्य शान्तिं प्रकुर्वीत शिवसेवा समाहितः ।
रक्तवर्णं यदा पश्येन्नैश्वर्यं भवति ध्रुवम् ॥
मध्यच्छिद्रं यदा पश्येत् शत्रुघातो भवेत्तदा ।
एवं सन्दर्शनाद् देवि । ज्ञानवान् भवति ध्रुवम् ॥
नारदाय पुरा प्रोक्तं मया पुरुषदर्शनम् ।
तत्प्रसादान्महायोगी भूत्वा लोकान्तरं गतः ॥
स्वच्छायादर्शनं देवि । कलौ पुरुषलक्षणम् ।
दीर्घायुः समवाप्नोति ज्ञानञ्चापि सुनिर्मलम् ॥'
इति योगप्रदीपिकायां उमामाहेश्वरसंवादे छायापुरुषलक्षणं नाम पञ्चमं पटलं ॥ * ॥
'ओम् अस्य श्रीच्छायापुरुषमहामन्त्रस्य ब्रह्मार्ष दैवद्गायत्री छन्दः छायादेवी देवता ह्रां बीजं स्वाहा शक्तिः पुरुष इति कीलकं मम सिद्धिसन्दर्शनसिद्ध्यर्थे जपे विनियोगः । ह्रामित्यादि षडङ्गन्यासः ॥ मायया मायया ओँ ओँ ह्रीँ माया शिवविद्याया ऋषयः ओँ ह्रीँ व्याशा सरस्वति ओँ नमो भगवते भूतशरीरमात्मानमाकाशे दर्शय दर्शय चा चा चा ह्रीँ भैरवाय नमः स्वाहा । इति मन्त्रः ॥
मादाभावे च पुत्रं वा बान्धवे च बान्धवम् ।
आत्मानं शिरसोऽभावे सत्त्वाभावे कुलक्षयम् ॥
विशीर्णे विहते धूते कुर्मे धूमे च विज्वरम् ।
दुर्भिक्षं जायते घोरं कज्जले च पराङ्मुखे ॥
सपूर्णे च मुखे लक्ष्मी क्षेमलाभं सुखिद्धये ।
क्षीणे रक्ते जये प्रीते उष्णे मृत्युर्न संशयः ॥
पतिभीतिं शस्त्रघातमिति वेदविदो विदुः ।
मृत्युञ्जयं जपन्नेव शान्तिस्तस्य विधीयते ॥
षण्मासे मरणं तस्य शीघ्रादप्रत्यये विदुः ॥
अथ मृत्युञ्जययन्त्रम् ।
"प्रथमं प्रणवमालिख्य तन्मध्ये साध्यनामकम् ।
बहिरष्टदलं पद्मं यान्ताम्ना वसुपत्रकैः ॥
विलिखेत सबकारञ्च केशरेषु सुशोभितम् ।
तद्बहिश्चन्द्रहस्तं स्यात् षोडशाक्षरकं लिखेत ॥
द्वारं भूपुरमालिख्य चतुर्द्वारञ्च वारणम् ।

प्रियश्च चतुष्कोणे यन्त्र मृत्युञ्जय भग
[illegible] परम
[illegible]
[illegible] ।
'चन्द्रार्काग्निविलोचनं [illegible] -
स्यं
मुद्राराग्रपाशाक्षसूत्रविलसत्पाणिं हिमांशु-
प्रभम् ।
कोटीरेन्दुगलत्सुधाप्लुततनुं हाराद्भिराज्ज्वलं
कान्त्या विश्वविमोहनं पशुपतिं मृत्युञ्जयं
भावयेत् ॥ ४ ॥
नत्वा तातगुरुं शिवं गणपतिं [illegible]
सर्वदा ।
खे लक्षेत सततं विलोकनवशं शुक्लं रवौ
प्रत्यहम् ॥
खे विलोकनमन्त्रस्तु ।
ओँ ह्रीँ भूचरी खेचरी आत्मानमाकाशे
दर्शय सत्वरतान्तं कथय कथय हुं फट् स्वाहा ।
यं पश्येत् सततं शान्तमात्मानं मन्त्रमद्वयम्
न तेन निश्चितुमात्य ज्ञातव्यं वाविशिष्यते ॥"
इति योगप्रदीपिकायां छायापुरुषोपदेशो नाम षष्ठः पटलः ॥
छायाव्यवहारः, पुं ज्योतिःशास्त्रोक्ताङ्कविशेषः ।
अथ छायाव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम् ।
छायया कर्णयोरन्तरे ये तयो-
र्वर्गविश्लेषभक्ता रसाद्रीषवः ।
सैकलब्धेः पदघ्नं तु कर्णान्तरं
भान्तरेणोनयुक्तं दले स्तः प्रभे ॥
उदाहरणम् ।
नन्दचन्द्रैर्मितं छाययोरन्तरं
कर्णयोरन्तरं विश्वतुल्यं ययोः ।
ते प्रभे वक्ति यो यत्निमान् वेत्त्यसौ
व्यक्तमव्यक्तयुक्तं हि मन्येऽखिलम् ॥
न्यास

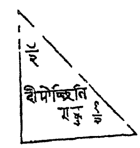

छा $\frac{७}{२}$ 　 छाया $\frac{४५}{२}$

छायान्तरम् । १९ । कर्णान्तरम् । १३ । अनयोर्वर्गान्तरेण । १९२ । भक्ता रसाद्रीषवः ।५७६। लब्धम् । ३ । सैकस्यास्य । ४ । मूलम् । २ । अनेन कर्णान्तरम् । १३ । गुणितम् । २६ । द्विस्थम् । २६ । भान्तरेण । १९ । ऊनयुते । ७ । ४५ । तदर्द्धे लब्धे छाये $\frac{७}{२}$ $\frac{४५}{२}$ तत्तत्कोटिगोपदमित्यादिना जातौ कर्णौ $\frac{२५}{२}$ $\frac{५१}{२}$

द्वयन्तरे जायतस्तत्र तस्याः प्रमे ।
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
शङ्कुप्रदीपान्तरभाङ्गहस्ता
दीपोच्छ्रितिः [illegible]
[illegible]
नरस्य प्रभा स्यात् ज्यनी यत्नशः ।

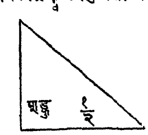
न्यास

भ = छाया $\frac{१}{२}$ शङ्कु $\frac{१}{२}$ प्रदीपशङ्कुतलान्तरम् ३

अनयोर्घात $\frac{३}{२}$ विगरदीपशिखौच्चेयेन । । भक्तो
लब्धानि छायाङ्गुलानि । १२ ।
अथ दीपोच्छ्रयानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
छायाहृते तु नरदीपतलान्तरघ्ने
शङ्कौ भवेन्नरयुते खलु दीपकौच्यम् ।
उदाहरणम् ।
प्रदीपशङ्क्वन्तरभूस्त्रिहस्ता
छायाङ्गुलैः षोडशभिः समा चेत् ।
दीपोच्छ्रितिः स्यात् कियती वदाशु
प्रदीपशङ्कन्तरमुच्यतां मे ॥

न्यास

भ = छाया $\frac{२}{३}$

शङ्कु । १२ । छायाङ्गुलानि । १६ । शङ्कुप्रदीपान्तरहस्ताः । ३ । लब्धं दीपकौच्यम्

हस्ता $\frac{११}{४}$

प्रदीपशङ्क्वन्तरभमानानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
विशङ्कुदीपोच्छ्रयसङ्गुणा भा
शङ्कूद्धृता दीपनरान्तरं स्यात् ॥

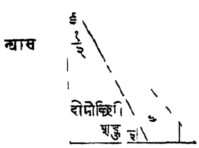
उदाहरणम् । पूर्व्वोक्त एव दीपोच्छ्राय $\frac{११}{४}$

शङ्क्वङ्गुलानि । १२ । छाया । १६ । लब्धा शङ्कुप्रदीपान्तरहस्ता । ३ ।
छायाप्रदीपान्तरदीपौच्चानयनाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।
छाययोर्ग्रयोरन्तरसङ्गुणाभा
छायाप्रमाणान्तरहृद्भवेद्वा ।

भयुग्घात प्रभया विभक्त
प्रभायत न्तेप्रग्रिखाश्चामेवम् ॥
त्रराशिकेनैव यदादुक्त
याम स्वभद्दिहरिणेव विश्वम् ॥

उदाहरणम् ।

प्रदीपात्कमिताङ्गुलस्य सुमते। दृष्टा किलाष्टाङ्गुला छायायामभिमुखे करद्वयमिते व्यस्तस्य दृष्टे पुन । तस्मेवाकमिताङ्गुला यदि तदा छायाप्रदीपान्तर दीपोच्चाय कियदस्य यदत्रति छायाभिधा वेत्सि चेत ॥

भ $\frac{१३}{३}$ छा $\frac{१}{२}$ भू २ छा $\frac{१}{२}$

अत्र छायाग्रयोरन्तरमङ्गुलात्मकम् । ५२ । छाय च । ८ । १२ । अनयोरावा । ८ । इय-मनेन । ५२ । गुणिता । ४१७ । छायाप्रमाणा-न्तरेण । ४ । भक्ता लब्ध भमानम् । १ ४ । इद प्रथमछायाग्रदीपतलयोरन्तरमित्यर्थ । एव द्वितीयच्छायाग्रमानम् ।१५६। भशङ्कुघात गभ्या विभक्त इति जातसुभयत्रोऽपि दीपोच्च समसेव एक्ता ६ $\frac{१}{२}$ ।

एवमियत्र छायाय व्यवहारे त्रैराशिककल्पनया गयत वत्तते तद्यथा । प्रथमच्छायातो द्वितीय च्छाया । ६२ । यावताधिका तावता छाया-ग्रयन यदि छायाग्रान्तरतुल्याभलभ्यते तदा छायया किमिति एव पृथक पृथक छाया प्रदीपतलान्तरप्रमाण लभ्यते । ततो द्वितीय त्रैराशिक यदि छायातुल्ये भुजे शङ्कु कोटि स्तदा भतुल्ये भुजे किमिति लब्ध दीपकोच्च सुभयत्राऽपि तुल्यमेव । एव पञ्चराशिकादिक-मखिल त्रैराशिककल्पनयैव सिद्ध यथा भग-वता श्रीनारायणेन जननमरणक्लेशापहारिणा निखिलजगज्जननैकवीजेन सकलभुवनभावनेन गिरिसरितसुरनरासुरादिभि स्वभेदैरिद जग द्व्याप्त सर्वदमखिल गणितजात त्रैराशिकेन व्याप्त यदेव तद्बहुभि किमित्याशङ्क्याह । यत्किञ्चिद्गुणभागहारविधिना वीजेऽत्र वा गण्यते

तत त्रैराशिकमेव निर्मलधियामेवावगम्य विदाम् ।

एतद्यद्बहुधास्मदादिजडधीधीवृद्धिबुद्ध्या वुधै स्तद्भेदाम् सुगमान विधाय रचित प्राज्ञै प्रकीर्णादिकम् ॥”

इति श्रीभास्कराचार्यविरचितायां लीलावत्या छायाधिकार समाप्ततामगात ॥

छायाभृत, पु, (छाया छायारूपमृगलाञ्छन यद्वा छाया शीतलकान्ति विभर्त्तीति । भृ + क्विप ।) चन्द्र । इति हेमचन्द्र । २ । १६ ॥

छायामित्र क्ली, (छायया छायाकरणेन मित्र मिव छायाया मित्रमिति वा ।) छत्रम । इति शब्दरत्नावली ॥

छायाम्बगहर, पु (छाया छायारूप एव म्बगस्त धरतीति । हृ + अच । छायाम्बगस्य हरो वा ।) चन्द्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥

छायासुत, पु, (छायाया सूर्यपत्न्या सुत पुत्र ।) शनि । इति हेमचन्द्र । २ । ३४ ॥

छि, पु, (छ्यति छिनत्ति कौलादिक नाशयतीति वा । छो + वाहुलकात कि ।) गङ्गा । इत्येकाक्षरकोष ॥

छिक्कनी स्त्री, (छिक इत्यव्यक्तानुकरणशब्द कनत्व-नया । कन + करणे अप ततो डीष ।) वृक्ष विशेष । छिकनी इति नाकछिकनी इति हाचोटी इति च भाषा ॥ तत्पर्याय । चव क्षत २ तिक्ता ३ छिक्किका ४ घ्राणदु खदा ५ । अस्या गुणा । कटुत्वम । रूक्षत्वम । तीक्ष्णत्वम । उष्णत्वम । वह्निपित्तकारित्वम् । वात रक्तकुष्ठक्रमिवातकफनाशित्वञ्च । इति भाव प्रकाश ॥

छिक्का स्त्री, (छिगित्यव्यक्तशब्देन कायतीति । कै + क । तत्टाप ।) क्षुतम । इति शब्दरत्ना वली ॥ छिक इति हिन्दी भाषा ॥ (यथा गारुडे ज्योतिषशास्त्रे ६ अध्याये ।
“छिक्कायां लभ्यते वर्च्चो लभेत पूर्व्वे महाफलम ।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात ॥
नैरृते शोकसन्तापौ मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे ।
अन्न प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत ।
ऐशाने मरण प्रोक्त प्रोक्त छिक्काफलाफलम ॥”)

छिक्किका, स्त्री (छिक्का क्षुत साधनत्वेनास्त्यस्या । वाहुलकात ठन ।) छिक्कनी । इति भाव प्रकाश ॥ छिदनकर्त्ता ॥

छित, [द्] त्रि, (छिनत्तीति । छिद् + क्विप ।)

छित, त्रि, (छ्यते स्मेति । छो + क्त । “शाच्छो रन्यतरस्याम ।” ७।४।४१ । इती ।) छिन्नम । इत्यमर । ३ । १ । १ ३ ॥

छित्ति, पु, (छिद् + क्तिन ।) करजवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ छेदश्च ॥

छित्वर, त्रि, (छिनत्तीति । छिद् + “छित्वर-च्छत्वरेति ।” उणा । ३ । १ । इति ष्वरच प्रत्य येन निपातनात साधु ।) छेदनद्रव्यम । धूर्त्त । वैरी । इत्युणादिकोष ॥

छिद इर ध न औ छेदे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (रुधां-उभं-सकं-अनिट ।) छेदो द्विधाकरणम । इर, अच्छिदत अच्छैत्सीत । ध न, छिनत्ति छिन्ते दारुणा लवं लोक । औ, छेत्ता । इति दुर्गादास ।

छिदक क्ली, (छिनत्तीति । छिद् + क्वुन् ।) वज्रम् । इत्युणादिकोष ॥

छिदा, स्त्री (छिद् + “षिद्भिदादिभ्योऽङ ।” ३ । ३ । १ ०४ । इत्यङ ततष्टाप ।) छेदनम् । इति सुग्धबोधम ॥

छिदि, स्त्री, (छिद्यतेऽनया इति । छिद् + “कृगृप कुटिभिदिछिदिभ्यश्च ।” उणा । ४ । १४२ । इति इ स च कित ।) कुठार । इत्युणादिवृत्ति ॥

छिदिर, पु, (छिनत्त्यनेनेति । छिद् + “इषिमदि सुदिखिदिछिदिभिदीति ।” उणा । १ । ५१ । इति किरच ।) करवाल । परश्वध । पावक । रज्जु । इति मेदिनी । रे, १५५ ॥

छिदुर पु, (छिनत्तीति । छिद् + “विदिभिदि च्छिदे कुरच ।” ३।२।१६२ । इति कुरच ।) छेदनद्रव्यम् । धूर्त्त । वैरी । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥ (स्वय छिन्ने, त्रि । यथा, रघु । १६।६२।
“सलक्ष्यते न छिदुरोऽपि हार ॥”)

छिद्र, त क भेदे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त चुरा पर-सक सेट ।) भेद इह रन्ध्रकरणम । छिद्रयति छिद्रापयति भाण्ड वालक । इति दुर्गादास ॥

छिद्र, क्ली, (छिद्यते भिद्यते यत । छिदिरौ द्वैधीकरणे + “स्फायितञ्चिवञ्चीति ।” उणा । २।१३। इति रक ।) भेद । छेंदा इति भाषा । तत-पर्य्याय । कुहरम् २ सुषिरम् ३ विवरम ४ विलम ५ निर्व्यथनम ६ रोकम ७ रन्ध्रम ८ श्वभ्रम ९ वपा १० सुषि ११ । इत्यमर । १ । ८ । २ ॥ खम्भम १२ सुषी १३ । इति तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते । ३।८२।५२ ।
“ततो गच्छेत धर्मज्ञ । हिमवत्सुतमर्व्वुदम ।
पृथिव्या यत्र वै छिद्र पूर्व्वमासीत युधिष्ठिर ॥”)
दूषणम । इति मेदिनी । रे, ३८ ॥ (यथा महाभारते । ७ । १२ । २९ ।
“बहुविघ्नश्च नृपते । क्रतुरेष स्मृतो महान ।
छिद्राण्यस्य तु वाञ्छन्ति यज्वघ्ना ब्रह्मराक्षसा ॥”
अवकाश । नवमसंख्या । इति ज्योतिषम ॥ लग्नादष्टमस्थानम । “छिद्राख्यमष्टम स्थान-मिति ।” इति ज्योतिस्तत्त्वम ॥)

छिद्रवैदेही, स्त्री, (छिद्रप्रधाना वैदेही पिप्पली ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्ट ॥

छिद्रान्त [र], पु, (छिद्रमन्तमध्ये यस्य ।) नल । इति राजनिर्घण्ट ॥

छिद्रफल, क्ली (छिद्र दूषणमाफलतीति । आ + फल + अच ।) मायाफलम । इति राजनिर्घण्ट ॥

छिद्रित, त्रि, (छिद्र + क्त ।) क्षतच्छिद्र । तत्पर्य्याय । वेधित २ विद्व ३ । इत्यमर । ३ । १ । ९९ ॥

छिन्न, त्रि, (छिद्यते स्म इति । छिद् + क्त ।) कृतच्छेदनम् । छेंडा इति काटा इति च भाषा । तत्पर्य्याय । छातम२ लूनम३ कृत्तम् ४ दातम ५ दितम ६ छितम ७ वृक्णम ८ । इत्य मर । ३।१।१ ३॥ स्यम९ छादितम १ । इति जटाधर ॥ छेदितम ११ खण्डितम १२ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६० । ११ ।

"छिन्ने धनुषि दैत्येन्द्रस्तथा शक्तिमथान्द ॥" *॥ मन्त्रविशेषे, पु। तल्लक्षणादिक यथा विश्वसारे।
"मनोर्यस्यादिमध्यान्तेष्वानिल नौनमुच्यते।
सयुक्तं वा वियुक्तं वा पराक्रान्तस्त्रिधा पुन ॥
चतुधा पञ्चधा वापि स मन्त्रश्छिन्नसज्ञक ॥")

छिन्नग्रन्थिनिका, स्त्री, (छिन्ना ग्रन्थिनी। सज्ञाया कन ततष्टाप पूर्व्वह्रस्वश्च।) त्रिपर्णिका। इति राजनिघण्ट ॥

छिन्नपत्री, स्त्री (छिन्न पत्र यस्या। स्त्रिया ङीष।) अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्ट ॥ (विवरणमस्या अम्बष्ठाशब्दे ज्ञेयम ॥)

छिन्नमस्ता, स्त्री, (छिन्न मस्त शिरो यस्या।) दशमहाविद्यान्तर्गतषष्ठमहाविद्या। सा च प्रचण्डचण्डिका। यथा —
"प्रचण्डचण्डिका वक्ष्ये सर्व्वकामफलप्रदाम।
यस्या प्रसादमात्रेण सदाशिवो भवेन्नर ॥
अपुत्रो लभते पुत्र अधनो धनवान भवेत।
कवित्वञ्च सुपाण्डित्य लभते नात्र सशय ॥"
अथ प्रचण्डचण्डिकामन्त्र। विश्वसारे जामले च।
"लक्ष्मीं लज्जा ततो माया मात्रा द्वादशिकामपि।
वज्रवैरोचनीये द्वे मायै फटस्वाहया युत ॥
लक्ष्मीबीज यदाद्य स्यात तदा श्री सर्व्वतोमुखी।
लज्जाबीजेन चाद्येन वश्यता यान्ति योषित ॥
मायाबीजेन चाद्येन मन्यायातकनाशनम।
मात्रा द्वादशिका बीजमाद्य स्यान्मुक्तिदायकम॥
भैरवोऽस्य ऋषिर्द्देवि। सम्राट छन्द उदीरितम।
छिन्नमस्ता स्मृता देवी बीज कूर्च्चद्वय पुन ॥
स्वाहा शक्तिरभीष्टार्थे विनियोग उदाहृत ॥"
"अत्र लज्जापद कामबीजपरम। तथा च।
अत्र लज्जापदे देवि। कामबीज वितन्यते।
महाकालमत ज्ञेय मन्त्रोद्धार शुभावहम ॥"
पूर्व्वमायापदे इति पाठे मायाया पूर्व्व लज्जाबीज तस्मिन्नित्यर्थ। तथा च। पूर्व्वमायापदेन लज्जाबीजमुच्यते। अन्यथा तापिन्यादिविरोध। तथा च।
"कामाद्या वाग्भवाद्या वा मायाद्या वा जपेत सुधी।
लज्जाद्यां वा जपेद्विद्यां चतुर्व्वर्गफलप्रदाम ॥
अन्येषाञ्च मुनीना मते सर्व्वत्र मायापद कूर्च्च परम। तत्रैव।
वाम्त वह्निसमायुक्त रतिबिन्दुसमन्वितम।
लक्ष्मीबीजमिद प्रोक्त सर्व्वकामार्थसिद्धये ॥
वामाक्षिवह्निसयुक्त बिन्दुनादविभूषितम।
शिवबीज महेशानि। लज्जाबीजमुदाहृतम ॥
इशानमुद्धृत्य पुरारिबीज
सबिन्दुक नादविभूषितञ्च।
सकामकर्णं परित प्रकल्प्य
माया वदन्तीह मनीषिणस्ताम् ॥
द्वादशस्वरवर्णं स्यात नादबिन्दुविभूषितम्।
वाग्भव बीजमित्युक्त सर्व्वभाषाविशुद्धये ॥
इति मन्त्रे चतुर्ब्बीजव्याख्यानात अयन्तु

समीचीन। भैरवमत तु माया भुवनेश्चैव ॥
लक्ष्मी प्रथमबीजेऽस्ति लज्जाबीजे मनोभव
स्त्रीयेऽस्मिन सन्ति देवा सन्ध्यापावकशाङ्गिन
चतुर्थ तु गुरुर्ज्ञेया मुक्तिविद्याप्रदायिका।
वकारे वरुण साक्षात ज्रकारे तु सुराधिप।
रफे हुताशनो देवो वकारे वसुधाधिप।
ऐकारे त्रिपुरा देवी रफे त्रिपुरसुन्दरी ॥
त्रैलोक्यविजया देवी सर्व्वाकारसस्थिता।
चकारे चन्द्रमा देवो नकारे हि विनायक ॥
इकारे कमला साक्षात यकारे च सरस्वती।
मायायुग्मे सदा देवी प्रकृत्या सह सङ्गता ॥
वैखरी चैव फटकारे स्वाकारे कुसुमायुध।
हाकारे च रतिस्तिष्ठेदेव मन्त्रसमुच्चय ॥"
इति व्याख्यानाच्च ॥ * ॥
अस्या पूजाप्रयोग।
प्रात कृत्यादिक कृत्वा मन्त्राचमन कुर्य्यात।
यथा,—
"लक्ष्मीमायाकूर्च्चबीजैस्त्रिभि पीत्वाम्बु साधक।
वाग्भवनाशो सम्मृज्य मायाभ्यान्तु द्विरुन्मृजेत ॥
कूर्च्चेन क्षालयेत पाणी एभिर्मन्त्रैश्च विन्यसेत।
श्रीमायाकूर्च्चवाक्कामत्रिपुटाभगवर्णकै ॥
कामकलाङ्कुशाभ्याञ्च वक्त्रनासाक्षिकर्णकान।
नाभिहृन्मस्तकचासा स्पृष्टा शम्भुभवनक्षणात॥
गाचस्यैव छिन्नमस्ता वत्सराणा प्रपश्यति ॥
तत प्राणायामान्त विधाय षोढान्यास कुर्य्यात।
मन्त्रषोढा तत कुर्य्यात त्रैलोक्यवशकारिणीम।
श्रीबालात्रिपुटायोनिप्रासादप्रणवैस्तथा ॥
कालीवध्वङ्कुशै कामकलाकूर्च्चास्त्रकै क्रमात।
षोडशीमनुवर्णैश्च पृथगष्टादशाक्षरी ॥
एभिर्बीजैर्म्मातृकाणान स्वेषु स्थानेषु विन्यसेत।
एषा ब्रह्मस्वरूपा हि बीजषोढा प्रकीर्त्तिता ॥
अस्या सन्न्यसनात सर्व्व वज्रदेहा भवन्ति हि।
सर्व्वैश्वर्य्ययुतास्ते हि जीवन्मुक्ता दशाब्दत ॥"*॥
तत ऋष्यादिन्यास।
अस्य मन्त्रस्य भैरव ऋषि सम्राट छन्द छिन्नमस्ता देवता हुकारद्वय बीज स्वाहा शक्तिरभीष्टार्थसिद्धये विनियोग। यथा शिरसि भैरवऋषये नम। मुखे सम्राटछन्दसे नम। हृदि छिन्नमस्तायै देवतायै नम। गुह्ये हूँ हूँ बीजाय नम। पादयो स्वाहाशक्तये नम ॥ तत कराङ्गन्यासौ। ओम आ खड्गाय हृदयाय स्वाहा। इति कनीयसि। ओम् ई सुखड्गाय शिरसे स्वाहा। इति पविमाङ्गुलयो। ओम ऊ सुवज्राय शिखायै स्वाहा। इति मध्यमयो। ओम् ऐ पाशाय कवचाय स्वाहा। इति तर्ज्जन्यो। ओम औं अङ्कुशाय नेत्रत्रयाय स्वाहा। इत्यङ्गुष्ठयो। ओम अ सुरक्षारक्षासुरक्षायास्त्राय फट। इति करतलपृष्ठयो। एव हृदयादिषु। तदुक्त भैरवतन्त्रे।
"उच्चरेत पूर्व्वमाकार बिन्दुलाञ्छितमस्तकम।
खड्गाय हृदयायेति स्वाहायुक्त कनीयसि ॥
इकारञ्च ततो देवि। चन्द्रकोटिसमप्रभम।
सुखड्गाय ततो वाच्य शिरसे तदनन्तरम
स्वाहायुक्त ततो वाच्य पवित्राङ्गुलिसन्ततम।
ऊकारञ्च ततो वाच्य बिन्दुलाञ्छितमस्तकम ॥
सुवज्राय ततो वाच्य शिखायै तदनन्तरम।
स्वाहान्त मध्यमायाञ्च विन्यसेत्तदनन्तरम ॥
मात्रा सप्तदशिका देवी विन्यस्य तत परम।
पाशायेति समुच्चार्य्य प्रवदेत कवचाय च।
स्वाहान्त विन्यसेन्मन्त्र तर्ज्जन्या तदनन्तरम।
औङ्कारञ्च ततो देवि। चाङ्कुश तदनन्तरम ॥
नेत्रत्रयाय स्वाहान्तमङ्गुष्ठे करयोर्न्यसेत।
अकारञ्च विसर्गान्त सुरक्षारक्षसयुतम ॥
असुरक्षायसयुक्त अस्त्रायेति तत परम।
फट्कारसमायुक्त विन्यसेत करयोर्द्वयो।
हृदि मूर्ध्नि शिखायाञ्च कवचे नेत्रमण्डले।
यावदस्त्र चतुर्द्दिक्षु विदिक्षु च यथाक्रमम ॥"
त्रिशक्तितन्त्रे भैरववाक्यम।
"उच्चरेत प्रणव पूर्व्वमाकार बिन्दुसयुतम।"
इत्यादिवाक्यात कराङ्गेषु प्रणवसम्बलितो न्यास। ततो मूलेन मस्तकादिपादपर्य्यन्त पादादिमस्तकपर्य्यन्त वारत्रय न्यसेत ॥ * ॥
ततो ध्यानम।
"स्वनाभौ नीरज ध्यायेदष्ट विकसित सितम।
तत्पद्मकोमध्ये तु मण्डल चण्डरोचिष ॥
जवाकुसुमसङ्काश रक्तबन्धुकसन्निभम।
रजसत्त्वतमोरेखायोनिमण्डलमण्डितम ॥
मध्ये तु ता महादेवी सूर्य्यकोटिसमप्रभाम।
छिन्नमस्ता करे वामे धारयन्तीं स्वमस्तकम ॥
प्रसारितमुखी देवी लेलिहानाग्रजिह्विकाम।
पिबन्तीं रौधिरीं धारा निजकण्ठविनिर्गताम॥
विकीर्णकेशपाशाञ्च नानापुष्पसमन्विताम।
दक्षिणे च करे कर्त्री मुण्डमालाविभूषिताम ॥
दिगम्बरी महाघोरा प्रत्यालीढपदे स्थिताम।
अस्थिमालाधरा देवीं नागयज्ञोपवीतिनीम ॥
रतिकामोपरिष्ठाञ्च सदा ध्यायन्ति मन्त्रिण।
सदा षोडशवर्षीया पीनोन्नतपयोधराम ॥
विपरीतरतासक्तौ ध्यायेद्रतिमनोभवौ।
डाकिनीवर्णिनीयुक्ता वामदक्षिणयोगत ॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापान प्रकुर्व्वतीम।
वर्णिनी लोहिता सौम्या मुक्तकेशीं दिगम्बरीम।
कपालकर्त्तृकाहस्ता वामदक्षिणयोगत।
नागयज्ञोपवीताढ्या ज्वलत्तेजोमयीमिव ॥
प्रत्यालीढपदां दिव्या नानालङ्कारभूषिताम।
सदा द्वादशवर्षीयामस्थिमालाविभूषिताम ॥
डाकिनीं वामपार्श्वे तु कल्पसूर्य्यानलोपमाम।
विद्युज्जटा त्रिनयनां दन्तपङ्क्तिबलाकिनीम ॥
दष्ट्राकरालवदनां पीनोन्नतपयोधराम।
महादेवीं महाघोरां मुक्तकेशीं दिगम्बरीम ॥
लेलिहानमहाजिह्वां मुण्डमालाविभूषिताम।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगत ॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापान प्रकुर्व्वतीम।
करस्थितकपालेन भीषणेनातिभीषणाम ॥

ताभ्या निवश्यमाना ता ध्यायद्‌न्ती विचक्षण ॥’
ध्यानस्यावश्यकत्वमाह । तन्त्रे ।
प्रत्यक्षाच्चामेतमध्यात्वा यस्तु पूजयेत ।
तत्तुल्यस्य शिरश्छित्वा देवी पिवति शोणितम ।’
छिन्नमस्तामिति तन सुखेनेति शेष ।
तथा च ।
स्वमस्तक सखर्पर रक्तधाराभिपूरितम ।
ललज्जिह्व महाभीम धृत्वा वामभुजा तथा ॥”
इति भैरवतन्त्रे ।
तत्रैव ।
सत कुर्य्यादृत्त पूर्व्वमाग्नेय रक्तवर्णकम ।
याम्य कृष्णमत पीत शुक्ल रक्त सितासितम ॥
तत्र पीता प्रकुर्व्वीत कारिका तस्य मध्यगाम ।
तन्मध्ये तु प्रकुर्व्वीत मण्डल चतुरोचित ॥
रज सत्त्वतमोरूपा रक्ता शुक्लासिता क्रमात ।
मायाख्य तता यस्य षट्कोणसमन्वितम ॥
वाह्ये तस्य च चक्रस्य कुर्य्यात प्राकारवेष्टितम ।
पूर्व्व रक्त तत कृष्ण सित पीत यथाक्रमम ॥
चतुर्द्वारसमायुक्त क्षेत्रपालैरधिष्ठितम् ॥’
इत्यस्या पूजायन्त्रम ॥ * ॥
यथा वा ।
त्रिकोण विपरीताग्नौ तन्मध्ये मण्डलत्रयम ।
तन्मध्ये विन्यसेद्वीज हारत्रयसमन्विताम ॥
वहिरष्टदल पद्म भवितमस्त्रिपथ पुन ।
कल्पयित्वा निखिलमध्ये त्रिकोणे पट समालिखेत ॥”
यद्वा एतद्ग्रन्थोक्त यन्त्रम ।
तथा च ।
अपरञ्च प्रवक्ष्यामि शृणु देवि । यथाक्रमम ।
स्वनाभौ नीरज ध्यायेन्मध्ये मण्डलसन्निभम ॥
योनिचक्रसमायुक्त गुणत्रितयसञ्चितम ।
तत्र मध्ये महादेवी छिन्नमस्ता स्मरेन्यति ॥
प्रदीपकलिकाकारामद्वितीयव्यवस्थिताम ।
योनिमुद्रासमायुक्ता हृदयस्थितलोचनाम ॥
धेयमेतद्युवतीनाञ्च गृहस्थाना विशामय ॥”
यथा —
‘अन्तरे स्वशरीरस्य नाभिनीरजसङ्गताम ।
निर्लेपा निर्गुणा सूक्ष्मा वालचन्द्रसमप्रभाम ॥
समाधिमात्रगम्यान्तु गुणत्रितयवेष्टिताम ।
कलातीता गुणातीता मुक्तिमात्रप्रदायिनीम ॥”
एव ध्यात्वा मानसै सपूज्य तारिणीवत्‌कलश
स्थापन कुर्य्यात । तत पीठपूजा । आधारश
क्तये । प्रकृतये । कूर्म्माय । अनन्ताय । पृथिव्यै ।
क्षीरसमुद्राय । रत्नद्वीपाय । कल्पवृक्षाय । तदध
स्मणिसिंहासनाय । आनन्दकन्दाय । सम्वि-
न्नालाय । सर्व्वतत्त्वात्मकपद्माय । स सत्त्वाय ।
र रजसे । त तमसे । आ आत्मने । अ अन्त-
रात्मने । प परमात्मने । ह्रीं ज्ञानात्मने नम ।
पद्ममध्ये रतिकामाभ्याम् ॥ भैरवमते तु ।
“आधारशक्ति कूर्म्मन्तु नागराजमत परम् ।
पद्मनालञ्च पद्मञ्च पूजयेन्मन्त्रविन्नर ॥
मण्डल चतुरस्रञ्च रज सत्त्व तमस्तथा ।
रतिकामौ च सपूज्य शक्तिपूजा समाचरेदिति ॥

रतिकामोपरि वज्रवैरोचनीये हाह देहि
एहि एहि गच्छ गच्छ मम सिद्धि देहि देहि
मम शत्रून मारय मारय करालिके हूं फट
स्वाहेति पीठमन्त्र ॥ सर्व्वत्र प्रणवादिनमो
ऽन्तेन पूजयेत । पुनर्ध्यात्वावाहयेत । सर्व्व
सिद्धिवर्णनीये सर्व्वसिद्धिडाकिनीय वज्रवैरोच
नीये इहावह इहावह पुनस्तन्मन्त्रमुच्चार्य इह
तिष्ठ इह तिष्ठ इह सन्निधेहि इह सन्निरुध्यस्व
इत्यनेनावाह्य आ ह्रीं क्रों ह स इत्यनेन प्राण
प्रतिष्ठा कृत्वा । ओम आ खड्गाय हृदयाय
स्वाहा इत्यादिना षडङ्ग विन्यस्य यथाशक्ति
पूजा कृत्वा बलि दद्यात । यथा । वज्रवैरो
चनीय देहि देहि एहि एहि गच्छ गच्छ इम
वलि मम सिद्धि देहि देहि मम शत्रून मारय
मारय करालिके हूं फट स्वाहा इति मन्त्रेण ।
ततो देव्या दक्षिणे ओ वर्णिन्यै नम । वामे
ओ डाकिन्यै नम । ततो देव्यङ्गे षडङ्ग
सपूज्य दक्षिणे आ शङ्खनिधये नम । वामे
ओ पद्मनिधये नम । पूर्व्वादिदलेषु लक्ष्मी
लज्जा माया वाणीश्च पूजयेत । दलेषु ब्रह्म
विष्णुरुद्रेश्वरान मध्ये सदाशिव सर्व्वत्र प्रणवादि
नमोऽन्तेन पूजयेत तत पञ्च पुष्पाञ्जलि
दत्त्वा आवरणानि पूजयेत । अग्नीशासुरवायुषु
मध्ये दिक्षु च ओम आ खड्गाय हृदयाय
स्वाहा इत्यादिना षडङ्गानि सपूज्य अष्टपत्रेषु
पूर्व्वादिक्रमेण ओम एकलिङ्गाय नम एव वर्णिन्यै
डाकिन्यै भैरव्यै महाभैरव्यै इन्द्राक्ष्यै पिङ्गाक्ष्यै
सहारिण्यै सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत ।
यथा —
‘एका नामाभया काली वर्णिनी डाकिनी तथा ।
भैरवीञ्च महापूर्व्वा भैरवी तदनन्तरम ॥
इन्द्राक्षीञ्च पिङ्गाक्षी तत सहारकारिणीम ।
पूर्व्वादिक दले पूज्या शक्तयश्च यथाक्रमम ॥
प्रणवादिनमोऽन्तेन लज्जावीज समुच्चरन ।”
पद्ममध्ये हूं हूं फट नम स्वाहा नम ।
देव्या दक्षिणे सम्राटछन्दसे नम । देव्या
उत्तरे सर्व्ववर्णेभ्यो नम । पुनर्द्दक्षिणे ओ वीज
शक्तिभ्या नम । पत्राग्रेषु पूर्व्वादिक्रमेण ब्राह्म्यै
माहेश्वर्य्यै कौमार्य्यै वैष्णव्यै वाराह्यै इन्द्राण्यै
चामुण्डायै महालक्ष्म्यै सर्व्वत्र प्रणवादिनमो-
ऽन्तेन पूजयेत । ततश्चतुर्द्दिक्षु द्वारेषु ओम
करालाय नम । विकरालाय नम । एव अति-
करालाय महाकरालाय । यथा, भैरवीये ।
“पूर्व्वद्वारे करालञ्च विकरालञ्च दक्षिणे ।
पश्चिमेऽतिकरालञ्च महाकरालमुत्तरे ॥”
ततो धूपादिविसर्ज्जनान्त कर्म्म समापयेत ।
विसर्ज्जने त्वय विशेष । सहारमुद्रा प्रदर्श्य
अञ्जलावारोप्य वामनासापुटेन ।
योनिमुद्रासमारूढा प्रदीपकलिकोज्ज्वलाम ।
सुषुम्नापथे विधुमिव क्रमेण क्षीणता गताम् ॥
इम मन्त्र समुच्चार्य्य चक्रस्थौ निवेशयेत ।
उत्तरे शिखरे इत्यादि । अस्य पुरश्चरण लक्ष-

जप । सिद्धविद्यात्वात ॥ * ॥ बलिदाने तु
भैरवीये ।
“रात्रौ बाल प्रदातव्यो मतस्यमासमुराग्निभि ।
अथवा मधुपानाद्यैर्म्मधुरैस्त्रिभवक्रमैः ॥
मन्त्रस्तु ।
उच्चरेत प्रणव पूर्व्व सर्व्वासद्धिप्रदेऽन्वतम ।
वर्णिनीये ततो वाच्य सर्व्वसिद्धिप्रदेऽन्वतम ॥
डाकिनीये ततो वाच्य देवीनाम तत परम ।
एह्येहीति ततो वाच्य इम बलिमनन्तरम ॥
गृह्ण गृह्ण तत प्रोक्ता मम सिद्धिमनन्तरम ।
देहि देहीति मायञ्च तत फटस्वाहया युत ॥
बलिमन्त्र समाख्यात पूजितोऽयं सुरेश्वरीति ॥
मन्त्रान्तरम ।
भुवनेशी कामवीज कूर्च्चवीजञ्च वाग्भवम ।
भुवनेशी कूर्च्चवीज वाग्भव तदनन्तरम ॥
वज्रवैरोचनीये च हूं फट स्वाहा तत परम ॥
अस्य पूजाप्रयोगन्यासपूजादिक षोडशीवत
कार्य्यम ॥ * ॥
हृल्लेखा मादन लक्ष्मीर्वाग्भव कूर्च्चमेव च ।
अस्यान्ता छिन्नमस्ताया महाविद्या प्रकीर्त्तिता ॥
अस्यापि सदृशी विद्या जगत्स्वपि न विद्यते ।
षडवर्णाऽय मनु साक्षान्मोक्षदो नात्र सशय ॥
गस्या ध्यानमद वक्ष्ये शृणुष्व कमलानने ।
प्रत्यालीढपदा सदैव दधती छिन्न शिर
कर्त्तृका
दिग्वस्त्रा स्वकबन्धशोणितसुधाधारा पिबन्ती
मुदा ।
नागाबद्धशिरोमणि त्रिनयना हृद्युत्पलालङ्कृता
रत्यासक्तमनोभवोपरि दृढा ध्यायेज्जवासन्नि-
भाम ॥
दक्षे चातिसिता विमुक्तचिकुरा कर्त्री तथा
खर्पर
हस्ताभ्या दधती रजोगुणभवा नाम्नापि सा
वर्णिनी ।
देव्याश्छिन्नकबन्धत पतदसृग्धारा पिबन्ती मुदा
नागाबद्धशिरोमणिर्म्मनुविदा ध्येया सदा
सासुरै ॥
वामे कृष्णतनुस्तथैव दधती खड्ग तथा खर्पर
प्रत्यालीढपदा कबन्धविगलद्रक्त पिबन्ती मुदा ।
सैषा या प्रलये समस्तभुवन भोक्तु क्षमा तामसी
शक्ति सापि परात्परा भगवती नाम्ना परा
डाकिनी ॥
इति ध्यानम ।
अस्या पूजादिक सर्व्व षोडशीवत कार्य्यम ॥*॥
मन्त्रान्तरम ।
तार लज्जाद्वय वज्रवैरोचनीये हूं फट स्वाहा ।
अस्यापि ध्यानपूजादिक सर्व्व षोडशीवत ॥*॥
वियत्स्वत्रयुत विन्दुनादयुक्त तत प्रिये ।
एकाक्षरी महाविद्या त्रैलोक्यवशकारिणी ॥
स्वत्र दीर्घ ऊकार ॥
ठठान्तैषा महाविद्या त्रैलोक्यमोहकारिणी ।
ताराद्यन्ता भवतीयथा चतुर्व्वर्गप्रदा ॥ * ॥

मन्त्रान्तर यथा,—
वज्रवैरोचनीये च कूर्च्चयुग्म फट्ठठ ।
ताराग्रा महाविद्या सर्व्वतन्त्रे प्रकाशिनी ॥
त्रैलोक्याकर्षिणी विद्या चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
ध्यानपूजादिकं सर्व्व षोडशीवत् समाचरेत ॥१॥
इदानीं षोडशीविद्याप्रशंसामाह ।
तथा सर्व्वप्रयत्नेन सर्व्वापास्या च षोडशी ।
लक्ष्मीबीजादिका सैव सर्व्वैश्वर्य्यप्रदायिनी ॥
लज्जाद्या खगभूनागगोष्ठदाकर्षिणी परा ।
कूर्च्चाद्या सर्व्वजन्तूनां महापातकनाशिनी ॥
वाग्भवाद्या यदा देवी वागीशत्वप्रदायिनी ।
एषा तु षोडशीविद्या वेदाः सप्तदशाक्षरी ॥
श्रीबीजपुटिता सा तु लक्ष्मीवृद्धिकरी सदा ।
लज्जया पुटिता विद्या त्रैलोक्याकर्षिणी परा ॥
कूर्च्चेन पुटिता सर्व्वपापिनां पापहारिणी ।
वाग्बीजपुटिता चैषा वागीशत्वप्रदायिनी ॥
चतुर्व्विधेति विद्यैषा प्रिये । सप्तदशाक्षरी ।
ताराद्या षोडशी चाद्या भवेत् सप्तदशाक्षरी ।
एषा विद्या महाविद्या मुक्तिमुक्तिकरी सदा ।
कमला भुवनेशानी कूर्च्चबीजं सरस्वती ॥
वज्रवैरोचनीये च पूर्व्ववीजानि योजयेत् ।
फट् स्वाहा च महाविद्या वसुचन्द्राक्षरी परा ।
ताराद्येकोनविंशाख्या ब्रह्मविद्यास्वरूपिणी ।
एते विद्योत्तमे देवि । मुक्तिमुक्तिप्रदे शुभे ॥ ३ ॥
लक्ष्म्यादिपुटिता पूर्व्वा रसचन्द्राक्षरी भवेत् ।
चतुर्द्धा च महाविद्या चतुर्व्वर्गफलप्रदा ॥
प्रणवाद्या यदा चैषा भोगमोक्षकरी सदा ।४।
विद्यान्तरं प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ।
हूंक्लेंखाकूर्च्चवाग्बीजवज्रवैरोचनीये हूं ॥
फट् स्वाहा महाविद्या चतुर्द्दशाक्षरी मता ।
सर्व्वैश्वर्य्यप्रदा चैषा सर्व्वसम्मोहकारिणी ॥५॥
भुवनेशी चितिस्वच्छ वाग्बीजं प्रणवं ततः ।
वज्रवैरोचनीये च फट् स्वाहा च तथापरा ॥
चतुर्द्दशाक्षरी चैषा चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
एषा विद्या महाविद्या जन्ममृत्युविनाशिनी ॥६॥
तन्त्रान्तरे ।
रमाकामस्तथा लज्जा वाग्भवं वज्र वै पदम् ।
रोचनीये लज्जाद्वन्द्वमस्त्रं स्वाहासमन्वितम् ॥
इयं सा षोडशी प्रोक्ता सर्व्वकामफलप्रदा ।
कथिता सकला विद्या सारात्सारतरा शुभा ॥
आसां ऋषिभैरवोऽहं नाम्ना तु क्रोधभूपतेः ।
सम्राट् छन्दो देवता च छिन्नमस्ता प्रकीर्त्तिता ।
षड्दीर्घभाकस्वरेणैव प्रणवाद्येन सुन्दरि ।।
खड्गाद्येन ठठान्तानि षडङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥
नाडिदोषादिकं त्यक्ता ता सुविद्या सुरासुरे ।
सकलेषु च वर्णेषु सकलेष्वाश्रमेषु च ॥
अन्तिमेषु च वर्णेषु भुक्तिमुक्तिप्रदायिका ।
प्रणवाद्या च या विद्या शूद्रादौ न समीरिता ॥
अस्याश्चैव विशेषोऽयं योषिद्भिश्च समुपासयेत् ।
डाकिनी सा भवत्येव डाकिनीभिः प्रजायते ॥
पतिहीना पुत्त्रहीना यथा स्यात् सिद्धयोगिनी ।
इति ते कथितं तत्त्वं रहस्यमखिलं प्रिये । ॥

आतिरेकादङ्गेन [illegible] मासीत् [illegible] ।
[illegible] कायम् । ।
[illegible] उद्धार [illegible] चरं
रश्मिं
समारस्यकसारा [illegible]
कामोन्मादाग्राम ।
[illegible] चक्रादि [illegible] छिन्नमस्ता
प्रशस्ता
[illegible] ज्ञानरूपा [illegible] योगिना
यागमुद्राम ॥’
इति छिन्नमस्ताप्रकरणम् । इति तन्त्रसार ॥
छिन्नरुह, पु, (छिन्नोऽपि रोहतीति । रुह + “इगुपधज्ञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति क ।) तिलकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥
छिन्नरुहा, स्त्री (छिन्ना सत्यपि रोहतीति । रुह + क । अजादित्वात् टाप ।) गुडूची । इत्य मर । २ । ४ । ८० ॥ (यथास्या पर्य्याया । “वत्सादनी छिन्नरुहा स प्रपर्य्यन्तामरा । कण्डलिम्यतङ्गी च गुडूची चक्रलक्षणा ।” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
स्वर्णकेतकी । शल्लकी । इति राजनिर्घण्ट ॥
छिन्नश्वासिका स्त्री, (छिन्नो विच्छिन्नो श्वासो यस्या । सज्ञाया कन् । टाप्यापि अत इत्वम् ।) पाठा । इति शब्दचन्द्रिका । आकनादी इति भाषा ॥
छिन्ना स्त्री, (छिद्यते स्मेति । छिद् + क्त । ‘अजा द्यतष्टाप ।’ ४।१ । इति टाप ।) गुडूची । (यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
‘गुडूची मधुपर्णी स्यादमृतामृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥”
छिद्यते कुलात् वह्निरिव्यक्तयते इति ।) पुंश्चली । इति विश्व ॥
छिन्नोद्भवा, स्त्री (छिन्ना विभिन्ना सत्यपि उद्भवति पुनर्जायते इति । उत् + भू + अच् । यद्वा छिन्ने छेदनेऽपि उद्भव उत्पत्तिर्यस्या ।) गुडूची । इति राजनिर्घण्ट ॥ (गुडूचीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)
छिलिहिण्ड पु, (चिलिना वसनखण्डरूपतया हिण्डते अनाद्रियते इति । हिण्ड अनादरे + अच् । पृषोदरादित्वात् चस्य छ ।) पाताल गरुडवृक्ष । इति भावप्रकाश ॥
छुछुन्दरी, स्त्री, (छुछुमित्यव्यक्तशब्दो दीर्य्यति निर्गच्छत्यस्या । दृ + “सर्व्वधातुभ्य इन ।” उणा ४ । ११७ । इति इन । ततः कृदिकारादिति ङीष ।) जन्तुविशेष । छुचा इति भाषा । तत् पर्य्याय । गन्धमूषा २ । इति हेमचन्द्र । ४ । ३६७ ॥ चिक्का ३ वेश्मनकुल ४ पुतिष ५ गन्धमूषिक ६ । इति चिकाशब्दटीका ॥ गन्धमूषिका ७। इति हलायुध । राजपुत्त्री ८ प्रतिमूषिका ९ सुगन्धिमूषिका १ गन्धसुण्डिनी ११ सुण्डिमूषिका १२ । इति राजनिर्घण्ट ॥ गन्धाखु १३ गन्धनकुल १४ सुचु १५ । इति हारावली । (छुछुन्दरि १६ । इति मार्कण्डेयपुराणम् ।१५।३१॥

[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible])
छट [illegible] ॥ छ
[illegible] ।) [illegible] ।
[illegible] ॥
छुत्र क , (छुद् + ष्ट्रन् । प्रषोदरादित्वात् उत्वम् , प्रतीकरणम् । [illegible] । इति स [illegible] उणादिवृत्ति ॥
छुप श स्पर्श । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा-पर सक अनिट । श छुपति । अ, छोप्सी । इति दुर्गादास ॥
छुप, पु, (छुप + घञर्थे क) क्षुप । स्पर्शनम । इति मेदिनी । पे, ८ ॥ चपल । युद्धम । इति विश्व ॥
छुर छेदे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक सेट । छुरति । अच्छोरीत ॥)
छुर ग्रि लोपे । इति कविकल्पद्रुम । (तुदा पर सक सेट ।) ग्रि छुरति, अच्छुरीत चुच्छोर । लोपश्छेद । इति दुर्गादास ॥
छुरा स्त्री (छुरति रक्षयति नाशयति दर्शनात् स्मितमिति वा । छुर + क टाप च ।) सुधा । चूर्णम । इति हारावली । १-५ ॥
छुरिका स्त्री (छुरति छिनत्तीति । छुर + वुन् । यद्वा छुरी + स्वार्थे कन् । पूर्व्वह्रस्वश्च ।) अस्त्रविशेष । छुरी इति ख्याता । तत्पर्य्याय । पत्त्री २ असिपुत्त्री ३ असिधेनुका ४ । इत्य मर । २ । ८ । ९२ ॥ छुरी ५ । इति भरत ॥ खुरी ६ क्षुरी ७ कृपाणिका ८ धेनुपुत्त्री ९ । इति हेमचन्द्र ॥ छुरिका १ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा कथासरित्सागरे ।७५।१६८ ।
‘तावच्च क्षिप्रमपश्यत्सा छित्त्वा च्छुरिकया मृदु ।
साहसी तस्य मांसानि पृष्ठ शूलाग्रवर्त्तिन ॥’)
छुरित त्रि, (छुर + क्त ।) खचितम् । इति जटाधर ॥ (रञ्जितम् । यथा, माघे ।१।२२।
परस्परेण च्छुरितामलच्छवी
तदेकवर्णाविव तौ बभूवतु ॥’)
छिन्नञ्च ॥
छुरी, स्त्री, (छुरति छिनत्तीति । छुर छेदे + “इगुपधज्ञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति क । ततो ङीष ।) छुरिका । इति भरत ॥
छुरिकापत्त्री, स्त्री, (छुरिका इव पत्त्राणि यस्याः । स्त्रियां ङीष ।) चैता । इति राजनिर्घण्ट ॥
छूरी, स्त्री, (छुरी + पृषोदरादित्वात् दीर्घं ।) छुरिका । इति हेमचन्द्र । ३ । ४४८ ॥
छूद कि सन्दीपे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा-पक्षे भ्वा-पर-सक सेट ।) सन्दीपो दीप्तीकरणम् । कि, छूदयति छूदति दीप लोक । इति दुर्गादास ॥
छृद, उ ञ घ इर दीप्तौ । लिपि । वमने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा-उभ-सक सेट । उदित्वात् क्त्वा वेट ।) उ छर्द्दित्वा छृत्वा । ञ घ, छर्दयति

छन्ते। ... अच्छिन्त अच्छादित। देवन जिगीषेच्छा ... कश्चित्। स्वमते तु कीर्त्तनमेव अन्यथा लिपौ यत्वस्यानर्थकत्वात्। लिपि दीर्घा। इति दुर्गादास ॥

छेक त्रि, (छ्यति ... सुखं छिनत्ति नाशयतीति। छो य ... + बाहुलकात् एकन्।) गृहासक्तपक्षिमृगाः। तत्पर्यायः। गृह्यकः २। इत्यमरः। २।६।४२॥ नागरः। इति मेदिनी। के, २८। (शब्दालङ्कारविशेषे, पुं। स तु अनुप्रासभेदः। तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे।१०।४।
"छेको व्यञ्जनसङ्घस्य सकृत्साम्यमनेकधा॥"
तदुदाहरणं यथा, तत्रैव,— [अमरात।
'आदाय वकुलगन्धानन्धीकुर्व्वन् पदे पदे भ्रमरान्।
अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः॥'
अत्र गन्धानन्धीति संयुक्तयोः कावेरीवारीति संयुक्तयोः पावनः पवन इति बहूनां व्यञ्जनानां सकृदावृत्तिः। छेकः विदग्धस्तत्प्रयोज्यत्वादेष छेकानुप्रासः॥)

छेकोक्ति, स्त्री, (छेकानां विदग्धानाम् उक्तिः।) वक्रोक्तिः। इति जटाधरः॥ (विशेषस्तु वक्रोक्तिशब्दे ज्ञेयः॥)

छेद, त क छेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरा० पर-सक० सेट्।) अचिच्छेदत्। इति दुर्गादासः॥

छेद, पुं, (छिद्+भावे घञ्।) छेदनम्। इति हेमचन्द्रः। ३। २६॥ (यथा, कुमारे।२।४१।
"तामस्यैरटक्त सदयालूनपल्लवाः।
अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः॥"
नाशः। अपगमः। यथा शाकुन्तले २य अङ्के।
'मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः॥'"॥
छिद्यते इति। छिद्+कर्म्मणि घञ्।) खण्डम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, कुमारे।१।४।
"बलाहकच्छेदविभक्तरागा-
मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम्॥")

छेदन, क्ली (छिद्+भावे ल्युट्।) अवयवद्विधाकरणम्। तत्पर्य्यायः। वर्द्धनम् २। इत्यमरः। ३।२।७॥ कर्त्तनम् ३ कल्पनम् ४ छेदः ५। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मनुः।११।१४२।
"फलदानान्तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम्॥"
नाशः। अपनोदनम्। यथा, महाभारते। ३।१८५।२४।
"शूलेव तु महाभागो सुबयोऽध्यदवन हतम्।
सनत्कुमार ... छेदनाय वै॥"॥)
भेदः। इति मेदिनी। ने, ६५॥
(छिनत्तीति। छिद्+ल्युः। छेदके, त्रि। यथा, महाभारते। २। ५४। ८।
"प्रश्नस्य वा प्रकाशो वा योगो वा योऽरि प्रवाधते।
तद्वै प्राज्ञ प्राज्ञविदां न प्राज्ञ छेदनं स्मृतम्॥"
तथाच तत्रैव। १। ३३। ३।

"ज्वलनाकप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम्।
घोररूपं तदत्यर्थं यन्त्रं देवैः सुनिर्म्मितम्॥')

छेदनीय, पुं, (छेत्तुं योग्यः। छिद्+"अर्हे तव्यतव्यौ च।" ३।१।९६। इति अनीयर्।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कतकशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्याताः॥) छेद्ये, त्रि॥ (यथा, सुश्रुते। १। २७।
"अनुत्थितं शल्यानि छेदनीयमुखानि च॥")

छेदि त्रि, (छिनत्तीति। छिद्+"छपिघिरुहौति।' उणा ४।११८। इति इन्।) छेदनकर्त्ता। इत्युणादिकोषः॥

छेदित त्रि, (छेद त क छेदे+क्त।) छिन्नम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा काशीखण्डे।२६।६०।
"छेदिताखिलपापौघा छद्मघ्नी छलहारिणी॥")

छेमण्ड, पुं, (छम् अदने+बाहुलकात् अण्डन् अत एत्वञ्च।) पितृहीनः। इत्युणादिवृत्तिः। १। १२८। छेमडा इति भाषा॥

छेलु, पुं, सोमराजी। इति शब्दचन्द्रिका॥

छो य लनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा पर-सक-अनिट्।) लनिश्छेदः। य, छ्यति धान्यं लोकः। इति दुर्गादासः॥

छोटिका, स्त्री, (छुटति यन्त्रविघ्नकारिणा मायां छिनत्तीति। छुट+ण्वुल्। टापि अत इत्वञ्च।) तर्ज्जन्यङ्गुष्ठाङ्गुलिध्वनिः। यथा "छोटिकाभिर्दशदिग्बन्धनं कृत्वा भूतशुद्धिं कुर्य्यात्।" इति तन्त्रसारः॥

छोटी [न्] पुं, (छुटति नीचजातितया खर्व्वो भवतीति। छुट+णिनि।) कैवर्त्तः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

छोरण, क्ली, (छुर+भावे ल्युट्।) परित्यागः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ छोडन इति हिन्दी भाषा॥

छोलङ्ग, पुं, (छुरतीति। छुर+बाहुलकात् अङ्गच्। ततो रस्य लत्वम्।) मातुलुङ्गः। इति शब्दरत्नावली॥ टावालेबु इति भाषा॥

छ्यु, ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्म-सक-सेट्।) ङ, छ्यवते। इति दुर्गादासः॥

ज

ज, जकारः। स व्यञ्जनाष्टमवर्णः। चवर्गतृतीयवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं तालु। इति व्याकरणम्॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम्। "इचुयशानां तालु।" तथाच शिक्षायाम्।
"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू॥")
अस्योत्पत्तिर्यथा, प्रपञ्चसारे।
"विसमस्तालुगः सोमः स चवर्गश्च यस्तथा॥"
(वङ्गाक्षरेण) अस्य लेखनप्रकारो यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे।
"अधश्च कुञ्चिता रेखा तासु ब्रह्मेशविष्णवः।
वामदेवी कमला निवा द्विधा मात्रा प्रकीर्त्तिता॥"

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे।
"जकारं परमेशानि। या स्वयं मध्यकुण्डली।
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं सदा त्रिगुणसंयुतम्॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं प्रिये।॥'
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे।
"ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने।
नानालङ्कारसंयुक्तां भुजैर्द्वादशभिर्युताम्॥
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गीं विचित्राम्बरधारिणीम्।
त्रिलोचनां जगद्धात्रीं वरदां भक्तवत्सलाम्॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
तस्य पर्य्याया यथा,—
"जः शबो वानरः शूली भोगदा विजया स्थिरा।
ललद्वो जयो जेता धातकी सुमुखी विभुः॥
लम्बोदरी स्मृतिः शाखा सुप्रभा कर्णिकाधरा।
दीर्घबाहुः वषिद्धसो नन्दी तेजा सुराधिपः॥
अवनी वेगिनी वामी मानवाच्च सदात्मकः।
कुम्भावतेश्वरो वेगी चामोदी मदविह्वलः॥"
इति नानातन्त्रम्॥
(धातुपाठे लुबन्तविशेषः। यथा, कविकल्पद्रुमे।
"जो ज्वलादौ भिरद्यन्तश्च् सायुर्ढ्विमकस्तुतः॥"
छन्दःशास्त्रोक्तमध्यगुरुगणविशेषः। (।ऽ।) यदुक्तं छन्दोमञ्जर्य्याम्।
"जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः॥" इति॥)

ज, पुं, (जयति जायते वा। जि जन वा+"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३।२।१०१। इति ड।) मृत्युञ्जयः। जनिः। तातमाचमः। जनार्द्दनः। इति मेदिनी। जे, १॥ विषम्। मुक्तिः। तेजः। पिशाचः। इति शब्दरत्नावली॥ वेगः। इत्येकाक्षरकोषः॥

ज, त्रि, (जयति विपक्षमिति। जि+ड।) जेता। वेगितः। इति शब्दरत्नावली॥

जकुट, क्ली, (जः जातः सन् कुटति वक्रीभवतीति। कुट कौटिल्ये+"इगुपधज्ञेति।"३।१।१३५। इति क।) वार्त्ताकुपुष्पम्। इति मेदिनी॥ टे, ४३॥

जकुट, पुं, (जो जातः सन् कुटतीति। कुट+क।) मलयपर्व्वतः। कुक्कुरः। इति मेदिनी॥ टे, ४३॥

जक्ष, इ म ङ दाने। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्म-सक-सेट्।) इ, जङ्क्षते। म मध्यपाठे नैवेदविधि दृढशुद्धनो वेदमुखारणमेदार्थे। म, अजजिङ्क्ष अजाजिङ्क्ष जङ्क्ष जङ्क्ष जाङ्क्ष जाङ्क्ष अनुबन्धबलाद्दुपधाया अपि दीर्घः। घसते तु अत्र दीर्घविधिरुपधा नापेक्षते। ङ, जङ्क्षते। इति दुर्गादासः॥

जक्ष, ष लु न भक्ष्ये। हासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा० पर० भक्षे सक-हासे-अकर्म-सेट्।) केचित्तु विष्णुपुराणे यक्षरक्षसोतपत्तिप्रसङ्गे यक्षलामिति येरुक्तं ते वै यक्षास्तु यक्षणादिति भक्षणार्थेऽनेन यच्छब्दकुणादवाडेतमक्षणादि मन्यन्ते॥ तत्र अमरटीकायां वर्ष्ये

नकारस्यान्तःस्थयकारस्थान्तस्मो द्वयोः स्थक्ता वग्यांदिरय निर्णीतः । च, जक्षति । तु च जक्षिति । इति दुर्गादासः ॥

जक्षणं क्ली (जक्ष+भावे ल्युट् ।) भक्षणम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८७ ॥

जक्ष्म, पु, (जक्षिति भक्षयति शरीरं नाशयतीत्यर्थः । जक्ष+बाहुलकात् मन् ।) जक्ष्मा । इत्यमरटीका ॥ (केचित्तु "अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षि ।" १ । १०६ । उणादिसूत्रेण यस्य पूजायामिति धातोर्मन्प्रत्ययनिर्द्देशात् अन्तःस्थयकारादिरिति मन्यन्ते ॥)

जक्ष्मा [न्] पु, (जक्षिति भक्षयति शरीरं नाशयतीत्यर्थः । जक्ष+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणा । ४ । १ ४४ । इति मनिन् ।) यक्ष्मरोगः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जगच्चक्षुः, [स्] पु, (जगतां भुवनानां चक्षुरिव प्रकाशकत्वात् ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२ ॥ (यथा, काशीखण्डे । ४६ । ०४ ।
"इति काशीप्रभावज्ञो जगच्चक्षुस्तमोनुदः ।
कृत्वा द्वादशधात्मानं काशीपुर्य्यां व्यवस्थितः ॥")

जगत्, क्ली, (गच्छतीति । गम+"द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ।" ३ । २ । १३८ । इत्यस्य वार्त्ति इति क्विपि द्वित्वे च "गमः क्वौ ।" ६ । ४ । ४० । इति मलोपे तुक् ।) विश्वम् । तत्पर्य्यायः । जगती २ लोकः ३ पिष्टपम् ४ भुवनम् ५ । इत्यमरः । २ । १ । ६ ॥ विश्वम् ६ । इति तट्टीका ॥ (यथा मनुः । १ । ५२ ।
"यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति ॥"
गच्छति इतस्ततो वातीति ।) वायौ पु । (गच्छन्त्यस्मिन् जीवा इति ।) महादेवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । १५१ ।
"विमुक्तो मुक्ततेजाश्च श्रीमान् श्रीवर्द्धनो जगत् ॥")
जङ्गमे त्रि । इति मेदिनी । ते, १ ८ ॥

जगत्कर्त्ता, [ऋ] पु, (करोतीति । कृ+तृच् । ततो जगतः कर्त्ता कारकः ।) ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः । २ । १२६ ॥

जगत्प्राणः, पु, (जगतां विश्वस्थजीवानां प्राणो जीवनम् ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥

जगत्साक्षी, [न्] पु, (जगतां भुवनानां साक्षी कर्म्मद्रष्टा ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ।२।१२ ॥

जगती स्त्री, (गच्छति काव्यत्वात् नश्वरा भवतीति । गम+"वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च ।" उणा २ । ८४ । इति अतिप्रत्ययेन निपातनात् साधु । तत शतृतुल्यत्वात् "उगितश्च ।" ४ । १ । ६ । इति ङीप् ।) भुवनम् । (यथा रामायणे । २ । ६६ । ११ ।
"स्वप्नेऽपि सागरं शुष्कं चन्द्रञ्च पतितं भुवि ।
उपरुद्धाञ्च जगतीं तमसेव समावृताम् ॥")
पृथ्वी । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । २२ ।
"तमायान्तं ततो देवी सर्व्वदैत्यजनेश्वरम् ।
जगत्यां पातयामास भित्वा शूलेन वक्षसि ॥")

[illegible] । छन्दोविशेषः । [illegible] मेदिनी । ते १ ८ ॥
(सा च द्वादशाक्षरा उक्ता । [illegible] छन्दो मञ्जर्य्यां १ स्तबके ।
"त्रिशुभ च नगाः वेद नवाति [illegible] मता ।"
अस्या उदाहरणान्यत्र छन्दःशब्दे द्रष्टव्यानि ।)
जम्बुद्वीपम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जगदम्बा स्त्री (जगतामम्बा माता ।) दुर्गा । यथाह कश्चित् ।
"अम्ब जगदम्बायाः शरणागो मनोनव ।"
'जगदम्बापदद्वन्द्वमापदां चयसाधनम् ॥"
इति शूलपाणिः ॥
अपि च ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३१ अध्याये ।
'विष्णुमाया भगवती दुर्गा दुर्गातिनाशिनी ।
प्रकृतिः जगदम्बा च पतिपुत्त्रवतीषु च ॥'

जगदम्बिका स्त्री (जगतां अम्बा जननी । तत स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) दुर्गा । यथा,
"स्थितिकर्त्री विनाशानां विधात्री जगदम्बिका ।
अहं सर्व्वान्तरस्था च संसारार्णवतारिणी ॥'
इति भगवतीगीतायां ५ अध्याये ।
(यथा च देवीभागवते । १ । ७ । ३६ ।
"कामं कुरुष्व वधमद्य ममैव मातः
दुःखं न मे मरणजं जगदम्बिकेऽत्र ॥")

जगदाधारः, पु (जगतामाधार आश्रयः ।) वायुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ जगदाश्रयः । यथा,
"कालो हि जगदाधारः ।' इति स्मृतिः ।

जगदीशः पु, (जगतामीशो नियन्ता ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गारुडे उत्तरखण्डे । १११ अध्याये ।
"सर्व्वान्तर्यामी जगदीशश्चानन्दमद्य प्रभुः ॥"
विधाता । यथा कुमारे । २ । ९ ।
'जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ।
जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः ॥"
स्वनामख्यातपण्डितविशेषः । स च न्यायशास्त्रटीकाद्यास्याविवादिग्रन्थप्रणेता अस्य जन्मस्थानं नवद्वीपं ॥)

जगद्गौरी स्त्री, (जगत्सु मध्ये गौरी ।) मनसा देवी । इति शब्दरत्नावली ।

जगद्धात्री, स्त्री, (जगतां धात्री विधात्री ।) दुर्गा विशेषः । अस्याः पूजायाः कालो विधिश्च यथा, निगमकल्पसारज्ञानसारस्वते ग्रन्थे दुर्गाकल्पे ।
श्रीशिव उवाच ।
"प्रसीद जगतां मातः र्जगन्निस्तारकारिणि । ।
अतएव महेशानि । तवाहं शरणागतः ॥
त्वया यत् कथितं पूर्व्वं तत् सर्व्वञ्च श्रुतं मया ।
जगद्धात्री महादुर्गा चतुर्व्वर्गफलप्रदा ॥
तस्याः पूजाविधिर्द्दिनं कालं तत्र प्रकाशितम् ।
तदेव कथयेशानि । श्रोतुमिच्छामि साम्प्रतम् ॥
श्रीदेव्युवाच ।
कथयामि महेशान । सावधानोऽवधारय ।
तस्याः पूजाविधिर्द्दिनं समयं भावमेदतः ॥
कार्त्तिके शुक्लपक्षे च या दुर्गानवमी तिथिः ।
सा प्रशस्ता महादेव । महादुर्गाप्रपूजने ॥

[illegible] मासके [illegible] मध्याह्ने [illegible] मनाः मायाह्ने [illegible] प्रविधि परि[illegible]
[illegible] । इति चकारात् [illegible] ।
[illegible] महेश्वर । ॥
[illegible] पूजाकालमितो[illegible] ।
[illegible] पूजा [illegible] विसर्ज्जनम् ॥
[illegible] । तत्राप्यत्र विसर्ज्जनम् ।
[illegible] प्रकारे तत्र पूजा प्रकीर्त्तिता ।
[illegible] उवाच ।
त्रिसन्ध्यायामिनी सा तु यदि स्यात्रवमी तिथिः ।
[illegible] पूजा कथं देवा [illegible] ।
कथयस्व महेशानि । इति मे संशया हृदि ॥
श्रीदेव्युवाच ।
सा प्रायायामिनी यत्र वासरे नवमी तिथिः ।
त्रिसन्ध्यं पूजयेत्तत्र वासरे जगदम्बिकाम् ॥
[illegible] चापि तत्र शाला महेश्वर । ।
[illegible] चिधा [illegible] नैव कारयेत् ॥
[illegible] । किमयत श्रोतुमिच्छामि ।
कथयिष्यामि तद्भक्त्या तव प्रीत्या त्रिलोचन । ॥'
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
"दशम्यां बलिदानन्तु निषिद्धं जगदीश्वर ।
कथं त्रिकालं पूजा सा सम्भवेत परमेश्वर ।
श्रीशिव उवाच ।
नवमीतिथिमाश्रित्य यत्र पूजाविधिर्भवेत् ।
निषिद्धं बलिदानन्तु दशम्यां तत्र सुन्दरि । ॥
नवमीदिनमाश्रित्य पूजाविधिरिहोदितः ।
दशम्यां बलिदानन्तु निषिद्धं नात्र पार्व्वति । ॥
शास्त्रान्तसारे पर्व्वं पूजाप्रकारं उक्ता ।
'सुकृतयामिनी चापि प्रातर्बनवमी तिथिः ।
तद्दिने पूजनं कार्य्यं त्रिसन्ध्यं वरवर्णिनि । ।
त्रिकालं पूजयेत्तत्र नैककाले कदाचन ॥
अथ कात्यायनीतन्त्रे अस्यप्रतिपदः ।
'कुमारराशिगते चन्द्रे तत्रमी कार्त्तिकस्य च ।
उपरक्षोंदितो भानुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान् ॥
पुत्त्रारोग्यान् लभेत् लोकसाहित्यमेव च ।
सा तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि ।
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ॥'
शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।
"कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां जगदीश्वरीम् ।
त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत् ॥
निर्म्माय प्रतिमां शक्त्या जगद्धात्र्या विधानतः ।
पूजयित्वा परदिने प्रतिमां तां विसर्ज्जयेत् ॥
एवं कृत्वा चक्रवर्त्ती भवेत् साधकसत्तमः ।
पुत्त्रपौत्त्रधनैश्वर्य्यसंयुतास्य भवेत् पुरी ॥"
तन्त्रान्तरे ।
"कुजवारे युगाद्यायां नवम्यान्तु जगत्प्रसूः ।
प्रादुर्भूता महेशानी तत्र तां परिपूजयेत् ॥"
तन्त्रान्तरे ।
"त्रिकालं पूजयेद्दुर्गां स्थलेनैकाक्षरेण च ।
नानारत्नविधानेन गीतवाद्यपुरःसरम् ॥
कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्याञ्च विशेषतः ।
कृत्वैव साधकश्रेष्ठो समेधाश्चमकादिकम् ॥"

योगिनीतन्त्रे ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याञ्च विशेषतः ।
प्रातर्भानौ जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालया ॥'
आगमतत्त्वसारे ।
'कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्यां भौमवासरे ।
आविर्भूता जगद्धात्री युगादौ दैत्यनाशिनी ॥'
उत्तरकामाख्यातन्त्रे ।
"कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेतायाः प्रथमेऽहनि ।
त्रिसन्ध्यं पूजयेद्देवीं दुर्गां सम्यक्प्रयत्नतः ॥'*॥
कुब्जिकातन्त्रे ।
'कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगदम्बिकाम् ।
दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥"*॥
दुर्गाकल्पे विद्योत्पत्तिः ।
'कार्त्तिके शुक्लपक्षेऽह्नि भौमवारे जगत्प्रसूः ।
सर्व्वदेवहितार्थाय दुर्वृत्तशमनाय च ॥
आविरासीज्जगच्छान्त्यै युगादौ परमेश्वरी ॥"
व्रतकालविवेकधृतवचनम् ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षस्य त्रेतायां नवमेऽहनि ।
पूजयेत्तां जगद्धात्रीं सिंहपृष्ठे निषेदुषीम् ॥"*॥
स्मृतिः ।
'युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥'*॥
कृत्यतत्त्वार्णवे ।
कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
पूर्व्वाह्णसमये तत्र पूजाविधिरिहोदितः ॥"*॥
भविष्यपुराणकृत्यतत्त्वार्णवयोः ।
'कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
पूर्व्वाह्णसमये कार्त्तिकमासे परदिने यदि ॥
तत्र पूजादिकं कुर्य्यात् पितॄणाञ्च प्रयत्नतः ॥"
स्मृतिसागरे ।
'कार्त्तिकस्य युगाद्यायामम्बिकामोऽर्च्चयेदुमाम् ॥'
इति जगद्धात्रीपूजाकालव्यवस्था ॥ * ॥ * ॥
अथ जगद्धात्रीविद्योत्पत्तिः ।
श्रीपार्व्वत्युवाच ।
'भगवन् । प्राणनाथेश । सर्व्वतत्त्वविशारद ! ।
श्रुता कात्यायनीविद्यासमुत्पत्तिस्त्रिलोचन ! ॥
महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिर्भवेद्यतः ।
ततः सर्व्वं ब्रूहि भगवन् । कृपया परमेश्वर ! ॥
यदि न कथ्यते देव । विमुञ्चामि तदा तनुम् ॥
श्रीशिव उवाच ।
शृणु पार्व्वति । वक्ष्यामि रहस्यं परमाद्भुतम् ।
यत् श्रुत्वा लभते देवि । सौभाग्यं सुखमुत्तमम् ॥
पुरा पुरन्दरमुखाः स्वेश्वरत्वाभिमानिनः ।
प्राहुः किमीश्वरोऽस्मत्तोऽस्मदतिरिक्तः सुरानिति ॥
अथ दुर्गा जगन्माता नित्या चैतन्यरूपिणी ।
एतेषां धर्म्मसेतूनामिन्द्रादीनां नियन्त्रणम् ॥
करिष्यामीति निश्चित्य ज्योतीरूपं दधात्यलम् ।
तेषामाविरभूद्दुर्गा जगद्धात्री जगन्मयी ॥
कोटिसूर्य्यप्रतीकाशा चन्द्रकोटिसमप्रभा ।
ज्वलन्तं पर्व्वतमिव सर्व्वलोकभयङ्करी ॥
तद्दृष्ट्वा सुराः सर्व्वे भयमापुर्म्महौजसः ।
किमेतदिति निश्चेतुं शक्तास्ते नाभवन् सुराः ॥
वायुमाहुः समाहूय किमेतत् परमाद्भुतम् ॥
विजानीहि मरुद्वीर ! मातरिश्वा दिशां पतेः ॥
ततो वायुर्द्रुतं तत्र गतस्तेजोऽन्तिकं ततः ।
तमन्तिकमुपायातं प्राह तेजोमयी ततः ॥
बलवान् कस्त्वमायातो वीर्य्यं किञ्चास्ति वा त्वयि ।
आदातुं शक्यते सर्व्वं पृथिवीतलसम्भवम् ॥
इति प्रत्युक्तवान् वायुः स्वयं तत्रैव तिष्ठति ।
आदत्स्वैतत् तृणमिति निदधौ वायवे तृणम् ॥
वायुः सर्व्वप्रयत्नेन नाशकत् ततः क्षमोऽभवत् ।
ततो देवाः प्राहुरग्निं भीता उद्विग्नमानसाः ।
अग्ने । एतद्विजानीहि किमेतत् कर्म्म चाद्भुतम् ।
इत्युक्तो दैवतैरिन्द्रैरग्निस्तेजोऽन्तिकं गतः ॥
कोऽसि त्वं जातवेदा वा तेजो वागित्युवाच तम् ।
स प्रोक्तवानग्निरस्मि सर्व्वदाहकशक्तिकः ॥
दहैतत् तृणमत्रस्थमिति तस्मै तृणं ददौ ।
अग्निः सर्व्वप्रयत्नेन दग्धुं नैतत् क्षमोऽभवत् ॥
ततो निववृते वह्निर्भूत्वा सोऽपत्रपान्वितः ।
एकत्रस्थाः सुराः सर्व्वे मन्त्रयामासुरुत्तमम् ॥
इयमेवेश्वरी नूनं स्तोष्यामो नेश्वरा वयम् ।
इति निश्चित्य सुधियस्तुष्टुवुः परमेश्वरीम् ॥
प्राहुर्देवगणाः सर्व्वे त्वमीशा नेश्वरा वयम् ।
ईश्वरत्वाभिमानेन यदस्माकं सुदुष्कृतम् ॥
क्षन्तुमर्हसि तत् सर्व्वं कृपया जगदम्बिके ! ।
तव रूपं सुगोप्यं यन्मङ्गलं सर्व्वमङ्गलम् ॥
तद्दृष्टुं वयमिच्छामो दर्शय दर्शनमुत्तमम् ।
इत्युक्ताना सुबुद्धीनामाविरासीच्चिदम्बरे ॥
तेजस्यन्तर्हिते तस्मिन् चमत्कारकलेवरे ।
मृगेन्द्रोपरि सुस्मेरा सर्व्वालङ्कारभूषिता ॥
चतुर्भुजा महादेवी रक्ताम्बरधरा शुभा ।
बालार्कसदृशादेहा नागयज्ञोपवीतिनी ॥
त्रिनेत्रा कोटिचन्द्राभा देवर्षिमुनिसेविता ।
दर्शयामास देवानामेवं रूपं जगन्मयी ॥
ततस्तां तुष्टुवुर्देवा जगद्धात्रीं महेश्वरीम् ।
वरं प्रापुः सुरगणा यथेष्टं त्रिदशालये ।
तत्रैवान्तर्हिता देवी महादुर्गा जगन्मयी ।
इति ते कथितं भद्रे । विद्योत्पत्तिं सुदुर्ल्लभाम् ॥"
इति कात्यायनीतन्त्रे ७६ पटलः ॥ * ॥
श्रीशिव उवाच ।
"अथ दुर्गामनुं वक्ष्ये शृणुष्व हरवल्लभे ! ।
यस्य प्रसादमात्रेण मुच्यते भवबन्धनात् ॥
शान्तवर्णं समुद्धृत्य वामकर्णविभूषितम् ।
इन्दुबिन्दुसमायुक्तं बीजं परमदुर्ल्लभम् ॥
चतुर्व्वर्गप्रदं साध्वि महापातकनाशनम् ।
एकाक्षरीसमा नास्ति विद्या त्रिभुवने प्रिये ! ॥
कूर्च्चाद्या वा जपेद्विद्यां तदन्ते वह्निसुन्दरी ।
लक्ष्म्याद्या वा जपेद्विद्यां फडन्तां वा जपेत् सुधीः ॥
वधूबीजयुतां वापि स्वाहान्तां वा जपेत् पुनः ।
साध्यराद्यां वा जपेद्विद्यां चतुर्व्वर्गफलाप्तये ॥
वाग्भवाद्यां जपेद्वापि प्रणवाद्यां जपेत् पुनः ।
कामबीजादिकां वापि फडन्तां वा जपेत् पुनः ॥
नानाक्षरी विविधा विद्या कथिता अस्याः पुरा ।
विना गन्धैर्विना पुष्पैर्विना होमपुरःसरैः ॥
प्राणायामं विना देवि ! जपमात्रेण सिद्धिदा ।
मन्त्रस्यास्य ऋषिर्देवि ! नारदः परिकीर्त्तितः ॥
गायत्री छन्द आख्यातं जगद्धात्री च देवता
चतुर्व्वर्गप्रदा दुर्गा सर्व्वसत्त्वेषु संस्थिता ॥
दीर्घस्वरसमायुक्तभिन्नबीजानि पार्व्वति ! ।
विन्यसेदात्मनो देहे हृदयादिषु शङ्करि ! ॥
पूर्व्ववन्न्यासवर्गञ्च पूर्व्ववत् कर्म्म चाचरेत् ।
कालीवदाचरेद्विद्यां जपेद्विद्यामहर्न्निशम् ॥
लक्षद्वादशकं देवि ! पुरश्चरणमीरितम् ।
यथास्थाने यथाकाले यथाचारविधानतः ॥
प्रजपेत् परया भक्त्या दुर्गां दुर्गतिनाशिनीम् ॥*।
ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व नगनन्दिनि ! ॥
सिंहस्कन्धाधिसमारूढां नानालङ्कारभूषिताम् ।
चतुर्भुजां महादेवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
शङ्खचक्रधनुर्व्वाणलोचनत्रितयान्विताम् ।
रक्तवस्त्रपरीधानां बालार्कसदृशीतनुम् ॥
नारदाद्यैर्म्मुनिगणैः सेवितां भवसुन्दरीम् ।
त्रिवलीवलयोपेतनाभिनालमृणालिनीम् ॥
रत्नद्वीपे महाद्वीपे सिंहासनसमन्विते ॥
प्रफुल्लकमलारूढां ध्यायेत्तां भवगेहिनीम् ।
एवं ध्यात्वा जगद्धात्रीं पूर्व्वोक्तपूजनं चरेत् ॥
यन्त्रमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व हरवल्लभे ! ।
त्रिकोणत्रितयञ्चादौ त्रैविध्यसहितं ततः ॥
अष्टपत्रं ततो लिख्य त्रिरेखासहितं ततः ।
चतुर्भूपुरसंयुक्तं विलिखेद्विधिनामुना ॥
तत्र तां पूजयेद्देवीं मूलप्रकृतिरूपिणीम् ।
प्रभाद्याः शक्तयः पूज्या गन्धाद्यैर्नवकोणके ॥
प्रभा माया जया सूक्ष्मा विशुद्धा नन्दिनी पुनः ।
सुप्रभा विजया सर्व्वसिद्धिदा नव शक्तयः ॥
ह्रीमाद्याः पूजयेत्तास्तु रक्तचन्दनदूर्व्वके ।
शङ्खपद्मनिधी देव्या वामदक्षिणयोगतः ॥
पूजयेत् परया भक्त्या रक्तचन्दनदूर्व्वके ।
अर्घ्यदानं ततः कुर्य्यात् पूजान्ते नगनन्दिनि ! ॥
अङ्गावृतिं पुनः पूज्या पत्रकोणेषु मातरः ।
वज्राद्यायुधसंयुक्ता भूपुरे लोकनायकाः ॥"
इति कात्यायनीतन्त्रे ७७ पटलः ॥ * ॥
श्रीशिव उवाच ।
"पूजा तिथिविशेषेण चतुर्व्वर्गफलाप्तये ।
कर्त्तव्या या तु दुर्गायास्तां शृणुष्व शुभानने ! ॥
अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां नवम्यां वापि यत्नतः ।
यः पूजयेन्महादुर्गां सोऽभीष्टफलमाप्नुयात् ॥
पौर्णमास्याममायां वा रविसंक्रमणे तथा ।
शनिभौमदिने चैव पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥
सुखं सौभाग्यमारोग्यमैश्वर्य्यं लभते ध्रुवम् ।
शनिभौमदिने चैव यदि स्यादष्टमी तिथिः ॥
तत्र पूज्या जगद्धात्री पुत्त्रपौत्त्रधनप्रदा ।
सोमवारेऽप्यमावास्या मघाश्रवणसंयुता ॥
उत्तरा सप्तमीयुक्ता आदित्याह्ने च पार्व्वति ! ।
चतुर्थ्यङ्गारवारे च रोहिणीसंयुता यदि ॥
गुर्व्वष्टम्यां तथा स्वाती यदि स्यात् परमेश्वरि ! ।
एषु पूजा महादेव्याः कर्त्तव्या सर्व्वसिद्धये ॥
मधुमासे सिताष्टम्यां वैशाखसितयेऽहनि ।

पौषमास्या तथा ज्यैष्ठे अमायाञ्च महेश्वरि ।॥
मिथुनेऽर्के द्वितीयाया श्रावणे द्वादशेऽश्विने ।
भाद्रे मास्यसिताष्टम्या आश्विने शुक्लपक्षके ॥
सप्तम्यामेव चाष्टम्या नवम्याञ्च विशेषत ।
अमाया कार्त्तिके चैव नवम्या शुक्लपक्षके ॥
नक्त मार्गशिरे भते पौषेऽष्टम्या सितेतरे ।
माघे च सितपञ्चम्या फाल्गुन्या च सुरेश्वरि ।॥
एव द्वादशमासेषु तिथिष्वेतासु पार्व्वतीम ।
पूजयेत परया भक्त्या यथाविभवविस्तरै ॥
राजराजेश्वरो भत्वा वसेत कल्पायुत दिवि ।
पुत्त्रपौत्त्रधनक्षीणामविपो जायते ऽचिरात ॥
अन्ते देवीपुर याति भुक्त्वा भोगान यथेप्सि-
तान ॥

श्रीपार्व्वत्युवाच ।

देवदेव । महादेव । विश्वनाथ । महेश्वर । ।
श्रुता तव मुखाम्भोजाद्दुर्गापूजा महाफला ॥
केन वा पूजिता देवी कस्य वा किञ्च सिध्यति ।
केन प्रकाशिता सूक्ष्मिन्तत सर्व्व कथय प्रभो ।॥

श्रीशिव उवाच ।

रामरावणयोर्युद्धे दुर्गा रामेण पूजिता ।
अवधीद्रावण राम इषे मासि प्रपूजनात ॥
तेन लोकास्वरिष्यन्ति दुर्गाया शारदोत्सवम ।
एवमाराध्य देवेशीमिन्द्रजिद्रावणात्मज ॥
अभवत कार्त्तिके यो वै दुर्गामेव समर्च्चयन ।
अमायां कार्त्तिके मासि तारकासुरनाशक ॥
कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्या कार्त्तिकस्य च ।
उषस्यह्नोदितो भानुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान् ॥
पुत्रारोग्यवर लेभे लोकसाक्षित्वमेव च ।
ता तिथि प्राप्य मनुज शनिभौमदिने यदि ॥
प्रपूजयेन्महादुर्गा धर्म्मकामार्थमोक्षदाम ।
एव मार्गशिरे मासि वृषराशिगते विधौ ॥
चतुर्द्दश्या निशायान्तु चन्द्र सपूज्य पार्व्वतीम ।
महापापाद्विमुक्तोऽसौ राजीशत्वमवाप च ॥
तेन मार्गशिरे मासि चतुर्द्दश्या प्रपूजयेत ।
इन्द्रत्वमेवमिन्द्रोऽसौ लेभे दुर्गा समर्च्चयन ॥
ब्रह्मत्वमपि विष्णुत्व रुद्रत्वञ्च महेश्वरि । ।
देवत्व सर्व्वदेवानामभवच्चण्डिकार्च्चनात ॥
भूत भव्य भविष्य यत स्थावराणि चराणि च ।
सर्व्व दुर्गाप्रभावेण स्वस्वभोगमवाप्नुयु ॥
विना दुर्गा महेशानि । न किञ्चिदपि वर्त्तते ।
इति ते कथित देवि । सक्षेपेण तवाग्रत ॥
महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योतमपि सुदुर्लभाम ॥"
इति कात्यायनीतन्त्रे ७८ पटल ॥
(सरस्वती । यथा, मार्कण्डेये । २३ । ३ ।
"जगद्धात्रीमह देवीमारिराधयिषु शुभाम ।
स्तोष्ये प्रणम्य शिरसा ब्रह्मयोनि सरस्वतीम्॥")

जगद्वल, पुं (जगता बल यस्मात ।) वायु । इति त्रिकाण्डशेष ॥

जगद्योनि, पु, (जगतां योनिरुत्पत्तिस्थानम ।) शिव । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २ । १३ ।
"जगद्योनि जगद्वीज अयिन जगतो गतिम्॥")
विष्णु । इति तस्य सहस्रनाम ॥ (यथा विष्णुपुराणे । ५ । १८ । ३८
"ते समेत्य जगद्योनिमनादिनिधन हरिम ॥
कारण हरिरिशावश ऋत्यन्ति ॥)
ब्रह्मा । (यथा कुमारे । । ८ ।
'जगद्योनिरयोनिस्त्व जगदन्तो निरन्तक ॥')
पृथिव्या स्त्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जगद्वहा, स्त्री, (जगन्ति वहति धारणात । वह + अच । अजादित्वात टाप ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

जगद्विनाश, पु, (जगता विनाशो ध्वस अखिल कार्य्यनाश इत्यथ यस्मिन ।) युगान्त । इति हलायुध ॥ (प्रलयकाले च अखिलकार्य्य शून्यत्व यथाह मनु । १ । ५२—५४ ।
"यदा स स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्व निमीलति॥
तस्मिन् स्वपिति तु स्वस्थे कर्म्मात्मान शरीरिण ।
स्वकर्म्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥
युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन महात्मनि ।
तदाय सर्व्वभूतात्मा सुख स्वपिति निर्वृत ॥")

जगन्नाथ, पु, (जगता नाथ ईश्वर ।) विष्णु । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, देवीभागवते ।१।४।३६।
देवदेव । जगन्नाथ । भूतभव्यभवत्प्रभो । ।
तपश्चरसि कस्मात्त्व कि ध्यायसि जनार्द्दन ।॥")
पुरुषोत्तमक्षेत्रम । यथा,

मुनय ऊचु ।

"पुरुषोत्तमाख्य सुमहत क्षेत्र परमपावनम ।
यत्रास्ते दारवतनु श्रीशो मानुषलीलया ॥
दर्शनान्मुक्तिद साक्षात सर्व्वतीर्थफलप्रद ।
तन्नो विस्तरतो ब्रूहि तत क्षेत्र केन निर्म्मितम ॥
ज्योति प्रकाशो भगवान साक्षान्नारायण प्रभु ।
कथ दारुमयस्तस्मिन्नास्ते परमपूरुष ॥

जैमिनिरुवाच ।

एतत क्षेत्रवरस्यास्य वपुर्भूत महात्मन ।
स्वय वपुष्मान यत्रास्ते स्वनाम्नाख्यापित हि तत ॥
यथा चाशुदिन देवा सिद्धा ब्रह्मर्षयस्तथा ।
समर्च्चितुमिच्छायान्ति द्रष्टुं न तथान्यत ॥
अहो । तत परम क्षेत्र विस्तृत दशयोजनै ।
तीर्थराजस्य सलिलादुत्थित बालुकाचितम ॥
नीलाचलेन महता मध्यस्थेन विराजितम ।
एक स्तनमिवावन्या सुदूरात परिभावितम ॥"
ब्रह्माण प्रति विष्णुवाक्यम ।
"सागरस्योत्तरे तीरे महानद्यास्तु दक्षिणे ।
स प्रदेश पृथिव्या हि सर्व्वतीर्थफलप्रद ॥
एकाम्रकाननाद्यावद्दक्षिणोदधितीरभू ।
पदात पदात श्रेष्ठतम क्रमेण परिकीर्त्तित ॥
सिन्धुतीरे च यो ब्रह्मन । राजते नीलपर्व्वत ।
पृथिव्या गोपित स्थान तव चापि सुदुर्लभम् ॥
सुरासुराणां दुर्ज्ञेय माययाच्छादित मम ।
सर्व्वसङ्गपरित्यक्तस्तत्र तिष्ठामि देहभृत ॥
स्वच्छालयेन नाक्रान्त क्षेत्र मे पुरुषोत्तमम ।
नीलाद्रेरन्तरभुवि कल्पन्यग्रोधमूलत ॥
वारुण्या दिशि यत कुण्ड रौहिण नाम विश्रुतम ॥
तत्तीरे निवसन्त मा पश्यन्तश्चर्म्मचक्षुषा ॥
तत्सलिले स्नात्वा मम सायुज्यमाप्नुयु ॥
..तेषु तीर्थेषु च ...
... ..त्मना हि ।
... ..भवन च सर्व्व
निमग्नवान खलु चाश्वमेधिकम ॥

...मुनिरुवाच ।

उत्काले समागत्य कृतविहायसोत्तम ।
...सम्यग तस्मिन कुण्डे निमज्जन ।
विलोक्य माधव नीलरत्नकान्ति कृपानिधिम ।
... समतस्य लुठमान मुहु क्षितौ ।
शङ्खचक्रगदापाणिस्तस्य पार्श्वे व्यवस्थित ॥'
यम प्रति लक्ष्मीवाक्यम ।
"पञ्चक्रोशमिद क्षेत्र समुद्रान्तर्व्यवस्थितम ।
त्रिक्रोश तीर्थराजस्य तटभूमौ सुनिर्म्मलम ॥
सुवर्णवालुकाकीर्ण नीलपर्व्वतशोभितम ।
योऽसौ विश्वेश्वरो देव साक्षान्नारायणात्मक ॥
स यस्य निवसत्याम समुद्रतटमाश्रित ।
उपासितु जगन्नाथ चतुर्बाहु प्रभु ॥
यमेश्वर इति ख्यातो यमसयमनाशन ।
य दृष्ट्वा पूजयित्वा तु कोटिलिङ्गफल लभेत ॥
सीमा प्रतीची क्षेत्रस्य शङ्खाकारस्य सद्गति ।
शङ्खाग्रे नीलकण्ठ स्यादेतत क्रोश सुदुर्लभम ॥
परम पावन क्षेत्र साक्षान्नारायणस्य वै ।
शङ्खस्योत्तरभागस्तु समुद्रोऽभवसङ्गत ॥
यत्सम्यक्स्नात समुद्रोऽत्र तीर्थराजत्वमागत ।
यथाय भगवान्मुक्तिप्रदो दृष्टिपथ गत ॥
तथैव मरणात क्षेत्र सिन्धुस्नानाद्विमुक्तिदम ।
चिच्छेद ब्रह्मण पूर्व्व रुद्र क्रोधात्तु पञ्चमम् ॥
तच्छिरो दुस्त्यज गच्छन ब्रह्माण्ड परिबभ्रमे ।
तत्रागतो यदा ब्रह्मकपाल परिमुक्तवान ॥
कपालमोचन तीर्थ द्वितीयावर्त्तसस्थितम ।
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु मरण भवमोचनम ॥
तृतीयावर्त्तसीमाया शक्ति मे विमलाह्वयाम ।
जानीहि धर्म्मराज । त्व भुक्तिमुक्तिफलप्रदाम ॥
नाभिदेशे स्थित ह्येतत त्रय कुण्ड वटो विभु ।
कपालमोचन यावद्दक्षिणे प्रतिष्ठिता ॥
मध्य शङ्खस्य जानीयात सगुप्त चक्रपाणिना ।
ता दृष्ट्वा प्रणमेद्यस्तु भोगान सोऽश्नाति शाश्वतान ॥
सिन्धुराजस्य सलिलात यावन्मूल वटस्य वै ।
कीटपक्षिमनुष्याणां मरणान्मुक्तिदो मत ॥
अन्तर्व्वेदी त्विय पुण्या वाञ्छ्यते त्रिदशैरपि ।
अत्र स्थितान हि पश्यन्ति सर्व्वाङ्गजधारिण ॥
कामाख्या क्षेत्रपालश्च विमला चान्तरा स्थिता ।
साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपोऽसौ नृसिंहो दक्षिणे विभो ॥
अन्तर्व्वेद्या रक्षणार्थे शक्तयोऽष्टौ प्रकल्पिता ।
उग्रेण तपसा पूर्व्वमष्ट सर्व्वेण भाविता ॥
यस्यार्थं सा मया दृष्टा गौरी तस्याथ भाविनी ।
सर्व्वसौन्दर्य्यवसतिर्भूमौ मे विनिर्गता ॥
तदा दृष्टा मया भद्रे । वचन मे प्रिय कुरु ।
अन्तर्व्वेदीं रक्ष मम परिमक्ष स्वकर्म्मभि ॥

नात्र तिष्ठति मत्प्रीत्या अष्टधा दिक्षु संस्थिता।
महानो वटमूले तु पश्चिमे चामला तथा।
गङ्गाया उत्तरभागे तु संस्थिता सर्व्वमङ्गला॥
चण्डिकाख्या तथा खण्डे कुत्सिताग्नि संस्थिता।
कालरात्रिस्तु पश्चात् चण्डरूपा व्यवस्थिता।
क्षेत्रपालिका पूर्व्वस्यां मरीचिका॥
कामाख्याष्टधा भद्रा दृष्टा रुद्रोऽपि शङ्करः।
अष्टानमष्टधा भित्त्वा उपास्ते परमेश्वरम्॥
कपालमोचनं नाम क्षेत्रपालं यमेश्वरम्।
मार्कण्डेयं तथेशानं विश्वेशं नीलकण्ठकम्॥
वटमूले वटेशश्च लिङ्गान्यष्टौ महेशितुः।
तानि दृष्ट्वा तथा स्पृष्ट्वा पूजयित्वा विमुच्यते॥”
तत्र जगन्नाथस्याविर्भावकारणम्।

जैमिनिरुवाच।

इन्द्रद्युम्नस्य नृपतेः क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे।
जगन्नाथप्रसादाय पितामहनिदेशतः॥
कृता क्रमेण सस्यामवाप पृथिवीपते॥
मन्त्रेण हयमेधस्य यथावद्विधिचोदितम्।
कृत्य सप्तदिनात् पूर्व्वं या रात्रिरभवद्द्विजाः॥
तस्यास्तुरीयप्रहरे ध्यायतो विष्णुमव्ययम्।
ध्याने तस्मिन् ददर्शासौ महाभाग्यरपाङ्नृप॥
प्रत्यक्षमिव स श्वेतद्वीपं स्फाटिकनिर्म्मितम्।
तन्मध्ये ददृशे देवं शङ्खचक्रगदाधरम्॥
नीलजीमूतसङ्काशं वनमालाविभूषितम्।
दक्षपार्श्वे स्थितं तस्य अनन्तं धरणीधरम्॥
हललाङ्गलशङ्खाजस्फारम्भाहुचतुष्टयम्।
वामपार्श्वे स्थिता विष्णोर्लक्ष्मीस्तां शुभलक्षणाम्॥
वराभयाब्जहस्ता वै कुङ्कुमाभा सुलोचनाम्।
पद्मासनगतां चारुतयामप्रपूर्त्तिकाम्।
पितामहश्च लक्ष्मीं पुरतोऽस्य कृताञ्जलिम्।
वामपार्श्वस्थितं चक्रं सर्व्वज्ञानमयं विभो॥
ततः प्रवृत्ते स्वप्ने नृपतेर्नाभिमधिकाः।
पूर्त्ते स्तोत्रे दिव्यदृगभिजयक्रमसमुत्थिते॥
इन्द्रपौ तटभूमौ विश्वेश्वरसमीपतः।
नियुक्ताः सेवका राज्ञा ससम्भ्रममुपस्थिताः॥
व्यवज्ञयन्तो नृपतिं कृताञ्जलिपुटा द्विजाः।
देव। दृष्टो महादेवस्तटभूमौ महोदधेः॥
प्रावस्ताग्रसमुद्रान्तकल्लोलप्लवमूलकः।
माञ्जिष्ठवर्णः सच्छन्नशङ्खचक्राङ्कितः प्लवन्॥
न दृष्टपूर्व्वो वृक्षोऽयमुद्यतसूर्य्यनिभांशुना।
नियुक्तानां वचः श्रुत्वा राजा नारदमब्रवीत्॥
तत् किं निमित्तं यद्दृष्टं तरुश्रेष्ठं वदन्ति ते।
नारदः प्रहसन् वाक्यमुवाच नृपसत्तमम्॥
उपस्थितस्तु ते भाग्यं स्वप्ने यद्दृष्टवान् पुरा।
श्वेतद्वीपे विश्वमूर्त्तिर्दृष्टो यो विष्णुरव्ययः॥
तदङ्गस्खलितं लोम तरुत्वमुपपद्यते।
तन्नाम्यवपुः सर्व्वलोकानां नयनातिथि॥
भविष्यति महाराज। सर्व्वकल्मषनाशनः।
समाप्यावभृथस्नानं तटान्ते सरितां पतेः॥
उत्तमं सुमहत् कृत्वा कृतकौतुकमङ्गलम्।
महावेद्यां स्थापयाच यत्नेन तद्वपुरिष्यम्॥
विचार्य्यैवं मुदा युक्तौ तौ च नारदभूभुजौ।
समन्ताद्गौ तरौ यातौ यत्रासौ भगवान् द्रुमः॥
पश्यन् पुनः प्रणमन् हर्षाश्रुनयनो नृपः।
छेदयामास तरुं कल्लोलनाच्छितम्॥
सम्यग्वाहयन् दिव्यं महावेद्यां विन्यस्य तु।
वचसा नारदस्यैव पूजयामास पार्थिवः॥
पूजावसाने पप्रच्छ नारदं मुनिसत्तमम्।
कीदृशी प्रतिमा विष्णोर्घटयिष्यति कः पुनः॥
विचारयन्तौ तावित्थं यावन्नारदपार्थिवौ।
अशरीरा ततो वाणी शुश्राव चान्तरीक्षतः॥
अपारधरया भगवान् सद्विचारपथे स्थितः।
सुगुप्ताया महावेद्या स्वयं सोऽवतरिष्यति॥
प्रच्छाद्यतां दिनान्येव यावत् पञ्चदशानि वै।
उपस्थितोऽयं यो वृद्धः शस्त्रपाणिस्तु वर्द्धकी॥
एनमन्तः प्रवेश्यैव द्वारं वध्नन्तु यत्नतः।
वहिर्वाद्यानि कुर्व्वन्तु यावत् स्फटना भवेत्॥
श्रुतस्तद्घटनाशब्दो वा यथान्धत्वदायकः।
नरकं वसतिश्चैव कुर्य्यात् सन्तानानाशनम्॥
नान्तः प्रवेशनं कुर्य्यात् प्रणयेच कदाचन।
नियुक्ताश्च प्रपश्येद्राज्ञो राष्ट्रस्य चैव हि॥
दृष्टश्चापि महाभीतिरन्धता च युगे युगे।
तच्छ्रुत्वा नारदाद्यास्ते यथोक्तं विष्णुना स्वयम्॥
चिकीर्षन्ति तथा कर्त्तुं तत्रायातस्तु वर्द्धकी।
प्रोवाच नृपतिं सोऽथ स्वप्ने दृष्टास्तु यास्त्वया॥
ता एवाहं घटिष्यामि दारुणा दिव्यरूपिणा।
इत्युक्तान्तर्दधे वेद्यां वृद्धवर्द्धकिरूपधृक्॥
वचनाथ मनुष्याणां साक्षान्नारायणो विभुः।
ततः स पृथिवीपालस्तथा कृत्वान्तरीक्षगाः॥
यदवाच गिरा देवी तत्तत् परिचचार च।
निर्व्वाह स्वयं देवः क्रमात् पञ्चदशे दिने॥
चतुर्मूर्त्तिः स भगवान् यथा पूर्व्वं मयोदितः।
दिव्यसिंहासनगतो बलभद्रसुदर्शनैः॥
शङ्खचक्रगदापद्मलसद्बाहुर्जनार्द्दनः।
हलं मुषलचक्राजं धारयन् मन्नगाकृतिः॥
छत्रीकृतफणासप्तस्फुटोज्ज्वलकुण्डलः।
सुभद्रा चारुवदना वराब्जाभयधारिणी॥
लक्ष्मीः प्रादुर्ब्बभूवैव सर्व्वचैतन्यरूपिणी।
सुदर्शनन्तु यच्चक्रं सदा विष्णोः करे स्थितम्॥
शाखाग्रस्तम्भमध्यस्थं तद्रूपन्तु तुरीयकम्॥ ॥
निवर्त्तं भगवद्रूपं चतुर्द्धा दिव्यरूपिणी॥
लोकानामुपकाराय पुनराहान्तरीक्षगा।
पटैराच्छाद्य सुदृढं नृपते। प्रतिमास्त्विमाः॥
स्व स्व वर्णं प्रापयास्तु वर्णाश्चित्रकर्म्मणा।
अस्मद्दारुस्वरूपेण दृष्टा पापाय चैतव॥
गोपनीया प्रयत्नेन यद्दिनियासवत्काले।
शिल्पिभिः कर्म्मकुशलैः घमाच्छादयेत्तत॥
वर्षे वर्षे च सस्काया पूर्व्वसंस्कारमोचनात्।
स्मृते वर्णलवेऽन्तु स तु दिव्यश्चिरन्तनः॥
प्रमादाद्यदि तं लेपमपनीयेत कश्चन।
दुर्भिक्षं मरकं राष्ट्रे सन्ततिश्चास्य क्षीयते॥
नेक्षितव्यास्तथा राजन्। कदाचिदपवारणाः।
मनुष्येषु च राजेन्द्र। दृष्टाः सुभयहेतवः॥
तस्मात् सुचिरा दृश्या बहुलेपविलेपिता।
नीलाद्रौ कल्पवृक्षस्य वायव्यां प्रतरक्षत॥
प्रदेशे सुमहत्स्थाने प्रासादं सुदृढायतम्।
उत्तरे नरसिंहस्य सहस्रकरसुच्छ्रितम्॥
कारयित्वा प्रतिष्ठाप्य तत्रैव विनिवेशय।
पुरा स्थितं पर्व्वतेऽस्मिन् योऽभ्यर्च्चयति माधवम्॥
नाम्ना विश्वावसुर्नाम शवरो वैष्णवोत्तमः।
तस्य सन्ततिरेवास्य लेपनस्थानकर्म्मणि॥
नियुज्यतां महाराज। भविष्यत्स्वुत्सवेषु च।
ततः स नृपतिः श्रीमान् शिल्पशास्त्रविशारदान्॥
सत्कारैर्दानमानैश्च योजयामास सादरम्।
अन्ने दिने सुघटितं प्रासादो ववृधे द्विजाः॥
परितः पूर्य्यमाणस्तु शुक्लपक्षे यथा शशी॥

नारद उवाच।

प्रवत्स बहु राजेन्द्र। स्थित्वा चास्मिन् चिरं भुवि।
आराधय जगन्नाथमुपचारैर्महोत्सवैः।
पितामहं द्रष्टुकामो गन्ता चेदन्तिकं विभो॥
उपदेक्ष्यति सोऽप्यस्य यात्राख्यान् महोत्सवान्।
उभौ तौ दिव्ययानेन जग्मतुर्मुनिभूभुजौ॥
प्रदक्षिणीकृत्य हरिं व्योममण्डलमध्यगम्।
दृष्ट्वा पितामहं दूरात् स्रष्टारं जगतां नृप॥
अमन्यत द्विजश्रेष्ठाः साक्षादागमय हरिम्।
शने शनैर्ययौ भूपः प्रणनाम कृताञ्जलिः॥
स्तुवन् प्रणिपतन् भूमौ साश्रुसङ्खलितं व्रजन्।
जानन्नपि हि तत् कार्य्यं मानयन्नृपसत्तमम्॥
उवाच परमप्रीत इन्द्रद्युम्नं पितामहः।
किमर्थमागतोऽसि त्वं तद् ब्रूहि हृदयस्थितम्॥

इन्द्रद्युम्न उवाच।

आविर्ब्बभूव भगवान् भूतभव्यभवत्प्रभुः।
गत्वा देव जगन्नाथं स्थापयिष्यसि च प्रभो।॥

ब्रह्मोवाच।

त्वमग्रतोऽधरां गत्वा यावत् सम्भारमुत्थितम्।
करिष्यसि महाभाग। तावद्देव व्रजाम्यहम्॥
इन्द्रद्युम्नोऽपि हृष्टात्मा दृष्ट्वा ब्राह्मीं श्रियं द्विजाः।
आजगाम भुवं विप्रा विधिना चानुमोदितः॥
आगत्य च जगन्नाथं त्वराद्रुतकण्ठमानसः।
दण्डवत् प्रणनामासौ घनरोमाञ्चकञ्चुकः॥
ततः क्रमात् समुद्दृश्ये विमानाग्रे प्रजापतेः।
स्वयाहसश्चते स्वनैरुद्यमानं समन्ततः॥
प्रणिपत्य जगन्नाथं चिरं परीत्य पितामहः।
आनन्दसिन्धुसमयं सरोमाञ्चवपुः स्वयम्॥
ससुत्तस्थौ ततो ब्रह्मा कृतस्वस्त्ययनः स्वयम्।
ऋषिभिर्नारदाद्यैश्च विद्वद्भिर्ब्राह्मणैस्तथा॥
प्रासादद्वारि रचिते रत्नस्तम्भेऽथ मण्डपे।
वासयित्वाभिषेकाय सम्मुखादग्रमण्डले॥
सुवासिते रत्नकुम्भैस्तीर्थवार्य्युपस्कृते।
युक्ताभ्यां स्त्रीपुरुषयोरभिषेकं पितामहः॥
चकार भगवान् लोकसंग्रहार्थं द्विजोत्तमाः॥
ततोऽभ्यलङ्कृतवान् देवान् गन्धमाल्योपशोभितान्॥
नीराजयित्वा विधिवत् स स्वयं लोकभावनः।
रत्नसिंहासने रम्ये स्थापयामास मन्त्रतः॥
स्थापयित्वा जगन्नाथं स्रष्टा तस्य स्तुदन्भुजम्।

आनुष्टुभ मन्त्रराज सहस्र प्रजपेत् ह ॥
वैशाखस्यामले पक्षे अष्टम्या पुष्ययोगत ।
कृता प्रतिष्ठा भो विप्रा शोभने गुरुवासरे ।”
तन्महाप्रसादमाहात्म्य यथा,—
‘ तत्रान्न नियोजयेत्तत्र लोकान् त्रैवर्गकाङ्क्षित ।
लौकिकव्यवहारोऽयं पचति श्री स्वय ध्रुवम् ।
भुङ्क्ते नारायणो नित्य तत्रा पक्व शरीरवान् ॥
अमृत तद्धि नैवेद्य पायस हृद्धि गारयात ।
भक्षणाच्चैव पापानि महादुरितनाशनम् ॥
आघ्राणान्मानस पाप दर्शनाद्दर्शितं तथा ।
आस्वादात्तद्वाक्कृत पाप श्रावणाच्च व्यपोहति ॥
स्पर्शनात्त्वक्कृत पाप मिथ्यालाप तथा द्विजा ॥
गात्रे लेपाद्दहेत् पाप शारीर वै न सशय ॥
महाप्रसाद हि हरेर्निवेदित
नियोजयेद्दैव पितृदेवकर्म्मसु ।
तृप्यन्ति तस्मै पितर सुराश्च
प्रयान्ति लोक मधुसूदनस्य ॥
नात पर हि वक्ष्यामि हृत्कथ्येषु भो द्विजा ॥
नराणा रूपमास्थाय तदश्नन्ति दिवौकस ॥
विष्णवालयगत तद्धि निर्म्माल्य पतितादय ।
स्पृशन्ति चेन्न दुष्ट हि यथा विष्णुस्तथैव तत ॥
निन्दन्ति ये तदन्नत मूढा पण्डितमानिन ।
स्वय दण्डधरस्तेषु वहते नापराधिन ॥
येषामन्न न दृष्टश्चेद्ध्रुवा तेषा हि दुर्गति ।
कुम्भीपाके महाघोरे पच्यन्ते तेऽतिदारुणे ॥
चिरस्थमपि सशुष्क नीत वा दूरदेशत ।
यथा तथोपयुक्त तत सर्व्वपापापनोदनम् ॥
नैवेद्यान्न जगन्नाथगाङ्ग वारि सम द्वयम् ।
दृष्टिस्पर्शनचिन्ताभिभक्षणाद्घनाशनम् ॥”
इत्युत्कलखण्डम् ॥ * ॥
स च कलेर्दशसहस्रवर्षपर्य्यन्त पृथिव्या स्थास्यति।
यथा,—
“शालग्रामो हरेर्मूर्त्ति र्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कलेर्दशसहस्रान्ते ययौ त्यक्त्वा हरे पदम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
(स्वनामख्यातो बहुलग्रन्थकर्त्ता पण्डितविशेष ।
अय हि तैलङ्गवशोद्भव । अस्य पिता पेरम
भट्ट इति ख्यात । असौ पण्डितराजजगन्नाथो
दिल्लीप्रभो शाहजहान-ज्येष्ठतनोयस्य
दाराशाहस्य सभायामासीत । यतोऽनेन
जगदाभरणकाव्ये दाराशाहस्यैव यशोवर्णन
कृतम् । अपिच भामिनीविलाससमाप्तौ “दिल्ली-
वल्लभपाणिपल्लवतले नीत नवीन वय ” इत्यु-
क्तम् । दाराशाहस्तु १५८१ एकाशीत्यधिकपञ्च
दशशतशकाब्दपर्य्यन्त जीवित आसीत् । अत
पण्डितराजजगन्नाथोऽपि तात्कालिक इत्येवा-
यातम् । अनेन पण्डितराजपदवी शाह-
जहानसम्राजो दिल्लीप्रभो प्राप्तेति तत्कृतासफ-
विलासनामकग्रन्थादेवागम्यते यथा,—
“अथ सकललोकविस्तारविस्तारितमहोप-
कारपरम्पराधीनमानसेन प्रतिदिनमुदयनवद्य-
गद्यपद्यानेकविद्याविलोलिताम्त करणे कवि-
निरूप्यमाणे ... ...
... ...
... ...
मनव नव्वाब ... ... प्रसाद ... ...
कलसमुद्रेन्दुना रायमुकुन्देनाश्रितेन सार्व्वभौम-
श्रीशाहजहानप्रसादाधिगतपण्डितराजपदवी वि-
राजितेन तैलङ्गकुलावतसेन पण्डितजगन्नाथेना-
सफविलासाख्येयमाख्यायिका निरमायत। सेय
मनुग्रहेण सहृदयानामनुमोदिनुक्षणकीर्त्तिर्भव
तात ॥”
एतत्पण्डितविरचिता बहवो ग्रन्था सन्ति ।
तेषु अद्यावधि ज्ञानाम्बिने, रसगङ्गाधर १,
यमुनावर्णनचम्पू २, रतिमन्मथनाटकम् वसु
मतीपरिणयनाटकम् ४ जगदाभरणकाव्यम् ५,
प्राणाभरणकाव्यम् (कामरूपदेशाधिपस्य प्राण
नारायणमहीपस्य स्तुतिरूपोऽय ग्रन्थ) ६
पीयूषलहरी ७, अमृतलहरी (यमुनास्तुति
रूपोऽय ग्रन्थ) ८, सुधालहरी (सूर्य्यस्तव
रूपोऽय ग्रन्थ) ९ करुणालहरी (विष्णु-
लहरी वा) १० , लक्ष्मीलहरी ११, भामिनी
विलास १२, मनोरमाकुचमर्द्दिनी १३ अश्व
धाटीकाव्यम् १४, आसफविलास १५ ॥ * ॥
तकपञ्चाननोपाधिकोऽपरपण्डितविशेष । अय
हि विवादभङ्गार्णवसेतु रामचरितादिग्रन्थाना
प्रणेता । पितास्य रुद्रदेव माता च अम्बिका ।
रुद्रदेवस्तु चतु षष्टितमवयसि पूर्व्वसहधर्म्मिण्या
ससुताया म्रताया ससारविरक्त काशीवास
सुखमभिलषन् चिरसुहृद नित्यानन्दपुरनिवा
सिन ज्योतिर्विद्याविशारद सुप्रसिद्ध चन्द्रशेखर
वाचस्पतिमभिगम्य स्वीयाम्तिमदशाफलाफल
पृष्टवान् । चन्द्रशेखरस्तु रुद्रदेवस्य जन्मलग्नानु
सारतश्चरमे वयसि सुप्रसिद्धपुत्त्रलाभरूप शुभ
फलमवगम्य वासुदेवनाम्न कस्यचिद् विप्रवर-
स्याम्बिकानाम्नी कन्यामुद्वाहयामास । रुद्रदेवस्तु
ज्योतिर्विद्यापारदर्शिनश्चन्द्रशेखरस्य वाक्याद-
म्बिका परिणीय सत्पुत्त्रप्राप्तिकामो काशीमभि-
गम्य विश्वेश्वरमुद्दिश्यैकविंशतिपुरश्चरण कृत-
वान् । चरमपुरश्चरणदिवसीययामिन्या शेषयामे
प्राप्तसत्पुत्त्रलाभस्वप्न प्रहृष्टमना पुन स्वस्या
त्रिवेणीप्रदेश प्रत्यावृत्य गार्हस्थ्यधर्म्मानुरक्तो
बभूव । अथ गच्छति काले पतिपरायणाम्बिका
गर्भमुपलभ्य १६१६ शके(११ १परिमितवङ्गाब्दे)
सौराश्विनस्य देवीपक्षीयपञ्चम्या पुत्त्ररत्न जग
न्नाथ प्रसूतवती । रुद्रदेवस्तु नवजातपुत्त्रस्य जात
सस्कारादिक विधाय राशनुसारतो रामराम
इति नाम चक्रे पर कुमारस्य मातामहो वासु
देव अस्मिन्नेव समये श्रीजगन्नाथदेवात तीर्थ
स्थानात प्रत्यावृत्य दौहित्रमुख दृष्ट्वा जगन्नाथ
इत्याख्ययैनमघोषयत । तत प्रभृत्येवाय जगन्नाथ
इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूत ।
अयन्तु बाल्यावस्थायामतीवचञ्चलप्रकृति-
र्दुर्द्दान्तोऽपि स्मृतिशक्तिसत्यवादितादिगुणा-
न्वितेन ... ... प्रियपात्रमासीत
... प्रथमा पितृव्यशिवाने च काव्यमधीत्य
... पितृव्यस्य न्यायलङ्कारोपनामकस्य भव-
देवस्य समीप ... दर्शनमधीतवान । तता
भवदेवस्य परलोकप्राप्त्यनन्तर कामालपुरनि-
वासिन रघुदेवविद्यावाचस्पत अध्यापकत्वेन
स्वीकृत्य स्मृतिशास्त्रादिशिक्षया काल यापया
मास । अस्य एतादृशी प्रखरा स्मृतिशक्तिरासीत
यदनधीतस्यापि भिन्नदेशीयभाषाया निबद्धस्य
ग्रन्थस्य द्वित्रिपत्राणि एकवारमात्रमाकर्ण्यैवाय
अनर्गल अभ्रान्त इव आवर्त्तयितु समर्थ ।
एतादृशीमेधाशक्तिरवेन अल्पसमयेन बहु
शास्त्रपारयायिनमकरोत ।
पञ्चदशवर्षसमय एवासौ शोभनीनाम्नीं सुलक्षणा
कन्यामुपनीतवान् । विवाहात परमेवास्य ज्येष्ठ
तातो भवदेव परलोक गत । माता तु पूर्व्वमेव
कालधर्म्ममुपगता पिता च चतुर्व्विंशतिवयस्क
मेनमवलोक्यैव इह लोक तत्याज । पितृवियोगा
नन्तरमेवाय छात्रानध्यापयितु प्रवृत्त आसीत ।
अथ कदाचित् वङ्गमगधाधिपतिमहाराज
स्त्रिलोकचन्द्रवाहादुरोऽस्य पाण्डित्यप्रभावमव
गम्य राजसभामधिरोहयितु निमन्त्रयामास ।
जगन्नाथस्तु राजप्रसादमुपलभ्य राजसभा
प्रविश्य तत्कालेन तत्रस्थान् पण्डितान जित
वान् । महीपतिस्तु जगन्नाथस्य तादृशीं बुद्धि
शक्ति मेधाशक्तिञ्चावलोक्य विशेषेण परीक्षितु
पथि दृष्टस्य समग्रवस्तुनो वार्त्ता विज्ञापयितु
मादिदेश । जगन्नाथस्तु नृपतेर्मनोऽभिप्रायमव-
गम्य त्रिवेणीप्रदेशात वर्द्धमानपर्य्यन्त यावत
पथि स्थिताना प्रत्येकपादपमन्दिरादीनामपि
वृत्तान्त कथयामास । राजा तु स्वकर्म्मचारिभि
रेतद्वृत्तान्तस्य याथार्थ्यमुपगम्य सातिशयेना
नन्दितो बभूव ।
एकदा मुर्शिदाबादाख्यप्रदेशव्यतीयवनस्य
मन्त्री नन्दकुमारोऽस्य पाण्डित्यमवगम्य (नवाव)
महीपतिसमीपमेनमानयामास । नृपतिस्तु बहु
विधैर्दुरूहप्रश्नैरेन वञ्चयितुमभिलाष पर जग
न्नाथ स्वीयबुद्धिप्राखर्य्येण नृपतिकृतप्रश्नाना
सदुत्तर दत्त्वा त सन्तोष्य च तस्माद् बहु-
लाभप्रदा भूम्यादिसम्पत्ति लब्धवान ।
अथ कालचक्रगत्यनुसारतो यवनराज्ञाना
वैभवरविरस्त गत इङ्गराजाना सौभाग्य-
समय समुपागतश्च । तदा इङ्गराजनृपतय-
स्तदानीन्तनप्रजारक्षणार्थ विचारकार्य्यस्य सौ-
कर्य्याय जगन्नाथतर्कपञ्चानन समाहूय व्यव-
हारोपयोगिन ग्रन्थमेक प्रणेतुमादिदेशु । जग
न्नाथस्तु नवीननृपतिभिस्तथादिष्ट “विवादभङ्गा
र्णवसेतु ” नामक ग्रन्थ प्रणीतवान् ।
अस्य द्विषष्टितमवयसि सहधर्म्मिणी शोभनी
बहुपुत्त्रपौत्त्रादिक सत्यज्य परलोक गता । अस्य
द्वौ पुत्त्रौ तिस्र कन्याश्चाभवन् । पुत्त्रयोर्ज्येष्ठस्तावत
सार्व्वभौम एव ज्येष्ठ प्रतिभाशाली बहुशास्त्र-

पारम्परीं च। जगन्नाथोऽयमन्तिमावस्थायां शुद्ध प्रयोगान्निमुखमवलोक्य अनिष्टनिभमेतादृश संसारसुखमनुभूय शकनरपते १७८ वत्सरे (१२१०वङ्गाब्दे) आश्विनकृष्णपञ्चमीयतृतीयायां गङ्गातीरे प्राणान् तत्याज। तस्यो प्राकाले पद्यमन्मेवास्यैन्द्रियशैथिल्य न जातम। गङ्गातीरं गतेन सुमर्त्तव्यासुना तत्प्राक्काले कृत श्लोको यथा —

"कश्चिद् ब्रह्म निराकारं नराकारञ्च केचन। वयन्तु दीर्घयोगेन नीराकारमुपास्महे॥" इति॥)

जगद्गु, प, (जगता विश्वस्थजीवनातन नम्यत इति। जगत्+नम+बाहुलकात् डु। यन्त्र। डु+क्विप् पृषो। गु नयन स्तुतिरिवाय जगति विश्वस्तारे गु स्तुतियस्य। सर्व्वजीवस्तुतत्वा- देवास्यतथात्वम।) अग्निः। नन्तु। इति त्रिम्व शब्दरत्नावली च॥ जगद्गुरपि पाठ॥

जगार, पु, (जागर्त्ति सङ्ग्रामेऽनेनेति। जागृ+ अप। पृषोदरादित्वात् साधु।) कवच। इति हेमचन्द्र। ३। ४२॥

जगल, पु, (पुनः पुनरतिशयेन गा गलतीति। गल चरणे+यङ्लुगन्तात् अच्। सङ्घातव्यक्त त्वात् "दीर्घोऽकितः।" ७।४।८३। इति न दीर्घ। यद्वा गम्+ड। ज जात सन् गलतिनिगच्छ तीति। गल+अच्।) सुराकल्कम्। मेया इति भाषा॥ तत्पर्य्याय। मेदक २। इत्य मर। २। १०। ४२॥ (यथा, शार्ङ्गधरे मध्य- खण्डे दशमेऽध्याये।

तदधो घनलो ज्ञेयो मेदको जगलाह्वय॥")

मदनद्रुम पिष्टमद्यम। (तद्गुणा यथा,—

"गुल्मग्रहाद्धिकाटोपकफवातार्शसां हित। जगलो ग्राहरूक्षोष्णः शोफघ्नो भक्तपाचन॥"

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥

'ग्राह्युष्णो जगलः पक्ता रूक्षस्तृट्कफशोफहृत्। छर्दि प्रवाहिकाटोपदुर्नामानिलशोषहृत्॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये॥) धत्तूरः। इति मेदिनी। ले ६१॥ कवच। रत्नयारिंश्यात्॥ गोमये, क्ली। इति रत्नमाला॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"गोमयं जगलं गोविट् गोहन्नं तच्च गोशकृत॥")

जग्ध, त्रि, (अद्यते स्म इति। अद् भक्षणे+क्त। "अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति।" २। ४। ३६। इति जग्धादेश। इकार उच्चारणार्थ।) भुक्तम्। इत्यमर। ३। २। १११॥

("क्षिप्तं घनं कुटजवल्कमजन्तु जग्धम्॥" इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहे अतीसाराधिकारे॥)

जग्धि, स्त्री, (अद भक्षणे+क्तिन्। "अदो जग्धि ल्यप्ति किति।" २। ४। ३६। इति जग्धा- देश।) सहभोजनम्। इत्यमर। २।९।५५॥ भक्षणम्। इति हेमचन्द्र॥ (यथा, मनौ। ३। ११५।

"अदत्त्वा तु य एतेभ्य पूर्व्वं भुङ्क्तेऽविचक्षण। स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मन॥")

जग्मि पु, (गच्छति इतस्ततो वातीति। गम+ "आदृगमहनजन किकिनौ लिट् च।" ३।२। १७१। इत्यस्य "भाषायां धाञ्कृसृगमिजनि नमिभ्य।" इति वार्त्तिकोक्त्या किन्लिच्च।) वायु। इति केचित्॥

जघन क्ली (हन्यत इति। हन्+"हन्तेः शरीरा वयवे द्वे च।" उणा। ५। ३२। इति अच् द्विलञ्च। "अभ्यासाच्च।" ७। ३। ५५। इति कुत्वम्।) स्त्रीकट्या पुरोभाग। (यथा, माघे। ५। २६।

"नाभिह्रदै परिगृहीतरयाणि यत्र स्त्रीणा बृहज्जघनसेतुनिवारितानि॥")

कटि। इति मेदिनी। ने, ६७॥ (यथा देवी- भागवते। १। ६। ८१।

'भगवान् द्विगुणं चक्रे जघनं विस्मितो नृप। ग्रीवि सन्दधता तत्र जघने परमाद्भुत॥")

जघनकूपका पु (जघनकूप इव कायत इति। कै+क।) कुकुन्दरौ। इति हलायुध॥ द्विवचनान्तोऽयं शब्द॥

जघनेफला स्त्री, (जघने इव मध्यभागे फलमस्या।) काकोडुम्बरिका। इत्यमर। २। ४। ६१॥

जघन्य, त्रि, (कुटिलं हन्यते निन्द्यते इति। हन -यङन्तात् अचो यत्। अनित्यमागमशास्त्र मिति नुगतोऽनुनासिकान्तस्येति न नुक। यद्वा जघनमिव। "शाखादिभ्यो यत्।" ५। ३। १०३। इति यत्।) चरम। (यथा वैद्यकचक्र पाणिसङ्ग्रहे स्नेहाधिकारे।

"उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चैव मध्यमे। जघन्यस्य पलार्द्धेन स्नेहक्वाथौषधेषु च॥")

गर्हित। (यथा, महाभारते। ३। ३५। १३।

'तत्र द्यूतमभवन्नो जघन्य तस्मिन् जिता प्रव्रजिताश्च सर्व्वे॥" *॥

जघने कटिदेशे भवम्। दिगादित्वात् यत्।) मेहने, क्ली। इति मेदिनी। ये, ८०॥ पु, शूद्र। इति शब्दरत्नावली॥ (हीनजातिमात्रम्। यथा, मनौ। ८। ३६६।

"उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति॥" "हीनजातिरुत्कृष्टजातीयां कन्यामिच्छन्तीं मनिच्छन्तीं वा गच्छन् जात्यपेक्षयाऽङ्गच्छेदन मारणात्मकं वधमर्हति॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट॥ *॥ पृष्ठभाग। यथा, रामा- यणे। २। १। ४। २६।

"ततो जघन्यं सहितो स्वमन्त्रिभि पुरप्रधानैश्च तथैव सैनिकै। जनेन धर्म्मव्रतमेन धर्म्मवा नुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजम॥"

"जघन्यं जघनभाग पृष्ठभागमाश्रित सन्।" इति तट्टीकायां रामानुज॥ *॥ राजानुचर- विशेष। यथा बृहत्संहितायाम्। ६६। ३१, ३३—३४।

"पञ्चापरे वामनको जघन्य कुब्जोऽपरो मण्डलकोऽथ सामी।

पूर्व्वोक्तभृत्या अनुचरा भवन्ति सङ्कीर्णसञ्ज्ञा इतरे तु तेषाम॥'

"मालव्यसेवी तु जघन्यनामा खण्डेन्दुतुल्यश्रवणः सुगन्धिः। शुक्रेण सारः पिशुनः कविश्च रूक्षच्छविः स्थूलकराङ्गुलीकः॥ क्रूरो धनी स्थूलमतिः प्रतीतः ताम्रच्छविः स्यात् परिहासशीलः। उरोऽङ्घ्रिहस्तेष्वसिशक्तिपाश परश्वधाङ्कश्च जघन्यनामा॥")

जघन्यज, पु स्त्री, (जघन्ये चरमे जायते इति। जन+"सप्तम्यां जनेर्ड।" ३। २। ९७। इति ड।) शूद्र। कनिष्ठे, त्रि॥ इति मेदिनी॥ जे ३२॥ (यथा, महाभारते। १। ६५। १६।

"एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते। जघन्यजस्तु सर्व्वेषामादित्यानां गुणाधिक॥')

जघ्नि पु, (हन्यते इति। हन+"आदृगम हनेति।" ३। २। १७१। इति किन् द्वित्वञ्च।) हननयोग्यास्त्रम्। इति सद्धिप्रसार॥ (यथा ऋग्वेदे। ६। ६१। २।

"जघ्निमित्त्रममिचिय सम्मिश्लान दिवे दिवे॥')

जघ्नु, त्रि, (हन्तीति। हन वधे+"कुभ्रश्च।' उणा। १।२३। चकारात् हन्तेरपि कुद्दिलञ्च। हन्ता। हननकर्त्ता। इत्युणादिकोष॥

जङ्गम, त्रि, (पुनः पुनर्गच्छतीति। गम+यङ+ अच।) अस्थावर। गतिशक्तिविशिष्ट। तत पर्य्याय। चरिष्णु २ चर ३ त्रस ४ इङ्ग ५ चराचर ६। इत्यमर। ३। १। ७४॥ (यथा रघौ। २। ४४।

"मान्य स मे स्थावरजङ्गमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतु॥"

"ओषधयस्तावद्द्विविधा स्थावरा जङ्गमाश्च।" "जङ्गमास्त्वपि चतुर्व्विधा जरायुजाण्डजस्वेद- जोद्भिज्जा। तत्र पशुमनुष्यव्यालादयो जरा- युजा। खगसर्पसरीसृपप्रभृतयोऽण्डजा। क्रिमिकीटपिपीलिकाप्रभृतय स्वेदजा। इन्द्र गोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जा॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये॥)

जङ्गमकुटी स्त्री, (जङ्गमा गतिशक्तिविशिष्टा कुटी गृहमिव।) छत्रम। इति त्रिकाण्डशेष॥

जङ्गल, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा गलतीति। गल+यङ+अच। पृषोदरादित्वात् साधु।) निर्ज्जलदेश। इति शब्दरत्नावली॥ निर्ज्जन- स्थानम। पिशिते क्ली। इति मेदिनी। ले, ६३॥

जङ्गाल, पु, (जङ्ग कुटिलगति अलति प्राप्नो- तीति। अल+"कर्म्मण्यण।" ३।२।१ इत्यण।) दीर्घविशेष। जाङ्गाल इति भाषा॥ तत पर्य्याय। आलि २ पद्धार ३ सेतु ४ सञ्चर ५। इति जटाधर॥

जङ्गुल क्ली विषम। इति त्रिकाण्डशेष॥

जङ्घा, स्त्री, (जङ्घन्यते कुटिलं गच्छतीति। हन वधे गतौ च यङ लुगन्तात्+"अर्त्तिभ्योऽपीति।"

ड।) गुल्फोद्ध्वगात्वघोभाग । जाड इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । प्रसृता २ । इत्यमर ॥ टङ्का ३ टङ्कम टक्किका ५। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १७३ । १६ ।
"शत्रुनिमज्जता ग्राह्यो जङ्घाया प्रपतिष्यता ॥")

जङ्घाकरिक पु, (जङ्घा तत्साध्यगतिरेव आकरो निधि जीविकानिर्वाहजनकत्वेनास्य । सोऽस्य स्यति। जङ्घाकर+"अत इनठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन।) धावक । तत्पर्य्याय । जाङ्घिक २ । इत्यमर । २ । ८ । ७३ ॥ डाकचक्री ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

जङ्घात्राण क्ली, (त्रायतेऽनेनेति। त्रै+करणे ल्युट । त्राण वर्म्म। ततो जङ्घायास्त्राणमिति।) जङ्घासन्नाह । तत्पर्य्याय । मङ्क्षुणम २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

जङ्घाल, त्रि, (प्रशस्ता वेगवतीत्यर्थ जङ्घास्य स्यति। जङ्घा +"सिध्मादिभ्यश्च।"५।२।९७। इति लच । जङ्घाबलेनैव वेगस्य जननात्तथात्वम ।) अतिवेगवान । तत्पर्य्याय । अविजव २ । इत्यमर । २ । ८ । ७३ ॥ (यथा काशीखण्डे गङ्गामाहात्म्ये । २९ । ६४ ।
'जाह्नवीव्या जगन्माता जप्या जङ्घालवाचिका ॥")
हरिण । एण । कुरङ्ग । ऋष्य । पृषत । न्यङ्कु । शम्बर । राजीव । मुण्डी । (यथा,—
"एणहरिणर्ष्यकुरङ्गकरालकृतमालशरभ श्वदंष्ट्रापृषतचारुष्करङ्गगमाल्काप्रभृतयो जङ्घाला स्मृता कषाया मधुरा लघवो वातपित्तहराल्तीक्ष्णा हृद्या। वस्तिशोधनाश्च ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याय ॥)
एषा मांसगुणा ।
जङ्घाला प्रायश सर्व्वे पित्तश्लेष्महरा स्मृता । किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्द्धना ॥'
इति भावप्रकाश ॥

जङ्घाशूल, क्ली, (जङ्घाया शूल रोगविशेष ।) जङ्घावेदना । तस्यौषध यथा,—
'हरीतकी शृङ्गवेर देवदारु च चन्दनम । क्वाथयेच्छागदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम ॥ जङ्घाशूलमूरुस्तम्भ सप्तरात्रे तु नाशयेत ॥'
इति गारुडे १८७ अध्याय ॥

जज, युधि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर-अक सेट।) जजति । युधि योधने। इति दुर्गादास ॥

जजि, इ युधि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर अक सेट ।) इ, जञ्जति । युधि योधने । इति दुर्गादास ।

जञ्जपूक, त्रि, (पुन पुनरतिशयेन वा जपतीति। जप+यङ+"यजजपदशा यङ ।"३।२।१६६। इति ऊक ।) पुन पुनर्जपकर्त्ता। इति मुग्धबोधम ॥

जट, सङ्घाते। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर-अक सेट ।) जटति केशा परस्पर सम्श्लिष्यन्तीत्यर्थः । इति दुर्गादास ॥

जटा स्त्री (जटति परस्पर मलग्ना भवन्तीति जट+अच । यद्वा जायन्ते प्रादुर्भवन्ति । जन-'जनेष्टन लोपश्च ।' उणा । ५ । ३० । इति टन अन्त्यलोपश्च ।) जनना शिखा । लमकच । तत्पर्य्याय । सटा २ । इत्यमर ॥ जाट ३ जटि ४ जट ५ जुटकम शटन ७ कोटीरम ८ जूटकम ९ हस्तम १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महाभारते ।३।११०।२।
"नीला प्रसन्नाश्च जटा सुगन्धा हिरण्यरज्ज्वग्रथिता सुदीर्घा ॥")
मलम । यथा —
"यान्न स्पृशन्ति यतया क्रन्दि कामजटा दुरधिगमोऽसता हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणि ॥'
इति श्रीभागवते श्रुतिस्तव ८७ अध्याय ॥
मांसी। इति मेदिनी। टे, ५॥ रुद्रजटा। (यथा, सुश्रुत कल्पस्थाने ७ अध्याये ।
"कालयक पद्मकाश्च मधुक नागर जटाम ॥') शतावरी। इति राजनिर्घण्ट ॥ कपिकच्छु । इति रत्नमाला ॥ (वेदपाठविशेष । यथा,—
'जटा माला शिखा लेखा ध्वजो दण्डो रथो घन ।
अष्टौ विकृतय प्रोक्ता क्रमपूर्ब्बा महर्षिभि ॥")

जटाजूट, पु, (जटाना जूट समूह ।) जटासमूह । यथा, महानाटके ।
"जटाजटग्रन्थि दृढयति रघवा परिहृट ॥"
शिवजटा च ॥

जटाज्वाल, पु, (जटेव ज्वाला यस्य ।) प्रदीप । इति हारावली । २४ ॥

जटाटङ्क पु, (जटा टङ्क इवास्य ।) शिव । इति त्रिकाण्डशेष ॥

जटाटीर, पु (जटामटतीति। अट+बाहुलकादीरन् ।) शिव । इति त्रिकाण्डशेष ॥

जटाधर, पु, (धरतीति । धृ+अच । जटाया धर ।) शिव । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महाभारते । १२ । १७ । १२६ ।
"त्रिनेत्रश्च विषमाङ्गो मणिविद्धो जटाधर ।")
बुद्धभेद । इति त्रिकाण्डशेष ॥ पर्य्याय नानार्थकोषाख्याभिधानग्रन्थकारश्च ॥ (स्कन्दस्यानुचरविशेष । यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ५९ ।
'परिश्रुत कोकनद कृष्णकेशो जटाधर ॥"
देशविशेष । स तु दाक्षिणात्यप्रदेश । यथा बृहत्संहितायाम । १४ । १३ ।
"अथ दक्षिणेन ।" इत्युक्त्वा —
"क्रौञ्चद्वीपजटाधरकावेर्यो रिष्यमूकश्च ॥'
इत्युक्तवान ॥

जटाधारिणि, त्रि । यथा, रामायणे।२।८६।२५।
"जटाधरौ तौ द्रुमचीरवाससौ महाबलौ कुञ्जरयूथपोपमौ ॥")

जटामांसी स्त्री, (जटा जटाकृति मन्यते इति। मन+"मनेर्दीर्घश्च ।" उणा ।३ । ६४। इति सो दीर्घश्च ।) सुगन्धिद्रव्यविशेष । तत्पर्य्याय । नलदम १ वाङ्गनी २ पेशी ३ मांसी ४ कृष्णजटा ५ जटा ७ किरातिनी ८ जटिला ९ लोमशा १० तपस्विनी ११ । इति रत्नमाला ॥ भूतजटा १२ । इति भावप्रकाश । पेशी १३ क्रव्यादि १४ पिशिता १५ पिशी १६ पशिना १७ जटा १८ हिमा १९ मांसिनी २० जटाला २१ नलदा २२ मेषी २३ तामसी २४ चक्रवर्त्तिनी २५ माता २६ अमृतजटा २७ जनना २८ जटावती २९ मृगभक्ष्या ३० जटामांसा ३१ मिसी ३२ मिसि ३३ मिसी ३४ मिशिका ३५ मिषि ३६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणा । सुरभित्वम् । कषायत्वम । कटुत्वम । शीतलत्वम । कफभूतदाहपित्तनाशित्वम । कान्तिमोदकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ तिक्तत्वम । मेध्यत्वम । बलप्रदत्वम । स्वादुत्वम । त्रिदोषास्रवीसर्पकुष्ठनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥ अस्या लेपनेन ज्वरस्थलतानाशित्वम । इति राजवल्लभ ॥

जटायु, पु (जटा याति प्राप्नोतीति। या+"मृगय्वादयश्च" इति कु । सान्तपक्षे जट सहतमायुर्यस्य।) स्वनामख्यातपक्षी। स तु अरुणपुत्र सम्पातेरनुज दशरथराजसख सीताहरणसमये रावणेन हत । इति रामायणम ॥ (यथा च महाभारते। ३ । २७८ । १—७ ।
"सखा दशरथस्यासीत जटायुररुणात्मज । गृध्रराजो महावीर सम्पातिर्यस्य सोदर ॥ स दृष्ट्वा तदा सीता रावणाङ्कगता स्नुषाम । सक्रोधोऽभ्यद्रवत पक्षी रावण राक्षसेश्वरम ॥ अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्चस मैथिलीम । ध्रियमाणे मयि कथ हरिष्यसि निशाचर ! ॥ नहि मे मोक्ष्यसे जीवन् यदि नोत्सृजसे वधूम। उक्त्वैव राक्षसेन्द्र त चकर्त्त नखरैर्भृशम ॥'
'स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा । खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्त्रिण ॥ निहत्य गृध्रराज स भिन्नाभ्रशिखरोपमम । ऊर्द्ध्वमाचक्रमे सीता गृहीत्वाङ्केन राक्षस ॥)
गुग्गुलु । इति मेदिनी । ये, ८४ ॥
('गुग्गुलुर्देवधूपश्च जटायु कौशिक पर । कुम्भोलूखलक क्लीवे महिषाक्ष पलङ्कष ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भाग ॥
"जटायु कालनिर्य्यास कौशिको गुग्गुलु पुर ॥'
इति वैद्यकरत्नमालायाम ॥)
सान्तोऽप्ययम। इति द्विरूपकोष ॥ (यथा महाभारते । १ । ६६ । ७ ।
"अरुणस्य भार्य्या श्येनी तु वीर्य्यवन्तौ महाबलौ। सम्पाति जनयामास वीर्य्यवन्त जटायुषम ॥")

जटाल, पु, (जटास्त्यस्येति। जटा+"सिध्मादिभ्यश्च।" ५ । २ । ९७ । इति लच ।) कच्चूर । वट । मुष्कक । गुग्गुलु । इति राजनिर्घण्ट । जटायुक्ते त्रि। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १९० । २२ ।
"चीरिणा शिखिनश्चान्ये जटालोर्द्ध्वशिरोरुहा ॥')

जटामांसी, स्त्री, (जटाप्रधाना मांसी । जटा—"सिधा—मध्यश्च । ४ । २ । ७ । इति लच । ततो टाप् ।) जटामासी । इति राजनिघण्टुः । (विवरणमस्या जटामासीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

जटावती, स्त्री, (जटा विद्यतेऽस्याः । जटा + मतुप् । मस्य वः स्त्रियां ङीप् च ।) जटामासी । इति राजनिघण्टुः ॥

जटावल्ली, स्त्री, (जटेव वल्ली ।) रुद्रजटा । गन्धमासी । इति राजनिघण्टुः ॥

जटि, स्त्री, (जटति परस्परं संलग्ना भवतीति । जट + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा । ४ । ११७ । इति इन् ।) प्लक्षवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ जटा । समूहः । इत्युणादिकोषः ।

जटिल, पुं, (जटा अस्त्यस्येति । जटा + "लोमादि—पामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।" ५ । २ । १०० । इति इलच् ।) सिंहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ब्रह्मचारी । यथा मनुः । ३ । १५१ ।
'जटिलञ्चानधीयानं दुर्व्वालं कितवन्तथा ॥'
जटिलो ब्रह्मचारी ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) जटायुक्ते, त्रि । इति मेदिनी । ले, ६२ ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ३० ।
'विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥')

जटिला, स्त्री, (जटिल + स्त्रियां टाप् ।) जटामांसी । इत्यमरः । २ । ४ । १२४ ॥
(जटामासी भूतजटा जटिला च तपस्विनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) पिप्पली । इति मेदिनी ॥ वचा । उच्चटा । इति रत्नमाला । दमनकवृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥ गोपिकाश्वश्रूः । यथा, गोरखसंहितायाम् ।
'जटिला राधिकाश्वश्रूः काम्यतोऽनिशमद्य वः ॥'
(ऋषिपत्नीविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १९७ । १४ ।
"श्रूयते हि पुराणेऽपि जटिला नाम गौतमी ।
ऋषीनध्यासितवती सप्त धर्म्मभृतांवरा ॥")

जटी, स्त्री, (जट + "कृदिकारादक्तिनः ।" ४ । १ । ४५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वा ङीष् ।) पर्कटीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ जटामासी । इति रत्नमाला ॥

जटी [न्] पुं, (जटा अस्त्यस्येति । जटा + इनि ।) प्लक्षवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३२ ॥ (यथा—
'प्लक्षो जटी पर्कटी च पर्कटी च स्त्रियामपि ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
स्कन्दस्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते ।
९ । ४५ । ५८ ।
"ज्वालाजिह्वः करालश्च शितकेशो जटी हरिः ॥")
जटाविशिष्टे, त्रि । (यथा, महाभारते । ७ । ५ । ४३ ।
"ततो हरो जटी स्थाणुर्निशाचरपतिः शिवः ॥")

जटुल, पुं, (जटति देहे संहतो भवतीति । जट संहतौ + बाहुलकाद् उलच् ।) जतुकम् । जडुल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कालकः २ पिप्लुः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ४९ ॥

जठर, त्रि, (जटति एकत्रीभवतीति । जट + बाहुलकाद् अर् ठान्तादेशश्च । यद्वा, जायते इति । जन + "जनेररष्ठ च ।" उणा ५ । ३८ । इति अर् ठश्चान्तादेशः ।) बद्धम् । कठिनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा शान्तिशतके । ३ । १३ ।
'इदानीमस्माकं जठरकमठपृष्ठकठिना
मनोवृत्तिस्तत्त्वं जरठ व्यसनिविमुखैव क्षपयसि ॥")

जठरः, पुं क्ली, (जायते गर्भो मलो वा अस्मिन्निति । जन + "जनेररष्ठ च ।" उणा । ५ । ३८ । इति अर् ठश्चान्तादेशः ।) उदरम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, हितोपदेशे । २ । ४ ।
'पृष्ठे सेवयेदर्कं जठरेण हुताशनम् ।
स्वामिनं सर्व्वभावेन परलोकममायया ॥"
देशविशेषे पुं । स तु कूर्म्मविभागे आग्नेय्यां दिशि वर्त्तते । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । ८ ।
"आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गो-
पवङ्गजठराङ्गाः ॥"
तथाच महाभारते । ६ । ९ । ४२ ।
"अत ऊर्द्ध्वं जनपदान् निबोध गदतो मम ।"
इत्युपक्रम्य—
"जठराः कुक्कुराश्चैव सदशार्णाश्च भारत ।"
इत्युक्तवान् ॥
पर्व्वतविशेषः । यथा भागवते । ५ । १६ । २७ ।
"जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्व्वेणाष्टादशयोजनसहस्र-
मुदगायतौ द्विसहस्रपृथुतुङ्गौ भवतः ॥"
उदररोगविशेषः ।
"राजी नद्धा वलीनाशो जठरे जठरेषु तु ।"
इति निदानस्थाने द्वादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ।
एतत्सम्प्राप्तिर्यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ७ अध्याये ।
"कोष्ठादुपस्नेहवदम्बुसारो
निःसृत्य दुष्टोऽनिलवेगनुन्नः ।
त्वचः समुन्नम्य शनैः समन्ता-
द्विवर्द्धमानो जठरं करोति ॥")

जठरगुद्, पुं, (गुदतीति । गुद + क्विप् । ततः षष्ठीतत्पुरुषः । एतत्सेवनेनोदरभङ्गादेवास्य तथात्वम् ।) आरग्वधवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जठरामय, पुं, (जठरस्य आमयो रोगः ।) जलोदररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अतीसाररोगश्च । तस्य चिकित्सा यथा—
"कपित्थमध्यं लीढ्वा तु सव्योषक्षौद्रशर्करम् ।
कटफलं मधुयुक्तं वा मुच्यते जठरामयात् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥)

जड, क्ली, (जलति लोकान् जीवयतीति । जल + अच् । डलयोरैक्यात् लस्य डत्वम् ।) जलम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (जलति घनी भवतीति ।) सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अचेतनपदार्थानां स्वरूपम् । यदुक्तं पञ्चदश्याम् । ६ । १२७ ।
"अचिदात्मघटादीनां यत् स्वरूपं जडं हि तत् ॥")

जड, त्रि, (जलति बुद्धिशक्तिमाच्छादयतीति जल आच्छादने + अच् ।) हिमग्रस्तः । (शीतलः । यथा, रघौ । ३ । ६८ ।
"पराङ्मुखन् हर्षजडेन पाणिना
तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम् ॥"
"हर्षजडेन हर्षशिशिरेण ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) मूकः । (यथा मनौ । २ । ११० ।
"नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयात् न चान्यायेन पृच्छतः ।
जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥')
वधिरः । यथा तत्रैव । ९ । २०१ ।
"उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥"
तथा तत्रैव । ८ । ३९४ ।
"अन्धो जडः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः ॥"
"अन्धो वधिरः पङ्गुः सम्पूर्णसप्ततिवर्षः ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) अप्राज्ञः । इति मेदिनी । डे १४ ॥ (यथा विक्रमोर्व्वश्याम् १ अङ्के ।
"अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु
कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्म्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो
मुनिः ॥"
निष्पन्दः । यथा रघौ । २ । ४२ ।
"जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन
वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥"
मोहितः । यथा, तत्रैव । ८ । ७५ ।
"[श्रमस्थित-
श्चिरतरे स्वनाय दीक्षितः प्रणिधानाद् गुरुणा
अभिषङ्गजडं विजज्ञिवान्
इति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥")

जडक्रिय, त्रि, (जडस्य मोहितस्येव क्रिया कार्य्यं यस्य ।) दीर्घसूत्री ॥ चिरक्रियः । इति हलायुधः ॥

जडता, स्त्री, (जडस्य भावः । जड + भावे तल् ।) जाड्यम् । तत्पर्य्यायः । स्तैमित्यम् २ शीतलत्वम् ३ अपाटवम् ४ । इति राजनिघण्टुः ॥ (यथा रघुः । ९ । ४६ ।
"अनयदासनरज्जुपरिग्रहे
भुजलता जडतामबलाजनः ॥"
इयं हि व्यभिचारिभावविशेषः । अस्या लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १४४ ।
"अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।
अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णीम्भावादयस्तत्र ॥")
विरहदुःखेन जीवनमात्रस्थितिः । इति रसमञ्जरी ॥

जडा, स्त्री, (जडयति ततकरोतीति णिजन्तात् अच् ततष्टाप् ।) शूकशिम्बी । इत्यमरः ॥ भूम्यामलकी । इति रत्नमाला ॥

जडिमा, [न्] पुं, (जडस्य भावः । "वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ।" ५ । १ । १२३ । इति इमनिच् ।) जडता । तस्य लक्षणं यथा,—
"इष्टानिष्टापरिज्ञानं यत्र प्रश्नेष्वनुत्तरम् ।

दर्शनश्रवणाभावो नास्मि सोऽभिधीयते ।”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

जतुल, पु, (जटुल पृषोदरादित्वात् टस्य तत्वम् ।) देहस्थितनीलकः । इति हेमचन्द्रः ॥

जतु, क्ली, (जायते वृक्षादिभ्य इति । जन + “फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च ।” उणा० १ । १८ । इति उ तोऽन्तादेशश्च ।) वृक्षनिर्य्यासविशेषः । जौ इति ला इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । लाक्षा २ लाखा ३ या ४ अलक्तः ५ द्रुमामयः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । १२५ ॥ रङ्गा ७ । इति रभसः ॥ कीटजा ८ क्रिमिजा ९ जतुका १० जन्तुका ११ गवाधिका १२ । इति रत्नमाला ॥ जतुकम् १३ यावकः १० अलक्तकः १५ रक्ता १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ पलङ्कषा १७ क्रिमिः १८ वरवर्णिनी १९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४७ । १३ ।
“शिवनं सोऽस्य वसागन्धं सर्पिर्जतुविमिश्रितम् ॥”)

जतुक, क्ली, (जतु इव कायतीति । कै + क ।) हिङ्गु । (जतु एव । स्वार्थे कन् ।) लाक्षा । इति मेदिनी । के ६१ ॥

जतुका, स्त्री, (जतु इव आत्मना कायतीति । कै + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ चर्म्मचटिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽपस्माराधिकारे ।
“जतुकाशकृता तद्वद्दग्धेन्वा वस्तरोमभिः ।
अपस्मारहरो धूपो मूत्रपिष्टार्थसिद्धिभिः ॥”)
पर्पटी । इति भावप्रकाशः ॥ लताविशेषः । सा तु मालवे प्रसिद्धा । तस्याः पर्य्यायाः । जतुकारी २ जननी ३ चक्रवर्त्तिनी ४ तिर्य्यक्फला ५ निशान्धा ६ बहुपुत्री ७ सुपुष्पिका ८ राजवृक्षा ९ जनेष्टा १० कपिकच्छुफलोपमा ११ रञ्जनी १२ कृष्णवल्ली १३ भ्रमरी १४ छायावल्लिका १५ विष्णुलिका १६ श्यामदला १७ ग्रन्थिपर्णा १८ सुवर्त्तिका १९ तनुवल्ली २० दीर्घफला २१ । अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तपित्तकफदाहकुष्ठ्याविषनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ जन्तुकापि पाठः । निशान्धाजनेष्टयोरित्यत्र क्रमेण निशाह्वा इष्टदला च पाठः ॥ (लाक्षा । तत्पर्य्याया यथा,—
“कीटजा क्रिमिजा लाक्षा जतुका च गवाधिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

जतुकारी, स्त्री, (जतु करोतीति । जतु + कृ + “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ततः स्त्रियां ङीप् ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या जतुकाशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

जतुकृत्, स्त्री, (जतु करोति उत्पादयतीति । कृ + क्विप् । ततो कृदिति वा ।) जनीनाम गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
“पर्पटी रञ्जनी कृष्णा जतुका जननी जनी ।
जतुकृज्जतुकासङ्गा जतुकृन्नामधारिणी ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

जतुपुत्रिका, स्त्री, (जतुरचिता पुत्रिका ।) पुत्तली । इति भावप्रकाशः ।

जतुनी, स्त्री, (जतु इव नाम्नि यस्याः तत्वात् रोगे प्राप्य यान्ति सञ्चिदशन्ता इति । नी — क्विप् । अस्याः सन्निधाने द्रव्यस्य जतुवद्रूपव्याप्तत्वम् ।) चर्म्मचटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जतुपुत्रक, पु, (जतुनिर्म्मितः पुत्र इव । इवार्थे कन् ।) पाशकगुटिका इति । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जतुमणि, पु, क्षुद्ररोगविशेषः । (जडुल इति भाषा ॥) तस्य निदानं यथा —
“समसुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजम् ।
सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्यो जतुमणिस्तु सः ॥”
इति माधवकरः ॥

तच्चिकित्सा यथा—
“मषकौलं जतुमणिं मशकांस्तिलकालकान् ।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

जतुरस, पु, (जतुनो रसः ।) अलक्तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्यालक्तकशब्दे ज्ञातव्या ॥)

जतुका, स्त्री, (जतुका निपातनात् ह्रीवः ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ । चर्म्मचटी । इति शब्दरत्नावली ॥

जत्रु, क्ली, (जायते वाहुरस्मात् । जन + “जनेररुक्तश्च ।” उणा० ४ । १०२ । इति रुनकारस्य तकारश्च ।) स्कन्धसन्धिः । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥ गाखुरा इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७ । २२ ।
“स विद्धो महाबाहुः प्रद्युम्नः समरे स्थिरः ।
जत्रुदेशे भृशं वीरो व्यवासीदद्रथोपस्थे ॥”)

जत्रुक, क्ली, (जत्रु एव । स्वार्थे कन् ।) जत्रु । इति शब्दरत्नावली ॥

जत्वश्मक, क्ली, (जतुरूपमश्मकम् ।) शिलाजतु । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन ङ म य ङ जनी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां आत्म-अक-सेट् ।) ङ, जाता । म, जनयति । य ङ, जायते जन्यते । जनिर्जन्म । प्रादुर्भावे इति प्राञ्चः । प्रादुर्भावः स्फुटीभावः । प्रकाशे प्रादुरासि स्यादित्यमरः । बीजादङ्कुरो जायते पत्रशाखादिभेदेन प्रकाशते इत्यर्थः । प्रादुर्भावोऽभूतप्रादुर्भावोऽद्भुतपत्तिरिति केचित् । घटो जायते । इति दुर्गादासः ॥

जन, म लि र जनी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वा-पर-अक-सेट् ।) म, जनयति । लि जजन्ति । रङ्गैदिक । इति दुर्गादासः ॥

जन, पु, (जायते इति । जन + अच् ।) लोकः । (यथा, महाभारते । १ । १४६ । ९ ।
“अथ प्रवादे तुमुले निशि सुप्ते जने तथा ।
तदुपादीपयत् भीमः शेते यत्र पुरोचनः ॥”)

जनक, पु, (जनयति । जन + णिच् + ण्वुल् ।) पिता । [illegible] । [illegible] । इति मेदिनी । [illegible] ॥ (अस्य विवरणं [illegible] ॥)

जनक, पु, (जनयति । जन + णिच् + ण्वुल् ।) पिता । [illegible] । [illegible] मिथिलाधिपतिः । [illegible] सीरध्वजः । [illegible] इक्ष्वाकुपुत्रो निमिर्नाम राजा यज्ञं कर्त्तुं वशिष्ठमृत्विजं वरयामास । [illegible] राजा [illegible] विदित आसीत् । [illegible] गोतमस्तु इक्ष्वाकुकुलवंशीयो [illegible] । [illegible] राजानं [illegible] ।
“[illegible] ते याजयामासुर्यज्ञदीक्षां मनीषिणः ।
नरेन्द्रस्यापि तं देहमक्षतं प्रविपुष्टवान् ।
तस्मिन् नाशे ऋषयस्तं शापं मुमुचुः ॥
ऋषयोऽपि मन्त्रज्ञानो निमिमेत्य समन्तिरे ।
अरणिन्तस्य देहान्तु मन्थानश्चापि चक्रिरे ॥
मन्त्रहोमैर्महात्मानः पुत्रहेतोर्निमेस्तदा ।
अरण्यां मथ्यमानायां प्रादुर्भूतो महायशाः ॥
अतः मिथिरिति ख्यातो जननाज्जनकोऽभवत् ।
विदेहस्त्वभवत् यस्मात् विदेहो नाम सम्मतः ॥
तस्मान्निदेहात् पार्थिवस्य जनस्य तस्य प्रजा यथा ।
अत्र विदेहराजस्तु पूर्व्वको जनकोऽभवत् ॥
मिथिनाम महावीर्य्यो येन वा मिथिलाभवत् ॥”
इति रामायणम् ॥
(ऋषिविशेषः । स तु वैद्यसन्देहभञ्जनग्रन्थस्य प्रणेता । यथा ब्रह्मवैवर्त्ते । १ । १६ । १८ ।
“चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनम् ॥”
शम्बरासुरस्य पुत्रविशेषः । यथा हरिवंशे । १६१ । ६० ।
“श्रुत्वा तु शम्बराज्ञाय सुतांस्ते शम्बरस्य ह ।
सन्नद्धा निर्ययुस्ते प्रद्युम्नवधकाङ्क्षया ॥”
इत्युपक्रम्याह ।
“सेनस्कन्धोऽतिसेनश्च सेनको जनकस्तथा ॥”)
उत्पादके च ॥ (यथा रघुवंशे । १ । २७ ।
“जनकः सन्वरोगाणां सा गातुं न्यारो जाठरो ज्वरः ॥”)

जनकतनया, स्त्री, (जनकस्य विदेहनृपतेस्तनया ।) सीता । इति रामायणम् ॥ (यथा, मेघदूते । १ ।
“यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्य्याश्रमेषु ॥”)

जनकनन्दिनी, स्त्री, (जनकस्य नन्दिनी ।) सीता । इति रामायणम् ॥

जनकसुता, स्त्री, (जनकस्य सुता ।) सीता । इति रामायणम् ॥

जनकात्मजा, स्त्री (जनकस्य आत्मजा ।) सीता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथाह कश्चित् ।
“गुणसङ्गत खञ्जनगञ्जनाक्षि ।
शिरो मदीयं यदि यातु यातु ।
नूनं न गामि जनकात्मजार्थे
दशाननेनापि दशाननानि ॥”)

जनकारी, [न्], पु, (जनान् किरति आच्छादयति स्ववर्णेनेति । कृ आच्छादने + णिनि ।) अलक्तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनङ्गम, पुं (जनेभ्यो गच्छतीति। "गमश्च।" ३।२।७३। खच मुमागमश्च।) चाण्डालः। इत्यमरः। २।१०।१८॥ (यथा माघे। १५।३५।
"अवधीज्जनङ्गम इवैष
यदि हतवान् श्वषं ननु।
सप्रमशुचिवपुरर्हति न
प्रतिमाननान्तु नितरां नृपोचितम्॥")

जनता, स्त्री, (जनानां समूहः। जन + "ग्राम-जनबन्धुभ्यस्तल्।" ४।२।४३। इति तल्।) जनसमूहः। इत्यमरः। ३।२।४३॥ (यथा, रघौ। ११।८२।
"तावुभावपि परस्परस्थितौ
वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ।
पश्यति स्म जनता दिनात्यये
पार्व्वणौ शशिदिवाकराविव॥"*॥
जनस्य भावः।) जनत्वम्॥

जननं, क्ली, (जायतेऽस्मिन्निति। जन + अधिकरणे ल्युट्।) वंशः। (जन + भावे ल्युट्।) जन्म। इति मेदिनी। ने, ६६॥ (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे। ३।५।
'जननमरणभीतिभ्रंशि सच्चित्स्वरूपं
सकलभुवनबीजं ब्रह्मचैतन्यमीडे॥"
उत्पत्तिः। यथा, कुमारे। १।४१।
'अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव
साधारणो भूषणभूष्यभावः॥'
पुं जनयति उत्पादयति जीवानिति। जन + णिच् + कर्त्तरि ल्युः। विष्णुः। यथा महाभारते। १३।१४८।११८।
"जनो जनादिरजो भीमपराक्रमः॥"
जन्तून् जनयन् जननः।' इति तद्भाष्यम्॥
जनयतीति। जनि + ल्युः। उत्पादके, त्रि। यथा महाभारते। ३।२६।२५।
"एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत्॥")

जननिः, स्त्री, (जनयति प्राणसुखमिति। जन + णिच् + बाहुलकात् अनिः।) जनीनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

जननी, स्त्री, (जनयतीति। जनि + बाहुलकादनिः। कृदिकारादिति वा ङीष्। यद्वा, कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्युट् टित्वात् ङीप्।) माता। (यथा पञ्चतन्त्रे। १।३६।
"निरतिशयं गरिमाणं
तेन जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः।
यत् कमपि वहति गर्भं
महतामपि यो गुरुर्भवति॥")
दया। इति मेदिनी। ने, ६६॥ जनीनामगन्धद्रव्यम्। (पर्य्याया यथा,—
"पर्पटी रञ्जनी कृष्णा जतुका जननी जनी।
जतुकृष्णाग्निसंकाशा जतुकृज्जत्रुवर्त्तिनी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)
चर्म्मचटी। इति शब्दरत्नावली॥ यूथिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ कटुका। मञ्जिष्ठा। अलक्तकः। जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः॥

जनपदः, पुं, (जनस्य लोकस्य पदं आश्रयस्थानं यत्र। जनाः पदं वस्तु यस्येति वा।) देशः। (यथा चाणक्यशतके। ३१।
"त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्॥'
जनपदनामानि महाभारते भीष्मपर्व्वणि ९ अध्याये कथितानि अस्तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यानि॥)
जनः। इति मेदिनी। दे, ४८॥

जनप्रवादः, पुं (जनेषु लोकेषु प्रवादोऽपवादः।) लोकापवादः। तत्पर्य्यायः। कौलीनम् २ विगानम् ३ वचनीयता ४। इति हेमचन्द्रः। २।१८४॥ (यथा, महाभारते। २।७२।१६।
"जनप्रवादान् सुबहून् शृण्वन्नपि नराधिप।
ह्रिया च धर्म्मसंयोगात् पार्थो द्यूतमियात् पुनः॥")

जनप्रियः पुं, (जनानां प्रियः।) धान्यकम्। शोभाञ्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (लोकप्रिये, त्रि॥)

जनमेजयः, पुं, (जनान् शत्रुजनान् एजयति प्रतापैः कम्पयतीति। एजृ कम्पने + णिच् + "एजेः खश्।" ३।२।२८। इति खश् ततो मुमागमः।) परीक्षितराजपुत्त्रः। तत्पर्य्यायः। राजर्षिः २ पारीक्षितः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा देवीभागवते। २।११।६।
"पौरजानपदा लोकाश्चक्रुस्तं नृपतिं शिशुम्।
जनमेजयनामानं राजलक्षणसंयुतम्॥"
जन्मेजय इति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते। तन्निरुक्तिस्तच्छब्दे द्रष्टव्या॥
अयं हि चतुरशीतिवर्षाणि राज्यं कृतवान्। तत्र अश्वमेधादिकं बहुयज्ञं कृत्वा पितृवधामर्षात् सर्पसत्रं चकार। अन्तेवासी जरत्कारुपुत्त्रेण आस्तीकेन प्रार्थितः सर्पसत्रात् विरराम ततश्चित्तप्रशमनाय भारतादिकं श्रुतवान्। वृत्तान्तमेषां क्रमशः प्रदर्श्यते। यथा, राजावल्यां १ परिच्छेदे।
"पारीक्षितस्तदा राजा नीतिमानीतिभीतितः।
पृथिवीं पालयामास निवसन् गजसाह्वये।
कृत्वा पितृवधामर्षी सर्पेष्टिं मुनिभिः समम्।
नाशयामास सर्पाणां कुलानि कुलनायकः॥
हयमेधस्ततश्चक्रे सम्भारैर्बहुविस्तरैः।
ब्रह्महत्याभवत्तत्र यागेऽकालकृते तदा॥
ततः पापमभवत् तस्य राज्ञः पृथिवीपतेः।
वैशम्पायनतो वेदव्यासशिष्यात्तपोनिधेः।
श्रुत्वा भारतमाख्यानं ततपापात् मुक्तिमाप सः।
चतुरशीतिवर्षाणि कृत्वा राज्यं सुनिर्म्मलम्।
शतानीकं सुतं राज्ये संस्थाप्यैव दिवं गतः॥"
सोमश्रवसमृषिमसौ पौरहित्याय वृतवान्।
तत्कथा यथा महाभारते। १।३।१—२।
"जनमेजयः पारिक्षितः सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते। तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति। तेषु तत्सत्रमुपासीनेष्वागच्छत् सारमेयः। स जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोरूयमाणो मातुः समीपमुपागच्छत्। तं माता रोरूयमाणमुवाच किं रोदिषि केनास्यभिहत इति। स एवमुक्तो मातरं प्रत्युवाच जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽस्मीति। तं माता प्रत्युवाच व्यक्तं त्वया तत्रापराद्धं येनास्यभिहत इति। स तां पुनरुवाच नापराध्यामि किञ्चिन्नावेक्षे हवींषि नावलिहे इति। तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्त्रदुःखार्त्ता तत् सत्रमुपागच्छद्यत्र स जनमेजयः सह भ्रातृभिर्दीर्घसत्रमुपास्ते। स तया क्रुद्धया तत्रोक्तोऽयं मे पुत्त्रो न किञ्चिदपराध्यति नावेक्षते हवींषि नावलेढि किमर्थमभिहत इति। न किञ्चिदुक्तवन्तस्ते सा तानुवाच यस्मादयमभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्टं त्वां भयमागमिष्यतीति। जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया भृशं सम्भ्रान्तो विषण्णश्चासीत्। स तस्मिन् सत्रे समाप्ते हास्तिनपुरं प्रत्येत्य पुरोहितमनुरूपमन्विच्छमानः परं यत्नमकरोत् यो मे पापकृत्यां शमयेदिति। स कदाचिन्मृगयां गतः पारीक्षितो जनमेजयः कस्मिंश्चित् स्वविषये आश्रममपश्यत्। तत्र कश्चिदृषिरासाञ्चक्रे श्रुतश्रवा नाम तस्य तपस्यभिरतः पुत्त्र आस्ते सोमश्रवा नाम। तस्य तं पुत्त्रमभिगम्य जनमेजयः पारीक्षितः पौरहित्याय वव्रे। स नमस्कृत्य तमृषिमुवाच भगवन्नयं तव पुत्त्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति। स एवमुक्तः प्रत्युवाच जनमेजयं भो जनमेजय। पुत्त्रोऽयं मम सर्प्याञ्जातो महातपस्वी स्वाध्यायसम्पन्नो मत्तपोवीर्य्यसम्भृतो मच्छुक्रं पीतवत्यास्तस्याः कुक्षौ जातः। समर्थोऽयं भवतः सर्व्वाः पापकृत्याः शमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम्। अस्य त्वेकमुपांशुव्रतं यदेनं कश्चिद्ब्राह्मणः कञ्चिदर्थमभियाचेत् तस्मै यदाद्दयमयं तद्दत्तदस्य तती नयस्वैनमिति। तेनैवमुक्तो जनमेजयस्तं प्रत्युवाच भगवंस्तत्तथा भविष्यतीति॥"*॥
अस्य सर्पसत्रविवरणकथा यथा देवीभागवते। २।११।४६—६।
"इति तस्य वचः श्रुत्वा राजा जन्मेजयस्तदा।
नेत्राभ्यामश्रुपातञ्च चकारातीव दुःखितः॥
धिक्कामस्तु सुदुर्बुद्धेर्वृथामानकरस्य वै।
पिता यस्य गतिं घोरां प्राप्तः पन्नगपीडितः॥
अद्याहं मखमारभ्य करोम्यपचितिं पितुः।
हुत्वा सर्पान् समिद्धेऽग्नौ दीप्यमाने विभावसौ॥
आहूय मन्त्रिणः सर्व्वान् राजा वचनमब्रवीत्।
कुर्व्वन्तु यज्ञसम्भारं यथार्हं मन्त्रिसत्तमाः॥
गङ्गातीरे शुभां भूमिं मापयित्वा द्विजोत्तमैः।
कुर्व्वन्तु मण्डपं स्वस्था शतस्तम्भं मनोहरम्॥
वेदी यज्ञस्य कर्त्तव्या मसाद्य सचिवाः खलु।
तदङ्गत्वे विधियो वै सर्पसत्रं सुविस्तरम्॥
तक्षकस्तु पशुस्तत्र धौम्यश्चोक्तो महामुनिः।
शीघ्रमाहूयतां विप्राः सर्व्वज्ञा वेदपारगाः॥
मन्त्रिणस्तु तदा चक्रुर्भूपवाक्यैर्विचक्षणाः।

यत्रस्य सर्व्वसम्भार नदी यत्रस्य विस्तनाम ॥
द्रवने उत्तमाने तु सपागा तन्त्रका गत ।
इन्द्र पति भयात्ताऽह त्राहि मामिति चाब्रवीत ।
भयभीत समाश्वास्य स्वासने सान्नाश्य च ।
[illegible]भयमत्यर्थं निर्भयो भव पन्नग । ॥
तमिन्द्रप्रवरा ज्ञात्वा मुनिद्द्ताभय तथा ।
उत्तङ्कोऽप्ययदुद्दिश्य सन्ज कृत्वा निमन्त्रणम ॥
स्तनस्तदा तत्तर्केण यायावरकुलोद्भव ।
आस्तीको नाम धर्म्मात्मा जरतकारुसुतो मुनि ॥
तत्रागत्य मुनेर्बालस्तुष्टाव जनमेजयम ।
राजा तमर्च्चयामास दृष्ट्वा बाल सुपण्डितम ॥”)

जनयित्री, स्त्री, (जनयितृ + ङीप ।) माता । इत्यमर । २ । ६ । २८ ॥ (यथा, रघु । १ । ७ ।
“कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान ।
जनयित्रीमलञ्चक्रे य प्रश्रय इव श्रियम ॥’)

जनरव, पु, (जनेषु लोकेषु रव प्रवाद ।) लोकवाद । यथाह लघ्मणसेन ।
“परीवादस्तथ्यो भवति वितथो वापि महतां
तथाप्युच्चैर्धाम्ना हरति माहमान जनरव ॥’

जनलोक, पु, (जन एव लोक ।) महर्लोको परिभुवनम । यथा —
“अथ स हि महलाक स्वर्लोकात परमाद्भुत ।
कल्पायुषो वसन्त्यत्र तपसा धुतकल्मषा ॥
इत्थ कथा कथयतोभगवद्गणयो प्रिय । ।
जनार्द्दन विमानन्तज्जनलोक निनाय तान ॥
निवसन्त्यमला यत्र मानसा ब्रह्मण सुता ।
सनन्दनाद्या योगीन्द्रा सर्व्वे ते वृद्धरेतस ॥
अन्ये तु योगिनो ये वै ह्यखण्डब्रह्मचारिण ।
सर्व्वद्वन्द्वविनिर्म्मुक्तास्ते वसन्त्यत्र निर्म्मला ॥
महलाक [illegible]र्द्ध्वमेककोटिप्रमाणत ।
कोटिद्वयेतिसख्यातो जनो भूर्लोकतो जने ॥”
इति स्कान्दे काशीखण्डम ॥

जनवल्लभ पु (जनाना लोकाना वल्लभ प्रिय ।) श्वेतरोहितवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥ लोकप्रिये, त्रि ॥

जनवाद पु, (जनेषु लोकेषु वादोऽपवाद ।) जनप्रवाद । इति हलायुध ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम । ४१६ ।
“भस्मपरुषेऽपि गिरिशे स्नेहमयी त्वमुचितेन सुभगासि ।
मोघस्त्वयि जनवादो यदोषधिप्रस्थदूषितेति ॥’)

जनश्रुति, स्त्री, (जनेभ्य श्रुति श्रवणम ।) सत्यमसत्य वा लोकप्रवाद । तत्पर्य्याय । किवदन्ती २ । इत्यमर । १ । ६ । ७ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम । ३६५ ।
“पुसा दर्शय सुन्दरि । सुखेन्दुमीषत्त्रपामपाकृत्य ।
जायाजित इति रूढा जनश्रुतिर्मे यशो भवतु ॥”)

जनस्थान, क्ली, (जनस्य स्थान भूभाग ।) दण्डकारण्यम् । इति जटाधर ॥ दण्डकारण्यसमीपस्थानविशेष । यथा । इक्ष्वाकुराजपुत्रो दण्ड शुक्राचार्य्यकन्यामरजा बलात्कृत्वा मैथुन कृतवान् स मुनिस्तत श्रुत्वा राजानशशाप । यथा —
‘सप्तरात्रेण राजासौ सभृत्यबलवाहन ।
पापकर्म्मसमाचारो वध प्राप्स्यत्य[illegible] ।
समन्तात्तान यान ह अङ्गमानि स्थिराणि च
सर्व्वथा पासुवर्षेण क्षय क्षिप्र भविष्यति ॥
[illegible]स्य विषयो यावत तावत समन्तात्क्रमम ।
पासुभस्मिवाकस्मात सप्तरात्राद्भविष्यति ।
इत्युक्त्वा क्रोधसन्तप्तस्तदाश्रमनिवासिनम ।
जन [illegible]स्तान्ते स्थोगतामित्यभाषत ।
सप्ताहाद्भस्मसाद्भूत स चापि नृपतिर्जत ।
तस्य दण्डस्य विषयो विन्ध्यशैलस्य सानुषु ॥
तत्प्रभृति काकुत्स्थ । दण्डकारण्यमुच्यते ।
तपस्विन स्थिता यत्र तज्जनस्थानमुच्यते ।”
इति रामायणम ॥
(अत्र रावणस्य खरदूषणप्रभृतीनि सैन्यान्यासन । यथा, रामायणे । ३ । । ६ ।
“तेन तत्रैव वसता जनस्थानानवासिनी ।
विरूपिता शूर्पनखा राक्षसी कामरूपिणी ।”
‘जनस्थान नाम दण्डकारण्ये रावणबलनिवासस्थानम ।” इति तट्टीकाया रामानुज ॥)

जना, स्त्री (जननमिति । जन + पाकुलकात अड ।) उत्पत्ति । इति मुग्धबोधम ॥

जनान्त पु (जनस्य प्रदेशस्य अन्त ।) देश । इति धनञ्जय । जेला इति पारस्यभाषा ॥

जनान्तिकम क्ली, अप्रकाश । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (एतल्लक्षण यथा साहित्यदर्पणे ।
“त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम ।
अन्योन्यामन्त्रण यत स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥’
एतल्लक्षणोक्तमप्रकाशकथनम । नाटके एव अस्य भूरिप्रयोगो दृश्यते ॥ जनस्य अन्तिकम । जनसमीपञ्च ॥)

जनार्द्दन पु विष्णु । इत्यमर । १ । १ । १८ ॥ तन्नामव्युत्पत्तिर्यथा । ‘समुद्रान्तर्वासिनो जननाम्नोऽसुरान आर्द्दितवान् जनार्द्दन । अर्द्द वधे अर्द्दकन्द नन्द्यादित्वान्न । किवा जनै लोकैरर्द्द्यते याच्यते पुरुषार्थानसौ जनार्द्दन । अर्द् यातनागतियाचने कर्म्मणि अनट । किवा जनन जन भावे घञ । जन जन्म अर्द्दयति हन्ति भक्तस्य मुक्तिदत्वादिति जनार्द्दन । किवा जनान लोकान अर्द्दति हररूपेण सहारकत्वादिति जनार्द्दन । किवा जनयति उत्पादयति लोकान् ब्रह्मरूपेण सृष्टिकर्त्तृत्वादिति जन जनेर्ण्यन्तात पचाद्यच । अर्द्दति हन्ति लोकान हररूपेण सहारकारित्वादिति अर्द्दन जनश्चासौ अर्द्दनश्चेति जनार्द्दन । किवा जनान् लोकान अर्द्दति गच्छति प्राप्नोति रक्षणाय पालकत्वादिति जनार्द्दन ।” इत्यमरटीकाया भरत ॥ * ॥ गयाया तस्य हस्ते जीवितस्य पिण्डदानविधिर्यथा,—
“जनार्द्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डद ।
आत्मनोऽप्यथवान्येषा सव्येनैव तिलैर्विना ॥
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विष्णुर्[illegible] ।
[illegible] [illegible] मया [illegible] [illegible] जनार्द्दन
[illegible] [illegible] [illegible] पिण्ड । [illegible] [illegible] ।
[illegible] पिण्ड मया [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] गत्वा मह्य [illegible] गयाशिर ।
जनार्द्दन । नमस्तुभ्य नमस्ते पितृमोक्षद ।
पितृपात्र नमस्तुभ्य नमस्ते पितृरूपिण ।
गयाया पितृरूपेण स्वयमेव जनार्द्दन
त दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्ष मुच्यते च ऋणत्रयात
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष । ऋणत्रय [illegible] ।
लक्ष्मीकान्त । नमस्तेऽस्तु पितृमोक्षप्रदो भव ।
वामजानु च सस्थाप्य त्वा भीमा जनार्द्दनम ॥
श्राद्ध सपिण्डक कृत्वा आत्मभिर्ब्रह्मलोकभाक ।
पितृभि सह धर्म्मात्मा कुलानाञ्च शतानि च ॥
शिलाया व्यक्तरूपेण व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थित
सम्भोग्यो विबुधै साद्ध तस्माद्देवमयी शिला ॥
इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकल्पे गयामाहात्म्ये ४ अध्याय ॥ * ॥ शालग्रामशिलाविशेष । तल्लक्षण यथा —
शङ्खचक्राब्जगदा जनार्द्दनमिति नम ।
उपेन्द्र शङ्खिन सावित्र[illegible] । नमोऽस्तु त ॥’
इति पाद्मे पातालखण्डे ? अध्याय ॥
“आरोग्य भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात ।
ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्द्दनात ॥
इति कर्म्मलोचनम ॥

जनाशन, पु (जनानश्नाति भक्षयतीति । अश + ल्यु ।) वृक । इति राजनिर्घण्ट ॥

जनाश्रय पु,(जनाना लोकानामाश्रय ।) मण्डप । इत्यमर । २ । २ । ६ ॥

जनि, स्त्री, (जननमिति । जन + “जनिघसिभ्यामिण ।” उणा ४ । १२६ । इति इण । जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेध ।) उत्पत्ति । इत्यमर । १ । ० । [illegible] ॥ (यथा काशीखण्डे । २८ । ४ ।
‘जनस्त्वोषधीश्चैव युगपत प्रतिपद्यसे ।
बालभावाय वसुधा पक्षे पक्षे जनिस्तव ॥”
जायते यस्याम । जन + आधारे इण ।) नारी । माता । इति शब्दरत्नावली ॥ (जायते सुखमनयेति । करणे इण ।) जनीनामगन्धद्रव्यम । इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥

जनिका स्त्री, (जायते वशो यस्यामिति जनि । तत स्वार्थे कन टाप च ।) स्नुषा । इति शब्दरत्नावली ॥ (जनिशब्दार्थे ॥) जननकर्त्री च ॥

जनित, त्रि, (जन्यते स्मेति । जन + णिच — क्त ।) उत्पादितम । यथा,—
“सेनाचरी भवदिभाननदानवारि-
वासेन यस्य जनिता सुरभी रणश्री ॥’
इति नैषधम ॥
(यथा च हरिवशे । १६१ । ३१ ।
“अतोऽह कामयामि त्वा नहि त्व जनितो मया ।
रूपस्ते सौम्य । पश्यन्ती सीदामि हृदि दुर्ब्बला ॥”)

जनयितृ, पुं (जनयतीति। जन + णिच् + तृच्। 'जनिता मन्त्रे।' ६।४।५३। इति णिलोप।) पिता। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ऋग्वेदे।१।१२९।११।

'अधा हि त्वा जनिता जीजनद्वसो
रक्षोहणं त्वा जीजनद्वसो॥'

जनितृ इत्यस्यापि दृश्यते। यथा पञ्चतन्त्रे।१।८।

"अधमा जीवलोकेऽस्य श्मशानं न प्रसेवते।
जनितारमपि त्यक्त्वा निःस्वं गच्छति दूरत॥")

जनित्री स्त्री (जनितृ + स्त्रियां ङीप्।) माता। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा ऋग्वेदे।४।६।१२।

'न ते माता परि योषा जनित्री
महः पितुर्दम आ सखद्ग्रे॥"

यथाच शङ्कराचार्यविरचितस्तोत्रे ६।

'यत् एतत् सत्त्वजाल सकलमपि सदा सन्निधा
नेन पुंसो
धत्ते या सत्त्वयोगाच्चरमचरमिद भूतये भूत-
जातम्।
धात्री स्थात्री जनित्री प्रकृतिमविकृति विश्व-
शक्ति विधात्री
विष्णोर्विश्वात्मनस्ता विपुलगुणमयी प्राणनाथा
प्रणमामि॥')

जनित्व पु (जायते अस्मादिति। जन + 'जनि-
दाच्युसृवृमदि' इति। उणा ४।१०४। इति इत्वन्।)
पिता। इत्युणादिकोष॥

जनित्वा, स्त्री, (जायतेऽस्याः। जन + इत्वन्।
अजादित्वात् टाप्।) माता। इत्युणादिकोष॥

जनिनीलिका स्त्री, (जना उत्पत्त्या नीलिका।)
महानीली। इति राजनिघण्ट॥ (महानीला
गुण्डीस्या विवरण ज्ञातव्यम्॥)

जनिमा [न] पु, (जायते इति। जन + 'जनि-
मृड्भ्यामिमनिन्।" उणा ४।१४८। इति
इमनिन्।) जन्म। इत्युणादिकोष॥

जनी स्त्री (जायते सन्ततिरस्यामिति। जन +
'जनिघसिभ्यामिण्।' उणा ४।१२९। इतीण्
जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेध। तत कृदिकारा
दिति ङीष्।) सीमन्तिनी। वधू (जन + भावे
इण्।) उत्पत्ति। (जायते आरोग्यमनया।
करणे इण्।) ओषधीभेद। इति मेदिनी।
ने ६॥ शेषस्य पर्य्याय। जतूका २ रजनी ३
जतुकृत् ४ चक्रवर्त्तिनी ५ संस्पर्शा ६। इत्य-
मर।२।४।१५३॥ जतुका ७ जनि ८
जननी ६। इति भरत॥ राजनिघण्टोक्तगुण-
पर्य्यायौ जतुकाशब्दे द्रष्टव्यौ॥

जनु [स] स्त्री, (जन्यते इति। जन + "जने-
रुसि।" उणा।२।११६। इति उसि॥)
जन्म। इत्यमर।१।४।३॥ (यथा,
ऋग्वेदे।४।१७।२।

"त्व राजा जनुषा धेह्यस्मे अधिश्रवो
माहिन यज्जरित्रे॥")

जनु, स्त्री, (जन्यते इति। जनेर्ब्धाहु कनी +
बाहुलकात् उ।) जन्म। इत्युणादिकोष॥

जनू स्त्री, (जनु + स्त्रियां ऊङ्।) जन्म। इति शब्दरत्नावली॥

जनेष्ट पु, (जनानामिष्ट प्रिय।) मुद्गरवृक्ष।
इति राजनिघण्ट॥

जनेष्टा, स्त्री (जनानामिष्टा प्रिया।) जतुका।
वृद्धिनामौषधि। जातीपुष्पम्। हरिद्रा। इति
राजनिर्घण्ट॥

जनोदाहरण, क्ली (जनैरुदाह्रियते कथ्यते इति।
उत् + आ + हृ + कर्म्मणि ल्युट।) यश। इति
धनञ्जय॥

जनौ, पु, (जनानवति रक्षतीति। अव + क्विप्।
"ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च।" ६।४।२०।
इति ऊठ् ततो वृद्धि।) जनरक्षक। इति
मुग्धबोधम्॥

जन्तु, पु (जायते उद्भवतीति। जन + "कमि
मनिजनीति।" उणा।१।७२। इति तु।)
प्राणी। इत्यमर।१।४।३०॥ (यथा,
मनौ।४।२४०।

"एक प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते।
एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम्॥"

मनुष्ये बहुवचनान्त। इति निघण्ट॥ यथा,
ऋग्वेदे।१।८०।५।

"त्रिधा गोपा अस्य चरन्ति जन्तवो
द्विपच्च यदुत चतुष्पदक्तुभि॥"

सोमकस्य राज्ञ पुत्रविशेष। अस्य विवरण
मुक्त यथा, महाभारते।३।१२७—१२८
अध्याययो।

"युधिष्ठिरासीन्नृपति सोमको नाम धार्म्मिक।
तस्य भार्य्याशत राजन्। सदृशीनामभूत्तदा॥
स वै यत्नेन महता तासु पुत्र महीपति।
कञ्चिन्नासादयामास कालेन महता त्वपि॥
कदाचित्तस्य वृद्धस्य घटमानस्य यत्नत।
जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन् स्त्रीशते समजायत॥
त जात मातर सर्व्वा परिवार्य्य समासते।
सतत पृष्ठत कृत्वा कामभोगान् विशाम्पते॥
तत पिपीलिका जन्तु कदाचिददशत् स्फिचि।
स दष्टो व्यनदन्नादं तेन दु खेन बालक॥
ततस्ता मातर सर्व्वा प्राक्रोशन् भृशदु खिता।
परिवार्य्य जन्तु सहिता स शब्दस्तुमुलोऽभवत॥
तमार्त्तनाद सहसा शुश्राव स महीपति।
अमात्यपर्षदो मध्ये उपविष्ट सहर्त्विजा॥
तत प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिव।
तस्मै क्षत्ता यथावृत्तमाचचक्षे सुत प्रति॥
त्वरमाण स चोत्थाय सोमक सह मन्त्रिभि।
प्रविश्यान्त पुर पुत्त्रमाश्वासयदरिन्दम॥
सान्त्वयित्वा तु त पुत्त्र निष्क्रम्यान्त पुरान्नृप।
ऋत्विजा सहितो राजन्। सहामात्य उपा-
विशत॥

सोमक उवाच।

धिगस्त्विहैकपुत्त्रत्वमपुत्त्रत्व वर भवेत।
नित्यातुरत्वाद्भूताना शोक एवैकपुत्त्रता॥
इद भार्य्याशत ब्रह्मन्। परीक्ष्य सदृश प्रभो।।
पुत्त्रार्थिना मया वोढ न तासा विद्यते प्रजा॥
एक कथञ्चिदुत्पन्न पुत्त्रो जन्तुरय मम।
यतमानासु सर्व्वासु किन्नु दु खमत परम्।
वयश्च समतीत मे सभार्य्यस्य द्विजोत्तम।।
आसा प्राणा समायत्ता मम चात्रैकपुत्त्रके॥
स्यान्नु कर्म्म तथा युक्त येन पुत्त्रशत भवेत।
महता लघुना वापि कर्म्मणा दुष्करेण वा॥

ऋत्विगुवाच।

अस्ति वै तादृश कर्म्म येन पुत्त्रशत भवेत।
यदि शक्नोषि तत् कर्त्तुमथ वक्ष्यामि सोमक।॥

सोमक उवाच।

कार्य्य वा यदि वाकार्य्य येन पुत्त्रशत भवेत।
कृतमेवेति तद्विद्धि भगवन्। प्रब्रवीतु मे॥

ऋत्विगुवाच।

यजस्व जन्तुना राजस्त्व मया वितते क्रतौ।
तत पुत्त्रशत श्रीमद्भविष्यत्यचिरेण ते॥
वपाया हूयमानाया धूममाघ्राय मातर।
ततस्ता सुमहावीर्य्यान् जनयिष्यन्ति ते सुतान्।
तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मज।
उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति॥
तत स याजयामास सोमक तेन जन्तुना।
मातरस्तु बलात् पुत्त्रमपाकार्षु कृपान्विता॥
हा हता स्मेति वाशन्त्यस्तीव्रशोकसमाहता।
रुदत्य करुणञ्चापि गृहीत्वा दक्षिणे करे॥
सव्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म कर्षति।
कुररीणामिवार्त्ताना समाकृष्य तु त सुतम॥
विशस्य चैन विधिना वपामस्य जुहाव स।
वपाया हूयमानाया गन्धमाघ्राय मातर॥
आर्त्ता निपेतु सहसा पृथिव्या कुरुनन्दन।॥
सर्व्वाश्च गर्भानलभस्ततस्ता पराङ्गना॥
ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशाम्पते।
जज्ञे पुत्त्रशत पूर्ण तासु सर्व्वासु भारत।॥
जन्तुर्ज्येष्ठ समभवत् जनित्र्यामेव पार्थिव।।
स तासामिष्ट एवासीत् न तथा ते निजा सुता॥
तच्च लक्षणमस्यासीत् सौवर्णं पार्श्व उत्तरे।
तस्मिन् पुत्त्रशते चाग्र्य स बभूव गुणैरपि॥")

जन्तुकम्बु, पु, (जन्तुर्न्वितनाविशिष्ट कम्बुरिव।)
कृमिपाक्क। इति राजनिर्घण्ट॥

जन्तुका, स्त्री, (जन्तुभि कायति प्रकाशते इति।
कै + क। अजादित्वात् टाप।) नाडीहिङ्गु।
लाक्षा। इति राजनिर्घण्ट॥ (यथा,—
"जन्तुका जलजम्बा च तथा शावरकन्दकम्।"
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम्॥)

जन्तुघ्न, क्ली, (जन्तून् कृमीन् हन्तीति। हन +
"अमनुष्यकर्त्तृके च।" ३।२।५३। इति
टक।) विडङ्गम्। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे चतुर्थभागे
योनिकन्दचिकित्सायाम्।
"गैरिकाम्राश्थि जन्तुघ्न रजन्यञ्जनकट्फला॥")
हिङ्गु। इति रत्नमाला॥

जन्तुघ्न, पु, (जन्तून् कृमीन् हन्तीति। हन +
टक।) बीजपूर। इति राजनिर्घण्ट॥

जन्तुघ्नी स्त्री, (जन्तुघ्न+टित्वात् ङीप्।) विडङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुनाशन, क्ली (जन्तून् क्रिमीन् नाशयतीति। नश+णिच्+ल्यु। यद्वा जन्तूनां नाशो विनाशो यस्मादिति।) हिङ्गु। इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुपादप, पुं, (जन्तुप्रधानः पादपः।) कोषाम्रवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुफल पुं, (जन्तवः कीटाः फले यस्य।) उडुम्बरः। इत्यमरः।२।४।२२॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"उडुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जन्तुमारी, स्त्री, (जन्तून् क्रिमीन् मारयतीति। जन्तु+मृ+णिच्+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्। ततो ङीप्।) निम्बूकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुला स्त्री (जन्तून् कीटान् लाति आदत्ते इति। ला+क।) काशतृणम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जन्तुहन्त्री, स्त्री, (हन्तीति। हन+तृच् स्त्रियां ङीप्। ततो जन्तूनां हन्त्री नाशिका।) विडङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्म [न्] क्ली, (जायते इति। जन+'सर्व्वधातुभ्यो मनिन्।" उणा।४।१४४। इति मनिन्।) उत्पत्तिः। आद्यक्षणसम्बन्धः। इति तिथितत्त्वेऽमावस्याप्रकरणे व्याख्यानम् ॥ तथा च।

"अव्यवहितक्षणयोगस्य क्षणयोगो जनिर्म्मता।"

इति सामान्यलक्षणाग्रन्थे शिरोमणिधृतोदयनाचार्य्यकारिका ॥ तत्पर्य्यायः। जनुः २ जननम् ३ जनिः ४ उद्भवः ५। इत्यमरः।१।४।३० ॥ जन्मम् ६ जनी ७। इति भरतः ॥ प्रभवः ८ भावः ९ भवः १० सम्भवः ११ जनः १२ प्रजननम् १३। इति शब्दरत्नावली ॥ जनिः १४। इति जटाधरः ॥ तच्च शुभाशुभकर्म्मणा भवति। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे।

"शुभानामशुभानाञ्च कर्म्मणा जन्म जायते।
पुण्यक्षेत्रे च सर्व्वत्र नान्यत्र भुञ्जते जनाः ॥"* ॥

तस्य क्रमो यथा,—

"ऋतौ विकाशो भवति योनिः कमलवत् सदा।
गर्भाशयस्ततः शुक्रं धत्ते रक्तसमन्वितम् ॥
अन्यत्र काले सङ्कुला योनिर्भवति योषिताम्।
सृष्टं शुक्रमतो योनौ नैति गर्भाशयं शने ॥
ऋतावपि च योनिश्चेद्वातपित्तकफावृता।
भवेत्तदा विशेषत्वं नैव तस्याः प्रजायते ॥
ऋतुकाले यदा शुक्रं निर्दोषं योनिसंस्थितम्।
तदा तद्वायुना सृष्टं स्त्रीरक्तेनैकतां व्रजेत् ॥
विविक्तं मानवं स्त्रीणां वीजं प्राप्तं रजस्वथ।
सूक्ष्मभावोऽपि नरकात् स्वर्गाद्वापि प्रपद्यते ॥
विसर्गकाले शुक्रस्य जीवः करणसंयुतः।
धृत्या प्रविशते योनिं कर्म्मभिः स्वैर्नियोजितः ॥
तच्छुक्ररक्तमेकस्थमेकाहात् कललं भवेत्।
पञ्चरात्रेण कललं बुद्बुदाकारतां व्रजेत् ॥
बुद्बुदं सप्तरात्रेण मांसपेशी भवेत्ततः।
द्विसप्ताहाद्भवेत् पेशी रक्तमांसावृता दृढा।
वीजस्याङ्कुरा यथा पञ्चविंश तथा ततः।
भवन्ति मांसपेश्येव पञ्चधा जायते पुनः ॥
ग्रीवा शिरश्च स्कन्धश्च पृष्ठवंशस्तथोदरम्।
पाणिपादं तथा पार्श्वं कटिर्गात्रं तथैव च।
मासद्वयेन सर्व्वाणि क्रमशः सम्भवन्ति हि।
त्रिभिर्मासैः प्रजायन्ते सर्व्वाङ्गाङ्कुरसन्धयः।
मासैश्चतुर्भिरङ्गुल्यः प्रजायन्ते यथाक्रमम्।
स्थैर्य्यं चतुर्थे चाङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः ॥
मुखं नासा च कर्णौ च जायन्ते मासि पञ्चमे।
षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोम्णाञ्च सम्भवः।
दन्तपङ्क्तिस्तथा गुह्यं जायन्ते च नखाः पुनः।
कर्णयोश्च भवेच्छिद्रं षण्मासाभ्यन्तरेण च ॥
पायुर्मेढ्रमुपस्थञ्च नाभिश्चैवोपजायते।
सन्धयो ये च गात्रेषु जायन्ते मासि सप्तमे ॥
मनस्तु चेतनायुक्तो नाडीस्नायुशिरास्ततः।
सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि।
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णः शिरःकेशसमन्वितः।
विभक्तावयवः स्पष्टः पुनर्मासाष्टमेन च ॥
नवमे दशमे मासि प्रबलैः सूतिमारुतैः।
निःसार्य्यते बाण इव जन्तुश्छिद्रेण सज्वरः ॥
मनसश्चञ्चलत्वेन यदा गर्भस्थितिर्भवेत्।
तदा विकृतरूपश्च पापात्मा हि प्रजायते ॥
पुटद्वयं समासाद्य यदा वहति मारुतः।
तदा प्रसूते पापिष्ठान् षण्ढान् कर्म्मवादान्वितान् ॥
मातृरक्तोत्तरा नारी पितुः शुक्रोत्तरो नरः।
उभयोर्वीजसामान्ये जायते वै नपुंसकम् ॥"

अन्यच्च।

"विषमायां तिथौ क्षिप्रं कुर्य्याद्वीजन्तु कन्यकाम्।
समायां पुरुषं नरं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥
वामाङ्गेन भवेन्नारी दक्षिणेन पुमान् भवेत्।
रक्ताधिक्ये मातृरूपं रेतोऽधिके तु पैतृकम् ॥
शुक्रशोणितसङ्घाते वायुना च द्विधा कृते।
यमौ स्यातां त्रिधा चेति चतुर्द्धा बहुधापि वा ॥
ततो हीनाधिकश्चाङ्गकुब्जवामनकादयः।
जायन्ते सपकुण्डाख्या विकृतान्याश्च योनयः ॥"

तथा च सारकलिकायाम्।

"गर्भात् कोटिगुणं दुःखं योनियन्त्रनिपीडने।
सम्मूर्च्छा तस्य जठराज्जायमानस्य देहिनः ॥
जायमानः पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलाननः।
प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिबन्धनः ॥
अधोमुखो वै क्रियते प्रबलैः सूतिमारुतैः।
क्लेशान्निष्क्रान्तिमायाति जठरान्मातुरातुरः ॥
ततस्तं वैष्णवी माया समास्कन्दति मोहिनी।
तया विमोहितात्मासौ ज्ञानभ्रंशमवाप्नुयात् ॥
स्पृष्टमात्रस्य घोरश्च ज्वरः समुपजायते।
तेन ज्वरेण महता महामोहः प्रजायते ॥
कण्टकैरिव छिन्नाङ्गः क्रकचैरिव दारितः।
पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां क्रिमिको यथा ॥
दष्टकुसुमापरीताङ्गः कथञ्चित्तिष्ठति वा रटन्।
विण्मूत्रभक्षणाद्यञ्च गतज्ञानः समाचरेत् ॥
कण्डूयनेऽपि चाशक्तः परिवर्त्तेऽप्यनीश्वरः।
स बालादिव्यवस्थासु तथाप्यन्यपरेच्छया ॥
अशुचिस्रस्तरे सुप्तः कीटदंशादिभिस्तथा।
भक्ष्यमाणोऽपि नैतेषां समर्थो विनिवारणे ॥
जन्मदुःखान्यनेकानि जन्मनोऽनन्तराणि च।
किं कार्य्यं किमकार्य्यं वा किं वाच्यं किञ्च नोच्यते ॥
कोऽहं कस्मिन् कथं जन्म कस्मान्मे वा कथं स्थितम्।
को धर्म्मः कश्च मे कायः किं वा किं गुणदोषवत् ॥
स पशुत्वं हतिभ्रंशं शीघ्रं संजायते नरः।
इति सञ्जायते तृष्णा जन्तोस्तेनैव चाज्ञता ॥
रतो मूढश्च लोकोऽयमकार्य्ये सम्प्रवर्त्तते।
दृष्टौ दृष्टं परित्यज्य नेन्द्रस्थानमपीच्छति ॥
तस्मात् कीटोऽपि जन्तुर्हि सुमूढो जायते भृशम्।
न चात्मानं विजानाति न परं न च दैवतम् ॥
न शृणोति परं श्रेयः सति चक्षुषि नेक्षते।
बुद्धौ सत्यां न जानाति बुध्यमानो बुधैरपि ॥
संसारे क्लिश्यते तेन रागलोभवशानुगः ॥'

इति सुखबोधः ॥

जन्म क्ली (जायते इति। जन+बाहुलकात् मन।) उत्पत्तिः। 'अनन्तरं नाम्नीति मप्रत्यये जन्म सदन्तञ्च। जन्मसन्ततमपीत्युदाहरन्तीति मुकुटः। जन्मे पञ्चमवस्थिते कलहरिपुभयमिति ज्योतिषे।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जन्मकील पुं, (जन्मनः कील इव। निरासवत्त्वेन हि जन्माभावात् तथात्वम्।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जन्मद पुं,(जन्म ददातीति। जन्म+दा+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३।२।३। इति कः।) पिता। इति शब्दरत्नावली ॥

जन्मवर्त्म, [न्] क्ली, (जन्मन उत्पत्तेर्वर्त्म पन्थाः।) योनिः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जन्मान्तर, क्ली, (जन्मनः अन्तरम्।) परलोकः। इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः। भावान्तरम् १ प्रेत्य २ अमुत्र ३। इत्यमरः ॥ (यथा महाभारते। ३ पर्व्वणि।

"नूनं जन्मान्तरकृतं पापमाचरितं महत् ॥"

अन्यत् जन्म। मयूरव्यंसकादिवत् समासः। पुनर्जन्म। यथा, पञ्चतन्त्रे। २। १८५।

"वरं प्राणपरित्यागो न वियोगो भवादृशैः।
प्राणा जन्मान्तरे भूयो न भवन्ति भवद्विधाः ॥")

जन्माष्टमी, स्त्री, (जन्मनः श्रीकृष्णोत्पत्तेरष्टमी तिथिः।) भाद्रकृष्णाष्टमी। सा च श्रीकृष्णस्य जन्मतिथिः। सा तु मुख्यचान्द्रेण श्रावणस्य कृष्णाष्टमी गौणचान्द्रेण भाद्रस्य। तत्र श्रीकृष्णस्य जन्मकालो यथा, ब्रह्मपुराणे।

"अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे।
अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः ॥"

विष्णुपुराणे महामायां प्रति भगवद्वाक्यम्।

"प्रावृट्काले च नभसि कृष्णाष्टम्यां महानिशि।
उत्पत्स्यामि नवम्यान्तु प्रसूतिं त्वमवाप्स्यसि ॥
श्रावणे वा नभस्ये वा रोहिणीसहिताष्टमी।
यदा कृष्णा नरैर्लब्धा सा जयन्ती प्रकीर्त्तिता ॥"

अग्निपुराणे ।
"[illegible]सिंहार्के कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।
सप्तम्यामर्द्धरात्राय कलयापि यदा भवेत् ॥
तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभी हरिरीश्वरः ।
तमेवोपवसेत् काले तत्र कुर्य्याच्च जागरम् ॥
आनन्दायाश्च सन्ध्याया जातो देवकीनन्दनः ॥"
इति सप्तम्यर्द्धे जन्मप्रवणकं परभेनाभिविरुद्धम् ॥
नवम्यादियोगस्य प्रशंसा यथा । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
'उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।
भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता ।
अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न वा विभो ॥"
पद्मपुराणे ।
प्रेतयोनिगतानान्तु प्रेतत्वं नाशितन्तु तैः ।
यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥
किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ।
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ॥"
उपवासादिफलं यथा भविष्यपुराणे ।
'एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ।।
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥"
ब्रह्मवैवर्त्ते ।
मन्वादिदिवसे प्राप्ते यत् फलं स्नानपूजने ।
फलं भाद्रपदेऽष्टम्यां [illegible] ॥
[illegible] प्रयच्छति ।
[illegible] ॥"
उपवासाकरणे [illegible] भविष्योत्तरे ।
'श्रावणे बहुले पक्षे [illegible]ष्टमीव्रतम् ।
न करोति नरो यस्तु स भवेत् क्रूरराक्षसः ।
वर्षे वर्षे च या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति महाक्रूरा व्याली भवति कानने ॥"
स्कान्दे ।
'न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् ।
यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् ॥"
भविष्ये ।
तुष्टाप देवकीसूनोर्जयन्तीसंज्ञकं व्रतम् ।
कंसेश चिन्त्यमानेन भक्त्या भक्तजनैः सह ॥
अकुर्व्वन् नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥"
व्रतोपवासक्रमः, भविष्यपुराणे ।
'पार्थ । तद्दिवसे प्राप्ते दन्तधावनपूर्व्वकम् ।
उपवासस्य नियमं गृह्णीयाद्भक्तिभावतः ॥
वासुदेवं समुद्दिश्य सर्व्वपापप्रशान्तये ।
उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥
अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्रसरोहिणीम् ।
अर्च्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥
एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्गोविन्द । त्रियोनिजम् ।
तन्मे मुञ्चतु मां त्राहि पतितं शोकसागरे ॥
आजन्ममरणं यावद्यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
तत् प्रणाशय गोविन्द । प्रसीद पुरुषोत्तम ॥"
गृहसुपक्रम्य ।
"तन्मध्ये प्रतिमा स्थाप्या काञ्चनादिविनिर्म्मिता ।
प्रतप्तकाञ्चनाभा सा देवकी सुतपस्विनी ॥
स्तन्यापि बालकं सुप्तं प्रसूता नीरदच्छविम् ।
वसुदेवोऽपि तत्रैव खड्गचर्म्मधरः स्थितम् ॥

यशोदा चापि तत्रैव प्रसूतवरकन्यका ।
बलभद्रस्तथा नन्दो दक्षो गर्गश्चतुर्मुखः ॥
एवं संपूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः फलैः ।
स्थण्डिले स्थापयेद्देवीं सचन्द्रां रोहिणीन्तथा ॥
देवकीं वसुदेवञ्च यशोदां नन्दमेव च ।
चण्डिका बलदेवश्च पूज्य पापैः प्रमुच्यते ॥
अर्द्धरात्रे वसोर्धारां पातयेद्गुडसर्पिषा ।
ततो वर्द्धापनं षष्ठीं नामादेः करणं मम ॥
कर्त्तव्यं तत्क्षणाद्रात्रौ प्रभाते नवमीदिने ।
यथा मम तथा कार्य्यो भगवत्या महोत्सवः ॥
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
सुवर्णं काञ्चनं गाश्च वासांसि कुसुमानि च ॥
यद्यदिष्टतमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति ।
यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ॥
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
सुब्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ॥
शान्तिरस्तु शिवञ्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विसर्ज्जयेत् ।
एवं यः कुरुते देव्या देवक्याः सुमहोत्सवम् ।
वर्षे वर्षे भगवतो मद्भक्त्या धर्म्मनन्दन ।।
नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् ॥
पुत्त्रसन्तानमारोग्यधनधान्यद्धिमद्गृहम् ।
सत्यकेनापि यः कुर्य्यात् कश्चिज्जन्माष्टमीव्रतम् ॥
विष्णुलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥'
पूजा च मध्यरात्रे गारुडे ।
'कृष्णाष्टम्यान्तु रोहिण्यामर्द्धरात्रेऽर्च्चनं हरेः ॥"
व्रतपारणयोः कालनियमः । एकदिने जयन्ती लाभे तत्रैवोपवासः । उभयदिने चेत्तदा परदिने । जयन्त्यलाभे तु रोहिणीयुक्ताष्टम्याम् । उभयदिने रोहिणीयुताष्टमीलाभे परदिने तदलाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्यां उभयदिने निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिने इति । उपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने पारणम् । यदा महानिशायाः पूर्व्वमेकतरस्याव सानमन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा तदैकतरावसाने पारणं यदा महानिशाया-मुभयस्थितिस्तदा उत्सवान्ते पारणम् ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
हरिभक्तिविलासमते तूपवासकालो यथा,—
"जन्माष्टमी पूर्व्वविद्धा न कर्त्तव्या कदाचन ।
पलवेधे तु विप्रेन्द्र । सप्तम्या चाष्टमीं त्यजेत् ॥
सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भः कलसं यथा ।
विना ऋक्षेण कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी ॥
सऋक्षापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन त्याज्यमेवाशुभं बुधैः ॥
वेधे पुण्यक्षयं याति तमः सूर्य्योदये यथा ।
यच्च वह्निपुराणादौ प्रोक्तं विद्धाष्टमीव्रतम् ।
अवैष्णवपरं तच्च ज्ञातं वा देवमायया ॥"
पारणकालो यथा,—
"यद्वा तिथ्यृक्षयोरेव द्वयोरन्ते तु पारणम् ।
समथानामशक्तानां द्वयोरेकवियोगतः ॥
केचिच्च भगवज्जन्ममहोत्सवदिने शुभे ।
भक्तोत्सवान्ते कुर्व्वन्ति वैष्णवा व्रतपारणम् ॥"

तद्व्रतकथा यथा,—
"एकदा श्रीकुलाचार्य्यं वशिष्ठमृषिसत्तमम्
राजा दिलीपः पप्रच्छ विनयावनतः सुधीः ।
दिलीप उवाच ।
भाद्रे मास्यसिते पक्षे यस्यां जातो जनार्द्दनः ।
तत्कथां श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने ॥
कथं वा भगवान् जातः शङ्खचक्रगदाधरः ।
देवकीजठरे विष्णुः किं कर्त्तुं केन हेतुना ॥
वशिष्ठ उवाच ।
शृणु राजन् । प्रवक्ष्यामि यस्माज्जातो जनार्द्दनः ।
पृथिव्या त्रिदिवं त्यक्त्वा भवते कथयाम्यहम् ॥
पुरा वसुन्धरा ह्यासीत् कंसाराधनतत्परा ।
स्वाधिकारप्रमत्तेन कंसदूतेन ताडिता ॥
क्रन्दन्ती लज्जिता चापि ययौ घूर्णितलोचना ।
यत्र तिष्ठति देवेश उमाकान्तो वृषध्वजः ॥
कंसेन ताडिता नाथ । इति तस्मै निवेदितम् ।
वाष्पधारां प्रवर्षन्तीं विवर्णामपमानिताम् ॥
क्रन्दन्तीं तां समालोक्य कोपेन स्फुरिताधरः ।
उमया सहितः सर्व्वैर्देववृन्दैरनुद्रुतः ॥
आजगाम महादेवो विधातुर्भवनं तथा ।
गत्वा चोवाच ब्रह्माणं कंसध्वंसनिमित्तकम् ॥
उपायः कथ्यतां ब्रह्मन् । भवता विष्णुना सह ।
ऐश्वरं तद्वचः श्रुत्वा गन्तुं पाद्मामदात्मभूः ॥
क्षीरोदं यत्र वैकुण्ठः सुप्तः स भुजगोपरि ।
हंसपृष्ठे समारुह्य हरान्तिकमाययौ ॥
तत्र गत्वा हरिं ध्यात्वा देववृन्दैर्हरादिभिः ।
तुष्टाव भगवान् वाग्भिरथ्याभिर्व्वाग्विदाम्बरः ॥
नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने ।
जगतः पालयित्रे च लक्ष्मीकान्त । नमोऽस्तु ते ॥
नमः कमलकिञ्जल्कपीतनिर्म्मलवाससे ।
नमः समस्तदेवानामधिपाय महात्मने ॥
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा प्रत्युवाच जनार्द्दनः ।
देवा नम्रमुखाः सर्व्वे भवतामागमः कथम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु देव । जगन्नाथ । यस्मादस्माकमागमः ।
कथयामि सुरश्रेष्ठ । तदहं लोकतारण ॥
शूलिदत्तवरोन्मत्तः कंसराजो दुरासदः
वसुधा ताडिता तेन पदाघातेन मुष्टिना ॥
वरं दत्त्वा पुरा शम्भो मायया स प्रवञ्चितः ।
भागिनेयं विना राजन् । शास्ता न भविता तव ॥
तस्माद्गच्छ स्वयं देव । हन्तुं कंसं दुरासदम् ।
देवकीजठरे जन्म लभ गत्वा च गोकुलम् ॥
ब्रह्मणा प्रेषितो विष्णुः प्रत्युवाच पशुपतिम् ।
पार्व्वती देहि देवेश । अब्दं स्थित्वागमिष्यति ॥
उमया रमया सार्द्धं शङ्खचक्रगदाधरः ।
उद्दिश्य मथुरां चक्रे प्रयाणं कंसनाशनम् ॥
देवकीजठरे जन्म लेभे विष्णुर्गदाधरः ।
यशोदाकुक्षिमध्ये तु सर्व्वाणी जगलोचना ॥
नव मासांश्च विश्राम्य कुक्षौ नवदिनाधिकान् ।
भाद्रे मास्यसिते पक्षे अष्टमीसंज्ञया तिथौ ॥

रोहिणीतारकायुक्ता रात्रौ घनतरोरिता ।
अमतीनां ताड़मुख्ये वारि वर्षति सर्व्वदा ।
तस्यां जातो जगन्नाथ कंसारिर्वसुदेवतः ।
वराटे नन्दपत्नी च यशोदाजीजनत् सुताम् ॥
पुत्त्रं पद्मकरं पद्मनाभं पद्मदलेक्षणम् ।
रम्यं चतुर्भुजं शान्तं श्रीवत्सकृतलाञ्छनम् ॥
तत्र क्रन्दितुमारेभे दृष्ट्वा चानकदुन्दुभिः ।
तत्रैव वागभूद्दैवी देवकीमात्रगोचरा ॥
पुत्त्रं दत्त्वा यशोदायै कन्यां तस्याः समानय ।
कंसासुरभयात्तं हि उवाच देवकी तदा ॥
वैराटं गच्छ विप्रेन्द्र ! सुतं प्रत्यर्पितुं प्रभो ! ।
पुत्त्रं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानय ॥
तां दृष्ट्वा कंसराजोऽपि सभार्य्यो न हनिष्यति ।
तस्या वचः समाकर्ण्य वसुदेवोऽतिदुःखितः ॥
अङ्के कुमारमादाय वैराटाभिमुखं ययौ ।
यमुना जलसम्पूर्णा तत्पथे मध्यवर्त्तिनी ॥
अतिस्रोता महावीच्या सतीव्रोर्म्मिभयाकुला ।
तां दृष्ट्वा तत्तटे स्थित्वा यमुनामवलोकयन् ॥
वसुदेवोऽतिदुःखार्त्तो विलोलचेतनोऽभवत् ।
किं करोमि क्व गच्छामि विधिनापि विवञ्चितः ॥
कथमद्य गमिष्यामि वैराटे नन्दमन्दिरम् ।
हरिणा तत्र सानन्दं मायया वञ्चितः पिता ॥
क्षणमात्रं तटे स्थित्वा यमुनामवलोकयत् ।
तेन दृष्टा पुनः सापि स्रोतो जानुवहाभवत् ॥
ततः सोऽपि नदीं दृष्ट्वा गच्छन्तं खलु जम्बुकम् ।
क्रोडे कृत्वा सुतं स्वैरं गन्तुं पारं प्रचक्रमे ॥
तं दृष्ट्वा हृष्टचित्तस्तु भगवान् यमुनाजले ।
मायां कृत्वा जगन्नाथो ह्यङ्कात् स पतितः पितुः ॥
न सुतं पतितं दृष्ट्वा ह्यन्वजानीवने द्विजः ।
तदा क्रन्दितुमारेभे भावे धावा करं दृढम् ॥
विधिना वैरिणा ह्यद्य खिन्नोऽहं प्रवञ्चितः ।
त्राहि मां जगतां नाथ ! पुत्त्रं देहि सुरोत्तम ! ॥
जनकं क्रन्दितं दृष्ट्वा कंसारिः कृपया विभुः ।
जलक्रीडां समाचर्य्य पितुरङ्केऽवसत् पुनः ॥
यथा तेन द्विजश्रेष्ठो गतवान्नन्दमन्दिरम् ।
सुतं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानयत् ॥
सुतामङ्के तदा सोऽपि गृहीत्वानकदुन्दुभिः ।
निजागारं पुनः प्राप्य प्रत्यर्प्य तादृशीं सुताम् ॥
प्रतिमुच्य पदे लौहमासीत् पूर्व्ववदावृतः ।
देवकी च प्रसूतेति वार्त्ता प्राप्ता सुरारिणा ॥
आनेतुं प्रहितो दूतः सुतं दुहितरञ्च वा ।
आगत्य कंसदूतोऽसौ सुतां नेतुं प्रचक्रमे ॥
बलादङ्कात् समाक्षिप्य देवकीवसुदेवयोः ।
कंसदूतो गृहीत्वा तां कंसायादर्शयत् पुनः ॥
दृष्ट्वा तां कंसराजोऽपि सभयोऽभूद्दुरासदः ।
शुद्धकाञ्चनवर्णाभां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥
दृष्ट्वा कंसो विहस्याशु विद्युत्स्फुरितलोचनाम् ।
आदिदेशासुरश्रेष्ठो वधं नीत्वा शिलोपरि ॥
आज्ञां लब्ध्वासुरास्ते तु निक्षेप्तुं तां प्रवर्त्तिताः ।
विद्युद्रूपधरा गौरी जगाम शङ्करान्तिकम् ॥
अन्तरीक्षे स्थिता कंसं प्रोवाच शङ्करी ।
त्वां हन्तुं गोकुले जातः पूर्व्वशत्रुर्न संशयः ॥
तत्रातिष्ठज्जगन्नाथ कंसारिः सु[illegible] ।
क्रीडित्वा बालभावेन [illegible] ॥
प्राप्तमात्रेण [illegible] जगदीश्वरः ।
एतत्ते कथितं राजन् ! कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
य[illegible] कुरुते राजन् ! याश्च नार्य्यो हरिव्रतम् ।
प्राप्नुवन्त्यैश्वर्य्यमतुलमिह लोके यथेप्सितम् ।
अन्तकाले हरेः स्थानं स्वर्भावं गमयन्ति ।
एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ! ॥
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
वनमस्यादृशे चैव यत् पुण्यं समुपार्ज्जितम् ॥
विफलं तद्भवेत् सर्व्वं पुरा व्यासेन भाषितम् ।
न व्रतं तथा नराणां न च योषिताम् ॥
जयन्ती न कृता यैस्तु जागरान्निसमान्विता ।
श्वानश्चैते तु विज्ञेया जयन्तीविमुखा नराः ॥
योषितश्च न सन्देहः सत्योक्तं तव सत्तम ॥"
इति भविष्यपुराणे वशिष्ठदिलीपसंवादे श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतकथा समाप्ता ॥

जन्मी [न्] पु, (जन्म अस्त्यस्येति । जन्मन् + "व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ ।२। ११६ । इति इनि ।) प्राणी । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा भारवि । ११ । ३ ।
"जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचलाम् ।
भवान् मा स्म वधीत् न्याय्यं न्यायाधारा हि साधवः ॥")

जन्मेजय, पु, (जनान् शत्रुजनान् एजयति कम्पयतीति । एज + णिच् + "एजेः खश् ।" ३।२।२८। इति खश् ततो मुमागमात् जनमेजय इति सिद्धे पृषोदरादित्वान्नलोपे साधु ।) जनमेजयराजः । इति श्रीभागवतम् । (एतन्निरुक्तिर्यथा देवीभागवतस्य । २ । ११ । ७६ श्लोकटीकायाम् ।
"जन्मनैवातिशुद्धेन शत्रूनजितवान् यतः ।
एजृङ् कम्पने धातोर्हि जन्मेजय इतिश्रुतः ॥")

जन्य, क्ली, (जन्यते इति । जनि + 'तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः ।' इति वार्त्तिकोक्त्या यत् ।) हट्टः । परीवादः । संग्रामः । इति मेदिनी । ये ७५ ॥ (यथा, रघौ ।४।७७।
"तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्व्वतीयैर्गणैरभूत् ॥")

जन्य, पु, (जायते जायति वा । जन + "भव्यगेयेति ।" ३ । ४ । ६८ । इति कर्त्तरि यत् ।) जनकः । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १२ । १७ । ५६ ।
"उग्रतेजा महातेजा जन्यो विजयकालवित् ॥"
देहः । यथा भागवते । १ । ६ । २१ ।
"निवृत्तसर्व्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रम-
स्तुष्टाव जन्यं विसृजन् जनार्द्दनम् ॥"
जनस्य जन्म । जन + "मतजनहलात् करणजल्पेति ।' ४ । ४ । ९७ । इति यत् । जनजल्पः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

जन्य, त्रि, (जन्यते इति । जन + णिच् + कर्म्मणि यत् ।) उत्पाद्यः । यथा,—
"जनकस्य स्वभावो हि जन्ये तिष्ठति निश्चितम् ।
यथा [illegible] ।
इति [illegible] ।
('[illegible]
इति च भाग[illegible]
नवस्थितः । ([illegible]) नवोढादिः । [illegible]
भृत्यः । वरस्य स्निग्धः । स तु [illegible] ।
इति मेदिनी । य ७६ । जामाता [illegible] । [illegible]
जनहितः । इति व्याकरणम् ॥

जन्या, स्त्री, (जायतेऽस्याम् । जन + ण्यत् यत् वा । मातृतुल्यत्वादस्यास्तथात्वम् ।) मातृवयस्या । इति मेदिनी । ये २६ ॥ (यथा, रघौ । ७ । २ ।
"अथाङ्गराजादवतार्य्य चक्षु-
र्याहीति जन्यामवदत् कुमारी ॥")
प्रीतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

जन्यु, पु, (जायते इति । जन + "यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ।" उणा ३ । २० । इति युच् ।) प्राणी । अग्निः । धाता । इति मेदिनी । ये २६ ॥ (उत्पत्तिः । जन्म । यथा हरिवंशे । १२३ । ०८ ।
"अन्वतारा द्वितीयोऽयं जन्युर्हि मम सत्तम ॥")

जप व्यक्तवाचि वाचि । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा पर सक-सेट् ।) जिह्वोष्ठादिव्यापाररहितं शब्दाद्यनुरोधेन उच्चारः । जपति मन्त्रं साधकः । इति दुर्गादासः ॥

जप, पु, (जप्यते इति । जप + 'व्रधजपा-द्युपसर्गे ।' ३ । ३ । ६१ । इति भावे अप् ।) विधानेन मन्त्रोच्चारणम् । तद्विधिर्यथा,—
"नोच्चैर्जपं बुधः कुर्य्यात् रहः कुर्य्याद्दृढव्रतः ।
समाहितमनास्तूष्णीं मनसा वापि चिन्तयेत् ॥
विधियज्ञात् जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥
विना दर्भैस्तु यत् स्नानं यच्च दानं विनोदकम् ।
असंख्येयस्तु यज्जप्यं सर्व्वं तदफलं स्मृतम् ॥
मुक्ताफलैर्विद्रुमैश्च रुद्राक्षैः स्फाटिकेन वा ।
गणयेत् सर्व्वथा काप्या सव्याङ्गुलिपर्व्वभिः ॥
हिरण्यरत्नमणिभिर्जप्यं शतगुणं भवेत् ।
सहस्रगुणमिन्द्राक्षैः पद्माक्षैरयुतं भवेत् ॥
नियुतं चापि रुद्राक्षैर्भद्राक्षैस्तु न संशयः ।
पुत्त्रजीवकजप्यस्य परिसंख्या न विद्यते ॥
दशभिर्जन्मजनितं शतेन च पुरा कृतम् ।
त्रियुगं तु सहस्रेण गायत्त्री हन्ति दुष्कृतम् ॥
दशभिः सहस्राद्यायीनां दर्भैरुदकपाणिना ।
प्राङ्मुखो वर्त्तयेत् मालां सहस्रं शतमेव वा ॥'
इत्यादौ वह्निपुराणे नित्याह्निकस्नानविधिनामाध्यायः ॥ तस्यानुष्ठानं यथा,—
"मनः संहृत्य विषयान्मन्त्रार्थगतमानसः ।
न द्रुतं न विलम्बञ्च जपेन्मौक्तिकपङ्क्तिवत् ॥
जपः स्यादक्षरावृत्तिर्मानसोपांशुवाचिकैः ।
धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णस्वरपदात्मिकाम् ॥
उच्चरेदर्थमुद्दिश्य मानसः स जपः स्मृतः ।
जिह्वौष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः ॥

सविन्दुकनाथेनो स्यादुपांशु स जपः स्मृतः ।
शब्दमुच्चारयेद्वाचा वाचिकः स जपः स्मृतः ॥
उच्चैर्जपाद्विशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः ।
जिह्वाजपः शतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ।
जिह्वाजपः स विज्ञेयः केवलं जिह्वया बुधैः ॥”
तत्र नियमो यथा —
“विस्मृत्य प्रणवं योऽसौ कर्म करोति च ।
तथाच्छन्नान्तिकं सर्व्वमपवित्रं भवेत् प्रिये ॥
मलिनाम्बरकेशाद्यो मुखदौर्गन्ध्यसंयुतः ।
यो जपेत्तं दहत्याशु देवता गुप्तिसंस्थिता ॥
न तस्य जपकाले तु जृम्भा निष्ठीवनं भयम् ।
नीचाङ्गस्पर्शनं कोपं जपकाले विवर्जयेत् ॥”
अथ करमालाजपनियमो यथा —
‘तर्ज्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ।
तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्व्वाणो मध्यमा चैकपर्व्विका ।
पर्व्वद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत् ।
अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च ॥
तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तं दशपर्व्वसु संजपेत् ।
अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
तर्ज्जनीमध्यपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ॥”
अन्यच्च तु अष्टोत्तरशतादिजपनियमः ।
पक्षान्तरे पुनः ।
‘अनामिकात्रयं पर्व्व कनिष्ठादित्रिपर्व्विका ।
मध्यमायाश्च त्रितयं तर्ज्जनीमूलपर्व्वणि ॥
तर्ज्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत् ।
अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ॥
मध्यमान्तं जपेत्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ।’
तन्त्रान्तरे पुनः ।
अनामामध्यमायाश्च मूलाग्रे च द्वयम् ।
कनिष्ठायाश्च तर्ज्जन्याश्च पर्व्व सुरेश्वरि ॥
अग्रे च मध्यमायाश्च मेरुं त्यक्त्वा द्वितयं शुभम् ।
दशाङ्गुलक्रमादेव जपेत्त्रिपुरसुन्दरीम् ॥
कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ॥”
इति च अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ * ॥
‘अङ्गुलीन वियुञ्जीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले ।
अङ्गुलीनां वियोगाच्च छिद्रे च स्रवते जपः ॥
अङ्गुल्यग्रे च यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।
पर्व्वसन्धिषु यज्जप्तं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥
गणनाविधिमुल्लङ्घ्य यो जपेत्तज्जपं यतः ।
गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्व्वथा बुधः ॥
हृदये हस्तमारोप्य तिर्य्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः ।
आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत् ॥”
जपसंख्याया निषिद्धद्रव्यं यथा,—
“नाक्षतैर्हस्तपर्व्वैर्वा न धान्यैर्न च पुष्पकैः ।
न चन्दनैर्मृत्तिकया जपसंख्याञ्च कारयेत् ॥”*॥
तत्र विहितद्रव्यं यथा,—
“लाक्षाकुशीदसिन्दूरं गोमयञ्च करीषकम् ।
एभिर्निर्म्माय वटिकां जपसंख्यान्तु कारयेत् ॥”
अथ वर्णमालाजपनियमो यथा,—
“सविन्दुं वर्णमुच्चार्य्य पश्चान्मन्त्रं जपेद्बुधः ।
अकारादिक्षकारान्तं विन्दुयुक्तं विभाव्य च ॥
वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमतः ।
पञ्चाशल्लिपिभिर्म्माला विहिता सर्व्वकर्म्मसु ॥
अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता ॥
क्षकारं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मानसत्तम ।।
अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः ॥’ *॥
तस्य फलं यथा —
“जपनिष्ठो द्विजश्रेष्ठोऽखिलयज्ञफलं लभेत् ।
सर्व्वेषामेव यज्ञानां जायतेऽसौ महाफलः ॥
जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति ।
प्रसन्ना विपुलान् कामान् दद्यान्मुक्तिञ्च
शाश्वतीम् ॥
यक्षरक्षःपिशाचाश्च ग्रहाः सर्पाश्च भीषणाः ।
जापिनं नोपसर्पन्ति भयभीताः समन्ततः ॥
यावन्तः कर्म्मयज्ञाः स्युः प्रदिष्टानि तपांसि च ।
सर्व्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
माहात्म्यं वाचिकस्यैतत् जपयज्ञस्य कीर्त्तितम् ।
तस्माच्छतगुणोपांशुः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

जपनं, क्ली (जप व्यक्तायां वाचि+भावे ल्युट् ।) जपः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, महाभारते ।१२। १६६ । ७ ।
‘सन्न्यास एव वेदान्ते वर्त्तते जपनं प्रति ॥”)

जपपरायण, त्रि, (जप एव परमयनं आश्रयो यस्य ।) जपासक्तः । जपनशीलः । यथा,—
‘शिवरात्रिव्रतं देव ! पूजाजपपरायणः ।
करोमि विधिवद्दत्तं गृहाणार्घ्यं महेश्वर ! ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

जपा, स्त्री (जपन्ति तान्त्रिका अनयेति । जप+अप् ततष्टाप् ।) जवापुष्पवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २१७ ॥ तस्य पर्य्यायगुणाः ।
‘ओड्रपुष्पं जपा चाथ त्रिसन्ध्या सारुणा सिता ।
जपा संग्राहिणी केश्या त्रिसन्ध्या कफवातजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(विशेषव्याख्या जवाशब्दे ज्ञातव्या ॥)

जभ, जभने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक-सेट् ।) जभनं मैथुनम् । जभति युवा । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ जभने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक-सेट् ।) जभनं मैथुनम् । इ, जम्भति । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ क नाशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सक-सेट् ।) नाशीति अन्तर्भूतण्यर्थता-ङ्गीकारेण । इ क, जम्भयति पापं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ ङ जृम्भे । गात्रशैथिल्ये इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) इ, जम्भते । ङ, जम्भते । प्रलयकाले भुजगाङ्गनाः सुखेषु काम प्रतिजृम्भतीव । इति गणकृतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

जभ, ङ जृम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) जृम्भो गात्रशैथिल्यमिति गोविन्दभट्टः । ङ, जभते लोकः । शुभ जभो-चौत्वस्यैव शुभ आत्मनेपदप्रकरणे सूत्रविधानसामर्थ्यात् । इति दुर्गादासः ॥

जम उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर सक सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, जमित्वा जान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

जम, ञ, पत्नी । इति जम्पतीशब्दटीकायां भरत धृतनामप्रपञ्चः ॥

जमजौ त्रि, (यमौ एकत्र सहचरौ सन्तौ जातौ इति । जन+ड । पृषोदरादित्वात् यस्य जः ।) यमजौ । इति द्विरूपकोषः ॥

जमदग्नि, पु, (जमन् हुतभक्षणशील प्रज्वलित इत्यर्थः । तथाविधोऽग्निरिव । यद्वा, यमदग्निः । पृषोदरादित्वात् यस्य जः ।) यमदग्निमुनिः । इति द्विरूपकोषः ॥ स तु भृगुवंशोद्भव ऋचीकसुनिपुत्त्रः परशुरामपिता च । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य जन्मविवरणादिकं महाभारते वनपर्व्वणि ।११५ ११६ अध्यायायोर्द्रष्टव्यम् ॥ अयं च सावर्णिके मन्वन्तरे ऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।८१।८-९ ।
“अश्वत्थामा वसिष्ठश्च काश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥
तथैव पुत्त्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
जमदग्निस्तु सप्तैते मुनयोऽत्र तथान्तरे ॥”)

जमनं क्ली (जम भक्षे+भावे ल्युट् ।) जेमनम् । भोजनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जम्पती, पु, (जाया च पतिश्च । राजदन्तादिगणे पाठात् जायाशब्दस्य जम्भावो निपात्यते ।) जायापती । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ द्विवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

जम्बाल, पु, (जमु अदने+वाहुलकादवालन् । यद्वा, जम्ब+भावे घञ् । जम्ब आलातीति । ला+क ।) पङ्कः । इत्यमरः । १ । १० । ९ ॥ (यथा, श्रीकण्ठचरिते । २ । १ ।
“अवद्यजम्बालगवेषणाय
क्रतोद्यमाना खलसैरिभाणाम् ।
कवीन्द्रवाङ्निर्झरनिर्झरिण्या
सञ्जायते वर्षमनोरथलम ॥”)
शैवालः । इति मेदिनी । ले, ८१ ॥ केतकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

जम्बालिनी, स्त्री (जम्बालः शैवालोऽस्त्यस्या इति । जम्बाल+इनि ।) नदी । इति हेमचन्द्रः ।४।१४६॥

जम्बिर, पु, (जम्बीर+निपातनात् ह्रस्वः ।) जम्बीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

जम्बीर पु, (जम्यते भक्ष्यते इति । जमु भक्षे +“गम्भीरादयश्च ।” इति निपातनात् ईरन् प्रत्ययेन साधुः ।) फलवृक्षविशेषः । जामीर इति लेवु इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । दन्तशठः २ जम्भः ३ जम्भीरः ४ जम्भलः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । २४ ॥ जम्भी ६ रोचनकः ७ शोधी ८ जाड्यारिः ९ दन्तहर्षणः १० गम्भीरः ११ जम्बिरः १२ दन्तकर्षणः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ रेवतः १४ वक्त्रशोधी १५ दन्तहर्षकः १६ । इति जटाधरः ॥ तस्य गुणाः ।

"जम्बीरमुक्ता गुरूष्णा वातश्लेष्मविबन्धनुत्।
शूलकासकफोत्क्लेशच्छर्दितृष्णामदोषजित्।
आस्यवैरस्यहृत्पीडावह्निमान्द्यकृमीन् हरेत्।
स्वल्पा तु मधुरा तद्वत् तृष्णाच्छर्दिनिवारिणी॥"

इति भावप्रकाशः॥

तस्य फलस्य गुणाः। अम्लमधुररसत्वम्। वातनाशित्वम्। पथ्यत्वम्। पाचनत्वम्। रोचनत्वम्। पित्तबलाग्निवृद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिघण्टः॥ अत्यम्लत्वम्। गुरुत्वम्। सुगन्धित्वम्। दुर्ज्जरत्वम्। वह्निकफवातविबन्धनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ पक्वस्य तस्य गुणाः। मधुरत्वम्। कफार्त्तिपित्तास्रदोषनाशित्वम्। वर्णवीर्य्यरुचिपुष्टितृप्तिकारित्वञ्च। मरुवकः। अर्जकः। सितार्जकः। इति राजनिघण्टः॥ (क्षुद्रपत्रतुलसी। यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"खरपत्रस्तु जम्बीरः प्रस्थपुष्पः फणिज्झकः॥")

जम्ब, क्ली (जम्यते इति। जमु भक्षणे + "अन्देन्दूफजम्बिति।" उणा० १। ९५। इति कू प्रत्ययेन निपातनात् साधुः। बाहुलकात् ह्रस्वः।) जम्बु। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा —
"जम्बुग्राही मधुरकफहा रोचनो वातहारी।"
इति हारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्यायः॥)

जम्बु, स्त्री, क्ली जम्बूफलम्। तत्पर्य्यायः। जम्बु २ जाम्बवम् ३। इत्यमरः। २। ४। १९॥

जम्बुकः, पुं, (जमतीति। जमु भक्षणे + "मृगय्वादयश्च।" उणा० १। ३८। इति कुप्रत्ययेन निपातनात् साधुः। ततः स्वार्थे कन्।) शृगालः। (यथा, महाभारते। १। १४१। ७६।
"एवं तेषु प्रयातेषु जम्बुको हृष्टमानसः।
खादति स्म तदा मांसमेकः सम्मन्त्रनिश्चयात्॥")
वरुणः। (जम्बु इव कायतीति। कै + कः।) वृक्षविशेषः। गोलापजाम इति भाषा॥ नीचे त्रि। इति शब्दरत्नावली॥ श्योणाकप्रभेदः। इति राजनिघण्टः॥ (सुवर्णकेतकी। यथा,—
"केतकः सूचिकापुष्पो जम्बुकः क्रकचच्छदः।
सुवर्णकेतकी त्वन्या लघुपुष्पा सुगन्धिनी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

जम्बुद्वीपः, पुं, (जम्बुवृक्षयुक्तो द्वीपः।) पृथिव्याः सप्तद्वीपान्तर्गतद्वीपविशेषः। अयं द्वीपः पद्मकोषमध्यवर्त्तिकोष इव लक्षयोजनविस्तीर्णः पद्मपत्रमिव समवर्त्तुलः लक्षयोजनविस्तृतलवणसमुद्रेण वेष्टितः। यस्मिन् प्रत्येकनवसहस्रयोजनायामानि नव वर्षाणि तेषां वर्षाणामष्टौ सीमपर्व्वताः सन्ति। *। एषां वर्षाणां मध्ये इलावृतवर्षं मध्यवर्त्ति यस्य मध्यदेशे सुमेरुः पर्व्वतः लक्षयोजनोत्सेधः। इलावृतवर्षस्योत्तरे नीलपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्व्वपश्चिमयोः क्षारसमुद्रावधि दीर्घः। *। तदुत्तरे रम्यकवर्षं तदुत्तरे श्वेतपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्व्वपश्चिमयोः क्षारसमुद्रावधि दीर्घः दैर्घ्ये नीलपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः। *। तदुत्तरं हिरण्मयवर्षं तदुत्तरे शृङ्गवान् पर्व्वतः तस्य विस्तारादयः श्वेतपर्व्वतवत् दैर्घ्यं श्वेतपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनम्। *। तदुत्तरं कुरुवर्षं तदुत्तरं क्षारसमुद्रः। इलावृतवर्षस्य दक्षिणदिशि निषधपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्व्वपश्चिमयोः क्षारसमुद्रावधि दीर्घः। *। तद्दक्षिणे हरिवर्षं तद्दक्षिणे हेमकूटपर्व्वतः अस्य विस्तारादयो निषधवत् दैर्घ्यं निषधात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनम्। तद्दक्षिणे हिमालयपर्व्वतः अस्य विस्तारादयः पर्व्वतवत् दैर्घ्यं हेमकूटपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनम्। *। तद्दक्षिणे भारतवर्षं तद्दक्षिणे क्षारसमुद्रः। इलावृतस्य पश्चिमे माल्यवान् पर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः उत्तरदक्षिणयोर्नीलनिषधपर्व्वतावधि दीर्घः। *। तत्पश्चिमे केतुमालवर्षं तत्पश्चिमे लवणसमुद्रः। इलावृतस्य पूर्व्वे गन्धमादनपर्व्वतः अस्य विस्तारादयो माल्यवद्वत्। तत्पूर्व्वे भद्राश्ववर्षं तत्पूर्व्वे लवणसमुद्रः। *। मेरोः पूर्व्वादिचतुर्द्दिक्षु मन्दरमेरुमन्दरसुपार्श्वकुमुदनामानः पर्व्वतास्तिष्ठन्ति। तेषु चूतजम्बूकदम्बन्यग्रोधाश्चत्वारो वृक्षाः सन्ति। ते सर्व्वे दैर्घ्ये एकादशशतयोजनपरिमिताः विस्तारे शतयोजनपरिमिताः। तेषां शाखाविस्तारः एकादशशतयोजनपर्य्यन्तम्। तेषु पर्व्वतेषु ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसमृष्टजलाः। एवं नन्दनचैत्ररथवैभ्राजकसर्व्वतोभद्रसञ्ज्ञकानि चत्वारि देवोद्यानानि च सन्ति। *। मन्दरोपरिस्थितैकादशशतयोजनोच्चचूतमस्तकात् पर्व्वतशृङ्गवत्स्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति। तेषां विशीर्य्यमाणानामतिमधुरसुगन्धिबहुलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मन्दरगिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्व्वेणेलावृतमुपप्लावयति। *। एवं जम्बूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन जम्बूनाम नदी मेरुमन्दरशिखरादवनितले निपतन्ती दक्षिणेनेलावृतं वहति। तस्याः उभयोस्तीरयोर्मृत्तिका जम्बूरसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम स्वर्णं भवति। *। सुपार्श्वपर्व्वतस्थो यो कदम्बवृक्षस्तस्य पञ्चकोटरेभ्यो विनिःसृताः पञ्चव्यामस्थूलाः पञ्च मधुधाराः सुपार्श्वशिखरात् पतन्त्यः पश्चिमेनेलावृतमनुमोदयन्ति। *। कुमुदपर्व्वतोपरिस्थितो यो वटवृक्षस्तस्य स्कन्धेभ्यो निर्गताः पयोदधिघृतमधुगुडान्नाद्यम्बरशय्यासनाभरणादियुक्ताः कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात् पतन्त उत्तरेणेलावृतमुपभोजयन्ति। *। तान् नदान् सेवमानानां प्रजानां वलीपलितक्लमस्वेददौर्गन्ध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा न कदाचित् भवन्ति यावज्जीवं निरतिशयसुखमेव। कुरङ्गकुररकुसुम्भवैकङ्कत्रिकूटशिखरशिशिरपतङ्गरुचकनिषधशिति-

वासकपिलशङ्खवैदूर्य्यजारुधिहंसऋषभनागकालञ्जरनारदादयो विंशतिगिरयो मेरोर्मूलदेशे परित उपक्लृप्ताः। मेरोः पूर्व्वदिशि उत्तरस्यामष्टादशयोजनसहस्रायामौ जठरदेवकूटपर्व्वतौ। तौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ। मेरोः पश्चिमायां दिशि पवनपारियात्रौ पर्व्वतौ उत्तरस्यामष्टादशयोजनसहस्रायामौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ। एवं दक्षिणस्यां दिशि कैलासकरवीरपर्व्वतौ पूर्व्वस्यामष्टादशयोजनसहस्रायामौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ। एवमुत्तरस्यां त्रिशृङ्गमकरपर्व्वतौ पूर्व्वस्यामष्टादशयोजनायामौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ। एवं वर्षे वर्षे नद्यो नदाश्च बहवः सन्ति॥*॥ तत्रापि भारतमेव वर्षं कर्म्मक्षेत्रम् अन्यान्यष्टौ वर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौमस्वर्गनामाख्यानानि। एषु वर्षेषु पुरुषाणां आयुरयुतवर्षाणि ते देवकल्पा अयुतहस्तिबलविशिष्टाः वज्रवद्दृढशरीराः सन्तः भोगयुक्ताः सन्ति। येषु देवपतयः सगणाः सस्त्रीकाः नानाक्रीडास्थानेषु स्वैरं विहरन्ति। तेषु वर्षेषु भगवान् नारायणस्तत्तत्पुरुषाणामनुग्रहाय स्वमूर्त्तिभेदेनाद्यापि सन्निहितो भवति॥*॥ इलावृते तु भगवान् शिव एक एव पुरुषः भवान्या प्रमथानामर्ब्बुदसहस्रैः स्त्रीगणैश्च परिवृतः नारायणस्य सङ्कर्षणसञ्ज्ञां मूर्त्तिं ध्यानेन सन्निधाप्य स्तुवन्नास्ते॥*॥ भद्राश्वे वर्षे तद्वर्षपतिर्भद्रश्रवा नाम धर्म्मसुतः तत्कुलपतयः पुरुषा भगवतो हयग्रीवाभिधानां मूर्त्तिं परमसमाधिना सन्निधाप्य स्तुवन्ति॥*॥ हरिवर्षे भगवान्नरहरिरूपेणास्ते तत्र प्रह्लादो दैत्यदानवकुलतीर्थस्वरूपः तद्वर्षपुरुषैः सहानन्यभक्तियोगेनोपास्ते॥*॥ केतुमाले भगवान् कामदेवस्वरूपेण लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया आस्ते तद्भगवतो मायामयं रूपं परमसमाधियोगेन रमा देवी संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिरुपेता अहःसु तद्भर्तृभिरुपेता उपास्ते॥*॥ हिरण्मये वर्षे भगवान् कूर्म्मतनुं बिभ्राणो निवसति तद्भगवन्मूर्त्तिं पितृगणाधिपतिरर्य्यमा तद्वर्षपुरुषैः सह उपास्ते॥*॥ उत्तरकुरुवर्षे भगवान् वराहरूपी आस्ते तं भूमिस्तद्वर्षपुरुषैः सहास्खलितभक्तियोगेनोपास्ते॥*॥ किम्पुरुषे वर्षे भगवान् दाशरथी रामरूपेणास्ते तं तच्चरणसन्निकर्षाभिरतः परमभागवतो हनुमान् अविरतभक्तिस्तद्वर्षपुरुषैरुपास्ते॥*॥ भारते वर्षे भगवान्नरनारायणाख्य आत्मज्ञानिनामनुग्रहायानुकम्पया अव्यक्तगतिस्तपश्चरति। तं भगवान् नारदः वर्णाश्रमयुक्ताभिर्भारतवर्षीयप्रजाभिः सह भगवदनुभावोपवर्णनं पञ्चरात्रं सावर्णेरुपदेक्ष्यमाणः परमभक्तिभावेन सेवते। *। भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैला बहवः सन्ति। यथा, मलयः मङ्गलप्रस्थः मैनाकः त्रिकूटः,

ऋषभ कूटक कोल्ल सह्य देवगिरि ऋष्य मूक श्रीशैल महेन्द्र वारिधार विन्ध्य शुक्तिमान् ऋक्षगिरि पारियात्र द्रोण चित्रकूट गोवर्द्धन रैवतक ककुभ नील काक गोमुख इन्द्रकील कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलाः । *। तथा नान्यप्रभवा द्यो नद्यः ख्याताः । यथा, चन्द्रवशा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणी पयस्विनी शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्रा कृष्णावेण्वा भीमरथी गोदावरी निर्व्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्म्मदा चर्म्मण्वती महानदी वेदस्मृति ऋषिकुल्या त्रिसामा गण्डकी वाग्मती कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयू ओघवती सुषोमा शतद्रु चन्द्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वा इति महानद्यः । अन्याः क्षीणाश्च नद्यः । *। अस्मिन् वर्षे लब्धजन्मभिः पुरुषैः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन स्वारब्धेन कर्म्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो भवन्ति ॥ * ॥ जम्बुद्वीपस्य अष्टौ उपद्वीपा सन्ति सगरात्मजैरश्वान्वेषणे इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पिताः । तद्यथा, स्वर्णप्रस्थ चन्द्रशुक्ल आवर्त्तन रमणक मन्दहरिण पाञ्चजन्य सिंहल लङ्का इति । इति श्रीभागवते । ५ । १६ अध्यायः तथा च मार्कण्डेये ५४ अध्याये मात्स्ये ११ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ द्वीपानि शाल्मलन लवणसमुद्रस्योत्तरे जम्बुद्वीपः । स तु भूम्यर्द्ध-भागः । तस्य दक्षिणे द्वितीयार्द्ध-भागे द्वीपषट्कस्य सप्तसमुद्रस्य च निवेशः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

जम्बूल पु, (जम्बु जम्बुफलं लाति । ला + क ।) चम्पकः । कतकवृक्षः । इति त्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १६ ।

"अवमन्थः सकच्छुको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा ॥")

जम्बुवना, स्त्री, (जम्बुवनमिव जायते इति । जन + ड ।) श्वेतजवापुष्पम् । यथा —

"पारिभद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी ।
तिलकं जम्बुवनजं पीतकं तगरन्त्वपि ॥
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्च्चने ॥"

इति वामनपुराणम् ॥

जम्बू स्त्री (जम्यते भक्ष्यते इति । जमु अदने + 'अन्दूदृन्भूजम्बूः' । उणा १ । ९५ । इति कू ।) नागदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्षविशेषः । जाम इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुरभिपत्रा २ नीलफला ३ श्यामला ४ महास्कन्धा ५ राजार्हा ६ राजफला ७ शुकप्रिया ८ मेदमेदिनी ९ । तत्फलगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । श्रमपित्तदाहकण्ठार्त्तिशोषकृमि-दोषश्वासातिसारकफकासविनाशित्वम् । विष्टम्भित्वम् । रोचनत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । अभिष्यन्दित्वम् । रूक्षत्वम् । वातकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ सा द्विविधा

बृहज्जम्बू वृहत्फलविधा । तत्र वृहत्या पर्य्यायः । महाजम्बुः १ महापत्रा २ राजजम्बुः ३ स्थूलफला ४ । इति रत्नमाला ॥ फलेन्द्रः ५ नन्दः ६ महाफला ७ सुरभिपत्रा ८ । एतत्फलगुणाः । विष्टम्भित्वम् । गुरुत्वम् । रोचनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ क्षुद्राया पर्य्यायः । सूक्ष्म-फला १ दीर्घपत्रा २ मध्यमा ३ । वनजम्बुपर्य्यायः । भूमिजम्बुः १ काकजम्बुः २ नादेयी ३ शीतपल्लवा ४ । इति रत्नमाला ॥ सूक्ष्मपत्रा ५ जलजम्बुका ६ । तत्फलगुणाः । ग्राहित्वम् । रूक्षत्वम् । कफपित्तास्रदाह-नाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तत्फलस्य पर्य्यायः । जम्बु २ जाम्बवम् ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १९ ॥ (स्वनामख्याता नदी । यथा मात्स्ये । १२ । ६७ ।

'मेरोः पार्श्वात् प्रभवति ह्रदश्चन्द्रप्रभो महान् । जम्बूश्चैव नदी पुण्या यस्या जाम्बूनदं स्मृतम् ॥'")

जम्बूक पु स्त्री, (जम्बुकः पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥ जम्बुकशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

जम्बूका, स्त्री, (जम्बूरिव कायतीति । कै + क । अजादित्वात् टाप् ।) काकलीद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्बूल पु, (जम्बू जम्बूफलं लातीति । ला + क ।) जम्बूवृक्षः । कतकवृक्षः । इति मेदिनी । ल, ८४ ॥ (यथा, हरिवंशे । ८६ । १६ ।

'जम्बूजम्बूलवृक्षाढ्यं कन्दकन्दलभूषितम् ॥')

वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनम् । इति नीलकण्ठः ॥)

जम्बूलमालिका स्त्री, (जम्बूलस्य वरपक्षीयरमणी परिहासवचनस्य मालिका परम्परा ।) कन्यावरयोर्मुखचन्द्रिका । इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १८७ । २२ ।

"आशीर्भिर्व्वर्द्धयित्वा च देवर्षिं ब्राह्मणमब्रवीत् । अनिरुद्धस्य वीर्य्याढ्यो विवाहः क्रियतां विभो ॥ जम्बूलमालिका द्रष्टुं श्रद्धा हि मम जायते ॥")

"जम्बूलं वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनं तेषां मालिका श्रेणी ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

जम्भ, पु (जम्भते जृम्भते इति । जभि गात्रविनामे + पचाद्यच् । "रधिजभोरचि ।" ७ । १ । ६१ । इति नुम् ।) दैत्यभेदः । (इन्द्र एनं निहतवान् ॥ अपरो दैत्यविशेषः । विष्णुरेनं जघान । यथा, महाभारते । ३ । १०२ । २४—२५ ।

"असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः । यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥ एवमादीनि कर्म्माणि येषां संख्या न विद्यते । अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥"

प्रह्लादपुत्त्राणामेकतमः । यथा, हरिवंशे । २१८ । ३५ ।

"प्रह्लादस्य त्रय पुत्त्रा विक्रान्ताश्च महाबलाः । विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्चेति विश्रुताः ॥"

राक्षसविशेषः । स तु रावणस्यानुचरः । यथा, महाभारते । ३ । २८४ । रामरावणयुद्धे । २ ।

"पर्व्वणः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ॥"

जभ्यते भक्ष्यतेऽनेनेति । जभ + करणे घञ् ।) दन्तः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६१ । २ ।

"इम जम्भसुत पिब ।" "जम्भसुत दन्तैरभिषुतम ।" इति तद्भाष्यम् ॥*॥ जम्भ्यते भक्ष्यते इसौ इति कर्म्मणि घञ् ।) जम्बीरः । (यथा,—

"स्याज्जम्बीरो दन्तशठो जम्भजम्भीरजम्भलाः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥*॥ जम्भ + भावे घञ् ।) भक्षणम् । इति मेदिनी । भ, ४ ॥ (यथा महाभारते । ५ । ६४ । २ ।

"इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्भसाधकाः ॥")

अंशः । हनुः । तूणः । इति हेमचन्द्रः ॥

जम्भक, पु, (जम्भ एव । स्वार्थे कन् ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्वनामख्यातो नृपविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ३१ । ७ ।

"ततश्चर्म्मण्वतीकूले जम्भकस्यात्मजं नृपम् । ददर्श वासुदेवेन शेषितं पूर्व्ववैरिणा ॥"*॥)

जम्भतीति जभइजभने + ण्वुल् । कासुकेत्रि ॥)

जम्भका, स्त्री (जम्भा एव । स्वार्थे कन् ।) जृम्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्भग, पु, (जम्भाय भक्षणाय गच्छति अभ-तीति । गम + ड । अतिशयभक्षणशीलत्वात् तथात्वम् ।) राक्षसविशेषः । यथा,—

'देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्व्वाप्सरसोऽसुराः । क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भगाः खगाः ॥ विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः । निराहाराश्च ये जीवा पापेऽधर्म्मे रताश्च ये ॥ तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥"

इत्याह्निकाचारतत्त्वधृतपद्मपुराणवचनम् ॥

जम्भद्विट, [ष] पु (जम्भ तदाख्यया प्रसिद्ध-मसुरं द्वेष्टीति । द्विष + क्विप । जम्भस्य द्विट इति वा ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् ॥)

जम्भभेदी, [न्] पु, (जम्भं भेत्तुं शीलमस्य । भिद + "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ।" ३।२।७८। इति णिनि ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥

जम्भर, पु, (जम्भं भक्षणरुचिं राति ददातीति । जम्भ + रा + क ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जम्भल पु, (जम्भर । रस्य लत्वम् ।) जम्बीरः । (यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

"स्याज्जम्बीरो दन्तशठो जम्भजम्भीरजम्भलाः ॥")

बुद्धदेवविशेषः । इति मेदिनी । ले, ६३ ॥

जम्भला, स्त्री, (जम्भं भक्षणं लाति आदत्ते-तीति । ला + क ।) राक्षसीविशेषः । यथा,—

"समुद्रस्योत्तरे तीरे जम्भला नाम राक्षसी । तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत् ॥"

इति ज्योतिषतत्त्वे राजमार्त्तण्डः ॥

जम्भा, स्त्री, (जम्भते इति । जभि जृम्भायाम् + भावे अ तत स्त्रियां टाप् ।) जृम्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्भारि, पु, (जम्भस्यासुरस्य अरि शत्रु ।) इन्द्र । यथा "जम्भारिर्भीलव ।" इत्युत्तरमेघम ॥ वह्नि । वज्रम । इति निश्व ॥ (विष्णु । इति महाभारतम ॥)

जम्भी, [न] पु, (जम्भयति तुषमान्ध्यान्त्रि नाशयतीति । जभि क नाशे—णिनि ।) जम्बीर । इति शब्दचन्द्रिका ।

जम्भीर, पु, (जम्भ्यते अग्निदृद्धाय भक्ष्यते इति । जभ+"गम्भीरादयश्च ।" इति ईरन । ततो "रधिजभोरचि ।" ७ । १ । ६१ । इति नुम ।) जम्बीर । इत्यमर । २ । ४ । ७८ ॥ मरुवक । इति तट्टीकायां भरत ॥

जय, पु, (जि जये+"एरच ।" ३ । ३ । ५६ । इत्यच ।) शत्रुपराङ्मुखीकरणम । जित इति भाषा । तत्पर्याय । विजय २ जयनम ३ । इत्यमर । २ । ८ । १ ॥ (यथा, मनु ।७।४४। "इन्द्रियाणां जये योग समातिष्ठेद्दिवानिशम । जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितु प्रजा ॥") अभिमन्थ । (जयतीति । जि+पचाद्यच ।) जयन्त । युधिष्ठिर । इति मेदिनी । ये, २५ ॥ (एतन्नाम तु विराटगृहे छद्मप्रवाससमये जातम । यथा, महाभारते । ४ । ५ । ३४ ।

'जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बल । इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिर ॥") विजयनन्दनराज । स तु इक्ष्वाकुवंशोद्भव । इति हेमचन्द्र । ३ । ३५८ ॥ श्रीनारायणपार्षद । यथा,—

'एतौ तौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च । कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्वक्रातामतिक्रमम ॥" इति श्रीभागवते । ३ । १६ । २ ॥

(सर्व्वाणि भूतानि जयतीति । जीयते संसार मनेन वा । विष्णु । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ६७ ।

'नयो जय सत्यसन्धो दाशार्ह सात्वता पति ॥" नागविशेष । यथा महाभारते ।५।१ ३।१६ । "विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जय ॥" दानवविशेष । यथा हरिवंशे । २३४ । ८२ ।

"जयो निकुम्भ कुम्भश्च दानवो रेजुरेते दश दानवाधिपम ॥"

दशममन्वन्तरीय ऋषिविशेष । यथा, भागवत । ८ । १३ । २१—२२ ।

"दशमो ब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतो मनु ॥"

"हविष्मान सुकृत सत्यो जयो मूर्त्तिस्तदा द्विजा ॥"

ध्रुववंशीयस्य वत्सरनृपस्य पुत्रविशेष । यथा, तत्रैव ४ । १३ । १२ ।

"सुवीथीर्वत्सरस्येष्टा भार्य्यासूत षडात्मजान । पुष्पार्णं तिग्मकेतुञ्च इषमूर्ज्जं वसु जयम ॥"

विश्वामित्रपुत्रविशेष । (यथा, तत्रैव । ९ । १६ । ३६ ।

"एष व कुशिका वीरा देवरातसमन्विता । अन्ये चाष्टकहारीतजयक्रतुमदादय ॥"

ऋक्षपोगर्भजात पुरूरवस पुत्रविशेष । यथा तत्रैव । ९ । १५ । १

'ऐलस्य चोर्व्वशीगर्भात षडासन्नात्मजा नृप । आयु श्रुतायु सत्यायु रयोऽथ विजयो जय ॥' राजविशेष । यथा महाभारते । १ । ९२ ।

"तस्यां राजर्षय पुत्त्रा जज्ञिरेऽग्नेर्यशस्विन ।" ... यम वैवस्वत तात । प्रकृष्टा पर्य्युपासते ' इत्युपक्रम्याह ।

"अङ्को विन्दश्च वैगन्धश्च जयन्त जयो जय ॥" धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतम यथा, तत्रैव । १ । ६३ । ११७ ।

"जय सत्यव्रतश्चैव पुरुमित्रश्च भारत । ॥' सृञ्जयस्य राज्ञ पुत्र । यथा हरिवंशे । २९ । २ ।

"सृञ्जयस्य जय पुत्रो विजयस्तस्य चात्मज ।" संजयस्य राज्ञ पुत्र । यथा भागवते । ९ । १७ । १८ । [जय ॥"

"कुशात प्रति' क्षात्त्रवृद्धात संजयस्तत सुतो दौश्मन्तिमन्यो पुत्रविशेष । यथा तत्रैव । ८ । २१ । १ ।

"वितथस्य सुतात मन्योर्बृहत्क्षत्रो जयस्तत ॥" युयुधानपुत्र । यथा तत्रैव । ९ । २४ । १४ ।

"युयुधान सात्यकिर्वै जयस्तस्य कुणिस्तत ॥" भारतादिशास्त्रविशेष । यथा, भविष्यपुराणे ।

"अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा । विष्णुधर्म्मादिशास्त्राणि शिवधर्म्माश्च भारत ॥ कार्ष्णञ्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारत स्मृतम । सौराश्च धर्म्मा राजेन्द्र । मानवोक्ता महीपते ॥ जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिण ॥"

दक्षिणद्वारगृहम । इति शब्दार्थचिन्तामणि ॥ वत्सरविशेष । तत्फल यथा,—

'क्षत्त्रियाश्च तथा वैश्या शूद्राश्च नटादिका । पीडितास्ते वरारोहे । जये सर्व्वे न संशय ॥)

जयकोलाहल, पु, (जयस्य कोलाहलो यत्र ।) पाशकभेद । इति शब्दरत्नावली ॥ (जयस्य कोलाहल ।) जयध्वनिश्च ॥

जयढक्का, स्त्री, (जयघोषिका ढक्का । विजयकाले एव वादनादस्या तथात्वम ।) वाद्यविशेष । इति लोकप्रसिद्धा । जयढाक इति भाषा ॥

जयदत्त, पु, (जयेन विजयेन दत्त इव । जयशीलत्वादेवास्य तथात्वम ।) इन्द्रपुत्र । इति हेमचन्द्र । २ । ८९ ॥

जयन, क्ली, (जीयतेऽनेनेति । जि+करणे ल्युट ।) तुरङ्गादिसन्नाह । (यथा माघे ।१७।२३ ।

"सकलान द्विरदगणा वरूथिन तुरङ्गिणो जयनयुजश्च वाजिन । त्वरायुजा स्वयमपि कुर्व्वती नृपा पुन पुनस्तदधिकृतानतत्वरन ॥"* ॥

भावे ल्युट ।) जय । इति मेदिनी । ने, ६७ ॥

जयनी, स्त्री (जयन+स्त्रियां ङीप ।) इन्द्रकन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

जयन्त पु, (जयतीति । जि—"तृभृवहि...। उणा ३ । १२८ । इति झच) इन्द्रपुत्र । तत्पर्याय पाकशासनि २ । इत्यमर । १ । १ । ४९ । ... ३ । ... । ... यथा, रघौ । ३ । २३ ।

'उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ । तथा नृप सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ।"

विष्णु । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ९८ ।

"अजो दुर्मर्षण शास्ता विश्रुतात्मा सुरारिहा ।" ... "अतिशयेनारीन जयतीति जयन्त ।" इति तद्भाष्यम ॥) शिव । (यथा मात्स्ये । ५ । ... ।

'सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजित । एते रुद्रा समाख्याता एकादशगणेश्वरा ॥) चन्द्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥ भीम । इति मेदिनी । ते, ११ ॥ (एतन्नाम तु इदान विराटगृहवासकाले जातम । यथा, महाभारते । ४ । ५ । ३० ।

"जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बल । इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिर ।' मरुत्वतीगर्भजातो धर्म्मपुत्रविशेष । अयं हि उपेन्द्र इत्याख्यया प्रसिद्ध । यथा भागवते ६ । ६ । ८ ।

'मरुत्वाश्च जयन्तश्च मरुत्वत्या बभूवतु । जयन्तो वासुदेवांश उपेन्द्र इति यं विदु ॥ राज्ञो दशरथस्य मन्त्रिविशेष । यथा रामायणे । १ । ७ । २—३ ।

'अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विन । शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यश । धृष्टिर्जयन्तो विजय सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्द्धन । अकोपो धर्म्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित ।

पर्व्वतविशेष । यथा, हरिवंशे ।१७ ।१८ ।

"ततश्च पर्व्वता सप्त केशव समुपस्थिता । जयन्तो वैजयन्तश्च नीलो रजतपर्व्वत । महामेरु सकैलाश इन्द्रकूटश्च नामत ॥"

ज्योतिषोक्तयात्रिकयोगविशेष । यथा,—

"यत्र स्वोच्चगतश्चन्द्रो लग्नादेकादशे स्थित । जयन्तो नाम योगोऽयं शत्रुपक्षविनाशकृत ॥') षोडशाक्षरकान्तगतध्रुवविशेष । तस्य लक्षण यथा,—

'आदितालेन जयन्त स्यात शृङ्गाररससंयुत । एकसप्ताक्षरपद आयुर्वृद्धिकर परं ॥" इति सङ्गीतदामोदर ॥

जयन्तिका, स्त्री, (जयन्तीव कायतीति । कै+क । ततो ह्रस्वो निपातनात ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्ट ॥ (दुर्गाया सखीविशेष । यथा, काशीखण्डे । ४७ । ४२ ।

"यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका ॥")

जयन्ती, स्त्री, (जयतीति । जि+"तृभूवहीति ।" उणां ३ । १२८ । इति झच । ततो गौरा-

त्वात् ङीष् ।) गौरी । (यथा कालिकापुराणे ।
'जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमो-
ऽस्तु ते ॥')
इन्द्रपुत्त्री । पताका । इति मेदिनी । ते, १८ ॥ वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । जया १ तर्कारी २ नादेयी ४ वैजयन्तिका ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥ जम । ६ मोटा ७ हरिता ८ निगाया ९ हस्तिमूला १० विक्रान्ता ११ अपराजिता १२ । (यथा तिथितत्त्वे ।
'कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः ।
बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्त्रिका ॥')
अस्या गुणाः । मन्दगन्धयुक्तत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिभूतनाशित्वम् । कण्ठविशोधनत्वञ्च । तत्र कृष्णा रसायनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ एतच्छाकस्य गुणाः । गरदोषनाशित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
('वैजयन्ती स्मृता पिष्टा पीता च गव्यपयसैव ।
च निहन्ति नियतं रतिभारे वैजयन्ताख्या ॥'
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कुष्ठाधिकारे ॥)
योगविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे स्कान्दम् ।
'यत्र पुण्यञ्च कुरुते जयन्तीमिति तां विदुः ।
रोहिणीसहिता कृष्णा मासे च श्रावणेऽष्टमी ॥
अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं कलयापि यदा भवेत् ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व्वपापप्रणाशिनी ॥'
द्वादशीविशेषः । यथा ब्रह्मवैवर्त्ते ।
'उन्मीलनी वञ्जुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धिनी ।
जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
द्वादश्यष्टौ महापुण्याः सर्व्वपापहरा द्विज ॥"
वटिकाविशेषः । तद्यथा —
'त्रिवृत् पाठाश्वगन्धा च वचा तालीशपत्त्रकम् ।
मरिचं पिप्पलीभिस्समाक्षिकेण तुल्यकम् ।
वटिका पूर्व्ववत्कार्य्या जयन्तीयोगवाहिका ॥"
इति जयन्ती वटी ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
जयपत्त्र, क्ली, (जयसूचकं पत्त्रम् ।) अश्वमेधीय-यज्ञघोटककपाले बद्धा लिपिः । तद्यथा,—
'त्रैलोक्यविजयी रामो रावणान्तकरः प्रभुः ।
स दीक्षितो वाजिमेधे तस्यायं प्रोक्षितः पशुः ॥
पालितो लक्ष्मणेनैव सुलक्षणालम्बितः ।
सपूज्य च गृहीत्वाश्वं सर्व्वैरिति च संस्कृताम् ॥"
इति वाशिष्ठरामायणम् ॥ * ॥
विवादविषयकजयबोधकलिपिः । डिक्री इति इङ्गराजी भाषा । यथा, व्यवहारतत्त्वे ।
"यद्वृत्तं व्यवहारात्तु पूर्व्वपक्षोत्तरादिकम् ।
क्रियावधारणोपेतं जयपत्त्रेऽखिलं लिखेत् ॥
पूर्व्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृप ।
प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्त्रं तदुच्यते ॥"
जयपाल, पुं, (जयं पालयतीति । पालि + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) विधिः । विष्णुः । भूपालः । इति शब्दरत्नावली ॥ वृक्षविशेषः । जमालगोटा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सारकः २ रेचकः ३ तिन्तिडीफलम् ४ दन्तीबीजम् ५ मलद्रावि ६ बीजरेचनम् ७ कुम्भीबीजम् ८ कृमिघ्नबीजम् ९ प्रगटाबीजम् १० घटिकाबीजम् ११ निकुम्भाख्यबीजम् १२ शोधनीबीजम् १३ चक्रदन्तीबीजम् १४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विरेचनत्वम् । दीपनत्वम् । कृमिकफामजठरामयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
जयपुत्त्रक, पुं, (जयेन विजयेन पुत्त्र इव कायतीति । कै + कः । पुत्त्रतुल्यप्रीतिप्रदत्वात् तथात्वम् ।) पाशकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
जयमङ्गल, पुं, (जय एव मङ्गलं यस्य । जयेन मङ्गलं यस्मादिति वा ।) राजवाह्यहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥ ध्रुवकविशेषः । यथा,—
"चतुस्त्रिंशतिवर्णाङ्घ्रिः कथितो जयमङ्गलः ।
शृङ्गारवीरयोरेव ताले चाषपुटे च सः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ *
ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा —
"हिङ्गुलसम्भवं सूतं गन्धकं टङ्कणं तथा ।
ताम्रं वङ्गं माक्षिकञ्च सैन्धवं मरिचं तथा ॥
समं सर्व्वं समाहृत्य द्विगुणं स्वर्णभस्मकम् ।
तदर्द्धं कान्तलौहञ्च रूप्यभस्मापि तत्समम् ॥
तत्समं पारदसमम् ।
एतत् सर्व्वं विचूर्ण्याथ भावयेत् कनकद्रवैः ।
शेफालीदलजेनापि दशमूलरसेन च ॥
किराततिक्तकक्वाथैस्त्रिवारं भावयेत् सुधीः ।
भावयित्वा तु ततः कार्य्या गुञ्जाद्वयमिता वटी ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं जीरकं मधुसंयुतम् ।
जीर्णज्वरं महाघोरं चिरकालसमुद्भवम् ॥
ज्वरमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यमथापि वा ।
पृथग्दोषांश्च विविधान् समस्तान् विषमज्वरान् ॥
मेदोगतं मांसगतमस्थिमज्जगतं तथा ।
अन्तर्गतं महाघोरं बहिःस्थञ्च विशेषतः ॥
नानादोषोद्भवञ्चैव ज्वरं शुक्रगतं तथा ।
निखिलं ज्वरनामानं हन्ति श्रीशिवशासनात् ॥
जयमङ्गलनामायं रसः श्रीशिवनिर्म्मितः ।
बलपुष्टिकरश्चैव सर्व्वरोगनिबर्हणः ॥"
इति श्रीजयमङ्गलो रसः ।
इति भैषज्यरत्नावली ॥
जयवाहिनी, स्त्री, (जयस्य जयन्तस्य वाहिनी यद्वा स्वयंवरसभायां सङ्ग्रामे वा जयं वहतीति । वह + णिनि । ततो ङीप् ।) शची । इन्द्राणी । इति हेमचन्द्रः । २ । ८६ ॥
जया, स्त्री, (जीयतेऽनया । जि + "एरच् ।" इति करणे अच् ततष्टाप् ।) दुर्गा । (यथा, महाभारते । ६ । २२ । २२ ।
"कात्यायनि महाभागे करालि विजये जये ॥")
अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
"जः कल्याणवचनो ह्याकारो दातृवाचकः ।
जयं ददाति सा नित्यं सा जया परिकीर्त्तिता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
जयन्तीवृक्षः । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
'वैजयन्ती च तर्कारी जयन्ती विजया जया ॥'
तिथिविशेषः । सा तु तृतीयाष्टमीत्रयोदश्यः । (यथा, ज्योतिषे ।
"नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ॥'
द्वादशीविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
'जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
द्वादश्योऽष्टौ महापुण्याः सर्व्वपापहरा द्विज ॥")
हरीतकी । दुर्गासखी । इति मेदिनी । ये, २४ ॥
(यथा, काशीखण्डे । ४७ । ४६ ।
"यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका ॥"
देवी भगवती तु वराहशैले पीठस्थाने जया रूपेण विराजते । यथा देवीभागवते । ७ । ३० । ५२ ।
"वराहशैले तु जया कमला कमलालये ॥")
विजया । (यथा, रसप्रदीपे अजीर्णचिकित्सायाम् ।
'क्षारत्रयं सूतगन्धौ पञ्चकोलमिदं शुभम् ।
सर्व्वैस्तुल्या जया भृष्टा तद्वा शिग्रुजा जटा ॥')
शान्ताहृच । नीलदूर्व्वा । अग्निमन्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"अग्निमन्थो जयः स स्याच्छ्रीपर्णी गणिकारिका ।
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥")
पताकाविशेषः । इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
"विषं त्रिकटुकं मुस्तं हरिद्रा निम्बपत्त्रकम् ।
विडङ्गमष्टमं चूर्णं छागमूत्रे समं समम् ।
चणकाभा वटी कार्य्या स्याज्जया योगवाहिका ॥
जयन्ती वा जया वाथ क्षीरे पित्तज्वरापहा ।
शृङ्गामलकयोगेन पथ्यं दध्यं घृतं विना ॥
जयन्ती वा जया वाथ विषमज्वरनुद्दृष्टते ।
सर्व्वज्वरं मधुयोगेन वा मूत्रेण शीतकम् ॥
चन्दनस्य कषायेण रक्तपित्तज्वरापहा ।
जयन्ती वा जया वाथ माक्षिकेण च कासजित् ॥
जयन्ती वा जया वाथ गोमूत्रेण युता पिबेत् ।
हन्त्याशु काकणं कुष्ठं सुलेपनं च तद्द्रुतम् ॥
द्विनिष्कं केतकीमूलं पिष्ट्वा तोयेन पाचयेत् ।
जयन्ती वा जया वाथ मेहं हन्ति सुराह्वयम् ॥
जयन्ती वा जया वाथ मधुना सर्व्वमेहनुत् ।
जयन्ती वा जया वाथ गुडे कोष्णजले पिबेत् ॥
त्रिदोषोत्थं हरेद्गुल्मं रसो वा नन्दभैरवः ।
जयन्ती वा जया वाथ शुण्ठ्या सर्व्वभगन्दरम् ।
जयन्ती वा जया वाथ तक्रेण ग्रहणीप्रणुत् ।
जयन्ती वा जया वाथ भृङ्गीद्रावैर्निशान्ध्यनुत् ॥
जयन्ती वा जया वाथ घृष्ट्वा स्तन्येन चाञ्जनम् ।
श्रावणं सर्व्वदोषोत्थं मासवृद्धिञ्च नाशयेत् ॥"
इति जयाजयन्ती वटी ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥ * ॥)
जयावहा, स्त्री, (जयमावहतीति । आ + वह + अच् ।) भद्रदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जयाश्रया, स्त्री, (जयमाश्रयतीति । आ + श्रि + अच् ।) जरडीतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जयाशा, स्त्री, (जयस्य आशा आस्था आशा यस्याः।) भद्रदन्तिका। इति राज-निर्घण्टः॥

जयी, [न्] त्रि, (जेतुं शीलमस्य। जि+"जि-दृक्षिविश्रि।" ३।२।१५७। इति इनि।) जययुक्तः। जिष्णुः। यथा,—
"जगति जयिनो यस्य विशिखाः।"
इति महिम्नः स्तोत्रम्॥
(यथा, च रघौ। ४।२४।
'पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्तान् जनपदान् जयी। प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः॥")

जय्य, त्रि, जेतुं शक्यः। ("शकि लिङ् च।" ३।३।१७२। इति शक्तौ यत्। गुणः। "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे।"६।१।८१। इति। यान्तादेशः।) जयकरणयोग्यः। इत्यमरः। २।८।७४॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे। १४। ४।३।२४।
"सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्त्रेणैव जय्यो नान्येन कर्म्मणा॥")

जरठ, त्रि, (जीर्य्यतेऽनेनेति। जॄ वयोहानौ + "कमठादयः।" उणा १।१०२। सूत्रे बाहुलकात् अठः। "जरठ इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेरठ।) कठिनः। पाण्डुः। कठिनः। इति मेदिनी। ठे, १२॥ (यथा माघे। ४।२९।
"अयमतिजरठाः प्रकामगुर्व्वी-
रलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः॥")
जीर्णः। इति हेमचन्द्रः॥ (वृद्धः। यथा, भागवते। ६।१।२५।
"स बद्धहृदयस्तस्मिन्नर्भके कलभाषिणि।
निरीक्षमाणस्तल्लीलां मुमुदे जरठो भृशम्॥"
परिणतः। यथा, माघे। ११।१।
"स्फुटतरमुपरिष्टादल्पभासो जरठकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः।")
जरायां पुं। इति विश्वः॥

जरडी, स्त्री, (जु+बाहुलकात् अडः। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) तृणविशेषः। तत्-पर्य्यायः। गण्डालिका २ सुनाला ३ जया ४। अस्याः गुणाः। मधुरत्वम्। शीत-त्वम्। सारकत्वम्। दाहरक्तदोषनाशित्वम्। रुच्यत्वम्। पशूनां दुग्धदायित्वञ्च। इति राज-निघण्टः॥

जरण, क्ली, (जरयतीति। जॄष्+णिच्+ल्यु।) हिङ्गु। कृष्णजीरकः। जीर्णे, त्रि। इति शब्द-रत्नावली॥ (श्वेतजीरकः। पर्य्यायो यथा—
"अजाजी जरणा दीप्यः मागधी जीरकः सितः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

जरण, पुं (जरयतीति। जॄष्+णिच्+ल्यु।) जीरकः। (यथा,—
"जीरको जरणो जाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
कृष्णजीरकः। सौवर्च्चललवणम्। इति शब्द-रत्नावली॥ कासमर्द्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

जरणा स्त्री (जरण+टाप्।) कृष्णजीरकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा ऋग्वेदे।?।?।
'अग्ने जरणा ... [illegible]')

जरण्म पुं (जरणा जीर्णस्य।) [illegible] कर्णनाम। [illegible]।

जरत्, त्रि, (जीर्य्यतीति। जॄ+शतृ।) जीर्णः। इति मानमनोरमा [illegible]॥

जरत त्रि (जॄ—भावे तृच्। [illegible])। पुरातनः। [illegible]।

जरत्कारु, पुं मुनिविशेषः। तत्पर्य्यायः। यायावरः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (तन्नामनिरुक्ति-र्यथा, महाभारते। १।४०।—४।
"जरेति क्षयमाहुर्व्वै दारुणं कारुसंज्ञितम्।
शरीरं कारु तस्यासीत्तत् स धीमाञ्छनैः शनैः॥
क्षपयामास तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते।
जरत्कारुरिति ब्रह्मन्। वासुकेर्भगिनी तथा॥'
एतद्विवरणं यथा देवीभागवते।२।८।४८।
"जरत्कारुमुनिः शान्तो न चकार परिग्रहम्।
तेन दृष्टा वने गर्त्ते लम्बमानाः स्वपूर्व्वजाः॥
तानपृच्छन्मुनिः ... [illegible]
यथा च ना स्यात् परमा गतिः।
स्वर्गे प्रयाम सम्भूतः दारसुक्ता
वयं सदाचारयुते सुते वै॥
स मातुलाचाय लभे सनाम्नीं
मयाचिता यातिनयाद्युताश्च।
तदा ... मह करोमि
ब्रवीमि तथ्यं मम पूर्व्वजा वै॥
इत्युक्ता तान् जरत्कारुर्गतस्तीर्थान् प्रति द्विज॥"
अथ मामाभिणम्प्रो वासुकि नागोपतिः स्वभगिनीं जरत्कारुमेनमर्पयामास। तद्यथा, तत्रैव। २।१२।-५—७५।
"वासुकिस्तु तदाकर्ण्य वचनं तस्य प्रियम्।
वनं गत्वा सुतां तस्मै ददौ विनयपूर्व्वकम्॥
सनाम्नीं तां मुनिर्ज्ञात्वा जरत्कारुरुवाच ताम्।
अप्रियं मे यदा कुर्य्यास्तदा त्यक्ष्याम्यहं ध्रुवम्॥
वागबन्धं तादृशं कृत्वा मुनिर्जग्राह तां स्वयम्।
दत्त्वा च वासुकिः कामं भवनं स जगाम ह॥
कृत्वा पर्णकुटीं शुभ्रां जरत्कारुर्महावने।
तया सह सुरां प्राप रममाणः परन्तप॥
एकदा भोजनं कृत्वा सुप्तोऽसौ मुनिसत्तमः।
भगिनी वासुकेस्तत्र संस्थिता परवर्णिनी॥
न सम्बोधयितव्योऽहं त्वया कान्ते। कथञ्चन।
इत्युक्त्वा तु गतो निद्रां मुनिस्तां सुदतीं तदा॥
रविरस्तगिरिं प्राप्तः सन्ध्याकाल उपस्थिते।
किं करोमि न मे शान्तिरस्य नैवास्ति बोधितं पुनः॥
धर्म्मलोपभयाद्भीता जरत्कारुरचिन्तयत्।
शोचेत प्रबोधयाम्येनं सन्ध्याकालो वृथा भवेत्॥
धर्म्मनाशाद्वरं त्यागस्तथापि मरणं ध्रुवम्।
धर्म्महानिर्नराणां हि नरकाय भवेत् पुनः॥
इति सञ्चिन्त्य सा बाला तं मुनिं प्रत्यबोधयत्।
सन्ध्याकालोऽपि सञ्जातः उत्तिष्ठोत्तिष्ठ सुव्रत।॥
उत्थितोऽसौ मुनिः कोपात्तामुवाच प्रणाश्वरम्।
त्वं तु भार्य्ये यामि सन्ध्या ... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
सु... प्राप्य जरत्कारुः [illegible]
अस्य ... [illegible] । या सा
... [illegible]
जरत्कारुसुताः शेषविवरणं महाभारते
आस्तीकपर्व्वणि —४८ अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

जरत्कारु, स्त्री, मनसादेवी। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा देवीभागवते।?।?।८७।
"मुनिं प्राह जरत्कारुः [illegible]॥")

जरत्कारुप्रिया, स्त्री, (जरत्कारोः स्वनाम-ख्यातस्य मुनेः प्रिया।) मनसादेवी। इति शब्दरत्नावली॥

जरती स्त्री, (जरत्+"उगितश्च।" ४।१।६। इति ङीप्।) वृद्धा। इति राजनिर्घण्टः॥

जरद्गव, पुं (जरंश्चासौ गौश्चेति। "गोरतद्धित-लुकि।" ५।४।९२। इति टच्।) जीर्ण-वृषः। तत्पर्य्यायः। [illegible] २। इत्यमरः २।६।६१॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ४।८०।
'ज्ञानत्व पौरुष या श्री ... [illegible] नभोगयया।
जरद्गव समश्नाति [illegible] ... तृणम्।'
जरन् जीर्यमाणो गावो [illegible]। ...
[illegible]। यथा, महाभारते। ?।?।?।
'... यथान्ना ... [illegible] जरद्गवः।
अन्न क्षुनपरो नरं शौन पोतान्नता सह॥')
गृध्रविशेषः। यथा—
"अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित्।
मार्ज्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्गवः॥"
इति हितोपदेशे मित्रलाभपरिच्छेदे॥

जरन पुं (जरतीति। जॄ+युट्।) हिङ्गु। इति राजनिर्घण्टः॥
("वान्तमात्रे जरन् पित्तं शूलमाशु व्यपोहति॥"
इति माधवकरकृतशूलनिदाने ... [illegible]॥)

जरन्त पुं (जीर्य्यतीति। जॄ+ "तृभूवहिवसिभासि-साधि।" उणा ।३।१२८। इति झच्।) महिषः। वृद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जरसान पुं, (जीर्य्यति परायत्तो भवतीति। जॄष वयोहानौ+"ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः किदसानच्।" उणा। २।८६। इति असानच्।) मनुष्यः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

जरा, स्त्री, (जीर्य्यत्यनया। जॄ+"षिद्भिदादि-भ्योऽङ्।" ३।३।१०४। इत्यङ्। "ऋदृशोऽङि गुणः।" ७।४।१६। इति गुणः।) वयःकृतशरीरशैथिल्यावस्थाभेदः। वार्द्धक्यम्।
"जीर्य्यत्यनया जरा जॄ ष वयोहानौ षिद्भिदादि-भ्योऽङ्, ऋदृशोऽङि गुणः।" इत्यमरटीकायां भरतः॥
तत्पर्य्यायः। विस्रसा २। इत्यमरः।२।६।४१॥
सा तु कालकन्या। यथा—
"कालकन्या जरा साक्षाल्लोकस्तां नाभिनन्दति।
स्वसारं जगृहे मृत्युः क्षयाय यवनेश्वरः॥"
इति श्रीभागवतम्।

यथा भेषग्रभेदेन चतु परिहरन् स्वना ।
मृत्युकन्यामुताश्चन जरा तस्याश्च कन्यका ।
जरा च भागिभि साई पृथ्वीं भ्रमति भूतलम् ॥
एन चोपायवक्तार न गच्छन्ति च सयतम ।
पलायन्ते च त दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगा ॥
चक्षुर्जलश्च व्यायाम पादाधस्तैलसेवनम ।
कर्णयोर्मूर्द्धि तैलञ्च जराव्याधिविनाशकम ॥
वसन्ते भ्रमण वह्निसेवा स्वल्पा करोति य ।
बालाञ्च सेवते काले जरा त नोपगच्छति ॥
स्नातप्रीताम्भकस्नायी सेवते चन्दनद्रवम ।
नोपयाति जरा तञ्च निदाघेऽनिलसेवनम ॥
प्रावृष्युष्णोदकस्नायी घनतोय न सेवते ।
समये च समाहारी जरा त नोपगच्छति ॥
शरद्यात्र न गृह्णाति भ्रमणन्तत्र वर्ज्जयेत ।
स्नानस्नायी समाहारी जरा त नोपतिष्ठते ॥
स्नानस्नायी च हेमन्ते काले वह्नि निषेवते ।
भुङ्क्ते नवान्नमुष्णञ्च जरा त नोपगच्छति ॥
शिशिरेऽ शुक्रवाद्दृष्च नवोष्णान्नञ्च सेवते ।
य एवोष्णाम्भकस्नायी जरा त नोपगच्छति ॥
सद्योमास नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
घृत च सेवते यो हि जरा त नोपगच्छति ॥
भुङ्क्ते सदन्न क्षुत्काले तृष्णायां पीयते जलम ।
नित्य भुङ्क्ते च ताम्बूल जरा त नोपगच्छति ॥
दधि हैयङ्गवीनञ्च नवनीत तथा गुडम ।
नित्य भुङ्क्ते सयमी यो जरा त नैव गच्छति ॥
शुष्कमांस स्त्रियं वृद्धा बालार्कन्तरुण दधि ।
सेवन्ते जरा याति प्रहृष्टा भागिभि सह ॥
रात्रौ य दधि सेवन्ते पुश्चलीञ्च रजस्वलाम ।
तानुपैति जरा हृष्टा भागिभि सह सुन्दरि ॥
रजस्वला च कुलटा चावीरा जारदूतिका ।
शूद्राजकपत्नी या ऋतुहीना च या सति ॥
या हि तासामन्नभोजी ब्रह्महत्या लभेत्त स ।
तेन पापेन साई सा जरा तमुपगच्छति ॥
पापाना व्याधिभि साई मित्रता सन्तत ध्रुवम ।
पाप व्याधिजराबीज विघ्नबीजञ्च निश्चितम ॥
पापेन जायते व्याधि पापेन जायते जरा ।
पापेन जायते दैन्य दुःख शोको भयङ्कर ॥
तस्मात् पाप महावैर दोषबीजममङ्गलम ।
भारते सन्तत सन्तो नाचरन्ति भयातुरा ॥
स्वधर्म्माचारयुक्तञ्च दीक्षित हरिसेवकम ।
गुरुदेवातिथीनाञ्च भक्त सक्त तप सु च ॥
व्रतोपवासयुक्तञ्च सदा तीर्थनिसेवकम ।
रोगा द्रवन्ति त दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगा ॥
एतान् जरा न सेवेत व्याधिसङ्घश्च दुर्ज्जय ।
सञ्च बोध्यमसमये काले सञ्च ग्रसिष्यति ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । १ । १६ । ३३—५५ ॥
जराया औषध यथा, गारुडे १६६ अध्याये ।
"पलाशभूय समधु गव्याज्यामलकान्वितम ।
सविडङ्ग पीतमाच नर कुर्य्याच्छ्रमान्तिम ॥
मासैकेन महादेव । जरामरणवर्ज्जित ।
पलाशबीज सघृत तिलमध्वन्वित समम ।
सप्ताह भक्षित रुद्र । जरा नयति सञ्चयम् ॥"

अपिच ।
"शुल्कीकृत भृङ्गराजस्य चूर्ण
तिलाष्टक चामलकार्द्धमिश्रम ।
समर्करं भक्षयते गुडेव्वा
न तस्य रोगो न जरा न मृत्यु ॥
अन्य पथ्येन्मनरहितो मत्तमातङ्गगामी
शक्तो वाग्मी अवगरहितो दूरदृष्ट्याशुसारी ।
नीरुग्भूत्वा भवति पालतो नीलजीमूतकेशो
जीर्णा स्त्री पुनरपि नवा चौरगौरा भवन्ति ॥"
इति भैषज्यरत्नावल्या भृङ्गराजादियोगम ॥
("क्लैव्य जरासम्भव हि प्रवक्ष्याम्यथ तत शृणु ॥
जघन्यमध्यप्रवर वयस्त्रिविधमुच्यते ।
अथ प्रवयसा शुक्र प्रायश क्षीयते नृणाम ॥
रसादीनां सक्षयाच्च तथैवावृष्यसेवनात ।
बलवीर्य्येन्द्रियाणाञ्च क्रमशैव परिक्षयात ॥
परिचयादायुषश्चाप्यनाहारात श्रमात क्लमात ।
जरासम्भवज क्लैव्य इत्येतैर्हेतुभिर्नृणाम् ॥
जायते तेन सोऽत्यर्थ क्षीणधातु सुदुर्ब्बल ।
विवर्णो विह्वलो दीन क्षिप्र व्याधिमथाश्नुते ॥
एतज्जरा सम्भव हि ॥"
"जरासम्भवमे क्लैव्ये च्यवने चैव कारयेत ।
क्षीणस्य मलोपपन्नस्य बलहीनस्य योऽधन च्छितम ॥
क्षीरसर्पिर्व्ययोगा वक्ष्यन्ते ये च यापना ।
रसायनप्रयोगाच्च तथाभ्यामुच्यते ॥"
इति चरके चिकित्सितस्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥ ॥
"या च भार्य्या विरूपाक्षी कश्मला कलहप्रिया ।
उत्तरोत्तरवादिनी च सा जरा न जरा जरा ॥"
इति च चाणक्यम ॥ ॥)
क्षीरिकावृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राक्षसी विशेष । यथा श्रीभागवते ।
"अन्यस्यामपि भार्य्याया शकले द्वे बृहद्रथात ।
ते माता बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते ॥"
जरातुर, त्रि (जरया आतुर ।) जीर्ण । जराग्रस्त । इति शब्दमाला ॥ (यथा नैषधे । १ । १२५ ।
'मदेकपुत्रा जननी जरातुरा
नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी ।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्दय-
न्नहो विधे । त्वां करुणा रुणद्धि न ॥")
जरापुष्ट पु (जरया राक्षस्या पुष्ट ।) जरासन्ध । इति शब्दरत्नावली ॥
जराभीरु, पु (जरातो भीरु ।) कामदेव । इति हेमचन्द्र । २। १ ॥ जराभयशीले, त्रि ॥
जरायणि, पु (जराया राक्षस्या अपत्यम । जरा + बाहुलकात फि । ततप्राप्तजीवत्वात तथा-त्वम ।) जरासन्ध । इति शब्दरत्नावली ॥
जरायु, पु, (जरामेतीति । जरा + इण + "किञ्जरयो श्रिण ।" उणा । १ । ४ । इति ञुण ।) येन वेष्टितो गर्भ कुक्षौ तिष्ठति स । गर्भवेष्टनचर्म्म । आवोल इति भाषा । तत्पर्य्याय । गर्भाशय २ उल्बम ३ कलल ४ । इत्यमर । २ । ६ । ३८ ॥
"या तु चर्म्माकृति सूक्ष्मा जरायु सा निगद्यते ॥"
इति महाभागवते भगवतीगीता ॥
अग्निजारवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥
जरायुज त्रि, (जरायौ जायते इति । जन + ड ।) गर्भाशयजात । स तु नृगवादि । इत्यमर । ३ । १ । ५ ॥
"या तु चर्म्माकृति सूक्ष्मा जरायु सा निगद्यते ।
शुक्रशोणितयोर्योगस्तस्मिन् सञ्जायते यत ।
तत्र गर्भो भवद्यस्मात्तेन प्रोक्तो जरायुज ॥"
इति महाभागवते भगवतीगीता ॥
जरासन्ध, पु (जरया तदाख्यया प्रसिद्धया राक्षस्या कृता सन्धा देहसयोजनमस्य ।) चन्द्रवशीयराजविशेष । स तु बृहद्रथराज-पुत्र । कसश्वशुर द्वन्द्वयुद्धे भीमस्त हतवान । अस्य नामकरण यथा,—
"अन्यस्यामपि भार्य्याया शकले द्वे बृहद्रथात ।
ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते ॥
जीव जीवेति क्रीडन्त्या जरासन्धोऽभवत सुत ॥"
इति श्रीभागवतम ॥
तत्पर्य्याय । बार्हद्रथि २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥
(अस्य जन्मविवरण महाभारते सभापर्व्वणि १७ अध्याये तथा मृत्युविवरण तत्रैव २४ अध्याये द्रष्टव्यम ॥ अय हि विप्रचित्तिनामकस्यासुर स्यावतार । यथा, महाभारते । १।६७।४ ।
"विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभ ।
जरासन्ध इति ख्यात स आसीत मनुजर्षभ ॥"
धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतम । यथा, महाभारते ।
१ । ११७ । ८ ।
"दृढसन्धो जरासन्ध सत्यसन्ध सद सुवाक ॥")
जरासन्धजित पु, (जयतीति । जि + क्विप । ततो जरासन्धस्य जित जेता ।) भीम । इति त्रिकाण्डशेष ॥
जरी, [न] त्रि, (जरास्यस्येति । जरा + इनि ।) वृद्ध । इति हेमचन्द्र । ३ । ४ ॥
जरूथ, क्ली (जीर्य्यतीति । जॄ + "जॄवृभ्या ऊथन ।" उणा । २ । ६ । इति ऊथन ।) मासम । इति त्रिकाण्डशेष ॥
जर्च्च, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा पर सक-सेट ।) श जर्च्चती जर्च्चन्ती । गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठफलन्तु श्रच लाना आदीपीरिति शुणो विभाषा वेदभूबारय भेदश्च । भर्त्सनमुच्चारणम । इति दुर्गादास ॥
जर्च्छ श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा-पर सक-सेट ।) श, जर्च्छती जर्च्छन्ती । भर्त्सनमुच्चारणम । इति दुर्गादास ॥
जर्ज्ज, श वाचि । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा-पर सक-सेट ।) श, जर्ज्जती जर्ज्जन्ती । भर्त्सनमुच्चारणम् । इति दुर्गादास ॥
जर्ज्जर पु, (जर्ज्जति खगुणैरापरान निन्दतीति । जर्ज्ज + बाहुलकात अर ।) शैलज । (जर्ज्जति शत्रून तर्ज्जयतीति ।) शक्रध्वज । (जर्ज्ज्यते निन्द्यते इति । कर्म्मणि बहुलवचनादर ।)

जरातुरे, त्रि। इति मेदिनी। रे, १५७॥ (भावे। यथा, महाभारते। ३। ११। ८५।
'अथ जर्जरसर्व्वाङ्ग आविष्टवयसामरम।
भावे ...॥'
विरोधे। यथा, माघे। ।७३।
"छत्वा पुनरुत्पातमुखभगुष्यो
... जर्जरा निमारोधा॥")

जर्ज्जरीक, त्रि, (जरति जीर्णो भवतीति। जॄ+"पर्फरीकादयश्च।" उणा ४। २०। इति इकप्रत्ययेन साधु।) बहुच्छिद्रमयम। जरातुर। इति मेदिनी। के १५८॥

जर्भ य भर्त्से। उक्तौ। इति कविकल्पद्रुम। (तुदां पर सक-सेट।) य जर्भति जर्भन्ती। भर्त्सनम्। इति दुर्गादास॥

जर्म पुं, (जीर्य्यति जीर्णो भवतीति। जॄ+"वर्म ..." उणा ४। १। इति मन्।) चन्द्र। इन्द्र। इति मेदिनी। मे १३॥ जीर्णे, त्रि। इति हेमचन्द्र॥

जल, पु, (जायतेऽस्मादिति। जन+बाहुलकात् लप्रत्ययेन साधु।) योनि। हस्ती। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति॥ (अत्र जलुरित्येव पाठो भवितु युक्त॥)

जर्तिल पु, वनोद्भवतिल। इति राजनिर्घण्ट ...मचन्द्रश्च॥ (यथा लिङ्गपुराणे। १। ८। ५।
'श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्तिला सगवेधुका।
तथा वेणुयवा प्रोक्तास्तद्वन्मर्कटका मुने॥")

जर्त्तु, पु, (जायते यस्मादिति। जन+"...त्तु र।" उणा ५। ४। इति तु रेफश्चान्तादेश।) योनि। हस्ती। इत्युणादिकोष॥

जर्त्स, भर्त्से। रवे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा पर-सक सेट।) रेफयुक्त दन्त्यवर्गाद्यो यम। जर्त्सति। भर्त्सनमुक्तिश्च। इति दुर्गादास॥

जर्त्तिल, पु, आरण्यतिल। इति राजनिर्घण्ट॥

जल क पिधाने। इति कविकल्पद्रुम॥ (चुरा पर सक सेट।) पिधानमाच्छादनम्। क, जालयति चन्द्र मेघ। इति दुर्गादास॥

जल, ज घात्ये। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वां पर-सक-सेट। धक इति केचित।) ज, जलति जल। धीयते अनेनेति धाव तस्य भाव धात्य जीवनोपयोगिक्रिया। जलति लोकान जलम। जीवयतीत्यर्थ। धीयते आच्छाद्यते अनेनेति धाव तस्य भाव धात्य आच्छादनक्रिया। जलति जालेन मत्स्यान् जालिक इति वा। गोविन्दभट्टस्तु घनस्य भाव घात्य सम्बद्धि। जलति घनी सम्बद्ध स्यादित्यर्थ इत्याह। इति दुर्गादास॥

जल, क्ली, गोकलनम। ह्रीवेरम्। इति मेदिनी। ले, १८॥ (यथा, भावप्रकाशे अरोचकाधिकारे।
"जल चव्यायुष्कर्ककेसरम।" इति॥ *॥
जलति जीवयति लोकान् जलति आच्छादयति भूम्यादीनिति वा। जल—प्रत्ययत।) पानीयम। पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेष। अस्य प्रमाणम्। रूप द्रव्य प्रत्यक्षयोगित्व। इह गुरुरस स्निग्धत्व। अस्य गुणाश्चतुर्दश। यथा,—
संख्या १ परिमाण २ परिमिति ३ पृथक्त्वम ४ संयोग ५ विभाग ६ परत्वम ७ अपरत्वम ८ वेग ९ द्रवत्वम १० गुरुत्वम ११ रूपम १२ रस १३ स्नेह १४। अस्य वर्ण शुक्ल रसो मधुर स्पर्श शीतल। स्नेह द्रवत्व चाभाविकगुण। परमाणुरूप नित्यम। तदन्यत् जल अनित्यम। अनित्यजल त्रिविध यथा।
देह अयोनिजम १ इन्द्रिय रसनम २ विषय सिन्धुहिमादि ३। इति भाषापरिच्छेद॥ *॥
तस्योत्पत्तिर्यथा —
"रूपमात्राद्विकुर्व्वाणात्तेजसो दैवचोदितात्।
रसमात्रमभूत्तस्मादम्भो जिह्वा रसग्रह॥"*॥
तस्य लक्षण यथा,—
"क्लेदन पिण्डन तृप्ति प्राणनाप्यायनोन्दनम्।
तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमा॥"
इति श्रीभागवतम्॥ *॥
"यथा शैत्य तथा क्लेदो द्रवत्व स्नेहताद्यता।
जिह्वाविस्यन्दनश्चापि भौमास्याप्यगुणा तथा॥
चतुर्थमापो विज्ञेया जिह्वा चाप्यनुवर्त्तते।
अधिभूत रसश्चात्र सोमस्तत्राधिदैवतम्॥"
इति वैद्यकग्रन्थ॥ *॥
तत्पर्य्याय। आप २ स्त्री ... २ यम। वा ३ वारि ४ सलिलम ५ कमलम ६ पय ७ कीलालम ८ अमृतम ९ जीवनम १० भुवनम ११ वनम १२ कबन्धम १३ उदकम १४ पाथ १५ पुष्करम १६ सर्व्वतोमुखम १७ अम्भ १८ अर्ण १९ तोयम २० पानीयम २१ नीरम २२ क्षीरम २३ अम्बु २४ शम्बरम २५ मेघपुष्पम २६ घनरस २७। इत्यमर। १। १०। ३॥ ... २८ ... वारिलोह्यम। वरिरम २९ सलम ३० जडम ३१ कम ३२ अम्बम ३३ जगत्प्राणम ३४ उदम ३५ दकम ३६ नारम ३७ ... ३८ घनपुष्पम ३९ घनरसम ४० ... ४१। इति भरत॥ पीथ्यम ४२ कुशम ४३ विषम ४४ कम्बम ४५ सवरम ४६ सरम ४७ नदीटम ४८ चन्द्रोरसम ४९ सदनम ५० कबुरम ५१ व्योम ५२ सम्ब ५३ सर ५४ इरा ५५ वालम ५६ तामरम ५७। इति जटाधर॥ कम्बरम ५८ खन्दनम ५९ सम्बलम ६० जलपीथम ६१ चरम ६२ ऋतम् ६३ अर्णम ६४ कोमलम ६५ सोमम ६६। इति शब्दरत्नावली॥ *॥ तस्य गुणा। ईषत कषाय लम। मधुरत्वम्। क्लेदित्वम। शीतलत्वम। छयाजाड्यनाशित्वम। अव्यक्तरसत्वम। सर्व्वेन्द्रियतर्पणत्वञ्च॥ *॥ सुगन्धस्य तस्य गुणा। अम्लदरत्वम। सुशीतलत्वम। तमोनाशित्वञ्च॥ *॥ स्वच्छस्य तस्य गुणा। लघुत्वम। हृद्यत्वम्। गुणवत्त्वञ्च॥ *॥ पर्य्यग्निवालकर्द्दमयुक्तस्य गुणा। पिच्छिलत्वम्। क्रमिलत्वम। क्लिम... तन्द्रा। ...त्वम। ...। ...लवणम। ...रत्वम। अहितकारित्वञ्च॥ *॥ ... सूर्य्यकिरणरश्मिसवकर आसुरमतगुणा। ...घ्नत्वम। अनाभिष्यन्दित्वम। गगनाम्बुतुल्यत्वञ्च॥ *॥ कलाधारगुणा। रूक्षत्वम। ...मनलत्वम। मधुरत्वम। लघुत्वञ्च॥ *॥ ...कालानलगुणा। गुरुत्वम। अभिष्यन्दित्वम। ...त्वम। ... सारकत्वञ्च॥ *॥ ...जगुणा। अनाभिष्यन्दित्वम। लघुत्वञ्च॥ *॥ ...र्म्मनिर्झरजलगुणा। ...त्वम। ...त्वम्। ...त्वम। छिन्नकारित्वम। गुरुत्वञ्च॥ *॥ ग्रैष्मिरजलगुण। कफशोषनाशित्वम। ...कान किञ्चिल्लघुत्वञ्च॥ *॥ वार्षिकजलगुणा। कषायत्वम। मधुरत्वम। ...त्वम। ...त्वञ्च॥ *॥ हैमिकजलगुणा। अनभिष्यन्दित्वम॥ *॥ शीतलजलगुणा। ...त्वम। कफदर्द्धित्वम। ...। अनाघनाशित्वम॥ *॥ पवनाहतधारापातजलगुणा। विदाहित्वम्। दुर्जरत्वञ्च॥ *॥ यत अत्यन्तशीतल तत अतिशीत तस्य गुणा। ...त्वम॥ ...स्य निष्कारण प्रकार। हेमन्ते शिशिरे ... वसन्ते ... ग्रीष्मशरत्काले ... ... । दिवा ... रात्रौ गुणा ... दिवारात्रि॥ *॥ पुष्पवृक्षाणाम ... गुणा। ... कारित्वम॥ *॥ ... अकाले आगन्तुक ... रकालमेतन्न ... गुणा। ... ... घ्नत्वम ... तोयदोषाभावात ... ॥ *॥ राजिनिघण्टे जलपानगुणा। ... तातीसारज्वरवमथुकण्डूकोठ...नञ्च। ... ... । ... रोगनाशित्वम॥ मेहग्रहणीरोगेषु ... ... गुणा। बुद्धिकारित्वम। चक्षुर्हितत्वम। जरापलितसर्व्वरोगनाशित्वञ्च॥ *॥
'जलस्तु लिव प्राक्कुरुन्तरीयोद्भव सुधा।
धारश्च कारकश्चैव तोयाद हैममित्यपि॥'
इति राजनिर्घण्ट॥ *॥
लवितायां रोगिणोऽपि जल देय यथा,—
"पानीय प्राणिनां प्राणास्तदायत्त हि जीवनम्।
तस्मात सर्व्वावस्थासु न क्वचिद्वारि वार्य्यते॥
अन्नेनापि विना जन्तु प्राणान धारयते चिरम।
तोयाभावे पिपासार्त्त क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते॥
त्वषितो मोहमायाति मोहात प्राणान विमुञ्चति।
तस्माज्जलमवश्य हि दातव्य भेषजे समम॥"
इति राजवल्लभ॥ *॥
"पादेन मद्युक्ताय भोजन पूरयेज्जलम्।
तज्जल मदिरायुक्ता भोजन सुरया समम॥"
इति कर्म्मलोचनम॥ *॥
तस्य दानमाहात्म्य यथा,—
"अन्ने दत्ते नरेणेह प्राणा दत्ता भवन्त्युत।
प्राणदानाद्धि परम न दानमिह विद्यते॥

—न्न —ा प ग्रभ—ा पानीयात युरुसत्तम ।
—ारजा— हि विना न किञ्चित् सप्रवर्त्तते ॥
—न्न।— गो मन्नागाप । वीरुधश्च फलोद्भवा ।
—न प्राणभृता प्राणा सम्भवन्ति विशाम्पत ।॥
तस्मात पानीयदानात् न पर —श्यते क्वचित ।
तच्च —द्याद्नरो नित्य यन्नेक्के—तिमात्मन ॥
धन्य यशस्यमायुष्य —न—ानमिहोच्यते ।
शत्रूश्चाप्यधि कौन्तेय । सदा तिष्ठति तोयद ॥
—वकामानवाप्नोति कीर्त्तिञ्चैवेह शाश्वतीम ।
प्रेत्य चानन्त्यमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥
त।—ो मनुजव्याघ्र । स्वर्गं गत्वा महाद्युते । ।
—ययान् समवाप्नोति नोक्तमित्यब्रवीन्मनु ॥”
इति महाभारते दानधर्म्म ॥ ~ ॥
‘ एकहस्त —ा तोयमभक्ष्य सर्व्वसम्मतम ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते —ब्रह्मखण्डम ॥ ~ ॥
उद्धृत वामहस्तेन यत्तोय पिबति द्विज ।
सुरापानेन तुल्य स्यान्मनुराह प्रजापति ॥”
इति मनु ॥
—स्य वेदोक्तपर्य्याया । अर्ण १ क्षोद २ क्ष्म ३
—न — अम्भ ५ कबन्धम ६ सलिलम ७ वा ८
—नम ९ —नम १० मधु ११ पुरीषम १२ पिप्प—म
१३ —ारम १४ विषम १५ रेत १६ क— १७
—क्म १८ बुबुकम १९ वरम २० तुग्र्या २१ व—रम
२२ सर्मम २३ —रणम २४ सुरा २५ अर
—न्दानि २६ ध्वस्मन्वतु २७ जामि २८ आयु
—ानि २९ क्षप ३० —हि ३१ अक्षरम ३२
—स्रा ३३ —ाप्र ३४ रेक्ष ३५ उदकम ३६
पय ३७ रस ३८ भेषजम ३९ सह ४० शव
४१ यह ४२ ओज ४३ सुखम ४४ क्षत्रम ४५
—ावया ४६ शुभम ४७ यादु ४८ भूतम ४९
भुवनम ५० भविष्यत ५१ आप ५२ महत ५३
व्योम ५४ यश ५५ मह ५६ स्वर्णीकम ५७
स्वृतीकम ५८ सतीनम ५९ गहनम ६० गभी
रम ६१ गम्भनम ६२ इम ६३ अन्नम ६४ हवि
६५ सद्म ६६ स—ाम ६७ ऋतम ६८ योनि ६९
ऋतस्ययोनि ७० सत्यम ७१ नीरम ७२ रयि
७३ सत ७४ पूर्णम ७५ सर्व्वम ७६ अक्षितम
७७ —र्हि ७८ नाम ७९ सर्पि ८० अप ८१
पवित्रम ८२ अमृतम ८३ इन्दु ८४ हेम ८५
स्व ८६ सर्गा ८७ शम्बरम ८८ अम्बम ८९
वपु ९० अम्बु ९१ तोयम ९२ तूयम ९३ कृपीटम
९४ शुक्रम ९५ तेज ९६ स्वधा ९७ वारि ९८
जलम ९९ जलाषम १०० । इत्येकशत-
मुदकनामानि। इति वेदनिघण्टौ १ अध्याय ॥*॥
अस्य गुणा ।
पानीय श्रमनाशन क्लमहर मूर्च्छापिपासापह
तन्द्राच्छर्द्दिविनाशन बलकर निद्राहर तर्पणम ।
हृद्य गुप्तरस ह्यजीर्णशमक नित्य हित शीतल
लघ्वच्छ रससारण निगदित पीयूषवज्जीवनम ॥”
अथ तस्य भेदा ।
“पानीय मुनिभि प्रोक्त दिव्य भौममिति द्विधा।
दिव्य चतुर्व्विध प्रोक्त धाराज कारकाभवम् ॥
तौषारञ्च तथा हैम तेषु धार गुणाधिकम ॥”
तत्र धारस्य लक्षण गुणाश्च ।
“धाराभि पतित तोय गृहीत स्फीतवाससा ।
शिलायाम वा सुधायाम वा धौताया पतितञ्च यत ॥
सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्म्मिते ।
भाजने मृण्मये चापि स्थापित धारमुच्यते ॥
धारीय त्रिदोषघ्नमनिर्द्देश्यरस लघु ।
सौम्य रसायन बल्य तर्पण ह्लादिजीवनम ॥
पाचन मतिकृन्मूर्च्छातन्द्रादाहश्रमक्लमान ।
तृष्णा हरति तत्पथ्य विशेषात प्रावृषि स्मृतम॥”
अथ धाराजलस्य भेदौ ।
“धाराजलञ्च द्विविध गाङ्गसामुद्रभेदत ॥”
तत्र गाङ्गसामुद्रयोर्लक्षण गुणाश्च ।
“आकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्गजा ।
मेघैरन्तरिता वृष्टी कुर्व्वन्तीति वच सताम् ॥
गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति वारिद ।
सर्व्वथा तज्जल पेय तथैव चरके वच ॥
स्थापित हैमजे पात्रे राजते मृण्मयेऽपि वा ।
शाल्यन्न येन ससिक्त भवेदक्लिन्नवर्णवत ॥
तद्गाङ्ग सर्व्वदोषघ्न ज्ञेय सामुद्रमन्यथा ।
तत्तु सन्धारलवण शुक्रदृष्टिबलापहम ।
विस्रञ्च दोषल तीक्ष्ण सर्व्वकर्म्मसु गर्हितम ।
सामुद्र चाश्विने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिशत ॥
यतोऽगस्त्यस्य विमलोदयात सकल जलम् ।
निर्म्मल निर्व्विष स्वादु शुक्रल स्यादरोषलम ॥”
अतएवाह ।
पूर्व्वाराधितानेन नागाना व्योमचारिणाम ।
वर्षासु सविष तोय दिव्यमप्याश्विन विना ॥”
अथानार्त्तवजलगुणा ।
“अनार्त्तव प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधरास्तु यत ।
तत्त्रिदोषाय सर्व्वेषा देहिना परिकीर्त्तितम ॥”
अनार्त्तव पौषादिमासचतुष्टयविषयम ॥
अथ कारकाजलस्य लक्षण गुणाश्च ।
“दिव्यवाय्वग्निसयोगात सहता खात पतन्ति या ।
पाषाणखण्डवच्चापस्ता कारकोऽमृतोपमा ॥
कारकाज जल रूक्ष विशद गुरु च स्थिरम ।
दारुण शीतल सान्द्र पित्तहृत्कफवातकृत ॥”
अथ तौषारजलस्य लक्षण गुणाश्च ।
“अपि नद्या समुद्रान्ते वह्निरापश्च तद्भवा ।
धूमाजयजनिर्म्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ता स्मृता ॥”
अपि नद्या समुद्रान्ते वह्नि । नदीमारभ्य
समुद्रपर्य्यन्त वह्निरास्ते । तद्भवा वह्निभवा ।
धूमावयवनिर्म्मुक्ता धूमाशरहिता आपस्तुषा
राख्या । तुष इति लोके तुव इति च ।
“अपथ्या प्राणिना प्रायो भूरुहाणान्तु ता हिता ।
तुषाराम्बु हिम रूक्ष स्याद्वातलमपित्तलम ॥
कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेदोगण्डादिरोगनुत ॥”
अथ हैमजलस्य लक्षण गुणाश्च ।
“हिमवच्छिखरादिभ्यो द्रवीभूयाभिवर्षति ।
यत्तदेव हिम हैम जलमाहुर्म्मनीषिण ॥
हिमाम्बु शीत पित्तघ्न गुरु वातविवर्द्धनम् ॥”
हैम जल क्षुद्रसजलम । अन्ये तु ।
‘ आव्वानलधूमेरित-
मम्बु समुद्रस्य यद्घनीभूतम ।
पवनानीतमुदीर्घा
तद्धिममिति कथ्यते मुनिभि ॥
हिम कुहस इति लोके ।
हिमन्तु शीतल रूक्ष दारुण सूक्ष्ममित्यपि ।
न तद्घयते वात नच पित्त न वा कफम ॥” ~॥
अथ भौम जल तद्भेदाश्च ।
“भौममम्भो निगदित प्रथम त्रिविध बुधै ।
जाङ्गल परमानूप तत साधारण क्रमात ॥”
तेषा लक्षणानि गुणाश्च ।
“अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वित ।
ज्ञातव्यो जाङ्गलो देशस्तत्रत्य जाङ्गल जलम ॥
बहुवाम्बहुवृक्षश्च वातश्लेष्मामयान्वित ।
देशोऽनूप इति ख्यात आनूप तद्भव जलम ॥
मिश्रचिह्नस्तु यो देश स हि साधारण स्मृत ।
तस्मिन देशे यदुदक तत्तु साधारण स्मृतम ॥
जाङ्गल सलिल रूक्ष लवण लघु तत्तनु ।
वह्निकृत कफकृत पथ्य विकाराञ्कुरुते बहून॥
आनूप वार्य्यभिष्यन्दि स्वादु स्निग्ध घन गुरु ।
साधारणन्तु मधुर दीपन शीतल लघु ॥
तर्पण रोचन तृष्णादाहदोषत्रयप्रणुत ॥”
अथ भौमानामेव नादेयादीना लक्षणानि
गुणाश्च । तत्र नादेयस्य लक्षण गुणाश्च ।
“नद्या नदस्य वा नीर नादेयमिति कीर्त्तितम ।
नादेयमुदक रूक्ष वातल लघु दीपनम ॥
अनभिष्यन्दि विशद कटुक कफपित्तनुत ।
नद्य शीघ्रवहा लघ्व्य सर्व्वा याश्चामलोदका ॥
गुर्व्व्य शैवालसञ्छन्ना मन्दगा कलुषाश्च या ।
—ीसरस्तडागस्थे कूपप्रस्रवणादिजे ॥
उदके देशभेदेन गुणान दोषाश्च लक्षयेत ॥”
अथौद्भिदस्य लक्षण गुणाश्च ।
“विदार्य्य भूमि निम्ना यन्महत्या धारया स्रवेत ।
तत्तोयमौद्भिद नाम वदन्तीति महर्षय ॥
औद्भिद वारि पित्तघ्नमविदाह्यतिशीतलम ।
प्रीणन मधुर बल्यमीषद्वातकर लघु ॥’
अथ नैर्झरस्य लक्षण गुणाश्च ।
“शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहो निर्झरो झर ।
स तु प्रस्रवणश्चापि तत्रत्य नैर्झर जलम ॥
नैर्झर रुचिकृन्नीर कफघ्न दीपन लघु ।
मधुर कटुक पाके वातल स्यादपित्तलम ॥”
अथ सारसस्य लक्षण गुणाश्च ।
“नद्या शैलादिरुद्धाया यत्र सस्तुत्य तिष्ठति ।
तत सरो जलाच्छन्न तदम्भ सारस स्मृतम ॥
सारस सलिल बल्य तृष्णाघ्न मधुर लघु ।
रोचन तुवर रूक्ष बद्धमूत्रमल सितम ॥”
अथ तडागस्य लक्षण गुणाश्च ।
“प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसवत्सरोषित ।
जलाशयस्तडाग स्यात्ताडाग तज्जल स्मृतम ॥
ताडागमुदक स्वादु कषाय कटुपाकि च ।
वातल बद्धविण्मूत्रमस्रकपित्तकफापहम ॥”
अथ वाप्यस्य लक्षण गुणाश्च ।

'… मृत्कर्षाभिश्च … दुर्जरा ।
सतोयाऽन्यगन्धेश्च … ॥
… नारि … क्षारं पित्तकृत् कफवातहृत् ।
तद्वन्मिष्टं कफकृत् वातपित्तहरं भवेत् ॥'
अथ कूपस्य लक्षणं गुणाश्च
'भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः ।
बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात्तदम्भः कौपमुच्यते ॥
कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हितं लघु ।
तत् क्षारं कफवातघ्नं दीपनं पित्तकृत् परम् ॥'
अथ चौण्ड्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।
'शिलाकीर्णं स्वयं श्वभ्रं नीलाञ्जनसमोदकम् ।
लतावितानसञ्छन्नं चौण्ड्यमित्यभिधीयते ॥
अश्माभिरिव बद्धं यत्तत् चौण्ड्यमिति चापरे ।
तत्रत्यमुदकं चौण्ड्यं मुनिभिः समुदाहृतम् ॥
चौण्ड्यं वह्निकरं नीरं रूक्षं कफहरं लघु ।
मधुरं पित्तहृद्रुच्यं पाचनं विशदं स्मृतम् ॥"
अथ पाल्वलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
'अल्पं सरः पल्वलं स्यात् यत्र चन्द्रेण रवौ ।
न तिष्ठति जलं किञ्चित् तत्रत्यं वारि पाल्वलम् ॥
पाल्वलं वार्यभिष्यन्दि गुरु स्वादु त्रिदोषकृत् ॥"
अथ विकिरस्य लक्षणं गुणाश्च ।
'नद्यादिनिकटे भूमिर्यत्र भवेद्वालुकामयी ।
उद्धार्यते ततो यत्तु तज्जलं वैकिरं विदुः ॥
वैकिरं शीतलं स्वच्छं निर्दोषं लघु तत् स्मृतम् ।
तुवरं स्वादु पित्तघ्नं क्षारं तत् पित्तकृन्मनाक् ॥
अथ कैदारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"कैदारं क्षेत्रसम्भिन्नं केदारं तज्जलं स्मृतम् ।
कैदारं वार्यभिष्यन्दि मधुरं गुरु दोषकृत् ॥"
अथ वृष्टिजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
'वार्षिकं तद्धि वृष्टं भूमिष्ठमहितं जलम् ।
चिरात्तमुषितं तत्तु पयसम्पत्तामृतोपमम् ॥"
अथ हेमन्तादिकालविशेषे विहितो जलविशेषः ।
'हेमन्ते सारसं तोयं ताडागं वा हितं स्मृतम् ।
हेमन्ते विहितं तोयं शिशिरेऽपि प्रशस्यते ॥
वसन्तग्रीष्मयोः कौपं वाप्यं वा नैर्झरं जलम् ।
न देयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्बुधैः ॥
विषवृक्षतृणाढ्याभ्यां वर्षाद्यैर्दूषितं यतः ।
औद्भिदं वान्तरीक्षं वा कौपं वा प्रावृषि स्मृतम् ॥
शस्तं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् ।
दिवा रविकरैर्जुष्टं निशि शीतकरांशुभिः ॥
शेयमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ।
अनभिष्यन्दि निर्दोषमान्तरीक्षजलोपमम् ॥
बल्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ॥"
रविकरैर्जुष्टमित्युक्तौ दिवापदं समस्तदिवसप्राप्त्यर्थं शीतकरांशुभिर्जुष्टमित्युक्तौ निशीतिपदं समस्तरात्रिप्राप्त्यर्थम् । अन्यच्च ।
"शरदि स्वच्छमुदयादगस्त्यस्याखिलं हितम् ॥"
वृद्धसुश्रुतस्तु ।
"पौषे वारि सरोजातं माघे तत्तु तडागजम् ।
फाल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौण्ड्यं हितं मतम् ॥
वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्यैष्ठे शस्तं तथौद्भिदम् ।
आषाढे शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च ।
भाद्रे कौपं पयः शस्तमाश्विने चौण्ड्यमेव च ।
कार्त्तिके मार्गशीर्षे च सर्वमेव … ॥
अथ जलस्य प्रयोगकालः ।
"भुक्तमात्रमथो यत्र … ।
शीतलं … तत्र वा … ॥"
अथ … पानविधिः ।
'अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नं
मन्दाम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मान्नरो वह्निविवर्द्धनाय
मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि ॥'
अथ शीतलजलपानस्य विषयः ।
"मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।
भ्रमे श्रमे विबन्धेऽन्ने तमके वमथौ तथा ।
ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥'
अथ तन्निषेधः ।
'पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ।
आध्माने स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धौ नवज्वरे ॥
अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ ।
हिक्कायां स्नेहपाने च शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥"
अथोष्णजलपानस्य विषयः ।
"नारीकेलं प्रतिश्याये मन्दे … ।
सुखपानीयं जठरे कुष्ठे नवाग्नौ ज्वरे ।
व्रणे च … च … पानीयमल्पकम् ॥'
अथ जलपानस्यावश्यकता ।
'जीवनं जीवनं जीवो जगत् सर्वन्तु तन्मयम् ।
अतोऽत्यन्तनिषेधेऽपि न क्वचिद्वारि वार्यते ॥'
हारीतः ।
'तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यः प्राणविनाशिनी ।
तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
अतः सर्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥"
अथ प्रशस्तं जलम् ।
"अगन्धमव्यक्तरसं सुशीतं तृष्णापहम् ।
अच्छं लघु च हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥"
अथ निन्दितं जलम् ।
"पिच्छिलं क्रिमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकर्दमैः ।
विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न हितं जलम् ॥
काञ्चनञ्च … सम्भोजयन्तो नीरज्यान्यपि ।
दुर्दिने जलमसंसृष्टं वारिचान्द्रमसांशुभिः ॥
अनार्त्तवं वार्षिकमपि प्रथमं तच्च भूमिगम् ।
व्यापन्नं परिहर्त्तव्यं सर्वदोषप्रकोपणम् ॥
तत् कुर्यात् स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मानोदरज्वरान् ।
कासाग्निमान्द्याभिष्यन्दिकण्डूगण्डादिकांस्तथा ॥"
अथ दुष्टजलस्य निर्दोषीकरणोपायः ।
"निन्दितञ्चापि पानीयं क्वथितं सूर्य्यतापितम् ।
सुवर्णं रजतं लोहं पाषाणं सिकतां मृदम् ॥
भृशं सन्ताप्य निर्वाप्य सप्तधा साधितं तथा ।
कर्पूरजातिपुन्नागपाटलादिसुवासितम् ॥
शुचिवस्त्रपरिस्रावात् क्षुद्रजन्तुविवर्जितम् ।
… … स्याद्दोषविवर्जितम् ।
… … ॥
गोमेदैश्च … प्रसादनम् ।'
अथ … ।
'… …
… … ।
तस्मात् … …
… … उक्तम् ॥'
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डः ।
अथ … भगवत्पूजायां … ।
"उत्तापितं … सुगन्धिना ।
… पूरितं पात्रे … ।
नित्यं … सायं सन्ध्यामुपास्य च ।
… नीत्वा गन्धाद्भिरथार्चयेत् ॥
… दत्त्वा तोयं … ।
… तोयस्य … ॥
तथाह्यत्र यथा, गारुडे ।
"स्वर्णपात्रेऽथवा … वा … ऽपि वा ।
तोयस्य … ग्रामसमुद्भवम् ॥
चक्राङ्कितं वा भूपाल । नित्यं स माधव ।
प्राप्नोति स महाभागस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥
… । … ।
… कश्चिन्न भवेत् । नारकी ॥
तस्मात् … । तोयस्य पूजनं हरिम् ।
… कृतसञ्चयम् ॥
… सुशीतारो … कुलसौगन्धवासितैः ।
… नेच्छन्ति … ॥
जलस्य विविधैः पुण्यैर्मुच्यते यमयातनात् ॥
… यतो विष्णुर्जलशायी जलप्रियः ।
तस्माद्ग्रीष्मे विशेषेण जलस्य पूजयेद्धरिम् ॥
नीरमध्ये स्थितं … ग्रामसमुद्भवम् ।
योऽभ्यर्च्चयेत् … स भवेत् कुलपावनः ॥
ककिरोशिराते … मिथुनस्थे विशेषतः ।
येनार्च्चितो हरिर्भक्त्या जलमध्ये महीपते ।॥
ग्रीष्मे तु विशेषेण जलस्थं नराधिपः ।
… ते कृतं तेन यज्ञकोटिशतं शुचि ॥
प्राप्ते गन्धादिना कृत्वा … ।
ग्रीष्मे पूजयेद्यस्तु मुक्तिभागी भवेन्नरः ।"
किञ्च ।
"पापानि प्रकुर्वन्ति जलस्थं वै जनार्द्दनम् ।
ते नरा नृपतिश्रेष्ठ । तेषां वै नरकं ध्रुवम् ॥"
"तथवाशुणसमो कालिन्द्यादौ विशेषतः ।
सम्पादयेद्भगवतो जलक्रीडामहोत्सवम् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
जल, त्रि, (जलति आच्छादयति विनाशयति वा ज्ञानं बुद्धिप्रतिभा वति । जल + अच् ।) जडः । इति मेदिनी । ले १०॥(यथा काशीखण्डे ।२६। ६।
"जाड्यविध्वंसनकरो जगद्योनिर्जलाविला ॥"
"जलानां जडानामज्ञानानामित्यर्थः । आविलेव कलुषितेव आश्लिषेति वा ।" इति तट्टीका ।)
जलकण्टकः, पु, (जले जातः कण्टकः । कण्टकान्वितत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शृङ्गाटः । पानी-

त ाग भा५ा ॥ (जले कराटक ग्रचु ाग ।) कमार । ति हारावली । ८८ ॥

जलकाक, पु (जले काकमिव ।) शिशुमार । इति हारावली । ८७ ॥

जलकर्कट पु (नारिकेल ... । मध्यपदलोपि समास ।) नारिकेलफलम् । (जल कर ... अग्रास्य नारिकेलफलास्थि इव ।) पद्मम् । शब्द । जलता । मेघ । इति मेदिनी । म, ८ ॥

जलकल्क , पु (जलस्य कल्क इव ।) जम्बाल । इति हारावली । २ ५ ॥

जलकाक पु, (जल जलस्य वा काक इव ।) पक्षिविशेष । पानीकौडि इति भाषा ॥ तत्पर्याय । मद्गुः २ कालकण्टक । अस्य मांसगुणा । स्निग्ध गुरु वह्नि ... मांस जलपक्षिमांसतो ग्राहकम् । इति राजनिघण्ट ।

जलकाङ्क्ष पु,स्त्री, (जल कांक्षति अभिलषतीति । जल—काङ्क्ष— कर्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । ...) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेष ॥

जलकाङ्क्षी [न] पु स्त्री, (जल काङ्क्षति अभि-लषति । काङ्क्ष+णिनि ।) हस्ती । इति हारावली । ? ॥ जलाभिलाषिणि, त्रि ॥

जलकान्तार पु (जलमेव कान्तार दुर्गमपथो यस्य यस्मिन् इति वा । जलाधिष्ठातृत्वादस्य तथात्वम् ।) वरुण । इति हेमचन्द्र । २।१? ३॥

जलकामुक पु (जलस्य कामुक अभिलाषुक ।) कुटम्बिनी वृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥ (स्त्री अश्वगन्धा । यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे मध्यम भागे ।

'अश्वगन्धा ... पयस्या जलकामुका ॥')

जलकिराट पु (जले किरि शूकर इव अटति गच्छतीति । अट+ अच ।) ग्राह । इति हारावली । ७७ ॥

जलकुक्कुटी स्त्री, (जले कुक्कुट इव । तत स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।) गङ्गाचिल्ली । इति हारावली । ८८ ॥

जलकुक्कुभ, पु (जले कुक्कुभ पक्षिविशेष इव ।) जलचरपक्षिविशेष । कोडापाखी इति भाषा॥ तत्पर्याय । कोयष्टि २ शिखरी ३ । इति हेमचन्द्र ॥

जलकुन्तल , पु (जलस्य कुन्तल केश इव ।) शैवालम् । इति भूरिप्रयोग ॥ (शैवालशब्देऽस्य विवृतिविधेया ॥)

जलकूपी, स्त्री, (जलस्य कूपीव ।) कूपः । पुष्करिणी । इति मेदिनी । पे, २४ ॥

जलकूर्म , पु, (जले कूर्म इव । प्लवनसमये कूर्म-स्येव दृश्यमानत्वादस्य तथात्वम् ।) शिशुमार । इति त्रिकाण्डशेष ॥

जलकेश , पु (जलस्य केश इव ।) शैवालम् । इति हारावली । १ ६ ॥

जलक्रीडा, स्त्री, (जलेन जले वा क्रीडा ।) नद्यादौ वयस्यादिभि सह जलानि क्षेपादि रूपक्रीडा । तत्पर्याय । कारयावम् २ धारावर्त्म ३ करपत्रिका ४ । इति हारा वली । ११६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ... ।

"साक्षता भारत सर्वे जलक्रीडामवाप्नुम ॥")

जलगुल्म , पु, (जलस्य गुल्म इव ।) जलावर्त्त । कच्छप । जलचत्वरम् । इति मेदिनी । मे, ६ ॥

जलङ्गम पु (जल गच्छतीति । जल+गम+ड । तस्य मुम ।) महाकाल । लताविशेष । इति राजनिघण्ट ॥

जलङ्गम , पु, (जल ग्रामान्तजलभूमि गच्छतीति । जल—गम + गमश्च ।' ३ । २ । ४७। इति खच मुम च । ग्रामान्तवासित्वादस्य तथात्वम् ।) चाण्डाल । चाण्डाल । इत्यमर टीकायां भरत ॥

जलचारी, [न] पु, (जले चरतीति । चर+ णिनि ।) मत्स्य । इति शब्दचन्द्रिका ॥ जल चर, त्रि । (यथा रामायणे । ३ । ७५ । ६ ।

"स्वस्तु सहिता रम्य तडाग योजनायताम् । ... जलचारिभि ॥")

जलज क्ली, (जल जायते इति । जन+ड ।) पद्मम् । (यथा, कुमारे । ७ ।

'जातसतिरुपयाचेद जाज्वलिज्वलनासम ॥') शङ्ख । इति मेदिनी । जे, २ ॥ (यथा, रघु । ७ । ६७ ।

'त प्रियेपातरसअरास्ति निवृत्य दृशा जलज कुमार ॥")

लोणारम् । इति राजनिघण्ट ॥

जलज , पु (जले जायते इति। जल+जन+ड ।) मत्स्य । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा रामा यणे । ४ । ६१ । २२ ।

'स ताड्या सिहवलो रावाचो नरर्षभ । स्वयमेव हत पित्रा जलजनात्मजो यथा ॥') जल निवासात कुम्भीरशिशुमारादय । एषां मांसगुणा । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । वातनाशित्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ हिज्जलवृक्ष । शैवल । वानीरवृक्ष । शङ्ख । इति राजनिघण्ट ॥ कुपीलु । इति भावप्रकाश ॥ कर्कटमीन-कुम्भराशय मकरशेषाद्धञ्च । इति दीपिका ॥ जलजात, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । ६७ । ३२ ।

"जलज प्राणिभि कीर्णा जलजैर्भूषिता शुभैः । जलजै कुसुमैश्चित्रा जलजैर्हरितोदकाम ॥")

जलजन्तु , पु, (जलजातो जन्तु ।) जलजप्राणी । तत्पर्याय । यादः २ । इत्यमर । १।१ ।२ ॥

जलजन्तुका स्त्री, (जलजो जन्तु । तत संज्ञायां कन् । स्त्रियां टाप ।) जलौका । इति भरत ॥

जलजन्मा, [न्] क्ली, (जले जन्म यस्य ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्र । ४। २२८॥ (शावरकन्दके,पु । तद्यथा,—

"जन्तुका जलजन्मा च तथा शावरकन्दकम् ॥" इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

जलजन्मिका, स्त्री (जलप्रायाणा जन्मिका क्षुद्र-जम्बू ।) क्षुद्रजम्बू । इति भावप्रकाश ॥ भूँइजाम इति वनजाम इति च भाषा ॥

जलजिह्व , पु, (जले स्वादग्रहणासमर्था जिह्वा यस्य । डस्य ल ।) नक्र । इति हारावली ।७६॥

जलडिम्ब , पु, (जल डिम्ब इव ।) शम्बूक । इति हारावली । ११२ ॥ (शम्बूकशब्देऽस्य विवरण ज्ञातव्यम् ॥)

जलतापिक , पु, (जलतापिन+संज्ञायां कन ।) इल्लीशमत्स्य । काकचीमत्स्य । इति शब्द रत्नावली ॥

जलतापी [न] पु, (जलेऽपि तपति प्रकाशयती वति । तप+णिनि ।) इल्लीशमत्स्य । इति शब्दरत्नावली ॥

जलताल पु, (जल अगाधसलिल तलति आश्रय त्वेन गच्छतीति । तल+अण ।) इल्लीश-मत्स्य । इति त्रिकाण्डशेष ॥

जलतिक्तिका, स्त्री, (स्वल्पा तिक्ता तिक्तिका । स्वल्पार्थे कन । जलप्राया तिक्तिका ।) शल्लकीवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥

जलत्रा स्त्री, (जलात त्रायते इति । त्रै+क ।) छत्रम् । इति हारावली । ८ ॥

जलद , पु, (जल ददातीति । दा+क ।) मेघ । (यथा, मेघदूते । १३ ।

'मार्गं तावत श्रृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं सन्देशं मे तदनु जलद। श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम्॥") मुस्तकम् । इति मेदिनी । द, २६ ॥ (यथा,—

"वम्हता नागर सहचर-भद्रोतकट-पद्ममूल-जलदजलम् । शृतशीत मधुयुक्त निवारयति सूतिकातङ्कम्॥" इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे सूतिकाधिकारे ॥) शाकद्वीपान्तर्गतवर्षविशेष । यथा महा-भारते । ६ । ११ । २२—२३ ।

"वर्षाणि तेषु कौरव्य । सम्प्रोक्तानि मनीषिभि । महामेरुमहाकाशो जलद कुमदोत्तर । जलधारो महाराज । सुकुमार इति स्मृत ॥")

जलदागम, पु, (जलदाना मेघाना आगम आगमन यत्र ।) वर्षाकाल । इति राज-निघण्ट ॥ (यथाह वररुचि ।

"भद्र कृत कृत मौन कोकिलैर्जलदागमे। दर्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौन हि शोभनम॥")

जलदाशन पु, (अश्नाति भक्षति इति । अश+ कर्मणि ल्युट । जलदाना मेघानामशन । मेघा शालपत्र भक्षयन्तीति प्रसिद्धे ।) शाल वृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जलधर, पु, (धरतीति धर । धृ+अच । जलस्य धर ।) मेघ । (यथा, महाभारते । १ । १३५ । १८ ।

"नभो जलधरैर्हीन साङ्गारक इवांशुमान्॥") मुस्तकम् । इत्यमर । १।३ । ७,२ । ४ । १५६॥ समुद्र । इति हेमचन्द्र ॥ तिनिशवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥ जलधारिणि, त्रि ॥

जल[illegible]धि, पु, (जलानि धीयन्ते अस्मिन्निति । जल+ धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति कि ।) समुद्रः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४८ ।
"[illegible] लक्ष्म्या [illegible] त्वमस्यामानीय [illegible]
[illegible]मितरस्याः ।
जलधिरिव मध्यस्थो न देवयो [illegible]सि ॥")
दशशङ्कुसंख्या । सा तु शतकोटिः । इति लीलावती ॥

जलधिगा, स्त्री, (जलधिं समुद्रं गच्छतीति । गम +ड । स्त्रियां टाप् ।) नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥

जलधिजा, स्त्री, (जलधौ जायते इति । जन+ "सप्तम्यां जनेर्डः ।" इति डः ।) लक्ष्मीः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलधेनु, स्त्री, (जलकल्पिता धेनुः ।) दानाय-कल्पितधेनुः । यथा,—

होतोवाच ।

"जलधेनुं प्रवक्ष्यामि पुण्येऽह्नि विधिपूर्ब्बकम् ।
गोचर्म्ममात्रं भूभागं गोमयेनोपलेपयेत् ॥
तत्र मध्ये च राजेन्द्र ! पूर्णकुम्भन्तु विन्यसेत् ।
जलपूर्णं सुगन्धाढ्यं कर्पूरागुरुचन्दनैः ॥
वासितं गन्धतोयेन तां धेनुं परिकल्पयेत् ।
वत्सं तथापरं कृत्वा घृतेन परिपूरितम् ॥
वर्द्धनीकं महाभाग ! पत्रपुष्पैः समन्वितम् ।
दूर्व्वाङ्कुरैरुपस्तीर्य्य स्रग्दामैश्च विभूषितम् ॥
पञ्चरत्नानि निक्षिप्य तस्मिन् कुम्भे नराधिप ! ।
मांसीमुशीरं कुष्ठञ्च तथा शैलेयवालुकम् ॥
आमलकं सर्षपाश्चैतान् सर्व्वगन्धानि मेदिनि ! ।
चतुर्ष्वपि पदानि वत्यायैव प्रकल्पयेत् ॥
एवं घृतमयं पात्रं द्वितीयं दधिपूरितम् ।
तृतीयं मधुनश्चैव चतुर्थं शर्कराद्दतम् ॥
सुवर्णं मुखचन्द्रञ्च शृङ्गं कृष्णागुरूणि च ।
प्रशस्तपत्रश्रवणां मुक्ताफलमयेक्षणाम् ॥
ताम्रपृष्ठां कांस्यदोहां दर्भरोमसमन्विताम् ।
पुच्छं सूत्रमयं कृत्वा कण्ठाभरणघण्टिकाम् ॥
कम्बले पुष्पमालाश्च गुडास्यं शुक्तिदन्तिकाम् ।
जिह्वां शर्करया कृत्वा नवनीतेन च स्तनम् ॥
इक्षुपादान्तु राजेन्द्र ! गन्धपुष्पोपशोभिताम् ।
कृष्णाजिनोपरि स्थाप्य वस्त्रैराच्छादितान्तु ताम् ॥
गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्य विप्राय विनिवेदयेत् ।
एवं धेनुं तदा दत्त्वा ब्राह्मणे वेदपारगे ॥
साधुविप्राय राजेन्द्र ! श्रोत्रियायाहिताग्नये ।
तपोवृद्धे वयोवृद्धे दातव्या च कुटुम्बिने ॥
यो ददाति नरो राजन् ! य पश्यति शृणोति च ।
प्रतिगृह्णाति यो विप्रः सर्व्वे मुच्यन्ति पातकात् ॥
ब्रह्महा पितृहा गोघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः ।
विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
योऽश्वमेधेन यजते समाप्तवरदक्षिणः ।
जलधेनुञ्च यो दद्यात् सममेतन्नराधिप ! ॥
जलाहारस्त्वेकदिनं तिष्ठेच्च जलधेनुदः ।
अथ [illegible] नामा स्या-
[illegible]
[illegible]
वत्र [illegible]
[illegible] ॥
[illegible] पापं [illegible] ॥
इति वाराहे जल[illegible]माहात्म्ये [illegible] ॥

जलन्कुल, पु, (जल[illegible]कुल[illegible] ।) [illegible] विशेषः । [illegible] भाषा । तत्पर्य्यायः । उ[illegible] जलमार्ज्जारः २ [illegible] ४ जलपर्व्व ५ । इति त्रिकाण्डशेषः । जलनिडालः ६ नाराखुः ७ । इति हारावली । ९६ ॥ पानीयनकुलः ८ वसा ८ । इति हेमचन्द्रः ।

जलनिधि, पु, (जलानि निधीयन्ते अस्मिन्निति । धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति कि । जलानां निधिरिति वा ।) समुद्रः । इत्यमरः । १ । १ । २ ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ६६४ ।
"सरित इव यस्य गेहं प्रविशन्ति
[illegible]विशालगीतानि [illegible] ।
चाराख्येव स [illegible]ति जलनिधिल्लहरीव
[illegible] ॥"
चतुःसंख्या समुद्राणां चत्वारः । यथा, सप्तत्वसुक्तावल्याम् ।
"जार प्रा[illegible]कर निधा जलनिधि
[illegible] योग व्यम ॥" इति ॥)

जलनिर्गम, पु, (गम+"ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति भावे अप् । जलानां निर्गमो बहिर्गमनं यस्मात् ।) प्राकारगृहभित्त्यादिषु जलनिःसरणमार्गः । इति भरतः ॥ देवकुलप्राकारादिषु जलनिःसरणद्वारम् । इति सर्व्वानन्दः ॥ तत्पर्य्यायः । अम्बु १ । इत्यमरः । २ । १ । ७ ॥ वक्रम २ पुटभेदः ३ । इति स्वामी ॥

जलनीली स्त्री, (जले नीलयतीति । नील+तत् करोतीति णिच्+तत् 'कर्म्मण्यण् ।' ।२।१। इत्यण् । ततो ङीप् ।) शैवालम् । इत्यमरः । १ । १ । १ । ३८ ॥ (शैवालशब्देऽस्या विवृतिर्द्रष्टव्या ॥)

जलन्धर पु, (जलं श्रद्धनेत्रच्युताश्रुजलं धरतीति । जल+धृ+बाहुलकात् खच् मुम् च ।) असुरविशेषः । तदुत्पत्तिकारणं यथा,—

इन्द्रः शिवं द्रष्टुं शिवलोकं गतो एकं भयानकपुरुषं दृष्ट्वा तं पुनः पुनः पप्रच्छ ईश्वरः कुत्र गतः । स उत्तरं न दत्तौ इन्द्रः क्रुद्धस्तं वज्रेणाघात । ततो वज्रस्तेजसा प्रजज्वाल । तत इन्द्रो भीतस्तं प्रणम्य तुष्टाव तदस्तुत इन्द्रप्रार्थितपञ्चभालनेत्रसम्बह्निं गृहीत्वा गङ्गासागरसङ्गमे प्राक्षिपत् तत् स बालरूपो भूत्वा रुरोद तस्य रोदनशब्देन सप्तलोका बधिरीभूतास्तच्छ्रुत्वा ब्रह्मा विस्मितस्तत्रागत्य स बालं समुद्रक्रोडे दृष्ट्वा तं पप्रच्छ कस्याय पुत्रः समुद्रस्तं प्रणम्योवाच मम

[illegible] नाम [illegible] दु[illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible] नत्र[illegible] [illegible]
[illegible] मम [illegible] नत्वाभ्द्रा [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] उक्रम[illegible] नमानुग्र[illegible]
[illegible] स क्रान्तनामनुरा जन्दामुपयम । [illegible]
[illegible] ।

जलपति, पु, (जलस्य पतिः ।) वरुणः । इति हेमचन्द्रः । २ । १ । २ ॥ (अस्य जलपतित्वं यथा, काशीखण्डे । १२ । ८८—८५ ।
'तांस्त [illegible] [illegible] [illegible]मपत्य च ।
[illegible] तप घोरं [illegible] ग्राम ।
तत्र [illegible] तपो घोरं [illegible] सम्याप्य [illegible]
[illegible]
[illegible] ।
उवाच काम्य । [illegible] नरोत्तमम ।
[illegible]मरुवाच ।
यदि नाथ । प्रसन्नो सि भक्तानामनुकम्पक ।
सर्व्वासामधिपत्यं मे देह्यपां यादसामपि ॥
इति श्रुत्वा [illegible] मनश्चिन्तितं प्रभु ।
अभ्यषिञ्चत् तं तत्र वारुणी परमे पदे ॥
रत्नानामञ्जातानामन्यासां सरितामपि ।
सरसां पत्वलानाञ्च वाप्यकूपोमतं पुन ॥
नलाशयाना सर्व्वषां प्रतीच्याश्चापि दिक्प्रियः ।
अ गेश्वर पाशपाणिभव सर्व्वामराश्रय ॥)
समुद्रः । अपांपतिरित्यमरदर्शनात् ॥

जलपारावत, पु, (जले पारावत इव ।) पक्षिविशेषः । तत्पर्य्यायः । क्रोषी २ जलजपोतः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलपित्त क्ली, (जलानां पित्तमिव ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥

जलपिप्पली स्त्री, (जलजाता पिप्पली ।) पिप्पलीविशेषः । पनिसगा इति लोके । जलपिपरी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । मत्स्यादनी २ शारदी ३ तोयवल्लरी ४ मत्स्यादनी ५ मत्स्यगन्धा ६ लाङ्गली ७ शकुलादनी ८ अग्निज्वाला ९ चित्रपत्री १० प्राणदा ११ तृणशीता १२ बहुशिखा १३ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधनत्वम् । व्रणकीटादिदोषरक्तदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
"जलपिप्पल्यभिहिता शारदी शकुलादनी ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीत्यपि कीर्त्तिता ॥
जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुक्रला लघुः ।
संग्राहिणी हिमा रूक्षा रक्तदाहव्रणापहा ॥
कटुपाका रसे रुच्या कषाया वह्निवर्द्धिनी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
("गम्भीरो जलपिप्पल्यस्तुम्बुरु शृङ्गवेरिका ।
तीक्ष्णोष्णकटुरूक्षाणि कफवातहराणि च ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)

जलपृष्ठजं, क्ली (जलस्य पृष्ठे उपरि प्ररोहो भावो यस्य। जन+ड।) शैवालम्। इति शब्दचन्द्रिका।

जलप्राय, क्ली, (जलस्य प्रायो बाहुल्यं यत्र।) जलबहुलस्थानम्। अनूपदेशः। इत्यमरः। २।१।१०॥

जलप्रिय, पु (जलं प्रियं यस्य।) चातकपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥ मत्स्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलप्लव, पु (जले प्लवते इति। प्लु+अच्।) जलनकुलः। इति हारावली। ७॥

जलफल, क्ली, (जलजातं फलम्।) शृङ्गाटकम्। इति भावप्रकाशः॥

जलबन्ध, पु, (जलं बध्नाति जीवनवृत्त्या नियमेन परिकल्पयतीति। बन्ध+अच्।) मत्स्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलबन्धक पु (जलं बध्नातीति। बन्ध+ण्वुल्।) जलमध्यगस्रोतोभिन्नकरः दारुशिलादिः। तत्पर्य्यायः। उन्नारकः २ कूपकः ३। इति शब्दरत्नावली॥

जलबालक पु, (जलैः बालयति जीवयति स्वास्थ्यं प्राणानिति। बल जीवने+णिच्+ण्वुल्।) विन्ध्यपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः। ४।९५॥

जलबालिका, स्त्री (जलस्य बालिकेव।) विद्युत्। इति हेमचन्द्रः। ४।१७१॥

जलबुद्बुद क्ली (जलस्य बुद्बुदम्।) जलविम्बम्। यथा। कुमारसम्भवे।

'मालये कान्तिसम्भारे सारे सारमागगम।
य कान्ति स व मतो जलबुद्बुदसन्निभम॥'

जलब्राह्मी स्त्री (जले ब्राह्मीव।) हिलमोची। इति हारावली। १८॥

जलभू, पु, (भवत्यस्मादिति। भू+अपादाने क्विप्। ततो जलस्य भूः।) मेघः। (जलं भूरुत्पत्तिस्थानमस्य।) कच्चटम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलमक्षिका, स्त्री, (जलस्य मक्षिका।) वारिक्षाम। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जलमद्गु, पु (जले मद्गुरिव।) मत्स्यरङ्गपक्षी। इति हारावली। ८८॥

जलमधूक, पु, (जलजातो मधूकः।) मधूकवृक्षप्रभेदः। जलमहुया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मङ्गल्य २ दीर्घपत्रक ३ मधुपुष्प ४ गोन्द्रप्रिय ५ पतङ्ग ६ कीरेष्ट ७ गैरिकाख्य ८। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। व्रणवातित्तनाशित्वम्। शुक्रबलकारित्वम्। शीतलत्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्य्यायगुणाः। अथ महुया वनमहुया।

"मधूको गुडपुष्पः स्यात् मधुपुष्पो मधुस्रवः।
वानप्रस्थो मधुष्ठीलो जलजोऽत्र मधूलकः॥
मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु बृंहणम्।
बलशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम्॥ * ॥
फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं वातपित्तनुत्।
अहृद्यं हन्ति तृष्णास्रश्वासकासक्षयान्॥"

इति भावप्रकाशः॥

जलमसि, पु (जलेन जलाकारेण मस्यति परिणमतीति। मस परिणामे+इन। घनीभूतमेघस्य जलाकारेण परिणमनात् तथात्वम्।) मेघः। इति हारावली। १८॥

जलमार्ग पु (जलस्य मार्गः निर्गमपथः।) प्रणाली। इति हेमचन्द्रः। ४।५५॥ नर्द्दमा इति भाषा॥

जलमार्जार, पु, (जलस्य मार्जारः जले मार्जार इव इति वा।) जलनकुलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जलमुक् [च्] पु, (जलं मुञ्चतीति। मुच+क्विप्।) मेघः। इत्यमरः। १।३।७॥ (यथा, मेघदूते। ७१।

"शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्य्यमाणाः" —
"शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशा यत्र जाले-
र्धूमोद्गारानुकृतिनिपुणा जर्ज्जरा निष्पतन्ति॥"

जलमोचन, त्रि। यथा, उत्तरसंहितायाम्। १८।७।

'तोयानां तपलग्नेऽपि प्रिणिरेऽपि कार्य्ये
यात्रायां जलमुचोऽबलसन्निकाशाः॥")

जलयति पु (जलं स्नानमस्य।) शिवः। इति तन्त्रशास्त्रोक्तशिवनामावलिः॥

जलयन्त्रधारा, स्त्री (जलस्य स्रुतिः घनीभूता स्रुतिः। तत्र स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् च।) करका। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलयोग पु (जलेन जलसंयोगेन मोदयति आनन्दयति सन्तापपनोदेनेत्यर्थः। मुद+णिच्+अण्।) उशीरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलयन्त्रगृहम्, क्ली, (जलयन्त्रमिव प्रान्तं गृहम्।) जलमध्यस्थितगृहम्। जलटुङ्गि इति फोयारार घर इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। समुद्रगृहम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ जलयन्त्रनिकेतनम् ३। इति हारावली॥ जलयन्त्रमन्दिरम् ४। यथा —

"क्वचिद्विचित्रं जलयन्त्रमन्दिरम्।"

इति कालिदासः॥

जलरङ्क, पु, (जले सरसि रङ्क इव।) वकपक्षी। इति हारावली। १८३॥

जलरङ्कु पु, (जले रङ्कुरिव।) दात्यूहपक्षी। इति हलायुधः॥

जलरङ्ग, पु (जले रजति अनुरक्तो भवतीति। रञ्ज अनुरागे+अच्।) वकपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४।३।८॥ (वकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

जलरङ्ज, पु (जलस्य रङ्ज इव भयजनकत्वात्।) जलावर्त्तः। पयोरेणुः। भुजङ्गमः। इति हेमचन्द्रः शब्दरत्नावली च॥

जलरस, पु, (जलजातो रसः। जलप्रधानो रसो वा।) लवणम्। इति हारावली। ७५॥

जलरुट, [ह्] पु, (जले रोहतीति। रुह+क्विप्।) पद्मम्। इति हेमचन्द्रः। ४।२२८॥

जलरुह, क्ली, (जले रोहतीति। रुह+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३।१।१३५। इति कः।) पद्मम्। इति हेमचन्द्रः। ४।२२८॥ (यथा, महाभारते। १।१२८।४१।

"जलरुह सुशुभे छन्न फुल्लैर्जलरुहैस्तथा॥")

जलरूप, पु, (जलस्य रूपमिव रूपं यस्य। शुभ्रवर्णत्वादस्य तथात्वम्।) मकरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जललता, स्त्री, (जले लतेव तत्त्वाकारत्वात्।) तरङ्गः। इति हारावली। २५॥

जलवरण्ट, पु, (जलं रसस्तत्प्रधानो वरण्टो वसन्तः।) जलवसन्ताख्यव्रणः। पानीवसन्त इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मोग २। इति हारावली। १०२॥

जलवल्कल, पु, (जलस्य वल्कल इव।) कुम्भिका। इति हारावली॥ ११२। पाना इति भाषा॥)

जलवल्ली, स्त्री, (जलजाता जलप्रधाना वा वल्ली।) शृङ्गाटकः। इति राजनिर्घण्टः॥

जलवायस पु, (जले वायसः काक इव कृष्णवर्णत्वात्।) मद्गुपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४।३९६॥ पानीकौडि इति भाषा॥

जलवास स्त्री, (जलेन वासो गन्धो यस्य।) उशीरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलवास पु, (जलं वासयतीति। वस+णिच्+अण्।) विष्णुकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥ (जले वासः निवासः। सलिलनिवासः। यथा, महाभारते। १२।२६।५।

"स पितामास मुनिजलवासे कदाचन॥"

जले वासो यस्य इति विग्रहे जलवासिनि, त्रि। यथा तत्रैव। १२।२६।४।

"स कदाचित् महातेजा जलवासो महीपते।।
चचार लोकान् विप्रर्षिः प्रेक्षमाणो
मनोजवः॥")

जलवाह, पु, (जलं वहतीति। वह+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) मेघः। इति हेमचन्द्रः। २।७८॥ (यथा, भारविः। १२।२१।

"सान्द्रजलविजलवाहम्
सद्गिरिभुवानिव विभ्रमोजसा॥"

जलवाहके त्रि। यथा महाभारते। २।७।२।

"जलवाहास्तथा मेघा वायवस्तनयित्नवः॥")

जलविडाल पु, (जले विडाल इव।) जलनकुलः। इति हारावली। ७६॥

जलविन्दुजा, स्त्री, (जलविन्दुभ्यो जायते इति। जन+ड।) यावनालीशर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥

जलविल्व, पु, (जलप्रधानो विल्व इव।) कर्कटः। पद्माङ्गः। जलचत्वरम्। इति मेदिनी। वे, ५८॥ चातरजल इति भाषा॥

जलविषुव, क्ली, (जलप्रधानं विषुवम्।) तुलासङ्क्रान्तिः। तत्पर्य्यायः। आश्विनचिह्नितम् २। इति शब्दरत्नावली॥ चक्रविशेषः। यथा,—

"मानं श्रिये मधुश्रवणः स्वर्गे
वधश्चतुर्भे बहुवित्तलाभः।

भाग करे यदपन्यास्तु यदि
भोतिनगा स्याद्दिग्धस्य चर्कः ।
यासन्नन्ने वसिद्धानुक्तमात नगाचेद्दुष ॥"
इति समयाद्वाम ॥

जलत्विक पु (जले त्विक इव ।) चिङ्ग-मनस्य । इति त्रिकाण्डशेष ॥

जलवनस, पु, (जलजातो वेतस ।) जलवे-तस । इति राजनिघण्ट ॥ (अथास्य पर्याया गुणाश्च ।
"निकुञ्चक परिव्याधो नादेयो जलवेतस ।
जलजो वेतस शीत कुष्ठरक्तातकोपन ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

जलव्यध, पु, (जल विध्यतीति । व्यध+अच ।) कङ्कत्रोटमत्स्य । इति त्रिकाण्डशेष ॥

जलव्याल पु, (जलस्थितो व्यालो हिंस्रजन्तु ।) अलगर्द्दसर्प । इत्यमर । १ । ८ । ५ ॥ क्रूर-कर्म्मा जलजन्तु । इति राजनिर्घण्ट ॥

जलशय, पु, (जले शेते । शी+अच । पुंसोति घो वा ।) विष्णु । इति हेमचन्द्र ।२।१२८॥

जलशयन, पु, (जले क्षीरोदसलिले शेते इति । शी+ल्यु ।) विष्णु । इति हलायुध ॥

जलशायी, [न] पु, (जले शेते इति । शी+णिनि ।) विष्णु । यथा पुराणम् ।
"जलमध्ये वराहञ्च पावके जलशायिनम् ॥"

जलशुक्ति, स्त्री, (जलचरी शुक्ति ।) शम्बुक । इत्यमर । १ । १ । २२ ॥ शामुक इति जल झीपी इति च भाषा ॥ तत्पर्याय । वारि-शुक्ति २ क्रमिशुक्ति ३ क्षुद्रशुक्तिका ४ शम्बुका ५ नरशुक्ति ६ पुटिका ७ तोयशुक्तिका ८ । तस्या गुणा । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । दीपन-त्वम् । गुल्मशूलविषदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पाचनत्वम् । बलदायित्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥

जलशूक, क्ली (जले शूक इव सूक्ष्माग्रमिव ।) शैवालम् । इति हेमचन्द्र ।४।२३३॥ (पुलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—
"जलशूक स्वय गुप्ता रजन्यौ हृद्दतीद्वयम् ॥"
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

जलशूकर पु, (जले जलस्य वा शूकर इव ।) कुम्भीर । इति हेमचन्द्र । ४ । ४१५ ॥

जलसर्पिणी, स्त्री, (जले सर्पति गच्छतीति । सृप+णिनि+ङीप ।) जलौका । इति हेमचन्द्र । ४ । २७ ॥

जलसूचि, पु, (जले सूचिरिव । अभिधानात् पुस्त्वम् ।) कङ्कत्रोटमत्स्य । शृङ्गाट । शिशु-मार । जलौकाया स्त्री । इति मेदिनी । चे, २ ॥ काक । इति हेमचन्द्र ॥

जलस्तम्भ क्ली, (जलस्य स्तम्भनम् ।) मन्त्रादि-द्वारा जलगतिनिवारणम् । तन्मन्त्रो यथा —
"ओम नमो भगवते जल स्तम्भय स्तम्भय सस-
मसके सके कचर ।
जलस्तम्भनमन्त्रोऽय जल स्तम्भयते शिव ॥"
इति गारुडे १९६ अध्याय ॥

महाभारते १८६ अध्याय । (जलस्थ जलस्था ... स्थान दिवाकरा । अतस्त स्थापन ... सत्त्वञ्च तत्र सुपाप । ... महाभारत ग्रन्थे ... ८ अध्याय इत्य ।

जलस्था, स्त्री (जले तिष्ठति दृढतया । स्था । क्क । स्त्रियां टाप ।) गण्डदूर्वा । इति राजनिघण्ट । (जलावस्थित त्रि । यथा । भाग ... । ... ।
"यथा जलस्थ आभासो जलस्थेनावदृश्यते ।
स्वाभासेन तथा सूर्यो जलस्थेन दिवि स्थित ॥")

जलहस्, क्ली (जलेन हस्यते यत् । हस+बाहु-लकात् ड ।) स्वल्पजलयुक्तग्रहम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

जलहास पु (जलानां हास इव शुभ्रत्वात् ।) समुद्रफेन । इति त्रिकाण्डशेष

जलाका, स्त्री, (जले आकायति प्रकाशते इति । आ+कै+क ।) जलौका । इति शब्द-रत्नावली ॥

जलाञ्चली, स्त्री, (जलमञ्चोति व्याप्नोति करञ्च तयात । अञ्च+अण ।) जलपिप्पली इति शब्दरत्नावली ॥

जलाखु, पु (जल आखुरिव ।) जलनकुल । इति त्रिकाण्डशेष ॥

जलाञ्चल, क्ली (जलमञ्चति व्याप्नोतीति । अञ्च +बाहुलकात् अलच । यद्वा जले अञ्चल वस्त्रप्रान्त इव । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) शैवालम् । स्रोतो वारिनिर्गम । इति मेदिनी । ले, १५४ ॥

जलाटन पु, (जले अटति भ्रमतीति । अट+ल्यु ।) कङ्कपक्षी । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥ (विशेषोऽस्य कङ्कशब्दे ज्ञातव्य ॥)

जलाटनी, स्त्री, (जल अटति भ्रमतीति । अट+ल्यु । स्त्रियां ङीष ।) जलौका । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥

जलाण्टक , पु, (जले अण्टते इतस्ततो भ्रम तीति । अण्ट गतौ+ण्वुल । पृषोदरादित्वात् ठस्य ट ।) नक्रराज । इति हारावली ।७७॥

जलाण्डक क्ली, (जले अण्डमिव कायतीति । कै+क ।) मौताधानम् । इति शब्दरत्ना वली ॥

जलात्मिका, स्त्री, (जलमेव आत्मा यस्या । कप तत टापि अत इत्वम् ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलाधार पु, (जलस्य आधार ।) जलाशय । इत्यमर । १ । १ । २५ ॥ (यथा, याज्ञ वल्क्ये । ३ । १४४ ।
"आकाशमेक हि यथा घटादिषु पृथग् भवेत् ।
तथात्मैकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेष्विवांशुमान ॥")

जलाधिदैवत, पु, (जलस्याधिदैवत अधिष्ठात्री देवता ।) वरुण । इति हलायुध ॥ (जल अधिदैवत यस्य ।) पूर्व्वाषाढ़ानक्षत्रं, क्ली । इति ज्योतिषम् ॥

जलाम्बिका स्त्री (जलस्य अम्बिका माता इव । ... तडागादेस्तदाश्रयत्वम् ।) कूप । इति हारावली । ... जलात्मिका इति ... पाठ ।

जलायुका, स्त्री, (जलमायुरस्या कप । पृषो दरादित्वात् ...) जलौका । इति शब्द रत्नावली ॥ (यथा सुश्रुते । १ । १३ ।
'अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायु रिति जलायुका ॥' अस्या अन्यद्विवरण जलौका शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ यस्मिन्निव यवह्नता तद्यथा —
'तस्याङ्गाभ्यञ्जनपान म
तथावपीड कवलग्रहञ्च ।
सम्शोधनञ्चोभयत प्रयुञ्ज्या-
दक्षं ह्येषामि जलायुकाभि ॥'
इति सुश्रुते कल्पस्थानेऽष्टमेऽध्याय ।)

जलार्द्र, प, (जलेन आर्द्र सिक्त ।) आर्द्र-वस्त्रम् । इति हारावली १६६ ॥ (जलार्द्रके त्रि । यथा, मेघदूते । ५ ।
"तत्र स्कन्द नियतवसति पुष्पमघीकृतात्मा
पुष्पासारै स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रै ॥")

जलार्द्रा स्त्री (जलेन आर्द्रा सिक्ता ।) क्लिन्न वस्त्रम् । इति हेमचन्द्र । ३ । ३ ॥ (आर्द्र तालवृन्तम् । यथा वैजयन्ती ।
"धूर्ता तु तालवृन्त स्याद्वल्कलेयवजनञ्च तत ।
जलेनार्द्र जलार्द्रा स्यात——————— ॥")

जलार्णव , पु (जलप्रचुरोऽर्णव समुद्रो यत्र काले ।) वर्षाकाल । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (जलप्रचुरोऽर्णव ।) जलसमुद्रश्च ॥

जलालु , पु (जलजात आलु । शाकपार्थिववत् समास ।) पानीयालु । इति राजनिर्घण्ट ॥

जलालुक, क्ली, (जलालुरिव कायति प्रकाशते इति । कै+क ।) पद्मकन्द । इति राज निघण्ट ॥

जलालुका, स्त्री, (जले अलति गच्छतीति । अल गतौ+बाहुलकात् उक ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलालोका, स्त्री, (जले आलोक्यते दृश्यते इति । आ+लोक दर्शने+कर्म्मणि घञ ।) जलौका । इत्यमरटीकायां भरत ॥

जलावर्त्त , पु, (जलस्य आवर्त्त सम्भ्रम ।) जल गुल्म । अम्भसा भ्रम । इति जटाधर ॥

जलाशय, क्ली, (जले जलबहुलप्रदेशे आशेते इति । आ+शी+अच ।) उशीरम् । इत्य मर । २ । ४ । १६४ ॥ लामज्जकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (जलशायिनि, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १४३ । ५४ ।
"तत सत्त्वान्युपाक्रामन् सुबहूनि महान्ति च ।
ररुवानरसिंहाश्च महिषाश्च जलाशयान ॥")

जलाशय, पु, (जलस्य आशय आधार ।) जलाधार । स तु पुष्करिण्यादि । इत्यमर । १ । १० । २६ ॥ (यथा, मनु । ३ । १२६ ।

[illegible] महानिधि। [illegible] [illegible]।”
[illegible] आ+भ्रा। –‘भुरि
[illegible] पा। ’ ७। [illegible]। इति
[illegible]। मनुः। [illegible] हेमचन्द्र ॥ [illegible]टक।
[illegible]

जलाशया, स्त्री, ([illegible] उद्भ-
वतीति। आ+शी+अच। स्त्रियां टाप्।)
गण्डालीतृणम्। [illegible] राजनिर्घण्टः ॥

जलाश्रय, पुं, ([illegible] आश्रय उत्प-
त्तिस्थानं यस्य।) वृत्तगुण्डतृणम्। इति राज-
निर्घण्टः।

जलाश्रया, स्त्री, ([illegible] प्रदेशे आश्रयो
यस्याः।) शूलघ्नम्। [illegible]। इति राज-
निर्घण्टः।

जलाह्वा, स्त्री। [illegible] पुष्क-
रिणी। इति हारावली।

जलाह्व, क्ली, ([illegible] आह्वय संज्ञा यस्य।) उत्प-
लम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

जलिका, स्त्री, (जल [illegible] स्थाल्लिकाख्यस्या।
[illegible] इनिठन्। ’ ५। [illegible]। इति ठन्
[illegible]।) जलौका। इत्यमरटीकायां भरत ॥

जलूका, स्त्री। (जले [illegible]। [illegible] बाहुलकात्
[illegible]।) जलौका। इति शब्दरत्नावली।

जलेका, स्त्री। [illegible]। [illegible] [illegible])
जलौका। इति [illegible] [illegible] ७। [illegible] यथा
[illegible]। [illegible] ५। ८।
[illegible] पिबन्ति [illegible]।
[illegible] न [illegible] भावचरिते ॥’)

जलेचर, पुं, (जले चरतीति। चर+ चरट्।”
[illegible] १६। इति ट। [illegible] इति बहु-
लम्। ’ ६। ३। १। इत्यलुक्।) जलचर-
पक्षी। स तु हंससमुद्गुवकादि। तस्य मांस-
गुणाः। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। स्निग्धत्वम्। मधु-
रत्वम्। वायुनाशित्वम्। शुक्रकारित्वञ्च। इति
राजवल्लभः ॥ (जलचारिणि, त्रि। यथा, महा-
भारते। १। २१७। ११।
“स [illegible] निस्फुरन्त जलेचरम्।
[illegible] वलिना वरः ॥”)

जलेच्छया, स्त्री, (जलमनीति जलेन जलप्रचुर-
स्थानम्। इ – क्विप्। तत्र शेते उद्भवतीति।
शी+अच। स्त्रियां टाप्।) हस्तिशुण्डा-
वृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥

जलेजात, क्ली, (जले जातमुत्पन्नम्।) पद्मम्।
इति शब्दरत्नावली ॥

जलेन्द्र, पुं, (जलस्य इन्द्र अधिपतिः।) वरुणः।
महोदधिः। जम्भलः। इति मेदिनी। रे, १५८॥

जलेन्धन, पुं, (जलान्येव इन्धनानि यस्य।) वाड-
वाग्निः। इति भूरिप्रयोगः ॥

जलेरुहा, स्त्री, (जले रोहति उद्भवतीति। रुह
+क। “तत्पुरुषे कृतीति।” अलुक्।)
कुटुम्बिनीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

जलेवाह, पुं, ([illegible] जलमग्न-
द्रव्यस्य [illegible] प्रापयति इति। वाह प्रयत्ने +
अच्।) [illegible]। डुबरू इति भाषा ॥
यथा पाद्मे पातालखण्डे।
‘[illegible] न्ययोजयत्।
[illegible] न तत्र ॥”

जलेशय, पुं, (जले शेते इति। शी + अच्।
तत्पुरुषे कृतीति। ’ अलुक्।) मत्स्यः। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (कारणवारिशायित्वात् विष्णुः।
यथा, हरिवंशे। २२। ६८।
‘नमोऽस्त्वनन्तपतये अक्षयाय महात्मने।
जलेशयाय देवाय पद्मनाभाय विष्णवे ॥”
महादेवः। यथा, महाभारते। १२। १७। ६८।
“तुम्बवीणो महाकोश ऊर्द्ध्वरेता जलेशयः ॥’
जलाशायिनि, त्रि ॥)

जलेश्वर, पुं (जलस्य ईश्वरः।) वरुणः। इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते। १। [illegible] २६। २।
“तमब्रवीत् [illegible] प्रतिगृह्य जलेश्वरम्।
चतुर्थ लोकपालानां देवदेवं सनातनम् ॥’
जलानामीश्वरस्तु) समुद्रश्च ॥

जलोका, स्त्री, (जलमोक आश्रयो यस्याः। पृषो-
दरादित्वात् साधुः।) जलौका। इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

जलोच्छास, पुं, ([illegible]। [illegible]) जलापूर-
परिपूर्णे समाधिक जलस्य सर्व्वतो [illegible]। इति
कलापः ॥ समाधिकजलस्यापायो [illegible]।
इति स्वामी॥ जलोत्पत्तये [illegible] [illegible]
जलनिःसारणम्। इति सर्व्वस्वम्॥ सेतुभङ्गादि-
भयेन [illegible] पायैर्ज्जलवहिष्करणम्।
इत्यन्ये ॥ पुष्करिण्यादौ जलप्रवेशार्थमुपाय-
मुपायं [illegible] इत्येके। इति भरतः ॥
तत्पर्य्यायः। परीवाहः २। इत्यमरः। १। १। १ ॥

जलोदर, क्ली (जलप्रधानम् उदरं यस्मात्।)
जठरामयः। तस्य निदानादि यथा,—
“य स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो [illegible]
वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढः।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य
स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि ॥
स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषु
दकोदरं पूर्व्ववदभ्युपैति।
स्निग्धं महत्तत् परिवृत्तनाभि-
समाततं पूर्णमिवाम्बुना च ॥
यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च
शब्दायते चापि दकोदरं तत् ॥
जन्मनैवोदरं सर्व्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम्।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥”
इति माधवकरः ॥
(अस्य सकारणसलक्षणचिकित्सितं यथा,
हारीते चिकित्सितस्थाने २७ अध्याये।
आत्रेय उवाच।
“विषमाशनोपवेशात् पीततोयादथापि वा।
श्रमाध्वभ्यासनिःक्रान्तादतिशायामतोऽपि वा ॥
पीतलम्बरमेवञ्च तस्माज्जातं जलोदरम्।
उदरं सजलं यस्य सशोथमतिवर्द्धितम् ॥
श्वयथुः पाण्ड्योः शोथो जलोदरस्य लक्षणम्।
विरेकं वमनं कुर्य्यात् पाचनानि च कारयेत् ॥
क्षारयोगश्च वटकस्तेन तदुपशाम्यति।
तस्मान्नाभेर्व्वामभागं पञ्चयित्वाङ्गुलद्वयम् ॥
जलनाडीश्वानुमन्य कुशपत्रेण वेधयेत्।
शरच्छजलनालञ्च तत्र सञ्चारयेद्बुधः ॥
अन्तर्गतं जलं स्राव्य ततः सन्धारयेद्व्रतम्।
यदा न धरते स्वे तदा दाहः प्रशस्यते ॥
कणा कल्कं परिमाय घृतं देयं चतुर्गुणम्।
शुण्ठी विषा समं पाच्य पानमालेपनं हितम् ॥
शस्त्रकर्म्म भिषक् श्रेष्ठो विज्ञातेनैव कारयेत्।
दुष्करं शस्त्रकर्म्मैव न कुर्य्यात् यत्र तत्र तु ॥
अक्रियायां ध्रुवा मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत्।
तस्मादवश्यकर्त्तव्यमीश्वरः साधिकारिणाम् ॥”*॥)

जलोद्भवा, स्त्री (जले उद्भवो यस्याः।) लघु-
ब्राह्मी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (कालानुशारिवा।
शिउली छोपर इति च यस्य ख्यातिः।
यथास्याः पर्य्यायाः।
‘शीतली शीतकुम्भी च शुक्लपुष्पा जलोद्भवा।
कालानुशारिवा तस्याः प्रवाहो नतवद्गुणैः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

जलोद्भूता, स्त्री (जले उद्भूता।) गुण्डालाक्षुपः।
इति राजनिर्घण्टः ॥

जलोरगी, स्त्री, (जले उरगी सर्पिणीव।)
जलौका। इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

जलौकस्, स्त्री, (जले ओको वासस्थानं यासाम्।)
जलौका। सान्तबहुवचनान्तोऽयं शब्दः। इत्य-
मरः। १। १। २२ ॥

जलौकस, पुं, स्त्री, (जलमेव ओको वासस्थानं
तदस्त्यस्येति। अर्श आदित्वादच्।) जलौका।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ अकारान्तोऽयम्॥

जलौका, [स] स्त्री, (जलमेव ओको वसतिस्थानं
यस्याः।) जलौका। इति भरतः ॥ (यदुक्तम्।
“गृह्णाति साधुरपरस्य गुणं न दोषं
दोषान्वितो गुणिगुणं परिहाय दोषम्।
बालस्तनात् पिबति दुग्धमसृग्विहाय
त्यक्ता पयो रुधिरमेव न किं जलौका ॥”
जलवासिनि, त्रि। यथा, महाभारते। १३।
५। १।
“जलौकसां स सत्त्वानां बभूव प्रियदर्शनः ॥”
विवरणमस्या यथा,—
“नृपाढ्य बाल स्थविर भीरु दुर्बल नारीसुकु-
माराणामनुग्रहार्थं परमसुकुमारोऽयं शोणि-
तावसेचनोपायोऽभिहितो जलौकसः। तत्र
वातपित्तकफ-दुष्ट-शोणितं यथासंख्यं शृङ्ग-
जलौकालाबुभिरवसेचयेत् स्निग्धशीतरूक्षत्वात्
सर्व्वाणि सर्व्वैः ॥”
“उष्णं समधुरं स्निग्धं गवां शृङ्गं प्रकीर्त्तितम्।
तस्माद्वातोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥
शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा।

तस्मात् पित्तोपसृष्टे तु हिता सा त्ववसेचने ॥
अलाबुकटुकं रूक्षं तीक्ष्णञ्च परिकीर्त्तितम् ।
तस्मात् श्लेष्मोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥"
"अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः । ता द्वादश, तासां सविषाः षट् तावत्य एव निर्व्विषाः । तत्र सविषाः कृष्णा कर्व्वुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तास्वञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा । वर्म्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्व्वुरा । रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुखी अलगर्द्दा । इन्द्रायुधवदूर्द्ध्वराजिभिश्चित्रा इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका । गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणुमुखी गोचन्दनेति । ताभिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरो दाहश्छर्द्दिर्म्मदः सदनमिति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपननस्यकर्म्मादिषूपयोज्यः । इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः सविषाः सचिकित्सिता व्याख्याताः ।

अथ निर्व्विषाः । कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति । तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्गवर्णा कपिला । किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाशुगा च पिङ्गला । यकृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी मूषिकाकृतिवर्णा ऽनिष्टगन्धा च मूषिका । मुद्गवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा पुण्डरीकमुखी । स्निग्धा पद्मपत्रवर्णा ऽष्टादशाङ्गुलप्रमाणा सावरिका सा च पश्वर्थे । इत्येता अविषा व्याख्याताः । तासां यवनपाण्ड्यसह्यपातनादीनि क्षेत्राणि । तेषु महाशरीरा बलवत्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्व्विषाश्च विशेषेण भवन्ति । तत्र सविषमत्स्यकीटदर्दुरमूत्रपुरीषकोथजाताः कलुषेष्वम्भःसु च सविषाः । पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोथजाता विमलेष्वम्भःसु च निर्व्विषाः ॥"
"क्षेत्रेषु विचरन्त्येताः सलिलेषु सुगन्धिषु ।
न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्केशया सुखाः ॥"
"अथैना नवे महति घटे सरस्तडागोदकपङ्कमावाप्य निदध्यात् । भक्ष्यार्थे चासामुपहरेच्छैवलं वल्लूरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णीकृत्य शय्यार्थे तृणमौदकानि च पत्राणि । त्र्यहात् त्र्यहाच्चाभ्यो जलं भक्ष्यञ्च दद्यात् सप्तरात्रात् सप्तरात्राच्च घटमन्यं सङ्क्रामयेत् ॥"
"स्थूलमध्याः परिक्लिष्टाः पृथ्व्यो मन्दविचेष्टिताः ।
अग्राहिण्योऽल्पपायिन्यः सविषाश्च न पूजिताः ॥
अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा विरूक्ष्य चास्य तमवकाशं मृद्गोमयचूर्णैरवरूक्षणं स्यात् । गृहीताश्च ताः सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्रीः सलिलसरकमध्ये मुहूर्त्तस्थिता विगतक्लमा ज्ञात्वा ताभी रोगं ग्राहयेत् । श्लक्ष्णशुक्लार्द्रपिचुप्रोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपावृतं ततोऽस्य क्षीरबिन्दुं शोणितबिन्दुं वा दद्याच्छस्त्रपदानि वा कुर्वीत यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदान्यां ग्राहयेत् । यदा च निविशतेऽश्वखुरवदाननं कृत्वोन्नम्य च स्कन्धं तदा जानीयाद् गृह्णातीति गृह्णतीञ्चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेत् सेचयेच्च । दंशे तोदकण्डूप्रादुर्भावैर्जानीयाच्छुद्धमियमादत्त इति शुद्धमाददानामपनयेत् । अथ शोणितगन्धेन न मुञ्चेन्मुखमस्याः सैन्धवचूर्णेनावकिरेत् । अथ पतिताः तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगात्रीः तैललवणाभ्यक्तमुखीः वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां गृहीतपुच्छाः दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां शनैः शनैरनुलोमानुमार्जयेदामुखाद्वामयेत्तावद् यावत् सम्यग्वान्तलिङ्गानीति । सम्यग्वान्ता सलिलसरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत् । या सीदति न चेष्टते सा दुर्व्वान्ता तां पुनः सम्यग्वामयेत् । दुर्व्वान्ताया व्याधिरसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति । अथ सुवान्ताः पूर्व्ववत् सन्निदध्यात् शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौकोव्रणान्मधुनावघट्टयेच्छीताभिरद्भिश्च परिषेचयेद्बध्नीत वा व्रणं कषायमधुरस्निग्धशीतैश्च प्रदेहैः प्रदिह्यादिति ।'
"क्षेत्राणि ग्रहणं जातीः पोषणं सावचारणम् ।
जलौकसाञ्च यो वेत्ति तत्साध्यान् स जयेन्नृपान् ॥'
इति सूत्रस्थाने त्रयोदशाध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

जलौका, स्त्री, (जलमेव ओकः वसतिस्थानं यस्याः ।) जलजन्तुविशेषः । जोंक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । रक्तपा २ जलौकसः ३ इत्यमरः । १ । १ । २२ ॥ जलूका ४ जलौका ५ जलाका ६ जलोरगी ७ जलायुका ८ जलिका ९ जलासुका १० जलजन्तुका ११ वणी १२ जलालोका १३ जलौकस् १४ जलौकसी १५ । इति भरतः ॥ जलाकसम् १६ जलाकसा १७ । इति रायमुकुटः ॥ रक्तपायिनी १८ रक्तसन्दंशिका १९ तीक्ष्णा २० वमनी २१ जलजीवनी २२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपाता २३ वेधिनी २४ जलसर्पिणी २५ जलसूचिः २६ जलाटनी २७ जलाका २८ जलपटालिका २९ जलिका ३० जलालुका ३१ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा सुश्रुते शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।
"सिरा-विषाणतुम्बैस्तु जलौकाभिः पदैस्तथा ।
अवगाढं यथापूर्व्वं निर्हरेद्दुष्टशोणितम् ॥"
अस्या विवरणमन्यत् सविस्तरं जलौकःशब्दे व्याख्यातम् ॥)

जल्प, वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परस्मै सेट् ।) व्यक्तवागर्थे उपधः । जल्पति । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १४८ । १२ ।
"नार्हि जित्वा विकत्थन्ते न च जल्पन्ति दुर्वचः ॥")

जल्पः, पुं, (जल्प वाचि + घञ् ।) विजिगीषोः कथा । परमतखण्डनपूर्व्वकं स्वमतव्यवस्थापनम् । इति जटाधरो गोतमश्च ॥ ("यथोक्तोपपन्नच्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः ॥' इति न्यायसूत्रम् । १ । २ ।
"स जल्पो द्विविधः सम्प्रोक्तो जल्पो वितण्डा च ।
तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्पः ।'
"यथैकस्य पक्षः पुनर्भवोऽस्तीति नास्तीत्यपरस्य तौ च स्वपक्षं स्वस्वहेतुभिः स्थापयतस्तत्परपक्षमुद्भावयतः एष जल्पः ।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।) कथा । (यथा, भागवते । १ । ७ । ४७ ।
"इति प्रिया वल्गुविचित्रजल्पैः
स सान्त्वयित्वाच्युतमित्रसूतः ॥")

जल्पनं, क्ली, (जल्प + भावे ल्युट् ।) कथनम् । यथा,—
"किं मिथ्या शतजल्पनेन सततं रे नक्र राम वद ॥"
इत्युद्भटः । (जल्पतीति । जल्प + नन्द्यादित्वात् ल्युः । कथके त्रि ॥)

जल्पाकः, त्रि, (जल्पतीति । जल्प + "जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ।" ३ । २ । १५५ । इति षाकन् ।) बहुकुत्सितभाषी । तत्पर्य्यायः । वाचालः २ वाचाटः ३ बहुगर्ह्यवाक् ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (स्त्रियां षित्वात् ङीष् । यथा, भट्टिः । ७ । १६ ।
'जल्पाकीभिः सहासीनाः स्त्रीभिः गजावना ता ॥")

जल्पितं, त्रि, (जल्प्यते स्म इति । जल्प + क्तः ।) उक्तम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०७ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १८९ । "भो भो गोरम्भ । सत्यमेतत् यत् त्वया जल्पितम् । किं दैवो दन्तिसेन समालिङ्गिता ॥") कथने, क्ली । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १३२ ।
"सा प्राह भो प्रियतम । मिथ्याजल्पितमेतत् ॥")

जवः, पुं, (जवनमिति । जु वेगगतौ + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) वेगः । (यथा, महाभारते । ३ । १६१ । २१ ।
"यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुरन्दरः ।
जवे वायुर्मुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ॥")
वेगवति, त्रि । इति मेदिनी । वे, ७ ॥

जवनं, क्ली (जु वेगगतौ + भावे ल्युट् ।) वेगः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३६ ॥

जवनः, पुं (जु + "जुचङ्क्रम्येति ।" ३ । २ । १५ । इति युच् ।) वेगः । वेगयुक्ताश्वः । देशविशेषः । इउनान इति पारस्यभाषा । इति हेमचन्द्रः ॥ शीघ्रकारी मृगः । घोटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ म्लेच्छजातिविशेषः । एष पूर्व्वं जवनदेशोद्भवः क्षत्रिय आसीत् सगरराजेनास्य सर्व्वशिरोमुण्डं सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतत्वञ्च चकार । इति हरिवंशः ॥ (स्कन्दस्य सैनिकविशेषः । यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ७२ ।
"एतानि नामानि चान्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः ॥"

[illegible]।
[illegible] क्रमभराय क्रमम् ।)
[illegible] । इति मेदिनी । न ६ ॥ (यथा
महाभारते । ३ । १ । [illegible] ।
'[illegible]' ॥)
[illegible] क्ली, [illegible] इति, [illegible]
[illegible] ।) [illegible] ॥
[illegible] गुणाः [illegible] । [illegible] । [illegible]
त्वम् । कण्डूपित्तापहत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
[illegible] स्त्री ([illegible] वेगेन [illegible] ।
[illegible] । टाप् च ।) [illegible] । [illegible]
[illegible] इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रतिसारा
[illegible] ३ । इत्यमरः । [illegible] । यव-
[illegible] ४ यमानी ५ तिरस्कारिणी ६ । इति
[illegible] ॥ अमरमते ७ पर्दा ८ चिका ६ काण्ड
[illegible] । इति [illegible] । (यथा
माघे । ४ । ५४ ।
'समीरशिशिरः शिरःसु वसताम्
सतां जवनिका निकामसुखिनाम् ॥')
[illegible] स्त्री, ([illegible] । जु +
[illegible] । क्लिया [illegible] ।) [illegible] । [illegible]
[illegible] । ([illegible] । ५ । ८ ।
[illegible] प्रथमं [illegible] चरसभाजनम्
[illegible] टौ टायता मता
हरति ॥")
[illegible] । इति हेमचन्द्रः ॥ [illegible]
[illegible] ।
'[illegible]
[illegible] कथञ्चित् ॥'
[illegible] । यथा, [illegible] । ४ । ५१ । ० ।
'[illegible]
[illegible] ॥')
[illegible] स्त्री ([illegible] प्राप्यते गवादिभि
[illegible] । जु + [illegible] कर्मणि अप् च ।)
[illegible] । इति शब्दरत्नावली ॥
जवा स्त्री (जवते रक्तवर्णत्वं गच्छतीति । जु
गतौ + अच् । ततष्टाप् ।) स्वनामख्यातपुष्प-
वृक्षः । तत्पर्यायः । ओड्रपुष्पम् २ । इत्य-
मरः । २ । ४ । ७६ ॥ जपा ३ ओड्राख्या ४
रक्तपुष्पी ५ अरुणप्रिया ६ रागपुष्पी ७ प्रतिकाट
हरिवल्लभा ८ । (यथा, माघे । ६ । ४६ ।
"अनुवनं वनराजिवधूमुखे
बहलरागजवाधरचारुणि ॥")
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । इन्द्र-
लुप्तविनाशकारित्वम् । विस्फोटादिजन्तुनाशकत्वम् ।
सूर्य्याराधनसाधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
मलमूत्रस्तम्भनरञ्जनकारित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥
(यस्मिन्निव यवन्निष्यते तद्यथा,—
"मकाक्षिक जवापुष्पं भृष्टं ज्योतिष्मतीदलम् ।
दूर्वायितश्च सम्प्राश्य वनिता तार्त्तवं लभेत ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे योनिव्यापदधिकारे ॥)

जवापि स्त्री, सुगन्धिद्रव्यभेदः । तत्पर्य्यायः । गन्ध
[illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ सम्ब-
[illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible]
[illegible] सुगन्धतैलनिर्यासः ६ कटमोदः १ ।
अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
[illegible] । सुगन्धत्वम् । [illegible] बहुला
[illegible] । राज्ञां योग्यत्वञ्च । अस्य गुणाः ।
[illegible] । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । सुखा-
वहत्वम् । वातहितत्वम् । राज्ञां मोहना
[illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥
जवाधिक पुं (जवेन वेगेन अधिकः ।) वेगाधिक
घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४५ ॥ अतिशय
वेगयुक्ते, त्रि ॥
जवापुष्प क्ली, (जवाया स्वनामख्यातवृक्षस्य
पुष्पम् । यद्वा जवेव पुष्पम् ।) ओड्रपुष्पम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
जविन् [न्] त्रि, (जवो वेगः सोऽस्यास्तीति ।
जव + इनि ।) वेगयुक्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
१५८ ॥ (यथा याज्ञवल्क्ये । २ । ११२ ।
'समकालमिषुं मुक्तमानीयान्यो जवी नरः ।
गते तस्मिन्समस्माच्च पश्येदेत शुद्धिमाप्नुयात् ॥"
[illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥
[illegible] । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा उभ
[illegible] सेट् ।) [illegible] जषति जषते । परस्मैपदी-
त्वम् । इति [illegible] ।
जम [illegible] रचणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा
पर सक सेट ।) इ क, जसयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
जस, उ इ र य मोक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा पर सक सेट । उदित्वात् क्त्वावेट् ।)
उ, जसित्वा जस्त्वा । इर, अजसत् अजासीत् ।
अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये । य,
जस्यति वत्सं गोपः । इति दुर्गादासः ॥
जस क वधे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा-पर सक सेट ।) क, जासयति । इति
दुर्गादासः ॥
जसुरि पुं, (जस्यते मुच्यते क्षिप्यते वाऽनेनेति ।
जस + "जसिसहोरुरिन् ।" उणा । २ । ७३ ।
इति उरिन् ।) वज्रम् । इत्युणादिकोषः ॥
जह्नक, पुं (जहाति परित्यजतीति । ओ हाक्
त्यागे + "जहातेर्द्वे च ।" उणा । २ । ३४ ।
इति क्वुन् द्वित्वञ्च ।) कालः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ त्यागकर्त्तरि, त्रि । इत्युणादिकोषः ॥
बालः । निर्म्मोकः । निर्म्मोकः । इति संक्षिप्तसारे
उणादिवृत्तिः ॥
जहा, स्त्री, (जहातीति । हा + बाहुलकात् श ।)
मुण्डितिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मुण्डिरी
इति भाषा ॥
जहानक, पुं, प्रलयः । इति हेमचन्द्रः । २ ।
७५ ॥
जह्नु, पुं, (जहातीति । हा + बाहुलकात् नुः
द्वित्वञ्च ।) अपत्यम् । यथा । "इति क्षत्ताद्युक्तः

अपत्यसम्पन्नाटनमाणानामपि सह मृगजहुना
स्नेहानुबद्धहृदय आसीत् ।" इति श्रीभागवते
पञ्चमस्कन्धे आदिभरतचरिते । ८ । ११ ॥
"इत्येवं कृतोऽनुग्रहो आसक्तिर्थ्येन । मृगजहुना
मृगापत्येन सह । स्नेहानुबद्धं हृदयं येन ।'
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
जह्नु, पुं, (जहातीति । हा + "जहातेर्द्वे अन्त-
लोपश्च ।" उणा । ३ । ३६ । इति नुः द्वित्व-
मन्त्यलोपश्च ।) विष्णुः । राजर्षिभेदः । स
चन्द्रवंशोद्भवसुहोत्रराजपुत्त्रः । गङ्गागमनकाले येन
गङ्गा पीता पुनर्भगीरथप्रार्थनेन जङ्घां भित्त्वा
बहिर्निर्गमिता तेन सा जाह्नवीति ख्याता ।
इति रामायणम् ॥
जह्नुतनया, स्त्री, (जह्नोस्तनया ।) गङ्गा । इत्य-
मरः । १ । १ । ३१ ॥
जह्नुसप्तमी, स्त्री, (जह्नोः सप्तमी । अस्यां तिथौ
जह्नुमुनिना हि गङ्गा पीता पुनस्त्यक्ता अतो-
ऽस्यास्तथात्वम् ।) वैशाखशुक्लसप्तमी । तन्नाम-
कारणं यथा वाराहे नारदाम्बरीषसंवादे ।
"वैशाखशुक्लसप्तम्यां जाह्नवी जह्नुना पुरा ।
क्रोधात् पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात्तु दक्षिणात् ॥
तस्यां समर्चयेद्देवीं गङ्गां भुवनमेखलाम् ।
स्नात्वा सम्यग्विधानेन स धन्यः सुकृती नरः ॥
तस्यां सन्तर्पयेद्देवान् पितॄन् सन्तान यथाविधि ।
साक्षात् पश्यन्ति ते गङ्गां स्नातकं सर्वपातकम् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥
अपि च उत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटले ।
"शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां वैशाखे जह्नुपुत्त्रिकाम् ।
प्रपूजयेत सुखाय स्वर्गमोक्षफलाप्तये ॥"
जह्नुसुता, स्त्री, (जह्नोः सुता ।) गङ्गा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते ।१।६८।१८।
"अथ गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता ॥")
जा, स्त्री, (जायते सम्बन्धिनी या । जन + बाहु-
लकात् ड ।) याता । भर्त्तुर्भ्रातृपत्नी । इत्येका-
क्षरकोषः ॥
जागर, पुं स्त्री, (जागृ जागरणे + भावे घञ् ।
"जाग्रोऽविचीति ।" ७ । ३ । ८५ । इति
गुणः ।) जागरणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ ॥
(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६ ।
"प्रोञ्छति तवापराधं मानं मर्द्दयति निद्रांत्ति
हरति ।
स्खलतामिहन्ति प्रपथानं जागरदीर्घा निशा
सुभग ! ॥"
जागर्त्ति जीवति सङ्ग्रामस्थलेऽनेनेति । जागृ +
करणे घञ् ।) कवचे, पुं । इति तट्टीका ॥
जागरण क्ली, (जागृ + भावे ल्युट् ।) निद्रा-
भावः । जागा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः ।
जागर्य्या २ जागरा ३ जागरः ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ जागरिया ५ जागर्त्ति ६ । इत्यमर-
टीका ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १२६ । १२ ।
"रात्रिजागरणात् श्रान्ता सौयुप्ति समतीत्य
तान् ॥")

जागरिता, [ऋ] त्रि, (जागर्त्तीति । जागृ+ तृच ।) जागरणशील । इत्यमर । ३ ।१।३२॥

जागरी, [न] त्रि, (जागरो जागरणमस्त्यस्येति । जागर+"अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति इनि ।) जागरूक । इति हेमचन्द्र । ३।१ ७॥

जागरूक, त्रि, (जागर्त्तीति । जागृ+"जागरूक ।" ३। २ । १६५ । इति ऊक ।) जागरणशील । जागरणकर्त्ता। तत्पर्य्याय । जागरिता २ । इत्यमर । ३। १ । ३२॥ जागरी ३ । इति हेमचन्द्र ।३।१ ७॥ (यथा, रघु ।१ ।२४।
"अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विष ।
स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्य वेद कस्तव ॥"
कर्त्तव्यपालनादाय अप्रमत्त । यथा, रघु । १४ । ८५ ।
"निगृह्य शोक स्वयमेव धीमान
वर्णाश्रमावेक्षणजागरूक ॥")

जागर्त्ति स्त्री, (जागृ+भावे क्तिन ।) जागरणम । इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥

जागर्य्या स्त्री, (जागृ+"जागर्त्तेरकारो वा ।" ३ । ३ । १ १ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यक । "जाग्रोऽविचिणलिति ।" ७ । ३ । ८५ । इति गुण ।) जागरणम । इत्यमर । ३ । १ ।१६ ॥

जागुड क्ली, (जागुडे तदाख्यया प्रसिद्धे देशे भवमित्यण ।) कुङ्कुमम । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (देशविशेष । यथा, माघे । २ । ३ ।
"अभिषेद्यमगाद्रथोऽपि शौरे-
रवनि जागुडकुङ्कुमाभिताम्रे ॥"
जागुडोऽभिजनोऽस्येत्यण । तद्देशवासिनि त्रि,। यथा, महाभारते । ३ । ५१ । २४ ।
"जागुडान रामठान मुण्डान स्त्रीराज्यानथ-
तङ्गनान ॥")

जागृ, ङ लु जागरे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा-पर अक सेट ।) ङ, जागर्ति । लु, जागर्त्ति । दिशो निरीक्षमाणस्य नास्ति जागरतो भयमिति पचादित्वादनि जागर इवाचरतीति क्वौ शत्रन्तम । इति दुर्गादास ॥

जागृवि पु (जागर्त्ति साक्षिस्वरूपतयेति । जागृ+"जृशृस्तृजागृभ्य क्विन ।" उणा । ४ । ५४ । इति क्विन ।) अग्नि । इति हेमचन्द्र । ४ । १६५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ११ । १ ।
"जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्नि ॥"
जागर्त्ति प्रजाना शुभाशुभकार्य्यदर्शनार्थमिति । नृपति । इत्युज्ज्वलदत्त ॥)

जाग्रत त्रि, (जागर्त्तीति । जागृ+शतृ ।) जागरणविशिष्ट । यथा,—
"गङ्गोत्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजूटाग्रजाग्रतफणिस्फूर्ज्जत्फुत्कृतिभीतिसम्भृतचमत्कारस्फुरत-
सम्भ्रमा ॥"
इति काव्यचन्द्रिका॥
(जागरणम् । यथा मनौ । १ । ५७ ।
"एव स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिद सर्व्व चराचरम् ।
सञ्जीवयति चाजस्र प्रमापयति चाव्यय, ॥")

जाग्रिया, स्त्री, (जागृ—"जागर्त्तरकारो वा ।" इति पक्षे शस्त्रो रिङादेश ।) जागरणम । इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥

जाघनी, स्त्री, (जघनस्य समीपम । जघन+शैषिकोऽण । तत स्त्रिया ङीप ।) ऊरु । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा मनु । १ । १ ८ ।
"क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्र श्वजाघनीम ।
चण्डालहस्तादादाय धर्म्माधर्म्मविचक्षण ॥"
विश्वामित्रस्य जाघनीहरणकथा महाभारते शान्तिपर्व्वणि १४१ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

जाङ्गल, क्ली, (जाङ्गलेषु स्थलजपशुविशेषेषु भवम । जाङ्गल—अण ।) मासम । इति हेमचन्द्र ॥

जाङ्गल , पु, (जङ्गले भव । जङ्गल+अण ।) कपिञ्जलपक्षी । इति मेदिनी । ले ६५ ॥ निर्ज्जलदेश । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य लक्षण यथा,—
"स्वल्पोदकतृणो यस्तु प्रवात प्रचुरातप ।
स ज्ञेयो जाङ्गलो देश बहुधान्यादिसयुत ॥")
भावप्रकाशमतेऽस्य लक्षण यथा —
"आकाशशुभ्र उच्चश्च स्वल्पपानीयपादप ।
शमीकरीरबिल्वार्कपीलुकर्कन्धुसङ्कुल ॥
हरिणैणर्क्षपृषतगोकर्णखरसङ्कुल ।
सुस्वादुफलवान् देशो वातलो जाङ्गल स्मृत ॥"
("खरपरुषविशाला पर्व्वता कण्टकीर्णा
दिशि दिशि मृगतृष्णा भूरुहा शीर्णपर्णा ।
अतिखररविरश्मि पांशुभूत सुरुक्षभूमि
सरसरसविहीन कूपकाम्भ प्रकर्ष ॥
तदनुविरसशस्याहारणो गोमनुष्य
प्रभवति रसमास रूक्षभावश्च सम्यक ।
पुनरपि हिमवाह शालिशस्य न चेत्तु
भवति रुधिरपित्त कोपमाशु ह्युपैति ॥"
इति च हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
तस्य गुणा । वातपित्तकारित्वम । उष्णत्वम । रूक्षत्वञ्च । तद्देशीयजलगुणा । अनूपदेशात विपरीतत्वम । इति राजवल्लभ ॥ रूक्षत्वम । लवणत्वम । लघुत्वम । तनुत्वम । पथ्यत्वम । वह्निकफबहुविकारकारित्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥ जङ्गलदेशोद्भवश्च ॥

जाङ्गल , त्रि, स्थलजपशुविशेष । यथा,—
"हरिणैणकुरङ्गर्क्षपृषतन्यङ्कुशम्बरा ।
राजीवोऽपि च मुण्डी चेत्याद्या जाङ्गलसञ्ज्ञका ॥
हरिणस्ताम्रवर्ण स्यादेण कृष्ण प्रकीर्त्तित ।
कुरङ्ग ईषत्ताम्र स्याद्धरिणाकृतिको महान् ॥
ऋष्यो नीलाङ्गको लोके स रोझ इति कीर्त्तित ।
पृषतश्चन्द्रबिन्दु स्याद्धरिणात किञ्चिदल्पक ॥
न्यङ्कुर्बहुविषाणोऽथ शम्बरो गवयो महान ।
राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजीभि परितो वृत ॥
यो मृग शृङ्गहीन स्यात स मुण्डीति निगद्यते॥"
तस्य मासस्य गुणा । मधुरत्वम। रूक्षत्वम् । कषायत्वम । लघुत्वम । बल्यत्वम् । हृद्यत्वम् । वृष्यत्वम् । दीपनत्वम । दोषहरत्वम । मूकत्व-मिन्मिनत्वगद्गदत्वार्द्दितबाधिर्य्यारुचिच्छर्द्दिप्रमेह-
मुखरोगश्लीपदगलगण्डानाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश शीतत्वम। मनुष्यहितत्वम। इति राजवल्लभ ॥ * ॥

जाङ्गलि पु, (जाङ्गल। जङ्गलभव सर्पादिग्राह्य तया अस्त्यस्येति। जाङ्गल+बहुलवचनात इञ् ।) व्यालग्राही । इति शब्दरत्नावली ॥

जाङ्गली, स्त्री (जङ्गल भवा । जङ्गल+अण। ततो ङीप ।) शूकशिम्बी । इति । मेदिनी । ले, ६५ ॥ (अथास्या पर्य्याया ।
"कपिकच्छुरात्मगुप्ता दृष्या प्रोक्ता च मर्कटी ।
अजरा कण्डुरा चण्डा व्यङ्गा प्रावृषायणी ॥
जाङ्गली शूकशिम्बी च सैव प्रोक्ता महर्षिभि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जाङ्गुल, क्ली, (जङ्गुलमेव । स्वार्थे अण ।) विषम । जानिलीफलम । इति शब्दरत्नावली ॥

जाङ्गुलि , पु (जङ्गुल विष यवष्टाम्यतया विद्यतेऽस्येति । जङ्गुल+बाहुलकात इञ ।) विषवैद्य । इति शब्दरत्नावली॥ साप्डे इति भाषा ॥

जाङ्गुलिक , पु (जाङ्गुली विषप्रधान सर्पादिग्राह्यतयास्त्यस्येति । जाङ्गुल+ठन ।) व्यालग्राही। इत्यमर । १ । ८ । ११ ॥

जाङ्गुली, स्त्री, (जङ्गुलस्य इयम । "तस्येदम ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण । ततो ङीप ।) विषविद्या । इति हेमचन्द्र ॥

जाङ्घिक , पु, (जङ्घाभिश्चरतीति । जङ्घा+'पर्पादिभ्यष्ठन ।' ४।४।१ । इति ठन । यद्वा, जङ्घाभिर्जीवतीति । "वेतनादिभ्यो जीवति ।" ४ । ४ । १२ । इति ठञ ।) उष्ट्र । शीकारीदृश्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ जङ्घाजीवी । धावकादि । तत्पर्य्याय । जङ्घाकरिक २ । इत्यमर । २ । ८ । ७३ ॥ (प्रशस्तजङ्घाविशिष्टे, त्रि । यथा, भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरौ ।
"जाङ्गलस्था जाङ्घिकाश्च श्वानस्ते राजसा
मता ॥")

जाज्वल्यमान , त्रि (भृश ज्वलतीति । ज्वल+यङ+शानच ।) देदीप्यमान । यथा, चण्डी ।
"जाज्वल्यमान तेजोभी रविबिम्बमिवाम्बरात॥"

जाटलि , पु स्त्री (जाट सङ्घात लातीति । ला+बाहुलकात कि ।) वृक्षविशेष । इति लिङ्गादिसग्रहे अमर ॥

जाड्य , क्ली (जडस्य भाव । जड+ष्यञ ।) जडता । तत्पर्य्याय । स्तम्भ २ । (यथा, पञ्चदशी । ६ । ८६ ।
"विना जाड्यानुभूति न कथञ्चिदुपपद्यते ॥")
मौर्ख्यम । इति हेमचन्द्र ॥

जाड्यारि , पु, (जाड्यस्य अरि शत्रु । भक्षणेन जाड्यदोषनिराकरणात तथात्वम ।) जम्बीर । इति राजनिर्घण्ट ॥

जात क्ली, (जन+कर्म्मणि क्त ।) व्यक्तम । समूह । (यथा, भट्टि । ३ । ३३ ।
"अभ्याहुति ह्रावयितु सविप्रा-
श्चिचीषयन्तीऽध्वरपात्रजातम ॥"

[illegible] । (प्र [illegible]) [illegible]

[illegible] बृहद्[illegible] [illegible]

[illegible] यथा [illegible]

'[illegible] ।

[illegible]॥)

[illegible] (जात [illegible] क्षत्रिय [illegible] जातनाल [illegible] जातव [illegible] जातकर्म [illegible]

[illegible] ॥

[illegible] जातस्य [illegible] ब्रह्मचारिणा [illegible] कुमारस्य [illegible] पुन [illegible] ॥

जातवेदाः, [illegible] (विद्यते लभ्यते ज्ञात । विद [illegible] यस्मात ।) अग्निः । अस्य [illegible] यथा, महाभारते २ । [illegible] । ३१ ।

'पावनात पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहन ।
वेदास्त्वदर्थ जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि ॥")

चित्रकवृक्ष । इत्यमर । १ । १ । ५६ ॥ (जात जाते सर्व्वप्रपञ्चस्य स्वस्मिन अध्यस्ततया विद्यते यो जीव । यद्वा, जातानि सर्व्वाणि कारणत्वेन विन्दते यमिति । विद् ज्ञाने+ असुन । अन्तर्य्यामी परमेश्वर । यथा, भागवते । ५ । ७ । १४ । "ओ परो रज सवितु जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेद जजान ॥" "जातवेदो धन कर्म्मफल यस्मात कर्म्मफलदमित्यर्थ ॥" इति श्रीभागवतटीकाकृत श्रीधरस्वामी ॥)

जातरूप, क्ली (जात प्रशस्त रूप यस्य ।) स्वर्णम । (यथा, भागवते । १ । १७ । ३८ ।

'पुन[illegible] याचमानाय जातरूपमदात प्रभु ॥')
धुस्तूर । इत्यमर । [illegible] । ६ । ८५ । उत्पन्नरूप, त्रि । यथा [illegible] । १ [illegible] ।

'[illegible] जातरूपच्छदं जातरूपाम्
[illegible] स्थेयामि [illegible] सुहृ ॥'

जातापत्या स्त्री (जातमपत्यमस्या ।) प्रसूता । इत्यमर । २ । ६ । १६ ।

जाति स्त्री, (जायतेऽस्यामिति । जन - अधिकरणे क्तिन ।) गोत्रम । जन + भावे क्तिन ।) जन्म ॥ अश्ममन्तिका । आमलकी । सामान्यम । तत्तु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रात्मकम । छन्द । जातीफलम । माल[illegible] । इति मा[illegible] । [illegible] १८ । (अस्या पर्य्याया यथा —

"जातिर्जाती च सुमना मालती राजपुत्त्रिका ।
चेतिका हृद्यगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।) काम्पिल्ल । [illegible] वस्त्र ॥ [illegible] । तस्या लक्षण यथा [illegible] ।

'[illegible] जाति[illegible] भाक ।
[illegible] ॥'

[illegible] । आकृति[illegible] सस्थान[illegible] आकृतिग्रहणा जातिर[illegible] सस्थानयुता इत्यर्थ । [illegible] पृथक [illegible] गोत्वमनुष्यत्वहसत्वादिजाति । [illegible] ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणा पृथक [illegible] जातित्व [illegible] लिङ्गानाञ्च न सर्व्वभाक [illegible] या सर्व्वाणि लिङ्गानि न भजते सा [illegible] । स्त्रीपु[illegible] जातिभेदा पुमाख्यास्ते इत्यमरमिह जाति [illegible] स्त्रीपुसयोरेवेति नियम ब्राह्मणादीना सर्व्वलिङ्गभाक्त्वाभावाज्जातित्व । किन्तु [illegible] हसस्य [illegible] हस इत्युक्तेऽपि तस्य सस्थानेन हसत्व यद्यपि तु न शक्यते इति हसस्यापि जातित्व [illegible] प्रथमलक्षणस्य दोष । एव देवदत्तादिशब्दस्यापि सर्व्वलिङ्गभाक्त्वाभावाज्जातित्वापत्तिरिति द्वितीयलक्षणस्य दोष इति दोषद्वयमपाकर्त्तु द्वयोर्लक्षणयोर्विशेषणमाह सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति सकृदेकवारमाख्यातेन उपदेशेन निर्निश्चयेन ग्राह्या ग्रहीतु शक्या इत्यर्थ । तेन इदशो हस इत्युपदेशे हस इत्युक्तस्तस्य सस्थानेन हसत्व यद्यपि तु शक्यते एवेति पूर्व्वलक्षणस्य न दोष । एव देवदत्तादिशब्दस्य एकस्मिन्नु प्रदेशेऽपि अन्यस्मिन ज्ञानाभावात जातित्व न स्यादिति परलक्षणस्यापि न दोष । गार्ग्य पुरुष गार्गी स्त्री गार्ग्य कुलमिति सर्व्वलिङ्गभाक्त्वात सस्थानग्राह्यत्वाभावाच्च गार्ग्यादीना जातित्वानुपपत्तौ तृतीयलक्षणमाह गोत्रञ्चेति । पुत्रपौत्रप्रभृतिकमपत्य गोत्रमिति पूर्व्वाचार्य्य-

परिभाषित गोत्रमिह गृह्यते गार्गीवात्सी [illegible]ति । चतुर्थलक्षणमाह चरणै सहेति चर णश्च जातिरित्यर्थ । चरणशब्दो वेदैकदेशवाची कठादिरूप स च अध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वात क्रियावाचक एव न तु जातिवाचक तेनास्य जातिसज्ञार्थ चरणै सहेत्युक्त गार्ग्यादिना शिवादीनेपि सिद्धेऽपि जातिसज्ञा फलन्तु गार्ग्या भार्य्या यस्यासौ गार्गीभार्य्य इत्यादौ गोत्राकारादित्यादिना पुवद्भावनिषेध । गार्गी चासौ भार्य्या चेति गार्ग्यभार्य्या इत्यादौ कठादि पुवदित्यादिना पुन पुवद्भाव ।" इति [illegible]न्यास ॥

'सामान्य द्विविध प्रोक्त परञ्चापरमेव च ।
द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥
परभिन्ना तु या जाति सैवापरतयोच्यते ।
व्यापकत्वात पराऽपि स्यात व्याप्यत्वादपराऽपि च ॥
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥"
इति भाषापरिच्छेद । ८-६ ॥

तल्लक्षणन्तु "नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम ।' इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

जातिकोशः, क्ली, (जाते कोशमिवेति ।) जातीफलम । इति भावप्रकाश ॥

जातिकोषं, क्ली, (जाते कोषमिव ।) जातीफलम । इति हेमचन्द्र । २ । २ ७ ॥ (जायित्री इति लोके प्रसिद्धम । तच्च जातीफलानामावरणत्वगूप वल्कलम । तद्यथा वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहे कामाधिकारे शृङ्गाराभ्ररसे ।

'कर्पूर जातीफलजातिकोषसज्ञसमिभकजातजपच लवङ्ग मारी तालीशचोचे गजकुसुमगद धातकी चेति तुल्यम ।

यथा धात्री विभीत त्रिकटुरपि पृथकतत्वह्-
भ्राणा द्विप्रायःमेलाजातीफलाख्य क्षितितलविधिनाऽऽद्रृगन्धस्य
तोलम ॥"

जातिकोषजातीफलयोरेकस्मिन्नेवार्थे समुल्लेखो दृश्येव जायित्रीति लोकप्रसिद्धम । आद्यन्तु सर्व्वत्रैव प्रयुज्यते ॥)

जातिकोषी, स्त्री, (जातिकोषमस्या अस्तीति । "अर्श-आदिभ्योऽच ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच ततो ङीप ।) जातीपत्री । इति राजनिर्घण्ट ॥

जातिफलं, क्ली (जात्याख्य फलमिति ।) जातीफलम । इति हेमचन्द्र । २ । ३ ७ ॥

जातिभ्रंशकर, क्ली, (जातेर्भ्रंश करोतीति । कृ+ ट ।) नवविधपापान्तर्गतपापविशेष । यथा, मनु । ११ । ६७ ।

"ब्राह्मणस्य रुज कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययो ।
जैह्म्य पुसि च मैथुन्य जातिभ्रंशकर स्मृतम ॥"

"ब्राह्मणस्य दण्डहस्तादिना पीडाक्रिया अघ्रेय लशुनपुरीषादि जैह्म्य कुटिलत्व वक्रता ।" इति कुल्लूकभट्ट ॥

जातिवैरं, क्ली, (जात्या स्वभावतो वैर शत्रुत्वम ।) स्वाभाविकशत्रुत्वम । तत्पर्य्यायः । [illegible]

यथा श्रीकृष्णशिशुपालयो ॥ वास्तुजम २ यथा कौरवपाण्डवानाम ॥ वागजम ३ यथा द्रोण द्रुपदयो ॥ सापत्नम ४ मधिकनकृतयो ॥ ग्गप राधाम ५ यथा पूजनीब्रह्मदत्तयो ॥ इति महाभारतम ॥

जातिसार क्ली, (जात्या स्वभावेन सारोऽत्र ।) जातीफलम । इति राजनिर्घण्ट ॥ (जातीफल शब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

जाती, स्त्री, (जन – क्तिच । ततो वा ङीप ।) जाती पुष्पम । चमेली इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्याय सुरभिगन्धा २ सुमना ३ सुरप्रिया ४ चेतकी ५ सुकुमारा ६ सन्ध्यापुष्पी ७ मनोहरा ८ राजपुत्री ९ मनोज्ञा १० मालती ११ तैलभाविनी १२ जनेष्टा १३ हृद्यगन्धा १४ । (एतस्या हि सर्व्वपुष्पेषु श्रेष्ठत्वमुक्तम । यथा "पुष्पेषु जाती नगरेषु काञ्ची ।' इति उद्भट ॥) अस्या गुणा । तिक्तत्वम । शीतलत्वम । कफमुखपाकनाशित्वम । इति राजनिर्घण्ट ॥ उष्णत्वम । ज्वरत्वम । लघुत्वम्, शिरोऽक्षिरक्तरोगापहकुष्ठ प्रणरक्तदोषनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥ तत्कुटमलस्य गुण । नेत्ररोगविस्फोटकुष्ठ नाशित्वम । इति राजनिर्घण्ट ॥

जातीकोश, क्ली, (जात्याख्यया कोशमिव फल मिति यावत ।) जातीफलम । इति हेमचन्द्र । ३ । २ ७ ॥ (क्वचित पुलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

"जातीकोशोऽथ कर्पूर जातीकटुकयो फलम ।
कक्कोलक लवङ्गञ्च तिक्त कटुकफापहम ॥")

जातीकोष क्ली, (जात्याख्यया कोषमिव फलम ।) जातीफलम । इति हेमचन्द्र ॥

जातीपत्री, स्त्री, (जातीपत्रमिवास्त्यस्यामिति । "अर्श आदिभ्योऽच ।' ५ । २ । १२७ । इत्यच । ततो ङीप ।) जातीफलत्वक । जैत्री इति भाषा । तत्पर्याय । जातिकोषी २ सुमनपत्रिका ३ मालतीपत्रिका ४ सौमनसायनी ५ जातिपत्री ६ । अस्या गुणा । कटुत्वम । तिक्तत्वम । सुरभित्वम । कफजाड्यनाशित्वम । वक्त्र वैशद्यजननत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ लघुत्वम । स्वादुत्वम । उष्णत्वम । रुचिवर्णकारित्वम । कफकासवमिश्वासतृष्णाविषनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥ दुर्गन्धनाशित्वम । इति राजवल्लभ ॥

जातीफल, क्ली, (जात्याख्य फलम ।) सुगन्धफलविशेष । जायफल इति भाषा ॥ तत्पर्याय । जातीकोषम २ । इत्यमर ।२।६।१३२॥ जातीकोशम ३ जातिफलम ४ । इति तट्टीका ॥ जातिशस्यम् ५ शालूकम ६ मालतीफलम ७ मज्जसारम ८ जातिसारम् ९ मपुटम १० सुमन फलम ११ फलजाति १२ फलजाती १३ कोशम १४ कोषम् १५ जातिकोषम १६ कोषफलम १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरीतसंहितायाम । १६ । ३० ।

"जातीफल गुरवचापिण्यच्चन्दन च भगी ॥") अस्य गुणा । कषायत्वम । उष्णत्वम । कटुत्वम । कण्ठामयानिलातीसारमेहनाशित्वम । ग्राह्यत्वम । वृष्यत्वम । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ तिक्तत्वम । तीक्ष्णत्वम । रोचनत्वम । ग्राहित्वम । स्वरहितत्वम । श्लेष्मानिलमुखवैरस्यमलदौर्गन्ध्यकृष्णताक्रिमिकासवमिश्वासशोषपीनसहृद्रुजनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥ तृष्णाग्लाननाशित्वम । इति राजवल्लभ ॥

जातीय, त्रि, (जातौ भव । "वृद्धाच्छ ।" ४ । २ । ११४ । इति छ ।) जातिभव । यथा, कथासरित्सागर । ७२ । ८ ।

"प्रागजन्मभिन्नजातीया पारब्धैव कन्यका ॥") तद्धितप्रत्ययविशेष । स तु प्रकारार्थे भवति । यथा । तादृक्जातीया । इति मुग्धबोधमतम । (पाणिनिमते तु जातीयर ॥)

जातीरस, क्ली (जात्या रस इव रसो यस्य ।) बोल । इति राजनिघण्ट ॥

जातु अ, (जन + क्तुन । पृषोदरात साधु ।) कदाचित । इत्यमर । ३ । ४ । ४ ॥ (यथा मनु । २ । ९४ ।

"न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥")

सम्भावितार्थ । (यथा महाभारते ।५।१७६।२७।

"को जातु परभावा हि नारी व्यालीमव स्थिताम ।
वासयेत गृहे जानन स्त्रीणा दोषो महात्यय ॥')

गर्हार्थ । इति शब्दरत्नावली ॥ [रम ॥"

("जातु निन्दसि गोविन्द जातु निन्दसि शङ्कइति मुग्धबोधव्याकरणम ॥)

जातुक क्ली, (जातु गर्हितं निन्दित दूषितमित्यर्थ क जल यस्मादिति ।) हिङ्गु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जातुधान, पु, (धीयते सन्निधीयते इति धान सन्निधानमस्य जातु गर्हित । धानपाभधानमस्ये त्येके ।) यातुधान । राक्षस । इत्यमरटीकायां रमानाथ ॥ (यथा कालिकास्तोत्रे ।

("जातुधाना पिशाचाश्च कुष्माण्डा भैरवा दय ॥"

जातुष, त्रि, (जतुनो विकार । "त्रपुजतुनो षुक ।" ४ । ३ । १३८ । इति अण षुक च ।) जतुविकार । जतुनिर्म्मितम । इति जटाधर ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । १२ ।

"अन्यप्रतापमासाद्य यो दृढत्व न गच्छति ।
जातुषाभरणस्येव रूपेणापि हि तस्य किम ॥")

जातोक्ष पु, (जातश्चासौ उक्षा चेति । जात प्राप्तद्वयावस्थ उक्षा इत्यर्थ । "अचतुरेति ।" ५ । ४ । ७७ । इति निपातनात साधु ।) उत पन्न उक्षा । इत्यमर । २ । ९ । ६१ ॥ उत्पन्नो हस्वस्वभाव । प्राप्तवलीवर्द्दभाव उक्षा । इति भरत ॥

जात्य त्रि, (जातौ भव जात यत ।) कुलीन । श्रेष्ठ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा महाभारते । १२ । १६ । ८ ।

'स्वजात्यानामयोग्यामिनन्दामि च कल्पा ॥ ,

कान्त । इति जटाधर ॥ (यथा, महाभारत । ५ । २३ । १२२ ।

"अतीव स ज्ञायते ज्ञातिमध्ये
महामणिर्जात्य इव प्रसन्न ॥")

जात्यन्ध , त्रि, (जात्या जन्मनैव अन्ध ।) जन्मान्ध । यथा मनु । ९ । २ ।

"अनशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा ।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च कचिन्निरिन्द्रिया ॥"

जादो त्रि, (जात इत्यस्य जादो इतीत्यतप्रयोगस्तु प्राकृतलङ्केश्वरसम्मत इति बोध्यम ।) जात । इति प्राकृतलङ्केश्वर ॥

जानकी, स्त्री, (जनकस्य मिथिलाधिपस्यापत्य स्त्रीत्वेन ङीप च ।) सीता । इति त्रिकाण्ड शेष ॥ (यथा महाभारते । ३ । २७२ । ११ ।

"पाणिमप्रतिम तु न रामेण भरतर्षभ ।
रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्य्या गरीयसा॥)

जानपद , पु (जनपदे जन । पद्यते इति अध ।) जन । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । २७ ।

"देय चौराहृत द्रव्य राज्ञा जानपदाय तु ।
अददद्धि समवाप्नोति किल्बिष यस्य तस्य तत॥ '

जनपद एव । स्वार्थे अण ।) देश । इति मेदिनी । दे, ४ । ४८ ॥ जनपदे भव । इति "उत्सादिभ्योऽञ । ४ । १ । ८६ इत्यञ । देशभव, त्रि ॥ यथा मनु । ८ । ४१ ।

"जातिजानपदान धर्म्मान श्रेणीधर्म्मांश्च
धर्म्मवित ॥")

जानु क्ली, (जायते इति । जन 'दृसनिजनिचरि चटिभ्यो ञुण ।' उणा १ । ३ । इति ञुण ।) ऊरुजङ्घयोर्मध्यभाग । हाँटु इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ३२ । २९ ।

"तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ॥")

तत्पर्य्याय । ऊरुपर्व्व २ अष्ठीवत ३ अष्ठीवान ४ । इत्यमर । २ । ६ । ७२ ॥ चक्रिका ५ । इति राजनिर्घण्ट ॥

जाप , पु, (जप + भावे घञ ।) जप । इति जटाधर ॥

जापक त्रि, (जपतीति । जप + ण्वुल ।) जपकर्त्ता । (यथा महाभारते । १२ । १९६ । ३ ।

"जापकाना फलावाप्ति श्रोतुमिच्छामि भारत ।
कि फल जपतामुक्त क वा तिष्ठन्ति जापका ॥"

जपेन कृत जपजन्यमित्यर्थ । जप + अण + स्वार्थे कन । जपजन्ये, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । १९९ । ४९ ।

"अथवा सर्व्वमेवेह मामक जापक फलम ॥")

जापन, क्ली, (जप + स्वार्थे णिच + भावे ल्युट ।) निरसनम । निर्व्वर्त्तनम । इति भरत ॥ (जप । यथा, सवर्त्तकसहितायाम । २ ९ ।

"मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो गायत्र्याश्चैव जापनात ॥")

[illegible] पु [illegible] लाया अपत्य पुमान् [illegible]। [illegible] । [illegible] । [illegible]मर । २ । [illegible] । [illegible]गुणा[illegible] । (यथा [illegible] । १ । १८ ॥ [illegible] [illegible] । गरुड़ गज च । [illegible] पा[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]पानघ[illegible] । यथा मा[illegible]कोपा[illegible] ।
‘[illegible] [illegible] आर्शा ।
[illegible] [illegible] [illegible] गामच[illegible]
प्रकरा । [illegible]यान ।)
अधाल कृ[illegible] [illegible]
[illegible]रानि पु ([illegible] अपत्य पुमान् इति । इञ ।) मुनिविशेष । यथा, रामायणम् ।
“सुनञ्च जामद[illegible] [illegible]मय [illegible]यम ।”
([illegible] । [illegible] । ७ ।
‘[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ॥)
[illegible] पु, । [illegible]पत्य पुमान् [illegible]ति । [illegible] यञ । । १ । १ ५ । [illegible]ति यञ ।) [illegible] । परशुराम । इति हेमचन्द्र । (यथा [illegible]भागवते । [illegible]५ । ०१ ।
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] मातु [illegible] [illegible]
[illegible] [अ] पु, [illegible] निमालि-मि[illegible] [illegible] [illegible]भाल-[illegible]ति । [illegible] । ८ । [illegible] [illegible] ।) [illegible]यन्ति । [illegible]मर । २ । [illegible] । । [illegible] इति [illegible] ॥ (यथा रघु । ११ । ५ ।
‘[illegible] [illegible] [illegible]स्मिन हत यु[illegible] ॥”)
[illegible] । [illegible] । इति मेदिनी । त [illegible] ॥
जामि स्त्री ([illegible] । इञ् । इति निपातनात [illegible] ।) स्वसा । [illegible] । इत्यमर । २ । ३ । १ ॥ (यथा मनु । [illegible] । ५७ ।
‘[illegible] [illegible] यत्र [illegible]
कुलम् ॥’)
जामी, स्त्री (जामि + [illegible] ङीप् ।) जामि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महाभारते । १२ । ८ । ७ ।
‘यामीशप्तानि गहानि विरुप्ता नीव कृत्यया ॥’)
जामेय, पु, (जाम्या अपत्यमिति । “स्त्रीभ्यो ढक् ।” ४ । १ । १२० । इति ढक् ।) भागिनेय । इति हेमचन्द्र ॥
जाम्बव, क्ली, (जम्ब्वा फलम् । “जम्ब्वा वा ।” ४ । ३ । १६४ । इत्यण् तस्य विधानात् न लुक् ।) जम्बूफलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“वातलं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित् ॥”)
सुवर्णम् । इति राजनिघण्टः ॥ जाम्बवति, पु । इति शब्दभेद ॥
जाम्बवती स्त्री, (जाम्बवतो अपत्य स्त्री । अण् । ततो ङीप् ।) श्रीकृष्णपत्नी । जाम्बवत्कन्या । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरिवंशे । ३८ । ४१ ।
‘[illegible] कन्यां जाम्बवती कृष्णस्य सम्मताम् ।’)
जाम्बवनी । इति राजनिघण्टः ।
जाम्बवान् [त्] पु, (जाम्बवः जम्बूफलं तत्पुष्टिः स्त्यस्येति मतुप् मस्य व । पूर्वोन्यस्त्वात् साधु । नामबुह्मन्नामलाभस्य तथात्वम् ।) ऋक्षराजः । स ब्रह्मपुत्रः । यथा रामायणे ।
‘ऋक्षराजस्य पुत्रोऽत्र महाप्राज्ञः सुदुर्जयः ।
पितामहप्रसादाच्च जाम्बवानिति विश्रुतः ॥”)
(यथाच हरिवंशे । ३८ । ५१ ।
‘ जाम्बवानु कुमारस्माला [illegible] जाम्बवती नृप ॥’)
जाम्बवी, स्त्री (जाम्बवस्याकारोऽस्त्यस्या इति ।) नागदमनी । इति राजनिघण्टः ॥
जाम्बुवान् [त्] पु, (जाम्बवान् पृषोदरात् साधु ।) जाम्बवान् । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
जाम्बूनद, क्ली, (जम्बूनद्यां भवमिति । अण् ।) स्वर्णम् । धुस्तूर । इति राजनिघण्टः ॥ स्वर्णविशेषः । यथा । ‘मेरुमन्दरमध्यस्थजम्बूफलानां मधुरनिपातनविशीर्णानां अनस्थिप्रायाणां इभकायाभानां रसेन जम्बूनामनदी इलावृतं मध्ये तस्मा उभयोः स्तीरयोर्मृत्तिका जम्बुरसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम स्वर्णं भवति ।”
इति श्रीभागवतम् ॥
जायक, क्ली, (जयति अपरं गन्धमिति । जि + ण्वुल ।) कालीयकम् । कालिया इति ख्यात पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम् । इत्यमरः । २।६।१२५॥
जाया स्त्री, (जायते पुत्ररूपेणास्यामिति । जन + यक् बाहुल्य ।) भार्या । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ (यथा, मनु । ६ । ८ ।
‘पतिर्भार्या सम्प्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।
जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥”)
जायाजीव पु, (जाया भार्या जीवनोपायो यस्य इति । जायया जीवतीति वा । जीव + अच् । जायाया सङ्गीतनर्त्तनादिना जीवना दस्य तथात्वम् ।) नटः । इत्यमर । ३।१।१२॥
जायानुजीवी [न्] पु, (जायया अनुजीवतीति । अनु + जीव + णिनि ।) नटः । बकपक्षी । इति मेदिनी । ने १५५ ॥ वेश्यापतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ दुःस्थः । इति हेमचन्द्रः ॥
जायापती, पु, (जाया च पतिश्चेति तौ ।) भार्यापती । मागभातार इति भाषा ॥ निपातनात् शब्दः । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥
जायी [न्] पु, (जि + णिनि । यद्वा, जि + णिनि ।) ध्रुवकभेदः । यथा,—
“जायीति नाम्ना ध्रुवको द्वाविंशत्यक्षरान्वितः ।
सन्निपातेन तालेन शृङ्गारेऽभीष्टदो रसे ॥ ”
इति सङ्गीतदामोदर ॥
(यथा महाभारते । ३ । ३५ । ८ ।
“अपरास्त्र जना तस्याहु मन्यं दुष्प्रातजायिनः ॥”)
जायु, पु, (जयति रोगान् इति । जि + उण् ।) औषधम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥ (जयतीति । जयशीले, त्रि ॥)
जार, पु, (जीर्यति स्त्रिया सतीत्वमनेन । जॄ + करणे घञ् ।) उपपतिः । इत्यमरः ।२।६।३५॥ (यथा याज्ञवल्क्यः । २ । ३ ।
“जार चौरेत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम् ॥”
जारयति नाशयति इति । जॄ + णिच् + अच् । हन्ता । यथा ऋग्वेदे । १ । ६६ । ४ ।
“यमोह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् ॥”)
जारज त्रि (जारात् उपपतेर्जायते इति । जन + ड ।) उपपतिजातसन्तानः । इत्यमरः । २ । ६ । ३० ॥ (यथा मनु । ३ । १५८ । श्लोके कुल्लूकभट्टकृतटीकायाम् ।
“अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्त्तरि गोलकः ॥’)
जारणी स्त्री (जारयति परिपाकं कारयतीति । जॄ + णिच् + ल्यु । ततो ङीप् ।) स्थूलजीरकः । इति राजनिघण्टः ॥
जारी, स्त्री, (जारयति जीर्णं कारयतीति । जॄ + णिच् + अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) ओषधीविशेषः । इति मेदिनी । रे, ३६ । जाडी इति भाषा ॥
जारूथ्य, पु, (जरूथं मांसं तन्दृंतीति । जरूथ + ष्यञ् ।) त्रिगुणदक्षिणाकयज्ञः । (यथा महाभारते । ३ । २६ । ७ ।
“ततो देवर्षिसहितः सरितं गोमतीमनु ।
दशाश्वमेधानाजह्रे जारूथ्यान् स निरर्गलान् ॥”)
जाल, क्ली, (जल्यते आच्छाद्यतेऽनेनेति । जल-संवरणे + करणे घञ् । यद्वा, जले क्षिप्यते इति । जल + “शेषे ।” ४ । २ । ९२ । इत्यण् ।) स्वनामख्यातसूत्रादिनिर्म्मितमत्स्यादिधारणोपायः । तत्पर्यायः । आनायः २ । इत्यमरः । ३ । ३ । १६६ ॥ जालकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ५५८ ।
“वंशावलम्बनं यद् यो विस्तारो गुणस्य यावनतिः ।
तज्जालस्य खलस्य च निजाङ्गसङ्कोचनायैव ॥’)
गवाक्षः । (यथा, रघुः । ६ । ४३ ।
“प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां
रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥”)
क्षारकः । स तु अस्फुटकलिकाकुड्मलादि क्षुद्रफलञ्च । दम्भः । समूहः । इति मेदिनी । ले १६ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ६२ ।
“ततो धनुष्कर्षणमूढहस्त-
मेकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालम् ॥”
वंशलौहादिनिर्म्मितजालवद्द्रव्यविशेषः । यथा, भट्टिः । १ । ८ ।
“अन्तर्निविष्टोज्ज्वलरत्नभासो
गवाक्षजालैरभिनिष्पतन्त्यः ॥”)
इन्द्रजालम् । इति हेमचन्द्र । ३ । ५६० ॥
जाल, पु, (जालयति शाखाप्रशाखादिभिः सदृणोतीति । जल संवरणे + णिच् + “नन्दि-ग्रहीति ।” ३।१।१३४ । इत्यच् ।) कदम्बवृक्षः । इति मेदिनी । ले १६ ॥

जालक, क्ली, (जल संवरणे + भावे घञ । जालेन इषत्‌।वरणेन कायति प्रकाशते इति । कै + क । जाल + स्वार्थे कन वा ।) अस्फुटकलिका । इति भरत ॥ (यथा, मेघदूते । ६६ ।

'तासुत्थाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन प्रत्याश्वस्ता सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम ॥")

कुष्माण्डादिक्षुद्रफलम । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्याय । क्षारक २ ।इत्यमर ।२।४। १६ ॥ कोरक । दम्भ । कुलाय । आनाय । इति मेदिनी । के, ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । उत्तरतन्त्रे ७ अध्याये ।

"द्वितीयं विह्वलति द्वितीय पटलं गते । मक्षिकान मशकान केशान जालकानि च पश्यति ॥")

समूह । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शाकुन्तले प्रथमाङ्के ।

"बद्धं कर्णशिरीषरोधि वदने घर्म्माम्भसा जालकं बन्धे स्रंसिनि चैकहस्तयमिता पर्य्याकुला मूर्द्धजा ॥"

वंशलौहादिनिर्म्मितनानाक्षतिद्रव्यविशेष । यथा पञ्चतन्त्रे । ३ । १७ । ६ ।

"ततो यष्टिं शलाकाश्च जालकं पञ्जरं तथा । बभञ्ज लुब्धको दीनां कपोतीञ्च मुमोच ताम ॥")

जालक क्ली क्ली, (जल संवरणे + भावे घञ । जालेन आवरणेन कायति प्रकाशते इति । कै + क ।) मोचकफलम । इति मेदिनी ॥ के ६२ ॥

जालक, पु, (जालेन वंशलौहादिनिर्म्मितजालाकृतिद्रव्यविशेषेण कायतीति । कै + क ।) गवाक्ष । इति हेमचन्द्र । । ७८ ॥

जालकारक पु, (जालं करोतीति । कृ + ण्वुल । जालस्य कारको वा ।) मर्कटक । इति हेमचन्द्र । ४ । २७६ ॥ जालकर्त्तरि, त्रि ॥

जालकिनी, स्त्री, (जालकं लोमसमूहस्तदस्यस्या इति । "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५। इति इनिस्ततो ङीप ।) मेषी । इति हेमचन्द्र ।४।३।४३॥

जालगर्द्दभ , पु रोगविशेष । तस्य लक्षणं यथा,

"विसर्पवत सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान । दाहज्वरकरः पित्तात स ज्ञेयो जालगर्द्दभः ॥"

अपाकवान इषत्पाकवान । पित्तकृतत्वेन सर्व्वथा पाकाभावस्यायुक्तत्वात । अयमग्निवात इति ख्यात ॥*॥ अथ विकृतेन्द्रवृद्धागर्द्दभिकाजालगर्द्दभाना चिकित्सा ।

"विकृतामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभम । पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक । पाके तु रोपयेदाज्यैः पक्वैर्म्मधुरभेषजैः ॥"

इति भावप्रकाश ॥

जालगोणिका स्त्री, (जालवत गोण्या छिद्रवत्त्वेन कायतीति । कै + क । ततो ह्रस्व ।) दधिमन्थनभाण्डविशेष । तत्पर्य्याय । कण्डोल २ । इति शब्दरत्नावली ॥

जालन्धर पु, त्रिगर्त्तदेश । इति हेमचन्द्र । ४ । १४ ॥ (देशोऽयं पीठस्थानानामन्यतम । अत्र भगवती विश्वमुखीनाम्ना विराजते । यथा देवीभागवते । ७ । ३ । ७६ ।

"जालन्धरे विश्वमुखी तारा किष्किन्धपर्व्वते ॥"

जालन्धरोऽभजत यस्यामिति । अग ।) तन्नाम्नो भूमि । (दैत्यविशेष । यथा, काशीखण्डे । ८१ । १ ।

"पुरा जालन्धरं दैत्यं समापि परिकम्पनम । पाशाङ्गुष्ठाग्ररेखोत्थचक्रं सृष्ट्वा हरोऽहरत ॥"

ऋषिविशेष । इति व्याकरणम ॥)

जालपाद [द्] पु, (जालमिव पादौ यस्य ।) हंस । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथाह सुश्रुते । ४६ ।

"टिट्टिभ जालपादश्च कोकिल कुक्कुट तथा ॥")

जालप्राया, स्त्री (जालस्य प्रायो बाहुल्य यत्र ।) अङ्गरक्षिणी । इति हेमचन्द्र । ३ । ४२२ ॥ लोहार सांजोया इति भाषा ॥

जालबर्व्वूरक पु, (जालाकारो बर्व्वूरक । शाकपार्थिवादिवत्समास ।) बर्व्वूरवृक्षविशेष । तत्पर्य्याय । कृकाक २ स्थूलकण्टक ३ सूक्ष्मशाख ४ तनुच्छाय ५ रङ्गकण्ट ६ । अस्य गुणा । रूक्षत्वम । वातामयकफनाशित्वम । पित्तदाहकारित्वम । कषायत्वम । उष्णत्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥

जालिक पु, (जालेन जीवतीति । जाल + "वेतनादिभ्यो जीवति ।" ४ । ४ । १२ । इति ठन । यद्वा, जालेन चरतीति ।"पर्पादिभ्य ष्ठन ।" । ४ । ४ । १० । इति ठन ।) कैवर्त्त । इति त्रिकाण्डशेष ॥ वागुरिक । जालेन म्रगबन्धनकर्त्ता इत्यमर ।२ ।१० ।१४॥ मकंटक । इति हेमचन्द्र । ४ । २७७ ॥ (ऐन्द्रजालिक । इति व्याकरणम ॥)

जालिक , त्रि (जालेन जीवतीति । जाल + ठन ।) ग्रामजाली । जालोपजीवी । इति मेदिनी ।कै,६०॥

जालिका स्त्री, (जालं जालवदाकृतिरस्ति अस्या । जाल + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन ।) वस्त्रविशेष । शिरिसार । (जलमेवेति स्वार्थे अण । ततो जालं सलिलं तदुत्पत्तिर्लिनास्त्यस्या इति ठन ।) जलौका । विधवा । भटानामक्षरच्छिताङ्गरक्षिणी । इति मेदिनी । कै, ६४ ॥

जालिनी, स्त्री, (जालं चित्रकर्म्मवस्तुसमूहो विद्यतेऽस्यामिति । इनिस्ततो ङीप ।) चित्रशाला । इति हेमचन्द्र । ४ । ६५ ॥ (जालं आनायसदृशद्रव्यं विद्यतेऽस्या इति ।) कोशातकी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथास्या पर्य्याया भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

"धामार्गव पीतपुष्पो जालिनी कृतवेधना । राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ॥"

घोषातकी । इति रत्नमाला ॥ प्रमेहरोगिण पीडकाविशेष । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ६ अध्याये । "तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य त्रिभिर्दोषैरनुगतधातो प्रमेहिणो दश पीडका जायन्ते । तद्यथा शराविका कच्छपिका जालिनी विनता पुत्रिणी मसूरिका अलजी विदारिका विद्रधिका चेति । '

"जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥")

जाल, त्रि (जालं आनायोऽस्त्यस्या अत्र तौ पारादिलात ण ।) ज्योत्स्नी । इत्यमर । २ । ४ । ११८ ॥ भिण्डा । इति ख्याता । पटोल । इति राजनिघण्ट ॥

जाल्म , त्रि, (जालं जात इवाचरति छिताछित ज्ञानमिति । जल + णिच + बाहुलकात म ।) पामर । (नदृकाम ।

"मम विश्राम्यता जाल्म स्कन्धं ते यदि बाधति । न तथा बाधते स्कन्धो यथा बाधति बाधते ॥")

क्रूर । असमीक्ष्यकारी । इति मेदिनी । मे, १० ॥ (यथा, माघे । १५ । ७७ ।

"त्वयि पूज्य जगतां जाल्म । कृताम्यपाकृते गुणे । ह्रासकरमघटत निगरा शिरसीव कन्द्रमपतन्नदेन ॥")

जायक, क्ली, (जयति सुष्यति मद्वर्त्यादिकमिति । जस + ण्वुल । पृषोदरादित्वात सस्य यत्वम ।) कालीयनामगन्धद्रव्यम । इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥

जाहक, पु घोङ्गा । घोग इति भाषा । मार्ज्जार । खङ्ग । कारण्डिका । इति मेदिनी । के ६२ ॥ विशेषयजन्तुविशेष । तत्पर्य्याय । गात्रसङ्कोची २ मण्डली ३ बहुरूपक ४ कामरूपी ५ विरूपी ६ विलवास ७ । इति राजनिघण्ट ॥

जाह्नवी, स्त्री, (जह्नोरपत्यं स्त्री । जह्नु + अण + ङीप ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्र । ४ । १४७ ॥ एतन्नामकारणं यथा —

"गङ्गद्वारात पुरा दत्ता जह्नुः सपीय कोपत । तस्य कन्यास्वरूपा च जाह्नवी तेन कीर्त्तिता ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम ॥ * ॥

तस्या तिथिविशेषे स्नानफलं यथा,—

"सामान्यदिवसस्नानसङ्कल्पं शृणु सुन्दरि । पुण्यं दशगुणञ्चैव मौषलस्नानत परम ॥ ततस्त्रिंशद्गुणं पुण्य रविसंक्रमणे दिने । अमायाञ्चापि तत्तुल्यं द्विगुणं दक्षिणायने ॥ ततो दशगुणं पुण्यं नराणामुत्तरायणे । चातुर्म्मास्या पौर्णमास्यामनन्तं पुण्यमेव च ॥ अक्षयायाञ्च तत्तुल्यं नैतद्वेदनिरूपितम । असङ्ख्यपुण्यफलदमेतेषु स्नानदानकम । सामान्यदिवसस्नानात दानात शतगुणं भवेत ॥ मन्वन्तराया दनेपि । युगाद्याया तथैव च । माघस्य सितसप्तम्या भीष्माष्टम्या तथैव च ॥ ततोऽपि द्विगुणं पुण्यं नन्दाया भवद्भूमे । । दशहरादशम्याञ्च युगाद्यादि समं फलम ॥ नन्दासमञ्च वारुण्या महत्पूर्व्वे चतुर्गुणम । ततश्चतुर्गुणं पुण्यं द्विमहत्पूर्व्वके सति ॥ पुण्यं कोटिगुणञ्चैव सामान्यस्नानतो हि यत ।

[illegible]

निघांसा स्त्री, (हन्तुमिच्छा। हन—सन+ 'अभ्यासाच्च।' ७।३।५५। इति कुत्वम्। "अज्झनगमां सनि।" ६।४।१६। इति दीर्घः। ततः अप्रत्ययस्ततः स्त्रियां टाप्।) हननेच्छा। इति व्याकरणम्॥ (यथा, मनुः। ११। ८६।

'जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते॥')

जिघांसु, पुं (हन्तुमिच्छुः। हन+सन+ "सनाशंसभिक्ष उः।" ३।२।१६८। इति उः।) शत्रुः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३९२। हननेच्छौ त्रि। यथा भट्टिः।

"प्रशान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः॥"

(यथाच, महाभारते। ३। १५४। १८।

"जिघांसव क्रोधवशा सुभीमा
भीमं समन्तात् परिवव्रुरुग्रा॥")

[illegible] (यथा, भागवते। [illegible] सर्वेषां भूतानां पदानि भूतानि [illegible] ह्यनेन ज्ञात्वा ... सप्तर्षौजन॥"

[illegible] स्त्री, [illegible] तत्पर्य्यायः। [illegible] सुनिषण्णा ४ ... (यथा, गारुडे १८ अध्याये। ... १५ अध्याये॥ ...) [illegible]

[illegible] इति ... पश्चकम॥')

जिज्ञासा स्त्री, (ज्ञातुमिच्छा। ज्ञा+सन+ अ। स्त्रियां टाप्।) ज्ञातुमिच्छा। यथा—

"अथातो ब्रह्मजिज्ञासा।"

इति शारीरकब्रह्मसूत्रम्॥

तत्पर्य्यायः। [illegible] पृच्छा २ [illegible] इति शब्दरत्नावली॥

जिज्ञासित, त्रि (जिज्ञासास्य जाता। तार-कादित्वादितच्। यद्वा ज्ञा+सन+क्त कर्म्मणि क्त।) [illegible] पृष्टः। विचारितः। यथा, भागवते १। ५। ४।

'जिज्ञासितमधीतञ्च ब्रह्म यत्तत् सनातनम्॥'

'किञ्च यत् सनातनं नित्यं परं ब्रह्म तच्च त्वया जिज्ञासितं विचारितं अधीतं अधिगतं प्राप्तञ्चेत्यर्थः।" इति श्रीधरस्वामी॥

जिज्ञासु, त्रि, (ज्ञातुमिच्छुः। ज्ञा+सन+"सनाशंसभिक्ष उः।"३।२।१६८। इति उः।) आत्मज्ञानेच्छुः। यथा, श्रीभगवद्गीतायां ७।१६॥

"चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्ज्जुन।
आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ।॥"

सामान्यबोधेच्छुकश्च॥

जिज्ञास्य, त्रि, (जिज्ञास्यते इति। ज्ञा+सन+ कर्म्मणि यत्।) जिज्ञासितव्यः। जिज्ञासनीयः। (विचार्य्यम्। यथा भागवते। २। ९। ३५।

"एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्व्वत्र सर्व्वदा॥"

"आत्मनस्तत्त्वजिज्ञासुना एतावदेव जिज्ञास्यं विचार्य्यम्॥" इति श्रीधरस्वामी॥)

जित, पुं (जितं जयमस्यास्तीति। अच्।) अर्हद्भेदविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

जित, त्रि, (जि—कर्म्मणि क्तः।) प्राप्तपरा-जयः। तत्पर्य्यायः। पराभूतः २ परिभूतः ३ अभिभूतः ४ भग्नः ५ पराजितः ६। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा मनुः। ४। १८१।

"एभिर्जितैश्च जयति सर्व्वान् लोकानि-मान् गृही॥")

जितकाशि, पुं (जितेन जयोद्यमेन काशते प्रकाशते इति। काश+इन।) डटसुष्टिः। इति भारतटीकायां नीलकण्ठः॥

जितकाशी [न्] त्रि (जितेन जयेन काशते इति। काश+णिनि।) जययुक्तः। तत्पर्य्यायः। जिताहवः २। इति हेमचन्द्रः। २। ४७॥ (यथा, हरिवंशे। १७५। ४४।

"गर्व्वितं रणे वाणो जितकाशी महाबले।
वाचं गामाच मधुरां ... क्यताममित॥")

जितनेमि पुं (जिता नेमिर्य्येन।) अश्वत्थ-निर्म्मितदण्डः। तत्पर्य्यायः। आश्वत्थः २। इति हेमचन्द्रः। ३। ४८॥

जितशत्रु पुं (जितः शत्रुर्य्येन।) बुद्धार्हत्पिता। इति हेमचन्द्रः। १। ३६॥ जितशत्रु-पराजय, त्रि॥

जिताक्षर, त्रि, (जितानि आयत्तीकृतानि अक्षराणि येन।) कृताक्षरजयः। वशीभूताक्षरकः। इडिमानित्याक्षरबोधेन पाठक्षमः। इति लोकप्रसिद्धिः॥

जितामित्र, पुं (जिता अमित्रा रागद्वेषादयो बाह्याभ्यन्तरा यश्च येन इति।) विष्णुः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। १३। १४९। ६८।

"अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्र प्रमोदनः॥"

जितोऽमित्रः शत्रुर्य्येन।) कृतशत्रुपराजये, त्रि॥ (यथा मार्कण्डेये। ३४। ११३।

"कृतप्रज्ञाता वेदाश्च श्रोत्रियः सजला नदी।
जितामित्रो नृपो यत्र बलवान् धर्म्मतत्परः॥")

जितारि, पुं, (जिता अरयः कामक्रोधादयो येन।) बुद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ शम्भवार्हत्पिता। इति हेमचन्द्रः। १। ३६॥ (कुरुपुत्त्रस्याविक्षित पुत्त्राणामन्यतमः। यथा महाभारते। १। ९५। ५।

"अविक्षित् परिक्षिच्च शबलाश्वश्च वीर्य्यवान्।
आदिराजो विराजश्च शाल्मलिश्च महाबलः।
उच्चैःश्रवा भङ्गकारी जितारिश्चाष्टमः स्मृतः॥")

जितश्त्रौ त्रि॥

जिताष्टमी स्त्री, (जिता पुत्रसौभाग्यदानेन सर्व्वोत्कर्षेण स्थिता या अष्टमी।) गौणाश्विनकृष्णाष्टमी। सैव जीमूताष्टमी। यथा, "आश्विनकृष्णाष्टम्यां जीमूतवाहनपूजा। तत्राष्टमी प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या। भविष्योत्तरे।

"इषे मासि सिते पक्षे अष्टमी या तिथिर्भवेत्।
पुत्रसौभाग्यदा स्त्रीणां ख्याता सा जीवपुत्त्रिका॥
शालिवाहनराजस्य पुत्त्रो जीमूतवाहनः।

तस्या पूज्य स नारीभि पुत्रसौभाग्यलिप्सया ॥
प्रदोषसमये स्त्रीभि पूज्यो जीमूतवाहन ।
पुष्करिण्यो विधायाथ प्राङ्गणे चतुरस्रिकाम ॥”
क्रिष्ण विष्णु स्मात्तरे ।
‘ पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्व्वा प्रदोषे यत्र चाष्टमी ।
तत्र पूज्य सदा स्त्रीभी राजा जीमूतवाहन ॥”
तथा च । यद्दिने प्रदोषव्यापिनी अष्टमी तत्रैव
व्रत उभयद्दिने चेत परद्दिने त्रिसन्ध्यव्यापित्वात ।
उभयदिने प्रदोषव्याप्तौ उदयगामिन्या तदुक्त
निर्णयामृतसिन्धौ ।

“लक्ष्मीव्रत चाश्विदिते प्रशस्ते
यत्राष्टमी चाश्विनकृष्णपक्षे ।
तत्रोदय वै कुरुते दिनेश
स्तदा भवेज्जीवितपुत्रिका सा ॥” इति ।

अस्यामष्टम्या स्त्रीभिर्न भोक्तव्यम ।
“आश्विनस्यासिताष्टम्या या स्त्रियो न हि भुञ्जत ।
मृतवत्सा भवेयुस्ता वैधव्यञ्च भवेद्ध्रुवम ॥’
इति वचनात ।
इति वाचस्पतिमिश्रकृतचमत्कारचिन्तामणि ॥

जिताहव पु (जित आहवो युद्ध येन ।) जिन काशी । इति हेमचन्द्र । ३ । ४३ ॥

जितेन्द्रिय त्रि, (जितानि वशीकृतानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि येन ।) वशीकृतेन्द्रिय । तत्पर्याय । शान्त २ आत्त ३ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा शब्दचिन्तामणिधृतवचनम ।
“श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नर ।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रिय ॥”)

जितेन्द्रियाह्व पु (जितेन्द्रिय आह्वयते स्पर्द्धते इति । आ+ह्वे+क ।) कामरङ्गिवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

जित्तम पु, (अयमेवामतिशयेन जित जयशील । जित+तमप ।) जितुम । मिथुनराशि । इति ज्योतिषतत्त्वम ॥ जयशीलाना मध्ये उत्तमश्च ॥

जित्या, स्त्री, (जि+“विपूयविनीयजित्यामुञ्जकल्कहलिषु ।” ३ । १ । ११७ । इति क्यप ।) हलि । इति हेमचन्द्र । ३।५५४ ॥ (सिद्धान्तकौमुदीमते तु पुलिङ्गान्तोऽय शब्द ॥)

जित्वर, त्रि, (जयतीति । जि+“इणनशजिसर्त्तिभ्य क्वरप ।” ३।२।१६३ । इति क्वरप ।) जेता । इत्यमर । २ । ८ । ७७ ॥ (यथा माघे । २ । ६ ।
“कारदीक्षितभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्दृशाम ।
विनाप्यस्मदलम्भूष्णुरिज्यायै तपस सुत ॥”)

जित्वरी, स्त्री, (जयति सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति । जि+क्वरप । “टिड्ढेति ।” ४ । १ । १५ । इति ङीप ।) काशी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

जिन, पु (जयतीति । जि+“इण षिञ जीति ।” उणा । ३ । २ । इति नक ।) अर्हन । बुद्ध । विष्णु । इति हेमचन्द्र । २ । १३ ॥ अतिवृद्ध । इत्युणादिकोष ॥ जित्वरे, त्रि । इति मेदिनी । ने, ८ ॥

जिनयोनि, पु मृग । इति शब्दरत्नावली ॥

जिनसद्म, [न] क्ली (जिनाना सद्म गृहम ।) जिनगृहम । तत्पर्याय । चैत्य विहार । इति हेमचन्द्र । ४ । ।

जिनेन्द्र, पु (जिनाना इन्द्र ।) बुद्ध । इति हलायुध ॥

जिम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर-सक-सेट । उदित्त्वात क्त्वावेट ।) उ जिमित्वा जिन्त्वा । इति दुर्गादास ॥

जिरि र न हिंसायाम । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा-पर सक सेट ।) रफोपध । र वैदिक । न, जिरिणोति । इति दुर्गादास ॥

जिव इ प्रीणने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर-सक सेट ।) इरवौ । इ जिन्वति । जिन्वति लोकान पितरम । इति दुर्गादास ॥

जिवाजिव पु, (जीवञ्जीव पृषोदरादित्वात साधु ।) जीवञ्जीवपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

जिव्र, पु, (जयत्यनेनेति । जि वयोहानौ+“जीयते क्रिन रश्च व ।” उणा । ५ । ४६ । इति क्रिन । इत्यादिकार्य्ये रेफस्य च व । बाहुलकात क्विनि जेति न दीर्घ ।) समय । पक्षी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥ (जीर्णे, त्रि । यथा ऋग्वेदे ।१।७।५। [भरन्त ॥”)
‘विव्वा नर पुरुत्रा सपर्य्यन पितुर्न जिव्रेर्वि वेदो

जिष उ सेके । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक सेट । उदित्त्वात क्त्वा वेट ।) उ, जेषित्वा जिष्ट्वा । इति दुर्गादास ॥

जिष्णु, पु (जयतीति । जि जये+“ग्लाजिस्थश्च ग्स्नु ।” ३ । २ । १३९ । इति ग्स्नु ।) विष्णु । इति हेमचन्द्र । २ । १२८ ॥ (यथा महाभारते । ५ । ७० । १३ ।
“विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम ॥”)
इन्द्र । (यथा, अथर्व्ववेदे । ११ । ६ । १८ ।
“जयश्च जिष्णुश्चामित्रा जयतामिन्द्रमेदिनौ ॥”)
अर्ज्जुन । (यथा महाभारते । । ४३ । २१ ।
“अह दुरापो दुर्द्धर्षो दमन पाकशासनि ।
तेन देवमनुष्येषु जिष्णुनामास्मि विश्रुत ॥’
भौत्यस्य मनो पुत्राणामन्यतम । यथा, हरिवंशे । ७ । ८८ ।
“तरङ्गभीरुर्व्वप्रश्च तरस्वानुग्र एव च ।
अभिमानी प्रवीरश्च जिष्णु सङ्क्रन्दनस्तथा ॥
तेजस्वी सबलश्चैव भौत्यस्यैते मनो सुता ॥”)
जेतरि त्रि । इति मेदिनी । णे, १३ ॥ (यथा रघु । ४ । ८५ ।
“इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्त्तत रथोद्धतम ।
रजो विश्रामयन राज्ञा छत्रशून्येषु मौलिषु ॥”)

जिह्म, क्ली (जहातीति । हा+“जहाते सन्वदालोपश्च ।” उणा । १ । १४ । इति मन ।) तगरवृक्ष । इति मेदिनी । मे, १३ ॥

जिह्म, त्रि, (जहाति परित्यजति सारल्यमिति । हा+“जहाते सन्वदालोपश्च ।” उणा । १ । १४ । इति मन ।) कुटिल । (यथा मनौ भारते । १ । १ । १८ ।
“सकामामयतिकभक्षायाव्हतजिह्मता ॥’)
मन्द । इति मेदिनी । मे १ ॥

जिह्मग पु, (जिह्म कुटिल वक्रमित्यर्थ यथा स्यात तथा गच्छतीति । गम+ड ।) सर्प । (यथा महाभारते । १ । ६ । १६ ।
“स लब्ध्वा दुर्लभा भार्य्या पद्माकिञ्जल्कवर्च्चसम ।
कृत चक्रे विनाशाय जिह्मगाना धृतव्रत ॥’
जिह्म मन्द गच्छतीति ।) मन्दग, त्रि । इति मेदिनी । ग, ३५ ॥

जिह्ममोहन, पु (जिह्म कुटिल यथा तथा मुह्यतीति । मुह+ नन्दिग्रहीति ।’३ । १ । १३४ । इति ल्यु । यद्वा जिह्मस्य कुटिलस्य मनस्य मोहनश्चित्तमोहन । भल्लत्वात ।) भेक । इति शब्दरत्नावली ॥

जिह्मशल्य, प, (जिह्म कुटिल शल्य यस्मात ।) खदिर । इति जटाधर ॥

जिह्व, क्ली (जिह्म निपातनात मस्य वत्वे साधु ।) तगरमूलम । इति रत्नमाला ॥

जिह्व, पु स्त्री (हूयते आहूयत अनेनेति । ह्वे+बाहुलकात डप्रत्ययेन द्वित्वान्नैत्वेति साधु ।) जिह्वा । इत्यमरटीकाया भरत ॥ (यथा, हरिवंशे । ११२ । ६५ ।
“द्विसहस्रेण जिह्वेन वासुकि कथयिष्यति ॥”)

जिह्वल, त्रि, (जिह्वेन जिह्वया लाति आस्वादयतीति । जिह्व+ला+क ।) लुब्ध । लोलुप । यथा, श्राद्धतत्त्वे ।
“श्राद्ध कृत्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये च जिह्वला ।
पतन्ति नरके घोरे लुप्तपिण्डोदकक्रिया ॥’

जिह्वा स्त्री, (जयति रसमनयेति । जि+“शेवायह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवा ।” उणा । १ ।१५४ । इति वन प्रत्ययेन हुगागमे निपातनात साधु ।) रसज्ञानेन्द्रियम । जिभ इति भाषा । तत्पर्याय । रसज्ञा २ रसना ३ । इत्यमर । २ । ६ । ९१ ॥ रशना ४ रसनम ५ जिह्व ६ । इति तट्टीका ॥ रसाल ७ सुधास्रवा ८ रसिका ९ रसाला १० । इति शब्दरत्नावली ॥ रसा ११ लोला १२ रसाला १३ रसला १४ ललना १५ । इति जटाधर ॥ (यथा, मुकुन्दमालायाम । २६ ।
“जिह्वे । कीर्त्तय केशव मुररिपु चेतो । भज श्रीधर पाणिद्वन्द्व । समर्च्चयाच्युतकथा श्रोत्रद्वय । त्व शृणु । कृष्ण लोकय लोचनद्वय । हरेर्गच्छाङ्घ्रियुग्मालय जिघ्र घ्राण । मुकुन्दपादतुलसी मूर्द्धन्नमाधोक्षजम ॥”)
अस्या परीक्षा यथा, भावप्रकाशे ।
“शाकपत्रप्रभा रूक्षा स्फुटिता रसनानिलात ।
रक्ता श्यामा भवेत पित्तात्कफाद्रा धवला कफात ॥
परिदग्धा खरस्पर्शा कृष्णा दोषत्रयेऽधिके ।
सैव दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितयलक्षणा ॥”
(यथास्या उत्पत्तिविषय ।

[illegible]

घ्रातलम्। तस्य गुण । अञ्जवस्थानमित्ति मनवानिलस्य। यत्र वारिलवः। इति यावत्स्म ॥

। [illegible] सत्तम। [illegible] यथा —

[illegible]

[illegible] इति सुपद्मव्याकरणटीका ॥

[illegible] इति हारावली। ५८।

जिह्वारोग पु (जिह्वाया रोग ।) मुखरोगान्तर्गतरोगविशेषः । तत्र जिह्वारोगास्त्वा निदानमात्रा आह।

"वातज पित्तजश्चापि कफजोऽन्यसमन्वक ।
उपजिह्विका च सदा जिह्वाया पञ्च कीर्त्तिता ॥"

तत्र वातजस्य लक्षणमाह ।

जिह्वानिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता
भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ।

स्फुटितामनाविदीर्णा। प्रसुप्ता रसानभिज्ञतया सुप्तेव। शाकच्छदनप्रकाशा शाको मरुभूमिजो द्रुम तद्दल कण्टकचिता ॥ ॥

पित्तजमाह ।

पित्तात सदाहैरुपचीयते च
दीर्घै सरक्तैरपि कण्टकैश्च ।

[illegible] रोग। लोक नलानि स्यात । [illegible] ॥ कफजमाह ।

कफेन गुर्व्वी बहला चिता च
मांसोद्भवै शाल्मलिकण्टकाभै ।

[illegible] स्यात् । मांसाङ्कुरै मांसकण्टकै ॥ ॥

अन्यसमाह ।

[illegible] प्रगाढ
शोथ [illegible] कफरक्तमार्गे ।
[illegible] प्रवृद्धो
[illegible] पाकम ॥

[illegible] प्रकर्षेण गाढो [illegible] । कफरक्तमस्ति कफरक्ताभ्या सार्द्धमेष [illegible] इत्यर्थ । जिह्वायामेव वायुरप्यत्र बोद्धव्य । अस्य पाकत पित्तज । अलसाख्योऽयम । असाध्य [illegible] ॥ उपजिह्वामाह ।

जिह्वाग्रेरूप श्वयथुर्हि जिह्वा
मुन्नम्य जात कफरक्तयोनि ।
प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्ता
प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति ॥

[illegible] जिह्वायामिति ॥' ॥

अथ जिह्वारोगाणा चिकित्सा ।

जिह्वागतेष्वनिलजेषु च पक्व शाखितमोचनम ।
गुडूचीपिप्पलीभिस्तरल कटुभि सुख ॥
ओष्ठप्रकोपे निलजे यदुक्त प्राकचिकित्सितम ।
कण्टकेष्वनिलोत्थेषु तत काये भिषजा खलु ॥
पित्तजे परिघृष्टे तु निःसृत दुष्टशोणिते ।
प्रतिसारगण्डूषनस्यञ्च मधुर हितम ॥
कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वसृज स्रुते ।
पिप्पल्यादिमधुयुत कार्य्यस्तु प्रतिसारणो ॥
उपजिह्वान्तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत ।
शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनामुपाचरेत ॥
अविन्याराभयावार्त्तचञ्चमेता रघर्षणम ।
उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमभिस्तैलञ्च पाचयेत ॥"

इति भावप्रकाश ॥

जिह्वालिट [ह] पु (जिह्वया लेढीति। लिह + क्विप।) कुक्कुर । इति भूरिप्रयोग ॥

जिह्वाशल्य, पु, (जिह्वाया शल्यमिव। अभिधानात पुस्त्वम ।) खदिरवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥

जिह्वास्वाद, पुं (जिह्वया स्वाद आस्वादनम ।) लेहनम। इति हेमचन्द्र । ३ । ८८ ॥

जीव, त्रि, (जिनाति जीर्य्यतीति । ज्या वयोहानौ + "गत्यर्थेति ।" क्त । ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम। हल इति दीर्घ । ल्वादिभ्येति नत्वम ।) वृद्ध । इत्यमर । २ । ६ । ४२ ॥ (यथा, मनु । ११ । १३८ ।

"जीर्णकार्मुकवस्त्रादीन पृथग दद्यात विशुद्धये ॥")

जीमूत पु, (जयति आकाशमिति । जि + "जेमूटश्चोदात ।" उणा ३।९१ । इति क्त । सुडागमो धातोर्दीर्घश्च ।) पर्व्वत । (यथा-मत्स्यपुराणे । १२ । ७५ ।

"जीमूतो द्रावणश्चैव मैनाकश्चन्द्रपर्व्वत ।
आयतास्ते महाशैला समुद्र दक्षिणा प्रति ॥" ॥

जीवन जल मूतयति आवयतीति। पृषोदरादित्वात साधु । इति पुरुषोत्तमदत्त ।) मेघ । (यथा, महाभारते । ६ । ९८ । ३१ ।

"राजानमन्वयु पश्चात जीमूता इव वार्षिका ॥",

मुस्ता । स्वनाडवक्ष । इत्यमर । २ । २ । ५८ ॥ इन्द्र । भृतिकर । घोषकलता । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।

"धामार्गवमथेक्ष्वाकु जीमूत कृतवेधनम ॥"

वृष्य । यथा, महाभारते । ३ । ३ । सूर्य्यस्याष्टोत्तरशतनामकीर्त्तने । २० ।

'वरुण सागरोऽंशुश्च जीमूतो जीवनोऽरिहा॥"

ऋषिविशेष । यथा, महाभारते ५।१११।२४।

"जीमूतस्यात्र विप्रर्षेरुपतस्थे महात्मन ॥"

मल्लविशेष । भीमसेनस्तु विराटगृहवासकाले नियुद्धेन निहतवान। यथा, महाभारते । ४ । १८ । २२ ।

"ततस्तु सर्वतश्चापि भीमो मल्ल समाह्वयत ।
जीमूत नाम त तत्र मल्ल विख्यातविक्रमम ॥'

स्वनामख्यातो दशार्हस्य पौत्र । यथा हरिवंशे । ३ । २५ ।

"दशार्हस्य सुता व्योमा व्योम्नो जीमूत उच्यते ॥"

वपुष्मत्पुत्र । स तु शाल्मलद्वीपस्य ईश्वरविशेष । यथा ब्रह्माण्ड ३६ अध्याये ।

"शाल्मलस्येश्वरा सप्त सुतास्ते तु वपुष्मत ।
श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ॥"

अस्य वर्षस्तु एतन्नाम्नैव विख्यात । यथा, तत्रैव,—

"जामूतस्य च जीमूतो रोहितस्य च रोहित ॥"

जनचत्वारिंशद्दिरस्तित्तिविशेष । तल्लक्षणा दिक् छन्द शब्दे द्रष्टव्यम ॥)

जीमूतकूट पु, (जीमूतो मेघ कूटे शिखरे यस्य। अत्युन्नतत्वादेवास्य तथात्वम ।) पर्व्वत । इति हारावली । ५१ ॥

जीमूतमूल, क्ली, (जीमूतस्य मुस्ताया मूलमिव मूलमस्य ।) शटी । इति रत्नमाला ॥

जीमूतवाहन, पु, (जीमूतो मेघो वाहन यस्य ।) इन्द्र । मेघवाहन इत्यमरदर्शनात। धर्म्मरत्ननामकस्मृतिसंग्रहकर्त्ता ॥ (यदुक्त दायभागे ।

"बहुविधपूर्व्वनिबन्धृव्याख्यासज्ञातसंशयस्यैतत ।
जीमूतवाहनकृत प्रकरणमपनुत्तये श्रेयम ॥
परिभद्रकुलोद्भूत श्रीमान जीमूतवाहन ।
दायभाग चकारेम विदुषा संशयच्छिदे ॥"

शालिवाहननृपस्य पुत्र । आश्विनकृष्णाष्टम्या पुत्रसौभाग्यकामाभिनारीभिरय पूज्य । एतद्विवरण जिताष्टमीशब्दे द्रष्टव्यम॥ जीमूतकेतोर्नृपस्य पुत्र । यथा, कथासरित्सागरे । २२ । २४ ।

"अथ तस्याचिरादेव राज्ञ सूनुरजायत ।
जीमूतवाहन त च नाम्ना स विदधे पिता ॥")

जीमूतवाही, [न] पु (जीमूत वहति जीमूताकारेणात्मान परिणामयतीत्यर्थ । वह +

शीनि । मेघयोनित्वादवास्य तथात्वम ।) अम्र । इति हेमचन्द्र ॥

जीर पु, (जवतीति । जु गतौ –“जोरी च ।” उणा २ । २२ । इति रक् इस्वान्तादेश ।) जीरक । खड्ग । इति मेदिनी । रे, ३६ ॥ अणु । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (विद्यावति त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १।४४।११ । “मनुष्वद्देव धीमहि प्रचेतस जीर दूतममर्त्यम ।” ‘जीर विद्यावन्तम ।” इति दयानन्दभाष्यम ॥)

जीरक पु (जीर+सञ्ज्ञाया कन ।) वणिग्द्रव्यविशेष । जीरा इति भाषा । तत्पर्याय । जरण २ अजाजी ३ कणा ४ । इत्यमर । २ । ६ । २६ ॥ जीर्ण ५ जीर ६ दीप्य ७ जीरण ८ अजाजिका ६ वह्निशिख १० मागध ११ दीपक १२ । इति जटाधर ॥ अस्य गुणा । कटुत्वम । उष्णत्वम । दीपनत्वम । वातगुल्माध्मानातीसारग्रहणीक्रिमिनाशित्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ रुचिस्वरकारित्वम । गन्धयुक्तत्वम । कफवातनाशित्वम । पाके कटुत्वम । तीक्ष्णत्वम । लघुत्वम । पित्तवर्द्धनत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ अपि च । शुक्लजीरा कृष्णजीरा कलौञ्जी एषा नामानि गुणाश्च ।
‘जीरको जरणोऽजाजी कणा स्याद्दीर्घजीरक ।
कृष्णजीर सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधन ॥
कालाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका ।
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुस्तष्णोपकुञ्चिका ॥
उपकुञ्ची च कुञ्ची च बृहज्जीरक इत्यपि ।
जीरकत्रितय रूक्ष कटुक दीपन लघु ॥
सग्राहि पित्तल मेध्य गर्भाशयविशुद्धिकृत ।
ज्वरघ्न पाचन वृष्य बल्य रुच्य कफापहम ॥
चक्षुष्य पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत ॥”
इति भावप्रकाश ॥

जीरण, पु, (जीरक पृषोदरादित्वात कस्य ण ।) जीरक । इति राजनिघण्ट ॥

जीरिका, स्त्री (जीर्यतीति । जृ+बाहुलकात रिक । इस्वान्तादेश । तत स्वार्थे कन ।) वशपत्रीतृणम । इति राजनिघण्ट ॥

जीर्ण, क्ली, (जीर्यति स्मेति । जॄ ष वयोहानौ +गत्यर्थेति क्त । निष्ठातस्य नत्वम् ।) शैलजम् । इति राजनिघण्ट ॥ (वय प्रकारविशेष । यथा “तद्वयो यथा स्थूलभेदेन त्रिविधम । बाल मध्य जीर्णमिति ।” इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

जीर्ण , पु, (जीर्यत्यनेनेति । जॄ+करणे क्त ।) जीरक । इति राजनिघण्ट ॥ (वृक्ष । इति हेमचन्द्र । ४ । १८ ॥)

जीर्ण , त्रि, (जीर्यतीति । जॄ+“गत्यर्थाकर्म्मकश्लिषेति ।” ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि क्त ।) वृद्ध । इत्यमर । २ । ६ । ४२ ॥ पुरातन । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २० । १७ ।
“त्यक्त्वा देह स्वमात्मा त्वहो जीर्णमिवाम्बरम ।”) गतबहुत्व । जरावशिष्ट । पक्व । पाकनिष्ठित ॥ ॥ (यथा, चाणक्ये । ७६ ।
“जीर्ण मन्न प्रशसीयात भार्याञ्च गतयौवनाम ।
रणात प्रत्यागत शूर शस्यञ्च गृहमागतम ॥”)
अथ जीर्णद्रव्याणि ।
‘नारीकेलफलेषु तण्डुलमथ क्षीर रसाल हित
जम्बीरोत्थरसो घृते समुचित सायस्तु मोचा फल ।
गोधूमेषु च कर्कटी हिततमा मासात्यये काञ्जिक
नारङ्गे गुडभक्षणञ्च कथित पिण्डारके काद्रव ॥
पिष्टान्ने सलिल पियालफलजे पथ्या हिता माषजे
खण्डक्षीरभवे तु तक्रमुचित कोष्णाम्बु कोलस्य च ।
मत्स्ये चूतफल त्वजीर्णशमन मध्वम्बुपानात्यये
तैल पौष्करजे कटुप्रशमन शेषास्तु बुद्धा जयत ॥
पनसे कदल कदले च घृत
घृतपाकविधावपि जम्बुरस ।
तदुपद्रवशान्तिकर लवण
लवणेषु च तण्डुलवारि वरम ॥
नारिकेलफलतालबीजयो
पाचन य इह तण्डुल विदु ।
ते वदन्ति मुनयोऽथ तण्डुला
क्षीरवारि परिपाचयन्त्यपि ॥
दाडिमामलकतालतिन्दुकी
बीजपूरलवलीफलान्यपि ।
वाकुलन फलेन च पाचयेत
पाकमेति बकुल खमूलत ॥
मधूक-मालूर कृषादनाना
परूषखर्ज्जूरकपित्थकानाम ।
पाकाय पथ्य पिचुमर्द्दबीज
घृतेऽपि तक्र प्रवदन्ति पथ्यम ॥
गोधूममाषहरिमन्थसतीनमुद्ग
पाको भवेदिति च मातुलपत्रकेण ।
खर्ज्जूरिकाविशकशेरुसितासु शस्त
शृङ्गाटके मधुफलेष्वपि भद्रमुस्तम ॥
पिशितपनसयो स्यादाम्रबीजेन पाक
कृशरमहिषयोर्वितृक्षीरयो सैन्धवेन ।
चिपिटपरिणति स्यात पिप्पलीदिप्यकाभ्यामपहरति तुषाम्भो वैदलानामजीर्णम् ॥
कर्पूरपूगीफलनागवल्ली-
काश्मीरजातीफलजातिकोशम ।
कस्तूरिका सिक्तकनारिकेल-
जल पचत्याशु समुद्रफेन ॥
श्यामाकनीवारकुलत्थयष्टि
निष्पावकङ्गूदधिमस्तकस्तु ।
विपाककुलत्थौ तिलतैलयोगात
जटाब्दनादस्य निहन्त्यथाम्लम ॥
कशेरुशृङ्गाटकमृणालकन्दही-
खर्ज्जूरखण्डा अपि नागरेण ।
पलाशभस्माम्बु तथार्द्रजो वा
रसो निहन्यादृसमिक्षुजातम ॥
अन्नेन जनाप्यत्र योगेण
कोष्णाम्बुना जा धाममेति पाकम ।
तिल।तिलान्यपि क्राजका
सज्जस्य मज्जा पासामलका ॥
निमन्त्र चिञ्च पक्वमाममनस्य-
भोगा सुधो स्यात परिपाव हृत्तम ।
इत्यङ्गा कवलवक्रियक
मासन मनस्य परिपाकमेति ॥
कपातपारावतनीलकण्ठ
कपिञ्जलाना पिशितानि नाथा ।
काणस्य मूल परिपचमुष्णा
सुखाभवन्ना वहुशो न भूतम ॥
अपि रसाला सुरभीयवसु-
भक्त कोष्णेन विपाकमेति ।
शाकस्य चणेन हयारिनारी-
पयानिम्बोऽस्मुपैति पाकम ॥
वटा नमवागाक्षनङ्गेन फेणी
शम पपट शिग्रुबीजेन याति
कणाम्लतो लड्डुका पूपकादि-
विपाको भवेच्छष्कुलामण्डयोश्च ॥
स्वाग्नितोया गरुत्काञ्चितैलाद्द-
यावत जारा कोलकुम्भान्योऽपि
जीर्यन्त्येव पायसो मुद्गयषात
सामुद्रान्यारनाल पुखाय ॥
तप्त तप्त हेम वा तारमम्भौ
ताये क्षिप्त सप्तशत्यस्तनम्भ ।
पीत्वावश्य दीर्घकालोपपन्न
मम्भो नीय शीघ्रमेव जहाति ॥
पालङ्किकाकेसुककारवल्ली-
वार्त्ताकुवशाङ्कुरमूलकानाम ।
उपोदकालाबुपटोलकानां
सिद्धार्थको मेघवरस्य पत्ता ॥
शुण्ठीमतीनस्य च नागरङ्ग
जम्बीरयो कोद्रवको हन्ता ।
जरामिरा गैरिकचन्दनाभ्या
मभ्येति शीघ्र वहुशो न भूतम ॥
पटोलवशाङ्कुरकारवल्ली
फलान्यलाबूनि बहूनि जग्धा ।
क्षारोदक व्रतरोऽज्झिपीय
भोक्तु पुनर्व्याञ्छति तावदेव ॥
विपच्यते शूरणको गुडेन
तथालुक तण्डुलतोयपानात ।
जम्बीरनीरेण निशारशोन
मुस्तेन तूर्ण परिपाकमेति ॥
चञ्चुकसिद्धार्थकवास्तुकाना
गायन्निसारक्वथितेन पाक ।
शाकानि सर्व्वाण्युपयान्ति पाक
क्षारेण सद्यस्तिलनालजेन ॥
आम्रातकोडुम्बरपिप्पलीना
फलानि च प्लक्षवटादिकानाम ।
स्यु शामन पथ्युषितोदकेन
पियालमज्जा च कटुष्णकेन ॥

[illegible] मन्त्रना
ज्वा[illegible] मत [illegible] रेचकानाम।
[illegible] पाक
[illegible] नु प्रमत [illegible]॥
[illegible]
[illegible] च [illegible] गुणाय।
[illegible] तिन्ग
मिता [illegible] ना स्यात कामिनाम ॥
[illegible] सम प्रथितचा[illegible]
[illegible] यस्य मुख [illegible]स्य।
[illegible]
सुत्राय गन्धमसा [illegible] ग्रान।
[illegible]
[illegible] नरुणिता प्र।
[illegible] प्रमाद प्रप्राक्त
[illegible] नि वरेचनपु॥
[illegible] माम प्रमने[illegible]
प्रतानमपि सुरतावमाने।
[illegible] सैन्धवसावितान्तु
[illegible] सुरतातिरेत॥
श्रवणपूरण [illegible]
श्रवणापरगमत्र मुख दिन।
कवलोध गदेष्वप कारयेत
कन [illegible] पुन॥"
इति नीशमञ्जरी॥

जीर्णज्वर पु (जीर्ण पुरातनो ज्वर।) पुरातनज्वररोग। [illegible] जीर्णज्वराकार। तत्र ब एतज्वरस्य सामान्यलक्षणमाह।
[illegible] निसख [illegible]
[illegible] रागाद्य [illegible] म।
[illegible] तना [illegible] मन्दता
भिषगभिरुक्तो ज्वर एष जीर्ण।'॥
जीर्णज्वरस्यैव [illegible] वातवलासकमाह।
नित्य मन्दज्वरो रूक्ष [illegible] कृच्छ्रेण सिध्यति।
[illegible] नरा [illegible]॥"
[illegible] ज्वरो स्यात्ति इति वात वलासकौ। नर [illegible] भवत। शून शोथी।
[illegible] वक्रलक्षण ॥ * ॥
अथ जीर्णज्वरस्य सामान्यचिकित्सा।
"जीर्णज्वरी नर क्रम्यान्नोपन्यास कदाचन।
लङ्घनात स भवत क्षीणो ज्वरस्तु स्याद्बली यत॥
पुराणेऽपि ज्वरे दोषा यद्यप्यते पुनस्तथा।
लङ्घयेत्तत्र न पश्चात पूर्ववत कारयत क्रियाम॥"
तथा पूर्ववत॥ * ॥
"[illegible]दिग्धिकानागरकान्दतानां
काथ पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम।
जीर्णज्वरारोचककासमूल
श्वासाग्निमान्द्याद्दितपीनसन्नु॥
इत्यूर्द्धजानय प्राय साय तेनोपशुष्यती॥"
इति त्रिकण्टककाथ ॥ * ॥
"पिप्पलीचूर्णसयुक्तवाथश्छिन्नोद्भवोद्भव।
जीर्णज्वरकफध्वसी पञ्चमूलकृतोऽथवा॥

[illegible] प्रीतशीतमीरितम्।
[illegible] ज्वरहर परम॥
पिप्पलीस मामत्र गुडक्षौद्ररस पिबत।
जीर्णज्वरकफघ्नी[illegible] कासारोचकनाशनम॥
जीर्णज्वरेऽग्निमान्द्ये च शस्यत गुडपिप्पली।
कासाजीर्ण [illegible]मत्तपाण्डुज्वररोगनुत॥
द्विगुण पिप्पलीचूर्णादस्त्र भिषजा मत।
पिप्पली म[illegible] युक्ता मन्द कफवनाशिनी॥
श्वासकासज्वरहरी पाण्डुप्लीहोदरापहा।
आमल चित्रक पथ्या पिप्पली सैन्धव तथा॥
चूर्णतो य गणो ज्ञेय सर्वज्वरहर पर।
भद्रो रुचिकर श्लेष्मघ्ना दीपनपाचन॥'
इति आमलक्यादिचूर्णम॥ * ॥
'द्राक्षामृता शटी शृङ्ग मुस्तक रक्तचन्दनाम्।
नागर कटुका पाठा भूनिम्ब सदुरालभ॥
उशीर धान्यक पद्म वालक कण्टकारिका।
पु[illegible] पिचुमर्दश्च दशाष्टाङ्गमिद स्मृतम॥
जीर्णज्वरारुचिश्वासकासश्वयथुनाशनम॥"
इति द्राक्षाद्यष्टादशाङ्गकाथ ॥ * ॥
'त्रिवृद्धा पञ्चवृद्धा वा सप्तवृद्धाथवा कणा।
गवयक्षीरेण सपिष्टा पिबेदृश दिनानि हि॥
तथैव व्यपयदेता एव विधिनिवासरान।
पिबता ज्वरशान्ति स्यात पाण्डुरोगश्च शाम्यति॥
कास श्वासोऽग्निमान्द्यञ्च कफाधिक्यञ्च नश्यति।
नवादर्वृद्धियथाकफवृद्धि। दुग्धवृद्धियथाग्निवृद्धि।
इति वर्द्धमानपिप्पली॥ ॥
"वातश्लेष्मज्वरोक्ता स्यात क्रिया वातवलासके।
जीर्णे ज्वरे कफे क्षीणे दाहतृष्णासमन्विते॥
पय पीयूषसदृश तत्रत तु विषोपमम्।
चन्दनाद्य हित तैल शोषाधिकारकीर्त्तितम॥
तथा नारायणं तैल जीर्णज्वरहर परम॥"
इति जीर्णज्वराधिकार। इति भावप्रकाश॥

जीर्णदारु, पु (जीर्णमिव दारु यस्य।) वृद्धदारकभेद। विजाराविशेष इति लोक। तत्पर्याय। जीर्णफञ्जी २ सुपुष्पिका ३ अजरा ४ सूक्ष्मपर्णा ५। अस्य गुणा। गौल्यत्वम। पिच्छिलत्वम। कफवातकासामदोषनाशित्वम। बल्यत्वञ्च। इति राजनिघण्ट॥

जीर्णपत्रिका, स्त्री, (जीर्णानि पत्राण्यस्या। कप ततष्टापि अत इत्वम।) वंशपत्रीतृणम। इति राजनिघण्ट॥

जीर्णपर्ण, पु, (जीर्णानि पर्णानि यस्य।) कदम्ब। इति राजनिघण्ट॥ (जीर्णं पर्णं पत्त्रम्।) पुरातनपत्र क्ली॥ (जीर्ण पर्णं ताम्बूल इति विग्रहे पुरातनताम्बूले च। यदुक्त वैद्यके।
"पर्णमूले भवेद्व्याधि पर्णाग्रे पापसम्भव।
जीर्णपर्णं हरदायु शिरावुद्धिप्रणाशिनी॥")

जीर्णबुध्न, पु (जीर्णोऽदृढो बुध्नो मूलमस्य।) पट्टिकालोध्र। इति राजनिघण्ट॥

जीर्णबुध्नक, क्ली, (जीर्णो बुध्नो मूल यस्य। तत कप।) परिपेलम। इति राजनिघण्ट॥ केओटमुथा इति भाषा॥

जीर्णवज्र, क्ली, (जीर्ण वज्र हीरकमिव।) वैक्रान्तमणि। इति राजनिघण्ट॥

जीर्णवस्त्र क्ली (जीर्ण पुरातन वस्त्रम्।) पुरातनवस्त्रम। तत्पर्याय। पटच्चरम् २। इत्यमर।२।६।११५॥

जीर्णा, स्त्री (जीर्यत्यनयेति। ज+करणे क्त।) स्थलजीरक। इति राजनिघण्ट॥

जीर्णि, स्त्री, (ज+क्तिन।) ज्यानि। जीर्णता। इत्यमर।३।२।६॥

जीर्णोद्धार, पु, (जीर्णानां भग्नमन्दिरादीना उद्धार सस्कार।) भग्नमन्दिरादे सस्कार। यथा विष्णुधर्मोत्तरहठतीयकाण्डे।
"यस्य राष्ट्रस्तु विषय देववेश्म विशीर्यते।
तस्य सीदति तद्राष्ट्र देववेश्म यथा तथा॥
कृत्वा शीर्णस्य सस्कार तथा देवेशवेश्मनि।
द्विगुण फलमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा॥"
विष्णुरहस्ये।
"पतितस्य च य कर्त्ता पतमानस्य रक्षिता।
विष्णोरायतनस्येह स नरो विष्णुलोकभाक॥"
अग्निपुराणे।
"पतित पतमानन्तु तथाह्नस्फुटित नर।
समुद्धृत्य हरेर्धाम द्विगुण फलमाप्नुयात॥"
देवीपुराणे।
"मूलाच्छतगुण पुण्य प्राप्नुयाज्जीर्णकारक।
तस्मात सर्व्वप्रयत्नेन जीर्णस्योद्धारमाचरेत॥"
हयशीर्षपञ्चरात्रे।
"वापीकूपतडागाना सुरधाम्नां तथानघ।
प्रतिमाना सभानाञ्च सस्कर्त्ता यो नरो भुवि॥
पुण्य शतगुण तस्य भवन्मूलाच्च सशय।
प्रतिष्ठाया विधि कार्य्यस्तथा मन्दिरनिर्म्मिते॥
प्राय श्रीहयशीर्षोक्तेरनुसारेण वैष्णवे।
देवालयप्रतिष्ठा च ख्याता तल्लिखनेन किम॥
श्रीमूर्त्तिस्थापनेनैव सपूर्णा सा विशेषत।
देवगृह दवताया प्रतिष्ठाविधिना सदा॥
सस्कार्य्य मनुजानान्तु समुदायोक्तकर्म्मणा॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे २ विलास॥

जीवि, पु, (जीर्यति छिन्नीभवत्यनेनेति। जॄ+"जॄशॄस्तॄजागृभ्य क्विन।" उणा ४।५४। इति करणे क्विन।) कुठार। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति॥ (जीर्यतीति। कर्त्तरि क्विन।) शकटम। काय। पशु। इति सक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति॥

जीव, ऋ प्राणे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वां-पर-अक-सेट।) ऋ, अजीजिवत अजिजीवत। प्राण प्राणधारणम्। जीवति लोक। इति दुर्गादास॥

जीव, पु (जीवनमिति। जीव+"इगुपध।" ३।३।१२१। इति घञ।) असुधारणम। इत्यमर।२।८।११६। (यथा, हरिवंशे १७४।७३।
"त्वमेव चिन्तय सखि। नोत्तर प्रतिभाति मे॥
स्वकार्य्ये मुह्यते लोको यथा जीव लभाम्यहम॥")

(जीवतीति । जीव प्राणे+"इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति क ।) प्राणी । (यथा, भागवते । १ । १३ । ४४ ।
"अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् ।
फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम् ॥")
वृत्ति । वृक्षविशेष । (स एव महानिम्बः तत्पर्य्याया यथा,—
"महानिम्बः स्मृतो द्रेका रम्यको विषमुष्टिकः ।
केशमुष्टिर्निम्बकश्च कार्म्मुको जीव इत्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
बृहस्पतिः । इति मेदिनी । के, ८ ॥ (यथा, काशीखण्डे । १७ । ४२ ।
"अस्मात्लिङ्गार्च्चनान्नित्यं जीवभूतोऽसि मे यतः ।
अतो जीव इति ख्यातिं त्रिषु लोकेषु यास्यसि ॥")
कर्णः । इति धरणी ॥ क्षेत्रज्ञः । तत्पर्य्यायः । आत्मा २ पुरुषः ३ पुद्गलः ४ अन्तर्य्यामी ५ ईश्वरः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, भगवद्गीतायाम् ।१३।२ टीकायां श्रीधरस्वामिपादाः ।
"तत्र क्षेत्रज्ञं संसारिणं जीवं वस्तुतः सर्व्व-क्षेत्रेष्वनुगतं मामेव विद्धि ॥") तस्य स्वरूपं यथा —
"कर्म्मणा जीवरूपश्च सम्भूतः तत्फलप्रदः ।
कर्म्मरूपश्च भगवान् श्रीकृष्णः प्रकृतेः परः ॥
सोऽपि तद्धेतुरूपश्च कर्म्म तेन भवेत् सति ।
जीवः कर्म्मफलं भुङ्क्ते आत्मा निर्लिप्त एव च ॥
आत्मनः प्रतिबिम्बश्च देही जीवः स एव च ।
पाश्चभौतिकदेहादिर्देही स जीवः परिकीर्त्तितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
(तथाच भागवते । १२ । १८४ । १७ ।
"जीवं पश्यामि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते ॥")
वेदान्तमते घटावच्छिन्नाकाशवत् शरीरावच्छिन्न-यावच्छिन्नचैतन्यम् । केषाञ्चिन्मते दर्पणस्थमुख-प्रतिबिम्बवत् बुद्धिस्थचैतन्यप्रतिबिम्बम् ॥ (जीव-यति लोकानन्नपानाद्यात्मकरूपेणेति । जीव+णिच+अच । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६८ ।
"जीवो विनयिता साक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः ॥"
जीवनविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । २८८ । ७३ ।
"मृते वा त्वयि जीवे वा यदा भोक्ष्यति वै जनः ॥")
जीव, पुं क्ली, (जीव+भावे घञ् ।) जीवितम् । इति मेदिनी । वे, ६ ॥ (यथा, भागवते । १ । २ । १० ।
"जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्म्मभिः ॥"
"जीवस्य जीवनस्य च पुनर्धर्म्मानुष्ठानद्वारा कर्म्मभिर्यः इह प्रसिद्धः स्वर्गादिः सोऽर्थो न भवति ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)
जीवकः, पुं, (जीवयति आरोग्यं करोतीति । जीव +णिच+ण्वुल् ।) अष्टवर्गान्तर्गतौषधविशेषः । तत्पर्य्यायः । कूर्च्चशीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४ ह्रस्वाङ्गः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ जीवनः ६ दीर्घायुः ७ प्राणदः ८ जीवः ९ भृङ्गाह्वः १० प्रियः ११ चिरञ्जीवी १२ मधुरः १३ मङ्गल्यः १४ कूर्च्चशीर्षकः १५ वृद्धिदः १६ आयुष्मान् १७ जीवदः १८ बलदः १९ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । रक्तपित्तानिलक्षयदाहज्वरनाशित्वम् । शुक्रश्लेष्मविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ बलकारित्वम् । कास-वातनाशित्वम् । तस्य रूपं यथा,—
"जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ ।
रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ ॥
जीवकः कूर्च्चकाकारः ऋषभो वृषशृङ्गवत् ।
जीवकर्षभकस्थाने विदारीमूलमम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
प्राणकः । पीतशालः । क्षपणः । इति मेदिनी । के, ६५ ॥
जीवकः, त्रि, (जीवति परसेवादिना इति । जीव +ण्वुल् ।) सेवकः । वृद्ध्याजीवी । जीवी ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४१ । ६६ ।
"त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः ॥")
अहितुण्डिकः । इति मेदिनी । के, ६५ ॥
जीवजीवः, पुं, (जीवेन भक्ष्यक्षुद्रकीटादिना जीवतीति । जीव+अच् । यद्वा, जीवञ्जीव+पृषो-दरात् साधुः ।) जीवञ्जीवपक्षी । इति शब्द-रत्नावली ॥
जीवञ्जीवः, पुं, (जीवं जीवयति विषदोषनाशयतीति । कृत्ल्युटो बहुलमिति बाहुलकात् खच् ।) चकोरपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३५ ॥ (अपरः पक्षिविशेषः । विषादिविज्ञतस्थानादे परीक्षार्थमस्यावश्यकत्वं भवति । यथा, वाभटे सूत्रस्थाने ७ अध्याये १६ ।
"हंसः प्रस्खलति ग्लानिर्जीवञ्जीवस्य जायते ।
चकोरस्याक्षिवैराग्यं क्रौञ्चस्य स्यान्मदोदयः ॥")
वृक्षविशेषः । इति मेदिनी । वे ५६ ॥
जीवत्तोका, स्त्री, (जीवत् तोकं अपत्यं यस्याः ।) जीवत्पुत्त्रिका । तत्पर्य्यायः । जीवत्सूः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
जीवत्पतिः स्त्री, (जीवन् पतिर्यस्याः ।) सधवा । इति हेमचन्द्रः ॥
जीवत्पितृकः, पुं, (जीवन् पिता यस्य इति कप् ।) विद्यमानपितृकः । यथा,—
"अमावास्यां गयाश्राद्धं दक्षिणाभिमुखभोजनम् ।
न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् कृतेऽपि पितृहा भवेत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
जीवथः, पुं, (जीवत्यनेनेति । जीव+"शीङ्शपि रुगमिवञ्चिजीवि प्राणिभ्योऽथः ।" उणा ३ । ११३ । इति अथः ।) प्राणः । कूर्म्मः । मयूरः । मेघः । धार्म्मिके चिरायुषि च त्रि । इत्युणादि-कोषः ॥
जीवदः, पुं, (जीवं जीवनं ददाति औषधादि-सुप्रयोगेणेति । दा+क ।) वैद्यः । विद्विट् । इति मेदिनी । दे, २६ ॥ जीवनदातरि, त्रि ॥
जीवदात्री, स्त्री, (जीवं जीवनं ददातीति । दा+तृच् ङीप् च ।) ऋद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जीवधनं, क्ली, (जीव एव धनमिति ।) गवा-दिधनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जीवनं, क्ली (जीवत्यनेनेति । जीव+करणे ल्युट् ।) प्राणः । (यथा, भागवते । १।१३।४७ ।
"अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् ।
फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम् ।"
"जीवनं जीविकेति ॥" तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)
जलम् । (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ४ ३ ।
'यमुनाया इव तस्याः सखि ! मलिनं जीवनं मन्ये ।"
जीव+भावे ल्युट् ।) प्राणधारणम् । इति मेदिनी । ने, ६८ ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । २ । ३ ।
"यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवनमुच्यते ॥"
"प्राणान् हन्ति जगत्प्राणो जीवनं हन्ति जीवनम् ।
किमाश्रय चारभूमौ प्राणदा यमदूतिका ॥"
इत्युद्भटः ॥)
हैयङ्गवीनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशी-खण्डे । २६ । ६५ ।
"जीवनं जीवनप्राणा जगज्ज्येष्ठा जगन्मयी ॥")
जीवनः, पुं, (जीवयति सेवनादिना । जीव+ कर्त्तरि ल्यु ।) जीवकौषधम् । वातः । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षुद्रफलकण्टकी । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ पुत्त्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सर्व्वान् प्राणरूपेण जीवयतीति । जीव+णिच+कर्त्तरि ल्यु । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४६।११२ ।
"वीरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्य्यवस्थितः ॥"
शिवः । महाभारते । १३ । १७ । १२१ ।
"निर्जीवो जीवनो मन्त्रः शुभाक्षो बहुकर्कशः ॥")
जीवनकं, क्ली, (जीव्यतेऽनेन । जीव+करणे ल्युट् । ततः स्वार्थे कन् ।) अन्नम् । इति हेमचन्द्रः ॥
जीवनयोनिः, स्त्री (जीवनस्य योनिः कारणम् ।) यत्नविशेषः । स तु चेतोऽधिष्ठितशरीरे प्राण-सञ्चारकारणम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥
जीवनहेतुः पुं, (जीवनस्य हेतुरुपायः ।) वर्त्तनोपायः । स च दशविधः । यथा,—
'विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षं विपणिः कृषिः ।
वृत्तिर्भैक्ष्यं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः ॥"
इति गारुडे २१४ अध्यायः ॥
जीवना स्त्री (जीवयतीति । जीव+णिच+युच् ल्यु वा ततष्टाप् ।) महौषधम् । इति मेदिनी । ने, ६८ ॥
जीवनाघातं, क्ली, (जीवनं आहन्यतेऽनेनेति । आ+ हन+करणे घञ् ।) विषम् । इति शब्द-चन्द्रिका ॥
जीवनावासः, पुं,(आवसत्यस्मिन् । आ+वस+घञ् । जीवनं जलं आवासोऽस्य ।) वरुणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वारिवासिनि त्रि ॥)
जीवनिका स्त्री,(जीवन+ठन् । टाप् । यद्वा, जीवनी +सञ्ज्ञायां कन् ह्रस्वश्च ।) हरीतकी । इति राज-

[illegible] । [illegible] विवरणे [illegible]।
[illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । (पर्यायो यथा —
[illegible] जीवा [illegible] या मधुस्रवा ।
[illegible] च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ।’
[illegible] । भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
काकोली । [illegible] । मेदा । महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ [illegible] । इति शब्दचन्द्रिका ॥

[illegible], [illegible] । [illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] ॥ ([illegible] त्रि । यथा, [illegible] । १ । [illegible] ।
‘[illegible] ।
[illegible] ॥’)

[illegible] । यथा [illegible] ।
‘[illegible] जीवन्ती म[illegible] ।
[illegible] ॥’
[illegible] । च ।
[illegible] ॥’
इति [illegible] ॥)

[illegible], स्त्री (जीवतीव + टाप् ।) जीवन्ती । [illegible] । [illegible] ॥

[illegible], स्त्री [illegible] । जीव + जी + [illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] ॥

[illegible] ([illegible]) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । २ । [illegible] ॥

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । १२७ । इति [illegible] ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] त्रि । [illegible] ॥ जीवशाक । इति राजनिर्घण्टः ॥

[illegible] पु, (जीवात्मक । [illegible] ।) [illegible] । [illegible] ॥

[illegible] (जीवयतीति । जीव + णिच् + कन् टाप् च । कापि अत इत्वम् ।) वन्दा । इत्यो मरिचानत्रक्ष । गुडूची । जीवाख्यशाक । इति मेदिनी । के, १६ ॥ जीवन्ती हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवन्ती, स्त्री, (जीवन्त + ङीष् ।) लताविशेषः । जीवइ इति जीयाती इति च भाषा । तत्पर्यायः । जीवनी २ जीवनीया ३ जीवा ४ मधुः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४० ॥ जीवना ६ मधुस्रवा ७ स्रवा ८ । इति तट्टीका ॥ पयस्विनी ९ जीवा १ जीवदा ११ जीवदात्री १२ शाकश्रेष्ठा १३ जीवभद्रा १४ भद्रा १५ मङ्गल्या १६ क्षुद्रजीवा १७ यशस्या १८ श्रृङ्गाटी १९ जीवदृष्टा २ काञ्जिका २१ शृङ्गग्रिम्बिका २२ सुपिङ्गला २३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधु- [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] २८ । इति [illegible] ॥ यथा —
‘[illegible] मागणस्वरा [illegible] ॥’
[illegible] स्थाने [illegible] ॥)
[illegible] गुणाः । [illegible] । शीतलत्वम् । रक्तपित्तवायुक्षयदाहज्वरनाशित्वम् । कफवीर्य- [illegible] । [illegible] । स्वादुत्वम् । [illegible] । [illegible] । रसायनत्वम् । [illegible] । [illegible] । ग्राहित्वम् । लघुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ श्वासकासधातुक्षयनाशित्वम् । स्वरकारित्वञ्च । सुराष्ट्रदेशज- [illegible] । सा [illegible] पयस्या [illegible] । इति राजवल्लभः ॥ (अस्याः [illegible] यथा —
‘[illegible] स्वगवर्गिनी ॥’
‘जीवन्ती सकर्मगुड़च ॥’
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
शमी । गुडूची । (पर्यायो यथा —
“गुडूची मधुपर्णी स्यादमृताऽमृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।
चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी ॥
चन्द्रहासा वयस्था च मण्डली देवनिर्मिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वन्दा । इति मेदिनी । ते, ११२ ॥ डोडी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जीव इति शाकविशेषः । शकरावन्मधुरपुष्पा व्रतति । अस्याः पर्यायो यथा —
“ जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।
मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जीवन्मुक्त त्रि, (जीवन्नेव मुक्त आत्मज्ञानेन मायाबन्धरहित ।) जीवदवस्थायां मायाबन्धरहित । (यथा, देवीभागवते । १ । १९ । ४८ ।
‘जीवन्मुक्त स राजर्षिर्ब्रह्मज्ञानमति शुचि ।
तथ्यवक्तातिशान्तस्य योगी योगप्रिय सदा ॥”)
तल्लक्षण यथा । “स्वस्वरूपाखण्डशुद्धब्रह्मज्ञानेन तदज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डे ब्रह्मणि साक्षात्कृते सति अज्ञानतत्कार्य्यसञ्चितकर्म्म- संशयविपर्य्ययादीनामपि बाधितत्वादखिलबन्ध- रहितो ब्रह्मनिष्ठ ।
‘भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे॥
इत्यादिश्रुतेः ।
अयन्तु व्युत्थानसमये मांसशोणितमूत्रपुरीषादि भाजनेन शरीरेण आन्ध्यमान्द्यापटुत्वादिभाज- नेनेन्द्रियग्रामेण अशनायापिपासाशोकमोहादि भाजनेनान्तःकरणेन च तत्तत्पूर्व्वपूर्व्ववासनया क्रियमाणानि कर्म्माणि भुज्यमानानि ज्ञानाविरुद्धारब्धफलानि च पश्यन्नपि बाधितत्वात् परमार्थतो न पश्यति । यथा इन्द्रजाल- मिति ज्ञानवान् तदिन्द्रजालं पश्यन्नपि परमार्थमिदमिति न पश्यति । सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णो ऽकर्ण इव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव इत्यादिश्रुतेः । उक्तञ्च ।
सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति
द्वयञ्च पश्यन्नपि चाद्वयत्वत ।
तथापि कुर्व्वन्नपि निष्क्रियश्च य
स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चयः ॥ इति ।
अस्य ज्ञानात् पूर्व्वं विद्यमानानामेवाहार विहारादीनामनुवृत्तिवच्छुभवासनानामेवानुवृत्तिर्भवति । शुभाशुभयोरौदासीन्यं वा । तदुक्तम् ।
‘बुद्धाद्वैतसतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि ।
शुनां तत्त्वदृशाञ्चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे ॥
ब्रह्मवित्त्वं तथा मुक्त्वा स आत्मज्ञो न चेतरः इति।
तदानीममानित्वादीनि ज्ञानसाधनान्यद्वेष्टृत्वादयः सद्गुणाश्चालङ्कारवदनुवर्त्तन्ते । तदुक्तम् ।
‘उत्पन्नात्मावबोधस्य ह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणाः ।
अयत्नतो भवन्त्यस्य न तु साधनरूपिणः ॥ इति।
किं बहुना अयं देहयात्रामात्रार्थमिच्छानिच्छा परेच्छाप्रापितानि सुखदुःखलक्षणान्यारब्ध- फलान्यनुभवन्नन्तःकरणाभासादीनामवभासक सन् तदवसाने प्रत्यगानन्दपरब्रह्मणि प्राणे लीने सति अज्ञानतत्कार्य्यसंस्काराणामपि विनाशात् परमकैवल्यमानन्दैकरसमखिलभेद- प्रतिभासरहितमखण्डं ब्रह्मावतिष्ठते । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते विमुक्तश्च विमुच्यते । इत्येवमादिश्रुतेः ।” इति वेदान्तसारः ॥

जीवपुत्त्रक, पु, (जीव प्राणन पुत्त्र इव । पुत्त्रवद्धर्षजनकत्वात् तथात्वम् । इवार्थे कन् ।) इङ्गुदी वृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥ वृक्षविशेष । इत्यमरटीकायां रमानाथ ॥ जीयापुता इति भाषा ॥

जीवपुष्पा, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + णिच् + अच् । जीव प्राणद पुष्पमस्याः ।) वृहज्जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवप्रिया, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां प्रिया हितकारित्वात् ।) हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवभद्रा, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां भद्रं मङ्गलं यस्याः ।) जीवन्तीलता । वृद्धिनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवमन्दिर, क्ली, (जीवस्य आत्मनो मन्दिरं गृहमिव ।) शरीरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जीवला, स्त्री, (जीवं उदरस्थक्रिमिं लाति गृह्णाति नाशयतीति । ला + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) सैंहली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीववल्ली स्त्री, (जीवयतीति जीवा प्राणदात्री । सा चासौ वल्ली चेति ।) क्षीरकाकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवशाक, पु, (जीवो हितकर शाक। जीवाख्य शाको वा।) मालवे प्रसिद्धशाकविशेष। तत्पर्य्याय जीवन्त २ रक्तनाल ३ ताम्रपत्र ४ प्रवाल ५ शाकवीर ६ सुमधुर ७ मेषक ८। अस्य गुणा। सुपरत्वम्। हृद्यत्वम्। वह्निशोधनत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। वन्यत्वम्। रुच्यत्वम्। पित्तापहारकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥

जीवशुक्ला, स्त्री, (जीवयतीति। जीव+णिच+अच। जीवा हितकरी शुक्ला शुभ्रवर्णलता।) क्षीरकाकोली। इति राजनिर्घण्ट॥

जीवश्रेष्ठा, स्त्री, (जीवाय जीवनाय श्रेष्ठा।) ऋद्धिनामौषधम्। इति राजनिर्घण्ट॥

जीवसञ्ज्ञ, पु, (जीव इति सञ्ज्ञा यस्य। यद्वा, जीवस्य सञ्ज्ञा आख्या सञ्ज्ञा यस्य।) कामवृद्धिवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट॥

जीवसाधन, क्ली, (जीवस्य जीवनस्य साधनं कारणम्।) धान्यम्। इति राजनिर्घण्ट॥

जीवसू, स्त्री, (जीव प्राणिन सूते इति। सू+क्विप।) जीवत्तोका। जीवत्पुत्रिका। हेमचन्द्र। ३।१६४॥ (यथा, महाभारते। १।२ ।७।
"जीवसूर्वीरसूर्भद्रे। बहुसौख्यगुणान्विता।
सुभगा भोगसम्पन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता॥")

जीवस्थान, क्ली, (जीवस्य जीवनस्य स्थानम्।) मर्म्म। इति हलायुध॥

जीवा, स्त्री, (जीवयतीति। जीव+णिच+अच। ततष्टाप।) जीवन्तीवृक्ष। मौर्व्वी। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३।२१।
"निर्गुण इति न्वत इति च द्वावेकार्थाभिधायिनौ विद्धि।
पश्य धनुर्गुणशून्य निर्जीवं तदिह शंसन्ति॥"
"निर्गता जीवा ज्या यस्मात् तत्। 'जीवा ज्या शिञ्जिनीत्यपि इत्यभिधानात्।" इति तट्टीका॥) वचा। शिञ्जितम्। भूमि। इति मेदिनी। वे,८॥ जीवितम्। इति जटाधर॥

जीवातु, पु, क्ली, (जीवत्यनेनेति। जीव+"जीवेरातु।" उणा।१।८। इति करणे आतु।) भक्तम्। जीवनौषधम्। (यथा काशीखण्डे। २६।६५।
"जीवजीवातुलतिका जन्मिजन्मनिवर्द्धिणी॥"
"जीवाना प्राणिना जीवनौषधरूपा।" इति तट्टीका॥*॥ (जीव+भावे आतु।) जीवितम्। इति मेदिनी। ते, ११२॥ (यथा उत्तररामचरिते २ अङ्के।
"रे हस्त दक्षिण। मृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम्।
रामस्य गात्रमसि दुर्व्वहगर्भखिन्न-सीताविवासनपटो करुणा कुतस्ते॥")

जीवात्मा, [न] पु, (जीवस्य जीवनस्य आत्मा अधिष्ठाता। यद्वा, जीवश्चासौ आत्मा चेति कर्म्मधारय।) देही। तत्पर्य्याय। पुनर्भवी २ जीव ३ असुमान् ४ सत्त्वम् ५ देहभृत ६ जन्तु ७ जन्य ८। इति हेमचन्द्र॥ प्राणी ८ चेतन १ जन्मी ११ शरीरी १२। इत्यमर। ११४।३०॥ (यथा भागवते। ८।२।३४।
"यः कश्चनेशो बलिनोऽन्तकोरगात् प्रचण्डवेगादभिधावतो भृशम्।
भीत प्रपन्न परिपाति यद्भयात् मृत्यु प्रधावत्यरण तमीमहि॥"
"एव चतुर्विंशतिगणमिस्तत्त्वं सिद्धं वपुर्हि।
जीवात्मा नियत नित्य वसति स्वात्मरूपवान्॥
स दही कथ्यते पापपुण्यैः सुखदुःखादिभि।
बद्धो नृपश्च मनसा कृत्रिम कर्म्मबन्धनै॥
कामक्रोधौ लोभमोहौ बन्धुत्वञ्च मन्मथ।
दशेन्द्रियाणि बुद्धिश्च तस्य बन्धाय दहिन॥
आप्नोति वचसमज्ञानान्मत्तज्ञानाच मुच्यते॥"
इति पूर्ण्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शाण्डिल्योक्तम्॥)

जीवाधार, पु, (जीवस्य चैतन्यस्य आधार आश्रयस्थानम्।) चेतन्म। इति हेमचन्द्र॥

जीवान्तक, पु, (जीव अन्तयति नाशयतीति। अन्त+णिच+ण्वुल्।) जीवघातक पक्षिघातक। तत्पर्य्याय। शाकुनिक २। इत्यमर। २।१०।१४॥ जीवनाशके, त्रि॥

जीवाला, स्त्री, (जीव उदरस्थक्रिमिम् आलाति गृह्णाति नाशयतीत्यर्थ। आ+ला+क।) सैंहली। इति राजनिर्घण्ट॥

जीविका, स्त्री, (जीवत्यनयेति। जीव+"गुरोश्च हल।" ३।३।१०३। इत्य। तत सञ्ज्ञाया कन टापि अत इत्वञ्च।) जीवनोपाय। तत्पर्य्याय। आजीव २ वार्त्ता ३ वृत्ति ४ वर्त्तनम् ५ जीवनम् ६। इत्यमर। २।९।१॥ जीव ७। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा मनु। ४।११।
"न जिह्मामशठा शुद्धा जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम्॥")
जीवन्ती। इति मेदिनी। के, ६५॥

जीवित, क्ली, (जीव+भावे क्त।) जीवनम्। इति हेमचन्द्र॥ (यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के।
"त्व जीवित त्वमसि मे हृदय द्वितीय
त्व कौमुदी नयनयोरमृत त्वमङ्गे।
इत्यादिभि प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धा
तामेव, शान्तमथवा किमिहोत्तरेण॥"*॥
कर्त्तरि क्त।) जीवनयुक्ते, त्रि॥ (यथा, रघु। १२।७५।
"काम जीवति मे नाथ इति सा विजहौ शुचम्।
प्राङ्मत्वा सत्यमस्यान्त जीवितास्मीति लज्जिता॥")

जीवितकाल, पु, (जीवितस्य जीवनस्य काल।) आयु। इत्यमर। २।८।१२॥

जीवितज्ञा, स्त्री, (जीवितस्य जीवनस्य ज्ञा ज्ञान यस्या। नाडीसञ्चलनेन हि जीवाना जीवनज्ञाना दस्यास्तथात्वम्।) नाडी। इति राजनिर्घण्ट॥

जीवितेश, पु, (जीवितस्य ईश प्रभु।) प्राणनाथ। यम। (यथा रघु। ११।२।
"राममन्मथशरेण ताडिता
दु सहेन हृदये निशाचरी।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता
जीवितेशवसति जगाम सा॥'
"जीवितेशस्य कान्तस्य प्राणेश्वरस्य च वसति जगाम।' इति तट्टीकाया मल्लिनाथ॥)
चन्द्र। सूर्य्य। इति शब्दरत्नावली॥ नाडी। इति हेमचन्द्र। प्राणेश्वरे, त्रि। इति मेदिनी। शे ७५॥

जीवोत्सर्ग [न] पु, (जीवानामुत्सर्ग। जीव+ इति।) प्राणत्याग। यथा, मत्स्ये जीवोत्सर्गप्रकरणे।
'जायन्ते मानवा रोगा जन्मभोग शुभाशुभ।
भक्त्यो वदन्ति निघ्नन्ति तथाभक्तिरमायया॥'

जीवा, स्त्री, (जीवाय जीवनाय हिता। जीव+यत।) गोस्तनद्राक्षा। जीवन्ती। हरीतकी। इति राजनिर्घण्ट॥

जु, रहसि। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा पर अक-अनिट।) रहो वेगगति। जवति वेगेन। इति दुर्गादास॥

जुङ गत्याम। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा-आत्म-सक-अनिट।) ङ जवते। इति दुर्गादास॥

जुङ, ङ त्यागे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा पर-सक सेट।) ङ, कम्माय जुङ्गति। इति दुर्गादास॥

जुगुप्सा, स्त्री (गुप+स्वार्थ सन+स्त्रियां अ+टाप।) निन्दा। इति हेमचन्द्र।२।१८५॥(निन्दाशीले त्रि। तत्र "अनुदात्तेतश्च हलादे।" ३।२।१४९। इति युच॥)

जुगुप्सा, स्त्री, (गुप निन्दायाम+सन+भावे अ-स्ततष्टाप।) निन्दा। इत्यमर। १।६।१३॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ३।१७६।
"दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा॥")

जुङ्ग, पु, (जुङ्गि+अच।) वृद्धदारक। इत्यमर। २।४।१३०॥ (यथास्य पर्य्याया।
'जुङ्गश्छगलान्त्रावगालान्त्रावणी वृद्धदारक॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम॥)

जुङ्गक पु, (जुङ्ग+स्वार्थे कन।) वृद्धदारकवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट॥

जुङ्गा, स्त्री (जुङ्ग+टाप।) जुङ्ग। इत्यमर-टीकाया रायमुकुट॥

जुङ्गित, त्रि, (जुङ्ग ङ त्यागे+कर्म्मणि क्त।) त्यक्त। इति व्याकरणम्॥

जुटक, क्ली (जुट सहृतौ+"इगुपधेति।" ३।१।१३५। इति क। तत सञ्ज्ञाया कन।) जटा। इति शब्दरत्नावली॥

जुटिका, स्त्री (जुटक+टाप। टापि अत इत्वञ्च।) शिखा। इति शब्दरत्नावली॥ झुटी इति टिकी। इति च भाषा॥ (यथा, आह्निकतत्त्वधृतपुराणवचनम्।
"जुटिकाञ्च ततो बद्ध्वा तत कर्म्म समारभेत॥")

जुड, क गोदे। इति कविकल्पद्रुम॥ (चुरा पर सक-सेट।) क, जोडयति। नोद प्रेरणम्। इति दुर्गादास॥

जुड, श गतौ। इति कविकल्पद्रुम॥ (तुदा पर सक-सेट।) श जुडति जोडिता। इति दुर्गादास॥

जु[illegible] ि [illegible]। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा॰ पर॰ सक॰-सेट्।) ग्रि, जुगति [illegible]। ता[illegible] [illegible] इति [illegible]।

जुन [illegible]। इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट्।) [illegible] अजुनात। [illegible] इति [illegible] ।

जुप [illegible]। [illegible] कविकल्पद्रुमः । (तुदा॰ पर॰ सक॰ सेट्।) [illegible] इति [illegible] ॥

जुर [illegible]। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्।) [illegible] जुरति। जुर [illegible] ।

जुल [illegible]। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा॰-पर॰ सक॰ सेट्।) [illegible] ।

जुष [illegible]। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा॰ पर॰ सक॰ अक॰ च-सेट्।) [illegible] सुखी। तत्कयतोऽयम्। [illegible] ॥

जुष [illegible]। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा॰ आत्म॰ अक॰ सक॰ च सेट्।) [illegible] जुषते। [illegible] जुष्टोऽस्य। मुदि [illegible]। इति [illegible] ।

जुष्टक पु, (जुष्ट+कन्। तत संज्ञायां कन्।) [illegible] । [illegible] ॥

जुष्ट, त्रि, (जुष्यते स्म इति। जुष+क्त।) उच्छिष्टम्। सवित [illegible]। इति मेदिनी। टे, १५ ॥ (यथा, [illegible]।

[illegible] महाप्रयमम [illegible]

सत्यपर्णो नाकसदा प्रयाय ॥")

जु[illegible], (जुष+कर्म्मणि क्यप्।) सेव्य। [illegible] ॥

[illegible] (जुह्वत इति। हु+कर्म्मणि कानच्।) [illegible] । इति शब्दरत्नावली [illegible] ॥

जुहू, स्त्री, (जुहोत्यनया। इति हु+"हुव जुवद्य।" उणा॰ २।६। इति क्विप् निपातनात् दीर्घत्वञ्च।) पलाशकाष्ठनिर्म्मिताङ्कचन्द्राकारयज्ञपात्रम्। जुहोत्यनया जुहूः। इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, ऋग्वेदे। १।७६।५।

'अग्ने। मन्दया जुह्वा यजस्व ॥")

जुहूराण, पु, (जुहू राति इति। "कम्मदयश्च।" २।२।१। इत्यण।) अग्निः। अध्वर्युः। इति विश्वः ॥ चन्द्रः। इत्युणादिकोषः ॥

जुहूवान [त्] पु, (जुहू भावे होमक्रियोद्देश्यतयास्यस्मिन्। जुहू+मतुप् निपातनात् मस्य वत्वम्।) अग्निः। इति शब्दरत्नावली ॥

जू स्त्री, (जु+"क्विब्वचिप्रच्छीति।" उणा॰ २।५७। क्विप् दीर्घश्च।) आकाशम्। सरस्वती। पिशाची। वेगः। इति शब्दरत्नावली ॥ त्वरागमनम्। गमनम्। इति मेदिनी। जे, २॥

जूट, पु, (जट सङ्घाते+अच् निपातनादूत्वमित्यपि।) शिखजटा। इत्यमरटीकायां भरतः। जटा। इति शब्दरत्नावली ॥

जूटक, त्री, (जूट+स्वार्थे कन्।) केशबन्धः। जटा। इति शब्दप्रयोगः ॥

जूति स्त्री (जु वेग+"ऊतियूतिजूतीति।" ३।३।९७। इति क्तिन् निपातनात् दीर्घत्वञ्च।) वेगः। इत्यमरः। ३। २।३६॥ (यथा, अथर्व्ववेदे। १०।२।१०।

"त समाप्नोति जूतिभिः ॥")

जूतिका, स्त्री, (जवेन कायतीति। कै+क।) तत शरम।) कर्पूरभेदः। इति राजनिर्घण्टः ॥

जूर ङ य ङ ज्यानौ। वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा॰-आत्म॰ अक॰ सक॰ च सेट्।) दीर्घी। ङ, य जूर्यते। ङ जूरः। ज्यानिर्वयोहानिरिति वयोहानिस्तत्र वयोभावः। इति दुर्गादासः ॥

जूराख्य, पु (जर+क्त। जर इति आख्या यस्य।) क्षमाप्रयः। उल् इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। शूकरः १ स्रावक २ दभ ४ खरच्छद ५। इति रत्नमाला ॥ उलकम ६ उलप ७। इति [illegible] ॥

जूराख्य, पु, (जूर इति आख्या आख्या यस्य।) दर्भः। इति हेमचन्द्रः ॥

जूर्णि, स्त्री, (ज्वर+'वीर्याज्वरिभ्यो नि।" उणा॰ ४।४८। इति निः।"ज्वरत्वरेति।"६। ४।२०। इत्यूट् च।)वेगः। इत्युणादिकोषः ॥ आदित्यः। देहः ब्रह्मा। ज्वरः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

जूर्त्ति स्त्री, (ज्वर+भावे क्तिन्। "ज्वरत्वरेत्यादिना 'ऊटच।) ज्वरः। इत्यमरः।२।६।५१॥

जूर, ष वृ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा॰ उभ॰ सक॰ सेट्।) वङरसरौ। ष, जषति जूषते। परस्मैपदत्वेऽपि। इति दुर्गादासः ॥

जूष, क्ली पु, (यष+पृषोदरादित्वात् साधुः।) यूषम्। मुद्गादिकाथरसः। इति जिह्वादिसमयत्तटीकायां भरतः ॥

जूषण, क्ली, (जूष्यतेऽनेनेति। जूष+करणे ल्युट्।) वृक्षविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ धाइफुल इति भाषा॥

जृ, व्यकारे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा॰-पर॰ सक॰-अनिट्।) व्यकारस्तिरस्कारम्। जरति मञ्च क्रूरः। इति दुर्गादासः ॥

जृभ, इ ङ जृम्भे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा॰-आत्म॰ अक॰-सेट्।) सप्तमस्वरी। इ, जृम्भ्यते। ङ, जृम्भते। इति दुर्गादासः ॥

जृभ ङ इ जृम्भे। गात्रविनामे इत्यन्ये इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा॰ आत्म॰-अक॰-सेट्।) ङ, जभते। इ, जृम्भ। इति दुर्गादासः ॥

जृम्भ, पु क्ली,(जृम्भ+भावे घञ्।) सुखादिविकाशः। हाइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। जृम्भणम् २ जृम्भा ३ जृम्भिका ४। इति शब्दरत्नावली ॥ जम्भा ५ जम्भका ६। इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य लक्षणं यथा, सुश्रुते। ३। ४।

"निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रा विनिर्द्दिशेत् ।

पीत्वैकमनिलोच्छ्वासमुद्वेष्टन विवृताननः ॥

यन्मुञ्चति सनयनं स जृम्भ इति सञ्ज्ञितः ॥")

"जृम्भायथ समीरणात।" इति वैद्यकम्॥

"स्फुटतपनजृम्भेषु जीवोत्सिताङ्गुलिध्वनि ।

अवश्यमेव कर्त्तव्यमन्यथा तद्वधी भवेत् ॥"

इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

विकाशः । स्फारितः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये।४।२८। "एताश्च प्रति मुकुलसमधुपावलीरचितमुखरा जृम्भारम्भभरविगलन्मकरन्दन्दिना कुसुमसुरभय ॥")

जृम्भण, क्ली, (जृम्भ+भावे ल्युट्।)जृम्भ। इत्यमरः। १। ७। ३५॥ (यथा सुश्रुते। ३। ४।

"इन्द्रियार्थेष्वसम्प्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ॥")

जृम्भा, स्त्री, (जृम्भ+भावे घञ् ततष्टाप्।) जृम्भ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते। १। १५। ६१।

"तुष्टिः पुष्टिः क्षमा लज्जा जृम्भा तन्द्रा च शक्तयः ॥")

जृम्भिका, स्त्री, (जम्भा+स्वार्थे कन् टापि अत इत्वम्।) जम्भा । इति शब्दरत्नावली ॥ (निद्रावेगधारणजनितरोगविशेषः। यथा,वाभटे सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये।

"निद्राया मोहमूर्द्धाक्षिगौरवालस्यजृम्भिका ।

अङ्गमर्द्दश्च तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च ॥"

जृम्भ+णिच्+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्। जृम्भणकारकोऽस्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। ५।६।५२।

"अस्त्रजस्ते महासत्त्वा जृम्भिका द्रुतनाशि-नीम ॥")

जृम्भित, क्ली, (जृम्भि+भावे क्त।) विचेष्टितम्। प्रवृद्धम्। जृम्भा। स्फुटितम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे।२६।८६।

"अहो किमेतदाश्चर्य्यमायाडम्बरजृम्भितम ॥")

स्त्रीणां करणम्। इति मेदिनी। ते, ११२ ॥

जृम्भिणी, स्त्री (जृम्भि+णिनि।) एलापर्णी। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (एलापर्णीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

जॄ, इर ष म ष ज्यानौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-पर-अक-अनिट्।) इर, अजरत् अजारीत्। ष, जरा। म, जरयति। ष, जीर्य्यति। ज्यानं गतवयोभावः। इति दुर्गादासः ॥

जॄ, णि कि ज्यानौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यादिचुरादिश्च भ्वा॰ च पर-अक-सेट्।) णि, जृणाति जीर्णः जीर्णिः। कि, जारयति जरति। इति दुर्गादासः ॥

जेतृ, [ऋ] त्रि, (जयतीति। जि+तृच्।) जयशीलः। तत्पर्य्यायः। जिष्णु २ जित्वर ३ जेत ४। इत्यमरः। ३। १। ७७॥ (यथा, रघु।१२।८६।

"जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम्।"

विध । यथा महाभारते । १३ । १६६ । २६ ।
"अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः ॥")

जेन्ताक, पुं, स्वेदविशेषः । यथा, "अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत पूर्व्वस्यां दिशि उत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे देशे कृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णवर्णमृत्तिके वा नदीपरीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सूपतीर्थे समसुविभक्तभागे दश सप्त अष्टौ वा अरत्नीः प्रक्रम्य उदकात् प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा अभिमुखतीर्थं कूटागारं कारयेत् । उत्सेधविस्तारतः परमरत्नीः षोडश समन्तात् सुवृत्तं मृत्कर्म्मसम्पन्नमनेकवातायनम् । अस्य च कूटागारस्यान्तः समन्ततो भित्तिमरत्निविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेत् आकवाटात् । मध्ये चास्य च कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं द्विपुरुषप्रमाणं मृण्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रं अङ्गारकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत् । तञ्च खादिराणामाश्वकर्णिकानां वा मेध्येन काष्ठेनापूरयित्वा प्रदीपयेत् । स यदा जानीयात् साधु दग्धानि काष्ठानि गतधूमानि अथ तत् केवलमग्निना तद्गृहमुष्णं स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति । तत्रैनं वातहराभ्यङ्गाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत् प्रवेशयंश्चैनमनुशिष्यात् सौम्य । प्रविश कल्याणायारोग्याय चेति प्रविश्य चैनां पिण्डिकामधिरुह्य पार्श्वापरपार्श्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः । न च त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि सता पिण्डिकैषा मोक्तव्या आप्राणोच्छ्वासात् भ्रश्यमानो ह्यतः पिण्डिकावकाशात् द्वारमधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छापरीततया सद्यः प्राणान् जह्याः तस्मात् पिण्डिकां न कथञ्चन मुञ्चेथाः । स यदा जानीयाद्विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक् प्रस्रुतस्वेदपिच्छं सर्व्वस्रोतोविमुक्तं लघुभूतमपगतविबन्धस्तम्भसुप्तिगौरववेदनमिति ततस्तां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं प्रपद्येत निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं शीतमुदकं स्पृशेत् । अपगतक्लमसन्तापस्तु मुहूर्त्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽश्नीयात् ।" इति चरके ॥

जेमनं, क्ली, (जिमु भक्षणे + भावे ल्युट् ।) भोजनम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५६ ॥

जेय, त्रि, (जीयते इति । जि जये + "अचो यत् ।" ३ । १ । ९७ । इति कर्म्मणि यत् ।) जेतव्यमात्रकम् । इत्यमरः । २ । ८ । ७४ ॥ (यथा मार्कण्डेये । २७ । १२ ।
"तस्मात् कामादयः पूर्व्वं जेयाः पुत्र ! महीभुजा ।
तज्जये हि जयोऽवश्यं राजा नश्यति तैर्जितः ॥")

जेष ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सक-सेट् ।) ऋ, अजिजेषत् । ङ, जेषते जिजेषे । इति दुर्गादासः ॥

जेहृ, ङ ऋ यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सक-सेट् ।) ङ, जेहते जिजेहे । ऋ, अजिजेहत् । इति दुर्गादासः ॥

जै, क्षये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक-अनिट् ।) जायति । इति दुर्गादासः ॥

जैत्र, क्ली, (रोगजयात् श्रेष्ठम् । तत्र । "प्रज्ञादिभ्यश्च ।" ५ । ४ । ३८ । इत्यण् ।) औषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जैत्र, त्रि, (जेतैव । जेतृ + प्रज्ञादित्वादण् ।) जेता । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ (यथा माघे । ३ । ६१ ।
"शरारिणा जैत्रशरेण यत्र
निःशङ्कमूषे मकरध्वजेन ॥")
पारदे, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

जैत्ररथः, पुं, (जैत्रो जयशीलो रथो यस्य ।) जयशीलः । इति हलायुधः ॥

जैत्री, स्त्री, (जयति रोगादिनाशकतया सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति । जि + तृच् । ततः स्वार्थे अण् ततः स्त्रियां ङीप् ।) जयन्तीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

जैनः, पुं, (जिन एव । यद्वा, जिन उपास्यदेवतास्येति । जिन + अण् ।) जिनोपासकः । बौद्धः । इति हलायुधः ॥ (धर्म्मचर्य्येऽस्मिन् भारतवर्षे प्रचलितेषु विविधेषु धर्म्मेषु जिनधर्म्म एव श्रेष्ठतम इति जैना प्रवदन्ति । एषामुपास्यदेवता जिनः । ते तु श्वेताम्बरदिगम्बरभेदेन द्विविधाः । श्वेताम्बरास्तु प्रायश आश्रमिणः । अधुना नानाशाखासु विभक्ता समभवन् । दिगम्बरास्तु प्रायशो निर्ग्रन्थाः । एतेषां यन्मतं तत् सर्व्वदर्शनसंग्रहात् प्रदर्श्यते । यथा —
"ननु न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्व्वज्ञपदवेदनीयः प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भात् तथाचोक्तं तौतातितैः ।

सर्व्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः ।
दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥
न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्व्वज्ञबोधकः ।
न च तत्रार्थवादानां तात्पर्य्यमपि कल्प्यते ॥
न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्तित्वं विधीयते ।
न चानुवदितुं शक्यः पूर्व्वमन्यैरबोधितः ॥
अनादेरागमस्यार्थो न च सर्व्वज्ञ आदिमान् ।
कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥
अथ तद्वचनेनैव सर्व्वज्ञोऽन्यैः प्रतीयते ।
प्रकल्प्येत कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥
सर्व्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता ।
कथं तदुभयं सिध्येत् सिद्धमूलान्तरादृते ॥
असर्व्वज्ञप्रणीतात्तु वचनान्मूलवर्ज्जितात् ।
सर्व्वज्ञमवगच्छन्तः स्ववाक्यात् किं न जानते ॥
सर्व्वज्ञसदृशं किञ्चिद्यदि पश्येम सम्प्रति ।
उपमानेन सर्व्वज्ञं जानीयाम ततो वयम् ॥
उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्म्माधर्म्मादिगोचरः ।
अन्यथा नोपपद्येत सार्व्वज्ञ्यं यदि नाभवत् ॥
इत्यादि ॥

अत्र प्रतिविधीयते यदभ्यधायि सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भादिति तदयुक्तं तत्सद्भावावेदकस्यानुमानादेः सद्भावात् । तथाहि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसाक्षात्कारी तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् यद्यद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययं तत्तत्साक्षात्कारि यथा अपगततिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं रूपसाक्षात्कारि । तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तस्मात् सकलपदार्थसाक्षात्कारीति । न तावदशेषार्थग्रहणस्वभावत्वमात्मनोऽसिद्धं चोदनाबलान्निखिलार्थज्ञानोत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या सर्व्वमनेकान्तात्मकं सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तेश्च । चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवं जातीयकमर्थमवगमयतीत्येवंजातीयकैरध्वरमीमांसागुरुभिर्विधिप्रतिषेधविचारणानिबन्धनं सकलार्थविषयज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकलार्थग्रहणस्वभावकत्वमात्मनोऽभ्युपगतम् । न चाखिलार्थप्रतिबन्धकावरणप्रक्षयानुपपत्तिः सम्यग्दर्शनादित्रयलक्षणस्यावरणप्रक्षयहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वात् अनया सुद्रयापि क्षुद्रोपद्रवा विद्राव्याः ।

नन्वावरणप्रक्षयवशादशेषविषयं विज्ञानं विशदं मुख्यप्रत्यक्षं प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तं तस्य सर्व्वज्ञस्यानादिमुक्तत्वेनावरणस्यैवासम्भवादिति चेत्तन्न अनादिमुक्तत्वस्यैवासिद्धेः सर्व्वज्ञोऽनादिमुक्तः मुक्तत्वादितरमुक्तवत् बद्धापेक्षया च मुक्तव्यपदेशः तद्रहिते चास्याप्यभावः स्यादाकाशवत् । नन्वनादेः क्षित्यादिकार्य्यपरम्परायाः कर्तृत्वेन तत्सिद्धिः तथाहि क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वाद्घटवदिति तदप्यसमीचीनं कार्य्यत्वस्यैवासिद्धेः । न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभिधातव्यं यस्मादिदं विकल्पजालमवतरति सावयवत्वं किमवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वं अवयवजन्यत्वं समवेतद्रव्यत्वं सावयवबुद्धिविषयत्वं वा । न प्रथमः आकाशादावनैकान्त्यात् । न द्वितीयः सामान्यादौ व्यभिचारात् । न तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात् । न चतुर्थः विकल्पयुगलानतिवृत्तत्वात् समवायसम्बन्धमात्रवद्द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वमन्यत्र समवेतद्रव्यत्वं वा विवक्षितं हेतूक्रियते । आद्ये गगनादौ व्यभिचारः तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्वेन द्रव्यत्वयोः सम्भवात् । द्वितीये साध्याविशिष्टता अन्यशब्दार्थेषु समवायकारणभूतेष्ववयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात् । अभ्युपगम्यैतदभाणि वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति प्रमाणाभावात् । नापि पञ्चमः आत्मादिनानैकान्त्यात्तस्य सावयवबुद्धिविषयत्वेऽपि कार्य्यत्वाभावात् । न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयवार्थसम्बन्धेन सावयवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येष्टव्यं निरवयवत्वे व्यापित्वविरोधात् परमाणुवत् । किञ्च किमेकः कर्त्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः प्रथमे प्रासादादौ व्यभिचारः स्थपत्यादीनां बहूनां

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] इति ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] प्रमाणकारणं [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

एतत्त्रयपञ्चेन्द्रीयया प्रमितं सम्यक्त्वं [illegible] परमागमसारे [illegible] सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः [illegible] । [illegible] रूपया [illegible] यथास्थितत्वेन रूपणाद्वैता प्रतिपादिते [illegible] विपरीत [illegible] तत्त्वार्थ [illegible] तत्त्वार्थ [illegible] सम्यग्दर्शनमिति ।

[illegible] ।

[illegible] सम्यक् [illegible] ।

[illegible] शौरीराशमाने [illegible] ॥

[illegible] निर्माणं व्याख्या [illegible] ज्ञानमागमः । [illegible] सम्यग्[illegible] ।

[illegible] सत्येयाद्विस्तरेण [illegible] ।

[illegible] सम्यग्ज्ञानं मोहिना ॥

इति ॥

[illegible] पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलभेदेन । तत्र क्रमं मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानानीति । यस्यार्थं ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति इन्द्रियमनसी पुरस्कृत्य व्यापृतः सन् यथार्थं मनुते सा मतिः । ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् । [illegible] सम्यग्दर्शनादिगुणजनितक्षयोपशमनिमित्तमवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः । ईर्ष्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमे सति परमनोगतस्यार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनःपर्यायः । तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्ज्ञानमन्यज्ञानसंस्पृष्टं केवलम् । तत्राद्यं परोक्षं प्रत्यक्षमन्यत् । तदुक्तम्

विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्जितम् ।

[illegible] परोक्षं च द्विधा मेयविनिश्चयादिति ।

[illegible] सम्यक्त्वं [illegible] सज्जिकर्त्तत्वेनागमेऽवगन्तव्यम् । [illegible] संसारकर्माच्छित्तावुद्यतस्य श्रद्धधानस्य ज्ञानतः पापगमनकारणक्रियानिवृत्तिः [illegible] सम्यक्चारित्रम् । तदेतत् सप्रपञ्चमुक्तमर्हता ।

[illegible] गाथा [illegible] चारित्रमुच्यते ।

[illegible] पञ्चधा ॥

[illegible] नाम्नतास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ॥

न यत्प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम् ।

चराणां स्थावराणां च तदहिंसाव्रतं मतम् ॥

[illegible] स्वृतं व्रतमुच्यते ।

तत् यमपि नो तथ्यमप्रियं चाहितञ्च यत् ॥

[illegible] सत्याश्रोयत्रामुत्रीरितम् ।

[illegible] प्राणा नृणामथा हरता [illegible] हि ते ॥

[illegible] कृतानुमतकारितैः ।

[illegible] मनोवाक्काय [illegible] सदा मता ॥

[illegible] स्वापरिग्रहः ।

[illegible] मूर्च्छया चित्तविप्लवः ॥

भावनाभिभावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् ।

महाव्रतानि लोकस्य [illegible] पदमिति ॥

[illegible] प्रपञ्चश्च प्ररूपितम् ।

[illegible] प्रत्याख्यानैर्निरन्तरम् ।

आलोच्यभाषणेनापि भावयेत् सूनृतं व्रतम् ॥

इत्यादिना ॥

एतानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मिलितानि मोक्षकारणं न प्रत्येकं यथा रसायनज्ञानश्रद्धानाचरणानि सम्भूय रसायनफलं साधयन्ति न प्रत्येकम् ।

अत्र संक्षेपतस्तावज्जीवाजीवाख्ये द्वे तत्त्वे स्तः । तत्र बोधात्मको जीवः अबोधात्मकस्त्वजीवः । तदुक्तं पद्मनन्दिना ।

चिच्चिद्द्वे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम् ।

उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्वतः ॥

हेयं हि कर्तृरागादि तत्कार्यमविवेकिनः ।

उपादेयं परं ज्योतिरुपयोगैकलक्षणम् ॥

सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्वाणो ज्ञानदर्शने उपयोगः स परस्परप्रदेशानुप्रदेशबन्धात् कर्मणैकीभूतस्य आत्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं लक्षणं भवति । सकलजीवसाधारणं चैतन्यमुपशमक्षयक्षयोपशमवशादौपशमिकक्षायात्मकक्षायोपशमिकभावेन कर्मोदयवशात् कलुषाकारेण च परिणतजीवपर्यायजीवविवक्षाया स्वरूपं भवति । यदवोचद्वाचकाचार्यः औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ चेति । अनुदयप्राप्तिरूपे कर्मण उपशमे सति जीवस्योत्पद्यमानो भाव औपशमिको यथा पङ्के कलुषतां कुर्वति कतकादिद्रव्यसम्बन्धादधः पतिते जलस्य स्वच्छता । कर्मणः क्षयोपशमे सति जायमानो भावः क्षायिको यथा मोक्षः । उभयात्मा भावो मिश्रः यथा जलस्यार्द्धस्वच्छता । कर्मोदये सति भवन् भाव औदयिकः । कर्मोपशमाद्यनपेक्षः सहजो भावश्चेतनत्वादिः पारिणामिकः । तदेतत् स्वं यथासम्भवं भव्यस्याभव्यस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति सूत्रार्थः । तदुक्तं स्वरूपसम्बोधने ।

ज्ञानाद्भिन्नो न चाभिन्नो भिन्नाभिन्नः कथञ्चन ।

ज्ञानं पूर्वापरीभूतं सोऽयमात्मेति कीर्तितः ॥

इति ॥

ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थानादन्यतरस्यैव वास्तवत्वादुभयात्मकत्वमयुक्तमिति चेत्तदयुक्तं बाधके प्रमाणाभावात् अनुपलम्भो हि बाधकं प्रमाणं न सोऽस्ति समस्तेषु वस्तुष्वनेकरसात्मकत्वस्य स्याद्वादिनो मते सुप्रसिद्धत्वादित्यलम् ।

अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचक्षते जीवाकाशधर्माधर्मपुद्गलास्तिकायभेदात् । एतेषु पञ्चसु तत्त्वेषु कालत्रयसम्बन्धितया स्थितिव्यपदेशः अनेकप्रदेशत्वेन शरीरवत् कायव्यपदेशः । तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणो मुक्ताश्च भवाद्भवान्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः । ते च द्विविधाः समनस्का अमनस्काश्च तत्र संज्ञिनः समनस्काः शिक्षाक्रियालापग्रहणरूपा संज्ञा तद्विधुरास्त्वमनस्काः । ते चामनस्का द्विविधाः त्रसस्थावरभेदात् तत्र द्वीन्द्रियादयः शङ्खगण्डोलकप्रभृतयश्चतुर्विधास्त्रसाः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः । तत्र मार्गगतधूलिः पृथिवी इष्टकादिः पृथिवीकायः पृथिवी कायत्वेन येन गृहीता स पृथिवीकायिकः पृथिवी कायत्वेन यो गृहीष्यति स पृथिवीजीवः । एवमबादिष्वपि भेदचतुष्टयं योज्यम् । तत्र पृथिव्यादिकायत्वेन गृहीतवन्तो गृहीष्यन्तश्च स्थावरा गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः तेषामजीवत्वात् । ते च स्थावराः स्पर्शनैकेन्द्रियाश्च भवान्तरप्राप्तिविधुरा मुक्ताः । धर्माधर्माकाशास्तिकायास्त्वेकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतुः । तत्र धर्माधर्मौ प्रसिद्धौ आलोकेनाविच्छिन्ने नभसि लोकाकाशपदवेदनीये सर्वत्रावस्थितिगतिस्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोरुपकारः अतएव धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः । अन्यवस्तुप्रदेशमध्येऽन्यस्य वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः तदाकाशकृत्यम् । स्पर्शरसवर्णवन्तः पुद्गलाः ते च द्विविधा अणवः स्कन्धाश्च । भोक्तुमशक्या अणवः द्व्यणुकादयः स्कन्धाः । तत्र द्व्यणुकादिस्कन्धभेदादण्वादिरुत्पद्यते अण्वादिसङ्घातात् द्व्यणुकादिरुत्पद्यते क्वचिद्भेदसङ्घाताभ्यां स्कन्धोत्पत्तिः अतएव पूरयन्ति गलन्तीति पुद्गलाः । कालस्यानेकप्रदेशत्वाभावनाऽस्तिकायत्वाभावेऽपि द्रव्यत्वमस्ति तल्लक्षणयोगात् तदुक्तं गुणपर्यायवद्द्रव्यमिति । द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिसामान्यरूपाः पुद्गलस्य रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः धर्माधर्माकाशकायानां यथासम्भवं गतिस्थित्यवगाहहेतुत्वादि-

सामान्यानि गुणाः । तस्य द्रव्यस्योक्तरूपेण भवनमुत्पादः तद्भावः परिणामः पर्याय इति पर्याया यथा जीवस्य घटादिज्ञानसुखक्रोधादि पुद्गलस्य मृत्पिण्डघटादयः धर्मादीनां गत्यादिविशेषाः अतएव षट् द्रव्याणीति प्रसिद्धिः ।

केचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति तदाह जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरमोक्षास्तत्त्वानीति । तत्र जीवाजीवौ निरूपितौ आस्रवो निरूप्यते । औदारिकादिकायादिचलनद्वारेणात्मनश्चलनं योगपदवेदनीयमास्रवः यथा सलिलावगाहि द्वारं नद्यास्रवणकारणत्वादास्रव इति निगद्यते तथा योगप्रणालिकया कर्मास्रवतीति स योग आस्रवः । यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्ताद्वातानीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा कषायजलार्द्र आत्मा योगानीतं कर्म सर्वप्रदेशैर्गृह्णाति यथा वा निष्टप्तायःपिण्डो जले क्षिप्तोऽम्भः समन्ताद् गृह्णाति तथा कषायोष्णो जीवो योगानीतं कर्म समन्तादादत्ते । कषति हिनस्त्यात्मानं कुगतिप्रापणादिति कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च स द्विविधः शुभाशुभभेदात् । तत्राहिंसादिः शुभः काययोगः सत्यमितहितभाषणादिः शुभो वाग्योगः । तदेतदास्रवभेदप्रभेदजातं कायवाङ्मनःकर्मयोगः स आस्रवः शुभः पुण्यस्य अशुभः पापस्येत्यादिना सूत्रसन्दर्भेण ससंरम्भमभाणि । अपरे त्वेवं मेनिरे आस्रवयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् स्पृशद्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति ।

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायवशाद्योगवशाच्चात्मा सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनामनन्तानन्तप्रदेशानां पुद्गलानां कर्मबन्धयोग्यानामादानमुपश्लेषणं यत् करोति स बन्धः । तदुक्तं सकषायत्वाज्जीवः कर्मभावयोग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्ध इति । तत्र कषायग्रहणं सर्वबन्धहेतूपलक्षणार्थम् । बन्धहेतून् पपाठ वाचकाचार्यः । मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाया बन्धहेतव इति । मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्मोदयात् परोपदेशानपेक्षं तत्त्वाश्रद्धानं नैसर्गिकमेकम् अपरं परोपदेशजम् । पृथिव्यादिषट्कायोपादानकं षडिन्द्रियासंयमनञ्च अविरतिः । पञ्चसमितिगुप्तिष्वनुत्साहः प्रमादः । कषायः क्रोधादिः । तत्र कषायान्ताः स्थित्यनुभावबन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग इति विभागः । बन्धश्चतुर्विध इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तु तद्विधय इति यथा निम्बगुडादेस्तिक्तत्वमधुरत्वादिस्वभावः एवमावरणीयस्य ज्ञानदर्शनावरणत्वमादित्यप्रभोच्छेदकाम्भोधरवत् प्रदीपप्रभातिरोधायककुम्भवच्च सदसद्वेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुलेहनवद्दर्शनमोहनीयस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानकारित्वं दुर्जनसङ्गवच्चारित्रमोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मद्यमदवदायुषो देहबन्धकर्तृत्वं जलवत् नाम्नो विचित्रनामकारित्वं चित्रिकवद्गोत्रस्योच्चनीचकारित्वं कुम्भकारवद्दानादीनां विघ्नकारित्वमन्तरायस्य स्वभावः कोशाध्यक्षवत् । सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधः द्रव्यकर्मावान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः । तथावोचदुमास्वातिवाचकाचार्यः आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तराया इति तद्भेदश्च सङ्ग्रहात् पञ्चनवाष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्चभेदा यथाक्रममिति । एतच्च सर्वं विद्यानन्दादिभिर्विवृतमिति विस्तरभयान्न प्रस्तूयते । यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणां माधुर्यस्वभावादप्रच्युतिः स्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनामादितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटिकोट्यः परा स्थितिरित्याद्युक्तकालादूर्ध्वं स्वीयस्वभावाप्रच्युतिः स्थितिः । यथा तासामेव अजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्वकार्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः तथा कर्मपुद्गलानां स्वकार्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः । कर्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानामनन्तानन्तप्रदेशानामात्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः । आस्रवनिरोधः संवरः । येनात्मनि प्रविशत् कर्म प्रतिषिध्यते स गुप्तिसमित्यादिः संवरः । संसारकारणाद्योगादात्मनो गोपनं गुप्तिः । सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिग्रहभेदात् । प्राणिपीडापरिहारेण सम्यगयनं समितिः सा ईर्याभाषादिभेदात् पञ्चधा । प्रपञ्चितञ्च हेमचन्द्राचार्यैः ।

लोकातिवाहिते मार्गे चुम्बिते भास्वदंशुभिः ।
जन्तुरक्षार्थमालोक्य गतिरीर्या मता सताम् ॥
आपद्य रागतः सर्वजनीनं मितभाषणम् ।
प्रिया वाचंयमानां सा भाषासमितिरुच्यते ॥
द्विचत्वारिंशता भिक्षादोषैर्नित्यमदूषितम् ।
मुनिर्यदन्नमादत्ते सैषणासमितिर्मता ॥
आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिलिख्य च यत्नतः ।
गृह्णीयान्निक्षिपेद्वा यत् सादानसमितिः स्मृता ॥
कफमूत्रमलप्रायैर्निर्जन्तु जगतीतले ।
यत्नाद्यदुत्सृजेत् साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत् ॥

अत एवास्रवस्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर इति निराहुः । तदुक्तमभियुक्तैः ।

आस्रवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम् ।
इतीयमार्हती मुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम् ॥

अर्जितस्य कर्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्जरणं निर्जराख्यं तत्त्वं चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति केशोल्लुञ्चनादिकं तप उच्यते । सा निर्जरा द्विविधा यथाकालौपक्रमिकभेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्जरा कामादिपाकजेति च गीयते । यत् कर्म तपोबलात् स्वकामनयोदयावलिं प्रवेश्य प्रपद्यते तत् कर्मनिर्जरा । यदाह ।

संसारबीजभूतानां कर्मणां जरणादिह ।
निर्जरा सम्मता द्वेधा सकामा कामनिर्जरा ॥
स्मृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिना-
मिति ॥

मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधेऽभिनवकर्माभावात् निर्जराहेतुसन्निधानेनार्जितस्य कर्मणो निरसनादात्यन्तिककर्ममोक्षणं मोक्षः । बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षणं मोक्ष इति तदनन्तरमूर्द्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् यथा हस्तदण्डादिभ्रमिप्रेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्बलादासंस्कारक्षयं भ्रमति तथा भवस्थेनात्मना अपवर्गप्राप्तये बहुशो यत् कृतं प्रणिधानं मुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुपपद्यते यथा वा मृत्तिकालेपकृतगौरवमलाबुद्रव्यं जलेऽधः पतति पुनरपेतमृत्तिकाबन्धमूर्द्ध्वं गच्छति तथा कर्मरहित आत्मा असङ्गत्वादूर्द्ध्वं गच्छति बन्धच्छेदादेरण्डबीजवच्चोर्द्ध्वगतिस्वभावाच्चाग्निशिखावत् । अन्योन्यप्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानं बन्धः परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः । तदुक्तं पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गतिपरिणामाच्चाविद्धकुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्चेति । अतएव पठन्ति ।

गत्वा गत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः ।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते त्वलोकाकाशमागताः-
इति ।

अन्ये तु गतसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं मुक्तिरित्यास्थिषत । एवमुक्तानि सुखदुःखसाधनाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितानि नव पदार्थान् केचनाङ्गीचक्रुः । तदुक्तं सिद्धान्ते जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्रवः संवरो निर्जरणं बन्धो मोक्षश्च नव तत्त्वानीति । सङ्ग्रहे प्रवृत्ता वयमुपरताः स्मः ।

अत्र सर्वत्र सप्तभङ्गिनयाख्यं न्यायमवतारयन्ति जैनाः स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य इति तत्सर्वमनन्तवीर्यः प्रत्यपीपदत् ।

तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् ।
स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥
क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायभाक् ।
युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः ॥
आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते ।
अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः ॥
समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यत इति ।

स्याच्छब्दः खल्वयं निपातः तिङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योतकः । यथोक्तम् ।

वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषणम् ।
स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपक इति ॥

यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दोऽयं स्यात्तदा

[illegible] स्थाय मनथक [illegible]
[illegible] क्रयाक्[illegible]
[illegible] प्रमसा [illegible]
[illegible]
[illegible] सजागान [illegible]
[illegible]
[illegible] स्थ [illegible] या सदा [illegible]
[illegible] उपाभिमानि [illegible]
[illegible] प्रवर्त्तन निवर्तन [illegible] प्राप्र
[illegible] प्रच [illegible] च । अनन्त
[illegible] कदाचिन् क्वचि [illegible] कदाचन सत्वं
[illegible] मानापे [illegible] नामुपपन्ति । [illegible]
[illegible] वभाव [illegible] पर्य्याय [illegible]
[illegible] समस्ति [illegible]
[illegible]
[illegible] ग्रामन्यचापि
या [illegible] ।
[illegible] कथ्य [illegible] यता [illegible] ।
[illegible] सम्भवन । ॥

इत्यादि ॥

[illegible] सन्मासन्म [illegible] चनाय-
[illegible] चतुर्विधा पुनरप्य
[illegible] सन्म [illegible] मता
[illegible] प्रति कि वक्तव्यीत्या [illegible]-
[illegible] प्रतिवचनसम्भवन
[illegible] तूष्णीमानत
इति सम्प [illegible] स्याद्वादमङ्गा
[illegible] इति सर्व्वमुपपन्नम् ।
[illegible] स्याद्वादमब्रवीत् ।
[illegible] गोचर [illegible] विराम ।
[illegible] न यस्य [illegible] ॥
[illegible] प्रज्ञा श्रुतवर्त्मनि ।
[illegible] स्यादस्तु श्रुतमुच्यत इति ॥
[illegible] प्रतिपन्नभावात्
[illegible] प्रवा [illegible] ।
न [illegible]
[illegible] समयस्त्वयाहत इति ॥
[illegible] मतमित्युक्तम् ।
[illegible] भयोद्दानलाभयो ।
[illegible] भीरज्ञान जुगुप्सतम ॥
[illegible] रतिररतिस्मर ।
[illegible] मिथ्यात्वमत [illegible] यस्य स ॥
जिनो देवो गुरु सम्यक तत्त्वज्ञानोपदेशक ।
ज्ञान [illegible] पवर्गस्य वर्त्तिनि ॥
स्याद्वादस्य प्रमाणे द्वे प्रत्यक्षमनुमापि च ।
नित्यानित्यात्मक सर्व्व नव तत्त्वानि सप्त वा ॥
जीवाजीव। पुण्यपापे चास्रव सवरोऽपि च ।
बन्धो [illegible] मुक्तिरेषा व्याख्याधुनोच्यते ॥
चेतनालक्षणो जीव स्यादजीवस्तदन्यक ।
सत्कर्म्मपुद्गला पुण्य पाप तस्य विपर्य्यय ॥
आस्रव कर्म्मणा बन्धो निर्ज्जरस्तद्वियोजनम् ।
अष्टकर्म्मक्षयान्मोक्षोऽथान्तर्भावश्च कैश्चन ॥

[illegible] ममत पापस्याम [illegible] क्रियते पु [illegible] ।
[illegible] चतुष्कस्य लोकाग्रस्य चागन ।
[illegible] मुक्तिर्मार्गस्तिर्जिनोदिता ॥
[illegible] भुजो [illegible] ।
[illegible] समार्पोला नि सङ्गा जन्मसाग ॥
[illegible] पिच्छिकाह्वा पाणिपात्रा [illegible]-

[illegible] ।

[illegible] स्वर्ज्जिनस्य ॥
[illegible] न केवल [illegible] मोक्षमपि [illegible] ।
[illegible] भ [illegible] महान श्वेताम्बर महिति ॥'
[illegible] सर्व्वदर्शनसग्रहे [illegible] ॥)
[illegible] जयपाल पृषो [illegible] साधु ।)
[illegible] जयपाल [illegible] । इति द्विरूपकोष ॥
[illegible], पु मुनिविशेष । स [illegible]
उत्तरमामासाकल्ये भारतवन वक्रवारकश्च ।
[illegible] पुराणवचनाम ।
"नैमिनिश्च सुमन्तुश्च [illegible] एव च ।
पुलस्य पुलहश्चैव पक्वत वक्रवारका ॥"
जैवातृक पु (जीवयति ओषधिप्रभृतीनीति ।
जीव+णिच्+"आतृकन वृद्धिश्च ।" उणा ।
१ । ८१ । इति आतृकन इकारस्य वृद्धिश्च ।)
चन्द्र । कर्पूर । इत्यमर । १ । २ । १४ २।
६ । १० ॥ पुत्र । इति सक्षिप्तसारे उणादि
वृत्ति ॥ भेषजम । इति हेमचन्द्र ॥
जैवातृक, त्रि (जीवतीति । जीव+आतृकन
वृद्धिश्च ।) दीर्घायु । (यथा, दशकुमार
चरिते । "जैवातृक। ननु श्रयते पतिरस्या
मिथिलाया प्रहारवर्म्मासीत ॥") कृश । इति
मेदिनी । के, १६ ॥
जैह्म्य, क्ली, (जिह्मस्य कुटिलस्य भाव । जिह्म+
भावे ष्यञ ।) जिह्मता । कुटिलता । यथा,
मनु । ११ । ६७ ।
"जैह्म्य पुसि च मैथुन्य जातिभ्रशकर स्मृतम ॥"
जोङ्गक क्लो (जुङ्गति त्यजति सङ्गन्धमिति ।
जुगि त्यागे+ण्वुल । निपातनात गुण ।)
अगुरु । इत्यमर । २ । ६ । १२६ ॥
जोङ्गट, पु, (जुङ्गति अरोचकत्व परित्यजत्यनेनेति ।
जुङ्ग+बाहुलकात अटन गुणश्च ।) गर्भि
ण्यभिलाष । इति हारावली । २१६ ॥ साध
इति भाषा ॥
जोटिङ्ग, पु, (जटेन इङ्गति प्रकाशते इति । अच ।
पृषोदरादित्वात साधु ।) महादेव । महा
व्रती । इति त्रिकाण्डशेष ॥
जोन्ताला, स्त्री, देवधान्यम । इति हेमचन्द्र ।
४ । २४४ ॥ (जोन्नाला इति क्वचित पाठ ॥)
जोष, क्ली, (जुष हर्षे+भाव घञ ।) सुखम ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।१।१२ ।१।
"का राधद्धोत्राश्विना वा को वा जोष उभयो ॥"
"जोषे प्रीतिजनके व्यवहारे ।" इति दयानन्द-
भाष्यम् ॥)
जोषम, अ, (जुष+बाहुलकात अम ।) तूष्णीम ।
(यथा, महाभारते । २ । ६८ । १६ ।
"मदमित्यन्नवोच्चैन जोषमास्वेति भारत । ॥")
सुखम । इत्यमर । ३ । ७ । २५ ॥
जोषा, स्त्री (जुष्यते सेव्यते उपभुज्यते इति ।
जुष+घञ । स्त्रियां टाप ।) योषा । इति
शब्दरत्नावली ॥
जोषिका, स्त्री, (जुषते सेवते इति । जुष+ण्वु
टापि अत इत्वम ।) जालिका । इति शब्द
रत्नावली ॥
जोषित, स्त्री (जुष्यते उपभुज्यते । जुष+"द्रुह
रुहि जुषिभ्य इति ।" उणा । १ । ६८ । इति
प्रत्यय । पृषोदरादित्वात यस्य ज ।) योषित ।
इति शब्दरत्नावली ॥
जोषिता, स्त्री, (जोषित+हलन्तत्वाद् वा टाप ।)
योषित । इति शब्दरत्नावली ॥
ज्ञ पु (जानातीति । ज्ञा+"इगुपधज्ञा-
प्रीकिर क ।" ३ । १ । १२५ । इति क ।)
ब्रह्मा । बुध । पण्डित । (यथा, चरके सूत्र
स्थाने २ अध्याये ।
"पशु पशुना दाक्षलमात कश्चित मध्ये वकायते ।
ससत्व वकमासाद्य प्रकृति भजते पशु ॥
तद्वन्मध्ये ज्ञमध्यस्थ कश्चित मौखर्य्यसाधन ।
स्थापयत्याप्तमात्मानमाप्त त्वासाद्य भिद्यते ॥")
महीसुत । इति धरणी ॥
ज्ञप, क म ज्ञप्तौ । इति कविकल्पद्रुम । (चुरा
पर सक सेट ।) क म, ज्ञपयति । ज्ञप्ति
र्मारणालोकनिशामनतोषणस्तुतय । ज्ञाकम इत्य
नेनैवेष्टसिद्धौ ज्ञपपाठस्वरादिरुभयपदीतिमते
फलवनकर्त्तरि परस्मैपदार्थ । इति धातुप्र
दीप । वस्तुतस्तु ज्ञप्तिपदमस्मादेव निष्पादितम ।
तेन अनिर्द्दिष्टार्थतया ज्ञप्तिरिह ज्ञानम । अत
एव प्रश्नो ज्ञ ज्ञीप्से इत्यत्र अस्यैव सनन्तस्य
निष्पादितेन ज्ञीप्सशब्देन ज्ञातुमिच्छा प्रति
पाद्यते । एव ज्ञानपर्य्याये प्रतिपज्ज्ञप्तिचेत-
नेत्यमर । इति दुर्गादास ॥
ज्ञपित, त्रि, (ज्ञप्यते स्मेति । ज्ञप+णिच+
क्त ।) ज्ञापित । इत्यमर । ३ । १ । ६८ ॥
ज्ञप्त, त्रि, (ज्ञप्यते स्मेति । ज्ञप+णिच+क्त ।
"वा दान्तशान्तेति ।" ७ । २ । २७ । इति
साधु ।) ज्ञापित । इत्यमर । ३ । १ । ६८ ॥
ज्ञप्ति, स्त्री, (ज्ञप्यते ज्ञायते ऽनयेति । ज्ञप+
भावे क्तिन । इडभाव ।) बुद्धि । इत्यमर ।
१ । ५ । १ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
२५ । ५७ ।
"ततो दीर्घतपोवाक्यात सम्भाव्य द्वीपगाञ्च ताम ।
तज्ज्ञप्तये दाशपतेरुत्स्थलद्वीपवासिन ॥")
ज्ञा, क प्रेरणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर-
सक सेट ।) प्रेरणमिह नियोजनम । क ज्ञाप
यति भृत्य स्वामी नियुक्त करोतीत्यर्थ । इति
दुर्गादास ॥
ज्ञा, क म मारणे । आलोके । निशामे । तोषणे ।
स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर-सक-
सेट ।) क म, ज्ञपयति अज्ञपि अज्ञापि ज्ञप ज्ञप

ज्ञापनम् । आलोको न्दर्शनप्रेरणम् । निशामं तिच्छीकरणम् । तोषश्च तुष्टीकरणम् । ज्ञपयति प्रभुः शूरो मारयतीत्यर्थः । ज्ञपयति रूपं कामिनी विदग्धान् दर्शयतीत्यर्थः । ज्ञपयति खड्गं कर्म्मकारः शाणयतीत्यर्थः । ज्ञपयति गुरुः शिष्यान् तोषयतीत्यर्थः । स्तुतिं केचिन्न मन्यन्ते । आलोको ज्ञानप्रेरणमित्यनुन्यास रक्षितौ । अतएव क्रमदीश्वरोऽपि जानाते-घटादित्वं विभाषया मन्यते । तेन ज्ञपयितुं बोधयितुमिच्छमाणो ज्ञीप्समान इति पाणिनीय-वृत्ता ज्ञानप्रेरणापि इच्छे सति ज्ञीप्समान इति प्रसिद्धम् । एवं विज्ञप्तिरेषा मम नीवर्बन्धा इत्यादिषु च विज्ञापनमेवार्थः । इति दुर्गादासः ॥

ज्ञा, श बोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या-पर-सक-अनिट् ।) श, जानाति । "सन्दर्भशुद्धिं गिरां जानीते जयदेव एवेत्यत्र अनुपसर्गात् फलवत्कर्त्तर्य्यात्मनेपदम् । ततोऽनुजज्ञ गमनं सुतस्य इत्यत्रानुशब्दस्योपसर्गं प्रतिरूपकत्वेना-नुपसर्गत्वात् ॥" इति दुर्गादासः ॥

ज्ञात, त्रि (ज्ञायते विद्यते स्मेति । ज्ञा + कर्म्मणि क्तः ।) ज्ञप्तिज्ञानम् । जाना इति भाषा । तत्-पर्य्यायः । विदितम् २ बुद्धम् ३ बुधितम् ४ प्रमितम् ५ मतम् ६ प्रतीतम् ७ अवगतम् ८ मनितम् ९ अवसितम् १० । इति जटाधरः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । १२२ ।

"पूर्व्वमेव मया ज्ञातं पूर्णमेतद्धि मेदसा ॥")

ज्ञातव्य, त्रि, (ज्ञायते यदिति । ज्ञा + तव्य ।) ज्ञानीयम् । ज्ञेयम् । वेद्यम् । अवगन्तव्यम् । बोध्यम् । (यथा, महाभारते । ४ । २८ । ५ । "स्वराष्ट्रं परराष्ट्रञ्च ज्ञातव्यं बलमात्मनः ॥") मन्तव्यम् । इति व्याकरणम् ॥

ज्ञातसिद्धान्त, पुं, (ज्ञातो विदितः सिद्धान्तः शास्त्रतत्त्वार्थो येन ।) शास्त्रतत्त्वज्ञः । तत्-पर्य्यायः । तात्त्विकः २ । इत्यमरः ।३।१।१५॥

ज्ञाता, [ऋ] त्रि, (ज्ञा + तृच् ।) ज्ञानशीलः । तत्-पर्य्यायः । विदुरः २ विन्दुः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥ विदितः ४ ज्ञानसमन्वितः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्ञाति, पुं, जानाति छिद्रं कुलस्थितिञ्च ज्ञातिं नाम्नोति तिक् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सपि-ण्डादिः । तत्पर्य्यायः । सगोत्रः २ बान्धवः ३ बन्धुः ४ स्वः ५ स्वजनः ६ । इत्यमरः । २।६।३४ ॥ अंशकः ७ गन्धः ८ दायादः ९ । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ सकुल्यः १० समानोदकः ११ । इति जटाधरः ॥ स चतुर्व्विधः । सप्तमपुरुषपर्य्यन्तः सपिण्डः । ततस्त्रिपुरुषपर्य्यन्तः सकुल्यः । तत-श्चतुर्थपुरुषपर्य्यन्तं समानोदकः । जन्मनामस्मृति पर्य्यन्तमपि समानोदकः । ततः परं गोत्रजः । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ एषां विशेषस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यः ॥*॥ ज्ञातिद्रोहे दोषो यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । "यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च । ज्ञातिद्रोहस्य पापस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥"

(ज्ञायते विदुषी स्मान्ति । ज्ञा + अपादाने क्तिन् ।) पिता । इति मेदिनी । ते २ ॥

ज्ञातेय क्ली (ज्ञातेर्भावः कर्म्म वा । ज्ञाति + कपिज्ञात्योर्ढक् ।" ५ । १ । १२७ । इति ढक् ।) ज्ञातित्वम् । इत्यमरः । । ६ । ३५ ॥

ज्ञान क्ली, (ज्ञा + भावे ल्युट् ।) विशेषाः सामान्येन चावबोधः ॥

"मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।' इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥

अस्यार्थः । "मोक्षे शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते यथा [illegible] । अन्यच्च घटपटादौ या धीः सापि ज्ञानं विज्ञान-ञ्चोच्यते एषा सामान्यप्रवृत्तिः । मोक्षे धीर्ज्ञानं विज्ञानञ्च यथाज्ञानात्मुक्तिरिति सा याचिता च विज्ञानं तुष्टा रुद्रि प्रयच्छति इति । अन्यच्च यथा ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे इति घटत्वप्रकारकज्ञानमिति ये केचित् प्राणिनां लोके सर्व्वे विज्ञानिनो मता इति । ब्रह्मणो नित्यविज्ञानानन्दरूपत्वादिति एव चित्रज्ञानं व्याकरणज्ञानं घटपटविज्ञानमित्यादिकं प्रयु-ज्यत एव । मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धी-र्ज्ञानमुच्यते तन्निमित्तं ततोऽन्यनिमित्ता तयोर्या सा विज्ञानमिति केचित् । मोक्षावधया मोक्ष-फला धीर्ज्ञानं अन्यधीर्विज्ञानं क्वान्यच्च इत्याह शिल्पशास्त्रयोरिति क्वचित् । अवबोध इत्य-र्थाद्धृत्य मोक्षविषये अवबोधो धीः अन्यच्च घटपटादिविज्ञानं शिल्पशास्त्रविषये विज्ञान-मिति केचित् ।" इति भरतः ॥ * ॥ योगशास्त्र-मते तु ।

"एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सर्व्वशः । आत्मनो व्यापिनस्तात ज्ञानमेतदनुत्तमम् ॥" इति मोक्षधर्म्मः ॥

"एकत्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानं बुद्धिवृत्तिनिरोधः इति यावत् ।" इति तट्टीका ॥ * ॥

"अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् । आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः ॥ इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥" सात्त्विकराजसतामसभेदेन तत्त्रिविधम् ।

सात्त्विकं यथा,—

"सर्व्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥"

राजसं यथा,—

"पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्वि-धान् । वेत्ति सर्व्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥"

तामसं यथा —

'यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम् । अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम् ॥'

इति गीतायां भगवद्वाक्यम् । १८ । —

"सर्व्वेषु भूतेषु व्यक्तेष्वव्यक्तेषु एकं भावं परमार्थसत्यमव्ययं येन ज्ञानेन ईक्षते [illegible] निराकारं भावं परमात्मतत्त्वं यत् ज्ञानेन [illegible] आलोचयति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि । १ ।

सर्व्वेषु भूतेषु नानाभावान् वस्तुतो [illegible] भिन्नान् पृथग्विधान् नानाविधान् मिलित्वा रूपेण भिन्नत्वेन यत् ज्ञानेन वेत्ति तज्ज्ञानं राजसं विद्धि ॥ २ ॥

एकस्मिन् कार्य्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्न-वत् परिपूर्णवत् सक्तं एतावानेव आत्मा ईश्वरो वा इत्यभिनिवेशयुक्तं अहैतुकं निरु-पपत्तिकं अतत्त्वार्थवत् परमार्थावलम्बनशून्यं अल्पञ्च तुच्छं अल्पविषयत्वात् अल्पफलत्वाच्च यदेवम्भूतं ज्ञानं तत् तामसमुदाहृतम् ॥" - । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

न्यायमते तु ।

"अप्रमा च प्रमा चैव ज्ञानं द्विविधमुच्यते । तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता ॥ तत्प्रपञ्चो विपर्य्यासः संशयोऽपि प्रकीर्त्तितः । आद्यो देहे आत्मबुद्धिः शङ्खादौ पीतिमा मतिः ॥ भवन्निश्चयरूपा सा संशयोऽथ प्रदर्श्यते । किं स्विन्नरो वा स्थाणुर्वेत्यादि बुद्धिस्तु संशयः ॥ तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः ॥ स संशयो भवेद्या धीरेकत्राभावभावयोः । साधारणादिधर्म्मस्य ज्ञानं संशयकारणम् ॥ दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् । पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः ॥' "गुणः स्याद्भ्रमभिन्नन्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा । अथवा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम् ॥ ज्ञानं यन्निर्व्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते । तत् प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्व्विकल्पकम् ॥ प्रकारतादिशून्यं हि सम्बन्धानवगाहि तत् ॥" इति भाषापरिच्छेदः ॥

(यथा वायुपुराणे उत्तरभागे । ११ । ३६ । "वैराग्याज्जायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्त्तते । योगज्ञः पतितो वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥" विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ६९ । "सर्व्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्व्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥" "ज्ञानं प्रज्ञानमनन्तमनवच्छिन्नं सर्व्वस्य साधकं मिति ज्ञानमुत्तमं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इति श्रुतेः ॥" इति तद्भाष्यम् ॥)

ज्ञानदर्पण पुं, (ज्ञानं दर्पण इव यस्य ।) पूर्व्व-जिनः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

ज्ञानयोग, पुं, (युज्यते ब्रह्मणानेनेति । युज + करणे घञ् । ज्ञानमेव योगः ।) ब्रह्मज्ञान-प्राप्त्युपायः । यथा,—

"सर्व्वभूतेषु गोविन्दो बहुरूपो व्यवस्थितः । इति मत्वा महाप्राज्ञ प्रतिकूलं न कारयेत् ॥

[illegible]

…ज्ञानोदा … ॥”

… ज्ञापकाव्ययज्ञानम्। यथा … घटो … घटाभ्यां ॥’

ज्ञानोदा … (… ज्ञानस्य …) वाराणस्यन्तर्गततीर्थ … विशेषः। … यथा,—

… उवाच।

… ज्ञानोदा … माहात्म्यं … साम्प्रतम्।

[illegible]

… समाहितः। … ॥

… स्वरःमास्तु ॥

… प्रागस्त्ति … ॥

… स्नापयामि … ॥

… ज्ञानम्।

… ॥

… ॥”

‘सुख … ।

प्राविष्य चैतमात्र स ईशानो … ।

… विमनवरश्मि … ॥

आगुरोर्मे महालिङ्गं वैकुण्ठपरमेष्ठिनो।

महाहमहमिकाथा प्रादुरास यदान्तिके ॥

ज्योतिर्म्मयीभिर्म्मालाभिः परितः परिवेष्टितम्॥”

“अस्येशानस्य नालङ्गं दृष्ट्वे च्छेत्यभवत्तदा।

स्नापयामि महालिङ्गं कलसैः शीतलैर्जलैः।

चखान च त्रिशूलेन दक्षिणाशोपकण्ठतः ॥

कुण्डं प्रचण्डवेगेन रुद्रो रुद्रवपुर्धरः।

पृथिव्या आवृत्ताम्भांसि निष्कान्तानि तदा शुभे ॥”

… ।

… ॥”

‘ … ।

… ॥

… ।

… ॥

… ।

… ॥

तत प्रसन्ना भगवान् विश्वात्मा विश्वलोचनः।

… ॥

… सुव्रत ।

गुरुः … समाप्तिप्रतिज्ञा … ॥

… तपोधन ।

… ॥

ईशान उवाच।

यदि प्रसन्नो देवेश। वरयोग्योऽस्म्यहं यदि।

… तीर्थं तव नाम्नास्तु शङ्कर। ॥

विश्वेश्वर उवाच।

त्रिलोक्यां यानि तीर्थानि भूर्भुवः स्वःस्थितान्यपि।

तेभ्योऽखिलेभ्यस्तीर्थेभ्यः शिवतीर्थमिदं परम॥

शिवं ज्ञानमिति … ।

तच्च ज्ञानं द्रवीभूतमिह मे महिमोदयात्॥

अतो ज्ञानोदनामैतत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम्।

अस्य दर्शनमात्रेण सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

ज्ञानोदतीर्थसंस्पर्शादश्वमेधफलं लभेत्।

स्पर्शनाचमनाभ्याञ्च राजसूयाश्वमेधयोः ॥

फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा सन्तर्प्य तु पितामहान्।

यत् फलं समवाप्नोति तदत्र श्राद्धकर्म्मणा ॥”

‘ज्ञानरूपोऽहमेवात्र द्रवमूर्त्तिं विधाय च।

जाड्यविध्वंसनं कुर्य्यां कुर्य्यां ज्ञानोपदेशनम् ॥

इति दत्त्वा वरान् शम्भुस्तत्रैवान्तरधीयत।

… कृतार्थमात्मानं … त्रिशूलभृत् ॥

… परलोककम्।

… ज्ञानोदतीर्थप्रभावात्॥”

इति स्कान्दे काशीखण्डे ३३ अध्यायः ॥

ज्ञानी [न्] पुं (ज्ञानमस्त्यस्येति। ज्ञान + “अत इनिठनौ।” ५।२।११५। इति इनि।) दैवज्ञः। (सामान्यतोऽयुक्तमात्रे, त्रि। यथा, मार्कण्डेये। ८। २६।

“ज्ञानिनो मनुजाः सत्यं किन्तु ते नहि केवलम्।

यतो हि ज्ञानिनः सर्व्वे पशुपक्षिमृगादयः ॥”)

ज्ञानयुक्ते च, त्रि। इति मेदिनी। ने, ६८ ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“प्रजहाति यदा कामान् सर्व्वान् पार्थ। मनोगतान्।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥

यः सर्व्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम्।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

यदा संहरते चायं कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥”

ज्ञानिनापि कर्म्म कर्त्तव्यम्। यथा,—

“सक्ताः कर्म्मण्यविद्वांसो यथा कुर्व्वन्ति भारत।

कुर्य्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्।

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म्मसङ्गिनाम्।

योजयेत् सर्व्वकर्म्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन्॥

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥

तत्त्ववित्तु महाबाहो। गुणकर्म्मविभागयोः।

गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥”

ज्ञानिप्रशंसा यथा —

“चतुर्व्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्ज्जुन।

आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ। ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥

उदाराः सर्व्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते।

वासुदेवः सर्व्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥”

इति श्रीभगवद्गीता ॥

ज्ञानेन्द्रियं, क्ली। (ज्ञायतेऽनेनेति। ज्ञा + करणे ल्युट्। ज्ञानप्रकाशकं ज्ञानसाधनं वा इन्द्रियमिति।) बुद्धीन्द्रियम्। तत् षड्विधम्। मनः १ नेत्रम् २ श्रोत्रम् ३ घ्राणम् ४ जिह्वा ५ त्वक् ६। इति श्रीभागवतम् ॥

ज्ञापनं, क्ली, (ज्ञा + णिच् + भावे ल्युट्।) बोधनम्। इति व्याकरणम्। जानान इति भाषा॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। १८२।

“क्षितिभृद्दाक्षिणात्यानां तिर्य्यक्त्वज्ञापनाय सः।

पश्चात् महीतलस्पर्शि चक्रे कौपीनवाससः ॥”)

ज्ञप्तिः, स्त्री, (ज्ञा + णिच् + भावे क्तिन्।) ज्ञापनम्। इति मुग्धबोधम् ॥

ज्ञेयं, त्रि (ज्ञायते इति। ज्ञा + कर्म्मणि यत्।) ज्ञानयोग्यम्। ज्ञातव्यम्। यथा,—

“ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते।

अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥

सर्व्वतः पाणिपादं तत् सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखम्।

सर्व्वतः श्रुतिमल्लोके सर्व्वमावृत्य तिष्ठति॥

सर्व्वेन्द्रियगुणाभासं सर्व्वेन्द्रियविवर्ज्जितम्।

असक्तं सर्व्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥

वहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थञ्चान्तिके च तत्॥

अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्।

भूतभर्त्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्व्वस्य धिष्ठितम्॥

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयञ्चोक्तं समासतः।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां १३ अध्यायः ॥

ज्या, शि जरायाम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या-पर-अक-अनिट्।) जरा गतवहुवयोभावः। शि, जिनाति वृद्धः। जीनः। इति दुर्गादासः ॥

ज्या, स्त्री (ज्या + अन्येभ्योऽपीति डः ततष्टाप्।) धनुर्गुणः। तत्पर्य्यायः। मौर्व्वी २ शिञ्जिनी ३ गुणः ४ इत्यमरः।२।८।८५॥ शिञ्जा ५ जीवा ६

पाचिका ७। इति शब्दरत्नावली ॥ गया ८ नागासन ६ ज्या १। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महाभारते। १। २२६। ८।
"नगाह वलमास्थाय ज्यया च युयुजे धनुः ॥")
माता। वसुधा। इति मेदिनी। ये २ ॥

ज्यान, स्त्री, (ज्या + "वीज्याज्वरिभ्यो निः।" उणा ४। ४८। इति निः।) जीर्णता। ह्रानिः। नटिनी। इति शब्दरत्नावली ॥

ज्यायान्, [स] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा इति। वृद्ध वा प्रशस्य + इयसुन् ज्यादेशश्च ततो 'ज्यादादीयसः।' ६।४।१६०। इत्यात्वम्।) वृद्धतमः। तत्पर्यायः। वर्षीयान् २ दशमी ३ प्रशस्य ४। इत्यमरः। २। ६। ४२ ॥ अतिवृद्ध ५ दशमीस्थ ६। इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः। ३।१३७। [पिता॥")
'ज्यायांसमनयोर्विद्यात् यस्य स्यात् श्रोत्रियः

ज्यु, ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म सक-अनिट।) ङ, ज्यवते। इति दुर्गादासः ॥

ज्युत इर दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर-अक सेट।) इर, अज्युतत् अज्योतीत् जुज्योत। इति दुर्गादासः ॥

ज्युत्, ऋ ङ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म अक-सेट।) अन्तःस्थादियुक्तः। ऋ, अजुज्योतत्। ङ ज्योतते चन्द्रः। इति दुर्गादासः ॥

ज्येष्ठ, त्रि, (अयमेषामतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा इति। वृद्ध वा प्रशस्य + इष्ठन् ततो ज्यादेशः।) अतिवृद्धः। श्रेष्ठः। (यथा, महाभारते। १३। १४३। ७।
"ज्येष्ठं वर्णमनुप्राप्य तस्मादन्यो वै द्विज ॥"
ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यण् इति ज्येष्ठी सा अस्मिन् मासीति पुनरण् संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्न वृद्धिः।) ज्येष्ठमासि, पुं। इति मेदिनी ठे, ५ ॥ अग्रजः। (यथा, रघुः। १२। १६।
"दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः ॥")
अधिकवयाः। इति भरतः ॥

ज्येष्ठतात, पुं (तातस्य पितुर्ज्येष्ठः। राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपाते साधुः।) पितुरग्रजः। इति शब्दरत्नावली ॥ ज्येठा इति भाषा ॥

ज्येष्ठवर्ण, पुं, (वर्णानां ज्येष्ठः श्रेष्ठः निर्द्धारणे तु वर्णेषु ज्येष्ठः। पूर्व्वनिपातः।) ब्राह्मणः। इति शब्दरत्नावली ॥

ज्येष्ठवला, स्त्री, (ज्येष्ठाख्या वला।) सहदेवी। इति राजनिर्घण्टः ॥

ज्येष्ठश्वश्रू, स्त्री, (ज्येष्ठा पूज्या श्वश्रूरिव सम्बन्धात् पुंवद्भावः।) पत्न्याः ज्येष्ठभगिनी। वड़शाली इति भाषा। तत्पर्यायः। कुली २। इति हेमचन्द्रः ॥

ज्येष्ठसाम, [न्] क्ली (ज्येष्ठं साम इति नित्यकर्म्म-धारयः।) साममेदः। तदध्ययनाङ्गव्रतम्। इति मिताक्षरा ॥ (यथा महाभारते। १३।३४८।४६।
"ज्येष्ठ नामाभिविख्यात ज्येष्ठसामव्रती हरिः ॥")

पाचिका ... ज्येष्ठा स्त्री, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गताष्टादशनक्षत्रम्। सा तु पञ्चतारात्मककुण्डलाकृतिः। इति कालिदासः ॥ वलयाकृतिः। अस्या देवता इन्द्रः मित्रगुणः। इति ज्योतिषम् ॥ अत्र जातस्य फलम्।
"मतकीर्त्तिर्गुणाचारपरो रमणी-
र्विनाकृति ताक्ष्मसतप्रताप।
ज्येष्ठप्रतिष्ठो विकलस्वभावो
ज्येष्ठा भवेद्यस्य च जन्मकाले ॥'
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ ५ ॥
(यथा मार्कण्डेयपुराणे। ७४। १३।
"कृष्णस्त्रयात्रासु लभन्ते चक्रवर्त्तिताम्।
आदित्यश्च ज्येष्ठासु लभते चारोग्यमुत्तमम् ॥')
गृहगोधिका। इति मेदिनी। ठे, ५ ॥ मध्यमाङ्गुलिः। इति हेमचन्द्रः ॥ गङ्गा। इति राजनिर्घण्टः ॥ गौराद्विनायन्यामिन्द्र। तस्या लक्षणं यथा। परिणीतत्वे सति भर्त्तुरधिकस्नेहा। इति रसमञ्जरी ॥ ५ ॥ अलक्ष्मीः। यथा भगवती प्रति महान्तिवाक्यम्।
"सा प्रणम्य पुनर्देवा समस्तु क्षीरसागरम्।
तस्मिन् प्रमथ्यमाने तु मया देवैश्च भाषितः ॥
ज्येष्ठा देवी समुत्पन्ना रक्ताम्बरसमावृता।
उत्पन्ना साब्रवीद्देवान् किं कर्त्तव्यं मयेति वै ॥
तामब्रुवन्सुरा देवी सर्व्वे विगणा भृशम्।
येषां गृहान्तरे नित्यं कलहः सम्प्रवर्त्तते ॥
तत्र स्थाने प्रयच्छामो वासस्तव शुभानने।
यस्य गृहे कपालास्थिभस्मकेशादिचिह्नितम् ॥
परुषं भाषते नित्यं वदत्यनृतवागपि।
सन्ध्याकाले च ये पापाः स्वपन्ति स्मरचेतसः ॥
तेषां वेश्मनि सन्तिष्ठ दुःखदारिद्र्यदायिनी।
कपालकेशभस्मास्थितुषाङ्गाराणि यत्र तु ॥
तत्र ते सततं स्थानं भविष्यति न संशयः।
अस्नात्वा पाणी गौचं वस्त्राचामति दुर्म्मतिः ॥
तं भजस्व सदा देवि। कलुषैर्गात्रा भृशम्।
तगाङ्गारकपालास्थिवालकायसचम्मभिः ॥
दन्तधावनकर्त्तारो भविष्यन्ति नराधमाः।
रमस्व कलिना देवि। तेषां गेहेषु नित्यशः ॥
तिलापिष्टञ्च लशुनं कालिङ्गशिग्रुसञ्जनम्।
छत्राकं पिण्डवराहञ्च विल्वकोषातकीफलम् ॥
अलाबुगौफला ये वै खादयन्ति नराधमाः।
तेषां गृहे तव स्थानं देवि। दारिद्र्यदे। सदा ॥
इत्यादिश्य सुराः सर्व्वे ते ज्येष्ठा कलिवल्लभाम्।
पुनश्च मथनं चक्रुः क्षीराब्धिं सुसमाहिताः ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डम् ॥

ज्येष्ठामूलीय, पुं, (ज्येष्ठा मूला वा नक्षत्रमस्तीति पौर्णमास्यामिति छः।) ज्येष्ठमासः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिः।
"ज्येष्ठामूलीयमिच्छन्ति मासमाषाढपूर्व्वकम् ॥")

ज्येष्ठाम्बु, क्ली, (ज्येष्ठं विविधरोगविनाशकत्वात् श्रेष्ठं अम्बु तण्डुलधौतजलमिति। नित्यकर्म्मधारयः।) तण्डुलाम्बु। इति वैद्यकपरिभाषा ॥ चेलुनि जल इति भाषा ॥

ज्येष्ठाश्रमी, [न्] पुं (ज्येष्ठाश्रमोऽस्त्यस्य इति। आश्रम + इनि। ज्येष्ठः श्रेष्ठः आश्रमी।)
'ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ता गृहाश्रमस्तु मुख्यकः ॥"
'यथा वायुं समाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्वजन्तवः।
तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्व आश्रमाः ॥'
इति वचनात् गृहस्थाश्रमस्य सर्व्वाश्रमोत्कृष्टत्वात् तथात्वम्।) गृहस्थः। इति हेमचन्द्रः।

ज्येष्ठी स्त्री, गृहगोधा। पल्ली इति टिकटिकि इति च भाषा। तत्पर्यायः। मुषली मुसली २ कुड्यमत्स्या ४ गृहगोधिका ५ मल्ली ६ टिकटिकी ७ शकुन्तिका ८ गृहपीपिका ९। इति शब्दरत्नावली ॥ तस्याः पतनफलं यथा —
'निपतति यदि पल्ली दक्षिणाङ्गे नराणां
स्वजनधनवियोगो लाभदा वामभागे।
उरसि शिरसि पृष्ठे कण्ठदेशे च राज्यं
करचरणहृदिस्था सर्व्वसौख्यं ददाति ॥"
इति ज्योतिषम् ॥
दिग्विशेषे तस्य शब्दफलम्।
"वित्तं प्राक् शुभकार्यसिद्धिरतुला प्राक् दक्षिणे भयं
याम्यामरिभयं सुरद्विषि कलत्राभः समुद्रालये।
वायव्ये वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे
ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं टिक्टिक्या खञ्जनम्॥
ज्येष्ठीकृते सुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

ज्येष्ठ पुं, (ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यण् ङीप् च। सा अस्मिन् मासे इति पुनरण्।) मासविशेषः। ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी ज्येष्ठी सा यत्र मासे भवति सः। वृषस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तचान्द्रः। वृषराशिस्थरविकः सौरः। इति स्मृतिः ॥ तत्पर्यायः। शुक्रः २। इत्यमरः। १।४।१६॥ ज्येष्ठः। इति शब्दरत्नावली ॥ तत्र जातस्य फलं यथा,—
'विदेशरतिः पुरुषः सुनीतः
क्षमान्वितः स्यात् खलु दीर्घसूत्रः।
विचित्रबुद्धिविदुषां वरिष्ठो
ज्येष्ठाभिधाने जननं हि यस्य ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

ज्येष्ठसामा, [न्] पुं, (ज्येष्ठसाम अधीते यः सः। इत्यण्।) ज्येष्ठसामा। ज्येष्ठसामवेदाध्येता। इति मिताक्षरा ॥

ज्येष्ठी, स्त्री, (ज्येष्ठानक्षत्रान्विता पौर्णमासीत्यण् ङीप् च।) ज्येष्ठपूर्णिमा। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, तिथितत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम्।
"कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी सिता।
मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥')
ज्येष्ठी च ॥

ज्यो, ङ नियमे। व्रतादेशे। उपनीतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म अक नियमार्थे-व्रतादेशार्थे तु सक-अनिट।) व्रतस्यादेशो व्रतादेशः। ङ, ज्यवते याज्ञिको नियमी स्यादित्यर्थः।

ज्यवन ऋषिगोत्र ... ग्रामुपाग्रुतोऽस्य । ज्यानि ... उपनयतीत्यर्थ । इति दुर्ग । नाम ।

ज्योति । स्] क्ला (दुत लाग्नो- डास । यद्वा ... + "नयनिसन्नातस्य च ।" उणा । ... । इति । इमिन ... च ... । ... नक्षत्रम् । (यथा ज्योतिरग्निश्वामध्यमशस्य नाभिवातेन ।' इति चरक सूत्रस्थान ...) प्रकाश । इति मादनी । ... ॥

ज्योति [स्] पु (ज्योतते इति । द्युत+कर्मार इसि । ... ।) ज्याति । (यथा — तस्यान्तरेण नाभिस्तु ज्योति स्थान ध्रुव स्मृतम् । तत्र धमति वातस्तु देहस्तेनास्य वर्द्धते ॥' इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥) स्य । ... । मघिका । इति ... । ... । यथा महाभारत ... ।

'स्वमं स्वङ्ग भूतानां ज्योतिर्ज्योतिगगोश्वर ॥')

ज्योतिरङ्ग, पु (ज्यो ... इङ्गतीति । ... । ... ज्योतिरिव इङ्गतीति वा ।) ... खद्योत । इति शब्दरत्नावली ।

ज्योतिरिङ्गण पु, (ज्योतिरिव इङ्गतीति । इगि गत्यां + ल्यु ।) कीटविशेष । ज्योनाकपोका इति भाषा । तत्पर्याय । खद्योत २ ध्वान्तोन्मेष ३ तमोमणि ४ ... ५ तमोज्योति ६ ज्योतिरिङ्ग ७ निमेषक ८ । इति शब्दरत्नावली । ज्योतिरीखम ६ निमेषक ... । इति त्रिकाण्डशेष ।

ज्योतिरिन्द्र ... । (ज्योतिराजमिवास्य ज्योतिषो ... ।) ज्योतिरिङ्गण । इति त्रिकाण्डशेष ॥

ज्योतिर्हस्ता स्त्री (ज्योतिर्यातीरूप हस्त शरीर यस्या ।) दुर्गा । अस्या नामनिरुक्तिर्यथा,— "हस्त शरीरमित्याहुस्तस्य गगन तथा । ज्योति स्वरूपवत्त्वाच्च ज्योतिर्हस्ता तत स्मृता ॥" इति देवीपुराणे दुर्गानिरुक्तनाम ४५ अध्याय ।

ज्योतिश्चक्र क्ली (ज्योतिर्मय चक्रम् । ज्योतिर्भि नक्षत्रादिभि विरचित चक्र वा ।) चन्द्र सूर्यादिग्रहनक्षत्रमण्डलम् । राशिचक्रम् । यथा, 'ज्योतिश्चक्रं शुभो मानसहा ग्रोवाच कश्यप । वातुलश्च ज्योतिषस्य सार रुद्राय सर्वम् ॥" इति गरुडपुराणम् ॥

अपि च तिथ्यादितत्त्वे ।

'सप्तविंशतिभिर्ज्योतिश्चक्र स्तिमितवायुगम् । तदन्तगौ मवन्नाशिनवर्णचरणाङ्कितं ॥"

ज्योतिष, क्ली, (ज्योति सूर्यादीना ग्रहाणा गत्यादिक प्रतिपादकतया अस्त्यस्येति अच् ।) वेदाङ्गशास्त्रविशेष । तत् ग्रहण्यादिगणनशास्त्रम् । इत्यमरटीकायां भरत ॥

'प्रश्नस्कन्धमिदं शास्त्रं होरागणितसंहिता । केरलि प्रकृतश्चैव————॥"

इति प्रश्नरत्नटीका ॥*॥

तस्य मम्बन्धो यथा —

"अस्य शास्त्रस्य सम्बन्धो वेदाङ्गमिति धातृभि । अभिधेयश्च जगता शुभाशुभनिरूपणम् ॥ इज्याध्ययनसंक्रान्तिग्रहषोडशसंस्कृताम् । प्रयोजनञ्च विज्ञेयं तत्तत्कालविनिर्णय ॥"

इति नारदीयम् ॥ * ॥

तस्य प्रयोजन द्विज कर्त्तव्यम् । यथा —

'सिद्धान्तसंहिताहोरारूपस्कन्धत्रयात्मकम् । वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योति शास्त्रमकल्मषम् ॥ विनैतदखिलं श्रौतं स्मार्त्तं कर्म न सिध्यति । तस्माज्जगद्धितायेद ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥ अतएव द्विजैरेतदध्येतव्य प्रयत्नत ॥"

इति नारदीये ॥ * ॥

शूद्रस्य पाठनिषेधो यथा —

'स्नेहाल्लोभाच्च मोहाद्वा यो विप्रोऽज्ञानतोऽपि वा । शूद्राणामुपदेशन्तु दद्यात् स नरकं व्रजेत् ॥"

इति गर्ग ॥ * ॥

अस्य ज्ञानमावश्यकं यथा —

'वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ता कालानुपूर्व्या विहिताश्च यज्ञा । तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान् ॥ यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा । तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्द्धि संस्थितम् ॥"

इति वेदाङ्गज्योतिषम् ॥ * ॥

अस्याध्ययनफलं यथा,—

'इवावगस्य श्रुतिनेत्रशास्त्रं स्वल्पमर्त्यं खलु दर्शने वै । निहन्त्यशेषं कलुषं जनानां यद्वद्वै वर्मसुखासनं स्यात् ॥"

इति माण्डव्य ॥ * ॥

अस्य ज्ञाने फलं यथा —

"ज्योतिश्चक्रे तु लोकस्य सर्व्वस्योक्तं शुभाशुभम् । ज्योतिर्ज्ञानन्तु यो वेद स याति परमां गतिम् ॥"

इति गर्ग ॥

ज्योतिषिक, पु, (ज्योतिर्ज्योति शास्त्रं अधीते इति । क्रतूक्थादित्वात् ठक् सञ्ज्ञापूर्व्वस्य विधेरनित्यत्वात् न वृद्धि ।) ज्योतिषिक । इत्यमरटीका ॥ (यथा मार्कण्डेये ।

"धम्मारण्या ज्योतिषिका गौरग्रीवा गुडाश्मका ॥")

ज्योतिषी, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्या इति अच् ङीप् च ।) तारा । इति हेमचन्द्र । ज्योतिषशास्त्रज्ञे त्रि ॥

ज्योतिष्क, पु (ज्योतिरिव कायतीति । कै+क ।) चित्रकवृक्ष । मेथिकाबीजम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्य व्यवहारो यथा, "ज्योतिष्कफलतैलं वा चौरेया स्वर्ज्जिका हिङ्गु मिश्रं पिबेत ॥" इति चिकित्सितस्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥) गणिकारिकावृक्ष । इति रत्नमाला ॥

ज्योतिष्का, पु, (ज्योतिभि कायतीति । कै+क ।) चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारका । इति हेमचन्द्र । बहुवचनान्तोऽयं शब्द ॥

ज्योतिष्का, स्त्री, (ज्योतिरिव कायतीति । कै+क टाप् च ।) ज्योतिष्मतीलता । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

ज्योतिष्टोम, पु, (ज्योतींषि त्रिवृदादय स्तोमा यस्य । "ज्योतिरायुष स्तोम ।" ८।३।८३। इति षत्वम् ।) षोडशकालकसाध्ययज्ञविशेष । तत्र द्वादशशतगोदक्षिणा । इति मलमासतत्त्वम् ॥ (यथा महाभारते । ३ । ८२ । ९ ।

"बहुधा नि स्वत कायाज्ज्योतिष्टोम क्रतुर्यथा ॥")

ज्योतिष्मती, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्या इति । मतुप् उदित्वात् ङीप् च ।) लताविशेष । मालकङ्गनी इति लताफटकरी इति नयाफटकी इति च भाषा ॥ तत्पर्याय । पारावताङ्घ्रि २ कटभी ३ पिण्या ४ । इत्यमर । २ । ४ । १५ ॥ पारावतपदी ५ नगणा ६ स्फुटबन्धनी ७ पूतितैला ८ इङ्गुदी ९ । इति रत्नमाला ॥ स्वर्णलता १० अनलप्रभा ११ ज्योतिर्लता १२ सुपिङ्गला १३ दीप्ता १४ मेध्या १५ मतिदा १६ दुर्जरा १७ सरस्वती १८ अमृता १९ । अस्या स्वल्पाया गुणा । अतितिक्तत्वम् । किञ्चित्कटुत्वम् । वातकफापहत्वञ्च । अस्या स्थूलाया गुणा । दाहप्रदत्वम् । दीपनत्वम् । मेधाप्रज्ञाप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ तीक्ष्णत्वम् । व्रणविस्फोटनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ रात्रि । इति राजनिर्घण्ट ॥ (नदीविशेष । यथा, मात्स्ये । १२ । ६५ ।

"सरस्वती प्रभवति तस्माज्ज्योतिष्मती तु या । अवगाढे ह्युभयत समुद्रौ पूर्व्वपश्चिमौ ॥"

ज्योतिर्विशिष्टे, त्रि । यथा रघु । ६ । २२ ।

"नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रि ॥")

ज्योतीरथ, पु, (ज्योतिरेव रथोऽस्य सर्व्वस्य ज्योतिश्चक्रस्य रथ इव वा ज्योति पदार्थाना सूर्यादीनामाधारत्वात् तथात्वमिति बोध्यम् ।) ध्रुव । इति त्रिकाण्डशेष ॥

ज्योत्स्ना, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्यामिति । "ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति निपातनात् नप्रत्यय उपधालोपश्च ।) चन्द्रज्योति । चाँदनी इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्याय । चन्द्रिका २ कौमुदी ३ । इत्यमर । १ । ३ । १६ ॥ चान्द्री ४ कामवल्लभा ५ चान्द्रातप ६ चन्द्रकान्ता ७ शीता ८ अमृततरङ्गिणी ९ । (यथा, महाभारते । १ । १ । ८६ ।

"पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्ना प्रकाशिता ॥')

ज्योत्स्नायुक्तरात्रि । इति मेदिनी । मे, ८ ॥ पटोलिका । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ अस्या गुणा । त्रिदोषशमनत्वम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ कषायत्वम् । मधुरत्वम् । दाहरक्तपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ श्वेतघोषा । इति

रत्नमाला ॥ दुर्गा । यथा,—
प्रभाप्रसादशीतत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्क-
मालिनी ।”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
अपि च ।
‘ रौद्रायै नमो नित्यायै गौर्यै धात्र्यै नमो नमः ।
ज्योत्स्नायै चेन्दुरूपिण्यै सुखायै सततं नमः ॥’
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥
(प्रभातकालः । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।५।३६।
‘ ज्योत्स्ना समभवत् सापि प्राक्सन्ध्या याऽभि-
धीयते ॥”)

ज्योत्स्नाप्रियः, पुं, (ज्योत्स्ना प्रिया यस्य ।) चकोरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

ज्योत्स्नावृक्षः, पुं, (ज्योत्स्नाया दीपधारणवृक्ष
इव ।) दीपाधारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्त्यस्या इत्यण् ङीप्
च । संज्ञापूर्व्वकस्य विधेरनित्यत्वान्न वृद्धिः ।)
चन्द्रिकायुक्ता रात्रिः । ज्योत्स्नारात्रिरिति
ख्याता । पटोलिका । इत्यमरः ।२ । ४ । १९८॥
झिङ्गा इति भाषा ॥ तद्गुणकानाम गुणाश्च
इति शब्दचन्द्रिका ॥

ज्यौतिषिकः, पुं, (ज्योतिषं ज्योतिषशास्त्रमधीते
वेद वा इति ठक् वृद्धिश्च ।) दैवज्ञः । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥

ज्यौत्स्नः त्रि, (ज्योत्स्नया अन्वितः । इत्यण् ।)
दीप्तः । ज्योत्स्नायुक्तः ॥

ज्यौत्स्निका, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्त्यस्या इति
ठक् पूर्व्ववृद्धिश्टाप् च ।) ज्योत्स्नान्विता निशा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

ज्यौत्स्नी स्त्री (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
अस्त्यस्या इत्यण् पूर्व्ववृद्धिः ङीप् च ।) पूर्णिमा
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्यौत्स्नी । इत्य-
मरटीकायां रायमुकुटः ॥

ज्रि, अभिभवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर
सक अनिट् ।) रेफोपधः । ज्रयति शत्रुं वनी ।
इति दुर्गादासः ॥

ज्री, गि क्रि ज्याने । गतवङ्मयोभाव इति यावत् ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या चुरा पक्षे भ्वा पर
अक अनिट् ।) गि, ज्रीणाति ज्रीणः ज्रीणिः ।
क्रि, ज्राययति ज्रयति। गिकाभ्यामेव पाक्षिक-
चुरादित्वे सिद्धे क्रि पाठो भ्वादित्वार्थः । इति
दुर्गादासः ॥

ज्वर, म रोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर-
अक-सेट ।) ज्वरति जनो धातुवैषम्यात् । म,
ज्वरयति। इति दुर्गादासः ॥

ज्वरः, पुं (ज्वरति जीर्णो भवत्यनेन । ज्वर+
करणे घञ् भावे घञ् वा । संज्ञापूर्व्वक-
त्वात् वृद्ध्यभावः ।) ज्वरणम् । स्वनामख्यात-
रोगः । तत्पर्य्यायः । जूर्त्तिः २ । इत्यमरः । ३ ।
२ । ३६ ॥ ज्वरिः ३ आतङ्कः ४ रोगराट् ५
महागदः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तापकः ७
सन्तापः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा —
‘ज्ञातामिन्द्र त्वं पाप चिन्तय ज्वरमुल्बणम् ।
बभूव यादवा सर्व्वे ज्वराक्रान्ता हरिं विना ॥
तं दृष्ट्वा भगवान् कृष्णः ससर्ज्ज वैष्णवं ज्वरम् ।
तं चिन्तयं ज्वरं हन्तुं माहेशं रणमूर्द्धनि ।’*॥
माहेशज्वराकारो यथा,—
“जातः सञ्चरतां गाणां द्व्यास्यो त्रिपाच्च ज्वरः ।
शिवभक्तश्च योगी च स एव निरतात्मवान् ॥
भीमस्त्रिपात्त्रिशिरा षड्भुजो नवलोचनः ।
भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥” *॥
तस्य भेदा ।
‘ वायुजः पित्तजश्चैव श्लेष्मजश्च तथैव च ।
ज्वरभेदाश्च त्रिविधाश्चतुर्थश्च त्रिदोषजः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥
जातिभेदे ज्वरभेदो यथा हरिवंशे ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
“श्रृणुष्व ज्वर ! सन्देशं यथा लोके चरिष्यसि ।
सत्त्वजातिषु निश्चलस्तथा स्थावरजङ्गमः ॥
त्रिधा विभज्य चात्मानं मतप्रियं यदि काङ्क्षसि ।
चतुष्पादान् भजैकेन द्वितीयेन च स्थावरान् ॥
तृतीयो यश्च ते भागो मानुषेष्वपरस्तव ।
त्रिधाभूतं वपुः कृत्वा पक्षिषु त्वं भव ज्वरः ॥
चतुर्था यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते ध्रुवम् ।
एकान्तरश्चतुर्भागः खोरकश्च चतुर्थकः ॥
मानुषेष्वथ शेषाय वस त्वं प्रविभज्य वै ।
जातिष्वथाविशेषाश्च निवस त्वं श्रृणुष्व मे ॥”
अस्यार्थः । ‘ मानुषेषु यस्तृतीयो भागः तस्य
चतुर्भागं कृत्वा एकांशेन पक्षिषु वस द्वितीयेन
एकान्तरो दिवाज्वरेषु तृतीयांशेन खोरकः चतु-
र्थांशेन मानुषेषु वस ॥”
‘ दृष्टेषु कीटरूपेण तथा सङ्कोचपत्रकः ।
पाकसम्भवश्च विख्यातः फलेष्वात्तुर्ष्यमेव च ॥”
आत्तुर्ष्यं निःसारता ॥
“पद्मिनीषु हिमो भूत्वा धान्यश्यामपि चोषरः ।
नागानां तु नीलिका विख्याता शिखोद्भेदश्च वर्हिणाम् ।
गैरिकः पर्व्वतेष्वेव मतप्रसादाद्विचरिष्यसि ।
गोष्वपस्मारको भूत्वा खोरकश्च भविष्यसि ॥
एवं विविधरूपेण चरिष्यसि महीतले ।
दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव प्राणिना वधमेष्यसि ॥
ऋते देवमनुष्याश्च नान्यस्ता विचरिष्यति ॥’
तस्य गारुडोक्तनिदानादिर्यथा,—
धन्वन्तरिरुवाच ।
“वक्ष्ये ज्वरनिदानं हि सर्व्वज्वरविबुद्धये ।
ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युराजोऽशनोऽन्तकः ॥
क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रान्नयनोद्भवः ।
तत्सन्तापो मोहमयः सन्तापात्मापचारजः ॥
विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्त्तते ।
पाकलो गजेष्वभितापो वाजिष्वलर्को कुक्कुरेषु ।
इन्द्रमदो जलदेषु नीलिका ज्योतिरोषधिषु
भूम्यामूषरो नाम ॥ * ॥
“श्वासाश्रुदहनं कासं स्तम्भं शैत्यं त्वगादिषु ।
अङ्गेषु शीतपिडकामाचोदर्द्दं कफोद्भवे ॥

नाशं यथास्वं सर्व्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा ।
निदानं कालुषस्यो विषमोपशयाविपी ॥ ५ ॥
अरुचिश्चाविपाकश्च स्तम्भमालस्यमेव च ।
हृद्दाहश्च विपाकश्च तन्द्रा चालस्यमेव च ।
वह्निरुत्थानगौरवमास्यवैरस्यमपचारकम् ।
लालाप्रसेको हृल्लासः क्षुन्नाशो रसनं भ्रमः ।
अत्र सुप्तगुरुत्वञ्च गात्राणां बहुमूत्रता ।
न विड्जीर्णा न चाग्लानिर्ज्वरस्यामस्य लक्षणम् ॥
क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्द्दवम् ।
दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ।
यथास्वलिङ्गं संसर्गे ज्वरसंसर्गजोऽपि वा ।
“शिरोऽतिमूर्च्छावमिदाहमोह-
कण्ठास्यशोषारुचिपर्व्वभेदाः ।
उन्निद्रता सम्भ्रमरोमहर्षा
जृम्भातिवाक्त्वं पवनात् सपित्तात् ॥*॥
तापहान्यरुचिपर्व्वशिरोरुक-
पीनसश्वासकासविबन्धाः ।
शीतजाड्यतिमिरभ्रमितन्द्रा
श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥ ५ ॥
शीतस्तम्भस्वेददाहाद्यवस्था
तृष्णाकासश्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।
मोहस्तन्द्रालिप्ततिक्तास्यता च
ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥ * ॥
सर्व्वजो लक्षणैः सर्व्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः ।
तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि ॥
सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव च ।
गीतनर्त्तनहास्यादिप्रकृतेहा प्रवर्त्तनम् ॥
साश्रुणी कलुषे रक्ते भग्ने लुलितपक्ष्मणी ।
अक्षिणी पिण्डिकापार्श्वमूर्द्धपर्व्वास्थिरुग्भ्रमः ॥
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ महास्वेदोऽति नैव वा ।
परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुस्रस्ताङ्गसन्निभा ॥
रक्तपित्तकफैर्जिह्वा लोचने शिरसोऽतिलिह्वा ।
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥
हृद्व्यथा मलसङ्गः प्रवृत्तिर्वाल्पशोऽति वा ।
स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापिता ॥
दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रततं कण्ठकूजनम् ।
सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् ॥
वायुना कफरुद्धेन पित्तमन्तः सुपीडितम् ।
अवाप्यविन्दं शीघ्रञ्च वह्निमार्गं प्रपद्यते ॥
तेन हारिद्रनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे ।
दोषे विरुद्धे नष्टेऽग्नौ सर्व्वसम्पूर्णलक्षणः ॥
असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद्वैकल्यदोऽपि वा ।
अन्यश्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितम् ॥
त्वचि कोष्ठे च वा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ।
तद्वद्वातकफौ शीतं दाहादिर्दुःसहस्तयोः ॥
शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दितशोषिते ।
शीते शान्तेऽम्ले मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते ॥
दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्द्राखेदवमिक्लमाः ॥*॥
आगन्तुरभिघाताभिषङ्गशापाभिचारतः ॥
चतुर्द्धा तु क्षतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः ॥*।
श्रमाच्च तस्मिन् पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ॥
सव्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरम् ।

[illegible] ॥
[illegible] गास्मिन् [illegible] ।
[illegible] मच्छ [illegible] ॥
[illegible] ग्रमम ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] सन्निपातस्य [illegible] ।
[illegible] कोपेऽपि पित्तस्य [illegible] ।
सन्निपातज्वरा [illegible] ।
[illegible] तथा ।
[illegible] ॥
[illegible] ग्रस्तस्य प्रत्यक्ष [illegible] ज्वर ।
[illegible] ॥
[illegible] मांस [illegible] ।
[illegible] मांसो [illegible] ॥
[illegible] मानस ।
[illegible] ।
[illegible] पित्त [illegible] पुन ।
[illegible] मलग्रह ॥
[illegible] च [illegible] ।
[illegible] प्राक्तन क्रमात ।
[illegible] लात ।
[illegible] पित्तश्लेष्माश्वो ज्वरम ॥
[illegible] तस्य चानुबल कफ ।
[illegible] तत्र [illegible] ॥
[illegible] वातपित्त [illegible] ।
[illegible] ज्वर साध्योऽनुपद्रव ॥
[illegible] पाणमाश [illegible] ।
ज्वर [illegible] ।
[illegible] सामन्दराणात ।
[illegible] प्रलाप [illegible] भ्रम ॥
[illegible] पञ्चमास्य लक्षणम ॥
[illegible] गात्रस्य [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] कचतुपक ।
[illegible] यामिनो [illegible] ॥
[illegible] तु [illegible] दिवाङ्गता ।
[illegible] गुरवरा [illegible] ।
[illegible] ज्वर [illegible] मुन सहम ।
[illegible] ज्वरोपा [illegible] स शीघ्र [illegible] ॥
[illegible] कारस्रसादीना शुद्ध्याशुद्ध्यापि वा क्रमात ।
[illegible] सप्तम्यद्वादशवासरान ॥
प्रायो नुधाति मर्यादा मोक्षाय च वधाय च ।
इत्यग्निवेशस्य मत हारीतस्य पुन स्मृति ॥
द्विगुणा सप्तमी या च नवम्येकादशी तथा ।
एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥
शुद्ध्याशुद्ध्या ज्वर काल दीर्घमप्यत्र वर्त्तते ।
कृशाना व्याधियुक्ताना मिथ्याहारादिसेविनाम् ॥
अल्पोऽपि दोषो दुष्टादेर्लब्ध्वान्यतमतो बलम् ।
स प्रत्यनीको विषम यस्माद्वृद्धिक्षयान्वित ॥
सोऽरिपक्षो ज्वर कुर्याद्विषमक्षयवृद्धिभाक ।

[illegible] प्राकृते [illegible] काल ज्वरयन् बली ॥
[illegible] प्रत्यनीकबलावल ।
[illegible] ज्वर सूक्ष्मो रसाम्स्वेव [illegible] ॥
लीनत्वात कार्श्य [illegible] ।
[illegible] ॥
आशु सत्रस्य [illegible] जायते ।
सन्तत सन्त [illegible] विपरीतो [illegible] ॥
विषमो विषमारम्भ क्षपाकालेन सङ्गवान ।
[illegible] रक्ताश्रय प्राय करोति सन्तत ज्वरम ॥
[illegible] स्यात [illegible] ।
[illegible] नाडी [illegible] तृतीयके ॥
[illegible] पित्तानिलान्मूर्द्ध्न स्त्रिकस्य कफपित्तत ।
स पृष्ठात्यानिलकफात स चैकाहान्तर स्मृत ॥
चतुर्थको मलैर्मेदोमज्जास्थ्यन्यतराश्रयै ।
मज्जास्थत्वयपर प्रभावमनुदर्शयेत ॥
[illegible] कफेन जङ्घाभ्या स पूर्व्व शिरसोऽनिलात ।
[illegible] रूपमत चातुर्थकविपर्यय ॥
त्रि [illegible] ज्वरयति दिनमेकञ्च मुञ्चति ।
बलाबलेन दोषाणामनुचैकान्तजन्मनाम ॥
[illegible] विपर्यासात सप्तरात्र तु लङ्घयेत ।
ज्वर स्यात मनसस्तद्वत कर्म्मणश्च तथा तदा ॥
गम्भीरधातुचारत्वात सन्निपातेन सम्भवात ।
[illegible] दोषाणा [illegible] चतुर्थक ॥
स्वस्थान [illegible] स्थितेषु [illegible] ।
दोषा [illegible] ।
[illegible] दहत्य [illegible] सन्तापादीन करोत्यत ।
[illegible] यत्नेन [illegible] सन्तापो लक्ष्यते ज्वर ॥
नियमो [illegible] क्षपाकालानुसारवान ।
यथोक्त [illegible] मन्दमतिमन्दशक्तिर्यथायथम ॥
कालेनाप्नोति सदृशान स रसादीस्तथा तथा ।
[illegible] ज्वरयति [illegible] चिरतरेण च ॥ * ॥
भूमा [illegible] कालमेव प्रतीक्षते ।
[illegible] भवत्तथा ॥
वेग कृत्वा विष यद्वत्पाशये लीयते बलम ।
कुप्यत्याप्नोति भूय काल दोषाविय तथा ॥
एव ज्वरा प्रवर्त्तन्ते विषमा सततादय । * ।
[illegible] गौरव दैन्य भङ्गोऽङ्गाना विजृम्भणम ॥
अरोचको वाम श्वास सर्व्वस्मिन्रसगे ज्वरे ।
रक्तनिष्ठीवन तृष्णा अन्नाशोस्तु पिडकोद्गम ॥
दाहरागभ्रममदप्रलापो रक्तसश्रित ।
तृडग्लानिस्पृष्टवर्च्चस्कमन्तर्दाहो भ्रमस्तम ॥
[illegible] गात्रविक्षेपो मांसस्थे मेदसि स्थिते ।
स्वेदोऽतितृष्णा वमन दौर्गन्ध्य चासहिष्णुता ॥
प्रलापो ग्लानिररुचिरस्थिगे त्वस्थिभेदनम ।
दोषप्रवृत्तिरूर्द्ध्वाध श्वासाङ्गक्षेपकूजनम ॥
अन्तर्दाहो बहि शैत्य श्वासो हिक्का च मज्जगे ।
तमसो दर्शन मर्म्मच्छेदन स्तब्धमेढ़ता ॥
शुक्रप्रवृत्तिर्मृत्युश्च जायते शुक्रसश्रये ।
उत्तरोत्तरदु साध्या पश्चान्ये तु विपर्यये ॥
प्रलिम्पन्निव गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेति च ।
मन्दज्वर प्रलापस्तु सशीत स्यात प्रलेपक ॥
नित्य मन्दज्वरो रूक्ष शीत कृच्छ्रेण गच्छति ।

स्तब्धाङ्ग श्लेष्मभूयिष्ठो भवन्नवलाशक ॥ * ।
हरिद्राभ [illegible] तद्वत्स्नेप प्रमेहति ।
स वै हारिद्रको नाम ज्वरभेदोऽन्तक स्मृत ।
कफनाशमप्यत्र हीनपित्तस्य देहिन ।
तीक्ष्णोऽयन्तु दिवा मन्दो जायते रात्रिजो
ज्वर ॥
दिवाकरापीतबले व्यायामाच्च विशोषित ।
शरीरे नियताश्वासा ज्वर स्यात पौर्व्व रात्रिक ।
आमाशये यदा दुष्टे श्लेष्मपित्ते त्वधस्थिते ।
तदाद्व शीतल देहे त्वद्व चोष्ण प्रजायते ॥ * ॥
काये पित्त यदा दृष्ट श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थित ।
उष्णत्व तेन देहस्य शीतत्व करपादयो ॥ * ॥
रसरक्ताश्रय साध्यो मांसमेदोगतश्च य ।
अस्थिमज्जागत कृच्छ्रस्तैस्तै साङ्गैर्हतप्रभ ॥ * ॥
विसञ्ज्ञो ज्वरवेगार्त्त सक्रोध इव वीक्ष्यते ।
सदोषशब्दञ्च शकृद्द्रव मुञ्चति वेगवत ॥ * ॥

देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहताप
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम ।
स्वेद क्षव प्रकृतिगामि मनोऽन्नलिप्सा
कण्डुश्च मूर्द्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥

इत्यादि महापुराणे गारुडे ज्वरनिदान
समाप्तम । १५२ अध्याय ॥
अथ ज्वरस्य चिकित्सा ।

धन्वन्तरिरुवाच ।

“ज्वरोऽष्टधा पृथक द्वन्दसङ्घातागन्तुज स्मृत ।
मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरै ।
शृतशीत जल दद्यात पिपासाज्वरशान्तये ॥१॥
नागर देवकाष्ठञ्च धन्याक बृहतीद्वयम ।
दद्यात पाचनक पूर्व्व ज्वारिताय ज्वरापहम ॥२॥
आरग्वधाभयामुस्ततिक्ताग्रन्थिकनिर्म्मित ।
कषाय पाचन सामे सशूले च ज्वरे हित ॥३॥
[illegible] समा ।
[illegible] पिष्ट्वाम्भसा नस्य कुर्य्यात सञ्ज्ञापबोधनम ॥४
त्रिवृद्विशालात्रिफलाकटुकारग्वधै कृत ।
सक्षारो भेदन क्वाथ पेय सर्व्वज्वरापह ॥५॥
महौषध्यमृतामुस्तचन्दनोशीरधान्यकै ।
क्वाथस्तृतीयक हन्ति शर्करामधुयोजित ॥६॥
अपामार्गजटा कट्या लोहितै सप्ततन्तुभि ।
बद्धा वारे रवेर्नून ज्वर हन्ति तृतीयकम ॥७॥
गङ्गाया उत्तरे कूले ह्यपुत्रस्तापसो मृत ।
तस्मै तिलोदक दद्यान्मुच्यत्यैकाहिको ज्वर ॥८॥
गुडूच्या क्वाथकल्काभ्या त्रिफलाया वृषस्य च ।
मृद्वीकाया बलायाश्च सिद्धा स्नेहा ज्वर
च्छिद ॥ ९ ॥
धात्री शिवा कणा वह्नि क्वाथ सर्व्वज्वरान्तक १
ज्वरातिसारहरणमौषध प्रवदाम्यथ ।
पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकै ॥
पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्तपर्पटका स्मृता ।
जयन्त्याममतीसारज्वर रसमहौषधा ॥ ११ ॥
नागरातिविषामुस्तभूनिम्बामृतवत्सकै ।
सर्व्वज्वरहर क्वाथ सर्व्वातीसारनाशन ॥१२॥
मुस्तपर्पटकोदीच्यशृङ्गवेवबृहत्प्रय ।

शालपर्णी पृश्निपर्णी दन्ती कण्टकारिका ।
बलाश्वगन्धाविश्वानि पाठा नागरगन्धकम् ।
एतत्क्वाथप्रयोगं हि सर्व्वातीसारिणाम् ॥ १७
बिल्वचूर्णं स्थितिर्दध्ना खण्डमश्वामसारिणाम् ।
अतीसारे हितस्तद्वत् कुटजत्वक्फलान्वितः ॥ १५ ॥
वासकातिविषाबिल्वबालाकाष्ठक्वाथकः ।
मधिक्ष्य आमशूलाढ्ये अतीसारे मशामितः ॥” १६
इति गारुडे १७४ अध्याय ॥

अपि च ।
‘हस्तवद्ध पलाशस्य अपामार्गस्य वा हरः ।
मूलं सर्व्वज्वरहरं भूतप्रेतादिनुद्भवेत् ॥ १७ ॥
पीत ताम्बकमूलन्तु पथ्यं सितजलेन वै ।
साद्धं निनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेश्वर । ॥ १८ ॥
शिखायाश्चैव तद्वद्धं भवत्यैकाहिकान्वितं ।१६।
एरनं सकाञ्जिकं पीतं रक्तकुष्ठज्वरान्वितं ॥”
इति तत्रैव १६३ अध्याय ॥

वचा त्रिकटुकञ्चैव करञ्जं देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
शिग्रुहिङ्गुनिम्बत्रिकटुगोमूत्रेणावघर्षितम् ।
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्धर्त्तनं तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥ २१
अभयामलकद्राक्षा पाठा चैव विभीतकम् ।
शर्करा च समञ्चैतज्जग्धं ज्वरहरं भवेत् ॥” २२
इति च गारुडे १६६ अध्याय ॥ * ॥

वैद्यकमते शिवज्वरस्योत्पत्तिर्यथा,—
‘दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिश्वाससम्भवः ।
ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वन्द्वसंघातागन्तुजः स्मृतः ॥
तस्य विप्रकृष्टकारणकथापूर्व्विका सम्प्राप्तिर्यथा
मिथ्याहारविहारस्य दोषा ह्यामाशयाश्रयाः ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्यू रसानुगाः ॥”
तस्य सामान्यलक्षणं यथा,—
“स्वेदावरोधः सन्तापः सर्व्वाङ्गग्रहणं तथा ।
युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥” * ॥
तस्य पूर्व्वरूपं यथा,—
“श्रमोऽरतिर्व्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ।
इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ॥
जृम्भाङ्गमर्द्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
अप्रहर्षश्च शीतञ्च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥” * ॥
सन्ततादिज्वराणां प्रतिनियतदूष्या धातवो यथा,
“सन्ततं रसरक्तस्थः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः ।
मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि त्वस्थिमज्जगतः पुनः ॥
कुर्य्याच्चातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ।
सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥
सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते ।
अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते ॥
अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रे एककालं प्रवर्त्तते ।
तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः ॥
केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ।
कफपित्तात्त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ॥
वातपित्तात् शिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ।
चातुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ॥

नङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्व्वं शिरसोऽनिलसम्भवः ।
विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्य्ययः ॥
मध्ये हन्त्यन्ततश्चाद्यन्ते च मुञ्चति ॥’ * ॥
बातबलासकज्वरो यथा,—
“नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनकस्तेन सीदति ।
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ॥’
विषमज्वरान्तरंतं ।
‘त्वग्स्थेऽन्तरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।
तेनार्द्धं शीतलं देहे चार्द्धश्चोष्णं प्रजायते ॥’ * ॥
शीतपूर्व्वो ज्वरो यथा —
“त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ।
तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥”
दाहपूर्व्वो ज्वरो यथा —
“करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।
तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ॥
द्वावेतौ दाहशीतादी ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ ।
दाहपूर्व्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः ॥”
उक्तवातादिज्वराणां धातुविशेषस्थतया
आरब्धलक्षणानि यथा —
“गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ ।
रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यञ्चास्योपजायते ॥ १ ॥
रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दनविभ्रमौ ।
प्रलापः पिडका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥ २
पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्टमूत्रपुरीषता ।
उष्मान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥ ३
भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापश्छर्द्दिरेव च ।
दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदःस्थे चासहिष्णुता ॥ ४
भेदोऽस्थ्नां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्द्दिरेव च ।
विक्षेपणञ्च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ॥ ५ ॥
तमःप्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा ।
अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्म्मच्छेदश्च मज्जगे ॥ ६ ॥
मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥” ७
अथ वैद्यकमते सामान्यतो ज्वरस्य चिकित्सा
माह ।
“अशाम्य यत्र दोषाणां विवेक्तुं नैव शक्यते ।
साधारणी क्रियां तत्र विदधीत चिकित्सकः ॥
सामान्यतो ज्वरी पूर्व्वं निर्व्वाते निलये वसेत् ।
निर्व्वातमायुषो वृद्धिमारोग्यं कुरुते यतः ॥
व्यजनस्यानिलस्तृष्णास्वेदमूर्च्छाश्रमापहः ॥
तालवृन्तभवो वातस्त्रिदोषशमनो मतः ॥
वंशव्यजनजः सोष्णो रक्तपित्तप्रकोपणः ।
चामरो वस्त्रसम्भूतो मायूरो वेत्रजस्तथा ॥
एते दोषजिता वाताः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः ।
नवज्वरी भवेद्यत्नाद्गुरूष्णवसनावृतः ।
यथर्त्तुपक्वं पानीयं पिबेत् किञ्चिन्निवारयन् ॥
विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्त्तते ।
न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥” * ।
ततो ज्वरे वर्ज्जनीयान्याह सुश्रुतः ।
“परिषेकान् प्रदेहांश्च स्नेहान् संशोधनानि च ।
दिवास्वप्नं व्यवायञ्च व्यायामं शिशिरं जलम् ॥
क्रोधप्रवातभोज्यानि वर्ज्जयेत्तरुणज्वरी ॥”

परिषेकान् स्नानानि । प्रदेहान् अनुलेपन-
द्रव्याणि । स्नेहान् पानाभ्यङ्गान ॥ * ॥
निर्व्वातनिवासमाह ।
“गाढ़ं कान्त मसृणं मलहीन त्वगामगोचरम् ।
प्राणाद्यपरस्तारान् परिहितो त्रिस्तनात ॥’
शीतान्ते च स्नेहप्रदेहान्यो ज्वरान्ते ॥ * ।
चरकेऽपि सर्व्वेषु प्रथमामुक्तम् ।
“व्यायामाभ्यञ्जनस्नानप्रदेहदिवास्वप्नम् ।
शीताम्बु स्नेहपानानु रूक्षान्नमतिरोषं च ॥
गुर्व्वन्नभोजनात् स्पर्शाद्विष्टम्भी दोषकोपनम् ।
अतिमात्रं खरत्वञ्च शोकं चातिजागरणम् ॥”
ज्वरितेति व्यवायादित्वत्र सम्बध्यते । सुशीतं
जलपानात् ॥ * ॥ अपरञ्च वर्ज्जयेत् ।
‘सज्वरो ज्वरमुक्तो वा विदाहीनि गुरूणि च ।
असात्म्यान्यन्नपानानि विरुद्धाध्यशनानि च ॥
व्यायाममतिचेष्टाञ्चाभ्यङ्गं स्नानञ्च वर्ज्जयेत् ।
तेन ज्वरः शमं याति न शान्तश्च पुनर्भवेत् ॥
ज्वरी लङ्घनं कुर्य्यादिति चरकवाग्भटौ च ।’
“आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गं पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥”
अस्यार्थः ।“यतोऽसौ आमाशयस्थो दोषो
वातपित्तश्लेष्मरूपः स्वहेतुदुष्टः अग्निं हत्वा
आच्छाद्य सामः अपक्वाहाररससहितो मार्गं रस-
मार्गं पिधापयन् । अस्वाभाव्यान्नहतावपि कर्त्त-
रीन । तेन पिधापयित्वा । ज्वरं करोति तस्मा
द्धेतोर्ज्वरी लङ्घनमाचरेदित्यर्थः ॥ * ॥
“त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत् समीक्ष्य प्रयोजयेत् ।
तोयेऽल्पे लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् ।
प्रभूते शोधनं तद्धि मूलादुन्मूलयेन्मलान् ॥”
चक्रश्च ।
‘तरुणन्तु ज्वरं पूर्व्वं लङ्घनेन क्षयं नयेत् ।
आमदोषमलिङ्गाढ्यां लङ्घयेत् यथाविधि ॥”
अपरञ्च ।
“ज्वरादौ लङ्घनं कुर्य्यात् ज्वरमध्ये तु पाचनम् ।
ज्वरान्ते रेचनं कुर्य्यात् कोष्ठशुद्ध्यै यथाबलम् ॥
दोषशोषस्य पाकार्थमग्नेः सन्धुक्षणाय च ।
लङ्घितश्चाल्पदोषश्च यवागूपानमाचरेत् ।
शालिषष्टिकमुद्गानां यत्र वा भक्तमाहरेत् ।
पञ्चकोलेन संसिद्धा यवागूर्मध्यलङ्घने ॥
अतिलङ्घितस्य तं दृष्ट्वा तस्य सन्तर्पणं हितम् ।
द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरपियालैः सपरूषकैः ॥
तर्पणार्थं तु कर्त्तव्यं तर्पणं ज्वरशान्तये ॥”
अत्र लङ्घनशब्देनानशनमुच्यते । यत आह
सुश्रुतः ।
“आनद्धस्तिमितैर्दोषैर्य्यावन्तं कालमातुरः ।
तावत्त्वनशनं कुर्य्यात्तत संसर्गमाचरेत् ॥”
आनद्धस्तिमितैर्दोषैर्निश्चलैर्दोषैः सम्बद्धः ।
संसर्गं औषधाशनादिप्रसङ्गम् ॥ * ॥
यत्तु चरक आह ।
“चतुष्प्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ ।
पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥”
चतुष्प्रकारा संशुद्धिः वमनविरेचननिरूहवस्ति-

[illegible]कत्वात्। [illegible]स्य [illegible] न। [illegible] ग्लानिमत्र। तथा च सुश्रुत।

"[illegible] प्रत्युद्य कर्म यापन।
[illegible] किमितु [illegible] हृगत् प्रयग [illegible]म।
ल[illegible]न कारणान्यत्र प्रा[illegible]क्रमित्यर्थ ॥ ॥

ननु आत्तोक्तमिनेहा[illegible]द्यात्पूर्व्वोक्तसुश्रुत वचनात् सामान्यतो ज्वरे [illegible] लङ्घन क्रियते [illegible] च प्रकारा स[illegible] [illegible]ज्वर[illegible]वचनादिमा[illegible] [illegible] ज्वरारम्भ कथ न क्रियते। तत्रोच्यते। एव [illegible]कानस्थाविशेषेषु क्रियते न तु सर्व्वज्वरेषु। तथा च सुश्रुत।

'[illegible] [illegible] समा [illegible] ज्वर।
[illegible] [illegible]स्त [illegible] प्र [illegible]॥
[illegible] प्रायश [illegible] तत्र
[illegible] ॥ ॥

[illegible] काय सौन्दर्य [illegible]।
[illegible] कार्य्य[illegible]चनम ॥
[illegible]। [illegible] सानयहश्च न कार्य ॥ यत आह हारीत।

'[illegible] प्राग[illegible]।
तस्मादेव [illegible] प्राग[illegible] ॥'
[illegible]पिपासामिहाम ॥ * ॥

[illegible] न कार्यम। सुश्रुतप्रमात [illegible] मारुतसेवन [illegible] आतपसेवनश्च [illegible] सम्यग्दाम ॥ * ॥

[illegible]गणिष्या[illegible] पच्यते।
[illegible] मुख[illegible]स्य [illegible]चन्नाश्रा ॥
ज्व[illegible] [illegible] मपाकरा।"

इत्यत्र [illegible] स्फुट[illegible] भद। याया [illegible] कार्यस्तस्यातिता[illegible]त्वात। [illegible] [illegible] पुरा पा[illegible]वर्त्तनादिरूप सोऽपि कर्त्तव्य। [illegible] प्रकारा स[illegible]र [illegible] लङ्घन [illegible]यमिति निर्यातम ॥

आपनरूपस्य लङ्घनस्य फलमाह।

"लङ्घनेन क्षय नीते दोषे सन्धुक्षितेऽनले।
विज्वरत्व लघुत्वञ्च क्षुच्चास्यापजायत ॥
लङ्घनेन आम्रा दोषे प्रदह्ये [illegible] नीत।

यत आह।

"आहार पचति शिखी दोषानाहारवर्ज्जित।"

पचतीति। सन्धुक्षितेऽनले आच्छन्दकदोषे सन्धीणे सति प्रदीप्ते। यथोक्तसम्प्राप्तिसामग्री विघटनात। विज्वरत्व शरीरस्य गौरवाभावेन लघुत्वम। क्षुत बुभुक्षा च जायते इत्यर्थ ॥ * ॥

अन्यच्चाह सुश्रुत।

"अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घन दोषपाचनम।
ज्वरघ्न दीपन काङ्क्षारुचिलाघवकारकम ॥

अनवस्थितदोषाग्ने अनवस्थित स्वस्थानादिचलितो गतो दोषोऽग्निश्च यस्य तस्य ज्वरिण। काङ्क्षा अन्नाभिलाष। रुचि लङ्घनेनामपाका[illegible]त्पन्नाग्नि[illegible] मुखस्य यत प्रकृतत्व सैव रुचि शोभा। रुचि स्त्री दीप्तौ शोभायामभिलाषेऽपीति मेदिनीकार ॥ * ॥ सम्प्रति कृतस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह।

"वातमूत्रपुरीषाणा विसर्गे गात्रलाघवे।
हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥
स्वेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये।
कृत लङ्घनमादेश्य निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥"

हृदयस्य शुद्धिरनवरोध। उद्गारशुद्धि सत्यमात्मोद्गाराभाव। कण्ठस्य शुद्धि कफाद्यलिप्तत्वम। आस्यशुद्धि मुखस्य प्रकृतरसत्वम। तन्द्राक्लमे तन्द्रया क्लमे तस्मिन्। तन्द्रा निद्रावत। क्लमो ग्लानि। क्षुत्पिपासासहोदये क्षुत्पिपासाभ्या सह युगपदुदये। अन्तरात्मनि मनसि। एतानि लक्षणानि मिलितान्येव सम्यक कृत लङ्घन बोधयन्ति। न तु प्रत्येकम ॥ * ॥

अतिलङ्घनस्य लक्षणमाह।

"कफानक्लेश मन्दत्वाश ष्ठीवनञ्च मुहुर्मुहु।
कण्ठास्यहृदयाशुद्धिस्तन्द्रा स्यादकृतलङ्घन ॥
कफोत्क्लेश कफस्य वमनायोपस्थिति ॥'

हृल्लास [illegible]त कट्वम्लनिगम ॥ * ॥

अतिलङ्घितस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह।

'पर्व्वभेदोऽङ्गमर्द्दश्च कास शोषो मुखस्य च।
क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्ब्बल्य श्रोत्रनेत्रयो ॥
मनस सम्भ्रमोऽभीक्ष्णमूर्द्ध्ववातस्तमो हृदि।
देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽति कृते भवेत ॥

दौर्ब्बल्य श्रोत्रनेत्रयो कर्णनेत्रयो स्वविषयग्रहणासामर्थ्यम। मनस सम्भ्रम भ्रान्ति। ऊर्द्ध्ववात उद्गारबाहुल्यम। हृदि तम अन्धकारप्रविष्टस्येव ज्ञानम ॥ * ॥ बल रक्षन् लङ्घन कारयेदित्याह।

'बलाविरोधिना चैन लङ्घनेनोपपादयेत।
बलाधिष्ठानमारोग्य यदर्थोऽय क्रियाक्रम ॥

अयमर्थ। एन ज्वरिण बलाविरोधिना अनतिबलक्षयकारिणा लङ्घनेन उपपादयेत उपचरेत। कुत इति चेत्तत्राह। यदर्थ इति। यस्मै आरोग्याय अय क्रियाक्रम चिकित्सोपक्रम। तत आरोग्य बलाधिष्ठान बलाश्रयमित्यर्थ ॥*॥

केषाञ्चिल्लङ्घनस्य निषेधमाह सुश्रुत।

तद्धि मारुतलक्षणाक्षुत्तृष्णामुखशोषभ्रमान्विते।
न कार्य्य गुर्व्विणीबालवृद्धदुर्ब्बलभीरुभि ॥
न क्षयाध्वश्रमक्रोधकामशोकश्रमज्वरे।

तत अनशन उत्कटमारुतयुक्तेन ज्वरिणा न कार्य्यम। मारुतोऽत्र निरामो बोद्धव्य। सामे तु मारुते लङ्घन कार्य्यमेव। यत आह तन्त्रान्तरे।

"अवश्यमेव कुर्व्वीत ज्वरी सामे समीरणे।
लङ्घन ह्यामपाकार्थं न तदूर्द्ध्व यथा कफे ॥
तदूर्द्ध्व आमपाकादूर्द्ध्वम। अतएवोक्तम।
कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घन बहु।
आमक्षयादूर्द्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम ॥"*॥

आमस्य लक्षणमाह।

"आहारस्य रस सारो यो न पक्वोऽग्निमान्द्यत
आमसंज्ञा स लभते बहुव्याधिसमाश्रय ॥"

तन्त्रान्तरे।

"आममन्नरस केचित केचित्तु मलसञ्चयम।
प्रथमा दोषदुष्टि वा कश्चिदाम प्रचक्षते ॥"

अन्यच्च।

"अपि पक्वमसंयुक्त दुर्गन्ध बहुपिच्छिलम।
सदन सर्व्वगात्राणामाम इत्यभिशब्दित ॥
तेनामेन समायुक्ता दोषा दूष्याश्च तादृशा।
तदुद्भवा आमयाश्च सामा इति बुधै स्मृता ॥

अत्र सामस्य वातस्य लक्षणमाह।

"वायु सामो विबन्धाग्निसादतन्द्रान्त्रकूजनै।
वेदना शोथनिस्तोदै क्रमशोऽङ्गानि पीडयेत ॥
विचरेद्युगपच्चापि गृह्णाति कुपितो भृशम ॥
स्नेहाद्यैर्वृद्धिमायाति मेघसूर्य्योदये निशि ॥"

विचरेद्युगपद्वा शरीरमशेषमेककाल विचरेत्। कुपित सामो वायु भृशमतिशयेन गृह्णाति अङ्गानीत्यर्थ ॥ * ॥ तस्यैव निरामस्य लक्षणमाह।

"निरामो विशदो रूक्षो निर्व्विबन्धोऽल्पवेदन।
विपरीतगुणै शान्ति स्निग्धैर्याति विशेषत ॥*॥

अत्र प्रसङ्गात सामस्य पित्तस्य लक्षणमाह।

पित्त साम भवेदम्ल दुर्गन्ध हरित गुरु।
अम्लीकाकण्ठहृद्दाहकर श्याव तथा स्थिरम ॥
अम्लीका अम्लिशुकी इति लोके ॥ * ॥

तस्य निरामस्य लक्षणमाह।

"निराम पीतमात्ताम्रमत्युष्ण कटुक सरम।
विगन्धि रुचिकृद्वह्निबलवर्द्धनमीरितम ॥

अथ सामस्य कफस्य लक्षणमाह।

"आविलस्तन्तुलस्त्यान कण्ठदेशेऽवतिष्ठते।
सामो बलाशो दुर्गन्धस्तृटक्षुधोरभिघातकृत ॥
स्त्यान सहत ॥

तस्य निरामस्य लक्षणमाह।

"श्लेष्मा निरामो निर्गन्ध फेनवाञ्छ्वेतवानपि।
भवेत स पिच्छिल पाण्डुरास्यवैरस्यनाशकृत ॥'

अथ सामस्य व्याधेर्लक्षणमाह।

> "आलस्यतन्द्राहृदयाविशुद्धि
> दोषाप्रवृत्त्याविलमूत्रताभि।
> गुरूदरत्वारुचिसुप्तताभि-
> रामान्वित व्याधिमुदाहरन्ति ॥
> आम जयेल्लङ्घनकोलपेया
> लघ्वन्नसूपौदनतिक्तयूषै।
> विरूक्षणस्वेदनपाचनैश्च
> सशोधनैरूर्द्ध्वमधस्तथैव ॥

तद्धि मारुतलक्षणाक्षुदित्यादिश्लोके लक्षणापि निरामैव विवक्षिता तेन निरामलक्षणान्वितेन लङ्घन न कार्य्यम। सामायान्तु लक्षणाया लङ्घन कार्य्यमेव। तथा मुखशोषभ्रमावपि निरामादेव विवक्षितौ। सामयोस्तु तयोर्लङ्घन कार्य्यमेव। गुर्व्विणीबालवृद्धादिभिरपि निरामैरेव लङ्घन न कार्य्यम। सामै पुनस्तैरपि लङ्घन कार्य्यमेव। क्षयो धातुक्षयो राजयक्ष्मा। वातजे ज्वरे लङ्घन न कार्य्यम ॥

[illegible]

-शिरोमोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति।
अतः सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वारयेत्॥
हारीतश्च।
तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यः प्राणविनाशिनी।
तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम्॥
अवश्यं पेयमपि जलं ज्वरी निषिद्धारव्यत्
पिवेदित्याह सुश्रुत एव।
जीवनं जीविनां जीवो जगत् सर्व्वन्तु तन्मयम्।
अतोऽत्यन्ततया सुश्रो न क्वचिद्वारि वारयेत्॥
जीवनं जलम्॥ किञ्चित्तु वारयेदेव। तथा च।
ज्वरे नेत्रामये कोठे मन्देऽग्नावुदरे तथा।
अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये॥
व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत्॥
प्रसेके मुखप्रसेके। मन्दमाचरेत् अल्पं पिवेत्।
यत आह।
'अतियोगेन सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितम्।
प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः॥'
तच्च जलं ज्वरी शीतलं न पिवेदित्याह सुश्रुतः।
नवज्वरे प्रतिश्याये पार्श्वशूले गलग्रहे।
सद्यः शुद्धौ तथाध्माने व्याधौ वातकफोद्भवे॥
अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ।
हिक्कायां स्नेहपाने च शीतं वारि विवर्ज्जयेत्॥"
अन्यच्च स एव।
"सेव्यमानेन शीतेन ज्वरस्तोयेन वर्द्धते।"
अत्र शीतं जलमक्वथितं निषिद्धम्। तथा सति
क्वथितं ग्राह्यं आयातम्॥ तत्र क्वथितस्य विधि-
र्गुणाश्च।
"क्वाथ्यमानन्तु निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलञ्च यत्।
तत्तोयं क्वथितं ज्ञेयं दोषघ्नं पाचनं लघु॥
निर्व्वेगं शब्दे॥ क्वथितस्य विषयानाह सुश्रुतः।
"वातश्लेष्मज्वरार्त्ताय हितमुष्णाम्बु तृष्यते।
दीपनं स्यात् कफच्छेदि वातपित्तानुलोमनम्॥
तद्धि मार्द्दवकृद्दोषस्रोतसां शीतमन्यथा॥"
वाग्भटश्च।
"तृष्णायां प्रागसुष्णाम्बु पिवेद्वातकफज्वरे।
तत् कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्त्तयेत्॥
उदीर्य्य चाग्निं स्रोतांसि मृदूकृत्य विशो-
धयेत्।
वातपित्तकफस्वेदशकृन्मूत्राणि सारयेत्॥" *॥
अथोष्णोदकस्य लक्षणं गुणाश्च।
"क्वाथ्यमानन्तु निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलं तथा।
अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते॥
ज्वरकासकफश्वासवातपित्तामभेदसाम्।
नाशनं वस्तिसंशोधि पथ्यमुष्णोदकं सदा॥*॥"
अथर्त्तुभेदे जलस्य पाकभेदः।
त्रिपादशेषं सलिलं ग्रीष्मे शरदि शस्यते।
हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः॥"*॥
अन्ये तु।
"निदाघे त्वर्द्धपादोनं पादहीनन्तु शारदम्।
शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम्॥
अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते।
इति केचिद्बुधाः प्राहुर्ज्ज्योत्स्नाटाम्बरदर्शनात्॥"

केचित्तु।
'चतुर्थ्वर्षेषु नागेषु वेदेषु त्रिषु पञ्चयोः।
एकभागावशेषं स्यात्तु वर्षाद्यृतु क्रमात्॥"
अत्र गणानां यथोक्तगणाद्धीनता वा तथा
व्यवस्था कल्पनीया॥
"पादहीनं पित्तघ्नमर्द्धहीनन्तु वातनुत्।
त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं सग्राह्यग्निप्रदं लघु॥' *॥
त्रिपादहीनस्य तन्त्रान्तरे आरोग्याम्बुसंज्ञा।
तस्य लक्षणं गुणाश्च।
"पादशेषन्तु यत्तोयमारोग्याम्बु तदुच्यते।
आरोग्याम्बु सदा पथ्यं कासश्वासकफापहम्॥
सद्यो ज्वरहरं ग्राहि दीपनं पाचनं लघु।
आनाहपाण्डुशूलार्शोगुल्मशोथोदरापहम्॥'
अथर्त्तुभेदे जलस्य ग्रहणाय स्थानभेदः।
"हेमन्ते शिशिरे चाम्बु सारसं वा तडागजम्।
वसन्तग्रीष्मयोः कौप्यं वाप्यं वा नैर्झरं हितम्॥
नाद्यं वारि नाद्यं वसन्तग्रीष्मयोस्तु ।
विषवत् पञ्चपञ्चाद्दिदुष्टं निर्भरयोगतः॥
औद्भिदं चान्तरीक्षं वा कौपं प्रागपि च स्मृतम्।
शस्तं शरदि नाद्यं नीरमस्त्वन्यक परम्॥
दिवा रविकरैर्जुष्टं शीतं शीतकरैर्निशि॥
ज्ञेयमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम्।
अनभिष्यन्दि निर्द्दोषमान्तरीक्षजलोपमम्॥
बल्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम्॥"
अन्यच्च।
"शरद्यगस्त्येरुदयादखिलं सलिलं हितम्।
वृद्धसुश्रुतश्च।
"कार्त्तिके मार्गशीर्षे च पयोमात्रं प्रशस्यते॥'
यथत्तु पक्वमपि जलं विषयविशेषे शीतं पिवे-
दित्याह सुश्रुतः।
"दाहातिसारपित्तार्त्तरक्तमूर्च्छामद्यविषार्त्तिषु।
मूत्रकृच्छ्रे पाण्डुरोगे तृष्णाच्छर्दिभ्रमेषु च॥
मद्यपानात् समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा।
सन्निपातसमुत्थे च शृतं शीतं प्रशस्यते॥'
क्वथितस्य जलस्य शीतलकरणविशेषे गुण-
विशेषमाह सुश्रुतः।
"शृताम्बु त्रिदोषघ्नं यत् स्वस्थमशीततम्।
अरूक्षमनभिष्यन्दि क्षमितं ज्वरहृल्लघु॥
धारापातेन यच्छीतं दुर्ज्जरं पवनाहतम्॥
अन्तर्व्वाष्पशीतलं पिच्छितमेव शीतलम्।
अत्रापरोऽपि विशेषः।
"दिवा शृतं पयो रात्रौ गुरुतामधिगच्छति।
रात्रौ शृतं दिवा पीतं गुरुत्वमधिगच्छति॥
यत्तु पर्य्युषितं वह्निगुणमस्तं त्रिदोषकृत्।
गुर्व्वम्लपाकं विष्टम्भि सर्व्वरोगेषु निन्दितम्॥
शृतं शीतं पुनस्तप्तं तोयं विषसमं भवेत्।
निर्य्यूहोऽपि तथा शीतः पुनस्तप्तो विषोपमः॥"
रात्रौ तूष्णोदकस्य लक्षणमन्यदाह।
"अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा।
अथवा क्वथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत्॥"
तस्य गुणाः।
"श्लेष्मानिलामदोषघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम्।

श्वासकासज्वरहरं पीतमुष्णोदकं निशि।"
अन्यच्च।
"भिनत्ति श्लेष्मसङ्घातं मारुतं चापकर्षति।
अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि॥'
रात्रावुष्णोदकञ्च तप्तमेव पिवेदित्याह।
"उष्णं तदग्निजननं लघ्वच्छं वस्तिशोधनम्।
पार्श्वरुकपीनसाध्मानहिक्कानिलकफापहम्॥
शस्तं तद्द्वासशूलेषु सद्यःशुद्धौ नवज्वरे॥"
विषयविशेषे त्वाममेव जलं शीतलं पिवेदित्याह
सुश्रुतः।
"मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये।
भ्रमश्रमपरीतेषु तमके वमथौ तथा॥
धर्म्मोद्गारऽवसर्गेऽन्ने शोषे च मुखकण्ठयोः।
ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते॥"
शीतमम्भः आममेव न तु क्वथितम्। क्वथितन्तु
शीतं दाहादिषु यत्नतः तत् सज्वरेषु। विज्वरेषु
तु दाहादिष्वामं शीतं प्रशस्यते इति भेदः॥*॥
आमादिजलानां जठराग्निना पाककालावधि-
माह।
"आमं जलं पाकमुपैति यामं
पक्वं पुनः शीतलमर्द्धयामम्।
पक्वं कदुष्णञ्च ततोऽर्द्धकालं
कालाख्यं पीतजलस्य पाके॥
पित्तमद्यविषोत्थेषु तिक्तकैः शृतशीतलम्॥"
जलं हितमिति शेषः॥*॥ तिक्तानि बहुलानि
तेभ्यो निःसार्य्य योगमाह सुश्रुतः।
"मुस्तपर्पटकोदीच्यच्छत्राख्योशीरचन्दनैः।
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये॥"
छत्रान्न धान्यकम्। यत आह निघण्टौ धन्व-
न्तरिः। कुस्तुम्बुरु सवितारा छत्रा धान्य
वितुन्नकमित्यादि। तद्गुणाश्च।
"धान्यकं दीपनं रुच्यं पाचनं स्वादुपाकि च।
दोषत्रयतृषादाहश्वासकासज्वरप्रणुदित्यादि॥'
चक्रदत्तवङ्गसेनवृन्दादयः छत्रास्थाने नागरं
पठन्ति। तद्यथा,—
"मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैरिति।
नागरं कटुकमपि नात्र पित्तजनकं मधुरपाकि-
त्वादिति तेषामभिप्रायः। नागरं नागरमुस्तक
इति केचित्। क्वचिदेकदेशेन समुदायोऽव
गम्यते। यथा भीमो भीमसेन इति। तीसटे तु
नागरस्थाने पद्मकम्॥*॥ एतस्य प्रक्रिया।
चन्दनैरित्यत्र सहार्थे तृतीया। तत् मुस्ता-
दिभिः षड्भिरामैरेव चूर्णैः सहितं जलं शृतं
जलमेव केवलं यथत्तु पक्वं पश्चाच्छीतलीकृतं
दद्यात्। तथा च वङ्गसेनः।
यदप्सु शृतशीतासु षडङ्गादि प्रयुज्यते।
कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि॥
अस्यायमर्थः। यत् हेतोः। अप्सु जलेषु।
शृतशीतासु शृतासु केवलास्वेव यथत्तुपक्वासु।
शीतासु शीतलीकृतासु। षडङ्गादि द्रव्यं प्रयु-
ज्यते। आममेव सञ्चूर्ण्य जले स्थाप्यते। तत
प्रक्षेप्यत्वात् कर्षमात्रं द्रव्यं समुदितं षडङ्गादि

[illegible]

[illegible] सप्तरात्रेण [illegible]

[illegible] तेन [illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

अत्र [illegible] न [illegible] ॥

[illegible]

[illegible] । किं [illegible] पथ्या [illegible] ।

त [illegible] । [illegible] मनुष्यो [illegible] दिना । * ॥

[illegible] तत्र [illegible] चाह ।

[illegible] ज्वरान् [illegible] कान्ताती

सारिणा

[illegible] तान् ।

[illegible] प्रदा

[illegible]

[illegible] निरस्ताण काम

[illegible] स्नापयेत् ॥ * ॥

अथ वातिकादिज्वराणां पाकावधिमाह ।

वातिकः सप्तरात्रेण तु दशरात्रेण पैत्तिकः ।

श्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकमुपैति हि ॥ *

[illegible] ज्वरस्तिष्ठति ।

यत आह सुश्रुतः ।

बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात् परं ज्वरे ।

लङ्घनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते ॥

तदा तं मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः ।

कषायैः पाचनैर्हृद्यैर्ज्वरघ्नैः समुपाचरेत् ॥ * ॥

[illegible] ।

[illegible] ज्वरम् [illegible] ।

[illegible] परम् ।

आमप्रशमनाय [illegible] ।

[illegible] । तत्र [illegible]-

[illegible] । यथा चाह

[illegible] ।

[illegible] बुधैरत ।

[illegible] पर [illegible] मनायेत् ।

[illegible] जातूकर्ण । [illegible] इति ॥

अथ ज्वरे भेषजप्रयोगसमयः ।

वातिके सप्तरात्रे तु [illegible] पैत्तिके ।

[illegible] ज्वरे [illegible] ॥

सप्तरात्रे [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] सप्तमे [illegible] ।

[illegible] समुपाचरेदिति ॥

[illegible] ।

गुडूची पिप्पली [illegible] पाचनं स्मृतम् ।

[illegible] ज्वरे तथा [illegible] सप्तमेऽहनीति ॥

[illegible] ।

[illegible] सप्तमेऽहनि ।

[illegible] कषायसंयोगात् [illegible] ॥

[illegible] । कषायसंयोगात्

[illegible] ॥ खरनादेना-

प्युक्तम् ।

[illegible] नवज्वरहरो विधिः ।

[illegible] पर पाचनं शमनीयं ज्वरे हितम् ॥

तन [illegible] ॥ वाग्भटश्च ।

[illegible] ।

[illegible] तु ॥

[illegible] । अत्र लङ्घ

[illegible] । अतएव सुश्रुतः ।

[illegible] पर [illegible] ।

अतएव [illegible] द्वादशाहेनेति लङ्घनवता

[illegible] ॥ अत्र चरकश्चैवमाह ।

ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजितम् ।

पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तम् ॥

[illegible] । ज्वरितं [illegible] वानीते

सप्तमे हनि भोजितलघ्वन्नम् अष्टमे दिने कषायं

पाययेदित्यर्थः ॥ तथा च सुश्रुतः ।

[illegible] परं कश्चिच्छन्त्यन्ते देवमौषधम् ॥

सप्तरात्रात् परम् अष्टमेऽहनीत्यर्थः । केचि-

च्चरकादयः । चक्रदत्तोऽपि ।

सप्तरात्रेण पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः ।

निरामस्तु ततः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमे दिने ॥

एवं सति कषायदाने सप्तमाष्टमयोर्दिवसयो-

र्विकल्पः ॥ * ॥ तत्रापि वयोबलाग्निदोषदेश-

कालोचितं कुर्यात् भेषजमन्नञ्च दोषपाकं दृष्ट्वा

दशाहादित्याह सुश्रुतः ।

"पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते ।

अचिरज्वरितस्यापि भेषज्यं दोषपाकतः ॥" इति ।

[illegible] । [illegible] कालसमुत्थिते पैत्तिके ज्व-

[illegible] दोषपाक [illegible] भेषज्यं देयम् । न तु [illegible]-

[illegible] । तथा अचिरज्वरितस्यापि पैत्तिक-

[illegible] दोषपाकं दृष्ट्वा भेषज्य

देयमित्यर्थः ॥ ॥ दोषपाकलक्षणमाह सुश्रुतः ।

[illegible] ज्वरे [illegible] प्रचयो मलयु च ।

[illegible] ज्वर [illegible] तदोषमिति ॥

ज्वरे [illegible] । [illegible] वातपित्तकफ-

[illegible] । [illegible] स्वमार्गसञ्चारिषु । [illegible]

निरामम् । दोषप्रकृतिवैकृत्यात् दोषा पक्वत्व-

गम । दोषाणां [illegible] वातपित्तकफानां प्रकृति

[illegible] तद्दुपद्रवाणां चोपशमनम् । [illegible]

[illegible] विपरीतं तस्मात् दोषपाकज्ञानं एकधा

मतं ।

क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ।

दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ॥

[illegible] दोषाणां स्वमार्गसञ्चारः । [illegible]-

[illegible] उत्साहस्थाने अष्टाहः [illegible] पाठः ॥ * ॥

ज्ञेयः पञ्चविधः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ।

अत्रानुक्तो [illegible] कषायेषु विशेषतः ॥

गुरुभेषजसम्बन्धो निषिद्धस्तरुणे ज्वरे ।

तोयपेयादिसंस्कारे [illegible] तत्र भेषजम् ॥

गुरुभेषजं क्वाथः तस्य सम्बन्धः पानम् ।

यत आह ।

न कषायं प्रशंसन्ति नराणां तरुणे ज्वरे ।

कषायेणाकुलीभूता दोषा जातु सुदुस्तराः ॥

आकुलीभूताः प्रदुष्टाः स्वमार्गं परित्यज्य

यास्तोगताः । अत्र कषायशब्देन क्वाथो

गृह्यते ॥ ॥ उक्तञ्च क्वाथस्य पर्य्यायाः ।

शृतः क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स [illegible] गद्यते ।

तोयपेयादिसंस्कारे निर्दोषं तत्र भेषजमिति ॥

तत्र तरुणे ज्वरे भेषजं गुरुभेषजं क्वाथरूपम् ।

तोयपेयादिसंस्कारे [illegible] । यत आह ।

[illegible] तु [illegible] उद्दिश्य कषायं प्रतिषिद्धमिति इति ।

कल्पनं तोयपेयायवाग्वादिकम् ॥ * ॥ ननु ।

स्वरसश्च तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ ।

ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम् ॥

इति वचनात् स्वरसादयोऽपि कथं न निषिध्यन्ते ।

तन्न ।

यः कषायः कषायः स्यात् स वर्ज्यस्तरुणे ज्वरे ।

इति ।

यः कषायः कषायः स्यात् चतुर्थभागावशेष-

करणेन अष्टमभागावशेषकरणेन वा कषाय-

वर्ण कषायरसश्च स्यात् । स च क्वाथः । स

तरुणज्वरे निषिद्धः ॥ * ॥ क्वाथवाचकस्य कषा-

यस्य लक्षणमाह ।

पादशिष्टः कषायः स्यादुष्णः षोडशगुणाम्भसा ।

क्वथितोऽत्र षडङ्गादिर्न निषिद्धो नवज्वरे ॥

अस्यार्थः । यः क्वाथ्यद्रव्यात् षोडशगुणेना-

म्भसा क्वथितः पक्वः अथ च पादशिष्टः चतुर्थ-

भागावशेषः स कषायः स्यात् । अतः षड-

ङ्गादिस्तरुणज्वरे न निषिद्धः । अपाकादर्द्ध

नास्त्रोक्तलक्षणाभावेन कषायत्वाभावात ॥ ॥ तरुणज्वरे कषायस्य दोषमाह ।

'दोषा बद्धा कषायेण स्तम्भित्वात्तरुणे ज्वरे ।
स्तभ्यन्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम ॥
कषायेण स्तम्भिता पक्वाद्ये निराकिता ।
यत आह कषायरसगुणात ।
कषाय स्तम्भन शीतो हन्ति पित्तकफापह ।
इत्यादि ।

स्तम्भन्ते आध्मान कुर्वन्ति । न विपच्यन्ते सुखेन न विपच्यन्ते दुःखेन कालेन विलम्बेन वा विपच्यन्ते इति यावत ॥ अन्यच्च ।

"न च्यवन्ते न पच्यन्ते कषायै स्तम्भिता मला ।
तिर्य्यग्विमार्गगा वान्ति घोर कुर्य्युर्विषज्वरम ॥ ॥
अनुपस्थितदोषाणा वमन तरुणे ज्वरे ।
हृद्रोग श्वासमानाहमोहञ्च कुरुते भृशम ॥"

वाग्भटश्च । कफाग्निदोषोपस्थितौ स्वयमेव चेद्भवति वमन न तद्दोषाय । अनुपस्थितदोषाणान्तु तरुणे ज्वरे वमन यत्नकृत हृद्रोगादीन करोतीत्यर्थ । एतेन वचनेन तरुणे ज्वरे यत्नाद् वमन निषिद्धम ॥ * ॥ अवस्थाविशेषे तदपि कर्त्तव्यमित्याह ।

"सद्यो भुक्तस्य वा जाते ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते ।
वमन वमनार्हस्य शस्तमित्याह वाग्भट ॥"

वमन चेति विकल्पो लङ्घनापेक्षया वमनार्हस्येत्यनेन गर्भिण्यतिकृशातिवृद्धादेर्निरास । वाग्भटोऽत्र वृद्धवाग्भट ॥

"वमित लङ्घयेत प्राज्ञो लङ्घित न तु वामयेत ।
वमन क्षीणबाहुल्याल्लङ्घनाल्लङ्घनकर्षिणाम ।
न कार्य्य गुर्व्विणीबालवृद्धदुर्ब्बलभीरुभि ॥"

अनशनमिति शेष । अनेन वचनेन गुर्व्विण्यादीनामनशननिषेधात ज्वरे सामे पाचन निरामे शमन पथ्यान्नमण्डादिकञ्च दद्यात ॥ ॥ पाचनशमनयोर्लक्षणमाह ।

"यत पचत्याममाहार पचेत्तारसञ्च यत ।
यदपक्वान पचेद्दोषान्वह्नि पाचनमुच्यते ॥
न शोधयति यद्दोषान समानोदीरयत्यपि ।
समीकरोति क्रुद्धास्तत संशमनमुच्यते ॥"

न शोधयति नोर्द्ध्वाधोमार्गाभ्या पातयति । नोदीरयति न वर्द्धयति ॥ * ॥ तयो सम्प्रदान कालञ्चाह ।

'पाययेदातुर साम पाचन सप्तमे दिने ।
शमनेनाथवा दृष्ट्वा निराम तमुपाचरेत ॥
तस्मादादौ प्रदेयन्तु पाचन दिवसत्रयम ।
शमनीय प्रदेयन्तु पञ्चरात्र तत परम् ॥
शोधन दीपनञ्चैव एकरात्र प्रदापयेत ॥"

इत्यत्रिसंहितात ॥ अन्यच्च ।

"कृशश्चैवाल्पदोषश्च शमनीयैरुपाचरेत ॥"

ननु ।

"लालाप्रसेको हृल्लासो हृदयाशुद्ध्यरोचकौ ।
तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्य गुरुगात्रता ॥
क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्व स्तब्धता बलवान ज्वर ।
आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥
भेषज ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम ।"

शोधनादिरूपमिति । अन्यच्च ।

"पाचनं दीपनं स्नेह स्वाद्वम्लन्तु यच्च ।
स तृप्त कफसन्नद्ध कुर्यान्न प्रशमन ॥"

इति वचनात्सामज्वरे भेषजनिषेधात कथ सामे ज्वरे पाचन देयम । उच्यते तत्प्रशमन सामज्वरे पाचन देयम । शोधन तु सामे भेषज निषिद्धम । तथा च वाग्भट ।

"सप्ताहात परतोऽप्यन्ते सामे त्वात पाचन ज्वरे ।
निरामे शमन साम्ये साम ताभ्यामाचरेत ।"

नाष्टौ निरुपद्रव । नास्त्ये सोपद्रव ॥ ॥ अथ सामान्यज्वरे पाचन कषायमाह सुश्रुत ।

"नागरं देवकाष्ठञ्च धान्यक बृहतीद्वयम ।
दद्यात पाचनक पूर्व्व ज्वरितेभ्यो ज्वरापहम ॥
धान्यक रोहिषम । तदलाभाद्गौर दद्यात । बृहतीद्वय बृहती क्षुद्रफला बृहती । क्षुद्रा बृहती चेति । कण्टकारीञ्च वा दद्यात ॥"

कण्टकारीद्वय क्षुद्रा धान्यक सुरदारु चेति शाङ्गधरेण उक्तत्वात । नागरादिक्वाथ सर्व्वज्वरेषु ॥ * ॥ अथ सामान्यत संशमनीयान्याह सुश्रुत ।

"अथ संशमनीयानि कषायाणि निबोध मे ।
सर्व्वज्वरेषु देयानि यानि वैद्येन जानता ॥
वृश्चीरविल्ववर्षाभूपय सोदकमेव च ।
पचेत क्षीरावशेष तत पेय सर्व्वज्वरापहम ॥"

वृश्चीर श्वेतपुनर्नवा । वर्षाभू रक्तपुनर्नवा । तथाच मदनपाल ।

"पुनर्नव श्वेतमूलो वृश्चीरो दीर्घपत्रक ।
पुनर्नवा परा रक्ता वर्षाभू रक्तपुष्पक ॥"

पाकप्रकारमाह ।

'क्षीरमष्टगुण द्रव्यात क्षीरान्नीर चतुर्गुणम ।
क्षीरावशेष पात्तव्य क्षीरपाके त्वय विधि ॥"

द्रव्यात पलपरिमितात । अन्यच्च ।

"उष्णाद्विगुण क्षीर शिशपासारमेव च ।
तत क्षीरशेष क्वथित पिबेत सर्व्वज्वरापहम ॥
गुडूचीधान्यकारिष्टपद्मक रक्तचन्दनम ।
एषा क्वाथ सुप्रसिद्ध सर्व्वज्वरहर स्मृत ॥
दीपनो दाहहृल्लासतृष्णाच्छर्द्दारुचीर्हरेत ॥"

गुडूच्यादिक्वाथ ॥ * ॥ संशोधन तरुणज्वरिणो निषिद्ध तदाह सुश्रुत ।

"क्रोडं मूर्च्छा मदमोह भ्रमतृड्विषमज्वरान ।
संशोधनस्य पानेन प्राप्नोति तरुणज्वरी ॥"

संशोधनस्य लक्षणमाह ।

"स्थानाद्बहिर्नयेदूर्द्ध्वमधो वा दोषसञ्चयम ।
संशोधन तदेव स्याद्देवदालीफल यथा ॥'

निषिद्धमपि संशोधनमवस्थाविशेषे देय यत आह ।

"रोगे शोधनसाध्ये तु यो विद्याद्दोषदुर्ब्बलम ।
त समीक्ष्य भिषक कुर्य्याद्दोषप्रच्यावन मृदु ॥"

शोधनसाध्यान रोगानाह ।

"सद्योज्वरे विषे जीर्णे मन्दाग्नावरुचौ तथा ।
स्तन्यरोगे च हृद्रोगे कासे श्वासे च वामयेत ॥
गोल्मे नागरककटिशूलकर्णीदरेषु च ।
शूले शोथे ज्वराते कामलेषु विरेचयेत ॥"

दोषोज्ज्वल नागरक्रथाम्ल न तु उदानादिकर्षणम । आनाह समीरणा । अन्यच्च ॥

'चले दोषे स्वल्पे नाग्निर्दीप्तोऽपि जल शामम ।
अयापत दुर्ब्बलस्यापि पाचन हितमिष्यते ॥'

कुतो बल नापेक्षणीयमित्याशङ्कायामाह । तदा तस्यामवस्थाया शोधन दुर्ब्बलस्यापि दोष दुर्ब्बलस्यापि अयापन भवेत । दूरस्थितदोषाणि क्षीणोऽनवबोध्य ॥ ॥ तत्तत पुरुषस्य पक्वस्य दोषस्य स्वस्थानस्थितस्य शमनविधाने दोषमाह सुश्रुत ।

"पक्वोऽप्यानद्धो दोषो देहे तिष्ठन्नाशयन ।
विषम वा ज्वर कुर्य्याद्बलव्यापादमेव च ॥'

पक्व लङ्घनतिक्ताम्बुपानपेयादिभि । आनद्ध अयामार्गगामित्वात । महात्यय विषमज्वर चातुर्थकम । तस्यैव महात्ययत्वान्निदान ॥ गम्भीरमिति कार्त्तिक ॥ महात्यय महाकष्ट वा । बल व्यापाद नश्यत्ययम् ॥ ॥ संशोधनमाह ।

"आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ता-
हरीतकीभि क्वथित कषाय ।
सामे समूर्छे कफवातपित्त-
ज्वरे हितो रेचनपाचनाख्य ॥"

आरग्वधादि धन्वन्तरि ॥ अन्यच्च ।

"पथ्यारग्वधतिक्तात्रिवृन्नामलकै कृत तोयम ।
पाचनसारकमुक्त मुनिभिर्ज्जीर्णज्वरे सामे ॥"

इति आरोग्यपञ्चकद्वयम ॥ * ॥

"अनन्ता वालक मुस्त नागर कटुरोहिणीम ।
पिष्ट्वा सुखाम्बुना कल्क पाययद्दन्तसम्मितम ॥
कल्क सप्तेन कालेन हन्यात सर्व्वज्वरानयम ।
विदध्यात कोष्ठशुद्धि दीपयेच्च हुताशनम ॥"

अनन्ता सारिवा । इति सारिवादिकल्क ॥ * ॥ संशोधनसंशमनयो येषा निषिद्धं तानाह ।

'पीताम्बुर्लङ्घितो भुक्तो जीर्णो रक्त पिपासित ।
न पिबेदौषध यत्तु संशोधनविरेचनम् ॥"

पीताम्बु पीतजलात्मा । भुक्त भुक्तवानित्यर्थ । अत्राध्यवसितादित्वात कर्त्तरि क्तप्रत्यय । इतराः संशमनम ॥ * ॥

"त्रिफला रजनीयुग्म कण्टकारीयुत शटी ।
त्रिकटु ग्रन्थिक मूर्व्वा गुडूची धन्वयासक ॥
कटुका पर्पटो मुस्त त्रायमाणा च बालकम ।
निम्ब पुष्करमूलञ्च मधुयष्टी च वत्सक ॥
यवानीन्द्रयवौ भार्गी शिग्रुबीज सुराष्ट्रजा ॥
वचा त्वक पद्मकोशीरचन्दनातिविषा बला ॥
शालपर्णी पृश्निपर्णी विडङ्ग तगर तथा ।
चित्रक देवकाष्ठञ्च चव्य पत्र पटोलजम ॥
जीवकर्षभकौ चैव लवङ्ग वंशलोचनम ।
पुण्डरीकञ्च काकोली पत्रक जातिपत्रकम ॥
तालीशपत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत ।
अर्द्धाश सर्व्वचूर्णस्य किरात प्रक्षिपेत सुधी ॥
एतत सुदर्शन नाम चूर्ण दोषत्रयापहम् ।

ज्वरान् हन्ति मलान् त्यागात् कायाग्निवारणात्।
पृथगन्वितांश्च संस्थान् विषमांस्तथा।
सन्निपातकृतानापि मानसानपि नाशयेत्।
भ्रमानपि दाहानपि मोहं तन्द्राम् भ्रमं तृषाम्।
कासं श्वासञ्च पाण्डुञ्च हृद्रोगं कामलामपि॥
निकण्ठरुक्शोणितपित्तञ्च नाशयेत्।
शीताम्बुना पिबेदेतत् सर्व्वज्वरनिकृन्तनम्॥
सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम्।
तद्वज्ज्वराणां सर्व्वेषां चूर्णमेतत् प्रणाशनम्॥”
पुष्करमूलाभावे कुष्ठमपि स्यात्। नागरभावे
कण्टकारीमूलम्। सौराष्ट्राभावे स्फटिका
स्यात्। तगरालाभे कुष्ठं द्वयम्। नीलकर्पभे
कर्पोमूलाभे चिरविल्वकस्य भागद्वयं स्यात्।
नीलोत्पले श्वेतकमलम्। जाकान्त्यभावे अश्व-
गन्धामूलं स्यात्। तालीशपत्रकाभावे स्वर्ण-
तालीपत्रं प्रयोक्तव्यम्। दति। अथवा कण्टकारीघण्टा
स्था। इति सुदर्शनचूर्णम्। *।
शटी त्रिफलाद्वयं मुस्ता चाक पुष्करमूलकम्।
निशा गडूची कटुका पर्पटञ्च नवासकम्।
भागा किरातिक्तञ्च चूर्णमेतत् च।
क्वाथमेषां पिबेन् क्षाथासिन्धुयुक्तं नरः॥
ज्वरान् सर्व्वान् हन्ति हान्ति तान्त्र कासान्
निवारणम्॥”
नवभूतममत्युक्तममता॥ *।
हरीतकी विडङ्गं चन्द्रपारदमात्रा पृथगनया।
पञ्चाङ्गं कणा शुण्ठी गुडूची ताम्रपुरीवरी॥
महदेवान्देषु प्रत्येकं पलसम्मितम्।
मनुमाना टङ्का कृत्वा खादेत् ज्वरमपोहति॥
कासं श्वासं मार्त्तण्डं वह्निमान्द्यं नियच्छति॥
तान्ना रनाना अरणी घन्ता
सनरनगौ नावन्दाद्य।
त्वकपत्रक वारि सुरा समु ता
प्रत्येकमासान प्रा।ग्नानि॥
किराततिक्तात्तग्रायितिका
न ताकगापर्पटकण्टकार्य।
विडङ्गविण्मामकानि गासा-
रस्नानिशावरणसिन्धुवारा॥
एतानि दद्यात् पृथक् पलाद्ध-
मात्राणि सर्व्वाणि च भेषजानि।
काञ्जिकमेषां विनीत गव्य
दध्नेन वै साद्धतुलामितेन॥
तैलं तिलानाम्तु तुलातुमात्
ततेन कल्केन शनैः पचेत्तु।
हन्यात् ज्वरान् तैलमिदं समस्तान्
कुर्य्याद्बलं वाप्यमतीवपुष्टिम्॥
विमर्द्दानादास्तु परिश्रमं श्रमं
श्रमं नयेत संजनयेत् द्युतिं तनौ।
तथा व्यथामस्थिससुङ्क्षवामपि
प्रह्लत्य निद्रां समुपाश्रयेत सुखम्॥”
अरुणा मञ्जिष्ठा। वारि बाला। रसा रास्ना।
इति लाक्षादितैलम्॥ *॥
“लाक्षारससमं तैलं तैलाम्लस्तु चतुर्गुणम्।
मस्तुकाञ्जिकशत्रिकुष्ठाब्दचन्दनैः॥
समजाराक्षिणीशालाशतावामधुकैः समैः।
सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिदं॥
सर्व्वज्वरनाशनं भाग्यसापस्मारपातनुत्।
जलगायनसम्भवं गाभगीनाश्च शस्यते॥”
मस्तु दधिजलम्। कान्ती रेणुका। चन्दन-
मत्र श्वेतमेव न तु रक्तम्। रोहिणी कटुकी।
इति च लाक्षादितैलम्॥ *॥
“लाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठा फनिल मधुक बला।
लामज्जक चन्दनञ्च चम्पकं नीलमुत्पलम्॥
प्रत्येकमत्र षण्मष्टौ पक्त्वा तोये चतुर्गुणे।
चतुर्भागावशिष्टे तु गर्भं चैतत् समापयेत्॥
रेणुका पद्मकञ्चैव वाजिगन्धा तथैव च।
वचा चोरक कुष्ठ देवदारु नख त्वचम्॥
तगरं पुण्डरीकं मांसी मधुकमेव च।
एभिरन्यैर्मितैः कल्कैः कषायैरेव पचित॥
मस्तुशुक्तारनालानामाढकाढकमावपेत्।
क्षीराढकसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपाचयेत्॥
अभ्यङ्गात्तैलमेतद्धि शीघ्रं दाहमपोहति।
अपाहति तथा जातं पित्तश्लेष्मभवं ज्वरम्॥
सप्रलापं सतृष्णञ्च तालुशोषभ्रमान्वितम्।
ग्रहोपसृष्टाश्च बाला रक्षःसदूषिताश्च ये॥
तेषां कष्टं प्रशमयेत्तैलं लाक्षादिकं महत्॥’
फनिलं बदरम्। लामज्जकमुशीरवत् पीतच्छवि
तृणविशेष।
लामज्जकं यत्र न स्यादुशीरं दीयते तदा।
चम्पकमित्यस्य स्थाने कुत्रापि गैरिकं इति पाठः।
नीलोत्पलस्यालाभे तु कुमुदं द्वयमिष्यते।
समापयेत् प्रक्षिपेदित्यर्थः। चोरकं ग्रन्थि-
पर्णस्य भेदः भटेउर इति नैपालदेशे भवति।
तदभावे ग्रन्थिपर्णं ग्राह्यम्। पुण्डरीकं श्वेतकम-
लम्। मस्तु दधिजलम्। शुक्तं सन्धानभेदः।
आरनालमपि सन्धानभेदः। इति महालाक्षादि
तैलम्॥ ॥ अथ नवज्वरे रसाः।
‘सूतो गन्धष्टङ्कणं शोधितश्च
सर्व्वस्तुल्या शर्करा मत्स्यपित्तैः।
भूयो भूयो मर्द्दयेत्तं चिराच्च
वल्लो देयः शृङ्गवेरद्रवेण॥
तापे शीतं वीजनैस्तक्रभक्तं
रक्ताकाद्यं पथ्यमेतत् प्रदिष्टम्।
गन्धा चोग्रं हन्ति सद्यो ज्वरन्तु
पित्ताधिक्ये मूर्द्ध्नि तोयञ्च दद्यात्॥”
अस्य प्रक्रिया। पारदशुद्ध भाग १ गन्धकशुद्ध
भाग १ सोहागाभस्म भाग १ मरिच भाग १
शर्करा भाग ४ रोहुमत्स्यकपित्त भाग ३।
अस्य प्रतिदिनं सर्व्वं दिनत्रयं मर्द्दयेत्। रस-
मिमं रक्तित्रयमितमार्द्रकरसेन दद्यात्। ओदनं
तक्रं वृन्ताकफलं भोक्तुं दद्यात्। व्यजनादौ
शीतलमुपचारं कुर्य्यात्। उदकमञ्जरीरसो नव
ज्वरेषु॥ *॥ रसरत्नप्रदीपे।
“अद्यात् सम सूतकसमुद्रफेन
हिङ्गुलगन्धं मरिचञ्च यामम्।
नवज्वरे वल्लयुगं त्रिघस्र-
मात्राभसाय ज्वरधूमकेतु॥”
प्रक्रिया। पारदशुद्धगन्धकशुद्धहिङ्गुलशुद्धसमुद्र-
फेनसभागं सर्व्वं याममेकमार्द्रकरसेन समर्द्द्य
रक्तिकाषट्कामितमार्द्रकरसेन दिनत्रयं नवज्वरी
भक्षयेत्। दिनत्रयान्नवज्वरो नश्यति। इति
ज्वरधूमकेतु॥ *॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ।
“शुद्धः सूतो विषो गन्धः प्रत्येकं शाणसम्मितः।
धत्तूरबीजं त्रिशाणं स्यात् सर्व्वेभ्यो द्विगुणा
भवेत्॥
हेमाह्वा कारयेदेषां चूर्णं सूक्ष्मं प्रयत्नतः।
जम्बीरजीरकैर्द्दैयश्चूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम्॥
आर्द्रकस्य रसेनापि ज्वरं हन्ति त्रिदोषजम्।
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकञ्च चतुर्थकम्॥
विषमञ्च ज्वरं हन्यान्नव जीर्णञ्च सर्व्वथा।
महाज्वराङ्कुशो नाम्ना रसोऽयं सर्व्वसम्मतः॥”
प्रक्रिया। शुद्धपारा शुद्धगन्धक शुद्धविष प्रत्येक
टङ्क १ धुस्तुरबीज टङ्क ३ चोकटङ्क १२ सर्व्वेषां
चूर्णमतिसूक्ष्मं कर्त्तव्यम्। इति महाज्वरा-
ङ्कुशः॥ *॥ सर्व्वज्वरेषु शार्ङ्गधरे।
“एको भागो रसात् शुद्धाच्छैलेयं पिप्पली शिवा।
आकारकरभो गन्धः कटुतैलेन शोधितः॥
फलानि चेन्द्रवारुण्याश्चतुर्भागमिता अमी।
एकत्र मर्द्दयेच्चूर्णमिन्द्रवारुणिकारसैः॥
माषोन्मिता वटीं कृत्वा दद्यात् सद्योज्वरे बुधः।
छिन्नारसानुपानेन ज्वरघ्नी वटिका मता॥”
शैलेयं छड इति लोके। शिवात्र हरीतकी।
आकारकरभ आकरकरहा इति लोके। चतु-
र्भागमिता अमी शैलेयादयः षट् समुदिता
भागचतुष्टयमिताः। इति ज्वरघ्नीवटिका॥*॥
शार्ङ्गधरे।
“रस गन्धञ्च दरदं जैपालं क्रमवर्द्धितम्।
दन्तीरसेन सम्पिष्य वटी गुञ्जामिता कृता॥
प्रभाते सितया सार्द्धमसिता शीतवारिणा।
एकेन दिवसेनैषा नवज्वरहरी भवेत्॥”
इति च ज्वरघ्नीवटिका॥ *॥ रसरत्नप्रदीपे।
“रसो गन्धो विषं शुण्ठी पिप्पली मरिचानि च।
पथ्या विभीतकं धात्री दन्तीबीजञ्च शोधितम्॥
चूर्णमेषां समांशानां द्रोणपुष्पीरसैः पुटेत्।
वटीं माषनिभां कुर्य्यात् भक्षयेन्नूतने ज्वरे॥”
इति नवज्वरहरीवटी। इति नवज्वरे रसाः॥*॥
अथ सामान्यज्वरे रसाः।
“शुद्धं सूतं विषं गन्धं धूर्त्तबीजं त्रिभिः समम्।
चतुर्णां द्विगुणं व्योषं चूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम्॥
आर्द्रकस्य रसैः किंवा जम्बीरस्य रसैर्युतम्।
महाज्वराङ्कुशो नाम्ना सर्व्वज्वरविनाशनः॥
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकञ्च चतुर्थकम्।
विषमं वा त्रिदोषं वा ज्वरं हन्ति न संशयः॥”
प्रक्रिया। शुद्धपाराटङ्क १ शुद्धविषटङ्क १ शुद्ध-
गन्धकटङ्क १ धस्तूरबीजटङ्क ३ शोंठिटङ्क ४
पीपरीटङ्क ४ मरिचटङ्क ४ सर्व्वेषां चूर्णमति
सूक्ष्मं कर्त्तव्यम्। इति महाज्वराङ्कुशः॥ *॥

सर्व्वज्वरेषु सर्व्वरसग्रन्थेषु ।
"सूतं गन्धं विषञ्चैव टङ्कणञ्च मनःशिला ।
एतानि टङ्कमात्राणि मरिचं त्वष्टटङ्ककम् ॥
कटुत्रयं टङ्कषट्कं खल्ले क्षिप्त्वा विचक्षणेन ।
रसः श्वासकुठारोऽयं श्वाससर्व्वज्वरापहः ॥"
इति श्वासकुठारो रसः ॥ * ॥
श्वासे सर्व्वज्वरे रसरत्नाकरे ।
"दारुमूषा शिखिग्रीवा रसकञ्च पृथक् पृथक् ।
टङ्कत्रयानुमानेन गृहीत्वा कनकद्रवे ॥
मर्द्दयेत्त्रिदिनं कार्य्या वटी चणकमात्रया ।
मरिचैरेकविंशत्या सप्तभिस्तुलसीदलैः ॥
खादेद्वटीद्वयं पथ्यं दुग्धभक्तं सशर्करम् ।
तरुणं विषमं जीर्णं हन्यात् सर्व्वज्वरं ध्रुवम् ॥"
दारुमूषा दारुमूषी । शिखिग्रीवा तुतिया । रसकं खपरिया । प्रत्येकं टङ्क ३ धत्तूरपत्रस्वरसेन मर्द्दयेत् । इति ज्वराङ्कुशः ॥ * ॥
सर्व्वज्वरेषु ।
"नागरं कर्षमात्रं स्यात् कर्षमात्रञ्च टङ्कणम् ।
मरिचं सार्द्धकर्षं स्यात् तावद्दग्धवराटकम् ॥
विषं कर्षचतुर्थांशं सर्व्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
रसो हुताशनो नाम्ना खाद्यो गुञ्जामितो ज्वरे ॥"
इति हुताशनो रसो ज्वरे ॥ * ॥
"शुद्धजैपालटङ्कन्तु कटीन्द्रद्वयोन्मितम् ।
गैरिकं टङ्कमेकञ्च कन्यानीरेण मर्द्दयेत् ॥
कलायसदृशी कार्य्या वटिका ताञ्च भक्षयेत् ।
शीतलेन जलेनैषा वटी जीर्णज्वरापहा ॥"
इति ज्वरघ्नीवटी ॥

"द्विभागतालेन हतञ्च ताम्रं
रसञ्च गन्धञ्च समांशमाशु ।
विषं समञ्च द्विगुणञ्च ताम्रं
त्रिसप्तरात्रेण दिवाकराशैः ॥
विमर्द्दयेच्छिन्नस्वरसेन चूर्णं
गुञ्जैकदत्तं सितया समेतम् ।
ज्वराङ्कुशोऽयं रविसुन्दराख्यो
ज्वरान्निहन्त्यष्टविधान् समस्तान् ॥"

अस्य प्रक्रिया । पाराटङ्क १ गन्धकटङ्क १ विषटङ्क १ द्विगुणतालकहतताम्रटङ्क २ रोहुमतस्यक पित्त १ सब एकत्र खलें चूर्ण कोइ मिर्च तब गीविन्द पातकी खरसकभावना २१ घाम मह देवइ मात्रा रत्ती एक अनुपान श्वेत शर्करा रती २ खाइ । इति सर्व्वज्वरे रविसुन्दरो रसः ॥ * ॥
"शुद्धं सूतं तथा गन्धं खल्ले तावद्विमर्द्दयेत् ।
सूतं न दृश्यते यावत् किन्तु कज्जलवद्भवेत् ॥
एषा कज्जलिका ख्याता हृद्यी वीर्य्यवर्द्धिनी ।
नानानुपानयोगेन सर्व्वव्याधिविनाशिनी ॥" * ॥
कज्जलिकाविधानं तद्गुणाश्च रसरत्नप्रदीपे ।
"जयापत्ररसेनाथ वर्द्धमानरसेन च ।
भृङ्गराजरसेनापि काकमाच्या रसेन च ॥
रसं संशोध्य यत्नेन ततस्तं शोषयेद्बुधः ।
भृङ्गराजरसैः पिष्ट्वा शोषयेदर्करश्मिभिः ॥
सप्तधा वा त्रिधा वापि प्रक्षाल्य चूर्णन्तु कारयेत् ।
चूर्णयित्वा समं तेन रसेन सह मर्द्दयेत् ।
नष्टसूतं यदा चूर्णं भवेत् कज्जलसन्निभम् ।
ताम्रे परङ्गाङ्गारं द्रवीकृत्यान प्रयत्नतः ॥
तत्र तं महिषीविष्ठास्थापितं कदलीदले ।
निक्षिप्य तदुपर्य्यन्यत् पत्रं दत्त्वा प्रपीडयेत् ॥
शीतलान्तान् ततः पत्रात् समुद्धृत्य विचूर्णयेत् ।
एवं सिद्धा भवेच्छ्रीमत् पर्पटी रसपर्पटी ॥
ज्वरादिव्याधिभिर्ग्रस्तं विश्वं दृष्ट्वा पुरा हरः ।
चकार कृपया युक्तः सुधावद्रसपर्पटीम् ॥
रक्तिकासम्मितां तावद्भृष्टजीरकसंयुताम् ।
गुञ्जाद्वित्र्यादिवृद्ध्या भक्षयेद्रसपर्पटीम् ॥
रोगानुरूपभैषज्यैरपि तां भक्षयेद्बुधः ।
पिबेत्तदनुपानीयं शीतलं चुलुकत्रयम् ॥
प्रत्यहं वर्द्धयेत्तस्या एकैकां रक्तिकां भिषक् ।
नाधिकां दशगुञ्जातो भक्षयेत्तां कदाचन ॥
एकादशदिनारम्भात्तां तथैवापकर्षयेत् ।
एवमेतां समश्नीयान्नरो विंशतिवासरान् ॥
शिवं गुरुं तथा विप्रान् पूजयित्वा प्रणम्य च ।
श्रद्धया भक्षयेदेतां क्षीरमांसरसाशनः ॥
ज्वरञ्च ग्रहणीञ्चापि तथातीसारमेव च ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च शूलप्लीहजलोदरम् ॥
एवमादीन् गदान् हत्वा हृष्टः पुष्टश्च वाग्मिवान् ।
जीवेद्वर्षशतं साग्रं वलीपलितवर्ज्जितः ॥"
इति रसपर्पटी ॥ * ॥
अथ ज्वरिणो अन्नदानसमयः । तत्र चरकः ।
"क्षुत् सम्भवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च ।
काले वा यदि वाकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥"
अन्यच्च ।
"आमे पाकं गते तृष्णा यदा भोजनलालसा ।
भवेत् काले ह्यकाले वा सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥"
तत्र कालमाह । ज्वरस्य पाकावस्थान्नदानकालं ज्वरस्य पाककालञ्च ।
'वातिकः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिकः ।
श्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकमुपैति हि ॥"
ज्वरस्य पाक उपशमः ॥ ज्वरपाकेनैव रसपाके दोषपाकोऽपि कथितः । यतो दोषपाकं विना ज्वरपाको न भवति रसपाकं विना दोषपाकश्च न भवति ॥ * ॥ ननु यथा पैत्तिको ज्वरो दशाहोरात्रैः पाकं याति । एकादशे दिनेऽन्नं दीयते । तथा श्लैष्मिको ज्वरो द्वादशाहोरात्रेण पाकं याति त्रयोदशदिवसेऽन्नं दीयते । तथा वातिको ज्वरः सप्ताहोरात्रेण पाकं याति । अष्टमदिवसेऽन्नं कथं न दीयते । कथं सप्तम एव दिवसेऽन्नं दीयते । इति । उच्यते ।
"कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं बहु ।
आमक्षयादूर्द्धमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥"
इति वचनादामरसपाके जाते आहारलाभं विना वायुः क्षणमात्रमपि सोढुं न शक्नोति । स आशुकारित्वात् क्षयादाक्षेपकादीन् विकारान् सञ्जनयति ॥ अतो वातिके ज्वरे पाकदिनानामन्तिमे सप्तम एव दिनेऽन्नं दीयते । तथा च धन्वन्तरिः ।
"ज्वरितानभिन्नं यदहे ह्यतीते
त्रिपक्वदोषं त्वनलं तु नाम ।
तं भोजयेत् पाचनवत्तदाशो
न सप्ताय हन्त्यचिरात् स रोगान् ॥'
ज्वरितानभिन्नं वातज्वराभिन्नं । त्रिपक्वदोषं पक्ववातं । त्वनलन्तु नाम आग्नेयं ज्ञात्वा पक्वानलपानाद्यानग्रहवासगुरूणामसनं चाकर्माणि । भेषजमित्यनुस्याद्युपलक्षणम् । अत एव चरकः ।
"ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजितम् ।
पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तमिति ॥"
ज्वरितं वातज्वारिणम् ॥ षडहेऽतीते इत्युपलक्षणम् ॥ पित्तज्वरिणं दशाहेऽतीते ॥ श्लेष्मज्वरिणं द्वादशाहेऽतीते ॥ लघ्वन्नं भोजितं ज्वारिणं पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत् । पुनः स एव ।
'सर्व्वज्वरेषु ज्वरिणं दिनान्ते भोजयेल्लघु ॥'
दिनान्तेऽन्तशब्दोऽत्र मध्यवाची तेन त्रिधा विभक्तस्य दिवसस्य मध्यभागे पित्तप्राधान्यसमये ॥ उक्तञ्च वाग्भटेन ।
"वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् इति ।"
ते वातपित्तश्लेष्माणः ॥ पित्तकालेऽपि मध्याह्नाद्व्याक् । यत आह ।
"याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् ।
याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद्बलक्षयः ॥' इति ॥
एतत् सुस्थपरमिति चेत्तन्न । यत आह ।
"श्लेष्मक्षये प्रवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ।
वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥'
तदा पित्तप्राधान्यसमये । अन्यथा उक्तसमयादन्यदा । वेगापाये जठराग्निवेगनाशे । तत भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवतीत्यर्थः ॥ * ॥
अत्र विषमज्वरिणोऽन्नदाने कालविशेषमाह चरकः ।
"सर्व्वज्वरेषु सप्ताह मात्रावल्लघु भोजयेत् ।
वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥"
सर्व्वज्वरेषु सर्व्वविषमज्वरेषु । वेगापाये ज्वरवेगापाये भोजयेत् । अन्यथा ज्वरवेगापायं विना । तत भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवतीत्यर्थः ॥ * ॥ भोजनग्रहणाय स्थानमाह ।
"आहारनिहारविहारयोगाः
सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः ॥" इति ॥ * ॥
अथ वरस्य ज्वारितस्य भोजनार्थोपवेशनप्रकारमाह सुश्रुतः ।
"ज्वरे प्रमेहो भवति स्वल्पैरपि विचेष्टितैः ।
निवस्य भोजयेत्तस्मान्मूत्रोच्चारौ च कारयेत् ॥"
निवस्य यथास्थानस्थितमेव न तु स्थानान्तरनीतम् ॥ * ॥ अन्नग्रहणसमये प्रथमं ज्वरितेन कवलः कर्त्तव्य इत्याह ।
"यथा दोषोचितैर्द्रव्यैः कर्त्तव्यः कवलग्रहः ।
अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकहृत् ॥
भृष्टजीरकचूर्णेन सिन्धुजन्मयुतेन च ।
जिह्वां दन्तान् मुखस्यान्तर्घृष्ट्वा कवलमाचरेत् ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible] अभुक्ता-
[illegible] तु [illegible] पिबेच ॥
[illegible] हिताय [illegible]
[illegible] सह।
[illegible] ज्वरापहा ।’
[illegible]
[illegible] प्रशस्यते ।
[illegible] ज्वरापह ॥
[illegible]
[illegible] महत्ताय ॥”
[illegible] प्रसिद्ध ॥
‘ [illegible] समस्तुट
कात ।
[illegible] प्रगयथेत ॥’
[illegible] ॥ ।
[illegible] कारयेत् ।
[illegible] बालमूलकम ॥
[illegible] ज्वरिताय प्रदापयेत ॥”
[illegible] ॥ ॥
‘ [illegible] हरियान पृषतान
शशान ।
कुरङ्गान कालपुच्छांश्च [illegible] मातृकान ॥
मांसार्थं मांससात्म्यानां ज्वरिणां प्रदापयेत ।
[illegible] तित्तिरिकुक्कुटान ॥
गुरूष्णत्वान्न शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सका ॥”
तित्तिरिश्च कृष्णतित्तिरि । गौरतित्तिरे
कपिञ्जलपदेन पूर्व्वं गृहीतत्वात ॥
‘ज्वरितानां प्रकोपन्तु यत्र याति समीरण ।
तत्रैतेऽपि हि शस्यन्ते मात्राकालोपपादिता ॥
कपिञ्जल इति ख्यातो लोकेषु गौरतित्तिरि ॥”
इति ॥ * ॥
“निम्बस्य दाडिम धात्रीफलमम्ल प्रकाकृती ।
प्रदद्यादस्य सात्म्याय काञ्जिकं वा पुरातनम ॥”

[illegible]
[illegible] ज्वरापहा ॥”
[illegible]
[illegible]
[illegible] ज्वरे ।
[illegible] क्षाम ॥
पिप्पल्या [illegible]
[illegible] पिप्पल्या [illegible] ॥
[illegible] पाणीनुर ।
[illegible] यथाक्रमम ॥
वातं [illegible] ॥’
[illegible] । वातपित्ते [illegible] पञ्चमूलेन
[illegible]
[illegible]
[illegible] लघु ॥
[illegible] पित्ते [illegible] सह [illegible] ॥’
[illegible]
[illegible] गणिकारिका ।
श्योनाक [illegible] पञ्चमूलमिदं महत ॥
[illegible] ज्वरं दद्या [illegible] दुस्पर्श [illegible] ।
[illegible] दुस्पर्शा यवास ।
[illegible] पार्श्वशिरोरुजि ।
[illegible] ज्वरहरीं पिबेत ॥
[illegible] पिप्पल्यामलकै [illegible] ।
[illegible] पिबेत पेयां ज्वरी [illegible] चानुलोमनीम ॥
कासी श्वासी च हिक्की च पञ्चमूलीशृतां पिबेत॥”
यवागूश्चान्नम । अत्र पञ्चमूली बृहती लघ्वी च
[illegible] । तया शृता पेया पिबेदित्यर्थ ।
‘पेया भवजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपिका ।
वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमिका ॥
स्वेदनाय च सोष्णत्वाद्द्रवत्वात्तृट्प्रशमाय च ।
आहारभावात प्राणाय सरत्व लाघवाय च ॥
ज्वरघ्नी हेतुसात्म्यात्तस्मात्तां पूर्वमाचरेत ॥”
हेतुसात्म्यत्वात हेतवो वातपित्तकफास्तेषां
सात्म्यत्वात ॥
“यवकोलकुलत्थानां मुद्गमूलक [illegible] ।
एकैकं मुष्टिमादाय पचेदष्टगुणे जले ॥
पञ्चमुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापह ।
शूले प्रशस्यते गुल्मे कासे श्वासे क्षये ज्वरे ॥”
पञ्चमुष्टिकयूष ॥ * ॥
“रुद्धमूत्रपुरीषस्य गुदे वर्त्तिं निधापयेत ।
पिप्पलीपिप्पलीमूल यवानीचव्यसाधितम ॥
पाययेत यवागूं वा मार्त्ताण्डानुलोमनीम ॥”
पेयाया यवाग्वाश्च क्वचिदपवादमाह ।
“मदात्यये मद्यनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफोत्थिते ।
ऊर्द्धग रक्तपित्ते च यवागूर्न हिता ज्वरे ॥
दाहच्छर्द्दार्द्दित क्षाम निरन्न तृष्णयान्वितम् ।
शर्क्करामधुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम ॥”
लाजशक्तुरूप तर्पणम । तथा च ग्रन्थान्तरे ।
“दाहच्छर्द्दार्द्दित क्षाम निरन्न तृष्णयान्वितम ।
वर्म्मार्त्तं मद्यपञ्चापि तोयाप्लोडितशक्तुकम् ॥

शर्क्करामधुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम ।
ज्वरापहं फलरसयुक्तमन्न हितं मतं [illegible] ॥ * ॥
सन्तर्पणस्यापवादमाह [illegible] ।
“द्राक्षादाडिमखर्ज्जूर [illegible] रस ।
[illegible] समन्वाज्य सन्तर्पणमुदाहृतम ॥
[illegible] द्राक्षादिजलप्रकाराम [illegible] सहित
तर्पणमुक्तमित्यर्थ ॥ [illegible] गुणाश्च गुणगन्ध्ये ।
‘[illegible] शक्तव [illegible] सिताशुक्ता तर्पणा ।
क्षुद्रतीसारतृड्दाहविष [illegible] ज्वरापहा ॥”
चरकश्च ।
‘तत्र तर्पणमेवाग्रे प्रदेयं लाजशक्तुत ।
ज्वरापह फलरसयुक्तं मधुसशर्करम ॥”
ज्वरघ्नानि फलान्याह चरक एव ।
‘द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरपियालैः सपरूषकैः ।
तर्पणस्य दातव्य तर्पणं ज्वरनाशनम ॥”
पियालमत्र पक्वफलं न तन्मज्जातिगुरुत्वात ।
तर्पणाहस्य दाहच्छर्दितृषार्त्तस्य लङ्घितस्य
क्षीणस्येत्यर्थ ।
अभीषुणासालिजे हितो नित्यं रसौदन ॥
रसोऽत्र मांसरस । तेन सिक्त ओदनो रसौ-
दन । शाकन यञ्जनमित्यनेन समास ॥
“मुन्यन्नश्चैव हित कफसमुत्थिते ।
स एव सितया युक्त शीतपित्तज्वरे हित ॥”
स एव मुन्यन्न एव ॥
“क्षमोऽल्पदोषो य क्षीणकफो जीर्णज्वरान्वित ।
विबन्धाल्पदोषश्च रूक्ष पित्तानलज्वरी ॥
पिपासार्त्त सदाहश्च पयसा स सुखी भवेत ॥”
अन्यच्च ।
“अजादुग्ध गुडोपेत पातव्य ज्वरशान्तये ।
तदेव तु पय पीत तरुणे हन्ति मानवम ॥”
तरुणे ज्वरे । अन्यच्च ।
“जीर्णे ज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम ।
तदेव तरुणे पीत विषवद्धन्ति मानवम ॥” * ॥
अथ ज्वरिणो नियममाह ।
“न स्निग्धान पूर्व्वाह्णे नाभिष्यन्दि कदाचन ।
न तीक्ष्णं न गुरुप्रायो भुञ्जीत तरुणज्वरी ॥
न जातु तर्पयेत प्राज्ञ सहसा ज्वरकर्शितम ।
तेन सशमितोऽप्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वर ॥” * ॥
अथ ज्वरविमुक्तेः पूर्व्वरूपमाह ।
“दाह स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पविड्भेदसञ्ज्ञिता ।
कूजन चाति वैगन्ध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणी ॥”
विड्भेद मलप्रवृत्ति । अत्र सम्पदादित्वात
भावे क्विप । कूजन कुन्थनम् । अतिवैगन्ध्य
गात्रस्य । ज्वरमुक्तौ भविष्यन्त्यामेतल्लक्षणं भवति ॥
ननु दोषक्षय विना न व्याधिनिवृत्ति । क्षीणश्च
दोष कथमेवविध रूप करिष्यति । उच्यते ।
कश्चित क्षीणोऽपि दोष विनाशकाले स्वशक्ति
दर्शयति । यथा निर्व्वाणावस्थायां दीपो विशे-
षात प्रज्वलति । वाग्भटोऽप्याह ।
“धातून प्रक्षोभयन्दोषो मोक्षकाले विलीयते ।
ततो नर श्वसन कूजन वमन विचेष्टते ॥”
न चेष्टते अचेष्टश्च स्यात ।

'त्रिदोषजे ज्वरे स्रोतसामन्तर्वेगे च धातुगे।
लवणा मोचकाले स्यादन्यस्मिन स्वेदनाशनम॥"
एतद्वाक्यादिक लवणा मोचकाले एतेष्वेव ज्वरेषु स्यात। केषु त्रिदोषजे। अन्तर्वेगे। धातुगे ज्वरे। अन्यासान स्वेदमात्र स्यान भवति॥ * ॥
अथ ज्वरमुक्तस्य लक्षणमाह।
"देहो लघुर्व्यपगतक्लमनोहताप
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम।
स्वेद चव प्रकृतियोगिमनोऽन्नलिप्सा
कण्डुश्च मद्धि विगतज्वरलक्षणानि॥"
सुश्रुतोऽप्याह।
"स्वेदो लघुत्व शिरस कण्डू पाको मुखस्य च।
क्षवथुश्चान्नकाङ्क्षा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम॥"*॥
अथ ज्वरमुक्तस्य नियमा।
"व्यायामञ्च व्यवायञ्च स्नान चङ्क्रमणानि च।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान भवेत॥"
अन्यच्च।
"व्यायामञ्च व्यवायञ्च प्रवात शिशिर जलम।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान भवेत॥
अपि ज्वरविमुक्तस्य स्नान कुर्य्यात पुनर्ज्वरम्।
तस्माज्ज्वरविमुक्तोऽपि स्नान विषमिव त्यजेत॥
बलवत्यग्निवपुषा यावन्न प्रकृतिर्भवेत।
तावज्ज्वरेण मुक्तोऽपि वर्ज्जनीयानि वर्ज्जयेत॥"
अथ वातज्वराधिकार। तत्र वातज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विका सप्राप्ति माह।
"वातलाहारचेष्टाभ्या वायुरामाशयाश्रय।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्नि ज्वरकृत स्याद्रसानुग॥"
अथ तस्य पूर्व्वरूपमाह। जृम्भात्यर्थ समी रणादिति। समीरणात ज्वरे उत्पत्स्यति अत्यर्थ जृम्भा स्यात। जृम्भा च श्रमादिपूर्व्विका भवति॥
अथ वातज्वरस्य लक्षणमाह।
"वेपथुर्व्विषमो वेग कण्ठौष्ठशुखशोषणम।
निद्रानाश क्षवस्तम्भो गात्राणा रौक्ष्यमेव च॥
शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्य बद्धविट्कता।
शूलाध्माने जृम्भणञ्च भवत्यनिलजे ज्वरे॥"
एतानि लक्षणानि प्रायो भाविलेन सुश्रुतेन निर्दिष्टानि। चकारादन्यान्यपि चरकनिर्दिष्टानि बोद्धव्यानि। तान्येव श्लोकेन प्रदर्शन्ते।
"भवन्ति विविधा वातवेदना व्यादसुप्तता।
पिण्डिकोद्वेष्टन कषायखनो वक्त्रकषायता॥
जत्रुसादो हनुस्तम्भो विश्लेष सन्धिजानुनो।
शुष्ककासो वमिर्लोमहर्षो दन्तहर्ष अमभ्रमौ॥
अरुणा नेत्रमूत्रादि स्फुट प्रलापोष्णकामिता॥"
विषमो वेग शरीरोष्मतादिरूपो ज्वरवेगो विषमो भवतीत्यर्थ। क्षवस्तम्भ छिक्काया अभाव। तथा च वाग्भट।
"हर्षो रोमाङ्गदन्तेषु वेपथु क्षवथोर्ग्रह॥"इति।
चरकोऽपि। क्षवथूद्गारनिग्रह इति। शिरो हृद्गात्ररुक गात्रपदे प्रयुक्ते शिरोहृच्छब्द-प्रयोगस्तत्र विशेषेण वेदनाबोधनाय॥ * ॥

अथ वातज्वरचिकित्सा।
"आमाशयस्थो हत्वाग्नि सामो मार्गान पिधायचन।
विदधाति ज्वर दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत॥"
इति वचनात सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य या-दोषोपशमन लङ्घनाभिधाने वातज्वरिणो लङ्घनविधाने विशेषमाह चरक।
"ज्वरित षडहेऽतीते लघ्वन्न प्रतिभोजितम।
पाचन शमनीयवा कषाय पाययेद्भिषक॥"
सुश्रुतोऽप्याह।
"वातिके सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिके।
श्लैष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजमिति॥"
ननु अन्न वै प्राणिना प्राणा इति श्रुति तदन्न विना प्राणिभि कथ स्थातव्यमित्याह।
"दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता।
न हि दोषक्षये कश्चिन मोढ शक्नोति लङ्घनम॥
कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घन बहु।
श्रमञ्चयाद्दुर्ल्लभाप वायुर्न्न सहते क्षणम॥"*॥
भेषजमाह।
"श्रीफल सर्व्वतोभद्रा कामदूती च शोणक।
तर्कारी गोक्षुर क्षुद्रा बृहती कलसी स्थिरा॥
रास्ना कणा कणामूल कुष्ठ शुण्ठी किरातक।
गुडूच्यमृता बला बाल द्राक्षा यास शतावरिका॥
एषा क्वाथो निहन्त्येव प्रभञ्जनकृत ज्वरम।
सोपद्रवञ्च योगोऽय सर्व्वयोगवर स्मृत॥"
श्रीफलो बिल्व। सर्व्वतोभद्रा गम्भारी। काम दूती पाटला। शोणक शोनापाठा इति लोके। तर्कारी गणिकारिका। कलसी पृश्नि पर्णी। स्थिरा शालिपर्णी। बाल सगन्धबाला। यासो यवास। इति दशमूलादिक्वाथ॥ * ॥
सुश्रुतस्तु।
"पञ्चमूली कषायन्तु पाचन वातिके ज्वरे।"इति।
अत्र पञ्चमूली बृहत्पञ्चमूली। अतएव त्रिशती।
"श्रीपर्णी तर्कारी श्रीफलटुण्टुकपाटलामूलै।
पाचनमुदित मारुतजनितज्वरवारिवारिधि क्वाथे॥"
इति बृहत्पञ्चमूली क्वाथ॥ * ॥
"किराताब्दामृतोदीच्यबृहतीद्वयगोक्षुरै।
त्रिपर्णीकलसीविश्वै क्वाथो वातज्वरापह॥"
उदीच्य बालकम। त्रिपर्णी शालिपर्णी। कलसी पृश्निपर्णी। इति किरातादिक्वाथ॥*॥
"गुडूचीपिप्पलीमूलनागरै पाचन स्मृतम्।
वातज्वरे तथा पेय कालिङ्ग सप्तमेऽहनि॥"
कालिङ्ग स्मृत ऐन्द्रयव स्मृतम॥ * ॥
त्रिशती।
"विश्वान्दतायन्तिकबिल्वतोय
मरुज्ज्वरस्याप्रिवत कृतोऽयम।
क्वाथोऽथ कुस्तुम्बुरुदेवदारु-
क्षुद्रौषधै पाचनमत्र चाहु॥"
औषध शुण्ठी। क्वाथ पाचनमिति। वैद्य प्रमाणमितिवत।
"पञ्चमूलीबलारास्नाकुलत्थै सह पुष्करै।

क्वाथो ज्वराञ्छिरकम्प पर्व्वभेद मरुज्ज्वरम॥'
पञ्चमूली बृहती।"... ॥
कृष्णारसोनामृतवह्निनिम्बा
निदिग्धिकामस्तुलभूमिनिम्ब।
मस्तुकृत्कृणाचाख्या कषाय।
छिनात्तिना हन्ति गदानमास्तु॥
ज्वर मरुद्दहिमसुद्भव तथा
वातासनञ्चानलमन्दताञ्च।
कण्ठामयेषु हन्यादरोच
स्वेदञ्च रोमाञ्चाद्यमलमोहान॥"
इति कृष्णादिक्वाथ॥ * ॥
"शुद्ध शङ्करशुक्रमप्यतुलित मारारितारीरज-
स्तावत्ताव्याप्यतिस्फुटगतवाराद्धारसस्य स्मृतम।
तावत्तेव मन शिला च त्रिफला तावत्तथा टङ्कण
शुण्ठी द्वाभ्यमिता कणा च मरिच दिक्पाल-सख्याधिकम॥
विषटि यत्नत शिलातीयस्थिता
हिमपाभेदेवासमि शोषयेच्च।
सास्तु खल्ले रसगन्धका च
चणञ्च तद्व्यामयुग विमर्द्द॥
कल्पतरुनामधेयो यथाथनामा रस स्विन्न।
समीरणश्लेष्मगदान हरते मात्रास्य गुञ्जिका॥
आर्द्रकेण समभेष भक्षितो
हन्ति वातकफसम्भव ज्वरम।
श्वासकासमुखसेकशीतता
वह्निमान्द्यविरुचञ्च नाशयेत॥
नस्येनाम्बिव हरति शिरोऽर्त्ति कफवातजाम।
मोह महान्तमपि च प्रलाप चवथुश्रमम॥'
कल्पतरुरस॥ सामान्यज्वरचिकित्सोक्तो महा-ज्वराङ्कुश प्रदयोऽत्र॥ ॥
'विषमहौषधमार्गविशोषणा-
द्रामशिरस्तककमादकमाद्राम।
क्रमविवाद्रतसुद्दलितज्वर-
स्त्रिपुरभैरव एव रसो वर॥"
द्रामथ मारित ताम्र तस्य भागा षट। रक्तक हिङ्गुल तस्य भागा षट। मात्रास्य रक्तिकाद्वयम। त्रिपुरभैरवो रसो ज्वरे॥ * ॥
"वातश्लेष्मज्वर लेप जड्डपार्श्वशिरस्त्वलिनि।
पीनसश्वासबाधिर्य्ये कारयेत्तद्विधानवित॥
स्रोतसा मार्द्दव कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम।
हत्वा वातकफस्तम्भ स्वेदो ज्वरमपोहति॥
"खर्परभ्रष्टपटस्थितकाञ्जिकसिक्तवालुकास्वेद
शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन॥"
वालुकास्वेद कम्पे शिरोहृदयगात्रव्यथाया जृम्भायाम। पादसुप्ततायां पिण्डिकोद्वेष्टने अङ्गसादे हनुस्तम्भे लोमहर्षे च॥ * ॥
"मातुलुङ्गफलकेशरो धृत
सिन्धुजन्ममरिचान्वितो मुखे।
हन्ति वातकफरोगमाशुग
शोषमाशु जडतामरोचकम॥"
इति कवल कण्ठौष्ठमुखशोषे॥ * ॥

[illegible]च ।
‘[illegible] मयाल्पता ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] नाम्यति ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
‘[illegible] ।
[illegible] ज्ञानमन्यात ॥’
[illegible] ।
‘[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] लिहन ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ॥
‘[illegible] माया [illegible] नियाम ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥’
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] निद्रासुखगा ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥”
रस मासरस ॥
‘[illegible] ।
[illegible] दाहनाम ॥’
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥’
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] श्वासाद्यतम ।
[illegible] बधाम ॥”
[illegible] ॥
‘[illegible] समन्विता ।
[illegible] सुखे हृता ॥”
[illegible] ॥ [illegible] ।
“[illegible] रसोदा ।
[illegible] ॥”
रसो नि[illegible] ॥
“[illegible] पर्णीगिरीरुजि ।
मृदङ्गकण्टकारीभ्यां सिद्धा ज्वरहरी पिबेत ॥
कासो श्वासो च हिक्की च प्रचमूलीश्वता
पिबेत ॥”
पेयमिति शेषः । इति वातज्वराधिकारः ॥*॥
अथ पित्तज्वराधिकारः । तत्र पित्तज्वरस्य विप्रकृष्टनिकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
“पित्तकाहारचेष्टाभ्यां पित्तमामाशयाश्रयम् ।
वह्निर्निरस्य कोष्ठाग्नि ज्वरकृत्स्यात्प्रसाधुगम् ॥”

पित्तस्य प्रकुपितौ कारणैर्यथा [illegible]
[illegible] ।
पित्त मधु कफ मधु मद्यो मलधारा ।
[illegible] ॥”
इति ॥
[illegible] ।
‘[illegible] ।
[illegible] ॥’ इति ।
[illegible] पित्तप्रकोपोद्गाह
इति । [illegible] ।
स च प्रमा[illegible] ॥ ॥
अथ पित्तज्वरस्य लक्षणमाह ।
‘वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः ।
कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥
प्रलापः वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ।
पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्ते भ्रम एव च ॥’
अतिसार पित्तस्य [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] रक्तौष्ठा
[illegible] ॥ ॥ अथ पित्तज्वरस्य चिकित्सा ।
‘आमाशयस्थो हत्वाग्नि सामो मार्गान् पिधाय
यत् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत ॥”
इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य याव
दारोग्यप्राप्ति लङ्घनाभिधाने पित्तज्वरिणो
[illegible] विशेषमाह सुश्रुत । पैत्तिके दश
रात्रिं [illegible] भेषजमितः । दशरात्रेण
[illegible] बलीनलघु ॥ * ॥
किराततिक्तादयः ।
“तिक्ताद्युस्तयवैः पाठापटोलफलाभ्यां तदौषकम् ।
[illegible] पीत पाचन पैत्तिके ज्वरे ॥”
इति तिक्तादिकाथ ॥ * ॥
“पाठो वासकतिक्ता कैराती धन्वयासकः ।
प्रियङ्गुश्च कृत काथ एषां शर्करया युत ॥
पिपासादाहपित्तास्युक्त पित्तज्वरं हरेत ॥”
इति पर्पटादिकाथ ॥ * ॥
“द्राक्षा हरीतकी मुस्ता कटुका शतमालकः ।
पर्पटश्च कृतः क्वाथ एषां पित्तज्वरापहः ॥
मुखशोषप्रलापार्त्ततृहदाहमूर्च्छाभ्रमप्रणुत ।
पिपासारक्तपित्तानां शमनो भेदनो मत ॥”
इति द्राक्षादिकाथ ॥ * ॥
“पटोलयवधान्याकमधूकं मधुसंयुतम् ।
हन्ति पित्तज्वरं दाहं तृष्णां चातिप्रमाथिनीम्॥”
इति पटोलादिकाथ ॥ * ॥
“गुडूच्यामलकीयुक्त केवलो वापि पर्पटः ।
पित्तज्वरं हरेत्तूर्णं दाहशोषभ्रमान्वितम् ॥”
इति गुडूच्यादिकाथ ॥ * ॥
“एक पर्पटक श्रेष्ठ पित्तज्वरविनाशन ।
किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरवालकैः ॥”*॥

‘वीरं चन्दनोशीरघनपर्पटसाधितम ।
दद्यात् सुशीतलं वारि तृट्छर्दिज्वरदाहयुत ॥”
इति ह्रीबेरादिकाथ ॥ ॥
“भूनिम्बातिविषालोध्रमुस्तकेन्द्रयवाम्बुदा ।
[illegible] विश्व कषायो माक्षिकान्वित ॥
[illegible] रक्तपित्तज्वरं हरेत ॥”
इति भूनिम्बादिकाथ ॥ * ॥
“नागराचन्दनपद्मानि मुस्ता तिक्तामृतापि च ।
धात्री बालमुशीरञ्च लोध्रेन्द्रयवपर्पटा ॥
परूषकं प्रियङ्गुश्च यवासो वासकस्तथा ।
मधुकं कुलकं चापि किराततो धान्यकं तथा ॥
एषां काथो निहन्त्येव ज्वरं पित्तसमुत्थितम् ।
तृष्णा दाहं प्रलापश्च रक्तपित्तं भ्रमं क्लमम् ॥
मूर्च्छां छर्दिं तथा शूलं मुखशोषमरोचकम् ।
कासं श्वासञ्च हृल्लासं नाशयेन्नात्र संशयः ॥’
इति महाद्राक्षादिकाथ ॥ * ॥
“सम्यो निशि पर्युषितः प्रातर्धान्यकतण्डुल
काथ ।
पीतः सशर्करश्चिराद्दाहं ज्वरं पैत्तम ॥”
इति धान्यकाथ ॥ ॥
“जलदाता हिम प्रातः पिबेत पैत्तिकज्वरम् ।
वामायाश्च तथा कासरक्तपित्तज्वरान् जयेत ॥”
“गुडूची भूमिनिम्बश्च बालं वीरं च मूलकम ।
लघु मुस्त त्रिवृद्धात्री द्राक्षा वासा च पर्पट ॥
एषां काथो हरत्येव ज्वरं पित्तकृतं द्रुतम् ।
सोपद्रवमपि प्रातर्निपीतो मधुना सह ॥”
इति गुडूच्यादिकाथ ॥ * ॥
“पलाशस्य वटस्या वा निम्बस्य मृदुपल्लवैः ।
अम्लपिष्टैः प्रलेपोऽयं हन्याद्दाहयुतं ज्वरम् ॥*॥
उत्तानसुप्तस्य गभीरताम्र
कांस्यादिपात्रे निहिते च नाभौ ।
शीताम्बुधारा बहुला पतन्ति
निहन्ति दाहं त्वरितं ज्वरञ्च ॥ * ॥
यथा तैलघृतक्षौद्रैर्लिहेद्दाहज्वरापहः ।
कासाल्पकपित्तवीर्यश्वासान् हन्ति बलौरपि ॥
तैलघृतक्षौद्रैरित्यत्र न समुच्चयस्तेन केवलेन
चैकेनापि लिह्यात ॥ * ॥
“काञ्जिकाम्लपटेनावगुण्ठ्य दाहनाशनम् ।
अथ गोरक्षखिन्नशीतलीकृतवाससा ॥ * ॥
द्राक्षामलककल्को वा कवलोऽत्र हितो मत ।
मलदाडिमबीजैर्वा धान्याकल्केन च क्वचित ॥”
धान्याकम् । इति कवल ॥ * ॥
अथान्नमाह ।
“दाहवम्यर्दितं क्षामं निरन्नं तृषयान्वितम ।
शर्करामधुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम् ॥”
लाजतर्पणं लाजाशक्तुरूपं तर्पणम् । सक्तु-
पेयाञ्चरूपमुक्तं सामान्यज्वरचिकित्सायाम् ॥*॥
“मुद्गयवौदनो देयः सितया पैत्तिके ज्वरे ।
दर्भौ मुद्गाभ्रसक्तापि शशाङ्ककरशीतले ॥
मसुरोदकसंसिक्ते खट्वात पित्तज्वरी नरः ॥
हारावली चन्दनशीतलानां
सुगन्धपुष्पाम्बरभूषितानाम् ।

नितम्बिनीनां सुपयोधराणा-
मालिङ्गनान्याशु हरन्ति दाहम ॥
वाप्य कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहा शुभा ।
नार्य्यश्चन्दनदिग्धाङ्गो दाहवैन्यहरा मता ॥”
इति पित्तज्वराधिकार ॥ * ॥ * ॥
अथ श्लेष्मज्वराधिकार । तत्र श्लेष्मज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विका सम्प्राप्ति माह ।
“श्लेष्मलाहारचेष्टाभ्या कफ आमाशयाश्रय ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्नि ज्वरकृत स्याद्रसानुग ॥”
कफस्य कोष्ठाग्नितेजसो बहिर्नयनेन पक्तुत्वा-दाशङ्काया जाताया पित्तस्येव सिद्धान्तो बोद्धव्य ॥ * ॥ अथ तस्य पूर्व्वरूपमाह ।
कफादन्नानभिनन्दनमिति । कफात ज्वरे उत-पत्स्यति अन्नानभिलाष स्यात । स च श्रमादि-पूर्व्वको भवति ॥ * ॥ अथ श्लेष्मज्वरस्य लक्षण-माह ।
“स्तैमित्य स्तिमितो वेग आलस्य मधुरास्यता ।
शुक्लमूत्रपुरीषत्व स्तम्भ स्तृप्तिरथापि च ॥
गौरव शीतमुत्क्लेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता ।
प्रतिश्यायोऽरुचि कास कफजे स्याच्छ्विति
शुक्लता ॥
स्तैमित्य अङ्गानामार्द्रपटावगुण्ठितत्वमिव । स्तिमितो वेग ज्वरस्य मन्दवेग । आलस्य समर्थस्यापि कर्म्मण्यनुत्साह । स्तम्भ अङ्गा-नम्रत्व । तृप्ति अन्नाभिलाषे सत्यपि भोजना सामर्थ्यम । गौरव गात्राणाम । शीत शीत लगति । उत्क्लेद वमनोपस्थितिरिव । अति-निद्रता निद्राधिक्यम । प्रतिश्यायो नासारोग-विशेष । अरुचि भोजनानिच्छा । चकारात पिडका शीता मुखप्रसेकश्छर्द्दिस्तन्द्रा हृदयोप लेप उष्णाभिलाषो वह्निमान्द्यमिति । यत उक्तम ।
“प्रसेक पिडका शीतारछर्द्दिस्तन्द्रोष्णकाङ्क्षिता ।
कफोत्थे लिप्तहृदय वेदयेच्च मन्दता ॥”
अथ श्लेष्मज्वरचिकित्सा ।
‘आमाशयस्थो हत्वाग्नि सामो मार्गान पिधा-
यन ।
विदधाति ज्वर दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत ॥”
इति वचनात सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य याव-दारोग्यदर्शन लङ्घनाभिधाने श्लेष्मज्वरिणो लङ्घन विधाने विशेषमाह सुश्रुत । श्लैष्मिके द्वाद-शाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजमिति । द्वादशाहेन लङ्घनवता अतीतेनेत्यर्थ ॥ * ॥ किन्तद्भेषज तदाह ।
“पिप्पल्यादिकषायन्तु कफजे परिपाचनमिति ।”
पिप्पल्यादिगणमाह ।
“पिप्पली पिप्पलीमूल मरिच गजपिप्पली ।
नागर चित्रक चव्य रेणुकैलाजमोदिका ॥
सर्षपो हिङ्गु भार्गी च पाठेन्द्रयवजीरका ।
महानिम्बश्च मूर्व्वा च विषा तिक्ता विडङ्गकम॥
पिप्पल्यादिगणो ह्येष कफमारुतनाशन ।
गुल्मशूलज्वरहरो दीपनश्चामपाचन ॥”
इति पिप्पल्यादिक्वाथ ॥
“चातुर्भद्रकमाख्यातं श्वासकासज्वरापहम् ।
प्लीहान हन्ति हिक्काश्च बालानामपि शस्यते ॥
पिप्पली त्रिफलाश्चापि समभागा ज्वराग्निघ्न।
मधुना सपिष। [illegible] कासा [illegible] नुदा।
भ[illegible]त । * ॥
कटफल पौष्कर शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह ।
श्वासकासज्वरहरो लेहोऽय कफनाशन ॥’
इति चातुर्भद्रिकावलेह ॥ ॥
“कटफल पौष्कर शृङ्गी यवानी कारवी तथा ।
कटुत्रयञ्च सर्व्वाणि समभागानि चूर्णयेत ॥
आर्द्रकस्य रसेनाक्त्वा मधुना वा कफज्वरी ।
कासश्वासारुचिच्छर्द्दिश्लेष्मानिलनिवृत्तये ॥”
इत्यष्टाङ्गोऽवलेह ॥ ॥
“सिन्धुवारदलक्वाथ कणाढ्य कफजे ज्वरे ।
जङ्घयोश्च बले क्षीणे तथा च पिडिते पिबेत ॥
यवानी पिप्पली वासा तथा राक्षसवल्कलम ।
एषा क्वाथ पिबेत कासे श्वासे च कफजे ज्वरे ॥
वासाक्षुद्रामृताक्वाथ क्षौद्रेण ज्वरकासहृत ॥”
इति वासादिक्वाथ ॥ ॥
“मरिच पिप्पलीमूल नागर कारवी कणा ।
चित्रक कटफल कुष्ठ समुगन्धिवचा शिवा ॥
कण्टकारी जटा शृङ्गी यवानी पिचुमर्द्दक ।
एषा क्वाथो हरत्येव ज्वर सोपद्रव कफात ॥”
इति मरिचादिक्वाथ ॥
वातज्वराधिकारोक्तकल्पतरुरसोऽपि । श्लेष्म ज्वरे दातव्यस्तस्य कफव्याधिहरत्वात ॥ * ॥
“सिन्धुत्रिकटुराजीभिरार्द्रकेण कफे हित ॥”
कवल इति शेष ॥ * ॥ अथान्नमाह ।
“मुद्गयूषादनो दोषो ज्वरे कफसमुत्थिते ॥”
इति श्लेष्मज्वराधिकार ॥ * ॥
अथ वातपित्तज्वराधिकार । तत्र द्वन्द्वज-ज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विका सम्प्राप्तिमाह । तत्र वातपित्तज्वरस्य ।
“वातपित्तकरैर्व्वातपित्ते आमाशयाश्रये ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्नि रसगे ज्वरकारिणी ॥”
स्यातामिति शेष ॥ * ॥
अथ तस्य पूर्व्वरूपमाह ।
“प्रायूपे वातपित्तस्य भवतो वातपैत्तिके ॥”
ज्वर इति शेष ॥ * ॥
अथ वातपित्तज्वरस्य लक्षणमाह ।
“तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहो निद्रानाश शिरो-
रुजा ।
कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तम ॥
पर्व्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृति ॥”
पर्व्वभेद पर्व्वाणि भिद्यन्त इवेति सन्धिषु व्यथा॥
अथ वातपित्तज्वरस्य चिकित्सा ।
“वातपित्तज्वरे देयमौषध पञ्चमेऽहनि ।
किराततिक्तामृतामुस्ता द्राक्षामामलकीं शटीम् ।
निष्क्वाथ्य सगुड क्वाथ वातपित्तज्वरे पिबेत ॥”
इति किरातादिक्वाथ ॥ * ॥
“गुडूची पर्पटी मुस्त किराततिक्तमेव च ।
वातपित्तज्वर हन्ति पञ्चभद्रमिद शुभम ।’
इति पञ्चभद्रक्वाथ ॥ * ॥
‘त्रिफलाशाल्मलीरास्नाराजवृक्षाटरूषकै ।
शृतमम्बु हरत्याशु वातपित्तभव ज्वरम ॥’
इति त्रिफलादिक्वाथ ॥ * ॥
“मधुक सारिवा द्राक्षा मधूक चन्दनोत्पलम
काश्मर्य्यफल लोध्र त्रिफला पद्मकेशरम ॥
परूषक मृणालञ्च निपत सचातु वारिणा ।
निशोषित रसनाद्यैर्व्वल्लीनाडीवान तत पिबेत ।
वातपित्तज्वर दाह तृष्णामूर्च्छारुचिभ्रमान ॥
शमयेद्रक्तपित्तञ्च जीमूतानिव मारुत ॥”
अत्र मधुकादिद्रव्याणामेकत्र मिलित यत परि-मित सचतुर्गुण जले निशि पर्य्युषित घटपलप्रमितिमिति ।
मधुकादिहिमो नाम ॥ ।
अथान्नमाह ।
‘मुद्गामलकयूषस्तु वातपित्तज्वरे हित ।
महार्द्द्हे प्रलापे च यच्छर्करासमन्वित ॥’
दाडिमामलकमुद्गपक्वो यूष उक्त इति वात पैत्तिक ।
“कफपित्तहरा मुद्गा कारवेल्लाच्युता ।
प्रायेण न च ते दया वातपित्तोत्तरे ज्वरे॥
दत्तास्तु ज्वरविष्टम्भशूलानाहविकारिण ॥”
इति वातपित्तज्वराधिकार ॥ * ॥
अथ वातश्लेष्मज्वराधिकार । तत्र तस्य विप्र-कृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विका सम्प्राप्तिमाह ।
‘वातश्लेष्मकरैर्व्वातकफावामाशयाश्रयौ ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्नि रसगौ ज्वरकारिणौ॥”
पूर्व्वरूपमाह ।
“प्राग्रूपे वातकफयो स्याता वातकफज्वरे ॥”
तस्य लक्षणमाह ।
“स्तैमित्य पर्व्वणा भेदो निद्रागौरवमेव च ।
शिरोग्रह प्रतिश्याय कास स्वेदाप्रवर्त्तनम ॥
सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृति ॥’
स्वेदाप्रवर्त्ती स्वेदस्य असम्यगादशन प्रवृत्ति ॥
तथाह हारीत ।
“शिरोग्रह स्वेदभवश्च कासो-
ज्वरस्य लिङ्ग कफवातजस्येति ॥”
स्वेदभव स्वेदोत्पत्ति ॥ * ॥
ननु स्वेद पित्तस्य धर्म्म अतएव पित्तज्वरे कक्षोष्ठमुखनासाना पाक स्वेदश्च जायते इत्यु-क्तम । तस्मात कथ वातश्लेष्मज्वरे स्वेदस्याति-प्रवृत्ति । उच्यते । विकृतिविषमसमवायारब्ध त्वान्न दोष इति तार्किक । प्रकृतिसमसमवा यस्य विकृतिविषमसमवायस्य चायमर्थ । प्रकृत्या हेतुभूतया सम कारणानुरूप सम वाय कार्य्यकारणभाव सम्बन्ध प्रकृतिसम समवाय कारणानुरूप कार्य्यमिति यावत । यथा प्रकृतेर्यथास्थितै शुक्लैस्तन्तुभि समवाय-कारणैरारब्ध पट शुक्ल एव भवति । तथा प्रकृतेन केवलेन वातेन पित्तेन कफेन वा जनितो ज्वरो वाताद्युचितैर्धर्म्मैर्वेगमृदुवेगाधिक्य-

[illegible] भा । विकृतिविषमसम[illegible] वस्तु [illegible] विषम कारयानन्तु[illegible] समवाय कायस्य कारणे सम्बन्ध । यथा [illegible] हरिद्राभ्यां [illegible] कारणानुरूपो लोहितो वर्णो जायते । तथा योगेन [illegible] वातश्लेष्मभ्यां हेतुभूताभ्यां विषमा कारणाननुरूपा स्वेन्स्याति [illegible] सिद्धान्त ॥ * ।

अथ वातश्लेष्मज्वरस्य चिकित्सा ।

"[illegible] ज्वरे दशमाध्यं [illegible] ।
पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागरै ।
[illegible] ज्वरापहम् ॥
कोलमात्रोपयोगित्वात् पञ्चकोलमिदं स्मृतम् ।
[illegible] पाचनं श्रेष्ठ [illegible] कफवातनुत् ॥
[illegible] पित्तकोपनम् ॥"

इति पञ्चकोलम् ॥ * ॥

"[illegible] हिका-
[illegible] ।
[illegible]
ज्वरं समीरात [illegible] समुत्थितम् ॥

इति किरातादिक्वाथ ॥ ॥

[illegible] क्वाथं पिबेद्वातकफज्वरी ।
[illegible] ज्वरे भेषजमुत्तमम् ॥"

इति पिप्पल्यादिक्वाथ ॥ * ॥

"पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरं ।
[illegible] जातीपाठावत्सकरेणुकम् ॥
किरातितक्तको मूर्वा वचया मरिचानि च ।
[illegible] भागा विडङ्गं कर्कटाह्वयम् ॥
[illegible] सदेवदारुभा ।
[illegible] ॥
[illegible] समभागानि [illegible] ।
[illegible] निपीतं स्याद्वातश्लेष्मज्वरापहम् ॥
[illegible] शीत प्रस्वेदमपि वेपथुम् ।
[illegible] रोमहर्षश्च तथा ॥
[illegible] प्रलापे च प्रसुप्ते सर्वगात्रके ।
[illegible] ज्वरं स [illegible] ॥"

इति [illegible] पिप्पल्यादिक्वाथ ॥ * ॥

"[illegible] कफवातजे ।
ज्वरे [illegible] पार्श्वरुक्श्वासकासके ॥

इति दशमूलीक्वाथ ॥ * ॥

तत्र श्रेयसी [illegible] वातश्लेष्मज्वरहरत्वात् ॥
"पिप्पलीभि [illegible] तोयमनभिष्यन्दि दीपनम् ।
वातश्लेष्मज्वरं हन्ति सेवनं [illegible] ॥"

इति पिप्पलीक्वाथ ॥ * ॥

"[illegible] टङ्कणं [illegible] गन्धं शुद्धं सम समम् ।
द्विगुणं [illegible] जैपालं तुषवर्जितम् ॥
सैन्धवं मरिचं चित्रा [illegible] शर्करापि च ।
प्रत्येकं [illegible] ॥
[illegible] रसो गुञ्जाद्वयोन्मित ।
[illegible] वातश्लेष्मज्वरापह ॥"
[illegible] रसो वातश्लेष्मज्वरे शीतज्वरे च ॥
इत्यप्रदीपे ।

"स्वेदोद्गमे भृष्टकुलत्थचूर्ण
[illegible] प्रशमित भवन्ति ।
[illegible]
[illegible] स्वेदहरं [illegible] ॥
मरिच पिप्पली शुण्ठी पथ्या लोध्रं पौष्करम् ।
भूनिम्ब कट्फला कुष्ठ कचूरो लिङ्गिका शटी ॥
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
एतदुद्धूलनं श्रेष्ठं [illegible] स्वेदनिर्गमे ॥"
लिङ्गिका पञ्चगुरिया इति लोके । अत्र शटी गन्धपलाशी । इति मरिचाद्युद्धूलनम् ॥ * ॥
"भूनिम्बकारवल्लिकावचाकट्फलं रज ।
[illegible] उद्धूलनं श्रेष्ठं सन्तत स्वेदसस्रवे ॥"

इति भूनिम्बाद्युद्धूलनम् ॥ * ॥

[illegible] मातुलुङ्गस्वेदोऽप्यत्र समुचित ॥ यत उक्तम् ।
"पीनसश्वासगाम्भीर्य्य जङ्घापार्श्वास्थिशूलिनि ।
वातश्लेष्मज्वरे स्वेदं कारयेत् तद्विधानवित् ॥*॥
मातुलुङ्गफलकेशरो धृत
सिन्धुजन्ममरिचान्वितो मुखे ।
हन्ति वातकफरोगमास्यगं
शोषमाशु जडतामरोचकम् ॥

इति कवल ॥"

अथान्नमाह ।

"मद्द्या पञ्चमूल्यान्नं सम्यक् सिद्धं चिकित्सक ।
सप्तमे दिवसे दद्यात् ज्वरे वातबलासजे ॥"

इति वातश्लेष्मज्वराधिकार ॥ * ॥

अथ पैत्तिकश्लेष्मज्वराधिकार । तत्र तस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विका सम्प्राप्तिमाह ।

"पित्तश्लेष्मकरै पित्तकफवामाशयाश्रयौ ।
वह्निनिरस्य कोष्ठानि रसगो ज्वर [illegible] ॥"

पूर्व्वरूपमाह ।

"प्राग्रूपं पित्तकफयो स्याता पित्तकफे ज्वरे ।"

अथ तस्य लक्षणमाह ।

"लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोह कासोऽरुचिस्तृषा ।
मुहुर्दाहो मुहु शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृति ॥"
आस्यस्य तिक्तत्वं पित्तेन । लिप्तत्वं कफेन । तन्द्रा अर्द्धोन्मीलितनेत्रत्वम् । मोहो मूर्च्छा ॥*॥

अथ पित्तश्लेष्मज्वरस्य चिकित्सा ।

"पित्तश्लेष्मज्वरे देयमौषधं दशमेऽहनि ।
गुडूचीनिम्बधान्याकचन्दनं कटुरोहिणी ॥
गुडूच्यादिरयं क्वाथ पाचनो दीपनं स्मृत ।
तृष्णादाहारुचिच्छर्द्दिपित्तश्लेष्मज्वरापह ॥"

इति गुडूच्यादिक्वाथ ॥ * ॥

"अमृताकटुकारिष्टपटोलं घनचन्दनम् ।
नागरेन्द्रयवश्चैतदमृताष्टकमीरितम् ॥
क्वथितं सकणाचूर्णं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
हृल्लासारोचकच्छर्द्दितृष्णादाहनिवारणम् ॥"

इति अमृताष्टकम् ॥ * ॥

"कण्टकार्य्यमृता भार्गी विश्वेन्द्रयववासकम् ।
भूनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणीम् ॥
विपाच्य पाययेत् क्वाथं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
दाहतृष्णारुचिच्छर्दिकासशूलनिवारणम् ॥"

इति कण्टकार्य्यादिक्वाथ ॥ * ॥

"नागरोशीरबिल्वाब्दधान्यमोचरसाम्बुभि
कृत क्वाथो भवेद्ग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापह ॥"

इति नागरादिक्वाथ ॥ * ॥

"सशर्करामक्षमात्रां कटुकामुष्णवारिणा ।
पीत्वा ज्वरं जयेज्जन्तु पित्तश्लेष्मसमुद्भवम् ॥"
अत्र कटुकाया द्वादशमाषा । शर्कराया चत्वारो माषा । एवं कथ इति चक्रदत्त ॥ वैद्यव्यवहारे तु कटुकाशर्करयो समभागयो रेव कथ । इति कटुकीकल्क ॥ * ॥
"सपत्रपुष्पवासाया रस क्षौद्रसितायुत ।
पित्तश्लेष्मज्वरं हन्ति सास्रपित्तं सकामलम् ॥"
अत्र वासाया रसो अर्द्धपलपरिमितो देय । मधुसितयो प्रत्येकं टङ्क प्रक्षेप्तव्य ॥ * ॥

अथान्नमाह ।

"कषाय परिपीतस्तु शृङ्गवेरपटोलयो ।
पित्तश्लेष्मज्वरवमीदाहकण्डूहरो भवेत् ॥"*॥

अन्यच्च ।

"पटोलधान्ययोर्यूष पित्तश्लेष्मज्वरापह ॥"

इति पित्तश्लेष्माधिकार ॥ * ॥

अथ सन्निपातज्वराधिकार । तस्य निदानादिचिकित्सा सन्निपातज्वरशब्दे द्रष्टव्या ॥*॥

अथागन्तुकज्वराधिकारमाह । तत्रागन्तुकज्वरस्य निदानान्याह ।

"अभिघाताभिषङ्गाभ्यामभिचाराभिशापत ।
आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत् ॥"
अभिघात शस्त्रमुष्टिलगुडादिभिरभिहननम् । अभिषङ्ग कामशोकभयक्रोधभूतादीनामावेश । अभिचार कृत्याद्युत्पादनम् । अभिशाप ब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धादिकृत शाप । त आगन्तु ज्वरं यथास्वं यथादोषलक्षणं दोषैर्व्विभावयेत् विजानीयात् ॥ * ॥ अपराण्यपि निदानान्याह ।
"ये भूतविषवाय्वग्निक्षतभङ्गादिसम्भवा ।
रागद्वेषभयाद्यैश्च ते स्युरागन्तवो गदा ॥"
भयाद्यैरित्याद्यशब्देन भूतविषवाय्वग्निक्षतभङ्गादय सगृह्यन्ते । तेन रागादयोऽभङ्गाद्यन्ता हेतवोऽप्यागन्तुसंज्ञा स्यु । कार्य्यकारणयोरभेदोपचारात् । एतेन आगन्तुज स्मृत इत्यत्राप्यागन्तुशब्दो हेतुवाची आगन्तुर्ज्जायते दोषैरित्यत्र व्याधिवाची अभिघाताभिषङ्गाभ्यामित्यादि श्लोके दोषैर्यथास्वं तं विभावयेदितिवचनेनैव प्रतीयते । अभिघातादीनां विप्रकृष्टकारणत्व मिथ्याहारविहाराणामिव दोषाणां सन्निकृष्टकारणत्वम् । तथा सति दृश्यमानसङ्गुडूच्ये त्यादि श्लोके आगन्तुज्वरस्याष्टमत्वविघाती दोषजेष्वेव प्रवेशात् । उच्यते । आगन्तुज्वरस्य दोषा आरम्भका न किन्तु पश्चादनुबन्धिन ॥*॥ तथा चागन्तुज्वरस्य सम्प्राप्तिमाह चरक । आगन्तुर्हि व्यथापूर्व्वो जायते पश्चान्निजैर्दोषैरनुबध्यत इति ॥ * ॥

तत्र कस्यागन्तो को निजो दोष इत्यपेक्षायामाह ।

"कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं त्रयो मलाः ।
भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ॥"

कामशोकभयात् कामशोकभयजादागन्तोर्वायुः कुप्यति । क्रोधात् क्रोधजादागन्तोः पित्तं कुप्यति । भूताभिषङ्गात् भूतावेशजादागन्तोः त्रयो मलाः दोषाः कुप्यन्ति इत्यर्थः । भूतसामान्यलक्षणाः भूतस्य भूतलक्षणस्य सामान्यं समानता येषां तानि भूतसामान्यानि भूतसामान्यानि लक्षणानि येषां ते भूतसामान्यलक्षणाः मलाः ॥ * ॥

अथागन्तुज्वराणां हेतुभेदैर्लक्षणभेदानाह ।

"श्यावास्यता विषकृते तथातीसार एव च ।
भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥"

विषकृते स्थावरजङ्गमविषभक्षणकृते ज्वरे । श्यावः शुक्लानुविद्धः कृष्णो वर्णः शाकवर्णो वा । अतीसारः स्थावरविषेणैव तस्याशीघ्रगामित्वात् । तोदः कृमीदंशनेनैव यथा ॥ * ॥

"ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुस्तथा ।
कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम् ॥
हृदये वेदना चास्य गात्रञ्च परिशुष्यति ॥"

कामजे समीहितकान्ताद्यप्राप्तिनिमित्तके ज्वरे । चकारात् वाग्भटोक्तान्यपि लक्षणानि बोद्धव्यानि । तानि यथा,—

"कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षयः ।
भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत् कोपाच्च वेपथुः ॥"

भयात् भयजे ज्वरे प्रलापः । शोकाच्च चकारेण प्रलाप एवानुकृष्यते । कोपाच्च कोपादपि वेपथुर्भवति ॥ * ॥ ननु वेपथुर्वातस्य धर्म्मः तत् कथं क्रोधजे ज्वरे वेपथुः । यत उक्तम् । क्रोधात् पित्तमिति । उच्यते ।

"एकः प्रकुपितो दोषः इतरानपि कोपयेत् ॥"

इति वचनात् पित्तकोपितवातजन्य एवात्र वेपथुः ॥ * ॥ किञ्च क्रोधाद्वायुरपि भवति । यत उक्तं विदेहेन । क्रोधशोकौ स्मृतौ वात-पित्तरक्तप्रकोपनाविति । यत उक्तम् ।

"भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यरोदनकोपने ।
केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ॥"

भूताभिषङ्गोत्थो विषमज्वरो भवति । कदाचिदपि वेगवान् कदाचिच्छान्तवेग इत्यर्थः ॥

"अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते ।"

तृष्णा चेति चकारेण हारीतानुवादि वाग्भटोक्तञ्च बोद्धव्यम् । तद्यथा,—

"अत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते ।
पूर्व्वं मनस्ततो देहस्ततो विस्फोटविभ्रमैः ।
सदाहमूर्च्छैस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वर इति ॥"

अथ तेषां चिकित्सा ।

"आगन्तुजे ज्वरे नैव नरः कुर्व्वन्ति लङ्घनम् ॥"

तथा च वाग्भटः ।

"शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम् ॥"

नेष्यते इति शेषः । अन्यच्च ।

"लङ्घनं न हितं कामशोकचिन्ताप्रहारजे ।
भयश्रमक्रोधजलङ्घनेञ्च कृते ज्वरे ॥
किन्तु दीप्ताग्नये तत्र दद्यादन्नमासरसान्नम् ।
अभिघातज्वरे युञ्ज्यात् क्रियामुष्णविवर्जिताम् ॥
कषायं मधुरं स्निग्धं यथादोषमथापि वा ।
अभिघातज्वरो नश्येत् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ॥
रक्तावसेकैर्म्मद्यैश्च तथा मांसरसौदनैः ॥"

मेद्यैर्म्मेदाय हितैः ॥ * ॥

"अथ बन्धश्रमात्यध्वभङ्गभग्नसमुद्भवान् ।
ज्वरानुपाचरेत् पूर्व्वं क्षीरमांसरसादनैः ॥"

अधस्ताडनं कशादिभिर्यो वा । भङ्गश्छेदभेदादिकः । भग्नो वृक्षादितः पतनम् ॥ * ॥

"अध्वश्रान्तेषु चाभ्यङ्गं दिवानिद्राञ्च कारयेत् ।
ओषधीगन्धविषजौ विषपित्तप्रबाधनैः ।
जयेत् कषायैर्म्मतिमान् सर्व्वगन्धकृतैर्भिषक् ॥"

सर्व्वगन्धमाह ।

"चातुर्जातककर्पूरकक्कोलागुरुकुङ्कुमम् ।
लवङ्गसहितञ्चैव सर्व्वगन्धं विनिर्द्दिशेत् ॥ * ॥
क्रोधजे पित्तजे काम्यैर्नाय्या सद्वाक्यमेव च ।
आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥
हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः ।
कामैरथ मनोज्ञैश्च पित्तघ्नैश्चाप्युपक्रमैः ॥
सद्वाक्यैश्च शमं याति ज्वरः क्रोधसमुत्थितः ॥"

कामैः कामावशैः । मनोज्ञैः शृङ्गारादिभिः भयजनकवचनैर्व्वा ॥ * ॥

"कामात् क्रोधज्वरो नश्येत् क्रोधात् कामज्वरस्तथा ।
घातिताभ्यामुभाभ्याञ्च कामक्रोधज्वरस्तथा ॥"

घातिताभ्यामुभाभ्यां मनसि निगृहीताभ्यां कामक्रोधाभ्याम् ॥ * ॥

"भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बन्धावेशनताडनैः ।
जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं मनःसान्त्वैश्च मानसम् ॥"

ताडनैरित्यस्य स्थाने केचित् पूजनैरिति पठन्ति ॥

"सहदेवाया मूलं विधिना कण्ठे निबद्धमपहरति ।
एकद्वित्रिचतुर्भिर्द्दिवसैर्भूतज्वरं पुंसाम् ॥
अभिचाराभिशापोत्थौ ज्वरौ होमादिभिर्जयेत् ।
दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहदृष्टिजौ ॥"

इत्यागन्तुज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ विषमज्वराधिकारमाह । तत्र विषमज्वरस्य निदानादिचिकित्सापर्य्यन्तं विषमज्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ जीर्णज्वराधिकारः । तस्य निदानादिकं जीर्णज्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ दुर्ज्जलजनितस्य ज्वरस्य चिकित्सामाह ।

"हरीतकी निम्बपत्रं नागरं सैन्धवोऽनलः ।
एषां चूर्णं सदा खादेत् दुर्ज्जलज्वरशान्तये ॥"

इति हरीतक्यादिचूर्णम् ॥ * ॥

"अरुचिमनलमान्द्यं पीनसश्वासकासा-
नुदरमुदकदोषानाशु हन्यादशेषान् ।
जनयति तनुकान्तिं चित्तनेत्रप्रसादं
पलपरिमितशुण्ठीक्षोदसिद्धः कषायः ॥"

इति शुण्ठीक्वाथः ॥ * ॥

"विषं भागद्वयं टङ्कणपलं पञ्चभागकम् ।
मरिचं नवभागं च वस्त्रेण शोधयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसेनास्य कुर्यान्मुद्गनिभां वटीम् ।
वारिणा वटिकायुग्मं प्रातः मादञ्च भक्षयेत् ॥
अयं रसो ज्वरे योज्यः सामे दुर्ज्जलजेऽपि च ।
अजीर्णाध्मानविष्टम्भशूलेषु श्वासकासयोः ॥"

इति दुर्ज्जलजेता रसः ॥ * ॥

"पटोलमुस्तामृतवह्निवासक-
सनागरं धान्यकिराततिक्तकम् ।
कषायमेषां मधुना पिबन्नरो
निवारयेत् दुर्ज्जलदोषमुल्वणम् ॥"

इति पटोलादिक्वाथः ॥ * ॥

"किराततिक्तत्रिफलाम्बुपिप्पली-
विडङ्गविश्वाकटुरोहिणीरजः ।
निहन्ति लीढं मधुनातिसत्वरं
सुदुस्तरं दुर्ज्जलदोषजं ज्वरम् ॥"

इति किराततिक्तादिचूर्णम् ॥ * ॥

"भोजनान्ते नरैर्भुक्तं शुण्ठीराज्यभयोत्थितम् ।
कल्कं तु सहते नित्यं नानादेशोद्भवं जलम् ॥
महार्द्रकयवक्षारौ पीत्वा चोष्णेन वारिणा ।
नानादेशसमुद्भूतवारिदोषमपोहति ॥" * ॥

अथ साध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह ।

"बलवत्स्वपि दोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥"

ज्वरस्योपद्रवानाह ।

"श्वासमूर्च्छारुचिच्छर्द्दितृष्णातीसारविड्ग्रहाः ।
हिक्काकासाङ्गभेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश ॥" * ॥

प्रसङ्गादुपद्रवाणां चिकित्सायां विशेषमाह ।

"सजातोपद्रवो व्याधिस्त्याज्यो न स्याच्चिकित्सके ।
व्याधौ शान्ते प्रशाम्यन्ति सद्यः सर्व्वेऽप्युपद्रवाः ॥
अतो व्याधिं जयेद्यत्नात् पूर्व्वं पश्चादुपद्रवम् ।
भिषगयं कुशलः सोऽत्र जयेत् पूर्व्वमुपद्रवम् ॥
तेष्वपि प्रचुरेषु प्राड्शमयेदाशुकारिणम् ।
मूलव्याधिं जयेत् पूर्व्वं जेयो यो वा भवेद्बली ॥
अविरोधेन वा कुर्य्यादुभयोरपि च क्रियाम् ॥"

तत्र ज्वरे श्वासस्य चिकित्सा ।

"सिंही व्याघ्री ताम्रमूली पटोली
शृङ्गी पथ्या पुष्करं रोहिणी च ।
शाकः शटी शैलमल्लाश्च बीजं
श्वासं हन्यात् सन्निपाते दशाङ्गः ॥"

सिंही वडीकटैया । व्याघ्री कटैया । ताम्रमूली दुरालभा । पथ्या भार्गी । रोहिणी कटुकी । शैलमल्ली कोरैया । इति दशाङ्गो योगः ॥ * ॥

"भार्गीनिम्बघनाभयामृतलताभूनिम्बवासाविषा
चायन्तीकटुकावचात्रिकटुकाशोनाकशक्रद्रुमैः ।
रास्नायासपटोलपाटलिशटीदार्व्वीविशालात्रिवृद्-
ब्राह्मीपुष्करसिंहिकाद्वयनिशाधात्रीश्वदंष्ट्रद्रुमैः ॥
क्वाथोऽयं खलु सन्निपातनिवहान् द्वात्रिंशतां पापतो ।
दुर्व्वारानिजकेशवी विजयते समान् गरुत्मानिव

[illegible] सानामेकास्मन्[illegible]गदिकामक
[illegible]भगलामसार्द्दीमता [illegible]-
[illegible]॥'

[illegible] अतीस। [illegible] क्रम। [illegible]
[illegible]। इति [illegible] ॥

[illegible] कथ्यान्[illegible] [illegible] चगम।
[illegible] लाटा लाज मुपा भवति॥
[illegible] पवग [illegible]।
[illegible] सुाभ॥'
[illegible] ज्वरे मूर्च्छायाश्चिकित्सा।
[illegible] रसास्य मूर्च्छायामाचरन्नर।
[illegible] प्रयुञ्जीत मधुसिन्धु[illegible]॥
[illegible] सुराभ[illegible] सुगाचण्यच।
[illegible] लसया॥'
[illegible] ज्व [illegible]।
[illegible] सामे नासिन्धु
कवा।
[illegible] नर्के॥'
[illegible]।
[illegible] मातुलुङ्गस्य [illegible] साम्यसैन्धवम।
[illegible] वा तत्कमास्ये तु
धारान॥"
अथ ज्वरे छर्द्दिश्चिकित्सा।
'क्वाथो गुडूच्या समधु सुशीत
पान प्रशान्त वमनस्य कुर्यात।
[illegible] मधुनावलीढा
[illegible] प्रकरणान्वता च॥
अथ ज्वरे तृष्णायाश्चिकित्सा।
[illegible] सचन्द्रकैःअम्ने।
[illegible] स्या॥
[illegible] पय [illegible]
[illegible] तन्न [illegible]।
[illegible]
[illegible]॥'॥
अथ ज्वरे [illegible] चिकित्सा।
[illegible] वलित।
[illegible] पाचयत्यपि च॥
[illegible]
[illegible] वस्था।
ज्वरा[illegible]
[illegible] ॥"
[illegible] भति।
पाट[illegible]
[illegible] विपाच्य।
पिवन [illegible] सत्त्व
ज्वरातिसारानपि [illegible]॥"*॥
अथ ज्वरे विड्ग्रहस्य चिकित्सा।
'विड्ग्रहे वातजित कर्म्म कुर्य्यादन्नानुलोमनम्।
मल प्रवर्त्तयेदाशु तीक्ष्णाभि फलवर्त्तिभि॥
पथ्यारग्वधतिक्ताश्चित्रदामलकै श्टत तोयम्।
जीर्णज्वरे विमर्द्दे दद्यादाम्येव विड्ग्रह
शाम्येत॥"

अथ ज्वरे हिक्कायाश्चिकित्सा।
'गैरिक सिन्धुस्थरजोऽन्तरम्भ
[illegible]स्येन ना [illegible]निहान्त हिक्काम्।
[illegible]ण्ठी हठादृवा सितया समेता
[illegible] हिङ्गुसमुद्भवञ्च॥"*॥
अथ ज्वरे कासस्य चिकित्सा।
'का[illegible] कणाकणाम्ल कलिङ्गमफल रज।
[illegible]श्वभवन लिह्यात मधुना वा दृषाङ्गसम॥"
[illegible] पपटकम।
'पु[illegible]कटुत्रिकाङ्ग[illegible]कटफलयासककार
विकाभि।
म[illegible]ताभिरय खलु [illegible] कासरिपु कफ
रोगहरञ्च॥"*॥
अथ ज्वरे दाहस्य चिकित्सा।
"[illegible]कारलिखित दाहे कुर्याच्चिकित्सितम।
[illegible] ज्वराविरुद्ध यन्मुख्यो नाम्ना ज्वरो यत॥'
[illegible] सुखसाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणम।
'[illegible]तापो [illegible]को वात्यस्तृष्णा[illegible] मार्द्दवम।
[illegible] गस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च॥"
[illegible] दाहसत्त्वेऽपि यथा
[illegible] उच्यन्ते। तेषामाहवमत्युता। वह्नि
[illegible] ज्वरस्य।
"वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यै प्राकृत क्रमात।
प्राकृत सुखसाध्यस्तु शरत्सुराभसम्भव॥"
सुरभिर्व्वसन्त॥*॥
अथ कष्टसाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह।
"वैकृतोऽन्य स दु साध्य प्राकृतेष्वनिलोद्भव॥"
अन्य प्राकृतादन्य वैकृत।*। वर्षादिषु
ज्वर जायता वातादीना चिकित्साविशेषाय
प्राधान्यमप्राधान्यञ्चाह।
"वर्षासु मारुतो दुष्ट पित्तश्लेष्मान्वित ज्वरम।
कुर्य्यात पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबल कफ॥"
तस्य पित्तज्वरस्य चिकित्सामाह।
'तत्प्रकृत्या विसर्गाञ्च तत्र नानशनाद्भयम॥"
तत्प्रकृत्या तस्य पित्तस्य प्रकृत्या स्वभावा।
यत उक्तम।
"कफपित्त द्रवे धातू सहेते लङ्घन बहु॥" इति।
विसर्गाच्च शरदो विसर्गकालत्वाच्च। यत उक्तम।
[illegible]शरद्धेमन्ता विसर्गा कालास्तत्रोपचितबला
प्राणिनो भवन्ति सोमस्य बलवत्त्वादिति। तत्र
शरदि पित्तज्वरे अनशनाद्भय न। कफो वसन्ते
तमपि [illegible]तपित्त भवेद्दशु। वसन्ते कफज्वरेऽपि
कफप्रकृत्या लङ्घनाद्भय न भवति। किन्तु
वसन्तस्यादानकालत्वात नि शङ्क न कर्त्तव्यम।
यत उक्तम। शिशिरवसन्त-ग्रीष्माख्यादानकाला
स्तत्रापचितबला प्राणिनो भवन्ति सूर्य्यस्य
बलवत्त्वादिति। एतेनेद उक्तम। वर्षासु वायु
प्रधान पित्तश्लेष्माणावप्रधाने। शरदि पित्त
प्रधान कफोऽप्रधानम। वसन्ते श्लेष्मा प्रधान
वातपित्ते अप्रधाने। तत्र प्रधानस्य प्राधा
न्येन चिकित्सा कर्त्तव्या। सा चाप्रधाना
विरुद्धा विधेया। यत्र वैकृते[illegible]

तस्य प्राधान्येन चिकित्सा कर्त्तव्या। तथा
चोक्तम्।
"ससर्गे यो गरीयान स्यादुपक्रम्य स वै भवेत।
शेषदोषाविरोधेन सन्निपाते तथैव च॥"
ससर्गे [illegible]षद्वयस्य ससर्गे। गरीयान प्रधान।
"अन्तर्दाहोऽधिका तृष्णा प्रलाप श्वसन भ्रम।
सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्च्चोविनिग्रह॥
अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि कष्टसाध्यत्वमेव च॥"
वर्च्चोविनिग्रह पुरीषाप्रवृत्ति॥*॥
अथासाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह।
'ज्वर क्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घ्यरात्रिक।
असाध्यो बलवान यश्च केशसीमन्तकृत ज्वर॥'
दैर्घ्यरात्रिक बहुरात्रानुबन्धी। केशसीमन्तकृत
प्रभावात केशेषु सीमन्त य करोति॥*॥
गम्भीरस्य लक्षणमाह।
"गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया।
आनद्धत्वेन चात्यर्थ कासश्वासोद्गमेन च॥"
आनद्धत्वेन विबद्धमलत्वेन॥*॥ सामान्य-
ज्वरेऽपि कालमलशोथस्यासाध्यत्वादकमाह।
"ज्वरस्य पूर्व्व ज्वरमध्यतो वा
ज्वरान्ततो वा श्रुतिमूलशोथ।
क्रमादसाध्य खलु कृच्छ्रसाध्य
सुखेन साध्यो मुनिभि प्रदिष्ट॥"*॥
अथारिष्टमाह। तत्रारिष्टस्य लक्षणम।
"रोगिणो मरण यस्मादवश्यम्भावि लक्ष्यते।
तल्लक्षणमरिष्ट स्याद्रिष्टमप्यभिधीयते॥
हेतुभिर्बहुभिर्जातो बहुभिर्बहुलक्षण।
ज्वर प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशन॥"
शीघ्रमिन्द्रियनाशन उत्पन्नमात्र एव चिकित-
स्यमानोऽपीन्द्रियाणा चक्षुरादीना शक्ति यो
नाशयति॥*॥ अन्यच्चारिष्टमाह।
"विसञ्ज्ञस्ताम्यते यस्तु शेते निपतितोऽपि वा।
शीतार्द्दितोऽन्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नर॥"
विसञ्ज्ञ विगतसञ्ज्ञा। ताम्यते नष्टश्च। शेते
निपतितोऽपि वा अत्रापिशब्द एवार्थे निप-
तित एव तिष्ठति न चोत्थातु समर्थ तथा सन
शेत एव। शीतार्द्दित बहि। अन्तरुष्ण
अन्तर्दाहवान॥*॥ अन्यच्च।
"यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि सङ्घातशूलवान।
वक्त्रेण चैवोच्छ्वसिति ज्वरस्त हन्ति मानवम॥"
हृष्टरोमा रोमाञ्चवान। हृदि सङ्घातशूलवान
सान्निपातिकशूलवान। वक्त्रेण चैवोच्छ्वसित
न तु नासिकया॥*॥ अन्यच्च।
"हिक्काश्वासतृषायुक्त मूढ विभ्रान्तलोचनम।
सन्ततोच्छ्वासिन क्षीण नर क्षपयति ज्वर॥"
क्षपयति समापयतीत्यर्थ॥*॥ अन्यच्च।
"हतप्रभेन्द्रिय क्षाममरोचकनिपीडितम्।
गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्त ज्वरित परिवर्ज्जयेत्॥"
हता प्रभा दीप्तिर्य्येषाम। अथवा हता प्रभा
प्रतिभा विषयग्रहणशक्तिर्य्येषा तथाविधानीन्द्रि-
याणि यस्य त हतप्रभेन्द्रियम्। क्षाम क्षीणम।
[illegible]

तीक्ष्णवेगं ह्यतिदुःसहवेगं तथा ह्यार्त्त
दुःखतमम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
मज्जां प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥”
व्याख्यातोऽयं श्लोकः ॥ * ॥
विषमज्वरस्यारिष्टमाह ।
“आरम्भाद्विषमो यस्य यस्य वा दैर्घ्यरात्रिकः ।
क्षीणस्य चातिरूक्षस्य गम्भीरो हन्ति यस्य तम् ॥”
यस्य आरम्भाद्विषमः प्रथमोत्पत्तेरेव विषमः
न तु ज्वरोत्तरकालस्य । यस्य दैर्घ्यरात्रिको वा यस्य
क्षीणस्यातिरूक्षस्य च गम्भीरो भवति तं विषमो
दैर्घ्यरात्रिको गम्भीरश्च हन्तीत्यर्थः ॥ इति
ज्वराधिकारः ॥ * ॥ अथ ज्वरातिसाराधिकारः ।
“ज्वरातिसारयोरुक्तं निदानं यत् पृथक् पृथक् ।
तस्माज्ज्वरातिसारस्य निदानं नोदितं पुनः ॥”
अथ ज्वरातिसारस्य चिकित्सामाह ।
“ज्वरातिसारयोरुक्तं भेषजं यत् पृथक् पृथक् ।
न तन्मिलितयोः कार्य्यमन्योन्यं वर्द्धयेत् पुनः ॥”
अयमभिप्रायः । ज्वरहरमनुलोमनं भवति ।
अतीसारहरं स्तम्भनं भवति । अतः परस्पर-
विरुद्धत्वात् पृथक् उक्तं भेषजं मिलितयोर्न
कार्य्यम् । यत आह ।
“अनुलोमनं ज्वरघ्नं ग्राहकमतिसारहृद्भवति ।
पृथगुक्तमौषधं तज्ज्वरातिसारे विरुद्धमन्योन्यम् ॥
अतस्तौ प्रतिकुर्व्वीत विशेषोक्तचिकित्सितैः ॥
लङ्घनमेकं मुक्त्वा न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।
समुदीर्णदोषनिचयं तत् पाचयेत्तथा शमयेत् ॥
लङ्घनमुभयोरुक्तं मिलिते कार्य्यं विशेषतस्तन्नु ।
उत्पलषष्ठकसिद्धं लाजमण्डादिकं सकलम् ॥”
उत्पलषष्ठकं यथा —
“पृश्निपर्णीबलाबिल्वधनिकानागरोत्पलैः ।
ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत् साम्लां शृतां नरः ॥”
अत्र लाजमण्डाद्यपेक्षया वाग्भट्टः । अतिसारे
पुरीषातिप्रवृत्त्या साम्लत्वं दाडिमरसादिना
कर्त्तव्यम् । इत्युत्पलषष्ठकम् ॥ * ॥
“कणा कलिङ्गा लाजाख्यो मधुसितायुतः ।
पीतो ज्वरातिसारस्य तृष्णावम्योश्च नाशनः ॥”
इति कणादिक्वाथः ॥ * ॥
“नागरातिविषामुस्ताम्रतामूनिम्बवत्सकैः ।
क्वाथः सर्व्वज्वरहरः सर्व्वातीसारनाशनः ॥”
इति नागरादिक्वाथः ॥ * ॥
“गुडूच्यतिविषाधान्यशुण्ठीबिल्वाब्दबालकैः ।
पाठा भूनिम्बकुटजचन्दनोशीरपर्पटैः ।
पिबेत् कषायं सक्षौद्रं ज्वरातीसारशान्तये ॥
ह्रल्लासारुचिछर्द्दिदाहवमीनां विनिवृत्तये ॥”
इति ह्रहद्गुडूच्यादिक्वाथः ॥ * ॥
“उत्पलं दाडिमत्वक् च पद्मकेशरमेव च ।
पिबेत्तण्डुलतोयेन ज्वरातीसारनाशनम् ॥”
इत्युत्पलादिचूर्णम् ॥ * ॥
बिल्वबालकभूनिम्बगुडूचीधान्यनागरैः ।
कुटजाब्दयुतः क्वाथो ज्वरातीसारशूलहृत् ॥
इति बिल्वादिक्वाथः ॥ * ॥

“नागरातिविषानिम्बागुडूचीविञ्जमुस्तकैः ।
कषायः पाचनः शोथज्वरातीसारवारणः ॥”
इति नागरादिक्वाथः ॥ * ॥
“दशमूलीकषायेण विश्वामद्धसमां पिबेत् ।
ज्वरे चैवातिसारे च सशोथे ग्रहणीगदे ॥”
इति दशमूलीक्वाथः ॥ * ॥
इति ज्वरातिसाराधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
ज्वरघ्न पुं (ज्वरं हन्तीति । हन + टक् ।) गुडूची ।
वास्तुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वरनाशके
त्रि । (यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“ज्वरघ्नं पाचनं वल्यं हृद्यं रुच्यं कफापहम् ॥”)
ज्वरहन्त्री स्त्री (ज्वरं हन्ति या । हन् + तृच्
ङीप् च ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
ज्वरघ्नी च ॥
ज्वराग्नि, पुं, (ज्वर एवाग्निः । दाहकत्वादस्य
तथात्वम् ।) ज्वररूपाग्निः । तत्पर्य्यायः ।
आधिमन्थवः २ । इति हारावली ॥
ज्वराङ्गी, स्त्री (ज्वरमङ्गति निराशतया प्राप्नो
तीति । अङ्ग गतौ + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
भद्रदन्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
ज्वरान्तक, पुं, (ज्वरस्य अन्तको विनाशकः ।)
नेपालनिम्बः । आरग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा —
“भास्करो गन्धकः शर्व्वा देवी विहङ्गतीक्ष्णकम् ।
शोधितं गगनञ्चैव पुष्पकञ्च महेश्वरम् ॥
भूनिम्बादिगणैर्भाव्य मधुना गुटिका कृता ।
चातुर्थकं तृतीयञ्च ज्वरं सन्ततकं तथा ॥
आमज्वरं भूतजातं सर्व्वज्वरमपोहति ॥
अत्र भास्करः ताम्रम् । शर्व्वो रसः । देवी
सौराष्ट्रमृत्तिका । विहङ्गः स्वर्णमाक्षिकम् ।
गगनं अभ्रकम् । पुष्पकं रसाञ्जनम् । महेश्वरं
सुवर्णम् । अन्यत् सुगमम् । ताम्रादीनां सम
भागचूर्णं भूनिम्बादिक्वाथेन भावयेत् । भूनिम्बा-
द्यष्टादशद्रव्याणि सर्व्वद्रव्यतुल्यानि अष्टभागा
वशिष्टं क्वाथं कृत्वा दिनत्रयं विभाव्य विशोष्य
मधुना विमर्द्य अनुरूपं लिहेत् । ज्वरान्तको
रसः ।” इति भैषज्यरत्नावली ॥ ज्वरनाश-
कश्च ॥
ज्वरापहा, स्त्री, (ज्वरं अपहन्ति नाशयतीति ।
अप + हन + ड ।) बिल्वपत्री । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ बेलशुंठा इति भाषा ॥ ज्वर-
नाशके, त्रि ॥
ज्वरारि पुं (ज्वरस्य अरिः शत्रुर्नाशकत्वात् ।)
ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा —
“दरदबलिरसानां शुल्वनागाभ्रकाणां
सुभगविटशिलानां सर्व्वमेकत्र योज्यम् ।
विपिनतृणपदस्तोयैर्भावितं शोषयेत्तु
दिवसदशसमाप्तौ रक्तिकैकाञ्च कुर्य्यात् ॥
एकैका भक्षयेदस्य चार्द्रकस्य रसैर्युतम् ।
दशमात्रं ज्वरं हन्ति ज्वरारिः स निगद्यते ॥
सर्व्वशूलविनाशी च कफपित्तविनाशनः ॥
बलिः । गन्धकः । सर्व्वं शोणालिपत्ररसेन दश-
दिनं भावयित्वा गुञ्जाप्रमाणं सार्द्रकरसेन देयम् ।
ज्वरारी रसः ।” इति भैषज्यरत्नावली ॥
ज्वराशनि, पुं (ज्वरे अशनिर्वज्रमिवामोघत्वात् ।)
ज्वरनाशकौषधविशेषः । यथा,—
रसं गन्धं विषञ्चैव त्रिफला शाल्मलं भवेत् ।
त्र्यूषणञ्च समं तत्सम चार्द्रकम् ॥
लाङ्गलीं च लाक्षरसेन च निर्गुण्ड्या स्वरसेन च ।
मर्द्दयेद् यत्नतः पश्चाज्जारयेत् चणतुल्यकम् ॥
पर्णेन सह पातव्यो रसो रक्तिकसम्मितः ।
सर्व्वज्वरहरः श्रेष्ठो ज्वराशनिरयं स्मृतः ॥
कासं श्वासं सम्पोरं विषमाख्यं ज्वरं नशिमम् ।
वातुख्य प्रबलं दाहं ज्वरन्तीषं चिरोद्भवम् ।
यकृद्गुल्मोदरप्लीहश्वयथुञ्च विनाशयेत् ॥
ज्वराशनी रसः ।” इति भैषज्यरत्नावली ॥
ज्वरित, त्रि, (ज्वरः सञ्जातोऽस्य । ज्वर +
“तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।” ५ । २ ।
३६ । इति इतच् ।) ज्वरी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९
अध्याये ।
“मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान् ।
आहारकाले यूषार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥”
यथाच,—
“ज्वरितो हितमश्नीयात् यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् ।
अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथवा ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
ज्वरी, [न्] त्रि, (ज्वरोऽस्यास्तीति । ज्वर + इनि ।)
ज्वरयुक्तः । (यथा सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९
अध्याये ।
“गुर्व्वभिष्यन्दकाले वा ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन ॥”)
ज्वल, ज म चले । लिपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा-पर-अक सेट ।) वकारयुक्तः । ज,
ज्वालः ज्वलः । म, प्रज्वलयति । मित्त्वेऽपि नौ
ज्वालयतेत्यादिना केवलस्य ह्रस्वविक
ल्पनात् सोपसर्गस्यैव नित्यं ह्रस्वः । ज्वालयति
ज्वलयति प्रज्वलयति । दिट् दीप्तिः । ज्वलति
वह्निः । इति दुर्गादासः ॥ (यथाच कुत्रचित् ।
“जागर्त्ति जातो ज्वलति यदीय
सन्तोरावा पश्यति कौतुकेन ।
शुभ्रुक्मा कुरु नाथ । धैर्य्य
बुभुक्षिता किं द्विकरेण भुङ्क्ते ॥”)
ज्वल, पुं ज्वालः । दीप्तिः । (ज्वलतीति । ज्वल
दीप्तौ + अच् ।) दीप्तिविशिष्टे त्रि । इति
मुग्धबोधम् ॥
ज्वलका, स्त्री, (ज्वलतीति । ज्वल + बाहुलकात्
वुन् ।) अग्निशिखा । इति हेमचन्द्रः ॥
ज्वलत, त्रि (ज्वल + शतृ ।) दीप्तिमत् । तत्
पर्य्यायः । जमत् १ कल्मलीकिनम् २ जञ्जणा
भवत् ३ मल्मलाभवत् ४ अर्चिः ५ शोचिः ६
तपः ७ तेजः ८ हरः ९ घृणिः १० शृङ्गाणि ११ ।
इत्येकादश ज्वलति नामधेयानि ॥ * ॥ भ्राजते १
भ्रासते २ भ्राश्यति ३ दीदयति ४ शोचति ५
मन्दते ६ भन्दते ७ रोचते ८ ज्योतत ९

दीपन १ ... ११। इत्येकाम्र ... क्माग । इ । ... अध्याय ॥

ज्वल्न, पु, (ज्वलतीति । ज्वल-"... इत्यक्रमा ज्वलयुचलपतपन ।" ३ । २ । १५ । इति युच ।) अग्नि । (यथा, कला विलास । १ । ० ।

"यत्र वियत्नयनज्वलज्ज्वालावलीण ... र्णत्ति ।

जीवति मा ... पायते ॥")

चित्रकवृक्ष । इत्यमर । । । ... ॥ (ज्वल+भाव ल्युट ।) ... न क्ली ।

ज्वलनाश्मा, [न] पु (ज्वलन ... इत्यमरः अश्मा प्रस्तरमणि । ...) सूर्यकान्तमणि । इति राजनिघण्ट ॥

ज्वलित त्रि, (ज्वल+क्त ।) ... । उज्ज्वल । ... ॥ (प्रदीप्त । यथा, महाभारत । ... ।

'काष्ठा... नो रेजुर्ज्वलिता इव पावका ॥")

ज्वालिनी, स्त्री (ज्वलो ... स्या । ज्वल+इनि+ङीप ।) मूर्वालता । इति राजनिघण्ट ॥

ज्वाल पु स्त्री (ज्वलतीति । ज्वल+"ज्वलितिक-सन्तेभ्यो ण ।" ३ । १ । १४० । इति ण । पक्षे स्त्रियां टाप ।) अग्निशिखा । इत्यमर । ।१।६ ॥ (यथा, महाभारते । ... । २१८ । ३ ।

'... ज्वालैरनकाभेरावरैषो य वोत्यवान्॥') दग्धान्नाद्युष्टे त्रि । इति सुग्धवोधम ॥

ज्वाला, स्त्री ... इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ज्वलतीति । ज्वल-ण-टाप ।) अग्निशिखा । इत्यमर । १ । १ । ६ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । ... ।

'अभ्युद्धतोग्रशस्त्राणि ज्वालामालाकुलैर्मुखैः ॥") स्वनामख्याता कन्या पत्नी । यथा महाभारते । १ । ९५ । २५ ।

'ऋक्ष खलु तक्षकदुहितरमुपयेमे ज्वाला नाम । तस्या पुत्र मतिनार नामोत्पादयामास ॥")

ज्वालागर्दभक, पु, (ज्वालागर्दभ+स्वार्थे कन् । तत पृषोदरादित्वात साधु ।) रोगविशेष । तत्पर्याय । ज्वलारासभकामय २ ज्वाला खरगद ३ गर्दभगद ४ । इति राजनिर्घण्ट ॥ अस्य लक्षणं जालगर्दभशब्दे द्रष्टव्यम ॥

ज्वालाजिह्व पु (ज्वाला शिखा एव जिह्वा यस्य ।) अग्नि । इति हेमचन्द्र । ४।१६५ ॥ (स्कन्दस्यानुचरविशेष । यथा महाभारते ९ । ४५ । ५८ ।

'ज्वालाजिह्व करालश्च शितकेशो जटी हरि ॥" दानवविशेष । स तु बलिराजस्य सेनानी विशेष । यथा, हरिवंशे । २३२ । ६ ।

"कराली ज्वालजिह्वश्च प्रतापः प्रतलोचन ॥")

ज्वालामुखी, स्त्री (ज्वालैव मुखं प्रधानं यस्याम् । तत्रागतप्रज्वलितज्वालाभिरेव पूजादिक इत्याति देवीत्वतो स्त्रीत्वमयालम ।) पीठस्थानविशेष । तत्र भगवत्या जिह्वा पतिता । तत्र अम्बिका देवी । उन्मत्तनामकभैरवश्च । इति पीठमाला ॥ यथाच ।

"ज्वालामुख्या महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरव । अम्बिका सिद्धिदा नाम्नी स्तन जालन्धरे मम ॥'

इति तन्त्रचूडामण्यां पीठनिर्णय ॥

विद्याविशेष । यथा,—

"ज्वालामुखीक्रमं वक्ष्ये सा पूज्या मध्यत शुभे ।

नित्यारुणा सम्पन्नारा मदमोहापहत्यपि ॥ कमला श्रीभारती च आकर्षणी महेन्द्रापि । ब्रह्माणी चैव माहेशी कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डेति च पूजयेत । निग्रा च जता चैव मोहनी चापराजिता ॥ स्तम्भनी जपनी पूज्या कालिका पद्मवाहृत । ज्वालामुखीक्रमं पूज्य विषादिहरणं भवेत ॥"

इति गारुडे ज्वालामुखीविद्या २४ अध्याय ॥

झ

झ, झकार । स व्यञ्जननवमवर्ण चवर्गचतुर्थ वर्णश्च । अस्योच्चारणस्थान तालु । इति व्याकरणम ॥ (यदुक्तं शिक्षायाम । १७ ।

'कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥")

अस्योत्पत्तिर्यथा,—

"विसर्गस्तालुग सोष्मा श चवर्गश्च यन्तथा ॥"

इति प्रपञ्चसार ॥

(वर्णोद्धारतन्त्रमालायाम) अस्य लेखनप्रकारो यथा,

"त्रिकोणकुण्डलीरूपा वामदक्षिणयोगत । क्रमशस्तासु तिष्ठन्ति चन्द्रसूर्याग्नय प्रिये ॥ तत्र क्रोडगता मात्रा शक्तित्रयस्वरूपिणी । ऊर्द्ध्वमात्रा तथैन्द्राणी मध्ये नारायणी स्मृता ॥"

अस्य ध्यानं यथा वर्णोद्धारतन्त्रे ।

"ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने । सम्प्रहेमसमाभा रक्ताम्बरविभूषिताम ॥ रक्तचन्दनलिप्ताङ्गी रक्तमाल्यविभूषिताम । चतुर्दशभुजा देवी रत्नहारोज्ज्वला पराम ॥ ध्यात्वा ब्रह्मस्वरूपा ता तन्मन्त्रं दशधा जपेत ॥"

अस्य स्वरूपं यथा —

"झकार परमेशानि । कुण्डली मोक्षरूपिणी । रक्तविद्युल्लताकार सदा त्रिगुणसंयुतम ॥ पञ्चदेवमय वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा । त्रिबिन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं तथा ॥"

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

तस्य ३५ पञ्चत्रिंशत नामानि यथा,—

"झो झङ्कारी गुहो झञ्झावायु सव्य वडूमत । अजेशो द्राविणी नाद पाशी जिह्वा जल स्थिति ॥ विराजेन्द्रो धनुर्हस्त कर्कशो नादज कुच । दीर्घबाहुर्बलो रूपमाकन्दित सुचञ्चल ॥ दुर्मुखो नष्ट आत्मवान् विकटा कुचमण्डल ॥ कलहप्रिया वामा अङ्गुलीमध्यपर्व्वक । दक्षहस्ताङ्गुलिस्थश्च मायात्मा व्यञ्जन स्वर ॥"

इति नानातन्त्रशास्त्रम ॥

झ, पु (झटति सङ्घीभवतीति । झट सङ्घाते+बाहुलकात ड ।) झञ्झावात । अम्बुवर्षणम । इति शब्दरत्नावली ॥ झटरीश । सुरगुरु । दैत्यराज । ध्वनि । तारवायु । इति मेदिनी । ... १ ॥ नष्टे, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

झगझगायमान, त्रि, (झगझग इवाचरतीति । झगझग+"कर्त्तु क्यङ सलोपश्च ।" ३।१।११। इति क्यङ तत शानच ।) चाकचिक्ययुक्त । झकझकिया इति भाषा । यथा,—

"मयूरवरगामिनी सुरदसुद्धवद्याटकटा रणत्कणितघण्टिका निशितशक्तिहस्तोद्यताम । प्रभानिकरराशिभिर्झगझगायमानांशुका नयामि गुहसम्भवा त्रिदशशत्रुनिर्णाशिनीम ॥"

इति देवीपुराणे रुरुवधे मातृस्तवनामाध्याय ॥

झङ्कार, पु, (झ+भावे घञ कार । झमित्यव्यक्त-शब्दस्य कार करणं यत्र ।) भ्रमरादिशब्द । यथाह वल्लालसेन ।

"प्रारब्धो मधुपैरकारणमहो झङ्कारकोला-हल ॥"

(तथाच पञ्चतन्त्रे । ५ । ४२ ।

"शरज्ज्योत्स्नाहते दूर तमसि प्रियसन्निधौ । धन्यानां विशति श्रोत्रे गीतझङ्कारजा सुधा ॥")

झञ्झा स्त्री, (झमित्यव्यक्तशब्देन झटति वेगेन वहतीति । झट+बाहुलकात ड । ततष्टाप ।) ध्वनिविशेष । जलकणवर्षणम । इति शब्द-रत्नावली ॥

झञ्झानिल, पु, (झञ्झाध्वनियुक्तोऽनिल ।) प्रावृषिजवायु । झञ्झावात । इति त्रिकाण्ड-शेष ॥

झञ्झावात, पु, (झञ्झाध्वनियुक्तो वात ।) प्रावृषिजवायु । इति हलायुध ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याये ।

"झञ्झावात रक्तवृष्टि वात्याश्च द्रुमपातनम् ॥")

झट, सङ्घते । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर-स्मै सेट ।) झटति केश । परस्पर सम्बन्धादित्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

झटि, पु, (झटति परस्पर सलग्नो भवतीति । झट सङ्घाते+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा ४ । ११७ । इति इन ।) क्षुद्रवृक्ष । इत्युणादिकोष ॥

झटिति, व्य इतम । शीघ्रम् । तत्पर्याय । स्राक २ अञ्जसा ३ अह्नाय ४ सपदि ५ द्राक ६ मङ्क्षु ७ । इत्यमर । ३ । ४ । २ ॥ (यथा, पञ्चदशी । ७ । १२५ ।

"तत्त्वविस्मृतिमात्रान्नानर्थ किन्तु विपर्ययात । विपर्येतु न कालोऽस्ति झटिति स्मरत क्वचित ॥")

झत्ति, व्य, (झटिति इति शब्दस्य प्राकृतभाषायां झत्ति इति सिद्धम् ।) झटिति । इति प्राकृत-भाषायां काव्यप्रकाश ॥

झनत्कार, पु (झन्+भावे घञ् कार । झनदिव्यक्तशब्दस्य कार करण यत्र ।) अनुकरण शब्द । कङ्कणादिध्वनि । यथा, कालिदास ।
"उत्प्रेक्षमुनवक्षिकङ्कणझनत्कार चाप वाप्य ताम ॥"

झम, उ भचे । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा-पर सक सेट । उदित्वात क्त्वावेट ।) उ झमित्वा झान्त्वा । इति दुर्गादास ॥

झम्प, पु (झम्प पृषोदरादित्वात साधु ।) सम्पातपतनम् । झम्प । इति जटाधर ॥ (यथा महावीरचरिते । [ता ॥")
"पुच्छास्फोटदलन-समुद्रविवरे पातालझम्पाञ्च

झम्पारु पु, (झम्प लम्फ आराति आददातीति । आ+रा+बाहुलकात डु ।) वानर । इति शब्दरत्नावली ॥

झम्पाशी [न्] पु, (झम्पेन सम्पातेन अश्नातीति । अश+णिनि । मतस्यान्धिारणकाले झम्पदानपूर्व्वकपतनादस्य तथात्वम ।) मतस्यरङ्ग पक्षी। इति जटाधर ॥

झम्पी, [न्] पु, (झम्पो लम्फोऽस्यस्यति । झम्प+"अत इनिठनौ।" ५।२।११५ । इति इनि ।) वानर । इति शब्दरत्नावली ॥

झर, पु, (झीर्य्यति जीर्णीभवति पतनादिस्थानमनेनेति । झॄ+"ऋदोरप।" ३।३।५७। इत्यप ।) निर्झर । पर्व्वतावतीर्णजलप्रवाह । इत्यमर । २।३।५ ॥ (सम्ह । यथा, नैषधे ।२।३२।
"कलसे निजहेतुदण्डज
किमु चक्रभ्रमिकारिता गुण ।
स तदुच्चकुचौ भवन प्रभा-
झरचक्रभ्रमिमातनोति यत ॥"
"स कलस प्रभाच्छेया कान्तिसम्हेन चक्रभ्रमि कुलालचक्रभ्रमणमातनोति जनयति । यद्वा प्रभाझरे कान्तिप्रवाहे चक्रभ्रमि चक्रवाकभ्रान्तिमातनोति ।" इति तट्टीका ॥)

झरा, स्त्री, (झर+टाप ।) झर । इत्यमरटीकायां भरत ॥

झरी, स्त्री, (झर+ङीष ।) झर । इत्यमरटीकायां भरत ॥

झर्च, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा पर-सक-सेट ।) रेफोपध । श, झर्चती झर्चन्ती। शुद्धस्वामरहिताना तुदादिपाठफलन्तु शत्रन्तानामाद्योरिति शुद्धो विभाषा वैदेव-चारणभेदश्च। भत सत्सञ्चनम्। इति दुर्गादास ॥

झर्च्छ, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा-पर सक-सेट ।) श, झर्च्छती झर्च्छन्ती । भर्त्सनञ्चनम् । इति दुर्गादास ॥

झर्झ, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा-पर-सक-सेट ।) श, झर्झती झर्झन्ती । भर्त्सनञ्चनम् । इति दुर्गादास ॥

झर्झर, पुं, (झर्झ इत्यव्यक्तशब्द रातीति । रा+क । यद्वा झर्झेति शब्दायते इति । झर्झ+बहुलवचनात अर । ।) वाद्यविशेष । इत्यमर । १।७।८॥ चर्मपुटादिकानि पाठस्थानम ।। इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ काड इति ख्यात ।।
"डिण्डिमो डेडरी प्रोक्तो झर्झर पटह स्मृत ॥
इति भरतपाणिनिकृत ॥
तत्पर्याय । झर्झरी २ झर्झी ३ झझरी ४ झझरी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा हठयोगप्रदीपिकायाम । ४ । ८५ ।
"आदौ जलधिजीमूतभेरीझर्झरसम्भवा ॥"
झर्झयते निन्द्यते इति । झर्झ भर्त्से+अर ।) कलियुगम । (झर्झरो झर्झरशब्द इवास्यस्तोत्र । अच ।) नदभ । इति मेदिनी । रे, १५८। (हिरण्याक्षपुत्रविशेष । यथा, हरिवंशे । ३।७८।
"हिरण्याक्षसुता पञ्च विद्वास सुमहाबला ।
झर्झर शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा ।
महानाभश्च विक्रान्त कालनाभस्तथैव च ॥")

झर्झरक, पु, (झर्झर+स्वार्थे कन ।) कलियुगम । इति त्रिकाण्डशेष ॥

झर्झरा, स्त्री, (झर्झ्यते निन्द्यते इति । झर्झ भर्त्से+बाहुलकात अर । ततष्टाप ।) वेश्या । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (जलशब्दविशेष । यथा काशीखण्डे । २६ । ६८ । [वती ॥')
"भित्तिमण्डीशब्दना भाङ्कारकारिणी झर्झरा

झर्झरी, स्त्री, (झर्झर+गौरादित्वात ङीष ।) झर्झरवाद्यम । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । २०७ । २ ।
"गोमुखाडम्बराद्याश्च भेरीणा मुरज सह ।
झर्झरीडिण्डिमानाश्च वत्रयन्त महाखना ॥")

झर्झरीक, पु, (झर्झतीति । झर्झ+'फर्फरीकादयश्च।" उणा । ४।२ । इति ईकन् प्रत्ययेन निपातनात साधु ।) शरीरम । इत्युणादिकोष ॥ देश । चित्रम । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥

झलज्झला, स्त्री, (झलज्झल इत्यव्यक्तशब्दोऽस्यस्यति । अच ।) हस्तिकर्णास्फालनम । इति त्रिकाण्डशेष ॥

झलरी, स्त्री, (झल्लरी । पृषोदरादित्वात ललोप ।) हुडुक्क । झर्झरवाद्यम । बालचक्रम । केशचक्रम । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥

झला, स्त्री, कन्या । आतपस्तोमि । इति मेदिनी । ले, २ ॥

झल्ल, पु, वर्णसङ्करजातिविशेष । इति जटाधर ॥ स च क्षत्रियात व्रात्यात सवर्णायां जात । (यथा, मनु । १ । २२ ।
"झल्लो मल्लश्च राजन्यात व्रात्यान्निच्छिविरेव च ॥")
प्रहासक । इति महाभारतम् ॥ झाँझ इति भाषा ॥ (स्त्री, झर्झरवाद्यम ॥)

झल्लक, क्ली, (झल्ल+स्वार्थे कन ।) कांस्यनिर्म्मितकरतालकम् । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"शिवागारे झल्लकञ्च सूर्य्यागारे च शङ्खकम् ।
दुर्गागारे वंशिवाद्य मधुरीञ्च न वादयेत् ॥"

झल्लकण्ठ पु, (झल्लो झल्लकशब्द इव कण्ठ कण्ठध्वनी यस्य ।) पारावत । इति हारावली । ८७ ।

झल्लरी स्त्री, (झल्ल झल्लकशब्द रातीति । रा+क । स्त्रिया ङीष ।) हुडुक्क । झर्झरवाद्यम । (यथा कथासरित्सागरे । २६ । ६८ ।
"झल्लरीवाद्यकुशला भल्लनझालनलाटा ।")
बालचक्रम । बालचोलिशयनम । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥ शुद्धम । क्लो । इत्यजयपाल ॥

झल्लिका, स्त्री (झल्लाय कायशीर्णि । कै+क । पृषोदरादित्वात साधु ।) उद्वर्त्तनपट । द्योत । इति मेदिनी । के, ६६ ॥ उद्वर्त्तनमलम । इति शब्दरत्नावली ॥

झल्ली, स्त्री (झल्ल+ङीष ।) झर्झरवाद्यम । इति शब्दरत्नावली ॥

झल्लोल, पु (झल्ल क्विप ताडश सन लोल । तत पृषोदरादित्वात साधु ।) तक्कुलासक इति हारावली । २१३ ॥ टेकुयार वाटुल इति भाषा ॥

झष, वधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर-सक सेट ।) आद्यस्वरी । झषति । षष्ठस्वरी चाय मिति केचित । झषति । इति दुर्गादास ॥

झष ञ ग्रहे । पिधाने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा उभ सक-सेट ।) ञ, झषति झषते वस्त्र जनो गृह्णाति परिदधाति वेत्यर्थ । षष्ठस्वरादिरयमिति पूर्णचन्द्रत्रिलोचनरामा । झषति झषते । इति दुर्गादास ॥

झष, स्त्री, (झष ग्रहे+अच ।) खिलम । इत्यजयपाल ॥

झष, पु (झष्यते वध्यते भक्षणाय झष्यते गृह्यते इति वा । झष+"खनो घ च।" ३।३।१२५। इति घ ।) मतस्य । इत्यमर । १।१० । १ ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम । १० । ३१ ।
"झषाणा मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥'
मकर । यथा, राम।यणे । २ । ११४ । ४ ।
"लीनमीनझषग्राहा कृशा गिरिनदीमिव ॥")
ताप । वनम । इति मेदिनी । षे, १२ ॥ मीनराशि । यथा,—
"सार्द्धसप्तझष मेषे वसुसार्द्धौ घटे वृषे ॥"
इति समयप्रदीप ॥

झषकेतन, पु (झषो मकरो मीनो वा केतन केतु यस्य ।) कन्दर्प । इति हलायुध ॥

झषा, स्त्री (झष+अच ततष्टाप ।) नागबला । इत्यमर । २ । ४ । ११७ ॥

झषाङ्क पु, (झष अङ्को यस्य ।) अनिरुद्ध । इति हेमचन्द्र ॥ (कन्दर्प । यथा, श्रीकण्ठचरिते । ११ । २ ।
"यतकला किल झषाङ्कपुलिन्द-
सान्द्रमानवडिशव्रतमाधात ॥")

झषाशन, पु, (झषान् मतस्यान् अश्नातीति । अश् ग भोजने+कर्त्तरि ल्यु ।) शिशुमार । इति त्रिकाण्डशेष ॥

झाझरा स्त्री (झा। मनस्य एव उन्नर उत पत्तिस्थानमस्या। झास्य उन्नर उत्पत्तिस्थान तयास्यस्या इति अशब्दाभिनेशेनित्ये।) धासमाता इति त्रिकाण्डशेष ॥

झाङ्कार, झा, 'झाम इत्यव्यक्तशब्दस्य कृत करण यत्र।) चरणालङ्कारविशेष। इति धरणि ॥

झाट पु, (झट+घञ।) निकुञ्ज। कान्तार। अशानीना माच्छनम। इति मेदिनी। टे, १६ ॥

झाटल पु (झाट लाति। ला+क।) घण्टा पाटलि। इत्यमर। २।४।६॥

झाटा स्त्री (झाट+णिच+अच ततष्टाप च।) भूम्यामलकी। इत्यमर। यथा। इति शब्दचन्द्रिका ॥

झाटिका स्त्री, (झाटा+स्वार्थे कन। टापि अत इत्वम्।) भूम्यामलकी। इति शब्दचन्द्रिका॥

झामक क (झाम+कन।) दग्धेष्टका। इति हारावली। २१०॥ झामा इति भाषा॥

झामर, पु (झाम राति। रा+क।) अंशाण। इतिशब्दरत्नावली॥ टेकुयार शाण इति भाषा ॥

झाझर पु स्त्री (झझरवान्न शब्दमस्य। मण्डुकझझ राद्यतरस्याम।' ४।४।५८। इति ठण।) झाझरिक। झझरवादककर्त्ता। इति व्याकरणम ॥

झालि स्त्री अम्लनविशेष। झारि इति ख्याता। यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे २ भागे।

'आम्रमामफल पिष्ट राजिकालवणान्वितम्।
भृष्ट हिङ्गुतैल पूत गालित झालिरुच्यते ॥
झालिर्हरति जिह्वाया कुण्ठत्व कण्ठशोधनी।
मन्द मन्द निपीता सा रोचनी वह्निदीपनी ॥'

(जारि जालि इति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते॥)

झावु, पु, (झा इति कृत्वा वाति वायुरत्र। वा+ट।) वृक्षविशेष। इति शब्दरत्नावली॥ झाउ इति भाषा॥

झावुक पु, (झावुरेव। स्वार्थे कन।) वृक्षविशेष। झाउ इति भाषा। तत्पर्याय। पिचुल २ झावु ३ झाव ४। इति शब्दरत्नावली ॥

झिङ्गाक स्त्री (लिगि+आकन। पृषोदरात साधु।) फलविशेष। झिङ्गा इति भाषा। अस्य गुणा। तिक्तत्वम्। मधुरत्वम्। आम वातमन्दाग्निकारित्वञ्च। इति राजवल्लभ ॥

झिङ्गिनी, स्त्री, (लिगि+णिनि। पृषोदरात साधु। ङीप च।) जिङ्गिनीवृक्ष। इति भावप्रकाश ॥ उल्का। इति शब्दरत्नावली ॥

झिङ्गी स्त्री, (लिगि+अच ङीष। पृषोदरात साधु।) जिङ्गिनीवृक्ष। इति भावप्रकाश ॥

झिञ्झिम पु, (झिम् इत्यव्यक्तशब्द कृत्वा झमति अत्ति दृक्षादीन दहतीत्यर्थ। (झम भक्षे+अच। पृषोदरादित्वात साधु।) दावाग्नि। इति हारावली ॥ २६८ ॥

झिञ्झिरिष्टा स्त्री, क्षुपविशेष। झिञ्झिरीटा। इति भाषा। तत्पर्याय। फला २ पीतपुष्पा ३ झिञ्झिरा ४ रोमाश्रयफला ५ वृत्ता ६। अस्या गुणा। कटुत्वम। शीतत्वम। कषायत्वम। रक्त तिमिरातिसारित्वम। वृष्यत्वम। सन्तपर्णत्वम्। बल्यत्वम। महिषाश्वादिबद्धनत्वञ्च। इति राज निघण्ट ॥

झिञ्झी, स्त्री, (झिञ्झा इत्यव्यक्तशब्दोऽस्त्यस्या। अच ततो ङीष च।) झिल्ली। यथा,—

झिञ्झीवाद्यक्तमधुरा कूजन्ती मधुराकृति ॥"
इत्यागम ॥

झिण्टी, स्त्री, (झिमिति कृत्वा रटतीति। रट+अच। ङीष च पृषोदरात साधु।) पुष्पवृक्षविशेष। झाटी इति भाषा। तत्पर्याय। सैरेयक २ इत्यमर। २।४।७५॥ कण्टकुरण्ट ३ सैरेयक ० झिण्टिका ५। इति राजनिर्घण्ट ॥ नीलझिण्ट्या पर्य्याय। बाणा १ दासी २ आर्त्तगल ३। इत्यमर। २।४।७४॥ बाणा ४ आर्त्तगल ५ इति तट्टीका॥ सहचर ६ नीलकुरण्टक ७। इति रत्नमाला॥ अरुणझिण्ट्या पर्य्याय। कुरवक १। इत्यमर॥ पीतझिण्ट्या पर्य्याय। कुरण्टक १ सहचरी २। इत्यमर॥ सह चर ३ सहाचर ४। इति तट्टीका॥ वीर ५ पीतपुष्प ६ दासी ७ कुरण्टक ८। इति रत्नमाला॥ अस्या गुणा। कटुत्वम। तिक्तत्वम। दन्तामयशूलवातकफशोफकासत्वगदोष नाशित्वञ्च। कुन्दरत्वम्। इति राजनिर्घण्ट ॥

झिरिका, स्त्री, (झिरीति अव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति। कै+क टाप च।) झिल्ली। इति शब्दरत्नावली॥

झिरी, स्त्री (झिर इत्यव्यक्तशब्दो अस्त्यस्या। अच ङीष।) झिल्ली। इति शब्दरत्नावली॥

झिल्लि, स्त्री, (झिर इत्यव्यक्तशब्देन लिशतीति। लिश+डि। रस्य ल।) वाद्यविशेष। यथा गूढार्थदीपिकायाम।

"घण्टाशङ्खस्तथा भेरीमृदङ्गो झिल्लिरेव च।
पञ्चता शस्यते वाद्य देवताराधनेषु च॥"

झिल्लिका स्त्री, (झिर इत्यव्यक्तशब्द लिशतीति। लिश डि रस्य लत्वे साधु। तत स्वार्थे कन।) झिल्ली। (यथा, रामायणे। २।६६।११।
"झिल्लिकाविरुतैर्दीर्घै रुदतीव समन्तत ॥")
आतपस्य रुचि। विलेपनमलम्। इति हेमचन्द्र ॥ झिल्लिकाराव। उद्घर्षनवस्त्ररुचि। इति शब्दरत्नावली॥ (उद्घर्षनवस्त्रम्। झिण्टी। इति मेदिनी। के ६६॥)

झिल्ली स्त्री, (झिल्लि+कृदिकारादिति वा ङीष।) कीटविशेष। झिझिपोका इति भाषा। तत्पर्याय। झिल्लीका २ झिल्लिका ३ झिरिका ४ झीरुका ५ झिरी ६ चीलिका ७ चीरिका ८ चिल्ली ९ भृङ्गारी १० चीरुका ११। इति शब्दरत्नावली॥ चीरी १२। इत्यमर। २।५। २८॥ चीरुका १३। इति तट्टीका॥ (यथा, भागवते, ।६।१३।५।

'अङ्कश्यझिल्लीस्वनकर्णशूल-
उलूकवागभिव्यथितान्तराला ॥")

आतपरुचि। वर्त्तौ। उद्घर्षणाशुकम। इति मेदिनी॥ स्थालीलग्नदग्धान्नम्। इत्यजयपाल ॥

झिल्लीकण्ठ पु, (झिल्लीवत कण्ठ कण्ठशब्दोऽस्य।) गृहकपोत। इति त्रिकाण्डशेष ॥

झिल्लीका, स्त्री, (झिल्ली+सञ्ज्ञाया कन तत ष्टाप।) झिल्लिका। इति हेमचन्द्र ॥

झीरुका स्त्री, (झिर इति कृत्वाव्यक्त रौतीति। रु+शब्दे बाहुलकात कक टाप च।) झिल्ली। इत्यमर। २।५।२८॥

झु, ङ गत्याम। (भ्वा आत्म सक-अनिट।) जुङ-स्थाने झुङ इत्यपि केचित। ङ झवते। इति दुर्गादास ॥

झुण्ट पु, (झट सङ्घाते+घञ् पृषोदरात साधु।) स्तम्ब। अप्रकाण्डवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका ॥

झमरि, स्त्री, रागिणीविशेष। यथा,—

"प्राय शृङ्गारबहुला माध्वीकमधुरा मृदु।
एकैव झुमरिर्लोके वर्णादिनियमोज्झिता॥
अतो लक्षणमेतस्या नोदाहारि विशेषकम।
इद हि शालग स्वत्र प्रसिद्ध नृपरञ्जनम॥"
इति सङ्गीतदामोदर ॥

झषि पु, कुसुकभेद। स्त्री दुष्टदेवस्तुति। इति मेदिनी। षी, १४॥

झॄ, ष य ज्याने। गतबहुवयोभाव इति यावत। (दिवा पर सक-अनिट।) इति कविकल्पद्रुम ॥ ष, झरा। य, झीर्यति। इति दुर्गादास ॥

झोड, पु, गुवाकवृक्ष। इति भूरिप्रयोग ॥

झ्यु, ङ गत्याम। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म-सक-अनिट ॥)

ञ

ञ, ञकार। स व्यञ्जनदशमवर्ण चवर्गपञ्चम-वर्णश्च। (असौ तु अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्य।) अस्योच्चारणस्थान तालु। इति व्याकरणम॥*॥ अस्योत्पत्तिर्यथा,—

"विसर्गस्तालुग सोष्मा श चवर्गश्च यन्तथा॥"
इति प्रपञ्चसार ॥ * ॥

(पाणिनिमते तु अस्योत्पत्तिस्थान नासिका-न्विततालु। अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन तालु-मध्यस्य स्पर्श आभ्यन्तरप्रयत्न। सवारनाद-घोषा अल्पप्राणश्च वाह्यप्रयत्ना। मातृकान्यासे-ऽस्य वामहस्ताङ्गुल्यग्रे न्यासक्रिया स्यात। वङ्गीयवर्णमालाया) अस्य लेखनप्रकारो यथा,

"कुण्डलीरूपमास्थाय दक्षतो वामतस्तत।
ऋजुश्चाधोगता मात्रा वामत कुञ्चिता पुन ॥
तिष्ठन्ति तासु नित्यासु सूर्य्येन्द्रवरुणा सदा।
कुण्डलीद्वयरूपा तु या मात्रा मध्यत स्थिता॥
महाशक्तिस्वरूपा सा ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते॥*॥
चतुर्भुजा धूम्रवर्णा कृष्णाम्बरविभूषिताम्।
नानालङ्कारसयुक्ता जटामुकुटराजिताम॥

इषद्धास्यमुखी नित्या वरदा भक्तवत्सलाम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"ञकारं ईश्वरसंयुक्तं ञकारं शृणु सुन्दरि ।
रक्तविद्युल्लताकारं या स्वयं परकुण्डली ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ॥"

तस्य २२ द्वाविंशतिनामानि यथा,—
"ञकारो बोधनी विश्वा कुण्डली मखदो वियत् ।
कामारी नागविज्ञानी सव्याङ्गुलनखो वकः ॥
शर्वेशश्चवणिता बुद्धिः स्वगात्मा घर्घरध्वनिः ।
धर्मैकपादः सुमुखो विरजा चन्द्रेश्वरी ॥
गायनः पुष्पधन्वा च रागात्मा च वराक्षिणी ॥"

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

ञ, पुं, गायनः । घर्घरध्वनिः । इत्येकाक्षर-
कोषः ॥ वलीवर्द्दः । शुक्रः । वाममतिः । इति
मेदिनी । ञे, १ ॥ (गणपाठे धातोरुभय
पदत्वविज्ञापकोऽनुबन्धविशेषः । इति वोपदेवः ॥)

ञि, पुं, प्रत्ययविशेषः । स प्रेरणार्थे भवति ।
तस्य इकारस्तिष्ठति । धातोरनुबन्धविशेषः ।
स वर्त्तमानक्तप्रत्ययबोधकः । इति वोपदेव
स्वामी ॥

ञ्यन्त, पुं, (ञि प्रत्ययविशेषोऽन्ते यस्य ।) ञि
प्रत्ययान्तः । यथा, "ञिञ्यन्तपिबः" इत्यादि
आत्मनेपदप्रकरणीयसूत्रम् ॥ स च प्रत्ययः
धातोः शब्दाच्च भवति । यथा, ञि प्रेरणे
इति ते तद्व्याख्याने ञिरिति च मुग्धबोध-
व्याकरणम् ॥ मुग्धबोधव्याकरणस्य परिच्छेद
विशेषः । यथा, इति ञ्यन्तपादः ॥

ट

ट, टकारः । स व्यञ्जनैकादशवर्णः । टवर्गप्रथम
वर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । इति व्याक
रणम् ॥ (अस्योच्चारणे मूर्द्धस्थानेन जिह्वामध्यस्य
स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । मातृकान्यासेऽस्य
दक्षिणस्फिचि न्यास्यत्वम् । वङ्गीयवर्णमाला-
याम्) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"ऊर्द्धाधः क्रमतो रेखा कुण्डलीरूपतस्तथा ।
तिष्ठन्ति तासु नित्यासु कुवेरयमवायवः ॥
मात्रा कोणगता चोर्द्ध्वं तत ऊर्द्धगता तु या ।
या नित्या परमा शक्तिश्चतुर्व्वर्गप्रदायिनी ॥
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि ॥
मालतीपुष्पवर्णाभां पूर्णचन्द्रनिभेक्षणाम् ॥
दशबाहुसमायुक्तां सर्व्वालङ्कारसंयुताम् ।
परमोक्षप्रदां नित्यां सदा सौरसुखीं पराम् ॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा,—
"टकारं चञ्चलापाङ्गि । स्वयं परमकुण्डली ।
कोटिविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणयुतं वर्णं गुणत्रयसमन्वितम् ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं मतम् ॥"

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

तस्य २७ सप्तविंशतिनामानि यथा,—
"टङ्कारः कपाली च सोमवा खेचरी ध्वनिः ।
मुकुन्दो विनन्दा पृथ्वी वैष्णवी वारुणी नवः ॥
दक्षाङ्गकाद्धचन्द्रश्च जरा भूतिः पुनर्भवः ।
बृहस्पतिर्धनुश्चित्रा प्रमोदा विमला कटिः ॥
राजा गिरिश्महाधनुः प्राणात्मा सुमुखो मरुत् ॥"

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

ट, क्ली, (टल+ड ।) करङ्कः । इति विश्वः ॥

ट, पुं, (टल+ड ।) वामनः । पादः । निस्वनः ।
इति मेदिनी । टे, १ ॥

टक, इ क बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर सक सेट ।) इ क टङ्कयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

टक्कदेशीय, पुं, (टक्कदेशे भवः इति छः ।)
वास्तूकशाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

टगर, पुं, (ट टङ्कणः क्षारविशेषः गर इव ।
तीव्रगुणत्वात्तथात्वम् ।) टङ्कणक्षारः । हेला-
विभ्रमगोचरः । केकराक्षे त्रि । इति मेदिनी ।
रे, १६ ॥

टङ्क, पुं, (टकि+घञ् ।) कोपः । कोषः । असिः ।
ग्रावदारणः । इति मेदिनी । के, २४ ॥ (यथा,
अनर्घराघवे । १ । २२ ।
"य पत्तदेहः परितस्य टङ्कै-
स्तपोमयैर्ब्राह्मणमुच्चकार ॥")
परिमाणविशेषः । स तु चतुर्म्माषकरूपस्तु
विंशतिरक्तिकारूपो वा । जङ्घा । इति हेम
चन्द्रः । ३ । ५८३ ॥ दर्पः । इति हलायुधः ॥

टङ्क, पुं क्ली, (टकि+घञ् अच् वा ।) नील-
कपित्थः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ ।
"शीतं कषायं मधुरं टङ्कं मारुतकृद्गुरु ॥")
खनित्रम् । टङ्कणः । इति मेदिनी । के, २४ ॥
दर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

टङ्कक, पुं, (टङ्कति बध्नाति मनः स्नेहेनेति ।
टकि+ण्वुल् । यद्वा, टङ्क्यते रुध्यतेऽनेन स
इति । घञ् । ततः संज्ञायां कन् ।) रजतमुद्रा ।
इति रूप्याध्यक्षशब्दे अमरटीकासारसुन्दरी
भरतश्च ॥ टाका इति भाषा ॥

टङ्ककपति, पुं, (टङ्ककस्य पतिः रक्षकः ।) रूप्या-
ध्यक्षः । टङ्ककशालानियुक्तः । इत्यमरटीका-
सारसुन्दरी ॥ टाकशालेर अध्यक्ष इति भाषा ॥

टङ्ककशाला, स्त्री, (टङ्ककस्य शाला ।) रजत
मुद्रागृहम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ टाक-
शाल इति भाषा ॥

टङ्कटीक पुं, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

टङ्कण, पुं, (टकि बन्धे+क्यु । पृषोदरात् णत्वे
साधु ।) क्षारविशेषः । सोहागा इति भाषा ।
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"विरूक्षणोऽनिलकरः श्लेष्मघ्नः पित्तदूषणः ।
अग्निदीप्तिकरस्तीक्ष्णष्टङ्कणः क्षार उच्यते ॥")
तत्पर्य्यायः । पाचनकः २ मालतीतीरजः ३
लोहश्लेषणः ४ रसशोधनः ५ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ११ ॥ टङ्कणक्षारः ६ रङ्गक्षारः ७
रसाधिकः ८ लोहद्रावी ९ रसघ्नः १० सुभगः
११ रङ्गदः १२ उत्तमः १३ कनकः १४
क्षारः १५ गलनः १६ धातुवल्लभः १७ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मालतीतीरसम्भवः १८
द्रावी १९ द्रावकः २० लोहशुद्धिकारकः २१ ।
इति भावप्रकाशः ॥ स्वर्णपाचकः २२ । इति
रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । कफस्थावरादिविषकासश्वासनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निवातपित्तकारित्वम् ।
रूक्षत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (देश-
विशेषः । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४।१२ ।
"काङ्कटटङ्कणवनवासिशिविकफणिकारकोङ्कणा
भीराः ॥")

टङ्का स्त्री, (टकि+अच् टाप् ।) जङ्घा । इति
मेदिनी । के, २५ ॥

टङ्कानक, पुं, (टङ्कं दर्पं कोपं वा आनयति उद्दी-
पयतीति । आङ्+नी+णिच्+ण्वुल् ।) श्रीहस्त-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

टङ्कार, पुं (टल वैक्लव्ये+बाहुलकात् ड । टं
वैक्लव्यं चित्तस्य विकृतिं करोतीति । कृ+
कर्म्मण्यण् ।) विस्मयः । प्रसिद्धः । शिञ्जित
ध्वनिः । इति मेदिनी । रे, १६ ॥ (यथा,
काशीखण्डे । ७६ । ६६ ।
"टीं टीं शिक्षपातालाः टङ्किकैलोऽद्रिपाटवे ।
टङ्कारनृत्यतकल्लोला टीकनीया मणातटा ॥"
कृ+घञ् । कारः टं इति अव्यक्तशब्दस्य-
कारः करणं यत्र । ध्वनिमात्रे । यथा, भाग
वते । २ । १७ । ९ ।
"अन्तग्रामेषु मुखतो वमन्त्यो वह्निमुल्बणम् ।
शृगालोलूकटङ्कारैः प्रणेदुरशिवाः शिवाः ॥")

टङ्कारी स्त्री (टङ्कं ऋच्छतीति । ऋ+"कर्म-
ण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । ततो गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) क्षुपविशेषः । टेकारी इति
भाषा । अस्य गुणाः । वातश्लेष्मशोफोदर-
व्यथानाशित्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् । लघु-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

टङ्ग पुं क्ली, (टकि+अच् ।) खनित्रम् । खड्ग-
भेदः । जङ्घा । इति मेदिनी । गे, ७ ॥

टङ्ग, पुं (टङ्क+पृषोदरात् साधु ।) टङ्कणः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ सोहागा इति भाषा ।
चतुर्म्माषकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

टङ्गण, पुं क्ली (टङ्कण+पृषोदरात् साधु ।)
टङ्कणः । सोहागा इति भाषा । अस्य गुणाः ।
श्लेष्मवायुनाशित्वम् । क्षाररसत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
उष्णत्वम् । अग्निवर्द्धकत्वम् । विरूक्षणत्वम् ।
भेदकत्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

टङ्किणी स्त्री, (टकि बन्धे+णिनि । ततः पृषो-
दरात् णत्वे ङीपि च साधुः ।) वृक्षविशेषः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ आकनादि इति भाषा ॥

टम्भा, स्त्री (टं शब्दं कुर्वन्ती गच्छतीति। टं + गम्‌ + डः।) नौका। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

टम्बर, पुं (टम्बरयत्यनेन शब्दं करोति। गम्‌ + अच्‌।) वृषावादः। लम्पानादम। एटम्यानम। इति मानम। के ५६ ॥

टक्क, पुं (टकु बन्धने शब्दं करोति। गम्‌ + कः।) भेराशब्दः। इति हेमचन्द्रः ॥

टल, न विकृतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अक-सेट।) टलति टलः। विकृतो भवेत्‌। लौभाः। इति दुर्गादासः।

टलना, स्त्री (टल + भावे ल्युट्‌।) विकृता। टलना इति भाषा ॥

टा, स्त्री (टाति प्रवर्त्तते भ्रमणं त्याज्यात्‌ वा। टल + ट टाप च।) पाशा। इत्येकाक्षरकोशः ॥

टाङ्कर, पुं (टाङ्कुर टाङ्कुर। टङ्‌ + अच्‌।) राशाना। राव। नागरः। इति त्रिकाण्डशेषः।

टाल, पुं (टा पक्षा गच्छतीति। टल + अच्‌।) नाद। तरङ्ग। इति हेमचन्द्रः ॥

टिक, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सक-सेट।) ऋ, अटिटीकत्‌। ङ, टेकते। इति दुर्गादासः ॥

टिट्टिभक, पुं (टिटीयशब्दं भणति। भण + ड। ततः स्वार्थे कन्‌।) टिट्टिभपक्षी। इत्यमरटीका ॥

टिट्टिभ, पुं, (टिटी इत्यव्यक्तशब्दं भणतीति। भण + ड।) पक्षिविशेषः। टीटि इति भाषा। तत्पर्यायः। टिट्टिभकः २। इति शब्दरत्नावली ॥ टिट्टिभः ३। इत्यमरः। २।५।३५ ॥ टिट्टिभकः ४। इति भाषा। (यथा, मनुः। ५। ११

'टिट्टिभं चैकशफांष्टिट्टिभञ्च विवर्जयेत ॥')

असुरविशेषः। एषु गरुडेनावविशेष। यथा,

"टिट्टिभो विनसति ग्रस्ति कुम्भो नाम दानवः। तस्मात्‌ तं घातयिष्यामि माधव ॥"

इति गारुडे ८७ अध्यायः ॥

(वृष्णिसम्भाविताम्बरपानामन्यतमः। असौ हि मन्त्रप्रस्तावर्ज्जितः। यथा, महाभारते। ७। ६। १५।

"टिट्टिभो गरुडश्चैव सकारादस्त्रेत्रतापनः ॥"

इत्युपक्रम्याह।

'सर्व्वे तत्त्ववराः शूराः सर्व्वे निगतमन्त्रिणः ॥")

टिट्टिभक, पुं, (टिट्टिभ + स्वार्थे कन्‌।) टिट्टिभपक्षी। इत्यमरः। २।५।३५ ॥ [प्रकारः ॥

टिट्टिभिका स्त्री अम्बुशिरीषिका। इति भाव-

टिण्डिश पुं, वृक्षविशेषः। डिण्डिशः। इति ढेँडशी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। रोमशफलः २ तिन्दिशः ३ मुनिनिर्म्मितः ४। इति राजनिर्घण्टः ॥ डिण्डिशः ५। अस्य गुणाः। रुचिकारित्वम्‌। भेदकत्वम्‌। पित्तश्लेष्मापहरे वाग्नित्वम्‌। सुशीतत्वम्‌। वातलत्वम्‌। रूक्षत्वम्‌। मूत्रलत्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥

टिप, क क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सक-सेट।) क, टेपयति। क्षिपति प्रेरयति। इति दुर्गादासः।

टिप्पनी स्त्री (टेप्यते व्याख्यायतेऽनया। टिप + करणे ल्युट्‌ ङीप च। पृषोदरादित्वात्‌ पस्य द्वित्वं साधु।) टीका। यथा —

"श्रीमाड्दाना नता लीलावत्या सुटिप्पनी। नयगेन सुनाताय क्रियते यन्गुरोः श्रुतम्‌ ॥")

टीक ऋ ङ गत्याम। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-आत्म-सक-सेट।) ऋ अटिटीकत्‌। ङ, टीकते। इति दुर्गादासः ॥

टीका स्त्री (टीक्यते गम्यते प्रविश्यते ज्ञायते अनया। टीक + करणे क। टाप च।) विवरणग्रन्थः। इति लिङ्गादिसङ्ग्रहे अमरः ॥

टुण्टुक पुं, श्योनाकवृक्षः। इत्यमरः। २। ।५६॥ श्यामखदिरवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (टुण्टु इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति। कै + क।) पक्षिविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ टुण्टुनि इति भाषा। श्योनाकप्रभेदः। इति राजनिर्घण्टः ॥

टुण्टुक, त्रि, नीचः। इति मेदिनी॥ क्रूरः। इति विश्वः ॥

टुण्टुका, स्त्री, टङ्गिणीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

टोटका, स्त्री नालन्दीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

टेरः त्रि, वक्रचक्षुः। टेरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वलिरः २ केकरः ३ कदरः ४। इति शब्दरत्नावली।

टौल ज विक्लवे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक-सेट।) वनारयुक्तः। ज टौलति टौलः। विक्लवः। निश्चलीभावः। इति दुर्गादासः ॥

ठ

ठ, ठकारः। स व्यञ्जनद्वादशवर्णः टवर्गद्वितीय-वर्णश्च। (अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्योऽयं वर्णः।) अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। इति व्याकरणम्‌॥ (अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्द्धस्थानस्पर्श आभ्यन्तरप्रयत्नः। विवारश्वासघोषा महाप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः। वङ्गवर्णमालायाम्‌) तस्य लेखनप्रकारो यथा —

"वात्ताकुवर्त्तुलाकार अधिष्ठितदेवता। तिष्ठन्ति क्रमतो नित्य पञ्चत्वपाय प्रिये। ॥ मात्राहीनस्तूर्द्धशिखठकार परमेश्वरि। ॥ ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने। । पूर्णचन्द्रप्रभा देवी विकसत्पङ्कजेक्षणाम्‌ ॥ सुन्दरी षोडशभुजा धर्म्मकामार्थमोक्षदाम्‌। एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपा तन्मन्त्र दशधा जपेत्‌ ॥"

इति तन्त्रोद्धारतन्त्रम्‌ ॥ * ॥

अस्य स्वरूप यथा, कामधेनुतन्त्रे।

"ठकार चञ्चलापाङ्गि। कुण्डली मोक्षरूपिणी। पीतविद्युल्लताकार सदा त्रिगुणसंयुतम्‌ ॥ पञ्चदेवात्मक वर्ण पञ्चप्राणमय सदा। त्रिबिन्दुसहित वर्ण त्रिशक्तिसहित सदा ॥"

तस्य ३१ एकत्रिंशन्नामानि यथा —

"ठ शून्यो मञ्जरी बीज पाणिनी लाङ्गली क्ष्या। वनतो नन्दनो जिह्वा सुनश्चो वर्गक सुधा ॥ वर्त्तुल कुण्डलो वह्निरमृत चन्द्रमण्डल। दक्षजानुभावश्च देवभक्षो बृहद्ध्वनि ॥ एकपादो विभूतिश्च ललाट सर्व्वमित्रक। वृषघ्नो नालनी विष्णुर्महेशो ग्रामणी शशी ॥"

इति नानातन्त्रशास्त्रम्‌ ॥

ठ, पुं, शिवः। महाध्वनिः। चन्द्रमण्डलम्‌। इत्येकाक्षरकोषः ॥ मण्डलम्‌। शून्यम्‌। लोक-गोचरः। इति मेदिनी। ठे १ ॥

ठक्कुर, पुं, देवता। ठाकुर इति ख्यातः। यथा

"श्रीदामनामगोपाल श्रीमान सुन्दरठक्कुर ॥"

इत्यनन्तसंहिता ॥

ठठ } ठठठ } व्य, अनुकरणशब्द। ठन ठन इति भाषा। यथा, महानाटके। ६६।

"रामाभिषेके मदविह्वलाया कक्षाच्युतो हेमघटस्तरुण्याः। सोपानमारुह्य चकार शब्दं ठठं ठठं ठं ठठठं ठठं ठः ॥'

ठेर, त्रि वृद्धः। यथा, जा ठेर व्व हसन्ती। इति काव्यप्रकाशे देशीभाषा ॥

ड

ड, डकारः। स व्यञ्जनत्रयोदशवर्णः टवर्गतृतीय वर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। इति व्याकरणम्‌ ॥ (यथा, शिक्षायाम्‌। १७।

"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसा स्मृताः ॥")

वङ्गीयवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा,

"ऊर्द्धाध क्रमतो रेखा मध्ये त्वाकुञ्चिता तथा। तस्यो र्व्वाणी भवानी च क्रमशस्तत्र संस्थिता ॥ ब्रह्मरूपा तथा मात्रा महाशक्ति प्रकीर्त्तिता। ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्वावहिता मम। जवासिन्दूरसङ्काशा वराभयकरां पराम्‌ ॥ त्रिनेत्रां वरदां नित्यां परमोक्षप्रदायिनीम। एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपा तन्मन्त्र दशधा जपेत ॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्‌ ॥ * ॥

अस्य स्वरूप यथा कामधेनुतन्त्रे।

"डकार चञ्चलापाङ्गि। सदा त्रिगुणसंयुतम पञ्चदेवमय वर्ण पञ्चप्राणमय सदा ॥ त्रिशक्तिसहित वर्ण त्रिबिन्दुसहित सदा। चतुर्ज्ञानमय वर्ण आत्मादितत्त्वसंयुतम्‌ ॥ पीतविद्युल्लताकार डकार प्रणमाम्यहम्‌।"

तस्य २४ चतुर्विंशतिनामानि यथा,—

"ड स्मृतिर्दारुको नन्दिरूपिणी योगिनी प्रिय। कौमारी शङ्करस्त्रासस्त्रिवक्रो नदको ध्वनि ॥

न्छद्यो जटिनी भीमा द्विजिव्हा पृथिवी सती।
कोटगिरि क्षमा कान्तिनाभि ख्याती च
योवनम्॥
इति नानार्थ्यतन्त्रम्॥
(पद्यादौ अस्य प्रयोगोऽन्त्यासे फलं शोभा।
यदुक्तं वृत्तरत्नाकरटीकायाम्।
"ड शोभा ढो विशोभा भयसमय च यस्तस्तु
ख यस्तु युद्धम्॥")
ड पु (डयते उड्डीयते भक्तानां हृदयाकाशे
य। डी+बाहुलकात् ड।) शिव।
(डीयते आकाशमार्गे नभोगुणत्वादिति। डी
+ड।) शब्द। त्रास। इत्येकाक्षरकोषः॥
वाडवाग्नि। इति मेदिनी। डे, १॥
डङ्गरी, स्त्री, (ड अरोचकादिजनितत्रास
गिरति नाशयतीति। गॄ+अच्। निपातनात्
नुमागमः। ततो ङीष्।) फलविशेषः। तत्-
पर्य्यायः। डाङ्गरी २ दीर्घर्व्वारु ३ दङ्गरी ४
डङ्गारी ५ नामसुखी ६ गजदन्तफला ७।
अस्या गुणाः। शीतलत्वम्। रुचिकारित्वम्।
दाहपित्तास्रदोषाश्मजाद्यमूत्ररोधनाशित्वम्।
तत्पक्वत्वम्। गौल्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
डङ्गारी, स्त्री, (डङ्गरी पृषोदरादित्वात् साधुः।)
डङ्गरीफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥
डप, इ क ड न संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
(चुरा-आत्म उभ च सक-सेट।) मूर्द्धन्य-
वर्गतृतीयादिः। इ क ड डम्पयते। न, डम्प-
यति डम्पयते। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। संहतना
राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥
डप, क ड न संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
(चुरा-आत्म-उभ च सक सेट।) मूर्द्धन्यवर्ग-
तृतीयादिः। क ड, डापयते। न, डापयति
डापयते। पुन पाठादेवमन्य। अय आत्मने-
पदीत्यन्ये। संहतौ राशीकरणम्। इति दुर्गा
दासः॥
डब, इ क नोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-
पर सक-सेट।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः। इ क,
डम्बयति। नोद प्रेरणम्। इति दुर्गादासः॥
डभ इ क न संघे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-
उभ अक-सेट।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः। इ क,
डम्भयति डम्भयते। अयमात्मनेपदीति केचित्।
संघो राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥
डम, पु (ड नीचयोनित्वात् भीतिं मातीति। मा
+क।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। डोम इति
भाषा। स चाण्डाल्यां लेटात् जातः। इति
ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥
डमर, स्त्री, (मृ+भावे अप्। मर पलायन
धातूनामनेकार्थत्वात्। डेन त्रासेन मरम्।)
भीत्या पलायनम्। तत्पर्य्यायः। द्रवाविका २
विद्रव ३ डिम्ब ४। इति हारावली। ६६॥
डमर, पु, (डेन भयेन मरो म्रियते यत्र।)
परचक्रादिभयम्। आक्षकत्वञ्च। इत्यमर-
टीकायां स्वामी॥ तत्पर्य्यायः। डिम्बम् २
विप्लव ३। इत्यमरः। ३।२।१४॥ डिम्ब
विम्ब ५ डामर ६। इति भरतः॥ (यथाह
गर्गः।
"तस्मिन्नायोऽस्थिरे तु स तु रुध पुनर्यावच्च
प्रोक्तः।
विगभसाहृत प्राया शान्तारो डमर-
मरकाय॥")
डमरु, पु (डमित्यव्यक्तशब्दं ऋच्छतीति। ऋ
+"मृगय्वादयश्च।" उणा १।३८। इति कु
प्रत्ययेन निपातनात् साधु।) वाद्यभेदः।
इत्यमरः। १।७।८॥ कपालियोगिवाद्यम्।
इति भरतः॥ चीयमध्ये गुटिकाद्वयान्वितम्।
इति सारसुन्दरी॥ (यथा, योगसारे २ परि
च्छेदे।
"वादयन् डमरु योगी यत्र कुत्राश्रमे स्थित॥")
चमत्कारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
डयन क्ली, (डीयते आकाशमार्गे गम्यतेऽनेनेति।
डी+करणे ल्युट्।) कर्णीरथ। (डी ङ नभो
गतौ+भावे ल्युट्।) नभोगतिः। इति हेम-
चन्द्रः। ४।३८॥
डल्लक, क्ली, वंशादिनिर्म्मितपात्रम्। डाला इति
भाषा। यथा,—
"चित्रितञ्च सर्वाधिकं डल्लकं वस्त्रसंयुतम्।
सभोज्यं सोपवीतञ्च सोपस्कारं मनोहरम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥
डवित्थ, पु, काष्ठमयमृगः। यथा —
"डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्तन्मयो मृगः॥"
इति सुपद्मव्याकरणे विभक्तिपादः॥
(द्रव्यवाचिनामशब्दविशेषः। यथा साहित्य-
दर्पणे। "द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो हरि
हरडित्थडवित्थादयः॥")
डहु, पु, (दहति तापयति सर्व्वशरीरमिति।
दह+मृगय्वादित्वात् कुप्रत्ययेन निपातनात्
साधुः।) वृक्षविशेषः। डेहुया इति माध्यार
इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। लकुच २
लिकुच ३। इत्यमरः। २।४।६॥ अस्य
गुणाः। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। त्रिदोष-
शुक्रदृष्टिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
डहू, पु, (डहु। पृषोदरादित्वात् दीर्घः।)
डहु। इति शब्दरत्नावली॥
डा, स्त्री (डीयते नभोमार्गे गच्छतीति। डी
+अन्येष्वपीति ड स्त्रियां टाप्।) डाकिनी।
इति मेदिनी। डे १॥
डाकिनी, स्त्री, (डाय भयदानाय अकति कुटिल
गच्छतीति। अक वक्रगतौ+इनि। ततो ङीप्।)
कालीगणविशेषः। यथा ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे।
"सार्द्धञ्च डाकिनीनाञ्च विकटानां त्रिकोटिभिः॥"
(डाकानां समूहः। "खलादिभ्य इनिर्व्वक्तव्यः।"
४।२।५१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या इनि।
डाकानां समूहः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)
डाङ्गरी स्त्री, (डङ्गरी पृषोदरादित्वात् साधुः।)
डङ्गरीफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥
डामर, पु, शिवोक्तशास्त्रविशेषः। (यथा,
काशीखण्डे। ८। ७।
"डमरुमरुन्मा च डामरोक्तमहाखका॥"
"डामरा डामरकल्पो नानाकर्मोपमन्त्रस्य
प्रतिपादको ग्रन्थो महाराष्ट्रे सुप्रसिद्धस्तत्।
प्रतिपादित मन्त्रमय महच्छरीर यस्याः॥"
इति तट्टीका॥) स तु षड्विधः। तेषां
नामानि श्लोकसंख्याश्च यथा। योगडामर
२,५३०। शिवडामर ११, ७। दुर्गाडामर
११,५ २। सारस्वतडामर ६,६ ५। ब्रह्म
डामर ७,१ ५। गन्धर्व्वडामर ६ ६।
इति वाराहीतन्त्रम्॥ डमर। इत्यमर
टीकायां भरतः॥ चमत्कारः। यथा। भूतानां
डामरश्चमत्कारोऽत्रेति भूतडामरशब्दनिर्व्व
चने निबन्धकारः॥ (गर्व्वः। आटोपः। यथा
गीतगोविन्दे। १२। २२।
"मम रुचिरे चिकुरे कुरु मानद! मानसज-
ध्वजचामरे।
रतिगलिते ललिते कुसुमानि शिखण्डि
शिखण्डकडामरे॥"
कोटचक्रविशेषः। यथा, समयामृते।
"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कोटचक्रमिहाष्टधा॥"
इत्युपक्रम्य —
"पञ्चमो गिरिकोटश्च षष्ठ कोटश्च डामर॥"
इत्युक्तवान्॥
अस्य विशेषविवृतिः चक्रशब्दे द्रष्टव्या॥ *॥
क्षेत्रपालविशेषः। यथा, प्रयोगसारे।
"भद्रा एकोनपञ्चाशत् क्षेत्रपालाः कीर्त्तिताः॥"
इत्युपक्रम्य,—
"टङ्कपाणिस्तथा चान्यस्तानवसुश्च डामर॥)
डालिम, पु, (दाडिम पृषोदरादित्वात् साधु।)
दाडिम। इत्यमरटीकायां भरतः॥
डाहल, पु, त्रिपुरदेशः। इति भूरिप्रयोगः॥
डाहुक, पु, दात्यूहपक्षी। इति जटाधरः॥
डिङ्गर पु डङ्गरः। क्षेपः। खलः। धूर्त्तः।
सेवकः। इति शब्दरत्नावली॥
डिण्डिम, पु, (डिण्डीति शब्दं मातीति। मा+
क।) वाद्यप्रभेदः। इत्यमरः। १।७।८॥
डेङ्गरौति ख्यातः। इति भरतः॥ माहेश्वर-
दण्डीति ख्यातः। इति सारसुन्दरी॥ (यथा,
महाभारते। ७। १६३। ४४।
"भेरीश्चाभ्यहनन् हृष्टा डिण्डिमांश्च सहस्रशः॥"
डिण्डिम इव आकृतिरस्यास्तीति। अर्श
आदित्वादच्।) क्षुपाकफलम्। इति शब्द
चन्द्रिका॥ पानी आमला इति भाषा॥
डिण्डिर, पु, (हिण्डिर पृषोदरादित्वात् हस्य
ड।) समुद्रफेनः। इति हेमचन्द्रः। ४।१४३॥
डिण्डिरमोदक, क्ली, (मोदयतीति। मुद्+ण्वुल्।
डिण्डिर इव मोदकम्।) गृञ्जनम्। इति राज
निर्घण्टः॥
डिण्डिश पु, टिण्डिश। ढे ड्स इति भाषा॥
(यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे।

'[illegible] रामश्रणो सुनिर्मित इत्यपि।
[illegible] [illegible] स्त।
[illegible] रत्नो रूपा [illegible] ॥')

[illegible] पु, [illegible]। यथा, [illegible]
[illegible]।

'[illegible] ॥
[illegible]। यथा —

"[illegible] सुन्दर [illegible]।
[illegible] इत्यभिप्रायो॥"

इति कलापटीकायामाख्यातः॥

([illegible]। यथा, साहित्य
दर्पणे। '[illegible] हरि
[illegible] ॥)

[illegible] इति कविकल्पद्रुम ॥
([illegible] सेट।) [illegible]
[illegible]। [illegible] अयमात्मनेपदीत्यन्ये। सहती
[illegible]। इति [illegible] ॥

[illegible] सहती। इति कविकल्पद्रुम ॥
(चुरा आत्म उभ-च सक सेट।) मर्द्धन्यवर्गे
[illegible]। क ड, डेपयते। अ, डेपयति डेप
यते। पुन पाठात्[illegible]। अयमात्मनेपदी
[illegible]। सहती राशीकरणम्। इति दुर्गादास॥

[illegible] क्षि क य दर नुदि। इति कविकल्पद्रुम ॥
(तुदा तुरा दिवा च सक सेट।) क्षि, डिपति
अदिपोन। [illegible] डेपयति। य, डिप्यति। दर
अडिपन अडेपीन। तुदाद्यन्तर्गणस्थैव कुटादि
त्वमिति [illegible] गुण। दिवादिपक्षे गुणा
[illegible] ड इत्यन्ये। नुदि प्रेरणे। इति
दुर्गादास ॥

डिब [illegible] नोदे। इति कविकल्पद्रुम। (चुरा
पर सक सेट।) मर्द्धन्यवर्गतृतीयादि। इ क,
डिम्पयति। नोद प्रेरणम्। इति दुर्गादास ॥

डिभ इ क अ सङ्घे। इति कविकल्पद्रुम ॥
(चर उभ सक सेट।) इ क अ, डिम्भयति
डिम्भयते। अयमात्मनेपदीति केचित। सङ्घो
राशीकरणम्। इति दुर्गादास ॥

डिम, [illegible]। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर
सक सेट।) डिवि [illegible]। इति
दुर्गादास ॥

डिम पु नाटकस्य रूपकविशेष। इति हेम-
चन्द्र ।२।१६८॥ (तल्लक्षणादिकं यदुक्तं
साहित्यदर्पणे। ६।२८६।
"मायेन्द्रजालसङ्ग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितै।
उपरागैश्च भूयिष्ठो डिम ख्यातोऽतिवृत्तक ॥
अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्व्वेऽङ्गानि रसा पुन।
चत्वारोऽङ्का मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ॥
नायका देवगन्धर्व्वयक्षरक्षोमहोरगा।
भूतप्रेतपिशाचाद्या षोडशात्यन्तमुद्धता।
वृत्तय कौशिकीहीना निर्व्विमर्षाश्च सन्धय।
दीप्ता स्यु षड्रसा, शान्तहास्यशृङ्गार-
वर्ज्जिता ॥")

डिम्ब क्ली, (डिम्ब+घञ।) भयम। कललम।
फुप्फुस। इति हारावली। २०८॥ डमर।
इत्यमर।३।२।१४॥

डिम्ब, पु, (डिवि नोदे- भावे घञ।) भय
ध्वनि। अण्डम। फुप्फुस। प्लीहा।
विप्लव। इति मेदिनी। वे, ५॥ डिम्भ। इति
द्विरूपकोष॥

डिम्बाहव, पु (डिम्ब इव तुच्छत्वात विप्लव
मूल आहव।) नृपतिरहितयुद्धम्। इति
जटाधर॥ (यथा, मनु।५।९५।
"डिम्बाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च॥"
"डिम्बाहवो नृपरहितयुद्ध तत्र हतानाम।"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट ॥)

डिम्बिका, स्त्री, (डिम्बयति नायकसमीपे नोदय-
त्यात्मानमिति। डिम्ब+ण्वुल। टाप अत
इत्वञ्च।) कामुकी। जलविम्ब। शोणक
वृक्ष। इति शब्दरत्नावली।

डिम्भ, त्रि, (डिम्भयति सहतो भवतीति। डिम्भ-
+पचाद्यच।) शिशु। इत्यमर।२।५।३८॥
(यथा, रसिकरञ्जने।१।
"शुभारम्भोऽदम्भे महितमनिडिम्भेङ्गितशत।
मणिस्तम्भे रम्भेत्यनयकुचकुम्भे परिणतम् ॥")
मूर्ख। इति मेदिनी। भे ४॥ अस्य रूपा
न्तर डिम्ब। इति द्विरूपकोष॥

डिम्भक, त्रि, (डिम्भ एव। डिम्भ+स्वार्थे कन।)
बालक। इति शब्दरत्नावली॥ (स्वनामख्यात
शाल्वदेशाधिपतेर्ब्रह्मदत्तस्य पुत्र। यथा, हरि
वंशे भविष्यपर्व्वणि।३०।१८।
"हसो ज्येष्ठो नृपसुतो डिम्भकोऽनन्तरोऽभवत॥"
अस्य विशेषविवरणं तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम॥)

डिम्भचक्र, क्ली, (डिम्भ इव चक्रम।) नराणां
शुभाशुभनिर्णायकचक्रविशेष। यथा,—
"डिम्भचक्रे न्यसेद्भानि भानुभादिचिमस्तके।
मुखे त्रीणि द्वय स्कन्धे चैकैकं बाहुहस्तयो॥
हृदि पञ्च नाभिगुह्ये चैकैकं षट च जानुनी।
चरणाभ्यां तथैकैकं जन्मर्क्षपतनात फलम॥
शीर्षस्थे छत्रलाभ स्यात वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम।
स्कन्धे धनी च बाहुभ्यां स्थानभ्रष्टो भवेन्नर॥
पाणिभ्यां तस्करो लक्ष्मीर्हृद्याशुच नाभित।
गुह्ये कामी भ्रमी जान्वोरल्पजीवी च पादयो ॥"

इति स्वरोदय॥

डिम्भा, स्त्री, (डिम्भ+टाप।) अतिशिशु।
इत्यमर।२।६।४१॥

डी, ओ ड य गतौ। नभोगतौ। इति कवि
कल्पद्रुम॥ (दिवा-आत्म-सक अक च-सेट।)
ओ, डीन। ड य, डीयते। इति दुर्गादास॥

डी ङ नभोगतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-
आत्म अक सेट।) ङ, डयते पक्षी। अस्यापि
निष्ठायां डीन। इति कालकलापा। धातु
पारायणिकास्तु इमृसिधेत्रे ओदनुबन्धडीडो
ग्रहणादस्यापि निष्ठायामुत्वाद्युभयो डयित इत्याहु।
गोयीचन्द्रोऽपि। डयित डयितवान् इत्युदा-
जहार। स्वमते तु डीत इत्येव। इति दुर्गा
दास ॥

डीन, क्ली, (डी नभोगतौ+भावे क्त।) पक्षि-
गति। इति जटाधर ॥ तद्भेदा यथा,—
"शृणु तात यथा निष्क्रम्य पतसम्पातमुच्यते।
ऊर्द्ध्वाधोगतिसम्बन्ध समुदीर्णं प्रचक्षते॥
सकाश्या पक्षगमनमुच्यते अतिरिक्तकम।
षडविंशतिरमी भेदा पातानामिह दर्शिता॥
महाडीन विहायैषा पाताना त्रिविधा गति।
गत तत्र यथोद्दिष्ट आगत पुनरागम ॥
प्रत्यावृत्ति प्रतिगतिरिति षट समभि स्मृता।
तेषा निपाता कथ्यन्ते प्रत्येक पञ्चविंशति ॥"
तद्यथा। उड्डीन ऊर्द्ध्वगमनम् १ अवडीन अध-
पतनम् २ प्रडीन पतनवेगवत्ता ३ डीन पतन-
मात्रम ० निडीन नीचै पतनम् ५ सडीन
सम्यक्पतनम् ६ तिर्य्यग्डीन तिर्य्यकपतनम् ७
विडीन विचित्र पतनम ८ परिडीन सर्व्वत
पतनम् ९ पराडीन पराङ्मुख गमनम १
सुडीन सुकुमारपात ११ अभिडीन आभि
मुख्येन पुन पुन पतनम् १२ महाडीन चक्र-
पतनेन प्रत्यावृत्ति १३ निडीन भक्ष्यमाश्रय वा
यथात पतनम् १४ अतिडीन दीर्घपतनम् १५
अवडीन अध पतनम् १६ प्रडीन अध पतने
वेगवत्ता १७ अवसडीन अध पतने शोभन
वत्ता १८ डीनडीनक पतन निर्व्विशेषस्य कुत
सितश्च १९ सडीनोड्डीन शोभनमुद्गमनम् २
सडीनडीनो शोभनगमनमात्रम् २१ पुनर्डीन
तदेव सामान्यगमनम् २२ डीनावडीनक तद्दे-
वाध कुतसितश्च २३ सम्पात बहुभि सह
गमनम् २४ समुदीर्ण परस्परसङ्घर्षा गम-
नम २५ ततोऽन्यत अतिरिक्तक तस्मात सार्द्धो-
ष्ठतादेवेत्युत्कृत पतनम् २६। एतेषु षड
विंशतिसङ्ख्येषु पतन एक डीननामक निर्व्वि
शेषस्य पतनमात्र सविशेषाणि पतनानि पञ्च
विंशतिसङ्ख्यानि तत्र तानि सविशेषाणि वक्ष्य
माणचतुर्भिर्विशेषैर्विशिष्टानि इति शत निर्व्वि
शेषश्चैकमिति एकोत्तर शतम्। तानि चत्वारि
विशेषणानि यथा। गत गमनमात्रम। आगत
आगमनम। प्रतिगत गत्वैव पुनरागमन आग
त्यैव पुनर्गमनञ्च। इति महाभारते।८।४१ अ ॥*॥
आगमशास्त्रविशेष। यथा, मुण्डमालातन्त्रे।
"डामर डमर डीन श्रुत कालीविलासकम।
सप्तकोटिमहातन्त्रा मम वक्त्राद्विनिर्गता ॥"

डीनडीनक, क्ली, (डी+भावे क्त। तत स्वार्थे
कन। डीनेन सह डीनक निर्व्विशेषस्य कुतसित
वा पतनम्।) पक्षिणां गतिक्रियाविशेष।
इति जटाधर। अस्य विवरण डीनशब्दे
द्रष्टव्यम॥

डीनावडीन, क्ली (डीनेन सह अवडीनम्।)
पक्षिगतिविशेष। तत्तु एकस्यां गतौ गत्यन्तर-
मिश्रणम्। अथ कुतसितगमनञ्च। इति महा-
भारते कर्णपर्व्वटीका॥

डुण्डु पु, (डुमिति शब्दं कृत्वा डयते गच्छतीति। डी + डु।) डुण्डुभसर्पः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

डुण्डुभ, पु, (डुण्डु सन् भातीति। डुण्डु इत्यनुकरणशब्देन भाति वा। भा + क।) सर्पविशेषः। ढोंडा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। राजिलः २ इत्यमरः।१।८।५॥ डुण्डुभः ३। इति भरतः॥ नागभृत ४ डुण्डुः ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, देवीभागवते।२।११।२८।

"एकदा स वने घोरं डुण्डुभं जरमान्वितम्।
अपश्यद्दण्डमुद्यम्य हन्तुं तं समुपाययुः॥")

डुण्डुल, पु, (डुण्डुरिति शब्दं लातीति। ला + क।) क्षुद्रपेचकः। तत्पर्य्यायः। क्षुद्रोलूकः २ शाकुनेयः ३ पिङ्गलः ४ दृषाश्रयी ५ दृढद्रावी ६ विशालाक्षः ७ भयङ्करः ८। इति राजनिर्घण्टः॥

डुलि, स्त्री (दुलि + पृषोदरादित्वात् साधुः।) दुलि। कमठी। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

डुलिका, स्त्री, (डुलिरिव कायतीति। कै + क। ततष्टाप।) खञ्जनाकारपक्षिविशेषः। इति जटाधरः॥

डुली, स्त्री, (डुलि + ङीष वा।) चिल्लीशाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

डोडी, स्त्री, क्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। जीवन्ती २ शाकश्रेष्ठा ३ सुखालुका ४ बहुवल्ली ५ दीर्घपत्रा ६ सूक्ष्मपत्रा ७ जीवनी ८। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। कफवातकण्डामयरक्तपित्तार्त्तिदाहनाशित्वम्। रुच्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

डोम, पु, स्वनामख्यातास्पृश्यजातिः। यथा —

"चाण्डालस्यैव डोमस्य श्वानकस्य तथा इति।
दण्डीरस्यैव भण्डीरो भूखुण्डस्य हयाश्रमी॥
हयासुण्डी लिङ्गधारी सभा एते यशस्विनि।।
स्पृष्ट्वा प्रमादतः स्नात्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत्॥"
इति मत्स्यसूक्ततन्त्रे ३९ पटलः॥

डोर, क्ली, हस्तादिबन्धनसूत्रम्। यथा,—

"कोऽनन्त इत्युदीर्य्याथ धृत्वा ततकरपल्लवम्।
हस्तादाकृष्य तड्डोरं क्षिप्तवान् पावकोपरि॥"
इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतकथा॥

डोरक, क्ली, (डोर + स्वार्थे कन्।) डोरम्। यथा

"चतुर्द्दशग्रन्थियुक्तं कुङ्कुमाक्तं सुडोरकम्।
स्त्रियश्च पुरुषस्यैव बध्नीयात् वामदक्षिणे॥"
इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतकथा॥

डोरडी, स्त्री (डोरमिव डयते इति। डी + क्विप।) वृहती। इति राजनिघण्टः॥

ढ

ढ, ढकारः। स व्यञ्जनचतुर्द्दशवर्णः। टवर्गचतुर्थवर्णश्च। (अर्द्धमात्राकालेनोच्चारणीयः।) अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। इति व्याकरणम्॥ (पाणिनीयादिषु अस्योच्चारणे जिह्वामध्यभागेन मूर्द्धस्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः। संवारनादघोषा महाप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः। मातृकान्यासेऽस्य न्यासस्थानं दक्षपादाङ्गुलीमूलं न्यासक्रिया। बङ्गीयवर्णमालायाम।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

"ऊर्द्ध्वाध क्रमतो रेखा वामदक्षिणतो गता।
तत्र सा कुण्डलीरूपा विष्णुशक्तिस्वरूपिणी।
महाशक्तिमयी मात्रा ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते।
रक्तोत्पलनिभां रम्यां रक्तपङ्कजलोचनाम्॥
अष्टादशभुजां भीमां महामोक्षप्रदायिनीम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ *॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे।

"ढकारं परमाराध्य या स्वयं कुण्डली परा।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा॥
सदा त्रिगुणसंयुक्तं आत्मादितत्त्वसंयुतम्।
रक्तविद्युल्लताकारं ढकारं प्रणमाम्यहम्॥"

तस्य २६ षड्विंशतिनामानि यथा,—

"ढो ढक्का निर्णयः पूर्वो यज्ञेशादनदेश्वरः।
अर्द्धनारीश्वरस्तोयमीश्वरी त्रिशिखी नवः॥
दक्षपादाङ्गुलेर्मूलं सिद्धिदण्डो विनायकः।
प्रहासा त्रिवेरा ऋद्धिर्निर्गुणो निधनो ध्वनिः॥
विघ्नेशः पालिनी लक्ष्मधारिणी क्रोडपुच्छकः।
एलापुरं लगात्मा च विशाखा श्रीमनोरतिः।"
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

ढ, पु, (ढौकते उच्चैः शब्देन आप्नोति श्रवणेन्द्रियमिति। ढौक गत्यावरणयोः + ड।) ढक्का। (यथा, तन्त्रे।

"ढो ढक्का निर्णयः पूर्वो यज्ञशादनदेश्वरः॥")

श्वा। श्वलाङ्गूलम्। इति मेदिनी। ढे १॥ निर्गुणः। ध्वनिः। इत्येकाक्षरकोषः॥

ढक्क, पु, देशविशेषः। इति भूरिप्रयोगः॥ ढाका इति भाषा॥

ढक्का, स्त्री, (ढक इति गभीरशब्देन कायतीति। कै + क टाप् च।) वाद्यविशेषः। ढाक इति भाषा। तत्पर्य्यायः। यशःपटहः २। इत्यमरः।१।७।६॥ विजयमर्द्दलः ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्।२०७।

"ढक्कामाहत्य मदं वितन्वते करिण इव चिरं पुरुषाः॥")

ढक्कारी, स्त्री, (ढक्का जयढक्कावत् गभीरविद्या नादं ऋच्छति समराङ्गणे इति। ऋ + अण् ङीप् च।) तारिणी। यथा,—

"ढक्कारवा च ढक्कारी ढक्कारवरवा ढका॥"
इति कुलसङ्ग्रहे तारासहस्रनामस्तोत्रम्॥

ढण्टी, स्त्री, वाक्यविशेषः। यथा, रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनाम कथने।

"ढण्टीवाक्यस्वरूपा च ढकाराक्षररूपिणी॥"

ढाल, क्ली, (ढौकते आप्नोति शरीरं अनेन। ढौक + अच्। पृषोदरात् आले लत्वे च साधुः।) फलकम्। ढालिपत्रजयकरीति अन्नदाकल्पीयसहस्रनामविवरणात्॥

ढाली [न्] त्रि, (ढालमस्यास्तीति। इनि।) ढालविशिष्टः। चर्म्मी। यथा,—

"ढालिपत्रायन्करी ढकारनगरूपिणी॥"
इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम्॥

ढिमरा स्त्री, ष्वा। इति शब्दरत्नम्॥

ढुण्ट अन्वेषणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर सक सेट्।) ढादन्तो हत्योपदः। ढ योगाश्वद्वयं। तेन यगादौ तल्लोपे ढुण्टति इत्यादि। ढुण्टति वनं लोकः। इति दुर्गादासः॥

ढुण्ढि, पु, (ढुण्ढनत्यसौ भक्तैरिति। ढुण्ट अन्वेषणे + इन्।) गणेशः। तन्नामकरणं यथा,— गणेशं प्रति शिववाक्यम्।

"अन्वेषणे ढुण्ढिरयं प्रथितोऽस्ति धातुः
सर्व्वार्थढुण्ढिततया भव ढुण्ढिनामा।
काशीप्रवेशमपि को लभतेऽत्र देही
तोषं विना तव विनायक। ढुण्ढिराज।॥"

तन्माहात्म्यं यथा,—

"ढुण्ढे। प्रणम्य पुरतस्तव पादपद्मं
यो मां नमस्यति पुमानिह काशिवासी।
तत्कर्णमूलमधिगम्य पुरादिशामि
तत्किञ्चिदत्र न पुनर्भवतास्ति येन॥"
"यः प्रत्यहं नमति ढुण्ढिविनायक। त्वां
काश्यां प्रगे प्रतिहताखिलविघ्नसङ्घ।
नो तस्य जातु जगतीतलवर्त्ति वस्तु
दुष्प्रापमत्र परत्र च किञ्च नापि॥"
"प्रथमं ढुण्ढिराजोऽसि मम दक्षिणतो मनाक्।
आढुण्ढ्य सर्व्वभक्तेभ्यः सर्व्वार्थान् संप्रयच्छसि॥"

तस्य यात्राविधानं यथा,—

"माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु नक्तव्रतपरायणाः।
ये त्वां ढुण्ढेऽर्चयिष्यन्ति तेऽर्च्याः सुरसुरद्विषाम्॥
विधाय वार्षिकीं यात्रां चतुर्थीं प्राप्य तापसीम्।
मुक्ता शुक्लतिलैर्व्वह्रान् प्राशीयाल्लड्डुकान् व्रती॥
काय्या यात्रा प्रयत्नेन चैत्रविघ्नमभीप्सुभिः।
तस्यां चतुर्थ्यां त्वत्प्रीत्यै ढुण्ढे। सर्व्वोपसर्गहृत्॥
तां यात्रां नात्र यः कुर्य्याद्भिनेद्यं तिललड्डुकान्।
उपसर्गसहस्रैस्तु स हन्यतो। ममाज्ञया॥
होमं तिलाज्यदर्व्येण यः करिष्यति भक्तितः।
तस्यां चतुर्थ्यां मन्त्रज्ञस्तस्य मन्त्रः प्रसेत्स्यति॥"
इति काशीखण्डे। ५ अध्याये॥

ढोल पु, (ढ ढक्का तदाकारं लातीति। ला + क पृषोदरात् ओत्वे साधुः। दुल उत्क्षेपे अच्। पृषोदरात् साधुर्वा।) स्वनामख्यातवाद्यम्। यथा,—

"ढक्काढोलप्रिया नित्या ढोलवाद्यप्रमोदिनी।
ढोलरूपा ढोलधरा ढोलशब्दस्वरूपिणी॥"
इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम्॥

ढौक, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्म-सक सेट्।) चतुर्द्दशस्वरी। ऋ, अडुढौकत्। ङ ढौकते। इति दुर्गादासः॥ (आहतौ। वदन ढौकते। इति कालिदासः॥)

ण

ण, मूर्द्धन्यणकारः । स च व्यञ्जनवर्णः पञ्चदशवर्णः । टवर्गपञ्चमवर्णश्च ॥ (अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । अस्याभ्यन्तरप्रयत्नः स्पृष्टता । इति व्याकरणम् ॥ शिक्षामतस्थानमिमते तु अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्द्धस्पर्शः नासिकायत्नप्रभेदश्च आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः । मातृकान्यासे ऽस्य दक्षपादाङ्गुल्यग्रे न्यासक्रिया । बङ्गाक्षरमालायाम् ।) तस्य लेखनप्रकारो यथा —

'कुण्डलीत्रयगता रेखा मध्यात्तस्य च त ।
नामाद्गता सैव पुनर्गता प्रिये ॥
क्रमेणैव रूपा सा चतुर्वर्गफलप्रदा ॥
ध्यानमस्य णकारस्य प्रवक्ष्यामि च तच्छृणु ।
त्रिभुजं वरदां रम्यां भक्ताभीष्टप्रदायिनीम् ॥
रक्तोत्पललोचनां नित्यां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥'

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा,—

"णकारं परमेशानि । या स्वयं परकुण्डली ।
पीतविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं देवि । सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं महामोहप्रदायकम् ॥"

इति कामधेनुतन्त्रम्

अस्य चतुर्विंशतिनामानि यथा —

"णो निर्गुणं रतिर्ज्ञानं जम्भनः पक्षिवाहनः ।
जया शम्भो नरकजित् निष्कला योगिनीप्रियः ॥
द्विमुखं कोटवी श्रोत्रं समृद्धिर्बोधिनी मता ।
त्रिनेत्रो मानुषी व्योमदक्षपादाङ्गुलेर्मुखः ॥
माधवः शङ्खिनी वीरो नारायणश्च निर्णयः ॥"

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

णः, पुं, (णयति गच्छति जानात्यनेन इति । णय गतौ + ड । पृषोदरादित्वात् णत्वम् ।) ज्ञानम् । निश्चयः । इत्येकाक्षरकोषः । बिन्दुदेवः । स तु बुद्धदेवताविशेषः । भूषणम् । गुणवर्जितः । पानीयनिलयः । इति मेदिनी । णे, १ ॥

णक्ष, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर-सक सेट ।) नक्षति । व्रजो गतिः । इति दुर्गादासः ॥

णख, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां पर सक-सेट ।) प्रणखति । इति दुर्गादासः ॥

णट नृत्यच्छिदयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-पर अक-सक च-सेट ।) प्रणटति । वोपदेशविधौ वर्ज्जनेऽपि अस्य परस्य चेह पाठः केषाञ्चिदनुरोधात् । अत्र नृत्यं साभिनयनर्त्तनम् । इति दुर्गादासः ॥

णट, म नृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां पर-अकं-सेट ।) म, प्रणटयति । नृतावित्ति नृत्यतेरौणादिककिप्रत्यये रूपम् । अत्र मिकारानुबन्धेनैवेष्टसिद्धेः पूर्व्वं नृत्यग्रहणमर्थभेदार्थम् । तेन पूर्व्वे नृत्यं साभिनयनर्त्तनम् इह तु नृतिरभिनयरहितनर्त्तनमिति । यथा पूर्व्वस्य । स्फटिककटकभूमिर्नाटयत्येष शैलः । इति माघः । अस्य तु । नाथेन कृत नटयिष्यति दीर्घमायुररिति मुरारिः । इति दुर्गादासः ॥

णद अव्यक्तोक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर अक सेट ।) अव्यक्तोक्तिरव्यक्तशब्दः । नदति घण्टा । इति दुर्गादासः ॥

णद क भाषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर सक सेट ।) क, नादयति । इति दुर्गादासः ॥

णभ, ल ङ हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म सक सेट ।) ल्ट, अनभत । ङ, नभते । इति दुर्गादासः ॥

णभ य श हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा क्र्या-च पर सक सेट ।) य, नभ्यति । श, नभ्नाति । इति दुर्गादासः ॥

णम, औं शब्दे । नतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां पर अक नतौ सक अक च अनिट ।) औं, नन्ता । शब्दार्थो न भाषायाम् । नतिरिह नमस्कारो नम्रीभावश्च । नमति गुरुं लोकः । नमन्ति फलिनो वृक्षाः । अमन्तेऽप्यस्य ज्वल ह्वलह्मलेत्यादिना केवलस्य ह्रस्वविकल्पनात् सोपसर्गस्यैव नित्यं ह्रस्वः । नमयति नामयति प्रणमयति । श्यण्छमवामित कलिरकर्णोऽपि कृते । इत्यादौ अवनमयति अवनामयति घण् ततो अवनामं करोतीति णौ रूपम् । इति दुर्गादासः ॥

णय, ङ गतौ । रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां आत्म-सक सेट ।) ङ, नयते । इति दुर्गादासः ॥

णर्द शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर-अक सेट ।) वोपदेशविधावस्य वर्ज्जनेऽपि इह पाठः केषाञ्चिदनुरोधात् । प्रणर्दति । इति दुर्गादासः ॥

णल ज बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर सक सेट ।) ज, नाल नल । नलति केशं लोकः बध्नाति इत्यर्थः । गन्धे इति केचित् । गन्धोऽत्र घ्राणमिति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

णश, न य ऊ नाशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा पर अक वेट ल्टरङ वान् ।) नाशो दर्शनाभावः । इति प्राञ्चः । लुक्कायनमिति सर्व्वे । न्ट, अनेशत अनशत । य, नश्यति शत्रुस्तिरोभवति इत्यर्थः । ऊ नशिष्यति नङ्क्ष्यति । इति दुर्गादासः ॥

णस, ङ कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्म अक-सक च-सेट ।) कृतिरिह कुटिलीभावस्तत्करणञ्च । ङ, नसते खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः । नसते लतां वायुः कुटिलां करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

णह य ञ औ बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-उभ सक-अनिट ।) य ञ, नह्यति नह्यते । औ, अनद्धः । इति दुर्गादासः ॥

णाथ, ऋ ङ आशिषि । दैवेऽश्र्येऽर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्म सक-अक च-सेट ।) वोपदेशविधौ वर्ज्जनेऽप्यादस्य पाठः कस्यचिदनुरोधात् । ऋ, अननाथत । ङ, प्रणाथते । एव उपतापे । आशीरिष्टार्थस्याशंसनम् । ङित्त्वेऽपि शपथाशीगत्यनुकारे इति नियमादाभ्यामाशिषोऽन्यत्र परस्मैपदम् । नाथति शत्रु बली उपतापयति इत्यर्थः । नाथते श्रियं लोकः आशंसत इत्यर्थः । नाथति धनी ईश्वरः स्यादित्यर्थः । नाथति भूपं भूमिं विप्रः प्रार्थयतीत्यर्थः । मार्गणैरथ तव प्रयोजनं नाथसे किमु न भूभृतः पतिमिति भारवौ । याचनमप्याशंसाविशेषः । आशिषि नित्यमात्मनेपदमन्यत्र विभाषेति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

णाध, ऋ ङ नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म सक सेट ।) वोपदेशविधावस्य वर्ज्जनेऽपि इह पाठः कस्यचिदनुरोधात् । ऋ, अननाधत । ङ, नाधते नाथो दवाशीरैश्वर्य्यार्थनानि । इति दुर्गादासः ॥

णास ऋ ङ ध्वाने । शब्द इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म-अक सेट ।) ऋ, अननासत् । ङ, नासते । इति दुर्गादासः ॥

णिक्ष, चुम्बने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर सक-सेट ।) निक्षति । इति दुर्गादासः ॥

णिज, इ ल ङ शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा आत्म सक सेट-इदित ।) शुद्धिरिह शुद्धीकरणम्, इ, कर्म्मणि निञ्ज्यते । ल ङ, प्रणिङ्क्ते । दक्षिणी, यानां विप्राणां सपूर्ह इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

णिज लि इर ञ औ पोषे । शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वा उभ सक अनिट ।) लि ञ नेनेक्ति नेनिक्ते । इर, अनिजत् अनैक्षीत् । औ, नेक्ता । इति दुर्गादासः ॥

णिद, इ कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां पर-सक-सेट इदित ।) निसनिन्दनिक्षा वोपदेशमते चिन्त्यम् । णत्वविकल्पने स्वरूपग्रहणात् । केचित्तु कृतिविकल्पमिच्छन्ति ण्यादौ तूपसर्गादसमासे उपसर्गात् समासे ण्यादौ नित्यमित्यर्थः । यथा, प्रणिन्दकः प्रनिन्दकः । प्रणिन्दति । भट्टौ तु ण्यादावपि विकल्पो दृश्यते । इ कर्म्मणि निन्द्यते । निन्दति दुष्टं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

णिद, ऋ ञ सन्निधौ । कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभ-अक कुत्सने-सक-सेट ऋदित् ।) सन्निधिः सन्निकर्षः । ऋ, अनिनेदत् । ञ, नेदति नेदते दयालुर्दीनं । निनिट् । इति दुर्गादासः ॥

णिल, श गहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां पर-सक-सेट ।) ऋखी । गहनं दुर्ब्बोधः । श, निलति शास्त्रं सुधीः दुःखेन जानातीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

णिव, इ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां पर सक सेट । इदित ।) ऋखी । इ, निन्व्यते । इति दुर्गादासः ॥

णिश प्रीतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक सेट् ।) प्रीतौ समाधौ । नेशति योगी । निनिशतुः । इति दुर्गादासः ॥

णिष, उ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर सक-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, नेषित्वा निष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥

णिस, इ ङ ल चुम्बने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा आत्म -सक सेट् ।) ल ङ, निंस्ते । इ निंस्यते । इति दुर्गादासः ॥

णी, ञ प्रापणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-उभ द्विक-अनिट् ।) णोपदेशपाठो नाग्निरिव प्राग्वन्न इति णत्वार्थः । प्रणयति । एव सञ्च । प्रापणमिह नस्यस्य रूपम् । तथा च । कृणाति लम्भयति च वेहत्यपि नयत्यहं । इति क्रिया-निघण्टुः ॥ ञ, नयति नयते गां व्रजं गोपः प्रापयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

णील वर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर अक सक च-सेट् ।) वर्ण इह कृष्णवर्णभावकरणम् । नीलति पत्रं तमालस्य । नीलति वस्त्रं तन्तुवायः । इति दुर्गादासः ॥

णीव, स्थौल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर-अक-सेट् ।) नीवति लोकः खलु खादित्वा । इति दुर्गादासः ॥

णु ल स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-पर-सक सेट् ।) ल, नौति । इति दुर्गादासः ॥

णुद ञ श औ प्रेरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-उभ-सक-अनिट् ।) ञ श, नुदति नुदते शरं योधः । औ नोत्ता । इति दुर्गादासः ॥

णू, शि स्तवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा पर सक सेट् ।) कुटादिरोऽयमिति वररुचिः । शि, नुवति । अनुवीत् । इति दुर्गादासः ॥

णेद, ऋ ञ सन्निधौ । कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-उभ-अक-सक च सेट् ।) सन्निधिः सन्निकर्षः । ऋ अनिनेदत् । ञ, नेदति नेदते दयालुर्दीनं । निनेदुः । इति दुर्गादासः ॥

णेष, ऋ ङ अन्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म -सक-सेट् ।) ऋ, अनिनेषत् । ङ, नेषते निनेषे । अन्तो गतिः । इति दुर्गादासः ॥ * ॥ एते धातवः स्वभावतो दन्त्यनादयो णोपदेशेन मूर्द्धन्यणाद्याः ॥

त

त, तकारः । स व्यञ्जनषोडशवर्णः । तवर्गप्रथमवर्णश्च । (अधमाचाकारोऽनेनोचार्य्यः ।) अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति व्याकरणम् ॥ (अस्योच्चारणे दन्तमूलेन जिह्वाग्रस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । विवारश्वासघोषाः बाह्यप्रयत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य वामस्फिचि न्यासक्रिया स्यात् । वङ्गीयवर्णमालायां) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“आनौ विन्दुस्ततो मध्ये कान्तीत्वमवाप्नुया । दक्षाद्वाममगता नित्या तत्रविशूलिमूर्न्तिधी ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ॥ चतुर्भुजा महाशान्ता महामोक्षप्रदायिनीम् ॥ सा घोडशवर्षीया रक्ताम्बरधरा पराम् । नानालङ्कारभूषाङ्गा सर्वसिद्धिप्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा तकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥’ इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा कामधेनुतन्त्रे ।

“तकारं चञ्चलापाङ्गि । स्वयं परमकुण्डली । पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥ त्रिशक्तिसहितं वर्णं आत्मादितत्त्वसंयुतम् । त्रिबिन्दुसहितं वर्णं पीतविद्युत्समप्रभम् ।”

तस्य ३५ द्वात्रिंशन्नामानि यथा,—

“त पूतना हरिः शुद्धिः प्रभौ नक्तिमिटो ध्वना वामस्फिकवामकटी च कामिनी मध्यमङ्गकः ॥ आषाढी तरुतुरुश्च कामिका पृष्ठपुच्छकः । रत्नकश्च श्यामसुखी वाराही मकराकरः ॥ सुगतोऽर्द्धमुखा भुद्रजाभुजः क्रोडपुच्छकः । गन्धो विश्वामरश्छत्रश्चातुराशा च संगकः ॥ जयान्तयुलको भ्रान्तिरनङ्गमदनातुरा ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

त, क्लौ क्ली (त+भावे ड ।) तरणम् । (तरति भवसागरमनेनेति । तॄ+करणे ड ।) पुण्यम् । इति मेदिनी । ते, १ ॥

त , पुं, (तर्द्दति तस्यति वा छिनत्ति द्रव्यादिहरणेन जनानिति । तर्द्द तस्य वा+ड ।) चौरः । अम्रतम् । पुच्छम् । क्रोडः । म्लेच्छः । इति मेदिनी । ते,१ ॥ गर्भः । शठः । इति शब्दरत्नावली ॥ रत्नम् । सुगतः । योधः । गोरविरञ्जितपुच्छम् । क्रोडपुच्छम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

तक सहने । हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर सक-हासे अक सेट्) तकति । इति दुर्गादासः ॥

तक, इ दौःस्थ्ये । इति कविकल्पद्रुमः (भ्वा-पर-अक सेट् ।) दौःस्थ्यं दुःखेन जीवनम् । इ, तङ्क्यते दरिद्रेण दुःखेन जीव्यते इत्यर्थः । तङ्कति दीनः दुःखेन जीवति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तकिल, त्रि, (तक+“मिथिलादयश्च ।” उणा । १ । ५६ । इति इलच् निपातनात् साधुः ।) धूर्त्तः । इत्युणादिकोषः ॥

तकिला, स्त्री, (तकिल+टाप् ।) औषधम् । इत्युणादिकोषः ॥

तक्य, त्रि, (तक हासमर्हतीति । तक+यत् ।) हास्यः । (तक सहने+“तकिशसि चयति जनिभ्यो यद्वाच्यः ।” ६ । ४ । ६५ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या यत् ।) सहनीयः ॥

तक्रं, क्लौ, (तनक्ति सङ्कोचयति दुग्धं पादाम्बुदधिरूपेण परिणमयतीत्यर्थः । “स्फायितञ्चीति ।” उणां । २ । १३ । इति रक् न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वञ्च ।) पादाम्बुयुक्तदधि । इत्यमरः ।२।६।५३ ॥ तत्पर्य्यायः । गोरसजम् २ घोलम् ३ कालसेयम् ४ विलोडितम् ५ दण्डाहतम् ६ अरिष्टम् ७ अम्लम् ८ उदश्वित् ९ मथितम् १० द्रवं ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत् पञ्चविधम् । तेषां भिन्नानि नामानि लक्षणानि च यथा,—

“ससरं निर्ज्जलं घोलं मथितं त्वसरोद्धृतम् । तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विन्नार्द्धवारिकम् ॥ छच्छिका सारहीनं स्यादच्छा प्रचुरवारिका ॥’

तेषां गुणाः ।

“वातापित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तनुत् । तक्रं ग्राहि कषायाम्लं स्वादुपाकरसं लघु ॥ वीर्य्योष्णं दीपनं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् । ग्रहण्यादिमतां पथ्यं भवेत् संग्राहि लाघवात् ॥ किञ्च स्वादु विपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणम् । कषायोष्णविकाशित्वाद्रौक्ष्याच्चापि कफापहम् ॥

न तक्रसेवी व्यथते कदाचि-
न्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।
यथा सुराणाममृतं सुखाय
तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥

उदश्वित् कफकृद्बल्यं श्रमघ्नं परमं मतम् । छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमतृषाहरी ॥ वातघ्नी कफकृत् सा तु दीपनी लवणान्विता ॥”

अथोद्धृतघृतस्तोकोद्धृतघृतानुद्धृतघृतानां तक्राणां गुणाः ।

‘समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः । स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद्गुरु वृष्यं कफापहम् ॥ अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥” * ॥

अथ दोषविशेषे व्याधिविशेषे च तक्रविशेषाः ।

“वाते तु प्रशस्तं तक्रं शुण्ठीसैन्धवसंयुतम् । पित्ते स्वादुसितायुक्तं सव्योषमटरा कफे । हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेन सुसंयुतम् । भवेदतीव वातघ्नमर्शोऽतीसारहृत् परम् ॥ रुच्यं पुष्टिप्रदं बल्यं वस्तिशूलविनाशनम् । मूत्रकृच्छ्रे तु सगुडं पाण्डुरोगे सचित्रकम् ॥” * ॥

अथामपक्वतक्रगुणाः ।

“तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च । पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते ॥’ * ॥

अथ तक्रसेवननिमित्तानि ।

“शीतकालेऽग्निमान्द्ये च तथा वातामयेषु च । अरुचौ स्रोतसां रोधे तक्रं स्यादमृतोपमम् ॥ तत्तु हन्ति गरच्छर्द्दिप्रसेकविषमज्वरान् । पाण्डुमेदोग्रहण्यर्शोमूत्रग्रहभगन्दरान् ॥ मेहं गुल्ममतीसारं शूलप्लीहोदरारुचीः । श्वित्रकोठघृतव्यापत्कुष्ठशोथतृषाक्रिमीन् ॥”

अथातक्रविषयाः ।

“नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्ब्बले । न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥” * ॥

अथ गवादीनां तक्राणां निर्द्दिष्टगुणाः ।

“गव्यादीनि दधीन्यत्र तद्गुणा तक्रमादिशेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

("गद्यनिर्गमशमनं तक्रं प्रेष्ठन्तदुच्यते।
नायनं रुचिकृत्वेधमशाद्र।वकारचिन ॥"
इति गव्यतक्रगुणाः ॥
माहिषं कफकृत किञ्चित्वम शोफजरं श्यामम।
शौक्षान् ग्रहणीगुल्मपाण्डुामयाविनाशनम ॥"
इति माहिषतक्रगुणाः ॥
'छागं। लघु सस्निग्ध त्रिदोषशमनं परम।
गुल्माशग्रिहणीशूल पाण्डामय विनाशनम ॥"
इति छागतक्रगुणाः ॥
'त्रयाश्च त्रिविधं तक्रं कथ्यते शृणु पञ्चक।।
यथायोग्यं ततं सम्यक प्रास्यते यथु रोगिषु ॥
समुन्नामिते नक्रमनाहृतञ्चनवा ता।
ग्रनुद्धताद्वान्याद्ध्रोनात्र विद् मतम ॥
तत्र लघु च पथ्यञ्च दोषशमनं परम।
ता यत उज्यतम तमेव मन्गीरराम।
समन्तु न्तक्रं लघु पथ्यानि मताम ॥
शग रागग्रहणी।पाण्डुरोगज्वरातुरे।
न्त्र।स्त्रग्रहे वापि प्लीहाद्यापन्मेहिषु ॥
इ।प्रयोगेन नल्य पित्तरक्ताविवोऽङ्गन ॥
व्यन हृतघृतं तस्मादृध्य गुरु कफप्रदम।
मन्दायिकरंतम्न श्रमघ्नं परमं मताम ॥
कानुद्वाहत सान्द्र गुरु ल्यात कफावहम।
नलपरन्तु चोयाणामामघ्नोगानासारक्तन ॥'
इति त्रिविधतक्रगुणाः ॥+॥
'तक्रं ग्राहि कषायाम्लं वाय्याणां दीपनं लघु।
गमापहरणं स्निग्ध ग्रहण्यशाव्रतमारुत ॥
इति गुर्णं पथ्यतां न दद्यादु यत्र तच्छृणु।
व न ष।फे च चोयाना नोष्णकाले शरत्सु च ॥
स्नमच्छामतयास तथाच रक्तपित्तके।
न शस्त तक्रपानश्च करोति विविधान गदान ॥'
एतथा तक्रं निषिद्धम ॥
इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥+॥)

तक्रकूर्चिका, स्त्री। (तक्रजाता कूर्चिका।) तक्रयोगेन अक्षादृधात जाता। छाना इति भाषा। अस्या गुणाः। मलबद्धवातकारित्वम्। रूक्षत्वम्। दुर्जरत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये।
'ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका॥")

तक्रमांस, क्ली, (तक्रयोगेन पाचितं मांसम्।) व्यञ्जनविशेषः। एखनि इति पारस्य भाषा। तस्य पाकप्रकारो यथा,—
"मांसपाचे घृतं दत्त्वा हरिद्राहिङ्गु भर्ज्जयेत्।
छागादेः सकलस्यापि खण्डान्यस्मै च भर्ज्जयेत ॥
सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा।
राजिकादियुते तक्रे मांसखण्डानि धारयेत ॥"
तस्य गुणाः।
"तक्रमांसन्तु वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदम्।
कफघ्नं पित्तलं किञ्चित् सर्व्वाहारस्य पाचनम॥'
इति भावप्रकाशः।

तक्राट पु, (तक्राय तक्रोत्पादनाय अटतीति। अट+अच्।) मन्थानदण्डः। इति हारावली। ४४ ॥

तक्ष, त्वचो गाढ्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा परं सकं सेट।) त्वचो गाढ्यमत्रगो ग्रहणम्। तक्ष त्वचन इति प्राञ्चः। त्वचनं सवरणमिति रमानाथः। तक्षति काय वर्म्मणा भटः। इति दुर्गादासः ॥

तक्ष, ऊ कार्श्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा परं सकं सेट।) ऊ तक्षिष्यति तक्ष्यति। काष्ठं कृशीकरोति। तक्षति काष्ठं तक्षा। इति दुर्गादासः ॥

तक्ष, ऊ, न तनूत्वे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-परं सकं वेट।) तनूत्वं कृशीकरणम्। ऊ, तक्षिष्यति तक्ष्यति। न, तक्ष्णोति काष्ठं तक्षा। इति दुर्गादासः ॥

तक्षक पु, (तक्ष्णोतीति। तक्ष+ण्वुल्।) पातालस्थाष्टनागान्तर्गतनागविशेषः। स कश्यपात कद्रुगर्भे जातः इन्द्रसखः। अस्य वासः खाण्डववने आसीत्। अयं परीक्षितं दष्टवान्। इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि क्षपणकरूपधारी उत्तङ्कस्य गुरुपत्न्याः कुण्डले अपहृत्य नागलोकं गतवान्। यथा, महाभारते।१।३।१२७।
"तस्य तक्षको दृष्टमासन्नं सत जग्राह। गृहीतमात्रे स तद्रूपं विहाय तक्षकस्वरूपं कृत्वा सहसा धरण्या विवृतं महाविलं प्रविवेश॥ तक्ष तनूकरणे+"कृन् शिल्पिसञ्ज्ञयो।"उणा। २।३८। इति कुन्।) त्वष्टा। इत्यमरः। ३।२।४॥ विश्वकर्म्मा। इति शब्दरत्नावली॥ हमभन्द। इति हैमचन्द्रः ॥ सूत्रधारः। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥ (खनामख्यातः प्रसेनजित पुत्त्रः। यथा, भागवते।६।१२।८।
"तत प्रसेनजित तस्मात् तक्षको भविता पुन ॥"
छिद्रके, त्रि। यथा, रामायणे। २८।२।
"तथा वृद्धकयस्यैव मार्गिणो वृत्ततक्षकाः॥")

तक्षण, क्ली, (तक्ष तनूकरणे+भावे ल्युट्।) कृशीकरणम्। (यथा, मनु।५।११५।
"द्रवाणाञ्चैव सर्व्वेषां शुद्धिरुत्प्लवनं स्मृतम्।
प्रोक्षणं संहतानाञ्च दारवाणाञ्च तक्षणम्॥")

तक्षणी, स्त्री, (तक्ष्यतेऽनेनेति। तक्ष+करणे ल्युट्। टित्वात् ङीप्।) वासी अस्त्रम्। इति शब्दरत्नावली॥

तक्षशिला स्त्री, देशविशेषः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, महाभारते। १।३।२२।
"तेनैवमुक्ता भ्रातरस्तस्य तथा चक्रुः स तथा भ्रातॄन् सन्दिश्य तक्षशिलां प्रत्यभिप्रतस्थे॥")

तक्षन् [न्] पु, (तक्षति तनूकरोतीति। तक्ष+"कनिन् युवृषितक्षिराजीति।" उणा १।१५६। इति कनिन्।) त्वष्टा। इत्यमरः। २।१०।६॥ (यथा, माघे।१२।२५।
"सस्तानसक्थौ विगलत्सपाटवे
रथे नितामं विकलीकृते रथे।
"आशेन तक्ष्णा भिषजेव तत्क्षणा
प्रयत्नमेऽवहनपूर्व्वकं क्रमः॥")

तग, इ स्खलने। कम्पे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं गतौ तु सकं सेट।) इ, कम्पश्चि तङ्ग्यते। इति दुर्गादासः ॥

तगर, नदीहन्न। पिण्डतगर इति कौङ्कणी प्रसिद्धः। नागरमूल इति ख्यातश्च। तत्पर्य्यायः। कालानुसारिवा २ वक्रम ३ कुटिलम् ४ शठम् ५ महोरगम् ६ नतम ७ जिह्मम ८ दीपनम ९ तगरपादिकम १। इति रत्नमाला॥ विनम्रम ११ कुञ्चितम १२ शल्कम १३ नहुषाख्यम् १४ दण्डहस्तम १५ वक्रम १६ पिण्डीतगरकम १७ पार्थिवम १८ राजहर्षणम १९ कालानुसारकम २ क्षत्रम २१ दीनम २२। अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। तिक्तत्वम्। दृष्टिदोषविषाग्निभूतोन्मादभयनाशित्वम्। पथ्यत्वञ्च। आकुल्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धद्रव्यविशेषः। तस्य पर्य्यायगुणाः।
"कालानुसार्य्यं तगरं कठिनं लघु सनतम।
अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ति च वर्हिणम॥
तगरद्वयमुष्णं स्यात् स्वादु स्निग्धं लघु स्मृतम्।
विषापस्मारशूलाक्षिरोगदोषत्रयापहम ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

तगर, पु, (त क्रोडभागं गिरतीति। गॄ+अच्।) पुष्पवृक्षविशेषः। टगर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सितपुष्पः २। कालपर्णः ३ कटुच्छदः ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते।१३।१४।८५।
"प्रियङ्गुचन्दनाभ्याञ्च बिल्वेन तगरेण च।
पृथगेवानुलिम्पेत केशरेण च बुद्धिमान॥")
मदनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तगरपादिक क्ली (तगरस्य पादो मूलदेश इव विद्यतेऽस्य इति ठन्।) तगरम्। इति रत्नमाला॥

तङ्क, पु क्ली, (टङ्क+पृषोदरात् साधुः।) पाषाणदारणः। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (तकि कृच्छ्रजीवने+भावे घञ्।) प्रियविरहजन्तापः। भयम्। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥

तञ्ची, स्त्री, (त पुच्छाकारं अवति गच्छतीति। अञ्चु+क्विप् ङीप्।) हिङ्गुपत्री। इति राजनिर्घण्टः॥

तट, उच्छ्राये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट।) उच्छ्रायः उच्चीभावः। तटति पुलिनम्। इति दुर्गादासः ॥

तट, क आघाते। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं-सकं सेट।) क, ताटयति। इति दुर्गादासः ॥

तट, स्त्री (तटति उच्छ्रितं भवतीति। तट उच्छ्राये+पचाद्यच्।) क्षेत्रम्। इति मेदिनी। टे, १६॥ (प्रदेशः। यथा, महाभारते।१।३६।३।
"गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे॥")

तट, त्रि, (तटति उच्छ्रितो भवतीति। तट+अच्।) तीरम्। इत्यमरः।१।१०।७॥

तड इति भाषा ॥ (यथा हरिवंशे । ६७।५५ ।
"कान्तथमार्गौ भ्राजेते कन्स्यास्य तटावुभौ ॥"
महादेवे पु । सर्व्वोच्छ्रितत्वादस्य तथात्वम ।
यथा, महाभारते । १२ । २८४ । ३६ ।
"नमस्तटाय तथ्याय तटानाम्पतये नम ॥")
तटस्थ, क्ली, लक्षणविशेष । तस्य स्वरूप यथा,
तद्भिन्नत्वे सति तद्बोधकत्वम । तथाच ।
"स्वरूप तटस्थ द्विधालक्षण स्यात
स्वरूपस्य बोधो यतो लक्षणाभ्याम ।
स्वरूपे प्रविष्टात स्वरूपऽप्रविष्टात
यथा काकवन्तो गृहा ख विलक्ष ॥"
इति वेदान्तकारिका ॥
(तटे तिष्ठतीति । स्था+क ।) तटस्थिते,
त्रि ॥ (उदासीन । यथा, नैषधे । २ । ५५ ।
"ग्रिक चापले वतविमवतसलत्व
यतप्रेरणाद्गुत्तरलीभवन्त्या ।
समीरसङ्गादिव नीरभङ्गा
मया तटस्थत्वमुपद्रुतोऽसि ॥"
समीपस्थ । यथाह मल ।
"तटस्थ स्यादुदासीने तीरस्थनिकटस्थयो ॥")
तटाक, पु, (तटमकति गच्छतीति । अक+
"कम्मण्यण ।" ३ । २ । १ । इत्यण ।) तडाग ।
पद्मादियुक्तसर । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
वैराग्यशतके । ४६ ।
"प्रादेशमात्रमुदर परिपूरयितु कियानय यत्न ।
कुलकेनाम्भ पातु खनितव्य कि तटाकोऽपि ॥")
तटिनी, स्त्री, (तटमस्त्यस्या इति । तट+"अत
इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनि
स्ततो ङीप ।) नदी । इत्यमर । १।१ ।३ ॥
(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम । ६६२ ।
"हला तटिनि । तरङ्गैर्भमितस्वक्रीडा नाशये
निहित ।
फलदलवल्कलरहितस्त्वयान्तरिक्षे तरुस्त्यक्त ॥")
तटी स्त्री (तटति उच्छ्रिता भवतीति । तट+
अच । ङीष ।) तीरम । इत्यमर । १।१ ।७ ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ८६ ।
"मालयश्च श्मशानश्च नद्यादीना तटी तथा ॥")
तड, इ ड आहतो । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-
आत्म-सक-सेट ।) इ, तण्डते । ड, तडते ।
इति दुर्गादास ॥
तड, क त्विषि । आहतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥
(चुरा-पर-आक-सक च-सेट ।) क, ताड-
यति । त्विषि दीप्तौ । इति दुर्गादास ॥
तडग , पु, (तड्यते आहन्यते ऊर्म्मिभिरिति ।
तड+आग । पृषोदरादित्वात आलोपे साधु ।)
तडाग । इति द्विरूपकोष ॥
तडाक , पु, (तड्यते आहन्यते ऊर्म्मिमालाभि
रिति । तडि आहतौ+"पिनाकादयश्च ।"
उणा ४ । १५ । इति आकप्रत्ययेन निपातनात
साधु ।) तडाग । इति शब्दरत्नावली ॥
तडाका, स्त्री, (तडाक+स्त्रिया टाप ।) नदी-
समुद्रादीना तटभाग । (तडि आहतौ+भावे
आक ।) आघात । इति सक्षिप्तसारे उणादि
वृत्ति ॥ (प्रभा । इत्युज्ज्वलदत्त । ४ । १५ ।)
तडाग, पु क्ली, (तड+तडागादयश्च । इति
आगप्रत्ययेन निपातनात साधु ।) यन्त्रकूटक ।
इति मेदिनी । ग, १८ ॥ (तड्यते आहन्यते
ऊर्म्मिमालाभिरिति । तडि आहतौ+कर्म्मणि
आक ।) पद्मादियुक्त सर । तत्पर्याय ।
पद्माकर २ । इत्यमर । १ । १ । २८ ॥
तडाक ३ तटाक ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
तडग ५ । इति द्विरूपकोष ॥ पञ्चशत-
धनु परिमाणजलाशय । चतुर्हस्त पञ्चचत्वा-
रिंशद्धस्तान्यनतायां सहस्रद्वितयहस्तान्यनत्वेन
तडाग । इति नव्यवर्द्धमानधृतो वशिष्ठ ॥ * ॥
तस्य जलगुणा । वातकारित्वम । स्वादुत्वम ।
कषायत्वम । पाके कटुत्वम । शिशिरहिमकाले
प्रशस्तत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ * ॥ तस्योत
सर्गविधिर्यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।
"शृणु राजन्महाबाहो । तडागादिषु यो विधि ।
पुराणेष्वितिहासेषु मन्यत राजसत्तम । ॥
प्राप्य पक्ष शुभ शुक्लमागते चोत्तरायणे ।
पुण्येऽह्नि विप्रै क्रियते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम ॥
प्राकप्रस्रवणान्मस्तडागस्य समीपत ॥
चतुर्हस्तसमा वेदी चतुरस्रा समन्तत ।
तथा षोडशहस्त स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुख ॥
वेद्या उत्तरतो गर्त्तारत्निमात्रा तु मेखला ।
नवसप्ताथवा पञ्च योनिवक्त्रा नृपात्मज । ॥
वितस्तिमात्रा योनि स्यात षटसप्ताङ्गुल-
विस्तृता ।
सर्व्वे स्युर्हस्तमात्रा स्त्रिपर्व्वोच्छ्रितमेखला ॥
सर्व्वे च सर्व्ववर्णा स्यु पताकाध्वजसयुता ।
अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवटशाखाकृतानि च ॥
मण्डपस्य प्रतिदिश द्वाराण्येतानि कारयेत ॥
शुभास्तत्राष्ट होतारो द्वारपालास्तथापरे ।
अष्टौ तु जापका कार्य्या ब्राह्मणा वेदपारगा ॥
सर्व्वलक्षणसम्पूर्णा मन्त्रविद्विजितेन्द्रिया ।
कुलशीलसमायुक्ता स्थापिता द्विजसत्तमा ॥
प्रतिस्तम्भेषु कलशा यज्ञोपस्कारणानि च ।
व्यजनञ्चासन शुभ्र ताम्रपात्र सुविस्तरम ॥
आचार्य्य प्रक्षिपेद्भूम्यामनुचन्द्र विचक्षण ।
अरत्निमात्रो यूप स्यात क्षीरिवृक्षविनिर्म्मित ॥
यजमानप्रमाणो वा सस्थाप्यो भूतिमिच्छता ॥
हेमालङ्करिण कार्य्या पञ्चविंशतिरृत्विज ॥
कुण्डलानि च हेमानि केयूरकटकानि च ।
तथाङ्गुलीयपवित्राणि वासासि विविधानि च ॥
दद्यु समानि सर्व्वेषामाचार्य्ये द्विगुण पुन ।
दद्याच्छयनसयुक्तमात्मनश्चापि यत प्रियम ॥
सौवर्णौ कूर्म्ममकरौ राजतौ मत्स्यडुण्डुभौ ।
तथा कुलीरमण्डूका वायस शिशुमारक ॥
एवमासाद्य तत सर्व्व स्वर्णपात्र विशाम्पते । ।
शुक्लमाल्याम्बरधर शुक्लगन्धानुलेपन ॥
सर्व्वौषध्युदकस्नात पाठितो वेदपुङ्गवै ।
यजमान सपत्नीक पुत्रपौत्रसमन्वित ॥
पश्चिम द्वारमासाद्य प्रविशेद्यागमण्डपम ।
ततो मङ्गलशब्देन भेरीणा निनदेन च ।
रजसा मण्डल कुर्य्यात पञ्चवर्णेन चारुणाम ।
षोडशार ततश्चक्र पद्मगर्भ मनोभवम ॥
वेशासुपरि तत कृत्वा ग्रहान ग्रहपतीस्तथा ।
सन्यसेन्मन्त्रत सर्व्वान प्रतिदिक्षु विचक्षण ।
तत पात्र स्थापयेन्मध्ये वारुण मन्त्रमाश्रितम ।
ब्रह्माणञ्च शिव विष्णु तत्रैव स्थापयद्गुरु ॥
विनायकञ्च विन्यस्य कमलामम्बिका तत ।
शान्त्यर्थ सर्व्वलोकाना भूतग्राममशेषत ।
पुष्पभक्ष्यफलैर्युक्तमेव कृत्वाधिवासनम ।
कुम्भाश्च रत्नगर्भाश्च वासोभि परिवेष्टयेत ॥
गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य द्वारपालान समन्तत ।
पठध्वमिति तान ब्रूयादाचार्य्यमपि पूजयेत ॥
बह्वृचौ पूर्व्वत स्थाप्यौ दक्षिणे च यजुर्व्विदौ ।
पश्चिमे सामगौ स्थाप्यावुत्तरेणाथर्व्वगौ ॥
उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान उपाविशेत ।
पठध्वमिति तान ब्रूयात यजध्वमिति याजकान ॥
उत्कृष्टमन्त्रपाठेन तिष्ठध्व मन्त्रजापका ।
एवमादिश्य तान सर्व्वान पर्युक्षाग्नि स
मन्त्रवित ॥
जुहुयाद्वारुणैर्म्मन्त्रैराज्यञ्च समिधस्तथा ।
ऋत्विग्भिश्चैव होतव्य वारुणैरेव सर्व्वत ॥
वैराज पौरुष सूक्त पौष्ण मन्त्र सुसहितम ।
शैशव पञ्चनिधन गायन्ति ज्येष्ठसामगा ॥
वामदेव बृहत्साम रौरव सरथन्तरम् ।
गवा व्रत विकर्णञ्च रक्षोघ्न मरथन्तथा ॥
गायन्ति सामगा राजन । पश्चिमद्वारमाश्रिता ।
अथर्व्वणाश्चोत्तरत शान्तिक पौष्टिक तथा ॥
जपन्ति मनसा देवमाश्रिता वरुण प्रभुम् ।
पूर्व्वेद्युरभितो मन्त्रैरेव कृत्वाधिवासनम ॥
गजाश्वरथ्यावल्मीकसङ्गमह्रदगोकुलात ।
मृदमादाय दद्याच्च प्रक्षिपेच्च यथा तथा ॥
रोचनाञ्च ससिद्धार्थान गन्धान गुग्गुलमेव च ।
स्नपन तस्य कर्त्तव्य पञ्चगव्यसमन्वितम् ॥
महद्भि कलसैस्तद्वन्मन्त्रैरेव कृत्वा विधानत ।
एव रक्षेति रात्र्याधान विधियुक्तेन कर्म्मणा ॥ * ॥
तत प्रभाते विमले सजाते तु गवा शतम् ।
ब्राह्मणेभ्य प्रदातव्य होमान्ते वाथवा पुन ॥
पञ्चाशद्वाथ षटत्रिंशत पञ्चविंशतिरेव च ।
तत सवत्सरे प्राप्ते शुद्धे लग्ने सुशोभने ॥
वेदशब्दैश्च गान्धर्व्ववाद्यैश्च विविधै पुन ।
कनकालङ्कृता कृत्वा जले गामवतारयेत ॥
सामगाय च सा देया ब्राह्मणाय विशाम्पते । ।
पात्रीमादाय सौवर्णी पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥
तत्र निक्षिप्य मकर मत्स्यादीश्चैव सर्व्वश ।
धृताश्चतुर्भिर्व्विप्रैश्च वेदवेदाङ्गपारगै ॥
महानदीजलोपेताम दध्यक्षतविभूषिताम ।
उत्तराभिमुखो न्युब्जो जलमध्ये प्रक्षालयेत ॥
आथर्व्वणेन सूक्तेन पुनर्म्मामाभिस्तथैव च ।
आपो हि ष्ठेति मन्त्रेण क्षिपदागत्य मण्डपम् ॥

[illegible] समन्वित ।
[illegible] गम्यतम ॥
[illegible] तत्रापि शर्करि ।
[illegible] च ॥
[illegible] मम [illegible] ।
[illegible] निरन्तर ॥
[illegible] तथा ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] च ॥
[illegible] प्रतिष्ठासु [illegible] च ।
[illegible] स्यात प्रासादोद्यानभासु ॥
[illegible] कर्म्मणा ।
[illegible] ।'
[illegible] फल यथा,—
'[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ॥'
[illegible] फल यथा —
'[illegible] ।
[illegible] ।
स याति [illegible]
[illegible] पुनर्याति तथैव दिव्यम ॥"
इति [illegible] ॥
[illegible] ([illegible] । [illegible] टस्य [illegible] ।) [illegible] । यथा
'[illegible] ।'
इति [illegible] टीका ॥
[illegible] ([illegible] । तड [illegible] ।
'[illegible] ।' उणा । १ । १ [illegible] । इति [illegible] ।) विद्युत । इत्यमर ।१। [illegible] ॥ यथा, रघु । ६ । ५४ ।
'[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥")
तडित्वान, [त] पुं (तडित विद्युदस्त्यस्येति । तडित+मतुप । मस्य व ।) मेघ । मुस्तकम । इत्यमर । १ । ३ । ७, २ । ० । १५६ ॥ (विद्युद्विशिष्टे त्रि । यथा,—
"वसुदितश्चिचयेन तडित्वतो
लघयता शरदम्बुदसंहतिम ॥"
इति किरातार्ज्जुनीये । ५ । ३४ ॥)
तण्डक पुं, (तण्डते श्लयतीति । तण्ड+ण्वुल ।) खञ्जरीटपक्षी । फेन । समासप्रायवाक्य । गृहदारु । तरुस्कन्ध । मायाबहुलके, त्रि । इति मेदिनी । के ८९ ॥
तण्डक पुंक्ली (तण्ड+ण्वुल ।) परिष्कार । इति शब्दादिचन्द्रे अमर ॥
तण्डु, पुं, शिवद्वारपालविशेष. । इति हलायुध ॥

त[illegible]रीय पुं [illegible]मारिषम । (तण्डुले भव । तण्डुल+छ । लस्य र ।) तण्डुलोदकम । [illegible] त्रि । इति मेदिनी । रे ६५ ॥
त[illegible] पुं (त[illegible]ते आहन्यते [illegible] । [illegible] आघाते [illegible] ।' उणा ४ । १ ७ । इति उलच । यद्वा 'वृञ्[illegible]डिभ्य उलन तण्डञ्च ।" उणा ।५।६। इति [illegible]न तण्डादेशश्च ।) [illegible] । इति मेदिनी । [illegible] ॥
([illegible] विन्द्र स्यात क्रमिघ्नो जन्तुनाशन ।
तण्डकश्च [illegible] ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तण्डुलीयशाकम । इति शब्दरत्नावली ॥
[illegible] । इति मेदिनी । ले, ६६ ॥
चाउल इति भाषा । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३।५५।
'[illegible] पुंसा स्वपन्ते च विशेषत ।
[illegible] तण्डुला ॥
[illegible] स्वादुरसो [illegible] तण्डुलो नव ।
[illegible] पुराणस्तण्डुल स्मृत ॥
[illegible] समनन्तरम तु ।
[illegible] वा ॥
[illegible] ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४८ अध्याये ॥)
भृष्टतण्डुलगुणा । सुगन्धित्वम । कफनाशित्वम । रूक्षत्वम । पित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥
तण्डुलपरीक्षा स्त्री (तण्डुलेन परीक्षा ।) नव[illegible] यान्तर्गतदिव्यविशेष । चालपडा इति भाषा । तदविधान यथाह पितामह ।
"चौर्य्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चय ।
तण्डुलान कारयेच्छुक्लाञ्छालेर्नान्यस्य कस्यचित ॥
मृण्मये भाजने न्यस्त्वा आदित्यस्याग्रत शुचि ।
स्नानाचमनसंयुक्तो रात्रौ तत्रैव वासयेत ॥
प्राङ्मुखोपोषित स्नात शिरोरोपितपत्रकम ।
तण्डुलान भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्त्रिधा ॥
भूर्ज्जस्यैव तु नान्यस्य अभावे पिप्पलस्य तु ।
शोणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्यते ॥
गात्रञ्च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्द्दिशेत ॥"
शोधनदेवताशोधनोदकन्तु । तथा च कात्यायन ।
"देवतास्नानपानीयमिश्रितं तण्डुलभक्षणम ।
शुद्धनिष्ठीवनात शुद्धो नियमेष्वपि चैव हि ॥"
शिरोरोपितपत्रक तण्डुलान भक्षयित्वा निष्ठीवयेत प्राड्विवाक इति । निष्ठीवयदिति स्वान्तात सिद्धम । तुलानिरूपितं सर्व्वदिव्यसाधारणञ्च धर्म्मावाहनादिकं चवगन्तं पूर्व्ववदिहापि कर्त्तव्यम ॥ शिरोरोपितपत्रलेखनमन्त्रादि यथा —
"तत्त्वार्थमभियुक्तस्य लेखयित्वा तु पत्रके ।
मन्त्रेणानेन सहितं कुर्य्यात्तस्य शिरोगतम ॥
आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मो हि जानाति नरस्य वृत्तम ॥"
इति दिव्यतत्त्वम ॥

तण्डुला, स्त्री, (तण्ड्यते आहन्यते इति । तण्ड+उलच ततष्टाप ।) महासमङ्गा । विडङ्गम । इति राजनिर्घण्ट ॥
तण्डुलाम्बु, क्ली (तण्डुलस्य अम्बु ।) तण्डुलोदकम । चैलुनि इति भाषा । तत्पर्य्याय । कञ्जिकाम्बु २ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ तण्डुलोत्थम ३ । इति राजनिर्घण्ट ॥ यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे प्रदरचिकित्सिते ।
"पिवेत समाक्षं तक्रञ्च सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥"
तण्डुली, स्त्री, (तण्डुल+ङीष ।) यवतिक्ता लता । शाखाण्डुलीककर्कटी । तण्डुलीयशाक । इति राजनिर्घण्ट ॥ (विवृतिरस्यास्तण्डुलीयशब्दे ज्ञातव्या ॥)
तण्डुलीक पुं,(तण्डुलीव कायतीति । कै+क ।) तण्डुलीयशाक । इति शब्दरत्नावली ॥
तण्डुलीय, पुं, (तण्डुलाय हित । तण्डुल+"विभाषा हविरपूपादिभ्य ।" ५ । १ । ४ । इति छ ।) पत्रशाकविशेष । चुदियानटिया इति चांपानटिया इति च वङ्गभाषा । चवराइ इति अल्पमरषा इति च हिन्दी भाषा । तत पर्य्याय । अल्पमारिष २ । इत्यमर । २ । ४ । १३६ ॥ तण्डुलीक ३ तण्डुल ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ भण्डीर ५ तण्डुली ६ तण्डुलीयक ७ ग्रन्थिल ८ बहुवीर्य्य ९ मेघनाद १० घनस्वन ११ सुशाक १२ पथ्यशाक १३ स्फूर्ज्जथु १४ स्वनिताह्वय १५ वीर १६ तण्डुलनामा १७ । अस्य गुणा । शिशिरत्वम । मधुरत्वम । विषपित्तदाहश्रमनाशित्वम । रुचिकारित्वम । दीपनत्वञ्च । पथ्यत्वञ्च । तद्बद्गुणा । हिमत्वम । अर्शःपित्तरक्तविषकासविनाशित्वम । ग्राहकत्वम । मधुरत्वम । विपाके दाहशोषशमनत्वम । रुचिवाहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ विडङ्गम । ताप्यम । इति मेदिनी । ये ११६ ॥ अस्य पर्य्यायगुणा ।
"तण्डुलीयो मेघनाद काण्डेरस्तण्डुलेरक ।
भण्डीरस्तण्डुलीबीजो विषघ्नश्चाल्पमारिष ॥
तण्डुलीयो लघु शीतो रूक्ष पित्तकफास्रजित ।
सृष्टमूत्रमलो रुच्यो दीपनो विषहारक ॥"
तद्भेद । जलतण्डुलीय शाकं कञ्चटमिति प्रसिद्धम ।
"पानीयतण्डुलीयन्तु कञ्चटं समुदाहृतम ।
कञ्चट तिक्तकं रक्तपित्तानिलहरं लघु ॥"
इति भावप्रकाश ॥
तण्डुलीयक, पुं, (तण्डुलीय+स्वार्थे कन ।) तण्डुलीयशाक । (यथा, हारीते १ स्थाने १ अ ।
"स्वादु पाके लघुकपित्तविषघ्नस्तण्डुलीयक ।
हन्ति वातं विड्विबन्धं मूत्रवातकफे हित ॥")
विडङ्गम । इति राजनिर्घण्ट ॥
तण्डुलीयिका, स्त्री, (तण्डुलीय+स्वार्थे कन स्त्रियां टाप । कापि अत इत्वञ्च ।) विडङ्गम । इति राजनिर्घण्ट ॥
तण्डुलु , स्त्री, (तण्डुल+पृषोदरात उलं साधु ।) विडङ्गम । इति शब्दरत्नावली ॥

तण्डुलर, पु, (तण्डुल+वाहुलकात् स्वार्थे ट्र ।) तण्डुलीयशाक । इति हेमचन्द्र । ४ । २५ ॥

तण्डुलोत्था स्त्री, (तण्डुलात् तण्डुलप्रक्षालनात् उत्तिष्ठतीति । उत्+स्था+क ।) तण्डुलाम्बु । इति राजनिर्घण्ट ॥

तण्डुलोदक क्ली, (तण्डुलस्य तण्डुलक्षालनस्य उदकम् । तण्डुलक्षालित उदकं वा ।) तण्डुलाम्बु । यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।

'जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं कण्डिततण्डुलात् ।
भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्म्मणि ॥'

(अस्य गुणा यथा,—

"सन्धानं शीतलं बल्यं महातिसारनाशनम् ।
सुखादु शीतलश्चैव हृद्यं तण्डुलोदकम् ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

तण्डुलौघ, पु, (तण्डुलानामोघ इव यत्र ।) वेदवंश । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेउडबाँश इति भाषा । तण्डुलसम्बृक्ष ॥

तत्, व्य हेतु । इत्यमर । २ । ४ । ३ ॥ (यथा, रघु । ३ । ४६ ।

"तदङ्गमग्र्यं मघवन् । महाक्रतो-
रमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि ॥")

तत्, [द्] त्रि, बुद्धिस्थपरामर्शं । सेइ इति भाषा । सर्व्वनामशब्दोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा किराताज्जुनीये । २ । २ ।

"अपि वागधिपस्य दुर्व्वच
वचनन्तद्विदधीत विस्मयम् ॥")

तत्, क्ली ब्रह्मणो नामविशेष । यथा,—

"ओँ तत् सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविध स्मृत ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिता पुरा ॥
तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतप क्रिया ।
प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ता सतत ब्रह्मवादिनाम् ॥
तदित्यनभिसन्धाय फल यज्ञतप क्रिया ।
दानक्रियाश्च विविधा क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभि ॥"

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १७ । २३-२५॥

तत, क्ली, (तनोति मनोऽनेनेति । तन+"तनि-म्हङभ्या किच ।" उणा । ७।८८ । इति तन ।) वीणादिवाद्यम् । इत्यमर । १ । ७ । ४ ॥

तत त्रि (तन्यते स्म इति । तन+क्त ।) विस्तृत । (यथा, महाभारते । ४ । ५ । १ ।

"ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशास्ततायुधकलापिन ॥")

व्याप्त । (यथा भगवद्गीतायाम् । ८ । २२ ।

"यस्यान्त स्थानि भूतानि येन सर्व्वमिदं ततम् ॥")

वायौ, पु । इति मेदिनी । ते, २ ॥

तत , [स्] व्य, (तद्+"पञ्चम्यास्तसिल ।" ५ । ३ । ७ । इति तसिल । यद्वा, सर्व्वविभक्तिषु तसिल ।) हेतु इत्यमर । ३ । ४ । २ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३४८ । ७६ ।

"हीना सत्त्वेन कल्याणि ततो वैकारिका स्मृता ॥"

आदि । परिप्रश्न । पञ्चम्यर्थ । (यथा, मनु । १२ । ८५ ।

"सर्व्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञान परं स्मृतम् ।
तद्ध्यग्र्य सर्व्वविद्याना प्राप्यते ह्यमृत तत ॥"

सप्तम्यर्थे । यथा मनु । ४ । ५ ।

"न विद्यमानेष्वर्थेषु नार्त्त्यामपि यातत ॥"

तृतीयार्थे । यथा नारदपञ्चरात्रे । ... ।

"आराधितो यदि हरिस्तपसा तत किम्
नाराधितो यदि हरिस्तपसा तत किम् ॥")

कथान्तरम् । आनन्तर्य्यम् । इति विश्व ॥ (यथा महाभारते । ४ । ५ । २ ।

"ततस्ते दक्षिणा तीरमन्वगच्छन् पदातय ॥")

ततपत्री स्त्री, (तता विस्तृता पत्रमस्या ।) कदलीवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ततम त्रि, (तथा मध्ये निर्द्धारितो योऽसौ । तद्+"वा बहूना जातिपरिप्रश्ने डतमच ।) ५ । ३ । ९३ । इति डतमच ।) बहुषु मध्ये स । अनेकेर मध्ये सेइ इति भाषा । (यथा, ऐतरेयोपनिषदि । ३ । १२ । १३ ।

"स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्श-मिति ॥")

ततर त्रि (तयोर्मध्ये निर्द्धारितो योऽसौ । तद्+"कियत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच ।" ५ । २ । ९२ । इति डतरच ।) द्वयोर्मध्ये स । दुयेर मध्ये सेइ इति भाषा ॥

ततस्त्य त्रि, (ततस्तत्र भवमिति । ततस्+"अव्ययात् त्यप ।" ४ । २ । १०४ । इत्यस्य 'अमेह-कतसित्रेभ्य एव ।" इति वार्त्तिकोक्ते त्यप प्रत्यय ।) तत्रभवम् । ततसम्बन्धि । इति व्याकरणम् ॥ तार इति भाषा ॥

तति स्त्री (तन+भावे क्तिन ।) श्रेणी । इति हेमचन्द्र । ६ । ५९ ॥ (यथा विष्णुपादादि-केशान्तवर्णनस्तोत्रे । १५ ।

"अस्माकं विस्मयार्द्धाण्यखिलसुजनप्रार्थनीयानि सेयं
दद्यादाद्यानवद्या ततिरतिरुचिरा पङ्कजाक्षाङ्गुलीनाम् ॥')

तति त्रि, (तत् परिमाणमेषामिति । तद्+डति ।) तत्परिमाणम् । ततगुलि इति भाषा । बहुवचनान्तोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥

ततकाल, पु (स चासौ कालश्चेति ।) वर्त्तमान-काल । तत्पर्य्याय । तदात्वम् १ । इत्यमर । २।८।२९॥ (यथा कथासरित्सागरे । २ । ८३ ।

"वध्यस्य वेश्म वसुभि स किलादरेण
तत्कालमेव समपूरयदुन्नतश्री ॥")

तत्कालधी, त्रि, (तस्मिन् काले कार्य्यकाले धीरुपस्थिता बुद्धिर्यस्य ।) प्रत्युत्पन्नमति । उपस्थितबुद्धि । इति हेमचन्द्र । २ । ८ ॥

तत्क्रिय, त्रि, (सा क्रिया निष्ठाप्तो वेतनन्दते यस्येति ।) कर्म्मकार । वेतनं विना भारवहादि कर्त्ता । इत्यमर ॥

तत्क्षण पु, (स चासौ क्षणश्चेति स एव क्षणो वा ।) सद्य । इत्यमर । ३ । ४ । ९ ॥ (यथा, रघु ३ । १४ ।

"दिश प्रसेदुर्म्मरुतो ववु सुखा
प्रदक्षिणार्च्चिर्हविरग्निराददे ।
सर्व्वं बभूव शुभशंसि तत्क्षणं
भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥")

त(त्व)त्त्व क्ली (तनोति सर्व्वमिदमिति । तन-क्विप् तस्य च । पृषोदरादित्वात् साधु । यद्वा "सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म ।" 'तज्जलान् शान्त उपासीत ।' इति श्रुतस्तस्य ब्रह्मणो भाव इति । तत्+त्व ।) स्वरूपम् । परमात्मा । विलम्बितनृत्यम् । इति मेदिनी । व ६ ॥ वाद्यप्रभेद । इति विश्व ॥ वस्तु । इति त्रिकाण्डशेष ॥ चेत । इति धरणि ॥ ॥ चतुर्व्विंशतितत्त्वानि यथा । क्षिति १ आप २ तेज ३ मरुत् ४ व्योम ५ गन्ध ६ रस ७ रूपम् ८ स्पर्श ९ शब्द १० नेत्रम् ११ नासिका १२ जिह्वा १३ कर्ण १४ त्वक् १५ हस्त १६ पाद १७ मुखम् १८ पायु १९ लिङ्गम् २० प्रकृति २१ मन २२ बुद्धि २३ अहङ्कार २४ । इति पुराण-तन्त्रे ॥ तत्तु नानामुनिभिन्नाभिप्रायसूत्रम् । तत्र त्रीणि तत्त्वानि यथा । सत्त्वम् १ रज २ तम ३ । चतुर्व्विधानि यथा । तेज १ आप २ पृथ्वी ३ आत्मा ४ । पञ्चविधानि यथा । शब्द १ स्पर्श २ रस ३ गन्ध ४ रूपम् ५ । षड्विधानि यथा । क्षिति १ आप २ तेज ३ वायु ४ आकाशम् ५ परमात्मा ६ । सप्तविधानि यथा । क्षिति १ आप २ तेज ३ वायु ४ आकाशम् ५ जीव ६ आत्मा ७ । नवविधानि यथा । पुरुष १ प्रकृति २ महत्तत्त्वम् ३ अहङ्कार ४ नभ ५ वायु ६ ज्योति ७ आप ८ क्षिति ९ । एकादशविधानि यथा । श्रोत्रम् १ त्वक् २ चक्षु ३ घ्राणम् ४ जिह्वा ५ वाक् ६ पाणि ७ उपस्थ ८ पायु ९ अङ्घ्रि १० मन ११ । त्रयोदशविधानि यथा । नभ १ वायु २ ज्योति ३ आप ४ क्षिति ५ श्रोत्रम् ६ त्वक् ७ चक्षु ८ घ्राणम् ९ जिह्वा १० मन ११ जीवात्मा १२ परमात्मा १३ । षोडशविधानि यथा । नभ १ वायु २ ज्योति ३ आप ४ पृथ्वी ५ शब्द ६ स्पर्श ७ रूपम् ८ रस ९ गन्ध १० श्रोत्रम् ११ त्वक् १२ चक्षु १३ जिह्वा १४ घ्राणम् १५ मन १६ । सप्तदशविधानि यथा । पूर्व्वोक्तानि षोडश १६ आत्मा च १७ । पञ्च-विंशतितत्त्वानि यथा । पूर्व्वोक्तानि सप्तदश १७ पुरुष १८ प्रकृति १९ महान् २० अहङ्कार २१ मुखम् २२ पाणि २३ उपस्थ २४ पायु २५ । षड्विंशतिविधानि यथा । पूर्व्वोक्तानि पञ्चविंशति २५ जीव २६ । सप्तविंशति-विधानि यथा । पूर्व्वोक्तानि षड्विंशति २६ ईश्वर २७ । इति श्रीभागवतम् ॥

तत्त्वज्ञान, क्ली, (तत्त्वस्य ब्रह्मतत्त्वस्य ज्ञानम् ।) बुद्धिगुणविशेष । तत्तु ब्रह्मज्ञानम् । इति हेमचन्द्र । २ । २२५ ॥ यथा,—

"प्रमाणप्रमेयसंशय प्रयोजनदृष्टान्त-सिद्धान्ता-वयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छल-जातिनिग्रहस्थानाना षोडशपदार्थाना तत्त्व-ज्ञानान्नि श्रेयसाधिगम ।" इति गौतमसूत्रे । १ ॥

तत्त्वन्यास, पु (तत्त्वानां न्यास ।) विष्णुपूजा-विषयकन्यासविशेष । यथा,—

"मातृकान्यासमाधाय जीवादीकेकशो वदेत ।
नम परायेत्यथाय तासत्त्वात्मने नम ॥
जीव प्राण द्वय प्रोक्ता सर्वाङ्गेषु प्रविन्यसेत ।
ततो बुद्ध्यर्थमध्ये च तत्त्वत्रयञ्च विन्यसेत ॥
इत्यच्युतीकृततनुर्विनयीत तत्त्व
न्यास मपूर्व्वकपराविरमत्युणतम ।
भूय पराय च तमाद्यमात्मने च
नत्यन्तसुन्दरतु तत्त्वमनुक्रमेण ॥
सकलवपुषि जीव प्राणमायोज्य मध्ये
न्यसेत मतिमहङ्कार मनश्चेति मन्त्री ।
कसुखहृदयगुह्याङ्घ्रिद्वयोश्च्व्दपूर्व्वे
गुणगणमथ कथादिस्थित श्रोत्रपूर्व्वम ॥
वागादीन्द्रियवर्गमात्मनिलये त्वाकाशपूर्व्व गण
मद्वास्ये हृदये शिरे चरणयोर्ह तपुण्डरीक हृदि ॥
सू ... हृत्पुण्डरीकतत्त्व चापि प्रविन्यसेत ।
... सूर्य्यमण्डलतत्त्व हृदि प्रविन्यसेत ॥
... बीज वह्निमण्डलतत्त्व तत्रैव विन्यसेत ॥
... परमेष्ठितत्त्व वासुदेवञ्च मूर्द्धनि ।
... बीजमथ पुस्तत्त्व सङ्कर्षणमथो मुखे ॥
... विश्वतत्त्वञ्च प्रद्युम्न हृदि न्यसेत ।
... बीज निवृत्तितत्त्वञ्च अनिरुद्धमुपस्थके ॥
... सर्व्वतत्त्वञ्च पादे नारायण न्यसेत ।
... कोपतत्त्वञ्च नृसिंह सर्व्वगात्रके ॥
एव तत्त्वानि विन्यस्य ध्यात्वा न्यास समाचरेत ॥"

... फल यथा —

"तत्त्वन्यास यो कुर्य्यात साधक सिद्धिहेतवे ।
कृता येन देवस्य रूपतामेव यात्यसो ॥"

इति गौतमीयतन्त्रम ॥

तत्पर, त्रि (तत परोऽस्य । यद्वा तदेव पर सर्व्वोत्तममस्य ।) आसक्त । इत्यमर । ३ । १ । ८ ॥ (यथा भागवते । ४ । ५ । ६ ।
"एष साक्षाद्धरेरंशो जातो लोकरिरक्षया ।
इयञ्च तत्परा हि श्रीरनुजज्ञेऽनपायिनी ॥")

तत्परायण त्रि, (तदेव परमयनमस्य ।) तदासक्त । यथा,—
"शुद्धा भवन्ति यन्न्येऽन्यजा कृष्णपरायणा ॥"
इति पद्मोत्तरखण्डम ॥

तत्फल, पु, (तदेव फलमस्य । यद्वा, तनोति तन्यते वा । तन + क्विप तुक च । तत विस्तृत फलमस्य ।) कुवलयम । कुष्ठनामौषधि । चोरनाम सुगन्धिद्रव्यम । इति धरणि ॥

तम्ब इ कुटुम्बधारणे । इति प्राञ्च । (भ्वां पर अक सेट ।) द्वावेतौ धारणेऽर्थे वर्त्तेते । इति चान्द्रा । केचित्तु कुटुम्बधातुमसन्यमानास्तन्त्रि-धातु कुटुम्बस्य धारणेऽर्थे वर्त्तते इत्याहु । तम्ब धारणे इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वैदेशू-चारणमेदार्थ । इति दुर्गादास ॥

तम्र) इ सादे । मोहे । (भ्वां पर अक-सेट ।)
तम्र } दन्त्यवर्गाद्योयध । तन्त्री । दन्त्यवर्गेद्वितीयोपध । इति केचित । तन्त्री । मौचग्यातुरयम् । इति न्यागदास ॥

तन्त्र इ क ड धारणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा-आत्म-सक सेट ।) आदिमध्ययोस्तकार प्रथमो रेफयुक्त । धारण धरणम । भाषायामस्य विस्तारणे प्राय प्रयोग । इ क ड, तन्त्रयते तन्त्न तन्त्रवाय । इति दुर्गादास ॥

तत्र व्य, (तस्मिन्निति । तद् + "सप्तम्यास्त्रल ।" ५।३।१ । इति त्रल ।) तस्मिन् । तयो । तेषु । इति व्याकरणम ॥ सेखाने इति भाषा । (यथा, मनु । २ । ११२ ।
"धर्म्मार्थौ यत्र न स्याता शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वप्तव्या शुभ बीजमिवोषरे ॥")

तत्रत्य, त्रि तत्र भव । (तद् + "अव्ययात्त्यप ।" ४।२।१ ४ । इत्यस्य "अमेहक्वतसित्रेभ्य एव ।" इति वार्त्तिकोक्त्या त्यप ।) तस्मिन्नुत्पन्न । इति मुग्धबोधव्याकरणम ॥ (यथा, कथासरित्-सागर । ५ । ८८ ।
"प्राप्तस्तेन च तत्रत्यो जनोऽरोदीत पुरो मम ॥")

तत्रभवान, [त] त्रि, (इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते इति प्रागदीव्यतीय प्रथमार्थे त्रल । तत सुपसुपेति समास ।) श्लाघ्य । इति जटाधर ॥

तथा व्य (तेन प्रकारेण । तद् + "प्रकारवचने थाल ।" ५ ।३।२३ । इति थाल । तेन प्रकारे शब्दरूप । यथा, मनु । १ । ४ ।
"स तै पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभि ।
प्रत्युवाचार्च्य तान् सर्व्वान महर्षीन श्रूयता-मिति ॥")

साम्यम । इत्यमर । ३ । ४ । ८ ॥ (यथा, मनु । ६ । ८ ।
"यथा नदीनदा सर्व्वे सागरे यान्ति सस्थितिम ।
तथैवाश्रमिण सर्व्वे गृहस्थे यान्ति सस्थितिम ॥")

अभ्युपगम । पृष्टप्रतिवाक्यम । समुच्चय । (यथा देवीभागवते । १ । २ । २६ ।
"सपादलक्षञ्च तथा भारत मुनिना कृतम ।
इतिहास इति प्रोक्त पञ्चम वेदसम्मतम ॥")

निश्चय । इति मेदिनी । थे २६ ॥ (यथा, रघु । १ । २८ ।
"त वेधा विदधे नून महाभूतसमाधिना ।
तथा हि सर्व्वे तस्यासन परार्थकफला गुणा ॥")

तथागत, पु, (यथा पुनरावृत्तिर्न भवति तथा तेन प्रकारेण गत । यद्वा, तथा सत्य गत ज्ञान यस्य । सुप्सुपेति समास ।) बुद्ध । इत्यमर ।१।१।१३ ॥ (यथा, सर्व्वदर्शनसग्रहे ।
"यथा गतास्ते सुगत शिवा गति
तथा गति सोऽपि गतस्तथागत ॥"*॥
तथा तेन प्रकारेणागत ।) पूर्व्वोक्तप्रकारेणा-गते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३।७७।५ ।
"ततो बभूव नगरे सुमहान हर्षज स्वन ।
जनस्य सम्प्रहृष्टस्य नल दृष्ट्वा तथागतम ॥")

तथाच व्य, (तथा च, च च इति द्वन्द्वसमास ।) पूर्व्वोक्तार्थदृढीकरणम । इति सक्षिप्तसारव्याकरणम ॥ (यथा, मनु । ८ । १८ ।
"तथाच श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि ॥"
अव्ययद्वयेनैव सिद्धे केचिदय शब्दो न मन्यते ॥)

तथैव व्य, (तथा च एव च ।) तद्वदेव । सेइ प्रकार इति भाषा । यथा चाणक्ये । २ ।
"अस्ति पुत्त्रो वशे यस्य भार्य्या भर्त्तुस्तथैव च ॥"
अव्ययद्वयेनैव सिद्धे केचिच्छब्दोऽय न मन्यते ॥)

तथ्य, क्ली (तथा साधु । तथा + "तत्र साधु ।" ४ । ४ । ६८ । इति यत ।) सत्यम । (यथा, मनु । ८ । २७४ ।
"काण वाप्यथवा खञ्जमन्य वापि तथाविधम ।
तथ्येनापि ब्रुवन दाप्यो दण्ड कार्षापणावरम ॥")

तद्वति त्रि । इत्यमर । १ । ६ । २२ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १५७ । ३ ।
"यदर्ज्जुनगुणास्तथ्यान कीर्त्तयान नराधम ।
शूरद्वेषात सुदुर्बुद्धे । त्व भर्त्सयसि मातुलम ॥")

तदा, व्य, (तस्मिन काले । "तदो दा च ।" ५ । ३ । १८ । इति दा ।) तस्मिन काले । इत्यमर । ३ । ४ । २२ ॥ सेइ समये इति भाषा ॥ (यथा, मनु । १ । ५५ ।
"न च स्व कुरुते कर्म्म तदोत्क्रामति मूर्त्तित ॥")

तदात्व, क्ली, (तदा इत्यस्य भाव । तदा + "तस्य भावस्त्वतलौ ।" ५ । १ । ११८ । इति त्व ।) तत्काल । वर्त्तमानकाल । इत्यमर ।२।८।२८॥ (यथा, महाभारते । ७ । ५८ । १४ ।
"स चोपभोगलोभान्धो हिरण्यार्थे परन्तप ।
आयतिञ्च तदात्वञ्च उभे सद्यो व्यनाशयत ॥")

तदानी, [म] व्य, (तस्मिन काले । "तदो दा च ।" । ५ । ३ । १८ । इति चकारात दानीम ।) तस्मिन काले । इत्यमर ।३।४।२२ ॥ (यथा ऋग्वेदे । १० । १२८ । १ ।
"नासदासीन्नोसदासीत्तदानी
नासीद्रजो नो व्योमा परो यत ॥")

तदासुख, क्ली, (तदा तस्मिन्नेव काले सुख यस्य ।) आरम्भ । इति भूरिप्रयोग ॥

तद्दिन, [म] व्य, (तत प्रखरकिरणत्वेन प्रसिद्ध दिन दिनाग्र ।) दिनमध्यम । (तत्तदेव दिनम ।) प्रतिदिनम । इति हेमचन्द्र ॥ (तदेव दिनम ।) पूर्व्वोक्तदिने क्ली ॥

तद्धन, त्रि (तदेव अव्ययेनाधीन धन यस्य ।) कृपण । इति हेमचन्द्र । ३ । ३२ ॥ (तदेव धनमिति विग्रहे पूर्व्वोक्तधने, क्ली ॥)

तद्बल, पु, (तस्मिन सख्ये एव बल यस्य ।) वाणविशेष । इति हेमचन्द्र । ३ । ४४४ ॥

तन, उ कि उपकृतौ । श्रद्धाघाते । शब्दोपतापयो । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पक्षे भ्वा-पर अक-सक च-सेट । उदित्वात क्त्वावेट ।) उ, तनित्वा तत्वा । कि तानयति तनति । उपकृतिरुप-कार । आघातो हिंसावञ्जनम् । सुनीतिरिति गोविन्दभट्ट । उपसर्गाद्दैर्घ्ये । दैर्घ्यक दीर्घी-करणम । वितानयति य कीर्त्ति वितनत्यमल यश । इति हलायुध । इति दुर्गादास ॥

तन, इ न उ विस्तृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना० उभ० सक० सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) इ न, तनोति तनुते पुण्यं ऋषिः । उ, तानित्वा तत्वा । इति दुर्गादासः ॥

तनय, पुं (तनोति विस्तारयति कुलमिति । तन+"बलिमलितनिभ्य कयन ।" उणा । ४ । ६६ । इति कयन ।) पुत्रः । इत्यमरः । २ । ६ । २७ ॥ (यथा, मनुः । ३ । १६ ।

"शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च ॥")

तनया, स्त्री, (तनोति कुलमिति । तन+कयन+टाप् ।) कन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २७ ॥ (यथा, भागवते । १ । १६ । २ ।

"स उत्तरस्य तनयामुपयेमे इरावतीम् ॥")

चक्रकुल्यालता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तनिष्ठ, त्रि, अयमनयोरतिशयेन तनुः । (तनु+इष्ठन् ।) क्षुद्रः । इति व्याकरणम् ॥

तनीयान् [स्] त्रि, अयमेषामतिशयेन तनुः । (तनु+ईयसुन् ।) अल्पः । इति व्याकरणम् ॥

तनु, स्त्री, (तनोति तन्यते इति वा । तन+"भृमृशीतृचरीति ।" उणा ।१।७। इति उ ।) शरीरम् । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १७ । ५ ।

"देवा स्वर्गं परित्यज्य तत्त्वासात् मुनिसत्तम ।।
विचेरुरवनौ सर्व्वे बिभ्राणा मानुषीं तनुम् ॥")

त्वक् । इति मेदिनी । ने, ६ ॥ स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

तनु, त्रि, (तन+"भृमृशीति ।" उणा १ । ७ । इति उ ।) अल्पः । विरलः । (यथा, मनुः ।३।१ ।

"तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत स्त्रियम् ॥")

कृशः । इति मेदिनी । ने, ६ ॥ (यथा, आर्य्याशप्तशत्याम् । ५२५ ।

"वितरन्ती रसमन्तर्म्मार्द्दवभाव तनोषि तनु- [गात्रि ! ॥")

तनु, [स्] स्त्री, (तनोति तन्यते वा । तन+"अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् ।" उणा २ । ११८ । इति उसि स च नित् ।) शरीरम् । इत्युणादिकोषः ॥

तनुक्षीर, पुं, (तनौ क्षीरं बहुलनिर्य्यासो यस्य ।) आम्रातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तनुच्छाय, पुं (तनुर्विरला स्वल्पा छाया यस्य ।) जालवर्बूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तनोश्छाया ।) शरीरच्छायायां स्त्री स्त्री च ॥

तनुज, पुं, (तनोः शरीरात् जायते इति । जन+"अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १०१ । इति ड ।) पुत्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । २२ ।

"स्वामी द्वेष्टि सुसेवितोऽपि सहसा प्रोज्झन्ति सद्बान्धवा
दीव्यन्ते न गुणास्त्यजन्ति तनुजाः स्फारीभवत्यापदः ।
भार्य्या शीलमवाञ्चकापि भजते नो यान्ति मित्राणि च
न्यायारोपितविक्रमानपि नरान् येषां न हि स्यात्क्रमम् ॥")

तनुजा स्त्री, (तनौ शरीरे न जायते इति । जन+ड+टाप् ।) कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

तनुत्र, क्ली, (तनुं त्रायते इति । त्रै+"आतो- ऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) वर्म्म । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ ॥

तनुत्राण, क्ली, (त्रायतेऽनेनेति । त्रै+करणे ल्युट् । तनोः शरीरस्य त्राणम् ।) तनुत्रम् । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । १७४ । ० ।

"इदञ्च मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मघवान् प्रभुः ॥") शरीररक्षणञ्च ॥

तनुत्वचा स्त्री, (तनुः तन्वी त्वक् वल्कलमस्याः ।) अग्निमन्थः । इति रत्नमाला ॥

तनुपत्र, पुं, (तनूनि पत्राणि यस्य ।) इङ्गुदी-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तनुभस्त्रा, स्त्री (तनौ शरीरस्य भस्त्रा इव । निश्वासवायुनिर्गमसाधनत्वात् ।) नासिका । इति शब्दरत्नावली ॥

तनुरस, पुं, (तनोर्देहस्य रस इव तनोर्निर्गतो रस इति वा ।) घर्म्मः । इति हारावली । ९५ ॥

तनुरुह [ह्] क्ली, (तनौ शरीरे रोहतीति । रुह+क्विप् ।) तनूरुहम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तनुरुह, क्ली, (तनौ रोहति उत्पद्यते इति । रुह । "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३।१।१३५ । इति कः ।) तनूरुहम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तनुल, त्रि, (तनोति विस्तृणाति । तन+उलच् ।) विस्तृतः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

तनुवात, पुं, (तनुः सूक्ष्मो वातो वायुर्यत्र ।) नरकविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ५ । २ ॥

तनुवीज, पुं (तनु क्षीणं स्वल्पमात्रं वा वीजं यस्य ।) राजबदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तनुव्रण, पुं, (तनुः क्षुद्रः स्वल्पो व्रणो यत्र ।) वल्मीकरोगः । इति शब्दरत्नावली ॥

तनुसञ्चारिणी, स्त्री, (तनु अल्पं यथा स्यात् तथा सञ्चरतीति । सम्+चर+णिनि ङीप् च ।) बालिका स्त्री । इति शब्दमाला ॥

तनू, स्त्री (तनु+ऊङ् ।) शरीरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ॥

तनूकृत त्रि, (अतनुस्तनुःकारि । कृ+कर्म्मणि क्त ।) तष्टः । अल्पीकृतः । इत्यमरः ।२।१।६६॥

तनूज, पुं (तन्वाः शरीरात् जायते इति । जन+ड ।) पुत्रः । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः । ५ । ५३ ।

"अवेहि गन्धर्व्वपतेस्तनूजं
प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥"

स्त्री, कन्या ॥)

तनूनप, क्ली, (तन्वा जनं क्षयं पातीति । पा+क ।) घृतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तनूनपात् [द्] पुं, (तनूनपं घृतम् अत्तीति । अद्+विच् क्विब्लिके । यद्वा तनूः स्वशरीरं न पाति यतीति । पत+णिच्+क्विप् । "नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृ" ...

६ । ३ । ७५ । इति निपातितः ।) अग्निः । (यथा, भट्टिः । ९ । ८१ ।

"तस्मात्स्थिते भवति वास्मद्भरा
तस्यार्थमाता वह्निरनायत ॥")

चित्रकवृक्षः । इत्यमरः । ३ । ३ । ८ ॥

तनूरुह क्ली, (तन्वा रोहति इति । रुह+क ।) रोम । (यथा, भागवते । ७ । ८ । २२ ।

"चक्राङ्कुशाद्यैरङ्कुरित तनूरुहे-
र्विकृतभुजानीकमृता नखायुधम् ॥")

तथाच शिवपुराणे । वायुसंहितायाम् ।१।१४।

"रोमाञ्चकारा न ह्यन्ते च्छसञ्चलतनूरुह ॥")

पतत्रम् । इति मेदिनी । हे, ३ ॥

तनूरुह, पुं, (तन्वाः शरीरात् रोहति उत् पद्यते । रुह+क ।) पुत्रः । गरुतः । (यथा बृहत्संहितायाम् । ६३ । १ ।

"कुक्कुटस्य तनुरुहाकृति-
स्थानवक्रनखचलिक मित ॥")

लोम । इति हेमचन्द्रः ॥

तनूद्र, पुं, (तन्वा तन्वा वा रुद्र इव ।) पाशुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तन्त, उ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर० सक० सेट् ।) उ तन्तित्वा तन्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

तनच, उ ... इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-पर० अक० सेट् ।) उ, तञ्चित्वा तक्ता । ध तनचमि योमः इ तनन । इति दुर्गादासः ।

तनन उ ... । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर० सक० सेट् ।) उ, तञ्जित्वा तक्ता । घ तञ्जमि व्योम विस्तृतम् । इति दुर्गादासः ॥

तन्तु पुं, (तन्यते विस्तीर्य्यते इति तनोति वा । तन+'सितनिगमीति ।' उणा० १ । ७ । इति तुन् ।) सूत्रम् । इत्यमरः । २।१ ।२८ ॥ (यथा, महाभारते । १० । ४७ । २२ ।

"यस्मिन् नित्यं ततं तन्तौ दृढं स्रगिव तिष्ठति ॥")

ग्राहः । इति हेमचन्द्रः ॥ सन्ततिः । यथा,—

"अन्तःस्थ सर्व्वभूतानामात्मा योगेश्वरो हरिः ।
स्वमाययासृजदिदं बैराख्या कुरुतन्तवे ॥"

इति श्रीभागवतम् ॥

तन्तुक, पुं, (तन्तुरिव तन्तुनेव वा कायतीति । कै+क । तन्तु+सञ्ज्ञायां कन् वा ।) तन्तुभः । सर्षपः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये । "पिङ्गलस्तन्तुक-पुष्पपादुः खङ्गोऽभिको बभ्रुकषाय ॥")

तन्तुकाष्ठ, क्ली, (तन्तुसमन्वितं काष्ठम् ।) तूली । इति शब्दरत्नावली ॥ तातिर काट इति भाषा ॥

तन्तुकी, स्त्री, (तन्तुरिव कायतीति । कै+क ङीप् च ।) नाडी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तन्तुकीट, पुं (तन्तूत्पादकः कीट इति शाक-पार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः ।) कोषकारः । इति जटाधरः ॥ गुटिपोका इति भाषा ॥

तन्तुण, पुं, (तन+बाहुलकात् तुणन् निपातनात् यत इत्यनकारान्त इत्येके ।) ग्राहः । इति हेमचन्द्रः ॥ हाङ्गर इति भाषा ॥

तन्त्रण [illegible] ना, ([illegible] नागणा- नाय [illegible] निरूपितवान् ।) [illegible] [illegible] । [illegible] । इति, तथ्यान्त्वम ॥

तन्त्रमाग प ([illegible] इव ।) [illegible] । इति हेमचन्द्र ॥

तन्त्रुनिवास पु ([illegible] यस्य सः ।) ताल । [illegible] शब्दरत्नावली ॥

तन्त्रभ , प ([illegible] भाती ति । भा- क ।) [illegible] । इत्यमर । [illegible] । वनम । इति [illegible] ॥

तन्तुर क्ली (तन्तुरस्त्यस्येति । तन्तु [illegible] र ।) मृणालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्तुल क्ली, (तन्तुरस्य । [illegible] ।) मृणालम । इति हेमचन्द्र ।

तन्तुवाय (तन्तून वयति । वय + "कर्म- [illegible] । [illegible] ।) तन्तुवाय । [illegible] जटा र ॥ [illegible] इति भ षा ॥ तन्तम । इ । शब्दमाला ॥ तात [illegible] भाषा ॥

तन्तुवाय , प (तन्तन वयति विस्तारयति आला- कारेणेति । वे + "ह्वावामश्च ।" ३ । २ । २१ । इत्यण ।) लूता । इत्यमर । [illegible] ॥ (तन्तून वयति । वे + 'कर्मण्यण ।' ३ । २ । १ । [illegible] ।) तन्त्रवाय । इति शब्दरत्नावली ॥ । यथा, मनु । ८ । ३९७ ।
'तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम ॥'')

तन्तुसन्तत त्रि । ([illegible] । नि + [illegible] + क्त । [illegible] । तन्तुभिर्गुम्फितो विग्रहो [illegible]) [illegible] ॥

तन्तुसार पु । ([illegible] यस्य सः ।) [illegible] । [illegible] इति भाषा । [illegible] । इति हेमचन्द्र ॥

तन्तुसन्ति त्रि (तन्तुना तन्तुभिर्वा सन्तता यस्य सः ।) कृत्रिमतन्तुवस्त्राणि । [illegible] इति भाषा । [illegible] । जनम ९ स्यतम ३ उत्तम ० । इत्यमर । ३ । १ । १२ ॥

तन्तुसार पु, (तन्तु एव सारो यस्य ।) गुवाक- वृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥

तन्त्र क्ली, (तनोति तयते इति वा । तन + करणादौ यथायथं ष्ट्रन । तत्रि कुटुम्बधारणे + घञ वा ।) कुटुम्बकृत्यम । (कुलप्रतिष्ठादिक स्थिति । यथा, महाभारते । १३ । ८५ । ६ ।

"सर्व्वानुपायानथ सम्प्रयाय
समुद्धरेत् स्वस्य कुलस्य तन्त्रम ॥")

सिद्धान्त । औषधि । प्रधानम । तन्त्रवाय । परिच्छद । श्रुतिशाखाविशेष । हेतु । उभ- यार्थप्रयोजकम् । इतिकर्त्तव्यता । इति मेदिनी ॥ राष्ट्रम । परच्छन्द । करणम । अर्थसाधक । तन्तु । सैन्यम् । स्वराष्ट्रचिन्ता । इति हेम- चन्द्र ॥ (यथा, माघे । २ । ८८ ।
"तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता ॥")
प्रबन्ध । इति शब्दरत्नावली ॥ शपथ । इति [illegible] । वनम । [illegible] । वयनसाधनम । (यथा, महाभारते । १ । [illegible] । 'तन्त्रमध्ये [illegible] युवती पट वयन्त्यौ ॥") ज्ञानम । इति नानार्थरत्नमञ्जरी । (शास्त्रम । इति [illegible] । यथा देवीभागवते । १ । ११ । १६ । "अनेकतन्त्रमनल्पञ्च नानाचैवागमान्वितम ॥" व्यवहार । नियमादि । यथा, महाभारते । [illegible] । १ ।
'सुत्या त प्रतिपद्यस्व प्राज्ञे मह पुरोहिते । आपद्धर्मान् साधु कुशलैला [illegible] समवेक्ष्य च ॥")
शिवोक्तशास्त्रम । तच्च चतुःषष्टिसङ्ख्यकम । यथा,—
'सिद्धीश्वर महातन्त्र कालीतन्त्र कुलार्णवम । ज्ञानार्णवं नीलतन्त्रं फेत्कारीतन्त्रमुत्तमम ॥ देव्यागमं उत्तराख्यं श्रीक्रमं सिद्धियामलम । मत्स्यसूक्तं सिद्धसारं सिद्धिसारस्वतं तथा ॥ वाराहीतन्त्रं देवेशि । योगिनीतन्त्रमुत्तमम । गणेशविमर्शिनी तन्त्र नित्यातन्त्र शिवागमम ॥ चामुण्डाख्यं महेशानि । मुण्डमालाख्यतन्त्रकम । हंसमाहेश्वरं तन्त्र निरुत्तरमनुत्तमम ॥ कुलप्रकाशकं देवि । तन्त्र गान्धर्व्वमेव च । क्रियासारं निबन्धाख्यं स्वतन्त्रं तन्त्रमुत्तमम ॥ सम्मोहनं तन्त्रराज ललिताख्यं तथा प्रिये । राधातन्त्रं मालिनीतन्त्र रुद्रयामलमुत्तमम ॥ बृहच्छ्रीक्रमं तन्त्र गवाक्षं सुकुमुद्दिनी । विशुद्धेश्वरतन्त्रञ्च मालिनीविजय तथा ॥ समयाचारतन्त्रञ्च भैरवीतन्त्रमुत्तमम । योगिनीहृदयं तन्त्रं भैरवं परमेश्वरि । ॥ सनत्कुमारकं तन्त्रं योनितन्त्रं प्रकीर्त्तितम् । तन्त्रान्तरञ्च देवेशि । नवरत्नेश्वरं तथा ॥ कुलचूडामणिं तन्त्रं भावचूडामणीयकम । तन्त्रदेवप्रकाशञ्च कामाख्याकामधेनुकम । कामधेनु कुमारी च भूतडामरमेव च ॥ मालिनीविजयं तन्त्रं यामलं ब्रह्मयामलम् ॥ विश्वसार महातन्त्रं महाकालं कुलार्णवम । कुलोड्डीशं कुब्जिकाख्यं यन्त्रचिन्तामणीयकम् ॥ एतानि तन्त्ररत्नानि सफलानि युगे युगे । कालीविलासकादीनि तन्त्राणि परमेश्वरि । ॥ कालकल्पे सुसिद्धानि अश्वक्रान्तासु भूमिषु । महाचीनादितन्त्राणि अविकल्पे महेश्वरि । ॥ सुसिद्धानि वरारोहे । रथक्रान्तासु भूमिषु ॥" इति महासिद्धिसारस्वतम् ॥ * ॥

अपि च ।
"चतुःषष्टिश्च तन्त्राणि यामलादीनि पार्व्वति । । सफलानीह वाराहि । विष्णुक्रान्तासु भूमिषु ॥ कल्पभेदेन तन्त्राणि कथितानि च यानि च । पापक्षमोहनायैव विफलानीह सुन्दरि । ॥" इति महाविश्वसारतन्त्रम् ॥

तत्रागमस्य लक्षणं यथा,—
"सृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवतानां यथार्च्चनम । साधनञ्चैव सर्व्वेषां पुरश्चरणमेव च ॥ षट्कर्म्मसाधनञ्चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः । सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तमागमं तद्विदुर्बुधाः ॥" * ॥

यामलस्य लक्षणम् ।
"सृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानं नित्यकृत्यप्रदीपनम । क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च ॥ युगधर्म्मश्च सख्यातो यामलस्याष्टलक्षणम ॥"*॥

तन्त्रस्य लक्षणम् ।
'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च । देवतानाञ्च संस्थानं तीर्थानाञ्चैव वर्णनम ॥ तथैवाश्रमधर्म्मश्च विप्रसंस्थानमेव च । संस्थानञ्चैव भूतानां यन्त्राणाञ्चैव निर्णय ॥ उत्पत्तिर्व्विबुधानाञ्च तरूणां कल्पसंज्ञितम । संस्थानं ज्योतिषाञ्चैव पुराणाख्यानमेव च ॥ कोषस्य कथनञ्चैव व्रतानां परिभाषणम् । शौचाशौचस्य चाख्यानं नरकाणाञ्च वर्णनम् ॥ हरचक्रस्य चाख्यानं स्त्रीपुंसोश्चैव लक्षणम । राजधर्म्मो दानधर्म्मो युगधर्म्मस्तथैव च ॥ व्यवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम॥ इत्यादिलक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते ॥" * ॥

तस्य माहात्म्यम् ।
"विष्णुर्वरिष्ठो देवानां ह्रदानामुदधिस्तथा । नदीनाञ्च यथा गङ्गा पर्व्वतानां हिमालय ॥ अश्वत्थः सर्व्ववृक्षाणां राज्ञामिन्द्रो यथा वर । देवीनाञ्च यथा दुर्गा वर्णानां ब्राह्मणो यथा ॥ तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्रशास्त्रमनुत्तमम ॥ सर्व्वकामप्रदं पुण्यं तन्त्रं वै वेदसम्मितम । कीर्त्तनं देवदेवस्य हरस्य मतमेव च ॥ पावनं श्रद्दधानानामिह लोके परत्र च ॥"*॥

तस्य श्लोकसङ्ख्या यथा,—
"न शक्यं विस्तराद्वक्तुमपि वर्षशतैरपि । सङ्क्षेपाद् प्रवक्ष्यामि श्लोकसङ्ख्याक्रमेण च ॥ दिवि देवे नवलक्षं पाताले अयुतं शतम् ॥ लक्षमात्रं भारते च वितता तन्त्राणि यानि च । आगमं विविधं प्रोक्तं चतुर्धर्मेश्वर स्मृतम ॥ कल्पश्चतुर्व्विधः प्रोक्त आगमो डामरस्तथा । यामलञ्च तथा तन्त्रं तेषां भेदाः पृथक् पृथक् ॥ सुप्ताख्यं प्रपञ्चञ्च सारदाख्यञ्च नारद । महार्णवञ्च कपिलो योगः कल्पः कपिञ्जल ॥ अमृतमुक्तिवीरञ्च सिद्धसंवरणं तथा । प्रथमोऽष्टसहस्रन्तु श्लोका दश प्रकीर्त्तिता ॥ द्वितीयो सुप्तकस्तत्र षटसहस्राणि सङ्ख्यया । श्लोका शताष्टसङ्ख्यातास्तृतीयस्त्रिसहस्रक ॥ शतद्वयं साधिकञ्च श्लोकानां पञ्चविंशति । त्रिशोत्तरसहस्राणि श्लोकानां भानुसङ्ख्यया ॥ प्रपञ्चे प्रथमे तन्त्रे द्वितीये वसुसङ्ख्यया । सहस्राणि तथा श्लोका सप्तविंशतिसङ्ख्यया ॥ भूतनेत्रसहस्राणि तृतीये पञ्चसहस्रकम । शतत्रयं षडङ्गिश्लोका प्रपञ्चे कथितस्त्रिधा ॥ कलासङ्ख्या सहस्राणि शारदाया प्रकीर्त्तिता । पञ्चविंशाधिका श्लोका वसुश्लोकाश्च नारदे ॥ विंशतिश्च सहस्राणि षटसहस्राणि सङ्ख्यया । वसुश्लोकाश्च कथिता कपिले श्लोकसङ्ख्यया ॥ त्रयोदशसहस्राणि कालोत्तरशतत्रयम ।

श्लोकसंख्यासमुद्दिष्ट योग कल्पे च संख्यया ॥
बाणसंख्यासहस्राणि श्लोका नवति कीर्त्तिता ।
श्लोकानान्तु सहस्राणि अष्टाविंशतिसंख्यया ॥
श्लोकाश्च भानुसंख्यातास्तन्त्रेऽपि च कपिञ्जले ।
अमृतशुद्धौ सहस्राणि पञ्चश्लोकाधिकानि च ॥
पञ्चैव कथिता नेत्रसंख्यातानि यथाथत ।
वीरागमे षडधिकानि शतानि परिसंख्यया ॥
सहस्राणि च तावन्ति श्लोकानान्तु यथार्थत ।
पञ्चाधिकसहस्राणि श्लोकानामृतुसंख्यया ॥
सिद्धसम्बरणोक्तानि ऐश्वरेण यथा पुरा ॥ * ॥
डामर षड्विधो ज्ञेय प्रथमो योगडामर ॥
श्लोकास्तत्र त्रयस्त्रिंशत तथा पञ्चशतानि च ।
त्रिविंशतिसहस्राणि श्लोकानि चैष संख्यया ।
एकादशसहस्राणि संख्याता शिवडामरे ॥
श्लोका सप्तैव निश्चित्य ईश्वरेणैव भाषिता ।
तावतश्लोकसहस्राणि पञ्चश्लोकशतानि च ।
गुणोत्तराणि दुर्गाया डामरे कथितानि च ॥
नवश्लोकसहस्राणि नवश्लोकशतानि च ।
सारस्वते तथा श्लोका पञ्चैव परिकीर्त्तिता ॥
स्वरसंख्यासहस्राणि श्लोकाना ब्रह्मडामरे ।
पञ्चोत्तरशतान्यत्र संख्यातानि शिवेन तु ॥
षष्टि श्लोकसहस्राणि गान्धर्व्वे डामरोत्तमे ।
श्लोकाश्च षष्टिसंख्याता ब्रह्मणाव्यक्तयोनिना ॥
यामला षटच संख्यातास्तत्रादावादियामले ।
द्वात्रिंशच्च सहस्राणि त्रयस्त्रिंशतशतानि च ॥
द्वितीये ब्रह्मसंज्ञे ते द्वाविंशतिश्च संख्यया ।
सहस्राणि शतान्यत्र तान्येव कथितानि च ॥
तावतसंख्यासहस्राणि शतानि परिसंख्यया ।
विंशतिश्च तथा संख्या श्लोकाश्च विष्णुयामले ॥
कालसंख्यासहस्राणि वेदसंख्याशतानि च ।
पञ्चषष्टिस्तथा श्लोका कनिष्ठे रुद्रयामले ॥
नवश्लोकसहस्राणि त्रयोदशशतानि च ।
द्वाविंशतिस्तथा श्लोका गणेशे यामलोत्तमे ॥
रविसंख्यासहस्राणि चादित्याख्ये तु यामले ।
तन्त्रे नीलपताकाया सहस्राणि च पञ्च च ॥
पञ्चविंशतिश्लोकाश्च कथिता वामकेश्वरे ।
त्रयोदशसहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा ॥
श्लोका मृत्युञ्जये तन्त्रे संख्यातास्तन्त्रवेदिभि ।
गजसंख्यासहस्राणि त्रीणि संख्याशतानि च ॥
सप्तश्लोकास्तथैवात्र तन्त्रे योगार्णवोत्तमे ।
दशश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
मायाख्ये च महातन्त्रे यथार्थत प्रकीर्त्तिता ।
पञ्चश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
शतार्द्धसंख्यया श्लोका दक्षिणामूर्त्तितन्त्रके ॥
दशश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
त्रयोदश तथा श्लोका कालिकाख्ये च तन्त्रके ।
कामेश्वर्य्यास्तन्त्रवरे सहस्राणि त्रय महत ॥
श्लोकाना संख्यया चात्र तन्त्रराजे च संख्यया ।
नवश्लोकसहस्राणि नवश्लोकशतानि च ॥
द्वाविंशति सहस्राणि हरगौर्य्योश्च तन्त्रके ।
तथा च विंशति श्लोकास्तन्त्रेऽस्मिन् परि
कीर्त्तिता ।
अर्कसंख्यासहस्राति द्वितीये तन्त्रवेदिभि ।
अष्टाविंशतिश्च श्लोका सङ्ख्यातास्तन्त्रनिर्णय ॥
कुब्जिकाख्ये महातन्त्रे श्लोकाश्च दशसंख्यया
सहस्राणि तथा सप्तसङ्ख्यातानि मनीषिभि ।
द्वितीय षटसहस्राणि तदर्द्धञ्च कनिष्ठके ।
अर्कसंख्यासहस्राणि तथाङ्कुशशतानि च ॥
तावद्देव्या महातन्त्रे सङ्ख्यातानि द्विजोत्तमे ।
द्वाविंशतिसहस्राणि द्वाविंशतिशतानि च ॥
कात्यायन्यास्तु तन्त्रस्य सङ्ख्यातानि मनीषिभि ।
वसुश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
प्रत्यङ्गिरायास्तन्त्रे च निश्चितानि यथाथत ।
भूतसङ्ख्यासहस्राणि तथाहि तच्छतानि च ॥
महालक्ष्मास्तन्त्रराजे पञ्चश्लोकाश्च कीर्त्तिता ।
गजसंख्यासहस्राणि श्लोकाश्च ऋतुसङ्ख्यया ॥
त्रिपुरार्णवे महातन्त्रे लिखिता परमर्षिभि ।
सरस्वत्या सहस्रे द्वे द्वे शते सङ्ख्यया स्मृते ॥
पञ्चश्लोकास्तथैवात्र विज्ञातव्या द्विजातिभि ।
द्वाविंशतिसहस्राणि आद्ये तन्त्रोत्तमोत्तरे ॥
अङ्कसङ्ख्याशतान्यत्र श्लोका पञ्चदशैव तु ।
द्वाविंशतिसहस्राणि तथा बाणशतानि च ।
द्वात्रिंशच्च तथा श्लोका योगिन्यास्तन्त्रराजके ।
द्वितीये षटसहस्राणि तथा च त्रिशतानि च ॥
त्रय श्लोकास्तथैवात्र वाराह्यास्तन्त्र उत्तमे ।
ऊर्म्मिसङ्ख्यासहस्राणि तत्त्वसङ्ख्याशतानि च ॥
गवाक्षे तन्त्रराजेऽस्मिन श्लोका हि तत्त्वसङ्ख्यया ।
वर्णसङ्ख्यासहस्राणि द्वे शते परिनिश्चिते ॥
श्लोकास्त्रयश्च सङ्ख्यातास्तन्त्रे नारायणीयके ।
वेदसङ्ख्यासहस्राणि तान्येव च शतानि च ॥
श्लोका नवतिसङ्ख्याता मृडानीतन्त्रराजके ।
तृतीये त्रिसहस्राणि त्रिशतानि कनिष्ठके ॥
त्रिंशतश्लोकाश्च सङ्ख्याता ज्ञातव्यास्तन्त्र-
वेदिभि ॥"

उपतन्त्राणि यथा,—
"बौद्धोक्तान्युपतन्त्राणि कापिलोक्तानि यानि च ।
अद्भुतानि च एतानि जैमिन्युक्तानि यानि च ॥
वशिष्ठ कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च ।
पुलस्त्यो भार्गव सिद्धो याज्ञवल्क्यो भृगुस्तथा ॥
शुक्रो वृहस्पतिश्चैव अन्ये ये मुनिसत्तमा ।
एभि प्रणीतान्यन्यानि उपतन्त्राणि यानि च ॥
न सङ्ख्यातानि तान्यत्र धर्म्मविद्भिर्म्महात्मभि ।
सारात्सारतराण्येव सङ्ख्यातानि निबोधत ॥"
इति वाराहीतन्त्रम् ।
(आगमतत्त्वविलासोक्ततन्त्रनामानि यथा,—
"स्वतन्त्रतन्त्र फेत्कारीतन्त्रमुत्तरतन्त्रकम् ।
नीलतन्त्र वीरतन्त्र कुमारीतन्त्रमुत्तमम् ॥
कालीनारायणीतन्त्रे तारिणीतन्त्रमुत्तमम् ।
बालातन्त्रञ्च समयातन्त्र भैरवतन्त्रकम् ॥
भैरवीत्रिपुरातन्त्रे वामकेश्वरतन्त्रकम् ।
कुक्कुटेश्वरतन्त्रञ्च मातृकातन्त्रमेव च ॥
सनत्कुमारतन्त्रञ्च विशुद्धेश्वरतन्त्रकम् ।
सम्मोहनाख्यतन्त्रञ्च गौतमीयञ्च तन्त्रकम् ॥
वृहद्गौतमीयतन्त्र भूतभैरवतन्त्रकम्
चामुण्डापिङ्गलातन्त्रे वाराहीतन्त्रक तथा ॥
मुण्डमालाख्यतन्त्रञ्च योगिनीतन्त्रमुत्तमम ।
मालिनीविजय तन्त्र तन्त्र स्वच्छन्दभैरवम ॥
महातन्त्र शक्तितन्त्र तन्त्र चिन्तामणि परम ।
उन्मत्तभैरव तन्त्र त्रैलोक्यसारतन्त्रकम ॥
विश्वसाराख्य तन्त्र तथा तन्त्रामृताभिधम ।
महाफेत्कारीयतन्त्र वायवीयञ्च तोडलम ॥
मालिनीललितातन्त्रे त्रिशक्तितन्त्रक तथा ।
राजराजेश्वरीतन्त्र महामोहस्वरोत्तरम ॥
गवाक्षतन्त्र गान्धर्व्व तन्त्र त्रैलोक्यमोहनम ।
हंसमाहेश्वर हंसपरमेश्वरतन्त्रकम ॥
कामधेन्वाख्यतन्त्रञ्च तन्त्र वर्णविलासकम ।
मायातन्त्र मन्त्रराज कुब्जिकातन्त्रमुत्तमम ॥
विज्ञानलतिका लिङ्गागम कालोत्तर तथा ॥"

* * * *

"ब्रह्मजामलकञ्चादिजामल रुद्रजामलम ॥
वृहज्जामलक सिद्धजामल कल्पसूत्रकम ।
मत्स्यसूक्त कल्पसूक्त कामराज शिवागमम ॥
उड्डीशञ्च कुलोड्डीशमुड्डीश वीरभद्रकम ।
भूतडामरक तद्वत डामर यक्षडामरम ॥
कालिकाकुलसर्व्वस्व कुलसर्व्वस्वमेव च ।
कुलचूडामणि दिव्य कुलसार कुलार्णवम ॥
कुलामृतकुलावल्यौ तथा कालीकुलार्णवम ।
कुलप्रकाश वाशिष्ठ सिद्धसारस्वत तथा ॥
योगिनीहृदय कालीहृदय मातृकार्णवम ।
योगिनीजालकुरक तथा लक्ष्मीकुलार्णवम ॥
तारार्णव चन्द्रपीठ मेरुतन्त्र चतु शतीम ।
तत्त्वबोध महोग्रञ्च स्वच्छन्दसारसंग्रहम ॥
ताराप्रदीप सङ्केतचन्द्रोदयमतिस्फुटम ।
षटत्रिंशत्तत्त्वक लक्षनिर्णय त्रिपुरार्णवम् ॥
विष्णुधर्म्मोत्तर मन्त्रदर्पण वैष्णवामृतम ।
मानसोल्लासक पूजाप्रदीप भक्तिमञ्जरीम ॥
भुवनेश्वरी पारिजात प्रयोगसारमुत्तमम ।
कामरत्न क्रियासार तथैवागमदीपिकाम ॥
भावचूडामणिग्रन्थ तन्त्रचूडामणि परम ।
वृहच्छ्रीक्रमसंज्ञञ्च तथा श्रीक्रमसंज्ञकम ॥
सिद्धान्तशेखर ग्रन्थ ता गणेशविमर्शिनीम ।
मन्त्रमुक्तावली तत्त्वकौमुदी तन्त्रकौमुदीम ॥
मन्त्रतन्त्रप्रकाशाख्य श्रीरामार्च्चनचन्द्रिकाम ।
शारदातिलक ज्ञानार्णव सारसमुच्चयम् ॥
कल्पद्रुम ज्ञानमाला पुरश्चरणचन्द्रिकाम ।
आगमोत्तरक तत्त्वसागर सारसंग्रहम् ॥
देवप्रकाशिनीं तन्त्रार्णवञ्च क्रमदीपिकाम ।
तारारहस्य श्यामाया रहस्य तन्त्ररत्नकम ॥
तन्त्रप्रदीप ताराया विलास विश्वमातृकाम् ।
प्रपञ्चसार स तन्त्रसार रत्नावलीं तथा ॥"
कालतन्त्रम् । मायाजालम् । यथा, महा-
भारते । १ । ३ । १४२ ।

"तन्त्रञ्चेद विश्वरूपे युवत्यौ
वयतस्तन्तून् सतत वर्त्तयन्त्यौ ॥"

"तन्त्र कालतन्त्र विश्वोपादाननिमित्तादिकारण
सम्बन्धसन्ततम् ॥" इति दुर्घटार्थप्रकाशिन्या

निमार्गे ‘… तन्त्र वामरा…राम।” … ना…कार।)

तन्त्र, क्ली, (तन्त्र्यते … अविच्छिन्न- …नाम। तन्त्र- तन्त्राभ्याचारापत्त्न। ५। २। ७०। इति क्न।) सन्तानम। इत्यमर। …। ६। ११२॥

तन्त्रकाष्ठ क्ली, (तन्त्रस्य काष्ठम।) तन्त्रवायस्य तुरी। इति त्रिकाण्डशेष॥

तन्त्रता स्त्री, (तन्त्रस्य भाव। तन्त्र+तल।) अनेकमुद्दिश्य सकृत्प्रवृत्ति। यथा।‘आग्नेया ष्टकपालस्य ग्रन्थयोर्गानां त्रयाणां। आग्नि- यागाकपालीयाम्बुयागाग्नामिन्द्रयज्ञाग्निकपाल यागानां त्रयाणां सकृत सम…ष्ठिता यथा जायते …प्रकार… …। …था तानानेन वधमन्ते सर्वाहिंसा सकृत प्रायाश्चित्त कृत… वध…प्रायश्चित्ता। ‘तन्त्रतया हेतुश्च। …श्राद्ध…नाम… प्रकम… क।तन्त्रप्रकृत …ना। प्रयोग।कुर्वन्त प्रत्येकं…नामनद उद्दिष्ट नष्टागम इति। यत्र च।

स्नानाद्यधिकारी भवति …न पैत्रे च कर्म्मणि।

प…चाशा तथा …ष्यं स्नान च …

इति …॥

अस्नात्वा नाचरेत कर्म्म जपहोमादि किञ्चन।

इति इत्योत्तस्य क्रियाङ्गस्नान कर्तृसंस्कार इत्येव तादृशकर्म्माङ्गतन्त्रमाध्यमकमेव न तु प्रतिकर्म्म कर्त्तव्यम।’ इति प्रायश्चित्ततत्त्वम॥

तन्त्रवाय पु, (…यते विस्तीर्य्यते इति तन्त्र सन्तानम। तत् वयतीति। …+“कर्म्मण्यण।’ …।…।१। इत्यण।) तन्त्रवाय। तन्ते, प क्षा। इति शब्दरत्नावली॥

तन्त्रवाप पु, (तन्त्रैः वयतीति। वेज तन्तुसन्ताने +… आवापश्च। ३। ३। ३। इत्यण।) वर्णसङ्करजातिविशेष। तांति इति भाषा। अस्योत्पत्तिर्यथा, पराशरपद्धतौ।

‘तान्तुकात् …छङ्ककाया मणिकारश्च जायते।

मणिकारात …कुट्टा मणिबन्धो व्यजायत।

मणिबन्धात् मणिकार्य्यां तन्त्रवायाश्च जज्ञिरे॥”

तत्पर्य्याय। कुविन्द २। इत्यमर।२।१०।६॥ तन्त्रवाप ३। इति भरत॥ तन्तुवाप ४। इति जटाधर॥ तन्तुवाय ५। इति शब्दरत्नावली॥ लूता। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

तन्त्रिका, स्त्री, (तन्त्री एव। तन्त्री+स्वार्थे कन्। पूर्व्वह्रस्वश्च।) गुडूची। इत्यमर।२।४।८२॥ (यथास्या पर्य्याया।

“गुडूची मधुपर्णी स्यादमृताम्रतवल्लरी।

छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च॥

जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली।

चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी॥

चन्द्रहासी वयस्था च मण्डली देवनिर्म्मिता॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

तन्त्रिपालक, पु, जयद्रथराज। इति शब्द- माला॥

तन्त्री, स्त्री (तन्त्र्यते …यति लोकानिति। तन्त्र+“अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ई।” उणा। ३। १५८। इति ई।) वीणागुण। (यथा, रामा यणे २। ३९। २६।

‘नातन्त्री विद्यते वीणा नाचक्रो विद्यते रथ॥”

वीणा। यथा तत्रैव। …। १८।

पाणिस्पृष्टा …समस्ततन्त्रीलयसमान्विता।

श्लोकास्तस्य …त्तो मे श्लोका भवतु नान्यथा॥”)

गुडूची। देहशिरा। इति मेदिनी॥ नदी- विशेष। युवतीभेद। इति शब्दरत्नावली॥ रज्जु। इति हेमचन्द्र॥ (यथा, मनु। ४। ३८।

‘न लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्षति।

न चोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणा॥”)

तन्त्रीवाद्य, पु, (तन्त्रवाय …निपातनात तस्य द।) तन्त्रवाय। इत्यमरटीकायां रायमुकुट॥

तन्द्रा स्त्री, (तन द्रातीति। तन+द्रा+क। निपातनादिति नान्तत्व निपात्यते। यद्वा, तन्द्र अवसादे+भावे घञ् ततष्टाप।) निद्रा। आलस्यम। इति हेमचन्द्र॥ (यथा, हठ योगप्रदीपिकायाम। २। ६।

“न रोगो मरणं तन्द्रा न निद्रा न क्षुधा तृषा॥’)

तस्या निदान यथा। “तमोवातकफात्तन्द्रा।’ इति। लक्षणञ्च।

‘इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः।

निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्द्दिशेत॥”

इति माधवकर॥

(कारणपूर्व्वकमस्याः सम्प्राप्तिलक्षणे चिकित सितञ्च यथा, चरके सिद्धिस्थाने नवमेऽध्याये।

‘मधुरस्निग्धगुर्व्वन्नसेवनाच्चिन्तनाद्भयात।

श्रमाद्व्याधिप्रसङ्गाच्च वायुनोदीरितः कफः॥

यदासौ समवस्कन्द्य हृदयं हृदयाश्रयान।

समावृणोति ज्ञानानि तदा तन्द्रोपजायते॥

हृदये व्याकुलीभावो वाक्चेष्टेन्द्रियगौरवम।

मनोबुद्ध्यप्रसादश्च तन्द्राया लक्षणं मतम॥

कफघ्नं तत्र कर्त्तव्यं शोधनं शमनानि च।

व्यायामो रक्तमोक्षश्च भोज्यञ्च कटुतिक्तकम॥”)

तन्द्रालु, त्रि, (तन द्रातीति। तन+द्रा+“स्पृहि गृहीति।” ३। २। १५८। इति आलुच् तन शब्दस्य नान्तत्व निपात्यते।) निद्रालु। इति जटा धर॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये।

“अपि जाग्रत् स्वपन् जन्तुस्तन्द्रालुश्च प्रलाप- वान॥”)

तन्द्रि, स्त्री, (तन्द्रि मोहे धातु+“वङ्क्र्या- दयश्च।” उणा। ४। ६६। इति क्रिन।) निद्रा। आलस्यम। इत्युणादिकोष॥ (यथा, भागवते। ३। २। ४।

“दृष्ट्वा भूतमिवात्मानं भगवानात्मतन्द्रिणा।

दिग्वाससी हस्तकेशान वीक्ष्य वामीकयद्दृश्यो॥”)

तन्द्रिका स्त्री, (तन्द्रिरेव। स्वार्थे कन् टाप च।) तन्द्रि। इति शब्दरत्नावली॥

तन्द्री, स्त्री, (तन्द्रि+“कृदिकारादक्तिन।” वा ङीष।) अत्यन्तश्रमादिना सर्व्वाङ्गक्रियाप्रश्र- मः। अत्यन्तश्रमादिना सर्व्वाङ्गनिमीलनं न सङ्कततिं यावत् इत्यन्ये। इति भरत॥ तत्- पर्य्याय। प्रमीला २। इत्यमर॥ तन्द्रा ३ तन्द्रि ४। इति तट्टीका॥ तन्द्रिका ५ विश्रया- ग्लानम ६। इति राजनिघण्ट॥ (यथा, महाभारते। ३। ३३। १९।

“निक्षिप्य राजपुत्त्रौ तु तन्द्री मान तथैव च।

आतस्थे परम यत्न ब्राह्मणस्याभिराधने॥”)

निद्रा। इति मेदिनी। रे ४२॥ (केचित्तु सुप्र यातीवाङ्कुलकात् इप्रत्ययेन तन्द्रीरिति पद कल्प- यन्ति यथा, चरके सूत्रस्थाने चयोदशेऽध्याये।

“धारुना गौरव जाड्य पुरीषस्याविपक्वता।

तन्द्रीश्चैवविस्तरतलेन स्यादतिस्निग्धलक्षणम॥”)

तन्नि, स्त्री, (तन्नयतीति। नी+बाहुलकात् ङि।) चक्रशुल्या। इति रत्नमाला॥ तन्नि- रपि पाठ॥

तन्मात्र, क्ली, (तदेवेति। तत+स्वार्थे मात्रच। यद्वा, सा मात्रा यस्य।) अपञ्चीकृतरूप- रसगन्धस्पर्शशब्दानां संज्ञा। यथा,—

“इमान्येव सूक्ष्मभूतानि तन्मात्राण्यपञ्चीकृतानि चोच्यन्ते। एतेभ्य सूक्ष्मशरीराणि स्थूलभूतानि चोत्पद्यन्ते।” इति वेदान्तसार।२७॥ तट्टीका यथा। “तन्मात्राद्भूतानि पञ्चतन्मात्राणि क्रमेण जायन्ते इति हि स्मृतीतिहासपुराणेषु प्रसिद्धि स्तत् कथमाकाशादरियौत्पत्तिराम्नायते इति तत्राह एतान्येवेति। एतान्येवाकाशादीनि सूक्ष्मभूतानि यथवहाराक्षमाणि शब्दादितावन्मात्रैकस्वभावानि अपञ्चीकृतानि परमसूक्ष्माणि चेति सूक्ष्मतादिशब्द्यन्ते महर्षिभिरित्यर्थ।” इति विद्वन्मनोरञ्जिनी॥ * ॥ अपि च।

“भूतादिस्तु विकुर्व्वाणः सर्गं तान्मात्रिकं ततः।

ससर्ज्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम॥”

इति विष्णुपुराणे १२ अध्याय॥

तन्यतु, पु, (तनोति विस्तारयति तम शब्द वा। तनु विस्तारे+“ऋतन्यञ्जिवनीति।” उणा।४। २। इति यतुच।) रात्रि। वातम। इत्यु- णादिकोष॥ (वायु। इत्युज्ज्वलदत्त॥ अशनि। इति माधव॥ विद्युत। इति दयानन्द॥ यथा, ऋग्वेदे। १। ५२। ६।

“वृत्रस्य यत प्रवणे दुर्गृभिश्वनो निजघन्थ हन्वो रिन्द्रतन्यतुम॥”)

तन्वी, स्त्री, (तनु+“वोतो गुणवचनात।” ४। १। ४४। इति ङीष।) कृशाङ्गी। यथा,—

“तव तन्वि। कुचावेतौ नियतौ चक्रवर्त्तिनौ।

आसमुद्रकरग्राही भवान् यत्र करप्रद॥”

इति कालिदास॥

शालपर्णी। इति राजनिघण्ट॥ (चतुर्व्विंशत्य क्षरपादवृत्तिविशेष। इति छन्दोमञ्जरी॥ तस्या लक्षणादिक छन्द शब्दे द्रष्टव्यम॥)

तप, क दाहे। इति कविकल्पद्रुम॥ (चुरा पर- स्मै सेट।) क, तापयति। अयमात्मनेपदीत्येके। इति दुर्गादास॥

तप, ङ ञ दाहे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म उभयञ्च सकं सेट।) ङ, तपते। ञ, तपति तपते। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। इति दुर्गा दासः ॥

तप, औ } ऐश्वर्य्ये। इति कविकल्प
तप, य ङ औ } द्रुमः ॥ (भ्वा पर-सक-अकच-अनिट। दिवादिपक्षे आत्म।) इव उप ताप। "तपति तनुगात्रि। मदनस्त्वाम।" औ, अताप्सीत। य ङ, तप्यते धनी ईश्वरः स्यादित्यर्थः। औ, अतप्त। दिवादिपक्षे ऐश्वर्य्य एव इत्यन्ये। इति दुर्गादासः ॥

तप, [स] क्ली, (तपति तापयति वा। तप उपतापे+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।" उणा। ४।१८८। इति असुन्।) वेधक्लेशजनक कर्म्म। यथा,—
"उमेऽतिचपला पुत्रि। न क्षमं तावकं वपुः।
सोढुं क्लेशस्वभावस्य तपसः सौम्यदर्शने ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे मत्स्यपुराणवचनम् ॥ * ॥
तत्फलं यथा,—
"तपोभिः प्राप्यतेऽभीष्टं नासाध्यं हि तपस्यतः।
दुर्भगत्वं वृथा लोको वहते सति साधने ॥"
इति च तत्रैव तद्वचनम् ॥ * ॥
अपि च। मरीचिरुवाच।
"ब्राह्मणस्य तपोमूलं यज्ञः स्वाध्याय एव च।
तस्मादग्ने। फलं ब्रूहि तपसोऽध्ययनस्य च ॥
वह्निरुवाच।
स्वाध्यायतपसोर्वक्ष्ये तन्मे निगदितं शृणु।
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥
तपसा क्षीयते पापं मोदते सह दैवतैः।
तपसा प्राप्यते स्वर्गस्तपसा प्राप्यते यशः ॥
तपसा सर्व्वमाप्नोति तपसा विन्दते परम्।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः सौभाग्यं रूपमेव च ॥
तपसा लभते सर्व्वं तथैवाध्ययनेन च।
तस्मात् स्वधर्म्मसंयुक्तो नित्यं सिध्यति पण्डितः ॥
धर्म्मात् सुखमवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥"
इत्यादौ वह्निपुराणे नित्याह्निकस्नानविधिनामाध्यायः ॥ तपस्या। तत्त्रिविधम्। शारीरं वाचिकं मानसञ्च। यथा,—
"देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्ज्जवम्।
ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥१॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत्।
स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ २ ॥
मनः प्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥"३॥
तदपि त्रिविधम्। सात्त्विकं राजसं तामसञ्च। यथा,—
"श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१॥
सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ २ ॥
मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥"३॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १७। १४—१९ ॥*॥
जनलोकादूर्द्ध्वलोकः। यथा,—
"अस्योपरि तपोलोकस्तेजोमय उदाहृतः।
वैराजा यत्र ते देवा वसेयुर्देवपूजिताः ॥
वासुदेवमना ये वा वासुदेवार्पितक्रियाः।
तपसा तोष्य गोविन्दमभिलाषविवर्जिताः ॥
ते तपोलोकमासाद्य वसन्ति विजितेन्द्रियाः।
शिलोञ्छवृत्तयो ये वै दन्तोलूखलिकाश्च ये ॥
येऽश्मकुट्टाश्च मुनयः शीर्णपर्णाशनाश्च ये।
ग्रीष्मे पञ्चाग्नितपसो वर्षासु स्थण्डिलेशयाः ॥
हेमन्ते शिशिरे वा ये क्षिपन्ति सलिले क्षपाः।
कुशाग्रनीरविन्दूंश्च तृषिता यतयोऽपिबन् ॥
वाताशनोऽनिशं क्षुधिताः पादाङ्गुष्ठाग्रभूस्पृशः।
ऊर्द्ध्वहस्ता रविदृशस्त्वेकाङ्घ्रिस्थाननिश्चलाः ॥
ये वै निराशिरुच्छ्वासा मासोच्छ्वासाश्च ये परे।
मासोपवासं कुर्व्वन्ति चातुर्म्मास्यव्रताश्च ये ॥
कृतवन्तो तोयपाना ये च षण्मासोपवासकाः।
ये च वर्षानिमेषा वै वर्षधाराम्बुतर्पकाः ॥
स्थाणुसाम्योपसम्प्राप्ता मृगकण्डूतिसाक्षिदाः।
जटाटवीकोटरान्तः कृतनीडाण्डजाश्च ये ॥
प्ररूढवल्मीकाङ्गाश्च स्नायुनद्धास्थिसञ्चयाः।
लताप्रतानैः परितो वेष्टितावयवाश्च ये ॥
शस्यानि च परूढानि यदङ्गेषु महीपते।
इत्येतैर्नियमैर्युक्तैः क्लिष्टात्मानस्तपोधनाः ॥
ब्रह्मायुषस्तपोलोके ते वसन्त्यकुतोभयाः ॥"
इति पद्मपुराणम् ॥ * ॥
चान्द्रायणादिव्रतम्। धर्म्मः। इति मेदिनी। से, २४ ॥

तपः पुं, (तपति तापयति वा। तप सन्तापे+पचाद्यच्।) ग्रीष्मः। इत्यमरः। १। ४। १९ ॥ (यथा, माघे। १। ६६।
"तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो
वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च।
प्रसूनकॢप्तिं दधतः सदर्त्तवः
पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः ॥")

तपःकरः पुं, (तपः करोतीति। कृ+ट।) तपस्वी मत्स्यः। इति शब्दरत्नावली ॥ तपस्याकारके, त्रि ॥

तपःक्लेशसहः, त्रि (तपसः क्लेशं सहते इति। सह+अच्।) दान्तः। इत्यमरः। २। ७। ४३ ॥

तपःस्थली, स्त्री, (तपसः स्थली।) काशी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तपती छाया नाम सूर्य्यपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सूर्य्यकन्या। सा पूरुवंशीयऋक्षराजपुत्रसम्बरणभार्य्या। इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, महाभारते। १। ९४। ४७।
"तत सम्वरणात् सौरी सुषुवे तपती कुरुम् ॥"
अस्या विशेषविवरणादिकं तत्रैव १७२ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

तपनः पुं (तपतीति। तप+कर्त्तरि ल्युः।) सूर्य्यः। (यथा, महाभारते। ३। ३। ६२।
"सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवां पतिः ॥")
भल्लातकवृक्षः। अग्न्यादिदाहात्मकनरकः ॥ ग्रीष्मः। इति हेमचन्द्रः ॥ तापः। इति धरणिः ॥ अर्कवृक्षः। चित्रकवृक्षः। सूर्य्यकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः। (यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ६।
'अनयनपथे प्रिय। न तथा यथा दृश एव दुष्पापिः।
म्लानैव केवलं निशि तपनशिला वासरे ज्वलति ॥"
अगस्त्यवृक्षः। यथा हरिवंशे। १७८। ३१।
"तं जातवेदसं सर्व्वं कल्माषं कुसुमं तथा।
दहनं शोषणञ्चैव तपनञ्च महाबलम् ॥'
स्त्रीणां सत्त्वजे अलङ्कारविशेषः, क्ली। तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे। ३। ११६।
'तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेशोत्थचेष्टितम् ॥"
उदाहरणं यथा, तत्रैव —
'श्वासान्मुञ्चति भूतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकते
दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः क्षामां भुजावल्लरीम्।
किञ्च प्राणसमानकाङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते सङ्गमं
निद्रां वाञ्छति न प्रयच्छति पुनर्दग्धो विधिस्तामपि ॥")

तपनच्छदः, पुं, (तपन आतपस्तच्छदो यस्य।) आदित्यपत्रवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तपनतनया, स्त्री, (तपनस्तापको वह्निस्तनयो यस्याः। वह्निगर्भत्वादस्यास्तथात्वम्।) शमीवृक्षः। (तपनस्य सूर्य्यस्य तनया।) यमुना। इति राजनिर्घण्टः ॥

तपनमणिः पुं, (तपनः सूर्य्यस्तत्प्रियो मणिः।) सूर्य्यकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तपनात्मजा, स्त्री, (तपनस्य सूर्य्यस्य आत्मजा कन्या।) गोदावरी नदी। इति हेमचन्द्रः ॥ यमुना च ॥

तपनी स्त्री, (तपनः सूर्य्यो जनकतयास्त्यस्या इति अच्। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) गोदावरी। इति हेमचन्द्रः ॥

तपनीयं, क्ली (तप+अनीयर्। वह्नौ शोधनीयपरीक्षणीयत्वादस्य तथात्वम्।) स्वर्णम्। इत्यमरः। २। ९। ९४ ॥ (यथा, रघुः। १८। ४१।
"तस्मादधः किञ्चिदिवावतीर्णा-
वसंस्पृशन्तौ तपनीयपीठम् ॥')

तपनीयकं, क्ली, (तपनीय+स्वार्थे कन्।) सुवर्णम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

तपनेष्टं, क्ली, (तपनस्य सूर्य्यस्य इष्टम्। सूर्य्यप्रियत्वादस्य तथात्वम्।) ताम्रम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

तपस पुं, (तपतीति। तप+"अत्यविचमितमीति।" उणा। ३। ११७। इति असच्।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पक्षी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

तपस्तक्षः, पुं (तपस्तपस्या तक्षति तनूकरोतीति। तक्ष तनूकरणे+अण्। स्वर्व्वेश्यादिप्रेरणेन तपस्विनां तपोविघ्नकरणादस्य तथात्वम्।) इन्द्रः। इति हेमचन्द्रः। २। ८७ ॥

तपस्य, क्लो, (तपसि माघे भवम्। तपस्+यत्।) फल्गुनम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (तपश्चरणम्। तपस्—क्यङ्। ततो भावे घञ्। तपश्चरणम्। यथा, महाभारते। १।२।१८।
'अगस्त्य बुद्धिरभवत् तपस्ये भरतर्षभ।॥")

तपस्य पु, तपसि माघे साधुः। तपस्+"तत्र साधुः।" ४।४।९८। इति यत्।) फाल्गुनमासः। इत्यमरः। १।४।१५। (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये। "तत्र माघाद्या द्वादशमासा द्विमासिकमृतुं कृत्वा षडृतवो भवन्ति। ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः। तथा तपस्तपस्यौ शिशिरः॥") अर्ज्जुनः। इति हेमचन्द्रः॥ (तामसस्य मनोः पुत्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। ७।२४।
'दशाकल्पस्य सुतपास्तपोमूलस्तपोधनः।
तपोरतिरकल्मायस्तन्वी धन्वी परन्तपः।
तामसस्य मनोरेते दश पुत्रा महाबलाः॥")

तपस्या स्त्री (तपश्चरणानि। "कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः।" ३।१।१५। इति क्यङ्। ततः "अ प्रत्ययात्।" ३।३।१०२। इति अ ततष्टाप्।) तपः। तत्पर्य्यायः। व्रतादानम् २ परिचर्य्या ३ नियमस्थितिः ४। इति हेमचन्द्रः। व्रतचर्य्या ५। इति मेदिनी॥

तपस्विनी, स्त्री, जटामांसी। इत्यमरः। २।४।१३। (तपस्वितुल्यजटायुक्तत्वादस्यास्तथात्वम्। यथा वैद्यकरत्नमालायाम्।
'नलदं अन्द्रिनी यः मांसी क्रव्यादा जटी।
किरातिनी च पाटला नामधा तु तपस्विनी॥")
कटरोहिणी। इति हेमचन्द्रः॥ महाश्रावणिका। इति भावप्रकाशः॥ (तपोऽस्या अस्तीति। तपस्+'तप सहस्राभ्यां विनीनी।" ५।२।१०२। इति विनि। ततः स्त्रियां ङीप्।) तपोयुक्ता स्त्री॥ (यथा, रामायणे। ~।२।७।
मनो स च महाभागा सिद्धा शुद्धा तपस्विनीम्।
अपश्यत् महाभागा सर्व्वभूतहिते रताम्॥"
दीना। दुःखिता। यथा, भागवते। १।६।०४।
"ततो युधिष्ठिरो गत्वा सहकृष्णो गजाह्वयम्।
पितरं सान्त्वयामास गान्धारीञ्च तपस्विनीम्॥"
पतिव्रता। यथा, नैषधे। १।१३५।
"मदेकपुत्रा जननी जरातुरा
नवप्रसूतिर्व्वरटा तपस्विनी।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्दयन्
अहो विधे! त्वां करुणा रुणद्धि न॥"
'वरटा हंसी मम स्त्री नवा नूतना प्रसूतिः प्रसवो यस्याः साऽदृष्टापि सती जीवितुमसमर्था तर्हि पतन्तरेण तस्या जीविका भवेदित्यपि निषेधयति यतस्तपस्विनी पतिव्रता मम मरणानन्तरं पत्यन्तराश्रयणाभावात् तस्या जीवनं शिशूनां पोषणञ्च दुर्घटमेव भवेदिति भावः॥" इति तट्टीका॥)

तपस्विपत्र, पु (तपस्विप्रियं पत्रमस्य।) दमनकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तपस्वी, [न्] त्रि, (तपो ऽस्यास्तीति। तपस्+"तप सहस्राभ्यां विनीनी।" ५।२।१०२। इति विनि।) तपोयुक्तः। तत्पर्य्यायः। तापसः २ पारिकाङ्क्षी ३। इत्यमरः। २।७।४२॥ पारकाङ्क्षी ४ पारिकाङ्क्षकः ५। इति शब्दरत्नावली॥ तपोधनः ६। (यथा, मनुः। ३। १६०।
"न भिक्षस्वाद्भ्राम्यमाणो गायत्र्या सर्व्वात्मैव तपस्विनः॥" [स्विन॥")
अनुकम्प्यः। इति मेदिनी। ने, १८५॥

तपस्वी [न्] पु (तपस्+अस्त्यर्थे विनि।) नारदः। इति शब्दरत्नावली॥ मत्स्यविशेषः। तपस्या माछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। तपःकरः २ चैलकः ३ चैलः ४। इति शब्दचन्द्रिका॥ (चाक्षुषस्य मनोः पुत्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। २।१८।
"ऊरुः पुरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवान् कविः॥")
घृतकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥

तपा [स] पु (तपत्यसाविति। तप+असुन्।) ग्रीष्मः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ माघमासः। शिशिरकालः। इति मेदिनी। से, ४८॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये।
"तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः॥")

तपात्यय, पु, (तपस्य ग्रीष्मस्य अत्ययो यत्र।) वर्षाकालः। इति हेमचन्द्रः। २।७१॥ (यथा कुमारे। ५।२३।
"तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैर्भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्द्ध्वगम्॥")

तपित त्रि, (तप्यते स्मेति। तप दाहे+क्त।) तप्तम्। इति द्विरूपकोषः॥ (यथा, हरिवंशे। २३४। २६।
'तपितकनकबिन्दुपिङ्गलाक्षौ
दितितनयौ सुरसैन्ययुद्धनेता॥')

तपु, [स] पु, (तपति तापयतीति वा। तप+"अर्त्तिपृवपीति।" उणा। २। ११८। इति उसि।) अग्निः। सूर्य्यः। इत्युणादिकोषः॥ (शत्रुः। इत्युज्ज्वलदत्तः॥ तापयुक्ते तापने च, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १।३६।१६।
"तपुर्जम्भो यो अस्मध्रुक्॥")

तपोधन, पु (तप एव धनं यस्य।) तपस्वी। इति मेदिनी॥ (यथा, मनुः। ११।२४२।
"यत्किञ्चिदेनः कुर्व्वन्ति मनोवाङ्मूर्त्तिभिर्जनाः।
तत् सर्व्वं निर्द्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः॥")
दमनकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्य पर्य्यायाः।
"उक्तो दमनको दान्तो मुनिपुष्पस्तपोधनः।
गन्धोत्कटो ब्रह्मजटो विनीतः कुलपत्रकः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

तपोधना, स्त्री, (तपो ग्रीष्मकाल एव धनमिव यस्याः।) मुण्डीरी। इति मेदिनी॥ (तपोधने, त्रि। यथा, महाभारते। ५।१८८।२०।
"सप्तमासान् वायुभक्षा च स्वाम्बुभूता तपोधना॥")

तपोवट, पु, ब्रह्मावर्त्तदेशः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तप्त त्रि, (तप्यते स्मेति। तपो सन्तापे+क्त।) तापयुक्तः। तत्पर्य्यायः। सन्तापितः २ दूनः ३ धूपायितः ४ धूपितः ५। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा हठयोगप्रदीपिकायाम्। १।१।
"अशेषतापतप्तानां समाश्रयमठो हठः॥")

तप्तकुम्भ, पु, (तप्तः सन्तापितः कुम्भो यत्र।) नरकविशेषः॥ (यथा, मार्कण्डेये। १२।२४-३६।
"अतः परं भीमतरं तप्तकुम्भं निबोध मे।
समन्ततस्तप्तकुम्भा वह्निज्वालासमावृताः॥
ज्वलदग्निचयोद्वृत्ततैलायश्चूर्णपूरिताः।
तेषु दुष्कृतकर्म्माणो याम्यैः क्षिप्ता ह्यधोमुखाः॥
क्वाथ्यन्ते विस्फुटद्गात्रगलन्मज्जजलाविलाः।
स्फुटत्कपालनेत्रास्थिच्छिद्यमाना विभीषणैः॥
गृध्रैरुत्पाट्य मुच्यन्ते पुनस्तेष्वेव वेगितैः।
पुनः सिमिसिमायन्ते तैलेनैक्यं व्रजन्ति च॥
द्रवीभूतैः शिरोगात्रस्नायुमांसत्वगस्थिभिः।
ततो याम्यैर्नरै राशु दर्व्याघट्टनघट्टिताः॥
क्वाथावर्त्ते महातैले मथ्यन्ते पापकर्म्मिणः।
एष ते विस्तरेणोक्तस्तप्तकुम्भो मया पितः॥")

तप्तकृच्छ्र, पु क्ली, (तप्तेन जलदुग्धादिना आचरितं कृच्छ्रं कष्टं यत्र। यद्वा, तप्तेनाचरितं कृच्छ्रम्।) व्रतविशेषः। यथा, "पयोघृतमुदकवायुं तप्तं प्रतित्र्यहं पिबेत् स तप्तकृच्छ्रः।" इति गौतमः॥ (द्वादशाहसाध्यव्रतमेतत्। यथा, मनुः। ११। २१५।
"तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान्।
प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः॥"
"तप्तकृच्छ्रं चरन् द्विजातिः त्र्यहमुष्णोदकं त्र्यहमुष्णक्षीरं त्र्यहमुष्णघृतं त्र्यहमुष्णवायुम् एकवारं स्नानं कुर्व्वन् संयतवान् पिबेत्। अत्र पराशरोक्तविशेषः।
षट्पलन्तु पिबेदम्भस्त्रिपलन्तु पयः पिबेत्।
पलमेकं पिबेत् सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते॥"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥)

तप्तपाषाणकुण्ड क्ली,(तप्तानां पाषाणानां कुण्डमिव।) नरकविशेषः। इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥

तप्तवालुक, पु, (तप्ता वालुका यत्र।) नरकविशेषः। इति पुराणम्॥ (उष्णवालुकामये, त्रि। यथा, भागवते। ३।३।२२।
"सुतलदहपरितोऽकृदवाणलानिलैः
सन्तप्यमानः पथि तप्तवालुके॥)

तप्तमाषक, क्ली, (तप्तः माषमितः सुवर्णादिकः यत्र कर्म।) परीक्षाविशेषः। तद्विधिर्यथा। पितामहः।
"कारयेदायसं पात्रं ताम्रं वा षोडशाङ्गुलम्।
चतुरङ्गुलखातन्तु मृण्मयं वाथ मण्डलम्॥
मण्डलं सूर्य्यमण्डलाकारं वर्त्तुलमिति यावत्।
पूरयेद्घृततैलाभ्यां विंशत्या तु पलैस्तु तत्।
सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतप्ते निःक्षिपेत्ततः॥

तप्तमु

तप्तमु

अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमाषकम् ।
कराग्रं यो न धुनुयात् विस्फोटो वा न जायते ।
शुद्धो भवति धर्म्मज्ञ पितामहवचो यथा ॥
कल्पान्तरमाह ।
सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृण्मयेऽपि वा ।
गव्यं घृतमुपादाय तच्चाग्नौ तापयेच्छुचि ॥
सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीञ्च सुशोधिताम् ।
सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥
भ्रमद्वीचितरङ्गाढ्ये न नखस्पर्शगोचरे ।
परीक्षेतार्द्रपर्णेन चुचुकारं सघोषकम् ॥
ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् ।
परं पवित्रममृतं घृतं त्वं यज्ञकर्म्मसु ॥
दह पावक । पापं त्वं हिमशीत शुचौ भव ।
उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् ॥
ग्राहयेन्मुद्रिकां तान्तु घृतमध्यगतान्तथा ।
प्रदेशिनीञ्च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः ॥
यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाशुचिः ॥
प्रयोगस्तु । मध्यविधाष्टयवतण्डुलमध्यमितिना ङ्गुलिषोडशाङ्गुलमितप्रस्तारे तथाविधाङ्गुलि चतुष्टयखाते ताम्रादिघटितेऽशक्तौ मृण्मये वा चक्राकारे वर्त्तुले पात्रे लौकिकाष्टरक्तिकाधिक माषद्वयाधिकत्रयस्त्रिंशत्तोलकरूप- २३ । २ । ८ । वैदिकपलदशकमितं घृतं एवं तैलञ्च निक्षिप्य लौकिकचतुरक्तिकाधिकपञ्चमाषक षट्षष्टितोलकरूप- ६६ । ५ । ४ । वैदिकविंशति पलपरिमितं केवलं गव्यं घृतं वा निक्षिप्य तस्मिन् सुतप्ते सकृद्धौतां पञ्चरक्तिकामितां काञ्चनमुद्रिकां रजतादिकां वा निक्षिपेत् । धर्म्मावाहनादिहवनान्तं तुलोक्तं सदाचार्य्यः कर्म्म कृत्वा,—
ओं परं पवित्रममृतं । घृत त्वं यज्ञकर्म्मसु ।
दह पावक । पापं त्वं हिमशीत शुचौ भव ॥
इत्यनेनाभिमन्त्रयेत् प्राड्विवाकः । ततः कृतोप वासं स्नातार्द्रवाससं शोध्यशिरसि प्रतिज्ञापत्रं निधाय,—
ओं त्वमग्ने । सर्व्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ॥
साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम ॥
इत्यनेनाभिमन्त्र्य आर्द्रपत्रनिक्षेपकृतचुचुक- शब्दात् घृतात् मुद्रिकां तर्ज्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां उत्तो- लयेत् । घृततैलाभ्यां वा तप्तमाषकमुत्तोलयेत् । अदग्धश्चेत्तदा शुद्ध इति । ततो दक्षिणां दद्यात् ॥” इति दिव्यतत्त्वम् ॥
तप्तमुद्रा, स्त्री, (तप्ता अग्निसन्तप्ता मुद्रा ।) शरीर- धार्य्याग्नितप्तधातुमयभगवदायुधचिह्नम् । यथा, “आषाढशुक्लद्वादश्यां हरौ शिशयिषौ सति ।
वैष्णवं पारणं कृत्वा तप्तमुद्राञ्च धारयेत् ॥
ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यः शूद्रश्चैकान्तितद्वये ।
कुर्व्वन्नात्मापणं तप्तमुद्राभिर्देहमङ्कयेत् ॥*॥
तप्तमुद्राधारणं वाराहे तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
चक्रादिधारणं पुंसां परं सम्बन्धवेदनम् ।
पातिव्रत्यनिमित्तं हि वलयादिविभूषणमिति ॥*
अथ तप्तमुद्राधारणनित्यता । वायुपुराणे ।
अग्निनैव च सन्तप्तं चक्रमादाय वैष्णवः ।
धारयेत् सर्व्ववर्णानां हरिसान्निध्यसिद्धये ॥”
ब्रह्माण्डे ।
कृत्वा धातुमयीं मुद्रां तापयित्वा स्वकां तनुम् ।
चक्रादिचिह्नितां भूप । धारयद्यस्तु वै नरः ॥
नारदीयपञ्चरात्रे ।
द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम् ।
हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयेत्तद्विचक्षणः ॥
सौपर्णे च श्रीभगवद्गरुडसम्वादे तप्तमुद्राप्रकरणे ।
गरुत्मन्नविशेषेण सर्व्ववर्णेष्वयं विधिः ।
विप्रो वा क्षत्त्रियो वापि वैश्यः शूद्रस्तथैव च ॥
पाद्मे ।
अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं यथा ।
ब्राह्मणस्य तथैवेदं तप्तचक्रादिधारणम् ॥
किञ्च । तत्रैवोत्तरखण्डे श्रीशिवोमासम्वादे ।
शङ्खचक्राङ्कनं कुर्य्याद्ब्राह्मणो बाहुमूलयोः ।
हुताग्निनैव सन्तप्य सर्व्वपापापनुत्तये ॥
चक्रं वा शङ्खचक्रे वा तथा पञ्चायुधानि वा ।
धारयित्वैव विधिवद्ब्रह्मकर्म्म समारभेत् ॥*॥
किञ्च । तत्प्रसङ्ग एव ।
अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः प्राकृतो भवेत् ॥
किञ्च ।
न तस्य किञ्चिदस्तीयादपि कल्पसहस्रिणः ।
सर्व्ववेदविदो वापि सर्व्वशास्त्रविशारदः ॥
अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः पतितो भवेत् ॥
किञ्च ।
तप्तेनैवाङ्कनं कुर्य्यात् ब्राह्मणस्य विधानतः ।
श्रौतस्मार्त्तादिसिद्ध्यर्थं मन्त्रसिद्ध्यै तथैव च ॥
हरेः पूजाधिकारार्थं चक्रं धार्य्यं विधानतः ।
वैष्णवत्वस्य सिद्ध्यर्थं भक्तिसिद्ध्यै विशेषतः ॥
किञ्च ।
उपवीतादिवद्धार्य्याः शङ्खचक्रादयस्तथा ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥*॥
श्रुतयश्च । यो ह वै सुश्लोकमौलेधर्म्मानुतिष्ठ मानोऽग्निनाचक्रं वर्त्ते । अग्निर्वै सहस्रारः सह स्रारो नेमिर्न्नेमिना तप्ततनुः सायुज्यं सलोक तामाप्नोतीति ॥
चक्रं विभर्त्ति वपुषाभितप्तं
बलं देवानाममृतस्य विष्णोः ।
स एति नाकं दुरितं विधूय
विशन्ति यद्यतयो वीतरागा इति ॥”
ऋक्परिशिष्टे । अतप्ततनुर्नतदामो अश्नुतेऽश्नुता सइद्वहन्तस्तत्समासतेति यजुः ॥ ऋग्वेदीया श्वलायनशाखायाञ्च ।
प्रतद्विष्णोरजचक्रे सुतप्ते
जन्माम्भोधिं वर्त्तते चर्षणीन्द्राः ।
मूले बाह्वोर्दधतेऽन्ये पुराणा
लिङ्गान्यन्ये तप्तायुधान्यर्पयन्ते इति ॥
छन्दोगपरिशिष्टे । सद्यो वाच्य यज्ञवल्कास्तत- प्तमानात्मक्षिताय प्रेमणा हरिम्भजेत । सुश्लो- कमौलेर्धर्म्मायाज्ञेष्वग्निनाधत्ते इति शतपथी श्रुतिः ॥
अथ बृहत्परिशिष्टे तप्तचक्रादिप्रकरणे ।
दग्धाम्भो यत्र दितिजेन वाहुना
सुदर्शनेन प्रथमा स्वगमाजनः ।
यनाङ्किता मार्गे लोकमध्ये
त्रिनत्वतं ब्राह्मणास्तद्वहन्तीति ॥*॥
किञ्च । पाद्मे श्रीशिववने तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
विष्णुचक्राङ्कितं विप्रं पूजयेत् सर्व्वकर्म्मणि ।
विष्णुचक्रविहीनन्तु प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥
नारदीये तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
श्रीकृष्णचक्राङ्कविहीनगात्रः
श्मशानतुल्यः पुरुषोऽथ नारी ।
दृष्ट्वा नरस्तं नृपते । सवासा
स्नात्वा समर्च्चेद्धरिमङ्ग सद्य इति ॥*॥
वृद्धाश्च वेङ्कटाचार्य्यपादप्रभृतिभिर्बुधैः ।
श्रुतयः स्मृतयोऽप्यत्र विख्याता लिखिताः पराः ॥
अतएव तदनादरे दोषाः । पाद्मे ।
तप्तचक्राङ्कितं दृष्ट्वा ये निन्दन्ति नराधमाः ।
अवलोक्य मुखं तेषामादित्यमवलोकयेत् ॥
आदिपुराणे च । दशरथकृतपुत्त्रविप्रविलापे ।
शिलाबुद्धिः कृता किंवा प्रतिमायां हरेर्म्मया ।
किं मया पथि दृष्टस्य विष्णुभक्तस्य कस्यचित् ॥
तप्तमुद्राङ्कितदेहस्य चेतसा नादरः कृतः ।
येन कर्म्मविपाकेन पुत्त्रशोको ममेदृशः ॥*॥
अथ तप्तमुद्राधारणमाहात्म्यं सौपर्णे ।
अशुचिर्व्वाप्यनाचारः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः ।
प्रतप्तशङ्खचक्राभ्यामङ्कितः पङ्क्तिपावनः ॥
वाराहे तप्तमुद्राधारणप्रसङ्गे ।
म्लेच्छदेशे शुभे वापि चक्राङ्को यत्र तिष्ठति ।
योजनानि तथा त्रीणि मम क्षेत्रं वसुन्धरे । ॥
ब्रह्माण्डे ।
आयुधैर्व्वैष्णवैः सर्व्वैस्तापितैः स्वतनुं यदि ।
चिह्नयेद्वैष्णवो यस्तु स याति परमां गतिम् ॥
पाद्मे च तत्रैव ।
अग्नितप्तं पवित्रञ्च धृत्वा तु बाहुमूलयोः ।
त्यक्त्वा यमपुरं घोरं यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
हुताग्नितप्तचक्रेण शरीरं यस्य चिह्नितम् ।
तेन तीर्थानि यज्ञाश्च लभ्यन्ते नात्र संशयः ॥
अग्नितप्तेन चक्रेण ब्राह्मणो बाहुमूलयोः ।
अङ्कयित्वा जपन्मन्त्रं संसारान्मोक्षभाग्भवेत् ॥
अग्नितप्तेन चक्रेण बाहुमूलेषु लाञ्छिताः ।
ते सर्व्वे पापनिर्म्मुक्ता यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
किञ्च ।
अप्राकृता महात्मानो विष्णुचक्रेण लाञ्छिताः ।
विष्णुचिह्नविहीनास्तु प्राकृताः पतिताः स्मृताः ॥
इति ॥
इत्थं निषेधवचनं निर्मूलं सदनादृतम् ।
समूलं यच्च तत् सम्यग्विध्यभावादितःपरम् ॥*॥
अथ तप्तमुद्राधारणविधिः ।
तप्तमुद्राधारणार्थं समुपचारैस्तु पञ्चभिः ।
कृष्णमभ्यर्च्च्य सम्पूज्य चक्रशङ्खौ तथा नमेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
सुदर्शन । नमस्तेऽस्तु पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते इति ।

उपाम्भवश्च सर्वेषां शुद्धा चाद्याहता सती।
चक्रेण तप्ता गीर्द्धि शास्त्राणीयम्। प्रतापयेत् ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन अवश्यं तप्तमुद्रा प्रयत्नतः।
गुरुं प्रणम्य स्वयं भक्त्या विनायकम्भिनम्यत् ॥
पाञ्चरात्रविधानेन क्रियते शङ्खचक्रयोः।
तप्तचक्राङ्कने न विद्यते दोषः। अथ। इति।

अथ चक्रादीनाम् आह्वानमन्त्रः।
ओम् नमो भगवते सुदर्शनाय दिव्यास्त्राय विष्णुरूपाय भगवन्नारायणकराम्भोरुहस्थायै ललिताय।
एहि त्वं महाचक्र चक्रराज सुदर्शन।
यज्ञभाग प्रगृह्णीष्व पूजायां नमो नमः।
ओम् नमो भगवते पाञ्चजन्याय निर्दरणगम्भीरध्वनिव्याकुलीकृतकौरवसैन्याय विश्वामित्रवत्साय विप्रप्रशस्ताय।
एहि पाञ्चजन्य त्वं नारायणकरस्थित।
यज्ञभाग प्रगृह्णीष्व पूजायां नमो नमः।
ओम् नमो भगवते पाञ्चजन्याय नमः ॥ ओम्
भगवते खड्गाय नन्दकाय त्रैलोक्यपालविचक्षणाय धारिणे सकलसुरासुरसुन्दरीनेत्रोत्पलार्चिताय ॥
एहि खड्गरत्न त्वं नन्दकाख्य सुरार्चित।
यज्ञभाग प्रगृह्णीष्व पूजायां नमो नमः
ओम् खड्गाय नमः ॥ ओम् नमो भगवत्यै कौमोदक्यै गदायै मानवदानवनिहन्त्र्यै भगवद्भट्टारकवासुदेवलालितायै।
एहि त्वं गदे देवि कौमोदक्यायुधेश्वरि।
यज्ञभाग प्रगृह्णीष्व पूजायां नमो नमः ॥
ओम् श्री शं च कं सं गदायै नमः ॥ एवं पद्माय नमः। शार्ङ्गाय धनुषे नमः। इति ॥ * ॥
अथ धारणमन्त्रः।
सुदर्शन। महाज्वाल सूर्यकोटिसमप्रभ।
अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥
तथा।
पाञ्चजन्य। निजध्वानध्वस्तपातकसञ्चय।
पाहि मां पापिनं घोरसंसारार्णवपातिनम्॥
इत्यनुज्ञाप्य मन्त्रैस्तु शङ्खचक्राद्यस्तु क्रमेण तु।
सुवर्णरजतताम्राणि रूप्यशस्त्राणि धारयेत् ॥
कल्याणीं परिचारिणीं वा धान्य सद्याद्य वैष्णव।
भगवत्प्रयतन तप्तमुद्राभिस्ताञ्चिहृता ॥
तथा च। वाराहे।
गद्गयेत्तप्तचक्रान्तीरात्मनो बाहुमूलयोः।
कल्याणमत्स्यद्व्येषु पद्मादीनि च सम्यक् ॥
किञ्च।
आयस विविक्तं कृत्वा पञ्चायुधविधानतः।
तत्तन्मन्त्रेण मन्त्रज्ञः प्रतिष्ठाप्य पृथक् पृथक् ॥
ललाटे च गदा धार्या मूर्द्ध्नि चापं शरस्तथा।
नन्दकश्चैव हृन्मध्ये शङ्खचक्रं भुजद्वये ॥
किञ्च।
दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम्।
सव्ये च शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः ॥
अथ चक्रादिप्रतिकृतिदर्शनम्। नवग्रन्थचरित्रे।

स्वर्णं रौप्यं ताम्रं कांस्यमायसमेव वा।
चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयेत् विचक्षण इति ॥
गन्धैस्तु धारयेच्चक्रं कृष्णस्य भगवत्परैः।
गोमतीमृदा गोपीचन्दनं द्वारकायां विशेषतः ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

तप्तरूपक, क्ली, (तप्तं वह्निशोधितं रूपकं रूप्यम्।) शुद्धरौप्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

तप्तशूर्म्मिमय, क्ली, (तप्ता अग्निमयी शूर्म्मिः लौहप्रतिमूर्त्तिर्यत्र। तथाविधं कुण्डं यस्मिन्।) नरकविशेषः। इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

तप्तसुराकुण्ड, क्ली, (तप्तायाः सुरायाः कुण्डमिव।) नरकविशेषः। इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

तम उ र भ य खेदे। इच्छायाम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-पर अक सेट।) उ, तमित्वा तान्त्वा। इर, अतमत् अतमीत्। अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। भ य, ताम्यति लोकः उत्तप्तः स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

तम, क्ली। (ताम्यत्यस्मादनेन वा। तम+अपादाने करणे वा सञ्ज्ञायां घ।) अन्धकारः। इति शब्दरत्नावली ॥ पादाग्रम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

तम पुं (ताम्यत्यनेनेति। तम+सञ्ज्ञायां घ।) तमोगुणः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ तमालवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (राहुः। इत्यमरः। १।३।२६। यथा, ज्योतिषि होरायाम्।
"भृगुतमबुधजीवैरिति। कितवसमस्तेति वराहः ॥" इति उणादिवृत्तिटीकायां उज्ज्वलदत्तः। ०। १८८ ॥)

तमः [स्] क्ली, (ताम्यत्यनेनेति। तम+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।" उणा। ४। १८८। इति असुन्।) प्रकृतेर्गुणविशेषः। यथा,—
"सत्त्वं रजस्तम इति इष्यन्ते पुरुषे गुणाः।
कालसञ्चोदितास्तेऽपि परिवर्त्तन्त आत्मनि ॥
प्रभूतं यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च।
तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रतिः ॥
यदा कर्म्मसु काम्येषु भक्तिर्यशसि देहिनाम्।
तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि शौनक। ॥
यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः।
कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरस्तद्रजस्तमः ॥
यदा सदानृतं तन्द्री निद्रा हिंसादिसाधनम्।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥"
इति गारुडे २२७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च।
"तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्व्वदेहिनाम्।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत। ॥
सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्म्मणि भारत।।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥
रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत।।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥"
"अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन। ॥
यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत्।
तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥
रजसि प्रलयं गत्वा कर्म्मसङ्गिषु जायते।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥
कर्म्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्म्मलं फलम्।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥
सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥
ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः।
जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १४। ८-१८ ॥
तत्तु आवरकं मोहहेतुः। इत्यमरभरतौ ॥ अस्य कार्य्यं सञ्चारः। इति श्रीधरस्वामी ॥ तस्य धर्म्मा यथा। प्रमादः १ मोहः २ भयम् ३ क्षान्तिः ४ विषादः ५ शोकः ६ अरतिः ७ अनायत्तता ८। इति मोक्षधर्म्मः ॥ श्रमः ९ तन्द्री १०। इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥ अन्धकारः। (यथा, महाभारते। १। १५। १।
"तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत। ॥")
तत्पर्य्यायः। तमसम् २ तमिस्रम् ३ नीलपङ्कम् ४ रजोबलम् ५ दिवान्धकः ६ वियद्भूतिः ७ खलुकः ८ हृत् ९। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रजोरसः १ दिनान्तरम् ११ अन्धकम् १२। इति शब्दरत्नावली ॥ अमरोक्तपर्य्यायोऽन्धकारशब्दे द्रष्टव्यः ॥ शोकः। इति मेदिनी। से २०॥ पापम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (राहुः। इति मेदिनी। से, २४ ॥ यथा रघुः। ८। ३७।
"निमिमील नरोत्तमप्रिया
हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥")

तमङ्गक, पुं, इन्द्रकोषः। मञ्चकः। इति हेमचन्द्रत्रिकाण्डशेषश्च ॥

तमत, त्रि, (तम+"भृम्दृशियजिपर्व्विपच्यमितमीति।" उणा। ३। ११०। इति अतच्।) इच्छितः। वाञ्छितः। इत्युणादिकोषः ॥

तमप्रभ, पुं, (तम इव प्रभाऽस्य अस्मिन् वा।) नरकभेदः। इति हेमचन्द्रः ॥

तमर, क्ली, (तमं राति। रा+क।) वङ्गम्। इति हेमचन्द्रः ॥

तमराज, पुं, (तम इव राजते। राज+अच्।) शर्कराविशेषः। नबात इति ख्यात इति केचित्। तत्पर्य्यायः। शालकः २। तस्य गुणाः। तृष्णाज्वरदाहरक्तपित्तनाशित्वम्। इति राजवल्लभः ॥

तमस, क्ली (तम+"अत्यविचमितमीति।" उणा। ३। ११७। इति असच्।) अन्धकारः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नगरम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

तमस पुं (तम+असच्।) कूपः। अन्धकारः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

तमसा, स्त्री, (तमइव जलमस्याः। अच् टाप् च।) नदीविशेषः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (यथा, महाभारते। ३। २२१। २४।
"तमसा नर्म्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ॥")

तमस्तति, स्त्री, (तमसस्ततिः समूहः ।) अन्धकारसमूहः । इति तमिस्राशब्दार्थे मेदिनी ॥

तमस्विनी, स्त्री, (तमो विद्यतेऽस्यामिति विनि ङीप् च ।) रात्रिः । (यथा, महाभारते । ८ । २१ । ३८ ।

"अदृश्यमानस्तस्याद्य तमस्विन्यामनिन्दिते ।।
नागो विल्वमिवाक्रम्य पोथयिष्याम्यहं शिरः ।")

हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ९ । ४१ ॥

तमा, स्त्री (तमोऽस्त्यस्यामिति । तम + अच टाप् च ।) रात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ तमालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तमा, [स्] पु, राहुः । इति मेदिनी । से, २४ ॥

तमाल, क्ली, (तम्यते काङ्क्ष्यते इति । तमु काङ्क्षायाम् + "तमिविशिविडीति ।" उणा ।१।११७। इति कालन् ।) पत्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमाल, पु, (तमु काङ्क्षायाम् + कालन् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । कालस्कन्धः २ तापिच्छः ३ । इत्यमरः । २ । ४ ।६८ ॥ तापिञ्जः ४ । इति भरतः ॥ नीलतालः ५ तमालकः ६ नीलध्वजः ७ कालतालः ८ महाबलः ९ । (यथा, भागवते । ३ । १३ । ३३ ।

"तमालनीलं सितदन्तकोट्या
क्ष्मामुत्क्षिपन्तं गजलीलयाङ्ग ॥")

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । बल्यत्वम् । वृष्यत्वम् । शिशिरत्वम् । गुरुत्वम् । कफपित्ततृषादाहश्रमभ्रान्तिकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तिलकम् । (यथा, कुट्टनीमते । १६ ।

"यस्यामुपवनवीथ्यां तमालपत्राणि युवतिवदने च ।
नखरप्रहाररचितं तन्वीवाद्येषु सुरतकलहेषु ॥"

तमालस्तापिच्छवृक्षः युवतिवदनपक्षे तिलकमिति ॥) खड्गः । वरुणवृक्षः । इति मेदिनी । ले ६७ ॥ कृष्णखदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वृक्षभेदे वंशत्वचि च पु क्ली । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ ॥

तमालक, क्ली, (तमालपत्रवत् वर्णेन कायतीति । कै + क ।) सुनिषण्णशाकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तमालमेव । स्वार्थे कन् ।) पत्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥

तमालक, पु, क्ली, (तमाल एव । स्वार्थे कन् ।) तमालवृक्षः । (यथा, रामायणे । २ । ९१।५ ।

"ततः सरलतालाश्च तिलकाः सतमालकाः ।
प्रहृष्टास्तत्र सम्पेतुः कुब्जा भूत्वाथ वामनाः ॥")

वंशत्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥

तमालपत्र, क्ली, (तमालस्य पत्रमिव वर्णोऽस्यास्तीति । अर्श आदित्वात् अच् ।) तिलकम् । पत्रकम् । (यथास्य पर्य्यायाः ।

"पत्रं तमालपत्रञ्च तथा स्यात् पत्रनामकम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) तमालवृक्षः । इति मेदिनी । रे, ३०२ ॥ (तमालस्य पत्रम् । यथा, रघुः । ६ । ६४ ।

"तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं
प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥")

तमालिका, स्त्री, (तमाला सन्त्यत्र । तमाल + ठन् ।) ताम्रलिप्तदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ताम्रवल्ली । भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमालिनी, स्त्री (तमालो तमालवर्णोऽस्त्यस्या इति । इनि ततो ङीप् ।) भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्रलिप्तदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

तमाली स्त्री (तम + कालन् । गौरादित्वात् ङीष् ।) ताम्रवल्ली । वरुणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमि, स्त्री, (ताम्यते ग्लायतेऽत्र । तम + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा । ४ । ११७ । इतीन् ।) रात्रिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तमिस्र, क्ली, (तमोऽस्त्यत्र । "ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११ । इति निपातनात् साधुः । यद्वा, तमिस्रा अस्त्यात्रयत्वेनास्य अच् ।) अन्धकारम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २१ । १७ ।

"यदेतन्नर्त्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम् ।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥
तमिस्रे तत्र गच्छेथा गन्धर्व्वास्तत्र जानते ॥")

क्रोधः । इति मेदिनी । रे, ६१ ॥ (नरकविशेषः । यथा, भागवते । ४ । ७ । ४४ ।

"अमङ्गलानाञ्च तमिस्रमुल्वणं
विपर्य्ययः केन तदेव कस्यचित् ॥")

तमिस्रपक्ष, पु, (तमिस्रमन्धकारं तत्प्रधानः पक्षः ।) कृष्णपक्षः । यथा, तमिस्रपक्षत्रुटिकूटभक्षितमिति श्रीहर्षः ॥

तमिस्रा, स्त्री, (तमोबहुलमस्ति अस्याम् । "ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति निपातनात् साधुः ।) अन्धकाररात्रिः । कृष्णपक्षनिशा । इत्यमरः ॥ तमोयुक्तरात्रिमात्रम् । इति रायमुकुटः ॥ दर्शरात्रिः । इति वाचस्पतिः ॥ तमस्ततिः । इति मेदिनी । रे, १६१ ॥ (यथा रघुः । ५ । १३ ।

"सूर्य्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः
कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥")

तमी स्त्री, (तमि कृदिकारादिति वा ङीष् ।) रात्रिः । (यथा, माघे । ९ । २३ ।

"ददृशेऽपि भास्करकराह्नि न यः
स तमी तमोभिरभिगम्य ततान ॥")

हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ९ । ४१ ॥

तमोघ्न पु (तमोऽन्धकारं मोहमज्ञानं वा हन्तीति । हन + टक् ।) वह्निः । सूर्य्यः । (यथा, महाभारते । ७ । १४४ । १३६ ।

"स देवशत्रूनिव देवराजः
किरीटमाली व्यधमत् समन्तात् ।
यथा तमांस्यभ्युदितस्तमोघ्नः
पूर्व्वप्रतिज्ञां समवाप्य वीरः ॥")

चन्द्रः । बुद्धः । केशवः । शम्भुः । इति मेदिनी । ने, ७१ ॥

तमोज्योतिः, [स्] पु, (तमसि ज्योतिर्यस्य ।) ज्योतिरिङ्गणः । इति शब्दरत्नावली ॥

तमोनुत्, [द्] पु, (तमोऽन्धकारं नुदतीति । नुद + क्विप् ।) अग्निः । सूर्य्यः । चन्द्रः । दीपः इति शब्दरत्नावली ॥ (तमोनाशके, त्रि । यथा महाभारते । १३ । १६ । ८ ।

"एवमुक्तस्तमाचिव तमः कुम्भरक्षमी ।
अभवत् सन्यभागाच्च सम्भवत् गिरन्धन ॥")

तमोनुद पु (तमोऽन्धकारं नुदतीति । नुद + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । चन्द्रः । इति विश्वः ॥ यथा, रघुः । २ । २३ ।

"नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पति
तमोनुदं दक्षसुता इवाबभुः ॥"

प्रकृतिप्रेरकः । यथा, मनुः । १ । ६ ।

"ततः स्वयम्भुर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।
महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥")

तमोपह, पु, (तमोऽन्धकारं अपहन्तीति । अप-हन + "अपे क्लेशतमसोः ।" ३ । २ । ५ । इति डः ।) सूर्य्यः । चन्द्रः । बुद्धः । अग्निः । इति मेदिनी । हे ३ ॥ (अज्ञाननाशके त्रि । यथा, किरातार्ज्जुनीये । ५ । २२ ।

"आगमादिव तमोपहादितः
सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः ॥")

तमोभित्, [द्] पु, (तमस्तिमिरं भिनत्ति स्वज्योतिःप्रकाशनेन नाशयतीति । भिद + क्विप् ।) खद्योतः । इति शब्दमाला ॥

तमोमणि, पु, (तमसि अन्धकारे मणिरिव ।) खद्योतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गोमेदकमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमोलिप्ती स्त्री (तमसा लिप्यते इति । लिप + क्त निपातनात् ङीप् ।) देशविशेषः । तमोलुक इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्रलिप्तः २ वेलाकुलम् ३ तमालिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ ताम्रलिप्तम् ५ ताम्रलिप्ती ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दामलिप्तम् ७ तमालिनी ८ स्तम्बपूः ९ विष्णुगृहम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥

तमोविकार, पु, (तमस एव विकारो यत्र ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमोहर पु, (तमो हरतीति । हृ + अच् । तमसो हर इति वा ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । सूर्य्यः । इति युक्तयस्तिमिरेऽर्थे ॥)

तम्पा स्त्री, (तम्पति गच्छतीति । तम्प + अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३ ॥

तम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर-सक-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । तम्बति । इति दुर्गादासः ॥

तम्बा, स्त्री (तम्बति गच्छतीति । तम्ब + अच् ।) गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३२ ॥

तय ङ गतौ । रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सक सेट् ।) ङ, तयते । इति दुर्गादासः ॥

तर[illegible] [illegible] “[illegible]।।५०। इ[illegible] [illegible]म। ([illegible] । ८ । ४ ४ ।
‘[illegible] तरे।”)
[illegible]। [illegible] मणि।। [illegible]।
इ[illegible] प्रयोग ॥ [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible] [स] [illegible] + [illegible] भवन।) [illegible]। ([illegible]
११। ८७।

“[illegible] प्र[illegible]नमेनमध्य[illegible]
तु[illegible]तरसा [illegible]॥”)

वेग। तीरम। प्लवग। इति [illegible]।
[illegible] ([illegible])। [illegible] मरणीकायां [illegible] ॥ (यथा [illegible] [illegible]याम। [illegible]।
[illegible] गाधानि।)

तर[illegible] [illegible] माग [illegible]ति। [illegible] दिरायाम [illegible] ड।) व्याघ्रविशेष। [illegible] बाघ इति भाषा। तत्पर्याय। तर[illegible] तरक्षु ०। [illegible] ॥ (यथा [illegible]।
‘[illegible] मा[illegible] परा वक्रे [illegible] प्रतापवान।
सिंहान् व्याघ्रान् वराहांश्च तरक्षूनृक्षवा-
[illegible]॥”)

तर[illegible] प (तरक्षु + स्वार्थे कन।) तरक्षु। इति शब्दरत्नावली।

तरङ्ग प ([illegible]। त + ‘तरत्यादि-
भ्यश्च।’ उणा। १। ११८। इति अङ्गच।) [illegible] [illegible]लस्य [illegible]पवनम। ढेउ इति भाषा॥ तत्पर्याय। भङ्ग २ ऊर्म्मि ३ [illegible] ०। [illegible]मर ॥ ऊर्म्मी ५ वीची ६ विचि ७ लहरी ८ [illegible] ९ [illegible] १। इति [illegible] लहरि ११। इति सारसुन्दरी॥ [illegible] १२ [illegible] १३। इति हारावली। [illegible] १ ऊर्म्मिका १५। इति जटा[illegible]। [illegible]। ह्यापीनां समुत्फाल। इत्यु[illegible]।

तरङ्गि[illegible] [illegible] (तरङ्गो वीचिरस्त्यस्या इति। तरङ्ग - ‘[illegible] इनिठनौ।’ इति [illegible]नि।) नदी। इत्यमर। १। १०। [illegible] ॥ (यथा, माघ।
“तरङ्गिणी वेणिरिवायता भुव ॥”)

तरट [illegible] (तॄ + भावे ल्युट।) प्लवनपूर्व्वक-देशान्तरगमनम। इति दुर्गादास ॥ पारगमनम। [illegible]। यथा, मोहमुद्गरे। ६।
‘क्षणमपि सज्जनसङ्गतिरेका
भवति भवार्णवतरणे नौका ॥”

तरण, पु, (तीर्य्यतेऽनेनेति। तॄ + करणे ल्युट।) भेलक। इति त्रिकाण्डशेष ॥ स्वर्ग। इति शब्दसन्दर्भसिन्धु ॥

तरणि स्त्री, (तीर्य्यतेऽनयेति। तॄ + “अर्त्तिसृधृ-धमीति।” उणा। २। १ ३। इति अनि।) नौका। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३६०।
‘त्वामनुयाननि [illegible] गुणा[illegible]धनरौ-
यम ॥”)
[illegible]। इत्यमर। ४। ३। ७ ॥

तर[illegible] [illegible] (तरति पाप्मनमनेनेति। त + अगि।) [illegible]।। यथा [illegible]भागवत। ३। ४। [illegible]।
‘[illegible] कुर्त्ता [illegible] सुलञ्छिताम।
[illegible] स्वर्गो [illegible]वाभिवाञ्छाम॥”)
[illegible]। इत्यमर ॥ भेलक। (यथा, वोपदेवप्रशस्तौ।
सा[illegible] याकरणार्णवैकतरणिर्व्वाचुर्य्यचिन्तामणि-
[illegible] कौ[illegible]पव्वतपवि श्रीवोपदेव कवि ॥”)
[illegible]। इति हेमचन्द्र ॥

तरणिपटक, पु (तरणि पटक इव।) काष्ठाम्बुवाहिनी। इति त्रिकाण्डशेष ॥

तरणिरत्न क्ली, (तरणि सूर्य्यस्तत्प्रिय रत्नम।) माणिक्यम। इति राजनिघण्ट ॥

तरणी स्त्री, (तरणि। कृदिकारादिति वा ङीष।) नौका। इति शब्दरत्नावली॥ पद्मचारिणी। इति शब्दचन्द्रिका॥ घृतकुमारी। इत्यमरटीकायां भरत ॥

तर[illegible], क्ली, (तरति प्लवत इति। त प्लवनतरणयो + बाहुलकात अण्डन।)। वडिशीसूत्र बद्धकाष्ठादि। प्लव। नौका। इति मेदिनी। डे [illegible] ॥ कुम्भतुम्बीरम्भादिसप्लव। इति शब्दरत्नावली॥

तरण्ड पु, देशविशेष। इति शब्दरत्नावली ॥

तरण्डपादा, स्त्री, (तरण्ड प्लवनशील पाद प्रायेण तुरीयांशो यस्या।) नौका। इति शब्दरत्नावली ॥

तरण्डी, स्त्री (तरत्यनेन। त + अण्डन। गौरादित्वात ङीष।) नौका। इति शब्दरत्नावली ॥ (तरण्डा। इति हारावलीधृतपाठ। ५५ ॥)

तरत, [द] स्त्री, (तरत्यनेनेति। त + बाहुलकादाद।) प्लव। (तरतीति। त + कर्त्तरि अदि।) कारण्डवपक्षी। इति मेदिनी। दे २६॥

तरटी स्त्री, काष्ठकिरकम्भेद। तत्पर्य्याय। तारटी २ तीव्रा ३ खवुरा ४ रक्तवीजका ५। अस्या गुणा। तिक्तत्वम। मधुरत्वम। गुरुत्वम। वर्य्यत्वम्। कफनाशित्वञ्च। इति राजनिघण्ट ॥

तरन्त, पु, (तरतीति। त + “तृभूवहिवसीति।” उणा। ३। १२८। इति झच।) भेक। आसार। (तीर्य्यते इति। + कर्म्मणि झच।) समुद्र। इत्युणादिकोष ॥

तरन्ती स्त्री, (तीर्य्यतेऽनयेति। तॄ + झच। ततो ङीष।) तरि। इत्युणादिकोष ॥

तरपण्य क्ली, (तॄ + भावे अप। तरस्तरणाय तत्र पण्यम।) आतर। इत्यमर। १। १०। ११ ॥ नौका भाडा इति भाषा ॥

तरम्बुज, क्ली (तर तरल अम्बुवत जायतेऽत्र। जन - बाहुलवचनात ड।) फलविशेष। तरमुज इति ख्यात। यथा, उत्तरकामाख्यातन्त्रे।
“ज्यैष्ठे मासि महेशानि। पौर्णमास्यां निशार्द्धके।
तृष्णातुरा महाकाली भ्रमन्ती पितृकानने॥
तज्ज्ञात्वा ब्रह्मणा तस्यै फल दत्त तरम्बुजम।
तत्फलभक्षणात्तुष्टा वरदा सा हरप्रिया॥
यो मे दद्यात फल रम्य स चिरायुस्तथोत्तमम ॥”

तरल, पु, (तॄ + “वृषादिभ्यश्चित।” उणा। १। १ ८। इति कलप्रत्ययश्चित्च।) हार। हारमध्यमणि। (यथा, महाभारते। ८।६४।१६।
“प्रकीर्णका विप्रकीर्णाश्च राजन।
पतालमुक्तातरलाश्च हारा ॥”)
तलम। इत्यजयपाल ॥ (जनपदविशेष। तद्देशवासिनि बहुवचनान्त। यथा, महाभारत। ८। ८। २।
‘वतसान कालङ्गान तरलानश्मकानृषिका- [नपि ॥”)

तरल, त्रि, (तॄ + कलच।) चल। (यथा नैषधे। ५। २४।
“आ स्वभावमधुरैरनुभावै-
स्तावकैरतितरा तरला स्म ॥”)
पिङ्ग। भास्वर। इति मेदिनी। ले, ६५ ॥ मध्यशून्यद्रव्यम। इति धरणि। द्रवीभूतञ्च ॥

तरललोचना, स्त्री, (तरले चञ्चले लोचने यस्या।) चञ्चलनयना नारी। इति हेमचन्द्र ॥

तरला, स्त्री (त + कलच टाप च।) यवागू। सुरा। इति मेदिनी। ले, ६६ ॥ मधुमक्षिका। इति हेमचन्द्र ॥

तरलित, त्रि (तरल तारल्यमस्य जातम। तरल + इतच। तरल इवाचरति तारल करोतीति तरल + क्विप + णिच + क्त इति केचित।) जाततारल्यम। तत्पर्य्याय। प्रेङ्खोलितम २ लुलितम ३ प्रेङ्खितम ४ इतम ५ चलितम ६ कम्पितम ७ धुतम ८ वेल्लितम ९ आन्दोलितम१। इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १२। १५।
“आलोल केशपाशस्तरलितमलकै स्वेदलोलौ कपोलौ॥”)

तरवारि, पु (तर समागतविपक्षबल वारयतीति। त + णिच + इन।) खड्ग। तरवार इति भाषा। इति हेमचन्द्र। ३। ४४५॥

अथ खड्गपरीक्षा।
“अङ्ग रूप तथा जातिर्नेत्रारिष्टे च भूमिका।
ध्वनिर्म्मानमिति प्रोक्त खड्गज्ञानाष्टक शुभम् ॥
अभिन्ने दृश्यते यादृक विभिन्ने घटिते तथा।
यदेव दृश्यते चिह्न तदङ्ग सम्प्रचक्षते ॥
नीलस्वच्छादिक खड्गे रूपमित्यभिधीयते।
तेनैव यत प्रतीत स्यात तज्जातिरिति गद्यते ॥
अङ्गातिरिक्त यच्चातिस्तन्नाशोपलक्षणम।
तन्नेत्रमिति जानीयात खड्गे खड्गविशारदा ॥
अङ्गातिरिक्त खड्गादियच्छुभलापसूचकम।
तदरिष्टमिति प्राहुर्भूमिरङ्गादिधारणम ॥

यः खड्गे जायते शब्दो नखस्पर्शाद्दिनाहते ।
स ध्वनिस्तुलनामानं ज्ञानमष्टविधन्त्विदम् ॥
पश्चाद्या निपुणैः खड्गे सम्भाव्यन्तेऽपि शक्तिमाः ।
अन्यावक्रत्रिमौ ज्ञेयौ तावेव सहजाविति ॥
शतमङ्गानि चत्वारि रूपाणि जातयस्तथा ।
त्रिंशन्नेत्राणि जातीयाष्टरिष्टानि तथैव च ॥
भूमिश्च द्विविधा ज्ञेया ध्वनिरष्टविधो मतः ।
मानन्तु द्विविधं प्रोक्तमित्येषा संग्रहो मतः ॥"॥
अथ खड्गस्य शताङ्गगणना लौहार्णवे ।
"रूप्यस्वर्णगजोरुवक्रदमनस्थलाङ्गकर्णार्ण श्वेता-
म्भोजगदातिलानलकणाग्रन्थिस्थिरातैत्तिरा ।
मालाजीरकषट्पदोर्द्धमरिचपर्णालाम्ववक्षाञ्जन
चन्द्रचुन्द्रकमक्षिकातुषयवव्रीहिच्छुमासप्रभा ॥
सिद्धीतण्डुलगोशिराशिवनखश्याहाचिकेशोत्पल
द्रोणीकाककपालपत्रतुवरीविम्बीफलीसर्षपा ।
नीलीरक्तवचारसोनसुमनाजिह्वीशमीरोहित-
शोण्डीमारिषमार्कवाखुरतरिम्भघादिगुञ्जाशरा ॥
दूर्वाविल्वमसूरटुण्टुकशटीमार्जारिकाकेतकी-
कूष्माण्डकलायपम्पकबलान्यग्रोधवशासना ।
व्येष्टीजालपिपीलिकानखरज कुष्माण्डरोम-
सूची
ककन्धुर्व्वकुलारनालमहिषस्वरूप्यवज्रा इति ॥
प्रोक्ता लौहविशारदेन मुनिना खड्गस्य भेदा
क्रमात् ॥"

अथ तस्य चत्वारि रूपाणि ।
"नील कृष्णा पिशङ्गश्च धम्रश्चेति चतुर्व्विधः ।
वर्णप्रकर्षः खड्गानां कथितो मुनिपुङ्गवैः ॥"
अथ चतस्रो जातयः ।
"ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति चतुर्व्विधः ।
जातिभेदो विनिर्द्दिष्टः खड्गानां मुनिपुङ्गवैः ॥"
अथ त्रिंशन्नेत्राणि ।
"चक्रं पद्मं गदा शङ्खो डमरुर्द्धनुरङ्कुशम् ।
छत्रं पताका वीणा च मत्स्यालङ्ग्ध्वजेन्दवः ॥
कुम्भः शूलश्च शार्द्दूलः सिंहः सिंहासनं गजः ।
हंसो मयूरो जिह्वा च दर्पणः खड्ग एव च ॥
पुत्रिका चामरः शैलः पुष्पमाला भुजङ्गमः ।
त्रिंशदेतानि नेत्राणि खड्गानां कथितानि वै ॥"
अथ त्रिंशदरिष्टानि ।
"छिद्रं काकपदं रेखा भिन्नं भेकश्च मूषिकः ।
विडालः शकरा नीली मशको भृङ्गसूचिके ॥
त्रिविन्दुः कालिका दारी कपोतः काक एव च ।
खर्परः शकली क्रोडी कुश्मपत्रकजालिके ॥
करालकङ्कखर्ज्जूरश्रृङ्गपुच्छखनित्रकम् ।
लाङ्गूलं वडिशाख्यञ्च मुनिना तत्त्ववेदिना ॥
प्रोक्तोन्येतान्यरिष्टानि खड्गानां त्रिंशदेव हि ॥"
अथ द्विविधा भूमिः ।
"दिव्यभौमविभागेन भूमिस्तु द्विविधा भवेत् ।"
अथाष्टधा ध्वनिः ।
"कंसकांस्याभ्रढक्काणां काकतन्त्रीखराश्मनाम् ।
अनयोऽष्टविधा प्रोक्ता नागार्ज्जुनमुनेर्मता ॥"
अथ द्विविधं मानम् ।
"उत्तमाधमभेदेन मानं तद्द्विविधं भवेत् ।
इति प्रोक्तानि सूत्राणि खड्गानां ज्ञानहेतवे ॥
एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा भवन्नृपतिपूजितः ॥"
इति सूत्राध्यायः ॥ * ॥
तत्र प्रथमतोऽङ्गानां लक्षणानि निबोधत ॥
लौहप्रदीपे ।
"रूप्यपत्रसमा भूमिरङ्गं श्वेतं प्रतीयते ।
ऊह्यं तत्तु महामूल्यं रूप्यवज्रमुशन्ति तम् ॥
एष खड्गवरो दद्याल्लक्ष्मीमायुर्यशो बलम् ॥१॥
स्वर्णरेखा वली तन्वी यद्भूमौ निकषोपमा ।
स्वर्णवज्रमिति प्राहुरायुर्लक्ष्मीजयप्रदम् ॥२॥
गजशुण्डाकृतिर्भूमौ कृष्णायामङ्गसम्भवः ।
गजवज्रमिति प्राहू रक्तस्पर्शे तु तद्विशेत् ॥
ज्वरादिव्याधिशमनं तस्य प्रक्षालनाम्भसा ।
अपि क्षीणोऽपि भूपालस्तद्धीर्यात् साधयेन्
महीम् ॥३॥
एरण्डबीजप्रतिममङ्गं भूमिः सितेतरा ।
उरुवज्रमिदं नाम्ना प्राहुर्दपत्नयङ्करम् ॥
एतस्य स्पर्शमात्रेण नरः सम्यग्विशुध्यति ।
महिषाख्यमिदं वज्रं कश्चित्प्राहुर्मनीषिणः ॥४॥
अङ्गं दमनपत्राभं खड्गे यस्मिन् प्रतीयते ।
विद्याद्दमनवज्रञ्च तज्ज्ञेयं द्विविधं बुधैः ॥
नीला शुभ्रा भवेद्भूमिस्तत्र नीला गरीयसी ।
तस्मिन् पर्य्युषितं तोयं गन्धे दमनकोपमम् ॥
तत्प्रभावान्महीपालः क्रत्स्नां पृथ्वीं हि साध
येत् ॥५॥

शार्ङ्गधरस्य ।
"एका स्थूला सिता रेखा भूमिर्नीला दृढा यदि ।
स्थूलाङ्गमङ्गवज्रं तद्विद्याल्लक्ष्मीयशःप्रदम् ॥
एतत्पते भवत्क्षोय स्थूलस्थिरतरस्थितिः ।
एतं महास्त्रमपरे वदन्ति खड्गकोविदाः ॥६॥
छायाया दृश्यते भूमौ अङ्गञ्च प्रतिविम्बितम् ।
अङ्गवज्रं भवेत्तस्य द्विधाभूमिः सितासिता ॥७"॥
लौहप्रदीपेऽपि ।
"निरङ्गं रूप्यपत्राभमीषत्कृष्णनिभञ्च यत् ।
दुर्लभं तन्महामूल्यं कान्तलौहं प्रचक्षते ॥
कृष्णा भूमिर्भवेत् स्वच्छा पीता वक्राङ्गसङ्गता ।
कृष्णवज्रमिति प्राहुस्तत्पते मोहं उच्यते ॥"
प्रदीपेऽपि ।
"कृष्णा भूमिः सुवर्णाभमीषच्चक्राङ्गसङ्गतम् ।
डाहुलीवज्रकं विद्यात् कालसञ्ज्ञमथापरे ॥८॥
अश्वत्थपत्रसदृक्षेदङ्गं भूमिः सितेतरा ।
अश्वत्थाख्यमिदं वज्रं प्राहुर्दर्पनिसूदनम् ॥
रूप्याशुस्पर्शमात्रेण वह्निरूपा वमेत् शिखाम् ।
तस्य स्पर्शनमात्रेण पद्मकोषं स्फुटेन्निशि ॥
दुर्लभं तन्मनुष्याणां भाग्यैः कुत्रापि लभ्यते ।
तद्योजनसहस्रस्य रिष्टं नाशयति ध्रुवम् ॥९॥
श्वेतास्तिस्रो यदा रेखा आमूलादुपलक्ष्यते ।
श्वेताङ्गमिति तद्विद्यादुपशोलक्ष्मीबलप्रदम् ॥१०॥
अम्भोजदलसङ्काशमङ्गं भूमिः सितेतरा ।
अम्भोजवज्रं तज्ज्ञेयं कथितं मुनिपुङ्गवैः ॥११॥
अङ्गं यस्य गदाकारं भूमिश्चैव सितेतरा ।
गदावज्रमिदं ब्रूयात् तत्पते शूलसम्भवः ॥१२॥
अङ्गं कृष्णतिलाकारं भूमिश्चैव सितासिता ।
तिलवज्रमिदं ज्ञेयं लक्ष्मीवलयशःप्रदम् ॥
तत्पते तिलतैलाभा वसा प्रच्यवतेऽधिकम् ॥१३॥
वह्निवर्णा भवेद्भूमिरङ्गं वह्निशिखोपमम् ॥
अग्निवज्रमिदं ज्ञेयं शत्रूणां नाशकारकम् ।
अत्र शीतोऽपि न्यस्तं तप्तं भवति च क्षणात् ॥
शाणे वह्निं वमत्ययस्तु तथा स्पर्शाशुमङ्गमात् ।
तत्पते बलवान् दाहो न्यथवा व्रणो भवेत् ॥
एतत् परमभाग्येन लभ्यते धरणीतले ॥१४॥
भूमिः सिता सिता वापि अङ्गञ्चेत् पिप्पली
प्रभम् ॥
कणावज्रमिदं ज्ञेयमन्तर्दाहस्तु तत्पते ॥१५॥
कृष्णाभूमिर्यदैवाङ्गे दृश्यते ग्रन्थिसञ्चयः ॥
ग्रन्थिवज्रमिदं ज्ञेयं वैरिपक्षावनाशनम् ।
तत्पते बलवान् दाहस्तृषा च ज्वर एव च ॥१६॥
शाल्मलीदलाकारमङ्गं कृष्णासितपुत्रिका ।
स्थिरावज्रमिदं प्राहुस्तत्पते वेपथुर्भवेत् ॥१७॥
यदा तित्तिरिपक्षाभमङ्गं भूमिः सितेतरा ।
एतत्तित्तिरिवज्रं स्यात् तत्पते बहुवेदनम् ॥१८॥
वनमालासमा यस्मिन् माला खड्गे प्रदृश्यते ।
मालाङ्गमिति तद्विद्यात्तत्तीरं गन्धवद्भवेत् ॥
अत्र तप्तोऽपि न्यस्तं शीतं भवति तत्क्षणात् ।
एष दाहपरीतानामन्ते पित्तहतात्मनाम् ॥
भवेत् परमभैषज्यं भाग्यैनैतद्धि लभ्यते ॥१९॥
यदा जीरकसङ्काशमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
एतज्जीरकवज्रं स्यात्तत्पते तत्क्षणाज्ज्वरः ॥२०॥
भूमिः सितासितश्चैवा अङ्गं भृङ्गाभमिष्यते ॥
तत्र पैशुन्यमन्यत्तु शोषमाप्नोति केवलम् ।
एतद्भ्रमरवज्रं स्यात्तत्पते स्याद्विसूचिका ॥२१॥
ऊर्द्धगं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
ऊर्द्धवज्रमिदं प्राहुर्विषवर्गनिसूदनम् ॥'
लौहप्रदीपेऽपि ।
"ऊर्द्धगं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
लाङ्गलाङ्गन्तु तद्विद्यात् स्पर्शे तस्याहिनाशनम् ॥
२२ ॥
अङ्गं मरीचसङ्काशं भवेद्भूमिः सितेतरा ।
मरीचाङ्गमिदं वज्रं तत्पते कटुरक्तता ॥
तत्प्रक्षालनतोयेन नश्यन्ति पीनसादयः ॥२३॥
यदा सर्पफणाकारमङ्गं भूमिस्तु निर्म्मला ॥
भुजङ्गवज्रं तद्विद्यात्तत्पते विषवद्रुजा ।
तस्य स्पर्शनमात्रेण भेकः प्राणैर्विमुच्यते ॥
एकस्यास्य प्रसादेन क्रत्स्नां शास्ति मही नृपः ।
२४ ।
यदाश्वखुरसङ्काशमङ्गं भूमिस्तु निर्म्मला ॥
अश्वाङ्गमिति तद्विद्यात् खड्गं परमदुर्लभम् ।
तस्य संयोगमात्रेण वाजी मन्दोऽपि धावति ॥
तस्य क्षालनतोयेन हयानां रोगनाशनम् ।
एतत्पते भयं मूर्च्छा दाहश्च भ्रम एव च ॥२५॥
मयूरपिच्छसदृशमङ्गं भूमिः सितेतरा ।
बर्हाङ्गमिति तं विद्यात्तत्पते वान्तिरिष्यते ॥
सर्पाणामिह सर्व्वेषामस्य स्पर्शासहिष्णुता ।
एतदेव नृपतिभिर्भाग्यैः कुत्रापि लभ्यते ॥२६॥

भ मरक्तमनाम्रा धारा चास्य मिता भवेत्।
अङ्गारकमिदं नाम सर्वत्रोपलभ्यते ॥'
म। २ प्रभापिठाप
'धारा सुक्ष्मा भवेद्यस्य भूमि कज्जलसन्निभा।
मयूरग्रीवम नापि विद्यात् कज्जलकज्जकम्। ७॥
मधुरसमा भूमिरङ्ग वा म निन्दनम।
चास्य भवति जानीयात जना न्याय पदम॥'
शाङ्गधरेणाप।
'निष्कलङ्को भवेद्यस्य रात्रिन्दिवविलेपित।
मधुरो मधुनाभ स खङ्गो देववल्लभ ॥
विशाखात्र दृश्यन्ति मनत म कान्त। ८।
आमामकौशला यस्य मुद्राङ्ग कर लाकतम्।
सुरचक्रनामान प्राह नागार्जुनो मत।
इन्द्र कुण्डलवच्च प्राह लाम्बायन तु। ॥
यस्य नागु नान नाट ममनलोकित। ९
यष्टि मर्कटाकार भूमिर्श्चैव सितासिता॥
खेटे मुष्यति च पात्र म भकाव ममान्त्रित। १०।
अन्य यन्त तुषाकार य च भूमि सितासिता॥
तुष चमिदं ख्यात प्राह नागार्जुनो मुनि। ११।
अङ्ग यवफलाकार भूमि दृष्ट्वा सिता यथा॥
यवाङ्गमिति त विद्यात्तस्य कर सम।
एष खङ्गाधमस्त्याज्यो यत्नैर्च्छेदितमात्मन ॥३०
अङ्ग शाल्यग्रनाभ भूमिरन्या चतेढतिरुक।
तन्दुलाङ्गमिदं नाम याक्षवगा भयवर्द्धनम २२॥
अनसाकमनाशमङ्ग भूमि सिता सित।
यतनीत्रमाहुस्त तनाकत शिरसा कृता २०।
यस्य सर्षपाभमन्य भूमि सितासिता।
खरधार सरसर सापाङ्ग स दुल्लभ। २५॥
मुखाग्र नलस्यस्य अङ्ग भूमि सितासिता।
सिद्धार्थ तु तद्विद्यात्तनवान प्रलपेनर ॥
एतद्धारण धन क्षार गोपाल श्रवनम ॥२६॥
अङ्ग तण्डुलसङ्काश भूमिधूम्रा सितासिता।
तण्डुलाङ्गमिम विद्याद्यस्य श्रीफलवर्द्धनम्।
सम्पद्घर्षित तीव तण्डुलो कलाम्भसम॥
अन्य प्रभावान्मनुज भूता हि लभते श्रियम॥२७
अङ्गसैन्धवाकार भूमिराघातनि सहा॥
खङ्गाधममिदं विद्यान्निचञ्च नाम नामत ॥२८॥
स्थला भोगा धारा कृष्णा भूमिश्चैव सिता-
सिता॥
शिराङ्गमिति त नयादन खङ्गाधम बुधा। २९।
शिवलिङ्गाकृतिश्चाङ्गे धारा चैव सितायता॥
शिवाङ्गमिति त श्रयाच्छत्रुपक्षनिसूदनम ॥४ ॥
यदा चापनखाकारमङ्ग भूमिस्तु पिङ्गला॥
नखवज्रमिदं ज्ञयात्तत्क्षते श्वयथुर्भवेत।
एतन्नामिषसम्प्राप्त प्रविशेत स्वयमेव हि ॥४१॥
शाष्पपुच्छोपमन्त्वङ्ग भूमिधूम्रा सराकृति।
याचाङ्गमिति जानीयाच्छत्रुवर्गोपनाशनम् ॥
अस्य सम्पर्शनमात्रेण जीवस्तत्सा बहुशस्तृ॥४२॥
यदा मधुजनेत्राभमङ्ग भूमि सितासिता॥
नेत्राङ्गमिति जानीयात सङ्ग्रामे विजयप्रदम्।
एतद्धावनतोयेन नूनमन्धोऽपि पश्यति ॥४३॥
अङ्ग वेणुदल यस्य भूमिधूम्रा सितासिता।

कृष्णाङ्गमिति जानीयात्तत्क्षते खभयापहम॥४०॥
निरङ्ग गजाग्रकान्तमुपलाङ्ग विज्वला।
गजाङ्ग नामखो तीक्ष्ण दृश्यते द्विजसत्तम।॥"४५
पञ्चरात्रस्य।
'निर्मला तायिता धारा धारी वह्नि वमत्यपि।
नाम वज्रामङ्ग ज्ञेय पृथिव्या नातिदुर्लभम॥४६।
अङ्ग काकपक्षाकार भूमिराघातान सहा।
एष खड्गाधमस्त्याज्यो काकाङ्गो भृाग-
मिच्छता ॥४७॥
यत्र कपालमङ्गेषु दृश्यते सर्पति खरम।
गजाव म खजनक कपालाङ्ग बुधस्त्यजेत॥ ८॥
तत्वापचा वलाग्रा या सुवर्णाङ्गासिपुत्रिका।
पञ्चवज्रकमाहुस्त आयुर्वेदविदो जना ॥'
लोहार्णवे पि।
'सुपर्णसन्निभा भूमिरङ्ग काल प्रतीयते।
नाग पत्रवत्र कालस्य सुपर्णसुपनायत ॥४८॥
तुवरीफलसङ्काशमङ्ग यस्मिन् प्रतीयते।
तुवरीवज्रमाहुस्त तत्क्षते शिरसो भ्रम ॥
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यत्नैर्च्छेद्यौवन निजम॥
५ ॥
निम्बोन्द्रसमा भूमिरङ्ग विम्बोफलोपमम॥
निम्बाङ्गन्तु तद्विद्यात्तज्जल तिक्तमुच्यते।
पित्तश्लेष्मविकाराणां प्रशमाय प्रयुज्यते॥५१॥
पिङ्गुपङ्कजम भूमिश्च नापि मति।
मानवन्नि पीत पायी जल वमत्यपि॥५२॥
अङ्ग सर्षपाभ भूमिर्च सितासिता।
एता सर्षपत्र ख्यात शायी वह्नि वमत्यपि॥
अपि कुण्डलिका याति एतदत्यन्तकोमलम।
एतत्प्रसादात क्षितिप क्षतस्रा साधयते महीम्॥
५२ ॥
नीलीरससमा भूमिरङ्ग नीलीतरङ्गवत।
नीलीवज्रमिदं दृष्ट शागे वह्निशिखा वमेत॥
एष खड्गवरो नृणामरिष्टभयनाशन ॥५४॥
रक्तास्तिस्रो महारेखा भूमिश्चैव सितासिता॥
रक्ताङ्गमिति जानीयादरिपक्षविनाशनम।
शाणेन यस्तु रक्तावा नीलावा वमते शिखाम॥
रक्तस्पर्शनमात्रेण स्वयमेव निपात्यते।
चतोऽस्य रक्तश्वयथुतृषा दाहश्च जायते ॥५५॥
अङ्ग नचादलसम भूमिश्चैव सितासिता।
वचावज्रमिदं ज्ञेय ततक्षताद्विषनाशनम् ॥
एष खड्गवरो राज्ञा साधनीय प्रयत्नत ॥५६॥
रसोनाङ्गत्तम ह्यङ्ग भूमिस्तस्य दलोपमा॥
रसोनवज्र जानीयात शायी वह्नि वमत्यपि।
अस्य धारातोयेन आमवातविनाशनम ॥५७॥
निरङ्का निर्मला भूमिधारा तीक्ष्णा खर खर।
सुमनावज्रमेतत स्याज्जुवि नात्यन्तदुर्लभम ॥५८॥
मञ्जिष्ठासदृशा दीर्घास्त्वङ्गे रेखा सुविस्तरा।
जिङ्गीवज्रमिदं नाम सर्वकामार्थसाधनम ॥५९॥
अङ्ग शमीपत्रसम भूमिधूम्रा सितासिता।
शमीवज्रमिदं ज्ञेय शनैश्चरमुदावहम ॥
शाणेषु वमते वह्नि सहते वह्निपीडनम ॥६ ॥
रोहितवल्कसदृशमङ्ग भूमि सितासितावापि।

अन्या गम्भीरखरयुक्ता धारा तीक्ष्णा सिता
भवेद्रेखा ॥
रोहितावज्रमिदं नाम सर्वारिष्टविनाशनम।
वह्निमस्पर्शमात्रेण क्रिञ्चिचिमिचिमायते।
इत्यय दुर्लभ खड्गो देवानामपि कथ्यते ॥६१॥
शफरीवल्कलाकारमङ्ग भूमि सितासिता।
शोष्ठीवज्रामिदं प्रोक्त यस्य तरति वारिणि॥
एष खड्गोत्तमो राज्ञा विपक्षकुलनाशक।
कलाविक्षिप्यते भार्यैर्लभ्यते लभ्यते मही॥६२॥
अङ्ग मारिषपत्राभ भूमि स्याद्विषमच्छवि।
इत्यय मारिषाङ्ग स्यात पृथिव्या नातिदुर्लभ ॥
६३ ॥
भृङ्गराजस्य पुष्पाभमङ्ग भूमिद्दलप्रभा।
आघात सहते नैव एष खड्गाधमो मत ॥६४॥
धारा तीक्ष्णा खराकारा भूमिरङ्गविवर्जिता।
आघात सहते घोर शायी वह्नि वमत्यपि।
खुराङ्गमिति जानीयात पृथिव्या नातिदुर्ल्ल-
भम ॥६५॥
निर्मला समला भूमिर्भवेच्चैव कदा कदा।
मन्दा तीव्रा भवेद्धारा तडिद्वज्रस्य लक्षणम॥६६॥
नीलाञ्जनसमा भूमिरङ्ग जलतरङ्गवत।
मेघाङ्गमिति जानीयाच्छाणे शीत भवत्यपि॥
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्धितमात्मन,।
भर्त्तु प्रताप शमयेद्रविबिम्ब यथा घन ॥६७॥
मन्दा धारा भृशं गाढा भमिरङ्गविवर्जिता।
पर्व्वताङ्गमिदं नाम सर्व्वत्रैवोपलभ्यते ॥६८॥
अङ्ग गुञ्जाफलसम भूमिर्म्मीनदलोपमा।
गुञ्जावज्रमिदं प्रष्ठ तन्न भवति घर्षणे॥
शाणे सिन्दूरसङ्काश रजो वमति चासकृत।
एष खड्गवरो राज्ञा भाग्यादेवोपयुज्यते॥
अस्य प्रभावात्तन्नास्ति यन्न साधयते नृप ॥६९॥
अङ्ग तनुशराकार भूमिश्चैव सितासिता।
धारा तीक्ष्णा वमति च शायी वह्निसमा
शिखा ।
शरवज्रमिदं ज्ञेय राज्ञां वाञ्छितसिद्धये ॥७ ॥
दूर्व्वादलनिभा भूमिधारा तीक्ष्णा खर खर।
शाणेन वमते वह्नि दूर्वावज्र सुदुर्लभम ॥७१॥
अङ्ग विल्वदलाकार भूमिश्चैव सितासिता।
विल्ववज्रमिदं शायी नीलपीते वमेच्छिखे॥
एष खड्गवर प्रोक्त शत्रूणां कुलनाशन ॥७२॥
मरुरदलसङ्काशा भूमिरङ्ग मरुरवत।
मरुराङ्गमिदं शायी रजो वमति चारुणम ॥७३॥
शोणपुष्पनिभा रेखा दीर्घा भूमि सितेतरा।
शोणाङ्गमिति जानीयात खड्ग परमदुर्ल्ल-
भम् ॥७४॥
शटीदलसमा भूमिरङ्ग तत्कुसुमोपमम्।
शटीवज्रमिदं प्रायो लभ्यते पुण्यवत्तरम् ॥७५॥
मार्ज्जाररोमसदृशमङ्ग भूमि सितेतरा।
मार्ज्जाराङ्गमिदं नाम्ना रोगशोकभयावहम्।
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्धितमात्मन ॥
७६॥
केतकीपत्रसदृशमङ्ग यस्मिन् प्रतीयते।

विश्वात कैतकवच्च तत वाराणससमुद्भवम॥”७७
लौहप्रदीपस्य ।
“अङ्ग मूर्व्वाम्बुनिभ भूमिमूर्व्वादलच्छवि ।
घ्राणेन वमते शुक्ला शिखा मौर्वी भवेत्तत ॥
मौर्व्व्याङ्गमिदमतन्त्रष्ट यश कीर्त्तिवलावहम॥७८॥
लिङ्ग तीक्ष्ण खर गाढ घ्राणे वह्निव्वमेत कणम॥
छिनत्त्यन्यविध लौह वज्राङ्गमिति तद्वदेत॥७९॥
कलायपुष्पसदृशमङ्ग भूमि सितासिता ।
कलायवच्च जानीयात ततक्षते पाक इष्यते॥८ ॥
अङ्ग चम्पकपुष्पाभ भूमि कृष्णा तथा सिता ।
शिखा घ्राणे वमेच्छीत तिक्त तस्य जल भवेत ।
इद चम्पकवच्च स्यात सर्व्वत्र विजयप्रदम्॥८१॥
अङ्ग बलादलसम भूमि शुक्ला तथेतरा ।
बलावज्रमिद ज्ञेय नानाभाव भवेद्दृढतम ॥
इत्यय वातरोगाणा नाशने परमौषधम ॥८२॥
अङ्ग वटारोहसम भूमिव्वटदलच्छवि ।
वटवज्रमिद ज्ञेय खर खड्गाधम बुधै ।
एतस्य स्पर्शमात्रेण नरो मुच्येत सम्पदा॥८३॥
वंशनोलीसमा भूमि खरधारा सिताकृति ।
वंशाङ्गमिति जानीयाद्वंशवृद्धिकर परम् ॥८४॥
भूमि शालदलाकारा अङ्ग लघु सितासितम ।
शालाङ्ग एष खड्ग स्यात पूज्य सर्व्वार्थदायक ।
अय घ्राणे वमेद्वह्नि धारा चाप्यथवा भवेत॥८५॥
भूमि सितासिता वापि अङ्ग ज्येष्ठीसम लघु ।
ज्येष्ठीवज्रमिद निन्द्य न स्पृश्य वा हतेच्छुभि ॥
८६ ॥
पुराणजालसदृशमङ्ग भूमि सितासिता ॥
जालवज्रमिद पूज्य प्रशुसम्पत्तिनाशनम ।
यदि घ्राणे वमेन्नीला शिखा वह्नि वमेच्च वा ॥
तदैष दुर्लभ खड्गो नान्यथा भयहेतुक ॥८७॥
अङ्ग पिपीलिकाकार भूमिधूम्रा तथासिता ॥
पिपीलिकाङ्ग इत्येष ततक्षते कण्डुसम्भव ।
स्वय यदि भवेद्धूम्र घ्राणे पूज्यतमस्तदा ॥८८॥
नलपत्रसमा भूमिरङ्गन्ततकुसुमोपमम् ।
नलाङ्गमिति जानीयाद्भर्त्तुं सर्व्वार्थसाधक ॥
८९ ॥
निरङ्गा निर्म्मला भूमिपृष्ठ दृष्ट वमेद्रज ।
दृढा धारा भृश स्थूला आघात सहते न च ॥
रजोवज्रमिद निन्द्य शत्रूणा विजयावहम्॥९ ॥
कुष्माण्डबीजसदृशमङ्ग भूमि सितासिता ॥
कुष्माण्डवच्च जानीयात्ततक्षते वेगनिग्रह ॥९१॥
अङ्ग नृरोमसदृश भूमिर्धूम्रा सितासिता ।
रोमाङ्गमिति जानीयात्ततक्षते पिडकोद्गम ॥९२॥
भूमि स्नुहीदलसमा अङ्ग ततकण्टकोपमम ॥
धारा तीक्ष्णा रक्तलीक्ष्णो लघुमान खरा स्पृशा।
स्नुह्यङ्ग खड्ग इत्येष ततक्षते दाहलूतभ्रमा ॥
स्तनाश्विकर्णनासाना दाह पाकश्च जायते ।
अय यदि च सर्पाणा फणाग्रपरि विन्यसेत ॥
फणाविदारमाप्नोति सर्पो लोठयते शिर ।
अस्य धावनतोयेन कुष्ठरोगविनाशनम् ॥९३॥
कर्कन्धुदलपृष्ठाभा भूमिरङ्गन्तु ततसमम् ।
कर्कन्धुवच्च जानीयात्ततक्षते दाहनाशनम ॥

एष खड्गो नपस्यान्यो नेतव्या यदि विद्विष ॥
९४ ॥
रङ्ग वकुलपुष्पाभ भूमिस्तत्फलसन्निभा ॥
वकुलाङ्गमिद पूज्य घ्राणे सुरभिगन्धवत ।
तन्नास्ति जगतीमध्ये यन्नैन न साध्यते ॥९५॥
अङ्ग समिश्रिा यस्मिन्न किञ्चिद्व्याकमीक्ष्यते ।
सर्व्वेषा भूषण वापि तीक्ष्णाग्र खरस्वर ॥
एष काञ्चिकवच्च स्यादृयनादेवोपलभ्यत ।
नैन प्राप्यापि वह्नन्ते शेषाश्चिन्नान्योऽपि च ॥
९६ ॥
भूमि कृष्णा निरङ्गा चेद्धारा तीक्ष्णा दृढापि च।
आघात सहते घोर रक्त सर्पेन यो विषेत ॥
घ्राणेन वह्नि वमात ध्रुव वाप्यातपक्षणात ।
महिषाङ्ग स वै खड्ग पृथिव्या नातिदुर्ल्लभ ॥
९७ ॥
अत्यन्तनिर्म्मला भूमि शरीर प्रतिविम्बितम ।
धारा तीक्ष्णा खरस्तीक्ष्ण स्वच्छाङ्ग तद्विनि
र्दिशेत ॥९८॥
तस्मिन यत्र भवेद्रेखा ऋज्वी ऋत्वाख्यक तदा॥९९
अस्मिन्नपि भवेद्वक्रा रेखा वक्राभिधन्तु तत॥१ ॥
एतत्त्रितयमुद्दिष्ट खड्गाना प्रवर बुधै ।
प्रायशो लभ्यते लोके यदि सर्व्वगुणावहम् ॥
इतीद निखिल प्रोक्त वर्णाना लक्षण मया ।
प्रयत्नैर्लिखित यत्न सर्व्वेषा हितकाम्यया ॥
इत परन्तु लौहाना लक्षण यत्र लक्ष्यते ।
तस्य दोषो भवान्येष प्रतिज्ञेति कृता मया ॥
द्विलिङ्गमिश्रमालोक्य मिश्राङ्गमिति निर्द्दिशेत ।
सर्व्वेषामङ्गमालोक्य सर्व्वाङ्गमिति निर्द्दिशेत ।”
इति खड्गपरीक्षायामङ्गाध्यायो द्वितीय ॥२॥
खड्गस्य रूपाणि यथा,—

“नीलीकलायकुसुमच्छविगञ्जनाभा
या चन्द्रनीलमणिकाचमणिप्रभा च ।
भूमिश्च या मरकतप्रतिमावभासा
खड्गस्य नीलमिति रूपमिद वदन्ति ॥
तत्र चेन्निन्दितान्यङ्गान्यरिष्टानि बहून्यपि ।
दृश्यन्ते बहुदोषाणि तथापि गुणवत्तरम् ॥१॥
या कालकाम्बुदमसीरसकालसर्प-
शृङ्गान्धकारकचभारसमा विभाति ।
भूमिश्च या भ्रमरबन्धुसमावभासा
खड्गस्य कृष्णमिति रूपमिद वदन्ति ॥
अत्र नेत्राणि सम्पत्त्यै अरिष्टान्यशुभानि च ।
साधारणमिद रूप प्राह नागार्ज्जुनो मुनि ॥२॥
या प्राप्तवैरपनवमेकसमानवर्णा
गोमेदरत्नसदृशापि च यस्य भूमि ।
खड्गस्य पिङ्गमिति रूपमिद वदन्ति
भर्त्तुर्यशोबलधनक्षयकारणाय ॥३॥
या मन्दधूमसदृशा च शिरीषपुष्प-
तुल्या विभाति मलिनापि च खड्गभूमि ।
नागार्ज्जुनो वदति धूम्रमिद हि रूप
भर्त्तुर्यशोबलधनावलिवर्द्धनाय ॥४॥
द्विरूप मिश्रित कृत्वा शङ्कर प्रवदेद्बुध ।
त्रिभी रूपै समेतन्तु खड्ग त्रिपुरसञ्ज्ञितम् ॥

रूपैश्चतुर्भि सयुक्त चतुर खड्गमुत्तमम ।’
इति लौहार्णवस्य खड्गपरीक्षाया वर्णा-
ध्यायस्तृतीय ॥ * ॥
“जातिश्चतुर्व्विधा प्रोक्ता खड्गाना या पुरा मया।
सम्प्रत्यपि प्रयत्नेन तासा लक्षणमुच्यत ॥
उद्वाङ्ग शुद्धजश्च सुनेत्र सुस्वरश्च य ।
मृदुस्पर्श सुसन्धेयस्तीक्ष्णधारो महागुण ॥
खड्ग ब्राह्मणजाति त प्राह नागार्ज्जुनो मुनि ।
अस्य क्षते भवच्छोषो घोर सर्व्वाङ्गगोचर ॥
मूर्च्छा पिपासा दाहश्च ज्वरो मृत्युश्च जायत ।
अस्यष्ट त्रिफलाकल्कमर्द्दराशिन्दिवोषितम ।
मलिनत्व न सन्धत्ते निर्म्मल कुरुते परम ।
तरुणादित्यकिरणस्पर्शादेव क्षणे स्थित ॥
इष्टैत सर्व्व न तु कर पुरुषस्य हि धारिण ।
गायत्र्युच्चारमात्रेण खरता ब्रजति स्फुटम ॥
एष खड्गवर सर्व्वमरिष्ट नाशयेद्ध्रुवम ।
अस्य प्रसादात पुरुषस्त्रिलोकमपि साधयेत ॥
तस्मादय मनुष्याणा सुलभो न हि भूतले ।
दृश्यन्ते प्रायश खगे कुशद्वीपे हिमालये ॥१॥
धूम्रवर्ण महासार तीक्ष्णाग्र खरस्वरम ।
सर्व्वाघातसह सर्व्वनेत्रवर्णस्वराकरम ॥
खड्ग क्षत्त्रियजाति त जानीयात खड्गकोविद ।
अस्य क्षते भवेद्दाहस्तृषानाशो ज्वरो भ्रम ॥
मृत्युश्च जायते घ्राणे वमेद्वह्निकणान बहून ।
सस्कारे चाप्यसस्कारे नैर्म्मल्य तस्य लक्ष्यते ॥
घ्राणेऽप्यघ्राणे खरता मृद्धि चात्यन्ततीक्ष्णता ।
रक्तास्यपि रागाञ्चेरा विषेदन्तरमन्तरम ॥
अय खड्गवर पूज्यो मनुष्यैरपि लभ्यते ॥२॥
नीलवर्ण कृष्णवर्ण सस्कारे निर्म्मलो भवेत ॥
घ्राणेन खरता चास्य घाततुल्य निकृन्तति ।
वैश्यजातिरय खड्ग क्षते लघ्वाचदर्शनम ॥
नात्युत्कृष्टो नातिहीन सर्व्वत्रैवोपलभ्यते ॥ ॥
सजलाम्भोदसङ्काश स्थूलधारो मृदुस्वर ॥
सस्कारे चैव मलिन घ्राणे चापि खरेतर ।
शूद्रजातिरय खड्ग क्षते नास्त्यपि वेदना ॥
दूरादेयोऽवमस्त्यान्यो यदीच्छेद्धितमात्मन ।
प्रायश सर्व्वलोकेषु स्वयमेवोपदृश्यते ॥४॥
द्वयोर्लक्षणमालोक्य जारज खड्गमादिशेत ।
त्रयाणा लक्षणेनैव त्रिजाति खड्गमादिशेत ।
चतुर्णा लक्षणेनैव जातिसङ्करमुच्यते ॥”
इति लौहार्णवस्य खड्गपरीक्षाया जात्य-
ध्याय ॥ * ॥
अथ त्रिशमेत्राणा लक्षणानि ।
“चक्राकार यदा नेत्र खड्गस्याङ्गे प्रदृश्यते ।
तच्चक्रनेत्र जानीयात भर्त्तु सर्व्वार्थसाधनम ॥
अनेनैकेन खड्गेन शतशा साधयते महीम ॥१॥
प्रफुल्लपद्मसङ्काश नेत्र पद्मदलोपमम ॥
यदि वा दृश्यते खड्गे पद्मनेत्र समादिशेत ।
अय खड्गवरो यत्र तत्रैव कमलालया ॥२॥
ऊर्द्ध्वा स्थूला यदा रेखा गदाकारा प्रतीयते ।
गदानेत्रमिद विद्धि सर्व्वशत्रुनिसूदनम् ॥३॥
शङ्खाकार यदा नेत्र खड्गमध्येऽभिदृश्यते ।

[illegible] त्रमि[illegible] [illegible]ामाय [illegible]लभम ॥८॥
[illegible]नेत्रमिम [illegible] यस्य भमा प्र[illegible]यत ।
[illegible] यमा [illegible] [illegible] [illegible] वप्रदम् ॥५॥
[illegible] त्रकूर्य यत्रैव [illegible]त्रमु[illegible]न्त [illegible]म ।
[illegible]स्य [illegible]मात्रेण मह[illegible]पि प्रमुखायो ॥
[illegible] नशाधे [illegible] खड्गो भाभिनायत ॥६॥
[illegible]त्रमङ्कु[illegible]का[illegible] [illegible] यद्यान्[illegible]करम ॥
ख[illegible]गमङ्कुशनेत्रा[illegible] भक्त म[illegible]बाथस [illegible]कम ।
[illegible]लक्ष्मीगापर[illegible] कु[illegible]ग्रह्लानवारणम् ।८॥
छत्राका[illegible] यदा नेत्र छत्रनेत्र व[illegible]न्ति तम ।
[illegible]स्य प्रभावात [illegible] [illegible]प साम्भामाभवत्प ।
[illegible]तो[illegible]प च मुखी भवात सुखी भवाम्म[illegible]श्वर ।
[illegible]श्वरोऽपि सचिव सचिवो म[illegible]श्वर ॥
म[illegible]शुक्रवर्त्ता भवन्च न मशय ।८॥
पताकाकृतिनेत्रेण सर्व्वसम्पत्तिकारकम ॥
पताकानेत्रमा[illegible]क्त सग्राम विजयप्रदम ।६॥
नेत्र वीणाकृति यत्र वीणानेत्रमुषन्ति तम् ।
[illegible]स्ये विना खड्गो वीर [illegible]न स्वनमाविष्टेत ।
[illegible]स्य प्रभावात सर्व्वे[illegible] अपि नष्टा भवन्ति

हि ॥१ ॥

मनस्याकृति यत्र नेत्र मनस्यनेत्रमिम विदु ।
अस्य प्रभावात क्षितिप ज्ञतत्वा माधयत

महाम ॥११॥

[illegible]नालङ्कसम नेत्र लिङ्गनेत्रमिम [illegible] ।
भर्त्तं सञ्चायसिद्ध[illegible] प्रशमा नाशनाय च ॥
वामपार्श्व त यात्रायां [illegible]योऽप तथा र[illegible] ।
[illegible] [illegible]पञ्चकलसा[illegible] लक्षणानि पनि
[illegible] । [illegible] । १ । १५ ।
[illegible]लाकृति यत्र नेत्र [illegible]नेत्र वदति तम ।
स[illegible]यसाधन म[illegible]रिष्टानिष्टप्रणाशन ॥१८॥
[illegible] त [illegible] [illegible]ने त ।
[illegible] [illegible]शाय सग्रामे [illegible]याय च ॥१७॥
सिंहाकृति यत्र नेत्र सि[illegible]नेत्रमिम विदु ।
अस्य प्रभावात चौर्योऽपि ज्ञतत्वा साधयत्ते

महाम ॥१८॥

[illegible] सिंहासननेत्र स्यात नेत्रे सिंहासनोपमे ।
अस्य प्रभावा[illegible] क्षितिप ज्ञतत्वा साधयते

महीम ॥१६॥

ग[illegible]ाकृति यत्र नेत्र ग[illegible]नेत्र वदन्ति तम ॥
अस्य प्रभावात चौर्योऽपि लभते राजसम्पदम ॥

२ ॥

नेत्र हसाकृति यदा हसनेत्र वदन्ति तम ।
अस्य प्रभावात भपालो यश प्राप्नोत्यनुत्तमम ॥

२१ ॥

मयराकृतिनेत्र ह तन्नेत्रमिति निर्द्दिशेन ॥
अस्य प्रभावाच्छत्रुन सपदयात्रिस्वदयेत ॥२२॥
जिह्वाकार यदा नेत्र जिह्वानेत्र वदन्ति च ॥
सग्रामखर्परैश्वैव पिवेद्वैरिशिरोरज ॥२३॥
दन्ताकार यदा नेत्र दन्तनेत्र वदन्ति तम ॥
अथ रिपुगण मूर्द्धि चर्व्वयत्यतिभैरवम् ॥२४॥
खड्गाकार यदा नेत्र खड्गनेत्र वदन्ति तम् ।
तस्य प्रभावाच्छत्रुणखिलौर्वी वशयेदपि ॥२५॥

मनुष्यपुच्छिकाकारा प स्त्रकानेत्रमुच्यते ॥
अत्र स्पृष्टा मद्दा[illegible] ज्ञतत्वा साधयेत क्षितिम ।
न चत्र पुच्छिका [illegible] [illegible]लक्ष्मीरिह स्वयम ॥
तस्माद्राय मनुष्याणामल्पभाग्येन लभ्यते ॥२६॥
चामरा[illegible]नेत्रत्वात्नेत्रामति [illegible]ने ।
अस्य प्रभावाज्जायन्ते चामराद्रुतसम्पद ॥२७॥
एकानेकशिखे शूलनेत्र तन्नेत्रम[illegible]कम ।
अपि राष्ट्रनय यद्दे त्रिपम वैरिमङ्कटे ।
स्थिरीकरोति [illegible]रणी [illegible]रणी पर्व्वतो यथा ॥२८॥
पुष्पमालासम नेत्र पुष्पनेत्र वदन्ति तम ।
अस्य प्रभावात्तुष्यन्ति ग्रहा सर्व्वाश्च देवता ॥

२६ ॥

भुजङ्गमसमे नेत्रे सर्पनेत्रमिद मतम् ।
अत्र शत्रुगण हन्ति यथा मत्त्र भुजङ्गम ॥३ ॥
स्वर्ण समवर्णच्च [illegible]त सर्व्व द्विविध भवत ।
स्वर्ण शान्तिसम्पत्तेः रौप्य[illegible]नाशे तथापरम् ॥
[illegible]योरेकत्र पृष्ठे च तत पुनात्रिविध भवेत ।
एकान्नेकमुख [illegible] [illegible]ति द्विविध द्वयो ॥
मूलमध्याग्रसस्थानात्तत पुनर्द्विविध भवेत ।
अग्रे चाग्रफल ज्ञेय मध्ये मध्यफल मतम् ॥
मूले फल जघन्य स्यात प्राह नागार्ज्जुनो मुनि ।
एक द्वे त्रीणि नेत्राणि नात्र सख्या व्यतिक्रम ॥
एक धर्म्म स्वर्गकामौ द्वे त्रीणि च त्रिवर्गकम ।
तत्फलानि प्रयच्छन्ति प्राह नागार्ज्जुनो मुनि ॥
द्विनेत्रमिति जानीयात सखड्गा नेत्रयोर्द्वयो ।
त्रिनेत्रञ्च त्रिभिर्ज्ञेय बहुनेत्रमत परम् ॥
यथोत्तर गुणवच्च खड्गमाहुरनुत्तमम ।
[illegible]ड्गानेत्रमिति निर्द्दिष्ट नेत्राणा शुभदायिनाम्॥
तीव्राणा मङ्गलानाञ्च [illegible]ाच शुभावहम् ॥”
इति खड्गपरीक्षाया नेत्राध्याय पञ्चम ॥*॥
‘यथा नेत्रस्य सस्थान तथारिष्टस्य लक्षयेत ।
नेत्रषु स्थाननियमो नारिष्टे स्थाननिर्णय ॥
प्रशस्ताङ्गोऽपि य खड्गोऽरिष्टेनैकेन

निन्दित ॥”

अथ त्रिशदरिष्टानां लक्षणानि ॥
“छिद्रवद्दृश्यते खड्ग स्वभावेन च लक्ष्यते ।
छिद्रारिष्टमिद विद्धि भर्त्तुर्व्वीर्य्यबलापहम् ॥१॥
यदा काकपदाकारमरिष्ट दृश्यते क्वचित ।
अथ काकपदारिष्ट सर्व्वाभीष्टविनाशन ॥२॥
रेखाकार यदारिष्टमूर्द्ध्व वा तिर्य्यगेव वा ।
रेखारिष्टमिद विद्धि भर्त्तुर्वीर्य्यबलापहम ॥३॥
भिन्नभ्रान्तिकर पाप भिन्नारिष्टमिद विदु ।
भर्त्तु कुल यशो राष्ट्र नाहत्वा न प्रणेत

स्वयम् ॥४॥

यदा भेकशिरोरूपमरिष्ट दृश्यते क्वचित ।
भेकारिष्टमिद नाम्ना सग्रामे भयदायकम् ५ ॥
अरिष्टे मुषिकाकारे मुषिकारिष्टमुच्यते ।
अय खड्गाधम कुर्य्यात पत्यु पातालसङ्ग-

मम् ॥६॥

बिडालनयनाकारो बिन्दुरेकोऽसितच्छविर्भवेत ।
बिडालारिष्टमेतत स्यात भर्त्तु सर्व्वार्थनाश-

नम् ॥७॥

अरिष्ट शर्कराकार यदा स्पर्शेन [illegible]ध्यते ।
शर्करारिष्टमेतत स्याद्धनबुद्धिविनाशनम ॥८॥
यत्र नीलीरसाभासमरिष्ट दृश्यते क्वचित ।
नील्यरिष्टमिद ज्ञेय यशोलक्ष्मीविनाशनम ।६॥
अरिष्टे मशकाकारे मशकारिष्टमुच्यते ।
भर्त्तु कुल यशो बुद्धि धृति प्रीतिञ्च नाशयेत ॥

१ ॥

भृङ्गमाप्रतिमो बिन्दुरेकोऽनेकोऽथवा यत्र ।
भृङ्गारिष्ट इत्येष धृतिस्मृतिविनाशन ॥११॥
सूचीरूपमरिष्टञ्चेदूर्द्ध्व वा तिर्य्यगेव वा ।
सूच्यरिष्टमिद नाम भर्त्तु कुलविनाशनम ॥१२॥
त्रयस्त्रिबिन्दवो राजन । पङ्क्तयो विषमेण वा ।
उपर्य्युपरि वाधोऽधस्त्रिबिन्दाख्यमरिष्टकम ॥
तस्य स्पर्शनमात्रेण सचेल स्नानमाचरेत ॥१२॥
कालिकारिष्टमित्येतद् धीधृतिस्मृतिनाशनम ॥

१४ ॥

एकत्र यदि न ज्ञेष प्रयत्नेनापि सहृत ।
दारी नाम महारिष्ट सर्व्वाभीष्टविनाशनम ॥
अनेकगुणसम्पन्न खड्गो लोकैन गृह्यते ॥१५॥
कपोतपक्षप्रतिममरिष्टञ्चेत्तदाश्रयम ।
भर्त्तु कुल यशो विद्या बल बुद्धिञ्च नाशयेत ॥१६॥
काकाकृति यदारिष्ट काकारिष्ट तदोच्यते ।
अनेन भर्त्तु सग्रामे भङ्ग एवोपजायते ॥१७॥
अरिष्टे खर्पराकारे खर्परारिष्टमुच्यते ।
भर्त्तुयशो बल वीर्य्य बुद्धि प्रीतिञ्च नाशयेत ॥१८॥
यदाव्यक्तोहशकल लग्न स्यादिव लक्ष्यते ।
शकलीति स वै खड्ग सर्व्वाभीष्टनिसूदन ॥१६॥
क्रोडीकुर्य्यात्पत्रकयोलक्षणा पतिते २ । २१ ।
यस्मिन्निम्नमिवा[illegible]ति मध्ये वा दृश्यते क्वचित ।
जालारिष्टमिद नाम भर्त्तु कुलधनापहम्॥२२॥
एकैकरेखा दीर्घाग्रा यदा पक्षविनी भवेत ।
सर्प्पो वाथ करेणान करालारिष्टमुच्यते ॥
अथ हि क्षितिपालाना दृष्टियोग्यो भवेन्न हि ।
दर्शनादेव नश्यन्ति यशोलक्ष्मीजयादय ॥२३॥
अरिष्टे कङ्कपत्राभे कङ्कारिष्ट तदुच्यते ।
अस्य स्पर्शनमात्रेण नश्यत्यायुर्यशो बलम ॥२४॥
खञ्जर[illegible]प्रतिम यदारिष्टन्तु लक्ष्यते ।
खञ्जरारिष्टमेतत स्याद्भर्त्तु कुलधनापहम ॥२५॥
गोशृङ्गाभमरिष्टञ्चेत शृङ्गारिष्ट तदुच्यते ।
अनेन भर्त्तुर्नश्यन्ति लक्ष्मीबलकुलादय ॥२६॥
गोपुच्छाकृति चेत खड्गे अरिष्ट सप्रतीष्यते ।
पुच्छारिष्टमिद नाम भर्त्तु सर्व्वार्थनाशनम्॥२७॥
खनित्राभमरिष्टञ्चेत खनित्रारिष्टमुच्यते ।
शूराणामपि सग्रामे भङ्गमेतत प्रयच्छति ॥२८॥
अरिष्टे लाङ्गलाकारे लाङ्गलारिष्टमुच्यते ।
अय पापात पापतर प्रेक्षणीयो न भूभुजा ॥
अयमायु श्रिय हन्ति विद्या बलमशेषत ॥२६॥
वडिशारिष्टस्य लक्षण पतितम ॥३ ॥
इत्यरिष्टानि प्रोक्तानि नानालक्षात प्रयत्नत ।
विचार्य्यैतानि मतिमान खड्गकोषे निधापयेत॥
दिङ्मात्रमिदमुद्दिष्टमरिष्टानां हितात्मनाम ।
अमङ्गलानां मन्दाना दर्शनञ्चाशुभावहम् ॥

अरिष्टमेकमेव स्यादिहरिष्ट शुभावहम्।
अन्योन्यमशुभ स्यात् विपरस्य हि विष यथा ॥
एकमारभ्य सप्तान्तमरिष्ट प्राह नान्यथा।
यथोत्तर द्विगुणित फलमाहुर्मनीषिण ॥
इति खड्गपरीक्षायामरिष्टाध्याय षष्ठ ॥६॥
अथ द्विविधा भूमि ।
दिव्यभौमविभागेन भूमिया द्विविधा मता ।
दिव्या दिवि समुद्भूता भौमा भूमिसमुद्भवा ॥
तल्लक्षणमशेषेण लिख्यते तन्निबोधत ।
देवदानवयोर्मध्ये खड्गाश्चैरभत पुरा ॥
ते खड्गा पुण्यदेशेषु केषु केषु प्रतिष्ठिता ॥
दिव्यलक्षण यथा,—
ये खड्गा स्थूलधारा भृशमतिलघवो निम्न लाङ्गा सुनेत्रा
ये रिष्टाभासरूपा सुविमलतनवश्चाप्यसत्कार योगात ।
दुर्भेद्या दुर्घटाश्च ध्वनिगुणगुरवो यत्नतो दाह्य-पात्री
ते दिव्या कुर्व्वतेऽमी कुलधनविजयश्रीयशो-वृद्धिमाशु ॥१॥
अथ भौमलक्षण वृहद्धारीते ।
पूर्व्व महेशेन विषाणि यानि
भुक्तानि तेषा पतितास्तु बिन्दव ।
यस्मिन प्रदेशे स स एव देश
कालायसामाकरता जगाम ॥
पुरामृत क्षीरसमुद्रमथ्या-
दुत्पाद्य सगृह्य ययु सुरेन्द्रा ।
तद्बिन्दवो यत्र निपेतुरेव
शुद्धायसामाकरता जगाम ॥
ये विषोत्था भृशश्यामा खराङ्गा सम्भवन्ति हि।
मृत्युदाहज्वरानाहशोकद्विष्ठावमीकरा ॥
येऽमृतोत्था कर्व्वराङ्गा मन्दाङ्गा सम्भवन्ति च।
बलीपलितमालिन्यजराव्याधिविनाशना ॥
यत्रैव पतित यत्तु तत्तदाकरताङ्गता ॥
तद्यथा,—
वाराणसीमगधसिंहलभूमिभागे
नेपालभूमिषु तथाङ्गमहीप्रदेशे।
सौराष्ट्रकेऽप्यतरधन्यमहीविभागे
शुद्धायसा क्षतिवरा प्रवदन्ति जन्म ॥
तद्यथा,—
वाराणसेया सुस्निग्धास्तीक्ष्णधारा सदङ्गिन ।
लघव सुखसन्धेया श्यामाभेद्याखिलिन ॥
मागधा कर्कशा स्थूलधारा गाढतराङ्गिन ।
गुरवो दु खसन्धेया खड्गा ज्ञेया विचक्षणै ॥
नेपालदेशप्रभवा निरङ्गा निम्नलाश्च ये ।
श्रेया सदङ्गा मलिना लघव स्थूलधारिण ॥
कालिङ्गा गुरव खक्ष्णा अक्ताङ्गास्तनुहेतव ।
सौराष्ट्रा निर्मला स्निग्धा सुयक्ताङ्गा भृश खरा ॥
सिंहलद्वीपजातानां चतुर्द्धा भेद उच्यते।
केचित सदङ्गा गुरव कर्कशा स्निग्धधारिण ॥
केचित सदङ्गा लघव सुस्निग्धा स्थूलधारिण ।

एषा रूपेण मिश्रेण ज्ञेया हि द्विजजातय ॥
सामान्यात द्विगुणश्चोड्ड कालम्न्यगुणस्तत ।
कर्षे प्रतगुण भद्र भद्राङ्गन मङ्गम ।
वचान शतगुणा पालिन्नाने विंशतिभि ।
तत कोटिसहस्रेण व्ययस्कान्त प्रशस्यते ॥”
इत्यादिक रसायनोपयोगिकमेव न तु खड्गे इष्टफलम ॥ यच्चाह ।
आयसास्तु लोहजातीना यत्र खड्गाय युज्यते।
तथाच ।
ये खड्गास्तीक्ष्णधारा भृशमतिगुरव प्रच गुणाढ्या सुभव्या
केचित साङ्गा निरङ्गा कति च न समला निर्म्मला कश्चिदेव ।
ते भौमा कुर्व्वतेऽमी धनविजयबल षड्गुणा निर्गुणा वा
ते दु ख शोकसङ्ग दधति बलकुलश्रीयशोनाश-कास्ते ॥
इति खड्गपरीक्षाया भूम्यध्याय सप्तम ॥७॥
अथाष्टधा ध्वनि ।
ध्वनिरष्टविध प्रोक्तो य पूर्व्वे सूचसङ्गहे ।
तेषामपि लिखाम्यत्र संगुण लक्षणाष्टकम ॥
तद्यथा,—
पूर्व्वे चत्वार शुभदा परे निन्द्यास्तथा।
विचार्य खड्गमानश्च कथ्यते खड्गकोविदै ॥
घोरस्तार इति ख्यातो द्विविध खड्गकोविदे।
घोर स्यात सुखसम्पत्त्यै तार उच्चाटने मत ॥
यत्र हसरवस्येव खड्गे नक्ष्यते ध्वनि ।
हसध्वनिरय खड्ग सकलार्थप्रसाधन ॥१॥
कास्यशब्द इवाभाति यस्मिन खड्गे इते ध्वनि ।
कास्यध्वनिरय खड्ग प्राह नागार्ज्जुनो मुनि ॥२॥
अभस्य लक्षण पतितम ॥३॥
ढक्काशब्द इवाभाति यस्मिन खड्गे इते ध्वनि ।
ढक्काध्वनिरय खड्ग सर्व्वशत्रुनिकृन्तन ॥ ॥
काकस्वर इवाभाति यस्मिन खड्गे इते ध्वनि ।
काकस्वरोऽय खड्ग स्यात श्रीयश कुल-नाशन ॥५॥
तन्त्रीस्वरसमो यस्मिन भवेत खड्गे इते ध्वनि ।
तन्त्रीध्वनिरय खड्ग कुलश्रीधननाशन ॥६॥
खरस्येव ध्वनिर्यस्मिन खरध्वनिरय मत ।
श्रीयशोज्ञानविज्ञानजयतेजोविनाशन ॥७॥
प्रस्तरस्येव य खड्ग स निन्द्य खड्ग-लक्षणे ॥८॥
गभीरतारध्वनिता खड्ग सस्याशुभलक्षणम।
उत्तानमन्द्रध्वनिता खड्ग सस्याशुभलक्षणम ॥
अपाङ्गनेत्रहीनोऽपि खड्ग सुध्वनिरुत्तम ।
अन्ध कुरूपो मधुरो यथा भुवि सुगायन ॥
सर्व्वलक्षणसम्पन्न खड्गो यो ध्वनिवर्ज्जित ।
स निन्द्य सुन्दराङ्गोऽपि यथा वाक्यविवर्जित ॥
नखेन वाय दण्डेन तथा लौहशलाकया ।
लोष्टेन प्रकाराभिज्ञ ध्वनिविज्ञानमुच्यते ॥”
इति खड्गपरीक्षायां ध्वन्यध्यायोऽष्टम ॥८॥

अथ द्विविध मानम ।
यस्मात् द्विविध प्रोक्त तस्य लक्षणमुच्यते ।
उत्तमाधमभेदेन भेद। हि द्विविधो मत ॥
उत्तम यद्विशाल स्यात्सुपुमान प्रकीर्त्तितम ॥१॥
अधम तच यत स्वल्प गुरुमान प्रकीर्त्तितम् ॥२॥
ततपुनस्त्रिविध प्र।क्तमादिमध्यान्तभेदत ।
यो मुष्टिविंशतिममायततीव्र धारो
भग्नेऽपि न प्रसरतोऽपि बहुलाभ ।
मानेन चाल्पलिक स हि खड्गमध्ये
नातिप्रक्रमनविक्रमफलप्रद स्यात ॥
यो द्वात्रिंशत्वमुष्टिभिरायत स्यात
मन्दो भवत प्रसरताऽपि चतुर्थभाग ।
तावतपले परिमितस्तु ततोऽधिको वा
खड्गाऽसौ धनयश कुलनाशनाय ॥
नागार्ज्जुनोऽपि ।
यावन्तो मुष्टयो दैर्घ्ये तन्त्राङ्गुलयो यदा ।
प्रसरे तच्चतुर्थांशमिति वै मानमुत्तमम ॥
यावन्तो मुष्टयो दैर्घ्ये प्रसरे तत्त्रिभागिक ।
पलैस्तन्द्रेसुलि स खड्गो मध्य उच्यते ॥
यावन्तो मुष्टयो दैर्घ्ये तुर्याश प्रसरे तु तत ।
अधम कीर्त्तित खड्ग ग्रस्ततसमो वा चाधिक पले ॥
भौमानामिदमुद्दिष्ट दिव्यास्तु लघवो मता ॥”
इति खड्गपरीक्षाया मानाध्याय ॥ ९ ॥
भोजस्तु ।
“दीर्घता लघुता चैव खरविक्तीक्ष्णता तथा ।
दुर्भेद्यता सुघटता खड्गाना गुणसग्रह ॥
खञ्जता गुरुता चैव मन्दता तनुता तथा ।
सुभेद्या त्यघटता खड्गाना दोषसग्रह ॥
इति निखिलमुदारसूक्तमत्र
बहुतन्त्रेषु निरूप्य खड्गयष्टे ।
नृपतिरिति विचिन्त्य यो विधत्ते
स चिरतरा श्रियमुच्छ्रिता लभेत ॥”
इति युक्तिकल्पतरूक्तखड्गपरीक्षा समाप्ता॥
तरस, क्ली (तॄ+बाहुलकात असच ।) मासम । इत्यमर । २।६।६३ ॥ (यथा, कात्यायन-श्रौतसूत्रे ।
“तरसमया पूर्व्वोक्तभागा ॥”
“तरसमया मांसमया ।” इति कर्क ॥)
तरस्थान, क्ली, (तराय अवतरणाय यत स्थानम । तरस्य स्थान वा ।) घट्ट । इति जटाधर ॥
तरस्वान्, [त] त्रि, (तरो बल वेगो वा अस्य-स्तीति मतुप । मस्य व ।) शूर । वेगी । इति व्याकरणम ॥ (चतुर्थमनुपुत्रविशेष । यथा, हरिवंशे । ७ । ८८ ।
“तरङ्गभीरुर्व्वप्रश्च तरस्वानुग्र एव च ।
अभिमानी प्रवीरश्च जिष्णु सङ्कृन्दनस्तथा ॥”)
तरस्वी, [न] त्रि, (तरो वेग बल वाऽस्यस्य । तरस+“असमायामेधास्रजो विनि ।” ५।२। १२१ । इति विनि ।) शूर । वेगी । इत्यमर । ३।३।१२७। (यथा, भागवते । ८। १ । ३१ ।
“दाक्षया च तथा सौम पुलोम्ना युयुधेऽनिल ।

सितुम्बसुम्बयान्त्री स्कन्धली तरम्बिनी ॥')
गरुडे नार्या च पु। इति राजनिर्घण्टः ॥

तरान्धु पु (तरं तरणाय तरे नगरं वा अन्धु इव अतिगभीरत्वात्‌ तथात्वम्‌।) नौकाविशेषः। भेड इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ... २ वह्नम ३ नाव्ड ४ वहित्रम ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तराटु पु, (तराय तरणाय अलति पर्य्याप्नोतीति। अल+उन।) नौकाविशेषः। इति हारावली॥

तरि स्त्री, (तरत्यनया इति। तॄ+"अच इः।" उणा। ४। १३८। इति इः।) नौका। इत्यमरः। १। १०। १० ॥ (यथा, महाभारते। १। १०८।
"साहरोगाशाकस्यास्ति अस्माथ वाहये तरिम॥")
दशा। वस्त्रादिपेटकः। इति शब्दचन्द्रिका।

तरिक, पु, (तराय तरणाय हितः। तरि+ठन।) प्लवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (तरङ्गे तरणनिमित्तं कटयस्त्येकाधिकारोऽस्यास्य। तरण मुञ्जगता नाविकाश्च। यथा, याज्ञवल्क्ये। २। २। [illegible] ॥')
'तरिक स्थलजं शुल्कं गृह्णन्‌ दाप्यः पणान्‌

तरिका, स्त्री (तरिक+टाप।) नौका। इति शब्दरत्नावली॥

तरिणी स्त्री (तरत्यनया अन्तर्विनाश्यस्या इति इनि ङीप च।) नौका। इति शब्दचन्द्रिका॥

तरिता, स्त्री (तर+इतच।) तर्ज्जनी। इति शब्दचन्द्रिका। गञ्जनम। गाना इति भाषा। तद्यथा कृतागमकल्पे।
'सविता कातसूरुस्य नाभिकटस्य मस्तुरम।
अङ्गिमेन वज्रसत्तारिता तारता तथा।"

तरिरथ पु, (तरेर्नौकाया रथ इव तत्परिचालकत्वात्तथात्वम।) अरित्रम। इति हारावली॥

तरी स्त्री (तरत्यनया इति। तॄ+'अवितॄस्तॄतन्त्रिभ्य ई।' उणा। ३। १५८। इति ई।) नौका। (यथा, माघे। ३। ७६।
'तरीषु तत्रत्यमफल्गुभाण्डम॥")
गन्धः। वस्त्रादिपेटकः। इत्युणादिकोषः॥ धूमः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ द्रोणी। इति जटाधरः॥ दशा। इति मेदिनी। रे, ४॥

तरीष पु, (तॄ+"ऋतन्यामीषच।" उणा। ४। २६। इति ईषच।) शोभनाकारः। भेलः। व्यवसायः। इत्युणादिकोषः॥ समुद्रः। समर्थः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ स्वर्गः। इति मेदिनी। ष, ३७॥

तरीषी, स्त्री, (तरीष+सञ्ज्ञायां ङीष।) इन्द्रकन्या। इति मेदिनी। षे ३८॥

तरु, पु, (तरति समुद्रादिकमनेनेति। तॄ+"भृमृशीतॄचरीति।" उणां। १। ७। इति उ।) वृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५॥ (यथा, रघुः। ३। ७।
"तुनिवनतरुच्छाया देव्या तया सह शिश्रिये॥")

तरुकूणि, पु, (तरौ वृक्षे कूणयतीति। कूण+इन।) वागगुन्दाली। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तरुजीवन, क्ली, (तरोर्जीवनं जीवनकारणम।) वृक्षमूलम। इति शब्दचन्द्रिका॥

तरुण क्ली, (तॄ+"तॄ रश्च लो वा।" उणा। ३। ५४। इति उनन।) कुब्जपुष्पम। इति मेदिनी। णे ४८॥

तरुण, पु, (तॄ+उनन।) स्थूलजीरकः। एरण्डः। इति राजनिर्घण्टः॥

तरुण, त्रि (तरति प्लवते प्रमोदसलिले इति। तॄ+"तॄ रश्च लो वा।" उणा। ३। ५४। इति उनन।) युवा। इति मेदिनी। णे, ४६। (यथा महाभारते। १। ४। ७६।
'तरुणस्तस्य पुत्त्रोऽभवत्तस्मतेजा महातपाः॥")
नूतनः। इति धरणिः॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम।
'तरुणं सर्षपशाकं नवौदनं पिच्छिलानि दधीनि।
स्वल्पव्ययेन सुन्दरि। ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति॥")

तरुणज्वर, पु (तरुणस्त्वामो ज्वरः।) सप्ताहात्मकज्वरः। (यथा, चक्रदत्ते।
'आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्म्मनीषिणः॥"

तरुणदधि क्ली, (तरुणं तरुणावस्थापन्नं दधीति।) पञ्चरात्रातीतदधि। इति वैद्यकम्॥
"शुक्रं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट्‌॥"
इति चाणक्ये। ६८॥

तरुणी स्त्री (तरुण+गौरादित्वात्‌ ङीष।) द्वितीयवयाः स्त्री। (यथा,—
'तासु तरुणी प्रिया ह्यचिरप्रसूतसरावरी।
निदाघशरदोर्बाला हिता विषयिणो मता॥
तरुणी शीतसमये॥'
'नित्यम्बाला सेव्यमाना नित्यं वर्द्धयते बलम्।
तरुणी ह्रासयत्याशु प्रौढा वृद्धत्वमावहेत॥"
"वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
भूयोभूयः प्रवर्त्तमानरजाः स्त्री। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ तत्पर्य्यायः। युवती २। इत्यमरः। २। ६। ८॥ तलुनी ३ युवतिः ४। इति भरतः॥ यूनी ५ दिक्करी ६ धनिका ७ धनीका ८। इति शब्दरत्नावली॥ गृहकन्या। दन्तीवृक्षः। चीडानामगन्धद्रव्यम्। पुष्पविशेषः। सेउती इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। सहा २ कुमारी३ गन्धाढ्या ४ चारुकेशरः ५ भृङ्गेष्टा ६ रामतरुणी ७ सुदला ८ बहुपत्रिका ९ भृङ्गवल्लभा १०। इति राजनिर्घण्टः॥ सेवती ११। यथा, नारसिंहपुराणे।
"चम्पकात्‌ पुष्पशतकादशोकं पुष्पमुत्तमम्।
अशोकात्‌ पुष्पसाहस्रात्‌ सेवतीपुष्पमुत्तमम्।
सेवतीपुष्पसाहस्रात्‌ कुब्जकं पुष्पमुत्तमम्॥"
(यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
"शतपत्री तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेशरा।
महाकुमारी गन्धाढ्या लाक्षाख्यातिमञ्जुला॥"

यस्या गुणाः। शिशिरत्वम्। स्निग्धत्वम्। पित्तदाहज्वरमुखपाकतृष्णाविच्छर्दिनाशित्वम्। मधुरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

तरुणीकटाक्षमाल, पु (तरुणीनां कटाक्षाणां माला यत्र।) तिलकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तरुतूलिका, स्त्री, (तरुस्थिता तूलिका चित्रशलाका इव। यद्वा, तरौ वृक्षे दोलयतीति। तुल क्षेपे +णवुल। टापि अत इत्वम्। पृषोदरादित्वात्‌ साधुः।) वातुली। इति हारावली॥ वादुड इति भाषा॥ तरुदूलिकापि पाठः॥

तरुनख पु (तरौ तरोर्वा नख इव।) कण्टकः। इति हारावली॥

तरुभुक्‌, [ज] पु, (तरुं भुनक्तीव। भुज+क्विप।) वन्दाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

तरुमृग, पु, (तरौ तिष्ठन्‌ मृग इव। शाकपार्थिववत्‌ मध्यपदलोपी समासः। यद्वा, तरुप्रियो मृगः पशुः।) वानरः। इति शब्दरत्नावली॥

तरुराग क्ली,(तरौ रागो रक्तिमाभा यस्मात्‌।) किशलयम्। नूतनपल्लवः। इति हारावली॥

तरुराज, पु,(तरूणां राजा अत्युच्चत्वादस्य तथात्वम्। समासे टच।) तालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (सर्व्वपूज्यत्वात्‌ स्वर्लोकभोग्यत्वाच्च पारिजातपुष्पवृक्षः। यथा, हरिवंशे। १२४। ५५।
"यदेतदाहृतं स्वर्गात्‌ तव त्वदर्थं मया विभो।
देवोपभोग्यमेतद्धि तरुराजसमुद्भवम्॥")

तरुरुहा, स्त्री, (तरौ रोहतीति। रुह+क। टाप।) वन्दाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

तरुरोहिणी, स्त्री, (तरुषु रोहतीति। रुह+णिनि+ङीप।) वन्दाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

तरुवल्ली, स्त्री, (तरुषु वल्लीव तरुवल्लीव वा।) जतुकालता। इति राजनिर्घण्टः॥

तरुशायी [न] पु, (तरौ तरुकोटरे शाखायां वा शेते इति। शी+णिनि।) पक्षी। इति हारावली॥

तरुसार, पु, (तरोः सारः।) कर्पूरः। इति हारावली॥ (यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३५ अध्याये। "तत्रनेत्राणि सुवर्णरजतताम्रायोरीतिदन्तशृङ्गमणितरुसारमयानि श्लक्ष्णानीति॥"कर्पूरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

तरुस्था, स्त्री, (तरौ तिष्ठतीति। स्था+कः टाप च।) वन्दाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

तरूट, पु, (तरौ कट इव।) उत्पलकन्दः। अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। शीतलत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये।
"तरूटबिसशालूककौञ्चादनकशेरुकम्।
शृङ्गाटकं कलोड्यञ्च गुरुविष्टम्भि शीतलम्॥")

तर्क, क दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पर-अक-सेट।) क, तर्कयति। वितर्कोऽप्ययम्। (अस्य सक।) तर्कयत्यर्थगुणं सुधीः। इति दुर्गादासः॥

तर्कः, पु, (तर्क+भावे घञ्।) आकाङ्क्षा। वितर्कः। व्यभिचारशङ्काविवर्त्तकः। इति भाषापरिच्छेदः॥ (यथा, महाभारते। ३। १९९। १८।
"शुष्कतर्कं परित्यज्य आश्रयस्व श्रुतिं स्मृतिम्॥")
स च पञ्चविधः। यथा। आत्माश्रयः १ अन्योन्याश्रयः २ चक्रकः ३ अनवस्था ४ प्रमाणबाधितार्थकः ५। इति जगदीशः॥ एषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि॥ ऊहः। हेतुशास्त्रम्। तत्तु मीमांसादि। इति मेदिनी। के, २५। (यथा मनुः। १२। १०६।
"आर्षं धर्म्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म्मं वेद नेतरः॥"
न्यायशास्त्रम्। यथा नैषधे।
"यतनाय मधुवषिघर्षितयरास्तर्कैशु यस्योक्ताय॥"
ज्ञानम्। यथा, महाभारते। १। १९८। १८।
"न वै फलार्थिनं मन्ये भ्रातरं तर्कचक्षुषा॥"
अर्थवाद इति कर्कोपाध्यायः। यथा, अक्ता शर्करा उपदधातीति विधिः श्रूयते। तत्राञ्जनसाधनं घृतं तैलं वा तन्मध्ये कस्याक्ता इति सन्देहे तेजो वै घृतमित्यर्थवादात् घृतेनाक्ता इति निर्णीयते। अतस्तर्कोऽर्थवादः॥")
तर्ककः पु (तर्केण आकाङ्क्षया कायति प्रकाशते इति। कै+कः।) याचकः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। १२। ४५। ६।
"तथानुजीविनो भृत्यान् संश्रितानतिथीनपि।
कामैः सन्तर्पयामास कृपणांस्तर्ककानपि॥"
तर्कयतीति। तर्क+ण्वुल्।) तर्ककारकश्च॥
तर्कविद्या, स्त्री (तर्कोपदेष्ट्री विद्या तर्करूपा या विद्या वा।) न्यायविद्या। तत्पर्य्यायः। आन्वीक्षिकी २। इत्यमरः। १।६।५॥ (यथा, महाभारते। १३। ३७। १२।
"आन्विक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम्॥)
तर्कारी, स्त्री, (तर्कं ऋच्छतीति। ऋ+कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्। ङीप् च।) जयन्तीवृक्षः। इत्यमरः। ३। २। ६५॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"वैजयन्ती च तर्कारी जयन्ती विजया जया॥"
अस्या गुणा यथा,—
"तर्कारी वरुणः स्वादु सतिक्तः कफवातजित्॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये॥
अस्या व्यवहारो यथा,—
"तर्कारी विश्वशिशुसुरसवतसकनिम्बजे।
पञ्चमूलफलैस्तोयं शृतमुष्णं सेचनम्॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥
इयं गणिकारिकापि वाच्या। तत्पर्य्याया यथा,
"अग्निमन्थो जयः स स्यात् श्रीपर्णी गणिकारिका।
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
तर्किणः, पुं, चक्रमर्द्दवृक्षः। इति रत्नमाला॥ तर्किलोऽपि पाठः॥ (चक्रमर्द्दशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

तर्की, [न] त्रि (तर्कयितुं शीलमस्य यद्वा तर्कयतीति। तर्क+णिनि।) तर्कविशिष्टः। मीमांसकः। यथा—
"त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्व्वे परिषत् स्याद्दशावरा॥"
इति मनुः। १२। १११॥
तर्कुः, स्त्री, (कृत+उ। निपातनात् साधुः।) सूत्रनिर्म्माणयन्त्रम्। टेको इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कर्त्तननालिका २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तर्कटी ३ सूत्रला ४। इति हारावली॥ (कुम्भकारस्य चक्राकारशिलाभाण्डम्। यथा, अनर्घराघवे। २। ६।
"शङ्के सम्प्रति यावदभ्युदयते तत्तत्कटङ्कोनच्छा रुच्यद्रिस्वरजत्कटावलयितो दर्व्विस्वयामीश्वरः॥")
तर्कुटं, क्ली (तर्कयति सूचोनपादकतया शोभते इति। तर्क दीप्तौ+बाहुलकात् उटन्।) कर्त्तनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ काटनाकाटा इति भाषा॥
तर्कुटी, स्त्री, (तर्कुट+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) तर्कुः। इति हारावली। २१३।
तर्कुपिण्डः पु (तर्कुस्थितः पिण्डः। मध्यपदलोपिसमासः।) तर्कुस्थितस्ततपिण्डः। टेकोर वाटुल इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वर्त्तिनी २। इति जटाधरः॥ तर्कुपीठी ३ वत्तुला ४। इति हारावली। २१३॥
तर्कुपीठी, स्त्री, (तर्कुस्थिता पीठी स्थली स्तनपिण्डः।) तर्कुपिण्डः। इति हारावली। २१२॥
तर्कुलासकः, पु (लासयति शोभयतीति। लस कान्तौ+णिच्+ण्वुल्। तर्कु सूत्रनिर्म्माणयन्त्र तस्य लासकः।) भञ्जोलः। इति हारावली। २१२॥ खरसा इति भाषा॥
तर्कुशाणः, पु, (तर्कोः शाणः।) स्नमकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ टेकोर शाण इति भाषा॥
तर्क्षः पु, (तरक्षुः पृषोदरादित्वात् साधुः।) तरक्षुः। इति शब्दरत्नावली॥
तर्क्ष्यं, पु यवक्षारः। इति रत्नमाला॥
तर्ज, भर्त्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर सक सेट।) तर्ज्जति। इति दुर्गादासः॥
तर्ज्ज, क ड भर्त्से। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-आत्म सक सेट।) क ड, तर्ज्जयते। भर्त्सनं सन्तर्जनम्। तामतर्ज्जयदम्बरे। इति रघुप्रयोगस्तु तर्ज्जनं तर्ज्जः। तर्ज्जं करोतीति णौ साध्यः। इति दुर्गादासः॥
तर्ज्जनं, क्ली, (तर्ज्ज+भावे ल्युट्।) भर्त्सनम्। यथा। अधीरायास्त्वजनताडनादि। इति रसमञ्जरी॥ (यथाच कुमारे। ६। ४५।
"भ्रूभेदिभिः सकम्पोष्ठैर्ललिताङ्गुलितर्ज्जनैः।
यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणामाप्रसादार्थिनः प्रियाः॥")
तर्ज्जनी, स्त्री, (तर्ज्ज्यतेऽनयेति। तर्ज्ज भर्त्सने+करणे ल्युट्। ततः स्त्रियां ङीप्।) अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुलिः। तत्पर्य्यायः। प्रदेशिनी २।

इत्यमरः। २। ६। ८१॥ सा तु गर्भस्थस्य चतुर्थमासे भवति। इति सुखबोधः॥ (यथा कथासरित्सागरे। २७। ८८।
"तच्छ्रुत्वा श्वशुरं तं सा वधूः सोमप्रभा क्रुधा।
विलासात् भामयामास यमाज्ञामिव तर्ज्जनीम्॥")
तर्ज्जिकः पु (तर्ज्जसं गर्ज्जनमस्त्यत्र। तर्ज्ज+ठन्।) देशविशेषः। तत्पर्य्यायः। नायिकः २। इति हेमचन्द्रः। ४। २४॥
तर्णः, पु, (तृणादिकं भक्षयतीति। तृण भक्षणे+अच्।) वत्सः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३२६॥
तर्णकः, पु, (तर्ण एव। स्वार्थे कन्।) सद्योजातवत्सः। इत्यमरः। २। ९। ६१॥ कोमलो वाछुर इति भाषा॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ५। ४२६।
"स्नानचौरा वरा पत्नी स्वद्वारा नियाल्यते।
आलिङ्गमाना क्रन्दन्ती स्तनयकैरिव दारकः॥"
बालकः। यथा, अनर्घराघवे। २। २३।
"मुनिनिवितयागलनप्रस्फुटत्स्तुशाद्वलानि वर्हीषि।
गोकयतर्णकोऽयं तर्णोप्युपकण्ठकच्छेषु॥")
तर्णि, पु, (तरणि पृषोदरादित्वादलोपः।) सूर्य्यः। पवः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥
तर्त्तरीकः क्ली (तीर्य्यतेऽनेनेति। तॄ+"फर्फरीकादयश्च।" उणा। ४। २। इति ईकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) नौका। (तरतीति। कर्त्तरि ईक।) पारगे, त्रि। इति मेदिनी। के, १६१॥
तर्द, हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर सकसेट।) तर्द्दति। इति दुर्गादासः॥
तर्द्दूः स्त्री,(तरति प्लवते इति। तॄ+"त्रो दूक् च।" उणा। १। ९१। इति दू आगमश्च।) दारुहस्तकः। इत्यमरः। २। ९। ३४। काठेर हाता इति भाषा॥
तर्पणं, क्ली, (तृप प्रीणने+भावे ल्युट्।) तृप्तिः। प्रीणनम्। इत्यमरः। ३। ६। ५६॥ (यथा कथासरित्सागरे। ७६। २३६।
"तत्रावृत्य तरोर्मूले वेतालं शवकलेवरे।
पूजयित्वाकरोत्तस्य शवमांसबलितर्पणम्॥")
यज्ञकाष्ठम्। इति हेमचन्द्रः॥ (तृप्यन्ति पितरो येन। तृप+करणे ल्युट्।) देवर्षिपितॄमनुष्याणां जलाञ्जलिदानेन तृप्तिसम्पादनम्। यथा,
"एवं स्नात्वा पितॄन् देवान् मनुष्यांस्तर्पयेन्नरः।
नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेदूर्द्ध्वमानसः॥
आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम्।
त्रीन् त्रीनञ्जलीन् दद्यादाकाशे दक्षिणे तथा॥
वसित्वा वसनं शुष्कं स्थले चास्तीर्णवर्हिषि।
विधिज्ञस्तर्पणं कुर्य्यात् न पात्रे तु कदाचन॥
यदपां क्रूरमात्मन्तु यदमेध्यन्तु किञ्चन।
अशान्तं मलिनं यच्च तत् सर्व्वमपगच्छतु॥
गृहीत्वानन्तमन्त्रेण तोयं सव्येन पाणिना।
प्रक्षिपद्दिशि नैरृत्यां रक्षोपहतयेऽक्षतम्॥
अनार्द्रिकन्तु यद्दत्तं पाषाणश्च प्रतिग्रहम्।

[illegible] मे किञ्चिद्ग्राह्यं [illegible] ॥
[illegible] सरदस्य [illegible] ।
[illegible] भाजितं मुनयः सनकादयः
[illegible] ।
[illegible] कुर्य्यात् [illegible] ।
इति गारुडे [illegible] अध्यायः ॥
[illegible] वह्निराशिं [illegible] नामधेयं च [illegible] ॥ * ॥ [illegible] तर्पणं [illegible] यथा —
'[illegible] गयाश्राद्धं [illegible] च ।
[illegible] पितृको भवेत् । कुर्य्यात् [illegible] ।
इति कालिकापुराणे [illegible] अध्यायः ॥
महायज्ञविशेषः । तत्तु पितृयज्ञः । [illegible] कुर्य्यादहरहः [illegible] मनुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ "तत्र [illegible] । तत्रादौ यथा —
[illegible] प्रत्यहं स्नानको [illegible] ।
[illegible] पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥
[illegible] ॥
[illegible] काशीखण्डे ।
[illegible] प्रत्यहं कार्य्यं [illegible] ।
[illegible] पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्व्वकम् ॥
[illegible] ब्रह्मपुराणे ।
[illegible] नाम [illegible] काम्यं [illegible] स्नानमुच्यते ।
[illegible] भवेत्तस्य [illegible] ॥
[illegible] । यथा [illegible] ।
[illegible] अभावादन्यस्यापि [illegible] सुतः ।
[illegible] पितरो [illegible] ॥"
तस्य [illegible] यथा । '[illegible] कारचिते [illegible] । [illegible] लिखिता ॥
[illegible] यश्चान्यस्यानुपानतम् ।
तद्वच्च [illegible] पितृकर्म्माणि ॥
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥
तस्य विधानं यथा । स्नातश्चार्द्रवासा देवपितृतर्पणमम्भःस्थ एव कुर्य्यात् परिवर्त्तितवासाश्चेत् तीरमुत्तीर्य्य । इति विष्णुः ॥ तीर्थे विशेषो यथा मत्स्यपुराणे ।
'तिलोदकाञ्जलिर्देयो जलस्थैस्तीर्थवासिभिः ॥
तीर्थं स्थलस्थश्चेत् तर्पणं करोति तदा जलैकचरणं आचम्य कुर्य्यात् तस्य जले च तर्पणमविरुद्धम् । स्थले तर्पणं दर्भेषु कार्य्यम् । यथा,—
'प्राग्रेषु सुरांस्तर्पयेत् मनुष्यांश्चैव मध्यतः ।
पितॄंस्तु दक्षिणाग्रेषु दद्यादिति जलाञ्जलीन् ॥
इति आग्नेयपुराणम् ॥
अशुचिदेशे तु ।
'यत्राशुचिस्थलं वा स्यादुदके देवतापितॄन् ।
तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥
इति विष्णुः ॥
'प्रादेशमात्रं उद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् ।
उदङ्मुखश्चात्तर्पयेत् पितॄन् दाक्षिणत्यस्तथा ॥
इति दक्षः ॥

उदगोऽन्ते तु ।
पात्राद्वा तर्पमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् ।
जलपूर्णेऽथवा गर्त्ते न स्थले तु निवाहयेत् ।
इति हारीतः ॥
'यज्ञोपवीती प्रासव्ये तिलान् सामग्रजाञ्जये ।
न्यासे यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥
इति योगियाज्ञवल्क्यः ॥
'अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च तिलानस्थिरान् करान् ।
[illegible] गृहीत्वा पात्रस्थान् ध्यायन् सन्तर्पयेत् पितॄन् ॥
इति नारदः ॥ * ॥
देवतर्पणं यथा —
ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्व्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्व्वाप्सरसोऽसुराः ॥
क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भकाः खगाः ।
विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ॥
निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्म्मे रताश्च ये ।
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥
इति उपवीतिना प्राङ्मुखेन देवतीर्थेन कार्य्यम् ॥
मनुष्यतर्पणं यथा —
सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ।
सर्व्वे ते तृप्तिमायान्तु मद्दत्तेनाम्बुना सदा ॥
इति निवीतिना मनुष्यतीर्थेन सामगेन प्रत्यङ्मुखेन कार्य्यम् । अन्यवेदिना उदङ्मुखेन कार्य्यम् ॥ * ॥ तत ऋषितर्पणं प्राङ्मुखेन उपवीतिना देवतीर्थेन कार्य्यम् । ततो दिव्यपितृतर्पणं दक्षिणामुखेन प्राचीनावीतिना सतिलजलेन पितृतीर्थेन कार्य्यम् । ततः पितृतर्पणम् ॥ * ॥ भीष्माष्टम्यां भीष्मतर्पणम् । तस्य मन्त्रो यथा,—
वैयाघ्रपद्यगोत्राय साङ्कृतिप्रवराय च ।
अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्म्मणे ॥
प्रार्थनमन्त्रो यथा,—
'भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
आभिरद्भिरवाप्नोतु पुत्त्रपौत्रोचितां क्रियाम् ॥
प्रेतचतुर्द्दश्यां यमतर्पणं यथा,—
'यमाय धर्म्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्व्वभूतक्षयाय च ॥
औडुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥
प्रत्येकनामभिर्देयास्त्रीनञ्जलीन् इदाति ॥ * ॥
तिलतर्पणनिषेधो यथा,—
'रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां श्राद्धवासरे ।
सप्तम्यां जन्मदिवसे न कुर्य्यात् तिलतर्पणम् ॥
इति स्मृतिः ॥
'सङ्क्रान्त्यां मिथि सप्तम्यां रविशुक्रदिने तथा ।
श्राद्धे जन्मदिने चैव न कुर्य्यात्तिलतर्पणम् ॥'
इति मत्स्यपुराणम् ॥
तत्र प्रतिप्रसवो यथा,—
'अयने विषुवे चैव सङ्क्रान्त्यां ग्रहणेषु च ।
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवासरे ॥

कृष्णपक्षस्यामावास्यायां तु निषिद्धेऽपि न दोषस्तिलतर्पणे ।
तीर्थे तिथिविशेषे च कार्य्यं प्रेते च सर्व्वदा ॥
इति स्मृतिः ॥
'तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्य्यात् तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥
इति मरीचिवचनम् ॥ * ॥
तिलाभावे प्रतिनिधिर्यथा ।
'तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।
तदभावेऽपि निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वाप्यथ ॥
इति याज्ञवल्क्यः ॥ * ॥
अशक्तौ । आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं जगत्तृप्यतु । इत्यनेन चैकेनैव तर्पयेत् ।' इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
काशीखण्डमते तु ।
"आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः ।
तृप्यन्तु सर्व्वे पितरो मातृमातामहादयः ॥
अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् ।
आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥"*॥
जन्माष्टम्यां तर्पणस्य फलं यथा,—
"तस्यां तिथौ वारिमात्रं पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।
गयाश्राद्धं कृतं तेन शताब्दं नात्र संशयः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

तर्पणी, स्त्री, (तृप्यतेऽनयेति । तृप + करणे ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) गुरुस्कन्धवृक्षः । स च श्लेष्मा वृक्षः । इति शब्दमाला ॥ (सर्व्वजनतृप्तिप्रदायित्वात् गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २९ । ७२ ।
"तर्पणी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी ।"
प्रीतिप्रदे, त्रि । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"क्षुत्तृट्श्रमक्लान्तिहरी पेया वातानुलोमनी ।
विलेपी तर्पणी हृद्या ग्राहिणी बलवर्द्धिनी ॥")

तर्पणेच्छु, पुं (तर्पणमिच्छतीति । इष + उ निपातनात् साधु ।) भीष्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ तर्पणाकाङ्क्षिणि, त्रि ॥

तर्पिणी, स्त्री, (तर्पयति प्रीणयतीति । तृप + णिच् + णिनि । ततो ङीप् ।) पद्मचारिणी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

त(र्व्व)र्बं, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट् ।) रेफोपधः । तर्व्वति । इति दुर्गादासः ॥

तर्वट, पुं, (तर्व्वति हतं गच्छतीति । तर्व्व + बाहुलकात् अटन् ।) वत्सरः । इति शब्दरत्नावली ॥ चक्रमर्द्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तर्म्म, [न्] क्ली, (तरतीति । तॄ + "सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणां ४ । १४४ । इति मनिन् ।) यूपाग्रम् । इत्यमरः । २ । ७ । १९ ॥

तर्ष, पुं, (तृष पिपासायाम् + भावे घञ् ।) अभिलाषः । (यथा, महाभारते । १२ । २४ । ६ ।
"तर्षच्छेदो न भवति पुरुषस्येह कल्मषात् ।
निवर्त्तते तदा तर्षः पापमन्तगतं यदा ॥")
तृष्णा । इत्यमरः । ३ । ६ । ५५ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४८ ।
"जनयात्यैवपर्णेन तर्षीतकार्श्यमिवोद्वहन् ।

यतप्रतापो रिपुस्त्रीणां सनेत्राम्भोऽभजन्मुखम ॥”
यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे तृष्णाधिकारे ।
“काश्मर्य्यशर्करायुक्तं चन्दनोशीरपद्मकम ।
द्राक्षामधुकसंयुक्तं पित्ततर्षे जलं पिबेत ॥”
तीर्य्यतेऽनेनेति । तॄ प्लवनतरणयोः + “सृत वदिहनीति ।” उणा ३ । ६२ । इति स ।)
प्लव । (तीर्य्यतेऽसौ इति कर्म्मणि स ।) समुद्र । इत्युणादिकोष ॥ सूर्य्य । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥

तर्षण, क्ली, (तृष + भावे ल्युट ।) पिपासा । इति जटाधर ॥ (अभिलाष । यथा, भागवते । ३ । २५ । ७ ।
“निर्व्विण्णा नितरां भूमन्नसदिन्द्रियतर्षणात ।
येन सम्भाव्यमानेन प्रपन्नान्ध तम प्रभो ॥”)

तर्षित त्रि, (तर्षोऽस्य जात । तर्ष + तारकादित्वात इतच ।) तृषित । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, भागवते । ६ । ६ । २७ ।
“राजा तदृयज्ञसदनं प्रविष्टो निशि तर्षित ।
दृष्ट्वा शयानान विप्रास्तान पपौ मन्त्रजलं स्वयम ॥”
जाताभिलाष । यथा, रामायणे ।२।१ ४।१ ।
‘वशिष्ठं पुरत कृत्वा दारान दशरथस्य च ।
अभिचक्राम त देश रामदर्शनतर्षित ॥”)

तल, गतौ । (भ्वा पर सक सेट ।) सौत्रधातुरयम । तालिश । इति दुर्गादास ॥

तल, कि प्रतिष्ठितौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरापक्षे भ्वा-पर-अक सेट ।) कि, तालयति तलति व्रतम् । सम्पूर्णं स्यादित्यर्थं । इति दुर्गादास ॥

तल क्ली पु, (तलतीति । तल प्रतिष्ठायाम + पचाद्यच ।) स्वरूपम । यथा महीतलम । (यथाच माघे । २ । १११ ।
“तत्वा तत्वविदस्तीर्थेऽस्त्वन्त प्रविश्य पदम ।
विदाङ्कुर्व्वन्तु महतस्तल विद्विषदम्भस ॥”
“तलं स्वरूप प्रमाणमिति यावत ॥” इति तट्टीकायां मल्लिनाथ ॥) अनूत्तम । इति मेदिनी । ले २१ ॥ (अध । इत्यमर । ३ । ३ । २ १ ॥ यथा, मनु । २ । ५६ ।
“अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ॥”
यथा च शान्तिशतके । २ । १६ ।
“वासो वल्कलमास्तरं किशलयान्योकस्तरूणा तलं
मूलानि क्षतये क्षुधा गिरिनदीतोयं तृषाशान्तये ॥”
हस्तादीनामुपरिभाग । यथा —
“तलं प्रत्यङ्गुलीना या कण्डरा बाहुपृष्ठत ।
बाह्वो कर्म्मक्षयकरी——————॥”
इति माधवकृतरुग्विनिश्चये वातव्याधौ ॥
“तलं हस्तस्योपरिभाग तलशब्दोऽत्र उपरिवचन यथा भूतलमिति गयदास । तेनायमर्थं बाह्वो पृष्ठ बाहुपृष्ठं तत आरभ्य हस्ततलं सञ्चीकरोति ॥” इति विजयरक्षितकृतव्याख्यानम् ॥)

तल, क्ली, (तलतीति । तल — अच ।) व्याघातवारणा । (यथा —
“तत समुपेतुरुग्रायुधास्ते
महीक्षितो बद्धतलाङ्गुलित्रा ॥”)
इति महाभारते । १ । १८ । १५ ।
काननम । काय्यवीजम । इति मेदिनी । ले, ७१ ॥ गर्त्त । इति त्रिकाण्डशेष ॥ पादतलस्य मध्यम । इति हेमचन्द्र । ३ । २८२ ॥ (यथा, भागवते । ८ । ० । २३ ।
“रसामचक्षताङ्घ्रितलेऽथ पादयो-
र्मही महीध्रान पुरुषस्य जङ्घयो ।
पतत्त्रिणो जानुनि विश्वमूर्त्ते-
रूर्व्वोर्गणं मारुतमन्वसेन ॥”
हस्तस्य मध्यमपि । यथा, मनु । ४ । १४३ ।
“स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भि प्राणानुपस्पृशेत ।
गात्राणि चैव सर्व्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥”)

तल, पु, तालवृक्ष । चपेट । (यथा, मार्कण्डेये । ६० । १६ ।
“स मुष्टिं पातयामास हृदये दैत्यपुङ्गव ।
देव्यास्तच्चापि सा देवी तलेनोरस्यताडयत ॥”
करतलाघातजन्यशब्द । यथा, महाभारते । ३ । २७७ । २४ ।
तत प्रहसिता सर्व्वे तेऽन्योन्यस्य तलान ददु ॥”)
त्सरु । सव्यपाणिना तन्त्रीघात । इति मेदिनी । ले, २१ ॥ स्वभाव । आधार । इति हेमचन्द्र ॥ महादेव । यथा, महाभारते शिवसहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १७ । १२८ ।
“तलस्तालं करस्थाली ऊर्द्धसंहननो महान ॥”)

तलक, क्ली, (तलेन गभीरगर्त्तेन कायतीति । कै + क ।) पुष्करिणी । इति हारावली । ४२ ॥ तलाओ इति हिन्दी भाषा ॥

तलप्रहार पु (तलेन पाणितलेन प्रहारो यस्य ।) चपेट । ततपर्य्याय । चव्वा २ । इति हारावली । १६७ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६ । १७ ।
“तलप्रहाराभिहतो निपपात महीतले ॥
तलस्य प्रहार ।) तलाघात ॥

तलसारक, क्ली (तले सारो यस्य कप ।) घोटकस्यान्नभोजनपात्रम । इति केचित ॥ घोटकस्य वक्षस्थलबन्धनरज्ज । ततपर्य्याय । वक्रपट्ट २ तलिका ३ । इति हेमचन्द्र । ४ । ३१७ ॥

तलहृदय क्ली (तलस्य पादतलस्य हृदयमिव ।) पादतलस्य मध्यम् । इति हेमचन्द्र । ३।२८२ ॥

तला, स्त्री (तल + स्त्रियां टाप ।) गोधा । व्याघातवारणा । इत्यमर । २ । ८ । ८४ ।

तलाची स्त्री, (तलमञ्चतीति । अन्च + क्विप । स्त्रियां ङीष ।) नलनिर्म्मितकट । इति हारावली । १७७ ॥

तलातल, क्ली, (नास्ति तलं यस्येति अतलम । तलादपि अतलम् । अत्यन्तनिम्नतयास्य तथात्वम ।) पातालविशेष । इति शब्दमाला ॥ तत्र मयनामा दानवेन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता त्रिपुरारिणा त्रिलोक्या श चिकीर्षया निर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत्प्रसादात लब्धपदो मायाविनामाचार्य्यो महादेवेन परिरक्षितो विगतसुदर्शनभयो महीयते ।” इति श्रीभागवतम ॥

तलिका, स्त्री, (तल चर्म्मोऽधोभागो बन्धनस्थानत्वेनास्त्यस्या इति । तल + ठन ।) तलसारकम । इति हेमचन्द्र । । ३१७ ॥

तलित क्ली भृष्टमांसम । यथा —
“शुद्धमासविधानेन मासं सम्यक प्रसाधितम ।
पुनस्तत्सर्पिषा भृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधै ॥’
अस्य गुणा । यथा भावप्रकाशे । १ । १ ।
“तलित बलमेधाग्निमांसौज शुक्रवृद्धिकृत ।
तर्पणं लघु सुस्निग्ध रोचन दृढताकरम ॥”

तलिन क्ली (तल्यते शयनाय गम्यतेऽत्र । तल — “तलिपुलिभ्यां च ।” उणा । २ । ५३ । इति इनन ।) शय्या । इति हारावली । १७२ ॥

तलिन, त्रि (तल + इनन ।) विरल । स्तोक । स्वच्छ । इति मेदिनी । ने, ७ ॥ दुर्ब्बल । इति हेमचन्द्र ॥

तलिम क्ली,(तल + बाहुलकात इमन ।) कुट्टिमम । तल्पम । चन्द्रहास । वितानक ॥ इति मेदिनी । मे ४४ ॥

तलुन पु, (तरति वेगेन गच्छतीति । तॄ + “चोरश्च लो वा ।’ उणा । ३ । ५४ । इति उनन रस्य लश्च ।) पवन । युवा । इति मेदिनी । ने, ७ ॥

तलुनी, स्त्री (तलुन + गौरादित्वात ङीष ।) तरुणी । युवती । इति शब्दरत्नावली ॥

तलेक्षण , पु (तले अधोभागे ईक्षणं दृष्टिरस्य ।) शूकर । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥

तलोदरी स्त्री (तलमतिगभीरमपूर्य्यत्वेतिभाव उदर यस्या । बहुचकत्वेऽपि “नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ।” ४ । १ । ५५ । इति ङीष । आद्ययोर्बह्वजलक्षणो निषेधो बाध्यते पुरस्तादपवादन्यायात ।) भार्य्या । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥

तलोदा, स्त्री (तले उदक यस्या । उदकशब्दस्योदादेशश्च ।) नदी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

तल्क, क्ली, (तल + बाहुलकात कन ।) वनम । इति त्रिकाण्डशेष ॥

तल्प, क्ली पु, (तल्यते शयनार्थं गम्यतेऽत्र । तल + “खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पा ।” उणा । ३ । २८ । इति पप्रत्ययेन निपातनात साधु ।) शय्या । (यथा, मनु । ३ । ३ ।
“स्रग्विणं तल्प आसीनमर्हयेत प्रथमं गवा ॥”)
अट्टालिका । दारा । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, सम्वर्त्तसंहितायाम । १५८ ।
“पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्य्यागमे तथा ।
गुरुतल्पव्रतं कुर्य्यात नान्या निष्कृतिरुच्यते ॥”)

तल्पकीट , पु, (तल्पे शय्यायां जात कीट ।) कीटविशेष । छारपोका इति भाषा । यथा,
“जङ्गे तल्पकीटश्च तदा शूद्रो भवेद्ध्रुवम ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम ॥

तनाग — (तन् ...दरात। तन्+...— ...) ...। ...क रण्ठम। ...भरिम्बोग ॥ ...स्य मास्म। इति हारावली।

तन्...क, (तास्मन भम्ना लायत इति। ली— ड) ...तनम। इति त्रिकाण्डशेष।

तङ्क, पु (तास्मन तीयत इति। तो+ड।) तम...। ...ग...शेष। इति मानिनी। ले ११॥ ...ति हिन्दीभाषा॥

तत्तज, प (तत प्रावह्य यथास्यात तथा लजति। लज+अच) प्रयुक्त। इत्यमर॥ अय न्यनहाक्षड समास उत्तरपद भवति। यथा कुमारीतत्तप। इत्यमरटीका॥

तत्ता स्त्री, (तत प्रसिद्ध यथा तथा लसतीति। लस +ड स्त्रिया डाप च।) तरुणी। इति मेदिनी। ते ...।

तनमीर क्ली (तु—अच। तत मीरमिति नित्य-कर्मधारय।) तावाचार इति ख्यातम। तत-पर्याय। ...सौरभ १ यवजम २ यवजात्-भवम ३। अस्य गुणा। मधुरत्वम। शिशिर त्वम। ...पित्तम...कामकफश्वासामदोषनाशि-त्वम। इति राजनिघण्ट॥

तनमीरी स्त्री, (तवचोर—ङीष।) गन्धपत्रा। इति राजनिघण्ट॥

तवराज पु, (तु—अच तव पूण सत राजते। राज—अच।) यवासशर्करा। इति राज-निघण्ट॥ (यवासशर्कराशब्देऽस्य विवृति-ज्ञातव्या।)

तवराजोद्भववर पु (उद्भवत्यस्मादिति। उत+भ—अच। उद्भव उत्पत्तिस्थानम्। तवराज उद्भवोऽस्य। यद्वा, तवराजात उद्भवतीति। उत्—भ—अच।) ता कर्मधारय। यवास शर्कराभवखण्ड। तत्पर्याय। सुधामोदकज २ सर गन्धज ३ सिम्मोत्क ४ अम्लतसारज ५ सितश्रम ६। अस्य गुणा। शीतत्तापत्वम्। ...छर्द्याश्वासनाशित्वम। इन्द्रियतपर्णत्वम। ...तम। सत्तानमधुरत्वम। इति राज-निघण्ट॥

तविष, प, (तव+"तविषिदृवा।" उणा ।१।४६। इति टिषच।) स्वर्ग। समुद्र। इति सिद्धान्त कौमुद्यामुणादिवृत्ति॥

तविषी स्त्री, (तविष+सञ्ज्ञाया ङीष।) नदी। देवकन्या। भूमि। इति सिद्धान्तकौमुद्या मुणादिवृत्ति॥ (बलम। यथा, ऋग्वेदे ।१।२५।८।

'क्षयरजासि तविषी दधान॥")

तष्ट, त्रि (तक्ष+क्त। पृषोदरात कलोपे साधु।) तनूकृत। इत्यमर।३।१।६६।

तष्टा, [ष्ट] पु, (तक्षकार्ष्णे+तृच पृषोदरात कलोपे साधु।) त्वष्टा। छुतार इति भाषा। विश्वकर्म्मा। आदित्यविशेष। इत्यमरटीकायां रमानाथ॥

तस, इ कि अलङ्कृतौ। इति कविकल्पद्रुम॥ (चुरा पक्षे भ्वा-पर-सक सेट।) इ, कर्म्मणि तस्यते। ...तसयति तसति यारी असम। इति ...॥

तस, य ...ऽ उत्क्षेपे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा पर सक सेट। उदित्वात क्त्वावेट।) य, तस्यति ...वार। उ, तसित्वा तस्त्वा। इर असात। अतासत। असीत। अस्मात पुषादित्वात नित्य ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादास॥

तसर, पु, (तसोत्यनेन। तस्+"ऋषिभ्या कसरन्।" उणा ३।७५। इति सरन किच्च।) त्रसर। सूत्रवेष्टनम। इत्युणादिकोष। (यथा, वासव दत्तायाम।१६।८३।

"रस परिमला न रोहित
प्रमदुरीरत्तसर न वम॥")

तस्कर, पु (तत करोतीति। कृ+"दिवाविभेति।" ३।२।२१। इत्यस्य सूत्रस्य "कि यत्तद् बहुषु कृञोनविधानम।" इति वार्त्तिकोक्तेरच। तत। तद्+ऋची करपत्यो इति सुट्तलोपी।) चौर। एकाशीति। इति रत्नमाला॥ मदन-वृक्ष। इति जटाधर॥ कर्ण। यथा रघु। १।२७।

"यारता यत परस्वेभ्य श्रुतो तस्करता स्थिता॥" 'तस्कर कर्णचौरयोरिति कोशान्तरम।" इति तट्टीका॥

तस्करस्नायु, पु, (तस्करस्य एकाशाकस्य स्नायु-रिव।) काकनासालता। इति राजनिघण्ट॥

तस्करी स्त्री, (तद्+कृ+चोरार्थे ट टित्त्वात ङीप। सुटि दलोपे च साधु।) कोपना नारी। इति शब्दरत्नावली॥

ताटङ्क पु (ताडङ्क+पृषोदरात साधु।) ताडङ्क। इति हिरूपकोषटीकायां भरत॥ (यथा, देवीभागवते।१२।६।७१।

'तलोदरी तिरोभावा ताटङ्कप्रियवादिनी॥')

ताटस्थ्य, क्ली, (तटस्थ+भावे ष्यञ।) उदासीनत्वम। निकटस्थत्वम। यथा, ताटस्थ्येन उदासीनत्वेन इति। तटस्थो निकटस्थ प्रसिद्ध पूर्व्वप्रत्यय इति च काव्यप्रकाशटीकायां चण्डिदास॥

ताड, पु, (तड+भावे घञ।) ताडनम्। शब्द। मुष्टिमेयतृणादि। इति मेदिनी। डे,१४॥ पर्व्वत। इति हेमचन्द्र॥

ताडका, स्त्री, राक्षसीविशेष। सा सुकेतुयक्ष-कन्या ब्रह्मवरेण सहस्रहस्तिबलयुता सुन्ददैत्य-पुत्रस्य सुन्दस्य भार्या मारीचमाता सुन्दे निहते पुत्रेण सह अगस्त्यमपि धर्षयितुमुद्यता तस्य शापात सपुत्रा राक्षसत्व गता श्रीरामेण निहता। इति रामायणम्॥

ताडकाफल, क्ली, (तारकेव नक्षत्रमिव फलमस्य। रस्य डलम्।) बृहदेला। इति रत्नमाला॥

ताडङ्क, पु, (ताल तालपमिव अङ्कयते लक्ष्यते इति। अङ्क+घञ। लस्य डलम्। शकन्धा-दित्वात साधु।) कर्णभूषा। कानवाला इति भाषा॥ तत्पर्याय। कर्णवेष्टः २। इति त्रिकाण्डशेष॥ ताटङ्क ३। इति हिरूपकोष टीकायां भरत॥ कर्णिका ४ तालपत्रम ५। इत्यमर॥ ताडपत्रम ६। इति हेमचन्द्र। ३।३२०॥ कर्णसुन्दर ७। इति जटाधर॥ (यथा, मामाख्याने।

"ताडङ्काङ्गमेखलागुणरणन्मञ्जीरता प्रापिता
केराता वरदाभयोद्यतकरा देवी त्रिनेत्रा
भजे॥")

ताडन, क्ली (ताडि+भावे ल्युट।) आघात। यथा शृङ्गारतिलके। [तप॥"

"माध्य नीरसकाष्ठताडनशत श्लाघ्य प्रचण्डा-

यथाच, गारुडे ६६ अध्याये।

"श्रुतिस्मृत्युक्तमाचार कुर्याच्छर्म्माणि न स्पृशेत।
न निन्दाताडने कुर्यात सुत शिष्यञ्च ताडयेत।
आचरेत सदा धर्म्म तद्विरुद्धन्तु नाचरेत॥"
अपि च चाणक्ये।१२।

"लालने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणा।
तस्मात पुत्रञ्च शिष्यञ्च ताडयेन्न तु लालयेत॥"

ताडनी, स्त्री, (ताड्यतेऽनयेति। ताडि+करणे ल्युट स्त्रियां ङीप।) अश्वताडनयष्टि। तत पर्याय। चम्मयष्टि २ कशा ३ भीमा ४ चर्म्म लालिका ५। इति शब्दमाला॥

ताडपत्र, क्ली, (तालस्य पत्रमिव। लस्य डलम।) ताडङ्क। इति हेमचन्द्र।३।३२॥

ताडि, स्त्री, (ताडयति पत्रै शोभते इति। तड दीप्तौ+णिच+इन।) वृक्षविशेष। इत्य मरटीकायां भरत॥ ताडियात इति भाषा॥

ताडी, स्त्री, (ताडि कृदिकारादिति वा ङीष।) पत्रद्रुम। इत्यमरमेदिनीकारौ॥ तत्पर्याय। ताडि २ ताली ३ तालि ४। इति भरत॥ ताडियात इति भाषा॥ (यथा, राजतर-ङ्गिण्याम।३।३०८।

"गुच्छत्तमालपत्राणि शीर्णताडीदलानि च।
ततसेनाशवतीराणि चक्रेऽरिस्त्रीमुखानि च॥")

आभरणविशेष। इति दुर्गसिंह॥

ताडुल, पु, (ताडयतीति। तड+णिच+उल।) ताडयिता। इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्ति॥

ताड्यमान, पु, (ताड्यते असौ। ताडि+कर्म्मणि शानच।) पटहादि। इति त्रिकाण्डशेष॥ ताडनयुक्ते, त्रि। (यथा, कुमारे।१।४५।

"अथान्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा
श्रोतुर्व्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना॥")

ताण्डव, क्ली, पु, नृत्यम। इत्यमर।१।७।१॥ तण्डुना मुनिना कृत ताण्डि नृत्यशास्त्र तद्-स्यास्तीति। इति भरत॥ तण्डुना प्रोक्तमिति स्वामी॥

("पुंनृत्य ताण्डव प्राहु स्त्रीनृत्य लास्यमुच्यते॥" इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनेन पुंनृत्यम्॥) तृणविशेष। उद्धतनृत्यम। इति मेदिनी। वे, २६॥ (यथा, मत्स्यपुराणे।१।१।

"प्रचण्डताण्डवाटोपे प्रक्षिप्ता येन दिग्गजा।
भवन्तु विघ्नभङ्गाय भवस्य चरणाम्बुजा॥")

ताण्डवतालिक, पु, (ताण्डवे शिवनृत्यकाले यस्ताल स कार्य्यतयास्यास्तीति। ठन्।) नन्दी। स शिववाहारी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ताण्डवप्रिय, पु, (ताण्डवं उद्धतनृत्यं प्रियमस्य।) शिवः। इति शब्दमाला॥

ताण्डि, स्त्री, (ताण्डेन मुनिना कृतम्। ताण्ड+बहुलवचनात् इञ्।) नृत्यशास्त्रम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

तात, पु, (तनोति विस्तारयति गोत्रादिकमिति। तन+"दुतनिभ्यां दीर्घश्च।" उणां। ३।८९। इति क्त दीर्घश्च। अनुदात्तेति नलोपः।) पिता। इत्यमरः। २।६।२८। (यथा, रघुः। ९।७५।
"इति तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्ण-
स्तस्यान्विष्यन् वेतसगूढं प्रभवं स।
शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं
तापादन्तःशल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि॥")
अनुकम्प्यः। इति मेदिनी। ते, २१॥ (यथा, भागवते। १।१४।३६।
"कच्चित्तेऽनामयं तात। भ्रष्टतेजा विभासि मे।
अलब्धमानोऽवज्ञातः किं वा तात! चिरोषितः॥")
पूज्यः, त्रि। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघौ। १।७२। वशिष्ठं प्रति दिलीपोक्तिः।
"तस्मात् मुच्ये यथा तात। संविधातुं तथार्हसि।
इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः॥")

तातगु, पु, (तातस्य पितुरिव गौर्वाचकशब्दो यत्र। गवान्तत्वात् गौण्ये ह्रस्वः।) खुल्लतातः। पितृव्यः। जनकस्य हितैः, त्रि। इति मेदिनी। गे, ३६॥

तातजनयित्र्यौ, स्त्री, (तातश्च जनयित्री च ते।) मातापितरौ। इत्यमरः॥ द्विवचनान्तोऽयम्॥

ताततुल्य, त्रि (तातस्य पितुस्तुल्यः।) पितृसमः। ततपर्य्यायः। मनोजवः २। इति हेमचन्द्रः। ३।१५२॥ मनोजवः ३ पितृसन्निभः ४। इत्यमरः। तातलः ५ इति मेदिनी॥

तातन, पु, (तात मनोहरं यथा तथा नृत्यतीति। नृत+बाहुलकात् ड।) खञ्जनपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तातल, पु (तापं लातीति। ला+क। पृषोदरादित्वात् पस्य तः।) रोगः। पाकः। लौहकूटः। मनोजवः। इति मेदिनी। ले, ८८॥ तप्तमात्रे, त्रि। इत्यजयपालः॥

ताति, पु, पुत्रः। इति जटाधरः॥

तातकालिक, त्रि (ततकाले भवः। ततकाल+"आपदादिपूर्व्वपदात् कालान्तात्।" ४।२।११६। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ठञ्।) ततकालभवः। यथा, शुद्धितत्त्वे स्मृतिः।
"तत आद्यमशुद्धौ तु कुर्य्यादेकादशे तथा।
कर्त्तुस्तातकालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः॥"

तात्पर्य्य, स्त्री, (तत्परस्य भावः। तत्पर+ष्यञ्।) अभिप्रायः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

वक्तुरिच्छा। (यथा, भाषापरिच्छेदे। ८४।
"आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्य्यं परिकीर्त्तितम्॥")

तादात्म्य, क्ली, (तदात्मनो भावः। तदात्मन्+ष्यञ्।) तत्स्वरूपम्। अभेदसम्बन्धः। इति न्यायशास्त्रम्॥

तादृक् [श्] त्रि, स इव दृश्यतेऽसौ। (तद्+दृश+"त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च।" ३।२।६०। इति क्विन्। "आ सर्व्वनाम्नः।" ६।३।९१। इति आत्वम्।) तादृश। ताहार मत इति भाषा॥ इति मुग्धबोधम्॥ (यथा पञ्चतन्त्रे। १।२७६।
"यादृशैः सेव्यते भृत्यैर्यादृशांश्चोपसेवते।
कदाचिन्नात्र सन्देहस्तादृग् भवति पूरुषः॥")

तादृक्ष, त्रि, (स इव दृश्यते इति। तद्+दृश+त्यदादिष्विति कसोऽपि वाच्य इति क्स।) तादृक्। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम्। ४।२४७।
"तत प्रभृति तादृक्षयोग्यायप्राप्तिलालस।
परिहासपुरे चक्रे शिरा गुर्व्वीं सपत्निशीम॥")

तादृश, त्रि, (स इव दृश्यते इति। तद्+दृश+"त्यदादिष्विति।" ३।२।६०। इति कञ्।) तादृक्। (यथा, पञ्चतन्त्रे। १।०३५।
"उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे जने॥")

तान, क्ली, (तन इ ञ विस्तारे+भावे घञ्।) विस्तार। ज्ञानविषय। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

तान पु, (तन्यते गीतमनेनेति। तन+घञ्।) गानाङ्गविशेष। यथा, सङ्गीतदामोदरे।
"विस्तार्य्यन्ते प्रयोगा यैर्मूर्च्छनाशेषसंश्रया।
तानास्तेऽप्यूनपञ्चाशत् सप्तस्वरसमुद्भवा॥
तेभ्य एव भवन्त्यन्ये कूटतानाः पृथक् पृथक्।
ते तु पञ्चसहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च॥"

तानव क्ली (तनोर्भाव। तनु+"इगन्ताच्च लघुपूर्व्वात्।" ५।१।१३१। इत्यण्।) गात्रे तनुता। यथा, उज्ज्वलनीलमणि।
"तानवं तनुता गात्रे दौर्ब्बल्यभ्रमणादिकृत॥"
(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३६३।
"परपतिरिह त्यक्तलज्जा शोषित शठ। नेर्ष्या न कोपेन।
दग्धममतोपतप्ता रोदिमि तव तानवं वीक्ष्य॥")

तानूर, पु, (तन+बाहुलकात् ऊरण।) पयसा भ्रमः। आवर्त्तः। इति भूरिप्रयोगः॥

तान्त, त्रि, (तम+क्त।) श्रान्तः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये। १अङ्के।
"भान्ति श्रान्तिमितां नितान्तमतुलं सन्तोषयन्त्या-
स्थुषः
यत्राध्वन्यजनश्छदैर्विटपिभिश्छिन्नैर्निरस्तातप॥")

तान्त्रिक, त्रि, (तन्त्रं सिद्धान्तं अधीते वेद वा। तन्त्र+"उक्थादिभ्यष्ठक्" ठक्।) ज्ञातसिद्धान्तः। शास्त्रतत्त्वज्ञः। इत्यमरः। २।८।१५॥ तन्त्रशास्त्रवेत्ता ततसम्बन्धी च॥ (यथा, भागवते। ७।६।८।
"श्रेयोऽर्थिभिर्वैदिकतान्त्रिकैश्च॥")

ताप, पु (तप+घञ्।) सन्तापः। (यथा भागवते। ३।१।४८।
"तेनाय तापमियो राजा॥")
कृच्छ्रम्। इति मेदिनी। पे ७॥ (त्रिविधदुःखम्। यथा एतभागवते। १।१।२।
"शिवदमुक्ष्य वस्तु। तापत्रयविवर्जित॥")

तापक, पु, (तापयतीति। तप+णिच्+ण्वुल्।) ज्वरः। इति शब्दरत्नावली॥ तापकर्त्तरि त्रि॥

तापत्य, पु, (तपती सूर्य्यकन्या तस्या अपत्यं पुमान्। तपती+अण्।) अर्ज्जुनः। इति पुराणम्॥ (यथा, महाभारते। १।१०८।२।
"तस्मात्तापत्य। यत्किञ्चिन्नया श्रेय इहेप्सितम्।
तस्मिन् कर्म्मणि योक्तव्या दान्तात्मानः पुरोहिता॥")
तपतीवंशोद्भवकौरवमात्रम्। यथा, तत्रैव। १।१७१।६९।
"सोऽह त्वयेह विजित सख्ये तापत्यवर्द्धन॥"
तपत्या उपाख्यानम्। तपती+अञ्। तप उपाख्याने क्लौ। यथा, तत्रैव। १।२।१६।
"तापत्यमथ वाशिष्ठमौर्व्वञ्चाख्यानमुत्तमम्॥"
एतदुपाख्यानन्तु महाभारते आदिपर्व्वणि १७२ अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

तापन, पु, (तापयतीति। तप+णिच+कर्त्तरि ल्यु।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः। २।९॥ (यथा, महाभारते। ५।४६।२।
"शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्द्धते।
तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्ये तप्तं तपति तापनम्।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्॥")
कामबाणः। इति जटाधरः॥ (यदुक्तं,—
"सम्मोहनोन्मादनौ च शोषणस्तापनस्तथा।
स्तम्भनश्चेति कामस्य पञ्चवाणा प्रकीर्त्तिता॥")
सूर्य्यकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (क्लौ नरकविशेष। यथा, याज्ञवल्क्ये। ३।२२४।
"असिपत्रवनञ्चैव तापनञ्चैकविंशकम्॥")
भावे ल्युट्। तापकरणम्। यथा, सुश्रुते। १।४१।
"तद्दृष्टनयनदारणतापनप्रकाशनप्रभावर्णकरमिति॥") तापयितरि, त्रि॥ (यथा, महाभारते। १।१९।२१।
"ततोऽमरास्ति्तमात्रमागत
महाप्रभं चक्रमिवतापनम्॥")

तापस, क्ली, तमालपत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ तेजपात इति भाषा॥

तापस, त्रि, (तपोऽस्यास्तीति। तपस+"अण् च।" ५।२।१०३। इति अण्। यद्वा, तपः शीलमस्य। "छत्रादिभ्यो णः।" ४।४।६२। इति णः।) तपस्वी। इत्यमरः। २।७।४२॥ (यथा, मनुः। ६।२७।
"तापसेष्वेव विप्रेषु याचिकं भैक्षमाहरेत॥")
तपःसम्बन्धी। यथा, गौ रामायणे। २।५२।५।
"तापसं व्रतमास्थित तयोर्गुहमुवाच ह॥")
पु, दमनकवृक्षः। बकपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥ (इक्षुविशेषः। यथा, सुश्रुते। १।४५।

क न । तापसैरन्यत्वारिन्तु रुचिपत्रक ।
इ" ता नाग रसलान ग्यार वस्थास्यत
परम ।'
तापसारतापसं विना यशकानस्त्रा मता ।')
तापसतरुः, पुं, (तापसप्रियस्तरुः ।) इङ्गु-
दीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । । (इङ्गुदीशब्दे-
ऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
तापसद्रुमः, पुं, (तापसप्रियो द्रुमः ।) इङ्गुदी-
वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२८ ॥ (पर्य्याय-
स्य यथा,—
'इङ्गुदीस्तापसतरुस्तिक्तकस्तापसद्रुमः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तापसपत्त्राभा, स्त्री, (तापसस्य पत्त्रमिव आभा
यस्याः ।) शतपत्त्रिकावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तापसप्रियः, पुं, (तापसानां प्रियः ।) प्रियाल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इङ्गुदीवृक्षः ।
यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
पीतवृक्षः कारवृक्ष इङ्गुदी तापसप्रियः ॥')
तापसप्रिया, स्त्री, (तापसानां प्रिया ।) द्राक्षा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्राक्षाशब्देऽस्या गुणा-
द्यो ज्ञातव्याः ॥)
तापहरी, स्त्री, तापं क्षुत्पिपासादिसन्तापं हर-
तीति । हृ + अच्छन्दकादि ट । (ततः ङीप् ।)
अन्नविशेषः । यथा,—
'शुद्धे हरिद्रासहिता माषाणां भर्ज्जयेद्वटी ।
तत्तोयेऽपि निधायाथ महद्भिः परिभावयेत् ॥)
सिद्धान्ने नवनीतं तत्र दत्त्वा कुङ्कुमं घृतेन ।
— गादकं तिर्यक् सावधानतया वि विधिना ॥
यथा । सिद्धे समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधैः ।"
अस्या गुणाः ।
अन्या तापहरी ज्ञेया रुच्या शिशिरमारुतेन ।
हृद्या वातकफघ्नी च गुणास्तत्र गुणा स्मृताः ॥"
इत्येषा दाल लोके । इति भावप्रकाशः ॥
तापहारिणी च ॥
तापिच्छः, पुं, (तापिनं सन्तप्तं छयति आच्छा-
दयतीति । छद्—अन्येष्वपीति ड । पृषो-
दरादित्वात् साधुः ।) तमालवृक्षः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६८ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ११ । ११ ।
'अग्नीनिलतापदक्षा श्रवणयोस्तापिच्छगुच्छा-
वलीम् ।"
क्लीं तापिच्छस्य पुष्पम् । फले लुगिति तद्धित-
लुक् । द्विस्तीन प्रसवे सर्व्वमित्त नपुंसकत्वम् ।
तापिच्छपुष्पम् । यथा, माघे । १ । २२ ।
"प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीशुभि
शुभैश्च सप्तच्छदपांशुपाण्डुभिः ॥")
तापिञ्जं, क्लीं, (तापिनं जयतीति । जि + ड ।)
धातुमाक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तापिञ्जः, पुं तापिच्छः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तापी, स्त्री, (तापयतीति । तप + णिच् + अच् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) तापिनी नदी । सा
पश्चिमवाहिनी विन्ध्याचले प्रसिद्धा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, मात्स्ये । ११४ । २७ ।

तापी पयोष्णी निर्विन्ध्या शिप्रा च ऋषभा
नदी ।
निषधाप्रभवास्त्वेता मन्त्रा शीतजला
शुभा ॥"
इत्यग्निपुराणीदृशा गाथा विष्णुपुराणम् । २ ।
३ । १२ ।
'तापी तापा च गौलोमी गोमती शालिता
मही ।
सरस्वती पुता नद्यो नर्म्मदा पश्चिमानुगा ॥
ब्यासः नल घन गोरी पित्त कपञ्चतथा ।
तानन्तीयसन्त न्यूनं कण्टकुष्ठवनानशनम् ॥'
इति भारते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)
यमुना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तापः, [न] (तापोऽस्यास्तीति । ताप+"अत
इनिठनौ" । ५ । २ । ११५ । इति इनि ।)
बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तापयुक्ते त्रि ॥
ताप्यं, क्लीं (तापे हितम् । ताप+यत् ।) धातु-
माक्षिकम् । इति रत्नमाला ॥ हेमचन्द्रे पुलिङ्गो-
ऽयम् । २१ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
'ताप्यस्य मलविनाशे विलीनभावगीकाया ॥")
ताप्यकं, क्लीं (ताप्यमेव । स्वार्थे कन् ।) माक्षि-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (माक्षिकशब्दे
विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)
ताप्युत्थसञ्ज्ञकं, क्लीं, (ताप्युत्थसञ्ज्ञा यस्य । कप् ।)
माक्षिकधातुः । इति रत्नमाला ॥
तामः, पुं, (ताम्यत्यनेनेति । तम + करणे घञ् ।)
भीषणः । दोषः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥
तामरं, क्लीं, (तामं ग्लानिं रातीति । रा + क ।)
जलम् । घृतम् । इति भरतधृतरुद्रः ॥
तामरसं, क्लीं, (तामरे जले सस्तीति । सस +
ड । यद्वा बाहुलकात् अमेरप्रसच । तस्य
णित्त्वञ्च । धातोसुगागमश्च । णित्वात् वृद्धिः ।
इत्युज्ज्वलदत्तः । ३ । ११७ ॥) पद्मम् । (यथा,
राजेन्द्रकर्णपूरे । ५४ ।
"जाता तामरसोदरे भगवतो धातु कृताथा
स्थितिः ॥")
सारसः । इत्यमरः । १ । १ । ४ ॥ स्वर्णम् ।
ताम्रम् । इति मेदिनी । से ५३ ॥ (द्वादशा-
क्षरच्छन्दोविशेषः । तस्य लक्षणादिकं छन्द-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
तामलकी, स्त्री, भूम्यामलकी । इत्यमरः । २ । ४ ।
१२७ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३८ अध्याये ।
"कटुकेन्द्रयवोशीरसिद्धी तामलकीघने ॥")
तामलिप्तं, क्लीं, } देशविशेषः । तमलुक इति
तामलिप्ती, स्त्री, } भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । दाम-
लिप्तम् २ तामलिप्ती ३ तमालिनी ४ स्तम्बपूः ५
विष्णुगृहम् ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४५ ॥
तमोलिप्ती ७ वेलाकूलम् ८ तमालिका ९ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
तामसः, त्रि (तम एव । तमस + स्वार्थे अण् ।)
प्रकृतिगुणविशेषः । तद्धर्म्मा यथा,—
"त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥
यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥
यातयामं गतरसं पूतिपर्य्युषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥
विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥
मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्याये ॥ * ॥
किञ्च तत्रैव १८ अध्याये ।
'नियतस्य तु सन्न्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः ॥
यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम् ॥
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते ॥
अधर्म्मं धर्म्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्व्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्म्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥
यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥"
तामसः, पुं, (तमस्तमोगुणः प्रधानत्वेनास्त्यस्येति ।
अण् ।) सर्पः । खलः । इति मेदिनी । से, ५५ ॥
उलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चतुर्थमनुः ।
अस्मिन्मन्वन्तरे हरिनामा विष्णोरवतारः ।
त्रिशिखनामा इन्द्रः । वैधृतयो देवाः । ज्योति-
र्धामादयः सप्तर्षयः । दृषख्यातिनरादयो मनु-
सुताः । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ तमोगुण-
युक्ते, त्रि ॥ (यथा, मनुः । १२ । ३३ ।
"लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्य्यं नास्तिक्यं भिन्न-
वृत्तिता ।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥")
तामसमुनयो यथा । कणादः १ गौतमः २ शक्तिः ३
उपमन्युः ४ जैमिनिः ५ दुर्व्वासाः ६ मृकण्डुः ७
बृहस्पतिः ८ भार्गवः ९ जमदग्निः १ ॥ तामस-
शास्त्राणि यथा । असुरमोहनार्थं शिवप्रोक्त-
शैवपाशुपतादि १ कणादकृतवैशेषिकषट्पदादि २
गौतमकृतन्यायशास्त्रम् ३ जैमिनि-
कृतनिरीश्वरसांख्यम् ४ ॥ तामसपुराणानि यथा ।
मात्स्यम् १ कौर्म्मम् २ लैङ्गम् ३ शैवम् ४
स्कान्दम् ५ आग्नेयम् ६ ॥ तामसस्मृतयो यथा ।
गौतमम् १ बार्हस्पत्यम् २ सांवर्त्तम् ३ यमम् ४
शाङ्खम् ५ औशनसम् ६ ॥ * ॥ राजसतामस-
कर्म्माणि यथा,—
"यत् शैवं दैवतं पैत्र्यमौपदेवं तथाध्वरम् ।
शाक्तं शैवं गाणपत्यं यागश्चौमादिकं तथा ॥

पौरोहित्य याजनञ्च देवस्व ग्रामयाजनम् ।
विष्णुसेवापरायञ्च तथा नामापराधकम् ॥
असत्प्रतिग्रहं देवि ! साद्रव्यमभिचारिकम् ।
पशुजीवान्हिंसना पातकञ्चोपपातकम् ॥
अतिपापं महापापमनुपातकमेव च ।
लोभं मोहमहङ्कारं कामं क्रोधं मन्मथा ॥
एतद्यद्यपरं कर्म्म गर्हितञ्च वरानने ! ।
राजसं तामसं प्रोक्तं मया च मुनिभिः सदा ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

तामसिक, त्रि, (तमसा तमोगुणेन निर्वृत्तम् । तमस + ठञ् ।) तामसम् । तमोगुणकार्य्यम् ॥

तामसी, स्त्री, (तमोऽन्धकारं प्राधान्येन अस्ति अस्याम् । तमस + अण् । स्त्रियां ङीप् ।) निशा । दुर्गा । इति मेदिनी । से २५ ॥ जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तमोगुणसम्बन्धिनी । यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । ५ ।
"सात्त्विकी राजसी चैव तामसी च तथा परा ।
श्रद्धा तु त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥")

तामिस्र, क्ली, (तमिस्रं अन्धकारततिरस्त्यस्येति । तमिस्र + अण् ।) अन्धकारमयनरकम् । इति मनुः ॥ परवित्तापत्यकलत्रापहर्त्ता यमदूतैर्निपात्यते यत्र । इति श्रीभागवतम् ॥ (अन्धकारमय, त्रि । यथा, महाभारते । ७ । १६२ । १ ।
'तामिस्रं प्रथमं यत्र वीतशोकभयो यत्र ॥'
अन्धकारविचारिणि । यथा, रघुः । १५ । २ ।
"लवणेन विलुप्तेज्यास्तामिस्रेण तमभ्ययुः ॥")

तामिस्र, पुं, (तमिस्रं तमोगुणोत्थं क्रोधं प्रचुरतयास्त्यस्येति । अण् ।) भोगेच्छाप्रतिघाते क्रोधः । इति श्रीभागवतटीकायां स्वामी ॥ (यथा, भागवते । ३ । १२ । २ ।
"ससर्ज्जाग्रेऽन्धतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृत् ॥')

ताम्बूल, क्ली, (तम + "खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।" उणा । ४ । ६ । इति ऊलच् बुगागमौ दीर्घश्च ।) पर्णम् । पान इति भाषा । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । क्षारत्वम् । कषायत्वम् । वातकृमिकफदुर्गन्धदोषनाशित्वम् । कामाग्निसन्दीपनत्वम् । स्त्रीसम्भाषणभूषणत्वम् । छतिवक्त्रपाटवोत्साहकान्तिकारित्वम् । सुप्तोत्थिते भुक्ते च प्रशस्तत्वम् । दन्तास्यदृग्गदे त्याज्यत्वम् । स्वर्गेऽपि दुर्लभत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । तीक्ष्णत्वम् । पीनसकासनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । दाहकारित्वञ्च ॥ * ॥ क्रमुयपर्णस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । दाहवक्त्रजाड्यमलहारित्वञ्च ॥ * ॥ शुभ्रपर्णस्य गुणाः । श्लेष्मवातामयनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च ॥ * ॥ सदाश्वेतिवताम्बूलभक्षणगुणाः । मुखरोगजाड्यदोषवातारोचकरक्तमलविघ्नकान्तिकारित्वम् ॥ चिराचर्चोटितभूयोजलयोजितताम्बूलगुणाः । उत्तमत्वम् । रुचिवर्द्धकारित्वम् । त्रिदोषार्त्तिनाशित्वञ्च ॥ * ॥

"शिरापयस्क शीर्णनिलं कुर्यात्स्त्वाम्भ्न्द्रसं ।
शीर्ण त्वग्रन्थेयन्तत्वं भक्षिते तु सितासिते ॥
अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादयते नरः ।
मतिभ्रंशो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥"

इति राजनिघण्टः ॥ * ॥

"पर्णमूले वसेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
चूर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥
तस्मादग्रञ्च मूलञ्च मध्यं पर्णस्य वर्जयेत् ॥
कर्पूरादि हरति गन्धमथापि पूगं
राग तथाधिकदलञ्च सुगन्धिकारि ।
ताम्बूलमुत्तममिदं रसनायभिन्न-
पत्रं निशास्वधिककखदिरपर्णमाहुः ॥
ताम्बूलं न हितं प्रोक्तं शरीरे रूक्षदुर्बले ।
ज्वराक्षशोषपित्तासमम्नूर्च्छाक्षिरोगिषु ॥
ताम्बूलात्युपयोगेन स्याच्छोषः पित्तानिलासता ।
दृग्दन्तकेशदन्ताग्निश्रोत्रवर्णबलक्षयः ॥"

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

"विना पर्णं मुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद्यदि ।
तावज्जन्मनि चण्डालो यावद्गङ्गां न गच्छति ॥"

इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

'ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
तपस्विनाञ्च विप्रेन्द्र ! गोमांससदृशं ध्रुवम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम् ॥ * ॥

अस्य नामानि गुणाश्च । यथा, भावप्रकाशे ।
"ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागिनी नागवल्लरी ।
ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् ॥
वश्यं तिक्तकटुक्षारं रक्तपित्तकरं लघु ।
बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् ॥'

क्रमुकम् । इति मेदिनी । ले, ६० ॥

ताम्बूलकरङ्क, पुं (ताम्बूलस्य ताम्बूलरक्षणाय वा करङ्कः ।) ताम्बूलपात्रम् । पानेर बाटा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । स्थगी २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८७ ॥

ताम्बूलद, त्रि (ताम्बूलं ददातीति । दा + क ।) ताम्बूलदाता । तत्पर्य्यायः । वागुलिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताम्बूलपत्र, पुं, (ताम्बूलस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।) पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ताम्बूलपर्णे, क्ली । यथा सुश्रुते । १ । ४६ ।
"ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं कटुपित्तप्रकोपनम् ॥")

ताम्बूलराग, पुं, (ताम्बूलस्य चर्व्वितताम्बूलस्य राग इव रागोऽस्य ।) मसूरः । इति हारावली । १३३ ॥ ताम्बूलस्य रङ्गश्च ॥

ताम्बूलवल्लिका, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ततः स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्वश्च ।) ताम्बूली । इति शब्दरत्नावली ॥

ताम्बूलवल्ली, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ।) ताम्बूललता । पानेर गाछ । इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्बूली २ नागवल्ली ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १२ ॥ पर्णलता ४ सप्तशिरा ५ सर्पलता ६ फणिवल्ली ७ भुजगलता ८ भक्ष्यपत्रा ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्बूलपत्रिका १० पर्णवल्ली ११ ताम्बूलि १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ नागिनी १३ नागवल्लरी १४ । इति भावप्रकाशः ॥

ताम्बूली, स्त्री, (ताम्बूल + गौरादित्वात् ङीष् जातौ वा ङीष् ।) ताम्बूलवल्ली । इत्यमरः । २ । ४ । १२ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ८७ ।
"ताम्बूलीञ्च महाजातिमालातिककाभिः ॥')

ताम्र, क्ली, (ताम्यते आकाङ्क्ष्यते इति । तमु काङ्क्षायाम् + "अमितम्योर्दीर्घश्च ।" उणा । २ । १६ । इति रक् उपधाया दीर्घश्च ।) तैजसधातुविशेषः । तामा इति तांवा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्रकम् २ शुल्वम् ३ म्लेच्छमुखम् ४ द्व्यष्टम् ५ वरिष्ठम् ६ उडुम्बरम् ७ । इत्यमरः । २ । ६ । ९७ ॥ द्विष्टम् ८ उम्बरम् ९ औदुम्बरम् १० उदुम्बरम् ११ औडुम्बरम् १२ । इति तट्टीका ॥ तपनेष्टम् १३ अम्बकम् १४ अरविन्दम् १५ रविलोहम् १६ रविप्रियम् १७ रक्तम् १८ नैपालिकम् १९ रक्तधातु २० मुनिपित्तलम् २१ अर्कम् २२ सूर्य्याङ्गम् २३ लोहितायसम् २४ । इति शब्दरत्नावली ॥ शुल्वकस्य तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तविबन्धशूलपाण्डूदरगुल्मनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अम्लत्वम् । सारकत्वम् । रोपणत्वम् । लघुत्वम् । लेखनत्वम् । अर्शोज्वरकुष्ठकासश्वासक्षयपीनसाम्लपित्तशोथकृमिनाशित्वम् । अल्पबृंहणत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ परिणामशूलप्लीहवायुमशूलबहुरोगनाशित्वम् । शुद्धिकारित्वम् । बलायुस्तेजःपुष्टितुष्टिकारित्वं नित्यसेवने वलीपलितनाशित्वञ्च ॥ * ॥ म्लेच्छवर्त्तितशुद्धरक्तकन्दगभनिहितगोमयाग्निभस्मीकृतपश्चाम्लद्वारा पञ्चण्टदत्तताम्रस्य गुणाः । वान्तिभ्रान्तिशूलाग्निमान्द्यानपित्तनाशित्वम् । बलकारित्वञ्च ॥ * ॥ अशोधितताम्रदोषाः । आयुःशुक्रबलनाशित्वम् । रोगवृद्धिच्छर्द्दिमूर्च्छाभ्रमक्लेदनारोगकुष्ठशूलविदाहस्वेदारुचिचित्तसन्तापकारित्वम् । विषतुल्यत्वञ्च । इति सुखबोधः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"शुक्रं यत् कार्त्तिकेयस्य पतितं धरणीतले ।
तस्मात् ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ॥"
तस्य लक्षणं यथा,—
"जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदु घनं क्षमम् ।
लोहनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥
कृष्णं रूक्षमतिस्तब्धं श्वेतञ्चापि घनासहम् ।
लोहनागयुतञ्चेति शुल्वं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥"
तस्य शोधनविधिर्यथा,—
"प्रतप्तान्यग्निवर्णानि ताम्रस्यायो प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
एवं ताम्रस्य पत्राणां विशुद्धिः सम्प्रजायते ॥"
अथ तस्य मारणविधिर्यथा —
"सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि कृत्वा संस्वेदयेद्बुधः ।

तामस्तनवत [illegible] ना सर्वं [illegible] ।
[illegible] समं कृत्वा गन्धकेन समन्वितम् ।
[illegible] पात्रे निधाय [illegible] च ।
[illegible] दृष्ट्वा तस्य कुर्यात् [illegible] ।
[illegible] च मीनाक्षी चाङ्गेरी [illegible]म् ।
तत्समं [illegible] [illegible] ।
[illegible] भाण्डे प्रयत्नेन च रोधयेत् ।
[illegible] प्रपूर्य [illegible] ॥
[illegible] भाण्डमुखं मुद्रां [illegible] ।
[illegible] सम्यक् यावद्यामचतुष्टयम् ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य सद्रव्यं [illegible] ।
[illegible] गोलकं [illegible] ॥
[illegible] कृत्वा [illegible] ।
[illegible] निभं [illegible] निश्चितम् ॥
[illegible] भस्म [illegible] ।
[illegible] ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

[illegible] । [illegible] । [illegible] हेमचन्द्र शब्दरत्नावली च ॥ [illegible], त्रि ॥

[illegible] मुच्यते ।
[illegible] प्रकीर्त्तिता ॥
[illegible] शोधनमन्यत् ।
[illegible] विषोपमा ॥
तस्मात् [illegible] ताम्रं हि शस्तं रोगोपशान्तये ।
[illegible] ताम्रपत्राणि [illegible] ।
[illegible] सिञ्चेत् पुनः पुनः ॥

मतान्तरम् ।

[illegible] ताम्रपत्रं [illegible] ।
[illegible] कथ्यते ॥

[illegible] ताम्रशोधनम् ॥ * ॥

अथ ताम्रमारणम् ।

[illegible] कन्यया ।
[illegible] ताम्रपत्रं लिप्त्वा स्थाल्यां निधापयेत् ।
सम्यक् [illegible] भस्म निधापयेत् ।
चतुर्याम [illegible] सगोमये ॥
[illegible] विमर्द्दयेत् ।
[illegible] सन्देहः सर्वरोगेषु योजयेत् ॥

मतान्तरम् ।

[illegible] समुत्तमम्
सगन्धकं स्थापय [illegible]म् ।
पक्वायमानं पुटयेन सुयुक्त्या
वातादिकं यावदुपैति शान्तिम् ॥

अन्यतरमतम् ।

शुद्धं ताम्रदलं विमर्द्य पटुना [illegible] जम्बीरजै-
र्नारैघंसमिदं सुहीकपयसा लिप्तं धमेत् सप्तधा ।
निर्गुण्ड्यम्बुहिमे रसेन्द्रकलितं दुग्धाम्यगन्धेन तत्
तुल्यैनाथ हतं भवेत् सुपठितं पश्चान्मृतेन त्रिधा ॥
गुणा यथा,—
शान्तिभ्रान्तिविवर्ज्जितं कफकृताकृष्टानि
पाण्ड्वामयं
शूलं मेहगुदाङ्कुरानिलगदान् [illegible] जयेत् ।
गुञ्जामात्रमिदं [illegible] त्रिगुणितं [illegible] भवेत्
शुक्रं स्याद्धनगायन्तुश्रमं पथ्याग्निना वर्द्धते
गात ॥
ताम्रमुग्रं गरघ्नं [illegible] ।
[illegible] पित्तजित् ॥”

इति ताम्रमारणम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

ताम्र, पुं, (ताम्रस्येव वर्णोऽस्त्यस्य । अच् । ताम्रवर्णत्वादस्य तथात्वम् ।) कुष्ठरोगविशेषः । [illegible] ॥ (दीपभेदः । यथा, महाभारते । २ । ३१ । ६५ ।
“द्वीपं ताम्राह्वयञ्चैव पर्व्वतं रामकं तथा ॥”)

ताम्रक क्ली, (ताम्र + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) ताम्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९७ ॥

ताम्रकर्णी, स्त्री (ताम्रवर्णौ कर्णौ यस्याः स्त्रियां ङीष् ।) अञ्जना नाम पश्चिमदिग्हस्तिपत्नी । इत्यमरः । १ । ३ । ५ ॥

ताम्रकार, पुं (ताम्रं करोति ताम्रधातुभिः पात्रादिकं निर्म्मातीति । कृ + अण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । तत्पर्य्यायः । ताम्रिकः २ शौल्विकः ३ ताम्रकुट्टकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्योत्पत्तिः कंसकारशब्दे द्रष्टव्या ॥

ताम्रकुट्टक, पुं, (ताम्रं कुट्टयतीति । कुट्ट + ण्वुल् ।) ताम्रकारः । इत्यमरः । २ । १० । ८ ॥

ताम्रकूट, पुं क्ली, (ताम्रनिर्म्मितं कूटमिव ताम्रस्य कूटमिव वा ।) क्षुपविशेषः । तामाक इति भाषा । यथा —
“सविषं कालकूटञ्च ताम्रकूटञ्च धुस्तुरम् ।
अहिफेणं खर्ज्जूरसं तारका तरिता तथा ॥
इत्यष्टौ सिद्धिद्रव्याणि यथा स्युः साधकप्रियः ॥”

इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥

ताम्रकृमि, पुं (ताम्रवर्णः कृमिः कीटः ।) इन्द्रगोपकीटः । इति भूरिप्रयोगः हारावली च ॥

ताम्रगर्भ, क्ली, (ताम्रं गर्भे उत्पत्तिस्थानमस्य ।) तुत्थम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रचूड, पुं स्त्री, (ताम्रा ताम्रवर्णा चूडा अस्य ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२४ । २४ ।
“अपरश्चाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः ।
महाकायमुपश्लिष्टं कुक्कुटं बलिना वरम् ॥”
यथा चौतरतन्त्रे ३६ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।
“ताम्रचूडस्य मांसं पिबेद्वा मद्यमुत्तमम् ॥”)
कुकुरद्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रदुग्धा, स्त्री, (ताम्रं रक्तवर्णं दुग्धं क्षीरं रसोऽस्याः ।) गोरक्षदुग्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रपट्ट, क्ली (ताम्रेण निर्म्मितं पट्टं पत्रम् ।) ताम्रनिर्म्मितलेखनपत्रम् । यथा —
“दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत् ।
आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥
पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

ताम्रपत्र, पुं, (ताम्रं ताम्रवर्णं पत्रमस्य ।) जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्रनिर्म्मितपत्रे, क्ली ॥

ताम्रपर्णी स्त्री, दीर्घिकाभेदः । इति भूरिप्रयोगः ॥ नदीविशेषः । इति पुराणम् ॥ (यथा, रघुः । ४ । ५० ।
“ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ॥”)

ताम्रपल्लव, पुं, (ताम्रवर्णः पल्लवमस्य ।) अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा —
“अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लवः ।
कङ्केलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ताम्रपाकी, [न्] पुं (पच्यते इति । पच + घञ् कुत्वञ्च । ताम्रः ताम्रवर्णः पाकः परिणतिरस्यस्येति । इनि ।) गर्द्दभाण्डवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

ताम्रपादी, स्त्री (ताम्रौ रक्तवर्णौ पादौ मूलदेशोऽस्याः ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हंसपदीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

ताम्रपुष्प, पुं, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्य ।) रक्तकाञ्चनः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।
कुण्डली ताम्रपुष्पश्च स्मन्तकः स्वल्पकेशरी ॥”)
भूमिचम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ताम्रपुष्पिका स्त्री, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्याः । कप् टापि अत इत्वञ्च ।) रक्तत्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तत्रिवृतशब्देऽस्या विवरणम् ॥)

ताम्रपुष्पी, स्त्री, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्याः इति । ङीष् ।) धातकी । (अस्याः पर्य्याया यथा,—
“धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
सुभिक्षा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पाटलावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्याया यथा —
“पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा ।
कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी कालस्थाल्यलिवल्लभा ॥
ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ताम्रफल, पुं, (ताम्रं ताम्रवर्णं फलमस्य ।) अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रमूला स्त्री, (ताम्रं ताम्रवर्णं मूलमस्याः ।) दुरालभा । (यथा, भावप्रकाशे । ज्वराधिकारे श्वासचिकित्सायाम् ।
“शिग्रुर्ब्राह्मी ताम्रमूला पटोली ॥”)
लज्जालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कच्छुरा । इति रत्नमाला ॥ खिराइ इति भाषा ॥

ताम्रवर्णा, पुं (ताम्रस्येव वर्णोऽस्य ।) पक्षिवाहद्वयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भारतवर्षीयद्वीपभेदः । यथा, मात्स्ये । ११३ । ८ ।

"भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान् निबोध मे।
इन्द्रद्वीपः कसेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ॥")

ताम्रवर्णा, स्त्री, (ताम्रस्येव वर्णोऽस्याः इति। टाप्।) ओड्रपुष्पवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

ताम्रवल्ली, स्त्री, (ताम्रवर्णा वल्ली। मध्यपदलोपी समासः।) मञ्जिष्ठा। इति रत्नमाला ॥ चित्रकूटदेशप्रसिद्धा लता। तत्पर्य्यायः। ताम्रा २ ताली ३ तमाली ४ तमालिका ५ स्वच्छवल्ली ६ सुलोमा ७ शोधनी ८ तालिका ९। अस्या गुणाः। कषायत्वम्। कफदोषमुखरुक्कण्ठोत्थरोगनाशित्वम्। शुभ्रशुद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिघण्टः ॥

ताम्रवीज, पुं, (ताम्रवर्णं वीजमस्य।) कुलत्थः। इति राजनिघण्टः ॥

ताम्रवृक्ष, पुं, (ताम्रमिव रक्तवर्णो वृक्षः।) रक्तचन्दनम्। कुलत्थः। इति रत्नमाला ॥

ताम्रवृन्त, पुं (ताम्रमिव रक्तवर्णं वृन्तमस्य।) कुलत्थः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताम्रवृन्ता, स्त्री, (ताम्रमिव रक्तवर्णं वृन्तमस्याः इति टाप्।) कुलत्थिका। इति हेमचन्द्रः। ४।२४१॥

ताम्रशिखी, [न्] पुं स्त्री, (ताम्रवर्णा शिखा चूडा अस्त्यस्य। इति इनि।) कुक्कुटः। इति जटाधरः ॥

ताम्रसार स्त्री (ताम्रवत् रक्तवर्णः सारोऽस्य।) रक्तचन्दनम्। इति रत्नमाला ॥

ताम्रसारक, स्त्री (ताम्रसार+स्वार्थे कन्।) रक्तचन्दनम्। इति राजनिघण्टः ॥

ताम्रसारक पुं, (ताम्रवत् रक्तवर्णः सारोऽस्येति कप्।) रक्तखदिरः। इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रा, स्त्री, (ताम्र+टाप्।) सैंहली। इति राजनिघण्टः ॥ (प्रजापतेः कश्यपस्य पत्नीनामन्यतमा। यथा, मात्स्ये। ६।२।
"सुरभिर्विनता तद्वत्ताम्रा क्रोधवशा इरा ॥"
सप्तत्वगन्तर्गतचतुर्थत्वग्विशेषः। यथा,—
"चतुर्थी ताम्रा नामाष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकुष्ठाधिष्ठाना ॥" इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

ताम्राक्ष पुं, उपद्वीपभेदः। इति शब्दमाला ॥

ताम्राक्ष, पुं, (ताम्रे रक्ताभे अक्षिणी यस्य। अक्षिन्+समासे षच्।) कोकिलः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (ताम्रनयने, त्रि। यथा, भागवते। १। ७। ३३।
"तत आसाद्य तरसा दारुणं गौतमीसुतम्।
बबन्धामर्षताम्राक्षः पशुं रशनया यथा ॥")

ताम्राभ, स्त्री, (ताम्रमिवाभातीति। आ+भा+क। ताम्रवदाभा अस्येति वा रक्तवर्णत्वात् तथात्वम्।) रक्तचन्दनम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्व्वतविशेषः। यथा, ब्रह्माण्डे ४७ अध्याये।
"वचका निषधा शाम्रा ताम्राभा निषधादपि ॥")

ताम्रार्द्ध, स्त्री, (ताम्रस्यार्द्धं अर्द्धभागतया उत्पत्तिकारणमस्य ताम्रस्यार्द्धमुत्पादकोऽस्य इति वा।) कांस्यम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताम्रिक, पुं, (ताम्रं तत्पात्रादिनिर्म्माणं काच्यं शिल्पमस्य। ताम्र+ठन्।) कंसकारः। इति शब्दरत्नावली ॥ ताम्रनिर्म्मिते त्रि। यथा, कायिके ताम्रिके पात्रे। इत्यमरः। २।१।८८॥ (यथा, मनुः। ८। १३६।
"कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ॥")

ताम्रिका, स्त्री, (ताम्रवद्वर्णाभा अस्त्यस्या इति ठन् ततः टाप्।) गुञ्जा। इति राजनिर्घण्टः ॥ आघाटस्वाद्यम्। इति भूरिप्रयोगः ॥

ताम्री, स्त्री, (ताम्रस्य विकारः। इति अण् ततो ङीप्।) वाद्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। मानरन्ध्रा २ विकारिका ३। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताय ङ ऋ ङ पालने। सन्ततौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) सन्ततिर्विस्तारः। ऋ, अततायत्। ङ, तायते विद्यां सुधीः। इति दुर्गादासः ॥

तायिक, पुं, (ताये पालने साधुरिति ठन्।) तज्जिकाभिधदेशः। इति हेमचन्द्रः। ४।२४॥

तार, स्त्री, (ताय्यते विस्तार्य्यते इति। तृ+णिच्+घञ्।) रूप्यम्। इति मेदिनी। रे ४३ ॥
("दन्तोत्तीर्णं सुशातं यदिन्दुमलं कुन्दसन्निभम्।
गुरुस्निग्धमुमारञ्च तारमुत्तममिष्यते ॥"
अशुद्धस्यास्य तस्यास्य गुणा यथा—
"आयुः शुक्रं बलं हन्ति रोगसङ्घं करोति च।
अशुद्धश्चान्द्रस्तस्मात् शुद्धमाथमतो बुधैः ॥"
अस्य मारणं यथा,—
"कण्टवेध्यं तारपत्रं दिनाह्निगुणम्हिङ्गुलम्।
पातयन्के रसो याद्यो रजतं म्रियते ध्रुवम् ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥) मुक्ता। इति राजनिघण्टः ॥ (यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे त्रैलोक्यचिन्तामणिवटिकायाम्।
"हारं सुवर्णं मुक्तञ्च तारम् ॥"
"तारं मौक्तिकम्। तारशब्देनात्र मौक्तिकमेवोच्यते न तु रजतम्।" इति तट्टीका ॥ शौचविहितभेदः। यथा, "विहन्यमानस्य तु यस्य विलाते तद्विघातात्मय इति इमा सुखात्मिका सिद्धयस्तदुपायतया नितरां गौण्यः पञ्चसिद्धयः तत्रापि हेतुमत्तया तिस्रः हेतुतया पञ्च व्यवस्थिताः। तासाद्यो अध्ययनादिलक्षणा सिद्धयो हेतव मुख्यास्तु हेतुमत्यः। विधिवद्गुरुमुखादध्यात्मविद्यानाम् अक्षरस्वरूपग्रहणमध्ययनं प्रथमसिद्धिस्तारमुच्यते ॥" इति तत्त्वकौमुदी ॥ अतिमधमम्। इति मेदिनी। रे, ४३ ॥)

तार, पुं, वानरविशेषः। मुक्ताविशुद्धिः। शुद्धमौक्तिकः। इति मेदिनी। रे, ४३ ॥ (तार्य्यते उत्तार्य्यते भवसागरादनेन। तृ+णिच्+घञ्। यद्वा, तारयति स्वीयारक्षणापादिभिर्लोकान्। तृ+णिच्+अच्। एतन्निरुक्तिर्यथा, काशीखण्डे। ७३ अध्याये।
"तारयेद्यद्भवाम्भोधेः स्वजपासक्त मानवम्।
ततस्तार इति ख्यातो यस्त्र्यक्षरावलोकनैः ॥"
प्रणवः। इति तन्त्रम् ॥ (यथा, महानारायणनिस्तोत्रे। २।
'तारोऽसि त्वं शक्तिकामप्रयुक्त्यानुगः यः इति लक्षे स्नात प्रणतिगणाधिपतये यो गणिना भाष्यते ॥")
तरणम्। इति त्रिका ॥ कूर्च्चवीजम्। इति तन्त्रसारः ॥ (नक्षत्रम्। इति मेदिनी। रे, ४३ ॥ अत्युच्चशब्दः। इति हेमचन्द्रः। ६।२८ ॥ यथा, हैमचन्द्रटीकायाम्।
"गुणाशुरसि मन्द्रस्तु द्वाविंशतिविधो ध्वनिः।
स एव कण्ठमध्यस्थानः तारः शिरसि गीयते ॥"
विष्णुः। यथा, महाभारते। १३।१४९।११७।
"अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः ॥"
राक्षसविशेषः। यथा महाभारते। ३।२८०।१९।
"युयुधे लक्ष्मणश्चापि तथैवन्जिता सह।
विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्व्वटः ॥'
दैत्यविशेषः। यथा, हरिवंशे। ४२। ६।
"तारस्तु क्रोशविस्तारमायसं वायसध्वजम् ॥")
महादेवः।
"काश्यां विश्वेश्वरोऽहं गिरिपतितनयासंयुतो वामभागे
शुक्लाढ्येन दत्तेऽत्रिपथगतटिनीतीरशुद्धाम्बुभागे।
मायावीजञ्च कर्णे सुरमुनिसहितो ध्यानयुक्तो वदामि
प्रीत्या लोकस्य तस्मात् सुरमुनिगणकैरुच्यते तारनामा ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

तार, त्रि, अत्युच्चशब्दविशिष्टः। इति मेदिनी। रे ४४ ॥ स्फुरितकिरणः। निर्म्मलः। इति धरणिः ॥ (तारः मुक्तास्त्यस्येति अच्। मुक्ताविशिष्टः। यथा, अमरुशतके। २८।
"उरसि निहितस्तारो हारः कृता जघने घने ॥")

तारक, स्त्री, (तारेण कनीनिकया कायतीति। कै+क।) चक्षुः। इति मेदिनी। के, १ ॥

तारक स्त्री, स्त्री, (तारमेव। स्वार्थे कन्।) चक्षुस्तारा। नक्षत्रम्। इति मेदिनी। के, १ ॥

तारक, पुं, (तारयति दैत्यानिति। तृ+णिच्+ण्वुल्।) द्वादशमन्वन्तरीयेन्द्रशत्रुरसुरविशेषः। यथा,—
"मनोस्तु दक्षपुत्रस्य द्वादशस्यात्मजान् शृणु।
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ॥
मित्रवान् मित्रदेवश्च मित्रविन्दश्च वीर्य्यवान्।
मित्रवाह सुवर्चाश्च दक्षपुत्रमनोः सुताः ॥
तपस्वी सुतपाश्चैव तपोमूर्त्तिस्तपोरतिः।
तपोधृतिर्द्युतिश्चान्य ऋषयश्च तपोधनाः ॥
सुधर्म्माणः सुतपसो हरिता रोहितास्तथा।
सुरारयो गणा पञ्च प्रत्येकं दशकौ गणः ॥

[illegible] च [illegible] ।
[illegible] । भृचा [illegible] ॥

इति गारुडे [illegible] अध्याय

([illegible] असुरविशेष । [illegible] निहत [illegible] । यथा मत्स्यपुराणे । १४ । ५—११ ।
'[illegible] नाम [illegible] पुत्रस्तु [illegible] ।
[illegible] मयामास पुरन्द्र म महाबल ।
[illegible] अभ्यास [illegible] ।
[illegible] ब्रह्मा [illegible] ॥
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] स्थानस्थान [illegible] ।
[illegible] कश्चिश्चित [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] मुने ॥
[illegible] तनस्तु [illegible] ।
[illegible] स [illegible] गुहो [illegible] प्रभ ।
[illegible] तारकासुरम ॥'
[illegible] अध्यायमारभ्य
१ [illegible] द्रष्टव्यम ॥ तारयतीति । त+ [illegible] ।) [illegible] । इति मेदिनी । [illegible] । इति शब्दरत्नावली ॥ (तरणो- [illegible] । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम । ४ ।
'[illegible] ।
[illegible] मुच्यन्ति [illegible] तारकम ॥'
'[illegible] तारकस्य तारक तरणोपाय [illegible] ।' [illegible] तट्टीका ॥ महादेव । [illegible] । १७ । ८४ । २५ ।
[illegible] तारकाय [illegible] च ।
[illegible] प्रहराय च ॥')
[illegible] । इति मेदिनी । के, [illegible] ॥ (यथा [illegible] । २ । [illegible] ।

'[illegible] भगव [illegible] दहान्तकाले
[illegible] तारक प्रबोधम ॥'

[illegible] । यथा, गो रामा [illegible] । [illegible] । ८७ । २ [illegible] ।
'[illegible] तारिका काश्चित काश्चित परम-

वाजिनाम ॥")

तारकजित पु, (तारक तारकासुर जयतीति । [illegible]+क्विप तुगागमश्च ।) कार्त्तिकेय । इत्यमर । १ । १ । ४० ॥ (एतद्विवरण मात्स्ये १५६ अध्याये द्रष्टव्यम ॥)

तारकब्रह्म, क्ली, (तारक ससारसागरपारकारक ब्रह्म ।) षडक्षरमन्त्रविशेष । यथा,—
"षडक्षर महामन्त्र तारक ब्रह्म उच्यते ।
ये भजन्ति च मां भक्त्या तेषा मुक्तिन सशय ॥
रामाय नम इत्येवमुच्चार्य्य मन्त्रमुत्तमम् ।
सर्व्वद खहरश्चैतत पापिनामपि मुक्तिदम ॥
इम मन्त्र जपन्नित्यममलश्च भविष्यसि ।
भक्ताश्रिधारयाद्दूयस्तु सम्भूतश्चानुमिलष्यसि ॥
मन्त्रञ्च तदभूत सर्व्व मन्त्रमोच्चारयात शुभात ।
त्वमप्यनेन श्रीरामनामकाख्येन मन्त्रत ॥

भक्ता [illegible] मन्त्राज्ञापरिपालक ।
[illegible] मुक्तान [illegible] मानुषा [illegible] पर

[illegible] ॥

अयत [illegible] भय मन्त्रप्रभावात प्राप्यसि [illegible] ।
इति सञ्चिन्त्य मा [illegible] ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे गौरीम्प्रति श्रीविष्णु वाक्यम ॥ अपि च ।
'मुमुक्षूणाम विमुक्तानाम् अन्ते काशिवासिन ।
[illegible] तारक ब्रह्मवाचकम ॥
ओं श्रीरामरामरामेत्येतत्तारकमुच्यते ।
अतश्च ज्ञानकानाथ । पर ब्रह्म विनिश्चितम ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीराम प्रति गौरीम्प्रति वाक्यम ॥

तारका स्त्री क्ली, (तरति तारयति वा । तृ+णिच+ण्वुल । टाप । 'तारका ज्योतिषि ।" ७ । ३ । ४५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या न अत इत्वम ।) नक्षत्रम । (यथा मार्कण्डेये ।१५।७१।
'अथ विन्ध्यो यथाम्भो [illegible] यथा वा [illegible]

तारका ।

यथा [illegible] गङ्गाया सिकता यथा ॥')
कनीनिका । इति मेदिनी । के १ ॥
(यथा रघु । ११ । ६८ ।

'[illegible]
सन्दर्शे [illegible] तारकाम ॥")

इन्द्रवारुणी स्त्री । इति राजनिर्घण्ट ॥

तारकारि, पु (तारकस्य तारकासुरस्य अरि ।) कार्त्तिकेय । इति हेमचन्द्र । २ । १२२ ॥

तारकिणी स्त्री (तारका सन्त्यस्य । तारका+इनि ङीप ।) रात्रि । इति राजनिर्घण्ट ॥

तारकित, त्रि (तारका सञ्जाता अस्य । तारका+ 'तदस्य सञ्जात तारकादिभ्य इतच ।" ५ । २ । ३६ । इति इतच ।) तारकायुक्तम । यथा —

"लसति निशा इयदि स्फुटदुलपतत
कणगणाधिपतारकिताम्बर ॥"

इति नैषधम ॥

तारण, पु, (तारयतीति । तृ+णिच+ल्यु ।) भेलक । इति शब्दरत्नावली ॥ (ससारसागरात तारयतीति । विष्णु । यथा महाभारते ।१३ । १४६ । ५ ।
"अग्रीकसारणस्तार शूर सर्व्वजनेश्वर ॥"
महादेव । यथा, तत्रैव । १२ । १७ । ११७ ।
"तोरणस्तारणो वात परिधीपतिखेचर ॥"
क्ली षष्टिवत्सरेषु अष्टादशवत्सर । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
"अतिवृष्टिश्च जायेत धान्यस्यार्थ प्रपीडनम ।
शस्य भवति सामान्य तारणे सुरवन्दिते ॥"
तथाच वृहत्सहितायाम । ८ । ३६ ।

"तारणा तदनु भूरिवारिद
शस्यवृद्धिमुदितश्च पार्थिवम ॥"

तृ+णिच+भावे ल्युट । उत्तारणम् । उद्धारणम् । यथा, महाभारते । ३ । ३ । ५३ ।

"तारणायास्य दु खस्य प्रस्थानाय जयाय च ॥")
तरणकारयितरि त्रि ॥

तारटि, स्त्री, (तारयतीति । तृ—णिच+अनि ।) नौका । इति हारावली । ५६ ॥

तारतण्डुल, पु (तार शुक्लौ शुभ्रस्तण्डुलो यस्य ।) धवलयावनाल । इति राजनिर्घण्ट ॥

तारतम्य, क्ली, तरतमयोभाव । (तरतम+ष्यञ् ।) न्यूनाधिक्यम । यथा,—

"निद्धैन निरामेतयोर्द्वयो-
स्तारतम्यविविमुग्धचेतसा ।
बोधनाय विधिना विनिर्म्मिता
रेफ एव जयवैजयन्तिका ॥"

इत्युद्भट ॥

तारदी, स्त्री, (तरदी एव । स्वार्थे अण ततो ङीप ।) तरदीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

तारपुष्प, पु, (तार रूप्यमिव शुभ्र पुष्प यस्य ।) कुन्दवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

तारल त्रि (तरल एव । स्वार्थे अण ।) विट । इति भरिप्रयोग ॥

तारविमला, स्त्री, (तार रूप्यमिव विमला ।) धातुविशेष । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥

तारशुद्धिकर, क्ली, (तारस्य रजतस्य शुद्धि करो तीति । कृ+ट ।) सीसकम । इति राज निर्घण्ट ॥

तारा, स्त्री, पु, (तारयतीति । तृ+णिच+अच ।) नक्षत्रम । इत्यमर । १ । ३ । २१ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २११ । २६ ।
"चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौ-

कस ॥")

यथाच कर्म्मलोचने ।
"एकदार नभो दृष्ट्वा सर्त्तयो नारदो मुनि ।
तावद्भवति चाण्डालो यावदन्या न पश्यति ॥"
अक्षिमध्यम । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ शेषस्य पर्य्याय । विम्बिनी २ कनीनिका ३ । इति राजनिर्घण्ट ॥ तारका ४ । इत्यमर ।१।३।२१॥
(यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम । ४ । ३८ ।
"तारे ज्योतिषि सयोज्य किञ्चिदुन्नमयेद्भ्रुवौ॥")

तारा स्त्री (तारयति तापादिति । तृ+णिच+अच+टाप ।) बुद्धदेवताभेद । वृहस्पति-भार्य्या । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ (यथा, देवी भागवते । १ । ११ । ७५ ।
"तत कालेन कियता तारासूत सुत शुभम॥")
वालिभार्य्या । सा सुषेणवानरकन्या । इति रामायणम् ॥ (यथा महाभारते ।३।२७८।१८।
"हेममाली ततो वाली तारा ताराधिपान-

नाम ।

उवाच वचन वाग्मी ता वानरपति पति ॥")
मौक्ता । मुक्ता । इति राजनिर्घण्ट ॥ * ॥
द्वितीया शक्ति । यथा,—
"लीलया वाकप्रदा चेति तेन नीलसरस्वती ।
तारकत्वात सदा तारा सुखमोक्षप्रदायिनी ॥
उग्रापत्तारिणी यस्मादुग्रतारा प्रकीर्त्तिता ॥"

अस्या ध्यानं यथा,—

"प्रत्यालीढपदार्पिताङ्घ्रिशववद्घोराट्टहासा परा
खड्गेन्दीवरकर्त्तृखर्परभुजा हूङ्कारबीजोद्भवा।
खर्व्वा नीलविशालपिङ्गलजटाजूटैकनागैर्युता
जाड्यं न्यस्य कपालके त्रिजगतां हन्त्युग्रतारा-
स्वयम् ॥"

अपि च।

"प्रत्यालीढपदां घोरां मुण्डमालाविभूषिताम्।
खर्व्वां लम्बोदरीं भीमां व्याघ्रचर्म्मावृतां कटौ ॥
नवयौवनसम्पन्नां पञ्चमुद्राविभूषिताम्।
चतुर्भुजां ललज्जिह्वां महाभीमां वरप्रदाम् ॥
खड्गकर्त्तृसमायुक्तसव्येतरभुजद्वयाम्।
कपालोत्पलसंयुक्तसव्यपाणियुगान्विताम् ॥
पिङ्गोग्रैकजटां ध्यायेन्मौलावक्षोभ्यभूषिताम्।
बालार्कमण्डलाकारलोचनत्रयभूषिताम् ॥
ज्वलच्चितामध्यगतां घोरदंष्ट्रां करालिनीम्।
सावेशस्मेरवदनां स्त्र्यलङ्कारविभूषिताम् ॥
विश्वव्यापकतोयान्तः श्वेतपद्मोपरिस्थिताम् ॥"

अस्या दशाक्षरमन्त्रोक्तध्यानं यथा —

"श्यामवर्णां त्रिनयनां द्विभुजां वरपङ्कजे।
दधानां बहुवर्णाभिर्बन्धूकाभिरावृताम् ॥
शक्तिभिः स्मेरवदनां स्मेरमौक्तिकभूषणाम्।
रत्नपादुकयोर्न्यस्तपादाम्बुजयुगां स्मरेत् ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

(अस्या बीजं यथा, "क्रीँ स्त्रीं हुं फट् ॥")

तारापतिः, पुं (ताराया पतिः।) शिवः। चन्द्रः। (यथा राजेन्द्रकर्णपूरे। २७।

"शान्तध्वान्तकलङ्क शङ्करशिखालङ्कार तारापते
राकाकान्त सविभ्रमं भ्रम सदा निःशङ्कमङ्के
दिवः ॥")

बृहस्पतिः। वाली। सुग्रीवः। इति पुराणम् ॥ (यथा, नैषधे। १९। ८।

"व्रजति कुमुदे दृष्ट्वा मोहं दृशोरपिधायके
भवति च नवे दूरं तारापतौ च हतौजसि।
लघु रघुपतेर्जायां मायामयीमिव रावण-
स्तिमिरचिकुरग्राहं रात्रिं हिरत्ति गभस्ति-
राट् ॥")

तारापथः, पुं, (ताराया नक्षत्राया पन्थाः। समासे अः।) आकाशम्। इति हलायुधः ॥ (देशविशेषः। यथा, रघुः। १५। ९।

"अङ्गदं चन्द्रकेतुञ्च लक्ष्मणोऽप्यात्मसम्भवौ।
शासनात् रघुनाथस्य चक्रे तारापथेश्वरौ ॥"
"कारापथेश्वरौ।" इति वा पाठः ॥)

तारापीडः, पुं, (ताराया नक्षत्राया आपीडो भूषणमिव।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (स्वनामख्यातचन्द्रापीडस्य राज्ञो भ्राता। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ४३।

"तारापीडोऽपि तनयः क्रमात्तस्यामजायत ॥"

कादम्बरीकथितनायकविशेषः। यथा कादम्बर्याम्। १२ पत्रे। "अवतार इव धर्म्मस्य प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य परिहृतप्रजापीडो राजा तारापीडोऽभवत् ॥")

ताराभूषा, स्त्री, (तारा नक्षत्राणि भूषा भूषणं यस्याः।) रात्रिः। इति राजनिर्घण्टः ॥

ताराभ्रः, पुं (तारो निर्म्मलोऽभ्र इव। अभ्रवर्णत्वादस्य तथात्वम्।) कर्पूरः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य कर्पूरशब्दे ज्ञेयम् ॥)

तारामण्डलं, पुं, (ताराणां मुक्तानां मण्डलं यत्र।) ईश्वरगृहविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ (नक्षत्रमण्डले क्ली ॥)

तारारिः, पुं, (तारस्य रूप्यस्य अरिः। एतत्-संसर्गेण रूप्यस्य चाकचक्यादिकं विनश्यतीत्यतोऽस्य तथात्वम्।) विट्माक्षिकः। इति हेमचन्द्रः। ४। १२१ ॥

तारावती, स्त्री, चन्द्रशेखरराजपत्नी। सा च ककुत्स्थराजेन तत्पत्न्यां मनोन्मथिन्यां जाता। असौ गिरिजांशजा। यथा —

"इक्ष्वाकुवंशजो राजा ककुत्स्थो नाम धार्म्मिकः।
भोगवत्यामयोध्यायां पुर्य्यां रिपुनिसूदनः ॥
सर्व्वलक्षणसम्पन्नो भूपालगुणसंयुतः।
तस्य भार्य्या महाभागा भगदेवस्य पुत्रिका ॥
सा मनोन्मथिनी नाम्ना पूजिता पतिवल्लभा।
तस्यां पुत्त्रशतं जज्ञे देवगर्भसमप्रभम् ॥
बलवीर्य्यसमायुक्तं ककुत्स्थनृपसत्तमात्।
पुत्त्री न विद्यते तस्यास्तदर्थं सा गृहान्तरे ॥
निभृतं स्थण्डिलं कृत्वा चण्डिकां समपूजयत्।
पूज्यमाना महादेवी चण्डिका राजभार्य्यया ॥
प्रसन्ना सा त्रिभिर्व्वर्षैस्तां स्वप्ने चाब्रवीदिदम्।
योषिल्लक्षणसंयुक्ता सार्व्वभौमस्य भाविनी ॥
नक्षत्रमालया युक्ता पुत्त्री तव भविष्यति।
सापि स्वप्ने वरं प्राप्य मुदिताभून्नृपाङ्गना ॥
पार्व्वत्यपि स्वयं तस्या गर्भं काले विवेश ह।
सा मनोन्मथिनी देवी प्रवृत्ते ऋतुसङ्गमे ॥
गर्भं दधौ महासत्त्वं चन्द्रिकेवाम्बुतोनकरम्।
सम्पूर्णे तु ततः प्राप्ते तदा नक्षत्रमालिनीम् ॥
सा मनोन्मथिनी देवी सुषुवे तनयां शुभाम्।
तां दृष्ट्वा हारसंयुक्तां शरज्ज्योत्स्नोपमां
शुभाम् ॥
ककुत्स्थो भार्य्यया सार्द्धमत्यन्तमुदितोऽभवत्।
सहजेनाथ हारेण भूषिता सा ककुत्स्थजा ॥
वव्रधे मन्दिरे तस्य वर्षास्विव सुरापगा।
तेनैव हारचिह्नेन तस्यास्तारावतीति वै ॥
नामाकरोत् पिता काले यथोक्तं नृपसत्तम।
कालक्रमेण सा बाल्यं व्यतीत्य वरवर्णिनी ॥
मञ्जुलं यौवनोद्भेदं प्राप श्रीरिव माधवे।
तस्यास्तु यौवनोद्भेदं दृष्ट्वा राजा सुतेः सह ॥
ककुत्स्थः कारयामास समयेऽथ स्वयंवरम्।
माधवे मासि सम्प्राप्ते चन्द्रवृद्धौ शुभे दिने ॥
स्वयंवरसभां चक्रे तारावत्याः पिता सुते।
वार्त्तिकान् सुबहून् राजा बडवाभिः क्रमेण वै ॥
तूर्णं प्रस्थापयामास नानादेशनृपान् प्रति।
ते राजानस्तथा श्रुत्वा वार्त्तां वै वार्त्तिकाननात् ॥
तूर्णमेव समाजग्मुस्तारावत्याः स्वयंवरम्।
ततः श्रुत्वा पौष्यतनयश्चतुरङ्गबलैर्वृतः ॥
स्वयंवरं जगामाशु स्त्र्यालङ्कारमण्डितः।
एतस्मिन्नन्तरे राज्ञः कुमारी वरवर्णिनी ॥
दृष्ट्वा रात्रौ निशामध्ये सम्यग्ज्ञानप्रकाशनीम्।
स्वयंवरसभां तत्र प्राहिणोत् सम्भ्रमं प्रति ॥
स्वयंवरसभां गत्वा चारुरूपं सुतानगम्।
नृपं निरूप्य भो रात्रिः मन्त्रमत्र निगम्य ॥
एवं ता प्रेषयित्वाथ रात्रौ नृपतिपुत्त्रिका।
सा मनोन्मथिनी यत्र प्रागारयति चण्डिकाम् ॥
तत्र प्रायान्महाभागा शुभा तारावती तदा।
तत्र गत्वा महादेवीं प्रणम्य कालिकाद्ययाम् ॥
भानुवेगाय भावेन न ज्ञात्वात्मानमात्मना।
प्रणनाम महाभक्त्या वाक्यञ्चैतदुवाच ह ॥
प्रणमामि महामायां योगनिद्रां जगन्मयीम्।
सा मे प्रमोदिता गौरी चण्डिका भक्तवत्सला।
यदि सत्यं जनन्या मे मन्त्रैस्त्वं प्रपूजिता।
तेन सत्येन सुभगं पतिं मम नृपोत्तमम् ॥
स्वयंवरेऽद्य भवतु प्रमोदं हरवल्लभे ॥
इति तस्या वचः श्रुत्वा चण्डिका हरमोहिनी।
मोहयन्ती नृपसुतां यथात्मानं न वेत्ति च।
अथ धात्र्याः स्वमूर्त्तिरिदं सा सूनृतं वचः ॥

श्रीदेव्युवाच।

पौष्यस्य तनयो योऽसौ नाम्ना तु चन्द्रशेखरः।
स मनोहररूपस्ते प्रियः स्वामी भविष्यति ॥
तमिन्दुकलया शीर्षे चिह्नितं नृपसत्तमम्।
वरयस्व वरारोहे पार्व्वतीव वृषध्वजम् ॥
अथाजगाम सा धात्री निरूप्य सदृशं पतिम्।
तारावत्यास्तदाचष्ट रहस्यं नृपसत्तमम् ॥
दृष्ट्वा तामागतां धात्रीं प्रहृष्टा नृपतेः सुता।
पप्रच्छ निभृतं कीदृक् को वा दृष्टस्त्वया नृपः ॥
सा प्राह धात्री वचनात्तव भूपा विलोकिताः।
चारुरूपाः कुलीनाश्च शास्त्रे शस्त्रे च पारगाः ॥"
"नृपौ पुनर्म्महासत्त्वौ सिंहस्कन्धौ बृहद्भुजौ।
सर्व्वलक्षणसम्पन्नौ देवालङ्कारमण्डितौ ॥
तयोरपि वरः स्यात्तात् प्रशस्तश्चन्द्रशेखरः।
स एव ते पतिर्य्योग्यश्चिह्नेनानेन सुन्दरि ॥
तं त्वं वरय राजानं तव योग्यं शुभोदयम्।
धात्र्यास्त्वेवं वचः श्रुत्वा राजपुत्त्री जगाद ताम् ॥
मतयास्त्वचारिणी भूत्वा निदेशय नृपोत्तमम्।
सावतीर्य्य तदा याप्ययानात्तारावती तदा ॥
धात्र्या चानुगया युक्ता व्यचरत् सदसोऽन्तरे।
सभामध्ये चिरं सा तु विहृत्य वरवर्णिनी ॥
भावित्वान्नियतेर्योगाच्चण्डिकायाः प्रसादतः।
तयोः समत्वादेकत्वात्तया धात्र्या निवोधिता ॥
इति खेदजघर्म्माम्भःकणिकाचितिताना।
पतिं पूर्व्वतरं पुत्त्री राज्ञस्तारावती सती ॥
स्वयं सा पार्व्वती देवी वव्रे च चन्द्रशेखरम्।
वैवाहिकेन विधिना स राजा चन्द्रशेखरः ॥
तारावतीं तदा भार्य्यां ककुत्स्थनृपतेः सुताम्।
सत्कृत्य ग्राहयामास दैवेभ्यो वैदिकैर्मखैः ॥
पाणिग्रहणसंस्कारं कृत्वा तां सहचारिणीम्।
करवीरपुरायाशु प्रययौ चन्द्रशेखरः ॥"

इति कालिकापुराणे ४८ अध्यायः ॥

तारिका, स्त्री (तारस्य पत्नीस्त्री अस्तीति । तार — ... ।' ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) ... । ताडी इति भाषा । यथा,—
"... ... ... ।
... ... नरिता यथा ॥"
इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥
(तरणमस्त्यस्यां स्त्री । यथा मनुः । ८ । ४० ९ ।
"अभिगा तु ... ... ।
... ... तरे ॥")
तारणी, स्त्री, (तारयतीति । तॄ + णिच् + णिनि ङीप् च ।) बुद्धदेवतानाम् । तत्पर्य्यायः । तारा २ महाश्री ३ ओङ्कारा ४ स्वाहा ५ श्री ६ मनोरमा ७ जया ८ अनन्ता ९ शिवा १० लोकेश्वरात्मजा ११ खर्दिरवासनी १२ भद्रा १३ ... १४ नीलसरस्वती १५ शङ्खिनी १६ महातारा १७ वसुधारा १८ धनन्दा १९ त्रिलोचना २० लोचना २१ । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ ... द्वितीया शक्तिः । यथा,—
'अथ ... प्रवक्ष्यामि तारिणीं सर्व्वसिद्धिदाम् ।
यस्या विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तस्तु साधकः ॥
... ... ।
... ... ॥
राजद्वारे सभायाञ्च विवादे व्यवहारके ।
सर्व्वत्र ... ... ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
तस्या ध्यानं तारिणीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
(तारा चोग्रा महोग्रा च वज्रा नीला सरस्वती ।
कामेश्वरी भद्रकाली इत्यष्टौ तारिणी स्मृता ।'
इति मन्त्रकोषः ॥
त्रि, उद्धारकर्त्ता । यथा, मार्कण्डेये ।
'न रिपौ भवसंसारसागरस्य कुलोद्भव । ॥')
तारुण्यं, क्ली, (तरुणस्य भावः । तरुण + ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ।) यौवनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४० । (यथा, मार्कण्डेये । २४ । ७ ।
"... कोटिसमं चित्तं तारुण्याद्भवितकोटिषु ॥")
तारेयः, पुं, (ताराया वालिपत्न्या अपत्यं पुमान् । तारा + ढक् ।) वालिपुत्त्रः । इति जटाधरः ॥
(यथा, रामायणे । ४ । २२ । १२ ।
"अनुरूपाणि कर्म्माणि विक्रम्य बलवान् रणे ।
करिष्यत्येष तारेयस्तेजस्वी तरुणोऽङ्गदः ॥'
बृहस्पतिपत्न्यास्ताराया पुत्त्रो बुधोऽपि ॥)
तार्किकः, त्रि, (तर्कं वेत्ति अधीते वा । तर्क + ठक् ।) तर्कशास्त्रवेत्ता । तर्काध्ययनकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ स षड्विधो यथा । वैशेषिक १ आलूक्य २ बार्हस्पत्य ३ नास्तिक ४ लौकायतिक ५ चार्व्वाक ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा अप्पयदीक्षित-वैराग्यशतके । ६१ ।
"कोपी सचावयवी शापी वा तार्किकस्य मुने ।
स स्वप्यते यदि बलाच्चोरपि मास्तु शङ्क-
मदम ॥")
तार्क्षः, पुं, (तृक्ष एव । स्वार्थे अण् ।) कश्यपः । यथा, श्रीभागवते ।

"... तस्मा राज्ञ ... ... ।
... ... ॥'
(विनतायाः गर्भे कश्यपपुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १२० । ९ ।
"तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्चासितध्वज ।
अरुणश्चारुणिश्चैव वैनतेया व्यवस्थिता ॥")
तार्क्षी, स्त्री (तार्क्ष + गौरादित्वात् ङीष् ।) पातालगरुडीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
तार्क्ष्यं, क्ली, रसाञ्जनम् । इति मेदिनी । ये २९ ॥
(यथास्य पर्य्याया वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"तार्क्ष्यं शैलं नीलवर्णमञ्जनञ्च रसाञ्जनम् ॥")
तार्क्ष्यः, पुं, (तार्क्षस्य कश्यपस्य अपत्यम् । तार्क्ष + 'गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) अश्वः । सर्पः । गरुडाग्रजः । गरुडः । इति मेदिनी । ये, २९ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ४९ ।
'तस्मिन् तार्क्ष्यात् किल कालियेन
मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः ॥"
तथाच कर्ण्टे । १ । ८६ । ४ ।
"स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥'
'वृत्तस्य पुत्त्रो गरुत्मान् नोऽस्माकं स्वस्ति अपि नाशं विदधातु ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥
"ताक्ष्यो रथो गरुडो वा न स्वस्ति दधातु ॥"
इति वाजसनेयसंहिताभाष्ये महीधरः । २५ । १९ ॥ ऋषिमुनेगोत्रापत्यम् । यथा, महाभारते । ३ । १८४ । ८ ।
'जगामश्चारिष्टनेमिस्ताक्ष्यस्त्राश्रममञ्जसा ॥"
तथाच तत्रैव । १२ । २८८ । ४ ।
"एवमुक्तस्तदा तार्क्ष्यः सर्व्वशास्त्रविदां वरः ।
विबुध्य सम्पदं चाग्र्यां तद्वाक्यामदमब्रवीत् ॥")
शालवृक्षः । स्वर्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥
अश्वकर्णवृक्षः । स्यन्दनः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २९८ ॥ (चत्त्रियविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ५१ । १५ ।　　[सह ॥"
'अम्बष्ठाः कौकुरास्तार्क्ष्या वस्त्रपाः पह्लवैः
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६० ।
'गन्धर्व्वो ह्यदितिस्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुशारदः ॥"
पर्व्वतविशेषः । इति कश्चित् ॥)
तार्क्ष्यजं, क्ली (तार्क्ष्ये सुवर्णे तदुत्तं जायते । यद्वा, तार्क्ष्ये पर्व्वते जायते इति । जन + ड ।) रसाञ्जनम् । इति भावप्रकाशः ॥
तार्क्ष्यध्वजः, पुं, (तार्क्ष्यो गरुडः ध्वजे यस्य ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥
तार्क्ष्यनायकः, पुं, (तार्क्ष्याणां सर्पाणां नायकः शासकः । स्वमातृदासत्वकाले विमातृपुत्त्रसर्पाणां वहनात् तथात्वम् ।) गरुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तार्क्ष्यनाशकः । इति कश्चित् ॥)
तार्क्ष्यप्रसवः, पुं, (तार्क्ष्ये पर्व्वते प्रसवोऽस्य ।) अश्वकर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तार्क्ष्यशैलं, क्ली, (तार्क्ष्यशैले भवम् । अण् ।) रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।

"सिन्धूद्भवं चक्रमर्द्दस्य वीज-
मिन्द्रद्रुतं कैशवं तार्क्ष्यशैलम् ॥")
तार्क्ष्यी, स्त्री (तार्क्ष्यस्य पक्षिणः प्रिया । अण् ङीप् च ।) वनलताविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
तालं, क्ली, (तलत्यनेनेति । तल प्रतिष्ठायाम् + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) हरितालम् । (अस्य नामानि यथा,—
"हरितालं तालमालं मालं शैलजभूषणम् ।
पिञ्जकं रोमहरञ्च तालकं पातमित्यपि ॥'
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)
तालीशपत्त्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गासिंहासनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०२ ॥
(तालस्य विकारः । "तालादिभ्योऽण् ।" ४ । ३ । १५२ । इत्यस्य तालाद्धनुषि इति वार्त्तिकोक्त्या अण् । धनुः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
तालस्येदम् । अण् तस्य लुक् ।) तालफलम् ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ११ । ५ ।
"शिरोभिः प्रपतद्भिश्चाप्यन्तरीक्षात् महीतलम् ।
तालैरिव महाराज ! वृन्ताद्भ्रष्टैरदृश्यत ॥")
तालः, पुं, (तलत्यच । तल + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । तालद्रुम २ पत्त्री ३ दीर्घस्कन्ध ४ ध्वजद्रुम ५ तृणराज ६ मधुरस ७ मदाढ्य ८ दीर्घपादप ९ चिरायु १० तरुराज ११ दीर्घपत्त्र १२ गुच्छपत्त्र १३ आसवद्रु १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ लेख्यपत्त्र १५ महोन्नत १६ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तदाहश्रमापहत्वञ्च ॥ * ॥ अस्य रसगुणाः । कफपित्तदाहशोफनाशित्वम् । मदकारित्वञ्च ॥ * ॥ तत्फलगुणाः । शीतलत्वम् । बल्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । स्वादुरसत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । वातपित्तास्रक्षतदाहक्षयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । बहुमूत्रत्वम् । तन्द्राभिष्यन्दिशुक्रदात्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ वातश्रमिक्लुरक्तपित्तनाशित्वम् । तृष्यत्वम् । हृद्यत्वम् । स्वादुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तद्वीजस्य अर्थात् तालशस्यस्य गुणाः । मूत्रकारत्वम् । मिश्रत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥ तदासवमज्जगुणाः । मधुरत्वम् । मूत्रलत्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥ तालाम्बुगुणाः । पित्तनाशित्वम् । शुक्रस्य वृद्धिकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तालतरुणतोयगुणाः । अतिशयमदकारित्वम् । तदेवाम्लीभूतं पित्तवातदोषकृत् । इति भावप्रकाशः ॥ कफश्रमिहरत्वम् । रुच्यत्वम् । वातलत्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तालप्रलम्बगुणाः । रूक्षत्वम् । श्वतरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तालतरुणमज्जगुणाः । किञ्चिन्मदकरत्वम् । लघुत्वम् ।

श्लेष्मकारित्वम । वातपित्तनाशित्वम । सस्नेहत्वम । मधुरत्वम । सारकत्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥ * ॥ तालशिरोगुणा । स्वादुत्वम । तिक्तत्वम । कषायत्वम । मद्यातङ्करोगनाशित्वम । वलप्राणशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति । राजवल्लभ ॥ * ॥

गीतकालक्रियामानम । अथ स्वर इयन्त काल गेय इयन्त काल विलम्बित इयन्त काल द्रुत इयन्त काल मध्यमिति बोधयितु हस्तेरङ्गुल्याकुञ्चन प्रसारणादिक्रियाभिर्नियतश्च गानश्चेति कालक्रिययो प्रमाण ताल ॥ साङ्गे इदमियन्त काल गेयमिति कालेनाङ्गुल्याद्याकुञ्चनादिक्रियामान ताल इति ॥ कालस्य एकद्वित्रिमात्राद्युच्चारणनियमितस्य क्रियाया परिस्पन्दात्मिकाया परिच्छेदहेतुस्ताल इति मधु ॥ कालेन नर्त्तनगानवादनक्रियाया मान ताल । तारादेककालमेषा विरामस्ताल इत्यन्ये । इत्यमरटीकाया भरत ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा । गौरीहरयोनत्येन तालो बभूव । तस्य कारणम । क्रियाकालश्च । हरनृत्यस्य ताण्डव गौर्य्या नृत्यस्य लास्य इति सञ्ज्ञा अथात पुरुषनृत्यस्य ताण्डव नार्य्या नृत्यस्य लास्यमिति नाम । ताण्डवस्याद्याक्षरेण लास्यस्याद्याक्षरेण च मिलित्वा ताल इति सञ्ज्ञा जाता । इति सङ्गीतशास्त्रम ॥ * ॥ तस्य भेदा यथा,—

"चच्चतपुट१ चाचपुट २ षटपितापुत्रकस्तथा३ ।
उद्घट्टक ४ सन्निपात ५ कङ्कण ६ कोकिलारव ७॥
राजकोलाहलो८ रङ्गविद्याधर९ शचीप्रियौ१ ।
पार्व्वतीलोचनो ११ राजचूडामणि १२ जय-
श्रियौ १३ ॥
वादकाकुल१४ कन्दर्प१५ नलकूवर१६ दर्पणा १७।
रतिलीलो१८ मोक्षपति १९ श्रीरङ्ग २ सिंह-
विक्रम २१ ॥
दीपको २२ मल्लिकामोदो २३ गजलीलश्च २४
चर्च्चरी २५ ।
कुहक्को २६ विजयानन्दो २७ वीरविक्रम २८
टेङ्किके २९ ॥
रङ्गाभरण३ श्रीकीर्त्ति ३१ वनमालि ३२ चतु
र्म्मुखा ३३ ।
सिंहनन्दन ३४ नन्दीश ३५ चन्द्रविम्ब ३६ द्वितीयका ३७ ॥
जयमङ्गल ३८ गन्धर्व्व ३९ मकरन्द ४ त्रिभ
ङ्गय ४१ ।
रतितालो ४२ वसन्तश्च ४३ जगझम्पो ४४ ऽथ
गारुगि ४५ ॥
कविशेखर ४६ घोषौ च ४७ हरवल्लभ ४८
भैरवो ४९ ।
गतप्रत्यागतो ५० मल्लतालो ५१ भैरवमस्तक ५२॥
सरस्वतीकण्ठाभरण ५३ क्रीडा ५४ नि सारु-
रेव च ५५ ।
मुक्तावली ५६ रङ्गराज ५७ भरतानन्दा ५८
दितालका ५९ ॥
सम्पर्केष्टाक ६ इत्यादि ताला भरतसम्मता ।
सङ्क्षेपतो निगदिता अधुना लक्षण यथा ॥ ॥
अर्द्धमात्र द्रुत ज्ञेयमेकमात्र लघु स्मृतम ।
द्विमात्रन्तु गुरु ज्ञेय त्रिमात्रन्तु प्लुत मतम ॥
ताले चच्चत्पुटे ज्ञेय गुरुद्वन्द्व लघु प्लुत १ ।
गुरुलघु प्लुतश्चैव भवच्चाचपुटाभिधे ॥ ॥
गलगालगलाश्चैव षटपितापुत्रक मता ३ ।
उद्घट्टके तु गमना ४ सन्निपाते गुरुर्म्मत ॥५॥
चतुर्व्विध परिज्ञेयस्ताल कङ्कणनामक ६ ।
पूर्ण खण्ड समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते ॥
लचतुष्क गलो पूर्णे खण्डे बिन्दुद्वय गुरु ।
यगणस्तु समे ज्ञेयस्तगणो विषमे भवेत ॥
खचतुष्क सयत्यन्त गुरुबिन्दुचतुष्टयम ।
सयत्यन्त लघुश्चैव तालोऽय कोकिलारव ॥७॥
लचतुष्क सयत्यन्त खत्रय खत्रय लघु ।
लघुबिन्दुद्वयश्चान्ते राजकोलाहलाभिधे ॥८॥
खद्वय द्वौ प्लुतौ यत्र रङ्गविद्याधर स तु ८ ।
लघूनि त्रीणि यत्र स्युर्गुरूणि त्रीणि यत्र वै ॥
प्लुतद्वयञ्च यत्रास्ति स ताल स्याच्छचीप्रिय ॥ ॥
खद्वय गुरुलौ बिन्दुर्गौ प्लुतौ गो प्लुतौ पुन ।
यत्र ताल स विज्ञेय पार्व्वतीलोचनाभिध ॥११॥
राजचूडामणौ बिन्दुलश्च बिन्दुलगौ मतौ ॥ १२ ॥
रगणो नो गुरुश्चैव जयश्रीरिति कथ्यते ॥ १३ ॥
प्लुतो लघुचतुष्कञ्च मौ नौ द्रुतयुग लघु ।
लचतुष्क विना शब्द ताल स्याद्वादकाकुल ॥१४॥
द्रुतद्वय यकारश्च कन्दर्पेऽपि प्रकीर्त्तित ॥ १५ ॥
चत्वारो गुरवो यत्र चत्वार प्लुतका अपि ।
लघ्वक्षराणि चत्वारि तालोऽय नलकूवर ॥१६॥
बिन्दुद्वय गुरुश्चैव भवेद्यत्र स दर्पण ॥ १७ ॥
रतिलीले विधातव्य लघुद्वन्द्व गुरुद्वयम ॥१८॥
आदौ षोडशगुरवो द्वात्रिंशल्लघवस्तत ।
चतु षष्टिर्द्रुता यत्र सोऽय मोक्षपतिर्म्मत ॥१९॥
श्रीरङ्गसञ्ज्ञके ताले मगणाल्लघुप्लुतौ मतौ ॥ २ ॥
सिंहविक्रमताले तु मगणो नखगा खगा ॥२१॥
प्लुतो लघु प्लुतश्चैव ताले दीपकनामनि ॥ २२ ॥
ताले स्यान्मल्लिकामोदे लद्वन्द्व खचतुष्टयम ॥२३॥
लचतुष्क विरामान्त गजलीले प्रकीर्त्तितम ॥२४॥
अष्टमत्वस्तु चर्च्चर्य्या विरामान्ते द्रुतौ लघु ॥२५॥
द्रुतद्वन्द्व भवेत्ताले कुहक्काख्ये लघुद्वयम ॥२६॥
भवेयुर्विजयानन्दे लत्रयञ्च लघुत्रयम ॥ २७ ॥
वीरविक्रमताले तु द्रुतौ लगौ तत प्लुत ॥ २८ ॥
टेङ्किका रगणेन स्यादेकेनैव कृतास्पदे ॥ २९ ॥
भगणो गप्लुतौ स्याता रङ्गाभरणनामके ॥ ३ ॥
श्रीकीर्त्तिसञ्ज्ञके ताले गुरुद्वन्द्व लघुद्वयम ॥३१॥
चतुर्द्रुता लघ द्वौ तु द्रुतो गो वनमालिनि ॥ ३२ ॥
चतुर्मुखाभिधे ताले यगणानन्तर प्लुत ॥ ३३ ॥
भगण प्लुतो लगौ बिन्दुद्वय गौ न प्लुतस्तथा ।
लघु प्लुतो द्रुतश्चैको लघुद्वयमथापि च ॥
नि शब्द लचतुष्कञ्च ताले स्यात सिंहनन्दने॥३४।
गो लघुर्गौ लघु प्लुतस्ताले नन्दीश्वरे मता ॥३५॥
गो द्रुतौ गौ प्लुतद्वन्द्व चन्द्रविम्बे प्रकीर्त्तितम ॥३६॥
द्रुतद्वन्द्व लघुश्चैकस्ताले स्यात्तु द्वितीयके ॥३७॥
सकारश्च यकारश्च जयमङ्गलनामनि ॥ ८ ॥
चत्वारो गुरवो बिन्दवश्चत्वारश्च प्लुता अपि ।
बिन्दवो दश षट लाश्च ताले गन्धर्व्वसञ्ज्ञके ॥३९॥
मकरन्दे द्रुतद्वन्द्व लघुद्वन्द्वमथो गुरु ॥ ४ ॥
गुरुलघु प्लुतश्चैव त्रिभाङ्गे परिकीर्त्तित ॥ १॥
अत्र रतितालस्य लक्षण पतितम ॥ ४२ ॥
वसन्तताले कथितो नगणो मगणस्तथा ॥ ४३ ॥
जगझम्पे गुरुश्चैको विरामान्तश्च खद्वयम ॥४४॥
गप्लुतौ लो द्रुता लश्च प्लुतो गारुगि । ४५ ।
शेखरे ॥ ४६ ॥
प्लुत शून्ये नगौ लश्च खद्वयञ्च ततो लघु ॥
खचतुष्क विना शब्द यत्र घोष स उच्यते । ७।
हरवल्लभताले च प्लुतौ लौ गा च खद्वयम ॥४८॥
भगण प्लुता गनौ गयौ प्लुतो लघुश्च भैरवे । ९।
गतप्रत्यागते ताले लो सा गो नौ प्रकीर्त्तितो॥५ ॥
चतुर्लघुमल्लताले विरामान्त द्रुतद्वयम ।
लगौ गा नो नगौ गश्च खद्वय लद्वय पुन ॥५१॥
नचतुष्क विना शब्द ताले भैरवमस्तके । ५ ।
सरस्वतीकण्ठाभरणे गो लघुश्च द्रुतद्वयम ॥५३॥
एक एव प्लुतो यत्र क्रीडाताल स उच्यते ॥५ ॥
द्रुतद्वय विरामान्त ताले निसारुक मतम ।५५।
खत्रय सविरामान्त नौ पुन खत्रयन्तथा ॥
प्लुतौ ग खयुग गश्च यत्र मुक्तावली तु सा ।५६।
लगौ बिन्दुयुग गौ लो रङ्गराजे प्रकीर्त्तित ॥५७॥
खद्वय सविरामान्त गुरु प्लुतद्वय लघु ।
यत्र ताले स विज्ञेयो भरतानन्दसञ्ज्ञक ॥ ५८ ॥
आदिताले लगुश्चैक इत्याह भरता मुनि ।५९।
मगणश्च प्लुताद्यन्त सम्पर्केष्टाकतालके ॥ ६ ॥
एकाधिकशते ताले षष्टिमुख्यतमा इमे ॥" * ॥

अथ प्रस्तार ।

"गुरु प्लुताधोभागे तु गुर्व्वधोभागतो लघु ।
द्रुत लघोरधोभाग तुल्याग्र तुलया तु पङ्क्तिका ॥
उद्धृत्ता च कला पश्चादित्थ प्रस्तारणक्रम ।
सर्व्वप्लुतात समारभ्य मात्रानिबद्धनिर्म्मितात ॥
तावत प्रस्तारयेदन्ते यावत सर्व्व द्रुत भवेत ॥"
अत्र तालप्रस्तारे पिङ्गलवन्नष्टोद्दिष्टमेरुपताकादय सन्ति बाहुल्यभयान्नोक्ता ॥ * ॥

अथ प्लुतादिमात्राभेदेन तालघातनम ।
"ताले निष्ठातहस्त प्लुतमनुघटयेद्घातमेक
सशब्द
ततपश्चात द्वौ च घातौ निगदविरहितौ दक्षिणे
दूर्द्धतोऽध ।
शून्यत्वात फक्कतालाविति जगति पुन स्वत्रिबद्धौ
सनन्दा-
वित्थ घातत्रय तत त्रिकलतनुवहिर्वद्ध्येद्दक्षिणकारम् ॥
एको घात सशब्दो द्विकल इह गुरौ शब्दहीन
स्तथान्य
सोऽपूर्व्व याति लीलावलयवलयितोत्तान-
हस्ताङ्गुलीभि ।
क्षिप्तोऽथैकैकमात्रा समुदयिनि लघौ घात एको
निनादी

[illegible] म [illegible] भा [illegible] स्वरगोर [illegible]
न्यात ॥

इति तालमानप्रकार । [illegible]
[illegible] समानवक्र [illegible] मुक्तावलीम [illegible]
[illegible] उमस्तरकान्त्या गमनशाला [illegible] ।
[illegible] माञ्चाचपातश्चतमनना यो गा [illegible] डामगि
[illegible] तालमयस्तग [illegible] समारवन्ध हरि ॥
अपि च ।
[illegible] तन्तुभवेन वनतस्तत्र [illegible] निर्मोन्य
कन्दपा नलकारश्च नु [illegible] यस्यानिरूप तु [illegible] ।
[illegible] डाम्ल किन [illegible] रवभरा [illegible] जय
[illegible] रहो
[illegible] मुरजिच्छिालु मगुण सखारपाशा
वलोम ॥
[illegible] काचक्रनापयन्तो [illegible] चनैरचित
[illegible] समम यम [illegible] मो [illegible]
श्रीधर ।
[illegible] स्नानसुभ [illegible] स्य [illegible] मद्दा [illegible] मान्तरे
[illegible] स्ता [illegible] थुक्त [illegible] यात्ततीय
पटु ॥ *॥

[illegible] ।
[illegible] रुद्रा ब्रह्म इन्द्रश्चतुर्दश ।
[illegible] तत परम ॥
[illegible] तालभेदा । [illegible] १ दीन २ ध्याति ३
[illegible] गजनम ५ पञ्चताल [illegible] रूप
[illegible] समताल ८ ॥ अथ रुद्रतालस्य भेदा ।
[illegible] १ विषमसमुद्र २ वरणम ३ वीर-
[illegible] ० मण्ठ ५ कन्दर्प ६ डाम्पाण्डि ७
[illegible] रगम ८ दृष्टकोषो ८ गजेन्द्रगुरु १
छुटक्का ११ । अथ ब्रह्मतालभेदा । ब्रह्म १ विराम
ब्रह्म २ षटकला ३ सप्तमात्रा ४ ॥ अथेन्द्रताल
भेदा । देवसार १ देवचाली २ मदनदोला ३
गन्धर्व ४ पञ्चाली ५ इन्द्रभाष ६ ॥
अथ चतुर्दशतालभेदा । चिह्नताल १ चन्द्र-
मात्रा २ दवमात्रा ३ अङ्गज्योतिका ४ खग
सार ५ चमाष्ट ६ धराधरा ७ वसन्तवाक ८
काककला ९ कोरशब्दा १० ताण्डवी ११ हय-
धारका १२ भाषा १३ अर्द्धमात्रा १४ ॥
तथा लक्षणानि यथा,—
एकतालस्तत शून्य युगल तालिका परे ।
सङ्गीत प्रथम सार आडताल प्रकीर्त्तित १ ॥
एकतालश्च शून्यश्च क्रमेणापि त्रिधा भवेत ।
शेषशून्य कलाभेद दीनाख्यश्च भवेत पृथक २ ॥
प्रथम युगल ताल एक एकस्तथापर ।
कलाभेदे गानभेद ख्यातिश्च परिकीर्त्तितम ३ ॥
चन्द्रश्चन्द्रस्तथा युग्म तथा चन्द्रस्तथापरे ।
षट ताला निभवन्त्येव चन्द्रशेखरभाषित ४ ॥
एकतालो भवेच्छ्रेष्ठ क्रमेणापि चतुष्टयम ।
शेषशून्य गजगनश्च सर्व्वतो मुनिभाषितम् ५ ॥
प्रथम युगलञ्चैव ततपर तालमेककम् ।
शेषे युग्म तथा शून्य पञ्चताल प्रकीर्त्तितम् ६ ॥
युगल प्रथम ताल ततपरञ्चैकशून्यकम ।
शेष च युगल ताल रूपक परिकीर्त्तितम ७ ॥
एकताल तथा शून्य क्रमेण द्विविध भवेत ।
शेष युगलतालश्च समताल भवेत परम ८ ॥
एकताल तथा शून्य क्रमेण त्रिविध भवेत ।
ततपर युगल तालमित्येव वीरावक्रम १ ॥
युग्मताल तथा शून्य ततपर द्वयतालकम ।
शेषे च युगल ताल समुद्रविषम स्मृतम् २ ॥
युग्मतालश्च शून्यश्च एकतालश्च ततपर ।
शेषकञ्च त्रिशून्यञ्च विषम वरणा भवेत ३ ॥
एकताल तथा शून्य क्रमेणापि त्रिधा भवेत ।
युगल युगल पश्चात स वीरन्ध्रक स्मृत ४ ॥
प्रथम एकतालञ्च ततपर शून्यमेककम ।
शेषेकञ्च त्रितालञ्च मण्ठकस्य गतिर्यथा ५ ॥
समताल यथा दृष्ट तथा कन्दर्पसञ्ज्ञितम् ।
समताले भवेत शून्य कन्दर्पे नास्ति तत पुन ६ ॥
पञ्चतालात पर शून्य डाम्पाण्डिमुत्तमम् ।
अत्यर्द्धञ्च भवेत त्वत्र सग्रामस्य यथा गति ७ ॥
एकताल तथा शून्य क्रमेणापि द्विधा भवेत ।
शेषेकञ्च त्रितालञ्च ध्रुवचरणभाषितम ८ ॥
एकतालमेकशून्यमित्येवञ्च भवेत क्रमात ।
विराम एकतालञ्च वागभेदे दृष्टकाषिका ९ ॥
युगल युगल पश्चात तदन्तेऽप्येकतालकम ।
शेषे च युग्मशून्यञ्च गजेन्द्रगुरुभाषितम् १ ॥
युग्मशून्य विरामे च एकताल भवेत क्रमे ।
छुटकाख्यानक धीर सङ्गीतपरिनिष्ठितम ११ ॥

युग्मञ्च त्वत्र प्रथमैकताल
किञ्चिद्विरामे पुनरेकतालम ।
ब्रह्मस्य तालञ्च सङ्गीतमध्ये
यथा कपोती हि करोति शब्दम १ ॥

युग्मताल भवेत्तत्र एकतालञ्च ततपरे ।
शेषे द्वितीयशून्ये च विरामब्रह्मतालकम २ ॥
प्रथमञ्चैकतालञ्च युग्मशून्य तथा परे ।
शेषकञ्च त्रितालेति षटकला खलु कथ्यते ३ ॥
आदौ युग्म तथा युग्म त्रितालञ्च तथा परे ।
सप्तमात्रा भवत्येषा ब्रह्मतालान्तरे शुभे ४ ॥
सविराम त्रितालञ्च एक शून्यन्तथापरे ।
शेषे त्वत्र त्रितालञ्च देवसार इतीर्य्यते १ ॥
द्वितयशून्य विरामे भवति ततश्च त्रितालानि ।
शेषेषा त्रिशून्यमित्येव देवचाली २ ॥
प्रथममेव युग्मताल ततपश्चादेकशून्य विरामे ।
शेषे त्रितयताल भवतीति मदनदोला ३ ॥
युग्मताल समारभ्य पञ्चताल भवेत्तथा ।
अत्यर्द्धञ्च तथा त्वत्र गुरुगन्धर्व्व इरित ४ ॥
आवर्त्तस्य यथा धारास्तथा तालो भवेद्घन ।
पञ्चतालान्तरायोति पञ्चालीति प्रकीर्त्तिता ५ ॥
सविराम चतुस्ताल त्रिताल शून्यमन्तत ।
मेघारम्भे यथा केका स्यन्ते इन्द्रभाषित ६ ॥
एकतालश्च शून्यञ्च क्रमेण त्रितय तत ।
शेषे चतुष्टय त्वत्र चिह्नताल इतीर्य्यते १ ॥
एकचन्द्रस्तथा युग्म ताल प्रत्येकतस्त्रयम ।
शेषे त्रीणि च शून्यानि चन्द्रमात्रा भवेत यदा २ ॥
प्रथम षटकलाश्च अत्यर्द्धन्तु भवेत क्रमे ।
शेष युग्म तथा शून्य दवमात्रा च सोच्यते ३ ॥
चन्द्रशून्य त्रितालञ्च विरामेण क्रमेण तु ।
अत्यर्द्धन्तु भवत्येव अङ्गज्योतिरिति स्मृति ४ ॥

एकैकतालान्तरयुग्मताला
शून्यत्रय ततपरमेकतालम ।
कलाभिन्ना शून्यभिन्ना समाख्या
स खगसाराख्यनवीनताल ५ ॥

युग्मशून्य विरामेण देवतालमिति क्रमात ।
चमाष्टाख्योऽन्तरे शून्य इति सर्व्वत्र भाषितम ६ ॥

नवाम्बुद दामिनि शोभयान
तथा सुसम्बद्धसुतालभानम ।
युग्म सत्रस्त क्रमतश्च ताल
शेषे त्रितालश्च धराधराख्या ७ ॥

एकतालञ्च शून्यञ्च क्रमेणापि चतुष्टयम ।
क्रमात्तालत्रयञ्चैव वसन्तवागुदाहृत ॥ ८ ॥
सविराम द्वय ताल युग्मताल तथा परे ।
शेषेकञ्च त्रितालञ्च भवेत काककलेति सा ॥ ९ ॥
त्रितालञ्च भवेत्तत्र ततपर त्वेकतालकम ।
शेषेऽपि च त्रितालश्चेत कोरशब्दा प्रचक्ष्यते १ ॥
युग्म युग्म तथा युग्म तालन्त्वेक भवेत क्रमात ।
शेषशून्य कलाभेदे ताण्डवीति भवेत पृथक ११ ॥
सविराम द्वय ताल युग्मशून्यञ्च ततपरम ।
शेषोर्द्धन्तु त्रितालञ्च हयधारा प्रकीर्त्तिता १२ ॥
चन्द्रशून्य विरामेण द्वय ताल भवेत क्रमात ।
अत्यर्द्धन्तु भवेत्तत्र भाषाख्य तालमुत्तमम १३ ॥
अत्यर्द्धन्तु त्रितालञ्च द्वय ताल विरामकम ।
इत्यर्द्धमात्रा विज्ञेया सङ्गीतभुवि सर्व्वत ॥”

इति सङ्गीतदामोदर ॥

दशावतारप्रबन्धलक्षण प्रबन्धशब्दे नित्यनाथ
प्रबन्धवाद्यलक्षण वाद्यशब्दे द्रष्टव्यम ॥ * ॥
करतलम । अङ्गुष्ठमध्यमाभ्या सम्मितम । करा
स्फाल । (यथा, मेघदूते । ७९ ।
“तालै सिञ्जद्वलयसुभगैर्नर्त्तित कान्तया मे
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठ सुहृद ॥”)
कांस्यनिर्म्मितवाद्यभाण्डम् । तसरु । इति
मेदिनी । ले, २४ ॥ (महादेव । यथा, महा
भारते । १२ । १७ । १२८ ।
“तलस्ताल करस्थाली ऊर्द्धसहननो महान ॥”)

तालक, क्ली, (तालमेव । ताल + स्वार्थे कन ।)
हरितालम । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अथ ताल-
कस्याशुद्धस्य दोषमाह ।
“अशुद्ध तालमायुर्घ्न तकफमारुतमेहकृत ।
तापस्फोटाङ्गसङ्कोच कुरुते तेन शोधयेत ॥
अथ तालकस्य शोधनविधि ।
तालक कणश कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके पचेत ।
दोलायन्त्रेण यामैक तत कुष्माण्डजैर्द्रवै ॥
तिलतैले पचेद्याम यामञ्च त्रिफलाजलै ।
एव यन्त्रे चतुर्यामे पक्व शुध्यति तालकम् ॥
अथ तालकस्य मारणविधि ।
सदल तालक शुद्ध पौनर्नवरसेन तु ।
खल्ले विमर्द्दयेद्देव दिन पश्चाद्विशोषयेत ॥
तत पुनर्नवाक्षारै स्थाल्यामर्द्ध प्रपूरयेत ।

तत्र तन्तोलकं कृत्वा पत्रस्तेनैव पूरयेत् ॥
अर्क्कदुग्धेन तस्यापि धानं पारयेत्क्रमैः ।
स्थाल्यां चुल्ल्यां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्द्धयेत् ॥
दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्चवा प्रापयेत् ।
एवं विम्रियते तालं मात्रा तस्यैकरक्तिका ॥
अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥”
अन्यच्च ।
“तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरापहम् ।
शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्य्यवृद्धिं तथायुषम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
अन्यान्यविधं हरितालमारणम् । यथा वैद्यक-
रसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।
“तालकं कणशः कृत्वा सुशुद्धं दुग्धिकान्तरे ।
चूर्णीकृतेन संपिष्टमपामार्गपटोद्भवे ॥
क्षारोदकेन संपिष्टमद्याप्यानम्रकाजम् ।
चर्णं कृत्वा निरुध्याथ कुम्भाण्डञ्च प्रपूरयेत् ॥
पुनर्मुखं निरुध्याथ चतुर्यामं क्रमाग्निना ।
पचेदेवं हि तच्चूर्णं कुष्ठानां नाशयेद्ध्रुवम् ॥”
मतान्तरम् ।
“अम्लौनीजलैर्भाव्य तालं द्वादशयामकम् ।
तथैव निम्बनीरेण ततश्चणान्केन च ।
प्रक्षाल्य शाल्मलीक्षारैःणेगुणे खातमग्रगम् ।
विधाय कवचीयन्त्रं वालुकाभिः प्रपूरयेत् ।
द्वादशप्रहरं पक्त्वा स्वाङ्गशीतञ्च चूर्णयेत् ।
खादयेद्रक्तिकामेकां कुष्ठशीपदशान्तये ॥”
इति हरितालमारणम् ॥)
(तालमिव कायतीति । कै + क ।) द्वार-
यन्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७१ ॥ ताला
इति भाषा ॥ तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥
तालकाभः, पुं, (तालकस्य हरितालस्य आभा
इव आभा यस्य ।) हरितवर्णः । इति हेम-
चन्द्रः । ६ । २१ ॥ तद्वति त्रि ॥
तालकी, स्त्री, (तालकस्य तालवृक्षस्य इयम् ।
तालक + अण् + ङीप् ।) तालसुरा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ ताडी इति भाषा ॥
तालक्षीरकं, क्ली, (तालजातं क्षीरमिव । तत
इवार्थे स्वार्थे वा कन् ।) तालसम्भूततवक्षीरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
तालध्वजः, पुं, (तालो ध्वजो यस्य ।) बलदेवः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । ९ ।
५४ । १ ।
“नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली ।
पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ॥”
पर्व्वतविशेषः । यथा, शत्रुञ्जयमाहात्म्ये ।१।३५२।
“शत्रुञ्जयो रैवतश्च सिद्धिक्षेत्रं सुतीर्थराट् ।
ढङ्कः कपर्द्दी लौहित्यस्तालध्वजकदम्बकौ ॥”)
तालध्वजा, स्त्री, (तालस्तालवृक्षो ध्वजश्चिह्नं
यस्याः ।)पुरीविशेषः ।यथा, क्रियायोगसारे ।
“अस्ति तालध्वजा नाम नगरी त्रिदिवोपमा ॥”
तालनवमी, स्त्री, (तालोपहारा नवमी । शाक-
पार्थिववत् समासः ।) भाद्रशुक्लनवमी । यथा,
“मासि भाद्रपदे या स्यान्नवमी वहुलेतरा ।
तस्यां सम्पूज्य वै दुर्गामश्वमेधफलं लभेत् ॥”
इति भविष्योत्तरपुराणवचनम् ॥
इयमेव तालनवमी ख्याता ॥ ‘अस्यां नवम्यां
सौभाग्यफलकाङ्क्षिणीभिः स्त्रीभिरयथाविधानं
नारायणं लक्ष्मीञ्च सम्पूज्य व्रतमिदमाचरितव्यम् ।
तत्कथा यथा —
“मेरुपृष्ठे सुखासीनं मुनिं कमलसम्भवम् ।
उवाच मधुरं वाक्यं स्मितपूर्व्वं सुरैः सह ॥
शृणु मे वचनं देव । स्त्रीणां सौभाग्यकारणम् ।
केन वा सुभगा चासीत् केन वा दुर्भगा भवेत् ॥
किं कृतेन विमुच्येत किं कृतेन फलं लभेत् ।
तन्मे ब्रूहि सुरश्रेष्ठ । नारीणां कारणं ध्रुवम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
पूर्व्वं हि मम भार्य्ये द्वे सत्यभामा च रुक्मिणी ।
रुक्मिणी सुभगा साध्वी सत्यभामा च दुर्भगा ॥
तस्याः कर्म्मविपाकेन सौभाग्यमन्यथा गतम् ।
कर्म्मणा चेष्टया चैव सत्यभामा च दुर्भगा ॥
दुःखार्त्ता शोकसन्तप्ता रुदती बहुशो मुहुः ।
क्रियाकाले च सम्पन्ने व्रजन्ती च तपोवनम् ॥
अरण्ये विजने गत्वा कस्मिन्मुनिवराश्रमे ।
रुदती च विधानेन सर्व्वं दुःखं न्यवेदयत् ॥
तच्छ्रुत्वा तु मुनिश्रेष्ठः प्रोवाच रुदतीं शुभाम् ।
भद्रे पुत्त्रिणि । मा रोदीः सौभाग्यं ते भविष्यति ॥
सत्यभामोवाच ।
दुःखं मे बहुशस्तात । शरीरं दुर्भगं कथम् ।
कथ्यतां मुनिशार्द्दूल । स्वामिसौभाग्यकारणम् ॥
मुनिरुवाच ।
भाद्रे मासि सिते पक्षे नवमी या तिथिर्भवेत् ।
तस्यां नारायणं लक्ष्मीं पूजयेच्च विधानतः ॥
सत्यभामोवाच ।
विधानं कीदृशं तस्य किं दानं किञ्च पूजनम् ।
तन्मे ब्रूहि मुनिश्रेष्ठ । कारणं कथ्यतां मम ॥
मुनिरुवाच ।
स्थण्डिले मण्डलं कृत्वा घटं तत्र निवेशयेत् ।
तत्र नारायणं लक्ष्मीं गन्धपुष्पादिनार्च्चयेत् ॥
नैवेद्येन सदा भक्त्या पूजयेत् भक्तवत्सलाम् ।
तालेन पूजयेत् देवीं तालेनैव विनिर्म्मितम् ॥
तस्य ततः पिष्टकं दत्त्वा ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्च्य विप्रहस्ते समर्पितम् ॥
स्वस्तीति ब्राह्मणो ब्रूयात् व्रतं साङ्गं समाचरेत् ।
एवं क्रमेण साध्वीभिः कर्त्तव्यमतियत्नतः ॥
नवमं वत्सरं यावत् मासि भाद्रपदे तथा ।
पुत्त्रपौत्त्रैः परिवृता सौभाग्यमतुलं भवेत् ॥
धनधान्यसमृद्धिश्च अवैधव्यञ्च नित्यशः ।
अभीष्टफलमाप्नोति नवमीव्रतकारणात् ॥
सम्पूर्णे तु व्रते भूते प्रतिष्ठा तदनन्तरम् ।
विप्राय दक्षिणा देया शुभोऽथच विधानतः ॥
एवं कुरु सदा विज्ञे । शृणु भाषणमुत्तमम् ॥
तथा चक्रे च सा साध्वी मुनेर्व्वचनगौरवात् ।
व्रते सम्पूर्णतां याते केशवस्तामुपागतः ॥
उवाच प्रहसन् देवो वचनं मधुरं शुभम् ।
असौभाग्येन यद्दुःखं तत् ते सर्व्वं विनश्यतु ॥
सौभाग्यमतुलं प्राप्य यथा गौरी हरस्य च ।
शच्यौ पुरुहूतस्य गौरी मन्मथस्य च ॥
यथा नारायणो लक्ष्म्यास्त्वं भव प्राणवल्लभा ।
नास्ति परं ततो ज्ञानं धर्म्मो वा गुरुः सर्व्वः ॥
अन्यापि कुरुते साध्वी सापि सुभगा भवेत् ।
एवं व्रतञ्च या नारी करोति श्रद्धयान्विता ॥
तस्याश्च भवने लक्ष्मीश्चञ्चला निश्चला भवेत् ।
जन्मान्तरे भवेत् साध्वी अत्र पुत्त्रसम्पत् पुनः ॥
पत्युश्च सुभगा साध्वी पुत्त्रपौत्त्रान्विता भवेत् ।
अन्ते च विष्णुलोकञ्च तथा वामनानुगा ॥’
इति भविष्यपुराणोक्ततालनवमीव्रतकथा
समाप्ता ॥ * ॥ व्रतेऽस्मिन् नवफलानि दातव्यानि ।
तानि यथा,—
‘पिण्डखर्ज्जूरं जातीच एला चैव हरीतकी ।
नारिकेलं तथा पूगं रम्भाफलमलन्तथा ।
तत्र मुख्यं प्रदातव्यं तालस्य फलमुत्तमम् ॥’ * ॥)
तालपत्रं, क्ली, (तालस्य पत्त्रमिव ।) ताडङ्कः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥ तालवृक्षस्य पत्त्रञ्च ॥
(एतस्य व्यजनगुणा यथा —
“तालपत्त्रमरुद्भूतः कोष्णो वातस्य शान्तिकृत् ।
निद्राकरः प्रीतिकरः शोषरोगादिकारकः ॥
दाहपित्तश्रमग्लानिनाशनो भ्रमशान्तिकृत् ।
मधुरोऽतश्रमघ्नः स्यादादृश्ये कफकोपनः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
तालपत्त्रिका, स्त्री, (तालपत्त्री + स्वार्थे कन् टाप्
ह्रस्वश्च ।) मुषली । तालमूली । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तालमूलीशब्देऽस्या विवृति-
र्ज्ञातव्या ॥)
तालपत्त्री, स्त्री, (तालस्य पत्त्रमिव पत्त्रमस्याः ।)
मूषिकपर्णी । इति मेदिनी । रे ४६२ ॥ (यथा
“शोजी च पिष्टा सह तालपत्त्र्या
मृत्स्नौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥”
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥
तालपर्णं, क्ली, स्त्री, (तालं खड्गमुष्टिरिव पर्णं
मस्य ।) मुरानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
तालपर्णी, स्त्री, (तालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।
ङीप् ।) मधुरिका । इति जटाधरः ॥ मुरा ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥
तालपुष्पकं, क्ली, (तालस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ।
कप् ।) प्रपौण्डरीकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
तालभृत्, पुं, (तालं बिभर्त्ति ध्वजरूपेणेति । भृ
+ क्विप् ।) बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तालप्रलम्बं, क्ली, (ताले तालवृक्षे प्रलम्बते इति ।
प्र + लम्ब + अच् ।) तालजटा । यथा,—
“तथा तालप्रलम्बस्य रूक्षं वातरुजापहम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
तालमूलिका, स्त्री, (तालमूली + स्वार्थे कन् टाप्
ह्रस्वश्च ।) तालमूली । इत्यमरः । २।४।११६॥
तालमूली, स्त्री, (तालस्य मूलमिव मूलमस्याः ।
ङीप् ।) स्वनामख्यातक्षुपः । तत्पर्य्यायः ।
अर्शोघ्नी २ मुषली ३ ताली ४ खलिनी ५ ।

…ीरत्नम ६। सुन्दरा ७ तालपत्रिका ७ रा।।८ हैमपर्ण्या ६ भूतलात्री… कल्या ११। अस्या गुणा। मधुरत्वम। प्रगाल्भम। …त्वम। पुष्टिश्लेष्मकफप्रशान्तत्वम। ग्रह्कत्वम। पित्तदाहश्रमहरत्वञ्च। इति राजनिघण्ट॥ उष्णवीर्यत्वम। …त्वम। गुरुत्वम। तिक्तत्वम। रसायनत्वम। गुल्म रोगानिलनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाश॥

"मुषली च द्विधा प्रोक्ता श्वेता चापरसञ्ज्ञका।
श्वेता स्वल्पगुणापेता अपरा च रसायन॥'
इति राजनिघण्ट॥

(अस्या विन्यो यथा, वद्धकरसन्म्भारसंग्रहे ज्वर महाराजध्याम।

'मायध्यामत भाग तालमूल्या रसन च।
पिष्ट्वा च वटिका कार्य्या चणुकप्रमाणत॥')

तालमध्व [न] पु (ताल एव लक्ष्म चिह्न यस्य।) बलदेव। इति हेमचन्द्र। ।१५८॥

तालवृन्त, क्ली (तालस्य तालपत्रस्य वृन्त कारणत्वेन अस्ति अस्य। अच।) व्यजनम। इति हेमचन्द्र।३।३५१। तालपातार पाखा इति भाषा॥ (यदुक्तम—

'परे प्रवाणं निद्राति समस्तैर्नियमैरलम।
तालवृन्तेन कि कार्य्य लब्धे मलयमारुते॥')

तस्य वायुगुण। त्रिदोषशमनत्वम। लघुत्वञ्च। इति राजवल्लभ॥ (सोमावशधि, पु। यथा—

'एष एव स्व भगवान सोम स्वाननामाकृति
नाश्रिणीरधश्वतुस्त्रश्रोतृणा भिषत।'
'प्रतानावाल्तालवृन्त करवीरोऽश्ववानपि॥'

इति सुश्रुत चिकित्सितस्थान २६ अध्याय॥)

तालवृन्तक क्ली (तालवृन्तमेव। स्वार्थे कन।) व्यजनम। इत्यमर।२।७।१८॥

तालरेचनक, पु, (तालस्य रेचन पृथककरण सम्यानेन नियमन यत्र। कप।) नट। इति शब्दरत्नावली॥ तालरेचनकोऽपि पाठ॥

तालव्य, त्रि, (तालोजातम। तालु+"शरीरावयवात यत।' ५।१।६। इति यत।) तालुजातम। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम।१७।

"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू॥")

तालाख्या, स्त्री (ताल तालपत्र आख्या यस्या।) सुरा। इति शब्दचन्द्रिका॥

तालाङ्क, पु (तालस्तालवृक्ष अङ्को ध्वजो यस्य।) बलदेव। इत्यमर।१।१।२५॥ करपत्रम्। शाकभेद। महालक्षणसम्पन्नपुरुष। पुस्तकम। हर। इति हेमचन्द्र॥

तालावचर, पु, (तालेन अवचरति नृत्यतीति। अव+चर+अच।) नट। इति त्रिकाण्डशेष॥

तालि, स्त्री (तालयति प्रतितिष्ठत्यनयेति। तल प्रतिष्ठायाम्+ णिच + "सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा।४।११७। इतीन्।) भूम्यामलकी। इति रत्नमाला॥ (तालत निहन्यते मनिरनयात। तड ताडने+णिच+करणे इन। डस्य लत्वम।) तालि। इत्यमरटीकायां भरत॥

तालिक, पु (तलेन करतलेन निवृत्त। तल+'तेन निवृत्तम।" ५।१।७६। इति ठक।) प्रसारिताङ्गुलिपाणि। ततपर्य्याय। चपेट २ प्रतल ३ तल ४ प्रहस्त ५ ताल ६। इति हेमचन्द्र।२।२३॥ (यथा पञ्चतन्त्रे।२।१७।

'यथकेन न हस्तेन तालिका सम्प्रपद्यते।
तथोद्यमपरित्यक्त न फल कर्म्मण स्मृतम॥")

लिखितस्य निबन्धनम। ततपर्य्याय। काञ्चनी २ काञ्चनकी ३। इति शब्दरत्नावली॥

तालिका, स्त्री (तलेन निवृत्ता। तल+ठक। स्त्रिया टाप।) चपेट। तालमूली। इति शब्दरत्नावली॥ ताम्रवल्ली। इति राजनिघण्ट॥

तालित, क्ली, (ताड्यते यदिति। तड ताडने+णिच+क्त। डस्य लत्वम।) वाद्यभाण्डम्। तुलितपट। गुण। इत्यजय॥

तालिश पु, (तलतीति। तल गतौ+"इश कप्यविडभ्यस्तस्तु णित।" १।३०६। इत्युणादिकोषटीकाधृतसूत्रात इश णित्त्वात वृद्धिश्च।) पर्व्वत। इत्युणादिकोष॥

ताली, स्त्री (ताल+गौरादित्वादिति वा ङीष।) ताडी। ताडियात इति भाषा। तामलकी। इत्यमर।।४।२२७॥ भूइ आमला इति भाषा॥ (अस्या पर्य्याया यथा,—

'बहुपर्णी जडाध्यक्षा ताली भूम्यामलक्यपि।
तामलक्यजटा सूक्ष्मफला चैत्रामलक्यपि॥'
इति वैद्यकरत्नमालायाम॥)

तुवरिका। इति शब्दरत्नावली॥ तालमूली। इति रत्नमाला॥ प्रतिताली। कुञ्चिका विशेष। इति हेमचन्द्र॥ ताम्रवल्ली। इति राजनिघण्ट॥ सुराभेद। इति स्मृति॥ ताडी इति भाषा॥ (करास्फालनम्। यथा, अम्बाष्टके।५।

"यालीभिरात्मतनुतालीसकृत प्रियकपालीषु
खेलति भयव्यालीनकुल्यसितचूलीभरा चरणधूलीलसन
मुनिवरा॥")

तालीपत्र क्ली (ताल्या पत्रमिव पत्रमस्य।) तालीशपत्रम। इति राजनिघण्ट॥

तालीश, क्ली, (तालीव श्यति नाशयति रोगानिति। शो नाशे+क।) तालीशपत्रम। इति राजनिघण्ट॥

तालीशपत्र, क्ली, (तालीश रोगनाशक पत्र यस्य।) वृक्षविशेष। ततपर्य्याय। तालीशम २ पत्राढ्यम् ३ शुकोदरम् ४ धात्रीपत्रम ५ अर्कवेधम् ६ करिपत्रम् ७ करिच्छदम ८ नीलम् ९ नीलाम्बरम् १० तालम ११ तालीपत्रम १२ समाह्वयम् १३ तालीशपत्रकम १४। अस्य गुणा। तिक्तत्वम। उष्णत्वम। मधुरत्वम। कफवातकासहिक्काक्षयश्वासच्छर्द्दिदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिघण्ट॥ लघुत्वम। अरुचिगुल्मामवह्निमान्द्यनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाश॥ भूम्यामलकी। इति मेदिनी। शे, ३२॥

तालु क्ली, (तरन्त्यनेन वर्णा इति। तॄ+"त्रोरश्च ल।" उणा।१।५। इति ञुण रस्य लश्च।) जिह्वेन्द्रियाधिष्ठानम। यथा, श्रीभागवते।

"मुखतस्तालु निर्भिन्न जिह्वा तत्रोपजायते।
ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते॥"

तेलुया इति टाकरा इति च भाषा॥ ततपर्य्याय। काकुदम २। इत्यमर।२।६।९१॥ तालुकम ३। इति राजनिघण्ट॥

तालुजिह्व, पु, (तालु एव जिह्वा यस्य।) कुम्भीर। इति हेमचन्द्र।४।४१५॥

तालूर, पु (तालयतीति। तल+णिच+बाहुलकात ऊर।) आवर्त्त। इति हेमचन्द्र।४।१४२॥

तावकीन, त्रि, तव इदम। (युष्मद्+"युष्मदस्मदोरन्यतरस्या खञ्च।" ४।३।१। इति खञ। तत "तवकममकावेकवचने।" ४।३।२। इति तवकादेश।) त्वदीयम। इति व्याकरणम॥ तोमार एइ इति भाषा॥

तावत, अ (तत परिमाणमस्य। तद्धिता इति बहुवचननान्येऽनुक्ता अपि ज्ञापितास्तेन डावतु प्रत्यय।) साकल्यम। अवधि। मानम। (यथा कुमारे।५।६७।

"त्वमेव तावत परिचिन्तय स्वय
कदाचिदते यदि योगमर्हत॥"

"तावत इति मानार्थे यावन्मात्र विचारणीय तावन्मात्रमित्यर्थ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ॥) अवधारणम। इत्यमर।३।३।२४५॥ (यथा, माघे।२।६३।

"इन्द्रप्रस्थगमस्तावत कारि मा सन्तु चेदय॥")

प्रशसा। पक्षान्तरम। इति शब्दरत्नावली॥ (ततपरिमाणमस्येति। 'यत्तदेतेभ्य परिमाणे वतुप।" ५।२।३९। इति वतुप प्रत्ययेन ततपरिमाणे, त्रि। यथा, भागवते।३।२६।१२।

"महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभ।
तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे॥")

तावर क्ली धनुर्गुण। इति भूरिप्रयोग।

ताविष, पु (तव्यते गम्यते सतकर्म्मिभिरत्र। तव सौत्रो धातु +"तवेर्णिद्वा।" उणा।१।४९। इति टिषच स च णित।) स्वर्ग। समुद्र। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति॥

ताविषी, स्त्री, (तवति सौन्दर्य्य गच्छतीति। तव+टिषच स च णित। टित्त्वात ङीप।) देवकन्या। नदी। पृथिवी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति॥

तावीष, पु, (ताविष+पृषोदरादित्वात दीर्घ।) स्वर्ग। अम्बुधि। काञ्चनम। इति मेदिनी। षे, ३७॥

तापीषी, स्त्री (ताविषी+पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) चन्द्रकन्या । इति मेदिनी । ते, ८८ ॥ (इन्द्रकन्या । इति कुत्रचित् ॥)

ताबृरि, पु, वृषराशिः । इति दीपिका ॥

तिक, ऋ ङ गत्याम । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्म सक-सेट ।) ऋ, अतितिकत । ङ तेकते । इति दुर्गादासः ॥

तिक, न आस्कन्दे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा पर सक-सेट ।) न, तिक्नोति । इति दुर्गादासः ॥

तिक्ता, स्त्री, (तेजयतीति । तिज+बाहुलकात् क्तः ।) पर्पटिकौषधि । इति हेमचन्द्रः ॥

तिक्त, पु, (तेजयतीति । तिज+सामान्यापेक्षज्ञापकात् चुरादीनां णिजभावे गत्यार्थाकर्म्मकेति क्तः ।) रसविशेषः । तित इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।

"यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिञ्चापादयति हर्षञ्च स तिक्त ॥")

स वायाकाशगुणबाहुल्यात् भवति । इति शिवदासः ॥ तस्य गुणाः । जन्तुकुष्ठज्वरापिकासदाहनाशित्वम् । रोचनत्वम् । इति राजनिघण्टः ॥ शीतत्वम् । तृषामूर्च्छापित्तकफविषोत्क्लेशरक्तगदनाशित्वम् । क्षयमरोचिष्णुत्वम् । कफकण्ठास्यशोधनत्वम् । वातलत्वम् । अग्निकारित्वम् । नासाशोषणत्वम् । रूक्षत्वम् । लघुत्वञ्च । अतियुक्तस्य तस्य गुणाः । शिरःशूलमन्यास्तम्भश्रमार्त्तिकम्पमूर्च्छातृषाकारित्वम् । बलशुक्रक्षयप्रदत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

("तिक्ताख्यो वत वातलोऽपि हि गुणा कुष्ठादिदोषापहः

सोऽम्लः सञ्ज्वरजापहो भ्रमहरो रूक्षोऽपि सन्दीपकः ।

जिह्वास्फोटकमाशुनोऽथ भवति चीयाचतानां हितो

वक्त्रोतक्लान्तिहरः प्रकृष्टगुणवत् निम्बादिकानां रसः ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥) सुगन्धः । इति मेदिनी । ते, २१ ॥ (सुरभिः । यथा, माघे । ५ । ३३ ।

"गाढातुमन्यकरिसुक्तमदाम्बुतिक्त
घ्राताङ्घ्रिपेन न विहातुमपीच्छताम्भः ॥"

तिक्तस्तिक्तरसोऽस्यास्तीति । अर्श आदित्वात् अच् ।) कुटजवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वरुणवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ तिक्तरसयुक्ते, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥

तिक्तक, पु, (तिक्तेन तिक्तरसेन कायतीति । कै+कः ।) पटोलः । इत्यमरः । २ । ४ । १५५ ॥ चिरतिक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ चिरता इति भाषा ॥ (यथा, वाभटे चिकित्सितस्थाने । ३ ।

"पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
युञ्ज्यात् विरेकाय युता घनश्लेष्मणि तिक्तकैः ॥")

कृष्णखदिरः । इति शब्दमाला । इङ्गुदीवृक्षः ।

इति भावप्रकाशः ॥ (तिक्तप्रधाने, त्रि । यथा, सुश्रुते । ४ । ८ ।

"निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा ॥")

द्रव्याणां गणः । यथा चक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ।

"तृष्णे सलिलञ्चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे ।
मद्यात्थे पैत्तिके वापि शीतलं तिक्तकैः शृतम् ॥"

"मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः ।
शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥"

"तिक्तकैः शृतमिति यदुक्तं तन्नाह मुस्तेत्यादि ।"

इति तट्टीका ॥)

तिक्तकन्दिका, स्त्री, (तिक्तरसप्रधानः कन्दो मूलं सोऽस्त्यस्या इति । तिक्तकन्द+ठन् ।) गन्धपत्रा । इति राजनिघण्टः ॥

तिक्तका, स्त्री, (तिक्तेन रसेन कायतीति । कै+कः ।) कटुतुम्बी । इति शब्दरत्नावली ॥ (कटुतुम्बीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

तिक्तगन्धिका, स्त्री, (तिक्तो गन्धो यस्याः । कप् ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) वराहक्रान्ता । इति शब्दमाला ॥

तिक्तगुञ्जा स्त्री, (गुञ्जेव तिक्ता । राजदन्तादित्वात् प्राङ्निपातः ।) करञ्जः । तत्पर्य्यायः । क्षुद्ररसा २ रसघा ३ विषप्रकटी ४ । इति हारावली । ११ ॥

तिक्ततण्डुला स्त्री (तिक्तास्तण्डुलोऽन्तःशस्यं यस्याः ।) पिप्पली । इति राजनिघण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा —

"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा ।
कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

तिक्ततुण्डी स्त्री, (तिक्ततुम्बी । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कटुतुम्बीलता । इति राजनिघण्टः ॥

तिक्ततुम्बी, स्त्री (तिक्ता तुम्बी ।) कटुतुम्बी । इति रत्नमाला ॥

तिक्तदुग्धा, स्त्री, (तिक्तं दुग्धं चीरं यस्याः ।) चीरिणी । अजशृङ्गी । इति राजनिघण्टः ॥

तिक्तधातु पु, (तिक्तस्तिक्तरसप्रधानो धातुः ।) पित्तम् । इति राजनिघण्टः ॥

तिक्तपत्र, पु, (तिक्तानि पत्राणि यस्य ।) कर्कोटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५६ ॥ काकरोल इति भाषा ॥

तिक्तपर्व्वा, [न] पु, (तिक्तं पर्व्व ग्रन्थिर्यस्य ।) दूर्व्वा । इति जटाधरः ॥ स्त्री, हिलमोची । गुडूची । यष्टिमधु । इति मेदिनी । ने, २३७ ॥

तिक्तपुष्पा स्त्री (तिक्तानि पुष्पाणि यस्याः ।) पाठा । इति राजनिघण्टः ॥ (पाठाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

तिक्तफल पु, (तिक्तानि फलानि यस्य ।) कतकवृक्षः । इति राजनिघण्टः ॥

तिक्तफला, स्त्री, (तिक्तानि फलानि यस्याः ।) यवतिक्तालता । वार्त्ताकी । मत्स्याक्षी । इति राजनिघण्टः ॥

तिक्तभद्रक पु (तिक्तस्तिक्तरसप्रधानो भद्रो हितकारी चेति कर्म्मधारयः । ततः स्वार्थे कन् ।) पटोलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तिक्तमरिच, पु (तिक्तो मरिच इव ।) कतकवृक्षः । इति राजनिघण्टः ॥

तिक्तरोहिणिका, स्त्री, (तिक्तरोहिणी+स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) कटुका । इति रत्नमाला ॥

तिक्तरोहिणी, स्त्री, (तिक्ता सती रोहतीति । रुह+णिनि+ङीप् ।) कटुका । इति राजनिघण्टः ॥ (कटुरोहिणीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

तिक्तवल्ली, स्त्री, (तिक्ता वल्ली ।) मूर्व्वालता । इति रत्नमाला ॥

तिक्तबीजा स्त्री, (तिक्तं बीजमस्याः ।) कटुतुम्बी । इति राजनिघण्टः ॥

तिक्तशाक, पु (तिक्तं शाको यस्य ।) खदिरवृक्षः । वरुणवृक्षः । (अस्य पर्य्याया यथा, —

"वरुणस्तिक्तशाकश्च सेतुवृक्षोऽश्मरीघ्नः ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पत्रसुन्दरवृक्षः । इति मेदिनी । के, १६१ ॥

तिक्तसार, स्त्री, (तिक्तः सारो निर्य्यासो यस्य ।) दीर्घरोहिषकतृणम् । इति राजनिघण्टः ॥

तिक्तसार पु, (तिक्तः सारो निर्य्यासोऽस्य ।) खदिरवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (खदिरशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

तिक्ता स्त्री, (तिक्तस्तिक्तरसोऽस्त्यस्याः । अर्श आद्यच् ततष्टाप् ।) कटुरोहिणी । इति मेदिनी । ते, २२ ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।

"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा ।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) पाठा । इति रत्नमाला । यवतिक्तालता । मत्स्याक्षी । इति राजनिघण्टः ॥ छिक्कनी । इति भावप्रकाशः ॥

तिक्ताख्या स्त्री, (तिक्ता आख्या अभिधानं यस्याः ।) कटुतुम्बी । इति राजनिघण्टः ॥

तिक्ताङ्गा स्त्री, (तिक्तमङ्गं यस्याः ।) पातालगरुडीलता । इति राजनिघण्टः ॥

तिक्तिका, स्त्री, (तिक्ता+स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) कटुतुम्बी । इति शब्दरत्नावली ॥

तिग, न हिंसायाम् । आस्कन्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-पर सक सेट ।) न, तिग्नोति । आस्कन्द केचिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

तिग्म, क्ली, (तेजयति उत्तेजयतीति । तिज+"युजिरुजितिजां कुश्च ।" उणा । १ । १४५ । इति मक् कवर्गश्चान्तादेशः ।) तीक्ष्णम् । खरम् । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । ३५ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २० । ११ ।

"तिग्मवीर्य्यविषा ह्येते दन्दशूका महाबलाः ॥")

वज्रम् । इति निघण्टुः । २ । २ ॥ पु, चत्रियविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । ४ । २१ । ३ ।

[illegible] ॥”
[illegible] । यथा, [illegible] । ४ । [illegible] ।
[illegible] भार्ये [illegible] तस्य वाम [illegible] ।
[illegible] ।’
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।)

[illegible] ([illegible] क्रियाणि यस्य ।) [illegible] ॥ (यथा महाभारते । १ । [illegible] । १ । ८ ।
‘ [illegible] ॥’
[illegible] । यथा, महाभारते । १ । [illegible] । १८ ।
[illegible] परायणम् ॥’
[illegible])

[illegible] ॥ ([illegible] ।) [illegible] । [illegible] इति [illegible] । तत्र [illegible] मवोचितम् । [illegible] हन्त्यथस्तु [illegible] स्वादु [illegible] रूपम् । [illegible] । [illegible] पाठो [illegible] फल [illegible] । इति [illegible] ॥

[illegible] । इति [illegible] ॥ ([illegible] । इति [illegible] ॥

[illegible] । [illegible] ॥ ([illegible] ।) [illegible] सहनम् । [illegible] । [illegible] । इति [illegible] ॥

[illegible] पुं (तेजनात् तीक्ष्णीकरोति । यद्वा [illegible] सञ्चारति । तिज+‘गुपा [illegible] किन् ।’ उणा । १ । ५७ । इति इलच [illegible] ।) चन्द्रः । [illegible] । राक्षसः । [illegible] ॥

[illegible] । इति शब्दचन्द्रिका ॥ ([illegible] ॥)

तितउ, पुं, (तनोति [illegible] अवति । तन [illegible] ।+“तनोतेडउ सन्वच ।” उणा । ५ । ५० । इति डउ सन्वच् तत् अभ्यासस्येत्वादि कार्य्यं ।) चालनी । इत्यमरः ।२ । ६ । २६ ॥ हेमचन्द्रश्च । [illegible] । ८४ ॥ (यथा ऋग्वेदे । १० । ७१ । २ ।
‘सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा- वाचमक्रत ॥”
यथाच,—
“शूपवद्दोषसुतस्य गुणा एवन्ति साधव । दोषग्राही गुणत्यागी पल्लोलिरिव दुर्ज्जनः ॥”
इत्युद्भटः ॥
‘क्षुद्रच्छिद्रसमोपेतं चालनं तितउ स्मृतम् ॥”

[illegible] केरस्य [illegible] । इति उज्ज्वल [illegible] । ५ । ५ ॥)

[illegible], क्ली, (तिन्त् [illegible] सन+“ [illegible] ।’ [illegible] । इति [illegible] ।) [illegible] । [illegible] । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥ (यथा, [illegible] भागवते ।१।१८।२६।
[illegible] माध्य तिन्त्वापगत [illegible] ॥”)
[illegible] । [illegible] सार ॥
(यथा भागवते । ८ । २२ । [illegible] ।
‘ [illegible] निन्द्या
[illegible] ॥”)

[illegible] त्रि ([illegible] ।“ [illegible] सञ्जात तारकादिभ्य इतच ।” ५ । २ । ३६ । इति इतच ।) [illegible] । इति जटाधरः ॥

[illegible] त्रि (तिन्त्विति इति । [illegible] गुणानतिक्रम्य सन ।” ३ । १ । ५ । इति सन । [illegible] “सनाद्यन्ताभिक्ष उ ।’ ३ । [illegible] । ६८ । इति उ ।) क्षमाशील । क्षान्त । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥ (यथा महाभारते । १ । ८७ । [illegible] ।
‘ [illegible] क्रोधनेभ्यो विशिष्ट
[illegible] ॥’
[illegible] महामनस पुत्रविशेष । यथा, हरिवंशे । ३१ । [illegible] ।
“ [illegible] ।
उशीनरश्च [illegible] महाबलम् ॥”)

तितिभ पुं (तितीति शब्देन भणतीति । भण+ [illegible] ।) इन्द्रगोपकीट । इति हेमचन्द्र ।४।२७५॥

तितिल क्लो (तिलति स्निह्यतीति । तिल+ [illegible] इलच ।) नन्दकम् । [illegible] इति भाषा । तैतिलकरणम् । तिलपिष्टम् । इत्य [illegible] ॥

तित्तिर पुं (तित्ति इति शब्द राति ददातीति । रा+“आतोऽनुपसर्गे क ।” ३ । २ । ३ । इति क ।) तित्तिरिपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महाभारते । ५ । ६ । २८ ।
“निकृत्तेषु ततस्तेषु निष्क्रामन्ति शिरस्तथ ।
कपिञ्जलास्तित्तिराश्च कलविङ्काश्च सर्व्वश ॥”
अस्य गुणा । यथा —
“तथैव तित्तिरो हृद्यो मेधाग्निबलवर्द्धन ।
सर्व्वदोषहरो वर्ण्यो लावकेन समतागुणै ॥
कृष्णागौरावभेदाच्च श्रेष्ठो गौरश्च तित्तिर ।
तृतीयस्तित्तिरोऽन्योऽपि सामान्यगुणलक्षणै ।
सवातलोऽतिवसलदूषण किञ्चिद्रसायन ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये ॥
जनपदविशेष । तद्देशजाति बहुवचनान्त । यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ५ ।
“वाक्रोकास्तित्तिराश्चैव चोला पाण्ड्याश्च भारत॥)

तित्तिरि, पुं, (तरतीति । तृ+“तरतेः सन्वत्तुक चाभ्यासस्य ।”उणा।४।१४२। इत्यत्र उज्ज्वल- दत्तधृतसूत्रात् इ सन्वत्कार्य्यमभ्यासस्य । तुगागमश्च ।) पक्षिविशेष । तितिरि इति भाषा । तायियाद । तित्तिर ७ । इति शब्द- रत्नावली ॥ तित्तिर ७ तार ४ याज्ञवल्क्य ५ । अस्य मांसस्य गुणा । स्थैलम । लघुत्वम । वीर्य्यबलप्रदत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । त्रिदोषशमनत्वञ्च । इति राज- निघण्ट ॥

“तित्तिरि स्याद्वण स्यात् सतु गौर कपिञ्जल । तत्तिरस्त्वग्निर ग्राही हिक्कात्रिदोषनाशक ।
श्वासकासज्वरहरस्तस्मात् गौरोऽधिको गुण ॥”
इति भावप्रकाश ॥

मुनिविशेष । इति मेदिनी ॥ (यथा महा- भारते । १ । ४ । १२ ।
“तित्तिरियाज्ञवल्क्याश्च ससुतो लोमहर्षण ॥”)
तैत्तिरीशाखा । इत्युणादिकोष ॥ (नागविशेष । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १५ ।
“कुसुर कुसुदाक्षश्च तित्तिरिहलिकस्तथा ॥”
तथा च स्कान्दे सह्याद्रिखण्डे । ४ । ५ ।
“तित्तिरिर्हरिभद्रश्च जम्बुकोऽथ बलाहक ॥”)

तिथ पुं, (तेजयतीति । तिज+“पाथृष्ठ गथयथयोथा ।” उणा । २ । १२ । इति थकप्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) अग्नि । काम । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥ काल । इति त्रिकाण्डशेष ॥ प्रावृट्काल । इति सक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥

तिथि स्त्री पुं, (तनोति विस्तारयति चन्द्रकला मिति । तन्यते चन्द्रकलयेति वा । तन+बाहु लकात् इथिन् नादिलोपश्च । तदुक्तं “तन्यन्ते कलया यस्मात् तस्मात् तास्तिथय स्मृता ।” इति । यद्वा, अततीति । अत सातत्यगमने+ “ऋतन्यञ्जौति ।” उणा । ४ । २ । इथिन प्रत्य येन अतथिरिति सिद्धे बाहुलकात् अलोप । इति वयविवेक ।) चन्द्रकलाक्रियारूपा । चन्द्र कलाक्रियोपलक्षित काल इति वा । तस्या स्वरूपं यथा —
“अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिन कला ।
तिथयस्ता समाख्याता षोडशैव वरानने ! ॥
तत्र प्रथमकलाक्रियारूपा प्रतिपत एव द्विती यादिकलाक्रियारूपा द्वितीयादि । सा च वृद्धि रूपा चेत् शुक्ला ह्रासरूपा चेत् कृष्णा ॥ यथा,
“तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णक्रमेण हि ।
चन्द्रवृद्धिकर शुक्ल कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मक ॥
पक्षत्वादास्तु तिथय क्रमात् पञ्चदश स्मृता ।
दर्शान्ता कृष्णपक्षे ता पूर्णमान्ताश्च शुक्लके ॥
गोभिलोक्तामावास्याघटकोपर्य्यधोभावापन्नसम- सूत्रपातन्यायेन राश्येकावच्छेदेन सहावस्थान- युक्तार्कमण्डलाच्चन्द्रमण्डलस्य राशिद्वादशांश- द्वादशांशभोगात्मकनिर्गमरूपवियोगेन शुक्लाया प्रतिपदादितत्तत्तिथेरुत्पत्ति । एव गोभि- लोक्तपौर्णमासीघटकसप्तमराश्यवस्थानरूपपरम वियोगानन्तरमर्कमण्डलप्रवेशाय चन्द्रमण्डलस्य राशिद्वादशांशद्वादशांशभोगात्मकप्रवेशरूप- सन्निकर्षेण कृष्णायास्तत्तत्तिथेरुत्पत्तिरिति ।

यथा,—
अकाद्विनि स्रुत प्राची यद्‌यात्यष्टरह शशी।
भागैर्द्वादशभिस्तत स्यात्तिथिश्चान्द्रमस दिनम ॥
त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते।
आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भाग द्वादशक यदा ॥
चन्द्रमा स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते॥*॥
सा द्वयात्मी पूर्व्वाङ्कयुता ग्राह्या। एकादश्युपवासातिरिक्तस्थले सर्व्वत्र त्रिसन्ध्याव्यापिनी ग्राह्या ॥*॥

अथ प्रतिपत।

सा च कृष्णा द्वितीयायुता ग्राह्या शुक्ला अमावस्यायुता ग्राह्या कृष्णाप्युपवासे द्वितीयायुता न ग्राह्या। अत्र तैलाभ्यङ्ग कुष्माण्डभक्षण क्षौरञ्च न कार्य्यम ॥ * ॥

अथ द्वितीया।

सा च कृष्णा पूर्व्वयुता शुक्ला परयुता ग्राह्या। भ्रातृद्वितीया तु अपराह्णव्यापिप्रतिपद्दिनसञ्चारायुता ग्राह्या उभयदिने तल्लाभे परयुता ग्राह्या। तत्र वृहतीभक्षण न कार्य्यम ॥ * ॥

अथ तृतीया।

सा च रम्भाव्रतेतरदैवकार्य्येषु चतुर्थीयुता ग्राह्या रम्भाव्रते तु द्वितीयायुता। तत्र मांसभक्षण पटोलभक्षणञ्च न कार्य्यम ॥ * ॥

अथ चतुर्थी।

सा च पञ्चमीयुता ग्राह्या। विनायकव्रते तृतीयायुता ग्राह्या। मङ्गलवारे शुक्ला चतुर्थी अक्षया। अत्र मूलकभक्षण चौर प्रदोषे अध्ययनञ्च न कार्य्यम। भाद्रमासे चतुर्थ्या चन्द्रो न द्रष्टव्य । प्रमादाद्‌दृष्ट्वा,—
सिंह प्रसेनमवधीत सिंहो जाम्बवता हत ।
सुकुमारक । मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तक ॥
अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रित जल पेय आचारात स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम ॥ * ॥

अथ पञ्चमी।

सा च चतुर्थीयुता ग्राह्या अत्र विल्व न भोक्तव्यम ॥ * ॥

अथ षष्ठी।

सा सप्तमीयुता ग्राह्या। स्कन्दषष्ठी तु पञ्चमीयुता ग्राह्या अस्या शिरोऽभ्यङ्गो निम्बभक्षणञ्च न कर्त्तव्यम ॥ * ॥

अथ सप्तमी।

सा षष्ठीयुता ग्राह्या तत्र ताल न भक्षयेत। शुक्लपक्षस्य सप्तम्या यदि रविवारो भवेत सा विजया सप्तमी। माघमासस्य शुक्लसप्तम्यां दिवाकरा रथमापु तस्मात सा रथसप्तमी॥ सा मन्वादिश्च। तस्यां अध्ययन न कर्त्तव्यम ॥ * ॥

अथाष्टमी।

सा शुक्ला नवमीयुता ग्राह्या कृष्णा सप्तमीयुता। तत्राध्ययन नारिकेलभक्षणञ्च न कर्त्तव्यम् ॥ शनिवारे अथवा मङ्गलवारे कृष्णाष्टमी पुण्यतरा। बुधवारे शुक्लाष्टमी अक्षया। दूर्व्वाष्टमी पूर्व्वविद्धा ग्राह्या। जन्माष्टमीव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥

अथ नवमी।

सा चाष्टमीयुता ग्राह्या। तत्रालाबुभक्षण न कर्त्तव्यम। माघस्य शुक्ला नवमी महानन्दा। रामनवमीव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥

अथ दशमी।

सा च शुक्ला एकादश्या कृष्णा तु नवम्या युता ग्राह्या। अत्र कलम्बीभक्षण न कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ एकादशीव्यवस्था श्रीविष्णो शयनव्यवस्था च तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥ अथ द्वादशी।

सा च एकादशीयुता ग्राह्या। अत्र पूतिकाभक्षण न कर्त्तव्यम। फाल्गुनस्य शुक्ला द्वादशी पुष्यनक्षत्रयुक्ता चेत गोविन्दद्वादशी ॥ * ॥

अथ त्रयोदशी।

सा च शुक्ला द्वादशीयुता कृष्णा परयुता ग्राह्या। अत्र वार्त्ताकीभक्षण न कर्त्तव्यम ॥ * ॥

अथ चतुर्द्दशी।

सा शुक्ला पूर्णिमायुता कृष्णा त्रयोदशीयुता ग्राह्या। तत्र माषो न भोक्तव्य । ज्यैष्ठकृष्णचतुर्द्दश्या प्रदोषे सावित्रीव्रत कर्त्तव्यम। तत्र यदा त्रयोदशी दिवाभागे दण्डद्वयमात्रसत्त्वेऽपि चतुर्द्दशी भवेत तद्दिने व्रत कर्त्तव्यम्। पूर्व्वाह्णे तद्विरहेऽपि पराह्णे त्रिसन्ध्याव्यापित्वे पराह्ण एव। यदा तु पूर्व्वापरयोर्न तथाविधा तदापि पराह्ण एव। भाद्रे माघि कृष्णा चतुर्द्दशी अघोरा। माघे कृष्णा चतुर्द्दशी रटन्ती। शिवरात्रिव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥

अथ पौर्णमासी।

तत्र मांस न भोक्तव्यम। सा च चतुर्द्दशीयुता ग्राह्या। सा तु मासक्षयुता चेत तदा महती। कार्त्तिकमासे कृत्तिकानक्षत्रयुता पौर्णमासी महाकार्त्तिकी एवमन्यत्रापि। महाज्यैष्ठीव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या। कोजागरव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥ अथामावस्या।

अत्र मांस न भोक्तव्यम। सा प्रतिपद्युता ग्राह्या। मङ्गलवारे यदि अमावस्या भवेत तदा अरुणोदयमारभ्य मौनी भूत्वा यो गङ्गाया स्नायात स सहस्रगोदानजन्यफलमाप्नुयात। अमावस्याश्राद्धव्यवस्था श्राद्धशब्दे द्रष्टव्या। पौषमाघयोरमावास्या यदि दिवारविवारव्यतीपात श्रवणनक्षत्रयुक्ता भवति तदा अर्द्धोदययोग स्यात। अत्र कोटिसूर्य्यग्रहतुल्य अत्र तावज्जल गङ्गोदकतुल्य यत्किञ्चिद्दान मेरुसन्निभञ्च भवति। इति तिथ्यादितत्त्वम ॥ तिथिकृत्य मासशब्दे द्रष्टव्यम ॥

तिथिक्षय पु, (तिथीनां तिथ्युपलक्षितचन्द्रकलानां क्षयो यत्र।) अमावस्या। इति शब्दार्थकल्पतरु ॥ दिनक्षय । त्र्यहस्पर्श । यथा,—
"एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितय यदा।
तदा दिनक्षय प्रोक्तस्तत्र साहस्रिक फलम् ॥"
अपिच।
"शतमिन्दुक्षये पुण्य सहस्रन्तु दिनक्षये ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तिथिप्रणी, पु, (तिथि प्रणयति वृद्धिह्रासरूपकलाक्रियययेति। प्र+नी+क्विप णत्वञ्च।) चन्द्र । इति हेमचन्द्र । ३ । १८ ॥

तिथी, स्त्री, (तिथि । कृदिकारादिति वा ङीष।) तिथि । इति भरत ॥ (यथा, महाभारते। १३ । ८७ । १८ ।
"कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्द्दशीम ।
श्राद्धकर्म्मणि तिथ्यस्तु प्रशस्ता न तथेतरा ॥")

तिनाशक, पु, (तिनिश एव। स्वार्थे कन। पृषोदरादित्वात आलम।) तिनिशवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥

तिनिश, पु, (अतिशयेन नेशतीति। निश समाधौ+"इगुपधेति।" ३ । १ । १३५ । इति क । यद्वा अतिक्रान्तो निशा अत्यादय इति समास । पृषोदरादित्वात साधु ।) वृक्षविशेष । मथुरादौ तिनाश इति ख्यात । कुत्रचित सान्न इति ख्यातश्च । तत्पर्य्याय । स्यन्दन २ नेमी ३ रथद्रु ४ अतिमुक्तक ५ वञ्जुल ६ चित्रकृत ७। इत्यमर । २।४।२६ ॥ चक्री ८ शताङ्ग ९ शकट १० रथ ११ रथिक १२ भस्मगर्भ १३ मेषी १४ जलधर १५। (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने। १६ ।
"शल्लकीवदरीविल्वपलाशतिनिशलत्वच ॥")
अस्य गुणा । कषायत्वम। उष्णत्वम। कफरक्तातीसारवातामयनाशित्वम्। ग्राहकत्वम। दाहजनकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥

तिन्तिड पु, (तिम्यते क्लिद्यते सुखाद्यनेनेति। तिम+इकनप्रत्ययेन तिन्तिडीक । तत पृषोदरादित्वात साधु ।) चिञ्चा। वृक्षाम्ल । इति विश्व ॥ दैत्यभेद । इति हेमचन्द्र ॥

तिन्तिडिका, स्त्री, (तिन्तिडी+स्वार्थे कन्। टाप पूर्व्वह्रस्वश्च।) तिन्तिडी। इति शब्दरत्नावली ॥

तिन्तिडी, स्त्री, (तिम्यते क्लिद्यते सुखाभ्यन्तरमनेनेति। तिम+इकनप्रत्ययेन तिन्तिडीका। तत पृषोदरादित्वात साधु ।) वृक्षविशेष । तेतुल इति भाषा॥ तत्पर्य्याय । चिञ्चा २ अम्लिका ३। इत्यमर । २ । ४ । ४३ ॥ तिन्तिडिक ४ तिन्तिडीकम् ५ तिन्तिडीका ६ अम्लीका ७ आम्लिका ८ आम्लीका ९। इति तट्टीका ॥ तिन्तिली १ तिन्तिडिका ११ आम्लिका १२ चुक्र १३ चुक्रा १४ चुक्रिका १५ अम्ला १६ अत्यम्ला १७ शुक्ता १८ शुक्तिका १९ चारिका २ गुरुपत्रा २१ पिच्छिला २२ यमदूतिका २३। इति शब्दरत्नावली ॥ शाकचुक्रिका २४ सुचुक्रिका २५ सुतिन्तिडा २६। अस्या आमफलस्य गुणा । अत्यम्लत्वम। कफपित्तकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ वातनाशित्वम् ॥ अस्या पक्वफलस्य गुणा । दीपनत्वम। रुचिकारित्वम्। भेदित्वम्। उष्णत्वम्। कफवातनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभ ॥ विष्टम्भनाशित्वम। मधुराम्लत्वम्। पित्तदाहास-

[illegible] । [illegible] । म [illegible] । [illegible] लम । [illegible] । [illegible] । [illegible] गुणाः । [illegible] लम । इति राजनिघण्टः ॥

'अस्तिकायां [illegible] । [illegible] दमुनामिम ॥ [illegible] । [illegible] किञ्चित [illegible] ।' इति भावप्रकाशः ॥

[illegible] । इति [illegible] ॥

तिन्दुक [illegible] । [illegible] ।' [illegible] साधुः ।) [illegible] । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ ॥ (यथा, [illegible] ।

[illegible] कमला [illegible] । [illegible] भोज्यानि रथ्याख्यानि विवर्जयेत ॥

[illegible] । [illegible] ।' इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथम भागे ॥ आमपक्वानयोरस्य गुणा यथा,—

[illegible] पित्तश्लेष्मकृत । [illegible] ॥' इति सुश्रुते सूत्रस्थाने अध्याये ॥)

[illegible] । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

[illegible] । [illegible] ।) [illegible] । इति शब्द रत्नावली । [illegible] खेला इति भाषा ॥

[illegible] । [illegible] ।) [illegible] । इत्यमरटीका ॥

[illegible] । इति शब्दरत्नावली ॥

[illegible] । (तिन्दुकीका । इस्य लत्वम ।) [illegible] । इत्यमरटीका ॥

[illegible] । इति राजनिघण्टः ॥

[illegible] साधुः ।) [illegible] । इति शब्दरत्नावली ॥

तिन्दुक, क्ली, (तिन्दुरिव कायतीति । कै+क ।) कर्षपरिमाणम । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (यथा, शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे १ अध्याये ।

"कोलद्वयञ्च कर्षं स्यात स प्रोक्ता पाणि-मानिका । अक्ष पिचु पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दु-कम ॥"

यथास्य पर्य्याया ।

"वि [illegible] कर्षं सुवर्णश्चाक्षमेव च । बिडालपदकन्तञ्च पिचुम्पाणितलन्तथा ॥

तिन्दुकञ्च शिलाजीवाख्यं करडमुष्टमेव च ।" इति कल्पस्थान द्वादशेऽध्याये चरकेणोक्तम ॥)

तिन्दुकः, पुं स्त्री, (तिन्दु+स्वार्थे संज्ञायां वा कन ।) वृक्षविशेषः । गाब इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । कालस्कन्धः ३ शितिसारकः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ३८ ॥ स्फूर्जकः ५ कन्दः ६ तिन्दुः ७ तिन्दुलः ८ तिन्दुकिः ९ तिन्दुकी १० । इति शब्दरत्नावली ॥ नील सारः ११ असितस्कन्धः १२ रामणः १४ स्फूर्जनः १५ स्यन्दनाह्वयः १६ कालसारः १७ । (यथा महाभारते ।१।८४।३ ।

'[illegible]तिन्दुककिंशुकैः । [illegible] ॥")

अस्य आमफलस्य गुणाः । कषायत्वम । ग्राहित्वम । वातकारित्वम । शीतलत्वम । लघुत्वञ्च । पक्वफलस्य गुणाः । मधुरत्वम । स्निग्धत्वम । [illegible]त्वम । [illegible]त्वम । गुरुत्वम । श्लेष्मवात[illegible]त्वम । पित्तप्रमेहश्लेष्मकारित्वम् । विशदत्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥ पित्तप्रमेहास्र[illegible]त्वम । इति भावप्रकाशः ॥ तत्सार चिरोत्पन्नि । [illegible] विशेषात [illegible] ॥ इति राजनिघण्टः ॥

तिन्दुकिनी, स्त्री, (तिन्दुकी । निपातनात्सिद्धम ।) तिन्दुकः । इति शब्दरत्नावली ॥

तिन्दुकिनी, स्त्री (तिन्दुकफलाकारं फलमस्त्यस्याः । तिन्दुक+इनि+ङीप ।) आवर्त्तकी । इति राजनिघण्टः ॥

तिन्दुनी, स्त्री, (तिन्दुक+गौरादित्वात ङीष ।) तिन्दुकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २ अध्याये ।

'[illegible] तिन्दुक्यास्तरुणानि फलानि च । यथालाभं समाहृत्य तैलमेभिर्विपाचयेत । सद्यो व्रणेषु देयानि तानि वैद्येन जानता ॥"

अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम ।

"कालस्कन्धस्तिन्दुकश्च स्फूर्जकस्तिन्दुकीति च ॥")

तिन्दुलः, पुं, तिन्दुकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

तिप, ऋ क्ष ङ च्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म-अक-वेट ।) ऋ, तेपिष्यते तेप्स्यते । क्ष, अतितेपत । ङ, तेपते तितिपे । च्युतिः क्षरणम । इति दुर्गादासः ॥

तिम क्लेदने । आर्द्रीभावे इति यावत । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां पर-अक सेट ॥)

तिम, य क्लेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां पर अक-सेट ।) य, तिम्यति । तितेम । क्लेदन मार्द्रीभावः । इति दुर्गादासः ॥

तिमिः, पुं (तिम्यतीति । तिम क्लेदने+इन । यद्वा, ताम्यति आकाङ्क्षतीति । तमु काङ्क्षायाम+"अमितमिशतिभ्य अत इच्च ।" उणां ४ । १२१ । इति इन अकारस्य इकारादेशश्च ।) मत्स्यविशेषः । इत्यमरः । १ । १० ।

१८ ॥ तिमिमत्स्याकारो मत्स्य कश्चित सामुद्रः । तथा च । अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तरः । इति भरतः ॥ (यथा च रघौ । १३ । १ ।

"ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः
सम्मीलयन्तो विवृताननत्वात ।
अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रै-
रूर्द्धं वितन्वन्ति जलप्रवाहान ॥")

समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (राजविशेषः । स तु दूर्व्वस्य पुत्त्रः । यथा, भागवते । ९।२२।४२ ।

"नृपञ्जयस्ततो दूर्व्वस्तिमिस्तस्माज्जनिष्यति ॥"

अयं हि नवमासाधिकसप्तचत्वारिंशत्वर्ष यावत राज्यं पालयामास । यथा राजावल्याम । १ परिच्छेदे ।

"तिमि तत्र ततो राज्ये व्यस्य स्वर्गं स्वयं गते । मुनिरन्ध्राङ्गशताब्दं नवमासाधिकान तिमिः ॥ पालायत्वाखिलं राज्यं भुक्त्वा भोगमनुत्तमम । पुत्त्रं दृढरथं राज्ये सोऽभिषिच्य वनं ययौ ॥")

तिमिकोषः, पुं, (तिमेः कोष इव ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तिमिङ्गिलः, पुं (तिमिं गिरतीति । गॄ+क । रस्य लः । गिरे गिलस्येति मुम ।) मत्स्यविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । २ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२ । ३ ।

"तिमिङ्गिलसमाकीर्णं मकरैरावृतं तथा ॥"

द्वीपविशेषः । तद्वीपजाते, त्रि । यथा, महाभारते । २ । ३२ । ६६ ।

"तिमिङ्गिलञ्च स नृपं वशे कृत्वा महामतिः ॥")

तिमिङ्गिलगिलः, पुं, (तिमिङ्गिलमपि गिरतीति । गॄ+क । मुम च ।) महामत्स्यविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१४ ॥

तिमितः त्रि, (तिम+कर्त्तरि क्त ।) निश्चलः । इति धरणिः ॥ (यथा, पञ्चदश्यां । २ । ५ ।

"अतस्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम ॥")

क्लिन्नः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥

तिमिरं, क्ली, (तिम्यतीति । तिम+"इषिमदि मुदीति ।" उणां । १ । ५२ । इति किरच ।) अन्धकारः । इत्यमरः । १ । १ । ३१ (यथा, रामायणे । २ । २८ । १८ ।

"अतीववातस्तिमिरं बुभुक्षा चास्ति नित्यशः । भयानि च महान्त्यत्र अतो दुःखतरं वनम ॥")

नेत्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणमाह माधवकरः ।

"तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थं पटलं गतः । रुणद्धि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम् ॥"

(अस्य लक्षणानि यथा,—

"दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति । द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते ॥ दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्वद्वृहद्विपर्य्ययम् । नातिकस्थमध स्थस्थं दूरगं नोपलक्षितम् ॥ पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः । प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते ॥ तेनोर्द्ध्वमीक्षते नाधस्तन्नु चैलावृतोपमम् ।

यथा वर्णाश्च रज्यन्ते दृष्टिर्यात्येव च क्रमात ॥
तथाप्युपेक्ष्यमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ।
लिङ्गनाशं मलः कुर्वन् छादयेद्दृष्टिमण्डलम् ॥
तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ।
चलाविलारुणाभासं प्रसन्नञ्चेक्षते मुहुः ॥
जालानि केशान् मशकान् रश्मींश्चोपेक्षितेऽत्र च ।
काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ॥
चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ।
वृद्धः काचो दृशं कुर्य्याद्रजोधूमावृतामिव ॥
स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम् ।
सलिङ्गनाशो वाते तु सङ्कोचयति दृक्शिराः ॥
दृङ्मण्डलं विशत्यन्तर्गम्भीरा दृगसौ स्मृता ।
पित्तजे तिमिरे विद्युत् खद्योतद्योतदीपितम् ।
शिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायो नीलञ्च पश्यति ।
काचे दृक् काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति ॥
अर्केन्दुपरिवेषाग्निमरीचीन्द्रधनूंषि च ।
भृङ्गनीला निरालोका दृक्स्निग्धा लिङ्गनाशतः ॥
दृष्टिः पित्तेन ह्रस्वाख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शना ।
भवेत् पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना ॥
कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति ।
शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम् ॥
काचे तु निष्प्रभेन्द्वर्कप्रदीपाद्यैरिवाचितम् ।
सिताभा सा च दृष्टिः स्याल्लिङ्गनाशे तु लक्ष्यते ॥
मूर्त्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः ।
विन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ॥
उष्णे सङ्कोचमायाति छायायां परिसर्पति ।
शङ्खकुन्देन्दुकुमुदस्फटिकोपमशुक्लिमा ॥
रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति ।
काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ॥
लिङ्गनाशेऽपि तादृक्दृङ्निष्प्रभा हतदर्शना ।
संसर्गसन्निपातेषु विद्यात् सङ्कीर्णलक्षणान् ॥
तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्याद्व्यक्ताकुलेक्षणम् ।
तिमिरे शेषयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ॥”
इति वाभटेनोत्तरस्थाने द्वादशेऽध्याये उक्तम् ॥
अस्य चिकित्सा यथा —
“तिमिरं काचतां याति काचोऽप्यान्ध्यमुपेक्षया ।
नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद्द्रुतम् ॥
तुलां पचेत् जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषिते ।
तत्क्वाथे द्विगुणं क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
प्रपौण्डरीककाकोली पिप्पली लोध्रसैन्धवैः ।
शताह्वा मधुकद्राक्षा सितादारुफलत्रयैः ॥
कार्षिकैर्निशि तत् पीतं तिमिरापहरं परम् ॥”
“पटोलनिम्बकटुका दार्व्वीसेव्यवरावृषम् ।
सधन्वयासत्रायन्ती पर्पटं पालिकं पृथक् ॥
प्रस्थमामलकानाञ्च क्वाथयेन्नल्वणेऽम्भसि ।
तदाढकेऽर्द्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥
मुस्तभूनिम्बयष्ट्याह्वकुटजोदीच्यचन्दनैः ।
सपिप्पलीकैस्तत्सर्पिर्घ्राणकर्णास्यरोगजित् ॥
विद्रधिज्वरदुष्टारुर्विसर्पापचिकुष्ठनुत् ।
विशेषाच्छुक्रतिमिरनक्तान्ध्यशोषादाहनुत् ॥”

“त्रिफलाया भृङ्गराजस्य शुण्ठ्याः प्रस्थचतुष्टयम् ।
शुष्कं तालकजं चैव तद्दर्प्यैकप्रस्थकम् ॥
गव्यसर्पिस्तथाजञ्च पयः पक्वं विमलमञ्जनम् ।
तिमिरान्तकरं लोके द्वितीय इव भास्करः ॥
गोधूमं छागलरसं शालिकाञ्जिकमेव च
क्षीरसर्पिः फलेनाथ त्रिफलाञ्च माषकांस्तथा ।
यत्तस्य ज्वलितमनेकशो निषिक्तं
तत्कुर्य्यात् गरुडसमं नरस्य चक्षुः ॥’
‘रसाञ्जनं भृङ्गराजः कुम्भी तथाप्यस्तु नमस्याक्षिम् ।
इषत् कर्पूरमयुक्तमञ्जनं नयनामृतम् ॥”
“ सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतः शृणु ।
वातजे तिमिरे तत्र दशमूलाम्भसा घृतम् ॥
क्षीरे चतुर्गुणे शीताफलकल्कपक्वं पिबेत्तु ॥”
“पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ।
विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥
नेत्रोद्भवेन्दुकताक्ष्यवराकाशमृत्स्नतर्पणम् ।
विरेचितः पिबेच्छ्रेष्ठां पौनःपुन्येन शुद्धिकृत् ॥’
“रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः शीतैश्चास्त्रप्रसादनैः ।”
‘ दशाहदुग्धैरनिष्टैर्मणिभिः कार्षिकैर्घृतम् ॥
तत् स्यात् सुद्धं भयं पञ्चत्रीन्द्रं पुनः पिबेत् ।
प्रीते चाक्षिणि हितमिदं सर्व्वेऽपि तिमिरेऽञ्जनम् ॥”
“चक्षुर्व्वायां सर्व्वकालं मनुष्यै-
र्यत्नः कर्त्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।
व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिन्दिवानां
पुंसामन्धानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥”
इति चोत्तरस्थाने त्रयोदशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
“सौवीरमञ्जनं तुत्थं ताप्यो धातुर्मनःशिला ।
चक्षुष्यं मधुकं लोहं मणयः पाञ्चमञ्जनम् ॥
सैन्धवं शङ्खकोरीदश्च कतकश्चाञ्जनं शुभम् ।
तिमिरादिषु चक्षुष्यं वा वात्स्यायनमशुभमा ॥”
“वर्त्ते कृष्णसर्पस्य निहितं मासमञ्जनम् ।
ततस्तस्मात् समुद्धृत्य समुत्क्षिप्य चूर्णयेद्बुधः ॥
सुमनःक्षारकैः शुष्कैरर्द्धांशैः सैन्धवेन च ।
एतन्नित्याञ्जनं काम्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥)
तिमिरं, पु, (तिम्यति क्लिद्यति चक्षुरनेन । तिम + “इषिमदिमुदीति ।”उणा।१।५२।इति किरच ।) चक्षूरोगविशेषः । तस्य निदानादि यथा । चतुर्थपटलगतदोषमाह ।
“तिमिराख्यः स यो दोषश्चतुर्थपटलं गतः ।
रुणद्धि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशं इति क्वचित् ॥
अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे ।
चन्द्रादित्यौ स नक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः ॥
निर्म्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ।
स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥
यो दोषः दोषोऽत्र रोगः चतुर्थपटलं बाह्यपटलं गतः स तिमिराख्यः । तिमिरदर्शनेन तिमिरमस्यास्तीति तिमिरं अर्श आदित्वात् । तस्य लक्षणमाह रुणद्धीत्यादि । स तिमिराख्यः । सर्व्वतः सर्व्वत्र । लिङ्गनाशं इति क्वचित् तन्त्रान्तरे लिङ्गनाशपक्षः । तस्य निरू-

रूपणाय । लिङ्गानि चिह्नान यान्येन तत्र लिङ्गं दृष्टं-
नष्टं यस्य नाशोऽस्मिन्निति लिङ्गनाशः ।
अस्मिन्नपि तिमिरेऽपि तमोभूते तमसयुक्ते ।
अत्र तु भावप्रत्ययान्तः । भूत प्राप्तेरीति
समे त्रितयमरसचनाः । नातिरूढे अगाढे ।
चन्द्रादित्यौ नक्षत्राणि च पश्यति । अन्तरीक्षे
अन्तरीक्षस्य प्रकाशमण्डलेन तमोऽभिभावात् ।
तेजांसि अग्न्यादीनि । भ्राजिष्णूनि रत्नसुवर्णा-
दीनि । अस्मिन् प्राप्ते नीरजे च चन्द्रादित्यौ नैव
पश्यन्नित्यन्वयः । नीलिकाकाचसंज्ञितः नीलिका-
काचौ नामान्तराभ्यां उक्तः ॥ * ॥
दृष्टिरोगाणां सङ्ख्यानामानि चाह ।
दृष्ट्याश्रया षट् च षडेव रोगाः
षड्लिङ्गनाशा हि भवन्ति तत्र ।
वातेन पित्तेन कफेन सर्व्व-
रक्तेन परिम्लायि विविक्ष षष्ठः ॥
दृष्ट्याश्रया षट् च षडेव रोगा षट् षट् द्वादशैव
रूपा । तत्र लिङ्गनाशाः षट् तान् विभ-
जाति वातेनेत्यादि ॥ * ॥
तथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः
कफेन चान्यस्तु तथाम्लदृष्टिः ।
यो ह्रस्वजात्यो नकुलान्ध्यसंज्ञो
गम्भीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः ॥
पित्तविदग्धदृष्ट्यादयः षट् । एवं दृष्ट्यादयश्च
षट् । एवं दृष्ट्याश्रया द्वादशरोगाः ॥ * ॥
तत्र द्वावन्यौ चाह ।
तत्रैवान्यौ गदौ वह्नौ सनिमित्तानिमित्तकौ ॥
तेषु वातजस्य लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ।
वातेन खलु रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति ।
आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानीव मानवः ॥
आविलानि कलुषाणि । अरुणानि अव्यक्त-
लोहितयुक्तानि । व्याविद्धानीव कुटिलानीव॥ * ॥
पैत्तिकमाह ।
पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतडिद्गुणान् ।
नृत्यतश्चैव शिखिनः सर्व्वं नीलञ्च पश्यति ॥
आदित्यादीनां गुणान् रूपाणि ॥ * ॥
श्लैष्मिकमाह ।
कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च ।
सलिलप्लावितानीव जालकानीव मानवः ॥ * ॥
सन्निपातजमाह ।
सन्निपातेन चित्राणि विपरीतानि पश्यति ।
बहुधापि द्विधा वापि सर्व्वाण्येव समन्ततः ॥
हीनाधिकाङ्गान्यथवा ज्योतींष्यपि च पश्यति ॥
चित्राणि नानावर्णानि । विपरीतानि वैपरीत्य
विकृतानि बहुधेत्यादि ॥ * ॥
रक्तजमाह ।
पश्येद्रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च ।
हरितान्यथ कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः ॥ * ॥
परिम्लायिनमाह ।
रक्तेन मूर्च्छितं पित्तं परिम्लायिनमाचरेत् ।
तेन पीता दिशः पश्येदुद्यन्तमिव भास्करम् ॥

[illegible]माणान खद्योतमाल्लेनाम च[illegible] ॥
[illegible]माणान व्याप्यमानान [illegible] भ[illegible]
दाना [illegible]लेन नरास्यपि स [illegible] ।
[illegible]णे निग[illegible]तो [illegible] नो यथा ॥

राग[illegible] मा[illegible]त प्र[illegible]ष्ट,
[illegible] च [illegible] तद[illegible] ।प[illegible]तान ।
कफान [illegible] सर[illegible]
समस्त[illegible]पपन्ना [illegible]च्च । *

[illegible] नि[illegible]ति नत्रावयव [illegible]
रूपविशेषमाह ।
[illegible] म[illegible]ल [illegible]ल पकम [illegible] ।
[illegible]त्तना म[illegible] नील कास्याभ [illegible] समानक्रम ॥
श्वेत पीत [illegible] कपमतत [illegible]प्रनाशान ॥
[illegible] नहू[illegible] स्निग्ध [illegible]न्दु[illegible]रम ।
[illegible]श्रुक्लौ वि[illegible]रि[illegible]म ।
[illegible]मात तु नयन म[illegible]ल [illegible]सर्पति ।
[illegible]लम
[illegible] तु भवश्चित्र [illegible] ।
प्रवा[illegible]पत्त्राभ म[illegible] [illegible]तात्मकम ॥
[illegible] वाता[illegible]गम ।
[illegible] दृष्टा स्थल[illegible]चारुणप्रभम ।
[illegible] राग स्यात [illegible] नालमथापि वा ॥
[illegible]पच्चयात स्वय तत्र कदा[illegible]पित स्यात्तु [illegible]नम ॥
रक्ता[illegible] पित्तानु[illegible]मिरक्त[illegible]म । स्थलकाचारुण
प्र[illegible] [illegible]चस्येवारुणा प्रभा यस्य तत । एतेन
स्थाल्यम[illegible]चश्च बोध्यत । दोषक्षयादित्यादि ।
तत्र प[illegible] कालान्तरेण दोषक्षयात
[illegible]चित स्वयमेव दर्शन स्यात ॥ * ॥ अनुक्त
[illegible]लिङ्ग स[illegible]ग्रहणार्थमाह ।
य[illegible] दोषलि[illegible]नि सर्व्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ * ॥
पित्तात[illegible]लक्षणमाह ।

पित्तेन [illegible] गतेन दृष्टि
पीता भवद्यस्य [illegible]रस्य दृष्टि ।
पीतानि रूपाणि च तत्र पश्येत
स वै नर पित्त[illegible]दग्धदृष्टि ॥

पित्त[illegible] गतेन हाष्ट दृष्टावपि प्रथमद्वितीये
पटले गतेनेति बोद्धव्यम् । तेन व्याधिना ॥ * ॥
तस्मिन्नेव पित्ते दृष्टौ तृतीय पटल गते रूप
विशेषमाह ।

प्राप्ते तृतीय पटल तु दोषे
दिवा न पश्येन्निशि वीक्षते स ।
रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टि
पित्ताल्पभावात सकलानि पश्येत ॥

दोषेऽत्र पित्ते ॥ * ॥ अथ श्लेष्मविदग्धदृष्टि-
लक्षणमाह ।

तथा नर श्लेष्मविदग्धदृष्टि-
स्तान्येव शुक्लानि हि मन्यते तु ।

अत्रापि श्लेष्मणो दृष्टौ प्रथमद्वितीयपटलगतस्यै
तल्लिङ्ग बोद्धव्यम् ॥ * ॥ स एव श्लेष्मा दृष्टौ
पटलत्रय गतो नक्तान्ध्य करोतीत्याह ।

त्रिषु स्थितो य पटलेषु दोषो
नक्तान्ध्यमापादयति प्रसह्य ।
[illegible]वा स सूर्यानुगृहीतदृष्टि
पश्येत्तु रूपाणि कफाल्पभावात ॥

[illegible]षोऽत्र कफस्तस्योपक्रान्तत्वात । [illegible]क्तान्ध्यस्य
[illegible]श्लेष्म[illegible]दृष्टावन्तर्भावाच्च पृथग्गणना ॥ * ॥
[illegible]मनाशनमाह ।

[illegible]शोकज्वरायास शिरोऽभितापै
रभ्याहता यस्य [illegible]रस्य दृष्टि ।
[illegible] [illegible] पश्यति सत्वभावात
स धूमदर्शीति नर प्रदिष्ट ॥

शिरोऽभिताप शिरसि धर्म्माग्निना सन्ताप ।
एतस्य पित्त[illegible]षो बोद्धव्य ॥ * ॥
[illegible]स्वजात्यमाह ।

यो वासरे पश्यति कष्टतोऽथ
रूप महच्चापि निरीक्षतेऽल्पम ।
रात्रौ पुनश्च प्रकृतानि पश्येत
स ह्रस्वजात्यो मुनिभि प्रदिष्ट ॥ * ॥

नकुलान्ध्यमाह ।

विद्योतत यस्य नरस्य दृष्टि
दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत ।
चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत
स वै विकारो नकुलान्ध्यसञ्ज्ञ ॥ * ॥

गम्भीरकमाह ।

दृष्टिर्व्विरूपा श्वसनोपसृष्टा
सङ्कुच्य याभ्यन्तरत प्रयाति ।
रुजावगाढा च तमक्षिरोग
गम्भीरकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञा ॥

विरूपा विकृता । श्वसनोपसृष्टा वातोपहता ।
रुजावगाढा गम्भीरवेदनान्विता ॥ * ॥

वाह्यौ पुनर्द्वावपि सम्प्रदिष्टौ
निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ।
निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापात
ज्ञेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शने स ॥

वाह्यौ सुश्रुतोक्तद्वादशसङ्ख्येभ्योऽधिकौ तत्र
निमित्तत आह शिरोऽभितापात शिरोऽभि-
ताप्यते येन विषकुसुमगन्धवहपवनस्पर्शेन स
शिरोऽभितापस्तस्मात । अभिष्यन्दनिदर्शने
रक्ताभिष्यन्दलिङ्गैरिति गदाधर ॥ सन्निपाता-
भिष्यन्दलिङ्गैरिति कार्त्तिक ॥ * ॥
अनिमित्तत आह ।

सुरर्षिगन्धर्व्वमहोरगाणा
सन्दर्शनेनापि च भास्करस्य ।
हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य तस्य
स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसञ्ज्ञ ॥

अनुपलभ्यमानाना सुरादीना दर्शननिमित्त-
मप्यनिमित्त मन्यते ॥ * ॥
अनिमित्ततो लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ।

तत्राक्षिविस्पष्टमिवावभाति
वैदूर्य्यवर्णा विमला च दृष्टि ।

विस्पष्ट ज्योतिर्युक्तम । वैदूर्य्यवर्णा श्यामा
विमला निर्म्मला । इति दृष्टिरोगा ॥ * ॥
अथ तिमिरचिकित्सा ।
"शुक्ला पाणितक दृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ।
अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥ * ॥
शङ्खनाभिविभीतस्य पथ्यामज्जा मन शिला ।
पिप्पली मरिच कुष्ठ वचा चेति समाशकम ॥
छागीक्षीरेण सपिष्य वटी कुर्य्याद्यवोन्मिताम ।
हरेणुमात्रा सघृष्य जलेनाञ्जनमाचरेत ॥
तिमिर मासवृन्दिश्च काच पटलमर्व्वुदम ।
रात्र्यन्ध वार्षिक पुष्प वटी चन्द्रोदया हरेत ।"

इति चन्द्रोदया वटी ॥ * ॥

कणा सलवणोषणा सहरसाञ्जना साञ्जना
सरित्पतिकफा सिता सितपुनर्नवा सम्भवा ।
रजन्यरुणचन्दन मधु च तुल्यपथ्याशिला
अरिष्टदलसावरस्फुटिकशङ्खनाभीन्दव ॥
इमानि तु विचूर्णयेन्निविडवाससा शोधये
च्छागपयसि विमर्द्दयेत समधुताम्रखण्डेन तत ।
इद मुनिभिरीरित नयनशोणनामाञ्जन
करोति तिमिरक्षय पटलपुष्पनाश वलात ॥

लवण सैन्धवम । अञ्जन सुरमा इति लोके ।
सरित्पतिकफ समुद्रफेन । शिला मन शिला ।
सावरो लोध्र । स्फुटिक फटकरी । इन्दु
कपूर । नयनशोणा तिमिरे नूतनकुसुमे नूतन-
पटले च ॥ * ॥
हरीतकी वचा कुष्ठ पिप्पली मरिचानि च ।
विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्म्मन शिला ॥
सर्व्वमेतत सम कृत्वा गव्यक्षीरेण पेषयेत ।
नाशयेत्तिमिर कण्डु पटलान्यर्व्वुदानि च ॥
अपि त्रैवार्षिक शुक्र मासेनैकेन नाशयेत ।
अधिकानि च मासानि रात्रावन्धत्वमेव च ॥

चन्द्रोदया वटी पुष्पे तिमिरे च ॥ * ॥

रजनी निम्बपत्राणि पिप्पली मरिचानि च ।
विडङ्ग भद्रमुस्तञ्च सप्तमी त्वभया स्मृता ॥
अजामूत्रेण सपिष्य छायाया शोषयेद्वटीम ।
वारिणा तिमिर हन्ति गोमूत्रेण तु पिच्चिकाम ॥
मधुना पटल हन्ति नारीक्षीरेण पुष्पकम ।
एषा चन्द्रप्रभावर्त्ति स्वय रुद्रेण निर्म्मिता ॥

इति चन्द्रप्रभावर्त्ति ॥ * ॥

कणा छागशकृन्मध्ये पक्वा तद्रसपेषिता ।
अचिराद्धन्ति नक्तान्ध्य तद्वत सक्षौद्रमूषणम
त्रिफलाया रस प्रस्थ प्रस्थ भृङ्गरजस्य च ।
वृषस्य च रस प्रस्थ शतावर्य्याश्च तत्समम ॥
गुडूच्या आमलक्याश्च रस छागीपयस्तथा ।
प्रस्थ प्रस्थ समाहृत्य सर्व्वैरेभिर्घृत पचेत ॥
कल्क कणा सिता द्राक्षा त्रिफला नीलमुत-
पलम ।
मधुक क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका ॥
ततसाधुसिद्ध विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत ।
ऊर्द्ध पानमध पान मध्ये पान प्रशस्यते ॥
यावन्तो नेत्रजा रोगास्तान पानादपकर्षति ।
सुरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते वा विस्रुते तथा ॥
नक्तान्ध्ये तिमिरे काचे नीलिका पटलार्व्वुदे ।
अभिष्यन्देऽधिमन्थे च यक्ष्मकोपे सुदारुणे ॥
नेत्ररोगेषु सर्व्वेषु दोषत्रयकृतेष्वपि ।
पर हितमिद प्रोक्त त्रिफलाद्य महाघृतम् ॥

भृङ्गरज भृङ्गराज भङ्गरा इति लोके ।
क्षीरकाकोल्या अभावे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम् ॥
मधुपर्य्यंन्त्र जलन्न यष्टीमधु चक्षुष्यत्वात् । तद-
लाभे सामान्य यष्टीमधु ग्राह्य तुल्यगुणत्वात् ॥
त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
शतमेकं हरीतक्या द्विगुणञ्च विभीतकम् ।
चतुर्गुणं त्वामलकं ऋषभार्कवयोः समम् ॥
चतुर्गुणोदकं दत्त्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
भागं चतुर्थं सरक्ष्य क्वाथं तमवतारयेत् ॥
शर्करा मधुकं द्राक्षा मधुयष्टिर्निदिग्धिका ।
काकोली क्षीरकाकोली त्रिफला नागकेशरम् ॥
पिप्पली चन्दनं मुस्तं त्रायमाणामथोत्पलम् ।
घृतप्रस्थसमं क्षीरं कल्कैरेतैः शनैः पचेत् ॥
हन्यात् सतिमिरं काचं नक्तान्ध्यं शुक्रमेव च ।
तथा स्रावञ्च कण्डूञ्च श्वयथुञ्च कषायताम् ॥
कलुषत्वञ्च नेत्रस्य विधमपटलान्वितम् ।
बहुनात्र किमुक्तेन सर्व्वान् नेत्रामयान् हरेत् ॥
यस्य चोपहता दृष्टिः सूक्ष्माणि भ्या प्रपश्यत ।
तस्येतद्घृतं प्रोक्तं मुनिभिः परमं हितम् ॥
माज्जितं दर्पणं यद्वत् परां निर्म्मलतां व्रजेत् ।
तद्वदेतेन पीतेन नेत्रं निर्म्मलतामियात् ॥
वारिद्रोणद्वयं चात्र ऋषभाकवयोस्तुले ।
काकोलीयुगलालाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम् ॥
द्वितीयं त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
वासाविश्वामृतादार्व्वीरक्तचन्दनचित्रकैः ।
भूनिम्बनिम्बकटुकापटोलत्रिफलाम्बुदैः ॥
निशाकलिङ्गकुटजैः क्वाथः सर्व्वाक्षिरोगहा ।
वैस्वर्य्यं पीनसं श्वासं कासं नाशयति ध्रुवम् ॥
वासादिक्वाथः ।

इति नेत्ररोगाधिकारे ।" इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
किञ्च । गारुडे १६८ अध्याये ।
"कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं त्र्यूषणं वचा ।
फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥
एषा वर्त्तिर्हन्ति कासं तिमिरं पटलं तथा ॥'

तिमिररिपु, पु, (तिमिरस्य अन्धकारस्य रिपुः ।) सूर्य्यः । इति हलायुधः ॥

तिमिष, पु, ग्राम्यकर्कटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नाटाम्र । इति हारावली । १२६ ॥

तिमी, पु, (तिमिः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तिमिमत्स्यः । इति द्विरूपकोषः ॥ (तिमि+वा ङीष् । तिमिजातिस्त्री । इति केचित् ॥)

तिरः, [स्] अ, (तरति दृष्टिपथमिति । तॄ+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणा । ४ । १८८ । इति असुन् । क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति गुणविषये इर् ।) अन्तर्द्धानम् । (यथा भागवते । २ । ६ । ४१ ।
"यदा तद्‌वासक्तकस्तिरोधीयेत विप्लुतम् ॥")
तिर्य्यगर्थः । इत्यमरः । ३ । ४ । २२५ ॥ तिरस्कारः । इति तट्टीकायां स्वामी ॥

तिरश्ची, स्त्री (तिर्य्यक्जातिः स्त्रिया ङीप् ।) पशुपक्ष्यादीनां स्त्री । इति मुग्धबोधम् । मादी इति भाषा ॥

तिरस्करिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्द्धानं करोतीति । तिरस्+कृ+ 'नन्दिग्रहादिभ्यः ।" ३ । १ । १३४ । इति णिनिः । सञ्ज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वात् वृद्ध्यभावः । ततो ङीप् ।) यवनिकापटः । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥ कानात इति भाषा ॥ (यथा कुमारे । १ । १४ ।
'यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां
यदृच्छया किम्पुरुषाङ्गनानाम् ।
दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बा-
स्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥')

तिरस्कार, पु, (तिरस्+कृ+घञ् ।) अनादरः । इति हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । ८ ।
"क्षमाशस्य तिरस्कारात् अधिष्ठानप्रधानता ।
यदा तदा चिदात्माहमसङ्गोऽस्मीति बुध्यते ॥')

तिरस्कारिणी स्त्री, (तिरोऽन्तर्द्धानं करोतीति । तिरस्+कृ+णिनि ङीप् ।) तिरस्करिणी । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥

तिरस्कृत, त्रि (तिरस्+कृ+क्त ।) अनादृतः । कृततिरस्कारः । यथा —
'अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ ।
अर्थान्तरे सङ्क्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(तन्त्रसारोक्तमन्त्रविशेषे, पु । यथा —
'यस्य मध्ये हकारोऽस्ति कवचं मूर्द्ध्नि द्विधा ।
अस्त्रं तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदीर्य्यते ॥")

तिरस्क्रिया, स्त्री (तिरस्करणमिति । "कृञ श च ।" ३ । ३ । १०० । इति भावे शः ।) अनादरः । तिरस्कारः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, माघे । १ । २६ ।
"हरेः । हिरण्याक्षपुरःसरासुर-
द्विपद्द्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया ॥")

तिरिटि, पु इक्षुग्रन्थिः । इति शब्दमाला ॥

तिरिम, पु, शालभेदः । इति राजनिघण्टः ॥

तिरिय पु, शालिविशेषः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतलत्वम् । दाहपित्त सर्व्वामयनाशित्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । रुच्यत्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥

तिरीट, क्लौ, (तीर्य्यते शिरोविपदोऽनेनेति । तॄ+"कॄतॄकृपिभ्यः कीटन् ।" उणा । ४ । १८४ । इति कीटन् ।) किरीटम् । इत्युणादिकोषः ॥

तिरीट पु, (तॄ+कीटन् ।) लोध्रः । इत्यमरः । २ । ४ । ३३ ॥ (यथा भावप्रकाशे अर्शोरोगाधिकारे ।
"समङ्गोत्पलमोचाङ्कतिरीटतिलचन्दनैः ॥")

तिरोधान, क्लौ, (तिरस्+धा+भावे ल्युट् ।) अन्तर्द्धानम् । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, भागवते । ३ । २१ । ४४ ।
"सिद्धान् विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन
सोऽसृजत ॥")

तिरोहित त्रि, (तिरस्+धा+क्त ।) अन्तर्हितः । (यथा, मार्कण्डेये । ३६ । २४ ।
'यतीनागतान्यथा चित्रकूटतिरोहितान् ॥")
आच्छादितः । इत्यमरः । ३ । १ । १०२ ॥

तिर्य्यक् [च्] अ वक्रम् । तिर्य्यगर्थः । साचि २ तिरः ३ इत्यमरः । ३ । ४ । २ । (यथा, रामायणे । । २७ । ।
"तिर्य्यगङ्गशरीरे च पातयित्वा शरोधराम् ॥")
तिरोऽर्थः । तिरश्चार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥

तिर्य्यक्स्रोता [स्] पु, (तिर्य्यक् वक्र स्रोतः आहारसञ्चारो यस्य । भुक्तान्नस्य तिर्य्यक्तया उदरे सञ्चारणस्य तथात्वम् ।) पशुपक्ष्यादि ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ८ ।
"तस्याभिध्यायतः सर्गं तिर्य्यक्स्रोताभ्यवर्त्तत ।
यस्मात् तिर्य्यक्प्रवृत्तः स तिर्य्यक्स्रोतास्ततः
स्मृतः ॥")
स चाष्टमोऽष्टमः सर्गः । स तु अष्टाविंशतिविधः । यथा,—
'तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः ॥"
तेषां लक्षणं यथा,—
"अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः ॥"
इति श्रीभागवते । ३ । १० । २१ ॥
"तिरश्चां तिर्य्यक्स्रोतसाम् । अविदः श्वस्तनादिज्ञानशून्याः । भूरितमसः आहारादिमात्रनिष्ठाः । घ्राणज्ञाः घ्राणेनैव इष्टमर्थं जानन्ति । हृदि अवेदिनः दीर्घानुसन्धानशून्याः ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ अष्टाविंशतिभेदा यथा,—
"गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः ।
द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम ॥
खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान् पशून् ॥
श्वा सृगालो वृको व्याघ्रो मार्ज्जारः शशशल्लकौ ।
सिंहः कपिर्गजः कूर्म्मो गोधा च मकरादयः ॥
कङ्कगृध्रवकश्येनभासभल्लकवर्हिणः ।
हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः ॥"
इति श्रीभागवते । ३ । १० । २२-२५ ॥
"गवादयः उष्ट्रान्ता द्विशफाः द्विखुराः नव । खरादयश्चमर्य्यन्ता एकशफाः षट् । श्वादयो गोधान्ताः पञ्चनखा द्वादश । एते भूचराः सप्तविंशतिः । मकरादयो जलचराः कङ्कादयः खगाः अभूचरत्वेनैकीकृत्य गृहीताः एवमष्टाविंशतिभेदान् वदन्ति । अन्येषामपि तिर्य्यक्प्राणिनां यथायथमेतेष्वन्तर्भावः ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

तिर्य्यग्यान, पु, (तिर्य्यक् वक्र यानं गमनं यस्य ।) कुलीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तिर्य्यङ्, [च्] पु (तिर्य्यगञ्चतीति । अनच्+क्विप् । "तिरसस्तिर्य्यलोपे ।" ६ । ३ । ९४ । इति तिरि ।) विहङ्गादि । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १११ । १७५ ।
"पापानि तु नरः कृत्वा तिर्य्यग् जायेत
भारत । ॥"

यथाच मा । ५ ।
'ना न प्रग्र उत्ता। र्व प नन्य॥
त स्म्मान्य ।' न न नौका ऋन
भ ।) पत्र । न स्मचन्द्र । ५ ।२ ८॥
'य । यक्षाने । ।२ ८।
। च मानव गाय दो न समागत
वगात । स्थान स्य दानायदीन च । ।
ऋगामा । न प्राउस्यावला॥
तिलचवा स्त्री (तिलस्व- स्वया प ।)
तिरजा । स्वाय यच्चान । नि मुन्य। यन॥
तिल गा।। इति कानकल्पनम ॥ (श्व। नम
सर सट।) स्व। । तला। । न स्यागास ॥
तिन क्ष ।लदि। ति कविचन्त्यम । (पुगा
। च-यर अन सट।) स्ना। स्न याभाने।
क तलपाति। प तिनति ताना॰म। नान
स्यागान
ति य । ताता स्निग्धानि तान पूगा भवन्ति।
तन गुपकन्ति । ।४। ५। इति क।)
स्वनामस्यातास्यम। ततपयाय। होम
धान्यम २ पवित्र ३ पितृतपण ४ पापघ्न ५
पूतधान्यम । इति राजनिघण्ट ॥ स्नेह
फल ७ स्नेहफलप्रफल ८। अस्य गुणा ।
रस कत्वम। तिक्तत्वम। मधरत्वम। तुवर
त्वम। गुरुत्वम। विपाके कटुत्वम। स्वादुत्वम।
स्निग्धत्वम। उष्णत्वम। कफपित्तकारित्वम।
बल्यत्वम। कृशाहत्वम। हिमप्रशत्वम।
वण्यत्वम। त्वच्यत्वम। प्रवेदित्वम। दन्त्य
त्वम। अल्पमूत्रकत्वम। ग्राहित्वम। वात
घ्नत्वम। च स्माप्र वश्च। इति भावप्रकाश ॥
तस्य गुणा ।
"कृष्ण श्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यम सित ।
अन्ये हीनतरा प्रोक्तास्तज्ज्ञ रक्तादयस्तिला ॥"
तत्तगुणा । गलन्दत्वम। कषायत्वम। मधु
रत्वम। तिक्तत्वम। कषायत्वम। उष्णत्वम।
गान्धत्वम। पाकित्वम। कफवातजन्तु
वर्जत्रणकारितिनाशित्वम। कान्तिदत्वम।
वस्यभ्यङ्गपाननस्यकर्णादिप्रयोगेषु हितत्वञ्च।
इति राजनिघण्ट । (तिलप्रतिग्रहनिषेधो
यथा, ब्रह्मपुराणे ।
'नादाय प्रतिगृह्णीयात् दत्त्वाथ साधुतस्तथा ।
अयस्त्वमपि मातङ्गतिलमाहाश्च वर्जयत् ॥"
तिलदाने फलमाह विष्णु ।
"तिलप्रद प्रजामिष्टा दीपदश्चक्षुरुत्तमम ॥'
तथा महाभारते ।
"कल्यमुत्थाय यो विप्र स्नात शुक्लेन वाससा।
तिलपात्र प्रयच्छन वै सर्व्वपापै प्रमुच्यते ॥"
शुद्धितत्त्वे ।
"प्रेतमुद्दिश्य यो दद्यात हैमराभास्तिलान्नृप । ।

नान्तर्त तिना सग नानलाल स मान॥"
सन्मा नवमा पञ्चकालस्व यत्ता तिलतलना
धानि न्त्य चान कतनम। यथा, माक
न्य।
'सन्क ल ताल स्नान पुण्य नामोऽजनोऽस्तु ।
गकाम नत्वा स्ना कृत्वा गल्कानर ।
मपमा नरम। वेन पञ्चकालस्य नञ्चयत ॥'
नानर्च्चे नक्षानिमर्ते ।
ताहिना तास्न यो तिलहोमी तिलप्रद ।
तिलभुक तिलवापी च यस्तिलो नावसीदति॥
रात्रौ तिलान्वितस्तुमात्र न भक्षयत । यथा,
काशीखण्ड ।
सत्रस्व तिलसम्बद्ध नाद्यादस्तामते रवौ ॥'
तिलसपर्ग निषेधस्ततग्रतिग्रमवादन्यच्च तपण
श्राद्धे न्द्रयम ॥) तिलकालक । यथा,—
'इनगुरप्रसादेन तिल्वाग्रे मे सरस्वती ।
तनाह रूप जानामि भानुमत्यास्तिल यथा ॥"
इति कालिदास ॥
(स्वल्पप्रमाणम । तिलतुल्यत्वादस्य तथात्वम् ।
यथा राजतरङ्गिण्याम । । २८।
'तिल तिल त कृत्वा च चिच्छिपुरादत्तु सर्व्वत ।
नगराद्विगत सर्व्वैक्ष्यमाना पद पद ॥')
तिलक, क्ली, (तिलति स्निह्यतीति । तिल+
'कुन शिल्पिसञ्ज्ञयो ।' इति कुन ।) क्लोम ।
क्ष्यायणसौवर्च्चलम। इत्यमर । २ । ९ । ६५ ॥
सौवर्च्चलम। इति मेदिनी । के, १ ॥
तिलक, पु, (तिल इव कायतीति । क+क ।)
पुष्पवृक्षविशेष । ततपर्य्याय । विशेषक २
मुखमण्डनक ३ पुण्ड्रक ४ पुण्ड्र ५ स्थिर
पुष्पी ६ छिन्नरुह ७ क्षुरक ८ स्तजीव ९
तरुणीकटाक्षकाम १० वासन्तसुन्दर ११
दगधरुह १२ भालविभूषणसञ्ज्ञ १३ पुन्नाग १४
रेठक १५ । इति राजनिघण्ट ॥ क्षुरक
१६ श्रीमान १७ पुरुष १८ छत्रगुल्मक १९ ।
इति भावप्रकाश ॥ (यथा, रघु । ९।४१ ।
"न खलु शोभयति स्म वनस्थली
न तिलकस्तिलक प्रमदामिव ॥")
अस्य गुणा । पाके कटुत्वम। वातपित्तकफ-
नाशित्वम। बलपुष्टिमेद कारित्वम। हृद्यत्वम।
लघुत्वञ्च । तत्त्वगगुणा । कषायत्वम। उष्ण
त्वम। पुरुषदन्तदोषक्रिमिशोफव्रणरक्तदोषनाशि
त्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ * ॥ (तिल+स्वार्थे
कन ।) शरीरस्थतिल । ततपर्य्याय । तिल
कालक २ । इत्यमर ।२।६।४९॥ कालक ३
पिप्लु ४ जडुल ५ । इति हेमचन्द्र ॥ * ॥ मरु
वक । इति रत्नमाला ॥ अश्वभेद । रोग
भेद । इति मेदिनी । के, १ ॥ शरीरस्थ
तिलकलक्षणं यथा,—
"कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च।
वातपित्तकफोद्रेकात तान विद्यात्तिलकाल-
कान ॥"
इति माधवकर ॥

गवाने चित्र। इति नानाध्वनिमञ्जरी ॥ गुल्क
भेद । यथा—
"पञ्चविंशगतवर्णाद्रितिलको ध्रुवको भवेत ।
द्रुतश्चचत्पुटे ताले रसे वीरेऽद्भुतेऽपि वा ॥'
इति सङ्गीतदामोदर ॥
तिलक, पु क्ली, (तिलवत तिलपुष्पवत कायतीति ।
कै+क ।) चन्दनादिना ललाटादिद्वादशाङ्ग
कृतचिह्नविशेष । ततपर्य्याय । तमालपत्रम२
चित्रकम ३ विशेषकम ४ । इत्यमर । २ । ६ ।
१ ३ ॥ (यथा, माघे । ३ । ६३ ।
'विशेषको वा विशिशेष यस्या
श्रिय त्रिलोकीतिलक स एव ॥")
अथ द्वादशतिलकविधि । पद्मपुराणे उत्तर-
खण्डे ।
"ललाटे केशव ध्यायेन्नारायणमथोदरे ।
वक्ष स्थले माधवन्तु गोविन्द कण्ठकूपके ॥
विष्णुञ्च दक्षिणे कुक्षौ बाहौ च मधुसूदनम ।
त्रिविक्रम कन्धरे तु वामन वामपार्श्वके ॥
श्रीधर वामबाहौ तु हृषीकेशन्तु कन्धरे ।
पृष्ठे तु पद्मनाभञ्च कट्या दामोदर न्यसेत ॥
तत्प्रक्षालनतोयन्तु वासुदेवेति मूर्द्धनि ॥"
किञ्च ।
"ऊर्द्ध्वपुण्ड्र ललाटे तु सर्व्वेषा प्रथम स्मृतम ।
ललाटादिक्रमेणैव धारणन्तु विधीयते ॥ इति ।
एत न्यास समाचर्य्य सम्प्रदायानुसारत ।
न्यसेत किरीटमन्त्रञ्च मूर्द्ध्नि सर्व्वाधसिद्धये ॥"
अथ किरीटमन्त्र । ओँम श्रीकिरीटकेयूर
हारमकरकुण्डलचक्रशङ्खगदापद्महस्तपीताम्बर
धरश्रीवत्साङ्कितवक्ष स्थलश्रीभूमि-सहितस्वात्म
ज्योतिर्दीप्तिकराय सहस्रादित्यतेजसे नमो
नम ।" इति श्रीहरिभक्तिविलास ४ विलास ॥
तस्य धारणप्रकारो यथा—
"द्वादशाङ्गे ललाटादौ तिलक हरिमन्दिरम ।
स्नानान्ते वैष्णव कुर्य्यात प्रत्येक कृष्णनामभि ॥
वामे वक्षसि नवान्ते गण्डे शे शङ्खचिह्नितम ।
तथैव दक्षिणे कुर्य्याद्धरेश्चक्राङ्कित मुने ॥ * ॥
ललाटे केशव विद्यात कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमम ।
वामबाहौ वासुदेव सव्ये दामोदरन्तथा ॥
नाभौ नारायणञ्चैव माधव हृदये तथा ।
गोविन्द दक्षिणे पार्श्वे वामे चैव त्रिविक्रमम ॥
विष्णु सव्ये कणमूले दक्षिणे मधुसूदनम ।
शिरोमध्ये हृषीकेश पद्मनाभञ्च पृष्ठत ॥
हरेद्वादशनामानि पठित्वा तिलकानि तु ।
य कुर्य्याद्वैष्णवो नित्य स प्रेमभक्तिमाप्नुयात॥*॥
ये कण्ठलग्नतुलसीनवकाष्ठमाला
ये द्वादशाङ्गहरिनामकृतोर्द्ध्वपुण्ड्रा ।
ये कृष्णभक्तिसुदृढा धृतशङ्खचक्रा-
स्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥ * ॥
तिलकन्तूर्द्ध्वपुण्ड्राख्य मध्यच्छिद्र हि नारद ।
यदि कुर्य्याल्ललाटे तद्विज्ञेय हरिमन्दिरम ॥
नासामूलसमारभ्य शिरोमध्यगत मुने ।
हरिपादाकृत नासामूलमारभ्य यत्नत ॥

हरिमन्दिरं वत मध्ये तद्राधावल्लभीयकम्।
श्रीराधावल्लभीयं यत्तिलकं सुमनोहरम्॥
श्यामलं तत्तु विज्ञेयं यन्मध्यं सुरङ्गितम्॥ * ॥
यदूर्द्ध्वपुण्ड्रं तिलकं शोभनं तन्मनोहरम्।
तन्मध्यपीतरेखञ्च श्रीमद्रामानुजप्रियम्॥ * ॥
श्रीरामोपासना यस्य तिलकं तूर्द्ध्वपुण्ड्रकम्।
भ्रुवोर्मध्ये सबिन्दु स्यादूर्द्ध्वं विप्र। मनोहरम्॥
हरेः सर्व्वावताराणां भक्तानाञ्च विशेषतः।
उपासकानां तिलकं कुरुते हरिमन्दिरम्॥ * ॥
ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्त्रियाणां तथैव च।
वैश्यानान्तु तथा विप्र। शूद्रादेर्मण्डलाकृतम्॥
अच्छिद्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रन्तु ये कुर्व्वन्ति जनाधमाः।
तेषां ललाटे सततं शुनः पादो न संशयः॥
दृष्ट्वा भाले द्विजातीनामच्छिद्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रकम्।
काष्ठां कृष्णस्तुतिं कृत्वा वस्त्रेणाच्छादयेन्मुखम्॥
ललाटदक्षिणे ब्रह्मा वसेद्वामे महेश्वरः।
मध्ये विष्णुर्वसेन्नित्यं तस्मान्मध्यं न लेपयेत्॥ * ॥
वर्त्तुलं तिर्य्यगच्छिद्रं ह्रस्वं दीर्घं ततं न तु।
वक्रं तत्पार्श्वयुक्तं तिलकं चन्निरर्थकम्॥
खनित्रयष्टिश्च कुर्यान्निम्नस्नुकुराकृतिम्।
त्रिपुण्ड्रमर्द्धचन्द्रञ्च तिलकं चान्निरर्थकम्॥
प्रमाणमूर्द्ध्वपुण्ड्रस्य दीर्घं स्यात् कलिवर्द्धनम्।
आनासामूलमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रगतं यतः॥
अन्तरेकाङ्गुलं प्रोक्तमायतं द्व्यङ्गुलं विप्र।
क्षत्त्रिये त्र्यङ्गुलं विद्धि शूद्राणां चतुरङ्गुलम्॥
नासिकायास्त्रिभागैको भागो मानेन यो भवेत्।
भ्रुवोर्मध्यान्तरं स्थानं मूलमाहुर्मनीषिणः॥ * ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा।
कुर्य्यादूर्द्ध्वपुण्ड्रं तद्वैष्णवा हरिमन्दिरम्॥
वैष्णवा विप्र। भूपाश्च वैश्यः शूद्रान्त्यजाश्रमाः।
यदूर्द्ध्वपुण्ड्रं विश्वयुक्तं तद्वै हरिमन्दिरम्॥
नरो वाप्यथवा नारी यदि कृष्णपथं लभेत्।
यत्नतस्तुलसीमालां सन्धाय्या हरिमन्दिरम्॥
मध्यच्छिद्रं न कुर्य्याद्यस्तिलकं यदि वैष्णवः।
श्वपदं तच्चितातुल्यं भवेन्नारद। नान्यथा॥ * ॥
दण्डाकारद्विरेखं यत्तिलकं मूलकोणकम्।
मध्यच्छिद्रन्तु तत् प्राहुरूर्द्ध्वपुण्ड्रं मनोहरम्॥
अधोमुखाब्जकलिकाकारं तिलकमुत्तमम्।
मध्यच्छिद्रं युग्मरेखमूर्द्ध्वपुण्ड्रं प्रकीर्त्तितम्॥ * ॥
तीर्थमृद्रूयज्ञकाष्ठञ्च विल्वो मलयसम्भवम्।
अश्वत्थतुलसीमूलमृत्तिका गोष्पदस्य च॥
जाह्नवीमृन्महानिम्बतुलसीकाष्ठमेव च।
कस्तूरी कुङ्कुमं फल्गु सिन्दूरं रक्तचन्दनम्॥
गोरोचना गन्धकाष्ठं जलं चागुरु गोमयम्।
धात्रीमूलस्य मृद्वन्यो हरिद्रा गोष्ठस्य च॥
स्नानान्ते सर्व्ववर्णानामाश्रमाणान्तथैव च।
एतानि तिलकान्याहुः सन्ध्यादिसर्व्वकर्म्मसु॥” * ॥
अपि च।
“गङ्गामृत्तुलसीमूलमृत्तिका मलयोद्भवम्।
सालग्रामशिलारजो मृद्गोष्पदस्य च॥
याश्वत्थमूलमृद्गोपीचन्दनं तीर्थमृत्तिका।
कुङ्कुमं तुलसीकाष्ठं वैष्णवाङ्गतमृत्तिका॥
गोरोचना च कस्तूरी हरिद्रागुरुचन्दनम्।
वल्मीकमृत्तिका गन्धं पद्मं च हरिचन्दनम्॥
गन्धकाष्ठं मलयजं वै यमुनातीरमृत्तिका।
गुरुपादाम्बुनावारिणा सार्द्धमिश्राणि॥
मत्वा प्रातर्दिने स्नात्वा गोपीचन्दनमृदभि।
चारु यत्तिलकं याह्यं तन्नाम्ना वाचयेद्गुणम्॥ * ॥
काम्यं नैमित्तिकं नित्यं यत्किञ्चित् कर्म्म नारद।
वर्णाश्रमाणां तन्नास्ति स्नानान्ते तिलकं विना॥
कर्म्म वर्णाश्रमाणां स्यात्तत् पैत्रं न तत्फलम्।
स्नानं सन्ध्या पञ्चयज्ञान् पैत्रं होमादि कर्म्म च।
विना तिलकमेभिः स्यात् कुर्य्यात्तन्निष्फलं भवेत्॥’
इति पाद्मोत्तरखण्डम्॥ * ॥
“वीक्ष्यार्द्धं जले वापि यो विन्ध्याद् प्रयत्नतः।
ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं महाभाग स याति परमाङ्गतिम्॥”
इति पाद्मे पातालखण्डम्॥ * ॥
“शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्य्यं तिर्य्यक् त्रिपुण्ड्रकम्।
विष्णुागमे दीक्षितस्तु ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं विधारयेत्॥’
इति नागोजीभट्टधृतस्मृतसंहिता॥

तिलकः, पुं तिलस्य रजः। (तिल+ ‘अलाव तिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम्।” ५। २। २६। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या कटच।) तिलचूर्णम्। इति शब्दार्थकल्पतरु व्याकरणञ्च॥

तिलका, स्त्री, (तिलस्तिलबीजकोष इव कायतीति। कै+क।) हारभेदः। इति जटाधरः॥ (षडक्षरपादके छन्दोभेदः। शब्दार्थचिन्तामणिधृतालक्षणादिक यथा,—
“सगणद्वितय भवतीह यदा।
रसवर्णपदा तिलकेति तदा॥”
उदाहरणम्।
“वनमालिकया सकलालि। रया।
पुनरेति कथं मम दृष्टिपथम्॥’)

तिलकालकः, पुं (तिल इव कालकः कृष्णवर्णः।) शरीरस्थतिलः। इत्यमरः। २। ६। ४६॥ तल्लक्षणानि यथा,—
“कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च।
वातपित्तकफोद्रेकात्तान् विद्यात्तिलकालकान्॥”
समानि अनुन्नतानि। अयं तिल इति लोके प्रसिद्धः। तच्चिकित्सा यथा,—
“चर्म्मकीलं जतुमणिं मशकान् तिलकालकान्।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः॥”
इति भावप्रकाशः॥
तिलयुक्तः। इत्यमरटीका॥

तिलकाश्रयः, पुं, (तिलकस्य आश्रयः।) ललाटम्। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

तिलकिट्टं, क्ली, (तिलस्य किट्टं मलम्।) तिलमलम्। (खइल इति भाषा॥) तत्पर्य्यायः। पिण्याकः २ तिलखलिः ३। अस्य गुणाः। ग्लपनत्वम्। रूक्षत्वम्। विष्टम्भित्वम्। दृष्टिदूषणत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

तिलकी, [न्] त्रि, (तिलकमस्त्यस्येति। तिलक+ इनि।) तिलकयुक्तः। यथा। शिखी तिलकी कर्म्म कुर्य्यात्। इति स्मृतिः॥

तिलचित्रपत्रकः, पुं (तिलचिह्नानि चित्रविचित्राणि पत्राणि यस्य। कप्।) तैलकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिलचूर्णं, क्ली (तिलस्य चूर्णम्।) चूर्णीकृततिलः। तत्पर्य्यायः। तिलकल्कम् पललम् पिष्टकम्। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। रूक्षत्वम्। पित्तानिलप्रकोपत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा पञ्चतन्त्रे। २। ८०।
‘तिलास्तिलान् लुण्ठयित्वा तिलचूर्णं तिलक्रम भक्षयिष्यामि॥’)

तिलतण्डुलकं, क्ली (तिलस्य तण्डुल इव संश्लेषो विद्यतेऽस्मिन्। कै+क। तिलतण्डुलवत् दृढसंश्लेषणादस्य तथात्वम्।) आलिङ्गनम्। इति शब्दमाला॥ तिलमिश्रतण्डुलम्॥ (तिलस्य शस्यञ्च॥)

तिलतैलं, क्ली, (तिलस्य स्नेहः। तिल+ “स्नेहे तैलच।” ५। २। २६। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या तैलच।) तिलस्नेहः। तिलेषु तैलम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४५।
सर्व्वेभ्यस्त्विह तैलेभ्यास्तिलतैलं प्रशस्यते॥”)
अस्य गुणाः तैलशब्दे द्रष्टव्याः॥ (अपरे गुणाश्च। यथा, हारीते १ स्थाने नवमेऽध्याये।
“तच्च ज्ञेयं समासेन यथायोगं यथाविधि।
कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च॥
पित्तकृद्वातशमनं मेध्यरोगादिवर्द्धनम्।
अल्पं रुचिकरं मेध्यं कण्डुकुष्ठविकारनुत्॥
वृष्यं श्रमापहं ज्ञेयं तिलतैलं विचक्षणा।
छिन्ने भिन्ने च्युते भ्रष्टे क्षते भग्नेऽग्निदाहके॥
वाताभिष्यन्दिस्फुटने चाभ्यङ्गे तिलतैलकम्।
नित्ये व्यालशनसर्प्ये सेकाभ्यङ्गावगाहने॥
पाने वस्तौ च नस्ये च तथाकर्णप्रपूरणे।
तिलतैलं विधेयं स्यात् सर्व्वरोगनिवारणम्॥’
“तथा छिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टच्युतमथितक्षत-पिच्छितभग्नस्फुटितक्षाराग्निदग्धविश्लिष्टदारिताभिहतदुर्भग्नमृगव्यालविदष्टप्रभृतिषु च परिषेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते।
तद्बस्तिषु च पाने च नस्ये कर्णाक्षिपूरणे।
अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये॥)

तिलधेनुः, स्त्री, (तिलैर्विहिता धेनुः। शाकपार्थिववादिवत् समासः।) तिलनिर्म्मिता धेनुः। यथा,—
“विधानं तिलधेनोस्त्वं ब्रूहि शीघ्रं द्विजोत्तम।।
मुनिः प्राह विधानं यत् तच्छृणुष्व नराधिप।॥
षोडशाढमयी धेनुश्चतुर्भिर्व्वत्सको भवेत्।
इक्षुदण्डमया पादा दन्ताः पुष्पमयाः शुभाः॥
नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुडमयी तथा।
स्थितां कृष्णाजिने धेनुं वासोभिश्छादितां शुभाम्॥
सूत्रेण वासितां कृत्वा पञ्चरत्नसमन्विताम्।
सर्व्वौषधिसमायुक्तां मन्त्रपूतान्तु दापयेत्॥
अन्नं मे जायतां सद्यः पानं सर्व्वरसास्तथा।
कामं सम्पादयास्माकं तिलधेनुमुपाश्रिताम्॥

[illegible] । [illegible] । विशेषण । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥'
इति [illegible] ।

तिलपर्णी, स्त्री, ([illegible] पर्णमस्याः । चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तचन्दनम् । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे भागे ।
'रक्तचन्दनं [illegible] रक्ताङ्गं कुचन्दनम् ।
[illegible] रक्तसारं [illegible] स्मृतम् ॥'
[illegible] पर्यायः ।) तिलवृक्षपत्रश्च ॥

तिलपर्णी, पु, (तिलस्य पर्णानीव पर्णान्यस्य ।) [illegible] । इति [illegible] ।

तिलपिञ्जा, स्त्री, ([illegible] — [illegible] कन् टाप् च ।) [illegible] । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा —
'[illegible] । [illegible] तिलपर्णिका ॥"
इति [illegible] ॥) ।

तिलपर्णा, स्त्री, ([illegible] पर्णान्यस्याः । पाक्षिकात् ङीष् । तिलपर्णी [illegible] । इति [illegible] ।) रक्तचन्दनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥ (यथा सुश्रुते । १ । ६ ।
'[illegible] च कफघ्नाः पित्तरोगनुत् ॥"
[illegible] । इत्यमर[illegible] । २ । ६ । १३ ॥)

तिलपिष्टक स्त्री, (तिलस्य पिष्टकम् । [illegible]) तिलपिष्टकम् । इति भाषा ॥
तिलकुटा इति भाषा ॥

तिलपुष्प पु ([illegible] । तिल+ 'तिला- [illegible] । ' । २ । ३ । इत्यस्य [illegible] ।) तिष्मतिलपुष्पम् । इत्यमरः । २ । ८ । ६ ॥

तिलपेज पु, ([illegible] । "तिलाविष्फलात् [illegible] ।' । २ । २९ । अस्य नाशिकीक्षा [illegible] । तिष्मतितल । इत्यमरः । २ । ८ । १६ ॥

तिलमयूर पु (तिलाकारैश्चित्रितो मयूरः । शाकपार्थिववत् समासः ।) मयूरविशेषः । तत् पर्यायः । [illegible] २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तिलरस, पु (तिलस्य रस ।) तिलतैलम् । इति शब्दाद्यन्ततरु ॥

तिलस्नेह पु, (तिलस्य स्नेहः ।) तिलतैलम् । इति शब्दाथकल्पतरु ॥

तिलाङ्कितदल, पु (तिलवदङ्कितानि दलानि यस्य ।) तैलकन्द । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिलापत्या, स्त्री, (तिलवत्कृष्णा क्षुद्रश्चापत्यं वीज मस्याः ।) कृष्णजीरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तिलितस, पु, गोनससर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ५॥

तिलोत्तमा, स्त्री, (तिलं तिलप्रमाणं उत्तमा नामप्रेरत्तमा ।) स्वर्वेश्या । इति शब्द- चन्द्रिका ॥ तस्या नामकारणं यथा, महा भारते । १ । २१२ । १७ ।
"तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता ।
तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामह ॥"

तिलौदन क्लौ (तिलमिश्रित ओदनम् ।) कृशरः । इति हारावली । १६ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ९१ । [illegible] ।
"[illegible] शुक्ला [illegible] शिरा ॥'
तिल [illegible] इति पाठोऽपि दृश्यते ॥)

तिल्व त्रि (तिलाः । [illegible] वा । तिल+ '[illegible] ।" ५ । २ । ०। इति यत् ।) तिलक्षेत्रम् । तत्पर्यायः । [illegible] २ । इत्यमरः । २ । ९ । ७॥ (तिलाय हितम् । "[illegible] ।" ५ । १ । ७ । इति यत् । तिलहिते त्रि ॥)

तिल्ल गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर- सक सेट् ।) लङ्घान्त । इस्त्री । तिल्लति । इति दुर्गादासः ॥

तिल्व पु (तिलति । तिल+ "उल्वादयश्च ।" उणा । । ९५ । इति वनप्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) लोध्रः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ श्वेतलोध्रः । इति तट्टीकायां सुभूतिः ॥ रक्त लोध्रः । इति स्वामी ॥

तिल्वक, पु, (तिल्व+स्वार्थे कन् ।) लोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया यथा —
' तिल्वकस्तु मतः लोध्रो बृहत्पत्रस्तिरीटकः ॥"
अस्य विरेचकत्वव्यवहारो यथा,—
' तस्य मूलत्वचं शुष्कामन्तर्वल्कलवर्जिताम् ।
चूर्णयत्तु त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ गालयेत्ततः ॥
लोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ।
भागं तं दशमूलस्य पुनः क्वाथेन भावयेत् ॥
शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा ततः ऊर्द्धं प्रयोजयेत् ।
दधितक्रसुरामस्तुसौवीरसीधुना ॥
रसनामलकानां वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥"
' तिल्वकस्य कषायेण दशमूलं सुभावितम् ।
मात्रा कम्पिल्लकस्यैव कषायेण पुनः पिबेत् ।
चतुरङ्गुलकल्पेन लेहोऽयं काय एव च ॥"
"तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः ।
सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठः विरेचनम् ॥'
इति चरके कल्पस्थाने नवमेऽध्याये ॥)

तिष्ठद्गु पु, (तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले दोहाय ।
"गावो हि रात्रिप्रथमनाडिकायामतीतायां विश्रान्ताः सत्य उत्थाप्य दुह्यन्ते ।" इति जय मङ्गल । "तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ।" २ । १ । १७ । इति निपातनात् साधुः ।) सन्ध्याकालः । यथा, भट्टिः । ४ । १४ ।
"आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ॥"

तिष्य, पु, (तुष्यन्त्यस्मिन्निति । तुष+क्यप् । निपा- तनात् साधु ।) पुष्यनक्षत्रम् । इत्यमरः । १ ।३।२२ ॥ (यथा, महाभारते ।३।१९०।८७ ।
"यदा सूर्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती ।
एकराशौ समेष्यन्ति प्रवर्त्स्यति तदा कृतम् ॥"
तिष्य पुष्यनक्षत्र पौर्णमास्यामस्यस्येति । अच् ।) पौषमासः । इति शब्दरत्नावली ॥ कलियुगम् । इति मेदिनी । ये २८॥ (अत्र क्लीवे- ऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते । ६ । १० । ४।
"चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ ।
कृतं त्रेता द्वापरश्च तिष्यश्च कुरुवर्द्धन ॥")

तिष्यक पु (तिष्य एव । स्वार्थे कन् ।) पौष मास । इति शब्दरत्नावली ॥

तिष्यपुष्या, स्त्री, (तिष्ये पौषे पुष्यमस्याः ।) आमलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तिष्यफला, स्त्री, (तिष्ये पौषमासे फलमस्याः ।) आमलकी । इत्यमरः । २ । ४ । ५७ ॥ (विव- रणमस्या आमलकीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

तिष्या स्त्री, (तिष्य पौषमास उत्पत्तिकाल त्वेनास्त्यस्या इति । अच् टाप् च ।) आम लकी ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्याः पर्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"धात्री कर्षफला तिष्या वयस्यामलकी शिवा॥')

तिह्न [न] पु व्याधिः । व्रीहिः । वसु । सद्भावः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

तीक्ष्ण, क्ली (तेजयति तेज्यतेऽनेन वा । तिज निशाने+"तिजेर्दीर्घश्च ।" उणा । ३ । १८ । इति क्स्नः दीर्घश्च ।) खरम् । विषम् । लौहम् । (यथास्य पर्याया वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"कृष्णायसं काललोहं रुक्मं तत्तीक्ष्णमन्यथा ।")
युद्धम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ५३ ॥ मरणम् । शस्त्रम् । ग्रीष्मम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ सामुद्रलवणम् । मुष्कक । इति मेदिनी । णे १५॥ चव्यकम् । इति रत्नमाला ॥ मरकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ तीक्ष्णवस्तूनि यथा ।
प्रतिभा १ हीरकम् २ कटाक्ष ३ दुर्वाक्यम् ४ नखः ५ लवणम् ६ रविकर ७ । इति काव्य कल्पलता ॥

तीक्ष्ण , पु, (तिज+क्स्नः दीर्घश्च ।) यवक्षारः । इति मेदिनी । णे, १५ ॥ (पर्याया यथा,—
"यावशूको यवक्षारो यवशूको यवाग्रजः ।
क्षारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
श्वेतकुशः । कुन्दुरुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तीक्ष्णगणो यथा । अश्लेषा आर्द्रा ज्येष्ठा मूला । इति ज्योतिषम् ॥

तीक्ष्ण , त्रि, (तिज+क्स्नः दीर्घश्च ।) तिग्मः । (उग्रः । यथा, मनुः । ७ । १४ ।
"तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात् कार्यं वीक्ष्य महीपतिः ॥"
असह्यः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।१६ । ३६ । "नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने ।"
"तीक्ष्णा असह्या इषवो बाणा यस्य स तीक्ष्णेषु स्तस्मै नमः ।" इति महीधरः ॥) आत्मत्यागी । इति मेदिनी । णे १५॥ निरालस्य । सुबुद्धि इति धरणी ॥ योगी । इत्यजयपाल ॥

तीक्ष्णक , पु, (तीक्ष्ण+संज्ञायां कन् ।) मुष्ककः । गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकण्टक , पु, (तीक्ष्णानि कण्टकानि यस्य ।) धुस्तूरः । इति जटाधरः ॥ बब्बूरः । इङ्गुदी । करीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकण्टका स्त्री, (तीक्ष्णाः कण्टका यस्याः ।) कन्थारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकन्द, पुं, (तीक्ष्णः कन्दो रोगेभ्यकोऽस्य ।) पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकर्म्मा, [न्] त्रि, (तीक्ष्णं कर्म्मास्य ।) तीव्रकर्म्मा । तत्पर्य्यायः । आयःशूलिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तीक्ष्णकल्क पुं, (तीक्ष्णः कल्को यस्य ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकान्ता, स्त्री (तीक्ष्णा उग्रा कान्ता कमनीया च ।) मङ्गलचण्डिकायाः रूपभेदः । यथा —

"पीठे दिक्करवासिन्या द्विरूपा रमते शिवा ।
तीक्ष्णकान्ताह्वया त्वेका योग्रतारा प्रकीर्त्तिता ॥
पुरा ललितकान्ताख्या या श्रीमङ्गलचण्डिका ।
तस्यास्तु सततं रूपं तीक्ष्णकान्ताह्वयं नृप ! ॥
कृष्णा लम्बोदरी या तु सा स्यादेकजटा शिवा ।
तेन रूपेण तां देवीं सततं परिपूजयेत् ॥
अङ्गाङ्गिमन्त्रौ रूपञ्च तस्याः प्राक् प्रतिपादितम् ।
त्रिकोणं मण्डलं चास्याः कर्त्तव्यं मन्त्रपूर्व्वकम् ॥
आदौ रेखे ततः पश्चात् सुरेखेति पदं ततः ।
तथा पदं चाधिगत्य तिष्ठन्त्विति पदं ततः ॥
मण्डलन्यासमन्त्रोऽयं तीक्ष्णाया परिकीर्त्तितः ।
नव त्रिपुरदेवादियमवेतालदुन्दुराः ॥
गणाश्चमेऽत्यन्तकान्ता द्वारपाला प्रकीर्त्तिता ।
एतांस्तु पूजयेत् सम्यक् मण्डलस्याष्टदिक्षु वै ॥
आदौ सम्बोधनं कृत्वा वज्रपुष्पं ततः परम् ।
वह्निजाया ततः पश्चात् मन्त्रमेषा प्रकीर्त्तितम् ॥
पात्रोपकरणादीनां स्थानन्यासस्य सर्व्वतः ।
सर्व्वमुत्तरतन्त्रोक्तं ग्राह्यं रूपद्वयेऽपि च ॥
चामुण्डा च कराला च शुभगा भीषणा भगा ।
विकटेति च योगिन्यः प्रोक्तास्तस्यास्तु भूपते ! ॥
ह्रीं भगवत्येकजटे विद्महे पदमन्ततः ।
विकटदंष्ट्रे धीमहीति तन्नस्तारे प्रचोदयात् ॥
एषा तु तीक्ष्णा गायत्री पीठदेव्याः प्रकीर्त्तिता ।
निर्म्माल्यधारिणी चास्या देवी विकटचण्डिका ॥
माला तु स्फाटिकी प्रोक्ता रुद्राक्षसम्भवापि वा ।
विशेष एष देव्यास्तु पूजने परिकीर्त्तितः ॥
उपचारादिकं सर्व्वं बलिदानं जपादिकम् ।
सर्व्वन्तु पूर्व्ववद्ग्राह्यं कामाख्यापूजने यथा ॥
पानेषु मदिरा शस्ता नरो बलिषु पार्थिव ! ।
मोदको नारिकेलञ्च मांसं व्यञ्जनमेव च ॥
नैवेद्येषु प्रियकरास्तीक्ष्णायाः परिकीर्त्तिताः ॥"

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

तीक्ष्णगन्ध, पुं, (तीक्ष्णः प्रचण्डो गन्धो यस्य ।) शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥ कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

तीक्ष्णगन्धक, पुं, (तीक्ष्णो गन्धोऽस्य । "शेषात् विभाषा ।" ५ । ४ । १५४ । इति कप् ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३१ ॥

तीक्ष्णगन्धा स्त्री (तीक्ष्णः उग्रो गन्धो यस्याः ।) श्वेतवचा । कन्थारी । राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्याया यथा —

"राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुजनिकासुरी ।
क्षवः क्षुताभिजनकः कृमिकस्तक्षकश्चपः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) वचा । इति मेदिनी । णे ६ ॥ जीवन्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४० अध्याये ।

"उग्रा कुष्ठं तीक्ष्णगन्धा विडङ्गं
श्रेष्ठं नित्यं चावपीडे करञ्जम् ॥")

सूक्ष्मैला । इति रत्नमाला ॥

तीक्ष्णतण्डुला स्त्री, (तीक्ष्णास्तण्डुला यस्याः ।) पिप्पली इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,

"पिप्पली मागधी कृष्णा वैदेही चपला कणा ।
उपकुल्योषणा शौण्डी कोला स्यात्तीक्ष्ण-
तण्डुला ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तीक्ष्णतैल क्ली, (तीक्ष्णमुग्रं तैलं स्नेहो यस्य ।) सर्ज्जरसः । स्नुहीक्षीरम् । सुरा । इति शब्दरत्नावली ॥

तीक्ष्णदंष्ट्र, पुं (तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य ।) व्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णपत्र, पुं, (तीक्ष्णानि पत्राणि यस्य ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णपुष्प क्ली (तीक्ष्णानि पुष्पानि यस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (लवङ्गशब्देऽस्य गुणाद्यो ज्ञातव्याः ॥)

तीक्ष्णपुष्पा, स्त्री, (तीक्ष्णं पुष्पं यस्याः ।) केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णफल, पुं, (तीक्ष्णं फलं यस्य ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णमूल, पुं, (तीक्ष्णं मूलमस्य ।) शिग्रुः । कुलञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिग्रुशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

तीक्ष्णरस, पुं (तीक्ष्णो रसोऽस्य ।) यवक्षारः । इति रत्नमाला ॥

तीक्ष्णशूक, पुं (तीक्ष्णः शूकोऽग्रभागो यस्य ।) यवः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३६ ॥

तीक्ष्णसारा, स्त्री, (तीक्ष्णः कठिनः सारो यस्याः ।) शिंशपा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णा, स्त्री (तीक्ष्ण + टाप् ।) वचा । सर्पकङ्कालिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कपिकच्छूः । महाज्योतिष्मती । अत्यम्लपर्णी । इति जटाधरः ॥

तीक्ष्णायस क्ली, (अय एव आयसम् । तीक्ष्णञ्च तत् आयसञ्चेति ।) लोहविशेषः । तीखा इति इस्पात इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । लोहम् २ शस्त्रायसम् ३ शस्त्रम् ४ पिण्डम् ५ पिण्डायसम् ६ शठम् ७ आयसम् ८ निशितम् ९ तीव्रम् १० खड्गम् ११ मुण्डजम् १२ अयः १३ चित्रायसम् १४ चीनजम् १५ । अस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातपित्तकफप्रमेहपाण्डुशूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । गुल्मप्लीहादिकृन्तत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य व्यवहारोऽस्य यथा रसेन्द्रसारसंग्रहे शूलाधिकारे त्रिफलाद्यायसे ।

"तीक्ष्णायश्चूर्णसंयुक्तं त्रिफलाचूर्णमुत्तमम् ।
क्षौद्रेण पाययद्धीमान् सद्यः शूलनिवारणम् ॥")

तीम, य क्लेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) य, तीम्यति नितीम । क्लेदनमार्द्रीभावः । इति दुर्गादासः ॥

तीर, त क कर्म्मणः समाप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) कर्म्मणामिति स्वरूपार्थः । अतितीरत् व्रतं लोकः समापितवानित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तीर, क्ली, (तीरयति समापयति नद्यादिकामिति । तीर + अच् ।) नदीकूलम् । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥ गङ्गातीरं यथा,—

"सार्द्धहस्तशतं यावत् गर्भतस्तीरमुच्यते ।
भाद्रकृष्णचतुर्द्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्द्ध्वं तीरमुच्यते ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

शायकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तीर, पुं, (तीरयतीति । तीर + पचाद्यच् ।) त्रपु । इति मेदिनी । रे, ४५ ॥

तीरभुक्ति पुं, (तीरे भुक्तिरस्य ।) देशविशेषः । तीरहोत इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । निच्छवि २ विदेह ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तीरित, क्ली, (तीर कर्म्मणः समाप्तौ + भावे क्त ।) कर्म्मणः समाप्तिः । इति व्याकरणम् ॥

तीर्ण त्रि, (तॄ प्लवनतरणयोः + कर्त्तरि क्त ।) उत्तीर्णः । (यथा, वह्निपुराणे कन्यादाननामाध्याये ।

"तीर्णस्त्वं सर्व्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥")

अभिभूतः । प्लुतः । (तॄ + कर्म्मणि क्त । क्लीं । तरणम् । यथा महाभारते । १ । १ । १६२ ।

"सदा तीर्णां शत्रुमध्ये च तैन
तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ! ॥")

तीर्णपदी, तालमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तीर्थ, क्ली, (तरति पापादिकं यस्मात् । तॄ + "पातॄतुदिवचीति ।" उणा । २ । ७ । इति थक् ।) पुण्यस्थानादि । तीर्थतोयस्य स्नाने पुण्यत्वं यथा,—

"नदीदेवनिखातेषु तडागेषु सरःसु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥
निपानादुद्धृतं पुण्यं ततः प्रस्रवणादिकम् ।
ततोऽपि सारसं पुण्यं ततो नादेयमुच्यते ॥
तीर्थतोयं ततः पुण्यं गङ्गातोयं ततोऽधिकम् ॥"

इत्याद्ये वह्निपुराणे स्नानविधिर्नाम ४ अध्यायः ॥ जलसमीपस्थारत्निमात्रस्थानम् । यथा, आदित्यपुराणे ।

"अरत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्य्याच्छौचमनुद्धृतैः ।
पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत् ॥

[illegible] स्पर्शनेन [illegible]
[illegible] म् [illegible] ॥
[illegible] स्य [illegible]
[illegible] स्य [illegible]
स्यात [illegible]
"[illegible] स मनसा।
[illegible] नाशि [illegible] नश्यन्ति सादरम् [illegible] ॥"
[illegible] ॥
[illegible] यथा —
[illegible] स्वर्गा [illegible] काम।
[illegible] या पत्र [illegible] गतम॥"
इत्यमर । [illegible] । ७ । ५२ ॥
(यथा च [illegible] । १२ । २—१ ८।
'[illegible] स्थैन स्थैन यथा [illegible] ।
दृष्टा [illegible] कुर्यात [illegible] म् ॥
[illegible] रत्ना [illegible] ।
[illegible] स्यात तीर्थमाचमाय [illegible] ॥
[illegible] ।
पिता [illegible] दृष्ट्वान्दीमुखाहृत ।
[illegible] तथा [illegible] क्रियाविधौ ।
[illegible] कार्य [illegible] ॥
[illegible] तीर्थ [illegible] ।
[illegible] कार्य [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] च ॥
[illegible] प्राज्ञ [illegible] ।
[illegible] प्रजापत ॥)
[illegible] । मानसम
[illegible] च ।
'[illegible] तीर्थं निर्म्मल सार्व्वकामिकम।
यथा [illegible] शुध्यन्ति मलिनो जना ॥
[illegible] उवाच ।
[illegible] तीर्थानि वदतो मानसानि ममानघे ।।
[illegible] स्नात्वा प्रयाति परमा गतिम॥
सत्य तीर्थ क्षमा तीर्थ तीर्थमिन्द्रियनिग्रह ।
सर्व्वभूतदया तीर्थ सर्व्वत्रार्ज्जवमेव च॥
दान तीर्थ दमस्तीर्थ सन्तोषस्तीर्थमुच्यते।
ब्रह्मचर्य्यं पर तीर्थ तीर्थञ्च प्रियवादिता॥
ज्ञान तीर्थ धृतिस्तीर्थ पुण्य तीर्थमुदाहृतम।
तीर्थानामपि तत्तीर्थ विशुद्धिर्म्मनस परा।
एतत्ते कथित देवि! मानस तीर्थलक्षणम॥
भौमानामपि तीर्थाना पुण्यत्वे कारण शृणु ।
यथा शरीरस्योद्देशा केचिन्मेध्यतमा स्मृता ।
तथा पृथिव्यामुद्देशा केचित पुण्यतमा स्मृता॥
प्रभावादद्भुताद्भूमे सलिलस्य च तेजसा।
परिग्रहान्मुनीनाञ्च तीर्थाना पुण्यता स्मृता॥
तस्माद्भौमेषु तीर्थेषु मानसेषु च नित्यश ।
उभयेष्वपि य स्नाति स याति परमा गतिम॥"
तीर्थागमने दोषो यथा,—
"अशुपोष्य चिराचाणि तीर्थान्यनभिगम्य च।
अदत्वा काञ्चन गाश्च दरिद्रो नाम जायते॥"

[illegible] यथा —
[illegible] विपुला [illegible] ।
न [illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible] समाश्रित ।
[illegible] सुकृतम [illegible] ॥
[illegible] गच्छेत कुदेश न च जायते।
[illegible] मोक्षोपायञ्च विन्दति॥
तीर्थफलभागिनो यथा,—
"[illegible] हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसयतम।
[illegible] कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते॥
[illegible] सन्तुष्टो येन केनचित।
अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते॥
अदाम्भिको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रिय।
विमुक्त सर्व्वसङ्गैर्य स तीर्थफलमश्नुते॥
अकोपनो [illegible] सत्यवादी दृढव्रत ।
आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते॥
[illegible] पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्नसशय ।
हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिन ॥"
इति काशीखण्डम॥ [illegible] ॥
तीर्थयात्राविधान यथा —
'यो य कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत
सुसयत स च पूर्व्व गृहे स्वे।
कृतोपवास शुचिरप्रमत्त
सपूजयेद्भक्तिनम्रो गणेशम॥
देवान पितन ब्राह्मणाश्चैव साधन
धीमान प्रीणयन वित्तशक्त्या प्रयत्नात।
प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव
देवान पितन ब्राह्मणान पूजयेच्च॥
एव कुर्व्वतस्तस्य तीर्थे यदुक्त
फल तत स्यान्नात्र सन्देह एव॥'
इति ब्रह्मपुराणम॥ * ॥
"प्रयाग तीर्थयात्राया पितृमातृवियोगत ।
कचाना वपन कुर्य्यात वृथा न विकचो भवेत॥"
इति भविष्यपुराणम॥ * ॥
"तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात प्रत्यागमेऽपि च।
वृद्धिश्राद्ध प्रकुर्व्वीत बहुधर्म्मसमन्वितम्॥"
इति कूर्म्मपुराणम॥ * ॥
"ऐश्वर्य्यलाभमाहात्म्यात गच्छेद्यानेन यो नर ।
निष्फल तस्य तत्तीर्थ तस्माद्यान विवर्ज्जयेत॥"
इति मत्स्यपुराणम॥ * ॥
"सवत्सर द्विमासोन पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि।
मुण्डनञ्चोपवासञ्च तदा यत्नेन कारयेत॥"
इति गङ्गावाक्यावली॥ * ॥
तीर्थप्राप्त्यनन्तरविधान यथा —
"न परीक्ष्यो द्विजस्तीर्थेष्वन्नार्थी भोज्य एव हि।
सक्तुभि पिण्डदानञ्च चरुणा पायसेन च॥
कर्त्तव्यमृषिभिर्दिष्ट पिण्याकेन गुडेन च।
श्राद्ध तत्र तु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्ज्जितम॥
अकालेऽप्यथवा काले तीर्थश्राद्धन्तु तर्पणम।
अविलम्बेन कर्त्तव्य नैव विघ्न समाचरेत॥
यदह्नि तीर्थप्राप्ति स्यात्तस्मोऽह्न पूर्व्ववासरे।
उपवासश्च कर्त्तव्य प्राप्तेऽह्नि श्राद्धदो भवेत॥

तीर्थापयाम [illegible] क्षुरमो मुण्डन तथा।
शिरोगतानि पापानि यान्ति मुण्डनतो यत ॥
तीर्थ प्राप्य प्रसङ्गेन स्नान तीर्थ समाचरेत।
स्नानज फलमाप्नोति तीर्थयात्राफल न तु॥"
इति काशीखण्डम॥
"मुण्डनञ्चोपवासश्च सर्व्वतीर्थेष्वय विधि ।
वर्ज्जयित्वा गयागङ्गा विशाला विरजान्तथा॥"
इति स्कान्दम्॥ * ॥
"यो [illegible] स लभते य परार्थे गच्छति।
अर्द्ध तीर्थफल तस्य य प्रसङ्गेन गच्छति॥"
इति पैठीनसि ॥
'स्नापयेत [illegible] मित्रा येन स्नातीस्तीर्थे नरोत्तम।
अन्यपापहरस्तेते जलात्तीर्थभव फलम॥"
इति स्कान्दम ।
"मातर पितर जाया भ्रातर सुहृद गुरुम।
यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टभाग लभेत स ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे मार्कण्डेयपुराणम॥ * ॥
कलौ तीर्थाना पृथिव्या स्थितिकालो यथा,—
"सरस्वती पुण्यक्षेत्रम जगाम च भारतम।
गङ्गा शापेन कलया स्वय तस्थौ हरे पदे॥
पश्चाद्भगीरथानीता मही भागीरथी शुभा।
समाजगाम कलया वाणी शापेन नारद।॥
पद्मा जगाम कलया सा च पद्मावती नदी।
भारत भारती शापात स्वय तस्थौ हरे पदे॥
कलौ पञ्चसहस्रञ्च वर्ष स्थित्वा च भारते।
जग्मुस्ताश्च सरिद्रूप विहाय श्रीहरे पदम॥
यानि सर्व्वाणि तीर्थानि काशी वृन्दावन विना।
यास्यन्ति ताभि सार्द्धञ्च वैकुण्ठमाज्ञया हर ॥"
तीर्थप्रतिग्रहे दोषो यथा —
"तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरे पदे।
वाराणस्या वदर्य्याञ्च गङ्गासागरसङ्गमे॥
पुष्करे भास्करक्षेत्रे प्रभासे रासमण्डले।
हरिद्वारे च केदारे सोमे वदरपाचने॥
सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये वृन्दावन वने।
गोदावर्य्याञ्च कौशिक्या त्रिवण्याञ्च हिमालये॥
एतेष्वन्येषु यो दान प्रतिगृह्णाति कामत ।
स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाक प्रयाति च॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम॥ * ॥
यानादिना गमने दोषो यथा,—
"पुण्यार्द्ध हरते याने तदर्द्ध छत्रपादुके।
तदर्द्ध तैलमासाभ्या सर्व्व हरति मैथुने॥'
इति कर्म्मलोचनम॥ * ॥
युगभेदे तीर्थविशेषस्य श्रेष्ठत्व यथा।
"कृते तु पुष्कर तीर्थं त्रेतायां नैमिषन्तथा।
द्वापरे तु कुरुक्षेत्र कलौ गङ्गा समाश्रयेत॥"
तीर्थसख्या यथा,—
"तिस्र कोट्योऽर्द्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत।
दिवि भुव्यन्तरीक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि।॥"
अथ भूमण्डलस्य प्रादक्षिण्येन तीर्थानि यथा।
पुष्करम्१ तत्तु ब्रह्मण स्थान तीर्थराजेति नाम्ना
ख्यात तत्र त्रिसन्ध्य दशकोटितीर्थान्यायान्ति
[illegible]

मार्गं ७ तस्य फलं अश्वमेधतुल्यं विष्णुप्राप्तिश्च ॥ वालुकाश्रमं ३ तस्य फलं दुर्गतिविनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च ॥ अगस्त्यसरः तत्र त्रिरात्रोपवासेन वाजपेयतुल्यफलं शाकाहारेण कौमारलोकप्राप्तिश्च ॥ कुमारकाश्रमं ५ तत्तु कण्वाश्रमं तस्य फलं प्रवेशमात्रेण पापक्षयः देवपितृपूजनेन अश्वमेधतुल्यं फलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च ॥ ययातिपतनम् ६ तत्र गमनेन अश्वमेधयज्ञतुल्यं फलम् ॥ कोटितीर्थम् ७ तत्र महाकालस्तिष्ठति स्नानेन अश्वमेधतुल्यं फलम् ॥ भद्रवटं ८ तत्र उमापतिस्तिष्ठति तं दृष्ट्वा गोसहस्रदानफलं दृष्ट्वा कस्य गाणपत्यञ्च भवति ॥ नर्म्मदा नदी ९ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्निष्टोमतुल्यं फलम् । दक्षिणसिन्धुः १० तत्र ब्रह्मचर्य्येण अग्निष्टोमतुल्यं फलं चित्तविशुद्धिप्राप्तिश्च । चर्म्मण्वती नदी ११ तत्रेन्द्रियसंयमनेन ज्योतिष्टोमफलम् । हिमवत्सुतार्व्वुदः १२ तत्र वशिष्ठाश्रमः तस्मिन्नेकरात्रवासेन गोसहस्रदानफलम् । पिङ्गतीर्थम् १३ तत्रेन्द्रियसंयमनेन सवत्सकपिलादानफलम् । प्रभासः १४ तत्र हुताशनस्तिष्ठति तत्र स्नानेन अग्निष्टोमातिरात्रयोः फलम् । सरस्वतीसागरसङ्गमः १५ तत्र स्नानेन गोसहस्रदानफलं त्रिरात्रोपवासेन पितृदेवतर्पणेन च अश्वमेधफलम् । वरदानम् १६ यत्र विष्णवे दुर्व्वाससा वरो दत्तः तत्र स्नानेन गोसहस्रदानफलम् । द्वारवत्यां पिण्डारकतीर्थम् १७ तत्र पद्मचिह्नयुक्ता मुद्रा शूलचिह्नितानि पद्मानि अद्यापि दृश्यन्ते महादेवस्तिष्ठति स्नानेन बहुसुवर्णयज्ञफलम् । समुद्रसिन्धुसङ्गमः १८ तत्र स्नानेन पितृदेवतर्पणेन च वरुणलोकप्राप्तिः । द्रिमीतीर्थम् १९ तत्र महादेवस्तिष्ठति तत्र स्नानेनाश्वमेधफलं महादेवदर्शनार्च्चनाभ्यां सर्व्वपापनाशः । वसुधारा २० तस्या दर्शनेन अश्वमेधफलं स्नानतर्पणाभ्यां विष्णुलोकप्राप्तिः । सिन्धूत्तमम् २१ तत्र स्नानेन बहुसुवर्णयज्ञफलम् । भद्रतुङ्गम् २२ तत्र गमनेन ब्रह्मलोकप्राप्तिः । कुमारिकाशक्रतीर्थम् २३ तत्र स्नानेन विमलत्वं भवति । पञ्चनदः २४ तत्र पञ्चयज्ञफलम् । भीमास्थानम् २५ तत्र स्नात्वा नरो देवीपुत्रो भवति गोसहस्रदानफलञ्च लभते । गिरिकुञ्जम् २६ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तस्य नत्या गोसहस्रदानफलम् । विमलतीर्थम् २७ अद्यापि तत्र सौवर्णराजतमत्स्या दृश्यन्ते तत्र स्नानपानाभ्यां वाजपेयफलम् । वितस्ता नदी २८ तत्र तर्पणेन वाजपेयफलं स्वर्गप्राप्तिश्च । काश्मीरे वितस्ताख्यतक्षकनागसदनम् २९ तत्र स्नानेन वाजपेयफलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च । अमपरा ३० तत्र सायंसन्ध्यायां स्नानेन सप्तार्च्चिषे चरुनिवेदनेन च अश्वमेधसहस्राधिकफलम् । रुद्रासदम् ३१ तत्र महादेवदर्शनात् अश्वमेधफलम् । मणिमान् पर्व्वतः ३२ तत्र त्रिरात्रोपवासेन ज्योतिष्टोमफलम् । देविका नदी ३३ तत्र महादेवस्थानम् तत्र स्नानमहादेवदर्शनाभ्यां महादेवाय चरु-

निवेदनेन च सर्व्वकामप्राप्तिः स्वर्गलोकप्राप्तिश्च । दीर्घसत्रम् ३४ तत्र गमनात् सिद्धप्राप्तिः । विनशनम् ३५ तत्र स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः । कुमारकाश्रमं तत्र स्नानात् स्वर्गलोकप्राप्तिः तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्निष्टोमफलं सर्व्वपापनाशश्च भवति । नारायणम् ३८ तत्र गमनादेव नागमेधफलप्राप्तिः । पञ्चग्रामः ३९ तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिश्च । नागग्रामम् ४० पुण्डरीकम् यत्र पाण्डवा ... शतरूपा ... तत्र स्नानात् नागलोकप्राप्तिः । पशुपानतीर्थम् ४२ तत्र स्नानात् शिवदर्शनं गोसहस्रदानफलप्राप्तिश्च । कुमारतीर्थम् ४३ तत्र स्नानेन पितृदेवपूजनेन च गवामयनयागफलप्राप्तिः । रुद्रकोटिः ४४ यत्र कोटिऋषयो मिलिता अहमग्रे रुद्रं द्रक्ष्यामीति प्रस्थितानां तेषां सन्तोषाय एको रुद्रः कोटिरूपतयाऽभवत् । तत्र स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च । सरस्वतीसङ्गमः ३८ तत्र जनार्द्दनस्तिष्ठति तत्र स्नानात् बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिः । सप्तावसानम् ४० तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । कुरुक्षेत्रम् ४१ तत्र गमनात् सर्व्वपापक्षयः ततो मचक्रुकद्वारपालस्य नमस्कारेण गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । विष्णुस्थानम् ४२ तत्र स्नानात् विष्णुदर्शनात् अश्वमेधफलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च । पारिप्लवम् ४३ तत्र अग्निष्टोमातिरात्रयागफलप्राप्तिः । पृथिवीतीर्थम् ४४ तत्र गोसहस्रदानफलम् । शालकिनीतीर्थम् ४५ तत्र दशाश्वमेधिके स्नानात् गोसहस्रदानफलम् । सर्पिर्द्दधी ४६ सा नागतीर्थं तत्र गमनेन अग्निष्टोमफलं नागलोकप्राप्तिश्च । अरण्यकद्वारपालः ४७ तत्रैकरात्रवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । पञ्चनदम् ४८ तत्र कोटितीर्थे स्नानात् अश्वमेधफलम् । अश्वितीर्थम् ४९ तत्र रूपप्राप्तिः । वराहतीर्थम् ५० यत्र वराहरूपी विष्णुः स्थितः तत्र स्नानात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः । जयन्त्याम् ५१ तत्र सोमतीर्थे स्नानात् राजसूयफलप्राप्तिः । एकहंसतीर्थम् ५२ तत्र गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । कृतशौचम् ५३ तत्र गमनात् पुण्डरीकयज्ञफलप्राप्तिः । मुञ्जावटतीर्थम् ५४ तत्तु महादेवस्थानं तत्रैकरजनीवासात् गाणपत्यप्राप्तिः तत्रैव विश्वासाक्षीयक्षीदर्शनात् सर्व्वकामप्राप्तिः । ग्राम दशाह्रतपुष्करतीर्थम् ५५ तत्र स्नानपूजनाभ्यां हयमेधफलम् । रामह्रदः ५६ यत्र रामेण क्षत्रमुत्साद्य तेषां रक्तेन पञ्च ह्रदाः कृताः तेषु स्नानतर्पणाभ्यां पितृगणाद्वरप्राप्तिः बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिश्च । वंशमूलकम् ५७ तत्र स्नानात् स्वकुलोद्धरणम् । कायशोधनम् ५८ तत्र स्नानात् देहशुद्धिः । लोकोद्धारः ५९ तत्र स्नानात् स्वकीयलोकोद्धारः । श्रीतीर्थम् ६० तत्र गमनात् उत्तमश्रीप्राप्तिः । कपिलातीर्थम् ६१ तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां कपिलासहस्रदानफलम् । सूर्य्यतीर्थम् ६२ तत्र स्नानोपवासपितृपूजनैरग्निष्टोमफलं देवलोकप्राप्तिश्च । गवां भवनम् ६३

तत्र स्नानात् गोसहस्रदानफलम् । शङ्खिनीतीर्थम् तत्र स्नानात् उत्तमरूपप्राप्तिः । द्वारपालः ६५ तत्र स्नानात् नरलोकप्राप्तिः । पुण्डरीकम् तत्र शुक्लपक्षे दशम्यां स्नानात् तत्र स्नानपितृतर्पणाभ्यां पुण्डरीकफलं पितृलोकप्राप्तिश्च । त्रिपुष्करम् ६७ तत्र नाम्नोऽम्बरान्ते स्नानात् सर्व्वपापनाशः स्वर्गलोकप्राप्तिश्च तत्रैव माकन्दीतीर्थम् तत्र स्नानात् अन्नान्नप्राप्तिः गोप्राप्तिश्च ॥ शीतवनम् ६८ तत्र केशाभ्युक्षणेन पवित्रता ॥ स्वर्णलोमापहः ६९ तत्र स्नानात् परमगतिप्राप्तिः । दशाश्वमेधिकम् ७० तत्र स्नानात् निश्चलगतिप्राप्तिः ॥ मानुषतीर्थम् ७१ तत्र व्याधपीडिता कृष्णमृगा विगाह्य मानुषत्वं प्राप्ताः तत्र स्नानात् सर्व्वपापमुक्तिः स्वर्गवसतिश्च ॥ आपगा नदी ७२ तत्र देवपितृदेशेनैकब्राह्मणभोजनेन कोटिब्राह्मणभोजनसिद्धिः ॥ ब्रह्मोदुम्बरः ७३ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तत्र सप्तर्षिकुण्डे स्नानात् सर्व्वपापनाशो ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च । कपिलस्य केदारम् ७४ तत्र तपसा सर्व्वपापनाशः अन्तर्धानप्राप्तिश्च । सरकम् ७५ तत्र वृषध्वजप्रणामेन सर्व्वकामः शिवलोके प्राप्तिः । इलास्पदम् ७६ तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां दुर्गतिविनाशः वाजपेयफलप्राप्तिश्च । किन्दानम् ७७ तत्र स्नानादप्रमेयदानफलम् । किंजप्यम् ७८ तत्र स्नानात् अप्रमेयजपफलम् ॥ अनाजन्मतीर्थम् ७९ तत् नारदस्थानं तत्र प्राणत्यागात् अनुत्तमलोकप्राप्तिः ॥ वैतरणी नदी ८० तत्र स्नानशूलपाणिपूजनाभ्यां सर्व्वपापमुक्तिः परमपदप्राप्तिश्च । फलकीतीर्थम् ८१ फलकीवने देवास्तपश्चरन्ति ॥ मिश्रकम् ८२ तत्र नारदेन सर्व्वतीर्थानि मिश्रितानि तत्र स्नानात् सर्व्वतीर्थस्नानफलम् ॥ मधुवटी ८३ सा देवीस्थानं तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः कौशिकीदृषद्वतीसङ्गमः ८४ तत्र स्नानात् सर्व्वपापमुक्तिः । किन्दत्तकूपः ८५ तत्र तिलप्रस्थदानात् ऋणत्रयमुक्तिः परमसिद्धिप्राप्तिश्च । वेदीतीर्थम् ८६ तत्र स्नानात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ अहः सुदिनं तीर्थद्वयम् ८७ तयोः स्नानात् सूर्य्यलोकप्राप्तिः । मृगधूमः ८८ तत्र विष्णुपदे स्नानात् वामनपूजनाच्च सर्व्वपापमुक्तिः रविलोकप्राप्तिश्च ॥ सरस्वत्यास्तीर्थं श्रीकुञ्जम् ८९ तत्र स्नानात् स्वर्गवसतिः ॥ नैमिषकुञ्जम् ९० तस्मिन् स्नानात् हयमेधफलप्राप्तिः । कन्यातीर्थम् ९१ तत्र स्नानात् ज्योतिष्टोमफलप्राप्तिः । ब्रह्मस्थानम् ९२ तत्र स्नानात् शूद्रस्यापि ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणस्य परमगतिः ॥ सोमतीर्थम् ९३ तत्र स्नानात् सोमयागफलप्राप्तिः ॥ सप्तसारस्वततीर्थम् ९४ तत्र स्नानजपाभ्यां ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥ औशनसकम् ९५ तत्र नित्यं कार्त्तिकेयस्य सन्निधानम् । कपालमोचनम् ९६ तत्र स्नानात् सर्व्वपापनाशः ॥ अग्नितीर्थम् ९७ तत्र स्नानात् वह्निलोकप्राप्तिः

[illegible]। वि[illegible] ९८ तत्र [illegible]। [illegible] ९८ तत्र [illegible]। [illegible] तत्र [illegible] अश्वमेधफल प्राप्ति [illegible]। [illegible] १०१ तत्र स्नानात [illegible]॥ [illegible] तत्र त्रिरात्र [illegible] स्नानाभ्या [illegible]। [illegible] तत्र [illegible] समुद्रा [illegible] तत्र स्नानात [illegible]। [illegible] १०[illegible] [illegible] १०५ [illegible] स्नानात गोसहस्र [illegible] सहस्र [illegible]॥ [illegible] तत्राभिषेक [illegible] सर्वपापनाश अग्निष्टोमफल प्राप्तिश्च। [illegible] १०७ तत्र स्नानात [illegible]। [illegible] १०८ तत्र गमनात [illegible]। [illegible] १०९ तत्र [illegible] सेनापति कार्त्तिकेयो [illegible]। कुरुतीर्थम् १११ तत्र स्नानात [illegible]लोकप्राप्ति। स्वर्गद्वारम् ११२ तत्र गमनात स्वर्गलोक [illegible]ष्टोमफलप्राप्ति। [illegible] ११[illegible] तत्र स्नानात [illegible]। [illegible] ११३ तत्र पितृदेवतर्पणात अग्निष्टोमफलप्राप्ति। गङ्गाह्रदकूप ११० तत्र स्नानात ब्रह्मलोकप्राप्ति। स्थाणुवटतीर्थम् ११५ तत्र स्नानैकरात्रवासाभ्या [illegible]लोकप्राप्ति। बदरीपाचनम् ११६ तत्र वशिष्ठाश्रम तत्र त्रिरात्रोपवास-बदरभक्षणाभ्या [illegible]मेधफलम् [illegible]लोक-प्राप्तिश्च। इन्द्रमार्गम् ११७ तत्राहोरात्रोपवासात इन्द्रलोकप्राप्ति। आदित्याश्रम ११८ तत्र स्नानात सूर्य्यलोकप्राप्ति। सोमतीर्थम् ११९ तत्र स्नानात सोमलोकप्राप्ति। कन्याश्रम १२० तत्र त्रिरात्रवासोपवासाभ्यां कन्याशतप्राप्ति ब्रह्मलोकगमनञ्च। दधीचतीर्थम् १२१ तत्र स्नानात वाजपेयफलप्राप्ति। सन्निहितातीर्थम् १२२ तत्र अमावस्याया सर्व्वाणि तीर्थान्यायान्ति एवं सूर्य्यग्रहणे स्नानात शताश्वमेधफलप्राप्ति स्नानदानाभ्या स्वर्गलोक-प्राप्तिश्च। तत्रामावस्याया सूर्य्यग्रहणे स्नान श्राद्धाभ्यां अश्वमेधसहस्रफलप्राप्ति। स्नानमात्रात सर्व्वपापनाश ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च॥ गङ्गाह्रद १२३ तत्र स्नानात राजसूयाश्वमेध फलप्राप्ति। कुरुक्षेत्रम् १२४ तत तरन्तुकारन्तुकयो एवं रामह्रदमचक्रुकयोरन्तर एतत समन्तपञ्चक पितामहस्योत्तरवेदि॥ धर्म्मतीर्थम् १२५ तत्र स्नानादासप्तमकुलोद्धरणम्॥ कारापचनम् १२६ तत्र स्नानात अग्निष्टोमफल विष्णुलोकप्राप्तिश्च। सौगन्धिकवनम् १२७ यत्र ब्रह्मादयो देवा प्रत्यहमायान्ति तद्वनप्रवेशमात्रेण सर्व्वपापनाश॥ प्लक्षसरस्वती १२८ तत्र स्नानपितृदेवपूजनाभ्या अश्वमेधफल प्राप्ति। ईशानाध्युषितम् १२९ तत्र शाक-म्भरी देवी तत्र त्रिरात्रोपवासशाकाहाराभ्या [illegible]फलप्राप्ति। सुवर्णाख्यम् [illegible] तत्र शिवस्तिष्ठति तस्य पूजनात अश्व मेधगाणपत्ययो प्राप्ति। धूमावती १३१ तत्र त्रिरात्रोपवासात मनस्कामप्राप्ति। रथा[illegible] रथावर्त्त १३२ तत्रारोहणेन [illegible]प्रसादात परमगतिप्राप्ति। धारा १३३ तत्र स्नानात शोकनाश। गङ्गाद्वारम् १३४ तत्र कोटितीर्थे स्नानात पुण्डरीकयागफल-प्राप्ति कुलोद्धरण एकरात्रवासेन गोसहस्रदान-फलप्राप्तिश्च। सप्तगङ्गम् १३५ त्रिगङ्गम् १३६ शक्रावर्त्त १३७ एतेषु पितृदेवतर्पणात पुण्यलोकप्राप्ति। गङ्गायमुनासङ्गम १३८ तत्र स्नानात दशाश्वमेधफलप्राप्ति कुलोद्धरणञ्च। कनखल १३९ तत्र स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्या वाजिमेधफलब्रह्मलोकयो प्राप्ति॥ कपिलावट १४० तत्रैकरात्रवासेन गोसहस्रदानफल प्राप्ति। कपिलनागराज १४१ तत्राभिषेकात कपिलासहस्रदानफलप्राप्ति। ललितका १४२ सा शान्तनुतीर्थ तत्र स्नानात दुर्गतिविनाश॥ सुगन्धा १४३ तत्र गमनात सर्व्वपापविशुद्धि ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च। रुद्रावर्त्त १४४ तत्र स्नानात ब्रह्मलोकप्राप्ति॥ गङ्गासरस्वतीसङ्गम १४५ तत्र स्नानात अश्वमेधफलप्राप्ति स्वर्गगमनञ्च॥ भद्रकर्णह्रद १४६ तत्र स्नानशङ्करपूजनाभ्या दुर्गतिनाश विष्णुलोकप्राप्तिश्च। कुब्जाम्रकम् १४७ तत्र गमनात स्वर्गप्राप्ति। अरुन्धती वट १४८ तत्रैकरात्रवासात गोसहस्रदान-फलप्राप्ति कुलोद्धरणञ्च। सामुद्रकम् १४९ तत्र त्रिरात्रोपवासेन गोसहस्रदानफल कुलोद्धरणञ्च॥ ब्रह्मावर्त्त १५० तत्र गमनात अग्निष्टोमफल ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च। यमुनाप्रभव १५१ तत्र स्नानात अश्वमेधफलस्वर्गलोकयो प्राप्ति॥ दर्व्विसंक्रमणम् १५२ तत्र गमनात वाजिमेध-फलप्राप्ति ब्रह्मलोकगमनञ्च। सिन्धुप्रभव १५३ तत्र पञ्चरात्रवासात बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्ति॥ अयवेदी १५४ तत्र गमनात अश्वमेधफल स्वर्गयो प्राप्ति॥ वाशिष्ठी नदी तत्रैव ऋषिकुल्या १५५ वाशिष्ठी गमनात सर्व्ववर्णानां द्विजत्वप्राप्ति ऋषिकुल्याया स्नानैकमासवास शाकाहारै ऋषिलोकप्राप्ति॥ भृगुतुङ्गम् १५६ तत्र गमनात वाजिमेधफलप्राप्ति॥ वीरप्रमोक्ष १५७ तत्र गमनात सर्व्वपापप्रणाश॥ सन्ध्या सा विद्यातीर्थम् १५८ तत्र स्नानात यत्र तत्रैव विद्याप्राप्ति॥ महाश्रम १५९ तत्रैककालनिराहारात शुभलोकप्राप्ति॥ महालय १६० तत्र षष्ठकालोपवासेनैकमासवासात आत्मना सहैकविंशतिपुरुषोद्धार तत्रैव महेश्वरदर्शनात सर्व्वपापभरणभययोर्विनाश बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिश्च॥ वेतसीका १६१ तत्र गमनात अश्वमेधफल औशनसगतिप्राप्तिश्च॥ सुन्दरिका १६२ तत्र गमनात रूपप्राप्ति॥ ब्राह्मणिका १६३ तत्र गमनात ब्रह्मलोकप्राप्ति। नैमिषम् १६४ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तत्र प्रवेशात सर्व्वपापनाश स्नानात गवामययागफलप्राप्ति सप्तकुलोद्धार उपवासेन प्राणत्यागात स्वर्गप्राप्तिश्च॥ गङ्गोद्भेद १६५ तत्र त्रिरात्रोपवासात वाजमेधफलप्राप्ति विष्णुलोकवासश्च॥ सरस्वती १६६ तत्र पितृदेवतर्पणात सारस्वत-लोकवास॥ बाहुदा नदी १६७ तत्रैकरात्रि-वासात ब्रह्मलोकप्राप्ति। गोप्रचारतीर्थम् १६८ तत्तु सरयूतीर तत्र स्नानात सर्व्वपापनाश देवलोकप्राप्तिश्च॥ गोमत्या रामतीर्थम् १६९ तत्र स्नानात अश्वमेधफलप्राप्ति निजकुलपावनञ्च। सहस्रवम् १७० तत्र गमनात राजसूयाश्वमेधफलप्राप्ति। राजगृहम् १७१ तत्र स्नानात कुवेरवदाह्लादप्राप्ति। मणिनाग १७२ तत्र गमनात गोसहस्रदानफलप्राप्ति एव तत समीपे नित्यकर्म्मकरणात सर्पविषभय नाश एकरात्रवासात सर्व्वपापनाशश्च। गोतम वनम् १७३ तत्र अहल्याह्रदे स्नानात परम-गतिप्राप्ति। श्रीदेवी १७४ तत्र गमनात श्रीप्राप्ति। उदपानम् १७५ तत्राभिषेकात वाजिमेधफलप्राप्ति। जनकराजकूप १७६ तत्राभिषेकात विष्णुलोकप्राप्ति॥ विनशनम् १७७ तत्र गमनात वाजपेयफलप्राप्ति। विशल्या १७८ सा सर्व्वतीर्थजलोद्भवा तत्र गमनात वाजपेयफलप्राप्ति रविलोकगमनञ्च॥ तपोवनम् १७९ तत्राधिवासात गुह्यकलोक-वास। कम्पना नदी १८० सा सिद्धनिषेविता तत्र गमनात पुण्डरीकयागफलप्राप्ति। विशल्या नदी १८१ तत्र गमनात अग्निष्टोमफल देवलोके चिरवासश्च। माहेश्वरी १८२ तत्र गमनात अश्वमेधफलप्राप्ति स्वकुलोद्धरणञ्च। दिवौक पुष्करिणी १८३ तत्र गमनात दुर्गति विनाश वाजिमेधफलप्राप्तिश्च। रामपदम् १८४ तत्र गमनात अश्वमेधफलम्। माहेश्वरपदम् १८५ तत्र स्नानात अश्वमेधफल तत्र तीर्थकोटी तत्र स्नानात पुण्डरीकयागफलप्राप्ति। नारायणस्थानम् १८६ यत्र शालग्रामनामा हरिस्तिष्ठति तत्र गमनात अश्वमेधफल विष्णु-लोकगमनञ्च। तत्रैव उदपान यत्र चत्वार समुद्रा सन्निहिता तत्र स्नानात दुर्गतिनाश तत्र महादेवस्तिष्ठति तत्र गमनात अश्वमेध फलप्राप्ति इन्द्रलोकवासश्च॥ जातिस्मर १८७ तत्र स्नानात जातिस्मरत्वप्राप्ति। वटेश्वरपुरम् १८८ तत्र केशवस्य दर्शनपूजनाभ्यामुपवासेन च वाञ्छितकामप्राप्ति। वामनतीर्थम् १८९ तत्र गमनात दुर्गतिविनाश विष्णुलोक-प्राप्तिश्च। तत्र कौशिकी तिष्ठति तस्या सेवनात राजसूययज्ञफलप्राप्ति। चम्पकारण्यम् १९० तत्रैकरात्रवासात गोसहस्रदानफल-प्राप्ति। गोष्ठीगम् १९१ तत्रैकरात्रोपवासात अग्निष्टोमफलप्राप्ति। तत्र देव्या सह विश्वे-

श्वरस्तिष्ठति तस्य दर्शनात् शिवावरणनोत्
वाप्ति ॥ कन्याश्रमे १९२ तत्राहारत्यागात्
मनुलोकप्राप्ति तत्रान्नदानमक्षयं भवति ॥
निश्चीरा नदी १९३ तत्र गमनात् अश्वमेध
फलप्राप्ति स्वकुलोद्धरणञ्च । निश्चीरसङ्गमे
अवदानेन ब्रह्मलोकगमनम् । तत्र वशिष्ठा-
श्रम तत्राभिषेकात् वाजपेयफलप्राप्ति ॥ देव-
कूटम् १९४ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्ति
कुलोद्धरणञ्च ॥ कौशिकमुनिह्रदं १९५ तत्र
मासवासात् अश्वमेधफलप्राप्ति ॥ सर्व्वतीर्थवर
ह्रद १९६ तत्र वासात् बहुसुवर्णयागफल-
प्राप्ति दुर्गतिविनाशश्च ॥ वीराश्रम १९७ तत्र
कुमारस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्ति ।
अग्निधारा १९८ तत्र गमनात् अश्वमेधफल-
प्राप्ति कुलोद्धरणञ्च ॥ पितामहसरः १९९ तत्र
शैलराजप्रतिष्ठितो शिवविष्णू तिष्ठत तत्रा-
भिषेकात् अग्निष्टोमफलप्राप्ति । तत्रैव कुमार
धारा तत्र स्नानात् कृतार्थता त्रिकालोपवासेन
ब्रह्महत्यानाशः ॥ गौरीशिखरम् २०० तत्रा
रोहणात् शुद्धता तत्र कुण्डे स्नानपितृदेवार्च्च
नाभ्यां अश्वमेधफलप्राप्ति स्वर्गगमनञ्च । ताम्रा
रुणा २०१ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्ति
शक्रलोकगमनञ्च ॥ नन्दिनी २०२ तत्र त्रिदश
सेवित कूप तत्र गमनात् नरमेधफलप्राप्ति ॥
कालिकारुणसङ्गम २०३ तत्र त्रिरात्रोप-
वासात् सर्व्वपापमुक्ति ॥ उर्व्वशीतीर्थम् २०४
सोमाश्रम २०५ कुम्भकर्णाश्रम २०६ तेषु
स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्ति स्वर्गगमनञ्च ॥
कोकामुखम् २०७ तत्र स्नानात् जातिस्मर-
त्वम् ॥ नन्दा २०८ तत्र गमनात् कृतार्थता
सर्व्वपापनाशः स्वर्गगमनञ्च । ऋषभद्वीप २०९
तत्र क्रौञ्चनिसूदनसेवनात् सरस्वत्या स्नानाच्च
विमाने विराज ॥ औद्दालकतीर्थम् २१०
तत्राभिषेकात् सर्व्वपापनाशः । ब्रह्मतीर्थम् २११
तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्ति । चम्पा २१२
तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्ति । नरे-
तिका २१३ तत्र गमनात् वाजपेयफल विमान
प्राप्तिश्च । सविद्यतीर्थम् २१४ तत्र स्नानात्
विद्याप्राप्ति । लौहित्यम् २१५ तत्र गमनात्
बहुसुवर्णयागफलप्राप्ति । करतोया २१६ तत्र
त्रिरात्रोपवासात् वृषभैकादशदानफलप्राप्ति ॥
कोशलाया कालतीर्थम् २१७ तत्र गमनात्
गोसहस्रदानफलप्राप्ति स्वर्गगमनञ्च । गङ्गा-
सागरसङ्गम २१८ तत्र गमनात् शताश्वमेध
फलप्राप्ति । गङ्गाया परद्वीप २१९ तत्र
स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां सर्व्वकामप्राप्ति । वैत-
रणी २२० तत्र गमनात् सर्व्वपापनाशः ॥
विरजम् २२१ तत्र गमनात् चन्द्रवद्दीप्ति ॥
प्रभव २२२ तत्र गमनात् सर्व्वपापनाशः
गोसहस्रदानफलस्वकुलपावनञ्च । शोणज्योती-
रथीसङ्गम २२३ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्नि-
ष्टोमफलप्राप्ति ॥ शोणप्रभव २२४ नर्म्मदा-
प्रभव २२५ वंशगुल्म २२६ तत्र स्नानात्
वाजिमेधफलप्राप्ति । ऋषभ २२७ तत्र गम
नात् गोसहस्रदानफलप्राप्ति । पुण्यवती २२८
तत्र स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां गोसहस्रदानफल-
प्राप्ति कुलोद्धरणञ्च ॥ चम्पारण्यम् २२९ तत्र
स्नानात् दीर्घायुष्टप्राप्ति स्वर्गगमनञ्च । नन्दि-
पर्व्वत २३० तत्र रामतीर्थे स्नानात् वाजि-
मेधफलप्राप्ति । मतङ्गकेदारम् २३१ तत्र
स्नानात् स्वर्गलोकप्राप्ति । श्रीपर्व्वत २३२ तत्र
नदीतीरे स्नानात् अश्वमेधफल परमसिद्धि
प्राप्तिश्च तत्र महादेवो देव्या सह तिष्ठति तत्र
देवह्रदे स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्ति शिवलोक-
गमनञ्च । पाण्ड्यदेशे ऋषभपर्व्वत २३३ तत्र
गमनात् वाजपेयफलप्राप्ति स्वर्गगमनञ्च ॥
कावेरी २३४ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलम् ।
समुद्रतीरे कन्यातीर्थम् २३५ तत्र स्नानात्
सर्व्वपापनाशः । समुद्रमध्ये गोकर्णतीर्थम् २३६
तत्र शिवस्तिष्ठति तस्य पूजनात् त्रिरात्रोप
वासाच्च दशाश्वमेधतुल्यफलङ्गाणपत्यप्राप्ति ।
द्वादशरात्रोपवासात् कृतार्थता च । तत्र
गायत्र्याः स्थान तत्र त्रिरात्रोपवासात् गोसहस्र
दानफलप्राप्ति ब्राह्मणस्य गायत्रीपाठात् सदा
सम्पन्नता अब्राह्मणस्य पाठात् तस्या विनाशः ॥
संवर्त्तवापी २३७ तत्र गमनात् रूपसौभाग्य-
प्राप्ति । वेणा २३८ तत्र पितृदेवतर्पणात्
मयूरहंससंयुक्तविमानप्राप्ति ॥ गोदावरी २३९
तत्र गमनेन गवामयज्ञफलप्राप्ति वायुलोक
गमनञ्च । वेण्णासङ्गम २४० तत्र स्नानात्
सर्व्वपापनाशः । वरदासङ्गम २४१ तत्र स्नानात्
वाजिमेधफलप्राप्ति । ब्रह्मस्थूणा २४२ तत्र
त्रिरात्रोपवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्ति स्वर्ग-
गमनञ्च । कुशप्लवनम् २४३ तत्र स्नानत्रिरा
त्रोपवासाभ्यां चन्द्रलोकप्राप्ति । देवह्रद २४४
कृष्णवेणासमुद्भववनम् २४५ ज्योतिमात्रह्रद
२४६ कन्याश्रम २४७ तेषु गमनात् अग्नि
ष्टोमफलप्राप्ति । देवह्रदे स्नानात् गोसहस्र
दानफलप्राप्ति । ज्योतिमात्रह्रदे स्नानात् जाति
स्मरत्वम् ॥ पयोष्णी नदी २४८ तत्र स्नानतर्प-
णाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्ति । दण्डकारण्यम्
२४९ तत्र महाराज्ञे जलस्पर्शात् गोसहस्रदान
फलप्राप्ति । शरभङ्गाश्रम २५० शुक्राश्रम २५१
तत्र गमनात् दुर्गतिनाशः कुलपवित्रता च ॥
शूर्पारकम् २५२ तत्र रामतीर्थम् तत्र स्नानात्
बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्ति । सप्तगोदावरम् २५३
तत्र स्नानात् महापुण्यप्राप्ति देवलोकगमनञ्च ।
देवपथम् २५४ तत्र गमनेन देवसत्रफलप्राप्ति ॥
तुङ्गकारण्यम् २५५ तत्र प्रवेशात् सद्य पाप
नाशः मासवासात् स्वकुलस्य पवित्रता ब्रह्म-
लोकगमनञ्च । मेधाविकम् २५६ तत्र पितृ-
देवतर्पणात् अग्निष्टोमफलस्मृतिमेधाना प्राप्ति ॥
कालञ्जरपर्व्वत २५७ तत्र देवह्रदे स्नानात्
स्वर्गलोकप्राप्ति । चित्रकूटपर्व्वत २५८ तत्र
सन्ध्याकाले स्नानपितृदेवतर्पणाभ्यां अश्वमेध
फलप्राप्ति परमगतिलाभश्च ॥ भर्तृस्थानम् २५९
तत्र कार्त्तिकेयस्तिष्ठति तत्र गमनात् सन्त्राम-
प्राप्ति । कोटितीर्थे स्नानात् गोसहस्रदानफल
प्राप्ति । ज्येष्ठस्थानम् २६० तत्र महादेव-
स्तिष्ठति तद्दर्शनात् चन्द्रवद्दीप्ति । तत्र कूपे
चत्वार समुद्रास्तिष्ठन्ति तत्र स्नानप्रदक्षिणाभ्यां
परमगतिप्राप्ति । शृङ्गवेरपुरम् २६१ यत्र
रामो गङ्गामुत्तीर्णः तत्र स्नानात् सर्व्वपाप
नाशः विष्णुलोकप्राप्तिश्च । मुञ्जावट २६२ तत्र
महादेवस्तिष्ठति तस्य पूजनप्रदक्षिणाभ्यां गाण
पत्यप्राप्ति । तत्तीर्थे जाह्नवीस्नानात् सर्व्वपाप
नाशः ॥ प्रयाग २६३ तत्र तीर्थसिद्धस्थानि
तत्र यमुनया गङ्गा सङ्गता यत्र ब्रह्मादयो देवा
सिद्धा पितर सनत्कुमारमुखा ऋषयो नाग-
सुपर्णसिद्धक्रतुगन्धर्व्वाप्सरसस्तिष्ठन्ति एव वेदा
यज्ञाश्च मूर्त्तिमन्त प्रजापतिमुपासते । स सर्व्व
तीर्थेभ्योऽधिक । तस्य नामसङ्कीर्त्तनश्रवण-
मृत्तिकालम्भने सर्व्वपापनाशः तत्र स्नानात्
त्रिलोके एव वेदविद्यासु यत् पुण्यं तत्प्राप्ति
राजसूयाश्वमेधफलप्राप्तिश्च तत्र वपनं महत् ॥
भोगवती नाम वासुकितीर्थम् २६४ तत्राभि-
षेकात् अश्वमेधफलप्राप्ति ॥ * ॥

"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची
अवन्तिका ।
पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिका ॥
तासु वासं प्रकुर्व्वन्ति ये जना वा नरा परम् ।
लभन्ते न पुनर्जन्म मातृगर्भेषु कुत्रचित् ॥"
इति पाद्मे भूमिखण्डम् ॥

शास्त्रम् । अध्वर । क्षेत्रम् । उपाय । (यथा,
महाभारते । ५ । १२५ । २६ ।
"वासुदेवेन तीर्थेन तात । गच्छस्व सङ्गमम् ॥"
"तीर्थेन उपायेन ।" इति तट्टीकायां नील
कण्ठ ॥ अवसर । यथा, भागवते ।३।१।४।
"स तदा लब्धतीर्थोऽपि न बबाधे निराशुधम् ।
मानयन् स मृधे धर्म्मं विष्वक्सेनं प्रकोपयन् ॥")
नारीरज । अवतार । ऋषिजुष्टाम्बु । (यथा,
रामायणे । १ । २ । ४ ।
"अकर्द्दममिदं तीर्थं भरद्वाज । निशामय ।
रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा ॥")
पात्रम् । (यथा, मनु । ३ । १२ ।
"दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथि स्मृत ॥")
उपाध्याय । (यथा, महाभारते ।४।४।१८।
"शिक्षितो ह्यसि सारथ्ये तीर्थत पुरुषर्षभ ।॥"
"तीर्थतो गुरुत ।" इति नीलकण्ठ ॥)
मन्त्री । इति मेदिनी । थे, ८ ॥ (मन्त्रि-
प्रभृत्यष्टादशराजसम्पत् । यथा, महाभारते ।
२ । ५ । ३८ ।
"कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥"
"तीर्थानि मन्त्रिप्रभृतीन्यष्टादश यान्यवगाह्य

[illegible]

'[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ॥

इति [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।)

[illegible] ॥

[illegible] । [illegible] । [illegible] । इति

[illegible] । ([illegible] ।

इति [illegible] । यथा भागवते १ । १ । १४ ।

'[illegible]

[illegible] ॥'

[illegible] । यथा [illegible]

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।)

तीर्थ[illegible] । [illegible] शास्त्रस्य

[illegible] । इति हेम-

चन्द्रः । ३ । ४ । (यथा महा-

भारते । १ । १६ । ८७ ।

'[illegible] ॥'

[illegible] नाम्नावद्धामयामाय गर्शिता

[illegible] । ' इति [illegible] ।)

तीर्थ[illegible], (तीर्थं करोतीति । कृ+क्विप

तुगागमश्च ।) [illegible] । इति धरणिः ॥

तीर्थ[illegible] पु (तीर्थं करोतीति । कृ-खमुम च ।)

जिनः । इति हेमचन्द्रः । १ । २४ ॥

तीर्थयात्रा, स्त्री, (तीर्थयात्रा गमनम् ।) तीर्थ-

गमनम् । तद्विधिर्यथा,—

कश्यप उवाच ।

"कस्तया तीर्थयात्रास्मिन् लोके केन कथं द्विजैः ।

श्रोतु[illegible] एतदिच्छामो वद वक्तृमतान मुने ॥

सूत उवाच ।

एतत् श्रुत्वा ततः सूतः पुराणो मुनिसत्तम ।

प्रोवाच तान् मुनिश्रेष्ठान् स्वयम्भू[illegible]तानघा ॥

यज्ञाधिकारे च गते द्विजेन्द्रा

सव्वस्वनाशे क्षितिपोऽथ वैश्यः ।

शूद्रश्च याया बलवीर्य्यहीन

स्नानस्तु तीर्थानि भवेत सुदान्तः ॥

ससहभिस्तीर्थगतिमुनीन्द्रे

स्नायी तथा ततफलकाङ्क्षिभिश्च ।

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] पुन[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] सुलोका ।

[illegible]

[illegible] ॥"

इति [illegible] अध्यायः ॥

तीर्थराजी, स्त्री (तीर्थानां राजी श्रेणिरिव ।

यद्वा तीर्थपुराणि शोभते इति । राज+इन ।

[illegible] । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तीर्थवाक पु, (तीर्थस्थितः [illegible] वपनमस्य ।

उत्तमाङ्गस्थता प्रशस्तनीयत्वादस्य तथात्वम् ।)

केशः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥

तीर्थसेवी, [न्] पु स्त्री, (तीर्थं घट्टादिकम्

प्राप्यस्थानं सेवते इति । सेव+णिनि ।) वक-

पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तीर्थवासिनि, त्रि ॥

तीव, स्थौल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर

अक सेट ।) तीवति । इति दुर्गादासः ॥

तीवर पु, (तीयते इति । तृ प्लवनतरणयोः +

'छित्वरच्छत्वरेति ।' उणा ३ । १ । इति

ष्वरचप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) समुद्रः ।

(तीरयति कर्म्मसमाप्तिं करोतीति । तीर+

ष्वरच । गुणाभावो रेफलोपश्च । इत्युज्ज्वल-

दत्तः ।) व्याधः । इति मेदिनी । रे, १६२ ॥

वर्णसङ्करजातिविशेषः । तेयोर इति भाषा ।

स तु राजपुत्रक्षिया क्षत्रियाज्जातः । इति

ब्रह्मवैवर्त्तम् ॥ शूद्रकभार्य्यायां गङ्गाज्जातः ।

इति पराशरपद्धतिः ॥

तीवरी, स्त्री, (तीवर+पित्त्वात् ङीप् ।) व्याध-

पत्नी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

तीव्र, क्ली, (तीव स्थौल्ये+बाहुलकात् रक ।

तिज निशाने+बाहुलकात् रन । दीर्घत्वम् ।

जकारस्य वकारः । इत्युज्ज्वलदत्तः । २ । २८ ॥)

अतिशयः । इत्यमरः । १ । २ । ७ ॥ तीरम् ।

तीक्ष्णम् चपु । इत्युणादिकोषः ॥ लोहम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥

तीव्र, त्रि (तिज+बाहुलकात् रन ।) दीर्घत्वादि

कार्य्यम् । अत्युग्रम् । नितान्तम् । (यथा, रघुः । ८ । ४५ ।

"तान् हत्वा गजकुलबद्धतीव्रवैरान्

काकुत्स्थः कुटिलनखाग्रलग्नमुक्तान् ॥")

[illegible]ट । इत्यमरः [illegible]कोषः ॥ (दुःसहः । यथा

आर्य्यासप्तशत्याम् । ४८१ ।

'[illegible] विरह [illegible] दुर्व्वारतीव्र

संवेग ॥'

तीक्ष्णम् । यथा, तत्रैव । १५८ ।

'[illegible] । कि तीव्रे ।

विश्वसिमि निश्वासे स्मर शरे शब्दवेधीव ॥")

शिवे, पु । इति शब्दरत्नावली ॥

तीव्रकण्ठ पु (तीव्रः कण्ठो यस्मात् । अस्य

भक्षणेन हि कण्ठदेशे पीडोत्पत्तेस्तथात्वम् ।)

शूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीव्रगन्धा स्त्री, (तीव्रः कटुगन्धो यस्याः ।)

यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीव्रज्वाला स्त्री, (तीव्रं यथा स्यात् तथा ज्वाल-

यति उत्तेजयति सेविनामिति । ज्वल+णिच+

अच टाप च ।) धातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीव्रवेदना, स्त्री (तीव्रा अत्यन्ता वेदना ।)

यातना । अतिशयवेदना । इत्यमरः । १ । १ । ३ ॥

तीव्रा स्त्री (तीव्र+टाप ।) कटरोहिणी ।

गण्डदूर्व्वा । राजिका । इति मेदिनी । रे, ४५ ॥

नदीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ महा-

ज्योतिष्मती । तरदीव्रक्ष । तुलसी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

तु, ल वृत्तौ । हिंसायाम् । पूर्त्तौ । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (अदा पर-अक सक च-सेट ।) ल,

तौति तवीति । इति दुर्गादासः ॥

तु अ, पादपूरणम् । (यथा, मनुः । ११ । २ ७ ।

"अवगाह्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य च ।

जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥")

भेदः । अवधारणम् । इत्यमरः ॥ समुच्चयः ।

(यथा, मनुः । ११ । ७ २ ।

"उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानन्तु कामतः ।

स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन

शुध्यति ॥")

पक्षान्तरम् । नियोगः । प्रशंसा । विनिग्रहः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

तुक [ज] पु, (तुद्यते नीयतेऽनेनेति । तुज

प्रार्थे+क्विप ।) अपत्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

तुकाक्षीरी, स्त्री, (तुगाक्षीरी+पृषोदरादित्वात्

गस्य कः ।) तुगाक्षीरी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२ ॥

तुगा, स्त्री, (तुज+बाहुलकात् घ किच्च ।) वंश-

रोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या

यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

"स्याद्वंशरोचना वंशी तुगाक्षीरी तुगा शुभा ।

त्वक्क्षीरी वंशगा शुभ्रा वंशक्षीरी च वैणवी ॥")

तुगाक्षीरी, स्त्री, (तुगा सा एव क्षीरी ।) वंश-

रोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ वंशरोचना

भेदः । अस्या गुणाः । क्षयश्वासकासनाशि-

त्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(यथा, भावप्रकाशे मध्यखण्डे २ भागे कास-

रोगाधिकारे ।

"द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्व्वचतुर्गुणा ॥")

तुङ्ग, पु, (तुजि हिंसायाम् + घञ् ।) पुन्नागवृक्ष । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"कुम्भके पुरुषस्तुङ्गः पुन्नागो रक्तकेशर ॥") पर्व्वत । बुधग्रह । इति हेमचन्द्र । ।६ ॥ नारिकेल । गण्डक । इति राजनिर्घण्ट ॥ ग्रहभेद । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु ग्रहाणाम् उच्चराशि । यथा,—
"छत्रध्वजान् क्रियगतरविरश्मिवृन्तास्त्वयके दिवि ह्यादिविधिश्वरान सप्तचिशांश्च विशान । ध्यानेतान वदन्ति जवनस्वान्त्यतुङ्गान सुतुङ्गास्तान्वोशांन् मदनभवनध्वोह नीचान मुनी- चान ॥"
इति दीपिका ॥
"आदित्यमेषे वृषभे शशाङ्के कन्यागते ज्ञे च गुरौ कुलीरे । मीने च शुक्रे मकरे महीजे शनौ तुलायामिति तुङ्गगाहा ॥"
इति समयामृतम् ॥ * ॥
अथ तुङ्गस्थग्रहफलम् ।
'तुङ्गेऽर्के शुभसंयुत शुभकरैर्मित्रैश्च दृष्टो यदा दैवात पश्यति सौऽपि वा शुभकरानेक त्रिक वा त्रिकम् ।
वित्तेश प्रथितो विमर्दितरिपु चार्य्योशमार्त्यो यदा क्ष्मापालार्च्चितपादपद्मयुगलो राजा त्रिकोणे यदा ॥
तुङ्गे चन्द्रमसि प्रसन्नवपुषि प्रह्लादनद्द्युतौ प्रख्यातोऽरिविमर्दनोऽपदतनू राजेश्वरो रूप वान् ।
क्ष्मापालार्च्चितपादपद्मयुगलो वा धर्म्मशीलो महान् सो स्त्रैरेव युतोऽथवा प्रियतमैर्दृष्टे त्रिकोणेऽपि च ॥
यदि भवति कुजस्थो भूमिपुत्त्रस्तदा वै न दिनकरमयूखाद्भास्करश्चिनरेन्द्र । अगदतनुरभीत शत्रुदर्पापहारी प्रणतरिपुनरेन्द्र स्यात्रिकोणेऽपि जात ॥
कन्यास्थ शशलाञ्छनस्य तनयस्तिग्मांशके संयुतो दृष्टो वा यदि संयुत शुभकरैर्जातस्तदा भूपति ।
याताया तुरगोरुमत्तकरिणा यातेमही कम्पते सम्यग्वैरिवधूर्ह्ही विगलिता यान्ति त्रिकोणे- ऽपि च ॥
तुङ्गे गुरौ मित्रखगेन दृष्टो राजा भवेद्दिव्यसमानमूर्त्ति । गजाश्वनौकानरपूज्यलक्ष्मी पृथ्वीपति स्यात् त्रिकोणगेऽपि ॥
तुङ्गे भृगौ शुभसुहृद्युते च दृष्टे दैवात पुन स यदि पश्यति मित्रवान् । भूपाधिपो भवति कीर्त्तिकरप्रधानो दीर्घायुरब्धसुखसद्म्भृगुजे त्रिकोणे ॥
तुङ्गे शनौ मित्रखगेन दृष्टे प्रधानभूतो नृपतिप्रधान । नरेन्द्रतो ग्रामपुरे च सख्य ग्रामौघपालो ग्रामवलम्बे ॥
भवति धरणिपालो नीचवृद्धि प्रतापी हयगजनृपकान्ता नातवा दीर्घरक्त । कुटिलमतिरनातो भारभावारयुक्त- स्तमसि मिथुनसंस्थे जायते मानवेन्द्र ॥
तुलपतिवृषकन्याकर्कस्थे च राहौ भवति विपुललक्ष्मी राजराजाधिपो वा । हयगजनरनाकामरिन्त सान्त्वभामो नृपतिरमरपूज्यो राहुतुङ्गे चिराय ॥
आरभ्य तनयतुङ्गे कीर्त्तितमेतत्त फलं यत्नेन । केन्द्रत्रिकोणे लाभे वा तुङ्गफलं यथोद्दिष्टम् ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप ॥

तुङ्ग, त्रि, (तुजि हिंसायाम् + घञ् ।) उग्र । मध्याम् । उन्नत । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघु । ६ । ३ ।
"शिलाविभङ्गैर्मृगराजशाव स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ॥")
प्रचुर । यथा तत्रैव । ४ । ७ ।
"तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशय ॥")
किञ्जल्क । इति राजनिर्घण्ट ॥

तुङ्गक, पु, (तुङ्ग + स्वार्थे सञ्ज्ञायां वा कन् ।) पुन्नाग वृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥ (अरण्यरूप- तीर्थविशेषे क्ली । यथा, महाभारते । ३ । ८५ । ४६-५४ ।
"तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रिय । वेदानध्यापयत् तत्र मुनीन सारस्वत पुरा ॥ तत्र वेदेषु नष्टेषु मुनेरङ्गिरस सुत । ऋषीणामुत्तरीयेषु सूपविष्टो यथासुखम् ॥ ओङ्कारेण यथान्याय सम्यगुच्चारितेन ह । येन यत पूर्व्वमभ्यस्त तत सर्व्व समुपस्थितम् ॥ ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्नि प्रजापति । हरिर्नारायणस्तत्र महादेवस्तथैव च ॥ पितामहश्च भगवान् देवै सह महाद्युति । भृगु नियोजयामास याजनार्थ महाद्युतिम् ॥ तत स चक्रे भगवानृषीणा विधिवत्तदा । सर्व्वेषां पुनराधान विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥ आज्यभागेन तत्राग्नि तर्पयित्वा यथाविधि । देवा स्वभवन याता ऋषयश्च यथाक्रमम् ॥ तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ।। पाप प्रणश्यत्यखिल स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ॥ तत्र मास वसेद्धीरो नियतो नियताशन । ब्रह्मलोकं व्रजेद्राजन । कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥")

तुङ्गभद्र, पु, (तुङ्ग उच्चोऽपि भद्र ।) मदोत- कटहस्ती । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥

तुङ्गभद्रा स्त्री, (तुङ्गा प्रधाना भद्रा निर्म्मला च ।) नदीविशेष । सा दक्षिणे प्रसिद्धा । (यथा, मत्स्यपुराणे । ११३ । २८ ।
"तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा वाह्या कावेरी चैव तु । दक्षिणापथनद्यस्ता सह्यपादाद्विनि सृता ॥")

तथा नरज गुणा । स्निग्धत्वम् । निम्नत्वम् । गौल्वता । गुरुत्वम् । कफपित्तास्रनाशि- त्वम् । प्रायशो मात्यत्वम् । मेध्याकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

तुङ्गवर पु (तुङ्गान्युच्चानि शिखराणि स्टङ्गाणि यस्य ।) पर्व्वत । इति शब्दमाला ॥

तुङ्गा स्त्री, (तुङ्ग + टाप् ।) वंशलोचना । शमी इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्या पर्य्याया यथा,— 'शमी सक्तुफला तुङ्गा कण्टकी शिवा फला । मङ्गल्या च तथा लक्ष्मी शमीर सात्त्विका स्मृता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तुङ्गिनी, स्त्री, (तुङ्गो वृक्षविशेषस्तद्वदाकारोऽस्त्यस्या । तुङ्ग + इनि । ङीप् ।) महाशतावरी । इति राजनिर्घण्ट ॥

तुङ्गी, स्त्री, (तुङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।) हरिद्रा । वर्व्वरी । इति मेदिनी । ग, ८ ॥ (अस्या पर्य्याया यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १भागे ।
"वर्व्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका । पर्णाशस्तत्र कृष्णे तु कठिञ्जरकुठेरकौ ॥" रात्रि । इति त्रिकाण्डशेष ॥)

तुङ्गी, [न] पु (तुङ्ग उच्चस्थान आश्रयत्वेन अस्त्यस्य । इनि ।) तुङ्गस्थानस्थित । उच्चस्थ- ग्रह । इति ज्योतिषम् ॥

तुङ्गीपति, पु, (तुङ्ग्या निशाया पति ।) चन्द्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥

तुङ्गीश, पु (तुङ्गी सर्व्वप्रधान ईश प्रभुश्च ।) शिव । कृष्ण । सूर्य्य । इति शब्दरत्नावली ॥

तुच्छ, क्ली (तौति असारत्व गच्छतीति । तु + "छोऽन्तिकचिभ्या शुतुभ्यान्तु कित पीपूढौ स्मृतौ ।" २ । ७३ । उणादिसूत्रेणास्य टीकाकृत्मते छ स च कित ।) तुषाकणम् । इत्युणादिकोष ॥ भुषि इति भाषा ॥

तुच्छ, त्रि (तुद + क्विप् । तेन त वा छ्यतीति । छो + क ।) शून्य । इत्यमर । ३ । १ । ५६ ॥ हीन । इत्युणादिकोष ॥ (यथा, भागवते । ७ । ७ । ४५ ।
"किमेतैरात्मनस्तुच्छै सह देहेन नश्वरै ॥") अल्प । इति हेमचन्द्र । ६ । ६२ ॥

तुच्छद्रु, पु, (तुच्छो हीनो द्रुरिव ।) एरण्ड वृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुच्छधान्यक क्ली, (तुच्छ धान्यम् । अल्पार्थे कन् ।) पुलाक । इति रत्नमाला ॥ आगडा इति भाषा ॥

तुच्छा, स्त्री, (तुच्छ + टाप् ।) तुत्था । नीली- वृक्ष । इति भावप्रकाश ॥ (सूक्ष्मैला । गुज राटदेशीया एलाची । अस्या पर्य्याया यथा, "सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविडी त्रुटि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तुज, हिंसे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर सक-सेट ।) तोजति । इति दुर्गादास ॥

[illegible]

तु[illegible] लो (तुण्डते निष्पीड्यते प्रभ्यन्तरस्थ यमिति। तुण्ड+पचाद्यच।) मुखम्। इत्यमर। २। ६। ८६॥ (चञ्चु। यथा, देवीभागवते। २। १। २६।
'आमिष स तु विज्ञाय शीघ्रमभ्यद्रवत खगम्।
तुण्डयुद्धमथाकाशे तावुभौ समचक्रतु॥"
शु महादेव। यथा हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि। १५। १५।
'नमस्तुण्डाय तुण्डाय नमस्तुटितुटाय च॥"
राक्षसविशेष। यथा, महाभारते।३।२८४।६।
'तुण्डेन च नलस्तत्र पटुशं पनसेन च॥")

तुण्डिकेरिका स्त्री कार्पासी। इति राजनिर्घण्ट॥

तुण्डिकेरी, स्त्री। (प्रशस्त तुण्डम्। पश्चात् कन्। ... तुण्डिकेरी साधारणात्। ... स्त्रियां ङीष्।) विम्बिका। इत्यमरटीकायां भरत॥ तेलाकुचा इति भाषा॥

तुण्डि पु (तुण्डति निष्पीडयति मध्यस्थद्रव्य मिति। तुण्ड+'सर्वधातुभ्य इन्।' उणा ४। ११७। इति इन्।) मुखम्। चञ्चु। इत्यमरटीकायां॥ नाभी स्त्री। इति शब्दरत्नावली॥

तुण्डिका स्त्री (तुण्डिरेव। तुण्डि+स्वार्थे कन् टाप् च।) नाभि। बिम्बिका। इति शब्दरत्नावली। (अस्या गुणा यथा —
'तुण्डिका वा मिरत्पित्तश्लेष्मातपित्तनिवारणी॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये॥)

तुण्डिकेरी, स्त्री, कार्पासी। बिम्बिका। इत्यमर। २। ४। ११५॥ (अस्या पर्य्याया यथा,
'तुण्डी रक्तफला बिम्बी तुण्डिकेरी च बिम्बिका॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
अस्या रूपान्तराणि। तुण्डिकरिका तुण्डिकेरि तुण्डकेरी तुण्डिकेशी। इत्यमरटीका॥

तुण्डिकेशी, स्त्री बिम्बिका। इति शब्दचन्द्रिका॥

तुण्डिभ, त्रि, (तुण्डिर्वृद्धा नाभिरस्य। "तुन्दिवलि वटेभ।" ५।२।१ । इति । "[illegible]पो ऽप तुण्ड।' इति माधव।) वृद्धनाभि। वृद्धनाभि त्रि। इत्यमर। २। ६। ४१॥

तुण्डिल, त्रि, (तुण्डिरस्यास्तीति। सिध्मादित्वात् लच।) वृद्धनाभि। इत्यमर। २। ६। ४१॥ मुखर। इत्यमरादिकोष॥

तुत, न क स्तवे। इति कविकल्पद्रुम॥ (अदन्त चुरा पर सक सेट।) आद्यो पञ्चमस्वर शेषो द त्वादाद्युकारस्यकार। तुत्थयति तुत्थापयति। स्तुतिराच्छादना। इति दुर्गादास॥

तुत्थ, क्ली (तुदति पीडयत्यनेन। तुद+"पातृतुदि।' उणा २। ७। इति थक्। यद्वा, तुत्थ आच्छादने+अच।) खर्परीतुत्थम। उपधातुभेद। तुतिया इति भाषा। तत्पर्य्याय। नीलाञ्जनम २ हरिताश्मन ३ तुत्थकम ४ मयूरग्रीवकम ५ ताम्रगर्भम ६ अमृतोद्भवम ७ मयूरतुत्थम ८ शिखिकण्ठम ६ नीलम १० । इति राजनिर्घण्ट॥ तुत्थाञ्जनम ११ शिखिग्रीवम १२ वितुन्नकम १३ मयूरकम १४। इत्यमर। २।६।११ ॥ तूतकम १५ अमृतुत्थम १६ अमृतासन्म १७। इति शब्दचन्द्रिका॥ अस्य गुणा। कटुत्वम। कषायत्वम। उष्णत्वम। श्वित्रनेत्रामयनाशित्वम। सर्व्वविषदोषशमनत्वम। वान्तिकारकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥ क्षारत्वम्। तिक्तत्वम्। लघुत्वम। भेदकत्वम। कृमिकण्डूकुष्ठकफनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभ॥ * ॥
"तुत्थ वितुन्नक चापि शिखिग्रीव मयूरकम्।
तुत्थ ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण तद्भवेत॥
किञ्चित्ताम्रगुणं तस्माद्विज्ञेयमाम्रगुणञ्च तत।
तुत्थक कटुक क्षार कषाय वामक लघु॥
लेखन भेदन शीत चक्षुष्य कफपित्तहृत।
विषाश्मकुष्ठकण्डूघ्न खर्परं चापि तद्गुणम॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे॥
(अस्य शोधनविधिर्यथा,—
"शोधाब्विष्ठासम तुत्थ मर्द्द्य टङ्कणादियुक्।
विधा सुपुटित शुद्ध वान्तिभ्रान्तिविवर्ज्जितम॥"
अपरञ्च।
"गन्धेन सम तुत्थ तुत्थार्द्धं नाडीयामकम।
वान्तिभ्रान्ती यदा न स्तस्तदा सिद्धि विनिर्द्दिशेत॥"
शोधितस्यास्य गुणा यथा,—
"तुत्थ सकटु क्षार कषाय विशद लघु।
लेखन भेदि चक्षुष्य कण्डूकृमिविषापहम॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे॥)
रसाञ्जनम्। यावा। इत्युणादिकोष॥ अग्नि। इति सचिन्तामणौ उणादिवृत्ति॥ अग्नौ पु। इति हैमचन्द्र॥

तुत्थक, क्ली (तुत्थमेव। स्वार्थे कन्।) तुत्थम। इति शब्दचन्द्रिका॥ (अस्य गुणा यथा,—
"तुत्थक कटुक क्षार कषाय वामक लघु।
लेखनं भेदन शीत चक्षुष्य कफपित्तहृत।
विषाश्मकुष्ठकण्डूघ्न खर्परश्चापि तद्गुणम॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

तुत्था, स्त्री (तुत्थ+टाप।) नीलीवृक्ष। क्षुद्रैला। इत्यमर। २। ४। ८५॥ महानीली। इति राजनिर्घण्ट॥

तुत्थाञ्जन क्ली, (तुत्थयति तुत्थ्यते वा। तुत्थ+अच। तुत्थञ्च तदञ्जनञ्चेति कर्म्मधारय।) उपधातुविशेष। तुत्थम। इत्यमर।२।६।११॥

तुद, व्य श कौ व्यथे। इति कविकल्पद्रुम॥ (तुदा उभ सक अनिट।) व्य श, तुदति तुदते। कौ तोत्ता। व्यथ इह पाक्ष्यस्य रूपम। तुतोद गदया चारिम। इति भट्टि॥ विधुन्तुद। इति दुर्गादास॥

तुन्द क्ली, (तुदतीति। तुद+"अब्दादयश्च।" उणा ४।९८। इति दस्य नुम तुदेर्नुमच इत्युक्तेर्नुम ततो दस्य लोप।) उदरम। इत्यमर। २। ६। ७७॥

तुन्दकूपिका, स्त्री, (तुन्द कूप कूपिका। तुन्दस्य उदरस्य कूपिकेव।) नाभि। इति हेमचन्द्र। ३। २। ७॥

तुन्दकूपी, स्त्री (तुन्दस्य उदरस्य कूपी क्षुद्रकूप इव।) नाभि। इति त्रिकाण्डशेष॥

तुन्दपरिमार्ज्ज, त्रि, (तुन्दमुदर परिमार्ष्टीति। परि+मृज+अण।) तुन्दपरिमृज। इत्यमरटीकायां रमानाथ॥ (अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज्ज एव।" इति सिद्धान्तकौमुदी। पा ३। २। ५॥)

तुन्दपरिम्ज, त्रि, (तुन्दमुदर परिमार्ष्टीति। परि+म्रज+"तुन्दशोकयो परिमृजापनुदो।" ३।२।५। इत्यत्र "आलस्यसुखाहरणयो रिति वक्तव्यम।" इति वार्त्तिकोक्त्या क।) अलस। इत्यमर।२।१।१८॥

तुन्दि स्त्री, (तुद+इन बाहुलकात नुम च।) उदरम। इति हेमचन्द्र।२।१६८॥ गन्धर्व्वविशेषे पु। इति जटाधर॥

तुन्दि, स्त्री (तुद+इन बाहुलकात नुम च।) नाभि। इति त्रिकाण्डशेष॥

तुन्दिक, त्रि, (अतिशयित तुन्दमुदरमस्त्यस्य। "तुन्दादिभ्य इलच।" ५।२।११७। इति चकारात ठन।) विशालजठरो जन। इति शब्दरत्नावली॥

तुन्दिका, स्त्री (तुन्दमुदर आश्रयत्वेनास्त्यस्या। तुन्द+ठन टाप च।) नाभि। इति शब्दरत्नावली॥

तुन्दित त्रि, तुण्डिल। इति भरतस्य द्विरूप कोष॥

तुन्दिभ त्रि, (तुन्दिर्वृद्धा नाभिरस्त्यस्येति। तुन्दि+"तुन्दिवलिवटेर्भ।" ५।२।१३९। इति भ।) तुन्दिल। इति शब्दरत्नावली॥

तुन्दिल, त्रि, (तुन्द विशालमुदरमस्त्यस्येति। तुन्द+"तुन्दादिभ्य इलच।" ५।२।११७। इतीलच।) विशालजठरो जन। भुँडे इति भाषा॥ तत्पर्य्याय। पिचिण्डिल २ बृहत्कुक्षि ३ तुन्दिक ४ तुन्दिभ ५ तुन्दी ६। इति शब्दरत्नावली॥

तुन्दिलफला, स्त्री, (तुन्दिलवत फलमस्या।) त्रपुषी। इति राजनिघण्ट॥

तुन्दी स्त्री, (तुन्दि+वा ङीष।) नाभि। इति शब्दरत्नावली॥

तुन्दी, [न] त्रि, (तुन्द विशालमुदरमस्त्यस्येति। "तुन्दादिभ्य इलच।" ५।२।११७। इति चकारात इनि।) तुन्दिल। इति शब्दरत्नावली अमरश्च॥

तुन्न पु, (तुद्यते इति। तुद+क्त।) नन्दीवृक्ष। तुँद इति भाषा। इत्यमर।२।४।१२७॥ त्रि, व्यथित। (यथा रामायणे। २।१४।२३।
"स तुन्न इव तीक्ष्णेन प्रतोदेन हयोत्तम।
राजा प्रचोदितोऽभीक्ष्णं कैकेयीमिदमब्रवीत॥"
छिन्ने। द्विधाकृते च॥)

तुन्नवाय, पु, (तुन्न छिन्न वयतीति। वे+"ह्वावामश्च।" ३।२।२। इत्यण।) सौचिक। इत्यमर।२।१०।६॥ दरजी इति भाषा॥ (यथा, मनु।४।२१४।
"शैलूषतुन्नवायान्न कृतघ्नस्यान्नमेव च॥")

तुनप वधे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा-पर-सक-सेट।) तुम्पति। इति दुर्गादास॥

तुनप श वधे। क्लेशे। इति कविकल्पद्रुम॥ (तुदा सक अक च सेट।) श, तुपति तुतुम्प। तुप प श तनप श क्लिशि वधे इत्येताभ्यामेव तुम्पति तुपतीति सिद्धौ तुनप पठे इत्यस्य भ्वादौ पाठस्तु वदे शवन्तस्य शान्तस्य वाच्चारणभन्नार्थ। इति दुर्गादास॥

तुनफ, वधे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा पर-सक सेट।) तुम्फति। इति दुर्गादास।

तुनफ, श वधे। क्लेशे। इति कविकल्पद्रुम॥ (तुदा पर सक अक च सेट।) श तुफति तुतुम्फ। इति दुर्गादास॥

तुप, वधे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा पर सक सेट।) तोपति। इति दुर्गादास॥

तुप, इ क अर्द्दने। इति कविकल्पद्रुम॥ (चुरा पर सक सेट।) पञ्चमस्वरी। इ क तुम्पयति। अर्द्दन वध। इति दुर्गादास॥

तुप, प श क्लेशे। वधे। इति कविकल्पद्रुम॥ (तुदा पर अक सक च सेट।) प श, तुम्पति तुतोप। इति दुर्गादास॥

तुफ, वधे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा पर सक सेट।) तोफति। इति दुर्गादास॥

तुफ, प श क्लेशे। वधे। इति कविकल्पद्रुम॥ (तुदा पर-अक-सक च-सेट।) प श, तुम्फति तुतोफ। इति दुर्गादास॥

तुब, इ कि अर्द्दे। इति कविकल्पद्रुम॥ (चुरा पक्षे भ्वा पर सक सेट।) तवर्गाद्यादि। पञ्चमस्वरी। इ, तुम्बति। कि, तुम्बयति तुम्बति। अर्द्दो वध। इति दुर्गादास॥

तुभ, ऌ ङ हिंसे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा आत्म-सक सेट।) ऌ, अतुभत। ङ, तोभते। इति दुर्गादास॥

तुभ, य ग हिंसे। इति कविकल्पद्रुम॥ (दिवा क्र्या च-पर-सक-सेट।) य, तुभ्यति। ग, तुभ्नाति। तुतोभ। इति दुर्गादास॥

तुमुर, पु क्ली, (तुमुल। रस्य ल।) तुमुल॥ इत्यमरटीकाया रायमुकुट॥ (क्षत्त्रियजातिविशेष। यथा मात्स्ये।११३।५२।
"तुमुरास्तुम्बराश्चैव पद्गमा नैषधै सह॥")

तुमुल, क्ली, (तु सौत्रो धातु+बाहुलकात मुलक।) रणसङ्कुलम। सङ्कीर्णयुद्धम। इत्यमरमेदिनीकरौ॥ परस्परसम्बाधो रणसघट्ट। इति भरत॥ (यथा, देवीभागवते।५।४१।२८।
"तत्राभूत्तुमुल युद्ध देवदानवसैन्ययो॥")

तुमुल, पु (तु+बाहुलकात मुलक।) कलिवृक्ष। इति मेदिनी। ले, ६८॥ व्याकुलो रण। इति त्रिकाण्डशेष॥ (प्रचण्डे उग्रे सङ्कुलमात्रे च त्रि। यथा, राजतरङ्गिण्याम। ४।५४१।
"एकस्य करुणाक्रन्दे सैन्यस्यान्यस्य गर्ज्जिते।
सरित्तरङ्गघोषैश्च बभूवुस्तुमुला दिश॥"
तथा, महाभारते।१।५३।१२।
"ववौ गन्धश्च तुमुलो दह्यतामनिश तदा॥")

तुम्ब, पु स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति। तुम्ब अर्द्दने+अच।) अलाबु। इत्यमरटीकाया भरत॥ (अलाबौ शुष्कत्वक। यथा हरिवंशे।६४।४।
"गाश्चिक्यतुम्बकरदो गोपवर्गप्रवाल्कौ॥")

तुम्बक पु, (तुम्बति अरुचिमिति। तुम्ब+ण्वुल।) अलाबु। इति शब्दरत्नावली॥ राजालाबु। इति राजनिघण्ट॥

तुम्बा स्त्री, (तुम्ब+टाप।) अलाबु। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा अम्बाष्टके।७।
"कुम्बावतीसमविडम्बा गलेन नवतुम्बाभवीणासविधा
श बाहुलेयशशिविम्बाभिरामसुखसबाधित स्तनभरा॥")
गवी। इति त्रिकाण्डशेष॥

तुम्बि, स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति। तुबि अर्द्दने+"सर्व्वधातुभ्य इन।" उणा ४।११७। इतीन।) अलाबु। इति शब्दरत्नावली॥ (अलाबुशब्देऽस्या विवरण ज्ञातव्यम॥)

तुम्बिका, स्त्री (तुम्ब अर्द्दने+ण्वुल। टापि अत इत्वम।) अलाबु। इति शब्दरत्नावली॥ कटुतुम्बी। इति राजनिघण्ट॥

तुम्बिनी, स्त्री (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति। तुम्ब+णिनि ङीप।) कटुतुम्बी। इति राजनिघण्ट॥

तुम्बी, स्त्री, (तुम्बि+कृदिकारादिति वा ङीष।) अलाबु। इत्यमर।२।४।१५६॥ (यथा, शान्तिशतके।२।१६।
"अरे चेतोमीन। भ्रमणमधुना यौवनजले
त्यज त्व स्वच्छन्द युवतिजलधौ पश्यसि न किम।
तनजालीजाल स्तनयुगलतुम्बीफलयुग
मनोभू कैवर्त्त क्षिपति परितस्त्वा प्रति
मुहु॥"
"अलाबु कथिता तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्त्तुला।
मिष्ट तुम्बीफल हृद्य पित्तश्लेष्मापह गुरु॥
वृष्य रुचिकर प्रोक्त धातुपुष्टिविवर्द्धनम॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
कुलिकवृक्ष। इति रत्नमाला॥

तुम्बीपुष्प, क्ली, (तुम्ब्या पुष्पमिव पुष्पमस्य।) लताकुसुम। अलाबुपुष्पम। इति हारावली।२ २॥

तुम्बुक, क्ली, (तुम्ब+बाहुलकात उक।) अलाबुफलम। इति हेमचन्द्र॥

तुम्बुक, पु, (तुम्ब+बाहुलकात उक।) अलाबु। इति भरतधृतहेमचन्द्र॥

तुम्बुरी स्त्री, (तुम्बवदाकार रातीति। रा+क। ङीप। पृषोदरादित्वादुत्वम।) कुक्कुरी। धन्याकम। इति मेदिनी। रे, १६३॥

तुम्बुरु, क्ली कुस्तुम्बुरु। इत्यमरटीकाया भरत॥ (यथा, वैद्यके।
"तुम्बुरुभृङ्गमहाराष्ट्रकन्दक कटुरोहिणी॥"
अस्य तैलगुणा।
"तुम्बुरुत्थ करञ्जोत्थ ज्योतिष्मत्युद्भवन्तथा।
अपकुष्ठकमिश्लेष्मशुक्रमेदोऽनिलापहम॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमे ऽध्याये॥)

तुम्बरु, पुं, न। [illegible] वृक्षविशेष । [illegible] । [illegible] । यथा महाभारते । [illegible] । ५ ।
'[illegible] ॥'
[illegible] । यथा [illegible] । [illegible] ।
'[illegible] भारित [illegible] ।
[illegible] ॥'
[illegible]विशेष । इति [illegible] ॥ फलवृक्ष-विशेष । तत्फलन्तु [illegible] । तत्पर्य्याय । [illegible] २ । इति रत्नमाला ॥ सौरभ ३ सौर ४ वनज ५ सानुज ६ द्विज ७ [illegible] ८ तीक्ष्णफल ९ तीक्ष्णपत्र १० महामुनि ११ स्फुटन १२ सुगन्धि १३ । अस्य गुणाः । [illegible]त्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातश्ूलगुल्मोदराध्मानक्रिमि-नाशित्वम् । [illegible] । इति राज-निर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायास्तत्फलगुणाश्च ।
'तुम्बरु सौरभं सौरं वनजं सानुजं द्विजम् ।
[illegible] प्रायस्तिक्तं कटुपाकि [illegible] कटु ॥
[illegible] तीक्ष्णं रुच्यं लघु [illegible] ।
[illegible]शिरोरुग्गरुताक्रमान् ॥
[illegible]चिश्वासपाहृत्[illegible] नाशयेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

तुर [illegible] वेगे । इति [illegible] । (ह्वा-पर अक सेट ।) ह्वसो । लि, तुतोर्त्ति । र, [illegible] । वेग [illegible] । [illegible] धातुस्य [illegible] सिद्धे [illegible] [illegible] तुतोर्त्ति इत्यन्न [illegible] चतुर्भुजः । तत्र [illegible] । [illegible] रोदित [illegible] ॥

तुर, त्रि, (तुतोर्त्ति वेगेन गच्छतीति । तुर+क ।) वेगवान् । इति तुरगशब्दटीकायां भरत ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५६ । १६ ।
"इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस आ नमन्ति ॥"
'तुरं क्षिप्रम् [illegible] ।' इति सायनः ॥ क्षिप्रस्तोत्रकारी । यथा, ऋग्वेदे । ८।२६।१० ।
"उपस्तोमान्तुरस्य दर्शथ श्रिये ॥"
'तुरस्य क्षिप्रं स्तोत्रं कुर्व्वतः ।'
इति सायनः ॥)

तुरग, पुं, (तुर वेगे+भावे घञर्थे क । तुरेण वेगेन गच्छतीति । गम+अन्येष्वपीति ड ।) चित्तम् । घोटकः । इति मेदिनी । गे, ३८ ॥ (यथा, रघुः । ३ । ५१ ।
"ततः प्रहस्यापभयः पुरन्दरं पुनर्बभाषे तुरगस्य रक्षिता ॥")

तुरगगन्धा, स्त्री, (तुरगस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।) अश्वगन्धा । इति रत्नमाला ॥ (अश्व-गन्धाशब्देऽस्या विवरणमाख्यातम् ॥)

तुरगब्रह्मचर्य्यक, क्ली, (तुरगस्येव ब्रह्मचर्य्यम् । ततः स्वार्थे कन् ।) अभावादङ्गनात्यागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुरगलीलक, पुं, (तुरगस्येव लीला यस्य तादृक् ।) तालप्रभेदः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"[illegible] लघुस्तुरगलीलकः ॥"

तुरगी [न्] त्रि, (तुरगो घोटको वाहनत्वेना-स्त्यस्येति । तुरग+इन ।) अश्वारोहः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४२५ ॥

तुरगी, स्त्री, (तुरगवत् गन्धोऽस्त्यस्याः । अश्व-आदित्वात् अच् ततो गौरादित्वात् ङीष ।) अश्वगन्धा । इति मेदिनी । ग ३८ ॥ अश्वस्त्री । इति व्याकरणम् ॥

तुरङ्ग, पुं स्त्री, (तुरेण वेगेन गच्छतीति । तुर+गम+'गमे सुपि वाच्य ।' ३ । २ । ३८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या खच् । "खच्च डिद्वा वाच्य ।" इति डित् । "अरुर्द्विषदिति ।" ६ । ३ । ६७ । इति मुम् ।) घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ३१४ ।
"द्विजा द्विजै सङ्गमनुव्रजन्ति गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरङ्गैः ॥")
चित्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तुरङ्गक, पुं, (तुरङ्ग इव कायतीति । कै+क ।) घोषकाकृतिः । इति रत्नमाला ॥ हस्तिघोषा इति भाषा ॥

तुरङ्गद्वेषिणी, स्त्री, (द्विष भावे ल्युट् । तुरङ्गेन सह द्वेषणं शत्रुता यस्याः । ततो ङीप् ।) घोट-केन सह स्वभाववैरभावादस्यास्तथात्वम् ।) महिषी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुरङ्गद्वेषणी तुरङ्गद्वेषिणी इत्यपि च क्वचित् दृश्यते ॥)

तुरङ्गप्रिय, पुं, (तुरङ्गाणां घोटकानां प्रियः ।) यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुरङ्गम, पुं स्त्री, (तुरेण वेगेन गच्छतीति । गम+खच्+मुम् च ।) घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ४७ ।
"तुरङ्गमस्कन्धनिषण्णदेहं प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥")

तुरङ्गवक्त्र, पुं, (तुरङ्गस्येव वक्त्रं वदनं यस्य ।) किन्नरः । इति जटाधरः ॥

तुरङ्गवदन, पुं, (तुरङ्गस्येव वदनं यस्य ।) किन्नरः । इत्यमरः । १ । २ । ७३ ॥

तुरङ्गारि, पुं, (तुरङ्गस्य अरिः शत्रुः । अश्वनाशक-त्वादस्य तथात्वम् ।) करवीरः । इति रत्नमाला ॥

तुरङ्गिका, स्त्री, (तुरङ्गवत् आकृतिरस्त्यस्य फलादौ । तुरङ्ग+ठन् ।) देवदालीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या देवदाली-शब्दे ज्ञातव्याः ॥)

तुरङ्गी, स्त्री, (तुरङ्गस्येव गन्धोऽस्त्यस्याः । अच् । गौरादित्वात् ङीष ।) अश्वगन्धा । इति शब्द-रत्नावली ॥ घोटिका च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुरायण, त्रि, (तुरेण वेगेन अयनं यत्र । "पूर्व्व-पदात् संज्ञायामगः ।" ८।४।३ । इति णत्वम् ।) परायणः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (क्ली, यज्ञविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे । २४ । ८ । १ । २ ।
"तुरायणं वैशाखपञ्चम्याम् । चैत्रस्य वा ॥"
यथा, महाभारते । १२ । १ । २ । ३५ ।
"तुरायणं हि व्रतमप्रधृष्यं
मक्रोधनोऽकरवं चिप्रतोऽत्वान ॥")

तुराषाट्, [ह्] पुं, (तुरं वेगवन्तं साहयति अभिभवतीति । सह+णिच्+क्विप् । "सहेः साडः सः ।" ८ । ३ । ५६ । इति षत्वम् । अन्येषामपीति पूर्व्वपदस्य दीर्घः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४७ ॥ अस्य रूपान्तरम् । तुराषाड् ॥ (यथा, देवीभागवते ।१।११।३३ ।
"तुराषाडपि तच्छ्रुत्वा क्रोधयुक्तो बभूव ह ॥")

तुरि, स्त्री, (तुतोर्त्ति त्वरितं गच्छतीति । तुर+इन् ।) तुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

तुरी, स्त्री (तुरि+कृदिकारादिति वा ङीष ।) तन्त्रवायस्य काष्ठनिर्म्मितोपकरणविशेषः । तत्-पर्य्यायः । तन्त्रकाष्ठम् २ तुलिः ३ तुली ४ तुरिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४४३ ।
"मेदिन्या तव निपतति न पदं बहुवल्लभेति गन्तव्या ।
अश्लिष्य कैर्न तन्तोस्तुरीव वसनैर्विमुक्तासि ॥")

तुरीय, क्ली (चतुर्णां पूरणम् । चतुर्थस्थानस्थित-त्वादस्य तथात्वम् ।) ब्रह्म । इति वेदान्तसारः ॥
"अज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं अनुप-हितचैतन्यम् । यथा । वनतद्वृत्तवच्छिन्ना-काशयोर्ज्जलजलाशयतद्गतप्रतिबिम्बाकाशयोर्वा आधारभूतानुपहिताकाशवदनयोरज्ञानतदुप-हितचैतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितं चैतन्यं तत्तुरीयमित्युच्यते । शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । इत्यादि श्रुतेः ।" इति वेदान्तसारः ॥ (शुक्लयजुर्व्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । यथा, मुक्ति-कोपनिषदि ।
"तुरीयातीतसन्न्यासपरिव्राजाक्षमालिका ॥")

तुरीय, त्रि, (चतुर्णां पूरणः । चतुर्+"चतुर-श्छयतावाद्यक्षरलोपश्च ।" ५ । २ । ५१ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या छः । चस्य लोपश्च ।) चतुर्थः । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, देवी-भागवते । १ । १९ । ८ ।
"जाग्रत् स्वप्नसुषुप्तिश्च तव राजन् । भवन्ति हि । अवस्थास्तु यथाकालं तुरीया तु कथं नृप ॥"
तारकः । इति सायनः ॥ यथा, ऋग्वेदे । २ । ४ । ६ ।
"तन्नस्तुरीयमध पोषयित्नु देव त्वष्टर्वि रराणः स्यस्व ॥")

तुरीयवर्ण, पुं (तुरीयश्चतुर्थो वर्णः ।) शूद्रः । इति हलायुधः ॥

तुरुष्क, पुं, गन्धद्रव्यभेदः । शिलारस इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । यवनः २ धूम्रः ३ धूम्र-वर्णः ४ सुगन्धिकः ५ सिह्लकः ६ सिह्लसारः ७ पीतसारः ८ कपिः ९ पिण्याकः १० कपिशः ११ कल्कः १२ पिच्छितः १३ पिच्छिलतैलकः १४ करेवरः १५ कृत्रिमकः १६ लेपनः १७ सिह्ल

१८ कपिचषल १९ यावल २० तैलाख्य २१ पिच्छिक २२ जाव २३ यावत २४। इति शब्दरत्नावली ॥*॥ अस्य गुणाः। सुरभित्वम्। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। स्निग्धत्वम्। कुष्ठकफपित्ताश्मरीकृच्छ्रमूत्राघातज्वरार्त्तिनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यच्च "अथ शिलारसः। सिह्लकस्तु तुरुष्कः स्याद्यतोऽयवनदेशजः। कपितैलञ्च स ख्यातस्तथा च कपिनामकः ॥ सिह्लकः कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः शुक्रकान्तिकृत।

वृष्यः कण्ठस्वेदकुष्ठज्वरदाहग्रहापहः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

(अस्य शोधनविधिर्यथा,—

"तुरुष्को मधुना भाव्यः काश्मीरश्चापि सर्पिषा॥" इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातरोगाधिकारे॥) म्लेच्छजातिविशेषः। इति मेदिनी। के १२॥ तुरुक इति भाषा। देशविशेषः। तुरुकस्तान इति पारस्य भाषा। तत्पर्य्यायः। शाखिः २। इति हेमचन्द्रः। ४। २५॥ श्रीवासद्रव्यः। इति विश्वः॥ (घोटकविशेषः। यथा अश्ववैद्यके। ६। ११।

"तुरुष्कः कीर्त्तितो वाजी स्थूलवक्त्रमुखश्च यः॥")

तुर्य त्रि, (चतुर्णां पूरणः। चतुर् + "चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च।" ५। २। ५१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यत् चस्य लोपश्च।) चतुर्थः। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, भागवते। ७। ९। ३२।

"योगेन मीलितदृगात्मनिपीतनिद्र-
स्तुर्य्ये स्थितो न तु तमो न गुणांश्च युङ्क्षे॥")

तुर्व्व इ हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-सक-सेट।) इ, तूर्व्वति। तुतूर्व्व। तुरी तुरः। इ, तूर्य्यः। इति दुर्गादासः॥

तुर्व्वसु, पुं, ययातिराजपुत्त्रः। (अयं हि देवयानीगर्भसम्भूतः। शापग्रस्तस्य पितुर्ययातेर्जरां नासौ गृहीतवान्।) यथा—

ययातिरुवाच।

"यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि।
तस्मात् प्रजासमुच्छेदं तुर्व्वसो। तव यास्यति॥
सङ्कीर्णाचारधर्म्मेषु प्रतिलोमचरेषु च।
पिशिताशिषु लोकेषु नन राजा भविष्यसि॥
गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्य्यग्योनिगतेषु च।
पशुधर्म्मेषु म्लेच्छेषु पापेषु च भविष्यसि॥"

इति मत्स्यपुराणम्॥

तुल कि उन्मितौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पक्षे भ्वा-पर-सक-सेट।) उन्मितिः परिमाणम्। कि, तोलयति तोलति काञ्चनं वणिक्। त्वदीयं सौन्दर्य्यं तुहिनगिरिकन्ये। तुलयितुमिति शङ्कराचार्य्यः। तुलां करोति इति णौ साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

तुलसारिणी, स्त्री, (तुलेन वेगेन सरतीति। सृ + णिनि + ङीप्।) तूणम्। इति शब्दमाला॥

तुलसी स्त्री, (तुलां सादृश्यं स्यति नाशयतीति। सो + क। गौरादित्वात् ङीष्। सर्व्वासमत्वा देवं सादृश्याभावादस्यास्तथात्वम्। यदुक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। १५। १५।

"नरा नार्य्यश्च तां दृष्ट्वा तुलनां दातुमक्षमाः।
तेन नाम्ना च तुलसीं तां वदन्ति पुराविदः॥"

अस्या अन्या निरुक्तिरुक्ता वृहद्धर्म्मपुराणे। ७। ८३।

"तकारो मरणं प्रोक्तं तद्यागः स्यात्तदारतः।
ततो लसति सेत्येव तुलसीत्येव गीयते॥")

स्वनामख्यातवृक्षः। तत्पर्य्यायः। सुभगा २ तीव्रा ३ पावनी ४ विष्णुवल्लभा ५ सुरेज्या ६ सुरसा ७ कायस्था ८ सुरदुन्दुभिः ९ सुरभिः १० बहुपत्री ११ मञ्जरी १२ हरिप्रिया १३ अपेतराक्षसी १४ श्यामा १५ गौरी १६ त्रिदशमञ्जरी १७ भूतघ्नी १८ भूतपत्री १९। इति राजनिर्घण्टः॥ पर्णासः २० वृन्दा २१ कठिञ्जरः २२ कुठेरकः २३। इति शब्दरत्नावली॥ वैष्णवी २४ पुण्या २५ पवित्रा २६ माधवी २७ अमृता २८ पत्रपुष्पा २९ सुगन्धा ३० गन्धहारिणी ३१। इति भरतधृतमधुमित्त्रः॥ सुरवल्ली ३२ प्रेतराक्षसी ३३ सुवहा ३४ ग्राम्या ३५ सुलभा ३६ बहुमञ्जरी ३७ देवदुन्दुभिः ३८। इति भावप्रकाशः॥*॥ क्षुद्रपत्रतुलस्याः पर्य्यायः। खरपत्रः १ जम्बीरः २ पत्रपुष्पः ३ फणिज्झकः ४ अल्पपत्रः ५ समीरणः ६। इति रत्नमाला॥ मरुवकः ७ प्रस्थपुष्पः ८। इत्यमरः। २। ४। ७९॥*॥ गन्धतुलस्याः पर्य्यायः। सुगन्धकः १ गन्धनामा २ तीक्ष्णगन्धः ३ फणिज्झकः ४ गन्धफणिज्झकः ५ सुगन्धः ६ देवदुन्दुभिः ७ एते रक्ततुलस्याः पर्य्यायाः। इति लोकव्यवहारः॥*॥ विल्वगन्धतुलस्याः पर्य्यायः। वैकुण्ठः १ विल्वगन्धः २ अल्पमानकः ३॥*॥ श्वेततुलस्याः पर्य्यायः। अर्ज्जकः १ श्वेतपर्णासः २ गन्धपत्रः ३ कुठेरकः ४ अम्लाञ्जकः ५ तीक्ष्णः ६ तीक्ष्णगन्धः ७ सिताञ्जकः ८॥*॥ कृष्णतुलस्याः पर्य्यायः। कृष्णाञ्जकः १ कृष्णवर्णः २ कालमानः ३ करालकः ४ कालपर्णः ५ सुरभिः ६ मालकः ७ कालमानकः ८॥*॥ वव्वरीतुलस्याः पर्य्यायः। सुरभिः १ तुलसीद्वेषा २ सुरसा ३ अपेतराक्षसी ४। इति रत्नमाला॥ वव्वरी ५ कवरी ६ तुङ्गी ७ खरपुष्पा ८ अजगन्धिका ९। इत्यमरः। २। ४। १४९॥*॥ सामान्यतुलस्याः गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। सुरभित्वम्। श्लेष्मवातजन्तुभूतक्रिमिवान्तिनाशित्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ दाहपित्तकारित्वम्। दीपनत्वम्। कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्वरुग्नाशित्वञ्च। शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या। इति भावप्रकाशः॥*॥ अस्या उत्पत्तिर्यथा। गोलोके इयं तुलसी गोपी श्रीकृष्णप्रिया श्रीकृष्णेन सह अस्याः क्रीडां दृष्ट्वा राधा शशाप त्वं मानवीं योनिं याहि। तच्छ्रुत्वा सा खिन्ना। गोविन्दस्तामुवाच त्वं भारते तपस्तप्त्वा ममांशं नारायणं लभिष्यसि। सा पृथिव्यां धर्म्मध्वजराजपत्न्यां माधव्यां कार्त्तिकीपूर्णिमायां जाता। नरा नार्य्यश्च तां दृष्ट्वा तुलनां दातुमयोग्यास्तेन इह लोकेऽपि तुलसीति नाम्ना ख्याता। सा तपस्तप्तुं वनं गता। तदानीं राधाशापात् सुदामगोपालो दानवीं योनिं प्राप्य शङ्खचूडनाम्ना ख्यातः। सोऽपि ब्रह्मणो वरात् सर्व्वावध्यत्वं प्राप्तवान् परन्तु यदा तव पत्न्याः सतीत्वनाशो भविष्यति तदा मारयिष्यसीति ब्रह्म तमुक्तवान्। स तुलसीमुवाह देवानामधिकारं जहार। देवा ब्रह्मसभां गताः। ब्रह्मा साद्धं शिवलोकं गतवान्। शिवस्तैः सार्द्धं वैकुण्ठं गतवान्। नारायणो ब्रह्माणमुवाच मम शूलं गृहीत्वा शिवो युद्धार्थं तत्र गच्छतु अहञ्च शङ्खचूडरूपेण तत्पत्न्याः सतीत्वभङ्गं करिष्यामीति श्रुत्वा शिवस्तत्र जगाम, स शिवेन सह युद्धे नियुक्तस्तदानीं नारायणस्तत्पत्नीं तद्रूपेण धर्षितवान्। पश्चात् सा नारायणं ज्ञात्वा शशाप त्वं पाषाणो भव जन्मान्तरं आत्मानं विस्मरिष्यसि इत्युक्त्वा तच्चरणे पपात ररोद च। तदा नारायणस्तामुवाच त्वमिदं शरीरं त्यक्त्वा रमासदृशी भव मया सह क्रीड इयं तनुर्गण्डकी नदी भवतु तव केशसमूहः तुलसीनामा पुण्यवृक्षो भवतु तदा तत् सर्व्वं सम्भूतं। एतद्विवरणन्तु ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १५ अध्यायमारभ्य विस्तरशो द्रष्टव्यम्॥*॥ पद्मपुराणमते जलन्धरपत्न्या वृन्दायाः लावण्यदर्शनेन विष्णुर्मुग्धः। तन्मोहवारणार्थं देवा महादेवशरणङ्गताः। महादेवस्तानुवाच मायामाराधय। ते मायां तुष्टुवुः माया तानुवाच अहं रजःसत्त्वतमोगुणैर्गौरीलक्ष्मीस्वधारूपेण तिष्ठामि। ता युष्माकं कार्य्यं विधास्यन्ति तच्छ्रुत्वा देवास्तासां सकाशमागत्य प्रणेमुः ताभ्यो वीजानि प्राप्य च।क्यानि जगदुश्च यत्र विष्णुस्तिष्ठति तत्रेमानि वीजानि वपत देवास्तथा चक्रुस्तेभ्यस्त्रयो वृक्षा अभवन् धात्री मालती तुलसी च धात्री स्वधांशभूता मालती लक्ष्म्यंशभूता तुलसी गौर्य्यंशभूता।*॥ तुलस्या माहात्म्यं यथा।

ब्रह्मोवाच।

"तुलस्याः शृणु माहात्म्यं पापघ्नं सर्व्वकामदम्।
यत् पुरा विष्णुना प्रोक्तं तत्ते वक्ष्याम्यशेषतः॥
सम्प्राप्ते कार्त्तिके दृष्ट्वा नियमेन जनार्द्दनः।
पूजनीयो महद्भिश्च कोमलैस्तुलसीदलैः॥
दृष्टा स्पृष्टा तथा ध्याता कीर्त्तिता नमितार्च्चिता।
रोपिता सेविता नित्यं पापं हन्ति युगार्ज्जितम्॥
अष्टधा तुलसी येस्तु सेविता द्विजसत्तम।।
युगकोटिसहस्राणि ते वसन्ति हरेर्गृहे॥
रोपिता तुलसी यावत् कुरुते मूलविस्तृतम्।
तावद्युगसहस्राणि तनोति सुकृतं हरिः॥
तुलसीदलपुष्पाणि यो दद्याद्धरये मुने।।
कार्त्तिके सकलं पापं सोऽत्र जन्मार्ज्जितं दहेत्॥
रोपिता तुलसी यावत् वर्द्धते वसुधातले।
तावत्कल्पसहस्राणि विष्णुलोके महीयते॥
यत् फलं सर्व्वपुष्पेषु सर्व्वपत्रेषु यत् फलम्।

तुलस्या[illegible] पुण्य[illegible] ॥
[illegible] यत्र [illegible] ।
[illegible] पुण्यानु भवनामा[illegible] ॥
[illegible] छाया यत्र [illegible] ।
[illegible] ॥
तुलसीकानने[illegible] यस्मिन् [illegible] मुने ।
[illegible] परम श्रेय [illegible] प्रतिदिनम् ।
यस्मिन् गृहे द्विजश्रेष्ठ तुलसीमूलमृत्तिका ।
सर्व्वदा [illegible] भाले यमकिङ्कराः ।
तुलसी[illegible] परित्यजेत् ।
[illegible] गच्छति मुक्तः पापपञ्जरात् ।
[illegible] मृत्तिकालिप्त ललाटं यस्य [illegible] ।
कुल [illegible] तस्य [illegible] ॥
यः कश्चित्तुलसीमूले वा[illegible] ।
[illegible] । स [illegible] ॥
तुलसी[illegible] गृहे यस्यावतिष्ठते ।
[illegible] नास्ति यमकिङ्कराः ॥
[illegible] गङ्गास्नानं तथैव च ।
तुलसी[illegible] समसेतत्त्रयं स्मृतम् ॥
[illegible] सप्ताङ्गानाम् ।
[illegible] पापं [illegible] यत्संचितम् ॥
तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुर्य्याद्धरिहरार्च्चनम् ।
[illegible] याति मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥
पुष्कराद्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
[illegible] वसन्ति तुलसीदले ॥
तुलसीमञ्जरीयुक्तो यस्तु प्राणान् विमुञ्चति ।
[illegible] शक्तो युक्तं पापशतैरपि ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
‘[illegible] द्विजसत्तम ।
[illegible] ॥
[illegible] प्रजापतेः ।
[illegible] शिवस्तिष्ठेत् तुलस्याः सर्व्वदेव[illegible] ॥
[illegible] सरस्वती चैव गायत्री [illegible] तथा ।
[illegible] चान्या देवपत्न्यस्तत्पुष्पेषु वसन्ति वै ॥
[illegible] शमनश्चैव नैरृतो वरुणस्तथा ।
[illegible] कुवेरश्च तच्छाखायां वसन्त्यमी ॥
[illegible] सर्व्वे विश्वेदेवाश्च सर्व्वदा ।
[illegible] तथा देवयोऽखिला ॥
विद्याधराश्च गन्धर्व्वा सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ।
तुलसीपत्रमाश्रित्य सर्व्वदा निवसन्ति वै ॥
छिन्दन्ति तृणजातीनि तुलसीमूलजानि वै ।
तद्देहस्था ब्रह्महत्याश्छिनोति तत्क्षणाद्धरिः ॥
ग्रीष्मकाले द्विजश्रेष्ठ । सुगन्धैः शीतलैर्जलैः ।
तुलसीसेचनं कृत्वा नरो निर्व्वाणमाप्नुयात् ॥
चन्द्रातप वा छत्र वा तुलस्यै यस्तु यच्छति ।
विशेषतो निदाघेषु स मुक्तः सर्व्वपातकैः ॥
वैशाखेऽम्बुधाराभिरच्छिन्नैस्तुलसीं जनः ।
सेचयन् सोऽश्वमेधस्य फल प्राप्नोति निश्चय ॥
कदाचित्तुलसी दृष्ट्वा सेचयेद्यो नरोत्तम ।
तस्य वेश्मनि विप्रर्षे । लक्ष्मीर्भवति निश्चला ॥
गोमयैस्तुलसीमूले यः कुर्य्यादनुलेपनम् ।
सम्मार्ज्जनञ्च कुरुते तस्य पुण्यफल ध्रुवम् ॥

[illegible] यावन्ति दूरीभूतानि जैमिने ।
[illegible] मानसे तु गता सह ॥
[illegible] कृत्वा [illegible]
[illegible] तुलसी विना च ।
तत्सर्व्वं निष्फलं भवति द्विजेन्द्र ।
पञ्चामृतेऽपि न [illegible] तुष्यति देवराट् ॥
यस्य स्यात् तुलसीपत्र मुखे शिरसि कर्णयोः ।
[illegible] द्विजश्रेष्ठ । तस्य स्वामी न भास्करिः ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसार ॥ * ॥
‘स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
तुलसीपत्रतोयेन च योऽभिषेकं समाचरेत् ।
गवामयुतदानेन यत्फल लभते नरः ।
तुलसीपत्रदानेन तत्फल कार्त्तिके सति ॥
तुलसीनीरकणिका मृत्युकाले च यो लभेत् ।
रत्नयानं समारुह्य वैकुण्ठं स प्रयाति च ॥
नित्यं तुलसीपत्र शुद्ध पर्युषित सति ।
श्राद्धे व्रते वा दाने वा प्रतिष्ठायां सुरार्च्चने ॥
भूगत तोयपतित यद्दत्तं विष्णवे सति ।
शुद्धन्तु तुलसीपत्र क्षालनादन्यकर्म्मणि ॥” * ॥
तुलसीपत्रचयननिषेधकालो यथा,—
“[illegible]ममायाञ्च द्वादश्यां रविसङ्क्रमे ।
तैलाभ्यङ्गे च स्नाते मध्याह्ने निशि सन्ध्ययोः ॥
अशौचेऽशुचिकाले वा रात्रिवासान्वितोऽपि वा ।
तुलसी ये च चिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरेः
शिरः ॥” * ॥
तुलसीस्पर्शनात् मिथ्याप्रतिज्ञाया मिथ्याशपथे च
दोषो यथा,—
‘तुलसी स्वकरे कृत्वा स्वीकार यो न रक्षति ।
स याति कालसूत्रञ्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
करोति मिथ्याशपथं तुलस्या यो हि मानवः ।
स याति कुम्भीपाकञ्च यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ।
तुलसीपत्रचयनमन्त्रो यथा,—
‘मातस्तुलसि गोविन्दहृदयानन्दकारिणि ।
नारायणस्य पूजार्थ चिनोमि त्वा नमोऽस्तु ते ॥
कुसुमैः पारिजाताद्यैः सुगन्धैरपि केशव ।
त्वया विना नैव तृप्तिः चिनोमि त्वामतः शुभे ॥
त्वया विना महाभागे समस्त कर्म्म निष्फलम् ।
अतस्तुलसि देवि । त्वा चिनोमि वरदा भव ॥
चयनोद्भवदुःख यद्देवि । ते हृदि वर्त्तते ।
तत् क्षमस्व जगन्मातस्तुलसि । त्वा नमाम्यहम् ॥
कृताञ्जलिरिमान्मन्त्रान् पठित्वा वैष्णवो जनः ।
करतालत्रय दत्त्वा चिनुयात्तुलसीदलम् ॥
शनैः शनैस्तथाकारैश्चीयते तुलसीदलम् ।
यथा न कम्पते शाखा तुलस्या द्विजसत्तम । ॥
पत्राणां चयने विप्र । भग्नशाखा यथा भवेत् ।
तथा हृदि व्यथा विष्णोर्द्दीयते तुलसीपतेः ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसार ॥ * ॥
तुलसीकाष्ठमालामाहात्म्य यथा,—
“तुलसीकाष्ठनिर्म्माणमाला गृह्णन्ति ये नराः ।
पदे पदेऽश्वमेधानां लभते निश्चित फलम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

‘मालतेस्तुलसीकाष्ठमाला कुञ्जसमुद्भवा ।
धार्य्या नित्य प्रयत्नेन त्वितद्भक्तस्य लक्षणम् ॥
हरिभक्तस्य तुलसीकुञ्जकाष्ठसमुद्भवा ।
चिह्नायमालिनो माला पुरा कृष्णेन दर्शिता ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
गणेशपूजाने तुलसीनिषेधो यथा । तुलसी प्रति
गणेशवाक्यम् ।
“पुष्पाणां सारभूता त्व भविष्यसि मनोरमे ।
कलांशेन महाभागे । स्वयं नारायणप्रिया ॥
प्रिया त्व सर्व्वदेवानां कृष्णस्य च विशेषतः ।
पूजा विमुक्तिदा नॄणां मम त्वाज्या च सर्व्वदा ॥’
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥ * ॥
तुलस्याः स्तवो यथा,—
नारायण उवाच ।
“वृन्दा वृन्दावनी विश्वपूजिता विश्वपावनीम् ।
पुष्पसारा नन्दिनीञ्च तुलसी कृष्णजीवनीम् ॥
एतन्नामाष्टकञ्चैतत् स्तोत्रं नामार्थसंयुतम् ।
यः पठेत्ताञ्च सम्पूज्य सोऽश्वमेधफल लभेत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
महादेवाय तस्याः पत्रदानफल यथा,—
“गयाश्राद्धफल दातुं पितॄणां परितोषदम् ।
ततफल स्याच्छतगुणं तुलसीपत्रदानतः ॥”
इति दृहद्धर्म्मपुराणे १ अध्यायः ॥ * ॥
तस्यास्तन्मञ्जर्य्याश्च हरिहरपूजने मुक्तिप्रदत्व
पाद्मे देवदूतविकुण्डलसंवादे ।
“तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुर्य्याद्धरिहरार्च्चनम् ।
न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥ * ॥
तत्पत्रेण शक्तिपूजाविधिर्य्यथा,—
“वाजिदन्तकपत्रैश्च पुष्पौघैरपि चण्डिकाम् ।
तुलसीकुसुमैः पत्रैरर्च्चयेच्छ्रीविवृद्धये ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ * ॥
अथ तुलसीग्रहणविधिः । वायुपुराणे ।
“अस्नात्वा तुलसीं छित्त्वा यः पूजां कुरुते नरः
सोऽपराधी भवेत् सत्यं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥’
तत्रादौ मन्त्रः । स्कान्दे ।
“तुलस्यमृतजन्मासि सदा त्व केशवप्रिया ।
केशवार्थे चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ॥
त्वदङ्गसम्भवैः पत्रैः पूजयामि यथा हरिम् ।
तथा कुरु पवित्राङ्गि कलौ मलविनाशिनि । ॥’
गारुडे च ।
“मोक्षैकहेतो धरणीप्रशस्ते
विष्णोः समस्तस्य गुरोः प्रियेति ।
आराधनार्थं वरमञ्जरीकं
लुनामि पत्रं तुलसि । क्षमस्व ॥
इत्युक्त्वा तुलसीं नत्वा चित्त्वा दक्षिणपाणिना ।
पत्राण्येकैकशो न्यस्येत् सतपात्रे मञ्जरीरपि ॥’
तन्माहात्म्यञ्च स्कान्दे ।
“मन्त्रेणानेन यः कुर्य्याद् गृहीत्वा तुलसीदलम्
पूजन वासुदेवस्य लक्षकोटिफल लभेत् ॥”
किञ्च ।
“शालग्रामशिलार्च्चार्थं प्रत्यहं तुलसीक्षितौ ।

तुलसीं ये विचिन्वन्ति धन्यास्ते करपल्लवाः ॥"
इति ॥ * ॥
"सङ्क्रान्त्यादौ निषिद्धोऽपि तुलस्यवचयः स्मृतः ।
परं श्रीविष्णुभक्तैस्तु द्वादश्यामेव नेष्यते ॥" * ॥
अथ तुलस्यवचयनिषेधकालः । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
'न छिन्द्यात् तुलसीं विप्रा द्वादश्यां वैष्णवः
क्वाचन ॥"
गारुडे ।
"भानुवारं विना दूर्व्वां तुलसीं द्वादशीं विना ।
जीवितस्याविनाशाय न विचिन्वीत धर्म्मवित् ॥"
पाद्मे च ।
श्रीकृष्णसत्यासंवादीयकार्त्तिकमाहात्म्ये ।
"द्वादश्यां तुलसीपत्रं धात्रीपत्रञ्च कार्त्तिके ।
लुनाति स नरो गच्छेन्निरयानतिगर्हितान् ॥"
अतएवोक्तम् ।
"देवार्थे तुलसीच्छेदो होमार्थे समिधान्तथा ।
इन्दुक्षये न दुष्येत गवार्थे तु तृणस्य च ॥
एवं कृत्वा महापूजामङ्गोपाङ्गान्विकं प्रभो ।
क्रमादुद्यथा सम्प्रदायं तत्तत्स्थानेषु पूजयेत् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥ * ॥
अथ तुलसीविवाहप्रतिष्ठाविधिः ।
श्रीवशिष्ठ उवाच ।
"विवाहं संप्रवक्ष्यामि तुलस्यास्तु यथाविधि ।
यथोक्तं पञ्चरात्रे तु ब्रह्मणा भाषितं पुरा ॥
आरामे वा वनेऽप्यथ तुलसी स्वगृहेऽपि वा ।
वर्षत्रयेण पूर्णेन ततो यजनमारभेत् ॥
सौम्यायने प्रकर्त्तव्यं गुरुशुक्रोदये तथा ।
अथवा कार्त्तिके मासि भीष्मपञ्चदिनेषु च ॥
वैवाहिकेषु ऋक्षेषु पूर्णिमायां विशेषतः ।
मण्डपं कारयेत्तत्र कुण्डवेदीं तथा पुनः ॥
शान्तिकञ्च प्रकर्त्तव्यं मातृणां स्थापनं तथा ।
मातृश्राद्धादिकं सर्व्वं विवाहवत् समाचरेत् ॥
ब्राह्मणांश्च सुचिरस्नातान् वेदवेदाङ्गपारगान् ।
ब्रह्मा चाचार्य्यस्तथैव चत्वारश्च तथर्त्विजः ॥
वैष्णवेन विधानेन वर्द्धनीकलसं यजेत् ।
मण्डपं कारयेत्तत्र लक्ष्मीनारायणं शुभम् ॥
ग्रहयज्ञं पुरः कृत्वा मातृणां यजनं तथा ।
कृत्वा नान्दीमुखं श्राद्धं सावर्णं स्थापयेद्धरिम् ॥
कृत्वारोप्य च तुलसीं लग्ने लक्षमिते रवौ ।
वासः शुक्लेन मन्त्रेण वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
यदा बध्नेति मन्त्रेण कङ्कणं पाणिपल्लवे ।
कोऽदादिति च मन्त्रेण पाणिग्राहो विधीयते ॥
ततः कुण्डे समागत्य आचार्य्यः सह तैर्द्विजैः ।
आचार्य्यो वेदिकाकुण्डे जुहुयाच्च नवाहुतीः ॥
विवाहकर्म्मवत् सर्व्वं वैष्णवं देशिकोत्तमैः ।
कर्त्तव्यश्च ततो होमो विशेषाद्विधिपूर्व्वकम् ॥"
ॐ नमो भगवते केशवाय नमः स्वाहा ।
नारायणाय स्वाहा । माधवाय । गोविन्दाय ।
विष्णवे । मधुसूदनाय । त्रिविक्रमाय । वामनाय । श्रीधराय । हृषीकेशाय । पद्मनाभाय ।
दामोदराय । उपेन्द्राय । अनिरुद्धाय । अच्युताय । अनन्ताय । गदिने । चक्रिणे । विष्वक्सेनाय । वैकुण्ठाय । जनार्द्दनाय । मुकुन्दाय ।
अधोक्षजाय स्वाहा । इति होमः ॥
यजमानः सपत्नीकः श्वशुरो ये गोत्रबान्धवाः ।
प्रयच्छेयुश्च कन्याश्चत्वारो विष्णुना सह ॥
तुलस्याः पाणिग्रहणे वेदिकायां विभावरीम् ।
घृतकुम्भं जपन् सूक्तं पावमानीं दिशीयन ॥
तथैव शान्तिकाध्यायं नवसूक्तं तथैव च ।
जीवसूक्तं पुनर्जप्त्वा तदा वैष्णवसंहिताम् ॥
शङ्खभल्लरिनिघाषैर्भेरीतूर्य्यस्य निस्वनैः ।
गायन्ते मङ्गलां नार्य्यो माङ्गल्यं विधिमाचरेत् ॥
दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चादभिषेकविधिं ततः ।
ब्राह्मणे वृषभं दद्यादाचार्य्यं परिधाप्य च ॥
गां पटञ्च तथा शय्यामाचार्य्याय प्रदापयेत् ।
ऋत्विग्भ्यो दापयेद्वस्त्राण्येषां दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
एवं प्रतिष्ठितां देवीं विष्णुना च समर्च्चयेत् ।
आजन्मोपार्ज्जितं पापं दर्शनेन प्रणश्यति ॥
रोपयेत्तुलसीं यस्तु सार्च्चेच्च शतान्वितः ।
प्रतिष्ठाप्य यथोक्तेन विष्णुना सह मानवः ॥
स मोक्षं लभते जन्तुर्विष्णुलोकं तथाक्षयम् ।
प्राप्नोति विपुलान् भोगान् विष्णुना सह
मोदते ॥
प्रतिष्ठा श्रीतुलस्यास्तु लिखिता विष्णुयामले ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे २ विलासः ॥

तुलसीद्वेषा, स्त्री (तुलसीं द्वेष्टि तुल्यगन्धत्वात् स्पर्द्धते इति । द्विष + अण् । ततष्टाप् ।) वर्व्वरी । इति रत्नमाला ॥ (वर्व्वरीशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

तुला, स्त्री, (तोल्यतेऽनया । तुल उन्माने भिदादङ् । अतुलोपमाभ्यामिति निर्द्देशात् गुणाभावः ।) सादृश्यम् । (यथा, रघुः । ८ । १५ ।
"नभसा निभृतेन्दुना तुला-
मुदितार्केण समारुरोह तत् ॥")
मानम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ८४ ।
"सकृदपि दृष्ट्वा पुरुषं विबुधा जानन्ति
सारतां तस्य ।
हस्ततुलयापि निपुणाः पलपरिमाणं
विजानन्ति ॥")
गृहाणां दारुबन्धाय पीठिका । पलशतम् ।
(यथा, अमरकोषे । २ । ६ । ८७ ।
"तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्यात् विंशतिस्तुलाः ॥")
भाण्डम् । इति मेदिनी । ले, २५ ॥ मेषादिद्वादशराशयन्तर्गतसप्तमराशिः । ततपर्य्यायः ।
यूकः २ जुकः ३ घटः ४ तौली ५ तुलाधरः ६ ।
इति ज्योतिषम् ॥ सा चित्राशेषपादद्वयस्वाती-
समुदाययुक्तविशाखाप्रथमपादत्रयेण भवति ।
तदधिष्ठातृदेवता तुलाधारिपुरुषः । अस्याः
शीर्षोदयः नानावर्णः उष्णस्वभावः । सा
पश्चिमदिक्स्वामिनी वायुराशिः स्निग्धा
चिक्कणा निःशब्दा वनचारिणी अल्पसन्ताना
अल्पस्त्रीसङ्गा शूद्रवर्णा समानाङ्गा च । तत्र

जातस्य फलम् । वक्ता विद्यावान् स्थीदुःखितः ।
नानानाटकः ॥ जन्मकालीनचन्द्राश्रितेतद्राशिफलम् ।
'सतुरङ्गगजाद्यविक्रयी
द्विजसुरार्च्चनदानमना पुमान् ।
शशिनि जालिगते बहुदारभाग्
विभवसञ्चितचित्रितविक्रमः ।"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
तस्या उदये तन्नामकलग्नं भवति । तस्य
गणितशास्त्रपरिमाणं दशाधिकषट्शताधिकपञ्चपलप्रमे दण्डे वर्त्तमानीनविंशतिशाके पञ्चदश
पलाधिकपञ्चदण्डाः । इति ज्योतिषम् ॥ तत्र
जातफलम् ।
"तुलालग्ने पुमान् जातः सुधीः सततकर्म्मतत्परः ।
विद्वान् सर्व्वकलाविज्ञो धनाढ्यो जनपूजितः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
परीक्षाविशेषः । यथा नारदः ।
"ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्त्रियस्य हुताशनः ।
वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥
साधारणः समस्तानां कोषः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
विषवर्ज्जं ब्राह्मणस्य सर्व्वेषान्तु तुला स्मृता ॥" *
अथ तस्या उत्पत्तिविधिः । यज्ञियं वृक्षं यमवरुणमन्त्रपूर्व्वकं छित्त्वा लोकपालेभ्यः प्रणम्य
पण्डितैः चतुर्हस्ता चतुरस्रा ऋज्वी तुला कार्य्या
तत्र त्रिषु स्थानेषु वलयानि दातव्यानि । तत्र
षडरत्नी स्तम्भौ कृत्वा हस्तद्वयव्यवधानेन
दक्षिणोत्तरयोर्दिशोर्हस्तद्वयनिखननं कृत्वा पट्टधारककीलकाग्रस्तम्भयोरुपरि अन्तर्द्वयच्छिन्नमध्यनिवेशितलोहाङ्कुशपट्टकं निधाय ततपट्टकस्य मध्यस्थिताङ्कुशेन तुलामध्यवलयस्थलौहं
संयुञ्ज्यात् । एवञ्च सति स्तम्भयोरन्तरालवर्त्तक
तुलादण्डस्तिष्ठति तुलाग्रस्थिताभ्यामायसकीलकाभ्यां शिक्यद्वयरज्जुबन्धनं कुर्य्यात् । तुलायाः
पार्श्वयोः प्राकप्रत्यकदिशोस्तोरणस्तम्भौ तुलातो
दशाङ्गुलोच्छ्रायौ कार्य्यौ तोरणयोरुपरिसूत्र-
सनद्धौ न्यूनधयावनोसुखौ घटमस्तकचुम्बिनावलम्बौ कार्य्यौ । तुलादण्डं पूर्व्वपश्चिमयोधार्य्य ।
पूर्व्वशिक्ये शिलां तोलयेत् पश्चिमे कर्त्तारं
तुलाया उपरि जलं देयं यदि जलं न च्यवते
तदा तुला समा ज्ञेया ॥ * ॥ अथैतत्प्रयोगः ।
कृतोपवासः कृतस्नानादिः प्राड्विवाको ब्राह्मणः
कार्य्यं पृच्छेत् निवेदितं विशेषयेत् । ततोऽभियुक्तं तोलयित्वावतार्य्य धर्म्मावाहनादिकं
कुर्य्यात् । ॐ ततः सदित्युच्चार्य्य ब्राह्मणत्रयं
गन्धादिना पूजयित्वा तान् स्वस्तिपुण्याहन्ध्वाद्धि
प्रत्येकं त्रिर्व्वाचयित्वा दिव्याङ्गभूतहोमार्थं ब्रह्म-
चतुष्टयं ऋत्विकचतुष्टयञ्च मार्द्धादिभिरभ्यर्च्च्य
वृणुयात् । चाशक्तावेकं ब्रह्माणमेकं ऋत्विजञ्च । ततस्तुलां सपताका ध्वजालङ्कृतां भूमौ
निधाय तस्याः प्राङ्मुखः प्राड्विवाकः पुष्पाक्षतमादाय ॐ भूर्भुवः स्वरित्युच्चार्य्य ।
एह्येहि भगवन् धर्म्म । दिव्ये ह्यस्मिन् समाविश ।

[illegible] ॥
[illegible]
[illegible] दानमीमांसायाम्।
[illegible]
[illegible] तुला [illegible]
[illegible] तुलायाः [illegible]
[illegible] पश्चिमे [illegible] उत्तरस्यां [illegible]।
आग्नेय्याम् [illegible] वायव्यां [illegible]
नैर्ऋत्यां [illegible]। इन्द्रस्य [illegible] अष्ट
[illegible] प्रत्येकं [illegible]। तत्र [illegible]
[illegible]
[illegible] इन्द्रेश [illegible] द्वात्रिंशत्
[illegible] तत्र [illegible]
[illegible] पूर्णं [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] चामुण्डायै
[illegible] दक्षिणोत्तर [illegible]
[illegible]
[illegible] घटोत्तरभाग
[illegible]
[illegible] इन्द्रादि [illegible]
[illegible] चतुर्भ
[illegible] अश्वत्थावकलि
[illegible] सस्याथ
[illegible]
[illegible] कुर्यात्।
[illegible] स्वपूजा
[illegible] पश्चिम-
[illegible] इष्टकाच पूर्णाग्निं कृत्वा उत्तोल्य
[illegible] अवतारयेत्।
तत [illegible] विच्छिन्न
[illegible] समस्तद्वारेषु
[illegible]
[illegible] यमश्च।
[illegible] उभे च सन्ध्ये
धर्म्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥
[illegible] अभियुक्ताथ
[illegible] दत्तामन्त्रं समस्तान-
मया [illegible] प्रतिज्ञा लिपिपत्रे
विलिख्य तत्पत्रं मौध्यं शिरोगतं कुर्यात्।
तत प्राड्विवाको घटमामन्त्रयेदेभिः ।
त्वं घटो ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम्।
धकारात् धर्म्ममूर्त्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम् ॥
धृतो धारयसे यस्मात् घटस्तेनाभिधीयसे।
त्वं वेत्सि सर्व्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ॥
त्वमेव देव! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः।
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥

[illegible] आत्मनः त्वया माद्य [illegible] ॥"
[illegible] मानिन ।
'[illegible] लोकाः [illegible] कूट
[illegible] त्वया ॥"
[illegible] तुलामामन्त्रयेत् ।
त्वं तुले! सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्म्मिता।
तत् सत्यं वद कल्याणि! संशयान्मां विमोचय ॥
यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय।
शुद्धश्चेद्गमयोर्द्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥
तत प्राड्विवाक पूर्व्वोक्त [illegible] पूर्वनिवेष्टमारो
[illegible] आरोपित [illegible] पश्चात्
[illegible] पूर्णं चन्द्र
[illegible]
[illegible] प्राड्विवाक [illegible] प्रमाणे
[illegible] पाठकाल [illegible]
[illegible] स्थापयेत्। तत प्रतिमा
[illegible] त्वसुद्ध ।
समावस्थाने [illegible] पुनः परीक्षा
[illegible]
[illegible] वाद्यसुदिमाति
[illegible] दक्षिणामभि
[illegible] इति दिव्यतत्त्वम् ॥
तुलाकोटि स्त्री (तुला साम्यम् कोटयते इति।
कुट+इन्।) नूपुर। (यथा, माघ। १२।४।
[illegible]
[illegible]तुलाकोटिनिनादकोमल ॥'
[illegible] मा न कुटनीति। कुट कौटिल्ये+
इन।) मानभेद ॥ अर्बुद। इति हेमचन्द्र।
३।५७६ ॥
तुलाकोटी, स्त्री, (तुलाकोटि+कृदिकारादिति वा
ङीष्।) तुलाकोटि। इत्यमरटीकायां भरत ॥
तुलाकोष, पु, (तुलाया परिमाणस्य कोष इव।)
तुलापरीक्षा। इति मिताक्षरा ॥
तुलाधार पु, (तुला धरति धारयति वा। तुला+
धृ+'कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।)
तुलाराशि। वणिजि, त्रि। इति मेदिनी। रे,
२६४ ॥ तुलागुण। इति हेमचन्द्र ॥ (स्वनाम
ख्यातो वणिग्धर्म्मा पुरुषविशेष। यथा महा
भारते। १२।२६। ८।
"तुलाधारो वणिग्धर्म्मा वाराणस्यां महायशा।
सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम।॥")
तुलापुरुषदान क्ली, (तुलापुरुषस्य तुलोन्मितपुरुष-
भारसमपरिमितद्रव्यस्य दानम्। यद्वा, तुला
पुरुषविधिना दानम्।) षोडशमहादानान्तर्गत
दानविशेष। यथा,—
"आद्यन्तु सर्व्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ॥"
तस्य कालो यथा,—
"नोक्तानि यानि गुह्यानि महादानानि षोडश।
तानि ते सम्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वश ॥
तुलापुरुषदानोऽयं येषामादौ विधीयते।
अयने विषुवे चैव व्यतीपाते दिनक्षये ॥
युगादिषूपरागेषु तथा मन्वन्तरादिषु।

[illegible] ॥
[illegible] सुप्रातु [illegible]।
द्रव्यब्राह्मणलाभो वा श्रद्धा वा यत्र जायते॥"
तस्य देशो यथा,—
"तीर्थे वायतने गोष्ठकूपारामसरित्सु च।
गृहे वाथ वने वापि तडागे रुचिरेऽथवा॥
महादानानि देयानि संसारभयभीरुणा॥"
अस्य विधान यथा—
"पुण्यां तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्
मण्डपं रचयेद्विद्वान् षोडशं द्वादशं वा करान्॥
मण्डपं कारयेद्विद्वांश्चतुर्भद्रासनं बुधः।
सप्तहस्ता भवेद्वेदी मध्ये पञ्चकराथ वा॥
तन्मध्ये तोरणं कुर्य्यात् सारदारुमयं शुभम्।
कुर्य्यात् कुण्डानि चत्वारि चतुर्द्दिक्षु विचक्षणः॥'
तुलारोपणप्रस्तावे।
"रत्निमात्रस्तोरणाग्रे तु वक्ष्यये च विधानतः।
सुमेखलायोनिसमायुतानि
सपूर्णकुम्भानि सहासनानि।
सुताम्रकुण्डद्वयसंयुतानि
सयज्ञपात्राणि सहस्रुवाणि॥
हस्तप्रमाणानि तिलाज्यपूर
पुष्पोपहाराणि सुशोभनानि।
पूर्व्वोत्तरे हस्तमिता च वेदी
ग्रहादिदेवेश्वरपूजनाय॥
अथार्च्चनं ब्रह्मशिवाच्युतानां
तत्रैव कार्य्यं फलवस्त्रमाल्यैः।
ब्रह्मशिवाच्युतानां प्रतिमासु पूजा कार्य्या इत
रेषां स्थण्डिले कार्य्या।
लोकेशवर्णा परितः पताका
मध्ये ध्वजः किङ्किणिकायुतः स्यात्॥
द्वारेषु कार्य्याणि च तोरणानि
चत्वार्य्यपि क्षीरवनस्पतीनाम्।
द्वारेषु कुम्भद्वयमत्र कार्य्यं
सगन्धधूपाम्बररत्नयुक्तम् ॥ * ॥
यत्पूर्व्वं सारदारुमयं कुर्य्यादित्युक्तं तस्येदानी-
मनुष्ठानमाह।
सालेक्षुदीचन्दनदेवदारु
श्रीपर्णिबिल्वप्रियकाञ्चनोत्थम्।
स्तम्भद्वयं हस्तयुगावखातं
कृत्वा दृढं पञ्चकरोच्छ्रितं तत्॥
तदन्तरं हस्तचतुष्टयं स्या-
दथोत्तरायाश्च तदङ्गमेव॥ * ॥
चतुर्हस्ता तुला कार्य्या पादौ कार्य्यौ तथाविधौ।
अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्द्धमेव च॥
समानजातिश्च तुलावलम्बा
हैमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता।
हैमेन पुरुषेणेति सुवर्णनिर्म्मितवासुदेवाकृति
नेति बोद्धव्यम्।
दैर्घ्येण सा हस्तचतुष्टयं स्यात्
पृथुत्वमस्यास्तु दशाङ्गुलं स्यात्॥
सुवर्णपत्राभरणा च कार्य्या
सुलोहपाशद्वयशृङ्खलाभिः।

युता सुवर्णेन तु रत्नमाला
विभूषिता माल्यविलेपनाद्या ॥
चक्रं लिखेद्धारिजगभयुक्तं
नानारत्नोभिर्भुवि कौणपुष्पम् ।
वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णं
संस्थापयेत् पञ्चपताकशोभम् ॥
इति तुलानिर्म्माणमुक्तम् ॥ * ॥
अथ द्विजा वेदविदश्च कार्य्या
सुवासवेशान्वयशीलयुक्ताः ।
विज्ञानदक्षाः पटवोऽनुकूला
ये चार्य्यदेशप्रभवा द्विजेन्द्राः ॥
गुरुश्च वेदाङ्गविदार्य्यदेशः
समुद्भवः शीलकुलाभिरूपः ।
कार्य्यः पुराणाभिरतोऽतिदक्षः
प्रसन्नगम्भीरसरस्वतीकः ॥
पूर्व्वेण ऋग्वेदविदौ यथास्ता
यजुर्व्विदौ दक्षिणतश्च शस्तौ ।
स्थाप्यौ द्विजौ सामविदौ च पश्चा-
दथर्व्वणावुत्तरतश्च कार्य्यौ ॥
विनायकादिग्रहलोकपाल-
वस्वष्टकादित्यमरुद्गणानाम् ।
ब्रह्माच्युतेशानवनस्पतीनां
स्वमन्त्रतो होमचतुष्टयं स्यात् ॥
जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषा-
मनुक्रमेणापि यथा स्वरूपम् ।
अभ्यर्च्चयेल्लोकपतीन् क्रमेण
मन्त्रैरमीभिर्यजमानयुक्तः ॥
इत्यावाह्य सुरान् द्व्यादृत्विग्भ्यो हेमभूषणम् ।
कुण्डलानि च हैमानि सूत्राणि कटकानि च ॥
द्विगुणं गुरवे दद्याद्भूषणाच्छादनादिकम् ।
जपेयुः शान्तिकाध्यायं जापकाः सर्व्वतो दिशम् ॥
उपोषितास्ततः सर्व्वे कृत्वैवमधिवासनम् ।
आदावन्ते च मध्ये च कुर्य्याद्ब्राह्मणवाचनम् ॥
ततो मङ्गलशब्देन स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
शुक्लमाल्याम्बरो भूत्वा तां तुलामभिमन्त्रयेत् ।
नमस्ते सर्व्वदेवानां शक्तिस्त्वं शक्तिमास्थिता ।
साक्षीभूता जगद्धात्रा निर्म्मिता विश्वयोनिना ॥
एकतः सर्व्वसत्यानि तथा भृतशतानि च ।
धर्म्माधर्म्मकृतां मध्ये स्थापितासि जगद्धिते ॥
त्वं तुले ! सर्व्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्त्तिता ।
मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते ॥
योऽसौ तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ।
स एवाधिष्ठितो देवि ! त्वयि तस्मान्नमोऽस्तु ते ॥
नमो नमस्ते गोविन्द ! तुलापुरुषसञ्ज्ञक ! ।
त्वं हरे ! तारयस्वास्मानस्मात् संसारसागरात् ॥
पुण्यं कालमथासाद्य कृत्वाधिवासनं पुनः ।
पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा तां तुलामारुहेद्बुधः ॥
सखड्गचर्म्मा कवची सर्व्वाभरणभूषितः ।
धर्म्मराजमथादाय हैमं सूर्य्येण संयुतम् ॥
कराभ्यां बद्धमुष्टिभ्यामास्ते पश्यन् हरेर्मुखम् ।
ततोऽपरे तुलाभागे न्यसेयुर्द्विजपुङ्गवाः ॥
सा त्याद्यावन्महीं दानं क श्वा वा नात्मलम् ।
पुष्टिकामस्तु कुर्व्वीत भूमिसंस्थं नरेश्वर ! ॥
क्षणमात्रं ततः स्थित्वा पुनरेवमुदीरयेत् ।
नमस्ते सर्व्वभूतानां साक्षीभूते सनातनि ! ॥
पितामहेन देवि ! त्वं निर्म्मिता परमेष्ठिना ।
त्वया धृतं जगत् सर्व्वं सहस्थावरजङ्गमम् ॥
सर्व्वभूतात्मभूतस्थे नमस्ते विश्वधारिणि ।
ततोऽवतीर्य्य गुरवे पूर्व्वमर्द्धं निवेदयेत् ॥
प्राप्य तेषामनुज्ञाञ्च तदान्येभ्योऽपि दापयेत् ।
दीनानाथविशिष्टादीन् पूजयेद्ब्राह्मणैः सह ॥
न चिरं धारयेद्गेहे हेमं सम्प्रोक्षितं बुधः ।
तिष्ठद्भयावहं यस्माच्छोकव्याधिकरं नृणाम् ॥
शीघ्रं परस्वीकरणात् श्रेयः प्राप्नोति पुष्कलम् ॥"
तस्य द्रव्यविशेषेण फलं यथा,—
"अष्टानामपि धातूनां यस्तुलां कुरुते नरः ।
सर्व्वपापैः प्रमुच्येत मनोवाक्कायसम्भवैः ॥
यावद्धातुः स्थितस्तत्र तावत् कोटिशतानि च ।
मोदते तत्र वैराग्यः स्वर्गलोके न संशयः ॥
अथ मानुष्यमाक्रम्य कदाचित् कालपर्य्यये ।
धनधान्यसमृद्धो वै जायते महतां कुले ॥
आत्मानन्तु तुलां कृत्वा सुवर्णं यः प्रयच्छति ।
स तारयेत् पितृगणान् दश पूर्व्वान् दशापरान् ॥
आत्मानन्तु तथा तद्वत् फलभाग्जायते नरः ।
जन्मप्रभृति यत् पापं मातृकं पैतृकं तथा ॥
सुवर्णदानात् दारिद्र्यं न पश्यति कदाचन ।
रजतस्य तुलां कृत्वा सुकृती यः प्रयच्छति ॥
तावद्वयःप्रमाणेन निर्म्मलः स्वर्गभाग्भवेत् ।
अनन्तरं भवेद्राजा पृथिव्यां नात्र संशयः ॥
सुवर्णहारी कुष्ठी वा सर्व्वथाविद्युतोऽपि वा ।
ताम्रस्य तु तुलां कृत्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥
स तु वर्षसहस्रं वै स्वर्गलोके महीयते ।
कांस्यस्य तु तुलां कृत्वा विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥
स तु इन्द्रपदं प्राप्य कल्पशः सह मोदते ।
आयसस्य तुलां कृत्वा दाता रत्नाधिपो भवेत् ॥
लभते ह्युत्तमस्थानं बलवान् जायते सदा ।
रैत्यस्य तु तुलां कृत्वा यो ददाति द्विजातये ॥
सोऽप्सरःशतसङ्कीर्णे विमाने दिवि मोदते ।
सीसकस्य तुलां कृत्वा यो ददातीह मानवः ॥
स गन्धर्व्वपदं गच्छेत् नानाभरणभूषितः ।
रङ्गस्य तु तुलां कृत्वा विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥
विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यश्चन्द्रसायुज्यमाप्नुयात् ।
घृतस्य तु तुलां कृत्वा ये प्रयच्छन्ति मानवाः ॥
तेजस्विनोऽभिजायन्ते गोभिश्च चिरजीविनः ।
तैलस्य तु तुलां कृत्वा यो वै दद्याद्द्विजा-
तये ॥
अरोगित्वं सुखित्वं वै आयुष्मानपि जायते ।
अन्नदः सर्व्वसौभाग्यः सर्व्वान् कामान् मधुप्रदः ॥
अनेन विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् ।
प्रतिलोकाधिपस्थाने प्रतिमन्वन्तरं वसेत् ॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
पूज्यमानोऽप्सरोभिश्च ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
कल्पकोटिशतं यावत्तस्मिंल्लोके महीयते ॥
तत्कृपया तद्ध पुराभिन्न राजाभो
भूपालमानिर्म्मितनानापाठः ।
अग्न्यादिनो भवान् यज्ञमहमयन्तो
नीशगतानपि सर्व्वमहीपलोकः ॥
यो नाप्यमानमपि पश्यति तन्नियुक्तं
कालान्तरे स्मरति वाचयतीह लोकः ।
यो वा शृणोति पठतीन्द्रसमानरूपः
प्राप्नोति वासवपुरं परमव्ययं तम् ॥"
इति दानसागरः ॥

तुलाबीज, क्ली (तुलायास्तोलनस्य बीजं मूलम् । यद्वा, तुलायै परिमाणाय बीजम् ।) गुञ्जा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुलि, स्त्री (तुरि । रस्य लः ।) तुरी । इति शब्दरत्नावली ॥ तूलिका । इत्यमरटीकायां सार-सुन्दरी ॥

तुलिका, स्त्री (तोलयति सादृश्यं गच्छतीति । तुल + बाहुलकात् इकन् । स च कित् ।) खञ्ज-निका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुलिनी, स्त्री (तूलमस्ति फलेऽस्याः । तुल + इनि । ङीप् । पृषो ह्रस्वः ।) शाल्मलिः । इति रत्नमाला ॥

तुलिफला, स्त्री, (तूलि तूलयुक्तं फलं यस्याः । पृषो-दरादित्वात् ह्रस्वः ।) शाल्मलिः । इति रत्न-माला ॥

तुली, स्त्री, (तुरी + रस्य लः ।) तुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

तुल्य, त्रि, (तुलया सम्मितः । "नौवयोधर्म्मेति । ४ । ४ । ९१ । इति यत् ।) सादृश्ययुक्तः । तत्-पर्य्यायः । समः २ सदृक्षः ३ सदृशः ४ सदृक्५ साधारणः ६ समानः ७ । इत्यमरः । २।१ ।३७॥ सधर्म्मा ८ सम्मितः ९ स्वरूपः १० । इति जटा-धरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २७८ ।
"तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्म्मज्ञं व्यवसायिनम् ।
अर्द्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात् स हन्यते ॥")
उत्तरपदस्थास्तुल्यवाचका यथा । निभः १ सङ्काशः २ नीकाशः ३ प्रतीकाशः ४ उपमा ५ । इत्यमरः । २ । १ । ३८ ॥ भूतः ६ रूपः ७ कल्पः ८ । इति भरतः ॥ प्रभः ९ । इति शब्द-रत्नावली ॥ (पुं स्वनामख्यातो गन्धर्व्वविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १२३ । ७ ।
"गन्धर्व्वराजो बलवांस्तुल्यनामाभ्ययात्तदा ॥")

तुल्यपान, क्ली, (तुल्यैरात्मीयजनैः सह पानम् ।) आत्मीयेन जनेन सह मिलित्वा एककाले कृतं पानम् । तत्पर्य्यायः । सपीतिः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ५५ ॥

तुवर, पुं क्ली (तवति हिनस्ति रोगानिति । तु + बाहुलकात् ष्वरच्प्रत्ययेन साधुः ।) कषाय-रसः । इत्यमरः ।१ । ५ । ९ ॥ त्रि कषाययुक्तः । (यथा, सुश्रुते १ । ४५ ।
"नातिसान्द्रं नवं तक्रं स्वाद्वम्लं तुवरं रसे ॥")
श्मश्रुहीनः । इत्युणादिकोषः ॥

तुवरयावनाल, पुं, (तुवरः कषायो यावनालः ।) धान्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । तुवरः २ कषाय-

[illegible] रसा [illegible] ०। [illegible] । यमू ५ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । [illegible] त्वम् । [illegible] त्वम् । सयाहित्वम् । जाड्यकारित्वम् । [illegible] हित्वम् । [illegible] त्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥

तुवरिका, स्त्री (तुवर [illegible] स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वम् ।) सुराष्ट्रजमृत्तिका । इत्यमरः । २ । [illegible] ॥ (तुवर्य्येव । तुवरी—स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च ।) आढकी । इति [illegible] ॥

तुवरी, स्त्री (तुवर+[illegible] ङीष् ।) आढकी । (यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
'आढकी तुवरी [illegible] ॥'
वरी तुवरी । [illegible] —
'[illegible] तुवरी [illegible] ।'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
[illegible] । [illegible] । [illegible] सौराष्ट्री । [illegible] ५ मृत्तिका । सुराष्ट्रजा ७ [illegible] ८ [illegible] । ९ [illegible] मृत्तिका । सुर[illegible] ११ [illegible] १४ । [illegible] । [illegible] । कटुत्वम् । कषायत्वम् । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] नाशित्वञ्च । इति राजनिघण्टः ।
तुवरी [illegible] ।
[illegible] ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
[illegible] (तुवर [illegible] । [illegible] त्वम् यद्वा, तुवर्य्या इव [illegible]) [illegible] । इति [illegible] ।
[illegible] स्त्री, तु[illegible] । इति [illegible] माला ॥ (बहु [illegible] । इति निघण्टुः । [illegible] । १ ॥ 'तवति [illegible] । [illegible] । [illegible] । १२८ । [illegible] । [illegible] ।" इति [illegible] ॥ "[illegible] । तुवि । पुरु । भूरि । शश्वत । [illegible] । परीणसा । [illegible] । शतम् । सह[illegible] । [illegible] । [illegible] इति द्वाविंशतिः बहु नामानि ॥' इति निघण्टुः । ३ । १ ॥ यथा, ऋग्वेदे । ३ । [illegible] ।
"तुविकूर्मि[illegible] ॥')

तुष, ष य औ त्रि तुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-पर-अक अनिट् ।) ष अतुषत् । य तुष्यति । औ, तोष्टा । त्रि तुष्टोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥

तुष पुं, (तुष+"इगुपधेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) धान्यत्वक् । (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये द्वितीयाङ्के ।
"क्षोदीय जिह्वासति सितोत्तमतण्डुलाढ्यान् को नाम मोहतुषकणोपहितान् हितार्थी ॥")
विभीतकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५८ ॥

तुषग्रह, पुं, (तुषैः गृह्यते इति । ग्रह+कर्म्मणि अप् ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुषसार, पुं (तुष सरति अनुसरतीति । सृ+अण् । तुषपूर्व्वमन्तरं क्रमशः सञ्चारादस्य तथात्वम् ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥

तुषानल पुं (तुषस्यानलः ।) तुषाग्निः । तत्पर्य्यायः । कुकूलः । इति हेमचन्द्रः । ४।१६७॥ (यथा अग्निपुराणे ।
"तुषानलकणप्रायाश्च भूरेवत ॥")

तुषार पुं (तुष्यत्यनेन शस्यादिकमिति । तुष तुष्टौ —'तुषाराद्यश्च ।' उणा ३ । १३८ । इति आरन् स च कित् ।) हिमम् । (यथा, ऋतुसंहारे । ५ । १ ।
'विलनपद्म प्रपातुषारो
हेमन्तकाल समुपागतः प्रिये ।॥"
तुषारलक्षणगुणाश्च यथा —
'अग्नि नद्या समुद्रान्ते वह्निरापस्तु प्लवा ।
अमावस्याभूमावस्यां तु ता स्मृता ॥
भाज नद्या स्पर्शात्ते वाञ्छ नदीमारभ्य सञ्ज पर्यन्ते वह्नि[illegible] वह्निभवा धमा वमवर्म्मिंशता धमाधारछिता । आमस्तुषा राग । तु द्वार लोके । तुषार इति च । अपथ्या [illegible] प्राप भूरुचाणां न हिता । तुषाराम्बु हिम रूक्ष स्याद्वातलमपित्तलम् । कफोरुस्तम्भकण्ठाक्षिमेहगण्डादिरोगनुत ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
दृग्भम । (तद्देशोद्भव, पु भूमिः । यथा, मातङ्गे । १२ । ४५ ।
'तुषारान् वनरात्तारात पल्लवान् पारदान शकान् ॥")
शीकर । हिमभट । इति हेमचन्द्र । ६।२१॥ (यथा, माघे । १ । १५ ।
'न यावदेतावुदपश्यदुत्थितौ जनस्तुषाराञ्जनपर्व्वताविव ॥")
कर्पूरभेदः । इति राजनिघण्टः ॥ शीतले, त्रि । यथा, नैषधे । २ । ६३ ।
"अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा ॥"

तुषित, पु, (तुष्यतीति । तुष तुष्टौ+बाहुलकात् कितच् । यद्वा, तुष+क्विप् । तुट् सन्तोषो ऽस्य जात । तारकादित्वात् इतच् ।) देवगणविशेषः । इत्यमरः । १ । १ । १० ॥ ते षट्त्रिंशत् स्मृताः । इति भरत ॥ केषाञ्चिन्मते द्वादश । ते तु मन्वन्तरभेदे विभिन्ननामानः । यथा —
"प्राणापानसमानाश्च उदानो व्यान एव च ।
चक्षु श्रोत्ररसा घ्राणस्पर्शौ बुद्धिमनस्तथा ।
द्वादशैते तु तुषिता देवा स्वारोचिषेऽन्तरे ॥"
इति सारसुन्दरी ॥
(यथाच विष्णुपुराणे । १ । १५ । १२७-१३३ ।
"पूर्व्वमन्वन्तरे श्रेष्ठा द्वादशासन् सुरोत्तमाः ।
तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूचुर्वैवस्वतेऽन्तरे ॥
उपस्थितेऽतियशसश्चाक्षुषस्यान्तरे मनो ।
समवायीकृताः सर्व्वे समागम्य परस्परम् ॥
आगच्छत द्रुतं देवा अदितिं सम्प्रविश्य वै ।
मन्वन्तरे प्रसूयामस्तन्नः श्रेयो भविष्यति ॥
एवमुक्त्वा तु ते सर्व्वे चाक्षुषस्यान्तरे मनो ।
मारीचात् काश्यपाज्जातास्तेऽदित्या दक्षकन्यया।
तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव च ।
अर्य्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा तथैव च ॥
विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च ।
अंशो भगश्चादितिजा आदित्या द्वादश स्मृताः ॥
चाक्षुषस्यान्तरे पूर्व्वमासन् ये तुषिताः सुराः ।
वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः ॥"
तथा च मत्स्यपुराणे । ६ । ३—४ ।
"तुषिता नाम ये देवाश्चाक्षुषस्यान्तरे मनो ।
वैवस्वतेऽन्तरे चैते आदित्या द्वादश स्मृताः ॥
इन्द्रो धाता भगस्त्वष्टा मित्रोऽथ वरुणो यमः ।
विवस्वान् सविता पूषा अंशुमान् विष्णुरेव च ॥"
तथा, भागवते । ४ । १ । ७ ।
"तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः ।
इध्मः कविर्विभुः स्वाह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट् ।
तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे ॥")

तुषोत्थ, क्ली, (तुषादुत्तिष्ठतीति । उत्+स्था+क ।) तुषोदकम् । इति राजनिघण्टः ॥

तुषोदक, क्ली, (तुषादुत्थितमुदकम् ।) काञ्जिकम् । इति हारावली । ११५ ॥ काञ्जिकभेदः । अस्य लक्षणं यथा,—
"तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः शकलीकृतैः ॥'
यवैरुदकसहितैः सन्धानवर्गोक्तत्वात् ॥
अस्य गुणाः । दीपनत्वम् । हृद्यत्वम् । पाण्डुकृमिगलवस्तिशूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । पाचनत्वम् । पित्तरक्तकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (यथाच ।
'तुषोदकं वातहरं प्रभेदि
प्रकोपयेद्रक्तपित्ते सदैव ।
विपाचनं स्यान्नरस्य क्रमिघ्न-
मजीर्णहृत् स्यात् कटुकं विपाके ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने ऽष्टमेऽध्याये ॥)

तुष्ट, त्रि, (तुष+कर्त्तरि क्त ।) तोषप्राप्तः । यथा, पुराणे ।
"तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत् ॥"
(यथाच हितोपदेशे ।
"सर्व्वाः सम्पदस्तस्य यस्य तुष्टं न मानसम् ॥)

तुष्टि, स्त्री, (तुष+भावे क्तिन् ।) तोषः । (यथा, मनुः । २ । ६ ।
[शम ।
"वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥")
अधिगताथादन्यत्र तुच्छत्वबुद्धिः । इति चण्डीटीकायां नागोजीभट्टः ॥ (सा च नवविधा । इति साङ्ख्याचार्य्याः ॥ तथाचोक्तम् ।
"आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्या' ।
वाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमता ॥"
दक्षस्य कन्याविशेषः । इयमेव पुराणमते दक्षस्य प्रजापतेः कन्या धर्म्मस्य पत्नी च । यथा, मार्कण्डेये । ५ । १६।२१।

"प्रसूत्याश्च तथा दक्षश्चतस्रो विंशतिस्तथा।
ससर्ज कन्यास्तासाञ्च सम्यङ्नामानि मे शृणु॥
श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयो
दश॥
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्म्मो दाक्षायणीः प्रभुः॥")
मातृकाविशेषः। इति भवदेवभट्टः॥ (शक्ति-
विशेषः। यथा देवीभागवते। १। १५। ६१।
"तुष्टिः पुष्टिः क्षमा लज्जा जृम्भा तन्द्रा च शक्तयः।
संस्थिताः सर्व्वतः पार्श्वे महादेव्याः पृथक्
पृथक्॥")

तुष्टु, पुं, (तुष+बाहुलकात् तुक्।) कर्ण-
मणिः। इति शब्दचन्द्रिका॥

तुस ध्वाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-
अक-सेट्।) तोसति। इति दुर्गादासः॥

तुस, पुं, (तुष। पृषोदरादित्वात् सत्वम्।) तुषः।
इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

तुस्त, क्ली, धूलिः। इति लिङ्गादिसंग्रहे युस्तशब्द-
टीकायां सारसुन्दरी॥

तुह, इर अर्द्दने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-
पर-सक-सेट्।) इर, अतुहत् अतोहीत्।
अर्द्दनमिह वधः। इति दुर्गादासः॥

तुहिन, क्ली, (तोहति अर्द्दति तुह्यतेऽनेनेति वा।
तुह+"वपितुह्योरिन् स्वश्च।" उणा। २। ५२।
इति इनन् गुणे कृते ह्रस्वः।) हिमम्। इत्य-
मरः। १। ३। १८॥ (यथा, आर्य्यासप्त-
शत्याम्। ६३२।
"सा श्यामा तन्वङ्गी दहता शीतोपचारतीव्रेण।
विरहेण पाण्डिमानं नीता तुहिनेन दूर्व्वेव॥")
चन्द्रतेजः। इत्युणादिकोषः॥ (यथा पञ्च-
तन्त्रे। २। ५८।
"किं चन्दनैः सकर्पूरैस्तुहिनैः शीतलैश्च किम्।
सर्व्वे ते मित्रगात्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्॥")
शीतले, त्रि। यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ३६६।
"प्रसरतु शरत्त्रियामा जगन्ति धवलयतु धाम
तुहिनांशोः।
पञ्जरचकोरकाणां कणिकाकल्पोऽपि न
विशेषः॥")

तुहिनांशुतैल, क्ली (तुहिनांशोः कर्पूरस्य तैलम्।)
कर्पूरतैलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तूड ऋ अनादरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-
पर-सक-सेट्।) षष्ठस्वरी। ऋ, अतुतूडत्।
इति दुर्गादासः॥

तूण, क सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-
पर-अक-सेट्।) दन्त्यवर्गाद्यादिः। क, तूणयति
चक्षुः सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

तूण, क ङ पूरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-
आत्म-सक-सेट्।) क ङ, तूणयते। इति दुर्गा-
दासः॥

तूण, त क सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-
चुरा-पर-अक-सेट्।) दीर्घी मूर्द्धन्योपधः।
अतुतूणत्। इति दुर्गादासः॥

तूण, पुं स्त्री, (तूण्यते पूर्य्यते बाणैरिति। तूण-
पूरणे घञ्।) बाणाधारः। तत्पर्य्यायः। उपा-
सङ्गः २ तूणीरः ३ निषङ्गः ४ इषुधिः ५। इत्य-
मरः। २। ८। ८८॥ तूणी ६। इति शब्द-
रत्नावली॥ (यथा महाभारते। २। १०।
"तूणखड्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान्।")

तूणक, क्ली, (तूणयति सङ्कोचयति भवति समा-
निकापदद्वयमिति। तूण+ण्वुल्।) छन्दो-
विशेषः। यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्।
"तूणकं समानिकापदद्वयं विनान्तिमम्॥"

तूणी, स्त्री, (तूण्यते पूर्य्यते बाणैरिति। तूण-
कर्म्मणि घञ्। गौरादित्वात् ङीष्।) तूणः।
इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुः। ९। ५६।
"तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपङ्क्तिः॥")
वेदनाविशेषः। यथा सुश्रुते निदानस्थाने
१ अध्याये।
"अधो या वेदना याति वर्च्चोमूत्राशयोत्थिता।
भिन्दन्तीव गुदोपस्थं सा तूणीत्युपदिश्यते॥")

तूणी, [न्] पुं (तूणवदाकृतिरस्त्यस्येति। तूण+
इनि।) नन्दीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"तूणी तुन्नक आपीनस्तुणिकः कच्छकस्तथा।
कुठेरकः कान्तलको नन्दिवृक्षश्च नन्दकः॥"
गुणाश्चास्य यथा,—
"तूणी रूक्षः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः।
तिक्तो ग्राही हिमो वृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्त-
जित्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
तूणयुक्ते, त्रि॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि।
१८। ३५।
"आरुह्य भगवान् विष्णुर्गरुडं पक्षिपुङ्गवम्।
शङ्खी चक्री गदी खड्गी शार्ङ्गी तूणी तलत्र-
वान्॥")

तूणीक, पुं, (तूणी तूण इव कायतीति। कै+
क।) नन्दीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तूणीर, पुं, (तूण्यते पूर्य्यते बाणैरिति। तूण+
बाहुलकात् ईरन्।) तूणः। इत्यमरः। २। ८।
८८॥ (यथा, महाभारते। ७। २८। १६।
"तस्य भार्य्यां धनुश्छित्त्वा तूणीरान् सन्निकृत्य च।
त्वरमाणो द्विसप्तत्या सर्व्वमर्म्मस्वताडयत्॥"
क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा, तत्रैव। ६। ५१।
५१।
"तूणीराण्यथ यन्त्राणि विचित्राणि धनूंषि च॥")

तूतक, क्ली, तुत्थम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ तुतिया
इति भाषा॥ (तुत्थशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञात-
व्यम्॥)

तूद, पुं, (तुदतीति। तुद व्यथने+"इगुपधेति।"
३। १। १३५। इति कः। पृषोदरादित्वात्
दीर्घः।) तूलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तूर, य ङ ई हिंसे। वेगे। इति कविकल्पद्रुमः।
(दिवां आत्म-सक वेगे अक सेट्।) य ङ,
तूर्य्यते। ई, तूर्णः। इति दुर्गादासः॥

तूर, क्ली, (तूर्य्यते ताड्यते इति। तूर+घञ्।)
वाद्यम्। इति हेमचन्द्रः। २। २॥

तूरी, स्त्री (तूरं वाद्यविशेषस्तदाकृतिः पुष्पादौ
अस्त्यस्या इति। तूर+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।)
धुस्तूरः। इति भावप्रकाशः॥

तूर्ण, क्ली (त्वर सम्भ्रमे+क्त। पक्षे इडभावः।
"ज्वरत्वरेति।" ६। ४। २०। इत्यूठ्। "रदाभ्या-
निष्ठातो नः पूर्व्वस्य च दः।" ८। २। ४२।
इति तस्य नः।) शीघ्रम्। (यथा, देवीभाग-
वते। १। १। ३१।
"तां दृष्ट्वा चपलापाङ्गीं समायान्तीं वराप्सराम्।
पञ्चबाणपरीताङ्गस्तूर्णमासीद्धृताचिषाम्॥")
तद्वति, त्रि। इत्यमरः। १। २। ६८॥

तूर्णि, पुं, (त्वरते त्वरणं वा। त्वर+"वहिश्रिश्रु-
युद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्।" उणा। ४। ५१।
इति निः स च नित्।) मनः। इत्युणादि-
कोषः। ४। १४१॥ त्वरा। इति हेमचन्द्रः।
२। २२६॥ शाकः। मनः। इति संक्षिप्तसारे
उणादिवृत्तिः॥ (क्षिप्रे, त्रि। इति निघण्टुः।
२। १५॥ यथा ऋग्वेदे। १। ८८। ६।
"मायाभिस्तु यात्वयानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति
प्रजानन्॥"
"तूर्णिस्त्वरमाणः।" इति सायनः॥)

तूर्य्य, क्ली, (तूर्य्यते ताड्यते इति। तूर+ण्यत्।)
वाद्यम्। इति हेमचन्द्रः। २। २८६॥ (यथा
महाभारते। १। ११३। ४६।
"स तूर्य्यशतशङ्खानां भेरीणाञ्च महास्वनैः।
हर्षयन् सर्व्वशः पौरान् विवेश गजसाह्व-
यम्॥")

तूर्य्यखण्ड, पुं (तूर्य्यस्य खण्ड इव।) मृदङ्गवाद्यम्।
इति हारावली। २२२॥ (क्वचित् तूर्य्यगण्डोऽपि
पाठः॥)

तूल, क ङ पूरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-
आत्म-सक-सेट्।) दीर्घी। क ङ, तूलयते। इति
दुर्गादासः॥

तूल क निष्कर्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-
पर-सक-सेट्।) दीर्घी। निष्कर्षं इह इयत्ता-
परिच्छेदः। क, तूलयति काञ्चनं वणिक्। इति
दुर्गादासः॥ (क्वचित् तूल कि निष्कर्षे इति
पाठोऽपि दृश्यते। कि, तूलति तूलयति॥)

तूल, क्ली, (तूलयते पूरयति सर्व्वं व्यापकत्वात्।
तूल पूरणे+क।) आकाशम्। इति मेदिनी।
ले, २५॥ अश्वत्थाकारवृक्षविशेषः। पलाश-
पिपल इति तूत इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः।
तूदः २ ब्रह्मकाष्ठम् ३ ब्रह्मवृक्षः ४ पूषकः ५
ब्रह्मदारु ६ सुपुष्पम् ७ सूक्ष्मपत्रम् ८ नीलवृन्त-
कम् ९ क्रमुकः १० विप्रकाष्ठम् ११ मदसारः १२।
इति राजनिर्घण्टः॥ पूगः १३। तत्पक्वफल-
गुणाः। गुरुत्वम्। स्वादुत्वम्। हिमत्वम्।
पित्तानिलनाशित्वञ्च। तदामफलगुणाः। गुरु-
त्वम्। सारकत्वम्। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्।
रक्तपित्तकारित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ मधु

र।त्वम। ला प्रागमनयम्। त्वलम। यथा य त। तमनाशिल्पम्। इति राजनिघण्टः।

तूल ताः (तूलन इत्यथा यरि।च्छ्यते इ त। त्न—तमा।त यत। यद्वा तूलयते स्पर्धां।पि ।...याग गमन ति।...“इगुपधा।”अ।)। क।पासाग्निल। (...मन्नी। ते २७॥)। तत्पर्याय। पिचु २। इत्यमर। २।६।... पिचूल ३ पिचुतूल ४ तूलपिचु ५। इत्यमर टीका॥ पिचुतल ६। इति शब्दरत्नावली॥ (यथ हवीभागवते।५।१ ।३६।

“पिर न या नि त्य वजसम भवत।

विधिबलेन सुमुख काम क्रु...तलवत्तदा॥”)

तूलक, क्ली (तूल—स्वार्थे कन्।) तूल। इति हेमचन्द्र।६।…।५॥

तूलकामुक, क, (तूल...स्फोटनाय कार्मुक-म...। ...इति ...नाम।पि...।इति त्रिकाण्ड ४७॥

तूलचा...प (तूलाय तूलस्फोटनाय चाप इव।) तूलकार्मुकम्। इति शब्दरत्नावली॥

तूलना...क...(तूलनाम नाम नालिका नाली।) पिञ्जन। ...चिकाग्रशेष ...इति भाषा॥

तूलनाली, स्त्री (तूलान्निर्गता नाली।) तूलनालिका। इति भावप्रकाशः॥

तूलपटी...(तूलपटा पिचुसम्पूर्ण।) तत। इत्यम...भरत॥

तूलवृक्ष, पु, (तूलस्य तूलप्रधानो वा वृक्षः।) शाल्मली। इति राजनिघण्टः॥

तूलशर्करा, स्त्री (तूलस्य शर्करेव।) कार्पास-बीजम। इति शब्दमाला॥

तूलसेचन, क्ली (तूलस्य सेचनम्।) सूत्रकर्त्तनम। इति शब्दमाला॥ काटना इति भाषा॥

तूला स्त्री (तूलयति पूरयति स्थानमिति। तूल+अच्+तत स्त्रियां टाप्।) कार्पासी। इति राजनिघण्टः॥ तूल। इति शब्दरत्नावली॥

तूलि, स्त्री, (तूलतीति। तूल निष्कर्षे+“इगुपधात् कित।” उणा।४।११६। इति इन् स च कित।) स्वनामख्यातचित्रकरोपकरणम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति॥

तूलिका, स्त्री, (तूलिरिव। स्वार्थे कन्।) चित्रकरोपकरणम्। तूली इति भाषा। (यथा कुमारे।१।३२॥

“उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं

सूर्य्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम्॥”)

तत्पर्याय। इषिका २। इत्यमर।२।१०।३२॥ तूलि ३ तूली ४ इषीका ५ इषीका ६। वीर आदिप्रशाका। इत्यन्ये। आवर्त्तितमनावर्त्तित सुवर्णं धातु यन्निक्षिप्यते तत्तत्वन्ये। आवर्त्तित सुवर्ण शलाकाकार यत्र निक्षिप्यते तत्तेति केचित। इति भरत॥ (तूलमस्त्यस्या इति। तूल+ठन।) शय्योपकरणम्। इति मेदिनी। के,

१ ।तोषक इति भाषा। (यथा कथासरित सागरे।२८। ८।

‘प्रावृष्य चास्मै सम्प्रापयन्ति व्यस्ततूलिके।

पटावृत्तेश्वर्तनन शयनीं कापिचेत न॥”

तथा च काशीखण्डे।४।८७।

“रत्नयुक्त तूलगर्भ तूलिकां सूपधानिकाम्॥”)

वाण। इति शब्दरत्नावली॥

तूलनी, स्त्री (तूलमस्त्यस्या। तूल+इनि। ङीप।) लज्जालुकन्द। इति राजनिघण्टः॥ शाल्मलिवृक्ष। इति भावप्रकाश॥ (तत्पर्यथा,

‘ताम्बल कटतैलमुष्णभवन तूलीपटी तालनी॥”

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ शिशिरादाचारे॥)

तूलिफला, स्त्री, (तूलि तूलयुक्तं फलमस्याः।) शाल्मलि। इति रत्नमाला॥

तूली, स्त्री, (तूलयतीति। तूल+इन् कृदिकारा दिति वा ङीप।) नीली। वात्ते। इति शब्दरत्नावली॥ तूलिका। इत्यमरटीकायां भरत॥ (यथा,—

‘उच्चतूलीविलास सुललितशयना प्राथि-

नामाभिरामम्॥”

इति वैद्यकपथ्यापथ्यनि ता हेमन्तकृत्ये॥)

तूवर पु (तु सौत्रो धातु +बाहुलकात् ष्वरच दीर्घश्च।) काल श्मश्रुहीनो गौः। नेडा गरू इति भाषा। अशृङ्गपशुश्च। इत्यमर। ३।३।१६४॥ माकुन्दिया इति भाषा। पुरुषश्मश्रुण त्वाः। कषायरसः। इति मेदिनी। व, १६४॥

तूवरिका स्त्री, (तूवरी+स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्व ह्रस्वश्च।) तुवरिका। इत्यमरटीकायां रमानाथ॥

तूवरी, स्त्री (तूवर+षित्वात् ङीष।) आढकी। सौराष्ट्रमृत्तिका। इत्यमरटीकायां भरत॥

तूष, तुषौ। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा पर अक सेट।) पञ्चस्वरी। तूषन्ति कुलदेवता। इति दुर्गादास॥

तूष्णी, [म] व्य, मौनम्। इत्यमर।३।४।६॥ (यथा, मनु।८।१३७।

“यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी।

भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति॥”)

तूष्णीशील, त्रि (तूष्णी मौनं शील स्वभावो यस्य।) मौनी। तत्पर्याय। तूष्णीक २। इत्यमर।३।१।३६॥

तूष्णीक, त्रि, (तूष्णीं शील यस्य। “शीले को मलोपश्च।” ५।३।७२। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या क मलोपश्च।) तूष्णीशील। इत्यमर।३।१।३६॥ (यथा महाभारते।५।३४।२३।

“आसीनमपि तूष्णीकमनुरुध्यन्ति त प्रजा॥”)

तूष्णीकां, [म] व्य, (तूष्णीम्+अकच्प्रकरणे “तूष्णीम काम् वक्तव्य।” इति वार्त्तिकोक्त्या काम्। मित्वादन्त्यादच् पर।) मौनम्। इत्यमर।३।४।६॥

तूस, क्ली (तुस शब्दे+बाहुलकात् तुवेरपि तत् दीर्घश्च। इत्युज्ज्वलदत्त।३।८६।) धूलि।

(‘तृणानि विनिघ्नन्ति विनूतयति पश्चाच्च वा।’ इति सुखबोधम॥) जटा। इति मेदिनी। ते, ३२॥ पापम्। कुत्सनम। इति शब्दरत्नावली॥

तृक्ष, तृक्षाम्। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा पर-सक सेट।)सप्तमस्वरी। तृक्षति। तृक्षां गतौ। इति दुर्गादास॥

तृक्ष, क्ली, जातीफलम। इति शब्दचन्द्रिका॥

तृट [ष] स्त्री, (तृष+क्विप।) इच्छा। तृष्णा। (यथा, ऋतुसंहारे।१।११।

“तृषा महाज्वालपतापिता भृशं

तृषा महत्या परिशुष्कतालव॥”)

कामकन्या। इति मेदिनी। षे १३॥

तृण, इ ण उ भवे। इति कविकल्पद्रुम॥ (तनां-उभ सक-सेट। क्त्वावेट।) इ ण, तृण्णोति तृणाति तृणुते तृणुते। उ, तर्णित्वा तृत्वा। इति दुर्गादास॥

तृण क्ली,(तृणयते भक्ष्यते गवादिभिरिति। तृण+घञ। सञ्ज्ञापूर्व्वकत्वात न गुण। यद्वा, तृह हिंसायाम्+“तृहे क्नो हलोपश्च।”उणा ५।८। इति क्नप्रत्ययौ हकारलोपश्च।) गडादि। पिनाकाख्य इति ख्यातम्। इति केचित। इति भरत॥ तत्पर्याय। अर्जुनम २। इत्यमर।२।५।१६७॥ निडाम् ३ खटम् ४ खेटूम ५ हरितम् ६ ताण्डवम ७। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।१।३४। [ग्राम।

“जातस्य नदीकूले तस्य तृणस्यापि जन्म कल्या यत सलिलमज्जनाकुलजनहस्तालम्बन भवति॥”)

गोभ्यस्तृणदानफल यथा,—

“तीर्थस्नानेषु यत पुण्य यत पुण्य विप्रभोजने।

यत पुण्यञ्च महादाने यत पुण्य हरिसेवने॥

सर्व्वव्रतोपवासेषु सर्व्वेष्वेव तपःसु च।

भुव पर्य्यटने यत्तु सत्यवाक्येषु यद्भवेत॥

यत पुण्य सर्व्वयज्ञेषु दीक्षायाञ्च लभेन्नर।

तत पुण्य लभते प्राज्ञो गोभ्यो दत्त्वा तृणानि च॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम॥ * ॥

धनिष्ठादिपञ्चनक्षत्रेषु शवदिनिमित्ततृणकाष्ठा-हरणे दोषा यथा,—

“अग्निचौरभय रोगो राजपीडा धनक्षति।

सञ्चये तृणकाष्ठाना कृते वस्वादिपञ्चके॥”

इति ज्योति सारसंग्रह॥

(गन्धद्रव्यविशेष। रामकपूर इति भाषा॥ अस्य पर्य्याया यथा—

“कुटतृणञ्च सुगन्धञ्च तृण शीत सुशीतलम्॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

तृणकुङ्कुम, क्ली, (तृणसम्भूत कुङ्कुमम्।) सुगन्धद्रव्यभेद। तत्पर्याय। तृणाह्वक २ गन्धि ३ तृणशोणितम् ४ तृणपुष्पम् ५ गन्धाधिकम् ६ तृणोत्थम् ७ तृणगौरम् ८ लोहितम् ९। अस्य गुणा। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफमारुतशोफ कण्डूतिपामाकुष्ठामयदोषनाशित्वम्। परमभासत्वम्। इति राजनिघण्ट॥

तृणकुटी स्त्री, (तृणाच्छादिता कुटी ।) तृणा च्छादितगृहम् । तत्पर्य्यायः । कायमानम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तृणौकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

तृणकूर्म्मः, पुं, (तृणस्य कूर्म्म इव ।) तुम्बी । इति शब्दमाला ॥

तृणकेतुः, पुं, (तृणेषु केतुर्ध्वज इव ।) वंशः । इति हारावली । १ ८ ॥

तृणकेतुकः, पुं, (तृणकेतु+स्वार्थे कन् ।) वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणगोधा स्त्री, (तृणस्य गोधेव क्षुद्रत्वात् ।) चित्रकोलः । कृकलासः । इति मेदिनी । धे, ४६ ॥ तृणजलौका । इति केचित् ॥

तृणग्रन्थिः स्त्री, (तृणस्य ग्रन्थिरिव ग्रन्थिर्यस्य ।) स्वर्णजीवन्ती । इति राजनिघण्टः ॥

तृणग्राही, [न्] पुं (तृणं गृह्णातीति । ग्रह+ णिनि ।) नीलमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मणिविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ कापुर दाना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शूकापुष्टः २ तृणमणिः २ । इति हारावली ॥

तृणजम्भा, [न्] त्रि, (तृणं जम्भो भक्ष्यं यस्य । "जम्भा सुहरितत्तृणसोमेभ्यः ।" ५।४।१२५। इति निपातनात् साधुः ।) तृणभक्षकः । (तृण- मिव जम्भो दन्तो यस्य ।) तृणवद्दन्तयुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

तृणता, स्त्री धनुः । (तृणस्य भावः । तृण+ भावे तल् ।) तृणत्वम् । इति मेदिनी । ते, ११३ ॥

तृणद्रुमः, पुं, (तृणप्रधानो द्रुमः । तृणमिव द्रुमो वा ।) तालः । गुवाकः । ताली । केतकी । खर्ज्जूरः । खर्ज्जूरी । नारिकेलः । हिन्तालः । एषां निर्य्यासगुणाः । शीतलत्वम् । लघुत्वम् । मोहनत्वम् । बलकारित्वम् । हृद्यत्वम् । तृष्णा- सन्तापनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणधान्यं, क्ली, (तृणबहुलं धान्यम् ।) धान्य विशेषः । उड़िधान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नीवारः २ । इत्यमरः । २ । ६ । २५ ॥

तृणध्वजः, पुं, (तृणेषु ध्वज इव दीर्घत्वात् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥

तृणनिम्बः पुं, (तृणाकारो निम्बः ।) नेपाल निम्बः । इति राजनिघण्टः ॥

तृणपत्रिका, स्त्री, (तृणस्येव पत्रमस्यास्याः । ठन् टाप् च ।) इक्षुदर्भा । इति राजनिघण्टः ॥

तृणपत्री, स्त्री, (तृणमिव पत्रमस्याः । ङीष् ।) गुण्डाशिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपुष्पं, क्ली, (तृणस्य पुष्पमिव ।) तृणकुङ्कु- मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपुष्पी, स्त्री (तृणमिव पुष्पमस्याः । ङीष् ।) सिन्दूरपुष्पीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपूली, स्त्री, (तृणस्य पूलः बहुतिर्यत्र । ततो गौरादित्वात् ङीष् । तृणनिर्म्मितत्वादस्य तथा- त्वम् ।) कटः । इति हारावली । १६६ ॥ चाच इति भाषा ॥

तृणमणिः, पं, (तृणेषु मणिः ।) तृणग्राही । इति हारावली । ८१६ ॥

तृणमत्कुणः, पुं, लग्नकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जामिन् इति भाषा ॥

तृणराजः, पुं, (तृणेषु राजते शोभते इति । राज +अच् । तृणानां राजा वा समासे टच् ।) तालवृक्षः । इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५६७ । [लब्धम् । "श्री श्रीफलेन राज्यं तृणराजेनाल्पसाम्यतो कुचयोः सम्यक् साम्यात् गतो घटश्चक्रवर्त्तित्वम् ॥") नारिकेलः । इति राजनिघण्टः ॥

तृणवल्वजा, स्त्री, (तृणरूपा वल्वजा।) वल्वजा। इति राजनिघण्टः ॥

तृणवीजं, पुं, (तृणस्य वीजमिव वीजमस्य ।) श्यामाकः । इति रत्नमाला ॥

तृणवीजोत्तमः, पुं, (तृणवीजेषु उत्तमः ।) श्यामाकः । इति राजनिघण्टः ॥

तृणशीतं, क्ली, (तृणेषु शीतं शीतलम् ।) कत्तृ- णम् । गन्धतृणम् । इति रत्नमाला ॥

तृणशीता, स्त्री, (तृणेषु शीता शीतला ।) जल पिप्पली । इति राजनिघण्टः ॥

तृणशून्यं, क्ली, (तृणेन शून्यम् ।) मल्लिका । केतकीफलम् । इति मेदिनी । ये, ११६ ॥ (एतद्गुणा यथा,— "नीपं सभाण्डं पीलु तृणशून्यं विकङ्कतम् । प्राचीनामलकञ्चैव दोषघ्नं गरहारि च ॥" इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥) तृणरहिते, त्रि ॥

तृणषट्पदः, पुं (तृणमिव षट् पदा यस्य ।) वरोलः । इति हारावली । २१७ ॥ बोलता इति भाषा ॥

तृणसारा, स्त्री, (तृणवत् सारो यस्याः । असा- रत्वात् तथात्वम् ।) कदली । इति हारा- वली । १ ५ ॥

तृणसिंहः, पुं, (तृणेषु सिंह इव तन्नाशकत्वात् ।) कुठारः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तृणहर्म्म्यः पुं (तृणाच्छादितो हर्म्म्यः ।) तृण युक्ताट्टालिका । अट्टालिकोपरि तृणनिर्म्मित गृहम् । तत्पर्य्यायः । मयटः २ । इति हारा- वली । २२३ ॥

तृणाग्निः पुं, (तृणरूपोऽग्निः क्षिप्रो दहश्च ।) मत्स्या- नकतृणम् । इति राजनिघण्टः ॥

तृणाग्निः, पुं (तृणजातोऽग्निः । शाकपार्थिववत् समासः ।) तृणजाताग्निः । तत्पर्य्यायः । वन खलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तृणाञ्जनः, पुं, (तृणमिव अञ्जनो वर्ण्णो । तृणवदाकृतित्वादस्य तथात्वम् ।) कृकलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तृणाढ्या, स्त्री, (तृणेषु आढ्या पुष्टत्वात् ।) पर्व्वत- तृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणाम्लं, क्ली, (तृणेषु अम्लम् ।) लवणतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणासृक् [ज्] पुं, (तृणेषु असृगिव रक्तवर्ण- त्वात् ।) तृणकुङ्कुमम् । इति राजनिघण्टः ॥

तृणेन्दुः पुं (तृणेषु इन्दुरिव ।) वल्वजा । इति राजनिघण्टः ॥

तृणोत्तमः पुं (तृणेषु उत्तमः ।) उखलवलतृणम् । इति राजनिघण्टः ॥

तृणोद्भवः पुं, (तृणे सह उद्भवतीति । उत- भू+अच् ।) नीवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणौकः [स्] क्ली (तृणनिर्म्मितमोकः वसन स्थानम् ।) कायमानम् । तृणनिर्म्मितगृहम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ ॥ खड़ुया घर इति भाषा ॥

तृणौषधं, क्ली, (तृणात्मकं औषधम् ।) एल वालुकाख्यगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृण्या, स्त्री, (तृणानां समूहः । "पाशादिभ्यो यः ।" ४ । २ । ४८ । इति यः ।) तृणसमूहः । इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥

तृतीयः त्रि, (त्रयाणां पूरणः । त्रि+"त्रेः सम्प्र- सारणञ्च ।" ५ । २ । ५५ । इति तीयः सम्प्र- सारणञ्च ।) त्रयाणां पूरणः । इति व्याकर- णम् ॥ तसरा इत्यादि भाषा । (यथा, मनुः । २ । ३५ ।

"चूडाकर्म्म द्विजातीनां सर्व्वेषामेव धर्म्मतः । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥")

तृतीयप्रकृतिः, स्त्री, तृतीया प्रकृतिः । इत्यमर- टीकायां भरतः ॥

तृतीया, स्त्री, (त्रयाणां पूरणी । त्रि+"त्रेः सम्प्रसारणञ्च ।" ५ । २ । ५५ । इति तीयः सम्प्रसारणञ्च । ततष्टाप् ।) तिथिविशेषः । सा चन्द्रमण्डलस्य तृतीयकलाक्रियारूपा तत- क्रियोपलक्षितः कालो वा । इति तिथ्यादि तत्त्वम् ॥

अस्यां जातस्य फलं यथा,—

"सकलगुणगभीरो भूमिपालानुरागी
पवनगरविगाही सर्व्वलोकोपकारी ।
परविषयनिवासी कौतुकी सत्यवादी
भवति निखिलविद्यो यस्तृतीयाप्रसूतः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

सा वैशाखस्य शुक्ला अक्षयतृतीया । यथा, स्मृतिः ।

"वैशाखे मासि राजेन्द्र ! शुक्लपक्षे तृतीयिका । अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणी- युता ॥ तस्यां दानादिकं पुण्यं अक्षयं समुदाहृतम् ॥" भविष्ये ।

"या शुक्ला कुरुशार्द्दूल ! वैशाखे मासि वै तिथिः । तृतीया साक्षया लोके गीर्व्वाणैरभिवन्दिता ॥ योऽस्यां ददाति करकान् वारिवाणसमन्वितान् । स याति पुरुषो वीर ! लोकान् वै हेममालिनः ॥ करकान् कुम्भान् । वाणमन्नम् । हेममालिनः सूर्य्यस्य ॥ ब्रह्मपुराणे ।

"यः पश्यति तृतीयायां कृष्णं चन्दनचर्च्चितम् ।

"…ान्स सिं यन्ते स गा…तुर्मान्दरम ॥'
स्फन्दार नाम।
'तथा…न्य नि। पत्ते क्र…ालान्…माङ्गा।
तत्र मा …पयेन्मान्धा…नेर…ग्न…। ॥' ॥
…राज्…न।
नैष्पाखम्…ननि त…तोय वा जाता…।
यत्रानुरा…यामा… ुगन्धारम्यन न नाम ॥
…म्भलोकात्त्रिपयगा …यथामवता…न।
तस्या कन्या य…क्षामा यत्र …ना मर…त ॥
…गन …ना… द्वा तिभ्य प्रयन …ाया…
यत्रा।
प…नन प्रा…र गङ्गा …लान…ु …मा…यम ॥
…ग रथस्य उपरि न गगा …। सुखानदम।
स्व न …ा तय …ा… …प्र…म…न्…ु या।
…न्या त्रियत तत्र …ानन्दाय कल्पत ॥
…र…… …ूवचन नमनयोग …ा
…प्र…ाय। इ… ति…या…इतत्त्वम ॥ …॥
… …गरम्…र…ास…ादे।
'त्रैतन्…ग …याया …ुन्याया मानि माधवे।
प्र…तस्य तय… …मा गा…ा…ले प्र…तिना ॥
…न्…न सोया ला… …नोया ह…गज्ञम…।
स्नान …नि चन…ाद्रि …ा …ब्ध…ानपगे ॥
…न्ति य…नया …ा कुत्रान्त यनत।
नया द…नि …नाान …याान्ते वेष्णवा …रा ॥
इति …रिभक्ति…ुलास १४। १…८ ॥
…न …न …न …नाय …न… …तम। 'ह्रभो
…ुरा……। । न …ता।" ५। ४५८। इति
…। …रत्न…ाटलेनम। इत्यमर ।२।८।८॥
…ा…ाग च …ा…या …न …ा भाग ॥
…गामि… …ा, (…या प्र…त। स…
पर…ाद। …। २८। …ाल न …द्धात।)
…पुंसकम। इत्यमर।२।८।२६॥
… …स।(भ्वा पर …क-सेट।) तद्दात। इति
दुर्गादास ॥
…द …प …इर। अनादरे। हिंसे। इति कवि
कल्पद्रुम। (रुधा उभ सक-सेट। उदित्वात
क्त्वावेट।) …तर्हित्वा …त्वा। …त…ित
…त्ते। …र… अ……नतर्हीत। इति दुर्गादास।
तृम्प, श्र प्रीणने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा
पर-सक सेट।) प्रीणामिह प्रीतीभाव। श्र,
तृम्पति तृम्पति वा लाभात्तोक। ततृम्प। इति
दुर्गादास ॥
तृम्फ, श्र प्रीणने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा
पर सक सेट।) श्र, तृफति तृम्फति। ततृम्फ।
इति दुर्गादास ॥
तृम्ह, ऊ श्र हिंसे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा
पर सक-वेट।) सप्तमस्वरी। ऊ अतृम्हीत
अतृम्ढीत। श्र, तृम्हति। इति दुर्गादास ॥
तृप, कि सन्दीपने। प्रीणने। इति कविकल्पद्रुम ॥
(चुरा पत्ते भ्वा पर सक सेट।) कि, तर्पयति
तर्पति। योऽग्निम तर्पयतीति हलायुध।
इति दुर्गादास ॥

…प …गीणने। …ति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा पर
स…सट।) प्रीणन प्रीतीकरणम। न, तृप्नोति
पितर पत्र। ततर्प। …ति …गा…ास ॥
तृप श्र प्रीणने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा
पर सक सेट।) श्र, तृपति तर्पति। ततर्प। इति
दुर्गादास ॥
तृप …अ …र य ऊ प्रीणने। इति कविकल्पद्रुम ॥
(दि…ा पर अक सक च वेट।) …अ, तृप्तोऽस्मि। लृ,
अतृपत। अस्य …ल्विऽपि कृषमृषमृषतृपेत्यादि
विशेषविधानात पत्ते ट्यासिस्तेन अताप्सीत
अत्राप्सीत अतर्पादित्यपि। य, तृप्यति। ऊ
ताप्स्यति तर्प्स्यति। प्रीणामिह प्रीतीभाव
…ताकरणश्च। स्वन्दीनि तृप्यतु मद्यानि पिब
…नरायामात श्रीहर्ष। पितनताप्तोऽप्यपरक्ततोये-
रिति भट्टि। इति दुर्गादास ॥
तृप्र, पु, (तृप्नोति प्रीणयतीति। तृप+"स्फा
…पदेहत। उणा २। ८५। इति अतिप्रत्ययन
निपातनात साधु।) चन्द्र। इत्युणादिकोष ॥
छत्रम इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥
(प्रीणयति, त्रि। यथा ऋग्वेदे। ७। २२। १।
"तृप्रासोमपिबाद्रिवना सुत यथावधूत।"
"तृप प्रीणने तुदादि। आगमानुशासनस्या-
नित्यत्वात्तुमभाव तृप्यन इन्द्र॥"इति सायन ॥)
तृप्रला, स्त्री (तृप्यतीति। तृप प्रीणने+"कल
स्तृपश्च।" उणा १। १। इति कल। तत
टाप।) लता। इत्युणादिकोष ॥ त्रिफला।
इति सचिप्रसारे उणादिवृत्ति ॥ (चिप्रप्रहा
रयि त्रि। यथा ऋग्वेदे। ६। ६७। ८।
"प्रदचासस्तृपल मन्युमच्चामादस्त इषगया
अयासु ॥"
"तृपलशब्द चिप्रवाची। तदुक्त यास्केन।
तृपलप्रभर्मा चिप्रप्रहारीति। चिप्रप्रहारया
मन्युम।" इति सायन ॥)
तृप्त, त्रि (तृप प्रीणने+क्त।) तृप्तियुक्त।
इत्यमर। ३। १। १२ ॥ (यथा, नैषधे।
२। ८२।
"शुद्धान्तसम्भोगनितान्ततुष्टे
न नैषधे कार्यमिद निगाद्यम।
अपा हि तृप्ताय न वारिधारा
स्वादु सुगन्धि स्वदते तुषारा ॥")
तृप्ति स्त्री, (तृप प्रीणने+भावे क्तिन।) भच-
णादिनाकाङ्क्षानिवृत्ति। तत्पर्याय। सौहि-
त्यम २ तर्पणम ३। इत्यमर। २। ६। ५६ ॥
प्रीणनम ४ आसितम्भवम ५। इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते। १। १। १२।
"श्रुतान्यन्यानि सर्वाणि तत्सुखानि स्थलानि च।
नैव तृप्ति प्रजामोऽद्य सुधापानेऽमरा यथा ॥")
तृप्र पु (तृप्यत्यनेनेति। तृप+"स्फायितञ्चीति।"
उणा २। १३। इति रक।) घृतम्। इत्यु-
णादिकोष ॥ पुरोडाश। इति सचिप्रसारे
उणादिवृत्ति ॥ (तर्पक, त्रि। यथा, ऋग्वेदे।
८। २। ५।

"न य शक्रो न दुराशीर्न तृप्रा उरुव्यचसम।
अपस्पृखत सुहार्दम ॥" "तृप्रास्तर्पका अपि
चरुपुरोडाशादयश्च यमिन्द्र नापस्पृखते न
न प्रीणयन्ति अपि तु प्रीणयन्त्येव तमिन्द्र सुम
इति शेष।" इति तद्भाष्ये सायन ॥)
तृफ, श्र प्रीणने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा
पर-सक सेट।) श्र श्र, तृफति ततर्फ। इति
दुर्गादास ॥
तृफला, स्त्री, (तृम्फति प्रीणातीति। तृफ+"कल
स्तृपश्च।" उणा १। १। इति चकारात
तृफतरपि कल।) त्रिफला। इति त्रिकाण्ड
शेष ॥
तृम, पु (तृफति पीडयतीति। तृफ क्षिपे+
"खञ्जादिभ्य ऊ।" १। ४६६। इत्युणादिकोष
टीकाधृतसूत्रेण ऊ। निपातनात न गुण।)
सर्पजाति। इत्युणादिकोष ॥
तृष, इर य तजि पि। इति कविकल्पद्रुम ॥
(दिवा पर-सक सेट।) इर, अतृषत अत
र्षीत। अस्मात पुषादित्वात नित्य ङ इत्यन्ये।
य, तृष्यति। त्रि, तृषितोऽस्मि। तृट आकाङ्क्षा।
तथा च। इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा तृट वाञ्छा
लिप्सा मनोरथ। इत्यमरसिंह। तद्रुप
स्थितमपश्चीदन पितुराशेति न भोगतृष्णयेति
रघु। तृष्यति धन लोक। तृषि पिपासाया
मिति प्राञ्च। तृष्यति तोय पान्थ। इति
रमानाथ। इति दुर्गादास ॥
तृषा, स्त्री, (तृष+क्विप पत्ते टाप।) तृष्णा।
(अस्या निवारणोपायो यथा,—
"काश्मर्य पद्मकोशीर द्राक्षामधुकचन्दनम।
बालक शर्करायुक्त काथ पित्ततृषापहम ॥
वटद्रुमो रोऽसिता च चन्दन
सदाडिम तण्डुलधावनेन।
पिष्ट सुशीतेन जलेन वापि
पीतश्च पित्तोत्थतृषापहश्च ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्दशेऽध्याये॥
मस्तोद्भवायास्तृषाया हेतुर्यथा,—
"स्निग्ध तथाम्ल लवणञ्च भुक्त
गुर्वन्नमेवाशु तृषा करोति ॥"
इति वैद्यकमाधवकरकृतरुग्विनिश्चये तृषाधि
कारे॥) इच्छा। (यथा, हितोपदेशे। १। १६६।
"लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जनयते तृषाम।
तृषार्त्तो दुखमाप्नोति परत्रेह च मानव ॥")
कामकन्या। इति शब्दरत्नावली ॥ काङ्क्ष-
लिकोदृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका ॥
तृषाभू, स्त्री (तृषाया भूरुत्पत्तिस्थानम।)
क्लोम। इति शब्दचन्द्रिका ॥
तृषाह, क्ली, (तृषा हन्तीति। हन+ड।)
जलम। इति शब्दचन्द्रिका ॥
तृषाहा, स्त्री, (तृषा हन्तीति। हन+ड+
टाप।) मधुरिका। इति शब्दचन्द्रिका ॥
तृषित, त्रि, (तृट तृषा वा सञ्जातास्य। तारका-
दित्वात इतच।) तृष्णायुक्त। तत्पर्याय।

तर्षित २ सतृट् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ८ । २ ।
"तृषितश्च परिश्रान्तः क्षुधयाचोत्तरासुत ॥"
भावे क्त ।) तृषायाम् क्ली ॥

तृषितोत्तरा, स्त्री, (तृषितः उत्तरो यस्याः ।) अश्मन्तपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृष्णक, [ज्] त्रि (तृष्यति आकाङ्क्षतीति । तृष + "स्वपितृषोर्नजिङ ।" ३ । २ । १७२ । इति नजिङ ।) लुब्धः । इत्यमरः । ३ । १ । २२ ॥ (तृषितः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८५ । ११ ।
"असिञ्चन्नुत्सं गोतमाय तृष्णजे ॥")

तृष्णा, स्त्री (तृष + "तृषिशुषिरादिभ्यः कित् ।" उणां ३ । १२ । इति न स च कित् ।) अनागतस्वीकारेच्छा । इति चण्डीटीकायां नागोजीभट्टः ॥ सा लिप्सा । (यथा, रघुः । ८ । २ ।
"तदुपस्थितमग्रहीदजः
पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया ॥")
पानेच्छा । इति मेदिनी । णे, १६ ॥ तत्पर्यायः । उदन्या २ पिपासा ३ तृट् ४ तर्षः ५ इत्यमरः । ३।३।५१ ॥ तृषा ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ तर्षणम् ७ । इति जटाधरः ॥ * ॥ रोगविशेषः । तन्निदानं यथा,—
"वातात् पित्तात् कफात् तृष्णा सन्निपातात् द्रवक्षयात् ।
षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणम् ॥
सर्व्वासु तत् प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ।
सर्व्वदेहे श्रमात् कम्पतापतृड्दाहमोहकृत् ॥
जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहाः शिराः ।
संशोष्य तृष्णा जायन्ते तासां सामान्यलक्षणम् ॥ * ॥
मुखशोषो जलातृप्तिरन्नद्वेषः स्वरक्षयः ।
कण्ठौष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिःसरणं श्रमः ॥
प्रलापश्चित्तविभ्रंशो वृद्ग्रहोक्तास्तथामयाः ।
मरुतः क्षामता दैन्यं शङ्खतोदः शिरोभ्रमः ॥
गन्धाज्ञानास्यवैरस्यश्रुतिनिद्राबलक्षयाः ।
शीताम्बुपानवृद्धिश्च पित्तान्मूर्च्छास्यतिक्तता ॥
रक्तेक्षणत्वं सततं शोषो दाहोऽतिधूमकः ।
कफः रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतम् ॥
स्रोतःसु स कफस्तेन पङ्कवच्छोष्यते ततः ।
शूकैरिवाचितः कण्ठो निद्रामधुरवक्त्रता ॥
आध्मानं शिरसो जाड्यं स्तैमित्यच्छर्द्यरोचकाः ।
आलस्यमविपाकश्च यः स स्यात् सर्व्वलक्षणः ॥
आमोद्भवा च भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा ।
उष्णक्लान्तस्य सहसा शीताम्भो भजतस्तृषा ॥
तृष्णा वोर्द्ध्वं गतः कोष्ठं कुर्य्यात् पित्तकृतैव सा ।
या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः स्नेहपाकजा ॥
स्निग्धकट्वम्ललवणभोजनेन कफोद्भवा ।
तृष्णा रसक्षयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका ॥
शोषमोहज्वराद्युक्ता दीर्घरोगोपसर्गतः ।
या तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ॥"
इति गारुडे तृष्णानिदानम् १५९ अध्यायः ॥ * ॥

तद्रोगः यथा,—
"त्रिफलापिप्पलीदर्व्वं भक्षितं मधुना युतम् ।
भोजनान्ते हि समधु पिपासां त्वरितं हरेत् ॥"
इति तत्रैव १६८ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । 'अथ तृष्णाधिकारः । तत्र तृष्णाया निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
भयश्रमाभ्यां बलसङ्क्षयाद्वा
ऊर्द्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च ।
पित्तं सवातं कुपितं नराणां
तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् ॥
स्रोतःस्वपां वाहिषु दूषितेषु
दोषैश्च तृट् सम्भवतीह जन्तोः ।
तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी
क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च ॥
भुक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां
निबोध लिङ्गान्यनुपूर्व्वशस्तु ॥
नराणां चितं स्वस्थान एव सञ्चितं पित्तं सवातं पित्तविवर्द्धनैः कट्वम्लोष्णादिभिः कुपितम् । भयश्रमाभ्यां बलसङ्क्षयादुपवासादेश्च वातः कुपितः । तदुर्द्ध्वं ऊर्द्ध्वं प्रसरत् तालु प्रपन्नं सत् पिपासां जनयेत् । न केवलं तालुन्येव दूषिते तृषा भवति । किन्तु जलवाहिस्रोतःस्वपि । अत आह । स्रोतःस्वित्यादि । अत्र बहुवचनं युक्तम् । यतो जलवहे द्वे स्रोतसी सुश्रुतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवानेकप्रतानयोगान्न दोषः । अपां वाहिषु स्रोतःस्विति जिह्वादेरप्युपलक्षणम् । यत आह चरकः रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वा हृदयगलतालुक्लोम च । संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णामतिबलौ पित्तानिलाविति ॥ संख्यामाह । तिस्र इत्यादि ॥
तृष्णायाः सामान्यलक्षणमाह ।
सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति ।
मुहुः काङ्क्षति तोयञ्च तं तृष्णार्द्दितमादिशेत् ॥
वातजाया लक्षणमाह ।
क्षामास्यता मारुतसम्भवायां
तोदस्तथा शङ्खशिरःसु चापि ।
स्रोतोनिरोधो विरसञ्च वक्त्रं
शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति ॥
शङ्खशिरःसु शङ्खयोः शिरसि च । स्रोतोनिरोधो रसाम्बुवाहिधमनीनिरोधः ॥ * ॥ पित्तजामाह ।
मूर्च्छान्नविद्वेषविलापदाहा
रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः ।
शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च
पित्तात्मिकायां परिधूपनञ्च ॥
विलापः प्रलापः । प्रततश्च शोषः अविरतश्च शोषः । शीताभिनन्दा शीतेच्छा । परिधूपनं कण्ठाद्धूमनिर्गम इव ॥
कफजामाह ।
वाष्पावरोधात् कफसंवृतेऽग्नौ
तृष्णा बलासेन भवेन्नरस्य ।
निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च
तयार्द्दितः शुष्यति चातिमात्रम् ॥

अन्ये तु जठराग्नौ । कफसंवृते स्वकारणकुपितेन कफेनोपरुद्धे तज्जाच्छादिते । वाष्पावरोधात् अग्नेरूष्मावरोधात् । अवरुद्धात्रोष्मणाम्बुवहस्रोतःशोषणात् बलासेन कफेन नरस्य तृष्णा भवेत् । तया तृष्णया अर्द्दितः पीडितः । शुष्यति कृशो भवति ॥ * ॥
क्षतजामाह ।
क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां
तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु ।
क्षतस्य शस्त्राद्यभिहतस्य । रुक् पीडा ॥ * ॥
क्षयजामाह ।
रसक्षयाद्या क्षयसम्भवा सा
तयाभिभूतस्तु निशादिनेषु ।
पपीयतेऽम्भः स सुखं न याति
तां सन्निपातादिति केचिदाहुः ॥
रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि
तस्यामशेषाणि भिषग्व्यवस्येत् ।
रसक्षयलक्षणानि सुश्रुतेनोक्तानि ॥ रसक्षये हृत्पीडा कम्पः शोषः शून्यता तृष्णा चेति । व्यवस्येत् जानीयात् ॥ * ॥
आमजामाह ।
त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च
हृच्छूलनिष्ठीवनसादकर्त्री ॥ * ॥
भुक्तोद्भवामाह ।
स्निग्धं तथाम्लं लवणञ्च भुक्तं
गुर्व्वन्नमेवाशु तृषां करोति ।
लवणञ्चेति चकारात् कटु च ॥ * ॥
उपसर्गजामाह ।
क्षीणस्वरः प्रताम्यन् दीनाननहृदयशुष्कगलतालुः ।
भवति खलु सोपसर्गात् तृष्णा सा शोषिणी कष्टा ॥
शोषिणी धातुशोषिणी ॥ * ॥
उपसर्गानाह ।
ज्वरो मोहः क्षयः श्वासो वाधिर्य्यं कास एव च ।
बहिर्निर्गतजिह्वात्वं सप्तैते तदुपद्रवाः ॥ * ॥
तद्युक्ताया अरिष्टत्वमाह ।
ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ।
सर्व्वास्त्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रसक्तानाम् ॥
घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेया ।
आदिशब्दाद्दतीसारादीनां ग्रहणम् । अतिप्रसक्ता निरन्तरा । घोरोपद्रवयुक्ता अतीव मुखशोषादियुता ॥ * ॥
अथ तृष्णायाश्चिकित्सा ।
वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतञ्च वाततृष्णायाम् ।
तृष्णायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ।
स्वादु तिक्तं द्रवं शीतं पित्ततृष्णापहं परम् ॥ * ॥
मुस्तपर्प्पटकोदीच्यकुचन्दनोशीरचन्दनैः ।
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये ॥
कृत्वा धान्याकम् । कश्चित्तु नोच्च दद्यात् ।
चन्दनमत्र धवलं दद्यात्तस्यातितृष्णाहरत्वात् ।
शृतमर्द्धपक्वमत्र कर्त्तव्यम् । इति षडङ्गपानम् ॥ १ ॥
लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुडविमर्द्दितम् ।
काश्मरीशर्करायुक्तं पिबेत् तृष्णार्द्दितो नरः ॥ २ ॥

[illegible] ना स [illegible] चाम्मत स्यात।
[illegible] यमाना प्र [illegible] श्याप प्र [illegible]
[illegible] ॥
[illegible] मद्यम म [illegible]।
[illegible] नासिका [illegible] शाम्यान [illegible]।
[illegible] मुर्चे [illegible]।
[illegible] हृष्णामन [illegible]।
[illegible] नापयत।
[illegible] तृष्णाम [illegible]।
[illegible] पिपासानाशात [illegible] ७॥
[illegible] पासि [illegible]
[illegible] ॥ ८॥
[illegible] सम [illegible]।
[illegible] भवन [illegible]
धनम ॥ ६॥
[illegible] क्रमम।
[illegible] ॥
[illegible] शुखशाघञ्च दारुणम॥ [illegible] ॥
[illegible] रम्व [illegible]
[illegible] पाँ ।१०।
[illegible] निद्रया
[illegible] ११॥
[illegible] यत्ताना
[illegible] पनानाम।१२।
[illegible] लिखन्नेव
[illegible] तृष्णाम ॥
[illegible] ॥ [illegible]।
[illegible] तथा। [illegible] गुडाम्बुना
शमयत।
[illegible] पय।
[illegible] ॥ १५॥
[illegible] कल्पिता।
पिबेत शीतल तोय रक्तपित्ते मदात्यये ॥१६॥
[illegible] तृष्णा तस्य जायते पुन।
तस्या [illegible] व्याधि [illegible]
मितुम ॥ १७॥ [illegible]॥
तृष्यन पूर्वामयक्षीणो न लभेत जल यदि।
मरण दीर्घरोग वा प्राप्नुयात त्वरित नर ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात प्राणान विमुञ्चति।
तस्मात सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वारयेत ॥
अन्नेनापि विना जन्तु प्राणान् धारयते चिरम।
तोयाभावात पिपासार्त्तः क्षणात प्राणैर्व्विमुच्यते॥
इति तृष्णाधिकार ॥” इति भावप्रकाश ॥
(अथास्या पथ्यापथ्यनियम ॥ पथ्यानि यथा,—
“शोधन शमन निद्रा स्नान कवलधारणम्।
जिह्वाध शिरयोर्दाहो दीप्तस्वर्णहरिद्रया ॥
कोद्रवा शालय पेया विलेपी लाजशक्तव।
अश्वमक्षी धन्वरसा शर्करा वागवाडवो॥
[illegible] पयस्वर्वां ततो रस।
[illegible] द्राक्षापर्पटमक्षवा ॥

[illegible] पथ्य [illegible] कुष्माण्डकसुपोत्थिता।
[illegible] दाडिम [illegible] कर्कटी नलनाम्बु च ॥
[illegible] करमन्दञ्च [illegible] गवा पय।
[illegible] मधराणि च ॥
[illegible] शीताम्बु पय [illegible]।
माक्षिक सरसा तोय [illegible] नागकेशरम ॥
[illegible] पथ्या कुस्तुम्बरु च टङ्कणम।
[illegible] गन्धसार [illegible] शिशिराणि [illegible] ॥
[illegible] रत्नाभरणधारणम।
[illegible] स्यात पथ्यमेतत्तृषातुरे ॥”
अपथ्यानि यथा —
“स्नेहाञ्जन [illegible]
व्यायामनस्यातप [illegible]।
गुर्व्वन्नमम्ल लवण कषाय
कटु [illegible] तीक्ष्णम ॥
एतानि सर्व्वाणि [illegible]भिलाषी
तृष्णातुरो नैव भजेत कदाचित ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्य[illegible]ग्रन्थे तृष्णाधिकारे ॥)
तृष्णाक्षय, पु (तृष्णाया विषयलिप्साया क्षयो नाशो यत्र।) शान्ति। इति हेमचन्द्र। [illegible]। २१८॥ (यथा, [illegible]वचनम।
“यच्च कामसुख लोके यच्च दिव्य महत सुखम।
तृष्णाक्षयसुखस्यैत कला नार्हत षोडशीम॥”
तृष्णाया पिपासाया क्षय।) पिपासा नाशश्च ॥
तृष्णारि, पु (तृष्णाया पिपासाया अरि शत्रु।) पर्पट। इति राजनिर्घण्ट ॥
तृह, ७ ऊ श हिंसे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (रुधा तुदा च पर सक सेट।) सप्तमस्वरी। घ, तृणेढि। (यथा भट्टि।
तृणेढु राम सह लक्ष्मणेन ॥”)
ऊ, अतर्हीत अतृढ। श तृहति। इति दुर्गादास ॥
तॄ, तर। अभिभवे। प्लुत्याम। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर-सक प्लुता अक सेट।) तर। प्लवनपूर्व्वकदेशान्तरगमनम। प्लुतिर्मज्जना भाव। तरति नदी भेलया पान्थ। तरति सकलदु ख वामन भावयेद्य। तरति शुष्क काष्ठ जले मज्जति नत्यर्थ ॥ इति दुर्गादास ॥
ते थ, त्वया। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (गौरी। यथा, सङ्गीतदामोदर।
“तेशब्देनोच्यते गौरी नशब्देनोच्यते हर।
तेन माङ्गलिकत्वाय शब्दस्तेन इति स्मृत ॥”)
तेज [स] क्ली, (तेजयति तेज्यते ऽनेन वा। तिज निशाने + “सर्व्वधातुभ्योऽसुन।” उणा। ४। १८८। इति असुन।) दीप्ति। (यथा, माघे। २। ६२।
“अन्य च्छृङ्खल सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितम्।
सामानाधिकरण्य हि तेजस्तिमिरयो कुत॥”)
प्रभाव। (यथा, महाभारते। ६। १४। ४८।
“तस्मादेन महावीर्य्याद्भार्गवाद्युद्धदुर्म्मदात।
तेजोवीर्य्यबलैर्भूयान् शिक्षणो द्रुपदात्मज ॥”)
पराक्रम। (यथा, महाभारते। ३। २८। ६।
“न श्रेय सतत तेजो न नित्य श्रेयसी क्षमा।
इति तात। विजानीहि द्वयमेतदसशयम ॥”)
रेत। इति मेदिनी। से, २५॥ (यथा, रघु।
“अथ नयनसमुत्थ ज्योतिरत्रेरिव द्यौ
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम ॥”
“तत्र स्त्रीपुसयो सयोगे तेज शरीराद्वायु रुदीरयति। ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्र च्युत योनिमभिप्रतिपद्यते सस्रुज्यते चार्त्तवेन।”
“तत्र तेजोधातु सर्व्ववर्णाना प्रभव स यदा गर्भोत्पत्तावब्धातुप्रायो भवति तदा गर्भ गौर करोति पृथिवीधातुप्राय कृष्ण पृथिव्याकाश-धातुप्राय कृष्णश्याम तोयाकाशधातुप्रायो गौरश्यामम ॥” इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥ सार। यथा सुश्रुते।१।१५।
“रसादीना शुक्रान्ताना धातूना यत पर तेज स्तत खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते स्वशास्त्र-सिद्धान्तात ॥”
“यत पर तेज इति यद्गतत्कृष्ट सार।”
इति तट्टीका ॥
शारीराग्निसम्भूतपदार्थविशेष। तद्यथा —
“तेजोऽप्याग्नेय क्रमश पच्यमानाना धातूना-मभिनिर्व्वृत्तमन्तरस्थ स्नेहजात वसाख्य स्त्रीणा विशेषतो भवति तेन मार्द्दवसौकुमार्य्यमृदु स्वरामतोमसाक्षहर्षस्थितिप्रज्ञाकान्तदीप्तयो भवन्ति तत कषायतिक्तशीतरूक्षविष्टम्भवेग विघातव्यवायव्यायामव्याधिकर्षणैश्च विक्रियते॥”
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चदशोऽध्याय ॥)
त्विट। (देहजकान्ति। यथा, वाजसनेय सहिताय म। १। ३१।
“तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि।
धामनामासि प्रिय देवानामनाधृष्ट देवयजन मसि ॥”
“हे आज्य। त्व तेजोऽसि शरीरकान्तिहेतु त्वात्तेजस्त्वम।” इति महीधर ॥) नवनीतम। अग्नि। इति हेमचन्द्र। २। १५॥ सुवर्णम। मज्जा। पित्तम। इति राजनिर्घण्ट ॥ अस हनम्। यथा, साहित्यदर्पणे। ३। ६४।
“अधिक्षेपापमानादे प्रयुक्तस्य परेण यत।
प्राणात्ययेऽप्यसहन तत्तेज समुदाहृतम ॥”
पञ्चमहाभूतान्तर्गततृतीयमहाभूतम्। यथा,—
“तृतीय ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममुच्यते।
अधिभूत ततो रूप सूर्य्यस्तत्राधिदैवतम् ॥”
इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥
अस्य धर्म्मा। रूपम १ द्रवत्वम् २ प्रत्यक्ष-योगित्वम् ३ ॥ अस्य गुणा। सख्या १ सख्या २ परिमाणम ३ पृथक्त्वम् ४ सयोग ५ विभाग ६ परत्वम ७ अपरत्वम् ८ रूपम ९ द्रव १ वेग ११। अस्य नैमित्तिकद्रवत्वम्। अस्य स्पर्श उष्ण। रूप शुक्लभास्वरम। इद द्विधा। परमाणुस्वरूप नित्यम। सावयवमनित्यम। अनित्य त्रिधा देह इन्द्रिय विषय। इति

भाषापरिच्छेद ॥ (शिव । यथा, महाभारते । १२ । १३६ । ४३ ।
'श्रीमत्तेजो द्युतिधर पञ्चाशाला प्रतापन ॥"
शिव । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ५० ।
'तेजोऽपहारी बलहा मुदितोऽर्थोऽजितोऽवर ॥"
हेमप्रसिद्धाख्यमौलिककायस्थानामन्यतम । तत्र अकारान्तोऽयम । यथा, कुलदीपिकायाम ।
"खाम घोषो घर वैद्योयो
वीरस्तेजाश्चायव आद्य ॥")

तेजःफल, पु (तेजसे बलाय तेजःप्रदं वा फलमस्य ।) वृक्षविशेष । तेजफल इति भाषा । तत्पर्य्याय । बहुफल २ प्रावृषीफल ३ लवङ्गफल ४ सायफल ५ गन्धफल ६ कण्टवृक्ष ७ । अस्य गुणा । कटुत्वम । तीक्ष्णत्वम । सुगन्धित्वम । दीपनत्वम । वातश्लेष्मारुचिनाशित्वम । बालरक्षाकरत्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥

तेजन, पु, (तेजयति अग्निमिति । तिज + णिच – ल्यु ।) वंश । इत्यमर । २ । ४ । १६१ ॥ मुञ्ज । भद्रमुञ्ज । इति राजनिघण्ट ॥ (बाणादीना फलके । यथा मनु । ७ । ६ ।
"न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनै ॥"
उद्दीपने, क्ली । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । २४ अध्याये ।
"शिरःसुखविविक्तत्व लघुत्वस्यात्मनश्च तेजनम ॥")

तेजनक, पु, (तेजयतीति । तिज + णिच + ल्यु सज्ञायां कन । यद्वा, तेजनेन फलकेन कायतीति । कै + क ।) शर । इत्यमर ।२।४।१६२॥

तेजनी, स्त्री, (तेजयतीति । तिज + णिच + ल्यु । गौरादित्वात ङीष ।) मूर्व्वा । इत्यमर । २ । ४ । ८३ ॥ (अस्या पर्य्याया यथा,—
"तेजनी पिलुनी देवा तिक्तवल्ली पृथकत्वचा ।
धनु श्रेणी मधुरसा मूर्व्वा निद्रुहनीति च ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम ।
पर्य्यायान्तर यथा,—
"मूर्व्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुवा ।
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥"
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ज्योतिष्मती । इति शब्दरत्नावली ॥ (तेजवती । अस्या पर्य्याया यथा,—
"तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तेजपत्र, क्ली (तेजयतीति । तिज + णिच + अच । तेज पत्रमस्य ।) स्वनामख्यातवृक्ष । तज इति तेजपात इति च भाषा । तत्पर्य्याय । गन्धजातम २ पत्रम् ३ पत्रकम् ४ । इति शब्दरत्नावली । अस्य गुणा । कफवाय्वर्शोहृल्लासारुचिनाशित्वम् । इति राजवल्लभ ॥ अमरोक्तपर्य्यायास्तुकमत्रशब्दे द्रष्टव्या ॥ तस्य नाम गुणा ।
"त्वकपत्रञ्च वराङ्ग स्याद्भृङ्ग चोच तथोत्कटम ।
त्वच लघूष्ण कटुक स्वादु तिक्तञ्च रूक्षम ॥
पित्तल कफवातघ्न कण्ड्वामारुचिनाशनम ।
हृद्वस्तिरोगवातार्श कृमिपीनसशुक्रहृत ॥"
इति भावप्रकाश ॥

तेजल, पु, (तेजनि अग्निपत्रेन पालयति प्राणिना निति । तेज पालने + बाहुलकात कलच ।) कपिञ्जलपक्षी । इति राजनिघण्ट ॥

तेजस्कर त्रि, (तेज करोतीति । तेजस + कृ + ट ।) तेजोवृद्धिकारकद्रव्यम । इति वैद्यकम ॥

तेजस्विनी, स्त्री, (तेजो विद्यतेऽस्या । तेजस + विनि स्त्रियां ङीप ।) ज्योतिष्मती । इति शब्दरत्नावली ॥ महाज्योतिष्मती । इति राजनिघण्ट ॥ (तेजवल्कल इति च । तत्पर्य्याया यथा,—
"तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तथा ॥'
अस्या गुणा यथा,—
"तेजस्विनी कफश्वासकासास्यामयवातहृत ।
पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तेजस्वी [न] त्रि, (तेजोऽस्यास्तीति । विनि ।) तेजोयुक्त । यथा,—
"महातपस्वी तेजस्वी ब्रह्मचारी च सुव्रती ।
बुद्धिविद्धिषोक्ता शास्त्रञ्च पठितान्यश्च पण्डित ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम ॥
(इन्द्रस्य पुत्रविशेष । यथा, महाभारते । १ । १६८ । २६ ।
"शान्तिश्चतुर्थस्तेषा वै तेजस्वी पञ्चम स्मृत ॥")

तेजित त्रि, (तिज + क्त ।) तीक्ष्णीकृत । शाणान इति भाषा । तत्पर्य्याय । निशित २ क्ष्णुत ३ शात ४ । इत्यमर । ३ । १ । ६१॥ शान्त ५ शाणादिमार्जित ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ क्ष्णुत ७ निशात ८ शित ९ शात १० । इति जटाधर ॥

तेजीयान, [स] त्रि, (तेजो विद्यतेऽस्य । तेजस + ईयसुन ।) तेजोयुक्त । यथा,—
"अज्ञानी पुरुष शश्वत्पण्डितश्च स्वकर्म्मणा ।
तेजीयसा न दोषाय वह्ने सर्व्वभुजो यथा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम ॥

तेजोमन्थ पु, (तेजो मथ्नातीति । मन्थ + कर्म्मण्यण ।) गणिकारिका । इति रत्नमाला ॥

तेजोरूप क्ली, (तेज सर्व्वप्रकाशक चैतन्य रूपमस्य ।) ब्रह्म । यथा,—
"अशरीर विग्रहवदिन्द्रियवदतीन्द्रियम ।
यदसाक्षि सर्व्वसाक्षि तेजोरूप नमाम्यहम ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम ॥

तेजोवती स्त्री, (तेजोऽस्त्यस्या इति । तेजस + मतुप मस्य व ।) गजपिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥ चविका । इति रत्नमाला ॥ महाज्योतिष्मती । इति राजनिघण्ट ॥ तेजल इति तेजवल्कल इति च भाषा । तस्या पर्य्यायगुणा ।
"तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तथा ।
तेजस्विनी कफश्वासकासास्यामयवातहृत ॥
पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भाग ॥
(अग्निसभाम । यथा, महाभारते २८ अध्याये ।
'मनस्विभा प्रथिता भास्कर जातवेदस ।
सा हि तेजोवती नाम हुताशस्य महासभा ॥')

तेजोह्वय, पु, (तेजोयुक्तो ह्वय । अमृतपादकत्वादस्य तथात्वम ।) चुक्रागिमन्थ । इति राजनिघण्ट ॥

तेन, अ तद्धेतुना । इत्यमरटीकायां भरत ॥ सह निमित्ते इत भाषा ॥

तेन, पु (तें गायति न म्रियते यत्र ।) गानाङ्गविशेष । यथा सङ्गीतदामोदरे ।
'तेनेति शब्दस्तेन स्यात मङ्गलार्था प्रकाशक ।
ते शब्देनोच्यते गौरी नशब्देनोच्यते हर ॥
तेन माङ्गलिकत्वाच शब्दस्तेन इति स्मृत ॥'

तेप, ऋ ङ कम्पे । च्युतौ । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा आत्म-अक सेट ।) ऋ, अतितेपत । ङ, तेपते वृक्ष । तितेप । इति दुर्गादास ॥

तेम, पु, (तिम जार्द्रभावे + भावे घञ ।) आर्द्रीभाव । इत्यमर । २ । ९ । २६ ॥

तेमन, क्ली, (तिम + भावे ल्युट ।) आर्द्रीकरणम । व्यञ्जनम । इति मेदिनी । ने ७२ ॥

तेमनी स्त्री (तिम्यतेऽनेनेति । तिम + ल्युट + ङीप ।) चुल्लीभेद । इति हेमचन्द्र ॥

तेव, ऋ ङ देवने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-आत्म अक सेट ।) देवनमिह क्रीडा । ऋ अतितेवत । ङ तेवते । तेवते बाल कन्दुकेनित्यमिति हलायुध । देवनमिह रोदनमिति भट्टमल्ल । इति दुर्गादास ॥

तेवन क्ली, (तेवते दीव्यते ऽस्मिन्निति । तेव क्रीडायाम + अधिकरणे ल्युट ।) केलिकाननम । (भावे ल्युट ।) क्रीडा । इति मेदिनी । ने ७१॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतरामायणवचनम ।
"तेवनेन वन गत्वा नदीस्तीर्त्वा बहूदका ॥')

तैक्ष्ण्य, क्ली (तीक्ष्णस्य भाव । तीक्ष्ण + ष्यञ ।) तीक्ष्णता । इति व्याकरणम ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ५ ।
"शौघ्र्यमाशुक्रियाशस्त्रतैक्ष्ण्यमस्वेदवेपथ ॥"
कठोरता । यथा रामायणे । २ । २१ । ३४ ।
"तदेता विग्रजानाथा चत्रधर्माश्रिता मतिम ।
धर्म्ममाश्रय मा तैक्ष्ण्य मद्बुद्धिरनुगम्यताम ॥"
क्रूरता । यथा, मनु । ४ । १६३ ।
"दम्भ दम्भञ्च मानञ्च क्रोध तैक्ष्ण्यञ्च वर्जयेत ॥"
"मात्सर्य्यं धर्म्मादुतसाहामिमा कोपक्रौर्य्याभिव्यञ्जेत ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट ॥)

तैजस, क्ली, (तेजसो विकार । तेजस + "तस्य विकार ।" ४ । ३ । १३४ । इत्यण ।) घृतम । इति स्मृति ॥ धातुद्रव्यम् । इत्यमर ।२।६।६६॥ (यथा, मनु । ५ । १११ ।
"तैजसाना मणीनाञ्च सर्व्वस्याश्ममयस्य च ॥"
तीर्थविशेष । यथा, महाभारते ।६।८३।१ ३।
"तैजस नाम तत्तीर्थं यत्र पूर्व्वमपाम्पति ।

[illegible] यस्मा [illegible] ॥ [illegible] । यथा, [illegible] ।
'[illegible]
[illegible] ')
[illegible] ([illegible] । [illegible] ।)
[illegible] यथा —
'[illegible] ।' इति [illegible]
[illegible] । यथा [illegible]
[illegible] ।
'[illegible]
[illegible] ।'
[illegible] । [illegible] यथा [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥"
[illegible] । [illegible] अध्याये ।
[illegible] ॥' ।
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] । इत्यमर । ।
[illegible] भाषा ॥
[illegible]
[illegible] —
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।"
[illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] , ([illegible] , [illegible] ।
[illegible] —' [illegible] ।" ० । २ । ०३ ।
[illegible] ।) तित्तिरराज । इत्यमर । २ ।
। । ([illegible] रामायणे [illegible] ।६३।
'[illegible] भूर्ण्यमासपर्यवृता ।
[illegible] ॥")
[illegible] पु, ([illegible] । स्वार्थे अण् ।)
तित्तिरिपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गर्भिणी
एतन्मांसाशनाद्यन्त्यस्तु सुतं जनयेत तद्यथा
'नित्यभीतञ्च तैत्तिरात ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थान तृतीयाध्याये ॥)

तैत्तिरीयकः, पु, (तैत्तिर तित्तिरिप्रोक्तयजुर्वेदीय-
शाखामधीते वेत्ति वा । छण् । तत स्वार्थे
कन ।) तैत्तिरीयः । यजुर्वेदीयशाखाविशेष-
वेत्ता ॥ (उपनिषद्विशेषे, क्ली । तत्तु कृष्णयजु
र्वेदान्तर्गतम् । इति मुक्तिकोपनिषत ॥)

तैत्तिरीया, स्त्री, (तित्तिरिणा प्रोक्ता । छण् ।)
यजुर्वेदस्य शाखाविशेष । यथा,—
"वैशम्पायनसुत सोऽपि छर्दित्वा यजुषा गणम् ।
ततो गतोऽथ मुनयो दहशुस्तान यजुर्गणान् ॥

[illegible] रत्ना भूत्वा तल्लोलुपतया [illegible] ।
[illegible] शाखा आमा सुपेशला ।"
इति श्रीभागवतम ॥

तैलं, क्ली, (तिले भवमिति । तिल + अण् । तत
[illegible] । [illegible] ।) स्नेह । तस्य पर्याया । तैलं १ स्नेहः २
[illegible] ५ । अस्य गुणा । शिशिर-
त्वम । [illegible]त्वम । [illegible]त्वम । अरुणा
[illegible] । इति राजनिर्घण्ट ॥

तत् ॥ ([illegible] स्नेहो वस्त्यति । यच ।)
[illegible] । इति रत्नमाला ॥ (तिलस्य ता-
[illegible] विकार । तिल + "तस्य विकार ।"
। । ? ४ । इत्यण ।) तिलादिजातस्नेह ।
यथा, भावप्रकाशे ।
"तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदाहृतम ॥"
तत्पर्याय । [illegible] २ स्नेह ३ अभ्य-
ञ्जनम ४ । इति हेमचन्द्र । ३ । ८१ ॥ अस्य
गुणा । कषायत्वम । मधुरत्वम । लघुत्वम ।
उष्णत्वम । [illegible] । पित्तकारित्वम । बद्ध
विण्मूत्रत्वम । [illegible] । सर्ववात
विकारनाशनत्वम । मेधा[illegible]त्वञ्च ।
'नास्ति तैलात परं किञ्चिद् भेषजं मारुता
पहम ॥"
इति राजनिर्घण्ट ॥
[illegible] गुणा । महद्गुणत्वम ।
निःस्निग्धत्वञ्च । द्रव्यसयोग संस्कृततैलस्य
सर्वरोगनाशित्वम ॥ अवगाहन युक्ततैलस्य
गुणा । शरीरबलकारित्वम । शरीरसुखरोम-
कूपशिराधमनीद्वारा तृप्तिकारित्वञ्च । नित्य
[illegible] अधिकतरवातगुणा । शिर शूल
खालित्यपालित्यनाशित्वम । मेघ्यत्वम हढता
कारित्वम । [illegible]
कारित्वम । इन्द्रियप्रसन्नतानिशुद्धिकारित्वञ्च ॥
नित्य [illegible] तैलपूरणस्य गुणा । मन्याहनु
सग्रहोच्चैः श्रुतिवाधिर्यकर्णवातजरोगानक
त्वम ॥ मर्द्दने तैलस्य गुणः । घृतादष्टगुणगुरु-
त्वम । इति राजवल्लभादि ॥ + ॥
"प्रात स्नाने व्रते श्राद्धे द्वादश्यां ग्रहणे तथा ।
मद्यलेपसम तैल तस्मात्तैल विवर्जयेत ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥
'घृतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् ।
अदुष्टं पक्वतैलञ्च तैलाभ्यङ्गे च नित्यशः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम ॥ * ॥
वारविशेषे तैलग्रहणफल यथा,—
रवौ हृद्रोगः सोमे कीर्त्तिलाभः कुजे मृत्युः बुधे
पुत्त्राप्तिः गुरौ अर्थहानिः शुक्रे शोकः शनौ
दीर्घायुः ॥ * ॥
अथ निषिद्धदिने तैलग्रहणदोषशान्त्यर्थदेय-
द्रव्यनियम । रवौ पुष्प गुरौ दूर्वां कुजे भूमि
शुक्रे गोमयम् । अस्य प्रमाणं यथा,—
"अर्के नूनं दहति हृदयं कीर्त्तिलाभश्च सोमे
भौमे मृत्युर्भवति नियतं चन्द्रजे पुत्त्रलाभः ।

अर्थ[illegible] च गुरौ भार्गवे शोकयुक्त
स्तैलाभ्यङ्गात्तनयमरण स्यन्दने दीर्घमायु ॥'
इति ज्योतिःसारसङ्ग्रह ॥
वाराहविशेषे तदभ्यङ्गे गुणदोषा यथा,—
"[illegible]प कीर्त्तिरल्पायुर्धन निधनमेव च ।
आरोग्यं सर्व्वकामाप्तिरभ्यङ्गाद्भास्करादिषु ॥
उपोषितस्य व्रतिन कृत्तश्मश्रोश्च नापिते ।
तावत तिष्ठति श्रीर्ना यावत्तैलं न संस्पृशेत ॥"
इति गारुडे ११४ अध्याय ॥ + ॥
अथ तैलवर्गः । तत्र तैलस्य स्वरूपनिरूपणम ।
'तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदाहृतम ।
तत्तु वातहरं सर्व्वं विशेषात्तिलसम्भवम ॥"+॥
अथ तिलतैलगुणा ।
"तिलतैल गुरु स्थैर्य्यं बलवर्णकरं परम ।
वृष्यं विकाशि विशद मधुरं रसपाकयोः ॥
सूक्ष्म कषायानुरस तिक्त वातकफापहम ।
वीर्य्योष्ण हिम स्पर्शे वृंहण रक्तपित्तहृत ॥
लेखन बद्धविण्मूत्रत्वगामाशयशोधनम ।
दीपन बुद्धिदं मेध्य व्यवायि व्रणमेहनुत ॥
श्रोत्रयोनिशिर शूलनाशन लघुतापहम ।
त्वच्य केश्यञ्च चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजनेऽन्यथा ॥
छिन्नभिन्नच्युतोत्पिष्टमथितक्षतपिच्चिते ।
भग्नस्फुटितविद्धाग्निदग्धविश्लिष्टदारिते ॥
तथाभिहतनिर्भुग्नमृगव्याघ्रादिविक्षते ।
वस्तौ पानेऽन्नसंस्कारे नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ॥
सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैल प्रशस्यते ॥"+॥
ननु वृंहणलेखनयो कथं सामानाधिकरण्य
मित्याह ।
"रूक्षादिदुष्टपवन स्रोत सङ्कोचयेद्यत ।
रसोऽस्याशयगम्यत्वं काश्य कुर्य्याद्रक्ताद्यवहनम ॥
तेषु प्रवेष्टु सरता सौक्ष्म्यात्स्निग्धत्वमार्द्दवे ।
तैलं क्षमं रसं नेतु क्रमशो नेन वृंहयत ॥
व्यवायस्क्ष्मतीक्ष्णोष्णसरत्वैर्मेदस चय ।
शने प्रकुरुते तैलं तेन लेखनमीरितम ॥
हृतं पुरीषं बध्नाति स्खलितं पत प्रवर्त्तयेत ।
ग्राहकं सारकं वापि तेन तैलमुदीरितम ॥
घृतमव्दात परं पक्वं हीनवीर्य्यं प्रजायते ।
तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकम ॥"*
अथ सर्षपतैलगुणा ।
"दीपन सार्षप तैल कटुपाकरसं लघु ।
लेखन स्पर्शवीर्य्योष्ण तीक्ष्णं पित्तासृग्दूषकम ।
कफमेदोऽनिलार्शोघ्न शिर कर्णामयापहम ।
कण्डूकोठक्रिमिश्वित्रकुष्ठदुष्टव्रणप्रणुत ॥
तद्वद्राजिकयोस्तैलं विशेषान्मूत्रकृच्छ्रकृत ।
राजिकयो कृष्णराई आरक्तराई इयो ॥*॥
अथ तोरीतैलगुणा ।
तीक्ष्णोष्णा तुवरीतैलं लघु ग्राहि कफास्रजित ।
वह्निकृद्विषहृत कण्डूकुष्ठकोठक्रिमिप्रणुत ॥
मेदोदोषापहञ्चापि व्रणशोथहरं परम् ॥ * ॥
अथ तिसीतैलगुणा ।
"अतसीतैलमाग्नेय स्निग्धोष्णा कफपित्तकृत ।
कटुपाकमचक्षुष्य बल्यं वातहरं गुरु ॥

मलमूत्रकृत् स्वात् ग्राहि लघु दोषघ्नं प्रणम।
वस्तौ पाने नस्याभ्यङ्गे नस्ये नामस्य प्रशस्तौ ॥
अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥ ४ ॥
अथ वररङ्गतैलगुणाः ।
कुसुम्भतैलमम्लं स्यादुष्णं गुरु विदाहि च ।
चक्षुष्यामहितं बल्यं रक्तपित्तकफप्रदम् ॥ ५ ॥
अथ खाखसवीजतैलगुणाः ।
तैलं खाखसबीजानां बल्यं वृष्यं गुरु स्मृतम् ।
वातघ्नं कफकृच्छीतं स्वादुपाकरसञ्च तत् ॥ ६ ॥
अथ एरण्डतैलगुणाः ।
एरण्डतैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु ।
वृष्यं त्वच्यं वयःस्थापि मेधाकान्तिबलप्रदम् ॥
कषायानुरसं सूक्ष्मं योनिशुक्रविशोधनम् ।
विस्रं स्वादु रसे पाके सतिक्तं कटुकं सरम् ॥
विषमज्वरहृद्रोगपृष्ठगुह्यादिशूलहृत् ।
हन्ति वातोदरानाहगुल्माष्ठीलाकटीग्रहान् ॥
वातशोणितविड्बन्धब्रध्नशोथामविद्रधीन् ।
आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः ।
एक एव निहन्तायमेरण्डस्नेहकेशरी ॥ ॥
अथ राजतैलगुणाः ।
तैलं सर्ज्जरसोद्भवं विस्फोटव्रणनाशनम् ।
कुष्ठपामाक्रिमिहरं वातश्लेष्मामयापहम् ॥ ८ ॥
अथ सर्व्वतैलगुणाः ।
तैलं स्वयोनिगुणकृद्वाग्भटेनाखिलं मतम् ।
अतः शेषस्य तैलस्य गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिवत् ॥
इति भावप्रकाशे तैलवर्गः ॥ ९ ॥
अथ पुराणतैलगुणाः ।
"याम कल्ककषायवीर्य्यमखिलं चणकं पचन्त्य
यण्मासान् घृतमोदकौ सहगुडौ मासत्रय
गुणगुणौ ।
सिद्धान्ना रसभस्मना सुविपुलं वीर्य्यन्तु वर्षत्रय
किञ्चिन्नव्यावनन्ति गुणपरं तैलं पुराणं
महत् ॥"
इति नारायणदासकृतपरिभाषा ॥

तैलकं, क्ली, (स्वल्पं तैलम् । अल्पार्थे कन् ।) अल्पपरिमाणतैलम् । इति व्याकरणम् ॥

तैलकन्दः, पुं, (तैलप्रधानः कन्दः ।) कन्दविशेषः । तत्पर्य्यायः । द्रावककन्दः २ तिलाङ्कितदलः ३ करवीरकन्दसंज्ञः ४ तिलचित्रपत्रकः ५ । अस्य गुणाः । लोहद्रावित्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातापस्मारविषशोफनाशित्वम् । रसस्य बन्धकारित्वम् । देहसिद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलकारः, पुं, (तैलं करोतीति । कृ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । कलु इति भाषा । स कोटकस्त्रीगर्भे कुम्भकाराज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम् ॥ तत्पर्य्यायः । धूसरः २ चाक्रिकः ३ तैली ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५६२ ।
"स्नेहमयान् पीडयतः किं चक्रेणापि तैलकारस्य ।
बालयति पादिवानपि य स्त्रलान् पर
चक्री ॥"
यात्रानानैरस्य त्वशुभमङ्गलसूचकम् । यथा ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ७५ अध्याये ।
"स्वस्थमङ्गलं राज्ञा पुरो गच्छति वर्त्तनि ॥"
"कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनम् ।")

तैलकिट्टं, क्ली (तैलस्य किट्टं मलम् ।) तैलमलम् । खलि इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । पिण्याकः २ खलः ३ तिलकल्कजः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । ग्लानित्वम् । कफवातप्रमेहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलङ्गः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ।
"श्रीशैलन्तु समारभ्य चोलेशान्मध्यभागतः ।
तैलङ्गदेशो देवेशि । ध्यानाध्ययनतत्परः ॥")

तैलचौरिका, स्त्री, (तैलस्य चौरिका । चौरवत् तैलपानादस्यास्तथात्वम् ।) तैलपायिका । इति शब्दरत्नावली ॥

तैलद्रोणी, स्त्री, (तैलपूर्णा द्रोणी ।) काष्ठपर्य्यन्तमज्जनार्थतैलपूर्णकाष्ठादिनिर्म्मितपात्रविशेषः । तत्रावस्थितिगुणाः । वातरोगव्याकुलाङ्गभग्नक्षुण्णाविच्युतविश्लिष्टदग्धप्रधन्वाङ्गस्तम्भपृष्ठपचाल्तपवनगात्रकम्पकपाटीशोथभग्नापतन्त्रकार्द्दितभवमूत्रकृच्छ्रवस्तिरोगेषु प्रशस्तत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

तैलपर्णकः, पुं (तैलं तैलयुक्तमिव पर्णमस्य । कप् ।) ग्रन्थिपर्णवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

तैलपर्णिकं, क्ली, (तैलयुक्तं पर्णमस्त्यस्य । यद्वा, तिलपर्णौ वृक्षे उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्येति । ठन् ।) हरिचन्दनम् । इत्यमरः । २।६।१३१ ॥ चन्दनविशेषः । तत्तु तिलपर्णवृक्षजातं धवलं सुशीतलम् । इति भरतः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,
"श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रश्रीस्तैलपर्णिकः ।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च सः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वृक्षविशेषे, पुं । यथा, हरिवंशे । ९३ । ६८ ।
"कदम्बाश्चैव भव्याश्च दाडिमा वीजपूरकाः ।
कालीयका दुकूलाश्च हिङ्गवस्तैलपर्णिकाः ॥")

तैलपर्णी, स्त्री, (तिलपर्णौ वृक्षे जाता । "तत्र जातः ।" ४ । ३ । २५ । इत्यण् ततो ङीप् ।) चन्दनम् । श्रीवासः । (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"तैलपर्णी दधिस्थाख्यः पिण्याको रक्तशीर्षकः ।
वेष्टो रसाङ्कः श्रीवासः श्रीपिष्टसरलद्रवौ ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सिह्लकः । इति मेदिनी । णी ६६ ॥

तैलपा, स्त्री, (तैलं पिबतीति । पा पाने + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) तैलपायिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलपायिका, स्त्री, (तैलं पिबतीति । पा + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) कीटविशेषः । तेलापोका इति आरसुला इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । पर्णोणी २ । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ तैलचौरिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तैलपा ४ । तैलपायी ? । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलाम्बुका ५ खर्बला वा ? । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १११ ।
"गन्धान् गन्धात् तथा शुकाश्च सहसारिका ।
शुष्कं तैलं च पयाय तथा वै तैलपायिका ॥")

तैलपिपीलिका, स्त्री, (तैलप्रिया पिपीलिका ।) पिपीलिकाभेदः । तत्पर्य्यायः । उदद्या २ कपिलाहिम्भा ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलफलः, पुं (तैलप्रधानं फलं यस्य ।) इङ्गुदी । विभीतकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलभाविनी, स्त्री, (तैलं भावयति सद्गन्धं करोतीति । भू + णिच् + णिनि + ङीप् ।) जातीपुष्पवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलमाला, स्त्री, (तैलानां माला समूहो यत्र । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) वर्त्तिः । इति शब्दमाला ॥

तैलम्पाता, स्त्री, (तिलपातोऽस्या वर्त्तते । "घञः साऽस्यां क्रियेति ञः ।" ४ । । ५८ । इति ञः । 'श्येनतिलस्य पाते ञे ।" ६ । ३ । ७१ इति मुम् ।) स्वधा । तिलपातोऽस्यां स्वधायां सा । इति सिद्धान्तकौमुद्यां अमरभरतौ ॥

तैलसाधनं, क्ली, (तैलं साधयति निष्पादयति सुगन्धीकरोतीति । साध + णिच् + ल्यु ।) गन्धद्रव्यविशेषः । काकला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काकोलम् १ कोलकम् २ गन्धव्याकुलम् ३ कक्कोलकम् ५ कोषफलम् ६ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तैलस्फटिकः, पुं, (तैलाक्तः स्फटिक इव । स्वच्छत्वात् तथात्वम् ।) रत्नमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२४ ॥

तैलागुरु, क्ली, (तैलाक्तमिव अगुरु ।) दाहागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलाटी, स्त्री, (तैलेन तैलप्रदानेन अटति दूरीभवतीति । अट गतौ + अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) वरटा । इति हेमचन्द्रः । ४।२८१ ॥

तैलाम्बुका, स्त्री (तैलं अम्बु जलमिव पेयं यस्याः । कप् । टाप् च ।) तैलपायिका । इति जटाधरः ॥

तैलिकः पुं (तैलं पण्यत्वेनास्त्यस्य । तैल + ठन् ।) तैलकारः । इति व्याकरणम् ॥ (अस्य अपाङ्क्तेयत्वमुक्तम् । यथा, मनुः । ३ । १५८ ।
"समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥")

तैलिनी, स्त्री, (तैलं भक्ष्यत्वेन आश्रयत्वेन वा अस्त्यस्येति । तैल + इनि + ङीप् ।) कीटभेदः । तत्पर्य्यायः । तैलकीटः २ षड्बिन्दुः ३ दहनाशिनी ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ दशावर्त्तिः । इति शब्दमाला ॥

तैलिशाला, स्त्री, (तैलिनस्तिलसम्बन्धिनस्तैलकारस्य वा शाला गृहम् ।) यन्त्रगृहम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ ॥ घाणिघर इति भाषा ॥

तैली [न्] पुं (तैलं निष्पाद्यत्वेन पण्यत्वेन वाऽस्यास्तीति । तैल + इनि ।) तैलकारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८७ ॥ तैलसम्बन्धिनि त्रि ॥

[illegible] । ([illegible]) [illegible]
[illegible] । [illegible] तत्त्वेन [illegible] । [illegible]
[illegible] । इत्यमरः ॥
[illegible]
[illegible] ([illegible] [illegible]) [illegible]
[illegible] ।' [illegible]) [illegible] । इत्य
मरः । २ । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । इति
सन्त[illegible] ॥)
[illegible], ([illegible] यक्त । ' [illegible]
[illegible] ।' [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।'
[illegible] । [illegible] तत्त्वयुक्ता [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । तु गतौ
[illegible] । तुत्र । [illegible]
[illegible] । [illegible] यथा, [illegible] ।
१ । [illegible] ।
[illegible] ।'
[illegible] । [illegible] । ७ । २१ ।
[illegible]
[illegible] ॥')
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] + [illegible]
[illegible] । [illegible] । इत्य
म[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] तस्य [illegible]
मद्यादिर । १[illegible] ॥ [illegible] ।
[illegible] । १८ । १ ।
[illegible] प्रायगायस्य
तोक्कानि ॥")
पलाशा[illegible] । यथा —
'प्रवा[illegible]
[illegible] कामान् वितन्वते ॥"
इति श्रीभागवते । १ । [illegible] । ५ ॥
[illegible] मञ्जाशङ्कुरा ।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

तोटक क्ली, द्वादशाक्षरपादच्छन्दः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ (अस्य लक्षणादिकन्तु छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

तोड ऋ नादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अतुतोडत् । नादरोऽनादरः । इति दुर्गादासः ॥

तोत्त्र, क्ली, (तुद्यते व्यथ्यतेऽनेनेति । तुद+"दाम्नी-शसयुयुजस्तुतुदसि ।" ३ । २ । १८२ । इति ष्ट्रन् ।) गवादिताडनदण्डः । पाँचनी इति ख्यातं । तत्पर्य्यायः । प्राजनम् २ तोदनम् ३ गजस्य तोदनदण्डः । तत्पर्य्यायः । वेणुकम् २ ।

[illegible] अमरः । [illegible] । ८ । [illegible] ॥ [illegible] । इति
[illegible] ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४ । १०[illegible] ।
'न [illegible] पुरधर्याग्रे [illegible] पितु ।
[illegible] गोत्रनं [illegible] द्विप ॥')
तो[illegible] (तुद [illegible] ।) यथा ।
[illegible] रत्नमाला ॥ (यथा भागवते । [illegible] । १८ । ६ ।
'तान् [illegible]
ग्राहा[illegible] ॥'
तुद[illegible] । तुद + अच । पीडादायके, त्रि । यथा [illegible] । ४ । [illegible] । ११ ।
'यासि [illegible] सत्यमवद्युक्तो वास्य
हृद्यारीशान ॥"
'तोदस्तोदक ।" इति सायन ॥)

तोदन, क्ली, (तुद्यतेऽनेनेति । तुद + करणे ल्युट् ।) तोत्त्रम् । इत्यमरः । ३ । ८ । १० ॥ (तुद + भावे ल्युट् ।) व्यथा । इति मेदिनी ॥ न ७२ ॥ (यथा सुश्रुते । १ । [illegible] ।
'तोदनभञ्जनावपन्नच्छेदनावयमनमन्थनेत्यादि ॥"
[illegible]विशेष । यथा तत्रैव । १ । ४६ ।
'[illegible]तोदनतिन्दुककुल-
[illegible]गाङ्गेरुकी-
पुष्करमात्तविक्तविम्बाप्रभृतीनि ॥")

तोमर पु क्ली, (तुम्यति हिनस्तीति । तुम्प + बाहुलकात् अरप्रत्ययेन साधु । इत्युज्ज्वलदत्तेनोक्तम् । ३ । १ । ? ।) अस्त्रविशेषः । शावली इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शब्वला २ । इत्यमरः । २ । ८ । ६० ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ५ । ७६ ।
"गन्डभिन्दिपालैश्च खड्गैश्च शक्तितोमरैः ॥")
हस्तक्षेप्यस्त्र[illegible] । इति महाभारतटीका ॥ राम[illegible] इति भाषा ॥ (अस्य आकृत्यादिकमुक्तं वैशम्पायनेन यथा,—
'तोमर काष्ठकाय स्यात् बाहुग्रीव सुपुच्छवान् ।
हस्तत्रयोन्नतादृश्च रक्तवर्णस्त्ववक्रगः ॥"
शार्ङ्गधरेण तु —
"फलवन् शीर्षदेश स्यात्तोमरस्त्वायसस्तथा ॥"
वैशम्पायनोक्तान्यस्य कार्य्याणि यथा,—
"उङ्गान विनिर्मुक्तिश्च घातनञ्चेति तत्रिकम् ।
चलगति प्रशस्ताख्या कथयन्ति नराधिपाः ॥"
अग्निपुराणोक्तधनुर्वेदमतेऽस्य कार्य्याणि यथा,
"दृष्टिघात भुजाघात पार्श्वघात द्विजोत्तम ।
ऋजुपक्षेषुणा पात तोमरस्य प्रकीर्त्तितम् ॥"
जनपदविशेष । यथा, मात्स्ये । १२ । ५७ ।
"तोमरान् द्रावयन्ती च हंसमार्गान् समूहकान् ॥"
गवाचरछन्दोविशेषे, क्ली । शब्दार्थचिन्तामणिधृत तल्लक्षणादिक यथा,—
"प्रथम सक विनिधाय
जगणद्वयच निधाय ।
कुरु तोमर सुखकारि
फणिराजवक्त्रविहारि ॥"

उदाहरणम्,—
'सखि । मल्लिकेमधुमानि
वन मलय निलिल्लास ।
सहसा न कि विहरामि
किमु पावक प्रविशामि ॥")

तोमरधर, पु (तोमर धरतीति । धृ + अच् यद्वा, तोमरस्य अस्त्रविशेषस्य धर ।) अग्निः । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥

तोमरिका, स्त्री, (तोमर + स्वार्थे कन् । स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् अत इत्वञ्च ।) तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥

तोय, क्ली ("तवतवङ्किकम्मैय + अघ्न्यादयश्च । उणा ४ । १ ८ । इति यत्प्रत्ययो निपातितो द्रष्टव्य । पद्यत वधासु । तुदति तोयम् इति क्षीरस्वामी । तुन्दते पूर्ववत् यत्प्रत्यये निपातनात् न्कारलोपे गुण । यद्वा तुदि सात्र आवरणाय ।" इति सिद्धान्तसिद्धान्तवचने देव रामयज्वा । १ । १२ । ६२ ।) जलम् । इत्यमरः । १ । १ । ४ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ६ । २६ ।
"तथा तत्तदिदं तोयं तदाधारश्च तिष्ठति ॥"
पूर्व्वाषाढानक्षत्रम् । जलदेवतत्वादस्य तथात्वम् ॥)

तोयकाम, पु, (तोयं जलं कामयते इति । कम + णिङ् ।) परिव्याध । जलवेतस । इति जटाधर ॥ जलाभिलाषिणि, त्रि ॥

तोयकृच्छ्र क्ली, (तोयेन तोयमात्रपानेन यत् कृच्छ्र व्रतम् ।) जलमात्रपानरूपव्रतविशेष । इति मिताक्षरा ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
"फलकृच्छ्र स्तुत फलैस्तोयकृच्छ्र जलेन तु ॥")

तोयडिम्ब, पु, (तोयस्य जलस्य डिम्ब इव ।) घनोपल । इति हारावली । ५८ ॥

तोयद, पु (तोयं ददातीति । दा + क ।) मेघ । (यथा, महानिर्वाणतन्त्रे । ४ । ५३ ।
"यत्र चौणी खल्पफला तोयदा स्तोकवर्षिण असम्यकफलिनो वृक्षास्तदेव प्रबल कलि ॥')
मुस्तकम् । घृते, क्ली । इति मेदिनी । दे, ३ ॥ जलदातरि त्रि । (यथा महाभारते शान्तिपर्व्वणि ।
"तोयदो मनुजव्याघ्र । स्वर्ग गत्वा महाद्युते । ।
अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥")

तोयधर पु, (तोय जल धरतीति । धृ + अच् । तोयस्य धरो वा ।) मेघ । मुस्ता । सुनिषण्णकशाक । इति मेदिनी । रे, २६५ ॥ (जलधारिणि त्रि । यथा, रामायणे । २।६३।६ ।
"सुपन्ति कुसुमाग्ये ते नगा पल्लवसानुषु ।
नीला इवातपापाये तोयस्तोयधरा घना ॥")

तोयधि, पु, (तोयानि धीयन्तेऽत्र । धा + "कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति कि । आतो लोप ।) समुद्र । इति पुराणम् ॥ (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते भूगोलाध्याये । ३७ ।
"समन्तात् मेरुमध्यात्तु तुल्यभागेषु तोयधेः ॥")

तोयधिप्रिय, क्ली (प्रीणातीति। प्री+"इगु पधेति।" ३।१।१३५। इति क। तोयधिः प्रियो यस्य।) लवङ्गम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

तोयनिधि, पु, (तोयानि निधीयन्तेऽत्र। नि+धा+कि। तोयानां निधिर्वा।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कुमारे। १। १।

"पूर्व्वापरौ तोयनिधी वगाह्य

स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः॥")

तोयपिप्पली, स्त्री (तोये जले पिप्पलीव।) कॉचडा इति ख्यातजलजशाकभेदः। तत्पर्य्यायः। लाङ्गली २ शारदी ३ शकुलादनी ४। इत्यमरः। २। ४। १११॥

तोयपुष्पी, स्त्री, (तोयेन बहुजलप्रदानेन पुष्पाणि यस्याः।) पाटलावृक्षः। इति शब्दमाला॥

तोयप्रसादन, क्ली, (प्रसादयतीति। प्र+सद+णिच्+ल्यु। तोयस्य प्रसादनम्। अस्य फलयोगेन जलस्य निर्म्मलत्वं भवतीति तथात्वम्।) कतकम्। इति भूरिप्रयोगः॥

तोयप्रसादनफल, क्ली, (तोयप्रसादनस्य तोयप्रसादनाय वा फलम्।) कतकफलम्। इति रत्नमाला॥

तोयफला, स्त्री, (तोयप्रधानं फलं यस्याः।) इर्व्वारुः। इति राजनिर्घण्टः॥

तोयवल्ली, स्त्री, (तोये जलप्रधानस्थाने वल्ली लता सन्ततिर्यस्याः।) कारवेल्लः। इति रत्नमाला॥ उच्छे इति भाषा॥

तोयशुक्तिका, स्त्री (तोयजाता शुक्तिका। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) जलशुक्तिः। इति राजनिर्घण्टः॥

तोयसूचक, पु, (तोयं जलवर्षणं सूचयति रवेणेति। सूच+ण्वुल्।) भेकः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

तोयाधिवासिनी, स्त्री, (तोये जलप्रायस्थले अधिवसतीति। अधि+वस+णिनि। यद्वा, तोयेन अधिवास इव संस्कारोऽस्यस्तीति। इनि।) पाटलावृक्षः। इति रत्नमाला॥ तोयादिवासिन्यपि पाठः॥ (पाटलाशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

तोरणा, क्ली, (तोलयति उन्नमयति मस्तकमिति। तुल+ल्यु। लस्य रः।) कन्धरा। कण्ठः। इति हारावली। १७४॥

तोरण, पु क्ली, (तुतोर्ति त्वरया गच्छत्यनेनेति। तुर त्वरणे + करणे ल्युट्।) बहिर्द्वारम्। इत्यमरः। २। २। १६॥ (यथा, कुमारे। ७। ३।

"भासोज्ज्वलत्काञ्चनतोरणानां

स्थानान्तरं स्वर्ग इवावभासे॥")

मूलद्वाराद्बाह्यद्वारम्। इति कोकटादयः॥ द्वाराग्रे निखातस्तम्भयोरुपरिनिबद्धं नानावस्त्रलतादिमयं धनुराकारं यद्बध्यं तत् तोरणमिति बहवः॥ उपरिखड्गादियुक्तस्तम्भादिद्वयनिर्म्मितपुरादिबहिर्द्वारम्। इति शाङ्गः॥

बन्धनमालेति ख्यातं मालादिचित्रम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (मन्त्रान्तरे, न। यथा, महाभारते। १३। १७। ७१।

"तोरणस्तारणो वातः परिधीपतिखेचरः॥")

तोल, क्ली पु, (तुल्यते परिमीयते इति। तुल+कर्म्मणि घञ्।) तोलकम्। यथा—

'एकतोलं द्वितोलं वा त्रितोलं वन्तोलकम्।

इतोऽधिकं नरः कृत्वा प्रायश्चित्तीयते ध्रुवम्॥'

इत्यागमः॥

तोलक, क्ली पु, (तोलमेव+स्वार्थे कन्।) शाण-द्वयमानम्। इति शब्दमाला॥ अशीतिरक्तिपरिमाणम्। तत्तु षोडशमासकः षण्णवतिरक्तिपरिमाणञ्च। तोला इति भरि इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। कोलम् २ द्रङ्क्षणम् ३ वटकम् ४ कर्षार्द्धम् ५। इति वैद्यकपरिभाषा। कर्षम् ६। इति लीलावती॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे इच्छाज्वरान्तके।

"रसं गन्धं तोलकञ्च जातीकोषफलं तथा।"

"किराततिक्तकं बालं तोलकञ्च समाहरेत्॥")

तोष, पु, (तुष सन्तोषे+भावे घञ्।) तुष्टिः। इति वररुचिः॥ (यथा,—

देवश्च परमं तोषं जगाम च सहोमया॥"

इति हरिवंशे। १७३। १३॥

स्वायम्भुवमन्वन्तरगततुषितानां देवानामन्यतमः। यथा, भागवते। ४। १। ७।

"तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः।

इध्मः कविर्विभुः स्वाह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट्।

तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे॥")

तोषिक, पु, धनूराशिः। इति दीपिका॥ (यथा दीपिकायाम्।

"क्रियतावरिजित्तमकुलीरलेयपाथेययूक

कौर्पाख्या।

तोषिक आकोकेरो हृद्रोगश्चान्त्यभं चेत्थम्॥")

तौतातिक, क्ली, (तुतातेन निर्वृत्तम्। तुतात+"तेन निर्वृत्तम्।" ४। २। ६८। इति ठक्।) तुतातभट्टकृतशास्त्रम्। यथा,—

"नैवाश्रावि गुरोर्म्मतं न विदितं तौतातिकं दर्शनम्।

तत्त्वं ज्ञातमहो न शालिकगिरा वाचस्पतेः का कथा॥"

इति प्रबोधचन्द्रोदये। २। ३॥

तौतिक, क्ली, मुक्ता। इति राजनिर्घण्टः॥

तौतिक, पु, शुक्तिः। इति राजनिर्घण्टः॥

तौर्य्य, क्ली, (तूर्य्ये मुरजादौ भवम्। तूर्य्य+अण्।) तूर्य्ये मुरजादौ भवं शब्दरूपम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

तौर्य्यत्रिक, क्ली, (त्रयोऽंशा यस्य तत्। त्रि+"संख्याया अतिशदन्तायाः कन्।" ५। १। २२। इति कन्। तौर्य्योपलक्षितं त्रिकम्।) नृत्यगीतवाद्यमिदं समुदितं त्रयं नाट्यञ्च। इत्यमरः। १। ७। १०॥ नटसम्बन्धि नृत्यगीतवाद्यमिति त्रयम्। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ (यथा मनुः। ७। ४७।

'मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः।

तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः॥')

विष्णुगृहे गीतवाद्यनृत्यफलं यथा—

'गायन्ते ये प्रकुर्व्वन्ति मम कर्म्मपरायणाः।

तथा नृत्यन्ति च भूमे। शृणुष्व गदतो मम॥

यावन्ति चाक्षराण्येव गीयमानानि शृण्विति।

तावद्वर्षसहस्राणि इन्द्रलोके महीयते॥

रूपवान् गुणवान् सिद्धः सर्व्ववर्णविदां वरः।

नित्यं पश्यति वै वज्रपाणिं देवं न संशयः॥

सहस्रश्चैव जायेत इन्द्रलोकपथे स्थितः।

सर्व्वकर्म्मगुणश्रेष्ठस्तत्रापि मम पूजकः॥

इन्द्रलोकात् परिभ्रष्टो मम गीतपरायणः।

प्रमुक्तः सर्व्वसंसारान्मम लोकाय गच्छति॥

यस्तु गायति सुश्रोणि। कौसुद्याश्चैव द्वादशीम्।

सर्व्वसङ्गं परित्यज्य मम लोकाय गच्छति॥

यस्तु गायति गीतानि मम जागरणे नरः।

सर्व्वसङ्गात् प्रमुक्तो वै मम लोकाय गच्छति॥

एतत्ते कथितं देवि। गायनस्य फलं महत्।

यस्य गीतस्य शब्देन तरेत् संसारसागरम्॥ *॥

वादित्रस्य प्रवक्ष्यामि तत् शृणुष्व वसुन्धरे।।

प्राप्नुवन्ति मनुष्या येन देवेभ्यः समतां स्वयम्॥

सम्यक्कालप्रयोगेण सन्निपातेन वा पुनः।

नववर्षसहस्राणि नववर्षशतानि च॥

कुबेरभवनं गत्वा मोदते वै यदृच्छया।

कुबेरभवनाद्भ्रष्टः स्वच्छन्दगमनालयः॥

शम्यातालसम्पातैर्मम लोकाय गच्छति॥ *।

नृत्यमानस्य वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे।।

मनुजा येन गच्छन्ति छित्त्वा संसारसागरम्॥

त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रिंशद्वर्षशतानि च।

पुष्करद्वीपमासाद्य स्वच्छन्दगमनालयः॥

फलं प्राप्नोति सुश्रोणि। मम कर्म्मपरायणः।

रूपवान् गुणवान् शूरः शीलवान् सुपथे स्थितः।

भक्तश्चैव जायेत संसारपरिमोचितः॥ *॥

यस्तु जागरतो रात्र्यां गीतवाद्येन नर्त्तकः।

जम्बुद्वीपं समासाद्य राजराजस्तु जायते॥

सर्व्वकर्म्मसमायुक्तो रक्षिता वै महीपतिः।

भक्तश्चैव जायेत मम कर्म्मपरायणः॥"

इति वराहपुराणम्।

तौल, क्ली, (तुला एव। स्वार्थे अण्। स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः क्वचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इत्युक्तेरस्य क्लीवत्वम्।) तुला। तुलराशौ पु। तौली। इति ज्योतिषम्॥

तौलिक, पु, (तुल्या तुलिकया जीवतीति। तुली+ठक्।) चित्रकारः। इति शब्दमाला॥ (तुलानिर्वृत्ते, त्रि। यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १३ अध्याये।

"शतं शतं तुलायास्तु सहस्रं दशतौलिकम्॥"

तौलिकिक, पु, (तुलिकया जीवतीति। तुलि+ठक्।) चित्रकारः। तत्पर्य्यायः। रङ्गजीवः २ चित्रकृत् ३। इति हेमचन्द्रः। ३। ५७५॥ तौलिकः ४। इति शब्दमाला॥

[illegible] म । तुला[illegible] ।
[illegible] ॥ ([illegible])
[illegible]

'सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं
सत्यस्य योनिं निहितञ्च सत्ये ।
सत्यस्य सत्यमृतसत्यनेत्रं
सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः ॥'
इति भागवते । १० । २ । २६ ॥

'[illegible] । [illegible] सङ्गो यस्य तत् । [illegible] पर[illegible] प्रा[illegible]प्रसाधनं यस्मिन् तत् । [illegible] नागेषु दृष्टं पूर्व्वं प्रलयानन्तर स्थि[illegible] च स[illegible] भिन्न[illegible] वर्त्तमानम् । [illegible] यो[illegible] । सच्छब्देन पृथिव्यप्तेजांसि त्यच्छब्देन वाय्वाकाशौ एवं सच्च त्यच्च सत्यं भूतपञ्चकम् । 'तत् सत्यमित्याचक्षते ।' इति श्रुतेः । तस्य योनिं कारणम् । अनेन दृष्टं पूर्व्वं वर्त्तमानं चोक्तम् । तथा सत्ये तस्मिन्नेव निहितं अन्तर्यामितया स्थितम् । अनेन स्थितिसमयेऽपि सत्यत्वमुक्तम् । तथा सत्यस्य सत्यं तस्यैव सत्यस्य सत्यं पारमार्थिकं नाशेऽप्यवशिष्यमाणरूपम् । अनेन प्रलयेऽप्यवधित्वेन सत्यत्वं दर्शितम् । एवं त्रिसत्यत्वमुपपादितम् । तथा ऋतसत्यनेत्रं ऋतं सूनृता वाणी सत्यं समदर्शनम् । तथा भगवता व्याख्यास्यमानत्वात् । सत्यञ्च समदर्शनम् । ऋतञ्च सूनृता वाणी कविभिः परिकीर्त्तिता इति ।

[illegible] कामिति दाना । [illegible] त्या[illegible] । [illegible] ।" इति तर्कवागीशः । [illegible] । [illegible] ।) दानम् । इत्यमरः । [illegible] । ७ । ८ ॥ (यथा, रघौ । १ । ७ ।
'त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मित-
भाषिणाम् ।')
[illegible] । इति मेदिनी । ग, ८ ॥ (यथा, मनौ । ८ । [illegible] ।
'न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्याग-
मर्हति ॥")
वि[illegible]णन् । इति शब्दरत्नावली ॥ सर्व्वकर्म्मफलविसर्ज्जनम् । यथा,—
"काम्यानां कर्म्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः ।
सर्व्वकर्म्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥
त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म्म प्राहुर्म्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म्म न त्याज्यमिति चापरे ॥
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्त्तितः ॥
यज्ञो दानं तपः कर्म्म न त्याज्यं कार्य्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥
एतान्यपि तु कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥
नियतस्य तु सन्न्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः ॥
दुःखमित्येव यत् कर्म्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥
कार्य्यमित्येव यत् कर्म्म नियतं क्रियतेऽर्ज्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । २-९ ॥
(त्रि, दाता । यथा ऋग्वेदे । ४ । २४ । ३ ।
"मिथो यत्त्यागमुभयासो अग्मन् नरस्तोकस्य
तनयस्य सातौ ॥"
"उभयास उभये यजमाना स्तोतारश्च त्यागं त्यागकर्तारं दातारमिन्द्रं अग्मन् उपगच्छन्ति ॥"
इति सायनः ॥)

त्यागिम, त्रि, (त्यागेन निर्वृत्तः । भावप्रत्ययत्वादिमप् ।) त्यक्तः । त्यागेन निर्वृत्तः । इति व्याकरणम् ॥

त्यागी, [न्] त्रि, (त्यजतीति । त्यज+"सम्पृचानुरुधाङ्यमेति ।" ३ । २ । १४२ । इति घिनुण् ।) दाता । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २५६ ।
"त्यागिनि शूरे विदुषि च संसर्गरुचिर्जनो गुणी
भवति ॥")
शूरः । इति मेदिनी । ने, ७१ ॥ वर्ज्जनशीलः । यथा —
"यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥"
इति भगवद्गीता । १८ । ११ ।
कर्म्मफलत्यागवान् । यथा,—
"न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥
न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्म्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥'
इति श्रीभगवद्गीतायां १८ । १० । ११ ।

त्याज्य, त्रि, (त्यज्यते इति । त्यज+कर्म्मणि ण्यत् । "त्यजेश्च ।" इति ७ । ३ । ६६ । इत्यस्य वक्तव्यात् न कुत्वम् ।) त्यागयोग्यम् । वर्ज्जनीयम् । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
"तीरे प्रतिग्रहस्त्याज्यस्त्याज्यो धर्म्मस्य विक्रयः ॥"
(यथा च देवीभागवते । १ । ११ । ५८ ।
"तारामरङ्गुरुणा च यथा न तु तथा गुरौ ।
अनुरक्ता कथं त्याज्या धर्म्मतो न्यायतस्तथा ॥")

त्रक, इ ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सक-सेट् ।) दन्त्यवर्गादिः । इ, त्रङ्क्यते । ङ, त्रङ्कते । इति दुर्गादासः ॥

त्रग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-पर-सक-सेट् ।) इ, त्रङ्ग्यते । इति दुर्गादासः ॥

त्रङ्ग, पु स्त्री, (त्रङ्गति शोभनादिकं गच्छतीति । त्रङ्ग+अच् ।) पुरविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रन्द, इ चेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक-सेट् ।) दन्त्यवर्गादिः । इ, त्रन्द्यते । त्रन्दति । इति दुर्गादासः ॥

त्रप, ऊ ष मि ङ ह्रियि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-अक-वेट् ।) ऊ, अत्रपिष्ट अत्रप्त । ष, त्रपा । मि, त्रपयति त्रापयति । ङ, त्रपते । ह्रियि लज्जायाम् । इति दुर्गादासः ॥

त्रपा, स्त्री पु, (त्रप्यते इति । त्रप+"षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।" ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । ततष्टाप् ।) लज्जा । इत्यमरः । १ । ७ । २३ ॥ (यथा, रत्नावल्याम् ।
"नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-
मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं
वामनः ॥"
त्रपते अनया अस्या वा । करणे अपादाने वा अङ् ।) कुलटा । इति मेदिनी । पं, ७ ॥ कुलम् । कीर्त्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रपाक, पु, (त्रपते लज्जते इति । त्रप+"आक खनादः ।" १ । २१६ । इति उणादिकोष टीकाधृतसूत्रात् आक ।) म्लेच्छविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

त्रपारण्डा स्त्री, (त्रपाया रण्डेव । लज्जाहीनत्वादेव तथात्वम् ।) वेश्या । इति जटाधरः ॥

त्रपिष्ठ, त्रि, (अयमेषामतिशयेन तृप्रः । तृप्र+"अतिशायने तमबिष्ठनौ ।" ५ । ३ । ५५ । इति इष्ठन् । "प्रियस्थिरेति ।" ६ । ४ । १५७ । इति तृप्रस्य त्रप-आदेशः ।) अतितृप्तः । इति मुग्धबोधम् ॥

त्रपीयस् [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन तृप्रः । तृप्र+"द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ।" ५ । ३ । ५७ । इति ईयसुन् । "प्रियस्थिरेति ।" ६ । ४ । १५७ । इति तृप्रस्य त्रबादेशः ।) त्रपिष्ठः । इति व्याकरणम् ॥

त्रपु, क्ली, (त्रपते अग्निस्पर्शेन लज्जते इव। त्रप —"शस्पृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च।" उणा। १। ११। इति उः।) सीसकम्। रङ्गम्। इति मेदिनी। पे ६॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ८५
'कनककभूषणसङ्ग्रहणोचितो
यदि मणिस्त्रपुणि प्रतिबध्यते।
न स विरौति न चापि स शोभते
भवति योजयितुर्वचनीयता॥")

त्रपुः, [स्] क्ली, (त्रपते वह्निं प्राप्य लज्जते इव। त्रप+"उस् स्यात्तपादेः स तु कित्।" ४।१८६। इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् उस्।) रङ्गम्। इत्युणादिकोषः॥ (यथा, शङ्खभावप्रकाशे।
"भाले त्रपु शशौ लौहं राहावश्मानि कीर्त्तयेत्॥"
रङ्गशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

त्रपुकर्कटी, स्त्री, (त्रपुवत् शुभ्रा कर्कटी।) त्रपुषी। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रपुटी, स्त्री सूक्ष्मैला। इति रत्नमाला॥

त्रपुल, क्ली, (त्रपते वह्निसम्पर्शेन लज्जते इव। त्रप+बाहुलकात् उलच्।) रङ्गम्। इति भरतकृतद्विरूपकोषः॥

त्रपुष क्ली, (त्रप+बाहुलकादुषः।) रङ्गम्। इति भरतकृतद्विरूपकोषः॥ त्रपुषीफलम्। शसा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कण्टकिफलम् २ सुधावासम् ३ सुशीतलम् ४। तद्बालफलगुणाः। शीतलत्वम्। बलतृड्भ्रमदाहपित्तरक्तपित्तनाशित्वम्। स्वादुत्वम्। शीतत्वञ्च। तत्पक्वफलगुणाः। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। पित्तलत्वम्। कफवातनाशित्वञ्च। तद्वृद्धफलगुणाः। मूत्रलत्वम्। शीतलत्वम्। रूक्षत्वम्। पित्तास्रकृच्छ्रनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ अस्य सामान्यगुणाः। स्वादुत्वम्। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। शीतलत्वम्। मुखप्रियत्वम्। रूक्षत्वम्। अतिमूत्रलत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

त्रपुषी, स्त्री, (त्रपुष+गौरादित्वात् ङीष्।) कर्कटी। इति हेमचन्द्रः। ४। २५५॥ (यथा,
"पटोलकैर्व्वारुत्रपुष्यलाबु॥"
इति हारीते प्रथमेस्थाने दशमेऽध्याये॥) दन्त्यसान्तोऽपि पाठः॥

त्रपुस, क्ली, (त्रपते वह्नियोगेन लज्जते इव। त्रप+बाहुलकात् उस।) रङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥ कर्कटी। अस्य गुणा यथा,—
"बालं सुनीलं त्रपुसं तेषां पित्तहरं स्मृतम्।
तत् पाण्डुकफकृज्जीर्णमम्लं वातकफापहम्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)

त्रपुसी, स्त्री, (त्रपुस+गौरादित्वात् ङीष्।) महेन्द्रवारुणी। कर्कटी। लताविशेषः। शसा इति खीरा इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। पीतपुष्पा २ काङ्क्षारु ३ त्रपुकर्कटी ४ बहुफला ५ कोषफला ६ तुन्दिलफला ७ कण्टकीलता ८ सुधावासा ९। अस्याः फलस्य गुणाः। रूक्षत्वम्। मधुरत्वम्। शिशिरत्वम्। गुरुत्वम्। भ्रमपित्तविदाहाग्निरक्तनाशित्वम्। बहुमूत्रलत्वञ्च। काङ्क्षारुरित्यत्र कण्टालुरपि पाठः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्या व्यवहारो यथा सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५९ अध्याये।
"त्रपुसीमूलकल्कं वा सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना।
पिबेत्तत्सममं कल्कं यष्टीमधुकमेव वा॥")

त्रप्स, क्ली (द्रप्स। निपातनात् दस्य तः।) दध्यग्रम्। घनेतरद्धि। इत्यमरटीकायां भरतधृतविद्याविनोदः॥ पातला दइ इति भाषा॥

त्रय, क्ली (त्रयोऽवयवा यस्य। त्रि+"संख्याया अवयवे तयप्।" ५।२।४२। इति तयप्। "द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा।" ५।२।४३। इति तयस्यायच्।) त्र्यवयवम्। इति मुग्धबोधम्॥ तिन इति भाषा॥ (यथा, मनुः। २। ७६।
"अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः।
वेदत्रयात् निरदुहत् भूर्भुवः स्वरितीति च॥")

त्रय पु, (तरतीति। तॄ+"तरतेर्ड्रिः।" उणा ५। ६६। इति ड्रिः।) त्रिसंख्या। तिन इति भाषा। त्रिशब्दस्य बहुवचनान्तरूपोऽयम्। अस्य स्त्रीलिङ्गक्लीवलिङ्गयो रूपे तिस्रः त्रीणि। इति व्याकरणम्॥ तद्वाचकानि यथा,—
काल १ अग्नि २ भुवनम् ३ गङ्गामार्ग ४ शिवचक्षुः ५ गुण ६ ग्रीवारेखा ७ कालिदासकाव्यम् ८ वलि ९ सन्ध्या १० पुरम् ११ पुष्करम् १२ राम १३ विष्णु १४ ज्वरपाद १५। इति कविकल्पलता॥ त्रिसंख्याविशिष्टे, त्रि। इत्यमरः॥
"तस्रो भार्य्या त्रिशालाश्च त्रयो भृत्याश्च बान्धवाः।
ध्रुवं वेदविरुद्धाश्च न ह्येते मङ्गलप्रदाः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥

त्रयी, स्त्री, (त्रय+"टिड्ढाणञ्" ४।१।१५। इति ङीप्।) ऋक्सामयजुर्व्वेदाः एतत्त्रितयम्। इत्यमरः। १। ६। ३॥ (यथा मनुः। ७।४३॥
"त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यात् दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम्।
आन्वीक्षिकीञ्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः॥")
पुरन्ध्री। सुमतिः। इति विश्वः॥ सोमराजीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ दुर्गा। यथा,—
"ऋगयजुःसामभागेन साङ्गवेदगतापि वा।
त्रयीति पठ्यते लोके इष्टादृष्टार्थसाधिनी॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥

त्रयीतनु पु, (त्रयी वेदा एव तनुः शरीरं यस्य। "त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्य्यमात्मानं यजन्ते।" इति भागवतवाक्यात्। ५। २। ४। अस्य तथात्वम्।) सूर्य्यः। इति हलायुधः॥

त्रयीधर्म्म, पु, (त्रय्या वेदत्रयेण विहितो धर्म्मः।) ऋगयजुःसाम्नां विधानम्। त्रिवेदोक्तकर्म्म। इत्यमरः। १। ६। ३॥ (यथा महाभारते। ३। १५। ३२।
"सा चेद्धर्म्मकृता न स्यात्त्रयीधर्म्मस्ततो भुवि॥")

त्रयोमुख, पु, (त्रयी वेदा मुखे यस्य।) ब्राह्मणः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४। ७५॥

त्रयोदश, [न्] त्रि, (त्र्यधिका दश इति कर्म्मधारयः। "त्रेस्त्रयः।" ६। ३। ४८। इति त्रयस्।) संख्याविशेषः। १३ तेर इति भाषा। बहुवचनान्तोऽयम्। (यथा मनुः। ८। १२६।
'दशौ सदशं जम्माय कश्यपाय त्रयोदश॥')
तत्संख्यायुक्तश्च। इत्यमरः॥ तद्वाचकं ताम्बूलगुण १। इति कविकल्पलता॥

त्रयोदश, त्रि, (त्रयोदशानां पूरणः। "तस्य पूरणे डट्।" ५। २। ४८। इति डट्।) त्रयोदशानां पूरणः। इति व्याकरणम्॥ तेरइ इत्यादि भाषा। (यथा रामायणे। २। ७७। ८।
"त्रयोदशोऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो।
सावशेषास्थिनिचये किमिह त्वं विलम्बसे॥")

त्रयोदशी, स्त्री, (त्रयोदश+टित्त्वात् ङीप्।) तिथिविशेषः। सा चन्द्रस्य त्रयोदशकलाक्रियारूपा त्रयोदशकलाक्रियावच्छिन्नकालरूपा वा इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ तत्र जातस्य फलं यथा
"रूपान्वितः सात्त्विकभावहीनः
सुखी च बाल्ये जननीप्रियश्च।
सदालसः शिल्पगुणैकवेत्ता
त्रयोदशी जन्मतिथिर्यदि स्यात्॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥
इयं धर्म्मस्य तिथिः। इति वराहपुराणम्॥

त्रस, क धृतौ। ग्रहे। निषेधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा पर सक-सेट।) एतदाद्याश्चत्वारो रेफयुक्ताद्याः। क, त्रासयति मृगं व्याधः बध्नाति गृह्णाति निराकरोति वा इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

त्रस, इ कि भासि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पक्षे भ्वा पर अक सेट।) इ त्रंस्यते। कि त्रंसयति त्रंसति। भासि दीप्तौ। इति दुर्गादासः॥

त्रस इ श भये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर अक सेट। इदित्वात् अनिङ्निष्ठ।) इ, त्रस्तः। श, त्रेसतुः तत्रसतुः। त्रसति। इति दुर्गादासः॥

त्रस, य इ भये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा-पर अक सेट। इदित्वादनिङ्निष्ठ।) य, त्रस्यति। इ, त्रस्तः। इति दुर्गादासः॥

त्रस, क्ली, (त्रस्यति बिभेत्यस्मिन् इति। त्रस भये+घञर्थे कः।) वनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्रस, त्रि (त्रसतीति। त्रस भये+पचाद्यच्।) जङ्गमः। इत्यमरः। ३। १। ७४॥ (यथा, महाभारते। १२। ६। १६।
"त्रसु प्रविष्टितो गच्छन् त्रसस्थावरवर्ज्जकः॥")

त्रसर, पु (त्रसन्ति धातूनामनेकार्थत्वात् सूत्राणि वेष्टयन्त्यनेनेति। त्रस+बाहुलकात् अरन्।) तन्तुवायोपकरणविशेषः। तासनी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सूत्रवेष्टनम् २। इत्यमरः। ३।२।२४॥ तसरः ३। इति भरतः॥

[illegible] । [illegible] त्रिपाद [illegible]
[illegible] ।)
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible]
[illegible] त्रमौ [illegible] ।
[illegible] परमात्मा [illegible] ।'
([illegible] । यथा [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] प्रमाणा [illegible] ')
[illegible] । ([illegible] ।)
[illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] त्रला [illegible] ।")
[illegible] । यथा —
[illegible] लयापरे
[illegible] इतीष्यते ।'
[illegible] ॥
[illegible] । [illegible] । [illegible] 'त्रास-
[illegible] ।' [illegible] । इति
[illegible] । इत्यम [illegible] ॥
[illegible] । ८ ।
[illegible] नमोची नमुमक्रि
नाम ।
[illegible] ॥)
[illegible] । [illegible] ॥ ([illegible] ।) त्रै [illegible] पालने इत्यत्र
[illegible] । इति क्रमदीश्वर ॥
[illegible] ॥
त्राण [illegible] । (त्रै + भावे ल्युट क्तो वा । [illegible] ।) रक्षणम् । (यथा शाकुन्तले १ अङ्के ।
"[illegible] व शस्त्रं न प्रहर्त्तुमनागसि ॥"
त्रायते इति कर्त्तरि ल्यु । रक्षिता । यथा महाभारते । १ । २ । १८ ।
'त्वं प्रभास्त्वमभिप्रेतं त्वं [illegible] मनुत्तमम ॥"
तथाच रघौ । १५ । ३ ।
'अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन न प्रजह्रुः स्वतेजसा ।
त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्व्वन्ति तपसो व्ययम् ॥"
त्रायते ऽनेनेति करणे ल्युट । कवचम् । वर्म्म । यथा महाभारते । ३ । १६८ । १४ ।
'दंशिता विविधैस्त्राणैर्विचित्रायुधपाणयः ॥")
त्रायमाणालता । रक्षिते, त्रि । इति मेदिनी । णे, १४ ॥
त्राणा, स्त्री, (त्रायते पालयतीति । त्रै + ल्यु । टाप ।) त्रायमाणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रा [illegible] (त्रै + [illegible] ।) रक्षणम् । इत्यमर । ३ । १ । १ [illegible] । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । [illegible] ।
'त्रल [illegible] शिवाग्रनेत्रा
त्रा [illegible] समस्तमन्त्रि [illegible] कल्प ।
[illegible] भयसम्प्रपास्त
मस्त [illegible] मुरारि [illegible] नमस्ते ॥"
[illegible] ।) रक्षणी [illegible] ।
त्रापुष त्रि (त्रपुषणा निर्वृत्तम । त्रपुष + 'तेन [illegible] ।' ४ । २ । ६८ । इत्यण ।) त्रपुष [illegible] । इति व्याकरणम ॥ (त्रपुणो विकार । "त्रपुजतुनोः षुक ।' ४ । [illegible] । १३८ । इत्यण [illegible] । [illegible] विकार । इति सिद्धान्त [illegible] ।)
त्रायन्ती, स्त्री, (त्रै + [illegible] शिलात [illegible] । त्रा [illegible] । [illegible] । यद्वा, त्रै [illegible] पालने — [illegible] धातुरपि पर [illegible] । "उगितश्च ।" इति ङीप ।) त्रायमाणा लता । इत्यमर । २ । ४ । [illegible] ॥ (यथा —
'त्रायन्ती तु [illegible] सरा पित्तकफापहा ।
ज्वरहृद्रोगगुल्मार्शोभ्रमश्लीपदविषप्रणुत ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
त्राणत्रा च ॥
त्रायमाण, त्रि, (त्रायते इति । त्रै + कर्म्मणि शानच ।) रक्ष्यमाणम । इति व्याकरणम ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४ । १ ।
त्वष्टा म [illegible] वच पर्जन्यो ब्रह्मणस्पति ।
[illegible] पातु नो दुष्टर त्रायमाण मह ॥")
त्रायमाणा स्त्री (त्रायते इति । त्रै + शानच ।) [illegible] इति बहुला इति च ख्याता । तत्पर्य्याय । वार्षिकम २ त्रायन्ती ३ बलभद्रिका ४ । इत्यमर । [illegible] ॥ क्षतत्रा ५ त्रायमाणिका ६ बलभद्रा ७ सुकामा ८ वार्षिकी ९ गिरिजा १० अनुजा ११ माङ्गल्याह्वा १२ देवबला १३ पालनी १४ भयनाशिनी १५ अवनी १६ रक्षणी १७ त्राणा १८ । इति राजनिर्घण्ट ॥ सुभद्राणी १९ भद्रनामिका २० । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणा । शीतत्वम । मधुरत्वम । गुल्मज्वरकफास्रभ्रमतृष्णाक्षयग्लानिविषच्छर्द्दिविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ पित्तनाशित्वम । इति राजवल्लभ ॥ (यथा,—
"पटोलं पिचुमर्द्दञ्च दार्व्वीं कटुकरोहिणीम ।
मधुयष्टीं त्रायमाणाञ्च दद्याद्वीसर्पशान्तये ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने एकादशेऽध्याये ॥)
त्रास, पु, (त्रस + भावे घञ ।) भयम । इत्यमर । १।७।२१॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ३७६ ।
"प्रणयचलितोऽपि सकपटकोपकटाक्षैभयाच्छितलक्ष्म ।
त्रासतरलो गृहीत सहासरभस प्रिय कण्ठे ॥")
मणिदोष । इति मेदिनी । स, ४ ॥

त्रासदायी [न्] त्रि, (त्रास भयं ददातीति दा + णिनि ।) भयदाता । तत्पर्य्याय । भीष्म [illegible] । इति हेमचन्द्र । २ । १८२ ॥
त्रिंश त्रि, (त्रिंशत + "तस्य पूरणे डट ।" ५ । २ । ४८ । इति डट ।) त्रिंशत पूरण । इति व्याकरणम ॥ (यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते ॥")
त्रिंशक, त्रि, त्रिंशतसमष्टि । समष्ट्यर्थे टक प्रत्यय । इति सुपद्मव्याकरणम ॥ (त्रिंशता क्रीत । त्रिंशत + "विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्न सञ्ज्ञायाम् ।" ५ । १ । २४ । इति असञ्ज्ञायां ड्वुन । त्रिंशतसङ्ख्यकद्रव्येण क्रीत । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
त्रिंशत स्त्री, (त्रयो दशत परिमाणमस्य । "पङ्क्ति विंशतीति ।" ५ । १ । ५९ । इति निपातनात साधु ।) सङ्ख्याविशेष । तिरिश इति भाषा । एकवचनान्तोऽयम । त्रिंशद्द्वये त्रिंशतौ । त्रिंशतो बहुत्वे त्रिंशत । इति व्याकरणम ॥ (यथा, मनु । १ । ६४ ।
'निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ता कला ।
त्रिंशत्कला मुहूर्त्त स्यादहोरात्रन्तु तावत ॥")
त्रिंशत्पत्र, क्ली (त्रिंशतसङ्ख्यकानि पत्राणि दलानि यस्य ।) कुमुदम । इति शब्दमाला ॥
त्रिक, क्ली, (त्रयाणां सङ्घ । "सङ्ख्यायाः सञ्ज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ।' ५।१।५८। इति कन ।) पृष्ठवंशाधर । इत्यमर ।२।६।७६॥ (यथा माघे । १२ । १ ।
"नस्या गृहीतोऽपि धुवन्विशाणयो-
र्युगं ससूत्कारविवर्त्तितत्रिक ॥')
त्रयम । इति मेदिनी । के २६ ॥ (यथा मनु । ७ । ५१ ।
'दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥")
त्रिपथसंस्थानम् । इति हेमचन्द्र । ४ । ५२ ॥
त्रिफला । त्रिकटु । त्रिमद । यथा, सुखबोधे ।
गुडूचीसारसंयुक्तात्रिकत्रयसमन्वयात ।
वातरक्तं निहन्त्याशु सर्व्वरोगहरन्त्वय ॥"
(तृतीयेन रूपेण ग्रहणं यस्य । तृतीय + "तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ।" ५ । २ । ७७ । इति कन पूरणप्रत्ययस्य च लुक । तृतीयके, त्रि । यथा, मनु । ८ । १४२ ।
"द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम ।
मासस्य वृद्धिं गृह्णीयात वर्णानामनुपूर्व्वश ॥")
त्रिककुत, [द्] पु, (त्रीणि ककुत सदृशानि ध्वजतुल्यानि शृङ्गाणि यस्य ।) त्रिकूटपर्व्वत । इत्यमर । २।३।२ ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ३ । १ । ३ । १२ । "यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहस्तस्य यदक्ष्यासीत गिरिं त्रिककुदमकरोत ॥" विष्णोर्नामविशेष । यथा, महाभारते । १२ । ३४२ । ९० ।
"तथैवासं त्रिककुदो वाराहं रूपमास्थित ।
त्रिककुत्तेन विख्यात शरीरस्य प्रमापणात ॥"

न्शुरात्रसाध्ययज्ञविशेष । यथा, तैत्तिरीय संहितायाम् । ७ । २ । ५ । २ ।
"त्रिगञ्जुद्दुगा एष यज्ञो यद्दशरात्र ककुतपश्व-न्श कञ्जुदेकविश क्रुञ्चयस्त्रिशो य एव विद्वान् दशरात्रेण यजते त्रिककुदेव समानाना भवति ॥")

त्रिकट, पु (त्रीन् वातपित्तश्लेष्मदोषान् कटति नाशयतीति । कट+अच् ।) गोक्षुरक । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिकट, क्ली, (त्रयाणा कटूना शुण्ठीमरीचपिप्पलीना समाहार ।) मिश्रितशुण्ठीमरीचपिप्पल्य । तत्पर्य्याय । त्र्यूषणम् २ व्योषम् ३ । इत्यमर । २ । ९ । १११ ॥ कटुत्रयम् ४ कटुत्रिकम् ५ । अस्य गुणा । दीपनत्वम् । श्वासकासत्वगामय गुल्ममेहकफस्थौल्यमेद श्लीपदपीनसनाशित्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ तन्नामगुणा ।
'विश्वोपकुल्या मरिच त्रय त्रिकटु कथ्यते ।
कटुत्रयन्तु त्रिकटु त्र्यूषण व्योषमुच्यते ॥
त्र्यूषण दीपन हन्ति श्वासकासत्वगामयान् ।
गुल्ममेहकफस्थौल्यमेद श्लीपदपीनसान् ॥"
इति भावप्रकाश ॥

त्रिकण्ट, क्ली (त्रयाणा कण्टाना छृहत्यग्निमनीदुस्पर्शारूपाणा समाहार ।) मिलितछृहत्यग्निमनीदुस्पर्शात्रयरूपम् । तत्पर्य्याय । कण्टकारीत्रयम् २ कण्टकत्रयम् ३ । इति राजनिघण्ट ॥

त्रिकण्ट, पु, (त्रीणि कण्टानि कण्टकानि यस्य ।) गोक्षुरक । इति शब्दरत्नावली ॥ पञ्चगुप्तवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तेकाटाशिज इति भाषा । मत्स्यभेद । टेङ्गरा इति भाषा । अस्य गुणा । पित्तकफनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥
(पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"त्रिकण्ट स्थलशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टक ।
त्रिपुट कण्टकफल श्वदंष्ट्रा गोक्षुर क्षुर ॥")

त्रिकण्टक, पु, (त्रीणि कण्टकानि यस्य ।) लघुगर्गमत्स्य । इति त्रिकाण्डशेष ॥ गोक्षुरकवृक्ष । इति हेमचन्द्र । ४ । २२२ ॥ (यथा,—
"त्रिकण्ट स्थलशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टक ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

त्रिका, स्त्री (तिस्रोऽस्रयो यस्या । "सञ्ज्ञाया सञ्ज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु च ।" ५ । १ । ५८ । इति कन् । ततष्टाप ।) कूपोपरिस्थपट्टप्रान्तभाग । भूमिष्ठकूपपट्टम् । इत्यन्ये ॥ कूपस्य समीपे रज्जुधारणाय त्रिच्छिदारुयन्त्रम् । इति स्वामी ॥ इत्यमरटीकाया भरत ॥

त्रिकाय, पु, (त्रिक आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदु खत्रय अयति गच्छत्यस्मादिति । अय गतौ+अपादाने घञ् । यद्वा, त्रिक त्रिकालमयति वेत्तीति । अय+अच् ।) बुद्ध । इति हेमचन्द्र । २ । १४८ ॥

त्रिकार्षिक, क्ली, (कार्षिकम् । त्रयाणा कार्षिकाणा समाहार ।) मिलितनागरातिविषामुस्तात्रयरूपम् । इति राजनिघण्ट ॥

त्रिकालज्ञ पु, (त्रिकाल वर्त्तमानातीतभविष्यतकालविवरण जानातीति । ज्ञा+"आतोऽनुपसर्गे क ।" ३ । २ । ३ । इति क ।) बुद्ध । इति हेमचन्द्र । २ । १४६ ॥ सर्व्वज्ञे त्रि ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १७ । १ ।
"युद्ध यथा यदा वा भविष्यदादिश्यते त्रिकालज्ञै ॥")

त्रिकालदर्शी [न्] पु, (त्रिकाल वर्त्तमानातीतभविष्यद्रूप पश्यतीति । दृश+णिनि ।) ऋषि । इति हलायुध ॥ भूतभविष्यद्वर्त्तमानवेत्तार, त्रि ॥ (यथा बृहत्संहितायाम् । २१ । ४ ।
"प्रध्वसिन्यपि काले त्रिकालदर्शी कलौ भवति ॥")

त्रिकालवित, पु, (त्रिकाल वेत्तीति । विद्+क्विप् ।) बुद्ध । इति हलायुध ॥ त्रिकालज्ञे, त्रि ॥

त्रिकूट, क्ली, (त्रिकूट पर्व्वत उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्येति अर्श आदित्वादच् ।) सिन्धुलवणम् । सामुद्रलवणम् । इति रत्नमाला ॥

त्रिकूट, पु, (त्रीणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य ।) पर्व्वतविशेष । यस्योपरि लङ्का । (यथा, रामायणे । ५ । २ । १ ।
"स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबल ।
त्रिकूटस्य तटे लङ्का स्थित स्वस्थो ददर्श ह ॥')
तत्पर्य्याय । त्रिककुत् २ । इत्यमर । २।३।२॥ सुवेल ३ त्रिमुकुट ४ । इति हेमचन्द्र ॥ त्रिशृङ्ग ५ । चित्रकूटक ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अयन्तु पीठस्थानानामन्यतम । अत्र भगवती रुद्रसुन्दरीरूपेण विराजते । यथा देवीभागवते । ७ । २ । ६६ ।
"नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी ॥")
क्षीरोदसमुद्रतीरस्थपर्व्वत । यथा,—
"सर्व्वरत्नमय श्रीमान् त्रिकूटो नाम पर्व्वत ।
सुत पर्व्वतराजस्य सुमेरोर्भास्करद्युते ॥
क्षीरोदजलवीच्या यो धौतामलशिलातल ।
उत्थित सागर भित्त्वा देवर्षिगणसेवित ॥
अप्सरोभि परिवृत श्रीमान् प्रस्रवणाकुल ।
गन्धर्व्वै किन्नरैर्यक्षै सिद्धचारणपन्नगै ॥
विद्याधरै सपत्नीकै सयुतैस्तु तपस्विभि ।
वृकद्वीपिगजेन्द्रैश्च वृतगात्रो विराजते ॥
पुन्नागै कर्णिकारैश्च बिल्वामलकपाटलै ।
चूतनिम्बकदम्बैश्च चन्दनागुरुचम्पकै ॥
शालैस्तालैस्तमालैश्च शरलार्ज्जुनपिप्पलै ।
तथान्यैर्विविधैर्वृक्षै सर्व्वत समलङ्कृत ॥
नानाधात्वङ्कितै शृङ्गै प्रस्रवद्भि समन्तत ।
शोभितो रुचिरप्रख्यैस्त्रिभिर्व्विस्तृतैश्च सानुभि ॥
मृगै शाखामृगै सिंहैर्मातङ्गैश्च सदामदै ।
जीवञ्जीवकसघुष्टैश्चकोरशिखिनादितै ॥
तस्यैक काञ्चन शृङ्ग सेवते यद्दिवाकर ।
नानापुष्पसमाकीर्ण नानागन्धाधिवासितम् ।
द्वितीय राजत शृङ्ग सेवते यन्निशाकर ।
पाण्डुराम्बुदसकाश तुषारचयसन्निभम् ।
वज्रेन्द्रनीलवैदूर्य्यतेजोभिर्भासयन् दिश ।
तृतीय ब्रह्मसदन प्रकृष्ट शृङ्गमुत्तमम् ॥
न तत्र कृतघ्ना पश्यन्ति न नृशसा न नास्तिका ।
नातप्ततपसो लोके ये च पापकृतो जना ॥
तस्य सानुमत पृष्ठे सर काञ्चनपङ्कजम् ।
कारण्डवसमाकीर्ण राजहसोपशोभितम् ॥
गजो जलचरसकाशो मदाचलितलोचन ।
तृषित पातुकामोऽसाववतीर्णश्च तज्जलम् ॥
स लीन पङ्कजवने यथम्यागतश्चरन् ।
गृहीतस्तेन रौद्रेण ग्राहेणाव्यक्तमूर्त्तिना ॥
गरुडस्थो जगन्नाथो लोकाधारस्तपोधन ।
ग्राहग्रस्त गजेन्द्र त तञ्च ग्राह जलाशयात् ॥
उज्जहाराप्रमेयात्मा तरसा मधुसूदन ।
स्थलस्थ दारयामास ग्राह चक्रेण माधव ॥
मोचयामास नागेन्द्र पाशेभ्य शरणागतम् ॥'
इति वामनपुराणम् ॥
(घोटकविशेष । यथा, नकुलकृताश्वचिकित्सिते । ४ । ६ ।
"त्रयो यस्य ललाटस्था आवर्त्ता अधरोत्तरा ।
त्रिकूट स परिज्ञेयो वाजिवृद्धिकर पर ॥)

त्रिकूटलवण, क्ली, (त्रिकूट सामुद्रमिव लवणम् ।) द्रोणीलवणम् । इति राजनिघण्ट ॥

त्रिकोण, क्ली, (त्रय कोणा यस्य ।) योनि । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥ (कामरूपपीठविशेष । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ।
"करतोया समारभ्य यावद्दिक्करवासिनी ।
शतयोजनविस्तार त्रिकोण सर्व्वसिद्धिदम् ॥")
लग्नात् नवपञ्चमलग्ने । इति दीपिका ॥ (त्रिभुजक्षेत्रभेद । इति लीलावती ॥) त्र्यस्रे त्रि ।
त्रिकोणवस्तूनि यथा । हल १ शिवचक्षु २ कामाख्या ३ वह्निमण्डलम् ४ एकार ५ वज्रम् ६ शृङ्गाटम् ७ शकटादि ८ योनि ९ । इति कविकल्पलता ॥

त्रिकोणफल क्ली, (त्रिकोण त्र्यस्र फल यस्य ।) शृङ्गाटकम् । इति भावप्रकाश ॥

त्रिक्षार, क्ली, (त्रयाणा क्षाराणा समाहार ।) क्षारत्रयम् । मिलितसर्जिकाक्षारयवक्षारटङ्कणक्षाराणि । इति राजनिघण्ट ॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहे जारणमारणाधिकारे ।
"सर्ज्जिका टङ्कणञ्चैव यवक्षार उदाहृत ॥")

त्रिक्षुर, पु, (त्रीणि क्षुराणीवाग्राणि यस्य ।) कोकिलाक्षवृक्ष । इति रत्नमाला ॥ कुलेखारा इति भाषा ॥

त्रिख, क्ली, त्रपुषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिखट्ट, क्ली, तिसृणा खट्टाना समाहार । खट्टात्रयम् । इत्यमर । ३ । ५ । ४१ ॥

त्रिखट्टी, स्त्री, (तिसृणा खट्टाना समाहार । "द्विगो ।" ४ । १ । २१ । इति ङीप ।) त्रिखट्टम् । इत्यमर । ३ । ५ । ४१ ॥

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] ।

[illegible]
[illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । यथा, [illegible] ।

उत्तर[illegible] [illegible] —
'[illegible]मुखा ॥'
इत्युक्ता ॥)

[illegible] । यथा महाभारते । [illegible] ।

[illegible] कोश[illegible] ।
[illegible] ॥")
[illegible] । इति [illegible] ।

[illegible] । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

[illegible] यस्याः ।) [illegible] । [illegible] यस्याः ।) [illegible] । इति [illegible] । [illegible] । विगत[illegible] । इति [illegible]प्रयोगः ॥

त्रिगुणं, क्ली, (त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां गुणानां समाहारः ।) सत्त्वरजस्तमांसि । इति श्रीभागवतम् । [illegible] । यथा भागवते । [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] गुणत्रयमव्यक्तं [illegible] परम ।" इति [illegible] ।) त्रयाणां पूरणी गुणत्रययुक्ते च त्रि ॥ [illegible] । १ । [illegible] ।

"[illegible] त्रिगुणानि च ।
[illegible] ॥"

त्रयो गुणा आवृत्तयो यस्य । त्रिभङ्गीति । यथा रघुः । [illegible] ।
'[illegible]गुणान नस्य
[illegible]दीनोद्धरणोचितस्य ॥')

त्रिगुणा, स्त्री (त्रयो गुणा यस्याः ।) दुर्गा । यथा देवीपुराणे ५ अध्याये ।
'यदेभिस्त्रिभिरन्वितैर्वो रागादिभिपदार्थ वा ।
उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रिगुणा मता ॥"
(तथाच देवीभागवते । १२ । ६ । ६५ ।
"त्रिगुणा त्रिपदा तन्त्री तुलसी तरुणातरु ॥"
अनामख्यातो बीजभेदः । इति तन्त्रसारः ॥)

त्रिगुणाकृत त्रि, (त्रिगुणं कर्षणं कृतम् । त्रिगुण + कृतम् । "सङ्ख्यायाश्च गुणान्तायाः ।" ५ । ४ । ५६ । इति डाच् ।) वारत्रयकर्षितम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥

[illegible] (त्रिस्रो जटा यस्याः ।) रामायणी [illegible] । यथा —
'[illegible] ।
[illegible] प्रबुद्धा [illegible]मब्रवीत् ॥"
इति रामायणे सुन्दरकाण्डे २७ अध्यायः ॥ ॥
[illegible] । यथा काशीखण्डे ८ पटोले ।
"[illegible] त्रिजटोत्तमम् ।
[illegible] ॥
[illegible] श्रीनिकेतनम् ।
[illegible]मम प्रीतिकरं सदा ॥
[illegible] शक्तिरूपिणी ।
[illegible] प्रिये ॥
[illegible] हरिमर्चयेत ।
[illegible] तस्य तनैव शक्तिपूजा विशेषतः ॥"
[illegible] बिल्वशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (भगवती । सा च [illegible]स्वरूपा । यथा देवीभागवते । १२ । ६ । ७ ।
"त्रिजटा [illegible] तरुणाकृति ॥")

त्रिजातकं क्ली (त्रिगुणितं जातं सुगन्धिद्रव्यम् । तत स्वार्थे कन् ।) मिलिततुल्य त्वगेलापत्राणि । यथा —
"एलात्वक्पत्रकैस्तुल्यै[illegible] त्रिजातं त्रिसुगन्धिकम् ।
चातु[illegible] इव वातकफापहम् ॥"
अपि च ।
'त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैरुक्तं सुगन्धि त्रिजातकम् ।
नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥'
इति राजनिघण्टुः ॥
(अस्य लक्षणपर्यायो यथा —
"त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् ।
तद्रूक्षं रेचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत् ।
लघु पित्ताग्निकृद्बल्यं कफवातविषापहम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

त्रिण, क्ली, (तृण + पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तृणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, तृण शब्देऽस्य पर्य्या उज्ज्वलदत्त । ५ । ८ ।
'रेफकारसंयुक्तमथुतपत्र शब्दान्तरमस्ति ।
उत[illegible] सम्यखन
पूजितः ।
इति वराहः ॥")

त्रिणता, स्त्री (त्रिषु स्थानेषु नता । "पूर्व्वपदात् सञ्ज्ञायामगः ।" ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।) धनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माघे । १६ । ६१ ।
'धनुषरामफलप्राप्तिरालक्ष्य गणिका इव ।
कामुका इव नालीकास्त्रिणता सहसागुणम् ॥"
त्रिणतस्य भावः । त्रिण + तल ।) त्रिणतत्वम् ।
(त्रिषु स्थानेषु नते, त्रि । यथा, रामायणे । ६ । २० । २८ ।
"भिन्नसुदृत्परिक्लिष्टं त्रिणतं रुक्मभूषितम् ।
बाणपातान्तरे राम पतितं पुरुषर्षभम् ।
शयानं लक्ष्मणं दृष्ट्वा निराशो जीवितेऽभवत् ॥")

त्रिणाचिकेत, पु, (त्रिःकृत्वश्चितो नाचिकेतोऽग्नि र्येन । पूर्व्वपदादिति णत्वम् ।) यजुर्व्वेदैक देशो यस्य । तदध्यायी । (यथा मनु । ३ । १८५ ।
"त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ॥"
"त्रिणाचिकेतः [illegible]भागस्तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिणाचिकेतः ॥" इति तट्टीका [illegible]कभट्टः । नारायणस्य नामविशेषः ।
यथा, महाभारते १२ । ३२८ । ।
"पञ्चाग्ने । त्रिणाचिकेत । षडङ्गनिधान ॥")

त्रिणव, क्ली, त्रयाणां नवानां समाहारः । सप्तविंशतिः इत्यमरः । ३ । ५ । ४१ ॥

त्रितय, क्ली, (त्रयोऽवयवा अस्य । त्रि + "सङ्ख्याया अवयवे तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् ।) त्रयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १११ । १८ ।
"धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलम् ।
एतत्त्रयमवाप्तव्यमधर्म्मपरिवर्ज्जितम् ॥"
त्रिप्रकारे त्रि । यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ४६ ।
"त्रितयीमपि तां मुक्त्वा परस्परविरोधिनीम् ।
अखण्डं सच्चिदानन्दं महावाक्येन लक्ष्यते ॥")

त्रिदण्ड, पु, (त्रिदण्डं चतुरङ्गुलगोबालवेष्टा दण्डत्रयसमस्त्यस्येति । अर्शआदित्वा दच् ।) सन्न्यासाश्रमः यथा,—
"यस्त्वसयतषड्वर्ग प्रचण्डेन्द्रियसारथिः ।
ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति ॥
इति श्रीभागवतम् ॥
(त्रयाणां दण्डानां समाहारः । यतित्रिदण्डे, क्ली । यथा, महाभारते । १२ । ३२ । १५५ ।
"सप्ताङ्गस्यास्य राज्यस्य त्रिदण्डस्येव तिष्ठत ।
अन्योन्यगुणयुक्तस्य कः केन गुणतोऽधिक ॥"
कायवाङ्मनोदण्डत्रये । यथा, मनुः । १२ । १० ।
"त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्व्वभूतेषु मानवः ।
कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति ॥
"सत्त्वमात्मा शरीरञ्च त्रयमेतत्त्रिदण्डवत् ।
लोकास्तिष्ठति संयोगात्तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

त्रिदण्डी, [न्] पु (त्रिदण्डमस्यास्तीति । इनि ।) त्रिदण्डधारियतिः । (यथा, महाभारते । १२ । ३२ । ८ ।
"तथा जनदिदं ज्ञातस्मटन्त्या मिथिलेश्वर ।
तत्र तत्र श्रुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदण्डिभिः ॥")
कायवाङ्मनोदण्डयुक्तः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, मनुः । १२ । १ ।
"वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥")
यज्ञोपवीतम् । इति लोकप्रसिद्धिः ॥

त्रिदला, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि दलानि पत्राणि यस्याः ।) गोधापदी लता । इति जटाधरः ॥

त्रिदलिका, स्त्री, (त्रीणि दलानि यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) धम्मकषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिदश पु, (तृतीया यौवनाख्या दशा यस्य । त्रिशब्दस्यात्र त्रिभागवत तृतीयार्थकता । यद्वा, तिस्रो जन्मसत्ताविनाशाख्या न तु मनुष्याणामिव

र्द्धिपरिणामसङ्ख्याख्या दशा यस्य। यद्वा, त्रीन तापान दशति नाशयतीति। तनश+ स्नलविमुजादित्वात् क प्रयोदरादित्वात् न लोप। यद्वा, त्रयित्रिंशत्त्रिंशत्सङ्ख्या दश परिमाणमस्य। समासे डच। शाकपार्थिवादिवत मध्यलोप।) देव। इत्यमर। १।१।७॥ (यथा महाभारते। ३।५४।१६।
"न्यवसत परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह॥"
ते च अका द्वादश १२ रुद्रा एकादश ११ वसवोऽष्टौ ८ विश्वेदेवौ द्वौ २ समुदायेन त्रयस्त्रिंशत ३३॥ त्रिंशत परिमिति, त्रि। यथा, महाभारते। १।११०।२१।
"तत स कौरवो राजा विहृत्य
त्रिदशा निशा॥")

त्रिदशदीर्घिका, स्त्री, (त्रिदशाना देवाना दीर्घिका।) स्वर्गङ्गा। इति हेमचन्द्र। ४। १४७॥

त्रिदशमञ्जरी, स्त्री (त्रिदशप्रिया मञ्जरी यस्या।) तुलसी। इति राजनिघण्ट॥ (तुलसीशब्देऽस्या गुणान्यो व्याख्याता॥)

त्रिदशायुध, क्ली, (त्रिदशाना देवाना आयुधम।) वज्रम। इति त्रिकाण्डशेष॥

त्रिदशारि, पु, (त्रिदशानामरि शत्रु।) असुर। इति शब्दरत्नावली॥

त्रिदशालय, पु, (त्रिदशाना देवाना आलय।) स्वर्ग। इत्यमर। १।१।६॥ (यथा, महाभारते। १।७६।६६।
"गुरोरुष्य सकाशे तु दशवर्षशतानि स।
अनुज्ञात कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम॥")
सुमेरुपर्वत। इति हलायुध॥

त्रिदशावास, पु, (त्रिदशाना सुराणा आवासो वासस्थानम।) स्वर्ग। इति हलायुध॥

त्रिदशाहार, पु, (त्रिदशाना आहार।) अमृतम। इति हलायुध॥

त्रिदशेश्वरी स्त्री, (त्रिदशानामिन्द्रादिदेवानामीश्वरी।) दुर्गा। यथा,—
"सुराङ्गास्त्रिदशा देवा नन्दिनी दुन्दुभिर्म्मता।
तैवाश्च वन्दिनी नन्दी ईशत्वात त्रिदशेश्वरी॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्याय॥
(गङ्गा। यथा काशीखण्डे। २६। ७२।
"तपस्वी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी॥")

त्रिदिनस्पृक, [श] पु (त्रिदिन चान्द्रदिनत्रय स्पृशतीति। स्पृश+क्विप।) चान्द्रस्पर्श। यथा,
"तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवार स्पृशति यत्र तद् भवत्यवमदिनम्। त्रिदिनस्पृक दिनत्रयसंशा तद्।" इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

त्रिदिव, पु, (त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा दीव्यन्त्यत्रेति। दिव+"हलश्च।"३।३।१२१। इति घञ। संज्ञापूर्ब्बकत्वात न गुण। यद्वा, दीव्यन्तीति दिवा। इगुपधज्ञेति क। त्रय सत्त्वरजस्तमो रूपा दिवा क्रीडका विलासका इत्यर्थ यत्र। "तृतीया द्यौस्त्रिदिव। घञर्थे कविधान इति

तिपथे सन्धाशब्दस्य प्रयोगाथल त्रिभागवत।" इति शिशुपालवधटीकाया मल्लिनाथ। १। ३८।) स्वर्ग। इत्यमर। १।१।८। (नाग, मनु। ६।२१३।
"रत्नगान्यव्रत्ताना कठदमनाश पोषणात्।
नरेन्द्रास्त्रिदिव यान्ति प्रजापालनतत्परा॥")
क्ली, आकाश। इति हेमचन्द्र॥

त्रिदिवा, स्त्री नदीभेद। इति मेदिनी। व, ३७॥ (यथा मत्स्यपुराणे। ११३। ३८।
"त्रिभामा ऋषिकुल्या च इक्षुला त्रिदिवाचला॥")

त्रिदिवेश, पु, (त्रिदिवस्य स्वर्गस्य ईश।) देव। इत्यमर। १।१।७॥

त्रिदिवोद्भवा, स्त्री, (त्रिदिवाइद्भवो यस्या।) स्थूलैला। इति राजनिघण्ट॥ (गङ्गा। स्वर्गाङ्गवमात्रे त्रि। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थ॥)

त्रिदृक [श] पु (तिस्र दृशो नेत्राणि यस्य।) शिव। इति हेमचन्द्र। २।११॥

त्रिदोष, क्ली (त्रयाणा दोषाणा समाहार।) दोषत्रयम। वातपित्तकफरूपम। इति राजनिघण्ट॥

त्रिदोषज, त्रि, (त्रिदोषाज्जायते इति। जन+"पञ्चम्यामजातौ।"३।२।६८। इति ड।) त्रिदोषजनित। सन्निपातरोग। यथा—
"चिरज्वरे वातकफोल्वणे वा
त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्र।
किराततिक्तादिगण प्रयोज्य
शुद्ध्यर्थिने वा त्रिवृता विमिश्र॥"
इति चक्रपाणिदत्त॥
("दृष्ट्वा त्रिदोषज घोर ज्वर प्राणापहारकम।
तस्मादादौ कफस्यास्य शोधन परिकीर्त्तितम॥
न कुर्यात पित्तशमन यन्नैश्चेदात्मनो यश।
कफो वातो वलीयास्तु सद्यो हन्ति रुजातुरम॥
लङ्घन वमन वारि ष्ठीवन स्यात्त्रिदोषजे।
त्रिरात्र पञ्चरात्र वा सप्तरात्रमथापि वा॥
लङ्घनञ्च समुद्दिष्ट ज्ञात्वा दोषबलाबलम।
कफ विशोधित ज्ञात्वा ततो वातनिवारणम॥
पित्तसशमन कार्य्य ज्ञात्वा पित्तस्य कोपनम।
शोधनीयौ वातकफौ न तु पित्त विनाशयेत॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये॥)

त्रिधा, अ, (त्रि+"सङ्ख्याया विधार्थे धा।" ५।३।४२। इति धा।) त्रिप्रकार। इति मुग्धबोधम॥ यथा, वराहपुराणे।
"नारायण परो देव सत्त्वरूपो जनार्द्दन।
त्रिधात्मान स भगवान् ससर्ज्ज परमेश्वर॥"
(यथा, महाभारते। १३। १४१। ७८।
"धर्म्मार्थौ समाहार्य्यौ धर्म्मलब्ध त्रिधा धनम्।
कर्त्तव्य धर्म्मपरम मानवेन प्रयत्नत॥")

त्रिधातु, पु (त्रीन् धर्म्मार्थकामान दधाति पुष्णातीति। धा+तुन्।) गणेश। इति त्रिकाण्डशेष॥ (त्रयाणा धातूना समाहार।) धातुत्रये, क्ली॥

त्रिधामा [न] पु, (त्रीणि धामानि सत्त्वा दीनि वा धामानि स्थानानि यस्य।) विष्णु। (यथा मकुन्दमालायाम। ११।
"ध्यायन्ति ये सन्ततमेकाग्रमोहितमिमाके
नागवेश्म सन्तततायताहसमाकुले च।
महाभान्ति मर्त्त्या तरन्ति भवती मत्स्ता नखिलामन
पाम्राभौने वरद भवतो भक्तिभावे प्रवीड॥")
शिव। अग्नि। मृत्यु। इति शब्दार्थकल्पतरु॥ (दशमद्वापरस्य व्यास। यथा, देवीभागवते। १। ३। २८।
"स्वारस्वतस्तु नवम त्रिधामा दशमे तथा॥")
धामत्रये, क्ली स्त्री च॥ (क्ली, स्वर्ग। यथा भागवते। ३। २४। २।
"हसो हसेन यानेन त्रिधाम परम ययौ॥"
"त्रिधाम तृतीय धाम स्वर्ग तस्य परा काष्ठा सत्यलोकम॥" इति तट्टीकाया स्वामी॥)

त्रिधारक पु, (तिस्रो धारा यस्य। तत स्वार्थे संज्ञाया वा कन।) गुण्डतृणम। इति राजनिघण्ट॥ (त्रयाणा धारकाना समाहार।) धारकत्रये, क्ली॥

त्रिधारस्नुही, स्त्री (त्रिषु भागेषु धारा यस्या। सा एव स्नुही।) स्नुहीविशेष। तत्पर्याय। त्रयस्त्र २ धारास्नुही ३। इति राजनिघण्ट॥

त्रिनयन पु, (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि नयनानि यस्य। "क्षुभ्नादिषु च।" ८।४।३९। इति णिषेधात न णत्वम।) शिव। इति हलायुध॥ (यथा महाभारते। १४। ८। २७।
"त्रिपुरघ्न त्रिनयन त्रिलोकेश महौजसम्॥")
नयनत्रये, क्ली॥ (लोचनत्रयविशिष्टे, त्रि। यथा मातृकासरस्वतीध्याने।
"मुद्राभीत्यक्षगुण सुधाढ्यकलस विद्याञ्च
हस्ताम्बुजै-
र्बिभ्राणा विशदप्रभा त्रिनयना वाग्देवता-
माश्रये॥")

त्रिनयना, स्त्री, (त्रीणि नयनानि यस्या। टाप।) दुर्गा। यथा देवीपुराणे ४५ अध्याये।
"पश्चिमा चोत्तर लोक तथा ब्रह्मायुग परम्।
नय सम्मानधर्म्मत्व दृष्टौ त्रिनयना मता॥"

त्रिनेत्र, पु, (त्रीणि नेत्राणि यस्य।) शिव। यथा नैषधे। १। ६।
"दिगीशवृन्दांशविभूतिरीशिता
दिशा स कामप्रसरावरोधिनीम्।
दधार शास्त्राणि दृश इयाधिका
निजत्रिनेत्रावतरत्वबोधिकाम॥"
तस्य गणा। यथा मत्स्यपुराणे।
"तत साध्यगणानीशस्त्रिनेत्रानसृजत पुन।
कोटयश्चतुराशीतिर्जरामरणवर्ज्जिता॥
वाम सृजन्नमर्त्यांस्तान् ब्रह्मणा विनिवारित।
नैवविधा भवेत सृष्टिर्जरामरणवर्ज्जिता॥"

त्रिनेत्रचूडामणि, पु, (त्रिनेत्रस्य महादेवस्य चूडामणि शिरोभूषणम्।) चन्द्र। इति त्रिकाण्डशेष॥

[illegible] यस्य ।)
[illegible] त्रिपताकं [illegible]
[illegible]
[illegible] क्ली (त्रिस [illegible] यत्र ।)
[illegible] इति [illegible] ।
[illegible] यत्र । त्रिपताक
[illegible] इति । यथा [illegible] ।
। ५ ।
'त्रिपताककरं [illegible] ।
[illegible] ते [illegible]
दम ॥'
[illegible] यस्मात् [illegible]
[illegible] त्रिपताकलक्षण
[illegible] ॥)
त्रिपत्त्र [illegible] (त्रीणि पत्राणि यत्र ।) दल-
त्रयम् [illegible] । यथा —
[illegible] उवाच ।
'[illegible] स्वयम् ।
[illegible] त्रिपत्रकमलम्
इति [illegible] त्रिपत्त्रमाहात्म्ये
११ अध्यायः ॥
त्रिपत्त्रः [illegible] त्रीणि पत्राणि यस्य ।) बिल्वः ।
[illegible] ॥ पत्त्रत्रये क्ली ।
त्रिपत्त्रकः पुं, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यस्य ।)
पलाशवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ।२ २॥
[illegible] समाहारः । [illegible]
[illegible] त्रिपत्त्रकम् । यथा देवीपुराणे ।
'[illegible] पत्रागमाहुस्त्रिपत्त्रकम् ॥)
त्रिपथं क्ली । (त्रयाणां पथां समाहारः । 'ऋक्
पूरिति ।'५ । ४ । ७४ ।) त्रिमार्गम् ।
तमाथा पथ इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
त्रिकम् । इति हेमचन्द्रः । ।५२॥
'शून्यागारे श्मशाने वा निर्जने वा चतुष्पथे ।
त्रिपथे चाप्यमस्याञ्च त्रिपथे वा भवेन्निशि ।
स भवेत् सर्व्वलोकेश सर्व्वकर्म्मविशारदः ॥"
इति गुप्तसाधनतन्त्रम् ॥
(त्रिरेखा नाडीभिः यस्याः । इति विग्रहे कपाल-
कुहरः पुं । यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् ।३।७१।
'काका पराङ्मुखी कृत्वा त्रिपथे परियोजयेत् ।
सा भवेत् खेचरी मुद्रा व्योमचक्रं तदुच्यते ॥")
त्रिपथगा स्त्री (त्रिपथे स्वर्गमर्त्त्यपातालमार्गे
गच्छतीति । गम + ड ।) गङ्गा । इत्यमरः ।१।
१ ।३१ ॥ (अस्या निरुक्तिरुक्ता यथा रामा
यणे । १ । ४० । ६ ।
"गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च ।
त्रीन् पथो भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा
स्मृता ॥")
त्रिपदा, स्त्री (त्रयः पादा मूलानि यस्याः ।
टापि पादस्य पद्भावः ।) हंसपदीवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"गोधापदी तु सुवहा त्रिपदा हंसपद्यपि ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

(त्रयः पादाश्चरणा यस्याः । त्रिपाद्युक्ते,
त्रि । यथा मनुः । २ । ८१ ।
"ओङ्कारपूर्व्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥")
त्रिपदिका स्त्री, (त्रयः पादा अस्याः इति त्रिपदी
तां संज्ञायां कन् तत्तापि ।) अर्घ्यार्थं जल
निम्नार्थं त्रिपाद्युक्तकाष्ठाद्याधारः । इति तन्त्र
सारः ॥ ("तत्र त्रिपदिकामारोप्य तदुपरि
शङ्खं स्थापयेत् ।" इति पूजापद्धतिः ॥)
त्रिपदी स्त्री (त्रयः पादा अस्याः । ङीपि
पद्भावः ।) गोधापदी । इति रत्नमाला ॥ हस्ति
गात्रबन्धः । इति हेमचन्द्रः ।४।२९६ ॥ (हस्ति
पादबन्धनम् । इति यादवः ॥ यथा, रघुः ।
। ४८ ।
"नामसत करिणो ग्रैव त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥")
त्रिपाद्युक्ता । पदत्रयम् । इति व्याकरणम् ॥
भाषाकवितायाश्छन्दोविशेषः । यथा —
'पञ्चमाटिकान्ता यदि यमकान्ता
द्वादशपादकाला ।
निम्नगोति तन्तिति मिवीति
स्यात् समाचरणाला ॥"
स्वपात्रान्त उदाहृत ।
'येषा सङ्गीतत्र नित्यं निवीत किन्नराख्यिका ।
सैव स्यात् प्राकृते गाने त्रिपदीति परिश्रुता ॥"
इति काव्योदयः ॥
(त्रिषु मार्गेषु पादो गमनं यस्याः । गङ्गा ।
यथा काशीखण्डे । २९ । ७९ ।
"त्रैलोक्यलग्मोक्षिपदी तथा तिमिरचन्द्रिका ॥")
त्रिपर्णः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्य ।) पलाशः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिपर्णिका, स्त्री (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्याः ।
संज्ञायां कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) कन्द
विशेषः । तत्पर्य्यायः । हस्तपर्णा २ छिन्न
ग्रन्थिनिका ३ कन्दालुः ४ कन्दबहुला ५ अम्ल-
वल्ली ६ विनारुहा ७ त्रिपर्णी ८ । अस्याः
गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । श्वासकासविष
व्रणविनाशित्वम् । पित्तप्रकोपशमनत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥
त्रिपर्णी, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) शालपर्णी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (अस्याः गुणा यथा,—
"यातुकं शालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका ।
शाकं गुरु च रूक्षञ्च प्रायो विष्टभ्य जीर्य्यति ।
मधुरं शीतवीर्य्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)
वनकार्पासी । पृश्निपर्णीभेदः । इति रत्नमाला ॥
त्रिपात् [द्] पुं, (त्रयः पादा अस्य । "सङ्ख्या
सुपूर्व्वस्य ।" ५ । ४ । १४० । इति पादस्यान्त
लोपः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वेदादि-
मते संसाररहितो ब्रह्मस्वरूपः पुरुषः । यथा,
ऋग्वेदे । १० । ९० । ४ ।
"त्रिपादूर्द्ध्व उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः ॥"
पुराणादिमते वामनावतारे त्रिपादं भूत्वा
बालसकाशात् सर्व्वं राज्यादिकं गृहीतवानित्य-
तोऽस्य तथात्वम् । तथाच भागवते ।८।२ ।३४।
"क्षितिं पदैकेन बलेर्विचक्रमे
नभः शरीरेण दिशश्च बाहुभिः ॥
पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिविष्टपं
न वै तृतीयाय तदीयमण्वपि ।
उरुक्रमस्याङ्घ्रिरुपर्य्युपर्य्यथो
महर्ज्जनाभ्यां तपसः परं गतः ॥")
ज्वरः । यथा,—
"विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिरास्त्रिपात् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥
त्रिपादिका, स्त्री, (त्रयः पादा मूलानि यस्याः ।
कप् ततष्टापि अत इत्वम् ।) हंसपदीलता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
'हंसपादी हंसपदी कीटमाता त्रिपादिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
त्रिपिष्टपं क्ली (त्रिदशानां देवानां पिष्टपं वास
स्थानम् । पृषोदरादित्वात् दशशब्दस्य लोपः ।
यद्वा, मर्त्त्यपातालापेक्षया तृतीयं पिष्टपं
भुवनम् । वृत्तौ त्रिशब्दस्य त्रिभागवत् पूरणा
र्थता ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा
महाभारते । १ । २८ । ३५ ।
"ततस्त्रिपिष्टपसङ्काशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत ॥")
आकाशम् । इति शब्दरत्नावली ॥
त्रिपिष्टपसत्, [द्] पुं, (त्रिपिष्टपे स्वर्गे सीदतीति ।
सद् + क्विप् ।) देवता । इति हलायुधः ॥
त्रिपुटः पुं, (त्रीणि पुटानि यस्य ।) सतीलकः ।
तीरम् । इति मेदिनी । के, ४५ । हस्तभेदः ।
तालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ गोक्षुरवृक्षः ॥
इति रत्नमाला ॥ (कलायविशेषः । खेसारी
इति भाषा ॥ अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,—
"त्रिपुटः खण्डिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा
अथ ।
त्रिपुटो मधुरस्तिक्तस्तुवरो रूक्षणो भृशम् ॥
कफपित्तहरो रुच्यो ग्राहकः शीतलस्तथा ।
किन्तु खञ्जत्वपङ्गुत्वकारी वातातिकोपनः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"अन्यानि चैव शस्त्राणि कौलत्थान्युषितानि च ।
मसूरास्त्रिपुटा वल्ला कलायाद्याश्च वर्ज्जिता ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥)
त्रिपुटा, स्त्री, (त्रीणि पुटानि दलवृत्तयो यस्याः ।)
मल्लिका । सूक्ष्मैला । त्रिवृत् । इति मेदिनी ।
के, ४५ ॥ कर्णस्फोटा । स्थूलैला । रक्तत्रिवृत् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ देवीविशेषः । यथा,—
"ऋषिः सम्मोहनश्छन्दो गायत्री देवता पुनः ।
त्रिपुटाख्या द्विरुक्तैर्बीजैरङ्गानि षट्
क्रमात् ॥"
अस्या रूपं यथा,—
"पारिजातवने रम्ये मण्डपे मणिकुट्टिमे ।
रत्नसिंहासने रम्ये मध्ये षट्कोणशोभिते ॥
अधस्तात् कल्पवृक्षस्य निषण्णां देवतां स्मरेत् ।

चाप पाशाम्बुजसरसिनान्यङ्कुश पुष्पबाणान
सविभागा करसरसिजे रत्नमौलि त्रिनेत्राम।
हेमाभाभा कुचभरनता रत्नमञ्जीरकाञ्ची
ग्रैवेयाद्यैर्विलसिततनु भावयेच्छक्तिमाद्याम॥
चामरादर्शताम्बूलकरण्डकसमुद्गकान।
वहन्तीभि कुचार्त्ताभिर्दूतीभि परिवारिताम॥
करुणाम्रुतवर्षिण्या पश्यन्तीं साधक दृशा॥"

इति तन्त्रसार॥

त्रिपुटी, [न] पु, (त्रिपुट इव आकारोऽस्त्य-स्येति। त्रिपुट+इनि।) एरण्डवृक्ष। इति शब्दमाला॥

त्रिपुटी स्त्री (त्रीणि पुटानि यस्या। गौरादि-त्वात ङीष।) त्रिवृता। इत्यमरटीकाया भरत॥ (त्रयाणा ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपाणा पुटानामाका-राणा समाहार। "द्विगो।" इति ङीप। ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपपुटत्रयम। यथा पञ्चदश्याम। ११। १८।
"भूतोत्पत्ते पुरा भूमा त्रिपुटीद्वैतवर्जनात।
ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपा त्रिपुटी प्रलये हि नो॥")

त्रिपुटीफल पु (त्रिपुटी पुटत्रय फले यस्य।) एरण्ड। इति हारावली। १८॥

त्रिपुण्ड्र, क्ली (त्रयाणा पुण्ड्राणा इक्षुवदाका-राणा समाहार।) भस्मादिकृतकपालस्थ तिर्य्यगरेखात्रयम। यथा,—
"विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रद॥
तस्मान्मृदापि कर्त्तव्य ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकम॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम॥

ब्रह्माण्डपुराणे।
"ऊर्द्ध्वपुण्ड्र मृदा कुर्य्यात त्रिपुण्ड्र भस्मना सदा।
तिलक वै द्विज कुर्य्यात चन्दनन यदृच्छया॥
ऊर्द्ध्वपुण्ड्र द्विज कुर्य्यात क्षत्रियश्च त्रिपुण्ड्रकम।
अर्द्धचन्द्रश्च वैश्यश्च वर्त्तुल शूद्रयोनिज॥"

इत्याह्निकाचारतत्त्वम॥

"शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्य्य तिर्य्यक त्रिपुण्ड्रकम।
विष्णवागमे दीक्षितस्तु ऊर्द्ध्वपुण्ड्र विधारयेत॥"

इति नागोजीभट्टधृतसूतसंहिता॥

(यथा, शब्दचिन्तामणिधृतदेवीभागवतम।
"नेषा वपुमनुष्याणा त्रिपुण्ड्रेण विना स्थितम।
श्मशानसदृश तत स्यान्न प्रेक्ष्य पुण्यकृज्जनै॥"
"त्रिपुण्ड्र ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते।
धारयन्ति च ये भक्त्या धारयन्ति तमेव ते॥
तिर्य्यग्रेखा प्रदृश्यन्ते ललाटे सर्व्वदेहिनाम।
तथापि मानवा मूढा न कुर्व्वन्ति त्रिपुण्ड्रकम॥")

त्रिपुण्ड्रक, क्ली, (त्रिपुण्ड्रमेव। स्वार्थे क।) त्रिपुण्ड्रम। यथा —
"वक्त्रा ललाटगाक्षिसो भस्मरेखास्त्रिपुण्ड्रकम्॥"

इति हारावली। ६२॥

त्रिपुर, क्ली, (त्रयाणा पुराणा समाहार। तद्धि-तार्थेति समास। पात्रादित्वात स्त्रीत्वाभाव।) मयदानवनिर्म्मित पुरत्रयम्। (यथा, महा-भारते। ३। ४१। ३८।
'महात्मना शङ्करेण त्रिपुर निहत यदा।
तदेतदस्त्र निर्मुक्त येन दग्धा महासुरा॥")
पुरा ह्यसुरा देवैर्निर्जिता सन्त। मायिना परमाचार्य्य मय शरणमाययु। स गमागमने अदृश्या इत्त्रिास्यपारच्छद। हैमी रौप्यायसीति तिस्र पुरो निर्म्माय तभ्यो दत्त्वा त असुरास्ताभि पुरीभिरलक्षिता पूर्व्ववैरमनुस्मरन्त सेश्वरान् त्रीन लोकान नाशयाञ्चक्रुस्तत सेश्वरा लोका हर उपासाञ्चक्रिरे। हरो मा भैष्टेति सुरान् उक्त्वा धनुषि शर सन्धाय पुरेषु व्यसृजत। ते शरे सृष्टा पुरौकसोऽसुरा असव सन्तो निपेतु। महायोगी मयस्तानसुरानानीय त्रिपुरस्थितसिद्धामृतरसकूपेऽक्षिपत तेऽसुरा तद्रस स्पृष्ट्वा दृढशरीरा सन्त उत्तस्थुस्तदा विष्णुर्गौर्ब्रह्मा च वत्सो भूत्वा त्रिपुर प्रविश्य रसकूपामृत पपौ असुरा विष्णुमायया मोहिता सन्ता न न्यषेधन तदा विष्णु स्वाभि शक्तिभि शम्भोर्युद्धोपकरण रथसारथिधनुर्बाणादिक अधात। तत शम्भु सन्नद्धो रथमास्थाय शरन्धनुषि सन्धाय मध्याह्नकाले त्रिपुर ददाह। इति श्रीभागवतम॥ (त्रीणि पुराणि यस्येति विग्रहे त्रिपुरासुरे, पु। यथा, महाभारते। ७। २। ७६।
"आरुह्य स रथ दिव्य सर्व्वदेवमय शिव।
त्रिपुरस्य वधार्थाय स्थाणु प्रहरता वर॥")

त्रिपुरदहन, पु, (त्रिपुर दहतीति। दह+ल्यु।) शिव। इति हारावली। ८॥

त्रिपुरभैरवी, स्त्री (त्रिपुरा धर्म्मार्थकामाना दात्री। सा चासौ भैरवी चेति।) देवीविशेष। तन्मन्त्रादि यथा,—
"वैष्णव्या मन्त्रमुख्येषु त्रिपुरायास्तत शृणु।
तस्यास्तु सर्व्वमन्त्राणि त्रयोदशयुतानि वै॥
विंशतिस्तु सहस्राणि तत्राद्य वागभव स्मृतम।
द्वितीय कामराजाख्य मोहनश्च तृतीयकम॥
आम्रेडित वागभवन्तु चतुर्थ परिकीर्त्तितम।
नेत्रवीज द्वितीयन्तु द्विरुक्त वागभव तथा॥
आद्य तत पञ्चम प्रोक्त चतुर्भिरपि चाक्षरै।
नेत्रवीज द्वितीयन्तु प्रथम परिकीर्त्तितम॥
द्वितीय कामराजन्तु तृतीय वागभव तथा।
एभिस्त्रिभिश्च यन्मन्त्र तत षष्ठ परिकीर्त्तितम्॥
नेत्रवीजद्वितीयेन वागभवान्तेन सप्तमम्।
तदेव वागभवाद्यन्तु अष्टम परिकीर्त्तितम्॥
वागभव कामराजश्चेत्येताभ्या नवम स्मृतम।
कामराज तथैवाद्य द्वितीयञ्चैव मोहनम॥
एकादशमिद प्रोक्त तदेवाद्यन्तु वागभवम।
द्वादश कीर्त्तित मन्त्र शेषतस्त्रैपुर महत॥
तन्महत त्रैपुर मन्त्र शृणुष्वैकमनाश्चिदम।
शान्तादिस्तस्य चाण्यादिर्वह्निर्वागभवसञ्ज्ञित॥
आद्य त्रिपुरभैरव्या वीजमाद्य प्रकीर्त्तितम्।
उपान्त्यश्च तदादिश्च यञ्जनाद्य दृगात्मक॥
चतुर्थस्वरविन्द्विन्दुयुक्तश्चैतत द्वितीयकम।
उपान्त्यश्च तदादिश्च वह्नि, शेषस्वरस्तथा॥
समान्तिविन्दुमान्हना साद्यास्तु तृतीयकम।
एतत्त्व त्रिनामानमथा मया भाव भमाण॥
विद्याविद्यापरेभ्यश्च सो धक मन्त्रा महान।
एकत्रोऽश प्रोक्ता मन्त्रा मन्त्रेषु पा्ज्जला।
त्रिंशतस्तु सहस्रेभ्य पराश्चैत प्रकाशिता।
विंशतिस्तु सहस्राणामाद्यमेतत प्रकाशितम"
तस्या ध्यान यथा।—
"चतुर्भुजा रक्ताङ्गी रक्तवस्त्रावभूषिताम।
दक्षहस्ते मालाश्चाथो विभ्रती पुस्तकोत्तमम॥
अभय वामहस्ताभ्या वरञ्च दधती तथा।
सहस्रसूर्य्यसङ्काशा त्रिनेत्रा गजगामिनीम॥
पीनोत्तुङ्गस्तनयुगा सितप्रेतासनस्थिताम।
स्मितप्रभिन्नवदना सर्व्वालङ्कारसयुताम॥
तिलाभमुण्डमालाभि शिरोजच्छकटास्तु च।
त्रिगुणा त्रिगुणीभूतो प्रत्येक परिभूषित म॥
मान्दाघूर्णनयना रक्तान्तच्छदहयाम।
चिन्तयेदरुणा देवीमेव त्रिपुरभैरवीम्॥'

इति कालिकापुराणे ७७ अध्याय॥

त्रिपुरमल्लिका, स्त्री, (त्रीणि पुराणि दलानि यस्या। सा चासौ मल्लिका चेति।) पुष्पवृक्ष-विशेष। त्रिपुरमालिका इति ख्याता। तत्-पर्य्याय। शीघ्रगा २। इति त्रिकाण्डशेष॥

त्रिपुरा, स्त्री (त्रीन धर्म्मार्थकामान पुरति पुरतो ददातीति। परस्मैपदाना अत्र अग्रदान+ "इगु-पधज्ञेति।" ३।१।१३५। इति क। ततष्टाप।) देवीविशेष। तन्मन्त्रध्यानादिक यथा,—
"शृणुत त्रिपुरामूर्त्ते कामाख्यायास्तु पूजनम।
एतस्या मूलमन्त्रन्तु पूर्व्वमुत्तरतन्त्रके॥
युवयोरिष्टयो सम्यक क्रमात्तु प्रतिपादितम।
वागभव कामराजन्तु डामरञ्चेति तत्त्रयम॥
सर्व्वधर्म्मार्थकामादिसाधन कुण्डलीयुतम।
त्रीन यस्मात पुरतो दद्यात दुर्गा ध्याता महेश्वरी॥
त्रिपरति तत ख्याता कामाख्या कामरूपिणी।
तस्यास्तु स्नापन यादृक कामाख्याया प्रकी-र्त्तितम॥
तेनैव स्नापन कुर्य्यात मूलमन्त्रेण साधक।
त्रिकोण मण्डल चास्यास्त्रिपुरन्तु त्रिरेखकम॥
मन्त्रन्तु त्र्यक्षर ज्ञेय तथा रूपत्रय पुन।
त्रिविधा कुण्डलीशक्तिस्त्रिदेवानाञ्च सृष्टये॥
सर्व्व त्रय त्रय यस्मात तस्मात्तु त्रिपुरा मता॥*॥
देहन प्लवन कृत्वा आद्या मूर्त्ति विचिन्तयेत।
त्रिधावत्याथ हृदये ता मूर्त्ति शृणु भैरव।॥
सिन्दूरपुञ्जसङ्काशा त्रिनेत्रान्तु चतुर्भुजाम।
वामोर्द्ध्वे पुष्पकोदण्ड तदाध पुस्तक तथा॥
दक्षिणोर्द्ध्वे पञ्चबाणानक्षमाला तदाप्यध।
चतुर्णा कुणपानान्तु पृष्ठेऽन्य कुणपान्तरम॥
निधाय तस्य पृष्ठे तु समपादेन सस्थिताम।
जटाजटार्द्धचन्द्रैस्तु समाबद्धशिरोरुहाम॥
नम्रा त्रिवलिभङ्गेन चारुमध्या मनोहराम।
सर्व्वालङ्कारसम्पूर्णा सर्व्वाङ्गसुन्दरीं शुभाम॥
स्ववह्निविद्यासन्दोहा सर्व्वलक्षणसयुताम।
एवन्तु प्रथम ध्यात्वा त्रिधात्मानञ्च चिन्तयेत॥*॥

[illegible] त्रिपुरा [illegible]
[illegible]
[illegible] कुमार [illegible]।
[illegible] याम।
उद्दाम [illegible] यामम्।
[illegible] पयोधराम॥
[illegible] मा [illegible]।
[illegible]।
[illegible] समभावेन म।
[illegible] म।
[illegible] मालाम् [illegible]।
[illegible] म॥
प्रसन्नवक्त्रां [illegible] म।
[illegible] सामायां [illegible] म॥
[illegible] सुभाम्।
[illegible] त्रिपुर [illegible] रूपाम [illegible]।
[illegible] भैरव॥
[illegible] मुक्तास्वरा [illegible]॥
[illegible] प्रेतवाहन [illegible]।
[illegible] दवस्य [illegible] पद्मासनस्थिताम।
[illegible] मु [illegible] माला [illegible] गाम।
[illegible] धारयन्तीं तु [illegible] वराम॥
चतुर्भुजां [illegible] मालिनीम।
[illegible] नाम [illegible]॥
[illegible] पुस्तक [illegible] त्रिनेत्रां [illegible] ताम।
[illegible] सर्वाङ्गसुन्दरीम॥
[illegible] रूप ध्यात्वा तु प्राक
[illegible] रूप [illegible] कामराजकम॥
[illegible] परिपालितम।
[illegible] निरूपाख्य प्राणायामं [illegible]॥
[illegible] ग्रन्थि [illegible] याचकेऽपि।
पूजयन्परमेशानीं [illegible] च॥'

इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः॥

[illegible] "हसकलरी' 'हसरा" इति मन्त्रकोषः॥ ऋग्वेदान्तर्गतोप-निषद्विशेषः। यथा, मुक्तिकोपनिषदि।' सहो वाच श्रीरामः। ऐतरेयकौषीतकीनादबिन्द्वात्म प्रबोधनिर्वाणमुद्गलाक्षमालिकात्रिपुरासौभाग्य-बह्वृचानामृग्वेदगतानां दशसंख्यकानामुपनिषदां वाङ्मे मनसीति शान्तिः॥" नगरीविशेषः। यथा, महाभारते। ३। २५३। ८।
'माहिष्मतीञ्चैव त्रिपुरां कोशलां तथा।
एतान् सर्वान् विनिर्जित्य करमादाय सर्व्वशः॥")

त्रिपुरान्तक, पुं, (त्रिपुरस्य अन्तकः।) शिवः। इत्यमरः। १। १। ३५॥ (यथा, काशीखण्डे १ अध्याये।
"लाङ्गलीशमथाशोकं ततस्तु त्रिपुरान्तकम्।"
तथाच महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे।
"आशुतोषो भिन्नमध्ये शूलवान् त्रिपुरान्तकः॥")

त्रिपुरी, स्त्री देशविशेषः। त्रिपुरा इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। चेदिनगरी २। इति हेमचन्द्रः। ४। ४१॥

[illegible], स्त्री (त्रीन वाताि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।) [illegible]। इति [illegible]॥

[illegible] पुं (त्रय [illegible] पश्चिमप्रदेशो [illegible]।) [illegible]। तत्पर्य्यायः। प्राचा [illegible]। [illegible] १। ५८॥

त्रिफला, स्त्री (त्रयाणां फलानां समाहारः। अजादित्वात् 'द्विगोः।' ४। १। २१। इति न ङीप्।) समभागहरीतकीविभीतकामलकीफलानि। तत्पर्य्यायः। त्रिफली २ फलत्रयम् ३ फलत्रिकम् ४। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्या गुणाः। [illegible] नाशित्वम्। [illegible] त्वम्। [illegible] त्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ तन्नामगुणाः।
'पथ्या [illegible] फलैः स्यात्त्रिफला समैः।
फलत्रिकञ्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्त्तिता॥
त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा सरा।
चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशिनी॥"
इति भावप्रकाशः॥
(हरीतक्याश्चामलक्या बिभीतस्य फलत्रयात्।
त्रिफलेत्युच्यते वैद्यैर्वक्ष्यामि भागनिर्णयम्॥
एकभागं हरीतक्या द्वौ भागौ च विभीतकम्।
आमलक्यास्त्रिभागञ्च सहैकत्र प्रयोजयेत्।
त्रिफला कफपित्तघ्नी महाकुष्ठविनाशिनी॥
आयुष्या दीपनी चैव चक्षुष्या व्रणशोधिनी।
व्रणप्ररोहिणी दृष्टा विषमज्वरनाशिनी॥
सर्व्वरोगप्रशमनी मेधास्मृतिकरी परा।
वक्ष्यामि योगयुक्तिञ्च रोगे रोगे पृथक् पृथक्॥
वाते घृतगुडोपेता पित्ते समाक्षिका।
श्लेष्मणि त्रिकटूपेता मेहे समधुवारिणा॥
कुष्ठे च ततसयुक्ता सैन्धवेनाग्निमान्द्यहा।
चक्षुष्यावनके क्वाथो नेत्ररोगनिवारणः॥
[illegible] हरत [illegible] मातुलुङ्गरसेन तु।
गुल्मार्शोऽश्मरीगुडे सह स्यादगुणकारकः॥
क्षीरेण [illegible] पाण्डुरोगं गुडेन च।
भृङ्गराजरसेनापि घृतेन सह योजितः॥
वलीपलितहन्ता च तथा मेधाकरः स्मृतः।
सक्षीरः सगुडः क्वाथो विषमज्वरनाशनः॥
सशर्कराघृतक्वाथः सर्व्वजीर्णज्वरापहः॥
एषा नराणां हितकारिणी च
[illegible] प्रयोगे त्रिफला स्मृता च।
सर्व्वामयानां शमनी च सद्य
सतेजकान्तिं प्रतिभां करोति॥
शोथे तथा कामलपाण्डुरोगे
तथोदरे मूत्रयुता हिता च।
हितातिसारे ग्रहणीविकारे
हिता च तक्रेण फलत्रिका च॥
क्षीणेन्द्रिये यक्ष्मणि जीर्णरोगे
क्षीरेण युक्ता त्रिफला हिता च।
स्याच्छ्वेत्ररोगे च शिरोगदे च
कुष्ठे च कण्डूव्रणपीडिते च।
मूत्रग्रहे कामलकेऽग्निमान्द्ये
हिता जलेन त्रिफला हि कल्कः॥
स शीतकारी गुणनागरेण
सशर्करा क्षीरयुता तथोष्णे।
वर्षासु शुण्ठी सहिता नराणां
फलत्रिका सर्व्वजराहरा स्यात्॥"
इति महर्षिात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे कल्प-स्थाने त्रिफलाकल्पो नाम द्वितीयोऽध्यायः॥)

त्रिफली, स्त्री त्रिफला। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिवल्लीक, क्ली, (तिस्रो बल्यो यत्र। कप्।) पायुः। इति हेमचन्द्रः। ३। २७८॥

त्रिभण्डी, स्त्री, (त्रीन् वातादिदोषान् भण्डति परिहसतीति। भडि परिहासे+अण्। ततो ङीप्।) त्रिवृता। इत्यमरः। २। ४। १८॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"त्रिवृद्दकाली सुवहा त्रिभण्डी त्रिपुटा च सा।
श्यामादनी कूटरणा निवृता त्रिवृता कथा॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
यथाच सुश्रुते चिकित्सितस्थाने। १७।
"श्यामा त्रिभण्डी त्रिफला सुसिद्धं
हरिद्रयो रोध्रकदम्बयोश्च।
घृतं सदुग्धं व्रणरोपणेन
हन्याद्गतिं कोष्ठगतापि या स्यात्॥")

त्रिभद्र, क्ली, (त्रिषु नखक्षतदन्तक्षतमर्द्दनेष्वपि भद्रं यस्मिन्।) सुरतम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्रिभुवन, क्ली, त्रयाणां भुवनानां समाहारः। (तद्धितार्थेत्यादिना समासः। पात्रादित्वात् न ङीप्। पा २। ४। १७।) त्रिलोकी। इति व्याकरणम्॥ (यथा, भागवते। ३। ११। ३।
"तावत्त्रिभुवनं सद्यः कल्पान्तैधितसिन्धवः।
प्लावयन्त्युत्कटाटोपचण्डवातेरितोर्म्मयः॥")

त्रिमद, पुं, (त्रयाणां मदानां समाहारः। अभिधानात् पुंस्त्वम्।) मुस्ताचित्रकविडङ्गानि। इति वैद्यकम्॥ (यथा, वैद्यकपरिभाषायाम्।
विडङ्गमुस्तचित्रञ्च त्रिमदः समुदाहृतः॥"
त्रिगुणितो मदः। विद्याधनाभिजनोत्पन्नगर्व्वत्रयम्। यथा, भागवते। ३। १। ४३।
"नूनं नृपाणां त्रिमदोत्पथानां
महीं मुहुश्चालयतां चमूभिः।
वधात् प्रपन्नार्त्तिजिहीर्षयेशो
ह्युपैक्षताघं भगवान् कुरूणाम्॥")

त्रिमधु, क्ली, (त्रयाणां मधूनां मधुराणां समाहारः।) मिलितसितामाक्षिकसर्पींषि। तत्पर्य्यायः। मधुरत्रयम् २ मधुत्रयम् ३। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिमधु, पुं, (मधुवाता इत्यादयस्त्रयो मधुशब्दा यत्र।) ऋग्वेदैकदेशः। (यथा, ऋग्वेदे। १। ९०। ६—८।
"मधुवाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः।
माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः॥
मधुनक्तमुतोषसो मधुमत् पार्थिवं रजः।
मधु द्यौरस्तु नः पिता॥
मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्य्यः।
माध्वीर्गावो भवन्तु नः॥")

मधुवाताऽदिकऋक्‌त्रयवेत्ता । यथा,—
"त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ॥"
इति पङ्क्तिपावनवर्णने मार्कण्डेयपुराणम् ।
३१ । २३ ॥ तद्व्रतञ्च । तद्व्रताचरणेन यस्तद्-
ध्यायी सोऽपि । इति विज्ञानेश्वरः ॥ * ॥ श्राद्धे
त्रिवारमधुशब्दोच्चारणविधिर्यथा,—
"गायत्रीं त्रिः सकृद्वापि जपेद्‌व्याहृति-
पूर्व्विकाम् ।
मधुवाता इति त्र्यृचं मध्वित्येतत् त्रिकं जपेत् ॥"
इति श्राद्धतत्त्वे मिताक्षराधृतपारस्करवचनम् ॥)
त्रिभागी, स्त्री त्रयाणां भागानां समाहारः ।
त्रिपर्णम् । इति व्याकरणम् ॥
त्रिमुकुट, पुं (त्रीणि मुकुटानीव शृङ्गाण्यस्य ।)
त्रिकूटपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ९६ ॥
त्रिमुख, पुं (त्रीणि मुखानि यस्य ।) बुद्ध-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥
त्रिमुखा, स्त्री (त्रीणि मुखानि यस्याः ।) बुद्ध-
देवताभेदः । सा मायादेवी । तत्पर्य्यायः ।
मारीची २ वज्रकालिका ३ विकटा ४ वज्र-
वाराही ५ गौरी ६ पोत्रिरथा ७ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
त्रिमूर्त्ति पुं, (तिस्रो मूर्त्तयो यस्य ।) बुद्धः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ त्रि, ब्रह्मविष्णुशिवाख्य
मूर्त्तित्रयवान् । यथा —
"त्रिमूर्त्तिरयं सर्गस्थितिविलयकर्म्माणि तनुते ।"
इति गङ्गेशोपाध्यायः ॥
(यथाच कुमारे । २ । ४ ।
"नमस्त्रिमूर्त्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने ॥")
त्रियष्टि, पुं, (त्रिषु वातपित्तकफात्मकेषु दोषेषु
यष्टिरिव तन्नाशकत्वात् ।) त्रैत्रमपटी । इति
रत्नमाला ॥
त्रियामक, क्ली, (त्रीन् धर्म्मार्थकामरूपान्
त्रिवर्गानपि यमयति नाशयतीति । यम +
णिच् + ण्वुल् ।) पापम् । इति शब्दमाला ॥
त्रियामा, स्त्री, (त्रयो यामाः प्रहरा यस्याः ।
"त्रियामा रजनी प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम् ॥"
इति वचनात् आद्यन्तयोरर्द्धयामयोश्चेष्टाकाल-
त्वेन दिनप्रायत्वात् तथात्वम् ।) रात्रिः । (यथा,
हरिवंशे । १ २ । २६ ।
"स मत्तो बलिनां श्रेष्ठो रराजाघूर्णितानन ।
शैशिरीषु त्रियामासु यथा खेदालसः शशी ॥"
त्रिप्रहरान्विते, त्रि । यथा, गो रामायणे ।
२ । १ । १७ ।
"त्रियामापि भृशार्त्तस्य सा रात्रिरभवत्तदा ।
तथा विलपतस्तस्य राज्ञो वर्षशतोपमा ॥")
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ९ । ४१ ॥ यमुना ।
नीली । क्वचित्पुस्तके । इत्युणादिकोषः ॥
त्रियुग, पुं (त्रीणि युगानि सत्यत्रेताद्वापर-
रूपाणि आविर्भावकालोऽस्य ।) विष्णुः । यथा,
भागवते । ७ । ९ । ३८ ।
"इत्थं नृतिर्य्यगृषिदेवझषावतारै-
र्लोकान् विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान् ।
धर्म्मं महापुरुष । पासि युगानुवृत्तं
छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ स त्वम् ॥"
"एकस्त्वमेव इत्यादिभिरष्टभिः श्लोकैर्यदुक्तं पक्ष-
पातेन रक्षणं तद्विपक्षवधञ्च सत्त्वोपाधितो न
स्वत इति तदुपसंहरति इत्थमिति विभावयसि
पालयसि हंसि घातयसि । कलौ तु तन्न करोषि
यतस्तदा त्वं छन्नोऽभवः यतस्त्रिष्वेव युगेष्वावि-
र्भावात् स एवम्भूतस्त्वं त्रियुग इति प्रसिद्धः ।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (तथा च तत्रैव ।
३ । २४ । २८ ।
"स चावतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभम् ।
विविक्त उपसङ्गम्य प्रणम्य समभाषत ॥"
वसन्तप्रावृट्शरद्रूपकालत्रये, क्ली । यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । १२ । ७५ ।
"या ओषधीः पूर्व्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ॥"
"युगशब्दः कालवाची । त्रयाणां युगानां समा-
हारस्त्रियुगं त्रिकालं वसन्ते प्रावृषि शरदि
च ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ॥ कृतत्रेताद्वापर-
रूपयुगत्रयम् । इति ऋग्वेदस्य । १ । ९७ । १ ।
भाष्ये सायनः ॥ षडैश्वर्य्यशालिनि त्रि । यथा,
महाभारते । ३ । ८६ । ५ ।
"त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥"
"त्रियुगौ धर्म्मस्य भार्य्यायां मूर्त्तिसंज्ञायां कृत-
युगेऽवतीर्णौ नरनारायणौ तावेव द्वापरान्ते
केशवार्ज्जुनौ इति पुराणपुरुषावेतौ नास्मदादि-
वन्मानुषाविति भावः । यद्वा, त्रीणि युगानि
युगलानि षडैश्वर्य्याणि भगसंज्ञानि वा षड-
ङ्गानि वा ययोस्तौ त्रियुगौ ॥" इति तट्टी-
कायां नीलकण्ठः ॥)
त्रियूह, पुं, कपिलाश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा
अश्ववैद्यके । ३ । १ २ ।
"नीलो नीलक एवाश्वस्त्रियूहः कपिलः
स्मृतः ॥")
त्रिरात्र क्ली रात्रित्रयम् । तिसृणां रात्रीणां
समाहारः । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां
भरतः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ११९ ।
"उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं
स्मृतम् ।
अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥")
त्रिरेख पुं (तिस्रो रेखा यत्र ।) शङ्खः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । २७८ ॥
त्रिलवण, क्ली, (त्रयाणां लवणानां समाहारः ।
पात्रादित्वात् न ङीप् ।) सैन्धव विड रुचक
मिलितैतल्लवणत्रयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
("सिन्धुसौवर्च्चलञ्चैव विडं सामुद्रमौद्भिदम् ।
एक द्वि त्रि चतुः पञ्च लवणानि क्रमादिह ॥"
इति वैद्यकपरिभाषा ॥)
त्रिलोकी स्त्री, त्रयाणां लोकानां समाहारः ।
("द्विगोः ।" ४ । १ । २१ । इति ङीप् ।)
लोकत्रयम् । यथा, भूर्लोकः भुवर्लोकः स्वर्लो-
कश्च । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥
(यथा, भागवते । १ । ५ । ७ ।
त्वं पर्य्यटन्नर्क इव त्रिलोकी-
मन्तश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी ॥")
त्रिलोकेश, पुं (त्रयाणां लोकानामीशः ।) सूर्य्यः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४९ । ८२ ।
"त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा
हरिः ॥"
"त्रयो लोकास्तन्त्रशासा स्वेषु स्वेषु कर्म्मसु
वर्त्तन्त इति त्रिलोकेशः ॥" इति शाङ्करभाष्यम् ॥
महादेवः । यथा, महाभारते । १४ । ८।२७ ।
"त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम् ॥"
त्रिलोकाधिपतौ, त्रि । यथा तत्रैव । ३ । ८० ।
११७ ।
"अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥")
त्रिलोचन, पुं (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि
लोचनानि यस्य ।) शिवः । इत्यमरः ।१।१।३४॥
(यथा, कुमारे । ५ । ७२ ।
"वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
वरेषु यद्‌बालमृगाक्षि । मृग्यते
तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥"
लोचनत्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, माघे । १ । ७ ।
"स बाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो
मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः ॥")
त्रिलोचना स्त्री, (त्रीणि लोचनानि यस्याः ।)
बुद्धदेवीभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः । दुर्गा च ॥
(सा च गायत्रीस्वरूपिणी । यथा, देवीभाग-
वते । १२ । ६ । ६७ ।
"त्रिकालज्ञानसम्पन्ना त्रिवली च त्रिलोचना ॥")
त्रिलोचनाष्टमी, स्त्री, (त्रिलोचनाय त्र्यम्बक-
पूजायै या अष्टमी ।) गौणचान्द्रज्यैष्ठकृष्णा-
ष्टमी । यथा,—
"ज्यैष्ठे मासि नृपश्रेष्ठ । कृष्णाष्टम्यां त्रिलोचनम् ।
यः पूजयति देवेशमीशलोकं स गच्छति ॥"
इति संवत्सरकौमुदीधृतभविष्यपुराणवचनम् ॥
अपि च ।
"ज्यैष्ठे मास्यसिते पक्षे अष्टम्याञ्च महेश्वरि ! ।
शिवार्च्चने च तल्लोकं लभते नात्र संशयः ॥"
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥
त्रिलोचनी स्त्री (त्रीणि लोचनानि यस्याः ।)
दुर्गा । इति पुराणम् ॥
त्रिलोहक, क्ली (त्रयाणां लोहकानां समाहारः ।)
सुवर्णं रजतं ताम्रं एतद्धातुत्रयम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
त्रिलौही, स्त्री, (त्रीणि लौहानि साधनत्वेना-
स्त्यस्याः । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
मुद्राविशेषः । यथा, अथ मन्त्रिणां हितार्थाय
त्रिलौही मुद्रा निरूप्यते ।
"सोमसूर्य्याग्निरूपाः स्युर्वर्णौ लौहत्रयं तथा ।
रौप्यमिन्दुः स्मृतो हैमं सूर्य्यस्ताम्रो हुताशनः ॥
लौहभागाः समुद्दिष्टाः शराद्यष्टरसक्रमात् ।

[illegible] ममद्‌[illegible]
[illegible] स्पष्ट मरा
[illegible]
[illegible]
[illegible] स्य [illegible] ति ।
[illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible] सम्यात [illegible] म यरा [illegible]
[illegible] सुशामभिवनि[illegible]
[illegible] पाय[illegible]मुपचार [illegible] ॥
[illegible] मदिवा गुर
[illegible]
[illegible] दृष्ट्वो रचा [illegible]
[illegible] विस्मयमापा[illegible] मधुर्म यर ।
मन्त्रवि[illegible] ।
[illegible] दृष्ट्वा [illegible] ॥'
[illegible] ।

[illegible] सम-
क्रमाया । इत्यमर । २ । ३ । ५८ ॥ (यथा
[illegible] भारत । १ । १८१ । ।
'[illegible] ब्रह्मत्वं क्रोध [illegible]
[illegible] सम्यक् त्रिन । [illegible] ॥'
[illegible] । (यथा सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
[illegible] ध्याये ।
भावितन्त्वं [illegible]
[illegible] त्रिवृत [illegible] ॥')
[illegible] । (यथा महाभारते । १२ ।
५८ । ५८ ।
[illegible] प्रोक्त[illegible]क्रमात् [illegible] ।
[illegible] त्रिवृत परमस्तथा ॥)
[illegible] इति मेदिनी । ग, ७७ ॥
सुशान्ति । इति शब्दरत्नावली ।

त्रिवृत्क, क्ली, (त्रयो [illegible] यस्य ।
कन् ।) गोक्षुरक । त्रिफला । (यथा,
सुश्रुते । १ । ४ ।
[illegible]
गुडेन लिह्यादनवन [illegible] ॥")
त्रिकटु । इति मेदिनी । क, १६२ ॥ (आम्र-
[illegible] श्यामरक्तपीतात्मके वर्णत्रये च ।)

त्रिवाधका, स्त्री (त्रीणि वया[illegible] वयो यस्या सा
त्रिवया । तत स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।)
त्रिवायकी । त्रिवया गो । इति हेमचन्द्र ।
४ । ३३८ ॥

त्रिवलि, स्त्री (त्रिगुणिता वलिस्वकतरङ्ग ।) जठरा
वयवविशेष । (यथा देवीभागवते । ५ । ८ । ७१ ।
"रोमराज्यास्तथा मध्य जात त्रिवलिसंयुतम् ॥"
कृदिकारादिति पक्षे ङीपि त्रिवलीत्यपि ।) यथा,
"त्रिवलीवलयोपेताम् ॥"
इति जगन्नाथीयावलम् ॥

त्रिविक्रम, पु, (त्रीन लोकान विशेषेण क्रामति
व्याप्नोतीति । त्रि+क्रम+अच् । यद्वा त्रिषु
लोकेषु बलिवधनार्थं भूर्भुवःस्वर्गेषु क्रम माद-

न्याता यस्य ।) [illegible] । इत्यमर । १ । १ । २० ॥
(यथा महाभारते । १२ । २८ । ६६ ।
[illegible] मद ॥ [illegible] नक्रम ॥'
त्रयो विक्रमास्त्रिषु लोकेषु यस्य स त्रिविक्रम ।
[illegible] विक्रम इति श्रुते ।
'त्रिविक्रमेण यथा लोका [illegible] सुविक्रमे ।
विक्रमस्तु तत सत्त्वात्त्रिविक्रमोऽस जगाद्दृ ॥
इति हरिवंशे ॥" इति शाङ्करभाष्यम् ।)

त्रिविष्टप, क्ली, (तृतीय विष्टप भुवनम् ।) त्रिपि-
ष्टम । स्वर्ग । इत्यमरटीकाया स्वामी ॥
(यथा, रामायणे । २ । १ । ८ । ६ ।
[illegible] त्वमयोध्याया यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥')
त्रिभुवनञ्च ॥

त्रिविष्टपसद, [द] पु, (त्रिविष्टपे स्वर्गे सीद
न्ति । सद्+क्विप् ।) त्रिपिष्टपसत । (देव ।)
इति हलायुध ॥

त्रिवीज, पु, (त्रीणि वीजानि यस्य ।)
श्यामाक । इति राजनिर्घण्ट ॥

त्रिवृत, स्त्री, (त्रीन्‌ अवयवान्‌ वृणोतीति । वृ+
क्विप् तुक् च ।) लताविशेष । तेउडी इति
भाषा । तत्पर्याय । सर्वानुभूति २ सुवहा ३
त्रिपुटा ४ त्रिवृता ५ त्रिभण्डी ६ रेचनी ७ ।
इत्यमर । २ । ४ । १ ८ ॥ सवहा ८ सरला ६
सरसा १ त्रिपुटी ११ रोचनी १२ । एते
त्रिवृता सामान्ये शुक्लत्रिवृतायामिति केचित ।
इति भरत ॥ मालविका १३ मसूरी १४
श्यामा १५ अर्धचन्द्रा १६ विदला १७ सुवेणी
१८ कालिङ्गिकम १९ कालमेषी २ काली २१
त्रिवृता २२ त्रिदलिका २३ । इति राज
निघण्ट ॥ श्वेता २४ सारा २५ । इति शब्द
रत्नावली ॥
श्यामाया पर्याय । श्यामा १ मालिन्दी २
सुषेणिका ३ काला ४ मसूरविदला ५ अर्द्ध-
चन्द्रा ६ कालमेषिका ७ । इत्यमर । २ । ४ ।
१ ८ ॥ पालिन्दी ८ कालमेषिका ६ । इति
भरत ॥ श्वेताया पर्याय । त्रिवृत १ शुक्लाख्या
२ सुवहा ३ त्रिभण्डी ४ त्रिपुटा ५ ॥ अन्य-
स्याया पर्याय । श्यामादनी १ कूटरथा २
त्रिवृता ३ त्रिवृता ४ अरुणा ५ । इति रत्न-
माला ॥ सामान्यत्रिवृतागुणा । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । क्रिमिश्लेष्मोदरार्तिज्वरकण्डूव्रणापि
त्वम् । विरेचने प्रशस्तत्वञ्च । इति राज-
निघण्ट ॥ अरुणवर्णत्रिवृद्गुणा । स्वादु-
त्वम् । कषायत्वम् । रूक्षत्वम् । रेचनत्वम् ।
रूक्षत्वम् । कटुत्वम् । रोगपाके पित्तकफापह
त्वञ्च ॥ अस्याश्चान्यान्तरगुणा विज्ञेया त्रिवृता
सिता । इति राजवल्लभ ॥
श्वेतत्रिवृद्गुणा । विरेचनत्वम् । स्वादुत्वम् ।
उष्णत्वम् । वायुकारित्वम् । रूक्षत्वम् । पित्त-
ज्वरश्लेष्मपित्तशोथोदरापहत्वञ्च ॥ श्यामत्रिवृता
गुणा । श्वेताहीनगुणत्वम् । तीव्रत्वम् । विरे-
चनत्वम् । मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षण-

कारित्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥ (त्रिभिर्वृत्ते,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३४ । ६ ।
"क्व त्री चक्रा त्रिवृतो रथस्य ॥"
यथा च मनु । २ । ४२ ।
'मौञ्जी त्रिवृत समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य
मेखला ॥")

त्रिवृतकरण, क्ली, (त्रिवृतस्त्र्यवयवस्य करण
मिश्रीकरणम ।) त्रियपतजसा मिश्रीकरणम ।
यथा, "तेजोजलक्षितय प्रत्येक द्विधा विभज्य
एकस्मिन्नर्द्धे खेतरयोरर्द्धार्द्धे प्रक्षिपेत ।" इति
मोक्षधर्म्मटीकाया नीलकण्ठ ॥

त्रिवृतपर्णी स्त्री, (त्रीन दोषान वाञ्छत्वेन वृणोति
प्राप्नोतीति त्रिवृत त्रिदोषघ्नम । त्रिवृत पर्णं
यस्या । ङीप ।) हिलमोचिका । इति शब्द
चन्द्रिका ॥ (हिलमोचिकाशब्दे विवृतिरस्या
ज्ञेया ॥)

त्रिवृता स्त्री, (त्रिभिरवयवैर्वृता ।) त्रिवृत ।
इत्यमर । २ । ४ । १ ८ ॥ (अस्या पर्यायो
यथा,—
"त्रिभण्डी त्रिवृता श्यामा सुरभा कोटरा तथा ।
सर्वानुभूति सुवहा शब्दे पर्यायवाचके ॥"
"मागधा त्रिफला हिङ्गु कार्षिक त्रिवृतापलम ।
सौवर्चलाक्षकर्षञ्च पलार्द्धञ्चाम्लवेतसाम ॥
तच्चूर्ण शर्करातुल्य मद्येनाम्लेन वा पिबेत ।
गुल्मपार्श्वार्तिशूल सिद्ध जीर्णे चाद्याद्रसोदनम ॥"
"गुल्मान्न त्रिवृताकल्क सिद्ध गुल्महर घृतम् ।
मल श्यामात्रिवृतयो पचेदामलके सह ।
अर्धे तत्र कषायेण मतया सर्पि पिबेन्नर ॥"
इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

त्रिवेणी, स्त्री, (तिस्रो वेण्य वारिप्रवाहा
वियुक्ता सयुक्ता वा यत्र ।) स्थानविशेष ।
यत्र गङ्गया यमुनासरस्वत्योर्वियोग । सा
दक्षिणप्रयाग । तस्य सीमनिर्णय । यथा,—
"प्रद्युम्नस्य ह्रदात याम्ये सरस्वत्यास्तथोत्तरे ।
तद्दक्षिणप्रयागस्तु गङ्गातो यमुना गता ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम ॥
इय मुक्तवेणीति कथ्यते । प्रयागे युक्तवेणी ॥
(अत्र गङ्गया यमुनासरस्वत्यो सङ्गमात ॥
हठयोगोक्तेडापिङ्गलासुषुम्नारूपपारिभाषिक
नदीत्रयसङ्गमस्थानम । यथा, हठयोगप्रदीपि
कायाम । ३ । २४ ।
"कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षण ।
त्रिवेणीसङ्गम धत्ते केदार प्रापयेन्मन ॥"
इदन्त्वादन्ता ङीविति त्रिवेणिरपि पाठ ॥)

त्रिवेला, स्त्री, (तिस्रो वेला अवयवसीमानो यस्या ।)
त्रिवृत । इति राजनिर्घण्ट ॥

त्रिशङ्कु, पु, (त्रीणि शङ्कूनि पातकानि यस्य ।)
सूर्य्यवंशीयराजविशेष । स तु इक्ष्वाकुवंशोद्भव-
पृथुराजपुत्र । (अस्य नामनिरुक्तिर्यथा, हरि-
वंशे । १३ । १९ ।
"एव त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि दृष्ट्वा महायशा ।
त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुरिति स स्मृत ॥")

अथ वशिष्ठमाह अहं सशरीरेण स्वर्गं गन्तुं यज्ञेन वशिष्ठ एतदशक्यमित्याह ततो राजा तस्य पुत्त्रानुवाच सशरीरो यज्ञेन स्वर्गं यथा व्रजामि तथा कुरुत यदि भवद्भिः परित्यक्तस्तदान्यं गुरुमुपासिष्ये वशिष्ठपुत्त्रास्तच्छ्रुत्वा राजानमूचुः वशिष्ठो भगवान् अशक्यमिति यत् प्राह तदस्माभिः कथं शक्यम्। राजोवाच यदन्यमपि गतिं गमिष्यामि तच्छ्रुत्वा ऋषिपुत्त्रा राजानं शेपुः श्वचाण्डालो भविष्यसि। ततस्तस्यां रात्र्यामतीतायां स चाण्डालदशनो भूत्वा विश्वामित्रं शरणमायशो विश्वामित्रस्तं स्वीयतपोबलेन याजयामास तस्मिन् यज्ञे देवा भागार्थं नागच्छन् ततो विश्वामित्रः क्रोधात् राजानमब्रवीत् मया स्वार्जितात् प्रभृति यत्तपः कृतं तेन त्वं दिवं व्रज तदा राजा सशरीरो दिवं ययौ। तदा शक्रस्तमुवाच त्रिशङ्को। त्वं भूमौ पत ततोऽवाक्शिरा पतन् राजा पाहीति विश्वामित्रमुवाच विश्वामित्रस्तिष्ठेति तमुक्त्वा स्वर्गदक्षिणमार्गेऽपरान् सप्तर्षीन् सृष्ट्वापरं नक्षत्रचक्रं स्रष्टुमुपचक्रमे देवा सम्भ्रान्ता ऋषिमूचुरयं सशरीरः स्वर्गं गन्तुं नार्हतीति विश्वामित्रस्तानुवाच अहमस्य स्वर्गारोहणं प्रतिज्ञाय कथमनृतं करिष्यामि अतो यावल्लोकाः स्थास्यन्ति तावदमूनि नक्षत्राण्यत्रैव तिष्ठन्तु त्रिशङ्कुरप्यवाक्शिरास्तिष्ठतु। इति रामायणम्॥ *॥ विडालः। शलभः। इति मेदिनी। के ११॥ चातकपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥ खद्योतः। इति शब्दमाला॥ (महादेवः। यथा, महाभारते। १२। १७। १२।

"अजैकपाच्च कापाली त्रिशङ्कुरजितः शिवः॥")

त्रिशङ्कुजः, पुं, (त्रिशङ्कोर्जायते इति। जन + डः।) हरिश्चन्द्रराजः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३६५॥

त्रिशङ्कुयाजी, [न्] पुं, (त्रिशङ्कुं सूर्य्यवंशीयराजविशेषं याजयतीति। यज + णिच् + णिनिः।) विश्वामित्रः। इति हेमचन्द्रः। ३। ५१४॥

त्रिशरणः, पुं, (त्रीणि शरणान्यस्येति।) जिनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्रिशर्करा, स्त्री, (त्रिभिर्गुणिता शर्करा। शाकपार्थिवादित्वात् समासः।) मिलितगुडोत्पन्ना हिमोत्था मधुरा। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिशला, स्त्री, (तिस्रः शाला यस्याः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) अर्हन्मातृविशेषः। सा वर्द्धमानमाता। इति हेमचन्द्रः। १। ४१॥

त्रिशाखपत्त्रः पुं, (त्रिशाखं त्रिदलं पत्त्रमस्य।) विल्वः। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिशिखं क्ली, (तिस्रः शिखा यस्य।) त्रिशूलम्। किरीटम्। इति हेमचन्द्रः॥

त्रिशिखः, पुं (तिस्रः शिखा अस्य।) राक्षसविशेषः। स रावणपुत्त्रः। इति हेमचन्द्रः॥ विल्वः। इति राजनिर्घण्टः॥ (तामसमन्वन्तरस्य इन्द्रः। यथा, भागवते। ८। १। २८।

"सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः।
ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषयस्तामसेऽन्तरे॥"

शिखात्रययुक्ते, त्रि। यथा, महाभारते। ७। ०२। ११।

"त्रिशिखां भ्रुकुटीञ्चास्य ददृशुः सर्व्वपार्थिवाः।
ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव॥")

त्रिशिखिदला, स्त्री (तिस्रः शिखाः सन्त्यस्येति इनिः। त्रिशिखि दलं यस्याः।) मालाकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिशिराः, [स्] पुं (त्रीणि शिरांसि मस्तकानि यस्येति।) ज्वरः। इति हेमचन्द्रः। २। १२॥ ज्वरः। यथा —

"त्रिशिरास्ते प्रसन्नोऽस्तु नश्यतु ते मज्ज्वराद्भयम्।"
इति श्रीभागवतम्॥

रावणपुत्त्रविशेषः। (यथा, रामायणे। ६। १७५। ६।

"अकम्पनश्च निहता बलिनोऽन्ये च राक्षसाः।
त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ॥")

खरसेनापतिः। इति रामायणम्॥ (यथा, रघुवंशे। १२। ४७।

"तं शरैः प्रतिजग्राह खरत्रिशिरसौ च सः॥"

स्वनामख्यातस्त्वष्टुः प्रजापतेः पुत्त्रः। यथा, महाभारते। ५। ६। २।

"त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः।
स पुत्त्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात् किलासृजत्॥"

असुरविशेषः। यथा तत्रैव। ६। २१। १२।

"वातापिरिल्वलश्चैव त्रिशिराश्च तथा विभो॥"

शिखात्रयविशिष्टे, त्रि। यथा, तत्रैव। ७३। १४७। ५४।

"त्रिशिरास्तस्य देवस्य शातकुम्भमयो द्रुमः।
ध्वजस्तृणेन्द्रो देवस्य भविष्यति रथाश्रितः॥")

त्रिशीर्षकं, क्ली, (त्रीणि शीर्षाणि यस्य। कप्।) त्रिशूलम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ०५१॥

त्रिशूलं, क्ली (त्रीणि शूलानि इव अग्राणि यस्य।) अस्त्रविशेषः। तत्पर्य्यायः। त्रिशिखम् २। इति मेदिनी। खे, ६॥ शूलम् ३ त्रिशीर्षकम् ४। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। २। ३। ०६।

"चक्राणि परिघांश्चैव त्रिशूलानि परश्वधान्॥")

त्रिशूली, [न्] पुं, (त्रिशूलमस्त्रमस्त्यस्येति। त्रिशूल + इनिः।) शिवः। यथा,—

"त्र्यक्षोऽभेद्यस्त्रिशूली च वृषकेतुर्महाबलः॥"
इति स्कन्दपुराणे नीलकण्ठस्तवः॥

(त्रिशूलधारिणि त्रि। स्त्रियां ङीप्। यथा, हरिवंशे। १६४। ११।

"त्रिशूलिनीं नमस्यामि महिषासुरघातिनीम्॥")

त्रिशृङ्गः, पुं, (त्रीणि शृङ्गाणि यस्य।) त्रिकूटपर्व्वतः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ब्रह्माण्डे। ३६। १२।

"त्रिशृङ्गो जारुधिश्चैव पर्व्वतावुत्तरौ वरौ॥")

त्रिकोणः। यथा, कुरङ्गेण हीनस्त्रिशृङ्गस्तदन्तरिति सारसमुच्चयः॥

त्रिशृङ्गी, [न्] पुं, (त्रीणि शृङ्गाणीव सन्त्यस्येति। त्रिशृङ्ग + इनिः।) रोहितमत्स्यः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

त्रिष्टुप् [भ्] स्त्री (त्रिषु स्थानेषु स्तुभ्यते स्तूयते इति। स्तुभ जडीकरणे + क्विप्। षत्वम्।) छन्दोविशेषः। इति छन्दोमञ्जरी॥ (तथा वाजसनेयसंहितायाम्। ६। २२।

"इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्तामुज्जेषम॥") अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्। अस्योत्पत्तिविवरणं यथा, श्रीभागवते। ३। १२। ४६।

"त्वचोऽस्य गायत्री त्रिष्टुप् मांसात् स्नायोरनुष्टुप् जगत्यस्थ्नः प्रजापतेः।
मज्जाया पङ्क्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोऽभवत्॥")

त्रिसन्धि, स्त्री (त्रयः सन्धयो विकाशकाला यस्याः।) पुष्पविशेषः। तत्पर्य्यायः। सान्ध्यकुसुमा २ सन्धिवल्ली ३ सन्धाफला ४ त्रिसन्ध्यकुसुमा ५ कान्ता ६ सुकुमारा ७ सन्धिजा ८। सा त्रिविधा। रक्ता १ सिता २ असिता च ३। अस्या गुणाः। कफकासहरत्वम्। रुच्यत्वम्। त्रिदोषशमनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिसन्ध्यं, क्ली, (तिसृणां सन्ध्यानां समाहारः। आवन्तोवेति पाक्षिको क्लीवता।) पूर्व्वाह्णमध्याह्नापराह्णकालः। इत्यमरः। १। ०। २॥ अस्य रूपान्तरम्। त्रिसन्ध्यी। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, महाभारते। २। ८२। ११।

"सान्निध्यं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन।
आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरुद्गणाः।
गन्धर्व्वाप्सरसश्चैव नित्यं सन्निहिता विभो॥")

त्रिसन्ध्यव्यापिनी, स्त्री, (त्रिसन्ध्यं व्याप्नोतीति। वि + आप + णिनि + ङीप्।) त्रिसन्ध्यघटकीभूतयावत्क्षणव्यापिनी तिथिः। यथा,—

"त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः।
न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्॥"

इति पराशरीयेण त्रिसन्ध्यव्यापित्वेन नियमाभिधानं तदपवादकम्। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ तयोर्युग्मवाक्ययोरपवादकं तदपवादकम्। इति तट्टीका॥

त्रिसमं क्ली (त्रीणि हरीतकीनागरगुडानि समानि यत्र।) समत्रयम्। समहरीतकीनागरगुडत्रयम्। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिसरः, पुं, (त्रिभिः सीयते इति। सृ + अप्।) कृशरः। इति हेमचन्द्रः। ३। ६२॥

त्रिसवनं, क्ली, (त्रयाणां सवनानां कालानां समाहारः।) त्रिकालम्। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

त्रिसवनस्नायी, [न्] पुं (त्रिसवने त्रिकाले स्नातीति। स्ना + णिनिः।) त्रिकालस्नायी। इति स्मृतिः॥

त्रिसिता, स्त्री, (त्रिगुणिता सिता शर्करा।) त्रिशर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिसीत्यं, क्ली, (त्रिवारं सीतया सहितम्। "नौवयोधर्म्मेति।" ४। ४। ९१। इति यत्।) वारत्रयकृष्टक्षेत्रम्। इत्यमरः। २। ६। ९॥

[illegible] (त्र्याणां समाहृत्याग्ना समा[illegible] । [illegible]नक्रम । इ[illegible] राग[illegible] [illegible] ७ । ७ ।
[illegible]पक्षनयागे त्रिगुणा[illegible] [illegible] ।
[illegible] चतुराकमश्चन । ।

[illegible] पु, [illegible]भाग । [illegible] ।
[illegible] गुरुयाऽपि विलुप[illegible] । इति मनु [illegible] कुम्भक[illegible] । (यथा मनु । । १८५ ।
[illegible] पञ्चाग्निस्त्रिसुप[illegible] ।’)

त्रिण[illegible], स्त्री, (त्रि[illegible] सोनास यस्य । [illegible] त्रिपु लानय स्वग[illegible] सोनास[illegible]स्य ।) [illegible] । (यथा माघ । ७ । १ ।
‘अद्भुतानश्यामिं[illegible]सुचै-
स्त्रिसोतस [illegible]गम्भ ।’)
[illegible] । [illegible] मे[illegible] । स ४० ।

[illegible] त्रि ([illegible] स्तोत्र क्रमम । छन्+ [illegible] करण[illegible]षष्ठि ।” ८।८।६७। [illegible] । [illegible]नेचम । [illegible] । [illegible]तम [illegible]तीयाश्नतम ३ त्रिसीथम । [illegible] । २ । ८ । ६

त्र[illegible]यी स्त्री (त्रयो [illegible] यस्या । ‘दाम[illegible]नाच । ०। १ । [illegible]७। इति ङीप् । [illegible]भ्या [illegible]नस्य ।” इति णत्वम् ।) [illegible] । इत्यमरटीकायां रमानाथ ॥ [illegible] कात्यायनश्रौतसूत्रे । २२ । ६ । १३ ।
[illegible] त्रिह [illegible] ग्रीता पञ्चयत्रा [illegible]नो [illegible]योऽरुया पिप्पल्य [illegible] । [illegible] । यथा —
[illegible] [illegible]नकात्मना ।
[illegible] तत कथा त्रिहायणी ।
इति ब्रह्मवैवर्त्ते [illegible]खण्डम् ॥
[illegible] त्रि । यथा महाभारत । ३ । [illegible] ।
[illegible] [illegible]त्वा [illegible] त्रिहायणान ।
[illegible] ग[illegible] प्राते। [illegible] कुरुनन्दन ॥’)

त्र[illegible] } [illegible] । इति कविकल्पद्रुम ॥ (पर । आत्म[illegible] तुन्[illegible] पर अवयव-[illegible] समाचे अक छेदनमात्रे सक सेट ।) [illegible] । [illegible]प्रथमाद्यौ । क ङ त्रोटयते । य, [illegible] त्राटिष्यति । तुदाद्यन्तर्गणस्यैव कुटादित्वमिति । दिवादिपक्षे न कुटादित्वम । [illegible] त्रुटति अत्रुटीत । शेषस्तु विदीर्णभावेऽपि । यथा, त्रुट्यद्भीमधनु कठोरनिनद इति महानाटकम । मयूखनखरत्रुटत्तिमिरकुम्भिकुम्भस्थल । कम्पिसनीभावेऽपि यथा । त्रुट्यति यदि त्रसत्त्रुट्यति वासस्तदा जघने त्युक्तट । इति दुर्गादास ॥

त्रुटि, स्त्री, (त्रुट्यती इति । त्रुट+“इगुपधात् कित ।” उणा ।४।१२०। इति इन स च कित ।) सूक्ष्मैला । (यथा, सुश्रुते । उत्तरतन्त्रे । ५२ ।
“उतकारिका सर्पिर्ष नागराद्यां
भक्ता सम्मूलैस्त्रुटिकोलपत्रै ॥”

यस्या पर्य्यायो यथा —
यवस्या तीक्ष्णगन्धा च स्थौला त्रिपुटा त्रुट ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम ॥)
अल्पम । संशय । कालभेद । स च क्षण-चरचतभागचतुष्टयात्मक । इत्यमर ।१।४।२७॥ क्षणद्वयात्मक । इति तट्टीकायां स्वामी ॥ यथा भागवते । ३ । ११ । ५ ।
‘ अणुर्द्वौ परमाणु स्यात त्रसरेणुस्त्रय स्मृत । जालार्करश्म्यवगत खमेवानुपतन्नगात ।
त्रसरेणुत्रिकं भुङ्क्ते य काल स त्रुटि स्मृता ॥”)

त्रुटिबीज पु, (त्रुटिरस्य बीजमस्य ।) कचु । इति शब्दमाला ॥

त्रुटी, स्त्री, (त्रुट+“कृदिकारादक्तिन ।” इति गा ङीष ।) त्रुटि । इत्यमरटीकायां भरत ॥

त्रुनप, वधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक सेट ।) त्रुम्पति । इति दुर्गादास ॥

त्रुनफ, वधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर सक सट ।) त्रुम्फति । इति दुर्गादास ॥

त्रुप वधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक सेट ।) त्रोपति । इति दुर्गादास ॥

त्रुफ वधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर-सक-सट ।) त्रोफति । इति दुर्गादास ॥

त्रेता स्त्री (त्रीन् भेदान् इति प्राप्नोतीति । यद्वा, त्रित्वमिता । पृषोदरादित्वात साधु । एतन्निरुक्तिर्यथा, हरिवंशे । २ ५ । ५ ।
“त्रिधा प्रणीतो ज्वलनो मुनिभिर्वेदपारगै ।
अनर्स्ति तालमाप्नो यदकस्त्रिविध कृत ॥”)
दक्षिणाग्नि गार्हपत्य आहवनीय एकोऽद्या इदमग्नित्रयम । इत्यमर ।२।७।२० ॥ (यथा, हरिवंशे । २६ । ४५ ४६ ।
“मथित्वाग्नि त्रिधा कृत्वा अयजत स नराधिप ।
इष्ट्वा यज्ञैर्बहुविधैर्गतस्तेषां सलोकताम ॥
गन्धर्व्वेभ्यो वर लब्ध्वा त्रेताग्नि समकारयत ।
एकोऽग्नि पूर्व्वमेवासीदैल त्रेतामकारयत ॥”)
द्वितीययुगम । तस्य परिमाण यथा,—
“चिपत्वारि शक्ष्य विंशतसहस्राधिकेन च ।
चतुर्युग परिमित नरमानक्रमेण च ॥
द्विषटलक्षपरिमित षण्णवतिसहस्रकम ।
त्रेतायुग परिमित कालविद्भि प्रकीर्त्तितम ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ ✱ ॥
तस्य धर्म्मा यथा —
“त्रेतायुगे समायाते धर्म्म पादोनता गत ।
अधर्म्मैश्चान्विता लोका केचित केचित दया यया ॥
विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणा ।
वर्णाश्रमाचाररता सुखिन सुखचेतस ॥
सत्रा भूमिभृत शूद्रा सर्व्वे ब्राह्मणसेविन ।
ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगा ॥
प्रतिपद्ध्निष्ठस्याश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रिया ।
तपोव्रतरता नित्य दातारो विष्णुसेविन ॥
कालवर्षी तडिदाश्च स्त्रिय सत्या पतिव्रता ।
वसुन्धरा च शस्याढ्या पुत्राश्च पितृसेविन ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसार ।

त्रेतायुग, क्ली, (त्रेतैव युगम् ।) द्वितीययुगम । तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
“कार्त्तिकशुक्लनवम्यां सोमवारे त्रेतायुगोत्पत्ति । तत्र अवतारत्रयम । वामनपरशुरामश्रीरामचन्द्रा । पुण्य त्रिपादम । पापमेकपादम । पुष्करनामक तीर्थम् । धार्म्मिको ब्राह्मण । अस्थिगता प्राणा । चतुर्दशहस्तपरिमितो मानवदेह । दशसहस्रवर्ष परमायु । अत्र हाव्य रौप्यपात्रम् । तद्युगाब्दा १२९६ । तत्र राजान हयग्रीवबाहुकसगराशुमदसमलविलीपभगीरथाजदशरथश्रीरामचन्द्रकुशा लवा एते चक्रवर्त्तिन । तल्लक्षणम ।
दानधर्म्मरता नित्य तपस्या तीर्थदर्शनम ।
अग्निहोत्रपरा लोका राजानो यज्ञकारिण ॥
तत्र तारकब्रह्मनाम ।
रामनारायणानन्त मुकुन्द मधुसूदन ।
कृष्ण केशव कंसारे हरे वैकुण्ठ वामन ॥”
इति मुद्राङ्कितपञ्जिकात सगृहीतम ॥

त्रेतायुगाद्या, स्त्री, (त्रेतायुगस्य आद्या प्रथमा तिथि ।) त्रेतायुगारम्भतिथि । सा च कार्त्तिकशुक्लनवमी । तत्प्रमाण युगाद्याशब्दे द्रष्टव्यम ॥

त्रेधा अ (त्रिप्रकारम । “सङ्ख्याया विधार्थे धा ।” ५ । ३ । ४२ । इति धा । “एधाच ।” ५ । ३ । ४६ । इति धा इत्येतस्य एधाच ।) त्रिधा ॥ इति मुग्धबोधम ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १।२२।१७।
“इद विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।
समूळ्हमस्य पांसुरे ॥”)

त्रै ङ पालने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-आत्म सक-अनिट ।) दन्त्यवर्गाद्यादि । ङ, त्रायते । चकिताद्यौ त्रायतीति त्रायते त्रा विच पश्चात् त्रा इवाचरतीति क्वौ साध्यम् । केचित् त्रादौ त्रा पठन्ति । इति क्रमदीश्वर । इति दुर्गादास ॥

त्रैगुण्य, क्ली, (त्रिगुणाना भाव कर्म्म वा । त्रिगुण+ष्यञ ।) त्रिगुणधर्म्म । सत्त्वरजस्तमस्त्वम् । यथा,—
“त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्ज्जुन ।”
इति श्रीभगवद्गीता ॥
शैत्यसौगन्ध्यमान्द्यम । यथा,—
“त्रैगुण्यशालिते त्वारुमरुत्त्रिपवीजिते ॥”
इति शिवरात्रिव्रतकथा ॥
त्रिभि पूरणञ्च ॥

त्रैध, अ, (त्रिप्रकारमिति त्रिधा । तत “द्वित्र्योश्च धमुञ ।” ५।३।४५। इति धा इत्यस्य धमुञ ।) त्रिधा । इति मुग्धबोधम ॥ (यथा महाभारते । ३ । ३२ । ३२ ।
“सर्व्वमेव हठेनैके दैवेनैके वदन्त्युत ।
पुस प्रयत्नज किञ्चित त्रैधमेतन्निरुच्यते ॥”)

त्रैपुर पुं, (त्रिपुर एव । स्वार्थे अण ।) त्रिपुर देश । तत्पर्याय । डाहल २ चैद्य ३ चेदि । इति हेमचन्द्र । ४ । २७ ॥ (देशोऽयं कामरूपस्य सीमाप्रदेशः । यथा कामाख्या तन्त्रे ।
'कालम्बरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतम् ।
कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिमूर्द्धनि ॥"
कालम्बरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतं यावत ॥
त्रिपुरस्य राजा । यथा, महाभारते । २ । ३१ । ५८ ।
'माद्रीसुतस्ततः प्रायाद्विजयी दक्षिणां दिशम् ।
त्रैपुरं स्ववशे कृत्वा राजानममितौजसम् ।
निजग्राह महाबाहुस्तरसा पौरवेश्वरम् ॥"
तद्देशवासिनि, पुंभूम्नि । यथा मात्स्ये । ११४ । ५३ ।
"कोशला कोसलाश्चैव त्रैपुरा वैदिशास्तथा ॥"
त्रिपुरासुरभेदे । यथा, हरिवंशे । १२६ । ५४ ।
"येनोद्धतास्त्रैपुरा मायिनो वै
दग्धा घोरेण वितथास्त्रा शरेण ॥")
त्रैलोकी स्त्री, (त्रिलोकी एव । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् ।) त्रिलोकी । यथा मार्कण्डेये ।
'त्रैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन
त्रातं त्वया समरमूर्द्धनि तेऽपि हत्वा ॥")
त्रैलोक्यविजया, स्त्री, (त्रैलोक्यस्य विजयो यस्याः । एतस्याः सेवनेन हि त्रैलोक्यमधीनमिव प्रतिभातीति ज्ञानात् तथात्वम् ।) भङ्गा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ भाङ् इति ख्याता ॥
त्रैविद्य पुं, (ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदरूपास्तिस्रो विद्या यस्येति त्रिविद्यस्तत स्वार्थे अण् । यद्वा तिस्रो विद्या अधीते वेद वा ।"तदधीते तद्वेद ।" ।४।२।५९ । इति अण् ।) त्रिवेदज्ञः । त्रिविद्यावत्ता । यथा । मनु । १२ । १११ ।
"त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्व्वे परिषत् स्याद्दशावरा ॥"
(व्रतविशेषे, क्ली । यथा, मनु । २ । २८ ।
"स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥"
"त्रैविद्याख्येन च व्रतेन ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ वेदत्रयप्रतिपाद्ये, त्रि । यथा, भागवते । ६ । २ । २४ ।
"धर्म्मं भागवतं शुद्धं त्रैवेद्यञ्च गुणाश्रयम् ॥"
"त्रैवेद्यं वेदत्रयप्रतिपाद्यं गुणाश्रयं यमदूतानां धर्म्मम् ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥)
त्रोटकी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
त्रोटि, स्त्री, (त्रोटयति भिनत्त्यनयेति । त्रुटि + "अच इः ।" उणा । ४ । १३८ । इति इः ।) चञ्चुः । कट्फलम् । पक्षी । मीनभेदः । इति मेदिनी । टे, १८ ॥
त्रोटिहस्त, पुं, (त्रोटिश्चञ्चुर्हस्त इव ग्रहणसाधनं यस्य ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
त्रोटी, स्त्री, (त्रोटि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।) त्रोटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रौन्, क्ली (त्रायते शिक्षते नियम्यतेऽनेन । त्रैङ् पालन — 'अमिचमिदिभ्य इत्रोच्चा ।" उणा । ४ । १७८ । इति इत्र ।) गवादिताडनार्थ । पाचनी इति ख्यात । तत्पर्य्याय । प्राजनम् २ तोदनम् ३ प्रवयणम् ४ । गवास्य तोदनार्थम् । तत्पर्य्याय । वेणुकम् २ वेणावम् ३ इत्यमर-भरतौ ॥ अस्त्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यां मुणादिवृत्तिः ॥ आरूपक्रिया । यथा भाव । इति तन्त्रिसारे उणादिवृत्तिः ॥
त्रौक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सक-सेट् ।) चान्द्रस्वरी । रेफमध्य । ऋ, अतुत्रोकत । ङ, त्रौकते । इति दुर्गादासः ॥
त्र्यक्ष, पुं, (त्रीणि अक्षीणि नेत्राणि यस्य । तत समासान्तषच्प्रत्ययः ।) शिवः । अग्नि विकारशेषः ॥ (यथा महाभारते । ३ । १६ । ११ ।
"आससाद महाप्राज्ञं त्र्यक्षं त्रिपुरमर्द्दनम् ॥'
दैत्यविशेषः । यथा, भागवते । ७ । २ । ४ ।
"भो भो दानवदैतेया द्विमूर्द्धंस्त्र्यक्ष शम्बर ।
शतबाहो हयग्रीव नमुचे पाक इल्वल ॥'
नेत्रत्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । २ । ४० । ६ ।
"चेदिराजकुले जातस्त्र्यक्ष एष चतुर्भुजः ॥")
त्र्यक्षर, पुं (त्रीणि अक्षराणि यत्र ।) घटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (त्रीणि अकारोकार-मकारात्मकानि अक्षराणि यत्र । प्रणवादौ, त्रि । यथा, मनुः । ११ । २६६ ।
"आद्यं यत्त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।
स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥"
छन्दोभेदे, स्त्री । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ६ । ३१ ।
"विष्णुस्त्र्यक्षरेण त्रीँल्लोकानुदजयत्तानुज्जेषम् ॥"
"विष्णुस्त्र्यक्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन छन्दसा तान् त्रीनेव लोकान् प्रत्यपद्यत्, तानहं मनुष्यानुज्जेषमधिकं जयेयम् ।" इति वेददीपे महीधरः ॥)
त्र्यङ्कट, क्ली, (त्रिभिरङ्कैरङ्कयते गम्यते इति । त्र्यङ्क + अट + अण् । शकन्ध्वादित्वादलोपः ।) शिक्यभेदः । धौताञ्जनी । इति मेदिनी । टे, ४४ ॥
त्र्यङ्कट, पुं, (त्रिभिरङ्कैरटतीति । अट + अच् ।) धौताञ्जनी । शिक्यभेदः । ईश्वरः । इति हेमचन्द्रः ॥
त्र्यञ्जन, क्ली (त्रयाणां अञ्जनानां समाहारः ।) अञ्जनत्रयम् । यथा कालाञ्जनं पुष्पाञ्जनं रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्र्यध्वगा, स्त्री, (त्रिषु अध्वसु मार्गेषु गच्छतीति । गम + ड ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
त्र्यम्बक, पुं, (त्रीणि चन्द्रसूर्याग्निरूपाणि अम्बकानि नेत्राणि यस्य ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५९ । १२ ।
"त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ॥"
"त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामम्बकं पिता ।" इति ऋग्वेदभाष्ये सायनः ।) एकादशरुद्रान्तर्गतरुद्रविशेषः । यथा मात्स्ये । ५ । २९—३० ।
"अजैकपादहिर्ब्रध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादश गणेश्वराः ॥")
शिवांशचन्द्रशेखरनामकपौष्यराजपुत्रः । यथा
"एवं तिस्रस्तामम्बाना गर्भे जातो यतो नरः ।
अतस्त्र्यम्बकनामाभूत प्रथितो लोकदैवतः ॥
स राजपुत्रः कौमारावस्थां प्राप यदा तदा ।
सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो जिष्णोस्तुल्यो बभूव ह ॥
बले वीर्य्ये प्रहरणे शास्त्रे शौर्य्ये च तत्समः ।
नान्योऽभवत् पृथिव्यां नो ना भूतो भविष्यति ॥
अभिषिच्याथ तं राजा कुमारं बलवत्तरम् ।
दशपञ्चैकवर्षीयं सर्व्वराजगुणोत्तमम् ॥
तिसृभिः सह भार्य्याभिर्व्वनं पौष्यो विवेश ह ।
इहोचितक्रियां कर्त्तुं राजा परमधार्म्मिकः ॥
गते पितरि राजा स वनवासं महाबलः ।
सर्व्वां क्षितिं वशे चक्रे ऽमात्यैः स चन्द्रशेखरः ॥
शाल्वभामो ऋषौ भूत्वा राजभिः परिसेवितः ।
अमरैरिव देवेन्द्रो विजहार श्रिया युतः ॥
एवं पौष्यसुतो भूत्वा त्र्यम्बकः प्राप्य निर्वृतिम् ।
ब्रह्मावर्त्ताश्रये रम्ये करवीराश्रये पुरे ॥
दृषद्वतीनदीतीरे राजा भूत्वा मुमोद ह ॥"
इति कालिकापुराणे ४६ अध्याय ॥ * ॥
अन्यत् चन्द्रशेखरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
त्र्यम्बकसख पुं, (त्र्यम्बकस्य महादेवस्य सखा बन्धुः । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ॥
त्र्यम्बका स्त्री, (त्रीणि चन्द्रसूर्याग्निरूपाणि अम्बकानि नेत्राणि यस्याः ।) दुर्गा । यथा,—
"सोमसूर्य्यानलास्त्रीणि यस्या नेत्राणि अम्बिका ।
तेन सा त्र्यम्बका देवी मुनिभिः परिकीर्त्तिता ॥")
इति देवीपुराणे ४५ अध्याय ॥
त्र्यहस्पृश्, पुं (त्र्यहं चान्द्रदिनत्रयं स्पृशतीति । स्पृश + क्विप् ।) त्रिदिनस्पृक् । तिथित्रय-स्पर्शयुक्ताहः । इति ज्योतिषम् ॥
त्र्यहस्पृश स्त्री, (त्र्यहं स्पृशतीति । स्पृश + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) त्र्यहस्पृक् । तथा च वशिष्ठः ।
"एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिसृणां तिथयः यदा ।
तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥
फलमिति वैदिककर्म्मपरम् ॥
अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते
मासि ।
पञ्चापि शुभं कुर्य्यान्नो मङ्गल्यं विवाहञ्च ॥
इति भीमपराक्रमः ॥
दिनपाते दिनक्षये ।
त्र्यहस्पृशं नाम यदेतदुक्तं
तत्र प्रयत्नं कृतिभिर्व्विधेयम् ॥
विवाहयात्राशुभपुष्टिकर्म्म
सर्व्वं न कार्य्यं त्रिदिनस्पृशे तु ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

[illegible] भवसो [illegible] ॥ ७

[illegible] क्रुम्न। [illegible] ... इदशा [illegible] स्नानागार [illegible] कालनिशा [illegible] ... स सोम पातुमह [illegible] ...

[illegible] सर्माक [illegible] ... क्रिया [illegible] ... [illegible] भवति [illegible] ...

[illegible] कुम्भेन वक्ति कुम्भा दिनानि घट। [illegible] ... तस्य। भव [illegible] ... तथा वा स्यात [illegible] ... भवेत्तदस्यास्तीति मत्वर्थीयमिक कृत्वा तत समास तथा वा भवेत्।" इति कुल्लूकभट्ट ॥

त्र्यार्षेया, पु (ऋषय आर्षेय । ऋषि+ढक्। त्रय आर्षेया ऋषिधर्मा नेत्रादीन्द्रियाक्रिया-भावरूपा येषाम्।) अन्धवधिरमूकाः । यथा।

'अचोक्तानि वचनानि सर्व्वाणि तिर्य्यगधिकरण-न्यायमूलानि। तथा हि तिर्य्यगधिकरणे। तिर्य्यकपशु त्र्यार्षेयदेवतानामनधिकार इति याशमार्थे उक्तम्। तच त्रैवत्र तिरश्चां विधि-द्वात्तकरणविरहात् पशूनां प्रचरणविरहात् त्र्यार्षेयाणामन्धवधिरमूकानां अवेक्षणश्रवणो-च्चारणविरहादिति श्रीमच्चन्द्रशेखरवाचस्पतिकृत-धर्म्मदीप-विधिपूर्ववतिर्य्यगधिकरणम् ॥ (त्रय आर्षेया ऋषयो यत्र। त्रिप्रवरो गोत्रभेद ॥)

त्व, त्रि (त्व+भव। त्वाद्—त्व।) [illegible] यथा [illegible] ... [illegible] त्वरं [illegible] इत्याद्य-[illegible] ॥

(रुक्सादिषु [illegible] तथापरः। [illegible] ॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

अस्याविध यथा —

'रसा [illegible] पात्रिकम्। [illegible] च तरङ्गीयश्च भावयेत ॥ [illegible] पुष्पाचतुष्टयम्। [illegible] चातुर्थकज्वरशान्तये ॥"

[illegible] वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

त्र्यूषणं, क्ली (त्रयाणां ऊषणानां समाहार। पात्रादित्वात् क्लीबे न।) मरिचशुण्ठीपिप्पली समाहारम्। इत्यमर। २।९।१११। (यथा, [illegible] १८ अध्याये।

[illegible] चित्रक गन्ध त्र्यूषणं नीरक तथा॥")

त्र्यूषणं क्ली (त्रयाणां ऊषणानां पिप्पलीमरिच शुण्ठीनां समाहार।) त्र्यूषणम्। इत्यमर टीकायां भरत ॥

(पिप्पलीमरिच शुण्ठीचयमेतत्त्रिभिर्मिलितम्। त्रिकटु त्र्यूषण चौर कटुत्रयमथोच्यते ॥'

इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥

अस्य गुणा यथा,—

"त्र्यूषणं [illegible] हन्ति श्लेष्मकासत्वगामयान्। गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदश्लीपदपीनसान् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथम भाग ॥)

(औषधविशेष । यथा, चरके चिकित्सितस्थाने २१ अध्याये।

'त्र्यूषणत्रिफलाद्राक्षाकाश्मर्य्याणि परूषकम्। द्वे पाठे सरलं वाप्ये स्वगुप्ता चित्रक शटीम् ॥ त्राह्मी तामलकी मेदा काकमाची शतावरीम्। विकण्टका विदारीं च पिष्ट्वा कर्षसम घृतात् ॥ प्रस्थ चतुर्गुण क्षीरं सिद्ध कासहर पिबेत्। ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत ॥ कामलार्शोऽनिलाष्ठीलाक्षतशोषक्षयापहम्। त्र्यूषणं नाम विख्यातमेतद्धृतमनुत्तमम् ॥")

त्व, त्रि, (युष्मद्+सु।'त्वाहौ सौ।" ७।२। ६४। इति त्वादेश ।) भवान्। तुमि इति भाषा। युष्मच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तरूपोऽय लिङ्गत्रय समान । इति व्याकरणम् ॥

त्व त्रि, (तनोति विस्तारयतीति। तन+"तनो-तेरात्व व।" उणा। २। ६३। इति बाहु क्विप अनस्य व। आगमानित्यत्वात् तुगे-कश्चिक।) भिन्न। अन्य। इत्यमर। ३। १। ८२॥ (एक । इति निरुक्ति। ३।१।७॥ यथा ऋग्वेदे। १ । ७१। ४।

"उत त्व पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्व शृण्वन्न शृणोत्येनाम्। उतो त्वस्मै तन्व वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासा ॥")

"[illegible] । एक । [illegible] पश्यन्नपि वाच न पश्यति। त्व एक शृण्वन्नपि एना वाच न शृणोति अवगमनाभावात्। इत्यनेनाविद्वानभिहित ॥" इति तद्भाष्ये सायन ॥)

त्वक्, [च] स्त्री, (त्वचति संवृणोति मेदस्शोणितादिमिति। त्वच संवरणे+क्विप। यद्वा तनोति विस्तारयतीति। तन+"तनोतेरनश्च व।" उणा। २। ६३। इति चिक अनश्च व।) इन्द्रियविशेष। यथा,—

'पूर्व्वमन्त्रितयायुक्त इन्द्रियापि त्वागिन्द्रियम्। प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मत ॥" उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्य गोचर सोऽपि च त्वच। रूपान्यच्चक्षुषो योग्य रूपमत्रापि कारणम् ॥ द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ॥

इति भाषापरिच्छेद ॥

वल्कलम्। (यथा, रघु। १। ३७।

"कश्चिन्मनानन कट कदाचित वन्यात्पतीक्ष्णधिना त्वगस्य ॥")

गुडत्वक्। (यथा, उत्तरसहितायाम्। ७७।१२। "त्वगुशीरपत्रभागैः सूक्ष्मैलाधन सयुतस्वच। पटवास प्रवरोऽय दशकप्रपरप्रबोधेन॥")

चर्म्म। इति मेदिनी। चे ५॥ अस्य पर्य्याय। असृग्धरा २। इत्यमर ॥ असृग्वरा ३। इति तट्टीका ॥ त्वचम् ४ त्वचा ५ चर्म्म ६ कृत्ती ७ छल्ली ८। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघु। ३। २१।

"त्वच स मेध्या परिधाय रौरवी मशिक्षितास्त्र पितुरेव मन्त्रवत्। न केवल तद्गुरुरेकपार्थिव क्षितावभूदेकधनुर्द्धरोऽपि स ॥"

काचुक। यथा मनु। २। ७६।

"महतोऽप्येनसो मासात् त्वचेवाहिर्विमुच्यते॥")

त्वचम्। इति राजनिर्घण्ट ॥ दारचिनी इति भाषा ॥

त्वककङ्कर, पु, (कङ्कु रातीति। रा+क। त्वच कङ्कर।) व्रण । इति हारावली। १५६ ॥

त्वक्क्षीरा, स्त्री, (वश्लत्वच क्षीरमस्यत्र।) वंशरोचना। इत्यमर। २।६।१६॥ (वंशरोचनाशब्दे विवृतिरस्या ज्ञातव्या॥)

त्वक्क्षीरी, स्त्री, (वश्लत्वच क्षीरमत्र। गौरा-दित्वात् ङीष्।) त्वक्क्षीरा। इति राज-निर्घण्ट ॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४४।

"सिताजगन्धा त्वक्क्षीरी विदारी चित्रक समा॥"

(पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"स्याद्वंशरोचना वांशी तुगाक्षीरी तुगा शुभा। त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी च वैणवी॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

त्वकछद, पु (त्वगेव छदो यस्य।) क्षीरीशवृक्ष । इति रत्नमाला॥ क्षीरकचकी इति भाषा॥

त्वक्‌पत्र, क्ली, (त्वगिव पत्रमस्य ।) गुडत्वक् । इत्यमर ।२।४।१२४॥ तेजपत्रम । इति कश्चित। इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । उत्कटम१ भृङ्गम २ त्वचम४ चोचम५ वराङ्गकम६। इत्यमर ।२। ४। १ ४॥ (यथा महाभारते।१२।१७।१८। "चन्दनागुरुमुख्यानि त्वक्‌पत्राणाननानि च॥' यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
"रेचनं सुकुमाराणां त्वक्‌पत्रमरिचांशकम ॥")

त्वक्‌पत्री स्त्री, (त्वकपत्र + गौरादित्वात् ङीष ।) हिङ्गुपत्री । तत्पर्य्याय । कारवी २ पृथ्वी ३ वाप्पीका ४ कवरी ५ पृथु ६ । इत्यमर । २ । ९ । ४ ॥ तनुपत्री ७ । इति भरत ॥

त्वक्‌पुष्प क्ली, (त्वचश्चर्म्मण पुष्पमिव ।) रोमाञ्च । इति त्रिकाण्डशेष । किलासम । इति हेम चन्द्र । ३ । १२१ ॥

त्वक्‌पुष्पिका स्त्री, (त्वकपुष्पी + स्वार्थे कन पूर्व्व-ह्रस्व ।) किलासम । इति त्रिकाण्डशेष ॥ छुली इति भाषा ॥

त्वक्‌पुष्पी, स्त्री (त्वकपुष्प + गौरादित्वात ङीष ।) किलासम । इति जटाधर ॥

त्वच त्वचोग्राहे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक सट ।) त्वचो ग्राहश्चर्म्मणो ग्रहणम । त्वच त्वचन इति प्राञ्च । त्वचन संवरणमिति रमानाथ । त्वचति काय वर्म्मणा भट । इति दुर्गादास ॥

त्वच, ऊ कार्श्ये। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर-सक-सट ।) ऊ, त्वचिष्यति त्वक्ष्यति। कार्श्यं कृशीकरणम । त्वचति काष्ठं तक्षा। इति दुर्गादास ॥

त्वक्‌सार , पु, (त्वचि सारो यस्य ।) वंश । इत्यमर । २ । ४ । १६ ॥ (यथा, मनु ।१ ।३७।
"वसुलात पार्षुसोमाकस्त्वक्‌सारव्यवहार-वान ॥"
वंशस्य त्वगपि । चेँचाडि इति भाषा ॥ यथा सुश्रुते । १ । ८ ।
'अनुशस्त्राणि तु त्वक्‌सारस्फटिककाचकुरु-विन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिका शाकपत्रकरीरबालाङ्गुलय इति ॥') गुडत्वक् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोणवृक्ष । रन्ध्रवंश । इति राजनिघण्ट ॥ (तलतावाँश इति भाषा ॥ यथा, माघ । ४ । ६१ ।
"त्वक्‌साररन्ध्रपरिपूरितलब्धगीति-रस्मिन्नसौ म्रदितपक्ष्मलरल्लकाङ्ग ॥")

त्वक्‌सारभेदिनी, स्त्री, (त्वच सार भिनत्तीति । भिद् + णिनि + ङीप ।) क्षुद्रचञ्चुवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

त्वक्‌सारा, स्त्री, (त्वक्‌सारो वंश उत्पत्तिकारण त्वेनास्त्यस्या अच ततष्टाप ।) वंशरोचना । इति राजनिर्घण्ट ॥ (वंशरोचनाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

त्वक्‌सुगन्ध पु, (त्वचि सुगन्ध सद्गन्धो यस्य ।) नारङ्ग । इति भावप्रकाश ॥

त्वक्‌सुगन्धा स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्या ।) रुन वालुकनामगन्धद्रव्यम । इति जटाधर ।

त्वग, इ कम्पे । गत्यां । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा-पर-अक गतौ सक सट ॥)

त्वगङ्कुर , पु, (त्वचश्चर्म्मण अङ्कुर इव ।) रोमाञ्च । इति त्रिकाण्डशेष ॥

त्वगक्षीरी, स्त्री, (त्वकक्षीरी । पृषोदरादित्वात साधु ।) तुगाक्षीरी । वंशलोचना । इति जटाधर ॥

त्वगगन्ध , पु (त्वचि गन्धो यस्य ।) नागरङ्ग । इति राजनिर्घण्ट ॥

त्वगज, क्ली, (त्वच जायते इति । जन + ड ।) रोम । रुधिरम । इति राजनिर्घण्ट ॥

त्वगदोष पु, (त्वचो दोषो दूषणं यस्मात ।) कोठरोग । इति राजनिघण्ट ॥ त्वग्जात-रोग । तस्याधार यथा,—
"मन्दोष्णलोमनीरागमक्षणन्तु काकस्य च ।
तेनोद्वर्त्तितदेहस्य हरन्त्याशुप्रसारिकाम ॥
त्वद्दोषश्चैव सकस्य घर्म्मदायश्च नश्यति ॥'
इति गारुडे १६० अध्याय ॥
स तु महारोग । यथा, "महारोगिण पाप रोगास्तथान्यतमरोगवा । ते च उन्मादस्त्वद्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दर उदरोऽश्मरी इत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ता ।" इति शुद्धितत्त्वम ॥

त्वगदोषापहा, स्त्री, (त्वगदोष रोगविशेष मप-हन्तीति । हन + ड ।) वाकुची । इति राज-निघण्ट ॥

त्वगदोषारि पु, (त्वगदोषस्य रोगविशेषस्य अरि शत्रु । तन्नाशकत्वात तथात्वम ।) हस्तिकन्द । इति राजनिघण्ट ॥

त्वच, श त्वचाम । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा-पर सक सेट ।) वकारयुक्त । दन्त्यवर्गाद्यादि । श, त्वचती त्वचन्ती । इति सवरणम । त्वचति कवचेन देहं वीर । इति दुर्गादास ॥

त्वच, स्त्री, (प्रशस्ता त्वगस्त्यस्येति । अर्श आदि त्वात अच ।) वृक्षविशेष । दारचिनी इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने १ अध्याये । "सोमवल्कोऽथ श्वेता पद्म कालीयक त्वचम् ॥") तत्पर्य्याय । त्वक २ वल्कलम ३ भृङ्गम ४ वराङ्गम ५ सुखशोधनम ६ शकलम ७ सिंह-लम ८ वन्यम ९ सुरसम १० कामवल्लभम ११ उत्कटम् १२ बहुगन्धम् १३ विस्मुलम १४ वन-प्रियम् १५ नटपर्णम १६ गन्धवल्कम १७ परम १८ शीतम १९ । अस्य गुणा । कटुत्वम । शीतलत्वम । कफकासविनाशित्वम । शुक्राम शमनत्वम । कण्ठशुद्धिकरत्वम । लघुत्वम । इति राजनिर्घण्ट ॥ वल्कलम । चर्म्म । (यथा, हरिवंशे । १७७ । १३६ ।
"श्रीवत्साङ्कोऽरविन्दाक्ष ऊर्द्ध्वरोमा मृदुत्वच ॥" कञ्चुक । खोलस इति भाषा ॥ यथा, महा भारते । १२ । २४९ । ११ ।
"त्वक् मलादपेतो मुक्तत्वच यथोरग मुच्यते । इति भरत ॥

त्वचा स्त्री । त्वच—पत्ते टाप । यद्वा त्वच-सम्बन्धात सर्व्वशरीरगामति अच ततष्टाप त्वक । इति शब्दरत्नावली ॥

त्वचापत्र क्ली (त्वचा त्वक पत्रमिव यस्य । त्वक्‌पत्रम । इति शब्दरत्नावली ॥

त्वाचष्ठ त्रि, (अतिशयेन त्वचावान । त्वचन—इष्ठन । 'विन्मतोर्लुक ।' ५ । ३ । ६५ । इति मतुपो लुक ।) त्वचावान । अतिशयत्वग्विशिष्ट । इति व्याकरणम ॥

त्वचिसार पु (त्वचि सारो यस्य । 'हलदन्तात सप्तम्या संज्ञायाम ।" ६ । ३ । ९ । इति सप्तम्या अलुक ।) वंश । इत्यमर । २ । ४ । १६

त्वचिसुगन्धा, स्त्री (त्वचि सुगन्धो यस्य । सप्तम्या अलुक ।) क्षुद्रा । इति हारावली ।८९

त्वत त्रि (तनोति । तन + "त्नोतेरनश्च व । उणा ।६७। इति चकारात क्विप तक अन्त्य व ।) अन्य । इति जटाधर ॥ (युष्मदशब्दस्य पञ्चम्येकवचनस्य रूपम ।) भवत । इति व्या-करणम ॥ तोमा हइते इति भाषा ॥

त्वनच, उ इतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर सक सेट । क्त्वावेट ।) वकारयुक्तादि । उ त्वञ्चित्वा त्वक्त्वा । इतिगति । इति दुर्गादास ।

त्वनच, उ । सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुम ॥(कु-पर सक सेट । क्त्वावेट ॥)

त्वदीय त्रि, (तव इदम । युष्मद् + छ । "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।" ७ । २ । ९८ । इति मप-र्य्यन्तस्य त्वादेश ।) भवदीयम । इति व्याकरणम ॥ (यथा, रघु । ३ । ५ ।
'अतोऽयमश्व कपिलानुकारिणा पितुस्त्वदीयस्य मयापहारित ॥")

त्वर, ञि ष म ङ सम्भ्रमे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म अक-सट ।) ञि त्वरित तूर्णो-ऽस्ति। वा रुषामत्वरसङ्घुषास्वनिभ्यो निष्ठाया वेमत्वेऽपि वेदेष्चारणभेदाधमेतदनुबन्धमन्ये मन्यन्ते । ष, त्वरा । म त्वरयति । ङ, त्वरते । स्वद इह शीघ्रमनुष्ठानम । नानुनेतुमवला स तत्वरे । इति दुर्गादास ॥

त्वरण क्ली, (त्वर + भावे ल्युट ।) त्वरा । इति व्याकरणम ॥ (त्वरते शीघ्रं गच्छतीति । त्वर + ल्यु । द्रुतगामिनि, त्रि । यथा, अथर्व्ववेदे ।११। ८ । २८ ।
"आस्नेयीश्च वास्नेयीश्च त्वरणा कृपणाश्च या ॥")

त्वरा स्त्री, (त्वरणमिति । त्वर + "षिद्भिदादिभ्योऽङ ।" इति अङ । तत स्त्रीलिङ्गत्वात टाप ।) वेग । तत्पर्य्याय । सम्भ्रम २ । इत्यमर ।३। २ । २६ ॥ आवेग ३ त्वरि ४ तूर्णि ५ सवेग ६ । इति हेमचन्द्र ।२।२३६॥ (यथा, महा-भारते । २ । २७९ । २७ ।
"असकृत्त्व मया पूर्व्वं निर्ज्जितो जीवितप्रिय । मुक्तो भ्रातिरिति ज्ञात्वा का त्वरा मरणे पुन ॥")

[illegible] न। [illegible] । । २

[illegible] (त्वर—क्त ।) [illegible] । त्वरन [illegible] । त्वर [illegible] [illegible] नम, [illegible] त्रि । इत्यमर । ३ । ८ ॥ [illegible] पञ्चवर्क्षे । [illegible]

[illegible] [illegible] त्रि ([illegible]) [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] त्वष्टा [illegible] । [illegible] । इत्यमर । [illegible] ॥

[illegible] त्विष [illegible] ।" उणा । २ । ६ । [illegible]) [illegible] । [illegible] महाभारते । १ । ६५ । [illegible] ।

[illegible] भुवनेश्वरा । [illegible] कीर्त्तयिष्यामि भारत । ॥ [illegible] । [illegible] निगद्यते ।"

[illegible] तुषिता नाम देवा [illegible] । [illegible] । १ । १५ । १३०—१३ । [illegible] हेमचन्द्र । २ । ५८ ॥ [illegible] । १ । [illegible] ।

[illegible] सोमा ॥'

[illegible] मासस्यरथपरिभ्रमणाधिकारिणा [illegible] । यथा विष्णुपुराणे । २ । १ । १५ ।

[illegible] तिलोत्तमा । [illegible] सत्तम । [illegible] वसन्त्येते सप्त मैत्रेय । भास्करे ॥"

[illegible] । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १२२ ।

"तस्य पुत्त्रास्तु चत्वारस्तेषां नामानि मे शृणु । अजैकपादहिर्ब्रध्नस्त्वष्टा रुद्रश्च बुद्धिमान् ॥"

प्रजापतिविशेष । यथा, महाभारते । ५ । ९ । ३ ।
'त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीत् देवश्रेष्ठो महातपाः । स पुत्त्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात् किलासृजत् ॥"

महादेव । यथा महाभारते । १३ । १७ । ३ ।
'धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥")
वर्णसङ्करजातिविशेष । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ अस्य पर्य्यायः । कारुतष्टशब्दे उत्पत्तिश्च तत्र धारशब्दे द्रष्टव्या ॥ (इन्द्र । इति ऋग्वेद भाष्ये सायन । १ । ११७ । २२ ॥ असुरभेद । इति तत्रैव सायन । ३ । ४८ । ४ ॥)

[illegible] ([illegible]) [illegible] । [illegible] वोर । यथा 'अथ [illegible] [illegible] प्रजन्य [illegible] । इति [illegible] ।

[illegible] । यथा,—
"[illegible] तुष्टौ [illegible] । [illegible] प्रजास्त्वा [illegible] ॥"
इति [illegible] ८५ अध्याय ॥

त्वाष्ट्र पुं (त्वष्टरपत्यं पुमान् । अण् ।) वृत्रासुर । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा देवी भागवते । ५ । ५ । ० ।
"[illegible] हतस्त्वाष्ट्रो नमुचिर्बल एव च ॥"
विश्वरूप । यथा, भागवते । ६ । ८ । २ ।
'इति परोक्षस्त्वाष्ट्रो महेन्द्रायानुपृच्छते ॥"
त्वष्टृसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । १०५ ।
'ततोऽस्य त्वाष्ट्रमादाय चिक्षेप प्रति दानवान् ॥"
तथा भागवते । ६ । १४ । २७ ।
"अपश्यितापि च त्वाष्ट्र त्वष्टारमनयद्विभुः ॥"
त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्येति अण् । चित्रा नक्षत्रम् । यथा, बृहत्संहितायाम् । ७ । ११ ।
'यात्रा नवमस्त्वाष्ट्रं समुद्र वारुणञ्चैव ॥")

त्वाष्ट्री स्त्री, (त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्याः । त्वष्टृ + अण् + ङीप् ।) चित्रानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्र ॥ (त्वष्टुर्विश्वकर्मणोऽपत्यं स्त्री ।) सञ्ज्ञानामसूर्य्यपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महाभारते । १ । ६६ । ३५ ।
'त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्य्या वडवा रूपधारिणी । असूयत महाभागा सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ ॥')

रा त्रा । तुरग्य । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्विट्, [ष्] स्त्री (त्विष दीप्तौ + सम्पदादित्वात् क्विप् ।) शोभा । (यथा, महाभारते । ३ । २ । ७ ।
'अपश्य द्वारकाया महाराज ! इतस्त्विषम् ॥')
प्रभा । (यथा, माघे । १ । ३ ।
"चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरः
स्तत शरीरीति विभावितावृतिम् ॥")
वाक् । इति मेदिनी । षे, १३ ॥ व्यवसाय । जिगीषा । इति विश्व ॥ (दीप्यमाने त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । १७ । २ ।
"तव त्विषो जनिमन्रेजत द्यौरेजद्भूमिर्भियसा स्वस्य मन्यो ॥"
"हे इन्द्र त्विषो दीप्यमानस्य तव त्वदीये जनिमन् जन्मनि सति ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

त्विष औ ङ भासे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा- उभ दाने-सक-अन्यत्र अक अनिट ।) औ, अत्विक्षत । ङ, त्वेषति त्वेषते । भासो दीप्ति । अवादिनिवासे दाने च त्विषो ङ अनुवर्त्तते । औ, अत्वाक्षित । ङ, अवत्वेषति अवत्वेषते । जनो निवसति ददाति दीप्यते वा इत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

त्विषा स्त्री (त्विष + हलन्तात् वा टाप ।) दीप्ति । इति शब्दरत्नावली ॥

त्विषाम्पति, पु (त्विषां प्रभाणां पति । षष्ठ्या अलुक् ।) सूर्य्य । इत्यमर । १ । ३ । २ ।

त्विषि स्त्री (त्विष दीप्तौ + "इगुपधात् कित ।" उणा ४ । ११९ । इति इन स च कित) किरणम् । इति हेमचन्द्र । २ । १४ ॥ (यथा ऋग्वेदे । ६ । ७१ । ६ ।
"उन्नेव यथा परियन्नरावीदधि
त्विषीरधित सूर्य्यस्य ॥")

त्सर, छद्मगतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा- पर अक सक च सट ।) दन्त्यवर्गाद्यस्थान्यो दन्त्यसकार । त्सरति गूढं छलेन गच्छतीत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥ (यथा, अथर्ववेदे । ८ । ६ । ८ ।
"यस्त्वा स्वपन्तीं त्सरति यस्त्वा दिप्सति जाग्रतीम् ॥")

त्सरु पु, (त्सरति कौटिल्यं गच्छतीति । त्सर + "भृमृशीतृचरित्सरीति ।" उणा १ । ७ । इति उ ।) खड्गमुष्टि । इत्यमर । २ । ८ । ६ ॥ तत्पर्य्याय । मुष्टि २ तालतल ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २८२ ।
"ज्योतस्नाभिसारसमुचितवेशे ! आकोषमल्लिकोत्तंसे ! ।
विशसि मनो निशितेव त्सरस्य कुसुमत्सरच्छुरिका ॥'
सर्प । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५ । ४ । १ ।
'मा मा पदेन रपसा विदत्तत्सरु ॥"
"तथा त्सरुश्छद्मगामी जिह्मग सर्प इत्यर्थ मा पदेन पादभवेन रपसा । रपि शब्दकर्मा । शब्देन मा विन्दत मा जानातु ।' इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

थ

थ, थकार । स व्यञ्जनसप्तदशवर्ण । तवर्गद्वितीयवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थान दन्त । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम् । १७ ।
"सुमूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥")
अस्य स्वरूप यथा,—
"थकार चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डली मोक्षरूपिणी । त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा । अरुणादित्यसङ्काशं थकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
(वङ्गीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"कुञ्चिता कुण्डली भूत्वा वामाद्दक्षिणतस्ततः । वामतः कुञ्चिता भूत्वा दक्षाधोदक्षतो गता ॥
ऊर्द्ध्वं रेखायता रेखा सुरा गङ्गादयः क्रमात् । वाणी भवानी लक्ष्मीश्च ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥"

अस्य ध्यानादि यथा,—
"नीलवर्णा त्रिनयना षड्भुजा वरदा पराम्।
पीतवस्त्रपरीधाना सदा सिद्धिप्रदायिनीम्॥
एवं ध्यात्वा थकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा॥
तरुणादित्यसङ्काशं थकारं प्रणमाम्यहम्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ ५॥

अस्य नामानि यथा,—
"थः स्थिरामी महाग्रन्थिर्ग्रन्थिग्राही भयानकः।
शिली शिरसिजो दण्डी भद्रकाली शिलोच्चयः॥
कृष्णो बुद्धिर्विकर्म्मा च दक्षनाशाधिपोऽमरः।
वरदा भोगदा केशो वामजानुरसोऽनलः॥
लोलजिह्वायिनी गुह्यं शरच्चन्द्रविदारकः॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

थ क्ली, रक्षणम्। मङ्गलम्। साध्वसम्। इति मेदिनी। थे, १॥

थ, पु, (थुड सम्वृतौ+ड।) पर्व्वतः। भयरक्षकः। इति मेदिनी। थे, १॥ व्याधिभेदः। भयचिह्नम्। भक्षणम्। इति शब्दरत्नावली॥

थुड, शि सम्वृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा-पर-सक-सेट।) शि, थुडति। अथुडीत् तुथोड। इति दुर्गादासः॥

थुत्कारः, पु, (कृ+भावे घञ्। थुदित्यव्यक्त-शब्दस्य कारः करणं यत्र।) निष्ठीवनत्यागा-नुकरणशब्दः॥

थुर्व्व, इ वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-सक-सेट।) पञ्चमस्वरी। थू र्व्वति थुर्व्व। इ थूर्व्यते। इति दुर्गादासः॥

थुर्व्वणा, स्त्री, हननम्। थुर्व्वधातोर्भावे अनटि (ल्युटि) निष्पन्नम्॥

थूथू, अ, निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दः। यथा,—
थूथूत्य वमद्भिरध्वगजनैरिति सूक्तिकर्णा-मृतम्॥

थैथै, अ, वाद्यानुकरणशब्दविशेषः। इति सङ्गीत-दामोदरः॥

थोडनं क्ली, संवरणम्। इति थुडधातोर्भावेऽनट् प्रत्ययः (ल्युट्)॥

द

द, दकारः। स व्यञ्जनाष्टादशवर्णः तवर्गतृतीय-वर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं दन्तः। इति व्याक-रणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः॥")

अस्य स्वरूपं यथा,—
"दकारं शृणु चार्व्वङ्गि! चतुर्व्वर्गप्रदायकम्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा॥
त्रिशक्तिसहितं देवि! त्रिबिन्दुसहितं सदा।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं स्वयं परमकुण्डली॥
रक्तविद्युल्लताकारं दकारं हृदि भावय॥"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥

अस्य ध्यानादि यथा,—
"ध्यानमस्य दकारस्य वक्ष्यते शृणु पार्व्वति!।
चतुर्भुजां पीतवस्त्रां नवयौवनसंस्थिताम्।
अनेकरत्नघटितहारनूपुरशोभिताम्।
एवं ध्यात्वा दकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"

अस्य नामानि यथा, नानातन्त्रशास्त्रे।
"दोऽत्रीशो धातृकधाता दाता दलं कलत्रकम्।
दीनं ज्ञानञ्च दानञ्च भक्तिराहवनी धरा॥
सुषुम्ना योगिनी सद्यः कुण्डली वामगुल्फकः।
कात्यायनी शिवा दुर्गा लज्जा नारिकण्टकी।
स्वस्तिकः कुटिलारूपः कृष्णाश्रोमा जितेन्द्रियः।
धर्म्महृद्धामदश्च क्षमा बहुसुचञ्चला॥
हरिद्रापुरमत्रा च दक्षपार्श्वस्थिरेखकः॥"

द, क्ली, (ददाति आनन्दमिति। दा+बाहुल-कात् कः।) भार्य्या। इत्येकाक्षरकोषः॥

द पु, (दैप शुद्धौ वा दा दाने+बाहुलकात् कः।) अचलः। दत्तः। दाता। इति मेदिनी। दे १॥ (दो छेदे+ड।) खण्डनम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, माघे। १९। ११४।
"दाददोदुद्ददुद्दादी दादादोदूददीददोः।
दुद्दादं दददे दुद्दे ददाददददोऽददः॥"
"दद्यते इति दादो दानम्। दद दाने कर्म्मणि घञ्। दादं ददातीति दाददो दानप्रदः।" इत्यादौ मल्लिनाथकृतटीकायामर्थविशेषा बोद्धव्याः॥)

दंश, पु (दशतीति। दंश दंशने+पचाद्यच्।) कीटविशेषः। डाँश इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वनमक्षिका २। इत्यमरः। २। ५। २७॥ गोमक्षिका ३ अरण्यमक्षिका ४ भम्भरालिका ५। इति शब्दरत्नावली॥ पांशुरः ६ दंशकः ७। इति हारावली॥ दुष्टमुखः ८ क्रूरः ९ क्षुद्रिका १०। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, मनुः। १। ४५।
"स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम्।
ऊष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम्॥"
दंशतीव शरीरमिति।) वर्म्म। (यथा, भाग-वते। ३। १८। ६।
"पराणुवस्ता तपनीयोपकक्ष्य-महागदः काञ्चनचित्रदंशः॥"
दंश+भावे घञ्।) दंशनम्। इति मेदिनी। शे, ७॥
("सुप्तता जायते दंशे कृष्णाचातिस्रवत्यसृक्॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)
दन्तः। इति हेमचन्द्रः। ३। २४८॥ खण्ड-नम्। (दन्तक्षतम्। यथा, आर्य्यासप्त-शत्याम्। ५११।
"वर्णक्षतिर्न ललाटे न लुलितमङ्गं न चाधरे दंशः।
उत्पलमालामहारि वारि च न स्पृष्टमायतचतु-रेण॥")
दोषः। मर्म्म। सर्पक्षतम्। इति विश्वः॥ (यथा
"सर्व्वैरेवार्दितः सर्पै शाखादंष्ट्रैश्च देहिनः।
दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टाश्चतुरङ्गुले॥
पातयञ्चर्म्मान्तवल्कानां मृदुनान्यतमेन च।
न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम्॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने पञ्चमेऽध्याये॥
असुरविशेषः। यथा, महाभारते। १२। २। १६।
'सोऽभवत् पूर्व्वं मासं प्राक् दंशो नाम महासुरः॥"
अयन्तु भृगुभार्य्यामपहरन् तच्छापात् मांस-शोणिताशी कीटो जातः। ततः कदाचित् गुरौ परशुरामस्य निद्रां प्रतिपालयितुं कर्णस्य ऊरुदेशं निर्भिद्य शोणितं पीतवान्। ततः परशुरामेणाय शापान्निर्म्माचितः॥ एतद्-विवरणन्तु तत्रैवाध्याये द्रष्टव्यम्॥)

दंशकः, पु (दशतीति। दन्श+ण्वुल्।) दंशः। इति हारावली। १२३॥ (नृपविशेषः। स तु कम्पनादेशाधिपतिः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १७८।
"दंशकः कम्पनाधीशः प्रवहे तत्र सङ्कुधि।
विद्रुतो विषलाटाया निपत्य निहतः स्वर्गे॥")
दंशनकर्त्तरि, त्रि॥

दंशनं, क्ली, (दशतीव शरीरमिति। दंश+ल्युः।) वर्म्म। (यथा, महाभारते। ३। २६८। १८।
"सन्नाहाश्च सर्व्वं एवेन्द्रकल्पा
महान्ति चारूणि च दंशनानि॥"
दन्श+भावे ल्युट्।) दन्तादिना खण्डनम्। इति हेमचन्द्रः॥ कामडान् हुलफुटान् इति भाषा। (यथा, महाभारते। ८। ८३। ३४।
"दंशनच्छादिभिः क्षर्णादायाहञ्च जतुर्वेश्मनि॥")

दंशभीरुः, पु स्त्री, (दंशात् वनमक्षिकात् भीरुः भयशीलः।) महिषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दंशमूलः पु, (दंशवदुग्रं मूलमस्य।) शिग्रुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्य शिग्रुशब्दे ज्ञातव्याः॥)

दंशितः त्रि, (दंशो वर्म्म सञ्जातोऽस्य परिहितत्वादिति। दंश+तारकादित्वात् इतच्।) वर्म्मितः। (यथा, महाभारते। २। २६। २।
"महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्द्दिना।
हस्त्यश्वरथपूर्णेन दंशितेन प्रतापवान्॥"
दश्यते इति। दन्श+णिच्+भावे क्तः।) दष्टः। इति हेमचन्द्रः॥ (भासमानः। यथा महाभारते। ४। ४। २।
"वारणा यत्र सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः।
सुपाश्च सुयहश्चैव कस्तैतद्गुरुत्तमम्॥"
"दंशिता भासमानाः।" इति नीलकण्ठः॥)

दंशी, स्त्री, (क्षुद्रो दंशः। स्वल्पार्थे ङीष्। यद्वा, दंशतीति। दंश+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) क्षुद्रदंशः। इत्यमरः। २। ५। २७। छोट-डाँश इति भाषा॥

दंष्ट्रा, स्त्री (दश्यतेऽनयेति। दन्श+"दाम्नी-शसेति।" ३। २। १८२। इति करणे ष्ट्रन्। यद्वा, "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन्।" उणां ४। १५८। इति ष्ट्रन्। गौरादिपाठे पितामहीशब्दस्य पाठात् षित्वात् ङीषोऽनित्यत्वात् टाप्।) दन्त-

उक्ताः नानानामानि । ...दा ३ । इति हेम उल ।३। ७। (यथा माघे षष्ठसर्गे । १।३।
'अयालोयन् ... सा...ति ... ... नागकुण्डलम् ।
... ... निमग्नानां ... दंष्ट्रा ... ।)

दंष्ट्रिका, स्त्री (दंष्ट्रा इव कायति । दंष्ट्रा + 'आतोऽनुपसर्गे कः ।' ३ । २ । ३ । इति कः ।
... । इति शब्दरत्नावली ॥

दंष्ट्री [न्] पुं स्त्री (प्रशस्ता दंष्ट्रा अस्त्यस्येति । दंष्ट्रा + 'व्रीह्यादिभ्यश्च ।' ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ।
सर्पः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, रामायणे । ... । ... ।
'... ... ... ।
... ... ॥')
... ... त्रि । यथा —
"... ... ... म्लेच्छेष तस्करे ।
... ... ।"
इति शुद्धितत्त्वे ... ॥

दक, क्ली, (उदक + पृषोदरादित्वात् साधु ।) जलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दक्ष, ङ वृद्धौ । शीघ्रार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म-सक-सेट ।) ... ... शीघ्रसूनपादः ... ... ॥ (सामर्थ्य ... ... । यथा ऋग्वेदे । ७ । १।११।
'... ... ... ॥
'... ... समर्थो भव स ॥ इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दक्ष, घ म ङ हिंसार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म सक सेट ।) म, ... अदाक्षि । ... दक्षम । ... दाक्षम । मानुबन्धत्वात् ... दीर्घ । स्वमते तु दीर्घावाध ... नोच्यते । ष ... । समक्षान सरो- ... ... । ङ, दक्षते । हन्त्यर्थे गतिरपरो । इति दुर्गादासः ॥

दक्ष, पुं, (दक्षते वृद्धिप्रवृत्तये समर्थो भवतीति । दक्ष + अच् ।) प्रजापतिविशेषः । स ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठाज्जातः । ततः प्रभृति मैथुनेन प्रजा जाता । यथा,—
"शरीरानथ वक्ष्यामि मानसानां प्रजापते ।
अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः प्रजापतिरजायत ॥"
इति मत्स्यपुराणे । ३ । ६ ॥
"यथा ससर्ज चैवादौ तथैव शृणुत द्विजाः ।
यदा तु सृजतस्तस्य देवर्षिगणपन्नगान् ॥
न वृद्धिमगमल्लोकस्तदा मैथुनयोगतः ।
दक्षः पुत्रसहस्राणि पाञ्चजन्यामजीजनत् ॥"
इति च तत्रैव । ५ । ३—४ ॥

... स्वायम्भुवमनुकन्या प्रसूतिः । अस्य षोडश कन्या यथा श्रद्धा १ मैत्री २ दया ३ शान्ति ४ तुष्टि ५ पुष्टि ६ क्रिया ७ उन्नति ८ बुद्धि ९ मेधा १० तितिक्षा ११ ह्री १२ मूर्त्ति १३ स्वाहा १४ स्वधा १५ सती १६ । तस्य विस्तृतमपत्यम् । स प्रजापतिर्द्वितीय जन्मनि प्राचेतसः सुतः भूत्वा षष्ठमन्वन्तरे प्रजासृष्टिं चकार । स असिक्न्यां पत्न्यां षष्टि कन्या जनयित्वा पात्रेभ्यो दत्तवान् ।
धर्माय दश । कश्यपाय सप्तदश । चन्द्राय सप्तविंशति । कृशाश्वाय द्वे । भूताय द्वे । अङ्गिरसे द्वे । इति श्रीभागवतम् ॥ ७ ॥
ताम्रचूडः । (यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
'... ... शिखिनामपि ।
... यानि स्थलजानि च ... ॥')
मुनिभेदः । (यथा ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । ६७ ।
'... गौतम कण्व पाणिनि शाकटायन ।
ग्रन्थश्चकार यत्त्वा दक्ष कात्यायन स्वयम् ॥"
अयं हि धर्मशास्त्रप्रयोजकानामन्यतमः । यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ५ ।
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥")
कुक्कुटः । वृषभेदः । वह्निः । इति विश्वः ॥
महेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महाभारते । १३ । १७ । ११२ ।
'धृतिमान् मतिमान् दक्षः सत्कृतश्च युगाधिपः ॥"
विष्णोर्नामविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । १११ ।
'अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः ॥"
बलम् । इति निघण्टुः । २ । ६ । "दक्ष शब्दो पकारान्तः शुद्धौ । दक्ष गतिहिंसनयोः । दक्षतिरुत्साहार्थः । इति स्कन्दस्वामी । अर्जुन । शत्रुविनये क्षिप्रो भवत्यनेन हिंसन्ते वानेन शत्रव प्रोत्साहितो वा भवति शत्रुविजये ।"
"दक्ष इति सकारान्तं बलनाम अकारान्तमपि तत्रैवमर्थान्तरे द्रष्टव्यम् ॥" इति तट्टीकायां देवराजयज्वा । यथा ऋग्वेदे ।१।६५।६।
"स दक्षाणां दक्षपतिर्बभूव ॥"
"सोऽग्निर्दक्षाणां सर्व्वेषां बलानां दक्षपति-र्बलाधिपतिर्बभूव ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥
गरुडस्य पुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते । ५ । १०१ । १२ ।
"मेघकृत् कुमुदो दक्षः सर्पान्तः सोमभोजनः ॥")
त्रि, पटुः । इति मेदिनी । षे १४ ॥ अस्य पर्य्याय चतुरशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (यथा महाभारते । १ । ७४ । ३६ ।
"सा भार्य्या या गृहे दक्षा सा भार्य्या या प्रजावती ।
सा भार्य्या या पतिप्राणा सा भार्य्या या पतिव्रता ॥"

समर्थः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५६ । ४ ।
"दृहती इव सूनवे रोदसी
गिरो होता मनुष्यो न दक्षः ॥"
प्रवृद्धः । यथा, तत्रैव । १ । १५ । ६ ।
"युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुणा दूळभम् ॥"
"दक्षं प्रवृद्धम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥
दक्षिणः । अपसव्यम् । यथा, महानिर्व्वाणे । ५ । ४४ ।
"प्राणायामं ततः कुर्य्यात् मूलेन प्रणवेन वा ।
मध्यमानामिकाभ्याञ्च दक्षहस्तस्य पार्व्वति ॥")

दक्षकन्या, स्त्री, (दक्षस्य प्रजापतेः कन्या ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दक्षप्रजापतेः सुता । ताः पञ्चाशत्सङ्ख्यकाः । तासां नामानि यथा,—
"सती ख्यातिः स्मृतिः स्वाहा ह्यनसूया स्वधा तथा ।
प्रीतिः क्षमा च सम्भूतिः सन्नतिश्चारुन्धती ॥
कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः सिद्धिस्तथा रतिः ॥
अरुन्धती वसुर्यामी लम्बा भानुर्मरुत्वती ।
सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च नामतः ॥
अदितिश्च दितिश्चैव दनुः काला दनायुषा ।
सिंहिका सुरसा कद्रुर्विनता सुरभिः खसा ॥
क्रोधा इरा च प्रोवा च दक्षकन्याः प्रकीर्त्तिताः ।
पञ्चाशत् सिद्धियोगिन्यः सर्व्वलोकस्य मातरः ॥'
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
(अथ द्वितीयजन्मनि प्राचेतसो भूत्वा षष्टिं कन्या जनयामास । यथा मत्स्यपुराणे । ५।१२ १४ ।
"ततस्तेषु विनष्टेषु षष्टिं कन्याः प्रजापतिः ।
वैरिण्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसस्तथा ॥
प्रादात् स दश धर्म्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
सप्तविंशति सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमये ॥
द्वे चैव भृगुपुत्त्राय द्वे कृशाश्वाय धीमते ।
द्वे चैवाङ्गिरसे तद्वत्तासां नामानि विस्तरः ॥
शृणुध्वं देवमातॄणां प्रजाविस्तरमादितः ॥"
एतासां नामानि तत्रैव द्रष्टव्यानि ॥)

दक्षजा, स्त्री, (दक्षात् प्रजापतेर्जायते इति । जन + "पञ्चम्यामजातौ ।" ३ । २ । ९८ । इति डः ।) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ (अश्विन्यादिनक्षत्रे च ॥)

दक्षजापतिः, पुं, (दक्षजानाम् अश्विन्यादिदक्षकन्यानां पतिः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (दक्षजायाः सत्याः पतिः इति विग्रहे शिवः ॥)

दक्षसावर्णिः पुं, नवममनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे ऋषभनामा भगवदवतारः । अद्भुतनामा इन्द्रः । पारमरीचिगर्भाद्या देवाः । द्युतिमदाद्याः सप्तर्षयः । भूकेतुदीप्तिकेतुप्रभृतयो मनुपुत्त्रा भविष्यन्ति । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य विशेषविवृतिस्तु मार्कण्डेयपुराणे ९४अध्याये द्रष्टव्या ॥)

दक्षा, स्त्री, (दक्षते वर्द्धते भारधारणे समर्था भवतीति वा । दक्ष + अच् । टाप् ।) पृथिवी । इति मेदिनी । षे, १५ ॥

-साध्वरध्वंसकृत्, पुं (दक्षाध्वरस्य दक्षयज्ञस्य ध्वंसं नाशं करोतीति। कृ + क्विप् तुगागमश्च।) शिवः। इति हलायुधः ॥

-दक्षाय्य, पुं (दक्षते कार्य्येषु समर्थो भवतीति। दक्ष + "श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः।" उणा ३।९६। इति आय्यः।) गरुडः। गृध्रः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (दक्ष वृद्धौ + आय्यः। त्रि, वर्द्धकः। यथा, ऋग्वेदे। १।८९।२।
"शुचिष्ट्वमसि प्रियो न मित्रो
दक्षाय्यो अर्य्यमेवासि सोम।॥"
"त्वमर्य्यमेवासाभिष्टूयमानः सूर्य्य इव दक्षाय्योऽसि सर्व्वेषां वर्द्धकोऽसि।" इति सायनः ॥ पूजनीयः। यथा, तत्रैव। ७।१।२।
"दक्षाय्यो यो दम आस नित्यः॥'
"योऽग्निरस्मे गृहे दक्षाय्यः पूजनीयो हविर्भिः समर्द्धनीयो वा।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दक्षिण, त्रि, (दक्षते इति। दक्ष वृद्धौ + "द्रुदक्षिभ्यामिनन्।" उणा। २।५। इति इनन्।) दक्षिणोद्भवः। (दक्षिणदिग्भवः। यथा, रघुः। ४।८।
"स हि सर्व्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः॥"
दक्षिणदिकास्थितः। यथा, मनुः। ५।९२।
"दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत्॥")
सरलः। (यथा महाभारते। ४।५।२७।
"दक्षिणा दक्षिणाचारो दिशा येनाजयत्
प्रभुः॥")
परच्छन्दानुवर्त्ती। आरामः। इति मेदिनी णे ५ ॥
("दक्षिणः सरलावामपरच्छन्दानुवर्त्तिषु।
वाच्यवद्दक्षिणावाटीयज्ञदानप्रतिष्ठयोः॥'
इति विश्ववचनात्। णे, ४५॥)
दक्षः। अपसव्यम्। इति हेमचन्द्रः ॥ डाहिन इति भाषा। (यथा, मनुः। २।६३।
"उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः॥")
दक्षिणहस्ताप्रदाने दोषो यथा,—
"दक्षहस्ताप्रदाता च सप्तसु सप्तजन्मसु।
ततो भवेद्धस्तहीनो मानवश्च ततः शुचिः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
दक्षिणहस्ते प्रतिग्रहो यथा,—
"ओंकारमुच्चरन् प्राज्ञो द्रविणं शुभमोदकम्।
गृह्णीयाद्दक्षिणे हस्ते तदन्ते स्वस्ति कीर्त्तयेत्॥'
इत्यादित्यपुराणम् ॥
(प्रदक्षिणः। यथा, भागवते। १।१४।१३।
"शस्ताः कुर्व्वन्ति मां सव्यं दक्षिणं पशवोऽपरे।
वाहांश्च पुरुषव्याघ्र। लक्षये रुदतो मम॥")
पुं, चतुर्धानायकान्तर्गतनायकविशेषः। तस्य लक्षणम्। (यथा, साहित्यदर्पणे। ३।८।
"एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः
कथितः॥")
यथा च "सकलनायिकाविषयसमसहजानुरागः।

दक्षिणोदाहरणं यथा —
'अन्तःपुरे सुरत(?) पद्मदृशां सहस्रं
सञ्चिह्न कथय कुत्र निपश्यामि।
इत्याकलय्य नयनाम्बुरुहे निमील्य
रोमाञ्चितेन वपुषा स्थितमच्युतेन।'
इति रसमञ्जरी ॥ * ॥
(तन्त्रोक्ताचारविशेषे, क्ली। यथा, कुलार्णवे ५ खण्डे।
'सर्व्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं महत्।
वैष्णवादुत्तमं शैवं शैवाद्दक्षिणमुत्तमम्॥
दक्षिणादुत्तमं वामं वामात् सिद्धान्तमुत्तमम्।
सिद्धान्तादुत्तमं कौलं कौलात् परतरं न हि॥")

दक्षिणकालिका, स्त्री, (दक्षिणा अनुकूला कालिका।) आद्याशक्तिः। यथा,—
'ऊर्द्ध्वे वामे कृपाणं करकमलतले छिन्नमुण्डं
तथाधो
दक्षे चाभीवरञ्च त्रिजगदघहरे दक्षिणे कालिके
च।' इति तन्त्रसारः ॥

दक्षिणतः, अव्य, (दक्षिण + 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्।'५।३।२८। इति अतसुच्।) दक्षिणस्यां दिशि। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, मनुः। ३।९१।
'पृष्ठवास्तुनि कुर्व्वीत बलिं सर्व्वात्मभूतये।
पितृभ्यो बलिशेषन्तु सर्व्वं दक्षिणतो हरेत्॥"
दक्षिण + तसिल्। दक्षिणभागे। यथा महानिर्व्वाणतन्त्रे। २।४८।
'पुरोदक्षिणतः कुर्य्यात् पञ्चवर्णं सुरपूजिते॥)

दक्षिणतार, क्ली, दक्षिणतीरम्। यथा, "दक्षिणशब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा। दक्षिणतारं दक्षिणतीरं उत्तरतारं उत्तरतीरम्।" इति सिद्धान्तकौमुद्यां समासप्रकरणम् ॥

दक्षिणपूर्व्वा, स्त्री, (दक्षिणस्याः पूर्व्वस्याश्च दिशोऽन्तरालम्। "दिङ्नामान्यन्तराले।" २।२।२६। इति समासः।) पूर्व्वदक्षिणकोणः। इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते।६।१६।२१।
"दिशि दक्षिणपूर्व्वस्यां हृद्य दक्षिणतो यदुम्॥"
तद्दिग्भागस्थे, त्रि। यथा, आश्वलायनगृह्यसूत्रे। ४।२।११।
"दक्षिणपूर्व्व उद्धृतान्त आहवनीयं निदधाति॥")

दक्षिणस्थ, पुं (दक्षिणे भागे तिष्ठतीति। स्था + कः।) सारथिः। इत्यमरः। २।८।६ ॥ दक्षिणस्थिते, त्रि।

दक्षिणा, स्त्री (दक्षते इति। दक्ष वृद्धौ + "द्रुदक्षिभ्यामिनन्।" उणा। २।५। इति इनन्। ततष्टाप्।) दक्षिणदिक्। तत्पर्य्यायः। अवाची २ याम्या ३ यामी ४ वैवस्वती ५। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, कुमारे। ३।२५।
"दिक् दक्षिणा गन्धवहं मुखेन
व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज॥")
दक्षिणवायुगुणाः। मधुरसयुक्तत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। बलवर्द्धनत्वम्। रक्तपित्तप्रशमनत्वम्॥ सौख्यकान्तिमतिप्रदत्वम्। प्रस्थनाशित्वम्। विदाहित्वम्। असमारुतकोपनत्वम्। गदपनाशकौटाग्निनाशकत्वञ्च। इति द्रव्यगुणः ॥ *
अस्या दिग्गोऽधिपाय यमः(?) ... इति ज्योतिषम् ॥ यज्ञाग्निर्गच्छति(?)। दानदक्षिणा। प्रतिष्ठा। इति हेमचन्द्रः ॥ यज्ञादिसम्पन्नकर्म्मान्तविहितदानम्। सा यज्ञपत्नी श्रीकृष्णदक्षिणांशभूता। यथा,—
"कार्त्तिकीपूर्णिमायान्तु रासे राधामहोत्सवे।
आविर्भूता दक्षिणांशात् कृष्णस्य तेन दक्षिणा॥"
दातव्यायाः अदाने तस्याः वृद्धिर्यथा,—
"यज्ञो दक्षिणया साद्धं पुत्त्रेण च फलेन च।
कर्म्मिणां फलदाता चेत्येवं वेदविदो विदुः॥
कृत्वा कर्म्म च तस्यैव तूर्णं दद्याच्च दक्षिणाम्।
तत्कर्म्मफलमाप्नोति वेदैरुक्तमिदं मुने।॥
कर्त्ता कर्म्मणि पूर्णे च तत्क्षणं यदि दक्षिणाम्।
न दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च दैवेनाज्ञानतोऽथ वा॥
मुहूर्त्ते समतीते तु द्विगुणा सा भवेद्ध्रुवम्।
एकरात्रे व्यतीते तु भवेत् शतगुणा च सा॥
त्रिरात्रे तद्दशगुणा सप्ताहे द्विगुणा ततः।
मासे लक्षगुणा प्रोक्ता ब्राह्मणानाञ्च वर्द्धते॥
संवत्सरे व्यतीते तु सा त्रिकोटिगुणा भवेत्॥
कर्म्म तद्यजमानानां सर्व्वञ्च निष्फलं भवेत्।
स च ब्रह्मस्वापहारी न कर्म्मार्होऽशुचिर्नरः॥
दरिद्रो व्याधियुक्तश्च तेन पापेन पातकी।
तद्गृहाद्याति लक्ष्मीश्च शापं दत्त्वा सुदारुणम्॥
पितरो नैव गृह्णन्ति तद्दत्तं श्राद्धतर्पणम्।
एवं सुराश्च तत्पूजां तद्दत्तामग्निराहुतिम्॥*॥
दाता न दीयते दानं गृहीता च न याचते।
उभौ तौ नरकं यातश्छिन्नरज्जुर्यथा घटः॥
नार्पयेद्यजमानश्चेद्याचितारञ्च दक्षिणाम्।
भवेद्ब्रह्मस्वापहारी कुम्भीपाकं व्रजेद्ध्रुवम्॥
वर्षलक्षं वसेत्तत्र यमदूतेन ताडितः।
ततो भवेत् स चाण्डालो व्याधियुक्तो दरिद्रकः॥
पातयेत् पुरुषान् सप्त पूर्व्वांश्च सप्तजन्मनः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
नायिकाविशेषः। यथा —
"या गौरवं भयं प्रेम सद्भावं पूर्व्वनायके।
न मुञ्चत्यन्यसक्तोऽपि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैः।'
इति विष्णुपुराणटीकायां स्वामी ॥
(अव्य, दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणा दिग् वा। "दक्षिणादाच्।" ५।३।३६। इति आच्। दक्षिणस्यां दिशि॥)

दक्षिणाग्नि, पुं, (दक्षिणः अनुकूलोऽग्निः।) यज्ञाग्निविशेषः। इत्यमरः। २।७।१९॥ दक्षिणस्यां दिशोऽग्निर्दक्षिणाग्निः। इति भरतः ॥ अस्य नामकरणम्। यथा —
"दत्तास्तु दक्षिणास्वादौ हविर्भूत्वा यतोऽमरान्।
नयते दक्षिणाभागं दक्षिणाग्निस्ततोऽभवत्॥"
इति वराहपुराणम् ॥

दक्षिणाचल, पुं (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणे दक्षिणप्रदेशे वा स्थितोऽचलः पर्व्वतः।) मलयपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः। ४।९५॥

दक्षिणाचार, पु (दक्षिणः प्रशस्तः आचारः । इति कर्मधारयः ।) यथा,—
'स्वामिन्नतो भवान् पत्नीत्वेन …थत ।
भवत्वनन्यनारी शिवा भक्ता प्रिया यथा ।'
इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥
(एतन्नाम्नीतिक्रमात् दक्षिणाचारवत् कठोरतरं न । तथाच काश्मीरराजप्रणीतः क्षिणाचारतन्त्रे ।
'दक्षिणाचारतन्त्रोक्तं कर्म तत्कल्पैर्दृढक्रमम् ।")
दक्षिणाचार … … ॥ आचारो यस्य । दक्षिणाचारान्विते, त्रि । यथा महाभारते । ७ । ५ । २७ ।
'दक्षिणा दक्षिणाचारो दिक्षु येनाजयत प्रभुः ॥)
दक्षिणापथ, पु (दक्षिणागता … । दक्षिणस्यां दिशि … नाम्ना वा … इति । 'उपसर्गात् … ।" ५ । ४ । ७ । इति अच् ।) दक्षिणस्यां दिशि । इत्यमरटीकायां रायमुकुट ॥
दक्षिणापथजन्मा [न्] पु (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि य पथा तत्र जन्म यस्य ।) जात-[illegible] । यथा महाभारते ।१२।२०७।४२०५।
'दक्षिणापथजन्मानः सर्वे नरवरान्ध्रकाः ।
गुहाः पुलिन्दाः शवराश्चुचुका मद्रकैः सह ॥
उत्तरापथजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि ।
यौनकाम्बोजगान्धाराः किराता बर्बरैः सह ॥
एते पापकृतस्तात । चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
श्वकाकबलगृध्राणां सधर्माणो नराधिप । ॥
नैते कृतयुगे तात । चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
त्रेताप्रभृति वर्त्तन्ते ते जना भरतर्षभ । ॥"
दक्षिणामुख त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि मुखं यस्य ।) दक्षिणदिङ्मुख । यथा,—
'अमावास्यां गयाश्राद्धं शालग्रामसमभोजनम् ।
न जीवत्पितृकः कुर्यात् कृते च पितृघातकम् ॥'
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
दक्षिणायन, क्ली, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणं गतौ वा अयनम् ।) सूर्य्यस्य दक्षिणा गति । सा श्रावणादिषट्सु मासेषु भवति । इत्यमर ॥ ० ॥ यथा—
'कर्कटावस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते ।
उत्तरायणमप्युक्तं मकरस्थे दिवाकरे ॥ इति ।
अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ।
राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् ॥"
इति विष्णुपुराणोक्ताषडादावयनपरिग्रह सौरेण ।
दिनमानादिविरोधे तु सिद्धान्तादयनपरिग्रह । इति ॥
'प्रागयनक्रान्तित पूर्व्वं पश्चात्तारादिनात्परे ।
एकवर्षे चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु ॥
षट्पञ्चविंशतिवर्षानेकदिनं क्षादयन् रवेः ।
इव चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात् ॥
चतुःक्रमेण च तद्वत् स्यादुद्गयानं रवेर्ध्रुवम् ॥
दर्श मकरमयो राम्भितो दक्षिणायनम् ।
कर्कटादिभूतस्य विषुवारम्भ तथा ॥'
इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
तत्र जातस्य फलं यथा—
'याम्यायने यस्य भवेत् प्रसूति
शठः कठोरः पिशुनस्वभावः ।
चतुष्पदाढ्यः कृषिमानदक्षः
स्वाचारहीनोऽन्त्यगुणः प्रतापी ॥'
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
दक्षिणायनक्रान्ति । यथा—
'त्र्यंशकक्रान्तिक्रान्ती हे तूर्णगतिर्दक्षिणायने ।
विज्ञेयौ तुलामेषे गोलमध्ये तथापरौ ॥'
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
अयनचक्रं यथा,—
'चक्रं सार विलिख्य पद्मपतिरयने सङ्क्रमस्येन करोति
यस्मिन्नृक्षे तद्दक्षं मरणभयकरं शूलमस्मिन् निदध्यात् ।
ततपश्चात् पुरस्तादविविधभयकरं शूलपार्श्वेऽपराभो
सौख्यं स्याच्चक्रगर्भे निविडमुनिमत विद्धि वामक्रमेण ॥"
इति ज्योतिषम् ॥
("त एते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययो काल विभागकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरञ्च । तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्तास्तेषु भगवानाप्याय्यते सोमोऽम्ललवणमधुराश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्व्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते ।' इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
दक्षिणारु, [स्] पु, (दक्षिणे दक्षिणभागे अरुर्व्रणमस्य ।) व्याधकर्त्तृकदक्षिणाङ्गव्रणितमृग । इत्यमर । २ । १ । २४ ॥
दक्षिणार्ह, त्रि (दक्षिणामर्हतीति । अर्ह + "अर्ह ।" ३ । २ । १२ । इत्यच् ।) दक्षिणायोग्य । कल्याणाद्ये दक्षिणामर्हति य । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । दक्षिणीय २ दक्षिण्य ३ । इत्यमर । ३ । १ । ५ ॥
दक्षिणावर्त्तकी स्त्री, (दक्षिणे आवर्त्तते इति । आ + वृत + ण्वुल् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वृश्चिकालि । इति राजनिर्घण्ट ॥
दक्षिणाशापति, पु, (दक्षिणाशाया दक्षिणस्या दिश अधिपति ।) यम । इति हेमचन्द्र । २ । ६८ ॥
दक्षिणीय, त्रि, (दक्षिणामर्हतीति । दक्षिणा + "कडङ्करदक्षिणाच्छ च ।" ५ । १ । ६९ । इति छ ।) दक्षिणार्ह । इत्यमर । ३ । १ । ५ ।
(यथा, हरिवंशे । ८० । ७६ ।
"क्रतवः सम्प्रवर्त्तन्ता दक्षिणीयैर्द्विजातिभिः ।
दक्षिणाभिरुपेतैश्च यथोक्ता सर्व्वसञ्चिता ॥"
तथाच अथर्व्ववेदे । ८ । १० । ४ ।
"यन्त्यस्य दक्षिणीयो वासतेयो भवति य एवं वेद ॥")
दक्षिणेन, अ, (दक्षिण + "एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्या ।" ५ । ३ । ३५ । इति एनप् ।) दक्षिणदिशि । इति रायमुकुट ॥ दक्षिणभागे । (अस्य योगे द्वितीया भवति ।) यथा,—
'दक्षिणेन हरिं रुद्रो गोविन्दमतिनेश्वर ।
येनेशं हरिरीशस्य तेनाग्रमभितोऽर्चक ॥"
इति मुग्धबोधम् ॥
(क्वचित् द्वितीयाप्रयोगाभावोऽपि दृश्यते । यथा महाभारते । ३ । ८३ । ४ ।
"दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च ।
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपिष्टपे ॥")
दक्षिणेर्म्मा [न्] पु (दक्षिणे ईर्म्म व्रणं यस्य । "दक्षिणेर्म्मा लुब्धयोगे ।" ५ । ४ । १२६ । इति अनिच् ।) व्याधप्रहाराघातात् दक्षिणाङ्गव्रणयुक्तमृग । तत्पर्य्याय । दक्षिणारु २ । इत्यमर । २ । १० । २४ ॥ (यथा, भट्टि । ४ । ४४ ।
"मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्म्मा
दिशमिव दाहवती मरावुदन्यन् ॥")
दक्षिण्य, त्रि, (दक्षिणामर्हतीति । "कडङ्कर दक्षिणाच्छ च ।" ५ । १ । ६९ । इति चकारात् यत् ।) दक्षिणार्ह । इत्यमर । ३।१।५॥
(यथा भट्टि । २ । २९ ।
"दक्षिण्यदिष्टा क्रतमार्त्तिजीने-
स्तद्वृध्यायुधानैश्चिचिते प्रसपत ॥")
दग्ध क्ली कलुषम् । इति रत्नमाला ॥
दग्ध, त्रि, (दह्यते स्म इति । दह + क्त ।) भस्मीकृत । पोडा इति भाषा । तत्पर्य्याय । प्लुष्ट २ क्षुष्ट ३ उषित ४ । इत्यमर । ३ । १ । ९९ ॥ (यथा, मनु । ८ । १९८ ।
"चौरैर्हृत जलेनोढमग्निना दग्धमेव वा ।
न दद्यात् यदि तस्मात् स न संहरति किञ्चन ॥")
"प्रचाणामामिषं प्रथमं ।
गोर्वैश्यमामिष चौरं फलं जम्बीरमामिषम् ।
आमिष रत्नशाकञ्च सर्व्वेषु दग्धमामिषम् ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥
(म्लानम् । यथा, अमरुशतके । २४ ।
"दग्धायामपि वाचि सञ्चितमिदं दग्धानन जायते ॥"
चन्द्राश्रितराशिमूलकपारिभाषिकयोगम् । यथा ज्योतिषतत्त्वे ।
"मृगासिद्धौ द्वितीयायां प्रथमायां तुलाझषौ ।
पञ्चम्यां वृषराशिः स्यात् सप्तम्यां चापवन्ध्यमे ॥
नवम्यां सिंहकौटाख्यावेकादश्यां गुरोर्गृहे ।
दशमीषौ त्रयोदश्यां दग्धसञ्ज्ञाः स्मृताः ॥
दग्धसंज्ञे यत्र कर्म कृतं सर्व्वं विनश्यति ॥")
दग्धकाक, पु, (दग्ध इव कृष्णवर्णं काक ।) द्रोणकाक । इति हेमचन्द्र । ४ । ३८९ ॥
दग्धरथ, पु, (दग्धो रथोऽस्य ।) चित्ररथगन्धर्व्व । इति महाभारतम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७१ । ३६ ।
"अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तम ।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥")

दग्धरुह पु, (दग्धेऽपि रोहतीति। रुह+क।) तिलकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

दग्धरुहा, स्त्री, (दग्धापि रोहतीति। रुह+क टाप।) दग्धारुहा। इति राजनिर्घण्टः॥

दग्धा स्त्री, (दह्यते स्म इव या। दह+क्त। ततष्टाप।) स्थिताशा दिक्। इति मेदिनी। टे ७॥ वृक्षविशेषः। झाउ इति ख्यातः॥ तत्पर्यायः। दग्धरुहा २ दग्धिका ३ स्थले रुहा ४ रोमशा ५ कर्कशदला ६ भस्मरोहा ७ सुरभिका ८। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातनाशित्वम्। पित्तप्रकोपनत्वम्। जठरानलदीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥

मासदग्धा यथा,—सौरचैत्रपौषयोर्द्वितीया ज्यैष्ठफाल्गुनयोश्चतुर्थी वैशाखश्रावणयोः षष्ठी आषाढाश्विनयोरष्टमी भाद्रापदयोर्दशमी कार्त्तिकमाघयोर्द्वादशी। अस्याः प्रमाणं यथा,

'द्वितीया मीनधनुषोश्चतुर्थी वृषकुम्भयोः।
मेषकर्कटयोः षष्ठी कन्यामिथुनयोरष्टमी॥
दशमी वृश्चिके सिंहे द्वादशी मकरे तुले।
एभियातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेत्॥"

अस्याः प्रतिप्रसवो यथा, वैशाखे शुक्ला षष्ठी ज्यैष्ठे कृष्णा चतुर्थी आषाढे शुक्लाष्टमी श्रावणे कृष्णा षष्ठी भाद्रे शुक्ला दशमी आश्विने द्वादशी कार्त्तिके शुक्ला द्वादशी अग्रहायणे कृष्णा दशमी पौषे शुक्ला द्वितीया माघे कृष्णा द्वादशी फाल्गुने शुक्ला चतुर्थी चैत्रे कृष्णा द्वितीया। एतत्प्रमाणं यथा,—

"मेषे दिनेशे वृषुगे दगन्द्रे
यक्रे धनुर्मे कलसे च शुक्लाः।
कुलीरकन्यालिमृगास्यमीन
दृषेषु कृष्णास्तिथयः प्रदग्धाः॥"*॥

दिनदग्धा यथा,—रविवारे द्वादशी सोमे एकादशी मङ्गले दशमी बुधे तृतीया वृहस्पतौ षष्ठी शुक्रे पञ्चमी शनौ सप्तमी। एतत्प्रमाणं यथा,

"माला रुद्रा दिशो रामा षटपञ्चमनयस्तथा।
दहन्ति तिथयः सप्त सूर्य्यादौ सप्तसप्तभिः॥"

इति ज्योतिःसारसंग्रहः॥

दग्धिका स्त्री, (कुत्सिता दग्धा। "कुत्सिते।" ५।३।७४। इति कन्।) दग्धान्नम्। पोडा भात इति भाषा। चाचो इति ख्याता इति केचिदिति भरतः॥ तत्पर्यायः। भिस्सटा २। इत्यमरः। २।९।४९॥ भिस्सिटा ३ भिक्षिटा ४ भिष्किटा ५ भिक्षिका ६। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ दग्धारुहा। इति राजनिर्घण्टः॥

दग्धेष्टका स्त्री, (दग्धा इष्टका।) झामकम्। इति हारावली। २१४॥

दघ, इ त्यागे। अवने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं सकं सेट्।) इ, दङ्घते। अवनं रक्षणम्। इति दुर्गादासः॥

दघ, न घातने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वा-परं सकं-सेट्।) न, दघ्नोति। दघ घाते। इति नोमरा पठन्ति। तेन तन्मध्ये परस्मैपदिनाम। तन्न घातनमिति वृत्त्यस्य प्राञ्चः पुराणलिखन्त्यपि न। रूपं च दन्नमिलति। किञ्च क्रिसनपाठेनैवेठसिद्धे पालनपाठो हिमाद्रिमते स्यात् यदि ... कालन्तानेनैव ... बलयायामेन कातन्त्रासम्मतत्वात्। इति दुर्गादासः॥

दण्ड, न कनतपाते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-परं सकं सेट्।) नतपातस्तदण्डपातनम्। क, दण्डयति दण्डापयति अपराधिनं राजा। इति दुर्गादासः॥

दण्ड पुं क्ली (दण्डयति अनेनेति। दण्ड+घञ्। यद्वा, दाम्यत्यनेनेति। दम+"अमन्तात् ड।" उणा० १।११३। इति ड।) लगुडः। इत्यमरः। ३।३।४१॥ (यथा हठयोगप्रदीपिकायाम्। २।११।

"यथा लगुडहत मर्पा दण्डाकारः प्रजायते॥")

तस्य धारणगुणाः। स्खलत सम्प्रतिष्ठानत्वम्। शत्रुनिषेधनत्वम्। अवष्टम्भनत्वम्। आयुष्यत्वम्। भयघ्नत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (यथा, चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्।

"पुनः सरीसृपव्यालविषाणिभ्यो भयापहम्।
श्रमस्खलनदोषघ्नं स्थविरे च प्रशस्यते॥
सत्त्वोत्साहबलस्थैर्य्यधैर्य्यवीर्य्यविवर्द्धनम्।
अवष्टम्भकरञ्चापि भयघ्नं दण्डधारणम्॥")

शरणागतरक्षणादि। यथा,—

"शरणागतसत्राणं भूतानामप्यहिंसनम्।
बहिर्वेदि च यद्दानं दण्डमेतदभिधीयते॥"

इति मोक्षधर्म्मः॥

(दण्डाकारत्वात् छत्रादीनामङ्गविशेषः। यथा वृहत्संहितायाम्। ७३।४,६।

"युवराजप्रतिपत्नी सेनापतिदण्डनायकानाञ्च।
दण्डोऽर्द्धपञ्चहस्तः समपञ्चमताद्धविस्तारः॥"
"अन्येषाञ्च नराणां शीतातपवारणन्तु चतुरस्रम्।
समवृत्तदण्डयुक्तं छत्रं कार्य्यं तु विप्राणाम्॥"

चामरादीनामङ्गविशेषश्च। यथा तत्रैव। ७२।२,४।

"अध्यर्द्धहस्तप्रमितोऽस्य दण्डो
हस्तोऽथवारत्निसमोऽथवान्यः।
काष्ठात्कुभात्काञ्चनरूप्यगुप्तात्
रत्नैर्विचित्रैश्च हिताय राज्ञाम्॥
च्छत्रातपत्राङ्कुशवेत्रचाप
वितानकुन्तध्वजचामराणाम्।
व्यापीततन्त्रीमधुकाञ्चनवर्णा
यथाक्रमेणैव हिताय दण्डाः॥"

अक्षचारिधाव्यमलगुडाकारपदार्थः। यथा देवीभागवते। १।१६।३१। शुकं प्रति जनकोक्तिः।

"दण्डाजिनकृता चिन्ता यथा तव वनेऽपि च।
तथैव राज्यचिन्ता मे चिन्तया नश्यवान वा॥"

यत्रैकत्र तत्रगमनादण्डमुद्रम्। यथा, मनुः। ७। ८।

'... राजा ...
... ॥
... प्रमाणात्
... स्यात्तन्मानातिरिक्ते।
... सर्वे ...
... सलवं ...
... यथा
... ।

"तिर्य्यग्गभस्त्या भवतामो ... मले ज्
शूलस्य ... ॥
स्यात् ... इलमायतम्॥)

दण्ड पुं (दण्डयत्यपराधिनमनेनेति। दण्ड+घञ्। यद्वा, दाम्यति शाम्यति करोत्यनेन। दम+ड।) राज्ञां चतुर्थोपायः। (यथा, देवीभागवते। १।१९।३।

"विना दण्डं कथं राज्यं करोति नृपकः किल।
धर्मे न वर्त्तते लोको दण्डश्चेन्न भवेद् यदि॥")

स च द्विविधः। वधः अर्थग्रहणञ्च पत्तनताडनादिश्च। इत्यमरटीकासारसुन्दरी। तत्पर्य्यायः। साहसम् २ दमः ३। इत्यमरः। २। ८।२१। (दम+भावे घञ्। दमनम्। (यथा मनुः। १२। १०।

'वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च॥'

दण्ड इवाचरतीति। दण्ड+क्विप्। ततो भावे घञ्।) ऊर्द्ध्वायतिः। दाडान इति भाषा। इति सारसुन्दरी॥ व्यूहभेदः। (अस्य लक्षणभेदादिकं यथा, अग्निपुराणे २४१ अध्याये।

"मण्डलासंहतो भागौ दण्डाक्ते बहुधा पुनः।
तिर्य्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्यात् भोगोऽन्वावृत्तिरेव च॥
मण्डलः सर्व्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः।
प्रदरो दृढकोऽसह्यश्चापो वै कुक्षिरेव च॥
प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनो विजयसञ्जयौ।
विशालो विजयः सूची स्थूणा कर्णचमूमुखौ॥
सर्पास्यो वलयश्चैव दण्डभेदाश्च दुर्ज्जयाः।
अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्याञ्चैकपक्षतः॥
अतिक्रान्तस्तु पक्षाभ्यां त्रयोऽन्ये तद्विपर्य्यये।
पक्षोरस्यैरतिक्रान्तः प्रतिष्ठोऽन्यो विपर्य्ययः॥
स्थूणापक्षो धनुः पक्षो द्विस्थूणो दण्ड ऊर्द्ध्वगः।
द्विगुणोऽन्त्यस्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्यस्य विपर्य्ययः॥
द्विचतुर्दण्ड इत्येते ज्ञेया लक्षणतः क्रमात्।
गोमूत्रिका हि सञ्चारी शकटो मकरस्तथा॥")

प्रकाण्डः। अश्वः। कोणः। मन्थानः। सैन्यम्। कालः। घडी इति भाषा। मानभेदः। काठा इति भाषा। ("हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः।" इति लीलावती॥) चण्डांशोः पारिपार्श्विकः। (यथा, महाभारते। ३।३।६८।

"ये च तेऽनुचराः सर्व्वे पादोपान्तसमाश्रिताः।
माठराखणदण्डाद्यास्तांस्तान् वन्देऽशनिक्षुभान्॥")

यमः। अभिमानः। इति मेदिनी। डे,१६॥ ग्रह-

[illegible] मलक्ष [illegible] लाकुर [illegible] । [illegible] मायन [illegible] । (यथा [illegible] । [illegible]
[illegible] शिति सता [illegible] ।
[illegible] स्वारम्भमुत्तमम ।'
[illegible] स्थागे [illegible] स्वगन [illegible]
[illegible] । यथा महाभा [illegible] ।
[illegible] न प्रजल्य नभावरसादमुर ।
[illegible] नश्रामोदपति [illegible] ॥
[illegible] । [illegible] महाभारत । [illegible] । ६ । [illegible] ।
[illegible] ॥'
[illegible] । यथा [illegible] । [illegible] । ६ ।
'[illegible] च ॥')
[illegible] प्रमाण [illegible] —
[illegible] चाग [illegible] म ।
[illegible] चतुर [illegible] ॥
[illegible] पान [illegible] च ।'
[illegible] प्रज नखाण्डम । * ॥
[illegible] निपातन च राधो
[illegible] ।
[illegible] मति [illegible] निपातन ॥"
[illegible] यथा —
[illegible] कामगश्रोत्र [illegible] च ।
[illegible] साध्य [illegible] नधमुच्यत ॥
[illegible] मान्यमत्र वदा ।
[illegible] मवास्तु प्र [illegible] ।
[illegible] मा [illegible] त पूत्रतु साह
सम ।
[illegible] पूज्य चतुर्गुणम ॥
[illegible] निगुण परम ।
[illegible] ॥
[illegible] प्रोक्त [illegible] ।
[illegible] च ॥
[illegible] कुर्व्व [illegible] धार्म्मिको
नृप ।
[illegible] ब्राह्मणन्तु विवासयेत ॥ * ॥
[illegible] यथा,—
[illegible] मनु स्वायम्भुवोऽब्रवीत ।
[illegible] यानि [illegible] ब्राह्मणो व्रजेत ॥
उपस्थमुदर [illegible] हस्तौ पादौ च पञ्चमम ।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धन देहस्तथैव च ॥
अनुबन्ध परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वत ।
सारापराधौ चालोक्य दण्ड दण्ड्येषु पातयेत ॥*॥
अदण्ड्यदण्डने दोषो यथा —
अदण्ड्यदण्डने लोके यशोघ्न कीर्त्तिनाशनम ।
अस्वर्ग्यञ्च परत्रापि तस्मात्तत परिवर्ज्जयेत ॥
अदण्ड्यान दण्डयन राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन ।
अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति ॥ * ॥
दण्डस्य पौर्व्वापर्य्यनियमो यथा —
वाग्दण्ड प्रथम कुर्य्यात धिग्दण्ड तदनन्तरम ॥
तृतीय धनदण्डन्तु वधदण्डमत परम ।
वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतु न शक्नुयात ॥
तदेषु सर्व्वमप्येतत प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥

[illegible] यथा —
[illegible] प्रथम साहस स्मृत ।
[illegible] सहस्रन्त्वेव चोत्तमम ॥
[illegible] पञ्चक [illegible] महति ।
[illegible] त्रिगुण [illegible] गुणासनम ॥ * ॥
[illegible] कन्या [illegible] यथा —
यस्तु [illegible] कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
[illegible] कुर्यान्नृपो दण्ड स्वय षण्णवति पणान ॥
[illegible] च य कन्या त्रयाद्दोषेण मानव ।
स शत प्राप्नुयाद्दण्ड [illegible] ॥ * ॥
[illegible] दण्डो यथा,—
पाथ [illegible] ग्रामान्तीयऽथ वा पुन ।
स पाल [illegible] विपाल्यान वारयेत पशून ॥
[illegible] दण्डो यथा —
क्षेत्रकूप [illegible] रामस्य गृहस्य च ।
सामन्तप्रत्यय [illegible] सीमासेतुविनिर्णय ॥
सामन्ता [illegible] मृषा [illegible] नृणाम ।
सर्व्व [illegible] राज्ञा मध्यमसाहसम ॥
गृह तडागमाराम क्षेत्र वा भीषया हरन ।
शतानि पञ्च [illegible] स्यादज्ञानाद्द्विशतो दम ॥*॥
वाक्पारुष्ये दण्डो यथा,—
शत ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।
वैश्योऽप्यर्द्धशत [illegible] वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥
पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्य क्षत्रियस्याभिशसने ।
वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दम ॥
समवर्णे द्विजातीना द्वादशैव व्यतिक्रमे ।
वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुण भवेत ॥
एकजातिर्द्विजातीस्तु वाचा दारुणया क्षिपन ।
जिह्वाया प्राप्नुयाच्छेद जघन्यप्रभवो हि स ॥
नामजातिग्रहन्त्वेषामभिद्रोहेण कुर्व्वत ।
निक्षेप्योऽयोमय शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुल ॥
धर्म्मोपदेश दर्पेण विप्राणामस्य कुर्व्वत ।
तप्तमासेचयेत्तैल वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिव ॥
श्रुत देशञ्च जातिञ्च कर्म्मशारीरमेव च ।
वितथेन ब्रुवन दर्पाद्दाप्य स्याद्द्विशत दमम् ॥
काण वाप्यथवा खञ्जमन्य वापि तथाविधम ।
तथ्येनापि ब्रुवन दाप्यो दण्ड कार्षापणावरम् ॥
मातर पितर जाया भ्रातर तनय गुरुम ।
आक्षारयन शत दाप्य पन्थान चाददद्गुरो ॥
ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तु दण्ड कार्य्यो विजानता ।
ब्राह्मणे साहस पूर्व्व क्षत्रिये त्वेव मध्यम ॥
विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजाति प्रतितत्त्वत ।
छेदवर्ज्ज प्रणयन दण्डस्येति विनिश्चय ॥ * ॥
दण्डपारुष्ये दण्डो यथा,—
येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेत श्रेष्ठमन्त्यज ।
छेत्तव्य तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥
पाणिमुद्यम्य दण्ड वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
पादेन प्रहरन कोपात पादच्छेदनमर्हति ॥
सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टज ।
कट्या कृताङ्को निर्व्वास्य स्फिच वास्यावकर्त्तयेत ॥
अवनिष्ठीवतो दर्पात द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृप ।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्द्धयतो गुदम ॥

दर्पात [illegible] हस्तौ छेदयेदविचारयन ।
पादयोर्दाढिकायाञ्च ग्रीवाया वृषणेषु च ॥
त्वग्भेदक शत दण्ड्यो लोहितस्य तु दर्शक ।
मासभेत्ता तु षण्णिष्कान प्रवास्यस्त्वस्थिभेदक ॥
वनस्पतीना सर्व्वषामुपभोगो यथा यथा ।
तथा तथा दम कार्य्यो हिंसायामिति धारणा ॥
मनुष्याणा पशूनाञ्च दु खाय प्रहृते सति ।
यथा यथा महद्दु ख दण्ड कुर्य्यात्तथा तथा ॥
अङ्गाना पीडनायाञ्च व्रणशोणितयोस्तथा ।
समुत्थानव्यय दाप्य सर्व्व दण्डमथापि वा ॥
द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टि राज्ञो दद्याच्च तत्समम ॥
चर्म्मचार्म्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च ।
मूल्यात पञ्चगुणो दण्ड पुष्पमूलफलेषु च ॥
यानस्यैव तु यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
दशातिवर्त्तनान्याहु शेषे दण्डो विधीयते ॥
छिन्ननास्ये भिन्नयुगे तिर्य्यक प्रतिमुखागते ।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥
छेदने चैव यन्त्राणा योक्त्ररश्म्योस्तथैव च ।
आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्ड मनुरब्रवीत ॥
यत्रापवर्त्तते युग्य वैगुण्यात प्राजकस्य तु ।
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसाया द्विशत दमम ॥
प्राजकश्चेद्भवेदाप्त प्राजको दण्डमर्हति ।
युग्यस्था प्राजकेनाप्ते सर्व्वे दण्ड्या शत शतम ॥
स चेत्तु पथि सरुद्ध पशुभिर्व्वा रथेन वा ।
प्रमापयेत प्राणभृतस्तत्र दण्डो विचारित ॥
मनुष्यमारणे क्षिप्र चौरवतकिल्विषी भवेत ।
प्राणभृतसु महत्स्वर्द्ध गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥
क्षुद्रकाणा पशूनाञ्च हिंसाया द्विशतो दम ।
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्ड शुभेषु मृगपक्षिषु ॥
गर्द्दभाजाविकानाञ्च दण्ड स्यात पञ्चमाषक ।
माषकस्तु भवेद्दण्ड श्वशूकरनिपातने ॥
भार्य्या पुत्त्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदर ।
प्राप्तापराधास्ताड्या स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥
पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।
अतोऽन्यथा तु प्रहरन प्राप्त स्याच्चौरकिल्विषम ॥
चौरस्य दण्डविधिर्यथा,—
यस्तु रज्जु घट कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च य प्रपाम ।
स दण्ड प्राप्नुयान्माष तच्च तस्मिन समाहरेत ॥
धान्य दशभ्य कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिक वध ।
शेषेऽप्येकादशगुण दाप्यस्तस्य च तद्धनम ॥
तथाधरिममेयाना शतादभ्यधिके वध ।
सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम ॥
पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
शेषेऽप्येकादशगुण मूल्याद्दण्ड प्रकल्पयेत ॥
पुरुषाणा कुलीनाना नारीणाञ्च विशेषत ।
मुख्याना चैव रत्नाना हरणे वधमर्हति ॥
महापशूना हरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।
कालमासाद्य कार्य्यञ्च राजा दण्ड प्रकल्पयेत ॥
गोषु ब्राह्मणसस्थासु छूरिकायाश्च भेदने ।
पशूना हरणे चैव सद्य कार्य्योऽर्द्धपादिक ॥
सूत्रकार्पासकिण्वाना गोमयस्य गुडस्य च ।

–ते भी–स्य तज्ञस्य मांसीयस्य तृणस्य च ॥
–मूर्तेस्त्वभाण्डानां लवणानान्तथैव च ।
–नाम्नश्च हरणे –णो भक्षन गन्ध च ॥
मतस्यानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥
अन्येषाञ्चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।
पक्वान्नानाञ्च सर्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः ॥
पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ।
अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात् पञ्च कृष्णलः ।
पारपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ॥
निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं दमः ।
स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत् कृतम् ॥
निरन्वयं भवेत् स्तेयं हृत्वापव्ययते च यत् ।
यस्तेनान्युपकल्पानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ॥
तमाद्य दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् ।
येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।
तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिव ॥”*॥

परदाराहरणे दण्डो यथा,—
“परदाराभिमर्षेषु प्रवृत्तान् नॄन्महीपतिः ।
उद्वेजनकरैर्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत् ॥
परस्य पत्न्या पुरुषः सम्भाषां योजयन् रहः ।
पूर्व्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्व्वसाहसम् ॥
परस्त्रियं योऽभिवदेत् तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
न तेनानपि सम्बदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥
उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।
सहखट्टासनञ्चैव सर्व्वं संग्रहणं तथा ॥
स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया ।
परस्परस्यानुमते सर्व्वं संग्रहणं स्मृतम् ।
अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति ॥
न सम्भाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् ।
निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥
नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।
सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥
किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात् सम्भाषां ताभिराचरन् ।
योऽकामां दूषयेत् कन्यां स सद्यो वधमर्हति ॥
सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ।
कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ॥
जघन्यं सेवमानान्तु संयतां वासयेद्गृहे ।
उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ॥
शुल्कं दद्यात् सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि ।
अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्य्याद्दर्पेण मानवः ॥
तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डञ्चार्हति षट्शतम् ।
सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
द्विशतन्तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥
कन्यैव कन्यां या कुर्य्यात्तस्याः स्याद्द्विशतो दमः ।
शुल्कञ्च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दश ॥
या तु कन्यां प्रकुर्य्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ।
अङ्गुल्योरेव वा च्छेदं खरेणोद्वहनं तथा ॥
भर्त्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥
पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्त आयसे ।

अभ्याधेयुश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥
संवत्सराभिशस्तस्य दण्डस्य द्विगुणो दमः ।
व्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥
शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।
अगुप्तमङ्गसर्व्वस्वैर्गुप्तं सर्व्वेण हीयते ॥
वैश्यः सर्व्वस्वदण्डः स्यात् संवत्सरनिरोधतः ।
सहस्रं क्षत्त्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति ।
ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।
वैश्यं पञ्चशतं कुर्य्यात् क्षत्त्रियन्तु सहस्रिणम् ॥
उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।
विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥
सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥
मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
इतरेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥
वैश्यश्चेत् क्षत्त्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्त्रियो व्रजेत् ।
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः ॥
सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।
शूद्रायां क्षत्त्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः ।
क्षत्त्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दमः ॥
मूत्रेण मौण्ड्यमृच्छेत्तु क्षत्त्रियो दण्डमेव वा ॥
अगुप्ते क्षत्त्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात् सहस्रन्त्वन्त्यजस्त्रियम् ॥
ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यञ्चर्त्विक् त्यजेद्यदि ।
शक्तं कर्म्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम् ॥
न माता न पिता न स्त्री न पुत्त्रस्त्यागमर्हति ।
त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥”
इति मनुः ॥ * ॥

दण्डस्य फलं यथा, युक्तिकल्पतरौ ।
‘दण्डः संरक्षते धर्म्मं तथैवार्थं विधानतः ।
कामं संरक्षते यस्मात् त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ॥
राजदण्डभयाल्लोकाः पापाः पापं न कुर्व्वते ।
यमदण्डभयादेके परलोकभयात्तथा ॥
दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विभजन् साध्वसाधु वा ।
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्ब्बलान् बलवत्तराः ॥
अपराद्धेषु भूपालो दण्डं कुर्य्याद्यथाविधि ।
अन्यथाकरणात्तस्मात् राजा भवति किल्बिषी ॥
विरुद्धमपि जल्पन्तो दूता दण्ड्या न भूभृता ।
दूतहन्ता तु नरकमाविशेत् सचिवैः सह ॥
विपक्षवचनाद्दस्यो भृत्यो दण्डं न चार्हति ।
विपक्षवचनाद्दण्डः स्वामिनं नरकं नयेत् ॥”

दण्डकः, पुं स्त्री, (दण्ड इव कायतीति । कै + कः ।) श्लोकविशेषः । छन्दोभेदः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (दण्डो दण्डः । “दण्डे ।” ५ । ३ । ८६ । इति कन् । क्षुद्रलगुडः । सोटा इति भाषा ॥ पुं, इक्ष्वाकुपुत्त्रः । यथा, भागवते । ९ । ६ । ४ ।

–तस्तु मनोः –त्री –त्र– –न ।
–स्य –व– विभु निर्मित– ।’
–न– –रण्य–म ।
यथा, रामायणे । ३ । १ । १ ।
‘रामस्तु पुनरालक्ष्य –स्य च ।
तपोवनमनुकाश्चो दण्डकाम् प्राविवेश ह ॥’)

दण्डकन्दकः, पुं, (दण्डवत् कन्दो मूलं यस्य । कप् ।) धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डका, स्त्री, (दण्डक + स्त्रीत्वविवक्षायां टाप् ।) जनस्थानम् । दण्डकारण्यम् । इति जटाधरः । (यथा, रामायणे । ३ । ८ । २६ ।
‘मम मन्त्रमतिः सीते । नेतुं त्वां दण्डकां प्रति ।
वासयामीति सा त्वं मामनुगन्तुं सुनिश्चिता ॥’)

दण्डकाकः, पुं, (दण्डो यमदण्ड इव काकः । अशुभसूचकत्वादस्य तथात्वम् ।) द्रोणकाकः । इति हेमचन्द्रः ॥

दण्डढक्का, स्त्री, (दण्डेनाहन्यमाना ढक्का ।) वाद्यविशेषः । नागारा इति नागरा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । नाली २ घटी ३ यामनाली ४ यमढक्का ५ यामघोषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दमामा ७ दुन्दुभिः ८ ढक्का ९ गम्भीरिका १ । इति शब्दरत्नावली ॥

दण्डतालो, स्त्री, (दण्डेन ताड्यमाना ताल्यौ ताम्रनिर्म्मितवाद्यम् ।) ताल्यौवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दण्डधरः, पुं, (दण्डस्य धरः । दण्डं धारयति । धृञ् धारणे + पचाद्यच् विशुकः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३ । १२२ ।) यमः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ६५६ ।
“ब्रह्मदण्डक्षतः दण्डभुक्ता दण्डधराधमः ।
अकाण्डदण्डसह्यापयता दण्डधरान्तिकम् ॥”)
राजा । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः । ८ । २ ।
“बलनिषूदनमर्थपतिञ्च तं
श्रमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥”)
त्रि, लगुडधारकः ॥ (शासकः । यथा, महाभारते । १२ । २२ । ४३ ।
“एवमेतत्त्वया कार्य्यं नाहं दण्डधरस्तव ।’
चतुर्थोपायश्रुक्तः । यथा, भागवते । ।२२।२२।
“नाहं दण्डधरो राजा प्रजानामिव योजितः ॥”)

दण्डधारः, पुं (दण्डं धरतीति । धृ + “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) पृथ्वीनाथः । (यथा, गो रामायणे । २ । ८८ । ७ ।
“उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केरलाः ।
दण्डधाराश्च सामन्ता रक्षन्त्यस्य सुखं तु ते ॥”)
प्रेताधिपः । इति मेदिनी । रे २६६ ॥ (स्वनामख्यातनृपविशेषः । स तु क्रोधवर्द्धनस्यासुरस्यांशेन जातः । यथा, महाभारते ।१।६७।४७।
“क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्तम्य परिकीर्त्तितः ।
दण्डधार इति ख्यातः सोऽभवन्मनुजेश्वरः ॥”
धृतराष्ट्रपुत्त्राणामेकतमः । यथा तत्रैव धृतराष्ट्रपुत्त्रनामकथने । १ । ६७ । १ २ ।
“निषङ्गी कवची पाशी दण्डधारो धनुर्ग्रहः ॥’)

त्रि दण्डधर ॥ (शासक । यथा, राजतरङ्गिण्याम । ८ । १ ८ ।
"दण्डधारे त्वयि चाप । क्षितिमेना प्रशासति । को वैरस्थेयो पाम्मनासाद्यावसोन्ति ॥")

[दण्ड]नायक पु, (दण्ड राज्ञा चतुथापाय नयतीति । नी+ण्वुल ।) सेनानो । स चतुरङ्ग बलाध्यक्ष । इति हेमचन्द्र । ३ । ३८६ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम । ७ । ६८६ ।
'कन्दर्पे कोटभृत्याना भिन्नाना सङ्गृहोद्यते । अथ्यन राजपुरी राजा व्यस्तनदण्डनायकम ॥")

[द]ण्डनीति, स्त्री, (दण्डेन नीयते या । यद्वा दण्डो नीयतेऽनयेति । नी+कर्म्मणि करणे वा क्तिन ।) [अ]र्थशास्त्रम । इत्यमर । १ । ६ । ५ ॥ तत चाणक्यादिप्रणीत नीतिशास्त्रम । इति भरत । तस्य निरुक्तिर्यथा,—
'दण्डेन नीयते चेद दण्ड नयति वा पुन । दण्डनीतिरिति ख्याता त्रीन्लोकानतिवर्त्तते ॥
तच्च अक्षमतशतसहस्राध्यायपरिमितम ।
तद्यथा —
"ततोऽध्यायसहस्राणा शतचक्रे सुबुद्धिनम ।
यत्र धर्म्मस्तथैवाथ कामश्चैवाभिवर्णित ॥
त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयम्भुवा ।
चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थ पृथग्गुण ॥
मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्य प्रोक्त सत्त्व रजस्तम ।
स्थान वृद्धि क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डज ॥
आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपाया कृत्यमेव च ।
सहाया कारणश्चैव षड्वर्गो नीतिज स्मृत ॥
त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्त्ता च भरतर्षभ । ।
दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिता ॥
अमात्यरक्षा प्रणिधी राजपुत्त्रस्य लक्षणम ।
चारश्च विविधोपाय प्रणिधेय पृथग्विध ॥
सामभेदप्रदानश्च ततो दण्डश्च पार्थिव ।
उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्स्न्येन समुदाहृता ॥
मन्त्रश्च वर्णित कृत्स्नस्तथा भेदार्थ एव च ।
विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य सिद्ध्यसिद्ध्योश्च यत फलम ॥
सन्धिश्च विविधाभिख्यो हीनो मध्यस्तथोत्तम ।
भय सत्कारवित्ताख्य कार्त्स्न्येन परिवर्णितम ॥
यात्राकालश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तर ।
विजयो धर्म्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह ॥
आसुरश्चैव विजयस्तथा कात्स्न्येन वर्णित ।
लक्षण पञ्चवर्गस्य त्रिविधश्चात्र वर्णितम ॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परिशब्दित ।
प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यश्च बहुविस्तर ॥
रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव । ।
विष्टिर्नावश्चराश्चेह देशिका इति चाष्टमम् ॥
अङ्गान्येतानि कौरव्य । प्रकाशानि बलस्य च ।
जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चूर्णयोगा विषादय ॥
स्पर्शे चाभ्यवहार्य्ये चाप्युपाशुस्त्रिविध स्मृत ।
अरिर्मित्रमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिता ॥
कृत्स्ना मार्गगुणाश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह ।
आत्मरक्षणमाश्वास स्पशाणा चान्ववेक्षणम् ॥
कल्पना विविधाश्चापि नृनागरथवाजिनाम् ।
व्यूहाश्च विविधाभिख्या विचित्र युद्धकौशलम ॥
उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्ध सुपलायनम ।
शस्त्राणा पालन ज्ञान तथैव भरतर्षभ । ॥
बलव्यसननिर्मुक्त तथैव बलहर्षणम् ।
पीडा चापत्कालश्च पत्तिज्ञानश्च पाण्डव । ॥
तथा खातविधानश्च योगसञ्चार एव च ।
चौरैराटविकैश्चोग्रै परराष्ट्रस्य पीडनम ॥
अग्निदैरसदैश्चैव प्रतिरूपककारकै ।
श्रेणिमुख्योपजापेन वीरुधश्छेदनेन च ॥
दूषणेन च नागाना आशङ्काजननेन च ।
आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्ज्जनेन च ॥
सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य ह्रासवृद्धी समञ्जसम् ।
दूतसामर्थ्ययोगाश्च राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् ।
अरिमध्यस्थमित्राणा सम्यक चोक्त प्रपञ्चनम ॥
अवमर्द्द प्रतीघातस्तथा चैव बलीयसाम ।
व्यवहार सुसूक्ष्मश्च तथा कण्टकशोधनम ॥
श्रमो व्यायामयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य सग्रह ॥
अभृतानाश्च भरण भृतानाश्चान्ववेक्षणम ।
अर्थस्य काले दानश्च व्यसने चाप्रसङ्गिता ॥
तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च ह ।
कारणञ्च त्रिवर्गस्य गुणदोषास्तथैव च ॥
दुष्टेङ्गितञ्च विविध वृत्तिश्चैवानुजीविनाम् ।
शङ्कितत्वञ्च सर्व्वस्य प्रमादस्य च वर्ज्जनम ॥
अलब्धलाभो लब्धस्य तथैव च विवर्द्धनम् ।
प्रदानञ्च विवृद्धस्य पात्रेभ्यो विधिवत्तदा ॥
विसर्गोऽर्थस्य धर्म्मार्थं कामहेतुकमुच्यते ।
चतुर्थं व्यसनाघाते तथैवात्रानुवर्णितम ॥
क्रोधजानि तथोग्राणि कामजानि तथैव च ।
दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ । व्यसनान्यत्र चैव ह ॥
मृगयाक्षास्तथा पान स्त्रियश्च भरतर्षभ । ।
कामजान्याहुराचार्य्या प्रोक्तानीह स्वयम्भुवा ॥
वाक्पारुष्य तथोग्रत्व दण्डपारुष्यमेव च ।
निग्रहोऽथात्मनस्त्यागमर्थदूषणमेव च ॥
यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तेषाञ्च वर्णिता ।
अवमर्द्द प्रतीघात केतनानाञ्च भञ्जनम् ।
चैत्यद्रुमावमर्द्दश्च रोध कर्म्मान्तनाशनम ॥
उपस्कारोऽथ वसन तथोपायाश्च वर्णिता ।
पणवानकशङ्खाना भेरीणाञ्च युधिष्ठिर । ॥
उपार्ज्जनञ्च द्रव्याणा परिमर्द्दश्च तानि षट ।
लब्धस्य च प्रशमन सताञ्चैवाभिपूजनम ॥
विद्वद्भिरेकीभावश्च दानहोमविधिज्ञता ।
मङ्गलालभनञ्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ॥
आहारयोजनञ्चैव नित्यमास्तिक्यमेव च ।
एकेन च यथोत्थेय सत्यत्व मधुरा गिर ॥
उत्सवाना समाजाना क्रिया केतनजास्तथा ।
प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्व्वाधिकरणेष्वथ ॥
वृत्तिर्भरतशार्द्दूल । नित्यञ्चैवान्ववेक्षणम् ।
अदण्ड्यत्व च विप्राणा युक्त्या दण्डनिपातनम् ॥
अनुजीविस्वजातिभ्यो गुणेभ्यश्च समुद्भव ।
रक्षणञ्चैव पौराणा राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम ॥
मण्डलस्था च या चिन्ता राजन् । द्वादशराजिका ॥
द्वासप्ततिविधा चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ।
देशजातिकुलानाञ्च धर्म्मा समनुवर्णिता ॥
धर्म्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्णित ।
उपायश्चात्र लिप्सा च विविधा भूरिदक्षिण । ॥
मूलकर्म्मक्रिया चात्र मायायोगश्च वर्णित ।
दूषण स्रोतसाञ्चैव वर्णितञ्च स्थिराम्भसाम् ॥
यैर्यैरुपायैर्लोकस्तु न चलेदार्य्यवर्त्मन ।
तत सर्व्व राजशार्द्दूल । नीतिशास्त्रेषु वर्णितम् ॥
एतत कृत्वा शुभ शास्त्र तत स भगवान प्रभु ।
देवानुवाच सहृष्ट सर्व्वान शक्रपुरोगमान ॥
उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च ।
नवनीत सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभाविता ॥
दण्डेन सहिता ह्येषा लोकरक्षणकारिका ।
निग्रहानुग्रहरता लोकाननुचरिष्यति ॥"
इति महाभारते राजधर्म्मे ॥

दुर्गा । यथा,—
"नयानयगतालोके विकल्पनिलयामला ।
दण्डनाम्नमनाम्नापि दण्डनीतिरिति स्मृता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्याय ॥

दण्डपांशुल, पु, (दण्डेन दण्डधारणेन पांशुलो नीच ।) द्वारपाल । इति शब्दरत्नावली ॥

दण्डपाणि, पु (दण्ड पाणौ यस्य ।) यम । (यथा, भागवते । १ । १७ । ३५ ।
"परोक्षितेवमादिष्ट स कलिजातवेपथु । समुद्यतासिमाहेद दण्डपाणिमिवोद्यतम् ॥")
काशीस्थशिवगणविशेष । स पूर्णभद्रयक्षपुत्त्र हरिकेशनामा शिवमाराध्य शिववरेण काश्या दण्डनायकत्वमवाप्तवान । यथा —
"भक्तस्य धीरस्य तपोनिधेर्हृदो
हरो वराणा निकर तदा सुदा ।
क्षेत्रस्य यक्षास्य मम प्रियस्य भो
भवाद्य ना दण्डधरो वरात्मम ॥
स्थिरस्त्वमद्यादि दुरात्मदण्डक
सुपालक पुण्यकृताञ्च मतप्रिय ।
त्व दण्डपाणिर्भव नामतोऽधुना
सर्व्वान गणान शाधि ममाज्ञयोत्कटान ॥"
"त्वत्सात्कृतक्षेत्रवरेऽद्य यक्षराट
कल्पामनाराध्य सुमुक्तिभाग्जन ।
सभाजन प्राग्त एव ते चरेत
तत समर्च्चा मम भक्त आदरात ॥
मद्भक्तियुक्तोऽपि विना त्वदीया
भक्ति न काशीवसति लभेत ।
गणेषु देवेषु हि मानवेषु
तदग्रमान्यो भव दण्डपाणे । ॥"
इति काशीखण्डे ३२ अध्याय ।
(स्वनामख्यातचन्द्रवशीयनृपविशेष । यथा, मात्स्ये । ५ । ८७ ।
"वहीनरात्मजश्चैव दण्डपाणिर्भविष्यति ॥"
अयन्तु मासत्रयाधिकचत्वारिशद्वर्षपर्य्यन्त राज्य चकार । यथा, राजावल्याम १ परिच्छेदे ।
"चत्वारिशत समाश्चैव सोऽपि मासत्रयाधिका । बुभुजे पृथिवीमेतां दण्डपाणिर्महाबल ॥"

न्यायरे, त्रि । यथा महाभारते । १।१ ८।२८।
"भीमसेनो महाबाहुर्द्दण्डपाणिरिवान्तकः ।
प्रविवेश महासेनां मकरः सागरं यथा ॥")

दण्डपारुष्य, क्ली, (दण्डेन यत् पारुष्यं परुषता । दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डो देहस्तेन यत् पारुष्यं विरुद्धाचरणमिति मिताक्षरा ।) राज्ञां सप्तव्यसनान्तर्गतव्यसनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४ ३ ॥ अष्टादशविवादान्तर्गतविवादविशेषः । तत्तु ताडनादि । इति मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २७८ ।
"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥")

दण्डपाल, पुं (दण्डं शरीरं पालयतीति । पालि + अण् ।) अङ्गशफरमत्स्यः । दाडिका इति भाषा । इति हारावली । १६ ॥ (दण्डेन पालयतीति । पालि + अच् ।) द्वारपालः ॥

दण्डपालक पुं, (दण्डपालवत् कायतीति । कै + कः ।) शकुलमत्स्यः । इति हारावली । १६१ ॥

दण्डबालधि, पुं (दण्ड इव बालधिर्यस्य ।) हस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥

दण्डभृत्, पुं (दण्डं चक्रभ्रामणार्थं लगुडादिकं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् तुगागमश्च ।) कुम्भकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दण्डं दमनं बिभर्त्तीति ।) दण्डधारके, त्रि ॥

दण्डयात्रा, स्त्री (दण्डाय शत्रुदमनाय या यात्रा प्रयाणम् ।) दिग्विजयः । सयानम् । वरयात्रा । इति मेदिनी । रे २६५ ॥

दण्डयाम पुं (दण्डं यच्छतीति । यम + अण् ।) यमः । दिनम् । अगस्त्यः । इति मेदिनी । मे ६ ॥

दण्डरी स्त्री, डङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डवासी, [न्] पुं, (दण्डेन वदतीति । वद + णिनि ।) दर्व्वटः । द्वारपालः । इति हारावली । १२८ ॥ दण्डवक्तरि, त्रि ॥

दण्डवासी, [न्] पुं, (दण्डेन वसतीति । वस + णिनि ।) द्वारपालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ एकग्रामाधिष्ठितजनः । इति जटाधरः ॥

दण्डविष्कम्भ पुं, (दण्डं मन्थानदण्डं विष्कभ्नाति निबध्नाति यत्र । वि + स्कम्भ + अधिकरणे घञ् । वेः स्कभ्नातेर्नित्यमिति षत्वम् ।) यत्र स्तम्भादौ आकर्षणार्थं रज्ज्वा दण्डो निबध्यते सः । घोलमन्थोया खुँटी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुठरः २ । इत्यमरः । २।६।७४ ॥

दण्डवृक्षक पुं (पत्रविहीनत्वात् दण्ड इव वृक्षः । ततः स्वार्थे कन् ।) स्नुही । इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डहस्त, क्ली, (दण्ड इव हस्तो हस्तरूपो यस्य ।) तगरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डाजिन, क्ली शाठ्यम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (कपटिनां बहिः प्रकाशादिकं यतीनां दण्डाजिनवत् आश्यलिङ्गत्वेन प्रतीयमानत्वात् तदर्थत्वेनोपचर्य्यते । दण्डश्च अजिनञ्च द्वयोः समाहारः । यतीनां दण्डं मृगचर्म्म च । यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ३१ ।
"दण्डाजिनकृता चिन्ता यथा तव वनेऽपि च ।
तथैव राज्यचिन्ता मे चिन्तयानस्य वा न वा ॥")

दण्डादण्डि, अ, (दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य प्रवृत्तं युद्धम् । "इच् कर्म्मव्यतिहारे ।" ५ । ४ । १२७ । इति इच् ।) परस्परदण्डकरणकप्रहाररूपयुद्धम् । इति व्याकरणम् ॥ लाठालाठि इति भाषा ॥

दण्डार पुं, (दण्डं ऋच्छतीति । ऋ + अण् ।) वाहनम् । मत्तहस्ती । शरयन्त्रकम् । कुम्भकारस्य चक्रम् । इति मेदिनी । रे, १६८ ॥

दण्डाहत, क्ली, (दण्डेन आहतम् ।) घोलम् । इत्यमरः । २।६।५३ ॥ (दण्डेन ताडिते त्रि ॥)

दण्डिक पुं, (दण्डोऽस्यास्तीति । दण्ड + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) दण्डधारकः । छडिबरदार इा आसाबरदार इति च भाषा । मत्स्यविशेषः । डानिकणा माछ इति भाषा । अस्य गुणाः । कफवायुपित्तनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (दण्डदातरि नियामके त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ११ । ३६ ।
"न तत्र राजा राजेन्द्र । न दण्डो न च दण्डिकः ।
स्वधर्म्मेणैव धर्म्मज्ञ । ते रक्षन्ति परस्परम् ॥")

दण्डिका स्त्री (दण्डवदाकृतिरस्त्यस्याः । दण्ड + ठन् + टाप् ।) हारविशेषः । इति जटाधरः ॥ रज्जुः । यथा, अङ्गुल्योतकषं दण्डिका छिनत्ति । इति सुपद्मव्याकरणम् ॥ दण्डिका रज्जुरिति तट्टीकाकारः ॥

दण्डित त्रि (दण्डः सञ्जातोऽस्येति । दण्ड + "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।" ५ । ।३६। इति इतच् ।) कृतदण्डः । तत्पर्य्यायः । शासितः २ शासितः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

दण्डी, [न्] पुं, (दण्डोऽस्यास्तीति । दण्ड + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) जिनविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (स तु कवीनामन्यतमः काव्यादर्शदशकुमारचरितादिग्रन्थप्रणेता । शङ्कराचार्य्यसमकालीनोऽयम् । यथा शङ्करविजये । १५ । १४ ।
"स कथाभिरवन्तिषु प्रसिद्धान्
विबुधान् बाणमयूरदण्डिमुख्यान् ।
शिथिलीकृतदुर्म्मताभिमानान्
निजभाष्यश्रवणोत्सुकांश्चकार ॥")
यथा, कालिदासः ।
"जाते जगति वाल्मीके कविरित्यभिधीयते ।
कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥"
दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यमः । (यथा, महाभारते । १ । १६० । १७ ।
"स वृक्षमादाय रिपुप्रमाथी
दण्डीव दण्डं पितृराज उग्रम् ॥")
द्वाःस्थः । चतुर्थाश्रमी । (अस्य व्यवहारादिकं यदुक्तं मनौ । ६ । ४१ ५८ ।
"आगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः ।
समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥
एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ।
सिद्धिमेकस्य सम्पश्यन्न जहाति न हीयते ॥
अनग्निरनिकेतः स्याद् ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।
उपेक्षकोऽसङ्कुसुको मुनिर्भावसमाहितः ॥
कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
समता चैव सर्व्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निर्द्देशं भृतको यथा ॥
दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम् ।
सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥
अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्व्वीत केनचित् ॥
क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
सप्तद्वारावकीर्णाञ्च न वाचमनृतां वदेत् ॥
अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥
न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।
नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥
न तापसैर्ब्राह्मणैर्व्वा वयोभिरपि वा श्वभिः ।
आकीर्णं भिक्षुकैर्व्वान्यैरागारमुपसंव्रजेत् ॥
क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ।
विचरेन्नियतो नित्यं सर्व्वभूतान्यपीडयन् ॥
अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ।
तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥
अलाबुं दारुपात्रञ्च मृन्मयं वैदलं तथा ।
एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥
एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्येत विस्तरे ।
भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥
विधूमे सन्नमुषले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यात् मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥
अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्व्वशः ।
अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥"
दण्डग्रहणादेव दण्डी । भार्य्यादिषु विद्यमानेषु दण्डग्रहणेन प्रत्यवायो जायते । यदुक्तं महानिर्व्वाणतन्त्रे १३ पटले ।
"स्थिताया यौवनयुतकान्ताया परमेश्वरि । ।
सर्व्वं हि विफलं तस्य यः कुर्य्याद्दण्डधारणम् ॥
विद्यते पितरौ देवि । यः कुर्य्याद्दण्डधारणम् ।
सन्न्यासः विफलस्तस्य रौरवाख्यं गमिष्यति ॥
विद्यते बालभावेन यस्य कान्ता सुतस्तथा ।
सन्न्यासधारणं तस्य वृथा हि परमेश्वरि । ॥
सगुरुश्चापि शिष्यश्च रौरवाख्यं प्रपद्यति ॥"
अधुनातनदण्डिनस्तु प्रायशः शङ्कराचार्य्यसम्प्रदायान्तर्गताः अतस्तेषां निर्गुणब्रह्मोपासनं परमो धर्म्मः । एते तु मुण्डिनः प्रायशः परिहितरञ्जितवस्त्राः रुद्राक्षमालाधारिणश्च दण्डिनस्तु द्वादशवर्षपर्य्यन्तं भिक्षापर्य्यटनादि विधाय दण्डान् परित्यज्य परमहंसाश्रममाश्र

येषु इति साम्प्रदायिका ॥ एतेषां काशी एव प्रधानतम वासस्थानम ॥ * ॥ महादेव । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२६ ।
"मुण्डो विरूपो विकृतो दण्डी कुण्डी विकुर्व्वण ॥"
योगाचार्य्यविशेष । यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम । उत्तरभागे । १ । ५ ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
"युगावर्त्तेषु सर्व्वेषु योगाचार्य्यच्छलेन तु ।
अवताराणि शर्व्वस्य शिष्याश्च भगवन । वद ॥"
उपमन्युरुवाच ।
'महाकालश्च शूली च दण्डी मुण्डी स एव च ॥"
धृतराष्ट्रपुत्त्राणामेकतम । यथा, महाभारत धृतराष्ट्रपुत्त्रनामकथने । १ । ६७ । १ २ ।
"निषङ्गी कवची दण्डी दण्डधारो धनुर्ग्रह ॥"
दण्डीत्यत्र पाशीति केचित ॥) दण्डयुक्ते त्रि । इति हेमचन्द्र । ३ । ३८५ ॥ (यथा, महाभारत । १३ । १४ । ३७ ।
'दण्डी मुण्डी कुशी चीरी घृताक्तो मेखलीकृत ॥")
दण्डोत्पल क्ली, (दण्डयुक्तमुत्पलमिव ।) क्षुप विशेष । डानिपोला इति डानकुणि इति च भाषा । अस्य गुणा । क्षयश्वासकासनाशित्वम । अग्निदीपनत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ तत्तु पीतरक्तश्वेतपुष्पभेदेन त्रिविधम । पीतस्य पर्य्याय । गोवन्दनी २ गन्धवल्ली ३ सहदेवी ४ सहा ५ । रक्तस्य पर्य्याय । विश्वदेवा १ । श्वेतस्य । दण्डोत्पला १ । इति रत्नमाला ॥
दण्डोत्पला, स्त्री, (दण्डोत्पल+टाप ।) श्वेत पुष्पदण्डोत्पलम । इति रत्नमाला ॥
दण्ड्य , त्रि, (दण्ड्यते इति । दण्ड+कर्म्मणि ण्यत । यद्वा दण्डमर्हतीति । दण्ड+"दण्डादिभ्यो यत ।" ५ । १ । ६६ । इति यत ।) दण्डनीय । दण्डितव्य । (यथा मार्कण्डेये । २८ । ३४ ।
"स्वधर्म्मोल्लङ्घ्य स्वकं धर्म्म स्ववर्णाश्रमसञ्चितम ।
नरोऽन्यथा प्रवर्त्तेत स दण्ड्यो भूभृतो भवेत ॥')
तत्पर्य्याय । दण्डार्ह २ । इति जटाधर ॥
(यथा, रघु । १ । २५ ।
"स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान् परिणेतु प्रसूतये ॥")
दत, पु, दन्त । इति शब्दचन्द्रिका । अस्य बहुवचने दत ॥
दत्त त्रि, (दीयते इति । दा+क्त ।) रक्षितम् । कृतदानम । तत्पर्य्याय । विसृष्टम् २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ विश्राणितम ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । १ । १५ ।
"स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनि-
श्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशत ॥"
दा+भावे क्त ।) दाने, क्ली । तत सप्तविध यथा,—
"दत्त सप्तविध प्रोक्तमदत्त षोडशात्मकम ।
पण्यमूल्य भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात प्रत्युपकारत ।
स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थञ्च दत्त दानविदो विदु ॥
अदत्तन्तु भयक्रोधशोकावेशरुगन्विते ।
तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगत ॥
बालमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्ज्जितम् ।
कर्त्ता ममेदं कर्म्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत ॥
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्य्ये चाधर्म्मसंहिते ।
यद्दत्त स्यादविज्ञानात तददत्तमिति स्मृतम् ॥"
इति मिताक्षरा ॥
दन्त , पु, राजविशेष । स अग्निशिखनन्दन । इति हेमचन्द्र । ३ । ७६ ॥ (स तु जैनविशेष । अपर क्षत्त्रियजशोतपशो नृपविशेष । यथा, महाभारते । १२ । २९६ । १५ ।
"आयुर्मतङ्गो दत्तश्च द्रुपदो मातस्य एव च ॥"
यदुवंशीयस्य राजाधिदेवस्य पुत्त्र । यथा हरिवंशे । ३८ । २ ।
"राजाधिदेवपुत्त्रास्तु जज्ञिरे वीर्य्यवत्तरा ।
दत्तातिदत्तौ बलिनौ शोणाश्व श्वेतवाहन ॥")
वैश्यस्योपाधिविशेष । यथा,—
"शर्म्मा देवश्च विप्रस्य वर्म्मा त्राता च भूभुज ।
भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दास शूद्रस्य कारयेत ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम ॥
अधुना कायस्थादेरुपाधिश्च । (यथा, कुलदीपिकायाम ।
"गौडेऽस्मिन् कीर्त्तिमन्तश्चिरवसतिकृता मौलिका ये हि सिद्धा
स्ते दत्ता सेनदासा करगुहसहिता पालिता सिंहदेवा ॥")
भगवदवतारविशेष । स अत्त्रिपुत्त्र दत्तात्त्रेय इति नाम्ना ख्यात । इति श्रीभागवतम ॥ (पुत्त्रविशेष । यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ४८ ।
'कुण्ड सहोढ कानीन क्रीत प्राप्तस्तथा वने ।
दत्त केनापि चाशक्तौ धनग्राहिसुता स्मृता ॥"
तथा, महाभारते । १ । १२ । ३४ ।
"दत्त क्रीत उपक्रीत उपगच्छेत स्वयञ्च य ॥")
दत्तक , पु, (दत्त एव । स्वार्थे कन ।) द्वादशविधपुत्त्रान्तर्गतपुत्त्रविशेष । सपिण्डदत्तकस्य अशौचव्यवस्था । यथा, "सापिण्ड्यस्य पुत्त्रीकरणे तु सपिण्डमरणादिनिमित्त दत्तकस्य तन्मरणादिनिमित्त सपिण्डानां दशरात्रमेव निर्व्विवादम । इति चानन्तभट्टकृतदत्तकदीधिति ॥ * ॥
औरसपुत्त्रेण सह तस्य समभागित्वम । यथा,—
"दत्तपुत्त्रे यथाजाते कदाचित्त्वौरसो भवेत ।
पितुर्व्वित्तस्य सर्व्वस्य भवेता समभागिनौ ॥
इत्यपि वचन शूद्रविषयम् ।" इति दत्तकचन्द्रिका ॥ अन्यत पोष्यपुत्त्रशब्दे द्रष्टव्यम ॥
दत्तकपुत्त्र , पु (दत्तक एव पुत्त्र ।) द्वादशविध पुत्त्रान्तर्गतपुत्त्रविशेष । यथा याज्ञवल्क्य ।
"दद्यान्माता पिता वा य स पुत्त्रो दत्तको भवेत ॥"
तत्परिग्रहणस्य प्रकारो यथा,—
"शुक्रशोणितसम्भव पुत्त्रो मातापितृनिमित्तक ।
तस्य प्रदानविक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवत ॥
नत्वेक पुत्त्र दद्यात प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्व्वेषाम ।
स्त्री पुत्त्र न दद्यात प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तु ॥
पुत्त्र प्रतिग्रहीष्यन बन्धूनाहूय राजनि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा प्रतिगृह्णीयादिति ।" इति वशिष्ठ ॥ तस्य गोत्त्रधनप्राप्तिर्यथा —
"गोत्त्ररिक्थे जनयितुर्न्न हरेद्दत्त्रिम सुत ।
गोत्त्ररिक्थानुग पिण्डो व्यपैति ददत स्वधा ॥
पितुर्गोत्त्रेण य पुत्त्र संस्कृत पृथिवीपते ।
आचूडान्त न पुत्त्र स पुत्त्रता याति चान्यत ॥
चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्त्रेण वै कृता ।
दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥
ऊर्द्ध्वन्तु पञ्चमाद्वर्षान्न दत्ताद्या सुता नृप ।
गृहीत्वा पञ्चवर्षीयपुत्त्रेष्टि प्रथमञ्चरेत ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम ॥
दत्तको द्विविध । केवलदत्तक द्व्यामुष्यायणदत्तकश्च । केवलदत्तको जनकेन प्रतिग्रहीत्रथमेव दत्त तस्यैव पुत्त्र । द्व्यामुष्यायणस्तु जनकप्रतिग्रहीतृभ्यामावयोरयमिति संप्रतिपन्न स उभयोरपि पुत्त्र ।' इति मिताक्षरा ॥
दत्ताप्रदानिक, क्ली, (दत्तस्य आप्रदान ग्रहणमस्त्यस्य । दत्ताप्रदान+ठन ।) अष्टादशविवादपदान्तर्गतविवादपदविशेष । दत्तस्य पुनराहरणं यस्मिन् विवादपदे तत । यथा नारद ।
"दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्य पुनरादातुमिच्छति ।
दत्ताप्रदानिक नाम व्यवहारपद हि तत ॥"
"असम्यगविहितमार्गेण ।" इति मिताक्षरा ॥
दत्तात्मा [न] पु, (दत्त आत्मा येन ।) पुत्त्र विशेष । यथा,—
"दत्तात्मा तु स्वयं दत्त ।" इति कात्यायन ॥ अस्य विवरणम । "दत्तात्मा तु पुत्त्रो यो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा तवाहं पुत्त्रो भवामीति स्वयं दत्तत्वमुपगत ।" इति मिताक्षरा ।२।१३४॥ (विश्वदेवानामन्यतम । यथा, महाभारते । १३ । ९२ । ३४ ।
"सोमप श्च्यसावित्रौ दत्तात्मा पुण्डरीयक ॥")
दत्तानपकर्म्म, [न] क्ली, (दत्तस्य अनपकर्म्म आदानं यत्र ।) दत्ताप्रदानिकम । इति मनु ॥
दत्ति , स्त्री, (दा+भावे क्तिन ।) दानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघु । ८ । ८६ ।
"अपशोकमना कुटुम्बिनी-
मनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभि ॥")
दत्तेय , पु, (दत्ताया अपत्य पुमान । दत्ता+ढक ।) इन्द्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥
दद, ङ दाने । धृतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म सक-सेट ।) ङ, ददते । इति दुर्गादास ॥
ददन, क्ली, (दद+भावे ल्युट ।) दानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
दद्रु पु, कच्छप । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥ (ददाति कण्डूमिति । दद+बाहुलकात रु । यद्वा, दरिद्राति दुर्गच्छत्यनेनेति । दरिद्रा+मृगय्वादित्वात कुप्रत्ययेन साधु । इत्युज्ज्वलदत्त । १ । ९२ ।) रोगविशेष । दाद

इति भाषा। तस्य रूपान्तराणि। दद्रु ० न्दू ३ दद्रू ४। इति भरतधृतशब्दभेद ॥
तस्य लक्षणं यथा —
"सकण्डुरागपिडकं दद्रुमण्डलमुन्नतम ॥"
इति माधवकर ॥
तस्यौषधम यथा,—
"विडङ्गैडगजाकुष्ठनिशासिन्धत्थसर्षपै ।
म्लाम्बुपिष्टो लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशन ॥
प्रपुन्नाडस्य बीजानि धात्री सर्जरस स्नुही।
सौवीरपिष्टं दद्रूणामेतदुद्वर्त्तनं परम ॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत ।
दद्राकट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च ॥"
इति गारुडे १७५ अध्याय ॥ * ॥
'एकश्च त्रिफलाभागस्तथा भागद्वय शिव ।।
सोमराजस्य बीजाना त्र्यंश पथ्या च दद्रुयुत ॥
गम्भूतज्ञ सगोमूत्र कथितं लवणान्वितम ।
कास्यघृष्ट खर लेपात कुष्ठदद्रुविनाशनम ॥
हरिद्रा हरितालञ्च दूर्वा गोमूत्रसैन्धवम।
अयं लेपो हन्ति दद्रु पामान वै गरं तथा ॥"
इति गारुडे १९४ अध्याय ॥ * ॥
"मरीच त्रिवृत कुष्ठं हरितालं मन शिला।
देवदारु हरिद्रे द्वे कुष्ठं मासी च चन्दनम ॥
विशाला करवीरञ्च अकक्षीरं शक्रतपलम।
एषाञ्च कार्षिको भागो विषस्यार्द्धपलं भवेत ॥
प्रस्थं कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत।
मृतपात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत ॥
पामा विचर्च्चिका चैव दद्रुविस्फोटकानि च।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति कोमलत्वञ्च जायते ॥"
इति च गारुडे १९८ अध्याय ॥ * ॥
अथ दद्रुचिकित्सा।
"कुष्ठकृमिघ्नो दद्रुघ्नो निशासैन्धवसर्षपा ।
अम्लपिष्ट प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिसूदन ॥
दूर्व्वाभयासैन्धवचक्रमर्द्द-
कुठेरका काञ्जिकतक्रपिष्टा ।
त्रिभि प्रलेपैरपि बद्धमूला
दद्रुश्च कुष्ठञ्च विनाशयन्ति ॥"
कुठेरक ममरी इति लोके।
लोके गञ्जिलकाख्या सिद्धार्थकश्च स्नुहीचीरम।
त्रयमिति समभागं स्यादेषा द्विगुणास्तु दद्रुघ्न ॥
अष्टगुणे गोतक्रे तानि प्रक्षतानि सदध्यात।
दिवसत्रितयादूर्द्ध सम्यक निर्म्मथयेत्तानि ॥
वस्त्रोपलेन घृष्ट्वा दद्रूमालेपयेत्तेन।
सप्ताहाल्लेपोऽयं दद्रुकण्डूमवश्यं विनाशयति ॥"
इति भावप्रकाश ॥
("लाक्षाकुष्ठ सर्षपा श्रीनिकेत
रात्रिर्योष चक्रमर्द्दस्य बीजम।
कल्केरस्य तक्रपिष्ट प्रलेपो
दद्रुयुक्तो मूलकाद्वीजयुक्त ॥
सिन्धूद्भूत चक्रमर्द्दस्य बीज-
मिध्मूद्भूत केशर ताक्ष्यशैलम।
पिष्टो लेपोऽयङ्कपित्थाद्रसेन
दद्रूणा नाशयत्येष योग ॥
हेमक्षीरी व्याधिघात शिरीषो
निम्ब सर्ज्जो वत्सक साजकर्ण ।
शीघ्र तीव्रा नाशयन्तीह दद्रू
स्नानालेपोद्घर्षणेषु प्रयुक्ता ॥"
इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये ॥)
दद्रुक पु (दद्ररेव। स्वार्थे कन।) दद्रुरोग । इति शब्दरत्नावली ॥
दद्रुघ्न, पु, (दद्रु दद्रुरोग हन्तीति। हन+टक।) चक्रमर्द्दक । इत्यमर । २।४।१४७ ॥ (यथा, भावप्रकाशे क्षुद्रकुष्ठचिकित्सायाम।
"वाकुची चाथ न्दद्रुघ्न पिचुमर्द्दा हरीतकी॥"
अस्य गुणा यथा,—
"दद्रुघ्नपत्र दोषघ्नमम्लं वातकफापहम।
कण्डुकासकृमिश्वासदद्रुकुष्ठप्रणुल्लघु ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
दद्रुण त्रि (दद्रुरस्त्यस्येति। दद्रु+"लोमादि पामादिपिच्छादिभ्य शनेलच।" ५।२।१ । इति न।) दद्रुरोगी। इत्यमर। २।६।५६ ॥
दद्रुनाशिनी, स्त्री, (न्दद्रु नाशयतीति। नश+णिच+णिनि। ङीप।) तैलिनीकीट । इति राजनिर्घण्ट ॥
दद्रुरोगी, [न्] त्रि, (न्दद्रुरोगोऽस्त्यस्येति। दद्रु-रोग+इनि।) दद्रुरोगविशिष्ट । देद्रुया इति भाषा। तत्पर्य्याय। दद्रुण २। इत्यमर। २।६।५६ ॥
दद्रू पु, (दरिद्राति दुर्गच्छत्यङ्गमनेनेति। दरिद्रा+"दरिद्राते यालोपश्च।" उणा १।९२। इति ऊ रकारेकाराकाराणा लोपश्च।) दद्रु । इत्यमरटीकाया भरत ॥
दद्रूघ्न, पु, (दद्रु हन्तीति। हन+टक।) दद्रुघ्न। इति शब्दरत्नावली ॥
दद्रूण, त्रि (दद्रूरस्त्यस्येति। दद्रू+पामादित्वात न।) दद्रुण । इत्यमरटीकाया रमानाथ ॥
दध, ङ ददे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म-सक सेट।) ङ, दधते। ददे दानधृत्यो । आदध्यादन्धकारे रतिमतिशयिनीमिति मयूर-भट्टोक्तम। णत्वकृतानित्यात अस्यैव टीपरस्यैपद साध्यत्वमिति रमानाथ । वस्तुतस्तु डु धाञ् धारणे इत्यस्यैव रूपं साध्यम्। इति दुर्गादास ॥
दधि, क्ली, (दधातीति। धा+"आदृगमहनजन इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या कि स च लिड्वत।) श्रीवास । वसनम्। इति शब्दरत्नावली ॥ क्षीरोत्तरा-वस्थाभाव । दइ इति भाषा। तत्पर्य्याय। क्षीरजम २ मङ्गल्यम ३ विरलम ४। इति राजनिर्घण्ट ॥ पयस्यम् ५। घनेतरत दधि द्रप्सम। इत्यमर ॥ अस्य गुणा । अम्लत्वम। गुरुत्वम। वातदोषशमनत्वम। सग्राहित्वम। मूत्रावहत्वम। बल्यत्वम। शोफकफार्त्तारुच शमनत्वम्। वह्निशान्तिकारित्वम्। कासश्वास-पीनसविषमज्वरशीतज्वरहितत्वम। रक्तोद्रेक शुक्रवृद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥ उष्ण-त्वम। दीपनत्वम। स्निग्धत्वम। कषायानुरस-त्वम। पाकेऽम्लत्वम। पित्तमेद प्रदत्वम। मूत्र-कृच्छ्रप्रतिश्यायातीसाररुचिकार्श्येषु शस्तत्वञ्च। इति भावप्रकाश ॥ स्वादुत्वम। हृद्यत्वम। रोचनत्वम। मङ्गल्यत्वम। इति राजवल्लभ ॥*॥
अथ पक्वदुग्धदधिगुणा । रुच्यत्वम। स्निग्धत्वम। उत्तमगुणत्वम्। पित्तानिलापहत्वम। सर्व्व-धात्वग्निबलवर्द्धनत्वञ्च ॥ * ॥
नि सारदुग्धदधिगुणा । सग्राहित्वम। शीतल-त्वम। वातलत्वम। लघुत्वम। विष्टम्भित्वम। दीपनत्वम। रुच्यत्वम। ग्रहणीरोगनाशित्वञ्च॥*॥
बद्धदधिगुणा । सुस्निग्धत्वम। मधुरत्वम। नातिपित्तकरत्वञ्च ॥ * ॥
शर्करासहितदधिगुणा । श्रेष्ठत्वम। तृष्णा-पित्तास्रदाहनाशित्वञ्च ॥ * ॥
गुडयुक्तदधिगुणा । वातनाशित्वम। वृष्यत्वम। बृंहणत्वम। तर्पणत्वम। गुरुत्वञ्च। इति भाव-प्रकाश ॥ * ॥
वातजश्वयाननाशित्वम। इति चक्रदत्त ॥ * ॥
रात्रौ दधिसेवने विशेषो यथा, रात्रौ दधि न भुञ्जीत किन्तु सघृतशर्कर समुद्गसूप सक्षौद्र उष्ण सामलक भुञ्जीत। रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु च अमुष्टतान्वितमपि दधि न हितम॥ ऋतुविशेषे विधिनिषेधौ। हेमन्तशिशिरवर्षासु दधि शस्त शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो विगर्हि-तम ॥ * ॥
अविधिना दधिसेवने दोष । ज्वरास्रकपित्त-वीसर्पकुष्ठपाण्डुभ्रमकामलारोगप्राप्ति ॥ * ॥
अथ गोदधिगुणा । विशेषस्वादुत्वम्। बल्य-त्वम। रुचिप्रदत्वम। पवित्रत्वम। दीपनत्वम। स्निग्धत्वम। पुष्टिकारित्वम। वायुनाशित्वम। अशेषदधिमध्ये गुणाधिकत्वञ्च ॥ * ॥
माहिषदधिगुणा । सुस्निग्धत्वम। श्लेष्मलत्वम। वातपित्तनाशित्वम। स्वादुपाकित्वम। अभि-ष्यन्दित्वम। गुरुत्वम। रक्तकफदूषणत्वञ्च ॥ * ॥
छागीदधिगुणा । उत्तमत्वम। ग्राहित्वम। त्रिदोषनाशित्वम। श्वासकासार्श क्षयकार्श्येषु शस्तत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति भावप्रकाश ॥*॥
आविकदधिगुणा । दुर्नामकफवाधिप्रकोपन-त्वम् ॥ आश्वीदधिगुणा । वातनाशित्वम। दीपनत्वम। चक्षुर्हितत्वञ्च ॥ * ॥
औष्ट्रकदधिगुणा । क्षारत्वम। अत्यम्लत्वम। कटुपाकित्वञ्च ॥ * ॥
हस्तिनीदधिगुणा । वीर्य्योष्णत्वम्। कषाय-त्वम। कफवातनाशित्वञ्च ॥ * ॥
मानुष्यदधिगुणा । मधुरत्वम्। बल्यत्वम्। स्निग्धत्वम। सन्तर्पणत्वञ्च। इति राजवल्लभ ॥*॥
अथ दधिभेदा ।
"आदौ मन्द तत स्वादु स्वाद्वम्लञ्च तत परम।
अम्लञ्चतुर्थमत्यम्लं पञ्चम दधि पञ्चधा ॥" * ॥
मन्दादीना लक्षणानि गुणाश्च ।
"मन्द दुग्धवदव्यक्तरस किञ्चिद्घन भवेत।

मन्द स्यात् दृष्टविण्मूत्र दोषत्रयविदाहकृत ॥
यत् सम्यग् घनतां यातं व्यक्ताम्लं स्वादुरं भवेत् ।
स्वाद्वम्लस्य गुणा ज्ञेया सामान्यदधिवज्जने ॥
यत्तिरोहितमाधुर्य्य व्यक्ताम्लत्वं तदम्लकम् ।
दध्यम्लं दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनम् ॥
तदत्यम्लं दन्तरोमहर्षकण्ठादिदाहकृत ।
दध्यच्च दीपनं रक्तपित्तपुष्टिकरं परम् ॥'

इति भावप्रकाश ॥ * ॥

"लवणमधुरसार्पं शर्करासङ्गयाती
कुसुमरसविहीनं नैवदश्नन्ति नित्यम् ।
न च शरदि वसन्ते नोष्णकाले न रात्रौ
न दधि कफविकारे पित्तदोषेऽपि नाद्यात ॥
त्रिकटुकयुतमेतन्नानिकाचर्म्मिश्रं
कफहरमनिलघ्नं वह्निसन्धुक्षणञ्च ।
तुहिनशिशिरकाले सेवितञ्चातिपथ्यं
रचयति तनुदार्ढ्यं कान्तिसत्वञ्च नृणाम् ॥
दधि मधुरमीषदम्लं चाहितञ्च नात्युष्णम् ।
यावद्यावन्मधुरं दोषहरं तावदुष्णमिदम् ॥"

इति राजनिघण्ट ॥ * ॥

'दधि यत् स्वादु तद्बीर्य कफाभिष्यन्दकारणम् ।
मध्याम्लमतियद्रक्तदूषणं कफपित्तकृत ॥
विदाहि दृष्टविण्मूत्र मन्दजातं त्रिदोषकृत ।
गाढं त्वसारं रुच्यन्तु ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ॥
पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।
अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥"

इति राजवल्लभ ॥ * ॥

(ऋतुभेदे दधिविशेषगुणा यथा —
'शारदं दधिगुल्मघ्नं रक्तपित्ताविवर्द्धनम् ।
शोफं तृष्णां ज्वरं शूलं करोति विषमज्वरम् ॥

इति शारददधिगुणा ॥ * ॥

गुरु स्निग्धञ्च मधुरं कफकृद्बलवर्द्धनम् ।
वृष्यं मेध्यञ्च हैमन्तं पुष्टिदं तुष्टिनन्दिदम् ॥

इति हैमन्तदधिगुणा ॥ * ॥

शैशिरं सघनञ्चाम्लं मधुरं गुरु एव च ।
वृष्यं बलकरं पित्तश्रमापहरणं परम् ।

इति शैशिरदधिगुणा ॥ * ॥

वासन्तं मधुरं स्निग्धं किञ्चिदम्लं कफात्मकम् ।
बलकृद्दीप्यहा प्रोक्तं वसन्ते न प्रशस्यते ।

इति वासन्तदधिगुणा ॥ * ॥

लघु चाम्लं भवेद्ग्रीष्मे चात्युष्णं रक्तपित्तकृत ।
शोफभ्रमपिपासाकृद्दधियुक्तं न ग्रीष्मके ॥

इति ग्रीष्मदधिगुणा ॥ * ॥

वार्षिकं हितकृत प्रोक्तं दधि शस्तं न दोषलम् ।
शोषवातश्रमान् हन्ति श्रमातीसारनाशनम् ॥"

इति वार्षिकदधिगुणा ॥ * ॥

"हिक्काश्वासक्षीहाशानामतिसारे भगन्दरे ।
शस्तं प्रोक्तं दधि ज्ञेयं लवणेन विमूर्च्छितम् ॥

इति दधिभोजनविधि ॥" * ॥

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

"रोचनं दीपनं वृष्यं स्नेहनं बलवर्द्धनम् ।
पाकेऽम्लमुष्णं वातघ्नं मङ्गल्यं बृंहणं दधि ॥
पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।
अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥"
"त्रिदोषं मन्दकं जातं वातघ्नं दधि शुक्रलम् ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

"दधि तु मधुरमम्लमत्यम्लञ्चेति तत्कषायानुरसं
स्निग्धमुष्णं पीनसविषमज्वरातिसारारोचक-
मूत्रकृच्छ्रकार्श्यापहं वृष्यं प्राणकरं माङ्गल्यञ्च ॥
महाभिष्यन्दि मधुरं कफमेदोविवर्द्धनम् ।
कफपित्तकृदम्लं स्यादत्यम्लं रक्तदूषणम् ॥
विदाहि दृष्टविण्मूत्रं मन्दजातं त्रिदोषकृत ।
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ॥
वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं रुचिप्रदम् ।
दध्याजं कफपित्तघ्नं लघुवातक्षयापहम् ॥
दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनम् ।
विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तप्रसादनम् ॥
बलासवर्द्धनं स्निग्धं विशेषाद्दधि माहिषम् ।
विपाके कटु सक्षारं गुरु भेदोष्ट्रकं दधि ॥
वातमर्शांसि कुष्ठानि क्रिमीन् हन्त्युदराणि च ।
कोपनं कफवातानां दुर्नामघ्नाविकं दधि ॥
रसे पाके च मधुरमत्यभिष्यन्दि दोषलम् ।
दीपनीयमचक्षुष्यं वाडवं दधि वातलम् ॥
रूक्षमुष्णं कषायञ्च कफमात्रापहञ्च तत् ।
स्निग्धं विपाके मधुरं बल्यं सन्तर्पणं गुरु ॥
चक्षुष्यमग्र्यं दोषघ्नं दधि नार्य्या गुणोत्तरम् ।
लघु पाके बलासघ्नं वीर्य्योष्णं पित्तनाशनम् ॥
कषायानुरसं नाग्या दधि वर्च्चोविवर्द्धनम् ।
दधीन्युक्तानि यानीह गव्यादीनि पृथक् पृथक् ॥
विज्ञेयमेषु सर्व्वेषु गव्यमेव गुणोत्तरम् ।
वातघ्नं कफकृत स्निग्धं बृंहणं न च पित्तकृत ॥
कुर्य्याद्भक्ताभिलाषञ्च दधि यत् सुपरिस्रुतम् ।
शृतात् क्षीरात्तु यज्जातं गुणवद्दधि तत् स्मृतम् ॥
वातपित्तहरं रुच्यं धात्वग्निबलवर्द्धनम् ।
दध्न सरो गुरुर्वृष्यो विज्ञेयोऽनलनाशनः ॥
वह्नेर्विधमनश्चापि कफशुक्रविवर्द्धनः ।
दधि त्वसारं रुच्यञ्च ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ॥
दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ।
शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ॥
हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

धारणकर्त्तरि, त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥

दधिकूर्च्चिका, स्त्री, (दधिजाता कूर्च्चिका ।) अर्द्धो-दकोष्णदुग्धे दध्यम्लसंयोगात् जाता । इति केचित् ॥ उष्णदुग्धे दध्यम्लसंयोगात् जाता इत्यन्ये ॥ छेना इति भाषा । अस्या गुणाः । वातनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । रूक्षत्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"दध्ना सह पयः पक्वं यत् स्यात्तद्दधिकूर्च्चिका ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

दधिचार, पु, (दधि चालयति विलोडयतीति । दधि+चल+णिच्+अण् । लस्य रत्वम् ।) दधिमन्थनदण्ड । तत्पर्य्याय । वैशाख २ तक्राट ३ करघर्षण ४ । इति हारावली । २४ ॥

दधिज, क्ली, (दध्नो जायते इति । जन+"पञ्चम्यामजातौ ।" ३ । २ । ९८ । इति ड ।) नवनीतम् । इति राजनिर्घण्ट । (नवनीत शब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्य ॥)

दधित्थ, पु, (दधिवर्णो द्रवस्तिष्ठत्यस्मिन्निति । स्था+"सुपिस्थ ।" ३ । २ । ४ । इति क । पृषो-दरादित्वात् साधु ।) कपित्थ । इत्यमर । २ । ४ । २१ ॥ (यथा,—
"तद्वद्दधित्थबिल्वाम्रजम्बुमध्ये प्रपञ्चयेत ॥"
इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ॥
"दधित्थबिल्वचाङ्गेरी तक्रदाडिमसाधिता ।
पाचनी ग्राहिणी पेया सवाते पाञ्चमूलिका ॥'

इति चरके सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

दधित्थाख्य, पु, (दधित्थ आख्याति कपित्थमिव अनुकरोतीति । आ+ख्या+क ।) शरल द्रव । इति रत्नमाला ॥ लोवान इति भाषा ॥

दधिधेनु, स्त्री, (दधिनिर्म्मिता धेनु ।) दानार्थं दध्यादिनिर्म्मिता धेनु । यथा, वराहपुराणे ।
"दधिधेनोर्म्महाराज । विधानं शृणु साम्प्रतम् ।
अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप ! ॥
गोचर्म्ममात्रे तु पुनः पुष्पप्रकरशोभिते ।
कुशैरास्तीर्य्य वसुधां कृष्णाजिनकुशोत्तराम् ॥
दधिकुम्भं सुसंस्थाप्य सदा धान्यचयोपरि ।
चतुर्थांशेन वत्सन्तु सौवर्णमुखमण्डितम् ॥
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन पुष्पगन्धैस्तु पूजिताम् ।
ब्राह्मणाय कुलीनाय साधुवृत्ताय धीमते ॥
क्षमादिगुणयुक्ताय दद्यात्तां दधिधेनुकाम् ।
पुच्छदेशोपविष्टस्तु मुद्रिकाकर्णमात्रके ॥
पादुकोपानहौ छत्रं दत्त्वा मन्त्रमनुस्मरेत् ।
दधिक्रावेतिमन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत ॥
एवं दधिमयीं धेनुं दत्त्वा राजर्षिसत्तम ॥
एकाहारो दिनं तिष्ठेद्दध्ना च नृपनन्दन ! ॥
यजमानो वसेद्राजन् त्रिरात्रञ्च द्विजोत्तम ॥
दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥
यत्र क्षीरवहा नद्यो यत्र पायसकर्द्दमा ।
मुनय ऋषय सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदा ॥
य इदं श्रावयेद्भक्त्या शृणुयाद्वापि मानव ।
सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥"

दधिपुष्पिका, स्त्री, (दधीव शुभ्रं पुष्पमस्या । कप् । टापि अत इत्वम् ।) श्वेतापराजिता । इति राजनिघण्ट ॥

दधिपुष्पी, स्त्री (दधीव पुष्पमस्या । जातित्वात् ङीष ।) कोलशिम्बी । इति राजनिर्घण्ट ॥

दधिफल, पु, (दधीव शुभ्रो द्रव फले यस्य ।) कपित्थवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । २१ ॥

दधिमण्ड, पु, (दध्न मण्ड ।) मस्तु । इति रत्न-माला ॥ मात इति भाषा ॥

दधिमण्डोद, पु, (दधिमण्ड इव उदकं यत्र । उदकस्य उदादेश ।) दधिसमुद्र । (यथा, भागवते । ५ । १ । ३३ ।
"क्षीरोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमण्डोद-शुद्धोदा सप्त जलधय ॥")

दधिमुख पु, (दधिवत शुभ्रं मुखं यस्य ।) वानर-विशेषः । स सुग्रीवश्वशुरः तस्य मधुवनपाल-कश्च । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २८२ । ७ । [वान ॥'
"श्रीमान दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽपि वीर्य्य-नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ८ ।
"सुरामुखो दधिमुखस्तथा विमलपिण्डकः ॥"
अजन्तु दर्व्वी कराणां सर्पाणामन्यतमः । इति सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ॥)

दधिशोण , पु, वानरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दधिस(श)क्तव , पु दध्युपसिक्ताः सक्तवः । करम्भः । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥ दइछातु इति भाषा ॥ नित्यबहुवचनान्तोऽयम् ॥ (यथा महाभारते । १३ । १ ४ । ६१ ।
"न पाणौ लवणं विद्वान प्राश्नीयान्न च रात्रिषु । दधिसक्तून न भुञ्जीत वृथामांसञ्च वर्जयेत ॥")

दधिसार, क्लो (दध्नः सारम ।) नवनीतम । इति हेमचन्द्रः । २ । ७२ ॥

दधिस्नेह , पु (दध्नः स्नेहः ।) दधिस्नेहः । तत्-पर्य्यायः । सरः २ दध्युत्तरगम २ कट्वरम ४ । इति रत्नमाला ॥

दधिस्वेद , पु, (दध्नः स्वेद इव ।) घोलम । इति जटाधरः ॥

दधीच , पु, दधीचिमुनिः । इति शब्दभेदप्रकाशः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३८ । १२ ।
"दधीचस्यास्थितो वज्रं कृतं दानवसूदनम ॥")

दधीचि , पु मुनिविशेषः । स अथर्व्वमुनेरौरसात कर्द्दमकन्यायां शान्तिनाम्न्यां जातः । वृत्र-वधाय देवैरस्यास्थ्ना वज्रं निर्म्मितम । इति श्रीभागवतम ॥ यथा —
"ऋतेऽस्थिभ्यो दधीचस्य निहन्तुं त्रिदशद्विषः ।
तस्मात यत्नाद्दधिश्रेष्ठो याच्यतां सुरसत्तमाः ॥
दधीचेऽस्थीनि देहीति तैर्व्विज्ञप्य दानवान ।
तत श्रुत्वा सहसा देवैर्याचितो मुनिभिस्तथा ॥
ददौ चास्थीनि देवेभ्यो दधीचिः सुमनास्तदा ।
प्राणायामं ततः कृत्वा देहं त्यक्त्वा शुभाक्षरान ॥
सर्व्वलोकान् चयान प्राप्तो येभ्यो नावर्त्तते पुनः ।
तस्यास्थिभिरथो शक्रः प्रहृष्टः सुमनास्तथा ॥
कारयामास दिव्यानि तानि प्रहरणान्युत ।
वज्रासिशूलचक्राश्च परिघा विविधा गदा ॥
विश्वकर्म्मा सुराणान्तु परिघाद्यायुधानि च ॥"
इति वह्निपुराणे दानवास्त्रनिर्णयनामाध्यायः ॥

दधीच्यस्थि, क्लो, (दधीचेरस्थि ।) वज्रम । हीर-कम । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दधृक [ष] त्रि (धृष्णोतीति । धृष प्रागल्भ्ये + "ऋत्विगदधृगिति ।" ३ । २ । ५९ । इति क्विन् द्वित्वादिकञ्च निपात्यते ।) धृष्टः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (धर्षकः । यथा, ऋग्वेदे । ५।६६।३ ।
"रातहव्यस्य सुष्टुतिं दधृक्स्तोमैर्मनामहे ॥")

दध्न, पु, (दधते जीवेभ्य पापपुण्यफलाफलं ददातीति । दध दाने+बाहुलकात न ।) यमः । इति शब्दरत्नावली ॥

दध्याकर , पु, (दध्नः आकर इव ।) दधिसमुद्रः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दध्यानी, स्त्री, (दधिवत शुभ्रतां आनयतीति । आ+नी+क्विप ।) सुदर्शना । इति रत्नमाला ॥ सुदर्शनगुलञ्च इति भाषा । न्यखरा इति केचित । पुराति इति केचित । मदनमस्त इति हिन्दी भाषा ॥

दध्युत्तर, क्ली, (दध्नः उत्तरं शेषजातम् ।) दधि-स्नेहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा हरिवंशे । ७८ । ६२ ।
"पयस सर्पिषश्चैव दध्नो दध्युत्तरस्य च ।
यथाकामं प्रदानाय भोज्यादिश्रयणाय च ॥")

दध्युत्तरग, क्ली, (दध्नः उत्तरं चरमावस्थां गच्छ-तीति । गम+ड ।) दधिस्नेहः । इति रत्न-माला ॥

दध्युद पु, (दधिवदुदकं यस्य । उत्तरपदस्य च इत्युदकस्योदादेशः ।) दधिसमुद्रः । इति जटा-धरः ॥

दनु , स्त्री, कश्यपपत्नी । सा दक्षकन्या दानवमाता च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे ६ अध्याये ।
"कश्यपस्य प्रवक्ष्यामि पत्नीभ्यः पुत्त्रपौत्त्रकान ।
अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा तथा ॥
सुरभिर्विनता तद्वत ताम्रा क्रोधवशा इरा ।
कद्रुर्विश्वा मुनिस्तद्वत्तासां पुत्त्रान्निबोधत ॥"
"दनुः पुत्त्रशतं लेभे कश्यपाद्बलदर्पितम ।
विप्रचित्तिः प्रधानोऽभूत येषां मध्ये महाबलः ॥
द्विमूर्द्धा शकुनिश्चैव तथा शङ्कुशिरोधरः ।
अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा ॥
मरीचिर्मघवांश्चैव इरा गर्भशिरास्तथा ।
विद्रावणश्च केतुश्च केतुवीर्य्यः शतह्रदः ॥
इन्द्रजित सत्यजिच्चैव वज्रनाभस्तथैव च ।
एकचक्रो महाबाहुर्वज्राक्षस्तारकस्तथा ॥
असिलोमा पुलोमा च बिन्दुर्बाणो महासुरः ।
स्वर्भानुर्वृषपर्व्वा च एवमाद्या दनोः सुताः ॥"
दानवविशेषे, पु । यथा, गो रामायणे कबन्ध-स्योक्तौ । ३ । ७५ । २४ ।
"श्रियो मां मध्यमं पुत्त्रं दनुं नाम्ना च दानवम ॥")

दनुज , पु, (दनोर्जायते इति । जन+ड ।) असुरः । इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥ (यथा, भागवते । ६ । ६ । ४ ।
"तवैव विभूतयो दितिदनुजादयश्चापि ॥")

दनुजद्विट, [ष] पु (दनुजानां असुराणां द्विट शत्रुः । यद्वा, दनुजान् द्वेष्टीति । द्विष+क्विप ।) देवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दानवशत्रौ, त्रि । यथा प्रयोगरत्नमालायां शब्दप्रकरणस्यादौ ।
"नमो नन्दकुमाराय पराय दनुजद्विषे ॥")

दनुसूनु , पु, (दनोः सूनुः पुत्त्रः ।) असुरः । इति जटाधरः ॥

दन्त पु, (दम+"हसिमृग्रिण्विति ।" उणां । ३ । ८६ । इति तन ।) अद्रिकटकः । कुञ्जः । इति मेदिनी । ते, २३ ॥ शैलशृङ्गम । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चर्व्वणसाधनास्थि । दांत इति भाषा । गर्भस्थस्य षष्ठे मासि शुभ्रदन्तपङ्क्ति-र्भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्पर्य्यायः । रदनः २ दशनः ३ रदः ४ । इत्यमरः । २।६।९१ ॥ द्विजः ५ खरः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तत्शुक्ल-कारकौषधं यथा —

हरिरुवाच ।

"हरितालं यवक्षारं पत्राङ्गं रक्तचन्दनम ।
जाती हिङ्गुलकं लाक्षा पक्वतैलेन पेषयेत ॥
हरीतकीकषायेण न्यष्ट्वा दन्तान प्रलेपयेत ।
दन्ताः सुरलोहिताः पुंसः श्वेताः रुद्र ! न संशयः ॥"

इति गारुडे १८३ अध्यायः ॥ * ॥

"शृङ्गमामलकीपत्रं धातक्याः कुसुमानि च ।
पिष्ट्वा तत पयसा सार्द्धं सप्ताहं धारयेन्मुखे ॥
स्निग्धाः श्वेताश्च दन्ताश्च भवन्ति विमलप्रभाः ॥"

इति तत्रैव १८५ अध्यायः ॥ * ॥

"मूलं गोक्षुरकस्यैव चर्व्वित्वा नीललोहित ! ।
दन्तकीटव्यथा नश्येदन्धासुरविमर्द्दन ! ॥"

इति च गारुडे १९३ अध्यायः ॥ * ॥

सदन्तजातस्य शुभाशुभफलं यथा,—
अथ जातभद्रादि । तत्र दन्तजन्मचिन्ता ।
"जातः सदन्तः पितृमातृहन्ता
तातं विहन्यात प्रथमे तु मासे ।
भ्रातॄन् द्वितीये सहजं तृतीये
मासे चतुर्थे शुभकारकः स्यात ॥
मिष्टान्नभोजी सुभगः सुताख्ये
षष्ठे सुखी पण्डितकल्पबुद्धिः ।
ततोऽधिकः स्यात बलवान दशाख्ये
मासेऽष्टमे वित्तसुखैर्व्विहीनः ॥
सुरप्रतापी नवमे न्यूतश्च दशमे तथा ।
एकादशे द्वादशे च सुखी च सुभगो भवेत ॥
अष्टौ पुत्तलिकान् कृत्वा सुगन्धैर्गन्धकैस्तथा ।
स्रोतः सु सङ्गमे चापि स्नापयेत शुक्लपुष्पकैः ॥
स्नानं सङ्गमणस्याथ शम्भोर्दर्शनमन्त्रतः ।
होमं विप्रार्च्चनञ्चैवमशुभे दन्तदर्शने ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम ॥

रतिक्रीडायां तस्याघातस्थानानि यथा —
"स्तनयोर्गण्डयोश्चैव ओष्ठे चैव तथाधरे ।
दन्ताघातं प्रकुर्व्वीत कामिनीनां सुखावहम् ॥"

इति कामशास्त्रम ॥ * ॥

अथ दन्तरोगाणां निदानादि यथा,—
"शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात प्रवर्त्तते ।
दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च ॥
दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते पचन्ति च परस्परम ।
शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥ १ ॥
दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुर्जायते महान् ।
दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥ २ ॥
स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।
दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥ ३ ॥
श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान कफरक्तजः ।
लालास्रावी स विज्ञेयः शौषिरो नाम नामतः ॥
कण्डूमान् शौषिरो गदः । इति च माठ ॥ ४ ॥

दन्तास्वलन्ति वेष्टेभ्यस्तास्तु चाप्यवन्तीरयते ।
दन्तमांसानि पच्यन्ते सुखञ्च परिवर्त्तते ॥
यस्मिन् स सन्नजो व्याधिर्मध्यघ्राग्रैर्निरूपित ॥५॥
दन्तमांसानि शीर्यन्ते यस्मिन् ष्ठीवति चाप्यसृक् ।
पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेय परिदरो हि स ॥ ॥
नष्टेषु दाह पाकश्च ताभ्या दन्ताश्चलन्ति च ।
घट्टिता प्रस्रवन्ति शोणित दन्तवेदना ॥
आध्मायन्ते स्रुते रक्ते सुख पूति च जायते ।
यस्मिन् सोपकुशो नाम पित्तरक्तकृतो गद ॥७॥
घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ।
भवन्ति दन्ताश्च चला स वैदर्भोऽभिघातज ॥८॥
मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदन ।
खलिवर्द्धनसञ्ज्ञोऽसौ जाते रुक् च प्रशाम्यति ॥९॥
शने शने प्रकुरुते वायुर्दन्तसमाश्रित ।
करालान् विकटान् दन्तान् करालो न स
सिध्यति ॥ १ ॥
हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुज ।
लालास्रावी कफकृतो विज्ञेय सोऽधिमा-
सक ॥ ११ ॥
दन्तमूलगता नाड्य पञ्च ज्ञेया यथेरिता ।
दीर्य्यमाणेष्विव रुजा यस्य दन्तेषु जायते ॥
दालनो नाम स व्याधि सदागतिनिमित्तज ॥१२॥
कृष्णच्छिद्रश्चल स्रावी ससंरम्भो महारुज ।
अनिमित्तरुजो वातात् स ज्ञेय कृमिदन्तक ॥१३॥
वक्र वक्र भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते ।
कफवातकृतो व्याधि स भञ्जनकसञ्ज्ञित ॥१४॥
शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजा ।
पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्ष स नामत ॥१५॥
(दन्तमांसैर्मलसावैर्वाह्यान्त स्थयुगाद ।
यदाहरकसवेष्टिन पूयास्र दन्तविद्रधि ॥)
मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषित ।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥१६॥
कपालेष्विव दीर्य्यत्सु दन्तानां सैव शर्करा ।
कपालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनी ॥१७॥
योऽसृङ्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषत ।
श्यावता नीलता वापि गत स श्यावदन्तक ॥"१८
इति माधवकर ॥

दन्तक, पु, (दन्त एव । स्वार्थे कन् ।) पर्व्वत-
शृङ्गम् । नागदन्त । इति हेमचन्द्र । ४ ।
१ ॥ (दन्त । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थ ॥ त्रि
दन्तेषु प्रचित । दन्त+"स्थाङ्गेभ्य प्रचिते ।
५ । २ । ६६ । इति कन् ॥)

दन्तकर्षण, पु, (दन्तान् कर्षतीव य । कृष+ल्यु ।)
जम्बीर । इति शब्दरत्नावली ॥

दन्तकाष्ठ, क्ली, (दन्तधावनार्थ यत् काष्ठम् ।)
विकङ्कतवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ दन्तधाव-
नार्थकाष्ठम् । तद्यथा नरसिंहपुराणे ।
"दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् ।
सर्व्वे कण्टकिन पुण्या क्षीरिणश्च यशस्विन ॥"
महाभारते ।
"तिक्त कषाय कटुक सुगन्धि कण्टकान्वितम् ।
क्षीरिणो वृक्षगुल्माद्या भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥"
निषिद्धकाष्ठानि यथा,—
"गुवाकतालहिन्तालास्तथा ताडी च केतकी ।
खर्ज्जूरनारिकेलौ च सप्तैते तृणराजका ॥
तृणराजशिरापत्रैर्य कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
तावद्भवति चाण्डालो यावद्गङ्गां न पश्यति ॥"
तस्य स्थौल्य परिमाणञ्चाह विष्णु ।
"कनिष्ठ्यग्रसम स्थौल्ये सकूर्च्च द्वादशाङ्गुलम् ।
प्रातर्भुक्त्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥"
मरीचि ।
"द्वादशाङ्गुलन्तु विप्राणा क्षत्त्रियाणा नवाङ्गुलम् ।
अष्टाङ्गुलञ्च वैश्याना शूद्राणान्तु षडङ्गुलम् ॥
चतुरङ्गुलमानेन नारीणा विधिरुच्यते ।
अन्तरप्रभवाणाञ्च षडङ्गुलमुदाहृतम् ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

दन्तकाष्ठक क्ली (वृक्ष काष्ठ काष्ठकम् । दन्त
धावनयोग्य काष्ठकम् ।) आहुल्यवृक्ष । इति
राजनिर्घण्ट ॥

दन्तच्छद, पु (दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेनेति । छद् सवरणे
+णिच्+"पुंसि सञ्ज्ञायाङ्घ प्रायेण ।" ३ । ३ ।
११८ । इति घ । "छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ।" ६ ।
४ । ९६ । इति ह्रस्व ।) ओष्ठ । इति हलायुध ॥
(यथा, ऋतुसंहारे हेमन्तवर्णनायाम् । १२ ।
"दन्तच्छदैर्दन्तविघातचिह्नै
स्तनैश्च पाण्यग्रकृताभिलेखै ।
संसूच्यते निर्दयमङ्गनाना
रतोपभोगो नवयौवनानाम् ॥")

दन्तच्छदोपमा, स्त्री, (दन्तच्छदस्य ओष्ठस्य उपमा
सादृश्य यत्र । यद्वा, उपमीयतेऽनयेति उपमा ।
दन्तच्छदस्य उपमा सादृश्यस्थलम् ।) बिम्बी ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

दन्तधावन, क्ली, (दन्ताना धावनम् ।) दन्त
मार्ज्जनम् । (दन्ताना धावन यस्मात् ।) दन्त-
काष्ठम् । यथा गारुडे २१४ अध्याये ।
"उष काले तु सम्प्राप्ते शौच कृत्वा यथार्थवत् ।
तत स्नान प्रकुर्व्वीत दन्तधावनपूर्व्वकम् ॥
सुखे पर्य्युषिते नित्य भवत्यप्रयतो नर ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
कदम्बबिल्वखदिरकरवीरवटार्ज्जुना ।
तगर बृहती जातिकरञ्जाकोतिमुक्तका ॥
जम्बूमधूकापामार्गशिरीषोडुम्बरासना ।
क्षीरकण्टकिवृक्षाद्या प्रशस्ता दन्तधावने ॥
कटुतिक्तकषायाश्च धनारोग्यसुखप्रदा ।
प्रक्षाल्य भुक्त्वा च शुचौ देशे त्यक्त्वा तदाचमेत् ॥
अमावास्या तथा षष्ठ्या नवम्या प्रतिपद्यपि ।
वर्ज्जयेद्दन्तकाष्ठन्तु तथैवाकस्य वासरे ॥
अभावे दन्तकाष्ठस्य निषिद्धाया तथा तिथौ ।
अपा द्वादशगण्डूषै कुर्व्वीत सुखशोधनम् ॥"
दन्तशुद्धि । तस्य विधिर्यथा,—
"प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वग्र कषायकटुतिक्तकम् ।
भक्षयेद्दन्तपवन दन्तमांसान्यबाधयन् ॥"*॥
तस्य काष्ठानि यथा,—
"करञ्ज करवीराकरञ्जवकुलाश्मनाम् ।
दन्तकाष्ठार्थमन्यं तु सर्व्वान् कण्टकिनोऽप्यथ ॥
खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च वटस्तथा ।
तिन्तिडी वेणुपृष्ठञ्च आम्रनिम्बौ तथैव च ॥
अपामार्गश्च बिल्वश्च अर्कश्चोडुम्बरस्तथा ।
एते प्रशस्ता कथिता दन्तधावनकर्म्मणि ॥"*॥
तस्य निषिद्धकाष्ठानि यथा —
"गुवाकतालहिन्तालखर्ज्जूरे केतकीयुते ।
नारिकेलेन ताड्या च न कुर्य्याद्दन्तधावनम् ॥"*॥
तस्य दिग्भेदेन शुभाशुभफल यथा,—
"कृत्वा स्यादुत्तरास्येन पश्चिमास्येन चामय ।
पूर्व्वास्येनोत्तरास्येन सम्पन्ने दन्तधावनात् ॥"*॥
तस्य तिथिविशेषे निषेधो यथा —
"प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्येकादशीषु च ।
दन्ताना काष्ठसयोगो दहत्यासप्तम कुलम् ॥"*॥
दन्तघर्षणानन्तर चक्षु सेचन यथा,—
"दन्तानूर्द्ध्वमधो घृष्ट्वा प्रात सिञ्चेच्च लोचने ।
तोयपूर्णमुखस्तेन दृष्टिरासु प्रसीदति ॥"*॥
रोगविशेषे दन्तकाष्ठवर्ज्जन यथा,—
"अदिती कण्ठमूली च दन्तरोगी नवज्वरी ।
शोषी कासी च मूर्च्छार्त्तो दन्तकाष्ठ विवर्ज्ज
येत ॥"*॥
तस्य गुणा यथा —
"निहन्ति वक्त्रवैरस्य जिह्वादन्ताश्रित मलम् ।
आरोग्य रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥"
इति राजवल्लभ ॥ * ॥
"कृतशौचस्तत प्राज्ञ कुर्य्याद्दन्तस्य धावनम् ।
जिह्वाया मार्ज्जनञ्चापि रसालच्छदनादिभि ॥
दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पश्चिमाभिमुखस्तथा ।
न दन्तधावन कुर्य्यात् कुर्य्याच्चेन्नारकी भवेत् ॥
मध्यमानामिकाभ्याञ्च वृद्धाङ्गुष्ठेन च द्विज ।
दन्तस्य धावन कुर्य्यात् तर्जन्या न कदाचन ॥
अश्वत्थवटबिल्वाना धात्र्या कालिकया बुध ।
न दन्तधावन कुर्य्यात्तथेन्द्रसुरसस्य च ॥
नित्यक्रियाफल प्रेप्सुस्तया दन्तधावनम् ।
प्रभाते कुरुते प्राज्ञ सूर्य्योदयविवर्ज्जिते ॥
सूर्य्योदये द्विजश्रेष्ठ । य कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
नित्यक्रियाफल तस्य सर्व्वमेव विनश्यति ॥
य स्नानसमये कुर्य्यात् जैमिने । दन्तधावनम् ।
निराशा पितरो यान्ति तस्य देवा सुरर्षय ॥
दन्तस्य धावन कुर्य्यादयो मध्याह्नापराह्णयो ।
तस्य पुण्य न गृह्णन्ति देवता पितरो जलम् ॥
स्नानकाले पुष्करिण्या य कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
तावच्चैव स चाण्डालो यावद्गङ्गां न पश्यति ॥
भगवत्सुदिते सूर्य्ये य कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
तद्दन्तकाष्ठं पितरो भुक्त्वा गच्छन्ति दु खिन ॥
उपवासदिने विप्र । पितृश्राद्धदिने तथा ।
न च तत्फलमाप्नोति दन्तधावनकृन्नर ॥
प्रभाते मार्ज्जयेद्दन्तान् वाससा रसना तथा ।
कुर्य्याद्द्वादश विप्रेन्द्र । कवलानि जलैर्बुध ॥
उपवासे पितृश्राद्धे विधिनानेन जैमिने ! ।
दन्तधावनकृन्मर्त्त्य सपूर्ण्ण लभते फलम् ॥"
इति शास्त्रे क्रियायोगसार ॥

दन्तधावन, पु (धावयत्यनेनेति। धावि+ल्युट्। दन्तानां धावनं।) खदिरवृक्षः। गुच्छकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥ वकुलः। इति शब्दचन्द्रिका॥

दन्तपत्र क्ली, (दन्ता इव पत्राणि यस्य।) कुन्दकुसुमं। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा कुमारे। ७।२३।

"कर्णावसक्तामलदन्तपत्रं
माता तदीयं मुखमुन्नमय्य॥")

दन्तपत्रक, क्ली, (दन्त इव शुभ्रं पत्रं दलं यस्य। कप्।) कुन्दपुष्पम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

दन्तपुष्प क्ली, (दन्त इव शुभ्रं पुष्पमस्य।) कतकफलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

दन्तफल क्ली (दन्त इव शुक्लं फलमस्य।) कतकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

दन्तफल, पु, (दन्त इव शुक्लं फलमस्य।) कपित्थः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तफला, स्त्री, (दन्तवत् शुभ्रं फलं यस्याः। टाप्।) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तभाग, पु, (दन्तसहितो भागः। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) गजाग्रभागः। गजस्य मुखतः स्कन्धपर्य्यन्तो योऽग्रभागः स दन्तसहितः। इत्यमरभरतौ॥

दन्तमल, क्ली, (दन्तलग्नं दन्तस्य वा मलम्।) दन्तलग्नक्लेदः। तत्पर्य्यायः। पुष्पिका २। इति हारावली। १६५॥

दन्तमूलिका, स्त्री, (दन्त इव शुक्लं मूलमस्याः। कप्+टापि अत इत्वञ्च।) दन्तीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

दन्तरोग, पु, (दन्तस्य रोगः।) रदनामयः। तन्निदानादि दन्तशब्दे द्रष्टव्यम्। तस्यौषधं यथा,
"काकजङ्घाशिग्रुमूले मुखेन विधृते शिवे।
चर्व्विता दन्तरोगाणां विनाशो हि भवेद्ध्रुवं॥"
दन्तरोगाणामित्यत्र दन्तकीटानामिति पुस्तकान्तरे पाठः॥ इति गारुडे १९८ अध्यायः॥
अपि च गारुडे १६८ अध्याये।
"गुग्गुलुमूलकशुण्ठीनां चारो हिङ्गुलनागरम्।
शतपुष्पी वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम्॥
सौवर्च्चलं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवं तथा।
भुजग्रन्थि विडं मुस्तं मधु शुक्तं चतुर्गुणम्॥
मातुलुङ्गरसश्चैव कदलीरसमेव च।
तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलापहं परम्।
बाधिर्य्यं कर्णनादञ्च पूयस्रावञ्च दारुणं।
पूरणादस्य तैलस्य क्षमयं कफयो खिलाः॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कश्रुतशेखर।।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम्॥"
अन्यच्च।
'तैलं लाक्षारसं क्षीरं पृथक् प्रस्थमितं पचेत्।
द्रव्यैः पलमितैरेतैः क्वाथैश्चापि चतुर्गुणैः॥
लोध्रकट्फलमञ्जिष्ठापद्मकेशरपद्मकैः।
चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वैस्तत्तैलं वदने धृतम्॥
दालनं दन्तचालञ्च दन्तमोक्षं कपालिकाम्।
शीतादं पूतिवक्त्रञ्च विरसाञ्च विरसास्यताम्॥
हन्यात् शु गन्धनेतानं कुर्य्याद्दन्तानपि स्थिरान्।
लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम्॥
इति लाक्षाद्यं तैलम्।
जयेद्विस्रावणैः खिन्नमचलं कृमिदन्तकम्।
तथा च पीतैर्व्वातघ्नैः स्नेहगण्डूषधारणैः॥
भद्रदार्व्वादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः।
कृमिदन्तापहः कोष्णो हिङ्गुर्दन्तान्तरे स्थितम्॥
इङ्गुदीभूमिकदम्बीपञ्चाङ्गुलकण्टकारिकाक्वाथः।
गण्डूषस्तैलयुतः कृमिदन्तकवेदनाशमकः॥
नीली वायसजङ्घा कटुतुम्बीमूलमेकैकम्।
सचर्व्य दशनविधृतं दशनकृमिपातनं प्राहुः॥
स्नेहानां कवलाः कोष्णाः सर्पिषस्त्रैवृतस्य च।
नियूहाश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः॥
त्रैवृतस्य सर्पिषः त्रिवृता पक्वस्य सर्पिषः कवल इत्यर्थः।
स्नेहिकोऽत्र हितो धूमो नस्यं स्नेहिकमेव च।
यथा रसयवागूश्च क्षीरसन्तानिकाघृतम्॥
शिरोवस्तिर्हितश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः।
अत्र दन्तहर्षे।
अच्छिद्रदन्तमूलानि शर्करासुद्धरेद्भिषक्।
लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्तान् प्रतिसारयेत्॥
दन्तहर्षक्रिया चात्र कुर्य्यान्निरवशेषतः।
कपालिका कृच्छ्रतमा तत्राप्येषा क्रिया हिता॥
अत्र दन्तशर्करायाम्। एषा क्रिया दन्तहर्षक्रिया।
फलान्यम्लानि शीताम्बु रूक्षान्नं दन्तधावनम्।
तथातिकठिनं भक्ष्यं दन्तरोगी विवर्ज्जयेत्॥"
इति भावप्रकाशः॥

दन्तवस्त्र, क्ली, (दन्तानां वस्त्रमिवाच्छादकत्वात्।) ओष्ठः। इति हेमचन्द्रः। ३। २४५॥

दन्तवासस् [स] पु, (दन्तस्य वासो वस्त्रमिवावरकत्वात्।) ओष्ठः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, कुमारे। ५। ३४।
"अपि त्वदावर्ज्जितवारिसम्भृतं
प्रवालमस्यामनुबन्धि वीरुधाम्।
चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते
तुला यदारोहति दन्तवाससा॥")

दन्तवीजक, पु, (दन्ता इव वीजानि यस्य। ततः स्वार्थे कन्।) दाडिमः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तशठ, पु (दन्तेषु शठ इव म्लानिजनकत्वात्।) दन्तशठः। इत्यमरटीकायां मथुरानाथः॥

दन्तशठ, पु, (दन्तेषु शठ इव म्लानिकारकत्वात्।) जम्बीरः। कपित्थः। कर्म्मरङ्गः। नागरङ्गः। इति मेदिनी। ठे, १६॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४६।
"ऐरावतं दन्तशठमम्लं शोणितपित्तकृत्॥")
अम्लः। इति हेमचन्द्रः। ६। २४॥

दन्तशठा, स्त्री, (दन्तेषु शठा।) चाङ्गेरी। इति मेदिनी। ठे, १६॥ (यथा, भावप्रकाशे।
"चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका॥")
क्षुद्राम्लिका। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तशर्करा स्त्री (दन्तस्य शर्करेव।) दन्तरोगविशेषः। कफवायुशोषितदन्तगतमलम्। पाथरि इति भाषा॥ (तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः
"मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषितः।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा॥
यथा च सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये।
"शर्करेव स्थिरीभूतो मलो दन्तेषु यस्य वै।
सा दन्तानां गुणहरी तु विज्ञेया दन्तशर्करा॥'
तस्यौषधम् यथा,—
"गोरोचककटीमूलं पिष्ट्वा वास्तोदकेन च।
पीतं दशनचर्व्येण नाशयेत् दन्तशर्कराम्॥'
इति गारुडे १६ अध्यायः॥

दन्तशाण, पु (दन्तानां शाण इव। चिक्कणतां जनकत्वात्।) निम्बुक्षम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ मिषि इति भाषा॥

दन्तशिरा, स्त्री, (दन्तानां शिरा यत्र।) माढी। इति शब्दरत्नावली॥

दन्तशूल, पु, (दन्तस्य शूल इव। शूलवज्जनवद्वेदनादायकत्वात्।) दशनवेदना। तस्यौषधम्॥ यथा,—
"त्रिफलानिम्बयष्ट्याह्व कटुकारग्वधैः शृतम्।
पाययेन्मधुना मिश्रं दन्तशूलोपशान्तये॥"
इति गारुडे १७४ अध्यायः॥

दन्तहर्ष, पु, (दन्तानां हर्षो यस्मात्।) दन्तरोगविशेषः। इति माधवकरः॥ (अस्य लक्षणं यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये।
"दशना शीतमुष्णञ्च सहन्ते स्पर्शनं न च।
यस्य तं दन्तहर्षन्तु व्याधिं विद्यात् समीरजात्॥"
दन्तस्थानि। यथा,—
"यस्य वै स्नातमात्रस्य हृदयं शोष्यते भृशम्।
जायते दन्तहर्षश्च तं गतायुषमादिशेत्॥'
इति वायुपुराणम्॥)

दन्तहर्षक पु (दन्तान् हर्षयतीति। हृष+णिच्+ण्वुल्।) जम्बीरः। इति जटाधरः॥

दन्तहर्षण, पु, (दन्तान् हर्षयतीति। हृष+णिच्+ल्यु।) जम्बीरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दन्ताघात, पु, (दन्तानाहन्तीति। आ+हन+अण्।) निम्बूकः। इति राजनिर्घण्टः॥ दशनाघातः। (यथा, गीतगोविन्दे।
"दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरम्॥")
रतिक्रीडायां तस्य स्थानानि दन्तशब्दे द्रष्टव्यानि॥

दन्तार्ब्बुद, क्ली, पु (दन्तस्य अर्ब्बुदमिव।) दन्तरोगभेदः। तत्पर्य्यायः। दन्तवेष्टम् २ दन्तशोफः ३ द्विजव्रणः ४। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तायुध, पु, (दन्त एव आयुधं यस्य।) शूकरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दन्तालिका, स्त्री (दन्तान् अलति पर्य्याप्नोतीति। अल+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) वल्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दन्तावल, पु (अतिशयितौ दन्तौ अस्य। दन्त+"दन्तशिखात् संज्ञायाम्।" ५।२।११३।

इति वलच। "वले।" ६।२।११८। इति न्याय।) हस्ती। इत्यमरः। २।८।३४॥ (यथा मनुटीकायां कुमारसम्भवे। ७। १६।
'सिंहं प्रबलमतिस्थलमपि दन्तावलं स्थलमाक्रमति॥")

दन्तिका, स्त्री, (दन्ती एव। स्वार्थे कन टाप पूर्वह्रस्वश्च।) दन्तीवृक्षः। इत्यमरः। २।४।१४४॥

दन्तिजा, स्त्री, दन्तिका। इति शब्दरत्नावली॥

दन्तिनी, स्त्री, (दन्ताकाराः सन्त्यस्याः। दन्त+इनि+ङीप।) दन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तिमद, पु, (दन्तिनो मदः।) हस्तिमदः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्ती, स्त्री, (दाम्यत्यनेनेति। दम+"हसिमृग्रिण्वामि" इत्यादि। उणा। ३। ८६। इति तन। ततो गौरादित्वात् ङीष।) स्वनामख्यातवृक्षः। तत्पर्यायः। शीघ्रा २ श्येनघण्टा ३ निकुम्भी ४ नागस्फोता ५ दन्तिनी ६ उपचित्रा ७ भद्रा ८ रुद्रा ९ रेचनी १० अनुकूला ११ विशल्या १२ [illegible] १३ विशल्या १४ मधुपुष्पा १५ एरण्डफला १६ तरुणी १७ एरण्डपत्रिका १८ [illegible] १९ विशोधनी २० कुम्भी २१ उडुम्बरदला २२। इति राजनिर्घण्टः॥ निकुम्भ २३। दन्तिका २४ प्रत्यक्पर्णी २५ उदुम्बरपर्णी २६। इत्यमरः। २।४।१४॥ अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। शूलामत्वगदोषार्शोव्रणाश्मरीशल्यशोधनत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अष्ठीलिकाध्मानगुल्मोदरनाशित्वम्। सारकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अथ लघुदन्ती।
'लघी दन्ती विशल्या च स्यादुडुम्बरपर्ण्यपि। तथैरण्डफला शीघ्रा श्येनघण्टा घुणप्रिया॥ वाराहाङ्गी च कथिता निकुम्भश्च मकूलकः॥'
अथ वृहद्दन्ती।
एरण्डपत्रविटपा द्रवन्ती सम्बरी तथा। चित्रा चोपचित्रा न्यग्रोधी प्रत्यक्श्रेण्याखुकर्ण्यपि॥*॥
दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु दीपनम्। गुदाङ्कुराश्मशूलासकण्डूकुष्ठविदाहनुत्॥
तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्तास्रकफशोथोदरक्रिमीन्॥
मधुदन्तीफलगुणाः।
वृद्धदन्तीफलं तु स्यान्मधुरं रसपाकयोः। शीतलं हन्त्यविष्टम्भकरं शोथकफापहम्॥"
इति भावप्रकाशः॥

दन्ती [न्] पु, (प्रशस्तौ दन्तौ स्तः अस्येति। दन्त+इनि।) हस्ती। इत्यमरः।२।८।३४॥ (यथा, देवीभागवते। २। ६। ४५।
"मणिपुष्पं क्षितस्तत्र स्थापयामास दन्तिनम्॥"
स्त्रियां ङीप। यथा, आर्यासप्तशत्याम्। ६५२।
"स्वेच्छविजिगीषा समरं प्राणव्ययावधि करिष्याम्।
न वितनुते कमनर्थं दन्तिनि। तव यौवनोद्भेदः॥")

दन्तीबीज, क्ली, (दन्त्या इव बीजमस्य।) जयपालः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तुर, त्रि, (उन्नता दन्ताः सन्त्यस्येति। "दन्त उन्नत उरच।" ५।२।१०६। इति उरच।) उन्नतदन्तः। दाँतो इति भाषा॥
"कश्चिद् दन्तुरो मूर्खः कदाचिल्लोमशः सुखी।
कदाचित् तुन्दिलो दुःखी कदाचिच्चपला सती॥"
इति सामुद्रकम्॥
उन्नतानतः। इति मेदिनी। रे, १६६॥

दन्तुरच्छद, पु, (दन्तुर उन्नतानतश्छदो यस्य।) बीजपूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तोलूखलिक, त्रि, (दन्त एव उलूखलं सोऽस्त्यस्येति। "अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन।) वानप्रस्थविशेषः। दन्तमात्रेण छित्त्वा यो भक्षति सः। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा मनुः। ६। १७।
"अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा॥")

दन्त्य, त्रि, (दन्तेषु भवः। दन्त+"शरीरावयवाच्च।" ४।३।५५। इति यत्।) दन्तोद्भवः। इति व्याकरणम्॥ (यथा शिक्षायाम्। १७।
"स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः॥"
दन्तेभ्यो हितः। "शरीरावयवाद्यत्।" ५।१।६। इति यत्। दन्तहितजनकः। यथा सुश्रुते। १।४६।
"दन्त्योऽग्निमेधाजननोऽल्पमूत्रः स्वर्योऽथ केश्योऽनिलहा गुरुश्च॥")

दन्दशूक, पु, (गर्हितं दशतीति। दन्श+यङ+"यजजपदशां यङः।" ३।२।१६६। इति ऊक।) सर्पः। (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"चक्षुःश्रवा दन्दशूको गूढपात् पन्नगोरगः॥")
राक्षसः। इति मेदिनी। के १६३॥ (हिंस्रे, त्रि। यथा भट्टिः। १। २६।
"इयमति रघुसिंहे दन्दशूकान् जिघांसौ धनुररिभिरसह्यं मुष्टिपीडं दधाने॥'")

दनभ, उ न दम्भे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वा-पर-अक-सेट। उदित्वात् क्त्वावेट।) दम्भः परवञ्चनहेतुव्यापारः। उ, दम्भित्वा दब्ध्वा। न दम्भोति खलश्छलयति इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

दनभ, क ङ सङ्घाते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-आत्म-सक-सेट।) क ङ, दम्भयते। सङ्घातो राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

दनश, औ दशने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-सक-अनिट।) औ अदाङ्क्षीत्। दशति विम्बफलं शुकशावकः। दशनमित्युक्तस्वारस्येन पठितत्वान्निर्देशात् अभटि नकारलोप इत्याहुः। अतएव दशनो दन्तः। नाहिर्दश्यते कश्चिद्विद्यया गरुडाख्यया। इति हलायुधः। भट्टमल्लमते दशनमिह सम्बाहः। तेन अदशयन्वहितशौर्यदर्शनावनमय नय इति ह्रविर्भूतः। इति माघः। तन्न कवचस्तावकुरित्यर्थः। अत्र परस्मैपदं चिन्त्यमिति वल्लभः। वस्तुतस्तु दशं करोतीति णौ साधनम्। इति दुर्गादासः॥

दभ, इ क नोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पर-सक-सेट।) इ क, दम्भयति। नोदः प्रेरणम्। इति दुर्गादासः॥

दभ, क नोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पर-सक-सेट।) क, दाभयति। इति दुर्गादासः॥

दभ्र, त्रि, (दभ्नोतीति। दनभ दम्भे+"स्फायितञ्चि" इत्यादि। उणा। २।१३। इति रक।) अल्पम्। इत्यमरः। ३।१।६१॥ (यथा, निघण्टौ।३।२।
"ऋहत्। ह्रस्व। निघृष्व। मायुक। प्रतिष्ठा। क्षुधु। वम्रक। दभ्रम। अर्भक। क्षुल्लक। अल्प इत्येकादशाल्पनामानि॥" यथा, ऋग्वेदे। १। ८१। २।
"असि दभ्रस्य चिद्वृधः॥")
समुद्रे पु। इत्युणादिकोषः॥

दम, भ य उ इर शमे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा-पर-अक-सक च-सेट। उदित्वात् क्त्वावेट।) भ य, दाम्यति। उ, दमित्वा दान्त्वा। इर, अदमत् अदमीत्। अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। शमः शान्तीभावः। दाम्यति मुनिः। शमः इति पदस्य अन्तस्यापि सम्भवे शान्तीकरणेऽप्ययमिति धातुप्रदीपः। दमितात्यरिसङ्घातान्। इति दुर्गादासः॥

दम, पु, (दमनमिति। दम+भावे घञ्। "नोदात्तोपदेशस्येति।" ७।३।३४। इति वृद्ध्यभावः।) दण्डः। इत्यमरः। २।८।२१॥ दण्डस्य लक्षणं यथा,—
"दमनाद्दमनाच्चैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः।
यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति निर्भयः।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति॥'
इति मत्स्यपुराणम्॥
(यथा, मनुः। ८। १६२।
"निक्षेपस्यापहर्तारं तत्समं दापयेत् दमम्॥")
तपःक्लेशसहिष्णुता। तत्पर्यायः। दान्तिः २ दमथः ३। इत्यमरः। ३।२।२॥ दमनम्। तत्तु बाह्येन्द्रियनिग्रहः। इति वेदान्तसारः॥ विषयाद्व्यावर्त्त्य मनसो यथेष्टविनियोगयोग्यता। इति केचित्॥ दमस्य लक्षणं यथा —
"कुत्सितात् कर्मणो विप्र। यच्च चित्तनिवारणम्।
स कीर्त्तितो दमः प्राज्ञैः समस्ततत्त्वदर्शिभिः॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे॥
(यथा, मनुः। ६। ९२।
"धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्॥")
कर्दमः। इति मेदिनी। मे १४॥ (गृहम्। इति निघण्टुः।३।४॥ यथा ऋग्वेदे।१।७५।५।
"अग्ने यक्षि स्वं दमम्॥"
महर्षिविशेषः। यथा, महाभारते। १३।२६।५।
"विश्वामित्र स्थूलशिरा संवर्त्तः प्रमतिर्दमः॥"
मरुत्तस्य राज्ञः पुत्त्रः। यथा, भागवते।९।२।२८।
"मरुत्तस्य दमः पुत्त्रस्तस्यासीद्राजवर्द्धनः॥"
मरुत्तस्य पौत्रः। इति मार्कण्डेयपुराणम्। यथा तत्रैव। १३४। १—५।)

"एव स राजा धर्म्मात्मा नरिष्यन्तोऽभवत् पुरा।
मरुत्ततनयो विप्र। विख्यातबलपौरुष ॥"
"नरिष्यन्तस्य तनयो दृष्टाऽरिदमनो दम ।
शक्रस्येव बल तस्य दयाशील मुनेरिव ॥
वाभ्रव्यामिन्द्रसेनाया स जज्ञे तस्य भूपते ।
नववर्षाणि जठरे स्थित्वा मातुर्महायशा ॥
यद्दृष्टवानयामास दम मातर जठरे स्थित ।
दमशीलश्च भविता यतश्चाय नृपात्मज ॥
ततस्त्रिकालविज्ञान स हि तस्य पुरोहित ।
दम इत्यकरोत् नाम नरिष्यन्तसुतस्य तु ॥
स दमो राजपुत्रस्तु धनुर्वेदमशेषत ।
जग्राहे नरराजस्य सकाशाद्वृषपर्व्वण ॥"
अस्य विशेषविवरणन्तु तत्रैवाध्याये विशेषतो द्रष्टव्यम्॥ भीमस्य राज्ञ पुत्त्रविशेष । यथा, महाभारते। ३। ५३। ६।
"कन्यारत्न कुमाराश्च त्रीनुदारान् महायशा ।
दमयन्ती दम दान्त दमनञ्च सुवर्च्चसम ॥"
विष्णु । यथा, तत्रैव । १३ । १४६ । १५ ।
"धनुर्धरो धनुर्वेदो दान्तो दमयिता दम ॥")

दमक, त्रि, (दमयतीति। दम+णिच्+ण्वुल।) दमनकर्त्ता। इति व्याकरणम्॥ (यथा मनु । ३ । १६२ ।
'हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति॥")

दमघोष, पु चन्द्रवंशीयराजविशेष । स चेदिदेशपति शिशुपालपिता च। इति पुराणम्॥ (यथा भागवते। ६। २४। ३६।
"दमघोषश्चेदिराज श्रुतश्रवसमग्रहीत ॥")

दमघोषसुत, पु, (दमघोषस्य सुत ।) शिशुपाल । इति त्रिकाण्डशेष ॥

दमथ, पु, (दमु उपशमे+"बाहुलकात् दृशमिदमिभ्यश्च।" ३। ११४। इति अथ । इत्युज्ज्वलदत्त ।) दम । दण्ड । इत्यमरादिकोष ॥

दमन, क्ली, (दम+भावे ल्युट।) दण्ड । यथा,
"अलुब्धिनस्य दमनमुचितच श्रुतौ श्रुतम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम ॥

दमन, पु, (दाम्यतीति। दम+ल्यु ।) पुष्पविशेष । दोना इति भाषा । तत्पर्याय । पुष्पचामर २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा,
'दमनस्तु वरस्तिक्तो हृद्यो वृष्य सुगन्धिक ।
ग्रहण्यादिविषकुष्ठास्रक्लेदकण्डूत्रिदोषजित ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
वीर'। उपशान्त । इति शब्दरत्नावली॥ कुन्दवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (ऋषिविशेष । यथा, महाभारते। ३। ५३। ६।
"तमभ्यगच्छत् ब्रह्मर्षिदमनो नाम भारत ।।
त स भीम प्रजाकामस्तोषयामास धर्म्मवित॥"
अस्य भीमस्य पुत्त्रविशेष । यथा, तत्रैव। ३। ५३। ६।
"कन्यारत्न कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशा ।
दमयन्तीं दम दान्त दमनञ्च सुवर्च्चसम ॥"
विष्णु। यथा, महाभारते। १३। १४६। ३४।
"मरीचिर्दमनो हस सुपर्णो भुजगोत्तम ॥"
"स्वाधिकारात् प्रमाद्यन्ती प्रजा दमयित शील यस्य वैवस्वतादिस्तस्य स दमन ।" इति तद्भाष्ये शङ्कराचार्य ॥ महादेव । यथा, महाभारते। १३। १७। १३६।
"महाप्रसादो दमन शत्रुहा श्वेतपिङ्गल ॥)

दमनक, पु, (दमन एव। स्वार्थे कन्।) वृक्षविशेष । दोना इति भाषा। तत्पर्याय । दमन २ दान्त ३ गन्धोत्कटा ४ मुनि ५ जटिला ६ दण्डी ७ पाण्डुराग ८ ब्रह्मजटा ९ पुण्डरीक १० तापसपत्री ११ पत्री १२ पवित्रक १३ देवशेखर १४ कुलपत्र १५ विनीत १६ तपस्विपत्र १७। इति राजनिर्घण्ट ॥ मुनिपुत्त्र १८ तपोधन १९ गन्धोत्कट २ ब्रह्मजटी २१ कुलपुत्रक २२। इति भावप्रकाश ॥ अस्य गुणा । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। कटुत्वम्। कुष्ठदोषद्वन्द्वत्रिदोषविषविस्फोटविकारहरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥ हृद्यत्वम् । वृष्यत्वम् । सुगन्धित्वम् । ग्रहण्यस्रक्लेदकण्डूनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥ (क्ली, षड्विंशत्यक्षरच्छन्दोविशेष । यथा, चिन्तामणिधृतवचनम ।
"द्विगुणनगणमिह विरचय हि।
दमनकमिति गदति शुचि हि ॥"
एकादशाक्षरच्छन्दोविशेषोऽपि। यथा तत्रैव।
"द्विजवरगणयुगममल तदनु च कलय कर तलम ।
फणिपतिवरपरिगदित दमनकमिदमति ललितम ॥")

दमनकारोपणोत्सव, पु, (दमनकस्य आरोपणार्थ य उत्सव ।) श्रीकृष्णस्य दमनकार्पणाय-महापूजाख्योत्सव । यथा,—
"चैत्रस्य शुक्लद्वादश्या दमनारोपणोत्सवम्।
विदध्यात्तद्विधिर्बौधायनाद्युक्तोऽत्र लिख्यते॥
मधौ सितैकादश्याञ्च प्रात कृत्य समाप्य च।
गत्वा दमनकाराम तत्राशोक स्मर यजेत ॥
तत्र मन्त्र ।
अशोकाय नमस्तुभ्य कामस्त्रीशोकनाशन।।
शोकार्त्ति हर मे नित्यमानन्द जनयस्व मे॥
नेष्यामि कृष्णपूजार्थे त्वा कृष्णप्रीतिकारकम्।
इति सप्रार्थ्य गत्वा च गृह्णीयाद्दमन शुभम ॥
प्रोक्ष्य तत् पञ्चगव्येन प्रक्षाल्याद्भि प्रपूज्य च।
वस्त्रेणाच्छाद्य वेदादिघोषेण गृहमानयेत॥*॥
अथ दमनकाधिवासविधि ।
कृष्णस्याग्रे सङ्कल्प सर्व्वतोभद्रमण्डलम्।
विधाय दमन तत्र रात्रौ तदधिवासयेत॥
तत्र मन्त्र ।
पूजार्थे देवदेवस्य विष्णोर्लक्ष्मीपते प्रभो ।
दमन! त्वमिहागच्छ सान्निध्य कुरुते नम ॥इति
सबीज कामदेवञ्च तथा भस्मशरीरकम्।
अनङ्ग मन्मथञ्चैव वसन्तसखमेव च॥
स्मर तथेक्षुचापञ्च पुष्पबाणञ्च पूजयेत।
प्रागादिदिक्षु रत्यान्वि विधिवद्दमने क्रमात॥
अष्टोत्तरशत कामगायत्र्या चाभिमन्त्र्य तत।
दत्त्वा पुष्पाञ्जलि कामदेव वन्देत मन्त्रवत॥
मन्त्रश्चायम् ।
नमोऽस्तु पुष्पबाणाय जगदाह्लादकारिणे।
मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रदायिने॥ इति॥
आमन्त्रितोऽसि देवेश। पुराणपुरुषोत्तम।।
प्रातस्त्वा पूजयिष्यामि सान्निध्य कुरु केशव।॥
निवेदयाम्यह तुभ्य प्रातर्द्दमनक शुभम।
सर्व्वथा सर्व्वदा विष्णो। नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे॥
इत्यमामन्त्र्य देवेश दत्त्वा पुष्पाञ्जलि पुन ।
गीतनृत्यादिना रात्रौ कुर्य्याज्जागरण मुदा ॥*॥
अथ दमनकार्पणविधि ।
प्रात स्नानादि निर्व्वर्त्य नित्यपूजा विधाय च।
दमनारोपणार्थञ्च महापूजा समाचरेत॥
ततो दमनक भक्त्या पाणिभ्या परिगृह्य च।
घण्टादिवाद्यघोषेण श्रीकृष्णाय समर्पयेत॥
तत्र मन्त्र ।
देवदेव जगन्नाथ वाञ्छितार्थप्रदायक ।।
हृत्स्थान् पूरय मे कृष्ण कामान् कामेश्वरीप्रिय।॥
इद दमनक देव गृहाण मदनुग्रहात।
इमा सावत्सरी पूजा भगवन्निह पूरय॥ इति॥
ततो दामनकीं माला गन्धादीनि समर्प्य च।
गीतादिनोत्सव कृत्वा श्रीकृष्ण प्रार्थयेदिदम॥
मणिविद्रुममालाभिर्म्मन्दारकुसुमादिभि ।
इय सावत्सरी पूजा तवास्तु गरुडध्वज।॥
वनमाला यथा देव। कौस्तुभ सतत हृदि।
तद्वद्दामनकीं माला पूजाञ्च हृदये वहेत्यादि॥
भगवन्त प्रणम्याथ गुरु सपूज्य भक्तित ।
सपूज्य ब्राह्मणान् शक्त्या भुञ्जीत सह बन्धुभि ॥
पारणाहे न लभ्येत द्वादशी घटिकापि चेत।
तदा त्रयोदशी ग्राह्या पवित्रा दमनार्पणे॥
न कुर्य्या दमनारोप स्वाम्यार्थी विघ्नतो यदि।
वैशाख्या श्रावणे मासि कर्त्तव्य वा तदर्पणम्॥
अतएवोक्त ब्रह्मणा देवीपुराणे।
चैत्रादौ कारयेत् पूजां सम्यग्व्रतस्य। यथाविधि॥
गन्धधूपार्घ्यनैवेद्यैर्माल्यैर्द्दमनकोद्भवै ।
सहोम पूजयेद्देव सर्व्वान् कामानवाप्नुयात॥
सर्व्वतीर्थाभिषेकस्य फल प्राप्नोति मानव ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलास ॥

दमनी, स्त्री, (दम्यतेऽभिरनया। दम+ल्युट्। स्त्रियां ङीप्।) अग्निदमनीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

दमयन्ती स्त्री, (दमयति नाशयति अमङ्गलादिकमिति। दम+णिच्+शतृ+ङीप्।) भद्रमल्लिका। इति शब्दमाला॥ नलराजपत्नी। सा विदर्भदेशीयभीमराजकन्या। (यथा, महाभारते। ३। ५३। ५-६।
"तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रम ।
शूर सर्व्वगुणैर्युक्त प्रजाकाम स चाप्रज ॥
स प्रजार्थे पर यत्नमकरोत् सुसमाहित ।
तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत। ॥
त स भीम प्रजाकामस्तोषयामास धर्म्मवित।

महिष्या सह राजेन्द्र। स्तकारेण सुवर्चसम॥
तस्मै प्रसन्नो दमन सभार्याय वर ददौ।
कन्यारत्न कुमाराश्च त्रीनुदारान् महायशा॥
दमयन्ती दम दान्त दमनश्च सुवर्चसम।
उपपन्नान् गुणैः सर्व्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान्॥
दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया।
सौभाग्येन च लोकेषु यश प्राप सुमध्यमा॥"
अस्या विशेषविवरणन्तु तमेवाध्यायमारभ्य विस्तरशो द्रष्टव्यम्॥)

दमित त्रि, (दम्यते स्म इति। दम+क्त।
"वा दान्तशान्तेति।" ७।२।२७। इति पक्षे इट।) दान्त। इत्यमर।२।१।६७॥
(यथा, हरिवंशे।६७।५६।
"यथैव सरिदम्भोऽग्नि भवेच्छिवजलाशया।
व्रजोपभोग्या च यथा नागो वै दमितो मया॥")
क्लेशसहमात्रम्। इति भरत॥ भारवाहनादि क्लेशसह। इति सुभूति॥

दमी, [न] त्रि, (दमोऽस्यास्तीति। दम+इनि।)
दमनावशिष्ट। (तीर्थविशेषे, क्ली। तत्रप्रव र्त्तक ऋषिभेदे पु। यथा, महाभारते।३।८२।७१—७४।
"प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ॥
तीर्थ कुरुवरश्रेष्ठ। त्रिषु लोकेषु विश्रुतम॥
दमीति नाम्ना विख्यात सर्व्वपापप्रमोचनम्।
यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम॥
तत्र स्नात्वार्च्चयित्वा च रुद्र देवगणैर्वृतम्।
जन्मप्रभृति यत् पाप तत् स्नातस्य प्रणश्यति॥
दमी चात्र नरश्रेष्ठ। सर्व्वदेवैरभिष्टुत।
तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ। हयमेधमवाप्नुयात॥"
दमीत्यत्र शमीति क्वचित् पाठ॥)

दमुना, [स] पु, (दाम्यतीति। अन्तर्भावितण्यर्थात दमधातो+"दमेरुनसि।" उणा।४।२३४। इति उनसि।) अग्नि। इत्यमर।१।१।५६॥
शुक्राचार्य। इत्युणादिकोष॥

दमूना [स] पु, (दमुनस+अन्येषामपि दृश्यते इति पक्षे दीर्घ। यद्वा, दमेरूनसिरिति पठित्वा ऊनस्प्रत्यय।) अग्नि। इति शब्दरत्नावली॥
(त्रि, दमनीय। यथा ऋग्वेदे।१।१४१।११।
"अस्मे रयिं न स्वर्थं दमूनस भग दक्ष न पपृचासि धर्णसिम॥"
दानमना। दान्तचित्त। यथा, तत्रैव।५।४।५।
"जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इम नो यज्ञ-मुपयाहि विद्वान्॥")

दम्पती, पु, (जाया च पतिश्च। राजदन्तादिगणे पाठात् जायाया दम्भावो वा निपात्यते।) भार्य्यापती। इत्यमर।२।६।३८॥ (यथा, मनु।३।११६।
भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि।
भुञ्जीयाता तत पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती॥")

दम्भ, पु, (दभ्यते इति। दम्भ दम्भे+घञ्।) कपट। (यथा पञ्चतन्त्रे।१।२२२।
"सुसूक्ष्मस्यापि दम्भस्य ब्रह्माप्यन्त न गच्छति॥"

अयन्तु गर्ब्भात् स्तनाग्रे सञ्चार। यथा, भागवते।४।८।२।
"अधर्म्मस्य भार्य्यासीद्दम्भ मायाञ्च शत्रुहन्॥
असूत मिथुन तत्तु निरृतिर्जगृहेऽप्रजा॥")
कल्कम। शाठ्योपाहङ्कृति। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, गीतायाम।१६।१७।
"आत्मसम्भाविता स्तब्धा धनमानमदान्विता।
यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्व्वकम्॥"
अस्मानुतसाह। यथा, मनु।४।१६३।
"नास्तिक्य वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम।
द्वेष दम्भञ्च मानञ्च क्रोध तैक्ष्ण्यञ्च वर्जयेत्॥"
महादेव। यथा, महाभारते।१३।१७।७८।
"दम्भो ह्यदम्भो वैदम्भो वश्यो वशकर कलि॥")

दम्भोलि, पु (दम्भ नोदे+भावे असुन। दम्भसि प्रेरणे अलति पर्य्याप्नोतीति। अल+इन।) वज्रम। इत्यमर।१।१।५॥

दम्य, प, (दम्यते इति। दम+यत।) वत्सतर। स तु प्राप्तदमनकालो गौ। इत्यमर।२।६।६२॥ अनड्वान। इति राजनिर्घण्ट॥ (यथा, महाभारते।१३।६६।४।
"शकट दम्यसयुक्त दत्त भवति चैव हि॥")
दमनीये, त्रि॥

दय, ङि ङ रक्षणे। गतौ। वधे। दाने। अवने। इति कविकल्पद्रुम। (भ्वा आत्म सक-सेट।) अवन पालनम्। ङि, दयितोऽस्ति। ङ, दयते दीन दयालु। तेषा दयस न कश्चन। अत्र कर्म्मणि षष्ठी। इति दुर्गादास॥

दय पु, (दय+बाहुलकात् अप।) दया। इति शब्दरत्नावली॥

दया, स्त्री, (दय+भिदादित्वात् अङ्। ततष्टाप।) करुणा। अस्या लक्षण यथा, माङ्गे क्रियायोगसारे।
"यत्नादपि परक्लेश हर्त्तु या हृदि जायते।
इच्छा भूमिसुरश्रेष्ठ। सा दया परिकीर्त्तिता॥"
अपि च मत्स्यपुराणे।
"आत्मवत् सर्व्वभूतेषु यो हिताय शुभाय च।
वर्त्तते सतत हृष्ट क्रिया ह्येषा दया स्मृता॥"॥
"परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा।
आत्मवद्वर्त्तितव्य हि दयैषा परिकीर्त्तिता॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम॥
(दय हि शक्तीनामन्यतमा। यथा देवीभागवते।१।१५।४०।
"श्रद्धा मेधा स्वधा स्वाहा क्षुधा निद्रा दया गति।
"सस्थिता सर्व्वत पार्श्वे महादेव्या पृथक पृथक॥")

दयाकूर्च्च, पु, (दयायाँ कूर्च्च शीर्षमिव प्रधानम्।) बुद्ध। इति हेमचन्द्र।२।१४८॥

दयालु, त्रि, (दयते इति। दय+"स्पृहिगृहीति।" ३।२।१५८। इति आलुच्।) दयायुक्त। तत्पर्य्याय। कारुणिक २ कृपालु ३ सूरत ४। इत्यमर।३।१।१५॥ (यथा, रघु।१।१६।
"दयालुमनघस्पृष्ट पुराणमजर विदु॥")

दयित त्रि, (दय्यते स्मेति। दय+क्त।) प्रियम्। इत्यमर।३।१।५३॥ (यथा, आर्य्यासप्त-शत्याम।२८८।
"इदमहदप्राय दयित कृत्वा प्रकाशितत्स्तनया।
हृदय करेण ताडितमथ मिथ्याशङ्कितत्रपया॥"
यथा च पञ्चतन्त्रे।२।१८६।
"दयितजनविप्रयोगो वित्तवियोगश्च केन स्युः।
यदि सुमहौषधकल्पो वयस्यजनसङ्गमो न स्यात्॥")

दयित, पु, (दय+क्त।) पति। इति जटाधर॥

दयिता, स्त्री, (दयित+टाप।) भार्य्या। इति हलायुध॥ (यथा रघु।२।३।
"निवर्त्त्य राजा दयिता दयालु-स्ता सौरभेयी सुरभिर्यशोभि॥")

दर, अ (दीर्य्यते इति। दॄ+अप।) ईषदर्थे। इति मेदिनी। रे, ४७॥ (यथा आर्य्यासप्त-शत्याम।२
"दरतरलेऽक्षिणि वचसि दरोन्नते तव मुखे च दरहासे।
आस्ता कुसुम वीर स्मरोऽधुना चिचनुनु-माप॥"
"अक्षिणि नेत्रे दूरचञ्चले सति। तथेषन्नमिते वचसि मुखे च किञ्चिद्धसितवति सति।" इति तट्टीका॥)

दर, क्ली, शङ्ख। यथा। विष्णु वन्दे दरकमल कामोदकीचक्रपाणिमिति क्रमदीपिका॥

दर, पु स्त्री (दीर्य्यते चित्तोऽनेन। दॄ+'गद्दर-निश्चिगमश्च।" ३। ३।५८। इति अप।) भयम्। (यथा आर्य्यासप्तशत्याम्।२६५।
"दरनिद्रायाणस्यापि स्मरस्य शिखरेन निगता-स्त मे।
शृणु। तव हरिसावर्ण्णनयन्निषुरिव छाम॥")
गर्त्त। इत्यमर।३।२।१८४॥ (शङ्ख। यथा भागवते।१।११।२।
"स उच्चकाशे धवलोदरो दरो ऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा।
दाध्मायमान करकञ्जसपुटे यथाब्जखण्डे कलहस उत्स्वन॥")
कन्दरे पु स्त्री। इत्यमरटीकायां भरत॥
(स्त्रियां ङीप्। यथा, ऋतुसहारे।१।२५।
"ध्वनति पवनविद्ध पर्व्वतानां दरीषु स्फुटति पटुनिनाद शुष्कवशस्थलीषु॥")

दरकण्टिका, स्त्री, (दर ईषत् कण्टो यस्या कप। टापि अत इत्वम्।) शतावरी। इति राजनिर्घण्ट॥

दरणि पु, (दॄ विदारणे+"हृपिषिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्त्तिभ्यश्च।" २। १३। इति उज्ज्वलदत्तोक्त्या अनि।) कूल-भङ्ग। भाङ्गन इति भाषा। तत्पर्य्याय। कूलङ्कष २। इति शब्दरत्नावली॥ कूल-तरङ्ग ३। इति भूरिप्रयोग॥

दरत [द] स्त्री, (दृणातीति । दृ विदारणे + "शृदृभसोऽदि ।" उणा । १ । १२६ । इति अद् ।) प्रपात । भयम् । पर्व्वत । इति मेदिनी । दे, ३ ॥ म्लेच्छजाति । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमर ॥ (देशविशेष । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १५७ ।
'दरत्तुरुष्काधिपयोः केशरिवराहयो ।
हिमवद्विन्ध्ययोरासीदार्य्यावर्त्त इवान्तरे ॥")
कूल । तीरम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥

दरद स्त्री, (दर इव दायति शुध्यतीति । दै + क ।) हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । अस्य पर्य्यायो यथा —
"रक्त मर्कटशीर्षञ्च हिङ्गुल दरदो रस ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
पर्य्यायान्तर यथा,—
"हिङ्गुलन्दरद म्लेच्छ चित्राङ्गञ्चूर्णपारदम् ।
दरदस्त्रिविध प्रोक्तश्चम्मार शुकतुण्डक ॥
हंसपादस्तृतीय स्यादगुणवानुत्तरोत्तरम् ।
चम्मार शुक्लवर्ण स्यात् सपीत शुकतुण्डक ॥
जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तम ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"दरद तण्डुस्थूल कृत्वा क्षतपात्रके त्रिदिनम् ।
भाव्य जम्बीररसैश्चाङ्गेर्य्या वा रसैर्बहुधा ॥
ततश्च जम्बीरवारिणा चाङ्गेर्य्या रसेन परिप्लुतम् ।
कृत्वा स्थालीमध्ये निधाय तदुपरिकठिनीष्टम् ॥
चारु शराव तत्र च्छिद्रद्वार जल दद्य उष्णे हेय
तथैव तदूर्द्ध्वपातनेन निर्म्मल शिवज ॥"
"हिङ्गुले हिङ्गुलुयाति दरद शुकतुण्डक ।
रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो दैत्यरक्तक ॥
अम्लवर्गद्रवे पिष्टा दरदो माहिषेण च ।
दुग्धेन सप्तधा पिष्ट शुष्कीभूतो विशुध्यति ॥
अन्यच्च ।
मेषीदुग्धेन दरदमम्लवर्गैर्विभावितम् ।
सप्तवार प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥
अन्यमतम् ।
दरद दोलिकायन्त्रे पक्व जम्बीरजैर्द्रवै ।
सप्तवारमजामूत्रैर्भावित शुद्धिमेति हि ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

दरद पु (दर भय ददातीति । दा + क ।) देशविशेष । भयम् । म्लेच्छजातिभेद । इति शब्दरत्नावली ॥ (अयन्तु पूर्व्व क्षत्रिय आसीत् पश्चात् क्रमश उपनयनादिक्रियालोपात् शूद्रत्वादिक प्राप्त । यदुक्त मनौ । १० । ४३ ४४ ।
"शनकैस्तु क्रियालोपादिमा क्षत्रियजातय ।
वृषलत्व गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥
पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडा काम्बोजा यवना शका ।
पारदा पह्लवाश्चीना किराता दरदा खशा ॥")

दरि स्त्री, (दृ + इन ।) दरी । इति शब्दरत्नावली ॥ (तक्षककुलोत्पन्ने सर्पे, पु । इति महाभारतम् ॥)

दरित, त्रि, (दरो भयमस्य सञ्जात । दर + तारकादित्वात् इतच् ।) भीत । इति हेमचन्द्र । ३ । २६ ॥

दरिद्र पु, (दरिद्राति दुर्गच्छतीति । दरिद्रा + अच् ।) निधन । तत्पर्य्याय । निस्व २ दुर्विध ३ दीन ४ दुर्गत ५ । इत्यमर । ३।१। ४६ ॥ कीकट ६ दुस्थ ७ । इति जटाधर ॥ अस्तमित ८ । इति दानधर्म्म । तस्य कारण यथा,—
"अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्त्वा हेमधेनूश्च दरिद्रो जायते नर ॥"
इति पाद्मे भूखण्डम् ॥
"दरिद्रो यस्त्वसन्तुष्ट कृपणो योऽजितेन्द्रिय ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

दरिद्रा च लु दुर्गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा पर-अक सेट ।) दुर्गतिरकिञ्चनीभाव । च लु, उपर्य्युपरि पश्यन्त सर्व्व एव दरिद्रति । इति दुर्गादास ॥

दरिद्रायक, त्रि, (दरिद्रातीति । दरिद्रा + ण्वुल ।) दरिद्र । इति मुग्धबोधम् ॥

दरिद्रित, त्रि, (दरिद्रा + कर्त्तरि क्त ।) दरिद्र । दारिद्र्ययुक्त ॥

दरिद्रिता, [ऋ] त्रि, (दरिद्रा + तृच ।) दरिद्रायक । दरिद्राधातो कर्त्तरि तृनप्रत्यय ॥

दरोदर, क्ली, (दरो भय तज्जनक उदर यस्य । प्रायश सर्व्वग्रासकत्वादस्य तथात्वम् ।) दुरोदरम् । इत्यमरटीकायां भरत ॥

दरोदर, पु, (दरजनकमुदर यस्य ।) दुरोदर । इत्यमरटीकायां भरत ॥ (यथा, उणादिसूत्रटीकायामुज्ज्वलदत्तधृतगोवर्द्धन । ५ । १६ ।
"आश्रित्य दुर्ग गिरिकन्दरोदर
क्रीडन्त्यमुष्मिन् सतत दरोदरम् ॥")

दर्द्दर, पु, पर्व्वत । (यथा, रामायणे । २ । ६१ । २४ ।
"मलय दर्द्दरश्चैव तत स्वेदनुदोऽनिल ॥"
क्वचित् दर्द्दुरोऽपि पाठ ॥) द्रवद्भग्नभाजने त्रि । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥

दर्द्दराम्र पु यज्ञनावविशेष । तत्पर्य्याय । मीना मीन २ । इति शब्दमाला ॥

दर्द्दरीक, क्ली, (दारयतीव कर्णौ । दॄ + णिच् + "फर्फरीकादयश्च ।" उणा । ४ । २ । इति ईकन्प्रत्ययेन साधु ।) वाद्यम् । इत्युणादिकोष ॥

दर्द्दरीक, पु (दारयतीव कर्णौ इति । दॄ + णिच् + "फर्फरीकादयश्च ।" उणा । ४ । २ । इति ईकन्प्रत्ययेन साधु ।) मेघ । वाद्यभेद । भेक । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥

दर्द्दुर, क्ली, ग्रामजालम् । इति मेदिनी । रे १६७ ॥

दर्द्दुर, पु, (दृणाति कर्णौ शब्देनेति । दॄ + "मद्गुरदर्दुरौ ।" उणा । १ । ४१ । इति उरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) भेक । इत्यमर । १ । १० । २४ ॥ (यथा,—
"भद्र कृत कृत मौन कोकिलैर्जलदागमे ।
दर्द्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौन हि शोभनम् ॥"
इत्युद्भट ॥)
मेघ । वाद्यभाण्डभेद । पर्व्वतविशेष । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥ (यथा, रघौ । ४ । ५१ ।
"स निर्विश्य यथाकाम तटेष्वालीनचन्दनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्या शैलौ मलयदर्द्दुरौ ॥")
राक्षस । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्ति । (अभ्रकधातुभेद । यथा, भावप्रकाशे ।
"पिनाक दर्द्दुर नाग वज्रञ्चेति चतुर्व्विधम् ॥
"दर्द्दुर त्वग्निनिक्षिप्त कुरुते दर्द्दुरध्वनम् ।
गोलकान् बहुश कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायक ॥")

दर्द्दुरा, स्त्री (दृणाति दारयति वा असुरानिति । दॄ + उरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधु । तत टाप् ।) चण्डिका । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥

दर्द्रु, पु, (दरिद्राति दुर्गच्छत्यङ्गमनेनेति । दरिद्रा — "दरिद्रातेर्यालोप ।" उणा ।१।६ । इति कु । रकारेकारयकाराणां लोपश्च ।) दद्रुरोग । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्द्रु पु, (दरिद्रा + बाहुलकात् उ । यालोपश्च ।) दद्रुरोग । इत्युणादिकोष ॥

दर्द्रुघ्न पु (दर्द्रुं हन्तीति । दद्रु + हन + टक ।) चक्रमर्द्दक । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्द्रुण, त्रि, (दद्रुरस्यास्तीति । दर्द्रु + "लोमादिपामादिपिच्छादिभ्य शनेलच ।" ५।२।१ । इति पामादिषु पाठात् न । ततो णत्वञ्च ।) दद्रुरोगी । इत्यमरटीकायां भरत ॥

दर्द्रू, पु, (दरिद्रा + कु । यालोपश्च ।) दद्रुरोग । इत्युणादिकोष ॥

दर्द्रूण, त्रि, (दर्द्रूरस्यास्तीति । दर्द्रू + न ।) दद्रुरोगी । इत्यमरटीकायां भरत ॥

दर्द्रूरोगी, [न] त्रि, (दद्रूरोगोऽस्यास्तीति । दद्रूरोग + इनि ।) दद्रुरोगी । इत्यमरटीकायां भरत ॥

दर्प, पु (दृप्यते इति । दृप + भावे घञ् ।) उच्छृङ्खलत्वम् । इति नीलकण्ठ । कस्तूरी । इति मेदिनी । पे, ७ ॥ उष्मा । इति त्रिकाण्डशेष ॥ अहङ्कृति । तत्पर्य्याय । गर्व्व २ अहङ्कार ३ अवलिप्तता ४ अभिमान ५ ममता ६ मान ७ चित्तोन्नति ८ स्मय ९ । इति हेमचन्द्र । २ । २३१ ॥ * ॥
"अहङ्कारश्च सर्व्वेषा पापबीजममङ्गलम् ।
अंशाशेषु च सर्व्वेषां गर्व्वपर्य्यन्तमुन्नति ॥
येषां येषां भवेद्दर्पो अंशांशेषु परात्परे ।
विज्ञाय सर्व्व सर्व्वात्मा तेषां शास्ताहमेव च ॥
क्षुद्राणां महतां चैव येषा गर्व्वो भवेन्न प्रिये । ।
एवंविधमह तेषा चूर्णीभूत करोमि च ॥
चकार दर्पभङ्गञ्च महाविष्णो पुरा विभु ।
ब्रह्मणश्च तथा विष्णो शेषस्य च शिवस्य च ॥
धर्म्मस्य च यमस्यापि शाम्बस्य चन्द्रसूर्य्ययो ।
गरुडस्य च वह्नेश्च गुरोर्दूर्व्वाससस्तथा ॥
दौवारिकस्य भक्तस्य जयस्य विजयस्य च ।

सुराणामसुराणाञ्च भवत कामशङ्कयो ॥
लक्ष्मणस्यार्ज्जुनस्यापि वाणस्य च भृगोस्तथा ।
सुमेरोश्च समुद्राणां वायोश्च वरुणस्य च ॥
सरस्वत्याश्च दुर्गाया पद्मायाश्च भुवस्तथा ।
सावित्र्याश्चैव गङ्गाया मनसायास्तथैव च ॥
प्राणाधिष्ठातृदेव्याश्च प्रियाया प्राणतोऽपि च ।
प्राणाधिकाया राधाया अन्येषामपि का कथा ।
हत्वा दर्पञ्च सर्व्वेषां प्रसादञ्च चकार स ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम ॥

दर्पक पु, (दर्पयति हर्षयति मोहयति वेति । दृप हर्षमोहनयो + णिच + ण्वुल ।) कामदेव । इत्यमर । १ । १ । २३ ॥

दर्पण, क्ली, (दर्पयति सन्दीपयतीति । दृप + णिच + ल्यु) चक्षु । इति जटाधर ॥ (भावे ल्युट ।) सन्दीपनम । इति दृपधात्वर्थदर्शनात ॥

दर्पण, पु, क्ली, (दर्पयति सन्दीपयतीति । दृप + णिच + “नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । १३४ । इति ल्यु ।) रूपदर्शनाधार । आर्शि इति भाषा । तत्पर्य्याय । मुकुर १ आदर्श २ । इत्यमर । २ । ६ । १४ ॥ आत्मदर्श ४ मन्दर ५ दर्शनम ६ प्रतिविम्बातम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्क ८ चाकर ९ । इति जटाधर ॥ (यथा, चाणक्ये । १ ९ ।
“यस्य नास्ति स्वय प्रज्ञा शास्त्र तस्य करोति किम ।
लोचनाभ्या विहीनस्य दर्पण कि करिष्यति ॥”)
अस्य गुण । आयु श्रीकारित्वम । पापनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ पु, पर्व्वतभेद । नद विशेष । यथा,—
और्व्व उवाच ।
‘तत पूर्व्व महाराज । दर्पणो नाम पर्व्वत ।
कुवेरो यत्र वसति धनपालै सम सदा ।
यस्मिन्नास्ते मध्यभागे रोहिणो रोहिताकृति ।
यस्मिन्लोहादिक स्पृष्ट स्वर्णता याति तत्क्षणात ॥
यन्नातिदूरे स्रवति दर्पणो नाम वै नद ।
हिमाद्रिप्रभवो नित्य लौहित्यसदृश फले ॥
समुत्पन्न हि लौहित्य सर्व्वैर्देवगणैर्हरि ।
सर्व्वतीर्थोदकै सम्यक स्नापयामास त सुतम ॥
तस्य स्नानसमुद्भूत पापदर्पस्य नाशन ।
तेनाय दर्पणो नाम पुरा देवगणै कृत ॥
तस्मिन स्नात्वा नदवरे योऽर्च्चयेद्दर्पणाचले ।
कुवेर प्रतिपत्तिथ्या कार्त्तिके शुक्लपक्षत ॥
स याति ब्रह्मसदनमिह भूतिशतैर्युत ॥”
इति कालिकापुराणे ८१ अध्याय ॥

दर्पारम्भ, पु, (दर्पस्य आरम्भ) अहङ्कारारम्भ । तत्पर्य्याय । मटस्फाटि २ । इति जटाधर ॥

दर्भ, पु, (दृणाति विदारयतीति । “दृदलिभ्या भ ।” उणा ३ । १५१ । इति भ ।) कुश । इत्यमर । २ । ४ । १६६ ॥ उलपतृणम । इति रत्नमाला ॥ काश । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
(‘कुशो दर्भस्तथा वर्हि सूच्यग्रो यज्ञभूषण ।
ततोऽन्यो दीर्घपत्र स्यात क्षुरपत्रस्तथैव च ॥
दर्भद्वय त्रिदोषघ्न मधुरन्तुवर हिमम ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
“हरिता सपिञ्जलाश्चैव पुष्टा स्निग्धा समाहिता ।
गोकर्णमात्रास्तु कुशा सकृच्छिन्ना समूलका ॥
पितृतीर्थेन देया स्युर्दूर्व्वाश्यामाकमेव च ।
काशा कुशा वल्वजाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमशा ।
मौञ्जाश्च शाद्वलाश्चैव षड्दर्भा परिकीर्त्तिता ॥
सपिञ्जला साग्रा तीक्ष्णरोमशा इति वल्वजाना विशेषणम । शाद्वला इति सर्व्वेषा विशेषणम । तेन तेषामभावे शूकतृणशरशीर्य्यवल्वजनलभुस्तृणवर्ज सर्व्वतृणानीति गोभिलेन तद्व्यतिरिक्तवल्वजाना निषेधो बोद्धव्य । शूकानि फलपुष्पमञ्जर्य्यस्तानि येषा तृणाना सन्ति तानि शूकतृणानि इति भट्टनारायणचरणा ॥ गोकर्णमिता वितृताङ्गुष्ठानामिकापरिमाणा ।
रत्निप्रमाणा शस्ता वै पितृतीर्थेन सस्कृता ।
उपमूले तथा लूना प्रस्तरार्थे कुशोत्तमा ॥
इति वायुपुराणम ॥ * ॥
वर्ज्यप्रतिप्रसवमाह हारीत ।
पथि दर्भाश्चिता दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षड्दर्भान परिवर्जयेत ॥
पिण्डाय ये स्तृता दर्भा यै कृत पितृतर्पणम् ।
मूत्रोच्छिष्टप्रलिप्ते च त्यागस्तेषा विधीयते ॥
धृते कृते च विण्मूत्रे त्यागस्तेषा विधीयते ।
धृतैरित्युपलक्षणेन तृतीया धृतैर्दर्भैरुपलक्षितेन पुरुषेण ॥
नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृता ।
पवित्रांस्तान विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशा ॥
आचम्य प्रयतो नित्य पवित्रेण द्विजोत्तम ।
नोच्छिष्टन्तु भवेत्तत्तु भुक्तशेष विवर्जयेत ॥
कृत समापितमित्यर्थ ॥ * ॥
दर्भवटुलक्षणमाह रत्नाकरे गृह्यसग्रह ।
ऊर्द्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टर ।
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टर ॥
शान्तिदीपिकायाम ।
सप्तभिर्नवभिर्वापि साग्रङ्खितयवेष्टितम ।
ॐकारेणैव मन्त्रेण द्विज कुर्य्यात कुशद्विजम् ॥
नवभिरित्यत्र पञ्चभिरिति कर्म्मोपदेशिन्या पाठ । दर्भसख्याविशेषाभिधान छन्दोगेतरपरम् ।
यज्ञवास्तुनि मुष्ट्याञ्च स्तम्बे ब्रह्मवटौ तथा ।
दर्भसख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि ॥
इति गोभिलपरिशिष्टीयवचनात ।” इति श्राद्धतत्त्वम ॥

दर्भट, क्ली (दृभ्यते निभृतस्थाने विरच्यते इति । दृभ ग्रन्थने + बाहुलकात अटन् ।) निभृत गृहम । इति त्रिकाण्डशेष ॥

दर्भपत्र, पु, (दर्भस्य कुशस्येव पत्राणि यस्य ।) काश । इति राजनिर्घण्ट ॥

दर्भाह्वय, पु, (दर्भ आह्वयते स्पर्द्धते सदृशत्वात । आ + ह्वे + अच ।) मुञ्ज । इति राजनिर्घण्ट ॥ (मुञ्जशब्देऽस्य विवरण ज्ञातव्यम ॥)

दर्व्व, पु, (दृणाति विदारयतीति । दृ + “कृगृशृदृभ्यो व ।” उणा १ । १५५ । इति व ।) राक्षस । हिंस्र । इति सक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥ (जातिविशेष । यथा, महाभारते । २ । ५१ । १३ ।
“कैरता दरदा दर्व्वा शूरा वैयामकास्तथा ।
औदुम्बरा दुर्व्विभागा पारदा सह वाह्लिकै ॥”
स्त्रिया टाप । उशीनरपत्नीभेद । यथा हरिवशे । ३१ । ७२ ।
“उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षिवशजा ।
नृगा कृमी नवा दर्व्वा पञ्चमी च दृषद्वती ॥”)

दर्व्वरीक, पु, (दृ विदारे + “फर्फरीकादयश्च ।” उणा । ४ । २ । इति ईकनप्रत्ययेन निपातनात साधु ।) इन्द्र । वायु । वाद्यभेद । इति सक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥

दर्व्वट पु (दर्व्वाय हिंसायै अटतीति । अट + अच । शकन्ध्वादित्वात अलोप ।) दण्डवादी । इति हारावली । १२८ ॥

दर्व्वि, स्त्री (दृणाति विदारयत्यनेनेति । दृ + “दृदृभ्या विन ।” उणा ४ । ५३ । इति विन ।) अन्नादिदारक । हाता इति भाषा । तत्पर्य्याय । कम्बि २ खजाका ३ । इत्यमर । २ । ९ । ३४ ॥ दर्व्वी ४ कम्बी ५ खजाकज ६ । फणा । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्व्विक पु, (दर्व्वि + स्वार्थे कन । अभिधानात पुस्त्वम ।) दर्व्वी । इति द्विरूपकोष ॥

दर्व्विका स्त्री, (दर्व्वि + स्वार्थे कन + टाप ।) दार्व्विका । इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥ खजाका । इति द्विरूपकोष ॥ कज्जलम । यथा,
“सौवीर जाम्बल तुत्य मयूरग्रीवक तथा ।
दर्व्विका मेघनीलञ्च अञ्जनानि भवन्ति षट ॥”
तल्लक्षणम यथा, कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।
“स्वच्छरूपन्तु सौवीर जाम्बल प्रस्तर तथा ।
मयूरग्रीवक रत्न मेघनीलन्तु तैजसम ॥
घृष्ट्वा निष्पाद्य चैतानि शिलाया तैजसेऽथवा ।
प्रदद्यात सर्व्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ॥
घृततैलादियोगेन ताम्रादौ दीपवह्निना ।
यदञ्जन जायते तु दर्व्विका परिकीर्त्तिता ॥

दर्व्वी, स्त्री (दर्व्वि + वा ङीष ।) दर्व्वि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, उत्तरगीतायाम् । २ । ३७ ।
“आलोड्य चतुरो वेदान धर्म्मशास्त्राणि सर्व्वश ।
योऽब्रह्म न जानाति दर्व्वी पाकरस यथा ॥”)

दर्व्वीकर, पु (दर्व्वी फणा करोतीति कृ + “कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ।” ३ । २ । २० । इति ट । यद्वा, दर्व्वी फणा कर इवास्य ।) सर्प । इत्यमर । १ । ८ । ८ ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थाध्याये ।
“दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तश्च पन्नगा ।
तेषु दर्व्वीकरा ज्ञेया विशति षट च पन्नगा ॥”

रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः ।
ज्ञेया दर्व्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः ॥”
तत्र दर्व्वीकरभेदा यथा,—
“दर्व्वीकराः कृष्णसर्पो महाकृष्णः कृष्णोदरः श्वेतकपोतो महाकपोतो बलाहको महासर्पः शङ्खपालो लोहिताक्षो गवेधुकः परिसर्पः खण्डफणः ककुदः पद्मो महापद्मो दर्भपुष्पो दधिमुखः पुण्डरीको भ्रुकुटीमुखो विष्किरः पुष्पाभिकीर्णो गिरिसर्पः ऋजुसर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अलगर्द्द आशीविष इति ॥”
एतद्विषजनितलक्षणादिकं यथा,—
“तत्र दर्व्वीकरविषेण त्वङ्नयननखदशनमूत्रपुरीषदंशकृष्णत्वं रौक्ष्यं शिरसो गौरवं सन्धिवेदना कटीपृष्ठग्रीवादौर्ब्बल्यं जृम्भणं वेपथुः स्वरावसादो घुर्घुरको जडता शुष्कोद्गारः कासश्वासौ हिक्का वायोरूर्द्ध्वगमनं शूलोद्वेष्टनं तृष्णा लालास्रावः फेनागमनं स्रोतोऽवरोधस्तास्ताश्च वातवेदना भवन्ति ॥” दर्व्वीकरदष्टानां विषवेगादिकमाह यथा,—
“तत्र सर्व्वेषां सर्पाणां विषस्य सप्तवेगा भवन्ति। तत्र दर्व्वीकराणां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत् प्रदुष्टं कृष्णतामुपैति तेन कार्ष्ण्यं पिपीलिकापरिसर्पणमिव चाङ्गे भवति। द्वितीये मांसं दूषयति तेनात्यर्थं कृष्णता शोफो ग्रन्थयश्चाङ्गे भवन्ति तृतीये मेदो दूषयति तेन दंशक्लेदः शिरोगौरवं स्वेदश्चक्षुर्ग्रहणञ्च। चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य कफप्रधानान् दोषान् दूषयति। तेन तन्द्रा प्रसेकसन्धिविश्लेषा भवन्ति। पञ्चमे अस्थीन्यनुप्रविशति प्राणमग्निञ्च दूषयति तेन पर्व्वभेदो हिक्कादाहश्च भवति। षष्ठे मज्जानमनुप्रविशति ग्रहणीञ्चात्यर्थं दूषयति। तेन गात्राणां गौरवमतिसारो हृत्पीडा मूर्च्छा च भवति। सप्तमे शुक्रमनुप्रविशति व्यानञ्चात्यर्थं कोपयति। कफञ्च सूक्ष्मस्रोतोभ्यः प्रच्यावयति तेन श्लेष्मवर्त्तिप्रादुर्भावः कटिपृष्ठभङ्गः सर्व्वचेष्टाविघातो लालास्वेदयोरतिप्रवृत्तिरुच्छ्वासनिरोधश्च भवति॥”
अथ दर्व्वीकरदष्टस्य चिकित्सामाह तत्रैव ।
“फणिनां विषवेगे तु प्रथमे शोणितं हरेत् ।
द्वितीये मधुसर्पिर्भ्यां पाययेतागदं भिषक् ॥
नस्यकर्म्माञ्जने युञ्ज्यात् तृतीये विषनाशने ।
वान्तं चतुर्थे पूर्व्वोक्तां यवागूमथ दापयेत् ॥
शीतोपचारं कृत्वादौ भिषक् पञ्चमषष्ठयोः ।
दापयेच्छोधनं तीक्ष्णं यवागूञ्चापि कीर्त्तिताम् ॥
सप्तमे त्ववपीडेन शिरस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।
तीक्ष्णमेवाञ्जनं दद्यात् तीक्ष्णशस्त्रेण मूर्द्ध्नि च॥
कुर्य्यात् काकपदं चर्म्म सासृग्वा पिशितं क्षिपेत् ॥”)

खञ्जाकाकारके, त्रि ॥

दर्श, पु, (दृश्येते उपप्यधोभावापन्नसमसूत्रपातन्यायेन राशिकांशावच्छेदेन सहावस्थितौ चन्द्रसूर्य्यौ यत्र । दृश + अधिकरणे घञ ।) अमावस्या । इत्यमरः । १ । ४ । ८ ॥

“अन्योऽन्यं चन्द्रसूर्य्यौ तु दर्शनाद्दर्श उच्यते ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥
(अथ सिनीवाल्या विधातृपत्न्याः तस्मात् जातः । यथा, भागवते । ६ । १८ । ३ ।
“धातुः कुहूः सिनीवाली राका चानुमतिस्तथा ।
सायं दर्शमथ प्रातः पूर्णमासमनुक्रमात् ॥”
दृश + भावे घञ् ।) अवलोकनम् । इति मेदिनी । शे, ७ ॥ (यथा महाभारते । १३ । १४४ । ४५ ।
“दुर्द्दर्शाः केचिदाभान्ति नराः काष्ठमया इव ।
प्रियदर्शास्तथा चान्ये दर्शनादेव मानवाः ॥”)
पक्षान्तकृतयागविशेषः । स यागत्रयात्मकः । यथा । “आग्नेयाष्टाकपालेन्द्रदध्यैन्द्रपयोयागाः स्युर्योऽमावास्यायां स च यावज्जीवं कर्त्तव्यः कौण्डपायिकर्त्तयो माससाध्यश्च ।” इति मलमासतत्त्वम् ॥
दर्शक, पु, (दर्शयति नृपादिसमीपगमनपथमिति । दृश + णिच + ण्वुल ।) द्वारपालः । इत्यमरः । २ । ८ । ६ ॥ (जातिविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ९ । ५३ । [तथा ॥”)
“काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शकाः”
त्रि दर्शयिता । (यथा कुमारे । ६ । ५२ ।
“विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकैः ॥”)
प्रवीणः । इति मेदिनी । के, १ ३ ॥ (प्रकाशकः । यथा, हितोपदेशे । १ । ११ ।
“अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।
सर्व्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥”
दृश + ण्वुल । द्रष्टा । यथा, महाभारते । १ । १४१ । १७ ।
“स्यादविवृतो नित्यं विवरदर्शकः ।
राजन्याः सपत्नेषु नित्योद्विग्नः समाचरेत् ॥”)
दर्शत, पु, (दृश्यते गगनमार्गे इति । दृश + “भृमृदृशीति ।” उणा । ३ । ११० । इति अतच् ।) सूर्य्यः । चन्द्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (दर्शनीये, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४४ । ७ ।
“यो विश्वतः प्रत्यङ्ङसि दर्शतो रण्वः सन्दृष्टौ पितुमाँ इव क्षयः ॥”)
दर्शन, क्ली, (दृश्यतेऽनेनेति । दृश + करणे ल्युट् ।) नयनम् । स्वप्नः । बुद्धिः । धर्म्मः । उपलब्धिः । दर्पणः । (दृश्यते यथार्थतत्त्वमनेनेति ।) शास्त्रम् । इति मेदिनी । ने, ७३ ॥ शास्त्रन्तु षड्विधम् । वैशेषिकन्यायमीमांसासांख्यपातञ्जलवेदान्तरूपम् । एतानि तत्त्वज्ञानाय वेदान् विचार्य्य कणादगोतमजैमिनिकपिलपतञ्जलिवेदव्यासाख्यैर्मुनिषट्कैः कृतानि ॥ इज्या । दलजय ॥ वर्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चाक्षुषज्ञानम् । देखा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निर्व्वर्णनम् २ निध्यानम् ३ आलोकनम् ४ ईक्षणम् ५ । इत्यमरः । ३ । २ । ३१ ॥ निभालनम् ६ । इति जटाधरः ॥ * ॥ (यथा, भागवते । १ । ६ । ३४ ।

“आहूत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि ॥”)
पुण्यदर्शनानि यथा —
नन्द उवाच ।
“येषाञ्च दर्शने पुण्यं पापञ्च यस्य दर्शने ।
तत् सर्व्वं वद सर्व्वज्ञ । श्रोतुं कौतूहलं हि मे ॥
श्रीभगवानुवाच ।
पुण्यक्षेत्राणां तीर्थानां वैष्णवानाञ्च दर्शने ।
देवताप्रतिमादर्शनात् तीर्थस्नायी भवेन्नरः ॥
सूर्य्यस्य दर्शने भक्त्या सतीनां दर्शने तथा ।
सन्न्यासिनां यतीनाञ्च तथैव ब्रह्मचारिणाम् ॥
भक्त्या गवाञ्च वह्नीनां गुरूणाञ्च विशेषतः ।
गजेन्द्राणाञ्च सिंहानां श्वेताश्वानान्तथैव च ॥
शुकानाञ्च पिकानाञ्च खञ्जनानान्तथैव च ।
हंसानाञ्च मयूराणां चाषाणां शङ्खपक्षिणाम् ॥
वत्सप्रयुक्तधेनूनामश्वत्थानां तथैव च ।
पतिपुत्त्रवतीनाञ्च नराणां तीर्थयायिनाम् ॥
प्रदीपानां सुवर्णानां मणीनाञ्च विशेषतः ।
मुक्तानां हीरकाणाञ्च माणिक्यानां महायुतः ॥
तुलसीशुक्लपुष्पाणां दर्शनं पापनाशनम् ।
फलानि शुक्लधान्यानि घृतं दधि मधूनि च ॥
पूर्णकुम्भञ्च लाजाञ्च राजेन्द्र दर्पणं जलम् ।
मालाञ्च शुक्लपुष्पाणां दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
गोरोचनाञ्च कर्पूरं रजतञ्च सरोवरम् ।
पुष्पोद्यानं पुष्पितञ्च दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
देवाश्रितं देवघटं सुगन्धिपवनं तथा ।
शङ्खञ्च दुन्दुभिं दृष्ट्वा सद्यः पुण्यं लभेन्नरः ॥
शुक्लपक्षस्य चन्द्रस्य पीयूषं चन्दनं तथा ।
कस्तूरीं कुङ्कुमं दृष्ट्वा नन्द । पुण्यं लभेन्नरः ॥
पताकामक्षयवटं तत्र देवोत्थितं शुभम् ।
देवालयं देवखातं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
शुक्तिं प्रवालं रजतं स्फाटिकं कुशमूलकम् ।
गङ्गामृदं कुशं ताम्रं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
पुराणपुस्तकं शुद्धं सबीजं विष्णुयन्त्रकम् ।
स्निग्धदूर्व्वाक्षतं रत्नं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
तपस्विनं सिद्धमन्त्रं समुद्रं कृष्णसारकम् ।
यज्ञं महोत्सवं दृष्ट्वा सुपुण्यं लभते नरः ॥
गोमूत्रं गोमयं दुग्धं गोधूलिं गोष्ठगोष्पदम् ।
पक्वशस्यान्वितं क्षेत्रं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
रुचिरां पद्मिनीं श्यामां न्यग्रोधपरिमण्डलाम् ।
सुवेशाढ्यां सुवसनां दिव्यभूषणभूषिताम् ॥
वेश्यां क्षेमङ्करीं गन्धं सद्वाससततक्षुलम् ॥
सिद्धान्नं परमान्नञ्च दृष्ट्वा पुण्यं लभेद्भुवम् ॥
कार्त्तिकीपूर्णिमायाञ्च राधिकाप्रतिमां शुभाम् ।
सम्पूज्य दृष्ट्वा नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
हिङ्गुलायां तथाष्टम्यामिषे मासि सिते शुभे ।
श्रीदुर्गाप्रतिमां दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम् ॥
शिवरात्रौ च काश्याञ्च विश्वनाथस्य दर्शनम् ।
कृत्वोपवासं पूजाञ्च करोति जन्मखण्डनम् ॥
जन्माष्टमीदिने भक्तो दृष्ट्वा मां विश्वमाधवम् ।
प्रणम्य पूजां कृत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
उभौ च व्रजभूमौ च भाण्डीरे मालतीवने ।
सम्पूज्य राधां माञ्चैव करोति जन्मखण्डनम् ॥

पौषे माघि प्रकराचौ यत्र तत्र स्थितो नर ।
यज्ञाया प्रतिमा दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम् ॥
सप्तजन्म भवेत्तस्य पुत्र पौत्रो धनेश्वर ॥
उपोष्यैकादशी स्नात्वा प्रभाते द्वादशीदिने ।
दृष्ट्वा कामाख्यामसम्पूज्य करोति जन्मखण्डनम ॥
दत्त्वा विष्णुपदे पिण्ड विष्णु यत्र प्रपूजयेत ।
पितॄणा चात्मनश्चैव करोति जन्मखण्डनम ॥
प्रयागे मुण्डन कृत्वा यश्च पितॄन् प्रतर्पयेत ।
उपोष्य नैमिषारण्ये करोति जन्मखण्डनम् ॥
उपोष्य पुष्करे स्नात्वा किंवा बदरिकाश्रमे ।
सम्पूज्य दृष्ट्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम ॥
भिक्षा कृत्वा च बदरी भुङ्क्ते बदरिकाश्रमे ।
दृष्ट्वा मत्प्रतिमा नन्द । करोति जन्मखण्डनम् ॥
दोलायमान गोविन्द दृष्ट्वा वृन्दावने च माम ।
दृष्ट्वा सम्पूज्य नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
[illegible] दृष्ट्वा च मथुरा मामेव मधुसूदनम ।
सम्पूज्य नत्वा भक्त्या च करोति जन्मखण्डनम ॥
रथस्थञ्च जगन्नाथ यो द्रक्ष्यति कलौ नर ।
सम्पूज्य भक्त्या नत्वा च करोति जन्मखण्डनम ॥
उत्तरायणसङ्क्रान्त्या प्रयागे स्नानमाचरेत ।
सम्पूज्य नत्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम ॥
कार्त्तिकीपूर्णिमायाञ्च दृष्ट्वा मत्प्रतिमा शुभाम् ।
उपोष्य पूजा कृत्वा च करोति जन्मखण्डनम ॥
चन्द्रभागासमीपे च माघ्याञ्च मा नयेत ग्रुने ।
राधया सह मा दृष्ट्वा करोति जन्मन क्षयम ॥
रामेश्वर सेतुबन्धे आषाढीपूर्णिमादिने ॥
उपोष्य दृष्ट्वा सम्पूज्य करोति जन्मन क्षयम ॥
[illegible]ननाथ दिनकर लोलार्कं चोत्तरायणे ।
उपोष्य दृष्ट्वा सम्पूज्य करोति जन्मन क्षयम ॥
काशकोष्ठे सुवसने कलविङ्के सुगङ्करे ।
निस्यन्दके राजकोष्ठे नन्दके पुण्यभद्रके ॥
पार्वतीप्रतिमा दृष्ट्वा कार्त्तिकय गणेश्वरम ।
नन्दिन शङ्कर दृष्ट्वा करोति जन्मन क्षयम ॥
त्रिकूटे मणिभद्रे च पश्चिमोम्धिसन्निधौ ।
समुपोष्य दर्भ प्राश्य मा दृष्ट्वा मुक्तिमाप्नुयात ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम ॥

दर्शनीय, त्रि, (दृश्यते इति । दृश + अनीयर ।) मनोज्ञ । इति वररुचि ॥ (यथा महाभारते । ११ । १५ । ३
"अलङ्कृतयापि दद्दृशे देवी पटान्तरेण वा ।
तत स कुनखीभूतो दर्शनीयनखो नृप ॥")
दर्शनयोग्य । इति व्याकरणम् ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । ४ । ४ ।
"शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनीयोऽसि पुत्रक ।
यस्मिन् कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते ॥")

दर्शयामिनी स्त्री, (दर्शस्यामावास्याया इव यामिनी रात्रि ।) तमिस्रा । अन्धकाररात्रि । इति हेमचन्द्र । २ । ५७ ॥ (दर्शस्य यामिनी इति विग्रहे । अमावास्यारात्रिश्च ॥)

दर्शयिता, [ऋ] त्रि, (दर्शयतीति । दृश + णिच् + "ण्वुलतृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति तृच ।) दर्शक । (यथा, महाभारते ।६।३।६३।
"प्रसादये त्वामतुलप्रभाव ।
त्व नो गतिर्दर्शयिता च धीर ॥")
प्रतीहार । इति भरत ॥

दर्शविपत, [द] पु (दर्शे अमावस्याया विपत प्रकाशोऽस्य यस्य ।) चन्द्र । इति हारावली । १३ ॥

दर्शित, त्रि (दृश + णिच् + क्त ।) दर्शन कारित । तत्पर्य्याय । प्रकाशित २ आविष्कृत ३ प्रकटित ४ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम । २९६ ।
"दर्शितवसुनीकृाये भूविभ्रमभाजि चलति तव नयने ।
क्षिप्तहले हलधर इव सञ्च पुरमञ्चित सुतनु ॥")

दल, क भेदे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा-पर सक सेट ।) क दालयति गात्र वायु । इति दुर्गादास ॥

दल, मि भेदे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक अक च सेट ।) मि, दलयत्यसौ कुलस्याश्मत । इति मुरारि । दालयति । भवो विदारणम । दलति कुठार काष्ठम । क्वचिद्द्वितीयो भावे विकसन चायम । श्रीमद्राघवबाहुदण्डविस्फूर्ज्जतकोदण्डचण्डध्वनिरिति महानाटकम । दरावदलितमल्लीवल्लिचञ्चत्परागेति जयदेव । इति दुर्गादास ॥

दल, क्ली, (दलतीति । दल + अच ।) उत्सेध । खण्डम । (यथा, मनु । ८ । २९९ ।
'भार्य्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदर ।
प्राप्तापराधास्ताड्या स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥")
शस्त्रीच्छद । अपद्रव्यम । पत्रम । इति मेदिनी । ले, २६ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम । ६६२ ।
"त्वया तटिनि । तरङ्गैरभितस्त्रक्षेषु नाशये निचित ।
मलदलवल्कलरहितत्वयान्तरीक्षे तरुस्त्यक्त ॥")
चन्दनम । इति शब्दरत्नावली ॥ तमालपत्रम । इति राजनिर्घण्ट ॥ अर्द्धम । इति लीलावती ॥ (पु, इक्ष्वाकुकुलोत्पन्नपरिक्षिन्नामराज्ञ पुत्र । स च मण्डूकराजकन्यासम्भूत । यथा, महाभारते । ३ । १९२ । ४४ ।
"अथ कस्यचित कालस्य तस्या कुमारास्त्रयस्तस्य राज्ञ सम्बभूवु शलो दलो बलश्चेति ॥"
वृक्षविशेष । तत्पर्य्याया यथा,—
"वातपोत पलाश स्याद्याज्ञिकश्च किंशुक ।
राजादनो ब्रह्मवृक्ष कुक्कुरकर्णी दलोऽपर ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

दलकोष, पु, (दलान्येव कोषा यस्य । तस्य पुष्पेषु कोषाभावात तथात्वम ।) कुन्दपुष्पवृक्ष । इति शब्दमाला ॥

दलनिर्म्मोक पु (दलति विदारयतीति दल वल्कलम । तदेव निर्म्मोक त्वगस्य ।) भूर्ज्जवृक्ष । इति शब्दमाला ॥

दलनी, स्त्री, (दल्यते अनेनेति । दल + करणे ल्युट । ङीप ।) लोष्टम । इति शब्दरत्नावली ॥ ढेला इति भाषा ॥ (दलति विदारयतीति । दल + कर्त्तरि ल्यु ङीप च ।) भेदकर्त्तरि त्रि । यथा,—
"सा दुर्गा भवभीतिरीतिशमनी लोकत्रयत्रायिणी
भूयाद्व प्रतिपक्षपक्षदलनी वाञ्छाफलोल्लासिनी ॥"
इति विद्वन्मोदतरङ्गिणी ॥

दलप, पु, (दल्यते असौ दल्यते अनेन वा । दल + "उषिकुटिदलिकचिखजिभ्य कपन् ।" उणा । ३ । १४३ । इति कपन ।) स्वर्णम । शस्त्रम । इत्युणादिकोष ॥ (दल एव पातीति । पा + क । दलपति ॥)

दलपुष्पा स्त्री (दलानि पत्राणीव पुष्पाण्यस्या ।) केतकी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (केतकीशब्देऽस्या विवरण ज्ञेयम ॥)

दलसारिणी स्त्री, (सारोऽस्त्यस्या इति । सार + इनि । ङीप च । दले पत्रे सारिणी ।) केमुक । इति रत्नमाला ॥

दलसूचि, पु, (दलस्य सूचिरिव ।) कण्टकम । इति हारावली । ६१ ॥

दलस्नसा, स्त्री (दलस्य स्नसा स्नायु ।) पत्रशिरा । तत्पर्य्याय । माढि २ । इति हेमचन्द्र । ४ । १६ ॥

दलाढक, पु, (दलैराढक इव ।) स्वय जाततिल । पृश्नी । गैरिकम । फेन । खातकम । नागकेशर । मरुत्तर । इति मेदिनी । के, १८२ ॥ कुन्द । करिकर्ण । शिरीष । वात्या । इति हेमचन्द्र ॥

दलाढ्य, पु (दलेन भेदेन आढ्य ।) पङ्ककर्व्वट । इति त्रिकाण्डशेष ॥ दलदलि इति भाषा ॥

दलामल, क्ली, (दलेन अमलम ।) मरुवकवृक्ष । दमनवृक्ष । इति मेदिनी । ले, १५५ ॥ मदनवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥

दलाम्ल क्ली, (दलेषु अम्लो रसो यस्य ।) चुक्रम । इति राजनिर्घण्ट ॥

दलि स्त्री पु, (दल्यते इति । दल + "सर्व्वधातुभ्य इन ।" उणा । ४।११७ । इति इन ।) लोष्ट्रम । इति शब्दरत्नावली ॥ दला इति ढेला इति च भाषा ॥

दलिक, क्ली, (दल्यते भिद्यते इति । दल + इन + सञ्ज्ञाया कन ।) काष्ठम । इति हेमचन्द्र । ४ । १८८ ॥

दलित, त्रि, (दलमस्य जातम । दल + तारकादित्वात इतच । प्रफुल्लम । इति हेमचन्द्र । ४ । १६४ ॥ (दल + क्त ।) खण्डितम । यथा,— दलिताञ्जनमेचकाङ्गलतादिक्रमदीपिका ॥ (यथा च प्रबोधचन्द्रोदये । २ । ३५ ।
"दलितकुञ्चनखाङ्गमङ्गपालौ
रचय समाङ्कमुपैत्य पीवरोरु ॥"
विक्षिप्तम । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३ २ ।
"दलिते पलालपुञ्जे वृषभ परिभवति गृहपतौ कुपिते ॥")

दलेगन्धि, पु (दले गन्धो यस्य समासान्त इत्। सप्तम्या अलुक् च।) सप्तपर्णवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दलभ, पु, (दलति विशीर्णो भवत्यनेनेति। दल+ "इदलिभ्या भ।" उणा। ३। १५१। इति भ।) प्रतारणा। पापम्। मुनिभेदः। इत्युणादिकोषः॥ चक्रम्। इति सिद्धान्तकौमुद्याम् उणादिवृत्तिः॥

दल्मि, पु, (दलति विदारयति असुरानिति। दल+ "दल्मि।" उणा।४।४७। इति मि।) इन्द्रः। इति हेमचन्द्रः। २। ८६॥ (दल्यते अनेनेति।) वज्रम्। इति सिद्धान्तकौमुद्याम् उणादिवृत्तिः॥

दव, इ व्रजे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-सक सेट।) इ दन्वति। व्रजो गतिः। इति दुर्गादासः॥

दव, पु, (दुनोति पीडयतीति। दु+अच्।) वनम्। वनाग्निः। इत्यमरः। ३। ३। २५॥ (यथा, भागवते। ८। ६। १३।

"दृष्ट्वा गता निर्वृतिमद्य सर्व्वे
गजा दवार्त्ता इव गाङ्गमम्भः॥")

अग्निः। इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः॥ (दु उपतापे+"ऋदोरप्।"३। ३। ५७। इत्यप्।) उपतापः। इति केचित्॥

दवथु, पु, (दवनमिति। टु दु उपतापे+"ट्वितोऽथुच्।" ३।३।८९। इति भावे अथुच्।) परितापः। इति जटाधरः॥ (यथा, काशीखण्डे। २९। ८९।

"दुरोदराग्नी दावार्च्चिर्द्रवद्रव्यैकशेवधिः।
दीनसन्तापशमनी दात्री दवथुवैरिणी॥"

दूयतेऽनेनेति। करणे अथुच्।) चक्षुरादिदाहः। इति राजनिर्घण्टः॥

दवाग्नि, पु, (दवानां वनानाम् अग्निः। यद्वा दव एवाग्निः।) दावानलः। इति द्विरूपकोषः॥ (यथा, मेघदूते। ५५।

"तञ्चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसङ्घट्टजन्मा बाधेतोल्काक्षपितचमरीबालभारो दवाग्निः॥")

दविष्ठ, त्रि, (अयमेषामतिशयेन दूरः इति। दूर+इष्ठन्। "स्थूलदूरयुवेति।"६। ४। १५६। इति रस्य लुप् ऊकारस्य च गुणः।) सुदूरः। अत्यन्तदूरवर्त्ती। इत्यमरः। ३। १। ६९॥

दवीयान् [स्] त्रि, (इदमनयोरतिशयेन दूरम्। दूर+ईयसुन्। स्थूलदूरेत्यादिना साधुः।) सुदूरः। इत्यमरः। ३। १। ६९॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये। २। १६।

"कोऽस्मिन् दवीयांसमपीन्द्रबिम्बं
न वेद चूडामणिमिन्दुमौलेः।
पातालधामानमपि प्रदृष्टं
न वाडवं सुन्दरि। वेद को वा॥")

दश, इ क लिषि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पर-अक-सेट। इ क, दंशयति। लिषि दीप्तौ। इति दुर्गादासः॥

दश, इ क ङ दर्शे। दंशने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा आत्म सक सेट।) इ क ङ, दंशयते। दर्शो दंशनम्। इति दुर्गादासः॥

दश, [न्] त्रि, (दंशयति दीप्यते इति। दन्शि+बाहुलकात् कनिन्। "दनश दंशने। न लोपः।" इत्युज्ज्वलदत्तः। १। १५६।) सङ्ख्याविशेषः। द्विगुणितपञ्च १०। (यथा, महाभारते। ३। १३४। १७।

"दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके
सहस्रमाहुर्दशपूर्णं शतानि।
दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्यो
दशैरका दश दाशा दशार्हाः॥")

दशवाचकानि यथा। हस्ताङ्गुलि १ शम्भुबाहु २ रावणमस्तकम् ३ कृष्णावतार ४ दिक् ५ विश्वदेव ६ अवस्था ७ चन्द्राश्व ८ पङ्क्ति ९। इति कविकल्पलता॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्दः। तत्सङ्ख्याविशिष्टः। इत्यमरः। २। ६। ६१॥

दशकण्ठ, पु, (दश कण्ठा गला यस्य।) रावणः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा रघुः। ८। २९।

"दशपूर्व्वरथं यमाख्यया
दशकण्ठारिरिपुं विदुर्बुधाः॥")

दशकन्धजित्, पु, (दशकन्धं रावणं जयतीति। जि+क्विप् तुक् च।) रामः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दशकन्धर पु, (दश कन्धरा ग्रीवा यस्य।) रावणः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३७॥ (यथा भागवते। २। ७। २३।

"अस्तनप्रसादसुमुखः कलया कलेश
इक्ष्वाकुवंश अवतीर्य्य गुरोर्निदेशे।
तिष्ठन् वनं सदयितानुज आविवेश
यस्मिन् विरुध्य दशकन्धर आर्त्तिमार्च्छत्॥"

दशग्रीव, पु, (दश ग्रीवा यस्य।) रावणः। इति शब्दमाला॥ (यथा, महाभारते। ३।२७४।१।

"दशग्रीवस्तु सर्व्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः।
महोत्साहो महावीर्य्यो महासत्त्वपराक्रमः॥")

एकादशमन्वन्तरीयवृषनामकेन्द्रशत्रुविशेषः। यथा,—

"रुद्रपुत्रस्य ते पुत्त्रान् वक्ष्याम्येकादशस्य तु।
सर्व्वगः सुशर्म्मा च देवानीकः पुरुर्गुरुः॥
क्षत्त्रवर्द्धा दृढायुश्च आर्द्रकः पुत्रकस्तथा।
हविष्मांश्च हविष्यश्च वरुणो विश्वविस्तरः॥
विष्णुश्चैवाग्नितेजाश्च ऋषयः सप्त कीर्त्तिताः।
विहङ्गमाः कामगमा निर्म्माणरुचयस्तथा॥
एकैकस्त्रिंशकस्तेषां गणाश्चेन्द्रश्च वै वृषः।
दशग्रीवो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपी घातयिष्यति॥"

इति गारुडे ८७ अध्यायः॥

(असुरविशेषः। यथा महाभारते।२।९।१४।

"दशग्रीवश्च बाली च मेघवासा दशावरः॥"

दमघोषस्य पुत्त्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। ११६। २९।

"दमघोषस्य पुत्त्रास्तु पञ्च भीमपराक्रमाः।
भगिन्यां वासुदेवस्य श्रुतश्रवसि जज्ञिरे।
शिशुपालो दशग्रीवो रैभ्योऽथोपदिशो बली॥")

दशति, स्त्री, (दशावृत्ता दश। निपातनात् साधुः।) शतम्। इति महाभारते दानधर्म्मः॥ (यथा, महाभारते। १। १६। १३।

"कालेन महता कद्रूरण्डानां दशतीर्दश।
जनयामास विप्रेन्द्र। द्वे चाण्डे विनता तथा॥"

"यथा नव दशावृत्ता नवतिस्तथा दश दशावृत्ता दशतिः शतमित्यर्थः। दश दशतीर्दशशतानीत्यर्थः॥" इति तत्र नीलकण्ठः॥)

दशधा, व्य, (दशानां प्रकारः। दश+"सङ्ख्याया विधार्थे धा।" ५। ३। ४२। इति धा।) दशप्रकारम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, मनुः। ९। १५२।

"सर्व्वं वा रिक्थजातन्तु दशधा परिकल्प्य च।
धर्म्म्यं विभागं कुर्व्वीत विधिनानेन धर्म्मवित्॥")

दशन, क्ली, (दश्यते इव शरीरमनेनेति। दनश+करणे ल्युट्। दंशदशेति निर्द्देशात् क्वचित् कित्यपि नलोपः।) कवचम्। शिखरे पु। इति मेदिनी। ने ७४॥

दशन, पु, क्ली (दश्यतेऽनेनेति। दनश+ल्युट्। दंशदशेति निर्द्देशात् अत्र अकित्यपि नलोपः।) दन्तः। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, रघुः। ५। ५२।

"उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः
संवर्द्धितोरःस्थलतारहारः॥")

दशनवास [स्] क्ली, (दशनानां वास इव आच्छादकत्वात्।) ओष्ठः। इत्यमरः। २। ६। ९॥

दशनाढ्या, स्त्री (दशनं आढ्यो यस्याः। एतत् सेवनेन हि दन्तस्य दार्ढ्यात् अस्य तथात्वम्।) चुक्रिका। इति शब्दचन्द्रिका॥

दशनोच्छिष्ट, पु निश्वासः। (दशनेन उच्छिष्टः।) अधरचुम्बनम्। इति मेदिनी। टे ६३। दन्तत्यक्ते, त्रि॥

दशपारमिताधर, पु, बुद्धः। इति हेमचन्द्रः। २। १४७॥

दशपुर क्ली, (दश दिशः पिपर्त्तीति। पॄ+क।) कैवर्त्तीमुस्तकम्। इत्यमरः। २। ४। १३१॥ (दश पुरो यत्र। "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे।" ५। ४। ७४। इति अः।) देशभेदः। स मालवदेशैकखण्डः। पुरभेदः। इति मेदिनी। रे, २६६॥ (यथा, मेघदूते। ४९।

"कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बं
पात्रीकुर्व्वन् दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम्॥")

दशपूरम् क्ली, (दश दिशः पूरयतीति। पूर+अन।) दशपुरम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

दशबल, पु, (दशसु दिक्षु बलं यस्य। यद्वा,

"दानशीलक्षमावीर्य्यध्यानप्रज्ञा बलानि च।

उपाय प्रतिनिधिन्नान दशबुद्धबलानि च ॥"
इति वचनात् दश बलान्यस्य ।) बुद्धः । इत्य
मरः । १ । १ । १४ ॥

दशभुजा, स्त्री, (दश भुजा बाहवो यस्याः ।)
दुर्गा । यथा, कालिकापुराणे ५६ अध्याये ।
"इतिवृत्तं पुराकल्पे मनो स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
प्रादुर्भूता दशभुजा देवी देवहिताय वै ॥
तथा त्रेतायुगस्यादौ जगतां हितकाम्यया ।
पुराकल्पे यथा वृत्तं प्रतिकल्पं तथा तथा ॥
प्रवर्त्तते स्वयं देवी दैत्यानां नाशनाय वै ।
प्रतिकल्पं भवेद्रामो रावणश्चापि राक्षसः ॥
तथैव जायते युद्धं तथा चित्रसङ्गमः ।
एवं रामसहस्राणि रावणानां सहस्रशः ॥
भवितव्यानि भूतानि तथा देवी प्रवर्त्तते ।
पूजयन्ति सुराः सर्व्वे बलं नीराजयन्त्यपि ॥
तथैव च नराः सर्व्वे कुर्य्युः पूजां यथाविधि ॥"
(दशबाहुविशिष्टे, त्रि । यथा कात्यायनी
तन्त्रे महाकाल्या ध्यानम् ।
"दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया ॥")

दशभूमिग, पुं, (दशसु भूमीषु दानादिविषयेषु
गच्छतीति । गम + ड ।) बुद्धः । इति हेम
चन्द्रः । २ । १४७ ॥

दशभूमीशः, पुं, (दशसु भूमीषु दानादिषु ईष्टे
प्रभवतीति । दश + ईश ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्ड
शेषः ॥

दशम, त्रि, (दशानां पूरणः । दशन् + "तस्य
पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् ।
'नान्तादसंख्यादेर्मट् ।" ५ । २ । ४९ । इति
मट् ।) दशसंख्यायाः पूरणः । इति व्याकरणम् ॥
दशमः इत्यादि भाषा । (यथा ऋग्वेदे । १ ।
१५८ । ६ ।
"दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्व्वान् दशमे युगे ॥")

दशमी, स्त्री (दशम + ङीप् ।) तिथिविशेषः ।
सा चन्द्रस्य दशमकलाक्रियारूपा तदुपलक्षित
कालपरा वा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ सा
सत्त्वासा दिशामतिप्रिया । यथा,—
"दशमी च तिथिस्तासामतीव दयिताभवत् ।
तस्यां दध्यशनो यस्तु सुव्रती भवति नरः ॥
तस्य पापक्षयं तास्तु कुर्व्वन्त्यहरहर्नृप । ॥"
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"विद्याविनोदी धनपुत्रयुक्तः
प्रलम्बकण्ठो मदनाधिकश्रीः ।
उदारचित्तः सुमना दयालुः
प्रसूतिकाले दशमी यदि स्यात् ॥"
विसृत्तावस्था । मरणावस्था । अतिशयवयोऽ
वस्था । इति नागार्थटीकायां भरतः ॥ (दश
संख्यायाः पूरणी । यथा, मनुः । २ । ६ ।
"श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव
पञ्चमी ।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥")

दशमी [न्] त्रि, (दशम + "वयसि पूरणात् ।"
५ । २ । १३ । इति इनि ।) अतिवृद्धः ।
नवतेरूर्द्ध्वं दशमोऽवस्थाविशेषः स विद्यते
ऽस्येति । इत्यमरभरतौ ॥

दशमीस्थ, त्रि (दशमीमवस्थायां तिष्ठतीति ।
स्था + क ।) क्षीणरागः । स नष्टबीज
मरणावस्थाप्राप्तश्च । वृद्धः । स च अति
वृद्धो नवतेरुपरि वर्त्तमानः । इत्यमरभरतौ ॥
स्वतान्यशनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

दशमुख पुं, (दश मुखानि यस्य ।) रावणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
१ । ११ ।
"वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयं
दशमुखमौलिबलिं रमणीयम् ॥")

दशमुखान्तक, पुं, (दशमुखस्य रावणस्य अन्तकः ।)
श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

दशमूत्रक, क्ली, (दशानां मूत्रकाणां समाहारः ।)
हस्तिमहिषोष्ट्रगवाजमेषाश्वगर्द्दभमानुषमानु-
षीणां दशानां मूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(एतद्गुणा यथा सुश्रुते । १ । ४५ ।
"गोमहिष्यजाविगजहयखरोष्ट्राणां तीक्ष्णानि
कटून्युष्णानि तिक्तानि लवणानुरसानि लघूनि
शोधनानि कफवातकृमिमेदोविषगुल्माशउदर-
कुष्ठशोफारोचकपाण्डुरोगहराणि हृद्यानि
दीपनानि च सामान्यतः । भवन्ति चात्र ।
"ततः सर्व्वं कटुतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं लघु ।
शोधनं कफवातघ्नं कृमिमेदोविषापहम् ॥
अर्शोजठरगुल्मघ्नं शोफारोचकनाशनम् ।
पाण्डुरोगहरं भेदि हृद्यं दीपनपाचनम् ॥
गोमूत्रं कटु तीक्ष्णोष्णं सक्षारत्वान्न वातलम् ।
लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् ॥
शूलगुल्मोदरानाहविरेकास्थापनादिषु ।
मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥
दुर्नामोदरशूलेषु कुष्ठमेहाविशुद्धिषु ।
आनाहशोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहिषम् ॥
कासश्वासापहं शोषकामलापाण्डुरोगनुत् ।
कटुतिक्तान्वितं छागमीषन्मारुतकोपनम् ॥
कासप्लीहोदरश्वासशोषवर्च्चोग्रहे हितम् ।
सक्षारन्तिक्तकटुकमुष्णं वातघ्नमाविकम् ॥
दीपनं कटुतीक्ष्णोष्णं वातचेतोविकारनुत् ।
आश्वं कफहरं मूत्रं कृमिदद्रुषु शस्यते ॥
सतिक्तं लवणं भेदि वातघ्नं पित्तकोपनम् ।
तीक्ष्णं क्षारे किलासे च नागं मूत्रं प्रयोजयेत् ।
गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् ।
दीपनं गार्द्दभं मूत्रं कृमिवातकफापहम् ॥
शोफकुष्ठोदरोन्मादमारुतकृमिनाशनम् ।
अर्शोघ्नं कारभं मूत्रं मानुषञ्च विषापहम् ॥")

दशमूल, क्ली, (दशानां मूलानां समाहारः ।
पात्रादित्वात् न ङीप् ।) पाचनविशेषः । यथा,—
"बिल्वश्योनाकगम्भारीपाटलागणिकारिका ।
दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् ॥
शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
वातपित्तहरं वृष्यं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥
उभयं दशमूलन्तु सन्निपातज्वरापहम् ।
कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्वशूले च शस्यते ॥
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृद्ग्रहनाशनम् ॥"
इति सुखबोधः ॥

दशयोगभङ्ग पुं, (दशयोगस्य भङ्गः ।) संस्कार
कर्म्मणि नक्षत्रवेधविशेषः । अथ खर्ज्जूरवेधः ।
यथा,—
"तिथ्यङ्कवेदैकदशोनविंश-
भैकादशाष्टादशविंशसंख्या ।
इन्दोर्भना सूर्य्ययुतोर्भना च
योगादम्भर्क्षं दशयोगभङ्गः ॥"
अस्यार्थः । जन्मकालीनविवाहादावुक्तनक्षत्राद्
रविभुक्तनक्षत्राद्वा योगे यदि एते अङ्काः स्युः
तदा दशयोगभङ्गः स्यात् ॥ अस्य प्रतिप्रसवो
यथा —
आद्यपादे स्थिते सूर्य्ये तुरीयांशं विवर्ज्जयेत् ।
द्वितीयस्थे तृतीयञ्च विपरीतमतोऽन्यथा ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दशरथ, पुं, (दशसु दिक्षु गतो रथो यस्य ।)
इक्ष्वाकुवंशीयराजविशेषः । स अयोध्याधिपतिः ।
अस्योत्पत्तिर्यथा —
सौराष्ट्रदेशोद्भवभिक्षुनामद्विजपत्नी कलहा नाम्नी
सह सर्व्वदा कलहात् स्वता प्रेतत्वं गता सा
कदाचित् भ्रमन्ती धर्म्मदत्तसंज्ञकं द्विजं दृष्ट्वा
तत्समीपमागत्य तद्धस्तस्थतुलसीवारिसङ्गात्
पापभावं परित्यज्य तमुवाच हे द्विज । मयि कृपां
कुरु अद्य कथं मुक्तिं प्रयास्यामि । धर्म्मदत्त
स्तामुवाच तीर्थदानव्रतादिभिः पापानि नश्यन्ति ।
तेषु ते नाधिकारः तस्मादाजन्मपर्य्यन्तं यन्मया
कार्त्तिकव्रतं कृतं तस्यार्द्धं ददामि इत्युक्त्वा तुलसी
मिश्रितजलेन तामसेचयत् द्वादशाक्षरमन्त्रं
मश्रावयच्च । ततः सा दिव्यरूपा अभवत् । तदा वा
दिव्यं विमानमपश्यत् विष्णुगणपुण्यशीलसुशी
लाभ्यां सा तद्विमाने आरोहिता । धर्म्मदत्तस्त
द्विमानं तौ गणौ च दृष्ट्वा अतिविस्मयेन भूमौ
पपात पुण्यशीलसुशीलौ तमुत्थाप्य प्रशस्य
जगतुः लमेतज्जन्मान्ते भार्य्याभ्यां सह वैकुण्ठं
यास्यसि । तत्र बहुसहस्रवत्सराणि स्थित्वा
पुण्यक्षये सूर्य्यवंशोद्भवदशरथनामा राजा भवि
ष्यसि अनया कलहया सह भार्य्यात्रययुतस्त्वां
विष्णुः पितृत्वेन स्वीकरिष्यति । इति पाद्मे
उत्तरखण्डम् ॥

दशरूपभृत्, पुं (दश मत्स्यकूर्म्मवराहादीनि
रूपाणि बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् तुगागमश्च ।)
विष्णुः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दशावतार
शब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

दशवाजी, [न्] पुं, (दश वाजिनो रथे यस्य ।)
चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । १८ ॥

दशहरा, स्त्री, (दश अदत्तोपादानहिंसादिदश
विधानि दशजन्मकृतानि वा पापानि हरतीति ।
हृ + "हरतेरनुद्यमनेऽच् ।" ३ । २ । ९ । इत्यच् ।

नतष्टाप।) ज्येष्ठशुक्लदशमी। यथा, ब्रह्म पुराणब्रह्मवैवर्त्तयो ।
"ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी सम्वत्सरमुखी स्मृता।
तस्या स्नान प्रकुर्व्वीत दानञ्चैव विशेषत ॥
या काञ्चित सरित प्राप्य दद्याद्दर्भैस्तिलोदकम।
मुच्यते दशभि पापै सुमहापातकोपमै ॥
अत्र केवलदशम्या नदीमात्रे दर्भकरणकतिल तर्पणाङ्गकस्नानाद्दशविधपापक्षय फलम।
एव दानादावपि। वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणभविष्ये जाह्नवीपदश्रवणात सेतुमनिगदस्वरसाच्च ब्रह्म वैवर्त्तेऽपि सरितपद जाह्नवीपरम। अन्यथा नानाविधि स्यात। या काञ्चिदिति तु जाह्नवी- स्तावकम। अन्यथा कुल्यास्नानेऽपि दशविध- पापक्षय स्यात। मन्त्रलिङ्गे जाह्नवीतिपदश्रव- णाच्च। गङ्गामधिकृत्य ब्राह्मे।
'शुक्लपक्षस्य दशमी ज्येष्ठे मासि द्विजोत्तम।।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥
अत्र केवलदशम्या दशविधपापक्षय फलम।
भविष्ये।
'ज्येष्ठशुक्लदशम्यान्तु हस्तयोगेन जाह्नवी।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरोच्यते ॥
दशपापानीति दशजन्मकृतानीति। विशेषणीय- माह पराशरभाष्ये यम ।
'ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्या हस्तयोगत ।
दशजन्माघहा गङ्गा दशपापहरा स्मृता ॥
अत्र दशजन्मकृतदशविधपापक्षय फलम।
'प्राप्ते कर्म्मणि नानेको विधातु शक्यते गुण ।
अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नत ॥
इति न्यायेन हस्तानक्षत्रगङ्गारूपगुणद्वयविशिष्ट दशमीविधेयस्मिन्नहनि तल्लाभस्तत्र स्नानम। उभयदिने तु तल्लाभे परदिन एव। अत्रापि पूर्व्वदिने वक्ष्यमाणकुजवारलाभे तत्रापि स्नान वारस्योभयत्रालाभात। ततश्च पूर्व्वदिने तथा- विधस्नान कृत्वा परदिने केवलदशम्यामपि दश- विधपापक्षयकामेण स्नातव्यम्। शङ्ख ।
'ज्येष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्या हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्त्यलोकम।
पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याहुरार्य्या पुण्य दद्यादपि शतगुण वाजिमेधायुतस्य ॥
भौमवारहस्तानक्षत्रयुक्तदशम्या गङ्गास्नाना द्दशविधपापक्षयशतगुणवाजिमेधायुतजन्यपुण्य- समपुण्य फलम। राजमार्त्तण्डे वाल्मीकि ।
'अदत्तानामुपादान हिंसा चैवाविधानत ।
परदारोपसेवा च कायिक त्रिविध स्मृतम ॥
पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्व्वश ।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मय स्याच्चतुर्व्विधम् ॥
परद्रव्येष्वभिध्यान मनसानिष्टचिन्तनम्।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविध कर्म्म मानसम् ॥
एतानि दश पापानि प्रशम यान्तु जाह्नवि।।
स्नातस्य मम ते देवि। जले विष्णुपदोद्भवे।॥
विष्णुपादार्घसम्भूते गङ्गे। त्रिपथगामिनि।।
धर्म्मद्रवीतिविख्याते पाप मे हर जाह्नवि।॥

अत्र मन्त्रत्वेन प्रणवपूर्व्वकाण्येतानि सामान्य स्नानमन्त्रान्ते मज्जनस्यादौ पाठ्यानि। आगन्तु- कानामन्ते अभिनिवेश इति न्यायात मन्त्रान्ते कर्म्मसन्निपात इति न्यायात मन्त्रान्ते कर्म्मा- दीनि सन्निपातयेत इत्यापस्तम्बीयाच्च ॥ * ॥
हिंसापैशुन्यादिभेदमाह कामधेनौ देवल ।
'कायक्लेश मनोदु ख वध वा प्राणिना पुन ।
य प्रवर्त्तयति द्वेषात सा हिंसेति समासत ॥
यज्ञाय ब्राह्मणैर्व्वध्या प्रशस्ता न्मृगपक्षिण ।
भृत्यानाञ्चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत पुरा ॥
यद्यपि परुषवचनमपवाद पैशुन्यमनृत वृथा लापो निष्ठुरवचनमिति वाङ्मयानि षट। परेषा देशजातिकुलविद्याशिल्परूपवृत्ताचारपरिच्छ- दशरीरकर्म्मजीविना प्रत्यक्षदोषवचन परुषम।
'यच्चान्यत क्रोधसन्तापत्रासस‌ञ्जनन वच ।
परुष तच्च विज्ञेय यच्चान्यच्च तथाविधम ॥
चक्षुश्मनिति लुप्ताद्य चण्डाल ब्राह्मणेति च।
पशुसानिन्दन देषात परुषाम विशिष्यते ॥ *॥
तेषामेव परुषवचनाना परोक्षमुदाहरणमप वाद ॥ * ॥
गुरुनृपतिबन्धुभ्रातृमित्रसकाशे अर्थोपघातार्थं दोषोपाख्यान पैशुन्यम् ॥ * ॥
अनृत द्विविध असत्यमसवादश्चेति ॥ * ॥
'देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परार्थपरिकल्पनात।
नर्म्महासप्रसङ्गाच्च भाषणं व्यथभाषणम ॥ * ॥
गुह्याङ्गामेध्यसञ्ज्ञाना वचन निष्ठुर विदु ।
यदन्यद्वा वचो नीच स्त्रीपुसोर्म्मिथुनाश्रयम ॥*॥
इत्येव षड विकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाषणात।
इह वामुत्र वा क्रूरमनर्थं प्रतिपद्यते ॥
प्रशसया निन्दन प्रशसानिन्दनम। तथाप्यत्र चतुर्व्विधषड्विधयोरविरोध। समन्वयसमत्व भेदानादरेण पारुष्यापवादयोरैक्यात निष्ठुरस्य परुषान्तर्भावाच्च। असम्बद्धप्रलापव्यर्थभाषणयो पर्य्यायत्वात नार्थान्तरम। अभिध्यानमपहर णार्थमिति शेष। वितथे असत्यभूते वस्तुनि अभिनिवेश पुन पुन सङ्कल्प।" इति तिथ्यादितत्त्वम ॥ * ॥ अपि च।
"अथ ज्येष्ठशुक्लदशमी दशहरा। तदुक्त हेमाद्रौ ब्राह्मे।
"ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसयुता।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृतेति ॥
वाराहेऽपि।
'दशमी शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठे मासि कुजेऽहनि ॥
अवतीर्णा यत स्वर्गाद्धस्तर्क्षे च सरिद्वरा ॥
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृतेति ॥*॥
स्कान्दे तु दशयोगा उक्ता। यथा,—
'ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयो ।
व्यतीपाते गरानन्दे कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥
दशयोगे नर स्नात्वा सर्व्वपापै प्रमुच्यते॥ इति।
अत्र बुधभौमयो कल्पभेदेन व्यवस्था। इयञ्च यत्रैव योगबाहुल्य सैव ग्राह्या। योगाधिक्ये फलाधिक्यात ॥ * ॥

ज्येष्ठे मलमासे सति तत्रैव दशहरा कार्य्या न तु शुद्धे।
'दशहरासु नोतकर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु।
इति हेमाद्रौ ऋष्यशृङ्गोक्ते ॥ * ॥
तथा स्कान्दे।
'या काञ्चित सरित प्राप्य दद्याद्दर्भ तिलोदकम।
मुच्यते दशभि पापै स महापातकोपमै ॥
अत्र विशेष काशीखण्डे।
'ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपद तिथिम।
दशाश्वमेधिके स्नात्वा मुच्यते सर्व्वपातकै ॥
एव सर्व्वासु तिथिषु क्रमस्नायी नरोत्तम ।
आशुक्लपक्षदशमी प्रतिजन्माघमुत्सृजेत ॥
तथा।
'लिङ्ग दशाश्वमेधेश दृष्ट्वा दशहरातिथौ।
दशजन्मार्ज्जितै पापैस्त्यज्यते नात्र सशय ॥
तथा भविष्योत्तरकाशीखण्डयो ।
'निशाया जागर कृत्वा समुपोष्य च भक्तित ।
पुष्पैर्गन्धैश्च नैवेद्यै फलैश्च दशसङ्ख्यया ॥
तथा दीपैश्च ताम्बूलै पूजयेत श्रद्धयान्वित ।
स्नात्वा भक्त्या तु जाह्नव्या दशकृत्वो विधानत ॥
दशप्रसृतिकृष्णांश्च तिलान सर्पिश्च वै जले।
शक्तुपिण्डान गुडपिण्डान दद्याच्च दशसङ्ख्यया॥
ततो गङ्गातटे रम्ये हेम्ना रूप्येण वा तथा।
गङ्गाया प्रतिमा कृत्वा वक्ष्यमाणस्वरूपिणीम ॥
सस्थाप्य पूजयेद्देवी तदलाभे मृदापि वा।
अथ तत्राप्यशक्तश्चेत लिखेत पिष्टेन वै भुवि ॥
वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण कुर्य्यात पूजा विशेषत ।
नारायण महेशञ्च ब्रह्माण भास्कर तथा ॥
भगीरथञ्च नृपति हिमवन्त नगेश्वरम्।
गन्धपुष्पादिभि सम्यक यथाशक्ति प्रपूजयेत ॥
दशप्रस्थान् तिलान् दद्यात दशविप्रेभ्य एव च।
दशप्रस्थान यवान दद्यात दशसङ्ख्यगवीस्तथा ॥
प्रस्था षोडशपलानि। पलन्तु। मुष्टिमात्र पल स्मृतमिति महार्णवे उक्तम।
'मत्स्यकच्छपमण्डूकमकरादिजलेचरान।
कारयित्वा यथाशक्ति स्वर्णेन रजतेन वा ॥
तदलाभे पिष्टमयानभ्यर्च्य कुसुमादिभि ।
गङ्गाया प्रक्षिपेदाध्यदीपाश्चैव प्रवाहयेत ॥
पुष्पाद्यै पूजयेद् गङ्गा मन्त्रेणानेन भक्तित ।
ॐ नम शिवायै नारायण्यै
दशहरायै गङ्गायै नमो नम ।
इति मन्त्रन्तु यो मर्त्त्यो दिने तस्मिन दिवानिशम।
जपेत पञ्चसहस्राणि दशधर्म्मफल लभेत ॥ *॥
काशीखण्डे त्वन्यो मन्त्र उक्त ।
'नम शिवायै प्रथम नारायण्यै पद तत ।
दशहरायै पदमिति गङ्गायै मन्त्र एष वै ॥
स्वाहान्त प्रणवादिश्च भवेद्द्विशाक्षरो मनु ।
पूजा दान जपो होमस्तेनैव मनुना स्मृत ॥ इति
अत्र गङ्गास्तोत्रपाठमपि दशवार कुर्य्यात।
तदुक्त भविष्ये।
'तस्या दशम्यामेतच्च स्तोत्र गङ्गाजले स्थित ।
य पठेत दशकृत्वस्तु दरिद्रो वापि वाक्षम ॥

सोऽपि तत्फलमाप्नोति गङ्गां च पूज्य यत्नतः । इति स्तोत्रञ्च प्रतिपदादिदशमीपर्य्यन्तदिनवृद्धिसङ्ख्यया पठनीयमिति शिष्टाः ॥ अत्र सर्व्वोऽपि विस्तर स्तोत्रादिश्च भट्टमल्लचिस्थलीसेतोरवधेय । विस्तरभीतेस्तु न लिख्यते ॥ ० ॥ एव कुर्व्वन् फलमुक्तं काशीखण्डे ।

'एवं कृत्वा विधानेन वित्तशाठ्यविवर्ज्जितः ।
उपवासी वक्ष्यमाणे दशपापैः प्रमुच्यते ॥
सर्व्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते ॥'
इति।

तस्यां सेतुबन्धरामेश्वरस्य प्रतिष्ठादिनत्वात् विशेषेण पूजा कार्य्या। तदुक्तं स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये ।
'ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।
गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥
दशयोगे सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम् ।
रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तममिति ॥"
इति निर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे सवत्सर कृत्यम् ॥ किञ्च ।
"अद्य हस्ते तु नक्षत्रे दशम्यां ज्यैष्ठके सिते ।
दशपापहरायाञ्च अदत्तादानकल्मषम् ॥
निरुद्धाचरणं हिंसा परदारोपसेवनम् ।
पारुष्यानृतपैशुन्यमसम्बद्धञ्च भाषणम् ॥
परद्रव्याभिध्यानञ्च मनसानिष्टचिन्तनम् ।
एतद्दशाघघाताय गङ्गास्नानं करोम्यहम् ॥"
इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥ * ॥

अपरञ्च ।
"ज्यैष्ठे दशहरायान्तु विष्णोरिष्टिं नृप ! शृणु ।
येन वा विधिना कार्य्या सेष्टिर्विष्णोर्नृपै सदा ॥
प्रतब्द पार्थिव कुर्य्यात् प्रतिमां काञ्चनीं हरे ।
अन्यतैजोमयीं वापि दारवीं वा शिलामयीम् ॥
प्रतिष्ठा विधिवत्तस्याः कुर्य्याद्विप्र पुरोहितः ।
तां चस्थाप्य सुरागारे स्वयं वा यत्नतः कृते ॥
वासुदेवस्य बीजेन पूर्व्वोक्तविधिना तथा ।
सर्व्वोपचारैर्भक्त्या तु वासुदेवं प्रपूजयेत् ॥
पूजान्ते सस्कृते वह्नौ कुण्डमध्ये स्थितो द्विजः ।
आज्यैः सहस्रं जुहुयादाहुतीनां हरेः कृते ॥
सपूज्य वासुदेवन्तु होमं कृत्वा ततो द्विजः ।
नृपस्यानुमते तान्तु प्रतिमां मण्डलं नयेत् ॥
प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना ।
प्राणप्रतिष्ठां कुर्व्वीत तस्यां देवस्य वै हरेः ॥
कृतायान्तु प्रतिष्ठायां प्राणानां नृपसत्तम ! ।
विष्णोः प्राणास्तां प्रतिमामायान्ति नियतं स्वयम् ॥
प्राणैश्वयागतेषु स्याद्देवत्वं नियतं भवेत् ।
अकृतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमासु च ।
यथा पूर्व्वं तथा भावः स्वर्णादीनां न विष्णुता ॥
अन्येषामपि देवानां प्रतिमास्वपि पार्थिव ! ।
प्राणप्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्यां देवत्वसिद्धये ॥
सुवर्णन्तु सुवर्णं स्यात् शिला दारु तथा शिला ।
अन्यञ्च शुद्धरूपं स्यात् प्राणस्थानमृते सदा ॥
वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरितिनेन च ।
तथैवाङ्गाङ्गिमन्त्राभ्यां प्रतिष्ठामाचरेद्धरेः ॥
तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा प्रत्यक्षं मन्त्रवित् ।

इभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि समाचरेत् ॥
अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः क्षरन्तु च ।
अस्यै देवत्वसङ्ख्यायै स्वाहेति यजुरुच्चरन् ॥
अङ्गमन्त्रैरङ्गिमन्त्रैर्वैदिकैरितिनेन च ।
प्राणप्रतिष्ठां सर्व्वत्र प्रतिमासु समाचरेत् ॥
प्रतिमापूजने कुर्य्यात्तन्त्र्यपि च मन्त्रवित् ।
प्राणप्रतिष्ठां प्रथमं पूजाभागविशुद्धये ॥
अस्थिते प्राणप्रतिष्ठान्तु प्रतिमापूजनाहते ।
न क्वचित्तु बुधः कुर्य्यात् कृत्वा ह्यशुभमवाप्नुयात् ॥
विष्णोरिष्टिमिमां कृत्वा दशम्यां पार्थिवोत्तम ।
तस्यामेव तु पूजायां प्रतिमां स्थापयेत्ततः ॥
एवं दशहरायान्तु कृत्वेष्टिं पार्थिवो हरेः ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति निर्व्विण्णोऽपि स जायते ॥"
इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥

दशा, स्त्री, (दशतीव । दंश + "कलविसुजादिभ्यश्च" इति "जघनभदश्चदशीति निर्द्दिष्टात् अकित्यपि नलोपः । यद्वा दश्यते इति । गुरोश्चेति । ततष्टाप् ।) अवस्था । (यथा पञ्चतन्त्रे ।१।२८१। "आपदि येनोपकृतं येन च हसितं दशासु विषमासु । उपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये ॥") दीपवर्त्तिः । (यथा कुमारे । ४ । ३ । "अहमस्य दशेव पश्य मामविषह्यव्यसनेन धूमिताम् ॥") वस्त्रान्ते बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति मेदिनी । शे, ८ ॥ (यथा, मनुः । ३ । ४४ । "वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥") चेतः । इत्यजयपालः ॥ * ॥ शरीरस्य दश दशा यथा,—
गर्भवासः १ जन्म २ बाल्यम् ३ कौमारम् ४ पौगण्डम् ५ यौवनम् ६ स्थाविर्य्यम् ७ जरा ८ प्राणरोधः ९ नाशः १० । इति मोक्षधर्म्मटीकायां नीलकण्ठः ॥*॥ कामजदशदशा यथा,
"चक्षूरागस्ततस्तु मनसः सङ्कतिभावना च
व्यावृत्तिः स्यात्तदनु विषयग्रामतस्त्वेतसोऽपि ।
निद्राच्छेदस्तदनु तनुता निस्त्रपत्वं ततोऽनु
न्मादो मूर्च्छा तदनु मरणं स्युर्दशा ग्रक्रमेण ॥"
इत्यलङ्कारशास्त्रम् ॥ * ॥
कलौ नराणां यथोक्तायुष स्थ्यादाद्यष्टभोग्याद्भागविशेषः । तत्र वाचनिकी दशा यथा,—
"षट् सूर्य्यस्य दशा ज्ञेया शशिनो दशपञ्च च ।
अष्टावङ्गारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश स्मृता ॥
शनैश्चरे दश प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः ।
राहोर्द्वादशवर्षाणि भृगोरेकविंशतिः ॥"*॥
जन्मकालीननक्षत्रविशेषघटितनक्षत्राणां दशा नियमो यथा,—
"कृत्तिकादित्रये सूर्य्यः शशी रौद्रचतुष्टये ।
मघादित्रितये भौमो बुधो हस्तचतुष्टये ॥
अनुराधात्रये शौरिर्गुरुः पूर्व्वचतुष्टये ।
धनिष्ठात्रितये राहुः प्रेते शुक्रचतुष्टये ॥ * ॥

सूर्य्योपिन्दुबभौमार्किदशानीकदशा नृणाम् ।
गुरुचन्द्रज्ञशुक्राणां यथेप्सितफलप्रदा ॥'
दशाफलन्तु ।
"उद्वेगचित्तपरिखेदितवित्तनाश-
क्लेशप्रवासगदभीतिमहाभिघाते ।
सन्त्योभितं स्वजनबन्धुवियोगदःखे-
र्भानोर्दशा भवति कष्टकरी नराणाम् ॥१॥
सौख्यं विभर्त्ति वरवाहनयानरत्न-
कीर्त्तिप्रतापबलवीर्य्यशुभान्वितस्य ।
मिष्टान्नपानशयनासनभोजनानि
चन्द्रो ददाति धनकाञ्चनभूमिसञ्चम ॥ २ ॥
शास्त्राभिघातवधबन्धनरेम्पीडा
चिन्ताज्वरं विकलताञ्च गृहे करोति ।
चौराग्निदाहभयभङ्गविपत्तिरोग-
कीर्त्तिप्रतापधनहा च दशा कुजस्य ॥ ३ ॥
दिव्याङ्गनावदनपङ्कजषट्पदत्व
लीलाविलासशयनासनभोजनञ्च ।
नानाप्रकारविभवागमकोषवृद्धि
क्षिप्रं भवेद्बुधदशासु हितार्थसिद्धिः ॥ ४ ॥
मिथ्यापवादवधबन्धनकार्य्यहानि-
मातव्ययुक्तप्रियसुखद्रविणैर्विहीनः ।
मैत्रे च वैरमभिवाञ्छति वैरयुक्तः
कष्टासु पापदशासु शनैश्चरस्य ॥ ५ ॥
रम्यं गृहं विनयसत्त्वमानवृद्धि
प्राप्नोति सौख्यधनधान्यविभूतियुक्तम् ।
धर्म्मार्थकामसुखभोगवरप्रयोग
यावद्बृहस्पतिदशा पुरुषो हि तावत् ॥ ६ ॥
बुद्धा विहीनमतिनाशवियोगदःख-
नष्टार्थसिद्धिभयभङ्गविषार्त्तरोगम् ।
सन्तापशोकपरदेशगतं करोति
राहोर्दशा भवति जीवनसंशयाय ॥ ७ ॥
मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रमदाविलास
श्वेतातपत्रनृपपूजितदेशलाभ ।
हस्त्यश्वलाभधनपूर्णमनोरथञ्च
शौक्रीदशा भवति निश्चितराजलक्ष्मी ॥८॥
रवेरन्तर्दशा मासा ४ तस्य फलम् ।
उद्वेगचित्तपरिखेदितवित्तनाश-
क्लेशप्रवासगदभीतिमहाभिघातान् ।
दुःखप्रयोगवधबन्धभयानि चैव
भानोर्दशा प्रकुरुते खलु राजपीडाम् ॥ १ ॥
सोमस्य मासा १ फलम् ।
गदवस्त्रटसच्चास स्थितानि मन चलिम ।
कुरुते रजनीनाथो भानोरन्तर्दशां गत ॥ २ ॥
मङ्गलस्य मासा ५ दिनम् १ फलम् ।
सर्व्वेषां तिलको भूत्वा मणिरत्नप्रधानकम् ।
प्राप्नोति धनधान्यानि रवेरन्तर्गते कुजे ॥ ३ ॥
बुधस्य मासा ११ दिनम् १० फलम् ।
व्याधिं शत्रुभयं नित्य सर्व्वगात्रे विचर्च्चिका ।
नश्यन्ति सर्व्वकार्य्याणि भानोरन्तर्गते बुधे ॥४॥
शनेर्मासा ६ दिनम् २ फलम् ।
सन्तापं वित्तनाशञ्च बन्धुनाशं पराजयम् ।
चौरैः करोति वैकल्यं भानोरन्तर्दशां गतः ॥५॥

गुरोर्वर्ष १ दिनम २ फलम ।
धर्म्मार्थकामसौख्यानि ददाति विबुधार्च्चित ।
कुष्ठादिव्याधिहन्ता च भानो पाकस्थ्यागत ॥६॥
राहोर्मासा ८ फलम ।
अशुभाशुभव द्वेष व्याधिभीतिसुतक्षयान ।
कुरुते सिंहिकासून रविपाकदशा गत ॥ ७ ॥
शुक्रस्य वर्ष १ मासौ २ फलम ।
कोष्ठग्रीवाशिरोरोगज्वरान शूलादिदारुणान् ।
शोक करोति भृगुज सूर्य्यस्यान्तर्दशा गत ॥८॥
एव वर्षा ६ ॥ * ॥ चन्द्रस्य स्थूलदशावर्षा १५
तस्यैवान्तर्दशावर्षौ २ मास १ फलम ।

कुर्य्याद्विभूतिवरवाहनमातपत्र-
क्षेमप्रतापबलवीर्य्यसमन्वितानि ।
मिष्टान्नपानशयनासनभोजनानि
चान्द्री दशा प्रचुरकाञ्चनभूमिदात्री ॥

कुजस्य वर्ष १ मास १ दिनानि १ फलम ।
पित्तशोणितपीडाश्च चौरादीना भयन्तथा ।
मङ्गल कुरुते नित्य विधोरन्तर्दशा गत ॥
बुधस्य वर्षौ २ मासा ४ दिनानि १ फलम् ।
सर्व्वत्र द्रव्यलाभञ्च गजाश्वगोधनानि च ।
चन्द्रज कुरुते सौख्य विधोरन्तर्दशाङ्गत ॥
शनेर्वर्ष १ मासा ४ दिनानि २ फलम ।
बन्धुक्लेश नृपाद्भीति व्यसन शोकसम्पदम ।
विनाश कुरुते सौरिश्चन्द्रस्यान्तर्दशाङ्गत ॥
गुरोर्वर्षौ २ मासा ७ दिनानि २ फलम् ।
दानसौख्यानि सम्भोग वस्त्रालङ्कारभूषणम् ।
कुरुते विबुधाचार्य्यो विधोरन्तर्दशाङ्गत ।
राहोर्व्वर्ष १ मासा ८ फलम् ॥
वह्निशत्रुभय दु ख शोक बन्धुधनक्षयम ।
कुरुते राहुरत्यथ चन्द्रपाकदशाङ्गत ॥
शुक्रस्य वर्षौ २ मासा ११ फलम् ।
सेव्यते वरनारीभिर्नरो लक्ष्मीश्च वर्द्धते ।
मुक्ताहारमणिप्राप्तिर्विधोरन्तर्गते सिते ॥
रवेर्मासा १ फलम् ।
ऐश्वर्य्य बहुसौख्यञ्च व्याधिनाशमरिक्षयम् ।
नृपतेजो रवि कुर्य्याद्विधो पाकदशाङ्गत ॥
एव वर्षा १५ ॥*॥ कुजस्य स्थूलदशावर्षा ८ ।
तस्यान्तर्दशामासा ७ दिनानि ३।२ । फलम् ।

क्रूराभिघातवधबन्धभयानि धत्ते
चिन्ताज्वर विकलशून्यगृहाश्रमञ्च ।
चौराग्निभीतिधनहानिनरेन्द्रपीडा
कुर्य्याद्विनाशनिधनञ्च दशा कुजस्य ॥

बुधस्य वर्ष १ । ३ । ३ । २० । फलम् ।
परमैश्वर्य्यमतुल नानाविधसुखाश्रयम ।
करोति सोमपुत्रश्च क्षितिजान्तर्दशाङ्गत ॥
शनेर्मासा ८ । २६ । ४० । फलम् ।
रिपुचौराग्निभीतिश्च रोगमन्तरसम्भवम् ।
महाजनकलो द्वेष कुजस्यान्तर्गते शनौ ॥
गुरोर्वर्ष १ । ४ । २३ । ४ । फलम् ।
पुष्पधूपान्नवस्त्राद्यैर्देवब्राह्मणपूजनम् ।
नृपतुल्यत्वमाप्नोति कुजस्यान्तर्गते गुरौ ॥
राहोर्मासा, १० । २ । फलम ।
आत्मकार्य्यार्थसुद्वेग बन्धचौरादिनाशनम ।
कुरुते सिंहिकापुत्रो भौमस्यान्तर्दशाङ्गत ॥
शुक्रस्य वर्ष १ । ६ । ७ । फलम ।
धनवृद्धि सुखादीश्च नानावस्त्र वरस्त्रिय ।
प्राप्नोति विपुला लक्ष्मी कुजस्यान्तर्गते भृगौ ॥
रवेर्मासा ५ । १ । फलम ।
नानारत्नञ्च सौख्यञ्च भूमिलाभमथापि वा ।
नृपपूजामवाप्नोति कुजस्यान्तर्गते रवौ ॥
सोमस्य वर्ष १ । १ । १ । फलम ।
धनलाभ सुख भोग शरीरारोग्यमेव च ।
लोकानन्दमवाप्नोति क्षितिजान्तर्गते विधौ ॥
एव वर्षा ८ ॥ * ॥ बुधस्य स्थूलदशावर्षा १७ ।
तस्यान्तर्दशा २ । ८ । ३ । २ । फलम् ।

दिव्याङ्गनावदनपङ्कजषट्पदत्व
लीलाविलासवरभोगसुखोदयञ्च ।
नानाप्रकारविभवागमकोषवृद्धि
क्षिप्र ददेद्बुधदशा प्रबलाञ्च सिद्धिम ॥

शनेर्वर्ष १ । ५ । २६ । ४ । फलम ।
वातश्लेष्मकृता पीडा विरुद्धो बन्धुभि सह ।
विदेशगमनञ्चैव बुधस्यान्तगते शनौ ॥
गुरोर्वर्षौ २ । ११ । २६ । ४ । फलम् ।
व्याधिशत्रुभयत्यक्तो धनाढ्यो नृपवल्लभ ।
लभेद्भार्य्या सुपुत्रञ्च बुधस्यान्तर्गते गुरौ ॥
राहोर्वर्ष १ । १ । २ । फलम् ।
बन्धुनाश मनस्ताप देशत्यागञ्च बन्धनम ।
करोति बहुदु खानि बुधस्यान्तगतस्तम ॥
शुक्रस्य वर्षा ३ । ३ । २ । फलम ।
धनाढ्य बन्धुपुत्रञ्च धर्म्मवत्त्व धनागमम् ।
कुरुते दानवाचार्य्यो बुधपाकदशाङ्गत ॥
रवेर्मासा ११ दिनानि १ । फलम ।
श्रिया परमया युक्तो गजवाजिधनान्वित ।
प्रभाकर करोत्याशु बुधपाकदशाङ्गत ॥
सोमस्य वर्षौ २ । ४ । १ । फलम ।
कण्टकादिप्रवेशञ्च ग्रहिभ्यो भयमेव च ।
निशाकर करोत्याशु बुधपाकदशाङ्गत ॥
कुजस्य वर्ष १ । ३ । ३ । २ । फलम ।
कफपित्तसमुद्भूता शिर पीडा भयावहाम् ।
माहेय कुरुते शोक बुधस्यान्तर्दशाङ्गत ॥
एव वर्षा १७ ॥*॥ शने स्थूलदशावर्षा १ ।
अस्यान्तर्दशामासा ११ । ३ । २ । फलम ।

मिथ्यापवादवधबन्धनिराश्रयत्व
चौरादिभूपतिभुजङ्गमभीतिसङ्घम ।
आशानिराशमथ चाज्जनकाय्यहानि
पङ्गोर्दशा प्रकुरुते नियत नराणाम् ॥

गुरोर्वर्ष १ । ९ । ३ । २० । फलम् ।
देवताशरण शान्त नानाप्राप्ति करोति च ।
तुङ्गसौख्यसमायुक्त पङ्गोरन्तर्गतो गुरु ॥
राहोर्व्वर्ष १ । १ । १ । फलम् ।
नृपाग्निभय ज्वर घोर दु खञ्च प्रावसशयम् ।
धनक्षयञ्च कुरुते शनेरन्तगतस्तम ॥
शुक्रस्य वर्ष १ । ११ । १ । फलम् ।
सुहृद्बन्धुधने, पूर्णो भार्य्याविलासमन्वित ।
स्वर्ग सुखञ्च लभते सौरस्यान्तर्गते सिते ॥
रवेर्मासा ६ । २ । फलम ।
परदाराभिगमन करोति खरदीधिति ।
जीवनस्य च सन्देह शनेरन्तर्दशाङ्गत ॥
सोमस्य वर्ष १ । ४ । २ । फलम ।
स्त्रीनाश कुक्षिरोगञ्च कफपित्तगद शशी ।
बन्धुद्वेषञ्च कुरुते पङ्गोरन्तर्दशाङ्गत ॥
कुजस्य मासा ८ । २६ । ४ । फलम ।
देहक्लेशान् महारोग नानादु खानि भूमिज ।
धननाशञ्च कुरुते शनेरन्तर्दशाङ्गत ॥
बुधस्य वर्ष १ । ६ । २६ । ४ । फलम ।
आरोग्य विजय राज्य बहुवित्तानि सोमज ।
करोति त्वादर लोके शनेरन्तर्दशाङ्गत ॥
एव वर्षा १ ॥*॥ गुरो स्थूलदशावर्षा १९ ।
तस्यैवान्तर्दशावर्षा ३ । ४ । ३ । २ । फलम ।

राज्यास्पद तनयवित्तविलासभोगान
पथ्याप्तसौख्यधनधान्यसमाश्रयञ्च ।
विद्याप्रसाम्बररत्नसुखाथभोग-
सिद्धि दशा सुरगुरो कुरुते प्रियत्वम ।

राहोर्वर्षौ २ । १ । १ । फलम ।
बन्धुद्वेष व्यपवाद स्थानभ्रश निराश्रयम ।
कलह कारयेद्राहुर्गुरोरन्तर्दशाङ्गत ॥
शुक्रस्य वर्षा ३ । ८ । १ । फलम ।
कलह बन्धुभि सार्द्ध वित्तनाश मन क्षतिम ।
स्त्रीवियोगञ्च कुरुते जीवस्यान्तगत सित ॥
रवेर्वर्ष १ । दिनानि २ । फलम ।
बहुमित्र बहुधन सौभाग्य राजवल्लभम ।
कुरुते भास्कर शान्ति गुरोरन्तर्दशाङ्गत ॥
सोमस्य वर्षौ २ । ७ । २ । फलम ।
भोगाढ्यो बहुभाग्य स्यान्नृपरोगविवर्ज्जित ।
नृपतुल्यो भवेच्चैव गुरोरन्तर्दशाङ्गत ॥
कुजस्य वर्ष १ । ४ । २६ । ४ । फलम ।
तीक्ष्णरोषो रिपोर्हन्ता गजवह्नीमदर्शन ।
सुखसौभाग्यसयुक्त कुजे चान्तगते गुरो ॥
बुधस्य वर्षौ २ । ११ । २६ । ४ । फलम ।
सुस्थोऽसुस्थ सुखी दु खी शत्रुवृद्धि पुन पुन ।
देवार्च्चनपरो नित्य जीवस्यान्तर्गते बुधे ॥
शनेर्वर्ष १ । ९ । ६ । २ । फलम ।
वेश्याजनाश्रयात सौख्य भवेद्धिंसविवर्ज्जित ।
लुप्तनीतिमना नित्य गुरोरन्तगते शनौ ॥
एव वर्षा १९ ॥ * ॥ राहो स्थूलदशावर्षा
१२ । तस्यान्तर्दशावर्ष १ । ४ । फलम् ।

भार्य्यादिदूषण निदानविवादबन्ध-
शस्त्राभिघातभयहीनपराक्रमञ्च ।
अप्राप्तसौख्यधनकाञ्चनहीनदेहो
राहोर्दशा भवति जीवनसशयाय ॥

शुक्रस्य वर्षौ २ । मासा ४ । फलम ।
शिरोरोग कुदेहञ्च कुर्य्याद्भार्य्याञ्च चञ्चलाम ।
बान्धवै कलहो नित्य राहोरन्तगते भृगो ॥
रवेर्मासा ८ । फलम् ।
शिरोरोगभय घोर मृत्यु शोकञ्च दारुणम ।
हृद्दरग्निभय कुर्य्याद्राहोरन्तर्गतो रवि ॥

सोमस्य वर्ष १।८। फलम्।
स्त्रीपुत्रकलहश्चैव वित्तनाशं मन स्तिम।
करोति क्लेशमत्यर्थं राहोरन्तर्गतो विधु ॥
कुजस्य मासा १ । ० । फलम्।
विषशस्त्राग्निचौरेभ्यो नियत दारुण भयम्।
मानस्यान्तगत कुर्य्याद्राशा भूमिनन्दन ॥
वयस्य वर्ष १।१ ।२ । फलम्।
ज्वरशूलादिसपीडा कलह स्वजने सह।
भृत्यापत्येषु विद्वेष कुर्य्यात मातान्तरे बुध ॥
शनेवर्ष १।१।१ । फलम्।
स्त्रीपुत्रै कलहो नित्य बान्धवे सह वैरिता।
भवेत्तु बहुधा द ख राहोरन्तगत शनौ ॥
गुरोवर्षौ २।१।१ । फलम्।
आधिदु खभयैस्त्यक्तो देवब्राह्मणपूजक।
कार्य्यसिद्धिभवेदष्टा राहोरन्तगते गुरौ ॥
एव वषा १२ ॥*॥ शुक्रस्य स्थूलदशावषा २१।
तस्यान्तर्दशावषा ४।१। फलम्।
मल्लप्रचाररुचिरप्रमदाविलास
सम्मानदानवृपपूजनकोषलाभान्।
इच्छन्नथामपरिपूर्णमनोरथश्च
शौक्री दशा सृजति निश्चलराजलक्ष्मीम ॥
रवेवर्ष १। फलम्।
दन्तक्षौष्ठशिर पीडाक्रान्तस्तीव्रतापी ज्वरान्वित।
त्यक्त स्याद्बान्धवै सर्व्वैर्भार्गवान्तगत रवौ ॥
सोमस्य वर्षौ २।११। फलम्।
सम्मानमानशो रोगश्च कार्य्यनाशश्च नित्यश।
शुक्रस्यान्तर्गते चन्द्रे स्त्रीनाशो नियत भवत ॥
कुजस्य वर्ष १।६।२ । फलम्।
उत्साही धनधान्याढ्य कल्याण सुमना सुखी।
भूमिलाभो भवच्चैव शुक्रस्यान्तगते कुजे ॥
बुधस्य वषा ३।३।२ । फलम्।
सर्व्वत्र लभत सौख्य मानसश्चयभूषणम्।
भार्य्या सुशीलतामेति भार्गवान्तगते बुधे ॥
शनेवर्ष १।११।१ । फलम्।
शत्रुक्षयमवाप्नोति मित्रवृद्धिश्च जायते।
चौराद्वित्तस्य लाभ स्यात शुक्रस्यान्तर्गते शनौ ॥
गुरोर्वर्षा २।८।१ । फलम्।
राजपूजा सुख प्रीति कन्याजननमेव च।
भार्गवान्तगत जीवे चारास्तश्च लभ्यते ॥
राहोवर्षौ २।४। फलम्।
बन्धन बन्धुपुत्राद्यैर्वैरस्तुनाशो रिपोर्भयम्।
शरीर दैन्यमाप्नोति भृगोरन्तगतस्तम ॥
एव वषा २१। इत्यन्तर्दशाकथनम ॥ * ॥
अथ प्रत्यन्तर्दशा।
अन्तान्तर दिन लब्ध्वा भविलब्ध ध्रुव भवेत।
ध्रुवाङ्कि गणयेद्धीमान् रव्यादि क्रमतो यथा ॥
रवौ च वेदा वसव सुधांशौ
कुजे च बाणा शशिजे तथाङ्का।
शनावृतुर्दिक् च वृहस्पतौ स्या
द्राहौ तुरङ्गा भृगुजे च रुद्रा ॥
अन्तस्थान्तर्दशामाधान दिनौकत्य गुणयेत्ततान।
खाङ्कलब्धं विजानीयात प्रत्यन्तरदशावासरान् ॥

इति प्रत्यन्तर्दशा।" इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
युगभेदे दशाविशेषा यथा —
"सत्ये लक्षदशा चैव त्रेताया हरगौरिका।
द्वापरे योगिनी चैव कलौ नाक्षत्रिकी दशा ॥"
इति समयामृतम ॥ * ॥
दशधा दशा यथा,—
योगिनी १ वार्षिकी २ नाक्षत्रिकी ३ लाग्निकी ४ मुकुन्दा ५ विंशोत्तरा ६ त्रिंशोत्तरा ७ पताकी ८ हरगौरी ९ दिनदशा १० । इति जातकाभरणम् ॥
दशाकर्ष, पु (दशया वर्त्त्या आकर्षति तैलादिकमिति। आ+कृष+अच।) प्रदीप। इति हेमचन्द्र।३।३५१॥
दशाकर्षी [न्] पु, (दशया आकर्षतीति। दशा+कृष+णिनि।) प्रदीप। इति हारावली।२४॥
दशाङ्गुल क्ली, (दश अङ्गुलय इव शिराचिह्नानि फलत्वगुपरि सन्त्यस्येति। अच।) खर्ब्बूजम्। इति भावप्रकाश ॥ (दश अङ्गुलय परि माणमस्येति तद्धितार्थद्विगो ठञ तस्य लुक समासान्त अचप्रत्यय। दशाङ्गुलपरिमिते, त्रि। यथा मनु।८।२७१।
"नामजातिग्रह त्वेषामभिद्रोहेण कुर्व्वत।
नि क्षेप्योऽयमय शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुल ॥"
यथा च ऋग्वेदे।१।९।१।
"सहस्रशीर्षा पुरुष सहस्राक्ष सहस्रपात।
स भूमि विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम ॥"
"विश्वत सर्व्वतो वृत्वा परिवेष्ट्य दशाङ्गुल दशाङ्गुलपरिमित देशमत्यतिष्ठत।" इति तद्भाष्ये सायन ॥")
दशानन, पु (दश आननानि वदनानि यस्य।) रावण। इति शब्दरत्नावली ॥ (दश आननानि इति विग्रहे दशवदनस्वपि क्ली। यथा,
"शृणुत क्षते खञ्जनगञ्जनाक्षि।
शिरो मदीयं यदि याति यातु।
स्तनानि नून जनकात्मजार्थं
दशाननेनापि दशाननानि ॥"
इत्युद्भट ॥)
दशानिक, पु, (अन्यते इति भावे घञ आनो जीवनम्। तस्मिन् हित आनिक। दशाया अवस्थाविशेषे आनिक।) दन्तीवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका ॥
दशारुहा, स्त्री, (दशासु दिक्षु आरोहति अङ्कुरोत्पत्तिं रोहत्यालवालान्तर्गतेति। आ+रुह+क।) कैवर्त्तिका। इति राजनिर्घण्ट ॥
दशार्ण पु, (दश ऋणानि दुर्गभूमयो जलाधारा वा यत्र। "ऋणेदशभ्याम्।" ६।१।८९। इत्यस्य "प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे।" इति वार्त्तिकोक्त्या वृद्धि।) देशविशेष। स विन्ध्यपर्व्वतस्य पूर्व्वदक्षिणस्यां दिशि वर्त्तते। (यथा, बृहत्संहितायाम्।१४।१।
"किष्किन्धकण्टकस्थलनिषादराष्ट्राणि पुरिकदशार्णा ॥"

तदस्याभिजन तस्य राजा वा अण्। तद्देशवासिनि तन्नृपतौ च त्रि। यथा, महाभारते। १।११३।२५।
"पूर्व्वमागस्कृतो गत्वा दशार्णा समरे जिता।
पाण्डुना नरसिंहेन कौरवाणां यशोऽर्थिना ॥"
दश ऋणानि वर्णानि यत्र। दशाक्षरमन्त्रविशेष। यथा, गौतमीयतन्त्रे।२ अध्याये।
"दशानामपि तत्त्वानां साक्षी वेत्ता तथाक्षरम्।
दशाक्षर इति ख्यातो मन्त्रराज परात्पर ॥
सुप्रबीजस्वभावत्वात दशार्ण इति कथ्यते ॥")
नदीविशेषे, स्त्री। इति शब्दार्थकल्पतरु ॥
दशार्ह पु, (दशसु दानादिषु अर्ह ।) बुद्ध। यदुदेश। (क्रोष्टवंशीयराजपुत्रविशेष। यथा, हरिवंशे।३६।२५।
"दशार्हस्य ऽजिरे शूरास्तस्य परमधार्म्मिका।
आवर्त्तश्च दशार्हश्च बली विषहरश्च य ॥")
तद्देश्ये, पु भूम्नि। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, महाभारते।३।१९।२।
"तमर्द्दित सर्व्वदशार्हपुङ्गवै
राशीविषाग्निज्वलनप्रकाशम ॥")
दशावतार, पु (दश अवतारा यस्य।) विष्णु। इति त्रिकाण्डशेष ॥ तस्य दशावतारा यथा,—
मत्स्य १ कूर्म्म २ वराह ३ नृसिंह ४ वामन ५ जामदग्न्य ६ राम ७ कृष्ण ८ बुद्ध ९ कल्की १०। इति वराहपुराणम् ॥ अपि च।
"धर्म्मान्नारायणस्यांश सम्भूतश्चाक्षुषेऽन्तरे।
यज्ञश्च वर्त्तयामासुर्देवा वैवस्वतेऽन्तरे ॥
प्रादुर्भावे ततस्तस्य ब्रह्मा ह्यासीत पुरोहित।
युगाख्यायाश्च तुर्य्यायां आपन्नेषु सुरेषु वै ॥
सम्भूत स समुद्रान्ते हिरण्यकशिपोर्वधे।
द्वितीये नरसिंहाख्ये रुद्रो ह्यासीत पुरोहित ॥
बलिसस्थेषु लोकेषु त्रेताया सप्तम प्रति।
तृतीये वामनस्यार्थे धर्म्मेण तु पुरोधसा ॥
एतास्तिस्र स्मृतास्तस्य दिव्या सम्भूतयो द्विजा।
मानुष्या सप्त येऽन्ये तु शापजास्तान्निबोधत ॥
त्रेतायुगे तु प्रथमे दत्तात्रेयो बभूव ह।
नष्टे धर्म्मे चतुर्थांशे मार्कण्डेयपुर सर ॥
पञ्चम पञ्चदश्याम्तु त्रेताया सम्बभूव ह।
मान्धाता चक्रवर्त्ती तु तस्थौतथ्य पुर सर ॥
एकोनविंशे त्रेताया सर्व्वक्षत्रान्तकृद्विभु।
जामदग्न्यस्तथा षष्ठो विश्वामित्रपुर सर ॥
चतुर्व्विंशे युगे रामो वशिष्ठेन पुरोधसा।
सप्तमो रावणस्यार्थे जज्ञे दशरथात्मज ॥
अष्टमे द्वापरे विष्णुरष्टाविंशे पराशरात।
वेदव्यासस्तथा जज्ञे जातूकर्ण्यपुर सर ॥
कर्त्तुं धर्म्मव्यवस्थानमसुराणा प्रणाशनम्।
बुद्धो नवमके जज्ञे तपसा पुष्करेक्षण ॥
देवक्यां वसुदेवेन द्वैपायनपुर सर।
तस्मिन्नेव युगे क्षीणे सन्ध्याशिष्टे भविष्यति ॥
कल्की विष्णुयशा नाम पाराशर्य्यपुर सर।
दशमो भाव्यसम्भूतो याज्ञवल्क्यपुरस्सर ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥

दशाश्व पु, (दश अश्वा रथे यस्य।) चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, अग्न्यागतत्त्वे सोमध्याने।
"दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदैवतम्।
जलप्रत्यधिदैवञ्च सूर्य्याश्वमाङ्गयेत्तथा॥"
इक्ष्वाकोर्दशमपुत्त्रः। यथा महाभारते। १३। २। ६।
'दशमस्तस्य पुत्त्रोऽभूद्दशाश्वो नाम भारत॥")

दशास्य, पु, (दश आस्यानि वदनानि यस्य।) रावणः। इति भूरिप्रयोगः॥ (यथा रसिकरञ्जने। ५।
"अकलियुगमखर्व्वमत्र हृद्यं
व्यचरदपापघनो यतः कुटुम्बी।
मम वसिरिह लक्ष्मणाग्रजेन
प्रभवति शम्म दशास्यमर्द्दनेन॥")

दशास्यजित् पु (दशास्यं जयतीति। दशास्य+जि+क्विप्। तुगागमश्च।) श्रीरामः। इति भूरिप्रयोगः॥

दशेन्धन, पु, (दशा वर्त्तिका इन्धनं काष्ठमिव यस्य।) प्रदीपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दशेर पु, (दशतीति। दन्श+"पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक्।" उणा। १। ५६। इति एरक्।) हिंस्रः। इत्युणादिकोषः॥

दशेरक पु, (दशति दुःखं ददातीति। दन्श+एरक्। ततः कन्।) मरुदेशः। तद्देशस्थे, पु भूम्नि। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा महाभारते। ७। ८। १६।
"आवन्त्यान् दाक्षिणात्यांश्च पार्व्वतीयान् दशेरकान॥")

दशेरक पु (दशति दुःखानि ददातीति। दश+बाहुलकात् एरक ततः स्वार्थे कन्।) मरुदेशः। इति भूरिप्रयोगः॥

दस, इ क भासि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पर-अक-सेट्।) इ क दंसयति दंसति। भासि दीप्तौ। इति दुर्गादासः॥

दस, इ ङ क दंशे। दशे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा आत्म-सक सेट्।) दशिरिति मध्यतेरौ णादिकक्विप्रत्यये रूपम्। इ ङ क, दंसयते फलं शिशुः पश्यति दशति वेत्यर्थः। भट्टमल्लमते दश इह सम्बाह। इति दुर्गादासः॥

दस, य उ इर उत्क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा पर-सक-सेट्। उदित्त्वात् क्त्वावेट्।) य, दस्यति धूलिं वायुः। उ दसित्वा दस्त्वा। इर, अदसत् अदासीत्। अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

दस्म, पु (दस्यति उत्क्षिपति दक्षिणादिकमिति। दस+"इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक्।" उणा। १। १४४। इति मक्।) यजमानः। चौरः। हुताशनः। इति मेदिनी। मे, १५॥ खलः। इति शब्दरत्नावली॥ (त्रि, उपक्षपकः। यथा ऋग्वेदे। १। १४८। ४।
"पुरूणि दस्मो नि रिणाति जम्भैराद्रोचते वन आ विभावा॥"
"दस्मः उपक्षपयितायमग्निः।" इति तद्भाष्ये सायनः॥ दर्शनीयः। यथा, ऋग्वेदे। १। ७७। २।
"तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीर्विश उपब्रुवते दस्ममारीः॥"
"दस्मं दर्शनीयं तमग्निमारीगच्छन्त्यः।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

दस्यु, पु (दस्यति परस्वान् नाशयतीति। दस+"यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्।" उणा। ३। २०। इति युच्। बाहुलकादनादेशाभावः।) चौरः। (यथा मनुः। ७। १४३।
"विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्ध्रियन्ते दस्युभिः प्रजाः।
सम्पश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति॥")
रिपुः। (यथा, ऋग्वेदे। २। १२। १०।
"यः शर्द्धते नानुददाति शृध्यां यो दस्योर्हन्ता स जनास इन्द्रः॥"
"दस्योरुपक्षपयितुः शत्रोर्हन्ता घातकः॥" इति तद्भाष्ये सायनः॥) महासाहसिकः। इति शब्दरत्नावली॥ असुरः। यथा, तत्रैव। ६। ४७। २१।
"हतानीदस्य कत्वा चेतते दस्युतर्हणा॥"
"दस्युतर्हणा दस्यूनामसुराणां तर्हणा॥" इति तद्भाष्ये सायनः॥ कर्म्मवर्जिते, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ६। २४। ८।
"न वीळवे नमते न स्थिराय न शर्द्धते दस्युजूताय स्तवान्॥"
"शर्द्धते उत्सहमानाय दस्युजूताय कर्म्मवर्जितैः प्रेरिताय।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

दस्र, क्ली, (दसयति तृणादीन् दशतीति। दसि दशि+"स्फायितञ्चिवञ्चिशकीति।" उणा। २। १३। इति रक्।) शिशिरम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

दस्र, पु, (दस्यति उत्क्षिपति पाप्मनिति। दस उत्क्षेपे+"स्फायितञ्चीति।" उणा। २। १२। इति रक्।) खरः। (दस्यति रोगान् क्षिपतीति।) अश्विनीसुतः। इति मेदिनी। रे, ४७॥ (यथा, हरिवंशे। ८। ५३।
"नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनीसुतौ॥"
दर्शनीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ६। ६६। ७।
"इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्य सोमस्य दस्रा जठरं पृणेथाम्॥"
"दस्रा हे दर्शनीयाविन्द्राविष्णू॥" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

दस्रौ, पु (दस्यतः क्षिपतो रोगानिति। दस+"स्फायितञ्चीति।" उणा। २। १३। इति रक्।) अश्विनौ। इत्यमरः। १। १। ५८॥ द्विवचनान्तोऽयं शब्दः॥ (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"दक्षादवाप्य दस्रौ वितथुत संहितां स्वीयाम्।
सकलचिकित्सकलोकप्रतिपत्तिविवृद्धये धन्याम्॥
देवासुररणे देवा दैत्यैर्ये सक्षता क्षताः।
अक्षतास्ते कृताः सद्यो दस्राभ्यामद्भुतं महत्॥
वज्रिणोऽभूद्भुजस्तम्भः स दस्राभ्यां चिकित्सितः।
सोमाभिपतितश्चन्द्रः स्वाभ्यामेव सुखीकृतः॥")

दस्रदेवता स्त्री, (दस्रौ अश्विनौ अधिष्ठातृदेवते यस्याः।) अश्विनीनक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः। २। २२॥

दस्रसू स्त्री, (दस्रौ अश्विनौ सूते इति। सू प्रसवे+क्विप्।) संज्ञा। सा सूर्य्यपत्नी अश्विनीकुमारमाता च। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दह, औ दाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-सक अनिट्।) औ, अधाक्षीत्। दाहो भस्मीकरणम्। दहत्यग्निः काष्ठम्। इति दुर्गादासः॥

दह, इ क दीप्तौ। दाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा पर-दीप्तौ अक दाहे सक सेट्।) इ क दंहयति। इति दुर्गादासः॥

दहन क्ली, (दह दाहे+भावे ल्युट्।) दाहः। भस्मीकरणम्। पोडान इति भाषा॥ (यथा, रघुः। ८। २।
"इतरो दहने स्वकर्म्मणां ववृते ज्ञानमयेन वह्निना॥")

दहन, पु (दहतीति। दह दाहे+ल्यु।) अग्निः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३४।
"अमरैस्सु निपातय दह शिखया दहन। मलिनयाङ्गारैः।
जागरयिष्यति दुर्गतगृहिणी त्वां तदपि शिशिरनिशि॥"
तृतीयसंख्या। यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते। १२। ८५।
"खत्रयाब्धिदहना कक्षा तु हिमदीधितेः॥"
कृत्तिकानक्षत्रस्य अधिष्ठातृदेवत्वात् कृत्तिकानक्षत्रम्। यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।
"दहनविधिशताख्या मैत्रभं सौम्यवारे॥")
चित्रकः। भल्लातकः। दुष्टचेतसि त्रि। इति मेदिनी। ने, ७५॥ (दह्यते कामाग्निना इति, दह+ल्युट्।) कपोतः। इति राजनिर्घण्टः॥ (रुद्रविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६६। २।
"दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च महाद्युतिः।
स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः॥"
स्कन्दस्यानुचरविशेषः। यथा तत्रैव। ९। ४५। ३३।
"दहति दहनश्चैव प्रचण्डौ वीर्य्यसम्मतौ।
अंशोऽप्यनुचरान् पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते॥"
दाहकमात्रे त्रि। यथा, भागवते। ८। ७। २१।
"त्राहि नः शरणापन्नांस्त्रैलोक्यदहनाद्विषात्॥")

दहनकेतन, क्ली (दहनस्य केतनं ध्वज इव।) धूमः। इति हेमचन्द्रः। ४। १७॥

दहनप्रिया स्त्री, (दहनस्याग्नेः प्रिया।) स्वाहा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दहनागुरु, क्ली (दहनाय अगुरु।) दाहागुरु। इति राजनिर्घण्टः॥

दहनाराति पु, (दहनस्याग्नेः अरातिः शत्रुः।) जलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दहनीय त्रि, (दह्यते इति। दह+कर्म्मणि अनीयर्।) दाह्यः। दहनार्हः॥

दहनोपल, पु, (दहनाय वह्न्युत्पादनाय य उपलः प्रस्तरखण्डः।) सूर्य्यकान्तमणिः। इति हेमचन्द्रः। ४। १३३॥ दहनोपमोऽपि पाठः॥

दक्षर, क्ली, (दक्ष+बाहुलकात् अर ।) स्वल्पम् । यथा, श्रीभागवते । १ । ८७ । १८ ।
"उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः ।
परिसरपद्धति हृदयमारुणयो दहरम् ॥"
"आरुणयस्तु साक्षात् हृदयस्थं दहरं सूक्ष्म-मेवोपासते ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

दक्षर, पु, (दक्षति गृहद्रव्यनाशनेन सन्तापय-तीति । दक्ष+अर ।) मूषिका । स्वल्पम् । भ्राता । बालकः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

दक्ष, पु, (दक्षतीति । दक्ष+"स्फायितञ्चीति ।" उणा० २ । १३ । इति रक् ।) अग्नि । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ दावानलः । इत्युणादिकोषः ॥ नरकम् । वरुणः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ हृदयाकाशम् । यथा, श्रीभागवते । ३ । १२ । ४४ ।
"आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिस्तथैव च ।
एवं व्याहृतयश्चासन् प्रणवो ह्यस्य दहृतः ॥"
"दहृतः हृदयाकाशात् ।" इति तट्टीकायां श्रीधर-स्वामी ॥ * ॥ जठरम् । यथा, तत्रैव । ४।१।३६।
"पुलस्त्योऽजनयत् पत्न्यामगस्त्यञ्च हविर्भुवि ।
सोऽन्यजन्मनि दह्राग्निर्विश्रवाश्च महातपाः ॥"
"दह्राग्निः जठराग्निः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥

दा, दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) दा तु दाने दाण् दाने प्रसिद्धोऽयम् । अस्यैव यच्छादेशः । यच्छति । इति दुर्गादासः ॥

दा, डु ञ लि दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (जुहो०-उभ०-सक०-अनिट् ।) डु, दत्रिमम् । ञ लि ददाति दत्ते । इति दुर्गादासः ॥

दा, ल लूनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ल दाति । लनिश्छेदः । केचित्तु दाप् लवने इति पठित्वा पित्त्वाद्दा-सञ्ज्ञाभावे यथादौ दायते इत्यादि मन्यन्ते । स्वमते तु पित्त्वाभावाद्दासञ्ज्ञाया दीयते इत्येव । इति दुर्गादासः ॥

दा, स्त्री, (दा+क्विप् ।) शोधनम् । दानम् । छेदः । उपतापः । रक्षा । इति मेदिनी । दे, १ ॥

दाक, पु, (ददाति दक्षिणामिति । दा+"इण्भीका-पाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् ।" उणा० ३।४ । इति कः) यजमानः । इत्युणादिकोषः ॥ दाता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दाक्षक क्ली, (दक्ष+वुञ् ।) दक्षाणां समूहः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (दाक्षीणां विषयो देशः । दाक्षि+"राजन्यादिभ्यो वुञ् ।" ४ । २ । ५३ । इति वुञ् । दाक्षेर्विषये । इति व्याकरणम् ॥)

दाक्षायणी, स्त्री, (दक्षस्यापत्यं स्त्री । दक्ष+फिञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्विन्यादयो रेवत्यन्ताः सप्तविंशतिस्ताराः । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥ दुर्गा । इति मेदिनी । णे, ८६ ॥ रोहिणीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (दक्ष-कन्यामात्रम् । यथा, मार्कण्डेये । ५ । २१ ।
"बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयो-दशी ।
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्म्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥"
अदितिः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । ९ ।
"त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा ।
मारीचः कश्यपस्तस्यामादित्यान् समजीजनत् ॥"
कद्रूः । विनता । यथा, तत्रैव । १ । २२ । ५ ।
"जग्मतुः परया प्रीत्या परं पारं महोदधेः ।
कद्रूश्च विनता चैव दाक्षायण्यौ विहायसा ॥")
"दक्षश्च तेषामारभ्य प्रजाः सम्यग्विवर्द्धिताः ।
तत्र दाक्षायणीपुत्त्राः सर्व्वे देवाः सवासवाः ॥
वसवोऽष्टौ च रुद्राश्च आदित्या मरुतस्तथा ।
सापि दक्षाय शुश्रोणी गौरी दत्ताथ ब्रह्मणा ॥
दुहितृत्वे पुरा याहि रुद्रेणोढा महात्मना ।
सा च दाक्षायणी देवी पुराभूत्वा नृपोत्तम ।॥"
इति वराहपुराणम् ॥
दन्तीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ * ॥

दाक्षायणीपति, पु (दाक्षायणीनाम् अश्विन्यादि नक्षत्राणां पतिः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

दाक्षायणीरमण, पु (रमयतीति । रम+ल्यु । दाक्षायणीनां रमणः ।) चन्द्रः । इति हला-युधः ॥

दाक्षाय्य, पु, (दक्षाय्य एव । स्वार्थे अण् ।) गृध्रः । इत्यमरः । २ । ५ । २१ ॥

दाक्षिकन्था, स्त्री, (दाक्षीणां कन्था । "संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ।" २ । ४ । २० । इति उशी-नरत्वाभावात् न क्लीवता ।) वाहीकेषु ग्राम-संज्ञा । इति नपुंसकलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः ॥

दाक्षिणात्य, त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि भवः । दक्षिणा+"दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ।" ४ । २ । ९८ । इति त्यक् ।) दक्षिणदेशोद्भवः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा महाभारते । ३ । २३६ । ३ ।
"प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्य-वासिनः ॥")
नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दाक्षिण्य, क्ली, (दक्षिणस्य भावः । दक्षिण+ष्यञ् ।) अनुकूलता । इति हेमचन्द्रः । ६ । १२ ॥ (सरलता । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६ १ ।
"सौभाग्यं दाक्षिण्यात् त्वमुपदिश हरेण तरुणी-नाम् ।
वामार्द्धमेव देया स्ववपुषि शश्वत् निवेशयता ॥"
परच्छन्दानुवर्त्तनम् । यथा, रघुः । १ । ३१ ।
"तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा ।
पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥")
भावविशेषः । तत्तु दक्षिणाचाररूपम् । यथा,
"वामान्तु वामदाक्षिण्यभावाभ्यामपि पूजयेत् ।
श्मशानभैरवीं देवीमुग्रतारां तथैव च ॥"
अपि च ।
"ऋषीन् देवान् पितॄंश्चैव मनुष्यान् भूतसञ्चयान् ।
यो यजन् पञ्चभिर्यज्ञैः काम्यानि परिशोधयन् ॥
विधिवत् स्नानदानाभ्यां कुर्व्वन् यद्विधिपूजनम् ।
क्रियते सरहस्यन्तु तद्दाक्षिण्यमिहोच्यते ॥
सर्व्वत्र पितृदेवादौ यस्माद्भवति दक्षिणः ।
देवी च दक्षिणा यस्मात्तस्माद्दाक्षिण्यमुच्यते ॥"
इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

दाक्षिणार्हं, त्रि । इत्यमरः ।३।१।५ ॥ (दक्षिणे भवम् । दक्षिण+ष्यञ् । दक्षिणभवे । दक्षिण-दिक्सम्बन्धिनि च । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २८२ ।
"दाक्षिण्यात् नर्म्मिणं दधतः सा भानुमेन-मवमस्था ॥")

दाक्षीपुत्त्र, पु, (दाक्ष्याः पुत्त्रः ।) पाणिनिमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा नैषधे । १९ । ६१ ।
"दाक्षीपुत्त्रस्य तन्त्रे ध्रुवमयमभवत् कोऽप्यधीती कपोतः ॥")

दाक्षेय, पु (दाक्ष्याः अपत्यं पुमान् । दाक्षी+"स्त्रीभ्यो ढक् ।" ४ । १ । १२० । इति ढक् ।) पाणिनिमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१५ ॥

दाक्ष्य क्ली (दक्षस्य भावः कर्म्म वा । दक्ष+ष्यञ् ।) दक्षता । निपुणता । दक्षशब्दात् भाव-णप्रत्ययः ॥ (यथा, महाभारते ।२।८।२ ।
"दानं दाक्ष्यं श्रुतं शौर्य्यं ह्रीः कीर्त्तिर्बुद्धिरुत्तमा ।
सन्नतिः श्रीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताच्युते ॥")

दाडक, पु (दालयति मुखाभ्यन्तरस्थद्रव्यं विचूर्णी-करोतीति । दल+णिच्+ण्वुल् । लस्य डः ।) दन्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दाडिम, त्रि, (दलनमिति दालः । तेन निवृत्तः । भावप्रत्ययान्तादिमप् । डलयोरैक्यम् ।) एला । इति मेदिनी मे, ४४ ॥ फलवृक्षविशेषः । (यथा, देवीभागवते । १ । १२ । ८ ।
'दाडिमैर्नारिकेलैश्च माधवीमण्डपावृतम् ॥")
तत्पर्य्यायः । करकः २ । इत्यमरः । २।४।६५ ॥ पिण्डपुष्पः ३ दाडिम्बः ४ पर्व्वरकः ५ स्वाद्वम्लः ६ पिण्डीरः ७ फलषाडवः ८ शुकवल्लभः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रक्तपुष्पः १० । इति रत्नमाला ॥ दाडिमीसारः ११ कुट्टिमः १२ फलषाडवः १३ स्त्रीलिङ्गेऽप्ययमध्योऽपि । रक्तबीजः १४ सुफलः १५ दन्तबीजकः १६ मधुबीजः १७ कुचफलः १८ रोचनः १९ मणिबीजः २० वल्कफलः २१ वृत्तफलः २२ सुनीलः २३ नीलपत्रः २४ । अस्य गुणाः । मधुराम्लत्वम् । कषायत्वम् । कासवात-कफश्रमपित्तविनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीप-नत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । शीतलत्वम् । रुचिदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ हृद्यत्वम् । अम्लत्वम् । श्वासारुचिहृद्व्यानाशित्वम् । कण्ठ-शोधनत्वम् । कफपित्ताविरोधित्वञ्च ॥ * ॥
"द्विविधं तत्तु विज्ञेयं मधुरञ्चाम्लमेव च ।
मधुरं तत् त्रिदोषघ्नमम्लं वातकफापहम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥
तापहारि मधुरं लघु पथ्यम् । इति राज-निर्घण्टः ॥
"तत्फलं त्रिविधं स्वादु स्वाद्वम्लं केवलाम्लकम् ।

तत्त स्वात् त्रिदोषघ्न तृड्दाहज्वरनाशनम् ॥
हृत्कण्ठमुखरोगघ्न तपथ्य शुक्रल लघु ।
कषायानुरस ग्राहि स्निग्ध मेदोबलावहम् ॥
स्वाद्वम्ल दीपन रुच्य किञ्चित पित्तकर लघु ।
अम्लन्तु पित्तजनकमम्ल वातकफापहम् ॥"

इति भावप्रकाश ॥

दाडिमपुष्पक, पु, (दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्प यस्य । कन ।) रोहितकवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ४६ ॥ रोहडा इति ख्यात ॥ (अस्य पर्य्याया यथा वैद्यकरत्नमालायाम ।
"रोही रोहितक प्लीहशत्रुदाडिमपुष्पक ॥")

दाडिमप्रिय, पु (दाडिमफल प्रिय यस्य ।) शुकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

दाडिमभक्षण पु, (भक्षयतीति । भक्षि + ल्यु । भक्षणो भक्षक । दाडिमस्य भक्षण ।) कीरपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दाडिम भक्षके, त्रि ॥)

दाडिमीसार, पु, (दाडिमी दाडिमीशब्द सरति प्राप्नोतीति । दाडिमी + सृ + अण ।) दाडिम । इति राजनिर्घण्ट ॥

दाडिम्ब, पु, दाडिम । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (दाडिमशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्य ॥)

दाढा, स्त्री, (दैप शोधने दा दाने वा + क्विप । दे शुद्धै दानाय वा ढौकते इति । ढौक + ड ।) दन्तविशेष । तत्पर्य्याय । दंष्ट्रा २ जम्भ ३ । इति हेमचन्द्र ।३।२४७ ॥ प्रार्थना । समूह । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥

दाढिका स्त्री, (दाढायै केशसमूहाय प्रभवतीति । ठक ततष्टाप ।) मुखावयवविशेष । दाडि इति भाषा । (यथा, मनु । ८ । २८३ ।
"पान्योर्दाढिकायाश्च ग्रीवाया वृषणेषु च ॥"
"दाढिकाया श्मश्रुणि ॥" इति तट्टीकाया कुल्लूकभट्ट ॥ दाढा + स्वार्थे कप कापि अत इत्वञ्च ।) दंष्ट्रिका । इति हेमचन्द्र ।३।२४७ ॥

दाण्डाजिनिक, त्रि (दण्डाजिनेन शाठ्येन दम्भेन वा अर्थानन्विच्छतीति । दण्डाजिन + "अय-शूलदण्डाजिनाभ्या ठकठञौ ।" ५।२।७६ । इति ठञ ।) कुहक । इति हेमचन्द्र । ३ । ४१ ॥

दात त्रि, (दायते स्म इति । दा लवन + क्त) छिन्नम । इत्यमर । ३।१।१ २ ॥ (दैप शोधने कर्त्तरि क्त । शुद्धम ॥)

दाता, [ऋ] त्रि, (ददातीति । दा दाने + "ण्वुल्तृचौ ।" ३।१।१३३ । इति तृच ।) दान-कर्त्ता । तत्पर्य्याय । दारु २ सुचिर ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा ऋग्वेदे ।७।२ ।२।
"कर्त्ता सुदासे अह वा उ लोक
दाता वसु मुहुरादाशुषे भूत ॥")

दात्यूह, पु स्त्री, (दाप लवने + क्तिन । दाति मारण ऊहते इति । दाति + ऊह + अण । यद्वा दो अवखण्डने क्तिन । दितिं वहतीति । वह + क + ऊट । दित्यूह । तत स्वार्थे अण । तत "देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्त्रश्रेयसामात॥" ७।३।१। इति आत्वम ।) पक्षिविशेष । डाउक इति भाषा । तत्पर्य्याय । कालकण्ठक २ । इत्यमर ।२।५।२१॥ अत्यूह ३ दात्यौह ४ कालकण्ठ ५ मासङ्ग ६ शितिकण्ठ ७ कपा-टुर ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ काकमद्गु ९ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, मनु । ५ । १२ ।
"सारस रज्जुवालञ्च दात्यूह शुकसारिके ॥"
(अस्य गुणा यथा —
"दात्यूहो मरुतस्य नाशनकरो वृष्योऽतिशुक्रप्रद श्रेष्ठ सर्व्वगुण श्रमोपशमन तुष्टिप्रदो वातहा॥"
इति हारीते प्रथमेस्थाने एकादशेऽध्याये ॥)
"प्रावृट्काले सुखी भूत्वा को वा कुत्र न गच्छति ।
इति वदति दात्यूह को वा को वा क वा क वा ॥"

इत्युद्भट ॥)

जलकाक । इति राजनिर्घण्ट ॥ चातक । इति मेदिनी । हे, १७ । मेघ । इति शब्द रत्नावली ॥

दात्यौह, पु, स्त्री, (दित्यौह + स्वार्थे अण । देविकाशिंशपेत्यादिना आत्वम ।) दात्यूह । इति शब्दरत्नावली ॥

दात्र, क्ली (द्यति दाति वानेनेति । दो अवखण्डने दा लवने वा + "दाम्नीशसेति ।" ३ । २ । १८२ । इति ष्ट्रन । दादिभ्यश्छन्दसीति त्रन वा ।) अस्त्रविशेष । इति भरत ॥ दा इति कास्त्या इति च भाषा । तत्पर्य्याय । लवित्रम २ । इत्यमर । २।९।१२॥ खडगीकम ३ । इति शब्द रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५।१५४।७ ।
"सशूर्पपिटका सर्व्वे सदात्राङ्कुशतोमरा ॥"
भावे त्रन । दानम । यथा, ऋग्वेदे ।१।११६।६।
"तद् वा दात्र महि कीर्त्तेन्यम ' ।
"तद्दात्र दानम महि महदतिगम्भीरम ।" इति तद्भाष्ये सायन ॥ दानकर्त्तरि त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १ । ६ ।
"सोमस्य दात्रमसि ॥")

दात्री, स्त्री, (ददातीति । दा + तृच + ङीप ।) दानकर्त्री । इति व्याकरणम ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे ।२९।८९। तस्या सहस्रनामकीर्त्तने ।
"दीनसन्तापशमनी दात्री दवथुवैरिणी ॥")

दात्व, पु, (ददातीति । दा + "जनिदाच्युसिति ।" उणा ४ । १ ४ । इति त्वन ।) दाता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥ (क्ली, यज्ञ कर्म्म । इत्युज्ज्वलदत्त ॥)

दाधिक, त्रि, (दधि दध्ना वा संस्कृत दध्ना चरति दधि + "चरति ।" ४ । ४ । ८ । इति ठक । (दध्ना उपसिक्तम । "व्यञ्जनैरुपसिक्ते ।" ४ । ४ । २६ । इति ठक वा ।) दधिसंस्कृतवस्तु । इति हेम चन्द्र । ३ । ७४ ॥ (औषधविशेषे क्ली । यथा सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४२ ।
"बीजपूररसोपेत सर्पिर्दधिचतुर्गुणम् ।
साधित दाधिक नाम गुल्मघ्न ह्रीहशूलजित ॥")

दान, ऋ आर्ज्जवे । छिदि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा उभ सक सेट ।) ऋजुरवक्रस्तस्य भाव आर्ज्जव ऋजुकरणम । ऋ दीदासति शा-सत काष्ठ तक्षाक ऋजु करोतीत्यर्थ । ऋजु-भाव इति विद्यानिवास । दीदासति साधु । ऋजु स्यादित्यर्थ । छेदे दानति दानते । इति वोपदेव । तत्र तिबादयो न स्युरिति रमानाथ । इति दुर्गादास ॥

दान, क्ली, (दा दाने दो अवखण्डने दैप शोधने भावादौ ल्युट ।) गजमद । (यथा, माघे । ५ । ३७ ।
"दान ददत्यपि जलै सहसाधिरूढे
को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत ॥"
"दीयते इति दान धन गजमदश्च ।" इति तट्टीकाया मल्लिनाथ ॥) पालनम । छेदनम । शुद्धि । इति मेदिनी । ने, १ ॥ वृक्ष-कोटरकीटजमधु । अस्य गुणा । रूक्षत्वम । दीपनत्वम । कफच्छर्दिमेहनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ देवब्राह्मणादिसम्प्रदानकद्रव्यसमर्पनम । तत्पर्य्याय । त्याग २ विहापितम ३ उत्सर्जनम ४ विसर्जनम ५ विश्राणनम् ६ वितरणम ७ स्पर्शनम ८ प्रतिपादनम ९ प्रादेशनम १० निर्व्वपणम ११ अपवर्जनम १२ अंहति १३ । इत्यमर ।२।७।२९॥ दाय १४ । इति त्रिकाण्ड शेष ॥ प्रदानम १५ ददनम १६ विश्राणनम १७ दात्त १८ अंहती १९ उत्सर्ग २ अति सर्जनम २१ स्पर्श २२ विसर्ग २३ चयाम २४ प्रदेशनम २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—
"अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्दिष्ट व्याख्यान तस्य वक्ष्यते ॥
सम्प्रदानस्वत्वापादकद्रव्यत्यागो दानमिति ॥*॥
दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धादेयञ्च धर्म्मयुक ।
देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदु ॥
मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोय विनि क्षिपेत ।
विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते ॥
परोक्षे कल्पित दान पात्राभावे कथ भवेत ।
गोत्रजेभ्यस्तथा दद्यात तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥
यदा तु न सकुल्य स्यान्न च सम्बन्धिबान्धवा ।
दद्यात स्वजातिशिष्येभ्यस्तदभावेऽप्सु नि क्षि

पत ॥

स्नात्वा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपकल्पिते ।
वसित्वा वसन शुद्ध दान दद्यात सदक्षिणम ॥*॥
एका गां दशगुर्द्दद्यात दश दद्याच्च गोशती ।
शत सहस्रगुर्द्दद्यात सहस्र बहुगोधन ।
ग्रासादर्द्धमपि ग्रासमर्थिभ्य किन्न दीयते ।
इच्छानुरूपो विभव कदा कस्य भविष्यति ॥
अपरावाधमक्लेश प्रयत्नेनार्ज्जित धनम ।
स्वल्प वा विपुल वापि देयमित्यभिधीयते ॥*॥
विक्रयश्चैव दानञ्च न नेया स्युरनिच्छव ।
दारा पुत्राश्च सर्व्वस्वमात्मन्येव च योजयेत ॥
आपत्काले च कर्त्तव्य दान विक्रय एव च ।
अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रार्थनिश्चय ॥*॥
यज्ञो दान तपो जाप्य श्राद्धञ्च सुरपूजनम् ।

यद्गङ्गाया कृत सर्व्व कोटि कोटि गुणम्भवेत ॥
शिवस्य विष्णोरर्केस्य सन्निधौ दत्तमक्षयम ।
शालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थ योजनत्रयम ।
तत्र दानञ्च होमञ्च कोटिकोटिगुणम्भवेत ॥
यद्यत्र दुर्लभ द्रव्य यस्मिन कालेऽपि वा पुन ।
दानार्हौ देशकालौ तौ स्याता श्रेष्ठो न चान्यथा॥
पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम ।
केवल धर्म्मबुद्ध्या यद्धर्म्मदान प्रचक्ष्यते ॥
सहस्रगुणित दान भवेद्दत्त युगादिषु ।
कर्म्मश्राद्धादिकञ्चैव तथा मन्वन्तरादिषु ॥*॥
आहार मैथुन निद्रा सन्ध्याकाले विवर्जयेत ।
कर्म्म चाध्ययनञ्चैव तथा दानप्रतिग्रहौ ॥*॥
तामसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा ।
देवलोके ध्रुव वासो देवसायुज्यमेव च ॥*॥
गत्वा यद्दीयते दान तदनन्तफल स्मृतम ।
सहस्रगुणमाहूय याचिते च तदर्द्धकम ॥
आशा दत्त्वा ह्यदातार दानकाले निषेधकम ।
दत्त्वा सन्तप्यते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम ॥
योऽसङ्ग प्रतिगृह्यापि पुन सङ्ग प्रयच्छति ।
आत्मान सक्रम कृत्वा परास्तारयते हि स ॥*॥
यस्य यद्दीयते वस्त्रमलङ्कारादि किञ्चन ।
तेषा दैवतमुच्चार्य्य कृत्वा प्रोक्षणपूजने ।
उत्सृज्य मूलमन्त्रेण प्रतिनाम्ना निवेदयेत ॥
योऽर्च्चित प्रतिगृह्णाति दद्यादर्च्चितमेव वा ।
तावुभौ गच्छत स्वर्ग नरकञ्च विपर्य्यये ॥"

इति शुद्धितत्त्वम ॥*॥

दान त्रिविध सात्त्विक राजस तामसञ्च ।
सात्त्विक यथा,—
"दातव्यमिति यद्दान दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दान सात्त्विक स्मृतम ॥
राजस यथा,—
"यत्तु प्रत्युपकारार्थ फलमुद्दिश्य वा पुन ।
दीयते च परिक्लिष्ट तद्दान राजस विदु ॥"
तामस यथा,—
'अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञात तत्तामसमुदाहृतम ॥"

इति श्रीभगवद्गीता ॥*॥

"हस्त्यश्व ग्रामनड्वाह मणिमुक्तादिकाञ्चनम ।
परोक्ष हरते यस्तु पश्चाद्दान प्रयच्छति ॥
न स गच्छति वै स्वर्ग दातारो यत्र भागिन ।
अनेन कर्म्मणा युक्ता पच्यन्ते नरकेऽधमा ॥"

इति मत्स्यपुराणम ॥*॥

नित्यनैमित्तिकादिभेदेन तच्चतुर्व्विध यथा,—
"नित्य नैमित्तिक काम्य त्रिविध दानमुच्यते ।
चतुर्थ विमल प्रोक्त सर्व्वदानोत्तमोत्तमम ॥
अहन्यहनि यत किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।
अनुद्दिश्य फलन्तत स्याद्ब्राह्मणाय च नित्यकम ॥
यत्तु पापोपशान्त्यर्थ दीयते विदुषा करे ।
नैमित्तिक तदुद्दिष्ट दान सद्भिरनुत्तमम ॥
अपत्यविजयैश्वर्य्यस्वर्गार्थ यत प्रदीयते ।
दानन्तत काम्यमाख्यातमृषिभिर्धर्म्मचिन्तकै ॥
यदीश्वरप्रीणनार्थ ब्रह्मवित्सु प्रदीयते ।
चेतसा धर्म्मयुक्तेन दान तद्विमल शिवम ॥"

इति कूर्म्मपुराणम ॥

रोगोपशमनाय दानविधिर्यथा,—
"गोदान भूमिदानञ्च स्वर्णदान सुरार्च्चनम ।
कृत्वा पश्चात प्रतीकार कुर्य्यात पाण्डूपशान्तये ॥
महापापेषु सर्व्वेषु तदर्द्ध मुख्यदोषजे ।
अथवापि षडंशाशात कल्प्य व्याधिवलावलात ॥
कुर्य्यात सर्व्व कृत कर्म्म कुष्ठरोगोपशान्तये ।
गोभूहिरण्यदानञ्च तथामिष्टान्नभोजनम ॥
चतुर्व्विध दानमिद दत्त्वा कुर्य्यात प्रतिक्रियाम ।
कदाचिदपि सिध्येत आयुषञ्च बलक्रिया ॥
मेहे सुवर्णदानञ्च शूले श्वासे भगन्दरे ।
अशोभ्यस्त्वन्नदानेन श्वासात कासाद्विमुच्यते ॥
ज्वरेचेश्वरपूजा च रुद्रजाप्य समाचरेत ।
मतिदानान्नदानञ्च शास्त्रदान भ्रमातुरे ॥
अग्निहोमश्चाग्निमान्द्ये कन्यादानञ्च गुल्मके ।
मेहाश्मरीविनाशाय लवणञ्च प्रदापयेत ॥
बहुभोजनदानेन शूलरोगाद्विमुच्यते ।
घृतमधुप्रदानेन रक्तपित्त प्रशाम्यति ॥
चतुर्व्विधेन दानेन साध्य स्याद् ग्रहणीगद ।
सुवर्णदानात कुनखी श्यावदन्त सुखी भवेत ॥
रौप्यदानाच्छ्वित्रकुष्ठ साध्य वापि प्रदृश्यते ।
सिध्मले त्रपुदानञ्च वर्व्वरे लोहदानकम ॥
मुखव्रणे ददेन्नाग गोदान बहुमूत्रके ।
नेत्ररोगे घृत दद्यात सुगन्ध नासिकागदे ॥
तैलदान कण्डुरोगे रसदानञ्च जिह्मके ।
उष्ट्र दद्यात पित्तरोगे लूतारोगे च देवद ॥"

इति हारीते द्वितीयस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

दानकर्म्म, क्ली, (दानमेव कर्म्म ।) दानक्रिया । तत्पर्य्याय । दाति १ दाशति २ दासति ३ राति ४ रासति ५ पृणक्ति ६ पृणाति ७ शिक्षति ८ तुञ्जति ९ मंहत १० । इति दश दानकर्म्माणि । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याय ॥

दानधर्म्म, पु, (दानाख्यो धर्म्म दानरूपो धर्म्मो वा मध्यलोपिसमास ।) दानस्य फलम । यथा,

ब्रह्मोवाच ।

"अथात सम्प्रवक्ष्यामि दानधर्म्ममनुत्तमम ।
अथानासूयिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम ॥
दानन्तु कथित तज्ज्ञैर्भुक्तिमुक्तिफलप्रदम ।
न्यायेनोपार्ज्जयेद्वित्त दानभोगफलञ्च तत ॥
अध्यापन याजनञ्च वृत्तमाहु प्रतिग्रहम ।
कुसीद कृषिवाणिज्य क्षत्रवृत्तोऽथ चार्ज्जयेत ॥
यद्दीयते च पात्रेभ्यस्तद्दान परिकीर्त्तितम ।
नित्य नैमित्तिक काम्य विमल दानमीरितम ॥
अहन्यहनि यत किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।
अनुद्दिश्य फल तत स्यात ब्राह्मणाय तु नित्य कम ॥
यत्तु पापोपशान्त्यै च दीयते विदुषा करे ।
नैमित्तिक तदुद्दिष्ट दान सद्भिरनुष्ठितम ॥
अपत्यविजयैश्वर्य्यस्वर्गार्थ यत प्रदीयते ।
दान तत काम्यमाख्यातमृषिभिर्धर्म्मचिन्तकै ॥
ईश्वरप्रीणनार्थाय ब्रह्मवित्सु प्रदीयते ।
चेतसा सत्त्वयुक्तेन दान तत विमल स्मृतम ॥
इक्षुभि सन्तता भूमि यवगोधूमशालिनीम ।
ददाति वेदविदुषे स न भूयोऽभिजायते ।
भूमिदानात पर दान न भूत न भविष्यति ॥
विद्या दत्त्वा ब्राह्मणाय ब्रह्मलोके महीयते ।
दद्यादहरहस्तान्तु श्रद्धया ब्रह्मचारिणे ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो ब्रह्मस्थानमवाप्नुयात ॥
वैशाख्या पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणान सप्त पञ्च च ।
उपोष्याभ्यर्च्चयेद्विद्वान मधुना तिलकृष्णकै ॥
गन्धादिभि समभ्यर्च्च्य वाचयेद्वा स्वय वदेत ।
प्रीयता धर्म्मराजेति यथा मनसि वर्त्तते ।
यावज्जीवकृत पाप तत्क्षणादेव नश्यति ॥
कृष्णाजिने तिलान कृत्वा हिरण्यमधुसर्पिषा ।
ददाति यस्तु विप्राय सर्व्व तरति दुष्कृतम ॥
कृतान्नमुदकुम्भञ्च वैशाख्याञ्च विशेषत ।
निर्द्दिश्य धर्म्मराजाय विप्रेभ्यो मुच्यते भयात ॥
द्वादश्यामर्च्चयेद्विष्णुमुपोष्याघप्रणाशिनीम ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो नरो भवति निश्चितम ॥
यो हि या देवतामिच्छेत समाराधयितु नर ।
ब्राह्मणान भोजयेद्यत्नात्तदुद्देशाय तोषिता सुरा ॥
सन्ततिकाम सतत पूजयेद्वै पुरन्दरम ।
ब्रह्मवर्च्चसकामस्तु ब्राह्मणान् ब्रह्मनिश्चयात ॥
आरोग्यकामोऽथ रवि धनकामो हुताशनम ।
कर्म्मणा सिद्धिकामस्तु पूजयेद्वै विनायकम ॥
भोगकामो हि शशिन बलकाम समीरणम ।
मुमुक्षु सर्व्वससारात प्रयत्नेनार्च्चयेद्धरिम ॥
अकाम सर्व्वकामो वा पूजयेत्तु गदाधरम ।
वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नद ॥
तिलप्रद प्रजामिष्टा दीपदश्चक्षुरुत्तमम ।
भूमिद सर्व्वमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यद ॥
गृहदोऽग्र्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम ।
वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वद ॥
अनडुह श्रिय पुष्टा गोदो व्रध्नस्य पिष्टपम ।
यानशय्याप्रदो भार्य्यामैश्वर्य्यमभयप्रद ।
धान्यद शाश्वत सौख्य ब्रह्मदो ब्रह्म शाश्वतम ।
वेदवित्सु ददद्दान स्वर्गलोके महीयते ॥
गवा घासप्रदानेन सर्व्वपापै प्रमुच्यते ।
इन्धनाना प्रदानेन दीप्ताग्निर्जायते नर ॥
औषध स्नेहमाहार रोगिणो रोगशान्तये ।
ददानो रोगरहित सुखी दीर्घायुरेव च ॥
असिपत्रवन मार्ग क्षुरधारासमन्वितम ।
तीक्ष्णातपञ्च तरति छत्रोपानत्प्रदानत ॥
यद्यदिष्टतम लोके यच्चास्य दयित गृहे ।
तत्तद्गुणवते देय तदेवाक्षयमिच्छता ॥
अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययो ।
सक्रान्त्यादिषु कालेषु दत्त भवति चाक्षयम् ॥
प्रयागादिषु तीर्थेषु गयायाञ्च विशेषत ।
दानधर्म्मात परो धर्म्मो भूताना नेह विद्यते ॥
स्वर्गायुर्भूतिकामेन देय पापोपशान्तये ।
दीयमानन्तु यो मोहात गोविप्राग्निसुरेषु च ।
निवारयति पापात्मा तिर्य्यग्योनि व्रजेन्नर ॥

यस्तु दुर्भिक्षवेलायामन्नाद्य न प्रयच्छति ।
म्रियमाणेषु विप्रेषु ब्रह्महा स तु गर्हित ॥”
इति गारुडे दानधर्म्मनाम ५१ अध्याय ॥-॥
अन्यत महाभारते शान्तिपर्व्वणि द्रष्टव्यम ॥

दानपति, पु, (दाने पति श्रेष्ठ ।) सतादाता । इति जटाधर ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ११६ । २२ ।
“जातो दानपति पुत्रस्त्वया शूरस्तथापर ॥”) अक्रूर । इति श्रीभागवतम ॥ (यथा, हरिवंशे । ७८ । ८४ ।
“गच्छ दानपते । क्षिप्र ताविहानयितु व्रजात ।
नन्दगोपस्य गोपाश्च करदान मम शासनात ॥“
दैत्यभेद । यथा, हरिवंशे । २२२ । ७ ।
“सहस्रपाद सुमुख छायाश्चैव महासुर ।
रथोतकटो दानपति शैलकम्पी कुलाकुल ॥”)

दानफल, क्ली, (दानस्य फलम) दानजन्यफलम । तद्विवरण यथा,—
“गत्वा यद्दीयते दान भक्त्या पात्रे विधानत ।
तदनन्तफल विद्धि अवस्थाचितये नृप । ॥
तमोवृतस्तु यो दद्यात भयात क्रोधात्तथैव च ।
नृप । दानन्तु तत सर्व्व भुङ्क्ते गर्भस्थ एव तु ॥
इषामन्युमनाश्चैव दम्भार्थ चार्थकारणात ।
यो ददाति द्विजातिभ्य स बाल्ये तु तदश्नुते ॥
वैश्वदेवविहीनस्य सन्ध्योपासनवर्ज्जितम ।
यद्दान दीयते तस्मै वृद्धकाले तदश्नुते ॥
वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोडश ।
तान्यह सप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वश ॥
अपुत्त्रस्य वृथा जन्म धर्म्मबाह्या नरा सदा ।
परपाक सदाश्नन्ति परतापरताश्च ये ॥
देवपितृविहीन यत इश्वरेभ्य सदोषत ।
दत्त्वानुकीर्त्तनाच्चैव वेदाग्निव्रतत्यागिने ॥
अन्यायोपार्ज्जित दान व्यर्थ ब्रह्मघ्ने तथा ।
गुरवेऽनृतवक्त्रे च स्तेनाय पतिताय च ॥
कृतघ्नाय च यद्दत्त सर्व्वदा ब्रह्मविद्विषे ।
याचकाय च सर्व्वस्य वृषल्या पतये तथा ॥
परिचारकाय भृत्याय सर्व्वत्र पिशुनाय च ।
इत्येतानि तु राजेन्द्र । वृथादानानि षोडश ॥”
इत्याद्ये वह्निपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्याय ॥

दानव, पु, (दनोरपत्यम । दनु+“तस्यापत्यम ।” ४ । १ । ९२ । इति अण ।) असुर । इत्यमर । १।१।१२ ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।२।११।१ ।
“नि मायिनो दानवस्य माया
अपादयत पपिवान्त्सुतस्य ॥”)
स दक्षकन्यादनुगर्भे कश्यपाज्जात एकषष्टिसख्यकस्तेष्वष्टादश प्रधानास्तेषा नामानि यथा द्विमूर्द्धा १ शम्बर २ अरिष्ट ३ हयग्रीव ४ विभावसु ५ अयोमुख ६ शङ्कुशिरा ७ स्वर्भानु ८ कपिल ९ अरुण १० पुलोमा ११ वृषपर्व्वा १२ एकचक्र १३ तापन १४ धूम्रकेश १५ विरूपाक्ष १६ विप्रचित्ति १७ दुर्ज्जय १८। इति श्रीभागवतम ॥ (महाभारते चत्वारिंशतदनो पुत्त्रा उक्ता । यथा, तत्रैव । १ । ६५ । २१—२७ ।
“चत्वारिंशद्दनो पुत्त्रा ख्याता सर्व्वत्र भारत ॥
तेषा प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशा ॥
शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेतिविश्रुत ।
असिलोमा च केशी च दुर्ज्जयश्चैव दानव ॥”
इत्यारभ्य तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम ॥)

दानवज्र, पु, (दाने वज्र इव ।) वैश्य । इति पुराणम ॥ (वैश्यजातिको गान्धर्व्वो दैवश्च अश्वविशेष । यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५१ ।
“वज्रपाणिर्ब्राह्मण स्यात क्षत्त्र वज्ररथ स्मृतम ।
वैश्या वै दानवज्राश्च कर्म्मवज्रा यवीयस ॥”)

दानवारि, पु, (दानवानामरि ।) देवता । इत्यमर । १ । १ । ९ ॥ (विष्णु । यथा काशीखण्डे । २९ । ८ ।
“दर्शितानेककुतुका दुष्टदुर्ज्जयदुःखहृत ।
दैन्यहृद्दुरितघ्नी च दानवारिपदाब्जजा ॥”
“दानवारिपदाब्जजा विष्णुपादाद्यसम्भतेति स्मृते ।” इति तट्टीका ॥ दानमेव वारि इति विग्रहे गजमदजले क्ली ॥)

दानविधि, पु, (दानस्य विधि ।) दानस्य विधानम । यथा,—
“अथ दानविधि वक्ष्ये त मे शृणुत सुव्रता ।
अन्येभ्यो ब्राह्मणा श्रेष्ठास्तेभ्यश्चैव क्रियापरा ॥
ब्रह्मवेत्ता च तेभ्योऽपि पात्र विद्यातपोऽन्वित ।
गोभूधान्यहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्च्चितम ॥
विद्यातपोभ्या हीनेन न तु ग्राह्य प्रतिग्रह ।
गृह्णन प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥
दातव्य प्रत्यह पात्रे निमित्तेषु विशेषत ।
याचितेनापि दातव्य श्रद्धापूतन्तु शक्तित ॥
हेमशृङ्गी शफै रौप्यै सुशीला वस्त्रसयुता ।
सकास्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौ सदक्षिणा ॥
दशसौवर्णिक शृङ्ग शफ सप्तपलै कृतम ।
पञ्चाशतपलिक पात्र कास्य वतसस्य कीर्त्यते ॥
स्वर्णपिप्पलपात्रेण वतसो वा वतसिकापि वा ।
तस्यामपि च दातव्य अपत्य रोगवर्ज्जितम ॥
दाता स्वर्गमवाप्नोति वतसरान रोमसम्मितान् ।
कपिला चेत्तारयते भूयश्चासप्तम कुलम ॥
यावद्वतसस्य द्वौ पादौ मुख योन्या प्रदृश्यते ।
तावद्गौ पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥
यथाकथञ्चिद्दत्त्वा गा धेनु वाधेनुमेव वा ।
अरोगामपरिक्लिष्टा दाता स्वर्गे महीयते ॥
श्रान्तसवाहन रोगिपरिचर्य्या सुरार्च्चनम ।
पादशौच द्विजोच्छिष्टमार्ज्जन गोपदानवत ॥
द्विजाय यदभीष्टन्तु दत्त्वा स्वर्गमवाप्नुयात ।
भूदीपाश्चान्नवस्त्राम्भस्तिलसर्पि प्रतिश्रयान ॥
गृहधान्यच्छत्रमालायानश्चरत जलम ।
शय्यानुलेपन दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥
ब्रह्मदाता ब्रह्मलोक प्राप्नोति सुरदुर्लभम ॥
वेदार्थयज्ञशास्त्राणि धर्म्मशास्त्राणि चैव हि ।
मूल्येनापि लिखित्वापि ब्रह्मलोकमवाप्नुयात ॥
एतन्मूल जगत यस्मादसृजत पूर्व्वमीश्वर ।
तस्मात सर्व्वप्रयत्नेन कार्य्यो वेदार्थसग्रह ॥
इतिहास पुराण वा लिखित्वा य प्रयच्छति ।
ब्रह्मदानसम पुण्य प्राप्नोति द्विगुणोन्नतिम ।
लोकायत कृतकञ्च प्राकृत म्लेच्छभाषितम ।
न श्रोतव्य द्विजेनैव तदधो नयति द्विजम ॥
समथा यो न गृह्णीयात दातृलोकमवाप्नुयात ॥
कुशा शाक पयो गन्धा प्रत्याख्येय न वारि च ।
अयाचिताहृत ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मण ॥
अन्यत्र कुलटाषण्ढपतितेभ्यो द्विषस्तथा ।
देवातिथ्यर्च्चनकृते पितृभृत्यर्थमेव च ।
सर्व्वत प्रतिगृह्णीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च ॥”
इति गारुडे ९८ अध्याय ॥

दानशील, त्रि, (दाने शील स्वभावो यस्य । यद्वा, दानस्य शील सन्ततमनुष्ठान यस्य ।) दाता । ततपर्य्याय । वदान्य २ वदन्य ३ । इति हेमचन्द्र । ३ । १५ ॥ (यथा महाभारते । ५ । १२२ । ५ ।
‘यत फल दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत फलम ।
यच्च मे फलमाधाने तेन सयुज्यता भवान ॥’)

दानशौण्ड, त्रि, (दानेषु शौण्ड अतिदक्ष । “सप्तमी शौण्डै ।”२ । १ । ४ । इति समास ।) बहुप्रद । इत्यमर । ३ । १ । ६ ॥ (यथा माघे । १४ । ४६ ।
“निर्गुणोऽपि विमुखो न भूपते-
र्दानशौण्डमनस पुरोऽभवत ॥”)

दानसागर, पु, (दानाना सागर इव ।) षोडशसख्यकषोडश । यथा,—
“य कश्चित कुरुते देवि । ग्रहणे दानसागरम ।
वृषोतसर्गं महादान यतकिञ्चित पृथिवीतले ।
पुरश्चरण तथा होम य कुर्य्याद्विधिबोधितम ।
सर्व्व तस्य वृथा देवि । श्रीगुरोरर्च्चन विना ॥’
इति श्रीकामधेनुतन्त्रे आगमसन्दर्भे ज्ञानप्रणे देवदेवीसवादे २५ पटल ॥

दानीय, त्रि, (दीयतेऽस्मै इति । दा दाने+“कृत्यल्युटो बहुलम ।” ३ । ३ । ११३ । इति सम्प्रदाने अनीयर ।) सम्प्रदानम । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, तत्रैव कारकप्रकरणे ।
“सर्व्वोऽर्च्यो जीवन पाता दानीय प्रभवो
लय ॥”)

दानु, त्रि (ददातीति । दा+“दाभाभ्या नु ।” उणा ।३।३२ । इति नु ।) दाता । विक्रान्त । इति मेदिनी । ने, १ ॥ शम्म । वायु । इति सक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥ (पु, दानव । यथा, ऋग्वेदे । २ । १२ । ११ ।
“ओषायमाण यो अहि जघान दानु शयान स
जनास इन्द्र ॥”
दीयते इति कर्म्मणि नु । देय । यथा, ऋगवेदे । ८ । २५ । ६ ।
“स या दानूनि येमथुर्दिव्या पार्थिवीरिष ॥”)

दान्त, त्रि, (दाम्यतीति । दम+कर्त्तरि क्त ।) तप क्लेशसह । (यथा, मनु । ४ । २५ ।
“कलृप्तकेशनखश्मश्रुर्दान्त शुक्लाम्बर शुचि ॥”)

दमित । इत्यमर । २ । ७ । ४३ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२२ । ४६ ।
"तथैवाश्वतरीणाञ्च दान्ताना वातरंहसाम ॥"
न्तेन निर्वृत्तम । दन्त+"तेन निर्वृत्तम ।" ४ । २ । ६८ । इति अण । दन्तनिर्म्मितम । यथा, महाभारते । ५ । ४० । ५ ।
"रुचिरैरायनैस्त्रीणां काञ्चनैदारवैरपि ।
अश्मसारमयैर्दान्तै खाट्टीगै सोत्तरच्छदै ॥")
दाता । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥
पु, दमनकवृक्ष । शिखितरु । इति राज निघण्ट ॥ (विदर्भराजपुत्त्रविशेष । यथा महाभारते । ३ । ५२ । ८—९ ।
"तस्मै प्रसन्नो दमन सभार्याय वर ददौ ।
कन्यारत्न कुमारांश्च त्रीनुदारान महायशा ॥
दमयन्तो दम दान्त दमनञ्च सुवर्चसम ॥"
स्त्री अप्सरोविशेष । यथा महाभारते । १३ । १९ । ४५ ।
"विद्युता प्रशमी दान्ता विद्योता रतिरेव च ॥")

दान्ति, स्त्री, (दम+क्तिन । "अनुनासिकस्येति ।" ६ । ४ । १५ । इति दीर्घ ।) तप क्लेशसहिष्णुता । तत्पर्य्याय । दमथ २ दम ३ । इत्यमर । ३ । २ । ३ ॥

दापित, त्रि, (दाप्यते स्म इति । दा+णिच+कर्म्मणि क्त ।) साधित । इत्यमर । ३।१।४ ॥ धनादिना आयत्तीकृत । इति भरत ॥ धुती इति ख्यात यस्मै दत्त स इति रमानाथ ॥ खण्डित । इति विद्याविनोद ॥ शोधितद्रव्यम । इति नयनानन्द ॥ दायित इति पाठोऽपि । इति कालिङ्गपुरुषोत्तमौ ॥

दाम, [न] क्ली स्त्री, (दीयते इति । दा दाने दो अवखण्डने वा+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन ।" उणा । ४ । १४५ । इति मनिन ।) यत्रैकस्मिन् बहुप्रग्रहयुक्ते अनेकगावो बध्यन्ते तत्। दाडनि इति दौंका इति च भाषा । तत्पर्य्याय । सन्दानम् २ । इत्यमर । २ । ९ । ७३ ॥ रज्जु । इति दामोदरदर्शनात ॥ (यथा, भागवते । १ । ८ । ३१ ।
"गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम तावत
या ते दशाश्रुकलिलाञ्जनसम्भ्रमाक्षम ।
वक्त्र निनीय भयभावनयास्थितस्य
सा मा विमोहयति भीरपि यद्बिभेति ॥"
माला । यथा, माघे । ४ । ५ ।
"श्यामलघुविलम्बिपिच्छदाम्न
शिखरशिखा शिखिशेखरानमुष्य ॥"
दातरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४४ । २ ।
"य शग्मस्तुविशग्म ते रायो दामा मतीनाम ॥"
"रायो धनस्य दामा दाता भवति ।" इति तद्भाष्ये सायन ॥)

दामनपर्व्व, [न] क्ली, (दमनो दमनवृक्षस्तस्येदमित्यण्प्रत्यये दामन तद्भञ्जनसम्बन्धि पर्व्व यस्मिन् ।) दमनभञ्जनतिथि । सा चैत्रशुक्लचतुर्द्दशी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

दामनी, स्त्री, (दामैव । दामन्+स्वार्थे प्रज्ञादित्वात अण । "अन ।" ६ । ४ । १६७ । इति प्रकृतिभाव । "टिड्ढेति ।" ४ । १ । १५ । इति ङीप ।) पशुबन्धनरज्जु । तत्पर्य्याय । पशुरज्जु २ । इत्यमर । २ । ९ । ७३ ॥ (यथा, हरिवंशे । ६५ । २४ ।
"कीलैरारोप्यमाणैश्च दामनीपाशपाशितै ॥")

दामलिप्त, क्ली, तमोलिप्तदेश । इति हेमचन्द्र । ४ । ४५ ॥

दामा स्त्री, (दामन्+"डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम ।" ४ । १ । १३ । इति पक्षे डाप ।) दाम । इति भरत ॥

दामाञ्चन, क्ली, (दामाञ्चलम । पृषोदरादित्वात लस्य न ।) अश्वादे पादबन्धनरज्जु । इति हेमचन्द्र । ४ । ३१७ ॥

दामाञ्चल, क्ली, (दाम्न अञ्चलमिव ।) एकशफाङ्घ्रिबन्ध । अश्वादिपादबन्धनरज्जु । इति हारावली । ६१ ॥ (यथा, माघे । ५ । ६१ ।
"सस्तु सरोषपरिचारकवार्य्यमाणा
दामाञ्चलस्खलितलोलपद तुरङ्गा ॥")

दामोदर, पु, ("दमादिसाधनेनोदारा उत्कृष्टा मतिया तया गम्यते इति दामोदर । 'दाम्ना दामोदर विदु । इति भगवद्वचनात । यशोदया दाम्नोदरे बद्ध इति वा दामोदर ।
'दामानि लोकनामानि तानि यस्योदरान्तरे ।
तेन दामोदरो देव श्रीधरस्तु रमाश्रित ॥
इति वा ।" इति विष्णुसहस्रनामभाष्ये शङ्कर ॥ ५३ ॥ तथा, महाभारते । ५ । ७ । ८ ।
"दमाना स्वप्रकाशत्वात दमाद्दामोदरो विभु ॥")
विष्णु । इत्यमर । १ । १ । १८ ॥ (दाम रज्जु उदरे यस्य । श्रीकृष्ण । यथा, महाभारते । १ । १९ । १९ ।
"दामोदरो भ्रातरमुग्रवीर्य्य
हलायुध वाक्यमिद बभाषे ॥"
यशोदयासौ उदरदेशे दाम्ना बद्ध आसीत अतोऽस्य तथा नाम । यथा, हरिवंशे । ६३।१४,२६ ।
"दाम्ना चैवोदरे बद्धा प्रत्यबन्धदुलूखले ।
यदि शक्नोऽसि गच्छेति तमुक्त्वा कर्म्म साकरोत ॥"
"स च तेनैव नाम्ना तु कृष्णो वै दामबन्धनात ।
गोष्ठे दामोदर इति गोपीभि परिगीयते ॥")
भूतार्हद्विशेष । इति हेमचन्द्र । २ । १३ ॥ (शालग्राममूर्त्तिविशेष । तल्लक्षण यथा, पद्मपुराणे ।
"स्थूलो दामोदरो ज्ञेय सूक्ष्मचक्रो भवेत्तु स ।
चक्रे तु मध्यदेशेऽस्य पूजित सुखद सदा ॥"
अस्य अन्यद्विवरणन्तु शालग्रामशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥ काश्मीरस्य नृपविशेष । यथा, राजतरङ्गिण्याम । १ । ६४ ।
"गति प्रवीरसुलभा तस्मिन् सुखस्त्रिये गते ।
श्रीमान दामोदरो नाम तत्सूनुरभजत क्षितिम् ॥")

दाम्भिक, पु स्त्री, (दम्भेन चरतीति । दम्भ+"चरति ।" ४ । ४ । ८ । इति ठक ।) वकपक्षी । इति राजनिर्घण्ट ॥ दम्भयुक्ते त्रि ॥ (यथा, मनु । ३ । १५९ ।
"पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥")

दाय, ऋ ङ दाने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म सक-सेट ।) ऋ अददायत । ङ, दायते । इति दुर्गादास ॥

दाय, पु (दीयते इति । दा दाने+घञ । "आतो युक चिण्कृतो ।" ७ । ३ । ३३ । इति युक ।) यौतुकादिदेयधनम । (यथा, महाभारते । २ । ५१ । १ ।
"दायन्तु विविध तस्मै शृणु मे गदतोऽनघ ।
यज्ञार्थं राजभिर्दत्त महान्त धनसञ्चयम ॥")
कन्यादानकाले जामात्रादिभ्यो व्रतभिक्षादौ ब्राह्मणादिभ्यश्च यद्द्रव्य दीयते तत । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । हरणम २ । इत्यमर । २ । ८ । २८ ॥ सोल्लुण्ठभाषणम । विभक्तव्यपितृद्रव्यम । (यथा मनु । ९ । १६४ ।
"औरसो विभजन दाय पित्र्य पञ्चममेव वा ॥"
विभागार्हधनमात्रम । यथा, तत्रैव । ९ । ७७ ।
"सवत्सर प्रतीक्षेत द्विषन्ती योषित पति ।
ऊर्द्ध सवत्सरात्त्वेना दाय हृत्वा न सवसेत ॥"
दा दाने+भावे घञ ।) दानम । इति मेदिनी । ये, २ ॥ (यथा मनु । ८ । १९९ ।
"अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।
अकृत स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथा स्थिति ॥")
स्थानम् । (दो छेदे+घञ ।) खण्डनम । इति शब्दरत्नावली ॥ लय । इत्यजयपाल ॥ (ददातीति । दा+"श्याद्व्यधेति ।" ३ । १ । १४१ । इति ण । दातरि, त्रि । इति व्याकरणम ॥)

दायक, त्रि, (ददातीति । दा+ण्वुल ।) दाता । यथा । हतारिगतिदायक इति भक्तिरसामृतसिन्धु ॥ (यथाच महाभारते । ३ । १९३ । ३३ ।
"तावता गोसहस्राणा फल प्राप्नोति दायक ॥")

दायबन्धु पु (दाये बन्धु ।) भ्राता । इति शब्दरत्नावली ॥

दायभाग, पु, (दायस्य भाग ।) सम्बन्धिमात्रेण सम्बन्धिधनविभाग । पूर्व्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीन तत्स्वाम्युपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्व तत्र निरूढो दायशब्दस्तस्य विभाग । एकदेशगतस्यैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमना प्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतयाव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनम । अथवा विशेषेण भजन स्वत्वज्ञापन वा । यत्र चैक दासीगवादिक बहुसाधारण तत्रापि तस्तत कालविशेषवहनदोहनफलेन स्वत्व व्यज्यते ॥*॥ अथ दायाधिकारक्रमे मृधनाधिकारिण । तत्रादौ मृतधने औरसपुत्त्रस्याधिकार । तदभावे पौत्त्रस्य । तदभावे प्रपौत्त्रस्य । मृतपितृकपौत्त्रमृतपितामहकप्रपौत्त्रयो पुत्त्रेण सह तुल्याधिकार । एषामभावे पत्नी धनाधिकारिणी । तत्राय विशेष, पत्नी धन भुञ्जीत

एव न तु तस्य दानाधमनविक्रयान कर्त्तुमर्हति। किन्तु भर्त्तुरौर्द्ध्वदेहिकक्रियार्थे दानादिकमप्यनुमतम। वर्त्तनाशक्तौ आधमनमप्यनुमत तदशक्तौ विक्रयणमपि। भर्त्तुरौर्द्ध्वदेहिकक्रियार्थमयानुरूप भर्तृसपिण्डभर्तृगुरुभर्तृदौहित्रसन्तान भर्त्तभागिनेयभर्तृमातुलेभ्यो दद्यात। एतेषामभावे स्वपितृकुले दद्यात॥ पत्न्यभावे दुहिता। तत्रापि प्रथम कुमारी। अत्राय विशेष कन्या जाताधिकारा पश्चात परिणीता सती अविद्यमानपुत्त्रा यदि म्हता तदा ततपितृदाये सपुत्त्राया सम्भावितपुत्त्राया भगिन्यास्तुल्याधिकार। कुमार्य्यभावे चोढाया पुत्त्रवत्या सम्भावितपुत्त्रायाश्च तुल्याधिकार। एतयोरेकतराभावे अन्याधिकारिणी। एतयोरभावेऽपि वन्ध्यापुत्त्रहीनविधवयोनाधिकार। सर्व्वदुहित्रभावे दौहित्रस्याधिकार। तदभावे पितुरधिकार। तदभावे मातुरधिकार। तदभावे सोदरस्याधिकार। सोदराभावे सजातीयवैमात्रेयाधिकार। तदभावे सोदरभ्रातृपुत्त्राणामधिकार। ससर्ग्यसंसर्गिसोदरभ्रातृपुत्त्रेषु ससर्गिभ्रातृपुत्त्रस्याधिकार। एव ससर्ग्यससर्गिवैमात्रेयभ्रातृपुत्त्रे सति ससर्गिवैमात्रेयभ्रातृपुत्त्रस्याधिकार। यत्र त्वससर्गी सोदरभ्रातृपुत्त्र ससर्गी चासोदरभ्रातृपुत्त्रस्तदा तयोर्युगपदधिकार। यदा पुन सोदरवैमात्रेयभ्रातृपुत्त्रौ ससर्गिणावससर्गिणौ वा तदा उभयथैव सोदरभ्रातृपुत्त्रस्याधिकार। भ्रातृपुत्त्राभावे भ्रातृपौत्त्रस्याधिकार। अत्रापि सोदरवैमात्रेयभ्रातृपुत्त्रवत क्रमो बोध्य। भ्रातृपौत्त्राभावे पितृदौहित्रस्याधिकार। अत्र सोदरभगिनीपुत्त्रवैमात्रेयभगिनीपुत्त्रयोस्तुल्यवदधिकार। पितृदौहित्राभावे पितामहस्याधिकार। पितामहाभावे पितामह्या अधिकार। पितामह्यभावे पितृव्यस्याधिकार। तदभावे पितृव्यपुत्त्रस्याधिकार। तदभावे पितृव्यपौत्त्रस्याधिकार। पितृव्यपौत्त्राभावे पितामहदौहित्रस्याधिकार। पितामहदौहित्राभावे पितृव्यदौहित्रस्याधिकार। तदभावे प्रपितामहस्याधिकार। तदभावे प्रपितामह्या अधिकार। तत पितामहभ्राताधिकारी। तदभावे पितामहभ्रातृपुत्त्र। तदभावे पितामहभ्रातृपौत्त्र। तत प्रपितामहदौहित्रोऽधिकारी। तत पितामहभ्रातृदौहित्रोऽधिकारी। तदभावे मातामह। तदभावे मातुल। तदभावे मातृष्वस्रीय। तदभावे मातुलपुत्त्र। तदभावे मातुलपौत्त्र। एषामभावे सकुल्य। सकुल्योऽयम द्विविध अधस्तन ऊर्द्ध्वतनश्च तत्र प्रपौत्त्रपुत्त्रादयोऽधस्तनास्त्रय वृद्धप्रपितामहादित्रय ऊर्द्ध्वतनास्तत्राप्यादावधस्तनानां सकुल्याना क्रमेणाधिकार। तेषामभावे ऊर्द्ध्वतनानां क्रमेणाधिकार। एवविधसकुल्याभावे समानोदका। तदभावे आचार्य्य। तदभावे शिष्य, तदभावे सब्रह्मचारिण।

तदभावे ग्रामस्था सगोत्रा। तदभावे तथाविधा समानप्रवरा। उक्तपर्य्यन्ताभावे तद्ग्रामस्थास्त्रैविद्यत्वादिगुणयुक्ता ब्राह्मणा धनाधिकारिण। एतेषामभावे ब्राह्मणधनवर्ज्जे राजाधिकारी। ब्राह्मणधनस्य तु गुणवद्ब्राह्मणपर्य्यन्ताभावे ब्राह्मणान्तरस्य ग्रामान्तरस्थस्यापि अधिकार। वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणा धन धर्म्मभ्रातृसच्छिष्याचार्य्या गृह्णीयु। तदभावे चैकत्रवासी एकाश्रमी वा गृह्णीयात। ब्रह्मचारी च द्विविध नैष्ठिक उपकुर्व्वाणश्च। तत्र नैष्ठिकधने आचार्य्यस्याधिकार। उपकुर्व्वाणस्य तु धन पित्रादिभिरेव ग्राह्यम। इति पुधनाधिकारिण ॥ * ॥

अथ स्त्रीधनाधिकारक्रम।

तत्र कुमारीधने प्रथम सोदरभ्राताधिकारी। तदभावे माता तदभावे पिता। वरदत्तधने वरोऽधिकारी ॥ * ॥

अथोढास्त्रीधनाधिकारक्रमनिरूपणार्थे तद्धन निरूप्यते। विवाहकाले लब्ध यौतुक धाम १ भर्तृनीयमाना पितृमातृकुलात यद्धन लभते तत २ भर्तृदत्तम ३ भ्रातृदत्तम ४ पितृदत्तम ५ मातृदत्तम ६ द्वितीयविवाहार्थिना पूर्व्वस्त्रियै पारितोषिक यद्दत्त तत ७ अन्नाच्छादनम ८ अलङ्करणम ९ गृहादिकर्म्मशिल्पशिल्पिस्वभर्त्तृद्वारेणान्येषा गृहादिनिष्पादनादुत्कोचविधयान्येभ्यो यद्धन लब्ध तत १० पुत्त्रदत्तम ११ मातुलादिदत्तम् १२ विवाहात परत पित्रादिना भर्त्रादिना च यद्दत्तम १३। भर्तृदत्तस्थावरातिरिक्तानामेतेषा धनाना स्त्री दानादिक कर्त्तुमर्हति ॥ * ॥

तदेव स्त्रीधने निरूपिते तस्या म्हताया तद्धनाधिकारो निरूप्यते। तत्र यौतुकधने कुमार्य्या प्रथममधिकार। तदभावे वागदत्ताया तदभावे चोढाया पुत्त्रवत्या सम्भावितपुत्त्रायाश्च युगपदधिकार। तदभावे वन्ध्याविधवयोस्तुल्यवदधिकार। तत्र कुमारी वागदत्ता जाताधिकारानन्तर परिणीता सती पश्चाद्वन्ध्यात्वेनावधृता पुत्त्रमसुत्पाद्यैव विधवा भूता वा तदा तस्या म्हताया ततसक्रान्तमातृधने तद्भगिन्यो पुत्त्रवतीसम्भावितपुत्त्रयोरभावे वन्ध्याविधवयोरप्यधिकार। सर्व्वदुहित्रभावे पुत्त्रस्याधिकार। पुत्त्राभावे दौहित्रोऽधिकारी दौहित्राभावे पौत्त्र। तदभावे प्रपौत्त्र। तदभावे सपत्नीपुत्त्र। तदभावे सपत्नीपौत्त्र। तदभावे सपत्नीप्रपौत्त्र। एततपर्य्यन्ताभावे ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व्वप्राजापत्याख्यविवाहपञ्चकलब्धयौतुकधने भर्त्रधिकार। भर्त्तुरभावे भ्रातु। तदभावे माताधिकारिणी। तदभावे पिता। सपत्नीप्रपौत्त्रपर्य्यन्ताभावे आसुरराक्षसपैशाचाख्यविवाहत्रिकलब्धयौतुकधने तु प्रथम मातुरधिकार। तदभावे पितु। पितुरभावे भर्त्त ॥ अथायौतुकस्त्रीधनाधिकारिक्रम। तत्र विवाहपूर्व्वापरकालपितृदत्तयौतुकाभ्यामतिरिक्तस्त्रीधने कन्यापुत्त्रयोर्युगपदधिकार। तयोरेकतराभावे अन्यतरस्य तद्धन तयोर्द्वयोरभावे ऊढाया पुत्त्रवत्या सम्भावितपुत्त्रायाश्च तुल्यवदधिकार। एतयोरेकतराभावे अन्यस्या अधिकार। एतयोर्द्वयोरभाव पौत्त्र। पौत्त्राभावे दौहित्र। तदभावे प्रपौत्त्र। तदभावे सपत्नीपुत्त्र तदभावे सपत्नीपौत्त्र। तदभावे सपत्नीप्रपौत्त्रोऽधिकारी। ततो वन्ध्या विधवा च तुल्यवदधिकारिण्यौ। एतयोरेकतराभावे चान्यतरस्या। वन्ध्याविधवापर्य्यन्ताभावे यौतुकवत ब्राह्मादिविवाहपञ्चकविवाहिताया धने भर्तृभ्रातृमातृपितृणा क्रमशोऽधिकार। विवाहकाले ततपूर्व्वापरकाले वा स्त्रियै यद्धन पित्रा दत्त तत्र धने प्रथम कुमार्य्या। तदनन्तरमूढयो पुत्त्रवतीसम्भावितपुत्त्रयो। तदनन्तर वन्ध्याविधवयोश्चाधिकार। सर्व्वदुहित्रभावे पुत्त्रादेर्यौतुकधनान्तरवत क्रमेणाधिकार। तत्रो ब्राह्मादिविवाहपञ्चकलब्धयौतुकधनेषु पितृपर्य्यन्ताभावे आसुरादिविवाहत्रिकलब्धयौतुकधनेषु च भर्तृपर्य्यन्ताभावे देवरादेरधिकार। तदभावे देवरभ्रातृश्वशुरयो सुताना युगपदधिकार। एतेषामभावे असपिण्डोऽपि भगिनीपुत्त्र। तदभावे भर्त्तृभागिनेय। तदभावे भ्रातृसुत। तदभावे जामाता। जामातृपर्य्यन्ताभावे सपिण्डानन्तर्य्यक्रमेण शुश्वरभ्रातृश्वशुरादीना सपिण्डानामधिकार। सपिण्डाभावे सकुल्या समानोदका सगोत्रा समानप्रवराश्च पुधनवत क्रमेणाधिकारिण। एततसर्व्वाभावे ब्राह्मणीधने स्वग्रामश्रोत्रियादेरधिकार। क्षत्रियादिधने राज्ञ एवाधिकार। इति स्त्रीधनाधिकारिण ॥ * ॥

अथ विभागानधिकारिण।

क्लीवपतितजात्यन्धमवधिर उन्मत्तजडमूकपङ्गुपितृद्विटनिरिन्द्रियौपपातिकाचिकित्स्यरोगार्त्ता। पतितवर्ज्ज एते भरणीया। पतितपुत्त्रवर्ज्जमेतेषा पुत्त्रा यदि निर्दोषा तदांशभाभिन। क्लीवादीना अपुत्त्रा भार्य्या यदि सद्वृत्तास्तदा भर्त्तव्या। एषा दुहितरो विवाहपर्य्यन्त भरणीया ॥ * ॥

अथ विभाज्याविभाज्यधननिर्णय।

तत्र पैतामह पित्रर्ज्जित साधारणधनोपघातेनार्ज्जितश्चेति त्रिविध धन सर्व्वैरेव विभाज्यम। किन्तु तत्रार्ज्जकस्य द्वावंशौ अन्येषामेकैकांश। साधारणधनानुपघातेन शौर्य्यप्राप्त धन एव साधारणधनानुपघातेनार्ज्जितविद्याधन पितृपितृव्यादिप्रसादादिना लब्ध धन भार्य्याप्राप्तिकाले लब्ध धन मित्रताप्राप्त धन आर्त्तिज्यलब्ध एतान्यविभाज्यानि। विद्याधनन्तु समविद्याधिकविद्येभ्यो देय एव यदि विद्यामभ्यस्यतो भ्रातु कुटुम्बमपरो भ्राता स्वधनव्ययशरीरायासाभ्या बिभर्त्ति तदा तद्विद्यार्ज्जितधने मूर्खस्यापि अपरभ्रातुरंशित्वम। स्वकुलात पित्रादितो

लब्ध।विद्याज्जितधने तु सर्व्वेषां स्वस्व।स्वस्वांशाम-ग्रित्वम्। विद्याधन यथा, यदि भवान भद्र-सुपन्यस्यात तदा भवते एतावद्धन मातव्य इति पणित तत्र भद्रोपन्यासेन यत पणित धन लब्ध तत्। अध्यापितशिष्याद्‌यल्लब्धम्। ऋत्विककर्म्म करणेन यजमानाद्‌दक्षिणारूप लब्ध धनम्। यत्किञ्चित विद्यायाः प्रश्ने कृते तत्र सम्यगुत्तरेण परितोषादपणितमेव किञ्चिद्धन दद्यात तत्। यो ह्यस्मिन शास्त्रार्थे मम संशयमपनयति तस्मै सुवर्णादिकमिद दास्यामीत्युक्ते तस्य संशयमपनीय यल्लब्धम्। वादिनो कुवाचद्वाद विषयसन्देहे न्यायकरणाधमागतयोः सम्यङ्‌निरूपणेन यल्लब्धम्। शास्त्रादयु स्वज्ञान प्रकाश्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धम्। तथाप्यवादाद्वाद विचारे वा पर निर्जित्य यल्लब्धम्। एकस्मिन द्वये वस्तुन बहूना ब्राह्मणाना समुत्थाने येन प्रकृष्ट वेदमधीत्य यल्लब्धम्। चित्रकरसुवर्णकारादिभि शिल्पिभिस्सामान्यादधिक यल्लब्धम्। द्यूतेनापि पर निर्जित्य यल्लब्धम्। एतानि अविभाज्यानि ॥ ॥

क्रमादभ्यागत द्रव्यमन्येन हृत यदि दायादा नामसमत्या तेषामेकतरेण साधारणधनानुपघातेन इतरव्यापारनैरपेक्ष्येण च धनमुद्धरति तदा तद्धनमुद्धारकस्यैव। भूमिस्तु यदि अन्ये हृता एकेनोद्धृता तदा स तुरीयांश गृहीत्वा अवशिष्टभागत्रय अन्यै सह सम विभजेत। अत्र निष्कष विभक्तेनाविभक्तेन वा साधारण धनानुपघातेनापरव्यापारनैरपेक्ष्येण येन यदर्ज्जित तदर्ज्जकस्यैव न तु तद्‌विभाज्यमितरै। किन्तु विद्यालब्धधनमात्रे विशेष स च प्रागवाभिहित। अङ्गयोजित वस्त्रालङ्कार अश्वादि वाहन खड्गकुकादिक्रूरपवाप्यादिगत पित्रादि सम्मविजल दासीव्यतिरिक्ता स्त्री गोप्रचार रथ्या एतानि नान्यधनवद्विभाज्यानि किन्तु स्वव्यापारेण तद्‌ग्रहीतव्य एव स्वस्वव्यापारोपयुक्तं शयनभोजनपात्रादि न विभजनीय येन यद्‌गृहीत तत्तस्यैव। पुस्तकन्तु स्वत्वेन ग्राह्य किन्तु पण्डितेन तद्‌न्तगतस्वांशतुल्यद्रव्यान्तर मूल्यमेव वा दत्त्वा ग्रहीतव्य एव शिल्पिना शिल्पोपयुक्त द्रव्य नाशिल्पिना तत्रापि पुस्तकवद्‌व्यवस्था। पितरि जीवति यस्मिन वास्तौ येन गृहोद्यानादिक कृत तस्य न विभाग यद्यपरेणापि वास्त्वन्तरे तथा कृतम ॥ ॥

अथ संसृष्टविभागक्रमार्थमादौ संसर्गो निरूप्यते।

पितृभ्रातृपितृव्याणामन्यतरेण सह विभक्त सन पुनरन्योन्येच्छया पूर्व्वकृतविभागमपेक्ष्य यत्तव धन तन्मम धन यन्मम तत्तवापीति अवस्थया एकगृहिरूपतयावस्थान संसर्ग ॥ अथ संसृष्ट-विभाग। अत्र भ्रातृणां अन्येषां तुल्यसम्बन्धिना वा संसर्ग्यसंसर्गिणां मध्ये संसर्गिणामेव प्रथम मृतसंसर्गिधनेऽधिकार। तदभावे तथाविधा सह।गेय।मिति क्रम ॥ ॥ एव यदा पिता पुत्त्रान विभज्य यथाशास्त्र भाग गृहीत्वा पुत्त्रे सह संसृष्ट एव पुत्त्रान्तरमुत्पा।य मृतस्तदा विभागानन्तरजात एव तद्धनाधिकारी न पूर्व्वविभक्त एव पूर्व्वभ्रातृविभागेऽपि विभक्तजस्य नाशित्वम। यदि तु येन केनचित पुत्त्रेण संसृष्ट सन पिता मृत तदा तद्धन संसृष्टविभक्तजाभ्या सम विभाज्य यथा धने तथर्णेऽपि। यद्यविज्ञात गर्भायामेव स्त्रिया पुत्त्रा विभक्तास्तद्गर्भजातो विभक्तद्रव्याण्येकीकृत्य पुनर्विभज्य स्वाश गृह्णीयात न तु विभक्तेन सह पितृद्रव्येऽशित्वम॥ ॥

अथ पितृकृतविभागो निरूप्यते।

यत्र पितृकृतविभागस्तत्र स्वोपार्जितधने पितुरिच्छैव नियामिका। पितामहधने तु मातृरजो निवृत्तिसहकृता तदिच्छा नियामिका। स्वोपार्जितधने पिता इच्छया धन ग्रहीतु शक्नोति कस्मैचिदधिक कस्मैचिन्न्यून दातुमर्हति। पैतामहधनविभागे तु पिता स्वयमंशद्वय गृहीत्वा पुत्त्रेभ्य एकैकाश दद्यात। किन्तु पैतामहमणिमुक्ताप्रवालादिषु पितु स्वाच्छन्द्य भूमिनिबन्धद्विपदान्यतमे न स्वाच्छन्द्यम। स्वार्जितधनविभागे पित्रा अपुत्त्रपत्नीभ्य पुत्त्रतुल्यांशो देय यदि ताभ्य स्त्रीधन न दत्त स्त्रीधने दत्ते सति अर्द्ध देयम। पुत्त्रकर्तृकविभागे तु विमातुरंशाभाव ॥ ॥ शूद्रस्य दासीपुत्त्रोऽपि पितुरिच्छया परिणीतस्त्रीजातपुत्त्रेण सह तुल्याधिकारी मृते पितरि तदर्द्धाद्धाधिकारी। तथाविधभ्रात्रभावे दौहित्रे चासति पितु सर्व्वधनाधिकारी सति दौहित्रे तेन सह तुल्याधिकारी ॥ ॥ पितरि मृते मातरि जीवन्त्या पुत्त्राणां विभागो न धर्म्म्य यदि जीवन्त्या मातरि विभाग कुर्व्वन्ति तदा मातापि पुत्त्रतुल्यांशभागिनी। विमातुरंशाभाव किन्तु सा ग्रासाच्छादनादिना भर्त्तव्या। एव पितामहधने पौत्त्रैर्विभज्यमाने पितामही पौत्त्रतुल्यांशभागिनी ॥ ॥ औरसेन दत्तकादीना विभागे औरसस्य द्व्यंशित्व सवर्णदत्तकादेरेकैकांशित्वम। विभागस्तु पित्रादेर्दैन्न्य ऋण परिशोध्य तदवशिष्टधनस्य करणीय। उत्तमर्णेच्छया विभज्य वा तदृण परिशोधनीयम। एकेन भ्रात्रादिना बहुपोष्यतया यत्राधिक भुक्त तत्र न विशेषाशो विभागमध्ये प्रवेशनीय। किन्तु भुक्तावशिष्टस्य विद्यमानधनस्यैव विभाग कार्य्य ॥ ॥ असंस्कृत भ्रातृभगिनीना पैतृकधनेन संस्कार कर्त्तव्य। विभागकाले केनचिच्छिद्रतस्य पश्चात प्राप्तस्य समभाग कर्त्तव्य। भ्रमादिना कृतास्थानीयविभागधनस्य पुन शास्त्रीयविभाग कार्य्य ॥ ॥

अथ विदेशागतस्य विभाग।

विभक्तावदशायां देशान्तरगतस्य चिरकाला-मन्तरागतस्य सप्तमपुरुषपर्य्यन्त ततस्ततेरपि मौलसामन्तादिना वा स्वज्ञापनपूर्व्वक क्रमागतधनात यथाशास्त्रमंशभागित्वमिति स्थित एषा व्यवस्था विदेशागतविषयिणी दूरस्थविषये तु धनिस्वत्वपर्य्यन्त एव तद्धनविभागार्हता। सा।अस्थावरधनेऽपि स्वांशदान कर्त्तव्यम। इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृतक्रमसंग्रह ॥ ॥

"देशस्य जाते सर्व्वस्य धर्म्मो ग्रामस्य यो भृगु।
उदित स्यात स तेनैव दायभाग प्रकल्पयेत॥"

इति दायतत्त्वम ॥

दायविभाग पु (दायस्य विभाग।) दायभाग। यथा। "किं दायस्य विभागो विभक्तावयवत्व किंवा दायेन सह विभागोऽसंयुक्तत्वम्।" इति जीमूतवाहन ॥

दायाद, पु, (आदत्ते इति। आ+दा+"आत चोपसर्गे।" ३।१।१३६। इति क। दायस्य आद ग्राहक।) सपिण्ड। पुत्त्र। इत्यमर। ३।३।८८॥ (यथा, महाभारते। १। ८५। २।
"पुरुषा तु कृत वाक्य मानितश्च विशेषत।
कनीयान मम दायादो वृता येन जरा मम॥")

दायादी स्त्री (दायमत्तीति। अद्+अण्। स्त्रियां ङीष्।) कन्या। इति शब्दार्थकल्पतरु ॥

दायित, त्री (दाय दाने+णिच्+क्त।) दापित। इत्यमरटीकाया भरत ॥

दारक, पु, (दारयति नाशयति जनकस्य पितृऋणमिति। दॄ+णिच्+ण्वुल।) पुत्त्र। इति हेमचन्द्र। ३। २ ६॥ (यथा, महाभारते।१।८३।१३।
"कस्यैते दारका राजन देवपुत्त्रोपमा शुभा।
वर्च्चसा रूपतश्चैव सदृशा मे मतास्तव॥")
बालक। इति मेदिनी। के, १ ३॥ (यथा, महाभारते। १। ८७। १६।
"शर्म्मिष्ठा मातरश्चैव तथा चक्षुष्य दारका॥")
दारुक। इति शब्दार्थकल्पतरु ॥ ग्राम्यशूकर। इति राजनिर्घण्ट ॥

दारक त्रि (दारयतीति। दॄ+णिच्+ण्वुल।) भेदक। इति मेदिनी। के १ ३॥ (यथा,—
"अपीयदुनामकरोगदारक
करोति दृढ सहसैव दारकम॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽर्शोऽधिकारे॥")

दारकर्म्म, क्ली, (दारार्थं यत कर्म्म।) विवाह। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा देवीभागवते। १। १४। २६।
"दारकर्म्म ततो व्यास शुकस्य प्रत्यचिन्तयत॥")

दारण क्ली (दारयति नाशयति जलमलमनेनेति। दॄ+णिच्+करणे ल्युट।) कतकम। इति शब्दचन्द्रिका॥ (दृ+णिच्+भावे ल्युट।) विदारणम्। यथा,"दारुदारणपटो"समाहृतम्। इति लीलावती॥ (व्रणादिस्फोटनसम्पादक औषधविशेष। यथा, सुश्रुते। १। ३६।
"चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारक।
कपोतगृध्रकङ्काना पुरीषाणि च दारणम्॥
क्षारद्रव्याणि वा यानि क्षारो वा दारण परम्॥"
दारयतीति। दॄ+णिच्+कर्त्तरि ल्यु। विदारके, त्रि। यथा, महाभारते। ८। ४८। १७।
"समाश्वसिहि वाणा गिरीणामपि दारणम्॥")

दारद पु, (दरदे देशविशेषे भव । दरद+अण ।) दरददेशोद्भवविषभेद । इत्यमर ।१।८।११ ॥ पारद । हिङ्गुलम । इति मेदिनी । दे, ३१ ॥ समुद्र । इति हारावली । ५६ ॥

दारवलिभुक, पु (दारेण चञ्चुाघातजन्यविदारणेन वलि भुङ्क्ते इति । भुज+क्विप ।) वकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

दारा, पु, (दारयन्ति भ्रातृवन्धूनिति । द+"दार जारौ कर्त्तरि णिलुक च ।" ३ । ३ । २ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या घञ णिलुक च ।) भार्य्या । बहुवचनान्तोऽयम । इत्यमर । २ । ६ । ६ ॥ (यथा महाभारते । १ । १५६ । २७ ।
"आपदर्थे धन रक्षेत दारान रक्षेत धनैरपि ।
आत्मान सतत रक्षेत दारैरपि धनैरपि ॥")

दारा, स्त्री, (दारयति भ्रातिवन्धूनिति । दृ+णिच+अच+टाप ।) दारा । इत्यमर टीकाया भरत ॥ (यथा, भागवते । ७।१४।११ ।
"अप्येकामात्मनो दारा नृणा स्वत्वग्रहो यत ॥")

दारि, स्त्री, (दारयतीति । दृ+णिच+इन ।) विदारक । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥

दारिका, स्त्री, (दारक+टापि अत इत्वम ।) कन्या । इति जटाधर ॥ (यथा, हरिवंशे । ४१ । १५६ ।
"अरिष्ट वृषभ केशि पूतना दैत्यदारिकाम ॥")

दारित, त्रि, (दार्य्यते स्मेति । दृ+णिच+क्त ।) कृतदारण । तत्पर्य्याय । भिन्न २ भेदित ३ । इत्यमर । ३ । १ । १ ॥ विदारित ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०७ । ४६ ।
"अशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ।
जगाम दु खात त देश यत्र वै दारिता मही ॥"
ताडित । यथा, कालिकापुराणे ६ अध्याये ।
"तत सुदर्शनो राजा गदया दारितोऽपतत ॥")

दारिद्र्य, क्ली (दरिद्रस्य भाव । दरिद्र+ष्यञ ।) दरिद्रता । यथा,—
"प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रता नृप ।"
इति नैषधे । १ । १५ ॥
(यथा मृच्छकटिके १ अङ्के ।
"दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरण मम रोचते न दारिद्र्यम ।
अल्पक्लेश मरण दारिद्र्यमनन्तक दु खम ॥")
नियंकारान्तोऽप्ययम ॥

दारी, स्त्री, (दारयति पदतलमिति । दृ+णिच+"सर्व्वधातुभ्य इन ।" उणा ४ । ११८ । इति इन । कृदिकारादिति पक्षे ङीष ।) क्षुद्ररोगविशेष । बिवाई इति लोके । तल्लक्षणम यथा,—
"परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयो ।
पादयो कुरुते दारी सरुजा तलसंश्रिताम ॥"
तच्चिकित्सा यथा —
"पाददार्य्या शिरा शाश्वो मोक्षयेत्तलशोधिनीम ।
स्नेहस्वेदोपपन्नौ च पादौ वा लेपयेन्मुहु ॥
मधूच्छिष्टवसामज्जाज्यते क्षारविमिश्रिते ॥
स्नुही चारो यवक्षार ।
सर्ज्जाक्ससिन्धूद्भवयोश्चूर्णं मधुघृतप्लुते ।
निर्म्मथ्य कटुतैलाक्त हित पादप्रमार्ज्जने ॥
मधुसिक्थकगैरिकघृतगुग्गुलुसहिधास्य साल
निर्यासै ।
गैरिकसहितैर्लेप पादस्फुटनाग्रहसिद्ध ॥
मधुसिक्थक मोम । प्रथम गैरिक शिलाजतु । द्वितीय गैरिक गेरु इति लोके । सालनिर्य्यास राल ।
उन्मत्तकस्य बीजेन माणकक्षारवारिणा ।
विपक्व कटुतैलन्तु हन्याद्दारी न सशय ॥
इति धत्तूरतैलम ॥" इति भावप्रकाश ॥

दारु क्ली पु, (दीर्य्यते इति । दृ+"दृसनिजनीति ।" उणा । १ । ३ । इति ञुण ।) काष्ठम । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा महाभारते ।१।१४५।११।
"शण तैल घृतञ्चैव जतु दारूणि चैव हि ।
तस्मिन वेश्मनि सर्व्वानि निक्षिपेथा समन्तत ॥")

दारु, क्ली (द+ञुण ।) देवदारु । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । १७ ।
"दारुपद्मकशुण्ठीभिरेवमेव कृतोऽपि वा ॥"
अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम ।
"सुरदारु द्रुकिलिम सुराह्व भद्रदारु च ।
देवकाष्ठ पीतदारु देवदारु च दारु च ॥")
पित्तलम । इति मेदिनी । रे ४७ ॥

दारु, त्रि (ट+ञुण ।) शिल्पी । दारक । इति धरणी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६ । १ ।
"इन्द्रस्येव प्र तवसस्कृतानि वन्दे दारु वन्दमानो
विवक्मि ॥"
"दारु पुरा भेत्तार वन्दे ।' इति तत्र सायन ॥)
दाता । इति त्रिकाण्डशेष ॥

दारुक, क्ली, (दारु+स्वार्थे कन ।) देवदारु । इति राजनिर्घण्ट ॥

दारुक, पु, श्रीकृष्णसारथि । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, महाभारते । २ । ८ । २८ ।
"दारुकेण च सूतेन सहितो देवकीसुत ॥"
योगाचार्य्यविशेष । स तु महादेवस्य अवतारविशेष । यथा, शिवपुराणे वायुसहितायाम । २ । १ । ४ ।
"जटामाली चाट्टहासो दारुको लाङ्गली
तथा ॥")

दारुकदली, स्त्री, (दारुवत कठिना कदली ।) वनकदली । इति राजनिर्घण्ट ॥

दारुका, स्त्री, (दारुणा काष्ठेन कायतीति । कै+क । टाप ।) काष्ठमयस्त्री । काठेर पुतुल इति भाषा । तत्पर्य्याय । पुत्रिका २ दारुस्त्री ३ शालभञ्जिका ४ शालभञ्जी ५ शालाङ्की ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ दारुपुत्रिका ७ कुरुटी ८ दारुगर्भा ६ । इति हारावली । ७१ ॥

दारुगन्धा, स्त्री, (दारुणि गन्धो यस्या ।) पीडानामगन्धद्रव्यम । इति राजनिघण्ट ॥

दारुगर्भा स्त्री (दारुमयो गर्भो यस्या ।) दारुमयस्त्री । इति हारावली । ७१ ॥

दारुज, पु, (दारुणो जायते इति । जन+ड ।) मर्द्दल । इति शब्दरत्नावली ॥ काष्ठनिर्म्मिते त्रि ॥ (यथा, कालिकापुराणे । ६७ अध्याये ।
"आसन प्रथम दद्यात पौष्प दारुजमेव वा ॥")

दारुण, पु (दारयतीति । दृ+णिच+"कृदारिभ्य उनन ।" उणा ३।५३। इति उनन- ।) चित्रक । इति राजनिर्घण्ट ॥ भयानकरस । (विष्णु । यथा, महाभारते ।१३।१४६।७४
"सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रद ॥'
"सन्मार्गविरोधिना दारणत्वात (खण्डकत्वात) दारुण ।" इति तद्भाष्ये शङ्कर ॥) भयहेतौ, त्रि । इत्यमर ।१।७।२ ॥ (यथा, देवीभागवते । ५।४।२७ ।
"हाहाकारो महानासीत सम्प्रहाराश्च दारुण ।
उत्पपात तत सिंहो नृपस्योपरि दारुण ॥"
कठोर । यथा, तत्रैव ।१।४।५२।
"दारुण देहदमन सर्व्वलोकभयङ्करम ॥")

दारुणक, क्ली (दारुणवत कायतीति । कै+क ।) मस्तकजातक्षुद्ररोगविशेष । लोके रूसी इति ख्यात । तस्य लक्षणमाह ।
"दारुणा कण्डरा रूक्षा केशभूमि प्रजायते ।
मारुतश्लेष्मकोपेन विद्याद्दारुणकन्तु तत ॥
दारुणा ककशा ॥"
तस्य चिकित्सा यथा —
"कार्य्यो दारुणके मूर्द्धि प्रलेपो मधुसयुत ।
पियालबीजमधुककुष्ठमाषै ससैन्धवै ॥
आम्रबीज तथा पथ्या द्वय स्यात मात्रया समम ।
दुग्धेन पिष्ट तल्लेपो दारुण हन्ति दारुणम ॥
दुग्धेन खाखस बीज प्रलेपाद्दारुण हरेत ।
गुञ्जाफलै शृत तैल भृङ्गराजरसेन च ॥
कण्डुदारुणहृत कुष्ठकपालव्याधिनाशनम ॥"
इति गुञ्जातैलम ।" इति भावप्रकाश ॥
(अथ भृङ्गराजतैलम ।
"भृङ्गराजत्रिफलोत्पलशारि
लौहपुरीषसमन्वितकारि ।
तैलमिद पच दारुणहारि
कुञ्चितकेशघनस्थितकारि ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥)

दारुनिशा, स्त्री, (दारुबहुला निशा हरिद्रा ।) दारुहरिद्रा । इति रत्नमाला ॥ (अस्या गुणा यथा,—
"दार्व्वीनिशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

दारुपत्री स्त्री, (दारुण पत्रमिव पत्रमस्या । ङीष ।) हिङ्गुपत्री । इति राजनिघण्ट ॥

दारुपीता, स्त्री, (दारुणा पीतेव । काष्ठप्रधानत्वात तथात्वम ।) दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्ट ॥

दारुपुत्रिका, स्त्री, (दारुमयी पुत्रिका ।) दारुका । इति हारावली । ७१ ॥

दारुमुख्याह्वया, स्त्री (दारुमुख्यमाह्वयते आह्वते इति । आ+ह्वे+अच ।) गोधा । इति राजनिर्घण्ट ॥

दारुसिता स्त्री, (दारुणि सिता शर्करेव ।) त्वक । दारचिनि इति भाषा । तन्नामगुणा ।
"त्वकखाद्वी तु तनुत्वक स्यात तथा दारुसिता मता ।
उक्ता दारुसिता स्वाद्वी तिक्ता चानिलपित्तहृत॥ सुरभि शुक्रला बल्या मुखशोषतृषापहा ॥"
इति भावप्रकाश ॥

दारुस्त्री, स्त्री, (दारुमयी स्त्री ।) दारुका । इति त्रिकाण्डशेष ॥

दारुहरिद्रा, स्त्री, (दारुप्रधाना हरिद्रा ।) स्वनामख्यातवृक्षविशेष । तत्पर्याय । पीतद्रु २ कालेयक ३ हरिद्रु ४ दार्व्वी ५ पचम्पचा ६ पर्ज्जनी ७ । इत्यमर ।२।४।१ २ ॥ पीतिका ८ पीतदारु ९ स्थिररागा १ कामिनी ११ कटङ्कटेरी १२ पर्ज्जन्या १३ पीता १४ दारुनिशा १५ कालीयकम १६ कामवती १७ दारुपीता १८ कर्कटिनी १९ दारु २ निशा २१ हरिद्रा २२ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणा । तिक्तत्वम । कटुत्वम । उष्णत्वम । व्रणमेहकण्डुविसर्पत्वग्दोषविषकर्णाक्षिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ कफपित्तशोथ नाशित्वम । विशेषेण कफाभिष्यन्दनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

दारुहस्तक पु, (हस्त इव प्रतिकृति । "इवे प्रतिकृतौ ।" ५।३।९६। इति कन । दारुणो हस्तक ।) काष्ठनिर्म्मितहस्त । काठेर हाता इति भाषा । तत्पर्याय । तर्दू २ । इत्यमर । ३ । २ । २४ ॥

दार्घसत्र , त्रि, (दीर्घसत्रे भव । दीर्घसत्र+अण् । "देविकाशिंशपेत ।" ७।३।१। इति आदाच आत ।) दीर्घसत्रयागे भव । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

दार्ढ्य, क्ली, (दृढस्य भाव । दृढ+"वर्णदृढादिभ्य ष्यञ च ।" ५।१।१२३। इति ष्यञ ।) दृढता । (यथा, पञ्चदशाम । ६ । १ । ४ ।
"वाक्यान्यपि यथाप्रज्ञ दार्ढ्यायोदाहरन्ति हि ॥")

दार्द्दर, क्ली, दक्षिणावर्त्तशङ्ख । जतु । जलम् । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥ दर्दुर शब्दश्च ॥

दार्व्वट, क्ली, मन्त्रवेश्म । इति हारावली ।१६८॥

दार्व्वण्ड , पु, (दारुवत कठिनमण्ड यस्य ।) मयूर । इति शब्दकल्पतरु ॥

दार्व्वाघाट , पु, (दारु काष्ठ आहन्तीति। आ+हन+"दारावाहनोऽणन्तस्य च ट सञ्ज्ञायाम ।" ३।२।४९। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या अण टश्चान्तादेश ।) शतपत्रकपक्षी । इत्यमर । २ । ५ । १७ ॥ काठठोकरा इति भाषा । (यथा, महाभारते । १० । ७ । १८ ।
"दार्व्वाघाटसुखाश्चापि चाषवक्त्राश्च भारत ॥")

दार्व्वाघात , पु, (दारुणि आघातो यस्मात ।) दार्व्वाघाटपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

दार्व्विका, स्त्री, (दारयतीति । दॄ+उणादित्वात साधु । । दार्व्वी दारुहरिद्राविकार । तत स्वार्थे कन टाप पूर्व्वह्रस्वश्च ।) क्वाथोद्भवतुत्थम । गोजिह्वा । इत्यमर । २ । ४ । ११६ ॥

दार्व्विपत्रिका, स्त्री, (दार्व्व्या पत्रमिव पत्र मस्या । दार्व्विपत्रा तत स्वार्थ कन टापि अत इत्वञ्च ।) गोजिह्वा । इति रत्नमाला ॥

दार्व्वी, स्त्री (दारयति । दॄ+"उणादयश्च ।" उणा ४ । ६७ । इति निपातनात साधु ।) दारुहरिद्रा । (अस्या पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम ।
"कटङ्कटेरी दार्व्वी स्यात्तथा दारुनिशेति च । ख्याता दारुहरिद्रा च पर्ज्जनी च पचम्पचा ॥"
अस्या गुणा यथा —
"दार्व्वी निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) गोजिह्वा । इति मेदिनी । वे, ११ ॥ देवदारु । हरिद्रा । इति विश्व ॥

दार्व्वीक्वाथोद्भव, क्ली, (दार्व्व्या दारुहरिद्राया क्वाथादुद्भवो यस्य ।) रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ कृत्रिमरसाञ्जनम । इति रत्नमाला ॥

दार्षद , त्रि, (दृषदि पिष्ट । दृषद्+"शेषे ।" ४ । २ । ९२ । इत्यण ।) दृषद्भव । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

दाल, क्ली, (दलेभ्य सञ्चितम । दल+अण । यदुक्तम,—
"सस्तम्ब पतित पुष्पात यत्तु पत्त्रोपरि स्थितम । मधुराम्लकषायञ्च तद्दाल मधु कीर्त्तितम ॥")
वन्यमधु । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥ इन्द्रनील दलाकारस्य भ्रमरविशेषोत्पन्न वृक्षकोटरान्तरभव मधु । अस्य गुणा । कटुत्वम । कषायत्वम । अम्लत्वम । मधुरत्वम् । पित्तदोषकारित्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥

दाल , पु, (दले जातम । दल+अण ।) कोद्रव । इति हेमचन्द्र ॥

दालव , पु, स्थावरविषभेद । इति हेमचन्द्र । ४ । २६६ ॥

दाला, स्त्री, (दलयति स्थूलमतिभिरिति । दल+ घञ +टाप ।) महाकाल । इति भावप्रकाश ॥

दालिका, स्त्री, (दालेव । स्वार्थे कन् टाप अत इत्वञ्च ।) महाकाल । इति भावप्रकाश ॥

दालिम , पु, (दाडिम । डस्य ल ।) दाडिम । इत्यमरटीकायां भरत ॥

दाली, स्त्री, (दाल्यते इति । दल+णिच+इन् । कृदिकारादिति ङीष ।) देवदाली लता । इति राजनिर्घण्ट ॥

दाल्भ्य , पु, (दलभस्य मुनेर्गोत्रापत्यम् । "गर्गादिभ्यो यञ ।" ४ । १ । १ ५ । इति यञ ।) मुनिविशेष । (यथा, महाभारते ।२।४।११।
"बको दाल्भ्य स्थूलशिरा कृष्णद्वैपायन शुक ॥")

दाल्भि , पु (दालयति असुरानिति । दल+ णिच+बाहुलकात मि ।) इन्द्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥

दाव , पु, (दुनोति उपतापयतीति । दु+"दुन्यो रनुपसर्गे ।" ३।१।१४२ । इति ण ।) वनम । (यथा महाभारते ।१।२२४।६।
"इदमिन्द्र सदा दाव खाण्डव परिरक्षति ॥") वनवह्नि । इत्यमर । ३ । ३ । २ ५ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६६ । १ ।
"उत्सृज्य दमयन्ती तु नलो राजा विशाम्पते । । ददर्श दाव दह्यन्त महान्त गहने वने ॥") अग्नि । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठ ॥ उपताप । इति भरतकृतद्विरूपकोष ॥

दावाग्नि , पु, (दावोद्भवोऽग्नि । शाकपार्थिववादि वत्समास ।) वनोद्भवाग्नि । तत्पर्याय । दवाग्नि २ दावानल ३ । इति शब्दरत्नावली॥ दव ४ दाव ५ । इत्यमर । ३ । ३ । २ ५ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५५ । १५ ।
"दावाग्निप्रसदृश चक्रतु पार्थिव रज ॥")

दावानल , पु (दावोद्भव अनल । दाव एवानलो वा ।) दावाग्नि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २६ । ६६ ।
"यद्दावानलतप्तस्य सुधाह्रदनिमज्जने ॥")

दाविक त्रि,(देविकायां भव । अण । "देविकाशिंशपेति ।"७ । ३ । १ । इति आदाच आत ।) देविकानदीसम्भव । इत्यमर ।१। १ ।३६॥

दाश, ऋ ङ क दाने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा आत्म सक सेट ।) द्वितीयस्वरी । ऋ, अददाशत । क ङ दाशयते । इति दुर्गादास ॥

दाश, ऋ ञ दाने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वां उभ-सक-सेट ।) ऋ, अददाशत । ञ, दाशति दाशते । इति दुर्गादास ॥

दाश, न र हिंसने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा पर सक सेट ।) द्वितीयस्वरी । न, दाश्नोति । र वैदिक । इति दुर्गादास ॥

दाश पु, (दाश्यते दीयते भृतिरस्मै । दाश दाने+सम्प्रदाने घञ ।) भृत्य । इत्यमरटीकायां रमानाथ ॥ (दशति छिनत्ति मत्स्यानिति । दनश+"दृशेश्च ।" उणा ५ । ११ । इति ट नस्य आच्च ।) धीवर । यथा देवीभागवते । २ । १ । ३८ ।
"मत्स्यगन्धेति नाम्ना वै गुणेन समजायत । विवर्द्धमाना दाशस्य गृहे सा वासवी शुभा ॥")

दाशपुर, क्ली, (दाशान कैवर्त्तान् पिपर्त्ति पालयतीति । पॄ+क । "उदोष्ठ्यपूर्व्वस्य ।" ७ । १ । १ २ । इति उत्वम् ।) दशपुरम् । इत्यमरटीकायां स्वामी॥

दाशरथ , पु, (दशरथस्य अयम् । तस्येदमिति पितापुत्रत्वरूपसम्बन्धार्थे अण ।) श्रीराम । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महानाटके ।
"प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥"
दशरथसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, भट्टि । २ । ५३ ।
"अजीगणद्दाशरथ न वाक्यम ॥")

दाशरथि , पु, (दशरथस्य अपत्य पुमान । "अत इञ ।" ४ । १ । ९५ । इतीञ ।) श्रीराम

इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रामायणे ।२।४५।११।
'यथा यथा दाशरथिर्धर्म्ममेवाश्रितोऽभवत ।
तथा तथा प्रकृतयो राम पतिमकामयन ॥”)

दाशार्ह, पु, (दाश दाने+भावे घञ । दाश दान मर्हतीति । अर्ह+अच ।) विष्णु । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा महाभारते ।१३।१४९।६७।
“विजयो जय सत्यसन्धो दाशार्ह सात्वता
पति ॥”)
दशार्हदेशजश्च ॥

दाशेरक, पु मालवदेश । इति त्रिकाण्डशेष ॥

दाश्व त्रि (दाशति ददातीति । दाश+बाहुलकात वन ।) दाता । इति जटाधर ॥

दाश्वान, [स] त्रि, (दाशृ दाने+“दाश्वान साह्वान मीढ्वांश्च । ” ६।१।१२। इति क्वसुप्रत्ययेन निपातनात साधु ।) दत्तवान । इति मुग्धबोधम ॥ (यथा, रघु । १४ । ७१ ।
“तस्मै मुनिर्दोहदलिङ्गदर्शी
दाश्वान सुपुत्राशिषमित्युवाच ॥”)

दास, ऋ ञ दाने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा उभ-सक-सेट ।) ऋ, अददासत । ञ, दासति दासते । इति दुर्गादास ॥

दास, र न वधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वां-पर सक सेट ।) र वैदिक । न दास्नोति । इति दुर्गादास ॥

दास पु, (दसतीति । दसि+“दसेष्टटनौ न आत ।” उणा ५ । १ । इति ट नकारस्य चाकार ।) शूद्र । (यथा, ऋग्वेदे ।२।१२।४।
“यो दास वर्णमधर गुहाक ॥”
अधुना कायस्थाना उपाधिभेद । स तु अष्टसिद्ध मौलिकानामन्यतम । यथा, कुलदीपिकायाम ।
“गौडेऽष्टौ कीर्त्तिमन्तश्चिरवसतिकृता मौलिका ये हि सिद्धा-
स्ते दत्ता सेनदासा करगुहसहिता पालिता सिंहदेवा ॥”)
ज्ञातात्मा । धीवर । इति मेदिनी । से, ४ ॥ दानपात्रम । इति विश्व ॥ शूद्राणा नामान्त-प्रयोज्यपद्धतिविशेष । यथा —
“शर्म्मान्त ब्राह्मणस्य स्यात वर्म्मान्त क्षत्रियस्य च।
गुप्तदासात्मक नाम प्रशस्त वैश्यशूद्रयो ॥”
इत्युद्वाहतत्त्वम ॥ * ॥
दास्यते दीयते भूतिमूल्यादिक यस्मै स । चाकर इति भाषा । तत्पर्याय । भृत्य २ दासेर ३ दासेय ४ गोप्यक ५ चेटक ६ नियोज्य ७ किङ्कर ८ प्रैष्य ९ भुजिष्य १ परिचारक ११ । इत्यमर । २ । १ । १७ ॥ प्रेष्य १२ प्रेष १३ प्रैष १४ । इति भरत ॥ परिकर्म्मी १५ परिचर १६ सहाय १७ उपस्थाता १८ सेवक १९ अभिसर २ अनुग २१ । स पञ्चदशविध । यथा नारद ।
“गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागत ।
अन्नाकालभृतस्तद्वदाहित स्वामिना च य ॥
मोक्षितो महतश्चर्णात युद्धे प्राप्त, पणे जित, ।
तवाहमित्युपगत प्रव्रज्यावसित कृत ॥
भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाकृत ।
विक्रेता चात्मन शास्त्रे दासा पञ्चदश स्मृता ॥”
अस्याथ । गृहजातो दास्यामुत्पन्न । दाया दुपागत क्रमागत । अन्नाकालभृत दुर्भिक्ष पोषित । स्वामिना आहितो बन्धकीकृत । मोक्षित ऋणमोचनेनाङ्गीकृतदास्य । तवाह मित्युपगत कस्याप्यदास सन स्वय दासत्वेन दत्तरूप । प्रव्रज्यावसित सन्यासभ्रष्ट । कृत केनचिन्निमित्तेन एतावतकालपर्य्यन्त तवाह दास इति कृतसमय । भक्तदास सुभिक्षेऽपि भक्तार्थमङ्गीकृतदास्य । वडवाकृत वडवा दासी तल्लोभादङ्गीकृतदास्य । इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृतक्रमसग्रह ॥ तस्य कर्म्म यथा,—
“कर्म्मापि द्विविध ज्ञेयमशुभ शुभमेव च ।
अशुभ दासकर्म्मोक्त शुभ कर्म्मकृता स्मृतम ॥
गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम ।
गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम् ॥
अशुभ कर्म्म विज्ञेय शुभमन्यदत परम ॥”
इति मिताक्षराया नारद ॥
“विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्यो भूपस्य भूमिप ।।
सर्व्वेषा किङ्करा शूद्रा ब्राह्मणस्य विशेषत ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम ॥

दासनन्दिनी स्त्री, (दासस्य धीवरस्य नन्दिनी ।) सत्यवती । इति शब्दरत्नावली ॥

दासपूर, क्ली, (दासान् धीवरान पूरयतीति । पूर+“कर्म्मण्यण ।” ३ । २ । १ । इत्यण ।) कैवर्त्तीमुस्तकम । इति शब्दरत्नावली ॥

दासिका स्त्री, (दासति ददाति आत्मानमिति । दास दाने+ण्वुल । टाप अत इत्वञ्च ।) दासी । इत्यमरटीकायां भरत ॥

दासी, स्त्री, (दासति ददात्यात्मानमिति । दास+अच । गौरादित्वात ङीष ।) भुजिष्या । इति मेदिनी । से, ४ ॥ तत्पर्याय । कर्म्मकरी २ । इति मुग्धबोधम ॥ दासपर्य्यायशब्दा स्त्रीलिङ्गे अस्या पर्य्यायशब्दा भवन्ति ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २ । ७२ ।
“न गता च वधूस्तत्र प्रेष्या सम्प्रेषिता तया ।
तस्याश्च विदुरो जातो दास्या धर्म्माशत शुभ ॥”)
काकजङ्घा । नीलाम्लान । नीलझिण्टी । इति राजनिर्घण्ट ॥ पीतझिण्टी । इति रत्नमाला ॥ वेदी । इति विश्व ॥ (दास+ङीप ।) शूद्रपत्नी कैवर्त्तपत्नी च ॥ (नदीभेद । यथा, महाभारते । ६ । ९ । ३१ ।
“सुरसा तमसा दासी सामान्या वरणामसीम ॥”)

दासीघट, पु (दासीपादनिक्षेप्यो घट । मध्यपदलोपिसमास ।) नवम्या महापातकिन परित्यागार्थ सपिण्डसमानोदकनियुक्तदक्षिणाभिमुखदासीपादनिक्षेप्यजलपूर्णकलस । तदनुष्ठान यथा मनु । ११ । १८३—१८५ ।
“पतितस्योदक कार्य्य सपिण्डैर्बान्धवैर्बहि ।
निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विगगुरुसन्निधौ ॥
दासीघटमपा पूर्ण पर्य्यस्येत प्रेतवत पदा ।
अहोरात्रमुपासीरन्नशौच बान्धवै सह ॥
निवर्त्तेरंश्च तस्मात्तु सम्भाषणसहासने ।
दायाद्यस्य प्रदानञ्च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥”
“पतितस्येति । महापातकिनो जीवत एव प्रेतस्योदकक्रिया वक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डै समानोदकैश्च ग्रामाद्बहिर्गत्वा ज्ञात्यृत्विगगुरुसन्निधाने रिक्ताया नवम्या तिथौ दिनान्ते कर्त्तव्या ॥ दासीति । सपिण्डसमानोदकनियुक्ता दासी उदकपूर्णं घट प्रेतवदिति दक्षिणाभिमुखीभूय पादेन क्षिपेत । यथा स निरुदको भवति तदनु ते सपिण्डा समानोदकै सहाहोरात्रमशौचमाचरेयु ॥ निवर्त्तेरन्निति । तस्मात पतितात सपिण्डादीना सम्भाषणमेकासनोपवेशनञ्च तस्मै ऋक्थप्रदान सावत्सरिकादौ निमन्त्रणादिरूपो लोकव्यवहार एतानि निवर्त्तेरन ॥” इति कुल्लूकभट्ट ॥

दासीसभ क्ली, (दासीना सभा । “अशाला च । ” २ । ४ । २४ । इति क्लीवत्वम ।) दास्या सभा । इत्यमर । ३ । ५ । ७७ ॥

दासेय, पु, (दास+स्वार्थे ढक ।) दास । इत्यमर । २ । १ । १७ ॥ कैवर्त्त । इति शब्दरत्नावली ॥ (दासस्य अपत्यमिति ।) दासोत्पन्ने त्रि ॥

दासेयी, स्त्री, (दासेय+स्त्रिया ङीप ।) सत्यवती । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, महाभारते । १ । १ । ४९ ।
“समीक्ष्य राजा दासेयीं कामयामास शान्तनु ॥”)

दासेर, पु (दास्या अपत्यम । ढ्रक ।) दास । इत्यमर । २ । १ । १७ ॥ कैवर्त्त । इति शब्दरत्नावली ॥ (दास+बाहुलकात एरच ।) उष्ट्र । दासिकापत्ये, त्रि । इति मेदिनी । रे, १६९ ॥

दासेरक, पु, (दासेर+स्वार्थे कन ।) उष्ट्र । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, माघे । ५ । ६६ ।
“दासेरक सपदि सवलित निषादै
र्विप्र पुरा पतगराडिव निर्जगार ॥”)
दासीसुत । इति हारावली । २४८ ॥ (जातिभेद । यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ४६ ।
“दशार्णका प्रयागाश्च दासेरकगणै सह ॥”)

दास्य, क्ली, दासस्य भाव । (दास+ष्यञ ।) दासत्वम । यथा,—
“अर्च्चन वन्दन मन्त्रजप सेवनमेव च ।
स्मरण कीर्त्तन शश्वद्गुणश्रवणमीप्सितम ॥
निवेदन स्वस्य दास्य नवधा भक्तिलक्षणम ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम ॥

दास्यमान त्रि, दाधातो कर्म्मणि स्यमान प्रत्ययेन निष्पन्न । भविष्यद्दानसम्बन्धिवस्तु । इति व्याकरणम ॥ “अपि च जनविशतिदास्यमान पिण्डस्थानानि यथा ।” इति तिथ्यादितत्त्वम ॥

दाह, पु, (दह+भावे घञ ।) दहनम् । भस्मीकरणम् । (यथा, मार्कण्डेये । ३ । २३ ।
“तदभावे च नृपति, कारयेत स्वकुटुम्बिना ।

तज्जातीयैर्द्दि सम्यक्दाहाद्या सकला क्रिया ॥")
अथ शवदाहविधिर्यथा,—

"गतप्राणं ज्ञात्वा पुत्त्रादि स्नात्वा अन्न कृत्वा स्थापयेत। ततो गतप्राणं स्नापयित्वा वाससा स्वशरीरमाच्छाद्यास्तीर्णकुशायां भूमौ दक्षिणाशिरस स्थापयेत। ततो घृतेनाभ्यज्य,

ॐ गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्या शिलोच्चया ।
कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गाञ्च यमुनाञ्च सरिद्वराम ॥
कौशिकी चन्द्रभागाञ्च सर्व्वपापप्रणाशिनीम ।
भद्रावकाशां गण्डक्यां सरयू पावां तथा ॥
वैणवञ्च वराहञ्च तीर्थ पिण्डारक तथा ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरित सागरास्तथा ॥

इति ध्यात्वा पुन स्नापयेत। वस्त्रान्तरं परिधाप्य उपवीतमुत्तरीयञ्च दत्त्वा चन्दना गोपनिप्य कर्णनासिकानेत्रद्वयमुखात्मकेषु सप्तच्छिद्रेषु सप्तसुवर्णखण्डिकास्तदभावे कांस्यापिण्डिका निक्षिपेत ततो वस्त्रान्तरेणाच्छाद्य वहेयु । वहनकाले आमपात्रस्य तद-न्नाद्र्धं वर्त्मनि त्यजेत अर्द्ध पिण्डार्थमवशेषयेन। ततोऽग्निदाता पुत्त्रादिश्चिताभूमौ गत्वा तद-न्नार्द्ध तिलसहित पिण्डदानेतिकर्त्तव्यतया उत-सृजेत। स यथा,—गोमयेनोपलिप्ताया भूमौ पातितवामजानु प्राचीनावीती कुशमूलेन ॐ अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इत्यनेन दक्षिणाग्ररेखा कुर्य्यात तदुपरि कुशानास्तीर्य ॐ एहि प्रेत सौम्य गम्भीरेभि पथिभि पूर्व्वीभि-र्देह्यस्मभ्य द्रविणेह भद्र रयिञ्च न सर्व्ववीर नियच्छ इत्यावाह्य सतिलजलपात्रं वामहस्ता-द्दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ॐ अद्यामुकगोत्र प्रेता-मुकदेवशर्म्मन्नवने निक्ष्व इत्यवनेजयेत। ॐ अद्यामुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्तेऽन्नमुप-तिष्ठता इति वामहस्तगृहीतामपात्रादन्न सतिल दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा कुशोपरि दद्यात। पिण्ड-पात्रप्रक्षालनजलेन तदुपरि प्रत्यवनेजन तूष्णीं गन्धादिना सामगेतरेषान्तु नावाहनमिति विशेष। तत पुत्त्रादि स्नात्वा चितां रचयित्वा तत्र दारुचय कुर्य्यात। तदुपरि वस्त्रद्वयसहित दक्षिणाशिरस सामगमधोमुखं पुमांस न्यसेत। नार्य्यास्तूत्तानदेहत्व सामगेतरेषा उत्तराशिरस्त्वम। ततो देवाश्चाग्निमुखा सर्व्वे हुताशन गृहीत्वा एन दहन्तु इति मनसा ध्यात्वाग्नि गृहीत्वा

ॐ कृत्वा तु दुष्कर कर्म्म जानतावाप्यजानता ।
मृत्युकालवश प्राप्य नर पञ्चत्वमागतम ॥
धर्म्माधर्म्मसमायुक्त लोभमोहसमावृतम ।
दहेय सर्व्वगात्राणि दिव्यान लोकान स गच्छतु ॥

इति पठित्वा त्रि प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणामुख शिर स्थाने दद्यात। स्त्रीदाहे नरमित्यत्र पाठ न नारीमित्यूह । ततो दाहे वृत्ते प्रादेश-प्रमाणा सप्तकाष्ठिका गृहीत्वा चिताग्निं सप्त-वारान प्रदक्षिणीकृत्य सप्तकाष्ठिका एकैक-क्रमेण चिताग्नौ प्रक्षिपेत। तत कुठारेण कृव्या-दाय नमस्तुभ्यमिति मन्त्र सकृत पठित्वा चितास्थज्वलद्दार्व्वुपरि सप्तप्रहारा देया तमग्नि-मपश्यद्भिर्व्वामावर्त्तेन स्नातु नदी गन्तव्या। नग्न शव न दहेत शवसम्बन्धिवस्त्रादि श्मशान-वासिचाण्डालादिभ्यो दद्यात। सूतिका रज-स्वलाञ्च वस्त्रान्तरावृतां सतिलपञ्चगव्य जल-पूर्णकुम्भ आपोहिष्ठीयवामदेव्यादिभिरभिमन्त्र्य स्नापयित्वा दहेदिति विशेष । गर्भवत्यास्तु गर्भं नि सार्य्य स्थानान्तरे निक्षिप्य तस्या दाह कार्य्य । ततो जलसमीप गत्वा पुत्त्रादय प्रयोगज्ञानाभिज्ञ श्यालकादिक प्रार्थयेयु । उदक करिष्याम इति तेन च कुरुध्व मा चैव पुन रित्यशतवर्षे प्रेते कुरुध्वमेवोऽस्मिन इत्युत्तरे दत्ते वृद्धपुर सरमवतरण जले। तत परिहित-वस्त्र प्रक्षाल्य तदेव परिधाय प्राचीनावीतिनो दक्षिणामुखा ॐ अपन शोशुचदघमित्यनेन मन्त्रेण वामहस्तानामिकया अप आलोड्य एकवस्त्रा सकृन्निमज्योन्मज्याचम्य दक्षिणा-मुखास्तर्पयेयु । तत ॐ अमुकगोत्र प्रेतममुक-देवशर्म्माण तर्पयामीति सामगाना प्रयोग यजुर्व्वेदिनान्तु अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्ने-तत्ते तिलोदक तृप्यस्वेति एकाञ्जलिदानमाव-श्यक अञ्जलित्रयदाने फलातिशय । तत पुन स्नात्वा जलादुत्थाय बालपुर सर कार्य्यम। तत शाद्वले उपविश्य,

मानुष्ये कदलीस्तम्भ नि सारे सारमार्गणम् ।
य करोति स सम्मूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥
पञ्चधा सम्भृत कायो यदि पञ्चत्वमागत ।
कर्म्मभि स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥
गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्द्दैवतानि च ।
फेनप्रख्य कथ नाश मर्त्त्यलोको न यास्यति ॥
श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्त प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवश ।
अतो न रोदितव्य हि क्रिया कार्य्या विधानत ॥

इति ध्यात्वा गृहद्वार समागत्य निम्ब-पत्राणि दन्तै खण्डयित्वा शमी पाप शमय त्विति शमी स्पृष्ट्वा अश्मेव स्थिरो भूयास इत्य-श्मान पदा स्पृष्ट्वा अग्निर्न शर्म्म यच्छतु इति अग्नि स्पृष्ट्वा वृषभच्छागयोर्म्मध्ये स्थित्वा ज्योगि-तिमन्त्रेण द्वावपि स्पृष्ट्वा गोमयमुदक गौरसर्षपाश्च स्पृष्ट्वा बालपुर सरा गृह विशेयु । दिवा चेद्दाहस्तदा रात्रौ ग्रामप्रवेश रात्रौ चेत्तदा दिवसे। अशक्तौ ब्राह्मणानुमति गृहीत्वा काल-प्रतीक्षण विना प्रवेष्टव्यम।" इति शुद्धितत्त्वम ॥

दाहक, पु, (दहतीति। दह + ण्वुल।) चित्रक । रक्तचित्रक । इति राजनिर्घण्ट ॥ दाह-कर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये ।२।२८५।
"क्षेत्रवेश्मवनग्रामविवीतखलदाहका ।
राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥"
उष्णगुण । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"काञ्जिक दधितैलन्तु वल्लीमरिचनाशनम् ।
दाहक गात्रशैथिल्य वक्त्र सन्तर्पण परम् ॥")

दाहज्वर, पु, (दाहप्रधानो ज्वर ।) गात्रज्वाला-युक्तज्वररोग । तस्यौषधम । यथा —
'पीत वृश्चिकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै ।
सार्द्ध विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेश्वर । ॥"
इति गारुडे १९३ अध्याय ॥

दाहन, क्ली, (दह + णिच + भावे ल्युट ।) भस्मी-करणप्रेरणम । दाहकरान इति भाषा ॥ (यथा ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। १। ६२।
"कलौ कलुषशुष्केध्मदाहनायाग्निरूपिणी ॥")

दाहसर, पु, (दाहाय स्रियते गम्यतेऽस्मिन्निति। सृ + अप ।) श्मशानम। इति त्रिकाण्डशेष ॥

दाहहरण, क्ली, (दाहस्य हरण यस्मात।) वीरणमूलम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

दाहागुरु क्ली (दाहाय यदगुरु।) सुगन्धिद्रव्य विशेष । तत्पर्य्याय । दाहनागुरु २ दाह काष्ठम ३ धूपागुरु ४ तैलागुरु ५ पूरम ६ वनवल्लभम ७। अस्य गुणा । कटुत्वम। उष्णत्वम। केशवर्द्धनत्वम। वर्ण्यत्वम। केशदोषनाशित्वम। सततसौगन्ध्यविस्तारकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥

दिक, [श] स्त्री, (दिशति अवकाश ददाति या। दिश + "ऋत्विगदधृगिति।" ३। २। ५९। इति क्विन-प्रत्ययेन साधु ।) पूर्व्वपश्चिमदक्षिणोत्तरादिरूपा। तत्पर्य्याय। ककुप २ काष्ठा ३ आशा ४ हरित ५। इत्यमर । १।३।१ ॥ निदेशिनी ६ दिशा ७ ककुभ ८ हरित ९ गौ १ । इति शब्दरत्नावली॥ अपि च। आता १ आशा २ उपरा ३ आष्ठा ४ काष्ठा ५ व्योम ६ ककुभ ७ हरित ८ इत्यष्टौ दिङ्नामानि। इति वेदनिघण्टौ १ अध्याय ॥ अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
"कृत्वैवमवधिं तस्मादिद पूर्व्वञ्च पश्चिमम।
इति देशो निर्दिश्येत यया सा दिगिति स्मृता॥"
तस्या वायोर्गुणा ।
"दिग्वायुरनायुष्य प्राणिना नैकदोषकृत ।
सर्व्वर्त्तुनिन्दको हन्ता ह्युद्योतपातपुर सर ॥"
इति राजवल्लभ ॥ * ॥
सा दशधा यथा। पूर्व्वा १ आग्नेयी २ दक्षिणा ३ नैर्ऋती ४ पश्चिमा ५ वायवी ६ उत्तरा ७ ऐशानी ८ ऊर्द्धम ९ अध १ ॥ * ॥ तासा उत्पत्तिर्यथा,—

महातपा उवाच ।
"शृणु राजन्नवहित प्रजापाल। कथामिमाम्।
यथा दिश समुत्पन्ना श्रोत्रेभ्य पृथिवीपते।॥
ब्रह्मण सृजत सृष्टिमादिसर्गे समुत्थिते।
चिन्ताभूत्सहती को मे प्रजा सृष्टा धरिष्यति॥
एव चिन्तयतस्तस्य अवकाश प्रजल्पित ।
प्रादुर्ब्बभूवु श्रोत्रेभ्यो दश कन्या महाप्रभा ॥
पूर्व्वा च दक्षिणा चैव प्रतीची चोत्तरा तथा।
ऊर्द्धाध एव षण्मुख्या कन्या ह्यासंस्तदा नृप।॥
तासा मध्ये चतस्रस्तु कन्या परमशोभना ।
या प्रशस्यो महाभागा गाम्भीर्य्येण समन्विता ॥

ता ऊचु प्रणयाद्देव प्रजापतिमकल्मषम ।
अवकाशन्तु नो देहि देवदेव प्रजापते । ॥
यत्र तिष्ठामहे सर्व्वा भर्त्तृभि सहिता सुखम ।
पतयश्च महाभाग । देहि नोऽव्यक्तसम्भव । ॥
ब्रह्मोवाच ।
ब्रह्माण्डमेतत सुश्रोण्य शतकोटिप्रविस्तरम ।
तस्यान्ते स्वेच्छया तुष्टा उष्यता मा विलम्बथ ॥
भर्त्तॄश्च व प्रयच्छामि स्रष्टा रूपाखनोऽनघा ।
यथेष्ट गम्यता देशो यस्या यो रोचतेऽधुना ॥
एवमुक्तास्च ता सर्व्वा यथेष्ट प्रययुस्तदा ।
ब्रह्मा ससर्ज तूर्णं तान लोकपालान महा-
बलान ॥
दृष्ट्वा तु लोकपालास्तु ता कन्या पुनराह्वयन ।
विवाह कारयामास ब्रह्मा लोकपितामह ॥
एकामिन्द्राय स प्रादादग्नयेऽन्या यमाय च ।
निर्ऋताय च देवाय वरुणाय महात्मने ॥
वायवे धनदेशाय इशानाय च सुव्रत । ।
ऊर्द्ध स्वयमधिष्ठाय शेषायाधोऽथवस्थिताम् ॥
एव दत्त्वा पुनर्ब्रह्मा ताभ्य प्रादात दिशा पुन ।
दशमी भर्त्तृनाम्नस्तु अर्द्धनाम्नोदन प्रभु ॥
तत प्रभृति ता देव सेन्द्राद्या परि-
कीर्त्तिता ॥"
इति वराहपुराणम ॥*॥
न्यायमते अस्या सर्व्वगतत्वम । परममहत्त्व-
परिमाणम । दूरान्तिकादिधीहेतुत्वम । नित्य
त्वम । एकत्वेऽपि उपाधिभेदात प्राच्यादिव्यप
देशभाक्त्वम । अस्या गुणा । सख्या १ परि
मिति २ पृथक्त्वम् ३ सयोग ४ विभाग ५ ।
इति भाषापरिच्छेद ॥ (सामान्यम । यथा,
सुश्रुते । १ । ४३ ।
"वमनद्रव्ययोगाना दिगिय सम्यकीर्त्तिता ॥")

दिक्क , पु, (दिशि कायते शब्दायते इति । कै+
क ।) करभ । इति शब्दरत्नावली ॥

दिक्कर , पु, (दिश आदेश करोति उत्साहान्वि-
तत्वात । कृ+ट ।) युवा । इति भाषटीका-
धृतकोष ॥ (महादेव । यथा, कालिकापुराणे ।
८२ अध्याये ।
"दिक्करस्तरुण प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्कर ॥")

दिक्करवासिनी, स्त्री, (दिक्करे शम्भौ वसतीति ।
वस+णिनि +ङीप ।) देवीविशेष । यथा
"एव दिक्करवासिन्या कथित पूर्व्ववत क्रम ।
य श्रुत्वा नाशुभ किञ्चिदाप्नोति श्रवणे रत ॥
दिक्करस्तरुण प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्कर ।
तस्मिन्नध्युषिता देवी तस्माद्दिक्करवासिनी ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्याय ॥

दिक्करिका, स्त्री, (दिक्करिणो दिग्गजस्य सका
शात कायते शोभते इति । दिक्करिन+कै+
क । ततष्टाप ।) नदीविशेष । यथा,—
"अस्ति ताटकशैले तु सरो मानससन्निभम् ।
यत्र साद्ध शैलपुत्त्र्या जलक्रीडा सदा हर ॥
कुरुते नरशार्दूल । स्वर्णपङ्कजशोभिते ।
तस्य पश्चात्मध्यपूर्व्वभागेभ्यश्च सरित्त्रयम् ॥
अवतीर्य्य प्रयात्येव दक्षिण सागर प्रति ।
तस्य पश्चिमभाग तु नदी दिक्करिकाह्वया ॥
दिग्गजनेत्रसजाता तन दिक्करिका स्मृता ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्याय ॥

दिक्करी, स्त्री, (दिक्कर+ ङीष ।) युवती । इति
हेमचन्द्र । ३ । १७५ ॥

दिक्पति , पु, (दिशा पात ।) दिगधीश्वर ।
तद्यथा । प्राच्यधिपो रवि । अग्निकोणाधिप
शुक्र । दक्षिणाधिप कुज । नैऋतकोणाधिपो
राहु । प्रतीच्यधिप शनि । वायुकोणाधिप-
श्चन्द्र । उत्तराधिपो बुध । इशानकोणाधिपो
गुरु । तस्य प्रमाण यथा,—
"सूर्य्य शुक्र क्षमापुत्त्र सैहिकेय शनि शशी ।
सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राच्यादिदिगधीश्वरा ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम ॥

दिक्पाल पु, (दिश पालयतीति । दिश+पालि
+अण ।) पूर्व्वादिदशदिशा पालक । यथा ।
पूर्व्वस्या दिशि इन्द्र । अग्निकोणे वह्नि ।
दक्षिणस्या दिशि यम । नैऋतकोणे निऋत ।
पश्चिमस्या दिशि वरुण । वायुकोणे मरुत ।
उत्तरस्या दिशि कुवेर । इशानकोणे इश ।
ऊर्द्धदिशि ब्रह्मा । अधोदिशि अनन्त । इति
पुराणम ॥ यथा, पद्मपुराणे ।
"यत्रार्च्चयन्ति विधिना दिक्पालादींस्तु कर्म्मिण ।
तत्र प्रपूजयेद्दन विधि भागवत शुकम ॥"

दिक्शूल, क्ली, (दिश शूलमिव ।) दिग्विशेष-
गमने निषिद्धवारा । यथा,—
पश्चिमाया शुक्ररवी । उत्तरस्या बुधमङ्गलौ ।
पूर्व्वस्या शनिसोमौ । दक्षिणस्या बृहस्पति ।
तथा च ।
"शुक्रादित्यदिने न वारुणदिश न ज्ञे कुजे चोत्तरा
मर्न्दन्दोश्च दिने न शक्रककुभ याम्या गुरौ न
व्रजेत ।
शूलानीति विलङ्घ्य यान्ति मनुजा ये वित्त
लाभाशया
भ्रष्टाशा पुनरापतन्ति यदि ते शक्रेण तुल्या
अपि ॥"
इति ज्योति सारसग्रह ॥
केषाञ्चिन्मत ।
"————बौधे गुरौ दक्षिणाम ।
इशाने ज्वलने चैव नैर्ऋते मारुते तथा ।
न गन्तव्य सुराचार्य्ये प्रतीच्या रविशुक्रयो ॥"
इति सुखबोध ॥

दिगम्बर , पु (दिगेव अम्बर वस्त्र यस्य । उलङ्ग-
त्वात तथात्वम् ।) शिव । क्षपण । (स तु
जैनविशेष । यथा, पञ्चदशाम । ६ । ८२ ।
"दिगम्बरा मध्यमत्वमाहुरापादमस्तकम ।
चैतन्यव्याप्तिसदृष्टेरानखाग्रश्रुतेरपि ॥")
तम । इति मेदिनी । र, २६७ ॥ (नग्ने, त्रि ।
यथा पञ्चतन्त्रे । ५ । १४ ।
"एकाकी गृहसन्त्यक्त पाणिपात्रो दिगम्बर ।
सोऽपि सवाह्यते लोकै तृष्णया पश्य कौतुकम् ॥")

दिगम्बरी, स्त्री, (दिगम्बर+ङीष ।) दुर्गा ।
दिगम्बरस्य पत्नी । इति कुलार्णव ॥ नग्ने, त्रि ।
इत्यमर । ३ । १ । ३६ ॥ (यथा, कालीध्याने ।
"महामेघप्रभा श्यामा तथा चैव दिगम्बरीम ॥ ")

दिग्गज , पु, (दिशो गज ।) दिग्हस्ती । यथा —
'ऐरावत पुण्डरीको वामन कुमुदोऽञ्जन ।
पुष्पदन्त सार्व्वभौम सुप्रतीकश्च दिग्गजा ॥'
इत्यमर । १ । २ । ४ ॥
एत क्रमेण पूर्व्वाद्यष्टदिशा हस्तिन ॥

दिग्ध , पु, (दिह्यते लिप्यते स्म विषादिना इति ।
दिह+क्त ।) विषाक्तबाण । ततपर्य्याय ।
लिप्तक २ । इत्यमर । २ । ८ । ८८ ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ३ । २३ ।
"सा विद्धा बहुभिर्वाक्यै र्दिग्धैरिव गजाङ्गना ॥')
स्नेह । अग्नि । इति हेमचन्द्र ॥ प्रबन्ध ।
इत्यजयपाल ॥

दिग्ध , त्रि, (दिह+क्त ।) लिप्त । इति मेदिनी ।
धे, ७ ॥ (यथा, भट्टि । ३ । २१ ।
"सचन्दनोशीरमृणालदिग्ध
शोकाग्निनागाद्दु द्युनिवासभूरम ॥")

दिग्वासा , [स] पु (दिगेव वासो वस्त्र यस्य ।)
शिव । इति हेमचन्द्र । २ । ११२ ॥ (यथा
महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।
"गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासा काम एव च ॥")
नग्ने, त्रि ॥ (यथा मनु । ११ । २ २ ।
"स्नात्वातुविप्रोदिग्वासा प्राणायामेन शुध्यति ॥")

दिग्विजय , पु, (दिशा दिकस्थितलोकाना विजय ।)
विद्यया युद्धेन वा दिशा विजय । यथा शङ्कर-
दिग्विजय पाण्डवदिग्विजय इत्यादि ॥

दिङ्क , पु (स्फोटनकाले दिङ इति शब्दा कायति
शब्दायते इति । कै+क ।) उत्कुणशिशु ।
इति शब्दार्थकल्पतरु ॥

दित, त्रि, (दीयते स्मेति । दो अवखण्डने+क्त
"द्यतिस्यतीति ।" ७ । ४ । ४ । इति इत्वम ।)
छिन्नम । इत्यमर । ३ । १ । १ ३ ॥

दिति , स्त्री, दैत्यमाता । सा दक्षकन्या (यथा,
महाभारते । १ । ६५ । १२ ।
"अदितिर्दितिर्दनु काला दनायु सिंहिका
तथा ॥")
इय कश्यपपत्नी च । (दो+भाव क्तिन ।)
खण्डनम । इति मेदिनी । ते, २४ ॥ राजविशेषे,
पु । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥ (दातरि त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । ४ । २ । ११ ।
"राये च न स्वपत्याय दव दिति च रास्वा
दितिमुरुष्य ॥"
"दिति दातार च रास्व देहि ।" इति तद्भाष्ये
सायन ॥)

दितिज , पु, (दितेर्जायते इति । दिति+जन+
ड ।) दैत्य । इति हेमचन्द्र । २ । १५२ ॥
(यथा, महाभारते । १ । २३१ । १७ ।
"कृतस्य कर्त्ता दितिजान्तकश्च
जेता रिपूणा प्रवर, सुराणाम् ॥")

दितिसुत, पुं, (दितेः सुतः ।) दैत्यः । इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥ (यथा, नैषधे । १६ । ७५ ।
"दितिसुतगुरुः प्रागेवोक्ता न किं कचवृत्तम् ॥")

दित्य, पुं, (दितौ भवः । दिति+यः ।) दैत्यः । इति शब्दमालायकल्पतरुः ॥ (देहमात्रे धात्वादौ, क्ली । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।१४।९ ।
"दित्यवाड्वयो विराट् छन्दः ॥"
"दोऽवखण्डने क्तिनप्रत्ययः । दितिं खण्डनमर्हतीति दित्यं यान्यं वहतीति दित्यवाट् ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ॥)

दिद्युत्, त्रि, (द्योतते दीप्यतीति । द्युत+"द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ।" ३ । २ । १७८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या क्विपि द्वित्वे "द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् ।" ७ । ४ । ६७ । इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् ।) दीप्तिविशिष्टः । इति मुग्धबोधम् ॥ (स्त्री, दीप्तिः । यथा, ऋग्वेदे ।८।१३।७।
'प्रत्नासमा यजनो दिद्युतो दिवः ।"
"असमा विषमा नानाप्रकारा दिद्युतः दीप्तीर्जनः जनय ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ वज्रम् । इति निघण्टुः ।२।२॥ यथा ऋग्वेदे । ८ । ६६ । ७ ।
"असुन दिद्युत्त्वेषप्रतीका ॥")

दिधिषाय्य, पुं, (दधाति आनन्दमिति । धा+"दिधिषाय्यः ।" उणा ३ । ९७ । इति आय्य धातोर्द्वित्वं इत्वं षुक् च ।) आरोपितबन्धुः ॥ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (धारक, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । ४ । १ ।
"मित्र इव यो दिधिषाय्यो भूद्देव आदेवे जने जातवेदाः ॥"
"दिधिषाय्यो धारयिता भूत ।' इति तद्भाष्ये सायनः ॥ उज्ज्वलदत्तस्तु 'दधिषाय्य" इति उणादिसूत्रं कल्पयित्वा दधिपूर्व्वात् स्यतेराय्यप्रत्ययः इति व्याख्याय दधिषाय्यो घृतम् इत्युक्तवान् ॥)

दिधिषु, पुं, (दिधिं धैर्य्यं स्यतीति । षो+बाहुलकात् कुः । यद्वा, दिधिषू आत्मन इच्छतीति । सुप आत्मनः क्यच् । क्विप् । बाहुलकात् ह्रस्वः ।) द्विरूढापतिः । इत्यमरः ।२।६।२३॥ (गर्भाधानकर्त्ता । यथा, ऋग्वेदे । १ ।११८। ८ ।
"हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ ॥"
"दिधिषोर्गर्भस्य निधातुः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ यथा च भागवते । ६ । ६ । ३५ ।
"भ्रातर्य्यां वीक्ष्य दिधिषुं गुरुणादेन भर्त्सितम् ।
शोचन्त्यात्मानमुर्व्वीशमशपत् कुपिता सती ॥"
"दिधिषुं गर्भाधानकर्त्तारम् ।" इति श्रीधरः ॥) द्विरूढायाम्, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ (धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ ।१७८। ५ ।
"अस्मासो न ये ज्येष्ठास आशवो दिधिषवो न रथ्यः सुदानवः ।"
"तथा दिधिषवो न वसूनां धारका इव ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दिधिषू, स्त्री, (दधाति पापं यद्वा दिधिं धैर्य्यमिन्द्रियदौर्ब्बल्यात् स्यति त्यजतीति । धा वा सो+"अन्दूदृन्फजम्बू ।" उणा । १ । ९५ । इति कूप्रत्ययेन साधुः ।) द्विरूढा । वारद्वयविवाहिता स्त्री । तत्पर्य्यायः । दिधीषूः २ पुनर्भूः ३ दिधिषुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ विवाहितायां कनिष्ठायां सत्याम् अविवाहिता ज्येष्ठा भगिनी । यथा, उद्वाहतत्त्वे ।
"ज्येष्ठायां विद्यमानायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा ।
सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्व्वा च दिधिषूः स्मृता ॥"
(धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७१ । ३ ।
"दधन्नृतं धनयन्नस्य धीतिमादिदर्य्यो दिधिष्वो विभृत्राः ॥")

दिधिषूपतिः, पुं, दिधिषूर्द्विरूढा तस्याः पतिः स्वामी । द्विरूढापतिः । (यथा मनुः ।३।१७३।
"भ्रातुर्मृतस्य भार्य्यायां योऽनुरज्येत कामतः ।
धर्म्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः ॥")

दिन, क्ली, (द्यति खण्डयति महाकालमिति । दो छेदे+"बहुलमन्यत्रापि ।" उणा २ । ४९ । इति इनच् ।) कालविशेषः । तत्पर्य्यायः । घस्रः २ अहः ३ दिवसः ४ वासरः ५ । इत्यमरः ।१। ४ ।२॥ भास्करः ६ दिवा ७ । इति राजनिघण्टुः ॥ वारः ८ अंशकः ९ द्युः १० अंशकम् ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ३।८।
"दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं तदीयमालीनमुखं स्तनद्वयम् ॥")
तत्तु मनुष्यमाने षष्टिदण्डात्मकम् । पितृमाने मानुषचान्द्रमासात्मकम् । देवासुरमाने वत्सरात्मकम् । ब्रह्ममाने द्विसहस्रचतुर्युगात्मकम् । मनुष्यमाने ब्रह्मणो दिनस्य संख्या ।८,६४ , , । इति पुराणम् ॥ तदेव मनुष्याणां सौरसावनचान्द्रनाक्षत्रभेदेन चतुर्व्विधम् । यथा,—
सावनं दण्डाः षष्टिरहः स्वलग्नखगुणांशाढ्यास्तदैनं भवेत् । १ ।
उदयादुदयाद्भानोर्भौमसावनवासरः । २ ।
तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्त्तितः । ३ ।
आगुह्याये स्मृतं प्राज्ञैर्नाक्षत्रं षष्टिनाडिकम् ॥४॥
जीमूतवाहनमते तु सूर्य्यकिरणावच्छिन्नचतुर्यामयुक्तम् ॥

दिन, क्ली, (दो छेदे+इनच् ।) सूर्य्यकिरणावच्छिन्नकालः । तद्वैदिकपर्य्यायः । वस्तोः १ द्युः २ भानुः ३ वासरम् ४ स्वसराणि ५ घ्रंसः ६ घर्म्मः ७ घृणः ८ दिनम् ९ दिवा १० दिवेदिवे ११ द्यविद्यवि १२ । इति द्वादशाहनामानि । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥ सिंहकन्यातुलावृश्चिककुम्भमीनलग्नानि । यथा,—
"अजगोमिथुनश्चैव कर्किधान्वनृगास्तथा ।
निशासंज्ञाः स्मृतास्त्वेते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दिनकर, पुं, (करोतीति । कृ+अच् । दिनस्य करः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११ ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । २२ ।
"दिनकरपरितापात् क्षीणतोया समन्तात् विदधति भयमुच्चैर्वीक्ष्यमाणा वनान्ताः ॥")

दिनकरात्मजा, स्त्री, (दिनकरस्य सूर्य्यस्य आत्मजा ।) यमुना । इति हलायुधः ॥

दिनकेशर, पुं, (दिनस्य केशर इव ।) अन्धकारः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिनज्योतिः, [स्] क्ली, (दिनस्य ज्योतिः ।) आतपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिनदुःखित, पुं, स्त्री, (दिने दिवसे दुःखितः । दिवाभागे वियोगित्वात्तथात्वम् ।) चक्रवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिनप्रणी, पुं, (दिनं प्रणयतीति । प्र+नी+क्विप् ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अर्कवृक्षः । सूर्य्यपर्य्यायत्वात् ॥)

दिनबल, पुं, (दिने बलं यस्य ।) पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमैकादशद्वादशराशयः । इति ज्योतिषम् ॥ (सूर्य्यगुरुशुक्रग्रहाः । इति बृहज्जातकम् ॥)

दिनमणि, पुं, (दिनस्य मणिरिव ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा गीतगोविन्दे ।१।१८।
"दिनमणिमण्डलमण्डन । भवखण्डन ।
मुनिजनमानसहंस । जय जय देव हरे । ॥"
अर्कवृक्षः । सूर्य्यपर्य्यायत्वात् ॥)

दिनमूर्द्धा, [न्] पुं, (दिनस्य मूर्द्धा मस्तकमिव । दिनस्य आदिस्थानत्वादस्य तथात्वम् ।) पूर्व्वाद्रिः । उदयाचलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दिनांश, पुं, (दिनस्य अंशः ।) प्रातर्मध्याह्नापराह्णसायाह्नानि । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिनादि, पुं, (दिनस्य आदिः ।) प्रभातम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिनान्त, पुं, (दिनस्य अन्तः ।) सायम् । दिनावसानम् । इत्यमरः । १ । ४ । ३ । (यथा, ऋतुसंहारे । १ । १ ।
"दिनान्तरम्योऽभ्युपशान्तमन्मथो निदाघकालः समुपागतः प्रिये ! ॥")

दिनान्तक, पुं, (दिनस्य अन्तकः नाशकः ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दिनावसान, क्ली, (दिनस्य अवसानं यत्र ।) दिनान्तः । इति हेमचन्द्रः । २ । ५४ ॥ (यथा रघुः । २ । ४५ ।
"दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥")

दिनिका, स्त्री, (दिनं कृत्यहेतुतया अस्त्यस्येति । दिन+ठन् ।) एकदिनकृतकर्म्ममूल्यम् । इति शब्दमाला ॥

दिन्भ, क ङ सङ्घाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-आत्म-सक-सेट् ।) क ङ, दिम्भयते । सङ्घातो राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

दिभ, इ क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सक-सेट् ।) इ क, दिम्भयति । नोदः प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥

दिम्प, अ क सङ्घाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-उभ-सक-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । तृतीय-

चरी। च क, दिम्पयति दिम्पयते। सङ्घातो राशीकरणम। एष कश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादास ॥

दिलीप पु, सूर्य्यवंशीयराजविशेष । सूर्य्यवंशे दिलीपनामानौ द्वौ नृपौ जातौ एक अंशुमत पुत्त्र भगीरथपिता अपर दशरथप्रपितामहश्च। इति रामायणम ॥ (यथा च हरिवंशे। १५। १२ १४,२२-२५।
'सुत पञ्चजनस्यासीदंशुमान्नाम वीर्य्यवान।
दिलीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विश्रुत ॥
येन स्वर्गादिहागत्य मुहूर्त्तं प्राप्य जीवितम।
त्रयोऽनुसन्धिता लोका बुद्ध्या सत्येन चानघ ।॥
दिलीपस्य तु दायादो महाराजो भगीरथ ।
य स गङ्गा सरिच्छ्रेष्ठामवातारयत प्रभु ॥"
"नाभिचस्य धर्म्मात्मा विद्वान दलिदरोऽभवत।
दिलीपस्तनयस्तस्य रामस्य प्रपितामह ॥
दीर्घबाहुर्द्दिलीपस्य रघुर्नाम्नाभवत सुत ।
अयोध्याया महाराजो रघुश्चासीत महाबल ॥
अजस्तु रघुतो जज्ञे अजाद्दशरथोऽभवत ।
रामो दशरथात जज्ञे धर्म्मात्मा सुमहायशा ॥")

दिलीपराट, [ज] पु, (दिलीप एव राट राजा।) दिलीपराज । इति त्रिकाण्डशेष ॥

दिलीर, क्ली, शिलीन्ध्रकम । इति हारावली। २५॥

दिव इ प्रीतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा। पर सक सेट।) इ, दिन्वति। प्रीतिरिह प्रीतीकरणम। दिन्वति शोक पितरम। इति दुर्गादास ॥

दिव क अर्द्दे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर सक सेट।) क, देवयति। अर्द्द इह पीडनमिति मैत्रेय । याचन गमन वेति रमानाथ । इति दुर्गादास ॥

दिव, क ङ परिकूजने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा आत्म अक सेट।) क ङ, परिदेवयते कश्चित्तस्य रागेन दुःखित । इति हलायुध । इति दुर्गादास ॥

दिव, य उ जिगीषेच्छयो । पणौ। द्युतौ। क्रीडायाम। गतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा- पर अक सक च सेट। उदित्वात क्त्वावेट।) य, दीव्यति। उ, देवित्वा द्यूत्वा। दीव्यमानशितान बाणान। इति भट्टि ताच्छील्ये शतु शान । पणिर्व्यवहार स्तुतिश्च। व्यवहारस्तु क्रयविक्रयरूप । द्युतावेनाकर्म्मक । क्रीडायान्तु दीव्यते करणस्य नित्य कर्म्मत्वम। तत्र तृतीयाविभक्तिरेव विभाष्यते। इति साम्प्रदायिकम। तेन अक्षा दीव्यन्ते छात्रेण इति कर्म्मणि प्रत्यय स्यात। अक्षैर्दीव्यते छात्रेणेति भावे प्रत्ययो न स्यात अक्षैर्देवयति छात्रेण गुरुरित्यत्राप्यण्यन्तस्य कर्त्तु कर्म्मत्व न स्यात। तेनादुद्व्यद्राम द्यूतेन ज्वालोचना। इति भट्टौ तु तेनेतिकरण इट्टूषैरेव न तु दीव्यते । तेनाकर्म्मकत्वात राममित्यण्यन्तकर्त्तु कर्म्मत्वम। इति दुर्गादास ॥

दिव, क्ली, (दीव्यन्त्यस्मिन्निति। दिवु क्रीडायाम+ घञर्थे अधिकरणे क ।) स्वर्ग । (यथा, देवीभागवते। ५। ३। १ ।
"गच्छ वीर । महाबाहो दूतत्व कुरु मेऽनघ ॥
ब्रूहि शक्र दिव गत्वा नि शङ्क सुरसन्निधौ ॥")
आकाशम। इति मेदिनी। वे ११ ॥ वनम। दिवा। इति हेमचन्द्र । २। ४२ ॥

दिवस, पु, क्ली, (दीव्यन्त्यत्रेति। दिव+ "दिव कित।" उणा० । ३। १२१ । इति असच स च कित।) दिनम। इत्यमर । १। ४। २॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम। २७८।
"द्राघयता दिवसानि त्वरीयावरहेण तीव्रतापेन।
ग्रीष्मेणेव नलिन्या जीवनमल्पीकृत तस्या ॥")

दिवसकर, पु, (करोतीति। कृ+ अच। दिवसस्य कर ।) सूर्य्य । इति हेमचन्द्र । २। ११॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम। ६३६।
"सुन्दर सखी दिवसकरबिम्बे तुहिनांशुरेखेव॥")

दिवसमुख, क्ली, (दिवसस्य मुखम।) प्रभातम। इति हलायुध ॥

दिवस्पति, पु (दिव पति । अलुकसमास ।) इन्द्र । इत्यमर । १। १। ४५ ॥ (यथा, महाभारत। ५। १२। ९।
"इन्द्राणीमानयिष्यामो यथेच्छसि दिवस्पते ॥")

दिवस्पृथिव्यौ स्त्री, (द्यौश्च पृथिवी च। "दिवसश्च पृथिव्याम।" ६। ३ । इति दिवो दिवसादेश ।) रोदसी। स्वर्गभूम्यौ। इति हेमचन्द्र । ४। ४ ॥ द्विवचनान्तोऽयम। (यथा ऋग्वेदे । २। २। २।
"त देवा बुध्ने रजस सुदस स दिवस्पृथिव्यो- ररति न्येरिरे ॥")

दिवा, अ, दिनम। इत्यमर । ३। ४। ६ ॥ (यथा, महाभारते। २। ११। ७४।
"क्षणा लवा मुहूर्त्ताश्च दिवा रात्रिस्तथैव च॥")

दिवा [न] पु, (दीव्यत्यस्मिन्निति। दिव+ "कनिन युवृषीति।" उणा। १। १५६। इति सूत्रे "बहुलवचनात केवलादपि कनिन।" इति उज्ज्वलदत्तोक्त्या कनिन।) दिनम। इत्युणादिकोष ॥

दिवाकर, पु, (दिवा दिन करोतीति। कृ+ "दिवाविभेति।" ३। २। २१। इति ट ।) सूर्य्य । (यथा देवीभागवते। २। ६। १८।
"उदितश्च तदा भानुस्तया दृष्टो दिवाकर ॥")
अर्कवृक्ष । इत्यमर ॥ काक । पुष्पविशेष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दिवाकीर्त्ति, पु, (दिवा दिवसे एव कीर्त्तिर्यस्य। रात्रौ क्षौरकर्म्मनिषेधात।) नापित । चण्डाल । ("रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च।
दिवा चरेयु कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनै ॥" १० । ५४ । इति मनुवचनात अस्य दिवाचरत्वात तथात्वम ॥ यथा, मनु । ५। ८५।
"दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतित सूतिकान्तथा।
शवन्तत्स्पृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति॥"
तथाच काशीखण्डे। ७६। ८७।

"दीर्निर्नी वा दिवाकीर्त्ति पक्षिणो वाध्य- पक्षित
तुल्यो मे मोचनीयाया समाप्य मणिकर्णि काम ॥'।
उलूक । इति हेमचन्द्र । २। ५६७ ॥

दिवाटन, पु, (दिवा अटतीति। अट गतौ+ ल्यु ।) काक । इति शब्दार्णवकल्पतरु । (चाण्डाल । "दिवाचरेयु कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनै ।" १० । ५४। इति मनुशासनात ॥)

दिवातन त्रि, (दिवा भव । दिवा+ "सायचिरप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट च। ४। ३। २३। इति ट्यु तुट च।) दिनभव । यथा भट्टि । ५। ६५।
"सायन्तनी तिथिप्रणय पङ्कजाना दिवातनीम
कान्ति कान्त्या सदातन्या ह्रेपयन्ती शुचि स्मिता ॥'

दिवान्ध पु, (दिवा दिवसे अन्ध ।) पेचक । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे। ३। ७५।
"यत मयूरहंसकोकिलचक्रवाकशुककारण्डवहारीतकसारसादिषु पक्षिप्रधानेषु विद्यमानेषु तस्य दिवान्धस्य करालवक्त्रस्याभिषेक क्रियत नैतत मम मतम ॥") दिवान्धे, त्रि। यथा,—
"दिवान्धा प्राणिन केचिद्रात्रावन्धास्तथापरे।
केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टय ॥'
इति चण्डी ॥

दिवान्धा स्त्री, (दिवा दिवसे अन्धा।) वलगुला पक्षी। इति राजनिर्घण्ट ॥

दिवान्धकी, स्त्री, (दिवा अन्धकी दृष्टिक्रिया वर्जिता।) छुछुन्दरी। इति पुराणम ॥

दिवाभीत, पु, (दिवा दिवसे भीत ।) उलूक कुमुदाकर । चोर । इति मेदिनी। ते, १६८॥ (दिवसभीते, त्रि। यथा, कुमार। १। १२।
"दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु
लीन दिवाभीतमिवान्धकारम॥")

दिवाभीति, स्त्री, (दिवा दिवसे भीतिभय यस्य। पेचक । इति शब्दरत्नावली ॥

दिवामणि, पु (दिवा दिनस्य मणिरिव।) सूर्य्य । इति शब्दरत्नावली ॥

दिवामध्य, क्ली, (दिवा दिवसस्य मध्यम।) मध्याह्न । इति हेमचन्द्र । २। ५२॥

दिवास्वापा स्त्री, (दिवा दिवसे स्वापो निद्रा यस्या ।) वलगुला पक्षी। इति राजनिर्घण्ट ॥

दिवि, पु (दीव्यतीति। दिवु क्रीडायाम+ "इगुपधात कित।" उणा० ४। ११९। इति इन स च कित।) चाषपक्षी। इति शब्दमाला ॥

दिविज, त्रि, (दिवि स्वर्गे जायते इति। दिवि+ जन+ ड । "प्रावृटशरतकालदिवा जे।" ६। ३। १५। इति सप्तम्या अलुक।) स्वर्गीय । इति सङ्क्षिप्तसार ॥

दिविषत [द] पु, (दिवि सीदतीति। सद+ क्विप। सप्तम्या अलुक। षत्वञ्च।) देव ।

इत्यमरः ।१।१।८॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।६।११।
"सान्द्रानन्दपुरन्दरादिदिविषद्वृन्दैरमन्दादरा-
दानम्रैर्मुकुटेन्द्रनीलमणिभिः सन्दर्शितेन्दी
वरम् ॥"
स्वर्गवासिनि, त्रि । यथा, अथर्ववेदे ।१८।४।८ ।
"स्वर्गा पितृभ्यो दिविषद्भ्य ॥")

दिविष्ठ, त्रि (दिवि स्वर्गे तिष्ठतीति । स्था+क ।
अलुक् । "अम्बाम्बगोभूमीति ।" ८ । ३ । ९७ ।
इति षत्वम् ।) स्वर्गस्थ । इति सन्निप्रसार ॥)
(यथा, महाभारते ।३।१ ।२४।
"ततो ह्वतारि सगणा सुस्थ वै
प्रयाति कृतक्ष चिदिव दिविष्ठ ॥"
क्वचित् अकतपत्वोऽपि दृश्यते । यथा, भाग
वते ।४।२३।२२।
"तत्रा दिविस्थाखिदशाखिल परीत्य
विवेश वह्नि ध्यायती भर्तृपादम ॥")

दिवी, स्त्री (दिव+इन । कृदिकारादिति वा
ङीष ।) उपजिह्विकाकीट । इति हारा
वली । १८ ॥

दिवौका, [स] पु, (द्यौ स्वर्ग आकाशो वा
ओको यस्य ।) देव । चातक । इति मेदिनी ।
स ५ ॥

दिवोदास, पु, (दिव स्वर्गात दासो दान यस्य ।)
काशिराज । स चन्द्रवंशीयभीमरथराजपुत्र ।
इति पद्मपुराणम ॥
("अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राद्धन्वन्तरि पुरा ।
आगत्य पृथिवी काश्याञ्जातो बाहुजवेश्मनि ॥
नाम्ना तु सोऽभवत ख्यातो दिवोदास इति
क्षितौ ॥"
"वत्स । वाराणसी गच्छ त्व विश्वेश्वरवल्लभाम ॥
तत्र नाम्ना दिवोदास काशिराजोऽस्ति
बाहुज ।
स ह्य धन्वन्तरि साक्षादायुर्वेदविदाम्वर ॥"
'अथ धन्वन्तरि सर्व्वे वानप्रस्थाश्रमे स्थितम ।
भगवन्त सुरश्रेष्ठ मुनिभिर्बहुभि स्तुतम ॥
काशिराज दिवोदास तेऽपश्यन् विनयान्विता ।
स्वागतञ्च इति स्माह दिवोदासो यशोधन ॥
कुशल परिपप्रच्छ तथामनकारयम ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
"अथ खलु भगवन्तममरवरमृषिगणपरिवृत-
माश्रमस्थ काशिराज दिवोदास धन्वन्तरि
मौपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्य्यगोपुर
रक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचु ।"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

दिवोद्भवा स्त्री, (दिवे वने उद्भवो यस्या ।)
एला । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥ (दिवे स्वर्गे
उद्भवो यस्य ।) दिविजाते, त्रि ॥

दिवौका [स] पु, (दिव स्वर्ग आकाशो वा
ओको यस्य ।) देव । इत्यमर ।१।१।७॥
(यथा, महाभारते ।३।८४।११।
"दिवौकसा पुष्करिणी समासाद्य नराधिप ।
न दुर्गतिमवाप्नोति वाजिमेधञ्च विन्दति ॥")
चातक । इति मेदिनी । से ५४ ॥ स्वर्ग
वासिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।१।६६।६।
"सा तु विध्वस्तवपुषः कश्मलाभिहताङ्गया ।
ददर्श पथि गच्छन्ती वसन इवान दिवौकस ॥")

दिव्य, क्ली, (दिवि वने भवम । दिव+यत ।)
लवङ्गम । इति मेदिनी । ये, ३१ ॥ हरिचन्द-
नम । इति राजनिर्घण्ट ॥ शपथ । तद्भेदा
यथा दिव्यतत्त्वे वृहस्पति ।
"घटोऽग्निरुदकञ्चैव विष कोषश्च पञ्चमम ।
षष्ठञ्च तण्डुला प्रोक्ता सप्तम तप्तमाषकम ॥
अष्टम फालमित्युक्त नवम धर्म्मज स्मृतम ।
दिव्यान्येतानि सर्व्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥"
एषा विवरण तत्तच्छब्दे केषाञ्चित परीक्षाशब्दे
च द्रष्टव्यम ॥*॥ गङ्गाजलस्पर्शपूर्ब्बकशपथस्तत्र
मिथ्याकथने दोषश्च यथा —
"ब्रह्मणो वचन श्रुत्वा ज्ञानेशो ज्ञानिनावर ।
गङ्गातोय करे कृत्वा स्वीकारञ्च चकार स ॥
गङ्गातोयमुपस्पृश्य मिथ्या यदि वदेज्जन ।
स याति कालसूत्रञ्च यावद्वै ब्रह्मणो वय ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम ॥*॥
गङ्गाजलादिस्पर्शपूर्ब्बकशपथे दोषो यथा ।
"तथा गङ्गोदक ताम्र गोमय गोरजस्तथा ।
सत्य वा यदि वासत्य यदि दिव्य करोति य ॥
कर्त्ता च रौरव याति तथा कारयिता प्रिये ।
उभयो पुनरावृत्तिनरयोगि नास्ति वै ॥
तस्मात्त्वि पुनरावृत्तिर्याबत्स्त्रकरयोनिषु ।
दिव्य कर्त्तु कारयितुञ्च पूजा वृथा यथा ॥
गायत्रीरहितस्यापि नरकञ्चोत्तरोत्तरम ॥"
इति गायत्रीतन्त्रे पञ्चमपटल ॥

दिव्य, त्रि, (दिवि भव । यत ।) मनोज्ञ । दिवि
भव । इति मेदिनी । ये, ३१ ॥ (यथा विष्णु
पुराणे । १।६।२ ४ ।
"दिव्यमाल्याम्बरधरा स्नाता भूषणभूषिता ।
पश्यता सर्व्वदेवाना ययौ वक्ष स्थल हरे ॥")

दिव्य पु (दिवे वने भव । दिव+यत ।) यव ।
गुग्गुलु । इति राजनिर्घण्ट ॥ भावविशेष ।
यथा,—
"शृणु भावत्रय देवि । दिव्यवीरपशुक्रमात ।
दिव्यस्तु देववत प्रायो वीरश्चोद्धतमानस ॥
सत्वेतार्द्धप्रयन्त दिव्यभावविनिर्णय ।
चेताद्वापरपर्य्यन्त वीरभाव इतीरितम ॥
मद्य मत्स्य तथा मास मुद्रा मैथुनमेव च ।
श्मशानसाधन भद्रे । चितासाधनमेव च ॥
एतत्ते कथित सर्व्व दिव्यवीरमत प्रिये ।
दिव्यवीरमत नास्ति कलिकाले सुलोचने ॥"
इति कालीविलासतन्त्रम ॥
नायकभेद । यथा,—
"यत्तु ताभ्या दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याभेदेन
गणनया द्विपञ्चाशदधिकशततत्सञ्चस भेदा
भवन्ति । दिव्या इन्द्राण्यादय । अदिव्या
मालत्यादय । दिव्यादिव्या द्रौपद्यादय इति
वदन्ति तन्न तत्र अवस्थाभेदेनैव नायिकाना
भेदात जातिभेदेन भेदस्वीकारे अनन्तनायिका
नामिव नायकानामप्यानन्त्य स्यात । तथा हि
इन्द्रादयो दिव्या । अदिव्या माधवादय ।
दिव्यादिव्या अर्ज्जुनादय ।" इति रसमञ्जरी ॥
(सात्वतस्य पुत्राणामन्यतम । यथा, भागवते ।
९ । २४ । ६ ।
"भजमानो भजिर्दिव्यो दृष्टिर्देवावृधोऽन्धक ।
सात्वतस्य सुता सप्त महाभोजश्च मारिष ॥")

दिव्यकुण्ड, क्ली, (दिव्य पुण्यप्रदत्वात्तुत्तम्ञ कुण्ड
मिति कर्म्मधारय ।) कामरूपे चोभकशैल
पूर्ब्बभागस्थपुष्करिणीविशेष । यथा —
"तद्दक्षिणे महाशैल चोभको नाम नामत ।
तस्मिन गिरौ शिलापृष्ठे वक्त्रं देवी व्यवस्थिता ॥
पञ्चपुष्करिणी नाम्ना पञ्चयोनिस्वरूपिणी ।
एकत्र पञ्चभिर्भगयोनिभि पञ्चवक्त्रकम ॥
स्थिता रमयितु तत्र नित्यमेव हिमाद्रिजा ।
तच्छैलपूर्ब्बभागात्तु कान्ता नाम महानदी ॥
दक्षिण सागर याति प्रथमा चोत्तरस्रवा ।
दिव्यकुण्ड महाकुण्ड तच्छैलोपत्यका गता ।
सस्थितस्तत्र स्नात्वा तु ता देवी परिपूजयेत ।
दिव्यकुण्डे नर स्नात्वा पञ्चपुष्करिणी शिवाम
य पूजयेन्महाभाग स योनौ न हि जायते ॥
इति कालिकापुराणे ८१ अध्याय ॥

दिव्यगन्ध क्ली (दिव्यो मनोहरो गन्धोऽस्य ।
लवङ्गम । इति राजनिर्घण्ट ॥ (लवङ्गशब्देऽस्य
विवरण ज्ञातव्यम ॥)

दिव्यगन्ध, पु, (दिव्य गन्धो यस्य ।) गन्धक ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ (गन्धकशब्देऽस्य विवृति
र्विज्ञेया ॥)

दिव्यगन्धा, स्त्री (दिव्यो गन्धोऽस्या ।) स्थूलैला ।
महाचञ्चशाक । इति राजनिर्घण्ट ॥

दिव्यगायन, पु (दिव्य स्वर्गीय गायन ।)
गन्धर्व्व । स्वर्गगायक । इति शब्दरत्नावली ॥

दिव्यचक्षु [स] त्रि, (दिव्यमलौकिक चक्षुर्यस्य ।)
ज्ञानचक्षु । यथा, नीलकण्ठस्तोत्रे ।
"नमस्तुभ्य विरूपाक्ष । नमस्ते दिव्यचक्षुषे ।"
क्ली ज्ञानात्मकचक्षु । यथा —
"न तु मा शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्य ददामि ते चक्षु पश्य मे योगमैश्वरम ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम । ११ । ८ ॥ "अतो
दिव्यमलौकिक ज्ञानात्मक चक्षुस्तुभ्य ददामि ।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ (दिव्य
स्वर्गीय मनोज्ञ वा चक्षु ।) स्वर्गीयचक्षु ।
सुन्दरलोचनम् । उपचक्षु । चसमा इति
भाषा । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ (पु, दिव्य मनोज्ञ
चक्षुर्यस्य । यद्वा, दिव्य चक्षुर्ज्ञानेन यस्मात ।
अर्ज्जुनाभस्य सूत्रसर्व्वनयग्रहणमवलोकेश्वरस्य
सर्व्वनसहरणपरिज्ञानात तथात्वम् ।) मर्कट ।
इति शब्दमाला ॥ सुगन्धभेद । त्रि (दिव्ये
आकाशभूते चक्षुषी यस्य ।) अन्ध । (दिव्ये
सुन्दरे चक्षुषी यस्य ।) सुलोचन । इति
मेदिनी । से, ६८ ॥

दिव्यतेजा, [स्] स्त्री, (दिव्यं स्वर्गीयं देवतुल्यं तेजो यस्याः । अस्याः सेवनेन दिव्यतेजोवत्तेजः आधायकत्वात् तथात्वम् ।) ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दिव्यं तेजो यस्य । अलौकिकतेजस्के त्रि ॥)

दिव्यदोहद त्रि, (दिव्यः स्वर्गीयः दोहदः अभिलाषो यत्र ।) उपयाचितम् । देवदेयवस्तु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा हारावली । २१ ॥
"यद्दीयते तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये ।
उपयाचितकं दिव्यदोहदं तद्विदुर्बुधाः ॥

दिव्यपञ्चामृत, क्ली, (पञ्चानां अमृतानां तत्तुल्यस्वादुगुणवद्द्रव्याणां समाहारः पञ्चामृतम् । दिव्यं पञ्चामृतमिति कर्म्मधारयः ।) मिलितगव्याज्यगव्यदधिगव्यक्षीरमाक्षिकशर्कराख्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिव्यपुष्प, पुं, (दिव्यं मनोरमं पुष्पं यस्य ।) करवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिव्यपुष्पा, स्त्री, (दिव्यानि मनोज्ञानि पुष्पाण्यस्याः ।) महाद्रोणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिव्यपुष्पिका, स्त्री, (दिव्यपुष्प + संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) लोहितवर्णार्कवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

दिव्ययमुना, स्त्री, (दिव्या यमुना तत्तुल्यफलप्रदत्वात् ।) कामरूपे दमनिकाया नद्याः पूर्व्वभागस्थसरिद्विशेषः । यथा,—
"तस्या नद्याः पूर्व्वभागे गङ्गेव फलदायिनी ।
माघन्तु सकलं मासं तस्यां स्नात्वा नरोत्तम ॥
तथा दमनिकायाश्च परं निर्व्वाणमाप्नुयात् ।
ततः पूर्व्वे परा देवी नाम्ना या सरिदुत्तमा ॥
महती दिव्ययमुना यमुनावत् फलप्रदा ।
हविर्याद्रिसमुद्भूता दक्षिणोदधिगामिनी ॥
तस्यान्तु कार्त्तिकं मासं स्नात्वा मोक्षमवाप्नुयात् ॥"
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

दिव्यरत्न, क्ली, (दिव्यं चिन्तामात्रेण तदर्थप्रदायकत्वादलौकिकं रत्नम् ।) चिन्तामणिः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दिव्यरथ, पुं, (दिव्यः स्वर्गीयः अन्तरीक्षचरो वा रथः ।) व्योमयानम् । देवविमानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दिव्यरस, पुं, (दिव्यो रसः इति नित्यकर्म्मधारयः ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिव्यलता, स्त्री, (दिव्या वनभवा लता ।) मूर्व्वालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिव्यवस्त्र, पुं, (दिव्यं वस्त्रमिव । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) सूर्य्यशोभा । इति शब्दरत्नावली ॥ (दिव्यं सुन्दरं वस्त्रमस्य ।) सुन्दरवस्त्रयुक्ते, त्रि । (दिव्यं सुन्दरं वस्त्रम् ।) क्ली सुन्दरवस्त्रम् । (दिवि भवम् । यत् । दिव्यं वस्त्रमिति कर्म्मधारयः ।) दिविभववस्त्रम् ॥

दिव्यसार, पुं (दिव्यो मनोज्ञः सारो यस्य ।) शालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिव्या, स्त्री (दिवि भवा । मनोज्ञत्वगुणवत्त्वात् दिव्येवेत्यर्थः ।) धात्री । इति मेदिनी । ये ३१ ॥ वन्ध्या कर्कोटकी । शतावरी । महामेदा । ब्राह्मी । स्थूलजीरकः । श्वेतदूर्व्वा । हरीतकी । मुरा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिव्या, स्त्री, (दिवि भवा । यत् । ततष्टाप् ।) नायिकाभेदः ॥ (सा च इन्द्राण्यादिः ॥)

दिव्यादिव्य पुं, (दिव्यः स्वर्गीयः अदिव्यश्च ।) नायकभेदः ॥ (स च अर्ज्जुनादिः ॥)

दिव्यादिव्या स्त्री, (दिव्या अदिव्या च ।) नायिकाभेदः । अस्याः प्रमाणं दिव्याशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ उपदेवीविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दिव्योदक क्ली (दिव्यमन्तरीक्षस्थमुदकम् ।) आकाशजलम् । तत्पर्य्यायः । खवारि २ आकाशसलिलम् ३ व्योमोदकम् ४ अन्तरीक्षजलम् ५ । अस्य गुणाः । त्रिदोषनाशित्वम् । मधुरत्वम् । पथ्यत्वम् । परमरुच्यत्वम् । अभिदत्वम् । तृष्णाश्रमभ्रमापहारकत्वम् । पात्रापेक्षिगुणत्वञ्च ॥ अनार्त्तवस्य तस्य गुणाः । सर्व्वेषां देहिनां त्रिदोषजनकत्वम् । सद्योभूमिष्ठस्य तस्य गुणः । कलुषत्वम् । दोषदायकत्वञ्च । चिरस्थितस्य गुणाः । लघुत्वम् । स्वच्छत्वम् । पथ्यत्वम् । स्वादुत्वम् । सुखावहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिव्योपपादुक, त्रि, (दिवि भवः । दिव + "द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ।" ४।२।१०१ । इति यत् । उपपद्यते इति । उप + पद + "लषपतपदस्थेति ।" ३।२।१५४ । इति उकञ् । ततो दिव्यश्चासौ उपपादुकश्चेति ।) देवता । इत्यमरः ।३।१।५ ॥ ("मातापित्रादिहेतुकारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्यो जाता ये देवास्ते दिव्योपपादुका उच्यन्ते ।" इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

दिव्यौघ, पुं, (दिव्यानां स्वर्गीयगुणानामोघः समूहो यत्र ।) गुरुविशेषः । यथा शक्तिरत्नाकरतन्त्रे ।
"महादेवो महाकालस्त्रिपुरश्चैव भैरवः ।
दिव्यौघा गुरवः प्रोक्ताः सिद्धौघान् कथयामि ते ॥"
अपि च ।
"अथ तारागुरून् वक्ष्ये इष्टादृष्टफलप्रदान् ।
अक्षक्षोभ्यो व्योमकेशो नीलकण्ठो वृषध्वजः ॥
दिव्यौघान् सिद्धिदान् वत्स ! प्रणम्यावहितो सदा ॥"
अपिच ।
"ब्रह्मा वत्स ! महादेव ! गुरून् दुर्गामभ्दवान् ।
परमात्मा परानन्दः परमेष्ठी शुभोदयः ॥
काम्यः कालः कलानाथो दिव्यौघा भैरवादिका ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

दिश, औ श श ओषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-उभं सकं-अनिट् ।) औ, अदिक्षत् । श श, दिशति दिशते । ओष इति उच्चिन्यसमवायने इत्यस्य अस्ति रूपम् । शातूनाम-नेकार्थत्वाद्दोषे इह दानमात्रापनं वा । "दिशः कौशलाय समस्तमेवेति रघुः । कथनेऽप्ययम् । धर्म्मं दिशति दैशिकः । इति दुर्गादासः ॥

दिशा, स्त्री, (दिश + टाप् ।) दिक् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा महाभारते । ४ । ५३ । १६ ।
"अत्र मध्ये यथाकस्य रश्मयस्तिग्मतेजसः ।
दिशासु च तथा राजन् ! न सञ्ज्ञाता शराः सदा ॥")

दिशा [स्] स्त्री, (दिशतीति । दिश + बाहुलकात् असुन् ।) दिक् । इत्यमरटीकायां मथुरानाथः ॥

दिश्य त्रि, (दिशि भवमिति । दिश + "दिगादिभ्यो यत्" ।४।३।५४। इति यत् ।) दिग्भववस्तु । इत्यमरः ।१।३।२ ॥

दिष्ट, क्ली, (दिशति इष्टानिष्टफलं ददातीति । दिश + "क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायाम् ।" ३।३।१७४। इति क्त ।) भाग्यम् । इत्यमरः ।१।४।२८ ॥ (यथा महाभारते । १४ । ५३ । १६ ।
"ततस्ते निधनं प्राप्ताः सर्व्वे ससुतबान्धवाः ।
न दिष्टमत्यतिक्रान्तुं शक्यं बुद्ध्या बलेन वा ॥"
दिश + कर्म्मणि क्त ।) उपदिष्टे, त्रि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कथिते च । यथा, भट्टौ ।२।३२।
"गाधेयदिष्टं विरसं रसन्तं
रामोऽपि मायाचनमक्षचक्षुः ॥")

दिष्ट पुं, (दिशतीति । दिश + संज्ञायां क्त ।) कालः । इत्यमरः ।१।४।१ ॥ (वैवस्वतमनोः पुत्रविशेषः । यथा भागवते । ८ । १३ । २ ।
"नरिष्यन्तोऽथ नाभागः सप्तमो दिष्ट उच्यते ॥")
दारुहरिद्रा । इति शब्दमाला ॥

दिष्टान्त पुं, (दिष्टस्य भाग्यस्य अन्तो यत्र ।) मरणम् । इत्यमरः ।२।८।११६॥ (यथा, महाभारते ।१।५८।२७।
"मोचयित्वा तु भुजगान् सर्पसत्राद्द्विजोत्तम ।
जगाम काले धर्म्मात्मा दिष्टान्तं पुत्रपौत्रवान् ॥")

दिष्टि, स्त्री, (दिश + क्तिन् संज्ञायां क्तिच् वा ।) हर्षः । परिमाणम् । इति मेदिनी । टे, १८ ॥

दिष्ट्या, व, (दिशतीति सम्पदादित्वात् भावे क्विप् दिशम् । दैशन स्यायति । स्यै + क्विप् । छत्वम् । संज्ञापूर्ब्बकत्वात् आत्वं न । यद्वा, दिशतीति । दिश + "अघ्न्यादिभ्यश्चेति ।" यक्प्रत्ययेन साधुः ।) आनन्दः । इत्यमरः ।३।४।१ ॥ भाग्येन । यथा,—
"दिष्ट्यासि ते कुक्षिगतः परः पुमान् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

दिष्णु, त्रि, (ददातीति । दा + बाहुलकात् इष्णु ।) दाता । इत्युणादिकोषः ॥

दिह, श ञ औ लिपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां उभं अकं सकं च-अनिट् ।) दिह उपचये इति प्राञ्चः । उपचयो वृद्धिस्तत्करणञ्च । श ञ, देग्धि दिग्धे देहः प्रतिदिनमुपचितः स्यादित्यर्थः । देग्धि यौवं सुधया लेपकः । उपचितं करोतीत्यर्थः । औ, अधिक्षत इति दुर्गादासः ॥

दी, ओ ङ य क्षये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा आत्म अक-सेट।) ओ, दीनः। ङ य, दीयते। इति दुर्गादासः ॥

दीक्ष, ङ मौण्ड्ये। इज्यायाम। व्रतोपनयनियमाद्यादेशे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म-अक व्रतोद्देशे अक सक च सेट।) मौण्ड्यं मुण्डितमस्तकीभावः। इज्या यजनम। व्रतोर्थे नियमव्रतादेशोपनीतयः। ङ, दीक्षते वटुर्मुण्डितमस्तकः स्यादित्यर्थः। दीक्षते जनो यजतीत्यर्थः। दीक्षते याज्ञिको नियमी स्यादित्यर्थः। दीक्षते पण्डितो जन व्रतमुपदिशतीत्यर्थः। दीक्षते पुत्र विप्र उपनयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

दीक्षणीयेष्टि, स्त्री, (दीक्षणीया इष्टि।) यज्ञविशेषः। तत्पर्य्यायः। सौमिकी २। इति हेमचन्द्रः। ३।४८७॥

दीक्षा स्त्री, (दीक्ष+भावे अ। स्त्रियां टाप।) यजनम। पूजनम। इत्यनयपालः ॥ व्रतसंग्रहः। इति हेमचन्द्रः। ३।४८७॥ गुरुमुखात् स्वेष्टदेवमन्त्रग्रहणम। (एतन्निरुक्तिर्यथा, गौतमीयतन्त्रे ।७।२।

'ददाति दिव्यतां तावत् क्षिणुयात् पापसन्ततिम।
तेन दीक्षेति विख्याता मुनिभिस्तन्त्रपारगैः॥")

यथाच —

'दीयते ज्ञानमत्यन्तं क्षीयते पापसञ्चयः।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः॥
दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्य्यात् पापस्य संक्षयम्।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः॥
उच्यते प्रथमं तत्र लक्षणं गुरुशिष्ययोः॥"

इत्यत्र गुरुशिष्ययोर्लक्षणं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम॥ योगिनीतन्त्रे।

'पितुर्मन्त्रं न गृह्णीयात् तथा मातामहस्य च।
सोदरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाश्रितस्य च॥"

रुद्रयामले।

'न पत्नीं दीक्षयेद्भर्त्ता न पिता दीक्षयेत् सुताम।
न पुत्रञ्च तथा भ्राता भ्रातरं न च दीक्षयेत्॥
सिद्धमन्त्रो यदि पतिस्तदा पत्नीं स दीक्षयेत्।
शक्तित्वेन वरारोहे। न च सा कन्यका भवेत्॥"

तथा गणेशविमर्षिण्याम।

"यतेर्दीक्षा पितुर्दीक्षा दीक्षा च वनवासिनः।
विविक्ताश्रमिणां दीक्षा न सा कल्याणदायिका॥"

इत्यादिनिषेधवचनादेभ्यो मन्त्रं न गृह्णीयादित्यर्थः। इति तु सिद्धेतरविषयम। सिद्धमन्त्रो न दुष्यतीति वचनात्॥*॥ शक्तियामले।

"तीर्थाचारव्रतो मन्त्री ज्ञानवान् सुसमाहितः।
नित्यनिष्ठो यतिः ख्यातो गुरुः स्याज्ज्ञातिकोऽपि च॥"

सिद्धयामले।

"यदि भाग्यवशेनैव सिद्धविद्यां लभेत् प्रिये।
तदैव तां तु दीक्षेत त्यक्त्वा गुरुविचारणम्॥"

गणेशविमर्षिण्याम।

"प्रमादाच्च तथाज्ञानात् पितुर्दीक्षां समाचरन्।
प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा पुनर्दीक्षां समाचरेत्॥"

पितुरित्युपलक्षणम्। मातामहादीनामपि। प्रायश्चित्तन्तु अयुतसावित्रीजपः। सर्व्वत्र तथा दर्शनात्। तथा च श्रुतिः।

"दशसाहस्रजप्येन सर्व्वकल्मषनाशिनी।"

श्रीक्रमेऽपि।

"मनुर्विमृश्य दातव्यो ज्येष्ठपुत्राय धीमते॥'

मत्स्यसूक्ते।

निर्वीर्य्यश्च पितुर्मन्त्रः शैवे शाक्ते न दुष्यति॥"

इति कौलिकमन्त्रदीक्षापरम। योगिनीतन्त्रे शक्त्यादिविद्यामधिकृत्य दीक्षानिषेधात्। यद्वा शाक्ते तारादिविद्याया मत्स्यसूक्ते तथा प्रतिपादनात्। तथा च।

"कृतसुकृतसहस्रानेकजन्मप्रभावै-
र्भवति यदि मनुष्यो गुर्व्वधीनश्चिराय।
कथमपि मनुमेनं प्राप्य शिष्यः परस्मै
निजकुलतिलकाय ज्येष्ठपुत्राय दद्यात्॥"इति॥

महातीर्थे उपरागे सति सर्व्वत्र न दोषः। तथा च विष्णुमन्त्रमधिकृत्य।

"साधु पृष्टं त्वया ब्रह्मन्। वक्ष्यामि सकलं तव।
ब्रह्मणा कथितं पूर्व्वं वशिष्ठाय महात्मने॥
वशिष्ठोऽपि स्वपौत्राय मत्पित्रे दत्तवान् स्वयम्।
प्रसन्नहृदयः स्वच्छः पिता मे करुणानिधिः॥
कुरुक्षेत्रे महातीर्थे सूर्य्यपर्व्वणि दत्तवान्॥"

इत्यादि वैशम्पायनसंहितायां शौनकं प्रति व्यासवाक्यम्॥४॥ योगिनीतन्त्रे।

"निर्वीर्य्यश्च पितुर्मन्त्रं तथा मातामहस्य च।
स्वप्नलब्धं स्त्रिया दत्तं संस्कारेणैव शुध्यति॥"

यत्तु।

"साध्वी चैव सदाचारा गुरुभक्ता जितेन्द्रिया।
सर्व्वमन्त्रार्थतत्त्वज्ञा सुशीला पूजने रता॥
गुरुयोग्या भवेत् सा हि विधवापरिवर्ज्जिता।
स्त्रिया दीक्षा शुभा प्रोक्ता मातुश्चाष्टगुणा स्मृता॥"

इदन्तु गुरोरुपासितमन्त्रपरम्। तथा च भैरवीतन्त्रे।

"स्त्रीयमन्त्रोपदेशे तु न कुर्य्याद्गुरुचिन्तनम।"

मातुरित्युपासितेऽष्टगुणा अनुपासिते शुभफलदमित्यर्थः। सिद्धमन्त्रविषयं वा। वस्तुतस्तु योगिनीतन्त्रे स्त्रीपदं विधवापरम्। एकवाक्यताबलात्॥ दीक्षायां विधवादीनामधिकारं विशेषयति कुलार्णवे।

"विधवायाः सुतादेशात् कन्यायाः पितुराज्ञया।
नाधिकारः स्वतो नार्य्या भार्य्याया भर्त्तुराज्ञया॥"

योगिनीतन्त्रे।

"स्वप्नलब्धे तु कलसे गुरोः प्राणं निवेशयेत्।
वटपत्रे कुङ्कुमेन लिखित्वा ग्रहणं शुभम्॥
ततः शुद्धिमवाप्नोति चान्यथा विफलं भवेत्॥"

इदन्तु सद्गुरोरभावे ततस्तं तस्मादेव गृह्णीयात् स्वप्ने तु नियमो न हीति नारदवचनात्॥*॥ तथा विद्याधराचार्य्यधृतजावालवचनम्।

"मध्यदेशकुरुक्षेत्रनाटकोङ्कणसम्भवाः।
अन्तर्व्वेदिप्रतिष्ठाना आवन्त्याश्च गुरूत्तमाः॥
गौडाः शाल्वोद्भवाः सौराः मागधाः केरलास्तथा।
कोशलाश्च दशार्णाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः॥
कर्णाटनर्म्मदारेवाकच्छातीरोद्भवास्तथा।
कालिङ्गाश्च कलम्बाश्च काम्बोजाश्चाधमा मताः॥'*॥

तथा।

"वैष्णवे वैष्णवो ग्राह्यः शैवे शैवश्च शाक्तिके।
शैवः शाक्तोऽपि सर्व्वत्र दीक्षास्वामी न संशयः॥"

दीक्षां विना जपस्य दुष्टत्वात् प्रथमं सा निरूप्यते।

"दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्य्यात् पापस्य संक्षयम्।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः॥'

मन्त्रलक्षणमाह। पिङ्गलामते।

"मननं विश्वविज्ञानं त्राणं संसारबन्धनात्।
यतः करोति संसिद्धो मन्त्र इत्युच्यते ततः॥"

अन्यच्च।

"मननात्त्रायते यस्मात्तस्मान्मन्त्रः प्रकीर्त्तितः॥"

सर्व्वाश्रमेषु दीक्षाया आवश्यकत्वम। तथा च।

"दीक्षामूलं जपं सर्व्वं दीक्षामूलं परं तपः।
दीक्षामाश्रित्य निवसेत् यत्र कुत्राश्रमे वसन्॥
अदीक्षिता ये कुर्व्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः।
न भवन्ति प्रिये। तेषां शिलायामुप्तबीजवत्॥
देवि। दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत्॥
अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत्।
तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्य्याच्च तान्त्रिकात्॥
ग्रन्थे दृष्ट्वा तु मन्त्रं वै यो गृह्णाति नराधमः।
मन्वन्तरसहस्रेषु निष्कृतिर्नैव जायते॥
नादीक्षितस्य कार्य्यं स्यात्तपोभिर्नियमव्रतैः।
न तीर्थगमनेनापि न च शारीरयन्त्रणैः॥"

मत्स्यसूक्ते।

"अदीक्षितानां मर्त्यानां दोषं शृणु वरानने।
अन्नं विष्ठासमं तस्य जलं मूत्रसमं स्मृतम्॥
तत्कृतं तस्य वा श्राद्धं सर्व्वं याति ह्यधोगतिम॥"

शूद्रस्य मन्त्रविशेषनिषेधमाह।

"प्रणवाद्यं न दातव्यं मन्त्रं शूद्राय सर्व्वथा।
आत्ममन्त्रं गुरोर्मन्त्रं मन्त्रं चाजपसञ्ज्ञकम्॥
स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्द्विजः।
शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम्॥"

श्रुतेरपि। "सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रो यदि जानीयात् स मृतोऽधो गच्छति।"इति॥*॥ विशेषमाह वाराहीये।

"गोपालस्य मनुर्देवो महेशस्यापि पार्व्वणि।
ततपक्षराज्ञश्चापि सूर्य्यस्य गणेशस्य मनुस्तथा॥
एषां दीक्षाधिकारी स्यादन्यथा पापभाग्भवेत्॥"

इति॥*॥ गोविन्दवृन्दावने।

"अदीक्षितस्य मरणे प्रेतत्वं न च मुञ्चति॥"

नवरत्नेश्वरे।

"सर्व्वासामपि दीक्षाणां मुक्तिः फलमखण्डितम्।
अविरोधात् भवत्येव प्रासङ्गिकमस्तु भक्तय॥"

तथा।
'उपपातकलक्षाणि महापातककोटय ।
क्षणात दहति देवेशि दीक्षा हि विधिना कृता॥"
यामले।
"आगमोक्तविधानेन कलौ देवान यजेत सुधी।
न हि देवा प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानत ॥"
अत सद्‌गुरोराहितदीक्ष सर्व्वकर्म्माणि साधयेत।*। तत्राप्यनुकूलमन्त्र दीक्षेत। तथा च सारदायाम।
"स्वताराराशिकोष्ठानामनुकूलान भजेन्मनून॥"
तथा वाराहीये।
"ताराचक्र राशिचक्र नामचक्र तथैव च।
अत्र चेत सगुणो मन्त्रो नान्यच्चक्र विचारयेत॥"
इति तु प्रधानतया बोद्धव्यम। तथा च।
'अनिमन्त्र न गृह्णीयात अकुलञ्च तथैव च।"
इत्यादिदर्शनात तत्तच्चक्रविचारस्य आवश्यकत्वात प्रथम तन्निरूप्यते॥*॥ तत्र सिद्धसारस्वते।
"नृसिंहार्कवराहाणां प्रासादप्रणवस्य च।
सपिण्डाक्षरमन्त्राणां सिद्धादीन्नैव शोधयेत॥
स्वप्नलब्धे स्त्रिया दत्ते मालामन्त्रे च त्र्यक्षरे।
वैदिकेषु च मन्त्रेषु सिद्धादीन्नैव शोधयेत॥"*॥
मालामन्त्रस्तु वाराहीये।
"विंशत्यर्णाधिका मन्त्रा मालामन्त्रा प्रकीर्त्तिता।
नपुंसकस्य मन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत॥
हंसस्याष्टाक्षरस्यापि तथा पञ्चाक्षरस्य च।
एकद्वित्र्यादिबीजस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत॥
तथा एकाक्षरस्य मन्त्रस्य मालामन्त्रस्य पार्व्वति।
वैदिकस्य च मन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत॥"*॥
तथा मुण्डमालातन्त्रे।
"काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी।
भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा॥
वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका।
एता दश महाविद्या सिद्धविद्या प्रकीर्त्तिता॥"
मालिनीविजये।
"अथ वक्ष्याम्यह या या महाविद्या महीतले।
दोषजालैरसस्पृष्टास्ता सर्व्वा हि फले सह॥
काली नीला महादुर्गा त्वरिता छिन्नमस्तका।
वाग्वादिनी चान्नपूर्णा तथा प्रत्यङ्गिरा पुन॥
कामाख्यावासिनी बाला मातङ्गी शैलवासिनी।
इत्याद्या सकला विद्या कलौ पूर्णफलप्रदा॥
सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसेवापरिश्रम।
तथा चैता महाविद्या कलिदोषान्न वाधिता॥"
चामुण्डातन्त्रे।
"कलौ काली तथा तारा भैरवी छिन्नमस्तका।
त्रिकूटा त्रिपुटा दुर्गा तथा महिषमर्द्दिनी॥
कात्यायनी च चामुण्डा महाविद्या प्रकीर्त्तिता।
नात्र सिद्धाद्यपेक्षास्ति न नक्षत्रविचारणा॥
कालादिशोधन नास्ति न चामित्रादिदूषणम।
सिद्धविद्यातया नात्र युगसेवापरिश्रम॥
नास्ति किञ्चिन्महादेवि। दु खसाध्य कथञ्चन॥"

इत्यादिवचनादेषु विचारो नास्ति। वस्तुतस्तु इद प्रशसापरम। सर्व्वत्र विचारस्यावश्यकत्वम। दुरन्तवशात कदाचिदरिमन्त्रस्य स्वप्नादौ प्राप्त्या तत्तद्दोषस्य दृष्टत्वात।" इति तु साम्प्रदायिका॥*॥ अत्र कुलाकुलचक्रम। राशिचक्रम। नक्षत्रचक्रम। अकथहचक्रम। अकडमचक्रम। ऋणिधनिचक्रम्। एतानि चक्रशब्दे तत्तच्छब्दे च द्रष्टव्यानि॥+॥

अथ दीक्षाकालनियम।

"मन्त्रारम्भस्तु चैत्रे स्यात समस्तपुरुषार्थद।
वैशाखे रत्नलाभ स्यात ज्यैष्ठे तु मरण भवेत।
आषाढे बन्धुनाश स्यात पूर्णायु श्रावणे भवेत।
प्रजानाशो भवेद्भाद्रे आश्विने रत्नसञ्चय॥
कार्त्तिके मन्त्रसिद्धि स्यात मार्गशीर्षे तु तद्भवेत।
पौषे तु शत्रुपीडा स्यात माघे मेधाविवर्द्धनम॥
फाल्गुने सर्व्वकामा स्युर्म्मलमास विवर्ज्जयेत॥'
चैत्र इति गोपालविषयम। गौतमीयुक्तत्वात। मधुमासे भवेद्दीक्षा दु खाय मरणाय चेति वचनाशान्यत्र। तथा,—
"ज्यैष्ठे मृत्युप्रदा विद्या आषाढे सुखसम्पद।"
इति योगिनीहृदयादाषाढे श्रावणाया न दोष। अत्र च मास सौर एव। सौरे मासि शुभा दीक्षा न चान्द्रे न च तारके। इति गौतमीयात ५ अध्यायात॥
वैशम्पायनसहितायाम्।
"मन्त्रस्यारम्भण मेषे धनधान्यप्रद भवेत।
वृषे मरणमाप्नोति मिथुनेऽपत्यनाशनम्॥
कर्कटे सर्व्वसिद्धि स्यात सिंहे मेधाविनाशनम।
कन्यालक्ष्मीप्रदा नित्य तुलायां सर्व्वसिद्धय॥
वृश्चिके स्वर्णलाभ स्यात धनुमानविनाशनम।
मकर पुण्यद प्रोक्त कुम्भो धनसमृद्धिद॥
मीनो दु खप्रदो नित्य एव मासविनिक्रम॥"
प्रतिप्रसवमाह। रुद्रयामले।
"कार्त्तिकाश्विनवैशाखमाघेऽथ मार्गशीर्षके।
फाल्गुने श्रावणे दीक्षा पुरश्चर्या प्रशस्यते॥"

अथ वारनियम।

"रविवारे भवेद्वित्त सोमे शान्तिर्भवेत किल।
आयुरङ्गारके हन्ति तत्र दीक्षा विवर्ज्जयेत॥
बुधे सौन्दर्य्यमाप्नोति ज्ञान स्यात्तु बृहस्पतौ।
शुक्रे सौभाग्यमाप्नोति यशोहानि शनैश्चरे॥"

अथ तिथिनिर्णय।

आगमकल्पद्रुमे।
"प्रतिपदि कृता दीक्षा ज्ञाननाशकरी मता।
द्वितीयाया भवेज्ज्ञान तृतीयाया शुचिर्भवेत॥
चतुर्थ्यां वित्तनाश स्यात पञ्चम्यां बुद्धिवर्द्धनम॥
षष्ठ्यां ज्ञानक्षय सौख्य लभते सप्तमीदिने॥
अष्टम्यां बुद्धिनाश स्यात नवम्यां वपुष क्षय।
दशम्यां राजसौभाग्यमेकादश्यां शुचिर्भवेत॥
द्वादश्यां सर्व्वसिद्धि स्यात त्रयोदश्यां दरिद्रता।
तिर्य्यग्योनिश्चतुर्द्दश्यां हानिर्मासावसानके॥
पक्षान्ते धर्म्मवृद्धि स्यात अस्वाध्याय विवर्ज्जयेत।
सन्ध्यागर्ज्जितनिर्घोषभूकम्पोल्कानिपातने॥
एतान्यन्याश्च दिवसान श्रुत्युक्तान परिवर्ज्जयेत।
द्वितीया पञ्चमी चैव षष्ठी चैव विशेषत॥
द्वादशीमपि कर्त्तव्य त्रयोदशीमथापि वा॥"
इति यत त्रयोदशी विधान तद्विष्णुविषय रामार्च्चनचन्द्रिकाधृतत्वात।
"पञ्चमी सप्तमी षष्ठी द्वितीया पूर्णिमा सिता।
त्रयोदशी तु दशमी प्रशस्ता सर्व्वकामदा॥'
इति सनत्कुमारवचनाच्च॥*॥
शिवविषये सप्तम्योनिषेधमाह।
"शुक्लपक्षस्य दशमी सप्तमी च विशेषत।
निन्द्या सदैव षष्ठी स्यादिति शैवागमान्तरे॥"

अथ नक्षत्रनिर्णय।

"अश्विन्यां सुखमाप्नोति भरण्यां मरण ध्रुवम।
कृत्तिकायां भवेद्दु खी रोहिण्यां वाक्पतिर्भवेत॥
मृगशीर्षे सुखावाप्तिराद्रायां बन्धुनाशनम।
पुनर्व्वसौ धनाढ्य स्यात पुष्ये शत्रुविनाशनम॥
अश्लेषायां भवेन्मृत्युर्मघायां दु खमोचनम।
सौन्दर्य्य पूर्व्वफल्गुन्यां प्राप्नोति च न सशय॥
ज्ञानञ्चोत्तरफल्गुन्यां हस्तायाञ्च धनी भवन।
चित्रायां ज्ञानसिद्धि स्यात स्वात्यां शत्रुविनाशनम॥
विशाखायां सुखञ्चानुराधायां बन्धुवर्द्धनम।
ज्यैष्ठायां सुतहानि स्यात मूलायां कीर्त्तिवर्द्धनम॥
पूर्व्वाषाढोत्तराषाढे भवेता कीर्त्तिदायिने।
श्रवणायां भवेद्दु खी धनिष्ठायां दरिद्रता॥
बुद्धि शतभिषायां स्यात पूर्व्वभाद्रे सुखी भवेत।
सौख्य चोत्तरभाद्रे च रेवत्यां कीर्त्तिवर्द्धनम॥"
आर्द्राकृत्तिकयोर्निषेधस्तु शिववह्नीतरविषये।
तथा च।
"आर्द्रायां कृत्तिकायाञ्च मन्त्रारम्भ प्रशस्यते।
यदीशस्य कृशानोर्वा मन्त्रारम्भो यथाक्रमम॥"
तन्त्रान्तरे।
"अश्विनीभरणीस्वातीविशाखाहस्तभेषु च।
ज्येष्ठोत्तरात्रयेष्वेव कुर्य्यान्मन्त्राभिषेचनम॥"
इति ज्येष्ठाभरण्योर्य्यद्विधान तद्रामविषय अगस्त्यसहितोक्तत्वात॥*॥

अथ योगादिनिर्णयो विश्वसारे।

"शुभ सिद्धस्तथायुष्मान ध्रुवयोगस्तत परम।
प्रीति सौभाग्ययोगश्च वृद्धियोगस्तत परम॥
हर्षणश्च तथा योग सर्व्वमन्त्रशुभावह॥"
रत्नावल्याम।
"योगश्च प्रीतिरायुष्मान सौभाग्य शोभनो धृति।
वृद्धिर्ध्रुव सुकर्म्मा च साध्य शुक्रश्च हर्षण॥
वरीयाश्च शिव सिद्धो ब्रह्म इन्द्रश्च षोडश॥"

अथ करणनिर्णय।

"ववबालवकौलवतैतिलगरवणिजस्तदनन्तरम्।
करणानि शुभान्येव सर्व्वतन्त्रेषु भाविनि।॥"

अथ लग्ननिर्णय।

"वृषे सिंहे च कन्यायां धनुर्मीनाख्यलग्नके।
चन्द्रताराऽनुकूले च कुर्य्याद्दीक्षाप्रवर्त्तनम्॥"

तथा,—

"स्थिरलग्ने विष्णुमन्त्रे शिवमन्त्रे चरं शुभम् ।
द्विस्वभावगते लग्ने शक्तिमन्त्रः प्रशस्यते ॥"

अगस्त्यसंहितायाम् ।

"त्रिषष्ठायगताः पापाः शुभाः केन्द्रत्रिकोणगाः ।
दीक्षायान्तु शुभाः सर्व्वे बन्धुस्थाः सर्व्वनाशकाः ॥"

अथ पक्षनियमः ।

"शुक्लपक्षे भवेद्दीक्षा कृष्णेऽप्यापञ्चमाद्दिनात् ।
निषिद्धेष्वपि मासेषु विशेषो मुनिभिः कृतः ॥"

रत्नावल्याम् ।

"षष्ठी भाद्रपदे इषे तथा कृष्णचतुर्द्दशी ।
कार्त्तिके नवमी शुक्ला मार्गे शुक्ला तृतीयिका ॥
पौषे तु नवमी शुक्ला माघे शुक्ला चतुर्थिका ।
फाल्गुने नवमी शुक्ला चैत्रे कामचतुर्द्दशी ॥
वैशाखे चाक्षया चैव ज्यैष्ठे दशहरा तिथिः ।
आषाढे पञ्चमी शुक्ला श्रावणे कृष्णपञ्चमी ॥
एतानि देवपर्व्वाणि तीर्थकोटिफलं लभेत् ।
अत्र दीक्षा प्रकर्त्तव्या न मासञ्च परीक्षयेत् ॥
न वारं न च नक्षत्रं न तिथ्यादिकदूषणम् ।
न योगकरणञ्चैव शङ्करेण च भाषितम् ॥"

अन्यच्च मतम् ।

"चैत्रे त्रयोदशी शुक्ला वैशाखैकादशी सिता ।
ज्यैष्ठे चतुर्द्दशी कृष्णा आषाढे नागपञ्चमी ॥
श्रावणैकादशी भाद्रे रोहिणीसंहिताष्टमी ।
आश्विने च महापुण्या महाष्टम्यप्यभीष्टदा ॥
कार्त्तिके नवमी शुक्ला मार्गशीर्षे सिते तथा ।
षष्ठी चतुर्द्दशी पौषे माघेऽप्येकादशी सिता ॥
फाल्गुने च सिता षष्ठी चेति कालविनिर्णयः ॥"

योगिनीतन्त्रे ।

"अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।
रविसङ्क्रान्तिदिवसे युगाद्यायां सुरेश्वरि ! ॥
मन्वन्तरासु सर्व्वासु महापूजादिने तथा ।
चतुर्थी पञ्चमी चैव चतुर्द्दश्यष्टमी तथा ॥
तिथयः शुभदाः प्रोक्ता दीक्षाग्रहणकर्म्मणि ॥"

इत्यादिवचनात् चतुर्द्दश्यष्टमीति शक्तिविषयम् । चतुर्थीति गणेशविषयम् । तत्तत्कल्पोक्तत्वात् ।

"निन्दितेष्वपि मासेषु दीक्षोक्ता ग्रहणे शुभा ।
सूर्य्यग्रहणकालस्य समानो नास्ति भूतले ॥
विशेषो महादेवि ! दीक्षाग्रहणकर्म्मणि ।
तत्र यद्यत् कृतं सर्व्वमनन्तफलदं भवेत् ॥
रविसङ्क्रमणे चैव सूर्य्यस्य ग्रहणे तथा ।
तत्र लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य्यं कथञ्चन ॥
रविसङ्क्रमणे चैव नान्यदन्वेषितं भवेत् ।
न वारतिथिमासादिशोधनं सूर्य्यपर्व्वणि ॥"

एवं चन्द्रग्रहणेऽपि । तथा रुद्रयामले ।

"न कुर्य्याच्छाक्तिकीं दीक्षामुपरक्ते विभावसौ ।
न कुर्य्याद्वैष्णवीं तान्तु यदि चन्द्रमसो ग्रहः ॥"

एतच्च गोपालश्रीविद्येतरविषयम् ।

"अन्येषु पुण्ययोगेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।"

इति गौतमीयात् ।

"सूर्य्यग्रहणकाले च नान्यदन्वेषितं भवेत् ।"

इति योगिनीहृदयाच्च ॥ * ॥

तारायां तु विशेषो यथा,—

"दीक्षाकालं प्रवक्ष्यामि नीलतन्त्रानुसारतः ।
कृष्णपक्षस्य चाष्टम्यां शुभे लग्ने शुभे क्षणे ॥
पूर्व्वभाद्रपदा युक्ते मित्रतारादिसंयुते ।
अथवा अनुराधायां रेवत्यां वा प्रशस्यते ॥
जानीयाच्छोभनं कालं मन्त्रस्य ग्रहणं प्रति ।
इषे चैव विशेषेण कार्त्तिके च विशेषतः ॥"

यामले ।

"श्रीपरा कालीबीजानि लोपो गौरीश्च यो मनुः ।
सूर्य्यस्योपग्रहे लब्धो वृथा मुक्तिफलप्रदः ॥
अमावास्या सोमवारे भौमवारे चतुर्द्दशी ।
सप्तमी रविवारे च सूर्य्यपर्व्वशतैः समा ॥"

कुलार्णवे ।

"सप्तमी रविवारे च सोमे दर्शस्तथैव च ।
चतुर्थी कुजवारे च अष्टमी च बृहस्पतौ ॥
दशपर्व्वसमा ज्ञेयास्तासु दीक्षां समाचरेत् ॥"

यामले ।

"पुण्यतीर्थे कुरुक्षेत्रे देवीपीठचतुष्टये ।
प्रयागे श्रीगिरौ काश्यां कालाकालं न शोधयेत् ॥"

विष्णुयामले ।

"देवीबोधं समारभ्य यावत् स्यान्नवमी तिथिः ।
कृता तासु बुधैर्द्दीक्षा सर्व्वाभीष्टफलप्रदा ॥
शुक्लपक्षे विशेषेण तत्रापि तिथिरष्टमी ।
तत्रापि शारदी दुर्गा यत्र देवी गृहे गृहे ॥
तत्र दीक्षा प्रकर्त्तव्या मासपक्षादीन् शोधयेत् ॥"

तथा ।

"बोधने चैव दुर्गायाः कालाकालं न शोधयेत् ॥
अशोकाख्याष्टमी यत्र रामाख्या नवमी तथा ।
लग्ने वाप्यथवा लग्ने यत्र स्यात्तिथिरष्टमी ॥
गुरोराज्ञानुरूपेण दीक्षा कार्य्या विशेषतः ॥"

समयाचारतन्त्रे ।

"युगाद्यायां जन्मदिने विवाहदिवसे तथा ।
विषुवायनयोर्मन्त्रे नैव किञ्चिद्विचारयेत् ॥"

तथा,—

"शिष्यानाहूय गुरुणा कृपया दीयते यदा ।
तदा लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य्यं कथञ्चन ॥
सर्व्वे वारा ग्रहाः सर्व्वे नक्षत्राणि च राशयः ।
यस्मिन्नहनि सन्तुष्टो गुरुः सर्व्वे शुभावहाः ॥"

सारसंग्रहे योगिनीतन्त्रे च ।

"ग्रहणे च महातीर्थे नास्ति कालस्य निर्णयः ।
गयायां भास्करक्षेत्रे विरजे चन्द्रपर्व्वते ॥
चट्टले च मतङ्गे च तथा कन्याश्रमेषु च ।
न गृह्णीयात्ततो दीक्षां तीर्थेष्वेतेषु पार्व्वति ! ॥"

वाराहीतन्त्रे ।

"शुभोऽस्तो यदि वा वृद्धो गुर्व्वादित्यौ भवेद्यदि ।
मेषवृश्चिकयोर्देवि तदा दोषो न विद्यते ॥" * ॥

महाविद्यासु सर्व्वासु कालादिविचारो नास्ति ।

तदुक्तं मुण्डमालातन्त्रे ।

"कालादिशोधनं नास्ति न चामित्रादिदूषणम् ।"

अत्र मालानिर्णयो मालाशब्दे द्रष्टव्यः । पुरश्चरणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम् । कलावतीदीक्षा कलावतीशब्दे द्रष्टव्या ।

अथ पञ्चायतनीदीक्षा । यामले ।

"भवानीन्तु यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजेत् ।
आग्नेय्यां पार्व्वतीनाथं नैरृत्यां गणनायकम् ॥
वायव्यां तपनञ्चैव पूजाक्रम उदाहृतः ।
यदा तु मध्ये गोविन्दमैशान्यां शङ्करं यजेत् ॥
आग्नेय्यां गणनाथञ्च नैरृत्यां तपनं तथा ।
वायव्यामम्बिकाञ्चैव भोगमोक्षैकभूमिकाम् ॥
शङ्करञ्च यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजेत् ।
आग्नेय्यां तपनञ्चैव नैरृत्यां गणनायकम् ॥
वायव्यां पार्व्वतीञ्चैव स्वर्गमोक्षप्रदायिनीम् ।
आदित्यञ्च यदा मध्ये ऐशान्यां शङ्करं यजेत् ।
आग्नेय्यां गणनाथञ्च नैरृत्यां केशवं यजेत् ॥
वायव्यामम्बिकां देवीं स्वर्गसाधनभूमिकाम् ॥
गणनाथं यदा मध्ये ऐशान्यां केशवं यजेत् ।
आग्नेय्यामीश्वरञ्चैव नैरृत्यां तपनं तथा ॥
वायव्यामीश्वरीञ्चैव पूजयेन्मोक्षसाधनीम् ।
स्वस्थानवर्ज्जिता देवा दुःखशोकभयप्रदाः ॥"

तथा च गणेशविमर्षिण्याम् ।

"शम्भौ मध्यगते हरीनहरभूदेव्यो हरौ शङ्करे
भास्ये नागसुता रवौ हरगणेशाजाम्बिका स्थापिता ।
देव्यां विष्णुहरैकदन्तरवयो लम्बोदरेऽजेश्वरे
नाय्याः शङ्करभागतोऽतिसुखदा व्यस्तास्तु ते हानिदाः ॥"

रामार्च्चनचन्द्रिकायां गौतमीये च ।

"यजेत्तु मध्ये गोविन्दमाग्नेय्यां गणनायकम् ।
नैरृत्यां हंसमभ्यर्च्य वायव्यामर्च्चयेच्छिवाम् ॥
ऐशान्यां शङ्करं चैव भोगमोक्षफलाप्तये ॥" इति ।

यदङ्गदेवतायाः पूजने आग्नेय्यादौ गणेशादिपूजामुक्तं तन्नाममगोपालविषयमिति केचित् । वस्तुतो वैकल्पिकमिति सम्प्रदायः ॥ एतेषां पूजनन्तु गौतमीये ।

"गन्धादिभिरथाभ्यर्च्य षडङ्गावरणेन च ।
विशक्त्या जपेन्मन्त्रं नमस्कृत्य समापयेत् ॥" * ॥

अङ्गदेवतापूजाकालस्तु पीठपूजानन्तरम् ।

तथा च सनत्कुमारतन्त्रे ।

"पीठस्यार्च्चनमङ्गदेवयजनं प्राणप्रतिष्ठा तथा
आह्वानं निजमुद्रिकाविरचनं ध्यानं प्रभोः पूजनम् ।"

यस्तु देवे पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा अङ्गदेवान् समर्च्चयेत् । तत्तु प्रतिष्ठितयन्त्रादिविषयम् ॥ * ॥

यन्त्रातिरिक्ताधारे पूजने तु कुलावल्याम् ।

"एकपीठे पृथक्पूजां विना यन्त्रं करोति यः ।
अङ्गाङ्गित्वं परित्यज्य देवताशापमाप्नुयात् ॥"

एवञ्च ।

"आवाह्य देवतामन्यामर्च्चयन्नन्यदेवताम् ।
उभाभ्यां लभते शापं मन्त्री तरलबुद्धिमान् ॥"

तदेतदतिरिक्तविषयम् ॥ * ॥

सर्व्वेषामङ्गमन्त्राणां सिद्धादिविचारो नास्ति ।

तथा च,

"सिद्धादिशोधनं नैषामङ्गत्वे सति राजवत् ॥"

ग्रामादौ तु पञ्चायतनाभावः ।

तथा च रुद्रयामले ।

"श्यामाया भैरवीतारांच्छिन्नमस्तासु भैरवे ।
मञ्जघोषे तथा रौद्रे पञ्चाङ्ग नेष्यते बुधैः ॥
उपविद्यासु सर्व्वासु षट्कर्म्मादिषु साधने ।
नात्र दीक्षाद्यपेक्षास्ति नात्राङ्गादिप्रपूजनम् ॥"

तत्त्वसारे ।

'उपविद्यासु सर्व्वासु तथा प्रयोगसाधने ।
दीक्षा विनैव कर्त्तव्य उपदेशः सदैव हि ॥"* ॥

अथ सद्यःपदीक्षा ।

'मुहूर्त्ते सर्व्वतोभद्रे नव कुम्भ निधाय च ।
सोदक गन्धपुष्पाभ्यामर्च्चित वस्त्रसंयुतम् ॥
सर्व्वौषधिनवरत्नपञ्चपल्लवसंयुतम् ।
ततो देवार्च्चन कृत्वा हुनेदष्टोत्तर शतम् ॥"
पञ्चपल्लवमिति । पनसाम्राश्वत्थवटवकुलानि ।
तथा च वाशिष्ठे ।

"पनसाम्र तथाश्वत्थ वट वकुलमेव च ।
पञ्चपल्लवमित्युक्त मुनिभिस्तत्त्ववेदिभि ॥"* ॥
नवरत्नमिति ।

'मुक्तामाणिक्यवैदूर्य्य गोमेदान वज्रविद्रुमौ ।
पद्मराग मरकत नीलञ्चेति यथाक्रमात् ॥"* ॥
निबन्धे ।

"शिष्य स्वलङ्कृत वेद्यामुपामिसुप्रवेशयेत ।
मन्त्रित गोचयीतोयै शान्तिकुम्भजलैस्तथा ॥
मूलमन्त्रेणाष्टशत मन्त्रितैरभिषेचयेत ॥"
अष्टशतम अष्टोत्तरशतम् ।

"अथ सम्पाद्येन्मन्त्र हस्त शिरसि धारयन ।
समोऽखिलार्च्चनान दद्यात तत शिष्योऽर्च्चयेद्गुरुम ॥"
यद्वा दीक्षान्तरम । शङ्खमभ्यर्च्य सात्तत तदम्बु
नाष्टवार मूलेन शिरसि कर निधाय गन्धो
वारान कर्णे जपत । तथा च ।

"तत्राप्यशक्त कश्चिच्चेदत्नमभ्यर्च्च्य सात्ततम ।
तदम्बुनाभिषिच्याष्टवार मूलेन केवलम ॥
निधायाष्टौ जपत कर्णे उपदेशे त्वय विधि ॥"
इति सद्यःपदीक्षा ॥

उपदेशान्तरमाह । विश्वसारे ।

"चन्द्रसूर्य्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।
मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेश स उच्यते ॥"
विश्वसारे ।

"महादीक्षा तथा दीक्षा उपदेशस्तत परम ।
युगे युगे च कर्त्तव्या उपदेश कलौ युगे ॥"
इति श्यामानन्दकृततत्त्वसार ।

दीक्षान्त, पु, (दीक्षाया प्रधानयज्ञस्य अन्त अन्तोपलक्षितो यज्ञ ।) अवभृथ । इत्यमर । २।७।२७ ॥ "प्रधानयागे दीक्षा तस्या अन्त समापको योऽपरो यज्ञो न्यूनतादिदोषशान्त्यर्थं प्रधानयागस्य पूरणार्थं प्रतिष्ठार्थं क्रियते सोऽवभृथ उच्यते । अवहीन बिभर्त्ति पोषयतीति नान्तीति थक् । यज्ञावशेषे स्नाने चावभृथ । यज्ञावशेषे स्नान यत तदेवावभृथ विदुरिति चिकाण्डशेष ॥ यज्ञान्ते तमवभृथाभिषेकपूतमित रघु ।" इत्यमरटीकाया भरत ॥

दीक्षित, त्रि, (दीक्ष+कर्त्तरि क्त । यद्वा, दीक्षा सञ्जाता अस्येति । तारकादित्वात इतच ।) सोमपानविशिष्टयागकर्त्ता । यथा । स सोमवति दीक्षित । इत्यमर । २।७।८ ॥ "स व्रती सोमपानवति अध्वरे यजमान सन दीक्षित उच्यते । अन्यत्राप्युपचारात । दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु क्त दीक्षाशब्दादितो वा ।" इति तट्टीकाया भरत ॥ * ॥ गुरुमुखाद्गृहीतमन्त्र । यथा,—

"अदीक्षिता ये कुर्व्वन्ति जपपूजादिका क्रिया ।
न भवन्ति प्रिये । तेषा शिलायामुप्तबीजवत ॥
देवि । दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गति ।
तस्मात सर्व्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत ॥
अदीक्षितोऽपि मरणे रौरव नरक व्रजेत ॥"
इति तन्त्रसार ॥ * ॥

काम्पिल्यनगरस्थयज्ञदत्तनामकब्राह्मण । यथा,
"आसीत काम्पिल्यनगरे सोमयाजिकुलोद्भव ।
दीक्षितो यज्ञदत्ताख्यो यज्ञविद्याविशारदः ॥
वेदवेदाङ्गवेदार्थवेदी वेदान्तचारचञ्चुर ।
राजमान्यो बहुधनो वदान्य कीर्त्तिभाजन ॥
अग्निशुश्रूषणरतो वेदाध्ययनतत्पर ॥"

इति स्कान्दे काशीखण्डे गन्धवत्यलकावर्णन नाम १२ अध्याय ॥ * ॥ (स्वीकृतदीक्ष । यथा, महाभारते । २ । ७३ । १ ।

"तत पराजिता पार्था वनवासाय दीक्षिता ।
अजिनान्युत्तरीयाणि जगृहुश्च यथाक्रमम ॥")

दीक्षिता, [न्] पु, (दीक्ष+"स्वददीपदीक्षश्च ।" ३।२।१५३। इति युच वाशिला शीलार्थे तृच ।) सोमयाजी । इति केचित ॥ दीक्षाविशिष्ट । दीक्षधातो कर्त्तरि तृचप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

दीक्षितायनी, स्त्री, (दीक्षित स्वनामख्यातब्राह्मण एव अयन गतिर्यस्या । स्त्रिया टित्वात ङीप ।) काम्पिल्यनगरस्थदीक्षितनामकब्राह्मणपत्नी । यथा, काशीखण्डे १३ अध्याये ।

"महापतिव्रता सम्यक पत्नी प्रोवाच तामथ ।
दीक्षितायनि । कुत्रासि क्व ते गुणनिधि सुत ॥
अथ तिष्ठतु किन्त्वेन क्व सा मम शुभोर्म्मिका ।
अङ्गोद्वर्त्तनकाले या त्वया मेऽङ्गुलिका कृता ॥
नवरत्नमयी शीघ्र तामानीय प्रयच्छ मे ।
इति मुग्धाय तद्वाक्य भीता सा दीक्षितायनी ॥"

दीदिवि, पु स्त्री, (दिव्यत्यनेनेति । दिव+"दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य ।" उणा । ४ । ५५ । इति क्विन अभ्यासस्य दीर्घश्च ।) अन्नम् । इत्यमर । २ । ९ । ४८ ॥ (दिव्यतीति क्विन ।) बृहस्पति पु । इति मेदिनी । वे, ३७ ॥ (स्वर्गे भक्ते च । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्त ॥)

दीदिवि त्रि, (दिव+क्विन ।) उद्दित । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुनपुनर्द्योतक । यथा, ऋग्वेदे । १ । १ । ८ ॥

"राजन्तमध्वराणा गोपामृतस्य दीदिविम ॥"
"दीदिवि पौन पुन्येन भृश वा द्योतकम ।"
इति तद्भाष्ये सायन ॥)

दीधिति, स्त्री, (दीधीते दीप्यते इति । दीधीङ+सञ्ज्ञाया क्तिच । इट । "अग्रहादीनाम ।" इति वार्त्तिकसूत्रात "यीवर्णयोर्दीधीवेव्यो ।"७।४।५३। इति अन्त्यस्य लोप ।) किरण । इत्यमर । १ । ३ । ३३ ॥ (यथा रघु । ३ । २२ ।

"पुपोष वृद्धि हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमा ॥ ')

दीधी, ङ ड लु च देवने । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा-आत्म-अक सेट ।) दीर्घमध्य । ङ वैदिक । ङ लृ, दीधीत । च, अदीधयु । बहुल छन्दसीति परस्मैपदे अनुमसिद्धेरिति अन उस गुणस्याभावमिति गुण । इति दुर्गादास ॥

दीन क्ली, (दीयते स्म इति । दी+क्त । तत निष्ठा तस्य न ।) तगरपुष्पम । इति राजनिर्घण्ट । (अस्य पर्य्यायो यथा —

"कालानुसारिवा वक्र तगर कुटिल शठम ।
महोरग नत जिह्म दीन तगरपादिकम ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम ॥)

दीन, त्रि, (दीयते स्मेति । ओ दीङ क्षये+"गत्यर्थाकर्म्मकेति ।"२ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि क्त । "ओदितश्च ।" ८।२।४५। इति निष्ठा तस्य न । यद्वा, दी+"इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक ।" उणा । ३ । २ । इति नक ।) दरिद्र । इत्यमर । ३ । १ । ४९ ॥ (यथा, मनौ । ६ । २३८ ।

"चरेषु पृथिवी दीना सर्व्वधर्म्मैवहिष्कृता ॥")
भीत । इति मेदिनी । ने, २१ ॥ (दु खित । यथा, रघु । २ । २५ ।

"सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥")

दीना, स्त्री, (दीन+टाप । सतत भीतभीतेव दृश्यमानत्वात तथात्वम ।) मूषिकस्त्री । इति मेदिनी । ने १ ॥

दीनार पु, (दीयते इति । दी+"दीङो नुट च ।" उणा । ३ । १४ । इति आरन नुट च ।) स्वर्णभूषा । मुद्रा । इत्युणादिकोष ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ३ । १३६ ।

"अथ प्रातयावदेव पश्यति तावद्दीनारमेक शरावे दृष्टवान ॥") निष्कपरिमाणम । इत्यमर । ३ । ३ । १४ ॥ सुवर्णकर्षद्वयम । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ सम्यगत्यवहारार्थ मानवस्तु । लौकिक । द्वात्रिंशद्रक्तिकापरिमित काञ्चनम । इति भरत ॥

दीप, दृ ङ य क्र दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा-आत्म -अक सेट ।) दीपनसुत्त्वात्क्तीभाव । दृ, दीप्त । ङ य, दीप्यते शिशि चन्द्रमा । क्र, अदीदिपत अदिदीपत । इति दुर्गादास ॥

दीप, पु, (दीप्यते दीपयति वा स्व परञ्चेति । दीप दीपि वा+"इगुपधज्ञाप्रीकिर क ।" ३। १।१३५। इति क ।) वर्त्तिस्थज्वलदग्निशिखा । तत्पर्य्याय । प्रदीप २ स्नेहाश ३ दीपक ४ कज्जलध्वज ५ शिखातरु ६ गृहमणि ७

ज्योत्स्नावृक्ष ८ दर्पध्वज ९ दोषातिलक १० दोषास्य ११ नयनोत्सव १२। इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, मनौ। ४। २२९।
"वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः।
तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम ॥")
तदर्थं स्नेहादिनियमो यथा,—
"घृतं तैलञ्च दीपार्थे स्नेहानन्यानि वर्ज्जयेत।"
इत्यादौ वाराहपुराणे आह्निकतपोनामाध्यायः ॥
अन्यच्च।
"पुरश्चरणमन्त्रश्च दीपः प्रतिष्ठितः भैरव।।
दीपेन लोकान् जयति दीपस्तेजोमयः स्मृतः ॥
चतुर्व्वर्गप्रदो दीपस्तस्माद्दीपं यजेत श्रिये ॥"
इत्युपक्रम्य,—
"घृतप्रदीपः प्रथमस्तिलतैलोद्भवस्ततः।
सार्षपः फलनिर्यासजातो वा राजिकोद्भवः ॥
दधिजश्चाण्डजश्चैव प्रदीपाः सप्त कीर्त्तिताः।
पद्मसूत्रभवा दर्भगर्भसूत्रभवाथवा ॥
शणजा वादरी वापि फलकोषोद्भवाथवा।
वर्त्तिका दीपकृत्येषु सदा पञ्चविधा स्मृता ॥*॥
तैजसं दारवं लौहं मार्त्तिक्यं नारिकेलजम्।
तृणध्वजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥*॥
दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्यास्तैजसाद्यैश्च भैरव।।
वृक्षेषु दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ॥
सर्व्वसहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम्।
अकार्य्यपादघातञ्च दीपतापं तथैव च ॥
तस्माद्यथा तु पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा।
दीपं दद्यान्महादेव्यै अन्येभ्योऽपि च भैरव।॥
कुर्व्वन् पृथिवीतापं यो दीपमुत्सृजेन्नरः।
स तापतापं नरकमाप्नोत्येव शतं समाः ॥
सुवृत्तवर्त्तिसंस्नेहपात्रेऽभग्ने सुदर्शने।
वृक्षाग्रे वृक्षकोटौ तु दीपं दद्यात् प्रयत्नतः ॥
लभ्यते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गुलात्।
न स दीप इति ख्यातो ह्योघवह्निस्तु स स्मृतः ॥
नेत्राह्लादकरः स्वर्चिर्दूरतापविवर्ज्जितः।
सुशिखः शब्दरहितो निर्धूमो नातिह्रस्वकः ॥
दक्षिणावर्त्तवर्त्तिस्तु प्रदीपः श्रीविवृद्धये।
दीपवृक्षस्थिते पात्रे शुद्धस्नेहप्रपूरिते ॥
दक्षिणावर्त्तवृत्ता तु चारुदीप्ता प्रदीपकः।
उत्तमः प्रोच्यते पुत्त्र! सर्व्वतुष्टिप्रदायकः ॥
वृक्षेण वर्ज्जितो दीपो मध्यमः परिकीर्त्तितः।
विहीनः पात्रतैलाभ्यामधमः परिकीर्त्तितः ॥
शाणं वा वादरं वाक्षं जीर्णं मलिनमेव वा।
उपयुक्तन्तु नो दद्यात् वर्त्तिकार्थन्तु साधकः ॥
उपादद्यान्नूतनमेव सततं श्रीविवृद्धये ॥ * ॥
कोषजं रोमजं वस्त्रं वर्त्तिकार्थं न चाददीत।
न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपं स्नेहान् घृतादिकान्॥
कृत्वा मिश्रीकृतं स्नेहं तामिस्रं नरकं व्रजेत।
वसामज्जास्थिनिर्यासैः स्नेहैः प्राण्यङ्गसम्भवैः ॥
प्रदीपं नैव कुर्य्यात्तु कृत्वा पङ्के विषीदति।
अस्थिपात्रेऽथवा गर्त्ते दुर्गन्धाद्युपवासिनि ॥
नैव दीपः प्रदातव्यो विबुधैः श्रीविवृद्धये।
नैव निर्व्वापयेद्दीपं कदाचिदपि यत्नतः ॥
ज्ञात लक्षणोपेतं देवार्थमुपकल्पितम्।
न हरेज्ज्ञानतो दीपं तथा लोभादिना नरः ॥
दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्व्वापको भवेत्।
उद्दीप्तदीपप्रतिमं काष्ठकाण्डसमुद्भवम् ॥
विल्वाश्वत्थोद्भवमेवाथ दीपालाभे निवर्त्तयेत्।
उल्मुकं नैव दीपार्थे कदाचिदपि चोत्सृजेत ॥
प्रसन्नार्थन्तु तं दद्यादुपचाराद्वहिः कृतम्।
एवं वा कथितो दीपो नृपश्च श्रूयतां सुतौ ॥"
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
श्राद्धे वस्त्रवर्त्तियुक्तदीपनिषेधो यथा —
"दीपं वर्ज्जेत वस्त्रवर्त्त्या प्रत्यक्षं तैलमेव च।"
इति योगिनीतन्त्रे प्रथमतमे २ भागे ५ पटलः ॥
कार्त्तिकमासे दीपदानस्य माहात्म्यं यथा,—
"शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्त्तिके च हरि-
प्रियम्।।
यस्य श्रवणमात्रेण दीपदाने मतिर्भवेत् ॥
सूर्य्यग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्म्मदायां शशिग्रहे।
तुलादानस्य यत् पुण्यं तदूर्ज्जे दीपदानतः ॥
घृतेन दीपकं यस्तु तिलतैलेन वा पुनः।
ज्वालयेन्मुनिशार्दूल! अश्वमेधेन तस्य किम् ॥
तेनेष्टं क्रतुभिः सर्व्वं कृतं तीर्थावगाहनम्।
दीपदानं कृतं येन कार्त्तिके केशवाग्रतः ॥
तावद्गर्ज्जन्ति पापानि देहेऽस्मिन् मुनि-
सत्तम।।
यावत् कार्त्तिकमासेन दीपदानं कृतं भवेत् ॥
तावज्ज्वलन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्ये रसातले।
यावत्तु ज्वलते दीपः कार्त्तिके केशवाग्रतः ॥
श्रूयते चापि पितृभिर्गाथा गीता महामुने।।
भविष्यन्ति कुलेऽस्माकं कदाचित्ते सुताः शुभाः ॥
कार्त्तिके दीपदानैर्यैं तोषयिष्यन्ति केशवम्।
अपि नस्ते भविष्यन्ति कुले सुचरिता गुणैः।
दीपदानं कार्त्तिके ये दास्यन्ति हरितुष्टिदम् ॥
गयायां पिण्डदानेन कृतं न प्रीणनं सुते।
येश्चापि कार्त्तिके दत्तो दीपस्तुष्टिकरो हरेः ॥
दीपं दास्यन्ति ये पुत्त्रास्तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः।
कार्त्तिके तैर्मुनिश्रेष्ठ! नरकादुद्धृता वयम् ॥
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शुद्धिहीनं जनार्द्दन।।
व्रतं सम्पूर्णतां यातु कार्त्तिके दीपदानतः ॥
अनेनैव हि मन्त्रेण दीपं सङ्कल्पयेन्मुने।।
मधुसूदनतुष्ट्यर्थं कार्त्तिके मुनिपुङ्गव ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डे ॥
अपि च।
"दास्यते देवदेवाय दीपपुष्पानुलेपनम्।
अपि नः स कुले भूयादेकादश्यां तिथौ नरः ॥
करिष्यत्युपवासन्तु सर्व्वपातकहानिदम्।
इत्थं पितॄणां वचनं श्रुत्वा नृपतिसत्तम ॥
ददौ च दीपान् विधिवत् विष्णोरायतने वलिः।
सुगन्धतैलसम्पूर्णान् दीपान् सघृततैलकान् ॥
सर्षपस्य सुतैलेन मधुकातसिसम्भवैः।
दीपप्रदानान्नरकान्स्वतामिस्रसञ्ज्ञकान्।
तीर्त्वा सभार्य्या ब्रह्मन्! विष्णुलोकमगात्ततः ॥"
इति वामनपुराणम् ॥
दीपं स्पृष्ट्वा वैधकर्म्मकरणे दोषो यथा —
"दीपं स्पृष्ट्वा तु यो देवि! मम कर्म्माणि कारयेत्।
तस्यापराधान्मे भूमे! पापं प्राप्नोति मानवः।
तच्छृणुष्व महाभागे! कथ्यमानं मयानघे।॥
जायते षष्टिवर्षाणि कुष्ठी गात्रपरिप्लुतः।
चाण्डालस्य गृहे तत्र एवमेव न संशयः ॥
एवं भूत्वा तु तत् कर्म्म मम क्षेत्रे वसुन्धरे।
मद्भक्तश्चैव जायेत शुद्धे भागवते गृहे ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि दीपस्य स्पर्शनाद्भुवि।
तरन्ति मनुजा येन कष्टं चाण्डालयोनिषु ॥
यस्य कस्यापि मासस्य शुक्लपक्षे च द्वादशी।
चतुर्थभक्तमाहारमाकाशशयनः स्वपेत ॥
दीपं दत्त्वापराधाद्वै तरन्ति मनुजा भुवि।
सुविभक्त्या यथान्याय मम कर्म्म पथे स्थितः ॥
एतत्ते कथितं देवि! स्पर्शनात् दीपकस्य तु।
संसारमोक्षणञ्चैव यत् कृत्वा लभते शुभम् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
पुरुषस्य दीपनिर्व्वापणे दोषो यथा,—
"दीपनिर्व्वापणात् पुंसः कुष्माण्डच्छेदनात् स्त्रियः।
अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेद्ध्रुवम् ॥*॥
देवार्थकल्पितदीपस्य निर्व्वापणे दोषो यथा,—
नैव निर्व्वापयेद्दीपं देवार्थमुपकल्पितम्।
दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्व्वापको भवेत् ॥"
इत्येकादशीतत्त्वे कालिकापुराणम् ॥
कार्त्तिककृष्णचतुर्द्दश्यां नरकनिवृत्तये दीपदानं यथा,—
"नरकाय प्रदातव्यो दीपः सम्पूज्य देवताः।"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतलिङ्गपुराणम् ॥ * ॥
पृथिव्यां दीपो न संस्थाप्यः। यथा,—
"सर्व्वसहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम्।
अकार्य्यपादघातञ्च दीपतापस्तथैव च ॥"
इत्येकादशीतत्त्वधृतकालिकापुराणम् ॥
दीपकः, क्ली, (दीपयतीति। दीप + णिच् + ण्वुल्।) वाक्यालङ्कारः। दीप्तिकारके, त्रि। इति मेदिनी। के १०८ ॥ कुङ्कुमम्। इति शब्दरत्नावली ॥*॥
वाक्यालङ्कारस्य लक्षणं यथा —
"पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत्।
एकधर्म्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥
अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्द्दीपकन्तु निगद्यते।
अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥
यथा माघे।
बलावलेपादधुनापि पूर्व्ववत्
प्रबाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा।
सती च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला
पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥"
इति साहित्यदर्पणे। १० । ६७ ॥
अपि च काव्यचन्द्रिकायाम्।
"जातिक्रियागुणद्रव्यवाचकेन पदेन तु।
एकत्र वर्त्तिना सर्व्ववाक्यार्थो दीपकम्भवेत् ॥"
यथा,—
"भ्रमद्भ्रमरझङ्कारपुंस्कोकिलकलध्वनिः।
मन्दमन्दनवातोऽपि हरन्ति हृदयं नृणाम् ॥"

दीपकः, पुं, (दीपयति जठराग्निमिति । दीप+ण्वुल् ।) यमानी । इति रत्नमाला ॥ (गुणाश्चास्य यमानीशब्दे ज्ञेयाः ॥) लोचमस्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥ दीपः । (यथा, ब्रह्माण्डपुराणे ।

"दिग्देशे च नियो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम् ।
अग्निष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥")

येन पक्षिणान्ये पक्षिणो गृह्यन्ते सः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ ८ ॥ बाज इति शिकरा इति च भाषा । रागविशेषः । नाथ हनुमन्मते षड्रागेषु द्वितीयरागः । स्वयमेवाग्निगतः । अस्य जातिः सम्पूर्णा । ग्रहस्तु षड्जस्वरः । गानसमयस्तु ग्रीष्मर्त्तौ मध्याह्नः । अस्य रूपं यथा । वर्णो रक्तः । वस्त्रं पाटलवर्णम् । गलभूषणं हृद्यस्त्रमालाम् । मत्तहस्त्यारूढोऽयम् । बहुस्त्रीपरिवृतश्च । ताम्बूलं चर्व्वति । लज्जया दीपनिर्व्वापणेनान्धकारमयं गृहं कृत्वा स्त्रीभी रमते । अस्य रागिण्यः पञ्च यथा । देशी १ कामोद् २ नट ३ केदारा ४ कानरा वा कर्णाटी ५ । पुत्त्राश्चाष्टौ यथा । कुनाल १ कमल २ कलिङ्ग वा कालिन्द ३ चम्पक ४ कुसुम वा कुसुम ५ राम ६ लहित ७ हिमाल ८ । भरतमते अस्य रागिण्यो यथा । केदारा १ गारा २ गौड ३ गुर्ज्जरी ४ रुद्राणी ५ । तन्मते पुत्त्रा यथा । कुसुम १ टङ्क २ नट नारायण ३ विहागरा ४ किरीटक ५ रङ्गमङ्गला वा रभसमङ्गला ६ मङ्गलाष्टक ७ अडानु वा आडाना ८ । इति तद्दत्तलोलहिन्दीभाषसङ्गीतशास्त्रसमग्रः ॥ (तालविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

"गुरुर्लघु गुरुश्चैव ताले दीपकनामनि ॥")

दीपकिट्ट, क्ली, (दीपस्य किट्टम् ।) दीपजातकज्जलम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीपकूपी, स्त्री, (दीपस्य कूपीव तैलधारकत्वात् ।) दीपवर्त्तिः । शलिता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तैलमाली २ दीपखोरी ३ विदाहिका ४ । इति शब्दमाला ॥

दीपखोरी, स्त्री, (दीपं खोरयति गत्याघातं करोति स्थिरीकरोतीति । खोर गत्याघाते + णिच् + अच् । गौरादित्वादिति ङीष् ।) दीपकूपी । इति शब्दमाला ॥

दीपध्वज, पुं क्ली (दीपस्य ध्वज इव ।) कज्जलम् । इति जटाधरः ॥

दीपन, क्ली, (दीपयति वह्निमिति । दीप+णिच् + ल्यु ।) तगरमूलम् । इति रत्नमाला ॥ कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मन्त्रसंस्कारविशेषः । यथा, शारदातिलके ।

"मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्कारा सिद्धिदायिनः ।
जननं जीवनं पश्चात्ताडनं बोधनं तथा ॥
अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने तथा ।
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः ॥"
"तारमायारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते ॥")

दीपन, पुं, (दीप्यते इति । दीप+ल्यु ।) मयूरशिखा । (दीप+णिच्+ल्यु ।) शालिञ्चशाकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कासमर्द्दः । पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीपयितरि, त्रि ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । ३ ।

"सुवासितं हर्म्म्यतलं मनोरमं
प्रियामुखोच्छ्वासविकम्पितं मधु ।
सुतन्त्रिगीतं मदनस्य दीपनं
शुचौ निशीथेऽनुभवन्ति कामिनः ॥")

दीपनी, स्त्री, (दीप्यते जठरवह्निरनया । दीप+णिच् + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) मेथिका । (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"मेथिका मिथिनी मेथिर्दीपनी बहुपत्रिका ।
बोधिनी गन्धबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥
वल्लरी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च कैरवी ।
कुञ्चिका बहुपर्णी च पीतबीजा मुनिच्छदा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पाठा । यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपनीय, पुं, (दीप्यते जठरवह्निरनेनेति । दीप+णिच्+अनीयर् ।) यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीपनयोग्ये, त्रि । (यथा सुश्रुते । १ । ४५ ।

"दीपनीयमचक्षुष्यं वाडवं दधि वातलम् ॥")

औषधवर्गविशेषः । यथा,—

"पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् ।
दीपनीयः स्मृतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥"
इति चक्रदत्तः ॥

दीपपादप, पुं (दीपस्य पादप इव ।) दीपवृक्षः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीपपुष्प, पुं, (दीप इव पुष्पं यस्य ।) चम्पकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपवती स्त्री, (दीपवत् तेजस्वि जलमस्त्यस्याः इति । दीप+मतुप् । मस्य वः ।) कामाख्यायां नदीविशेषः । यथा,—

और्व्व उवाच ।

"शाश्वती कथिता या तु नदी मतस्यध्वजा सिता ।
तस्याः पूर्व्वे समाख्याता नदी दीपवती मता ॥
एषा च हिमवज्जाता हिन्दन्ती दीपवत्तमम् ।
तेन देवमनुष्येषु नदी दीपवती स्मृता ॥
दीपवत्याः पूर्व्वतस्तु शृङ्गाटो नाम पर्व्वतः ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

दीपवृक्ष पुं, (दीपस्य वृक्ष इव आधारः ।) दीपाधारः । पिलसुज इति देलुका इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । दीपतरुः २ ज्योतिर्वृक्षः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दीपपादपः ४ । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा महाभारते ।१२।२ ४६।

"यथा प्रदीप्तं पुरतः प्रदीपः
प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन् ।
तथेह पञ्चेन्द्रियदीपवृक्षा
ज्ञानप्रदीप्ताः परवन्त एव ॥")

दीपशिखा स्त्री (दीपस्य शिखा कारणत्वेन अस्त्यस्याः । अच् । टाप् ।) कज्जलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (दीपस्य शिखा ।) दीपज्वाला ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६७ ।

"सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ
यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ॥")

दीपशृङ्खला, स्त्री, (दीपानां शृङ्खलेव ।) दीपाली । इति हारावली । १२४ ।

दीपान्विता, स्त्री, (दीपैरन्विता युक्ता ।) गौणचान्द्रकार्त्तिककृष्णामावास्या । यथा, भविष्यपुराणम् ।

"येयं दीपान्विता राजन् ! ख्याता पञ्चदशी भुवि ।
तस्यां दद्यान्न चेद्द्यूतं पितृणां वै महालये ॥
पञ्चदशी अमावास्या । अमावास्यामधिकृत्य ।
दीपमालाश्च कर्त्तव्याः शक्त्या देवगृहेषु च ।
रथ्यापणश्मशानेषु नदीपर्व्वतसानुषु ॥
इति ब्रह्मपुराणोक्तनानास्थानदीपदानेन दीपान्विता ख्याता येयमिति विशेषणाच्च ।" इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥ तत्र कर्म्माणि यथा —
"प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
दीपवृक्षास्तथा कार्य्याः शक्त्या देवगृहेष्वपि ॥
चतुष्पथे श्मशानेषु नदीपर्व्वतसानुषु ।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ॥
वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः ।
दीपमालापरिक्षिप्ते प्रदोषे तदनन्तरम् ॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभज्य च बुभुक्षितान् ।
अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ॥
स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्वेष्टितेन च ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥

तत्र श्यामापूजाप्रमाणं यथा,—

"दीपान्विता पाव्वणाय स्मृता काल्यचनाय च ।
महानिशि द्वितीयं स्यात् पूर्व्वेद्युर्यामगामिनी ॥
महानिशि व्याप्तगामिनी पूर्व्वेद्युरेव द्वितीयकाल्यर्च्चनं स्यात् इत्यर्थः । प्रथमं पाव्वणं द्वितीयं काल्यर्च्चनमिति द्वितीयशब्दस्य तात्पर्य्यार्थः ।" इति स्मृतिसारसंग्रहधृतयोगिनीतन्त्रम् ॥ * ॥ अपरञ्च ।

"दीपोत्सवे चतुर्द्दश्या समिश्रा या भवेत् कुहूः ।
तस्या वा तामसी रात्रिः सोच्यते कालरात्रिका ॥
तस्यां पूजा प्रकर्त्तव्या काली तारा प्रियङ्करी ॥"
इति कालीकुलसद्भावः ॥

दीपाली, स्त्री, (दीपानां आली श्रेणी ।) दीपमाला । तत्पर्य्यायः । दीपशृङ्खला २ । इति हारावली । १२४ ॥ (दीपानां आली यत्र ।) दीपान्वितामावास्या । तत्पर्य्यायः । यक्षरात्रिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दीपिका, स्त्री, (दीपयति प्रकाशयति ग्रन्थादीनिति । दीप+णिच्+ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) महिम्नस्तवनीयश्रीनिवासकृतज्योतिःशास्त्रविशेषः । यथा अस्य भगवति मिहिरेऽति मलिनदोषाकुले च शोभिते । उद्वाहादिषु शुद्धिप्रदाय दीपिका क्रियते ॥ एतद्भिन्ना भुवनप्रकाशजातकशुद्धादिदीपिका सन्ति ॥ रागिणी-

विशेष । सा हिन्दोलरागस्य पत्नी । अस्या ध्यानं यथा,—

"प्रदीपकाले गृहसम्प्रविष्टा
प्रदीपहस्तारुणगात्रवस्त्रा ।
सीमन्तसिन्दूरविराजमाना
सुरक्तमाल्या किल दीपिकेयम् ॥"

तस्या गानकालः सायाह्नः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (प्रदीपः । यथा, रघुः ।६।७ ।

"स ललितकुसुमप्रवालशय्यां
ज्वलितमहौषधिदीपिकासनाथाम् ॥")

प्रकाशिकायाम्, त्रि ॥

दीपिता, [ऋ] त्रि (दीप्यतीति । दीप+णिच+तृच ।) दीप्तिकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

दीप्त, क्ली, (दीप्यते दीप्तौ+क्त । "श्वीदितो निष्ठायाम् ।" ७ । २ । १४ । इति नेट् ।) स्वर्णम् । हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वर्णशब्दे हिङ्गुशब्दे च विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

दीप्त पुं, (दीप+क्त ।) निम्बुकः । सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नासागतरोगविशेषः । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २२ अध्याये ।

"घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु
विनिःसरेद्धूम इवेह वायुः ।
नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तो-
र्व्याधिस्तु तं दीप्तमुदाहरन्ति ॥"

अस्य प्रतिषेधमाह तत्रैव २३ अध्याये ।

"दीप्ते रोगे पैत्तिकं सविधानं
कुर्य्यात् सर्व्वं स्वादु यच्छीतलञ्च ॥")

दीप्त त्रि, (दीप+क्त ।) विभासितः । दग्धः । ज्वलितः । इति मेदिनी । ते, २५ ॥ (यथा, हरिवंशे । १६८ । २ ।

"तत शकुनयो दीप्ता मृगाश्च क्रूरभाषिणः ।
दीप्तायां दिशि धावन्तो भयमावेदयन्ति मे ॥")

दीप्तक क्ली, (दीप्तमेव । स्वार्थे कन् ।) स्वर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्तजिह्वा, स्त्री पुं, (दीप्ता जिह्वा यस्या ।) उल्कामुखी शृगाली । इति हारावली ।७६॥ (प्रदीप्तजिह्वे, त्रि । यथा, महाभारते । १ । २२८ । ३७ ।

"दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च सप्रदीप्तमहानन ॥")

दीप्तपिङ्गल, पुं (दीप्तः पिङ्गलश्च । दीप्तः स्वप्रतिः पिङ्गलो वा ।) सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्तरस, पुं, (दीप्त उज्ज्वलो रसो यस्य ।) किंचुलुकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीप्तलोचन पुं, (दीप्ते लोचने नेत्रे यस्य ।) विडालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्तलोह क्ली, (दीप्तं लोहमिव ।) कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्ता स्त्री (दीप्त+टाप् ।) लाङ्गलिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ ज्योतिष्मती । सातला । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्ताक्ष, पुं, (दीप्ते अक्षिणी यस्य ।) विडालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (प्रदीप्तनेत्रे, त्रि । यथा, महाभारते । १ । २२८ । ३७ ।

"दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च सप्रदीप्तमहानन ॥")

दीप्ताग्नि पुं (दीप्तः अग्निर्जठराग्निर्यस्य ।) अगस्त्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रदीप्तो वह्निः । यथा, भट्टिः । २ । २ ।

"सधूमदीप्ताग्निरुचीनि रेजु-
स्ताम्रोत्पलान्याकुलषट्पदानि ॥")

तीक्ष्णजठरानलयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । २ ।

"बाल्यप्रतीक्ष्यतया वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च ॥")

दीप्ताङ्ग, पुं, (दीप्तं भासितमङ्गमस्य ।) मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥

दीप्ति, स्त्री, (दीप+क्तिन् ।) दीपनम् । तत्पर्य्यायः । प्रभा २ रुक् ३ रुचिः ४ त्विट् ५ भाः ६ भा ७ छविः ८ द्युतिः ९ रोचिः १० शोचिः ११ । इत्यमरः ।१।३।३४॥ वायुवेगस्य तीव्रता । स्त्रिया अयत्नजगुणः । इति हेमचन्द्रः ।२।१३॥

"कान्तिरेव वयोभोगदेशकालगुणादिभिः ।
उद्दीपितातिविस्तारं प्राप्ता चेद्दीप्तिरुच्यते ॥"

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १३१ ।

"कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते ॥")

लाक्षा । कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्तिक, पुं, (दीप्त्या कायतीति । कै+क ।) दुग्धपाषाणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्तोपल, पुं, (दीप्तः सूर्य्यकिरणसम्पातात् ज्वलित उपलः ।) सूर्य्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्य, पुं (दीपाय अग्निदीपनाय हितमिति । दीप+"तस्मै हितम् ।" ५ । १ । ५ । इति अपूपादित्वात् पक्षे यत् ।) यमानी । (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"यमानी दीप्यको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दीपाय साधुरिति । दीप+"तत्र साधुः ।" ४ । ४ । ९८ । इति यत् ।) मयूरशिखा । रुद्रजटा इति ख्याता । इत्यमरः । २ । ४ । १११ ॥

दीप्यक, क्ली, (दीपाय हितं साधुरिति वा । दीप+यत् । ततः स्वार्थे कन् ।) अजमोदा । यमानी । (यथा भावप्रकाशे ज्वररोगाधिकारे ।

"सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीप्यकञ्च फलं पृथक् ॥")

वह्निचूडा । इति मेदिनी । के, १ ५ ॥

दीप्यक, पुं, (दीप्य+सञ्ज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) अलङ्कारः । यमानी । (अस्य पर्य्याया यथा,—

"यमानी दीप्यको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

लोचमस्तकः । इति भरतधृतरभसः ॥ (अजमोदा । तत्पर्य्यायो यथा,—

"अजमोदा खराश्वा च मायूरो दीप्यकस्तथा ।
तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी लोचमस्तका ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

दीप्र, त्रि, (दीप्यते इति । दीप+"नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ।" ३ । २ । १६७ । इति रः ।) दीप्तिविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा कथासरित्सागरे । २५ । १३५ ।

"क्वचित् क्वचिच्चिताज्योतिर्दीप्रदीपप्रकाशितम् ॥")

दीयमान, त्रि (दीयते इति । दा+कर्म्मणि शानच् ।) वर्त्तमानदानसम्बन्धिवस्तु । इति व्याकरणम् । यथा, कृत्यचिन्तामणौ ।

"विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्तरा मृतसूतके ।
पूर्व्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

दीर्घ, त्रि, (दृणातीति । दृ विदारणे+बाहुलकात् घञ् ।) आयतम् । इत्यमरः । ३।१।६६॥ (यथा मेघदूते । १ ३ ।

"दीर्घीकुर्व्वन् पटु मदकलं कूजितं सारसानाम् ॥"

दीर्घाक्ष्यास समधिकतरोत्कण्ठिना दूरवर्त्ती
सङ्कल्पैस्तै विशति विधिना वैरिणा रुद्धमार्ग ॥")

दीर्घ, पुं, (दृ+बाहुलकात् घञ् ।) शालवृक्षः । (यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"ताम्राश्वकर्णः कुशिको वन्यो दीर्घो ललाम ॥")

इत्कटः । इति रत्नमाला ॥ रामशरः । उष्ट्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पञ्चमवर्णसम्प्रमाणराशयः । यथा । वृश्चिककन्याधनुर्मकरमिथुनगाजो दीर्घा । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ द्विमात्रवर्णः । तद्यथा । आ ई ऊ ॠ ए ऐ ओ औ । गुरुवर्णः । इति व्याकरणम् ॥ (दीर्घलक्षणं यथा —

"एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्द्धमात्रकम् ॥")

दीर्घकण्ठ, क्ली, (दीर्घा कण्ठा कर्णिका यस्य ।) गाजरकः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकण्टक, पुं (दीर्घः कण्टकोऽस्य ।) वव्वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकण्ठक, पुं, (दीर्घः कण्ठोऽस्य । कप् ।) वकपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीर्घकन्दक, क्ली, (दीर्घः कन्दो यस्य । कप् ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मूलकशब्देऽस्य गुणादयो विज्ञेया ॥)

दीर्घकन्दिका स्त्री (दीर्घकन्दक+टाप् अत इत्वञ्च ।) मुषली । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकन्धर, पुं (दीर्घा कन्धरा यस्य ।) वकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकाण्ड, पुं (दीर्घः काण्डो यस्य ।) गुन्द्रतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकाण्डा स्त्री, (दीर्घः काण्डोऽस्याः ।) पातालगरुडीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकील, पुं, (दीर्घः कीलः शाखादर्यस्य ।) अङ्कोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकीलक, पुं, (दीर्घकील+स्वार्थे कन् ।)अङ्कोठवृक्षः । इति जटाधरः ॥

दीर्घकूरक क्ली, (दीर्घं कूरकसमम् ।) राजान्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकेश पु, (दीर्घा केशा इव लोमान्यस्य ।) भल्लूक । इति राजनिर्घण्ट ॥ (देशभेद । यथा बृहत्सहितायाम । १४ । २३ ।
"एकविलोचनशूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च ॥"
दीर्घा केशा यस्य ।) आयतकचे त्रि ॥ (स्त्रिया वा ङीष स्वाङ्गत्वात । यथा, महानाटके ।१६१।
"बिम्बोष्ठी चारुनेत्रा गजपतिगमना दीर्घकेशी सुमध्या ॥")

दीर्घकोशिका, स्त्री, (दीर्घ कोशो यस्या । तत सज्ञाया कन टाप अत इत्वञ्च ।) दीर्घकोषिका । इत्यमरटीकाया भरत ॥

दीर्घकोषिका, स्त्री (दीर्घ कोषोऽस्या । कापि अत इत्वम ।) शुक्तिविशेष । झिनुक इति ख्याता । तत्पर्याय । शुनामा २ । इत्यमर । १ । १ । २५ ॥

दीर्घगति , पु, (दीर्घा आयतस्थानगम्या गति पादविक्षेपो यस्य ।) उष्ट्र । इति राजनिर्घण्ट ॥

दीर्घग्रन्थि , पु (दीर्घो ग्रन्थि पर्व्वास्य ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्ट ॥ (विवृतिरस्य गजपिप्पलीशब्दे विज्ञेया ॥)

दीर्घग्रीव , पु, (दीर्घा ग्रीवास्य ।) उष्ट्र । इति हेमचन्द्र ।४।३२६॥ नीलक्रौञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ (देशभेद । यथा बृहत्सहितायाम । १४ । २३ ।
"एकविलोचनशूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च ॥")

दीर्घघाटिक पु, (दीर्घा घाटास्यास्तीति । ठन ।) उष्ट्र । इति शब्दरत्नावली ॥

दीर्घजङ्गल पु, (दीर्घ यथा तथा जङ्गलो गतिशील ।) भङ्गाममत्स्य । इति शब्दमाला ॥

दीर्घजङ्घ , पु, (दीर्घा जङ्घास्य ।) वक । इति त्रिकाण्डशेष ॥ उष्ट्र । इति जटाधर ॥ आयतजानुयुक्ते, त्रि ॥

दीर्घजिह्व , पु, (दीर्घा जिह्वा यस्य ।) सर्प । इति हेमचन्द्र । ४ । ३६६ ॥ (दानवविशेष । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३ ।
"गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानव ॥"
स्त्रिया टाप । राक्षसीविशेष । यथा, महाभारत । ३ । २८६ । ४४ ।
"इत्वी चापी ललाटाक्षी दीर्घजिह्वामजिह्मिकाम ॥")

दीर्घतरु , पु, (दीर्घश्चासौ तरुश्चेति कर्म्मधारय ।) ताल । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥

दीर्घतिमिषा स्त्री, (दीर्घस्तिमिष । अभिधानात स्त्रीत्वम ।) कर्कटी । इति शब्दमाला ॥

दीर्घतुण्डा, स्त्री, (दीर्घ तुण्ड यस्या ।) छुछुन्दरी । इति कोषान्तरम ॥

दीर्घतृण पु, (दीर्घ तृणमिति नित्यकर्म्मधारय । अभिधानात पुस्त्वम ।) पल्लिवाह । इति राजनिर्घण्ट ॥

दीर्घदण्ड , पु, (दीर्घो दण्ड इव काण्डावच्छेदेन ।) एरण्डवृक्ष । इति भावप्रकाश ॥

दीर्घदण्डक , पु, (दीर्घदण्ड+स्वार्थे कन ।) एरण्डवृक्ष । इति जटाधर ॥

दीर्घदण्डी स्त्री, (दीर्घदण्ड+गौरादित्वात ङीष ।) गोरक्षी । इति राजनिर्घण्ट ॥

दीर्घदर्शी, [न] पु, (दीर्घ दीर्घात वा पश्यतीति । णिनि ।) पण्डित । इत्यमर । २ । ७ । ६ ॥ गृध्र । इति शब्दरत्नावली ॥ भल्लूक । इति राजनिर्घण्ट ॥ दूरदर्शके, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४८ । ४३ ।
"स हि धर्म्मं पुरस्कृत्य दीर्घदर्शी परं स्थितम ॥")

दीर्घदृष्टि, पु, (दीर्घा दृष्टिर्दर्शनमस्य ।) दीर्घदर्शी । इति हलायुध ॥

दीर्घद्रु , पु, (दीर्घश्चासौ द्रुश्चेति कर्म्मधारय ।) तालवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीर्घद्रुम , पु (दीर्घो द्रुम इति नित्यकर्म्मधारय ।) शाल्मलि । इति राजनिर्घण्ट ॥

दीर्घनाद , पु, (दीर्घो दूरगो नादोऽस्य ।) शङ्ख । इति राजनिर्घण्ट ॥

दीर्घनाल, क्ली, (दीर्घं नालमस्य ।) दीर्घरोहिषकम । इति राजनिर्घण्ट ॥

दीर्घनाल पु (दीर्घं नाल यस्य ।) वृत्तगुण्ड । यावनाल । इति राजनिर्घण्ट ॥

दीर्घनिद्रा स्त्री, (दीर्घा निद्रेति नित्यकर्म्मधारय ।) मृत्यु । इति हेमचन्द्र । २ । २३८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ७ । १३ ।
"सोऽद्य मत्कार्म्मुकाक्षेपविदीपितदिगन्तरै ।
शरैर्विभिन्नसर्व्वाङ्गो दीर्घनिद्रा प्रवेक्ष्यति ॥")

दीर्घपटोलिका स्त्री (दीर्घा पटोलिका ।) लताफलविशेष । धुधुल इति भाषा । अस्य गुणा । स्निग्धत्वम । कटुत्वम । विष्टम्भित्वम । गुरुत्वम । वातपित्तश्लेष्मरुचिभेदकारित्वम । मधुरत्वम । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

दीर्घपत्र , पु, (दीर्घ पत्रमस्य ।) राजपलाण्डु । विष्णुकन्द । हरिदर्भ । कुन्दर । ताल । इति राजनिर्घण्ट ॥ कुपीलु । इति भावप्रकाश ॥ (इक्षुभेद । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अ ।
"कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षु सूचिपत्रक ।
नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोषकृत ॥")

दीर्घपत्रक , पु, (दीर्घपत्र+सज्ञाया कन ।) रक्तलशुन । एरण्ड । हिज्जल । वेतस । इति राजनिर्घण्ट ॥ करीरवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ जलजमधूक । इति जटाधर ॥ लशुन । इति हेमचन्द्र । ४ । २५३ ॥ (इक्षुभेद । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अ ।
"सूचिपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रक ।
वातला कफपित्तघ्ना सकषाया विदाहिन ॥")

दीर्घपत्रा, स्त्री, (दीर्घपत्र+टाप ।) चित्रपर्णिका । चाङ्गेरीभेद । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"शालिपर्णी स्थिरा सौम्या त्रिपर्णी पीवरी गुहा ।
विदारिगन्धा दीर्घाङ्गी दीर्घपत्राशुमत्यपि ॥")
हस्वजम्बु । इति रत्नमाला ॥ गन्धपत्रा । केतकी । डोडीक्षुप । इति राजनिर्घण्ट ॥ (चिञ्चापर्य्याय उद्भिद्भेद । यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भाग ।
"चिञ्चा चञ्चुश्चञ्चुकी च दीर्घपत्रा सतिक्तका ॥")

दीर्घपत्रिका, स्त्री, (दीर्घपत्र+सज्ञाया कन टाप अत इत्वञ्च ।) श्वेतवचा । घृतकुमारी । शालपर्णी । इति राजनिर्घण्ट ॥

दीर्घपत्री, स्त्री, (दीर्घपत्र+गौरादित्वात ङीष ।) पलाशीलता । महाचञ्चुशाक । इति राजनिर्घण्ट ॥

दीर्घपर्णी स्त्री (दीर्घ पर्णमस्या । गौरादित्वात ङीष ।) पृश्निपर्णी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (पृश्निपर्णीशब्देऽस्या विवरण ज्ञातव्यम ॥)

दीर्घपल्लव , पु, (दीर्घ पल्लवो यस्य ।) शणवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट । आयतच्छदे, क्ली । तद्वति, त्रि ॥

दीर्घपात, पु, (दीर्घो पादावस्य । समासे अन्त्यलोप ।) कङ्कपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

दीर्घपाद पु (दीर्घौ पादौ यस्य । समासान्तविधेरनित्यत्वात अन्त्यलोपाभावश्च ।) कङ्कपक्षी । इति हेमचन्द्र । ४ । ४ ॥

दीर्घपादप पु, (दीर्घश्चासौ पादपश्चेति नित्यकर्म्मधारय ।) ताल । पूग । इति राजनिर्घण्ट ॥

दीर्घपृष्ठ पु, (दीर्घं पृष्ठ यस्य ।) सर्प । इत्यमर । १ । ८ । ८ ॥

दीर्घफल , पु, (दीर्घ फल यस्य ।) आरग्वधवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"आरग्वधो राजवृक्ष सम्पाकश्चतुरङ्गुल ।
आरेवतो व्याधिघात कृतमाल सुवर्णक ॥
कर्णिकारो दीर्घफल स्वर्णाङ्ग स्वर्णभूषण ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

दीर्घफलक ,पु,(दीर्घफल+सज्ञाया कन।) अगस्त्यवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (गुणादयोऽस्या-गस्त्यशब्दे व्याख्याता ॥)

दीर्घफला, स्त्री, (दीर्घाणि फलानि यस्या ।) कपिलद्राक्षा । जतुका । इति राजनिर्घण्ट ॥

दीर्घवाला, स्त्री, (दीर्घं वालो यस्या ।) चमरी । इति राजनिर्घण्ट ॥

दीर्घमारुत , पु, (दीर्घ अधिकसमयव्यापी मारुतो निश्वासवायुर्यस्य ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेष ॥

दीर्घमूल, क्ली, (दीर्घं मूल यस्य ।) लामज्जकम । इति राजनिर्घण्ट ॥

दीर्घमूल , पु (दीर्घं मूल यस्य ।) मोरटलता । बिल्वान्तरवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

दीर्घमूलक, क्ली, (दीर्घमूल+सज्ञाया कन ।) मूलकम । इति राजनिर्घण्ट ॥

दीर्घमूला, स्त्री, (दीर्घं मूल यस्या । टाप ।) श्यामालता । शालपर्णी । इति रत्नमाला ॥ (यथा सुश्रुते । १ । ३८ ।
"प्रियङ्गु समङ्गधातकी पुन्नागरक्तचन्दनकुचन्दन-

मोचरसरसाञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेसर-योजनवल्ल्यो दीर्घमूला चेति ॥”)

दीर्घमूली, स्त्री (दीर्घं मूलमस्याः । ङीप् ।) दुरालभा । इति शब्दमाला ॥

दीर्घरद, पु, (दीर्घौ रदौ दन्तौ यस्य ।) शूकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आयतदन्ते, त्रि ॥

दीर्घरसन, पु, (दीर्घा रसना जिह्वा यस्य ।) सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीर्घरागा, स्त्री, (दीर्घः अधिककालस्थायी रागो यस्याः ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घरात्र, क्ली, (दीर्घाः प्रचुरा रात्रयः सन्त्यत्र । अर्श आदित्वात् अच् ।) चिरकालम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पु दीर्घा चासौ रात्रिश्चेति विग्रहे ।“सर्व्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्यवर्षादीर्घाद्रात्रे ।” इति मुग्धबोधसूत्रात् ष । पुंस्त्वमभिधानात् ।) दीर्घा निशा च ॥

दीर्घरोमा, [न्] पु (दीर्घाणि रोमाणि यस्य ।) भल्लूकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (महादेवस्य भूतानामन्यतमः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि ।१४।२।
‘तस्याग्रे समपद्यन्त भूतसङ्घाः सहस्रशः ।”
“दीर्घरोमा दीर्घभुजो दीर्घबाहुर्निरञ्जनः ॥”)

दीर्घरोहिषक, क्ली, (दीर्घं रोहिषम् । ततः स्वार्थे सञ्ज्ञायां वा कन् ।) कत्तृणभेदः । सुगन्धितृणविशेषः । वड रोहिष इति भाषा । तत्पर्य्यायः । छत्राकम् २ छत्त्रच्छदम् ३ यष्टिकम् ४ दीर्घनालम् ५ तिक्तसारम् ६ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातभूतग्रहविषनाशित्वम् । व्रणक्षतविरोपणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घवंश, पु, (दीर्घो वंश इव ।) नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आयते तथाभूते कुले च ॥

दीर्घवक्त्र, पु, स्त्री, (दीर्घं वक्त्रं मुखं यस्य ।) हस्ती । इति शब्दमाला ॥ (लम्बवदने त्रि ॥)

दीर्घवर्च्चिका, स्त्री, कुम्भीरः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीर्घवल्ली, स्त्री (दीर्घा वल्ली ।) महेन्द्रवारुणी । पातालगरुडी । पलाशी । इति राजनिर्घण्टः ॥ आयता लता च ॥

दीर्घवृन्त पु, (दीर्घं वृन्तं यस्य ।) श्योणाकवृक्षः । इत्यमरः ।२।४।५७॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“श्योणाको भूतपुष्पश्च पूतिवृक्षो सुनिह्नमः ।
दीर्घवृन्तश्च कट्वङ्गो भल्लूकस्टुण्टुकोऽरलुः ॥”)

दीर्घवृन्तक, पु (दीर्घवृन्त+स्वार्थे कन् ।) श्योणाकः । इति शब्दमाला ॥ श्योणाकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्योणाकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

दीर्घवृन्ता, स्त्री, (दीर्घं वृन्तं यस्याः ।) इन्द्रचिर्भिटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घवृन्तिका, स्त्री, (दीर्घं वृन्तं यस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) वृश्चिकाली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीर्घशर पु, (दीर्घः शरः ।) यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घशाख, पु, (दीर्घा शाखा यस्य ।) शणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीर्घशाखिका, स्त्री, (दीर्घा शाखा यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) नीलाम्लीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घशिम्बिक, पु, (दीर्घा शिम्बिर्यस्य । कप् ।) चवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घशूकक, क्ली, (दीर्घः शूको यस्य । कप् ।) राजान्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घसक्थ, त्रि (दीर्घे सक्थिनी यस्य । “बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।” ५ । ४ । ११३। इति षच् ।) दीर्घोरुः । इति व्याकरणम् ॥

दीर्घसक्थि, क्ली, (दीर्घे सक्थिनी यस्य । स्वाङ्गादिलुप्तेरेव न षच् ।) शकटम् । इति व्याकरणम् ॥

दीर्घसत्र क्ली, (दीर्घं बहुकालसाध्यं सत्रम् ।) यज्ञविशेषः । (यथा, भागवते । १ । १ । २१ ।
“कलिमागतमाज्ञाय क्षेत्रेऽस्मिन् वैष्णवे वयम् ।
आसीना दीर्घसत्रेण कथायां सक्षणा हरेः ॥”)
तीर्थविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा महाभारते । ३ । ८२ । १ ३—१ ४ ।
“ततो गच्छेत राजेन्द्र ! दीर्घसत्रं यथाक्रमम् ।
तत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
दीर्घसत्रमुपासन्ते दीक्षिता नियमव्रताः ॥
गमनादेव राजेन्द्र ! दीर्घसत्रमरिन्दम ! ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥”)

दीर्घसुरत पु (दीर्घं बहुकालव्यापकं सुरतं मैथुनं यस्य ।) कुक्कुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दीर्घसूत्र, त्रि, (दीर्घेण बहुकालेन सूत्रं कार्य्यारम्भो यस्य ।) चिरक्रियः । इत्यमरः ।३।१।१७॥
“अदीर्घसूत्रश्च भवेत् सर्व्वकर्म्मसु पार्थिव ।
दीर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्म्महानिर्ध्रुवं भवेत् ॥
रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्म्मणि ।
अप्रिये चैव कर्त्तव्ये दीर्घसूत्रः प्रशस्यते ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥
(आयततन्तुकम् । यथा, माघे । १ । ६१ ।
“मेखलागुणविलग्नमसकृत्
दीर्घसूत्रमकरोत् परिधानम् ॥”)
विस्तृते तन्तौ, क्ली ॥

दीर्घसूत्री [न्] त्रि, (दीर्घसूत्रं बहुकालव्याप्यकर्म्मारम्भोऽस्त्यस्येति । दीर्घसूत्र+इनि ।) दीर्घसूत्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, गीतायाम् । १८ । २८ ।
“विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते ॥”)

दीर्घस्कन्ध, पु, (दीर्घः स्कन्धो यस्य ।) तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घा स्त्री, (दीर्घ+टाप् ।) पृश्निपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
“पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी लाङ्गूली क्रोष्टुपुच्छिका ।
धामनिः कलशी तन्वी गुहा क्रोष्टुकमेखला ॥
दीर्घा शृगालविन्ना सा शीर्णी सिंहपुच्छिका ।
दीर्घपत्त्रा लतिलुहा पृतिला चित्रपर्णिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

दीर्घाध्वग, त्रि, (दीर्घमध्वानं गच्छतीति । गम+ड ।) लेखहारः । धाउडिया इति भाषा । उष्ट्रः, पु । इति मेदिनी ॥ गे, ५७ ॥

दीर्घायु, [स्] पु, (दीर्घं आयुर्यस्य ।) शाल्मलिवृक्षः । काकः । जीवकवृक्षः । मार्कण्डेयः । चिरजीविनि, त्रि । इति मेदिनी । से, ५५ ॥ (यथा महाभारते । ७ । ५७ । १४ ।
“दीर्घायुषः प्रजाः सर्व्वा युवा न म्रियते तदा ॥”)
“तत्र महापाणिपादपार्श्वपृष्ठस्तनाग्रदशनवदनस्कन्धललाटं दीर्घाङ्गुलिपर्व्वोच्छासप्रेक्षणबाहुं विस्तीर्णभ्रूस्तनान्तरोरस्कं ह्रस्वजङ्घामेढ्रग्रीवं गम्भीरसत्त्वस्वरनाभिमनुच्चैर्बद्धस्तनमुपचितमहारोमशकर्णं पश्चान्मस्तिष्कं स्नातानुलिप्तं मूर्द्धानुपूर्व्व्या विशुष्यमाणशरीरं पश्चाच्च विशुष्यमाणहृदयं पुरुषं जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति ।”
“गाढसन्धिसिरास्नायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः ।
उत्तरोत्तरसुक्षेत्रो यः स दीर्घायुरुच्यते ॥
गर्भात् प्रभृत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते ।
शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)

दीर्घायुध, पु, (दीर्घं आयुधं ।) कुन्तास्त्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दीर्घौ आयुधौ इव दन्तौ यस्य ।) शूकरः । इति शब्दमाला ॥

दीर्घायुष्य पु, (दीर्घं आयुष्यं जीवनं यस्य ।) श्वेतमन्दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घालर्क पु, (दीर्घः अलर्क इव ।) श्वेतमन्दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घिका स्त्री, (दीर्घव । दीर्घा+सञ्ज्ञायां कन् । टापि अत इत्वम् ।) चिरायतपरिमितजलाशयः । दीघि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वापी २ । इत्यमरः ।१।१ ।२८॥ (यथा, रघुः । १६ । १३ ।
“वनेरिदानीं भवनेषु दम्भ
पद्माहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥”)
तज्जलगुणाः । गुरुत्वम् । कटुत्वम् । क्षारत्वम् । पित्तलत्वम् । कफवातनाशित्वञ्च । क्षिप्रमृत्यौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घेवारु, पु, (दीर्घा इर्व्वारुः ।) डङ्गरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्ण त्रि, (दॄ विदारे+क्त ।) विदारितः । (यथा, गौ रामायणे । २ । ३६ । २६ ।
“आयसं हृदयं नूनं राममातुरसंहतम् ।
यन्न दीर्णं प्रिये पुत्त्रे वनवासाय निर्गते ॥”)
भीतः । इति मेदिनी । णे, १६ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ३ । ७६ ।
“एको दीर्णो दारयति सेनां सुमहतीमपि ।
तां दीर्णामनु दीर्यन्ते योधाः शूरतरा अपि ॥”)

दीवि, पु, किकीदिविः । इति शब्दमाला ॥

दु, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर सक अनिट ।) दवति । इति दुर्गादासः ॥

दु, ट ओ न उपतापे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-पर सक अक च-अनिट।) टु, दवथुः। ओ दून। न दुनोति। उपताप इहोपतप्ती भाव उपतप्तीकरणञ्च। मध्वर्थेन दुनोमीति जयदेवः। वयःप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः। इति कालिदासः। इति दुर्गादासः ॥

दु, [र] अ, निषेधे। दुःखम्। निन्दा। अव क्षेपणम्। इति दुर्गादासधृतपुरुषोत्तमदेवः ॥

दु, [स] अ दुःखभावनम्। कोपः। इति दुर्गादासधृतमेदिनी ॥

दुकूलं, पु (दुरः दुःखं तज्जनकं कूलं रोधो यस्मात्। एतद्दुतस्तत्रा तटस्य विप्लवात् अस्य तथात्वम्।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

दुःख, त क तत्क्रतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा पर सक-सेट।) विसर्गमध्यः।
"काले तडिल्लताजाले घनपीनपयोधरे।
कान्तः सर्व्वगुणोपेतो बालेन्दुः खे न लभ्यते ॥"
इति बिन्दुच्युतकम्। अस्यार्थः। तडिल्लतासदृशवति घनस्थलमेघे काले कमनीयः सर्व्वगुणोपेतो बालेन्दुः खे आकाशे न लभ्यते पक्षे हे बाले सर्व्वगुणोपेतः कान्तः प्रतिदुःखेन लभ्यते। दुःखयति दुःखापयति। मूर्द्धन्यषमध्यः। इति केचित्। तत्क्रतिर्दुःखकरणम्। इति दुर्गादासः ॥

दुःख, क्ली, (दुरः दुष्टः खनतीति। खन+ड। यद्वा, दुःखयतीति। दुःख+पचाद्यच्।) संसारः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (रोगः। यथा, भावप्रकाशे अर्शोरोगाधिकारे।
"भेकाभः पीड्यते दुःखे शोणितक्षयसम्भवे ॥"
"दुःखे रोगे।" इति तट्टीका ॥) मनोधर्म्मविशेषः। न्यायमते आत्मगुणभेदः। तत अधर्म्मजन्यः सचेतसां प्रतिकूलम्। इति भाषापरिच्छेदः ॥ तत्पर्य्यायः। पीडा २ बाधा ३ व्यथा ४ अमानस्यम् ५ प्रसूतिजम् ६ कष्टम् ७ कृच्छ्रम् ८ आभीलम् ९। इत्यमरः ।१।१ ।३॥ अर्त्तिः १० आर्त्तिः ११ पीडनम् १२ अवाधा १३ बाधनम् १४ आसनस्यम् १५ आमानस्यम् १६ विवाधनम् १७ पीडितम् १८ विहेठनम् १९। इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
"सुखं दुःखञ्च हर्षञ्च शोकञ्च मङ्गलालयम्।
मया दत्तञ्च तत्त्वञ्च योगिनामपि दुर्लभम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ * ॥
(दुःखन्तु आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकभेदात् त्रिविधम्। यदुक्तं तत्त्वकौमुद्याम्। "दुःखत्रयाभिघातात्।" इति।
"दुःखानां त्रयं दुःखत्रयं तत् खलु त्रिविधं आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च। तत्र आध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्च। शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तम्। मानसं कामक्रोधलोभमोहभयेर्ष्याविषादविषयाविशेषादर्शननिबन्धनम्। सर्व्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम्। बाह्योपायसाध्यञ्च दुःखं द्वेधा आधिभौतिकमाधिदैविकञ्च। तत्र आधिभौतिकं मानुषपशुपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम्। आधिदैविकं यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनिबन्धनम्। तदेतत्प्रत्यात्मवेदनीयं दुःखं रजःपरिणामभेदो न शक्यते प्रत्याख्यातुम्। तदनेन दुःखत्रिकेणान्तःकरणवर्त्तिना चेतनाशक्तेः प्रतिकूलतयाभिसम्बन्धोऽभिघात इति। एतावता प्रतिकूलवेदनीयत्वं जिहासाहेतुरुक्तः ॥")
"दुःखमेव प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे।।
उचितेनोपचारेण दुःखं मोक्षविनाशनम् ॥
अहङ्कारकृतो नित्यं नरो मोहेन चावृतः।
ये मां नैव प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरं किम् ॥
सर्व्वाशी सर्व्वविक्रेता नमस्कारविवर्ज्जितः।
ये च मां न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरं किम् ॥
सर्व्वान्नानि तु सिद्धानि पाकभेदन्तु कारयेत्।
अवैश्वदेवं नरोऽश्नन्ति तत्र दुःखतरं किम् ॥
प्राप्तकाले वैश्वदेवे दृष्टमतिथिमागतम्।
अदत्त्वा तस्य यो भुङ्क्ते तत्र दुःखतरं किम् ॥
असन्तुष्टस्तु वैधव्ये परदाराभिमर्द्दकः।
परोपतापी मन्दात्मा तत्र दुःखतरं किम् ॥
अशक्तायुर्बलं कर्म्म गृहे सवसते नरः।
मृत्युकालवशं प्राप्तस्तत्र दुःखतरं किम् ॥
हस्त्यश्वरथयानानि गच्छमानानि पश्यति।
न वै तस्याग्रतः पृष्ठे तत्र दुःखतरं किम् ॥
अश्नन्ति पिशितं केचित् घृतशालिसमन्वितम्।
शुष्कान्नं केचिदश्नन्ति तत्र दुःखतरं किम् ॥
वरवस्त्रावृता शय्या समासेवन्ति भूषिताः ॥
केचित् तृणेषु शेरन्ते ततो दुःखतरं किम् ॥
विद्वान् कृती गुणज्ञश्च सर्व्वशास्त्रविशारदः।
केचिन्मूकाश्च दृश्यन्ते तत्र दुःखतरं किम् ॥
विद्यमाने धने केचित् कृपणा भोगवर्ज्जिताः।
दरिद्रो जायते दाता तत्र दुःखतरं किम् ॥
पुरुषस्य द्वये भार्य्ये तयोरेका प्रशस्यते।
एकापि दुर्भगा तत्र ततो दुःखतरं किम् ॥
लब्ध्वा तु मानुषीं सञ्ज्ञां पञ्चभूतसमन्विताम्।
मामेव न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरं किम् ॥
लब्ध्वा ब्राह्मणभावन्तु त्रयो वर्णाः सुमध्यमे।।
पापकर्म्मरता ह्यासंस्ततो दुःखतरं किम् ॥
एतत्ते कथितं भद्रे। दुःखकर्म्म विनिश्चयम्।
सर्व्वभूतहितार्थाय यत्त्वया परिपृच्छसे ॥"
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
दुःखदानि यथा,—
पारतन्त्र्यम् १ आधिः २ व्याधिः ३ मानच्युतिः ४ शत्रुः ५ कुभार्य्या ६ निःस्वम् ७ कुग्रामवासः ८ कुस्वामिसेवनम् ९ बहुकन्या १० वृद्धत्वम् ११ परगृहवासः १२ वर्षाप्रवासः १३ भार्य्याद्वयम् १४ कुभृत्यः १५ दुर्द्दैवकरणकल्पिः १६। इति कविकल्पलता ॥ (तद्विशिष्टे त्रि। इत्यमरः। १।४।२६॥ यथा हरिवंशे। ९२३। ४९।
"सुसुखा न च दुःखा सा न शीता न च घर्म्मदा॥")

दुःखदोह्या, स्त्री (दुःखेन दुह्यते इति। दुह+ "ऋहलोर्ण्यत्।" ३।१।१२४। इति ण्यत्।) दुर्दोहगवी। तत्पर्य्यायः। करटा २। इति हेमचन्द्रः। ४। ३२५ ॥

दुःखित त्रि, (दुःखं सञ्जातमस्येति तारकादित्वादितच्।) यद्वा दुःखधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययः। दुःखी। (यथा, मनौ। ९। २८८।
"बन्धनानि च सर्व्वाणि राजमार्गे निवेशयेत्।
दुःखिता यत्र दृश्येरन् विकृताः पापकारिणः ॥")
भावे क्ते दुःखम्। तत्र क्ली ॥

दुःखी, [न्] त्रि, (दुःखमस्यास्तीति इनि।) दुःखान्वितः। दुःखितः। यथा,—
"दुःखिनोऽदुःखिनो वापि प्राणिनो लब्धचक्षुषः।
आत्मवत् परिपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥
त्यक्तात्मसुखभोगेच्छाः सर्व्वसत्त्वसुखैषिणः।
भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः ॥
इति वह्निपुराणे शिवेरुपाख्याननामाध्यायः ॥)

दुःषमम्, अ, (दुर्दुष्टं समं यत्र। "तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च।" इत्यव्ययीभावः। "सुविनिर्दुर्भ्यः सुपि।" ८।३।८८। इति षत्वम्।) निन्दनीयम्। तत्पर्य्यायः। निःषमम् २ गर्ह्यम् ३। इत्यमरः। ३।४।१४ ॥

दुःसमम्, त्रि (दुःषमम्। बाहुलकात् षत्वाभावः।) असमञ्जसम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दुःसहा, स्त्री, (दुःखेन सह्यतेऽसौ। दुः+सह+ अच्। टाप् च।) नागदमनी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुःसहे त्रि। यथा, रघुः ।११।२०।
"राममन्मथशरेण ताडिता
दुःसहेन हृदये निशाचरी।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता
जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥")

दुःसाधी, [न्] पु, (दुर्दुष्टं कर्म्म साधयतीति। दुः+ साधि+णिनि।) दौवारिकः। इति शब्दरत्नमाला ॥

दुःसाध्य, त्रि, (दुःखेन साध्यते इति। दुः+ साध+ण्यत्।) दुःखनिष्पाद्यः। दुःखेन साध्यते निष्पाद्यते यः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। २५८।
"ततो दुर्गस्थो दुःसाध्यो रिपुर्भवति ॥")

दुःस्थ, त्रि, (दुर्दुःखेन दुष्टं वा तिष्ठतीति। स्था+ क।) दुर्गतः। मूर्खः। दुःखेन तिष्ठति यः। इति मेदिनी। थे, ८॥ (यथा भागवते। १। १६। ३४।
"त्वां दुःस्थमूनपदमात्मनि पौरुषेण
सम्पादयन् यदुषु रम्यमबिभ्रदङ्गम् ॥")
क्षुब्धः। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दुःस्पर्शः, पु, (दुःखेन स्पृश्यते इति। दुः+स्पृश+ "ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्।" ३।३।१२६। इति कर्म्मणि खल्।) दुरालभा। इत्यमरः ।२।४। ९१ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासो दुरालभा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
लताकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः ॥ खरस्पर्शे, त्रि। इति मेदिनी। शे, २१ ॥ (यथा, भागवते। ३। १७। ५।

–नी वायु सु– सया फूत्कारानीरयन् मुहुः ।
उत्तमलयनगपतीन वाद्यानीको रथध्वजः ॥")
दुःखया, स्त्री, (दुःखेन स्पृश्यते इति । स्पृश+खल+टाप् च ।) कपिकच्छुः । आकाशवल्ली । कण्टकारी । (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"कण्टकारी तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका । कण्टालिका कण्टकिनी धावनी बृहती तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुःस्फोटः, पुं, (दुःखं स्फोटयतीति । स्फोटि+अच् ।) शस्त्रभेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५१ ॥
दुकूलं, क्ली (दुष्टं कूलति आवृणोतीति । कूल+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३।१।१३५ । इति कः । पृषोदरात् साधुः । यद्वा दु+"खजिपिञ्जादिभ्य ऊरोलोचौ ।" उणा० । ४ । ९ । इति ऊलच् । धातोः कुक् च ।) क्षौमवस्त्रम् । (यथा, रघौ । ७ । १९ ।
"दुकूलवासाः स वधूसमीपं
निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः ॥")
सूक्ष्मवस्त्रम् । इति मेदिनी । ले ६६ ॥
दुकूलम्, क्ली, (दुकूल पृषोदरात् कस्य गः ।) दुकूलम् । पट्टवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३३ ॥
दुग्धम्, क्ली, (दुह्यते स्मेति । दुह+कर्म्मणि क्तः ।) स्त्रीनातिस्तनभवद्रवद्रव्यविशेषः । दुध इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षीरम् २ पीयूषम् ३ उधस्यम् ४ स्तन्यम् ५ पयः ६ अमृतम् ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ बालजीवनम् ८ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य सामान्यगुणाः । स्वादुरसत्वम् । स्निग्धत्वम् । ओजःकारित्वम् । धातुवर्द्धनत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । वृष्यत्वम् । श्लेष्मलत्वम् । गुरुत्वम् । शीतलत्वम् । पित्रकादस्य गुणगुरुत्वञ्च ॥ * ॥ गोदुग्धगुणाः । प्राणधारकत्वम् । वलायुःपुंस्त्वशुक्रकारित्वम् । मेध्यत्वम् । रक्तपित्तरोगवायुनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च ॥*॥ छागीदुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । मलवन्धनिकारित्वम् । रक्तपित्तविकारश्वासकाससर्व्वदोषनाशित्वञ्च ॥ * ॥ मेषीदुग्धगुणाः । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्तनाशित्वञ्च ॥ * ॥ माहिषदुग्धगुणाः । अतिस्निग्धत्वम् । निद्राकारित्वम् । अग्निनाशित्वञ्च ॥ * ॥ उष्ट्रीदुग्धगुणाः । रूक्षत्वम् । उष्णत्वम् । शोथवातकफनाशित्वम् ॥ * ॥ अश्वीदुग्धगुणाः । वलवत्वम् । मधुराम्लरसत्वम् । लघुत्वञ्च ॥ * ॥ हस्तिनीदुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । शुक्रकारित्वम् । कषायानुरसत्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥ मानुषीदुग्धगुणाः । प्राणधारकत्वम् । शरीरहितकारित्वम् । हृद्यत्वम् । तर्पणकत्वञ्च ॥ * ॥ प्रत्यूषकाले गोदुग्धपानगुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । दुर्जरत्वम् । तस्मात् सूर्य्योदयात् परं यामं यामार्द्धमेव वा उत्ताप्य पयो ग्राह्यम् । तत्पथ्यं दीपनं लघु ॥* विवत्सावालवत्सानां पयः दोषलम् । एक-

वर्णवत्सगोदुग्धं श्वेतवर्णकृष्णवर्णगोदुग्धञ्च प्रशस्तम् ॥ * ॥ इक्षुभक्षकमाषपर्णीभक्षकीदुग्धं गोदुग्धं पक्वमपक्वं वा हितकारकम् ॥ * ॥ पथ्यं हितदुग्धगुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च ॥ * ॥ अपक्वदुग्धगुणाः । प्रायोऽभिष्यन्दित्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥ शृतोष्णं कफवातनाशनम् । शृतशीतं पित्तनाशनम् । धारोष्णदुग्धम् अमृततुल्यम् । स्त्रीस्तन्यदुग्धं विना सर्व्वमपक्वं दुग्धं त्याज्यम् । सलवणदुग्धं विरसितं नष्टं इति ख्यातं दुग्धञ्च त्याज्यम् ॥ * ॥ दुग्धान्नगुणाः । चक्षुर्हितत्वम् । बलकारित्वम् । पित्तनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च ॥ * ॥
"शाकाम्लफलपिण्याककुलत्थलवणामिषैः ।
करीरादिमाषैश्च प्रायः क्षीरं विरुध्यते ॥"
इति राजवल्लभः ।
अथ चतुर्व्विधक्षीरगुणाः ।
"केऽप्याविकं पथ्यतमं शृतोष्णं
क्षीरं लजानां शृतशीतमाहुः ।
दोषान्तशीतं महिषीपयस्तु
गव्यन्तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम् ॥
वृष्यं बृंहणमग्निवर्द्धनकरं पूर्व्वाह्णपीतं पयो
मध्याह्ने बलदायकं रतिकरं कृच्छ्रस्य विच्छेदनम् ।
बाल्ये वह्निकरं ततो बलकरं वीर्य्यप्रदं वार्द्धके
रात्रौ क्षीरमनेकदोषशमनं सेव्यं न तत् सर्व्वदा ॥
क्षीरं मुहूर्त्तचितयोषितं यत्
तदत्रमेतद्विकृतिं प्रयाति ।
यस्मात्तु दोषं कुरुते तदूर्द्ध्व
विशेषतः स्वादुषितं द्रवाणाम् ॥
जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् ।
तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानुषम् ॥
क्षीरकाथगुणाः ।
चतुर्थभागं सलिलं निधाय
यत्नादृयत्नावशिष्टमुत्तमं तत् ।
सर्व्वामयघ्नं बलपुष्टिकारि
वीर्य्यप्रदं क्षीरमतिप्रशस्तम् ॥
गव्यं पूर्व्वाह्णकाले स्यादपराह्णे तु माहिषम् ।
क्षीरं समकरं पथ्यं यद्वा सात्म्यञ्च सर्व्वदा ॥
क्षीरं न भुञ्जीत कदाप्यतप्तं
तप्तञ्च नैतत्सवर्णेन सार्द्धम् ।
पिष्टान्नसन्धानकमाषमुद्ग-
कोशातकीकन्दफलादिकञ्च ॥
तथा च,
मत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः
कुष्ठमावहति सेवितं पयः ।
शाकजाम्बवरसादिसेवितं
मारयत्यबुधमाशु सर्पवत् ॥ * ॥
स्निग्धं शीतं गुरु क्षीरं सर्व्वकालं न सेवयेत् ।
दोषाग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्टमेव च ॥
नित्यक्षीराशिना सेव्यं सुपक्वं माहिषं पयः ।
पुष्यन्ति धातवः सर्व्वे बलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥
क्षीरं गवाजकाईमधुरं क्षारं नवप्रसूतानाम् ।
रूक्षञ्च पित्तदाहं करोति रक्तामयं कुरुते ॥*॥

मधुरं त्रिदोषशमनं क्षीरं मध्यप्रसूतानाम् ।
लवणमधुरं क्षीरं विद्धिजनन चिरप्रसूतानाम् ॥
गुणहीनं निःसारं क्षीरं प्रथमप्रसूतानाम् ।
मध्यमवयसां रसायनमुक्तमिदं दुग्धलग्नं वृद्धानाम् ॥
तासां मासत्रयादूर्द्ध्वं गुर्व्विणीनाञ्च यत् पयः ।
तद्वाहि लवणं क्षीरं मधुरं पित्तशोषकृत् ॥*॥
दुग्धाम्रं शीतलं स्वादु रुच्यं वर्णकरं गुरु ।
वातपित्तापहं वृष्यं हृद्यं बलवर्द्धनम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अथ भावप्रकाशोक्तसामान्यदुग्धगुणाः ।
"दुग्धं सुमधुरं स्निग्धं वातपित्तहरं सरम् ।
सद्यः शुक्रकरं शीतं सात्म्यं सर्व्वशरीरिणाम् ॥
जीवनं बृंहणं बल्यं मेध्यं वाजीकरं परम् ।
वयःस्थापकमायुष्यं सन्धिकारि रसायनम् ॥
विरेकवान्तिवस्तीनां तुल्यमोजोविवर्द्धनम् ।
जीर्णज्वरे मनोरोगे शोषमूर्च्छाभ्रमेषु च ॥
ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च दाहे तृषि हृदामये ।
शूलोदावर्त्तगुल्मेषु वस्तिरोगे गुदाङ्कुरे ॥
रक्तपित्तातिसारे च योनिरोगे श्रमे क्लमे ।
गर्भस्रावे च सततं हितं मुनिवरैः स्मृतम् ॥
बालवृद्धक्षतक्षीणाः क्षुद्व्यवायकृशाश्च ये ।
तेभ्यः सन्ततमत्यन्तं हितमेतदुदाहृतम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(दुग्धोत्पत्तिर्विवृतिर्यथा,—
"यद् यदाहारजातन्तु रसं क्षीरशिरागतम् ।
सरं जलञ्च भुक्तञ्च तथा पित्तेन संयुतम् ॥
पाचितं जाठरे वह्नौ पित्तेन सह मूर्च्छितम् ।
पच्यमानं शिरागाग्रं क्षीरं नाड्याङ्गि युक्तकं ॥
तेन क्षीरमितं ख्यातमग्निसोमात्मकं पयः ।
अमृतं सर्व्वभूतानां जीवनं बलकृत्तमम् ॥
हारीत उवाच ।
कथं रसस्य सम्पत्तिः कथं सञ्चीयते विभो ॥
कथं रक्तस्य सञ्जानं क्षीरं पाण्डुत्वमेति ॥
कथं तत्र कुमारीणां बन्ध्यानां न कथं भवेत् ॥
एवं पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गव ।
आत्रेय उवाच ।
शृणु हर्षप्रद पुत्र ! परिपृष्टं मिथः परम् ॥
सितास्निग्धं तथा रक्तं पित्तेन पाकतां गतम् ।
रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा क्षीरं सितं भवेत् ॥
क्षीरनाड्यः कुमारीणां बन्ध्यानां न कथं भवेत् ।
अल्पधातुबलं यस्मात्तस्मात् क्षीरं न जायते ॥
बन्ध्यानां क्षीरनाड्यस्तु वातेन परिपूरिताः ।
क्षीरञ्च न भवेत्तस्मादात्मवत्बाधकं यत ॥
प्रसूतासु च नारीषु बलेन सह स्रवेत् ।
तत्र स्रोतो विशुद्धिः स्यात् क्षीरमाशु प्रवर्त्तते ॥
तस्मात् सदा प्रसूतायाः जायते स्त्रैणिकं पयः ।
तेन काठिन्यमायाति तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् ॥
पयश्चाविरतं नाम्ना बलकृद्दोषनाशनम् ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने अष्टमेऽध्याये ॥)
(कर्त्तृत्वम् । तत्पर्य्यायाश्च यथा,—
"कर्त्तृत्व धामकं दुग्धम् ।" इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

दुग्ध, त्रि, (दुह + क्त ।) प्रपूरित । इति मेदिनी। धे, ८ ॥ कृतदोह । (यथा, हरिवंशे ।२।२५ । "तेनेय गौर्म्महाराज । दुग्धा शस्यानि भारत ।॥" दुह + भावे क्त ।) दोहने, क्ली ॥

दुग्धकूपिका, स्त्री, (दुग्धकूप सादृश्यम् अस्या इति । दुग्धकूप + ठन । टाप ।) पिष्टकविशेष । यथा,—

'तण्डुलचूर्णविमिश्रितनवक्षीरेण सान्द्रपिष्टेन ।
दृढकूपिका विदध्यात्ताश्च पचेत सर्पिषा सम्यक् ॥
अथ ता क्षीरिमध्या घनपयसा पूर्णगर्भाश्च ।
शर्क्करासुरभितवदना तप्तघृतेन पुनर्व्वपचेच्च ।
अपि पाकखण्डपाके क्षपयेत कर्पूरवासिते कुशल ॥"

अस्या गुणा ।

"अथ दुग्धकूपिका सा बल्या पित्तानिलापहा ।
वृष्या शीता गुर्व्वी शुक्रकरी तर्पणी रुच्या ।
वितनोति कायपुष्टिं दृष्टिं दूरप्रसारक्षीरम ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे २ भाग ॥

दुग्धतालीय, क्ली, (दुग्धस्य तालाय प्रतिष्ठायै हितम् । दुग्धताल + छ ।) दुग्धाग्रम । क्षीरफेन । इति मेदिनी । ये, १०३ ॥ दुग्धाग्रम । इति हेमचन्द्र ॥

दुग्धपाचन क्ली, (पच्यतेऽस्मिन्निति । पच + अधिकरणे ल्युट । दुग्धस्य पाचन पात्रम ।) दुग्धपाकपात्रम । तत्पर्य्याय । वचकम २ । इति हारावली । २२ ॥

दुग्धपाषाण , पु (दुग्ध क्षीर पाषाण इव कठिन यस्य ।) वृक्षविशेष । शिरगोला इति भाषा । तत्पर्य्याय । दुग्धपाषाणक २ दुग्धाश्मा ३ क्षीरी ४ गोमेदसन्निभ ५ वचाभ ६ दीप्तिक ७ दुग्धी ८ क्षीरचव ९ । अस्य गुणा । रूक्षत्वम । इषदुष्णत्वम । ज्वरपित्तहृद्रोगशूलकासाध्मान विनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

दुग्धपुच्छी स्त्री, (दुग्धवत शुभ्र पुच्छ मूलदेशो यस्या । गौरादित्वात ङीष ।) वृक्षविशेष । दुग्धपया इति ख्याता । तत्पर्य्याय । सैवकातु २ लगा ३ भङ्गा ४ वसङ्करी ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दुग्धफेन पु, (दुग्धस्य फेन इव फेनो यत्र ।) क्षीरहिण्डीर । तत्पर्य्याय । शाकर २ । इति राजनिर्घण्ट ॥

दुग्धफेनी, स्त्री, (दुग्धवत शुभ्र फेनो यस्या । गौरादित्वात ङीष ।) क्षुद्रक्षुपविशेष । तत्पर्य्याय । पय फेनी २ फेनदुग्धा ३ पयस्विनी ४ लूतारि ५ ब्रध्नकेतुघ्नी ६ गोजापर्णी ७ । अस्या गुणा । कटुत्वत । तिक्तत्वम । शिशिरत्वम । विषव्रणनाशित्वम् । रुच्यत्वम । शुक्रा रसायनत्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥

दुग्धबीजा, स्त्री, (दुग्धवत शुभ्र बीज यस्या ।) यावनालाद्यङ्कुरजातप्रतवण्डुलचिपिट । अस्या गुणा । सुमधुरत्वम् । दुर्जरत्वम । वीर्य्यपुष्टिदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

दुग्धाग्र , पु, (दुग्धवत शुभ्र अग्र नेत्र चन्द्रविशेषो यस्य ।) उपलविशेष । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥

दुग्धाब्धितनया, स्त्री, (दुग्धाब्धे क्षीरसमुद्रस्य तनया ।) लक्ष्मी । इति कविकल्पलता ॥

दुग्धाश्मा, [न] पु, (दुग्ध क्षीर अश्मा प्रस्तर इव कठिन यस्य ।) दुग्धपाषाण । इति राजनिघण्ट ॥

दुग्धिका, स्त्री (दुग्ध निर्य्यासो बहुलतया विद्यते यस्या । दुग्ध + ठन । टाप च ।) वृक्षविशेष । दुधी इति दुधाक्षीर इति च भाषा । तत्पर्य्याय । स्वादुपर्णी २ क्षीरावी ३ क्षीरिणी ४ दुग्धी ५ क्षीरी ६ क्षीरविका ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणा । उष्णत्वम । गुरुत्वम । रूक्षत्वम । वातलत्वम । गर्भकारित्वम । स्वादुक्षीरत्वम । कटुत्वम । तिक्तत्वम । मलमूत्रोपसर्गकारित्वम । पटुत्वम । स्वादुत्वम । विष्टम्भित्वम । वृष्यत्वम । कफकुष्ठकृमिनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥ वृक्षभेद । गन्धिका इति ख्याता । तत्पर्य्याय । उत्तमा २ शुभफला ३ उत्तमफलिनी ४ । इति रत्नमाला ॥

दुग्धिनिका, स्त्री, रक्तापामार्ग । इति राजनिर्घण्ट ॥

दुग्धी, स्त्री (दुग्ध क्षीर बहुलतया अस्त्यस्या इति । अर्श आद्यच् । ततो गौरादित्वात ङीष ।) क्षीरावी । इति मेदिनी । घे ८ ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम । "उत्तमा दुग्धिका दुग्धी फलोत्तमा फलिन्यपि ॥") दुग्धपाषाण । इति राजनिघण्ट ॥

दुच्छक , पु, (दु उपतापे + भावे क्विप तुक च । दुत उपताप । तन्निराकरणे शक्नोतीति । शक + पचाद्यच ।) सुरानामगन्धद्रव्यम । विष्ठा रादावकाशक । इति मेदिनी । के, १५ ॥

दुडि , स्त्री (दुलि + लस्य ड ।) दुलि । कच्छपी । इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥

दुण्डुक , त्रि, दुष्टचित्त । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥

दुण्डुभ , पु, (क्रीडात मज्जतीति । डुड मज्जन + "उभ कित कुकिदर्दभ्या कनस्तुनौ दत्तोपश्च ।" १ । ४४ । इति उणादिकोषटीकोक्तसूत्रात उभ गुन दत्तोपश्च ।) डुण्डुभसर्प । इत्युणादिकोष ॥ (यथा महाभारते ।१।१५४।१७ । "शरमीनां महारौद्रा प्रावशन्क्षयडुण्डुभाम ।" "शोणितौघवहा घोरा नोणि प्रावर्त्तयन्नदीम ॥")

दुद्रुम , पु, (दुर दुष्टो द्रुम । पृषोदरादित्वात रलोप ।) हरितपलाण्डु । इत्यमर ॥ २ । ४ । १४८ ॥

दुन्दम पु, (दुन्द इत्यव्यक्तशब्देन मणति शब्दायते इति । मण शब्दे + ड ।) दुन्दुभि । इति शब्दरत्नावली ॥

दुन्दु , पु, वसुदेव । इति त्रिकाण्डशेष ॥ दुन्दुभिवाद्यम । इति शब्दरत्नावली ॥

दुन्दुभि , पु, (दुन्दु इत्यव्यक्तशब्देन भातीति । भा + बाहुलकात कि, ।) ढक्का । तत्-पर्य्याय । भेरी २ आनक ३ । इत्यमर । १ । ७ । ६ ॥ (यथा महाभारते । १ । १२२ । ४६। "आकाशे दुन्दुभीनाञ्च तभूव तुमुल स्वन ॥") वरुण । दैत्यभेद । इति मेदिनी । भे, १६ । (दानवविशेष । यथा, हरिवंशे । ३ । ८१ । "अभवन दनुपुत्राश्च शत तीव्रपराक्रमा ।" "शम्बुकर्णो विदारश्च गवेष्ठो दुन्दुभिस्तथा ॥") रक्षोभेद । वादभेद । इति शब्दरत्नावली ॥ विषम । इति हेमचन्द्र । २ । २ ७ ॥ (कुक्कुर वंशीयस्य अन्धकस्य पुत्र । यथा भागवते । ९ । २४ । २ ।

"अन्धकाद्दुन्दुभिस्तस्मादविद्योत पुनर्व्वसु ॥" क्रौञ्चद्वीपाधिपतेर्द्युतिमत पुत्राणामन्यतम । क्रौञ्चद्वीपस्य वर्षभेदश्च । यथा, ब्रह्माण्डे ३६ अध्याये ।

"मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव मता द्युतिमतस्तु वै ।
तेषाञ्च नामभिर्देशा क्रौञ्चद्वीपाश्रया स्मृता ॥"
"मुनेस्तु मुनिदेशो वै दुन्दुभेर्दुन्दुभि स्मृत ॥"

पर्व्वतविशेष । यथा, मत्स्यपुराणे ।१२१।१२। "स एव दुन्दुभिर्नाम श्यामपर्व्वतसन्निभ । शब्दस्तत्र पुरा तस्मिन दुन्दुभिस्ताडित सुरै ॥"

असुरविशेष । यथा रामायणे । ४ । ९ । ४ । "मायावी नाम तेजस्वी पूर्व्वजो दुन्दुभे सुत । तेन तस्य महद्वैर वालिन स्त्रीकृत पुरा ॥")

दुन्दुभि , स्त्री, अक्ष । पाशक । इत्यमर । ३ । ३ । १३५ ॥ अक्षे पाशकविषये दानविशेषो विष्ठि इति ख्यात । इति क्रमदीश्वर ॥ अक्षविन्दुत्रिकद्वयम । इति रभस ॥ विन्द्वन्वितचतुष्पार्श्वस्वर्णशङ्कादिमयदानोपकरण पाशटी इति ख्याता । इति केचित ॥ इति तट्टीकाया भरत ॥

दुन्दुमार पु, धुन्धुमार । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥

दुरदृष्ट, क्ली, (दुर्दुष्टमदृष्टम ।) दुर्भाग्यम । इति स्मृतितत्त्व ॥

दुरध्व , पु, (दुर्दुष्टोऽध्वा । "उपसर्गादध्वन ।" ५ । ४ । ८५ । इति अच ।) कुपथ । इत्यमर । २ । १ । १६ ॥

दुरभिग्रह पु, (दुर दु खेन अभिसर्वतोऽग्रह्यतेऽसौ इति । दुर + अभि + ग्रह + खल ।) अपामार्ग । इति राजनिर्घण्ट ॥ (दुरभि + ग्रह + कर्म्मणि खल ।) दु खग्राह्ये, त्रि ॥

दुरभिग्रहा स्त्री, (दुरभिग्रह + टाप ।) कपिकच्छु । दुरालभा । इति राजनिर्घण्ट ॥

दुराक , पु, (दुनोतीति । दु न उपतापे + "आक । स्वजादे स तु कित ।" १ । २१६ । इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात आकप्रत्ययेन निपातनात साधु ।) म्लेच्छभेद । इत्युणादिकोष ॥

दुराचार , पु, (आचर्य्यते इति भावे घञ । दुर दु आचार इति प्रादिसमास ।) विरुद्धाचरणम । यथा, अध्यात्मरामायणे ।
"प्राप्ते कलियुगे घोरे नरा पुण्यविवर्ज्जिता ।
दुराचाररता, सर्व्वे सत्यवार्त्तापराङ्मुखा ॥"

(दुष्ट आचारो यस्य।) निन्दिताचारवति, त्रि॥ (यथा, देवीभागवते।१।११।१६।
'महापातकयुक्तस्य दुराचारोऽतिगर्हित॥')

दुराधष पु, (दुष्टान् यज्ञविघ्नकारिराक्षसान् आधर्षति दूरीकरोतीति। धृष + अच्।) गार सर्षप। इति राजनिघण्टः॥ (विष्णुः। यथा महाभारते।१३।१४६।२२।
"अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान्।"
"दैत्यादिभिर्धर्षयितुं न शक्यते इति दुराधर्षः।"
इति तद्भाष्ये शङ्करः॥ दुःखेन आ ईषदपि धर्षयितुमशक्य इति। धृष + "ईषद्दुःसुष्विति।३।३।१२६। इति खल।) अधर्षणीये, त्रि॥ (यथा, महाभारते।६।१६।७२।
"भीमसेनो गदा भीमा प्रकर्षन् परिघोपमाम्।
प्रच्चकर्ष महासैन्य दुराधर्षो महामनाः॥")

दुराधर्षा, स्त्री (दुराधर्ष+स्त्रियां टाप्।) कुटुम्बिनीवृक्ष। इति राजनिघण्टः॥

दुरारुह, पु, (दुःखेन आरुह्यते इति। दुर् + आ + रुह + घञर्थे कर्म्मणि क।) विल्व। नारिकेल। इति राजनिघण्टः॥ (दुःखारोहणीये त्रि। यथा, महाभारते।३।१४७।६१।
"क्व वा त्वयाद्य गन्तव्यं प्रब्रूहि पुरुषर्षभ।।
अत परमगम्योऽयं पर्व्वतः सुदुरारुहः॥")

दुरारुहा, स्त्री (दुरारुह+टाप्।) खर्ज्जूरी। इति राजनिघण्टः॥

दुरारोह पु स्त्री, (दुःखेन आरुह्यते इति। रुह + कर्म्मणि खल।) शरट। इति राजनिघण्टः॥ दुःखारोहणीये त्रि॥ (यथा महाभारते।४।५।१४।
इयं कूटे मनुष्येन्द्र। गहना महती शमी।
भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः॥")

दुरारोहा, स्त्री (दुरारोह+टाप्।) शाल्मलिवृक्ष। इति त्रिकाण्डशेष॥ श्रीवल्ली। इति राजनिघण्टः॥

दुरालभा, स्त्री (दुःखेन आलभ्यते स्पृश्यते वाऽसौ। दुर् + आ + लभ + खल + टाप्। आगमविधेरनित्यत्वात् न नुम्।) स्वनामख्यातकण्टकयुक्तक्षुद्रवृक्षविशेष। स यवासप्रभेद। हिङ्गुया इति ख्याता। तत्पर्य्याय। दुरालभा २ धन्वयास ३ ताम्रमूला ४ कच्छुरा ५ दुस्पर्शा ६ धन्वी ७ धन्वयवासक ८ प्रबोधनी ९ सूक्ष्मदला १० विरूपा ११ दुरभिग्रहा १२ दुलभा १३ दुःप्रधर्षा १४। इति राजनिघण्टः॥ यास १५ यवास १६ दुःस्पर्शा १७ अनन्ता १८ रोदनी १९ अनन्ता २० समुद्रान्ता २१। इत्यमर।२।४।९२॥ गान्धारी २२ कासाया २३। इति भावप्रकाश॥ धनुर्यास २४ युवस २५ कच्छुरा २६। इति शब्दरत्नावली॥ विकण्टक २७। इति जटाधर॥ (मधुस्रवी २८। इति शब्दचन्द्रिका॥) अस्या गुणा। सार लत्व। ज्वरच्छर्द्दिमेहपित्तविसर्पवेगनाशित्व। इति राजवल्लभ॥ कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। सारत्वम्। अम्लत्वम्। मधुरत्वम्। वातगुल्मप्रमेहनाशित्वञ्च। इति राजनिघण्टः॥
"यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरुक्ता दुरालभा॥"
इति भावप्रकाश॥
(गङ्गा। यथा, काशीखण्डे।२९।८८।
"दीर्घव्रता दीर्घदृष्टिर्दीर्घतोया दुरालभा॥")
दुरालभनीये, त्रि॥

दुरालम्भा, स्त्री (दुःखेन आलभ्यते इति। दुर्+आ+लभ+खल+नुम् च।) दुरालभा। इति राजनिघण्टः॥ (यथा, महाभारते।१३।९८।२१।
"तीक्ष्णवीर्य्यास्तु भूताना दुरालम्भा सकण्टका।
रक्तभूयिष्ठवर्णाश्च कृष्णाश्चैवोपहारयेत॥")

दुरालाप, पु, (दुष्ट आलाप इति प्रादिसमास।) गालि। इति शब्दार्थकल्पतरु॥

दुरासद, त्रि, (दुःखेन आसद्यते इति। दुर्+आ+सद्+"ईषद्दुःसुष्विति।" ३।३।१२६। इति खल।) दुष्प्राप्य। यथा,—
"दुरासदो ह्यवसद्वो भूताना स बभूव ह॥"
इति श्रीभागवतम्॥
(यथा च, देवीभागवते।१।१।३२।
'धर्म्मस्य पुरत प्राप्ते कामभाव दुरासदे॥'
(दुष्प्रवेश। यथा, माघे।१६।१।
"घनजालविभेदुरासदा
सरितो नागकदम्बकेऽस्व।
नगरश्च भवन्तु वीथय
पारकीया वनजमृगादिभि॥")

दुरित, क्ली, (इण् भावे–क्त। दुष्टमित गमनं नरकादिदुर्गतिप्राप्तिर्यस्मात्।) पापम्। इत्यमर।१।४।२३॥ (यथा, रघौ।८।२।
"दुरितैरपि कर्त्तुमात्मसात्
प्रयतन्ते नृपसूनवो हि यत॥")
तद्वति, त्रि॥

दुरितदमनी, स्त्री (दुरित पाप दम्यते यया इति। दम+करणे ल्युट्। ङीप् च।) शमी। इति राजनिघण्टः॥ (दम+ल्यु।) पापनाशिनी च॥

दुरिष्कृत पु, (दुरिष्टम् अभिचारयज्ञ करोतीति। दुरिष्ट+कृ+क्विप् तुगागमश्च।) अभिचारकर्त्ता। तस्य नरक यथा,—
"देवद्विजपितृद्वेष्टा रत्नदूषयिता च य।
स याति कृमिभक्षे वै कृमीशः च दुरिष्कृत॥
इति विष्णुपुराणे।२।६।१४॥
"दुरिष्कृत अभिचारकर्त्ता।" इति तट्टीका॥

दुरिष्ट त्रि (दुर्+इष्टन्।) अतिमन्द। अयम नयोरेषा वा आतशयेन दु निन्दित। इति व्याकरणम्॥

दुरीषणा, स्त्री, (दुर्दुष्टा इषणा इच्छाभिशसनम्। प्रादिसमास।) शाप। इति शब्दार्थकल्पतरु॥

दुरूह त्रि,(दुःखेन ऊह्यते इति। दुर्+ऊह+कर्म्मणि खल।) दुर्बोध। यथा,—
"काव्यप्रकाशस्य दुरूहपङ्क्ती
गदाधरो व्याकुरुते प्रयत्नात्।"
इति गदाधरभट्टाचार्य्यकृतकाव्यप्रकाशटीका॥

दुरोदर क्ली (दुर्दुष्टमासमन्तादुदर यस्य। दुष्टमुदरमस्य वा। पृषोदरादित्वात् साधु।) इति मेदिनी। पाशकलीडा। इत्यमर।२।१०।४१॥ (यथा, वर्णोत्तमपुराणे काशीखण्डे।२६।
"अर्थ किं तनुषे दुरोदरमिद न स्थापतेय तव॥)

दुरोदर, पु (दुष्ट आ समन्तात् उदर यस्य।) द्यूतकृत्। (यथा महाभारते।२।५६।६।
"दुरोदरा विहिता ये तु तत्र
महात्मना धृतराष्ट्रेण राज्ञा॥")
पण। इति मेदिनी। रे, ४६७॥

दुर्ग, क्ली, (दुःखेन गम्यतेऽत्र। दुर्+गम+"सुदुरोरधिकरणे।" ३।२।४८। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ड।) पर्व्वतादिभिर्गम्य पुरम्। इत्यमर।२।८।१७॥ गड इति केल्ला इति च भाषा॥ तत्पर्य्याय। कोट्टम् २। यथा—
"स्कन्धावारो राजधानी कोट्टदुर्गे पुन समे॥"
इति हेमचन्द्र॥
"अथ कोट्टी राजधानी राजधानकमित्यपि।'
इति शब्दरत्नावली।
"पुर दुर्गमधिष्ठान कोट्टोऽस्त्री राजधानीयाप।"
इति जटाधर॥
तत्तु षड्विधम्। यथा,—
"तत्र दुर्ग नृप कुर्य्यात् षण्णामेकतमम् बुध।
धन्वदुर्ग महीदुर्ग नरदुर्ग तथैव च॥
वार्क्षञ्चैवाम्बुदुर्गञ्च गिरिदुर्गञ्च पार्थिव।।
सर्व्वेषामेव दुर्गाणा गिरिदुर्ग प्रशस्यते॥
दुर्गञ्च परिखोपेत वप्राट्टालकसंयुतम्।
शतघ्नीयन्त्रमुख्यैश्च शतशश्च समाहृतम्॥"
इति मत्स्ये २१७ अध्याय॥
राज्ञस्तत्करणावश्यकत्व तत्कृतशुभाशुभलक्षणञ्च यथा,—
'दुर्गाणि सतत कुर्य्यात् प्राकाराट्टालतोरणैः।
दूषयन्नगरग्रामान् दुर्गे दुर्गाश्रय चरेत्॥
दुर्ग तत्र नृपाणान्तु नित्य दुर्ग प्रशस्यते।
शतमेको योधयति दुर्गस्थो यो धनुर्द्धर॥
शत दश सहस्राणि तस्मात् दुर्ग प्रशस्यते।
जलदुर्ग भूमिदुर्ग वृक्षदुर्ग तथैव च॥
अरण्यवनदुर्गञ्च शैलज परिखोद्भवम्।
दुर्ग कार्य्य नृपतिना यथायोग्य स्वदेशत॥
दुर्ग कुर्व्वन् पुर कुर्य्यात् त्रिकोण मुरजाकृति॥
वर्त्तुल वा चतुष्कोण नान्यथा नगर चरेत्।
मृदङ्गाकृति दुर्गञ्च सतत कुलनाशनम्॥
यथा रामेण राजस्य लङ्कादुर्ग जिता पुरा॥
वज्रपुरी शोणिताख्या तत्रो दुर्गे प्रतिष्ठितम्।
यतस्तत् वज्राकारमतो भस्मीभूता बाण॥
सोभाख्य शाल्वराजस्य नगर पञ्चकोणकम्।
दिवि यद्भ्रमत राजन्नाश नष्ट भविष्यति॥

त्वमायोध्याक्रम्य भूप। पुरशिराकुम्भसुनाम।
अनुरागति तथापि तनोऽभूद्विजयप्रदम ॥
दुर्गभूमा यथेद्दुर्गा दिक्पालाश्चैव द्वारत।
पूजयित्वा विधानेन जय भूप समाश्रयात ॥
अतो दुर्ग नृप कुर्यात सतत जयवृद्धये ॥”
इति कालिकापुराणे राजनीतिविशेष ८५ अ ॥
(शैलभेद । यथा, कालिकापुराणे । ७४ अ ।
“यत्र दुर्गाक्रम्य शैल शिवस्यास्ते महत्तरम ॥”)

दुर्ग पु, असुरभेद । य हत्वा चण्डिकाया दुर्गेति नामाभूत। इति काशीखण्डम ॥ (यथा, हरिवंशे । १६८ । ६ ।
“नित्यवासिनी दुर्गघ्नीं रणदुर्गा रणप्रियाम ॥”
विष्णु । यथा, महाभारते । १२ । १४६ । ६८ ।
“दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥”)
गुग्गुलु । इति राजनिर्घण्ट ॥ (दु खेन गम्यते अनेनेति । दुर + गम + अधिकरणे ड ।) दुर्गमे, त्रि । इति मेदिनी । गे ६ ॥

दुर्गकारक स्त्री (गिरिदुर्गावेष्टनेन दुर्ग करोतीति । कृ + “ण्वुलतृचौ ।” ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल ।) वृक्षविशेष । इति शब्दमाला । दुर्गकर्त्तरि त्रि ॥

दुर्गत, त्रि, (दुर दुरवस्था गच्छति स्मेति । दुर + गम + “गत्यर्थाकर्मकश्लिषेति ।” ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि क्त ।) दरिद्र । इत्यमर । ३ । १ । ४६ ॥ (यथा आर्यासप्तशत्याम । २६६ ।
“दुर्गतगृहिणी तनय करुणार्द्रा प्रियाभे च रागमयी ।
मग्धा रणाभियोग न मन्यते न प्रतिक्षिपति ॥”)

दुर्गति स्त्री, (दुष्टा क्लेशदायिनी गति ।) नरक । इत्यमर । १ । ६ । १ ॥ (यथा देवीभागवते । ७ । १२ । ६८ ।
“कृत्वा यज्ञ विधानेन दत्त्वा पुण्य महार्ज्जितम् ।
समुद्धर महाराज । पितर दुर्गति गतम ॥”)
दारिद्र्यम । इति मेदिनी । ते, ११५ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ७ । ८ ।
“कथ भवान दुर्गतिमीदृशी गतो
नरेन्द्र तद्ब्रूहि किमेतदीदृशम ॥”)

दुर्गतिनाशिनी स्त्री (दुर्गति नाशयतीति । नश + णिच + णिनि + ङीप ।) दुर्गा । यथा,—
“ब्रह्माण्डविजयस्यास्य कवचस्य प्रजापति ।
ऋषिश्छन्दश्च गायत्री देवी दुर्गतिनाशिनी ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥

दुर्गन्ध स्त्री, (दुष्टो गन्धो यस्य ।) सौवर्च्चललवणम । इति हेमचन्द्र । ४ । २७ ॥

दुर्गन्ध, पु, (दुष्टो गन्ध ।) दुष्टगन्ध । तत्पर्याय । पूतिगन्धि २ । इत्यमर ।१।५।१२ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३ ।
“सुगन्ध वेत्ति दुर्गन्ध दुर्गन्धस्य सुगन्धिताम् ।
यो वा गन्धान्न जानाति गतासु त विनिर्द्दिशेत ॥”)
आम्रवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पलाण्डु । इति भावप्रकाश ॥ (दुर्दुष्टो गन्धो यत्र ।) दुष्टगन्धयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८ । ८१ ।
“अथाजगाम त्वरितो धूमध्वाङ्क्षालरूपधृक ।
दुर्गन्धो विकृतो रूक्ष श्मश्रुलो दन्तुरो घृणी ॥”)

दुर्गन्धी, [न] त्रि, (दुर्गन्धोऽस्यस्येति । दुर्गन्ध + इनि ।) दुर्गन्धयुक्त । इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥ (यथा मनु । ६ । ७६ ।
“अस्थिस्थूण स्नायुयुत मासशोणितलेपनम ।
चर्म्मावनद्ध दुर्गन्धि पूर्ण मूत्रपुरीषयो ॥”)

दुर्गपुष्पी, स्त्री, (दुर्ग दुष्प्राप्य पुष्प यस्या । जातित्वात ङीष ।) वृक्षविशेष । केशपुष्टा इति ख्याता । तत्पर्याय । मानसी २ बालाख्री ३ केशधारिणी ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दुर्गम त्रि (दुर्दु खेन गम्यते इति । दुर + गम + “ईषद् सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल ।” ३ । ३ । १२६ । इति खल ।) दुर्ग । दु खेन गमनीयस्थानादि । इति शब्दमाला ॥ (यथा महाभारते । ६ । १४ । २५ ।
‘पार्श्वत केऽभ्यरक्षन्त गच्छन्तो दुर्गमा गतिम ॥”
दुर्दु खेन गम्यते ज्ञायते इति । दुर्ज्ञेय । यथा, महाभारते । १३ । १४ । २६५ ।
“नमो वृषभवाहाय गजेन्द्रगमनाय च ।
दुर्गमाय नमस्तुभ्यमगम्यगमनाय च ॥”
पु विष्णु । यथा, तत्रैव । १३ । १४६ । ६६ । विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने ।
“दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥”
असुरविशेष । यथा, मार्कण्डेये । ६१ । ४४ ।
“तत्रैव च वधिष्यामि दुर्गमाख्य महासुरम ॥”
क्ली, वनम । सङ्कटस्थलम । यथा, महाभारते । १ । ८१ । २ ।
“राजाय नाहुषस्तात दुर्गमे पाणिमग्रहीत ॥”)

दुर्गलङ्घन, पु, (दुर्ग दुर्गमस्थान मरुभूम्यादि लङ्घ्यतेऽनेनेति । लघि + करणे ल्युट ।) उष्ट्र । इति हेमचन्द्र । ४ । २२ ॥

दुर्गसञ्चर, पु, (दुर्ग दुर्गमस्थान नद्यादिपरपार सञ्चर्यतेऽनेनेति । सम + चर + पुसीति घ ।) सङ्क्रम । इत्यमर । ३ । २ । २५ ॥ साँको इति भाषा ॥

दुर्गसञ्चार, पु (दुर्ग नद्यादिपारदुर्गमस्थान सञ्चर्यते गम्यतेऽनेनेति । सम + चर + घञ ।) दुर्गसञ्चर । इत्यमरटीकाया स्वामी ॥

दुर्गा, स्त्री (दुर्दु खेन गम्यते प्राप्यतेऽसौ । गम + “अन्यत्रापि दृश्यते ।” इति ड । दुर्दु खेन गम्यतेऽस्यामिति । दुर + गम + “सुदुरोरधिकरणे ।” ३।२।४८। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ड । ततष्टाप ।) नीली । इति मेदिनी । ग, ६ ॥ अपराजिता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्यामापक्षी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (नववर्षा कुमारी । यथा, देवीभागवते । ३ । २६ । ४३ ।
“नववर्षा भवेद्दुर्गा सुभद्रा दशवार्षिकी ॥”
अस्या पूजाफलमाह । तत्रैव । ३ । २६ । ५ ।
“दु खदारिद्र्यनाशाय सङ्ग्रामे विजयाय च ।
क्रूरशत्रुविनाशार्थे तथोग्रकर्म्मसाधने ॥
दुर्गाञ्च पूजयेद्भक्त्या परलोकसुखाय च ॥”
अस्या पूजामन्त्र यथा तत्रैव । ३ । २६ । ६ ।
“दुर्गात्त्रायति भक्त या सदा दुर्गार्त्तिनाशिनी ।
दुर्ज्ञेया सर्व्वदेवाना ता दुर्गा पूजयाम्यहम ॥”)
हिमालयकन्या । सा शिवभार्य्या गणेशकार्त्तिकेयोमाता च । तत्पर्याय ।
उमा २ कात्यायनी ३ गौरी ४ काली ५ हैमवती ६ ईश्वरा ७ शिवा ८ भवानी ९ रुद्राणी १० सर्व्वाणी ११ सर्व्वमङ्गला १२ अपर्णा १३ पार्व्वती १४ मृडानी १५ चण्डिका १६ अम्बिका १७ । इत्यमर ।१।१।३८ ॥ शारदा १८ चण्डी १९ चण्डवती २० चण्डा २१ चण्डनायिका २२ गिरिजा २३ मङ्गला २४ नारायणी २५ महामाया २६ वैष्णवी २७ महेश्वरी २८ महादेवी २९ हिण्डी ३० ईश्वरी ३१ कोट्टवी ३२ षष्ठी ३३ माधवी ३४ नगनन्दिनी ३५ जयन्ती ३६ भार्गवी ३७ रम्भा ३८ सिंहरथा ३९ सती ४० भ्रामरी ४१ दक्षकन्या ४२ महिषमर्द्दिनी ४३ हेरम्बजननी ४४ सावित्री ४५ कृष्णपिङ्गला ४६ वृषाकपायी ४७ लम्बा ४८ हिमशैलजा ४९ कार्त्तिकेयप्रसू ५० आद्या ५१ नित्या ५२ विद्या ५३ शुभङ्करी ५४ सात्त्विकी ५५ राजसी ५६ तामसी ५७ भीमा ५८ नन्दनन्दिनी ५९ महामायी ६० शूलधरा ६१ सुनन्दा ६२ शुम्भघातिनी ६३ । इति शब्दरत्नावली ॥ ह्री ६४ पर्व्वतराजतनया ६५ हिमालयसुता ६६ महेश्वरवनिता ६७ । इति कविकल्पलता ॥ सत्या ६८ भगवती ६९ ईशाना ७० सनातनी ७१ महाकाली ७२ शिवानी ७३ हरवल्लभा ७४ उग्रचण्डा ७५ चामुण्डा ७६ विधात्री ७७ आनन्दा ७८ महामात्रा ७९ महामुद्रा ८० माकरी ८१ भौमी ८२ कल्याणी ८३ कृष्णा ८४ मानदात्री ८५ मदालसा ८६ मानिनी ८७ चार्व्वङ्गी ८८ वाणी ८९ ईशा ९० वलेशी ९१ भ्रमरी ९२ भूष्या ९३ फाल्गुनी ९४ यती ९५ ब्रह्ममयी ९६ भाविनी ९७ देवी ९८ अचिन्त्या ९९ त्रिनेत्रा १०० त्रिशूला १०१ चर्च्चिका १०२ तीव्रा १०३ नन्दिनी १०४ नन्दा १०५ धरित्रिणी १०६ मातृका १०७ चिदानन्दस्वरूपिणी १०८ मनस्विनी १०९ महादेवी ११० निद्रारूपा १११ भवानिका ११२ तारा ११३ नीलसरस्वती ११४ कालिका ११५ उग्रतारा ११६ कामेश्वरी ११७ सुन्दरी ११८ भैरवी ११९ राजराजेश्वरी १२० भुवनेशी १२१ त्वरिता १२२ महालक्ष्मी १२३ राजीवलोचनी १२४ धनदा १२५ वागीश्वरी १२६ त्रिपुरा १२७ ज्वालामुखी १२८ वगलामुखी १२९ सिद्धविद्या १३० अन्नपूर्णा १३१ विशालाक्षी १३२ सुभगा १३३ सगुणा १३४ निर्गुणा १३५ धवला १३६ गीति १३७ गीतवाद्यप्रिया १३८ अट्टालवासिनी १३९ अट्टहासिनी १४० घोरा १४१ प्रेमा १४२ वटेश्वरी १४३ कीर्त्तिदा १४४ बुद्धिदा १४५ अवीरा १४६ पण्डितालयवासिनी १४७ मण्डिता १४८ संवत्सरा १४९ कृष्णरूपा १५० वलि-

प्रिया १५१ तुसुला १५२ कामिनी १५३ कामरूपा १५४ पुण्यदा १५५ विष्णुचक्रधरा १५६ पञ्चमा १५७ वृन्दावनस्वरूपिणी १५८ अयोध्यारूपिणी १५९ मायावती १६० जीमूतवसना १६१ जगन्नाथस्वरूपिणी १६२ कृत्तिवसना १६३ त्रियामा १६४ जमलार्ज्जुनी १६५ यामिनी १६६ यशोदा १६७ यादवी १६८ जगती १६९ कृष्णजाया १७० सत्यभामा १७१ सुभद्रिका १७२ लक्ष्मणा १७३ दिगम्बरी १७४ पृथुका १७५ तीक्ष्णा १७६ आचारा १७७ अक्रूरा १७८ जाह्नवी १७९ गण्डकी १८० ध्येया १८१ जृम्भणी १८२ मोहिनी १८३ विकारा १८४ अक्षरवासिनी १८५ अंशका १८६ पत्रिका १८७ पवित्रिका १८८ तुलसी १८९ अतुला १९० जानकी १९१ वन्द्या १९२ कामना १९३ नारसिंही १९४ गिरीशा १९५ साध्वी १९६ कल्याणी १९७ कमला १९८ कान्ता १९९ शान्ता २०० कुला २०१ वेदमाता २०२ कर्म्मदा २०३ सन्ध्या २०४ त्रिपुरसुन्दरी २०५ रासेशी २०६ दक्षयज्ञविनाशिनी २०७ अनन्ता २०८ धर्म्मेश्वरी २०९ चक्रेश्वरी २१० खञ्जना २११ विदग्धा २१२ कुब्जिका २१३ चित्रा २१४ सुलेखा २१५ चतुर्भुजा २१६ राका २१७ प्रज्ञा २१८ ऋद्धिदा २१९ तापिनी २२० तपा २२१ सुमन्त्रा २२२ दूती २२३। इति तस्याः सहस्रनामान्तर्गतम् ॥

अथ दुर्गानाम्नो व्युत्पत्तिर्यथा,—

'दुर्गो दैत्ये महाविघ्ने भवबन्धे कुकर्म्मणि।
शोके दुःखे च नरके यमदण्डे च जन्मनि॥
महाभयेऽतिरोगे चाप्याशब्दो हन्तृवाचकः।
एतान् हन्त्येव या देवी सा दुर्गा परिकीर्त्तिता॥'

अपि च।

"दैत्यनाशार्थवचनो दकारः परिकीर्त्तितः।
उकारो विघ्ननाशस्य वाचको वेदसम्मतः॥
रेफो रोगघ्नवचनो गश्च पापघ्नवाचकः।
भयशत्रुघ्नवचनश्चाकारः परिकीर्त्तितः॥
स्मृत्युक्तिश्रवणाद्यस्या एते नश्यन्ति निश्चितम्।
ततो दुर्गा हरेः शक्तिर्हरिणा परिकीर्त्तिता॥
दुर्गेति दैत्यवचनोऽप्याकारो नाशवाचकः।
दुर्गं नाशयति या नित्यं सा दुर्गा वा प्रकीर्त्तिता॥
विपत्तिवाचको दुर्गश्चाकारो नाशवाचकः।
तं ननाश पुरा तेन बुधैर्दुर्गा प्रकीर्त्तिता॥"*॥

अस्याः स्वरूपं यथा, नन्दं प्रति श्रीकृष्णवाक्यम्।

"आद्या नारायणी शक्तिः सृष्टिस्थित्यन्तकारिणी।
करोमि च यया सृष्टिं यया ब्रह्मादिदेवताः॥
यया जयति विश्वञ्च यया सृष्टिः प्रजायते।
यया विना जगन्नास्ति मया दत्ता शिवाय सा॥
दया निद्रा च क्षुत्तृष्णा तुष्टिः श्रद्धा क्षमा धृतिः।
तुष्टिः पुष्टिस्तथा शान्तिर्लज्जाधिदेवता हि सा॥
वैकुण्ठे सा महासाध्वी गोलोके राधिका सती।
मर्त्त्ये लक्ष्मीश्च क्षीरोदे दक्षकन्या सती च सा॥
सा दुर्गा मेनकाकन्या दैन्यदुर्गतिनाशिनी।
स्वर्गलक्ष्मीश्च दुर्गा सा शक्रादीनां गृहे गृहे॥
सा वाणी सा च सावित्री विप्राधिष्ठातृदेवता।
वह्नौ सा दाहिका शक्तिः प्रभाशक्तिश्च भास्करे॥
शोभा शक्तिः पूर्णचन्द्रे जले शक्तिश्च शीतला।
शस्यप्रसूतिशक्तिश्च धारणा च धरासु सा॥
ब्राह्मण्यशक्तिर्विप्रेषु देवशक्तिः सुरेषु सा।
तपस्विनां तपस्या सा गृहिणां गृहदेवता॥
मुक्तिशक्तिश्च मुक्तानां माया सांसारिकस्य सा।
मद्भक्तानां भक्तिशक्तिर्मयि भक्तिप्रदा सदा॥
नृपाणां राज्यलक्ष्मीश्च वणिजां लभ्यरूपिणी।
पारे संसारसिन्धूनां त्रयी दुस्तरतारिणी॥
सतां सद्बुद्धिरूपा च मेधाशक्तिस्वरूपिणी।
व्याख्याशक्तिः श्रुतौ शास्त्रे दातृशक्तिश्च दातृषु॥
पत्न्यादीनां विप्रभक्तिः पतिभक्तिः सतीषु च।
एवंरूपा च या शक्तिर्मया दत्ता शिवाय सा॥"

अपि च, शङ्करं प्रति पार्व्वतीवाक्यम्।

"वैकुण्ठेऽहं महालक्ष्मीर्गोलोके राधिका स्वयम्॥
शिवाहं शिवलोकेऽपि ब्रह्मलोके सरस्वती।
अहं निहत्य दैत्यांश्च दक्षकन्या सती पुरा।
तन्निन्दया पुरा त्यक्ता सा चाहं शैलकन्यका।
रक्तबीजस्य युद्धे च काली च मूर्त्तिभेदतः॥
सावित्री वेदमाताहं सीता जनककन्यका।
रुक्मिणी द्वारवत्याञ्च भारते भीष्मकन्यका॥
सुदाम्नः शापतो देवात् वृषभानुसुताधुना॥
धर्म्मपत्नी च कृष्णस्य पुण्ये वृन्दावने वने॥"*॥

अपरञ्च कृष्णं प्रति पार्व्वतीवाक्यम्।

"एकाहं राधिकारूपा गोलोके रासमण्डले।
रासशून्यञ्च गोलोकं परिपूर्णं कुरु प्रभो॥
परिपूर्णतमाहञ्च तव वक्षःस्थलस्थिता।
तवाज्ञया महालक्ष्मीरहं वैकुण्ठवासिनी।
सरस्वती च तत्रैव वामपार्श्वे हरेरपि॥
तवाहं मनसा जाता सिन्धुकन्या तवाज्ञया।
सावित्री वेदमाताहं कलया विधिसन्निधौ॥
तेजःसु सर्व्वदेवानां पुरा सत्ये तवाज्ञया।
आविर्भूता कृतं तत्र धृतं दिव्यं शरीरकम्॥
शुम्भादयश्च दैत्याश्च निहताश्चावलीलया।
दुर्गं निहत्य दुर्गाहं त्रिपुरा त्रिपुरे वधे॥
निहत्य रक्तबीजञ्च रक्तबीजविनाशिनी।
तवाज्ञया दक्षकन्या सती सत्यस्वरूपिणी॥
योगेन त्यक्ता देहञ्च शैलजाहं तवाज्ञया।
त्वया दत्ता शङ्कराय गोलोके रासमण्डले॥
विष्णुभक्तिरहं तेन विष्णुमाया च वैष्णवी।
नारायणस्य मायाहं तेन नारायणी स्मृता॥
कृष्णप्राणाधिकाहञ्च प्राणाधिष्ठातृदेवता।
महाविष्णोश्च रासे त्वं जननी राधिका स्वयम्॥
तवाज्ञया पञ्चधाहं पञ्चप्रकृतिरूपिणी।
कलाकलांशयाहञ्च देवपत्न्यो गृहे गृहे॥"*॥

अथ तस्याः पूजाप्रकाशः।

"प्रथमे पूजिता सा च कृष्णेन परमात्मना।
वृन्दावने च सृष्ट्यादौ गोलोके रासमण्डले॥
मधुकैटभभीतेन ब्रह्मणा सा द्वितीयतः।
त्रिपुरप्रेषितेनैव तृतीये त्रिपुरारिणा॥
भ्रष्टश्रिया महेन्द्रेण शापाद्दुर्व्वाससः पुरा।
चतुर्थे पूजिता देवी भक्त्या भगवती सती॥
तदा मुनीन्द्रैः सिद्धेन्द्रैर्देवैश्च मनुमानवैः।
पूजिता सर्व्वविश्वेषु बभूव सर्व्वतः सदा॥
तेजःसु सर्व्वदेवानामाविर्भूता पुरा मुने।
सर्व्वे देवा ददुस्तस्यै शस्त्राणि भूषणानि च॥
दुर्गादयश्च दैत्याश्च निहता दुर्गया तया।
दत्तं स्वाराज्यं देवेभ्यो वरञ्च यदभीप्सितम्॥
कालान्तरे पूजिता सा सुरथेन महात्मना।
राज्ञा मेधसशिष्येण मृण्मय्याञ्च सरित्तटे॥
मेषादिभिश्च महिषैः कृष्णसारैश्च गण्डकैः।
छागैर्मीनैश्च कुष्माण्डैः पक्षिभिर्नलिभिर्मने॥
वेदोक्तानि च द्रव्याणि सुपचाराणि षोडश।
धृत्वा च कवचं ध्यात्वा सम्पूज्य च विधानतः॥
राजा कृत्वा परीहारं वरं प्राप यथेप्सितम्।
मुक्तिं सम्प्राप वैश्यश्च सम्पूज्य च सरित्तटे॥
तुष्टाव राजा वैश्यश्च साश्रुनेत्रः पुटाञ्जलिः।
विससर्ज मृण्मयीं तां गभीरे निर्म्मले जले॥
मृण्मयीं तां गतां दृष्ट्वा जलगतां नराधिप।
रुरोद तत्र वैश्यश्च तां स्थानान्तरं ययौ॥
त्यक्ता देहञ्च वैश्यश्च पुष्करे दुष्करं तपः।
कृत्वा जगाम गोलोकं दुर्गादेवीवरेण च॥
राजा ययौ स्वराज्यञ्च पृथ्वीं निष्कण्टकां बली।
भोगञ्च बुभुजे भूपः षष्टिवर्षसहस्रकम्॥
भार्य्यां स्वबालं सन्न्यस्य पुत्रे स कालयोगतः।
मनुर्बभूव सावर्णिस्तप्त्वा च पुष्करे तपः॥
इत्येवं कथितं वत्स! समासेन यथागमम्।
दुर्गाख्यानं मुनिश्रेष्ठ! किं भूयः श्रोतुमिच्छसि॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥

अथ दुर्गापूजाविधिः।

"शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी।
शारदीया समाप्नोति चतुर्वर्गमयी शुभा॥
तां तिथित्रयमासाद्य कुर्य्यादन्या विधानतः॥"

चतुर्वर्गमयी स्नपनपूजनबलिदानहोमरूपा सा च शास्त्रेषु कर्त्तव्या।

'त्रिशरीरे चरे चैव लग्ने कन्यागते रवौ।
वर्षं वर्षं विधातव्यं स्थापनञ्च विसर्ज्जनम्॥
यो मोहादथवालस्याद्देवीं दुर्गां महोत्सवे।
न पूजयति दम्भाद्वा द्वेषाद्वाप्यथ भैरव!॥
क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टान् निहन्ति वै॥'

वीप्सा अकरणे प्रत्यवायश्रुतश्च सा पूजा नित्या विधिसमभिव्याहृतफलश्रुतेः काम्या च।

यथा,—

'कृत्वैव परमामापुर्निवृतिं त्रिदिवौकसः।
एवमन्यैरपि सदा देव्याः कार्य्यं प्रपूजनम्॥
विभूतिमतुलां लब्धुं चतुर्व्वर्गप्रदायकम्।'

काम्यतया पूजने कृते प्रसङ्गान्नित्यपूजासिद्धिः तत्तद्वचनात् कृष्णनवम्यादिप्रतिपदादिषष्ठ्यादिसप्तम्यादिमहाष्टम्यादिकेवलमहाष्टमीकेवलमहानवमीपूजारूपा कल्पाः उन्नेयाः। तदनन्तरं मशौचमपि न प्रतिबन्धकम्॥*॥ सा पूजा त्रिविधा। यथा,—

'शारदी चण्डिकापूजा त्रिविधा परिगीयते।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति विश्रुति ॥
सात्त्विकी जपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषै ।
माहात्म्य भगवत्याश्च पुराणादिषु कीर्त्तितम ॥
पाठस्तस्य जप प्रोक्त पठेद्देवीमनास्तथा ।
देवीसूक्तजपश्चैव यज्ञो वह्निषु तर्पणम ॥
राजसी वलिदानैश्च नैवेद्यै सामिषैस्तथा ।
सुरामासाद्युपाहारैर्जपयज्ञैर्विना तु या ॥
विना मन्त्रैस्तामसी स्यात किरातानान्तु सम्मता ।
ब्राह्मणै क्षत्रियैर्वैश्यै शूद्रैरन्यैश्च सेवकै ॥
एव नानाम्लेच्छगणै पूज्यते सर्व्वदस्युभि ।
स्वय वाप्यन्यतो वापि पूजयेत पूजयेत वा ॥
अर्च्चकस्य तपोयोगादर्च्चनस्यातिशायनात ।
आभिरूप्याच्च विम्बाना देव सान्निध्यमृच्छति ॥

अथ नवम्यादिकल्प ।

'इषे मास्यसिते पक्षे कन्याराशिगते रवौ ।
नवम्या बोधयेद्देवी क्रीडाकौतुकमङ्गलै ॥
ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां विल्वाभिमन्त्रणम ।
सप्तम्या मूलयुक्ताया पत्रिकाया प्रवेशनम ॥
पूर्व्वाषाढयुताष्टम्या पूजाहोमाद्युपोषणम ।
उत्तरेण नवम्यान्तु वलिभि पूजयेच्छिवाम ॥
श्रवणेन दशम्यान्तु प्रणिपत्य विसर्जयेत ॥
प्रतिवर्ष कन्यार्कै कर्त्तव्यत्वानुपपत्ते सिंहार्केऽपि
बोधन तुलार्केऽपि स्थापनादिक क्रियते चान्द्र-
त्वात्कन्यार्कै मलमास न तदारभ्यते यदि
पूर्व्वमारब्ध तदा मलमासेऽपि पूजादेवी-
माहात्म्यपाठान्हिक प्रत्यह कर्त्तव्यमेव ।
'यावद्भूवायुराकाश जल वह्निशशिग्रहा ।
तावच्च चण्डिकापूजा भविष्यति सदा भुवि ॥
तत्र कृष्णनवम्या दैवत्वत्वेन पूर्व्वाह्णे बोधनम ।
उभयदिने पूर्व्वाह्णे नवमीलाभे पूर्व्वदिने आर्द्रायु
क्तै तु पूर्व्वाह्ण विना दिवामात्रे युग्मादर
णनापि परदिने बोधन उभयदिने पूर्व्वाह्णे नव
म्यार्द्रालाभे पूर्व्वदिने बोधन युग्मात ।
'कन्यादिमीनपर्य्यन्त यत्र सप्राप्यते शिव ।
तत्र बोध प्रकर्त्तव्यो देव्या राज्ञा शुभप्रद ॥
बोधमन्त्रो यथा,—
इषे मास्यसिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगत ।
श्रीवृक्षे बोधयामि त्वां यावत पूजां करोम्यहम ॥
ऐं रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च ।
अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृत पुरा ॥
अहमप्याश्विने तद्वद्बोधयामि सुरेश्वरीम ।
शक्रेणापि च सम्बोध्य प्राप्त राज्य सुरालये ॥
तस्मादह त्वा प्रतिबोधयामि
विभूतिराज्यप्रतिपत्तिहेतो ॥
यथैव रामेण हतो दशास्य-
स्तथैव शत्रून् विनिपातयामि ॥
षष्ठीबोधने तु अहमप्याश्विने षष्ठ्यां सायाह्ने
बोधयाम्यत इति पठनीयम ॥ * ॥

अथ प्रतिपदादिकल्प ।

'आश्विने शुक्लपक्षे तु कर्त्तव्य नवरात्रकम् ।
प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत ॥
प्रतिपदादितत्तच्छिष्य कल्पमाह भविष्ये ।
'केशसंस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात प्रतिपद्दिने ।
पट्टडोर द्वितीयायां केशसयमहेतवे ।
दर्पणञ्च तृतीयाया सिन्दूरालक्तक तथा ॥
मधुपर्क चतुर्थ्यान्तु तिलक नेत्रमण्डनम ।
पञ्चम्यामङ्गरागञ्च शक्त्यालङ्करणानि च ॥
षष्ठ्या विल्वतरौ बोध साय सन्ध्यासु कारयेत ।
सप्तम्या प्रातरानीय गृहमध्ये प्रपूजयेत ॥
उपोषणमथाष्टम्यामष्टशक्ते प्रपूजनम ।
नवम्यामुग्रचण्डायास्तद्वद्देवार्च्चन दिवा ॥
पूजा च वलिदानञ्च तद्वत्स्नात प्रपूजयेत ।
कुमारी पूजनीया च भूषणीया च भूषणै ॥
सपूज्य प्रेषण कुर्य्यात दशम्या शावरोत्सवै ।
अनेन विधिना यस्तु देवी प्रीणयते नर ॥
स्कन्दवत पालयेत्तन्तु देवी सर्व्वापदि स्थितम ।
पुत्त्रदारधनहीना सख्या तस्य न विद्यते ।
भुक्त्वेह परमान भोगान् प्रेत्य देवीगणो भवत ॥

अथ षष्ठ्यादिकल्प ।

बोधयेद्विल्वशाखाया षष्ठ्या देवीं फलेषु च ।
सप्तम्या विल्वशाखान्तामाहृत्य पतिपूजयेत ॥
पुन पूजा तथाष्टम्या विशेषेण समाचरेत ।
जागरञ्च स्वय कुर्य्यात वलिदान महानिशि ॥
प्रभूतवलिदानञ्च नवम्या विधिवच्चरेत ।
ध्यायेद्दशभुजा देवी दुर्गामन्त्रेण पूजयेत ॥
विसर्जन दशम्यान्तु कुर्य्याद्वै शावरोत्सवै ।
धूलिकर्द्दमविक्षेपै क्रीडाकौतुकमङ्गलै ॥
भगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकै ।
भगलिङ्गक्रियाभिश्च कुर्य्याच्च दशमीदिने ॥ *॥
नवमीबोधनासामर्थ्ये षष्ठ्या साय बोधन यथा,
'षष्ठ्या विल्वतरौ बोध सायसन्ध्यासु कारयेत ॥
षष्ठ्या बोधनामन्त्रणकरणेऽपि पत्रीप्रवेशपूर्व्वदिने
साय षष्ठीलाभे एकादेवोभयकरण यदा तु पूर्व्व
दिने साय षष्ठीलाभ परदिने साय विना षष्ठी
लाभस्तदा पूर्व्वेद्युर्बोधन परदिने सायमामन्त्र
णम । यदा तूभयदिने साय षष्ठीलाभस्तदा परे
ऽह्नि षष्ठ्या बोधनम । उभयदिने साय षष्ठ्य-
भावे पूर्व्वाह्णेऽपि षष्ठ्यां बोधनम् । आमन्त्रण
मन्त्रस्तु ।
मेरुमन्दरकैलासहिमवच्छिखरे गिरौ ।
जात श्रीफलवृक्ष त्वमम्बिकाया सदा प्रिय ॥
श्रीशैलशिखरे जात श्रीफल श्रीनिकेतन ।
नेतव्योऽसि मया गच्छ पूज्यो दुर्गास्वरूपत ॥
साय षष्ठ्यान्तु कर्त्तव्य पार्व्वत्या अधिवासनम ।
षष्ठ्यभावेऽपि कर्त्तव्य सप्तम्यामपि नारद ! ॥ *॥

अथ सप्तम्यादिकल्प ।

आश्विने शुक्लपक्षे तु सप्तम्यादिदिनत्रये ।
तत्र पूजा विशेषेण कर्त्तव्या मम मानवै ॥
विशेष तत्र वक्ष्यामि शृणु पुत्त्रक ! मन्मतम ।
सप्तम्या पत्रिकापूजा रम्भादिनवभिर्युता ॥
महीमयी च मूर्त्तिर्मे पुत्त्रायुर्धनवृद्धये ।
अष्टमी सा महापुण्या तिथि प्रीतिकरी मम ॥
कुर्य्यात्तत्र महास्नान पञ्चगव्ययुतैस्तथा ।
गायत्त्रीभि कषायैश्च गन्धाद्यैस्तीर्थवारिभि ॥
ओषधीभिश्च सर्व्वाभिर्भृङ्गारै कलसैस्तथा
पुष्परत्नादितोयैश्च गन्धैर्मलयजैस्तथा ॥
गीतवादित्रनाद्येन स्नापयेन्मांश्च भक्तित ।
पूजा सदुपहारैश्च नैवेद्यैश्च मनोहरै ॥
विल्वपत्रैर्घृताक्तैश्च तिलधान्यादिसयुतै ।
जुहुयाज्ज्वलिते वह्नौ तस्य पुण्यफल शृणु ॥
ससारे यानि सौख्यानि काम्यानि नरपुङ्गव ! ।
दीर्घमायुर्यश पुत्त्र विपुल धनधान्यकम ॥
लभते मत्प्रसादेन अन्ते मम पुर व्रजेत ।
वलिस्तत्र विशेषेण देयो मत्प्रीतये नरै ॥
अनेन विधिना यस्तु नवमीमतिवाहयेत ।
भुङ्क्ते च विपुलान भोगानन्ते शिवपुर व्रजेत ॥
तत सप्तम्या मूलयुक्ताया केवलाया वा पूर्व्वाह्णे
पत्रीप्रवेश उभयत्र पूर्व्वाह्णे सप्तमीलाभे परत्र
'शुभादा वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥
पूर्व्वाह्णे नवपत्रिका शुभकरी सर्व्वार्थसिद्धिप्रदा
आरोग्य धनदा करोति विजय चण्डीप्रवेशे
शुभा ।
मध्याह्ने जनपीडनक्षयकरी सग्रामघोरावहा
सायाह्ने वधबन्धनानि कलह सपद्यत सर्व्वदा ॥
सप्तम्यामस्तगाया यदि विशति गृह पत्रिका
श्रीफलाढ्या
राज्ञ सप्ताङ्गराज्य जनसुखमखिल हन्ति
मूलानुरोधात ।
तस्मात सूर्य्योदयस्था नरपतिशुभदा सप्तमी प्राप्य
देवी
भूपालो वेशयेत्ता सकलजनहितां राक्षसर्क्षं
विहाय ॥
लिङ्गस्था पूजयेद्देवी मण्डलस्था तथैव च ।
पुस्तकस्था महादेवी पावके प्रतिमासु च ।
चित्रे च विशिखे खड्गे जलस्थाञ्चापि पूजयेत ॥
स्नात्वा यथाविधि विधौतकराननाङ्घ्रिराचम्य
सम्यगमलाम्बरयुक्तहृन्न प्रागाननो घनन्दिश-
दनोऽथवापि बद्धासनो गणपतिञ्च गुरुञ्च नत्वा ।
कन्यासस्थे रवावीशे शुक्लाष्टम्या प्रपूजयेत ।
सोपवासो निशार्द्धे तु महाविभवविस्तरै ॥
पूजा समारभेद्देव्या नक्षत्रे वारुणेऽपि वा ।
पशुघातश्च कर्त्तव्यो गवलाजवधस्तथा ॥
उक्तवचने पशुघातश्च कर्त्तव्य इति श्रुति ।
'अष्टम्या रुधिरैर्मासै कुसुमैश्च सुगन्धिभि ।
पूजयेद्बहुजातीयैर्वलिभिर्भोजनै शिवाम ॥
इति कालिकापुराणाच्च ॥
'अष्टम्या वलिदानेन पुत्त्रनाशो भवेद्ध्रुवम ।
इति देवीपुराणीय सन्धिपूजावलिदानपरम ॥
तत्पूजाया उभयतिथिकर्त्तव्यत्वेन तद्वलिदानस्य
नवम्या सावकाशत्वात । तत्पूजाविधानन्तु
कालिकापुराणे वचनान्तरम ।
'अष्टमीनवमीसन्धौ तृतीया खलु कथ्यते ।
तत्र पूज्या त्वह पुत्त्र ! योगिनीगणसयुता ॥
उपवास महाष्टम्या पुत्त्रवान्न समाचरेत ।
यथा तथैव पूतात्मा व्रती देवी प्रपूजयेत ॥

मूलेन प्रतिपूजयेद्भगवती चण्डी प्रचण्डाव्रति-
श्चाष्टम्यामुपवासमयताधया भक्त्या समा
राध्य च ।
नानापाशुकमज्जमांसरुधिरै कृत्वा नवम्या
वलि
नक्षत्र श्रवण तिथिञ्च दशमी सपाद्य सप्रेषयेत ॥
भगवत्या प्रवेशादिविसर्गान्ताश्च या क्रिया ।
तिथावुदयगामिन्या सर्व्वास्ता कारयेद्बुध ॥
अत्रोदयकालीनघटिकामात्रतिथौ सम्यकपूज-
नासामर्थ्ये कालिकापुराणम ।
सम्यक कल्पोदिता पूजा यदि कर्त्तु न शक्यते ।
उपचारास्तदा दातु पञ्चैतान वितरेत्तदा ॥
गन्ध पुष्पञ्च धूपञ्च दीप नैवेद्यमेव च ।
अभावे गन्धपुष्पाभ्या तदभावे च भक्तित ॥
सङ्क्षेपपूजा कथिता तथा वस्त्रादिक पुन ॥
प्रातरावाहयेद्देवी प्रातरेव प्रवेशयेत ।
प्रात प्रातश्च सपूज्य प्रातरेव विसर्जयेत ॥
अत्र प्रात पद पूर्व्वाह्णपरम् ।
'व्रती प्रपूजयेद्देवी सप्तम्यादिदिनत्रये ।
द्वाभ्या चतुर्द्दशीभिर्व्वा त्वासरद्धिवशात्तिथे ॥
अष्टम्यामुपवास पुत्त्रवतो गृहस्थस्य निषिद्ध ।
यथा कालिकापुराणम ।
'उपवास महाष्टम्या पुत्त्रवान्न समाचरेत ।
यथा तथैव पूतात्मा व्रती देवी प्रपूजयेत ॥
नवम्या वलिदानन्तु कर्त्तव्य वै यथाविधि ।
जप होमञ्च विधिवत कुर्य्यात्तत्र विभूतये ॥
अत्र नवम्या होमश्रुते पूर्व्वाषाढायुताष्टम्या
पूजाहोमाद्युपोषणा इति श्रुतेश्च उभयत्र एक
तरस्मिन वा होम शारदा पूजाया नवम्यामेव
दक्षिणा देया ॥ * ॥
अथाष्टम्यादिकेवलमहाष्टमी केवलमहानवमी-
कल्पा यथा,—
भद्रकाली पटे कृत्वा तत्र सपूजयेद्द्विज ।
आश्विने शुक्लपक्षस्य चाष्टम्या नियतव्रत ॥
उपोषितो द्वितीयेऽह्नि पूजयेत पुनरेव ताम ॥
इति विष्णुधर्म्मोत्तरम ॥
'यस्त्वेकस्यामथाष्टम्या नवम्या वाथ साधक ।
पूजयेद्वरदा देवी शुद्धभावेन चेतसा ॥
इति कालिकापुराणम ॥*॥
दुर्गाया ध्यान यथा —
'जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेन्दुकृतशेखराम् ।
लोचनत्रयसयुक्ता पूर्णेन्दुसदृशाननाम ॥
अतसीपुष्पवर्णाभा सुप्रतिष्ठा सुलोचनाम ।
नवयौवनसम्पन्ना सर्व्वाभरणभूषिताम ॥
सुचारुदशना तद्वत पीनोन्नतपयोधराम ॥
त्रिभङ्गस्थानसस्थाना महिषासुरमर्द्दिनीम ॥
मृणालायतसस्पर्शदशबाहुसमन्विताम ।
त्रिशूल दक्षिणे पाणौ खड्ग चक्र क्रमादध ॥
तीक्ष्णबाण तथा शक्ति दक्षिणे सन्निवेशयेत ।
खेटक पूर्णचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च ॥
घण्टा वा परशु वापि वामत सन्निवेशयेत ।
अधस्तान्महिष तद्वद्विशिरस्क प्रदर्शयेत ॥
शिरश्छेदोद्भव तद्वद्दानव खड्गपाणिनम ।
हृदि शूलेन निर्भिन्न निर्यदन्त्रविभूषितम ॥
रक्तरक्तीकृताङ्गञ्च रक्तविस्फुरितेक्षणम ।
वेष्टित नागपाशेन भ्रुकुटीभीषणाननम ॥
सपाशवामहस्तेन धृतकेशञ्च दुर्गया ।
वमद्रुधिरवक्त्रञ्च देव्या सिंह प्रदर्शयेत ॥
देव्यास्तु दक्षिण पाद सम सिंहोपरिस्थितम ।
किञ्चिदूर्द्ध तथा वाममङ्गुष्ठ महिषोपरि ॥
शत्रुक्षयकरीं देवी दैत्यदानवदर्पहाम ।
प्रसन्नवदना देवी सर्व्वकामफलप्रदाम ।
स्तूयमानञ्च तद्रूपममरै सन्निवेशयत ॥
उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका ।
चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपातिचण्डिका ॥
आभि शक्तिभिरष्टाभि सतत परिवेष्टिताम ।
चिन्तयेत सतत दुर्गा धर्म्मकामार्थमोक्षदाम ॥
इति ध्यात्वा महास्नानपूर्व्वकषोडशोपचारा
दिना बलिदानादिभि पूजयित्वा आवरण
पूजयेत ॥ * ॥
अथ दशमीकृत्यम ।
सपूज्य प्रेषण कुर्य्याद्दशम्यां शावरोत्सवै ।
देवीयात्राकाले निर्म्मञ्छनविधिमाह पूजारत्ना
करे देवीपुराणम ।
'भक्त्या पिष्टप्रदीपाद्यैश्चताश्वत्थादिपल्लवै ।
ओषधीभिश्च मेध्याभि सर्व्वबीजैर्यवादिभि ॥
नवम्या पर्व्वकाले तु यात्राकाले विशेषत ।
य कुर्य्यात श्रद्धया वीर । देव्या नीराजन नर ॥
शङ्खभेर्य्यादिनिनदैर्ज्जयशब्दैश्च पुष्कलै ।
यावतो दिवसान वीर । देव्यै नीराजन कृतम ॥
तावतकालसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ।
यस्तु कुर्य्यात प्रदीपेन सूर्य्यलोके महीयते ॥ *॥
तद्दिन अपराजितापूजनम । यथा,—
'आश्विने शुक्लपक्षस्य दशम्या पूजयेत्तथा ।
एकादश्या न कुर्व्वीत पूजनञ्चापराजितम ॥
तद्दिने राजा यात्रा कुर्य्यात । यथा —
'दशमी य समुल्लङ्घ्य प्रस्थान कुरुते नृप ।
तस्य सवत्सर राज्ये न क्वापि विजयो भवेत ॥
स्वयमशक्तौ खड्गादियात्रा कर्त्तव्या । यथा,—
'कार्य्यवशात्स्वयमगमे भूभर्त्तु केचिदाहुरा-
चार्य्या ।
छत्रायुधाद्यमिष्ट वैजयिक निर्गमे कुर्य्यात ॥ *॥
खञ्जनदर्शनफलादियथा,—
'हस्तागते तु मित्रे यया दिशा खञ्जन यान्त
नृप पश्येत ।
तया प्रयातस्य क्षिप्रमरातिर्व्वशमुपैति ॥
कृत्वा नीराजना राजा बलवृद्ध्यै यथाबलम ।
शोभन खञ्जन पश्येत जलगोगोष्ठसन्निधौ ॥
अब्जेषु गोषु गजवाजिमहोरगेषु
राज्यप्रद कुशलद शुचिशाद्वलेषु ।
भस्मास्थिकेशनखलोमतुषेषु दृष्टो
दु ख ददाति बहुश खलु खञ्जरीट ॥
अशुभ खञ्जन दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनम् ।
दान कुर्व्वीत कुर्य्याच्च स्नान सर्व्वौषधीजले ॥'
अथ विसर्जनम ।
'नौयानैर्नरयानैर्व्वा नीत्वा भगवती शिवाम् ।
स्रोतोजले प्रक्षिपेयु क्रीडाकौतुकमङ्गलै ॥
परैर्नाक्षिप्यते यस्तु पर नाक्षिपते तु य ।
तस्य रुष्टा भगवती शाप दद्यात सुदारुणम ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वदुर्गार्च्चातत्त्वे ॥
विसर्ज्जनमन्त्रो यथा,—
"दुर्गे देवि जगन्मात । स्वस्थान गच्छ पूजिते ।
सवत्सरव्यतीते तु पुनरागमनाय वै ॥
निमज्जाम्भसि देवि त्व चण्डिकाप्रतिमा शुभा ।
पुत्त्रायुधनवृद्ध्यर्थं स्थापितासि जले मया ॥" *॥
विसर्ज्जनानन्तर गृहमागत्य अच्छिन्नावधारण
कृत्वा घटस्थजलेन एभिर्म्मन्त्रैर्यजमानमभि
षिञ्चेत । यथा —
"ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवा यन्तस्त्वेमहे उप
प्रयन्तु मरुत सुदानव इन्द्रप्राशुर्भवासचा ॥
ॐ सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।
वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षण प्रभु ॥
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ।
आखण्डलोऽग्निर्भगवान यमो वै नैरृतस्तथा ।
वरुण पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिव ॥
ब्रह्मणा सहितो शेषो दिक्पाला पान्तु ते सदा ।
कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टि श्रद्धा क्षमा मति ।
बुद्धिर्लज्जा वपु शान्तिस्तुष्टि कान्तिश्च मातर ॥
एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु धर्म्मपाला सुसयता ।
आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसिताकजा ॥
ग्रहास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहु केतुश्च तर्पिता ।
ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ॥
देवपत्न्योऽध्वरा नागा दैत्याश्चाप्सरसा गणा ।
अस्त्राणि सर्व्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥
औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ।
सरित सागरा शैला तीर्थानि जलदा नदा ॥
देवदानवगन्धर्व्वा यक्षराक्षसपन्नगा ।
एते त्वामभिषिञ्चन्तु धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥"
इति हृहन्नन्दिकेश्वरपुराणपद्धति ॥*॥
अथ दुर्गानाममाहात्म्यम ।
"तवर्गस्य तृतीयोऽर्णो पञ्चमस्वरसयुत ।
कवर्गस्य तृतीयोऽर्णो वाङ्कस्तस्योपरि स्थित ॥
द्वितीयस्वरसयुक्त नामेद परिकीर्त्तितम ।
आरोग्यस्य च सम्पत्तेर्ज्ञानस्य च महोदय ॥
नामेद परमो हेतुर्मुक्तय भवसङ्गिनाम ।
कलिकाले विशेषेण महापातकिनामपि ॥
निस्तारबीज विज्ञेय नामसस्मरण प्रिये । ॥
परदाररतोऽपि स्यात परद्रव्यापहारक ।
सोऽपि पापात प्रमुच्येत यदि स्याददतिपातकी ॥
ब्रह्महत्या सुरापान स्तेय गुर्व्वङ्गनागम ।
एतेभ्योऽपि विमुच्येत यदि नाम स्मरेत सुधी ॥"
इति रुद्रयामल ॥
"दुर्गा दुर्गेति दुर्गेति दुर्गानाम पर मनुम ।
यो जपेत सतत चण्डि । जीवन्मुक्त स मानव ॥
महोत्पाते महारोगे महाविपदि सङ्कटे ।
महादुःखे महाशोके महाभयसमुत्थिते ॥

य स्मरेत् सततं दुर्गां जपेत् यः परमं मनुम् ।
स जीवल्लोको देवेशि ! नीलकण्ठत्वमाप्नुयात् ॥"
इति मुण्डमालातन्त्रम् ।

दुर्गाध्यक्षः, पुं, (दुर्गस्य अध्यक्षः ।) दुर्गरक्षकः । तस्य लक्षणं यथा —
"अनाहार्य्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोद्गतः ।
दुर्गाध्यक्षः स्मृतो राज्ञस्तद्युक्तः सर्व्वकर्म्मसु ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥

दुर्गानवमी, स्त्री, (दुर्गाया पूजोपलक्षिता नवमी ।) कार्त्तिकशुक्लनवमी । सा त्रेतायुगाद्या । तत्र जगद्धात्रीपूजा कर्त्तव्या । यथा, योगिनीतन्त्रे ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याञ्च विशेषतः ।
प्रगल्भाञ्च जगद्धात्रीं पूजयद्दीपमालया ॥
तन्त्रान्तरे ।
'त्रिकालं पूजयेद्दुर्गां मनुनैकाचरेण च ।
नानाबलिविधानेन गीतवाद्यपुरःसरम् ॥
कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्याञ्च विशेषतः ।
कृत्वैव साधकश्रेष्ठो लभेद्राज्यमकण्टकम् ॥
कुब्जिकातन्त्रे ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगदम्बिकाम् ।
दुर्गां प्रपूजयद्भक्त्या धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥
शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।
कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां जगदीश्वरीम् ।
त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत् ॥
निर्म्माय प्रतिमां शक्त्या जगद्धात्र्या विधानतः ।
पूजयित्वा परदिने प्रतिमां तां विसर्ज्जयेत् ॥
एवं कृत्वा चक्रवर्त्ती भवेत् साधकसत्तमः ।
पुत्त्रपौत्त्रधनैश्वर्य्यसयुतश्च भवेत् पुरी ॥
दासदासीगणैर्युक्तो मुक्तः स्यात् पापपङ्कटात् ।
विशेषतो बहुयुता नवमी प्राप्य साधकः ।
पूजयित्वा त्र्यक्षरीं तां लभते वाञ्छितं फलम् ॥
भविष्ये ।
'मासेष्वृतुभिर्यत् पुण्यं विविना पूज्य चण्डिकाम् ।
तत् फलं लभते वीर ! नवम्यां कार्त्तिकस्य च ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥

दुर्गाह्वः, पुं, (दुर्गाया आह्वा आख्या आह्वा यस्य ।) भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुर्घोषः, पुं, (दुष्टः घोषो निनादो यस्य ।) भल्लूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ निन्दितरवे । तद्वति, त्रि ॥

दुर्जनः, त्रि, (दुष्टो जनः । "कुगतिप्रादयः ।" २ । २ । १८ । इति समासः ।) खलः । इत्यमरः । ३ । १ । ४७ ॥ (यथा, चाणक्यशतके । २४—२५ ।
"दुर्जनः प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् ।
मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदये तु हलाहलम् ॥
दुर्जनः परिहर्त्तव्यो विद्ययालङ्कृतोऽपि सन् ।
मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥")

दुर्जयः, पुं, (दुःखेन जीयतेऽसौ । जि जये + खल् ।) कार्त्तवीर्य्यराजवंशोद्भवाबन्तपुत्त्रः । इति कूर्म्मपुराणम् ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ९६ ।
"समावर्त्तो निवृत्तात्मा दुर्ज्जयो दुरतिक्रमः ॥"

दानवविशेषः । यथा, महाभारते ।१।६५।२२।
"अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कुश्च वीर्य्यवान् ।" "असिलोमा च केशी च दुर्ज्जयश्चैव दानवः ॥"
राक्षसविशेषः । यथा, रामायणे ।३।२६।३ ।
"त दृष्ट्वा नि हतं पूर्व्वं राक्षसा अपि निहता ।
दुर्जयः कालकार्म्मकश्च परुषः कालिकामुखः ॥")
त्रि, दुर्ज्जेयः । (यथा, देवीभागवते ।५।८।२२।
'वरदानेन धातुः स दुर्ज्जयो मधुसूदन ।॥")

दुर्ज्जरा, स्त्री, (दुःखेन जीर्य्यतीति । दुर + जॄ + अङ् । ततष्टाप् ।) ज्योतिष्मती लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रि, दुर्जरः ॥ (यथा, सुश्रुते ।१।४६।
"स्वादु पाकरसं शाकं दुर्जरं हरिमन्थजम् ॥"
दुर्जयः । यथा, देवीभागवते । १ । १८ । २६ ।
"दुर्जरं वासनाजालं न शान्तिमुपजाति वै ॥")

दुर्जातं, क्ली, (दुष्टं यथा तथा जातम् । प्रादिसमासः ।) व्यसनम् । (यथा रघु ।१३।७२।
"दुर्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे
पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्त्ता ॥")
असमञ्जसम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ असम्यग् जाते, त्रि । इति मेदिनी । ते, ११४ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २२४ । ३३ ।
"दौष्कुलेयस्तथा मूढो दुर्जातः शक्र दृश्यते ॥")

दुर्दान्तः, पुं, (दुःखेन दान्तो दमितः ।) कलहः । वत्सतरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अशान्ते, त्रि । (यथा, माघे । १२ । २२ ।
"दुर्दान्तमुत्क्रुत्य निरस्तसादिन
मध्याह्नहाकारमलोकयज्जनः ॥")

दुर्द्दिनं, क्ली, (दुष्टं दिनम् ।) मेघाच्छन्नदिनम् । इत्यमरः । १ । ३ । १२ ॥ (यथा, हरिवंशे । १६७ । १८ ।
"तुमुलं दुर्द्दिनञ्चासीत् सविद्युत्स्तनयित्नुमत् ।
तद्दुर्द्दिनतलं भित्त्वा नारदः प्रत्यदृश्यत ॥"
घनान्धकारः । यथा कुमारे । ६ । ४३ ।
"यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं दर्शितसञ्चरा ।
अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्द्दिनेष्वभिसारिकाः ॥")
वृष्टिः । यथाह साङ्ग ।
"घनान्धकारे वृष्टौ च दुर्द्दिनं कवयो विदुः ॥"
(यथा रघु । ४ । ८१ ।
"द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्द्दिनम् ।
सन्नद्धलक्ष्मीं इव प्रतिपदे जयश्रियम् ॥"
कुत्सितदिनम् ।)
"सुदिनं दुर्दिनञ्चैव सर्व्वं कर्म्मोद्भवं भव ।
तत् कर्म्म तपसा साध्यं कर्म्मणाञ्च शुभाशुभम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
"यदच्युतकथालापरसपीयूषवर्जितम् ।
तद्दिनं दुर्दिनं मन्ये मेघाच्छन्नं न दुर्दिनम् ॥"
इत्युद्भटः ॥
(दुर्द्दिनं वर्षः घनान्धकारो वा अस्त्यस्मिन्निति । अच् । वर्षयुक्ते घनान्धकारविशिष्टे च, त्रि । यथा, हरिवंशे । ६७ । ६६ ।
"सम्प्राप्ते दुर्द्दिने काले दुर्द्दिनं भाति वै नभः ॥"
तथा, महाभारते । ८ । ८१ । २३ ।
"जीमूतैश्च दिशः सर्व्वाश्चक्रे तिमिरदुर्द्दिनाः ॥")

दुर्द्दुरूटः, पुं, (दोलयति उतक्षिपति आस्तिकाना मिति । दोलि + बाहुलकात् कूटपप्रत्ययेन साधुः ।) नास्तिकः । इति जटाधरः ॥

दुर्द्रिता, स्त्री, लताविशेषः । इति जटाधरः ॥

दुर्द्रुमः, पुं, (दुष्टो द्रुमः ।) हरितपलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुर्द्ध(द्धु)रः पुं, (दुःखेन ध्रियते इति । दुर + धृ + "ईषद् दुःसु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ।" ३ । ३ । १२६ । इति खल् ।) नरकविशेषः । ऋषभौषधिः । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥ पारदः । भल्लातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ महिषासुरस्य सेनापतिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।८०।१६।
"दुर्द्धरं दुर्म्मुखञ्चोभौ शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥"
(धृतराष्ट्रपुत्त्रभेदः । यथा, महाभारते । ७ । १३२ । ३ ।
"नाम्यद्यन्त महेष्वासा सोदर्य्याः पञ्च भारत ।
दुर्म्मर्षणो दुःसहश्च दुर्म्मदो दुर्धरो जयः ।
पाण्डवं चित्रसन्नाहास्ते प्रतीपमुपाद्रवन् ॥"
शम्बरासुरस्य मन्त्रिविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६२ । १८ ।
"दुर्द्धरः केतुमाली च शत्रुहन्ता प्रमर्द्दनः ।
एते परिवृतोऽमात्यैर्युतस्तु प्रस्थितो रणे ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ८६ ।
तस्य सहस्रनामकथने ।
"दर्पहा दर्पदो दृप्तो दुर्द्धरोऽथापराजितः ॥"
"न शक्या धारणा यस्य प्रणिधानादिषु सर्व्वोपाधिविनिर्म्मुक्तत्वात्तथापि तत्प्रसादात् किञ्चिद् दुःखेन धार्य्यते चक्रान्तरसहस्रेषु भावनात् तस्मात् दुर्द्धरः ।
'क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥
इति भगवद्वचनात् ॥" इति तद्भाष्ये शङ्करः ॥
तथा तत्रैव । ४२ श्लोके ।
"सुमुखो दुर्द्धरो वाग्मी महेन्द्रो वसुदो वसुः ॥"
"पृथिव्यादीनि धारकाण्यन्येन धारयितुमशक्यत्वात् न तेनापि धारयितुं शक्यते इति दुर्द्धरः । दुःखेन ध्यानसमये मुमुक्षुभिर्हृदयेन धार्य्यते इति दुर्द्धरः ।" इति तद्भाष्यम् ॥ एतेन श्रुतप्रवृत्तिभेदात् नामभेदोत्पत्त्या न द्विरुक्तिः सहस्रनामपूरणञ्च जाता ॥) दुःखधार्य्ये त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२४ । १८ ।
"अथाब्रवीत् महाबाहुर्भारद्वाजो महारथम् ।
गृहाणेदं महाबाहो ! विशिष्टमिति दुर्द्धरम् ॥
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम सप्रयोगनिवर्त्तनम् ॥"
दुर्जेये च । यथा, महाभारते । ७।११७।६ ।
"निर्जित्य दुर्द्धरं द्रोणं सपदानुगमाहवे ।
हार्द्दिक्यं योधवर्य्यञ्च प्राप्तं मन्ये धनञ्जयम् ॥")

दुर्द्ध(द्धु)र्षा, स्त्री, (दुःखेन धृष्यतेऽसौ । दुर + धृष + खल् ।) नागदमनी । कन्थारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, धृतराष्ट्रपुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ११७ । ३ ।
"विन्दानुविन्दौ दुर्द्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ॥")

दु खधर्षणीये, त्रि ॥ (यथा महाभारते । ६ । १२ । ६ ।
"सुनामा नाम दुर्धर्षा द्वितीयो हेमपर्व्वत ॥"
दुर्ज्जय । यथा तत्रैव । १ । १३८ । ८७ ।
'तत प्रीतमना द्रोणो सुहृत्तादिव त पुन ।
प्रत्यभाषत दुर्धर्ष पाण्डवाना महारथम ॥")
दुर्द्रुरूट पु, (दोलयति उतक्षिपति शुक्रादिक मात । दुल क उत्क्षेपे + बाहुलकात कूट प्रत्ययेन साधु लस्य र ।) युक्ति विना गुरु वाक्यममन्यमान । इति तत्त्वबोधनी ॥
दुर्नाम [न] क्ली, (दुर्दुष्ट नाम यस्य ।) अर्शो-रोग । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा सुश्रुते । १ । ४५ ।
"दध्याज कफपित्तघ्न लघु वातक्षयापहम ।
दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नि प्रदीपनम ॥"
पित्तजश्लेष्मजनयोरनयोर्हेतुर्यथा,—
कट्वम्ललवणोष्णानि विदाहीनि गुरूणि च ।
सेवनानिलतोयेन श्रमाद्व्यायामपीडया ।
यानव्यायामदोषाद्वा दुर्नाम पित्तसम्भवम ॥
अव्यायामात्तस्य शीलादजस्र
शीताद्वान्यद्वातससेवनाच्च ।
गौरव्यात्यम्लात्तैलसम्पिच्छिलेन
दुर्नामा सञ्जायते श्लेष्मदोषात ॥"
इति हारीत चिकित्सितस्थान द्वादशेऽध्याये ॥
चिकित्सास्य यथा —
"व्योषाग्न्यरुष्करविडङ्गतिलाभयाना
चूर्ण गुडेन सहितन्तु सदोपयोज्यम ।
दुर्नामकुष्ठगरशोथशकृद्विबन्धा
नग्नेर्नैयत्यबलता क्रिमिपाण्डताश्च ॥"
इति व्योषाद्यचूर्णम ॥
पचेद्धारिचतुर्भागे कल्कक्वाथ्यम्लताश्रुतम ।
नचाग्निचित्रफलाव्योषपूतिकत्वककालिङ्गके ॥
स काश्मर्य्यविडङ्गैस्तु सद्य दुर्नाममेहनुत ।
एत सिद्धामृत नाम बोधिसत्त्वेन भाषितम ॥
इति सिद्धामृत घृतम ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणि सग्रहे अर्शोऽधिकारे ॥
"श्लेष्मलिप्त शूरण कन्द पक्वाग्नौ पुटपाकवत ।
अद्यात सतैललवण दुर्नामविनिवृत्तये ॥"
"वृणीकृता षोडश शूरणस्य
भागास्ततोऽर्द्धेन च चित्रकस्य ।
महौषधाद्द्वौ मरिचस्य चैको
गुडेन दुर्नामजयाय पिण्डी ॥"
इति शूरणपिण्डी ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
"माणशूरणभल्लातत्रिवृद्दन्तीसमान्वितम ।
त्रिकत्रयसमायुक्त लौह दुर्नामनाशनम ॥
इति माणाद्य लौहम ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहे अर्शोऽधिकारे ॥
'सव्या सुवर्णयो येषा दुर्नामभिरुपद्रुता ।
तैस्तु प्रतिहतो वायुरपान सन्निवर्त्तते ॥
ततो यानेन सङ्गम्य ज्योतिमृद्नाति देहिनाम ॥"
इति सुश्रुते निदानस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)

दुर्नामक, क्ली (दुर्नाम + स्वार्थे सज्ञाया वा कन ।) अर्शोरोग । इत्यमर । २।६।५४ ॥ (यथा —
"सनागराष्करवृद्धदारक
गुडेन यो मोदकमत्युदारकम ।
अशेषदुर्नामकरोगदारक
करोति वृद्ध सहसैव दारकम ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसग्रहेऽर्शोऽधिकारे ॥)
दुर्नामा, [न] पु, स्त्री, (दुर्निन्दित नाम यस्य ।) दीर्घकोशिका । इत्यमर ।१।१ ।२५। झिणुक इति भाषा ॥
दुर्नामारि, पु (दुर्नाम्न अर्शोरोगस्य अरि शत्रु ।) शूरण । इति राजनिर्घण्ट ॥
दुर्नाम्नी, स्त्री, (दुर्निन्दित नाम यस्या । ङीप ।) दुर्नामा । इति शब्दरत्नावली ॥
दुर्ब्बल, त्रि, (दुर्निन्दित बल यस्य ।) कृश । तत पर्य्याय । अमास २ क्षात ३ । इत्यमर । २ । ६ । ४४ ॥ क्षान्त ४ शात ५ शित ६ अबल ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा देवीभागवते । १ । ६ । ५६ ।
"सबलो जयमाप्नोति दैवाज्जयति दुर्ब्बल ॥"
शिथिल । यथा, रघु । ५ । १२ ।
"स्वार्थोपपत्ति प्रति दुर्ब्बलाश-
स्तमित्यवोचद वरतन्तुशिष्य ॥"
दुश्चर्म्मा । यथा, मनु । ३ । १५१ ।
"जटिलञ्चानधीयान दुर्ब्बल कितवन्तथा ।
याजयन्ति च ये पूगास्ताश्च श्राद्धे नभोजयेत ॥")
दुर्ब्बला स्त्री, (दुर्दुष्ट स्वल्पमित्यर्थ बल यस्या ।) अम्बुशिरीषिका । इति भावप्रकाश ॥
दुर्भगा, स्त्री, (दुर्दुष्ट भग भाग्य यस्या ।) पति स्नेहराहिता । दुया इति भाषा । तत्पर्य्याय । विरक्ता २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ विरक्ता २ निस्वा ४ सौभाग्यरहिता ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ । १७ । २६ ।
"शोचत्यश्रुकला साध्वी दुर्भगेवोजिक्ता सती ॥"
भाग्यहीने, त्रि । यथा, महाभारते ।१।१७ ।७।
"कर्म्मभि स्वकृते सा तु दुर्भगा समपद्यत ॥")
दुर्भिक्ष, क्ली, (भिक्षाया अभाव ।) भिक्षाया अप्राप्तिकाल । अकाल इति भाषा । यथा,
"दुर्भिक्षमद्य सरण शिराय ।" इत्युद्भट ॥
भिक्षाया प्रायो निष्फलत्वमित्यव्ययीभावसमास ।
यद्देशे यत्काले तद्देशतत्कालयोग्यशस्यादिक न जायते तद्देशे तदा याच्यमानद्रव्यालाभात दुर्भिक्ष जातमिति व्यवह्रियते सद्भिरिति । तत्-कारकलक्षणानि यथा —
"राष्ट्रभङ्गश्च दुर्भिक्ष तस्करैरुपपीडनम ।
जानीयाद्विविधञ्च घोर प्रमाथिनि वरानने ॥१३॥
दुर्भिक्ष जायते घोर सर्व्वोपद्रवसयुतम ।
अनावृष्टि समाख्याता व्यये सवत्सरे प्रिये ॥२०॥
क्वचिद्वर्षति पर्ज्जन्यो देशे सच्छिन्नमण्डल ।
दुर्भिक्ष सर्व्वरीवर्षे व्यवहारो विपर्य्यय ॥ ३४ ॥
दुर्भिक्ष जायते सर्व्वा मेदिनी दुष्यति प्रिये ॥
स्रवे स्रवन्ति तोयानि पीडिता मानवा भुवि ॥३५॥
दुर्भिक्ष जायते घोर धान्यौषधिप्रपीडनम ।
अनले च समाख्याता नात्र कार्य्या विचारणा ॥५
देशभङ्ग सुदुर्भिक्ष समासात कथयाम्यहम ।
पिङ्गले चारुपद्माक्षि । दुर्भिक्ष नर्म्मदातटे ॥५१॥
दुर्भिक्ष मध्यम प्रोक्त व्यवहारो न वर्त्तते ।
भवद्दे मध्यमा वृष्टिद्मती समुपस्थिते ॥ ५५ ॥
दुर्भिक्ष मरण घोर धान्यौषधिप्रपीडनम ।
पापरोगो भवेद्देवि । रक्ताक्षेऽमरवन्दिनि ॥५८॥
रोगो मरणदुर्भिक्ष विरोधोपद्रवाकुलम ।
क्रोधे तु विषम सर्व्व समाख्यात हरप्रिये ॥५६॥
मेदिनी चलते देवि । सर्व्वभूत चराचरम ।
देशभङ्गश्च दुर्भिक्ष क्षये सक्षीयते प्रजा ॥
सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथा ।
दुर्भिक्ष जायते घोर क्षये सवत्सरे प्रिये ॥"५ ॥
इति ज्योतस्तत्त्वधृतषष्टिवर्षान्तर्गतवर्षविशेष फलबोधकभविष्यपुराणीयवचनानि ॥ * ॥
अद्भुतेऽपि दुर्भिक्ष भवति यथा,—
"मासास्थिनी समादाय श्मशानादृग्रवायसा ।
श्वा श्टगालोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत ॥
विकिरन्ति गृहाग्नौ च श्मशान सा मही भवेत ।
चौरेण हन्यते लोक परचक्रसमागम ॥
सग्रामश्च महाघोरो दुर्भिक्ष मरकन्तथा ।
अद्भुतानि प्रसूयन्ते तत्र देशस्य विद्रव ॥
अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम ॥"
इति ज्योतस्तत्त्वम ॥ * ॥
"तत्राशौचिभिक्षाग्रहणे दोषाभाव इति हार-लताप्रभृतय ॥ कौर्म्मे ।
सद्य शौच समाख्यात दुर्भिक्षे चाप्युपप्लवे ।
डिम्बाहव हतानाञ्च विद्युता पार्थिवोद्भवे ॥
सद्य शौच समाख्यात शापान्निमरणे तथा ॥"
इति शुद्धितत्त्वम ॥
अपि च गारुडे २२६ अध्याय ।
"दुर्भिक्षयुक्तराष्ट्रे च स्तके स्तकेऽपि वा ।
नियमाश्च न दुष्यन्ति दानधर्म्मरतास्तथा ॥
दीक्षिताश्चाभिषिक्ताश्च व्रततीर्थपरास्तथा ।
दीक्षाकाले विवाहादौ देवद्रोण्या निमन्त्रिते ॥
पूर्व्वसङ्कल्पिते चापि नाशौच मृतसूतके ॥"
दुर्म्मना, [स] त्रि, (दुर्दुष्ट मनो यस्य ।) चिन्ता दिग्याकुलचित्त । तत्पर्य्याय । विमना २ अन्तर्म्मना ३ । इत्यमर । ३ । १ । ८ ॥ (यथा, भागवते । १ । ६ । १६ ।
"रूप भगवतो यत्तमन कान्त शुचापहम ।
अपश्यन सहसोत्तस्थे वैक्लव्याद्दुर्म्मना इव ॥"
शतावर्य्याम, स्त्री । इति राजनिर्घण्ट ॥ (दुर्दुष्ट मन इति विग्रहे । दुष्टचित्ते क्ली । यथा, रामायणे । २ । ३१ । २० ।
"यदि दु स्थो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम ।
प्राप्य दुर्मनसा वीर गर्व्वेण च विशेषत ॥")
दुर्म्मरा, स्त्री, (मृ + भावे अप । दुर्दु खेन मर मृत्युर्यस्या । छिन्नायामपि पुनस्तत्परिरक्षा-स्तयात्वम ।) दूर्व्वा । इति जटाधर ॥ श्वेत दूर्व्वा । इति राजनिर्घण्ट ॥

दुर्म्मुख, पु, (दुर्निन्दितं मुखं यस्य ।) वानर-विशेषः । (यथा, रामायणे । ४ । ३६ । ३३ ।
"अयुतेन वृतश्चैव सहस्रेण शतेन च ।
ततो यूथपतिर्वीरो दुर्म्मुखो नाम वानरः ॥")
नागभेदः । इति मेदिनी । खे, १ ॥ (यथा, हरिवंशे । ३ । ११४ ।
"कुञ्जरः पुष्पदंष्ट्रश्च दुर्म्मुखः सुमुखस्तथा ॥")
अश्वः । इति हेमचन्द्रः ।३।१५ ॥ (सर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः । ३ । ३ । ५६ ॥) महिषासुर-सेनापतिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८३ । १६ ।
"दुर्द्धरं दुर्म्मुखश्चोभौ शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥"
(नृपविशेषः । यथा महाभारते ।२ । ४ । २१ ।
"संग्रामजिद्दुर्म्मुखश्च उग्रसेनश्च वीर्य्यवान् ॥"
धृतराष्ट्रस्य पुत्त्रविशेषः । यथा,तत्रैव ।१।११७।३।
"दुर्म्मर्षणो दुर्म्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च ॥"
राक्षसविशेषः । यथा, भागवते ।६।१ । १८।
"रक्षःपतिस्तदवलोक्य निकुम्भकुम्भ-
धूम्राक्षदुर्म्मुखसुरान्तनरान्तकादीन् ॥"
यक्षविशेषः । इति ब्रह्मपुराणम् ॥ गणपतेः गणानामन्यतमः । यथा, महागणपतिस्तोत्रे । ११ ।
'षट्कोणाश्रिषु षट्सु षड्गजमुखाः पाशाङ्कुशाभीरवान्
बिभ्राणाः प्रमदासखाः पृथुमहाशोणाश्ममञ्जुत्विषः ।
आमोदः पुरतः प्रमोदसुमुखौ तं चाभितो दुर्म्मुखः
पश्चात्पार्श्वगतोऽस्य विघ्न इति यो यो विघ्नकर्त्तेति च ॥"
वर्षविशेषः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम् ।
"तुषधान्यक्षयो देवि । सर्व्वशस्यमहार्घता ।
व्यवहाराश्च नश्यन्ति दुर्म्मुखे दुर्म्मुखाः प्रजाः ॥")
दुर्म्मुख, त्रि (दुष्टं दुःखजनकं मुखं मुखनिःसृतवचनादिकं यस्य ।) अप्रियवादी । तत्पर्य्यायः । मुखरः २ अबद्धमुखः ३ । इत्यमरः ।३।१।३६ ॥ (अप्रियभाषणम् । यथा, कथासरित्सागरे । ६२ । ५२ ।
"चक्रे वसन्तकस्यापि रूपं दन्तुरदुर्म्मुखम् ॥")
दुर्म्मूल्य क्ली, (दुष्टं स्थितं मूल्यम् । प्रादिसमासः ।) महार्घम् । इति लोकप्रसिद्धम् ॥
दुर्म्मेधा, त्रि, (दुर्निन्दिता मेधा धारणावती बुद्धिर्य्यस्य । "नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ।" ५ । ४ । १२२ । इति असिच् ।) मन्दमेधा । इति व्याकरणम् । (यथा, महाभारते ।३।१ ।२६।
"न किञ्चिदुक्त्वा दुर्म्मेधास्तस्थौ किञ्चिदवाङ्मुखः ॥")
दुर्म्मोह, पु, (दुर्निन्दितो मोहो यस्मात् ।) काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुर्य्योधन, पु, (दुर्दुःखेन युध्यतेऽसौ । युध+ "भाषायां शासियुधीति ।" युच् ।) स्वनामख्यातकुरुवंशभवराजविशेषः । स धृतराष्ट्रस्य ज्येष्ठपुत्त्रः कुरुपाण्डवयुद्धे भीमेन हतः । तत्पर्य्यायः । कुरुराट् २ गान्धारेयः ३ सुयोधनः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयं कलेरंशेन पृथिव्यां भवतीर्णः । यथा, महाभारते ।१ । ६७।८८-८६।
"कलेरंशस्तु सञ्जज्ञे भुवि दुर्य्योधनो नृपः ।
दुर्बुद्धिर्दुर्म्मतिश्चैव कुरूणामयशस्करः ॥
जगतो यस्तु सर्व्वस्य विद्विष्टः कलिपूरुषः ।
यः सर्व्वां घातयामास पृथिवीं पृथिवीपते ॥")
दुर्लभ त्रि, (दुर्दुःखेन लभ्यते इति । दुर+लभ+ "ईषद्दुःसुषुकृच्छ्र ।" ३ ।३। १२६ । इति खल ।) दुष्प्राप । इति मेदिनी । भे १६ ॥ यथा,—
"दुर्लभं प्राकृतं वाक्यं दुर्लभः क्षेमकृत् सुतः ।
दुर्लभा सदृशी भार्य्या दुर्लभः स्वजनः प्रियः ॥"
इति चाणक्ये । ५४ ॥
अतिप्रशस्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
"सर्व्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।
हरिद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥"
इति कूर्म्मपुराणम् ॥
प्रियः । इति हेमचन्द्रः ॥
दुर्लभ, पु, (दुर+लभ+खल ।) कचुरः । इति मेदिनी । भे १६ ॥ कर्च्चूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४६ । ६६ ।
"दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥"
"दुर्लभतया दुर्लभः ।
'जन्मान्तरसहस्रेषु तपोदानसमाधिभिः ।
नराणां क्षीणपापानां कृष्णभक्तिः प्रजायते ।
इति वचनात् भक्त्या लभ्य इति भगवद्वचनाच्च ।"
इति तत्र शाङ्करभाष्यम् ॥)
दुर्लभा, स्त्री, (दुर्लभ+टाप् ।) श्वेतकण्टकारी । दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुर्व्व, इ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर सक-सेट् । इदित्वात् निष्ठायामनिट् ।) पञ्चमस्वरी । दू इर्णौ इरः । इ, दूर्ण्णः । इति दुर्गादासः ॥
दुर्व्वच त्रि (दुर्दुःखेन उच्यते । दुर+वच+ खल ।) दुःखकथ्यम् । यथा भारविः । २ । २ ।
"अपि वागधिपस्य दुर्व्वचं
वचनन्तद्विदधीत विस्मयम् ॥"
दुर्व्वच, [स] क्ली, (दुर्निन्दितं वचः ।) मन्दवाक्यम् । यथा —
"असह्य दुर्व्वचो ज्ञातेर्म्मेघाम्भरितरीत्रवत् ॥"
इत्युद्भटः ॥
(दुष्टवक्तरि, त्रि ॥)
दुर्व्वर्णा, क्ली, (दुर्निन्दितः सुवर्णादपेक्षयेत्यर्थः वर्णो यस्य ।) रजतम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ (यथा, माघे । ४ । २८ ।
"दुर्व्वर्णभित्तिरिह सान्द्रसुधासवर्णा ॥")
एलवालुकम् । इति मेदिनी । णे, ५२ ॥ मन्दवर्णे, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । ४४ ।
"योगैर्हेमेव दुर्व्वर्णं भावयिष्यन्ति साधवः ॥")
दुर्व्वर्णक, क्ली, (दुर्व्वर्ण+स्वार्थे सञ्ज्ञायां वा कन् ।) रजतम् । इति हेमचन्द्रः ॥
दुर्व्वाक [च्] त्रि (दुष्टा वाक् यस्य ।) कद्वदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११ ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ४ । १७ । ५ ।
"दुर्णाम्नीं सर्व्वां दुर्व्वाचस्ता अस्मन्नाशयामसि ॥")
दुष्टा वाक् ।) दुष्टवाक्ये, स्त्री ॥ (यथा महाभारते । २ । ७४ । ८८ ॥
"अतीव जल्पन् दुर्व्वाचो भवतीह विहेठकः ॥")
दुर्व्वाद, पु (दुष्टो वादः ।) स्तुतिपूर्व्वकदुर्व्वाक्यम् । इति जटाधरः ॥ निन्दितवाक्यञ्च ॥
दुर्व्वासा [स्] पु, (दुष्टं निगूढमित्यर्थः वास इव धर्म्मावरणं यस्य । तथा च महाभारतवचनम् ।
"निगूढनिश्चयं धर्म्मं य तं दुर्व्वाससं विदुः ॥")
मुनिविशेषः । स अत्रिमुनिपुत्त्रः शङ्करांश-जातः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २ ।
"दुर्व्वासाः शङ्करस्यांशश्चचार पृथिवीमिमाम् ॥")
तत्पर्य्यायः । कृष्णाग्निः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य भार्य्या और्व्वमुनिकन्या कन्दली । इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६२ । तस्य सहस्रनामकीर्त्तने ।
"साक्षात्प्रसादो दुर्व्वासाः सर्व्वसाधुनिषेवितः ॥"
दुर्निन्दितं वासो वस्त्रं यस्य ।) मन्दवस्त्रयुक्ते, त्रि ॥ (यथा ऋग्वेदे । ७ । १ । १६ ।
"मा नो अग्नेऽवीरते परा दा दुर्व्वाससेऽमतये मा नो अस्यै ॥")
दुर्व्विध त्रि, (दुर्दुष्टा विधा यस्य ।) दरिद्रः । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ खलः । इति मेदिनी । धे ३१ ॥ मूर्खः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गो रामायणे । २ । १ ६ । ३ ।
"शास्त्रेष्वन्येषु मुख्येषु विद्यमानेषु दुर्व्विधाः ।
बुद्धिमान्वीक्षिकीं प्राप्य निरर्थान् प्रवदन्ति ते ॥")
दुर्व्विनीत पु, (वि+नी+भावे क्त । दुष्टः विनीतः विनयो यस्य । यद्वा, दुर+वि+नी+ क्त ।) अविनीताश्वः । तत्पर्य्यायः । शूकलः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३ ११ । अविनीतमात्रे, त्रि ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । ५ । १७ ।
"कुपुत्त्रोऽपि भवेत् पुंसां हृदयानन्दकारकः ।
दुर्व्विनीतः कुरूपोऽपि मूर्खोऽपि व्यसनी खलः ॥")
दुर्व्वृत्त, त्रि, (दुर्दुष्टं वृत्तं चरित्रं यस्य ।) दुर्जनः । यथा,—
"दुर्व्वृत्तवृत्तशमनं तव देवि । शीलम् ॥"
इति चण्डी ॥
दुश्चरित्रे, क्ली । (यथा महाभारते ।१।१।१ ।
"दुर्व्वृत्तं धार्त्तराष्ट्राणां सततवान् भगवानृषिः ॥")
दुर्हृत, [द्] त्रि, (दुष्टं हृदयं यस्य । "सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ।"५।४।१५ । इति निपातनात् हृदयस्य हृद्भावः ।) शत्रुः । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २६ । ३४ ।

"मित्राणामुपकाराय दुर्हृदां नाशनाय च ॥")

दुष्टचित्ते, त्रि। (यथा, महाभारते ।३।३१२।१२।

"अश्मसारमय नन ह्यदय मम दुर्हृद ।

यन्मौ यदेनो दृष्ट्वाद्य पतितौ नावदीर्य्यते ॥")

दुर्हृदय, त्रि, (दुष्टं हृदय यस्य । अशुचित्वेन न हृदभाव ।) दुष्टान्तःकरण । इति शब्दार्थ- कल्पतरु ॥

दुल, क उत्क्षेपे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरां पर सक सेट ।) क, दोलयति धूलिं वायु । इति दुर्गादास ॥

दुलि पु, (दोलतीति । दुल+"इगुपधात कित ।" उणा ४ । ११६ । इति इन ।) मुनिविशेष । कमठ्याम स्त्री । इति मेदिनी । ले, २६ ॥

दुली, स्त्री, (दुल+इन । वा ङीष ।) दुलि । इत्य मरटीकाया भरत ॥

दुश्चर, पु, (दुर्दु खेन चरतीति । दुर+चर+ अच ।) शम्बुक । इति हारावली । ११२ ॥ भल्लूक । इति राजनिर्घण्ट ॥ (दुर्दु खेन चर्य्यते इति । खल ।) दुर्गमे, त्रि । (यथा, रामायणे । ३ । २६ । ७ ।

"प्रविष्टो सीतया सार्द्ध दुश्चर दण्डक वनम ॥"

दुश्चरणीये, त्रि। यथा, महाभारते । १२ । २३ । ६ ।

"त्वचराद्य विधि पार्थ। दुश्चर दुर्ब्बलेन्द्रिये ॥")

दुश्चर्म्मा, [न] पु, (दुष्ट चर्म्म यस्य ।) अप्राष्टत- मेढ़ । 'यथा दुश्चर्म्मा गुरुतल्पग ।" इति स्मृति ॥ तत्पर्य्याय । द्विनग्नक २ षण्ड ३ शिपिविष्ट ४ । इति हेमचन्द्र । ३ । ११८ ॥ कोठरोग । इति राजनिर्घण्ट ॥

दुश्चिक्य, क्ली, लग्नात तृतीयलग्नम । यथा,—

"ख मेषरणमास्पद मदनभं यामित्रमस्तादुने द्यूनञ्चापि सुहृद्गृहे तु हिबुक पातालमम्भोऽपि च ।

दुश्चिक्य सहजे वदन्ति मुनयो रिपफ ततो द्वादशं षटकोण रिपुमन्दिरे नवमभे त्र्याद्य त्रिकोण पुन ॥"

इति दीपिका ॥

दुश्च्यवन, पु, (दुर्दु खेन च्यवन बहुकालानन्तर पतन यस्य । दुर्दुश्च्यवन शिवो यस्य । शिवेन अभिभूतत्वात तथात्वम । यद्वा, दुर्दु खेन च्यवते इति । च्यु ङ गतौ+"छन्दसि गत्यर्थेभ्य ।" ३ । ३ । १२६ । इति युच ।) इन्द्र । इत्यमर । १ । १ । ४७ ॥ (अविचाल्ये त्रि। यथा, ऋग्वेदे । १ । १ ३ । २ ।

"युतकारेण दुश्च्यवनेन धृष्णुना ॥")

दुष, ईर य औ वैकृते । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा पर अक-अनिट ।) वैकृतमशुद्धीभाव ॥ इर, अदुषत अदुक्षत । अस्मात पुषादित्वान्नित्य ङ इत्यन्ये । य, दुष्यति लोक पापात । औ, दोष्टा । इति दुर्गादास ॥

दुष्कर, क्ली, (दुर्दु खेन क्रियते इति । कृ+खल ।) आकाशम । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥ (भावे खल ।) दु खेन करणम । (कर्म्मणि खल ।) दुष्खेण क्रियमाणे, त्रि । इति मुग्धबोधम ॥ (यथा देवीभागवते । ५ । १ । ३ ।

"वने गत्वा तपस्तप्त वासुदेवेन दुष्करम ।

विष्णोरशावतारेण शिवस्याराधन कृतम ॥")

दुष्कर्म्म, [न] क्ली (दुष्ट कर्म्म ।) पापम । यथा,

"दुष्कर्म्मजा नृणा रोगा यान्ति चैव क्रमात्क्षमम।

जपै सुरार्च्चनैर्होमैर्दानैस्तेषा शमो भवेत ॥"

इति शातातपीयकर्म्मविपाक ॥

(निन्दितकर्म्म ॥*॥ दुष्ट कर्म्म अस्येति विग्रहे । दुष्कर्म्मकारके, त्रि । यथा, महाभारते । ५ । १७२ । २ ।

"ततो वसति दुष्कर्म्मा नरके शाश्वती समा ॥")

दुष्कुलीन पु चोरनामगन्धद्रव्यम । इति शब्द- रत्नावली ॥ (दुष्कुले भव । दुष्कुल+पक्षे ख । दुष्कुलोद्भवे, त्रि । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३६ । ४६ ।

"दुष्कुलीन कुलीनो वा मर्य्यादा यो न लङ्घयेत॥")

दुष्कृत, क्ली, (दुष्ट कृतम ।) पापम । इत्यमर । १ । ४ । २३ ॥ तत्तु तत्कर्त्तुमरणानन्तर तेन सह गच्छति । यथा,—

"गृहादथा निवर्त्तन्ते श्मशानादपि बान्धवा ।

सुकृत दुष्कृत लोके गच्छन्तमनुगच्छति ॥

तस्माद्वित्त समासाद्य दैवाद्वा पौरुषादथ ।

दद्यात सम्यक द्विजातिभ्य कीर्त्तनानि च कार येत ॥"

इति वह्निपुराणे यमानुशासननामाध्याय ॥

(दुष्कृते, त्रि । यथा, महाभारते ।६।४३।२ ।

"युष्माकञ्चाप्रसादेन दुष्कृतेन च कर्म्मणा ।

यत पाप वहते॰स्माकं यत स्मो भक्षराक्षसा ॥")

दुष्क्रीत त्रि, (दुर्दु खेन क्रीयते स्म इति । दुर+ क्री+क्त ।) महार्घम् । यथा,—

"क्रीत्वा मूल्येन यो द्रव्य दुष्क्रीत मन्यते क्रयी ।

विक्रेतु प्रतिदेयन्तत तस्मिन्नेवाह्नाविच्छतम ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे नारद ॥

दुष्ख क्ली, (दुष्ट खनति आविष्करोतीति । खन +ड । "इण ष ।" ८ । २ । २६ । इति विसर्गस्य ष ।) दु खम् । इत्यमरटीकाया भरत ॥

दुष्खदिर पु, (दुष्ट खदिर इति प्रादिसमास ।) खदिरवृक्षभेद । तत्पर्य्याय । काम्बोजी २ ।) कालस्कन्ध ३ गोरट ४ अमरज ५ पत्रतरु ६ बहुसार ७ सारखदिर ८ महासार ६ क्षुद्रखदिर १ । अस्य गुणा । कटुत्वम । उष्णत्वम । तिक्तत्वम । रक्तश्रणोत्थदोषकण्डूत विषवीसर्पज्वरकुष्ठोन्मादभूतनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

दुष्ट, क्ली, (दुष+क्त ।) कुष्ठम । इति शब्द चन्द्रिका ॥ कुड इति ख्यातम ॥

दुष्ट, त्रि, (दुष्यतीति+दुष+कर्त्तरि क्त ।) दुर्ब्बल । अधम । इति विश्व ॥ (यथा, महा भारते ।३।२३३।११ ।

"महाकुलीनाभिरपापिकाभि

स्त्रीभि सतीभिस्तव सख्यमस्तु ।

चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च

चौराश्च दुष्टाश्च चलाश्च वर्ज्या ॥)

दुष्टरष, पु, (दुष्टो वृष इति कर्म्मधारय ।) शक्तो ऽप्यधुर्व्वह । गडगा गरु इति भाषा । तत पर्य्याय । गलि २ । इति हेमचन्द्र ।४।३२६॥

दुष्टा, स्त्री, (दुष्यति स्म योनिदोषेणेति । दुष+ क्त+टाप ।) पुंश्चली । इति शब्दरत्नावली ॥

दुष्ठु, अ (दुर निन्दित तिष्ठतीति+दुर+स्था+ "अपदु सुषु स्थ ।" उणां । १।२६ । इति कु । "सुषमादिषु च ।" ८।३।६८ । इति सुषमादि त्वात षत्वम ।) निन्दा । इत्यमर । ३ । ४ ।१६ ।

दुष्ठु त्रि, (दुर्निन्दितस्तिष्ठतीति+दुर+स्था+ कु षत्वञ्च ।) अविनीत । इत्युणादिकोष ॥

दुष्पत्र, पु, (दुष्टानि पत्रानि यस्य ।) चोरनाम गन्धद्रव्यम । इत्यमर ।२।४।१२८ ॥

दुष्प्रधर्षणी, स्त्री, (दुर्दु खेन प्रधृष्यते इति । धृष +कर्म्मणि ल्युट स्त्रिया ङीप । यद्वा, भाषाया दुष्प्रधर्षतीति युच ।) वार्त्ताकी । इत्यमर २ । ४ । ११४ ॥ (पु, धृतराष्ट्रपुत्रभेद । यथा महाभारते । १ । ६७ । ६४ ।

"विन्दानुविन्दौ दुर्द्धर्ष सुबाहुर्दुष्प्रधर्षण ॥"

दु खेन धर्षणीये, त्रि । यथा, रामायणे ३ । १८ । ६ ।

"प्रविश्य चाग्निशरण तत्रर्षि दुष्प्रधर्षणम् ।

तथेत्युक्ताश्रमपद प्रविवेश निवेशितुम ॥")

दुष्प्रधर्षा, स्त्री, (दु खेन प्रधृष्यते इति । प्र+धृष +अच+टाप ।) दुरालभा । खर्ज्जूरी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (पु, धृतराष्ट्रपुत्रभेद । यथा महाभारते । ६ । ६१ । २५ ।

"उग्रो भीमरथो भीमो वीरबाहुरलोलुप ।

दुर्म्मुखो दुष्प्रधर्षश्च विवित्सुर्विकट सम ॥"

(दु खेन पराभवनीये त्रि । यथा महाभारते ५ । १५१ । ४६ ।

"सारवद्वलमस्माक दुष्प्रधर्ष दुरासदम ॥")

दुष्प्रधर्षिणी, स्त्री, (पौन पुन्येन दु खेन धृष्य इति । धृष+आभीक्ष्ण्ये णिनि ।) दुष्प्रधर्षणी इत्यमरटीकायां भरत ॥ कण्टकारी । इति राजनिर्घण्ट ॥ वृहती । इति भावप्रकाश ॥

दुष्प्रवेशा, स्त्री, (दु खेन प्रविश्यते इति । प्र+ विश+कर्म्मणि अच । टाप च ।) कन्थारी वृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (दुष्प्रवेशनीये त्रि । यथा, रामायणे । ३ । ६ । २ ।

"कुशचीरपरिक्षिप्त ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम दुष्प्रवश दुरालक्ष्य सूर्य्यमण्डलवर्च्चसम् ॥")

दुष्मन्त, पु, (दुष दोषवर्त्ती मन्यते शकुन्तलामिति दुष+मन्+क्त । निपातनात साधु ।) चन्द्र वंशीयराजविशेष । स ऐलिपुत्र । तस्य पुत्र भरतराजचक्रवर्त्ती । पत्नी शकुन्तला । इति श्रीभागवतम ॥ (यथा, महाभारते ।१।६८।३।

"पौरवाणा वंशकरो दुष्मन्तो नाम वीर्य्यवान् ।

पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोप्ता भरतसत्तम ।॥"
विवरणमस्य तदध्यायात विस्तरशो द्रष्टव्यम ।
दुष्यन्त इत्यपि पाठ ॥)

दुस्पर्श, पु (दु खेन स्पृश्यते इति । दुर + स्पृश + कर्म्मणि खल । विसर्गस्य वा लोप ।) दुरालभा । इत्यमरटीकाया भरत ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,
"यासो यवासो दुस्पर्शो धन्वयास कुनाशक ।
दुरालभा दुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥
गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
दु खस्पर्श्ये, त्रि ॥

दुस्स्थ, पु, (द खेन तिष्ठतीति । द + स्था + क ।) कुक्कुर । कुक्कुट । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥ (दु स्थिते, त्रि । यथा भट्टौ । २ । ३६ ।
"बलिर्ब्बबन्धे जलधिर्ममन्थे
जह्रेऽमृत दैत्यकुल विजिग्ये ।
कल्पान्तदुस्स्था वसुधा तथोहे
येनैष भारोऽति गुरुर्न तस्य ॥")

दुह, इर अर्द्दने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक सेट ।) इर, अदुहत अदोहीत । अर्द्दनमिह वध । इति दुर्गादास ॥

दुह ल ञ औ दुहि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा-उभ सक-अनिट ।) धुक दोहनम् । तच्च व्यक्तीकरणमिति धातुपारायणिका । ञ ल, दोग्धि दुग्धे गा दुग्ध गोप । अस्य प्रदुग्धास्य गुणैरुपस्तुता वस्तूपमानस्य वसूनि मेदिनीति किराते वसूनीति कर्म्मणो विद्यमानतया कर्म्मकर्तृत्वाभावात स्खलितमित्येके । दुहादेरप्रधान कर्म्मविषये कर्म्मकर्तृत्वे प्रधानकर्म्मप्रयोगो दुर्निवार । इति कुलचन्द्र ॥ अमते तु अतएवा नयोर्ढ़ेऽपि ढवत्त्वमिति वचनात पचदुहो कर्म्मणि विद्यमानेऽपि कर्म्मकर्तृत्वम । इति दुर्गादास ॥

दुहिता, [ऋ] स्त्री, (दोग्धि विवाहादिकाले धनादिकमाकृष्य गृह्णातीति । यद्वा, दोग्धि गा इति । आर्षकाले कन्यासु एव गोदोहनभार स्थितेस्तथात्वम । दुह + "नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ ।" उणा । २ । ९६ । इति तृच । निपातनात गुणाभाव ।) कन्या । इत्यमर । २ । ६ । २८ ॥ कन्यादान पात्रापात्र यथा,—
"कृत्वा परीक्षा कान्तस्य वृणोति कामिनी वरम ।
वराय गुणहीनाय वृद्धायाज्ञानिने तथा ॥
दरिद्राय च मूढाय योगिने कुत्सिताय च ।
अत्यन्तकोपयुक्ताय चात्यन्तदुर्मुखाय च ॥
चापलायाङ्गहीनाय चान्धाय बधिराय च ।
जडाय चैव मूकाय क्लीवतुल्याय पापिने ॥
ब्रह्महत्या लभेत सोऽपि य स्वकन्या ददाति च ।
शान्ताय गुणिने चैव यूने च विदुषेऽपि च ॥
वैष्णवाय सुता दत्त्वा दशवापीफल लभेत ॥"*॥
कन्याविक्रये दोषो यथा,—
"य कन्यापालन कृत्वा करोति विक्रय यदि ।
विपदा धनलोभेन कुम्भीपाक स गच्छति ॥
कन्यामूत्रपुरीषञ्च तत्र भक्षति पातकी ।
कृमिभिर्दंशित काकैर्यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥
मृतश्च व्याधयोनौ च स लभेज्जन्म निश्चितम् ।
विक्रीणीते मासभार वहत्येव दिवानिशम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम ॥
कन्यादानफल यथा,—
"दशवापीसमा कन्या दीयते ब्राह्मणाय तत ।
वेदज्ञाय पवित्राय चाप्रतिग्रहशालिने ॥
सन्ध्यायज्ञवेदपाठकारिणे सत्यवादिने ।
अस्मै प्रदत्ता कन्या च दशवापीफलप्रदा ॥
त्रिसन्ध्याकारिणे सत्यवादिने गृहशालिने ।
वेदज्ञाय च विप्राय दत्तार्द्धफलदायिनी ॥
प्रातग्रहगृहीताय सन्ध्याहीनाय नित्यश ।
मूर्खाय दत्ता कन्या च सा चतु फलदायिनी ॥
परदारगृहीताय याजकाय द्विजाय च ।
शठाय सन्ध्याहीनाय वाप्येकफलदा सुता ॥
सर्व्वसन्ध्याखगायत्रीविहीनाय शठाय च ।
विपोद्भवाय दत्ता या वाप्यर्द्धफलदा सुता ॥
पापिने शूद्रजाताय विप्रक्षेत्रोद्भवाय च ।
दत्ता चाण्डालतुल्याय कन्या सा नरकप्रदा ॥
विष्णुभक्ताय विदुषे विप्राय सत्यवादिने ।
जितेन्द्रियाय दत्ता या विशद्वापीफलप्रदा ॥
षष्टिवर्षसहस्राणि दिव्यरूप विधाय च ।
एवम्भूताय दत्ता च मोदते विष्णुमन्दिरे ॥
दत्त्वा कन्या सुशीलाञ्च हराय हरयेऽथवा ।
नारायणस्वरूपश्च भवेदव श्रुतौ श्रुतम् ॥
विष्णुभक्तो यदा कन्या ददाति विष्णुप्रीतये ।
स लभेद्धरिदास्यञ्च ध्रुव विप्रोद्भवाय च ॥" * ॥
विवाहानन्तर कन्याया भर्तृगृहगमनसमये पित्रादीना रोदन शास्त्रसिद्धम् । यथा दृष्ट्वा सता सह और्व्वकन्याया कन्दल्या विवाहे ।
"कन्यासमर्पण कृत्वा मोहादुच्चै रुरोद च ।
मूर्च्छामवाप स मुनि स्वकन्याविरहातुर ॥
अपत्यभेदशोकोघ स्वात्मारामं न मुञ्चति ।
क्षणेन चेतना प्राप्य बोधयामास कन्यकाम् ॥
मूर्च्छि ता तातविच्छेदाद्रुदन्ती शोकसयुताम ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डश्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥

दुहितृपति, पु, (दुहितु सुताया पति । "विभाषा स्वसृपत्यो ।" ६ । ३ । २४ । इति विभक्तेरलुक ।) जामाता । इत्यमरटीकायारसुन्दरी ॥

दुह्य, त्री, (दुह्यते इति । दुह + "एतिस्तु शास वृदृजुष क्यप ।" ३ । १ । १०९ । इत्यत्र "शसि दुहिगुहिभ्यो वा ।" इति काशिकोक्ते क्यप ।) दोहनयोग्यम । दोह्यम् । इति व्याकरणम् ॥

दू, ओ ङ य खेदे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा आत्म-अक सक च-सेट ।) खेद इह उपतप्तीकरणमुपतप्तीभावश्च । ओ, दून । ङ य, दूयते देन्य जनम् । इति चतुर्भुज । मा कथ पश्यन्न दूयसे इति रघु । इति दुर्गादास ॥

दूडभ त्रि, (दुद खेन दभ्यते इति । दुर + दभ + खल । "दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादे ष्टुत्वञ्च ।" ६ । ३ । १०९ । इत्यस्येति वार्त्तिकोक्त्या उत्व भस्य डत्वञ्च ।) अवनप्राप्त । विपद्युक्त । इति सिद्धान्तसार ॥ (दुरद्ध । यथा ऋग्वेदे । १ । १५ । ६ ।
"युव दक्ष धृतव्रतमित्रावरुणदूळभम ॥"
"दूळभ दुर्द्दह शत्रुभिर्दग्धु विनाशयितुमशक्यमित्यर्थ ।" "दूळभ दह भस्मीकरणे दु खेन दह्यते इति दुरदह इषद दुस्वित्यादिना दुरित्युपपदे दहे खल व्यत्ययो बहुलमित्युकारस्य ऊकारो रेफस्य लोप दकारस्य डकारो हकारस्य च भकार ॥" इति तद्भाष्ये सायन ॥)

दूडाश त्रि, (दु खेन दाश्यते य । दुर + दाशि + खल । "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम ।" ६ । ३ । १०९ । इत्यस्य "दुरो दाशनाशेति ।" वार्त्तिकोक्त्या उत्व डत्वञ्च ।) पीडायुक्त । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे ।१।१३।१।
"नमस्ते अस्त्वशने येना दूडाशे अस्यसि ॥")
दन्त्यसान्तोऽपि ॥

दूढ्य, त्रि, (दु खेन ध्यायतीति । दुर + ध्यै + खल । "दुरो दाशनाशदभध्येषूत्तरपदादे ष्टुत्वञ्च ।" ६ । ३ । १०९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या उत्व ढत्वञ्च ।) अधम । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

दूणाश, त्रि, (दु खेन नाश्यते ऽसौ । दुर + नाशि + खल । "दुरो दाशनाशेति ।" ।६।३।१०९ इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या उत्व णत्वञ्च ।) दु खेन नष्ट । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (नाशयित्तुमशक्य । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६३ । ११ ।
"यो दूणाशो वनुष्यता ॥")

दूत, पु, (दूयते वार्त्तावहनादिनेति । दू + "दूतनिभ्या दीर्घश्च ।" उणा । ३ । ९ । इति क्त दीर्घश्च ।) वार्त्ताहर । ततपर्य्याय । सन्देशहर २ । इत्यमर । २ । ८ । १६ ॥ सन्दिष्टकथक ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षण यथा,—
"यथोक्तवादी दूत स्याद्देशभाषाविशारद ।
शक्त क्लेशसहो वाग्मी देशकालविभागवित ॥
विज्ञातदेशकालश्च दूत स्यात स महीक्षित ।
वक्ता नयस्य य काले स दूतो नृपतेर्भवेत ॥"
इति मतस्यपुराणम ॥
अपि च ।
"मेधावी वाक्पटु प्राज्ञ परचित्तोपलक्षक ।
धीरो यथोक्तवादी च एष दूतो विधीयते ॥"
इति चाणक्ये । १०६ ॥
अन्यच्च ।
"परेङ्गितज्ञ परवाग्वाद्याशयस्यापि तत्त्ववित ।
सदोतपन्नमतिर्धीरो दूत स्यात पृथिवीपते ॥
दूतञ्चैव प्रकुर्व्वीत सर्व्वशास्त्रविशारदम् ।
इङ्गिताकारचेष्टज्ञ शुचि दक्ष कुलोद्गतम् ॥
अनुरक्त शुचिर्दक्ष स्मृतिमान्देशकालवित ।
वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञ प्रशस्यते ॥
दूत एव हि सन्धत्ते भिनत्त्येव हि संहतान ।
विरुद्ध्यार्थो मितार्थश्च तथा शासनहारक ॥

दूताश्चरोऽमात्यगुणैः समैः पादाद्ववर्जितैः ।
विमृश्याथ कार्य्यवशात् शासनं न करोति यः ॥
मिताथ कार्य्यमाचोक्तौ न कुर्य्यादुत्तरोत्तरम् ।
यथोक्तवादी सन्देशहारको लेखहारकः ॥
तत्र दूतो व्रजन्नेव चिन्तयेदुत्तरोत्तरम् ।
वार्त्ताविशेषं भूपाय कटिचिवदङ्गवेश्मनि ॥
दूतो हि न लिखेत किञ्चित् निर्य्यता विनि-
सशयम् ।
पृच्छ्यमानोऽपि न ब्रूयात् स्वामिनं कापि
वैशसम् ॥"

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

अथ दूते वर्ज्जनीयानि । निजप्रसुतेज श्रीविक्रमौ
मत्यकरवाक्यम् १ प्रचुरचोभकरचेष्टा २ अधर्म-
शीयता ३ हृष्टता ४ निर्भयत्वम् ५ । इति कवि-
कल्पलता ॥ (वैद्यकोक्तदूतो यथा,—
'आतुरोपक्रमार्थं तु दूतो याति भिषग्गृहे ।
तस्य परीक्षणं कार्य्यं येन सलक्ष्यते गदः ॥
खञ्जान्धमूकं बधिरं च वामनं
क्लिश्यच्च कुब्जं ह्यषितञ्च जीर्णम् ।
श्रान्तं क्षुधार्त्तं भ्रमितञ्च दीनं
शस्तं न वै वेदविदो वदन्ति ॥"
"यः ककशः क्रोधनपापपाणि-
र्भिषग्विगर्ह्यीक्षतशौकृतश्च ।
एते न शस्ता प्रवदन्ति धीरा
दूता विकारं प्रतिवर्द्धयन्ति ॥
यः काष्ठहस्तोऽवृतपापपाणि-
स्त्वथातुरो दीनवचाहि रोदिति ।
प्रक्षिप्तनेत्रोऽगमनोत्सुकोऽपि
वर्ज्ज्यो रुजार्त्तोऽशुभकारिदूतः ॥"
"नकटहस्तोऽवष्टभ्य वक्रपादेन तिष्ठति ।
तस्मादाक्षुब्धवादी यो न शस्तो वैद्यकर्म्मणि ॥
यथा गच्छति शीघ्रेण आविश्योत्थाय सृजति ।
पादौ प्रसार्य्य विशति मस्तके विन्यसेत करम् ॥
भनाक्त लोष्टकाष्ठञ्च तृणं स्फोटयते क्वचित् ।
अथवा स्पृशते नासां स्तनं वा स्पृशते पुनः ॥
भूमिं लिखति पादेन रेखां वापि करोति यः ।
निद्रां वा कुरुते यस्तु स दूतोऽरिष्टकारकः ॥
यः श्वेतवस्त्राद्वृतपूतपाणिः
सम्यग्गताम्लसुखः प्रशस्तः ।
द्विजस्तथा साधवकः सुशीलः
प्रज्ञाधिकश्चाङ्कयते सुखाय ॥"
"आगत्योदीच्यपूर्व्वामथ वरुणदिशमैशमाश्रित्य
शान्तो
दृष्ट्वा वैद्यं प्रहृष्टः प्रवदति निपुणं नातिनीचं
न चोच्चम् ।
उत्तिष्ठेति प्रवादः क्रुरु वचनमिदं सौख्यवार्त्ता
तनोति
शाद्वं स्वार्थं प्रकृष्टं सुखमगदहरं रोगिणां
वैद्यलाभम् ॥
पूर्व्वां दिशं समासाद्य प्रशान्तः शान्तया गिरा ।
वदन्ति वैद्यलाभाय रोगिणाञ्च सुखावहम् ॥
अथागत्योपविष्टोऽपि शोकं वाचं शुभाषितम् ।
वन्ते शान्तया वाचा वैद्यलाभञ्च शान्तये ॥
योऽभिवाद्यापि वैद्यस्य क्षेमं सपृच्छति पुनः ।
फलं ददाति पुष्पं वा रोगिणाञ्च सुखावहम् ॥
तस्य साध्या रुजा शान्तिर्यस्य दूता इदं विदुः ।
किमत्र बहुनोक्तेन रम्यो दूतः सुखावहः ॥"
इति हारीते द्वितीयस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

दूतघ्नी, स्त्री, (दु उपतापे + भावे औणादिकक्त
दीर्घश्च । दूतं उपतापं हन्तीति । हन + टक ।
ङीप ।) कटम्भपुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दूतिः स्त्री (दूयते नायकादिवार्त्ताहरणा-
दिनेति । दु + बाहुलकात् ति दीर्घश्च । उज्ज्व-
लदत्तः । ४।१७६ ।) दूती । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, रघु । १८ । ५३ ।
"प्रतिक्षतिरचनाभ्यो दूतिसन्दर्शिताभ्यः
समधिकतररूपाः शुद्धसन्तानकामैः ॥")

दूतिका, स्त्री, (दूतिरेव । स्वार्थे कन । ततष्टाप ।)
दूती । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । १ । १७८ ।
"जम्बुको हुडुयुद्धेन वयं चाषाढभूतिना ।
दूतिका परकार्य्येण त्रयो दोषाः स्वयं कृताः ॥")

दूती, स्त्री, (दूति । कृदिकारादिति वा ङीष ।)
सारिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ दौत्यकर्म्मणि-
नियुक्ता स्त्री । स्त्रीपुंसो सन्देशप्रापिका । तत्-
पर्य्यायः । सञ्चारिका २ । इत्यमरः । २ । ६ ।
१७ ॥ दूतिः ३ दूतीका ४ दूतिका ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् ।२८ ।
'दयितप्रहितां दूतीमालम्ब्य करेण तमसि
गच्छन्ती ।
स्वेन्धुतम्दशनाभिर्दूराद्गौराङ्गि ! दृश्यासि ॥")
दाल्यश्चापारपारङ्गमा । तस्याः सङ्घट्टनविरह-
निवेदनादीनि कर्म्माणि । इति रसमञ्जरी ॥
(तद्भेदगुणा यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १२६-
१२७ ।
"दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी ।
बाला प्रव्रजिता कारुः शिल्पिन्याद्याः स्वयं
तथा ॥
कलाकौशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तज्ञता स्मृतिः ।
माधुर्य्यं नर्म्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ।
एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः ॥")

दूतीका, स्त्री, दूती । इति शब्दरत्नावली ॥

दूत्य, क्ली, (दूतस्य भावः कर्म्म वा । दूत + "दूत-
वणिग्भ्यां च ।" ५।१।१२६। इत्यस्येति वार्त्ति-
कोक्त्या यः । वैदिके तु "दूतस्य भागकर्म्मणी ।"
४ । ४ । १२ । इति यः ।) दूतकर्म्म । (यथा
हरिवंशे । १ । ६ । ५१ ।
"वचनञ्च यथाशाभिर्दूत्ये न क्षमविग्रहे ॥"
तथा च ऋग्वेदे । १ । १६१ । १ ।
"किमीयते दूत्यम् ॥") दूतस्य भावः । इत्यमरः ।
२।८।१६ ॥ दूतभावः । इति मेदिनी । ये,३२॥

दून, त्रि, (ओ दू ङ य खेदे + क्त । "ओदि-
तश्च ।" ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य नः ।
यद्वा, दु गतौ + क्त । "दुग्वोदीर्घश्च ।" इति
वार्त्तिकोक्त्या तस्य न दीर्घश्च ।) अध्यादिना
श्रान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । १२ ॥ उपतप्तः ।
यथा, नैषधे । ३ । ६४ ।
"पित्तेन दूने रसने सितापि
तिक्तायते हंसकुलावतंस ! ॥"

दूर, त्रि, (दुद् खेनेयते प्राप्यते इति । दुर +
इन + "दुरीणो लोपश्च ।" उणा २ । २ । रक
धातोर्लोपश्च ।) अनिकटम् । असन्निकृष्टम् ।
तत्पर्य्यायः । विप्रकृष्टम् २ । इत्यमरः । ३ । १ ।
६८ ॥ अनासन्नम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, हितोपदेशे । १ । ४३ ।
"शरीरस्य गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।
शरीरं क्षणविध्वंसि कल्पान्तस्थायिनो गुणाः ॥")
आके १ पराके २ पराचैः ३ आरे ४ परा-
वतः ५ । इति पञ्च दूरनामानि । इति वेद-
निघण्टौ ३ अध्यायः ॥

दूरदर्शन, पुं (दूरेऽपि दर्शनं दृष्टिर्यस्य ।) गृध्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्लभ, त्रि । यथा भाग-
वते । १ । ११ । ८ ।
"अहो सनाथा भवता स्म यद्वयं
त्रैपिष्टपानामपि दूरदर्शनम् ।
प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणानन-
म्पश्येम रूपं तव सर्व्वसौभगम् ॥)

दूरदर्शी, [न्] पुं (दूरात् दूरमपि वा पश्यतीति ।
दृश + णिनि ।) पण्डितः । इत्यमरः । २।७।६॥
गृध्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दीर्घदर्शके, त्रि ॥

दूरदृक्, [श्] पुं, (दूरं दूराद्वा पश्यतीति । दृश +
क्विप् ।) पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥ गृध्रः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ । १ ॥ दीर्घदर्शके, त्रि ॥

दूरमूल, पुं, (दूरे असन्निकटे मूलं यस्य ।) मुञ्ज-
तृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दूरवेधी [न्] त्रि (वेधोऽस्यास्तीति । इनि ।
दूरात् वेधी ।) दूरात् लक्ष्यभेदकः । तत्पर्य्यायः ।
दूरापाती २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३७ ॥

दूरेरितेक्षण, त्रि, (दूरे ईरिते ईक्षणे यस्य ।)
केकरः । इति शब्दमाला ॥

दूर्य्य क्ली (दूरे परित्याज्यम् । दूर + यत ।) विष्ठा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (दूराय रोगदूरीकर-
णाय साधु इति यत ।) शटी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

दूर्व्वा स्त्री, (दुर्व्वते दुर्व्व्यते वा । दुर्व्व हिंसायाम् +
अच् घञ् वा । "उपधायाश्च ।" ८।२।७८ ।
इति दीर्घः ।) स्वनामख्यातघासः । तत्पर्य्यायः ।
शतपर्व्विका २ सहस्रवीर्य्या ३ भार्गवी ४ रुहा ५
अनन्ता ६ । इत्यमरः ।२।४।१५८॥ तिक्तपर्व्वा ७
दुर्म्मरा ८ । बहुवीर्य्या ९ हरिता १० हरि-
ताली ११ कच्छरुहा १२ ॥ शुक्लाया पर्य्यायः ।
शतवीर्य्या १ गण्डाली २ शकुलाक्षकः ३
गोलोमी ४ । इति जटाधरः ॥ शतपर्व्वा ५
सितदूर्व्वा ६ सिता ७ । इति रत्नमाला ॥ नन्दा ८
महावरा ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ११ । १७ ।

"कुशाकारेव दूर्व्वेयं सत्तीर्थेव च भूरियम ॥")
अस्या गुणा । रक्तपित्तकफत्वग्दोषनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभ ॥

दूर्व्वाष्टमी, स्त्री, (दूर्व्वा तद्रूपा गौरी तत्प्रिया अष्टमी ।) भाद्रशुक्लाष्टमी। तत्र कर्त्तव्यव्रतविधि यथा —
"श्रवण भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यामुपोषित ।
दूर्व्वा गौरी गणेशञ्च फलाकार शिव यजेत ॥
फलव्रीह्यादिभि सर्व्वे शम्भु नम शिवाय च ।
अनग्निपक्वमश्नीयात्मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥"
इति सवत्सरकौमुदीधृतगरुडपुराणवचनम ॥*
तद्व्रतप्रयोगविधिर्यथा,—
पूर्व्वदिने सयम विधाय तद्दिने प्रात कृतस्नानादि आसने चोपविश्याचम्य ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य सूर्य्यायार्घ्य दत्त्वा सङ्कल्प कुर्य्यात। विष्णुरोमोऽद्य भाद्रे मासि शुक्ले पक्षे अष्टम्यां तिथावारभ्यामुकगोत्रा श्रीअमुकी मर्त्यलोकाधिकरणकसुखसौभाग्याविच्छिन्नपुत्त्रपौत्त्रादिलाभपूर्व्वकब्रह्मलोकप्राप्तिकामा श्रीविष्णुप्रीतिकामा वा भविष्यपुराणोक्ताष्टावर्षनिष्पादितदूर्व्वाष्टमीव्रतमह करिष्ये। इति सङ्कल्प्य सूक्त पठित्वा-सनशुद्ध्यादिक विधाय गणेशादिदेवता सपूज्य ध्यान कुर्य्यात। *। यथा,—
"नीलोत्पलदलश्याम चतुर्बाहु किरीटिनम् ।
शङ्खचक्रगदापद्मधारिण वनमालिनम ॥
श्रीवत्सलक्षणोपेत श्रिया वाण्या समन्वितम॥"
इति ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्प दत्त्वा मानसैरुपचारै सपूज्यावेस्थापन कृत्वा पुनर्ध्यात्वावाह्य पाद्यादिभि पूजयेत। एतत पाद्य ॐ कृष्णाय नम । एव क्रमेण सपूज्य आवरण देवता पूजयेत। यथा ॐ शच्यै नम । एव दुर्गायै गौर्य्यै श्रियै सरस्वत्यै गङ्गायै दित्यै अदित्यै सुकेश्यै अरुन्धत्यै मन्दोदर्य्यै सुभद्रायै शाण्डिल्यै जयायै विजयायै रमायै दीक्षायै रेवत्यै दमयन्त्यै शीलायै सुकेश्यै रम्भायै वासुदेवाय देवक्यै विष्णवे महादेवाय सर्व्वेभ्यो देवेभ्य सर्व्वाभ्यो देवीभ्य । ततो दूर्व्वां ध्यायेत। *।
ॐ नीलोत्पलदलश्यामां सर्व्वदेवशिरोधृताम् ।
विष्णुदेहोद्भवां पुण्याममृतैरभिषिञ्चिताम् ॥
सर्व्वदेवाजरां दूर्व्वाममरां विष्णुरूपिणीम् ।
स्त्रियस्सन्तानदात्रीं धर्म्मार्थकाममोक्षदाम ॥
एव ध्यात्वा षोडशोपचारै पूजयेत् ।
इदमासन ॐ दूर्व्वायै नम । एव क्रमेण सपूज्य अष्टग्रन्थियुक्तडोरक फलानि धूपदीपादिक दत्त्वा प्रणमेत।
"त्व दूर्व्वेऽमृतनामासि पूजितासि सुरासुरै ।
सौभाग्यसन्तति दत्त्वा सर्व्वकार्य्यकरी भव ॥
यथा शाखाप्रशाखाभिर्व्विस्तृतासि महीतले ।
तथा ममापि सन्तान देहि त्वमजरामरम् ॥"
ततो भोज्यमुत्सृजेत। डोरक वामहस्ते बद्ध्वा कथां शृणुयात् ॥ * ॥

अथ कथा ।
युधिष्ठिर उवाच ।
"व्रतमेक समाचक्ष्व विचार्य्य मधुसूदन ।।
येन सन्ततिविच्छेदो जायते न कदाचन ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
मासि भाद्रपदेऽष्टम्या शुक्लपक्षे युधिष्ठिर ।।
दूर्व्वाष्टमीव्रत नाम या करोति पतिव्रता ॥
न तस्या क्षयमाप्नोति सन्तान साप्तपौरुषम ।
नन्दते वर्द्धते नित्य यथा दूर्व्वा तथा कुलम ॥
युधिष्ठिर उवाच ।
कथमेषा समुत्पन्ना कस्माद्दूर्व्वा चिरायुषी ।
कस्माद्वन्द्या पवित्रा च लोके धन्या महीतले ॥
केन वा तद्व्रत देव । चरित केन हेतुना ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
क्षीरोदसागरे पूर्व्व मथ्यमानेऽमृतार्थिना ।
विष्णुना बाहुजङ्घाभ्या विधृतो मन्दरो गिरि ॥
भ्रमता तेन वेगेन लोमान्याघर्षितानि वै ।
ऊर्म्मिभिस्तानि रोमाणि चोतक्षिप्तानि तटान्तरे ॥
अजायत शुभा दूर्व्वा रम्या हरितशाद्वला ।
एवमेषा समुत्पन्ना दूर्व्वा विष्णुतनूद्भवा ॥
तस्या उपरि विन्यस्त मथितामृतमुत्तमम ।
देवदानवगन्धर्व्वयक्षविद्याधरोरगै ॥
तत्र येऽमृतकुम्भस्य निपेतुर्व्वारिबिन्दव ।
तैरिय स्पर्शमासाद्य दूर्व्वा चैवाजरामरा ॥
वन्द्या पवित्रा देवैस्तु सर्व्वदाभ्यर्च्चिता तथा ।
पूजयेत्तां प्रयत्नेन द्रव्यैर्नानाविधैरपि ॥
अष्टम्यां फलपुष्पैस्तु गुवाकैर्नारिकेलकै ।
द्राक्षाहरीतकीभिश्च मोचकैर्जायकैस्तथा ॥
नागरङ्गैश्च जम्बीरैर्बीजपूरैश्च शोभनै ।
दध्यक्षतै पयोभिश्च धूपनैवेद्यदीपकै ॥
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र । शृणुष्व कथित मया ।
त्व दूर्व्वेऽमृतनामासि वन्दितासि सुरासुरै ॥
सौभाग्य सन्तति दत्त्वा सर्व्वकार्य्यकरी भव ।
यथा शाखाप्रशाखाभिर्व्विस्तृतासि महीतले ॥
तथा ममापि सन्तान देहि त्वमजरामरम ।
एवमेव पुरा पार्थ । पूजिता त्रिदशोत्तमै ॥
तेषां पत्नीभिरनिश भगिनीभिस्तथैव च ।
पूजिता च तथा गौर्य्या देव्या रत्या श्रिया तथा॥
सरस्वत्या गङ्गया च दित्यादित्या सुशीलया ।
विन्ध्यमत्या वेशवत्या इन्दुमत्या सुशीलया ॥
मन्दोदर्य्या चण्डिकया मायया दीक्षया तथा ।
मर्त्यलोके च रेवत्या दमयन्त्या सुशीलया ॥
सुकेश्या घृताच्या च रम्भया मिश्रकेश्या ।
मञ्जघोषा मेनकया तथैव मालिकादिभि ॥
स्त्रीभिरभ्यर्च्चिता दूर्व्वा सौभाग्यसुखदायिनी ।
स्नाताभि शुचिवस्त्राभिर्दूर्व्वा सपूजिता जनै ॥
दत्त्वा पिष्टानि विप्रेभ्य फलानि विविधानि च ।
तिलपिष्टानि गोधूमधान्यपिष्टानि पायसम् ॥
भोजयित्वा सुहृन्मित्र सम्बन्धिस्वजन तथा ।
ततो भुञ्जीत सर्व्वेण स्वय भक्त्या समाहिता ॥
नारी चैव प्रकुर्व्वीत चाष्टमीव्रतमुत्तमम ।
सर्व्वत सुखसौभाग्यपुत्त्रपौत्त्रादिभिर्युता ॥
मर्त्यलोके चिर स्थित्वा चतुर्व्वर्ग गता पुन ।
वसते रमया सार्द्ध यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
मेघाष्टतेऽम्बरतले विशदे च पक्षे
याश्चाष्टमीव्रतमदो नभसीह कुर्य्यु ।
दूर्व्वा तदक्षततिलै प्रतिपूजयेयु
स्ता प्राप्नुयु सकलसिद्धिसमृद्धिवृद्धिम ॥"
इति भविष्योत्तरे दूर्व्वाष्टमीव्रतकथा समाप्ता ॥

दूलिका, स्त्री (दूली+स्वार्थे कन। टाप पूर्व्व ह्रस्वश्च ।) नीली। इति शब्दरत्नावली ॥

दूली, स्त्री, (दूर दूरत्वमस्या अस्तीति । दूर+अच । रस्य ल । गौरादित्वात ङीष ।) नीली। इति शब्दरत्नावली ॥

दूष्य, क्ली (दूयते इति। भाव क्विप। दू खेदस्ता श्यायते अन्तर्भूतण्यर्थात्गमयतीति। दू+श्यै +क ।) दूष्यम। वस्त्रगृहम। इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

दूषक , त्रि, (दूषयतीति। दुष+णिच+"ण्वुल तृचौ।" ३।१।१३३। इति ण्वुल ।) दोषोत्पादक । तत्पर्य्याय । पातन २। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, मनौ। ८। ३३२।
"कूटशासनकर्त्तृं श्च प्रकृतीनाञ्च दूषकान ।
स्त्रीबालब्राह्मणघ्नांश्च हन्याद्द्विट्सेविनस्तथा॥")

दूषण , पु (दूषयतीति। दूषि+ल्यु ।) रावणभ्रातृखरसेनापति । इति रामायणम् ॥ (यथा, रघु ।१२।४६।
"असज्जनेन काकुत्स्थ प्रयुक्तमथ दूषणम ।
न चक्षमे शुभाचार स दूषणमिवात्मन ॥"
दूषि+भावे ल्युट।) दोषे, क्ली॥ (यथा, देवीभागवते ।१।१७।२४।
"वञ्चितोऽह स्वय पित्रा दूषण कस्य दीयते॥")

दूषणारि पु, (दूषणस्य राक्षसस्य अरि ।) श्रीराम । इति शब्दरत्नावली ॥

दूषि , स्त्री, (दूषयतीति। दुष+णिच+"सर्व्वधातुभ्य इन।" उणां। ४।११७। इति इन ।) दूषिका। इति शब्दरत्नावली ॥

दूषिका, स्त्री, (दूषि+स्वार्थे कन्। टाप। यद्वा दूषि+ण्वुल+टाप अत इत्वञ्च।) नेत्रमलम। इत्यमर ।२।६।६७॥ पिचुटि इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । पिच्चोडकम् २ दूषि ३ दूषी ४। इत्यमरटीकायां भरत ॥ दूषीका ५ पिञ्जट ६ पिच्छट ७। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनौ। ५। १३५।
"वसाशुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविट्घ्राणकर्णविट ।
श्लेष्माश्रुदूषिकास्वेदो द्वादशैते नृणां मला ॥")
तूलिका। इति मेदिनी। के १५॥ (दूषणकर्त्री स्त्री। यथा, महाभारते। १२।३५।३ ।
"स्त्रियास्तथापचारिण्या निष्कृति स्याद्दूषिका ।
अपि सा पूयते तेन न तु भर्त्ता प्रदुष्यति ॥")

दूषित त्रि, (दुष+णिच+क्त ।) प्राप्तदोष । (यथा, महाभारते। १।१४ ।२६।

"तनौ बलामति ख्यात विज्ञाय दृढधन्विनाम। दूषित सहसा भावो ष्टतराष्ट्रस्य पाण्डुषु॥") मैथनापवान्युक्ता। ततपर्य्याय। अभिशस्त २ वाच्य ३ चारित ४। इति हेमचन्द्र।३।१ ॥ आत्तारित ५। इति शब्दरत्नावली॥

दूषिता, स्त्री, (दूषित+टाप।) दूषणप्राप्ता कन्या। ततपर्य्याय। सखेदा २ धर्षकारिणी ३ प्रमादिका ४। इति शब्दरत्नावली॥

दूषी, स्त्री, (दूषि+"कृदिकारादिति।" वा ङीष।) दृषिका। इत्यमरटीकाया भरत॥

दूषीका, स्त्री, (दूषयतीति+दूषि+"कषिदूषिभ्यामीकन।" उणा।१६। इति। ईकन ततष्टाप।)दूषिका। इति शब्दरत्नावली॥

दूषीविष, क्ली, (दूषयतीति। दूषि+बाहुलकात ई। तत कर्म्मधारय।) औषधादिभिरवीर्य्य विषम। इति हेमचन्द्र।४।३८॥ अपि च पदात्तदावाग्निवायुरौद्रशोषितविषम। स्वभावतो गुणहीन विषम। अस्य गुण। उदररोगशोफगुल्मकुष्ठप्रमेहनाशित्वम। इति राजवल्लभ॥ यथा,—

"जीर्ण विषघ्नौषधिभिर्हत वा
दावाग्निवातातपशोषित वा।
स्वभावतो वा गुणविप्रहीन
विष हि दूषीविषतामुपैति॥"

इति माधवकर॥

दूष्य, क्ली (दूष्यते इति। दुष+णिच+"अचो यत।"३।१।६७। इति यत। "दोषो णौ।"६।४।६। इति उपधाया ऊत्वम।) वस्त्रम। वस्त्रगृहम। इति मेदिनी। ये, ३१॥ पूयम। इति हेमचन्द्र।३।२८८॥

दूष्य, त्रि, (दुष+णिच+यत।) दूषणीय। इति मेदिनी। ये ३१॥ (यथा, महाभारते।१२। १६५।३२।

"स्त्रीरत्न दुष्कुलाच्चापि विषादप्यमृत पिबेत। अदूष्या हि स्त्रियो रत्नमाप इवेति धर्म्मत॥" निन्द्य। इति त्रिकाण्डशेष।३।३।३१३॥ यथा, कामन्दकीयनीतिसारे।६।६।

"राज्योपघात कुर्व्वाणा ये पापा राजवल्लभा। एकैकश सहता वा दूष्यास्तान परिचक्षते॥")

दूष्या, स्त्री, (दूष्यते इति। दुष+णिच+यत+टाप।) हस्तिकक्षरज्जु। काचदडि इति भाषा॥ ततपर्य्याय। कक्षा २ वरत्रा ३। इति हेमचन्द्र।४।२६८॥ चूषा ४। इत्यमर।२।८।४२॥

दृ, ङ श आदरे। इति कविकल्पद्रुम। (तुदा-आत्म-सक अनिट।) आदर प्रीत्या सम्भ्रम। ङ श द्रियते गुरु लोक। मासुवन्नोऽयमिवेके। इति दुर्गादास॥

दृक, [श] स्त्री, (पश्यत्यनेनेति। दृश+करणे क्विप।) चक्षु। इत्यमर।२।६।६४। (यथा साहित्यदर्पणे।

"दृशा दग्ध मनसिज जीवयन्ति दृशैव या। विरूपाक्षस्य जयिनीस्ता, स्तुमो वामलोचना॥"

भावे क्विप।) दर्शनम। बुद्धि। इति मेदिनी। शे ८॥ (यथा, भागवते।२।६।५।

"ता नाध्यगच्छद्दृशमत्र सम्मता प्रपञ्चनिर्म्माणविधिर्यया भवेत॥")

दृक, [श] त्रि (पश्यतीति। दृश+कर्त्तरि क्विन।) वीक्षक। इति मेदिनी। शे, ८॥ (यथा भागवते।४।२२।६।

"यथा सर्व्वदृश सर्व्व आत्मान येऽस्य हेतव॥" ज्ञाता। इति शब्दरत्नावली॥

दृक, क्ली (दीर्य्यते इति। दृ विदारे+बाहुलकात कक ह्रस्वश्च।) छिद्रम। इति सक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति॥

दृकाण, पु, द्रेक्काण। इति जातक॥

दृकर्ण, पु, (दृशौ नेत्रावेव कर्णौ यस्य।) सर्प। इति हेमचन्द्र।४।३६६॥ यदाह कश्चित।

"दृक्कर्णो मशक शिला सरसिजं वाणो जलौका शुक
सुश्रासुरगणको कुलोत्तमवली पान्थो नभश्चातक। वादी चक्रधरो वको मधुलिहो लालाटिको लम्पट
श्रीमद्भोज। भवन्तु विश्रुतिरमी त्वद्वैरिणा सेवका॥")

दृक्काण, पु द्रेक्काण। इति ज्योतिषम॥

दृक्प्रसादा स्त्री (दृशौ नेत्रौ प्रसादयतीति। दृश+प्र+सद+णिच+अण।) कुलत्था। कुलत्थाञ्जनम। इति राजनिर्घण्ट॥

दृक्प्रिया, स्त्री, (दृशोर्नेत्रयो प्रिया।) शोभा। इति राजनिर्घण्ट॥

दृक्श्रुति, पु (दृशौ एव श्रुती कर्णौ यस्य।) सर्प। इति हलायुध॥

दृगध्यक्ष, पु (दृशोर्नेत्रयोरध्यक्ष अधिष्ठातृदेव।) सूर्य्य। इति शब्दार्थकल्पतरु॥

दृग्गोल पु, खगोलान्तर्गतगोलविशेष। यथा,

"खस्वस्तिके चाध स्वस्तिके चान्त कीलकौ न्यस्य तयो प्रोत सूत्र दृङ्मण्डल कार्य्य तत पूर्व्व दृक्क्षेप किञ्चिन्न्यून कार्य्य यथा खगोलान्तर्भ्रमति यदेक एव शङ्कुगोलस्तदेकमेव दृङ्मण्डलम। यो यो ग्रहो यत्र यत्र वर्त्तते तस्य तस्योपरि परिभ्रम्येदमेव विन्यस्य दृगभ्याशङ्कादिक दृश नीयम। अथवा पृथक पृथगष्टौ दृङ्मण्डलानि रचयेत। तत्राष्टम विचित्रवलयस्य तच्च दृक्क्षेपमण्डल तस्मिन खगोले ध्रुवसिद्धयोर्नलिकाद्वय बद्ध्वा तन्नलिकाधारमेव खगोलाद्बहिर्भूलत्तया न्तरे दृग्गोल रचयेत। कथिते खगोलवृत्तैर्लक्ष्यमाणैर्भगोलवृत्ते क्रान्तिमण्डलादयो निबध्यते स दृग्गोल। यतोऽस्या कुर्व्याममशङ्कू द्यावेतावाणि द्विगोलजातानि भगोलवृत्तानि खगोलवृत्तमिलितानि उतपद्यन्ते गोलबन्धे सम्यङ्नोपलक्ष्यत इति दृग्गोल कृत।" इति सिद्धान्तशिरोमणि॥

दृग्विष पु, (दृशि नेत्रे विष यस्य।) नाग। इति हेमचन्द्र।४।३७८॥

दृढ, क्ली, (दृह वृद्धौ+क्तप्रत्ययेन निपातनात साधु।) लौहम। इति शब्दचन्द्रिका॥ अति शय। इत्यमर।३।१।७६॥

दृढ, त्रि, (दृह+क्त। निपातनात साधु।) स्थूल। अतिशय। प्रगाढ। (यथा, देवीभागवते।१।६।३१।

"तदाकाशे श्रुत ताभ्या वाग्बीज सुमनोहरम। गृहीतश्च ततस्ताभ्या तदाभ्यासो दृढ कृत॥") बलवान। इति मेदिनी। ढे, २॥ कठिन। इत्यमर।३।३।४४॥

दृढ, पु रूपकभेद। यथा—

'दृढ प्रोढोऽथ खचरो विभवश्चतुरक्रम। निश्शारुक प्रतिताल कथिता सप्त रूपका॥" तल्लक्षण यथा—

"दृढाख्य स्यात्प्रबुद्धन्द ताले च हसलीलके। चतुर्दशाक्षरैर्युक्त शृङ्गारे परिकीर्त्तित॥"

इति सङ्गीतदामोदर॥

(त्रयोदशमनो रौच्यस्य पुत्रविशेष। यथा, हरिवंशे।७।८३।

"सुनेत्र क्षत्रवृद्धिश्च सुतपा निर्भयो दृढ। रौच्यस्यैते मनो पुत्रा अन्तरे तु त्रयोदशे॥")

दृढकण्टक, पु, (दृढानि कठिनानि कण्टकानि यस्य।) क्षुद्रफलकवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका॥ घलआकडा इति भाषा॥

दृढकाण्ड, क्ली, (दृढ काण्ड यस्य।) दीर्घरोहिषकम। इति राजनिर्घण्ट॥

दृढकाण्ड पु, (दृढ कठिन काण्डो यस्य।) वश। इति राजनिर्घण्ट॥

दृढकाण्डा, स्त्री, (दृढ कठिन काण्डो यस्या।) मालाजरकवंशलता। इति राजनिर्घण्ट॥

दृढक्षुरा, स्त्री, (दृढ क्षुर इवाग्रभागो यस्या। यद्वा, दृढ क्षुर इव फलमस्त्यस्या इति अर्श आदित्वादच ततष्टाप।) वल्वजा। इति राजनिर्घण्ट॥

दृढगात्रिका, स्त्री (दृढ गात्रमस्या। कप। तत टापि अत इत्वम।) मतस्यण्डी। इति शब्दचन्द्रिका॥

दृढग्रन्थि, पु, (दृढो ग्रन्थिर्यस्य।) वश। इति राजनिर्घण्ट॥

दृढच्छद, क्ली, (दृढच्छदो यस्य।) दीर्घरोहिषकम। इति राजनिर्घण्ट॥

दृढतरु, पु (दृढस्तरुश्च।) धववृक्ष। इति राजनिर्घण्ट॥

दृढत्वच, पु, (दृढ कठिन त्वच यस्य।) मुञ्जतृणम। इति राजनिर्घण्ट॥

दृढत्वचा, स्त्री, (दृढ त्वच यस्या।) वल्वजा। इति राजनिर्घण्ट॥

दृढत्वक, [च] पु, (दृढा त्वक यस्य।) यावनालशर। इति राजनिर्घण्ट॥

दृढदशक, पु, (दृढ यथा तथा दशतीति। दन्श+ण्वुल।) जलजन्तुविशेष। इति शब्दार्थकल्पतरु॥ हाङ्गर इति भाषा॥

दृढनीर, पुं, (दृढं प्रचुरं नीरं यस्मिन्निति ।) नारिकेलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढपत्र, पुं, (दृढानि कठिनानि पत्राणि यस्य ।) वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढपत्री, स्त्री, (दृढानि पत्राणि यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) वल्वजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढपादा, स्त्री, (दृढं पादो मूलं यस्याः ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढपादी, स्त्री (दृढः कठिनः पादो मूलं यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढप्ररोह, पुं, (दृढः प्ररोहोऽङ्कुरो यस्य ।) पक्षवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढफल, पुं, (दृढं कठिनं फलं यस्य ।) नारिकेलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढबन्धिनी, स्त्री, (दृढं यथा तथा बध्नातीति । बन्ध+णिनि । ङीप् ।) श्यामालता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृढमुष्टि पुं, (दृढा मुष्टिर्धारणाय यस्य ।) खड्गः । (दृढा दानाद्यभावात् कठिना मुष्टिर्यस्य ।) कृपणे, त्रि । इति विश्वः । टे, ६५ ॥ (दृढमुष्टिधारके । यथा, हरिवंशे । २ । ६८ । "निगृहीतः कन्धरायां शिशुना दृढमुष्टिना ॥")

दृढमूल पुं, (दृढं मूलं यस्य ।) मुञ्जतृणम् । मन्थानकतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नारिकेलः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दृढरङ्गा, स्त्री, (दृढः स्थिरः रङ्गो रागो यस्याः ।) स्फटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढलता, स्त्री (दृढा कठिना लता ।) पातालगरुडी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढलोमा, [न्] पुं, (दृढानि लोमानि यस्य ।) शूकरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कठिनलोमयुक्ते, त्रि ॥

दृढवल्कल, पुं, (दृढं वल्कलं त्वग् यस्य ।) लकुचः । पूगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढवल्का, स्त्री, (दृढं वल्कं यस्याः ।) अम्बष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढवीज, पुं, (दृढं वीजमस्य ।) चक्रमर्द्दः । वदरः । बब्बूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढसन्धि, त्रि, (दृढः स्थूलः सन्धिर्यस्य ।) निश्छिद्रः । तत्पर्य्यायः । संहतः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ७५ ॥

दृढसूत्रिका, स्त्री, (सूत्रमस्त्यस्या इति । सूत्र+ठन् । दृढा कठिना सूत्रिका चेति कर्म्मधारयः ।) मूर्व्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृढस्कन्ध, पुं, (दृढः स्कन्धो यस्य ।) क्षीरिकावृक्षः । इति जटाधरः ॥ (दृढस्कन्धविशिष्टे, त्रि ॥)

दृढाङ्ग, क्ली, (दृढमङ्गं यस्य । तदितरपदार्थादस्य कठिनत्वात् तथात्वम् ।) हीरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कठिनाङ्गविशिष्टे, त्रि ॥)

दृत, त्रि (दृ+क्त ।) आदृतः । आदरार्थदृधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

दृता, स्त्री, (दृयते स्मेति । दृ+कर्म्मणि क्त । टाप् । भिषग्भिर्बहुव्याधिप्रयोगेषु कृतादरत्वादस्यास्तथात्वम् ।) जीरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृति पुं, (दृणातीति । दॄ विदारे+"दृणातेह्रस्वश्च ।" उणा । ४ । १८३ । इति ति ह्रस्वश्च ।) चर्म्मपुटकः । अस्य पर्य्यायः । खल्लः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६१ ॥ (यथा, मनुः । २ । ९९ ।
"इन्द्रियाणान्तु सर्व्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।
तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम् ॥")
मत्स्यः । इति मेदिनी । ते, २६ ॥ (गलकम्बलः । यथा महाभारते । १३ । ७९ । १८ ।
"सवत्सां पीवरीं दत्त्वा दृतिकण्ठामलङ्कृताम् ।
वैश्वदेवमसंवाधं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते ॥"
"दृतिकण्ठां प्रलम्बगलकम्बलाम् ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ मेघः । इति निघण्टुः । १ । १ ॥ यथा ऋग्वेदे । ७ । १ ३ । २ ।
"दिव्या आपो अभि यदेनमायन्
दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् ॥")

दृतिधारक, पुं, (दृतिश्चर्म्मपुटकस्तदाकारं धारयतीति । धारि+"ण्वुल्तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् ।) वृक्षविशेषः । आकनपाता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आनन्दी २ मूषिकारावः ३ वामनः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृतिहरि, पुं (दृतिं चर्म्ममयद्रव्यं हरतीति । दृति+हृ+"हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ।" ३ । २ । २५ । इति इन् ।) कुक्कुरः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

दृन् व, हिंसा । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

दृन्फ प श उत्क्लेशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां परं सकं सेट् ।) दृन्भवगल्लतीयादि । सप्तमस्वरी । प श, दृम्फति । श, दृफति चौरः राजा क्लिश्नातीत्यर्थः । ददृम्फ ददर्फ । इति दुर्गादासः ॥

दृन्भू स्त्री, (दृम्फतीति । दृन्फ+"अन्दूदृन्भूजम्बूकम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः ।" उणा । १ । ९५ । इति कूप्रत्ययान्तो निपातितः ।) सर्पः । चक्रम् । इति मेदिनी । भे, ५ ॥ (क्वचित् दृन्फूरिति पाठोऽपि दृश्यते ॥)

दृन्भू, पुं (दृन्फ+कू । निपातनात् साधुः ।) वज्रम् । सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ राजा । इति शब्दरत्नावली ॥ अन्तकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

दृप, कि सन्दीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे-भ्वां परं-सकं सेट् ।) कि, दर्पयति दर्पति । इति दुर्गादासः ॥

दृप ज य ऊ इर हर्षे । गर्व्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-उभं-अकं-वेट् ।) ज दृप्तोऽस्ति । य, दृप्यति । ऊ, दर्पिष्यति द्रप्स्यति । इर, अदृपत् अद्राप्सीत् अद्राप्सीत् अदर्प्सीत् । इति दुर्गादासः ॥

दृप, श वाधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां परं सकं सेट् ।) श, दृपति दर्पिता । वाधनं विहतिः । इति दुर्गादासः ॥

दृप्त, त्रि, (दृप्यतीति । दृप+वर्त्तमाने कर्त्तरि क्त ।) गर्व्वितः । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १ । १६२ ।
"यदाश्रौषं कालकेयास्ततस्ते
पौलोमानो वरदानाच्च दृप्ताः ।
देवैरजेया निर्ज्जिताश्चार्ज्जुनेन
तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥")

दृप्र, त्रि, (दृपति वाधते इति । दृप+"स्फायितञ्चीति ।" उणा । २ । १३ । इति रक् ।) दृप्रः । इत्युणादिकोषः ॥ (बलवान् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

दृफ, प श उत्क्लेशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां परं सकं सेट् ।) प श दृम्फति । श, दृफति चौरः राजा क्लिश्नातीत्यर्थः । ददर्फ । इति दुर्गादासः ॥

दृब्ध, त्रि (दृभ्यते ग्रथ्यते इति । दृभ+कर्म्मणि क्त ।) ग्रथितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥ (दृभ+कर्त्तरि क्त ।) भीतः । इति भयार्थदृभधातुदर्शनात् ॥

दृभ, ई कि भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-अकं-सेट् ।) कि, दर्भयति दर्भति । ई, दृब्धः । रमानाथस्तु दृ भी इति धातुद्वयं मत्वा दारयति दरति भाययति भयति इत्याह । इति दुर्गादासः ।

दृभ श ई कि गुम्फने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-चुरां पक्षे भ्वां सकं-सेट् ।) श, दृभति । ई, दृब्धः । कि दर्भयति दर्भति । गुम्फनं ग्रन्थनम् । इति दुर्गादासः ॥

दृम्प, ञ क ङ सङ्घाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-उभं-आत्मं च सकं सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । सप्तमस्वरी । ञ क, दृम्पयति दृम्पयते । ङ, दृम्पयते । सङ्घातो राशीकरणम् । एष कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

दृम्फू स्त्री, (दृम्फति क्लिश्नातीति । दृन्फ+"अन्दूदृम्फूजम्बूति ।" उणा । १ । ९५ । इति कू । निपातनात् साधुः ।) सर्पः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दृम्भू, स्त्री, (दृम्फतीति+दृन्फ+कू । निपातनात् साधुः ।) दृन्भूः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दृश, इर औ प्रेक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं सकं अनिट् ।) इर अदर्शत् अद्राक्षीत् । औ, द्रष्टा । प्रेक्षश्चाक्षुषज्ञानम् । पश्यति चन्द्रं लोकः । तत्र स दृशेः च तौ इति वर्त्तीछारे आत्मनेपदम् । कदा द्रक्ष्येऽहं परमेश्वरि त्रिपथगे भागीरथि । स्वं वपुरिति गत्यर्थतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

दृशत्, [द्] स्त्री, (दृषत् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) पाषाणः । इत्यमरः । २ । ३ । ४ ॥ निष्पेषणशिलायाम् । इति मेदिनी । दे, ३२ ॥

दृशद्वती, स्त्री, (दृषत पाषाणोऽस्त्यस्यामिति । दृषत्+मतुप् मस्य व ।) नदीविशेषः । सा आर्य्यावर्त्तस्य पूर्व्वसीमा । (यथा महाभारते । ३ । ८३ । ४ ।

"दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च ।
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ॥")

कात्यायनी । इति मेदिनी । ते १८८ ॥

दृशा, स्त्री, (दृश+पाक्षिकटाप् ।) चक्षुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृशाकाङ्क्ष्य, क्ली, (दृशा दृशया वा आकाङ्क्ष्यं अभिलषणीयम् ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृशान क्ली, (दृश्यते अनेनेति । दृश+आनच् ।) ज्योतिः । इति मेदिनी । ने, ७५ ॥

दृशान, पु, (पश्यतीति । दृश+"युधिबुधिदृशः किच ।" उणा । २ । ९ । इति आनच् । स च कित ।) आचार्य्यः । इत्युणादिकोषः ॥ लोकपालः । ब्राह्मणः । उपाध्यायः । इति सक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ विरोचनः । इति मेदिनी । ने, ७५ ॥ (दृश्यते इति । कर्म्मणि आनच् । दृश्यमाने, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।१ । ४५ । ८ ।

"दृशानो रुक्म उर्व्विया व्यद्यौदुर्म्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ॥")

दृशि, } स्त्री, (दृश्यतेऽनयेति । दृश+इन । स च
दृशी, } कित । वा ङीष् ।) चक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

"किं वस्तुत वपिरयोर्द्विजपङ्क्तयोस्ते मध्ये कृशी वहसि यत्र दृशिः श्रिता मे ॥"

इति भागवते । ५ । २ । १२ ।

चेतनः पुरुषः । यथा, पातञ्जलसूत्रम् । २।२५ ।
'तदभावात् संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् ।"

"तस्या अविद्याया अभावात् नाशात् संयोगाभावः संयोगस्य नाशो भवतीति शेषः । तच्च हानं संयोगविगमः । दृशेः पुरुषस्य कैवल्यं मुक्तिरिति चोच्यते ॥" दृकशक्तिः । यथा, तत्रैव ।२ । २ ।
"द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ।" दृशिमात्र इति दृकशक्तिरेव विशेषेण परामृष्टेत्यर्थः ।" इति भाष्यम् ॥ दर्शनम् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ८ । ५ ।

"एषा शुभ्रा न तन्वो विदानोर्द्ध्वेव स्नाती दृशये नो अस्थात् ॥"

"दृशये दर्शनाय" इति तद्भाष्ये सायनः ॥")

दृशोपम क्ली, (दृशाया नेत्रस्य उपमा यत्र ।) श्वेतपद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृश्य त्रि, (दृश्यते इति । दृश+कर्म्मणि क्यप् ।) दर्शनीयम् । प्रेक्ष्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १३ । ५ ।

"एष वै समयोद्देशो यत्र दृश्या सरस्वती ॥"

काव्यविशेषे, क्ली । यथा, साहित्यदर्पणे । ६।१।
"दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम् ।
दृश्यं तत्राभिनेयं तद्रूपारोपात्तु रूपकम् ॥")

दृषत्, [द्] स्त्री, (दीर्य्यते अनयाविति । दृ+"दृणातेः षुग् ह्रस्वश्च ।" उणा १ । १३१ । इति अदि षुक ह्रस्वश्च ।) पाषाणः । (यथा, मेघदूते । ५७ ।

"तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्द्धेन्दुमौले शश्वत्सिद्धैरुपचितबलिं भक्तिनम्रः परीयाः ॥")

निर्य्यासशिला । इति मेदिनी । दे, ३२ ॥
("मांसं निरस्थि सुस्विन्नं पुनर्दृषदि पेषितम् ॥' इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ॥)

दृषत्सार, क्ली, (दृषदः पाषाणस्य सार इव सारो यस्य ।) लौहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्ट, क्ली, (दृश+कर्म्मणि क्त ।) स्वपरचक्रजभयम् । इत्यमरः । २ । ८ । ३ ॥ दृश्यते, त्रि । यथा, मार्कण्डेये ।

"दृष्टदोषेऽपि विषये ममत्वाकृष्टचेतनः ॥"

दृष्टरजाः [स्] स्त्री (दृष्टं रजो यस्या ।) प्राप्तरजस्का । तत्पर्य्यायः । मध्यमा २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८ ॥ प्रौढा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्टान्त, पु (दृष्टः अन्तो निश्चयो यस्मिन् ।) उदाहरणम् । (यथा, माघे । २ । ३१ ।

"उपप्रियोग परेणापि महिम्ना न महात्मनाम् ।
पूर्णश्चन्द्रोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥")

शास्त्रम् । मरणम् । इति मेदिनी । ते, ११५ ॥ (अलङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ६९८ ।

"दृष्टान्तस्तु सधर्म्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम् ॥"
सधर्म्मस्येति प्रतिवस्तूपमाव्यवच्छेदः । अयमपि साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां द्विधा । क्रमेणोदाहरणं यथा,—

अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् ।
अनधिगतपरिमलापि हि हरति दृशं मालतीमाला ॥")

दृष्टि, स्त्री, (पश्यत्यनेनेति । दृश+करणे क्तिन् ।) चक्षुः । इत्यमरः । २।६।९३ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ९८ ।

"दृष्टा दृष्टिमधोददाति कुरुते नालापमाभाषिता ॥")

बुद्धिः । (दृश+भावे+क्तिन् ।) दर्शनम् । इति मेदिनी । टे,१ ॥ (यथा, मनुः । ६ । ४६ ।
"दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ॥")
ग्रहाणां दृष्टिकथनम् । यथा,
तृतीयगृहे दशमगृहे च शनेः पूर्णदृष्टिरन्येषां पाददृष्टिः । पञ्चमगृहे नवमगृहे च गुरोः पूर्णदृष्टिरन्येषामर्द्धदृष्टिः । चतुर्थगृहे अष्टमगृहे च कुजस्य पूर्णदृष्टिरन्येषां त्रिपाददृष्टिः । सप्तमगृहे सर्व्वेषां पूर्णदृष्टिः । पञ्चमगृहे सप्तमे नवमे द्वादशे च राहोः पूर्णदृष्टिः । द्वितीये दशमे च त्रिपाददृष्टिः । तृतीये षष्ठे चतुर्थे अष्टमे चार्द्धदृष्टिः ॥*॥ ग्रहाणां दृश्याभावनिर्णयो यथा,—
स्थितिभवने एकादशे च राहोर्दृष्ट्यभावः ।
स्थितिभवने द्वितीये षष्ठे एकादशे द्वादशे चान्येषां दृश्याभावः ॥*॥ एषा पमाणं यथा,—

"तृतीये दशमे चैव पाददृष्टिरुदाहृता ।
अर्द्धदृष्टिश्च नवमे पञ्चमे च प्रकीर्त्तिता ॥
चतुर्थे चाष्टमे चैव पादोना परिकीर्त्तिता ।
सप्तमे परिपूर्णा च फलमेव प्रकल्पयेत् ॥
तृतीयदशमावाकिः पश्यन् पूर्णफलप्रदः ।
त्रिकोणगान् गुरुश्चैव चतुर्थाष्टमगान् कुजः ॥
सुतमदननवान्त्ये पूर्णदृष्टिं सुरारेः
युगलदशमराशौ दृष्टिमाचान्यराह्वे ।
सहजरिपुचतुर्थैर्व्ययमे च दृष्टिः
स्थितिभवनसुपान्त्यं नैव दृश्यं हि राहोः ॥
स्वस्थानञ्च द्वितीयञ्च षष्ठमेकादशं तथा ।
द्वादशञ्च न पश्यन्ति शेषं पश्यन्ति ते ग्रहाः ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दृष्टिकृत, क्ली, (दृष्टिं दृष्टिप्रसादं करोतीति । कृ+क्विप् तुगागमश्च । अतीवशोभया लोकानां नेत्राकर्षकत्वादस्य तथात्वम् ।) स्थलपद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दृष्टिकारके, त्रि ॥)

दृष्टिकृत, क्ली, (दृष्टेः दर्शनाय कृतमिव । अतीव शोभाकरत्वात् तथात्वम् ।) स्थलपद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दृष्टिगुण, पु (दृष्ट्या गुण्यते अभ्यस्यते यत्र । गुणत क अभ्यासे+घञ ।) बाणादिलक्ष्यम् । इति शब्दमाला ॥

दृष्टिबन्धु, पु (दृष्टेश्चक्षुषो बन्धुरिव ।) खद्योतः । इति शब्दरत्नावली ॥

दृष्टिविक्षेप, पु, (दृष्टेर्विक्षेपः ।) कटाक्षः । इति हलायुधः ॥

दृह, दृंह । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं अकं सेट ।) सप्तमस्वरी दृंहति । इति दुर्गादासः ॥

दृह, दृंह । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-अकं सेट ।) सप्तमस्वरी । दृ, दृ न्हते । इति दुर्गादासः ॥

दृहित, त्रि, दृहधातोः कर्त्तरि क्त निष्पन्नं । वृद्धिप्राप्तः ॥

दॄ गि भिये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-अकं-सेट ।) गि, दृणाति दीर्णं दीर्णिः । भिये भये । इति दुर्गादासः ॥

दॄ, म भिये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं अकं-सेट ।) म, दरयति । भिये भये । इति दुर्गादासः ॥

दॄ, य गि विदारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-क्र्यां च-परं-सकं सेट ।) य दीर्य्यति । गि, दृणाति दीर्णं दीर्णिः । इति दुर्गादासः ॥

दे ङ पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं सकं-अनिट ।) ङ, दीनान् यो दयते नित्यम् । इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

देदीप्यमान, त्रि, पुनः पुनरतिशयेन वा दीप्यते यः । (दीप+यङ+शानच ।) अतिशयदीप्तिविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

देय, त्रि, (दा+"अचो यत ।" ३ । १ । ९७ । इति यत् । "ईद्यति ।" ६ । ४ । ६५ । इति

ईन ।) दातव्यम् । दानीयम् । इति व्याकरणम् ॥ यथा हितोपदेशे । १ । ३६ ।

"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी
दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ॥")

देव, ऋ ङ देवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) देवनमिह क्रीडा । ऋ अदिदेवत् । ङ, देवते बालः कन्दुकैनित्यमिति हलायुधः । देवनमिह रोदनमिति भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥

देव, क्ली (दीव्यत्यनेनेति । दिव + करणे घञ् ।) इन्द्रियम् । इति मेदिनी । वे, १२ ॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि । ३ । १ । ८ ।

"न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा
नान्यैर्देवैस्तपसा कर्म्मणा वा ।
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व-
स्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥")

देव, पु (दीव्यति आनन्देन क्रीडतीति । दिव + अच् ।) देवता । (यथा, मनुः । ३ । ११७ ।

"देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्यांश्च देवताः ।
पूजयित्वा ततः पश्चात् गृहस्थः शेषभुग् भवेत् ॥")

नाट्योक्तौ राजा । इत्यमरः । १ । ७ । १३ ॥ राजा । (यथा, कादम्बरी । १८ ।

"सकलभूतलरत्नभूतोऽयं वैशम्पायनो नाम शुकः । सर्व्वरत्नानामुदधिरिव देवो भाजनमिति कृत्वैनमादायास्मत्स्वामिदुहिता देवपादमूलमायाता तदयमात्मीयः क्रियतामिति ॥")

मेघः । इति मेदिनी । वे १२ ॥ (यथा महाभारते । ३ । २३५ । २३ ।

"चैत्रे सुवर्षे क्षुधिते च बीजे
देवं च वर्षत्वृतुकालयुक्तम् ॥"

केचित्तु देवशब्देन इन्द्र इति व्याचक्षते ॥) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मणानां सुपाधिभेदः । यथा, स्मृतिः ।

"देवपूर्व्वं नराख्यं स्यात् शर्म्मवर्म्मादिसंयुतम् ॥"

(ऋत्विक् । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६६ । ६ ।

"ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनां
ऋषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ॥"

"देवानां स्तोतकारिणामृत्विजां ब्रह्मा ब्रह्मा ख्यत्विकस्थानीयो भवति ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥) कायस्थादीनां पद्धतिविशेषः । तस्य विवरणं कायस्थशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (त्रि, दाता । द्योतयिता । दीपयिता । यथा, ऋग्वेदे ।१।१।१।

"अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ॥"

"देवशब्दो दानदीपनद्योतनानामन्यतमार्थमाचष्टे । यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयिता यमग्निरित्युक्तं भवति ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ५४ ।

"उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः ॥"

"दीव्यति यतः क्रीडति सर्गादिभिः विजिगीषति असुरान् व्यवहरति सर्व्वभूतेष्वात्मतया द्योतते स्तूयते स्तुत्यैः सर्व्वत्र गच्छति तस्माद्देवः । एको देव इति मन्त्रवर्णात् ॥" इति तद्भाष्ये शङ्करः ॥

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६८ ।

"परश्वधायुधो देवः अनुकारी सुबान्धवः ॥")

देवक, पु, यदुवंशीयराजविशेषः । स श्रीकृष्णस्य मातामहः । इति श्रीभागवतम् ॥ (अयन्तु गन्धर्व्वपतेरंशावतारः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ६६ ।

"यस्त्वासीद्देवको नाम देवराजसमद्युतिः ।
स गन्धर्व्वपतिमुख्यः क्षितौ जज्ञे नराधिप ॥")

देवकर्द्दम, पु, (देवप्रियः कर्द्दम इव ।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः । स श्रीखण्डागुरुकर्पूरकुङ्कुमसमिश्रितैर्भवति । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवकात्मजा, स्त्री, (देवकस्य आत्मजा कन्या ।) देवकी । इति शब्दरत्नावली ॥

देवकाष्ठ, क्ली, (देवप्रियं काष्ठम् ।) देवदारु । इति रत्नमाला ॥ देवदारुशब्दे द्रष्टव्यम् । तत्पर्य्यायः । पूतिकाष्ठम् २ भद्रकाष्ठम् ३ सुकाष्ठकम् ४ स्निग्धदारुकम् ५ काष्ठदारु ६ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वम् । श्लेष्मानिलापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवकिरी, स्त्री, (देवं मेघं किरतीति । कॄ + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मेघरागस्य भार्य्या । यथा,—

"ललिता मालसी गौरी नाटी देवकिरी तथा ।
मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥"

अस्याः स्वरूपं यथा,—

"भ्रमन्ती नन्दने श्यामा पुष्पप्रचयतत्परा ।
ख्याता देवकिरी सेयं करार्पितसखीकरा ॥"

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

देवकी, स्त्री, (देवक + ङीष् ।) देवकराजकन्या । सा वसुदेवपत्नी श्रीकृष्णमाता । तत्पर्य्यायः । देवकी २ कृष्णजननी ३ देवकात्मजा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ इयं कश्यपपत्नी अदित्यंशजाता । यथा,—

"देवकी रोहिणी चेमे वसुदेवस्य धीमतः ।
रोहिणी सुरभिर्देवी अदितिर्देवकी ह्यभूत् ॥"

अपि च ।

"कश्यपो वसुदेवश्च देवमाता च देवकी ।
पूर्व्वपुण्यफलेनैव सापाप श्रीहरिं सुतम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

देवकीनन्दन, पु, (देवक्या नन्दनः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ । ८ । २१ ।

"कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनन्दनाय च ।
नन्दगोपकुमाराय गोविन्दाय नमो नमः ॥"

क्वचिदीकारस्य ह्रस्वोऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते । २ । २४ । ३१ ।

"नैतान्वच महाबाहो । त्वयि देवकिनन्दने ॥")

देवकीसुत, पु, (देवक्याः सुतः पुत्त्रः ।) श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३२ ॥ (यथा, भविष्ये ।

"तुष्टाय देवकीसूनोर्जयन्ती सञ्ज्ञकं व्रतम् ।
कर्त्तव्यं चिन्त्यमानेन भक्त्या भक्तजने मह ॥")

देवकुरुम्बा, स्त्री, महाद्रोणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवकुल, क्ली, (दीव्यतां कोलतीति । कुल सङ्घाते + क ।) विनासुखम् । इति हारावली । १९८ ॥ देउल इति भाषा ॥ (यथा कथासरित्सागरे । १२ । १२७ ।

"सोऽथ दारिद्र्यसन्तप्तस्तत्र नारायणाग्रतः ।
निराहारः स्थितोऽकार्षीत् गत्वा देवकुले तपः ॥")

अस्य विवरणं चैत्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

देवकुसुम, क्ली, (देवप्रियं कुसुमं पुष्पं यस्य ।) लवङ्गम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२५ ॥

देवखात, क्ली, (देवेन खातम् । अकृत्रिमत्वादस्य तथात्वम् ।) देवखातकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा मनुः । ४ । २०३ ।

"नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥")

देवखातक, क्ली, पु (देवखातमेव । स्वार्थे कन् ।) अकृत्रिमजलाशयः । अपौरुषेयं देवकुण्डमित्यन्ये । इति सुभूतिः ॥ नागादिकुण्डमकृत्रिममिति स्वामी ॥ तत्पर्य्यायः । आखातम् २ । इति भरतः ॥ अखातम् । इत्यमरः । १ । १ । २७ ॥ देवनिर्म्मितम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ गुहा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

देवखातबिल, क्ली, (देवखातम् अकृत्रिमं बिलम् । नित्यकर्म्मधारयः ।) गुहा । इत्यमरः ।२।३।६॥

देवगन्धा, स्त्री, (देवप्रियो गन्धो यस्याः ।) महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवगान्धारी स्त्री श्रीरागस्य भार्य्या । यथा,—

"गान्धारी देवगान्धारी मालवश्रीश्च सारवी ।
रामकिर्य्यपि रागिण्यः श्रीरागस्य प्रिया इमाः ॥"

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

अस्या गानसमयः शिशिरऋतौ तृतीयप्रहरावधिरात्र्यर्द्धपर्य्यन्तम् ॥

देवगायन, पु (देवानां गायनः ।) गन्धर्व्वः । इति हेमचन्द्रः । २ । ९७ ॥

देवगिरी स्त्री रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥ सा सोमेश्वरमते वसन्तरागस्य भार्य्या वसन्तऋतौ सदा गेया । भरतमते हिन्दोलरागपुत्त्रनागध्वनिभार्य्या । सङ्गीतदर्पणमते तु नटरागस्य भार्य्या । अस्याः स्वरूपं यथा, कल्पभिरामघनश्यामतनुः उत्तुङ्गपीनस्तनी हारकण्ठभूषणा क्षीणकटिमध्या मत्तचकोरनयना सुभङ्गाङ्गी च । अस्या गानसमयः हेमन्ते दिवाचतुर्थप्रहरावधिरात्र्यर्द्धपर्य्यन्तम् ॥

देवगुरु, पु, (देवानां गुरुः ।) बृहस्पतिः । इति पुराणम् ॥ (देवानां गुरुः पिता । कश्यपः । यथा, हरिवंशे । २४९ । ८ ।

"अपश्यन् कश्यपं तत्र मुनिं दीप्ततपोनिधिम् ।
आद्यं देवगुरुं दिव्यं स्थितं चिरमवाम्बुभिः ॥")

देवगृह क्ली, (देवानां सूर्य्यादीनां गृहमिव ।) सूर्य्यचन्द्रादीनां ज्योतिर्म्मण्डलानि । यथा —

"मन्वन्तरेषु सर्व्वेषु ऋक्षे सूर्य्यग्रहाश्रयात् ।
तानि देवगृहाणि स्युः स्थानाख्यानि भवन्ति हि ॥"

इति मत्स्यपुराणम् ॥

देवालय ॥ (यथा कथासरित्सागरे । ४।१ २।
"भुवि देवगृहे देवि सिन्दूरस्तम्भ रचितुम ॥")

देवचिकित्सकौ, पु, (देवानां चिकित्सकौ ।) अश्विनीकुमारौ । इति हलायुधः ॥ द्विवचनान्तोऽयम ॥

देवच्छन्द पु, (देवैश्छन्द्यते आकाङ्क्ष्यते इति । छन्द+घञ ।) हारविशेषः । स शतयष्टिकः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ५ ॥ अष्टोत्तरशतयष्टिकोऽयमिति केचित । इति भरतः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम । ८१ । ३२ ।
"शतमष्टयुतं हारो देवच्छन्दो ह्यशीतिरेकयुता । अष्टाष्टकोऽर्द्धहारो रश्मिकलापश्च नवषट्कः ॥")

देवजग्ध, क्ली, (देवैरद्यत इति । अद+क्त । 'अदोजग्धिर्ल्यप्ति किति ।" २ । ४ । ३६ । इति जग्धादेशः ।) देवजग्धकम । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५७ ॥

देवजग्धक क्ली (देवजग्ध+स्वार्थे कन ।) कतृणम । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ।

देवट त्रि, (दिव्यतीति । दिव+"शकादिभ्यो ऽटन ।' उणा । ४ । ८१ । इति अटन ।) शिल्पी । इत्युणादिकोषः ॥

देवद्री, स्त्री, (देव देवशब्द अञ्चते अतिक्रामतीति । अञ्च+क्विप । शकन्ध्वादित्वात टिलोपः । गौरादित्वात ङीष ।) गङ्गाचिल्ली । इति हारावली । ८५ ॥

देवतरु, पु, (देवानां तरु ।) मन्दारः । पारिजातः । सन्तानः । कल्पवृक्षः । हरिचन्दनम । इत्यमरः । १ । १ । ५३ ॥ चैत्यवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

देवता स्त्री, (देव एव । स्वार्थे तल ।) देवः द्युतिं क्रीडां वा तनोति या । तत्पर्य्यायः । अमरः २ निर्जरः ३ देवः ४ त्रिदशः ५ विबुधः ६ सुरः ७ सुपर्वा ८ सुमनाः ९ त्रिदिवेशः १० दिवौकाः ११ आदितेयः १२ दिविषत १३ लेखः १४ अदितिनन्दनः १५ आदित्यः १६ ऋभुः १७ अस्वप्नः १८ अमर्त्यः १९ अमृतान्धाः २० बर्हिर्मुखः २१ क्रतुभुक २२ गीर्वाणः २३ दानवारिः २४ वृन्दारकः २५ दैवतम २६ । इत्यमरः ।१।१।८॥ स्वाहाभुक २७ दनुजद्विट २८ सुमत २९ दोषत ३० स्वर्गी ३१ शोभः ३२ निलिम्पः ३३ सुचिरायुः ३४ स्थिरः ३५ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्याः संख्या त्रयस्त्रिंशत्कोटयः । यथा,—
"सदारा विबुधाः सर्व्वे स्वाना स्वाना गणैः सह । त्रैलोक्ये त्रयस्त्रिंशत्कोटीसंख्या यथा भव ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम ॥ * ॥

गणदेवता यथा,—
"आदित्यास्तुषिता विश्वसाध्याभास्वरमारुताः । महाराजिकरुद्राश्च वसवो गणदेवताः ॥
आदित्या द्वादश प्रोक्तास्तुषितास्त्रिंशदेव हि । विश्वेदेवा दश प्रोक्ताः साध्या द्वादश कीर्त्तिताः ॥
आभास्वरास्तु षष्टिर्वाताः पञ्चाशदूनकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा ।
रुद्रा एकादश प्रोक्ता वसवोऽष्टौ समीरिताः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

तेषां चत्वारो वर्गा यथा,—
'आदित्याः क्षत्रियास्तेषां विशश्च मरुतस्तथा । अश्विनौ च स्मृतौ शूद्रौ तपस्युग्रे समास्थितौ ॥
स्मृतास्त्वाङ्गिरसो देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः । इत्येतत सर्व्वदेवानां चातुर्व्वर्ण्यं प्रकीर्त्तितम ॥'
इति महाभारते मोक्षधर्म्मः ॥ * ॥

वैष्णवानां पञ्चदेवता यथा,—
"यत्र यत्र पुरा पुण्या गणेशाद्यास्तु कर्म्मिणाम । विष्णुश्चैव तत्र तत्र वैष्णवानां हि वैष्णवाः ॥
विश्वरूपं समं नाके सनातनमतं परम । सर्व्वं सर्व्वाकृतिं देवं पञ्चधा पूजयेत्ततः ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डम ॥ * ॥

देवाष्टक यथा,—
'गणेशश्च दिनेशश्च वह्निर्विष्णुः शिवः शिवाम । देवाष्टकञ्च संपूज्य नमस्कृत्य विचक्षणः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम ॥

अपि च ।
"आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम । नारायणं विशुद्धाख्यमन्ते च कुलदेवताम ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम ॥ * ॥

व्यक्तिविशेषस्य उपास्यदेवता यथा,—
"या यस्याभिमता पुंसः सा हि तस्यैव देवता । किन्तु काम्यविशेषेण पूजिता चेष्टदा नृणाम ॥
विशेषात सर्व्वदा नाथ नियमो ह्यन्यथा नृणाम । नृपाणां दैवतं विष्णुस्तथैव च पुरन्दरः ॥
विप्राणाममिरादित्यो ब्रह्मा चैव पिनाकधृक । देवानां दैवतं विष्णुर्दानवानां त्रिशूलभृत ॥
गन्धर्व्वाणां तथा सोमो यक्षाणामपि कथ्यते । विद्याधराणां वाग्देवी साध्यानां भगवान हरिः ॥
रक्षसां शङ्करो रुद्रः किन्नराणाञ्च पार्व्वती । ऋषीणां दैवतं ब्रह्मा महादेवश्च शूलभृत ॥
मनूनां स्यादुमा देवी तथा विष्णुः सभास्करः । गृहस्थानाञ्च सर्व्वे स्युर्ब्रह्मा वै ब्रह्मचारिणाम ॥
वैखानसानामर्क्कः स्याद्यतीनाञ्च महेश्वरः । भूतानां भगवान रुद्रः कुष्माण्डानां विनायकः ॥
सर्व्वेषां भगवान ब्रह्मा देवदेवः प्रजापतिः । इत्येवं भगवान ब्रह्मा स्वयं देवोऽभ्यभाषत ॥"
इति कूर्म्मपुराणम ॥ * ॥

सामान्यदेवघट्टनादिन यथा,—
तत्रोक्तनक्षत्राणि । उत्तरफल्गुन्युत्तराषाढोत्तरभाद्रपद्रोहिणी चित्रानुराधा मृगशिरो रेवती पुष्योऽश्विनी हस्ता शतभिषा श्रवणा स्वाती पुनर्व्वसुर्धनिष्ठा । तत्र तिथयः शुभाः । तत्र चन्द्रस्तृतीयदशमसप्तमजन्मैकादशस्थः शोभनः ॥ अथ सामान्यदेवप्रतिष्ठादिनम । तत्र मासाः । माघफाल्गुनचैत्रवैशाखज्यैष्ठाः हरिशयनात पूर्व्वमाषाढश्च । तत्र नक्षत्राणि धनिष्ठाशतभिषाश्लेषामघापुनर्व्वस्वश्विनीभरणीकृत्तिकाविशाखाभिन्नानि । तत्र तिथयः शुभाः । तत्र लग्नानि वृषमिथुनकन्याधनुर्मीनसंज्ञकानि । तत्र चन्द्रः शोभनः । लग्नापेक्षया वृहस्पतिः केन्द्रस्थः शोभनः लग्नापेक्षया शुक्रस्तृतीयषष्ठैकादशस्थः शोभनः । इति ज्योतिषम ॥
(देव+भावे तल । देवत्वम । यथा ऋग्वेदे । १ । १२४ । ६ ।
"मधुमत्त्वं परायणं मधुमत पुनरायनम । ता नो देवा देवतया युवं मधुमतस्कृतम ॥'
"हे देवा देवौ गोतमानो ना तौ युवं युवां नोऽस्मान मधुमत प्रीतियुक्तान कृतम कुरुतम । देवेनेति उच्यते । देवतया देवत्वेन अग्निमादिदेवत्वप्रयोगनेत्यर्थः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

देवताड पु (देवो दीप्तस्ताल इति । लस्य डः ।) वृक्षविशेषः । देताडा इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । वेणी २ खरा ३ गरी ४ जीमूतः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ९८ ॥ अगरी ६ खरागरी ७ गरागरी ८ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ देवताडी ९ आखुविषहा १० । इति जटाधरः ॥ आखु ११ विषजिह्व १२ महाच्छद १३ कन्दल १४ खुञ्जाक्र १५ देवताडक १६ । इति रत्नमाला ॥ (देवौ चन्द्रार्कौ ताडयतीति । ताडि+कर्म्मणि अण ।) राहुः । अग्निः । इति मेदिनी । डे, २९ ॥ घोषकलता । इति विश्वः ॥

देवताडक, पु, (देवताड+स्वार्थे कन ।) देवताडः । इति रत्नमाला ॥

देवताधिप, पु, (देवतानां अधिपः ।) इन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

देवत्व क्ली (देवस्य भावः कर्म्म वा । 'तस्य भावस्त्वतलौ ।" ५।१।११९ । इति त्वप्रत्ययः ।) देवभूयम । देवसायुज्यम । इत्यमरः ।२।७।५२॥ देवस्य भावः कर्म्म वा । इति सचिन्प्रसारव्याकरणम ॥

देवदण्डा, स्त्री, (देवात मेघाद्दण्डोऽस्याः ।) नागबला । इति राजनिघण्टः ॥

देवदत्त, पु, कुड्डाकुञ । इति त्रिकाण्डशेषः । अर्ज्जुनशङ्खः । (यथा, महाभारते ।६।२४।१५ ।
"पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः । पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्म्मा वृकोदरः ॥")
शरीरवाह्यपञ्चवायन्तर्गतवायुविशेषः । इति शब्दाकल्पतरुः ॥ विजृम्भणी देवदत्तः शुद्धस्फटिकसन्निभः । इति सारदातिलकटीका ॥ (देवा एनं देयासुरिति । "क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम ।" ३ । ३ । १७४ । इति आशिषि क्तः । "दो दद्घोः ।" ७।४।४६ । इति ददादेशश्च ।) संज्ञाविशेषः । यथा, देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्य सर्व्वलिङ्गभाजित्वाभावात जातित्वमायातम । इति दुर्गादासः ॥ (नागभेदः । यथा, भागवते । ५ । २४ । ३१ । "ततोऽधस्तात पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति ॥" देवेन दत्ते त्रि । यथा,
"अश्वमाशुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः ।

अमितासाधुत्वनमदैश्वर्य्यगुणान्वि ॥"

इति कल्किपुराणेऽनुभागवते भविष्ये कल्कि-जन्मोपनयने २ अध्याय ॥)

देवदत्ताग्रज पु (देवदत्तस्य अग्रजो ज्येष्ठ ।) बुद्ध । इति हेमचन्द्र । २ । १५१ ।

देवदानी स्त्री, (दैव पृथ्वी ति+नाके ल्युट । देव स्वेव दान शुद्धिर्यस्या । गौरादित्वात् ङीष् ।) घोषकाकृति । खखिघोषा इति भाषा । इति रत्नमाला ॥

देवदारु, क्ली (देवाना दारु । तेषा प्रियत्वात् ।) वृक्षविशेष । (यथा, महाभारते । ३ । १५८ । १ ।

"वनानि देवदारूणा मेघानामिव वागुरा ॥")

तत्पर्य्याय । शक्रपादप २ परिभद्रक ३ भद्रदारु ४ द्रुकिलिम ५ पीतदारु ६ दारु ७ पूतिकाष्ठम ८ । इत्यमर । २ । ४ । ५४ ॥ सुरदारु ९ दारुकम १० स्निग्धदारु ११ अमरदारु १२ शिवदारु १३ शाम्भवम १४ भूतहारि १५ भवदारु १६ भद्रवार १७ इन्द्रदारु १८ मस्तदारु १९ पुरभूरुह २० । इति भावप्रकाश ॥ सुराह्रम २१ देवकाष्ठम २२ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणा । तिक्तत्वम । रूक्षत्वम । श्लेष्मानिलभूतदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ लघुत्वम । स्निग्धत्वम । उष्णत्वम । कटुपाकित्वम । विबन्धाध्मानशोथामतन्द्राहिक्काज्वरास्रप्रमेहपीनसश्लेष्मकासकण्डूसमीरनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥ तस्य वमनगुण । कान्तदत्वम । आमदोषविबन्धार्श प्रमेहज्वरनाशित्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ ज्वरहृत्तालत्क्षीरचोविघ्ननाशित्वम । इति राजवल्लभ ॥

देवदारु, पु, (देवप्रिय दारु यत्र ।) स्वनामख्यात-वृक्ष । स च पार्व्वतीप्रिय । यथा —

"अमु पुर पश्यसि देवदारु
पुत्रीकृतोऽय वृषभध्वजेन ।
यो हेमकुम्भस्तननि सृताना
स्कन्दस्य मातु पयसा रसज्ञ ॥"

इति रघौ । २ । ३६ ॥

देवदालिका स्त्री, (देवदालीव कायतीति । कै+क । टाप पूर्व्वह्रस्व ।) महाकाल । इति राजनिघण्ट ॥

देवदाली, स्त्री (देवेन मेघेनाप्यते दालो लवन यस्या । गौरादित्वात् ङीष् ।) लताविशेष । घघरबल इति सोनैया इति च हिन्दीभाषा । खखसावतपुष्पवल्ला । (यथा, सुश्रुते, सूत्रस्थाने । ३९ अध्याये ।

"कोशातक्यौ सप्तला शङ्खिनी देवदालीकारवल्लिका चैत्युभयतो भागहराणि ॥")

तत्पर्य्याय । जीमूतक २ कटफला ३ गरा ४ गरी ५ वेणी ६ महाकोषफला ७ कटफला ८ घोरा ९ वदबी १० विषघ्ना ११ कर्कटी १२ सारफलिका १३ हस्तकोषा १४ आखुविषघ्ना १५ दाली १६ रोमशफलिका १७ कुरङ्किका १८ सुतकारी १९ देवताड २० ॥ अस्या गुणा । तिक्तत्वम । उष्णत्वम । कटुत्वम । पाण्डुकफ-श्वासकासक्षयमलाभूतनाशित्वञ्च । तस्या फलस्य गुणा । तिक्तत्वम । क्रमिश्लेष्मगुल्मशूलाशोवातनाशित्वम । ससालत्वञ्च ।

"पीता गरा खरस्पर्शा विषघ्नी गरनाशिनी ॥'

इति राजनिघण्ट ॥

तन्नामगुणा । यथा भावप्रकाशे ।

"देवदाली तु वेणी स्यात् कर्कटी च गरागरी ।
देवताडो हस्तकोशस्तथा जीमूत इत्यपि ॥
पीतापरा खरस्पर्शा विषघ्नी गरनाशिनी ।
देवदाली रसे तिक्ता कफार्श शोथपाण्डुता ॥
नाशयेद्वामनी तिक्ता क्षयहिक्काक्रमिज्वरान ।
देवदालीफल तिक्त क्रमिश्लेष्मविनाशनम ॥
ससन गुल्मशूलघ्नमर्शोघ्न वातजित् परम ॥"

देवदासी, स्त्री, (देव इन्द्रिय दासयति हन्तीति । देव+दास+अण । गौरादित्वात् ङीष् ।) वनबीजपूरक । इति राजनिघण्ट । (देवाय क्रीडार्थे दासी इव ।) वेश्या । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥ (देवपरिचारिका च ॥)

देवदीप, पु, (देव दीप्तिशील दीपयति प्रकाशयति बुद्धिस्थ करोतीति । दीप+णिच+अण । यद्वा, देवेषु इन्द्रियेषु दीप प्रकाशक ।) लोचनम । इति शब्दरत्नावली ॥

देवदुन्दुभि, पु (देवाना दुन्दुभिरिव ध्वजनकत्वात् ।) शक्लपर्णास । स रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥ देवाना दुन्दुभिवाद्यञ्च ॥

देवदूती, स्त्री, (देवानिन्द्रियाणि दूनन्ति अवसादयन्तीति । दू ड उपतापे + "क्तिचक्तौ च सञ्ज्ञायाम ।' ३ । ३ । १७४ । इति क्तिच ततो ङीष ।) वनबीजपूरक । इति राजनिघण्ट ॥

देवदेव, पु (दीव्यतीति । दिव+अच । देवाना देवेषु वा देव श्रेष्ठत्वात् ।) शिव । (यथा, महाभारते । १ । १ । १६ ।

"यदाश्रौषमर्ज्जुन देवदेव
किरातरूप त्र्यम्बक तोष्य युद्धे ॥")

ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ५ । १८ ।

"स वक्तो वन्दितश्चाथ देवदेव सनातन ॥"

"देवदेवो ब्रह्मेति ।" तट्टीका ॥ विष्णु । यथा देवीभागवते । १ । ४ । ३५ ।

"कारण सर्व्वलोकाना देवदेव जगत्प्रभुम ।
वासुदेव जगन्नाथ तप्यमान महत्तप ॥"

गणेश । यथा, कथासरित्सागरे । २ । ५५ ।

"अस्तीह प्रमदोद्याने तरुमण्डपमध्यग ।
इष्टप्रभावो वरद देवदेवो विनायक ॥")

देवद्रोणी स्त्री, देवयात्रा । इति हारावली । १२९ ॥ (देवाना द्रोणी द्रोण्याकारत्वात् स्नपनस्थानगह्वरम । शिवलिङ्गादीनामवस्थानगह्वरम । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे रघुनन्दनधृतसम्मोहवचनम ।

"देवद्रोण्या विहारे च कूपोद्यायतनेषु च ।
एषु गोषु विपन्नासु प्रायश्चित्त न विद्यते ॥"

"देवद्रोणी स्वयम्भलिङ्गाद्यवस्थानगह्वरम ।"

इति रघुनन्दन ॥)

देवद्रुह, [ष] त्रि, (देवानर्चति पूजयतीति । अञ्चु गतिपूजनयो + "ऋत्विगदधृक् स्नि ।' ३ । २ । ५९ । इति क्विन । "विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये ।" ६ । ३ । ९२ । इति अद्र्यादेश ।) देवपूजक । देवसमीपगन्ता । इत्यमर । ३ । १ । ३४ ॥

देवधान्य, क्ली (देवयोग्य धान्यमिति मध्यलोपी समास ।) धान्यविशेष । देधान इति भाषा । जोयार इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्याय । यव नाल २ योनल ३ जवाह्वय ४ जोन्नाला ५ बीजपुष्पिका ६ । इति हेमचन्द्र । ४ । २४४ ॥

देवधूप, पु, (देवप्रियो धूप इति मध्यलोपी समास ।) गुग्गुलु । इति रत्नमाला ॥

देवन, क्ली, (दिव+भावे ल्युट ।) व्यवहार । जिगीषा । क्रीडा । इति मेदिनी । ने, ७६ ॥ (दीव्यति अस्मिन्निति अधिकरणे ल्युट ।) लीलोद्यानम । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (दीव्यति अनेनेति । दिव+करणे ल्युट ।) पद्मम । इति शब्दचन्द्रिका ॥ परिदेवनम । इत्यमरटीकाया भरत ॥ द्युति । स्तुति । कान्ति । गति । शोक । इत्यमरटीकाया मथुरेश ॥ द्यूतम । इति स्वामी ॥ (यथा, मनौ । ९ । २२२ ।

"प्रकाशमेतत् तास्कर्य्य यद्देवनसमाह्वयौ ।
तयोर्नित्य प्रतिघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥")

देवन, पु (दीव्यत्यनेनेति । दिव+करणे ल्युट ।) पाशक । इत्यमर । २ । १ । ४५ ॥

देवनन्दी, [न] पु (देवमिन्द्र नन्दयतीति । नन्द+णिनि ।) इन्द्रद्वारपाल । इति हेमचन्द्र । २ । ९ ॥

देवनल पु (देव आकारवर्त्तितकर्षेण नल ।) नलभेद । तत्पर्य्याय । देवनाल २ महानल ३ वन्य ४ नलोत्तम ५ स्थूलनाल ६ खरदण्ड ७ सुरनाल ८ सुरद्रुम ९ । अस्य गुणा । अतिमधुरत्वम । उष्णत्वम । ईषत्कषायत्वम । मलादिशिरावीर्य्यत्वम । रसेकर्माणि शस्तत्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥

देवा, स्त्री, (दिव+भावे युच टाप च ।) क्रीडा । सेवा । इति शब्दरत्नावली ॥

देवनाल पु, (देवो दीप्तिशील श्रेष्ठो वा नाल ।) देवनल । इति राजनिघण्ट ॥

देवपति, पु (देवाना पति ।) इन्द्र । इति हेमचन्द्र । २ । ८७ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २१ । ३३ ।

"सत्य भाते च धर्म्मञ्च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते ।
कीचक निहनिष्यामि वृत्र देवपतिर्यथा ॥")

देवपत्नी, स्त्री, (देवाना पत्नीव प्रियदर्शनादित्वात् ।) मध्वालुकम । इति त्रिकाण्डशेष । (देवाना पत्नी ।) देवभार्य्या ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३६३ ।

"देवाना मातर सर्व्वा देवपत्न्य सकन्यका ॥")

देवपथ पु (देवानां पन्थाः । "ऋक्पूरब्धूःपथा-मानक्षे । ५ । ४ । ७४ । इति अ ।) देवानां पन्थाः । तत्पर्य्यायः । छायापथः २ सोमधारा ३ नभःसरित् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १४८ । २ ।
"दिव्यो देवपथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मानुषाः ॥"
तीर्थविशेषः । यथा महाभारते । ३ । ८५ । ४५ ।
"ततो देवपथं गत्वा नियतो नियताशनः ।
देवसत्रस्य यत् पुण्यं तदवाप्नोति मानवः ॥")

देवपर्ण क्ली (देवानां प्रियं पर्णमस्य ।) सुरपर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवपुत्त्रिका, स्त्री, (देवानां पुत्त्रिकेव प्रियत्वात् ।) एला । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवपुत्त्री, स्त्री, (देवानां पुत्त्रीव प्रियत्वात् ।) एला । इति जटाधरः ॥

देवपुर् [र] स्त्री (देवानां पूः पुरी ।) अमरावती । इति जटाधरः ॥

देवप्रश्न पु, (देवानां ग्रहदेवतानां प्रश्नः ।) ग्रहनक्षत्रादिघटितजिज्ञासा । तत्पर्य्यायः । उपश्रुतिः २ । इति हेमचन्द्रः । २ । १७७ ॥

देवप्रिय, पु, (देवानां प्रियः ।) पीतभृङ्गराजः । वकपुष्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवबला, स्त्री, (देवप्रिया बला ।) सहदेवी । त्रायमाणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवब्रह्मन् [न्] पु, (देवेषु ब्रह्मा इव । देवर्षित्वादस्य तथात्वम् ।) नारदमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१३ ॥

देवभवन क्ली (देवानां भवनं गृहमिव । देवानामाश्रयत्वादस्य तथात्वम् ।) अश्वत्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वर्गः ॥ (देवप्रतिमा-निकेतनञ्च ॥)

देवभू पु (देवं देवत्वं भवति प्राप्नोतीति । भू प्राप्तौ + क्विप् ।) देवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (देवानां भूर्निवासभूमिरुत्पत्तिर्वा यत्र ।) स्वर्गश्च ॥

देवभूति, स्त्री (देवात् देवलोकात् भूतिरुत्पत्तिर्यस्याः ।) मन्दाकिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ (देवानां भूतिरिति विग्रहे । देवैश्वर्य्यम् ॥)

देवभूय क्ली, (देवस्य भावः । भू + "भुवो भावे ।" ३ । १ । १ ७ । इति क्यप् ।) देवत्वम् । देवसायुज्यम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ॥

देवमणि, पु (देवेषु मणिरिव ।) भर्गः । (देवो द्योतनशीलो मणिः ।) कौस्तुभः । अश्वरोमावर्त्तः । इति मेदिनी । णे ६७ ॥ (यथा, शिशुपालवधे । ५ । ४ ।
"आवर्त्तिनः शुभफलप्रदशुक्तियुक्ताः
सम्पन्नदेवमणयो भृतरन्ध्रभागाः ।
अश्वाः पृथुवसुमतीमतिरोचमाना-
स्तत्र पयोधय इवोर्म्मिभिरापतन्तः ॥")
महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवमातृ [ऋ] स्त्री, (देवानां माता ।) अदितिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा भागवते ।३।१।३३।
"कच्चिच्छिवं देवकभोजपुत्त्र्या
विष्णुप्रजाया इव देवमातुः ॥"
देवमातृमात्रम् । यथा महाभारते ।१३।१४।३८।
"देवपत्न्यो देवकन्या देवमातर एव च ॥")

देवमातृक, त्रि, (देवो वृष्टिर्मातेव शस्योत्पादनेन पालकत्वात् जननीव यस्य । कप् ।) वृष्ट्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितदेशः । इत्यमरः ।२।१।१२॥ (यथा महाभारते । २ । ५ । ७८ ।
"कच्चिद्राष्ट्रे तडागानि पूर्णानि च बृहन्ति च ।
भागशो विनिविष्टानि न कृषिर्देवमातृका ॥")

देवमानक, पु (देवेषु मानो यस्य । कप् । संज्ञायां कन् वा ।) कौस्तुभमणिः । इति शब्दरत्नावली ॥

देवमास, पु (देवाय भगवते क्रीडनाय यो मासः । अत्र हि सुतेरोजसः प्रादुर्भावात् गर्भस्य क्रीडनादित्वात् तथात्वम् ।) गर्भस्याष्टममासः । तत्पर्य्यायः । गर्भाष्टमः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवानां मासः । स मनुष्यमाने त्रिंशद्वर्षात्मकः ॥

देवयज्, पु, (देवान् यजते इति । यज + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा ४ । ११७ । इति इन् ।) देवपूजकः । मुनिः । यथा, भट्टिः । २ । ३४ ।
"अद्मो द्विजान् देवयजीन् निहन्मः ॥"

देवयज्ञ, पु, (देवानां यज्ञः ।) होमः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८५ ॥ (यथा, मनुः । ४ । २१ ।
"ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्व्वदा ॥")

देवयात्रा स्त्री, (देवानां यात्रा ।) देवगमनम् । तत्पर्य्यायः । देवद्रोणी २ । इति हारावली । १२६ ॥ देवोत्सवादिः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २५ । १२१ ।
"एकदा देवयात्रायां तत्र मल्लसमागमे ।
अगादेको महामल्लः ख्यातिमान् दक्षिणापथात् ॥")

देवयान, क्ली, (देवानां यानम् ।) देवविमानम् । देवरथः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (त्रि, देवप्रापणीयम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । ४ ।
"यद्धविष्यमृतुशो देवयानं
त्रिर्मानुषाः पर्य्यश्वं नयन्ति ॥"
देवप्रापकम् । यथा तत्रैव । ७ । ७६ । २ ।
"प्र मे पन्था देवयाना अदृश्र-
न्नमर्द्धन्तो वसुभिरिष्कृतासः ॥")

देवयानी स्त्री शुक्राचार्य्यकन्या । सा ययातिराजपत्नी । इति श्रीभागवतम् ॥ (पुरा किल बृहस्पतिपुत्त्रः कचो देवकार्य्यार्थं सञ्जीवनविद्यार्थी असुरगुरुमुपागमत् । देवयानी च तं युवानं मनोहरञ्चावलोक्य तेन सङ्गता भवितुमियेष । कचस्तु गुरुकन्यामेनां ज्ञात्वा पाणिमस्या ग्रहीतुं न स्वीचकार । अस्मादेवासौ देवयानी शापमिददात् "न ते विद्या सिद्धिमेषा गमिष्यति" इति शशाप । कचस्तु निरपराधोऽपि शापाहतः क्रुद्धश्च "ऋषिपुत्त्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति" इत्येनां शशवान् । अयमेवास्या ब्राह्मणकन्याया अपि क्षत्त्रियपत्नीत्वे हेतुः ।

अथ कदाचित् क्रीडन्तीनां कन्यानां वस्त्रवैपरीत्यं जातम् । देवयानी स्वीयवस्त्रग्रहणेन वृषपर्व्वणोऽसुरराजस्य सुतां शर्म्मिष्ठां चुक्रोश । शर्म्मिष्ठा तु तत्सहमाना तां कूपमध्ये प्राक्षिपत् । अथ गच्छति काले ययातिर्मृगयां गतस्तृषार्त्तो जलमन्विष्यन् तत्रैव कूपसमीपमागत्य देवयानीं तन्मध्यस्थां दृष्ट्वा तस्या दक्षिणं पाणिं गृहीत्वा उत्थापयामास । अथ देवयानी कूपात् मुक्ता पितृसमीपमागत्य सर्व्वं विज्ञापितवती । अथ शुक्रे क्रोधादसुरराज्यात् गन्तुमुद्यते वृषपर्व्वासुरराजः स्वीयकन्यां शर्म्मिष्ठां कन्यासहस्रपरिवृतां परिचारकत्वेन प्रदाय स्वगुरुं देवयानीञ्च प्रसादयामास । अथ कदाचित् देवयानी पितुराज्ञया नाहुषं ययातिं पतित्वेन स्वीकृत्य तेन सह विजहार । अस्याः पुत्त्रौ द्वौ यदुस्तुर्व्वसुश्च । गच्छति काले देवयानी राज्ञा सह वनं गत्वा चीनपरान् कुमारान् क्रीडतस्तत्र दृष्ट्वा नृपौरसान् शर्म्मिष्ठागर्भे जातांश्च तान् विज्ञाय क्रोधपरवशा पितृसमीपं प्रस्थितवती । शुक्रस्तु दुहितरमवमानितां विदित्वा राजानं जरया योजयामास ॥ एतद्विशेषविवरणविस्तृतिस्तु महाभारते । १।७६ ८३ । अध्यायेषु ज्ञातव्या ॥*॥)

देवयु, त्रि, (देवं याति उपास्यत्वेन प्राप्नोतीति । या + "मृगय्वादयश्च ।" उणां ।१।३८ इति कुः ।) धार्म्मिकः । (यथा ऋग्वेदे । १ । १५४ । ५ ।
"तदस्य प्रियमभिपाथो अश्यां नरो यत्र देवयवो मदन्ति ॥"
"देवयवो देवं द्योतनस्वभावं विष्णुमात्मन इच्छन्तो यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छन्तो नरः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥) लोकयात्रिकः । इति मेदिनी । ये ८६ ॥ देवे, पु । इति शब्दरत्नावली ॥

देवयोनि पु, स्त्री, देव एव योनिर्निदानभूतो यस्य सः । तद्यथा, विद्याधराः १ अप्सरसः २ यक्षाः ३ राक्षसाः ४ गन्धर्व्वाः ५ किन्नराः ६ पिशाचाः ७ गुह्यकाः ८ सिद्धाः ९ भूतगणः १० । इत्यमरः । १ । १ । ११ ॥ (देवानां योनिः । देवस्थानम् । यथा, महाभारते । ३ । ११४ । २८ ।
"अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ । देवयोनिरपां पतिः ।
कुशाग्रेणापि कौन्तेय । न स्प्रष्टव्यो महोदधिः ॥")

देवर पु, (दीव्यत्यनेनेति । दिवु क्रीडायाम् + "अर्त्तिकमिभ्रमीति ।" उणां ३ । १३२ । इति अर ।) पत्युः कनिष्ठभ्राता । देओर इति भाषा । ("देवरः कस्मात् द्वितीयो वर उच्यते ।" इति निरुक्ते । ३ । १५ ॥) तत्पर्य्यायः । देवा २ । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ॥ देवृ ३ देवारः ४ देवानः ५ । इति जटाधरः ॥ सुरागावः ६ देवल्ली ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः । ९ । ५९ ।
"देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ।
प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥")
पत्युर्ज्येष्ठो भ्राता तु श्वशुरः । इति भरतः ॥

देवरथ, पु, (देवाना रथ ।) देवाना विमान । इति हलायुध ॥ स च पुष्पकादि ॥

देवराज पु (देवाना राजा । "राजाह सखि भ्यष्टच ।" ५ । ४ । ६१ । इति टच ।) इन्द्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, महाभारते ।१।८६।७।
"देवराजसमो ह्यासीत ययाति पृथिवीपति ॥")
तस्य नामानि यथा,—
'इन्द्र सुरपति शक्रो दितिज पवनाग्रज ।
सहस्राक्षो भगाङ्कश्च कश्यपाङ्गज एव च ॥
विडौजाश्च सुनासीरो मरुत्वान पाकशासन ।
जयन्तजनक श्रीमान शचीशो दैत्यसूदन ॥
वज्रहस्त कामसखा गौतमीव्रतनाशन ।
वृत्रहा वासवश्चैव दधीचिदेहभिक्षुक ॥
जिष्णुश्च वामाभ्राता पुरुहूत पुरन्दर ।
दिवस्पति शतमख सुत्रामा गोत्रभिद्विभु ॥
लेखर्षभो बलारातिर्जम्भभेदी सुराश्रय ।
सङ्क्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहन ॥
आखण्डलो हरिहयो नमुचिप्राणनाशन ।
वृद्धश्रवा वृषश्चैव दैत्यपानसूदन ॥
षटचत्वारिंशन्नामानि पापघ्नानि विनिश्चितम॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डम ॥

देवरात, पु, (रै+क्त । देवेन श्रीकृष्णेन रात रक्षित ।) परिक्षित राजा । इति श्रीभागवतम ॥ सारसपक्षिविशेष । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥ (विश्वामित्रपुत्त्र । यथा हरिवंशे । २७ । ४७ ।
'विश्वामित्रस्य पुत्त्रास्तु देवरातादय स्मृता ॥"
एतन्निरुक्तिर्यथा भागवते । ९ । १६ । ३२ ।
'यो रातो देवयजने देवैर्गाधिषु तापस ।
देवरात इति ख्यात शुन शेफस्तु भार्गव ॥"
निमेर्ज्येष्ठ पुत्त्र । यथा, रामायणे । १ । ६६ । ८ ।
"देवरात इति ख्यातो निमेर्ज्येष्ठो महीपति ॥"
युधिष्ठिरस्य सभास्थक्षत्त्रियाणामन्यतम । यथा, महाभारते । २ । ४ । २६ ।
"चानरो देवरातश्च भोजो भीमरथश्च य ॥")

देवर्षि पु, (देव ऋषिश्च । देवाना ऋषिर्वा ।) सुरर्षि । तद्यथा । नारद १ अत्रि २ मरीचि ३ भरद्वाज ४ पुलस्त्य ५ पुलह ६ क्रतु ७ भृगु ८ वशिष्ठ ९ प्रचेता १ । इत्यमरटीका सारसुन्दरी ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २१ । २१ ।
"देवर्षिचरित गार्ग्य कृष्णात्रेयश्चिकित्सितम॥"
तुम्बुरुभरतादि । इति तट्टीकाया भरत ॥ कणादादि । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (महादेव । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १४४ ।
"देवादिदेवो देवर्षिर्देवासुरवरप्रद ॥")

देवल, पु, (देव लाति गृह्णाति निजजीविकार्थमिति । देव+ला आदाने+"आतोऽनुपेति ।" ३ । २ । ३ । इति क ।) देवाजीव । जीविकार्थं यो देवान् गृहीतवान् । इत्यमर । २।१ ।११॥ पूजारि बामन इति भाषा ॥ देवोपजीवजीवी । यथा,—
"देवोपजीवजीवी च देवलश्च प्रकीर्त्तित ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम ॥
"चिकित्सकान देवलकान मांसविक्रयिणस्तथा ।
विपणेन च जीवन्तो वर्ज्या स्युर्हव्यकव्ययो ॥"
इति मनु । ३ । १५१ ॥
"देवल प्रतिमापरिचारक वर्त्तनार्थत्वेनैतत कर्म्म कुर्व्वतोऽय निषेध न तु धर्म्मार्थम । देवकोशोपजीवी च नाम्ना देवलको भवेदिति देवलवचनात ।" इति तट्टीकाया कुल्लूकभट्ट ॥ * ॥ (दीव्यति आनन्देनेति । दिव+"वृषादिभ्य श्चित ।" उणा १ । १ ८ । इति कलच ।) धार्म्मिक । इत्युणादिकोष ॥ नारदमुनि । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (रलयोरैक्यात ।) देवर । इति शब्दरत्नावली ॥ धर्म्मशास्त्रवक्ता मुनिविशेष । इति भगवद्गीता ॥ स असितमुनिपुत्त्र रम्भाशापेनाष्टावक्रो बभूव । इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम ॥ (अयन्तु वेदव्यासस्य शिष्य । यथा, देवीभागवते । १ । २ । ३ ।
"असितो देवलश्चैव वैशम्पायन एव च ।
जैमिनिश्च सुमन्तुश्च गता सर्व्वे तपोधना ॥"
प्रत्यूषस्य ऋषे पुत्त्र । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ११५ ।
"प्रत्यूषस्य विदु पुत्त्र ऋषि नाम्नाथ देवलम ॥")

देवलक पु (देवल एव । स्वार्थे कन् ।) देवल । इति जटाधर ॥ (यथा, महाभारते ।१२।७६।६।
"आह्वायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजका ।
एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिकपञ्चमा ॥")

देवलता, स्त्री, (देवप्रिया लता ।) नवमल्लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

देवलाङ्गुलिका, स्त्री, (देवयति परिदेवयत्यनेनेति । देव+णिच+घञ । देव लाङ्गुलिक शूको यस्या ।) वृश्चिकालि । इति राजनिर्घण्ट ॥

देवलोक, पु, (देवाना लोक ।) स्वर्ग । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा देवीभागवते ।५।३।४६।
"तस्मात सज्जा भवन्त्वद्य देवलोकजयाय वै ॥")
अपि च । मत्स्यपुराणे ।
"भूर्लोकोऽथ भुवर्लोक स्वर्लोकोऽथ महर्जन ।
तप सत्यञ्च सप्तैते देवलोका प्रकीर्त्तिता ॥")

देववक्त्र क्ली, (देवाना वक्त्रम । तद्द्वारेणैव यज्ञादौ हव्यादिभोजनात तथात्वम ।) अग्नि । इति शब्दचन्द्रिका ॥ देवाना मुखञ्च ॥

देववर्द्धकि पु, (देवाना वर्द्धकिस्त्वष्टा ।) विश्वकर्म्मा । इति हेमचन्द्र । २ । ९६ ॥

देववल्लभ, पु, (देवाना वल्लभ प्रिय ।) पुन्नागवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । २५ ॥

देववृक्ष, पु, (देवप्रियो वृक्ष ।) सप्तपर्णवृक्ष । मन्दारवृक्ष । गुग्गुलु । इति मेदिनी । वे, ५२ ॥ अवशिष्टा देवतरुशब्दे पु द्रष्टव्या ॥

देवव्रत पु, (देव क्षपरिग्रहादिरूपत्वात द्योतन शील व्रत यस्य । यद्वा, देवस्येव व्रत स्थिरप्रतिज्ञा यस्य ।) भीष्म । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २० । १९ ।
"चित्राङ्गद ततो राज्ये स्थापयामास वीर्य्यवान ।
स्वय न कृतवान राज्य तस्माद्देवव्रतोऽभवत ॥")
देवाना व्रतञ्च ॥

देवशेखर, पु, (देव क्रीडाप्रद शेखरो यस्य ।) दमनक । इति राजनिर्घण्ट ॥ देवाना मस्तकञ्च ॥

देवश्रुत, पु, (देवेषु श्रुत विख्यात ।) ईश्वर । शास्त्रम् । नारद । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥ (शुकस्य पुत्त्रविशेष । यथा, देवीभागवते । १ । १९ । ४१ ।
"स तस्याञ्जनयामास पुत्त्राश्चतुर एव हि ।
कृष्ण गौरप्रभश्चैव भूरि देवश्रुत तथा ॥")

देवश्रेणी, स्त्री (देवाना श्रेणीव ।) मूर्व्वा । इति राजनिर्घण्ट ।

देवसभा स्त्री, (देवाना सभा ।) देवाना समाज । तत्पर्य्याय । सुधर्म्मा २ । इत्यमर । १ । १ । ५१ ॥ शुभा ३ । सुधर्म्मा [न] ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुधर्म्मी ५ । इत्यमरटीकाया भरत ॥

देवसभ्य, त्रि, (देवस्य क्रीडाया सभा तस्या सीदतीति । यत ।) क्रीडासभास्थ । तत्पर्य्याय । सभिक २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ देवसामाजिकश्च ॥

देवसर्षप, पु (देवप्रिय सर्षप ।) वृक्षप्रभेद । तत्पर्य्याय । अश्वाक्ष २ वदर ३ रक्तमूलक ४ सुरसर्षपक ५ सूक्ष्मदल ६ निर्ज्जरसर्षप ७ कुररांघ्रि ८ । अस्य गुणा । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफजन्तुदोषरक्तामयनाशित्वम । रुक्षत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

देवसहा, स्त्री, (सहते या । सह+अच+टाप । देवस्य सहा ।) दण्डोत्पलौषधि । भिक्षासूत्रम इति विश्व ॥

देवसात, अ (देवाय देय देवाधीन वा करोतीति । देव+सात ।) सकलजना देवभावाश्रया । देवाधीनम् । देवदेयम । यथा,—
"साकल्याधीनत्वदेवार्थेषु असत्पूर्व्वपदकृभूधातुषु परेषु चसातप्रत्ययो भवति । देयेऽर्थे पूर्व्वोक्तधातुषु परेषु त्राचप्रत्ययोऽपि । यथा देवाय देय करोति देवत्राकरोति ।" इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १८७ । ५८ ।
"जित्वा वा बहुभिर्यज्ञैर्येजश्च भूरिदक्षिणै ।
हता वा देवसात्कृत्वा लोकान् प्राप्स्यथ पुष्कलान् ॥")

देवसायुज्य, क्ली, (देवेन सायुज्य सम्मिलनम् ।) देवत्वम् । इत्यमर । २ । ७ । ५२ ॥

देवसृष्टा स्त्री, (देवाय क्रीडार्थं सृष्टा ।) मद्यम् । इति हेमचन्द्र । ३ । ५६७ ॥

देवसेना, स्त्री, इन्द्रकन्या । इति मेदिनी । ने, १८७ ॥ (प्रजापते कन्या । इति महाभारतम । ३ । २२३ । १ ॥) सा षष्ठी । (यथा ब्रह्मवैवर्त्ते पुराणे प्रकृतिखण्डे । १ । ७३—७४ ।

"प्रधानांशस्वरूपा या देवसेना च नारद ।।
मातृकासु पूज्यतमा सा च षष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥
शिशूना प्रतिविम्बेषु प्रतिपालनकारिणी ।
तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्त्तिकेयस्य कामिनी ॥"
इय हि यथा यथा कार्त्तिकेयस्य पत्नी जाता तद्विवरण महाभारते ।३।२२३ अध्यायमारभ्य विस्तरशो द्रष्टव्यम ॥) देवाना सेना । इति हेम चन्द्र ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२२ । ५ ।
"देवसेना दानवैर्यो भग्ना दृष्ट्वा महाबल ।
पालयेद्वीर्य्यमाश्रित्य स ज्ञेय पुरुषो मया ॥")

देवसेनापति , पु, (देवसेनाया पति ।) कार्त्ति केय । इति शब्दरत्नावली ॥

देवस्व, क्ली, (देवस्य स्व धनम ।) देवस्वत्वास्पद धनम । यथा,—
"ब्रह्मस्वञ्च गुरोर्द्रव्य देवस्वञ्च हरेत्तु य ।
कन्या ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते ध्रुव ॥"
इति महाभारते पञ्चप्रेतोपाख्यानम ॥
(यथा च मनु । ११ । २६ ।
"देवस्व ब्राह्मणस्व वा लोभेनोपहिनस्ति य ।
स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥"
यज्ञशीलधनम । यथा मनु । ११ । २ ।
"यज्वन यज्ञशीलाना देवस्व तद्विदुर्बुधा ॥")

देवहू , पु, (ह्वे+भावे क्विप । देवाना हूराह्वान-मनेनेति ।) वामकर्ण । यथा
"आपणो यवहारोऽत्र चित्रमन्धो बहूदनम ।
पितृहूर्द्दक्षिण कर्ण उत्तरो देवहू स्मृत ॥"
इति श्रीभागवते । ४ । २६ । १२ ॥
(त्रि, देवानाह्वयतीति । ह्वे+कर्त्तरि क्विप । देवाना आह्वाता । यथा, वाजसनेयसहि तायाम । १७ । ६२ ।
"देवहूर्यज्ञ आ च वक्षत्सुम्नहूर्यज्ञ आ च वक्षत ॥")

देवा, [ऋ] पु, (दीव्यत्यनेनेति । दिव+"दिवेर्ऋ ।" उणा २ । १ । इति ऋ ।) देवर । इत्य-मर । २ । ६ । ३२ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ८५ । ४६ ।
'ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधि देवृषु ॥")
रक्षापति । इति सक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥

देवा स्त्री, (दिव्यते ऽनया । दिव+घञ । तत-ष्टाप ।) पद्मचारिणी । अश्मनपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मूर्व्वा । अस्या पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"तेजनी पिलुनी देवा तिक्तवल्ली पृथक्त्वचा ।
मधु श्रेणी मधुरसा मूर्व्वा निर्द्दहनीति च ॥")

देवाजीव , त्रि, (देवेन देवप्रतिमासेवनेन आजीवतीति । आ+जीव+अच ।) देवल । इत्यमर । २ । १ । ११ ॥

देवजीवी, [न्] त्रि, (देवेन आजीवतीति । आ+जीव+णिनि ।) देवल । इत्यमरटीकाया रमानाथ ॥

देवाट , पु, (अट गतौ+भावे घञ । देवाना आटो गमन यत्र ।) हरिहरक्षेत्रम् । यथा,
"यदा नन्दी शूलपाणिगाधनेन पुरस्कृत ।
स्थितवान तद्दिनादेव क्षेत्र हरिहरात्मकम ॥
देवानामटनाच्चैव देवाट इतिसञ्ज्ञितम ॥"
इति वराहपुराणम ॥

देवात्मा, [न्] पु (देव आत्मा अधिष्ठातृदेवता यस्य ।) अश्वत्थ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

देवानाम्प्रिय पु स्त्री, (देवाना प्रिय । "देवाना प्रिय इति च मूर्खे ।" ६ । ३ । २१ । इत्यस्येति वर्त्तिकोक्त्या षष्ठ्या अलुक । छागस्य पशुत्वादेव मूर्खत्व बोध्यम ।) छाग । इति त्रिकाण्डशेष ॥ त्रि, जाल्म । इति हेमचन्द्र । ३ । १७ ॥

देवापि , पु, प्रतीपराज पुत्त्र । स सुमेरुसमीपे कलापग्रामे योगी भूत्वा आस्ते स कलौ क्षुप्त चन्द्रवश पुन सत्ययुगे भावयिष्यति । इति श्रीभागवतम ॥ स च कुष्ठी प्रजाभिरपध्यात । इति मत्स्यपुराणम ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४४—४५ ।
"प्रतिश्रवस प्रतीप प्रतीप खलु शैब्यामुपयेमे सुनन्दा नाम तस्यां पुत्त्रानुत्पादयामास देवापि शान्तनु बाह्लीकञ्चेति । देवापि खलु बाल एवा-रण्य विवेश शान्तनुस्तु महीपालो बभूव ॥"
वैदिकमते तु अय ऋष्टिषेणस्य पुत्त्र । यथा, निरुक्ते । २ । १ ।
"देवापिश्चार्ष्टिषेण शन्तनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतु । स शन्तनु कनीयानभिषेचयाञ्चक्रे देवापिस्तप प्रतिपेदे । तत शन्तनो राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष । तमूचु ब्राह्मणा अधर्म्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठ भ्रातरमन्तरित्याभि षेचित तस्मात ते देवो न वर्षतीति । स शन्तनु र्देवापि शिशिक्ष राज्येन । तमुवाच देवापि पुरोहितस्तेऽसानि याजयानि च त्वेति । तस्यै तद्वर्षकामसूक्तम ॥' तथा च ऋग्वेदे । १ । ९८ । ५ ।
"आर्ष्टिषेणो होत्रमृषिर्निषीदन देवापिर्देव-सुमति चिकित्वान् ॥")

देवाभीष्टा, स्त्री, (देवानामभीष्टा प्रिया ।) ताम्बूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

देवायतन, क्ली, (देवानामायतन गृहम ।) देवा लय । यथा, कूर्म्मपुराणे ।
"न देवायतन गच्छेत कदाचिद्वाप्रदक्षिणम् ।
न पीडयेद्वा वस्त्राणि न देवायतनेष्वपि ॥)

देवायुध क्ली, (देवस्य इन्द्रस्य आयुधम ।) शक्र धनु । इति हेमचन्द्र ।२।८३ ॥ देवानामस्त्रञ्च ॥

देवार्ह, क्ली, (देवमर्हतीति । अर्ह+अण ।) सरपणम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

देवार्हा, स्त्री (देवार्ह+टाप ।) सहदेवी लता । इति राजनिर्घण्ट ॥

देवालय , पु, (देवानामालय आवास ।) स्वर्ग । (यथा, देवीभागवते । ५ । ४ । ४ ।
"त्यज देवालय शक्र । यथेष्ट व्रज वासव । ॥")
देवगृहम् । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ८६ ।
"क्षेत्र वाटी भग्नदेवालयो दूतीगृह वनम ॥")

देवाला, स्त्री, (देवानपि आलाति स्वायत्तीकरो तीति । आ+ला+क ।) रागिणीविशेष । इति हलायुध ॥

देवावास , पु (देवाना आवासो वासस्थानम ।) अश्वत्थवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥

देवाश्व , पु (देवस्य इन्द्रस्य अश्व ।) इन्द्रघोटक । उच्चैश्रवा । इति हलायुध ॥

देविका, स्त्री, (दीव्यतीति । दिव+ण्वुल । टापि अत इत्वम ।) नदीविशेष । इति शब्दरत्ना-वली ॥ तस्या परिमाण यथा,—
"अर्द्धयोजनविस्तारा पञ्चयोजनमायताम ।
एतावद्देविकामाहुर्देवर्षिपरिसेविताम ॥"
इति पाद्मे भूमिखण्डम ॥
(इय हिमवत्पादनि सृता । इति मत्स्यपुरा-णम । ११३ ।२१॥ अनया सह सरय सङ्गता । इति कालिकापुराणम । ७३ अ ॥ इयन्तु तीर्थस्थानानामन्यतमा । अत्र नर स्नात्वा महादेव समभ्यर्च्य यथाशक्ति चरु निवेद्य च सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फल लभते । इति महाभारतम । ३ । ८२ । ९९ ॥ इय हि पीठ स्थानानाम अन्यतमा । अत्र भगवती नन्दिनी रूपेण विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३ । ९९ ।
"शिवकुण्डे शुभानन्दा नन्दिनी देविकातटे ॥'
युधिष्ठिरस्य पत्नीविशेष । यथा, महाभारते । १ । ९५ । ७६ ।
"युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य शैव्यस्य देविका नाम कन्या स्वयवरा लेभे । तस्या पुत्त्र जनयामास यौधेय नाम ॥") धुस्तूर । इति भावप्रकाश ॥ देवसम्बन्धिनि, त्रि ॥

देविल , त्रि (दीव्यति आनन्देनेति । दिव+"गुपादिभ्य कित ।" उणा १ । ५७ । इति इलच ।) धार्म्मिक । इत्युणादिकोष ॥

देवी स्त्री, (दीव्यतीति । दिव+अच ततो ङीष ।) दुर्गा । इति धरणी ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।८४।२।
"देव्या यया ततमिद जगदात्मशक्त्या
नि शेषदेवगणशक्तिसमूहमूर्त्त्या ॥")
नाट्योक्तौ कृताभिषेका राजपत्नी । इत्यमर । १।७।१३॥ मूर्व्वा । (यथा भावप्रकाशे ।१।१।
"मूर्व्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी स्रुवा ॥")
पृक्का । इति मेदिनी । वे १२ ॥ (देवाना पत्नी । ङीष ।) सामान्यदेवपत्नी । यथा, देवीना दक्षिणायने इति स्मृति ॥ ब्राह्मणस्त्रीनामोप-पदम् । यथा देव्यन्ता हि स्त्रियो मता । इत्यु-द्वाहतत्त्वम् ॥ अपि च, कर्म्मविपाके ।
"देव्यन्ताश्च स्त्रिय सर्व्वा दास्यन्ता शूद्र-योनय ॥"
आदित्यभक्ता । लिङ्गिनी । वन्ध्याकर्कोटकी । शालिपर्णी । महाद्रोणी । पाठा । नागरमुस्ता । महोत्पल । हरीतकी । अतसी । श्यामानाम-पक्षिजाति । इति राजनिर्घण्ट ॥ (उपनिष

हविशेष । स तु अथर्व्ववेदान्तर्गत । यथा, मुक्तिकोपनिषदि ।

"त्रिपुरातापनी देवी त्रिपुराकटभावना ॥")

देवीकोट, पु, (देव्याः कोटो दुर्गमिव ।) वाण पुरम । इति त्रिकाण्डशेष ॥

देवेज्य, पु, (देवानामिज्य पूज्य ।) वृहस्पति । इति शब्दरत्नावली ॥

देवेष्ट, पु, (देवानामिष्ट प्रिय ।) महामेदा । गुग्गुलु । इति राजनिघण्ट ॥ देववाञ्छिते, त्रि ॥

देवेष्टा, स्त्री (देवानामिष्टा ।) वनवीजपूरक । इति राजनिघण्ट ॥

देवोद्यान क्ली, (देवानां उद्यान वनम ।) देवाना वनम । तद्यथा । वैभ्राजम । मिश्रकम । मिश्र-कारणम । चैत्ररथम । इति त्रिकाण्डशेष ॥

देश पु, (दिश्यते निर्दिश्यते इति । दिश निर्देशे + कर्म्मणि घञ ।) भूगोलभागविशेष । इति सिद्धान्तमञ्जरी ॥ जनपदे जनपदसमुदाये जनपदैकदेशे सजलनिर्जलस्थानमात्रे च । इत्य मरटीकायां भरत ॥ स त्रिविध । जाङ्गल अनप साधारणश्च । तत्पर्य्याय । जनपद १ नीवृत २ विषय ३ उपवर्त्तनम ४ । इति राज निघण्ट ॥ प्रदेश ५ राष्ट्रम ६ । इति शब्द-रत्नावली ॥ * ॥ अथ देशे वर्णनीयानि । रत्नम १ खनि २ द्रव्यम ३ पण्यम ४ धान्यम ५ करोद्भव ६ दुर्गग्राम ७ जनाधिक्यम ८ नदी मातृकतादि ॥ * ॥ अथ ग्रामे वर्णनीयानि । घाषम १ लता २ वृक्ष ३ सर ४ पशुपुष्टि ५ क्षेत्रम ६ अरघट्ट ७ केदार ८ ग्रामेयीसुखम ९ विभ्रम १० । इति कविकल्पलता ॥ * ॥

अथ मध्यदेशीयजनपदा यथा —

"तत्रिमे कुरुपाञ्चाला शाल्वाश्चैव सजाङ्गला ।
शूरसेना भद्रकारा बोधका सपटच्चरा ॥
मत्स्या किराता कुल्याश्च कुन्तय कान्ति कोशला ।
आवन्ताश्च कलिङ्गाश्च लोकाश्चैवान्धकै सह ॥
मध्यदेशा जनपदा प्रायश परिकीर्त्तिता ॥"

अथ उदीच्या देशा यथा,—

"वाह्लीका वाटधानाश्च आभीरा कालतोयका ।
परन्ध्राश्चैव शूद्राश्च पह्लवाश्चात्मखण्डिका ॥
गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रका ।
शका द्रुह्या पुलिन्दाश्च पारदा हारमूर्त्तिका ॥
रामठा कण्टकाराश्च केकया दशमानिका ।
क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ॥
आत्रेयोऽथ भरद्वाज प्रस्थला सदशेरका ।
लम्पकास्तलगानाश्च सैनिका सह जाङ्गलै ॥
एते देशा उदीच्यास्तु प्राच्यान्देशान्निबोधत ॥"

अथ प्राच्या देशा यथा,—

"अङ्गवङ्गा मद्गुरका अन्तर्गिरिवहिर्गिरा ।
तत प्रवङ्गा मातङ्गा मलदा मलवर्त्तका ॥
सुह्मोत्तरा प्रविजया मार्गवाङ्गेयमालवा ।
प्राग्ज्योतिषाश्च पुण्ड्राश्च विदेहास्ताम्रलिप्तका ॥
शाल्वा मागधगोनर्द्दा प्राच्या जनपदा स्मृता ॥"

अथ दक्षिणापथदेशा यथा,—

"तथापरे जनपदा दक्षिणापथवासिन ।
पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चोला कुल्यास्तथैव च ॥
सेतुका मुषिकाश्चैव कुपथा वारवासिका ।
नवराष्ट्रा माहिषका कलिङ्गाश्चैव सर्व्वश ॥
कावेराश्च सहैषीकैराटव्या शवरास्तथा ।
पुलिन्दा विन्ध्यमूषीका वैदर्भा दण्डकै सह ॥
कुलीयाश्च शिरालाश्च रूपसास्तापसै सह ।
तथा तैत्तिरकाश्चैव सर्व्वे कारस्करास्तथा ॥
नासिकाद्याश्च ये चान्ये ये चैवान्तरनर्म्मदा ।
भानुकच्छा समाहेया सह सारस्वतैस्तथा ॥
कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च आनर्त्ताश्चार्व्वुदै सह ।
इत्येते अपरान्ताश्च शृणु ये विन्ध्यवासिन ॥"

अथ विन्ध्यवासिदेशा यथा —

"मालवाश्च करूषाश्च मेकलाश्चोत्कलै सह ।
उत्तमार्णा दशार्णाश्च भोजा किष्किन्धिकै सह ॥
तोषला कोशलाश्चैव त्रैपुरा वैदिकास्तथा ।
तुमुरास्तुम्बुराश्चैव पटुमान्निषधै सह ॥
अनूपास्तुण्डिकेराश्च वीतिहोत्रा अवन्तय ॥
एते जनपदा ख्याता विन्ध्यपृष्ठनिवासिन ॥"

पर्व्वताश्रयिदेशा यथा,—

"अतो देशान प्रवक्ष्यामि पर्व्वताश्रयिणश्च ये ।
निहारा हंसवर्णाश्च कुपथा अपथा खशा ॥
कुथप्रावरणाश्चैव ऊर्णा दर्भा समुद्गका ।
त्रिगर्त्ता मण्डलाश्चैव किराताश्चामरै सह ॥"

इति मत्स्यपुराणम ॥

अपि च ।

"देशव्यवस्था देवेशि । कथ्यते शृणु तत्परा ।
वैद्यनाथ समारभ्य भुवनेशान्तग शिवे । ॥
तावद्वङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यति ।
रत्नाकर समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तग शिवे । ।
वङ्गदेशो मया प्रोक्त सर्व्वसिद्धिप्रदर्शक ॥
जगन्नाथात पूर्व्वभागात कृष्णातीरान्तग शिवे ।
कलिङ्गदेश सम्प्रोक्तो वाममार्गपरायण ॥
कलिङ्गदेशमारभ्य पञ्चाशद्योजन शिवे । ।
दक्षिणस्यां महेशानि । कालिङ्ग परिकीर्त्तित ॥
सुब्रह्मण्य समारभ्य यावद्देवो जनार्द्दन ।
तावत केरलदेश स्यात तन्मध्ये सिद्धकेरल ॥
रामेश्वरात चक्रदेशात हंसकेरलनामक ।
अनन्तशैलमारभ्य यावत स्यादव्यय परे ॥
तावत सर्व्वशनामा तु केरल परिकीर्त्तित ।
शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकम ॥
तावत काश्मीरदेश स्यात पञ्चाशद्योजना-त्मकम ॥
कालेश्वर श्वेतगिरि त्रैपुर नीलपर्व्वतम ॥
कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिमूर्द्धनि ।
त्रिपञ्चक समारभ्य मध्ये चोज्जयिनी शिवे । ॥
माञ्जारतीर्थं राजेन्द्र । कोलापुरनिवासिनी ।
तावद्देशो महाराष्ट्र कर्णाटस्याभिगोचर ॥
जगन्नाथादूर्द्धभागमर्व्वाक श्रीभ्रमराम्बिकात ।
तावदन्ध्राभिधो देश सोराष्ट्र शृणु सादरम ॥
कोङ्कणात पश्चिम तीर्थं समुद्रप्रान्तगोचरम ।
हिङ्गुलाजान्तको देवि । दशयोजनदेशत ॥
सौराष्ट्रदेशो देवेशि । तस्मात्तु गुर्ज्जराभिध ।
श्रीशैलन्तु समारभ्य चोलेशान्मध्यभागत ॥
तैलङ्गदेशो देवेशि । ध्यानाध्ययनतत्पर ।
सुराम्बिकां समारभ्य मलयाद्र्यन्तग शिवे । ॥
मलयालाभिधो देशो मन्त्रसिद्धिप्रवर्त्तक ।
रामनाथ समारभ्य श्रीरङ्गान्त विलेश्वरि । ॥
कर्णाटदेशो देवेशि । साम्राज्यभोगदायक ।
ताम्रपर्णीं समासाद्य शैलाद्रिशिखरोद्भव ॥
अवन्तीसञ्ज्ञको देश कालिका तत्र तिष्ठति ।
भद्रकालीमहापूर्व्वं रामदुर्गाच्च पश्चिमे ।
श्रीविदर्भाभिधो देशो वैदर्भी तत्र तिष्ठति ॥
गुर्ज्जरात पूर्व्वभागे तु द्वारकातो हि दक्षिणे ।
मरुदेशो महेशानि । उच्चैतपस्तिपरायण ॥
श्रीकोङ्कणादधोभागे तापीत पश्चिमे पर ।
आभीरदेशो देवेशि । विन्ध्यशैले व्यवस्थित ॥
अवन्तीत पूर्व्वभागे गोदावर्य्यास्तथोत्तरे ।
मालवाख्यो महादेशो धनधान्यपरायण ॥
द्रविडतैलङ्गयोर्म्मध्ये चोलदेश प्रकीर्त्तित ।
लम्बकर्णाश्च ते प्रोक्तास्तद्देशो वान्तरे भवेत ॥
कुरुक्षेत्रात पश्चिमे तु तथा चोत्तरभागत ।
इन्द्रप्रस्थान्महेशानि । दशयोजनकद्वये ॥
पाञ्चालदेशो देवेशि । सौन्दर्य्यगर्व्वभूषित ।
पाञ्चालदेशमारभ्य म्लेच्छाद्दक्षिणपूर्व्वत ॥
काम्बोजदेशो देवेशि । वाजिराशिपरायण ।
वैदर्भदेशादूर्द्धञ्च इन्द्रप्रस्थाच्च दक्षिणे ॥
मरुदेशात पूर्व्वभागे वैराट परिकीर्त्तित ।
काम्बोजादुत्तभागे तु इन्द्रप्रस्थाच्च पश्चिमे ॥
पाण्ड्यदेशो महेशानि । महाशूरत्वकारक ।
गण्डकीतीरमारभ्य चम्पारण्यान्तक शिवे । ।
विदेहभू समाख्याता तैरभुक्ताभिध स तु ।
काम्बोजदेशमारभ्य महाम्लेच्छात्तु पूर्व्वके ।
वाह्लीकदेशो देवेशि । अश्वोत्पत्तिपरायण ॥
तप्तकुण्ड समारभ्य रामक्षेत्रान्तक शिवे । ।
किरातदेशो देवेशि । विन्ध्यशैलेऽवतिष्ठते ॥
करतोयां समारभ्य हिङ्गुलाजान्तक शिवे । ।
मुलतानदेशो देवेशि । महाम्लेच्छपरायण ॥
हिङ्गुपीठ समारभ्य मक्केशान्त महेश्वरि । ।
खुरासानाभिधो देशो म्लेच्छमार्गपरायण ॥
तन्मध्ये चोत्तरे देवि । ऐराक परिकीर्त्तित ।
काश्मीरन्तु समारभ्य कामरूपात्तु पश्चिमे ।
भोटान्तदेशो देवेशि । मानसेशाच्च दक्षिणे ॥
मानसेशादुत्तपूर्व्वं चीनदेश प्रकीर्त्तित ।
कैलासीर समारभ्य सरयू परित परे ॥
अमरर्ग्गं महेशानि महाचीनाभिधो भवेत ।
जटेश्वर समारभ्य योगिन्यन्त महेश्वरि । ॥
नेपालदेशो देवेशि । शिलहट्ट शृणु प्रिये । ।
गणेश्वर समारभ्य महोदध्यन्तग शिवे । ॥
शिलहट्टाभिधो देश पर्व्वते तिष्ठति प्रिये । ।
वङ्गदेश समारभ्य भुवनेशान्तग शिवे । ॥

गौडदेशं समाख्यात सर्व्वविद्याविशारद ।
गौडदेशात पूर्व्वभागे आर्य्यावर्त्तात्तु चोत्तरे ॥
तैरभुक्तात पश्चिमे तु महापूर्य्याश्च सव्वत ।
महाकोशलदेशश्च सूर्य्यवंशपरायण ॥
यासेश्वर समारभ्य तप्तकुण्डान्तक शिवे ।
मगधाख्यो महादेशो यात्राया न हि दृष्यति ॥
दक्षोत्तरक्रमेणैव क्रमात कीकटमागधौ ।
चरणाद्रि समारभ्य गृध्रकूटान्तक शिवे ॥
तावत कीकटदेश स्यात्तदन्तमागधो भवेत ।
जगन्नाथप्रान्तदेशश्चोत्कल परिकीर्त्तित ॥
कामगिरि समारभ्य द्वारकान्त महेश्वरि ।
श्रीकुन्तलाभिधो देशो हूण इत्यु महेश्वरि ॥
कामगिरेर्दक्षभागे मरुदेशात्तथोत्तरे ।
हूनदेश समाख्यात शूरास्तत्र रमन्ति च ॥
अथाम्बष्ठ समारभ्य कोटिदेशस्य मध्यग ।
समुद्रप्रान्तदशो हि कोङ्कण परिकीर्त्तित ॥
ब्रह्मपुत्रात कामरूपात मध्यभागे तु कैकय ।
मागधाद्दक्षभागे तु विन्ध्यात पश्चिमत शिवे ॥
सारसनाभिधो देश सूर्य्यवंशप्रकाशक ।
हस्तिनापुरमारभ्य कुरुक्षेत्राच्च दक्षिणे ॥
पाञ्चालपूर्व्वभागे तु कुरुदेश प्रकीर्त्तित ।
मरुदेशात पूर्व्वभागे कामाद्रेर्दक्षिणे शिव ॥
सिंहलाख्यो महादेश सर्व्वदेशोत्तमोत्तम ।
शिलहट्टात पूर्व्वभागे कामरूपात्तथोत्तरे ॥
पुलिन्ददेशो देवेशि । नरनारायण पर ।
गणेश्वरात पूर्व्वभागे समुद्रादुत्तरे शिवे ॥
कच्छदेश समाख्यात सुदेश इत्यु सादरम् ।
पुलिन्दादुत्तरे भागे कच्छाच्च पश्चिमे शिवे ॥
मतस्यदेश समाख्यातो मतस्यबाहुल्य कारक ।
वैराटपाण्ड्ययोर्मध्ये पूर्व्वदक्षक्रमेण तु ॥
मद्रदेश समाख्यातो माद्रीहा तत्र तिष्ठति ।
शूरसेनात पूर्व्वभाग गण्डक्या पश्चिमे शिवे ॥
सौवीरदेशो देवेशि । सर्व्वदेशाधमाधम ।
अवन्तीत पश्चिमे तु वैदर्भाद्दक्षिणोत्तरे ॥
नाटदेश समाख्यातो वर्व्वर इत्यु पार्व्वति ॥
मायापुर समारभ्य सप्तश्रृङ्गात्तथोत्तरे ॥
वर्व्वराख्यो महादेश सैन्धव इत्यु सादरम ।
लङ्काप्रदेशमारभ्य मक्कान्त परमेश्वरि ॥
सैन्धवाख्यो महादेश पर्व्वते तिष्ठति प्रिये ।
एते षटपञ्चाशद्देशा मया प्रोक्ता महेश्वरि ॥
एतन्मध्येऽपि देवेशि । देशभेदा ह्यनेकश ।
कोटिश सन्ति देवेशि । एते मुख्या प्रकीर्त्तिता ॥
रहस्यातिरहस्यञ्च गोपय पशुसङ्कटे ।
इति सङ्क्षेपत प्रोक्त किमन्यत श्रोतुमिच्छसि ॥"

इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटल ॥

देशक त्रि (दिशतीति । दिश आदेशे+"ण्वुल तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल ।) शास्ता । इति हेमचन्द्र । ३ । १५२ ॥
"तथोन्मार्गप्रवृत्तस्य यास्तु सन्मार्गदेशक ।
सत्तु मेऽतिथय श्लाघ्या वित्तदाने तथाश्रये ॥"

इति मार्कण्डेये । १६ । १७ ॥

देशकारी, स्त्री, रागिणीविशेष । हनूमन्मते मेघरागस्य भार्य्या । अस्या जाति सपूर्ण ग्रह षड्जस्वर गानसमय वर्षर्त्तौ निशान्त । अस्या स्वरूप सुन्दरस्त्री तिलयुक्तानना कमलपत्राक्षी दाडिमस्तनी गौराङ्गी बिम्बोष्ठी मुक्ताहारकण्ठी कर्पूरचन्दनलिप्ताङ्गी सा च हारा नायकेन सहोपविश्य हावभावकटाक्षान कुर्व्वती । सङ्गीतदर्पणमते अस्या गानसमय प्रातर्वैराटीरागिण्या सह । अस्या स्वरूप नायकेन सह केलिकौतुकरता श्यामा केशभारा जितशरत्पूर्णचन्द्रानना अनङ्गराजिताङ्गी काञ्चनकलसद्युतिहारिकुचा कमलनयना मृदुभाषिणी । इति सङ्गीतशास्त्रम ॥

देशरूप, क्ली, (निश्यते इति । दिश+कर्म्मणि घञ । देशस्य हेतुयुक्तिदेशकालपात्रादिभिर्दिश्यमानस्य रूपम् । यद्वा, देशस्य देशानुरूपाचारस्य रूपम ।) उचितम । इत्यमर । २ । ८ । २४ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १ ७ । ५ ।
"चौर्य्यग्रहणवृत्तिश्च यथा धर्म्म प्रकीर्त्तितम ।
लघुना देशरूपेण ग्रन्थयोगेन भारत ॥")

देशाखी, स्त्री, रागिणीविशेष । हनमन्मते हिन्दोलरागस्य द्वितीयरागिणी । तस्या जाति षाडव ग्रह गान्धारस्वर गानसमय वसन्तर्त्तौ पूर्व्वाह्ण । अस्या स्वरूपम । सुरूपा नारी चन्द्रवदना क्रोधना कलहप्रिया रोमहर्षा निष्कोषकरवालकरा मल्लवत धलावगुण्ठित बाहुवक्षा बलमर्द्दितकाचस्थापितशत्रुपक्षा सर्व्वदा स्वसमीपस्थापितनायका च । रागमालामते तु तस्या स्वरूप मल्लवत परस्पर मल्लक्रीडाया नियुक्ता । सा क्रीडामल्लकाष्ठो तच्छेषणप्रसारादुत्तोलनभूमिलुण्ठनादिरूपा । कालिनाथमते वसन्तरागस्य भार्य्या । सङ्गीतदर्पणमते अस्या जाति सपूर्ण । अस्या स्वरूप कर्पूरादपि कमनीयाङ्गी कमलराजितनयना हर्षयुक्ता रसिका अतिधीरा किञ्चितसङ्कुचिता दीर्घभुजा मल्लनृतिमोचिनी च । इति सङ्गीतशास्त्रम ॥

देशान्तर, क्ली, (अन्यो देश । मयरव्यसकादिवत समास ।) सुमेरुलङ्कयोर्मध्यरेखास्वरूपदेशस्वदेशयोरन्तरयोजनम् । इति सिद्धान्तरहस्यम ॥ ये उदयान्तरकर्म्मणा लङ्कायामौदयिका ग्रहा जातास्ते देशान्तरकर्म्मणा स्वपुरोदयिका स्यु । तच्च द्विविध एक पूर्व्वापर द्वितीय याम्योत्तर तच्चरसञ्ज्ञमुक्तम । यथा,—
"येऽनेन लङ्कोदयकालिकास्ते
देशान्तरेण स्वपुरोदये स्यु ।
देशान्तर प्रागपर तथान्यत
याम्योत्तर तच्चरसञ्ज्ञमुक्तम् ॥"

इति सिद्धान्तशिरोमणि ॥*॥

देशान्तरपरिभाषाया तूक्तम्तु ।
"वाचो यत्र विभिद्यन्ते गिरिर्व्वा व्यवधायक ।
महानद्यन्तर यत्र तद्देशान्तरमुच्यते ॥
देशनामनदीभेदान्निकटोऽपि भवेद्यदि ।
तत्तु देशान्तर प्रोक्त स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥
दशरात्रेण या वार्त्ता यत्र न श्रूयतेऽथवा ॥
इत्यपरे ।
देशान्तर वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम ।
चत्वारिंशद्वदन्त्येके त्रिंशदेके तथैव च ॥"

इत्युद्वाहतत्त्वम ॥

" मुनिद्वयवचनोक्तवागादियोजनादिभेदस्याप्रक्षयाथम एव व्याख्यायते त्रितयवैशिष्ट्ये त्रिंशद्योजनाभ्यन्तरे द्वितयवैशिष्ट्ये तदुपरि एकवैशिष्ट्ये चत्वारिंशद्योजनोपरि वागीगिरिमहानद्यन्तरितत्वभेदाभावेऽपि षष्टियोजनोपरि वैदेशम ।" इति शुद्धिचिन्तामणि ॥

देशिक, पु, (देशे प्रसित इति । देश+ठक ।) पथिक । इति हेमचन्द्र । ३ । १५७ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ५ । १ ।
"अदेशिको यथा सार्थ सर्व्व कृच्छ्र समृच्छति ।
अनायका तथा सेना सर्व्वान्दोषान समृच्छति ॥")
गुरु । यथा देशिको ग्लमन्त्रेण इत्यागम ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १४७ । ४२ ।
"धर्म्मात्मा देशिक साक्षात स भविष्यति धर्म्मभाक ।
धर्म्मविद्भि सदैवेशो नमस्काय्य सदोद्यतै ॥")

देशिनी, स्त्री, (दिशतीति । दिश आदेशे+णिनि । स्त्रियां ङीप ।) तर्ज्जनी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम । १ । १६ ।
"कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्र करस्य च ।
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात ॥")

देशी, स्त्री, रागिणीविशेष । हनमन्मते दीपकरागस्य भार्य्या । अस्या जाति षाडव ग्रह ऋषभस्वर गानसमय ग्रीष्मर्त्तौ मध्याह्न । अस्या स्वरूप सुरूपा नारी हरिद्वसना अलङ्कृता यौवनमदेन कामासक्ता सती नायकगृहनागारमागत्य निधुवनरता च । भरतमत तु मेघरागस्य पत्नी । सङ्गीतदर्पणमते हिन्दोलरागस्य भार्य्या । तस्या गानसमय यामयुगलम । तस्या स्वरूपम । निद्रायुक्तनयना आलस्ययुक्ता प्रियाभिमुखी नायकस्य निद्राभञ्जनार्थं मनोरञ्जनतान गायन्ती रमणेच्छया रचितवेशा । भूषणगणशोभिता गौराङ्गी परिहितहरिद्वर्णशाटिका । इति सङ्गीतशास्त्रम ॥ (सङ्गीतभेद । यथा सङ्गीतदर्पणे । १ । ३—६ ।
"गीत वाद्य नर्त्तनञ्च त्रय सङ्गीतमुच्यते ।
मार्गदेशी विभागेन सङ्गीत द्विविध मतम ॥
द्रुहिणेन यदन्विष्ट प्रयुक्त भरतेन च ।
महादेवस्य पुरतस्तन्मार्गाख्य विमुक्तिदम ॥
तत्तद्देशस्थया रीत्या यत स्याल्लोकानुरञ्जनम ।
देशे देशे तु सङ्गीत तद्देशीत्यभिधीयते ॥")

देश्य, क्ली, (दिश्यते इति । दिश+कर्म्मणि ण्यत ।) पूर्व्वपक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥ देशाई, त्रि ॥ (देशे भव । देश+"दिगादिभ्यो यत ।" ४ ।

३ । ५४ । इति यत् ।) देशभवे । यथा राज तरङ्गिण्याम् । ३ । ६ ।
"भोगाय देश्यभिक्षूणां वज्रभास्वान्नतप्रभा ॥")

देधृ, त्रि, (ददातीति । दा + "गादाभ्यामिधुच ।" उणां ३ । १६ । इति इधुच ।) दाता । द्रुहम । इति हैमचन्द्र ॥ रजक । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥

देह, पु क्ली (देग्धि प्रतिदिनम् । दिह वृद्धौ + अच ।) शरीरम् । इत्यमर । २ । ६ । ७१ । न्यायमते पृथिव्या देह योनिजम् अयोनिजञ्च । योनिज जरायुजमण्डजञ्च । अयोनिज स्वेदजोद्भिदादिकम् । नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम । जलीय देहमयोनिज वरुणलोके प्रसिद्धम । तैजस देहमयोनिज सूर्य्यलोके प्रसिद्धम । वायोर्देहमयोनिज तदेव पिशाचादीनाम । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ * ॥

अथ नरकभोगदेहविवरणम् । तत्र यम प्रति सावित्रीप्रश्न ।
"स्वदेहे भस्मसाद्भूते यान्ति लोकान्तर नरा ।
केन देहेन वा भोग भुञ्जते च शुभाशुभम ॥
सुचिर क्लेशभोगेन कथ देहो विनश्यति ।
देहो वा किंविधो ब्रह्मन् । तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥"
यमस्योत्तरम ।
"शृणु देहविवरण कथयामि यथागमम ।
पृथिवी वायुराकाशस्तेजस्तोयमिति स्फुटम् ॥
देहिनां देहबीजञ्च स्रष्टु सृष्टिविधौ परम ।
पृथिव्यादिपञ्चभूतैर्यो देहो निर्म्मितो भवेत ॥
स कृत्रिमो नश्वरश्च भस्मसाच्च भवेदिह ॥
वृद्धाङ्गुष्ठप्रमाणञ्च यो जीवपुरुष कृत ।
बिभर्त्ति सूक्ष्मदेहन्त तद्रूप भोगहेतवे ॥
स देहो न भवेद्भस्म ज्वलदग्नौ यमालये ।
जले न नष्टो देही वा प्रहारे सुचिरे कृते ॥
न शस्त्रे च न चास्त्रे च न तीक्ष्णकण्टके तथा ।
तप्तद्रवे तप्तलौहे तप्तपाषाण एव च ॥
प्रतप्तप्रतिमाश्लेषेऽप्यत्यूर्द्ध्वपतनेऽपि च ।
न च दग्धो न भग्नश्च भुङ्क्ते सन्तापमेव च ॥
कथित देहवृत्तान्तकारणञ्च यथागमम ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

ईश्वरदेहस्य प्रमाण यथा,—
"यन्मे गुह्यतम देह सर्व्वग तत्त्वदर्शिन ।
प्रविष्टा मम सायुज्य लभन्ते योगिनोऽव्ययम् ॥"
इति कूर्म्मपुराणम ॥

देहकोष, पु, (देहस्य कोष इव आवरकत्वात ।) पक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पाखा इति भाषा ॥

देहक्षय, पु, (देहस्य क्षयो हानिर्यस्मात ।) रोग । इति शब्दचन्द्रिका ॥

देहद, पु, (देह ददाति यद्वा दायति स्वतादि शोधयतीति । दा दाने दैप शोधने वा + "आतोऽनुपसर्गे क ।" ३ । २ । ३ । इति क ।) पारद । इति राजनिर्घण्ट ॥ (देहदातरि, त्रि ॥)

देहदुर्गन्धता, स्त्री, (देहस्य दुर्गन्धता) शरीर दौर्गन्ध्यम् । तन्नाशकौषध यथा,—
"अर्ज्जुनस्य च पुष्पाणि जम्बुपत्रयुतानि च ।
सलोध्राणि च तल्लेपो देहदुर्गन्धता हरेत ॥"
इति गारुडे १६४ अध्याय ॥

देहधारक क्ली स्त्री, (देह धारयतीति । धारि + "ण्वुल्तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल ।) अस्थि । इति हैमचन्द्र । ३ । २६ ॥

देहधि, पु, (देहो धीयते अस्मिन्निति । देह + धा + आधारे कि ।) पक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पाखा इति भाषा ॥

देहधृक, [ज] पु, (देहे धर्व्वति सञ्चरतीति । धृज + क्विप ।) वायु । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते । २ । १ ।
"वायुर्वक्त्रसञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक ॥")

देहभृत, पु (देह बिभर्त्तीति । देह + भृ + क्विप तुगागमश्च ।) जीव । इति हैमचन्द्र । ६ । २ ॥ (यथा, रघौ । ८ । ५१ ।
"धिगिमा देहभृतामसारताम ॥")

देहयात्रा, स्त्री, (देहस्य यात्रा लोकान्तरगमनम् ।) यमपुरीगमनम । मरणम । (देहाय देहरक्षणाय या यात्रा उद्यमादि ।) भोजनम । इति मेदिनी । रे, २६८ ॥ (यथा, भागवते । ४ । २३ । २ ।
"अतीव भर्त्तुर्व्रतधर्म्मनिष्ठया
शुश्रूषया चारषदेहयात्रया ।
नाविन्दतार्त्ति परिकर्शितापि सा
प्रेयस्करस्पर्शनमाननिर्वृति ॥")

देहला, स्त्री, (देह लाति देहस्य पुष्टि ददातीति । देह + ला + क टाप । सेवनेन प्रथम पुष्टिवर्णादिप्रदानादस्यास्तथात्वम ।) मद्यम । इति शब्दचन्द्रिका ॥

देहलि, पु, (दिह + भावे घञ । देहो लेपस्त लाति गृह्णातीति । देह + ला + बाहुलकात कि ।) देहली । इति शब्दरत्नावली ॥

देहली स्त्री (देह लेप लातीति । देह + ला + "आतोऽनुपसर्गे क ।" ३ । २ । ३ । इति क । गौरादित्वात ङीष ।) गृहावग्रहणी । इत्यमर । २ । २ । १३ ॥ द्वारपिण्डिका । द्वाराग्रस्थानम । इति दीक्षित ॥ चातिना इति ख्याता इति केचित ॥ अध उडुम्बरम । ततशिलाया अधोदारुपाषाणो वा । इति स्वामी ॥ इत्यमरटीकायां भरत ॥ (यथा, मेघदूते । ८७ ।
"शेषान् मासान गमनदिवसस्थापितस्यावधेर्वा विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीमुक्तपुष्पै ॥")

देहसार, पु, (देहस्य सार ।) मज्जा । इति राजनिर्घण्ट ॥

देहात्मवादी, [न] त्रि, (देहमेवात्मान परब्रह्म वदतीति । वद + णिनि ।) चार्व्वाक । तस्येद मतम । शरीरमेवात्मा प्रज्वलितगृहात स्वपुत्र परित्यज्यापि स्वस्य निर्गमदर्शनात स्थूलोऽह कृशोऽहमित्यनुभवाच्च । अत्र प्रमाणम । देहमात्र चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता । इति शारीरिकसूत्रभाष्यम् ॥
अपि च ।
"आत्मास्ति देहाद्व्यतिरिक्तमूर्त्ति-
र्भोक्ता स लोकान्तरित फलानाम ।
आशेयमाकाशतरो प्रसूनात
प्रथीयस स्वादुफलप्रसूतौ ॥"
इति प्रबोधचन्द्रोदय ॥

देहिका, स्त्री, (देग्धीति । दिह वृद्धौ + ण्वुल । टापि अत इत्वम् ।) कीटविशेष । तत पर्य्याय । वटि २ उपादिक ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ उपजिह्विका ४ उतपादिका ५ उद्दिहिका ६ दिवी ७ । इति हारावली ॥

देही, [न] (देहोऽस्यास्तीति । देह + इनि ।) शरीरी । प्राणी । अस्य गुणा यथा,—
"बुद्ध्यादिषटक सङ्ख्यादिपञ्चक भावना तथा ।
धर्म्माधर्म्मौ गुणा एते आत्मन स्युश्चतुर्द्दश ॥"
अय इन्द्रियाद्यधिष्ठाता पुण्यपापाश्रय । ज्ञानसुखादियोगतो मानसप्रत्यक्षविषय । पर देहादौ प्रवृत्त्यादिनानुमेय । अहमित्याकारप्रत्ययाश्रय । मनोमात्रस्य गोचर । विभु परममहत्त्ववान । इति भाषापरिच्छेद ॥
तथा च । श्रीभगवद्गीतायाम् ।
"देही नित्यमवध्योऽय देहे सर्व्वस्य भारत ।
तस्मात युद्धाय युज्यस्व नैन पापमवाप्स्यसि ॥"
अपि च ।
"देहिनोऽस्मिन यथा देहे कौमार यौवन जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥"

दै, प शोधने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वां परस्मै अनिट ।) पित्त्वाद्दासञ्ज्ञाभावे यगादौ दायते इत्यादि । शोधनमिह शुद्धीकरणम । दायति ताम्रमम्लेन लोक । अवपूर्व्व शुक्लीभावे (अत्र अकर्म्मक ।) श्विन्दते श्वेतते चीणि स्यु शुक्लत्वेऽवदायति । इति भट्टमल्ल । इति दुर्गादास ।

दैतेय, पु, (दितेरपत्य पुमान । दिति + "स्त्रीभ्यो ढक ।" ४ । १ । १२० । इति ढक ।) दैत्य । इत्यमर । १ । १ । १२ ॥ (यथा हरिवंशे । १८२ । ७६ ।
"जय बाण महाबाहो । दैतेय देवपूजित ।
यदर्थमवतीर्णोऽसि तत कर्म्म सफलीकुरु ॥")

दैत्य, पु, दितेरपत्य ("दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्य ।" ४ । १ । ८५ । इति ण्य ।) असुर । इत्यमर । १ । १ । १२ ॥ (यथा, मनु । १२ । ४८ ।
"तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणा ।
नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गति ॥")
दितिसम्बन्धिनि, त्रि ॥

दैत्यगुरु, पु, (दैत्यानां गुरु ।) शुक्र । इत्यमर । १ । ३ । २५ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १०४ । २४ ।
"आज्ञार्थमानास्पदभूतिवस्त्र
प्राप्नुवन्ति दैत्यगुरुस्तृतीये ॥")

दैत्यदेव, पु, (दैत्यानां देव ।) वरुण । इति त्रिकाण्डशेष ॥ वायु । इति हैमचन्द्र । ४ । १७२ ॥

दैत्यनिसूदन, पु, (निसूदयतीति । नि+सूद+णिच्+ ल्यु । दैत्यानां निसूदनः नाशकः ।) विष्णुः । इति पुराणम् ॥

दैत्यपुरोधाः [स्] पु, (दैत्यानां पुरोधाः पुरोहितः ।) शुक्रः । इति हारावली । ३६ ॥

दैत्यमाता, [ऋ] स्त्री, (दैत्यानां माता ।) दितिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दैत्यमातृमात्रम् । यथा, हरिवंशे । १६६ । १२ ।
"अदितिर्दितिर्दनुश्चैव सिंहिका दैत्यमातरः ॥") दैत्यपरिमाणकर्त्तरि, त्रि ॥

दैत्यमेदज, पु, (दैत्यमेदात् जायते इति । दैत्यमेद+जन+ड ।) भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पृथिव्याम्, स्त्री । मधुकैटभमेद जातत्वात् ॥

दैत्ययुग, क्ली (दैत्यानां युगम् ।) दैत्यानां युगविशेषः । तत् द्वयपारमार्थिक द्वादशसहस्र वर्षाणि । मनुष्यमानेन चतुर्युगसंख्यम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दैत्या, स्त्री, (दितेरियमिति अण् । ततष्टाप् ।) सुरानामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । । १०३ ॥ चण्डौषधिः । इति मेदिनी । य, ३० ॥ मद्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दैत्यभार्य्या च ॥

दैत्यारि, पु (दैत्यानामरिः ।) विष्णुः । इत्यमरः । १।१।१८ ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । २ । २८ ।
'दैत्यारेः कमलाकपोलमकरीलेखाङ्कितोरःस्थलः ।
प्रीतेऽस्मिन् वितरेषु जन्तुषु पुनः का नाम प्राप्तं कथा ॥")
देवता । इति मेदिनी । रे, १७ ॥

दैत्याहोरात्र पु, (दैत्यानामहोरात्रः ।) दैत्यानां दिवानिशम् । स मनुष्यमानेन वर्षैकसंख्यः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दैन क्ली (दीनस्य भावः । अण् ।) दीनता । (दिनस्य दिवसस्य इदम् । दिन+"तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) दिनसम्बन्धिनि, त्रि ॥

दैनन्दिन, त्रि, (दिने दिने भवः इत्यर्थे निपातनात् साधुः ।) दिनदिने भवम् । (यथा, भागवते । ३ । ११ । २६ ।
"एष दैनन्दिनः सर्गो ब्राह्मस्त्रैलोक्यवर्त्तनः ।
तिर्य्यङ्नृपितृदेवानां सम्भवो यत्र कर्म्मभिः ॥")
स्वार्थेऽव्ययं प्रतिदिनम् । इति निपातनसाध्यम् ॥

दैनन्दिनप्रलय पु (दैनन्दिनश्चासौ प्रलयश्चेति कर्म्मधारयः ।) प्रलयविशेषः । यथा,—
'चतुर्द्दशेन्द्रावच्छिन्ने ब्रह्मणो दिनसुच्यते ।
तावती ब्रह्मणो रात्रिः सा च ब्राह्मी निशा नृप ! ॥
कालरात्रिश्च सा ज्ञेया वेदेषु परिकीर्त्तिता ।
एवं सप्तकल्पजीवी मार्कण्डेयो महातपाः ॥
ब्रह्मलोकादधः सर्व्वे लोका दग्धाश्च तत्र वै ।
उत्थितेनैव सहसा सङ्कर्षणमुखाग्निना ॥
चन्द्रार्कब्रह्मपुत्राश्च ब्रह्मलोकं गता द्रुतम् ।
ब्रह्मरात्रे व्यतीते तु पुनश्च सृष्टिर्विधिः ॥
तस्य ब्राह्मीनिशायाश्च क्षुद्रप्रलय उच्यते ।
देवाश्च मुनयश्चैव तत्र दग्धा नराद्यः ॥
एवं त्रिंशद्दिवारात्रैर्ब्रह्मणो मास एव च ।
वर्षं द्वादशमासैश्च ब्रह्मसम्बन्धि चैव हि ॥
एवं पञ्चदशाब्दे च गते च ब्रह्मणो नृप ! ।
दैनन्दिनस्तु प्रलयो वेदेषु परिकीर्त्तितः ॥
अष्टौ रात्रिश्च सा प्रोक्ता वदविद्भिः पुरातनैः ।
तत्र सर्व्वे प्रनष्टाश्च चन्द्रार्कादिदिगीश्वराः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा मनविन्द्रा मानवादयः ॥
ऋषयो मुनयश्चैव गन्धर्व्वा राक्षसादयः ॥
मार्कण्डेयो लोमशश्च पेचकश्चिरजीविनः ।
इन्द्रद्युम्नश्च नृपतिश्चाकूपारश्च कच्छपः ।
नाडीजङ्घो वकश्चैव सर्व्वे नष्टाश्च तत्र वै ॥
ब्रह्मलोकादधः सर्व्वे लोका नागालयास्तथा ।
ब्रह्मलोकं ययुः सर्व्वं ब्रह्मलोकादधस्तथा ॥
गते दैनन्दिने ब्रह्मा लोकांश्च ससृजे पुनः ।
एवं शतायुः पर्य्यन्तं परमायुर्ब्रह्मणः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

दैनार, त्रि, दीनारमितस्वर्णजातवस्तु । दीनारे भवं दीनारस्येदं वेति (अण्) ष्यप्रत्ययः ॥

दैनिकी, स्त्री, (दिने भवः । दिन+"कालात् ठञ् ।" ४ । ३ । ११ । इति ठञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दिनभृतिः । एकदिनकर्म्म मूल्यम् । इति शब्दमाला ॥ (दिनभवे, त्रि ॥)

दैन्य, क्ली (दीनस्य भावः । दीन+ष्यञ् ।) कार्पण्यम् । इति हेमचन्द्रः । २।२३३ ॥ दीनता । यथा,
"यावन्नादैन्यपराश्च यस्य कलाहयन्ते मिथः त्वं प्रियं ।
त्वं वयोविलभितो मुखानि स दशग्रीवः कथं कथ्यताम् ॥"
इति मुरारिमिश्रः ॥
(अलङ्कारोक्तव्यभिचारिगुणभेदः । यथा साहित्यदर्पणे । ३ । १४१ ।
"दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकृत् ॥")

दैप, त्रि दीपसम्बन्धि । दीपस्येदमित्यर्थे (अण्) ष्यप्रत्ययः ॥

दैर्घ्य, क्ली, (दीर्घस्य भावः । दीर्घ+ष्यञ् ।) दीर्घत्वम् । तत्पर्य्यायः । आयामः २ । आरोहः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ११४ ॥ आरोहस्थाने आनाह इति भरतः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ११ । ३३ ।
"अपरस्यां चलकेतुः
शिखया याम्यग्राङ्गुलोच्छ्रितया ।
गच्छेद्यथा यथोदक्
तथा तथा दैर्घ्यमायाति ॥")

दैलीपि, पु, दिलीपराजपुत्रो रघुः । दिलीपस्यापत्यमिति णिप्रत्ययः (इञ्) ॥

दैव, क्ली, (देवस्येदम् । देव+"तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) देवतीर्थम् । तत् दक्षिणहस्ताङ्गुल्यग्रवर्त्ति । इत्यमरः । २ । ७ । ५१ ॥ (यथा, मनुः । २ । ५९ ।
"कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः ॥")

देवसम्बन्धिनि त्रि । यथा,—
"प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।
नापि दैवं न वा पित्र्यं यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
विवाहविशेषे, पु । इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ अस्य विवरणं उद्वाहशब्दे द्रष्टव्यम् । (दिवि भवः । दिव+अण् ।) दिविभवे त्रि ॥

दैव, क्ली पु (देवात् नियतादागतम् । देव+अण् ।) भाग्यम् । इत्यमरः । १ । १ । २८ ॥
"दैवाधीनं जगत् सर्व्वं जन्मकर्म्मशुभाशुभम् ।
संयोगाश्च वियोगाश्च न च दैवात् परं बलम् ॥
कृष्णायत्तश्च तद्दैवं स दैवात् परतस्ततः ।
भजन्ति सततं सन्तः परमात्मानमीश्वरम् ॥
दैवं वर्द्धयितुं शक्तः क्षयं कर्त्तुं स्वलीलया ।
न दैववद्धस्तद्भक्तश्चाविनाशी च निर्गुणः ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥ * ॥
मनुरुवाच ।
'दैवे पुरुषकारे च किं ज्यायस्तद्ब्रवीतु मे ।
अत्र मे संशयो देव ! छेत्तुमर्हस्यशेषतः ॥
मत्स्य उवाच ।
स्वमेव कर्म्म दैवाख्यं विद्धि देहान्तरार्ज्जितम् ।
तस्मात् पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥
प्रतिकूलं यथा दैवं पौरुषेण विहन्यते ।
मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यमुत्थानशालिनाम् ॥
येषां पूर्व्वकृतं कर्म्म सात्त्विकं मनुजोत्तम ! ।
पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्दृश्यते फलम् ॥
कर्म्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् ।
कृच्छ्रेण कर्म्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम् ॥
पौरुषेणाप्यते राजन् ! मार्गितव्यं फलं नरैः ।
दैवमेव विजानन्ति नराः पौरुषवर्ज्जिताः ॥
तस्मात्त्रिकालसंयुक्तं दैवन्तु सफलं भवेत् ।
पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव ! ॥
दैवं पुरुषकारश्च कालश्च मनुजोत्तम ! ।
त्रयमेव मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावहम् ॥
कृषिवृष्टिसमायोगात् दृश्यन्ते फलसिद्धयः ।
तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन ॥
तस्मात् सदैव कर्त्तव्यं सधर्म्मं पौरुषं नृभिः ।
एवन्तु प्राप्नुवन्तीह परलोके फलं ध्रुवम् ॥
नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान् न च दैवपरायणाः ।
तस्मात् सदैव यत्नेन पौरुषे यत्नमाचरेत् ॥
त्यक्त्वालसान् दैवपरान् मनुष्या-
नुत्थानयुक्तान् पुरुषान् हि लक्ष्मीः ।
अन्विष्य यत्नाद्वृणुते नृपेन्द्र !
तस्मात् सदोत्थानवता हि भाव्यम् ॥"
इति मत्स्यपुराणे १९५ अध्यायः ॥

दैवकी, स्त्री, (देवकी एव । स्वार्थे अण् । ततो ङीष् ।) कृष्णमाता । वसुदेवपत्नी । इति श्रीभागवतम् ॥

दैवकीनन्दन, पु, (दैवक्याः नन्दनः पुत्रः ।) श्रीकृष्णः । इत्यमरः । १ । १ । २१ ॥ (यथा, पाद्मोत्तरखण्डे १११ अध्याये ।
"दैवकीनन्दनं श्यामं श्रीश्यामाप्राणवल्लभम् ॥")

दैवकोविदा, स्त्री (दैवे देवनिमित्तशुभाशुभज्ञाने कोविदा विज्ञा।) दैवज्ञा। इति शब्दरत्नावली॥ दैवपण्डिते, त्रि॥

दैवज्ञ, त्रि, (दैव जानातीति। ज्ञा+क।) गणक। इत्यमर। २।८।१४॥ (यथा, देवीभागवते। १।२।३४।
"दैवज्ञान वेदविदुष पप्रच्छ शुभ दिनम॥")
अस्योत्पत्तिर्यथा, दैवज्ञाश्चगणधनापहारी धमान्ध नरक भुक्त्वा शतजन्मस्वधिक नानाविधपक्षिजन्मभिन्नभाग्याविधहीनव्याधियुतशवरस्वर्णकारसुवर्णवणिगयवनसेविविप्रब्राह्मणगणका भूत्वा दैवज्ञो गणनोपजीविविप्रो भवति॥ *॥
अपि च।
"लाक्षालौहादिव्यापारी रसादिविक्रयी च य।
स याति नागवेष्टञ्च नागैर्वेष्टित एव च॥
वसेत स्वलोममानाब्द तत्रैव नागदंशित।
ततो भवेन स गणको वैद्यश्च सप्तजन्मसु॥
गोपश्च चर्म्मकारश्च रङ्गकारस्तत शुचि॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम॥

दैवज्ञा, स्त्री, (दैव जानातीति। ज्ञा+क। तत टाप।) दैवज्ञभार्य्या। प्रश्नादिना शुभाशुभज्ञा। लक्षणादिना शुभाशुभनिरूपिणी। तत्पर्य्याय। विप्रश्निका २ ईक्षणिका ३। इत्यमर।२।६।२॥

दैवत, पु क्ली, (देवता एव। स्वार्थे अण।) देवता। इत्यमर।१।१।६॥ (यथा रामायणे। २।५।२।
"आपृच्छे त्वा पुरिश्रेष्ठे। काकुत्स्थपरिपालिते॥
दैवतानि च यानि त्वा पालयन्त्यावसन्ति च॥"
देवताना समूह। देवता+अण।) देवता समूहे, क्ली। (देवताया इदम। अण।) देव सम्बन्धिनि, त्रि॥

दैवदीप, पु, (दैव सूर्य्याधिष्ठात्रको दीप। दर्शनेन्द्रियस्य सूर्य्याधिष्ठातृत्वात्तथात्वम।) चक्षु। इति त्रिकाण्डशेष॥ देवसम्बन्धिप्रदीपश्च॥

दैवपर त्रि, (दैवमेव पर प्रधान यस्य।) दैव निष्ठ। तत्पर्य्याय। यद्भविष्य २। इति हेमचन्द्र। ३।४१॥ (यथा, मार्कण्डेये।४३।८६।
"सार्द्ध न कलिभि कुर्य्यान्न च न्यूनैर्न निन्दितै।
न सत्वशक्तिभिर्नित्य न च दैवपरैर्नरै।
कुर्व्वीत साधुभिर्मैत्री सदाचारावलम्बिभि॥")

दैवप्रश्न, पु, (दैवे देवनिमित्तशुभाशुभविषये य प्रश्न।) प्राक्तनशुभाशुभकर्म्मजिज्ञासा। तत्पर्य्याय। उपश्रुति २। इति त्रिकाण्डशेष॥ (दैववाणी। यदुक्त हारावल्याम। २२।
"नक्त निर्गत्य यत्किञ्चित शुभाशुभकर वच।
श्रूयते तद्विदुर्धीरा दैवप्रश्नमुपश्रुतिम॥")

दैवयुग, क्ली, (दैव दैवसम्बन्धि युगम।) देवाना युगम। तच्च दैवमानेन द्वादशसहस्रवर्षम। मनुष्यपरिमाणेन चतुर्युगमानम। इति शब्दार्थकल्पतरु॥ (यदुक्त मनौ। १।७१।
"यदेतत परिसङ्ख्यातमादावेव चतुर्युगम।
एतद्द्वादशसाहस्र देवाना युगमुच्यते॥")

दैवलक पु (दैवल इव कायतीति। कै+क। तत स्वार्थे अण।) भौत। भूतसेवक। इति हारावली। १५॥ देवलसम्बन्धिनि, त्रि॥

दैवलेखक, पु, (दैव दैवनिमित्तशुभाशुभ लिखतीति। लिख+ण्वुल।) मौहूर्त्त। गणक। इति त्रिकाण्डशेष॥

दैववाणी, स्त्री, (दैवी आकाशसम्बन्धिनी वाणी।) आकाशवाणी। अमानुषी वाक। तत्पर्य्याय। चित्तोक्ति २ पुष्पशकटी ३ दैवप्रश्न ४ उपश्रुति ५। इति त्रिकाण्डशेष॥ संस्कृतवाक्यम। यथा, दण्डी।
"संस्कृत नाम दैवी वागन्वाख्याता महर्षिभि॥"
"गीर्वाणवाणीवदन सुकुन्द-
सङ्कीर्त्तनञ्चोभयम्हि लोके।
सुदुर्लभ तच्च न मुग्धबोधा
द्र लभ्यतेऽत पठनीयमेतत॥"
इति बोपदेव॥

दैवाकरि, पु, (दिवाकरस्य अपत्य पुमान। दिवाकर+इञ।) शनि। यम। यमुनाया, स्त्री। एतेषामुदाहरण यथा,—
"सम्प्रति दैवाकरत पारमिताहरितारुणकरित।
नाय कोऽपि विशेष स्वाहितराशिवशात्तुशेष॥"
इति काव्योदयघृतसङ्गीतकम॥

दैवात, अ, हठात। यथा, "दैवादपाङ्गवलन किल मानवत्या।" इति काव्योदय॥

दैवाहोरात्र पु, (दैव देवसम्बन्धी अहोरात्र।) देवानामेकदिवस। स मनुष्याणा संवत्सर। इति शब्दार्थकल्पतरु॥

दैविक, त्रि, (दैवस्य अय दैवे भवो वा। दैव+ठक।) देवसम्बन्धी। (यथा, मनु। १।६५।
"अहोरात्रे विभजते सूर्य्यो मानुषदैविके।
रात्रि स्वप्नाय भूताना चेष्टायै कर्म्मणामह॥")
दैवे भव। इति व्याकरणम॥

दैवी, स्त्री (देवस्य इयम। देव+अण अञ वा। ततो ङीप।) देवसम्बन्धिनी। यथा,—
"ब्रह्मोपास्यमिति स्फुरत्यपि हृदि व्यावर्त्तिका वासना
का नामेयमतर्क्यसेतुगहना दैवीसता यातना।"
इति शान्तिशतके। ७॥
चिकित्साविशेष। यथा, वैद्यके।
"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा मता॥"

दैव्य क्ली, (देवस्य इदम। "देवाद्यञञौ।" ४।१।८५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यञ।) दैवम। भाग्यम। इत्यमरटीकाया भरत॥ (देवसम्बन्धि, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। २।३।११।
"त व शर्ध मारुत सुम्नयुर्गिरोप ब्रुवे नमसा दैव्य जनम॥")

दैशिक, त्रि, (देशे भव देशस्य इद वा। देश+ठञ।) देशसम्बन्धि। भवार्थे ष्णिकप्रत्ययेन सिद्धम। सम्बन्धविशेष। यथा। कालभावयो सप्तमीति सूत्र भाव सत्त्व तच्च द्विविध कालिक दैशिकञ्चेति कारकचक्रे भवानन्दसिद्धान्तवागीश॥ देशनिष्ठविशेषणता। इति नैयायिका॥

दैष्टिक, पु, दिष्टेन भव। (दिष्ट+ठक।) भाग्याधीनजात। कायेन जात। इति व्याकरणम॥ (दिष्ट भागधेयमिति मतिरस्य। "अस्ति नास्ति दिष्ट मति।" ४।४।६०। इति ठक। दैवपर। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

दैहिक, त्रि (देहस्य इद देहे भव वा। देह+ठञ।) देहसम्बन्धि। यथा,—
"भीरूणा भैरवाणा भवति सुविहिता दैहिकी गोपिताञ्चा।"
इति कूर्च्चिकातन्त्रेऽन्त्ययाग॥

दो, य छेदे। इति कविकल्पद्रुम॥ (दिवा परस्म सेट।) य, शिरोऽवद्यति विद्विषा य। इति दुर्गादास॥

दो [स] पु, (दाम्यत्यनेनेति। दमु उपशमे+"दमेर्डोसि।" उणा २।६८। इति डोसि।) बाहु। इत्यमर। २।६।८॥ (यथा अनर्घराघवे। २।४४।
"दातव्येयमवश्यमेव दुहिता कस्मैचिदेनामसौ दोर्लीलामहणीकृतत्रिभुवनो लङ्कापतिर्याचते॥")

दोशिखर, क्ली, (दोष्ण शिखरम।) स्कन्ध। इति राजनिर्घण्ट॥

दोसहस्रभृत पु, (दो सहस्र बाहुसहस्र बिभर्त्तीति। भृ+क्विप।) कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुन। इति हेमचन्द्र। ३।३६६॥ बाणराजा च॥

दोग्धा, [ऋ] पु, (दोग्धीति। दुह+तृच।) अर्थोपजीविकवि। वत्स। गोपाल। इति मेदिनी। धे,८॥ दोहनकर्त्तरि त्रि॥ (यथा, कुमारे।१।२।
"य सर्व्वशैला परिकल्प्य वत्स
मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे॥")

दोग्ध्री स्त्री (दोग्धृ+ङीप।) गौ। इति राजनिर्घण्ट॥ (यथा रघु। २।२३।
"दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्री
भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम॥")

दोदुल्यमान, त्रि, (दुल+यङ+शानच।) पुन पुनरतिशयेन वा दोलनविशिष्ट। इति व्याकरणम॥

दोध, पु (दोग्धीति। दुह+अच। निपातनात साधु।) गोवत्स। यथा,—
"देव सदोधकदम्बतलस्थ-
श्रीधर तारकनामपद मे।
कण्ठतलेऽसुविनिर्गमकाले
स्वल्पमपि प्रणमेष्यति योगम॥"
इति छन्दोमञ्जरी॥

दोधक, पु, छन्दोविशेष। यथा, श्रुतबोधे।
"आद्यचतुर्थमहीननितम्बे
सप्तमक दशमञ्च तथान्त्यम।

यत्र गुरु प्रकटस्मररोग
तत कथित तव दोधकवृत्तम ॥”

दोधूयमान त्रि (पुन पुनरतिशयेन वा धूयते। धु कम्पने+“धातोरेकाचो हलादे क्रियासमभिहारे यङ।”३।१।२२। इति यङ। “गुणो यङलुको।”७।४।८२। इति अभ्यासस्य गुण। तत अभ्यासस्य दीर्घत्वाद्यनुसारेण दोधूयधातु। यङन्तत्वादात्मनेपदम। तत शानच।) पुन पुनरतिशयेन वा कम्पविशिष्ट। यथा,—
“नभस्वन्नाशङ्कभयेव साध्वी
दोधूयमाना वडभीपताका।”
इति छन्दोमञ्जरी ॥
“प्रलयेऽपि दोधूयमाना परमाणव तिष्ठन्ति।”
इति शिरोमणि ॥

दोरक पु, (डोरक+निपातनात डस्य द।) डोरकाख्यनिबन्धनरज्जु। इति शब्दार्थकल्पतरु ॥

दोगडु पु, (दोषा बाहुना गडु कुब्जित।) कुब्जितहस्त। तत्पर्याय। कुब्ज २ बाहुकुब्ज ३। इति जटाधर ॥

दोर्ग्रह, त्रि, (दोर्गृह्यते अनेनेति। ग्रह+करणे घञ।) बलवान। तत्पर्याय। कीनाश २ स्थाम ३। इति हारावली। १२७ ॥ (दोष्णो ग्रह।) भुजस्य ग्रहण तस्य यथा च ॥

दोर्दण्ड, पु, (दोर्दण्ड इव।) बाहुरूपदण्ड। यथा। “दोर्दण्डेन समो न चास्ति भुवने प्रत्यक्ष विष्णु स्वयम्।” इत्युद्भट ॥

दोर्मध्य क्ली (दोष्णो मध्यम्।) बाहुमध्यभाग। इति शब्दार्थकल्पतरु ॥ बाजु इति भाषा ॥

दोर्मूल, क्ली, (दोषो मूलम।) कक्ष। बगल इति भाषा। तत्पर्याय। भुजकोटर २ खण्डिक ३ कक्षा ४। इति हेमचन्द्र। ३। २५३ ॥

दोल पु दोलनम्। दुलधातोर्भावे घञप्रत्ययेन निष्पन्न। (दोल्यते अस्मिन् क्रीडनेनेति। दोल+आधिकरणे घञ।) श्रीकृष्णस्य यात्राविशेष। अस्य प्रमाण यथा पाद्मे पातालखण्डे।
‘विशेषत कलियुगे दोलोत्सवो विधीयते।
फाल्गुने च चतुर्द्दश्यामष्टमे यामसंज्ञके ॥
अथवा पौर्णमास्यान्तु प्रतिपत्सन्धिसङ्गतौ।
पूजयेद्विधिवद्भक्त्या जगद्गुरुं चतुर्विधै ॥
रक्तैर्गौरैर्पीतै कर्पूरादिविमिश्रितै।
हरिद्रासारयोगाच्च रञ्जनैर्मनोहरै ॥
अन्यैर्वा रञ्जनैश्च प्रीणयेत परमेश्वरम्।
एकादश्यां समारभ्य पञ्चम्यन्त समापयेत ॥
पञ्चाहानि त्र्यहाणि स्युर्दोलोत्सवो विधीयते।
दक्षिणाभिमुख कृष्णं दोलयन्ति सकृन्नरा ॥
दृष्ट्वापराधनिचयैर्मुक्तास्ते नात्र संशय ॥”
अपि च।
जैमिनिरुवाच।
“फाल्गुने मासि कुर्व्वीत दोलारोहमहूत्तमम्।
यत्र क्रीडति गोविन्दो लोकानुग्रहकाम्यया वै ॥
प्रत्यक्षो देवदेवस्य गोविन्दाख्यस्य कारयेत।
प्रासाद पुरत कुर्य्यात षोडशस्तम्भसुसज्जितम ॥
चतुरस्र चतुर्द्वार मण्डप वेदिकान्वितम।
चारुचन्द्रातप माल्यचामरध्वजशोभितम् ॥
भद्रासन वेदिकायां श्रीपर्णीकाष्ठनिर्म्मितम।
फाल्गुनतमेव प्रकुर्व्वीत पञ्चाहानि त्र्यहाणि वा ॥
फाल्गुन्या पूर्व्वतो विप्राश्चतुर्द्दश्यां निशामुखे।
वह्न्युत्सवं प्रकुर्व्वीत दोलमण्डपपूर्व्वत ॥
एतत सर्व्व प्रकुर्व्वीत दोलमण्डपपूर्व्वत।
गोविन्दानुग्रहेणैतत्तु याचाङ्क तत प्रकीर्त्तितम् ॥
आचार्य्यवरस्तु कृत्वा वह्नि निर्म्मथनोद्भवम।
भूमि संस्कृत्य विधिवत् तृणराशिं महोच्छ्रितम ॥
सपशु कारयित्वा तु वह्निं तत्र विनिक्षिपेत।
पूजयित्वा विधानेन कुष्माण्डविधिना जुहेत ॥
गोविन्द पूजयित्वा तु भ्रामयेत सप्त त विभुम।
तस्मिन काले हरि दृष्ट्वा सर्व्वपापै प्रमुच्यते ॥
यवात्र रुचयेद्वह्निं यावद्यात्रा समाप्यते ॥*॥
प्रान्तयामे चतुर्द्दश्या गोविन्दप्रतिमां शुभाम् ॥
वासयित्वा हरेरग्रे पूजयेत पुरुषोत्तमम।
उपचारैरशेषैस्तु प्रतर्व्वासमपि पूजयेत ॥
ततो वरञ्च वसन मालाञ्च द्विजसत्तमा।
आचार्य्यो विन्यसेत्सम्यक पर ज्योतिर्विभावयन् ॥
ततश्च प्रतिमा साक्षात जायते पुरुषोत्तम।
रथान्दोलिकया तां वै नयेत स्नानस्य मण्डपम् ॥
नानातूर्य्यनिनादैश्च शङ्खध्वनिपुर सरम।
जयशब्दैस्तथा स्तोत्रै पुष्पवृष्टिभिरेव च ॥
छत्रध्वजपताकाभिश्चामरव्यजनैस्तथा।
निरन्तर दीपिकाभिस्तथा कुर्य्यान्महोत्सवम ॥
आगच्छन्ति तदा देवा पितामहपुरोगमा।
द्रष्टुमभिषेक साङ्गं गोविन्दस्य महोत्सवम् ॥
भद्रासनेऽधिवासेन पूजयेदुपचारकै ॥
महास्नानस्य विधिना स्नपन तस्य कारयेत।
पञ्चामृतैश्च सर्व्वैर्वै तेषामन्यतमेन वा।
स्नानान्ते गन्धतोयेन श्रीखण्डेनाभिषेचयेत ॥
संप्रोक्ष्य भूषयेद्देव वस्त्रालङ्कारमाल्यकै।
नीराजयित्वा सपूज्य प्रासाद परिवेष्टयेत ॥
सप्तकृत्वस्ततो देव दोलमण्डपमानयेत।
सुसंस्कृताया रथ्याया पताकातोरणादिभि ॥
अधोदेशे मण्डप त सप्तशो भ्रामयेत्तत।
ऊर्द्ध्वदेशे पुन सप्तकृत्वश्चैवानु सप्त वै ॥
यामावसाने च पुनर्भ्रामयेदेकविंशतिम्।
इय लीला भगवत पितामहमुखेरिता ॥
राजर्षिणेन्द्रद्युम्नेन कारिता पूर्व्वमेव हि।
फलपुष्पावनम्रैश्च शाखाभि परिकल्पिते ॥
वृन्दावनान्तरे रम्ये सरसारसवारिणि।
कोकिलारावमधुरे नानापक्षिगणाकुले ॥
नानोपशोभारचिते कालागुरुसुधूपिते।
प्रफुल्लकेतकीखण्डगन्धामोदि दिगन्तरे ॥
मल्लिकाशोकपुन्नागचम्पकैरुपशोभिते।
ततकानप्रान्तघटिते मण्डपे चारुतोरणे ॥
भूषिते माल्यवसनचामरैरुपशोभिते।
रत्नखट्वान्दोलिकायां तन्मध्ये वासयेत प्रभुम् ॥
अनर्घरत्नघटितकुण्डलोद्भासितश्रुतिम्।
यथास्थान यथाशोभ दिव्यालङ्काररञ्जनम् ॥
विकचाम्बुजमध्यस्थ विश्वधात्र्या श्रिया युतम्।
शङ्खचक्रगदापद्मधारिण वनमालिनम ॥
सुप्रसन्न स्मिताभासभूपीनवक्ष स्थलोज्ज्वलम।
पुरो योमस्थितैर्देवैर्ब्रह्माद्यैर्नतकन्धरै ॥
कृताञ्जलिपुटैर्भक्त्या जयशब्दैरभिष्टुतम।
गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च किन्नरै सिद्धचारणै ॥
हाहाहूहूप्रभृतिभि स्वर दिव्यगायनै।
अप्सरपूर्व्विकया नृत्यगीतवाद्यविचारिभि ॥
नेत्राम्बुजसहस्रैश्च पूज्यमान मुदान्वितै।
विकिरद्भि सर्व्वदिक्षु गन्धचन्दनज रज ॥
उपवेश्याथ गोविन्द पूजयेदुपचारकै।
वल्लवीवृन्दमध्यस्थ कदम्बतरुमूलगम ॥
हावभावविलासैश्च क्रीडमान वनान्तरे।
गोपीभिश्चैव गोपालैर्बालान्दोलिकया नगम् ॥
चिन्तयित्वा जगन्नाथ विकिरेद्गन्धचर्च्चकै।
सकर्पूरै रक्तपीतमुक्तादिचूर्णैर्समन्तत ॥
दिव्यैर्वस्त्रैर्दिव्यमाल्यैर्दिव्यगन्धै सुधूपकै।
चामरान्दोलनैर्गानै स्तुतिभिश्च समर्च्चितम् ॥
आन्दोलयत दोलिकास्थं सपरिवारान शनै शनै।
तदा पश्यन्ति ये कृष्ण मुक्तिस्तेषां न संशय ॥
ब्रह्महत्यादिपापाना पञ्चानां सञ्चयो भवेत।
त्रिवार दोलयेद्देव सर्व्वपापापनोदनम् ॥
भक्त्यानुगच्छन् पुंसा भुक्तिमुक्तिककारणम।
लीलाविचेष्टित यस्य कृत्रिम सहज यथा ॥
अह रथक्षयकर स्खलाविद्यानिवर्त्तकम्।
पश्यन द्वितीय हरति गोहत्याद्युपपातकम् ॥
चिरोत्थशेषपापानि तृतीय नात्र संशय।
दृष्ट्वा दोलास्थित देव सर्व्वपापै प्रमुच्यते ॥
आध्यात्मिकैराधिदैवैराधिभूतैर्विमुच्यते।
इमा यात्रां कारयित्वा चक्रवर्त्ती भवेन्नृप ॥
ब्राह्मणस्तु चतुर्वेदी ज्ञानवान् जायते ध्रुवम् ॥”
इति स्कान्दे उत्कलखण्डे ४२ अध्याय ॥*॥

तस्य सञ्चेपव्यवस्था यथा,—यदा अरुणोदयकाले पौर्णमासीलाभस्तदैव दोलयात्रा। उभयदिने अरुणोदयकाले पौर्णमासीलाभ पूर्व्वदिने। सङ्गवमध्याह्नकालव्यापित्वात त्रिसन्ध्याव्यापित्वेन तिथेर्बलवत्त्वाच्च। यदा तिथिक्षयवशादरुणोदयकाले न पौर्णमासीलाभस्तदा कदाचित सन्ध्याभावेन चतुर्द्दश्यादर। एतेन पूर्व्वदिने अरुणोदय विना पूर्व्वाह्ने पौर्णमासी लाभ परदिने मुहूर्त्तान्यूनतिथिलाभस्तदा फल गतमेव पूर्व्वदिने युग्मवचनानुरोधादिति निरस्तम्। उभयदिने कर्म्मयोग्यप्रशस्तकालप्राप्तितिथिसन्देह एव युग्मवचनप्रवृत्ते। एव पञ्चमीपर्य्यन्तासु तिथिषु तत्करणे अनयैव दिशा व्यवस्थोन्नेया। इति दोलयात्रातत्त्वम् ॥*॥

चैत्रे मासि दोलस्य प्रमाण गारुडे।
“चैत्रे मासि सिते पक्षे दक्षिणाभिमुख हरिम्।
दोलारूढ समभ्यर्च्य मासमान्दोलयेत कलौ ॥”
तद्भिन्नता च पद्मपुराणे।
“कुर्व्वै रथ मधौ दोलां श्रावणे तन्तु पर्व्व च।
चैत्रे मदनकारोपमङ्कूर्माणो व्रजन्नथ ॥

विधा दोलास्थितं दृष्ट्वा चैलोक्यसहितसर्वा भवेत्।
तस्मात् कार्य्यमतं ब्रह्मा दोलाहे उत्सवं कुरु ॥"
अथ दोलोत्सवविधिः।
"चैत्रस्य शुक्लद्वादश्यां प्रातः कृत्वा समाप्य च।
नित्यपूजां विधायाथ कुर्य्याद्दोलोत्सवं व्रती ॥
तदर्थञ्च विशेषेण नैवेद्यादिकमर्पयेत्।
समाप्य वैष्णवास्तैश्च गीतनृत्यादि कारयेत् ॥
महानीराजनं कृत्वा प्रक्षिपेद्वस्तुतोपरि।
गन्धानुलेपचूर्णानि विचित्राणि विभागशः ॥
सम्प्राप्य वैष्णवास्तैश्च गीतनृत्यादिभिः प्रभुम्।
नत्वाभ्यर्थ्याप्रमत्तः सन् दोलामारोहयेत्प्रभुम् ॥
नीत्वा वह्निर्दिक्कायासुत्तुङ्गाया यथाविधि।
अभ्यर्च्यान्दोलयेत् कृष्णं सर्वलोकावलोकितम् ॥
एवमभ्यर्च्चयन् यामे यामे त्वान्दोलयन् प्रभुम्।
महोत्सवेन गमयेद्दिनं रात्रिञ्च यत्नतः ॥
एवं जागरणं कृत्वा वैष्णवैः सह वैष्णवः।
प्रणम्य प्रार्थ्य निर्मच्छ्य कृष्णं स्वालयमानयेत् ॥
चैत्रे मासि सिते पक्षे तृतीयायां रमापतिम्।
दोलारूढं समभ्यर्च्य मासमान्दोलयेत् कलौ ॥
यत् फाल्गुनस्य राकायामुत्तराफाल्गुनी यदा।
तदा दोलोत्सवं कार्य्यस्तत्र श्रीपुरुषोत्तमे ॥"
इति हरिभक्तिविलासः ॥

दोला, स्त्री, नीलिनी। (दोल्यते अस्यामिति। दोलि+घञ् +टाप्।) उद्यानादिषु क्रीडार्थं काष्ठादिमयो हिन्दोलकः। हेँदला इति भाषा। वाह्यखट्वा। डुली इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रेङ्खा २। इत्यमरः। २। ८। ५३ ॥ दोली ३ खट्वाला ४ दोलिका ५। इति शब्दरत्नावली ॥ प्रेङ्खः ६। इति भरतधृतरत्नकोषः ॥ हिन्दोला ७। इति हारावली। २१४ ॥ (यथा, महाभारते। ३। ६२। २७।
"द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत्तदा।
दोलेव मुहुरायाति याति चैव सभां प्रति ॥")
दोलाद्वाराश्रमगगुणः। वातकोपनत्वम्। अङ्गस्थैर्य्यबलाग्निकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ अस्य विवरणं चतुर्दोलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

दोलायमान, त्रि, (दोलां करोतीति। दोला+क्यङ्। ततः शानच्।) दोलनविशिष्टः। यथा,
"दोलायमानं गोविन्दं मञ्चस्थं मधुसूदनम्।
रथस्थं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥"
इत्युत्कलखण्डम् ॥

दोलिका, स्त्री, (दोला+स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) हिन्दोला। इति हारावली। १८१ ॥

दोली, स्त्री, (दोल्यते अनयेति। दोलि+इन्। कृदिकारादिति वा ङीष्।) दोला। इति शब्दरत्नावली॥ डुली इति भाषा ॥

दोष, पुं, (दूष्यति इति। दुष वैकृत्ये+णिच्+भावे घञ्।) दूषणम्। यथा,—
"अदाता वंशदोषेण कर्म्मदोषाद्दरिद्रता।
उन्मादो मातृदोषेण पितृदोषेण मूर्खता ॥"
इति चाणक्यम्। ४८ ॥

(दुष्यत्यनेनेति करणे घञ्।) पापम्। इति मेदिनी। षे, ३ ॥ वातपित्तकफाः। इति शब्दचन्द्रिका। (यथा,—
"नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः।
अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ॥"
इति सुश्रुते। १। ३५ अध्याये ॥)
गोवत्सः। इति शब्दरत्नावली ॥ (दुष्यतेऽन्धकारेणेति। दुष+घञ्।) प्रदोषः। यथा, भागवते। ६। ८। २१।
"दवोऽपराह्णे मधुहोग्रधन्वा
सायं त्रिधामावतु माधवो माम्।
दोषे हृषीकेश उतार्द्धरात्रे
निशीथ एकोऽवतु पद्मनाभः ॥")
काव्यगुणेतरः। स च रसापकर्षकः। यथा,
'मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रया-
द्वाच्यः।'
तत्र पददोषा यथा—
"दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम्।
निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाश्लीलम् ॥
सन्दिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टम्।
अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत् समासगतमेव ॥'
वाक्यदोषो यथा—
"प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसन्धि हतवृत्तम्।
न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम्॥
अर्द्धान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम्।
अपदस्थपदसमासं सङ्कीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् ॥
भग्नप्रक्रममक्रममतपरार्थञ्च वाक्यमेव तथा ॥"
अर्थदोषा यथा,—
"अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः।
सन्दिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ॥
अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः।
साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ॥
विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतोऽश्लीलः ॥'
रसदोषा यथा—
"व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता।
कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः ॥
प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः।
अकाण्डे प्रथनच्छेदावङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः ॥
अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्रकृतीनां विपर्य्ययः।
अनङ्गस्याभिधानञ्च रसे दोषाः स्युरीदृशाः ॥"
उक्तपदादिदोषाः स्थानविशेषे क्वचित् गुणाः भवन्ति। इति काव्यप्रकाशः ॥ * ॥ दोषविशेषा यथा, राजधर्म्मे।
"यत्र प्रभवति क्रोधः कामो वा भरतर्षभ।।
शोकमोहौ विधित्सा च परासुत्वञ्च तद्वद् ॥
लोभो मात्सर्य्यमीर्ष्या च कुत्सासूया कृपा भयम्॥"

आचमनं विना भक्षणे दोषाभावो यथा,—
"मधुपर्के च सोमे च ताम्बूलस्य च भक्षणे।
फलमूले चेक्षुदण्डे न दोषं प्राह वै मनुः ॥"
इति कूर्म्मपुराणम् ॥ * ॥
द्वात्रिंशत्प्रकारा दोषा यथा,—
"यानैर्व्वा पादुकैर्व्वापि गमनं भगवद्गृहे।
देवोत्सवाद्यसेवा च अप्रणामस्तदग्रतः ॥
उच्छिष्टे चैव चाशौचे भगवद्वन्दनादिकम्।
एकहस्तप्रणामश्च तथा चैकप्रदक्षिणम् ॥
पादप्रसारणञ्चाग्रे तथा पर्य्यङ्कबन्धनम्।
शयनं भक्षणञ्चापि मिथ्याभाषणमेव च ॥
उच्चैर्भाषो मिथोजल्पो रोदनादि च विग्रहः।
निग्रहानुग्रहौ चैव स्त्रीषु च क्रूरभाषणम् ॥
कम्बलावरणञ्चैव परनिन्दा परस्तुतिः।
गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा ॥
अपराधास्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत्परिकीर्त्तिताः ॥'
इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ * ॥
(आततायिमारणे अधर्म्मदण्डो दोषो न भवति। यथा मनुः। ८। ३५१।
"नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन।
प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥"
"न कश्चिदपि अधर्म्मदण्डः प्रायश्चित्ताख्यो दोषो वा भवति।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ अष्टवसूनामन्यतमः स च वसुः। यथा, भागवते। ६। ६। ११।
"द्रोणः प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो वसुर्विभावसुः ॥")

दोषक, पुं, (दोष एव। स्वार्थे कन्।) गोवत्सः। इति शब्दरत्नावली ॥

दोषग्राही, [न्] त्रि, (दोषं गृह्णातीति। ग्रह+णिनि।) दोषग्रहणकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। खलः २ पुरोभागी ३ द्विजिह्वः ४ मत्सरी ५। इति हलायुधः ॥
"विहाय भूरिंवद्दोषान् गुणान् गृह्णन्ति साधवः।
दोषग्राही गुणत्यागी चालनीव हि दुर्ज्जनः ॥"
इत्युद्भटः ॥

दोषज्ञ, त्रि, (दोषं जानातीति। दोष+ज्ञा+"आतोऽनुपसर्गे कः।"३। २। ३। इति कः।) पण्डितः। इत्यमरः। २। ७। ५॥ (यथा, रघुः। १। ९३।
"अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिम्।
सूनुः सूनृतवाक् स्रष्टुः विससर्जोर्ज्जितश्रियम् ॥"
दोषान् वातपित्तकफान् जानातीति। कः।) चिकित्सकः। इति हेमचन्द्रः। ३। ५॥ दोषविषयकज्ञानयुक्तश्च ॥

दोषत्रय, क्ली, (दोषाणां वातपित्तकफानां त्रयम्।) वातपित्तकफाः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (दोषाणां त्रयम्। यथाह व्यासः।
"रूपं रूपविवर्ज्जितस्य भवतो ध्यानेन यद्वर्णितं स्तुत्या निर्व्वचनीयताखिलगुरोर्दूरीकृतं यन्मया। व्यापित्वञ्च विनाशितं भगवतो यत्तीर्थयात्रादिना क्षन्तव्यं जगदीश। तत् विकलतादोषत्रयं मत्कृतम् ॥")

दोषा स्त्री (दुष्यतेऽन्धकारेणेति । दुष+घञ+टाप् ।) रात्रि । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ७६८ ।
"दोषदशा कुलयुवतिर्वैदग्ध्येनैव मलिनतामेति ।
दोषा अपि भूषायै गणिकाया शशिकलायाश्च ॥"
दाम्यत्यनेनेति । दम्+"दमेर्डोसि ।" उणा । २ । ६६ । इति डोसि । भागुरिमते टाप् ।) भुज । इति मेदिनी । षे १५ ॥

दोषा, व्य (दुष्यत्यत्रेति । दुष+"क्वा समिधानिकषिभ्याम् ।" उणा । ४ । १७४ । इत्यत्र । "बाहुलकात् दिविदुषिभ्याञ्च ।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या ।) "स्वरादिनिपातमव्ययम् ।" १ । १ । ३७ । इति स्वरादिपाठात् अव्ययत्वम् ।) नक्तम् । रजन्याम् इत्यर्थ । इत्यमर । ३।४।६ ॥ (यथा, माघे । ४ । ४६ ।
"दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति
व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्य ॥")
निशामुखम् । इति हेमचन्द्र ॥

दोषाकर, पु, (दोषा रात्रौ करो यस्य । यद्वा, दोषां करोतीति । दोषा+कृ+बाहुलकात् ट ।) चन्द्र । यथा ज्योतिषतत्त्वे ।
"मूलत्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पूर्णा
मित्रस्वसौम्यगृहगोऽथ तदीक्षितो वा ।
यामित्रवेधविहितानपहृत्य दोषान्
दोषाकर सुखमनेकविधं विधत्ते ॥"
(यथा च, प्रद्युम्नविजये । ६ । ३ ।
"दोषाकराङ्कमलिनान्तरशङ्किता ते
पञ्चप्रसूनशरता च मनोभवस्य ।
प्रागल्भमस्य जगताञ्च समीरणस्य
मन्येऽद्य पुण्यजनतैव निशाचराणाम् ॥")
दोषाणामाकरश्च ॥

दोषाक्लेशी, स्त्री, (दोषा भुज क्लिश्नातीति । क्लिश+अण । गौरादित्वात् ङीष ।) वनवर्व्वरिका । इति राजनिर्घण्ट ॥

दोषातन त्रि, (दोषा रात्रौ भव इति । दोषा+"सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ।" ४ । ३ । २३ । इति ट्यु तुट् च ।) रात्रिभव । इति व्याकरणम् ॥

दोषातिलक, पु, (दोषाया रजन्यास्तिलक इव ।) प्रदीप । इति त्रिकाण्डशेष ॥

दोषास्य, पु, (दोषा रात्रिरास्यमिव यस्य । दोषातिलकत्वादस्य तथात्वम् ।) प्रदीप । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दोषिक पु, (दोषा वातपित्तकफा कारणत्वेन सन्त्यस्येति । ठन् ।) रोग । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दोषी, [न्] त्रि, (दुष्यतीति । दुष+"सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजेति ।" ३ । २ । १४२ । इति घिनुण् ।) दोषयुक्त । अपराधी । दोषशब्दादस्त्यर्थे इनिप्रत्ययेन निष्पन्न इति वा ॥

दोषैकदृक्, [श्] त्रि, (दोषे एवैकस्मिन् न तु गुणसङ्घे दृक् ज्ञानमस्येति । यद्वा, दोषमेव एकं केवलं पश्यतीति । दृश+क्विप् ।) दोषमात्रदर्शी । यो गुणं त्यक्त्वा केवलं दोषमेव पश्यति स । दोषे एकस्मिन्नेव ज्ञानं यस्य स । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । पुरोभागी २ । इत्यमर । ३ । १ । ४६ ॥

दोस्थ, पु (दोषि हस्ते तच्चालनया दोषापारे वा तिष्ठतीति । स्था+क ।) क्रीडा । क्रीडक । सेवा । सेवक । इति त्रिकाण्डशेष ॥ दोःस्थिते त्रि ॥

दोह, पु, (दोग्धि अस्मिन्निति । दुह+आधारे घञ् ।) दोहनपात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, भागवते । ४ । १८ । २७ ।
"एवं पृथ्वादय पृथ्वीमन्नादा स्वन्नमात्मन ।
दोहवत्सादिभेदेन क्षीरभेद कुरूद्वह ॥"
दुह्यते इति । दुह+कर्म्मणि घञ् ।) दुग्धम् । ("दुह्यते इति दोह क्षीरं ह्यो गोदोहस्य विकार हैयङ्गवीनम् ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ दुह+भावे घञ् ।) दोहनम् ॥ (यथा, रघु । २ । २२ ।
"दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं
भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥")

दोहज, क्ली, (दोहात् दोहनाज्जायते इति । दोह+जन+ड ।) दुग्धम् । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥

दोहडिका, स्त्री, छन्दोविशेष । इति छन्दोमञ्जरी ॥ दोहा इति भाषा । अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

दोहद, क्ली, (दोहमाकर्षणं ददातीति । दोह+दा+"आतोऽनुपसर्गे क ।" ३।२।३। इति क ।) इच्छा । इत्यमर । १ । ७ । २७ ॥

दोहद, पु, क्ली, (दोहमाकर्षं ददातीति । दा+क ।) गर्भिण्यभिलाष । साद इति भाषा । तत्पर्य्याय । दोहृदम् २ श्रद्धा ३ लालसा ४ । इति हेमचन्द्र । ३ । २ ५ ॥ जातुज ५ । इति रत्नकोष ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । ३ । ७९ ।
"दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात् कार्य्यं प्रियं स्त्रिया ॥")
गर्भचिह्नम् । इति भरतधृतकोषान्तरम् ॥ (पुष्पोद्गमकौषधम् । यथा, रघौ । ८ । ६२ ।
"कुसुमं कृतदोहदस्त्वया
यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।
अलकाभरणं कथं नु तत्
तव नेष्यामि निवापमाल्यताम् ॥"
यथा च, मेघदूते । ७८ ।
"रक्ताशोकश्चलकिशलय केशरश्चात्र कान्त
प्रत्यासन्नौ कुरुवकवृतेर्माधवीमण्डपस्य ।
एक सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी
काङ्क्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छद्मनास्या ॥"
अत्र यस्य यो दोहद स धृतो मल्लिनाथेन यथा,—
"स्त्रीणां स्पर्शात् प्रियङ्गुर्विकसति वकुल शीधुगण्डूषसेकात्
पादाघातादशोकस्तिलककुरुवकौ वीक्षणालिङ्गनाभ्याम् ।
मन्दारो नर्म्मवाक्यात् पटुमृदुहसनात् चम्पको वक्त्रवातात्
चूतो गीतान्नमेरुर्विकसति च पुरो नर्त्तनात् कर्णिकार ॥")

दोहदलक्षण क्ली, (दोहदस्य गर्भस्य लक्षणं यत्र ।) वय सन्धि । गर्भ । इति मेदिनी । णे, ११७ ॥

दोहदवती स्त्री, (दोहदो गर्भिण्यभिलाषोऽस्त्यस्या इति । दोहद+मतुप् मस्य व । ङीप् च ।) अन्नपानादिद्रव्यविशेषाभिलाषवती गर्भवती । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । श्रद्धालु २ । इत्यमर । २ । ६ । २१ ॥ * ॥ गर्भिणीकर्त्तव्याकर्त्तव्य यथा,—
'दित्या गर्भमथाधत्त कश्यप प्राह तां पुन ।
त्वया यत्नो विधातव्य अस्मिन् गर्भे वरानने । ॥
संवत्सरशतन्त्वेकमस्मिन्नेव तपोवने ।
सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या वरवर्णिनि । ॥
न स्थातव्यं न गन्तव्यं वृक्षमूलेषु सर्व्वदा ।
नोपस्करेषु विशेन्मुषलोलूखलादिषु ॥
जलञ्च नावगाहेत शून्यागारञ्च वर्ज्जयेत् ।
वल्मीकेषु न तिष्ठेत न चोद्विग्नमना भवेत् ॥
विलिखेन्न नखैर्भूमिं नाङ्गारेण न भस्मना ।
न शयालु सदा तिष्ठेद्व्यायामञ्च विवर्ज्जयेत् ॥
न तुषाङ्गारभस्मास्थिकपालेषु समाविशेत् ।
वर्ज्जयेत् कलहं लोके गात्रभङ्गञ्च वर्ज्जयेत् ॥
न मुक्तकेशी तिष्ठेत नाशुचि स्यात् कदाचन ।
न शयीतोत्तरशिरा न चापरशिरा क्वचित् ॥
न वस्त्रहीना नोद्विग्ना न चार्द्रचरणा सती ।
नामङ्गल्यां वदेद्वाचं न च हास्याधिका भवेत् ॥
कुर्य्याच्च गुरुशुश्रूषां नित्यं माङ्गल्यतत्परा ।
सर्व्वौषधीभि कोष्णेन वारिणा स्नानमाचरेत् ॥
कृतरक्षा सुभूषा च वास्तुपूजनतत्परा ।
तिष्ठेत् प्रसन्नवदना भर्त्तु प्रियहिते रता ॥
दानशीला तृतीयायां पार्व्वण्यां नक्तमाचरेत् ।
इतिवृत्ता भवेन्नारी विशेषेण तु गर्भिणी ॥
यस्तु तस्यां भवेत् पुत्त्र शतायुर्वृद्धिसंयुत ।
अन्यथा गर्भपतनमवाप्नोति न संशय ॥
तस्मात्त्वमनया वृत्त्या गर्भेऽस्मिन् यत्नमाचर ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥

दोहदान्विता स्त्री, (दोहदेन गर्भजनिताभिलाषेण अन्विता ।) दोहदवती । इति हेमचन्द्र । ३ । २ ३ ॥

दोहन, क्ली (दुह+भावे ल्युट् ।) स्तनाद्दुग्धनि सारणम् । दोया इति भाषा । दुहधातो भावेऽनटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (दुह्यतेऽस्मिन्निति । दुह+आधारे ल्युट् । दोहनपात्रम् । यथा, महाभारते । १३ । ६४ । ४१ ।
"बालेन निदानेन कांस्यं भवतु दोहनम् ।
दुह्येत परवत्सेन यस्ते हरति पुष्करम् ॥")

दोहनी, स्त्री, (दुह्यते अस्यामिति । दुह+आधारे ल्युट् । ङीप् ।) दोहनपात्रम् । तत्पर्य्याय ।

लेपनम् २ मारी ३ दोह ४ दोहनम् ५। इति शब्दरत्नावली।

दोहल, पु (दोहमाकर्षं लातीति। ला+"आतो ऽनुपसर्गे कः।" ३।२।३। इति कः।) दोहद। इच्छा। इति शब्दार्थकल्पतरु॥ (यथा, मालविकाग्निमित्रनाटके। ३।१७।
"अशोक। यदि सद्य एव कुसुमैर्न सम्पत्स्यते मुधा वहसि दोहलं ललितकामिसाधारणम्॥")

दोहलवती, स्त्री (दोहलोऽस्यस्या इति मतुप्। मस्य वः। ङीप्।) दोहदवती। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दोहली, स्त्री, (दोहं लातीति। ला+कः। गौरादित्वात् ङीष्।) अशोकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अशोकशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम्॥)

दोहापनय, पुं, (दोहं दोहनमपनयति खनिसर्वस्वेनेति। अप+नी+अच्।) दुग्धम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दोहीयान् [स्] त्रि (अयमनयोरतिशयेन दोग्धा। "तुश्छन्दसि।" ५।३।५९। इति इयसुन्। "तुरिष्ठेमेयःसु।" ।६।४।१५४। इति तृशब्दस्य लोपः।) अतिशयदोहकः॥

दोह्य, त्रि, (दुह्यते इति। दुह+ण्यत्।) दोहनीयम्। दुग्धम्। दोग्धव्यम्। इति व्याकरणम्॥ (दुह्यतेऽसौ इति। गोमहिष्यादिः। इति मिताक्षरा॥ यथा, याज्ञवल्क्ये। २।१८।
'दशैकपञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्द्धमासिकम्। बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम्॥")

दौवारिक पु, (दद्रुं साध कर्म तत्र नियुक्तः। ठक्।) द्वाःस्थः। द्वारपालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दौकूल त्रि, (दुकूलेन परिवृतो रथ इति। "परिवृतो रथः।"४।२।१०। इति अण्।) दुकूलेनावृतरथादि। इत्यमरटीकायां भरतः॥

दौत्य क्ली, (दूतस्य भावः कर्म वा। ष्यञ्।) दूत्यम्। दूतस्य भावः। दूतस्य कर्म। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा हरिवंशे। १७२। १८।
"दौत्ये तत्र हते वीरे विमर्हे जनमेजय।॥")

दौरात्म्य, क्ली, दुर्निन्दित आत्मा यत्न धृतिः बुद्धिः स्वभावः शरीरं वा यस्य स दुरात्मा। तस्य भावकर्म्मार्थे ष्यञ्प्रत्ययः। (ष्यञ्।) दुरात्मनो भावः। दुरात्मनः कर्म्म। (यथा, महाभारते। २।१५।७।
"शङ्किता स्म महाभाग। दौरात्म्यात् तस्य माघव।॥")

दौर्गन्ध्य, क्ली, (दुर्दुष्टो गन्धोऽस्य दुर्गन्धः। ततो भावे ष्यञ्।) दुर्गन्धता। (यथा, महाभारते। ३।२६।१३।
"न खर्वो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव वा॥") तन्नाशकतैलं यथा,—
"चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्रिका। जातीकक्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च॥
अगुरुश्चैरकाश्मर्यं कुष्ठं तगरनालिका। गोरोचना प्रियङ्गुश्च चोलं मदनकं नखम्॥
सरलं सप्तपर्णश्च लाक्षा चामलकी तथा। कर्चूरकं पद्मकञ्च एतैस्तैलं प्रसाधितम्॥
प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्यकण्डूकुष्ठहरं परम्॥"
इति गारुडे १९८ अध्यायः॥

दौर्ग्य, क्ली, दुर्गदृतिधर्म्म। दुर्गस्य भावः दुर्गस्येदं वैतर्थे ष्यञ्प्रत्ययः (ष्यञ्)॥

दौर्जन्य क्ली, दुर्जनस्य भाव इदं वैतर्थ ष्यञ्प्रत्ययः (ष्यञ्।) दुर्जनत्वम्। (यथा, महाभारते। ६।१८।७६।
"तदिदं मम दौर्जन्यं बालिशस्य महीयसि। मन्युमङ्गति मातस्त्व दिष्ट्या गर्भो न्वतोऽस्थितः॥")

दौर्बल्य क्ली, दुर्बलस्य भावः इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययः (ष्यञ्।) दुर्बलता। अबलत्वम्। (यथा, मनुः। ८।१७१।
"अनादेयस्य चादानादादेयस्य च विवर्जनात्। दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति॥")

दौर्भागिनेय, पु, (दुर्भगाया अपत्यं पुमान्। दुर्भगा+"कल्याण्यादीनामिनङ् च।" ४।१।१२६। इति ढक् इनङादेशश्च।) दुर्भगापुत्रः। इति शब्दरत्नावली॥ दुर्भगाया कन्या दौर्भागिनेयी॥

दौर्भाग्य, क्ली, दुर्भगस्य दुर्भगाया वा भावः। (ष्यञ्। "हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्व्वपदस्य च।" ७।३।१९। इत्युभयपदवृद्धिः।) दुर्भगत्वम्। यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।
"शुक्रा पितृगृहे नारी सुकर्त्ता स्वामिगृहे यदि। दौर्भाग्यं जायते तस्याः शपन्ति कुलदेवताः॥" दुर्भाग्यमेव दौर्भाग्यम्। इति स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः॥

दौर्म्मनस्य, क्ली, दुर्म्मनसो भावः (ष्यञ्)। दुःखम्। निबन्धनचिन्तावसादः। इति चण्डीटीकायां नागोजीभट्टः॥ (यथा मार्कण्डेये। ८१।२६।
'तेषां कृते मे निःश्वासो दौर्म्मनस्यञ्च जायते॥")

दौर्व्वेय, क्ली, (दूर्व्वाया इदम्। दूर्व्वा+ढञ्।) दूर्व्वासम्बन्धि। दूर्व्वारसः। इति मेदिनी। यं,५३॥

दौर्हृद, क्ली, (दुर्हृदो भावः। युवादित्वात् अण्। वाहुलकात् न हृद्यदहृद्धिः।) इच्छा। दोहदम्। इति हेमचन्द्रः।३।२५१॥("सत्वदौर्हृदाद्धि वीर्यवन्तं चिरायुषञ्च पुत्रं जनयति।" इति सुश्रुते॥ दूषितहृदयत्वम्। यथा महाभारते। ५। २६।१४।
"दुर्भाविनो मन्युवशानुगस्य कामात्मनो दौर्हृदं भावितस्य॥")

दौलेय, पु, (दुलेरपत्यमिति। "इतश्चानिञः।" ४।१।१२२। इति ढक्।) कच्छपः। इति हेमचन्द्रः। ४।४१५॥

दौष्मि, पु, (दुष्मस्यापत्यम्। दुष्म+इञ्।) इन्द्रः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दौवारिक पु (द्वारि नियुक्तः। "तत्र नियुक्तः।" ४।४।६९। इति ठक्। ततः "द्वारादीनाञ्च।" ७।३।४। इति न वृद्धिः, औ आगमश्च।) द्वारत्वकः। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्।५।२८८।
"राजदौवारिकं श्रीमाञ्छूरसाधीस्त्वदोदय॥") तत्पर्य्यायः। द्वाःस्थः २ क्षत्ता ३ दण्डी ४ वेत्रधरः ५। इति हलायुधः॥ प्रतीहारः ६ प्रतिहारः ७ दण्डकः ८ द्वारी ९ वेतालः १० द्वारपालकः ११ दौवारिकः १२ वर्णच्छटः १३ गर्भिटः १४ दण्डपांशुलः १५। इति शब्दरत्नावली॥ द्वाःस्थितः १६ वेत्रधारकः १७ वत्सकः १८ दण्डवासी १९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तस्य लक्षणं यथा—
"प्रांशुः सुरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः। चित्तग्राहश्च सर्व्वेषां प्रतीहारो विधीयते॥"
इति मत्स्यपुराणम्॥
"इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः। अप्रमादी सदा दक्षः प्रतीहारः स उच्यते॥"
इति चाणक्यम्। १८॥

दौष्कुलेय, त्रि, (दुष्कुलस्यापत्यम्। "दुष्कुलाड्ढक्।" ४।१।१४२। इति ढक्।) दुष्कुलोद्भवः। निन्दितवंशजातः। दुष्कुलशब्दात् भवार्थे वा ष्यप्रत्ययः॥ (यथा, महाभारते। ३।१९३।२३।
"कुले जाताश्च क्षिप्रमस्मै दौष्कुलेयवशानुगाः॥")

दौष्मन्ति, पु, (दुष्मन्तस्यापत्यं पुमान्। दुष्मन्त+"अत इञ्।" ४।१।९५। इति इञ्।) दुष्मन्तराजपुत्रः। स तु भरतराजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते।१।७४।१२।
"रूपौदार्य्यगुणोपेतं दौष्मन्तिं जनमेजय।॥")

दौहित्र, पु,स्त्री, (दुहितृ+"अणृग्यानन्तर्य्ये विदादिभ्योऽञ्।" ४।१।१०४। इति अञ्।) दुहितुरपत्यम्। इति हेमचन्द्रः। ३।२८॥ तत्पर्य्यायः। कुतुपः २। इति शब्दरत्नावली॥
"त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतुपस्तिलाः। गौहित्रं खड्गमित्याहुः पात्रं दुहितुः सुतः॥ कपिलायां घृतञ्चैव दौहित्रमिति चोच्यते॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम्॥
"पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति कश्चन। तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः॥"
इति दायभागः॥
दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवदिति मनुः॥ तद्गृहपक्वा कन्यागृहे पितुर्भोजने दोषाभावो यथा—
"कन्याया श्रक्षदेयायामश्नन् सुखमश्नुते। अथ भुङ्क्ते यो मोहात् भुक्ता स नरकं व्रजेत्॥ अप्रजायाश्च कन्याया न भुञ्जीयात् कदाचन। दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि॥ महात्मत्वसमाकीर्णात् नास्ति ते नरकाद्भयम्॥ तीर्णस्य सम्यग् विश्य परं स्वर्गमवाप्स्यसि। दौहित्रस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः सदा॥ यत्किञ्चित् कुरुते दानं तदानन्त्याय कल्पते॥ मातुः पितुश्च विज्ञेय तत्पुत्रभस्याभिगामिनः। मातुः पितुर्हि रक्षस्य दौहित्रोऽर्हमवाप्नुते॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे कन्यादानमासाध्याय॥

शूद्रमात्रस्य दौहित्रो दत्तको भवति । यथा,—

“दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैस्तु क्रियते सुतः ।
ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित् ॥”

इति दत्तकमीमांसाधृतशौनकवचनम् ॥

तस्य मातामहधनाधिकारित्वम् । यथा,—
“दुहित्रभावे दौहित्रः ।
‘पौत्त्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति धर्म्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥’
इति मनुवचने पौत्त्रतुल्यत्वाभिधानेन यथा पुत्त्राभावे पौत्त्रस्तथा दुहित्रभावे दौहित्रः । अतएव गोविन्दराजधृतो विष्णुः ।
अपुत्त्रपौत्त्रे संसारे दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।
पूर्व्वेषां हि स्वधाकारे पौत्त्रदौहित्रकाः समाः ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

अपि च, सर्व्वदुहित्रभावे दौहित्रस्य अधिकारः । “दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्त्रस्य पितुर्हरेत् । स एव दद्यात् द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥” इत्यादिवचनात् । अपुत्त्रस्य इति दुहितृपर्य्यन्ताभावोपलक्षणम् ॥ १ ॥ भ्रातृपौत्त्रस्याभावे पितुर्दौहित्रस्याधिकारः । धनिपित्रादित्रयपिण्डदातृत्वात् ॥२॥ पितुर्दौहित्राभावे भ्रातृदौहित्रोऽधिकारी । धनिभोग्यपितृपितामहपिण्डदातृत्वात् ॥३॥ पितृव्यपौत्त्राभावे पितामहदौहित्रस्य अधिकारः धनिभोग्यपितामहप्रपितामहपिण्डदातृत्वात् ॥४॥ पितामहदौहित्रस्याभावे पितृव्यदौहित्रस्याधिकारः । धनिभोग्यततपितामहप्रपितामहपिण्डद्वयदातृत्वात् ॥ ५ ॥ तदभावे पितामहभ्राता तदभावे पितामहभ्रातृपुत्त्रः तदभावे पितामहभ्रातृपौत्त्रः । तेषां धनिभोग्यततप्रपितामहपिण्डदातृत्वात् । ततः प्रपितामहदौहित्रोऽधिकारी । धनिभोग्यप्रपितामहपिण्डदातृत्वात् ॥६॥ प्रपितामहदौहित्राभावे पितामहभ्रातृदौहित्रोऽधिकारी । धनिभोग्यप्रपितामहपिण्डदातृत्वात् ॥७॥ पितामहभ्रातृदौहित्राभावे मातामहः । तदभावे मातुलः । तदभावे मातुलपुत्त्रः । तदभावे मातुलपौत्त्रः । तदभावे मातामहदौहित्रोऽधिकारी ॥ ८ ॥ मातामहदौहित्राभावे प्रमातामहः । तदभावे प्रमातामहपुत्त्रः । तदभावे प्रमातामहपौत्त्रः । तदभावे प्रमातामहप्रपौत्त्रः । तदभावे प्रमातामहदौहित्रोऽधिकारी ॥ ९ ॥ प्रमातामहदौहित्राभावे वृद्धप्रमातामहोऽधिकारी । तदभावे वृद्धप्रमातामहपुत्त्रः । तदभावे वृद्धप्रमातामहपौत्त्रः । तदभावे वृद्धप्रमातामहप्रपौत्त्रः । तदभावे वृद्धप्रमातामहदौहित्रोऽधिकारी ॥१०॥ स्त्रीधने तु पुत्त्राभावे दौहित्रोऽधिकारी । पुत्त्राधिकारात् प्राक् दुहित्रधिकारश्रुतेः । तद्वाधिकाया दुहितुः पुत्त्रेण बाध्यपुत्त्रबाधस्यैव न्याय्यत्वात् ॥११॥

इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृतदायक्रमसंग्रहः ॥

श्राद्धे दौहित्रभोजनप्राशस्त्यम् । यथा,—
“व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत् ।
कुतपञ्चासने दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीम् ॥”

इति मानवे । ३ । २३४ ॥

द्यावाक्षमे, स्त्री, (द्यौश्च क्षमा च । “दिवो द्यावा ।” ६ । ३ । २९ । इति द्यावादेशः ।) स्वर्गपृथिव्यौ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ ॥ द्विवचनान्तोऽयम् ॥

द्यावापृथिव्यौ, स्त्री (द्यौश्च पृथिवी च । “दिवसश्च पृथिव्याम् ।” ६ ।३। ३ । इति चात् दिवो द्यावा ।) स्वर्गपृथिव्यौ । इति हेमचन्द्रः ।४।४॥ (यथा मनुः । ३ । ८६ ।
“कुह्वै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।
सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः ॥”)
तद्वैदिकपर्य्यायः । स्वधे १ पुरन्ध्री २ धिषणे ३ रोदसी ४ क्षोणी ५ अम्भसी ६ नभसी ७ रजसी ८ सदसी ९ सद्मनी १० घृतवती ११ बहुले १२ गभीरे १३ गम्भीरे १४ ओमण्यौ १५ चम्वौ १६ पार्थ्वौ १७ मही १८ उर्व्वी १९ पृथ्वी २० अदिती २१ अह्नी २२ दूरे २३ अन्ते २४ अपारे २५ अरे २६ पारे २७ । इति सप्तविंशतिद्यावापृथिव्योर्नामधेयानि । इति वेदनिघण्टौ ३ अः ॥

द्यावाभूमी, स्त्री, (द्यौश्च भूमिश्च । ‘दिवो द्यावा ।” ६ । ३ । २९ । इति द्यावादेशः ।) स्वर्गपृथिव्यौ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५५ । १ ।
“को वस्त्राता वसवः को वरूता
द्यावाभूमी अदिते त्रासीथां नः ॥”)

द्यु, ल अभिसर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-पर-सक-अनिट् ।) अभिसर्पणम् आभिमुख्येन गमनम् । ल द्यौति सिंहो मृगानिव । इति दुर्गादासः ॥

द्यु, क्ली, (द्योतीति । द्युत+क्विप् ।) दिनम् । गगनम् । स्वर्गः । इति विश्वः ॥ [ये, २ ॥

द्यु, पु, (द्यु+क्विप् ।) अग्निः । इति मेदिनी ।

द्युग, पु, (द्युनि गगने गच्छतीति । गम+ड ।) पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्युगण, पु, (द्युनां दिनानां गणः ।) अहर्गणः । तस्यानयनमाह ।
“कथितकल्पगतोऽर्कसमा गणा
रविगुणा गतमाससमन्विताः ।
खदहनैर्गुणितास्तिथिसंयुताः
पृथगतोऽधिकमासस्माहताः ॥
रविदिनाप्तगताधिकमासकै-
र्युतदिने सहितो द्युगणो विधौ ।
पृथगतः पठितावमसंगुणा
द्विधुदिनाप्तगतावमवर्जितः ॥
भवति भास्करवासरपूर्ब्बको
दिनगणो रविमध्यमसावनः ।
अधिकमासदिनक्षयशेषतो
द्युघटकादिकमत्र न गृह्यते ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

द्युत, ऌ ङ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) ऌ अद्युतत् । ङ, द्योतते दिद्युते । इति दुर्गादासः ॥

द्युत्, पु, (द्युत दीप्तौ+क्विप् ।) किरणः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४ ॥ (द्योतमाने, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६९ । २ ।
“स हि द्युता विद्युता वेति साम ॥”
द्यु ल अभिसर्पणे+क्विप् तुगागमश्च । अभिगामिनि । यथा, भट्टिः । ५ । ४७ ।
“चरामि रामसौमित्री न्यग्भूत्वा न्यग्द्युतौ ॥’)

द्युति, स्त्री, (द्योततेऽनयेति । द्युत दीप्तौ+“इगुपधात् कित् ।” उणा ४ । ११९ । इति इन् स च कित् ।) दीप्तिः । शोभा । इत्यमरः । १ । ३ । १७ ॥ (यथा, भागवते । ८ । ५ । ४२ ।
“लोभोऽधरात् प्रीतिरुपर्य्यभूद्द्युति-
र्नस्तः पशव्यः स्पर्शेन कामः ॥”)
रश्मिः । इति मेदिनी । ते, २५ ॥ (पुं चतुर्थस्य मनोः ऋषिविशेषः । यथा, हरिवंशे । ७ । ७५ ।
“चतुर्थस्य तु सावर्णेः ऋषीन् सप्त निबोध मे ।
द्युतिर्वशिष्ठपुत्त्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथा ॥”
तामसस्य मनोः पुत्त्रविशेषः । यथा तत्रैव । ७ । २३ ।
“पुत्त्रांश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य मनोर्नृप ।
द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्तपोशनः ॥’)

द्युतिकर, पु, (करोतीति । कृ+अच् । द्युतेः करः ।) ध्रुवः । इति भूरिप्रयोगः । दीप्तिकारके, त्रि ॥

द्युतित, त्रि, (द्युत+क्त । बाहुलकात् न गुणः ।) दीप्तिविशिष्टम् । द्योतितम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

द्युन, क्ली, लग्नात् सप्तमराशिः । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

द्युनिश, क्ली, (द्यु च निशा च द्वयोः समाहारः ।) अहोरात्रः । इति व्याकरणम् ॥ यथा,—
“भवति किं द्युनिशं द्युनिवासिनाम् ।”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

द्युनिवासी [न्] पु, (द्युनि स्वर्गे निवसतीति । नि+वस+णिनि ।) देवता । स्वर्गवासी । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

द्युपति, पु, (द्युनो दिनस्य पतिः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११ ॥ (द्युनो स्वर्गस्य पतिः ।) इन्द्रः ॥

द्युमणि, पु (द्युनो गगनस्य मणिरिव ।) सूर्य्यः । (यथा, भागवते । ८ । १ । ३८ ।
“रेणुर्दिशः खं द्युमणिश्च छादयन्
न्यवर्त्ततार्क्ष्यकसुतैभिः परिप्लुतात् ॥”)
अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ (परिशोधिततास्रम् । यथा,—
“विषमकौषधभागमधिकोषणा
द्युमणिरत्नकमार्द्रकमर्द्दितम् ॥
द्युमणि मारित ताम्रम् ॥” इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे १ भागे वातज्वराधिकारे ॥)

द्युमयी, स्त्री, विश्वकर्म्मकन्या । सा सूर्य्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्युम्न क्लो (द्युमस्मि मनति अभ्यसत्यस्मै इति। म्ना+क। 'धनमिच्छेत् हुताशनात्।" इति वचनात् धनकामानां अग्न्याराधनादस्य तथा त्वम।) धनम। इत्यमर।२।६।६॥ (यथा, ऋग्वेदे।२।२।१।
"अस्माकं द्युम्नमधि पञ्च कृष्टिषूच्चा स्वर्ण शुशुचीत दुष्टरम॥"
द्यु तेजो मनतीति।) बलम। इति मेदिनी। ने,११॥ (बलाधायकत्वात् अन्नम। यथा, ऋग्वेदे।६।८।८।
"वृष्टिं दिव परि स्रव द्युम्नं पृथिव्या अधि॥")
द्युवा [न] पु (द्योतीति। द्यु+"कनिन युव मीति।' उणां १।१५६। इति कनिन।) सूर्य्य। इत्युणादिकोष॥ द्यौ। इति सज्जिप्तसारे उणादिवृत्ति॥
द्युस(ष)त [द्] पु (दिवि स्वर्गे सीदतीति।सद्+क्विप। छन्दसि षत्वम। लोकेऽषत्वम्।) देव। इति त्रिकाण्डशेष॥ (यथा माघे।१।४३।
"भयस्य पूर्व्वावतरस्तरस्विना मन सु येन द्युसदा न्यधीयत॥")
ग्रह। इति गोलाध्याय॥
द्यूत, पु, क्ली, (देवनमिति। दिवु क्रीडायाम+भावे+क्त। ऊठ च।) पाशकादिक्रिया। अप्राणिकरणकक्रीडा। जुया इति भाषा। तत्पय्याय। अक्षवती २ कैतवम ३ पण ४। इत्यमर।२।१०।४५॥ (यथा देवीभागवते।१।१८।५१।
"द्यूतक्रीडा तथा प्रोक्ता व्रतानि विविधानि च॥")
'द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रान्निवर्त्तयेत। राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम॥ प्रकाशमेतत्तास्कर्य्यं यद्देवनसमाह्वयौ। तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत॥ अप्राणिभिर्यत क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते। प्राणिभि क्रियते यस्तु स विज्ञेय समाह्वय॥ द्यूतं समाह्वयं चैव य कुर्य्यात् कारयेत वा। तान सर्व्वान घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिन॥ द्यूतमेतत् पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत। तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान्॥"
इति मनु।६।२२१-२२७॥
कङ्क उवाच।
"किन्ते द्यूतेन राजेन्द्र। बहुदोषेण मानद।। देवने बहवो दोषास्तस्मात्तत्परिवर्ज्जयेत॥ श्रुतस्ते यदि वा दृष्ट पाण्डवो हि युधिष्ठिर। स राज्यं सुमहत् स्फीतं भ्रातॄंश्च त्रिदशोपमान्॥
द्यूते हारितवान् सर्व्वं तस्माद्द्यूतं न रोचये॥"
इति महाभारते।४।६६।३३-३५॥
द्यूतकर, त्रि (करोतीति। कृ+अच। द्यूतस्य कर।) द्यूतकर्त्ता। जुयारी इति भाषा। तत्पय्याय। धार्त्त २ धूर्त्त ३ अक्षधूर्त्त ४ अक्षदेवी ५ दुरोदर ६ द्यूतकृत ७ कितव ८ अक्षकौतुक ९। इति शब्दरत्नावली॥

द्यूतकार त्रि (द्यूत कारयतीति। कृ+णिच+अच।) द्यूतकारयिता। सद्दियार इति ख्यात। इति भरत॥ तत्पय्याय। सभिक २। इत्यमर।२।१०।४४॥ सभीक ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा पञ्चतन्त्रे।१।४३१।
"मुहुर्व्विजितकम्माश्च द्यूतकार पराजितम॥")
द्यूतकारक, त्रि, (द्यूत कारयतीति। द्यूत+कृ+णिच+ण्वुल।) द्यूतकारयिता॥
द्यूतकृत, त्रि (द्यूत करोतीति। कृ+क्विप तुगागमश्च।) द्यूतकर। अक्षक्रीडक। इत्यमर।२।१०।४४॥
द्यूतपूर्णिमा, स्त्री, (द्यूताय या पूर्णिमा।) कोजागरपूर्णिमा। इति त्रिकाण्डशेष॥
द्यूतपौर्णमासी स्त्री, (द्यूताय या पौर्णमासी।) द्यूतपूर्णिमा। इति भूरिप्रयोग॥
द्यूतप्रतिपत, [द्] स्त्री, (द्यूताय क्रीडार्थं या प्रतिपत।) कार्त्तिकशुक्लप्रतिपत। सा च कौमुदी। यथा,—
"तुलाथ कार्त्तिके तस्य शुक्ला या प्रतिपत्तिथि। विष्णोर्दत्ता मही तत्र कौमुदी सा स्मृता बुधे॥ कुशब्देन मही ज्ञेया मुदा हर्षे च वै द्विज।। धातुज्ञै सव्वशब्दज्ञै सा च वै कौमुदी स्मृता॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम्॥ *॥
अत्र तिथौ बलिदैत्यपूजादि काय्यम। तद्यथा "वामनपुराणे कार्त्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य बलिस्मृति भगवद्वाक्यम।
वीरप्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सव। यत्र त्वा नरशार्द्दूल। हृष्टा पुष्टा स्वलङ्कृता॥ पुष्पदीपप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवा॥
अत्र मन्त्र।
बलिराज। नमस्तुभ्यं विरोचनसुत। प्रभो। भविष्येन्द्र सुराराते। पूजेयं प्रतिगृह्यताम॥
ब्रह्मपुराणे तु बलिराजेतिमन्त्रस्य पूर्व्वम।
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र। समन्त्री सपुरोहित॥ इत्यद्भुतम। पश्चादपि।
एवं पूजां नृप कृत्वा रात्रौ जागरणं चरेत। इत्युक्तम॥ पुनर्ब्रह्मपुराणे।
शङ्करश्च पुरा द्यूतं ससर्ज्ज सुमनोहरम्। कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते।॥ जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्व्वती। अतोऽर्थाच्छङ्करो दु खी गौरी नित्यं सुखोषिता॥ तस्मात् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवै। तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरं शुभ॥ पराजयो विरुद्धश्च लब्धनाशकरो भवेत॥ भविष्योत्तरे।
यो यो याद्दशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर।। हर्षदैन्यादिना तेन तस्य वर्ष प्रयाति हि॥ महापुण्या तिथिरियं बलिराज्यप्रवर्द्धिनी। स्नानं दानं शतगुणं कार्त्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत॥"
इति तिथितत्त्वम॥
द्यूतबीज, क्ली (द्यूतस्य बीजं कारणम।) कपर्द्दक। इति त्रिकाण्डशेष॥ द्यूतस्य कारणञ्च॥

द्यून, क्ली लग्नात सप्तमराशि। यथा,—
"षौस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं स्मृतम। द्यूनं द्यूनं तथास्तञ्च षटकोणं रिपुमन्दिरम॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम॥
(दिव+क्त। "न्विवोऽविजिगीषायाम।" ८।२।४६। इति निष्ठातस्य न। च्छ्वोरिति ऊठ। क्षीणे, त्रि॥)
द्यै, न्यक्करणे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा पर सक अनिट।) अन्त्यस्थादियुक्त। द्यायति दुष्ट लोक। इति दुर्गादास॥
द्योत, पु, (द्युत+भावे घञ।) प्रकाश। (यथा, हरिवंशे।२३३।२४।
"विद्युद्द्योतनिकाशेन मुकुटेनार्कवर्च्चसा॥")
आतप। इत्यमर।१।४।३०॥
द्योतन, क्ली, (द्युत+भावे ल्युट।) दर्शनम। इति हेमचन्द्र।३।२४१॥ प्रकाशनम॥ (द्युत+णिच। द्योतमाने, त्रि। यथा, भट्टि।७।१५।
"विलोक्य द्योतनं चन्द्रं लक्ष्मण शोचनोऽवदत॥")
द्योतन, पु, (द्योततीति। द्युत+"बहुलमन्यत्रापि।" उणा २।७८। इति युच।) दीप। इत्युणादिकोष॥
द्योतित, त्रि, (द्युत+क्त।) द्युतितम। दीप्तम। इति मुग्धबोधव्याकरणम॥ (यथा रामायणे।२।८२।२।
"वस्त्राङ्गरागप्रभया द्योतिता सा सभोत्तमा॥")
द्योभूमि पु, (द्यौराकाशं भूमिरिव यस्य।) पक्षी। इति शब्दचन्द्रिका॥ स्वर्गपृथिव्यौ स्त्री। तत्र द्विवचनान्त॥
द्योषत, [द्] पु, (दिवि स्वर्गे सीदतीति। सद्+क्विप।) देव। इति शब्दरत्नावली॥
द्यौ [ओ] स्त्री, (द्योतन्ते देवा यत्र। द्युत+बाहुलकात डो।) स्वर्ग। (यथा, महाभारते।१।७४।२८।
"आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्म्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम॥")
आकाशम। इत्यमर।१।१।६॥ (पु, अष्टवसूनामन्यतम। यथा, देवीभागवते।२।३।३५।
"पृथ्वादीनां वसूनाञ्च मध्ये कोऽपि वसूत्तम। द्यौर्नामा तस्य भार्य्या या नन्दिनीं गां ददर्श ह॥"
अयमेव वशिष्ठशापात पृथिव्यां जन्म परिग्रहन भीष्म इति नाम्ना विख्यात आसीत॥ अस्य विवरणन्तु देवीभागवते २ स्कन्धे ३ अध्याये तथा महाभारते।१।६६ अध्याये द्रष्टव्यम॥)
द्यौत्र क्ली, (दीव्यत्यस्मिन्निति। दिव +"दिवे र्द्युच।" उणा ४।१६। इति ष्ट्रन द्युरादेशो वृद्धिश्च।) ज्योति। इति सज्जिप्तसारे उणादिवृत्ति॥
द्रगड,, पु, वाद्यविशेष। दगड इति भाषा। तत्पय्याय। प्रतिमुखम २। इति त्रिकाण्डशेष॥

द्रङ्क्षण, क्ली (द्राङ्क्षत्यननेति। द्राङ्क्ष आकाङ्क्षायाम +ल्युट। पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः।) तोलकम्। इति शब्दमाला॥ तत्पर्य्यायः। कोलम् २ वटकम् ३ कषाङ्कम् ४। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (पुलिङ्गेऽपि। यथा,—
'————————तद्वय कोल उच्यते।
क्षुद्रको वटकश्चैव द्रङ्क्षणः स निगद्यते॥"
इति पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥)

द्रङ्ग, स्त्रि, पुरी। इति हेमचन्द्रः।४।३७॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ८। २ ११।
"तेन स्वनाम्ना मार्त्तण्डेश्च द्रङ्गे सिन्धुरसुद्रणा॥")

द्रढिमा, [न] पु (दृढस्य भावः। दृढ+"पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा।" ५।१।१२२। इति इमनिच्। "र ऋतो हलादेर्लघोः।" ६।४।१६१। इति ऋकारस्य रकारः।) दृढता॥ (यथा, शिवशतके। ४३।
"लघुगुरुतुलनातुलाप्रकाण्ड
द्रढिमगुणः स भवद्गुणान्वयस्य॥")

द्रढिष्ठ त्रि, अयमनयोरेषां वा अतिशयेन दृढः। इत्यर्थे इष्ठप्रत्ययेन साध्यः। द्रढीयान्॥

द्रप्स, क्ली (दृप्यन्त्यनेनेति। दृप+अन्नाद्यश्च। इति निपातनात् साधुः।) घनेतरदधि। वया दइ इति भाषा। इत्यमरः। २। ९। ५१॥ अस्य रूपान्तराणि। द्रप्सम् २ द्राप्सम् ३ द्रप्स्यम् ४। इति तट्टीकायां भरतः॥ (शुक्रम्। इति निरुक्तम्। ५। १४॥ त्रि द्रुतगमनशीलः। द्रुतहननशीलः। यथा ऋग्वेदे। ९। ९९। २।
"पवमान सन्तनि प्रघ्नतामिव
मधुमान् द्रप्सः परिवारमर्षति॥")

...गौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-पर-सक-सेट।) दन्त्यवर्गतृतीयादिः। द्रमति। इति दुर्गादासः॥

द्रव, पु (द्रु+"ऋदोरप्।" ३।३।५७। इति भावे अप्।) परीहासः। पलायनम्। इत्यमरः। १। ७। ३२॥ (यथा, हरिवंशे। २११। १।
"ततो दैत्यद्रवकरं पौराणं शङ्खमुत्तमम॥")
रसः। गतिः। इति विश्वः॥ वेगः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हरिवंशे। १९३। ५।
"तत्र शब्दगतिभूत्वा मारुतद्रवसम्भवः॥"
द्रवत्वरूपो गुणविशेषः। यथा, भाषापरिच्छेदे। २८।
"गुरुणी द्वे रसवती द्रयोर्नैमित्तिको द्रवः॥"
आर्द्रे, त्रि। यथा रघुः। ७। ७।
"प्रसाधिकालम्बितमग्रपाद-
माक्षिप्य काचित् द्रवरागमेव॥")

द्रवज, पु, (द्रवात् जायते इति। जन+डः।) गुडः। इति राजनिर्घण्टः॥ द्रवजातवस्तुमात्रञ्च॥

द्रवण, क्ली, (द्रु+भावे ल्युट।) गमनम्। (यथा हरिवंशे। १९६। ३९।
"ते रुदन्तो द्रवन्तश्च भगवन्तं पितामहम्।
रोदनाद्द्रवणात् चैव ततो रुद्रा इति स्मृताः॥")
क्षरणम्। अनुतापः॥ द्रुधातोर्भावेऽनट्॥

द्रवत्व, क्ली (द्रव+त्व।) द्रवस्य भावः। तद्विधम्। यथा—
"सांसिद्धिकं द्रवत्वं स्यात् नैमित्तिकमुदाहृतम्।
सांसिद्धिकन्तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः॥
परमाणौ जले नित्यमन्यतोऽनित्यमुच्यते।
नैमित्तिकं वह्नियोगात्तपनीयघृतादिषु॥
द्रवत्वं स्यन्दने हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत्॥"
इति भाषापरिच्छेदः॥

द्रवत्पत्री स्त्री, (द्रवत् पत्रं यस्याः। ङीष।) शिम्बीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

द्रवन्ती, स्त्री, (द्रवतीति। द्रु+शतृ+ङीप।) नदी। इति शब्दरत्नावली॥ मूषिकपर्णी। मूषाकाणी छोटा इति भोयनी इति च हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। शम्बरी २ चित्रा ३ न्यग्रोधी ४ शतमूलिका ५ प्रत्यक्श्रेणी ६ वृषा ७ चण्डा ८ पत्रश्रेणी ९ आखुकर्णिका १० मूषिककर्णी ११ प्रतिपर्णशिफा १२ सहस्रमूली १३ विक्रान्ता १४। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। रसबन्धकारित्वम्। ज्वरक्रिमिनाशित्वम्। शूलशमनत्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

द्रवरसा, स्त्री, (द्रवो रसो यस्याः।) लाक्षा। इति राजनिर्घण्टः॥

द्रवाधार, पु (द्रवाणां द्रव्याणामाधारः।) चुलुकः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ द्रवद्रव्यरक्षापात्रञ्च॥

द्रविडी, स्त्री, रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥

द्रविण, क्ली (द्रवति गच्छति द्रूयते प्राप्यते वेति। द्रु+"द्रुदक्षिभ्यामिनन्।" उणा। २। ५। इति इनन्।) धनम्। (यथाह कश्चित्।
"द्रविणं परिमितममितव्ययिनं जनमाकुलीकुरुते।
क्षीणाञ्चलमिव पीनस्तनजघनाया कुलीनायाः॥")
काञ्चनम्। बलम्। इत्यमरमेदिनीकरौ॥ (यथा, महाभारते। १। १ ३। १९।
"एवमुक्ता तु पुत्त्रेण भूरिद्रविणतेजसा।
माता सत्यवती भीष्ममुवाच तदनन्तरम्॥"
पु धरनाम्नो वसोः पुत्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६६। २१।
"धरस्य पुत्त्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा॥"
पृथोः पुत्त्रविशेषश्च। यथा, भागवते। ४।२२।५४।
"पुत्त्रानुत्पादयामास पञ्चार्च्चिष्यात्मसम्मतान्।
विजिताश्वं धूम्रकेशं हर्य्यक्षं द्रविणं वृकम्॥"
कुशद्वीपस्थितसीमागिरिभेदः। यथा, भागवते। ५। २ । १५।
"तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः सप्त सप्तैव बभ्रुश्चतुःशृङ्गः कपिलश्चित्रकूटो देवानीक ऊर्द्ध्वरोमा द्रविण इति॥" क्रौञ्चद्वीपस्थवर्षपुरुषविशेषः। यथा, भागवते। ५।२ ।२२।
"यासामम्भः पवित्रममलमुपयुञ्जानाः पुरुषर्षभ-द्रविणदेवकसंज्ञा वर्षपुरुषाः॥")

द्रविणनाशन, पु, (नाशयतीति। नाशि+ल्यु।) द्रविणानां नाशनः। तत्सेवनेन धनविनाशात्

अस्य तथात्वम्।) शोभाञ्जनवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

द्रविणोदा, [स] पु, अग्निः। अस्य निरुक्तिर्यथा,—
"द्रविणं बलमित्युक्तं धनञ्च द्रविणं ततः।
ददाति तद्भवानेव द्रविणोदास्ततो भव॥"
इति वराहपुराणम्॥
(धनप्रदे, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १। १५। ७।
"द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे॥"
"कीदृशं देवं द्रविणोदा धनप्रदम्। यद्वा धनप्रदोऽग्निः सोमं पिबत्विति शेषः। तमेतं मन्त्रं यास्क एवं निरवक्ति,—द्रविणोदाः कस्मात् धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति द्रविणोदा द्रविणसः इत्यादि सोऽयं यास्कोक्तो निर्वचनप्रपञ्चः तस्मिन्नेव ग्रन्थेऽवगन्तव्यः। द्रविणोदा द्रुदक्षिभ्यामिनन् निष्पादाद्धुनातोद्रविणशब्दः तद्ददातीति द्रविणोदाः। क्विप्चेति क्विप्। पूर्व्वपदस्य सकारोपजनश्छान्दसः। रुत्वोत्वे। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। द्रविणस इति द्रविणोदा इत्यनेनैकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः सुस्थानेऽक्षरम्। अथवा द्रविणमात्मन इच्छन्ति द्रविणस्यन्ति। सुप आत्मनः क्यच् सर्व्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुगवक्तव्य इति क्यचि परतः सुगागमः द्रविणस्यतेः सम्पदादित्वाद्भावे क्विप्। अतो लोपः। क्लौसुप न स्थानिवद्भवतीति तस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधाद्यलोपः एवं द्रविणसशब्दो धनेच्छावचनः। द्रविणेच्छां दस्यति यथेष्टधनप्रदानेनोपक्षयतीत्यर्थे तसु उपक्षये इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप्चेति क्विप्। एवं द्रविणोदः शब्दः सकारान्तो भवति। तथा द्राविणोदसः प्रवादा भवन्तीति नैरुक्तो व्यवहार उपपद्यते अतो द्रविणोदसशब्दः भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे प्रथमा। एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन द्वितीयार्थो भवति द्रविणसः इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे द्रविणसः सोमस्येत्यर्थः सकारोपजनश्छान्दसः। आद्युदात्तत्वन्तु नियमेन स्थितम्। ऋत्विग्विशेषणत्वेनैकवाक्यत्वपक्षे तु क्यजन्तात् क्विप्। अतो लोपादि पूर्व्ववत्। अत्र तु पक्षे क्यच्स्वरत्वेनान्तोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्॥" इति सायनः॥)

द्रवीकरण क्ली, अद्रवस्य द्रवकरणम्। इति च्विप्रत्ययेन साध्यम्॥ गलान इति भाषा॥

द्रव्य, क्ली, (द्रोरिव। द्रु+"द्रव्यञ्च भव्ये।" ५। ३। १ ४। इति यत्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) वसु। (यथा मनुः। ७। ९।
"एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम्।
कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसञ्चयम्॥")
तस्य क्रियाविशेषे नवपुराणभेदेन प्रशस्तत्वं यथा—
"द्रव्याण्यभिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ।
ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गतः॥"
इति नारायणदासकृतपरिभाषा॥

(“केचिदाचार्या ब्रुवते द्रव्य प्रधान कस्माद् व्यवस्थितत्वात् इह खलु द्रव्य व्यवस्थितम। न रसादयो यथा ये फले ये रसादयस्ते पक्के न सन्ति। नित्यत्वाच्च नित्य हि द्रव्यमनित्या गुणा यथा कल्कादिप्रविभाग स एव सम्पन्नरसगन्धो व्यापन्नरसगन्धो वा भवति। स्वजात्यवस्थानाच्च यथा हि पार्थिव द्रव्यमन्यभाव न गच्छत्येव शेषाणि। पञ्चेन्द्रियग्रहणाच्च पञ्चभिरिन्द्रियै गृह्यते द्रव्य न रसादय। आश्रयत्वाच्च द्रव्य-माश्रिता रसादयो भवन्ति। आरम्भसामर्थ्याच्च द्रव्याश्रित आरम्भो यथा विदारिगन्धादिमाहृत्य सङ्क्षुद्य विपचेदित्येवमादिषु न रसादिष्वारम्भ। शास्त्रप्रामाण्याच्च शास्त्रे हि द्रव्य प्रधानमुप दिष्ट हि योगाना यथा मातुलुङ्गाग्निमन्थौ चेति न रसादय उपदिश्यन्ते। क्रमापेक्षितत्वाच्च रसादीना रसादयो हि द्रव्यक्रममपेक्षन्ते यथा तरुणे तरुणा सम्पूर्णे सम्पूर्णा इति। एकदेश स ध्यचाच्च द्रव्याणामेकदेशेनापि व्याधय साध्यन्ते यथा महावृक्षक्षीरेणेति तस्माद् द्रव्य प्रधान द्रव्य-लक्षणन्तु क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति।”

“पाको नास्ति विना वीर्याद्वीर्य नास्ति विना रसात।

रसो नास्ति विना द्रव्याद्द्रव्य श्रेष्ठमत स्मृतम्॥”

‘वीर्यसञ्ज्ञा गुणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रया स्मृता।

रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणा स्मृता॥

द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्धि विपच्यन्ते न षड्रसा।

श्रेष्ठ द्रव्यमतो ज्ञेय शेषा भावास्तदाश्रया॥’

इति सुश्रुते। १। ४॥)

पित्तलम। वित्तम। पृथिव्यादि। विलेपनम। क्लीवम्। भेषजम। भव्यम। (द्रोर्विकार। “द्रोश्च।” ४। ३। १ ६१। इति यत।) द्रुम विकारे त्रि। इति मेदिनी। ये, २६॥ (द्रुमा-वयव। इति सिद्धान्तकौमुदी॥) जतु। विनय। इति हेमचन्द्र॥ मद्यम। यथा,—

“सशब्द न पिबेद्द्रव्यम।” इति कुलार्णवतन्त्रम्॥

न्यायमते तन्नवविध यथा,—

“क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमकाला दिग्देहिनो मन।”

तेषा साधर्म्यादि यथा,—

“क्षित्यादीना नवानान्तु द्रव्यत्वगुणयोगिता।

क्षितिर्जल तथा तेज पवनो मन एव च॥

परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी।

कालखात्मदिशा सर्व्वगतत्व परम महत॥

क्षित्यादिपञ्चभूतानि चत्वारि स्पर्शवन्ति हि।

द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यादथाकाशशरीरिणाम॥

अप्रत्यक्षत्वमाकाशवत्वगुणयोगि स्यात प्रथम त्रिकम्॥

गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिको द्रव।

आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिन॥”

इति भाषापरिच्छेद॥

द्रव्यहस्तभक्ष्यादिदोषादोषो यथा,—

“उच्छावचान्नपानेषु द्रव्यहस्तो भवेन्नर।

भूमौ निक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत्तु तत॥

तैजस वै समादाय यद्युच्छिष्टो भवेद्द्विज।

भूमौ निक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत्तु तत॥

यद्यद्द्रव्य समादाय भवेदुच्छेषणान्वित।

अनिधायैतरद्द्रव्यमाचान्त शुचितामियात॥

वस्त्रादिषु विकल्प स्यात्तत्संस्पृष्ट्वा चाचमेदिह।

अरण्येऽनुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि।

कृत्वा मूत्रपुरीष वा द्रव्यहस्तो न दुष्यति॥”

इति कूर्म्मपुराणम॥

द्रा ल स्वप्ने। पलायने। इति कविकल्पद्रुम॥ (अदा पर अक अनिट।) स्वप्नो निद्रा। निपूर्व्व एव निद्रायामिति रमानाथ। ल, निद्राति निद्रालु। द्राति चौर पलायते इत्यर्थ। इति दुर्गादास॥

द्राक अ (द्रातीति। द्रा+बाहुलकात कु।) द्रुतम। शीघ्रम। इत्यमर। ३। ४। २॥ (यथा, नैषधे। ३। २।

“आकस्मिक पक्षपुटाहताया क्षितेस्तदा य स्वन उच्चचार।

द्रागन्यदिग्न्यस्तदृश स तस्या सम्भ्रान्तमन्त करण चकार॥”)

द्राक्ष इ काङ्क्षे। घोररुते। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा पर सक अकच सेट।) रेफयुक्त। घोर रुतमिह तिरश्चामेव घोरशब्द। इ, द्राङ्क्षति काक। नमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धे एतस्य इदनुबन्धो वेदप्रचारणभेदार्थ। इति दुर्गादास॥

द्राक्षा, स्त्री, (द्राङ्क्ष्यते काङ्क्ष्यते इति। द्राक्षि काङ्क्षि+घञ। आगमशासनस्यानित्यत्वात न लोप।) फलविशेष। दाख इति किशमिश इति च भाषा। आङ्गूर इति यवनभाषा। तत्पर्य्याय। मृद्वीका २ गोस्तनी ३ स्वाद्वी ४ मधुरसा ५। इत्यमर। २। ४। १ ०७॥ चारु फला ६ कृष्णा ७ प्रियाला ८ तापसप्रिया ९ गुच्छफला १ रसाला ११ अमृतफला १२ कृष्णा १३ चारुफला १४। इति जटाधर॥ रसा १५। इति शब्दरत्नावली॥ अस्या गुणा। अतिमधुरत्वम। अम्लत्वम। शीत-पित्तार्त्तिदाहमूत्रदोषनाशित्वम। रुच्यत्वम। वृष्यत्वम। सन्तर्पणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥ स्निग्धत्वम। शीतबलकारित्वम। हृद्यत्वम। तृष्णावायुरक्तपित्तक्षतक्षीणतानाशित्वञ्च। इति राजवल्लभ॥

द्राख ऋ शोषार्थे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा पर-अक सेट।) दन्त्यवर्गद्वितीयादि। रेफ युक्त। ऋ, अदद्राखत। शोषार्थे शोषाल मर्थयो। इति दुर्गादास॥

द्राघ ऋ ङ श्रमायामशक्तिषु। इति कविकल्प द्रुम॥ (भ्वा पर-अक-दीर्घीकरणे सक सेट।) श्रम खेद। आयामो दीर्घीकरणम्। शक्ति सामर्थ्यम। ऋ, अदद्राघत। ङ, द्राघते जन खिद्यते इत्यर्थ। द्राघते वक्त्र जनो दीर्घ करोति इत्यर्थ। द्राघते धावितु वाजी समर्थ स्यादि-त्यर्थ,। इति दुर्गादास,॥

द्राघिमा, [न] पु, दीर्घस्य भाव। (दीर्घ+इम निच। “प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलेति।” ६। ४। १५७। इति द्राघादेश।) दीर्घत्वम। इति व्याकरणम॥ भूगोलस्य दीर्घता। इत्याधुनिक ज्योतिषिका॥

द्राघिष्ठ, त्रि, (अतिशयेन दीर्घ इति। दीर्घ+इष्ठन। दीर्घस्य द्राघादेश।) अतिदीर्घ। इत्यमर। २। १। ११७॥

द्राड ऋ ङ शीर्णौ। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा आत्म सक सेट।) रेफयुक्त। ऋ, अदद्राडत। ङ, द्राडते। शीर्णौ विभेदे। इति दुर्गादास॥

द्राण, त्रि, (द्रा+कर्त्तरि क्त। निष्ठातस्य न। णत्वञ्च।) सुप्त। पलायित॥

द्राप पु, (द्रापयतीति। द्रा+णिच। पुगागमे द्रापि+अच।) पङ्क। आकाश। कपर्दी। मूर्ख। इति शब्दार्थकल्पतरु॥

द्रामिल पु, (द्रमिलाख्यो देशोऽभिजनोऽस्येति। अण।) चाणक्यमुनि। इति हेमचन्द्र। ३।५१८॥

द्राव पु द्रुधातोर्भावे घञ प्रत्यय। गमनम। स्रवणम। अनुताप॥

द्रावक, क्ली (द्रवति द्रावयति वा। द्रु द्रावि वा+ण्वुल।) सिक्थकम। इति राजनिर्घण्ट॥ प्लीहरोगस्य औषधविशेष। (यथा,—

“स्फटिकारीद्वयञ्चैव पल द्विपलिकन्तथा।

नरसार पल देय टङ्कणञ्च पलाद्धकम॥

कासीश शाणयुग्मञ्च प्रत्येक श्लक्ष्णचूर्णितम।

सपञ्चलवणक्षार कर्षमान पृथक पृथक॥

अपामार्गद्वयस्यापि तथा कुष्माण्डकस्य च।

रम्भावल्कलज क्षार प्रत्येकञ्चाद्धशाणकम॥

श्लक्ष्णचूर्णीकृतञ्चैतत लिम्पाकस्वरसे सुधि।

सर्व्वमेतत सुपिष्याथ रौद्रे दद्याद्विचक्षण॥

आनीय काचपात्रन्तु तत्र तत पाचयेत भिषक।

प्रहराद्ध ददौ ज्वाला सालकाष्ठाग्निना मृदु।

सुतप्ते काचकुम्भे च ततो ज्वाला निवारयेत।

शीत गते तदुद्धृत्य प्रक्षिपेच्च वराटकम।

वराटे द्रवता याते तत कर्म्मसु योजयेत्॥

द्रावकस्य परीक्षेय नान्यथा च भवत्यलम।

गुञ्जैक स्याद्द्वयञ्चापि चर्व्वणे मागधेन च॥

शरपुङ्खेण वा दय तोयसुधा पिबेदनु॥

पथ्यमेतद्द्रुत देय दुग्धशीताम्बुवर्ज्जितम॥”

इति वैद्यककषायसङ्ग्रहे प्लीहसर्व्वोदरयकृ-दविकारे॥) अस्य अन्यद् विवरण महाद्रावक-शब्दे द्रष्टव्यम॥

द्रावक, पु, (द्रवति चन्द्रांशुसम्पर्कादिति। द्रु+ण्वुल।) प्रस्तरभेद। (द्रावयतीति+द्रु+णिच+ण्वुल।) विदग्ध। (द्रवति पलायते इति। द्रु+ण्वुल।) मोषक। इति मेदिनी। के १४॥ शिङ्ग। इति शब्दमाला॥ रस-भेद। इति शब्दरत्नावली॥ (द्रावि+ण्वुल।) हृदयग्राही। द्रवकारक। इति धरणि॥

द्रावककन्द, पु (द्रावक कन्दो यस्य।) तैलकन्द। इति राजनिर्घण्ट॥

द्रावकरः क्ली (द्रावं सुवर्णादेर्द्रवं करोति स्वसंयोगेनेति। द्राव+कृ+ट।) श्वेतटङ्कणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रावणं, क्ली (द्रावयति जलमलं स्वसम्पर्केणेति। द्रु+णिच्+युच्।) कतकफलम्। इति रत्नमाला॥ निर्म्मली इति भाषा॥ (द्रावि+ल्युट्।) विद्रावणञ्च॥ (द्रावयतीति। द्रावि+ल्यु। पलायनकारयितरि, त्रि। यथा, महाभारते। ८।३४।६८।

"स देवयुक्तो रथसत्तमो नो
दुराधरो द्रावण शात्रवाणाम्॥")

द्राविका, स्त्री (द्रावक+टाप्। अत इत्वञ्च।) लाला। इति शब्दरत्नावली ॥

द्राविडः त्रि, (द्राविडो देशोऽभिजनोऽस्येति। अण्।) देशविशेषजातः। (यथा महाभारते। ८।१२।१८।
'सात्यकिश्चेकितानश्च द्राविडैः सैनिकैः सह॥") पञ्चद्राविडाः। यथा, द्रविड १ कर्णाट २ गुर्ज्जराट ३ महाराष्ट्र ४ तैलङ्ग ५। यथा, स्कन्दपुराणे।
"कर्णाटाश्चैव तैलङ्गा गुर्ज्जरा राष्ट्रवासिनः। आन्ध्राश्च द्राविडाः पञ्च विन्ध्यदक्षिणवासिनः॥" सङ्कीर्णभेदः। वेधमुख्यः। इति मेदिनी। डे, ३ ॥ कच्चूरः। इति राजनिर्घण्टः ॥

द्राविडकं क्ली, (द्रविडे देशे भवः। अण्। ततः सञ्ज्ञायां कन्।) विडलवणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

द्राविडकः पुं, (द्राविड एव। स्वार्थे कन्।) वंशमुख्यकः। इत्यमरः। २।४।१३५। शियच्च षष्ठी इति भाषा ॥

द्राविडभूतिकः, पुं, (द्राविड एव भूतिरुत्पत्तिस्थानं यस्य। कप्।) द्राविडकः। इति शब्दरत्नावली ॥

द्राविडी, स्त्री, (द्रविडे भवा। द्रविड+अण्। ङीप्।) एला। इति राजनिर्घण्टः ॥ (इयं एला तु गुजराती इति ख्याता॥ अस्याः पर्य्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"स्थूलोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविडी
त्रुटिः ॥")

द्राव्य, त्रि, (द्रु+ण्यत्।) अवश्यगमनीयम्। अवश्यस्मरणीयम्। अवश्यानुतपनीयम्। इति द्रुधातोरवश्यम्भावार्थे ण्यत्प्रत्ययः ॥

द्राह, ऋ ङ जागरे। निक्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-अक-सेट्।) ऋ, अदद्राहत्। ङ, द्राहते। इति दुर्गादासः ॥

द्रु, स्रुतौ। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-अनिट्।) द्रवति। इति दुर्गादासः ॥

द्रु र न उपतापे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-पर-अक-सक च-अनिट्।) र, वैदिकः। न, द्रुणोति। उपताप इह उपतप्तीभावः उपतप्तीकरणञ्च। इति दुर्गादासः ॥

द्रुः, पुं (द्रवति ऊर्द्ध्वं गच्छतीति। द्रु+मितद्र्वादित्वात् डु।) वृक्षः। इत्यमरः। २।४।५॥

(यथा मनुः। ७।१३१।
"आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम्॥")
गतौ, स्त्री। इति शब्दरत्नावली ॥

द्रुकिलिमं, क्ली, (किल्यतेऽनेनेति। किल श्वैत्यक्रीडनयोः + बाहुलकात् किमच्। द्रुषु वृक्षेषु किलिमम्।) देवदारुवृक्षः। इत्यमरः। २।४।५३॥ (अस्य पर्य्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम्।
"देवदारु द्रुकिलिमं सुराह्वं भद्रदारु च।
देवकाष्ठं पीतदारु देवदारु च दारु च॥")

द्रुघणः, पुं, (द्रुवः हन्यतेऽनेनेति। हन+"करणेऽयोविद्रुषु।" ३।३।८२। इति अप् घनादेशश्च। "पूर्व्वपदात् सञ्ज्ञायामगः।" ८।४।३। इति णत्वम्। द्रुममयो घन इति वा।) मुद्गरः। इत्यमरः। २।८।९१॥ सूत्रधारादिमुद्गराकारलौहमयास्त्रभेदः। इति भरतः ॥ (वैशम्पायनोक्तधनुर्व्वेदमतेऽयं परशुवल्लोहास्त्रम्। यदुक्तम्।
"द्रुघणस्त्वायसाङ्गः स्यात् वक्रग्रीवो बृहच्छिराः।
पञ्चाशदङ्गुलोत्सेधो मुष्टिसम्मितमण्डलः ॥"
अस्य चतस्रः क्रियाः। यथा—
"उन्नामनं प्रपातश्च स्फोटनं दारणं तथा।
चत्वार्य्येतानि द्रुघणे वल्गितानि श्रितानि वै॥'
द्रुः ससारवृक्षो हन्यतेऽनेनेति।) ब्रह्मा। कुठारः। इति मेदिनी। णे, ५३॥ भूमिचम्पकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ दन्त्यनान्तोऽपि ॥

द्रुड मज्जने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक-सेट्।) रेफयुक्तः। मज्जनमिति मस्जधातोरूपम्। द्रोडति प्रस्तरो जले। दुद्रोडिषति। इति दुर्गादासः ॥

द्रुड, शि मज्जने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-पर-अक-सेट्।) शि, द्रुडति अद्रुडीत् दुद्रोड। एष केश्चिन्न मन्यते। क्रमदीश्वरस्तु कुटादिमेव मन्यते। इति दुर्गादासः ॥

द्रुण श जैह्म्ये। गतौ। वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-पर-सक-सेट्।) दन्त्यवर्गतृतीयादिः। श, द्रुणति दुद्रोणिषति। जैह्म्यं कुटिलीकरणम्। इति दुर्गादासः ॥

द्रुणं, क्ली, (द्रुणति छिनत्तीति। द्रुण+"इगुपधेति।" ३।१।१३५। इति कः।) धनुः। खड्गः। इति हेमचन्द्रः ॥ ४।२७७॥

द्रुणः, पुं, (द्रुणति छिनत्तीति। द्रुण+कः।) वृश्चिकः। भृङ्गः। इति हेमचन्द्रः। ४।२७७॥ त्रि, पिशुनः। इति शब्दमाला ॥

द्रुणसः त्रि, (द्रुरिव दीर्घा नासिका यस्य। "अग्नासिकायाः सञ्ज्ञायां नसं चास्थूलात्।" ५।४।११८। इति अच्। नसादेशश्च। "पूर्व्वपदात् सञ्ज्ञायामगः।" ८।४।३। इति णत्वम्।) दीर्घनासिकायुक्तः। इति सिद्धान्तसारव्याकरणम् ॥

द्रुणहः, पुं (द्रुणं खड्गं हन्ति गच्छतीति। हन् गतौ+डः।) खड्गपिधानम्। इति हारावली। १२५ ॥

द्रुणा, स्त्री, (द्रुणं धनुराश्रयत्वेनास्त्यस्याः। अच्। टाप्।) ज्या। इति हेमचन्द्रः। ३।४३९ ॥

द्रुणिः स्त्री, (द्रुणति जलादिकमिति। द्रुण गतौ+"इगुपधात् कित्।" उणा। ४।११८। इति इन्।) द्रोणी। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

द्रुणी स्त्री, (द्रुणि+इन्। वा ङीष्।) कर्णजलौका। कच्छपी। इति लिङ्गादिसङ्ग्रहे अमरभरतौ ॥ काष्ठाम्बुवाहिनी। इति द्रोणीशब्दटीकायां भरतः ॥

द्रुतः, त्रि, (द्रवति स्मेति। द्रु+गत्यर्थेति कर्त्तरि क्तः।) जातद्रवीभावघृतसुवर्णादि। तत्पर्य्यायः। अवदीर्णम् २ विलीनम् ३ विद्रुतम् ४। इत्यमरः। ३।१।१ ॥ शीघ्रम्। (यथा महाभारते। १३।२६।८१।
"वायूरिताभिः सुमनोहराभि-
र्हृताभिरव्ययसमुत्थिताभिः।
गङ्गोर्म्मिभिर्भाशुमतीभिरिद्धा
सहस्ररश्मिप्रतिमा भवन्ति ॥")
विद्रावम्। पलायितम्। इति मेदिनी। ते, २५॥ (यथा रघुः। ९।५९।
"जगाद स द्रुतवराहकुलस्य मार्गं
सुव्यक्तमार्द्रपदपङ्क्तिभिरायताभिः ॥")

द्रुतं, क्ली, (द्रु+क्तः।) नृत्यविषयकशीघ्रगमनम्। तत्पर्य्यायः। ओघः २। इत्यमरः १।७।९८॥ शीघ्रलयः। इति मधुः ॥ नृत्यगीतादौ द्रवन्ति गच्छन्ति समुदायगतिप्रत्याशार्थं करादयोऽत्र। इति भरतः ॥ साङ्गे।
"द्रुतामयने वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम्।
शिष्याणामुपरोधार्थे विलम्बितां समाचरेत्॥"
इति वेदव्यवस्था ॥
(क्षिप्रम्। यथा मनुः। ६।१७२।
"अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चोरानिव
द्रुतम् ॥"
क्रियाविशेषणत्वादस्य क्लीवता ॥)

द्रुतः पुं, (द्रवति स्म उर्द्ध्वमिति। द्रु+क्तः।) द्रुमः। इति धरणिः ॥

द्रुनखः, पुं, (द्रोर्वृक्षस्य नख इव। असञ्ज्ञात्वात् अत्र णत्वाभावः।) कण्टकम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्रुपदः, पुं, पञ्चालदेशीयचन्द्रवंशीयराजविशेषः। तस्य कन्या द्रौपदी। पुत्रौ शिखण्डिधृष्टद्युम्नौ। इति महाभारतम् ॥ (क्ली, यूपैकदेशः। यथा ऋग्वेदे। १।२४।१३।
"शुनःशेपो ह्यह्वद्गृभीतस्त्रिष्वादित्यं द्रुपदेषु बद्धः।"
"द्रुपदेषु द्रोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेशविशेषेषु बद्धः।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ काष्ठपादुका। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्।२।२।
"द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव॥"
"द्रुस्तरुस्तन्मयं पदं द्रुपदं पादुका तस्मान्मुमुचानः पृथग् भवन्।" इति वेददीपः ॥)

द्रुपदा, स्त्री ऋक्। सा च वैदिकमन्त्रविशेषः। यथा, उच्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शे आपस्तम्बः।

"भुक्तोच्छिष्टस्त्वनाचान्तश्चाण्डालं श्वपचेन वा ।
प्रमादात् स्पृशेत् गच्छेत तत्र कुर्य्याद्विशोधनम् ॥
गायत्र्यष्टसहस्रन्तु द्रुपदां वा शतं जपेत् ॥"

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

द्रुम, पु, (प्रशस्ता द्रुः शाखा अस्त्यस्य । "द्युद्रुभ्यां मः ।" ५ । २ । १ ८ । इति मः ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥ (यथा मनुः । ८ । २५५ ।
"निर्भयन्तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम् ।
तस्य तद्वर्द्धते नित्यं सिच्यमान इव द्रुमः ॥")
पारिजातः । कुवेरः । इति मेदिनी । मे, १५ ॥ (स्वनामख्यातः किम्पुरुषेश्वरः । यथा, महाभारते । २ । १० । २८ ।
"द्रुमः किम्पुरुषेशश्च उपास्ते धनदेश्वरम् ॥"
स्वनामख्यातनृपविशेषः । स तु शिविनामदैत्यस्यांशात् जातः । यथा, तत्रैव । १ । ६७ । ८ ।
"यस्तु राजन् ! शिविर्नाम दैतेयः परिकीर्त्तितः ।
द्रुम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः ॥"
रुक्मिणीगर्भजातः कृष्णस्य पुत्रविशेषः । यथा हरिवंशे । १६० । ६ ।
"चारुभद्रश्चारुगभः सुन्दरो द्रुम एव च ॥")

द्रुमनखः, पु, (द्रुमस्य नख इव ।) कण्टकम् । इति हारावली ॥

द्रुमरः, पु, (द्रुम्रियतेऽनेनेति । मृ + करणे अप् ।) कण्टकम् । इति हारावली । ६१ ॥

द्रुमव्याधि पु (द्रुमस्य व्याधिरिव ।) लाक्षा । इति राजनिघण्टः ॥

द्रुमशीर्ष क्ली (द्रुमस्य शीर्षमिव शीर्षं यस्य ।) कुट्टिमभेदः । यथा,—
"कपिशीर्षं द्रुमशीर्षं तथा चाखोटशीर्षकम् ।
इति कुट्टिमभेदास्तु शाब्दिकैः समुदाहृताः ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

(द्रुमस्य शीर्षम् इति विग्रहे तृषागम ॥)

द्रुमश्रेष्ठ, पु, (द्रुमेषु वृक्षान्तरेषु श्रेष्ठः ।) तालवृक्षः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ वृक्षश्रेष्ठश्च ॥

द्रुमामयः, पु (द्रुमस्य आमयो व्याधिः ।) लाक्षा । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥

द्रुमारि पु (द्रुमस्य अरिः । वृक्षनाशकत्वात् तथात्वम् ।) हस्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रुमाश्रय पु (द्रुमः आश्रयो यस्य ।) सरटः । इति राजनिघण्टः ॥ वृक्षाश्रितमात्रेषु, त्रि ॥

द्रुमेश्वर पु, (द्रुमेषु ईश्वरः श्रेष्ठः ।) तालवृक्षः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (द्रुमाणां ओषधीनामीश्वरः ।) चन्द्रः । इति हरिवंशः ॥

द्रुमोत्पलः, पु, (द्रुमे उत्पलमिव पुष्पं यस्य ।) कर्णिकारवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥

द्रुवय, क्ली, (द्रोर्वृक्षस्य विकारभूतं प्रस्थादि परिमाणम् । द्रु + "माने वयः ।" ४ । ३ । १६२ । इति वयः ।) परिमाणम् । इत्यमरः । २।६।८५॥ (पुंलिङ्गोऽपि । यथा, अथर्ववेदे । ५ । २ । २ ।
"सिन्धुरिवायनमीद्द्रुवयो विवह्नि ॥")

द्रुसल्लकः, पु, (द्रुः सल्लक इव ।) पियालवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

द्रुह, ल य ज जिघांसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-पर-अक-वेट ।) जिघांसा द्रष्टानिष्ठा चरणमिति विद्यानिवासः । ल द्रुहत् । य द्रुह्यति खलः साधवे । ज, द्रोहिष्यति ध्रोक्ष्यति । इति दुर्गादासः ॥

द्रुह, पु, (द्रुह्यति धनादिलाभाशया पितृविनाशं चिन्तयतीति । द्रुह + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) पुत्रः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (द्रोहकारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०४ । १७ ।
"नक्तमपद्रुहा तन्वं गूहमाना ।"
"या राक्षसी नक्तं रात्रौ द्रुहा द्रोहेण युक्ता ।"
इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

द्रुहण, पु,(द्रु सम्सारगति हन्तीति । हन + अच् । "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।" ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।) ब्रह्मा । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

द्रुहिण, पु, (द्रुह्यति दुष्टेभ्य इति । द्रुह + "बहुलमन्यत्रापि ।" उणां २ । ४९ । इति इनन् । गुणाभावश्च ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १७ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ८ । २८ ।
"द्रुहिणो हरिश्रक्तिश्च हरौ पालनशक्तिता ॥")

द्रुही, स्त्री, (द्रुह्यति पित्रे विवाहकालीनधनापहरणादिना । द्रुह + क । ततो ङीष् ।) दुहिता । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रू, न श ञ वधे गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा क्र्या च उभ सक सेट ।) न ञ, द्रूणोति द्रूणुते । श ञ, द्रूणाति द्रूणीते । इति दुर्गादासः ॥

द्रू, पु (द्रवति स्रवतीति । द्रु + "क्विप् वचिप्रच्छीति ।" उणा २।५७। इति क्विप् दीर्घश्च ।) स्वर्णम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

द्रूघण, पु (द्रुघणः । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) द्रुघणः । इति भरतद्विरूपकोषः सञ्चिप्तसारश्च ॥

द्रूण, पु, (द्रुणः । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) द्रुणः । वृश्चिकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रेक, ऋ ङ स्वनोत्साहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-अक सेट ।) तवर्गीयतृतीयादिः । रेफयुक्तः । द्वावर्थौ । उत्साहो वृद्धिरिति चन्द्रः । औन्नत्यमिति क्षीरस्वामी । ऋ, अदिद्रेकत् । ङ, द्रेकते लोकः शब्दायते उत्सहते वेत्यर्थः । स्वनेनोत्साहे स्वनोत्साहे । इति केचित् । तन्मते शब्देनोत्सहते इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

द्रेक } पु, लग्नतृतीयभागैकभागः । यथा,
द्रेक्काण } ज्योतिस्तत्त्वे ।
"स्वपञ्चनवमाना ये राशीनामधिपा क्रमात् ।
ते द्रेक्काणाधिपा ज्ञेया द्रेक्काणाख्य एव हि ॥"

द्रै, स्वप्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक अनिट ।) द्रायति । इति दुर्गादासः ॥

द्रोण पु, क्ली, (द्रवतीति । द्रु गतौ + "कृवृजृषिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् ।" उणां ३ । १ । इति नः ।) आढकपरिमाणम् । आढकचतुष्टयम् । इति शब्दरत्नावली ॥ ३२ शेर इति लौकिकमानम् । तत्पर्य्यायः । घटः २ कलसः ३ उन्मानम् ४ नल्वणः ५ अर्म्मणः ६ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ "द्रोणस्तु खार्य्याः खलु षोडशांशः ।' इति लीलावती ॥ (अरणीकाष्ठम् । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २ । ८ ।
"क्रत्वा हि द्रोणे अज्यसेऽग्ने वाजी न कृत्व्यः ।"
"हे अग्ने क्रत्वा कर्म्मणा मन्थनरूपेण द्रोणे द्रुमे काष्ठेऽरण्यां विद्यमानस्त्वमज्यसे हि ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ काष्ठनिर्म्मितकलसः । यथा, तत्रैव । ६ । ३७ । २ ।
"प्रो द्रोणे हरयः कर्म्माग्मन् पुनानास ऋज्यन्तो अभूवन् ॥"
"द्रोणे द्रोणकलशे ऋज्यन्तः ऋजु गच्छन्तोऽभूवन् ।" इति सायनः ॥ द्रुममयरथः । इति निरुक्तम् । ५ । २६ ॥ यथा ऋग्वेदे ।६।४४।२ ।
"आ ते वृषन् वृषणो द्रोणमस्थुः ।"
"द्रोणं द्रुममयं रथमस्थुः ।" इति सायनः ॥)

द्रोण पु, (द्रोणः कलसः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य । द्रोण + अच् ।) द्रोणाचार्य्यः । (अयं कुरुपाण्डवानां आचार्य्यः । अस्य पिता भरद्वाजः । अस्य जन्मवृत्तान्तं यदुक्तं महाभारते । १ । १३१ । ६-१६ ।
"गङ्गाद्वारं प्रति महान् बभूव भगवानृषिः ।
भरद्वाज इति ख्यातः सततं संशितव्रतः ॥
सोऽभिषेक्तुं ततो गङ्गां पूर्व्वमेवागमन्नदीम् ।
महर्षिभिर्भरद्वाजो हविर्द्धाने चरन् पुरा ॥
ददर्शाप्सरसं साक्षात् घृताचीमाप्लुतामृषिः ।
रूपयौवनसम्पन्नां मददृप्तां मदालसाम् ॥
तस्याः पुनर्नदीतीरे वसनं पर्य्यवर्त्तत ।
व्यपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः ॥
तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः ।
ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे ॥
ततः समभवद्द्रोणः कलसे तस्य धीमतः ।
अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्व्वशः ॥
अग्निवेशं महाभागं भरद्वाजः प्रतापवान् ।
प्रत्यपादयदाग्नेयमस्त्रमस्त्रविदांवरः ॥
अग्नेस्तु जातः स मुनिस्ततो भरतसत्तम ! ।
भारद्वाजं तदाग्नेयं महास्त्रं प्रत्यपादयत् ॥"
अस्य पत्नी कृपाचार्य्यभगिनी कृपी पुत्रस्तु अश्वत्थामा । अयं हि भारतयुद्धे दुर्य्योधनस्य पक्षमवलम्ब्य पञ्चदशदिनं यावत् युद्धमकरोत् । तत्र पूर्व्वं दशदिनं भीष्मदेवस्याधीनत्वेन स्थित्वा पश्चादस्य शरशय्याधिशयानान्तरं एकादशदिनात् स्वयं सेनापतिरभवत् । तत एनं अधर्म्मे युद्धनिरतं दृष्ट्वा ऋषयः समागत्य सम्प्राप्तं स्वलु कालं विज्ञापयामासुः । यथा, महाभारते । ७ । १९० । ३३ ।
"त एनमब्रुवन् सर्व्वे द्रोणमाहवशोभिनम् ।
अधर्म्मतः कृतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥
न्यस्यायुधं रणे द्रोण ! समीक्षास्मानवस्थितान् ।
नातः क्रूरतरं कर्म्म पुनः कर्त्तुमिहार्हसि ॥

वेदवेदाङ्गविदुष सत्यधर्म्मरतस्य ते ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तवैतन्नोपपद्यते ॥
त्यजायुधममोघेषो । तिष्ठ वर्त्मनि शाश्वते ।
परिपूर्णश्च कालस्ते वस्तु लोकेऽद्य मानुषे ॥
ब्रह्मास्त्रेण त्वया दग्धा अनस्त्रज्ञा नरा युधि ।
यदेतदीदृश विप्र । कृत कर्म्म न साधु तत ॥
न्यस्यायुध रणे क्षिप्र द्रोण । मा त्व चिर कृथा ।
मा पापिष्ठतर कर्म्म करिष्यसि पुनर्द्विज । ॥”
अथ हि जमदग्निप्रभृतिभिरुक्तो न्यस्तशस्त्रश्च
द्रुपदपुत्त्रेण धृष्टद्युम्नेन निहत । यथा, तत्रैव ।
७ । १६ । २२—४ ।
“तस्य तच्छिद्रमाज्ञाय धृष्टद्युम्न प्रतापवान ।
सशर तद्धनुर्घोर सन्न्यस्याथ रथे तत ।
खड्गी रथादवप्लुत्य सहसा द्रोणमभ्ययात ॥
हाहाकृतानि भूतानि मानुषाणीतराणि च ।
द्रोण तथागत दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवश गतम ॥
हाहाकार भृशञ्चक्रुरहो धिगिति चाब्रुवन ।
द्रोणोऽपि शस्त्राण्युत्सृज्य परम साम्यमास्थित ॥
तथोक्त्वा योगमास्थाय ज्योतिर्भूतो महातपा ।
पुराण पुरुष विष्णु जगाम मनसा परम ॥
मुख किञ्चित्समुन्नाम्य विष्टभ्य उरमग्रत ।
नामीलिताक्ष सत्त्वस्थो निक्षिप्य हृदि धारणाम ॥
ओम इत्येकाक्षर ब्रह्म ज्योतिर्भूतो महातपा ।
स्मृत्वा देवदेवेशमक्षर परम विभुम ॥
दिवमाक्रामदाचार्य्य सद्भि सह दुराक्रमम् ।
द्वौ सूर्य्याविव नो बुद्धिरासीत्तस्मिस्तथागते ॥
एकाग्रमिव चासीच्च ज्योतिर्भि पूरित नभ ।
समपद्यद्दिवाकाभ द्रोणस्य निधने तथा ॥
निमेषमात्रेण च तज्ज्योतिरन्तरधीयत ।
आसीत किलकिलाशब्द प्रहृष्टाना दिवा-
कसाम् ।
ब्रह्मलोक गते द्रोणे धृष्टद्युम्ने च मोहिते ॥
वयमेव तदाद्राक्ष्म पञ्च मानुषयोनय ।
योगयुक्त महात्मान गच्छन्त परमा गतिम ॥
अह धनञ्जय पार्थ कृप शारद्वतस्तथा ।
वासुदेवश्च वार्ष्णेयो धर्म्मपुत्त्रश्च पाण्डव ॥
अन्ये तु सर्व्वे नापश्यन भारद्वाजस्य धीमत ।
महिमान महाराज । योगयुक्तस्य गच्छत ॥
ब्रह्मलोक महद्दिव्य देवगुह्य हि तत्परम् ॥
गति परमिका प्राप्तमजानन्तो नृयोनय ।
नापश्यन गच्छमान हि त साद्धमृषिपुङ्गवै ।
आचार्य्य योगमास्थाय ब्रह्मलोकमरिन्दमम ॥
वितुन्नाङ्ग शरव्रातैर्न्यस्तायुधमसृक्क्षरम ।
धिक्कृत पार्षतस्तञ्च सर्व्वभूतै परामृशत ॥
तस्य मूर्द्धानमालम्ब्य गतसत्त्वस्य देहिन ।
किञ्चिदब्रुवत कायाद्विचकर्त्तासिना शिर ॥”
“क्रोशमानेऽर्ज्जुने चैव पार्थिवेषु च सर्व्वश ।
धृष्टद्युम्नोऽवधीद्द्रोण रथतल्पे नरर्षभम ॥
शोणितेन परिक्लिन्नो रथाद्भूमिमरिन्दम ।
लोहिताङ्ग इवादित्यो दुर्द्दर्श समपद्यत ॥”*॥)
द्रग्धकाक । इति मेदिनी । णे १७ ॥ (यदुक्तम ।
“के शव पतित दृष्ट्वा द्रोणो हर्षमुपागत ।
रुदन्ति पाण्डवा सर्व्वे हाहा केशव केशव ॥”)
वृश्चिक । इति राजनिर्घण्ट ॥ चतु शतधनु
परिमितजलाशय । यथा, शतेन धनभि पुष्क-
रिणी । त्रिभि शतैर्दीर्घिका । चतुर्भिर्द्रोण ।
पञ्चभिस्तडाग । द्रोणाद्दशगुणा वापी । इति
जलाशयतत्त्वम् ॥ मेघनायक । यथा,—
‘त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भि शेषित क्रमात ।
आवर्त्त विद्धि सम्वर्त्त पुष्कर द्रोणमम्बुदम ॥
आवर्त्ता निर्ज्जलो मेघ सम्वर्त्तश्च बहूदक ।
पुष्करो दुष्करजलो द्रोण शस्यप्रपूरक ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम ॥
श्वेतवर्णक्षुद्रपुष्पवृक्षविशेष । घलघसिया इति
हलकासया इति च भाषा ॥ यथा,—
‘ब्रह्मविष्णुशिवादीनां द्रोणपुष्प सदा प्रियम ।
तत्ते दुर्गे । प्रयच्छामि पावनन्ते सुरेश्वरि । ॥”
इति स्मार्त्तधृतदुर्गार्च्चाप्रयोग ॥
(शाकद्वीपान्तर्गतपर्व्वतविशेष । यथा, मात्स्ये ।
१२१ । ५६ ।
“चतुर्थ पर्व्वतो द्रोणो यत्रौषध्यो महागिरौ ।
विशल्यकरणी चैव मृतसञ्जीवनी तथा ॥”
वसुपुत्त्रविशेष । यथा भागवते । ६ । ६ । ११ ।
“वसवोऽष्टौ वसो पुत्त्रास्तेषा नामानि मे शृणु ।
द्रोण प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो वास्तुर्विभा-
वसु ॥”)
द्रोणकाक, पु, (द्रोण एव काक ।) वनकाक ।
डाँडकाक इति भाषा । तत्पर्य्याय । काकोल
२ । इत्यमर । २ । ५ । २१ ॥ द्रोण ३ अरण्य-
वायस ४ वनवासी ५ महाप्राण ६ क्रूररावी ७
पलप्रिय ८ । इति राजनिर्घण्ट ॥ काकल ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
द्रोणगन्धिका, स्त्री, (द्रोणस्य द्रोणपुष्पस्य गन्ध इव
गन्धो यस्या । कप । टापि अत इत्वम ।)
रास्ना । इति जटाधर ॥
द्रोणघा, स्त्री (द्रोणदुघा । पृषोदरादित्वात
दुलोप ।) द्रोणदुघा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
द्रोणदुग्धा, स्त्री, (द्रोणपरिमित दुग्ध यस्या ।)
द्रोणक्षीरा । इति हेमचन्द्र । ४ । ३३५ ॥
द्रोणदुघा, स्त्री, (द्रोण दोग्धीति । दुह+“दुह
कप घश्च ।” ३।२।७ । इति कप घश्चान्तादेश ।)
द्रोणपरिमितदुग्धदात्री गवी । तत्पर्य्याय ।
द्रोणक्षीरा २ । इत्यमर । २।९ । ७२ ॥ द्रोणमाना
३ द्रोणघा ४ पयस्विनी ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
द्रोणदुग्धा ६ । इति हेमचन्द्र । ४ । ३३५ ॥
द्रोणमानपयस्विनी ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
द्रोणपुष्पी स्त्री, (द्रोणवत पुष्प यस्या ङीष ।) क्षुद्र-
क्षुपविशेष । गुमा इति ख्याता । तत्पर्य्याय ।
खर्व्वपत्त्रा २ कुम्भयोनि ३ कुरम्बिका ४ चित्र-
क्षुप ५ कुरुम्बा ६ सुपुष्पा ७ चित्रपत्त्रिका ८ ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ द्रोणा ९ फलेपुष्पा १० ।
इति भावप्रकाश ॥ अस्या गुणा । कटुत्वम ।
उष्णत्वम । रुच्यत्वम । वातकफाग्निमान्द्यपक्ष-
वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट, ॥ गुरुत्वम ।
स्वादुत्वम । रूक्षत्वम । वातपित्तकारित्वम ।
सक्षारलवणत्वम् । स्वादुपाकित्वम् । भेदकत्वम ।
आमकामलाशोथतमकश्वासजन्तुनाशित्वञ्च ।
इति भावप्रकाश ॥ गोशीर्षकवृक्ष । इति
रत्नमाला ॥ घलघसिया इति भाषा । अस्य
गुण । कफार्श कामलाक्रिमिशोथनाशित्वम ।
इति राजवल्लभ ॥
द्रोणमाना, स्त्री, (द्रोणो मान दुग्धस्य यस्या ।)
द्रोणदुघा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
द्रोणमुख, क्ली, चतु शतग्राममध्ये मनोहरग्राम ।
इति हारावली । १० ॥
द्रोणम्पच त्रि (द्रोण द्रोणपरिमित पचतीति ।
द्रोण+पच+“परिमाणे पच ।” ३ । २।३३ ।
इति खश ।) द्रोणपरिमितवस्तुपाककर्त्ता ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम ॥
द्रोणा, स्त्री, (द्रोण+टाप ।) द्रोणपुष्पी । इति
भावप्रकाश ॥
द्रोणाचार्य्य, पु, (द्रोण एव आचार्य्य ।) भरद्वाज-
पुत्त्र । स अश्वत्थामपिता कृपीपति । पाण्ड-
वानामस्त्रशिक्षागुरुश्च । तत्पर्य्याय । द्रोण २
गुरु ३ आचार्य्य ४ कीर्त्तिभाक ५ भारद्वाज
६ कुम्भयोनि ७ द्रोणाचार्य्यक ८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (विशेषविवरणमस्य द्रोणशब्दे
द्रष्टव्यम ॥)
द्रोणि, स्त्री, (द्रवतीति । द्रु गतौ+“वहिश्रिश्रुयु-
द्रुग्लाहात ।” उणा ४।५१ । इति नि स च नित ।)
द्रोणी । इत्यमरटीकाया भरत ॥ (पु अश्व-
त्थामा । स तु अष्टममन्वन्तरगताना ऋषीणा-
मन्यतम । यथा, मार्कण्डेय । ८ । ४ ।
‘ऋष्यशृङ्गस्तथा द्रौणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन ॥”)
द्रोणिका स्त्री, (द्रोणिरिव कायति प्रकाशते इति ।
कै+क+टाप ।) नीलवृक्ष । इति शब्द-
रत्नावली ॥
द्रोणी, स्त्री, (द्रोणि+कृदिकारादिति वा ङीष ।)
दारुविशेष । काष्ठाम्बुवाहिनी । गवादनी ।
इति मेदिनी । णे, १७ ॥ (कलशाकारपात्र-
विशेष । यथा, महाभारते । १ । ६३ । १ ३ ।
“भरद्वाजस्य च स्कन्न द्रोण्यां शुक्रमवर्द्धत ॥”)
नीलीवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥ शैलभेद ।
शैलयो सन्धि । इति हेमचन्द्र । ४ । १ ॥
इन्द्रचिर्भिटी । द्रोणीलवणम् । इति राज-
निर्घण्ट ॥ नदीविशेष ॥ इत्युणादिकोष ॥
द्विशूर्पपरिमाणम् । १२८ शर इति भाषा ।
तत्पर्य्याय । वाह २ गोणी ३ । इति वैद्यक-
परिभाषा ॥
द्रोणीदल, पु, (द्रोण्या इव दल यस्य ।) केतकी-
पुष्प । इति हारावली । ६२ ॥
द्रोणीमुख, क्ली, (द्रोणीव मुख यस्य ।) द्रोण-
मुखम् । इति भूरिप्रयोग ॥
द्रोणीलवण, क्ली, (द्रोणीसम्भूत लवणम ।) उप-
कणाटदेशप्रसिद्धलवणविशेष । तत्पर्य्याय ।
द्रोणेयम २ वार्द्धेयम् ३ द्रोणीजम् ४ वारिजम

५ वार्द्धिभवम ६ द्रोणी ७ त्रिकूटलवणम ८। अस्य गुणा । पाकेनात्युष्णत्वम। अविदाहित्वम्। भेदनत्वम। स्निग्धत्वम। शूलनाशित्वम। अल्पपित्तलत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥

द्रोह, पु, (द्रुह+भावे घञ।) जिघांसा। अनिष्टचिन्तनम। तत्पर्य्याय । अपक्रिया २। इति हेमचन्द्र ।२।१५१ ॥ यथा, कूर्म्मपुराणे। "देवद्रोहाद्गुरोर्द्रोह कोटिकोटिगुणाधिक ॥" (छद्मवध । यथा, मनौ । ७ । ४८। "पैशुन्य साहस द्रोह ईर्षासूयार्थदूषणम। वाग्दण्डजञ्चापि पारुष्य क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक ॥" "द्रोहश्छद्मवध ।" इति तट्टीकाया कुल्लूकभट्ट ॥)

द्रोहचिन्तन, क्ली, (द्रोहस्य चिन्तनम।) परानिष्टचिन्ता। तत्पर्य्याय । व्यापाद २। इत्यमर । १ । ५ । ४ ॥

द्रोहाट, पु (द्रोहाय अटतीति। अट+अच।) गाथाप्रभेद । म्रगलुब्धक । वैडालव्रतिक । इति मेदिनी । टे, ४६ ॥

द्रोही, [न्] पु, (द्रोहोऽस्यस्येति इनि । यद्वा द्रुह्यतीति णिनि ।) द्रोहक । परानिष्टचिन्तक । यथा —
"मित्रद्रोही कृतघ्नश्च ये च विश्वासघातका ।
त नरा नरके यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥"
इति ससेमिरोपाख्यानम ॥
(यथा च, कथासरित्सागरे । ५ । ६३ ॥
"तच्छ्रुत्वाचिन्तयद्राजा नून द्रोही स एव मे ॥")

द्रोणायन, पु, (द्रोणस्यापत्यम। द्रोण+फक।) अश्वत्थामा। इति त्रिकाण्डशेष ॥

द्रौणि, पु, (द्रोणस्यापत्यम। द्रोण+इञ ।) अश्वत्थामा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५६ । ७४ ।
"आवृत्य तु महाबाहुर्यतो द्रौणिस्ततो ह्ययान ॥"
अय हि एकोनत्रिंशद्द्वापरयुगस्य व्यास । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । २३ ।
'एकोनत्रिंशत सम्प्राप्ते द्रौणिर्व्यासो भविष्यति ॥")

द्रौणिक त्रि, (द्रोणस्य द्रोणपरिमितबीजस्य वाप इति। द्रोण+"तस्य वाप ।" ५ । १ । ४५ । इति ठक ।) द्रोणपरिमितबीजवपनयोग्य क्षेत्रम। इत्यमर ।२।६।१ ॥ (द्रोणेन क्रीत । निष्कादित्वात ठक । द्रोणक्रीत ॥ द्रोण द्रोणपरिमितद्रव्य पचतीति। द्रोण+"सम्भवत्यव हरति पचति।" ५ । १ । ५२ । इति ठञ । द्रोणपाचक । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

द्रौपदी, स्त्री (द्रुपदस्यापत्य स्त्री। द्रुपद+अण। ङीप ।) द्रुपदराजकन्या। तत्पर्य्याय । पाञ्चाली २ कृष्णा ३ सैरिन्ध्री ४ नित्ययौवना ५ वेदिजा ६ याज्ञसेनी ७। इति हेमचन्द्र । ३ । ३७४ ॥ अस्या पञ्चस्वामिकारणं यथा,—
वह्निरुवाच ।
"शृणु राम। महाभाग। सीतागोपन कुरु । समाहाभ्यन्तरे चैव रावणो दुष्टराक्षस । हरिष्याय प्राक्तनेन जानकीञ्च हरिष्यति ॥
राम उवाच ।
सीता गृहीत्वा त्व गच्छ छायात्रैव तु तिष्ठतु । कलत्रवर्ज्जन कर्म्म सर्व्वेषाञ्च जुगुप्सितम ॥
सीतां गृहीत्वा प्रययौ रुदन्तीञ्च हुताशन । सीताया सदृशी छाया तस्थौ श्रीरामसन्निधौ ॥
सा च छाया हृता पूर्व्वं रावणेन बलीयसा । समुद्धार तां रामो निहत्य त सबान्धवम ॥
वह्नौ परीक्षाकाले च छाया वह्नौ विवेश ह । अग्निश्छायाञ्च सरक्ष ददौ रामाय जानकीम ॥
सा च छाया तपश्चक्रे नारायणसरोवरे । तपश्चकार दिव्यञ्च शतवर्षञ्च शूलिन ॥
वर वृणुष्व भद्रे । तमुवाच शङ्करश्च ताम । उवाच सा शिव शम्भो भर्त्तृं दु खेन दु खिता ॥
पतिन्देहि पञ्चधा सा वर वव्रे त्रिलोचनम । सर्व्वसम्पत्प्रदस्तुष्टस्तस्यै शम्भो वर ददौ ॥
महादेव उवाच ।
साध्वि। त्व पञ्चधा ब्रूहि पतिन्देहीति व्याकुला। पञ्चेन्द्राश्च हरेरंशा भविष्यन्ति प्रियास्तव ॥
ते च सर्व्वे च पञ्चेन्द्राश्चाधुना पञ्च पाण्डवा । सा च छाया द्रौपदी च यज्ञकुण्डसमुद्भवा ॥
कृते युगे वेदवती त्रेताया जनकात्मजा । द्वापरे द्रौपदी छाया तेन कृष्णा त्रिहायणी ॥
वैष्णवी कृष्णभक्ता च तेन कृष्णा प्रकीर्त्तिता । स्वर्गलक्ष्मीर्महेन्द्राणा सा च पश्चाद्भविष्यति ॥
राजा ददौ फाल्गुनाय कन्यायाश्च स्वयवरे । पप्रच्छ मातर वीरो वस्तु प्राप्त मयाधुना ॥
तमुवाच स्वय माता गृहाण भ्रातृभि सह । शम्भोर्वरेण पूर्व्वञ्च परञ्च मातुराज्ञया ॥
द्रौपद्या स्वामिनस्तेन हेतुना पञ्च पाण्डवा । चतुर्द्दशानामिन्द्राणा पञ्चेन्द्रा पञ्चपाण्डवा ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२५ अध्याय ॥

द्वन्द्व क्ली, (द्वन्द्व पृषोदरादित्वात वस्य लोप ।) मिथुनम। इति शब्दरत्नावली ॥

द्वन्द्व, क्ली, (द्वौ द्वौ सहाभिव्यक्तौ। "द्वन्द्व रहस्यमर्य्यादावचन व्युत्क्रमण-यज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु।" ८ । १ । १५ । इति द्विशब्दस्य द्विर्व्वचन पूर्व्वपदस्यामभावोऽत्वञ्चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वञ्च निपात्यते।) रहस्यम्। कलह । (यथा, हितोपदेशे । ३ । ३२ ।
"शत दद्यान्न विवदेदिति प्राज्ञस्य लक्षणम। विना हेतुमपि द्वन्द्वमेतन्मूर्खस्य लक्षणम् ॥")
मिथुनम । (यथा, रघु । १ । ४ ।
"परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु । मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु ॥")
युग्मम। इति मेदिनी। वे, १ ॥ (यथा महाभारते । १ । १३७ । १५ ।
"द्वन्द्वयुद्धञ्च पार्थेन कर्त्तुमिच्छाम्यहं प्रभो। ॥"
शीतोष्णादि। यथा, माघे। ४ । ६४ ।
"सर्व्वर्त्तुनिर्वृतिकरे निवसन्नुपैति
न द्वन्द्वदुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि ॥")
दुर्गम्। (अत्र पुंस्त्वमपि।) अथ द्वन्द्वयुक्ति ।
"राज्ञो बल न हि बल द्वन्द्वमेव बल बलम । अप्यल्पबलवान राजा स्थिरो द्वन्द्वबलाद्भवेत ॥"
तथा च ।
"एक शत योधयति प्राकारस्थो धनुर्द्धर । शत दशसहस्राणि तस्माद्दुर्ग विशिष्यते ॥
अकृत्रिम कृत्रिमञ्च तत पुनर्द्विविध भवेत । यद्दैवरचित द्वन्द्व गिरिनद्यादिसश्रितम ।
अकृत्रिममिद ज्ञेय दुर्लङ्घमरिभूभुजाम् ॥ प्राकारपरिखारण्यसश्रय यद्भवेदिह ।
कृत्रिम नाम विज्ञेय लङ्घ्यालङ्घ्यन्तु वैरिणाम ॥"
तत्राकृत्रिमद्वन्द्वयुक्तिर्यथा,—
"अत्युच्चविस्तीर्णशिरा दुरारोह सकानन । सजलाशयसम्भारभोज्यद्रव्यसमाश्रय ॥
सुखनि सरणो द्वन्द्व पर्व्वताख्यो महीभुजाम । नद्यो गभीरविस्तीर्णाश्चतुर्दिक्षु व्यवस्थिता ॥
तन्मध्ये भूप्रदेशो यो नदीद्वन्द्व स उच्यते । यदत्यचिरकालीन दुर्लङ्घ्यविपिनादिकम् ॥
तन्मध्यरचिता भूमिर्द्वन्द्वत्वेनोपतिष्ठते । वनद्वन्द्वमिति ख्यात यथापूर्व्व महत्तरम ॥"*॥
कृत्रिमद्वन्द्वयुक्तिर्यथा,—
"यस्मिन राज्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा गहनो दका ।
तस्य मध्ये महीपाल कृत्रिम द्वन्द्वमारभेत ॥
गजैरलङ्घ्या विस्तीर्णा गम्भीरा पूर्णवारय । द्वन्द्वत्वेन समादिष्टा परिखा बहुयादस ॥
विशालशाल सुघन बहुकण्टकिसङ्कटम । द्वन्द्वत्वेन समादिष्ट विस्तीर्ण विषम वनम ॥
अधोऽधोवध्यमानोऽपि कन्दरोऽप्यजल स्रवन । द्वन्द्वत्वेन समुद्दिष्ट स दुर्लङ्घ्यो हि भूभुजाम ॥
सर्व्वत परिखां कृत्वा निबन्धोपरि कन्दरम् । तज्जलपुतदेशत्वात जलद्वन्द्व तदुच्यते ॥
एषामभाव निम्नस्य भूप्रदेशस्य बन्धनात । वर्षासु स्रवते वारि जलद्वन्द्व ततो भवेत ॥
एतयोरपि समिश्रात समिश्र द्वन्द्वमाचरेत । आश्रित्य कृत्रिम द्वन्द्व बलवद्वैरिणो दिशि ॥
अन्यत्र कृत्रिम द्वन्द्व कृत्वा नरपतिर्वसेत । रथपतिर्यदा वैरी स्थलद्वन्द्व तदाचरेत ॥
गजाश्वनाथश्चेद्वैरी जलद्वन्द्व तदाचरेत । गिरिद्वन्द्व नृप सेवेत यस्य स्यात्त्रिविधो रिपु ॥
सर्व्वो हि त्रिविधो दुर्ग समासाद्दुपदिश्यते । प्रतिराजस्य राज्यान्ते प्रकटे गुप्त एव च ॥
राज्यान्ते सैनिकान रक्षेत प्रकटे निवसेत स्वयम। गुप्ते कोषसम्भार सरक्षेदिति निश्चय ॥"
अथ सामान्यतो गुणा ।
तथा हि । नीतिशास्त्रम ।
"सप्रवेशापसरण द्वन्द्वमुत्तममुच्यते । अन्यत्र वन्दिशालेव न तादृशमुपाश्रयेत ॥
धनुर्द्वन्द्व महीद्वन्द्व गिरिद्वन्द्व तथैव च । मनुष्यद्वन्द्वसंसर्ग वरद्वन्द्वञ्च तानि षट ॥"
अन्ये तु ।
"न द्वन्द्व द्वन्द्वमित्याहुर्योद्धृद्वन्द्व प्रकीर्त्तितम्। योद्धृशून्य हि यत द्वन्द्व कृतकायसम हि तत ॥"

अथान्यत्रापि ।

"यावत् प्रमाणं नगरं हि राज्ञां
ततो भवेदुत्तममध्यमान्त्यम् ।
त्रिभक्तदण्डाष्टगुणोत्तरेण
त्रिदेशजाना धरणीपतीनाम् ॥"

गर्गस्तु ।

"यदन्यद्द्विविधं द्वन्द्वं प्रोच्यते धरणीभुजाम् ।
ताभ्यामेवातिरिच्येत मल्लद्वन्द्वं विशेषतः ॥
अन्येषु दैवात् भिन्नेषु मल्लद्वन्द्वात् जयेन्नृपः ।
मल्लद्वन्द्वे हि भिन्ने हि न चान्यत् कार्य्यकारकम् ॥"

भोजस्तु ।

"यदैव वैरिदुर्लङ्घ्यं विस्तीर्णं विषमञ्च तत् ।
सप्रवेशापसरणं तद्द्वन्द्वमुत्तमं विदुः ॥"

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

द्वन्द्व, पुं, (द्वौ द्वौ सहाभिव्यक्तौ इति । निपातनात् साधुः । चार्थे द्वन्द्वः इति निर्द्देशात् पुंस्त्वम् ।) रोगविशेषः । समासभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु भिन्नार्थानां पदानां समासः । वोपदेवेनास्य चसंज्ञा कृता । स इतरेतरयोगसमाहारभेदेन द्विधा भवति । इतरेतरद्वन्द्वो यथा । हरिश्च हरश्च हरिहरौ । अत्र प्रत्येकपदप्राधान्यात् द्वित्वं बहुत्वं शेषशब्दलिङ्गभाजित्वञ्च भवति । समाहारद्वन्द्वो यथा । वाक् च त्वक् च द्वयोः समाहारः वाक्त्वचम् । अत्र संहतेरेकत्वादेकवचनं नित्यक्लीवलिङ्गत्वञ्च भवति । इति मुग्धबोधम् ॥

(यदुक्तं,— [भाव ॥')

"द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्गृहे नित्यमव्ययी

द्वन्द्वचर, पुं, (द्वन्द्वेन चरतीति । चर + अच् ।) चक्रवाकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६६ ॥ (यथा, रघुः । १६ । ६३ ।

आवर्त्तशोभा नतनाभिकान्ते-
र्भङ्गो भ्रुवां द्वन्द्वचराः स्तनानाम् ।
जातानि रूपावयवोपमानान्य-
दूरवर्त्तीनि विलासिनीनाम् ॥")

द्वन्द्वचारी, [न्] पुं (द्वन्द्वेन चरतीति । चर + णिनि ।) चक्रवाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वन्द्वज, पुं, (द्वन्द्वात् जायते इति । जन + ड ।) द्विदोषजरोगः । इति निदानम् ॥ कलहजाते त्रि ॥

द्वय, क्ली, (द्वौ अवयवौ यस्य । द्वि + "संख्याया अवयवे तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् । "द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ।" ५ । २ । ४३ । इति तयस्यायच् ।) द्व्यात्मकम् । दुइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उभौ २ द्वौ ३ युगलम् ४ द्वितयम् ५ युगम् ६ द्वैतम् ७ यमम् ८ द्वन्द्वम् ९ युग्मम् १० यमलम् ११ यामलम् १२ । इति हेमचन्द्रः । ६ । ५९ ॥

द्वयाग्नि, पुं, (द्वयो द्विरूपोऽग्निर्यत्र ।) वृक्षभेदः । रापिता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । माठी २ वृक्षाग्नि ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्वयातिग, त्रि, (द्वयं अतिगच्छति अतिक्राम-तीति । अति + गम + ड ।) रजस्तमोगुण-शून्यः । सत्त्वगुणयुक्तः । इत्यमरः । २ । ७ । ४५ ॥

द्वा, [र्] स्त्री (द्वारयतीति । द्वृ वरणे + णिच् + बाहुलकात् क्विप् ।) द्वारम् । इत्यमरः । २ । २ । १३ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ५ । १ ।

"द्वारि द्युनद्या ऋषभः कुरूणां
मैत्रेयमासीनमगाधबोधम् ॥")

उपायः । यथा, ज्ञानद्वारा भवेन्मुक्तिरिति ज्ञानशास्त्रम् ॥

द्वाःस्थ, पुं (द्वारि तिष्ठतीति । स्था + क ।) द्वारपालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ । १८ । ३४ ।

"ब्राह्मणैः क्षत्रबन्धुर्हि द्वारपालो निरूपितः ।
स कथं तद्गृहे द्वाःस्थः सभाण्डं भोक्तुमर्हति ॥")

नन्दिकेश्वरः । इति भूरिप्रयोगः ॥

द्वाःस्थित, त्रि (द्वारि स्थितः ।) द्वारपालः । इत्यमरकोषशब्दरत्नावल्यौ ॥

द्वाःस्थितदर्शक, त्रि, (द्वाःस्थितः सन् पश्यतीति । दृश + ण्वुल् ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

द्वाःस्थितदर्शी, [न्] त्रि, (द्वारि स्थितः सन् पश्यतीति । दृश + णिनि ।) द्वारपालः । इति भरतधृतरभसः रमानाथश्च ॥

द्वाचत्वारिंशत्, स्त्री, (द्व्यधिका चत्वारिंशत् । द्विशब्दस्य वा आत्वम् ।) द्विचत्वारिंशत् । इति व्याकरणम् ॥ ४२ वेयाल्लिश इति भाषा ॥

द्वात्रिंशत्, स्त्री, (द्व्यधिका त्रिंशत् । "द्व्यष्टन संख्यायामिति ।" ६ । ३ । ४७ । इति आत्वम् ।) द्व्यधिकत्रिंशत् संख्या । तत्संख्येयाश्च । २२ वत्रिश इति भाषा । यथा, द्वात्रिंशत्प्रसवे नाथ्या-श्चतुस्त्रिंशद्द्गमे तृणामित्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

द्वात्रिंशदक्षरी, [न्] पुं, (द्वात्रिंशदक्षराणि सन्ति अत्र । बाहुलकात् इनि ।) ग्रन्थः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वात्रिंशल्लक्षणोपेत, पुं, (द्वात्रिंशल्लक्षणैरुपेतः ।) महापुरुषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ तल्लक्षणानि यथा,—

"रागः सप्तसु हन्त षट्स्वपि शिशोरङ्गेष्वलं तुङ्गता
विस्तारस्त्रिषु खर्व्वता त्रिषु तथा गम्भीरता च त्रिषु ।
दैर्घ्यं पञ्चसु किञ्च पञ्चसु सखे । सम्प्रेक्ष्यते सूक्ष्मता
द्वात्रिंशद्वरलक्षणः कथमसौ गोपेषु सम्भाव्यते ॥"

इति श्रीहरिभक्तिरसामृतसिन्धुः ॥

"राग इति । श्रीमद्व्रजेश्वरं प्रति कस्यचित् सव-यसो गोपस्य वाक्यमिदम् । सप्तसु नेत्रान्त-पादकरतलतालुकाधरौष्ठजिह्वानखेषु षट्सु वक्ष-स्कन्धनखनासिकाकटिमुखेषु । त्रिषु कटिललाट-वक्षःसु । केचित् कटिस्थाने शिरः पठन्ति । पुनस्त्रिषु ग्रीवाजङ्घामेहनेषु । पुनस्त्रिषु नाभि-स्वरसत्त्वेषु । पञ्चसु नासाभुजनेत्रहनूजानुषु । पुनः पञ्चसु त्वक्केशरोमदन्ताङ्गुलिपर्व्वसु । तथैव महापुरुषलक्षणे सामुद्रकग्रन्थप्रसिद्धे । द्वात्रिंशद्वराणि तत्तल्लक्षणेभ्य अन्येभ्योऽपि श्रेष्ठानि लक्षणानि यस्य स गोपेषु कथमिति भगवदवतारान्तरेषु अप्येतादृशत्वाश्रवणादिति भावः ।" इति श्रीजीवगोस्वामिविरचिता दुर्गमसङ्गमनीनाम्नी टीका ॥

द्वादशन्, [न्] त्रि, (द्व्यधिका दश । "द्व्यष्टन इति ।" ६ । ३ । ४७ । इति आत्वम् ।) द्व्यधिका दश । १२ वार इति भाषा । द्वादशसंख्या तत्संख्येयाश्च । अयं नित्यबहुवचनान्तः । त्रिलिङ्गे समानरूपः । इति व्याकरणम् ॥ द्वादशवाचकानि यथा । सूर्य्य १ मास २ राशि ३ सङ्क्रान्ति ४ गुह-बाहु ५ सारिकोष्ठ ६ गुहनेत्रम् ७ राज-मण्डलम् ८ । इति कविकल्पलता ॥

द्वादश, त्रि, (द्वादशानां पूरणः । "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् ।) द्वादशानां पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ बारइ इति भाषा । (यथा मनुः ।

'गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्व्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विशः ॥"

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ९३ ।

"द्वादशस्त्रासनश्चाद्यो यज्ञो यज्ञसमाहितः ॥")

द्वादशकर पुं, (द्वादश कराः भुजाः यस्य ।) बृह-स्पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कार्त्तिकेयश्च ॥

द्वादशपत्रक, क्ली, (द्वादश अक्षराणि पत्राणि इव यस्य ।) योगविशेषः । यथा,—

"पितामहोऽपि तं पुत्त्रं साध्यं सद्विनये रतम् ।
सनत्कुमारः प्रोवाच योगं द्वादशपत्त्रकम् ॥
शिखासस्थन्तु ॐकारं मेषोऽस्य शिरसि स्थितः ।
मासो वैशाखनामा च प्रथमं पत्त्रकं स्मृतम् ॥
नकारः शिरसि प्रोक्तो वृषोऽस्य शिरसि स्थितः ।
ज्यैष्ठमासस्ततः पत्त्रं द्वितीयं परिकीर्त्तितम् ॥
मोकारो भुजयोर्युग्मं मिथुनं तत्र संस्थितम् ।
मास आषाढनामा च तृतीयं पत्त्रकं स्मृतम् ॥
भकारो नेत्रयुगलं कर्कटस्तत्र संस्थितः ।
मासः श्रावण इत्युक्तश्चतुर्थं पत्त्रकं स्मृतम् ॥
गकारो हृदयं प्रोक्तं सिंहो वसति तत्र च ।
मासो भाद्रस्तथा प्रोक्तं पञ्चमं पत्त्रकं स्मृतम् ॥
वकारः कवचं विद्यात् कन्या तत्र प्रतिष्ठिता ।
मासश्चाश्वयुजो नाम षष्ठं तत्पत्त्रकं स्मृतम् ॥
तेकारमस्त्रग्राममस्य तुलाराशिः कृताश्रयः ।
मासश्च कार्त्तिको नाम सप्तमं पत्त्रकं स्मृतम् ॥
वाकारो नाभिसंयुक्तः स्थितस्तत्र च वृश्चिकः ।
मासो मार्गशिरो नाम त्वष्टकं पत्त्रकं स्मृतम् ॥
सुकारो जघनं प्रोक्तस्तत्रस्थश्च धनुर्द्धरः ।
पुष्येति गदितो मासो नवमं परिकीर्त्तितम् ॥
देकारश्चोरुयुगलं मकरोऽप्यत्र संस्थितः ।
माघो निगदितो मासः पत्त्रकं दशमं स्मृतम् ॥
वाकारो जानुयुगलं कुम्भश्चापि संस्थितः ।

पञ्चकं फाल्गुनं प्रोक्तं तदेकादशमुत्तमम् ॥
यादौ यकारो मीनो हि स चैत्रे वसते मुने ! ।
इदन्तु द्वादशं प्रोक्तं पञ्च वै केशवस्य हि ॥
द्वादशारन्तथा चक्रं पद्मनाभिर्द्विभुजस्तथा ।
त्रिव्यूहस्त्वेकमूर्त्तिश्च तथोक्तः परमेश्वरः ॥
एतत्तवोक्तं देवस्य रूपं द्वादशपञ्चकम् ।
यस्मिन् ज्ञाते मुनिश्रेष्ठ ! न भूयो मरणं भवेत् ॥”
इति वामनपुराणेऽष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

द्वादशलोचनः, पुं, (द्वादश लोचनानि नेत्राणि यस्य । षडाननत्वादेवास्य तथात्वम् ।) कार्त्तिकेयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वादशांशुः पुं, (द्वादश अंशव किरणानि यस्य ।) बृहस्पतिः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यदुक्तं मात्स्ये । १२७ । ५५ ।
“लोहितो नवरश्मिस्तु स्थानमापन्नस्तस्य वै ।
बृहत द्वादशरश्मीकः हरिद्राभस्तु वेऽस ॥”)

द्वादशाक्षः, पुं, (द्वादश अक्षीणि यस्य ।) कार्त्तिकेयः । (द्वादशविषयेषु अक्षिणी यस्य ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४८ ॥ (कार्त्तिकेयस्य अनुचरविशेषः । यथा महाभारते । ९।४५।५६ ।
“एकाक्षो द्वादशाक्षश्च तथैवैकजटः प्रभुः ॥”)

द्वादशाक्षरमन्त्रः, पुं (द्वादश अक्षराणि अस्य । तादृशो मन्त्रः ।) द्वादशवर्णात्मकविष्णुविषयकमन्त्रविशेषः । यथा —
“नमो भगवते वासुदेवायोङ्कारपूर्व्वकम् ।
महामन्त्रमिमं प्राहुस्तत्त्वज्ञा द्वादशाक्षरम् ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥

द्वादशाख्यः, पुं, (द्वादश ज्ञानकर्म्मादिविषयान् आख्यातीति । ख्या कथने+कः ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वादशाङ्गुलः पुं, (द्वादश अङ्गुलयः परिमाणमस्य । “तत्पुरुषस्याङ्गुलेः सङ्ख्याव्ययादेः ।” ५ । ४ । ८६ । इति अच् ।) वितस्तिः । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥

द्वादशात्मा, [न्] पुं, (द्वादश आत्मानो मूर्त्तयो यस्य ।) सूर्य्यः । (यथा, महाभारते ।३।३।२६।
“द्वादशात्मारविन्दाक्षः पिता माता पितामहः ॥”)
अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥

द्वादशायुः [स्] पुं, (द्वादशवर्षपर्य्यन्तं आयुर्यस्य ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥

द्वादशार्च्चिः [स्] पुं (द्वादश अर्च्चींषि किरणानि यस्य ।) बृहस्पतिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३२ ॥

द्वादशी, स्त्री, (द्वादश+टित्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा चन्द्रस्य द्वादशकलाक्रियारूपा । सा च विष्णुतिथिः । यथा,—
“त्रैलोक्यगामिनी देवी लक्ष्मीस्तेऽस्तु सदा प्रिया ।
द्वादशी च तिथिस्तेऽस्तु कामरूपी च जायते ॥
हताशनो भवेद्यस्तु द्वादश्यां तत्परायणः ।
स्वर्गवासी स भवतु पुमान् स्त्री वा विशेषतः ॥”
मार्गशीर्षीया शुक्लद्वादशी मत्स्यद्वादशी १ पौषी कूर्म्मद्वादशी २ माघी वराहद्वादशी ३ फाल्गुनी नृसिंहद्वादशी ४ चैत्री वामनद्वादशी ५ वैशाखी जामदग्न्यद्वादशी ६ ज्यैष्ठी रामद्वादशी ७ आषाढी कृष्णद्वादशी ८ श्रावणी बुद्धद्वादशी ९ भाद्री कल्किद्वादशी १० आश्विनी पद्मनाभद्वादशी ११ कार्त्तिकी नारायणद्वादशी १२ । एतासां नाम धरणीव्रतम् । एतत्करणे महाफलम् । इति वराहपुराणम् ॥

अथ पिपीतकद्वादशी । नारदीये ।
“वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।
तस्यां शीतलतोयेन स्नापयेत् कृष्णं शुचिः ॥”
इयं पिपीतकद्वादशी । अत्र ।
“षष्ठीसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता ।
पतङ्गोपासनायेह षष्ठ्यामाहुरुपोषणम् ॥
एकादश्यां प्रकुर्व्वन्ति उपवासं मनीषिणः ।
उपासनाय द्वादश्यां विष्णोर्यद्वदिदं तथा ॥”
इति भविष्यपुराणेन एकादश्युपवासानन्तरं द्वादश्यां विष्णूपासनाया उक्तत्वात् । अत्रापि तथा व्यवहरन्तीति नात्र युग्मादरः । द्वादशीक्षये तूपवासानन्तर्य्यं विनापि पूजेति । इयं पूर्व्ववचनोक्ता षष्ठीयुता सप्तमी ॥ आषाढादिद्वादशीषु शयनादिकम् ॥ * ॥

अथ श्रवणद्वादशी ।
सा भाद्रशुक्लद्वादश्यामेव सम्भवति । “भविष्योत्तरे ।
‘द्वादशी श्रवणोपेता सर्व्वपापहरा तिथिः ।
बुधवारसमायुक्ता तत शतगुणा भवेत् ।
तामुपोष्य समाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥
उभयदिने तल्लाभे तु एकादशीयुतैव ग्राह्या ।
‘द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्यान्विता विभो ।
सदा कार्य्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः ॥
इति स्कान्दात् ॥
यदा त्वेकादश्यामेव श्रवणा तदा तामुपवसेत् ।
तथा च नारदः ।
या काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।
तास्वेव तद्व्रतं कुर्य्यात् श्रवणद्वादशीं विना ॥
भविष्योत्तरेऽपि ।
‘एकादशी यदा तु स्यात् श्रवणेन समन्विता ।
विजया सा तदा प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥
तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य सङ्क्षयः ॥
विशेषेण महीपाल । श्रवणं वर्द्धते यदि ।
तिथिक्षयेण भोक्तव्यं द्वादशीं नैव लङ्घयेत् ॥
तिथिक्षयेण एकादशीतिथिक्षयेण भोक्तव्यं द्वादश्यां पारयेदित्यर्थः । अत्र हेतुर्द्वादशीमित्यादि । यदा त्वेकादश्युपवासदिने श्रवणा नास्ति परदिने द्वादश्यां श्रवणा तदोपवासद्वयमाह ब्रह्मवैवर्त्ते ।
‘एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।
न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्द्देवता हरिः ॥
अत्र असमाप्ते व्रते पूर्व्वे नैव कुर्य्याद्व्रतान्तरमिति स्मृते ॥ पारणस्याकरणेन पूर्व्वोपवाससमाप्तावुपवासान्तरारम्भे विधिलोपो न भवेदित्यत्र हेतुमाह उभयोरित्यादि । उभयोरुपवासासामर्थ्ये तु श्रवणद्वादश्येवोपोष्या । तथा च स्मृतिः ।
वरमेकादशी भुक्ता द्वादशी समुपोषयेत् ।
पूर्व्वोपवासजं पुण्यं सर्व्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुऋक्षेण संयुताम् ।
एकादश्युद्भवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
द्वादश्युपवासः काम्यः । तथा च मार्कण्डेयपुराणम् ।
द्वादश्यामुपवासेन शुद्धात्मा नृप । सर्व्वशः ।
चक्रवर्त्तित्वमतुलं सम्प्राप्नोत्यतुलां श्रियम् ॥”
कार्त्तिकशुक्लद्वादशी मन्वन्तरा । “तथा च भविष्यमत्स्ययोः ।
‘अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिकी तथा ।
इत्यादिवचनात् ।” इति तिथितत्त्वम् ॥ * ॥
“अग्रहायणशुक्लद्वादशी अखण्डद्वादशी । तन्नोपोष्य विष्णुपदप्राप्तिकामोऽखण्डद्वादश्यां विष्णुं पूजयिष्ये इति सङ्कल्प्य पञ्चगव्येन स्नापयित्वा यथाशक्त्युपचारेण संपूज्य यवव्रीहिपूर्णपात्रं गृहीत्वा ।
ॐ सप्तजन्मसु यत्किञ्चिन्मया खण्डव्रतं कृतम् ।
भगवंस्त्वत्प्रसादेन तदखण्डमिहास्तु मे ॥
यथा खण्डं जगत् सर्व्वं त्वमेव पुरुषोत्तम ! ।
ततोऽखिलान्यखण्डानि व्रतानि मम सन्तु वै ॥
इति प्रार्थ्य दक्षिणां दद्यात् ।” इति कृत्यचन्द्रिका ॥
भैमीपरद्वादश्यां षट्तिलाचरणम् । यथा विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“मृगशीर्षे शशधरे माघे मासि प्रजापते ! ।
एकादश्यां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ।
द्वादश्यां षट्तिलाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते ॥
तिलस्नायी तिलोद्वर्त्ती तिलहोमी तिलोदकी ।
तिलस्य दाता भोक्ता च षट्तिली नावसीदति ॥
सकृत्तु षट्तिली भूत्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥”

अथ गोविन्दद्वादशी ।
“फाल्गुने शुक्लपक्षस्य पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥”
अत्र गङ्गायां पद्मपुराणीयो मन्त्रः ।
“महापातकसञ्ज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।
गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि ! ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अथ द्वादशीजातफलम् ।
“बहुप्रजः सर्व्वजनानुरागी
भूपालमान्यस्त्वतिथिप्रियः स्यात् ।
चेत् द्वादशी यस्य जनस्य सूतौ
प्रवासहीनो व्यवहारदक्षः ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

द्वापरः, पुं, (द्वयोर्विषययोः परस्तत्परः आसक्त इत्यर्थः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) सन्देहः । (द्वौ सत्यत्रेतायुगौ परौ श्रेष्ठौ यस्मात् ।) युगविशेषः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६१ ॥ तद्युगपरिमाणं यथा,—

"अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।
चतुःषष्टिसहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगम् ॥"
८६४, ॥ तस्य धर्म्मो यथा,—
"अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि द्वापरस्य विधिं पुनः ।
तत्र त्रेतायुगे क्षीणे द्वापरं प्रतिपद्यते ॥
द्वापरादौ प्रजानान्तु सिद्धिस्त्रेतायुगे तु या ।
परिवृत्ते युगे तस्मिंस्ततः सा विप्रणश्यति ॥
ततः प्रवर्त्तते तासां प्रजानां द्वापरे पुनः ।
लोभो धृतिर्वणिग्युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः ॥
प्रध्वंसश्चैव वर्णानां कर्म्मणाञ्च विपर्य्ययः ।
याच्ञा वधः पणो दण्डो मानो दर्पः क्षमा बलम् ॥
तथा रजस्तमो भूयः प्रवृत्ते द्वापरे पुनः ।
आदौ कृते न धर्म्मोऽस्ति स त्रेतायां प्रवर्त्तितः ॥
द्वापरे व्याकुलो भूत्वा प्रणश्यति कलौ पुनः ।
वर्णानां द्वापरे ध्वंसः संकीर्य्यन्ते तथाश्रमाः ॥
द्वैधमुत्पद्यते चैव युगे तस्मिन् श्रुतौ स्मृतौ ।
द्विधा श्रुतिः स्मृतिश्चैव निश्चयो नाधिगम्यते ॥
अनिश्चयोऽधिगमनाद्धर्म्मतत्त्वं न विद्यते ।
धर्म्मतत्त्वे ह्यविज्ञाते मतिभेदस्तु जायते ॥
परस्परविभिन्नैस्तैर्दृष्टीनां विभ्रमेण तु ।
ततो दृष्टिविभिन्नैस्तैः कृतं शास्त्राकुलं त्विदम् ॥
एको वेदश्चतुष्पादः संक्षिप्य तु पुनः पुनः ।
संक्षेपादायुषश्चैव व्यस्यते द्वापरे त्विह ।
वेदश्चैकश्चतुर्द्धा तु व्यस्यते द्वापरादिषु ॥
ऋषिपुत्त्रैः पुनर्भेदाद्भिद्यन्ते दृष्टिविभ्रमैः ।
मन्त्रब्राह्मणविन्यासैः स्वरक्रमविपर्य्ययैः ॥
संहिता ऋग्यजुःसाम्नां संहितास्तैः श्रुतर्षिभिः ।
सामान्याद्वैकृताच्चैव दृष्टिभिन्नैः क्वचित् क्वचित् ॥
ब्राह्मणं कल्पसूत्राणि भाष्यविद्यास्तथैव च ।
अन्ये तु प्रस्थितास्तान् वै केचित्तान् प्रत्यवस्थिताः ॥
द्वापरेषु प्रवर्त्तन्ते भिन्नार्थैस्तैः स्वदर्शनैः ।
एकमाध्वर्य्यवं पूर्ब्बमासीद्द्वैधं ततः पुनः ॥
सामान्यविपरीतार्थैः कृतं शास्त्राकुलं त्विदम् ।
आध्वर्य्यवस्य प्रस्थानैर्बहुधा व्याकुलीकृतम् ॥
तथैवाथर्व्वणां साम्नां विकल्पैः स्वस्य सङ्क्षयैः ।
व्याकुलो द्वापरेष्वर्थः क्रियते भिन्नदर्शनैः ॥
द्वापरे सन्निवृत्तास्ते वेदा नश्यन्ति वै कलौ ।
तेषां विपर्य्ययोत्पन्ना भवन्ति द्वापरे पुनः ॥
अवृष्टिर्मरणञ्चैव तथैव व्याध्युपद्रवाः ।
वाङ्मनःकर्म्मभिर्दुःखैर्निर्व्वेदो जायते ततः ।
निर्व्वेदाज्जायते तेषां दुःखमोक्षविचारणा ।
विचारणायां वैराग्यं वैराग्याद्दोषदर्शनम् ॥
दोषाणां दर्शनाच्चैव ज्ञानोत्पत्तिश्च जायते ।
तेषां मेधाविनां पूर्ब्बमाद्ये स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
उत्पद्यन्तीह शास्त्राणां द्वापरे परिपन्थिनः ॥
आयुर्व्वेदविकल्पाश्च अङ्गानां ज्योतिषस्य च ।
अर्थशास्त्रविकल्पाश्च हेतुशास्त्रविकल्पनम् ॥
प्रक्रियाकल्पसूत्राणां भाष्यविद्याविकल्पनम् ।
स्मृतिशास्त्रप्रभेदाश्च प्रस्थानानि पृथक् पृथक् ॥
द्वापरेष्वभिवर्त्तन्ते मतिभेदास्तथा नृणाम् ।
मनसा कर्म्मणा वाचा कृच्छ्राद्वार्त्ता प्रसिध्यति ॥
द्वापरे सर्व्वभूतानां कायक्लेशपुरस्कृतः ।
लोभो धृतिर्वणिग्युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः ॥
वेदशास्त्रप्रणयनं धर्म्माणां सङ्करस्तथा ।
वर्णाश्रमपरिध्वंसः कामद्वेषौ तथैव च ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे द्वे परमायुस्तदा नृणाम् ।
निःशेषे द्वापरे तस्मिन् तस्य सन्ध्या तु पादतः ॥
गुणहीनास्तु तिष्ठन्ति धर्म्मस्य द्वापरस्य तु ।
तथैव सन्ध्यापादेन अंशस्तस्य प्रतिष्ठितः ॥"
इति मत्स्यपुराणे १२ अध्यायः ॥

द्वापरयुगं, क्ली, (द्वापरः एव युगम् ।) तृतीययुगम् । तस्योत्पत्त्यादि यथा । "भाद्रकृष्णत्रयोदश्यां गुरुवासरे द्वापरयुगोत्पत्तिः । तत्र अवतारद्वयम् । कृष्णबुद्धौ । पुण्यमर्द्धम् । पापमर्द्धम् । नैमिषारण्यं तीर्थम् । नाडीस्थो ब्राह्मणः । रक्तगताः प्राणाः । सप्तहस्तपरिमितो मानवदेहः । सहस्राब्दमायुः । ताम्रपात्रे भोजनम् । इति द्वापरयुगस्य लक्षणम् । द्वापरयुगाब्दाः ८६४, । द्वापरयुगस्य राजानः शाल्वविराटहंसध्वजकम्बुजमयूरध्वजबभ्रुवाहनरुक्माङ्गदजरासन्धदुर्य्योधनयुधिष्ठिराः ।
धर्म्माधर्म्मरतो लोकः प्रतापी चपलः सदा ।
ज्ञाननिष्ठः कपटवाक् द्वापरे राजविस्तरः ॥
तत्र तारकब्रह्मनाम ।
हरे । मुरारे मधुकैटभारे
गोपाल गोविन्द मुकुन्द शौरे ।
यज्ञेश नारायण कृष्ण विष्णो ।
निराश्रयं मां जगदीश । रक्ष ॥"
इति मुद्राङ्कितपञ्जिकातः सङ्गृहीतम् ॥

द्वापरयुगाद्या, स्त्री, (द्वापरयुगस्य आद्या आरम्भिका तिथिः ।) द्वापरयुगारम्भतिथिः । सा च गौणभाद्रकृष्णत्रयोदशी । तत्प्रमाणं युगाद्याशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

द्वारं, क्ली, (द्वरति निर्गच्छति गृहाभ्यन्तरादनेनेति । द्वृ+घञ् ।) निर्गमनम् । अभ्युपायः । इति मेदिनी । रे ४८ ॥ आद्यस्य पर्य्यायः । द्वाः २ प्रतीहारः ३ । इत्यमरः । २ । २ । १६ ॥ वारकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
"गृहिणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च ।
न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिन्न्यूनाधिकं शुभम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

द्वारकः, पु, (द्वारेण प्रशस्तप्रतीहारेण कायति शोभते इति । कै+क) द्वारका । इति शब्दरत्नावली ॥

द्वारकण्टकः, पु, (द्वारस्य कण्टक इव ।) कवाटम् । इति शब्दरत्नावली ॥

द्वारका, स्त्री, (द्वारेण बहुना प्रशस्तेन च प्रतीहारेण कायतीति । कै+क । स्त्रियां टाप् ।) स्वनामख्यातपुरी । तत्पर्य्यायः । द्वारावती २ द्वारवती ३ वनमालिनी ४ द्वारिका ५ अब्धिनगरी ६ द्वारकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १४२ । ४६ ।
"ततः प्रवेशयामास द्वारकां द्वारमालिनीम् ॥")
तस्या निर्म्माणप्रकारो यथा,—
श्रीकृष्ण उवाच ।
"हे समुद्र महाभाग । शतञ्च शतयोजनम् ।
देहि मे नगरार्थञ्च पश्चाद्दास्यामि निश्चितम् ॥
नगरं कुरु हे कारो चिरं लोकेषु दुर्लभम् ।
रमणीयञ्च सर्व्वेषां कमनीयञ्च योषिताम् ॥
वाञ्छितञ्चापि भक्तानां वैकुण्ठसदृशं परम् ।
सर्व्वेषामपि स्वर्गाणां परं परमभीप्सितम् ॥
दिवानिशं खगश्रेष्ठ । सन्निधौ विश्वकर्म्मणः ।
स्थितिं कुरु महाभाग । यावन्निर्म्माति द्वारकाम् ॥
विश्वकारुरुवाच ।
द्वारकाञ्च किमाकारां करोमि जगतां विभो । ।
कथयस्व महाभाग । निर्म्माणक्रममीश्वर । ॥
भगवानुवाच ।
शतयोजनपर्य्यन्तं नगरं सुमनोहरम् ।
पद्मरागैर्मरकतैरिन्द्रनीलैरनुत्तमैः ॥
रुचकैः पारिभद्रैश्च पालङ्कैश्च स्यमन्तकैः ।
गन्धकैर्मालिभिश्चैव चन्द्रकान्तादिभिस्तथा ॥
सूर्य्यकान्तादिभिश्चैव पुनश्च स्फाटकालकैः ।
हरिद्वर्णैः मणिभिः श्यामैर्गौरैः पुनश्च वै ॥
गोरोचनाभैः पीतैश्च दाडिम्बबीजरूपकैः ।
पद्मबीजनिभैश्चैव नीलैः कमलवर्णकैः ॥
मणिभिः कज्जलाकारैः रञ्जनैश्च परिष्कृते ।
श्वेतचम्पकवर्णाभैः स्वर्णकाञ्चनसन्निभैः ॥
स्वर्णमूल्यशतगुणैः रौप्यरक्तैश्च रूपकैः ।
गरिष्ठैश्च वरिष्ठैश्च मणिश्रेष्ठैश्च पूरिते ॥
यथाविधानं यद्योग्यं यत्र यद्युक्तमीप्सितम् ।
मणीनां हरणञ्चैव यक्षराजालयात् ॥
दिवानिशं कारयन्ति यावन्निर्म्माणपूर्ब्बकम् ।
यक्षैश्च सप्तभिर्लक्षैः कुबेरप्रेरितैरपि ॥
वेतालक्षैः कुष्माण्डलक्षैः शङ्करयोजितैः ।
दानवैर्लक्षरक्षोभिः शैलकन्यानियोजितैः ॥
कुरु दिव्यञ्च पत्नीनां सहस्राणाञ्च षोडश ।
अन्यपत्नीजनस्यापि चाष्टाधिकशतस्य च ॥
शिविरं परिखायुक्तमुच्चैः प्राकारवेष्टितम् ।
युक्तं द्वादशसारञ्च सिंहद्वारपुरस्कृतम् ॥
युक्तं चित्रैर्विचित्रैश्च कृत्रिमैश्च कवाटकैः ।
निषिद्धदृष्टचररहितं प्रसिद्धैश्च पुरस्कृतम् ॥
सुलक्षणं चन्द्रवेधं प्राङ्गणञ्च तथैव च ।
यदूनामाश्रमं देयं किङ्कराणान्तथैव च ॥
सर्व्वप्रसिद्धं निलयमुग्रसेनस्य भूभृतः ।
आश्रमं सर्व्वतोभद्रं वसुदेवस्य मत्पितुः ॥
कथितं लोकशिक्षार्थं कुरु कारो विना पुरीम् ।
शुभक्षणञ्चाप्यधुना गच्छ वत्स । यथासुखम् ॥
विश्वकर्म्मा हरिं नत्वा जगाम पक्षिणा सह ।
समुद्रस्य समीपञ्च वटमूलं मनोहरम् ॥
सुष्वाप तत्र नक्तञ्च कारुः पक्षिणा सह ।
स्वप्ने द्वारवतीं रम्यां ददर्श गरुडस्तथा ॥
यत्किञ्चित् कथितं कारोः कृष्णेन परमात्मना ।
तदेव लक्षणं सर्व्वं ददर्श नगरे मुने । ॥
कारुः हसन्ति स्वप्ने च सर्व्वे ते शिल्पकारिणः ।
गरुडं गरुडाश्चान्ये बलवन्तश्च पक्षिणः ॥
बुद्धा ददर्श गरुडो विश्वकर्म्मा च सज्जितं ।

अतीव द्वारका रम्या शतयोजनविस्तृताम् ॥
ब्रह्मादीनाञ्च नगरं विजित्य च विराजिताम्।
तेजसाच्छादिता सूर्य्यं रत्नानाञ्च परिष्कृताम् ॥
वासुदेव उवाच।
पैत्रकीतीर्थतुल्या सा किं तीर्थं द्वारकापरम्।
सर्व्वतीर्थपरा श्रेष्ठा द्वारका बहुपुण्यदा ॥
यस्याः प्रवेशमात्रेण नराणां जन्मखण्डनम् ॥
दानञ्च द्वारकायाञ्च स्नानञ्च देवपूजनम्।
चतुर्गुणञ्च तीर्थानां गङ्गादीनाञ्च भूमिप ! ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

द्वारकेशः, पुं (द्वारकाया नगर्य्या ईशः।) श्रीकृष्णः। इति शब्दरत्नावली ॥

द्वारदातुः, पुं, (द्वारं ददातीति। दा+तुन्।) वरदातुः। भूमीसहचरः। इति भावप्रकाशः ॥

द्वारपालः, त्रि (द्वारं पालयतीति। पालि+ "कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) द्वाररक्षकः। दरवान्। इति पारस्य भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रतीहारः २ द्वास्थः ३ द्वास्थितः ४ दर्शकः ५। इत्यमरः। २।८।६॥ वेत्रधारकः ६ द्वाःसाधिकः ७ वप्ररक्षकः ८ गव्वाटः ९ दण्डवासी १०। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्वारस्थः ११ क्षत्ता १२ द्वारपालकः १३ दौवारिकः १४ वेत्री १५ उत्तमारक्षः १६ दण्डी १७। इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं दौवारिकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

द्वारपालकः, पुं, (पालयतीति ण्वुल्। द्वाराणां पालकः। यद्वा द्वारपाल+स्वार्थे कन्।) द्वारपालः। इति शब्दरत्नावली ॥

द्वारपिण्डी, स्त्री, (द्वारस्य पिण्डी पिण्डिकेव।) देहली। इति जटाधरः ॥

द्वारबलिभुक्, [ज्] पुं, (द्वारन्तु बलिं भुङ्क्ते इति। भुज+क्विप्।) । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वारयन्त्रं, क्ली, (द्वारबन्धकं यन्त्रं मध्यलोपी समासः।) तालकम्। इति हेमचन्द्रः।४।७१॥ ताला इति कुलुप इति च भाषा ॥

द्वारवती स्त्री (द्वाराणि सन्त्यत्र। यद्वा चतुर्व्वर्णानां मोक्षद्वाराणि सन्ति अत्रेति। द्वार+ मतुप्। मस्य वः।) द्वारका। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे। १। ३४।
"कृता द्वारवती नाम बहुद्वारा मनोरमाम् ॥"
तथा च तत्रैव,—
"चतुर्णामपि वर्णानां यत्र द्वाराणि सर्व्वतः।
अतो द्वारवतीत्युक्ता विद्वद्भिस्तत्त्ववेदिभिः ॥"
इयं हि पीठस्थानानामन्यतमा। अत्र भगवती रुक्मिणीरूपेण विराजते। यथा देवीभागवते। ७।३०।६९।
"रुक्मिणी द्वारवत्यान्तु राधा वृन्दावने वने ॥")

द्वारस्थः, पुं (द्वारि तिष्ठतीति। स्था+क।) द्वारपालः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३८५ ॥ (द्वारस्थिते, त्रि। यथा, कथासरित्सागरे।१८।११६।
"सुप्ते च तस्मिन् द्वारस्था जागरामास स द्विजः ॥")

द्वारावती, स्त्री, (द्वाराणि प्रशस्तबहुलप्रतीहारा सन्त्यत्र। द्वार+मतुप् मस्य वः। निपातनात् पूर्व्वदीर्घश्च।) द्वारका। इति हेमचन्द्रः।४।४६॥
"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका।
पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥
एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन।
पुरी द्वारावती विष्णोः पाञ्चजन्योपरिस्थिता ॥
मुक्तिदा एताः सर्व्वाश्च एकत्र गणिताः सुरे !।
यानि यानि च क्षेत्राणि काशीप्रान्तिकराणि षट् ॥"
इति भूतशुद्धितन्त्रम् ॥

द्वारिकः, पुं (द्वारं पाल्यत्वेनास्त्यस्येति ठन्।) द्वारपालः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। ८५।
'यो मूर्खो लौल्यसम्पन्नः राजद्वारिकमाचरेत्।
मिथ्यावादः विशेषेण तस्य कार्य्यं न सिध्यति ॥")

द्वारिका, स्त्री, (प्रशस्तानि द्वाराणि सन्त्यस्या मिति। ठन् टाप् च।) द्वारकापुरी। इति शब्दरत्नावली ॥

द्वारी [न्] त्रि, (द्वारं पाल्यत्वयास्त्यस्येति इनि।) द्वारपालः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते। १। १२६। १।
"द्वारिणा तापसा जग्मू राजानञ्च प्रकाशय ॥")

द्वाविंशतिः, स्त्री, (द्व्यधिका विंशतिरिति। "द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः।" ६।३।४७। इति आत्प्रत्ययः।) द्व्यधिकविंशतिः। इति व्याकरणम् ॥ बाइश इति भाषा। (यथा, महाभारते। ७। ४६। १८।
"कर्णो द्वाविंशतिं भल्लान् कृतवर्म्मा चतुर्द्दश ॥")

द्वासप्ततिः, स्त्री, (द्व्यधिका सप्ततिरिति।"विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्व्वेषाम्।" ६। ३। ४९। इति पाक्षिक आत्प्रत्ययः।) द्विसप्ततिः। यथा द्वासप्ततिश्च बन्ध्यायामिति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

द्वास्थः, पुं, (द्वारि तिष्ठतीति। स्था+"सुपिस्थः। ३। २। ४। इति कः। "खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः।" ८। ३। ३६। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या विसर्गस्य पाक्षिकलोपः।) द्वारपालः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

द्वाःस्थितः पुं, (द्वारि स्थितः। विसर्गस्य पाक्षिकलोपः।) द्वारपालः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

द्वास्थितदर्शकः पुं, (पश्यतीति। दृश+ण्वुल्। द्वास्थितः सन् दर्शकः।) दौवारिकः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

द्विः, अ, द्वौ वारौ, इति सुच्प्रत्ययेन साध्यम्। (यथा रामायणे। २। १८। ३।
"करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥")
सर्व्वनामान्तर्गतद्विशब्दस्य पुंसि रूपं द्वौ। स्त्रियां क्लीवे च द्वे। तद्वाचकानि यथा पक्षः १ नदीकूलम् २ असिधारा ३ रामपुत्त्रः ४ चक्षुः ५ हस्तः ६ कर्णः ७। इति कविकल्पलता ॥ सहचरौ यथा, इन्द्राग्नी १ नारदपर्व्वतौ २ अश्विनीकुमारौ ३ भार्य्यापती ४। इति महाभारते वनपर्व्व ॥

द्विकं, क्ली, (द्वाभ्यां कायतीति। कै+क।) द्वयम्। यथा,—
"अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वार्द्धुषिकः शते।
द्विकं शतं वा गृह्णानो न भवेदर्थकिल्विषी ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
(द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमिति। "तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा।" ५।२।७७। इति कन् पूरणप्रत्ययस्य च लुक्। द्वितीयके, त्रि। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

द्विकः, पुं, (द्वौ कौ ककारवर्णौ यत्र।) काकः। कोकः। इति मेदिनी। के, ७६ ॥

द्विककारः पुं, (द्वौ ककारौ यत्र।) काकः। इति शब्दरत्नावली ॥

द्विककुत् [द्] पुं, (द्वे ककुदौ यस्य।) उष्ट्रः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३२ ॥

द्विगुः, पुं, षट्समासान्तर्गतसमासविशेषः। स तु संख्यापूर्व्वपदानां समासः। वोपदेवेनास्य गसंज्ञा कृता। स च त्रिविधः। तद्धितार्थः १ समाहारः २ उत्तरपदपरश्च ३। तद्धितार्थोऽपि द्विविधः। तद्धितप्रत्ययमात्रस्य अणादेर्ष्ण्यादेर्व्वा अर्थे विषये इत्येकः। अपत्यार्थष्णादिकं त्यक्त्वा अजादेस्तद्धितस्यार्थे वाच्ये इत्यपरः। तद्धितार्थविषयो यथा, द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः। पञ्चानां नापितानामपत्यं पाञ्चनापितिः ॥ तद्धितार्थवाच्यो यथा, पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः ॥ समाहारो यथा, त्रयाणां सखीनां समाहारः त्रिसखम्। समाहारे अदन्तानां स्त्रीत्वं पात्रादेस्तु क्लीवत्वम् ॥ उत्तरपदपरो यथा — पञ्च गावो धनं यस्य स पञ्चगवधनः इत्यादि। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (द्वौ द्वे वा गावौ यस्य इति विग्रहे गोत्वे गोशब्दस्य ह्रस्वः। द्विगवस्वामिके, त्रि। यथा,—
"द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्गेहे नित्यमव्ययीभावः।
तत्पुरुष कर्म्मधारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ॥"
इत्युद्भटः ॥)

द्विगुणः त्रि, द्वाभ्यां पूरणम्। अङ्कद्वयाभ्यां घातः। इति लीलावती ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४६१।
"बहुस्वरसप्रसवस्त्रासिभिरये गत प्रिय प्रति मे।
स्रोतस इव निम्नप्रतिरागस्य द्विगुण आवेगः ॥")

द्विगुणाकृतः, त्रि, (द्विगुणं कर्षणं कृतम्। "संख्यायाश्च गुणान्तायाः।" ५।४।५९। इति डाच्।) वारद्वयकृष्टक्षेत्रम्। इत्यमरः। २। ९। ९ ॥ दोचषा भूइ इति भाषा ॥

द्विजः, पुं, (द्विर्जायते इति। जन+"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३। २। १०१। इति डः।) संस्कृतब्राह्मणः। यथा,—
"जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते।"
इति स्मृतिः ॥
सद्वृत्तब्राह्मणः। तल्लक्षणं यथा,—

अम्बरीष उवाच ।
'कीदृशाय प्रदातव्यं महादानं द्विजातये ।
विदुषे वा निराधारे साधारेऽविदुषे मुने ? ॥
एतन्मे सर्व्वमाख्याहि यथातथ्यं द्विजोत्तम ! ।
उत्तारयति यद्गृह्य दातारं दानमेव हि ॥
वशिष्ठ उवाच ।
जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च ।
एभिर्युक्तो हि यस्तिष्ठेत् नित्यं स द्विज उच्यते ॥
न जातिं न कुलं राजन् ! न स्वाध्यायं श्रुतं न च ।
कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥"
इति वह्निपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥
क्षत्रियः । वैश्यः । इति मेदिनी । जे, ९ ॥
(यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ३९ ।
"मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥"
दन्तः । (यथा,—
'न च्छित्त्वा द्विजैर्भक्षयेत ॥" इति चरके सूत्र-
स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥) अण्डजः । स पक्षिसर्पमत्-
स्यादिः । इत्यमरः । ३ । २ । ३ ॥ (यथा,
रघुः । १२ । २२ ।
"ऐन्द्रिः किल नखैस्तस्या विददार स्तनौ द्विजः ॥")
तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्विजाते, त्रि ॥

द्विजकुत्सित, पुं, (द्विजानां विप्रेषु वा कुत्सितः ।
द्विजानां तद्ब्रह्मचारिविशेषात् तथात्वम् ।) श्लेष्मा-
न्तकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः शब्दमाला च ॥

द्विजदास, पुं, (द्विजानां दासः ।) शूद्रः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ द्विजानां दासे, त्रि ॥

द्विजन्मा [न्] पुं (द्वे जन्मनी यस्य ।) ब्राह्मणः ।
(यथा, देवीभागवते । ५ । ५ । ३ ।
"यतीनां भूषणं ज्ञानं सन्तोषो हि द्विजन्मनाम् ।")
दन्तः । पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ क्षत्रियः ।
वैश्यश्च । त्रि द्विवारजन्मयुक्तः । (द्वाभ्यां जाय-
मानः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४० । २ ।
"अभिद्विजन्मा त्रिवृदन्नमृज्यते ।
संवत्सरे वावृधे जग्धमीपुनः ॥"
"द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानत्वात् यद्वा मथने
गार्हपत्यसंस्कारेण चोत्पन्नत्वात् द्विजन्मत्वम् ।"
इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

द्विजपति, पुं, (द्विजानां पतिः ।) चन्द्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते ।१।११।२८।
"कराणि चैवमादीनि भाषमाणे बृहस्पतौ ।
श्रुत्वा द्विजपतिः शीघ्रं निर्गतः सदनाद्बहिः ॥")

द्विजप्रपा, स्त्री, (द्विजानां पक्षिणां प्रपा ।)
आलवालम् । तत्पर्यायः । तलम् २ विक्रमः ३
तलम ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्विजप्रिया, स्त्री, (द्विजानां याज्ञिकब्राह्मणादीनां
प्रिया ।) सोमलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
द्विजस्य प्रियवस्तुनि, त्रि ॥

द्विजबन्धु, पुं, (द्विजस्य बन्धुरिव ।) अब्राह्मण-
वत् भट्टदेवलादिः । यथा,—
"स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।"
इति स्मृतिः ॥

द्विजब्रुव, पुं, (आत्मानं द्विजं ब्रूते इति । ब्रू + क ।)
ब्राह्मणब्रुवः । स च जातिमात्रोपजीवी ब्राह्मणः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१९ ॥ यथा —
"सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥'
इति स्मृतिः ॥

द्विजराज, पुं, (द्विजानां राजा । "राजाह-
सखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९ । इति टच् ।) चन्द्रः ।
(यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ७२ ।
"द्विजराजस्तु तच्छ्रुत्वा भृगोर्वचनमद्भुतम् ।
दत्त्वा वतनप्रिया भार्य्या गुरोर्गेहं गता शुभाम् ॥")
कर्पूरः । इत्यमरः ॥ अनन्तः । गरुडः । इति
मेदिनी । जे ३२ ॥

द्विजलिङ्गी, [न्] पुं, (द्विजस्य लिङ्गं चिह्नमस्य
अस्तीति । इनि ।) क्षत्रियः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ ब्राह्मणवेशधारिणि, त्रि ॥ (यथा,
मनुः । ९ । २२४ ।
"द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्य्यात् कारयेत वा ।
तान् सर्व्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विज-
लिङ्गिनः ॥")

द्विजव्रण, पुं, (द्विजस्य दन्तस्य व्रणः ।) दन्तार्बुदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

द्विजश्रेष्ठ, पुं, (द्विजे श्रेष्ठः ।) राजमाषः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ बरबटी इति भाषा ॥

द्विजसेवक, पुं, (द्विजानां सेवकः ।) शूद्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥ त्रिवर्णसेवाकर्त्तरि, त्रि ॥

द्विजा, स्त्री, (द्विजायते इति । जन + ड । टाप् ।)
रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ।२।४।१२ ॥
(अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"रेणुका राजपुत्त्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपत्त्री स्मृता कौन्ती हरेणुका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
भार्गी । इति मेदिनी । जे, ९ ॥ पालङ्की । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

द्विजाङ्गी, स्त्री (द्विजस्य पक्षिणोऽङ्गमिव अङ्गं
यस्याः । ङीष् ।) कटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्विजाति, पुं, (द्वे जाती यस्य ।) ब्राह्मणः । इत्य-
मरः । २ । ७ । ४ ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
७४ । ६१ ।
"वेदेष्वपि वदन्तीमं मन्त्रजातं द्विजातयः ॥")
अण्डजः । इति मेदिनी । ते ११४ ॥ क्षत्रियः ।
वैश्यः । यथा,—
"शूद्रो द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ।"
इति स्मृतिः ॥
(यथा च मनुः । १० । ४ ।
"ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥")

द्विजायनी, स्त्री, (द्विजः अयते ज्ञायतेऽनयेति ।
अय + करणे ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) यज्ञोप-
वीतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

द्विजालय, पुं, (द्विजानां पक्षिणामालयः ।) कोट-
रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ द्विजानां गृहञ्च ॥

द्विजिह्व, पुं (द्वे जिह्वे यस्य ।) सर्पः । (अस्य
पर्य्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"व्यालश्चाशीविषः सर्पोऽजिह्मोऽहिः सरीसृपः ।
चक्षुःश्रवा दन्दशूको गूढपात् पन्नगोरगाः ॥")
सूचकः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३३ ॥ (यथा,
माघे । १ । ६३ ।
"परस्य मर्म्माविधमुज्झतां निजं
द्विजिह्वतादोषमजिह्मगामिभिः ॥")
खलः । इति मेदिनी । व, १० ॥ चौरः ।
दुःसाध्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रोग-
विशेषः । यथा सुश्रुते निदानस्थाने १४ अध्याये ।
"रोगो द्विजिह्वः खलु रोग एष
विवर्ज्जयेदागतपाकमेनम् ॥"
त्रि, द्विजिह्वाविशिष्टः । यथा, महाभारते ।
१ । ३४ । २४ ।
"द्विजिह्वाश्च कृताः सर्पा गरुडेन महात्मना ॥")

द्विजोत्तम पुं (द्विजेषु उत्तमः ।) ब्राह्मणः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, मनुः । २ । ४६ ।
"भवत्पूर्व्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ॥")

द्विट्, [ष्] पुं, (द्वेष्टीति । द्विष + क्विप् ।) शत्रुः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ११ ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । १६ । ७ ।
"तस्मिन् जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम द्विषि ।
तत् कर्म्म कृतवत्यद्य कथं निद्रां निषेवसे ॥")
द्वेष्टरि, त्रि । (यथा रघौ । ३ । ४५ ।
"त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विषः
त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ॥")

द्विठ, पुं, वह्निजाया । स्वाहा । विसर्गः । इति
शतकारीयतन्त्रम् ॥ ठकारद्वयम् ॥

द्वितय, क्ली, (द्वौ अवयवौ अस्य । द्वि + "सङ्ख्याया
अवयवे तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् ।)
द्वयम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ५ । १२ ॥
(यथा भागवते । ५ । २२ । ४ ।
"अत ऊर्द्ध्वमङ्गारकोऽपि योजनलक्षद्वितय उप-
लभ्यमानस्त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैरेकैकशो राशीन्
द्वादशानुभुङ्क्ते ॥" द्विसङ्ख्याविशिष्टे, त्रि ।
यथा, रघुः । ८ । ९ ।
"इयमानुमता किमन्तरं
यन्त्रि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ॥")

द्वितीय त्रि, (द्वयोः पूरणम् । द्वि + "द्वेस्तीयः ।"
५ । २ । ५४ । इति तीय ।) द्वयम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १७७ ॥ (यथा, रघुः ।२।४९।
"तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं
द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः ॥")

द्वितीय, पुं, (द्वयोः पूरणः । आत्मनो द्वितीयत्वात्
वास्य तथात्वम् ।) पुत्त्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वितीया स्त्री, (द्वितीय + टाप् ।) गेहिनी ।
भार्य्या । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥ तिथिविशेषः ।
सा चन्द्रस्य द्वितीयकलाक्रियारूपा । शुक्लपक्षे २
कृष्णपक्षे १७ एतदङ्कबोधिता । इति ज्योति-
षम् ॥ *॥ सा च अश्विनीकुमारयोर्जन्मतिथिः ।
यथा,—

ब्रह्मोवाच ।
'रूपं कान्तिरनौपम्यं भिषक्त्वं सर्ववस्तुषु ।
सोमपत्वञ्च लोकेषु सर्वमेतद्भविष्यति ॥
महातपा उवाच ।
एतत् सर्वं द्वितीयायामश्विभ्यां ब्रह्मणा पुरा ।
दत्तं यस्मात्ततस्तेषां तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥
एतस्यां रूपकामस्तु पुष्पाहारो भवेन्नरः ।
संवत्सरं शुचिर्नित्यं सुखरूपी भवेन्नरः ॥
अश्विभ्यां ये गुणाः प्रोक्तास्ते तस्यापि भवन्ति च ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
अत्र जातफलम् ।
"निखिलगुणगभीरो दानशीलो दयालुः
स्वकुलकुमुदचन्द्रः स्वच्छचित्तोऽतिशूरः ।
निजभुजबलगर्व्वाच्छादितारातिवर्गो
भवति विपुलकीर्त्तिर्यो द्वितीयाप्रसूतः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
अथ रथद्वितीया । स्कन्दपुराणे ।
"आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ।
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥
यात्रोत्सवं प्रवर्त्याथ प्रीणयेच्च द्विजान् बहून् ।
ऋक्षाभावे तिथौ कार्य्या सदा सा प्रीतये मम ॥
सा यात्रा । मां जगन्नाथम् ॥
अथ मनोरथद्वितीया ।
सा श्रावणशुक्लद्वितीया । 'मनोरथद्वितीयायां
दिवा वासुदेवार्च्चनं रात्रौ चन्द्रोदयेऽर्घ्यदानं
नक्तञ्च भोजनादिकम् ॥ यथा विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
'देवमभ्यर्च्य पुष्पैस्तु धूपदीपानुलेपनैः ।
उद्गच्छतश्च बालेन्दोर्दद्यादर्घ्यं समाहितः ॥
नक्तं भुञ्जीत च नरो यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः ।
अस्तं गते न भुञ्जीत व्रतभङ्गभयान्नरः ॥
अथ भ्रातृद्वितीया । लिङ्गपुराणे ।
कार्त्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भ्रातृपूजनम् ।
या न कुर्य्याद्विनश्यन्ति भ्रातरः सप्तजन्मनि ॥
तस्या इति शेषः ॥ महाभारते ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिर ! ।
यमो यमुनया पूर्व्वं भोजितः स्वगृहे स्वयम् ॥
तस्यां निजगृहे पार्थ ! न भोक्तव्यमतो बुधैः ।
यत्नेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् ॥
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥
तथा ।
'यमञ्च चित्रगुप्तञ्च यमदूतांश्च पूजयेत् ।
अर्घ्यश्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयैः ॥
सहजद्वयभगिनीभ्रातृभिः । अर्घ्यमन्त्रः ।
ॐ एह्येहि मार्त्तण्डज पाशहस्त
यमान्तकालोकधरामरेश ! ।
भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजां
गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥
प्रणाममन्त्रः ।
ॐ धर्म्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनाग्रज ।
पाहि मां किङ्करैः सार्द्धं सूर्य्यपुत्त्र नमोऽस्तु ते ॥
यमुनाञ्च संपूज्य नमस्कुर्य्यात् ।
ॐ यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजिते ।
वरदा भव मे नित्यं सूर्य्यपुत्त्रि ! नमोऽस्तु ते ॥
अन्नं दत्त्वा पठति ।
भ्रातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम् ।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥
ज्येष्ठा तवाग्रजाताहमिति वदेत् ।
तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत् ॥
अनध्यायद्वितीया यथा ।
प्रेङ्खोले चैव चाद्वितीयास्तां प्रेतपक्षे गते तु या ।
या च कोजागरे जाते चैत्रावल्यां परेऽपि या ॥
चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः ।
परास्वेतास्वनध्यायं पुराणे परिकीर्त्तितः ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥
"पञ्चयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्ज्जयेत् ॥"
इति विष्णुपुराणम् ॥

द्वितीयाकृत, त्रि, (द्वितीयं कर्षणं कृतमिति । "कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ ।" ५ । ४ । ५८ । इति डाच् ।) वारद्वयकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमरः ।२।९।९॥ दोचसा भूँइ इति भाषा ॥

द्वितीयाभा, स्त्री, (द्वितीया हरिद्रावत् आभातीति । आ+भा+क ।) दारुहरिद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्वित्रा, त्रि, (द्वौ वा त्रयो वा । "संख्ययाव्यया-सन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ।" २ । २ । २५ । इति समासः । "बहुव्रीहौ संख्येये डजबहु-गणात् ।" ५ । ४ । ७३ । इति डच् ।) द्वौ वा त्रयो वा इमे । इति सङ्क्षिप्तसारः । नित्यबहु-वचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, रघुः । ५ । २५ ।
"द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्
यावद् यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥")

द्विदन्, [त्] त्रि, (द्वौ दन्तौ यस्य । "वयसि दन्तस्य दतृ ।' ५।४।१४१। इति दन्तस्य दतृ आदेशः ।) दन्तद्वययुक्तवृषादिः । इति हेमचन्द्रः ।४।३२६॥

द्विदाम्नी, स्त्री, (द्वे दामनी बन्धनरज्जू यस्याः । "दामहायनान्ताच्च ।" ४।१।२७। इति ङीप् ।) रज्जुद्वययुक्ता गौः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

द्विदेह, पुं, (द्वाभ्यां देहोऽस्येति । गजाननत्वा देवास्य तथात्वम् ।) गणेशः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (द्व्यात्मकराशिः । इति ज्योतिषम् ॥)

द्विधा, व्य, (द्वि+"संख्याया विधार्थे धा ।" ५।३। ४२ । इति धा ।) द्विप्रकारम् । इति मुग्ध-बोधम् ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ६ । ५ ।
"यथा दीपस्तथोपाधेर्योगात् सञ्जायते द्विधा ।
छायेवादर्शमध्ये वा प्रतिबिम्बं तथावयोः ॥")

द्विधागति, पुं, (द्विधा द्विप्रकारा गतिर्यस्य ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ।४।४१८॥ द्विप्रकार-गतियुक्ते, त्रि ॥

द्विधातु, पुं, (द्वौ धातू यस्य । देवगणदेहवत्त्वा देवास्य तथात्वम् ।) गणेशः । इति शब्दरत्ना-वली ॥ (द्वौ धातू ताम्रादिधातुद्वयं यत्र ।) धातुद्वये, क्ली ॥

द्विधात्मक, क्ली, (द्विधा आत्मा यस्य । कप् ।) जातीकोषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्विधालेख्य, पुं, (द्विधा लिख्यते यत्र । लिख+ आधारे ण्यत् ।) हिन्तालवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥ द्विप्रकारलेखनीये त्रि ॥

द्विनग्नक, पुं, (द्विर्द्वितीयो नग्नक इव ।) दुश्चर्म्मा । इति हेमचन्द्रः ॥

द्विप, पुं (द्वाभ्यां शुण्डमुखाभ्यां पिबतीति ।) पा+क ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा, माघे । ३ । ६७ ।
"तेजोमहद्भिस्तमसेव दीपै-
र्द्विपैरसम्बाधमयाम्बभूवे ॥")
पुं, नागकेशरः । इति रत्नमाला ॥

द्विपथ क्ली, (द्वयोः पथोः समाहारः । तद्धिता-र्थेत्यादिना समासः । "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) पथद्वयम् । दोमाता पथ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चारुपथः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥ द्वौ पन्थानौ यत्र तदर्थे, त्रि ॥

द्विपद, पुं, (द्वे पदे यस्य ।) मनुष्यः । (यथा, महाभारते । १ । ७४ । ५६ ।
"ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठश्चतुष्पदाम् ॥")
देवः । पक्षी । राक्षसः । यथा, प्रश्नसारे ।
"द्विपदेऽपि चतुर्भेदा नृदेवपक्षिराक्षसाः ॥"

द्विपदराशि, पुं, (द्वे पदे यस्य । स चासौ राशि-श्चेति ।) मिथुनम् । तुला । कुम्भः । कन्या । धनुषः पूर्व्वार्द्धम् । यथा ज्योतिस्तत्त्वे ।
"मिथुनतुलाघटकन्याद्विपदाख्याश्चापपूर्व्व
भागश्च ॥"

द्विपमद, पुं, (द्विपस्य हस्तिनो मदः ।) हस्ति-मदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्विपर्णी, स्त्री (द्वे द्वे पर्णे यस्याः । ङीप्) वन-कोली । इति रत्नमाला ॥ पर्णद्वययुक्ते त्रि ॥

द्विपात्, [द्] त्रि, द्वौ पादौ यस्य सः । (पादस्य पाद्भावः ।) पादद्वययुक्तः । इति मुग्धबोध-व्याकरणम् ॥

द्विपाद्य क्ली, (द्वौ पादौ परिमाणमस्य । "पण-पादमाषशताद् यत् ।" ५।१। ३४ । इति यत् ।) द्विगुणदण्डः । इत्यमरः । २ । ८ । २७ ॥

द्विपायी [न्] पुं, (द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिब-तीति । पा+णिनि ।) हस्ती । इति हारा-वली । १४ ॥

द्विपृष्ठ, पुं (द्वौ पृष्ठौ यस्य ।) राजभेदः । तत्-पर्य्यायः । ब्रह्मसम्भवः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५६ ॥

द्विबिन्दु, पुं (द्वौ बिन्दू यत्र ।) विसर्गवर्णः । यथा, बिन्दुद्विबिन्दुमात्रौ वर्णौ क्रमाद्भवौ सञ्ज्ञौ स्तः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ शून्यद्वयञ्च ॥

द्विमातृज, पुं, (द्वाभ्यां मातृभ्यां जायते इति । जन+ड ।) गणेशः । इति हेमचन्द्रः ।२।१२१ ॥

द्विमुख, पुं, (द्वे मुखे यस्य ।) राजसर्पः । इति हलायुधः ॥ मुखद्वययुक्ते, त्रि ॥

द्विमुखा, स्त्री, (द्वे मुखे यस्याः ।) कर्कटी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गाड़ु इति भाषा । जलौका ।

इति हलायुधः ॥ जोँक इति भाषा ॥ (यथा सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ५४ अध्याये ।
"पूरवो द्विमुखाश्चैव सम्भवेते पुरीषजाः ॥")

द्विमुखाहिः, पुं, (द्विमुखः अहिः सर्पः ।) सर्पविशेषः । शाँखिनी इति भाषा । तत्पर्यायः । अहीरणिः २ राजाहिः ३ राजसर्पः ४ द्विमुखः ५ सर्पभुक् ६ । इति हलायुधः ॥

द्विमुखोरगः, पुं, (द्विमुखः उरगः सर्पः ।) राजसर्पः । इति जटाधरः ॥

द्विमूर्द्धः, त्रि, (द्वौ मूर्द्धानौ यस्य । "द्वित्रिभ्यां षः मूर्द्ध्नः ।" ५ । ४ । ११५ । इति षः ।) मस्तकद्वययुक्तः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिः । ४ । ४१ ।
"बहुमूर्द्धा द्विमूर्द्धाश्च त्रिमूर्द्धाश्चाहता ह्वये ॥")

द्विरदः, पुं स्त्री, (द्वौ रदौ दन्तौ प्रधानतया यस्य ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा महाभारते । ७ । २६ । २७ ।
"क्षोभयन्त तथा सेना द्विरदं नलिनीमिव ।
धनञ्जयं भूतगणाः साधु साध्वित्यपूजयन् ॥")

द्विरदान्तकः, पुं, (द्विरदानां हस्तिनां अन्तकः ।) सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्विरशनं, क्ली, (द्विवारमशनं भोजनम् ।) वारद्वयभोजनम् । यथा,—
"मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्त्यवासिनां नित्यम् ।
अहनि च तमसिन्या सार्द्धप्रहरयामान्तः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

द्विरसनः, पुं, (द्वे रसने जिह्वे यस्य ।) सर्पः । इति हारावली । ९५ ॥

द्विरागमनं, क्ली, (द्विवारं विवाहात् परं आगमनं स्वामिगृहे इत्यर्थः ।) विवाहानन्तरं बध्वाः पितृगृहात् पतिगृहे पुनरागमनम् । यथा, नारायणपद्धतौ ।
"वृत्ते पाणिग्रहे गेहात् पितुः पतिगृहं प्रति ।
पुनरागमनं बध्वास्तद्द्विरागमनं विदुः ॥"
तस्य शुभकालदिनादि यथा । दीपिकायाम् ।
"स्त्रीशुद्ध्यालिघटाजसंयुततरवौ काले विशुद्धे भृगुः सत्यव्य प्रतिलोमगः शुभदिने यात्राप्रवेशोचिते ।
व्यक्ताहस्तु निरूपकं नववधूयात्राप्रवेशौ पतिकूप्यादिकपुरादिषु प्रतिभृगोर्नेच्छन्ति दोषं बुधाः ॥
पैत्रागारे कुचकुसुमयोः सम्भवो वा यदि स्यात् कालः शुद्धो न भवति यदा सम्मुखो वापि शुक्रः ।
मेषे कुम्भेऽलिनि च न भवेत् भास्करस्तथापि स्वामी भर्ग्रेऽहनि नववधूः वेशयेन्मन्दिरं स्वम् ॥
भक्तगोचरशोभने दिनपतौ नास्तं गते भार्गवे स्त्र्यैं कीटघटाजगे शुभदिने पक्षे च कृष्णेतरे ।
हित्वा च प्रतिलोमगौ बुधसितौ जीवस्य शुद्धौ तथा
चानीता गुणशालिनी नववधूर्नित्योत्सवा मोदते ॥
एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे ।
पतिना नीयमानाया, पुरः शुक्रो न दुष्यति ॥"

तथा,—
"काश्यपेषु वशिष्ठेषु भृग्वादिष्वाङ्गिरःसु च ।
भारद्वाजेषु वात्स्येषु प्रतिशुक्रो न दोषभाक् ॥"
श्रीपतिसंहितायां प्रचेताः ।
"पुष्यादित्यसमीरणादितिवसुश्रुत्युत्तरारेवती
तारानायकरोहिणीषु शुभदं मेषालिकुम्भे रवौ ।
वारेष्विन्दुसितेन्दुवित्सु शुभदे तारे पशस्ते विधौ
कन्यामन्मथमीनतौलिमृगभे स्याद्द्विरागमः ॥"
ज्योतिःसारसंग्रहे ।
"विवाहमासं प्रथमं बध्वा नागमनं यदि ।
तदा सर्व्वमिदं चिन्त्यं युग्माद्यब्दं विचक्षणैः ॥"
कृत्यचिन्तामणौ ।
"श्वश्रूं हन्त्यष्टमे वर्षे श्वशुरञ्च त्र्याब्दिके ।
सप्तमे द्वादशे वर्षे पतिं हन्ति द्विरागमे ॥"
मनस्मृतिः ।
"भुक्त्वा पितृगृहे कन्या । भुङ्क्ते स्वामिगृहे यदि ।
दौर्भाग्यं जायते तस्याः प्रपन्ति कुलनाशिका ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

निष्कारस्तु ।
"विवाहमासि प्रथममनागामा ... गद्मदशमद्वादशेतरवर्षे चान्द्रशुद्धो वैशाखमार्गशीर्षफाल्गुनाख्यमासे रात्रशुद्धौ सोमगुरुशुक्राख्यतमवारे चन्द्रताराशुद्धौ रोहिणीपुनर्वसुमृगशिरःपुष्योत्तरात्रयहस्तस्वातीधनिष्ठारेवतीषु विष्टिभिन्नकरणेषु निषिद्धेतरयोगेषु कन्यामिथुनतुलामीनलग्नेषु द्विरागमनम् ।
कस्यचिन्मते बुधवारोऽपि निषिद्धः ।
दक्षिणदिङ्मुखगमनं गमनमाभान्नारीणाम् ।
अथमपि वाद्यादीनां न बुधे बुधवासरे कुर्य्यात् ॥"
इति साकल्यमुक्तावली ॥

द्विरापः, पुं, (द्विर्द्विवारं मुखशुण्डाभ्यामित्यर्थः । आ सम्यक् पिबतीति । पा + क ।) हस्ती । इति शब्दमाला ॥

द्विराषाढः, पुं, (द्वि आषाढः ।) मिथुनस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तमासद्वयम् । स च आषाढमलमासे भवति । यथा, ज्योतिषे ।
"मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत् ।
द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥"
मिहिरश्च ।
"माधवादिषु षटकेषु मासि दर्शद्वयं यदा ।
द्विराषाढः स विज्ञेयः शेते तु श्रावणेऽच्युतः ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
अन्यच्च ।
"पौर्णमास्या द्वयं यत्र पूर्व्वाषाढाद्वयं भवेत् ।
द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥"
इति गारुडे ६ अध्यायः ॥

द्विरुक्तः, त्रि, (द्विर्द्विवारं यथा तथा उक्तः ।) द्विवारकथितः । यथा । द्विरुक्तयकारादौ द्विः । इति मुग्धबोधलक्षणम् ॥

द्विरुक्तिः, स्त्री, (वच + क्तिन् । द्विर्द्विवारं उक्तिः ।) द्विवारकथनम् । इति वर्णिप्रकारः ॥

द्विरूढा, स्त्री, (उह्यते इति । वह + कर्म्मणि क्त । द्विः ऊढा विवाहिता ।) द्विवारविवाहिता । तत्पर्य्यायः । दिधिषूः २ पुनर्भूः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८६ ॥

द्विरूपः, पुं, (द्वौ रूपौ आकारौ यत्र ।) नानाकारशब्दादिः । यथा । द्विरूपकोषादिः । द्विप्रकारग्रन्थादिः । यथा । द्विरूपवर्णादिपाठः । रूपद्वययुक्ते, त्रि ॥

द्विरेफः, पुं स्त्री, (द्वौ रेफौ रकारवर्णौ यस्य भ्रमरनाम्नि ।) भ्रमरः । (यथा, कुमारे । ३ । २७ ।
"निवेशयामास मधुर्द्विरेफान्
नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥")
वर्व्वरे त्रि । इत्यमरः ॥

द्विवर्षा, स्त्री, (द्वे वर्षे वयःपरिमाणमस्याः । द्विवर्ष + आहायनाक तस्य लुक् च ।) द्विहायनी । द्विवर्षवयस्का गौः । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥

द्विवर्षिका, स्त्री, (द्विवर्षा । स्वार्थे कन् । टापि "प्रत्ययस्थात्कात्" । ७ । ३ । ४४ । इति अत इत्वम् ।) द्विवर्षा गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३८ ॥

द्विवर्षीणः, त्रि, (द्वे वर्षे भूतः पर्य्यागमस्य । द्विवर्ष + ख ।) द्विवार्षिकः । द्विवर्षवयस्कः । इति पाणिनीयव्याकरणम् ॥

द्विवार्षिकः, त्रि, (द्विवर्ष भव । ठञ् ।) द्विवर्षभवः । वत्सरद्वयजातः । इति व्याकरणम् ॥

द्विवाहिका, स्त्री, (द्वाभ्यां पार्श्वाभ्यां वाहयतीति । वह + णिच् + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) दोला । इति शब्दमाला ॥

द्विविदः, पुं, वानरविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अयं हि नरकासुरस्य मित्रम् । यथा विष्णुपुराणे । ५ । ३६ । २ ।
"नरकस्यासुरेन्द्रस्य देवपक्षविरोधिनः ।
सखाभवन्महावीर्य्यो द्विविदो नाम वानरः ॥"
स तु बलरामेण हतः । यथा तत्रैव । ५ । ३६ । १७ ।
"ततो वज्रेण कोपेन मुष्टिना मूर्द्ध्नि ताडितः ।
पपात रुधिरोद्गारी द्विविदः क्षीणजीवितः ॥"
श्रीरामस्य सचिववानराणामन्यतमः । यथा महाभारते । ३ । २७६ । २३ ।
"मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनुमांश्चानिलात्मजः ।
जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्मृताः ॥")
"समुद्रस्योत्तरे तीरे द्विविदो नाम वानरः ।
ऐकाहिकज्वरं हन्ति तस्य नामानुकीर्त्तनात् ॥"
इति ज्योतिषम् ॥

द्विवेशरा, स्त्री, (द्वौ वेशौ गमनावस्थानरूपौ राति ददातीति । रा दान + क ।) लघुरथः । तत्पर्य्यायः । गन्त्री २ लघ्वी ३ । इति हारावली । १६२ ॥

द्विश [स्] अ, (द्वि + "संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ।" ५ । ४ । ४३ । इति वीप्सायां शस् ।) द्वौ द्वौ । इति वीप्सार्थे शस्प्रत्ययः ॥ (यथा सुश्रुते । १ । ४१ ।
"द्विशो वा बहुशो वापि ज्ञात्वा दोषेऽवचारयेत् ॥")

द्विशफ, पु, (द्वौ द्वौ शफौ यस्य।) द्विखुरपशुः। यथा, श्रीभागवते। ३। १०। २२।
"गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः।
द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम॥"

द्विष, ल अ औ वैरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा-उभं सकं अनिट्।) ल अ, द्वेष्टि द्विष्टे। औ, द्वेष्टा। द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम्। इति कुमारः। इति दुर्गादासः॥

द्विषतीताप, त्रि, (द्विषतीं तपति तापयतीति वा। द्विषती+तप+खच्। तप+णिच+खच् वा।) स्त्रीशत्रुतापकः। इति संक्षिप्तसारव्याकरणम्॥

द्विषन्, [त्] त्रि, (द्वेष्टीति। द्विष+"द्विषोऽमित्रे।" ३। २। १३१। इति शतृ।) शत्रुः। इत्यमरः। ३। ३। १॥ (यथा, माघे। २। १।
'यियक्षमाणेनाहूतः पार्थेनाथ द्विषन्मुरम्॥")

द्विषन्तप, त्रि (द्विषन्तं तापयतीति। तप+णिच+"द्विषत्परयोस्तापेः।" ३। २। ३९। इति खच्। "खचि ह्रस्वः।" ६। ४। ९४। इति ह्रस्वः। "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्।" ६। ३। ६७। इति मुम्। ततः संयोगान्ततकारलोपः।) शत्रुन्तपः। शत्रुतापनकः। इति संक्षिप्तसार व्याकरणम्॥

द्विष्ट, क्ली, (द्विष+क्त।) ताम्रम्। ताम्रम्। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ द्वेषविषये त्रि। (यथा, भाषापरिच्छेदे। १४१।
"निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषात् द्विष्टसाधनताधियः॥"
तथाच।
"अचारं दुष्टमुच्छिष्टं पापागारमलोद्भवम्।
द्विष्टमाधारमस्वादु पूतिं चान्नं विवर्जयेत्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः॥)

द्विष्ठ, त्रि, द्वयोस्तिष्ठतीति यः। (द्वि+स्था+क।) उभयस्थः। यथा। संयोगस्तु द्विष्ठतयोत्पन्न जग दीश॥

द्विसप्तति, स्त्री, (द्व्यधिका सप्ततिः। "विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्।" ६। ३। ४९। इति पक्षे न आत्वम्।) द्व्यधिकसप्ततिः। इति ज्योतिषम्॥ ७२ बाहात्तर इति भाषा॥ (यथा मनुसंहितायाम्। १। १५७।
"प्रत्येकं कथिता ह्येता संक्षेपेण द्विसप्तति॥")

द्विसहस्राक्ष, पु, (द्विसहस्रं अक्षीणि यस्य। षच् समासे।) अनन्तदेवः। इति हेमचन्द्रः॥

द्विसीत्य, त्रि, (द्विवारं सीतया संहितम्। द्विसीता+"नौवयोधर्म्म ति।" ४। ४। ९१। इति यत्।) वारद्वयकृष्टक्षेत्रम्। दोचसा भुँइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। द्विगुणाकृतम् २ द्वितीयाकृतम् ३ शम्बाकृतम् ४ सम्बाकृतम् ५ द्विहल्यम् ६। इत्यमरभरतौ॥

द्विस्विन्नाम्न, क्ली, (द्विसस्विन्नं द्विःपक्वं अन्नं तण्डुलम्।) द्विःसिद्धतण्डुलम्। यथा,—
"द्विस्विन्नमन्नं पृथुकं शुद्धं देवविशेषके।
नात्यन्तशस्तं विप्राणां भक्षणे च निवेदने॥

अभक्ष्यश्च यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम्।
ताम्बूलञ्च यथा ब्रह्मन्। तथैते वस्तुनी ध्रुवम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम्॥

द्विहल्य, त्रि, (द्विवारं हलेन कृष्टम्। द्विहल+"मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु।" ४। ४। ९७। इति यत्।) द्विधाकृष्टक्षेत्रम्। इत्यमरः। २। ९। ९॥

द्विहन्, [न्] पु, (द्वाभ्यां शुण्डदन्ताभ्यां हन्तीति। हन+क्विप्।) हस्ती। इति शब्दरत्नावली॥

द्विहायनी, स्त्री, (द्वौ हायनौ वत्सरौ वयःक्रमौ यस्याः। "दामहायनान्ताच्च।" ४। १। २७। इति ङीप्।) द्विवर्षा गौः। इत्यमरः। २। ९। ६८॥ (द्विवर्षवयस्के, त्रि। यथा मनुः। ११। १३४।
"घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणञ्च तित्तिरौ।
शुके द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायनम्॥")

द्वीन्द्रियग्राह्य, पु, (द्वाभ्यामिन्द्रियाभ्यां ग्राह्यः।) इन्द्रियद्वयग्रहणीयगुणः। स तु संख्यादिसप्त द्रवत्वस्नेहस्वरूपः। यथा,—
"संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च।
एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अथ स्पर्शान्तशब्दकाः॥"
इति भाषापरिच्छेदः॥

द्वीप, क्ली, (द्वौ वर्णौ प्यते इति। इ गतौ+बाहुलकात् प।) व्याघ्रचर्म्म। इति दीपिशब्दटीकायां भरतः॥

द्वीप, पुं क्ली, (द्विगता द्वयोर्दिशोर्वा गता आपो यत्र। काकाक्षिगोलकन्यायेन द्वयोरित्युक्तेऽपि चतुर्दिक्षु इति सिद्धिः। "ऋक्पूरब्धूरिति।" ५। ४। ७४। इति अत्। "द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्।" ६। ३। ९७। इति ईत्।) वारिमध्यतटम्। जलवहिर्भूमिः। तत्पर्य्यायः। अन्तरीपम् २। इत्यमरः। १। १०। ८॥ द्वीपोत्पत्तिर्यथा। सूर्य्यः सुमेरुं प्रदक्षिणीकुर्व्वन् अर्द्धां पृथ्वीं प्रकाशयति अर्द्धां तमसा आवृणोति। तदा भगवदुपासनोपचितातिक्रान्तपुरुषप्रभावः प्रियव्रतो राजा सूर्य्यरथसमवेगेन ज्योतिर्मयरथेन रजनीमपि दिनं करिष्यामीति प्रतिज्ञां कृत्वा सप्तवारं द्वितीयसूर्य्य इव सूर्य्यमनुपर्य्यक्रामत्। अस्य रथचरणनेमिपरिखाः सप्तसिन्धव आसन्। यैरेव सिन्धुभिः पृथिव्याः सप्त द्वीपाः कृताः। ते जम्बु १ प्लक्ष २ शाल्मलि ३ कुश ४ क्रौञ्च ५ शाक ६ पुष्कर ७ संज्ञकाः। तेषां पूर्व्वस्य यद्विस्तारमानं उत्तरतस्ततो द्विगुणेन विस्तारमानेन परिमाणम्। ते सिन्धुभ्यो वहिः समं रचिताः। यथा सिन्धुभ्यो वहिरेकैकशो द्वीपाः एवं द्वीपानामपि वहिः सिन्धवः। स प्रियव्रतः वर्हिष्मतीगर्भजाननुगतानात्मजान् आग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुहिरण्यरेतोघृतपृष्ठमेधातिथिवीतिहोत्रसंज्ञकान् यथासंख्येन एकैकस्मिन् द्वीपे एकैकमधिपतिं विदधे। इति श्रीभागवतीयपञ्चमस्कन्धात् संगृहीतम्॥ *॥
अपि च।
"मनोः स्वायम्भुवस्यासन् दश पुत्रास्तु तत्समाः।
यैरियं पृथिवी सर्व्वा सप्तद्वीपा सपत्तना॥
ससमुद्राकरवती प्रतिवर्षं निवेशिता।
स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्व्वमाद्ये त्रेतायुगे तदा॥
प्रियव्रतस्य पुत्त्रैस्तैः पौत्त्रैः स्वायम्भुवस्य तु।
प्रियव्रतात् प्रजावन्तो वीरात् काम्याव्यजायत॥
कन्या सा तु महाभागा कर्द्दमस्य प्रजापतेः।
कन्ये द्वे दशपुत्त्राश्च सम्राट् कुक्षिश्च ते उभे॥
मेधाग्निबाहुमित्रास्तु त्रयो योगपरायणाः।
जातिस्मरा महाभागा न राज्याय मनो दधुः॥
प्रियव्रतोऽभ्यषिञ्चत्तान् सप्त सप्तसु पार्थिवान्।
द्वीपेषु तेषु धर्म्मेण द्वीपांस्तांश्च निबोध मे॥
जम्बुद्वीपे तथाग्नीध्रं राजानं कृतवान् पिता।
प्लक्षद्वीपेश्वरश्चापि तेन मेधातिथिः कृतः॥
शाल्मले तु वपुष्मन्तं ज्योतिष्मन्तं कुशाह्वये।
क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमन्तं हव्यं शाकाह्वये सुतम्॥
पुष्कराधिपतिश्चैव सवनं कृतवान् सुतम्॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम्॥
"भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं
जम्बुद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्य्याः।
अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये
क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः॥
शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशं
क्रौञ्चञ्च गोमेदकपुष्करे च।
द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं
समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥

द्वीपकर्पूरज, पु, (द्वीपकर्पूरवत् जायते इति। जन+ड।) चीनकर्पूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

द्वीपखर्ज्जूर, क्ली, (द्वीपजातं खर्ज्जूरम्।) महापारेवतम्। इति राजनिर्घण्टः॥

द्वीपज, क्ली, (द्वीपात् जायते इति। जन+ड।) महापारेवतम्। इति राजनिर्घण्टः॥

द्वीपवती, स्त्री, (द्वीपं अस्त्यस्या इति। द्वीप+मतुप् मस्य वः। ङीप्।) नदी। (यथा, महाभारते। १। ७। २८।
'अलङ्कृतं द्वीपवत्या मालिन्या रम्यतीरया॥")
भूमिः। इति मेदिनी। ते, १९८॥

द्वीपवान्, [त्] पु, (द्वीपोऽस्त्यस्य इति। द्वीप+मतुप् मस्य वः।) समुद्रः। नदः। इति मेदिनी। ते १९८॥

द्वीपशत्रु, पु, (द्वीपस्य द्वीपिनः शत्रुः।) शतावरी। इति राजनिर्घण्टः॥ (शतमूलीशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

द्वीपिका, स्त्री, (द्वीपी द्वीपी नामतया अस्त्यस्याः इति। द्वीप+ठन्।) शतावरी। इति राजनिर्घण्टः॥

द्वीपिनख, पु, (द्वीपिनो व्याघ्रस्य नखः।) व्याघ्रनखः। इति राजनिर्घण्टः॥ (स तु बालानां कण्ठभूषणविशेषः। यथा, अध्यात्मरामायणे। १। ३। ४८।
"कण्ठे लसत्कनकसंगतमध्यद्वीपिनखाञ्चितम्॥")

द्वीपिशत्रु, पु, (द्वीपिनो व्याघ्रस्य शत्रुः।) शतमूली। इति जटाधरः॥

द्वीपी, [न्] पु, (द्वीपं चर्म्म अस्त्यस्येति। द्वीप+"अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति इन्।)

त्वचक । वाघ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६४ । ७ ।
'नागान्द्वागाणेद्वीपितरक्षव्याघ्रगणैः त ॥")
द्वैप्य त्रि द्वीपे भव इत्यर्थे व्याप्रत्यय ॥ ("तत्र भव ।" ४ । ३ । ५३ । इति यत ।) द्वैप्य । (यथा, वाजसनेयसंहितायाम । १६ । ३१ ।
'नमो नादेयाय च द्वीप्याय च ॥')
- स्मरण । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक अनिट ।) वकारोपध । इरति । स्मरण स्वर णम् । वरणे इति प्राञ्च । वरण स्वीकार स्मरणञ्चेति गोविन्दभट्ट । इति दुर्गादास ॥
द्वेधा, अ, (द्वि+"सङ्ख्याया विधार्थे धा ।" ५ । ३ । ४२ । इति धा । "एधाच ।" ५ । ३ ।४५ । इति तस्य एधाच ।) द्विप्रकारम । इति व्याकरणम् ॥
-ष पु (द्विष+भावे घञ ।) शत्रुता । तत्पर्याय । वैरम २ विरोध ३ विद्वेष ४ द्वेषणम ५ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, मनु । ४ । १६३ ।
'नास्तिक्य वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम । द्वेष दम्भञ्च मानञ्च क्रोध तैक्ष्ण्यञ्च वर्जयेत ॥')
अस्य कारण द्विष्टसाधनताज्ञानम । इति भाषापरिच्छेद ॥ स च आत्मनो विशेषगुण । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ तदनुवर्त्तित्वनिषेधो यथा, श्रीभगवद्गीतायाम । ३ । ३४ ।
'इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । तयोर्न वशमागच्छेत तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥"
'इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीप्सया सर्वेषामिन्द्रियाणा प्रत्येकमित्युक्तम । अर्थे स्वस्वविषये अनुकूले राग प्रतिकूले द्वेष इत्येव रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अवश्यम्भाविनौ ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
द्वेषण, क्ली (द्विष+भावे ल्युट ।) द्वेष । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।५।६१।०७।
'अकस्माच्चैव यायाना द्वेषणा नोपपद्यते ॥")
-षण, त्रि (द्विष+"क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ।" ३ । २ । १५१ । इति युच ।) शत्रु । इत्यमर । ३ । १ । ९ ॥ (यथा, महाभारते ।१२।१६८।१५।
'मानयो द्वेषणा क्रोधी निघृण परुषस्तथा ॥")
-षी [न] त्रि, (द्वेष्टि तच्छील । द्विष+"सम्पृचानुरुधेति ।" ३ । २ । १४२ । इति घिनुण ।) शत्रु । इति हेमचन्द्र । ३ । ३६३ ॥ (यथा, रघु । १७ । ७३ ।
'तथापि ववृधे तस्य तत्कारिद्वेषिणो यश ॥")
द्वेष्टा, [ऋ] त्रि, (द्वेष्टीति । द्विष+तृच ।) विद्वेषकर्त्ता । इति द्विषधातोस्तृनप्रत्ययेन साध्य ॥ (यथा महाभारते । १ । ४६ । ६ ।
"द्वेष्टारस्तस्य नैवासन स च द्वेष्टि न कञ्चन ॥")
द्वेष्य, त्रि, (द्वेष्टुमर्ह । यत ।) द्वेषविषय । विद्वेषार्ह । तत्पर्याय । अक्षिगत २ । इत्यमर । ३ । १ । ४५ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । १६ । १८ ।

"सुख वा यदि वा दुःख द्वेष्य वा यदि वा प्रियम । यथावत सर्वमाचक्ष्व श्रुत्वा धास्यामि यत क्षमम ॥"
द्विष्यतेऽसाविति । द्विष+ण्यत । शत्रु । यथा, रघु । १ । २८ ।
"द्वेष्योऽपि सम्मत शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम । त्याज्यो दुष्ट प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥")
द्वैगुणिक, त्रि (द्विगुणार्थं द्रव्य द्विगुणम, तत प्रयच्छति द्विगुण गृहीतुमेकगुण ददातीत्यर्थ । द्विगुण+"प्रयच्छति गर्ह्यम् ।" ४ । ४ । ३ । इति ठक ।) वृद्ध्याजीव । इति हेमचन्द्र । ३ । ५४४ ॥ द्विगुण गृह्णाति य इत्यर्थे ष्णिक प्रत्यय ॥
द्वैत, क्ली, (द्विधा इत द्वीतम । तस्य भाव । युवादित्वात अण । स्वार्थे अण वा ।) द्वयम । इति हेमचन्द्र ।६।६ ॥ (यथा भागवते ।१।१५।१३ ।
"विशोको ब्रह्मसम्पत्त्या सञ्छिन्नद्वैतसंशय । लीनप्रकृतिनैर्गुण्यादलिङ्गत्वादसम्भव ॥") शोकादिरूपम । एकायनोऽसाविति श्लोकव्याख्याया श्रीधरस्वामी ॥ (वनविशेष ॥ गत द्विके, त्रि । यथा, किराते । १ । १ ।
"सवर्णिलिङ्गी विदित समाययौ युधिष्ठिर द्वैतवने वनेचर ॥"
"द्वैतवने द्वैताख्ये तपोवने । यद्वा, द्वे इति गत यस्मात तत द्वीतम । द्वीतमेव द्वैत तच्च तद्वनञ्चेति तस्मिन । शोकमोहादिरहिते इत्यर्थ ॥" इति तट्टीकाया मल्लिनाथ ॥)
द्वैतवादी, [न] त्रि, (द्वैत जीव ईश्वरश्चेति द्वय वदतीति । वद+णिनि ।) जीवेश्वरयोर्भेदवादी । ईश्वरातिरिक्तजीववक्ता । तस्य मत यथा परमात्मनो जीवात्मा पृथक तन्मध्ये केषाञ्चिन्मते प्रकृतिरतिरिक्ता केषाञ्चिन्मते प्रकृतिरदृष्टमात्रे पर्यवसिता एव जीवश्च पृथक । अत्र प्रमाणम ।
जन्मकर्ममरणाना प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च । पुरुषबहुत्व सिद्ध त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥
इति साङ्ख्यमतम् ॥
तत्रेश्वर सर्वज्ञ परमात्मा एक एव । जीव प्रतिशरीर भिन्न विभुर्नित्यश्च । इति गौतममतम् ॥
इह ब्रह्मणो जीवेतरत्वप्रतिपादनात तयोरद्वैत नाभिमतम । नेतरोऽनुपपत्तेर्भेदव्यपदेशाच्च सन्तोऽप्यस्य व्यपदेशादाकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाद्भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति सूत्रैर्मोक्षेऽपि तयोर्द्वैतनिरूपणाच्च । इति गोविन्दभाष्यमतम् ॥
यतो द्वैतमते श्रुतिरेव प्रमाणं श्रुत्वा यत फलति तदेव सर्व्वाध्यात्मविद्याप्रतिपादकश्रुतीना तात्पर्यम् । इति रामानुजमतञ्च ॥
द्वैतीयीक, त्रि, (द्वितीय+तीयादीकक । स्वार्थे वा ईकक ।) द्वितीय । यथा,—

"द्वैतीयीकतया मितोऽयमगमत्तस्य प्रबन्धे महाकाव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वल ॥"
इति नैषधम । २ । ११ ॥
द्वैध, अ, (द्वि+"सङ्ख्याया विधार्थे धा ।" ५ । ३ । ४२ । इति धा । "द्वित्र्योश्च धमुञ ।" ५ । ३ । ४५ । इति धा इत्यस्य धमुञ ।) द्विप्रकारम । इति व्याकरणम ॥ (यथा, हरिवंशे । १ । ३ ।
"तदङ्गमकरोद्द्वैध दिव सुवमथापि च ॥"
क्ली "धमुञन्तात स्वार्थे डदर्शनम ।"इति वार्त्तिकोक्त्या ड । राज्ञा षड्गुणानामन्यतम । इत्यमर । २ । ८ । १८ ॥) एतेन सन्धिरूपरेण विग्रह इति द्वा प्रकारो द्वैध निपातितम । इत्यमरटीकायां भरत ॥ (तच्च द्विविधम । यथा, मनु । ७ । १६७ ।
"बलस्य स्वामिनश्चैव स्थिति कार्य्यार्थसिद्धये । द्विविध कीर्त्यते द्वैध षाड्गुण्यगुणवेदिभि ॥")
विवाद । इति विकाण्डशेष ॥ (द्विप्रकारम । यथा, मनु । ८ । ७३ ।
"बहुत्व परिगृह्णीयात साक्षिद्वैधे नराधिप । समेषु तु गुणोत्कृष्टान गुणद्वैधे द्विजोत्तमान ॥'
त्रि । यथा, "पथि द्वैधानि कर्माणि ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
द्वैप ,पु,(द्वीपिनो विकार द्वैपम । द्वीप+"प्राणि रजतादिभ्योऽञ ।" ४ । ३ । १५४ । इति अञ । तेन परिवृत । "द्वैपवैयाघ्रादञ ।" ४ । २ । १२ । इत्यञ ।)द्वीपिचर्म्मावृतरथ । इत्यमर । २ । ८ । ५३ ॥ द्वीपसम्बन्धिनि व्याघ्रचर्म्मसम्बन्धिनि च त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ८ अध्याये ।
"द्वैप दग्ध चर्म्म मातङ्गज वा भिन्ने स्फोटे तैलयुक्त प्रदद्यात ॥")
द्वैपायन, पु, (द्वीप अयन उत्पत्तिस्थान यस्य । स एव । स्वार्थे प्रज्ञादित्वात वा अण ।) व्यास । इति हेमचन्द्र । ३ । ५११ ॥ (सविशेषमस्य जन्मकथा यथा महाभारते ।१।६३।८३—८५।
"इति सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तमम । पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भ सुषाव सा ॥ जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्य्य स वीर्य्यवान । स मातरमनुज्ञाप्य तपस्येव मनो दधे ॥ स्मृतोऽहं दर्शयिष्यामि कृत्येष्विति च सोऽब्रवीत ॥ एव द्वैपायनो जज्ञे सत्यवत्यां पराशरात । न्यस्तो द्वीपे स यद्बालस्तस्माद्द्वैपायन स्मृत ॥"
ह्रदविशेष । अत्र दुर्य्योधन पाण्डवभयात आत्मान स्तम्भयित्वा स्थित । यथा, महाभारते । ६ । ३१ । २ ।
"आसाद्य च कुरुश्रेष्ठ । तदा द्वैपायन ह्रदम् । स्तम्भित धार्त्तराष्ट्रेण दृष्ट्वा त सलिलाशयम् । वासुदेवमिद वाक्यमब्रवीत कुरुनन्दन ॥")
द्वैप्य, त्रि, (द्वीपे भवम् द्वीपस्य इदम् वा । द्वीप+"द्वीपादनुसमुद्र यञ ।" ४ । ३ । १० । इति यञ ।) द्वीपसम्बन्धि । द्वीपशब्दात इत्यर्थे

व्यापनत्वयेन साध्यम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, माघे। ३। ७६।
"विक्रीय दिश्यानि धनान्युरूणि
द्वैप्यानसावुत्तमलाभभाजः।
तरीषु तत्रत्यमफल्गुभाण्डं
सांयात्रिकानावपतोऽभ्यनन्दत्॥")

द्वैमातुरः, पुं, (द्वयोर्मात्रोरपत्यम्। द्विमातृ+ "मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्व्वायाः।" ४।१।११५। इति अण् उत्वञ्च।) गणेशः। इत्यमरः।१।१।४॥ (अस्य द्विमातृत्वकथा स्कन्दपुराणे गणेशखण्डे उक्ता यथा —
"आविर्भविष्य सदन वरेण्यस्य महीपतेः।
त्रैलोक्यरक्षणायाय विघ्नस्यास्य प्रशान्तये।
पालनाय स्वभक्तानां साधुत्राणाय भूसुराः॥
शिव उवाच।
इत्युक्त्वा पुण्यकाणभं प्रविवश नदेव सः।
आगते नवमे मासि प्रासूत पुण्यका शिशुम्॥
चतुर्बाहुमिभास्यञ्च सुन्दरं सुन्दरेक्षणम्।
आयुधानि च चत्वारि बिभ्रतं तत्समन्वितम्॥
दृष्ट्वा सा क्रन्दनं चक्रेऽस्मेतत् किमागतम्।
श्रुत्वा चाक्रन्दनं तस्या वरेण्यः सगणो ययौ॥
दृष्ट्वा बालं सोऽपि विस्मितः सह तद्गणैः।
उवाच सवक्रानं राजा त्यजतैनं सरोवरे॥
शिशुमानाय ते यातः पार्श्वस्यैनाश्रमे शुभे।
वामाने त शिशुं त्यक्त्वा ययुः सर्व्वे निजं पुरम्॥
अपरास्मिन् दिने पार्श्वमुनिः स्नानाय चागतः।
तस्य दृष्टौ तत्र बालकोऽङ्गस्पर्शन॥
आश्चर्यमकरोत्तत्र भयभीतस्तथाभवत्।
आश्रमे स्म स त्यक्तमरिः सुखदायिनीम्॥
तपसा न फलं तातुमीदृशी पुत्रवात्सलुम्।
रान्ति सत्तां आज्ञाना परमात्मा निजेच्छया॥
सुन्दरी नाम वै तत्स्त्रायमाटपी वाहे।
नीत्वा स्वमाश्रमं चैव पालयिष्ये प्रयत्नतः॥
इत्युक्त्वा जग्राह बालमानान्दुमुदा मुनिः।
तमानोत मुनिः पत्नी दृष्ट्वा दीपवत्सलान्।
उवाच निजभर्त्तारं सुप्रसन्नाननाम्बुजा॥
दीपवत्सलोवाच।
किमानीत मया स्वामिन् भयमाश्चर्यकारकम्।
इदं विनायकं रूपं ममाभाति हि तद्यथा॥
इदमेव श्रियः स्थानं इदमेव तपःफलम्।
इदमेव परं ब्रह्म योगिगेयं सनातनम्।
इदमेव परं तेज आदित्ये यदधिष्ठितम्।
इदमेव हि वेदान्ता नेति नेति प्रचक्षते॥
शिव उवाच।
इत्युक्त्वा स्वसम्पन्ना भर्तुरादाय बालकम्।
स्तनपानं ददौ तस्मै ततः सा दीपवत्सला।
द्वितीयाचन्द्रवद्बालो वृद्धिं यातो दिने दिने॥")
जरासन्धः। इति मेदिनी। रे, २६८॥ (अस्य द्विमातृत्वकारणं जरासन्धशब्दे द्रष्टव्यम्॥) द्विमातृके, त्रि। इति हेमचन्द्रः।३।२१०॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्।४।३५५।
"भिन्नमौला वयोभावोऽद्वैमातुरयोः पुरः॥")

द्वैमातृकः, पुं, (द्वे मातृके इव यस्यासौ द्विमातृकः। स एव स्वार्थे अण्।) नदीवृष्टिजलोद्भूतधान्यभृतो देशः। इति राजनिर्घण्टः॥

द्वैयवीया, स्त्री, (द्वे यवे द्वैयमर्हतीति। छ।) नागवल्लीभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

द्व्यक्षरं, क्ली, (द्वयोरक्षरयोः समाहारः।) वर्णद्वयम्। द्वयोरक्षरम्। (द्वे अक्षरे यत्र।) अक्षरद्वययुक्तशब्दादौ, त्रि॥ (यथा भागवते।२।६।६।
'स चिन्तयन् द्व्यक्षरमेकदाम्भ-
स्युपाशृणोत् द्विर्गदितं वचो विभुः॥")

द्व्यङ्गुलं, त्रि, (द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य। "तत्पुरुषस्याङ्गुलेरिति।"५।४।८६। इति अच्।) अङ्गुलिद्वयपरिमितम्। यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।
"अकाङ्गुलाथ रुच्यमा काष्ठी द्व्यङ्गुलमस्तिका।
शङ्कुच्छाया भवेत्तत्र तच्छाया परिकल्पयेत्॥"
द्वयोरङ्गुल्योः समाहारः इति वाक्ये अङ्गुलिद्वयमात्रे, क्ली। इति मुग्धबोधम्॥ (द्वे अङ्गुली यस्य इति विग्रहे। "अङ्गुलेर्दारुणि।"५।४।११४। इति षच्। द्व्यङ्गुलं दारु॥ इति व्याकरणम्॥)

द्व्यञ्जलं, त्रि, (द्वावञ्जली परिमाणमस्य ("द्विगोर्व्याप्तमञ्जलेः।" ५।४।१२। इति टच्।) अञ्जलिद्वयपरिमितम्। द्वयोरञ्जल्योः समाहारः इति वाक्ये अञ्जलिद्वयमात्रे, क्ली। इति मुग्धबोधम्॥

द्व्यणुकं, क्ली, (द्वौ अणू कारणे यस्य। कप्।) परमाणुसमवायद्रव्यम्। परमाणुद्वयात्मकम्। तच्च प्रत्यक्षाविषयम्। यथा, भाषापरिच्छेदे।३८।
'विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः॥'
तस्य पारमाण्वमनित्यम्। यथा,—
'अनित्ये द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम्॥"
इति भाषापरिच्छेदः।११६॥

द्व्यन्यः, त्रि, द्वाभ्यामन्यः इति पञ्चमीतत्पुरुषे क्षते। द्विभिन्नः॥ द्वे अन्ये यस्य। इति बहुव्रीहौ। द्विभिन्नकः। द्वयोरन्ययोः समाहारः। इति वाक्ये, क्ली॥

द्व्यर्थः, त्रि, (द्वौ अर्थौ यस्य।) अर्थद्वययुक्तशब्दादि। अस्य प्रमाणं राघवपाण्डवीयादिग्रन्थे द्रष्टव्यम्॥

द्व्यष्टं, क्ली, (द्वैमरूप्ये द्वे अश्नुते इति। अश+ गत्यर्थेति क्तः। इडभावः।) ताम्रम्। इत्यमरः।२।६।६७॥

द्व्यहः, पुं, अहर्द्वयम्। द्वे अहनी समाहृते। इति पुलिङ्गसंग्रहे भरतः॥

द्व्यात्मकः, पुं, (द्वौ रूपौ आत्मानौ यस्य।) मिथुनकन्याधनुर्मीनराशयः। यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।
"चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः॥"

द्व्याह्निकः, त्रि, (द्व्यहे भवः। ठञ्। बाहुलकात् न ऐच्।) दिनद्वयभवः। द्व्यहे भव इत्यर्थे ष्णिकप्रत्ययः॥

ध

ध, धकारः। स तवर्गचतुर्थो वर्णः व्यञ्जनो विसर्गः। अस्योच्चारणस्थानं दन्तः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्।१७।
"दन्त्या ल्तुलसाः स्मृताः।" इति॥) अस्य स्वरूपं यथा —
"धकारं परमेशानि। कुण्डली मोक्षरूपिणी।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा॥
पञ्चप्राणमयं देवि। चिच्छक्तिसहितं सदा।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं धकारं हृदि भावय॥
पीतविद्युल्लताकारं चतुर्व्वर्गप्रदायकम्॥"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥
"त्रिकोणरूपरेखाया त्रयो देवा वसन्ति च।
विश्वेश्वरी विश्वमाता वामतः स्कन्धतः स्थिता॥'
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥
अस्य ध्यानं यथा —
"षड्भुजां मेघवर्णाञ्च रक्ताम्बरधरां पराम्।
वरदां शोभनां रम्यां चतुर्व्वर्गप्रदायिनीम्॥
एवं ध्यात्वा धकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
अस्य नामानि यथा—
"धो धनार्थो रुचिः स्थाणुः सात्वतो योगिनीप्रियः।
मीनेशः शङ्खिनी तोयं नागेशो विश्वपावनी॥
धिषणा धरणी चिन्ता नेत्रयुग्मं प्रियो मतिः।
पीतवासा त्रिवर्णा च धाता धम्मिल्लवल्लभः॥
सन्दर्शो मोहनो लज्जा वज्रतुण्डाधरः धरा।
वामपादाङ्गुलेर्म्मूलं ज्येष्ठा सुरपुरं भवः॥
सात्मात्मा दीर्घजङ्घः च धनेशो धनसञ्चयः॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

धं, क्ली, (दधाति सुखमिति। धा+ड।) धनम्। इति मेदिनी। धे १॥

धः, पुं, (दधाति धरति विश्वमिति। धा+ड।) ब्रह्मा। (दधाति निधिमिति।) कुबेरः। (दधाति जीवानां शुभाशुभमिति।) धर्म्मः। इति मेदिनी। धे १॥

धक्क, क नाशने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरापर सक-सेट।) क्षोपधः। नाशनं नष्टीकरणम्। क धक्कयति पापं गङ्गा। इति दुर्गादासः॥

धटः, पुं (ध धनं अटति गच्छति प्राप्नोति तोलनेनेति। ध+अट+अच्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) तुला। इत्यमरः।३।५।१७॥ तराजु इति धाडा इति च भाषा। (इत्यमरटीकायां,—
"धकाराद्धर्म्मसहितः टकारात् कुटिलं नरम्।
धृतो धारयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयते॥"
इति दिव्यतत्त्वधृतवचनम्॥) तुलाराशिः। यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।
"सिंहो वृषश्च मेषश्च कन्या धन्वी घटो धटः।
अकादीनां त्रिकोणानि फलानि राशयः क्रमात्॥"
तुलापरीक्षा। इति परीक्षातत्त्वम्॥

अस्य विवरणं तुलाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (धर्म्मः । इति विष्णुनारदौ ॥ यथा,—
"अर्च्चयेत्तु घटं पूर्व्वं ततः शिरस्त्वं पूजयेत् ॥"
इति दिव्यतत्त्वधृतवचनम् ॥)

घटक, पुं, (घटेन तुलया कायतीति । कै+क ।) चतुर्द्दशवर्णपरिमाणम् । द्विचत्वारिंशद्रक्तिका । इति लीलावती ॥ नन्दिवृक्षः । तत्पर्य्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"प्रवो घटो नन्दितरुः स्थिरो गौरो धुरन्धरः ॥"

घटपरीक्षा, स्त्री (घटस्य तुलायाः परीक्षा ।) तुलापरीक्षा । तत्र घटोत्पत्तिविधिर्यथा । "पितामहः ।
'छित्त्वा तु यज्ञियं वृक्षं यूपवन्मन्त्रपूर्व्वकम् ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्य्या मनीषिभिः ॥
यूपवदिति यूपच्छेदनविहितसर्व्वेतिकर्त्तव्यतातिदेशः । सा च ॐ स्वगिते मैनं हिंसीरिति च्छेदनमन्त्रविशेषादिरूपा इति व्यवहार-प्रदीपः ॥
मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यच्छेदने जप्य एव च ।
चतुरस्रा तुला कार्य्या दृढा ऋज्वी तथैव च ॥
कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु चायवत् ॥
कटकानि वलयानि ।
'चतुर्हस्ता तुला कार्य्या पादौ चोपरि तत्समौ ॥
तत्र साधारणत्वेन शारदातिलकोक्तो हस्तो ग्राह्यः । यथा —
'चतुर्विंशत्यङ्गुलाढ्यं हस्तं तन्त्रविदो विदुः ।
यवानामष्टभिः कल्प्यं मानाङ्गुलमितीरितम् ॥
यवानां तण्डुलीकृतानाम् ।
यवानां तण्डुलैरेकमङ्गुलं चाष्टभिर्भवेत् ।
व्रीहयोचितैर्हस्तश्चतुर्व्विंशतिरङ्गुलैः ॥
इति कालिकापुराणात् ॥
पर्य्यायस्तु पार्श्वेन यवानाम् । 'षड्यवाः पार्श्वसम्मिताः । इति कात्यायनवचनात् ॥ * ॥
त्रयोऽप्यवस्थामाह कापिलपञ्चरात्रम् ।
अष्टभिस्तैर्भवेज्ज्येष्ठं मध्यमं सप्तभिर्यवैः ।
कन्यसं षड्भिरुद्दिष्टमङ्गुलं मुनिसत्तम ! ॥
कन्यसं कनिष्ठम् । पादौ स्तम्भौ । उपरि स्तम्भिकोपरि । तत्समौ चतुर्हस्ताविव्यर्थः । वस्तुतस्तु उपरितत्समौ उपरि तत्समं काष्ठान्तरं ययोः पादयोस्तौ ॥ * ॥ स्तम्भप्रमाणमाह व्यासः ।
'हस्तद्वयं निखेयस्तु प्रोक्तः सुण्डकयोर्द्वयोः ।
षड्हस्तस्तु तयोः प्रोक्तः प्रमाणं परिमाणतः ॥
सुण्डकयोः स्तम्भयोः । षड्हस्तं निखातहस्त-द्वयेन सह अथान्मृत्तिकोपरि हस्तचतुष्टय-मित्यर्थः ।
'अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्द्धमेव वा ।
तयोः स्तम्भयोः । हस्तावन्तरं हस्तद्वयपरि-मितमध्यमित्यर्थः । अध्यर्द्धं सार्द्धहस्तद्वयम् । एतत्तु शालहस्तोद्भवा कार्य्या पञ्चहस्तायता तुला । इति विष्णूक्तपञ्चहस्तायततुलाविषयम् । व्यवहारदीपिकाप्येवम् ॥ * ॥
अथ घटारोपणविधिः । पितामहः ।
'हस्तद्वयं निखेयं तु पादयोरुभयोरपि ।
अत्र हस्तद्वयं मृत्तिकाभ्यन्तरे । हस्तचतुष्टयं मृत्तिकोपरि । तथा,—
'तोरणे च तथा कार्य्ये पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
घटाद्दशतरे स्याता नित्यं दशभिरङ्गुलैः ।
अवलम्बौ च कर्त्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ॥
मृण्मयौ सूत्रसम्बद्धौ घटमस्तकचुम्बिनौ ।
प्राङ्मुखो निश्चलः कार्य्यः शुचौ देशे घटस्तथा ॥
नारदः ।
शिक्यद्वयं समासाद्य घटककटयोर्दृढम् ।
एकत्र शिक्ये पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥
पितामहः ।
'प्राङ्मुखान् कल्पयेद्दर्भान् शिक्ययोरुभयोरपि ।
पश्चिमे तोलयेत् कर्त्तॄनन्यस्मिन् मृत्तिकां शुभाम् ॥
पिटकं पूरयेत्तस्मिन् इष्टकाग्रावपांशुभिः ॥
अत्र मृत्तिकेष्टकाग्रावपांशूनां विकल्पः ।
'परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः ।
वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च ।
कार्य्यं परीक्षकैर्नित्यमवलम्बसमो घटः ॥
उदकञ्च पतितव्यं घटस्योपरि पण्डितैः ।
यस्मिन्न प्लवते तोयं स विज्ञेयः समो घटः ॥
तोलयित्वा नरं पूर्व्वं पश्चात्तमवतार्य्य तु ।
घटन्तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ॥
ततः आवाहयेद्देवान् विधिनानेन मन्त्रवित् ।
वादित्रतूर्य्यघोषैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥
प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत् ॥
प्राड्विवाकसमाख्या तु पृच्छतीति प्राट् विवेचयतीति विवाकः । इति व्यवहारमातृका ॥ * ॥
तथा च बृहस्पतिः ।
विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च ।
प्रियपूर्व्वं प्राग्वदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥
वस्तुतस्तु प्राड्विवाकसमाख्यामाह कात्यायनः ।
व्यवहाराश्रितं प्रश्नं पृच्छति प्राडिति स्थितिः ।
विवेचयति यस्तस्मिन् प्राड्विवाक इति स्मृतः ॥'
अभिशस्तं पृच्छतीति प्राट् तदनुरूपं दिव्यं विविनक्ति इति विवाकः । प्राट् चासौ विवाकश्चेति कर्म्मधारयः ॥ * ॥
अस्य कार्य्यत्वेन नवग्रहपूजामाह मात्स्यपुराणम् ।
नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म्म समारभेत् ।
अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित् ॥
ततश्च प्राड्विवाकः पूर्व्वं कार्य्यं पृच्छेत् निवेदितञ्च विवेचयेत् । ततोऽभियुक्तं तोलयित्वा अवतार्य्य धर्म्मावाहनादि कुर्य्यात् । पितामहः ।
'एह्येहि भगवन् धर्म्म दिव्ये ह्यस्मिन् समाविश ।
सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः ॥
आवाह्य च घटे धर्म्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत् ॥
अङ्गानि परिवारदेवताः ।
'इन्द्रं पूर्व्वे तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।
वरुणं पश्चिमे भागे कुवेरं उत्तरे तथा ॥
अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ॥*॥
इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फाटिकप्रभः ।
कुवेरश्च सुवर्णाभो वह्निश्चापि सुवर्णभः ॥
तथैव निरृतिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते ।
ईशानस्तु भवेत् शुक्लः अनन्तः शुक्ल एव च ॥
ब्रह्मा चैव भवेद्रक्त एव ध्यायेत् क्रमादिमान् ॥
इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाहयेद्बुधः ।
धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानिलोऽनलः ॥
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥ * ॥
देवेशेशानयोर्म्मध्ये आदित्यानां तथा गणम् ।
धाताय्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशुर्भगस्तथा ॥
इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्ज्जन्यो दशमः स्मृतः ।
ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ॥
इत्येते द्वादशादित्या मनुना परिकीर्त्तिताः ॥
अजघन्यो जघन्यजः । इति विष्णोर्विंशेषणम् । * ।
'अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः ।
वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशाः ॥
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः ।
भवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पतिः ॥
स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्राश्चैकादश स्मृताः ॥
महायशाः विशाम्पतिर्भगवांश्चेति विशेषणानि ॥
'गतशरक्षसोर्म्मध्ये मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डा गणसंयुता ॥
गणसंयुतेति विशेषणम् ॥ * ॥
निरृतेरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ।
वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ॥
श्वसनः स्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्तथा ।
प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥
घटस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद्बुधः ।
एतासां देवतानाञ्च स्वनाम्ना पूजनं विदुः ॥
विशेषमाह ब्रह्मपुराणम् ।
ओङ्कारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्त्तितम् ।
स्वनाम सर्व्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत् ।
एकैकस्य प्रकर्त्तव्यं यथोद्दिष्टं क्रमेण तु ॥
मन्त्र इत्यभिधानान्नैवर्णेवकारश्रुतेश्च इन्द्राय ओमसुराय नमः इति योज्यं न तु धर्म्माय अग्न्यावयामि नमः इति मिताक्षरोक्तम् । प्रमाणाभावादनन्वयाच्च । पितामहः ।
भूषावसानं धर्म्माय दत्त्वा चार्घ्यादिकं क्रमात् ।
अर्घ्यादि पश्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत् ॥
गन्धादिकां नैवेद्यान्तां परिचर्य्यां प्रकल्पयेत् ।
एतत् सर्व्वं प्राड्विवाकः कुर्य्यात् । यथा —
'प्राड्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः ।
श्रुतवृत्तोपपन्नश्च शान्तचित्तो विमत्सरः ॥
सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्व्वप्राणिहिते रतः ।
उपोषितः शुद्धवासाः कृतदन्तादिधावनः ॥
सर्व्वासां देवतानाञ्च पूजां कुर्य्याद्यथाविधि ॥
रक्तगन्धपुष्पादीनाह नारदः ।
'रक्तगन्धैश्च माल्यैश्च धूपदीपाक्षतादिभिः ।
अर्च्चयेत्तु घटं पूर्व्वं ततः शिरस्त्वं पूजयेत् ॥
घटं धर्म्मम् । तथा च विष्णुनारदौ ।
'धर्म्मपर्य्यायवचनं घट इत्यभिधीयते ।'
शिरस्त्वमिन्द्रादीन् । अविशेषात् सर्व्वत्र रक्ता-

नम । मिताक्षरायान्तु धर्म्मपूजन एव स्नात नियम । तथा,—

'चतुर्द्दिक्षु ततो होमं कर्त्तव्यो दैत्यारये ।
आज्येन हविषा चैव समिद्भिर्होमसाधनैः ॥
सावित्र्या प्रणवेनैव स्वाहान्तेनैव होमयेत ॥

सावित्र्या गायत्र्या । तेन प्रणवादिका गायत्री मुच्चार्य पुन स्वाहाकारान्त प्रणवमुच्चार्य सामन्यायन्त्रत प्रत्येकमष्टोत्तरशत जुहुयादि ति मिताक्षरा । वस्तुतस्तु गायत्रीहोमे यागयाज्ञ वल्क्य ।

'प्रणवश्च ज्वलिताश्च स्वाहान्ते होमकर्म्मणि ।
तन प्रणवादिका सव्याहृतिका गायत्रीमुच्चार्य स्वाहाकारान्त पुन प्रणवमुच्चार्य आज्य पायसमाधयो मिलित्वा अष्टोत्तरशत जुहुयात् लाप्यात । इत्यादि इत्यर्थः किन्तु गायत्रा समिन्यागानुशासन । एतद इत्यनुसारेणा नवमन्त्र पगोऽभाष्याप्राप्तिनाद शाह्वलिखित ॥ * ॥

यत्तु पश्चात् यत्तु तपश्चरणाय ।

पञ्जन्यादिभ्यश्च देवेभ्य पायस निर्व्वपेच्चरुम ।
एकस्मिन्नेव कुण्डे च गृह्यस्य विधानत ॥
पालाशसमिधश्चाऽ ष्टाविंशत्या तथा ॥

इति मत्स्यपुराणम् ॥

चतुर्णा होतारा मध्ये यस्य गृह पर्जन्यादिभ्यो होम कुर्वन ब्राह्मा कर्म्मरोति स एव पर्जन्याय आदित्याय रुद्रेभ्यश्चतस्मत्स्त्रे पायस पालाश समिदाज्यतत्सिलाश्च प्रत्येक जुहुयादिता भूयादिदृष्टभिरुक्तम । तद्युक्त तद्युक्तता न चाभ्य। प्रत्येकद्रव्येण होमविधानात । एव एतदाकारणाद्ध्वर जुहुयादिकद्वा द्दादीत पलाशा जुहुयात् । अपरिधि अनुत्या म आचम्य मिश्राभ्याभिराद्गादिहोमप्राय प्रायश्चित्त पञ्चगव्यप्राशन मिताभ्यां सह स्विष्टकृत्होमो भवेत । अश्वत्थे तु ।

होमा महादीप्याया प्रासादेव भवेत ।
अष्टोत्तरशत वा पञ्चपञ्चसमथापि वा ॥

इति देवीपुराणोक्तादिपञ्चदशकान्त अचाचान्या सञ्ज्ञा उक्ता । एत मत्स्यपुराणम् ।

इमे रात्रे महादोषा तडागादिषु यो विधि ।
गृहदाहे परिता प्रासादविमानादिसमेखला ॥
तत्र सम्भावना पञ्च यानि तत्र तु पालना ।

इति नवादिकुल्लूकाद्युक्ता,—

सम्पाद्येकार्थिमाकाश्या विसृष्टाज्याहृतेिरभि ॥

इति इत्थमादचापि अश्लस्तवैकादिविधिरिति वदन्ति । अत्र प्राड्विवाकस्यैव होम ।

निर्येषु सर्व्वकार्य्येषु प्राड्विवाक समाचरेत ।
अध्वरेषु यथाध्वर्य्युः सोपवासो नृपाज्ञया ॥

इति मिताक्षराधृतपितामहवचनात । अध्वर्य्यु यजमानमात्रम् । न चात्र मिश्राणामिनाम्नि लिना रथकारकात्याद्यप्रयुक्तिकल्पनेति वाच्यम् । ब्राह्मणमात्रस्य नामागाख्यापाठविधानेन कल्प नाद्यपपत्ते । तथा च मनु ।

'यदामधीत वेदौ वा वेद वापि यथाक्रमम् ।

ऋत्विक्तु तत्रम्पर्य्यौ गृहस्थाश्रममावरेत ॥ इति ।
प्रायश्चित्तहोमस्तु सामगानामष्टाभ्याहुतिभि । 'यत्र व्याहृतिभिर्होम प्रायश्चित्तात्मको भवेत । चतस्रस्तत्र कर्त्तव्या स्त्रीपाणिग्रहणे यथा ॥ अपि वाज्ञामिनिर्बपा प्राजापत्यापि वाहुति । होतथाऽविवर्जितोऽय प्रायश्चित्तविधि स्मृत ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टात ॥

न तु शाट्यायनहोमो भवदेवभट्टोक्त । त्रिविष्टिकाल्प इत्यनन तस्य निरासात । भट्टनारायणा दिभिरप्रमाणीकृतत्वाच्च ॥ * ॥ पितामह ।

'तोलयित्वा नर पूर्व्वं तस्मात्तमवतार्य च ।
प्राड्मुख प्राञ्जलिभूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत॥
एह्येहि भगवन धर्म्म। दिव्ये ह्यस्मिन समाविश ।
सहिता लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणै ॥
तच्चार्थमभियुक्तस्य वेशयित्वा तु पत्रके ।
मन्त्रेणानेन सहित कृत्वा तस्य शिरोगतम ॥

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदय यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

इम मन्त्रविधि कृत्स्न सर्व्वदिव्येषु योजयेत ।
आवाहनश्च देवाना तथैव परिकल्पयेत ॥ * ॥
घटमामन्त्रयेच्चैव विधानानेन मन्त्रवित ।
त्व घटो ब्रह्मणा सृष्ट परीक्षार्थ दुरात्मनाम ॥
धकाराद्धर्म्ममुद्दिष्ट टकारात कुटिल नरम ।
धृतो भावयसे यस्माद्घटस्तेनाभिधीयते ॥
त्व वेत्सि सर्व्वभूताना पापानि सुकृतानि च ।
त्वमेव देव । जानीषे न विदुर्यानि मानवा ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽय मानुष शुद्धिमिच्छति ।
तदत सशयादस्मात्धर्म्मतस्त्रातुमर्हसि ॥ ११ ॥
लेखनप्रकारमाह नन्दिपुराणम् ।
'शुभ नक्षत्रदिवसे शुभ राशिनिरीक्षिते ।
स्वयत पूज्यदेवस्थान रुद्रब्राह्मणवाहनान ॥
पूर्व्वादिवदनो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तम ।
तिरोधौ हस्तवाक्यौच मसीपत्रविशारद ॥

मत्स्यपुराणच ॥

'श्रीपयतान सुसम्पन्नान समश्रेणिगतान समान।
अक्षरान लेखयेद्यस्तु स नरो लेखक स्मृत ॥

इति दानसागर ॥

धारयसे इत्यत्र भावयसे इति पाठोऽनुपयुक्त । तथा हि । कुटिल पापिन सशयोपपन्न वा । आद्ये पापिनमिथ्यावक्तात्वाभिधानमनुपपन्न ऋजुनापि अनृतस्यापि भावनात द्वितीये पूर्व्व विशेषेण भावनानुपपत्ति । तस्मात कुटिल व्यवहाराभियुक्त धारयसे इत्येवार्थ । अतएव उपसहारे सशयादस्मादित्युक्तम् । अतएव कालिकापुराणेऽपि । मानुषकोऽय त्वयैवोक्त- मिति ॥ * ॥ स्मृतिसमुच्चयव्यवहारदीपिकयो र्विष्णु । घटश्च समयेन गृह्णीयात तुलाधारकश्च । धर्म्मपर्य्यायवचन घट इत्यभिधीयते ।
त्वमेव घट जानीषे न विदुर्यानि मानवा ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽय मानुष शुद्धिमिच्छति ।

तदेन सशयादस्माद्धर्म्मतस्त्रातुमर्हसि ॥
ब्रह्मघ्ना ये स्मृता लोका ये लोका कूटसाक्षिण ।
तुलाधारस्य ते लोकास्तुला धारयतो मृषा ॥

समयेन त्वमेव घट इत्यादिनायमेन । घट गृह्णी यात योजयेत । तुलाधारकश्च ब्रह्मघ्ना ये इत्या- दिना नियमेनेत्यर्थ । अत्र नानामुनिप्रणीत- मन्त्राणाम एकतरपाठेनाप्राणा समानप्रयोजनानां यवव्रीहिवद्विकल्प इति ग्रन्थगौरवात्ते न लिखिता । अभिशस्तप्राड्विवाकपाठ्यानान्तु इष्टार्थाना समुच्चय । पितामह ।

'नित्य दद्यानि दिव्यानि शुचये चार्द्रवाससे ।
शुचये जनमरणाशौचरहिताय । व्रतिन प्रति याज्ञवल्क्याद्येकलिकाया नारद ।

'हस्तच्छतेषु सर्व्वेषु कुर्य्याद्धस्तप्रदान च ।
तान्येव पुनराल क्षेद्धस्तौ चिह्नविचित्रितौ ॥

इत्यग्निविधौ हस्तछतिनौ हस्तक्षतमलक्तादिना चिह्नित कृत्वा धतान्तर जात न वा इति ज्ञातव्यमिति सुतरा व्रतिनो दिव्याधिकार । नारद ।

'अहोरात्रोषिते स्नाते आर्द्रवाससि मानव ।
पूर्व्वाह्ने सर्व्वदिव्याना प्रदानमनुकीर्त्तितम ॥ * ॥

घटादिमन्त्रणा प्राणपि पुरस्तोलनमाह कालिकापुराणम ।

'उपोषित तथा स्नात स्वनाम प्रथम तुलाम ।
सन्तोल्य कारयेद्देवामवतार्य्यानुमन्त्रयत ॥

याज्ञवल्क्य ।

'तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रित ।
प्रतिमानसमीभूतो रेखा कृत्वावतारित ॥
त्व तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्म्मिता ।
तत सत्य वद कल्याणि । सशयात्मा विमोचय ॥
यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मा त्वमधो नय ।
शुद्धश्चेत गमयोर्द्ध्व मा तुलामित्यभिमन्त्रयेत ॥

तुलाधारणाभिज्ञैर्वणिगादिभि पाषाणादि- प्रतिमानसमीकृतस्तुलाशिक्यारूढ अभियुक्तो दिव्यकारी । यत्र सन्निवेशेन प्रतिमानसमी- करणदशाया यत्र प्रान्तादयो व्यवस्थिता शिक्य- रज्ज्वश्च तत्र पाण्डुलेखेनाङ्कयित्वा पिटकोदव- तारित त्वम्मिति मन्त्रेण तुला प्रार्थयेत । सत्य सन्दिग्धार्थस्य स्वरूप वद दर्शय । पापकृत- सत्यवादी शुद्धश्च सत्यवादी । मन्त्रस्याय स्वार्थे पाराणिकत्वात शूद्रैरपि पाठ्य । यदमन्त्रश्च शूद्रस्येति छन्दोगाह्निकधृतस्मृतौ वैदेति विशे- षणात श्राद्धविश्वदेवादौ तु विशेषतो नमस्कार- मन्त्रविधानात सामन्त्रमन्त्रोऽपि निषिद्ध । प्रप- चस्तु तिथितत्त्वेऽनुसन्धेय । स्त्रीपरीक्षायामपि अविकृत एव प्रयोज्य । दिव्यानीह विशुद्धये इत्यनेन सन्दिग्धार्थसन्देहनिवृत्तिफलकतयाविधौ वैश्य स्त्रीपुरुषकृतदिव्यविधानेन मानुष शुद्धि- मिच्छतीत्यनेन च प्रकृतावूहायोगात । अतएव पत्नी सन्नह्याप्य नो पैदीत मन्त्रे द्विवचनबहुवचनभागीक- यजमानकर्तृकप्रयोगेऽपि न द्विबहुवचनोह इत्युक्तम् ॥ * ॥ पत्रस्य प्रतिमेधार्थस्य प्रोक्षणार्थ

नस्य स्वस्य बोधाय श्रावणमाह नारद ।
'असुमर्थञ्च पत्रस्थमभियुक्त यथाहृत ।
मश्राय मूर्द्धि तस्यैव न्यस्य देयो यथाक्रमम ॥
दयो न्थविशेष प्राड्विवाकेनेति शेष ॥ * ॥
तत शिरोऽवस्थितपत्रक शोध्य नर घटे पुन
रारोपयेत । पुनरारोपयेत्तस्मिन शिरोऽव
स्थितपत्रकमिति स्मरणात । तुलारोपितञ्च
नर विनाडीपञ्चककाल प्रतत्रयगुर्व्वक्षरोच्चा
रणयोग्यम ।
'मा कान्ते पत्तस्यान्ते पथ्याकाशे देशे स्वाम्री ।
कान्त वक्त्रं इत्त पूषा चन्द्र मत्वा रात्रौ चेत ।
चुतधाम प्राटस्तेनश्चेतो राहु क्रर प्राया
सस्माङ्गान्ते हर्म्यस्याते शय्येकान्ते कर्णया ॥
इति श्लोकस्य पञ्चधा पाठयोग्यकाल पञ्चपला
त्मक यावत तावत स्थापयेत ॥ यथा स्मृति ।
'ज्योतिर्विद्ब्राह्मण श्रेष्ठ कुर्य्यात कालपरीक्ष
णम ।
विनाड्य पञ्च विज्ञेया परीक्षाकालकोविदे ॥
ततकालञ्च ज्योतिषे ।
दशगुर्व्वक्षरा प्राणा षट प्राणा स्याद्विनाडिका।
तासा षष्ट्या घटी ज्ञेयाहोरात्र घटिकास्तथा॥
तथा षष्ट्या ॥ * ॥ पितामह ।
'साक्षिणो ब्राह्मणा श्रेष्ठा यथादृष्टार्थवादिन ।
ज्ञानिन शुचयोऽलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु ॥
प्रासन्ति साक्षिण सर्व्वे शुद्ध्यशुद्धी नृप तथा ।
तुलितो यदि वर्द्धेत स शुद्ध स्यान्न सशय ॥
समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नर ।
अल्पदोष समो ज्ञेयो बहुदोषस्तु हीयते ॥
अल्पत्व व्यभिचारे आलिङ्गनादिना । चौर्य्ये
तद्देशगमनादिना ॥ * ॥ तत्र पुनस्तोलनमाह
बृहस्पति ।
घटेऽभियुक्तस्तुलितो हीनस्तेद्धानिमाप्नुयात ।
तत्समस्तु पुनस्तोल्यो वर्द्धितो विजयी भवेत ॥
शोध्य स्वल्पदोषाङ्गीकारेऽपि प्रधानदोषनिरा
सार्थं तत्रैव पुनस्तोलनीय । अङ्गवैगुण्यसम्भा
वनायान्तु प्रयोगान्तरमिति । यदा चानुपलभ्य
मानदृष्टकारणक एव कक्षादीनां छेदादि
स्तदाप्यशुद्धि ।
'कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे घटकर्कटयोस्तथा ।
रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे च तथैवाशुद्धमादिशेत ॥
इति बृहस्पतिवचनात ॥
कक्ष शिक्यतलम । घटकर्कटौ तुलान्तयो शिक्या
धारावीषद्वक्रावायसकीलकौ कर्कटशृङ्गनिभौ ।
अक्ष पाद । स्तम्भयोरुपरिनिविष्टस्तुलाधार-
पट्ट इति मिताक्षरा ॥ दार्ढ्यप्रयोजक कीलक ।
इति हलायुध ॥ मध्यकटकमिति पारिजात ॥
यदा तु दृश्यमानकारणक एवैषा भङ्गस्तदा
पुनरारोपयेत । शिक्यादिच्छेदभङ्गेषु पुनरा
रोपयेन्नरमिति स्मृते । ततश्च ।
'ऋत्विकपुरोहिताचार्य्यान्दक्षिणाभिश्च तोषयेत ।
एव कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान मनोरमान ।
महतीं कीर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ * ॥

तदय सक्षेप । प्राड्विवाको लोकपालादिनम
स्कारपूर्व्वक यथोक्तलक्षणा तुला कुर्य्यात ।
तत षडहस्तौ सुदृढौ स्तम्भौ कृत्वा हस्तद्वय
व्यवधानेन दक्षिणोत्तरयोर्दिशोर्हस्तद्वयन्निखनन
कृत्वा पञ्चधारकीलकाग्रस्तम्भयोरुपरि मध्ये पार्श्व
द्वये च विहितच्छिद्र मध्यच्छिद्रनिवेशितलोहा
ङ्कुशपट्टक निधाय उपरि कीलकस्य ततपट्टकस्य
मध्यस्थिताङ्कुशेन तुलामध्यवलयस्थलौहाङ्कुश
सयुञ्ज्यात । एवञ्च मध्ये स्तम्भयोरन्तरा तिर्य्यक
तुलादण्डस्तिष्ठति तुलाग्रस्थिताभ्यामायसकील
काभ्या शिक्यद्वयरज्जुबन्धन कुर्य्यात । तुलाया
पार्श्वयो प्राकप्रत्यकदिशोस्तोरणस्तम्भौ तुलातो
दशाङ्गुलोच्छ्रायौ कार्य्यौ तोरणयोरुपरि सूत्र
सम्बद्धौ मृण्मयावधोमुखौ घटमस्तकचुम्बितौ
अवलम्बौ कार्य्यौ । यथावलम्बनिम्बेषाभ्या तुला
यामवनतिरुन्नतिश्च ज्ञेया तथा जलधारापि ।"
इति दिव्यतत्त्वम ॥ * ॥ अस्य प्रयोगस्तुलाशब्दे
द्रष्टव्य ॥

घटी, स्त्री, (घन+अच । निपातनात नस्य ट ।
गौरादित्वात ङीष ।) चीरवस्त्रम । इति मेदिनी ।
टे १६ ॥ कौपीनम । इति त्रिकाण्डशेष ॥

घटीदान, क्ली, (घट्या चीरवस्त्रस्य दानम ।)
गर्भाधानानन्तरस्त्रीसम्प्रदानकचीरवस्त्रदानम ।
यथा, ज्योति सारसग्रहे ।
"मूलश्रवणहस्तेषु पुष्यादित्युत्तरासु च ।
मृगपौष्णे घटी दद्या सौम्यवारे शुभे तिथौ ॥"

धण, ध्वाने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर
अक सेट ।) धणति मृदङ्ग । इति दुर्गादास ॥

धत्तूर पु, (धयात पिबतीव प्रकृतिम । धे+बाहुल
कात उरच । पृषोदरादित्वात साधु ।) धुस्तूर ।
इति हेमचन्द्र । ४ । २१७ ॥ (यथा, काशी
खण्डे । ७६ । ६४ ।
"धर्म्माधर्म्मगुणच्छेत्री धत्तूरकुसुमप्रिया ॥")

धन रवे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर अक
सेट ।) धनति मृदङ्ग । इति दुर्गादास ॥

धन लि र धान्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (ह्वा
पर-अक सेट ।) धान्यमिह धान्यक्रिया । र,
वैदिक । लि, दधन्ति भूमिधान्यमुत्पादयति
इत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

धन क्ली, (धनति शब्दायते इति। धन रवे+पचाद्यच।)
स्नेहपात्रम । इति शब्दरत्नावली ॥ गोधनम ।
इति मेदिनी । ने,१२ ॥ (यथा हरिवशे ।७३।३७।
"अनुजग्मुश्च गोपाला कालयन्तो धनानि च॥")
जीवनोपाय । (दधन्ति धान्यादिकमुत्पादय-
न्तीति । धन+अच । यद्वा, दधाति सुखमिति ।
धा+"कृपृवृजिमन्दिनिधाञ क्यु ।"उणा०२।८१।
इत्यत्र"बाहुलकात केवलादपि क्यु ।"इत्युज्ज्वल
दत्तोक्ते क्यु ।) द्रविणम । (यथा, उद्भटे ।
"धनैर्निष्कुलीना कुलीना भवन्ति
धनैरापद मानवा निस्तरन्ति ।
धनेभ्य परो नास्ति बन्धुर्हि लोके
धनान्यर्जयध्व धनान्यर्जयध्वम् ॥")

तत्पर्य्याय । द्रव्यम २ वित्तम ३ स्वापतेयम ४
रिक्थम ५ ऋक्थम् ६ वसु ७ हिरण्यम ८
द्रविणम ९ द्युम्नम १० अर्थ ११ रा १२ विभव
१३ । इत्यमर । २ । ९ । ९ ॥ काञ्चनम १४
लक्ष्मी १५ भोग्यम १६ सम्पत १७ वृद्धि १८
श्री १९ व्यवहार्य्यम २० । इति राजनिघण्ट ॥
रै २१ भोग २२ । इति जटाधर ॥ स्वम २३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य वैदिकपर्य्याया ।
मघम १ रेक्ण २ रिक्थम ३ वेद ४ वरिव ५
श्वात्रम ६ रत्नम ७ रयि ८ क्षत्रम ९ भग १०
मीलुम ११ गय १२ द्युम्नम १३ इन्द्रियम १४
वसु १५ राय १६ राध १७ भोजनम १८
तना १९ नृम्णम २० बन्धु २१ मेधा २२ यश
२३ ब्रह्म २४ द्रविणम २५ श्रव २६ वृत्रम २७
वृतम २८ । इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि ।
इति वेदनिघण्टौ २ अध्याय ॥ * ॥
तत्त्रिविध यथा —
"धनन्तु त्रिविध ज्ञेय शुक्ल शबलमेव च ।
कृष्णञ्च तस्य विज्ञेयो विभाग सप्तधा पृथक ॥
क्रमायत्त प्रातिदाय प्राप्तञ्च सह भार्य्यया ।
अविशेषेण सर्व्वषा वर्णाना त्रिविध धनम् ॥
वैशेषिक धन दृष्ट ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणम् ।
याजनाध्यापने नित्य विशुद्धाच्च प्रतिग्रह ॥
त्रिविध क्षत्रियस्यापि प्राहुर्व्वैशेषिक धनम ।
युद्धार्थलब्ध करज दण्डाच्च व्यवहारत ॥
वैशेषिक धन दृष्ट वैश्यस्यापि त्रिलक्षणम ।
कृषिगोरक्षवाणिज्य शूद्रस्तेभ्यस्त्वनुग्रहात ॥
कुसीदकृषिवाणिज्य प्रकुर्व्वात स्वय कृताम ।
आपत्काले स्वय कुर्व्वन्नेनसा युज्यते द्विज ॥"
इति गारुडे २१६ कुत्राचार ९१ अध्याय ॥ * ॥
धनभागिनो दायशब्दे द्रष्टव्या । धनाभागिनो
यथा,—
"कुब्जवामनखञ्जाश्च क्लीवाना श्चित्रिणामपि ।
उन्मत्तानां तथान्धाना धनभागो न विद्यते ॥
शय्यासनस्थानमात्रच्छाया चान्न भुजिक्रिया ।
एतावद्दीयते देव नाथभागहरा हि ते ॥"
इति वामनपुराणे ७५ अध्याय ॥ * ॥
अधना यथा,—
"त्रय एवाधना राजन । भार्य्या दासस्तथा सुत ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥"
इति मात्स्ये ३१ अध्याय ॥ * ॥
धनस्य प्राणतुल्यत्वमुक्त यथा,—
"यदेतद्द्रविण नाम प्राणा ह्येते बहिश्चरा ।
स तस्य हरते प्राणान यो यस्य हरते धनम ॥"
इति कूर्म्मे २६ अध्याय ॥ * ॥
"अपरावाधमक्लेश प्रयत्नेनार्ज्जित धनम् ।
स्वल्प वा वहुल वापि देयमित्यभिधीयते ॥"
अपरावाध परपीडारहितम् । अक्लेश पात्र
क्लेशाजनकम ॥ * ॥ तामसधन यथा —
"पार्श्विकद्यूतचौर्य्यार्त्तिप्रतिरूपकसाहसै ।
व्याजेनोपार्ज्जित यत्तु तत कृष्ण समुदाहृतम ॥"
पार्श्विक पात्रतया योऽर्थयति । आर्त्ता पर

पीडया । प्रतिरूपेण कृत्रिमरत्नादिना । साह सेन समुद्रयानगिरिरोहणादिना । व्याजेन ब्राह्मणवेशेन शूद्रादिना । अर्ज्जितं तामसम ॥ * ॥
राजसधन यथा,—
'कुसीदकृषिवाणिज्यशुल्कशिल्पानुवृत्तिभिः ।
कृतोपकारादाप्तञ्च राजसं समुदाहृतम् ॥
अनुवृत्त्या सेवया ॥ * ॥ सात्त्विकधनं यथा —
'श्रुतशौर्य्यतपःकन्याशिष्ययाज्यान्वयागतम् ।
धनं सप्तविधं शुद्धं मुनिभिः समुदाहृतम् ॥
श्रुतेन अध्ययनेन। शौर्य्येण जयादिना। तपसा जप होमदेवार्च्चादिना। कन्यागतं कन्यया सहागतं श्वशुरादिलब्धम्। शिष्यागतं गुरुदक्षिणादिना। याज्यागतं आर्त्विज्यलब्धम्। अन्वयागतं दायादेभ्यो लब्धम्। शुद्धं सात्त्विकम्।" इति शुद्धितत्त्वे देवलनारदौ॥ * ॥ धनप्रयोगनक्षत्राणि यथा,
अश्विनी। पुनर्वसु। पुष्य। उत्तरफल्गुनी। हस्ता। पूर्ब्बाषाढा। उत्तराषाढा। श्रवणा। धनिष्ठा। शतभिषा। उत्तरभाद्रपद। रोहिणी। इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ धनप्रयोगनिषिद्धो यथा,
"आज यमद्वन्द्वमहिचयञ्च
शाचहस्तं मारुण गमेश ।
कार्य्या न चतुर्य धनप्रयोगो
दत्तं गतं याति धनं न देयम् ॥"
इति समयप्रदीपः ॥
अर्थप्रशंसा यथा,—
'अर्थेभ्योऽथ प्रवृद्धेभ्यः संवृत्तेभ्यस्ततस्ततः ।
क्रिया सर्व्वाः प्रवर्त्तन्ते पर्व्वतेभ्य इवापगाः ॥
अर्थेन हि विमुक्तस्य पुरुषस्याल्पचेतसः ।
विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्व्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥
सोऽयमर्थं परित्यज्य सुखकामः सुखैधितः ।
पापमाचरते कर्त्तुं तदा दोषः प्रवर्त्तते ॥
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥
यस्यार्था स च विक्रान्तो यस्यार्थाः स च बुद्धिमान् ।
यस्यार्थाः स महाभागो यस्यार्थाः स गुणाधिकः ॥
अर्थस्यैते परित्यागे दोषाः प्रव्याहृता मया ।
राज्यमुत्सृजता धीर । येन बुद्धिस्त्वया कृता ॥
यस्यार्था धर्म्मकामार्थास्तस्य सर्व्वं प्रदक्षिणम् ।
अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विचिन्वता ॥
हर्षः कामश्च दर्पश्च धर्म्मः क्रोधः शमो दमः ।
अर्थादेतानि सर्व्वाणि प्रवर्त्तन्ते नराधिप ॥
येषां नश्यत्ययं लोकश्चरतां धर्म्मचारिणाम् ।
तेऽर्थास्त्वयि न दृश्यन्ते दिनेषु यथा ग्रहाः ॥
इति रामायणे युद्धकाण्डे श्रीरामं प्रति श्रीलक्ष्मणवाक्यम् ॥ * ॥
अर्थनिन्दा यथा,—
"अर्थमनर्थं भावय नित्यं
नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम् ।
पुत्रादपि धनभाजां भीतिः
सर्व्वत्रैषा विहिता नीतिः ॥"
इत्यादि मोहमुद्गरे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अनुग्रहाय भगवता धनहरणम् । यथा,—
"राजन् यमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः ।
ततोऽधनं त्यजन्त्यस्य स्वजना दुःखदुःखितम् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥
धनकेलि, पुं (धने केलिः क्रीडा यस्य ।) कुबेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धनक्ष्, स्त्री, (धनं क्षति नाशयतीति । क्षो य लूनौ+बाहुलकात् ड ।) करेटुपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धनञ्जय पुं (धनं जयति सम्पादयतीति । जि+खच्+मुम् । "धनमिच्छेत् हुताशनात् ।" इत्युक्तेरस्य तथात्वम् ।) अग्निः । चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ॥ १ । १ । ५६ ॥ (धनं जयति अरीन् निर्जित्य अर्ज्जयतीति । जि+खच्+मुम् च ।) अर्ज्जुनः । (अस्य निरुक्तिर्यथा, महाभारते । ४ । ४२ । १३ ।
'सर्व्वान् जानपदान् जित्वा वित्तमादाय केवलम् ।
मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां धनञ्जयम् ॥")
नागभेदः । स तु जलाशयाधिपतिः । (यथा, महाभारते । २ । ९ । ९ ।
"कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ ।
मणिमान् कुण्डधारश्च कर्कोटकधनञ्जयौ ॥")
देहमारुतः । स च शरीरव्यापकवायुरन्तर्गतः । इति मेदिनी । ये, १२ ॥ ("धनञ्जयः पोषणकरः ।" इति वेदान्तसारः । ३३ ॥
"न जहाति मृतञ्चापि सर्व्वव्यापी धनञ्जयः ॥"
इति सुबोधिनी ॥)
"धनञ्जयस्तथा घोषे महारजतवर्णकः ।
ललाटे चोरसि स्कन्धे हृदि नाभौ लगत्यसुः ॥"
इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः ॥
अर्ज्जुनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ * ॥ (गोत्रविशेषः । तद्वंश्ये, त्रि । यथा, महाभारते । १ । ३३ । २४ ।
"धनञ्जयानामृषभः सुसामा सामगोऽभवत् ॥"
विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ८३ ।
"अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनन्तो धनञ्जयः ॥"
"यत् दिग्विजये धनं प्रभूतं आजयत्तेन धनञ्जयः ।
'पाण्डवानां धनञ्जयः' इति भगवद्वचनात् ।"
इति शाङ्करभाष्यम् ॥ षोडशद्वापरस्य व्यासः ।
यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३० ।
"त्र्यारुणिः पञ्चदशे षोडशे तु धनञ्जयः ॥")
धनद, पुं (धनं दयते पालयतीति । दे ङ पालने+"आतोऽनुपसर्गे कः ।"३ । २ । ३ । इति कः ।) कुबेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७२ ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ३ । ४ ।
"त्रिविष्टपं ग्रहीष्यामि जित्वेन्द्रं वरुणं यमम् ।
धनदं पावकञ्चैव चन्द्रसूर्य्यौ विजित्य च ॥"
अनेन अस्य तपसा सन्तुष्टः सन् धनेशं चकार ।
यथा, अध्यात्मरामायणे । ७ । १ । २८ ।
"ददौ तत्तपसा तुष्टो ब्रह्मा तस्मै वरं शुभम् ।
मनोऽभिलषितं तस्य धनेशत्वमखण्डितम् ॥")
हिज्जलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धनद

आश्रयिलेनास्यस्येति अच् । हिमवतः एकदेशः । यथा, महाभारते । १३ । १९ । १६ ।
"धनदं समतिक्रम्य हिमवन्तञ्च पर्व्वतम् ॥"
धनं ददातीति । दा+क ।) दातरि, त्रि । इति मेदिनी । दे, ३२ ॥ (यथा, कामन्दकीय नीतिसारे । ३ । २३ ।
"उद्वेजयति भूतानि क्रूरवाक् धनदोऽपि सन् ॥")
धनदाक्षी, स्त्री, (धनदस्य कुबेरस्य अक्षि इव पिङ्गलं पुष्पं यस्याः । षच् समासे । स्त्रियां ङीष् ।) लताकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥
धनदानुज, पुं, (धनदस्य कुबेरस्य अनुजः कनिष्ठः ।) रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रघुः । १२ । ५३ ।
"निगृह्यात खसुराप्तानां वधाच्च धनदानुजः ।
रामेण निहितं मेने पदं दशसु मूर्द्धसु ॥")
धनदायी, [न्] पुं, (धनं ददाति उपासकायेति । दा+णिनि । "धनमिच्छेत् हुताशनात् ।" इति वचनादेवास्य तथात्वम् ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ धनदातरि, त्रि ॥
धनन्दा, स्त्री, (धेन धनेन नन्दं आनन्दं ददातीति । दा+क ।) बुद्धशक्तिभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धनपति पुं, (धनानां पतिः ।) कुबेरः । इति धनञ्जयः ॥ (यथा, महाभारते । २ । १२ । ३ ।
"तथा धनपतेर्यक्षा गुह्यका राक्षसास्तथा ॥")
अस्य उत्पत्तिर्यथा —
महातपा उवाच ।
"शृणु चान्यां वसुपतेरुत्पत्तिं पापनाशिनीम् ।
यथा वायुः शरीरस्थो धनदः सम्बभूव ह ॥
आद्यं शरीरं यत्तस्मिन् वायुरन्तःस्थितोऽभवत् ।
प्रयोजनान्मूर्त्तिमत्त्वमादिशन् क्षेत्रदेवता ॥
तदाहं तस्य वायोस्तु उत्पत्तिं कीर्त्तये मया ।
तां शृणुष्व महाभाग । कथ्यमानां मयानघ । ॥
ब्रह्मणः सृजतः सृष्टिं मुखाद्वायुर्विनिर्ययौ ।
प्रचण्डशर्करावर्षी तं ब्रह्मा प्रत्यषेधयत् ॥
मूर्त्ता भवस्व शान्तश्च तथोक्तो मूर्त्तिमान् भवन् ।
सर्व्वेषाञ्चैव देवानां यद्वित्तं फलमेव च ॥
तत् सर्व्वं पाहि येनोक्तं तस्माद्धनपतिर्भवेत् ।
तस्य ब्रह्मा ददौ तुष्टस्तिथिमेकादशीं प्रभुः ॥
तस्यामनग्निपक्वाशी यो भवेन्नियतः शुचिः ।
तस्यास्तु धनदो देवस्तुष्टः सर्व्वं प्रयच्छति ॥
एषा धनपतेर्मूर्त्तिः सर्व्वकिल्बिषनाशिनी ।
य एतां शृणुयाद्भक्त्या पुरुषः पठतेऽपि वा ॥
सर्व्वकाममवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
धनपिशाचिका, स्त्री, (धने पिशाचिकेव ।) धनाशा । तत्पर्य्यायः । तृष्णा २ । इति हारावली । १२५ ॥
धनपिशाची, स्त्री, (धने पिशाचीव ।) तृष्णा । धनलोभः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धनप्रिया स्त्री, (धनवत् प्रिया ।) काकजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धनफल, क्ली, (धनाना फलम ।) दानभोगादि । यथा, अग्निरवाच ।
'अग्निहोत्रफला वेदा दत्तभुक्तफल धनम् ।
रतिपुत्त्रफला दारा शीलवृत्तफल श्रुतम ॥"
इति वह्निपुराणे दानविधिनामाध्याय ॥

धनवती, स्त्री, (धनमस्या अस्तीति । धन+मतुप । मस्य व । स्त्रिया ङीप ।) धनिष्ठानक्षत्रम । इति जटाधर ॥

धनवान, [त] त्रि, (धनमस्त्यस्येति । धन+ मतुप । मस्य व ।) धनविशिष्ट । धनी । इति हलायुध ॥ (यथा रामायणे ।२।६७।१८।
"नाराजके जनपदे धनवन्त सुरक्षिता ।
शेरते विवृतद्वारा कृषिगोरक्षजीविन ॥")

धनस्यक पु गोक्षुर । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (लालसया धनमिच्छतीति । धन+क्यच । "सर्व्वप्रातिपदिकाना क्यचि लालसाया सुग सुकौ ।" ३ । १ । ५१ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या सुक । ततो धनस्य इति नामधातु +ण्वुल । लालसया धनेच्छौ त्रि ॥)

धनहरी स्त्री, (धन हरतीति । हृ+"हरतेर-नुद्यमनेऽच ।" ३ । २ । ८ । इति अच । गौरादित्वात ङीष ।) चोरनामगन्धद्रव्यम । तत पर्य्याय । राक्षसी २ चण्डा ३ चेम ४ दुष्पत्र ५ गणहासक ६ । इत्यमर । २ । ४ । १२८ ॥ दुष्कुलीन ७ विरोध ८ क्रोधमूर्च्छित ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ चेमक १ कितव ११ कोरक १२ । इति जटाधर ॥ धनहारके हन्त्त, त्रि ॥

धनाधिप, पु (धनानामधिप ।) कुवेर । इत्यमर । १ । १ । ७२ ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ७ । १८ ।
"सङ्गर सम्परित्यज्य गते शक्रे शचीपतौ ।
यमो धनाधिप पाशी जग्मु सर्व्वे भयातुरा ॥")
अस्य ध्यान यथा,—
'कुवेरञ्च प्रवक्ष्यामि कुण्डलाभ्यामलङ्कृतम ।
हारकेयूररचित सिताम्बरधर शुभम ॥
गदाधरञ्च कर्त्तव्य वरद मुकुटान्वितम ।
नरयुक्तविमानस्थ मेषस्थ वापि कारयेत ॥
वर्णेन पीतवर्णेन गुह्यकै परिवारितम ।
महोदर महाकाय न्यङ्ग्राष्टकसमन्वितम् ॥
गुह्यकैर्बहुभिर्युक्त धनव्यग्रकरैस्तथा ॥"
इति मत्स्यपुराणम ॥

धनाध्यक्ष, पु (धनानामध्यक्ष ।) कुवेर । इति हलायुध ॥ (यथा अध्यात्मरामायणे । ७ । २ । ४७ ।
"तत क्रुद्धो दशग्रीवो जगाम धनदालयम ।
विनिर्जित्य धनाध्यक्ष जहारोत्तमपुष्पकम ॥")
धनाधिकृत । तहविलदार इति खाजाञ्चि इति च भाषा । तस्य लक्षण यथा,—
"लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानाञ्च विधानवित ।
विज्ञाता फल्गुसाराणामनाहार्य्य शुचि सदा।
निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्ष प्रकीर्त्तित ॥
आयद्वारेषु सर्व्वेषु धनाध्यक्षसमा नरा ।
व्ययद्वारेषु च तथा कर्त्तव्या पृथिवीक्षिता ॥"
इति मत्स्यपुराणे १८९ अ ॥

धनाशा, स्त्री, (धनाना आशा ।) धनलोभ । यथा विष्णुपुराणे तथा हरिवंशे । ३० । ४६ ।
"जीर्य्यन्ति जीर्य्यत केशा दन्ता जीर्य्यन्ति जीर्य्यत ।
धनाशा जीविताशा च जीर्य्यतोऽपि न जीर्य्यति ॥"

धनाश्री, स्त्री, रागिणीविशेष । धानसी इति भाषा । हनूमन्मते श्रीरागस्य तृतीयभार्य्या । अस्या जाति षाड्व । ग्रह षड्जस्वर । गान समय हेमन्तौ द्वितीयप्रहर कस्यचिन्मत दिवावसानम् । रागमालायामस्या रूप वियोगिनी रमणी रक्तवसना विच्छेदवेदनया दुर्ब्बला कृशा च एकाकिनी वकुलवृक्षतलोपविष्टा रुदन्ती । कल्लिनाथमते मेघरागस्य चतुर्थ भार्य्या । भरतमते मालकोषपुत्त्रगान्धाररागस्य पत्नी । इति सङ्गीतशास्त्रम ॥

धनिक, पु, (धनिना कायतीति । कै+क ।) धन्याकम । इति मेदिनी । के १६ ॥ नपुंसिनर्थे क्लीवमिति राजनिघण्ट ॥ (धनमस्त्यस्येति । ठन ।) धव । इति हेमचन्द्र ॥

धनिक, त्रि, (धन मस्त्यस्येति । "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति ठन ।) साधु । धनी । इति मेदिनी । के १६ ॥ (यथा कलाविलासे ।२।१८।
"धूर्त्तैकरकन्दुकाना वारवधूचरणनूपुरमणीनाम ।
धनिकगृहोत्पन्नाना मुक्तिनास्त्येव मुग्धानाम ॥'
उत्तमर्ण । यथा, मनु । ८ । ४७ ।
'अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदित ।
दापयद्धनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितम ॥")

धनिका, स्त्री (धनिक+टाप ।) साधुनारी । इति मेदिनी । के १६ ॥ वधू । इति हेमचन्द्र ॥ युवती । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रियङ्गुवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धनिष्ठा, स्त्री, (अतिशयेन धनवती । धन+इष्ठन +टाप ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गत त्रयोविंशनक्षत्रम् । तत्पर्य्याय । श्रविष्ठा २ । इत्यमर । १ । ३ । २२ ॥ वसुदैवता ३ । इति ज्योतिषम ॥ भूति ४ निधानम् ५ धनवती ६ । इति जटाधर ॥ अस्या स्वरूप यथा,—
"मस्तकोपरि समागते धने
मद्दलाकृतिनि पञ्चतारके ।
यान्ति कान्तिमति मेघलङ्घत
सारसाक्षिरसघस्रलिप्सिका ॥"
इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥
तत्र जातस्य फलम ।
"आचारजातादरचारुशीलो
धनाधिशाली बलवान दयालु ।
यस्य प्रसूतौ च भवेद्धनिष्ठा
महत्प्रतिष्ठासहितो नर स्यात ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप ॥

धनी, [न्] त्रि (धनमस्त्यस्येति । धन+इनि ।) धनवान । (यथा, देवीभागवते । १ । १५ । १३ ।
"गत्वा च धनिना कार्य्या स्तुति सर्व्वात्मना बुधै ॥")
तत्पर्य्याय । इभ्य २ आढ्य ३ । इत्यमर । ३ । १ । १ ॥ यथा, कूर्म्मपुराणे १० अ ।
"आढ्यो वा दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत ।
भो भवत्पूर्व्वकन्त्वेनमभिभाषेत धर्म्मवित ॥"
"गृह शरीर मानुष्य गुणाढ्यो ह्याढ्य उच्यते ॥"
इति श्रीभागवतम ॥
(उत्तमर्ण । यथा, मनु । ८ । ६१ ।
"यादृशा धनिभि कार्य्या व्यवहारेषु साक्षिण ।
तादृशान सम्प्रवक्ष्यामि यथावाच्यमृतञ्च तै ॥")

धनीका, स्त्री युवती । इति शब्दरत्नावली ॥

धनीयक क्ली (धनाय हितम । धन+छ । सज्ञाया कन ।) धन्याकम । इति शब्दरत्नावली ॥

धनु, पु, (धनतीति । धन+"भृमृशीङ्चरीति ।" उणा । १ । ७ । इति उ ।) चाप । (यथा हितोपदेशे ।
"धनुर्वशविशुद्धोऽपि निर्गुण कि करिष्यति ॥',
राशिविशेष । पियालवृक्ष । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥

धनु, [स] पु, (धन+'अर्त्तिपृवपीति ।" उणा २ । ११८ । इति उसि स च नित ।) पियालवृक्ष । धनुर्द्धर, त्रि । इति मेदिनी । स २६ ॥

धनु [स] क्ली, (धनतीति । धन शब्दे+"अर्त्ति-पृवपीति ।"उणा २ । ११८ । इति उसि स च नित ।) शरनिक्षेपयन्त्रम । धनुक इति भाषा । तत्पर्य्याय । चाप २ धन्व ३ शरासनम ४ कोदण्डम ५ कार्म्मुकम ६ इष्वास ७ । इत्यमर । २ । ८ । ८३ ॥ स्थावरम ८ गुणी ९ शरावाप १० तृणता ११ चित्रता १२ । इति त्रिकाण्डशेष । अस्त्रम १३ धन १४ । इति जटाधर ॥ तारकम् १५ काण्डम १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षण यथा,—
"धनुस्तु द्विविध प्रोक्त शार्ङ्ग वाश तथैव च ।
कोमल वर्णदृढता तयोर्गुण उदाहृत ॥
सुखसम्पत्तिकरण समसुवृत्तायत धनु ।
विपदा सुषिवैषम्ये तदङ्गे भङ्गमावहेत ॥"
इति युक्तिकल्पतरु ॥
धनुर्विद्यारम्भदिन यथा—
"शनिभौमबुधान्येषु वारेषु तिथौ हरौ ।
मवुङ्गे चापविद्याया आरम्भ शुभदो मत ॥"
इति ज्योति सारसग्रह ॥
विद्यारम्भोक्तनक्षत्राणि तत्र शुभानि ॥
(एतदस्त्रविद्या ब्रह्मा पृथुनाम्ने महीपतये प्रथम दत्तवान् । असौ एव लोकेषु अस्या प्रचारमकरोत । यदुक्तम् वैशम्पायनेन ।
"असि पूर्व्व मया सृष्टो दुष्टनिग्रहकारणात ।
भवाद्वशसमीपस्थो लोकान् शिक्षन् चरत्यसौ ॥
धनुराद्यायुधव्यस्तौ त्वमेवादि कृतो मया ।

तस्मात् शस्त्राणि चास्त्राणि इत्तानि तव पुत्रक ॥”
अस्य प्रमाणं यथा, वृद्धशार्ङ्गधरे ।
“चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तश्चतुर्हस्तं धनुः स्मृतम् ।
तद्वंशमानं चापं सर्व्वलक्षणसंयुतम् ॥”
तथा आग्नेयधनुर्व्वेदे ।
“चतुर्हस्तं धनुः श्रेष्ठं त्रिभिः सार्द्धैस्तु मध्यमम् ।
कनिष्ठन्तु त्रिभिः प्रोक्तं नित्यमेव पदातिनः ॥”
धनुस्तु शार्ङ्गवांशभेदेन द्विविधम् । यथा, युक्ति-कल्पतरौ ।
‘धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं शार्ङ्गं वांशं तथैव च ॥’
एतयोः प्रकारमाह धनुर्व्वेदे ।
‘शार्ङ्गिकं त्रिणतं प्रोक्तं वैणवं सर्व्वनामितम् ॥’
शार्ङ्गधनुषः प्रमाणमाह वृद्धशार्ङ्गधरे ।
“शार्ङ्गं पुनर्धनुर्दिव्यं तद्विष्णोः परमायुधम् ॥
वितस्तिसप्तमं मानं निर्म्मितं विश्वकर्म्मणा ॥
न स्वर्गे न च पाताले न भूमौ कस्यचित् करे ।
तद्धनुर्वशमायाति ऋतेऽकं पुरुषोत्तमम् ॥
पौरुषयन्तु यच्छार्ङ्गं बहुवर्णशरशोभितम् ।
वितस्तिभिः सार्द्धषड्भिर्मितं तद्धनुषोऽधमम् ॥
मानाधिक्यं धनुः शार्ङ्गं गजयोधाश्वसादिनाम् ।
रथिनाञ्च पदातीनां वांशं चापं प्रकीर्त्तितम् ॥’
वांशधनुषः प्रमाणमाह तत्रैव ।
‘त्रिपर्व्व पञ्चपर्व्व वा सप्तपर्व्व प्रकीर्त्तितम् ।
नवपर्व्वञ्च कोदण्डं चतुर्द्धा शुभकारणम् ॥
चतुष्पर्व्वञ्च षट्पर्व्व अष्टपर्व्व विवर्ज्जयेत् ॥”
‘आतपोगमपक्वञ्च ज्ञातिदुष्टं तथैव च ।
दग्धं छिद्रं न कर्त्तव्यं बाह्याभ्यन्तरहस्तकम् ॥
गुणहीनं गुणाक्रान्तं वास्तुनीयसमन्वितम् ।
गलग्रन्थिन कर्त्तव्यं तलमध्यं तथैव च ॥”
“अपक्वं भङ्गमायाति अतिजीर्णन्तु कर्कशम् ।
ज्ञातिदुष्टन्तु मार्गे कलहो बान्धवैः सह ॥
दग्धेन दह्यते पश्य छिद्रं युद्धविनाशनम् ।
बाह्ये लक्ष्यं न लभ्येत तथैवाभ्यन्तरेऽपि च ॥
हीनं तु सन्धितं बाणं संग्रामे भङ्गकारकम् ।
आक्रान्तं च पुनः क्वापि न लक्ष्यं प्राप्यते दृढम् ॥”
“गलग्रन्थितलग्रन्थिवाहाधिकारं धनुः ।
शुभं नैवेशनिमित्तं सन्तापकारकं स्मृतम् ॥”
उपलक्षेपकधनुषः प्रकारमाह तत्रैव ।
“उपलक्षेपकं चापं वैणवं तद्विरञ्जकम् ।
निहस्तान्तरसहितं द्व्यङ्गुलाविस्तृतं तु तत् ॥’
आसनविशेषः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । २५ ।
“पादाङ्गुष्ठौ तु पाणिभ्यां गृहीत्वा श्रवणावधि ।
धनुराकर्षणं कुर्य्याद्धनुरासनमुच्यते ॥” * ॥
चतुर्हस्तपरिमाणम् । काठा इति भाषा । यथा,
“चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तश्चतुर्हस्तं धनुः स्मृतम् ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतनवमराशिः । तत्पर्य्यायः । तौक्षिकः २ । इति दीपिका । अस्य देवता पूर्व्वार्द्धमनुष्याकारशेषार्द्धाश्वाकारधनुर्धारी पुरुषः । स मूलापूर्व्वाषाढायसदायोत्तराषाढप्रथमपादेन भवति । स च पृष्ठोदयः
पीतः स्वर्णवर्णो वा पर्व्वतचरः महाशब्दकरः पूर्व्वदिक्स्वामी दृढाङ्गः रूक्षः क्षत्रियवर्णः उग्रः पित्तप्रकृतिरित्यर्थः अल्पसन्तानः अल्पस्त्रीसङ्गः अग्निराशिः ॥ * ॥ एतद्राशिजातफलं यथा, “क्रोधी द्रुतवाक् पुण्यमतिः शुचिः प्राज्ञः सुखी सर्व्वलोकालापी च ॥” इति जातकचन्द्रिकादयः ॥ * ॥ अपि च ।
“बहुकलाकुशलः प्रबलो महान् विमलताकलितः सरलोक्तिभाक् ।
शशधरे हि धनुर्धरगे नरो धनकरो न करोति धनव्ययम् ॥”
लग्नजातफलं यथा —
“धनुर्लग्ने समुत्पन्नो नीतिमान् धनवान् सुखी ।
कुलमध्ये प्रधानश्च प्राज्ञः सर्व्वस्य पोषकः ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
धनुःपटः, पुं, (धनुष इव पटो विस्तारो यस्य ।) पियालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
“पियालस्तु खरस्कन्धश्चारो बहुलवल्कलः ।
राजादनस्तापसेष्टः सन्नकद्रुर्धनुःपटः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
धनुःशाखा, स्त्री, (धनुरिव शाखा यस्याः ।) मूर्व्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
धनुःश्रेणी, स्त्री, (धनुषः श्रेणीव ।) मूर्व्वा । महेन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्यायो वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“तेजनी पिलुनी देवा तिक्तवल्ली पृथक्त्वचा ।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्व्वा निर्ह्नवीति च ॥”)
धनुर्गुणा, स्त्री, (धनुषो गुणो यस्याः ।) मूर्व्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मूर्व्वाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
धनुर्द्रुमः, पुं, (धनुषो द्रुमः ।) वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
धनुर्धरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । धनुषो धरः ।) धनुर्धारी । तिरन्दाज इति भाषा । तत्पर्य्यायः । धन्वी २ धनुष्मान् ३ धानुष्कः ४ निषङ्गी ५ अस्त्री ६ तूणी ७ धनुर्भृत् ८ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४२५ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३४ । २७ ।
“प्रयतिष्ये तथा कर्त्तुं यथा नान्यो धनुर्धरः ।
त्वत्समो भविता लोके सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥”
स्वनामख्यातो धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ११७ । ११ ।
“कवची निषङ्गी कुण्डी च कुण्डधारो धनुर्धरः ॥”)
धनुर्धारी [न्] त्रि, (धनुर्धरतीति । धृ + णिनि ।) धनुर्धरः । तस्य लक्षणं यथा —
“शूरश्च बलयुक्तश्च गजाश्वरथकोविदः ।
धनुर्धारी भवेद्राज्ञः सर्व्वक्लेशसहः शुचिः ॥”
इति मत्स्यपुराणे १८९ अः ॥
धनुर्भृत्, पुं, (धनुर्बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् ।) धनुर्धरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३५ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ११ ।
“भवनिमेकरथेन वरूथिना जितवतः किल तस्य धनुर्भृतः ॥”)
धनुर्मध्यं, क्ली, (धनुषो मध्यम् ।) चापमध्यभागः । तत्पर्य्यायः । लस्तकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ८५ ॥
धनुर्माला, स्त्री, (धनुषो माला श्रेणीव ।) मूर्व्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
धनुर्यासः, पुं, (धनुरिव यासः ।) धन्वयासः । दुरालभा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“यासो यवासो दुःस्पर्शो धनुर्यासो दुरालभा ॥”)
धनुर्लता, स्त्री, (धनुषो लतेव ।) सोमवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
धनुर्वृक्षः, पुं, (धनुषो वृक्षः ।) धन्वनवृक्षः । (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“धन्वनः पिच्छिलत्वक् च धनुर्वृक्षश्च धर्म्मणः ॥”)
वंशः । भल्लातकः । अश्वत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥
धनुर्व्वेदः, पुं, (धनूंषि उपलक्षणेन शस्त्रादीनि विद्यन्ते ज्ञायन्तेऽनेनेति । विद + करणे घञ् ।) धनुर्व्विद्याबोधकशास्त्रम् । तत्तु यजुर्व्वेदस्योपवेदः । इति चरणव्यूहः ॥ (यथा मधुसूदनसरस्वतीकृतप्रस्थानभेदे ।
“यजुर्व्वेदस्योपवेदो धनुर्व्वेदः पादचतुष्टयात्मको विश्वामित्रप्रणीतः । तत्र प्रथमो दीक्षापादः । द्वितीयः संग्रहपादः । तृतीयः सिद्धिपादः । चतुर्थः प्रयोगपादः । तत्र प्रथमे पादे धनुर्लक्षणमधिकारिनिरूपणञ्च कृतम् । तत्र धनुःशब्दश्चापे रूढोऽपि चतुर्विधायुधवाचको वर्त्तते । तच्च चतुर्विधम् । मुक्तममुक्तं मुक्तामुक्तं यन्त्रमुक्तञ्च । तत्र मुक्तं चक्रादि । अमुक्तं खड्गादि । मुक्तामुक्तं शल्यावान्तरभेदादि । यन्त्रमुक्तं शरादि । तत्र मुक्तमस्त्रमित्युच्यते । अमुक्तं शस्त्रमित्युच्यते । तदपि ब्राह्मवैष्णवपाशुपतप्राजापत्याग्नेयादिभेदादनेकविधम् । एवं साधिदैवतेषु समन्त्रेषु चतुर्विधायुधेषु येषामधिकारः क्षत्रियकुमाराणां तदनुयायिनाञ्च ते सर्व्वे चतुर्विधाः । पदातिरथगजतुरगारूढाः । एवं दीक्षाभिषेकशाकुनमङ्गलकरणादिकञ्च सर्व्वमपि प्रथमे पादे निरूपितम् । सर्व्वेषामस्त्रशस्त्रविशेषाणामाचार्य्यस्य लक्षणपूर्व्वकं संग्रहणं संग्रहपादे द्वितीये दर्शितम् । गुरुसम्प्रदायसिद्धानां शस्त्रविशेषाणां पुनः पुनरभ्यासो मन्त्रदेवतासिद्धिकरणादिकं तृतीये पादे । एवं देवतार्च्चनाभ्यासादिभिः सिद्धानामस्त्रशस्त्रविशेषाणां प्रयोगश्चतुर्थे पादे निरूपितः ॥”)
धनुष्करः, पुं, (धनुः करोतीति । धनुस् + कृ + “दिवाविभेति ।” ३ । २ । २१ । इति टः ।) धनुः करे यस्य इति अधिकरणबहुब्रीहिसमासो वा । धानुष्कः ॥
धनुष्पटः, पुं, (धनुष इव पटो विस्तारो यस्य ।) पियालवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥
धनुष्मान्, [त्] पुं, (धनुर्विद्यते यस्य । धनुस् + मतुप् ।) धनुर्धरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६९ ॥

(यथा, रघु । ७ । ५६ ।

"रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्
दृप्तः स राजन्यकमेकवीरः ॥")

धनुः, स्त्री, (धन धान्ये शब्दे वा + "कृषिचमितनि धनोति ।" उणा १ । ८२ । इति ऊः ।) धनुः । इति जटाधरः ॥ धान्यसञ्चये धनुषि च पु । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

धनेयक, क्ली, धन्याकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धनेश्वर, पु, (धनानामीश्वरः ।) कुबेरः । इति हेमचन्द्रः । २ । १०४ ॥ (यथा महाभारते । १ । १२८ । ३० ।
"जगृहुः सर्व्वशस्त्राणि स्वानि स्वानि सुरास्तथा । कालदण्डं यमो राजन् । गदाञ्चैव धनेश्वरः ॥"
विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४९ । ६३ ।
'वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥'
मुग्धबोधप्रणेतुर्व्वोपदेवस्य गुरुः । यदुक्तम् ।
"विद्वद्धनेश्वरच्छात्रो भिषक्केशवनन्दनः ।
वोपदेवश्चकारेदं विप्रो वेदपदास्पदम् ॥")

धन्य, पु, (धनाय हितः । धन + यत् ।) अश्वकर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धन्य, त्रि, (धनाय हितः । धन + यत् ।) पुण्यवान् । सुकृती । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥
"स्वनाम्ना पुरुषो धन्यः पितृनाम्ना च मध्यमः ।
अधमो मातृनाम्ना च मातुलनाम्नाधमाधमः ॥"
इति गोपीचन्द्रधृतपद्यम् ॥

धन्यत्वकथनं यथा —

सनत्कुमार उवाच ।

'विस्तीर्णवालुकामध्ये कच्छपः शतयोजनः ।
भीतश्च काम्यतश्चैव दृष्टो दुःखी च शुष्कितः ॥
निःसारितो राघवेण मीनेन च महात्मना ।
धन्योऽसीति मयोक्तश्च नाहं धन्य उवाच सः ॥
क्षीरोदसागरो धन्यो जन्तवो यत्र मद्विधाः ।
भवान् धन्योऽसि क्षीरोद । तेनोक्तो नाहमेव च ॥
धन्या वसुन्धरा देवी यत्रैव सप्त सागराः ।
धन्यासि वसुधेत्युक्ता नाहमेवेत्युवाच सा ॥
धन्योऽनन्तो ममाधारः कथ्यते नागराड्विभुः ।
धन्योऽसीत्युक्तः परमो धन्यो नाहमुवाच सः ॥
धन्यश्च भगवान् ब्रह्मा विधाता जगतामपि ।
धन्योऽसि तत्र धाता च धन्यो नाहमुवाच सः ॥
धन्यो महेश्वरो देवो योगीन्द्राणां गुरोर्गुरुः ।
धन्योऽसीत्युक्तः शम्भुश्च धन्यो नाहमुवाच सः ॥
धन्यो गणेश्वरो देवो देवानां प्रवरः परः ।
देवेषु धन्यो मान्योऽसीत्युक्तो गणपतिर्मया ॥
नाहं धन्यो मुनिश्रेष्ठ । सस्मितश्चेत्युवाच सः ।
धन्या वेदाश्च चत्वारः कर्म्माणि यद्व्यवस्थया ॥
तस्माद्धन्याश्च ते वेदा गच्छ तत्र मनीषिणः ।
वयं धन्याश्च मान्याश्चेत्युक्ता वेदा मया ततः ॥
ऊचुस्ते न वयं धन्या यज्ञस्तथैव साम्प्रतम् ।
वयं व्यवस्थाकर्त्तारो यज्ञोऽपि फलदः स्वयम् ।
तस्माद्धन्यः स एवापि गच्छ गच्छ महामुने ॥
धन्योऽसि यज्ञस्त्वं सोऽसीत्युक्तास्तत्र मया विभो ।
ऊचुस्ते न वयं धन्या धन्यं कर्म्म शुभं मुने ।
शुभकर्म्मासि धन्यं त्वं नाहं धन्यमुवाच तत् ।
श्रीकृष्णः परमात्मा च धन्यो मान्यश्च निश्चितम् ॥
धन्योऽसीति मयोक्तश्च दक्षिणाभिः सहेति च ।
इत्युक्तो भगवताप्यत्र कथितं सर्व्वकारणम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८७ अः ॥
(धनं लब्धा । धन + "धनगणं लब्धा ।" ४ । ४ । ८४ । इति यत् । धनलब्धा ॥ पु धनस्य निमित्तं संयोगो उत्पातो वा । "गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ।" ५ । १ । ३९ । इति यत् ॥)

धन्यव्रत, क्ली, (धन्यं धनजनकं व्रतम् ।) धनजनकव्रतविशेषः । कुबेरः पूर्व्वं शूद्र आसीत् एतद्व्रतं कृत्वा धनपतिरभूत् । इति वराहपुराणम् ॥

धन्या, स्त्री, (धन्य + टाप् ।) आमलकी । इति मेदिनी । ये, ३३ ॥ धन्याकम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८३ ॥ (मनोः कन्या । इयमेव ध्रुवस्य पत्नी । यथा, मत्स्यपुराणे । ४ । ३८ ।
"धन्या नाम मनोः कन्या ध्रुवाच्छिष्टमजीजनत् ॥")

धन्याक, क्ली, (धन्यते भक्षार्थिभिरिति । धन + "पिनाकादयश्च ।" उणा ४।१५। इत्याकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) धनिया इति ख्यातं शस्यम् । तत्पर्य्यायः । छत्रा २ वितुन्नकम् ३ कुस्तुम्बुरु ४ । इत्यमरः । २ । ९ । ३८ ॥ धान्यकम् ५ धन्यम् ६ धनिकम् ७ धनीयकम् ८ कुस्तुम्बुरी ९ धान्याकम् १० तुम्बुरु ११ धन्या १२ तुम्बुरी १३ धनेयकम् १४ । इति भरतधृतकोषान्तरम् ॥ धानकम् १५ धान्यम् १६ धानेयम् १७ धनिका १८ छत्राधान्यम् १९ सुगन्धि २० शाकयोग्यम् २१ सूक्ष्मपत्रम् २२ जनप्रियम् २३ धान्यबीजम् २४ बीजधान्यम् २५ वेधकम् २६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुलटी २७ वेनिका २८ धन्यकम् २९ धाना ३० धानयकम् ३१ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । पित्तज्वरकासतृषाच्छर्द्दिकफनाशित्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्निग्धत्वम् । वृष्यत्वम् । मूत्रलत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । वीर्य्यकारित्वम् । पाचनत्वम् । रोचनत्वम् । ग्राहित्वम् । स्वादुपाकित्वम् । त्रिदोषदाहश्वासार्शःकृमिनाशित्वञ्च ॥
"आर्द्रन्तु तद्गुणं स्वादु विशेषात् पित्तनाशनम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
"शिलायां साधु सम्पिष्टं धान्यकं वस्त्रगालितम् ।
शर्क्करोत्कससम्मिश्रं कर्पूरादिसुसंस्कृतम् ॥
नवीने मृण्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥"
राजनिर्घण्टः ॥

धन्व, [न्] क्ली, (धन्वति गम्यते दुर्गमादिस्थले ऽनेनेति । धन्व गतौ सौत्रो धातुः + कनिन् ।) धनुः । (धन्वति गम्यतेऽत्र इति ।) स्थलम् । इति मेदिनी । ने ७८ ॥ (यथा,—
"चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्ष्यसंविधिः ।
जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥
गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्व्वे ते गुरवः स्मृताः ।
लघुभक्ष्यास्तु लघवो धन्वजा धन्वचारिणः ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अः ॥)

धन्व, क्ली, (धन्वतीति । धन शब्दे + "उक्षादयश्च ।" उणा ४ । ९५ । इति वनप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) धनुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २०२ । ४३ ।
"धनुर्द्धराय देवाय प्रियधन्वाय धन्विने ।
धन्वन्तराय धनुषे धन्वाचार्य्याय ते नमः ॥")

धन्वङ्ग, पु, (धनोर्धनुष इव अङ्गं यस्य ।) धन्वनवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ धामिनी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायगुणाः ।
"धन्वङ्गस्तु धनुर्वृक्षो गोत्रवृक्षः सुतेजनः ।
धन्वङ्गः कफपित्तास्रकासहृत्तुवरो लघुः ।
वृंहणो बलकृद्रूक्षः सन्धिकृद्व्रणरोपणः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
पुस्तकान्तरे धन्वगोऽपि पाठः ॥

धन्वदुर्ग, क्ली (धन्वना निर्जलस्थलेन वेष्टितं दुर्गमम् ।) चतुर्दिक्षु मरुवेष्टितपञ्चयोजनपरिमितमनुत्क्रमस्थलम् । निर्जलदेशः । इति महाभारतम् ॥ (यथा मनुः । ७ । ७० ।
"धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम् ॥")

धन्वन, पु, (धन्वति दृढत्वं गच्छतीति । धन्व गतौ सौत्रधातुः + ल्युः ।) वृक्षविशेषः । इति रत्नमाला ॥ धामनि इति भाषा । (यथा, रामायणे । २ । ९४ । ९ ।
"नान्वप्पं पनसत्रधन्वनशोभिते ॥")
तत्पर्य्यायः । रक्तकुसुमः २ धनुर्वृक्षः ३ महाबलः ४ रजासहः ५ पिच्छिलकः ६ रूक्षस्वादुफलः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । कफनाशित्वम् । नाडीशोधकरत्वम् । ग्राहित्वम् । कण्ठामयशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (फले, क्ली । यथा महाभारते । ३ । १११ । १३ ।
"करूषकाणीङ्गुदधन्वनानि
पिप्पलानां कामकारं कुरुध्वम् ॥")

धन्वन्तरि, पु (धनुः शल्यं तस्यान्तम् ऋच्छतीति । धनुरुपलक्षणत्वात् शल्यादिचिकित्साशास्त्रं तस्य अन्तं ऋच्छतीति । ऋ गतौ + "अच इः ।" उणा ४ । १३८ । इति इः ।) देववैद्यः । स भगवदवतारः । यथा,—
"धन्वन्तरिश्च भगवान् स्वयमेव कीर्त्ति-
र्नाम्ना नृणां पुरुरुजां रुज आशु हन्ति ।
यज्ञे च भागममृतायुरवावरुन्ध
आयुष्यवेदमनुशास्त्यवतीर्य्य लोके ॥
स वै भगवतः साक्षात् विष्णोरंशांशसम्भवः ।
धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्व्वेददृगिज्यभाक् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥
"नारायणांशो भगवान् स्वयं धन्वन्तरिर्महान् ।
पुरा समुद्रमथने समुत्तस्थौ महोदधेः ॥
सर्व्ववेदेषु निष्णातो मन्त्रतन्त्रविशारदः ।
शिष्यो हि वैनतेयस्य शङ्करस्योपशिष्यकः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५१ अध्यायः ॥

नाथश्च। “काशस्य काशिराज तस्य दीर्घतमा पुत्त्रोऽभूत। धन्वन्तरिस्तु दीर्घतमसोऽभूत। न हि सशिद्धकाय्यकारण सकलसम्भातव्वशेषज्ञानवित। भगवता नारायणेन चातीतसम्भूतो तस्मै वरो दत्त। काशिराजगोत्रेऽवतीर्य्य त्वमष्टधा सम्यगायुर्व्वेद करिष्यसि। यज्ञभाक त्व भविष्यसीति। तस्य च धन्वन्तरे पुत्त्र केतुमान केतुमतो भीमरथ। तस्यापि दिवोदास।” इति विष्णुपुराणम्। ४।८।२-५॥ *॥ अस्याथ। सशिद्धकाय्यकारण जरादिरहित दृढेन्द्रिय। सर्व्वादेहेष्वपि इति वा। सकलसम्भातयु सर्व्वष्वपि जन्मसु। अशेषज्ञानवित सर्व्वशास्त्रवित। अतीतसम्भूतौ क्षीराब्धौ जन्मनि। अष्टधा अष्टाङ्गमायुर्व्वेदम तदुक्त लघुवाग्भटे। कायबालग्रहोर्द्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजराविषम। अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संस्थितेति।’ इति तट्टीकाया स्वामी॥ *॥ दिवोदास। इति निकाण्डशेष॥ (धन्वन्तरिप्रादुर्भावो यथा,

‘एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि।

तत्र तेन नरा दृष्टा व्याधिभिभृशपीडिता॥

तान दृष्ट्वा हृदयन्तस्य दयया परिपीडितम्।

दयार्द्रहृदय शक्रो धन्वन्तरिमुवाच ह॥

धन्वन्तरे। सुरश्रेष्ठ। भगवन। किञ्चिदुच्यते।

योग्यो भवसि भूतानामुपकारपरो भव॥

उपकाराय लोकाना का किन्न कृत पुरा।

त्रैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभून्मत्स्यादिरूपवान॥

तस्मात्त्व पृथिवी याहि काशीमध्ये नृपो भव।

प्रतीकाराय रोगाणामायुर्व्वेद प्रकाशय॥

इत्युक्त्वा सुरशार्द्दूल सर्व्वभूतहितप्सया।

समस्तमायुषो वेद धन्वन्तरिमुपादिशत॥

अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राद्धन्वन्तरि पुरा।

आगत्य पृथिवी काश्या जातो बाहुविशस्तान।

नाम्ना तु सोऽभवत ख्यातो दिवोदास इति क्षितौ।

बाल एव विरक्तोऽभूच्चचार सुमहत्तप॥

यत्नेन महता ब्रह्मा त काश्यामकरोन्नृपम्।

ततो धन्वन्तरिर्लोके काशिराजोऽभिधीयते॥

हिताय जगतो स्वीया सहिता विहितामुना।

अथ शिष्यांश्च नाना लोकान सहितान्ताम पाठयत॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) विक्रमादित्यराजस्य नवरत्नान्तर्गतरत्नविशेष। यथा,—

“धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु

वेतालभट्टघटकर्परकालिदासा।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपते सभाया

रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य॥”

इति नवरत्नम्॥

(धनोधनुर्व्वेदस्य अन्तमन्तं गच्छतीति। महादेव। यथा, महाभारते। १३। १७। १०३।

“धन्वन्तरिर्धूमकेतु स्कन्दो वैश्रवणस्तथा॥”)

धन्वन्तरियज्ञा, स्त्री, (धन्वन्तरिया यज्ञा।) कट्फली। इति शब्दचन्द्रिका।

धन्वयवास, पु, (धन्वदेशोद्भवो यवास।) दुरालभा। इत्यमरटीकाया भरत॥ (दुरालभाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम॥)

धन्वयवासक, पु, (धन्वयवास+स्वार्थे कन।) दुरालभा। इति राजनिघण्ट॥

धन्वयास, पु, (धन्वदेशोद्भवो याम यवास।) दुरालभा। इत्यमर। २। ४। ६१॥

धन्वा, [न] पु, (धन्वति जलाभाव गच्छतीति। धन्व+“कनिन युवृषीति।” उणा १। १५६। इति कनिन।) मरुदेश। इत्यमर। २। १। ५॥ (यथा, ऋग्वेदे। ६। ३४। ४।

“जन न धन्वन्नभि स यदाप सत्रा वावृधुर्हव नानि यज्ञै॥”

अन्तरिक्षम्। लक्षणात उदकमपि। यथा, ऋग्वेदे। १। १६८। ५।

“धन्वच्युत इषा न यामनि पुरुप्रैषा अहन्योनैतश॥”

“धन्वच्युतो न धन्वनशब्दोऽन्तरिक्षस्य वचन तेन ततश्च्युतेन लक्ष्यते उदकमावियो मेघा इव।” इति तद्भाष्ये सायन॥)

धन्वी, [न] त्रि, (धनुश्चापोऽस्त्यस्येति। व्रीह्यादित्वात इनि।) धनुर्द्धर। इत्यमर। २। ८। ६९॥ (यथा कुमारे। ३। १।

“कृत्या हरस्यापि पिनाकपाणे

र्धैर्य्यच्युति के मम धन्विनोऽन्ये॥”)

विदग्ध। इति विश्व॥

धन्वी, [न] पु (धन्वमस्त्यस्येति। धन्व+इनि।) दुरालभा। अर्ज्जुनवृक्ष। (अस्य पर्य्यायो यथा —

“धन्वी धनञ्जय पार्थो नदीज ककुभोऽर्ज्जुन।”

इति वैद्यकरत्नमालायाम॥) वकुल। इति राजनिघण्ट॥ पार्थ। इति विश्व॥ (विष्णु। यथा महाभारते। १३। १४९। ८२।

“ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रम क्रम॥”

महादेव। यथा तत्रैव। १३। १७। ४२।

“कमण्डलुधरो धन्वी बाणहस्त कपालवान॥”

तामसमनो पुत्त्रविशेष। यथा, हरिवंशे। ७। २४।

“तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तप।

तामसस्य मनोरेते दश पुत्त्रा महाबला॥”)

धम ध्माने। ध्माने। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा-पर-अक सेट।) धमति। सौत्रधातुरयम्। इति दुर्गादास॥

धम, त्रि, (धमतीति। धम+अच।) अग्निसयोगकर्त्ता। शब्दकर्त्ता। इति धमधातो पचादित्वादच्प्रत्ययेन साध्य॥

धमक, पु, (धमतीति। ध्मा शब्दाग्निसयोगयो + “ध्मो धम च।” उणा २। ३५। इति क्वुन धमादेशश्च।) कर्म्मकार। इत्युणादिकोष॥

धमन, पु, (धम्यते अग्निरनेनेति। धम+करणे ल्युट।) नल। इत्यमर। २। ४। १६२॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—

“नल पोटगल शून्यमध्यश्च धमनस्तथा॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

धमतीति। धम+ल्यु।) भस्त्राध्मापके क्रूरे च त्रि। इति मेदिनी। ने, ७८॥

धमनि स्त्री, (धम्यते इति। धम+“अर्त्तिसृधृधमीति।” उणा २। १०२। इति अनि।) धमनी। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, अथर्व्ववेदे। १। १७। २।

“यास्ते शत धमनयोऽङ्गान्यनु विष्ठिता॥”

प्रह्लादभ्रातुर्ह्रादस्य पत्नी। सा तु वातापेरिल्वलस्य च जननी। यथा भागवते। ६। १८। १५।

“ह्रादस्य धमनिर्भार्य्यासूत वातापिमिल्वलम॥”

धमनिगतिकम्पा। गमर्थो बुद्ध्यर्थ। गम्यते ज्ञायतेऽर्थोऽनया। ज्ञायते वा विद्वद्भि साध्वसाधुविभागेन। यद्वा, ‘धमति इति वधकर्म्म स्वपि पद्यते धमति हन्त्यनया शापाक्रोशादिरूपयेति। वाक। शब्द। इति निघण्ट। १। ११॥ यथा, ऋग्वेदे। २। ११। ८।

“दूरे पारे वाणीं वर्द्धयन्त

इन्द्रेषिता धमनि पप्रथन्नि॥”)

धमनी, स्त्री, (धमनि+वा ङीष।) नाडी। (यथा महाभारते। १२। २१४। १७।

“दश विद्यात धमन्योऽत्र पञ्चेन्द्रियगुणावहा।

याभि सूक्ष्मा प्रतायन्ते धमन्योऽन्या सहस्रश॥”

यथा —

“ओजोवहा शरीरे वा विधम्यन्ते समन्तत।

येनौजसा वर्त्तयन्ति प्रीणिता सर्व्वदेहिन॥

यद्दते सर्व्वभूताना जीवित नावतिष्ठते।

यत्सारमादौ गर्भस्य योऽसौ गर्भरसाद्रस॥

सवर्त्तमान हृदय समाविशति यत पुरा।

यस्य नाशात्तु नाशोऽस्ति धारि यद्धृदयाश्रितम्॥

यच्छरीररस देह प्राणा यत्र प्रतिष्ठिता।

तत्फला विविधा वाता फलन्तीति महाफला॥

ध्मानाद्धमन्य स्रवणात स्रोतासि सरणात सिरा॥”

इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशेऽध्याये॥

“चतुर्व्विंशतिधमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिता। तत्र केचिदाहु सिरा धमनी स्रोतसामविभाग सिराविकारा एव धमन्य स्रोतासि चेति। तत्तु न सम्यक। अन्या एव हि धमन्य स्रोतासि च सिराभ्य कस्माद्व्यञ्जनान्यत्वान्मूलसन्नियमात कर्म्मवैशेष्यादागमाच्च केवलन्तु परस्परसन्निकर्षात सदृशागमकर्म्मत्वात सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्म्मणामप्यविभाग इव कर्म्मसु भवति॥

तासान्तु नाभिप्रभवाणां धमनीनामूर्द्ध्वगा दश दश चाधोगामिन्यश्चतस्रस्तिर्य्यग्गा। ऊर्द्ध्वगा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भितक्षुद्धसितकथितरुदितादीन्विशेषानभिवहन्त्य शरीर धारयन्ति। तास्तु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा

नायन्ते तास्त्रियत। तासान्तु वातपित्तकफ शोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश शब्दरूपरस गन्धानष्टाभिर्गृह्णीते। द्वाभ्या भाषते च द्वाभ्या घोषं करोति द्वाभ्या स्वपिति द्वाभ्या प्रतिबुध्यते द्वे चाश्रुवाहिन्यौ। द्वे स्तन्य स्त्रिया वहत स्तनसश्रिते। ते एव शुक्र नरस्य स्तनाभ्यामभि वहत। तास्त्वेतास्त्रियत सविभागा व्याख्याता एताभिरूर्द्धं नाभेरुदरपार्श्वपृष्ठोर स्कन्धग्रीवा बाहवो धार्यन्ते याप्यन्ते च॥"

"अधोगमास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तवादीन्यधो वहन्ति। तासु पित्ताशयमभिप्रतिपन्नास्तत्रस्थ मेवान्नपानरस विपक्कमौष्ण्यादिविवेचयन्त्योऽभि वहन्त्य शरीर तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोर्द्ध गताना तिर्य्यग्गताना रसस्थानञ्चाभिपूरयन्ति मूत्रपुरीष स्वेदाश्च विरेचयन्त्यामपक्वाशयान्तरे च त्रिधा जायन्ते तास्त्रियत। तासान्तु वातपित्तकफ शोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश द्वे अन्न वाहिन्यावन्त्राश्रिते तोयवहे द्वे मूत्रवस्तिमभि प्रपन्ने मूत्रवहे द्वे शुक्रवहे द्वे शुक्रप्रादुर्भावाय द्वे विसर्गाय ते एव रक्तमभिवहतो नारीणा मार्त्तवसञ्ज्ञम। द्वे वर्च्चो निरसन्यौ स्थूलान्त्रप्रति बद्धे। अष्टावन्यास्तिर्य्यग्गाना धमनीना स्वेदमर्प यन्ति। तास्त्वेतास्त्रियत स विभागा व्याख्याता एताभिरधोनाभे पक्वाशयकटीमूत्रपुरीषगुद वस्तिमेढ्रसक्थीनि धार्य्यन्ते याप्यन्ते च॥"

"तिर्य्यग्गानान्तु चतसृणा धमनीनामेकैका शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तर विभज्यन्ते तास्त्वसङ्ख्येया स्ताभिरिद शरीर गवाक्षित विबद्धमाततञ्च। तासा मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि यै स्वेद मभिवहन्ति रसञ्चापि सन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहालेपनवीर्य्याण्यन्त शरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्कानि तैरेव स्पर्शसुखमसुख वा गृह्णाति। तास्त्वेतास्चतस्रो धमन्य सर्व्वाङ्गगता सविभागा व्याख्याता॥"

इति सुश्रुते शारीरस्थाने नवमेऽध्याये॥*॥) हट्टविलासिनी। इत्यमर॥ हरिद्रा। ग्रीवा। इति हेमचन्द्र।३।२६५॥ पृश्निपर्णी। इति राजनिर्घण्ट॥ नलिका। इति भावप्रकाश॥

धम्मिल्ल पु (धमतीति। धम+विच। मिल तीति। मिल+क। पृषोदरादित्वात् साधु। तत कर्म्मधारय।) सयता कचा। इत्य मर।२।६।९७॥ खोपा इति भाषा॥ कुसुम गर्भो मौक्तिकपद्मरागलतिकादिना बद्धि सयतो बद्ध केशकलाप। इति भरत॥ (यथा, गीत गोविन्दे।२।२९।

"सान्द्रानन्दपुरन्दरादिदिविषद्वृन्दैरमन्दादरा-
दानम्रैर्मुकुटेन्द्रनीलमणिभि सन्दर्शितेन्दीवरम्।"?

"चाकूतस्मितमाकुलाकुलगलद्धम्मिल्लमुल्लासित-
भ्रूवल्लीकमलीकदर्शितभुजामूलार्द्धदृष्टस्तनम्॥")

धर पु, (धरति पृथिवीमिति। धृ+अच।) पर्व्वत। (यथा, माघे।४।१८।

"उतक धर दनुमवेक्ष्य शौरिम
उतकन्धरदारुक इत्युवाच॥")

कार्पासतूलक। कूर्म्मराज। वसुभेद। इति मेदिनी। रे, ८८॥ (यथा, हरिवशे।३।३६।

"आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलानलौ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभि स्मृता॥"

महादेव। यथा, महाभारते।१३।१७।१३।

"धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धर॥"

विष्णु। श्रीकृष्ण। यथा, तत्रैव।१३।१४९।३३।

"सर्व्वशोकमयो नित्य शास्ता धाता धरो ध्रुव॥"

धारके, त्रि॥ यथा, काकपक्षधर॥)

धरण, क्ली (धरतीति। धृ+ल्यु।) मानभेद। स तु चतुर्विशतिरक्तिकारूप। इति लीलावती॥ पलन्दशमाश। इति वैद्यकम॥ ("अथ मध्यमनिष्पावा वा एकोनविशतिधरणम॥"

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थान ३१ अ॥

धृ+ल्युट।) धारणम। इति मेदिनी। णे ५८॥ (यथा कुमारे।१।१७।

"यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य
सार धरित्रीधरणक्षमञ्च॥")

धरण पु, (धृ+ल्यु।) अद्रिपति। लोक। स्तन। धान्यम। दिवाकर। इति हेमचन्द्र॥ सेतु। इति त्रिकाण्डशेष॥ (वैद्यकमानविशेष। यथा पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम।

"माषैश्चतुर्भि शाण स्याद्धरण स निगद्यते॥")

धरणि, स्त्री (धरति जीवादीनिति। धृ+'अत्ति धृधमीति।" उणा २।१०३। इति अनि।) पृथिवी। इत्यमर।२।१।२॥ (यथा, महाभारते।१२।३४२।४।

"ज्योतिर्धरणिवायुरहितेन्ते जलैकार्णवे लोके॥")

धरणिधर, पु, (धरतीति। धृ+अच। धरण्या धर।) विष्णु। इति हलायुध॥ (कच्छप। पर्व्वत। शेष। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थ॥)

धरणी स्त्री, (धरणि+वा ङीष।) पृथिवी। इति मेदिनी। णे, ५४॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १।९।१४१।

"यदा तु भार्गवो रामस्तदाभूद्धरणीत्वियम॥")

शाल्मलिवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका॥ नाडी। कन्दविशेष। तत्पर्य्याय। धारणीया २ धीर मन्त्री ३ सुकन्दक ४ कन्दालु ५ वनकन्द ६ कन्दाढ्य ७ दण्डकन्दक ८। अस्या गुणा। मधुरत्वम्। कफपित्तामयरक्तदोषकुष्ठकण्डूति नाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥

धरणीकन्द, पु, (धरणी एव कन्द।) धरणी नामकमूलविशेष। इति राजनिर्घण्ट॥

धरणीकीलक, पु, (धरण्या पृथिव्या कीलक इव।) पर्व्वत। इति शब्दरत्नावली॥

धरणीधर, पु, (धरण्या धर।) विष्णु। इति हेमचन्द्र।२।१३१॥ (यथा, महाभारते। १३।१४९।३८।

"अह सवर्त्तको वह्निरनिलो धरणीधर॥")

कच्छप। इति राजनिर्घण्ट॥ पर्व्वत। यथा, "यो जातो धरणीधरेन्द्रतनयागाधाङ्घ्रिपाथोरुहा-सक्त।" इत्यादि गोपीनाथतर्कीचार्य्य॥ (पृथिवी धारके, त्रि। यथा, हरिवशे।५३।६८।

"देवानचोदयद् ब्रह्मा निग्रहार्थे सुरद्विषाम।
नरश्चैव पुराणर्षि शेषश्च धरणीधरम॥")

धरणीपूर, पु, (धरणी पूरयति प्लावयतीति। पूर+अण।) समुद्र। इति शब्दरत्नावली॥

धरणीप्लव पु (प्लु+भावे अप। धरण्या पृथिव्या प्लव प्लावो यस्मात।) समुद्र। इति त्रिकाण्डशेष॥

धरणीश्वर पु, (धरण्या ईश्वर।) शिव। इति शब्दरत्नावली॥

धरणीसुता, स्त्री, (धरण्या सुता।) सीता। इति हेमचन्द्र।३।३६७॥ (एतदुत्पत्तिकथा यथा कालिकापुराणे ३७ अध्याये।

"नारदस्योपदेशेन यज्ञभूमि ततो नृप।
हलेन दारयामास यज्ञवाटार्थमात्स्वयम॥
तद्भूमिजातसीताया शुभा कन्या समुत्थिताम।
लेभे राजा मुदा युक्त सर्व्वलक्षणसयुताम॥
तस्यान्तु जातमात्राया पृथिवी ताञ्च स्वयम।
जगाद वचनञ्चेद गौतम नारद नृपम॥

पृथिव्युवाच।

एषा सुता मया दत्ता तव राजन। मनोहरा।
एना गृहाण सुभगा कुलद्वयशुभावहाम॥")

धरा, स्त्री, (धरति जीवानिति। धृ+अच। यद्वा, ध्रियते शेषेण इति। धृ+अप। टाप।) पृथिवी। इत्यमर।२।१।२॥ (यथा, देवी भागवते।३।१३।८।

"धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारयोगत॥")

गर्भाशय। मेद। इति मेदिनी। रे ४९॥ नाडी। इति राजनिर्घण्ट॥ महादानविशेष। तद्यथा,—

"अथात सप्रवक्ष्यामि धरादानमनुत्तमम।
पापक्षयकर नृणाममङ्गल्यविनाशनम॥
कारयेत पृथिवी हैमी जम्बुद्वीपानुकारिणीम
मर्य्यादापर्व्वतवती मध्ये मेरुसमन्विताम॥
लोकपालाष्टकोपेता नववर्षसमन्विताम।
नदीनदशतोपेता सप्तसागरवेष्टिताम॥
महारत्नसमाकीर्णा वसुरुद्रार्कसयुताम।
हेम्न पलसहस्रेण तदर्द्धेनाथ शक्तित।
शतत्रयेण वा कुर्य्यात द्विशतेन शतेन वा।
कुर्य्यात पञ्चपलादूर्द्ध शक्त्याऽपि विचक्षण॥
तुलापुरुषवत कुर्य्याल्लोकपालाह्वन बुध।
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम॥
वेद्या कृष्णाजिन कृत्वा तिलानामुपरि विन्यसेत।
तथाष्टादशधान्यानि रसाश्च लवणादय॥
तथाष्टौ पूर्णकलसान् समन्तात परिकल्पयेत।
वितानकञ्च कौशेय फलानि विविधानि च॥
तथाशुकानि रम्याणि श्रीखण्डशकलानि च।
इत्येव रचयित्वा तामधिवासनपूर्व्वकम॥
शुक्लमाल्याम्बरधर शुक्लाभरणभूषित।
प्रदक्षिणा तत कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलि॥
पुण्य कालमथासाद्य मन्त्रानेताबुदीरयेत।
नमस्ते सर्व्वदेवाना त्वमेव भवन यत॥
धात्री च सर्व्वभूतानामत पाहि वसुन्धरे।

वसून् धारयसे यस्माद्वसुधातीव निर्म्मला ॥
वसुन्धरा ततो जाता तस्मात् पाहि भवार्णवात् ।
चतुर्मुखोऽपि नागच्छेत्तस्मादृच्य तवाचले ॥
अनन्तायै नमस्तस्मात् पाहि संसारकर्द्दमात् ।
त्वमेव लक्ष्मीर्गोविन्दे शिवे गौरीति संस्थिता ॥
गायत्री ब्रह्मणः पार्श्वे ज्योत्स्ना चन्द्रे रवौ प्रभा ।
बुद्धिर्वृहस्पतौ ख्याता मेधा मुनिषु संस्थिता ॥
विश्वं व्याप्य स्थिता यस्मात्ततो विश्वम्भरा स्थिता ।
धृतिः क्षमा स्थिरा धात्री गौः पृथ्वी वसुमती रसा ॥
एताभिर्मूर्त्तिभिः पाहि देवि ! संसारकर्द्दमात् ।
एवमुच्चार्य्य तां देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
धर्म्मार्द्धं वा चतुर्भागं गुरवे प्रतिपादयेत् ।
शेषञ्चैवाथ ऋत्विग्भ्यः प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्देवीं धरां बुधः ।
पुण्यकाले तु सम्प्राप्ते स पदं याति वैष्णवम् ॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
नारायणपुरं गत्वा कल्पत्रयमथो वसेत् ॥
पितृपुत्रप्रपौत्रांश्च तारयेदेकविंशतिम् ॥
इति पठति य इत्थं यः शृणोतीह नित्यं
मतिमनुपविमानं संस्कृतं समन्तात् ।
त्रिदशमरभिसारैः सम्प्रार्थ्यमानः
पुरममरसहस्रैः सेवितं चन्द्रमौलेः ॥"
इति मत्स्यपुराणे २५८ अः ॥

धराकदम्ब, पुं, (धराया वर्षाकाले जातः कदम्बः ।) धाराकदम्बवृक्षः । इति हारावली । ७७ ॥

धरात्मजः, पुं, (धराया आत्मजः ।) मङ्गलग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नरकासुरः । इति कालिकापुराणे ३७ अध्यायः ॥ स्त्रियां टाप् । सीता ॥)

धराधरः, पुं, (धराया धरो धारकः ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ९३ ।
'सुमेधा मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ॥"
'अनन्तरूपेण शेषरूपेण धरां धरतीति धरा-धरः ।' इति शाङ्करभाष्यम् ॥) पर्व्वतः । इति मेदिनी । रे, २९८ ॥ (यथा, हरिवंशे । २४ । २१ ।
"चराचरा च वसुधा शैलाश्च धराधराः ॥"
धराया उद्धारकर्त्तरि, त्रि । यथा भागवते । ४ । १७ । ३५ ।
"स वीरमूर्त्तिः समभूद्धराधरो
यो मां पयस्युग्रशरो जिघांससि ॥")

धरामर, पुं, (धरायाः पृथिव्या अमरो देवः ।) ब्राह्मणः । यथा —
"येन श्रुतं भागवतं पुराणं
नाराधितो यैः पुरुषः पुराणः ।
मुखे हुतं यैर्न धरामराणां
तेषां वृथा जन्म नराधमानाम् ॥"
इति पौराणिकाः ॥

धरित्री, स्त्री, (धरति जीवजातमिति ध्रियते शेषेण वा । धृ + "अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ।" उणा ४।१७२। इति इत्रः । गौरादित्वात् ङीष् ।) पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥ (यथा, रघुः । १४ । ५४ ।
"स्वमूर्त्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं
लतेव सीता सहसा जगाम ॥")

धरिमा, [न्] पुं, (ध्रियते दृश्यते अनेनेति । धृ + "हृभृधृसृस्तृशृभ्य इमनिच् ।" उणा ४।१४७। इति इमनिच् ।) रूपम् । इत्युणादिकोषः ॥ तुला । यथा, मनुः । ८ । ३२१ ।
'तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ॥"

धरुण, पुं, (धरतीति । धृ + बाहुलकात् उनन् । "धृञ् धारणे । हेतुमति च इति णिच् । धारे-र्णिलुक् क्युनप्रत्ययः । धारयति जगत् ।" इति देवराजयज्वा । १ । १२ । २४ ।) ब्रह्मा । स्वर्गः । नीरम् । (निघण्टुमते, क्ली । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५ । ६ ।
"पथो विसर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥")
सम्मानम् । इति मेदिनी । णे ५५ ॥ (अग्निः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ८ । ५१ ।
"उपहूजनधरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन् ॥'
धारके त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १११ । ४ ।
"दाधार यो धरुणं सत्यताता ॥"
"सत्ये द्युलोके धरुणं धारकं बलं दाधार अधार-यत् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

धर्त्तव्य, त्रि, धृधातोः कर्म्मणि तव्यप्रत्ययेन साध्यम् । धारणीयम् । स्थाप्यम् । पतनीयम् । भावे क्ली ॥

धर्त्र, क्ली, (धरति ध्रियते वा । धृ + "गुधृवीपचीति ।" उणा ४ । १६६ । इति त्र ।) गृहम् । इत्युणादिकोषः ॥ क्रतुः । धर्म्मः । इति संक्षिप्त-सारोणादिवृत्तिः ॥ (धारक, त्रि । यथा वाज-सनेयसंहितायाम् । १ । १८ ।
"धर्त्रमसि दिवं दृंह ब्रह्मवनि वधाय ।"
"हे कपाल ! त्वं धर्त्रं धारकमसि ।" इति वेद-दीपः ॥)

धर्म्म, पुं क्ली (धरति लोकान् ध्रियते पुण्यात्मभि-रिति वा । धृ + "अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षीति ।" उणा १ । १३९ । इति मन् ।) शुभादृष्टम् । (यथा, हितोपदेशे । १ । ५९ ।
"एक एव सुहृद्धर्म्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं सर्व्वमन्यत्तु गच्छति ॥")
तत्पर्य्यायः । पुण्यम् २ श्रेयः ३ सुकृतम् ४ वृषः ५ । इत्यमरः । १ । ४ । २४ ॥ न्यायः । स्वभावः । आचारः । उपमा । क्रतुः । (यथा, महाभारते । १४ । ८८ । २१ ।
"कृत्वा प्रवर्ग्यं धर्म्माख्यं यथावत् द्विजसत्तमाः ।
चक्रुस्ते विधिवद्राजंस्तथैवाभिषवं द्विजाः ॥")
अहिंसा । उपनिषत् । इति मेदिनी । मे, १६ । दानादिके, क्ली । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, योगसारे ।
"प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
स्मरणञ्चैव योगेऽस्मिन् पञ्च धर्म्माः प्रकी-
र्त्तिताः ॥")

धर्म्म, पुं, (धृ + मन् ।) धनुः । यमः । सोमपः । इति मेदिनी । मे, १६ ॥ सत्सङ्गः । अर्हन् । इति हेमचन्द्रः । ६ । १५ ॥ देवताविशेषः । स ब्रह्मणो दक्षिणस्तनाज्जातः । (यथा, मत्स्यपुराणे । ३ । १० ।
"अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः प्रजापतिरजायत ।
धर्म्मस्तनान्तादभवत् हृदयात् कुसुमायुधः ॥")
तस्य भार्य्या दक्षस्य त्रयोदशकन्याः । तस्य चतुर्द्दशापत्यानि यथा । पत्न्याः श्रद्धायाः सत्यम् १ मैत्र्याः प्रसादः २ दयाया अभयम् ३ शान्त्याः सुखम् ४ तुष्ट्याः मुत् ५ पुष्ट्याः गर्व्वः ६ क्रियायाः योगः ७ उन्नतौ दर्पः ८ बुद्ध्या अर्थः ९ मेधायाः स्मृतिः १० मूर्त्त्याः नरनारायणौ ११ । १२ तितिक्षायाः क्षेमः १३ ह्रीसञ्ज्ञायाः प्रश्रयः १४ । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अपि च ।
'श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा तथा क्रिया ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयोदशी ।
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्म्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥'
विष्णुपुराणमते सिद्धिस्थाने ऋद्धिरन्यत् तुल्यम् ॥ तासामपत्यानि यथा —
"श्रद्धा कामञ्च श्रीर्दर्पं नियमं धृतिरात्मजम् ।
सन्तोषञ्च तथा तुष्टिर्लोभं पुष्टिरसूयत ॥
मेधा श्रुतं क्रिया दण्डं नयं विनयमेव च ।
बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुरात्मजम् ॥
व्यवसायं प्रजज्ञे वै क्षेमं शान्तिरसूयत ।
सुखं सिद्धिर्यशः कीर्त्तिरित्येते धर्म्मसूनवः ॥
कामो नन्दी सुतं हर्षं धर्म्मपौत्रमसूयत ॥" * ॥
अधर्म्मवंशो यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
"हिंसा भार्य्या त्वधर्म्मस्य तस्यां जज्ञे तथानृतम् ।
कन्या च निकृतिस्ताभ्यां सुतौ द्वौ नरकं भयम् ॥
माया च वेदना चैव मिथुनं त्विदमेतयोः ।
भयाज्जज्ञेऽथ वै माया मृत्युं भूतापहारिणम् ॥
वेदना स्वसुतञ्चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात् ।
मृत्योर्व्याधिजराशोकतृष्णाः क्रोधश्च जज्ञिरे ॥
दुःखोत्तराः स्मृता ह्येते सर्व्वे चाधर्म्मलक्षणाः ।
नैषां भार्य्यास्ति पुत्त्रो वा सर्व्वे ते ह्यूर्द्ध्वरेतसः ॥"
धर्म्मोत्पत्तिर्यथा, वराहपुराणे ।
"अथोत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि धर्म्मस्य महतो नृप ! ।
माहात्म्यञ्च तिथिञ्चैव तन्निबोध नराधिप ! ।
सर्व्वं ब्रह्माव्ययं शुद्धपरादपरसंज्ञितम् ।
स सिसृक्षुः प्रजाश्चादौ पालनञ्च व्यचिन्तयत् ॥
तस्य चिन्तयतश्चाङ्गाद्दक्षिणाच्छ्वेतकुण्डली ।
प्रादुर्बभूव पुरुषः श्वेतमाल्यानुलेपनः ।
तं दृष्ट्वोवाच भगवांश्चतुष्पात् स्यात् कृते युगे ।
त्रेतायां त्रिपदश्चासौ द्विपदो द्वापरेऽभवत् ॥
कलावेकेन पादेन प्रजाः पालयते प्रभुः ।
षड्गेहो ब्राह्मणानां स त्रिधा क्षत्त्रे व्यवस्थितः ॥
द्विधा विश्येकधा शूद्रे स्थितः सर्व्वगतः प्रभुः ।
गुणद्रव्यक्रियाजातिचतुष्पात् प्रकीर्त्तितः ॥
त्रिशृङ्गोऽसौ स्मृतो वेदे सप्तहितपदक्रमः ।
तथा चाद्यन्त ओङ्कारद्विशिराः सप्तहस्तवान् ॥
उदात्तादित्रिभिर्बद्ध एव धर्म्मो व्यवस्थितः ॥
ब्रह्मोवाच ।
अद्यप्रभृति ते धर्म्म ! तिथिरस्तु त्रयोदशी ॥
यस्यामुपोष्य पुरुषो भवन्तं समुपार्च्चयेत् ।
त्यक्त्वा पापसमाचारं वसात्युत्पद्यति मानवः ॥"
तस्य पुत्त्रा यथा, वामनपुराणे ।

'धर्म्मस्य भार्य्या हिंसाख्या तस्यां पुत्त्रचतुष्टयम् ।
... मुनिशार्द्दूल । योगशास्त्रविचारकम् ॥
... सनत्कुमारोऽभूद्द्वितीयश्च सनातन ।
तृतीय सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दन ॥
... कपिल वोढ़ुमासुरिम् ।
... पञ्चशिख श्रेष्ठ योगयुक्त तपोनिधिम् ॥
ज्ञानयोग न ते दद्युर्ज्येष्ठायाप्यपि कनीयसाम् ॥"
(चतुर्द्दशद्वापरे वेदव्यासनाम्न्यमेव व्यास आसीत् । यथा देवीभागवते । १ । ३ । २६ ।
"चतुर्द्दशे ... धर्म्मश्चापि चतुर्द्दशे ॥"
यथा च ब्रह्माण्डे । २७ अध्याये ।
'धर्म्मो नारायणो नाम व्यासस्तु भविता यदा ।
तदाप्यहं भविष्यामि भविष्यामि महामुने ॥
बालखिल्याश्रमे पुण्ये पर्व्वते शतमान्ने ।
तत्रापि मम ते पुत्त्रा भविष्यन्ति तपोधना ॥
सुधामा काश्यपश्चैव वसिष्ठो विरजास्तथा ।
मम योगबलोपेता विमला ह्यूर्द्ध्वरेतस ॥
प्राप्य माहेश्वर तेजो रुद्रलोकाय संस्थिता ॥"
क्वचित् युगस्य वैपरीत्यकथनन्तु कल्पभेदादविरुद्धमित्यधिगन्तव्यम् ।) धर्म्मलक्षणं यथा,—
"पात्रे दानं मतिः कृष्णे मातापित्रोश्च पूजनम् ।
श्रद्धा बलिर्गवां ग्रासं षड्विधं धर्म्मलक्षणम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
धर्म्माङ्गानि यथा, पाद्मभूमिखण्डे ।
"ब्रह्मचर्य्येण सत्येन तपसा च प्रवर्त्तते ।
दानेन नियमेनापि क्षमाशौचेन वल्लभ ॥
अहिंसया सुशान्त्या च अस्तेयेनापि वर्त्तते ।
एतैर्दशभिरङ्गैस्तु धर्म्ममेव प्रसूचयेत् ॥"
धर्म्ममूलं यथा, मत्स्यपुराणे ।
'अद्रोहश्चाप्यलोभश्च दमो भूतदयातप ।
ब्रह्मचर्य्य तत सत्यमनुक्रोश क्षमा धृति ।
सनातनस्य धर्म्मस्य मूलमेतद्दुरासदम् ॥"
कलिदशसहस्रवर्षान्ते धर्म्मादयो हरे पद गमिष्यन्ति । यथा,—
"शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कलेर्दशसहस्रान्ते ययौ त्यक्त्वा हरे पदम् ॥
सत्त्वञ्च धर्म्म सत्यञ्च वेदाश्च ग्रामदेवता ।
व्रत तपश्चानशनं ययुस्ते चाहमेव च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
धर्म्माधारस्थानानि यथा,—
'यत्र स्थानं तवाधारो वदामि श्रूयतां विभो ।
वैष्णवेषु च सर्व्वेषु यतिषु ब्रह्मचारिषु ॥
पतिव्रतासु प्राज्ञेषु वानप्रस्थेषु भिक्षुषु ।
नृपेषु धर्म्मशीलेषु सतसु सद्वैश्यजातिषु ॥
द्विजसेविषु शूद्रेषु सतसर्व्वाश्रितेषु च ।
एषु त्वमन्त पूर्णो धर्म्मराज । विराजसे ॥
युगे युगे तवाधारा एते पुण्यतमा जना ॥"
अपि च ।
"अश्वत्थवटविल्वेषु तुलसीचन्दनेषु च ।
देवार्च्चेषु च पुण्येषु विद्यमानोऽसि शाखिषु ॥
देवालयेषु तीर्थेषु सता शश्वद्‌दृशैष्वपि च ।
वेदवेदाङ्गश्रवणजनेषु च सभासु च ॥
श्रीकृष्णगुणनामोक्तस्तुतिगीतस्थलेषु च ।
व्रतपूजातपोन्यायधर्म्मसाक्षिस्थलेषु च ॥
दीक्षापरीक्षाशपथगोष्ठगोष्ठ्यदभूमिषु ।
गवां गृहेषु गोष्ठेषु विद्यमानो हि पश्यसि ॥
कृशता ते न भविता धर्म्मेतेषु स्थलेषु च ॥
धर्म्मागम्यस्थानानि यथा —
"एतदन्येषु कृशता यदगम्यश्च तत शृणु ।
पुंश्चलीषु तद्गृहेषु गृहेषु नरघातिनाम् ॥
नरघातिषु नीचेषु मूर्खेषु च खलेषु च ।
देवतागुरुविप्रेषु पाल्यानां धनहारिषु ॥
असन्तरेषु धूर्त्तेषु चौरेषु रतिभूमिषु ।
दुरोदरसुरापानकलहानां स्थलेषु च ॥
शालग्रामसाधुतीर्थपुराणरहितेषु च ।
दस्युयस्तेषु देवेषु तालच्छायासु गर्भिषु ॥
असिजीविमसीजीविदेवलग्रामयाजिषु ।
वृषवाहमृतधूकारजीवहिंसोपजीविषु ॥
भर्त्तृनिन्दितनारीषु स्त्रीजितेषु च पुंसु च ।
दीक्षासन्ध्याविष्णुभक्तिविहीनेषु द्विजेषु च ॥
स्वाङ्गकन्याविक्रयिषु स्वयोषिद्विक्रयिष्वथ ।
शालग्रामसुरन्यस्यभूमिविक्रयिषु प्रभो ॥
मित्रद्रोहिकृतघ्नेषु सत्यविश्वासघातिषु ।
शरणागतहीनेषु आश्रितघ्नेषु तेषु च ॥
शश्वन्मिथ्योक्तिशीलेषु तथा सीमापहारिषु ।
कामात्क्रोधात्तथा लोभान्मिथ्यासाक्षिप्रवादिषु ॥
पुण्यकर्म्मविहीनेषु पुण्यकर्म्मविरोधिषु ।
स्थानमेतेषु निन्द्येषु नाधिकारस्तव प्रभो ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४२ अध्याय ॥
दशादीनि धर्म्मा यथा —
सुकेशिरुवाच ।
"किंलक्षणो भवद्धर्म्म किमाचरणसत्क्रिय ।
यमाश्रित्य न सीदन्ति देवाद्यास्तु तदुच्यताम् ॥
ऋषय ऊचु ।
देवानां परमो धर्म्म सदा यज्ञादिका क्रिया ।
स्वाध्यायवेदवेत्तृत्व विष्णुपूजारति स्मृता ॥
दैत्यानां बाहुशालित्व मात्सर्य्य युद्धसत्क्रिया ।
विन्दनं नीतिशास्त्राणां हरभक्तिरुदाहृता ॥
सिद्धानामुदितो धर्म्मो योगयुक्तिरनुत्तमा ।
स्वाध्याय ब्रह्मविज्ञानं भक्तिर्द्वाभ्यामपि स्थिरा ॥
उत्कृष्टोपासन ज्ञेय नृत्यवाद्येषु वादिता ।
सरस्वत्यां स्थिरा भक्तिर्गान्धर्व्वो धर्म्म उच्यते ॥
विद्याधरत्वमतुल विज्ञान पौरुषे मति ।
विद्याधराणां धर्म्मोऽयं भवान्यां भक्तिरेव च ॥
गान्धर्व्वविद्यावेदित्व भक्ति सूर्य्ये तथा स्थिरा ।
कौशल्यं सर्व्वशिल्पेषु धर्म्म किम्पुरुष स्मृत ॥
ब्रह्मचर्य्यममानित्व योगाभ्यासरतिर्दृढा ।
सर्व्वत्र कामचारित्व धर्म्मोऽयं पैतृक स्मृत ॥
ब्रह्मचर्य्यं यताशित्व जप्यज्ञानश्च राक्षस ।
नियमो धर्म्मवेदित्वमार्षे धर्म्म प्रचक्षते ॥
स्वाध्याय ब्रह्मचर्य्यञ्च दानं यजनमेव च ।
अकार्पण्यमनायासं दयाहिंसाक्षमादय ॥
जितेन्द्रियत्वं शौचञ्च माङ्गल्यं भक्तिरच्युते ।
शङ्करे भास्करे देव्यां धर्म्मोऽयं मानवः स्मृत ॥
धनाधिपत्य भोगानि स्वाध्याय शङ्करार्च्चनम् ।
अहङ्कारमशौचञ्च धर्म्मोऽयं गुह्यकेष्विति ॥
परदाराभिमर्षित्व परार्थेऽपि च लोलुपा ।
स्वाध्यायस्त्र्यम्बके भक्तिर्धर्म्मोऽयं राक्षस स्मृत ॥
अविवेकतथाज्ञानं शौचहानिरसत्यता ।
पिशाचानामयं धर्म्म सदा चामिषगृध्नता ॥
योनयस्तु द्वादशैता सह धर्म्माश्च राक्षस ।
ब्रह्मणा कथिता पुण्या द्वादशैव गतिप्रदा ॥"
इति वामनपुराणे ११ अध्याय ॥
धर्म्माधर्म्मलक्षणम् । यथा,—
"अहिंसालक्षणो धर्म्मो हिंसा चाधर्म्मलक्षणा ॥"
इति महाभारतम् ॥
"वेदप्रणिहितो धर्म्मो ह्यधर्म्मस्तद्विपर्य्यय ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥
"विहितक्रियया साध्यो धर्म्म पुंसां गुणो मत ।
प्रतिषिद्धक्रियासाध्य स गुणोऽधर्म्म उच्यते ॥"
इति भाषापरिच्छेदे ।
(इन्द्रप्रस्थस्थपुरविशेष । यथा भागवते । १ । १४ ।
"इन्द्रप्रस्थं नरपतिं वभु सतुरहस्थात्मवस्त्र ।
... धर्म्मस्ततो ... ॥")
धर्म्मकर्म्म [न] क्ली, (धर्म्माय धर्म्मस्य वा कर्म्म कार्य्यम् ।) धर्म्मकार्य्यम् । शुभादृष्टप्रतिपादक क्रिया । यथा —
"वेदप्रणिहित धर्म्मकर्म्म तन्मङ्गल परम ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
धर्म्मकाय पु (धर्म्माय कायो देहो यस्य ।) बुद्ध । इति त्रिकाण्डशेष ॥
धर्म्मकील पु, (धर्म्मस्य कील इव ।) शासनम् । राजशासनम् । इति पुरुषोत्तम त्रिकाण्डशेष ॥
धर्म्मकीलक, पु, (धर्म्मकील + स्वार्थे कन् ।) ब्रह्मशासनम् । इति पुरुषोत्तम शब्दरत्नावली ॥
धर्म्मकेतु, पु (अहिंसारूपो धर्म्म केतुरिव यस्य ।) बुद्ध । इति शब्दरत्नावली ॥
धर्म्मक्षेत्र, क्ली, (धर्म्मस्य क्षेत्रम् ।) कुरुक्षेत्रम् । यथा,—
"तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तर रामहृदानाञ्च मचक्रुकस्य च ।
एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते ॥"
"ब्रह्मवर्त्ते कुरुक्षेत्रे पञ्चरामहृदान्तरे ।
धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे द्वादशयोजनावधौ ॥"
इति हेमचन्द्र ॥
अपि च ।
इति भारतयायी ॥
धर्म्माधारे, त्रि ॥
धर्म्मघट, पु, (धर्म्माय घट सुगन्धोदकपरिपूर्ण कलस ।) सौरवैशाखे प्रत्यहदातव्यसुगन्धोदकपूरितकलस । यथा, काशीखण्डे १२ अध्याये ।
"दद्याद्धर्म्मघटांश्चापि सुगन्धोदकपूरितान् ॥"
तद्विधिर्यथा । अथ धर्म्मघटव्रतम् ।
तत्र प्रथमं स्वस्तिवाचनं कृत्वा ओं अद्य सौमे इति पठित्वा सङ्कल्पं कुर्य्यात् । यथा,—

अद्येत्यादि वैशाखे मासि अमुकपक्षे अमुकतिथौ महाविषुवसङ्क्रान्त्या अमुकगोत्रा श्री अमुकी देवी यमालयगमननिवारणपूर्ब्बकश्री विष्णुप्रीतिकामा अद्यारभ्य वर्षचतुष्टय यावत प्रतिवर्षीयमेषस्थरवौ प्रत्यह गणपत्यादिनाना देवतापूजापूर्ब्बक-श्रीविष्णुपूजा-सभोज्यघटदान-कथाश्रवण ब्राह्मणभोजनरूपधर्म्मघटव्रतमह करिष्ये ॥ * ॥ वारान्तरे अद्येत्यादि महाविषुवसङ्क्रान्त्या मतसकल्पितधर्म्मघटव्रतकर्म्मणि यथाविधिकगणपत्यादिनानादेवतापूजापूर्ब्बक श्री विष्णुपूजासभोज्यघटदानकथाश्रवणमह करिष्ये। इति सङ्कल्प्य ततस्तक्त पाठयेन। ततो ब्राह्मण प्रतिनिधीभूत सामान्यार्घ्यासनशुद्धिभूतशुद्ध्या दि विधाय शालग्रामादौ घटे वा गणेशादीन नवग्रहान दिक्पालांश्च सपूज्य वा हृन्याय नम इत्याद्यङ्गन्यासकरन्यासौ कृत्वा ॐ ध्येय सदा इत्यादिना विष्णु ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्प दत्त्वा मानसोपचारै सपूज्यार्घ्य सस्थाप्य पाद्यादिनावाद्य षोडशोपचारै ॐ भगवते विष्णवे नम इति मन्त्रेण सपूज्य यथाशक्ति ॐ विष्णवे नम इति मन्त्र जप्त्वा जप समर्प्य ॐ नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यादिना प्रणम्य लक्ष्मी सरस्वती आवरणदेवताश्च पूजयेत्। तत एत गन्धपुष्पे ॐ सभोज्यवारिपूर्णघटाय नम। इति चाभ्यर्च्य—

'ॐ घट त्व धर्म्मरूपोऽसि ब्रह्मणा निर्म्मित पुरा।
त्वयि तिष्ठन्तु तिष्ठान्तु सर्व्वदेवता ॥'

गन्धचन्दनादिपुष्पादि अद्येत्यादि अमुकगोत्रा श्रीअमुकी देवी श्रीविष्णुप्रीतिकामा धर्म्मघट-व्रतकर्म्मणि इम सभोज्यवारिपूर्णघटमर्च्चित श्रीविष्णुदैवत यथासम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायाह ददे। इत्यनन्तर कृताञ्जलि पठेत।

"ॐ धर्म्म त्व घटरूपेण ब्रह्मणा निर्म्मित पुरा।
त्वयि दत्तेऽनया लोका मम सन्तु निरामया ॥
यथा त्व शीतलो नित्य सपूर्ण्णं शोकवारण।
तथा मा सुरशार्द्दूल। शीतल कुरु धर्म्मघट ॥
एष धर्म्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मक।
अस्य प्रदानात सफला मम सन्तु मनोरथा ॥
पानीय प्राणिना प्राणा पानीय पावन महत।
पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्भवतु शाश्वती ॥"

इति पठित्वा दक्षिणां दत्त्वाच्छिद्रावधारण कृत्वा कथा शृणुयात ॥ * ॥

अथ कथा। लोमश उवाच।

"शृणु राजन्। प्रवक्ष्यामि व्रतानां व्रतसुत्तमम।
चन्द्रकेतुरिति ख्यातो राजासीद्धार्म्मिक सुधी ॥
सुशीला तस्य भार्य्यासीत मालावत्यतिविश्रुता।
सा सर्व्वगुणसयुक्ता साध्वीय द्रौपदी यथा ॥
एकस्मिन् समये राजन्। लोमशस्य च सन्निधौ।
सेवा कृताञ्जलिर्भूत्वा लोमश परिपृच्छति ॥

मालावत्युवाच।

शृणु त्व मुनिशार्द्दूल। सर्व्वधर्म्मपरायण।।
——— न गच्छामि तदुपाय ब्रवीहि मे ॥
समाख्याहि व्रत देव। सफल पापनाशनम ॥

लोमश उवाच।

शृणु राज्ञि। महाभागे। येन तत्र न गच्छति।
तदुपाय प्रवक्ष्यामि शृणु त्व हि समाहिता ॥
जन्मजन्मकृतान पापान्मुच्यते नात्र सशय।
विष्णुस्मरणमात्रेण हन्ति पाप पुराकृतम ॥
यन धर्म्मप्रसादेन तुष्टो देवो जनार्द्दन।
पूजयेद्देवदेवेश सर्व्वकामफलप्रदम ॥
समारोप्य ततो देव चन्दनेन विलेपितम्।
पूजयेत परया भक्त्या गन्धपुष्पादिभिस्तथा ॥
अयने कोटिगुणित लक्ष विष्णुपदीषु च।
षडशीतिसहस्रन्तु षडशीत्यामुदाहृतम ॥
विषुवे शतसाहस्र व्रत तत्र समाचरेत ॥

मालावत्युवाच।

ममैतत कथित सर्व्व यद्व्रतञ्च त्वया प्रभो।।
कि विधान फल कि वा केन लोके कृत पुरा ॥

लोमश उवाच।

शृणु देवि। महाभागे। पूर्व्वकालस्य या कथा।
विनिष्क्रान्ते नतर्स्वन्ने यदा मेषगो रवि ॥
दोषादरहिते काले चतुर्व्वष समाचरेत।
तत्र नित्य घट दद्यात मासमेक सभोज्यकम ॥
चन्दनेन समालिप्त दक्षिणादिभिरन्वितम।
व्रतमेतत समाकुर्य्यात यावत वर्षचतुष्टयम ॥
अनेनैव विधानेन या व्रतञ्च समाचरेत।
सर्व्व कुल समुद्धृत्य स्वर्गलोके महीयते ॥
द्रौपद्याचरित यत्तत शृणु त्व ध्यानतत्परा।
द्रौपद्या नारदेन पूर्व्व न कृत व्रतमुत्तमम।
मृता गता च सा साध्वी न लभेत दिव पुन।
अथ शीघ्र समागत्य तामूचुर्यमकिङ्करा ॥
विषुवे च त्वया साध्वि। न कृत तद्व्रत किल।
ततो मरणकाले स्यात स्वर्गद्वार विरोधितम ॥
यमदूतै समासाद्य गच्छ पापी निवेशित ॥

द्रौपद्युवाच।

के ययमिति तद्ब्रूत कुत्र वा नीयतेऽधुना।
कथ पापी गच्छे दत्त कथयस्व मम ध्रुवम ॥

यमदूता ऊचु।

मा भैषीर्नीयते देवि। धर्म्मराजस्य सन्निधौ।
पृथिव्या यानि तीर्थानि व्रतानि विविधानि च ॥
यज्ञदानविधानञ्च त्वया सर्व्व प्रतिष्ठितम।
किन्त्वेतन्न कृत पूर्व्व माधवे मासि सुव्रते।॥
व्रत धर्म्मघट नाम तेन यासि यमालयम् ॥

द्रौपद्युवाच।

यमदूता महात्मानो नयन्तु मां यमालयम्।
तत्प्रसादेन मे शीघ्र गच्छे पापी विमुच्यतु ॥
ततो विधृत्य स्वकरे समानीता यमान्तिकम् ॥

यम उवाच।

शृणु त्व द्रौपदी साध्वि। सर्व्व त्वया प्रतिष्ठितम।
न कृतो देवदेवस्य व्रत धर्म्मघटस्त्वया ॥
तथापि तुष्टो भवेऽह वर वृणु यथेप्सितम् ॥

द्रौपद्युवाच।

वर ददस्व मे नाथ। गच्छामि पुनरालयम्।
करोमि तद्विधानेन व्रत तव प्रसादत ॥

यम उवाच।

व्रत धर्म्मघट देवि। कुरु गत्वा निजालयम।
नागन्तव्य त्वया देवि। पुनर्म्मम पुरी शुभे।॥
ततो गता च सा चैव तुष्टोऽभूदन्तकस्तदा।
भूयो भूमिगृह प्राप्य तदेव च तथा सती ॥
सा तत्र तद्व्रतञ्चक्रे दान होम यथाविधि।
सपूर्णे तु व्रते तत्र प्रतिष्ठामाचरत सती ॥
ददौ द्वादशविप्रेभ्यो दानानि द्वादशानि च।
चत्वारि जलपात्राणि वस्त्रेण सहितानि च ॥
दानानि च ततो दत्त्वा ततस्तक्रकघटास्तथा।
आसनानि च चत्वारि पादुकासहितानि च ॥
दक्षिणान्तु ततो दत्त्वा वस्त्राणि विविधानि च।
तद्व्रतञ्च सुसम्पन्न विष्णुहस्तेऽन्यसत्तत ॥
एव कृत्वा व्रत साध्वी द्रौपदी सुसमाहिता।
अन्तकाल समासाद्य सा गता वैष्णव पुरम ॥
इत्युक्ता लोमशेनाथ कन्या मालावती तथा।
कृत्वा चैव व्रत साध्वी देवाराधनपूर्व्वकम ॥
सा नित्य गगरी दत्त्वा सभोज्यदक्षिणान्विताम्।
देवोद्देशेन विप्राय श्रद्धया प्रत्यपादयत ॥
एव या कुरुते नारी पुत्त्रपौत्त्रसमन्विता ॥

पुस्तकान्तरे।

एव करोति या नारी नरो वा व्रतमुत्तमम।

इति वा पाठ।

आयुरारोग्यमैश्वर्य्य श्रियञ्च लभते सुखम।
अन्ते याति पर स्थान यत्र देवो निरञ्जन ॥"

इति भविष्यपुराणोक्ता धर्म्मघटव्रतकथा समाप्ता ॥

क्वचित क्वचित पद्धतौ विष्णुधर्म्मोत्तरयमपुराणोक्ता च लिखिता ॥

धर्म्मचक्र, पु, (धर्म्मस्य चक्र समूहो यत्र।) बुद्ध। इति शब्दरत्नावली (धर्म्मस्य चक्र समूह। धर्म्मसमूहे, क्ली। यथा महाभारते। १। १६। १४।
"भीष्मेण विहित राष्ट्रे धर्म्मचक्रमवर्त्तत ॥"
अस्त्रविशेष। यथा, हरिवंशे। २२६। ७।
"धर्म्मचक्र महाचक्रमजित नाम नामत ॥")

धर्म्मचक्रभृत पु, (धर्म्मचक्र धर्म्मसङ्घ बिभर्त्तीति। भृ + क्विप। तुगागमश्च।) जिन। इति धरणि ॥

धर्म्मचारिणी, स्त्री (धर्म्म चरतीति। चर + णिनि + ङीप।) जाया। इति शब्दरत्नावली ॥

धर्म्मचिन्तन, क्ली (धर्म्मस्य चिन्तन भावना।) धर्म्मचिन्ता। इति हेमचन्द्र। ६। १७ ॥

धर्म्मचिन्ता, स्त्री, (धर्म्मस्य चिन्ता भावना।) पुण्यभावना। तत्पर्य्याय। उपाधि २। इत्यमर। १। ७। ७८ ॥

धर्म्मज्ञ त्रि, (धर्म्म जानातीति। ज्ञा + क।) धर्म्मज्ञानविशिष्ट। यथा,—
"धर्म्मज्ञश्च कृतज्ञश्च ह्रीनिषेवी दृढव्रत ॥"
इति विराटपर्व्व ॥

धर्म्मणा, पु, (धर्म्मेणैव धार्म्मिकवदित्यर्थ नम-तीति। नम + अन्येभ्योऽपीति ड।) वृक्षभेद।

धामिनिया इति भाषा। (यथास्य पर्य्याय।
"धन्वन पिच्छिलत्वक् च धनुर्वृक्षश्च धर्म्मणः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
सर्पविशेषः। इति मेदिनी। णे, ५३ ॥ ढेमना।
इति भाषा ॥

धर्म्मत्व, क्ली, (धर्म्मस्य भावः। धर्म्म+त्व।)
वृत्तिमत्त्वम्। आधेयत्वमिति यावत्। यथा,
गगनादेर्वृत्तिमत्त्वलक्षणधर्म्मत्वाभावादिति जग
दीशः ॥

धर्म्मदान, क्ली, (धर्म्माय दानम्।) प्रयोजनमन
पेक्ष्य केवलधर्म्मबुद्ध्या पात्रेभ्यो दानम्। यथा,
देवलः।
"पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम्।
केवलं धर्म्मबुद्ध्या यत् धर्म्मदानं प्रचक्षते ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

धर्म्मद्रवी, स्त्री, (धर्म्मजनको द्रवो वारिरूपो
यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) गङ्गा। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुक्तं गङ्गास्तोत्रे।
"विष्णुपादाग्रसम्भूते गङ्गे त्रिपथगामिनि।
धर्म्मद्रवीति विख्याते पापं मे हर जाह्नवि ॥")

धर्म्मधातु, पु, (अहिंसारूपो धर्म्म एव धातुः
प्रकृतिर्यस्य।) बुद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धर्म्मध्वजी, [न्] त्रि, (धर्म्मो ध्वजश्चिह्नम्।
स एवास्यास्तीति। धर्म्मध्वज+इनि।) जीवि
कार्थजटादिधारी न तु परमार्थतो धर्म्मानुष्ठान
कारी। तत्पर्य्यायः। लिङ्गवृत्तिः २। इत्यमरः।
२। ७। ५४ ॥ (यथा, मनुः। ४। १९५।
"धर्म्मध्वजी सदालुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः।
वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्व्वाभिसन्धकः ॥")

धर्म्मपत्तन, क्ली, (धर्म्मपत्तने जातम्। "तत्र
जातः।" ४। ३। २५। इत्यण्। संज्ञापूर्व्वक-
त्वात् न वृद्धिः।) मरिचम्। इत्यमरः। २।
९। ३६ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा —
"रेणुकं मरिचं लक्ष्मणं धर्म्मपत्तनम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
धर्म्मस्य पत्तनम्।) धर्म्मपुरी। तत्पर्य्यायः।
श्रावस्ती २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धर्म्मपत्र, क्ली, (धर्म्माय यज्ञादिकार्य्याय पत्रं
यस्य।) यज्ञोडुम्बरः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

धर्म्मपुत्त्र, पु, (धर्म्मस्य पुत्त्रः।) युधिष्ठिरराजः।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते। ३।
२३५। १८।
"न पापकं ध्यास्यति धर्म्मपुत्त्रो
धनञ्जयश्चाप्यनुवर्त्स्यते तम् ॥")
नरनारायणाख्यौ। इति पुराणम् ॥ (यथा
देवीभागवते। ४। ७। १६।
"तापसौ धर्म्मपुत्त्रौ द्वौ सुशान्तमनसावुभौ ॥")
धर्म्मेण क्षतपुत्त्रः। धरमबेटा इति भाषा ॥
यथा,—
"यावद्युधिष्ठिरधर्म्मपुत्त्रपरशुस्रुत्खाखिलक्षत्रिय-
श्रेणीशोणितपिच्छिला वसुमती कोऽस्यामधा-
स्यत् पदम्।
त्रैलोक्याभयदानदक्षिणभुजाबद्धभरियोदयो
देवोऽयं दिनसतक्रुलैकतिलको न प्राभविष्यद्
यदि ॥"
इति महानाटके। २। २५ ॥

धर्म्मवाणिजिक पु (धर्म्मे वाणिजिक इव। फल-
कामनया धर्म्माचरणादेवास्य तथात्वम्।)
पुण्यकर्म्मफलकामी। यथा,—
"धर्म्मवाणिजिका मूढा फलकामा नराधमाः।
अर्च्चयन्ति जगन्नाथं ते कामानाप्नुवन्त्युत ॥"
इति मलमासतत्त्वधृतविष्णुधर्म्मोत्तरतृतीय-
काण्डीयवचनम् ॥

धर्म्मभाणक, पु, (धर्म्माय भणतीति। भण+
ण्वुल्।) भारतादिपाठकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धर्म्ममूल, क्ली, (धर्म्मस्य मूलम्।) शुभादृष्टकार
णम्। पुण्यहेतुः। यथा,—
"इत्थं मूलं फलं शाकमुदपात्रं तपोधनाः।
दानं विभवतो दत्त्वा नरा स्वर्य्यान्ति धर्म्मिणः ॥
एष धर्म्मो महास्त्यागो दानं भूतदया तथा।
ब्रह्मचर्य्यं सदा सत्यमनुक्रोशो धृतिः क्षमा ॥
सनातनस्य धर्म्मस्य मूलमेतत् समासतः ॥"
इति वह्निपुराणे स्नानविधिनामाध्यायः ॥
(यथा च मनुः। २। ६।
"वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥")

धर्म्मयु, त्रि, (धर्म्मं याति गच्छतीति। या+
म्रगय्वादित्वात् कु।) धर्म्मविशिष्टः। धार्म्मिकः।
धर्म्मशब्दादस्त्यर्थे युप्रत्ययेन निष्पन्नम् इति
मुग्धबोधः ॥

धर्म्मयुज्, [ज्] त्रि, (धर्म्मं युनक्तीति। युज+क्विप्।)
धर्म्मयुक्तः। धार्म्मिकः। (यथाह देवलः।
"दाता प्रतिगृहीता च श्रद्धादेयञ्च धर्म्मयुक्।
देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥")

धर्म्मराज, पु, (धर्म्मेण राजते इति। राज+
अच्।) जिनः। (धर्म्मश्चासौ राजा चेति।
समासे टच्।) यमः। इत्यमरः। ३। ३। ३१ ॥
(यथा, महाभारते। ३। २९६। ५४।
"धर्म्मराज प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥")
नरपतिः। युधिष्ठिरः। इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा हरिवंशे। १६। ८।
"अपृच्छत् धर्म्मराजो हि शरतल्पगतं पुरा ॥"
धर्म्मप्रधाने, त्रि। यथा, महाभारते। १।५५।२१।
"दृष्ट्वा च ते प्रीतमना सदाह
त्वं वा वरुणो धर्म्मराजो यमो वा ॥")

धर्म्मराजपरीक्षा, स्त्री, (धर्म्मराजस्य परीक्षा।)
धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम्। यथा,
अथ धर्म्मराजविधिः। बृहस्पतिः।
"पत्रद्वये लेखनीयौ धर्म्माधर्म्मौ सितासितौ।
जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्र्याद्यैश्च सामभिः ॥
आमन्त्र्य पूजयेद्गन्धैः कुसुमैश्च सितासितैः।
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन त्वतपिण्डान्तरितौ ततः ॥
समौ कृत्वा नवे कुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ।
ततः कुम्भात् पिण्डमेकं प्रगृह्णीयादविलम्बितम् ॥
धर्म्मं गृह्णीते शुद्धः स्यात् सपूज्यश्च परीक्षकैः ॥"
जीवदानमन्त्रस्तु शारदायाम्।
"पाशाङ्कुशपुटा शक्तिर्माया बिन्दुविभूषितः।
याद्याः सप्तसकारान्ता व्योमसत्वेन्दुसंयुताः ॥
तदन्ते हंसमन्त्रः स्यात् ततोऽमुष्य पदं वदेत्।
प्राणा इति वदेत् पश्चादिह प्राणास्ततः परम् ॥
अमुष्य जीव इह स्थितस्ततोऽमुष्य पदं वदेत्।
सर्व्वेन्द्रियाण्यमुष्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः ॥
श्रोत्रघ्राणपदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम्।
तिष्ठन्त्विति वधूरन्ते प्राणमन्त्रोऽयमीरितः ॥
प्रत्यमुष्य पदात् पूर्व्वं पाशादीनि प्रयोजयेत्।
प्रयोगेषु समाख्यातः प्राणमन्त्रो मनीषिभिः ॥
पाशाङ्कुशपुटा शक्तिरित्यनेन प्रथमं पाशबीजं
आम्। ततः शक्तिबीजं ह्रीँ। ततोऽङ्कुशबीजं
क्रोम्। वायुयकारो बिन्दुविभूषितः। तेन यं।
याद्याः सप्तसकारान्ता उद्धृतयकारमारभ्य
सप्त। अङ्कुशवायनलावनी वरुणश्चेति शेषं-
चोक्तं। अत्र वायोरकस्य पूर्व्वं पृथगुपन्यास
सप्तानां सबिन्दुत्वाय। अतएवान्यत्र बीजानी
त्युक्तम्। व्योमसत्वेन्दुसंयुतम्। व्योम हकारः।
सत्वमौकारः। इन्दुर्बिन्दुः। तेन हौं। अमुष्य
इति षष्ठ्यन्तदेवतानामोपलक्षणम्।
'अदः पदं हि तद्रूपं यत्र मन्त्रे प्रदृश्यते।
साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत् ॥
इति नारायणीयात्। आत्मबीजं स्वाहा ॥ * ॥
गायत्र्यादिसामाज्ञाने तु सप्रणवव्याहृति
गायत्रीमात्रं पठितव्यम्। जपहोमादि यत्
किञ्चित् कृतश्लोक्तं सम्भवन् चेत् सर्व्व व्याहृतिभिः
कुर्य्यात् गायत्र्या प्रणवेन च ॥ इति मिताक्षरा
धृतषट्त्रिंशन्मतवचनदर्शनात् अत्रापि तथा
कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ पितामहः।
'अधुना सम्प्रवक्ष्यामि धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम्।
हन्तॄणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम् ॥
राजतं कारयेद्धर्म्ममधर्म्मं सीसकायसम्।
लिखेद्भूर्ज्जे पटे वापि धर्म्माधर्म्मौ सितासितौ ॥
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्च्चयेत्।
सितपुष्पस्तु धर्म्मः स्यात् अधर्म्मोऽसितपुष्पकः ॥
एवं विधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत्।
गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्य्यौ समौ ततः ॥
मृद्भाण्डकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ।
उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ॥
आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्व्ववत्।
धर्म्मावाहनपूर्व्वन्तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ॥
यदि पापविमुक्तोऽहं धर्म्मस्त्वायातु मे करम्।
अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रगृह्णीतविलम्बितम् ॥
धर्म्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्म्मे स तु हीयते।
एवं समासतः प्रोक्तं धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम् ॥
हन्तॄणामिति साहसाभियोगेषु। याचमाना
नामिति अत्यन्तार्थाभियोगेषु। प्रायश्चित्ता-
र्थिनामिति पातकाभियोगेषु ॥ * ॥
तत्र प्रयोगः। पत्रद्वये शुक्लं धर्म्मं कृष्णमधर्म्मं
पुत्तलकद्वयरूपं लिखित्वा ओम् आं ह्रीँ क्रोँ यं

र ल व श ष स ह्रों हंस धर्म्मस्य प्राणा इह प्राणा । पुन आमित्यादि धर्म्मस्य जीव इह स्थित । पुन आमित्यादि धर्म्मस्य सर्व्वेन्द्रियाणि । पुन आमित्यादि धर्म्मस्य वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रघ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा । इत्यनेन जीवदानं धर्म्मप्रतिमायां एवमधर्म्मप्रतिमायां कृत्वा गायत्र्याग्निसामस्थाने तत्रैव नो चेत् सप्रवगणाहुतिगायत्त्री पठित्वा धर्म्मस्यावाहनादि कृत्वा यथाक्रमं शुक्लकृष्णपुष्पाभ्यां धर्म्माधर्म्मौ सम्पूज्य प्रणवेन पञ्चगव्य सुपाद्यार्घ्याभ्युक्ष्य शुक्लपुष्पयुक्तं धर्म्मं कृष्णपुष्पयुक्तमधर्म्मं स्वतपिण्डद्वये कृत्वा नवे कुम्भे स्थापयेत् । प्राड्विवाकस्ततो देवब्राह्मणसन्निधौ धर्म्मावाहनादिपूर्व्वकं कर्म्म कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा समस्तकृतप्रतिज्ञापत्रं लिखित्वा शोध्यशिरसि दद्यात् । शोध्यस्तु ओम यदि पापविमुक्तोऽहं धर्म्मस्त्वायातु मे करे इत्युक्त्वा कुम्भात्तयोरेकं गृह्णीयात् । धर्म्मे गृहीते शुद्ध अन्यथा अशुद्ध ।' इति दिव्यातत्त्वम् ॥

धर्म्मवान् [त्] त्रि, (धर्म्मोऽस्त्यस्येति । धर्म्म + मतुप् । मस्य व ।) धर्म्मविशिष्टः । पुण्यवान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । १४ । ३८ ।

"तेन धर्म्मात्मना धर्म्मवा-
नुपापविष्टो भरतस्तवाग्रजम् ॥")

धर्म्मवासर, पु, (धर्म्मस्य धर्म्माचरणस्य वासरः ।) पौर्णमासी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धर्म्मवाहन, पु, (धर्म्मं वाहयतीति । वह् + णिच् + ल्यु । यद्वा धर्म्मो वाहनं यस्य । धर्म्मस्य वृषरूपत्वात्तथात्वम् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धर्म्मस्य यान, क्ली ॥

धर्म्मवैतसिक, पु, (धर्म्मे वैतसिक इव । आत्मनो धार्म्मिकत्वविज्ञापनाय धार्म्मिक कपटाचारी वैतसः ।) पापकर्म्मणा धर्म्माभासादात्मनो धार्म्मिकत्वख्यापनाय दाताकर्त्ता । तत्पापफलं यथा —

"धर्म्मवैतसिको यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा ।
ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकानश्वासकारणम् ॥
पापेन कर्म्मणा विप्रो धन लब्ध्वा निरङ्कुशः ।
रागमोहान्वितात्मान्ते कलुषीं योनिमाप्नु
यात् ॥"

इति वह्निपुराणे स्नानविधिनामाध्यायः ॥

धर्म्मव्याध, पु, (धर्म्मप्रधानो व्याधः । शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपिसमासः ।) पापपुरुषविशेषः । स तु काश्मीरदेशाधिपवसुनामनृपदेहनिर्गतव्याधरूपिकलुषात्मकः । तस्य राज्ञो वरेण तस्य धर्म्मव्याध इति सञ्ज्ञाभूत् । यथा,—

"तत पुत्त्रे निवेश्याथ ज्येष्ठे आत्मपतस्त्व इ ।
अभिषिच्य स्वके राज्ये सपोवनमुपागमत् ॥
पुष्करं नाम तीर्थानां प्रवरं यत्र केशव ।
पुण्डरीकाक्षनामा तु पूज्यते तत्परायणैः ॥
तत्र गत्वा स राजर्षिः काश्मीराधिपतिर्व्वसुः ।

अतितीव्रेण तपसा स्वशरीरमशोषयत् ॥
पुण्डरीकाक्षपारं तु स्तवं भक्त्या जपन् बुधः ।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते मधुसूदन ॥
नमस्ते सर्व्वलोकेश । नमस्ते तिग्मचक्रिणे ॥"
इत्यादि ।

"एवन्तु वदतस्तस्य स्तुतिमान् पुरुषः किल ।
निर्गत्य देहान्नीलाभो घनचक्षुर्भयङ्करः ॥
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा किं करोमि नराधिप । ॥
राजोवाच ।
कोऽसि किं कार्य्यमिह ते कस्मादागतवानसि ।
एतन्मे कथय व्याध । एतदिच्छामि वेदितुम् ॥
व्याध उवाच ।
पूर्व्वं कलियुगे राजन् । राजा त्वं दक्षिणामुखे ।
अरण्यमागतो हन्तुं श्वापदानि विशेषत ॥
तत्र त्वयान्यकामेन मृगवेशधरो मुनि ।
हरद्युम्नेन दूरे तु पातितो धरणीतले ॥
ततस्त्वया महाराज । सत्कृत्वा रायणः प्रभुः ।
सञ्चिन्त्य द्वादशी शुद्धा त्वया राजन् उपोषिता ॥
गोदत्ता विधिना सद्यो ग्रतोऽस्युदरशूलतः ।
अहञ्च तव देहस्थः सर्व्वं जानामि चाव्ययम् ॥
स्वगत्यस्यापि राजेन्द्र । स्थितोऽहं स्वेन तेजसा ।
इदानीमादिवृद्धौ तु क्षते नृपतिसत्तम ॥
सम्भूतस्त्व महाराज । राज्ञ सुमनसो गृहे ।
इदानीं यत् त्वया स्तोत्रं पुण्डरीकाक्षपारगम् ॥
पाठत तत्प्रभावेण विहायाङ्गञ्च दाय्यहम् ।
एकाभूत पुनर्ज्जातो व्याधरूपो नृपोत्तम ॥
एतत् श्रुत्वा वचो राजा परं विस्मयमागतः ।
वरेण छन्दयामास तं व्याधं राजसत्तम ॥
राजोवाच ।
स्वारितोऽसि महाव्याध । त्वया जन्मान्तरं गतम ।
तथा त्वं मत्प्रसादेन धर्म्मव्याधो भविष्यसि ॥"

इति वाराहे आदिकृतवृत्तान्तनामाध्यायः ॥ (अपरो धार्म्मिको व्याधविशेषः । अस्य विवरणन्तु महाभारते । ३ । २०६ अध्यायमारभ्य विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)

धर्म्मशास्त्र, क्ली, (धर्म्मस्य धर्म्माय वा शास्त्रम् ।) मन्वादिप्रणीतशास्त्रम् । तत्पर्य्यायः । स्मृतिः २ धर्म्मसंहिता ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ धर्म्मशास्त्रप्रयोजका यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ४-५ ।

"मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्बसम्बर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥"

एते प्रधानानि अन्येऽपि सन्ति ॥ रघुनन्दनकृतधर्म्मशास्त्राणि यथा,—

"मलिम्लुचे दायभागे संस्कारे शुद्धिनिर्णये ।
प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमीव्रते ॥
दुर्गोत्सवे व्यवहारविवेकादशादिनिर्णये ।
तडागभवनोत्सर्गे वृषोत्सर्गेऽच्चये व्रते ॥
प्रतिष्ठायां परीक्षायां ज्योतिषे वास्तुयागके ।
दीक्षायामाह्निके कृत्ये क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ॥
सामश्राद्धे यजुःश्राद्धे शूद्रकृत्यविचारणे ।

इत्यष्टाविंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः ॥'
इति रघुनन्दनभट्टाचार्य्यः ॥

धर्म्मशील, त्रि, (धर्म्मे धर्म्माचरणे शीलं स्वभावो यस्य ।) धार्म्मिकः । यथा, विराटपर्व्वणि ।

"धर्म्मशीलो वदान्यश्च दृढश्च सुमहाधनः ॥"

धर्म्मसंहिता, स्त्री, (धर्म्मस्य संहिता ।) स्मृतिशास्त्रम् । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥

धर्म्मसावर्णि, पु, (धर्म्म एव सावर्णिः सूर्य्यपुत्त्रो मनुः ।) एकादशो मनुः । अस्मिन्मन्वन्तरे धर्म्मसेतुरवतारः । वैधृत इन्द्रः । विहङ्गमकामगमाद्या देवाः । अरुणादयः सप्तर्षयः । सत्यधर्म्मादयो मनुपुत्त्रा भविष्यन्ति । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥

"भविष्यधर्म्मपुत्त्रस्य सावर्णस्यान्तरं शृणु ।
विहङ्गमाः कामगमा निर्म्माणरतयस्तथा ॥
त्रिप्रकारा भविष्यन्ति गणैकैकस्त्रिंशको गणः ।
मासर्त्तुदिवसा ये तु निर्म्माणरतयस्तु ते ॥
विहङ्गमा रात्रयोऽथ मुहूर्त्ताः कामगो गणः ।
इन्द्रो वृषाख्यो भविता तेषां प्रख्यातविक्रमः ॥
हविष्मांश्च धनिष्ठश्च ऋषिरन्यस्तथारुणिः ।
निश्वरश्चानघश्चैव इष्टिश्चान्यो महामुनिः ॥
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्नग्निदत्तश्च सप्तम ॥
सर्व्वात्रगः सुशर्म्मा च देवानीकः पुरुद्वहः ॥
क्षेमधन्वा दृढायुश्च विभानुस्तत्सुता नृपाः ॥'
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

धर्म्मसार, पु, (धर्म्मस्य सार ।) श्रेष्ठपुण्यकर्म्म । यथा । ब्रह्मोवाच ।

"धर्म्मसारमहं वक्ष्ये सङ्क्षेपाच्छृणु शङ्कर ।
भुक्तिमुक्तिप्रदं सूक्ष्मं सर्व्वपापविनाशनम् ॥
श्रुतं प्रज्ञा बलं धैर्य्यं सुखसुतसौख्यमेव च ।
शोको हरति वै नृणां तस्माच्छोकं परित्यजेत् ॥
कर्म्मदेवा कर्म्मलोकाः कर्म्मसम्बन्धिबान्धवाः ।
कर्म्माणि प्रेरयन्तीह पुरुषं सुखदुःखयोः ॥
दानमेव परो धर्म्मो दानात् सर्व्वमवाप्यते ।
दानात्स्वर्गश्च राज्यञ्च दद्याद्दानं ततो नरः ॥
एकत क्रतवः सर्व्वे समग्रवरदक्षिणाः ।
एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम् ॥
तपसा ब्रह्मचर्य्येण यज्ञैस्त्यागेन वा पुनः ।
गतिन्तु लभते जन्तुर्गङ्गां संसेव्य या लभेत् ॥
अश्रद्धा परमं पापं श्रद्धा पापप्रणाशिनी ।
जहाति पापं श्रद्धावान् जीर्णां त्वचमिवोरग ॥
न पुराकृतपुण्यानां नराणामिह शङ्कर ।
जीर्य्यन्ते चापि प्रपद्यन्ते श्रद्धादानमथेन्धनं ॥
दूरादतिथयो यस्य गृहमायान्त्यवारिता ।
स गृहस्थ इति प्रोक्तः शेषास्तु गृहरक्षकाः ॥
न चिन्तयन्ति ये विष्णुं नार्च्चयन्ति च ये नराः ।
सर्व्वस्य नाशका ये च ते वै निरयगामिनः ॥
ये च होमजपस्नानदेवतार्च्चनतत्पराः ।
सत्यक्षान्तिदयायुक्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
न दाता सुखदुःखानां न च हर्त्तास्ति कश्चन ।
स्वकृतान्येव भुञ्जन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥
धर्म्मार्थे जीवितं येषां सन्तानार्थञ्च मैथुनम् ।

नैवार्थं तपसा येषां दुर्गाण्यभितरन्ति ते ॥
सन्तुष्टः को न शक्नोति फलमूलैश्च जीवितुम् ।
सर्व्व एव हि लोभेन सङ्कटान्यवगाहते ॥
लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभाद्‌द्रोहः प्रवर्त्तते ।
लोभान्मोहश्च माया च मानो मत्सर एव च ॥
रागद्वेषानृतक्रोधलोभमोहमदोज्झितः ।
यः स शान्तः परं लोकं याति पापविवर्ज्जितः ॥
देवता मुनयो नागा गन्धर्व्वा गुह्यका नराः ।
धार्म्मिकं पूजयन्तीह न धनाढ्यं न कामिनम् ॥
न मन्त्रबलवीर्य्येण प्रज्ञया पौरुषेण वा ।
अलभ्यं लभते मर्त्यस्तत्र का परिदेवना ॥
यथामिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि ।
आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्व्वत्र वित्तवान् ॥
सर्व्वसत्त्वदयालुत्वं सर्व्वेन्द्रियविनिग्रहः ।
सर्व्वत्रानित्यबुद्धित्वं श्रेयः परमिदं स्मृतम् ॥
पशुशान्तिवाग्रतो लब्ध्वा यो धर्म्मं नाचरेन्नरः ।
अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥
भ्रातृहा ब्रह्महा गोघ्नः पितृहा गुरुतल्पगः ।
ग्रामं सर्व्वगुणोपेतां दत्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
न गोदानात् परं दानं किञ्चिदस्तीति मे मतिः ।
या गौर्न्यायार्ज्जिता दत्ता कृत्स्नं तारयते कुलम् ॥
नान्नदानात् परं दानं किञ्चिदस्ति वृषध्वज ।
अन्नेन धार्य्यते सर्व्वं चराचरमिदं जगत् ॥
कन्यादानं वृषोत्सर्गो जपस्तीर्थं श्रुतं तथा ।
हस्त्यश्वरथदानानि मणिरत्नवसुन्धरा ॥
अन्नदानस्य सर्व्वाणि कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
अन्नात् प्राणो बलं तेजश्चान्नाद्धीर्य्य धृतिः स्मृतिः ॥
कूपवापीतडागानि आरामाणि च कारयेत् ।
त्रिःसप्तकुलमुद्धृत्य विष्णुलोके महीयते ॥
साधूनां दर्शनं पुण्यं तीर्थान्यपि विशिष्यते ।
कालेन फलते तीर्थं सद्यः साधुसमागमः ॥
सत्यं दमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्ज्जवम् ।
ज्ञानं शमो दया दानमेष धर्म्मः सनातनः ॥"

इति गारुडे २२५ अध्यायः ॥

धर्म्मसुतः, पुं, (धर्म्मस्य सुतः ।) युधिष्ठिरराजः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ७ । १६ ।
"एकान्ते विदुरेणोक्तो राजा धर्म्मसुतः शुचिः ॥"
नरनारायणमुनी । यथा, देवीभागवते । ४ । ७ । १२ ।
'इति सञ्चिन्त्यमानं तं भ्रातरं दीनमानसम् ।
उवाच वचनं तथ्यं नरो धर्म्मसुतोऽनुजः ॥")

धर्म्मसू, पुं, (धर्म्मं सूते इति । सू + क्विप् ।) धर्म्माटपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (धर्म्मप्रेरके, त्रि । यथा, तैत्तिरीयब्राह्मणे । १ । ७ । ८ । ३ ।
"सोमो राजा वरुणः । देवा धर्म्मसुवश्च ये ॥")

धर्म्मात्मा, [न्] पुं, (धर्म्मः आत्मा स्वभावो यस्य ।) कुमारपालः । स तु आर्हतविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७७ ॥) त्रि, धर्म्मशीलः । यथा,—
"महर्षिर्भगवान् व्यासः कृत्वेमां संहितां पुरा ।
श्लोकैश्चतुर्भिर्धर्म्मात्मा पुत्त्रमध्यापयत् शुकम् ॥"

इति महाभारतम् ॥

धर्म्माधर्म्मपरीक्षणं, क्ली, (धर्म्मस्य अधर्म्मस्य तयोः परीक्षणम् ।) परीक्षाविशेषः । यथा—
"अधुना सम्प्रवक्ष्यामि धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम् ।
हन्तृणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम् ॥
राजतं कारयेद्धर्म्मं अधर्म्मं सीसकायसम् ।
लिखेद्भूर्ज्जे पटे वापि धर्म्माधर्म्मौ सितासितौ ॥
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्च्चयेत् ।
सितपुष्पस्तु धर्म्मः स्यादधर्म्मोऽसितपुष्पधृक् ॥
एवं विधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ।
गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्य्यौ समन्ततः ॥
मृद्भाण्डके उपहृते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ॥
आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्व्ववत् ।
धर्म्मावाहनपूर्व्वन्तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ॥
यदि पापविमुक्तोऽहं धर्म्मस्त्वायातु मे करे ।
अशुद्धश्चेन्मम करे पापमायातु धर्म्मतः ॥
अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रगृह्णीतावलम्बितः ।
धर्म्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्म्मे तु स हीयते ।
एवं समासतः प्रोक्तं धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम् ॥"

इति मिताक्षरा ॥

धर्म्माधिकरणं, क्ली, (अधिक्रियते अस्मिन्निति । अधि + कृ + अधिकरणे ल्युट् । धर्म्मस्य अधिकरणम् ।) राज्ञो विचारस्थानम् । यथा—
"धर्म्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रनिरूपणम् ।
यत्राधिक्रियते स्थाने धर्म्माधिकरणं हि तत् ॥"

इति वीरमित्रोदये कात्यायनवचनम् ॥ *॥

"पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्राणवन्तोऽप्यलोलुपाः ।
धर्म्माधिकरणे कार्य्या जनाः कार्य्यकरा नराः ॥'

इति मत्स्यपुराणे १८६ अध्यायः ॥

धर्म्माधिकरणः, पुं, (धर्म्माधिकरणम् आश्रयत्वेनास्त्यस्येति । अच् ।) धर्म्माध्यक्षः । तस्य लक्षणम् । यथा मत्स्यपुराणे १८६ अध्याये ।
"समः शत्रौ च मित्रे च सर्व्वशास्त्रविशारदः ।
विप्रमुख्यः कुलीनश्च धर्म्माधिकरणो भवेत् ॥"

धर्म्माधिकरणी, [न्] पुं, (धर्म्माधिकरणं विचार्य्यस्थानत्वेनास्त्यस्येति । धर्म्माधिकरण + इनि ।) धर्म्माधिकरणविशिष्टः । जज इति इङ्राजी भाषा । तत्पर्य्यायः । धर्म्माध्यक्षः २ धार्म्मिकः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८६ ॥ प्राड्विवाकः ४ अक्षदर्शकः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥

धर्म्माध्यक्षः, पुं, (धर्म्मे धर्म्माधिकरणे अध्यक्षः ।) धर्म्माधिकरणी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८८ ॥
"कुलशीलगुणोपेतः सत्यधर्म्मपरायणः ।
प्रवीणः प्रेषणाध्यक्षो धर्म्माध्यक्षो विधीयते ॥"

इति चाणक्ये । १ २ ॥

(विष्णुः यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ७८ ।
"लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्म्माध्यक्षः कृताकृतः ॥"
"धर्म्माधर्म्मौ साक्षादीक्षते अनुरूपं फलं दातुम् । तस्माद्धर्म्माध्यक्षः ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥)

धर्म्मारण्यं, क्ली, (धर्म्माय धर्म्मस्य वा यदरण्यम् ।) पुण्यवनविशेषः । तस्य नामकारणं यथा—
"स धर्म्मः पीडितः सर्व्वैः सोमेनाकृतकर्म्मणा ।
तारा जिह्वृता पत्नी भ्रातुराङ्गिरसस्य च ॥
सोऽप्ययाज्ञोषितस्तेन बलिना क्रूरकर्म्मणा ।
अरण्यं गहनं घोरं प्रविवेश तदा प्रभुः ॥

ब्रह्मोवाच ।

यस्मादरण्यमिदं धर्म्म ! त्वया व्याप्तं चिरं विभो ! ।
नाम्ना भविष्यति ह्येतद्धर्म्मारण्यमिति प्रभो ! ॥"

इति वराहपुराणम् ॥

(गयास्थतीर्थविशेषः । यथा वायुपुराणे गयामाहात्म्ये ।
"प्रथमेऽह्नि विधिः प्रोक्तो द्वितीयदिवसे व्रजेत् ।
धर्म्मारण्यं तत्र धर्म्मो यस्माद्यज्ञमकारयत् ॥")

धर्म्मासनं, क्ली, (धर्म्माय व्यवहारकार्य्यसाधनाय यदासनम् ।) विचारासनम् । बेञ्च इति इङ्राजी भाषा । यथा,—
"धर्म्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्य्यदर्शनमारभेत् ॥'

इति मनुः । ८ । २३ ॥

धर्म्मिणी, स्त्री, (धर्म्मोऽस्या अस्तीति । इनि । ङीप् ।) रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

धर्म्मी, [न्] (त्रि, धर्म्मोऽस्यास्तीति । धर्म्म + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनि ।) धर्म्मवान् । पुण्यशीलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ९४ ।
"धर्म्मगुब्धर्म्मकृद्धर्म्मी सदसत्क्षरमक्षरम् ॥"
"धर्म्माधारतया धर्म्मी ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥)

धर्म्मोपदेशकः, पुं, (धर्म्ममुपदिशतीति । उप + दिश + ण्वुल् ।) गुरुः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७७ ॥

धर्म्म्यः, त्रि, (धर्म्म + "धर्म्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ।" ४ । ४ । ९२ । इति यत् ।) धर्म्मादनपेतः । धर्म्मयुक्तः । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।
"धर्म्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्त्रियस्य न विद्यते ॥'
"न्यायादिविभक्तानां धर्म्म्यः पितृकृतः स्मृतः ॥"

इति दायभागः ॥

(धर्म्मेण प्राप्यः । "नौवयोधर्म्मेति ।" ४ । ४ । ९१ । इति यत् धर्म्मलभ्यः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

धर्म्म्यविवाहः, पुं, (धर्म्म्यः धर्म्मादनपेतो विवाहः ।) विवाहविशेषः । स च पञ्चविधः । ब्राह्म-दैवार्षगान्धर्व्वप्राजापत्यरूपः । अधर्म्म्यविवाहस्त्रिविधः । असुरराक्षसपैशाचरूपः । यथा,
"धर्म्म्येष्वेव विवाहेषु कालपरीक्षणं नाधर्म्म्येषु ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ (यस्य वर्णस्य यो विवाहो धर्म्म्यः स उक्तो यथा, मनौ । ३ । २१—२६ ।
"ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥
यो यस्य धर्म्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ।
तद्वः सर्व्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥
षडानुपूर्व्व्या विप्रस्य क्षत्त्रस्य चतुरोऽवरान् ।
विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्म्यानराक्षसान् ॥
चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।
राक्षसं क्षत्त्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥
पञ्चानान्तु त्रयो धर्म्म्या द्वावधर्म्म्यौ स्मृताविह ।

पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन ॥
पृथक् पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्व्वचोदितौ ।
गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्म्यौ क्षत्त्रस्य तौ स्मृतौ ॥")

धव पु, (धर्षणमिति । धृष+भावे घञ् ।) प्रागल्भ्यम् । (यथा, महाभारते ।१।१८६।७।
"यद्येव दर्पाद् धर्षणादथवापि चापलात् ।
प्रास्थितो धुरायन्त वाच्यता साधु मागमत ॥")
अमर्षः । शक्तिबन्धनम् । संहतः । हिंसा । इति धर्षधातोर्भावेऽलप्रत्ययेन साध्यं ॥

धर्षकः, पु (धृष्णोति प्रगल्भो भवतीति । धृष+ण्वुल् ।) नटः । इति शब्दरत्नावली ॥ (आभिभवकर्त्तरि, त्रि । यथा हरिवंशे ।१५२।२४।
"विधाय सर्व्वे तत्रासां मर्ष्मतेः गृहधर्षकाः ॥")

धर्षकारिणी, स्त्री, (धर्षं कुलटत्वं करोतीति । कृ+णिनि+ङीप् ।) दूषिता कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

धर्षणं, क्ली, (धृष+ल्युट् ।) परिभवः । (यथा महाभारते ।१।२१४।१६।
सन्यसन्ता परिस्रुत एवमत्र महीपते ॥")
रतिः । इति मेदिनी । णे, ५४ ॥ धर्षशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

धर्षणा, स्त्री, (कर्षतीति । धृष+"तवेरादेश च ।" उणां २ । १०५ । इति अनि आदेशश्च ।) पर्षणी । टपला । इति सिद्धान्तसारो णादिवृत्तिः ॥

धर्षणी स्त्री, (धर्षणि+कृदिकारादक्तिन इति वा ङीष् ।) धर्षिणी । असती । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धर्षिणी, स्त्री (धर्षति छिनत्ति कुलमिति । धृष+णिनि+ङीप् ।) पुंश्चली । इत्यमरः । २ । ६ । १० ॥

धर्षितं, क्ली (धृष्यतेऽनेनेति । धृष+क्त ।) रतिः । मैथुनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (धृष+कर्म्मणि क्त ।) कृतधर्षणे त्रि ॥ (अभिभूते । यथा, महाभारते ।३।५५।१५।
"आसनेभ्य समुत्पेतुस्तेजसा तस्य धर्षिताः ॥")

धर्षिता, स्त्री, (धृष्यते स्म । धृष+क्त । टाप् ।) असती । इति शब्दरत्नावली ॥

धलक्ष पु, (दधातीति । धा+ड । धः धारकः लक्षान् उत्क्षिपतीति । लक्ष उत्क्षेपे+अच् । कण्टकान्वितत्वादस्य तथात्वम् ।) ढण्ढकण्टकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ धलआँकडा इति भाषा ॥

धव इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां पर-सकं-सेट् ।) इ, धन्वति । गच्छति । इति दुर्गादासः ॥

धव पु (धुनोति धवतीति वा । धु धू वा+अच् ।) पतिः । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि ।१६।४५।
"मा विद्या च हरे प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान् ।
तस्मान्माधवनामासि धव स्वामीति शब्दितः ॥")
नरः । इत्यमरः । ३ । ३ । २५ ॥ (यथा,— पञ्चतन्त्रे । २ । १६ ।
"शौचविधिस्थयाप्यस्ति किञ्चित् कार्य्यं क्वचिन्मृदा ।
निर्द्धनेन धवेनेह न तु किञ्चित् प्रयोजनम् ॥")
धूर्त्तः । इति मेदिनी । वे १३ ॥ स्वनामख्यातवृक्षः । (यथा महाभारते । १ । ६८ । १७ ।
"बिल्वाकखदिराकीर्णं कपित्थधवसङ्कुलम् ॥")
तत्पर्य्यायः । धुरन्धरः २ शकटाख्यः ३ । इति रत्नमाला ॥ हठनरः ४ गौरः ५ कषायः ६ मधुरत्वकः ७ शुक्लवृक्षः ८ पाण्डुतरुः ९ धवलः १० पाण्डुरः ११ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । कटुत्वम् । कफानिलनाशित्वम् । पित्तप्रकोपणत्वम् । रूक्षत्वम् । दीपनत्वञ्च । अन्यच्च । शीतत्वम् । प्रमेहार्शःपाण्डुपित्तकफापहत्वम् । मधुरत्वम् । तुवरत्वम् । तिक्तत्वञ्च । तन्नामगुणाः ।
"धवो नन्दितरः स्थिरो धौरो धुरन्धरः ।
धवः शीतः प्रमेहार्शःपाण्डुपित्तकफापहः ॥
मधुरस्तुवरस्तस्य फलञ्च मधुरं मनाक् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
तत्फलं तुवरमधुरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धु कम्पने+"ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इति भावे अप् । कम्पनम् ॥)

धवल, पु, (धावतीति । धाव ऌ जवशुद्ध्योः + "धावतेर्वा ह्रस्वत्वञ्च ।" १ । १ । ०८ । इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या कलः ह्रस्वश्च ।) धववृक्षः । चीनकर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रागविशेषः । भरतमते हिन्दोलरागस्यात्मपुत्रः । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ वृषश्रेष्ठः । शुक्लः । सुन्दरे, त्रि । इत्यादिकोषः ॥ श्वेतगुणयुक्ते, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १३ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६ । [पिच्छिताच्छा ॥")
"धवलनखलक्ष्म दुर्व्वलमकलितनपथ्यमलक
श्वेतमरिचं स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

धवलपक्ष, पु, (धवलौ शुक्लौ पक्षौ यस्य ।) हंसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धवलः शुक्लः पक्षः ।) शुक्लपक्षश्च ॥ (शुक्लपक्षविशिष्टे, त्रि । यथा, माघे ।
"धवलपक्षविहङ्गमकूजितैः ॥")

धवलपाटली, स्त्री, (धवला पाटली ।) सितपाटलिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

धवलमृत्तिका, स्त्री, (धवला मृत्तिका ।) खटिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

धवलयावनाल, पु, (धवलो यावनालः ।) यावनालविशेषः । तत्पर्य्यायः । पाण्डुरः २ तारतण्डुलः ३ नक्षत्रकान्तिविस्तारः ४ वृत्तः ५ मौक्तिकतण्डुलः ६ । अस्य गुणाः । गौल्यत्वम् । बल्यत्वम् । वृष्यत्वम् । बलप्रदत्वम् । पथ्यत्वम् । त्रिदोषार्श्शोगुल्मव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

धवला स्त्री, (धावतीति । धाव+कल ह्रस्वश्च । अनुदात्तत्वाभावात् न ङीष् ।) शुक्ला गौः । इत्यमरः । २ । ९ । ६७ ॥

धवली, स्त्री, (धवल+गौरादित्वात् ङीष् ।) शुक्ला गौः ॥ इत्यमरः । २ । ९ । ६७ ॥

धवलोत्पल, क्ली (धवलमुत्पलम् ।) कुमुदम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

धवाशक, पु, (धुनाति कम्पयति वृक्षादीनीति । धू+"आशको लघुशिञ्जिभ्यः ।" उणां ३ । ८३ । इति आशकः ।) वायुः । इत्युणादिकोषः ॥

धवित्र, क्ली, (धूयतेऽनेनेति । धू+"अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ।" ३ । २ । १८४ । इति इत्रः ।) मृगचर्म्मरचितव्यजनम् । इत्यमरः । २ । ७ । २३ ॥

धा, डु ञ लि धारणे । पुष्टौ । दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वा उभं सकं अनिट् ।) डु, द्वित्रिमम । ञ लि, दधाति धत्ते । धारणं धरणम् । दाने, द्विपता विहितं त्वयाथवेति किराते विहितं दत्तमित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

धा, पु (दधातीति । धा+क्विप् ।) ब्रह्मा । धारकः । इति मेदिनी । धे, १ ॥ बृहस्पतिः । इत्येकाक्षरकोषः ॥

धाक, पु, (दधातीति । धा+"कृदाधाराचिकलिभ्यः कः ।" उणां ३ । ४० । इति कः ।) वृषः । आहारः । इत्युणादिकोषः ॥ अन्नम् । स्तम्भः । इति सिद्धान्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (आधारः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

धाटी, स्त्री, शत्रुसम्मुखगमनम् । तत्पर्य्यायः । प्रपातः २ अभ्यवस्कन्दः ३ अभ्यासादनम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६४ ॥

धाणक, पु, (दधातीति । धा+"आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः ।" उणां ३ । ८३ । इति आणकः ।) दीनारभागः । इत्युणादिकोषः ॥

धातकी, स्त्री (धातु करोतीति । धा+ततकरोतीति णिच् । टिलोपः । तत ण्वुन् । तत पिप्पल्यादित्वात् ङीष् ।) पुष्पविशेषः । धाइ फुल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वह्निपुष्पी २ ताम्रपुष्पी ३ धावनी ४ अग्निज्वाला ५ सुभिक्षा ६ पार्व्वती ७ बहुपुष्पिका ८ कुमुदा ९ सीधुपुष्पी १० कुञ्जरा ११ मद्यवासिनी १२ गुच्छपुष्पी १३ संघपुष्पी १४ रोध्रपुष्पिणी १५ तीव्रज्वाला १६ वह्निशिखा १७ मद्यपुष्पा १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ धातुपुष्पी १९ धातुपुष्पी २० धातृपुष्पिका २१ धात्री २२ धातुपुष्पिका २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । मदकारित्वम् । विषप्रवाहिकातिसारविसर्पव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलत्वम् । रक्तपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

धाता, [ऋ] पु, (दधातीति । धा+तृच् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १७ ॥ (यथा, रघु । १ । ४३ ।
"धातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राक्षसः ।
दैवात् सर्गादवध्यत्वं मर्त्त्येभ्यास्त्रासपराङ्मुखः ॥")

विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ११५ ।
"आधारनिलयो धाता पुष्पहासः प्रजागरः ॥"
'महाप्रलयसमये सर्व्वाः प्रजा धयति पिबतीति वा धाता । धेट पाने इति धातुः ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥ महादेवः । यथा, तत्रैव ।१३।१७।१२१।
"धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥")
भृगुमुनिपुत्त्रः । तस्य भार्य्या मेरुकन्या आयतिः । तस्य सुतः मृकण्डुः तस्य च मार्कण्डेयः । इति श्रीभागवतम् ॥ जनपदाशब्दायन्तर्गतवायुविशेषः । यथा, वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याये ।
"धाता दुर्गो दितिर्भीमस्तभियुक्तस्तथातसहः ।
द्युतिर्वपुरनाधृष्यो वासः कामो जयो विराट् ॥
इत्येकोनाश्च पञ्चाशन्मरुतः पूर्व्वसम्भवाः ॥"
(आदित्यविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १४ १५ ।
"अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः ।
ये राजन् ! नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत ! ॥
धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च ॥"
ब्रह्मणः पुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ५१ ।
"द्वौ पुत्त्रौ ब्रह्मणस्त्वन्यौ ययोस्तिष्ठति लक्षणम् ।
लोके धाता विधाता च यौ स्थितौ मनुना सह ॥")
पालके, त्रि । इति मेदिनी । ते, २७ ॥ धारके । इति धरणिः ॥

धातु, पुं, (धीयते सर्व्वमस्मिन्निति । धा + "सितनिगमीति ।" उणा० १ । ७० । इति तुन् ।) शरीरधारकवस्तूनि । तद्यथा । कफः । वातः । पित्तम् ।
'शरीरदूषणाद्दोषा मलिनीकरणान्मलाः ।
धारणाद्धातवस्ते स्युर्वातपित्तकफास्त्रयः ॥"
इति वैद्यकम् ॥
('रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ।
सप्त दूष्या मलामूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
धातुशब्देनात्र शुक्रार्त्तवे अप्युच्येते तद् यथा ।
'तथाहि पुष्पमुकुलस्थो गन्धो न शक्यमिहास्तीति वक्तुं नैव नास्तीत्यथवास्ति सतां भावानाम् अभिव्यक्तिरिति कृत्वा केवलं सौक्ष्म्यान्नाभिव्यज्यते स एव गन्धो विवृतपत्रकेशरे कालान्तरेणाभिव्यक्तिं गच्छत्येवं बालानामपि वयःपरिणामात् शुक्रप्रादुर्भावो भवति रोमराज्यादयो विशेषा नार्य्या रजसि चोपचीयमाने शनैः शनैः स्तनगर्भाशययोन्यभिवृद्धिर्भवति । स एवान्नरसो वृद्धानां जरापक्वशरीरत्वात् अप्रीणनो भवति । त एते शरीरधारणाद्धातव इत्युच्यन्ते ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १४ अध्यायः ॥
अथ धातुशब्दस्य निरुक्तिमाह ।
"एते सप्त स्वयं स्थिता देहन्दधति यन्नृणाम् ।
रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ॥"

अथ धातूनां कर्म्माण्याह ।
"प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ।
गर्भोत्पादश्च कर्म्माणि धातूनां कथितानि हि ॥"
इति च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रसः । रक्तम् । मांसम् । मेदः । अस्थि । मज्जा । शुक्रम् । महाभूतानि । तद्यथा । पृथिवी । जलम् । तेजः । वायुः । आकाशम् । तद्गुणा यथा । गन्धः । रसः । रूपम् । स्पर्शः । शब्दः । इन्द्रियाणि यथा । चक्षुः । श्रोत्रम् । घ्राणम् । जिह्वा । त्वक् ॥ अश्मविकृतिः । सा तु गैरिकमनःशिलादिः । (यथा, कुमारे । १ । ४ ।
"अकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥")
शब्दयोनिः । सा च साधुशब्दप्रकृतिः । भूपचपठप्रभृतिः । खणादिः । इत्यमरभरतौ ॥ * ॥ यथा, शब्दमालायाम् ।
"सुवर्णरूप्यमाणिक्यहरितालमनःशिलाः ।
गैरिकाञ्जनकासीससीसलोहाः सहिङ्गुलाः ॥
गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसम्भवाः ॥"
नव धातवो यथा सुखबोधे ।
"हेमताररनागाश्च ताम्रवङ्गे च तीक्ष्णकम् ।
कांस्यकं कान्तलौहश्च धातवो नव कीर्त्तिताः ॥"
अष्टधातवो यथा, दानसागरे ।
'हिरण्यं रजतं कांस्यं ताम्रं सीसकमेव च ।
रङ्गमायसरैत्यञ्च धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥"
अपि च वैद्यके ।
"सुवर्णं रजतं ताम्रं लौहं कृष्णञ्च पारदम् ।
वङ्गञ्च सीसकञ्चैव इत्यष्टौ देवसम्भवाः ॥"
सप्तधातवो यथा, भावप्रकाशे ।
"स्वर्णं रूप्यञ्च ताम्रञ्च रङ्गं यशदमेव च ।
सीसं लौहञ्च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः ॥"
ताम्रादुत्पत्तिर्यथा,—
"शृणु तत्त्वेन मे भूमे ! कथ्यमानं मयानघे ! ।
एकाग्रं चित्तमाधाय येन ताम्रं मम प्रियम् ॥
पूर्व्वं कमलपत्राक्षि ! गुडाकेशो महासुरः ।
ताम्ररूपं समादाय ममैवाराधने रतः ॥
तस्य दृष्ट्वा मया प्रोक्तं प्रसन्नेनान्तरात्मना ।
गुडाकेश ! महाभाग ब्रूहि किं करवाणि ते ॥
चक्रेण वधमिच्छामि त्वया मुक्तेन केशव ! ।
वैशाखस्य तु मासस्य शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ॥
मम तेजोमयं चक्रं वाधयिष्यत्यसंशयम् ।
तदैव चक्रेण विपाटितोऽसौ
प्राप्तोऽपि मां भागवतप्रधानः ॥
ताम्रन्तु तन्मांससमुत्थकं सुवर्णं
मस्थीनि रूप्यं बहुधातवश्च ।
रङ्गञ्च सीसं त्रपुधातुसंज्ञं
कांस्यञ्च रीतिश्च मलन्तु तेषाम् ॥
एतद्भागवते कार्य्यं मम प्रियकरं सदा ।
एवं ताम्रं समुत्पन्नमिति मे रोचते हि तत् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
"हरितालं हरेर्वीर्य्यं अभ्रवीर्य्यं मनःशिला ।
पारदं शिववीर्य्यं स्यात् गन्धकं पार्व्वतीरजः ॥'
इति वैद्यकम् ॥ * ॥

सप्तोपधातवो यथा,—
'माक्षिकं तुत्थकाभ्रे च नीलाञ्जनशिलालकाः ।
रसकश्चेति विज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥" * ॥
शरीरस्थसप्तधातुभवसप्तोपधातवो यथा —
"स्तन्यं रजश्च नारीणां काले भवति गच्छति ।
शुद्धमांसभवः स्नेहो यः सा संकीर्त्त्यते वसा ॥
स्वेदो दन्तास्तथा केशास्तथैवौजश्च सप्तमम् ।
इति धातुभवा ज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥"
इति सुखबोधः ॥

धातुकासीसं, क्ली, (धातुरूपं कासीसम् ।) कासीसम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२२ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"कासीसं धातुकासीसं हरितं तच्च नोचितम् ॥")

धातुघ्नं, क्ली, (धातून् स्वर्णादिकं हन्तीति । हन + टक् ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः ।३।६ ॥

धातुनाशनं, क्ली, (धातून् स्वर्णादिकं नाशयतीति । नश + णिच् + ल्युः ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धातुपः, पुं, (धातून् अस्थिमज्जामांसोत्पादकपदार्थविशेषान् पाति रक्षतीति । पा + कः ।) शरीरस्थप्रथमधातुः । रस इति ख्यातः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धातुपुष्पिका, स्त्री, (धातुरिव पुष्पं यस्याः । जाती ङीष् । स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः । यद्वा कप् । टापि अत इत्वम् ।) धातृपुष्पिका । इति शब्दरत्नावली । धाइफुल इति भाषा ॥

धातुपुष्पी, स्त्री, (धातुरिव पुष्पमस्याः । जातित्वात् ङीष् ।) धातकी । इति भावप्रकाशः ॥

धातुभृत् पुं (धातून् गैरिकादीन् बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् । तुगागमश्च ।) पर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ धातुपोषके, त्रि ॥

धातुमाक्षिकं, क्ली, (धातुरूपं माक्षिकम् ।) माक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"माक्षिकं धातुमाक्षिकं ताप्यं ताप्युत्थसञ्ज्ञकम् ॥")

धातुमारिणी स्त्री (धातुं सुवर्णादिकं मारयतीति । मृ + णिच् + णिनि + ङीप् ।) सर्ज्जिका । इति शब्दचन्द्रिका । सोहागा इति भाषा ॥

धातुराजकं, क्ली, (धातुषु राजते इति । राज + ण्वुल् । यद्वा, धातूनां राजा इति समासान्त टच् । ततः स्वार्थे कन् ।) रेतः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धातुवल्लभं, क्ली (धातुषु वल्लभम् ।) टङ्कणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (टङ्कणशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

धातुवादी [न्] पुं, (धातुं वदति उपायान्तरेण कर्त्तुं कथयतीति । वद + णिनि ।) कारन्धमी । इति हारावली । १६५ ॥

धातुवैरी, [न्] पुं, (धातूनां वैरीव दूषकत्वात् ।) गन्धकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धातुशेखरं, क्ली, (धातूनामुपधातूनां शेखरमिव श्रेष्ठत्वात् ।) कासीसम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२२ ॥

धातूपल, पु, (धातु उपधातुरूप उपल पाषाण ।) कठिनिका । इति हारावली ।२१२॥

धातृपुत्त्र पु, (धातुर्ब्रह्मण पुत्त्र ।) सनतकुमार । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्रह्मण सुतमात्रञ्च ॥

धातृपुष्पिका, स्त्री, (धातृपुष्पी । स्वार्थे कन पूर्व्वह्रस्व । यद्वा, कप । टापि अत इत्वम ।) धातकी । इत्यमर । २ । ४ । १०४ ॥

धातृपुष्पी, स्त्री, (धातृ पुष्टिकर्त्त पुष्पमस्या । ङीप ।) धातकी । इति शब्दरत्नावली ॥

धात्र क्ली, (धीयते अन्नाद्यत्रेति । धा + आधारे ष्ट्रन ।) भाजनम् । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥

धात्रिका, स्त्री, (धात्री । स्वार्थे कन टाप पूर्व्वह्रस्वश्च ।) आमलकी । इति राजनिर्घण्ट ॥

धात्री, स्त्री (धीयते पीयते इति । धेट पाने + 'सर्व्वधातुभ्य ष्ट्रन ।" उणा ४ । १५८ । इति कर्म्मणि ष्ट्रन । षित्वात ङीष । अस्या स्तनदुग्ध पानात्तथात्वम । यद्वा, दधाति धरतीति । धा + तृच + ङीप ।) माता । (यथा, याज्ञवल्क्य प्रायश्चित्ताध्याये । ३ । ८३ ।
'पुनर्धात्रा पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति ।
अष्टमे मास्यतो गर्भो जात प्राणैर्विमुच्यते ॥")
उपमाता । (यथा, रघु । १ । ७८ ।
"कुमारा कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तनपायिन ।
आनृण्यमनवेक्ष्य मम वर्द्धिर पितु ॥"
(कुमाररक्षाकर्त्री । धाइ इति भाषा ॥ तस्या परीक्षा यथा,' अतो धात्रीपरीक्षामुपदेक्ष्याम । अथ ब्रूयात धात्रीमानयति समानवर्णा यौवनस्था निभृतामनातुरामव्यङ्गामव्यसनामविरूपामजुगुप्सिता देशजातीयामक्षुद्रा अक्षुद्रकर्म्मिणीं कुले जाता वत्सला जीववत्सा पुंवत्सा दोग्ध्रीमप्रमत्तामशायिनीमनुच्चारशायिनीमनन्त्यावसायिनीं कुशलोपचारा शुचिमशुचिद्वेषिणीं स्तन्यसम्पदुपेतामिति ।'
'धात्री तु वन्या स्वादुरम्लशुक्लदुग्धा स्यात्तदा स्नातानुलिप्ता शुक्लवस्त्र परिधायैन्द्री ब्राह्मी शतवीर्या सहस्रवीर्या मोघामव्यथा शिवा अरिष्टा वाट्यपुष्पी विष्वक्सेनकान्तामिति विभ्रत्योषधी कुमार प्राङमुख प्रथम दक्षिण स्तन पाययेदिति धात्रीकर्म्म ।" इति चरके शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याय ॥*॥ (दधाति धारयति सर्व्वमिति । धा + तृच + ङीप ।) क्षिति । (गायत्री स्वरूपिणी भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ७८ ।
'धात्री धनुर्द्धरा धेनुर्धारिणी धर्म्मचारिणी ॥"
गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २९ । ६२ ।
"धर्म्मोम्बुवाहिनी धुर्य्या धात्री धात्रीविभूषणम् ॥")
आमलकीवृक्ष । इति मेदिनी । रे, ४९ ॥
(अस्या पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम ।
"धात्री कर्षफला तिष्या वयस्यामलकी शिवा ॥")

अथ धात्र्युत्पत्तिकारणम् ।

इन्द्रादयस्तोत्त्रमुखस्य विष्णोर्मोहापनोदाय बुद्धादाकाशवाणीं श्रुत्वा देवान् प्रति सा आह ।
"अहमेतत्त्रिधा भिन्ना तिष्ठामि त्रिविधैर्गुणै ।
गौरी लक्ष्मी स्वधा चेति रज सत्त्वतमोगुणै ॥
तत्र गत्वा तथा कार्य्यं विधास्यन्ते च ता सुरा ।
तास्तथा तान सुरान दृष्ट्वा प्रणतान भक्तिवत्सला ॥
बीजानि प्रददुस्तेभ्यो वाक्यानि जगदुस्तदा ।
इमानि देवा बीजानि विष्णुर्यत्रावतिष्ठते ॥
निवपध्व तत कार्य्य भवता सिद्धिमेष्यति ।
क्षिप्तेभ्यस्तत्र बीजेभ्यो वनस्पत्य स्त्रियोऽभवन ॥
धात्री च मालती चैव तुलसी च नृपोत्तम ।।
धात्र्युद्भवा स्मृता धात्री माभवा मालती स्मृता ॥
गौरीभवा च तुलसी तम सत्त्वरजोगुणा ।
स्त्रीरूपिण्यो वनस्पत्यो दृष्ट्वा विष्णुस्तदा नृप ।॥
उत्तस्थौ सम्भ्रमाद्वृन्दारूपातिशयविभ्रमात ॥"
अस्या माहात्म्य यथा,—
"शृणुष्व धात्रीमाहात्म्य सर्व्वपापहर शुभम ।
यत पुरा हरिणा प्रोक्त वशिष्ठ प्रति नारद ।॥
धात्री वास । नृणा धात्री मातृवत् कुरुते क्षयाम ।
दद्यादायु पय पान स्नानादे धर्म्मसञ्चयम ॥
अलक्ष्मीनाशन सद्योऽप्यन्ते निर्व्वाणमेव च ।
विघ्नानि नैव जायन्ते धात्रीस्नानेन वै नृणाम ॥
तस्मात त्व कुरु विप्रेन्द्र । धात्रीस्नान हि यत्नत ।
प्रयास्यसि हरेर्धाम देवत्व प्राप्य नारद ।॥
यत्र यत्र मुनिश्रेष्ठ । धात्रीस्नान समाचरेत ।
तीर्थे वापि गृहे वापि तत्र तत्र श्रिय स्थिता ॥
धात्रीस्नातानि दिवसे यस्यास्थीनि कलेवरे ।
प्रक्षालितानि विप्रेन्द्र । न स स्याद्गर्भसम्भव ॥
धात्रीफलेन विप्रेन्द्र । येषा केशाश्च रञ्जिता ।
ते नरा कलुष यान्ति नाशयित्वा कलिमलम ॥
धात्रीफल महापुण्य स्नान पुण्यतर स्मृतम् ।
पुण्यात पुण्यतर वत्स । भक्षण मुनिपुङ्गव ।॥
न गङ्गा न गया पुण्या न काशी न च पुष्करम ।
एकैव च यथा पुण्या धात्री माधववासर ॥
कार्त्तिके मासि विप्रेन्द्र । धात्रीस्नान समाचरेत ।
यश्च तज्जलमश्नीयात सोऽश्वमेधमवाप्नुयात ॥
धात्रीफल स्मरेद्यस्तु सदैव मुनिसत्तम ।।
प्रागजन्मनि कृतात पापात मुच्यते नात्र सशय ।
संस्मरेद्यस्तु धात्री तामहन्यहनि मानव ॥
मुच्यते पातक सर्व्वैर्मनोवाककायसम्भवै ॥
धात्रीफलान्यमावास्यामष्टमीनवमीषु च ।
रविवारे च सक्रान्त्या संस्मरन्मुनिपुङ्गव ।॥
यस्य गृहे मुनिश्रेष्ठ । धात्री तिष्ठति सर्व्वदा ।
तस्य गृह न गच्छन्ति प्रेतकुष्माण्डराक्षसा ॥
धात्रीस्नाने हरनाम्नि जागरे हरिवासरे ।
जन्मवन्ध्यो विनश्येत हयमेधायुत फलम ॥
छायायामामलक्यैस्तु कार्त्तिके हरिवत्सल ।।
परितोष समायाति तस्य वै माधव स्वयम् ॥
धात्रीच्छायां समासाद्य कुर्य्यात श्राद्धन्तु यो मुने ।।
मुक्ति प्रयान्ति पितर प्रसादात्तस्य वै हरे ॥
मूर्द्ध्नि पाणौ मुखे कण्ठे देहे च मुनिसत्तम ।।
धत्ते धात्रीफल यस्तु स महात्मा स पुण्यभाक ॥
धात्रीफलविलिप्ताङ्गो धात्रीफलविभूषित ।
धात्रीफलकृताहारो नरो नारायणो भवेत ॥
य कश्चिद्वैष्णवो लोके धत्ते धात्रीफल मुने ।।
प्रियो भवति विष्णो स मनुष्याणाञ्च का कथा ॥
धात्रीफलानि यो नित्य वहते करसम्पुटे ।
तस्य नारायणो देवो वरमेक प्रयच्छति ॥
धात्रीफल न मोक्तव्य कदाचित करसम्पुटात ।
य इच्छेद्विपुलान भोगानन्ते यो मुक्तिमिच्छति ॥
धात्रीफलकृता माला कण्ठस्था यो वहेन्न हि ।
स वैष्णवो न विज्ञेयो विष्णुभक्तिपरोऽपि च ।
न त्याज्या तुलसीमाला धात्रीमाला विशेषत
तथा रुद्राक्षमालापि धर्म्मकामार्थमिच्छता ॥
यावत्तिष्ठति कण्ठस्था धात्रीमाला नरस्य हि ।
तावन्मनसि च्छतस्थोऽपि सदा तुष्टति केशव ॥
यावद्दिनानि वहते धात्रीमाला करे नर ।
तावद्युगसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत ॥
सर्व्वदेवमयी धात्री वासुदेवमन प्रिया ।
आरोपणीया सेव्या च सेचनीया सदा नृपै ॥
एतत्ते सर्व्वमाख्यात धात्र्या माहात्म्यमुत्तमम ।
श्रोतव्यञ्च सदा सद्भिश्चतुर्वर्गफलप्रदम ॥
इति पाद्मोत्तरखण्डे १२७ अध्याय ॥
अपि च ।
"तुलसीवृक्षमाश्रित्य या यास्तिष्ठन्ति देवता ।
आमलक्या अपि पार्श्व । तास्ता एव वसन्ति च ॥
अशुभ वा शुभ वापि यत कर्म्मामलकीतले ।
क्रियते मानवैर्विप्र । भवेत्तत सर्व्वमक्षयम ॥
पवित्रैर्नूतनै पत्रैर्धात्र्या य पूजयेद्धरिम ।
स मुक्त पापजालेन सायुज्य लभते हरे ॥
धात्री च तुलसी देवी न तिष्ठेद्यत्र जैमिन ।।
स्थान तदपवित्र स्यान्न च पुण्यक्रिया फलेत ।
धात्र्या हीन तुलस्या च निलय यस्य भूसुर ।।
अलक्ष्मी पातक सर्व्व कलिश्च तेन तोषित ॥
धात्रीकाष्ठस्य मालाञ्च यो वहेन्मतिमान्नर ।
तत सर्व्वमक्षय प्रोक्त शुभ वाशुभमेव वा ॥
यस्तु धात्रीफल भुङ्क्ते मानवोऽखिलतत्त्ववित ।
तद्देहाभ्यन्तरस्थायि सर्व्व पाप विनश्यति ॥
धात्रीफलमयी माला वहते द्विजसत्तम ।
ब्रवीमि शृणु माहात्म्य सर्व्वपापहर शुभम ॥
श्मशानेऽपि यदा मृत्युस्तस्य स्याद्दैवयोगत ।
गङ्गामरणज पुण्य स प्राप्नोति न सशय ।
नित्य गृह्णाति यो धात्रीतुलसीमृत्तिकाद्दमम ।
दिने दिने लभेत पुण्य सोऽश्वमेधशतोद्भवम ॥
धात्रीतरुञ्च यो हन्ति सर्व्वदेवगणाश्रयम ।
स ददाति हरेरङ्गे घात नास्त्यत्र सशय ॥
सर्व्वदेवमयी धात्री विशेषात केशवप्रिया ।
सम्यग्वक्तु गुणा तस्या ब्रह्मणापि न शक्यते ॥'
इति क्रियायोगसारे २३ अध्याय ॥
यथा स्कान्दे ।
"न धात्री सफला यत्र न विष्णोस्तुलसीवनम ।
त श्मशान विजानीयात यत्र गायन्ति वैष्णवा ॥)
इत्येकादशीतत्त्वम ॥

न्त्र धात्रीसेचनफलम ।
"पिता पितामहाश्चान्ये अपुत्रा ये च गोत्रिणः ।
वृक्षयोनिं गता ये च ये च कीटत्वमागताः ॥
रौरवे नरके ये च महारौरवसञ्ज्ञके ।
वियोनिषु गता ये च ये च ब्रह्माण्डमध्यगाः ॥
पिशाचत्वं गता ये च ये च प्रेतत्वमागताः ॥
ते पिबन्तु मया दत्तं धात्रीमूले सदा पयः ॥
ते सर्व्वे तृप्तिमायान्तु धात्रीमूलनिषेचनात ॥
इति धात्रीं चाभिषिच्य वाराणस्योत्तरं ग्रतम ।
ताश्च प्रदक्षिणीकृत्य कुर्य्याज्जागरणं व्रती ॥
जागरणन्तु प्रक्रान्तव्रतविषयम ।" इति श्रीहरि-
भक्तिविलासे १३ विलास ॥

धात्रीपत्र क्ली, (धात्रीपत्रमिव पत्रमस्य ।) तालीश-
पत्रम । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्य पर्य्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।
"तालीशं सुत्तमत्रचाढ्यं धात्रीपत्रञ्च तत स्मृतम्॥"
धात्र्या पत्रम ।) आमलकीदलञ्च ॥

धात्रीपुत्त्र पु (धात्र्या उपमातु पुत्त्र ।) नट ।
इति हेमचन्द्र । २।२४२ । उपमातृसुतश्च ॥

धात्रीफल, क्ली, (धात्र्या आमलक्या फलम ।)
आमलकी । इति जटाधर ॥ (विवरणमाम
लकीशब्देऽस्य ज्ञातव्यम ॥)

धात्रेयिका, स्त्री, (धात्रेयी + स्वार्थे कन टाप ।
पूर्ब्बह्रस्वश्च ।) धात्री । धाइ इति भाषा ।
यथा, तिथितत्त्वे चतुर्थीप्रकरणे ।
"पठेद्धात्रेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुख ॥"

धात्रेयी, स्त्री, धात्रीशब्दात् स्वार्थे (ढञ) ङीप(ङीप)
प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ धात्रेयिका । (यथा, देवी
भागवते । २ । ६ । २२ ।
"करे धृत्वाथ धात्रेयी तामुवाच सुलज्जिताम ।
का चिन्ता करभोरु । त्वमाधत्सेऽद्य स्थितास्म्य
हम् ॥')

धानक क्ली, (धन्याक पृषोदरादित्वात साधु ।)
धन्याकम । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्य विषयो
यथा वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ।
"श्लेष्मातिसारवातोक्तं विशेषादामपाचनम ।
कल्कायमनुबन्धस्य पिबेत पक्वाग्निदीपनम् ॥
बिल्वकर्क्कटिकामुस्तप्रायदा विश्वभेषजम ।
वचाविडङ्गभूतीकधानकामरदारु वा ॥")

धाना, स्त्री, (धीयते इति । धा + "धापवस्य-
ज्यतिभ्यो न ।" उणा । ३ । ६ । इति न टाप
च ।) भृष्टयव । धान्यकम । (पर्य्याया यथा,
"धान्यकं धानकं धान्यं धाना धानेयकन्तथा ।
कुनटी धेनुकाच्छत्रा कुस्तुम्बुरु वितुन्नकम ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
अभिनव । अङ्कुर । भिन्न । चूर्णसक्तव ।
इति मेदिनीहेमचन्द्रौ ॥

धाना, स्त्री (धीयन्ते इति । धा + "धापृवस्य-
ज्यतिभ्यो न ।" उणां । ३ । ६ । इति न
टाप च ।) भृष्टयव । बहुवचनान्तोऽय
शब्द । इत्यमर । २ । ९ । ४७ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ३ । ३५ । ३ ।
"ग्रसेतामश्वा वि मुचेह शोणा दिवे दिवेस दृशी
रद्धि धाना ॥"
"त्वन्तु सदृशीरेकरूपान धाना भृष्टयवान दिवे
दिवे प्रतिदिवसमद्धि भक्षय ।" इति तद्भाष्ये
सायन ।)
"यवास्तु निस्तुषा भृष्टा स्मृता धाना इति
स्त्रियाम् ।
धाना स्युर्दुर्ज्जरा रूक्षास्तृटप्रदा गुरवश्च ता ॥
तथा मेद कफच्छर्द्दिनाशन्य सप्रकीर्त्तिता ॥"
इति राजनिर्घण्ट ॥
("धानासञ्ज्ञास्तु ये भक्ष्या प्रायस्ते लेखनात्मका ।
शुष्कत्वात्तर्पणा चैव विष्टम्भित्वाच्च दुर्ज्जरा ॥
विरूढधाना शष्कुल्यो मधुक्रोडा सपिण्डका ।
पूपा पूपलिकाद्याश्च गुरव पैष्टिका परम ॥"
"धाना पर्पटपूपाद्यास्तान बुधा निर्द्दिशेत्तथा ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याय ॥)

धानाका, स्त्री, (धाना + स्वार्थे कन् टाप ।)
धाना । नित्यबहुवचनान्तोऽय शब्द । इति
शब्दरत्नावली ॥

धानाचूर्ण, क्ली (धानाना चूर्णम ।) भृष्टयव
चूर्णम । सक्तव । इति हेमचन्द्र । ३ । ६५ ॥

धानी स्त्री, (धीयते ऽस्यतेऽत्र । धा + गाधारे
ल्युट । टित्वात ङीप ।) आधार । यथा, मत्स्य
धानी राजधानी । इत्यादि भरत ॥ पीलु
वृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

धानुष्क त्रि, (धनु प्रहरणमस्येति । धनु +
तदस्य इत्यधिकृत्य "प्रहरणम ।" ४ । ४ । ५७ ।
इति ठक । यद्वा, धनुषा जीवतीति । "वेत
नादिभ्यो जीवति ।" ४ । ४ । १२ । इति ठक ।
"इसुसुक्तान्तात क ।" ७ । ३ । ५१ । इति ठस्य
क ।) धनुर्द्धर । इत्यमर । २ । ८ । ६९ ॥
(यथा, महाभारते । ६ । २ । १७ ।
"अश्वेऽश्वे दश धानुष्का धानुष्के दश चार्म्मिण ।
एव व्यूढान्यनीकानि भीष्मेण तव भारत । ॥")

धानुष्का, स्त्री, (धनुरिव अवयवोऽस्या इति ठक
टाप च ।) अपामार्गवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ।
(अपामार्गशब्देऽस्या विवरण ज्ञातव्यम ॥)

धानुष्य पु, (धनुषि साधुरिति । धनुष + यत ।)
वंश । इति राजनिर्घण्ट ॥

धानेय क्ली, (धाना एव । स्वार्थे ढक ।) धन्या-
कम । इति राजनिर्घण्ट ॥

धानेयक, क्ली, (धानेय + स्वार्थे कन ।) धन्याकम् ।
इति जटाधर ॥

धान्धा स्त्री, एला । इति शब्दचन्द्रिका ॥
एलाइच इति भाषा ॥

धान्य, क्ली, चतुस्तिलपरिमाणम् । इति शुभङ्कर ।
धन्याकम् । धनीया इति यस्य भाषा । तत-
पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम् ।
धन्या कुस्तुम्बुरी धान्या वैधसोशा वितुन्नकम् ॥")
परिपेलम् । (धाने पोषणे साधु इति । धान
+ "तत्र साधु ।" ४ । ४ । ९८ । इति यत ।
यद्वा, दधातीति । धा + "दधातेर्यन नुट च ।"
उणा । ५ । ४८ । इति यन नुट च ।) सतुष
तण्डुलादि । धान इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय ।
भोग्यम २ भोगार्हम् ३ अन्नम ४ आद्यम ५
जीवसाधनम ६ स्तम्बकरि ७ व्रीहि ८ ।
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । १३ । ४ ।
"विश्व स देव प्रति वारमग्ने धत्ते धान्य पत्यते
वसव्यै ॥")
तत्र शूकधान्यगुणा । त्रिदोषशमनत्वम । तेजो
बलातिशयवीर्य्यवृद्धिदातृत्वञ्च ॥ * ॥ शमीधान्य
गुणा । गुरुत्वम । हिमत्वम । त्रिबन्धदातृ
त्वञ्च ॥ * ॥ तृणधान्यगुणा । वातात्मकत्वम । शिशि
रत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ * ॥ धान्य त्रिवि
धम । हेमन्तोद्भव शालि १ ग्रीष्मज षष्टिक २
प्रावृट कालभव आशु ३ । एतेषा गुणास्तत्तत
शब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥ वापितधान्यगुणा । गुरुत्वम ॥
अवापितधान्यगुणा । वापितधान्यगुणा । किञ्चि
द्धीन ॥ * ॥ रोप्यातिरोप्यधान्यगुणा । लघु
त्वम । शीघ्रपाकत्वम । गुणोत्तरत्वम । अदा
हित्वम । दोषहरत्वम् । बलत्वम् । मूत्रविव
र्द्धनत्वञ्च ॥ * ॥ नव धान्य अभिष्यन्दि । पावन
सरोगिण धान्य लघु । सम्वत्सरद्वयातीत
धान्य वातप्रकोपण रूक्ष लघुतर पुरातन ।
श्रमधान्य शमीधान्यञ्च वर्षात्रान्तं प्रश
स्तम् । शमीधान्य वर्षात्रान्त वातकृत
रूक्षम । अभिनव तत्प्रायेण गुरु । नव । यत-
गोधूममाषतिला हिता । पुराणा विरसा
रूक्षा न तथा गुणकरा ॥ अनार्त्तव व्याधिहत
अपथ्यागत अभूमिज नवञ्च धान्य न गुणदा ॥
अकालजात धान्य विरस स्वल्पधातुप्रदञ्च ।
इति राजवल्लभ ॥ * ॥ एकादश्या अन्नत्याग
वर्जनीयधान्यानि यथा,—
"एकादश्यां विशेषेण ह्यन्नमात्र परित्यजेत ।
फल मूल नालादीनि किञ्चिद्ग्राह्य प्रकल्पयेत ॥
अन्नन्तु धान्यसम्भूत गिरिजे यदि जायते ।
धान्यानि विविधानीह जगत्या श्रृणु यत्नत ॥
श्यामाकमाषमसूराश्च धान्यकोद्रवसर्षपा ।
मुष्टको राजमाषाश्च तुवरी भ्रमरस्तथा ॥
यवगोधूममुद्गाश्च तिलकङ्गुकुलत्थका ।
गवेधुकाश्च नीवारा ज्यानकश्च कलायका ॥
माकुष्ठो वकवीरश्च कोद्रवो वनकस्तथा ।
तिलकाश्चणकाद्याश्च धान्यानि कथितानि वै ॥
एतद्धान्यसमुद्भूतमन्न भवति शोभने ।
अन्नत्यागे व्रते भक्ष्यमेतदेव विवर्ज्जयेत ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
अथ धान्यच्छेदनदिनम् । तत्र तिथय रिक्ता-
तिरिक्ता । वारा रविशुक्रसोमबुधबृहस्पती
नाम् । नक्षत्राणि कृत्तिका भरणी अश्लेषा
पूर्ब्बभाद्रपद धनिष्ठा पूर्ब्बाषाढ़ा ज्येष्ठा चित्रा
उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढ़ा उत्तरभाद्रपद
एतानि । तत्र चन्द्र. शोभन. । लग्नानि वृष-
सिंहवृश्चिककुम्भमिथुनतुलाकन्याधनु.पूर्ब्बार्द्ध-

स्वकीयस्वकलग्नमकरसङ्क्रकानि ॥*॥ अथ धान्यस्थापनदिनम्। तत्र नक्षत्राणि। भरण्यश्लेषाद्रा।त्तिकाविशाखापूर्व्वफल्गुनीपूर्व्वाषाढापूर्व्वभाद्रपज्ज्येष्ठामघाभिन्नानि। तत्र वारा शुभग्रहाणाम्। लग्नानि मकरवृषसिंहवृश्चिककुम्भमिथुनकन्यावृश्चिकानि ॥*॥ अथ धान्यानिष्क्रमणदिनम्। तत्र नक्षत्राणि श्रवणा धनिष्ठा शतभिषा विशाखा उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपत् रोहिणी रेवती पुनर्व्वसु पुष्य अश्विनी ज्येष्ठा एतानि। वारा बुधभिन्ना। इति ज्योतिषम् ॥

धान्यक, क्ली, (धान्यमिव प्रतिकृतौ। "इवे प्रतिकृतौ।" ५।३।९६। इति कन्।) धान्याकम्। इति राजनिघण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ अध्याये। "लङ्घनानन्तरकाले धान्यकनागरकादिभिर्दीपनसिद्धान्नम् ॥" अस्य गुणा यथा,—

"धान्यकं धान्यमासाद्य मधुरं दीपनं च रोचनम्।
सुगन्धा तापितृष्णाघ्नी दोषान् प्रशमयन्ति तु ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥)

धान्यमा[illegible] कन्। धान्यम्। पु, नक्तियन्पति-[illegible]। यथा [illegible]
'[illegible] धान्यमात्रकौ ॥")

धान्यकोष्ठक, क्ली, (धान्याय धान्यरक्षणाय यत् कोष्ठं गृहम्।) धान्यरक्षार्थगृहम्। इति हारावली ॥ गोला इति भाषा ॥

धान्यचमस, पु, (चम्यते भक्ष्यते इति। चम+ असच्। धान्यं खिन्नधान्यमेव चमसः।) चिपिटकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धान्यधेनु, स्त्री, (धान्यनिर्म्मिता धेनुः।) दानार्थधान्यनिर्म्मिता धेनुः। यथा,—

"अयने विषुवे चापि कार्त्तिक्यां विशेषतः।
दानान्तरं प्रवक्ष्यामि धान्यधेनुर्विधिः परम् ॥
यां दत्त्वा सर्व्वपापेभ्यो मुच्यते इव राहुणा ॥
[illegible] फलं राजसत्तम ।
तां सर्व्वमेवमाप्नोति व्रीहिधेनुप्रदो नरः ।
कृष्णाजिनं ततः कृत्वा प्राग्ग्रीवं सर्व्वसंयुतम् ।
गोमयेनानुलिप्तायां शोभनां वस्त्रसंयुताम् ॥
पूजयेद्देवमध्ये तु कर्णिकायाममङ्गले ॥
उत्तमा धान्यधेनुः स्याद् द्रोणानाञ्चापि चतुष्टये ।
मध्यमा च तदर्द्धेन वित्तशाठ्यं न कारयेत् ॥
चतुर्थांशेन धेन्वा वै वत्सन्तु परिकल्पयेत् ।
कर्णयोः स्वर्णशृङ्गे तु रौप्यखुरसमन्विता ॥
गोरूपं पूर्व्वतः सम्यग्गन्धचन्दनतस्तथा ।
मुक्ताफलमयौ नेत्रौ कस्तूरीमयं मुखम् ॥
प्रशस्तपत्रश्रवणा फलदन्तविराजिता ।
इक्षुयष्टिमया पादा क्षौमपुच्छसमन्विता ॥
नानाफलसमोपेता रत्नगर्भसमन्विता ।
पादुकोपानहौ कुर्य्यात् भाजनं सर्पिषं तथा ॥
एवमेव रचयित्वा तां कृत्वा दीपार्च्चनादिकम् ।
पुण्यकालञ्च सम्प्राप्य स्नातः शुक्लाम्बरो व्रती ।
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रेणानेन कीर्त्तयेत् ॥
तव विप्र ! महाभाग ! वेदवेदाङ्गपारग ! ।
यामेताञ्च मया दत्तां गृह्णीष्व त्वं द्विजोत्तम ! ।
प्रीयतां मम देवेशो भगवान्मधुसूदनः ॥
त्वमेका लक्ष्मीर्गोविन्दे स्वाहा या च विभावसौ ।
शक्रे शचीति विख्याता मेधा शुचिष्मि सत्तम ! ॥
तस्मात् सर्व्वमयी देवी धान्यरूपेण संस्थिता ।
एवमुच्चार्य्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा तु समाप्य द्विजोत्तमम् ।
यावच्च पृथिवी सर्व्वा वसुरत्नानि भूपते ! ।
तावत् पुण्यं समाधिक्यं व्रीहिधेन्वा ततः फलम् ॥
तस्मात्तस्यैव दातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ।
इह लोके च सौभाग्यमायुरारोग्यवर्द्धनम् ॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
स्तूयमानोऽप्सरोभिश्च प्रयाति शिवमन्दिरम् ॥
यावच्च स्मरते जन्म तावत् स्वर्गे महीयते ।
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बुद्वीपपतिर्भवेत् ॥
एवं रूपेण चोद्दिष्टं श्रुत्वा वाक्यं नरोत्तम ।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोके महीयते ॥"

इति वराहपुराणम् ॥

धान्यबीज, क्ली, (धान्यस्य बीजमिव बीजं यस्य।) धान्याकम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

धान्यमाय, पु, (धान्यं मातीति। मा+"क्वापामश्च।" ३।२।२। इति अण्।) धान्यविक्रयी। इति सङ्क्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

धान्यराज, पु, (धान्यानां राजा। टच् समासे। यद्वा, धान्येषु राजते इति। राज दीप्तौ + अच्।) यवः। इति राजनिघण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य यवशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

धान्यवर्द्धन, क्ली, (धान्यस्य वर्द्धनं वृद्धिर्यस्मात्।) वार्द्धुष्यम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धानेर वाडी इति भाषा ॥

धान्यवीर, पु, (धान्येषु वीर इव बलाधायकत्वात्।) माषः। इति राजनिघण्टः ॥

धान्यशीर्षक, क्ली, (धान्यस्य शीर्षकं अग्रभागः।) धान्यमञ्जरी। इति जटाधरः ॥ धानेर शीष इति भाषा ॥

धान्याक, क्ली, (धान्यमकति बाहुल्येन प्राप्नोतीति। अक गतौ + अण्।) धन्याकम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ८३ ॥

धान्याचल, पु, (धान्यनिर्म्मितोऽचलः पर्व्वतः।) दानार्थधान्यनिर्म्मितपर्व्वतः। तस्य विधानं यथा,—

"प्रथमो धान्यशैलः स्याद्द्वितीयो लवणाचलः ।
गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्व्वतः ॥
पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्व्वतः ।
सप्तमो घृतशैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टमः ॥
राजतो नवमस्तद्वद्दशमः शर्क्कराचलः ।
वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्व्वशः ॥
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये ।
शुक्लपक्षे तृतीयायामुपरागे शशिक्षये ॥
विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादश्यामथवा पुनः ।
शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे वा विधानतः ॥
धान्यशैलादयो येऽपि देया शास्त्रविधानतः ।
तीर्थे वायतने वापि गोष्ठे वा भवनाङ्गने ॥
मण्डपं कारयेद्भक्त्या चतुरस्रमुदङ्मुखम् ।
प्रागुदक्प्रवणं तद्वत् प्राङ्मुखञ्च विधानतः ॥
गोमयेनानुलिप्तायां भूमावास्तीर्य्य वै कुशान् ।
तन्मध्ये पर्व्वतं कुर्य्याद्विष्कम्भपर्व्वतान्वितम् ॥
धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तमः ।
मध्यमः पञ्चशतिकः कनिष्ठः स्यात्त्रिभिः शतैः ॥
मेरुर्महाव्रीहिमयस्तु मध्ये
सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात् ।
पूर्व्वेण मुक्ताफलवज्रयुक्तो
याम्येन गोमेदकपुष्परागैः ॥
पश्चाच्च गारुत्मतनीलरत्नैः
सौम्येन वैदूर्य्यसरोजरागैः ।
श्रीखण्डखण्डैरभितः प्रवाल-
लतान्वितः शुक्तिशिलातलः स्यात् ॥
ब्रह्माथ विष्णुर्भगवान् पुरारि-
र्दिवाकरोऽप्यत्र हिरण्मयः स्यात् ।
मूर्द्धन्यवस्थानममत्सरेण
कार्य्यास्त्वनेकैश्च पुनर्द्विजौघैः ॥
चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि
नितम्बभागेष्वपि राजतः स्यात् ।
तथेक्षुवंशावृतकन्दरस्तु
घृतोदकप्रस्रवणैश्च दिक्षु ॥
शुक्लाम्बराण्यम्बुधरावली स्यात्
पूर्व्वेण पीतानि च दक्षिणेन ।
वासांसि पश्चादथ कर्वुराणि
रक्तानि चैवोत्तरतो घनाली ॥
रौप्यान्महेन्द्रप्रमुखांस्तथाष्टौ
संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।
नानाफलाली च समन्ततः स्या-
न्मनोरमं माल्यविलेपनञ्च ॥
वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्ण-
मम्लानपुष्पाभरणं सितञ्च ।
इत्थं निवेश्यामरशैलमग्र्यं
मेरोस्तु विष्कम्भगिरीन् क्रमेण ॥
तुरीयभागेन चतुर्द्दिशञ्च
संस्थापयेत् पुष्पविलेपनाढ्यान् ॥
पूर्व्वेण मन्दरमनेकफलावलीभि-
र्युक्तं यवैः कनकभद्रकदम्बचिह्नैः ।
कामेन काञ्चनमयेन विराजमान-
माकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाढ्यम् ॥
क्षीरारुणोदसरसाथ वनेन चैव
रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् ।
याम्येन गन्धमदनञ्च निवेशनीयो
गोधूमसञ्चयमयः कलधौतजो वा ॥
हैमेन यक्षपतिनाघृतमानसेन
वस्त्रैश्च राजतवनेन च संयुतः स्यात् ।
पश्चात्तिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्प-
सौवर्णपिप्पलहिरण्मयहंसयुक्तम् ।
आकारयेद्रजतपुष्पवनेन तद्व-
द्वस्त्रान्वितं दधिसितोदसरस्तथाग्रे ॥

सत्राप्य त विपुलशैलमथोत्तरेण
शैलं सुपार्श्वमपि माषमयं सुवस्त्रम्
पुष्पैश्च हैमवटपादपशेखरन्त-
माकारयेत् कनकधेनुविराजमानम् ॥
माचीकभद्रसरसा च वनेन तद्-
द्रौप्येण भास्करवता च युतं विधाय ।
होमश्चतुर्भिरथ वेदपुराणविद्भि-
दान्तैरनिन्द्यचरिताकृतिभिर्द्विजेन्द्रैः ॥
पूर्व्वेण हस्तमितमत्र विधाय कुण्ड
काम्यैस्तिलैर्यवघृतेन समित्कुशैश्च ।
रात्रौ च जागरमनुद्रुतगीततूर्यै-
रावाहनञ्च कथयामि शिलोच्चयानाम् ॥
त्वं सर्व्वदेवगणधामनिधे । विरुद्ध-
मस्मद्गृहेष्वमरपर्व्वत नाशयाशु ।
क्षेमं विधतस्व कुरु शान्तिमनुत्तमां नः
सपूजितः परमभक्तिमता मया हि ॥
त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्दिवाकरः ।
मूर्त्तामूर्त्तपरं बीजं त्वं न पाहि सनातन ॥
यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वमूर्त्तेश्च मन्दिरम् ।
रुद्रादित्यवसूनाञ्च तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
यस्मादशून्यममरैर्नारीभिश्च शिवेन च ।
तस्मान्मामुद्धराशेषदुःखसंसारसागरात् ॥
एवमभ्यर्च्य तं मेरुं मन्दरञ्चाभिपूजयेत् ।
यस्माच्चैत्ररथेन त्वं भद्राश्वेन विशेषतः ॥
शोभसे मन्दर । क्षिप्रमतस्तुष्टिकरो भव ॥
यस्माच्चूडामणिर्जम्बुद्वीपे त्वं गन्धमादन ।
गन्धर्व्ववनशोभावानतः कीर्त्तिर्दृढास्तु मे ॥
यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन वा ।
हिरण्मयाश्वत्थशिरस्तस्मात् पुष्टिर्ध्रुवास्तु मे ॥
उत्तरैः कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन च ।
सुपार्श्व । राजसे नित्यमतः श्रीरक्षयास्तु मे ॥
एवमामन्त्र्य तान् सर्व्वान् प्रभाते विमले पुनः ।
स्नात्वाथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्व्वतोत्तमम् ॥
विष्कम्भपर्व्वतान् दद्यादृत्विग्भ्यः क्रमशो मुने ॥
गाश्च दद्याच्चतुर्विंशदथवा दश नारद ॥
शक्तितः सप्त वाष्टौ वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ॥
एकापि गुरवे देया कपिलाथ पयस्विनी ।
पर्व्वतानामशेषाणामेष एव विधिः स्मृतः ॥
त एव पूजने मन्त्रास्त एवोपस्कराः मताः ।
ग्रहाणां लोकपालानां ब्रह्मादीनाञ्च सर्व्वदा ॥
स्वमन्त्रेणैव सर्व्वेषु होमः शैलेषु पठ्यते ॥
उपवासी भवेन्नित्यमशक्तौ नक्तमिष्यते ।
विधानं सर्व्वशैलानां क्रमशः शृणु नारद ॥
दानकाले च ये मन्त्राः पर्व्वतेषु च यत्फलम् ।
अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्ने प्राणाः प्रकीर्त्तिताः ॥
अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्त्तते ।
अन्नमेव ततो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्द्दनः ॥
धान्यपर्व्वतरूपेण पाहि तस्मान्नगोत्तम ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयं गिरिम् ॥
मन्वन्तरशतं साग्रं देवलोके महीयते ।
अप्सरोगणगन्धर्व्वैराकीर्णेन विराजता ॥
विमानेन दिवं पृष्ठमायाति सुरसेवितः ।

तत कर्म्मक्षये राज्यमाप्नोतीह न संशयः ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥

धान्याम्लं, क्ली, (धान्यात् धान्यविकारात् जातं अम्लम ।) काञ्जिकम् । इत्यमरः ।२।९।३९ ॥
“धान्याम्लं शालिचूर्णानां कोद्रवादिकृतं भवेत् ।
धान्याम्लं धान्ययोनित्वात् प्रीणनं लघु दीपनम् ॥
अरुचौ वातरोगेषु सर्व्वेष्वास्थापने हितम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(“धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत् स्पर्शशीतलम् ।
श्रमक्लमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिशूलनुत् ।
शस्तमास्थापने हृद्यं लघुवातकफापहम् ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

धान्यारि, पुं, (धान्यस्य अरिः ।) मूषिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रि, धान्यस्य शत्रुश्च ॥

धान्योत्तम, पुं, (धान्येषु उत्तमः ।) शालिधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

धाम, [न्] क्ली (दधाति गृहस्थादिकं धीयते द्रव्यजातमास्मिन्निति वा । धा+‘सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।’ उणा ४ । १४४ । इति मनिन् ।) गृहम् । (यथा मेघदूते । ३५ ।
“भत् कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य ॥”) देहः । त्विट् । प्रभावः । इत्यमरः । ३ । ३ । १२३ ॥ (यथा, किराते । २ । ४७ ।
“सहते न जनोऽप्यधः क्रियां
किमु लोकाधिकधाम राजकम् ।”)
रश्मिः । (यथा, माघे । १ । २ ।
“पतत्यधो धाम विसारि सर्व्वतः
किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः ॥”)
स्थानम् । (यथा पञ्चदश्याम् । ७ । २१४ ।
“त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ।
तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदा-
शिवः ॥”)
जन्म । इति मेदिनी । ने, ८ ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ३९ ।
“गुरुर्गुरुतमो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः ॥”
“धाम ज्योतिः नारायणः परं ज्योतिरिति मन्त्रवर्णात् । सर्व्वलोकानामाश्रयत्वात् वा धाम । परं ब्रह्म परं धाम इति श्रुतेः ॥” इति तद्भाष्यम् ॥

धामक, पुं, माषकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

धामनिधि, पुं, (धामानि किरणानि निधीयन्ते ऽत्र । नि+धा+कि ।) सूर्य्यः । इति जटाधरः ॥

धामनी, स्त्री, (धमन्येव । धमनी+स्वार्थे अण् । ततो ङीष् ।) धमनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धामार्गव, पुं, (धाम्नो मार्गं पन्थानं वातीति । वा गतौ+क ।) अपामार्गः । इत्यमरः ।२।४।८८॥ (रक्तापामार्गोऽयम् । अस्य पर्य्यायो यथा,—
“रक्तोऽन्यो वशिरो हस्वफलो धामार्गवोऽपि च ।
प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी कथिता कपिपिप्पली ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

घोषकः । इति मेदिनी । वे ५९ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
“महाकोषातकी गोक्ता हस्तिघोषा महाफला ।
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पीतघोषा । इति रत्नमाला ॥

धाय, त्रि, (दधाति धारयतीति । धा+“श्याद्व्य-धेति ।” ३ । १ । १४१ । इति ण ।) धारण-कर्त्ता । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा भट्टिः । ६ । ७९ ।
“ददे तु तस्य माहाभ्यो धायैरामोदमुत्तमम् ॥”)

धाया, [स्] त्रि, (दधातीति । धा+‘वहि-हाधाञ्भ्यश्छन्दसि ।” उणा ४ । २२ । इत्य-सुन् णाच्चासुन् युक्त ।) धारणकर्त्ता । पोषण-कर्त्ता । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १ । १८ ।
‘भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वस्य धाया ॥

धाय्य पुं (धीयते आधीयते मङ्गलार्थमिति । धा । कर्म्मणि ण्यत् ततो युक् ।) पुरोहितः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

धाय्या स्त्री, (धीयतेऽनया ... । धा+ण्यत् ।) ... । इत्यमरः । २ । ७ । २२ ॥

धारः स्त्री, (धारयतीति ... । ... । ४ । २ । १२ । इत्युण ।) [illegible] ... । साष्टम ... । सामुद्रस ... । यथा
‘यस्य [illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥’
... । यथा,—
“[illegible]
[illegible] पित्तक्षापहम् ।
[illegible]
गुणाधिक्यो ... ॥
सामुद्रमालां शीतं कफवातहरं गुरु ।
चित्रायामाश्विने तच्च गुणाढ्यं गाङ्गवद्भवेत् ॥
पतितं भुवि तत्तोयं गाङ्गं सामुद्रमेव वा ।
स्वखाश्रयवशाद्गच्छेत् रसैर्यद्यद्रसान्तरम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

धार, पुं (धार्य्यते इति । धृ+णिच्+घञ् ।) ग्रावान्तरम् । ऋणम् । इति मेदिनी । रे, ५१ ॥ जलधरासारवर्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रान्तः । गम्भीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

धारक, पुं, (धरति जलादिकमिति । धृ+ण्वुल् ।) कलसः । तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
“उत्पत्तिं लक्षणं मानं कथयामि महामुने ।
धारका कलसाश्चैव येन लोके प्रकीर्त्तिताः ॥
चाम्वुले मथ्यमाने तु सर्व्वदेवैः सदानवैः ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ॥
उत्पन्नममृतं तत्र महावीर्य्यपराक्रमम् ।
तस्माच धारणार्थाय कलसः परिकीर्त्तितः ॥

—लां कला गृहीत्वा वै देवाना विश्वकर्म्मणा ।
निर्म्मितोऽयं सुरैयस्मात् कलसस्तेन उच्यते ॥
कलसस्य मुखे ब्रह्मा ग्रीवायान्तु महेश्वर ।
मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥
ग्रीवास्तु देवताः सर्व्वा वेष्टयन्ति चतुर्द्दिशम् ।
कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्त द्वीपास्तु संस्थिताः ॥
नक्षत्राणि ग्रहाः सर्व्वे तथैव कुलपर्व्वताः ।
हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च ॥
गन्धिनो माल्यवन्तश्च स्वयकान्तिश्च पर्व्वताः ।
गङ्गा सरस्वती सिन्धुः सुभगा यमुना नदी ॥
गोमावती शतद्रुश्च तथा वैतरणी नदी ।
गोदावरी नर्म्मदा च मही नाम महानदी ॥
कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च पुष्करञ्च पृथूदकम् ।
नागेश्वरं पुण्डरीकं गङ्गासागर एव च ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि कलसे निवसन्ति ते ।
श्रीः शान्तिश्च पुष्टिश्च प्रीतिमायस्तिरेव च ॥
ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदस्तथैव च ।
अथर्व्ववेदसहिता सर्व्वे कलसमाश्रिताः ॥
[illegible] कामाः पुण्याः [illegible] ।
गोत्रापवर्गो [illegible] स्मर्त्तव्यस्तथा परः ॥
[illegible] परिकीर्त्तितः ।
[illegible] ॥
[illegible] त्रिविधः स्मृतः ।
[illegible] कलसः [illegible] ॥
[illegible] नाम । यथा तथा [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] शुभः ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] नवमं शिरः ।
[illegible] पश्चिमे [illegible] ॥
[illegible] वायव्ये [illegible] आग्नेये अग्निसम्भवः ।
[illegible] ॥
मध्यमं [illegible] यतः ।
[illegible] विचिन्तयेत् ॥
[illegible] मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां विष्णुरेव हि ।
मध्ये मातृगणाः सर्व्वे संस्था देवाश्च पन्नगाः ॥
कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तद्वीपा च मेदिनी ।
[illegible] तथामा च गन्धर्व्वाः किन्नरास्तथा ॥
पञ्चभूतास्तथा धारा [illegible] स्थिताः ।
पूर्णा पूतन तोयेन सिद्धा [illegible] मुने ॥
सरित्सर सरासेन तडागेन जलेन वा ।
[illegible] मुखावहा ॥
सर्व्वमङ्गलमाङ्गल्या सर्व्वविघ्नविनाशिका ।
अभिषेके सदा याद्या कलसा इत्यहा शुभा ॥
यात्राविवाहकाले वा प्रतिष्ठायज्ञकर्म्मणि ।
योजनीया विशेषेण सर्व्वकामप्रसाधिका ॥
यस्मात् धारयते यस्मात्कलसा विविधास्तथा ।
दुरितात् महाघोरात्तेन ते धारकाः स्मृताः ॥

एकैकान्तु कलां स्कर्तौ चित्रादीनां यथाक्रमम् ।
सङ्गृह्य संस्थिता यस्मात्तेन ते कलसाः स्मृताः ॥
हैमराजततान्नाः वा मृण्मयाः लक्षणान्विताः ।
पञ्चमाङ्गुलवैपुल्यमुत्सेधे षोडशाङ्गुलम् ॥
कलसानां प्रमाणन्तु मुखमष्टाङ्गुलं भवेत् ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

धारणकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।२।१७५।
“अप्रियाण्यपि पथ्यानि ये वदन्ति नृणामिह ।
त एव सुहृदः प्रोक्ता अन्ये स्युर्नामधारकाः ॥”)

धारण, क्ली, (धृ + णिच् + भावे ल्युट् ।) विधारणम् । इति मेदिनी । णे ५६ ॥ धरण इति भाषा ॥ (यथ, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“तैक्ष्ण्याच्च निर्हरेदाशु कफं गण्डषधारणात् ॥”
पु, कश्यपपुत्रो नागविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । १०३ । १६ ।
“विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ॥”
धारयतीति । धृ + णिच् + ल्यु । धारके त्रि । यथा, महाभारते । १० । २३५ । ५३ ।
“न मुच्यते पतत्येष तपश्चेतनिश्चला ।
धारणा [illegible] सर्वकर्म्मप्रवर्त्तका ॥”)

धारणा, स्त्री, (धार्य्यते यया सा । धृ + णिच् + युच् । टाप् ।) बुद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । १३ ।
“[illegible] प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।
धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाहङ्कार एव च ॥”)
मर्य्यादायां स्थितिः । तत्पर्य्यायः । संस्था २ स्थितिः ३ । इत्यमरः । ३ । ३ । ८ ॥
(यथा मनुः । ८ । २८ ।
“न तच्छास्त्रं तथा ज्ञानं न प्रधानेच वर्षति ।
न चोत्तमारिरीदैतत्र रूपमिति धारणा ॥”)
योगाङ्गविशेषः । इति मेदिनी । णे, ५६ ॥
“स तु अद्वितीयात्मस्वरूपावस्थानविधारणम् ।” इति वेदान्तसारः ॥ ध्येये चित्तस्य स्थिरबन्धनम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
“तस्मात् समस्तशक्तीनामाधारे तत्र चेतसः ।
कुर्व्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा ॥”
इति विष्णुपुराणे । ६ । ७ । ७४ ॥
ब्रह्मणि मनोधारणम् । यथा,—
“ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्यात् धारणा मनसो धृतिः ।
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः ॥”
इति गारुडे ४८ अध्यायः ॥
अष्टादशप्राणायामादिरूपधारणा यथा,—
“प्राणायामा दशाष्टौ च धारणा साभिधीयते ।
द्वे धारणे स्मृतौ योगी मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
प्राङ्मूर्ध्नी हृदये चाथ तृतीया च तथोरसि ।
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ।
किञ्चित्तस्मात् परस्मिंश्च धारणा परमा
स्मृता ।
दशैता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यक्षरसाम्यताम् ॥”
इति गारुडे २३० अध्यायः ॥
अपि च ।
“प्राणायामैर्द्वादशभिर्यावत्कालो कृतो भवेत् ।

यस्तावत्कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ।
तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादशधारणा ॥
द्वादशध्यानपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः ।
तुष्टे तु स यतो युक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
ध्यानं चलति यस्य मनोऽभिध्यायतो भृशम् ।
प्राप्यावधि कृतं कालं यावत् सा धारणा स्मृता ।
इति च गारुडे २४ अध्यायः ।

धारणी, स्त्री (धार्य्यते शरीरमनया । धृ + णिच् + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) नाडिका । इति मेदिनी । णे, ५५ ॥ [illegible] । मन्त्रभेदः । इति मेदिनी । णे, ५५ ॥ गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

धारणीया, स्त्री, (धार्य्यतेऽसाविति । धृ + णिच् + अनीयर् ।) धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ धार्य्ये, त्रि ॥

धारयित्री, स्त्री, (धारयति सर्व्वमिति । धृ + णिच् + तृच् । स्त्रियां ङीप् ।) पृथिवी । इति शब्दरत्नावली ॥ (धारक, त्रि । यथा, महाभारते । ५ । ६५ । ८ ।
“त्वं हि धारयिता श्रेष्ठ कुरूणां कुरुसत्तम ॥”)

धारा, स्त्री, (धार्य्यते अश्वो यया । धृ + णिच् + अङ् । स्त्रियां टाप् ।) अश्वानां पञ्चगतयः । तद्यथा । आस्कन्दितम् १ धौरितकम् २ रेचितम् ३ वल्गितम् ४ प्लुतम् ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ४८ ॥ (यथा माघे । ५ । ६ ।
“अथायतं प्रसृतसुतस्त्रियकर्म्म
धारा प्रधावितुमपातकीमतल्पाः ।
मिष्टं मुरौ नवसुवोपिशुं कश्चिदश्व
वल्गाभिभागकुशलो गमयाम्बभूव ॥”
“अश्वतिशीघ्रगत्या अतिकीर्णरूपा धारा गतिः” ।
भेदाः ।
“अश्वानान्तु गतिर्धारा विभिन्ना सा च पञ्चधा ।
आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् ॥
इति वैजयन्ती ।
“गतयोऽमूः पञ्च धाराः । इत्यमरश्च ॥ [illegible]
शास्त्रे तु सङ्ग्रान्ते प्रोक्ताः ।
गतिः पुना चतुष्का च तदक्षध्यजवा परा ।
पूर्णवेगा तथा चान्या पञ्च धाराः प्रकीर्त्तिताः ॥
एकैका त्रिविधा धारा द्रुतमध्याविधौ मता ।
लघ्वी मध्या तथा दीर्घा ज्ञात्वैता योजयेत्
क्रमात् ॥
तथा च पञ्चदशविभेदा भवन्ति । ता पञ्च
धारा प्रसाधयितुं परिचेतुं नवमु वीथ्यु
सञ्चारस्थानेषु गमयाम्बभूव ॥” इति शङ्कुकाया मल्लिनाथः ॥) सैन्याग्रिमस्कन्धः । घटादिच्छिद्रम् । सन्ततिः । (यथा, महाभारते ।
६ । ११८ । २४ ।
“उत्पपात ततो धारा वारिणो विमला
शुभा ।”)
द्रवस्य प्रपातः । (यथा, महाभारते । १ । २८ । १५६ ।
“त्वया द्वादश वर्षाणि वसोर्द्धाराहुतं हविः ।
उपयुक्तं महाभाग । तेन त्वां ग्लानिराविशत् ॥”)
खड्गादेर्निशितमुखम् । इति मेदिनी । रे ५ ॥

(यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।
"ध्रुव स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलता छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥")
उत्कर्ष । खड्गाग्रम् । इति हेमचन्द्र ।३।४१६॥
(यथा, रघु । १३ । १५ ।
"आभाति वेला लवणाम्बुराशे-
र्धारानिबद्धेव कलङ्करेखा ॥")
अग्रम् । अतिवृष्टि । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३।६२ ।
"पर्ज्जन्यस्य यथा धारा यथा च दिवि तारका ।
सिकतारेणवो यद्वत सङ्ख्यया परिवर्ज्जिता ।
गुणा सङ्ख्यापरित्यक्तास्तद्वदस्य महात्मन ॥")
समूह । इति शब्दरत्नावली ॥ घनासारवर्षणम् । यश । इति विश्व ॥ (प्रवाह । यथा याज्ञवल्क्ये । १ । २८ ।
"सहस्राक्ष शतधारमृषिभि पावन कृतम् ।
तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्य पुनन्तु ते ॥")
दक्षिणदेशस्थपुरीविशेष । इति विक्रमचरितम् ॥ * ॥ (तीर्थविशेष । यथा महाभारते । ३ । ८ । २० ।
'दक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ।
धारा नाम महाप्राज्ञ ! सर्व्वपापप्रमोचनीम् ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र । न शोचति नराधिप ॥")
अथ ज्वराग्निशान्त्यर्थं श्रीनरसिंहादिमूर्द्ध्नि जलधारापातविधि । यथा नृसिंहपुराणे ।
'तथा महाज्वरग्रस्ते धारा देवस्य मूर्द्धनि ।
सन्तता नागसहस्र कुम्भाद्वा कारयेत द्विजै ॥
होमश्च भोजनञ्चैव तस्य दोष प्रशाम्यति ॥"
धाराकदम्ब, पु (धारा कालोपलक्षित कदम्ब । वर्षाकाले जायमानत्वादस्य तथात्वम् ।) कदम्बवृक्षप्रभेद । केलिकदम इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । प्रावृष्य २ पुलकी ३ भृङ्गवल्लभ ४ मेघाभ ५ प्रियक ६ नीप ७ प्रावृषेण्य ८ जलस्नक ९ । इति राजनिर्घण्ट ॥ धाराकदम्बक १ । इति त्रिकाण्डशेष ॥
धाराङ्कुर, पु, (धाराया वृष्टे अङ्कुर इव ।) शीकर । घनोपल । नाशीर । इति मेदिनी । रे २६६ ॥
धाराङ्ग, पु (धारा उत्कर्ष एव अङ्ग यस्य । श्रेष्ठत्वादस्य तथात्वम् ।) तीर्थम् । (धारान्वितमङ्गमस्य ।) खड्ग । इति हेमचन्द्र ॥
धाराट, पु, (धारायै वृष्ट्यै अटतीति । अट+ अच ।) चातक । (धारामटति वर्षणीयत्वेन प्राप्नोतीति ।) मेघ । (धारा गति अटतीति ।) तुरङ्ग । मत्तहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥
धाराधर, पु, (धरतीति । धृ+अच । धाराया धर ।) मेघ । (यथा, उत्तरचातकाष्टके । ४ ।
"रे धाराधर ! धीरनीरनिकरैरेषा त्वया नीरसा
शेषा पूषकरोत्करैरतिखरैरापूरि भूरि त्वया ।
एकान्तेन भवन्तमन्तरगत स्वान्तेन सञ्चिन्तयन
आश्चर्य्य परिपीडितोऽभिरमते यच्चातक-
स्तृष्णया ॥"
खड्ग । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥

धाराफल पु (धारा फले यस्य ।) मदनवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (मदनशब्देऽस्य गुणा पर्य्याया ज्ञातव्या ॥)
धारावनि, पु, (धाराया वृष्टे अवनि पृथ्वीव । तन्नामधानात पुरुषम ।) वायु । इति त्रिकाण्डशेष ॥
धाराविष पु, (धारा एव विषमिव यस्य प्राणनाशकत्वात ।) खड्ग । इति त्रिकाण्डशेष ॥
धारासम्पात ,पु,(धाराया सम सम्यक पातो यत्र ।) महावृष्टि । तत्पर्य्याय । धारा १ सम्पात २ आसार ३ । यथा,—
"धारासम्पात आसारश्शीकरश्चापि कुत्रचित ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा प्रबोधचन्द्रोदये ५ अङ्के ।
"ततो देवि ! परस्पर करितुरगरथपदातीना निरन्तर शरनिकर धारासम्पातोपदर्शितदुर्द्दिने नाना तेषामस्माक च योधाना तुमुल सम्प्रहार प्रावर्त्तत ॥")
धारास्नुही स्त्री, (धारान्विता स्नुही ।) त्रिधारस्नुही । इति राजनिर्घण्ट ॥ तेकाटासिज इति भाषा ॥
धारिणी, स्त्री (धरतीति । धृ + णिनि + ङीप ।) धरणी । इति शब्दरत्नावली ॥ शाल्मलिवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चतुर्द्दशदेवयोषिन्मध्ये । यथा,—
'शची वनस्पती गार्गी धूम्रोर्णा रुचिराकृति ।
सिनीवाली कुहू राका तथा चानुमति शुभा ॥
आयतिर्नियति प्रज्ञा सेला वेला च नामत ।
एताश्चतुर्द्दश प्रोक्ता धारिण्यो देवयोषित ॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याय ॥
(धारणकर्त्री । यथा, विष्णुपुराणे । १।१३।८८।
"प्राणप्रदाता स पृथुर्यस्मात भूमेरभूत पिता ।
ततस्तु पृथिवीसञ्ज्ञामवापाखिलधारिणी ॥"
आधारस्वरूपा । यथा, तत्रैव । १ । १३ । ९१ ।
"सैषा धात्री विधात्री च धारिणी पोषणी तथा ।
सर्व्वस्य जगत पृथ्वी विष्णुपादतलोद्भवा ॥"
"धात्री माता विधात्री कर्त्री धारिणी आधार पोषणी पोषणकर्त्री ।" इति तट्टीकाया श्रीधरस्वामी ॥)
धारी, [न] पु, (धरतीति । धृ+ णिनि ।) पीलुवृक्ष । इति जटाधर ॥ त्रि, धारविशिष्ट ॥ (धारक । यथा, महाभारते ।५ । ३९ । ११ ।
"तथैव विदुर ब्रूया कुरूणा मन्त्रधारिणम् ॥"
ग्रन्थतात्पर्य्यज्ञ । यथा, मनु । १२ । १ ३ ।
"अज्ञेभ्यो ग्रन्थिन श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वरा ।
धारिभ्यो ज्ञानिन श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिन ॥")
धारु, त्रि, (धयति पिबतीति । धेट पाने + "दाधेट्सिशदसदो रु ।" ३ । २ । १५९ । इति रु ।) पानकर्त्ता । इति जटाधर ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ४ । १८ । २ ।
"वत्सो धारुरिव मातर त प्रत्यगुपपद्यताम् ॥")
धारोष्ण, क्ली, (धाराया दोहनप्रपाते उष्णम् ।) दोहनेनोष्णधारया पतितदुग्धम् । तस्य गुणा ।
"धारोष्णन्त्वमृत पयो श्रमहर निद्राकर कान्तिद वृष्य बृंहणमग्निवर्द्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहम् ॥'
इति राजनिर्घण्ट ॥
("धारोष्ण गोपयो बल्य लघु शीत सुधासमम ।
दीपनञ्च त्रिदोषघ्न तद्धाराशिशिर त्यजेत ॥
धारोष्ण शस्यते गव्य धाराशीतन्तु माहिषम ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
धार्त्तराष्ट्र , पु, कृष्णवर्णचञ्चुचरणयुक्तहस । गडिहास इति भाषा ॥ इत्यमर । २ । ५ ।२४ ॥
(यथा, वेणीसंहारे १ अङ्के कञ्चुकिना(?)धारस्य शरदृगनायाम ।
"सतपक्षा मधुरगिर प्रसाधिताशा मदोद्धता रम्भा ।
निपतन्ति धार्त्तराष्ट्रा कालवशान्मेदिनीपृष्ठे ॥")
सर्पविशेष । धृतराष्ट्रपुत्र । इति मेदिनी । रे, २७ ॥ (यथा, वेणीसंहारे १ अङ्के ।
"लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशै
प्राणेषु वित्तनिचयेषु च न प्रहृत्य ।
आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशा
स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्त्तराष्ट्रा ॥")
धार्त्तराष्ट्रपदी स्त्री (धार्त्तराष्ट्रस्य पाद इव पादो मूल यस्या । ङीष पद्भाव ।) हसपदी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (विवृतिविशेषो हसपदीशब्दे ज्ञातव्य ॥)
धार्म्मिक त्रि, (धर्म्म चरतीति । धर्म्म+"धर्म्म चरति ।" ४ । ४ । ४१ । इति ठक । यद्वा, धर्म्ममधीते वेद वा । "क्रतूक्थादिसूत्रान्तात ठक ।" ४ । २ । ६ । इति ठक ।) धर्म्मशील । तत्पर्य्याय । देवद्रु २ । इति जटाधर ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२२ । ४१ ।
"धार्म्मिकश्च कुरूणा स भविष्यति न सशय ॥")
धार्य्य, त्रि, (ध्रियते इति । धृ+ण्यत ।) धारणीयम । यथा,—
"धाताशुराधवसुपुष्यविशाखहस्ता
चित्रोत्तराश्विपवनादितिरेवतीषु ।
जन्मर्क्षजीवबुधशुक्रदिनोत्सवादौ
धार्य्य नव वसनमीश्वरविप्रतुष्टौ ॥"
इति समयप्रदीप ॥
(ध्रियते परिधीयते इति । वस्त्रे, क्ली । यथा भागवते । ६ । १८ । १४ ।
"वय तत्रापि भगव शिष्योऽस्या न पितामह ।
असम्बद्धार्थ्य धृतवती शुद्धो वेदमिवासती ॥")
धाव, उ ञ जवे । ज्वलि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा उभ अक शुद्धीकरणे सक-सेट । उदित्त्वात क्त्वावेट ।) उ, धावित्वा धौत्वा । ञ धावति धावते । जव शीघ्रगति । पाशपाणियुगस्तत्र यमदूतोऽपि धावतीति हलायुध । ज्वल शुद्धिभाव शुद्धीकरणञ्च । धावति ताम्र मन्त्रेण शुध्यतीत्यर्थ ।
'दधावङ्क्षिस्ततश्चक्षु सुग्रीवस्य विभीषण ।
अस्य जवे निष्ठाया चाप्रयोग । धौत वास । इति दुर्गादास ॥

धावक, त्रि (धावति शीघ्रं गच्छतीति । धाव + ण्वुल् ।) धावनकर्त्ता । शीघ्रगमनकर्त्ता । धाउड़िया इति भाषा । धावधातोर्णकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, गो रामायणे ।२।३२।२२ ।
"सवाहका सलिलदा पुरतो धावकाश्च ये ।
तेषां निष्कसहस्रं त्वं दत्त्वाथ समुपकल्पय ॥")

धावन, क्ली, (धाव + भावे ल्युट् ।) गमनम् ।
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ११४ ।
"ग्रामे ग्रामे स्थितैरश्वैर्धावनं प्रतिषिद्धवान् ॥")
शुद्धिः । इति मेदिनी । ने, ७६ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । २२ ।
"पटोलत्रिफलानिम्बकषायाश्चात्र धावने ॥"
'पाके गते व्रणे वापि गम्भीरे सरुजेऽथवा ।
सर्व्वं शोधनं कार्य्यं धावनन्तु भिषग्वरैः ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने ३५ अध्याये ॥)

धावनि, स्त्री, (धाव + बाहुलकात् अनि ।) पृश्निपर्णी । इत्यमरः ।२।४।९७॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,
"पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्ण्यपि ।
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशी धावनिर्गुहा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥)

धावनिका, स्त्री (धावनिरिव प्रतिकृतिः । "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् । यद्वा स्वार्थे कन् ।) कण्टकारिका । इति रत्नमाला ॥

धावनी, स्त्री, (धावनि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।) पृश्निपर्णी । इति मेदिनी । ने, ७६ ॥ कण्टकारी । धातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

धावित, त्रि, (धाव + क्त ।) गतः । (यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ५२ ।
'एवमस्त्विति तौ मठौ धावितौ सोऽपि पादुके ।
अध्यास्योदपतद्व्योम गृहीत्वा यष्टिभाजने ॥")
मार्ज्जितः ॥

धासः [स्] पुं, (दधाति पृथिवीमिति । धा + "वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि ।" उणा । ४ । २२ । इति असुन् तस्य सुट् च ।) पर्व्वतः । इति वैदिकप्रयोगः ॥

धि, श धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-पर-सक-अनिट् ।) श, धियति । इति दुर्गादासः ॥

धिक्, व्य निर्भर्त्सनम् । निन्दा । इत्यमरः । ३ । ३ । २३९ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । २५ ।
"धिङ्मां धिङ्मामतीवेत्थं निनिन्दात्मानमात्मना ॥")

धिक्कारः, पुं (धिक् इत्यस्य कारः करणम् ।) धिक् । तत्पर्य्यायः । नीकारः २ अवहेलनम् ३ असाननम् ४ क्षेपः ५ निकारः ६ अनादरः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ।४।१४।१३ ।
"लोकधिक्कारसन्दग्धं दहिष्याम स्वतेजसा ॥")

धिक्कृत, त्रि, (धिक् + कृ + कर्म्मणि क्त ।) निर्भर्त्सितः । असत्करणादिना धिगित्यस्य करणं धिक्कारो निन्दा धिगिति धिक्कृतः धिक् त्वा इति भर्त्सितो धिक्कृत इति यावत् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । अपध्वस्तः २ । इति प्राणिवर्गे अमरः । ३ । १ । ३८ ॥ (यथा, भागवते । ७ । ८ । ५३ ।
"वयं किम्पुरुषास्त्वन्तु महापुरुष ईश्वरः ।
अयं कुपुरुषो नष्टो धिक्कृतः साधुभिः सदा ॥")
निन्दितमात्रम् । कृतधिक्कारस्य प्राणिवर्गोक्तस्य पर्य्यायान्तरमिदम् अप्राणिविषयार्थम् । धिगस्तु त्वा इति कृत शब्दितो धिक्कृतः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । अवगीतः २ । इति विशेष्यनिघ्नवर्गे अमरः । ३ । १ । ६८ ॥

धिक्क्रिया, स्त्री, (धिगित्युच्चारणमेव क्रिया ।) निन्दा । इति हेमचन्द्रः । २ । १८५ ॥

धिक्ष, ङ सन्दीपे । क्लेशे । जीवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-अक सेट् ।) तृतीयस्वरी । ङ, धिक्षते वह्निः सन्दीप्यते इत्यर्थः । जनः क्लिश्यति जीवतीति वा अर्थः । इति दुर्गादासः ॥

धिग्वणः पुं, वर्णसङ्करविशेषः । तस्य चर्म्मकार्य्यं वृत्तिः । स तु ब्राह्मणादायोगव्यां जातः । इति मनुः ॥

धियाम्पतिः, पुं, (धियां बुद्धीनां पतिः । अलुक् समासः ।) पूर्ब्बजिनविशेषः । मञ्जुघोष इति ख्यातः । इति त्रिकाण्डशेषः । आत्मा । ध्यात एव धियाम्पतिरिति प्रयोगदर्शनात् ॥

धिव, इ न प्रीतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा पर-सक-सेट् ।) प्रीतिरिह प्रीतीकरणम् । इ, धिन्व्यते । न, धिनोति हर्येन हिरण्यरेतसमिति किराते । गतिं केचिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

धिष, र लि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वा पर अक-सेट् ।) र, वैदिकः । लि, दिधेष्टि । रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

धिषणः, पुं (धृष्णोति प्रागल्भ्यं ददातीति । धृष + "धृषेर्धिष च संज्ञायाम् ।" उणा २ । ८२ । इति क्यु ।) बृहस्पतिः । इत्यमरः । १ । ३ । २४ ॥

धिषणा, स्त्री, (धृष्णोत्यनयेति । धृष प्रागल्भ्ये + क्यु । धिषादेशश्च ।) बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा ऋग्वेदे । ३ । ३२ । १४ ।
'विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्य्यादिन्द्रमह्नः ॥"
स्तुतिः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । १५ । ७ ।
"तव त्यदिन्द्रियं बृहत्तव शुष्ममुत क्रतुम् ।
वज्रं शिशाति धिषणा वरेण्यम् ॥"
"धिषणा स्तुतिः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥
वाक् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ४९ । ४ ।
"धर्त्ता वाजस्य जनिता सूर्य्यस्य विभक्ता भागं धिषणेव वाजम् ॥"
"धिषणेव । यथाध्यात्री वाक् अस्येदमिति विभागं करोति तद्वत् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥
प्रस्तरः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५९ । २ ।
"प्रवत्स्व धिषणाभ्य ।"
"किष धिषणाभ्यो ग्रावभ्यः प्रवत्स्व चर ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥

धारयित्री । द्यावापृथिव्यौ द्विवचनान्तः । यथा ऋग्वेदे । ३ । ४९ । १ ।
"यं सुक्रतुं धिषणे विभ्वतष्टं घनं वृत्राणां जनयन्त देवाः ॥"
"धिषणे देवमनुष्यादीनां धारयित्र्यौ । यद्वा प्रगल्भे समर्थे स्वाश्रितान् रक्षितुमिति धिषणे द्यावापृथिव्यौ ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥*॥
हविर्द्धानस्य पत्नी । यथा, मात्स्ये । ४ । ०५ ।
"हविर्द्धानात् षडाग्नेयी धिषणा जनयत् सुतान् ।
प्राचीनवर्हिषं शाङ्गं यमं शुक्रं बलं शुभम् ॥'
क्ली । स्थानम् । यथा, भागवते । ७ । १६ । ०२ ।
"तदा विकुण्ठधिषणात् तयोर्निपतमानयोः ।
हाहाकारो महानासीद्विमानाग्र्येषु पुत्रक ॥'
"विकुण्ठस्य धिषणात् स्थानात् ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

धिष्टं, क्ली (धिष्ण्य + निपातनात् णस्य टः ।) स्थानम् । गृहम् । नक्षत्रम् । अग्निः । इत्यमरः । ३ । ३ । १५४ ॥ शक्तिः । इति मेदिनी ॥

धिष्ण्यः पुं (धृष्णोति प्रगल्भो भवतीति । धृष + ण्य । निपातनात् साधुः ।) अग्निः । शुक्राचार्य्यः । इति पुरुषोत्तमरदत्तः ॥

धिष्ण्यं, क्ली, (धृष्णोति प्रगल्भो भवतीति । धृष + "सानसिवर्णसिपर्णसीति ।" उणा । ४ । १०७ । इति ण्यप्रत्ययः, निपातनात् ऋकारस्य च इकारः ।) स्थानम् । (यथा, भागवते ।२।१।३ ।
"द्यौरक्षिणी चक्षुरभूत् पतङ्गः
पक्ष्माणि विष्णोरहनी उभे च ।
तद्भ्रूविजृम्भः परमेष्ठिधिष्ण्य-
मापोऽस्य तालू रस एव जिह्वा ॥"
"परमेष्ठिधिष्ण्यं ब्रह्मपदम् ॥" इति तट्टीकायां स्वामी ॥ गृहम् । (यथा, महाभारते ।१७।२।१ ।
"स्वर्गे लोके श्ववतां नास्ति धिष्ण्य-
मिष्टापूर्त्तं क्रोधवशा हरन्ति ॥")
नक्षत्रम् । (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते । ११ । २१ ।
"सार्पैन्द्रपौष्ण्यधिष्ण्यानामन्त्याः पादा भसन्धयः ॥")
अग्निः । इत्यमरः । ३।३।१५४ ॥ (यथा अथर्व्ववेदे । २ । ३५ । १ ।
"ये भक्षयन्तो न वसून्यानृधुर्यानग्नयो अन्वतप्यन्त धिष्ण्याः ॥")
शक्तिः । इति मेदिनी । ये, ३४ ॥ (उल्काभेदः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ३३ । १ ।
"दिवि भुक्तशुभफलानां
पततां रूपाणि यानि तान्युल्काः ।
धिष्ण्योल्काशनिविद्युत्तारा
इति पञ्चधा भिन्नाः ॥"
प्राणाभिमानी देवः । यथा ऋग्वेदे ।३।२।३ ।
"अग्ने । दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवाँ ऊचिषे धिष्ण्या ये ॥"
"धियं बुद्धिमुपहितदेहं उष्णन्ति उष्णीकुर्व्वन्तीति धिष्ण्याः प्राणाभिमानिनो देवाः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

धी, ओ ङ य आधारे । नादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-आत्म-सक-अनिट ।) अनादर इति कातन्त्रान्नौ । ओ धीन । ङ य, धीयते बलं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

धीः, स्त्री, (ध्यै चिन्तने+भावे क्विप । सम्प्रसारणञ्च ।) बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा, मनौ । ६ । ९२ ।

"धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम् ॥")

धीत, त्रि, पीत । इति धेधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

धीति, स्त्री, (धेट पाने+क्तिन ।) पिपासा । इति हेमचन्द्रः । २ । ५८ ॥

धीदा, स्त्री (धियं ददातीति । दा+क । स्त्रियां टाप ।) कन्या । मनीषा । इति हेमचन्द्रः ॥

धीन्द्रिय, क्ली, (धीजनकमिन्द्रियम् ।) ज्ञानेन्द्रियम् । तद्यथा । मनः १ नयनम् २ श्रोत्रम् ३ त्वक् ४ रसना ५ घ्राणम् ६ । इत्यमरः । १ । ५ । ८ ॥

धीमान्, [त्] पुं, (धीरस्यास्तीति । धी+मतुप् ।) बृहस्पतिः । पण्डिते त्रि । इति मेदिनी । त, १२५ ॥ (यथा, मनुः । १ । १२ ।

"तस्य कर्म्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्व्वशः ।
स्वायम्भुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥"

नरपुत्रस्य विराजः पुत्रः । यथा —

"नरो गयस्य तनयस्तत्पुत्रोऽभूद्विराट् ततः ।
तस्य पुत्रो महावीर्य्यो धीमांस्तस्मादजायत ॥"

इति विष्णुपुराणे । २ । ३६ ।

पुरूरवस उर्व्वशीगर्भजातपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । २४ ।

"षट्सुता जज्ञिरेऽथैलादायुर्धीमानमावसुः ।
दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्व्वशीसुताः ॥")

धीमती, स्त्री, (धीमत्+स्त्रियां ङीप् ।) बुद्धिमती । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥

धीर, क्ली, (धियं रातीति । रा+क ।) कुङ्कुमम् । इति मेदिनी । रे ५१ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

"कुङ्कुमं घुसृणं रक्तं काश्मीरं पीतकं वरम् ।
सङ्कोचं पिशुनं धीरं वाह्लीकं शोणिताभिधम् ॥")

धीर, पुं, (धियं राति ददाति गृह्णातीति वा । रा+क ।) ऋषभौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बलिराजः । इति शब्दरत्नावली ॥

धीर, त्रि, (धियं ईरयतीति । ईर+अण् । यद्वा, धियं रातीति । रा+क ।) धैर्य्यान्वितः । स्वैरः । पण्डितः । इति मेदिनी । रे, ५१ ॥ (यथा भागवते । ३ । ६ । ४५ ।

"तथापरे चात्मसमाधियोग-
बलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम् ।
त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति
तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते ॥"

बलयुतः । इति शब्दरत्नावली ॥ मन्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,—

"देहि समीरे भवती विधातुं
धीरे समीरे नलिनीदलेन ॥"

इति रसमञ्जर्य्याम् ।) विनीतः । इति साधुप्रसारीण्यादिप्रवृत्तिः ॥ (गम्भीरः । यथा, रघुः । ३ । ४३ ।

'अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः
स्वरेण धीरेण निवर्त्तयन्निव ॥")

धीरत्व, क्ली, (धीरस्य भावः । धीर+त्व ।) धीरता । यथा —

"प्रागल्भ्यौदार्य्यमाधुर्य्यशोभाधीरत्वकान्तयः ।
दीप्तिश्चायत्नजा भावहावहेला स्त्रियोऽङ्गजाः ॥"

इति हेमचन्द्रः । ३ । १७२ ॥

धीरपत्री, स्त्री, (धीरं मनोहरं पत्रमस्याः । स्त्रियां ङीष् ।) धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धीरस्कन्ध, पुं, (धीरः अचञ्चलः भारसहः इति यावत् स्कन्धो यस्य ।) महिषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४८ ॥

धीरा, स्त्री, (धीर+टाप् ।) काकोली । महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुडूची । अस्याः पर्य्याया यथा,—

"गुडूची मधुपर्णी स्यादमृतामृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।
चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी ॥
चन्द्रहासी वयस्था च मण्डली देवनिर्म्मिता ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) मानावस्थायां मध्याप्रगल्भानायिकाभेदः । अस्या लक्षणम् । व्यङ्ग्यकोपप्रकाशा धीरा । मध्याया धीराया कोपव्यञ्जिका गीः । प्रौढाधीरायास्तु रतावौदास्यम् । सा द्विविधा । ज्येष्ठा कनिष्ठा च । मध्या धीरा यथा —

"लीलाविधूतं व्रजतो निकुञ्ज-
स्फारा बभूवुः श्रमवारिधाराः ।
देहि समीरे भवती विधातुं
धीरे समीरे नलिनीदलेन ॥"

प्रौढा धीरा यथा —

"नो तल्पं भजसे न जल्पसि सुधाधाराधुराकारा
गिरो
दृक्पातं कुरुषे न वा परिजने कोपप्रकाश-
स्फुरत् ।
इत्थं केतकगर्भगौरि ! दयिते कोपस्य सङ्गोपनं
किं स्यादेव न चेत्पुनः सहचरी कुर्व्वीत
वाचिस्मितम् ॥"

इति रसमञ्जरी ॥

धीराधीरा, स्त्री, (धीरा अधीरा च ।) मानावस्थायां मध्याप्रगल्भा नायिकाभेदः । अस्या लक्षणम् । व्यङ्ग्याव्यङ्ग्यकोपप्रकाशा । मध्याया धीराधीरायाः कोपव्यञ्जिके वचनरुदिते । प्रौढाधीराधीरायाः रतावौदास्यं तर्ज्जनताडनादि च कोपस्य प्रकाशकम् । सा द्विविधा । ज्येष्ठा कनिष्ठा च । मध्याधीराधीरा यथा,—

"कान्तानुरागचतुरोऽसि मनोहरोऽसि
नाथोऽसि किञ्च नवयौवनभूषितोऽसि ।
इत्थं निगद्य सुदृशा वदने प्रियस्य
निःश्वस्य वाष्पकलिता निहिता दृगन्ता ॥"

प्रौढाधीराधीरा यथा,—

"तल्पोपान्तमुपेयुषि प्रियतमे साचीकृतग्रीवया
काकुव्याकुलवाचिसाचिहसितस्फूर्ज्जत्कपोल
श्रिया ।
हस्तन्यस्तकरे पुनर्मृगदृशा लाक्षारसक्षालित-
प्रोष्ठी प्रेङ्खमयूखमाखलरुषो विस्फारिता
दृष्टयः ॥"

इति रसमञ्जरी ॥

धीलटि, स्त्री, (धिया बुद्ध्या लटति बालक्रीडां करोतीति । लट+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा ४ । ११७ । इति इन् ।) दुहिता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ २१६ ॥

धीवा, [न्] पुं स्त्री (ध्यायतीति । ध्यै+"ध्याप्योः सम्प्रसारणञ्च ।" उणा । ४ । ११५ । इति कनिप् । सम्प्रसारणञ्च ।) धीवरः । यथा, बहुधीवरी बहुधीवा । इति मुग्धबोधम् ॥

धीवर, पुं, (दधाति मत्स्यानिति । धा+"छित्वर-छत्वरधीवरपीवरेति ।" उणा । ३ । १ । इति ष्वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) कैवर्त्तः । इत्यमरः । १ । १० । १५ ॥ (यथा महाभारते । २ । २ । १७ ।

"यतो हि निम्नं भवति नयन्ति हि ततो जलम् ।
यतश्छिद्रं ततश्चापि नयन्ते धीवरा जलम् ॥")

धीवरी, स्त्री (धीवर+ङीष् ।) धीवरपत्नी । कैवर्त्ती । इति मुग्धबोधम् ॥ मत्स्यवेधिनी । इत्युणादिकोषः ॥

धीशक्ति, स्त्री, (धियः शक्तिः ।) बुद्धिसामर्थ्यम् । तत्पर्य्यायः । निष्क्रमः २ । इत्यमरः । ३ । २५ ॥ सा चाष्टधा । यथा,—

"शुश्रूषा श्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणं तथा ।
ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः ॥"

इति भरतः ॥

धीसख, पुं, (धियः सखा सहायः । "राजाहःसखिभ्यष्टच्" । इति टच् ।) मन्त्री । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८३ ॥

धीसचिव, पुं, (धियि बुद्धौ मन्त्रणादौ सचिवः सहायः ।) मन्त्री । इत्यमरः । २ । ८ । ४ ॥

धु ञ न कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-उभ-सक-अनिट ।) ञ न, धुनोति धुनुते । कम्प इह चालनस्य रूपम् । धुनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं वायुरिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

धु, स्त्री, (धवनमिति । धु कम्पने+भावे डु ।) कम्पनम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

धुक्ष, ङ सन्दीपने । क्लेशे । जीवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-अक-सेट ।) पञ्चमस्वरी । ङ धुक्षते वह्निः सन्दीप्यते इत्यर्थः । धुक्षते जनः क्लिश्यति जीवति वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

धत, त्रि (धु+क्त।) त्यक्त। विधूत। इति मदिनी। ते २८॥ (यथा रघु।११।१६।
"तीव्रवेगधुतमागवृक्षया
प्रेतचीवरवसा स्वनोग्रया।
अभ्यभावि भरताग्रजस्तया
वात्ययेव पितृकाननोत्थया॥")

धनि, स्त्री, (धुनोति वेतसादिनदीजातवृक्षानिति। धु कम्पने+बहुलवचनात नि स च कित।) नदी। इत्यमरटीकायां भरत॥ (यथा, ऋग्वेदे।२।२।२।
"पयोदरन्तीरनुजोषमस्मे
न्दिवे न्दिव धुनयो यन्त्यथम॥'
पु, जलप्रतिरोधकोऽसुरविशेष। यथा, तत्रैव।१।१७४।९।
"त्व धुनिरिन्द्रधुनिमतीऋणोरप सीरान-
स्रवन्ती॥"
"हे इन्द्र त्व धुनि कम्पयिता शत्रूणामसि अतो धुनिमती कम्पनोपततरङ्गवती अथवा धुनि-नामजलप्रतिरोधकार्य्यसुर स एव प्रतिबन्धक तया यासा ताहशीरप॥" इति तद्भाष्ये मायन। धूनयति कम्पयति शत्रूनिति। मरु द्विशेष। यथा वाजसनेयसहितायाम।३९।७।
"उग्रस्य भीमस्य ध्वान्तस्य धुनिस्य॥"
कम्पयितरि त्रि। यथा ऋग्वेदे।१।७९।१।
'हिरण्यकेशो रजसोविसारेऽहिर्धुनिवात इव ध्रजीमान॥")

धुनी, स्त्री, (धुनि+कृदिकारादिति वा ङीष।) नदी। इत्यमर।१।२।३॥ (यथा, भागवते।४।२९।५५।
'सत्य विचक्ष्य मृगचेष्टितमात्मनोऽन्त श्चित्त नियच्छ हृदि कर्णधुनीष चित्ते॥")

धुनीनाथ, पु, (धुनीना नदीना नाथ।) समुद्र। इति राजनिर्घण्ट॥

धुन्धुमार, पु, (धुन्धु तन्नामक राक्षस मारय तीति। मारि+अण।) कुवलयाश्वराज। स तु बृहदश्वपुत्र। इति पद्मपुराणम॥ (अस्य धुन्धुमारत्वकथा यथा हरिवंशे।११।३८—५५।
'स एवमुक्तो राजर्षिरुतङ्केन महात्मना।
कुवलाश्व सुत प्रादात तस्मै धुन्धुनिवारणे॥
बृहदश्व उवाच।
भगवन। न्यस्तशस्त्रोऽहमयन्तु तनयो मम।
भविष्यति द्विजश्रेष्ठ। धुन्धुमारो न सशय॥
स त व्यादिश्य तनय राजर्षिर्धुन्धुमारणे।
जगाम पर्व्वतायैव तपसे सशितव्रत॥
कुवलाश्वस्तु पुत्राणा शतेन सह पार्थिव।।
प्रायादुतङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य परिग्रहे॥
तमाविशत्तदा विष्णुर्भगवास्तेजसा विभु।
उतङ्कस्य नियोगाद्वै लोकाना हितकाम्यया॥
तस्मिन प्रयाते दुर्द्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत।
एष श्रीमानवध्यतो धुन्धुमारो भविष्यति॥
दिव्यैर्माल्यैश्च त देवा समन्तात समवाकिरन।
देवदुन्दुभयश्चापि प्रणेदुर्भरतर्षभ।॥
स गत्वा जयता श्रेष्ठस्तनयै सह वीर्य्यवान।
समुद्र खानयाम स वालुकार्णवमव्ययम॥
नारायणेन कौरव्य। तेजसाप्यायित स वै।
बभूव सुमहातेजा भूयो बलसमन्वित॥
तस्य पुत्रै खनद्भिस्तु वालुकान्तर्हितस्तदा।
धुन्धुरासादितो राजन। दिशमाश्रित्य पश्चिमाम॥
मुखजेनाग्निना क्रोधाल्लोकानुद्वर्त्तयन्निव।
वारि सुस्राव वेगेन महोदधिरिवोदये॥
सोमस्य भरतश्रेष्ठ। धारोर्म्मिकलिल महत।
तस्य पुत्रशत दग्ध त्रिभिरूनन्तु रक्षसा॥
तत स राजा कौरव्य। राक्षस त महाबलम।
आससाद महातेजा धुन्धु धुन्धुनिवर्हण॥
तस्य वारिमय वेगमापीय स नराधिप।
योगी योगेन वह्निञ्च शमयामास वारिणा॥
निहत्य त महाकाय बलेनोदकराक्षसम।
उतङ्क दर्शयामास कृतकर्म्मा महायशा॥
उतङ्कस्तु वर प्रादात तस्मै राज्ञे महात्मने।
अददच्चाक्षय वित्त शत्रुभिश्चापराजयम॥
धर्म्मे रतिञ्च सतत स्वर्गे वास तथाक्षयम।
पुत्राणाञ्चाक्षयाल्लोकान स्वर्गे ये राक्षसा हता॥"*॥)

शक्रगोप। गृहधूम। मदालिक। इति मेदिनी। रे २७॥

धुरन्धर, पु, धववृक्ष। इति रत्नमाला॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा—
"धवो धटो नन्दितरु स्थिरो गौरो धुरन्धर॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
धुर धरतीति। धृ+खच+मुम।) रथ लाङ्गलादिभारवोढा। तत्पर्य्याय। धुर्व्वह २ धुर्य्य ३ धौरेय ४ धुरीण ५। इत्यमर।२।९।६५॥ यथा,—
"धुरन्धरो धुरीणश्च धौरेयधुर्य्यधुर्व्वहा।
यत्र काव्यरथस्यापि लाङ्गलस्यापि वा धुरम॥
वहत्येकधुरीण स्यात्तथा चैकधुरोऽपि च।
स तु सर्व्वधुरीण स्यात सर्व्वा वहति यो धुर॥"
इति शब्दरत्नावली॥
(आदित्यनृपस्य मन्त्री। स तु कौशलेन राजान हत्वा स्वयमेव राज्यमकरोत॥ यथा, राजा-वल्याम २ परिच्छेदे।
"आदित्यस्य तदा मन्त्री अदूरान्वयसम्भव।
धुरन्धराभिधो धीरो बलबुद्धिनिकेतन॥
सेनापतीन वशीचक्रे धनमानप्रदानत।
एकदा स तमादित्यमादित्यसमवर्च्चसम॥
एकाकी नृपमासीन हत्वा हतमतिस्तदा।
तदासन समारुह्य राज्य प्राशाद्धुरन्धर॥
भूमिवेदमिताब्दानिमुक्त्वा भोगाननुत्तमान।
सेनोद्धत सुत राज्ये स्थापयित्वा लय गत॥"
राक्षसविशेष। स तु प्रहस्तस्य सचिवविशेष। यथा, गौ रामायणे।६।३२।१५।
"एतस्मिन्नन्तरे शूरा प्रहस्तस्य वशानुगा।
धुरन्धर कुम्भहनुर्महानाद समुन्नद।
एते प्रहस्तसचिवा सर्व्वे जग्मुर्वनौकस॥")

धुर्व्वाहकमात्रे, त्रि॥ (यथा, महाभारते।१३।१८६।१।
"अनड्वाह सुव्रत यो ददाति
हलस्य वोढारमनन्तवीर्य्यम।
धुरन्धर बलवन्त युवान
प्राप्नोति लोकान दशधेनुदस्य॥'
श्रेष्ठ। यथा, तत्रैव।१२।१२७।१।
'दत्त्वा तु सात तैस्तु कौरवाना धुरन्धर।।
दानयज्ञक्रियायुक्ता बुद्धिधर्म्मापचायिनी)

धुरा, स्त्री, (धुर+पक्षे टाप।) धू। भार। इत्यमरटीकायां भरत॥

धुरीण, त्रि, (धुर वहतीति। "ख सर्व्वधुर।" ४।४।७८। इत्यत्र योगविभागवत ख।) भारवाह। इत्यमर।२।९।६५॥ (श्रेष्ठ। यथा, पञ्चतन्त्रे।३।२७।
'हे अक्षव्रतधराणा धुरीण। त्वयापि मह-त्कृतमित्यादुक्त्वा स्कन्धादुत्ताय्य यत्र यत्र स्व-गृहद्वारादिषु बभ्राम॥")

धुरीय, पु, (धुरमर्हतीति। छ।) अनड्वान। इति राजनिर्घण्ट॥ भारयोग्ये, त्रि॥

धुर्य्य, त्रि, (धुर वहतीति। धुर+'धुरो यड्ढको।' ४।४।७७। इति यत। 'न भ-कुर्छुराम।" ८।२।७९। इति न दीर्घ।) धुरन्धर। इत्यमर।२।९।६५॥ (यथा, रघु।५।६६।
"तामेकतस्तव बिभर्त्ति गुरुर्विनिद्र स्तस्या भवानपरधुर्य्यपदावलम्बी॥"
श्रेष्ठ। यथा, भागवते।४।२२।४९।
"ववयस्तु धुर्य्यो महता स स्थित्वा व्यात्मशिक्षया॥
ऋषभौषधो अनडुहि च पु। इति राजनिर्घण्ट॥ (अश्वादिरपि। यथा, महाभारते।३।१९७।१७। "पुनरपि चायोऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत। त्वरितोऽथ तस्मै अपनह्य वाम धुर्य्यमददत अथ प्रायात॥")

धुर्वं इ हिंसे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा पर सक सेट।) ह्रस्वी। य धुर्वति धुर। इ, धूर्त्त। कितवे वाच्य धूर्त्त। इति मनीषाऽन्विताभिप्राय। इति दुर्गादास॥

धुवका स्त्री (धवति पुन पुनरुच्चारणेन गात कम्पयतीवेति। धू कम्पने+"कुन शिल्पिसञ्ज्ञयो-रपूर्व्वस्यापि।" उणा २।३२। इति कुन। ततष्टाप।) ध्रुवका। इत्युणादिकोष॥ ध्रुवा इति भाषा॥

धुवन, पु, (धवतीति। धू+ "भूसूधूभ्रस्जिभ्य श्छन्दसि।" उणा २।८। इति क्यन।) अग्नि। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, शत-पथब्राह्मणे।१३।२।८।५।
"ये यक्षे धुवन तन्वते॥")

धुवित्र स्त्री (धूयतेऽनेनेति। धू+इत्र।) यज्ञा-ग्निज्वालनार्थमृगचर्म्मरचितव्यजनम। इत्य-मर।२।७।२३॥

धुस्तुर, पु, धुस्तूर। इत्यमरटीकायां भरत॥

स्तर, पु, (धुनोति कम्पयति चित्त सेवनेन। धू कम्पने + 'खर्जिपिञ्जादिभ्य उरोलचौ।" उणा ४।६। इति ऊर। "धुनोते स्तुट च।' इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या स्तुट।) क्षुपविशेष। धुतुरा। इति भाषा। तत्पर्याय। उन्मत्त २ कितव ३ धूर्त्त ४ कनकाह्वय ५ मातुल ६ मदन ७। इत्यमर।२।४।७७॥ धत्तूर ८। इति हेमचन्द्र॥ शठ ६ मतुलक १ श्याम ११ शिवशेखर १२ खर्जूघ्न १३ काहल पुष्प १४ खल १५ कण्टफल १६ मोहन १७ तलभ १८ मत्त १६ शैव २। इति गजानघण्ट॥ देविका २१ तूरी २२ महा मोही २३ शिवप्रिय २४ धुस्तुर २५ धुस्तुर २६। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणा॥ मदवर्णाग्निवातकारित्वम्। ज्वरकुष्ठवणकालिका नयूकाक्रिमिविषनाशित्वम्। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। गुरुत्वञ्च। इति भावप्रकाश॥ कटुत्वम्। कान्तिकारित्वम्। व्रणश्लेष्मकण्डूभ्रमनाशित्वञ्च। इति राजनिघण्ट॥ मूर्च्छाकारित्वम्। वह्निपित्तापित्वञ्च। इति राजवल्लभ॥ (उपविषविशेषोऽयम्। तद्यथा —

"अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं तथैव कलिहारिका।
करवीरकधुस्तूरौ सह चोपविषाणि तत॥
अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं लाङ्गलीकरवीरयम्।
गुञ्जाहिफेनधुस्तूरौ सप्तोपविषजातय॥"

इति वद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे विषाधिकारे॥)

धु, ञ कम्पे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा उभ सक वेट।) स चेष्टापि कम्पप्रेरणमेव। ञ धवति धवते। धवति चन्दनमञ्जरीश्चेति हलायुध। इति दुर्गादास॥

धु ञ शि कम्पे। इति कविकल्पद्रुम॥ (स्वा-क्र्या च उभ सक वेट।) स चेष्टापि कम्पप्रेरणम्। ञ श धुनोति धनुते। शि श, धुनाति धुनीते। धून धान। धवनोति चम्पक वनानीति हलायुध। धुनाति वायुरम्बरम्। धुनीते बन्धन तिलकुसुमजम्बा हि पवन। इति दुर्गादास॥

धू, शि क कम्पे। इति कविकल्पद्रुम॥ (तुदा-चुरा च सक सेट।) कम्प इह अन्तस्य रूपम्। शि, धुवति मारुतो मालतीलताम्। अधुवीत्। क, धावयति। वायुर्विधूनयति केशरपुष्परेणू निति मुरारौ हलायुध। प्रीधूञोनन वा इत्यत्र धनग्रहणादस्य कथ नमिति चेन्न। स्वार्थविहितस्य णिचकारेण सम्बन्धस्य वाच्यत्वात्। अन्यथा कम्पप्रेरणे धूनयति इत्यादिप्रयोगा न स्यु। धूनोतीत्यादीना साध्या इति चेत स्वभावात कम्पप्रेरणायाम तेषा णौ कृते कम्पप्रेरणस्य प्रेरणमेवार्थ स्यात। किञ्च कम्पनाया धूनयतीत्यादीनामावश्यकत्वात तत्रच्चे अकार प्राचीनमतानुवादार्थ एव। इति दुर्गादास॥

धू, [र] स्त्री (धुव्नीति। धुव्+क्विप।) यानमुखम्। रथादेरग्रभाग। इत्यमर।२।८।५५॥ (यथा, महाभारते।१।१२६।२१। "चचार प्राग्र चचाराङ्ख चचाच रथधूर्गत॥") भार। (यथा, रघु।१।३४। "तन धर्जगतो गुर्व्वी सचिवेषु निचिक्षिपे॥") चिन्ता। इत्येकाक्षरकोष॥ (अग्रम। यथा, रघु।७।२।

"अपांशुलाना धुरि कीर्त्तनीया॥"

हिंसके त्रि। यथा, ऋग्वेदे।१।६४।७। "त्यग्रधुरो दग्रशुक्ता वहन्ना॥" "दग्रभिधरो घभिहिंसिभि। ततीयार्थे प्रथमा।" इति तद्भाष्ये सायन॥)

धूक पु, (धूनोति कम्पयतीति। धूञ्+"अजिय धूनीभ्यो दीर्घश्च।" उणा २।३७। इति कन।) वायु। इत्युणादिकोष॥ धूर्त्त। काल। इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति॥

धूत, त्रि, (धू+क्त।) कम्पित। (यथा, मेघदूते।२५।

"धतोद्यान कुवलयरजोगन्धिभिगन्धवत्या-स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भि॥")

भर्त्सित। इति मेदिनी। ते, २८॥ त्यक्त। इत्यमर।३।१।१०७॥ तर्कित। इति धरणि॥

धून त्रि, (धू+"स्वादिभ्य।" ८।२।४४। इति निष्ठातस्य न।) कम्पित। धूधातो क्त स्वादित्वात्स्य नादेश। इति सङ्क्षिप्तसार व्याकरणम्॥

धूनक, पु, (धूनयति सधुक्षयति अग्निमिति। धू+णिच+ण्वुल।) वह्निवल्लभ। इति त्रिकाण्डशेष॥ धूना इति भाषा॥

धूनन क्ली, (धू+णिच+ल्युट।) कम्पनम्। कँपान। इति भाषा। इति आत्तधूधातोरनटा साधनम्॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम्।६।१२। "कुल्याया भक्तिशीलश्रीनिषेध मूर्धधूनने॥")

धूनि, स्त्री, कम्पनम्। धूधातो क्तिस्थाने स्वादित्वान्नि। इति कविकल्पद्रुमटीकाया दुर्गादास॥

धूप तापे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा पर सक सेट।) वरूखरी। धूपायति धूपायते। आय न्तत्वादुभयपदमिति बोपदेव। अरे तु आय स्याप्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव। अधूपीत इधूप इत्यादि। ताप सन्तप्तीकरणम्। इति दुर्गादास॥

धूप क दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुम॥ (चुरा पर-अक सेट।) क, धूपयति। इति दुर्गादास॥

धूप, पु, (धूपयति स्वगन्धेन प्रीणयित्वा दीप्यतीति। धूप+अच।) गन्धद्रव्यविशेषोत्थधूमस्तद्दर्शिश्च। तत्पर्याय। गन्धपिशाचिका २। इति हेमचन्द्र।३।३१३॥*॥ यथा —

"एव वा कथितो दीपो धूपश्च शृणुत सुतौ।
नानाविधरम्यसुखद सुगन्धोऽतिमनोहर॥
दह्यमानस्य काष्ठस्य प्रयतस्येतरस्य वा।
पराशगस्थाथवा धूमो निस्तापो यस्य जायते॥
स धूप इति विज्ञेयो देवाना तुष्टिदायक।
राज्ञीकृतेन चैकेन तद्रव्ये परिधूपयेत॥
औषधाग्निवत्तथा क्षत्वा न ततफलमवाप्नुयात।
श्रीचन्दनञ्च सरल साल कालागुरुस्तथा॥
उदय सुरथ कन्दी रक्तविद्रुम एव च।
पीतसाल परिमलौ विमद्दौकासनस्तथा॥
नमेरुर्देवदारुश्च विल्वसारोऽथ खान्दिर।
सन्तान पारिजातश्च हरिचन्दनवल्लभौ॥
वृक्षेषु धूपा सर्व्वेषा प्रीतिदा परिकीर्त्तिता।
अराल सह सूक्ष्मेण श्रीवास पटवासक॥
कर्पूर नीकरश्चैव पराग श्रीहरामलौ।
सर्व्वौषधिरजोजातो वाराहश्रुङ्गं उत्कल॥
जातीकोषस्य चूर्णश्च गन्ध कस्तूरिका तथा।
चोदे वृत्ते च गदिता धूपा एते उदाहृता॥
यक्षधूपो वृकधूप गौपित्तोऽगुरुझञ्झर।
पञ्चिवाह पिण्डधूप सुगोल ऋक्ष एव च॥
अन्योन्ययोगनिर्यासा धूपा एते प्रकीर्त्तिता।
एतैर्विधूपयेद्देवान धूममिश्र कृष्णवर्त्मना॥
येषा धूपोद्भवैर्घ्राणैस्तुष्टि गच्छन्ति जन्तव।
निर्यासश्च पराग्च काष्ठ गन्ध तथैव च॥
कृत्रिमश्चेति पञ्चैते धूपा प्रीतिकरा मता।
न यक्षधूम वितरेत माधवाय कदाचन॥
न रक्तविद्रुम मह्य सुरथ स्कन्दिन तथा।
यक्षधूप पञ्चिवाह पिण्डधूप सुगोलक॥
कृष्णागुरु सकर्पूरो महामायाप्रिय स्मृत।
यक्षधूपेन वा देवी महामाया प्रपूजयेत॥
यक्षधूपेनेत्यत्र वृकधूपेनेति च पाठ॥
मेदोमज्जासमायुक्ता न धूपा विनिवेदयेत।
परकीयांस्तथा प्राणान स्वेनीकृत्याभिमर्हितान॥
पुष्प धूपश्च गन्धश्च उपचारास्तथापरान।
प्राणान्निवेद्य देवेभ्यो नरो नरकमाप्नुयात॥
न भूमौ वितरेत धूप नासने न घटे तथा।
यथा तथाधारगत कृत्वा तद्विनिवेदयेत॥
रक्तविद्रुमशालौ च सुरथ सरलस्तथा।
सन्तानको नमेरुश्च कालागुरुसमान्वित॥
जातीकोषादसयुक्तो धूप कामेश्वरीप्रिय।
त्रिपुरायास्तथैवाय मातृणामपि नित्यश॥
सर्व्वेषा पीठदेवाना कान्तादीनाञ्च पुत्रक।
एष वा कथितो धूप शृणु त नैवेद्यञ्जनम॥"

इति कालिकापुराणे ६८ अध्याय॥

अपि च।

"पुण्यानि च सुगन्धीनि धूपञ्च घृतसयुतम।
गुग्गुलु कुन्दुरु चैव देवदारु तुरुष्ककम॥
सिह्लक चन्दन काष्ठ श्रीवास चागुरु तथा।
सर्ज्जरस नख चैव देवे प्रेतै च कल्पयि॥"

इति वह्निपुराणे भोजनविधाननामाध्याय॥*॥

रोगनाशकधूपो यथा,—

"कूर्मीमत्स्याखुमहिषगोधाशाखामृगवानरा।
विडालबर्हिकाकाञ्च वराहोलूककुक्कुटा॥
हस एषाञ्च विण्मूत्र मास वा रोम शोणितम।
धूप दद्याज्ज्वरार्त्तस्य उन्मादिभ्यश्च शान्तये॥

एतान्यौषधजातानि धूपितानि महेश्वर ।
निघ्नन्ति रोगजातानि हस्तमिन्द्राशनिर्यथा ॥”
इति गारुडे १६६ अध्यायः ॥
(यथा,—
“पुरध्यामवचासर्ज्जनिम्बार्कागुरुदारुभिः ।
सर्व्वज्वरहरो धूपः कार्य्योऽयमपराजितः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
षडङ्गधूपो यथा,—
“गुग्गुल्वगुरुउशीरशर्करामधुचन्दनैः ।
धूपयेदाज्यसमिश्रैर्नीचैर्देवस्य दक्षिणे ॥”
अन्यच्च ।
“सिताज्यमधुसमिश्रं गुग्गुल्वगुरुचन्दनम् ।
षडङ्गधूपमेतत्तु सर्व्वदेवप्रियं सदा ॥”
दशाङ्गो यथा,—
“रोगरोगहरोरोगदकेशा
सुरतरुजतुलघुपत्रविशेषा ।
वक्रविवर्ज्जितवारिनमुद्रा
धूपवर्त्तिरिह सुन्दरि ! भद्रा ॥”
अन्यच्च ।
‘मधु मुस्तं घृतं गन्धो गुग्गुलागुरुशैलजम् ।
सरलं सिह्लसिद्धार्थं दशाङ्गो धूप उच्यते ॥”
षोडशाङ्गो यथा,—
“गुलगुलु सरलं दारु पत्रं मलयसम्भवम् ।
ह्रीवेरमगुरुं कुष्ठं गुडं सर्ज्जरसं घनम् ॥
हरीतकी नखी लाक्षा जटामांसी च शैलजम् ।
षोडशाङ्गं विदुर्धूपं देवे पित्र्ये च कर्म्मणि ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
कर्शवाचायां षोडशाङ्गधूपो यथा,—
‘मुस्तकं गुग्गुलुं कुष्ठं कर्पूरं मलयोद्भवम् ।
देवदारु जटामांसी जातीकोषञ्च वालकम् ॥
मुरा मांसी ह्यगुरुकं त्वक्शीरञ्च केशरम् ।
एला तथा तेजपत्रं सर्व्वमेतद्घृताक्तकम् ॥
धूपोऽयं षोडशाङ्गः स्याद्गोविन्दप्रीतिकारकः ॥”
द्वादशाङ्गो यथा —
“गुग्गुलुश्चन्दनं पत्रं कुष्ठञ्चागुरु कुङ्कुमम् ।
जातीकोषञ्च कर्पूरं जटामांसी च वालकम् ।
त्वक्शीरञ्च धूपोऽसौ द्वादशाङ्गः प्रकीर्त्तितः ॥”
दशाङ्गो यथा,—
“कर्पूरं कुष्ठमगुरुं गुग्गुलुर्मलयोद्भवम् ।
केशरं वालकं पत्रं लवङ्गजातीकोषमुत्तमम् ॥
सर्व्वमेतद्घृतयुतं दशाङ्गो धूप ईरितः ॥”
अष्टाङ्गो यथा,—
“गुग्गुल्वगुरुकं तेजपत्रं मलयसम्भवम् ।
कर्पूरं वालकं कुष्ठं नूतनं कुङ्कुमं तथा ॥
अष्टाङ्गः कथितो धूपो गोविन्दप्रीतिदः शुभः ॥”
पञ्चाङ्गो यथा,—
“चन्दनं कुङ्कुमं मूलं कर्पूरं गुग्गुलोऽगुरुः ।
धूपोऽयं घृतसंयुक्तः पञ्चाङ्गः समुदाहृतः ॥”
मुकुन्दधूपे वर्ज्जनीयद्रव्यम् । यथा,—
“सैन्धवं शालनिर्य्यासं पद्मकं सरलञ्च तु ।
वचा मधुरिका तैलं गन्धकाष्ठं कदम्बकम् ॥
गन्धकं टङ्कणं तालं हिङ्गुलञ्च मनःशिला ।
कङ्कोलमूषरं दार्व्वी गन्धमाद्री रसाञ्जनम् ॥
अश्ववर्गं शटी मेथी शिलाजिन्नन्दचन्द्रिम ।
कुन्दुरू रेणुकं रास्नाजमोदा शतपुष्पिका ॥
हरिद्रा जीरकं श्वसचौरञ्च रक्तचन्दनम् ।
कर्पूरकं मरुवकं यवानी ग्रन्थिकन्तथा ॥
शैलजं धातकीपुष्पं नखी मोचरसादिकम् ।
मुकुन्दधूपे देवर्षे ! सर्व्वमेतद्विवर्ज्जयेत् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥
धूपदानविधिर्यथा,—
“मध्यमानामिकाभ्यान्तु मध्यपर्व्वणि देशिक ।
अङ्गुष्ठाग्रेण देवेशि ! धृत्वा धूपं निवेदयेत् ॥
धूपस्थानं समभ्यर्च्य तज्जन्या वामयास्पृशन् ।
धूपभाजनमन्त्रेण प्रोक्ष्याभ्यर्च्य च हृदाणुना
उत्तोल्य दक्षिणयन्त्रा घण्टां वामदिशि स्थिताम् ॥
वादयन् वामहस्तेन दक्षहस्तेन चार्पयेत् ॥’
इति तन्त्रसारः ॥
गन्धमाल्यमदत्त्वा धूपदाने दोषो यथा,—
“अदत्त्वा गन्धमाल्यानि यो मे धूपं प्रयच्छति ।
कूणपो जायते भूमे यातुधानो न संशयः ॥
वर्षाणि चैकविंशानि अयस्कारनिवासकः ।
तिष्ठतेऽत्र महाभागे ! एवमेतन्न संशयः ॥”
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
विषघ्नधूपो यथा —
“सक्तु सर्ज्जरसोपेतं सर्षपा एलवालुके ।
सुवर्णा तस्करतरोः कुसुमैरर्ज्जुनस्य तु ॥
धूपो वासगृहे हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ।
न तत्र कीटा न विषं न दर्दुरसरीसृपाः ॥
न कृत्या कर्म्मणास्तत्र धूपोऽयं यत्र दह्यते ॥”* ॥
सर्पनिर्म्मोचनधूपो यथा,—
“कार्पासास्थिभुजङ्गस्य यथा निर्म्मोचनं भवेत् ।
सर्पनिर्म्मोचनो धूपः प्रशस्तः सततं गृहे ॥”
इति मत्स्यपुराणे १६२ अध्यायः ॥
धूपनं, पुं, (धूपयति सन्धुक्षयति वह्निमिति । धूप+ल्यु ।) शालवृक्षनिर्यासः । धूना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शालवेष्टः २ सर्ज्जरसः ३ वह्निवल्लभः ४ । इति शब्दमाला ॥ (यथा, मनुः । ७ । २१६ ।
“परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः ।
वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥”
क्ली, धूप+ल्युट् । धूपादिना सन्धुक्षणम् । यथा, महाभारते । १३ । ६६ । ७ ।
“अग्निकार्य्याणि समिधः कुशाः सुमनसस्तथा ।
बलयश्चान्नलाजाभिर्धूपनं दीपकर्म्म च ॥”)
धूपवृक्षः, पुं, (धूपोत्पादको वृक्षः ।) सरलवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सरलशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
धूपवृक्षकः, पुं (धूपवृक्ष+स्वार्थे कन् ।) सरलवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
धूपागुरु, क्ली (धूपाय सन्धुक्षणाय यदगुरु ।) दाहागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥
धूपाङ्गः, पुं, (धूपसाधनमङ्गं यस्य ।) श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
धूपायितः, त्रि, (धूप्यते स्मेति । धूप सन्तापे “आयादय आर्द्धधातुके वा ।” ३ । १ । ३१ इति आय । ततः क्तः ।) सन्तप्तः । अध्वादिना श्रान्तः । इत्यमरभरतौ ॥ दत्तधूपगृहादि । यथा, तन्त्रप्रमोदे ।
“प्रदीपपरिदीपितं विविधधूपधूपायिते ॥”
धूपार्हं, क्ली, (धूपाय अर्ह्यते पूज्यते इति । अर्ह पूजायाम्+घञ् ।) कृष्णागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ धूपयोग्ये त्रि ॥
धूपितः त्रि (धूप्यते स्मेति । धूप+क्त ।) सन्तापितः । (यथा हरिभक्तिविलासे ।
“ततो गन्धपवित्रञ्च गृहीत्वा धूपितं बुधः ।
भगवन्तं नमस्कृत्य भक्त्या सम्प्रार्थयेदिदम् ॥’)
अध्वादिना श्रान्तः । इत्यमरभरतौ ॥ दत्तधूपः । यथा,—
“यवादिना दोहदधूपितो द्रुमः ।”
इति वृक्षायुर्वेदः ॥
धूमः, पुं, (धुनोति धूयते वा । धू ञ कम्पे+‘इषियुधीन्धीति ।” उणा १ । १४४ । इति मक् ।) आर्द्रेन्धनप्रभवः । धूँया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भस्मः २ मरुद्वाहः ३ खतमालः ४ शिखिध्वजः ५ अग्निवाहः ६ तरी ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । ७ । २६ ।
“हविः शमीपल्लवलाजगन्धी
पुण्यः कृशानोरुदियाय धूमः ॥”)
अस्य गुणाः । वातपित्तवृद्धिकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ स च मेघाञ्जनयोर्जनकः ॥ (यथा, मेघदूते । ५ ।
“धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः ॥”
भौमादिवदुत्तरपदलोपे धूमकेतुः । यथा, गर्गः ।
“उल्कापाते च त्रिदिनं धूमे पञ्चदिनानि च ॥”
उद्गारजवायुविशेषः । चोंया ढेकुर इति भाषा ॥ यथा, आह्निकतत्त्वधृतवचनम् ।
“धूमोद्गारे तथा वान्ते क्षुरकर्म्मणि मैथुने ॥”
चिकित्साविशेषः । यथा,—
“श्वेता ज्योतिष्मती चैव हरितालं मनःशिला ।
गन्धाश्चागुरुपत्राद्या धूमो मूर्द्धविरेचनः ॥
गौरवं शिरसः शूलं पीनसार्द्धावभेदकौ ।
कर्णाक्षिशूलं कासश्च हिक्काश्वासौ गलग्रहः ॥
दन्तदौर्ब्बल्यमास्रावः स्रोतोघ्राणाक्षिदोषजः ।
पूतिघ्राणास्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ॥
हनुमन्याग्रहः कण्डूः क्रिमयः पाण्डुता मुखे ।
श्लेष्मप्रसेको वैस्वर्य्यं गलशुण्ड्युपजिह्विका ॥
खालित्यं पिञ्जरत्वञ्च केशानां पतनन्तथा ।
क्षवथुश्चातितन्द्रा च बुद्धेर्मोहोऽतिनिद्रता ॥
धूमपानात् प्रशाम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ।
शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां स्वरस्य च ॥”
“स्नात्वा भुक्त्वा समुल्लिख्य क्षुत्वा दन्तान् विघृष्य च ।
नावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपो भवेत् ॥
तथा वातकफात्मानो न भवन्त्यूर्द्ध्वजत्रुजाः ।
रोगास्तस्य तु पेयाः स्युरापानाश्त्रिस्त्रयस्त्रयः ॥

पर द्विकालपायी स्यान्न कालेषु बुद्धिमान।
पयाग सैहिक लैक वैरेच्य त्रिस्तु पिबेत ॥
हृतकण्ठेन्द्रियस बुद्धिलघुत्व शिरस शम ।
यथेरताना रोषाणा सम्यक पीतस्य लक्षणम् ॥
बाधिर्यमान्ध्य मूकत्व रक्तपित्त शिरोभ्रमम् ।
अकाले चातिपीतश्च धम कुर्य्यादुपद्रवान ॥”
“न विरिक्त पिबेद्धूम न कृते वस्तिकर्म्मणि ।
न रक्ती न विषेणार्त्तो न शोची न च गर्भिणी ॥
न श्रमे न मदे नामे न पित्ते न प्रजागरे ।
न मूर्च्छा भ्रमतृष्णासु न क्षीणे नापि च क्षते ।
न मद्यदुग्धे पीत्वा च न स्नेह नच माक्षिकम ।
धूम न भुक्त्वा दध्ना च न रूक्ष क्रुद्ध एव च ॥
न तालुशोषे तिमिरे शिरस्यभिहते न च ।
न शङ्खके न रोहिण्या न मेहे न मदात्यये ॥
एषु धममकालेषु मोहात पिबति यो नर ।
रोगास्तस्य प्रवर्द्धन्ते दारुणा धूमविभ्रमात ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
“धम पञ्चविधो भवति तद्यथा, प्रायोगिक स्नैहिको वैरेचन कासघ्नो वामनीयश्चेति । तत्रैलाग्नि कुष्ठतगरवर्ज्ज्य श्लक्ष्णपिष्टेन द्वादशाङ्गुल शरकाण्ड क्षौमेणाष्टाङ्गुल वेष्टयित्वा लेपयेदेषा वर्त्ति प्रायोगिके । स्नेहफलसारमधूच्छिष्टसर्ज्जरसगुग्गुलुप्रभृतिभि स्नेहमिश्रै स्नैहिके । शिरोविरेचनद्रव्यैर्वैरेचने । बृहती कण्टकारिकात्रिकटुकासमर्द्दहिङ्गुदीत्वड मन शिलाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीप्रभृतिभि कास हरैश्च कासघ्ने । स्नायुचर्म्मखुरशृङ्गकर्कट कास्थिशुष्कमत्स्यवल्लूरकृमिप्रभृतिभिर्वामनीयैश्च वामनीये ॥”
‘मुखेन त पिबेत पूर्व्व नासिकाभ्या तत पिबेत ।
मुखपीत मुखेनैव वमेत पीतश्च नासया ॥
मुखेन धूममादाय नासिकाभ्या न निर्हरेत ।
तेन हि प्रतिलोमेन दृष्टिस्तत्र विहन्यते ॥”
“अकालपीत कुरुते भ्रममूर्च्छाशिरोरुज ।
घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वानामुपघातञ्च दारुणम ॥”
“तत्र स्नैहिको वात शमयति स्नेहादुपलेपाच्च । वैरेचन श्लेष्माणमुत्क्लेश्यापकर्षति रौक्ष्यात्तैक्ष्ण्याद्वैशद्याच्च । प्रायोगिक श्लेष्माणमुत्क्लेशयत्युतक्लिष्ट चापकर्षति साधारणत्वात पूर्व्वाभ्यामिति ॥”
“नरो धमोपयोगाच्च प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मना ।
दृढकेशद्विजश्मश्रुसुगन्धिविशदानन ॥”
“प्रायोगिक चौष्ठीनुच्छ्वासानाददीत । मुख नासिकाभ्याञ्च पर्य्यायाच्चीश्चतुरो वेति ॥ स्नैहिक यावदश्रुप्रवृत्ति वैरेचनिकमादोषदर्शनात । तिलतण्डुलयवागूपीतेन यातव्यो वामनीय ग्रासान्तरेषु कासघ्न इति ।” इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ४० अध्याय ॥

धूमकेतन, पु, (धूम केतन ध्वजश्चिह्न यस्य ।) अग्नि । (यथा, रघु । ११ । ८१ ।
“निग्रहात्स्व रिपुरास भूभृता
धूमशेष इव धूमकेतन ॥”) केतुग्रह । इति मेदिनी । ने, २३८ ॥ (महादेव । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८२ ।
“वृषणा शङ्करो नित्य वर्च्चस्वी धूमकेतन ॥”)

धमकेतु पु (धूम केतुश्चिह्न यस्य ।) अग्नि । (यथा, महाभारते । १ । १ २ । १७ ।
“प्रभा समुतस्त्वेदर्को धूमकेतुस्तथोष्मताम ॥”) उतपातविशेष । स धूमाभा तारका । इत्यमर भरतौ ॥ (यथा, कुमारे । २ । ३२ ।
“भवल्लब्धवरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुर ।
उपप्लवाय लोकाना धूमकेतुरिवोत्थित ॥”) ग्रहभेद । इति विश्व ॥ * ॥ केतवश्च शिखा वन्ति ज्योतीषि स्थिराण्युतपातरूपाणि । तदुदये कालाशुद्धिर्यथा,—
“धूमकेतौ समुत्पन्ने ग्रहणे चन्द्रसूर्ययो ।
ग्रहाणा सङ्गरे चैव न कुर्य्यान्मङ्गलक्रियाम् ॥
उल्कापाते च त्रिदिन धूमे पञ्च दिनानि च ।
वज्रपाते दिनञ्चैक वर्ज्जयेत सर्व्वकर्म्मसु ॥”
इति गर्गवचनम् ॥
भोजराज ।
“ग्रहे रवीन्द्वोर्द्धरणीप्रकम्पे
केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे ।
व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञा
स्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित ॥
वज्रकेतूद्गमोतपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययो ।
प्रयाणन्तु त्यजेत तत्र सप्तरात्रमत परम ॥
ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्यस्त्यजेत कर्म्म त्रिरात्रकम ।
शूद्रस्त्यक्त्वा चैकरात्र सर्व्वकर्म्म समाचरेत ॥”
इति मलमासतत्त्वम ॥
अथ केतूना सस्थानम ।
“शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतूनाम ।
बहुरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारद केतुम ॥”
तथा च पराशर । “शतमेकोत्तर केतूना भवन्ति तेषा षोडश मृत्युनिश्वासजा । द्वादशादित्य सम्भवा । दश दक्षमखविलयने रुद्रक्रोधजा । सप्त पैतामहा । पञ्चदश वर्षे वौद्दालिकस्य पुत्रा । सप्तदश मरीचिकश्यपललाटजा । पञ्च च प्राजापतिसहजा । त्रयो विभाव सुजा । धूमोद्भवश्चैक । चतुर्द्दश मथ्यमानेऽमृते सोमेन सह सम्भता । एकस्तु ब्रह्म कोपज ॥” * ॥ गर्गादय सहस्र वदन्ति । तथा च गर्ग ।
“अमित्योदयचाराणामशुभानाञ्च दर्शनम् ।
आगन्तूना सहस्र स्याद्ग्रहाणा सन्निबोध मे ॥”
नारदाख्यो मुनिरेकमेव केतु बहुरूप प्राह । यथा,—
“दिव्यान्तरीक्षभौमस्थ एक केतु प्रकीर्त्तित ।
शुभाशुभफल लोके ददात्यस्तमयोदये ॥”
तत्र धूमकेतुलक्षणम् ।
“उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुरुत्पन्न ।
इन्द्रायुधानुकारी विशेषतो द्वित्रिचूली वा ॥”
“ह्रस्वतनु प्रसन्न इत्यस्मादुक्ताद यो विपरीतो विशेषत, शक्रचापरूपकेतुरुत्पन्न स धूमकेतु, स च न शुभकर पाप करोतीत्यर्थ इन्द्रधनु सदृशो न शुभकर एव तथा द्विशिखस्त्रि शिखश्च विशेषत पापफलद । तथा च समयसहितायाम । अचिरस्थितोऽतिदृष्टस्तमित स्निग्धमूर्त्तिरुदगुदित । ह्रस्वतनु प्रसन्न केतुर्लोकस्याभावाय न शुभो विपरीतो विशेषत शक्रचापसङ्काश । द्वित्रिचतुश्चूलो वा दक्षिणसस्थश्च मृत्युकर ।” इति भट्टोतपलकृतवराहसहिताटीका ॥ (अश्वविशेष । यथा, नकुल कृताश्ववैद्यके । ४ । २६ ।
“पुच्छदेशे यदावर्त्तो वाजिन सम्प्रदृश्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यात स त्याज्यो दूरतो नृपै ॥”
तथाच युक्तिकल्पतरौ ।
“पृष्ठवशे यदावर्त्त एक सपरिलक्ष्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यात स त्याज्यो दूरतो नृपै ॥”
महादेव । यथा, महाभारते । १३।१७।१ ३।
“धन्वन्तरिर्धूमकेतुस्कन्दो वैश्रवणस्तथा ॥”)

धूमगन्धिक, क्ली, (धूमस्येव गन्धो यस्य । समास इत । तत स्वार्थे कन ।) रोहिषतृणम । इति भावप्रकाश ॥

धूमजाङ्गज, क्ली, (धूमजस्य मेघस्य अङ्गम धूम जाङ्ग वज्र तस्माज्जायते इति । जन+ड ।) वज्रक्षारम । इति राजनिघण्ट ॥

धूमध्वज, पु (धूम ध्वजश्चिह्न यस्य ।) अग्नि । इति हेमचन्द्र । ४ । १६२ ॥ (यथा, सर्व्व दर्शनसग्रहे चार्व्वाकदर्शने ।
“कथमन्यथा धूमोपलम्भानन्तर धूमध्वजे प्रेक्षावता प्रवृत्तिरुपपद्येत ॥”)

धूमप्रभा स्त्री, (धूमस्य प्रभा इव प्रभा यस्या ।) धूमान्धकारनरक । इति हेमचन्द्र । ५ । ३ ॥

धूममहिषी, स्त्री, (धूमस्य महिषीव ।) कुजझटी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

धूमयोनि, पु (धूम एव योनिरुतपत्तिकारण यस्य ।) मेघ । (धूमविशेषोद्भवमेघफल यथोक्त चिन्तामणिधृतवचने ।
“यज्ञधूमोद्भव लभ्र द्विजानाञ्च हित स्मृतम् ।
दावाग्निधूमसम्भूतमभ्र वनहित स्मृतम ॥
मृतधूमोद्भव त्वभ्रमशुभाय भविष्यति ।
अभिचाराग्निधूमोत्थ भूतनाशाय वै द्विजा ॥”) मुस्तक । इत्यमर ॥

धूमल, पु, (धूमवद्वर्ण लातीति । ला+क ।) कृष्णलोहितवर्ण । (यथा, नैषधे । १६ । ५ ।
“अपि मधुकरी कालिमन्या विराजति धूमल च्छविरिव रवेलाचालक्ष्मी करैरतिमातुके ॥”) तद्युक्ते त्रि । इत्यमर । १ । ५ । १६ ॥

धूमसहति, स्त्री, (धूमस्य सहति समूह ।) धूमसमूह । इति हलायुध ॥

धूमसी, स्त्री, रोटिकाविशेष । यथा, भावप्रकाशे ।
“माषाणा दालयस्तोये स्थापितास्त्यक्तकञ्चुका ।
आतपे शोषिता पात्रे पिष्टास्ता धूमसी स्मृता ॥
धूमसी दग्धिका सैव प्रोक्ता सभुरिका बुधै ।
सभुरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृता ॥”

धूमाभ, पु (धूमस्य आभा इव आभा यस्य।) धूम्रवर्णः। इति शब्दमाला॥ तद्वति, त्रि॥

धूमावती, स्त्री दशमहाविद्यान्तर्गतविद्याविशेषः। अस्या ध्यानं यथा —
"विवर्णा चञ्चला दुष्टा दीर्घा च मलिनाम्बरा। विमुक्तकुन्तला रूक्षा विधवा विरलद्विजा। काकध्वजरथारूढा विलम्बितपयोधरा॥ सूर्पहस्तातिरूक्षाक्षी धृतहस्तवरान्विता। प्रवृद्धघोणा तु भृशं कुटिला कुटिलेक्षणा॥ क्षुत्पिपासार्द्दिता नित्यं भयदा कलहास्पदा। जपेत् क्षणाच्चतुर्दश्यां पुरश्चरणसिद्धये॥" इति तन्त्रसारः॥
(अस्या मन्त्रो यथा मन्त्रकोषे।
"दान्तावधीशबिन्द्वन्तौ ततो धूमावतीति ठ। धूमावती मनुः प्रोक्तो वैरिनिग्रहकारकः॥"
धूँ धूँ धूमावती स्वाहा॥)

धूमिका, स्त्री (धूम इव जलीयपदार्थोऽस्त्यस्या इति। धूम+ठन्। स्त्रियां टाप्।) कुज्झटिका। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (पक्षिविशेषः। फिङ्गा इति ख्याता। तद्यथा,—
"शशघ्नी भासकुररगृध्रोलूककुलिङ्गकाः। धूमिका मधुहा चेति प्रसहा मृगपक्षिणः॥" इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)

धूमोत्थ क्ली, (धूमादुत्तिष्ठति परस्परासम्बन्धेनेति। धूम+स्था+क। धूमयोनिमेघोत्पन्नवज्रजातत्वात् परम्परासम्बन्धत्वम्।) वज्रक्षारम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (धूमोत्थिते त्रि॥)

धूमोर्णा, स्त्री यमपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते। १३। १६५। ११।
"शक्रः शचीपतिर्देवो यमो धूमोर्णया सह। वरुणः सह गौर्य्या च सहर्द्ध्या च धनेश्वरः॥")

धूमोर्णापति, पु, (धूमोर्णायाः पतिः।) यमः। इति हारावली। ५७॥

धूम्या स्त्री, (धूमानां समूह इति। धूम+पाशादित्वात् य।) धूमसमूहः। इत्यमरः। ३।२।४३॥

धूम्याट, पु, (धूम्या इव अटतीति। अट+अच्।) पक्षिविशेषः। फिङ्गा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कलिङ्गः २ भृङ्गः २। इत्यमरः। २। ५। १६॥

धूम्र, पु (धूमं धूमवर्णं रातीति। रा+क। पृषोदरादित्वात् साधु।) श्यामरक्तमिश्रितवर्णः। तत्पर्य्यायः। धूमलः २ कृष्णलोहितः ३। तद्वति, त्रि। इत्यमरः। १। ५। १६॥ (यथा, रघौ। १५। १६।
"धूमधूम्रो वसागन्धो ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः। क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः॥")
तुरुष्कः। इति राजनिर्घण्टः॥ (असुरविशेषः। यथा हरिवंशे। २३२। ८।
"समुद्रो रभसश्चण्डो धूम्रश्चैव महासुरः॥"
स्कन्दस्य सैनिकविशेषः। यथा, महाभारते। ९। ४५। ६२।
"शृणु नामानि चान्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः।"
"धूम्रः श्वेतकलिङ्गश्च सिद्धार्थो वरदस्तथा॥")

धूम्रक पु, (धूम्रवर्णेन कायतीति। कै+क।) उष्ट्रः। इति जटाधरः॥

धूम्रपत्रा, स्त्री, (धूम्रं धूम्रवर्णं पत्रं यस्याः। अजादेराकृतिगणत्वात् टाप्।) क्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। धूम्राह्वा २ सुलभा ३ स्वयम्भुवा ४ गृध्रपत्रा ५ गृध्राणी ६ कृमिघ्नी ७ श्रीमलापहा ८। अस्या गुणाः। रसे तिक्तत्वम्। शोफकृमिकासनाशित्वम्। उष्णत्वम्। रुच्यत्वम्। अग्निदीपनकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

धूम्रमूलिका, स्त्री (धूम्रं मूलमस्याः। कप्। टापि अत इत्वम्।) शूलीतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

धूम्रलोचन, पु, (धूम्रे लोचने यस्य) कपोतः। इति राजनिर्घण्टः॥ शुम्भासुरसेनापतिः। यथा मार्कण्डेयपुराणे। ८९। ३।
"हे धूम्रलोचनाशु त्वं स्वसैन्यपरिवारितः। तामानय बलाद्दुष्टां केशाकर्षणविह्वलाम्॥"

धूम्रवर्ण, पु (धूम्रः वर्णोऽस्य।) तुरुष्कः। इति राजनिर्घण्टः॥ (पर्व्वतविशेषः। यथा हरिवंशे। २२८। ७३।
"देवावृतपर्व्वतश्चैव तथा वै वासुकी गिरिः। क्रौञ्चः सप्तर्षिशैलश्च धूम्रवर्णश्च पर्व्वतः॥")
कृष्णलोहितवर्णयुक्ते, त्रि॥ (यथा, महाभारते। ३। २८३। २६।
"ऋक्षाणां धूम्रवर्णानां तिस्रः कोट्यो व्यवस्थिताः॥")

धूम्रवर्णा, स्त्री (धूम्रः वर्णोऽस्याः टाप्।) अग्नेः सप्तजिह्वान्तर्गतजिह्वाविशेषः। इति जटाधरः॥ (यदुक्तं मुण्डकोपनिषदि। २। ४।
"काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः॥")

धूम्रा स्त्री, (धूम्र+टाप्।) शशाण्डुली। इति राजनिर्घण्टः॥ (धरनामवसोर्माता यथा महाभारते। १। ६६। १९।
"धूम्रायास्तु धरः पुत्त्रो ब्रह्मविद्यो ध्रुवस्तथा॥")

धूम्रिका स्त्री शिंशपावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

धूर, इ ड य वधे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-आत्मं-सकं-सेट्।) दीर्घी। ई, धूर्णः। ड य धूर्य्यते। इति दुर्गादासः॥

धूर्जटि, पु, (धूः भारभूता जटिर्यस्य। यद्वा, जट संघाते+इन्। धूर्गङ्गा जटिर्यस्येति। धूः त्रैलोक्यविस्तारा जटि संघातो यत्र वा।) शिवः। इत्यमरः। १। १। ३५॥ (यथा, भागवते। ४। ५। २।
"क्रुद्धः सुदष्टौष्ठपुटः स धूर्जटि-
र्जटां तडिद्वह्निसटोग्ररोचिषम्॥")

धूर्त्त क्ली, (धूर्व्वतीति। धूर्व्व+"हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन्।" उणां ३। ८६। इति तन्।) विड्लवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥ लौहकिट्टम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ४०॥

धूर्त्त पु, (धूर्व्वति हन्तीति। धूर्व्व+तन्।) धुस्तूरवृक्षः। इति मेदिनी। ते, २८॥ चोरकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (खण्डलवणम्। इति विश्वः। ते, २२॥)

धूर्त्त त्रि, (धूर्व्वति हिनस्तीति। धूर्व्व+"हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन्।" उणां। ३। ८६। इति तन्।) द्यूतकृत्। वञ्चकः। शेषस्य पर्य्यायः। मायी २। इति हेमचन्द्रः। ३। १४९॥ विटः ३। इति मेदिनी। ते २८॥ (यथा, महाभारते। ४। ६। १२।
"प्रिया हि धूर्त्ता मम देविनः सदा
भवांश्च देवोपम। राज्यमर्हति॥"
यथा च पञ्चतन्त्रे। ३। ७३।
"नराणां नापितो धूर्त्तः पक्षिणाञ्चैव वायसः। दंष्ट्रिणाञ्च शृगालश्च श्वेतभिक्षुस्तपस्विनाम्॥")

धूर्त्तक, पु, (धूर्त्त+कन् स्वार्थे।) शृगालः। इति शब्दरत्नावली॥ धूर्त्तश्च॥ (नागभेदः। यथा, महाभारते। १। ५७। १३।
"बाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्त्तकः प्रातरातकौ। कौरव्यकुलजातेति प्रविष्टा हव्यवाहनम्॥")

धूर्त्तकृत, पु (धूर्व्व+भावे तन्। धूर्त्तं हिंसनं करोतीति। कृ+क्विप्। तुगागमश्च।) धुस्तूरः। इति शब्दमाला॥ वञ्चककारके, त्रि॥

धूर्त्तजन्तु, पु (धूर्त्तश्चासौ जन्तुश्चेति।) मानुषः। इति शब्दचन्द्रिका॥

धूर्त्तमानुषा स्त्री, (धूर्त्तो हिंसितो मानुषोऽनयेति।) रास्ना। इति शब्दचन्द्रिका॥

धूर्द्धर पु (धरतीति। धृ+अच्। धुरां धरः। पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) धुरन्धरः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

धूर्व्वह, त्रि, (वहतीति। वह+अच्। धुरां वहः। पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) धुरन्धरः। इत्यमरः। २। ९। ६५॥

धूर्व्वी स्त्री, (धुरं अजतीति। अज+क्विप्। ततः अजो वीभावः।) रथाग्रभागः। तत्पर्य्यायः। यानमुखम् २ वधूः ३। इति हेमचन्द्रः। ३। ४२१॥

धूलक, क्ली, (धू+बाहुलकात् लक।) विषम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

धूलि, स्त्री, (धुवति धूयते वेति। धू+बाहुलकात् लि।) पार्थिवचूर्णम्। धूला इति भाषा॥ (यथा, भागवते। ३। १४। २४।
"श्मशानचक्रानिलधूलिधूम्र-
विकीर्णविद्योतजटाकलापः।
भस्मावगुण्ठामलरुक्मदेहो
देवस्त्रिभिः पश्यति देवरस्ते॥")
तत्पर्य्यायः। रेणुः २ पांशुः ३ रजः ४। इत्यमरः। २। ८। ९८॥ धूली ५ पांशुः ६। इति भरतः॥ क्षितिकणः ७ क्षौद्रः ८ चूर्णम् ९ तूलम् १० महीरवः ११ वातकेतुः १२ नभः-केतुः १३ कणः १४ क्षितिकणा १५। इति शब्दरत्नावली॥ *॥

"पखङ्गातु च्छायाछन्नकेशनखादकम ।
अनमानाररेणुश्च हन्ति पुण्य पुराकृतम ॥"
इति कर्म्मलोचन ॥
अनरज खररजस्तथा सम्मार्ज्जनीरज ।
त्वय पार्थिवो राजन् । शक्रापि हरेत श्रियम॥"
इति लक्ष्मीचरित्रम ॥

धूलिका, स्त्री, (धूलिरिव प्रतिकृति । "इवे प्रतिकृतौ ।' ५।३।६८ । इति कन । टाप ।) कुज्झटिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (नीहार । यथा नीहारे वाष्पशब्दे चेति इत्यत्र नीहारे धूलिकायामिति मनुटीकाया कुल्लूकभट्ट ॥)

धूलिकेदार, पु, (धूलिप्रधान केदार । इति मध्यलोपिसमास ।) वप्र । चेत्रम । इति त्रिकाण्डशेष ॥

धूलीगुच्छक, पु, (धूलीना गुच्छक इव । इवार्थे कन ।) पटवासक । फलगुचूर्णम । इति त्रिकाण्डशेष ॥

धूलीध्वज, पु, (धूलिरेव ध्वजो यस्य ।) पवन । इति त्रिकाण्डशेष ॥

धूलीपुष्पिका, स्त्री, (धूलि परागस्तत्प्रचुर पुष्प यस्या । कापि अत इत्वम ।) केतकी । इति राजनिर्घण्ट ॥

धूलीकदम्ब, पु, (धूलीना कदम्बमत्र ।) नीप । वनिम्ब । वरुणवृक्ष । इति मेदिनी । बे, ७ ॥ (धूलिसमूहे क्ली ॥)

धूलीकदम्बक पु, (धूलीकदम्ब + स्वार्थे कन ।) नीप । इति जटाधर ॥

धूलीपटल, पु (धूलीना पटल यत्र ।) उड्डीयमानधूलीसमूह । यथा धूलीपटले धूमत्वभ्रमे तनासता धमत्वेन । इत्यादि सामान्यलक्षणाया शिरोमणि ॥ (धूलीसमूहे क्ली ॥)

धूश क कान्तिकृतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा-पर सक सेट ।) षष्ठस्वरी । कान्तिकृति शोभितकरणम । चन्दनो धूशयत्यङ्गम । इति दुर्गादास ॥

धूष क धूषे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर सक सेट ।) षष्ठस्वरी । धूष कान्तिकृति । चन्दनो धूषयत्यङ्गम । इति दुर्गादास ॥

धूस क धूसे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा-पर सक सेट ।) षष्ठस्वरी । धूस कान्तिकृति । क धूसयत्यङ्ग चन्दन । मध्यिषधसरित सरितस्तटमिति जानकीहरणयमकाद्दन्त्यान्त एवायमिति रमानाथ । स्वमते तालव्यमूर्द्धन्यान्तो ऽप्ययम । इति दुर्गादास ॥

धूसर, पु, (धुनातीति । धू + "मधूमदिभ्य कित ।" उणां ३ । ७३ । इति सरन । स च कित ।) ईषत्पाण्डुवर्ण । तद्वति, त्रि । इत्यमर । १ । ५ । १३ ॥ (यथा, रघौ । ११ ।६ ।
"श्येनपक्षपरिधूसरालका
सान्ध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः ॥")
उष्ट्र । गर्द्दभ, । कपोत । इति राजनिर्घण्ट ॥
तैलकार, । इति हेमचन्द्र, । ३ । २६ ॥ * ॥

धूसरवस्तूनि यथा । धूलि १ लता २ करभ ३ गृहगोधिका ४ कपोत ५ धर्षिक ६ रङ्कम ७ काककण्ठ ८ खरादि ९ । इति कविकल्पलता ॥

धूसरच्छदा, स्त्री (धूसर ईषत पाण्डुवर्णश्छदो यस्या ।) श्वेतवुह्ना । इति रत्नमाला ॥

धूसरपत्रिका, स्त्री, (धूसर पत्रमस्या । ङीप । स्वार्थे कन । टापि पूर्व्वह्रस्व ।) हस्तिशुण्डीक्षुप । इति राजनिर्घण्ट ॥

धूसरा, स्त्री, (धूसर + टाप ।) पाण्डुरफलीक्षुप । इति राजनिर्घण्ट ॥

धूसरी स्त्री (धूसर + ङीप ।) किन्नरीभेद । इति मेदिनी । रे १७ ॥

धूस्तूर, पु, (धूस कान्तिकरणे + भावे क्विप । त तूर्य्यते हिनस्तीति । तूर हिंसे + "इगुपधज्ञेति ।' ३ । १ । १३५ । इति क ।) धुस्तूरश्च । इत्यमरटीकाया भरत ॥

धृ, क धृत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा-पर सक अनिट ।) क, धारयति । इति दुर्गादास ॥

धृ, ङ अवध्वंसे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म-अक अनिट ।) अवध्वंस पतनम । ङ, धरते पत्र वृन्तात । गोविन्दभट्टस्तु अविध्वसने इति पठित्वा विध्वसन ध्वसन तस्याभावोऽविध्वसन स्थापनमिति व्याख्याति । इति दुर्गादास ॥

धृ ङ श स्थितौ । धृतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा आत्म स्थितौ अक धृतौ सक-अनिट ।) ङ श, ध्रियते । इति दुर्गादास ॥

धृ, ञ धृत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा उभ सक-अनिट ।) ञ धरति धरते । इति दुर्गादास ॥

धृज, गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक सेट ।) धर्ज्जति । इति दुर्गादास ॥

धृज, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक सेट । इदित ।) सप्तमस्वरी । इ, धृञ्जति । इति दुर्गादास ॥

धृत, त्रि, धृधातो कर्म्मणि कर्त्तरि च क्तप्रत्ययेन निष्पन्न ॥ धारणविशिष्ट । धरा इति भाषा । (यथा, महाभारते । १ । ७४ । १ ३ ।
"अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥")
अवध्वस्त । पातत इति यावत । स्थित । (स्थिरीकृत । निश्चित । यथा महाभारते । ७ । १६ । २८ ।
"धृता धनञ्जयवधे प्रतिज्ञाश्चापि चक्रिरे ॥"
पु, त्रयोदशमनो रौच्यस्य पुत्रविशेष । यथा, हरिवंशे । ७ । ८२ ।
"चित्रसेनो विचित्रश्च नयो धर्म्मभृतो धृत ।
सुनेत्र क्षत्रवृद्धिश्च सुतपा निर्भयो दृढ ।
रौच्यस्यैते मनो पुत्रा अन्तरे तु त्रयोदशे ॥"
द्रुह्युवंशीयधर्म्मस्य पुत्र, । यथा, भागवते । ९ । २३ । १४ ।
'द्रुह्योश्च तनयो बभ्रु सेतुस्तस्यात्मजस्तत ।
आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्म्मस्ततो धृत ॥")

धृतराष्ट्र, पु, (धृत राष्ट्र येन ।) दुर्य्योधनपिता । स जन्मान्ध शान्तनुपुत्त्र विचित्रवीर्य्यक्षेत्रे व्यासाज्जात । इति महाभारते । १ । ९५ । ५५ ॥ (अय हि गन्धर्व्वपतेर्हसस्य अंशावतार । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ८४ ।
"अरिष्टायास्तु य पुत्त्रो हस इत्यभिविश्रुत ।
स गन्धर्व्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्द्धन ॥")
सुराजा । नागभेद । इति मेदिनी । रे २७१ ॥ (यथा महाभारते । २ । ९ । ९ ।
"कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ ॥')
पक्षिभेद । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (गन्धर्व्व विशेष । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ । १५ ।
"अक्षापेतोऽथ कृतजित धृतराष्ट्रोऽथ सप्तम ॥"
बलिराजस्य पुत्त्रविशेष । यथा, हरिवंशे । ३ । ७४ ।
"बले पुत्त्रशतञ्चासीद्बाणज्येष्ठ नराधिप । ।
धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापन ॥"
जनमेजयस्य ज्येष्ठपुत्त्र । यथा, महाभारते । १ । ९४ । ५४ ।
"जनमेजयस्य तनया भुवि ख्याता महाबला ।
धृतराष्ट्र प्रथमज पाण्डुर्व्वाह्लीक एव च ॥")

धृतराष्ट्री, स्त्री, (धृतराष्ट्रस्य पत्नी । ङीष ।) हस पत्नी । इति मेदिनी । रे, २७२ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६६ । ५७, ५९ ।
"काकीं श्येनी तथा भासी धृतराष्ट्री तथा शुकीम ।
ताम्रा तु सुषुवे देवी पञ्चैता लोकविश्रुता ॥"
"धृतराष्ट्री तु हसाश्च कलहसाश्च सर्व्वश ।
चक्रवाकांश्च भद्र ते जनयामास सैव तु ॥"
हसपदीलता । इति हेमचन्द्र ॥)

धृति, पु, (ध्रियते इति । धृ + क्तिन । अभिधानात पुस्त्वम ।) इष्टि । इति मेदिनी । ते, २९ ॥ (विश्वेदेवविशेष । यथा, महाभारते । १३ । ९१ । ३ ।
"बल धृतिर्व्विपाप्मा च पुण्यकृत पावनस्तथा ॥"
चन्द्रवंशीयनृपविशेषस्य विजयस्य पुत्त्र । यथा हरिवंशे । ३१ । ५५ ।
"विजयस्य धृति पुत्त्रस्तस्य पुत्त्रो धृतव्रत ॥"
निमिवंशीयानामेकतम । यथा, भागवते । ९ । १३ । २६ ।
"शुनकस्तत्सुतो जज्ञे वीतहव्यो धृतिस्तत ॥"
यदुवंशीयबभ्रो पुत्त्र । इति विष्णुपुराणे । ४ । १२ । १५ । "रोमपादाद्बभ्रु बभ्रो पुत्त्रो धृति ॥")

धृति, स्त्री, (धृ + क्तिन् ।) तुष्टि । (यथा, मनु । ६ । ९२ ।
"धृति क्षमा दमोऽस्तेय शौचमिन्द्रियनिग्रह ।
धीर्व्विद्या सत्यमक्रोधो दशक धर्म्मलक्षणम् ॥")
योगभेद । धैर्य्यम् । (यथा, वाजसनेयसंहितायाम । ३४ । ३ ।

यापज्ञानमत चेतो धृतिश्च यच्चातिरञ्जनमव प्रजासु ॥')

नरः पु। इति मेदिनी। ते, २६ ॥ सुरसम्। ..ात हेमचन्द्रः। ७। २०२॥ (क्रतु। यथा भागवतेऽष्टमस्कन्धे। २। १। ८।

राजन्यो धृतिर्बु पुत्रप्रयुक्ता॥)

ध...शमाहिकान्तर्गतयोगमाहात्म्यम्। इति भरतेश॥ अस्यान्याख्यानगतिश्छन्दोनामम। इ। इन्दोमञ्जरी॥ * ॥ धृतियोगजातफल यथा —

"धृतियोगसमुत्पन्नः प्राक् सत्त्वमानसः।
पाप्तद्गृत सभायाश्च पुण्यशीलो विद्यान्वितः॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः॥

धारणा। सा त्रिधा। यथा —

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी॥
यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी॥
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता॥'

इति श्रीभगवद्गीतायाम्।१८। ३३-३५॥

धृतो, स्त्री, (धृ+"धृतो रथः। १। १०१। इति ...इ रत्नाख्या प्र।) भूमि। इति ...। ...।

धृत्वन्, [न्] पु, (धरतीति। धृ+"श्रीन्क्रशि कान्दिनीति।' उणा ४।११। इति क्वनिप्।) धर्मः। विष्णुः। समुद्रः। अन्तरीक्षम्। मेधावी। विप्रः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

धृष... क्षि धर्षणे। क्रोध इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा पक्षे भ्वा पर सक सेट।) ...धर्षितः ...। धर्षयति धर्षति। ...धर्षयति इह अभिभवः। इति भट्टमल्लः। न ...तात... यस्मात् प्राकुलीनि इत्यायुधः। इति दुर्गादासः॥

धृष उ सङ्घाते। हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर सक्र्म... हिंसे सक सेट। ...ात क्राटि।) उ धर्षित्वा धृष्ट्वा। सङ्घति। सङ्घः। इति दुर्गादासः॥

धृष, क ड प्रसहने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-आत्म सक सेट।) प्रसहनमत्र शक्तिबन्धः। क ड, धर्षयते वह्निं पयः। इति दुर्गादासः॥

धृष, ञि आ न प्रागल्भ्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वा पर अक सेट।) ञि, धृष्टोऽस्ति। आ, धर्षितः ...तैः। न, धृष्णोति गुरोरग्रे यः। इति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

धृषु, पु (धृष्णोतीति। धृष+"पृभिदिव्यधीति।" उणा १। २४। इति कुः।) दक्षः। इत्युणादिकोषः॥ सङ्घातः। प्रगल्भः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

धृष्ट, त्रि (धृष+क्त।) प्रगल्भः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा, भागवते।५।१२।७।

'जनस्य गोप्तास्मि विकत्थमानो
न शोभते वृद्धसभासु धृष्टः॥')

निर्लज्जः। तत्पर्यायः। धृष्णक्... प्रगल्भः। इत्यमरः। ३। १। २४॥ धृष्णु ... इति त्रिकाण्डशेषः। धर्षितः ...। इति शब्द-रत्नावली॥ चतुर्विधनायकान्तर्गतपतिविशेषः पु। तस्य लक्षणं यथा 'भग्नोऽपि शङ्कः कृतदोषो अपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रश्रयपरायणः।' इति रसमञ्जरी॥ (वैवस्वतमनोः पुत्त्रः। यथा हरिवंशे।१०।२४।

'कुलिश तु सुतो जज्ञे रणधृष्टः प्रतापवान्॥'
सप्तमनोः पुत्रविशेषः। यथा, भागवते। ८। १३। ०।

"मनुर्विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेव इति श्रुतः।
सप्तमो वर्त्तमानो यस्तदपत्यानि मे शृणु॥
इक्ष्वाकुर्नभगश्चैव धृष्टः शर्यातिरेव च॥'
धृष्णुरन्ति तुल्लाख्यायते॥)

धृष्टा स्त्री (धृष्यते स्मेति। धृष प्रगल्भे क्त। टाप।) असती। इति शब्दरत्नावली॥

धृष्णक्, [ज्] त्रि (धृष्णोतीति। धृष प्रागल्भ्ये। सर्पिष्मी। जिङ्।' ३। २। १७२। इत्यत्र "धृषेश्च।" इति काशिकोक्तेन जिङ्।) निर्लज्जः। इत्यमरः। ३। १। २४॥

धृष्णु, पु, (धृष्णोतीति। धृष+... भवति धा ...। अस्य धा...।) किरणः। इत्यमरः। ३। ४। २३॥

धृष्णु त्रि, (धृष्णोतीति। धृष+"त्रसिगृधिधृषि क्षिपेः क्नुः।"३। २। १४०। इति क्नु।) धृष्टः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा ऋग्वेदे। ८। २१। ५।

"न त्वा त्वा शूरो न तुरो न धृष्णु
न त्वा योधो मन्यमानो युयोध॥')

पु काश्यका। इति शब्दचन्द्रिका॥ (वैवस्वतमनुपुत्रः। यथा हरिवंशे। १ ।१।

"मनोर्वैवस्वतस्यासन् पुत्त्रा वै नव तत्समाः।
इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्णुः शर्यातिरेव च॥'
सावर्णस्य मनोः पुत्रविशेषः। यथा, तत्रैव। ७। ६।

"वरीयानवसो धृष्णुश्च राजा सुमतिरेव च।
सावर्णस्य मनोः पुत्रा भविष्या दश भारत।॥"
चन्द्रवंशीयक्रुकुररानस्य सुतः। यथा, तत्रैव ३७। १८।

"कुकुरस्य सुतो धृष्णुर्धृष्णोस्तु तनयस्तथा।
कपोतरोमा तस्याथ तैत्तिरिस्तनयोऽभवत्॥'
कवे पुत्रविशेषः। यथा, महाभारते। १३। ८५। १३३।

"कवि काव्यश्च धृष्णुश्च बुद्धिमानुशनास्तथा।
भृगुश्च विरजाश्चैव काशी चोग्रश्च धर्मवित्॥
अष्टौ कविसुता ह्येते सर्व्वमेभिर्जगत्ततम॥")

धे, ट पाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर सक अनिट।) धयति। ट स्त्रियामीवधे। स्तनन्धयी। इति दुर्गादासः॥

धेन पु, (धीयते इति धयत्यस्मादिति वा। पाने+"धेट इच्च।' उणा ३। ११। इति इत्वाभावः।) समुद्रः। इति हेमचन्द्रः॥ नदः। इति मेदिनी॥

धेना, स्त्री, (धेन+टाप।'जन्मस्त्रीषु स्त्रियां डीप्।' इति ...ोक्तेन डीप्।" इति कातन्त्र।) नदी। (दधातम प्रानश्च बलयेन फला यामतोमो ...धाना स्वमभिधेय ... लाक्षिकाय वा। यद्वा, धेट पाने 'धेट इच्च' इति नत्रयम् इकाराभावाद्देश गुणः। धय ति ... तानि धेना। पानमत्र स्त्रीणाम्। ... धीयते पीयते आस्वाद्यते वा ... धयन्ति आगामति धेना।' इति दयानन्दभाष्यः। १। २१। २९।) भारतीमिन्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा ऋग्वेदे। ७। २१। ६।

यस्य धारा अक्षरद्वि धेना।'
'धेना गाव्यामका वाचश्च विकृणति।' इति तद्भाष्ये सायणः॥)

धेनिका, स्त्री (धेनो नदः। तत्सदृशा जलमसौ ...। स उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्या इति। धेन+ठन्। टाप।) धन्याकम्। इति भाव प्रकाशः॥

धेनु, स्त्री, (धयन्ति तां सुतान् धीयते वासौ इति वा। धेट पाने। "धेट इच्च।" उणा। ३। ३४। इति नु इत्वाभावादेशः।) नवप्रसूता गौः। तत्पर्यायः। नवसूतिका २। इत्यमरः। २। ६। ७१॥ नवप्रसूतिका ३। इति शब्दरत्नावली॥ दानीयान्यधेनवो यथा —

"यासां प्रायविनाशिन्य धेनवः स्मृता दश।
तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च नराधिप।।
प्रथमा गुडधेनुः स्याद्घृतधेनुरथापरा।
तिलधेनुस्तृतीया च चतुर्थी जलधेनुका॥
क्षीरधेनुश्च विख्याता मधुधेनुरथापि वा।
सप्तमी शर्कराधेनुर्दधिधेनुरथाष्टमी॥
रसधेनुश्च नवमी दशमी स्यात् स्वरूपतः॥
कुम्भाः स्युर्द्रवधेनूनामितरासान्तु राशयः।
सुवर्णधेनुमप्यत्र केचिदिच्छन्ति मानवाः॥
नवनीतेन तैलेन तथान्ये तु महर्षयः।
एतदेव विधानं स्यात्त एवोपस्करास्तथा॥
मन्त्रावाहनसंयुक्ता सदा पर्व्वणि पर्व्वणि।
यथाश्रद्धं प्रदातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदा॥
गुडधेनुप्रसङ्गेन सर्व्वास्तव मयोदिताः।
अशेषयज्ञफलदाः सर्व्वपापहराः शुभाः॥
व्रतानामुत्तमं यस्माच्छ्रेष्ठमेतदनुत्तमम्।
तद्वक्ष्ये वर्णतस्तव गुडधेनुः प्रशस्यते॥
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातेऽथवा पुनः।
गुडधेन्वादयो देयाः सूपरागादिपर्व्वसु॥"

इति मत्स्यपुराणे ८२ अध्यायः॥

पूर्व्वोक्तधेनुना दानविधयस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः॥*॥

अथ कपिलाधेनुदानादिफलम्।

शौनक उवाच।

"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कपिलाधेनुमुत्तमाम्।

यावत्प्रदानान्नरो याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ॥
प्रयाति विधानेन ब्रह्मादेः सततं क्रमम्।
सर्वालङ्कारसंयुक्ता सर्वरत्नसमन्विताम् ॥
कपिलायाः शिरोग्रीवे सर्वतीर्थानि भामिनि।।
पितामहनियोगाच्च निवसन्ति हि नित्यशः ॥
प्रातरुत्थाय यो मर्त्यः कपिलागलमस्तकात्।
च्युतान्तु भक्त्या पानीयं शिरसा वन्दते शुचिः ॥
स तेन पुण्ययोगेन तत्क्षणाद्दग्धकिल्विषः।
त्रिंशद्वर्षकृतं पापं दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥
कल्यमुत्थाय यो मर्त्यः कुर्य्यात्तासां प्रदक्षिणम्।
प्रदक्षिणीकृता तेन पृथिवी स्यात् वसुन्धरे।॥
प्रदक्षिणेन चैकेन श्रद्धायुक्तेन मानवः।
दशजन्मकृतं पापं तस्य नश्यत्यसंशयम् ॥
कपिलायास्तु मूत्रेण स्नात्वा चैव शुचिव्रतः।
स गङ्गादिषु तीर्थेषु स्नातो भवति मानवः ॥
तेन स्नानेन चैकेन भावयुक्तेन वै नरः।
यावज्जीवकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
गोसहस्रन्तु यो दद्यादेकाञ्च कपिलां नरः।
सममेतत् पुरा प्राह ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
गवामस्थि न लङ्घेत मृते गन्धे न दूषयेत्।
यावज्जिघ्रति तं गन्धं तावत् पुण्यैस्तु पूयते ॥
गवां कण्डूयनं श्रेष्ठं तथा च परिपालनम्।
तुल्यं गोशतदानस्य भयरोगादिपालनम् ॥
(?)ण स्नानं यो दद्यात् क्षुधितानां गवाह्निकम्।
नाऽश्वमेधफलं विद्यं लभते मानवोत्तमः ॥
विमानैर्विविधैर्दिव्यैः कन्याभिरभिराजितैः।
यमानास्तु गन्धर्वैर्गीयमानो यथासुखम् ॥"* ॥
एकादशप्रकारकपिलालक्षणं यथा,—
'सुवर्णकपिला पूर्व्वा द्वितीया गौरपिङ्गला।
तृतीया चैव रक्ताक्षी चतुर्थी गुडपिङ्गला ॥
पञ्चमी बहुवर्णा स्यात् षष्ठी च श्वेतपिङ्गला।
सप्तमी श्वेतपिङ्गाक्षी अष्टमी कृष्णपिङ्गला ॥
नवमी पाटला ज्ञेया दशमी पुच्छपिङ्गला।
एकादशी खुरश्वेता एतासां सर्व्वलक्षणा ॥
सर्व्वलक्षणसंयुक्ता सर्व्वालङ्कारसुन्दरी।
ब्राह्मणाय च दातव्या सर्व्वमुक्तिप्रदायिनी।
भुक्तिमुक्तिप्रदा तथा विष्णुमार्गप्रदायिनी ॥"
इति कपिलामाहात्म्यम् ॥ * ॥
अथोभयमुखीधेनुदानादिविधानम्।
होता उवाच।
"अतः परं महाराजोभयमुख्याः समासतः।
विधानं यद्वराहेण धरण्याः कथितं पुरा।
तदहं सम्प्रवक्ष्यामि तव पुण्यफलञ्च यत् ॥
धरण्युवाच।
यत्त्वया कपिला नाम पूर्व्वमुत्पादिता प्रभो।।
होमधेनुः सदा पुण्या सा ज्ञेया कतिलक्षणा।
कियन्त्यः कपिलाः प्रोक्ताः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥
प्रसूयमाना दानेन किं पुण्यं स्याच्च माधव।।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण जगद्गुरो।॥
श्रीवराह उवाच।
शृणुष्व भद्रे। तत्त्वेन पवित्रं पापनाशनम्।
यं श्रुत्वा सर्व्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥
कपिला ह्यग्निहोत्रार्थे यज्ञार्थे च वरानने।।
उद्धृत्य सर्व्वतेजांसि ब्रह्मणा निर्म्मिता पुरा ॥
पवित्राणां पवित्रञ्च मङ्गलानाञ्च मङ्गलम्।
पुण्यानां परमं पुण्यं कपिला च वसुन्धरे।॥
तपसस्तप एवाग्र्यं व्रतानां व्रतमुत्तमम्।
दानानामुत्तमं दानं निधीनां ह्यतन्द्रचयम् ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि गुह्यान्यायतनानि च।
पवित्राणाञ्च पुण्यानि सर्व्वलोकेषु सुन्दरि।॥
होतव्यान्यग्निहोत्राणि सायं प्रातर्द्विजातिभिः।
कपिलायाः घृतेनेह दध्ना क्षीरेण वा पुनः ॥
जुहुते ह्यग्निहोत्राणि मन्त्रैश्च विविधैः सदा।
पूजयन्नतिथींश्चैव परां भक्तिमुपागताः ॥
ते यान्त्यादित्यवर्णैस्तु विमानैर्द्विजसत्तमाः।
सूर्य्यमण्डलमध्ये च ब्रह्मणा निर्म्मिता पुरा ॥
कपिला या पिङ्गलाक्षी सर्व्वसौख्यप्रदायिनी।
सिद्धिबुद्धिकरी देवी कपिलानन्तरूपिणी ॥
पूर्व्वोक्ता यास्तु कपिलाः सर्व्वलक्षणलक्षिताः।
एतादृश्यः समाख्याताः कपिलास्ते वरानने।॥
सर्व्वा ह्येता महाभागास्तारयन्ति न संशयः।
सङ्गमेषु प्रशस्ता च सर्व्वपापप्रणाशिनी ॥
अग्निपुच्छा अग्निमुखी अग्निलोमानलप्रभा।
तथाग्नेयी सदा देवी सुवर्णाख्या प्रवर्त्तते ॥"* ॥
शूद्रा कपिलाप्रतिग्रहे दोषो यथा,—
"गृहीत्वा कपिलां शूद्रः न कामतः सदृशो भवेत्।
पतितः स द्विजातीनां चाण्डालसदृशो हि सः ॥
न तस्मात् प्रतिगृह्णीयात् शूद्रादिषु प्रतिग्रहम्।
दरात्ते पतिहन्तव्या श्वभिस्तुण्डा इवाध्वरे ॥
सर्व्वकाले ह सर्व्वे वै वर्ज्जिताः पितृदैवते।
असम्भाव्याप्रतिग्राह्याः शूद्रास्ते पापकर्म्मिणः ॥
पिबन्ति यावत् कपिलां तावत्तेषां पितामहाः।
भूमेर्म्मलं समश्नन्ति जायन्ते विड्भुजश्चिरम् ॥"*
शूद्रस्य कपिलाक्षीरादिपाने दोषो यथा,—
"तासां क्षीरं घृतं वापि नवनीतमथापि वा।
उपजीवन्ति ये शूद्रास्तेषां गतिमथो शृणु ॥
कपिलाजीविनः शूद्राः क्रूरा गच्छन्ति रौरवम्।
रौरवे तु महारौद्रे वर्षकोटिशतं धरे।॥
ततोऽपि मुक्ताः कालेन श्वानयोन्यां व्रजन्ति ते।
श्वानयोन्या विमुक्तस्तु विष्ठायां जायते क्रिमिः ॥
विष्ठास्थानेषु पापिष्ठा दुर्गन्धिषु च नित्यशः।
भूयो भूयो जायमानास्तत्रोत्तारं न विन्दति ॥
ब्राह्मणश्चैव यो विद्वान् कुर्य्यात्तेषां प्रतिग्रहम्।
ततः प्रभृत्यमेध्यान्तं पितरस्तस्य शेरते ॥
न तं विप्रन्तु सम्भावेन्न चैवैकासनं विशेत्।
स नित्यं वर्ज्जनीयो हि दूरात्तु ब्राह्मणोऽध्वरे ॥
यस्तेन सह सम्भावेत्तथा चैकासनं व्रजेत् ॥
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं तेन शुध्यति स द्विजः ॥"
अथासन्नप्रसवकपिलादानफलादि।
"एकस्य गोप्रदानस्य सहस्रेण तु पूयते ॥
किमन्यैर्बहुभिर्दानैः कोटिसङ्ख्यातविस्तरैः।
श्रोत्रियाय दरिद्राय सुवृत्तायाहिताग्नये ॥
आसन्नप्रसवां धेनुं दानाय प्रतिपादयेत्।
कपिलार्द्धप्रसूता वै दातव्या च द्विजन्मने ॥
आगमनस्य वत्सस्य मुखं योन्यां प्रदृश्यते।
तावत् सा पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥
वत्सा यावन्ति रोमाणि सवत्सायाः वसुन्धरे।॥
तावत्यो वर्षकोट्यस्तु ब्रह्मवादिभिरर्च्चिता।
वसन्ति ब्रह्मलोके वै ये च वै कपिलाप्रदाः ॥
सुवर्णशृङ्गीं यः कृत्वा रौप्यमुक्ताखुरान्तथा।
ब्राह्मणस्य करे दत्त्वा सुवर्णं रौप्यमेव च ॥
कपिलायास्तदा पुच्छं ब्राह्मणस्य करे न्यसेत्।
उदकञ्च करे दद्याद्वाचया शुद्धयादिति ॥
ससमुद्रावृता तेन सशैलवनकानना।
रत्नपूर्णा भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥
पृथिवीदानतुल्येन दानेनैतेन वै नरः।
नान्दतो याति पितृभिर्विष्णोश्च परमं पदम् ॥
ब्रह्मस्वहारी गोघ्नश्च भ्रूणहा पापदेहकः।
महापातकयुक्तोऽपि वञ्चको ब्रह्मदूषकः ॥
निन्दको ब्राह्मणानाञ्च तथा कर्म्मापदूषकः।
एते पातकयुक्तोऽपि गवां दानेन शुध्यति ॥
यश्चोभयमुखीं दद्यात् प्रभूतकनकान्विताम्।
तद्दिनं पयसाहारः पायसेनापि वा भवेत् ॥
सुवर्णस्य सहस्रेण तदर्द्धेनापि भामिनि।।
तस्याप्यर्द्धशतेनापि पञ्चाशच्च तदर्द्धकम् ॥
यथाशक्ति प्रदातव्या वित्तशाठ्यं विवर्ज्जयेत् ॥
इमां गृह्णोभयमुखीमुभयत्र शमोऽस्तु वै।
मम वंशविवृद्ध्यर्थं सदा स्वस्तिकरी भव ॥
गोशरीरे देवतानिवेशो यथा,—
'दन्तेषु मरुतो देवा जिह्वायान्तु सरस्वती।
खुरमध्ये तु गन्धर्व्वा खुराग्रेषु तु पन्नगाः ॥
सर्व्वसन्धिषु साध्याश्च चन्द्रादित्यौ तु लोचने।
ककुदि सर्व्वनक्षत्राः लाङ्गूले धर्म्म आश्रितः ॥
अपाने सर्व्वतीर्थानि प्रस्रावे जाह्नवी नदी।
नानाद्वीपसमाकीर्णाश्चत्वारः सागरास्तथा ॥
ऋषयो रोमकूपेषु गोमये पद्मधारिणी।
रोमसु सन्ति विद्याश्च त्वक्केशेष्वयनद्वयम् ॥
धैर्य्यं धृतिश्च शान्तिश्च पुष्टिवृद्धिस्तथैव च।
स्मृतिर्मेधा तथा लज्जा वपुः कीर्त्तिस्तथैव च ॥
विद्या शान्तिर्म्मतिश्चैव सन्ततिः परमा तथा।
गच्छन्तीमनुगच्छन्ति एता गा वै न संशयः ॥
यत्र गावो जगत्तत्र देवदेवपुरोगमाः।
यत्र गावस्तत्र लक्ष्मीः साङ्गधर्म्मश्च शाश्वतः ॥
सर्व्वरूपेषु ता गावस्तिष्ठन्त्यभिमताः सदा ॥
गावः पवित्रा मङ्गल्या देवानामपि देवताः।
यस्ताः शुश्रूषते भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

धेनुकः, पुं, (धेनुरिव प्रतिकृतिः। "इवे प्रतिकृतौ।" ५।३।९६। इति कन्।) असुरविशेषः। स बलरामेण हतः। इति श्रीभागवत १५ अध्यायः ॥ (अयन्तु गर्द्दभरूपी गोवर्द्धनस्योत्तरपार्श्वस्थतालवनवासी। यथा, हरिवंशे। ६९। २—२३।
"आजग्मतुस्तौ सहितौ गोधनैः सहगामिनौ।
गिरिं गोवर्द्धनं रम्यं वसुदेवसुतावुभौ ॥
गोवर्द्धनस्योत्तरतो यमुनातीरमाश्रितम्।

न्वृष्णावेव तौ वीरौ रम्यं तालवनं महत् ॥
तौ तालपर्णप्रकरे रम्ये तालवने रतौ ।
चेरतुः परमप्रीतौ वृषपोताविवोद्गतौ ॥
स तु देशः समः स्निग्धः सुमहान् कृष्णमृत्तिकः ।
दर्भप्रायस्थलीभूतो लोष्टपाषाणवर्जितः ॥
तालैस्तैर्विपुलस्कन्धैरुच्छ्रितैः श्याममन्त्रिभिः ।
फलाग्रशाखिभिर्भाति नागहस्तैरिवोच्छ्रितैः ॥
तत्र दामोदरो वाक्यमुवाच वदतां वरः ।
अहो तालफलैः पक्वैर्वासितेयं वनस्थली ॥
स्वादून्याय्य सुगन्धीनि श्यामानि रसवन्ति च ।
पक्वतालानि साहितौ पातयामो लघुक्रमौ ॥
यद्येषामीदृशो गन्धो माधुर्य्यप्राणतर्पणः ।
रसेनामृतकल्पेन भवितव्यञ्च मे मतिः ॥
दामोदरवचः श्रुत्वा रौहिणेयो हसन्निव ।
पातयन् पक्वतालानि चालयामास तांस्तरून् ॥
तत्तु तालवनं नणामसेव्यं दुरतिक्रमम् ।
निर्म्माणभूतमीरिणं पुरुषादालयोपमम् ॥
दारुणो धेनुको नाम दैत्यो गर्द्दभरूपधृक् ।
खरयूथेन महता वृतः समनुवर्त्तते ॥
स तत्तालवनं घोरं गर्द्दभः परिरक्षति ।
नृपक्षिश्वापदगणांस्त्रासयानः सुदुर्म्मतिः ॥
तालशब्दं स तं श्रुत्वा सङ्घुष्टं फलपातनात् ।
नामर्षयत संक्रुद्धस्तालस्वनमिव द्विपः ॥
शब्दानुसारी संक्रुद्धो दर्पाविद्धसटानतः ।
स्तब्धाक्षो हेषितपटुः खुरैर्निर्द्दारयन्महीम् ॥
आविद्धपुच्छो हृषितो व्यात्ताननः इवान्तकः ।
आपतन्नेव ददृशे रौहिणेयमुपस्थितम् ॥
तालानां तमधो दृष्ट्वा सध्वजाकारमव्ययम् ।
रौहिणेयं खरो दुष्टः सोऽदशद्दशनायुधः ॥
पद्भ्यामुभाभ्याञ्च पुनः पश्चिमाभ्यां पराङ्मुखः ।
जघानोरसि दैत्येन्द्रो रौहिणेयं निरायुधम् ॥
ताभ्यामेव स जग्राह पद्भ्यां तं दैत्यगर्द्दभम् ।
आवर्ज्जितमुखस्कन्धं प्रैरयत्तालमूर्द्धनि ॥
स भग्नोरुकटिग्रीवो भग्नपृष्ठो दुराकृतिः ।
खरस्तालफलैः सार्द्धं पपात धरणीतले ॥
तं गतासुं गतश्रीकं पतितं वीक्ष्य गर्द्दभम् ।
ज्ञातींस्तथापरांस्तस्य व्यपराजत सोऽम्बरे(?) ॥
सा भूर्गर्द्दभदेहैश्च तालैः पक्वैश्च पातितैः ।
बभासे छन्नजलदा द्यौरिवाव्यक्तशारदी ॥
तस्मिन् गर्द्दभदैत्ये तु सानुगे विनिपातिते ।
रम्यं तालवनं तद्धि भूयो रम्यतरं बभौ ॥”
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ ।
८१—८३ ।
“ततो गच्छेत राजेन्द्र ! धेनुकं लोकविश्रुतम् ।
एकरात्रोषितो राजन् ! प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ॥
सर्व्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्ध्रुवम् ।
तत्र चिह्नं महाराज ! अद्यापि हि न संशयः ।
कपिला सह वत्सा वै पर्व्वते विचरत्युत ॥
सवत्सायाः पदान्यस्या दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ! ।
तेषूपस्पृश्य राजेन्द्र ! पदेषु नृपसत्तम ! ।
यत् किञ्चिदशुभं पापं तत् प्रणश्यति भारत ! ॥”)
मोटनरतिबन्धात्मगर्द्दभादशबन्धः । यथा,—
“सुप्तां स्त्रियं समालिङ्ग्य स्वयं सुप्तो रमेत् पुनः ।
लगुलिङ्गं चालयेद्यो यस्यासौ धेनुकः स्मृतः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
(अपरविधलक्षणं यथा,—
“न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे
योषिदेति कटिरूढवल्लभा ।
अग्रतो यदि शनैरधोमुखी
धेनुकं वृषवदुन्नते प्रिये ।॥”)
धेनुकसूदनः, पुं, (धेनुकं गोवर्द्धनोत्तरपार्श्वस्थ तालवनवासिनमसुरं निसूदयति बलराम-द्वारेति । सूद + णिच् + ल्युः ।) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (बलरामः । इति पुरा-णम् ॥)
धेनुका, स्त्री, (धेनुरिव प्रतिकृतिः । धेनु + कन् । टाप् ।) हस्तिनी । (धेनुरेव । स्वार्थे कन् ।) गौः । इति मेदिनी । के, १ ६ ॥ (यथा महाभारते । ७ । ७६ । १८ ।
“इमा त तरणी भार्य्या त्वदाश्रिभिरभिष्टुताम् ।
कथं सन्तारयिष्यामि विवत्सामिव धेनुकाम् ॥”)
धेनुदुग्धं, क्ली, (धेनोर्दुग्धमिव शुभ्रं फलमस्य ।) चिर्भिटः । इति राजनिघण्टः ॥ (धेनोर्दुग्धम् ।) गोक्षीरम् ॥
धेनुदुग्धकरः, पुं, (करोतीति वर्द्धयतीति । कृ + अच् । धेनोर्दुग्धं तस्य करः । एतद्भक्षणेन धेनु-दुग्धवर्द्धनादस्य तथात्वम् ।) गर्ज्जरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
धेनुष्या, स्त्री, (धेनु + “संज्ञायां धेनुष्या ।” ४ । ४ । ८९ । इति सूत्रेण यत्प्रत्ययस्य निपा-त्यते ।) बन्धके स्थिता गौः । इत्यमरः । २ । ९ । ७२ ॥ या बन्धकेन दत्ता अथ गीतवान् सा । गौस्मदिहनी वा या दुग्धबन्धके स्थिता सा धेनुष्येति दृष्टा । इति भरतः ॥
धैनुकं, क्ली, (धेनूनां समूहः । “अचित्तहस्तिधेनो ष्ठक् ।” ४ । २ । ४७ । इति ठक् ।) धेनु-समूहः । इत्यमरः । २ । ९ । ६ ॥ (स्त्रीणां करणभेदः । इति मेदिनी । के १ ६ ॥)
धैर्य्यं, क्ली, (धीरस्य भावः कर्म्म वा । धीर + ष्यञ् ।) धीरता । धीरस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्-प्रत्ययः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“स्थिरचित्तोन्नतिर्या तु तद्धैर्य्यमिति कीर्त्त्यते ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(इदं नायकसत्त्वजगुणानामन्यतमम् । यथा साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।
“शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी ।
ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥”
तल्लक्षणं यथा, तत्रैव । ३ । ६३ ।
“व्यवसायादचलनं धैर्य्यं विघ्ने महत्यपि ॥”
उदाहरणं यथा,—
“श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्
हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ।
आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः
समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥”)
धैवतः, पुं, (धीमतामयम् । धीमत् + अण् । पृष-दरादित्वात् मस्य वत्वम् ।) सप्तस्वरान्तर्गत षष्ठस्वरः । स तु नारदमते अश्वस्वरतुल्यः । (अश्वस्तु धैवतं रौतीति वचनात् ॥) तानसेन-मते भेकस्वरतुल्यः । अस्योच्चारणस्थानं ललाटम् । व्याकरणमते दन्तः । अयं क्षत्रियवर्णः । अस्य जातिः षाडवः । अस्य तानाः ४९ प्रत्येकतानाः ०८ समुदायेन ३९,५६ भवन्ति इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥
“गत्वा नाभेरधोभागं वस्तिं प्राप्योर्द्ध्वगः पुनः ।
धावन्निव च यो याति कण्ठदेशं स धैवतः ॥”
अस्य श्रुतयस्तिस्रः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(यथा च सङ्गीतदर्पणे । १ । ५५ ।
“मदन्तो रोहिणी रम्येत्येता धैवतसंश्रयाः ।”
अस्य ऋषिकुले उद्भवः । क्षत्रियो जातिः । पीता वर्णः । श्वेतद्वीपे जन्म । ऋषिस्तुम्बुरुः । गणेशो देवता । उष्णिक् छन्दः । बीभत्सभयानक-रसयोरुपयोगित्वम् । इति सङ्गीतदर्पणम् ॥)
धोडः, पुं, (धोरति चातुर्य्येण गच्छतीति । धोर गतिचातुर्य्ये + अच् । रस्य डत्वम् ।) सर्प-विशेषः । धोडा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । राजिलः २ डुण्डुभः ३ दुन्दुभः ४ । इति शब्द-रत्नावली ॥
धोर ऋ गतिचातुर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) ऋ, अदुधोरत् । गतौ चातुर्य्यं गतिचातुर्य्यम् । धोरन्त्या धोरयाक्रान्ता विनीता यस्य वाजिनः । इति दुर्गादासः ॥
धोरणं, क्ली (धोरति गच्छत्यनेनेति । धोर + करणे ल्युट् ।) सर्व्ववाहनम् । हस्त्यश्वरथ-दोलादि । इत्यमरः । २ । ८ । ५८ ॥ (धोर + भावे ल्युट् ।) अश्वप्रथमगतिः । तत्पर्य्यायः । धौरितकम् २ धौर्य्यम् ३ धोरितम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१२ ॥
धोरणिः, स्त्री, (धोरति क्रमशः प्राप्नोतीति । धोर + अनि ।) परम्परा । इति जटाधरः ॥
धोरितं, क्ली, (धोर + क्त ।) धोरणम् । अश्व-प्रथमगतिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१२ ॥
धौरितकं, क्ली, (धोरितमश्वप्रथमगतिस्तेन काय-तीति । कै + कः ।) धौरितकम् । इत्यमर-टीकायां रमानाथः ॥
धौतः, त्रि, (धावते स्मेति । धाव + कर्म्मणि क्तः ।) मार्ज्जितम् । धोया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निर्णिक्तम् २ शोधितम् ३ मृष्टम् ४ क्षालितम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७३ ॥ * ॥
“द्विधौतं स्त्रिया धौतं यद्धौतं रजकेन च ।
अधौतं तद्विजानीयाद्दक्षिणापश्चिमे ॥”
इति कर्म्मलोचनम् ॥
धौतं, क्ली, (धाव + क्त ।) रूप्यम् । इति राज-निर्घण्टः ॥
धौतकटः, पुं, (धौतं कटं । नित्यकर्म्मधारयः ।) सूत्ररचितभाण्डम् । धोकडा इति ख्यातः । तत्-पर्य्यायः । स्योनः २ स्यूतः ३ प्रसेवकः ४ । इति

[illegible] । इति भरत ।

[illegible] ॥

[illegible] क्ली (कायाक्लायत [illegible]) ध्यान कौशलम ।) [illegible] ॥

[illegible] क्ली (ध्यान [illegible] कौशलम ।) [illegible] । इलमर । २ । । ११२ ॥ [illegible] प्रनालन [illegible] [illegible] ॥

[illegible] क्ली (ध्यान [illegible] यस्य ।) [illegible] । इति विद्याल्पीस ॥

[illegible] (धर्मे धर्मप्रधा[illegible] भव । [illegible] ।' [illegible]) [illegible] । इति [illegible] ॥

[illegible] (ध्यान+प्रज्ञा[illegible]) [illegible] ॥

[illegible] ([illegible]) [illegible] ॥

[illegible] ॥

[illegible] (यस्य [illegible]) [illegible] प्रथमगत । इति हेमचन्द्रः । ४ । ॥

[illegible] । इति कविकल्पद्रुम ॥ ([illegible]) [illegible] । इति दुर्गादास ॥

ध्यानार, पु (ध्या अग्निसंयोगस्य करोतीति । [illegible] ।) [illegible] ॥

ध्यानमा [न] पु (ध्या+"नामान्सीमन्निति ।" उणा । ४ । १५ । इति मनिन्प्रत्ययेन निपातनात् साधु । [illegible] ध्यायतेमनिन् इत्युक्ता ध्यायन इति शब्दापत्तिः ।) धार्मम् । आलोक । ध्यामम । इति सिद्धान्तकौमुद्युणादिवृत्तिः ॥

ध्यान, त्रि, (ध्यै चिन्तायां+क्त ।) चिन्तितम् । यथा, शान्तिशतके । ६ । [illegible] तिम ॥"

"ध्यातं वित्तमहनिशं न च पुनर्विद्या [illegible]"

ध्यान, क्ली, (ध्यै+भावे ल्युट् ।) चिन्तनम् । (यथा मनुः । १ । १२ ।

"तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम् । स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्द्विधा ॥")

ध्यानामिति [illegible] । इति [illegible] । [illegible] । ८ ॥ अद्वितीयवस्तुनि विच्छिद्य विच्छिद्यान्तरिन्द्रियवृत्तिप्रवाहः । इति वेदान्तसारः ॥ ८ ॥ यथा, विष्णुपुराणे ।

'तद्रूपप्रत्यये चैकाग्रसन्ततिश्चान्यनिस्पृहा ।

तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप ॥'

[illegible] । 'तद्रूपस्य धारणामिद्रूपस्य [illegible] प्रत्यया यस्यां सन्तत्यां सा [illegible] सन्ततिः । अन्यानस्पृहा [illegible] धीयमाना । विजातीयप्रत्ययान्तररहितसजातीयप्रत्ययप्रवाहो ध्यानमित्यर्थः । तच्च यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाभिः षड्भिरङ्गैर्निष्पाद्यते ।' इति तट्टीका ॥ ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

'सर्व्वे देवा यान्ति [illegible] यावन्तो सन्ति [illegible] ।

अहमात्मा [illegible] भक्तध्यानानुरोधित ॥'

इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डम् ॥

तच्चिन्ता । यथा, गारुडे ८८ अध्याये ।

'ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्यात् [illegible] मनसो गत ।

[illegible] समाधिर्हीयत [illegible] ॥'

[illegible] च ।

'य [illegible] सर्वदा ।

यत्नावलम्ब [illegible] ।

तस्यैव ब्रह्मणा [illegible] ध्यानं [illegible] ॥

[illegible] मनो ब्रह्मणि यो नर ।

दृष्टे तु स यतो मुक्त समाधि [illegible] ॥

ध्यात्वा च [illegible] यस्य मनो [illegible] ।

[illegible] ॥

ध्येय सक्त मनो यस्य ध्येयमेवानुपश्यति ।

नान्य पदार्थं जानाति ध्यानमेतत् प्रकीर्त्तितम् ॥

ध्येये मनो [illegible] याति ध्येय [illegible] ।

यत्तज्ज्ञानं परं प्रोक्तं मुनिभिर्ध्यानचिन्तकै ॥

ध्येयमेव हि सर्व्वत्र ध्याता तन्मयतां गत ।

पश्यति द्वैतरहितं समाधि सोऽभिधीयते ॥"

इति गारुडे २४ अध्याय ॥

ध्यानयोग, पु, (ध्यानमेव योग ।) ध्यानरूप योग । यथा —

"विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानस ।

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रित ॥"

इति श्रीभगवद्गीतायां १८ अध्याय ॥

ध्याम, क्ली (ध्या[illegible] [illegible]मिरिति । ध्यै चिन्तने+बाहुलकात् मक ।) दमनकवृक्ष । गन्धतृणम । (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।

"ध्यामकुङ्कुमकङ्कुष्ठपत्रका पित्तकोपन ॥")

ध्यामल, त्रि । इति मेदिनी । मे, १७ ॥

ध्यामक, क्ली, (ध्याममिव प्रतिकृति । ध्याम+"इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) रोहिषतृणम । इति राजनिघण्ट ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।

'एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुका-व्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयक-श्रीवेष्टकचोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्ज्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकागुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति ॥")

ध्यामा [न] पु, (ध्यै । "नामान्सीमन्निति ।" उणा ४ । १५ । इति मनिन्प्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) परिणाम । चिन्तायाम् क्ली । इत्युणादिकोष ॥

ध्येय त्रि (ध्यायते इति । ध्यै+यत् ।) ध्यातव्य । ध्यानीय । चिन्तनीय । यथा,—

"ध्येय सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती नारायण सरसिजासनसन्निविष्ट ॥"

इति श्रीनारायणध्यानम् ॥

ध्रै चिन्तन । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक अनिट् ।) ध्रायति विष्णुं वैष्णव । इति दुर्गादास ॥

[illegible] गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक सेट ।) ध्रजति । इति दुर्गा दास ॥

[illegible] गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर-सक सेट । इदित ।) ध्रञ्जति । इति दुर्गादास ॥

[illegible] ध्वान । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा पर अक-सेट ।) ध्रणति [illegible] । इति दुर्गादास ॥

ध्रस उत्क्षेपे । उञ्छे । इति कविकल्पद्रुम । (चुरा पर सक सेट ।) क, ध्रसयति । इति दुर्गादास ॥

ध्रस [illegible] उञ्छे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (क्र्या पर सक सेट । उदित्वात् क्त्वावेट ।) [illegible] [illegible] पक्षे दीर्घ । उ, ध्रसित्वा ध्रस्त्वा । इति दुर्गादास ॥

ध्राक्ष, ऋ काङ्क्षे । घोरवाशिते । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर सक सेट ।) रेफयुक्त । घोरवाशितमत्र तिरश्चामेव घोरशब्द । इ, [illegible] । नमस्कारपाठेनैवेष्टसिद्धे [illegible] बन्धो वक्ष्य[illegible] मारणभेदार्थ । इति दुर्गादास ॥

ध्राख ऋ शोषार्थे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक सेट ।) रेफयुक्त । ऋ, अदध्राखत् । शोषार्थो शोषणसामर्थ्ये । इति दुर्गादास ॥

ध्राघ, ड ऋ शक्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म-अक-सेट ।) ङ, ध्राघते । ऋ अदध्राघत । इति दुर्गादास ॥

ध्राजि, स्त्री, (भ्राजयतीति । ध्रज गतौ+णिच्+इन् ।) वातालि । इत्युणादिकोष ॥ "गूढ़या वाताय इति भाषा ॥ (ध्रजि+भावे इन् । गति । यथा, ऋग्वेदे । १ । १३६ । ७ ।

"सुनवो वातरशना पिशङ्गा वसते मला । वातस्यानु ध्राजि यन्ति यद्देवासो अविक्षत ॥"

"वातस्य वायोर्ध्राजि गतिमनुयन्ति अनुगच्छन्ति ॥" इति तद्भाष्ये सायन ॥)

ध्राड, ऋ ङ शीर्य्यौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म सक सेट ।) रेफयुक्त । ऋ अदध्राडत । ङ, ध्राडते । शीर्य्यौ विभेदे । इति दुर्गादास ॥

ध्राडि, पु, (ध्राडते शीर्णो भवतीति । ध्राड + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ।४।११८। इति इन ।) पुष्पचय । इत्युणादिकोष ॥

ध्रिज, गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वां पर सक सेट ।) ध्रेजति । इति दुर्गादास ॥

ध्रु न्नि } स्थैर्य्ये । सपर्य्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥
ध्रु शि } (भ्वा तुदां च-स्थैर्य्ये अक-सपर्य्ये सक-पर-अनिट ।) द्वौ रेफयुक्तौ । आद्यो दीर्घान्त इति कश्चित । न्नि, ध्रुतोऽस्ति । शि ध्रुवति अध्रुवीत । ध्रुवति शैल । इति दुर्गादास ॥

ध्रुव, क्ली, (ध्रुवति स्थिरीभवतीति । ध्रु + "सुव क ।" उणां । २ । ६१ । इत्यच । "बाहुलकात ध्रु स्थैर्य्ये अतोऽपि क ।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या क ।) निश्चितम । (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।

"ध्रुव स नीलोत्पलपत्त्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥")

तर्क । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ आकाशम । इति हेमचन्द्र ॥

ध्रुव, त्रि, (ध्रु गतिस्थैर्य्ये + बाहुलकात क ।) सन्ततम । शाश्वतम । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ स्थिरम् । निश्चितम । इति हेमचन्द्र ।६।८६ ॥ (यथा, चाणक्यशतके । ६३ ।

"यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते ।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुव नष्टमेव हि ॥")

ध्रुव, पु, (ध्रुवति स्थिरीभवतीति । ध्रु + बाहुलकात क ।) शङ्कु । हर । (यथा महाभारते । १३ । १७ । १३ ।

"धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धर ॥")

विष्णु । (यथा महाभारते । १३ ।१४९।१९ ।

"विश्वकर्म्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठ स्थविरो ध्रुव ॥")

वट । उत्तानपादज । (अस्य विवरणन्तु पश्चात द्रष्टव्यम् ॥) वसुभेद । (यथा, मात्स्ये । ५ । २१ ।

"आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनल ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता ॥")

योगभेद । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ (यथा, ज्योतिषे ।

"गण्डो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा ॥")

स्थाणु । इत्यमर । २ । ४ । ८ ॥ शरारि-पक्षी । इति त्रिकाण्डशेष ॥ ध्रुवक । इति सङ्गीतदामोदर ॥*॥ (रोहिणीगर्भे वसुदेवाज्जात पुत्त्रविशेष । यथा, भागवते ।९।२४।४६।

"बल गद सारणञ्च दुर्म्मद विपुल ध्रुवम् ।
वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत ॥"

पाण्डवपक्षीय कश्चित क्षत्त्रियवीर । इति महाभारते । ७ । १५६ । ३७ ॥ नहुषस्य पुत्त्र विशेष । यथा, महाभारते । १ । ७५ । ३० ।

"यतिं ययातिं संयातिमायातिमयतिं ध्रुवम् ।
नहुषो जनयामास षट् सुतान् प्रियवाससि ॥"

पुरुवंशीयरन्तिनावस्य पुत्त्रविशेष । यथा, भागवते । ९ । २० । ६ ।

"ऋतेयो रन्तिनावोऽभूत त्रयस्तस्यात्मजा नृप । ।
सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथ कण्वोऽप्रतिरथात्मज ॥"

रोमावर्त्तविशेष । यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ ।

"आवर्त्तशाम्यादावर्त्तो रोमसस्थानमङ्गिनाम ॥
ते च दशधा यथा,—
"द्वावुरस्यो शिरस्यौ द्वौ द्वौ द्वौ रन्ध्रोप
रन्ध्रयो ।
एको भाले ह्यपाने च दशावर्त्ता ध्रुवा
स्मृता ॥"

यज्ञीयग्रहपात्त्रविशेष । यथा, कात्यायनश्रौत सूत्रे । ९ । ५ । १७ ।

"यजमानस्ततो ग्रहग्रहणमा ध्रुवात् ॥")

नासाग्रम । तत्तु आसन्नमृत्युर्न पश्यति । यथा

"अरुन्धती ध्रुवञ्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च ।
आसन्नमृत्युर्नो पश्येच्चतुर्थ मातृमण्डलम ॥
अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते ।
विष्णो पदानि भ्रूमध्ये नेत्रयोर्म्मातृमण्डलम ॥"
इति काशीखण्डे । १२ । १२—१४ ॥

ध्रुवलोकोत्पत्तिर्यथा,—

"प्रियव्रतोत्तानपादौ मनो स्वायम्भुवस्य तु ।
द्वौ पुत्त्रौ सुमहावीर्य्यौ धर्म्मज्ञौ कथितौ तव ॥
तयोरुत्तानपादस्य सुरुच्यामुत्तम सुत ।
अभीष्टायामभूद्ब्रह्मन । पितुरत्यन्तवल्लभ ॥
सुनीतिर्नाम या राज्ञस्तस्याभून्महिषी द्विज । ।
स नातिप्रीतिमांस्तस्या तस्याश्चाभूद्ध्रुव सुत ॥
राजासनस्थितस्याङ्क पितुर्भ्रातरमाश्रितम ।
दृष्ट्वोत्तम ध्रुवश्चक्रे तमारोढु मनोरथम ॥
सपत्नीतनय दृष्ट्वा तमङ्कारोहणोत्सुकम् ।
पुत्त्र पितुस्तथारूढ सुरुचिर्वाक्यमब्रवीत ॥
एतद्राजासन सर्व्वभूभृतसश्रयकेतनम ।
योग्य ममैव पुत्त्रस्य किमात्मा क्लिश्यते त्वया ॥
उत्तङ्घ्य पितर बालस्तत श्रुत्वा मातृभाषितम् ।
जगाम कुपितो मातुर्निजाया द्विज । मन्दिरम ॥
त दृष्ट्वा कुपित पुत्त्रमीषतप्रस्फुरिताधरम् ।
सुनीतिरङ्कमारोप्य मैत्रेयेदमभाषत ॥
वत्स । क कोपहेतुस्ते कश्च त्वा नाभिनन्दति ।
कोऽवजानाति पितर तव यस्तेऽपराध्यात ॥
इत्युक्त सकल मात्रे कथयामास तद्यथा ।
सुरुचि प्राह भूपालप्रत्यक्षमतिगर्व्विता ॥
सुनीतिरुवाच ।
सुरुचि सत्यमाहेद स्वल्पभाग्योऽसि पुत्त्रक । ।
न हि पुण्यवतां वत्स । सपत्नैरेवमुच्यते ॥
यदि चेद् समत्यर्थ सुरुच्या वचनात्तव ।
तत पुण्योपचये यत्न कुरु सर्व्वफलप्रदे ॥
पराशर उवाच ।
निर्जगाम ग्रहात्मातुरित्युक्ता मातर ध्रुव ।
पुराच्च निर्गम्य ततस्तद्बाह्योपवन ययौ ॥
स ददर्श मुनींस्तत्र सप्त पूर्व्वागतान् ध्रुव. ।
निर्जगाम वनात्तस्मात प्रणिपत्य स तानृषीन् ॥
मधुसञ्ज्ञ महापुण्य जगाम यमुनातटम् ।
यत्रैव देवदेवस्य सान्निध्य हरिमेधस ॥
सर्व्वपापहरे तस्मिन तपस्तीर्थे चकार स ।
पदाङ्गुष्ठेन सपीड्य यदा च वसुधा स्थित ।
तदा समस्तवसुधा चचाल सह पर्व्वते ॥
भगवानपि सर्व्वात्मा तन्मयत्वेन तोषित ।
गत्वा ध्रुवमुवाचेद चतुर्भुजवपुर्हरि ॥
औत्तानपादे भद्रन्ते तपसा परितोषित ।
वरदोऽहमनुप्राप्तो वर वरय सुव्रत । ॥
ध्रुव उवाच ।
भगवन् सर्व्वभूतेश । सर्व्वस्यास्ते भवान हृदि ।
किमज्ञात तव स्वामिन । मनसा यन्मयेप्सितम ॥
नैतद्राजासन योग्यमजातस्य ममोदरात ।
इति गर्व्वादवोचन्मा सपत्नी मातुरुच्चकै ॥
आधारभूत जगत सर्व्वेषामुत्तमोत्तमम ।
प्रार्थयामि प्रभो । स्थान त्वतप्रसादादतोऽव्ययम ॥
श्रीभगवानुवाच ।
त्रैलोक्यादधिके स्थाने सर्व्वताराग्रहाश्रय ।
भविष्यति न सन्देहो मतप्रसादाद्भवान् ध्रुव । ॥
सूर्य्यात सोमात तथा भौमात सोमपुत्त्राद्बृहस्पते ।
सिताकतनयादीनां सर्व्वर्क्षाणां तथा ध्रुवम ॥
सप्तर्षीणामशेषाणां ये च वैमानिका सुरा ।
सर्व्वेषामुपरि स्थान तव दत्त मया ध्रुव । ॥'
इति विष्णुपुराणे १ अंशे ११ अध्याय ॥*॥

ध्रुवयोगजातफल यथा,—

"नरीनर्त्ति वाणी सदा वक्त्रपद्मे
चरीकर्त्ति काव्य वरीभर्त्ति बन्धून ।
ध्रुवाख्ये प्रसूतिर्ध्रुवा तस्य कीर्त्ति-
र्दिगन्ते नितान्त भवेच्चारुमूर्त्ति ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप ॥ * ॥

ध्रुवगणो यथा । उत्तरफल्गुनी १ उत्तराषाढा २ उत्तरभाद्रपद् ३ रोहिणी ४ । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ ताराविशेष । यथा,—

"मेरोरुभयतो मध्ये ध्रुवतारे नभ स्थिते ।
निरक्षदेशसस्थानामुभये क्षितिजाश्रिते ॥
भचक्र ध्रुवयोर्बद्धमाक्षिप्त प्रवहानिलै ।
पर्य्येत्यजस्र तन्नद्धा ग्रहकक्षा यथाक्रमम ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्ते १२ अध्याय ॥

ध्रुवक, पु (ध्रुव + स्वार्थे कन ।) स्थाणु । इति हेमचन्द्र । ४ । १८८ ॥ गीताङ्गविशेष । धुया इति भाषा । तस्य लक्षण यथा,—

"उत्तम षटपद प्रोक्तो मध्यम पञ्चम स्मृत ।
कनिष्ठश्च चतुर्भि स्याद्ध्रुवकोऽय मयोदित ॥
उक्त द्विखण्डमुद्ग्राहे द्विखण्ड ध्रुवके मतम् ।
ततो द्विखण्डमाभोगे तालमानरवे सह ॥
आभोगे कविनाम स्यात्तथा गायकनाम च ।
उद्ग्राह प्रथम गीत्वा ध्रुव गायेत्तत परम ॥
ततोऽन्तरा ध्रुवस्तस्मादाभोगध्रुवकौ तत"।
उद्ग्राह प्रथम प्राह कथित पूर्व्वसूरिभि ॥
गीत्वा पूर्व्वपद न्यासो यत्र स ध्रुवको मत ।
यत्रैव कविनाम स्यात स आभोग इतीरित ॥
ध्रुवकादिषु सर्व्वेषु भवेदेवविध क्रम ॥"

स तु षोडशविध । यथा —

"जयन्त. शेखरोतसाहौ मधुरो निर्म्मलस्तथा ।

कुन्तल कमलश्चैव सानन्दश्चन्द्रशेखर ॥
सुखम् कुमुदो जायी कन्दर्पो जयमङ्गल ।
तिलको ललितश्चेति ध्रुवका षोडश स्मृता ॥
एकादशाक्षरपदादेकैकाक्षरवर्द्धिते ।
खण्डैर्भवा षोडश स्यु षड्विंशत्यक्षरावधि ॥
द्विगुणैरक्षरैरेव पदमेकमिहेष्यते ।
उद्ग्राहध्रुवकाभोगैरित्थ षटपदनिर्णय ॥
पञ्चपादे तु ध्रुवके पदेनैकेन तद्ध्रुव ।
चतुष्पादे तु ध्रुवके पृथग्गाथ्यैव तद्ध्रुव ॥”
इति सङ्गीतदामोदर ॥

ध्रुवका स्त्री (ध्रुवक + टाप ।) ध्रुवका । ध्रुया इति भाषा । सज्ञा । इत्युणादिकोष ॥

ध्रुवा, स्त्री, (ध्रुवत्यनयेति । ध्रु स्थैर्ये + बाहुलकात क । ततष्टाप ।) जुहू । वटपत्राकृतियज्ञपात्रम । इत्यमर । २।७।२५॥ मूर्व्वा । शाटी । शालपर्णी । गीतभेद । इति मेदिनी । वे, १४ ॥ ध्रुया इति भाषा ॥ साध्वी स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

ध्रेक, ऋ ङ स्वने । उत्साहे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-आत्म अक सेट ।) रेफमध्य । दावर्णौ । उत्साहो वृद्धिरिति चन्द्र । औन्नत्यमिति क्षीरस्वामी । ऋ, अदिध्रेकत । ङ, ध्रेकते लोक शब्दायते उत्सहते वेत्यर्थ । स्वनेनोत्साह स्वनोत्साह । इति केचित । तन्मते स्वनेनोत्सहते इत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

ध्रै, तृप्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर अक अनिट ।) रेफोपध । ध्रायति लाभाल्लोक प्रीत स्यादित्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

ध्वंस पु (ध्वन्स + भावे घञ ।) नाश । यथा,— जन्याभावत्व ध्वंसत्वमिति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ११७ ।

“दर्शितभयेऽपि धातरि
धैर्य्यध्वंसो भवेन्न वीराणाम ।
शोषितसरसि निदाघे
नितरामेवोद्धत सिन्धु ॥”)

ध्वंसन, क्ली, (ध्वंस + भावे ल्युट ।) ध्वंस । (यथा, भागवते । ५ । १ । २३ ।
“इति ह वाव स जगतीपतिरीश्वरेच्छयाधिनिवेशितकर्म्माधिकारोऽखिलजगद्बन्धध्वंसनपराणुभावस्य भगवत इति ॥”) गमनम् । अध पतनम । इति ध्वन्सधातोर्भावेऽनटप्रत्यय ॥ (ध्वंसयतीति । ध्वंस + णिच + ल्यु । ध्वंसके, त्रि । यथा, महाभारते । ५ । १५६ । ३ ।
“प्रजापतिमिवौदार्य्ये तेजसा भास्करोपमम् ।
महेन्द्रमिव शत्रूणा ध्वंसन शरवृष्टिभि ॥”)

ध्वंसी, [न] पु, (ध्वंसते विनश्यतीति । ध्वन्स + णिनि ।) पर्व्वतसम्भवपीलुवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥ (ध्वंसोऽस्यास्तीति । ध्वंस + इनि ।) ध्वंसविशिष्टे, त्रि ॥ यथा,—
“जालान्तरगते सूर्य्यकरे ध्वंसी विलोक्यते ।
त्रसरेणुस्तु विज्ञेयस्त्रिंशता परमाणुभि ॥”
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

ध्वज, गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक सेट ।) वकारयुक्त । ध्वजति । इति दुर्गादास ॥

ध्वजि इ गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर सक सेट । इदित ।) वकारयुक्त । इ, ध्वञ्ज्यते । इति दुर्गादास ॥

ध्वज पु, (ध्वजोऽस्यस्येति । ध्वज + अर्श आदित्वादच ।) शौण्डिक । इति मेदिनी । जे १ ॥ (यथा, मनु । ४ । ८५ ।
“दशसूनासम चक्र दशचक्रसमो ध्वज ।
दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृप ॥”)

ध्वज , पु क्ली, (ध्वजति उच्छ्रितो भवतीति । ध्वज + पचाद्यच ।) पताका । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।१।३२।
“कि तेन जातु जातेन मातुर्यौवनहारिणा ।
आरोहति न य स्वस्य वशस्याग्रे ध्वजो यथा॥”)
खट्वाङ्गम् । मेढ्रम् । (यथा सुश्रुते चिकित्सित स्थाने १६ अध्याये ।
“विम्बेस्तु सिरास्नायुत्वङमांसे च्यवते ध्वज ॥”)
चिह्नम । इति मेदिनी । जे, ११ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३३ । १७ ।
“त वव्रे वाहन विष्णुर्गरुत्मन्त महाबलम ।
ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥”)
गर्व्व । दप । इति शब्दरत्नावली ॥ पूर्व्वदिशो गृहम । इति हेमचन्द्र ॥ पताकादण्ड । तत पर्य्याय । केतनम् २ । इत्यमरटीकाया भरत ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २७ । ६ ।
“ततोऽर्ज्जुन सुशर्म्माण विद्ध्वा सप्तभिराशुगै ।
ध्वज धनुश्चास्य तथा क्षुराभ्या समकृन्तत ॥”)
ध्वजयुक्तिर्यथा —
“सेनाचिह्न क्षितीशाना दण्डो ध्वज इति स्मृत ।
सपताको निष्पताक स ज्ञेयो द्विविधो बुधै ॥
पताका साङ्गदैर्घ्येण दण्डस्तु पृथिवीभुजाम ।
सपताकध्वजस्याग्रे यदा हस्त परिन्यसेत ॥
जयहस्तो ध्वजो नाम तेन सामान्यमर्हति ।
वंशोऽथ वाकुल शाल पालाशश्चाम्पकस्तथा ॥
नैपो नैम्बोऽथवा दण्डस्तथा वैराजवारण ।
अवन्त्यादिकसज्ञाना वर्णरूपप्रकाशित ॥
सर्व्वेषाञ्चैव वर्णस्तु दण्ड सम्पत्तिकारक ॥”
अ क च ट त प य श ॥
“प्रतापाय पताकास्तु अष्टावेव प्रकाशिता ।
पञ्चहस्तायता हस्तपरिणाहा जयाभिधा ॥
जया च विजया भीमा चपला वैजयन्तिका ।
दीर्घा विशाला लोला च ज्ञेया हस्तैकवर्द्धित ॥
परिणाहे पादवृद्धिरथ वर्णस्य निर्णय ।
रक्त श्वेतोऽरुण पीतश्चित्रो नीलोऽथ कर्व्वुर ॥
कृष्णश्चेति पताकाना वर्णरूपप्रकाशित ।
अवन्त्यादिकसज्ञानामष्टानामष्टकत्रयम् ॥
कलसो दर्पणश्चन्द्र पद्मकोषो यथाक्रमम् ।
ब्रह्मक्षत्रियविटशूद्रजातीना सम्प्रकाशित ॥
गजादियुक्ता सा प्रोक्ता जयन्ती सर्व्वमङ्गला ।
गज सिंहो हयो द्वीपी चतुर्णां पृथिवीभुजाम ॥
हंसादियुक्ता विज्ञेया राज्ञा सैवाष्टमङ्गला ।
हंस केकी शुकश्चासो ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ॥
चामरादिसमायुक्ता सा ज्ञेया सर्व्वबुद्धिदा ।
चामरश्चासपञ्चाणि चित्रवस्त्र तथा सितम ॥
चतुर्णां वेदनयनपञ्चेन्दुगणितक्रमात ।
तदग्रे यदि विन्यस्त पताकात्रितय भवेत ॥
इय हि सर्व्वतो भद्रा पताका चक्रवर्त्तिन ।
तद्वर्णा पूर्व्ववज्ज्ञेय प्रमाण विधिबोधितम् ॥
काञ्चन राजत ताम्र नानाधातुमय क्रमात ।
कुम्भादिक प्रशसन्ति पताकाग्रे महीभुजाम् ॥
तत्रापि रत्नविन्यासो विधेयो राजतक्रम ।
चतुर्भिर्म्मकराद्यैर्युक्ता चेत सर्व्वसिद्धिदा ।
तदा श्रेयस्करी नाम सा पताका विजायते ॥
मकरोऽथ गज सिंहो व्याघ्रो वाजी मृग शुक ।
शुचिश्चेति समुद्दिष्टमादित्यादिदशा भुवाम् ॥
इति प्रोक्त पताकानां निर्णय पृथिवीभुजाम॥”
अथ निष्पताकध्वज ।
“पूर्व्ववद्दण्डनियमस्तत्र दैर्घ्ये विशेषणाम ।
दण्ड पञ्चाणि पद्मञ्च कुम्भश्च विहगो मणि ॥
निष्पताको ध्वजो राज्ञा षड्भिरेतै सुसस्थितै ।
जय कपालो विजय चैत्रस्तत्र शिव क्रमात ॥
राज्ञ पुरुषमानेन दण्डमान प्रकीर्त्तितम ।
ऊर्द्धाध क्रमयोगेन तद्दण्डादिकमुच्यते ॥
केकी चासो मतस्यरङ्कस्त्रिविधाना महीभुजाम ।
ध्वजाग्रेषु विधेयानि पञ्चाणि श्रियमिच्छताम् ॥
पद्म कुम्भश्च विहगो मणिश्चैव यथाक्रमात ।
उपर्य्युपरितो धेयो निष्पताके महीभुजाम ॥
अथ षोडश द्वात्रिंशच्चतु षष्टिदलाम्बुजम ।
वृत्ताष्टदिग्दलैश्चाढ्य कुम्भ सम्पत्तिकारक ॥
हंसश्चास शुक केकी पक्षिणश्च यथाक्रमम ।
वज्रञ्च पद्मरागश्च नीलो वैदूर्य्यमेव च ॥
ब्रह्मक्षत्रियविटशूद्रजातीना स्यात यथाक्रमम ।
कनक रजत युग्म द्विविधाना महीभुजाम ॥
निष्पताकध्वजानामादिनिर्म्माणे योग इष्यते ।
पताका यदि हस्त्यैका सर्व्वाग्रे योग्यवर्णिनी ॥
अथ ध्वजो विशालाख्यो विज्ञेयश्चक्रवर्त्तिन ।
तत्रैव चामरे योग्य विज्ञेया सर्व्वसम्पद ॥
इति राज्ञा समुद्दिष्टमन्येषा ध्वज उच्यते ।
नोर्द्ध विंशतिहस्तेभ्यो न चार्व्वाक दशहस्तकात॥
हस्तहस्तैकसवृद्धा ध्वजो दशविधो मत ।
सहस्राधिपमारभ्य यावत स्यादयुताधिप ॥
न सहस्राधिपादूर्नो ध्वजधारणमर्हति ।
अपि कोटिपतेर्ज्ञेयो ध्वजो विंशतिहस्तक ॥
तत्रापि वस्त्रवर्णादिनिर्णय पूर्व्ववन्मत ।
स्थिरता चित्रता चेति निष्पताकध्वजे गुणौ ॥
यदेतदुभय चिह्नमुभयो सम्प्रकाशितम ।
ततप्रमाणध्वजे ज्ञेयमप्रधाने न निर्णय ॥
निष्पताकध्वजोद्देश प्रोक्तोऽय भोजभूभुजा ।
एतद्विन्दय्य मतिमान चिर सुखमवाप्नुयात ॥
यो दम्भादथवाज्ञानादुविलङ्घयति मानव ।
स विषीदति नश्यत तस्य कीर्त्ति कुल बलम ॥”
इति युक्तिकल्पतरु ॥ * ॥

मात्स्ये ।
"घण्टावितानवरतोरणचित्रयुक्तं
नित्योत्सवप्रमुदितेन जनेन सार्द्धम् ।
यः कारयेत् सुरगृहं विधिवद्ध्वजाढ्यं
श्रीस्तं न मुञ्चति सदा दिवि पूज्यते च ॥"
ध्वजयष्ट्यादिमानमाह हयशीर्षपञ्चरात्रम् ।
"ध्वजवंशः प्रकर्त्तव्यो निर्व्रणः सगुणो दृढः ।
तदूर्द्ध्वं ताम्रजं चक्रं सूक्ष्मं कुर्य्याद्द्विजोत्तम ! ॥
प्रासादस्य च विस्तारो मानं दण्डस्य कीर्त्तितम् ।
ध्वजयष्टिर्देवगृहे ऐशान्यां दिशि देशिके ॥
स्थापनीयाथ वायव्ये साम्प्रतं ध्वजमुच्यते ।
पट्टकार्पासक्षौमाद्यैर्ध्वजं कुर्य्यात् सुशोभनम् ॥
एकवर्णं विचित्रं वा घण्टाचामरभूषितम् ।
किङ्किणीजालकोपेतं वर्हिपत्रविभूषितम् ।
शुक्लादिवर्णैर्विप्रादि क्रमाद्वा कारयेद्ध्वजम् ॥
दण्डाग्राद्धरणीं यावत् हस्तैकं विस्तरेण तु ।
महाध्वजन्तु विख्यातं सर्व्वकामप्रदं शुभम् ॥
ध्वजेन रहितो विप्र ! प्रासादस्तु वृथा भवेत् ।
पूजाहोमादिकं सर्व्वं जपाद्यं यत् कृतं नरैः ॥"
शिवसर्व्वस्वे ।
"देवेभ्यश्च गृहं दद्यात् वाहनैरुपशोभितम् ।
तुरङ्गमेण सूर्य्यस्य हरस्य वृषचिह्नितम् ॥
विष्णवे गरुडाङ्कन्तु दुर्गायै सिंहचिह्नितम् ।
कार्य्यं ध्वजपताकाढ्यमन्यथा न कथञ्चन ॥"
गरुडलक्षणमाह नारदपञ्चरात्रे ।
"उपेन्द्रस्याग्रतः पक्षी गुडाकेश ! कृताञ्जलिः ।
सव्यजानुगतो भूमौ मूर्द्धादौ मणिमण्डितः ॥
पक्षिजङ्घो नराङ्घ्रिश्च तुङ्गनासो नराङ्गकः ।
द्विबाहुः पक्षयुक्तश्च कर्त्तव्यो विनतासुतः ॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"प्रतिपाद्य द्विजो दद्यात् ध्वजं त्रिदशवेश्मन ।
निर्द्दहत्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥"
इति प्रतिष्ठातत्त्वम् ॥ * ॥
अथ ध्वजचिह्नविधिः ।
"सिंहारूढा ध्वजे यस्य नृपस्य रिपुहा उमा ।
द्वारस्था पूज्यते वत्स ! न तस्य रिपुजं भयम् ॥
कपिसंस्था महामाया सर्व्वशत्रुविनाशिनी ।
वृषे यथेप्सितं दद्यात् कलसे श्रेय उत्तमम् ॥
हंसे विद्यार्थकामन्तु वर्हिणी सुतमिष्टदा ।
गजस्था महामाया सर्व्वरोगविनाशिनी ॥
महिषस्था महामारी शमयेत् ध्वजसंस्थिता ।
करिणा सर्व्वकार्य्येषु नृपे कार्य्या त्रिशूलिनी ॥
पद्मस्था चर्च्चिका रौप्या धर्म्मकामार्थमोक्षदा ।
प्रेतस्था सर्व्वभयहा नित्यं पशुनिपातनात् ॥
पूजिता देवराजेन्द्रनीलोत्पलकरावरा ।
भवते सिद्धकामस्य चिह्नाग्रे समवस्थिता ॥
गन्धपुष्पार्च्चितं कृत्वा वस्त्रहेमसुचर्च्चितम् ।
फलशालियवस्वस्तिवर्द्धमानविभूषितम् ॥
शोभने उच्छ्रयेत्तस्मिं पताकां वा मनोरमाम् ॥
चामरं कलसं शुभ्रमातपत्रं वितानकम् ।
भवते सिद्धकामस्य नृपस्य फलदायकम् ॥
नमो विश्वेश्वरि ! दुर्गे ! चामुण्डे ! चक्रधारिणि ! ।
ध्वजं समुच्छ्रयिष्यामि वसोर्धारां सुखावहाम् ॥"
अथ ध्वजदानविधिः ।
विश्वेश्वर उवाच ।
"यद्येव सा महाभागा ब्रह्मविष्णुपरापरा ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि ध्वजदानं विधानतः ॥
अगस्त्य उवाच ।
यथा त्वं पृच्छसे वत्स ! तथा शुक्रेण ब्रह्मणि ।
पृष्टं पूर्व्वं तथा तेन शम्भुगीतं प्रकाशितम् ॥
शुक्रस्य भावयुक्तस्य तदहन्ते महात्मनः ।
कथयामि यथान्यायं ध्वजदानं महाफलम् ॥
शुक्र उवाच ।
देव्या ध्वजप्रमाणन्तु विधिन्तस्य लाञ्छनम् ।
दीयते च यथा नाथ ! तदशेषं ब्रवीहि मे ॥
ईश्वर उवाच ।
अखण्डं कृमिजं वापि ध्वजं केशविवर्ज्जितम् ।
नव सप्त च हस्तांश्च प्रासादाद्दण्डवर्द्धितम् ॥
सप्त हस्तान् दश शुभं शैलं वा धातुजं हि वा ॥
तस्मिन् पटे लिखेत् सिंहं सर्व्वलक्षणलक्षितम् ।
रोचना सह चन्द्रेण हेमलेखाद्यदृव्यया ॥
प्रासादाद्द्योलमानन्तु चिति विस्तरतः करम् ।
ध्वजापादनं कर्त्तव्या दशयेद्दिक्षु देवता ॥
सर्व्वा वाहनलाञ्छनलाञ्छिता सहजेन च ।
किङ्किणीचामरोपेता घण्टादर्पणशोभिता ॥
हुतहोमो महाप्राज्ञ ! सहकारदलान्वितान् ।
महामङ्गलशब्देन देव्या कुम्भान् प्रपूजयेत् ॥
सुगन्धपुष्पनैवेद्यैर्यथाविभवविस्तरैः ।
कन्यका ब्राह्मणान् भोज्य दधिपायसशर्करैः ॥
भूतानान्तु वलिं दत्त्वा तथा तमुपरोहयेत् ॥
सर्व्वकामानवाप्नोति विद्याधरपतिर्भवेत् ।
मोदते विविधान् भोगान् सर्व्वविद्यार्थपारगः ॥
अथवा हैमं रौप्यं वा वाद्य पार्थिवशैलजम् ।
कारयेन्मृगराजन्तु महाकरिमदापहम् ॥
महानखकरोत्खातमुक्ताफलपदप्रदम् ।
एवंविधं ततः कृत्वा नवम्यां पूजयेच्छिवाम् ॥
सोपवासः शुचिर्देवं सर्व्वसङ्गविवर्ज्जितः ।
कन्यकाः पूजयित्वा तु विप्रान् वेदविदस्ततः ॥
देव्या भक्ताः सदाचाराश्चिकालहवने रताः ।
ते यथाशक्तितस्तोष्या ध्वजारोहणकर्म्मणि ॥
कन्या देव्याः स्वयं प्रोक्ता कन्यारूपा तु शूलिनी ।
यावदक्षतयोनिः स्यात्तावद्देवी सुरारिहा ॥
द्विजो ब्रह्मा शिवो विष्णुः स्वकीयव्रतपालकः ।
पूजितैस्तैः सदा शुक्र ! सर्व्वदेवास्तु पूजिताः ॥
दीनान्धकृपणानान्तु अन्नं देयन्तु शक्तितः ।
यथा सर्व्वगता देवी तदुद्दिश्याक्षयं भवेत् ॥
नानाभक्ताक्षतदधिदूर्व्वालतकणिकान्वितम् ।
वलिं वै सर्व्वभूतेभ्यो दशदिक्षु निवेदयेत् ॥
वज्रघोषा तथा जम्भा अष्टविंशाक्षराणि वा ।
सिंहं स्तम्भे समारोप्य सर्व्वमङ्गलशब्दितम् ॥
वेदध्वनिमहामल्लकाखिकाचण्डिकापरम् ।
न्यस्य सिंहं परं ध्यायेद्यथाहृष्टं पूर्व्वकल्पितम् ॥
एवन्तु वस्त्रसंवीतं सर्व्वाभरणभूषितम् ।
देव्या महाध्वजं न्यस्य ग्रीवायामपि विन्यसेत् ॥
ब्रह्मविष्ण्विन्द्रमुख्यानां सोमसूर्य्यदिवौकसाम् ।
ध्वजदानं महादानं सर्व्वदानोत्तमं मतम् ॥
यावन्नो शीर्यते शुक्र ! ध्वजं प्रासादमूर्द्धनि ।
तावत्तु न भवेद्धतः स । प्रासादो देववाञ्छितः ॥
शून्यध्वजं सदा भूता नागागन्धर्व्वराक्षसाः ।
विद्रवन्ति महात्मानो नानावाधाश्च कुर्व्वते ॥
तस्माद्देवगृहद्वारपुरपर्व्वतपत्तने ।
उच्छ्रिता शान्तिकामाय ध्वजाः शुक्र ! सदा
स्थिताः ॥
न हि चान्यद्ध्वजदानादुत्तमं भारते क्वचित् ।
दानमिष्टश्च पुष्टश्च देव्या दीपस्तथैव च ॥
अनेन विधिना यस्तु ध्वजं शुक्र ! निवन्धयेत् ।
सर्व्वकामानवाप्नोति स नरः शिवतां व्रजेत् ॥
तस्य दर्शनसम्भाषादपि पापरता नराः ।
विमुक्ताः सर्व्वपापेभ्यो दिवं यान्ति न संशयः ॥
राज्ञा चानेन विधिना देवीलाञ्छनरञ्जिताम् ।
शङ्खचक्रवृषभार्थहंसवर्हिणवारणैः ।
साचारो भक्तिमास्थाय ध्वजयष्टिं समुच्छ्रयेत् ।
न तस्य सङ्गरे शुक्र ! चावयो न च वैरिणः ।
नैव शस्त्रव्रणपीडा भवेच्छ्रा स समुच्छ्रयेत् ॥
इति देवीपुराणम् ॥

ध्वजद्रुमः, पुं, (ध्वज इव उन्नतो द्रुमः । दीर्घत्वात् तथात्वम् ।) तालवृक्षः । माडवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वजप्रहरणः, पुं, (ध्वजं प्रहरति नाशयति भनक्तीति । प्र + हृ + ल्युः । ध्वजस्य प्रहरणो वा ।) वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

ध्वजभङ्गः, पुं, (ध्वजस्य मेढ्रस्य भङ्गः ।) क्लीवत्वजनकरोगविशेषः । तस्य निदानं यथा,—
"अत्यम्ललवणक्षारविरुद्धाशनभोजनात् ।
तथाम्बुपानाद्विषमात् पिष्टान्नगुरुभोजनात् ॥
दधिक्षीरानूपमांससेवनाद्व्याधिकर्षणात् ।
कन्यागमनाच्चापि वियोनिगमनादपि ॥
दीर्घरोम्णीं चिरोत्सृष्टां तथैव च रजस्वलाम् ।
दुर्गन्धां दुष्टयोनिश्च तथैव च परिस्रुताम् ॥
ईदृशीं प्रमदां मोहात् यदि गच्छति मानवः ॥
चतुष्पदाभिगमनाच्छेफसश्चाभिघाततः ।
अधावनाच्च मेढ्रस्य शस्त्रदन्तनखक्षतात् ॥
काष्ठप्रहारनिष्पेषशूकानाञ्च निषेवणात् ।
रेतसश्च प्रतीघातात् ध्वजभङ्गः प्रवर्त्तते ॥"
इति चरकः ॥ * ॥
तस्य चिह्नं यथा,—
"शुक्रे चिरात् प्रसिच्येत शुक्रं शोणितमेव वा ।
तोदोऽत्यर्थं वृषणयोर्मेढ्रं धूमायतीव च ॥"
इति वाभटः ॥ * ॥
अपि च ।
"तैस्तैर्भावैरहृद्यैश्च रिरंसोर्मनसि क्षते ।
ध्वजः पतत्यधो नृणां क्लैव्यं तद्धि प्रजायते ॥
भक्ष्यैरम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः ।
सौम्यधातुक्षयाद्दृष्टं क्लैव्यं तदपरं स्मृतम् ॥
अतिव्यवायशीलो यो न च वाजिक्रियारतः ।
ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ॥

असाध्य सहज क्लैब्यं मर्म्मच्छेदोद्भवञ्च यत् ।
असाध्यानां विशिष्टानां कार्य्या वाजिकरी विधिः ॥
तस्य चिकित्सा यथा, वैद्यके ।
"सुवर्णसुवर्चलाशुभागेनुधन्वा
घृतं योगयोगे प्रशस्तं सप्रस्थम् ।
स्नटौ वा दरांशो पचेत् पाकशुर-
स्तदा तैलपञ्च हरिद्रासुपिष्टम् ॥
विधौ शुद्धिहेतौ समस्तं सुपिष्टं
विधेयं सुगन्धाय रस्नोपदेशात् ।
समूलाश्वगन्धासप्रस्थं विचूर्ण्य
शुभं वारि दत्त्वा शुभं वेदयुक्तम् ॥
यदा शेषभूतं तदा योगयोगे
पचेत् पाकविज्ञो भृशं दर्व्विचालात् ।
पचेन्नाविदग्धं घृतस्यापि तुल्यं
विदारी सप्रस्था तथा तेन वैद्य ॥
तथा शाल्मलीतोयन्तु सप्रस्थं
विताप्यावतिष्ठेद्घृतं योगराजः ॥"

ध्वजवान्, [त्] त्रि, (ध्वजोऽस्यास्तीति । ध्वज+मतुप् । मस्य वः ।) केतनयुक्तः । ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनुसञ्चरेत् । यथा,—
"शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म्म वेदयन् ।
ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् ॥
ध्वजवान् कृत्वा शवशिरोध्वजमिति मनुस्मरणात् अन्यच्छिरःकपालं दण्डाग्रसमारोपितं ध्वजशब्दवाच्यं गृह्णीयात् ॥" इति मिताक्षरा ॥ (ध्वजः शौण्डिकविपणिपताका विद्यतेऽस्येति । शौण्डिकः । यथा, मनुः । ४ । ८४ ।
"न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः ।
सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ॥")

ध्वजिनी, स्त्री, (ध्वजोऽस्त्यस्याः । ध्वज+इनि । ङीप् ।) सेना । इत्यमरः । २ । ८ । ७८ ॥ (यथा रघुः । ७ । ४ ।
"मत्स्यध्वजा वायुवशाद्विदीर्णै-
र्मुखैः प्रवृद्धध्वजिनीरजांसि ।
बभुः पिबन्तः परमार्थमत्स्याः
पर्य्याविलानीव नवोदकानि ॥")

ध्वजी, [न्] पुं, (ध्वजोऽस्त्यस्येति । ध्वज+"अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति इनि ।) ब्राह्मणः । पर्व्वतः । रथः । सर्पः । घोटकः । इति मेदिनी । ने, ७७ ॥ मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शौण्डिकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । १४१ ।
"प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ॥"
ध्वजविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । १ । २२६ । २८ ।
"कृताञ्जली शस्त्रसम्पन्नौ रथिनौ ध्वजिनावपि ॥"
चिह्नयुक्ते च । यथा, मनुः । ११ । ९२ ।
"सुरापानापनुत्त्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी ॥")

ध्वजोत्थान, क्ली (ध्वजस्य इन्द्रध्वजस्य उत्थानम् ।) शक्रोत्सवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ एतत् भाद्रशुक्लद्वादश्यां भवति । इति स्मृतिः ॥

ध्वण, ध्वाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक-सेट् ।) वकारयुक्तः । ध्वणति मृदङ्गः । इति दुर्गादासः ॥

ध्वन त क शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरा-पर-अक-सेट् ।) दन्त्योपधः । भाषवचादीनां प्रयोगादन्यत्र शब्दे ध्वनावित्यादि यत्र श्रूयते प्रायेण तत्राव्यक्तशब्दे इति बोध्यम् । ध्वनयति मृदङ्गः । इति दुर्गादासः ॥

ध्वन, मि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक-सेट् ।) वकारयुक्तः । मि, ध्वनयति ध्वानयति मृदङ्गः । इति दुर्गादासः ॥

ध्वन, पुं, (ध्वन ध्वाने+भावे बाहुलकात् अप् ।) शब्दः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

ध्वनमोदी, [न्] पुं, (ध्वनेन शब्देन मोदयतीति । मुद+णिनि ।) भ्रमरः । इति शब्दरत्नावली ॥

ध्वनि, पुं, (ध्वननमिति । ध्वन+"खनिकष्यज्यसि-वसीति ।" उणां ४ । १३९ । इति इः ।) शब्दः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ मृदङ्गादिशब्दः । यथा,—
"शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवध्वनिः ।
कण्ठसंयोगजन्मानो वर्णास्ते कादयो मताः ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
(ध्वन्यतेऽस्मिन्निति । ध्वन+अधिकरणे इः ।) उत्तमकाव्यम् । यथा —
"इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः ॥"
इति काव्यप्रकाशः ॥
(यथाच साहित्यदर्पणे । ४ । २—३ ।
"वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तमम् ।
वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यम् ॥
भेदौ ध्वनेरपि द्वावुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ ।
अविवक्षितवाच्योऽन्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥
तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूलो ध्वनिः । लक्षणामूलत्वादेवात्र वाच्यमविवक्षितं बाधितस्वरूपम् । विवक्षितान्यपरवाच्यस्त्वभिधामूलः । अतएवात्र वाच्यं विवक्षितम् । अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् । अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः । यथा प्रदीपो घटस्य । अभिधामूलस्य बहुविषयतया पश्चान्निर्द्देशः ॥"
अस्य बहवो भेदाः सन्ति । ते तु तत्रैव चतुर्थपरिच्छेदे विस्तरशो द्रष्टव्याः ॥)

ध्वनिग्रह पुं (ग्रह+भावे अप् । ध्वनेः शब्दस्य ग्रहो ग्रहणं यस्मात् ।) श्रोत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शब्दमात्रम् ॥

ध्वनित, त्रि, (ध्वन्यते स्मेति । ध्वन+क्त ।) शब्दितः । स्तनितमृदङ्गादि । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । स्वनितः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ९४ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । ८९ ।
"समीरणसमाकीर्णसुकरन्ध्राग्रनिर्गतैः ।
ध्वनितैरशृणोच्चक्रमिवावस्थां तथाविधाम् ॥")
ध्वनिकाव्ययुक्तवाक्यादिश्च ॥

ध्वनिनाला, स्त्री (ध्वन्युत्पादकं नालं यस्याः ।) वीणा । वेणुः । काहलः । इति मेदिनी । ले, १५५ ॥

ध्वनिविकार, पुं (ध्वनेर्विकारः ।) काकुः । शोकभयादिना शब्दविकृतिः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४६ ॥

ध्वन्स, उ ऌ ङ गतौ । भ्रंशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-गतौ सक-भ्रंशे अक-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वावेट् ।) उ, ध्वंसित्वा ध्वस्त्वा । ऌ, अध्वसत् । ङ, ध्वंसते । भ्रंशः अधःपतनम् । इति दुर्गादासः ॥

ध्वस्त, त्रि, (ध्वंस्यते स्मेति । ध्वन्स भ्रंशे+क्त ।) च्युतम् । गलितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०४ ॥ (यथा, भागवते । ७ । २ । २ ।
"प्रकीर्णकेशं ध्वस्ताश्च रभसा दष्टदच्छदम् ॥")
नष्टम् । (यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । १४१ ।
"क्षुधया पीड्यमानोऽपि न विषं ह्यत्तुमिच्छति ।
मिष्टान्नध्वस्ततृड्जानन्नामूढस्तज्जिघत्सति ॥")

ध्वा(ध्मा)क्ष, इ काङ्क्षे । घोररुते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-अक च सेट् ।) घोररुतमिह तिरश्चामेव घोरशब्दः । इ, ध्वा(ध्मा)ङ्क्षति काकः । गमध्यपाठेनैव सिद्धे अस्येदुबन्धो वेदे पृषोदरणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

ध्वा(ध्मा)ङ्क्ष, पुं, (ध्वा(ध्मा)ङ्क्षति उच्चै रौतीति । ध्वा(ध्मा)क्षि घोररुते+अच् ।) काकः । (यथा मृच्छकटिके ९ अङ्के ।
"शुष्कवृक्षस्थितो ध्वा(ध्मा)ङ्क्ष आदित्याभिमुखस्तथा ।
मयि चोदयते वामं चक्षुर्घोरमसंशयम् ॥")
मत्स्यभक्षकपक्षी । इत्यमरः । ३ । ३ । २१८ ॥ तक्षकः । भिक्षुकः । इति मेदिनी । षे १६ ॥

ध्वाङ्क्षजङ्घा, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य जङ्घेव आकृतिर्यस्याः ।) काकजङ्घा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्क्षजम्बू स्त्री (ध्वाङ्क्षः काकस्तद्वत् कृष्णवर्णा जम्बूः । यद्वा, ध्वाङ्क्षप्रिया जम्बूः ।) काकजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्क्षतुण्डी, स्त्री (ध्वाङ्क्षस्य तुण्डमिवाकृतिः फलेऽस्त्यस्याः । ध्वाङ्क्षतुण्ड+अच् । ततो ङीष् ।) काकनासालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्क्षदन्ती स्त्री,(ध्वाङ्क्षस्य दन्त इवाकृतिरस्त्यस्याः । अच् । ङीष् ।) काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्क्षनखी, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य नखमिवाकृतिरस्त्यस्याः । अच् । ङीष् ।) काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्क्षनाम्नी स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य नाम नाम यस्याः ।) काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्क्षनाशिनी स्त्री, (ध्वाङ्क्षं नाशयतीति । नश+णिनि । ङीप् ।) हपुषा । इति भावप्रकाशः ॥

ध्वाङ्क्षनासा, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य नासा इव फलमस्याः ।) काकनासालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्क्षनासिका, स्त्री (ध्वाङ्क्षस्य नासिका इव फलमस्याः ।) काकनासालता । इति राजनिघण्टः ॥

ध्वाङ्क्षपुष्ट पु, (ध्वाङ्क्षेण काकेन पुष्टः प्रतिपालितः ।) कोकिलः । इति हारावली । ४४ ॥

ध्वाङ्क्षमाची स्त्री, (ध्वाङ्क्षान् काकान् मचते पूजयति फलदानेनेति । मच पूजायाम्+अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) काकमाची । इति राजनिघण्टः ॥

ध्वाङ्क्षवल्ली, स्त्री, (ध्वाङ्क्षवत् वल्ली लता ।) काकनासा । इति राजनिघण्टः ॥

ध्वाङ्क्षादनी स्त्री (अद्यते भक्ष्यते या सा । अद+ल्युट् । स्त्रियां ङीप् । ध्वाङ्क्षाणां काकानाम् अदनी ।) काकतुण्डी । इति राजनिघण्टः ॥

ध्वाङ्क्षाराति, पु (ध्वाङ्क्षाणामराति शत्रुः ।) पेचकः । इति हलायुधः ॥

ध्वाङ्क्षी, स्त्री, (ध्वाङ्क्षवदाकृतिरस्त्यस्याः । अच् । ङीष् ।) काकोलिका । इति मेदिनी । षे, १६ ॥

ध्वाङ्क्षोली, स्त्री, काकोली । इति राजनिघण्टः ॥

ध्वान, पु, (ध्वन+भावे घञ् ।) शब्दः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । १८ ।

"शश्वाप्रक्रन्दितध्वानो न च चौरो अभाषत ॥")

ध्वान्त, क्ली, (ध्वन+"क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति ।" ७ । २ । १८ । इति क्तप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) अन्धकारः । इत्यमरः । १ । ८ । ३ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ८ । २४ ।

"क्षयातपत्रायुतवक्त्रहरंत
द्युमिह्नतध्वान्तयुगान्ततोये ॥")

ध्वान्तचित्त, पु, (ध्वान्ते अन्धकारे चित्तः प्रथितः ।) खद्योतः । इति शब्दरत्नावली ॥

ध्वान्तशात्रव, पु, (ध्वान्तस्य शात्रवः ।) श्योनाकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सूर्य्यचन्द्राग्नयश्च ॥

ध्वान्ताराति, पु, (ध्वान्तस्य अरातिः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । १ ॥ चन्द्राग्नी च ॥

ध्वान्तोन्मेष, पु, (ध्वान्ते उन्मेषः प्रकाशो यस्य ।) खद्योतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ध्वृ, कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा परसक-अनिट् ।) वकारोपधः । कौटिल्यमिह कुटिलीकरणम् । ध्वरति तृणं वायुः । इति दुर्गादासः ॥

न

न नकारः । तवर्गपञ्चमवर्णः व्यञ्जनविशवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम् । १७ । "दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥") तत्पर्य्यायः । मेषः २ दीर्घी ३ चौरिः ४ । इति बीजाभिधानम् ॥ तत्स्वरूपम् । यथा,—

"नकारं शृणु चार्व्वङ्गि ! कोटिविद्युल्लताकृतिम् ।
पञ्चदेवमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली ॥
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं हृदि भावय पार्व्वति ! ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

"वामतः कुण्डली रेखा अद्धाध क्रमतः स्थिता ।
चन्द्रसूर्य्याग्निरूपा सा मात्रा वाणी प्रकीर्त्तिता ॥'
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
"ध्यानमस्य नकारस्य वक्ष्यते शृणु भाविनि ! ।
दलिताञ्जनवर्णाभां ललज्जिह्वां सुलोचनाम् ॥
चतुर्भुजां कोटराक्षीं चारुचन्दनचर्च्चिताम् ।
कृष्णाम्बरपरीधानामीषद्धास्यमुखीं सदा ॥
एवं ध्यात्वा नकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
अस्य नामानि यथा,—
"नो गर्ज्जिनी क्षमा सौरिर्व्वारुणी विश्वपावनी ।
मेषश्च सविता नेत्रं दन्तुरो नारदोऽञ्जनः ॥
ऊर्द्धगामी द्विरण्डश्च वामपादाङ्गुलेर्मुखम् ।
वैनतेयस्तुतिर्व्वर्त्मस्तरणिर्व्वालिरागमः ॥
वामनो ज्वालिनी दीर्घो निरीहः सुगतिर्व्वियत् ।
शब्दात्मा दीर्घघोणा च हस्तिनापुरमेचकौ ॥
गिरिनायकनीलौ च शिवोऽनादिर्म्महामतिः ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

(अनुबन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।
"न खादि णो सुखादि ।' इति ॥ काव्यादौ अस्य प्रथमप्रयोगे फलं यथा, वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।
"दो ध सोक्ख मुद न सुखभयमरणक्लेशदुःख पवगा ॥")

न, व्य, निषेधः । (यथा, मनुः । ६ । ४७ ।
"अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।
नचेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्व्वीत केनचित् ॥')
उपमा । इति मेदिनी । ने १ ॥ अस्य पर्य्यायः । नहि २ अ ३ नो ४ अभावः ५ । इत्यमरः । ३ । ४ । ११ ॥ अना ६ ना ७ । इति भरतः ॥ नञर्थश्च ॥

नशुक, त्रि, (नश्यतीति । नश+"पचिनशोर्ण्णुकनकसुभौ च ।" उणा २ । ३ । इति शुकन् उमागमश्च ।) नाशकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

नष्टा, [ष्ट] त्रि, (नश+तृच् । "मस्जिनशोर्झलि ।" ७ । १ । ६० । इति नुम् ।) नाशाश्रयः । इति नशधातोस्तृचि नुमागमनिष्पन्नः ॥

न, पु, (नमतीति । नम+अन्येभ्योऽपीति डः ।) सुगतः । बन्धः । हिरण्डः । स्तुतः । इति मेदिनी । ने १ ॥ रत्नम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥ द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीबहुवचनानामस्मच्छब्दस्य स्थाने कृप्योऽयश्च ॥ (यथा, मुग्धबोधे ।
"पुष्यातु वो नोऽपि हरिर्द्धनं वो
ददातु नो हन्तु शुभानि वो नः ॥")

नक्षुद्र त्रि, (नसा नासिकया क्षुद्रः ।) क्षुद्रनासिकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११५ ॥

नकुट, क्ली, नासिका । इति शब्दमाला ॥

नकुल, पु, (नास्ति कुलं यस्य । "नभ्राण्नपान्नवेदेति ।" ६ । ३ । ७५ । इति नञो न लोपादि ।) जन्तुविशेषः । नेउल । इति वेजी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । पिङ्गलः २ सर्पहा ३ बभ्रुः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६८ ॥ सूचीवदनः ५ सर्पारिः ६ लोहिताननः ७ । (यथा, महाभारते । १२ । १५ । २ ।
"सत्त्वैः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्व्वलैर्व्वलवत्तराः ।
नकुलो मूषिकानत्ति विडालो नकुलन्तथा ।
विडालमत्ति श्वा राजन् । श्वानं व्यालस्तथा ॥")
तस्य मांसगुणाः । पिच्छिलत्वम् । वातनाशित्वम् । ईषत्पित्तकारित्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥ पाण्डुराजस्य चतुर्थपुत्त्रः स माद्रीगर्भे अश्विनीकुमाराभ्यां जातः । इति महाभारतम् ॥ पुत्रः । इति शब्दमाला ॥ शिवः । यथा, विदग्धमुखमण्डने ।
"युधिष्ठिरस्य या कन्या नकुलेन विवाहिता ।
पूजिता सहदेवेन सा कन्या वरदा भवेत् ॥"
कुलरहिते, त्रि ॥

नकुलाढ्या, स्त्री, (नकुलेन नकुलगन्धेन आढ्या प्रचुरा ।) गन्धनाकुली । इति राजनिघण्टः ॥

नकुली, स्त्री, (नकुल+ङीष् ।) कुक्कुटी । मांसी । इति मेदिनी । ले १ ॥ शङ्खिनी । इति धरणिः ॥ कुङ्कुमम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हकारः । इति बीजाभिधानम् ॥ नकुलस्य भार्य्या च ॥

नकुलीश पु, (नकुल्याः ईशः ।) भैरवविशेषः । यथा, पीठमालायाम् ।
"नकुलीशः कालिपीठे दक्षपादाङ्गुली मम ॥"
हकारः । यथा,—
"हकारो नकुलीशोऽपि हसः प्राणोऽङ्कुशः प्रिये ! ।
महेशो नकुली चैव वराहो गगनं रविः ॥
लिङ्गं शून्यो महाशून्यः प्राणश्च परमेश्वरि ! ॥"
इति हकारपर्य्याये बीजाभिधानम् ॥

नकुलेष्टा, स्त्री (नकुलानामिष्टा प्रिया ।) रास्ना । इत्यमरः । २ ।४।११५ ॥ मेदनाई इति भाषा । एतत्पर्य्यायो यथा,—
"नाकुली सुरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नक्क, क नाशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरापर-सक सेट् ।) कोपधः । नाशनं नष्टीकरणम् । क, नक्कयति पापं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

नक्त, [म्] व्य रजनी । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥ (यथा, माघे । १ । २१ ।
"रथाङ्गपाणेः पटलेन रोचिषा-
मृषित्विषः संवलिता विरेजिरे ।
चलत्पलाशान्तरगोचरास्तरो-
स्तुषारमूर्त्तेरिव नक्तमंशवः ॥")

नक्त, क्ली, (नज+क्त ।) रात्रिः । व्रतविशेषः । यथा,—
"उपवासात् परं भैक्ष्यं भैक्ष्यात् परमयाचितम् ।

अयाचितान्न परं नक्तं तस्मान्नक्तेन वर्त्तयेत् ॥
देवैस्तु भुक्तं पूर्व्वाह्णे मध्याह्ने ऋषिभिस्तथा।
अपराह्णे पितृभिर्भुक्तं सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः ॥
सर्व्ववेलामतिक्रम्य नक्ते भुक्तमभोजनम्।
वामाचारो महादेवो नक्तेनैवोद्धरेन्नरम् ॥'
इति देवीपुराणम् ॥

व्रतविशेषः। यथा —
'एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च।
नक्तं वापि तथा कृत्वा दशम्यां नियतः सदा॥
क्रियते यासमर्थेन नक्तमेकादशीदिने।
नक्ते चापि विधिं प्रोक्तं फलाहारे तथैव च॥
दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभूते दिवाकरे।
नक्तं तच्च विजानीयात् न नक्तं निशि भोजनम्॥
नक्षत्रदर्शनान्नक्तं गृहस्थेन विधीयते।
यतेर्दिनाष्टमे भागे रात्रौ तस्य निषेधनम्॥"
इति मात्स्ये एकादशीमाहात्म्यम् ॥ * ॥
अथ नक्तव्रतम्।
"तथा च स्कन्दपुराणे।
'प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः।
उदयात्तु तदा पूज्या हरेर्नक्तव्रते तिथिः ॥
नियमश्च सामान्यव्रतधर्म्मत्वेनोक्तः।
ब्रह्मचर्य्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्ज्जनम् ॥
इत्यादिग्राह्यं ॥
नक्तलक्षणञ्च भविष्यदेवीपुराणयोः।
हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम्।
अग्निकार्य्यमधःशय्या नक्तभोजी सदाचरेत्॥
अत्र नक्तव्रतस्य गुरुत्वेन प्रागुक्तवायुपुराण-
वचने नक्तमिति हविष्यान्नादिभोजनस्य काल-
परं न तु नक्तव्रतपरं तथात्वे उत्तरोत्तरगुरु-
व्रतोपदेशप्रस्तावे तदनन्तरं केवलं हविष्यान्नोप-
देशानुपपत्तेः। स्कान्दे।
'नक्तं निशायां कुर्व्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः।
यतिश्च विधवा चैव कुर्य्यात्तत् सदिवाकरम् ॥
सदिवाकरन्तु तत् प्रोक्तमन्तिमे घटिकाद्वये।
निशानक्तन्तु विज्ञेयं यामार्द्धे प्रथमे सदा ॥
मार्कण्डेयः।
एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च।
उपवासेन दानेन नैवाद्वादशिको भवेत् ॥
अत्र विष्णुपूजाया आरम्भोपरम्भयोरेकत्वानुरोधेन(?) प्राधा-
न्यमवगम्यते। आनुकल्पिकेऽपि आवश्यक-
त्वात्।" इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥ सौरनक्तकालो
यथा —
"कुशमूलं यवमात्रं स्वच्छायादिगुणे रवौ।
भक्ष्यं मितौदनं नक्तं शुद्धोपवसनं तथा ॥"
इति विधानसप्तमीप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(महादेवः। यथा महाभारते।१३।१७।६३।
"नक्तं कलिश्च कालश्च मकरः कालपूजितः ॥"
पु, पश्यो पुत्रः। यथा, ब्रह्माण्डे। ३६।
"पृथोश्चापि सुतौ नक्तो नक्तस्यापि गयः
स्मृतः ॥")

नक्तकः, पु, (नक्तमिव कायति मलिनतयेति। कै+क। यद्वा, नक्त+कः। ततः स्वार्थे कन्।)
कर्पटः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ न्याकडा
इति भाषा ॥

नक्तचारी, [न्] पु, (नक्तं रात्रौ चरतीति। चर+णिनि।) विडालः। पेचकः। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ राक्षसः ॥ रात्रिचरमात्रे, त्रि ॥

नक्तञ्चरः, पु, (नक्तं चरतीति। चर+"चरेष्टः।"
३।२।१६। इति टः।) राक्षसः। इति
हलायुधः ॥ गुग्गुलुः। इति जटाधरः ॥ चौरः।
पेचकः। (रात्रिचरमात्रे, त्रि। यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे। २६।२।
'नक्तञ्चरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत्॥")

नक्तमालः, पु, (नक्तं रात्रौ आ सम्यक्प्रकारेण
अलति पर्य्याप्नोतीति। आ+अल+अच्।)
करञ्जश्च। इत्यमरः। २।४।४७॥ (यथा,
रघुः। ५।४२।
"स नर्म्मदारोधसि शीकरार्द्रै-
र्मरुद्भिरानर्त्तितनक्तमाले॥")

नक्तमुखा, स्त्री, (नक्तं नक्तव्रताङ्गं सुखम् आदि-
भागो यस्याः।) रात्रिः। इति हलायुधः ॥

नक्तव्रतं, क्ली, (नक्तं रात्रौ भोजनरूपं यद्व्रतम्।)
दिवाभोजनाभावविशिष्टरात्रिभोजनम्। यथा,
"हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम्।
अग्निकार्य्यमधःशय्या नक्तभोजी षडाचरेत्॥"
इति भविष्यपुराणम् ॥

नक्ता, स्त्री, (अनिष्टकारित्वात् नक्तवत् मलिन-
त्वमस्त्यस्येति। अच्। टाप्।) कलिकारी।
इति राजनिर्घण्टः ॥ इशलाङ्गला इति भाषा ॥
(कलिकारीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

नक्रं, क्ली, (नक्रवत् आकृतिरस्त्यस्येति। अच्।)
द्वारदारु। नाकठ इति भाषा। नासिका।
इति मेदिनी। रे, ५२ ॥

नक्रः, पु, (न क्रामति दूरस्थलमिति। क्रम+
अन्येष्वपीति डः। नभ्राडिति नलोपो न।)
कुम्भीरः। इत्यमरः। १।१०।२१॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रे। ३।४३।
"नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति।
स एव प्रच्युतः स्थानात् शुनापि परिभूयते॥"
मकरः। यथा कादम्बर्य्याम्। "तथा चैनाच्चरेय
नयेत नक्रकेतनः चापेनैकेनाकीर्णेयां दशा-
जन्म चैनम्॥" ग्राहः। यथा रघुः। १६।५५।
"स तीरभूमौ विहितोपकार्य्या
मानायिभिस्तामपकृष्टनक्राम्॥")

नक्रराजः, पु, (नक्राणां कुम्भीरादीनां राजा
श्रेष्ठत्वात्। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" ५।
४।९१। इति टच्।) जलजन्तुविशेषः।
हाङ्गर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ग्राहः २
जलकिराटः ३ जलाटकः ४। इति हारा-
वली। ७७ ॥

नक्रा, स्त्री, (नक्रवदाकृतिरस्त्यस्याः इति अच्।
टाप्।) नासिका। इति शब्दरत्नावली ॥

नक्षत्रं, क्ली, (नक्षति प्रीभिं गच्छति स्थानात्
स्थानान्तरं गच्छति वा। नक्ष गतौ+"अमि-
नक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्।" उणा। ३।१०५।
इति अत्रन्।) मुक्ता। इति राजनिर्घण्टः। तारा।
तत्पर्य्यायः। ऋक्षम् २ भम् ३ तारा ४ तारका ५
उडु ६। इत्यमरः। १।३।२१। तारकम् ७।
इति शब्दरत्नावली(?) ॥ तारं ८। इति व्याडिः ॥
दाक्षायण्यः। तास्तु अश्विनी १ भरणी २
कृत्तिका ३ रोहिणी ४ मृगशिरः ५ आर्द्रा ६
पुनर्व्वसुः ७ पुष्या ८ अश्लेषा ९ मघा १० पूर्व्वफल्-
गुनी ११ उत्तरफल्गुनी १२ हस्ता १३ चित्रा १४
स्वाति १५ विशाखा १६ अनुराधा १७ ज्येष्ठा १८
मूला १९ पूर्व्वाषाढा २० उत्तराषाढा २१
श्रवणा २२ धनिष्ठा २३ शतभिषा २४ पूर्व्व-
भाद्रपदा २५ उत्तरभाद्रपदा २६ रेवती २७
इत्यमरः ज्योतिषञ्च ॥ एता अभिजिता सह
अष्टाविंशतिसंख्याकानि भवन्ति ॥ * ॥ आसां
क्रमेणाधिदेवता यथा। अश्वि १ यम २ दहन ३
कमलज ४ शशि ५ शूलभृत ६ अदिति ७ जीव ८
फणि ९ पितर १० योन्य ११ अर्य्यम १२
दिनकृत १३ त्वष्टृ १४ पवन १५ शक्राग्नि १६
मित्राश्च १७ शक्रो १८ निरृति १९ क्षोयम २०
विश्वविरिञ्चि २१ हरि २२ वसु २३ वरुण २४
अजपदो २५ ऽहिर्बुध्न २६ पूषा २७ चेतीश्वरा
भानाम् ॥ * ॥ आसां गणा यथा।
"उग्रं पूर्व्वमघान्तका ११। २। २५। १।
२। ध्रुवगणस्त्र्युत्तराणि स्वभू १२। २१। २६।
४। चरमदितिहरित्रयं चरगणः १५। ७। १२।
२३। २४। पुष्याश्विहस्ता ८। १। १३। लघु।
चित्रामित्रमृगान्त्यभम् १४। १७। ५। २७।
मृदुगणस्तीक्ष्णोऽहिरुद्रेन्द्रयुक् ९। ६। १८। १९।
मिश्रोऽग्निः सविशाखभम् ३। १६। शुभफला
सर्व्वे स्वनाम्ना गणाः ॥" * ॥
अधोमुखनक्षत्राणि यथा।
"अश्लेष ९ वह्नि ३ यम २ पित्र्य १० विशाख १६
युक्तम्
पूर्व्वात्रयम् ११। २०। २५ शतभिषा २४ च
नवाप्यधूनि।
एतान्यधोमुखगणानि शिवानि नित्यं
विद्यार्थभूमिखननेषु च भूषितानि॥" * ॥
खलनक्षत्रावधिनक्षत्राणां जन्मसम्पदादिकथनं
यथा,—
"जन्म सम्पद्विपत् क्षेमं प्रत्यरिः साधको वधः।
मित्रं परममित्रञ्च जन्मभाच्च पुनः पुनः ॥
सर्व्वमङ्गलकार्य्याणि त्रिषु जन्मसु कारयेत्।
विवादश्चाश्वमेधश्च यात्राश्चौराणि वर्ज्जयेत् ॥
यात्रायां पथि बन्धनं कृषिविधौ सर्व्वार्थनाशो
भवेत्
भैषज्ये मरणं तथा सुनियतं दाहो गृहारम्भणे।
चौरे रोगसमागमो बहुविधं श्राद्धेऽर्थनाश-
स्तथा
वादे बुद्धिविनाशमत्सरिभयं प्राप्नोत्यसौ
जन्मभे॥"
नक्षत्रोपग्रहदोषेषु भोगादि यथा,—

"जन्माधाने निधनभे प्रत्यरौ च विपत्करे ।
यदि व्याधि समुत्पन्न क्लेशाय मरणाय वा ॥
कृत्तिकासु यदा व्याधिर्नृणाञ्च प्रतिपद्यते ।
नवरात्र भवेत् पीडा त्रिरात्र रोहिणीषु च ॥
मृगशीर्षे पञ्चरात्रमार्द्रायां मुच्यतेऽसुभि ॥
पुनर्वसौ तथा पुष्ये सप्तरात्र विधीयते ।
नवरात्र तथाश्लेषे मासमेक मघासु च ॥
द्वौ मासौ पूर्व्वफल्गुन्यामुत्तरासु त्रिपक्षकम ।
हस्तेषु सप्तमे मोक्षश्चित्रायामर्द्धमासकम ॥
मासद्वय तथा स्वात्या विशाखे दिनविंशतिम ।
मैत्रे चैव दशाहानि ज्येष्ठायामर्द्धमासकम ॥
मूले न जायते मोक्ष पूर्व्वाषाढे त्रिपक्षकम ।
उत्तरा दिनविंशत्या श्रवणे द्वौ च मासकौ ॥
धनिष्ठायामर्द्धमास वारुणाञ्च दशाहकम ।
न च भाद्रपदे मोक्ष उत्तरासु त्रिपक्षकम ॥
रेवत्यां दिनविंशत्या चाहोरात्र तथाश्विनी ।
प्राणैर्व्विमुच्यते नित्य भरण्या नात्र संशय ॥
कौशिकेन सदादिष्टा नक्षत्रव्याधिसम्भवा ।
नक्षत्रे प्रतिकर्त्तव्य नक्षत्रपथजानता ॥"
नक्षत्रचतुर्भागबोधकानि चत्वारि नामाद्यक्षराणि यथा । अ इ उ ए ३ । ओ व वि वु ४ । वे वो क कि ५ । कु घ ङ छ ६ । के को ह हि ७ । हु हे हो ड ८ । डि डु डे डो ९ । म मि मु मे १० । मो ट टि टु ११ । टे टो प पि १२ । पु ष ण ठ १३ । पे पो र रि १४ । रु रे रो त १५ । ति तु ते तो १६ । न नि नु ने १७ । नो य यि यु १८ । ये यो भ भि १९ । भु ध फ ढ २ । भे भो ज जि २१ । जु जे जो ख । अभिजित । खि खु खे खो २२ । ग गि गु गे २३ । गो स सि सु २४ । से सो द दि २५ । दु थ झ ञ २६ । दे दो च चि २७ । चु चे चो ल १ । लि लु ले लो २ । "ऋ ऌ युक्त आकारयुक्तान् ज्ञेय । ह्रस्वेन दीर्घो ज्ञेय । तालव्यशकारेण दन्त्यसकारो ज्ञेय ।" इति ज्योतिस्तत्त्वम ॥

नक्षत्रकान्तिविस्तार, पु, (नक्षत्राणां कान्ति स्तस्या विस्तारो यत्र ।) धवलयावनाल । इति राजनिर्घण्ट ॥

नक्षत्रचक्र, क्ली, (नक्षत्राणां चक्र यत्र ।) मन्त्रग्रहणोक्तषट्चक्रान्तर्गतचक्रविशेष । तथा च रुद्रयामले।
"उत्तरादक्षिणाग्रान्तु रेखा कुर्य्याच्चतुष्टयीम ।
दश रेखा पश्चिमाग्रा कर्त्तव्या वीरवन्दिते ।॥
अकारादिक्षकारान्तान् द्विचन्द्रवह्निवेदकान ।
भूमीन्दुनेत्रचन्द्रांश्च अश्लेषान्त खगौ प्रिये ।॥
द्विभूनेत्रनेत्रयुग्मांश्चेन्दुनेत्राग्निचन्द्रकान् ।
मघादिज्येष्ठपर्य्यन्त द्वितीय नवतारकाम् ॥
वह्निभूमीन्दुचन्द्रांश्च युग्मेन्दुनेत्रवह्निकान ।
वेदेन भेदिता वर्णा रेवत्यन्तगता क्रमात ॥"
निबन्धे ।
"पूर्व्वोत्तरात्रयञ्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी ।
मानि मानुषगण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिण ॥
ज्येष्ठा शतभिषा मूला धनिष्ठाश्लेषकृत्तिका ।
चित्रामघाविशाखा स्युस्तारा राक्षसदेवता ॥
अश्विनी रेवती पुष्य स्वाती हस्त पुनर्व्वसु ।
अनुराधा मृगशिर श्रवणा देवतारका ॥"
तथा ।
"स्वजातौ परमा प्रीतिर्म्मध्यमा भिन्नजातिषु ।
रक्षोमानुषयोर्न्नाशो वैर दानवदेवयो ॥"
गणापवादमाह गवाक्षतन्त्रे ।
"प्रणवश्चाम्बरी माया योमव्यापी षडक्षर ।
प्रासादो बहुरूपी च सप्त साधारणा स्मृता ॥"
शारदायाम ।
"जन्म सम्पत विपत क्षेम प्रत्यरि साधको वध ।
मित्र परममित्रञ्च जन्मादीनि पुन पुन ॥"
जन्मत्रिपञ्चसप्तानि वर्ज्जनीयानि नक्षत्राणि ।
तथा च राघवभट्ट ।
"रसाष्टनवभद्राणि युग्मयुग्मगतान्यपि ।
इतराणि न भद्राणि नक्षत्राणि ॥" स्वनक्षत्रादेव नक्षत्र गणनीयम । तदज्ञाने स्वनामाद्यक्षरसम्बन्धिनक्षत्राद्गणनीयम । तथा च ।
"प्रादक्षिण्येन गणयेत साधकाद्यक्षरात सुधी ॥"
इति तन्त्रसार ॥

नक्षत्रनेमि पु, (नक्षत्रस्य नक्षत्रचक्रस्य नेमिरिव ।) विष्णु । (यथा महाभारते । १३ । १४९ । ६ ।
"नक्षत्रनेमिर्न्नक्षत्री क्षम क्षाम समीहन ॥"
"नक्षत्रैस्तारकै सार्द्ध चन्द्रसूर्य्यादयो ग्रहा ।
वायुपाशमयैर्बन्धैर्न्निबद्धा ध्रुवसञ्ज्ञिते ॥
स ज्योतिषा चक्र आमयस्तारामयस्य शिशुमारस्य पुच्छदेशे ध्रुवस्तस्य शिशुमारस्य हृदये ज्योतिश्चक्रस्य नेमिवत प्रवर्त्तक स्थितो विष्णुरिति नक्षत्रनेमि शिशुमारवर्णने विष्णुर्हृदयमिति श्रुते ॥" इति शाङ्करभाष्यम ॥) चन्द्र । ध्रुव । रेवत्यां स्त्री । इति मेदिनी । मे, ६२ ॥

नक्षत्रप, पु, उडुप । चन्द्र । नक्षत्र पातीति व्युत्पत्त्या । (नक्षत्र+पा+क ॥)

नक्षत्रपुरुष, पु, (नक्षत्रै पुरुष इव ।) व्रतविशेष । यथा,—
"श्रूयता कथयिष्यामि नक्षत्रपुरुषव्रतम ।
नक्षत्राङ्गाणि देवस्य यानि यानीह नारद ।॥
मूलर्क्षे चरणौ विष्णोर्जङ्घे द्वे रोहिणी स्थिता ।
द्वे जानुनी तथाश्विन्यौ सस्थिते रूपधारिण ॥
आषाढे द्वे तथा चोरू गुह्यस्थ फल्गुनीद्वयम् ।
कटिस्था कृत्तिकाश्चैव वासुदेवस्य सस्थिता ॥
प्रोष्ठपदद्वय पार्श्वे कुक्षिस्था रेवती स्थिता ।
उर सस्था त्वनुराधा श्रविष्ठा पृष्ठसस्थिता ॥
विशाखा भुजयोर्हस्त करद्वयमुदाहृतम् ।
पुनर्व्वसुरथाङ्गुल्यो नखा सर्प्प तथोच्यते ॥
ग्रीवास्थिता तथा ज्येष्ठा श्रवण कर्णयो स्थित ।
मुखसस्थस्तथा पुष्य स्वातिर्दन्ता प्रकीर्त्तिता ॥
हनू द्वे वारुणश्चोक्तो नासा पैत्र्यमुदाहृतम् ।
प्राजापत्यञ्च नेत्राभ्यां रूपधाम्न प्रतिष्ठितम ॥
शिरो रौद्रस्तथा चैव नक्षत्राङ्गमिद हरे ।
विज्ञान सप्रवक्ष्यामि यथायोगेन नारद ।॥
सपूजितो हरि कामान विदधाति यथेप्सितान ।
चैत्रे मास्यसिताष्टम्यां यदा मूलगत शशी ॥
भगवन्त सह लक्ष्म्या पूजयेच्च विधानत ।
नक्षत्रसन्निधौ दद्याद्विप्रेन्द्राय च भोजनम ॥
जानुनी चाश्विनीयोग पूजयेदथ भक्तित ।
दोहदे च हविष्यान्न पूर्व्ववद्द्विजभोजनम ॥
आषाढाभ्यां तथा द्वाभ्यां द्वावूरू पूजयेद्बुध
सलिल शिशिर तत्र दोहदे च प्रकीर्त्तितम ॥
फल्गुनीद्वितये गुह्य पूजनीय विचक्षण ।
दोहदे च पयो गव्य देयञ्च द्विजभोजनम ॥
कृत्तिकासु कटि पूज्या सोपहारैर्ज्जितेन्द्रियै ।
देयञ्च दोहदे विष्णो सुगन्धिकुसुमोदकम ॥
पार्श्वे भाद्रपदायुग्मे पूजयित्वा विधानत ।
गुड सशालिक दद्याद्दोहदे देवप्रीतिदम ॥
द्वे कुक्षी रेवतीयोगे दोहदे मुद्गमोदकम ।
अनुराधासु जठर कुलत्थास्तत्र दोहदे ॥
श्रविष्ठाया तथा पृष्ठ शालिभक्तञ्च दोहद
पुष्ये मुख पूजयेत दोहदे घृतपायसम ॥
स्वातियोगे च दशनान दोहदे तिलशष्कुली ।
भुजयुग्म विशाखासु दोहदे परमौदनम ॥
हस्ते हस्तौ तथा पूज्यौ यावक दोहदे स्मृतम ।
पुनर्व्वसावङ्गुलीश्च पटोल तत्र दोहदे ॥
दातव्य केशवप्रीत्यै ब्राह्मणस्य च भोजनम ।
हनू शतभिषाया वै पूजयेत्तु प्रयत्नत ॥
प्रियङ्गुरक्तशाल्यन्न दोहदञ्च मधुद्विष ।
मघासु नासिका पूज्या मधु दद्याच्च भोजनम ॥
मृगोत्तमाङ्गे नयने मृगमासञ्च दोहदे ।
चित्रायोगे ललाटञ्च दोहदे चारु भोजनम ॥
भरणीषु शिर पूज्य चारु भक्तञ्च दोहदे ।
सम्पूजनीया विद्वद्भिरार्द्रायोगे शिरोरुहा ।
विप्राश्च भोजयेद्भक्त्या दोहदे च गुडार्द्रकम ।
नक्षत्रयोगेष्वेतेषु सपूज्य जगत पतिम ।
ततस्तु दक्षिणा दद्यात स्त्रीपुसोश्चारु वाससम ।
छत्रोपानद्युगञ्चैव सप्त धान्यानि काञ्चनम ॥
घृतपात्रञ्च गा दोग्ध्री ब्राह्मणाय निवेदयेत ।
प्रतिनक्षत्रयोगेन पूजनीया द्विजातय ॥
नक्षत्राय विप्राय पृथग्दद्याच्च दक्षिणाम ।
नक्षत्रपुरुषाख्य हि व्रताना व्रतमुत्तमम ॥
एव विधानतो ब्रह्मन । नक्षत्राङ्गो जनार्द्दन ।
पूजितो रूपधारी येस्ते प्राप्ता च सुकामिता ॥
एतत्तवोक्त परम पवित्र
धन्य यशस्य शुभरूपदायि ।
नक्षत्रपुस परम विधान
शृणुष्व पुण्यामिह तीर्थयात्राम ।"
इति वामनपुराणे ७७ अध्याय ॥

नक्षत्रमाला, स्त्री, (नक्षत्रसख्यिका माला ।) सप्तविंशतिमौक्तिककृतहार । इत्यमर । २ । ६ । १ ६ ।
"सप्तविंशतिरूपाढ्या रूपके रूपरूपके ।
नृत्ये नक्षत्रमाला स्यान्मुक्तावलिरिवोज्ज्वला ॥"
इति सङ्गीतदामोदर ॥
(नक्षत्राणां माला समूह ।) नक्षत्रश्रेणी ।

यथा, वृहत्संहितायाम्। ३ ५। १०।

"यावन्नखमाला विचरति गगने भूषयन्तीह भामा

तावन्नक्षत्रभृन्नी विचरति सह तैर्नक्षत्रो ऽह्नो ऽवशेषम॥")

नखत्रेश, पु, (नक्षत्राणामीशः।) चन्द्रः। (यथा साहित्यदर्पणे। २। २।

"नखत्रेशकृतेक्षणो गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन्

गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्युमा वल्लभः॥")

कर्पूरः। इत्यमरः। २। ६। १३॥

नख, सर्पणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर सक सेट।) प्रनखति। इति दुर्गादासः॥

नख, क्ली पु (नह्यते इव शरीरे। नह बन्धे+ "नन्नेह्लोपश्च।" उणा ५। २३। इति ख हलोपश्च।) अङ्गुलीकण्टकः। नह इति हिन्दी भाषा। तत्तु उपधातुविशेषः गर्भस्थ बालकस्य पञ्चमासे भवति। इति सुखबोधः॥ तत्पर्यायः। पुनर्भवः २ कररुहः ३ नखरः ४ इत्यमरः। २। ।८३॥ कामाङ्कुशः ५ करजः पाणिजः ७ अङ्गुलीसम्भवः ८ पुनर्नवः ९। इति राजनिर्घण्टः॥ करागजः १० कररुटकः ११ स्मराङ्कुशः १२ रतिरयः १३ करचन्द्रः १४ कराङ्कुशः १५। इति शब्दरत्नावली॥ *॥ रतिक्रीडायां नखाघातस्थानानि यथा,—

"नखाघातं प्रकुर्वीत यथास्थानानि कर्मसु।

कक्षयोः स्तनयोश्चैव ऊरौ चैव नितम्बके॥

कक्षस्थले च कक्षान्ते कपाले बाहुमूलके।

ग्रीवायां कण्ठदेशे च नखाघातं समाचरेत॥

तथा सर्वशरीरेषु नखं दद्यात् शनैः शनैः॥"

इति कामशास्त्रम्॥

"न नखैर्विलिखेद्भूमिं गाञ्च संवेशयेन्नहि।

न खाङ्गे नखवाद्यं वै कुर्य्यान्नाञ्जलिना पिवेत॥"

इति कूर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः॥

नख, क्ली स्त्री (नखमिव आकृतिरस्त्यस्येति। अच।) नखीनामगन्धद्रव्यम्। नखी इति ख्यातम्। तत्पर्यायः। शुक्तिः २ शङ्खः ३ खुरः ४ कोलदलम् ५। इत्यमरः। २। ४। १२॥ करजाख्यः ६ अम्बखुरः ७ नखः ८ व्याघ्रनखः ९ नखी १०।

"द्विधा शङ्खनखाख्योऽन्य शुक्राख्यो वदरीच्छदः।"

इति रत्नमालायाम्। १४४॥

कररुहः ११ सिम्बी १२ शफः १३ चलः १४ कोषी १५ करजः १६ हनुः १७ नागहनुः १८ पाणिजः १९ वदरीपत्रः २० कृष्णः २१ पण्यविलासिनी २२ सन्धिनालः २३ पाणिरुहः २४। इति राजनिर्घण्टः॥ व्याघ्रायुधम् २५ चक्रकारकम् २६ शङ्खनखः २७ नखरी २८। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च। अथ नखनखीगन्धद्रव्यम्।

"नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधं तच्चक्रकारकम्।

नखः स्वल्पो नखी प्रोक्ता हनुर्हट्टविलासिनी॥

नखद्वयं ग्रहश्लेष्मवातासृग्ज्वरकुष्ठहृत।

लवणं शुक्रलं वर्ण्यं स्वादूष्णं विषापहम्॥

अलक्ष्मीमुखदौर्गन्ध्यं हृत्पाकरसयोः कटु॥"

इति भावप्रकाशः॥

स्वल्पनखस्य पर्य्यायः। नखी १ हनुः २ हट्टविलासिनी ३। तयोर्गुणाः। ग्रहश्लेष्मवातास्रज्वरकुष्ठनाशित्वम्। लवणत्वम्। उष्णत्वम्। शुक्रलत्वम्। वर्ण्यत्वम्। स्वादुत्वम्। व्रणविषालक्ष्मीमुखदौर्गन्ध्यनाशित्वम्। पाकरसयोः कटुत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ कफभूतविनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ रुच्यत्वम्। इति राजवल्लभः॥ *॥

"शैलरुहं व्याघ्रनखं हनुर्हट्टविलासिनी।

शुषिराननभेदी च कपोताङ्घ्रिर्नखी खुरः॥

स्वल्पपत्रस्त्वसौ शुक्तिर्नखरी वदरीच्छदा।

महाखसौ शङ्खनखः शङ्खाख्यो गन्धसारगः॥"

इति भरतधृता वाचस्पतिः॥

नख, पु (नह्यतेऽनेनेति। नह+ख। हस्य लोपः।) खण्डम्। इति हेमचन्द्रः। ३। २५८॥ (नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥)

नखकुट्ट, पु (नखं कुट्टयति छिनत्तीति। कुट्ट+अण्।) नापितः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

नखनिष्पाव, पु, (नखं निष्पवते फलसादृश्येन अनुकरोतीति। निर्+पू+अच्। यद्वा, नखवत् निष्पावः शिम्बी यस्य।) निष्पावीभेदः। तत्पर्य्यायः। अङ्गुलिफला २ कृत्तनिष्पाविका ३ ग्राम्या ४ नखगुच्छफला ५ ग्रामजनिष्पावी ६ नखफलिनी ७। अस्या गुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। कण्ठशुद्धिकरत्वम्। मेध्यत्वम्। दीपनत्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

नखपर्णी, स्त्री, (नख इव पर्णमस्याः। ङीष्।) वृश्चिकाक्षुपः। इति राजनिर्घण्टः॥

नखपुष्पी, स्त्री (नख इव पुष्पमस्याः। ङीष्।) पृक्का। इति राजनिर्घण्टः॥

नखमुच, क्ली (नखं मुञ्चतीति। मुच+"क प्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्।" ३। २। ५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या कः।) धनुः। इति सङ्क्षिप्तसारव्याकरणम्॥ नखस्य मोचके, त्रि॥

नखर, पु, क्ली, (नखं राति इति। रा+क।) नखः। इत्यमरः। २। ६। ८३॥ (यथा, साहित्यदर्पणे।

"किं पुनरकृतस्य सम्प्रति नखरक्षतैस्तस्याः॥"

अस्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। ७। २६। १७।

"सकम्पनैश्चैनखरा मुसलानि परश्वधाः॥"

तथा, तत्रैव। ६। १८। १७।

"प्रादातास्तत्रोऽगच्छन् धनुष्मन्तो सिप्रायाः।

अनेकशस्तथाऽन्ये नखरप्रासयोधिनः॥")

नखररञ्जनी, स्त्री, (रञ्ज्यतेऽनयेति। रञ्ज+ल्युट्। ङीप्। नखस्य रञ्जनी।) नखच्छेदनास्त्रविशेषः। नरुण इति भाषा। यथा,—

"आनन्दयत्यानन्दकारिणी मलहारिणी।

पुनर्भवच्छेदकरी शङ्खेव नखररञ्जनी॥"

इति हारीतोक्तिः॥

नखरायुध, पु, (नखरमेव आयुधं यस्य।) सिंहः। व्याघ्रः। कुक्कुटः। इति राजनिर्घण्टः॥

नखराह्व, पु (नखरं आह्वयते स्पर्द्धते इति। आ+ह्वे+क।) करवीरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

नखरी, स्त्री, (नखरं आकृतिसादृश्येनास्त्यस्या इति। अच। गौरादित्वात् ङीष्।) नखी। इति शब्दमाला॥ क्षुद्रनखी। इति कश्चिद्रत्नमाला॥

नखवृक्ष, पु, (नख सर्पणे+अच्। नखो वृक्षः। इति नित्यकर्म्मधारयः।) नीलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (नीलवृक्षशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

नखशङ्ख, पु, (नख इव शङ्खः।) क्षुद्रशङ्खः। इति शब्दरत्नावली॥

नखाङ्क, क्ली (नखानामङ्कः यस्य।) व्याघ्रनखी। इति शब्दरत्नावली॥

नखाङ्ग, क्ली (नखस्य अङ्गमिव अङ्गं यस्य।) नखी। इति कश्चिद्रत्नमाला॥

नखायुध, पु, (नखमेव आयुधं यस्य।) व्याघ्रः। इति राजनिर्घण्टः॥ सिंहकुक्कुटौ च॥

नखालि, पु, (नखमिव अलतीति। अल पर्य्याप्तौ+इन।) क्षुद्रशङ्खः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (नखस्य आलिः।) नखश्रेणी च॥

नखालु, पु, (नखतीति। नख सर्पणे+आलुच्।) नीलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

नखाशी, [न्] पु (नखमश्नातीति। अश भोजने+णिनि।) पेचकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ नखभक्षकमात्रे, त्रि॥

नखी, स्त्री, (नख+गौरादित्वात् ङीष्।) नखनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २। ४। १२॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"करजाख्यश्चाम्बखुरो नखो व्याघ्रनखो नखी॥")

नखी, [न्] पु (नखमस्त्यस्येति। नख+इनि।) सिंहः। इति राजनिर्घण्टः॥ विदारकपशुमात्रम्। नखयुक्तपशुमात्रम्। यथा, चाणक्ये। २७।

"नखिनाञ्च नदीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम्।

विश्वासो नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च॥"

नग, पु, (न गच्छतीति। न+गम्+ड। यद्वा, दह्यते इति। दह+"दहेर्गो लोपो दश्च नः।" उणा ।५।६१। इति गः। धातोरन्त्यलोपः। दस्य च नः।) पर्व्वतः। (यथा, कुमारे। ७। ७२।

"नवे दुकूले च नगोपनीतं

प्रत्यग्रहीत् सर्व्वममन्त्रवर्ज्जम्॥")

वृक्षः। इत्यमरः। ३। ३। १९॥ (यथा, महाभारते। १। ४३। ६।

"तं दग्ध्वा स नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत्।

कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ। जीवयैनं वनस्पतिम्॥"

स्थावरमात्रम्। यथा विष्णुपुराणे। १। ५। ६।

"मुख्या नगा यतश्चोक्ता मुख्यसर्गस्ततस्त्वयम्।"

"नगाः स्थावराः।" इति तट्टीकायां स्वामी॥)

नगज, पु, (नगे पर्व्वते जायते इति। जन + ड।) हस्ती। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥ पर्व्वतजातवस्तुमात्रे त्रि॥

नगजा, स्त्री, (नगे जायते या। जन + ड। टाप्।) क्षुद्रपाषाणभेदा। इति राजनिर्घण्टः॥

नगणा स्त्री, (नास्ति गणो यस्याः।) लताविशेषः। नयाफटकी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पारावतपदी २ पिण्या ३ स्फुटवल्कली ४ ज्योतिष्मती ५ पूतितैला ६ इङ्गुदी ७। इति रत्नमाला॥

नगनन्दिनी स्त्री (नगस्य हिमालयस्य नन्दिनी।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥

नगपति, पु (नगानां पतिः।) हिमालयपर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (नगानां ओषधीनां पतिः।) चन्द्रः॥

नगभित्, पु (नगं भिनत्तीति। भिद् + क्विप्।) पाषाणभेदनः। इति राजनिर्घण्टः॥ इन्द्रश्च॥

नगभू, पु, (नगे भूरुत्पत्तिर्यस्य।) क्षुद्रपाषाणभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥ पर्व्वतजाते, त्रि॥

नगर, क्ली नगा इव प्रासादादयः सन्त्यत्र। ("नगपांसुपाण्डुभ्यश्च।" ५।२।१०७। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या रः।) बहुलोकवासस्थानम्। शहर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पूः २ पुरी ३ पुरिः ४ पुरम् ५ नगरी ६ पत्तनम् ७ पट्टनम् ८ पट्टनी ९ पुटभेदनम् १० पटभेदनम् ११ स्थानीयम् १२ निगमः १३ इत्यमरभरतौ॥ कटकम् १४ पट्टम् १५। इति शब्दरत्नावली॥ केचित्तु नगरपत्तनस्थानीयानां भेदमाहुः। तत्र पुरादित्रयं पुरे। पत्तनादिद्वयं पत्तने। स्थानीयादिद्वयं स्थानीये। इति मन्यन्ते। यत्राष्टशतग्रामीयव्यवहारस्थानं मध्यवर्त्ति तत् नगरम्। यत्र राजा तत्परिचारकाश्च तिष्ठन्ति तत् पत्तनम्। प्राकारान्वितं दुर्गं योजनविस्तीर्णं नगरं स्थानीयम्। केचित्तु पुरनगरयोरपि भेदमाहुः। बहुग्रामीयव्यवहारस्थानं पुरम्। तत्र प्रधानभूतं नगरम्। इति भरतः॥ *॥

अथ नगरनिर्म्माणकालः।

"स्थिरराशिगते भानौ चन्द्रे च स्थिरभोदये।
शुद्धे काले दिने चैव नगरं कारयेन्नृपः॥" *॥

तस्य लक्षणं भविष्योत्तरे।

"दीर्घं वा चतुरस्रं वा नगरं कारयेन्नृपः।
तत्त्र्यस्रं वर्त्तुलं वापि कदाचिदपि कारयेत्॥
दीर्घं पादैकप्रसरश्चतुरस्रं समोचितम्।
त्रिभिः पादैः समं त्र्यस्रं वर्त्तुलं वलयाकृति॥
दीर्घं स्याद्दीर्घकालाय सुखसम्पत्तिहेतवे।
चतुरस्रं चतुर्व्वर्गफलाय पृथिवीभुजः॥
त्र्यस्रं त्रिशक्तिनाशाय वर्त्तुलं बहुरोगकृत्।
राज्ञः खहस्तैर्दशभी राजहस्त उदाहृतः॥
राजहस्तैश्च दशभी राजदण्ड उदाहृतः।
राजदण्डैश्च दशभी राजक्षेत्रमुदाहृतम्॥
राजक्षेत्रैश्च दशभी राजकाण्ड उदाहृतः।
राजकाण्डैश्च दशभी राजपूरुष उच्यते॥
राजधानी तु कथिता दशभी राजपूरुषैः।
राजधानी दशगुणा राजक्षेत्रमुदाहृतम्॥
सप्तैव परिमाणानि प्रोक्तानि पुरपत्तने।
भयत्राभोगसम्पत्तिमर्त्त्यकीर्त्तिसुखार्थिनाम्।
रात्रचैत्रेण नृपतिः पुरपत्तनमारभेत्॥
लक्ष्मीर्जयः क्षमा सौख्यं प्रबलं भङ्ग एकता।
सम्बृद्धिर्वित्तं नाशश्च मङ्गलञ्च बलं चयः।
साम्राज्यं भोगसम्पत्तिरिति षोडश कीर्त्तिता॥
यथार्थसंज्ञा नगरा मुनिना तत्त्ववेदिना॥"

इति युक्तिकल्पतरुः॥ *॥

अपि च।

"नृपावासः पुरी प्रोक्ता विप्राम्पुरमपीष्यते।
एकतो यत्र तु ग्रामो नगरञ्चैकतः स्थितम्॥
मिश्रन्तु खर्व्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयम्।
विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति हि॥
स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव च।
पण्यक्रियान्विपुणैश्चातुर्व्वर्ण्यजनैर्युतम्॥
अनेकजातिसम्बन्धं नैकशिल्पसमाकुलम्।
सर्व्वदैवतसम्बन्धं नगरन्त्वभिधीयते॥"

इति विष्णुपुराणटीकायां श्रीधरस्वामिधृतभृगुवचनम्॥ *॥

अन्यच्च।

"नगरं सर्व्वतोभद्रं कर्त्तव्यं रोधकं हि वा।
स्वस्तिकं मध्यगं कार्य्यं कुमारीपुरमेव वा॥
चतुष्पथचतुर्युक्तं सर्व्वकामसुखावहम्।
छिन्नकर्णं विनाशश्च दुःस्थितं शशदुर्व्वलम्॥
नगरं न प्रशंसन्ति गर्त्तविद्धं विभेदितम्।
अग्रतः स्वल्पप्रासादं छिन्नप्रायं विदुर्बुधाः॥
द्विमुखं कर्णहीनन्तु शशमध्यं शशं विदुः।
दुःस्थितं निम्नयाम्यन्तु नैर्ऋतं धनदुर्व्वलम्॥
साम्यं सर्व्वसुखाक्रान्दपूरितं वारुणा वशम्।
याम्यमायुःप्रदं पूर्णं नगरं प्रीतिवर्द्धनम्॥
दृशवासवसपूर्णं सर्व्वारोग्यसुखप्रदम्।
मध्यश्चतुष्पथोपेतं न च तं पीडयेत् क्वचित्॥
ब्रह्मस्थानं हि तं विप्र शिवस्तत्र सदा स्थितः।
चतुर्व्विंशतिनाद्यस्तु हस्तान्यष्टशतं परम्॥
अत्र मध्यं प्रशंसन्ति हस्तोतक्षष्टविवर्ज्जितम्।
अथ किष्कुशतान्यष्टौ प्राहुर्मुख्यं निवेशनम्॥
नगराद्धश्च विष्कम्भं खेटं ग्रामं ततोऽर्द्धतः।
नगराद्योजनं खेटं खेटाद्ग्रामोऽर्द्धयोजनः॥
द्विक्रोशः परमा सीमा क्षेत्रसीमा चतुर्धनुः।
त्रिंशद्धनूंषि विस्तीर्णो देशो मार्गस्तु ते स्मृतः॥
विंशद्धनुर्ग्राममार्गः सीमामार्गो दशैव तु।
धनूंषि दश विस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः स्मृतः॥
नृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसञ्चरः।
धनूंषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्म्मिताः॥
त्रिकराश्चोपरथ्यास्तु द्विकराप्युपरथ्यिका।
जङ्घापथश्चतुष्पादस्त्रिपादस्य गृहान्तरम्॥
तृतीपादस्त्वर्द्धपादं प्राग्वंशपादकः स्मृतः॥"

इति देवीपुराणम्॥

नगरकीर्त्तन, पु, (नगरे कीर्त्तनं नगरपरिभ्रमणेन हरिनामसंघोषणम्।) नगरादिभ्रमणकारणकहरिसङ्कीर्त्तनम्। यथा,—

"नाचारी नाधिकारी च न स्थ ननियमस्तथा।
ग्रामे वा नगरे साधुस्थने वा कीर्त्तयेद्धरिम्॥"

इति हरिनाममाहात्म्यम्॥

नगरघात पु (नगरं हन्तीति। हन + अण्।) हस्ती। इति संक्षिप्तसारव्याकरणम्॥

नगरी, स्त्री क्ली, (नगर + ङीष्।) नगरम्। इत्यमरः। २।२।१॥ (यथा, महाभारते।१२।५।६।

"प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ।
अङ्गेषु नरशार्द्दूल। स राजासीत् सपत्नजित्॥")

नगरीवक, पु (नगर्य्या वक इव।) काकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

नगरोत्था स्त्री, (नगरादुत्तिष्ठतीति। उत् + स्था + क। टाप्।) नगरमुस्ता। इति राजनिर्घण्टः॥

नगरौषधि, स्त्री (नगरजाता ओषधिः फलपाकान्तवृक्षः।) कदली। इति शब्दचन्द्रिका॥

नगाटन, पु, (नगे वृक्षे अटति भ्रमतीति। अट + ल्यु।) वानरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (पर्व्वतचारिणि त्रि॥)

नगाधिप, पु, (नगानां पर्व्वतानामधिपः।) हिमालयपर्व्वतः। इति जटाधरः॥

नगाश्रय, पु, (नगः पर्व्वतः आश्रयः उत्पत्तिस्थानं यस्य।) हस्तिकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥ नगवासिनि, त्रि॥

नगौकस् [स्] पु, (नगो वृक्षः पर्व्वतो वा ओकः आश्रयस्थानं यस्य।) पक्षी। इत्यमरः।२।५।३३॥ सरभः। सिंहः। इति मेदिनी। से ५८॥ काकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ नगरवासिनि, त्रि॥

नग्न, त्रि (नजते स्मेति। ओ नज ह्रियि + अकर्म्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः। "ओदितश्च।" ८।२।४५। इति निष्ठातस्य नः।) विवस्त्रः। नेंटो इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अवासाः २ दिगम्बरः ३। इत्यमरः।३।१।३९॥ तथा च भृगुः।

"विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव वा।
श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म्म न नग्नश्चिन्तयेदपि॥
विकच्छः परिधानासंवृतकच्छः। तथा च योगियाज्ञवल्क्यः।
"परिधानाद्बहिः कच्छा निबद्धा ह्यासुरी भवेत्॥"

स्मृतिः।

"वामे पृष्ठे तथा नाभौ कक्षत्रयमुदाहृतम्।
एभिः कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः॥"

बौधायनः।

"नाभौ धृतश्च यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी।
अन्तरीयं प्रशस्तं तच्छन्नमुभयोस्तयोः॥"

आचारचन्द्रिकायाम्।

"द्विकच्छः कच्छशेषश्च मुक्तकच्छस्तथैव च।
एकवासा अवासाश्च नग्नः पञ्चविधः स्मृतः॥"

इत्याह्निकतत्त्वम्॥

"न नग्नां स्त्रियमीक्षेत पुरुषं वा कदाचन।
न च मूत्रं पुरीषं वा न वै संसृष्टमैथुनम्॥

नाच्छेद सविशेषमित्य न नग्न स्नानमाचरेत्।
न गच्छेन्न पठेद्वापि न चैव स्वशिर स्पृशेत् ॥"
इति कूर्म्मपुराणे उपरिभागे १५ अध्याय ॥
पारिभाषिकनग्नो यथा,—
"यस्य कुले न वर्ण्योऽस्ति न शास्त्रं नैव च व्रतम्।
स नग्नः कीर्त्तितः सद्भिस्तस्यान्नं विगर्हितम्॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्याय ॥
'ऋग्यजुःसामसंज्ञेयं त्रयी वर्णावृतिर्द्विज।
एतामुज्झति यो मोहात् स नग्नः पातकी स्मृतः ॥
यस्तु सन्त्यज्य गार्हस्थ्यं वानप्रस्थो न जायते।
परिव्राडपि मैत्रेय। स नग्नः पापकृन्नरः ॥"
इति विष्णुपुराणे १८ अध्याय ॥
नग्न पुं, (नज+क्त। निष्ठातस्य न।) वन्दी।
(यथा नैषधे। १६। ७१।
रतिरागितिर्हितश्रीको धुर विभ्रमक्रमः
पिशवचसि यन्नगाच्चाया वदामतमा तत ॥)
क्षपणक। इति विश्वमेदिन्यौ॥ शेषस्य पर्य्याय।
नग्नाटक २ निग्रन्थक ३ भन्त ४ दिग्वस्त्र
रक ५। इति हारावली। ११५॥
नग्नक पुं, (नग्न एव। स्वार्थे कन।) नग्न। नजति
लज्जते इति नग्नक ओ नज व्रीडि इति लज्जायां
स्मात क्त सुस्नायोऽन्दिति न मनीषानिषात
नस्य ण स्वार्थे क। इति व्याकरणम्॥
नग्नजित, पुं, राजविशेष। स च श्रीकृष्णपत्न्या
नाग्नजित्या जनक। यथा, श्रीभागवते। १०।
५८।३२।
'नग्नजिन्नाम कौशल्य आसीद्राजातिधार्म्मिक।
तस्य सत्याभवत् कन्या देवी नाग्नजिती नृप।॥"
नग्न [ज] त्री (नग्न कृयति सङ्कुत अनेनेति। कृ
+करण क्विप।) नग्नहू। इति भरतधृतामर
माला॥ (बाहुलकात्कृप्रत्यये क्रत पुलिङ्गेऽपि
दृश्यते। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्।१६।१४।
"आतिथ्यरूपं मासरं महावीरस्य नग्नहु॥"
सम्त्वकचिफलाशुण्ठीपुनर्नवाचतुर्जातकपिप्पली
गजपिप्पलीवंशावकाष्ठहस्तिचाविचकेम्पावरुणय
ष्टमन्याधान्यकयवानीजीरकदयद्हरिद्राद्वयवि-
ष्टद्व्यवद्रीहय एकीभूता नग्नहु।" इति।
१६।१। भल्लटीकायां वेददीप॥)
नग्नहू, पुं, (नग्न कृयति सङ्कुते येनेति। कृ+
क्विप।) नानाद्रव्यकृतसुराबीजम्। वाखर इति
ख्यातम्। इति भरत॥ तत्पर्य्याय। किण्वम्२
इत्यमर।२।१०।४२॥ कण्वम्३ नग्नहु४
इति तट्टीका॥
नग्ना, स्त्री, (नग्न+टाप्।) विवस्त्रा नारी। तत-
पर्य्याय। कोट्टवी २ कोटवी ३ नग्निका ४ नग्न
योषित् ५। इति शब्दरत्नावली॥ (अप्रवृद्ध-
कुचा कन्या। यथा, पञ्चतन्त्रे।३।२१७।
"ऋतुमत्यास्तु तिष्ठन्त्या स्वेच्छादानन्तु दीयते।
तस्मादुद्वाहयेत् नग्नां मनु स्वायम्भुवोऽब्रवीत्॥")
नग्नाट, पुं, (नग्न सन् अटतीति। अट+अच।)
दिगम्बर। इति हलायुध॥

नग्नाटक, पुं, (नग्नाट एव। स्वार्थे कन।) दिग
म्बरयोगी। इति हारावली। ११५॥
नग्निका, स्त्री, (नग्नैव। स्वार्थे कन। टापि अत
इत्वम।) विवस्त्रा। तत्पर्य्याय। कोट्टवी २
कोटवी ३ कोटरी ४। अप्राप्तरजस्का। तत-
पर्य्याय। गौरी २ अनागतार्त्तवा ३। इत्यमर
स्तट्टीका च। गौरिका ४। इति शब्दरत्नावली॥
(अजातकुचा कन्या। यथा पञ्चतन्त्रे।३।
२१३।
'अव्यञ्जना भवेत् कन्या कुचहीना तु नग्निका॥")
नङ्ग, पुं, (न नति गच्छतीति। गम+ड।
बाहुलकात् मम।) जार। इति जटाधर॥
ना इति भाषा॥
नज, ओ इ ड व्रीडे। इति कविकल्पद्रुम॥
(भ्वा-आत्म-अक-सेट। इदित्वात् निष्ठाया
मानट।) ओ इ नग्न। ड, नजते। व्रीडि
लज्जायाम्। इति दुर्गादास॥
नञ अ, अभावसञ्ज्ञकम्। समासे स्थितस्तस्य
स्थाने स्वरे परे॑न अञ्जन परे अकारो विकल्पेन
भवति। यथा। अनन्त नान्त। अच्युत
नच्युत। नास्माथा घट। सादृश्यम् १ यथा
अब्राह्मण॥ अभाव २ यथा अपापम्॥
अन्यत्वम् ३ यथा अघट पट॥ अल्पत्वम् ४
यथा अनुदरी कन्या॥ अप्राशस्त्यम् ५ यथा
अकेशी॥ विरोध ६ यथा असुर। इति मुग्ध
बोधटीकायां दुर्गादास॥ यथा, मेदिनी।
"नञभावे निषेधे च स्वरूपार्थेऽप्यतिक्रमे।
ईषदर्थे च सादृश्ये तद्विरुद्धतदन्ययो॥"
नकारश्च॥
नट, नृत्ये। हिंसे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा-
पर नृत्ये अक हिंसे सक सेट।) नटति।
इति दुर्गादास॥
नट, क भ्रंशे। विचि। इति कविकल्पद्रुम॥
(चुरा पर अक सेट।) भ्रंशोऽध पतनम्।
स्यन्दनार्थोऽयमिति राम। क, नाटयति।
इति दुर्गादास॥
नट, म नृतौ। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा-पर
अक-सेट।) म, नटयति। इति दुर्गादास॥
नट पुं, (नमतीति। नम+"जनिदाच्युसिति।"
उणा ४। १०४। इति डट।) शोणाक
वृक्ष। (नटति नृत्यतीति। नट+अच। यद्वा,
नमतीति। नम+डट) नर्त्तक। नेटुया इति
भाषा। (यथा, देवीभागवते।१।७।४२।
"त क्रीडसे निजविनिर्म्मितमोहजाले
नाट्ये यथा विहरते स्वमते नटो वै॥")
तत्पर्य्याय। शैलाली२ शैलूष ३ जाया
जीव ४ कृशाश्वी ५ भरत ६। इत्यमर।१।
७।१२॥ सर्व्ववेशी ७ भरतपुत्त्रक ८ धात्री
पुत्त्र ६ रङ्गजीव १० रङ्गावतारक ११।
इति हेमचन्द्र।२।२४२॥ अशोकवृक्ष।
इति मेदिनी। टे,२॥ किष्कुपर्व्वा। इति
जटाधर॥ नल इति भाषा॥ (मदनफलम्।
तत्पर्य्यायो यथा,—
"मदनश्छर्दन पिण्डी नट पिण्डीतकस्तथा।
करहाटो मरुवक शल्यको विषपुष्पक॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
अशोक। अस्य पर्य्यायो यथा,—
"अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लव।
कङ्केलि पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा॥")
वर्णसङ्करजातिविशेष। यथा, पराशरपद्धतौ।
"शौण्डिकाच्छौण्डिकाज्जातो नटो वरुड एव च।'
व्रात्यायां क्षत्रियाज्जात। (यथा, मनु।१०।२२।
'झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव च।
नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च॥")
हनूमन्मते दीपकरागस्य रागिणी। अस्या
जाति सम्पूर्णा। ग्रह षड्जस्वर। ग्रीष्मर्त्तौ
दिवसान्ते गानसमय। रागमालायामस्या
स्वरूप रक्तवर्णा नारी नवयौवना सालङ्कारा
अश्वारूढा पुरुषवत् परिहितवसना निष्कोष-
करवाल धृत्वा प्रचलनाक्रममाणा। इति सङ्गीत
शास्त्रम्॥ नारदपुराणमते श्रीरागस्य पुत्त्र॥
नटन, क्ली (नट+भावे ल्युट।) नृत्यम्। इत्य
मर।१।७।१॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।३।२०।
"कि गाण्डीवस्फुरद्गुरुघनास्फालनाक्रूरपाणि-
र्नासीलीलानटनविलसन्मेखली सव्यसाची॥")
नटनारायण, पुं (नटाना नारायण इव।)
रागविशेष। हनूमन्मते मेघरागस्य तृतीय
पुत्त्र। भरतमते दीपकरागस्य तृतीयपुत्त्र।
सोमेश्वरमते कल्लिनाथमते च षड्रागाणा
शेषराग। तस्य भार्य्या षट्। यथा,
चोटकी १ त्रिभङ्गी २ पूर्व्वी ३ गान्धारी ४
वराभा ५ सिन्धुमल्लारी ६। सोमेश्वरमते तस्य
रागिण्यो यथा। कामदा १ कल्याणी २ आभीरी
३ नाटकी ४ सारङ्गी ५ नटहम्मीरी ६। रागि
णीभि सहास्य हिमर्त्तौ गानसमय। इति
सङ्गीतशास्त्रम्॥
नटभूषण, क्ली, (नटाना भूषण मण्डन यस्मात्।)
हरितालम्। इति रत्नमाला॥
नटमण्डन क्ली, (नटाना मण्डन यस्मात्।) हरि
तालम्। इति हेमचन्द्र।४।१२५॥
नटवर पुं (नटेषु वर श्रेष्ठ।) नटश्रेष्ठ। यथा,
"बर्हापीड नटवरवपु कर्णयो कर्णिकारम्॥"
इति श्रीभागवतम्॥
नटसञ्ज्ञक पुं, (नटस्य सञ्ज्ञा सञ्ज्ञा यस्य। कप।)
गोदन्ताख्यहरितालम्। इति त्रिकाण्डशेष॥
(स्वार्थे कन्) नटश्च॥
नटान्तिका, स्त्री, (अन्तयति नाशयतीति। अन्त+
ण्वुल+टापि अत इत्वम्। नटस्य नटकार्य्यस्य
अन्तिका।) लज्जा। इति हारावली।१५३॥
नटी, स्त्री, (नटति शोभते इति। नट+अच।
ङीष।) नलीनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमर।२।४।
१२६॥ (नटति नृत्यतीति। नट+अच। ङीष।)
वेश्या। इति शब्दरत्नावली॥ नटपत्नी च॥
(यथा, भागवते।८।८।१२।

"जगुर्भद्राणि गन्धर्व्वा ननृतुश्च नर्त्तकाः ॥"
इयं हि पञ्चमकारपूज्यकुलनायिकान्तर्गता। यथा तन्त्रसारे।
"नटी कापालिनी वेश्या रजकी नापिताङ्गना। ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका। मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्त्तिताः ॥")

नटेश्वर, पुं, (नटानामीश्वरः। नृत्यप्रियत्वात् तथात्वम्।) शिवः। इति हेमचन्द्रः। २।११२ ॥

नड, क भ्रंशे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) क, नाडयति। भ्रंशोऽध पतनम्। इति दुर्गादासः ॥

नड, पुं, (नलतीति। नल+अच्। लस्य डत्वम्।) नलतृणम्। इत्यमरः। २।४।१६५ ॥ (यथा, वेदे। ६।१३८।५।
"यथा नडं कशिपुने स्त्रियो भिन्दन्त्यश्मना ॥")
जातिभेदः। इति पुंनपुंसकसंग्रहटीकायां मथुरेशः ॥

नडकीय, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र। नड+"नडादीनां कुक् च।" ४।२।९१। इति छ कुगागमश्च।) नलसमूहदेशः। इति हेमचन्द्रः। ४।२ ॥

नडप्राय, त्रि, (नडः प्रायेण यत्र।) नलबहुलदेशः। तत्पर्य्यायः। नडकीयः २ नड्वान् ३ नड्वलः ४। इति हेमचन्द्रः। ४।२ ॥

नडमीन, पुं, (नलस्थितो मीनः। लस्य डत्वम्।) चिलिचिममत्स्यः। नलमीन इत्यमरदर्शनात् डलयोरैक्यम् ॥

नडसंहति, स्त्री, (नडानां संहतिः समूहः।) नडसमूहः। तत्पर्य्यायः। नड्या २। इत्यमरः। २।५।१६८ ॥ नडसञ्चयः ३। इति शब्दरत्नावली ॥

नडह, त्रि, (नडं अपरिष्कृतस्थानं हन्तीति। हन+ड।) कान्तः। ललितः। इति भूरिप्रयोगः ॥

नड्या, स्त्री, (नडानां समूहः। "पाशादिभ्यो यः।" ४।२।४९। इति यः।) नडसमूहः। इत्यमरः। २।५।१६८ ॥

नड्वल, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र। नड+"नडशादात् ड्वलच्।" ४।२।८८। इति ड्वलच्।) नलबहुलदेशः। इत्यमरः। २।१।९ ॥ (यथा रघुः। १८।५।
"यो नड्वलानीव गजः परेषां बलान्यमृद्गान्नलिनाभवक्त्रः ॥")

नड्वान्, [त्] त्रि, (नडाः सन्त्यत्र। नड+"कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्।" ४।२।८७। इति ड्मतुप्। डित्त्वात् टिलोपः। मस्य वः।) नलबहुलदेशः। इत्यमरः। २।१।९ ॥

नड्वाभू, स्त्री, कुट्टिमः। इति भूरिप्रयोगः ॥

नत, क्ली, (नम+क्त।) तगरपादी। तगरमूलम्। इति मेदिनी। ते, २९ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"कालानुशारिवावक्रं तगरं कुटिलं शठम्। महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

नत, पुं, (नमति स्मेति। नम+क्त।) जन्मनाडिकाविशेषः। तद्यथा —
"असन्नतकर्म्मणा येन यान्ति दृक्तुल्यतां दिवि। नतोन्नतौ तत् साध्यौ भावाः खेटबलानि षट् ॥ दिनार्द्धान्तरिता जन्मनाडिका नतनाडिका। पूर्व्वापरार्द्धे जातस्य प्राक्पराख्या दिने भवेत् ॥ रात्रिगतघटीशेषघटीदिनार्द्धसंयुता। परपूर्व्वाभिधा ज्ञेया रजन्यां नतनाडिका ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

नत, त्रि, (नम+क्त।) कुटिलः। नम्रः। इति मेदिनी। ते, २९ ॥ (यथा हरिवंशे। २१।२९।
"पतन्ति युगपत् सर्व्वे पादयोर्मूर्द्धभिर्नताः ॥")

नतद्रुम, पुं, (नतो द्रुमः।) लताशालः। इति रत्नमाला ॥

नतनासिक, त्रि (नता नासिका यस्य।) अल्पनासिकायुक्तः। खाँदा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अवटीटः २ अवनाटः ३ अवभ्रटः ४। इत्यमरः। २।६।४५ ॥

नताङ्गी, स्त्री, (नतमङ्गमस्याः। ङीष्।) नारी। इति राजनिर्घण्टः ॥

नति, स्त्री (नम+भावे क्तिन्।) नमनम्। नम्रता। यथा,—
"नीतिर्भूमिभुजां नतिर्गुणवतां ह्रीरङ्गनानां धृतिर्दम्पत्योः शिशवो गृहस्य कविता बुद्धेः प्रसादो गिराम्। लावण्यं वपुषः स्मृतिः सुमनसः शान्तिर्द्विजस्य क्षमा शक्तस्य द्रविणं गृहाश्रमवतां स्वास्थ्यं सतां मण्डनम् ॥"
इति नवरत्नम् ॥
(नतिलक्षणादिकन्तु नमस्कारशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

नद, टु इ समृद्धि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) टु, नन्दथुः। इ, नन्द्यते। समृद्धिः आनन्दयुक्तभावः। ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः। नन्दते च कुलं पुंसाम्। इति गणकृतानित्यत्वात्। इति दुर्गादासः ॥

नद, पुं, (नदति प्रवाहवेगेन शब्दायते इति। नद+अच्।) पूर्व्वापरकाक्षत्रिमखातावच्छिन्नजलप्रवाहः। (यथा, मनुः। ६।९।
"यथा नदीनदाः सर्व्वे सागरे यान्ति संस्थितिम्। तथैवाश्रमिणः सर्व्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥")
स च सिन्धुभैरवशोणदामोदरब्रह्मपुत्रादिः। तत्पर्य्यायः। पुनर्व्वहः २ भिद्यः ३ उद्यः ४ सरस्वान् ५। इति हेमचन्द्रः। ४।१५६ ॥
"अष्टषष्टिस्तु तीर्थानि नदाश्च दशकोटयः ॥"
इति पाद्मे भूखण्डे ८५ अध्यायः ॥

नदथु, पुं, (नदतीति। नद+"अथुच् नदेश्च।" उणां ३।५२। इति अथुच्।) मेघः। इत्युणादिकोषः ॥ (यथा ऋग्वेदे। ८।२१।१४।
'यन्न क्षणोषि नदनुः समूहस्यादित् पितेव हूयसे ॥")
सिंहः। इति शब्दमाला ॥ (नद+भावे अनुङ्। शब्दः। यथा, ऋग्वेदे। ६।१८।२।
"स युध्मः सत्वा खजकृत् समद्वा तुविम्रक्षो नदनुमाँ ऋजीषी ॥")

नदी, स्त्री, (नदतीति। नद+अच्। पचादिगणे नदट् इति निर्द्देशात् टित्त्वात् ङीप्।) अकृत्रिमधनुरन्यून्यागतोया। सा च गङ्गायमुनासरस्वतीकावेरीगोदावरीप्रभृतिः। तस्या लक्षणमाह छन्दोगपरिशिष्टम्।
"धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते। न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥
तत्पर्य्यायः। सरित् २ तरङ्गिणी ३ शैवलिनी ४ तटिनी ५ ह्रदिनी ६ धुनी ७ स्रोतस्वती ८ द्वीपवती ९ स्रवन्ती १० निम्नगा ११ आपगा १२। इत्यमरः। १।१०।३ ॥ ह्रादिनी १३ धुनिः १४ स्रोतस्विनी १५ स्रोतोवहा १६ सागरगामिनी १७ अपगा १८। इति भरतः ॥ निर्झरिणी १९ सरस्वती २० समुद्रगा २१ कूलङ्कषा २२ कूलवती २३ शैवालिनी २४ सिन्धुः २५ समुद्रकान्ता २६ सागरगा २७ कर्षा २८ रोधोवती २९ वाहिनी ३०। तज्जलगुणाः। स्वच्छत्वम्। लघुत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। रुच्यत्वम्। तृष्णापहत्वम्। पथ्यत्वम्। मधुरत्वम्। ईषत्तुवरत्वञ्च ॥ * ॥
"सर्व्वा गुर्व्वी प्राङ्मुखी वाहिनी स्यात् लघ्वी पश्चाद्वाहिनी निश्चयेन। देशे देशे तद्गुणा सा विशेषा ज्ञेया धत्ते गौरवं लाघवञ्च ॥
प्रायो मृदुवहा गुर्व्वी लघ्वी शीघ्रवहा स्मृता। नद्यः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ॥ हिमवत्प्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम् ॥
विन्ध्यात् प्राची प्राग्यवाची प्रतीची या चोदीची स्यान्नदी सा क्रमेण। वातारोग्यं श्लेष्मपित्तार्त्तिलोपं पित्तोद्रेकं पथ्यपाकञ्च धत्ते ॥
पारिपात्रभवा याश्च विन्ध्याद्यप्रभवाश्च याः। शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः श्लीपदस्य च ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा च।
"तथा प्राच्यां गमा याम्या पश्चिमा सुगमास्तथा।"
"ससैकता सपाषाणा द्विविधा चाम्बुवाहिनी। एवं चतुर्व्विधा नद्यो वातपित्तकफात्मिकाः ॥
सदा वहाया स्तनवद्यसुखा मरुत्कफानां शमनञ्च तस्याः। नीरं वसन्ते हितकृद्विशेषात् नदीभवं नैव हिमागमे च ॥
घनविमलशिलानां स्फालनाज्जातफेनं बहुलसजलवीचिच्छन्नसंक्षोभदृप्तम्।

नत लघु च सुशीतं नैव चोष्णं घनञ्च
हरति पवनपित्तश्लेष्मकृद्दारि सम्यक् ॥
इति पाषाणनदीवारिगुणाः ॥ ॥
पुलिनविमलतोयं सैकताया प्रवाहं
न च भवति लघुत्वं श्लेष्मकृद्धन्ति पित्तम् ।
भवति मधुरमेव किञ्चिदुष्णं कषायं
भवति च सुखकर्त्तृच्छायमूर्च्छा निहन्ति ॥
इति सवालुकानदीवारिगुणाः ॥*॥
हिमवत्प्रभवा नद्यः पुण्या देवर्षिसेविताः ।
वनपाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ॥
घ्नन्ति वातकफं तोयं श्रमशोषविनाशनम् ।
[..]ाञ्चन करोति वा पित्तं त्रिदोषशमनं बलम् ॥
मलयप्रभवा नद्यः शीततोयाम्बुनोपमाः ।
हन्ति वातञ्च पित्तञ्च श्रमशोषश्रमापहम् ॥
गङ्गा सरस्वती शोणः यमुना सरयूः शची ।
वेणा इरावती नीला उत्तरान् पूर्ववाहिनी ॥
हिमवत्प्रभवा ज्ञेया हिमसम्भवशीतला ।
सर्वा सर्वगुणैर्नद्यो वातश्लेष्महरा नृणाम् ॥
आसां नवशतैर्युक्ता गङ्गा पूर्वसमुद्रगा ।
तथा चर्मण्वती वेत्रवती पारावती तथा ॥
सिप्रा महाप्रतीपा च न्यविकुल्या पयस्विनी ।
शवन्ती शैवलिन्यश्च सिन्धुयुक्ता समुद्रगा ॥
वातपित्तहरं नीरं त्रिदोषशमनं परम् ।
श्रमश्वासनिहरं हृद्यं उत्तराशानुगामिनी ॥
इति नद्य उत्तरादिगुणाः ॥*॥
तापी तापा च गोदामी गोमती शालिता मही ।
पयस्वतीयुता नद्यो नर्म्मदा पश्चिमानुगा ॥
आसां जलं घनं शीतं पित्तघ्नं कफकृत्तथा ।
वातदोषहरं हृद्यं कण्डूकुष्ठविनाशनम् ॥
पश्चिमाद्रिसमुद्भूता गोमती पुण्यभावना ।
तस्याः शीतं जलं वापि कफवातविकारकृत् ॥
पित्तप्रशमनं बल्यं मूत्रदोषविकारकृत् ।
पुण्या पयस्विनी वेणा प्रणीता च वरानना ॥
दामा गोमद्वती चान्या गौतम्यानुगता इमाः ।
आसां जलं घनं नातिवातश्लेष्मविकारकृत् ॥
पूर्वसागरगाश्चैव नद्यो नवशतैर्युता ॥
कावेरी वीरकान्ता च भीमा चैव पयोष्णिका ।
गभावरी विशाला च गौरीका मल्लसा ॥
पार्वती चापरा नद्यो दक्षिणाद्रिगमा हिमाः ।
प्रत्येकशो न सर्वेषु गुणास्तासां पृथक् पृथक् ॥
सव्यासा परिसङ्ख्या च शतानाञ्चैकविंशतिः ।
कोषं क्रोशं भवेत् कुल्या योजने योजने नदी ॥
योजनद्वयतो ज्ञेया महानीरा बुधैर्नदी ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
"पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा यास्वामलोदकाः ।
पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्त्वतोऽन्यथा ।
उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ॥
हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः ।
कृमिश्लीपदहृत्कण्ठशिरोरोगान् प्रकुर्वते ॥
प्राच्यावन्त्या परान्तोत्था दुर्नाम्नानि महेन्द्रजाः ।
उदरश्लीपदातङ्कान् सह्यविन्ध्योद्भवाः पुनः ॥
कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान् दोषघ्ना पारियात्रजाः ।

बलपौरुषकारिण्यः ———————— ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
"तत्र नद्यः पश्चिमाभिमुखाः पथ्या लघूदकत्वात् ।
पूर्व्वाभिमुखास्तु न प्रशस्यन्ते गुरूदकत्वात् ।
दक्षिणाभिमुखा नातिदोषला साधारणत्वात् ।'
"प्रायेण नद्यो मरुषु सतिक्ता लवणान्विताः ।
ईषत्कषाया मधुरा लघुपाका बले हिताः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥
"वमथुं कीटसर्पाखुमलसन्दूषितोदकाः ।
वर्षाजलवहा नद्यः सर्व्वदोषसमीरणाः ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)
भारतवर्षे नद्यो यथा । गङ्गा सिन्धुः सरस्वती शतद्रुः वितस्ता विपाशा चन्द्रभागा सरयूः यमुना इरावती देविका कुहूः गोमती धूतपापा बाहुदा दृषद्वती कौशिकी निस्वीरा गण्डकी चक्षुष्मती लोहिता । इत्येता हिमवत्पादनिःसृताः ॥ वेदस्मृती वेदवती सिन्धुः अपर्णा चन्दना सदानीरा रोहिपारा चर्म्मण्वती विदिशा वेत्रवती वयन्ती । इत्येताः पारियात्रोद्भवाः ॥ शोणा ज्योतीरथा नर्म्मदा सुरसा मन्दाकिनी दशार्णा चित्रकूटा तमसा पिप्पला करतोया पिशाचिका चित्रोत्पला विशाला वञ्जुका वालुका वाहिनी शुक्तिमती विरजा पङ्क्तिनी रिवी । इत्येता ऋक्षप्रसूताः ॥ मणिजाला शुभा तापी पयोष्णी शीघ्रोदा वेण्या पाशा वैतरणी वेदी माला कुमुद्वती तोया दुर्गा अन्त्या गिरा । एता विन्ध्यपादोद्भवाः ॥ गोदावरी भीमरथी कृष्णा वेणा वञ्जुला तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा अन्या कावेरी शतमाला ताम्रपर्णी पुष्पावती उत्पलावती । इत्येता मलयजाः ॥ त्रिसामा ऋषिकुल्या इक्षुरा त्रिदिवा लाङ्गलिनी वंशकरा महेन्द्रतनया ऋषिका लुषती मन्दगामिनी पलाशिनी । इत्येताः शुक्तिमत्प्रभवाः । एताः प्राधान्येन कुलपर्वतनद्यः । शेषाः क्षुद्रनद्यः । इति वराहपुराणम् ॥*॥
"कैलासपार्श्वसम्भूतं पुण्यं शीतजलं शुभम् ।
मन्दोदकं नाम सरः पयस्तु दधिसन्निभम् ॥
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी मन्दाकिनी शुभा ।
दिव्यञ्च नन्दनन्तत्र तस्यास्तीरे महद्वनम् ॥
प्रागुत्तरेण कैलासात् दिव्यं सौगन्धिकं गिरिम् ।
सर्व्वधातुमयं दिव्यं सुवेलं पर्व्वतं प्रति ॥
चन्द्रप्रभो नाम गिरिः सशुभ्रो रत्नसन्निभः ।
तत्समीपे सरो दिव्यमच्छोदन्नाम विश्रुतम् ॥
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी ह्यच्छोदका शुभा ।
तस्यास्तीरे वनं दिव्यं महच्चैत्ररथं शुभम् ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति माणिभद्रः सहानुगः ।
यक्षसेनापतिः क्रूरैर्गुह्यकैः परिवारितः ॥
पुण्या मन्दाकिनी चैव नदी ह्यच्छोदका शुभा ।
महीमण्डलमध्ये तु प्रविष्टे ते महोदधिम् ॥
कैलासाद्दक्षिणप्राच्यां शिवं सर्व्वौषधिं गिरिम् ।
मनःशिलामयं दिव्यं सुवेलं पर्व्वतं प्रति ॥
लोहितो हेमशृङ्गस्तु गिरिः सूर्य्यप्रभो महान् ।

तस्य पादे महद्दिव्यं लोहितं सुमहत् सरः ॥
तस्मात् प्रभवते पुण्यो लोहित्यश्च नदो महान् ।
देवारण्यं विशोकञ्च तस्य तीरे महद्वनम् ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति यक्षो मणिधरो वशी ।
सौम्यैः सधार्म्मिकैश्चैव गुह्यकैः परिवारितः ॥
कैलासात् पश्चिमोदीच्यां ककुद्मानोषधीगिरिः ।
ककुद्मति च रुद्रस्य उत्पत्तिश्च ककुद्मिनः ॥
तदञ्जनन्त्रैककुदं शैलं त्रिककुदं प्रति ।
सर्व्वधातुमयस्तत्र सुमहान् वैद्युतो गिरिः ॥
तस्य पादे महद्दिव्यं मानसं सिद्धसेवितम् ।
यस्मात् प्रभवते पुण्या सरयूर्लोकपावनी ॥
कैलासात् पश्चिमामाशां दिव्यः सर्व्वौषधिर्गिरिः ।
अरुणः पर्व्वतश्रेष्ठो रुक्मधातुविभूषितः ॥
भवस्य दयितः श्रीमान् पर्व्वतो हेमसन्निभः ।
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनवालुकम् ॥
तस्य पादात् प्रभवति शैलोदं नाम तत् सरः ।
तस्मात् प्रभवते पुण्या नदी शैलोदका शुभा ॥
सा चक्षुःसीतयोर्मध्ये प्रविष्टा पश्चिमोदधिम् ।
अस्त्युत्तरेण कैलासात् शिवं सर्व्वौषधिं गिरिम् ॥
गौरन्तु पर्व्वतश्रेष्ठं हरितालमयं प्रति ।
हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यौषधिमयो गिरिः ॥
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनवालुकम् ।
रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ॥
गङ्गार्थे स तु राजर्षिरुवास बहुलाः समाः ।
तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ॥
सोमपादात् प्रसूता सा सप्तधा प्रविभज्यते ।
भवस्य मूर्ध्नि पतिता सरुद्धा योगमायया ॥
ततो विसर्ज्जयामास सप्त स्रोतांसि गङ्गया ।
तीर्णि प्राचीमभिमुखं प्रतीचीं त्रीण्यथैव च ॥
स्रोतांसि त्रिपथायास्तु प्रत्यपद्यन्त सप्तधा ।
नलिनी ह्लादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा ॥
सीता चक्षुश्च सिन्धुश्च तिस्रस्ता वै प्रतीच्यगाः ।
सप्तमी त्वनुगा तासां दक्षिणेन भगीरथम् ॥
तस्माद्भागीरथी सापि प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् ।
सप्तैता भावयन्ति स्म वर्षन्तु हिममाह्वयम् ॥
प्रसूताः सप्त नद्यस्तु शुभा बिन्दुसरोद्भवाः ।
तान् देशान् प्लावयन्ति स्म म्लेच्छप्रायांश्च सर्व्वशः ॥
सशिलान् कुकुरान्चीनान् बर्व्वरान् यवनान् खशान् ।
पुलिन्दान् कुलत्थांश्च अङ्गलोक्यवरांश्च यान् ॥
कृत्वा द्विधा हिमवन्तं प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् ।
अथ चीनमरूंश्चैव कालिकांश्चैव चूलिकान् ॥
तुषारान् बर्व्वरान् कारान् पह्लवान् पारदान् शकान् ।
एतान् जनपदान् चक्षुः प्लावयन्त्युदधिं गता ॥
दरदान् कूटजांश्चैव गान्धारानौरसान् कुहून् ।
शिवपौरानिन्द्रमरून् वसातीन् समतेजसान् ॥
सैन्धवानुर्व्वसान् कुपथान् भीमरोमकान् ।
शुनामुखांश्चोर्द्धमरून् सिन्धुरेतान्निषेवते ॥
गन्धर्व्वान् किन्नरान् यक्षान् रक्षोविद्याधरोरगान् ।
कलापग्रामकांश्चैव तथा किंपुरुषान्नरान् ॥

किराताश्च पुलिन्दाश्च कुरून् वै भरतानपि।
पाञ्चालकौशिकान् मत्स्यान्मागधाङ्गांस्तथैव च॥
ब्रह्मोत्तरांश्च वङ्गांश्च तामलिप्तांस्तथैव च।
एतान् जनपदानार्य्यान् गङ्गा तारयते शुभा॥
ततः प्रतिहता विन्ध्ये प्रविष्टा दक्षिणोदधिम्।
ततस्तु ह्लादिनी पुण्या प्राचीमभिमुखा ययौ॥
प्लावयन्त्युपकांश्चैव निषादानपि सर्व्वशः।
धीवरानृषिकांश्चैव तथा नीलमुखानपि॥
केकरानेकवर्णांश्च किरातानपि चैव हि।
कालञ्जरान् विवर्णांश्च कुशिकान् स्वर्गभूमिकान्॥
सा मण्डले समुद्रस्य तिरोभूत्वा तु सर्व्वशः।
ततस्तु पावनी चैव प्राचीमेव दिशं ययौ॥
कुपथान् प्लावयन्ती सा इन्द्रद्युम्नसरांस्यपि।
तथा खरपथान् देशान् वेत्रशङ्कुपथानपि॥
मध्ये चोज्जानकमरून् कुथप्रावरणानपि।
इन्द्रद्वीपात् समुद्रं सा प्रविष्टा लवणोदधिम्॥
ततस्तु पावनी प्रायात् प्राचीमाशां जवेन तु।
तोमरान् प्लावयन्ती सा हंसमार्गान् सम्हूकान्॥
पूर्व्वान् देशांश्च सेवन्ती भित्त्वा सा बहुधा
गिरिम्।
कर्णप्रावरणान् प्राप्य गता साश्वमुखानपि॥
सिकतापर्व्वतमरून् गत्वा विद्याधरान् ययौ।
शासिमण्डलकोष्ठन्तु सा प्रविष्टा महत् सरः॥
तासां नद्युपनद्यश्च शतशोऽथ सहस्रशः।
उपगच्छन्ति ता नद्यो यतो वर्षति वासवः॥
हेमकूटस्य पृष्ठे तु सर्पाणामुत्सवं स्मृतम्।
सरस्वती प्रभवति तस्मात् ज्योतिष्मती तु या॥
अवगाढे ह्युभयतः समुद्रौ पूर्व्वपश्चिमौ।
सरो विष्णुपदं नाम निषधे पर्व्वतोत्तमे॥
तस्मात् द्वयं प्रभवति गन्धर्व्वी नकुला च ते।
मेरोः पार्श्वात् प्रभवति ह्रदश्चन्द्रप्रभो महान्॥
जम्बुश्चैव नदी पुण्या यस्यां जाम्बुनदं स्मृतम्।
पयोदस्तु ह्रदो नीलः स शुभः पुण्डरीकवान्॥
पुण्डरीका पयोदा च तस्माद्वे सम्प्रसूयते।
सरस्तु सरसश्चैव स्मृतमुत्तरमानसम्॥
मृग्या च मृगकान्ता च तस्माद् सम्प्रसूयते।
ह्रदा कुरुषु विख्याता पद्ममीनकुलाकुलाः॥
नाम्ना ते विजया नाम द्वादशोदधिसन्निभाः।
तेभ्यः शान्ता च माध्वी च द्वे नद्यौ सम्प्रसू-
यतः॥"

इति मत्स्यपुराणे १ १ अध्यायः॥ * ॥
अथ सिप्रादिसप्तनद्युत्पत्तिकारणम्।
"एवं विवाह्य विधिवत् सौवर्णे मानसाचले।
अरुन्धतीं वशिष्ठस्तु मोदमाप तया सह॥
तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे।
विवाहावभृथाथाय शान्त्यर्थं वसुधाक्षतम्॥
ब्रह्मविष्णुमहादेवपाणिभिः समुदीरितम्।
तत्तोयं सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलात्॥
हेमाद्रेः कन्दरे सानौ सरस्याञ्च पृथक् पृथक्।
तत्तोयं पतितं सिप्रं देवभोग्ये सरोवरे॥
तेन सिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता क्षितिम्।
महाकोषीप्रपाते च यद्वारि पतितन्तु ते॥
कौशिकी नाम सा जाता विश्वामित्रावतारिता।
उमाक्षेत्रे यत् पतितं तोयं तेन महानदी॥
कावेरी नाम सा जाता तदा कावेरसंस्तुता।
महाकाये सरः श्रेष्ठे पतितं तज्जलं गिरेः॥
हिमाद्रेः पार्श्वभागे तु दक्षिणे शम्भुसन्निधौ।
गोमती नाम तज्जाता नदी गोमत्युदीरिता॥
मैनाको नाम यः पुत्त्रः शैलराजस्य च प्रियः।
यस्तु तस्मिन् समुत्पन्नो मेनकोदरतः पुरा॥
तत्तत्र पतितं तोयं तस्माज्जाता महानदी।
देविकाख्या महादेवप्रेरिता सागरं प्रति॥
तत्तोयं सङ्गतं कुण्याद्भसा वडवसन्निधौ।
तेनाभूत् सरयूर्नाम्ना नदी पुण्यतमा शुभा॥
याम्यभागे महापार्श्वे खाण्डवारण्यसन्निधौ।
हिमवत्कन्दरे याम्ये इरावद्धदमन्यतः।
इरावती नाम नदी तेभ्यस्तु जाता सरिद्वरा॥
एताः सर्व्वाः स्नानपानात् सरयूर्जाह्नवी
यथा।
फलं ददति मत्र्यानां दक्षिणोदधिगाः सदा॥
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां बीजभूताः सनातनाः।
महानद्यस्तु सप्तैताः सर्व्वदा देवभोगदाः॥
एवं नद्यः सप्त जाताः सदा पुण्यतमोदकाः।
अरुन्धत्या वशिष्ठस्य विवाहे देवसन्निधौ॥"

इति कालिकापुराणे २३ अध्यायः॥ * ॥
नद्यादीनां रूपद्वयं यथा,—
"नद्यश्च पर्व्वताः सर्व्वे द्विरूपाश्च स्वभावतः।
तोयं नदीनां रूपन्तु शरीरमपरन्तथा॥
स्थावरं पर्व्वतानान्तु रूपं कायस्तथापरः।
शुक्तीनामथ कम्बूनां तथैवान्तर्गता तनूः॥
बहिरस्थिस्वरूपन्तु सर्व्वदैव प्रवर्त्तते।
एवं जलं स्थावरञ्च नदीपर्व्वतयोस्तथा॥
अन्तर्व्वसति कायस्तु सततं नोपपद्यते।
आप्याय्यते स्थावरेण शरीरं पर्व्वतस्य तु॥
तथा नदीनां कायस्तु तोयेनाप्याय्यते सदा।
नदीनां कामरूपित्वं पर्व्वतानान्तथैव च।
जगतस्थित्यै पुरा विष्णुः कल्पयामास यत्नतः॥
तोयहानौ नदीदुःखं जायते सततं द्विजाः।
विशीर्णे स्थावरे दुःखं जायते गिरिकायगम्॥"

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः॥
तस्याः वैदिकपर्य्यायः। अवनयः १ यह्वाः २
खाः ३ सीराः ४ स्रोत्याः ५ एन्यः ६ धुनयः ७
रुजानाः ८ वक्षणाः ९ खादोअर्णाः १० रोध-
चक्राः ११ हरितः १२ सरितः १३ अग्रुवः १४
नभन्व्यः १५ वध्व्यः १६ हिरण्यवर्णाः १७
रोहितः १८ सस्रुतः १९ अर्णाः २० सिन्धवः २१
कुल्याः २२ वर्य्यः २३ उर्व्यः २४ इरावत्यः २५
पार्वत्यः २६ स्रवन्त्यः २७ ऊर्ज्जस्वत्यः २८
पयस्वत्यः २९ सरस्वत्यः ३० तरस्वत्यः ३१ हर-
स्वत्यः ३२ रोधस्वत्यः ३३ भास्वत्यः ३४ अजिराः ३५
मातरः ३६ नद्यः ३७। इति सप्तत्रिंशन्नदी-
नामानि। इति वेदनिघण्टौ। १। १३॥
(चतुर्द्दशाक्षरवृत्तिविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—
"ननतजगुरुगैः सप्तयतिर्नदी ख्याता॥")

नदीकदम्बः, पुं (नदीनां कदम्बः समूहो यत्र।) महाश्रावणिका। इति राजनिघण्टः॥ (नदीनां कदम्बम्।) नदीसमूहे, क्ली॥

नदीकान्तः, पुं (नदीनां कान्तः पतिः।) समुद्रः। (नदी कान्ता प्रिया यस्य।) हिज्जलवृक्षः। सिन्धुवारकः। इति मेदिनी। ते, २॥

नदीकान्ता, स्त्री (नदी कान्ता यस्याः।) जम्बु-वृक्षः। काकजङ्घौषधिः। इति मेदिनी। ते, २ १॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
'काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्त्तिता॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) लता। इति हेमचन्द्रः॥

नदीकूलप्रियः, पुं, (नदीकूलं प्रियं यस्य। नदी-कूलजातत्वादस्य तथात्वम्।) जलवेतसः। इति जटाधरः॥

नदीजं, क्ली, (नद्यां जायते इति। जन+डः।) स्रोतोऽञ्जनम्। इति हेमचन्द्रः॥ (अस्य पर्य्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम्।
"स्रोतोऽञ्जनं नदीजञ्च तथा स्रोतोजलाञ्जनम्॥")

नदीजः, पुं, (नद्यां जायते इति। जन+डः।) अर्ज्जुनवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"धन्वी धनञ्जयः पार्थो नदीजः ककुभोऽर्ज्जुनः॥")
यावनालशरः। हिज्जलवृक्षः। इति राज-निर्घण्टः॥ (विटमाक्षिकः। इति हेमचन्द्रः। ४। १२१॥ यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। १७।
"नदीजशङ्खौकटुकान्यथाञ्जनं
मनःशिला द्वे च निशे यकृद्रसः॥"
नृपतिविशेषः। यथा, महाभारते। ५।४।१९।
"सुरारिश्च नदीजश्च कर्णवेष्टश्च पार्थिवः॥"
भीष्मः। गङ्गागर्भजातत्वात् तथात्वम्। यथा, तत्रैव। ५। १४८। ३२।
"अयन्तु धर्म्मज्ञतया महात्मा
न राज्यकामो नृवरो नदीजः॥")
नदीजाते, त्रि॥ (यथा, महाभारते।७।१०२।८।
"पार्व्वतीयैर्नदीजैश्च सैन्धवैश्च महाहयैः॥")

नदीजा, स्त्री, (नद्यां जायते या सा। जन+ड+टाप्।) अग्निमन्थवृक्षः। इति राज-निर्घण्टः॥

नदीतरस्थानं, क्ली, (नद्यास्तरस्थानमवतरण-स्थलम्।) घट्टः। इति भूरिप्रयोगः॥ (नद्याः इतरस्थानम्।) नदीभिन्नस्थानम्॥

नदीनः, पुं (नदीनां इनः पतिः।) समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वरुणः। यथा। अथ नदीनः इत्याद्युत्तरनैषधः॥ (अभिनोवशीयस्य सहदेवस्य पुत्त्रः। यथा हरिवंशे। २९। ४।
"सहदेवस्य धर्म्मात्मा नदीन इति विश्रुतः।
नदीनस्य जयत्सेनो जयत्सेनस्य सत्क्रतिः॥"
न दीनः इति नञ्समासे दरिद्रभिन्ने, त्रि॥)

नदीनिष्पावः, पुं (नदीसम्मुखजातो निष्पावः।) धान्यभेदः। तत्पर्य्यायः। काढनिष्पावः १ कर्वुरः ३

नदीज ४। अस्य गुणाः । तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। अस्रप्रदत्वम्। गुरुत्वम्। वातलत्वम्। कफन्त्वम्। रूक्षत्वम्। काषायत्वम्। विषदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

नदीमातृक, त्रि, (नदी मातेव पोषिका यस्य। कप्।) नद्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितदेशः। इत्यमरः।२।१।१२॥

नदीवङ्क, पुं, (नद्याः वङ्कः।) वङ्कुरः। इति शब्दमाला॥ बाँक इति भाषा॥

नदीवट, पुं (नदीसमीपजातो वटः।) वटी वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

नदीष्ण, त्रि, (नद्यां स्नातीति। स्ना+ "सुपि स्थः।"३।२।४। इति कः। "निनदीभ्यां स्नातः कौशले।" ८।३।८९। इति षत्वम्।) नद्यवगाहनज्ञः। नदीस्नानकुशलः। इति भट्टि-टीकायां पुण्डरीकाक्षः॥ नदीज्ञः। इति पुरुषोत्तमः॥ यथा,—

"ततो नदीष्णान् पाथकान् गिरिज्ञान्॥"

इति भट्टिः॥

नदीसर्ज्ज, पुं (नद्याः सर्ज्ज इव। नदीतीरजातत्वादस्य तथात्वम्।) अर्ज्जुनवृक्षः। इत्यमरः। २।४।४५॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"ककुभोऽर्ज्जुननामाख्यो नदीसर्ज्जश्च कीर्त्तितः।
इन्द्रद्रुर्वीरवृक्षश्च वीरश्च धवलः स्मृतः॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

नदेयी, स्त्री (नद्यां भवा। "नद्यादिभ्यो ढक्।" ४।२।९७। इति ढक्। पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः।) नादेयी। भूमिजम्बुः। इति शब्दचन्द्रिका॥

नद्ध, त्रि, (नह्यते स्मेति। नह+क्तः।) बद्धः। (यथा, हरिवंशे। २३२। १७।

"दिव्येश्च कवचैर्नद्धा दिव्यैश्चैवोच्छ्रितैर्ध्वजैः॥")

उद्वृत्तः। इति मेदिनी। धे, ६॥

नद्ध्री, स्त्री (नह्यतेऽनया। नह+दाम्नीति ष्ट्रन्। ततो ङीष्।) चर्म्मरज्जुः। इत्यमरः।२।१।३२॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये चतुर्थाङ्के।

"अत्रापि धिग् जनुषि पुत्रकलत्रमित्र-
नद्ध्रीगणैर्नद्धहृदयो न च तं स्मरामि॥")

नद्याम्र, पुं (नद्या आम्र इव।) समष्ठिला-वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

नद्युत्सृष्ट त्रि, (नद्या उत्सृष्टः।) नदीकर्त्तृकत्यक्तवस्तु। तद्रूपभूखण्डस्य चर इति चडा इति च भाषा॥ नद्युत्सृष्टा भूमिस्तु यस्याधिकारे जाता तस्यैव भवति। यथा,—

"नद्युत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही।
अन्यथा न भवेल्लाभो नराणां राजदैविकः॥
ह्रासोदयौ जीवनञ्च दैवराजवशान्नृणाम्।
तस्मात् सर्व्वेषु कार्य्येषु तत्कृतं न विचालयेत्॥"

इति विवादचिन्तामणिविवादरत्नाकरवीर-मित्रोदयप्रभृतिग्रन्थधृतवचनम्॥

ननन्दा, [ऋ] स्त्री, (न नन्दति तुष्यति सेवयापि। नञ्+नन्द+"नप्तृ च नन्दे।" उणां २।९९। इति ऋन्। केषाञ्चिन्मतेन ह्रस्वान्तः।) भर्त्तृभगिनी। ननद इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। ननान्दा २ नन्दिनी ३ नन्दा ४ पतिस्वसा ५। इति शब्दरत्नावली॥

ननान्दा, [ऋ] स्त्री, (न नन्दति सेवयापि। नन्द+"नप्तृ च नन्दे।' उणां २।९९। इति ऋन् दीर्घश्च।) ननन्दा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ऋग्वेदे। १०।८५।४६।

"सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्र्वां भव।
ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधि देवृषु॥")

ननु, अ, (न नुदति प्रेरयतीति। नुद+मितद्र्वादित्वात् डुः।) प्रश्नः। पृच्छा। अवधारणम्। (यथा, रघुः। १।६४।

"उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे।
दैवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिहर्त्ता त्वमापदाम्॥")

निश्चयः। (यथा महाभारते। १३।६।१९।
'लोको दैवं समालोक्य उदासीनो भवेन्ननु॥")

अनुज्ञा। (यथा, शिशुपालवधे। ६।६१।

"ननु सन्दिशेति सुदृशोदितया
त्रपया न किञ्चन किलाभिदधे॥")

अनुमतिः। अनुनयः। सान्त्वनम्। आमन्त्रणम्। सम्बोधनम्। (यथा कुमारे। ४।३२।

"विधुरां ज्वलनातिसर्ज्जनात्
ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम्॥")

एषामुदाहरणानि यथा,—

"प्रश्ने नन्वधीष्यामहे। अवधारणे ननु गच्छामः। अनुज्ञायां सर्व्वैर्ननु ज्ञायताम्। अनुनये ननु चण्डि। प्रसीद। आमन्त्रणे ननु चैत्र। विरोधोक्तौ। इत्यमरभरतौ॥ विनिग्रहः। अनुप्रश्नः। परकृतिः। अधिकारः। सम्भ्रमः। इति मेदिनी। ने, ४४॥ आक्षेपः। प्रत्युक्तिः। वाक्यारम्भः। इति हेमचन्द्रः। ६। १७८॥ उत्प्रेक्षालङ्कारव्यञ्जकम्। यथा,—

"मन्ये शङ्के ध्रुवं नूनं किंवा प्रायोऽनुवेद्मि च।
ननु नाम हि जानामि उत्प्रेक्षाव्यञ्जकानि च॥"

इति काव्यचन्द्रिका॥

ननुच अ, विरोधोक्तिः। इत्यमरः।३।४।१४॥ ननुचेति समुदितं विरोधवचने ननुशब्दो विरोधोक्तौ चकारात् ननुचेति वा। इति भरतः॥

नन्द, पुं, (नन्दतीति। नन्द+पचाद्यच्।) विष्णुः। यथा। "आनन्दो नन्दनो नन्दः।" इति महाभारते। १३। १४९। ६९॥ नरपतिभेदः। स तु महानन्दिसुतः क्षत्रियवंश्यान्तः। (यथा भागवते। १२। १। ७—११।

"महानन्दिसुतो राजन्! शूद्रागर्भोद्भवो बली।
महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनाशकृत्।
ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्त्वधार्म्मिकाः॥
स एकच्छत्रां पृथिवीमनुल्लङ्घितशासनः।
शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः॥
तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः।
य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समाः॥
नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति।
तेषामभावे जगतीं मौर्य्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ॥")

आनन्दः। निधिविशेषः। इति पुराणशब्दरत्नावल्यौ॥ गोपभेदः। स च श्रीकृष्णपिता। नन्दः पुरा द्रोणनामा वसुरासीत्। यथा —

"द्रोणो वसूनां प्रवरो धरया सह भार्य्यया।
करिष्यमाण आदेशान् ब्रह्मणस्तमुवाच ह॥
जातयोर्नौ महादेवे भुवि विश्वेश्वरे हरौ।
भक्तिः स्यात् परमा लोके ययाञ्जो दुर्गतिन्तरेत्॥
अस्त्वित्युक्तः स भगवान् व्रजे द्रोणो महायशाः।
जज्ञे नन्द इति ख्यातो यशोदा सा धराभवत्॥"

इति श्रीभागवते। १०। ८। ४८-५०॥

वेणुविशेषः। यथा,—

"महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा।
चत्वार उत्तमा वंशा मातङ्गमुनिसम्मताः॥
दशाङ्गुलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः॥'

इति सङ्गीतदामोदरः॥

(मृदङ्गविशेषः। यथा, महाभारते।७।२२।८५।
"मृदङ्गौ चात्र विपुलौ दिव्यौ नन्दोपनन्दकौ॥"
स्कन्दस्यानुचरविशेषः। इति महाभारते। ९। ४५। ६१॥ नागविशेषः। इति महाभारते। ५। १०३। १२॥ यज्ञेश्वरस्यानुचरविशेषः। यथा, भागवते। ४। ७। २२।

"दृष्टो गृहीतार्हणसादनोत्तमं
यज्ञेश्वरं विश्वसृजां परं गुरुम्।
सुनन्दनन्दाद्यनुगैर्वृतं मुदा
गृणन् प्रपेदे प्रयतः कृताञ्जलिः॥"

धृतराष्ट्रस्य पुत्त्राणामन्यतमः। इति महा-भारतम्। १। ६७। ९६। मदिरागर्भजातो वसुदेवस्य पुत्त्रविशेषः। इति भागवतम्। ९। २४। ४८॥ क्रौञ्चद्वीपस्य वर्षपर्व्वतविशेषः। इति भागवतम्। ५। २०। २१॥ स्वनामख्यातो दत्तकमीमांसाग्रन्थप्रणेता। यथा,—

"अभिवन्द्य जगद्वन्द्यपदद्वन्द्वविनायकम्।
पुत्त्रीकरणमीमांसां कुरुते नन्दपण्डितः॥')

नन्दक, पुं, (नन्दयतीति। नन्द+ण्वुल्।) विष्णुखड्गः। इत्यमरः। १।१।३॥ (यथा हरिवंशे। १२७। ४४।

"रथाङ्गेनाथ शार्ङ्गेण गदया नन्दकेन च।
प्रहरांस्तु गरुडारूढो भूत्वा जनार्द्दनः॥")

भेकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ हर्षके कुलपालके च त्रि। इति मेदिनी। के, १९॥ कृष्णपिता आनन्दः। आनन्दकारकश्च॥ (नागविशेषः इति महाभारतम्। ५। १०३। ११॥ स्कन्दस्यानुचरविशेषः। इति महाभारतम्। ९। ४५। ६६॥ धृतराष्ट्रस्य पुत्त्रविशेषः। इति महाभारतम्। १। १८७। ३॥)

नन्दकि, स्त्री पिप्पली। इति शब्दचन्द्रिका॥

नन्दकी, [न्] पुं, (नन्दकः खड्गोऽस्यास्तीति। नन्दक+इनि।) विष्णुः। यथा —

"शङ्खभृन्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः॥"

इति महाभारते शान्तिपर्व्व॥

नन्दगोपिता, स्त्री, (नन्दाय हर्षाय गोपिता रक्षिता।) रास्ना। इति शब्दचन्द्रिका॥

(नन्दगोप अस्या जात। तारकादित्वात् इतच्।) नन्दगोपजन्मभूम्यादि ॥

नन्दथु पु, (नन्दनमिति। नन्द+"ट्वितोऽथुच्।" ३।३।८६। इति अथुच्।) आनन्द। इति शब्दरत्नावली ॥

नन्दन, क्ली, (नन्दयतीति। नन्द+"नन्दिग्रहि पचादिभ्यो ल्युणिन्यच।" ३।१।१३४। इति ल्यु।) इन्द्रवनम्। इत्यमरः। १।१।४८॥ (यथा, कुमारे। २।४१।

"अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः ॥"

अष्टादशाक्षरवृत्तिविशेषः। अस्य विवरणन्तु छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ आनन्द। यथा, महाभारते। २।२५।६।

"स्वस्तिवाच्यार्हतो विप्रान् प्रयाहि भरतर्षभ।।

दुर्हृदामप्रहर्षाय सुहृदां नन्दनाय च ॥'")

हर्षके, त्रि। इति मेदिनी। ने, ८ ॥ (यथा, महाभारते। ३।१४६।५।

"प्रश्न दिव्य सुरुचिर भीम पुष्यमनुत्तमम्।

गन्धसंस्थानसम्पन्न मनसो मम नन्दनम् ॥'")

नन्दन, पु (नन्दयतीति। नन्द+ल्यु।) पर्वतभेदः। यथा, कालिकापुराणे ७५ अध्याये।

"तीरे तु चन्द्रकुण्डस्य नन्दनो नाम वै गिरिः।

तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः ॥

मत्तभाव समासाद्य सर्व्वदेवेश्वरो हरिः।

सवितुः चिदशश्रेष्ठो सततं वर्त्तते नतः ॥

चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा गिरेः।

प्रतिदश तथा चन्द्र प्रदक्षिणयति त्रिधा ॥

चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समारुह्य च नन्दनम्।

आराध्य शक्र लोकेश महाफलमवाप्नुयात् ॥"

(विषविशेषः। इति हेमचन्द्र। ४।२६३ ॥ अनाथ, पु क्ली, इति वाचस्पति ॥ यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने २ अध्याये।

"अन्नपाचककर्त्तरीयसौरीयककरघाटकरम्भ नन्दनवराटकानि सप्त त्वकसारनिर्यासविषाणि॥"

स्कन्दस्यानुचरविशेषः। यथा, महाभारते। ६।४५।३६।

"वर्द्धनं नन्दनञ्चैव सर्व्वविद्याविशारदौ।

स्कन्दाय ददतुः प्रीतावश्विनौ भरतर्षभ।॥"

सिद्धपुरुषविशेषः। यथा भागवते।४।६।३३।

"स नन्दनादीर्मेहासिद्धैः शान्तैः सशान्त-विग्रहैः।

उपास्यमानः सख्या च भर्त्रा गुह्यकरक्षसाम् ॥"

जिनवलविशेषः। इति हेमचन्द्र।३।३६२॥ वत्सरविशेषः। यथा हरिवंशे द्वितीयायाम्।८।३८।

"नन्दनोऽथ विजयो जयस्तथा

मन्मथोऽथ परतश्च दुर्मुखः ॥"

महादेवः। यथा, महाभारते।१३।१७।७५।

"नन्दीश्वरश्च नन्दी च नन्दनो नन्दिवर्द्धनः ॥")

विष्णुः। यथा, "आनन्दो नन्दनो नन्दः।" इति महाभारते। १३।१४९।६९ ॥

नन्दन, पु,क्ली, (नन्दयतीति। नन्द+ल्यु।) सुतः। इति मेदिनी। ने, ८० ॥ (यथा, रघुः।३।४१।

"अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो

बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥'")

भेकः। इति शब्दरत्नावली॥

नन्दनज, क्ली, (नन्दने जायते इति। जन+ड।) हरिचन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (नन्दनात् आनन्दाज्जायते इति।) हर्षजाते,त्रि॥ (पौत्रश्च॥)

नन्दनन्दन, पु, (नन्दस्य नन्दनः सुतः आनन्दजनको वा।) श्रीकृष्ण। इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लीलासंवरणान्ते तत्कर्षिणीणां दस्यु-हस्तगतत्वकारणं यथा—

व्यास उवाच।

"कः अद्धृष्यात सशार्ङ्गेयान् हत्वा सर्व्वकौरवान्।

आभीरैश्चाद्य भवतः कः श्रद्ध्यात् पराभवम्॥

पार्थैतत् सर्व्वभूतस्य हरेर्लीलाविचेष्टितम्।

त्वया यत् कौरवा ध्वस्ता यदाभीरैर्भवान् जितः ॥

गृहीता दस्युभिर्याश्च भवता शोचिता स्त्रियः।

तदप्यहं यथावृत्तं कथयामि तवार्ज्जुन।॥

अष्टावक्रः पुरा विप्रो जलवासरतोऽभवत्।

बहून्वर्षगणान् पार्थ। गृणन् ब्रह्म सनातनम् ॥

जितेष्वसुरसङ्घेषु मेरुपृष्ठे महोत्सवः।

बभुव तत्र गच्छन्त्यो ददृशुस्तं वरस्त्रियः ॥

रम्भातिलोत्तमाद्यास्तु शतशोऽथ सहस्रशः।

तुष्टुवुस्तं महात्मानं प्रशशंसुश्च पाण्डव।॥

आकण्ठमग्नं सलिले जटाभारधरं मुनिम्।

विनयावनताश्चैनं प्रणेमुः स्तोत्रतत्पराः ॥

यथा यथा प्रसन्नोऽसौ तुष्टुवुस्तं तथा तथा।

सर्व्वास्ताः कौरवश्रेष्ठ। वरिष्ठन्तं द्विजन्मनाम्॥

श्रीअष्टावक्र उवाच।

प्रसन्नोऽहं महाभागा भवतीनां यदीप्सितम्।

मत्तस्तद्व्रियतां सर्व्व प्रदास्याम्यतिदुर्लभम्॥

श्रीपराशर उवाच।

रम्भातिलोत्तमाद्याश्च वैदिक्योऽप्सरसोऽब्रुवन्।

प्रसन्ने त्वय्यसम्प्राप्तं किमस्माकमिति द्विज।॥

इतरास्त्वब्रुवन् विप्र। प्रसन्नो भगवान् यदि।

तदिच्छाम पतिं प्राप्तुं विप्रेन्द्र। पुरुषोत्तमम्।॥

श्रीव्यास उवाच।

एवं भविष्यतीत्युक्त्वा प्रोत्ततार जलान्मुनिः।

तमुत्तीर्णञ्च ददृशुर्विरूपं वक्रमष्टधा॥

तन्दृष्ट्वा गूहमानानां यासां हासः स्फुटोऽभवत्।

ताः शशाप मुनिः कोपमवाप्य कुरुनन्दन।॥

श्रीअष्टावक्र उवाच।

यस्माद्विरूपरूपं मां मत्वा हासावमानना।

भवतीभिः कृता तस्मादेष शापं ददामि वः ॥

मत्प्रसादेन भर्त्तारं लब्ध्वा तु पुरुषोत्तमम्।

मच्छापोपहताः सर्व्वा दस्युहस्तं गमिष्यथ ॥"

"एवमुक्तस्तु मुने शापाद्दष्टावक्रस्य केशवम्।

भर्त्तारं प्राप्य ता याता दस्युहस्तं वराङ्गनाः ॥

तत्त्वया नात्र कर्त्तव्यः शोकोऽल्पोऽपि हि पाण्डव।।

तेनैवाखिलनाथेन सर्व्वमेतदुपसंहृतम् ॥"

इति विष्णुपुराणे। ५।३८।६८—८५ ॥

नन्दनन्दिनी, स्त्री, (नन्दस्य नन्दिनी कन्या।)

'नन्दगोपगृहे जाता यशोदागर्भसम्भवा।' इति मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीवचनात् तथात्वम्।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली ॥

नन्दनमाला, स्त्री, (नन्दना आनन्दजनिका माला।) कृष्णप्रीतिकरमालिकाविशेषः। यथा,

"भूप नन्दनमालान्तु कुरुते कृष्णवक्षसि।

देवकन्याहृतैलक्षैः सेव्यते सुरनायकैः ॥"

इति द्वारकामाहात्म्ये हरिभक्तिविलासधृत-विष्णुधर्म्मोत्तरम् ॥

नन्दना, स्त्री, (नन्दयतीति। नन्दि+ल्यु। टाप्।) दुहिता। इति जटाधरः ॥

नन्दक, पु, (नन्दत्यनेनेति। नन्द+"हृचिनन्दि-जीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि।" उणा० २।१२७। इति भाव वुन् षित।) पुत्र। राजा। मित्रम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यादिवृत्तिः ॥

नन्दपाल, पु (नन्द आनन्द निधिविशेषं वा पालयतीति। पालि+अच्।) वरुण। इति शब्दरत्नावली॥

नन्दपुत्री, स्त्री, (नन्दस्य पुत्री।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नन्दयन्त, त्रि, (नन्दयतीति। नन्दि+'तृभू-वहीति।" उणा ३।१२८। इति भाव झच् वित।) आनन्दजनक। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

नन्दा, स्त्री, (नन्दयतीति। नन्दि+अच्+टाप्।) गौरी। अलिञ्जर। नादा इति भाषा। तिथि-विशेषः। ताश्च उभयपक्षयोः प्रतिपत्षष्ठ्येका-दश्य। इति मेदिनी। दे, ६ ॥ (यथा —

"नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ॥"

इति ज्योतिषम् ॥)

ननान्दा। इति शब्दरत्नावली ॥ सम्पत्। इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ दुर्गाया नन्दानामकारणं यथा,—

"एवमुक्त्वा भवे ब्रह्मा पुनर्देवी स चाब्रवीत्।

त्वया देवि। महत् कार्य्यं कर्त्तव्यं यददस्ति न ॥

भविष्य महिषाख्यस्य असुरस्य विनाशनम्।

एवमुक्त्वा ततो ब्रह्मा सर्व्वैर्देवैश्च पार्थिव।॥

ययागतास्ततो जग्मुर्देवी स्थाप्य हिमे गिरौ।

संस्थाप्य नन्दिता यस्मात्तस्मान्नन्दा तु सा भवेत् ॥"

इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

अपि च।

"नन्दते सुरलोकेषु नन्दने वसतेऽथवा।

हिमाचले महापुण्ये नन्दा देवी ततः स्मृता ॥"

तस्या माहात्म्यादि यथा,—

"यथा गङ्गा नदीनान्तु उत्तमत्वे व्यवस्थिता।

तद्वद्भगवती नन्दा उत्तमत्वेन संस्थिता ॥

मासि भाद्रपदे देवि। शुक्लपक्षे अर्चयेत् सदा।

तस्येच्छा आवश्यकादि अन्यथा न कदाचन ॥

तेषाञ्च चन्द्रनागस्तु पीडां कुर्य्यात् सुलोचने।

न गच्छन्ति सुरा सिद्धा किं पुनर्म्मानुषादयः ॥

विषवातहता केचित् विषवातप्रपीडिताः।

विमुच्यन्ते नरा देवि यान्ति देव्या प्रसादत ॥"
इति देवीपुराणम् ॥
(कामधेनुविशेष । यथा, वह्निपुराणे कामधेनु प्रदाननामाध्याये ।
"नन्दा सुनन्दा सुरभी सुशीला सुमनास्तथा ।
निगता मथ्यमानेऽब्धौ उष स्नान शुभप्रदम ॥"
अस्या दानविधिस्तु कामधेनुशब्दे द्रष्टव्य ॥
धर्म्मपुत्त्रस्य हर्षस्य पत्नी । आनन्दस्वरूपतया एवास्यास्तथात्वम । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ३३ ।
"नन्दा तु भार्य्या हर्षस्य यासु लोका प्रतिष्ठिता ॥"
शाकद्वीपान्तर्गतनदीविशेष । यथा, मात्स्ये । १२१ । ३१ ।
"नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्त्तिता ॥'
"एता सप्तमहाभागा प्रतिवर्ष शिवोत्कम ।
भावयन्ति जन सर्व्व शाकद्वीपनिवासिनम ॥"
द्विशालगृहविशेष । यथा, विश्वकर्म्मप्रकाशे २ अध्याये ।
'नन्दाख्य तद्द्विशालञ्च धनद शोभन स्मृतम ॥")
नन्दात्मज, पु (नन्दस्य आत्मज ।) श्रीकृष्ण । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा पाद्मोत्तरखण्डे १११ अध्याये ।
"पुराणपुरुषो नन्दात्मज श्रीवत्सलाञ्छन ॥')
दुर्गायाम, स्त्री ॥
नन्दि पु, स्त्री (नन्दयतीति । नन्दि+"सर्व्वधातुभ्य इन ।" उणा ४ । ११७ । इति इन ।) द्यूताङ्गम । (भावे इन ।) आनन्द । (यथा, महाभारते । २ । १८ । ११ ।
"सोऽवर्द्धत महातेजा मगधाधिपते सुत ।
मातापित्रोर्नन्दिकर शुक्लपक्षे यथा शशी ॥"
एतदर्थे स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा तत्रैव । ५ । १३५ । २ ।
"अतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमनुपश्यसि ॥")
नन्दिकेश्वरे, पु । इति मेदिनी । दे, ६ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४ । २७५ ।
"पुरस्ताच्चैव देवस्य नन्दि पश्याम्यवस्थितम ।
शूल विष्टभ्य तिष्ठन्त द्वितीयमिव शङ्करम ॥")
विष्णु । यथा, महाभारते ।१३।१४६।७६ ।
"स्वक्ष स्वङ्ग शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वर ॥"
(महादेव । यथा तत्रैव । १३ । १७ । ७४ ।
"निमित्तस्थो निमित्तञ्च नन्दिर्नन्दिकरो हरि ॥")
नन्दिक पु (नन्द आनन्द हेतुतयास्त्यस्येति । नन्द+ठन ।) नन्दीवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥ (नन्दिरेव । स्वार्थे कन ।) आनन्द ॥
नन्दिका, स्त्री (नन्द आनन्द अस्त्यस्यामिति । ठन ।) इन्द्रक्रीडास्थानम् । इति शब्दमाला ॥ (नन्दा+स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम ।) अलिञ्जर । इति शब्दरत्नावली ॥ षष्ठीतिथि । यथा तिथितत्त्वे ।
"कन्यास्थे रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ॥"
प्रतिपदेकादश्यौ च ॥

नन्दिकेश्वर, पु (नन्दिक ईश्वरश्च ।) शिवद्वारपाल । तत्पर्य्याय । नन्दी २ शालङ्कायन ३ ताण्डवतालिक ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ नन्दीश्वर ५ तण्डु ६ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, हरिवंशे । १८२ । ८६ ।
"ततो नन्दि महादेव प्राह गम्भीरया गिरा ।
नन्दिकेश्वर । सयाहि यतो वाणो रणे स्थित ॥")
उपपुराणविशेषश्च ॥
नन्दिघोष पु, (नन्दिरानन्दजनको घोषो यस्य ।) अर्ज्जुनस्य रथघोष । वन्दिजनघोष । इति मेदिनी । षे, ५३ ॥ मङ्गलघोषणा च ॥ (हर्षघोषयुक्ते त्रि । यथा, महाभारते । १३ । १०७ । १५—१८ ।
"पञ्चविंशे तु दिवसे य प्राश्नेदेकभोजनम ।
सदा द्वादशमासांस्तु पुष्कल यानमारुहेत ॥
सिहव्याघ्रप्रयुक्तैस्तु मेघनिस्वननादितै ।
स रथैर्नन्दिघोषैश्च पृष्ठतोऽप्यनुगम्यते ॥
देवकन्यासमारूढे काञ्चनैर्व्विमले शुभे ।
विमानमुत्तम दिव्यमास्थाय सुमनोहरम ॥
तत्र कल्पसहस्र वै वसते स्त्रीशतावृते ।
सुधारसञ्चोपजीवन्नमृतोपमसुत्तमम ॥")
नन्दितरु, पु, (नन्दिरानन्दजनकस्तरु ।) धववृक्ष । इति भावप्रकाश ॥
नन्दिनी स्त्री, (नन्दयतीति । नन्दि+णिनि । ङीप ।) रेणुका । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्या पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशे ।
"रेणुका राजपुत्त्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ॥"
जटामांसी । तत्पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम ।
"नलद नन्दिनी पेशी मांसी कृष्णजटा जटी ।
किरातिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥")
उमा । गङ्गा । ननान्दा । वशिष्ठधेनु । इति मेदिनी । ने, ८१ ॥ सा च धेनु सुरभिकन्या । यथा दिलीप प्रति वशिष्ठवाक्यम् ।
"पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्व्वी प्रति यास्यत ।
आसीत कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभि पथि ॥
इमा देवीमृतुस्नातां स्मृत्वा सपदि सत्वर ।
प्रदक्षिणक्रियाहाया तस्या त्व साधु नाचर ॥
अवजानासि मा यस्मादतस्ते न भविष्यति ।
मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वा शशाप सा ॥"
"इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम ।
अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात ॥'
इति रघु । १ । ७५-८२ ॥
इमामेवाराध्य लब्धवरो दिलीपो रघुनामान वंशतिलक पुत्त्र लब्धवान ॥ * ॥
द्योनामा वसु पत्नीवाक्यात एना हृत्वा वशिष्ठशापत पृथिव्या भीष्मनाम्ना विख्यात आसीत । एतत्कथा यथा, महाभारते ।१।९९ ।११-३९।
"अथ तद्वनमाजग्मु कदाचिद्भरतर्षभ । ।
पृथ्वाद्या वसव सर्व्वे देवा देवर्षिसेवितम ॥
ते सदारा वन तच्च व्यचरन्त समन्तत ।
रेमिरे रमणीयेषु पर्व्वतेषु वनेषु च ॥

तत्रैकस्याथ भार्य्या तु वसोर्वासवविक्रम । ।
सञ्चरन्ती वने तस्मिन गा ददर्श सुमध्यमा ॥
नन्दिनी नाम राजेन्द्र । सर्व्वकामधुगुत्तमाम ॥
सा विस्मयसमाविष्टा शीलद्रविणसम्पदा ।
द्यवे वै दर्शयामास ता गा गोवृषभेक्षणाम ॥
स्वापीनाञ्च सुदोग्ध्रीञ्च सुवालधिखुरा शुभाम ।
उपपन्ना गुणै सर्व्वै शीलेनानुत्तमेन च ॥
एव गुणसमायुक्ता वसवे वसुनन्दिनी ।
दर्शयामास राजेन्द्र पुरा पौरवनन्दन । ॥
द्यौस्तदा ता तु दृष्ट्वै व गा गजेन्द्रेन्द्रविक्रम । ।
उवाच राजस्ता देवी तस्या रूपगुणान् वदन ॥
एषा गौरुत्तमा देवी वारुणेरसितेक्षणा ।
ऋषेस्तस्य वरारोहे । यस्येद वनमुत्तमम ॥
अस्या क्षीर पिबेन्मर्त्य स्वादु यो वै सुमध्यमे । ।
दशवर्षसहस्राणि स जीवेत स्थिरयौवन ॥
एतत श्रुत्वा तु सा देवी नृपोत्तम । सुमध्यमा ।
तमुवाचानवद्याङ्गी भर्त्तार दीप्ततेजसम ॥
अस्ति मे मानुषे लोके नरदेवात्मजा सखी ।
नाम्ना जितवती नाम रूपयौवनशालिनी ॥
उशीनरस्य राजर्षे सत्यसन्धस्य धीमत ।
दुहिता प्रथिता लोके मानुषे रूपसम्पदा ॥
तस्या हेतोर्महाभाग । सवत्सा गा ममेप्सिताम ।
आनयस्वामरश्रेष्ठ । त्वरित पुण्यवर्द्धन । ॥
यावदस्या पय पीत्वा सा सखी मम मानद । ।
मानुषेषु भवत्वेका जरारोगविवर्ज्जिता ॥
एतन्मम महाभाग कर्त्तुमर्हस्यनिन्दित ।
प्रिय प्रियतर ह्यस्माम्नास्ति मेऽन्यत कथञ्चन ॥
एतत श्रुत्वा वचस्तस्या देव्या प्रियचिकीर्षया ।
पृथ्वाद्यैर्भ्रातृभि सार्द्ध द्यौस्तदा ता जहार गाम ॥
तया कमलपत्राक्ष्या नियुक्तो द्यौस्तदा नृप । ।
ऋषेस्तस्य तपस्तीव्र न शशाक निरीक्षितुम ।
हृता गौ सा तदा तेन प्रपातस्तु न तर्कित ॥
अथाश्रमपद प्राप्त फलान्यादाय वारुणि ।
न चापश्यत स गा तत्र सवत्सा काननोत्तमे ॥
तत स मृगयामास वने तस्मिंस्तपोधन ।
नाध्यगच्छच्च मृगयस्ता गा मुनिरुदारधी ॥
ज्ञात्वा तथापनीतां ता वसुभिर्द्दिव्यदर्शन ।
ययौ क्रोधवश सद्य शशाप च वसूस्तदा ॥
यस्मान्मे वसवो जह्रुर्गां वै दोग्ध्रीं सुवालधिम ।
तस्मात सर्व्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न सशय ॥
एव शशाप भगवान वसूस्तान भरतर्षभ । ।
वश क्रोधस्य सप्राप्त आपवो मुनिसत्तम ।
शप्त्वा च तान महाभागस्तपस्येव मनो दधे ॥
एव स शप्तवान राजन । वसूनष्टौ तपोधन ।
महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्द्देवान क्रोधसमन्वित ॥
अथाश्रमपद प्राप्तास्ते वै भूयो महात्मन ।
शप्ता स्म इति जानन्त ऋषि तमुपचक्रमु ॥
प्रसादयन्तस्तमृषि वसव पार्थिवर्षभ । ।
लेभिरे न च तस्मात्ते प्रसादमृषिसत्तमात ।
आपवात पुरुषव्याघ्र । सर्व्वधर्म्मविशारदात ॥
उवाच च स धर्म्मात्मा शप्ता यूय धरादय ।
अनुसवत्सरात सर्व्वे शापमोक्षमवाप्स्यथ ॥

अयन्तु यनक्रते यय मया प्रता स वक्ष्यति ।
द्यौस्ततो मानुषे लोके दीर्घकाल खकन्मया ॥
नाहृत तच्चिकीर्षामि प्रुश्यान क्रुद्धो यदब्रवम ।
न प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामना ॥
भविष्यति च धर्म्मात्मा सर्व्वशास्त्रविशारद ।
पितु प्रियहिते युक्त स्त्रीभोगान वर्ज्जयिष्यति॥")
तस्या प्रभावो यथा,—
"वशिष्ठस्याश्रमप- ब्रह्मस्थानमनुत्तमम ।
अपश्यज्जयता श्रेष्ठो विश्वामित्रो महामना ॥
ततो वशिष्ठो भगवान कथान्ते मुनिसत्तम ।
विश्वामित्रमिद वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥
आतिथ्य कर्त्तुमिच्छामि बलस्यास्य महाबल ।
तव चैवाप्रमेयस्य यथाह प्रतिगृह्यताम ॥
वाढमित्येव गाधेयो वशिष्ठ प्रत्युवाच ह ।
एवमुक्तो महातेजा वशिष्ठो जपता वर ॥
आजुहाव तत प्रीत कल्माषी धुतकल्मषाम ।
शबले महाहैँगा सतकार तद्विधतस्व मे ॥
एवमुक्ता वशिष्ठेन शबला शत्रुसूदन ।।
विन्दे विविधान कामान यस्य यस्य यथेप्सितान ॥
सान्त पुरजनो राजा सब्राह्मणपुरोहित ।
युक्त परमहर्षेण वशिष्ठमिदमब्रवीत ॥
गवा शतसहस्रेण दीयता शबला मम ।
एवमुक्तस्तु भगवान वशिष्ठो मुनिसत्तम ॥
विश्वामित्रेण धर्म्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम ।
कामधेनुरभी राजन्न दास्ये नान्दनी तव ॥
कामधेनु वशिष्ठोऽसौ न तत्याज यदा मुनि ।
ततोऽस्य शबला राजा विश्वामित्रस्तदाहरत ॥
तस्या हम्भारवाज्जाता काम्बोजा रविसन्निभा ।
ऊधसस्त्वभिसजाता पह्नवा शस्त्रपाणय ॥
योनिदेशाच्च यवना शकृद्देशाच्छकास्तथा ।
रोमकूपषु च म्लेच्छास्तथा रामकिरातका ॥
तैस्तन्निसूदन्ति सैन्य विश्वामित्रस्य तत्चणात ।
सपदातिगज साश्व सरथ रघुनन्दन ।।"
इति रामायणे आदिकाण्डम ॥
(एतद्विवरण महाभारते । १।१७७। अध्याये च
विस्तरशो द्रष्टव्यम ॥ कन्या यथा, हरिवंशे ।
१७६ । ७ ।
"मेध्या गोकुलसम्भूता नन्दगोपस्य नन्दिनीम ॥"
आनन्दजननात पत्न्यपि । यथा, महाभारते ।
१ । ६६ । १६ ।
"एव गुणसमायुक्ता वसवे वसुनन्दिनी ।
दर्शयामास राजेन्द्र । पुरा पौरवनन्दन ॥"
"वसुनन्दिनी वसुप्रिया ।" इति नीलकण्ठ ॥
स्कन्दानुचरमातृगणविशेष । यथा महा
भारते । ६ । ४६ । ५ ।
"शृणु मातृगणान राजन । कुमारानुचराणि
मान ॥"
"वसुदामा सुदामा च विशोका नन्दिनी तथा ॥"
तीर्थविशेष । यथा, महाभारते । ३ । ८४ ।
१३५ ।
"नन्दिन्याञ्च समासाद्य कूप देवनिषेवितम ।
नरमेधस्य यत पुण्य तदाप्नोति नराधिप । ॥"

व्याडिमुनिमाता । इति हेमचन्द्र । ३ । ५१६ ॥
चयोदशाक्षरवृत्तविशेष । अस्य विवरण छन्द
शब्दे द्रष्टव्यम । दुर्गा । इयन्तु दारुकातटे पीठ
स्थाने विराजते । यथा देवीभागवते । ७ ।
३३ । ६६ ।
"शिवकुण्डे शुभा नन्दा नन्दिनी देविकातटे ॥")
नन्दिनीतनय, पु (नन्दिन्यास्तनय ।) व्याडि
मुनि । स च अभिधानकारक । इति हेम
चन्द्र । ३ । ५१६ ॥
नन्दिनीसुत, पु, (नन्दिन्या सुत ।) व्याडिमुनि ।
इति जटाधर ॥
नन्दिवर्द्धन पु, (नन्दि वर्द्धयतीति । वृध + णिच +
ल्यु ।) शिव । (नान्द आनन्द वर्द्धयतीति ।)
पक्षान्त । पुत्र । इति मेदिनी । ने, २२८ ॥
(यथा गो रामायणे । २ । ६६ । १४ ।
"सुषुवे यममित्रघ्न कौशल्या नन्दिवर्द्धनम ॥")
मित्रम । इति शब्दरत्नावली ॥ (विमानविशेष ।
यथा, विश्वकर्म्मप्रकाशे । ६ अध्याये ।
"विमान छन्दक तद्वदनेकशिखरान्वित ।
स चाष्टभूमिकस्तद्वत सप्ततिनन्दिवर्द्धन ॥"
निमिवशीयावशेष । इति भागवतम । ६ ।
१३ । १४ ॥) आनन्दवर्द्धके, त्रि ॥ (यथा,
हरिवंशे । ६८ । २६ ।
"कृष्ण कृष्ण महाबाहो गोपाना नन्दिवर्द्धन ।।
दम्यतामेष वै क्षिप्र सर्पराजो विषायुध ॥")
नन्दिवृक्ष, पु (नन्दिरानन्दस्तज्जनको वृक्ष ।
यद्वा, नन्द + इन । तस्य वृक्ष ।) नन्दीवृक्ष ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा वैद्यक-
रत्नमालायाम ।
"नन्दिवृक्षो मेषशृङ्गी तथा मेषविषाणिका ।
चक्षुष्यहनचक्षुष्य मेढ्रशृङ्गी ग्रहद्रुमा ॥")
नन्दी, स्त्री, दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ।
'सुरा स्तुन्दिदशा देवा नन्दिनी दुन्दुभिमता ।
तेषाञ्च वादिनी नन्दी दुर्गालात चित्रेश्वरी ॥"
नन्दी [न] पु, (नन्द आनन्दोऽस्यास्तीति ।
इनि ।) गर्द्दभाण्डवृक्ष । (यथा,—
"करीर कुलक नन्दी कुचेला शकुलादनी ।
कठिल्ल केबुक शीत सकोशातककर्कशम ॥
तिक्त पाके कटुग्राही वातल कफपित्तजित ॥"
इति वाभटे । १ । ६ अध्याये ॥)
वटवृक्ष । इति मेदिनी । ने, ८१ ॥ शिवगण
विशेष । स च त्रिविध । यथा,—
"आद्य कनकनन्दी च गिरिकाख्यो द्वितीयक ।
सोमनन्दी तृतीयस्तु विज्ञेया नन्दिनस्त्रय ॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याय ॥
शिवद्वारपाल । स शिवाश शालङ्कायनमुनि
पुत्र । यथा,—
"अथाच ते प्रवक्ष्यामि पर गुह्य वसुन्धरे ।।
तप्यतस्तस्य तु मुनेरीश्वरेण सम सुतम ॥
त प्राप्स्यामि पर भाव ज्ञात्वा देवो महेश्वर ।
सुन्दरस्वपर रूप कृत्वा इच्छिसुखावहम ॥
शालङ्कायनपुत्रत्व योगमायामुपाश्रित ।

गाणेत त न जानाति दृश्यश पार्श्वमाश्रित ॥
मायायोगबलोपेतस्त्वाच्चो वै शूलपाणिरक ।
रूपवान गुणवांश्चैव गणाध्यक्षसन्निभ ॥
स त न ज्ञायते जात ममैवाराधन स्थित ।
अथ नन्दी प्रहस्याह महादेवाज्ञया मुनिम ॥
उत्तिष्ठ मुनिशार्दूल । सफलस्ते मनोरथ ।
त्वद्दुहिताङ्गाज्जातोऽस्मि पुत्रस्ते माधि मा
प्रभो । ॥
त्वया तप समारब्धमीश्वरेण सम सुतम ।
प्राप्स्यामीति ततो मत्त सदृशोऽन्यो न कश्चन ॥
विचार्य्येति तदाह वै जातोऽस्मि स्वयमेव हि ॥"
इति वराहपुराणम ॥
स एव कल्पान्तरे शिवांशजशिलादमुने पुत्र ।
यथा,—
"जजाप रुद्रमनिश यत्र नन्दी महागण ।
प्रीतस्तस्य महादेवो देव्या सह पिनाकधृक ॥
दत्त्वा चात्मसमानत्व मृत्युवञ्चनमेव च ।
अभूदपि स धर्म्मात्मा शिलादो नाम धर्म्मवित॥
आराधयन महादेव पुत्रार्थे वृषभध्वजम ।
तस्य वर्षसहस्रान्ते तप्यमानस्य विश्वकृत ॥
शर्व्व सोमोपविष्टतो वरदोऽस्मीत्यभाषत ।
स वव्रे वरमीशान वरेण्य गिरिजापतिम ॥
अयोनिज मृत्युभीत तया चैवोमया समम ।
तथास्त्वित्याह भगवान देव्या सह महेश्वर ॥
पश्यतस्तस्य विप्रर्षेरन्तधान गतो विभु ।
ततो यियक्षु स्वा भूमि शिलादो धर्म्मवित्तम ॥
चकर्ष लाङ्गलेनोर्व्वी भित्त्वादृश्यत शोभन ।
सम्वर्त्तकानलप्रख्य कुमार प्रहसन्निव ॥
रूपलावण्यसम्पन्नस्तेजसा भासयन दिश ।
कुमारतुल्योऽप्रतिमो मेघगम्भीरया गिरा ॥
शिलाद तात तातेति प्राह नन्दी पुन पुन ।
त दृष्ट्वा नन्दिन जात शिलाद परिषस्वजे ॥
मुनिभ्यो दर्शयामास ये तदाश्रमवासिन ॥"
इति कूर्म्मे ८ अध्याय ॥
(दिसप्ततिसाध्यमौलिककायस्थानामन्यतम ।
यथा, घटककारिकायाम ।
"गुइ कौशिकश्च कुण्डनन्दी शीली धराङ्ग ॥")
नन्दीमुखी स्त्री, (नन्दी मुखे यस्या । ङीष ।)
तन्द्रा । इति हेमचन्द्र । २ । २२७ ॥
नन्दीवृक्ष पु, (नन्दि + वा ङीष । नन्द्या वृक्ष ।
नन्दीजनको वृक्षो वा ।)कोङ्कणदेशप्रसिद्धसुगन्धि
वृक्षविशेष । तत्पर्य्याय । तूणीक २ तूणक ३
तूणी ४ पीनक ५ कच्छप ६ नन्दी ७ कुठे-
रक ८ कान्त ६ । अस्य गुणा । कटुत्वम ।
तिक्तत्वम । शीतलत्वम । पित्तरक्तदाहशिरोऽक्षि-
खेदकुष्ठाशित्वम । सुगन्धित्वम । पुष्टिवीर्य्यदातृ-
त्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ * ॥ अश्वत्थाकार
चीरवान स्वनामप्रसिद्धो वृक्ष । इति भरत ॥
तुद इति ख्यातो वृक्ष इति केचित ॥ तत्पर्य्याय ।
तुन्न २ कुबेरक ३ कुणि ४ कच्छ ५ कान्त-
लक ६ । इत्यमर । २।४।१२८ ॥ तुणि ७ ।
इति भरत ॥ नन्दिवृक्ष ८ कुणि ६ तुन्द १

नन्दिक ११ नन्दिरुचक १२। इति शब्दरत्नावली ॥*॥ मेषशृङ्गीवृक्ष । इति रत्नमाला ॥ स्थालीवृन्त । इति भावप्रकाशः ॥

नन्दीश, पु (नन्दी ईशश्च ।) नन्दी। इति हेमचन्द्रः ।२।१२४॥ भरतोक्ततालभेदः । यथा,—
'सङ्कनन्दननान्दीशचन्द्रबिम्बद्वितीयका ॥"
तस्य लक्षणं यथा —
'गा लघुर्गोलघु पतस्ताले नन्दीश्वरे मता ।"
इति सङ्गीतदामोदर ॥
(नन्दिनो नान्दिगणस्य ईशः । इति विग्रहे शिव ॥)

नन्दीश्वर, पु, (नन्दिनो गणविशेषस्य ईश्वर ।) शिव । इति शब्दरत्नावली ॥ नन्दीशताल । इति सङ्गीतदामोदर ॥ (नन्दी ईश्वरश्च ।) शिवद्वारपाल । तस्य शिवप्राप्तिलक्षणं यथा —
"ततश्चैतायुगे जाते नन्दी नाम महामुनि ।
आरिराधयिषु शर्वं तपस्तेपे सुदारुणम ॥
ततस्तु भगवान प्रीतस्तस्मै विप्राय शङ्कर ।
उवाच च वच साक्षात्तस्माय वरद प्रभु ॥
वरान वृणीष्व विप्रेन्द्र । यानिच्छसि महामुने ॥
तांस्ते सर्वान प्रयच्छामि दुर्लभानपि मारिष ॥
इत्युक्तोऽसौ भगवता शर्वेण सुनिपुङ्गव ।
प्रोवाच वरद देव प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥
यदि प्रीतोऽसि भगवन । अनुक्रोशतया मम ।
अनुग्राह्यो ह्यह देव त्वयावश्य सुराधिप ।॥
यथा नान्य भवेद्भक्तिस्त्वयि नित्य महेश्वर ।।
तथाह भक्तिमिच्छामि सर्वभूताशये त्वयि ॥
एतत्तु वचन श्रुत्वा नन्दिन स महेश्वर ।
प्रहस्योवाच त पीत्वा ततो मधुरया गिरा ॥
मद्रूपधारी मत्तेजास्त्वञ्च सर्वगुणोत्तम ।
भविष्यसि न सन्देहो देवदानवपूजित ॥
अनेनैव शरीरेण जरामरणवर्जित ।
दुष्प्राप्यममराणां त देवेशानेश्वरो गति ॥
पार्श्वदाना वरिष्ठश्च मामकाना द्विजोत्तम ।।
नन्दीश्वर इति ख्यातो भविष्यसि न संशय ॥
अद्यप्रभृति दवाग्रा । देवकार्येषु सर्वत ।
त्व प्रभुभविता लोके मतप्रसादान्मुनीश्वर ।॥
त्वामेवाभ्यर्चयिष्यन्ति सर्वभूतानि सर्वत ।
मम समभिवाञ्छन्त प्रसाद पार्श्वदाधिप ।॥
गत्वा द्वेष्टि स मा द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ।
आवयोरन्तर किञ्चिदम्बरानिलयोरिव ॥
द्वारे तु दक्षिणे नित्य त्वया स्थेय गणाधिप ।।
वामेन विभुना वापि महाकालेन सर्वदा ॥"
इति वराहपुराणम ॥

नन्दीसर, [स] क्ली, (नन्द+इन+वा ङीष । नन्द्यै आनन्दाय यत सर ।) इन्द्रसरोवर । इति शब्दमाला ॥

नन्द्यावर्त, पु, (नन्दिजनक आवर्त्तो यत्र ।) ईश्वरसद्मविशेष । इत्यमर ।२।२।१ ॥ तस्य लक्षण यथा,—
"दक्षिणाशुगतालिन्दचय यत पश्चिमासुखम् ।
पूजनीयोत्तरच्छ्राय नन्द्यावर्त्त वदन्ति तत ॥"
इति भरतधृतसाङ्ग ॥
तगरद्रुम । इति विश्व ॥ मतस्यभेद । तस्य गुणा । सग्राहित्वम । कफपित्तविनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

नपुसक, क्ली (न स्त्री न पुमान । "नभ्राण्नपान्नवेदा" ६ । ३ । ७५ । इति निपातनात स्त्रीपुसयो पुसक आदेशः ।) क्लीवम । इत्यमर । २ । ६ । ३८ ॥ हिजिडा इति भाषा ॥ तस्य कारण यथा,—
"उभयोर्बीजसामान्ये जायते वै नपुसकम ॥"
इति सुखबोध ॥ * ॥
(नपुसको भवेदिति भाष्यप्रयोगात पुलिङ्गोऽपि भवति । तथा च पञ्चतन्त्रे । १ । २६४ ।
"परदेशभयाद्भिता बहुमाया नपुसका ।
स्वदेशे निधन यान्ति काका कापुरुषा
मृगा ॥")
नपुसकगर्भस्य चिह्न यथा,—
'नपुसक यदा गर्भो भवेद्गर्भोऽर्बुदाकृति ।
उन्नते भवत पार्श्वे पुरस्तादुदर महत ॥"॥
नपुसकविशेषानाह ।
"आसेक्यश्च सुगन्धिश्च कुम्भीकश्चेर्षकस्तथा ।
अमी सशुक्रा षोढ्वा अशुक्रो भयसञ्ज्ञक ॥
तेषा लक्षणान्याह ।
"पित्रोरल्पबीर्यत्वादासेक्य पुरुषो भवेत ।
स शुक्र प्राश्य लभते ध्वजोन्नतिमसशयम ॥
य पूतियोनौ जायेत स हि सौगन्धिको भवेत ।
स गुदेऽब्रह्मचर्याद्य स्त्रीषु पुवत प्रवर्त्तते ।
स कुम्भीक इति ज्ञेयो गुदयोनस्तु स स्मृत ॥
दृष्ट्वा व्यवायमन्येषा व्यवाये य प्रवर्त्तते ।
ईर्षक स तु विज्ञेयो दृष्टियोनिश्च स स्मृत ॥
यो भार्य्यायामृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते ।
तत स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्डसञ्ज्ञक ॥"
इति भावप्रकाश ॥
(अस्य विवृतिर्यथा,—
"समवीर्य्यत्वेन नर स्त्रीप्रकृतिभवेत ।
नपुसकमिति ख्यात न स्त्री न पुरुषो वदेत ॥"
"समदोषबलेनापि प्रकृत्या विकृतेरपि ।
समौ भवदध्वक शुक्रो नपुसकसमुद्भव ॥"
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

नप्ता, [ऋ] पु, (न पतन्ति पितरो येनेति । पत+"नप्तृनेष्टृत्वष्टृ।" उणा २ । ६६ । इति तृचप्रत्ययेन निपातनात साधु ।) पुत्रकन्ययो पुत्र । नाति इति भाषा । तत्पर्याय । पौत्र २ सुतसुत ३ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते । १ । ८५ । २ ।
"कथ शुक्रस्य नप्तार देवयान्या सुत प्रभो ।।
ज्येष्ठ यदुमतिक्रम्य राज्य पूरो प्रदास्यति ॥")

नप्त्री, स्त्री, (नप्तृ+"ऋन्नेभ्यो ङीप ।" ४ । १ । ५ । इति ङीप ।) पुत्रकन्ययो पुत्री । नातिनी इति भाषा । तत्पर्याय । पौत्री २ सुतात्मजा ३ । इत्यमर । २ । ६ । २९ ॥ नप्ता ४ पौत्रिका ५ । इति रभस ॥ सुतस्य सुतायाश्चात्मजाया नप्त्री पुत्रस्य पुत्र्याश्चापत्य पौत्री अतएव पौत्रोऽपि नप्ता । इत्यमरटीकाया भरत ॥

नभ पु, (नभति हिनस्ति कीटादीनिति । नभ हिसायाम+पचाद्यच ।) श्रावणमास । इति शब्दरत्नावली ॥ (द्वितीयमनो स्वारोचिषस्य पुत्रविशेष । इति हरिवशे । ७ । १४ ॥ तृतीय मन्वन्तरदेवविशेष । इति च तत्रैव । ७ । १६ ॥ कृशप्रपौत्रनलस्य पुत्र । इति च हरिवशे । १५ । २७ ॥)

नभ, [स] क्ली, (नह्यते मेघैरिति । नह बन्धने+"नहेर्दिवि भश्च ।" उणा ४ । २१ । इति असुन भश्चान्तादेश ।) आकाशम । इत्यमर । १ । २ । १ ॥ (यथा, मनु । ४ । ३७ ।
"नेक्षेतोद्यन्तमादित्य नास्त यान्त कदाचन ।
नोपसृष्ट न वारिस्थ न मध्य नभसो गतम ॥")

नभ क्रान्ती, [न] पु, (नभ क्रान्त गगनाक्रमण-मस्यास्तीति । इनि ।) सिह । इति शब्दमाला ॥

नभ प्राण, पु (नभस प्राण इव ।) पवन । इति त्रिकाण्डशेष ॥

नभ सत [द] पु, (नभसि सीदतीति । सद+क्विप ।) देव । इति त्रिकाण्डशेष ॥

नभ सरित, स्त्री, (नभस सरित नदी ।) स्वर्गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेष ॥

नभ स्थित पु, (नभसि स्थित ।) नरकविशेष । इति हेमचन्द्र । ५ । २ ॥ आकाशस्थिते त्रि ॥

नभश्चक्षु, पु, (नभसश्चक्षुरिव ।) सूर्य्य । इति शब्दमाला ॥

नभश्चमस पु, (नभसश्चमस इव ।) चन्द्र । चित्रापूप । इन्द्रजालम । इति मेदिनी । से, ३८ ॥

नभश्चर, पु, (नभसि चरतीति । चर+ट ।) पक्षी । विद्याधर । (गन्धर्वादि । यथा, रघु । १८ । ६ ।
"नभश्चरैर्गीतयशा स लेभे
नभस्तलश्यामतनु तनूजम ॥")
मेघ । वायु । इति मेदिनी । रे, २७२ ॥ (आकाशचारिणि त्रि । यथा, कुमारे । ५ । २३ ।
"निकामतप्ता विविधेन वह्निना
नभश्चरेणेन्धनसम्भृतेन सा ॥")

नभस, क्ली (नभते आप्नोतीति । नभ+"अत्यविचमितमीति ।" उणा । ३ । ११७ । इति असच ।) आकाशम । यथा । नभस ख मेघवर्त्म विहायसमिति निगम ॥ (पु, दशम-मन्वन्तरीयसप्तर्षीणामन्यतम । यथा, हरिवशे । ७ । ६७ ।
"अङ्गिरा नभस सत्य सप्तैव परमर्षय ॥")

नभसङ्गम, पु, (नभस गच्छतीति । गम+गमे सुपीति खच । ततो मुम ।) पक्षी । इत्यमर । २ । ४ । ३४ ॥

नभस्तल, पु क्ली, (नभसस्तलम ।) गगनमण्डलम । यथा, नैषधे । २ । ६८ ।
"तद्वदीवितिधारया रथाद्
गतया लोकविलोकनामसौ ।
छदहैमकषन्निवालसत
कषपाषाणनिभे नभस्तले ॥'

नभस्य, पु, (नभसे मेघाय साधु । नभस+"तत्र साधु ।" ४ । ४ । ६८ । इति यत ।) भाद्र मास । इत्यमर । १ । ४ । १७ ॥ (यथा, हरिवंशे । १५२ । १ ।
"नभो नभस्येऽथ निरीक्ष्य माधि
कामस्तदा तोयदवृन्दनीर्घम ॥")

नभस्वान, [त] पु, (आकाशाद्वायुरिति श्रुते नभ उतपत्तिकारणत्वेनास्त्यस्येति । नभस+ मतुप मस्य व ।) वायु । इत्यमर । १ । १ । ६६ ॥ (यथा, रघु । ४ । ८,
"स हि सर्व्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मन ।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिण ॥")

नभा, [स] पु, (नभति हिनस्ति कीटादीनिति । नभ+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन ।" उणा ४ । १८८ । इति असुन ।) श्रावणमास । (यथा, रघु । १२ । २८ ।
"स जहार तयोर्मध्ये मैथिली लोकशोषण ।
नभोनभस्ययोर्वृष्टिमवग्रह इवान्तरे ॥")
मेघ । प्राणम । वर्षा । विसतन्तु । पतद्ग्रह । इति मेदिनी । से २६ ॥ पलितशीर्षम । इति धरणी ॥

नभाक, क्ली (नभात व्याप्नोतीति । नभ+ "पिनाकादयश्च ।" उणा । ४ । १५ । इति आक ।) तम । इत्युणादिकोष ॥

नभोगज, पु, (नभसि आकाशे गज इव ।) मेघ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

नभोगति, स्त्री (नभसि गतिर्गमनम ।) आकाश गमनम । यथा,—
"प्रडीनोड्डीनसण्डीनडयनानि नभोगतौ ॥"
इति हेमचन्द्र । ४ । ३८४ ॥

नभोदुह, पु (नभस दोग्धि प्रपूरयति नद्यादिकमिति । दुह प्रपूरणे+क ।) मेघ । इति शब्दमाला ॥

नभोद्वीप, पु (नभसि द्वीप इव ।) मेघ । इति शब्दमाला ॥

नभोधूम, पु, (नभसि धूम इव ।) मेघ । इति शब्दमाला ॥

नभोनदी, स्त्री, (नभसो नदी ।) स्वर्गङ्गा । इति भूरिप्रयोग ॥

नभोमणि, पु, (नभसो मणिरिव ।) सूर्य्य । इति हेमचन्द्र । २ । ८ ॥

नभोमण्डलदीप पु, (नभोमण्डले दीप इव ।) चन्द्र । यथा तिथ्यादितत्त्वे ।
"नभोमण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्ज्जटे ।
कलाभिर्व्वर्द्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे ॥"

नभोऽम्बुप, पु, (नभस अम्बु जल पिबतीति । पा+ क ।) चातकपक्षी । इति हेमचन्द्र । ४ । ३९५ ॥

नभोरज [स] क्ली, (नभसो रज इव ।) अन्धकार । इति शब्दमाला ॥

नभोरेणु, स्त्री, (नभसि रेणुरिव ।) कुज झटिका । इति त्रिकाण्डशेष ॥

नभोलय, पु (नभसि लयो यस्य ।) धूम । इति शब्दरत्नावली ॥

नभ्य, त्रि नभस्येदमित्यर्थे यत्प्रत्यय । नभसम्बन्धि । (नाभये हितम । नाभि+"उगवादिभ्यो यत ।" ५ । १ । २ । इति यत । "नाभि नभञ्च ।" इति नभादेश । रथाङ्गम । "नभ्योऽक्ष । नभ्य मञ्जनम । रथनाभावेवेदम ॥" इति सिद्धान्त कौमुदी ॥)

नभ्राट, [ज] पु (न भ्राजते इति । भ्राज दीप्तौ +क्विप ।) मेघ । इति हेमचन्द्र । २ । ७८ ॥

नम, [स] अ, (नम शब्दनत्यो +भावे असुन ।) नति । इत्यमर । ३ । ४ । १८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
"नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नम ॥"
क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, भागवते । ३ । १३ । ४२ ।
"विधेम चास्यै नमसा सह त्वया
यस्या स्वतेजोऽग्निमिवारणावधा ॥")
त्याग । स्तम । इत्युणादिकोष ॥ (क्ली, अन्नम । इति निघण्टु । २ । ७ ॥ वज्रम । इति निघण्टु । २ । २ ॥ स्तोत्रम । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १६ । १ ।
"एना वो अग्नि नमसोर्जो नपातमा हुवे ॥")

नमत, पु, (नम्यते इति । नम+"भृमृदृशियजीति ।" उणा । ३ । ११ । इति अतच ।) प्रभु । धूम । नट । इत्युणादिकोष ॥

नमस, पु, (नमतीति । नम+"अत्यविचमितमीति ।" उणा । ३ । ११७ । इति असच ।) अनुकूल । इत्युणादिकोष ॥

नमसित, त्रि, (नम कृतमिति । नमस+"नमोवरिव ।" ३ । १ । १९ । इति क्यच । क्त । "क्यस्य विभाषा ।" ६ । ४ । ५ । इति वा यलोप ।) कृतनमस्कार । पूजित । तत पर्य्याय । नमस्यित २ अर्च्चित ३ अप चायित ४ अर्च्चित ५ अपचित ६ । इत्यमर । ३ । १ । ११ ॥

नमस्कार, पु (नम शब्दस्य कार करण यत्र ।) विषभेद । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (नम करणम । नमस+कृ+घञ ।) नति । स च त्रिविध । कायिक वाचिक मानसिकञ्च । यथा,—
"कायिको वाग्भवश्चैव मानसस्त्रिविध स्मृत ।
नमस्कारस्तु तत्त्वज्ञैरुत्तमाधममध्यम ॥"
कायिकादिरपि त्रिविधो यथा —
"प्रसार्य्य पादौ हस्तौ च पतित्वा दण्डवत क्षितौ ।
जानुभ्या धरणीं गत्वा शिरसा स्पृश्य मेदिनीम् ॥
क्रियते यो नमस्कार उत्तम कायिकस्तु स ॥
जानुभ्याञ्च क्षिति स्पृष्ट्वा शिरसा स्पृश्य मेदिनीम् ।
क्रियते यो नमस्कारो मध्यम कायिकस्तु न ।
पुटीकृत्य करौ शीर्षे दीयते यद्यथा तथा ।
अस्पृष्ट्वा जानुशीर्षाभ्या क्षिति सोऽधम उच्यते ॥
या स्वय गद्यपद्याभ्या घटिताभ्या नमस्कृति ।
क्रियते भक्तियुक्तैर्व्वा वाचिकस्तूत्तम स्मृत ॥
पौराणिकैर्व्वैदिकैर्व्वा मन्त्रैर्या क्रियते नति ।
मध्यमोऽसौ नमस्कारो भवेद्वाचनिक सदा ॥
यत्तु मानुषवाक्येन नमन क्रियते सदा ।
स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारेषु पुत्रकौ ॥
इष्टमध्यानिष्टगतैर्मनोभिस्त्रिविध पुन ।
नमन मानस प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमम ॥
त्रिविधे च नमस्कारे कायिकश्चोत्तम स्मृत ।
कायिकैस्तु नमस्कारैर्देवास्तुष्यन्ति नित्यश ॥
अयमेव नमस्कारो दण्डादिप्रतिपत्तिभि ।
प्रणाम इति विज्ञेय स पूर्व्वप्रतिपादित ॥"
इति कालिकापुराणे ७ अध्याय ॥ * ॥
रात्रौ तन्निषेधो यथा,—
"रात्रौ नैव नमस्कुर्य्यात्तेनाशीरभिचारिका ।
अत प्रात पद दत्त्वा प्रयोक्तव्ये च ते उभे ॥"
इति महाभारतमिति केचित ॥
नतिकरणम । तत्तु करशिर सयोगादि । स्व पकर्षबोधकव्यापारविशेष । इति मुग्धबोधटीकाया दुर्गादास ॥
"सर्व्वे चापि नमस्कुर्य्यु सर्व्वावस्थासु सर्व्वदा ॥'
अभिवादयेदित्यनुवृत्तौ शङ्ख । नाप्रयताया प्रयतश्च । इति शुद्धितत्त्वम ॥
"स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ता ॥"
इति स्मृत्यर्थसार ॥ * ॥
"देव विप्र गुरु दृष्ट्वा न नमेद्यस्तु सम्भ्रमात ।
स कालसूत्र व्रजति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
ब्राह्मणञ्च गुरु दृष्ट्वा न नमेद्यो नराधम ।
यावज्जीवनपर्य्यन्तमशुचिर्यवनो भवेत ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम ॥
"देवतायतन दृष्ट्वा दृष्ट्वा तु दण्डिनन्तथा ।
नमस्कार न कुर्य्याद्य प्रायश्चित्ती भवेन्नर ॥
सभाया यज्ञशालाया देवतायतनेषु च ।
प्रत्येकन्तु नमस्कारो हन्ति पुण्य पुराकृतम ॥
उपविश्य नमेन शूद्रो दीर्घायुर्ब्राह्मणो वदेत ।
स शूद्रो नरक याति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम ॥
दूरस्थ जलमध्यस्थ धावन्त मदगर्व्वितम ।
क्रोधवन्त विजानीयात नमस्कारञ्च वर्ज्जयेत ॥
पुष्पहस्तो वारिहस्तस्तैलाभ्यङ्गो जलस्थित ।
आशी कर्त्ता नमस्कर्त्ता उभयोर्नरक भवेत ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥
"मातु पितु कनीयास न नमेद्वयसाधिक ।
नमस्कुर्य्याद्गुरो पत्नी भ्रातृजाया विमातरम ॥'
यम ।
"अभिवादयत पूर्व्वमाशिष न प्रयच्छति ।
यद्दुष्कृत भवेत्तस्य तस्माद्भाग प्रपद्यते ॥
स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयात आयुष्मानिति राजनि ।
वर्द्धतामिति वैश्येषु शूद्रे त्वारोग्यमेव च ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

'गुरुपत्नीन्तु युवतीं नाभिवादयेत पादयोः ।
कुर्व्वीत वन्दनं भूमौ असौ अहमिति ब्रुवन् ॥
विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्व्वीत सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥
अभिवादनशीलः स्यान्नित्यं वृद्धेषु धर्म्मतः ।
असावहम्भो नामेति सम्यक् प्रणतिपूर्व्वकम् ॥
आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं तन्द्रादिपरिवर्ज्जितः ।
आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ॥
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्व्वाक्षरः प्लुतः ।
यो न वेत्त्यभिवादस्य द्विजः प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥
व्यत्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसंग्रहणं गुरोः
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥
लौकिकं वैदिकञ्चापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्व्वमभिवादयेत् ॥
ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्त्रबन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव तु ॥"* ॥
अभिवादनीया गुरवो यथा —
"उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ।
बन्धुर्ज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः ॥
माता मातामही गुर्व्वी पितुर्मातुश्च सोदराः ।
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियाम् ।
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विजाः ॥
अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्म्मभिः ।
गुरून् दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥"
इति कूर्म्मपुराणे ११ अध्यायः ॥ * ॥
अथ सप्तधा नतिलक्षणानि ।
'त्रिकोणमथ षट्कोणमर्द्धचन्द्रं प्रदक्षिणम् ।
दण्डमष्टाङ्गमुग्रञ्च सप्तधा नतिलक्षणम् ॥
ऐशानी वाथ कावेरी दिक् कामाख्याप्रपूजने ।
प्रशस्ता स्थण्डिलान्ते च सर्व्वमूर्त्तिषु सर्व्वदा ॥
तत्रागारादिवशतश्चाथ यदि पूर्व्वमुखो यजेत् ।
पश्चिमान्तं शाम्भवीं गत्वा व्यवस्था निर्द्दिशेत्तदा ॥
यदोत्तरामुखः कुर्य्यात् साधको देवपूजनम् ।
तदा याम्यात्तु वायव्यां गत्वा कुर्य्यात्तु संस्थितिम् ॥
दक्षिणाद्वायवीं गत्वा दिशं तस्माच्च शाम्भवीम् ।
ततोऽपि दक्षिणं गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत् ।
त्रिकोणोऽयं नमस्कारस्त्रिपुराप्रीतिदायकः ॥१॥
दक्षिणाद्वायवीं गत्वा वायव्यात् शाम्भवीं ततः ।
ततोऽपि दक्षिणं गत्वा तां त्यक्त्वाग्नौ प्रविश्य च ॥
अग्नितो राक्षसीं गत्वा ततश्चाप्युत्तरां दिशम् ।
उत्तराच्च तथाग्नेयीं भ्रमणं द्विस्त्रिकोणवत् ।
षट्कोणो यो नमस्कारः प्रीतिदः शिवदुर्गयोः ॥२॥
दक्षिणाद्वायवीं गत्वा तस्मादावृत्य दक्षिणम् ।
गत्वा योऽसौ नमस्कारः सोऽर्द्धचन्द्रः प्रकी-
र्त्तितः ॥ ३ ॥
सकृत् प्रदक्षिणं कृत्वा वर्त्तुलाकृतिसाधकः ।
नमस्कारः कथ्यतेऽसौ प्रदक्षिण इति द्विजैः ॥४॥
त्यक्त्वा स्वमासनस्थानं पश्चाद्गत्वा नमस्कृतिः ।
प्रदक्षिणं विना या तु निपत्य भुवि दण्डवत् ।
दण्ड इत्यच्यते देवैः सर्व्वदेवौघमोददः ॥ ५ ॥
पूर्व्ववद्दण्डवद्भूमौ निपत्य हृदयेन तु ।
चिबुकेन मुखेनाथ नासया ललिकेन च ॥
ब्रह्मरन्ध्रेण कर्णाभ्यां यद्भूमिस्पर्शनं क्रमात् ।
तदष्टाङ्ग इति प्रोक्तो नमस्कारो मनीषिभिः ॥६॥
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा साधको वर्त्तुलाकृतिः ।
ब्रह्मरन्ध्रेण संस्पर्शः क्षितेर्यः स्यान्नमस्कृतौ ।
स उग्र इति देवौघैरुच्यते विष्णुतुष्टिदः ॥ ७ ॥
नदानां सागरो यादृग्द्विपदां ब्राह्मणो यथा ।
नदीनां जाह्नवी यादृग्देवानामिव चक्रधृक् ।
नमस्कारेषु सर्व्वेषु तथैवोग्रः प्रशस्यते ॥
त्रिकोणाद्यैर्नमस्कारैः कृतैरेव तु भक्तितः ।
चतुर्व्वर्गं लभेद्भक्तो न चिरादेव साधकः ॥
नमस्कारो महायज्ञः प्रीतिदः सर्व्वतः सदा ।
सर्व्वेषामपि देवानामन्येषामपि भैरव ! ॥
योऽसावुग्रो नमस्कारः प्रीतिदः सततं हरेः ।
महामायाप्रीतिकरः स नमस्कारणोत्तमः ॥"
इति कालीपुराणम् ॥

नमस्कारी, स्त्री, (नमस्कारस्तदञ्जलिरिव पत्र-सङ्कोचोऽस्त्यस्या इति । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) खादिरकाशाक । लाजालु इति ख्यात इति केचित् ॥ किन्तु रभसेन वराहक्रान्ता लज्जालु समङ्गा जलकारिकेति खदिरिकायाम् । सङ्कोचपत्री लज्जालुरिति लज्जालुकायां पठितम् । अञ्जलिरूपपत्रत्वादञ्जलेर्नमस्कारव्यञ्जकत्वात् नमस्कारशीलेव नमस्कारी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथास्याः पर्य्यायो वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरी क्वचित् ॥")

नमस्य, त्रि (नमस्य नामधातु + कर्म्मणि यत् ।) नमस्कारयोग्य । यथा,—
"स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥

नमस्या, स्त्री (नमस्य + भावे अ । स्त्रियां टाप् ।) पूजा । इत्यमरः । २ । ७ । ३५ ॥

नमस्यित, त्रि, (नमः कृतमिति । नमस् + "नमो वरिव इति ।" ३ । १ । १९ । इति क्यच् ।) पूजित । इत्यमरः । ३ । १ । १ १ ॥

नमित, त्रि नमोऽस्य जातः इत्यर्थे इतच्प्रत्यय निष्पन्नः । जातनमस्कारः । नामितः । यथा —
"अपि शाखग्रामाश्रवनगरिमोद्गारसरसां
सुधीः को वा कौपीरपि नमितमूर्द्धा न पिबति ॥"
इति विदग्धमाधवनाटकम् ॥

नमुचि, पु, (न मुञ्चतीति । मुच + इन् । स च कित् ।) कन्दर्पः । दैत्यभेदः । इति मेदिनी । चे, १४ ॥ यथा,—
"कश्यपस्य दनुर्नाम भार्य्यासीद्द्विजसत्तम ! ।
तस्यास्तु द्वौ सुतावास्तां सहस्राक्षाद्बलाधिकौ ॥
ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरोऽसुरः ।
तृतीयो नमुचिर्नाम महाबलसमन्वितः ॥"
इति वामने ५२ अध्यायः ॥
(इन्द्र एनं निहतवान् । यथा, महाभारते । ९ । ४३ । ३३—२६ ।
"नमुचिर्वासवाद्भीतः सूर्य्यरश्मिं समाविशत् ।
तेनेन्द्रः सख्यमकरोत् समयञ्चेदमब्रवीत् ॥
न चार्द्रेण न शुष्केण न रात्रौ नापि चाहनि ।
वधिष्याम्यसुरश्रेष्ठ ! सखे ! सत्येन ते शपे ॥
एवं स समयं कृत्वा दृष्ट्वा नीहारमीश्वरः ।
चिच्छेदास्य शिरो राजन्नपां फेनेन वासवः ॥
तच्छिरो नमुचेश्छिन्नं पृष्ठतः शक्रमन्वयात् ।
भो मित्रहन् ! पापेति ब्रुवाणं शक्रमन्तिकात् ॥")

नमुचिद्विट्, [ष्] पु, (नमुचिं द्वेष्टीति । द्विष + "सत्सूद्विषेति ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् ।) इन्द्रः । यथा, माघे । १ । ५१ ।
"विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली
य इत्थमस्वास्थ्यमहर्द्दिवं दिवः ॥"

नमुचिसूदन, पु (नमुचेः दैत्यविशेष सूदयतीति । सूदि + ल्यु ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥

नमेरु, पु (नम्यते इति । नम + बाहुलकात् एरु ।) रुद्राक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥ सुरपुन्नागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः । ४ । ७४ ।
"शशंसुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ॥")

नमोगुरु, पु (नमस्करणीयो गुरुः ।) नमस्कारे गुरुः । ब्राह्मणः । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥

नम्ब गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । नम्बति । इति दुर्गादासः ॥

नम्र त्रि, (नमतीति । नम + "नमिकम्पीति ।" ३।२।१६७। इति र ।) नतः । इति हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १८९ ।
"यन्नम्रः सरलश्चापि यच्चापत्सु न सीदति ।
धनुर्मित्रं कलत्रञ्च दुर्लभं शुद्धवंशजम् ॥")

नम्रक, पु, (नम्र इव प्रतिकृतिः । "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) वेतसः । इति भावप्रकाशः ॥ (नम्र एव । स्वार्थे कन् । नते, त्रि ॥)

नय, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सक-सेट् ।) ङ, नयते । इति दुर्गादासः ॥

नय, पु, (नीयतेऽनेनेति । नी + "एरच् ।" ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) नीतिः । तत्पर्य्यायः । नायः २ इत्यमरः । ३।२।९ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।१।३८५ ।
"कथञ्चिन्न विकल्पन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ॥")
द्यूतविशेषः । इति मेदिनी । ये, ३४ ॥ नैगमादिः । इति हेमचन्द्रः ॥ न्याय्ये नेतरि च त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

नयन, क्ली, (नीयते दृष्टिविषयोऽनेनेति । नी + करणे ल्युट् ।) चक्षुः । इत्यमरः । २ । ६ ।९३॥ (यथा, मार्कण्डेये । १८ । ४ ।
"नीलोत्पलाभनयना पीनश्रोणिपयोधराम् ॥")
नी + प्रापणे इत्यस्माद्भावे ल्युट्प्रत्ययः ॥ प्रापणम् । (आनयनम् । यथा, हरिवंशे । १२७ । ११ ।
"तच्च हितञ्च देवेश ! श्रूयतां वदतो मम ।
नयनं पारिजातस्य द्वारकां मम रोचते ॥")

नयनी, स्त्री, (नीयतेऽनयेति। नी+करणे ल्युट+ङीप।) कनीनी। इति शब्दचन्द्रिका॥

नयनोत्सव, पु, (नयनयोरुत्सवो यस्मात।) प्रदीप। इति शब्दरत्नावली॥ चक्षुरुत्सवश्च॥

नयनोपान्त पु, (नयनयोरुपान्त प्रान्तभाग।) अपाङ्ग। इति राजनिर्घण्ट॥

नयनौषध, क्ली (नयनयोरौषधम।) पुष्पकासीसम। इति हेमचन्द्र।४।१२३॥

नयपीठी, स्त्री, (नयस्य पीठीव।) अष्टकाङ्गम। इति त्रिकाण्डशेष॥ छक इति भाषा॥

नयविशारद, पु (नये नीतौ विशारदो विज्ञ।) नीतिशास्त्रज्ञ। यथा —

"षाड्गुण्यविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशारद।
सान्धिविग्रहिक कार्य्यो राज्ञा नयविशारद॥"
इति मात्स्ये ८६ अध्याय॥

नर क्ली, (नृणाति प्रापयति आनन्दमिति। नृ प्रापणे+अच।) रामकपूरतृणम। इति मेदिनी। रे ५२॥

नर पु, (नृणातीति। न+अच।) मनुष्य। इत्यमर।२।६।१॥ (यथा, मनु।१।९६।

"बुद्धिमत्सु नरा श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणा
स्मृता॥")

पुरुष। इति राजनिघण्ट॥ (यथा, देवीभागवते।५।७।१४।

"यन्न कदापि दैत्येन्द्र। नास्त्यस्ति मरण ध्रुवम।
न नरेभ्यो महाभाग। त्वतिस्ते महिषासुर।॥")

विष्णु। (महादेव। यथा, महाभारते।१३।१७।११५।

"गान्धारश्च सुवासश्च तप सक्तो रतिर्नर॥")

अर्ज्जुन। इति मेदिनी। रे,५२॥ (नर मुनेरंशजातत्वादस्य तथात्वम॥) शङ्कु। इति नामावली॥*॥ अथ नरजन्मकारणम। "पितु शुक्रोत्तरो नर॥" अन्यच्च। सुखबोधे।

'विषमायां तिथौ स्त्रिय कुर्य्याद्बीजन्तु कन्यकाम्।
समायां पुरुष नन केचिदाहुर्म्मनीषिण॥
चतुरशीतिलक्षान्ते गोजन्मा ततपर नर।
ततस्तु ब्राह्मणश्च स्यादभय नात्र सशय॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १५ अध्याय॥

(स्वनामख्यातो हरेरंशभूतो धर्म्मपुत्त्र ऋषि। यथा, देवीभागवते।४।५।१५।

"हरेरंशौ स्थितौ तत्र नरनारायणावृषी।
पूर्ण वर्षसहस्रन्तु चक्राते तप उत्तमम॥"

अस्य विवरणन्तु तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम॥*॥ देवयोनिविशेष। यथा, विष्णुपुराणे।१।५।५८।

"नरकिन्नररक्षांसि वय पशुम्गोरगान॥")

नरक पु, (नृणाति क्लेश प्रापयतीति। नृ+ "कृत्रादिभ्य सज्ञायां वुन।" उणां।५।३५। इति वुन।) देवरात्रिप्रभेद। इत्युणादिकोष॥ (नरस्य मनुष्यस्य क शिरो यत्र।) दैत्यविशेष। स पृथिव्या गर्भे वराहदेवाज्जात। यथा —

"रजस्वलाया गोत्राया गर्भे वीर्य्येण पोत्त्रिण।
यतो जातस्ततो भूतो देवपुत्त्रोऽपि सोऽसुर॥"

तस्य नामकारण यथा,—

"मानुषस्य शिरस्तत्र मृतस्य गृह्य बालक।
स्वशिरस्तत्र निन्यस्य रुदतस्थो नग ना॥
नरस्य शीर्षे स्वशिरो निधाय स्थितवान यत।
तस्मात्तस्य मुनिश्रेष्ठो नरक नाम वै ख्यात॥"

तस्य राज्य यथा —

श्रीभगवानुवाच।

"करतोया सत्यगङ्गा पूर्व्वभागावधिश्रता।
यावल्ललितकान्तास्ति तावद्देश पुर तव॥
अत्र देवी महामाया योगनिद्रा जगत्प्रसू।
कामाख्यारूपमादाय सदा तिष्ठति शोभना॥
अत्रास्ति नन्दराजोऽय लोहित्यो ब्रह्मण सुत।
अत्रैव दशदिक्पाला स्वे स्वे पीठे व्यवस्थिता॥
अत्र स्वय महादेवो ब्रह्मा चाहञ्च सर्व्वदा।
चन्द्र सूर्य्यश्च सतत वसतेऽत्रैव पुत्त्रक।॥
सर्व्वे क्रीडार्थमायाता रहस्य देशमुत्तमम।
अत्र श्री सर्व्वतोभद्रा भोग्यमत्र सदा बहु॥
अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ्नत्र ससर्ज्ज ह।
तत प्राग्ज्योतिषाख्येय पुरी शक्रपुरीसमा॥
अत्र त्व वस भद्रन्ते ह्यभिषिक्तो मया स्वयम।
कृतदार सहामात्यै राजा भूत्वा महाबल।॥"

तस्य महिषी माया यथा,—

"ततो विदर्भराजस्य पुत्त्री मायाङ्कया हरि।
पुत्त्रार्थे वरयामास नरकस्य समा गुणै॥
तामुद्वाह्य हृषीकेशस्तस्मिन पुरवरे स्वयम।
तया सम स्वतनय राजत्वेनाभ्यषेचयत॥"

तस्य पुत्त्रा यथा,—

"ऋतुमत्याश्च जायाया कालेन नरक क्रमात।
भगदत्त महाशीष मदवन्त सुमालिनम॥
चतुरो जनयामास पुत्त्रास्ताश्च क्षिते सुत।
महामत्त्वान महावीर्य्यान देवैरन्यैर्दुरासदान॥"
इति कालीपुराणे ३९ अध्याय॥

पापिना यातनास्थानम। तत्सङ्ख्या यथा,—

"पातालानाञ्च सप्ताना लोकानाञ्च यदन्तरम।
सुचिर तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्द्दश॥
अष्टाविंशति विख्यातास्ततो नरककोटय।
नरकाणामधस्तात्तु धूम कालाग्निसम्भव॥
तस्याधस्तादनन्ताख्यो रुद्र सर्व्वमयो महान।
तदधो धर्म्मचक्रन्तु येनेद धार्य्यते जगत॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याय॥

तत्पर्य्याय। नारक २ निरय ३ दुर्गति ४। इत्यमर।१।९।१॥*॥ नरकसङ्ख्या यथा,—

"ऊष्मोर्द्ध्वं नरका शक्र। कोटय पञ्चाशमानत।
चत्वारिंशत्मित तेषा प्रधान तन्निबोधत॥"
ऊष्मोर्द्ध्व पातालं कालाग्निरुद्रस्य पुरोऽ।
"अवीचि कृमिभक्ष्यश्च तथा वैतरणी महान।
कूटशाल्मलिरुक्कासयुग्मपर्व्वतरौरवम॥
निरुच्छास पूतिमासक्तमलाङ्गाङ्कित जलम।
क्रकच्छेदस्तथा पङ्क कषायसमुतापिवम॥
पूतिपूर्णस्तथा मेदस्तम्भञ्च रुधिर वसा।
तामिस्रन्त्वपतुण्डञ्च तीक्ष्णास्रिश्च नपुसक।
लौहतप्तस्त्रियो भीमा अङ्गारराशिकोपरि।
कुम्भीपाक क्षुरस्थेव सञ्जीवनसुतापनम॥
कालसूत्र महापद्म शीतोष्ण क्षुरमेव च।
शम्बराय तथा घोर महारौरवसञ्ज्ञक॥
सूचीमुखेन्नुपत्रश्च तैल तप्तत्रपुस्तथा।
असिपत्र तथा शाल्म भूमिवागपहारिका॥"
इति देवीपुराणम॥

नरकागामिनो यथा,—

यम उवाच।

"न गच्छन्ति नरा घोरान बहूनोऽधर्म्मनिर्म्मितान।
वनाश्च सुबहूस्तत्र प्राप्नुवन्ति तपोधन।॥
विस्तरेण तु तत सर्व्व ब्रवीमि मुनिसत्तम।।
शृणुता तन्महाभाग। श्रुत्वा चैवोपधारय॥
नाशिश्चिन्नरक याति न सत्पुत्त्री न भूमिद।
शूरश्च शतवर्षी च वेदानाञ्चैव पारग॥
पतिव्रता न गच्छन्ति सत्यवाक्याश्च ये नरा।
अजिताश्चाशठाश्चैव स्वामिभक्ताश्च ये नरा॥
तिल गाश्च हिरण्यञ्च पृथिवीञ्चापि शाश्वतीम।
ब्राह्मणेभ्य प्रयच्छन्ति न गच्छन्ति न सशय॥
स्वदारनिरता दान्ता परदारविवर्ज्जका।
सर्व्वभूतात्मभूताश्च सर्व्वभूतानुकम्पक॥
न गच्छन्ति तु त देश पापिष्ठ तमसावृतम।
यातनास्थानसपूर्ण हाहाप्रतिभयस्वनम॥
ज्ञानवन्तो द्विजा ये च य च विद्यापर गता।
उदासीना न गच्छन्ति स्वाध्यये च हता नरा॥
न गच्छन्त्यत्र दातार सर्व्वभूतहिते रता।
शुश्रूषका मातृपित्रोर्न गच्छन्ति न सशय॥
अहिंसका न गच्छन्ति ब्रह्मचर्य्यव्यवस्थिता।
पतिव्रता दानवन्तो द्विजभक्ताश्च ये नरा॥
यथोक्त यजमानाश्च सत्त्रयाजिन एव च।
चातुर्म्मास्यकरा ये च ये द्विजा आहिताग्नय॥
गुरुचित्तानुपालाश्च व्रतिनो मौनयन्त्रिता।
नित्यस्वाध्यायिनो दान्ता सदा सभ्याश्च ये नरा॥
मानवान पूजयन्तो वै आत्मभावेन भाविता।
अपर्व्वमैथुना ये च न गच्छन्ति द्विजोत्तमा॥
ब्राह्मणा अमरत्वञ्च प्राप्नुवन्ति न सशय॥
निराशा सर्व्वकामेभ्यो निराशा सुजितेन्द्रिया।
न गच्छति हि त घोर यत्र ते पापकर्म्मिण॥"
इति वराहपुराणम्॥*॥

नरकगामिनो यथा,—

नारद उवाच।

"दुष्कर्म्माण्यपि वक्ष्यामि नरक ये प्रयान्ति हि।
सर्व्वेष्वेव तु कार्य्येषु देवपूर्व्वेषु भूमिप।॥
हन्ति पुत्त्रान पशून कृतस्नान ब्राह्मणातिक्रम
कृत।
गुर्व्वर्थ वा भयार्त्त वा वर्ज्जयित्वा महीपते।।
येऽनृत कथयन्ति स्म ते वै निरयगामिन॥
प्रपाणाञ्च सभानाञ्च सङ्क्रमाणाञ्च मानिप।
आगाराणाञ्च भेत्तारो नरा निरयगामिन॥
ये परस्वापहर्त्तार परस्वानाञ्च नाशका।
सूचकाश्च परेषा हि ते नरा नरकानुगा॥
सूचका सन्धिभेत्तार परवृत्त्युपजीविन।

कृतघ्नाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः ॥
पाषण्डा दूषकाश्चैव समयानाञ्च दूषकाः ।
ये अव्यवस्थिताश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
वृत्तिच्छेदं गृहच्छेदं दानच्छेदञ्च पार्थिव ! ।
मित्रच्छेदं तथाशायाः कृत्वा नरकगामिनः ॥
विषमव्यवहाराश्च विषमाश्चैव बुद्धिषु ।
लाभेषु विषमाश्चैव नरा निरयगामिनः ॥
कृताशं कृतनिर्व्वेशं कृतभक्तं कृतश्रमम् ।
भेदैर्ये व्यवकर्षन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
द्यूतव्यवहाराश्च निष्परीवाश्च मानवाः ।
प्राणिहिंसाप्रवृत्ताश्च ते वै निरयगामिनः ॥
वेदविक्रयिणश्चैव वेदानाञ्चैव दूषकाः ।
वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
केशविक्रायका राजन् ! विषविक्रायकाश्च ये ।
क्षीरविक्रायकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
चातुराश्रम्यबाह्याश्च श्रुतिबाह्याश्च ये नराः ।
विकर्म्मभिश्च जीवन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
ब्राह्मणानां गवाञ्चैव कन्यानाञ्च महामते ! ।
येऽन्तरं यान्ति कार्य्येषु ते वै निरयगामिनः ॥
शस्त्रविक्रायकाश्चैव कर्त्तारश्च महीपते ! ।
शल्यानां धनुषाञ्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
शिलाभिः शङ्कुभिर्व्वापि श्वभ्रैर्व्वा मनुजर्षभ ! ।
ये मार्गमनुरुन्धन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
अगोप्तारश्च राजानो बलिषड्भागतस्कराः ।
समर्थाश्चाप्यदातारस्ते वै निरयगामिनः ॥
श्रान्तान् क्लान्तानथ पश्वान् दीर्घकालसहोषि-
तान् ।
त्यजन्ति कृतकृत्या ये ते वै निरयगामिनः ॥
बालानामथ वृद्धानां दासानाञ्चैव ये नराः ।
अदत्त्वा भक्षयन्त्यग्रे ते वै निरयगामिनः ॥
इत्येतत् कथितं राजन् ! धर्म्माधर्म्मावाबार्थयम् ।
विमृश्य पुरुषः कर्म्म धर्म्ममेव समाचरेत् ॥'
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २४ अध्यायः ॥
नरकविशेषगामिपापिनो यथा,—
"कूटसाक्षी तथा सम्यक् पक्षपातेन यो वदेत् ।
यश्चान्यदनृतं वक्ति स नरो याति रौरवम् ॥
भ्रूणहा पुरहन्ता च गोघ्नश्च मुनिसत्तम ! ।
यान्ति ते नरके रोधे यश्चोच्छ्वासनिरोधकः ॥
सुरापो ब्रह्महा हर्त्ता सुवर्णस्य च शूकरे ।
प्रयाति नरके यश्च तैः संसर्गमुपैति वै ॥
राजन्यवैश्यहा ताले तथैव गुरुतल्पगः ।
तप्तकुम्भे स्वसृगामी हन्ति राजभटांश्च यः ॥
साध्वीविक्रयकृद्बन्धपालः केशरिविक्रयी ।
तप्तलौहे तु पच्यन्ते यश्च भक्तं परित्यजेत् ॥
'केशरी अश्वः ।
स्नुषां सुताञ्चापि गत्वा महाज्वाले निपात्यते ।
अवमन्ता गुरूणां यो यश्चाक्रोष्टा नराधमः ॥
वेददूषयिता यश्च वेदविक्रायकश्च यः ।
अगम्यागामी यश्च स्यात्ते यान्ति लवणं द्विज ! ॥
चौरो विमोहे पतति मर्य्यादादूषकस्तथा ।
देवद्विजपितृन् द्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः ॥
स याति कृमिभक्षे वै कृमीशे च दुरिष्टकृत् ॥
पितृदेवातिथीन् यस्तु पर्य्यश्नाति नराधमः ।
लालाभक्षे स यात्युग्रे शरकर्त्ता च रोधके ॥"
पर्य्यश्नाति परित्यज्य आदौ भुङ्क्ते ।
करोति कर्णिनो यस्तु यस्तु खड्गादिकृन्नरः ॥
प्रयान्ति ते विशसने नरके भृशदारुणे ।
असत्प्रतिग्रहीतारो नरके यान्त्यधोमुखे ॥
अयाज्ययाजकस्तत्र तथा नक्षत्रसूचकः ।
वेगी पूयवहश्चैको याति मिष्टान्नभुङ्नरः ॥
'वेगी साहसकारी । पुत्त्रादीन् वञ्चयित्वा एक
एव मिष्टान्नभुक् ।
लाक्षामांसरसानाञ्च तिलानां लवणस्य च ।
विक्रेता ब्राह्मणो याति तमेव नरकं द्विज ! ॥
मार्ज्जारकुक्कुटच्छागान् श्ववराहविहङ्गमान् ।
पालयन्नरकं याति तमेव द्विजसत्तम ! ॥
रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदस्तथा ।
सूची माहिषिकश्चैव पर्व्वकारी च यो द्विजः ॥
'पर्व्वणि जीवति जाराज्जातः कुण्डः तदन्नभोजी
माहिषो महिषीपजीवी । यद्वा,—
महिषीत्युच्यते भार्य्या भगेनोपार्ज्जितं धनम् ।
उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषिकः स्मृतः ॥
इति स्मृतिः ॥
पर्व्वकारी धनादिलोभेनापर्व्वसु अमावास्या-
दिक्रियाप्रवर्त्तकः ।
अगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः ।
रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये ॥
मधुहा ग्रामहन्ता च याति वैतरणीं नरः ।
रेतःपानादिकर्त्तारो मर्य्यादाभेदिनश्च ये ॥
ते कृष्णे यान्त्यशौचाश्च कुहकाजीविनश्च ये ।
असिपत्रवनं याति वाच्छेदी वृथैव यः ॥
औरभ्रिको मृगव्याधो वह्निज्वाले पतन्ति वै ।
यान्त्येते द्विज ! तत्रैव यश्चापाकेषु वह्निदः ॥
व्रतेषु लोपको यश्च स्वाश्रमाद्विच्युतश्च यः ।
सन्दंशयातनामध्ये पततस्तावुभावपि ॥
दिवास्वप्नेषु स्कन्दन्ति ये नरा ब्रह्मचारिणः ।
पुत्त्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने ॥
एते चान्ये च नरकाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
येषु दुष्कृतकर्म्माणः पच्यन्ते यातनागताः ॥
तथैव पापान्येतानि तथान्यानि सहस्रशः ।
भुज्यन्ते यानि पुरुषैर्नरकान्तरगोचरैः ॥
वर्णाश्रमविरुद्धञ्च कर्म्म कुर्व्वन्ति ये नराः ।
कर्म्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति वै ॥
अधःशिरोभिर्दृश्यन्ते नारकैर्दिवि देवताः ।
देवाश्चाधोमुखान् सर्व्वानधः पश्यन्ति नारकान् ॥
स्थावराः कृमयोऽब्जाश्च पक्षिणः पशवो नराः ।
धार्म्मिकास्त्रिदशास्तद्वन्मोक्षिणश्च यथाक्रमम् ॥
सहस्रभागाः प्रथमा द्वितीयानुक्रमास्तथा ।
सर्व्वे ह्येते महाभाग ! यावन्मुक्तिसमाश्रयाः ॥
यावन्तो जन्तवः स्वर्गे तावन्तो नरकौकसः ।
पापकृद्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ॥"
इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । ७—३२ ॥
अपि च ।
"कथयामि विचित्राणां कर्म्मणां विविधा गतीः ।
ताः शृणुष्व महाराज ! याः श्रुत्वा मोक्षमाप्नु-
यात् ॥
परवित्तं परापत्यं कलत्रं पारकञ्च यः ।
हरते बुद्धिमोहेन सोऽन्ते मृत्युवशं गतः ॥
कालपाशेन सम्बद्धो यमदूतैर्महाबलैः ।
तामिस्रे पात्यते तावत् यावद्वर्षसहस्रकम् ॥
तत्र ताडनमुद्भूतां कुर्व्वन्ति यमकिङ्कराः ।
पापभोगेन सन्तप्तस्ततो योनिषु शौकरीम् ॥
तत्र भुक्त्वा महादुःखं मानुषत्वं गमिष्यति ।
रोगादिचिह्नितं तत्र दुर्यशोज्ञापकं स्वकम् ॥
भूतद्रोहं विधायैव केवलं स्वकुटुम्बकम् ।
पुष्णाति पापनिरतः सोऽन्धतामिस्रके पतेत् ॥
ये नरा इह जन्तूनां वधं कुर्व्वन्ति वै मृषा ।
ते रौरवे निपात्यन्ते खाद्यन्ते रुरुभिर्यतः ॥
यः स्वोदरार्थं भूतानां वधमाचरति स्फुटम् ।
महारौरवसंज्ञे तु पात्यते स यमाज्ञया ॥
यो वै निजस्तु जनकं ब्राह्मणं द्वेष्टि पापकृत् ।
कालसूत्रे महादुष्टे योजनायतविस्तृते ॥
यावन्ति पशुरोमाणि गवां देषं करोति यः ।
तावद्वर्षसहस्राणि पच्यते यमकिङ्करैः ॥
यो भूमौ भूपतिर्भूत्वा दण्डायोग्यन्तु दण्डयेत् ।
करोति ब्राह्मणस्यापि देहदण्डं विलोलुपः ।
स शूकरमुखे दुष्टे पीड्यते यमकिङ्करैः ॥
पश्चाद्दुष्टासु योनीषु जायते पापभुक्तये ।
ब्राह्मणानां गवां ये तु द्रव्यं वित्तं तथाल्पकम् ।
हृत्वि वा गृह्णते मोहाल्लुम्पन्ति स्वबलान्नराः ।
ते परत्रान्धकूपे च पात्यन्ते च महार्द्दिताः ॥
योऽथ स्वयमुपाहृत्य मधुरश्नाति लोलुपः ।
न देवाय न सुहृदे ददाति रसनातुरः ॥
स पतत्येव नरके कृमिभोजनसंज्ञके ।
अनापदि नरो यस्तु हिरण्याग्नीनपाहरेत् ॥
ब्रह्मस्वं वा महादुष्टः स दंशे नरके पचेत् ।
यः स्वदेहं प्रपुष्णाति नान्यं जानाति मूढधीः ॥
मनसा कल्पितं द्रव्यं विदुषे यो ददाति न ।
स पुमान्नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥
पश्चाद्दुष्टासु योनीषु जायते वर्णसङ्करः ।
दानानि वाडवे दत्त्वा पुनः शुद्धो भविष्यति ॥
वाचा दत्तं मनोदत्तमिति साक्षं वदेद्यदि ।
काङ्क्षन्ते पितरस्तस्य नरकाय समुत्सुकाः ॥
वाचा दत्तं मनोदत्तं दत्तं पाणिकुशोदकम् ।
एतद्दत्तमदत्तं स्यात् जिह्वासुतपातयेद्यमम् ॥
स पात्यते तैलतप्ते कुम्भीपाकेऽतिदारुणे ॥
यो नगम्यां स्त्रियं मोहाद्योषिद्वा वाञ्च काम-
येत् ।
तं तथा किङ्कराः शूर्म्या परिष्वङ्गं च कुर्व्वते ॥
ये बलाद्दमर्य्यादा लुम्पन्ति स्वबलोद्धताः ।
ते वैतरण्यां पतिता मांसशोणितभक्षकाः ॥
वृषली यः स्त्रियं कृत्वा तथा गार्हस्थ्यमाचरेत् ।
पूयोदे निपतत्येव महादुःखसमन्वितः ॥
ये दम्भानाश्रयन्ते वै धूर्त्ता लोकस्य वञ्चने ।
वैशसे नरके मूढाः पतन्ति यमताडिताः ॥
ये सवर्णां स्त्रियं मूढाः पाययन्ति स्वरेतसम् ।

रौरवे कुम्भ्यासु ते नाम्ना रौरवे पानेषु तत्पराः ॥
ये चौरा वह्निदा दुष्टा गरदा ग्रामलुण्ठकाः ।
सारमेयादने ते तु पात्यन्ते पातकान्विताः ॥
कूटसाक्ष्यं वदत्यद्धा पुरुषः पापसम्भृतः ।
पारकीयन्तु द्रव्यं यो रक्षति प्रसभं बली ॥
स वीचिनरके पापी ह्यवाक्‌शिराः पतत्यधः ।
तत्र दुःखं महद्‌भुक्त्वा पापिष्ठां योनिमाव्रजेत् ॥
यो नरो रसनास्वादात् सुरां पिबति मूढधीः ।
तम्पाययन्ति लोहस्य रसं धर्म्मस्य किङ्कराः ॥
यो गुरूनवमन्येत स्वविद्याचारदर्पितः ।
स मृतः पात्यते क्षारकर्द्दमेऽवाक्‌शिराः पुमान् ॥
विश्वासघातं कुर्व्वन्ति ये नरा धर्म्मनिन्दकाः ।
शूलप्रोते तु नरके प्राप्नुवन्ति बहुयातनाः ॥
येन श्रुता रामकथा न परोपकृतिः कृता ।
तेषां सर्व्वाणि दुःखानि भवन्ति नरकान्तरे ॥
अत्र यस्य सुखं भूयस्तस्य स्वर्ग इतीर्य्यते ।
ये दुःखिनो रोगयुता नरकाद् गतास्तु ते ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे ४८ अध्यायः ॥

(अथ महारौरवादिनरकाख्यानम्। यथा,मार्क ण्डेये। १२। ३ ३९।

पुत्त्र उवाच।

“रौरवस्ते समाख्यातः प्रथमो नरको मया।
महारौरवसंज्ञन्तु शृणुष्व नरकं पितः ॥
योजनानां सहस्राणि सप्त पञ्च समन्ततः ।
तत्र ताम्रमयी भूमिरधस्तस्य हुताशनः ॥
तत्तापतप्ता सर्व्वाशा प्रोद्यदिन्दुसमप्रभा।
विभाव्यते महारौद्रा दृष्टिस्पर्शनादिषु ॥
तस्यां बद्धः कराभ्याञ्च पद्भ्याञ्चैव यमानुगैः ।
मुच्यते पापकृन्मध्ये लुठमानः स गच्छति ॥
काकैर्वकैर्वृकोलूकैर्वृश्चिकैर्म्मशकैस्तथा।
भक्ष्यमाणस्तथा गृध्रैर्द्रुतं मार्गे विकृष्यते ॥
दह्यमानः पितर्म्मातर्भ्रातस्तातेति चाकुलः ।
वदत्यसकृदुद्विग्नो न शान्तिमधिगच्छति ॥
एवं तस्मान्नरैर्मोक्षो ह्यतिक्रान्तैरवाप्यते ।
वर्षायुतायुतैः पापं यैः कृतं दुष्टबुद्धिभिः ॥
तथान्यस्तु तमो नाम सोऽतिशीतः स्वभावतः ।
महारौरववद्दीर्घस्तथा स तमसा वृतः ॥
शीतार्त्तास्तत्र धावन्तो नराः तमसि दारुणे ।
परस्परं समासाद्य परिरभ्याश्रयन्ति च ॥
दन्तास्तेषाञ्च भज्यन्ते शीतार्त्तिपरिकम्पिताः ।
क्षुत्तृष्णा प्रबला तत्र तथैवान्येऽप्युपद्रवाः ॥
हिमखण्डवहो वायुर्भिनत्त्यस्थीनि दारुणः ।
मज्जासृग्गलितं तस्मादश्नुवन्ति क्षुधान्विताः ॥
लेलिह्यमाना भ्राम्यन्ते परस्परसमागमे।
एवं तत्रापि सुमहान् क्लेशस्तमसि मानवैः ॥
प्राप्यते ब्राह्मणश्रेष्ठ । यावद्‌दुष्कृतसञ्चयः ॥
निकृन्तन इति ख्यातस्ततोऽन्यो नरकोत्तमः ।
तस्मिन् कुलालचक्राणि भ्राम्यन्त्यविरतं पितः ॥
तेष्वारोप्य निकृत्यन्ते कालसूत्रेण मानवाः ॥
यमानुगाङ्गुलिस्थेन आपादतलमस्तकम्।
न चैषां जीवितभ्रंशो जायते द्विजसत्तम ॥
छिन्नानि तेषां शतशः खण्डान्यैक्यं व्रजन्ति च।
एवं वर्षसहस्राणि छिद्यन्ते पापकर्म्मिणः ॥
तावद्‌यावदशेषं वै तत्पापं हि क्षयं गतम्।
अप्रतिष्ठञ्च नरकं शृणुष्व गदतो मम ॥
यत्रस्थैर्नारकैर्दुःखमसह्यमनुभूयते।
तान्येव तत्र चक्राणि घटीयन्त्राणि चापरे ॥
दुःखस्य हेतुभूतानि पापकर्म्मकृतां नृणाम्।
चक्रेष्वारोपिताः केचिद्‌भ्राम्यन्ते तत्र मानवाः ॥
यावद्वर्षसहस्राणि न तेषां स्थितिरन्तरा।
घटीयन्त्रेषु चैवान्ये बद्धास्तोये यथा घटी ॥
भ्राम्यन्ते मानवा रक्तमुद्गिरन्तः पुनः पुनः ।
अन्त्रैर्मुखविनिष्क्रान्तैर्नेत्रैरश्रुविलम्बिभिः ॥
दुःखानि ते प्राप्नुवन्ति यान्यसह्यानि जन्तुभिः ॥
असिपत्रवनं नाम नरकं शृणु चापरम्।
योजनानां सहस्रं यो ज्वलदग्न्यास्तृतावनिः ॥
तप्ताः सूर्य्यकरैश्चण्डैर्यत्रातीव सुदारुणैः ।
पतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः ॥
तन्मध्ये च वनं रम्यं स्निग्धपत्त्रं विभाव्यते।
पत्त्राणि तत्र खड्गानां फलानि द्विजसत्तम ॥
श्वानश्च तत्र सबला खनन्त्ययुतशोभिताः ।
महावक्त्रा महादंष्ट्रा व्याघ्रा इव भयानकाः ॥
ततस्तद्वनमालोक्य शिशिरच्छायमग्रतः ।
प्रयान्ति प्राणिनस्तत्र तीव्रतृट्परिपीडिताः ॥
हा मातर्हा तात। इति क्रन्दन्तोऽतीव
दुःखिताः ।
दह्यमानाङ्घ्रियुगला धरणीस्थेन वह्निना ॥
तेषां गतानां तत्रासिपत्रपाती समीरणः ।
प्रवाति तेन पात्यन्ते तेषां खड्गान्यथोपरि ॥
ततः पतन्ति ते भूमौ ज्वलत्पावकसञ्चये।
लेलिह्यमाने चान्यत्र व्याप्ताशेषमहीतले ॥
सारमेयास्ततः शीघ्रं शातयन्ति शरीरतः ।
तेषामङ्गानि रुदतामनेकान्यतिभीषणाः ॥
असिपत्रवनं तात। मयैतत् कीर्त्तितं तव।
अतः परं भीमतरं तप्तकुम्भं निबोध मे ॥
समन्ततस्तप्तकुम्भा वह्निज्वालासमावृताः ।
ज्वलदग्निचयोद्‌वृत्ततैलायश्चूर्णपूरिताः ।
तेषु दुष्कृतकर्म्माणो याम्यैः क्षिप्ता ह्यधोमुखाः ॥
क्वाथ्यन्ते विस्फुटद्गात्रगलन्मज्जजलाविलाः ।
स्फुटत्कपालनेत्रास्थिच्छिद्यमाना विभीषणैः ॥
गृध्रैरुत्पाट्य मुच्यन्ते पुनस्तेष्वेव वेगितैः ।
पुनः सिमसिमायन्ते तैलेनैक्यं व्रजन्ति च ॥
द्रवीभूतैः शिरोगात्रस्नायुमांसत्वगस्थिभिः ।
ततो याम्यैर्नरैराशु दर्व्व्या घट्टनघट्टिताः ॥
कृतावर्त्ते महातैले मथ्यन्ते पापकर्म्मिणः ।
एष ते विस्तरेणोक्तस्तप्तकुम्भो मया पितः ॥”)

नरककुण्ड क्ली, (नरकस्य कुण्डम्।) यातनास्थानम्। तद्यथा यम उवाच। “नरकाणाञ्च कुण्डानि सन्ति नानाविधानि च। नानापुराणभेदेन नामभेदानि तानि च ॥ सुविस्तृतानि गभीराणि क्लेशदानि च जीविनाम्। भयङ्कराणि घोराणि हे वत्से! कुत्सितानि च ॥ षडशीतिश्च कुण्डानि सयमन्याञ्च सन्ति च। निबोध तेषां नामानि प्रसिद्धानि श्रुतौ सति ॥” इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। २७। २८ अध्यायौ ॥

तत्र नरककुण्डनामानि		पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः	
वह्निकुण्डम्	१	कटुवाचा बान्धवदग्धकृत	१
तप्तकुण्डम्	२	ब्राह्मणातिथिभोजनाप्रद	२
क्षारकुण्डम्	३	निषिद्धदिने नखे क्षारयोजक	३
विट्कुण्डम्	४	ब्रह्मस्वापहारक	४
मूत्रकुण्डम्	५	परतडाग स्वनिर्म्मितसर्व्वक	५
श्लेष्मकुण्डम्	६	एकाकी मिष्टभोजी	६
गरकुण्डम्	७	पितृमातृगुरुभार्य्याद्यपोषक	७
दूषिकाकुण्डम्	८	अतिथिं दृष्ट्वा वक्रचक्षुःकारी	८
वसाकुण्डम्	९	विप्राय दत्त्वा तद्‌द्रव्यमन्यस्मै दाता	९
शुक्रकुण्डम्	१	परस्त्रीगामी परपुंगामिनी च	१
असृक्‌कुण्डम्	११	गुर्व्वादिताडकस्तद्रक्तपातकारकश्च	११
अश्रुकुण्डम्	१२	हरिसङ्गीतश्रवणजन्याश्रुदर्शनेनोपहासकृत	१२
गात्रमलकुण्डम्	१३	शश्वदशुचिः खलताकारी च	१३
कर्णविट्कुण्डम्	१४	बधिरोपहासकृत	१४
मज्जकुण्डम्	१५	लोभात् स्वभोजनार्थं जीवहन्ता	१५

नरककुण्डनामानि		पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः	
मांसकुण्डम्	१६	अर्थलोभात् कन्याविक्रायक	१६
नखकुण्डम्	१७	आह्नोपवासादिषु संयमत्यागी	१७
लोमकुण्डम्	१८		१८
केशकुण्डम्	१९	सकेशपार्थिवशिवलिङ्गार्च्चक	१९
अस्थिकुण्डम्	२	विष्णुपदे पितृपिण्डादाता	२
ताम्रकुण्डम्	२१	गुर्व्विणीगामी	२१
लौहकुण्डम्	२२	ऋतुस्नातास्त्रीरयोरमहुक	२२
तीक्ष्णकण्टककुण्डम्	२३	कटुवाचा स्वामिताडिका	२३
विषकुण्डम्	२४	विषेण जीवहन्ता	२४
घर्म्मकुण्डम्	२५	सधर्म्मध्वजेन देवब्राह्मणपूजित	२५
तप्तसुराकुण्डम्	२६	शूद्राशुद्धात् शूद्रान्नभोजी	२६
प्रतप्ततैलकुण्डम्	२७	दण्डेन दमताडक	२७
कुन्तकुण्डम्	२८	कुन्तलौहवडिशैर्जीवहन्ता	२८
कृमिकुण्डम्	२९	मत्स्याशुचिभ्रो दृथामांसभुक् हरिनैवेद्याभुक् च	२९

नरककुण्डनामानि		पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः	
...कुण्डम		अन्याजी ताम्राद्विभुक् तच्छवदाही च ब्राह्मण	२
...कुण्डम	२१	श्रीकृष्णपदचिह्नमस्तकस्य सर्पस्य हन्ता।	२१
मशकुण्डम	२२	निशि हत्वा क्षुद्रजन्तुहन्ता	२२
...कुण्डम	२३	विधि दत्त्वा जीवहन्ता	२३
गरलकुण्डम	२४	मक्षिका हत्वा मधुग्राही	२४
वज्रदंष्ट्रकुण्डम	२५	अन्यायात् प्रयोदण्डकृत	२५
...वृश्चिककुण्डम	२६	अर्थलोभात् प्रजादण्डकृत	२५
शरकुण्डम	२७	शस्त्रधारी याजक सन्ध्याहरि भक्तिहीनश्च ब्राह्मण	२७
शूलकुण्डम	३८		२८
खड्गकुण्डम	२९		२९
गोलकुण्डम	४	अल्पदोषेण कारायां प्रजाबन्धनकृत	४
नक्रकुण्डम	४१	जलादुत्थितनक्रादि हन्ता	४१
काकनरकुण्डम	४२	कामेन परस्त्रीवक्त्र श्रोणयास्तनद्रष्टा	४२
...स्वर्णकुण्डम	४३	स्वर्णचौर	४२
वाणकुण्डम	४४	ताम्रलौहचौर	४
वज्रकुण्डम	४५	देव देवद्रव्ययोश्चौर	४५
तप्तपाषाणकुण्डम	४६	देव द्विजयो रौप्य गो वस्त्राणां चौर	४६
तीक्ष्णपाषाणकुण्डम	४७	देव द्विजयो पित्तल कांस्यपात्रचौर	४७
लालाकुण्डम	४८	वेश्यान्नभुक तद्वृत्तिजीवी च	४८
मसीकुण्डम	४९	म्लेच्छसेवी मसीजीवी च ब्राह्मण	४९
चूर्णकुण्डम	५	देव द्विजयो शस्यताम्बूलासनचौर	५
चक्रकुण्डम	५१	विप्रस्य छला चक्रकारी	५१
वक्रकुण्डम	५२	पितृ मात्रादयोर्वक्रताकारी	५२
कूर्मकुण्डम	५३	हरिशयने कूर्ममांसभुक ब्राह्मण	५३
ज्वालाकुण्डम	५४	देवद्विजयोः घृततैलापहृत	५४
भस्मकुण्डम	५५		५५
दग्धकुण्डम्	५६	देवद्विजयोर्द्वात्रीगन्धतैलद्रव्याग्रामपहर्ता	५६
तप्तसूर्म्मीकुण्डम	५७	बलछलत्वादिना परभूमिहर	५७
असिपत्रकुण्डम	५८	अर्थलोभात् खड्गेन जीविच्छेदी नरघाती च	५८
क्षुरधारकुण्डम	५९	ग्रामनगरादिदाहकृत	५९

नरककुण्डनामानि		पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः	
सूचीमुखकुण्डम	६	परकार्यें सुखं दत्त्वा परनिन्दक परदोष श्रावी वेदब्राह्मणनिन्दकश्च	६
गोधामुखकुण्डम	६१	गृहं भित्त्वा वस्तुगोच्छागमेषचौर	६१
नक्रमुखकुण्डम	६२	सामान्यद्रव्यचौर	६२
गजदंशकुण्डम	६३	गजतुरगनरचौर	६३
गोमुखकुण्डम	६४	जलपिबद्गोवारक	६४
कुम्भीपाककुण्डम	६५	गो स्त्री-भिक्षु-भ्रूण ब्रह्महा अगम्यागामी दीक्षासन्ध्याहीनस्तीर्थप्रतिग्राही ग्रामयाजी देवल शूद्रसूपकारो वृषलीपतिश्च	६५
कालसूत्रकुण्डम	६६	वेश्यान्नभुक तत्संसर्गी च	६६
अवटोदकुण्डम	६७	कुलटादिषु वेश्यागामी द्विज	६७
अरुन्तुदकुण्डम	६८	चन्द्रसूर्यग्रहणे निषिद्धकालभोजी	६८
पांशुभोजकुण्डम	६९	एकस्मै वाक्प्रदत्तकन्याया अन्यस्मै दाता	६९
पाशवेष्टकुण्डम	७	दत्तापहारी	७
शूलप्रोतकुण्डम	७१	अभक्त्या शिवलिङ्गपूजक	७१
प्रकम्पनकुण्डम	७२	विप्रदण्डेन ततकम्पकडङ्कानायी च	७२
उल्कामुखकुण्डम	७३	सकोपवदना स्वामिनि कटुवादिनी	७३
अन्धकूपकुण्डम	७४	शूद्रभोग्या ब्राह्मणी	७४
वेधनकुण्डम	७५	वेश्या। सा च पञ्चषट्पुंगमनाद्भवति	७५
दण्डताडनकुण्डम	७६	युङ्गी। सा च सप्ताष्टपुंगमनाद्भवति	७६
जालबद्धकुण्डम	७७	महावेश्या। साचाष्टाधिकपुंगमनाद्भवति	७७
देहचूर्णकुण्डम	७८	कुलटा। सा च पुंद्वयगमनाद्भवति	७८
दलनकुण्डम	७९	स्वैरिणी। वृषली। सा चतुःपुंगमनाद्भवति	७९
शोषणकुण्डम	८	धृष्टा। पुंश्चली। सा च त्रिपुंगमनाद्भवति	८
कषकुण्डम	८१	सवर्णपरनारी	८१
शूर्पकुण्डम	८२	ब्राह्मणीगामी क्षत्त्रियो वैश्यश्च	८२
ज्वालामुखकुण्डम	८३	करे तुलसीगङ्गाजलदेवशिलाश्च कृत्वा प्रतिज्ञाकृत्तदपालको मिथ्याशपथी मित्रद्रोही विश्वासघाती मिथ्यासाक्ष्यदश्च	८३
जिह्मकुण्डम	८४	नित्यक्रियाहीनो देववागनास्तिको मन्त्रोपहासी च	८४
धूमान्धकुण्डम	८५	देवविप्रयोर्धनहारी	८५
नागवेष्टनकुण्डम	८६	वैद्यन्वैद्यवृत्तिकारी लाक्षालोहव्यापारी रसादिविक्रयी च ब्राह्मण	८६

नरकजित, पु, (नरक तन्नाम्ना विख्यातमसुर जयतीति। जि+क्विप। तुक् च।) विष्णु। इति त्रिकाण्डशेष ॥

नरकदेवता, स्त्री, (नरकस्य अधिष्ठात्री देवता।) निरयदेवी। तत्पर्याय। अलक्ष्मी २ निरृति ३ कालपर्णी ४। इति शब्दरत्नावली ॥

नरकमुक्त, त्रि (नरकात् मुक्त।) नरकागत। यथा,—

"नरकात् प्रतिमुक्तस्तु पापयोनिषु जायते।
पतितात् प्रतिगृह्याथ खरयोनिं व्रजेद्बुध ॥
नरकात् प्रतिमुक्तस्तु कृमिर्भवति पातकी।
उपाध्याय व्यलीकन्तु कृत्वा श्वा भवति द्विज ॥
तज्जायां मनसा वाञ्छंस्तद्द्रव्य वाप्यसंशयम्।
गर्द्दभो जायते जन्तुर्म्मित्रस्यैवापमानकृत ॥
श्वोरितरमाक्रुश्य शारिका सम्प्रजायते।
पितरौ पीडयित्वा तु कच्छपत्वञ्च जायते ॥
भर्त्तुं पिण्डमुपाश्नन्तो हित्वान्यानि च सेवयेत।
सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वानरो मृत ॥
न्यासापहर्त्ता नरकात् विमुक्तो जायते कृमि।
असूयकश्च नरकान्मुक्तो भवति राक्षस ॥
विश्वासहर्त्ता च नरो मीनयोनौ प्रजायते।
यवधान्यानि हृत्वा तु जायते मूषिको मृत ॥
परदाराभिमर्षीस्तु वृको घोरोऽभिजायते।
भ्रातृभार्य्याप्रसङ्गत्वे कोकिलो जायते नर ॥
गुर्व्वादिभार्य्यागमनाच्छूकरो जायते नर।
यज्ञदानविवाहानां विघ्नकर्त्ता भवेत् कृमि ॥
देवतापितृविप्राणामदत्त्वा योऽन्नमश्नुते।
प्रमुक्तो नरकाद्वापि वायस स प्रजायते ॥
ज्येष्ठभ्रातृवमानाच्च क्रौञ्चयोनौ प्रजायते।
शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ॥
तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्त कीटको भवेत।
कृतघ्न कृमिक कीट पतङ्गो वृश्चिकस्तथा ॥
अशस्त्र पुरुषं हत्वा नर सञ्जायते खर।
कृमि स्त्रीवधकर्त्ता च बालहन्ता च जायते ॥
भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नर।
हृत्वान्नञ्चैव मार्ज्जारस्तिलञ्चैव मूषिक ॥
घृतं हृत्वा च नकुल काको मद्गुरमामिषम्।
मधु हृत्वा नरो दंश पूपं हृत्वा पिपीलक ॥
अपो हृत्वा तु पापात्मा वायस सम्प्रजायते।
हृते कांस्ये च हारीत कपोतो वा प्रजायते ॥
हृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते।
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वह्निहर्त्ता वकस्तथा ॥
मयूरो वर्णकं हृत्वा शाकं पत्रञ्च जायते।
जीवञ्जीवकतां याति रक्तवस्त्रापहृन्नर ॥
छुच्छुन्दरि शुभान् गन्धान् वस्त्रं हृत्वा शशो भवेत्।
षण्ढ फलापहरणी काष्ठहृत काष्ठकीटक ॥
पुष्पापहृद्दरिद्रस्तु पङ्गुर्यानापहृन्नर।
शाकहर्त्ता च हारीतस्तोयहर्त्ता च चातक ॥
गृहहृन्नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान्।
तृणगुल्मलतावल्लीत्वक्सारतरुतां व्रजेत् ॥

एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादिहारिणाम्।
विद्यापहारी लभते गत्वा च नरकान् बहून्॥
असमिद्धेऽग्नौ हुते च सन्ध्यादि सम्प्रणायते।
परनिन्दा नतत्वञ्च परमर्म्मावघातनम्।
नैष्ठुर्य्यं निष्ठुरत्वञ्च परदारोपसेवनम्।
परस्वहरणाशौचं देवतानाञ्च कुत्सनम्॥
निकृत्या वञ्चनं नृणां कार्पण्यञ्च नृणां वधः।
उपलक्षणादि जानीयात् मुक्तानां नरकादनु॥"
प्रसङ्गात् स्वर्गागतलक्षणमप्याह।
"दया भूतेषु संवादः परलोकं प्रतिक्रिया।
सत्यं भूतहिता चोक्तिर्वेदप्रामाण्यदर्शनम्॥
गुरुदेवर्षिपूजा च कीवन साधुसङ्गमः।
सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री स्वर्गिणां लक्षणं विदुः॥
अष्टाङ्गयोगविज्ञानात् प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम्॥"
इति गारुडे कर्म्मविपाकः २२८ अध्यायः॥

नरकस्था, स्त्री, (नरके तिष्ठतीति। स्था+"सुपि स्थः।"३।२।४। इति कः।) वैतरणी नदी। इति हेमचन्द्रः। ४। १५२॥ निरयस्थिते, त्रि। यथा,
"नरकस्थोऽपि देहं वै न पुमांस्त्यक्तुमिच्छति॥"
इति श्रीभागवतम्॥

नरकान्तक, पु, (नरकस्य तन्नाम्ना ख्यातस्य असुरस्य अन्तकः।) विष्णुः। इति पुराणम्॥
(यथा, मुकुन्दमालायाम्। ७।
"दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो
नरके वा नरकान्तक! प्रकामम्।
अवधीरितशारदारविन्दौ
चरणौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि॥")

नरकामय, पु, (नरक आमय इव यस्य।) प्रेतः। इति शब्दरत्नावली॥ (नरकरूप आमयः।) निरयरोगश्च॥

नरकीलक, पु, (नरेषु कीलक इव निन्द्यत्वात्।) गुरुघ्नः। ततपर्य्यायः। गुरुहा २। इति हेमचन्द्रः। ३। ५२२॥

[illegible] पु, (नरस्य गन्धो यस्मात्।) गवनथन विशेषः। तत्पर्य्यायः। यथा,—
"हस्ताखातिन्नगाश्विनीहरिगुरु पौष्णानु-
राधादिति-
वाद्रा रोहिणि चोत्तराणि भरणी पूर्व्वाणि
भानि क्रमम्।
ज्येष्ठाश्लेषविशाखमूलवरुणावस्वग्निचित्रामघा
कथ्यन्ते मुनिभिर्यथाक्रमवशाद्देवा नरा
राक्षसाः॥"
इति दीपिका॥
अस्य फलम्। यथा कोष्ठीप्रदीपे।
"मानुष्ये मृदुकर्म्मसङ्गतमना शीलान्वितो
धीयुत॥"
(नराणां गणः।) नरसमूहः॥

[न]रङ्ग, पु, (नृणाति प्रापयतीति। नॄ+"पतादेरङ्गच्।" इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् अङ्गच्।) वरण्डकः। नाराङ्गा इति भाषा॥ (नुः पुरुषस्य अङ्गम्।) मेढ्रे, स्त्री। इत्युणादिकोषः॥

नरदेव, पु, (नरो देव इव।) राजा। इति हलायुधः॥ (यथा, हरिवंशे। ३२। १२।
"रेतोधाः पुत्त्रं उन्नयति नरदेव! यमक्षयात्॥")

नरनारायणौ, पु, (नरश्च नारायणश्च तौ।) ऋषिविशेषौ। तावेव श्रीकृष्णार्ज्जुनौ सम्भूतौ। इति महाभारतम्॥ (यथा देवीभागवते। ४। ५। १२।
"नरनारायणौ चैव चेरतुस्तप उत्तमम्।
प्रालेयाद्रिं समागत्य तीर्थे वदरिकाश्रमे॥")
तयोरुत्पत्तिर्यथा—
"अथ चिन्तयतस्तस्य स्वान्ते गत्वा जनार्द्दन।
तत सर्व्वं ज्ञापयामास वराहवपुषो हितम्॥
ततो देहपरित्यागं कर्त्तुं समभवद्यदा।
तदा दंष्ट्राप्रघातेन नरसिंह महाबलम्॥
शरभो भगवान् भर्गो द्विधा मध्ये चकार ह।
नरसिंहे द्विधाभूते नरभागेन तस्य तु॥
नर एव समुत्पन्नो दिव्यरूपी महानृषिः।
तस्य पश्चात्स्यभागेन नारायण इति श्रुतः॥
अभवत् स महातेजा मुनिरूपी जनार्द्दन।
नरो नारायणश्चोभौ सृष्टिहेतू महामती॥
ययोः प्रभावो दुर्द्धर्षः प्राक्षे वेदे तप सु च॥"
इति कालिकापुराणे २९ अध्यायः॥
कल्पभेदे तौ धर्म्मपुत्त्रौ। यथा,—
"धर्म्मस्य दक्षदुहितर्य्यजनिष्ट मूर्त्त्यां
नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावः।
दृष्ट्वात्मनो भगवतो नियमावलोपं
देव्यस्त्वनङ्गपृतना घटितुं न शेकुः॥"
इति श्रीभागवते। २। ७। ६॥
(अनयोर्विशेषविवरणन्तु देवीभागवते ४ स्कन्धस्य ५ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम्॥)

नरपति, पु, (नरान् पातीति। पा+डति। नराणां पतिर्वा।) राजा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघु। २। ७५।
"नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः॥")

नरप्रिय, पु, (नराणां प्रियः।) नीलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ नरस्य प्रियवस्तुनि, त्रि॥

नरभू, स्त्री, (नराणां मनुष्याणां भूः भूमिः।) भारतवर्षम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ नरोत्पत्तिश्च॥

नरभूमि, स्त्री, (नराणां मनुष्याणां भूमिः।) भारतवर्षम्। इति शब्दरत्नावली॥

नरमानिनी, स्त्री, (नरं पुरुषमिव मन्यते इति। मन+णिनि+ङीप्।) श्मश्रुयुक्तनारी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

नरमानिका, स्त्री, (नरं मन्यते या। मन+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) नरमानिनी। इति शब्दरत्नावली॥

नरमाला, स्त्री, (नराणां तन्मुण्डानां माला।) मनुष्यमुण्डमाला। यथा, मार्कण्डेये। ८७। ६।
"विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा॥"

नरमालिनी, स्त्री, (नरस्येव माला केशसमूहो अस्याः अस्त्यस्या इति। इनि+ङीप्। यद्वा, नरमानिनी पृषोदरादित्वात् निपातनेन नस्य लत्वम्।) श्मश्रुयुक्तनारी। इति हेमचन्द्रः। ३। १९५॥ (नरस्य तन्मुण्डस्य मालाऽस्त्यस्या इति।) नरमालायुक्ता॥

नरमेध, पु, (मिध हिंसायाम्+भावे घञ्। नराणां पुरुषाणां मेधो हिंसनं यत्र।) नरवधात्मकयज्ञविशेषः॥ (यज्ञोऽयं वाजसनेयसंहितायाम् ३०—३१ अध्याययोर्दर्शितः। तत्र अधिकार्य्यादिकं ३ अध्याये वैदर्भीयं उक्तम्। यथा,—
"ब्राह्मणराजन्ययोरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेधसंज्ञको यज्ञो भवति। सर्व्वभूतान्यतिक्रम्य स्थानमतिष्ठा। चैत्रशुक्लदशम्यामारम्भः। अत्र त्रयोविंशतिर्दीक्षा भवन्ति द्वादशोपसदः पञ्च सुत्या इति चत्वारिंशदहैर्निष्पद्यते। अत्र यूपैकादशिनी भवति एकादशाग्निषोमीयाः पशवो भवन्ति तेषाञ्च प्रतियूपं मध्यमे वा यूपे यथेच्छं नियोजनम्। आज्येन सहदृगृहीतेन देव सवितरिति प्रत्यृचं तिस्र आहुतीराहवनीये जुहोति॥") स तु कलौ वर्ज्जनीयः। यथा,—
"समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम्।
द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा॥
देवरेण सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्वधः।
मासादनं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा॥
दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च।
दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं नरमेधाश्वमेधकौ॥
महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः।
इमान् धर्म्मान् कलियुगे वर्ज्ज्यानाहुर्म्मनीषिणः॥"
इत्युद्वाहतत्त्वे बृहन्नारदीयम्॥

नरवाहन, पु, (नरो वाहनं यस्य। "क्षुभ्नादिषु च।" ८। ४। ३९। इति न णत्वम्।) कुवेरः। इत्यमरः। १। १। ७२॥ (यथा, रघु। ९। ११।
"विजयदुन्दुभितां ययुरर्णवा
घनरवा नरवाहनसम्पदः॥")
नृपतिविशेषः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ५। २१३।
"सोऽनुगो सह निर्ज्जीह चचार शोकशङ्कया।
शूरः दार्व्वाभिसारेषु शर्व्वर्यां नरवाहनम्॥")
पुरुषयानविशिष्टे, त्रि॥ (यथा, महाभारते। ३। ८९। ५।
"अत्र धनपतिर्येन कुवेरो नरवाहनः॥")

नरविष्वण, पु, (नरं विष्वणति भक्षयतीति। वि+स्वन+अच्।) राक्षसः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

नरसार, पु, (नरवत् शुभ्रः सारो यस्य।) खनिजद्रव्यविशेषः। नौसादर इति निशादल इति च भाषा। तस्य पर्य्यायः। यथा रत्नमालायाम्।
"हिरणो गोपकः पिण्डो मोक्षो गन्धरसो रसः॥"
तस्य शुद्धिर्यथा,—
"नरसारो भवेच्छुद्धश्चूर्णतोये विपाचितः।
दोलायन्त्रेण यत्नेन भिषग्भिर्योगसिद्धये॥"
इति सारपञ्चिका॥

स तु द्रयान्तरयोगेन महाद्रावको भवति यथा,
'नरसारयवक्षारस्फटिकारित एव काचवकयन्त्रे ।
चतुर्थ पाक्य सत्त्व तद्धि महाद्रावक नाम ॥"
इति रत्नावली ॥
यथाच वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे यकृत्प्लीहा-
धिकारे ।
"वृषश्चित्रमपामार्ग चिञ्चा कुष्माण्डनाडिका ।
स्नुही तासाञ्च पुष्पाणि वयाभूर्व्वेतसन्तथा ॥
एतेषां क्षारमाहृत्य लिम्पाकस्वरसेन च ।
क्षालयित्वा क्षारतोयं वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ।
चण्डातपेन सशोष्य ग्राह्यन्तद्द्रवशोषितम् ।
एतस्य द्विपल ग्राह्य यवक्षारपलद्वयम् ॥
स्फटिकारिपलञ्चैव नरसारपलन्तथा ।
पलार्द्ध सैन्धवं ग्राह्य टङ्कण तोलकद्वयम् ॥
कासीस तोलकञ्चैव मुद्राशङ्खञ्च तोलकम् ।
नारमोच कचकञ्च तोलं समुद्रफेनकम् ॥
सर्व्वमेकत्र सञ्चूर्ण्य वकयन्त्रेण साधयेत् ।
महाद्रावकमेतद्धि योज्यञ्च रसजारणे ॥
हन्ति गुल्मान्विकान् रोगान् यकृत्प्लीहोदराणि
च ॥")

नरसिंह, पु (नर इव सिंह इव च आकृति-
र्यस्य ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु
हिरण्यकशिपुवधार्थं भगवद्दशावतारान्तर्गत-
चतुर्थं पूर्णावतार । इति वराहपुराणम् ॥
(नरेषु सिंह । नर सिंह इव इत्युपमित
समासो वा ।) नरश्रेष्ठ । यदुक्तम् ।
'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जरा ।
सिंहशार्दूलनागाद्या पुंसि श्रेष्ठार्थवाचका ॥"
इति विशेष्यनिघ्ने अमर ॥
(यथा महाभारते । ? । १ । १६ ।
"कुरुस्य रासहस्य संग्रामेष्वपलायिन ।
नै यमश्चन कर्णस्य प्रमादात्त इमे हता ॥')

नरहरि, पु (नर इव हरि सिंह इव च
आकृतिर्यस्य ।) नृसिंहावतार । यथा,—
केशव धृतनरहरिरूप जय जगदीश हरे ॥"
इति गीतगोविन्दे । १ । ८ ॥

नराधिप, पु, (नराणामधिप ।) नराधिपति ।
राजा । यथा, "नराणाञ्च नराधिप ।" इति
श्रीभगवद्गीता ॥ (वृक्षविशेष । यथा सुश्रुते
चिकित्सितस्थाने ३७ अध्याये ।
"काकोलीद्वययष्ट्याह्वमेदायुग्मनराधिपै ॥")

नरान्तक पु, (नराणा अन्तको नाशक ।)
राक्षसविशेष । स तु रावणपुत्त्र । इति रामा-
यणम् ॥ (यथा, भागवते । ६ । १ । १८ ।
"एव प्रतिक्षदवलोक्य निकुम्भकुम्भ-
धूम्राक्षदुर्मुखसुरान्तनरान्तकादीन् ॥")

नरायण, पु, (नराणा जीवाना अयन आश्रय-
स्थानम् ।) श्रीनारायण । इति शब्दरत्नावली ॥

नरी, स्त्री, (नरस्य पत्नी । ङीष् ।) नारी । इति
जटाधर ॥

नरेन्द्र, पु, (नर इन्द्र इव नराणामिन्द्रो वा ।)
राजा । (यथा मनु । ६ । २५३ ।
"एवमादीन् ? कण्टकाश्च शोधनात् ।
नरेन्द्रास्त्रिदिव यान्ति प्रजापालनतत्परा ॥')
विषवैद्य । इति मेदिनी । रे, १७१ ॥ (यथा,
माघे । २ । ८८ ।
"सुगिरो नरेन्द्रेण फणीन्द्रा इव शुचव ॥"
वृक्षविशेष । यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ।
६ अध्याये ।
"पूतीकाकरञ्जनरेन्द्रद्रुमाणा
मूत्रे पिष्टा पञ्चवा सोमराजी ॥"
एकविंशत्यक्षरवृत्तिविशेष । इति चिन्तामणि ॥
यथा,—
'चाम्ररत्नरज्जुवरमरिगतविश्रयाश्चितशोभ
पाणिविराजिपुष्पशुभावरचितकङ्कणसङ्गतगन्ध ।
चारुसुवर्णकुण्डलयुगलकृतरोचिरलङ्कृतवक्त्र
पिङ्गलपन्नगश्च इति निगदति राजति वृत्तनरेन्द्र ॥')

नकटक स्त्री नासिका । इति हेमचन्द्र ॥

नर्त्तक पु, (नृत्यतीति । नृत+'शिल्पिनि ष्वुन् ।'
३ । १ । १४५ । इति ष्वुन् ।) नट । पोट-
गल । वारण । केलक । नटपर्याय । सर्व्व-
वेश्मी २ लयालम्ब ३ तालरेचनक । इति
शब्दरत्नावली ॥ द्विप । इति हेमचन्द्र ॥
नृत्यकर्त्तुर्लक्षण यथा —
'यदृच्छ नृत्यपात्र स्याद्गीत योज्यञ्च नाट्यम् ।
नृत्यस्य आरब्धात पात्र नर्त्तक परिकीर्त्तित ॥"
अपि च ।
'असम्बद्धप्रलापी च सदा भ्रुकुटितत्पर ।
हास्यप्रहासचतुरो वाचालो नृत्यकोविद ॥"
इति सङ्गीतदामोदर ॥
(नर्त्तयतीति । नृत+णिच+ण्वुल् । नृत्यकारके
त्रि । यथा, साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदे ।
"तर्को विचार सन्देहात् भ्रूशिरोऽङ्गुलि-
नर्त्तक ॥")

नर्त्तकी, स्त्री, (नृत्यतीति । नृत+ष्वुन् । षित्वात्
ङीष् ।) नृत्यकारिणी । वाइ इति भाषा ॥ तत्-
पर्याय । लासिका २ । इत्यमर । १ । ७ । ८ ॥
लयपुत्त्री ३ नटी ४ लस्या ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, रघु । १६ । १४ ।
"नर्त्तकीरभिनयातिलङ्घिनी
पार्श्ववर्त्तिषु गुरुष्वलज्जयत ॥")
करेणु । इति मेदिनी । के, १ ८ ॥ नलिका-
नामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

नर्त्तन, क्ली, (नृत+भावे ल्युट् ।) नृत्यम् । इत्य-
मर । १ । ७ । १ ॥ (यथा मनु । २।१७८।
"काम क्रोधञ्च लोभञ्च नर्त्तन गीतवादनम् ॥"
नृत्यतीति । नृत+ल्यु । नर्त्तके, त्रि । यथा
महाभारते । ४ । ३५ । २२ ।
"गायनो नर्त्तनो वापि वादनो वा पुनर्भव ।
क्षिप्र मे रथमास्थाय निगृह्णीष्व हयोत्तमान् ॥")

नर्द्द, शब्दे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर-
अक सेट ।) नर्द्दति । इति दुर्गादास ॥

नर्द्द, गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर-
सक सेट ॥)

नर्द्दटक, क्ली, छन्दोविशेष । तस्य लक्षण यथा —
"यदि भवतो नजौ भजजला गुरु नर्द्दटकम् ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ॥

नर्ब्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक
सेट ।) रेफोपध । नर्ब्बति । इति दुर्गादास ॥

नर्म्म, [न्] क्ली (नृ नये+"सर्व्वधातुभ्यो
मनिन् ।" उणा ४ । १४६ । इति मनिन् ।)
परीहास । इत्यमर । १ । ७ । ३२ ॥ (यथा
महाभारते । १ । ८२ । १७ ।
"न नर्म्मयुक्त वचन हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥")

नर्म्मकील पु, (नर्म्मणा परीहासस्य कील इव ।)
पति । इति त्रिकाण्डशेष ॥

नर्म्मट, पु, (नर्म्मणैव अटति गच्छतीति । अट+
अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधु ।) खर्पर ।
सूर्य्य । इति हारावली ॥ २५४ ॥

नर्म्मठ पु, (नर्म्मणि कुशल । नर्म्म+अठच् ।)
चूचुकम् । षिड्ग । परीहासरत । इति शब्द-
रत्नावली ॥

नर्म्मद, पु (नर्म्म ददातीति । दा+क ।) कलि-
सचिव । इति मेदिनी । दे, ३३ ॥

नर्म्मदा, स्त्री, (नर्म्म ददातीति । दा+क । स्त्रियां
टाप् ।) पृक्का । इति हेमचन्द्र । ४ । १४६ ॥
नदीविशेष । सा विन्ध्यपर्व्वतान्निःसृता पश्चिम-
समुद्रान्ता प्रविष्टा । तस्या पर्याय । रेवा २
मेकलकन्या ३ सोमसुता ४ । अस्या जलगुणा ।
लघुत्वम् । शीतलत्वम् । सुपथ्यत्वम् । दाह-
पित्तशमनत्वम् । वातदाहत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्ट ॥*॥ तस्या जल दशभिर्म्मासैर्जीर्य्यति ।
यथा —
"त्रिभि सारस्वत तोय सप्ताहेस्त्वथ यामुनम् ।
नार्म्मद दशभिर्म्मासैर्गाङ्ग वर्षेण जीर्य्यति ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
तस्या उत्पत्तिमाहात्म्ये यथा,—
"नर्म्मदा सरितां श्रेष्ठा रुद्रदेहाद्विनि सृता ।
तारयेत् सर्व्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ॥
सर्व्वपापहरा नित्य सर्व्वदेवनमस्कृता ।
संस्तुता देवगन्धर्व्वैरप्सरोभिस्तथैव च ॥" * ॥
तस्या स्तवो यथा,—
"नम पुण्यजले । आद्ये । नम सागरगामिनि । ।
नमस्ते पापशमनि । नमो देवि । वरानने । ॥
नमोऽस्तु ते ऋषिगणसङ्घसेविते ।
नमोऽस्तु ते शङ्करदेहनि सृते । ।
नमोऽस्तु ते धर्म्मभृता वरप्रदे ।
नमोऽस्तु ते सर्व्वपवित्रपावने । ॥
यस्त्विद पठते स्तोत्र नित्य शुद्धमना नर ।
ब्राह्मणो वेदमाप्नोति क्षत्त्रियो विजयी भवेत् ॥
वैश्यस्तु लभते लाभ शूद्रश्चैव शुभा गतिम् ।
अर्थार्थी लभते ह्यर्थ स्मरणादेव नित्यश ॥
नर्म्मदा सेवते नित्य स्वयन्देवो महेश्वर ।

तेन पुण्या नदी ज्ञेया ब्रह्महत्यापहारिणी ॥
नर्म्मदायां जलं पीत्वा अर्च्चयित्वा वृषध्वजम् ।
दुर्गतिञ्च न पश्यन्ति तस्य तीर्थप्रभावतः ॥
एतत्तीर्थं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा व्रजते रुद्रमन्दिरम् ॥
जलप्रवेशं यः कुर्य्यात् तस्मिंस्तीर्थे नराधिप ! ।
हंसयुक्तेन यानेन रुद्रलोकं स गच्छति ॥
यावच्चन्द्रश्च सूर्य्यश्च हिमवांश्च महोदधिः ।
गङ्गाद्याः सरितो यावत्तावत् स्वर्गे महीयते ॥
अनशनन्तु यः कुर्य्यात्तस्मिंस्तीर्थे नराधिप ! ।
गर्भवासे तु राजेन्द्र ! न पुनर्जायते नरः ॥"
इति मात्स्ये १९५ । १९६ अध्यायौ ॥
सा च पुरुकुत्समभार्य्या । तस्याः स्मरणे विषनाशो भवति । यथा, 'सकलपन्नगपतयश्च नर्म्मदायै वरं ददुः । यस्त्वेतत्स्मरणसमवेतं नाम ग्रहणं करिष्यति न तस्य सर्पविषं भविष्यतीति । अत्र च ।
"नर्म्मदायै नमः प्रातर्नर्म्मदायै नमो निशि ।
नमोऽस्तु नर्म्मदे तुभ्यं त्राहि मां विषसर्पतः ॥"
इति विष्णुपुराणे । ४ । ३ । ९—१ ॥

…ल, ञ बन्धे । इति नलशब्दस्य व्युत्पत्तौ भरतः ॥ (भ्वा पर सक सेट ॥)

…न, क्ली, (नलतीति । नल + अच् ।) पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

…ल, पुं, (नल बन्धे + पचाद्यच् ।) तृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । धमनः २ पोटगलः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥ नालः ४ नडः ५ शुषिरस्कन्धः ६ कीचकः ७ दीर्घवंशः ८ शून्यमध्यः ९ विभीषणः १० छिद्रान्तः ११ मृदुपत्रः १२ वंशपत्रः १३ मृदुच्छदः १४ नालवंशः १५ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । रुचिकारित्वम् । रक्तपित्तप्रशमनत्वम् । दीपनत्वम् । वीर्य्यवृद्धिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
"नलः पोटगलः शून्यमध्यश्च धमनस्तथा ।
नलस्तु मधुरस्तिक्तः कषायः कफरक्तजित् ॥
उष्णो हृद्वस्तियोन्यर्त्तिदाहपित्तविसर्पहृत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
सूर्य्यवंशीयनिषधराजपुत्त्रः । यथा,—
"अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्य चात्मजः ।
नलस्तु नैषधस्तस्मान्नभस्तस्मादजायत ॥"
वीरसेनराजपुत्त्रः । यथा, मात्स्ये १२ अध्याये ।
"नलौ द्वावेव विख्यातौ वंशे कश्यपसम्भवे ।
वीरसेनसुतस्तद्वन्नैषधश्च नराधिप ॥"
(तथा, हरिवंशे । १५ । ३४ ।
"नलौ द्वावेव विख्यातौ पुराणे भरतर्षभ ! ।
वीरसेनात्मजश्चैव यश्चैवेक्ष्वाकुकुलोद्वहः ॥"
एतौ द्वावेव सूर्य्यवंशीयौ ॥) चन्द्रवंशीयनिषधराजपुत्त्रः । (अयन्तु दमयन्तीपतिः ।) यथा, दमयन्तीं प्रति नलवाक्यम् ।
"सुधांशुवंशस्य करीरमेव मां
निशम्य किन्नासि फलेग्रहिः स्पृहा ॥"
इति नैषधे ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ५३ । १ ।
"आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ।
उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः ॥"
अथ वीरसेनस्तु सूर्य्यवंशीयवीरसेनादभिन्न एवेत्यवगन्तव्यम् ॥ * ॥
आसीत् पुरा निषधाधिपतिश्चन्द्रवंशीयो नलो नाम राजा । गच्छति काले स हि हंसमुखात् विदर्भेश्वरभीमराजकन्यां दमयन्तीं त्रिभुवनैकसुन्दरीमाकर्ण्य हंसमुखादेवावगतनलसौन्दर्य्या तन्मनस्का दमयन्ती स्वयंवरविधिना इन्द्रादिदेवसन्निधावेव उपयेमे । अस्य इन्द्रसेनानामा पुत्त्र आसीत् । दमयन्तीपरिणयकामुकः कलिस्तु दमयन्तीमलभमान एनं प्रति रुष्टः सञ्जातः । अथ कलिप्रविष्टशरीरोऽयं भ्राता पुष्करेण सह द्यूतक्रीडनात् सर्व्वस्वमहारयत् । ततः स राज्यच्युतो दमयन्त्या सह वनं गतवान् । कलिस्तु अस्य दमयन्तीसहवाससुखमसहिष्णुः दमयन्त्या सह एनं वियोजयितुमियेष । अथ कदाचित् कलावेशितचित्तोऽयं नलः सुप्तां दमयन्तीं निष्ठुरवत् परित्यज्य पलायाञ्चक्रे । दमयन्ती तु प्रबुध्य बहु विलप्य च पथिकसार्थवाहेन सह मातृश्वसृगृहं गतवती । नानाविधक्लेशात् शीर्णदेहा सा मातृश्वसापि अविज्ञाता तद्भवने तस्थौ । अथ दमयन्तीपिता भीमनृपतिर्दमयन्त्या अन्वेषणाय दूतान् नियोजयामास । दूतास्तु चिह्नविशेषैर्दमयन्तीं परिज्ञाय भीमाय न्यवेदयन् । भीमस्तु तां स्वगृहमानयत् । नलस्तु दमयन्तीं परित्यज्य गच्छन् दावानलमध्यगतकर्कोटकनागं विपद उज्जहार । कर्कोटकस्तु नलस्य प्रत्युपकर्त्तुमिच्छन् शरीरमस्य कलिदष्टं कलिमेव भस्मसात् सन्तापयामास । नलस्तु केवलं रूपान्तरत्वमाप्तवान् । ततोऽसौ ऋतुपर्णस्य राज्ञः सारथ्ये नियुक्त आसीत् । अथ गच्छति काले दमयन्ती पितृगेहस्था नलान्वेषणाय ब्राह्मणान् सम्प्रेष्य कथञ्चित् ऋतुपर्णसारथिं नलमवगम्य पुनः स्वयंवरमिषेण ससारथिं ऋतुपर्णं पितृवेश्मनि आनयामास । दमयन्ती तु पाकादिकौशलेनान्यजनावेद्येन ऋतुपर्णसारथिं नलं विज्ञाय स्वसमीपमानयामास । अथ कलिपरित्यक्तेन नलेन स्वसौन्दर्य्ये गृहीते भैम्या सह मेलनं सञ्जातम् । भीमनृपतिस्तु एतत् सर्व्वमाकर्ण्यातिशयसन्तोषमवाप्तवान् प्रेषयामास च तं बहुसमारोहेण निषधदेशान् प्रति । ततोऽयं स्वदेशमागम्य भ्रातरं पुष्करं पुनर्द्यूताय आहूय पराजित्य च तं पुनर्लब्धराज्यो दमयन्त्या सह सुखमुवास । एतद्विवरणविस्तृतिस्तु महाभारते वनपर्व्वणि ५३—७९ अध्यायेषु विशेषतो द्रष्टव्या ॥ * ॥) वानरविशेषः । स तु ऋतध्वजमुनिशापात् वानररूपविश्वकर्म्मणः औरसेन घृताच्यप्सरसो गर्भे गोदावरीतीरे जातः । इति वामने ६२ अध्यायः ॥ (अयन्तु रामवाक्येन समुद्रमध्ये सेतुं बबन्ध । यथा अध्यात्मरामायणे । ६ । ३ । ८४—८६ ।
"ततोऽब्रवीत् रघुश्रेष्ठ सागरो विनयान्वितः ।
नलः सेतुं करोत्वस्मिन् जले मे विश्वकर्म्मजः ॥
सुतो धीमान् समर्थोऽस्मिन् कार्य्ये लब्धवरो हरिः ।
कीर्त्तिं जानन्तु ते लोकाः सर्व्वलोकमलापहाम् ॥
इत्युक्त्वा राघवं नत्वा ययौ सिन्धुरदृश्यताम् ।
ततो रामस्तु सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां समन्वितः ।
नलमाज्ञापयच्छीघ्रं वानरैः सेतुबन्धने ॥")
पितृदेवः । इति मेदिनी । ले, २७ ॥ दैत्यविशेषः । यथा,—
"दैत्यदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमाः ।
सैंहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबलाः ॥
वंशः शल्यश्च बलवान् नलश्चैव तथा बलः ।
वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा ॥
अञ्जको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ।
सरमाणस्तथा चैव सुरकल्पश्च वीर्य्यवान् ॥'
इति ब्रह्मपुराणे ३ अध्यायः ॥

नलकं, क्ली, (नल इव प्रतिकृतिः । "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) शाखास्थि । इति हेमचन्द्रः । ३ । २९१ ॥ (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १५ अध्याये ।
"तरुणास्थीनि नम्यन्ते भज्यन्ते नलकानि तु ॥")

नलकिनी, स्त्री, (नलकानि सन्त्यस्याः । नलक + इनिः । ङीप् ।) जङ्घा । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७८ ॥

नलकीलः, पुं, (नलवत् कीलो यत्र ।) जानु । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७८ ॥

नलकूवरः, पुं, कुवेरपुत्त्रः । इत्यमरः । १ । १ । ७२ ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ९९ ।
"विलोकनकथापि मे न नलकूवरे न स्मरे
किमन्यदमृतद्युतेरपि न दृशं प्रार्थये ।
अयं नयनगोचरं व्रजति चेद्दृशामुत्सव
समरसमणीमनो मधुरमाधवः स्यादयम् ॥")
स भ्राता मणिग्रीवेण सह वारुणीं पीत्वा कैलासोपवने गङ्गायां स्त्रीजनैः क्रीडितवान् । असंवृतवस्त्रौ तौ दृष्ट्वा नारदः शशाप । तच्छापेन तौ यमलार्ज्जुनौ भूत्वा श्रीवृन्दावने आसतुः । ततो दामोदरेण शापनिर्म्मुक्तौ तं नुत्वा स्वगृहं जग्मतुः । इति श्रीभागवतीयदशमस्कन्धः ॥

नलदं, क्ली, (नलं दाति अवखण्डयतीति । दो + कः ।) पुष्परसः । उशीरम् । (यथा, किराते । ५ । २५ ।
"इह सिन्धवश्च वरणावरणाः
करिणां मुदे सनलदानलदाः ॥")
जटामांसी । इति मेदिनी । दे, ३३ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"नलदं नन्दिनी पेशी मांसी क्रव्यजटा जटी ।
किरातिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥"
नलं ददातीति । दा + आतोऽनुपेति कः ।) नलदातरि, त्रि, ॥

नलम्बु, पु, तिमवृक्ष। इति भरिप्रयोग ॥

नलन्ग, स्त्री, (नलद्+टाप्।) जटामांसी। इति हेमचन्द्र ॥

नलपट्टिका, स्त्री, (नलनिर्मिता पट्टिका।) तनाची। इति हारावली। १७७॥ दरमा इति भाषा ॥

नलमीन, पु, (नलाश्रयो मीन।) चिलिचिम-मत्स्य। इत्यमर। १। १। १८॥ ("नल मीन कषात्मक।" इति हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये॥)

नलिका, स्त्री, (नल इव आकारोऽस्यस्या इति। नल+ठन्।) नाडी। नली इति ख्यात। सा च उत्तरापथे प्रसिद्धा सुगन्धा प्रवाला कृति प्रवालीति काचित प्रसिद्धा। पटारी इति क्वचित प्रसिद्धा। तत्पर्याय। विद्रुम नलिका २ कपोतवाघा ३ नलिनी ४ निम्नध्या ५ सुषिरा ६ आधानी ७ सुत्वा ८ रक्तदला ९ नर्त्तकी १० नटी ११। अस्या गुणा। तिक्त त्वम्। कटुत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। मधुरत्वम्। क्रमिवातोदराध्मान शूलनाशित्वम्। मलशोध-नत्वञ्च। इति राजनिघण्ट ॥ तन्नामगुणा।

नलिका विद्रुमलता कपोतचरणा नटी।
धमन्यञ्जनकेशी च निम्नध्या सुषिरा नली ॥
नालिका शीतला लघ्वी चक्षुष्या कफपित्तहृत्।
मूत्राश्मवातलवणासृक्कृच्छ्रज्वरापहा ॥"
इति भावप्रकाश ॥

(अस्त्रविशेष। यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ४३७।
"मधुमथनवदनविनिहितवंशीसुधरा हसारिणी रागा।
हन्त हरन्ति मनो मम नलिकाविशिखा स्मर स्यैव॥"

इय हि आकृतिक्रियादिना आधुनिकनला स्त्रस्य 'वन्दुक' इति ख्यातस्य साद्‌श्य गच्छति। यथा, वैशम्पायनीयधनुर्वेदे।

'नलिका ऋजुदृढा स्यात्सन्नङ्गी मध्यरान्धका।
मर्म्मच्छेदकरी नौला—————॥"
"गृह्य धापनश्चैव स्यत्सचैति गतित्रयम।
तामाश्रित विदित्वा तु जेतासन्नान् रिपून् युधि॥"

अस्या विशेषविवरणन्तु नालिकशब्दे द्रष्टव्यम॥ कल्पितजलनिर्गमपथ। यथा, यन्त्रविधि-शतके १ अध्याये।

"वेदाङ्गुल मस्तकोर्द्ध काय्य तोयस्य धारयो।
समधा तत्र नलिका कूप्यास्तोयविमोचनीम॥')

नलित पु, (नल्यते इति। नल ज बन्धे+क्त।) शाकविशेष। नालिता इति भाषा॥ अस्य गुणा। मधुरत्वम्। पित्तनाशित्वम्। शुक्र-वह्नकत्वञ्च। इति द्रव्यगुण ॥

नलिन, क्ली (नल्यते इति। नल बन्धे+"बहुल-मन्यत्रापि।" उणा। २। ४९। इति इनच।) पद्मम्। इत्यमर। १। १०। ३९॥ (यथा, भागवते। २। ६। २२।

"यन्नास्य नाभ्यान्नलिनादहमास महात्मन।
नाविद यज्ञसम्भारान् पुरुषावयवानृते॥")

नीलिका। जलम्। इति हेमचन्द्र। ४।२२६॥

नलिन पु, (नल+इनच।) सारसपक्षी। इत्य मर। १। १। ४॥ मधुपाकफल। इति शब्दचन्द्रिका॥ पानीआमला इति भाषा॥

नलिनी, स्त्री, (नलानि पद्मानि सन्त्यत्र। नल+ "पुष्करादिभ्यो देशे।" ५।२।१३५। इति इनि। ङीप्।) पद्मयुक्तदेश। (नलानां पद्मानां समूह। "खलादिभ्य इनिर्वक्तव्य।" ४।२।५१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या इनि।) पद्मसमूह। पद्म लता। इति भरत ॥ (अस्या पर्यायो यथा,—
"नलिनी स्यात पङ्कजिनी बिशिनी च सरोजिनी।
पद्मिनीति च पर्याय पद्मखण्डे नगाकरे॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम॥)

पद्ममात्रम्। इति रायमुकुटादय॥ तत पर्याय। बिसिनी २ पद्मिनी ३। इत्यमर। १। १। ३९॥ (यथा, भ्रमराष्टके। ८।
"रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभात
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पद्मजालम्।
इत्थं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे
हा हन्त हन्त नलिनी गज उज्जहार॥")

व्योमनिम्नगा। (इयन्तु गङ्गाया पूर्व्वनिम्नगत शाखानामन्यतमा। यथा मात्स्ये। १२१। ४।
"व्योम्नि प्राचीमभिमुखं प्रतीच्यां चोत्तरेण च।
स्रोतांसि त्रिपथगायास्तु प्रत्यपद्यन्त सप्तधा॥
नलिनी ह्रादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा॥")

कमलाकर। इति मेदिनी। ने ८२॥ नलिका। इति राजनिघण्ट॥ नारिकेलसुरा। इति त्रिकाण्डशेष॥ (वामनासिका। यथा, भाग वते। ४। २५। ४८।
"नलिनी नालिनी च प्रागद्वारावेकत्र निर्म्मिते॥"
"नलनालशब्दौ छिद्रवचनौ तद्वती नलिनी नालिनी च वामदक्षिणनासिके॥" इति तट्टी-कायां स्वामी॥)

नलिनीरुह, क्ली, (नलिन्या रोहतीति। रुह+क।) मृणालम्। इति राजनिघण्ट॥ ब्रह्माणि, पु॥

नलिनेशय, पु, (नलिने शेते इति। शी+अच्।) विष्णु। इति त्रिकाण्डशेष॥

नली स्त्री, (नल+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) मन शिला। इति विश्व॥ नलिका। इति भाव प्रकाश॥ तत्पर्याय। सुषिरा २ विद्रुमलता३ कपोताङ्घ्रि ४ नटी ५। इत्यमर। २। ४। १२९॥ (एतद्गुणा मन शिलानलिकाशब्दयो ज्ञातव्या॥)

नलोत्तम, पु (नलेषु उत्तम।) देवनल। इति राजनिघण्ट॥

नल्व, पु, (नल्यते इति। नल+उल्वादयश्चेति व।) किष्कुचतु शतम्। चतु शतहस्तपरिमित देश। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, हरिवंशे। २२४। १।

"तस्या सभाया देवेन्द्रो हिरण्यकशिपुस्तदा।
आसीन आसने चित्रे नल्वमात्रे प्रमाणत॥")

नल्वकूर्गा, स्त्री, (नल्वपरिमितं वर्त्म गच्छतीति। गम्+ड।) काकाङ्गी। इति शब्दचन्द्रिका॥ नल्वपरिमितपथगामिनि, त्रि॥

नव [न] त्रि, (नूयते स्तूयते प्रधानसंख्या-वाचकत्वेन। णु स्तवने+बाहुलकात कनिन गुणाश्च। इत्युज्ज्वलदत्त। १। १५६।) संख्या विशेष। ९ नय इति भाषा। बहुवचनान्तो ऽयम। इति व्याकरणम॥ (यथा रघु। ३।६९।
"इति क्षितीशो नवति नवाधिका
महाक्रतूना महनीयशासन॥")

नववाचका यथा। अङ्गद्वारम १ भूखण्डम २ कृष्णरावणमस्तक ३ सुधाकुण्डम ४ व्याघ्री स्तन ५ सेवधि ६ अङ्कम ७ रस ८ ग्रह ९। इति कविकल्पलता॥ (तद्वति, त्रि। यथा, मनु। ३। २६९।
"षण्मासान् छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै।
अष्टावैणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु॥')

नव, पु, (णु शि स्तवने+"ऋदोरप।" ३।३।५७। इति भावे अप।) स्तव। इति मेदिनी। वे १५॥ रक्तपुनर्नवा। इति राजनिघण्ट॥

नव, त्रि (नूयते स्तूयते इति। णु स्तुतौ+'ऋदो रप।" ३। ३। ५७। इति अप।) नूतन। इत्यमर।३।१।७७॥ (यथा हितोपदेशे।१।२३४।
"न स्त्रीणामप्रिय कश्चित्प्रियो वापि न विद्यते।
गावस्तृणमिवारण्ये प्रार्थयन्ति नव नवम॥")

अभिनवान्यौषधानि प्रशस्तानि। यथा —
"द्रव्याण्यभिनवान्येन प्रशस्तानि क्रियाविधौ।
ऋते हतगुडक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गत॥"
इति नारायणदासकविवैद्यपरिभाषा॥

तत्पर्याय। "नवम १ नूतनम् २ नतनम ३ नव्यम्४ इदा५ इदानीम ६। षट नवनामानि।" इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याय॥

नवकारिका स्त्री (नव करोतीति। कृ+ण्वुल। टापि अत इत्वम्।) नवोढा। इति शब्द-माला॥ नतन स्त्रियो विवरणश्लोक। नवीन कन्यो च॥

नवकालिका स्त्री, (नव कलति प्राप्नोतीति। कल+ण्वुल। टाप। अत इत्वम्।) नवीन। इति हारावली। १७६॥

नवग्रहा, पु, (नव ग्रहा।) सूर्य्यादयो नव। यथा, तिथितत्त्वे।
"नवग्रहमख कृत्वा तत कर्म्म समारभेत।
अन्यथा फलद पुसा न काम्य जायते क्वचित॥"
(यथा च,—
"सूर्य्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि बृहस्पति।
शुक्र शनैश्चरो राहु केतुश्चेति नवग्रहा॥")

तेषा स्थानम। यथा,—
"भूमेर्योजनलक्षे तु सौर मैत्रेय। मण्डलम्।
लक्षे दिवाकरस्यापि मण्डल शशिन स्थितम्॥
पूर्णे शतसहस्रे तु योजनाना निशाकरात।

नक्षत्रमण्डलं कृत्स्नमुपरिष्टात् प्रकाशते ॥
लक्षे चोत्तरे ब्रह्मन्। बुधो नक्षत्रमण्डलात्।
तावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशना स्थितः ॥
अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तत्प्रमाणे व्यवस्थितः ।
लक्षद्वये तु भौमस्य स्थितो देवपुरोहितः ॥
सौरिर्बृहस्पतेश्चोर्द्धे द्विलक्षे समवस्थितः ॥”
इति विष्णुपुराणे । २ । ७ अध्यायः ॥
तेषां रथादि यथा,—
‘योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ।
ईषादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम । ॥
सार्द्धकोटिस्तथा सप्त नियुतान्यधिकानि वै ।
योजनानान्तु तस्याक्षस्तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् ॥
चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो व्यवस्थितः ।
पञ्चान्यानि तु सार्द्धानि स्यन्दनस्य महामते ॥
अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तद्युगार्द्धयोः ।
ह्रस्वोऽक्षस्तद्युगार्द्धेन ध्रुवाधारो रथस्य वै।
द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले ॥
हयाश्च सप्त छन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु।
गायत्री च बृहत्युष्णिग्जगती त्रिष्टुबेव च ॥
अनुष्टुप् पङ्क्तिरित्युक्ताश्छन्दांसि हरयो रवेः ।
स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥
स्तुवन्ति मुनयः सूर्य्यं गन्धर्वैर्गीयते पुरः ।
नृत्यन्त्यप्सरसो यान्ति सूर्य्यस्यानु निशाचराः ॥
वहन्ति पन्नगा यक्षैः क्रियते भीषुसंग्रहः ।
बालखिल्यास्तथैवैनं परिवार्य्य समासते ॥
सोऽयं सप्तगणः सूर्य्यमण्डले मुनिसत्तम । ।
हिमोष्णवारिवृष्टीनां हेतुत्वं समुपागतः ॥
रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः ।
वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन चरत्यसौ ॥ * ॥
वाय्वग्निद्रव्यसम्भूतो रथश्चन्द्रसुतस्य च।
पिशङ्गैस्तुरगैर्युक्तः सोऽष्टाभिर्वायुवेगिभिः ॥*॥
सवरूथः सानुकर्षो युक्तो भूसम्भवैर्हयैः ।
सोपासङ्गपताकस्तु शुक्रस्यापि रथो महान् ॥*॥
अष्टाश्वः काञ्चनः श्रीमान् भौमस्यापि रथो महान्।
पद्मरागारुणैरश्वैः संयुक्तो वह्निसम्भवैः ॥ * ॥
अष्टाभिः पाण्डरैर्युक्तो वाजिभिः काञ्चने रथे।
तस्मिंस्तिष्ठति वर्षं वै राशौ राशौ बृहस्पतिः ॥
आकाशसम्भवैरश्वैः शबलैः स्यन्दनं युतम् ।
समारुह्य शनिर्याति मन्दगामी शनैश्चरः ॥ * ॥
स्वर्भानोस्तुरगा ह्यष्टौ भृङ्गाभा धूसरं रथम्।
सकृद्युक्तास्तु मैत्रेय । वहन्त्यविरतं सदा ॥*॥
तथा केतुरथस्याश्वा अष्टौ ते वातरंहसः ।
पलालधूमवर्णाभा लाक्षारसनिभारुणाः ॥ * ॥
एते मया ग्रहाणां वै तवाख्याता रथा नव।
सर्व्वे ध्रुवे महाभाग । प्रबद्धा वायुरश्मिभिः ॥”
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८।१ ।१२ अध्यायाः ॥
ग्रहाणामशुभप्रतीकारः । राजमार्त्तण्डे ।
“दोषो न स्याद्ग्रहाणामशिशिरकिरणे ताम्रमिन्दौ च शङ्खं
पृथ्वीपुत्त्रे प्रवालं शशधरतनये शातकुम्भं भुजेन।
देवाचार्य्ये च मुक्तां मणिमसुरगुरौ सीसकं सूर्य्यसूनौ
राहौ लौहं त्वनिष्टे कमलजतनये राजपट्टं विभक्तुः ॥”
शातकुम्भं सुवर्णम् । राजपट्टः कर्पूरमणिरिति ख्यातम् । अपि च । बुद्धिप्रकाशे ।
‘त्रिमूली चीरिकाम्लं गोजिह्वा वृद्धदारकम् ।
ब्रह्मयष्टिः सिंहपुच्छी वाव्यालं चन्दनं सितम्।
अश्वगन्धा क्रमात् सूर्य्याद्यग्रहदोषोपशान्तये ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
स्वजन्मराश्यवधिनवग्रहशुद्धिर्यथा,—
“केतूपप्लवभौममन्दगतयः षष्ठास्त्रिसंस्था शुभा-
श्चन्द्रार्कावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्रः पुनः सप्तमे ।
जीवः सप्तनवद्विपञ्चमगतो युग्मेषु सोमात्मजः
शुक्रः षड्दशसप्तवर्जमितरे सर्व्वेऽप्युपान्ते शुभाः ॥”
इति दीपिका ॥
रवि ३।६।१ ।११।राशय । सोम ३।६।७।१ । ११ शुक्लपक्षे २।५।६। जन्मर्क्षवर्ज्जितजन्मचन्द्र शुभ । मङ्गल ३।६।१ ।११ । बुध २।४।६।८। १ ।११।१२। बृहस्पति २।५।७।६।११। शुक्र १।२।३।४।५।८।६।११।१२। शनि ३।६।१ ।११। राहु ३।६।१ ।११। केतु ३।६।१ ।११राशय ॥
ग्रहाणां राशिभोगनिर्णयः । यथा,—
“रविर्म्मासं निशानाथः सपादं दिवसद्वयम्।
पक्षत्रयं भूमिपुत्त्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
वर्षमेकं सुराचार्य्यश्चाष्टाविंशदिनं भृगुः ।
शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानुः सार्द्धवत्सरम् ॥’
रवि १ मास । सोम २। दिनम। कुज ४५ दिनम। बुध १८ दिनम। बृहस्पति १ वत्सर । शुक्र २८ दिनम। शनि २॥ वत्सर । राहु १॥ वत्सर । केतु १॥ वत्सर । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ अथ चन्द्रादिषड्ग्रहाणामस्तोदयज्ञानम् । यथा,—
“अथोदयास्तमययोः परिज्ञानं प्रकीर्त्त्यते।
दिवाकरकराक्रान्तमूर्त्तीनामल्पतेजसाम् ॥
सूर्य्यादभ्यधिकाः पश्चादस्तं जीवकुजार्कजाः ।
ऊना प्रागुदयं यान्ति शुक्रज्ञौ वक्रिणौ तथा ॥
ऊना विवस्वतः प्राच्यामस्तं चन्द्रज्ञभार्गवाः ।
व्रजन्त्यभ्यधिकाः पश्चादुदयं शीघ्रयायिनः ॥”*॥
एषां कालांशा यथा,—
“एकादशामरेज्यस्य तिथिसंख्यार्कजस्य च ।
अस्तांशा भूमिपुत्त्रस्य दशसप्ताधिकास्ततः ॥
पश्चादस्तमयोऽष्टाभिरुदयः प्राङ्महत्तया।
प्रागस्तं उदयः पश्चादल्पत्वाद्दशभिर्भृगोः ॥
एवं बुधो द्वादशभिश्चतुर्दशभिरंशकैः ।
वक्रशीघ्रगतिश्चार्काद् करोत्यस्तमयोदयौ ॥
एभ्योऽधिकैः कालभागैर्दृश्या न्यूनैरदर्शनाः ।
भवन्ति लोके खचरा भानुभाग्रस्तमूर्त्तयः ॥”
इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥
तेषामस्तोदयदिनसंख्याज्ञानम् । यथा,—
“भुजाक्षिचन्द्राः १२२ त्रिदशाश्च ३३ दन्ताः ३२
वेदाचलाः ४७ रामनते ४३ क्रमेण ।
भौमादिकस्यास्तदिनानि वक्रे
बुधस्य भूपा १६ दश भार्गवस्य ॥”
एषां एकस्मादस्तमयादुदयाद्वा अभ्युदयास्तज्ञानम् । यथा —
“तथास्तवक्रात् कुजतोऽस्तवक्रे
जात्य २२ ब्धि ४ विश्वे १३ न्दुगि १ नेत्र १२ मासे ।
मध्यास्तवक्रास्तविधौ सितस्य
क्रमेण वक्रस्तु नवेन्दुमासे १६ ॥”
गुरोरुदयस्य प्राक् पश्चात् शुक्रस्य तु उभयत्र महास्तानां प्राक् पश्चात् बाल्यवृद्धदिनज्ञानम् ।
यथा —
“वृद्धः पुरस्तादुदयस्य पश्चात्
बालश्च पक्ष १५ वचसां पतिः स्यात् ।
एवं सितः पञ्चदिनानि वृद्धो
बालो भवेत्त्रीणि दिनानि वक्रे ॥
वृद्धस्तु पक्ष १५ भृगुजो महास्ते
बालः पुनस्तत्र दशाहमेव ॥”
इति सिद्धान्तमञ्जरी ॥
अथ नवग्रहस्तोत्रम् ।
“जवाकुसुमसङ्काशं काश्यपेयं महाद्युतिम् ।
ध्वान्तारिं सर्व्वपापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम्
दधिशङ्खतुषाराभं क्षीरोदार्णवसम्भवम् ।
नमामि शशिनं भक्त्या शम्भोर्म्मुकुटभूषणम् ॥
धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम् ।
कुमारं शक्तिहस्तञ्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम्
प्रियङ्गुकलिकाश्यामं रूपेणाप्रतिमं बुधम् ।
सौम्यं सत्त्वगुणोपेतं नमामि शशिनः सुतम् ॥
देवतानामृषीणाञ्च गुरुं कनकसन्निभम् ।
वन्द्यभूतं त्रिलोकेशं तं नमामि बृहस्पतिम् ॥
हिमकुन्दमृणालाभं दैत्यानां परमं गुरुम् ।
सर्व्वशास्त्रप्रवक्तारं भार्गवं प्रणमाम्यहम् ॥
नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविसूनुं महाग्रहम् ।
छायाया गर्भसम्भूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ॥
अर्द्धकायं महाघोरं चन्द्रादित्यविमर्द्दकम् ।
सिंहिकायाः सुतं रौद्रं तं राहुं प्रणमाम्यहम् ॥
पलालधूमसङ्काशं तारागृहविमर्द्दकम् ।
रौद्रं रुद्रात्मजं क्रूरं तं केतुं प्रणमाम्यहम् ॥
व्यासेनोक्तमिदं स्तोत्रं यः पठेत् प्रयतः शुचिः ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ शान्तिस्तस्य न संशयः ॥
ऐश्वर्य्यमतुलञ्चापि आरोग्यं पुष्टिवर्द्धनम् ।
नरनारीप्रियत्वञ्च नित्यं तस्योपजायते ॥
तस्करोऽग्निर्यमो वायुर्ये चान्ये ग्रहपीडकाः ।
ते सर्व्वे प्रशमं यान्ति व्यासो ब्रूयान्न संशयः ॥”
इति श्रीव्यासभाषितं नवग्रहस्तोत्रं समाप्तम् ॥
(ग्रहाणामन्यद्विवरणन्तु ग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥
नवः नूतनः ग्रहो ग्रहणं यस्येति विग्रहे नवग्रहे, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ५८ । ३ ।
“वृक्षं परमसन्तप्तं नवग्रहमिव द्विपम् ॥”)

नवच्छात्र, पु, (नवो नूतनश्छात्रः ।) प्रथममध्ययनप्रवृत्तः । नवीनविद्यार्थी । तत्पर्य्यायः । क्रियाकारः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नवन, पु, (नवते स्तूयते इति । नु + वाहुलकात् अनच् ।) कुथः । करिकम्बलः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८४ ॥

नवति, स्त्री, (नव दशतः परिमाणमस्य । "पङ्क्ति-विंशतित्रिंशदि"ति ।" ५ । १ । ५९ । इति निपातनात् साधुः ।) सङ्ख्याविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ ९० नब्बइ इति भाषा ॥ (यथा, रघुः । ३ । ६९ ।

"इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां
महाक्रतूनां महनीयशासनः ।
समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये
ततान सोपानपरम्परामिव ॥"

नवतिसङ्ख्यान्विते च । यथा, मनुः । ३।१७१ ।
"योऽग्न्यात्मो नवत काया यष्टे स्वर्घोसनस्य तु ।
पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥")

नवतिका, स्त्री, (नव नवनं तिकते करोतीति । तिक + क । टाप् ।) तूलिका । इति हारावली । १२७ ॥ (नवतिरेव । स्वार्थे कन् । ततष्टाप् । नवतिसङ्ख्या ॥)

नवतिश् [स्] त्र वहुनवतिः । नवतिं नवतीति वीप्सायां चश्प्रत्ययः ॥

नवन्तो, स्त्री (नवत + इन्तिकारादिति वा ङीष् ।) नवतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

नवदण्ड, क्ली, (नवो दण्डो नव दण्डा वा यत्र ।) राज्ञां छत्रविशेषः । यथा, युक्तिकल्पतरुः ।
' मनोहरं चित्रकल्पञ्च नवदण्डकम् ।
छत्रञ्चत्रिविधं ज्ञेयं त्रिविधानां महीभुजाम् ॥"
अस्य विवरणं छत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

नवदल, क्ली (नव दलमिति कर्म्मधारयः ।) पद्मस्य पत्रसमीपस्थदलम् । पद्मादीनां जटिकाकारनवपत्रम् । तत्पर्य्यायः । संवर्त्तिका २ । इत्यमरः । १ । १ । ४३ ॥ संवर्त्तिः ३ संवर्त्ती ४ । इति भरतः ॥ सामान्यनूतनपत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ दलमात्रम् । इति मधु ॥

नवदीधिति, पु, (नव दीधितयः किरणानि यस्य ।) मङ्गलग्रहः । इति जटाधरः ॥

नवदुर्गा, स्त्री, (नवसङ्ख्यान्विता दुर्गा ।) नवपत्रिका । (यदुक्तम् ।
कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः ।
बिल्वाशोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका ॥")
यथा, हृत्त्रन्दिकेश्वरपुराणे ।
"पाचके नवदुर्गे त्वं महादेवमनोरमे ।
पूजां समस्तां संगृह्य रक्ष मां त्रिदशेश्वरि ॥"
कुमारिका १ त्रिमूर्त्तिः २ कल्याणी ३ रोहिणी ४ काली ५ चण्डिका ६ शाम्भवी ७ दुर्गा ८ भद्रा ९ इति नवनामिका कन्या । यथा,—
"मन्त्राक्षरमयीं लक्ष्मीं मातॄणां रूपधारिणीम् ।
नवदुर्गात्मिकां साक्षात् कन्यामावाहयाम्यहम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे ॥

नवदोला, स्त्री (नवा नूतना दोला ।) नूतनप्रेङ्खा । अस्या विवरणं चतुर्द्दोलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ तदारोहणकालो यथा,—
"उपेन्द्रहस्तादहणिवाभिवर्ज्ज्य
शस्तेन्दुताराविथिलग्नयोगे ।
विच्छिन्नमायुत्रयमाहवर्ज्जे
दोलान्धकारोहणमाद्यमिष्टम् ॥"
इति समयप्रदीपः ॥

नवधा, अ, (नव + प्रकारे धाच् ।) नवप्रकारः । यथा,—
"आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।
निष्ठा वृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम् ॥"

नवनाडीचक्र, क्ली, (नवनक्षत्रयुक्तं नाडीचक्रम् ।) राशौ नवनक्षत्रयुक्तवक्ररेखात्रयात्मकचक्रम् । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
"जन्माद्यं कर्म्म ततोऽपि दशमं सांघातिकं षोडशभम् ।
समुदयमष्टादशभं विनाशसञ्ज्ञं त्रयोविंशम् ॥
मानसं च पञ्चविंशं मानसमेव नरं षड्भस्य स्यात् ।
नवनक्षत्री नृपतिं स्वजातिदेशाभिषिक्तञ्च ॥"

नवनी, स्त्री, (नवं नीयते इति । नी + ड । गौरादित्वात् ङीष् ।) नवनीतम् । यथा,—
"अहो हैयङ्गवीनानां नवनीनां परं मुदा ।
लड्डुकानां प्रकाराणां खज्जिकानाञ्च यत्नतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५ अध्यायः ॥

नवनीत, क्ली, (नव नीयतेऽनेनेति । नी + क्त ।) गव्यविशेषः । माखन इति ननी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । नवोद्धृतम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । ५२ ॥ सरजम् ३ मन्थजम् ४ हैयङ्गवीनम् ५ । इति रत्नमाला ॥ दधिजम् ६ सारम् ७ हैयङ्गवीनकम् ८ । अस्य सामान्यगुणाः । शीतलत्वम् । वर्णबलावहत्वम् । सुमधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । संग्राहकत्वम् । कफविकारकत्वम् । वातसञ्चारशूलकाशश्रमनाशित्वम् । सुखकरत्वम् । कान्तिपुष्टिप्रदत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । सर्व्वदोषापहरत्वञ्च ॥ * ॥ नवोद्भवगव्यमाहिषनवनीतगुणाः । बालवृद्धानां प्रशस्तत्वम् । बलकारित्वम् । वातवर्द्धनत्वञ्च ॥ * ॥ माहिषनवनीतगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । वृष्यत्वम् । बल्यत्वम् । ग्राहित्वम् । पित्तघ्नत्वम् । तुन्दत्वञ्च ॥ * ॥ छागनवनीतगुणाः । क्षयकासनेत्रामयकफनाशित्वम् । बल्यत्वम् । दीपनत्वञ्च ॥ * ॥ आविकनवनीतगुणाः । हिमत्वम् । लघुत्वम् । योनिशूले कफे वाते गुदशूले हितत्वञ्च ॥ * ॥ ऐडकनवनीतगुणाः । स्निग्धगन्धत्वम् । शीतलत्वम् । मेधानाशित्वम् । गुरुत्वम् । पुष्टिसौख्यकारित्वम् । मन्दाग्निदीपनत्वञ्च ॥ * ॥ हस्तिनीनवनीतगुणाः । कषायत्वम् । शीतलत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । विदाहित्वम् । जन्तुपित्तकफकृमिनाशित्वञ्च ॥ * ॥ अश्वीनवनीतगुणाः । कषायत्वम् । कफवातनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । इन्द्रियतापहारकत्वञ्च ॥ गर्द्दभीनवनीतगुणाः । कषायत्वम् । कफवातनाशित्वम् । बल्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाके लघुत्वम् । सर्व्वदोषनाशित्वञ्च ॥ * ॥ औष्ट्रनवनीतगुणाः । पाके शीतलत्वम् । व्रणक्रिमिकफास्रवातनाशित्वञ्च ॥ * ॥ नारीनवनीतगुणाः । रुच्यत्वम् । पाके लघुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । सर्व्वरोगविषनाशित्वञ्च ॥ * ॥ अथ साधारणनवनीतगुणाः ।
"शीतं वर्णबलोद्भवं सुमधुरं वृष्यञ्च वातापहं
कासघ्नं क्रिमिनाशनं कफहरं संग्राहि शूलापहम् ।
बल्यं पुष्टिकरं तृषार्त्तिशमनं सन्तापविच्छेदनं
चक्षुष्यं श्रमहारि तपयकर दद्रुघ्नं पित्तजित् ॥
रक्ताद्याश्रितं प्रोक्तमुक्तरीत्यरगन्धदम् ।
अरुच्यं सर्व्वरोगाढ्यं दधिजं तद्धितं स्मृतम् ॥"
इति राजनिघण्टः ॥
अपि च । गव्यनवनीतगुणाः ।
"नवनीतं हितं गव्यं वृष्यं वर्णबलाग्निकृत् ।
संग्राहि वातपित्तासृक्क्षयार्शोऽर्द्दितकासहृत् ॥
तद्धितं बालके वृद्धे विशेषादमृतं शिशोः ॥" * ॥
माहिषनवनीतगुणाः ।
"नवनीतं महिष्यास्तु वातश्लेष्मकरं गुरु ।
दाहपित्तश्रमहरं मेदशुक्रविवर्द्धनम् ॥"
अथ पयसो नवनीतस्य गुणाः ।
"दुग्धोत्थं नवनीतन्तु चक्षुष्यं रक्तपित्तनुत् ।
वृष्यं बल्यमतिस्निग्धं मधुरं ग्राहि शीतलम् ॥"
अथ सद्यः समुद्धृतनवनीतगुणाः ।
"नवनीतञ्च सद्यस्कं स्वादु ग्राहि हिमं लघु ।
मेध्यं किञ्चित् कषायाम्लमीषत्तक्रांशसङ्क्रमात् ॥"
अथ चिरन्तननवनीतगुणाः ।
"सक्षारकटुकाम्लत्वाच्छर्द्द्यर्शः कुष्ठकारकम् ।
श्लेष्मलं गुरु मेदस्यं नवनीतं चिरन्तनम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
"नवनीतं नवं वृष्यं ग्राहि वर्णबलाग्निकृत् ।
चक्षुष्यं हृद्यं स्निग्धं ग्रहण्यर्शोविकारनुत् ॥
क्षीरोत्थितं हिमं ग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगनुत् ॥"
इति राजवल्लभः ॥

नवनीतक, क्ली (नवनीतात् कायति प्रकाशते इति । कै + क ।) घृतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवनीत + स्वार्थे कन् । नवनीतम् । यथा हारीते चिकित्सितस्थाने १ अध्याये ।
"सर्पिः प्रयुक्तं नवनीतकञ्च ॥"
पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"हैयङ्गवीनं सरजं नवनीतकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

नवनीतधेनु, स्त्री, (नवनीतेन कृता धेनुः । मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः ।) दानार्थकल्पितनवनीतमयधेनुविशेषः । यथा,—
"नवनीतमयीं धेनुं शृणु राजन् ! प्रयत्नतः ।
यां श्रुत्वा सर्व्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥
गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ गोचर्म्ममात्रके ।

कृष्णचर्म्मन्यगस्येव तस्योपरि च धारयेत ॥
कुम्भन्तु नवनीतस्य प्रस्थमात्रस्य धारयेत ।
वत्स चतुर्थभागस्य तस्या उत्तरतो न्यसेत ॥
कृत्वा विधानेन च राजसिंह
सुवर्णशृङ्गी सुमुखी च कार्य्या ।
नेत्रे च तस्या मणिमौक्तिकैस्तु
कृत्वा तथान्यच्च गुडेन जिह्वाम ॥
ओष्ठौ च पुष्पैश्च फलैश्च दन्ता
प्रकल्प्य सास्नाश्च सितैश्च सूत्रै ॥
नवनीतस्तनी राजन्निक्षुपादा प्रकल्पयेत ।
ताम्रपृष्ठी कांस्यदोहा दर्भरोमकृतच्छवीम ॥
स्वर्णशृङ्गी रौप्यखुराम पञ्चरत्नसमन्विताम ।
चतुर्भिस्तिलपात्रैस्तु संयुता सर्व्वतो दिश ॥
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैरलङ्कृतम ।
दिक्षु दीपाश्च प्रज्वाल्य ब्राह्मणाय निवेदयेत ॥
वन्यजाङ्गावदुर्वे आहिताग्निर्जितात्मवान ।
मन्त्रास्त एव जप्तव्या सर्व्वधेनुषु ये स्मृता ॥
पुरा देवासुरे सर्व्वे सागरस्य तु मन्थन ।
उत्पन्न दिव्यममृत नवनीतमिद शुभम ॥
आप्यायनश्च भूताना नवनीत । नमोऽस्तु ते ।
एवमुच्चार्य्य तां दद्यात ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
धेनुश्च दत्त्वा सुमुदा सोपदाना
नयेद्गृह विप्रवरस्य भूय ।
ह्यारण्यमेव सरसश्चोपभुक्ता
तिष्ठेद्दिना धेनुदस्त्रीणि विप्र ॥
य प्रपश्यति ता धेनु दीयमाना नरोत्तम ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्त शिवसायुज्यता व्रजेत ॥
पितृभि पूर्व्वजै सार्द्ध भविष्यद्भिश्च मानव ।
विष्णुलोक व्रजत्याशु यावदाभूतसम्प्लवम ॥
य इद शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानव ।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोके महीयते ॥”
इति वराहपुराणम ॥

नवपाठक, पु (नवो नूतन पाठकोऽध्यापक ।) नूतनाध्यापक । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

नवफालिका, स्त्री, (नव फल यस्या । कापि अत इत्वम ।) नवम । नवजातरजोऽङ्गना । इति मेदिनी । के, २२ ॥

नवम त्रि, (नवन्+“तस्य पूरणे डट ।” ५ । २ । ४८ । इति डट । ततो “नान्तादसङ्ख्यादेर्मट ।” ५ । २ । ४९ । इति डटो मट ।) नवाना पूरण । इति व्याकरणम ॥ नवइ इत्यादि भाषा ॥

नवमल्लिका, स्त्री, (नवा नूतना सुता वा मल्लिका ।) नवमालिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । १ । १२ ।
“रम्य हर्म्म्यतल नवा सुनयना गुञ्जद्द्विरेफा लता ।
प्रोन्मीलन्नवमल्लिका सुरभयो वाता सचन्द्रा निशा ॥”)

नवमालिका, स्त्री, (नवा नूतना मालिका मल्लिका पुष्पम् ।) नवमल्लिकापुष्पम । वासन्ती नेवारी इति लोके । नेयालि इति नेओयार इति च भाषा । तत्पर्य्याय । अतिमोदा २ शैव्या ३ शीतोद्भवा ४ सप्तला ५ सुकुमारी ६ सुरभि ७ शुचिमल्लिका ८ सुगन्धा ९ शिखरिणी १० नवाली ११ । इति राजनिर्घण्ट ॥ भद्रवल्ली १२ देवलता १३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गन्धनिलया १४ मालिका १५ नवमल्लिका १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या गुणा । अतिशैत्यत्वम । सुरभित्वम । सर्व्वरोगहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ तन्नामगुणा ।
‘नेपाली कथिता तज्ज्ञै सप्तला नवमालिका ।
वासन्ती शीतला लघ्वी तिक्ता दोषत्रयापहा ॥”
इति भावप्रकाश ॥

नवमी, स्त्री (नवम+टित्त्वात ङीप ।) तिथिविशेष । सा चन्द्रस्य नवमकलाक्रियारूपा । शुक्लपक्षे ९ कृष्णपक्षे २४ पञ्जिकाकारसङ्केतेन एतदङ्कबोधिता ॥ अथ नवम्यवस्था । “सा चाष्टमीयुता ग्राह्या युग्मात । भविष्ये ।
मासैश्चतुर्भिर्यत पुण्य विविना पूज्य चण्डिकाम ।
तत फल लभते वीर नवम्या कार्त्तिकस्य च ॥
तथा भविष्ये ।
माघे मासि तु या शुक्ला नवमी लोकपूजिता ।
महानन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी नृणाम ॥
स्नान दान जपो होमो देवार्च्चनमुपोषणम ।
सर्व्व तदक्षय प्रोक्त यदस्या क्रियते नरै ॥
तथा कालिकापुराणम ।
‘नवम्या नववर्षाणि राजन । पिष्टाशनो भवेत ।
तस्य तुष्टा भवद्गौरी सर्व्वकामप्रदा शुभा ॥
अद्यैत्यादि नवम्यान्तिथावारभ्य नव वर्षाणि यावत प्रतिशुक्लनवम्यां पिष्टेतरभोजननिवृत्ति व्रतमिति सङ्कल्पे विशेष । सर्व्वकामप्रदगौरीतोष फलम ।” इति तिथितत्त्वम ॥ श्रीरामनवम्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥*॥ इय दुर्गातिथि । तत्र तस्या पूजा कर्त्तव्या । यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
“इय देवी वरारोहा यातु शैल हिमाचलम ।
तत्र यूय सुरा सर्व्वे गत्वा नन्दत माचिरम ॥
नवम्याश्च सदा पूज्या इय देवी समाधिना ।
वरदा सर्व्वलोकाना भविष्यति न सशय ॥
नवम्या यश्च पिष्टाशी भविष्यति हि मानव ।
नारी वा तस्य सम्पन्न भविष्यति मनोगतम ॥”
इति वराहपुराणम ॥
कार्त्तिकशुक्लनवम्या जगद्धात्रीपूजाप्रमाणानि यथा,—
“प्रपूजयेज्जगद्धात्रीं कार्त्तिके शुक्लपक्षके ।
दिनोदये च मध्याह्ने सायाह्ने नवमेऽहनि ॥”
इति मायातन्त्रे १७ पटल ॥
“कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्या कार्त्तिकस्य च ।
उपस्थाद्यादितो भानुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान ॥
पुत्त्रारोग्यधन लेभे लोकसाक्षित्वमेव च ।
तां तिथि प्राप्य मनुज शनिभौमदिने यदि ।
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम ॥”
इति कात्यायनीतन्त्रे ७८ पटल ॥
“कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेतायां प्रथमेऽहनि ।
त्रिसन्ध्य पूजयेद्देवी दुर्गा सम्पत्प्रवृद्धये ॥’
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटल ॥
अथ नवमीजातफलम । यथा, कोष्ठीप्रदीप ।
“विरोधकर्त्ता सुजनैरगम्य
परापकारार्थमति कुशील ।
आचारहीन कृपण कठोर
प्रसूतिकाले नवमी यदि स्यात ॥”

नवयौवना स्त्री, (नव यौवन यस्या ।) युवती । तत्पर्य्याय । दिक्करी २ । इति हारावली । १५४ ॥ तालुनी ३ कुहेली ४ । इति शब्दमाला ॥

नवरङ्ग, क्ली, (नव रङ्गा यस्मात ।) कायस्थमुख्यकुलीनाना पञ्चदानचतुष्टयात्मककुलविशेष । तद्यथा —
“समाने प्रथम दान द्वितीयञ्च कनिष्ठजे
षड्भ्रातरि तृतीयञ्च मध्यश्रेष्ठे चतुर्थकम ॥
तेज्योजे पञ्चम दान कुर्य्यादेतद्विधानत ।
ग्रहण जन्मनि समे कनिष्ठे च द्वितीयकम ॥
तृतीय जन्ममध्यांशे तेज्योजेऽपि चतुर्थकम ।
नवरङ्गमिति प्रोक्त मुख्याना हि महागुणम ॥’
इति कुलाचार्य्यकारिका ॥

नवरत्न, क्ली, (नवानां रत्नाना समाहार ।) नवप्रकारमणय । तद्यथा —
“मुक्तामाणिक्यवैदूर्य्यगोमेदान वज्रविद्रुमौ ।
पद्मराग मरकत नीलञ्चेति यथाक्रमात ॥’
इति तन्त्रसार ॥
(यथा च,—
“वज्रञ्च मौक्तिकञ्चैव माणिक्य नीलमेव च ।
तथा मरकत ज्ञेय महारत्नानि पञ्चधा ॥
गोमेद पद्मरागञ्च वैदूर्य्यञ्च प्रवालकम ।
चत्वारि उपरत्नानि नवरत्नमिद स्मृतम ।’
“रत्न गारुत्मत पुष्प रागो माणिक्यमेव च ।
इन्द्रनीलञ्च गोमेदस्तथा वैदूर्य्यमित्यपि ॥
मौक्तिक विद्रुमञ्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव ॥
रत्न हीरा । गारुत्मत पान्ना । माणिक्य पद्मराग । इन्द्रनील नील ।”इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) नवग्रहदोषशान्त्यर्थं धार्य्याणि नव रत्नानि यथा —
“वैदूर्य्य धारयेत सूर्य्ये नीलञ्च मृगलाञ्छने ।
आवनेयेऽपि माणिक्य पद्मराग शशाङ्कजे ॥
गुरौ मुक्ता भृगौ वज्र शनौ नील विदुर्बुधा ।
राहौ गोमेदक धार्य्य केतौ मरकतन्तथा ॥
इति दीपिका ॥
विक्रमादित्यराजसभास्थनवसङ्ख्यकपण्डिता । यथा,—
“धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासा ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपते सभाया
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥”
इति नवरत्नम ॥
नव श्लोका । यथा —
“मित्रमथौ तथा नीतिर्धर्म्मकापण्यमूर्खका ।

स।ण। विन्नान तथोनखातान नवरत्नमिन्
क्रमात ॥
मत्र स्वच्छाय। रिपु नयवलैलुब्ध धनेशेश्वर
क ेरा न्नमादरेण युवती प्रेमणा समे
बान्धवान ।
न्लत्र सुनिभिगरु प्रर्णा।भिमुख कथाभिर्वुध
न्यामो रसिक रसेन सकल शीलेन कुर्य्याद्
वशम ॥ १ ॥
न्यो लाघवमुच्छ्रितो निपतन कामातुरो
लाञ्छन
ल्न्।ऽज्ञोमिमसङ्गर परिभव दुष्टोऽन्य नीचे
रतिम ।
नि स्वो वञ्चनमुञ्चना विकलता शोकाकुल
सप्तत्र
द्यागप्रियता दुरोदरवश प्राप्नोति कष्ट
मुहु ॥ २ ॥
नीतनभमिसुजा नतिर्गुणवता स्त्रीरङ्गना ा श्रुति
द्न्यत्य शिशवो गृहस्य कविता बुद्धे प्रसादो
गिराम ।
लावरय वपुष स्फुति सुमनसा शान्तिर्न्जिस्य
चमा
पू तस्य द्रविण गृहाश्रमवता स्वास्थ्य सता
मण्डाम ॥ ३ ॥
धम्म प्रागेव चिन्त्य सचिवमतिगतिभावनीया
सदैव
क्रेय लोकानुरक्त वरचरनयनैमण्डल वीच
णीयम ।
प्रच्छाद्या रागरोषौ स्पटपरुषगुणौ योजनीयौ
च काले
आत्मा यत्नेन रच्यो रणशिरसि पुन सोऽपि
नापेचणीय ॥ ४ ॥
कापण्येन यश क्रुधा गुणचयो दम्भेन सत्य चुधा
मर्य्यादा व्यसनैधनानि विपदा स्थैर्य्य प्रमाद-
र्द्विज ।
पैशुन्येन कल मदेन विनयो दुश्चेष्टया पौरुष
नारद्र्येण जनादरो ममतया चात्मप्रकाशो
हत ॥ ५ ॥
मूर्खो शान्तस्तपस्वी चितिपतिरलसो मत्सरो
धर्मशीलो
दु म्भो मानी गृहस्थ प्रभुरतिकृपण शास्त्र
विद्धर्म्महीन ।
आज्ञाहीनो नरेन्द्र सुचिरपि सतत य परा
न्नोपभोगी
वृद्धो रोगी दरिद्र स च युवतिपतिर्धिग्विडम्ब-
प्रकारम ॥ ६ ॥
स्त्रैणा यौवनमर्थिनामनुगमो राज्ञा प्रताप
सता
सत्य स्वल्पधनस्य सञ्चितिरसद्दृष्टस्य वाग-
डम्बर ।
साचारस्य मनोदम परिणतेर्विद्या कुलस्यैकता
सेवाया धनसन्ततेर्गुणचय शान्तेर्विवेको
बलम ॥ ७ ॥
विद्वान संसदि पाचिक परवशो मानी दरिद्रो
गृही
वित्ताढ्य कृपण सुखी परवशो वृद्धो न
तीर्थाश्रित ।
राजा दु सचिव प्रिय कुलभवो मूर्ख पुमा
स्त्रीजित
वेदान्ती हृतसत्क्रिय क्रिमपर हास्यास्पद
भूतले ॥ ८ ॥
उत्खातान प्रतिरोपयन कुसुमिताश्चिन्वन
शिशून वर्द्धयन
प्रोत्तुङ्गान नमयन नतान समुदयन विश्लेषयन
संहतान ।
तीव्रान कण्टकिनो बहिर्नियमयन म्लानान
मुहु सेचयन
मालाकार इव प्रयोगनिपुणो राजा चिर
नन्दतु ॥ ६ ॥)

नवरात्र क्ली, (नवाना रात्रीणा समाहार ।
तत साधनत्वेनास्त्यस्येति अच।) आश्विनशुक्ल
प्रतिपदादिनवमीपर्य्यन्तनवाह्नकर्त्तव्यदुर्गाव्रत
विशेष । तस्यारम्भ । देवीपुराणे डामरतन्त्रे
च देवीवच ।
"अमायुक्ता न कर्त्तव्या प्रतिपत पूजने मम ।
मुहूर्त्तमात्रा कर्त्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥'
मार्कण्डेयदेवीपुराणयो ।
"पूर्व्वविद्धा तु या शुक्ला भवेत प्रतिपदाश्विनी ।
नवरात्रव्रत तस्या न कार्य्य शुभमिच्छता ॥"
अत्रोपवासाशक्तिमुक्त हेमाद्रौ भविष्ये ।
"एवञ्च विन्ध्यवासिन्या नवरात्रोपवासत ।
एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥
पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।
स्नातै समुदितैर्हृष्टैर्ब्राह्मणै चत्रियैर्नृपै ॥
वैश्यै शूद्रैर्भक्तियुक्तैर्म्लेच्छैरन्यैश्च मानवै ॥"
मन्नरत्ने देवीपुराणेऽपि ।
"कन्यासस्थे रवौ शक्र ! शुक्लामारभ्य नन्दिकाम।
अयाची ह्यथवैकाशी नक्ताशी वाथ वायुद ॥
भूमौ शयीत चामन्त्र्य कुमारीर्भोजयेन्मुदा ।
वस्त्रालङ्कारदानैश्च सन्तोष्या प्रतिवासरम ॥
बलिश्च प्रत्यह दद्यादोदन माससाषवत् ।
त्रिकाल पूजयेद्देवी जपस्तोत्रपरायण ॥"
स्कान्दे ।
"मासि चाश्वयुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषत ।
सपूज्य नवदुर्गाश्च नक्त कुर्य्यात समाहित ॥
नवरात्राभिध कर्म्म नक्तव्रतमिद स्मृतम ।
तिथिवृद्धौ तिथिह्रासे नवरात्रमपार्थकम ॥
अष्टरात्रे न दोषोऽय नवरात्रतिथिक्षय ॥"*॥
तत्र पूजाविधि । सा च जयन्तीत्यादिमन्त्रेण
नवार्णरेण वा कार्य्या। यथा। सङ्कल्प विधाय
घट सस्थाप्य तत्र देवीमावाह्य षोडशोपचारै
पूजयित्वा माषभक्तबलि कुष्माण्डादिबलि वा
निवेदयेत॥ * ॥ तत कुमारीपूजा। यदुक्त
हेमाद्रौ स्कान्दे ।
"एकैका पूजयेत कन्यामेकवृद्ध्या तथैव च ।
द्विगुण त्रिगुण वापि प्रत्येक नवकन्तु वा ॥"
तथा —
"नवभिर्लभते भूमिमैश्वर्य्य द्विगुणेन तु ।
एकवृद्ध्या लभेत चेममेकैकेन श्रिय लभन ॥'
अथ कुमारीनिर्णय ।
"एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थ ता विवर्ज्जयेत ।
गन्धपुष्पफलादीना प्रीतिस्तस्या न विद्यते ॥"
तेन द्विवर्षमारभ्य दशवर्षपर्य्यन्तम। कुमारिका १
त्रिमूर्त्ति २ कल्याणी ३ रोहिणी ४ काली ५
चण्डिका ६ शाम्भवी ७ दुर्गा ८ सुभद्रा ६ इति
नवनामभिस्ता पूजनीया । आसामावाहन
मन्त्र । यथा,—
"मन्त्राचरमयी लक्ष्मी मातृणा रूपधारिणीम ।
नवदुर्गात्मिका साक्षात कन्यामावाहयाम्यहम ॥
एवमभ्यर्च्चन कुर्य्यात कुमारीणा प्रयत्नत ।
कञ्चुकैश्चैव वस्त्रैश्च गन्धपुष्पाक्षतादिभि ॥
नानाविधैर्भक्ष्यभोज्यैर्भोजयेत् पायसादिभि ॥"
तासा त्याज्यत्वमाह ।
"ग्रन्थिस्फुटितशीर्णाङ्गी रक्तपूयव्रणाङ्किताम ।
जात्यन्धा केकरा काणी कुरूपा तनुरोमशाम ।
सन्त्यजेद्रोगिणी कन्या दासीगर्भसमुद्भवाम ॥"
तासा जातिविशेषे फलविशेषो यथा,—
"ब्राह्मणीं सर्व्वकार्य्ये च जयार्थे नृपवशजाम ।
लाभार्थे वैश्यवशोत्था सुतार्थे शूद्रवशजाम ॥
दारुणे चान्त्यजाताना पूजयेद्विधिना नर ॥'
अत्र वेदचण्डीपाठ उक्त । रुद्रयामले ।
" एव चतुर्व्वेदविदो विप्रान सर्व्वान प्रसादयेत ।
तेषाञ्च वरण कार्य्य वेदपारायणाय वै ॥"
तथा,—
"एकोत्तराभिवृद्ध्या तु नवमी यावदेव हि ।
चण्डीपाठ जपञ्चैव जापयद्वा विधानत ॥"*॥
अत्राश्वतोऽश्वपूजनमुक्तम । मदनरत्ने देवी
पुराणे ।
"अश्वयुक्शुक्लप्रतिपत्स्वातियोग शुभे दिने ।
पूर्व्वमुच्चैश्रवा नाम प्रथम श्रियमाहरत ॥
तस्मात साश्वैनरैस्तत्र पूज्योऽसौ श्रद्धया सह ।
पूजनीयाश्च तुरगा नवमी यावदेव हि ॥
शान्ति स्वस्त्ययन कार्य्य तथा तेषा दिने दिने ।
धान्य भल्लातक कुष्ठ वचा सिद्धार्थकास्तथा ॥
पञ्चवर्णेन सूत्रेण ग्रन्थिन्तेषान्तु बन्धयेत ।
वायव्यैर्वारुणै सौरै शाक्रैर्मन्त्रै सवैष्णवे ॥
वैश्वदेवैस्तथाग्नेयैर्होम कार्य्यो दिने दिने ॥"
तत्र गजपूजापि । कल्पतरौ ।
"ज्येष्ठायोगे पुरा तत्र गजाश्चाष्टौ महाबला ।
पृथिवीमवहन पूर्व्व सशैलवनकाननाम् ॥
कुमुदैरावतौ पद्म पुष्पदन्तोऽथ वामन ।
सुप्रतीकोऽञ्जनो नीलस्तस्मात्तास्तत्र पूजयेत ॥"
अथ प्रतिपदादिषु विशेषो दुर्गाभक्तितरङ्गिण्या
भविष्ये ।
"केशसस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात प्रतिपद्दिने ।
पट्टतैल द्वितीयाया केशसयमहेतवे ॥
दर्पणञ्च तृतीयाया सिन्दूरालक्तकन्तथा ।

मधुपन्न चतुर्थ्यान्तु तिलक नेत्रमञ्जनम ॥
पञ्चम्यामङ्गरागञ्च शक्त्यालङ्करणानि च ।
षष्ठ्या बिल्वतरौ बोध सायसन्ध्यासु कारयेत ॥
सप्तम्या प्रातरानीय गृहमध्ये प्रवेशयेत ।
उपोषणमथाष्टम्यामाद्यशक्त्या तु पूजनम ॥
नवम्यामुग्रचण्डाया पूजा कुर्य्याद्बलिन्तथा ।
सपूर्य्योपोषण कुर्य्यात दशम्या शावरोत्सवै ॥
अनेन विधिना यस्तु देवी प्रीणयते नर ।
स्कन्दवत पालयेद्देवी त पुत्रधनकीर्त्तिभि ॥”
आश्विनशुक्लपक्षे मूलनक्षत्रे सरस्वतीस्थापनम ।
यथोक्त निर्णयामृते देवीपुराणे ।
‘मूलेषु स्थापन देव्या पूर्व्वाषाढासु पूजनम् ।
उत्तरासु बलि दद्यात श्रवणेन विसर्ज्जयेत ॥”
रुद्रयामलेऽपि ।
“मूलऋक्षे सुराधीश पूजनीया सरस्वतीम ।
पूजयेत प्रत्यह देव यावद्वैष्णवऋक्षकम ॥
नाध्यापयेन्न च लिखेन्नाधीयीत कदाचन ।
पुस्तके स्थापिते देवि। विद्याकामो द्विजोत्तम ॥”
स्त्रीणाञ्च नवरात्रे ताम्बूलचर्व्वणादिक न निषिद्धम। तदुक्त व्रतहेमाद्रौ गारुडे ।
“गन्धालङ्कारताम्बूलपुष्पमालानुलेपनम ।
उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम ॥”
एतत सभर्त्तृकोपवासविषयम ॥ * ॥ हेमाद्रौ। आश्विनमाघचैत्रश्रावणमासचतुष्टये कृष्णाष्टम्यान्तिपञ्चदशरात्रव्रतमभिधाय। अथवा नव रात्रञ्च सप्तपञ्चत्रिक द्विवा। इत्युक्तम। देवी पुराणे ।
“नवरात्रव्रतेऽशक्तस्त्रिरात्रञ्चैकरात्रकम ।
आचरति यो भक्तस्तस्मै दास्यामि वाञ्छितम्॥”*
(यथाच देवीभागवते । ३ । २६—२७ ।
“शृणु राजन। प्रवक्ष्यामि नवरात्रव्रत शुभम ।
शरत्काले विशेषेण कर्त्तव्य विधिपूर्व्वकम ॥
वसन्ते च प्रकर्त्तव्य तथैव प्रेमपूर्व्वकम् ।
द्वावृतू यमदंष्ट्राख्यौ नून सर्व्वजनेषु वै ॥
शरद्वसन्तनामानौ दुर्गमौ प्राणिनामिह ।
तस्माद्यत्नादिद कार्य्य सर्व्वत्र शुभमिच्छता ॥
द्वावेव सुमहाघोरावृतू रोगकरौ नृणाम ।
वसन्तशरदावेव जननाशकरावुभौ ॥
तस्मात्तत्र प्रकर्त्तव्य चण्डिकापूजन बुधै ।
चैत्राश्विने शुभे मासे भक्तिपूर्व्व नराधिप। ॥
अमावस्याञ्च सम्प्राप्य सम्भार कल्पयेच्छुभम् ।
हविष्यञ्चाशन कार्य्यमेकभुक्तन्तु तद्दिने ॥
मण्डपस्तु प्रकर्त्तव्य समे देशे शुभे स्थले ।
हस्तषोडशमानेन स्तम्भध्वजसमन्वित ॥
गौरमृद्गोमयाभ्याञ्च लेपन कारयेत्तत ।
तन्मध्ये वेदिका शुभ्रा कर्त्तव्या च समा स्थिरा ॥
चतुर्हस्ता च हस्तोच्चा पीठार्थं स्थानमुत्तमम।
तोरणानि विचित्राणि वितानञ्च प्रकल्पयेत ॥
रात्रौ द्विजानथामन्त्र्य देवीतत्त्वविशारदान् ।
आचारनिरतान दान्तान वेदवेदाङ्गपारगान् ॥
प्रतिपद्दिवसे कार्य्यं प्रात स्नान विधानत ।
नद्या नदे तडागे वा वाप्यां कूपे गृहेऽथ वा ॥
प्रातर्न्नित्य पुर कृत्वा द्विजाना वरण तत ।
अर्घ्यपाद्यादिक सर्व्व कर्त्तव्य मधुपर्व्वकम ॥
वस्त्रालङ्करणादीनि देयानि च स्वशक्तित ।
वित्तशाठ्य न कर्त्तव्य विभवे सति कर्हिचित ॥
विप्रे सन्तोषिते कार्य्य सम्पूर्ण सर्व्वथा भवेत ।
नव पञ्च त्रयश्चैको देव्या पाठे द्विजा स्मृता ॥
वरयेद्ब्राह्मण शान्त पारायणकृते तदा ।
स्वस्तिवाचनक कार्य्यं वेदमन्त्रविधानत ॥
वेद्या सिंहासन स्थाप्य क्षौमवस्त्रसमन्वितम ।
तत्र स्थाप्याम्बिका देवी चतुर्हस्तायुधान्विता ॥
रत्नभूषणसयुक्ता मुक्ताहारविराजिता ।
दिव्याम्बरधरा सौम्या सर्व्वलक्षणसयुता ॥
शङ्खचक्रगदापद्मधरा सिंहे स्थिता शिवा ।
अष्टादशभुजा वापि प्रतिष्ठाप्या सनातनी ॥
अर्च्चाभावे तथा यन्त्र नवार्णमन्त्रसयुतम ।
स्थापयेत पीठपूजार्थं कलस तत्र पार्श्वत ॥
पञ्चपल्लवसयुक्त वेदमन्त्रै सुसस्कृतम ।
सुतीर्थजलसम्पूर्ण हेमरत्नै समन्वितम ॥
पार्श्वे पूजार्थसम्भारान परिकल्प्य समन्तत ।
गीतवादित्रनिर्घोषान कारयेन्मङ्गलाय वै ॥
तिथौ हस्तान्वितायाञ्च नन्दाया पूजन वरम ।
प्रथमे दिवसे राजन। विधिवत कामद नृणाम ॥
नियम प्रथम कृत्वा पश्चात पूजा समाचरेत ।
उपवासेन नक्तेन चैकभक्तेन वा पुन ॥
करिष्यामि व्रत मातर्नवरात्रमनुत्तमम ।
साहाय्य कुरु मे देवि। जगदम्ब। ममाखिलम॥
यथाशक्ति प्रकर्त्तव्यो नियमो व्रतहेतवे ।
पश्चात पूजा प्रकर्त्तव्या विधिवन्मन्त्रपूर्व्वकम ॥
चन्दनागुरुकर्पूरै कुसुमैश्च सुगन्धिभि ।
मन्दारकरवीराशोकचम्पकै करवीरकै ॥
मालतीमल्लिकापुष्पैस्तथाबिल्वदलै शुभै ।
पूजयेज्जगता धात्रीं धूपैर्दीपैर्व्विधानत ॥
फलैर्नानाविधैरर्घ्यं प्रदातव्यञ्च तत्र वै ।
नारिकेलैर्मातुलिङ्गैर्दाडिमीकदलीफलै ॥
नारङ्गै पनसैश्चैव तथा पूगफलै शुभै ।
अन्नदान प्रकर्त्तव्य भक्तिपूर्व्व नराधिप। ॥
नैवेद्यानि विचित्राणि सर्व्वान्नसयुतानि च ।
ओदन पायसञ्चैव पूपांश्च वटकास्तथा ॥
मासाशन ये कुर्व्वन्ति तै कार्य्यं पशुहिंसनम।
महिषाजवराहाणा बलिदान विशिष्यते ॥
देव्यग्रे निहता यान्ति पशव स्वर्गमव्ययम् ।
न हिंसा पशुजा तत्र निघ्नता तत्कृतेऽनघ। ॥
अहिंसा याज्ञिकी प्रोक्ता सर्व्वशास्त्रविनिर्णये ।
देवतार्थे विसृष्टाना पशूनां स्वर्गतिर्ध्रुवा ॥
होमार्थञ्चैव कर्त्तव्य कुण्डञ्चैव त्रिकोणकम् ।
स्थण्डिल वा प्रकर्त्तव्य त्रिकोण मानत शुभम् ॥
त्रिकाल पूजन नित्य नानाद्रव्यैर्म्मनोहरै ।
गीतवादित्रनृत्यैश्च कर्त्तव्यश्च महोत्सव ॥
नित्य भूमौ च शयन कुमारीणाञ्च पूजनम् ।
वस्त्रालङ्करणैर्द्दिव्यैर्भोजनैश्च सुधामयै ॥
एकैकां पूजयेन्नित्यमेकवृद्ध्या तथा पुन ।
द्विगुण त्रिगुण वापि प्रत्येक नवकञ्च वा ॥
विभवस्यानुसारेण कर्त्तव्य पूजन किल ।
वित्तशाठ्य न कर्त्तव्य राजन्भक्तिमखे सदा ॥
एकवर्षा न कर्त्तव्या कन्या पूजाविधौ नृप। ।
परमज्ञा तु भोगानां गन्धादीनाञ्च बालिका ॥
कुमारिका तु सा प्रोक्ता द्विवर्षा या भवेदिह ।
त्रिमूर्त्तिश्च त्रिवर्षा च कल्याणी चतुरब्दिका ॥
रोहिणी पञ्चवर्षा च षड्वर्षा कालिका स्मृता।
चण्डिका सप्तवर्षा स्यादष्टवर्षा च शाम्भवी ॥
नववर्षा भवेद्दुर्गा सुभद्रा दशवार्षिकी ।
अत ऊर्द्ध्व न कर्त्तव्या सर्व्वकार्य्यविगर्हिता ॥
एभिश्च नामभि पूजा कर्त्तव्या विधिसयुता ।
तासा फलानि वक्ष्यामि नवाना पूजने सदा ॥
कुमारी पूजिता कुर्य्याद्दु खदारिद्र्यनाशनम ।
शत्रुक्षय धनायुष्यबलवृद्धि करोति वै ।
त्रिमूर्त्तिपूजनादायुस्त्रिवर्गस्य फल भवेत ।
धनधान्यागमश्चैव पुत्रपौत्रादिवृद्धय ॥
विद्यार्थी विजयार्थी च राज्यार्थी यश्च पार्थिव ।
सुखार्थी पूजयेन्नून कल्याणीं सर्व्वकामदाम ॥
रोहिणी रोगनाशाय पूजयेद्विधिवन्नर ।
कालिकां शत्रुनाशाय पूजयेद्भक्तिपूर्व्वकम ॥
ऐश्वर्य्यधनकामश्च चण्डिका परिपूजयेत ।
पूजयेच्छाम्भवी नित्य नृप। सम्मोहनाय च ॥
दु खदारिद्र्यनाशाय सग्रामे विजयाय च ।
क्रूरशत्रुविनाशार्थं तथोग्रकर्म्मसाधने ॥
दुर्गाञ्च पूजयेद्भक्त्या परलोकसुखाय च ।
वाञ्छितार्थस्य सिद्ध्यर्थ सुभद्रा पूजयेत सदा ॥
श्रीरस्त्विति च मन्त्रेण पूजयेद्भक्तितत्पर ।
श्रीयुक्तमन्त्रैरथवा बीजमन्त्रैरथापि वा ॥
कुमारस्य च तत्त्वानि या सृजत्यपि लीलया ।
कादीनपि च देवास्ता कुमारीं पूजयाम्यहम ॥
सत्त्वादिभिस्त्रिमूर्त्तिर्या तैर्हि नानास्वरूपिणी ।
त्रिकालव्यापिनी शक्तिस्त्रिमूर्त्ति पूजयाम्यहम ॥
कल्याणकारिणी नित्य भक्ताना पूजिताऽनिशम ।
पूजयामि च ता भक्त्या कल्याणी सर्व्वकामदाम॥
रोहयन्ती च बीजानि प्रागजन्मसञ्चितानि वै ।
या देवी सर्व्वभूताना रोहिणीं पूजयाम्यहम् ॥
काली कालयते सर्व्व ब्रह्माण्ड सचराचरम ।
कल्पान्तसमये या तां कालिका पूजयाम्यहम ॥
चण्डिकां चण्डरूपाञ्च चण्डमुण्डविनाशिनीम ।
तां चण्डपापहरिणीं चण्डिका पूजयाम्यहम ॥
अकारणात समुत्पत्तिर्यन्मये परिकीर्त्तिता ।
यस्यास्ता सुखदा देवीं शाम्भवी पूजयाम्यहम ॥
दुर्गा त्रायति भक्त या सदा दुर्गार्त्तिनाशिनी ।
दुर्ज्ञेया सर्व्वदेवाना ता दुर्गा पूजयाम्यहम ॥
सुभद्राणि च भक्ताना कुरुते पूजिता सदा ।
अभद्रनाशिनीं देवीं सुभद्रा पूजयाम्यहम ॥
एभिर्म्मन्त्रै पूजनीया कन्यका सर्व्वदा बुधै ।
वस्त्रालङ्करणैर्माल्यैर्गन्धैरुच्चावचैरपि ॥”
“हीनाङ्गीं वर्ज्जयेत कन्या कुष्ठयुक्तां व्रणाङ्किताम्।
गन्धस्फुरितहीनाङ्गी विशालकुलसम्भवाम ॥
जात्यन्धां केकरा काणीं कुरूपां बहुरोमशाम् ।
सन्त्यजेद्रोगिणीं कन्यां रक्तपुष्पादिनाङ्किताम ॥

नावीगर्भसमुद्भूता गोरक्षा कलमोद्भवाम
पञ्चनीया सदा देवी सर्वपूजाभिकाम्यमु ॥
अरविन्दी सुरूपाङ्गी सुन्दरी प्रणवन्दिताम् ।
गन्धगन्धसमुद्भूता कया सम्यक प्रपूजयेत ।
नाम्नाश्ची सर्वकार्येषु ज्यार्थे नृपसत्तमा ।
लाभाभे वैश्रवसीत्यापि देवि च मूलवमृता ॥
प्राश्वयश्चमजा पूज्य रामचेत्वमनन्ता ।
वैश्वेश्चिमया पूज्यास्वतस मादसमभ्ये ॥
कारभिषेव वस्रोत्था यथायोग्य प्रपूजयेत ।
नवरात्रावधानेन भक्तिपूर्व समेद हि ॥
अशक्तो नियत पूजा कर्तु चेन्नवरात्रके ।
अष्टम्या च विशेषेण कर्तव्य पूजन मम ॥
परादन्या भद्रकाली चयमविनाशिनी ।
प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभि सह ॥
अतोऽष्टम्या विशेषेण कर्तव्य पूजन सदा ।
नानाविधोपहारैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥
पायसैरामिषैर्होमैर्ब्राह्मणानाञ्च भोजनैः ।
फलपुष्पोपहारैश्च तोषयेत्मम मातृकाम ॥
उपवासे ह्यशक्ताना नवरात्रव्रते पुन ।
एकभक्तेन नक्तेन अयाचितेन भूप ॥
सम्पूज्याथ तथाष्टम्या नवम्या भक्तिभावत ।
त्रिरात्रकरणात सर्व फल भवति पूजनात ।
सम्यक् तद्व्रत प्रोक्त दिनान्यस्थैव भोजने ।
व्रतानि यानि चान्यानि दानानि विविधानि च ॥
नवरात्रव्रतस्यास्य नैव तुल्यानि भूतले ।
धनधान्यप्रद नित्य सुखसन्तानवृद्धिदम ॥
आयुरारोग्यदञ्चैव स्वर्गद मोक्षद तथा ।
विद्यार्थी वा धनार्थी वा पुत्रार्थी वा भवेन्नर ।
तेनेद विधिवत कार्य्य व्रत सौभाग्यद शिवम ॥
विद्यार्थी सर्वविद्या वै प्राप्नोति व्रतसाधनात ।
राज्यभ्रष्टो नृपो राज्य समवाप्नोति सर्वथा ॥
पूर्वजन्मनि येनेद न कृत व्रतमुत्तमम ।
ते व्याधिता दरिद्राश्च भवन्ति पुत्रवर्जिता ॥
बन्ध्या च या भवेन्नारी विधवा धनवर्जिता ।
अनुमा तत्र कर्तव्या नेय व्रतवती व्रतम ॥
नवरात्रव्रत प्रोक्त न कृत येन भूतले ।
स कथ विभव प्राप्य मोदतेऽत्र तथा दिवि ॥
रक्तचन्दनसमिश्रैः कोमलैर्बिल्वपत्रकै ।
भवानी पूजिता येन स भवेन्नृपति क्षितौ ॥"॥*॥)
अथ नवरात्रपारणानिर्णय । सा च दशम्या कार्य्या ॥ * ॥ दशम्या विशेषस्तु भार्गवार्चन-दीपिकाया भविष्ये ।
"शमीशुक्ता जगन्नाथ भक्तानामभयङ्करम् ।
अर्चयित्वा शमीवृक्षमर्चयेच तत पुन ।"
शमीमन्त्र । स्कान्दे दैवासी गोपथब्राह्मणे ।
"अमङ्गलाना शमनी शमनीं दुष्कृतस्य च ।
दु स्वप्ननाशिनी धन्या प्रपद्येऽह शमी शुभाम ॥"
तथा भविष्ये ।
"शमी शमयते पाप शमी शत्रुविनाशिनी ।
अर्जुनस्य धनुर्धारी रामस्य प्रियवादिनी ॥
करिष्यमाणा या यात्रा यथाकाल सुख मया ।
तत्र निर्विघ्नकर्त्री त्व भव श्रीरामपूजिते ॥"

अथ नक्षत्रेराजनम । कल्पतरौ । तत्र मन्त्र ।
"मधुरङ्ग वल मत्स्य गिरिमिड प्रजलिक्ष ।
सर्वत्र विजयो मेऽस्तु त्वत्प्रसादात सुरेश्वरि ॥"
गोडनिबन्धे ज्योतिषे ।
"कृत्वा नीराजन राजा बलवृद्ध्यै यथाक्रमम ।
शोभन खञ्जन पश्येत् जलगोष्ठस्य सन्निधौ ।'
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
नवरात्रिक, क्ली, (नवरात्रेण निर्वृत्तम् । नव रात्र + "तेन निर्वृत्तम ।' ५ । १ । ७९ । इति ठक ।) नवरात्रम् । यथा, भविष्योत्तरे ।
"आश्विने शुक्लपक्षे तु कर्तव्य नवरात्रिकम ।
प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत ॥'
नववधू, स्त्री, (नवा नूतना वधू ।) नवोढा । नवीना भार्य्या । यथा,—
"असमवसन्नरसा प्रतासिताक्षसेविता ।
कर न वहते रामन । भूमिर्नववधूरिव ॥'
इति कथकाव्यम् ॥ * ॥
नववध्वागमनदिन यथा । तत्र अत्मदशम द्वादशान्तचतुर्थवर्षाणि निषिद्धानि । (यदुक्त ज्योतिषे ।
"अस्तु जन्मतमे वर्षे अमुरच दशाब्दिके ।
सप्तमे द्वादशे वर्षे पति हन्ति द्विरागमे ॥
विवाहमासि प्रथम वध्वा नागमन यदि ।
तदा सर्वमिद चिन्त्य शुभाब्दादि गिरीच्यते ॥")
माघा मार्गफालगुनवैशाखा विहिता । पक्ष शुक्ल । निषिद्धनक्षत्राणि पुष्यस्वातीहस्ताधनि श्रोत्तराषाढोत्तरफल्गुन्युत्तरभाद्रपदारेवतीमृग शिरोरोहिणीपुनर्वसुपूर्व्वाषाढा । वारा बुध सतिबुधशुक्रसोमानाम् । विषयो यात्राप्रकरणोक्ता । चाद्रवर्षैवावेलादकमूलादीन परि त्यज्य ताराचन्द्रशुद्धौ कालशुद्धौ च कार्य्यम ॥ इति ज्योतिषम् ॥ अपि च ।
"स्वातीमूलपुनर्वसूत्तरकराश्विन्यनुराधाश्विनी रोहिण्य श्रवणा द्विरागमविधौ पुष्या धनिष्ठा तथा ।
भत्तुर्गेहप्रवेशे दिवसतौ काले पुन शोभने कुम्भालिवृषभेषु शुभे शुभतिथौ वारादियात्रो दिते ॥
वैशाखे मार्गशीर्षे हि माघफाल्गुने हि शुभे रवौ ।
नववध्वागम कुर्यादन्यमासे विवर्जयेत ॥"
इति मथुरेशचक्रवर्तिकृतसारसङ्ग्रह ॥
(अस्य द्विरागमनशब्देऽप्यर्थ ॥)
नववध्वागमन, क्ली (नववध्वा आगमनम ।) नवोढाया प्रथमपतिगृहागमनम । तद्दिन यथा
"सौम्यज्ञाजचटालिवृश्चिकतुलाकाले विशुद्धे भृगु सप्तम्य प्रतिलोमगा शुभदिने यात्राप्रवेशोदिते ।
सताड्रासु विराधक नववधूयात्राप्रवेशौ पति क्षुल्याधिकपुरादिषु प्रतिपद्गोनैर्ऋति दोष बुधा ॥
एकयामे चतु ग्रामे दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे ।
पतिना नीयमानाया पुर शुक्रो न दुष्यति ॥"
इति दीपिका ॥
अस्मात नववधूशब्देऽप्यर्थम ॥

नववरिका, स्त्री, (नवो वरोऽस्यस्या इति । नव वर + ठन ।) नवोढा । इति हारावली । १५४ ॥
नववल्लभ, क्ली, (नवाना नवीनाना वल्लभम ।) दाहागुरु । इति राजनिर्घण्ट ॥ (नवो वल्लभो यस्य ।) नवीनप्रिये, त्रि ॥
नववस्त्र, क्ली (नव वस्त्रम ।) नवीनवसनम । नूतन कापड इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । अनाहतम २ आहतम ३ अहतम ४ तन्त्रकम ५ निष्प्रवाणि ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अनाहतम २ इत्यमर । २ । ६ । ११२ ॥
अथ नववस्त्रपरिधानदिनम ।
तत्र वारा बुधबृहस्पतिशुक्राणाम् । नक्षत्राणि रोहिण्यश्लेषाशिरोमघानुराधाधनिष्ठापुष्यवि शाखाहस्तचित्रोत्तरफल्गुन्युत्तराषाढोत्तरभाद्रपदाश्विनीस्वातीपुनर्वसुरेवत्य ॥
"धनिष्ठा रोहिणी हस्ता विशाखा चोत्तरास्तु च ।
ज्येष्ठा पुनर्वसुस्वाती चित्राश्विनी च रेवती ॥
इति सारसङ्ग्रह ॥
अपि च ।
"धातानुराधवसुपुष्यविशाखहस्ता-
चित्रोत्तराश्विपवनादितिरेवतीषु ।
सम्यग्गुरुजीवबुधशुक्रदिनोत्सवादा
धार्य नव वसनमीश्वरविप्रतुष्ट्यै ॥
शौर्य्ये रवौ सततमम्बुभिरार्द्रमिन्दौ
भौमे शुच बुधदिने च भवेद्धनाय ।
ज्ञानाय मन्त्रिणि भृगौ प्रियसङ्गमाय
मन्दे मराय च नवाम्बरधारण स्यात ॥'
इति समयप्रदीप ॥
नवशायक, पु, (नवविध शायक इव ।) नवधा गोपादिजातिविशेष । नवशाक इति भाषा ॥ यथा, पराशरसंहितायाम ।
"गोपमाली तथा तैली तन्त्री मोदकवारजी ।
कुलाल कर्मकारश्च नापितो नवशायका ॥
नवसूतिका, स्त्री (नवा सूति प्रसवो यस्या । कप ।) धेनु । इत्यमर । २ । ६ । ७१ ॥ नूतनप्रसवायाश्च ॥
नवांश, पु, (नवमोऽश ।) मेषादिद्वादशराशीनाना नवभाग । यथा दीपिकायाम ।
"चराणा चरितोत्थाना तदाराद्या नवांशका ॥
"मेषकीटहरिधनुषा मेषाद्यास्तु नवांशका ।
वृषकन्यामृगाणाश्च मकरादिनवांशका ॥
तुलामिथुनकुम्भाना तुलाद्या समुदाहृता ।
कर्किवृश्चिकमीनाना कर्कटाद्या नवांशका ॥
स्वनवांशस्तु राशीना वर्गोत्तम इति स्मृत ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम ॥
(नवभागात्मकम ॥)
नवाङ्गा, स्त्री, (नवमिव अङ्ग यस्या । टाप ।) कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (नवविधेन द्रव्येण अङ्ग यस्येति विग्रहे ।) पाचनविशेष, स्त्री । यथा, वैद्यके ।
"विश्वाब्दताब्दभूनिम्ब पथ्याकटीसमन्विते ।
कृत, कषायो हन्त्याशु वातपित्तोद्भव ज्वरम् ।"

नवान्न, क्ली (नव नूतन अन्नम ।) नूतनान्नम । तन्निमित्तश्राद्धम । यथा —

वराह उवाच।

'अकृत्वा यो नवान्नानि मम कर्म्मपरायण ।
भुञ्जन्ति ये नवान्नानि परे शक्तानि तेन च ॥
नाहं लोभेन चेच्छामि पुराभोगेन सुन्दरि ।।
अवश्यमेव कर्त्तव्य मम कर्म्मपरायणै ॥
ततो भागवतो भूत्वा नवान्न यो न कारयेत ।
पितरस्तस्य नाश्नन्ति वर्षाणि दश पञ्च च ॥
अदत्त्वा यस्तु भुञ्जीत नवान्नानि कथञ्चन ।
न तस्य धर्म्मो विद्येत एवमेतन्न संशय ॥
अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि येन तत्र प्रमुच्यते ।
प्रायश्चित्तं महाभागे । मम भक्तसुखावहम ॥
उपवास त्रिरात्रन्तु ततः एकेन वा पुन ।
आकाशशयन कृत्वा चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥
एवं तत्र विधि कृत्वा उदिते च दिवाकरे ।
पञ्चगव्य ततः पीत्वा शीघ्र मुच्येत किल्बिषात ॥
एतेन विधानेन प्रायश्चित्त समाचरेत ।
स तमङ्गान परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ॥"

इति नवान्नभोजनापराधप्रायश्चित्तम ॥ इति वराहपुराणम ॥*॥ तस्य विहितदिन यथा,—

'सूर्य्ये चैव विशाखगे स्मरतिथौ पापे त्रिजन्मान्विते
नन्दामन्दमहीजकार्य्यदिवसे पौषे मघौ कार्त्तिके ।
मेषग्राहिझषेषु विष्णुशयने कृष्णे शशिन्यष्टमे
श्राद्ध भोजनक नवान्नविहित पुत्त्रायनाशप्रदम ॥"
सूर्य्ये चैव विशाखगे मार्गशीर्षस्य विशति दशाधिकप्रथमदिनत्रयावस्थिते सूर्य्ये । स्मरतिथौ त्रयोदश्याम् । पापे पञ्चमताराचये । उग्र पूर्व्वात्रयमघाभरण्य । अहिरश्लेषा । शिव आर्द्रा ।

'श्लेषाशेषाङ्गगे सूर्य्ये ह्यगनेत्रानिशात्मके ।
नवान्नभोजन श्राद्ध जन्मचन्द्रे तिथौ न च ॥
अश्लेषाकृत्तिकाज्येष्ठामूलाजपदकेषु च ।
भृगुभौमदिने रिक्तातिथौ नाद्यान्नवौदनम ॥"

तस्य विधिर्यथा —

'प्राश्नीयाद्दधिसंयुक्त नव विप्राभिमन्त्रितम ॥"

दीपिकायाम ।

"मेषूग्राहिझषान्येषु विभौमशनिवासरे ।
अन्नप्राशनवत कुर्य्यान्नवान्नफलभक्षणम् ॥"

अधिकन्तु ।

"हस्ता स्वातिपुनर्व्वसू त्र्युत्तरमिर पुष्यानुराधा तथा
मूलाया श्रवणी च रेवतिधने चित्रामघे वारुणी ।
ब्राह्मे शक्रनिशाखयोश्च तुरगे सौम्येन्दुजीवाह्नके
चन्द्रे शोभनतारके च शुभद श्राद्ध नवान्ने कृतम ॥"

भोजराज ।

"अश्वा विश्वादहस्ताती शशधरो मार्त्तण्डमैत्रादिती
मैत्र चैव विशाखवासुधाभि मूलाश्विवह्नी तथा ।
शक्रे वारुण कृष्णके शुभतिथे श्राद्ध नव शस्यते
नन्दाभार्गवभूमिजेषु न भवेच्छ्राद्ध नवान्नो-द्भवम ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम ॥

आश्विनाधिकारे ।

"शुक्लपक्षे नव धान्य ज्ञात्वा पक्व शुभोभनम ।
गच्छेत चैत्री विधानेन गीतवाद्यपुर सर ॥"

इत्यादिना ब्रह्मपुराणीन श्राद्धविधानात ॥

अपि च ।

"शरद्वसन्तयो केचिन्नवयज्ञ प्रचक्षते ।
धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिन स्मृत ॥"

इति मलमासतत्त्वम ॥

नवाम्बर, क्ली (नव नूतनमम्बर वस्त्रम ।) नूतन वस्त्रम । इत्यमर । २ । ६ । ११२ ॥ (यथा, समयप्रदीपे ।

"शीघ्रे रवौ सततमम्बुभिरार्द्रमिन्दौ
भौमे शुच बुधदिने च भवेद्धनाय ।
ज्ञानाय मन्त्रिणि भृगौ प्रियसङ्गमाय
मन्दे मराय च नवाम्बरधारण स्यात ॥")

नवार्चि, [स] पु (नव अर्च्चीषि यस्य ।) मङ्गलग्रह । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (क्ली, नव नूतन अर्चि ।) नवशिखा ॥ (नव अर्च्चीषि इति विग्रहेण तु नवसंख्यकाकारणार्थे बहु वचनम ॥)

नवाह पु (नव अह । समासे टच ।) नव दिनम् । पातपासृपि । इति विश्व ॥

नविका, स्त्री, (नवोऽस्त्यस्या इति । नव+ठन् । टाप । नवि नव कायति इति वा ।) नवशब्द युक्ता । इति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे दुर्गादास ॥

नवीन त्रि, (नवमेव । नव+"नवस्य न्वादेशो-प्तनप्तनपखाश्च प्रत्यया वक्तव्या ।"५।४।२५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ख न्वादेशश्च ।) नूतनम । इत्यमर । २ । १ । ७७ ॥ (यथाह गदाधर ।

"गदाधरविनिर्म्मिता विविधदुर्गतकाटवी
नवीनपदवीमुद त्वतनुता सता धीमताम ॥")

नवोढा, स्त्री, (नवा नूतना ऊढा) नवविवाहिता । तत्पर्याय । वधू २ जनी ३ । इति जटाधर ॥ नववरिका ४ दिक्करी ५ नवयौवना ६ । इति हारावली । १५४ ॥ मुग्धानायिकाभेद । तस्या लक्षण यथा ।"लज्जाभयपराधीनरतिर्नवोढा ॥ तस्या उदाहरण यथा रसमञ्जर्याम् ।

"बलान्नीता पार्श्वं मुखमनुमुख नैव कुरुते
धुनानाम्बुदान क्षिपति वदन चुम्बनविधौ ।
हृदि न्यस्ते हस्ते क्षिपति गमनारोपितमना
नवोढा वोढार रमयति च सन्तापयति च ॥"

नवोदक, क्ली, (नवमुदकम ।) नूतनजलम् । यथा, मिताक्षराया स्मृति ।

"काले नवोदक शुद्ध न पातव्य तत त्र्यहम् ।
अकाले तु दशाहानि पीत्वा नाद्यादहर्निशम् ॥"

इति शुद्धितत्त्वम ॥

तन्निमित्तक श्राद्ध कर्त्तव्यम । यथा शातातप ।

"नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने तथा ।
पितर स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥
तस्माद्दद्यात सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥
नवोदके वर्षोपक्रमे । आद्रागते रवाविति यावत ।
'आर्द्रादितो विशाखान्त रविचारेण वर्षात ।

इति नयवर्द्धमानधृतात ॥

'प्राविटकाले समायाते रौद्रऋक्षगते रवौ ।
नाडीवेधसमायोगे जलयोग वदाम्यहम ॥

इति रुद्रयामलाच्च ॥

रौद्रमार्द्रा ॥*॥ नवोदकश्राद्धस्य सावकाश त्वात त्रयोदश्यादिकनिषेधमाह दीपिकायाम ।

'त्रयोदशी जन्मदिनञ्च नन्दा
जन्मर्क्षतारा सितवासरश्च ।
त्यक्ता हरीज्येन्दुकरान्त्यमैत्र
ध्रुवेषु च श्राद्धविधानमिष्टम ॥

सितवासर शुक्रवारम । ऋक्ष राशि । हर्या दय श्रवणपुष्यमृगशिरोहस्तारेवत्यनुराधोत्तरा त्रितयरोहिण्य । कृष्णपक्षे चेन्नवोदकश्रा-कालस्तदोभयो श्राद्धयोस्तन्त्रात सिद्धि ।' इति तिथ्यादितत्त्वम ॥

नवोद्धृत, क्ली, (नवमुद्धृतम ।) नवनीतम । इत्यमर । २ । ६ । ५२ ॥ नूतनोत्थिते, त्रि ॥

नव्य, त्रि, (नूयते स्तूयते इति । नु स्तुतौ+"अचो यत ।" ३ । १ । ९७ । इति यत । यद्वा नव मेव । "प्रागादिभ्यो यत ।" ५ । ३ । १ । इति स्वार्थे यत ।) नूतनम । इत्यमर ।३।१।७७॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५५ । १६ ।

'नव्या नव्या युवतयो भवन्तीमहद्देवानामसुरत्वमेकम ॥"

स्तुत्यम् । यथा ऋग्वेदे । ५ । १२ । ३ ।

"कया नो अग्न ऋतयन्नृतेन
भुवो नवेदा उचथस्य नव्य ॥")

क्ली, स्तुति । नु स स्तुतौ भावे अल नवशब्दात स्वार्थे ये निष्पन्न ॥

नव्य पु (नूयते इति । नु+यत ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्ट ॥

नशाक पु (नश्यतीति । नश नाशे+"आक खजादे स तु कित ।" १।२३३। इति उणादि कोषटीकाधृतसूत्रात आक ।) काकभेद । इत्युणादिकोष ॥

नशिता, [ऋ] त्रि नाशाश्रय । इति नशधातो कर्त्तरि तृचप्रत्ययनिष्पन्न ॥

नश्यत्प्रसूतिका स्त्री, (नश्यन्ती प्रसूति सन्तति र्यस्या । कप । ततष्टाप ।) मृतवत्सा । तत पर्याय । नष्टा २ मृतपुत्रिका ३ । इति हेम चन्द्र । ३ । १६५ ॥

नश्वर त्रि (नश्यतीति । नश+"इणनशजि सर्त्तिभ्य क्वरप ।"३ । २ । १६३ । इति क्वरप ।) नाशप्रतियोगी । ध्वंसयोग्य । इति नशधातो कर्त्तरि वरप्रत्ययनिष्पन्न ॥ (यथा, भागवते । ५ । १८ । ४ ।

"वन्दन्ति विश्व कवय स्म नयर
पश्यन्ति चाध्यात्मविदो विपश्चित ।
तथापि मुह्यन्ति तवाज मायया
सुविस्मित कृत्यमज नतोऽस्मि तम ॥")
नष्ट, त्रि, (नश् + क्त ।) अन्यादर्शनविषय । तत
पर्याय । तिरोहित २ । इत्यमर । ३ । ८ ।
११२ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३७८ ।
"नष्ट मृतमतिक्रान्त नानु शोचन्ति पण्डिता ।
पण्डितानाञ्च मूर्खाणा विशेषोऽय यत स्मृत ॥"
अधम । यथा चाणक्ये । ८ ।
"असन्तुष्टा द्विजा नष्टा सन्तुष्टा इव पार्थिवा ।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जास्तु कुलस्त्रिय ॥"
प्रचालित । यथा, हरिवंशे । १७४ । १८३ ।
"तस्मिंस्तु मुहूर्ते सा नष्टा बाणपुरात तदा ।
सखीप्रिय चिकीर्षन्ती पूजयन्ती तपोधनान ॥"
पलायित । यथा रत्नावल्याम ।
नष्ट वधवरेऽमनुष्यगमनाभावादपास्य चपाम ॥"
व्याकुल । यथा मनु । ३ । १८ ।
नष्ट देवलको नाम अपाङ्क्तेयस्तु गाह्वयौ ॥')
नाशाश्रय । यथा । "योगो नष्ट परन्तप ॥"
इति श्रीभगवद्गीता ॥ नाशे क्ली ॥
नष्टचन्द्र, पु, (नष्टो दृष्टचन्द्र ।) सौरभाद्रस्य
शुक्लपक्षे चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्र । यथा —
'नष्टचन्द्रो न द्रष्टव्य भाद्रे मासि सितासिते ।
चतुर्थ्यामुदितोऽशुद्ध प्रतिषिद्धो मनीषिभि ॥
चन्द्रस्तारापहरणे कलङ्कमतिदुष्करम ।
तस्मै ददाति हे नन्द । कामतो यदि पश्यति ॥
अकामतो नरो दृष्ट्वा मन्त्रपूत जल पिवेत ।
तदा शुद्धो भवेत सद्यो निष्कलङ्को महीतले ॥
सह प्रसेनमवधीत सिंहो जाम्बवता हत ।
सुकुमारक । मारोदीस्तव ह्येष स्यमन्तक ॥
इति मन्त्रेण पूतञ्च जल साधु पिवेद्ध्रुवम ॥
पुरा तारा गुरो पत्नी नवयौवनसयुता ।
रत्नभूषणभूषाढ्या रत्नवस्त्राम्बरा सती ॥
सुश्रोणी सुस्मिता रम्या सुन्दरी सुमनोहरा ।
अतीवकवरीरम्या मालतीमाल्यभूषिता ॥
सिन्दूरविन्दुना साक चारुचन्दनविन्दुभि ।
कस्तूरीविन्दुनाधश्च भालमध्यस्थलोज्ज्वला ॥
रत्नेन्द्रसारनिर्माणक्वणन्मञ्जीररञ्जिता ।
सुवक्रलोचना श्यामा सुचारुकज्जलोज्ज्वला ॥
सुचारुचारुसुक्ताभदन्तपङ्क्तिमनोहरा ।
रत्नकुण्डलयुग्मेन चारुगण्डस्थलोज्ज्वला ॥
कामिनीष्वतुला बाला गजेन्द्रमन्दगामिनी ।
सुकोमला चन्द्रमुखी कामाधारा च कामुकी ॥
स्वर्गमन्दाकिनीतीरे स्नाता स्निग्धाम्बरा वरा ।
ध्यायन्ती गुरुपाद सा स्वगृह गमनोन्मुखी ॥
दृष्ट्वा तस्याश्च सर्वाङ्गमनङ्गवाणपीडित ।
भाद्रे चतुर्थ्याञ्चन्द्रश्च जहार चेतन ब्रज । ॥
ज्ञान चाधैन सप्राप्य रथस्थो रसिको बली ।
रथमारोहयामास करे धृत्वा च तारकाम् ॥
कामोन्मत्त कामिनीन्ता समाश्लिष्य चुचुम्ब स ।
शृङ्गार कर्त्तुमुद्युक्त तमुवाच गुरुप्रिया ॥

तारकोवाच ।
व्रज मा व्रज मा चन्द्र । सुरेषु कुलपांसक । ।
गुरुपत्नीं ब्राह्मणीञ्च पतिव्रतपरायणाम् ॥
गुरुपत्नीसङ्गमने ब्रह्महत्याशत लभेत ।
पुत्रस्त्व तव माताह त्यज्य कुरु सुरेश्वर । ॥
धिक् त्वां श्रुत्वा सुरगुरुर्भस्मीभूत करिष्यति ।
गुरुपत्नी विप्रपत्नी यदि सा च पतिव्रता ॥
ब्रह्महत्यासहस्रञ्च तस्या सङ्गमने लभेत ।
पुत्राधिकश्च शिष्यश्च प्रियो मतस्त्वामनो भवान॥
स्वधर्म्म रक्ष पापिष्ठ । मामेव मातर त्यज ।
दास्यामि स्त्रीवध तुभ्य यदि मा सग्रहीष्यसि ॥
विलङ्घ्य तारावचन ताञ्च सम्भोक्तुमुद्यतम ।
शशाप तारा कोपेन निष्कामा सा पतिव्रता ॥
राहुग्रस्तो यक्ष्मग्रस्त पापयुक्तो भवान भव ।
कलङ्की यक्ष्मणा ग्रस्तो भविष्यसि न सशय ॥
चन्द्रमेव तदा तूर्ण कामदेव शशाप सा ।
तेजस्विना केनाचच्च भस्मीभूतो भविष्यसि ॥
चन्द्रस्तारा गृहीत्वा च त्वत्वा च रमणे ब्रजं । ।
क्रोडे निधाय प्रययौ रुदन्ती ता शुचस्मिताम ॥
निर्जने निर्जने रम्ये शैले शैले मनोहरे ।
तत्र दृष्ट्वासुरगुरु बलिगेहात समागतम ॥
प्रणम्य सर्व्वमुक्त्वा च चन्द्रस्त शरण ययौ ।
शुक्रस्त बोधयामास वचन नीतियुक्तित ॥

शुक्र उवाच ।
शृणु वत्स । प्रवक्ष्यामि गुरवे देहि तारकाम ।
गुरुपत्नी मातृपरा त्यज महच्चमादिषो । ॥
कुरु पापक्षयोपाय जगन्तिस्तु महाफला ।
सतीना गुरुपत्नीना ग्रहणेन बलेन च ॥
ब्रह्महत्यासहस्राणा पातक लभते जन ।
कुम्भीपाके पच्यते च यावद्वै ब्रह्मण शतम ॥
बृहस्पतिश्च तेजस्वी त्वा भस्मीकर्त्तुमीश्वर ।
न चकार कृपालुश्चेत प्रियशिष्येण हेतुना ॥
उतथ्यपत्नी दृष्ट्वा स पुरा रेमे सकामत ।
तापते शापतोऽस्यैव परस्त्री प्रिया सती ॥"
"एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा बोधयित्वा कवि विभु ।
समानीय निशानाथ तारकासहित ब्रज । ।
शम्भोश्च चरणाम्भोजे चकार च समर्पणम ॥
शम्भुस्त प्रीतियुक्तञ्च वासयामास वक्षसि ॥
दत्त्वा तस्मै मादरन्तु निष्पापञ्च चकार स ।
दत्त्वा तन्मस्तके हस्त कृपालुरभय ददौ ॥
क्षीरोदे स्नापयित्वा च प्रायश्चित्तेन शङ्कर ।
चकार चन्द्र निष्पाप ब्रह्मणा सहित शुचिम ॥
योगेन चन्द्र योगीन्द्रो द्विखण्डञ्च चकार स ।
ररक्षार्द्धं ललाटे च सोऽप्यर्द्धं ब्रह्मण पुर ॥
अतएव महादेवो बभूव चन्द्रशेखर ।
कृपाङ्कौ लज्जितश्चैव कलङ्की देवसंसदि ॥
लज्जया च स्वयोगेन देहत्यागञ्चकार स ।
तच्छरीरञ्च क्षीरोदे ब्रह्मणा च समर्पितम् ॥
क्षीरोदाच्चिष कृपया सुधा क्षीरोदधेस्तटे ।
अनेकचन्द्रलेख तस्य पपात च जले ब्रज । ॥
भस्माद्बभूव चन्द्रश्च निष्पापो देवसंसदि ।
ब्रह्मा च भगवान शम्भुरभिषेकञ्चकार तम् ॥
उवाच च महादेवी निभय देवसंसदि ॥

महादेव उवाच ।
स्वस्थान गच्छ पुत्र । त्व कुरु स्वविषय मुदा ।
पश्चात श्वशुरशापेन यक्ष्मग्रस्तो भविष्यसि ।
अथ पतिव्रताशाप कर्त्तुमीशश्च को भुवि ।
ममाशिषा यन्माघश्च प्रतिकारो भविष्यति ॥
यस्माद्भाद्रचतुर्थ्यान्तु गुरुपत्नी हृता त्वया ।
तस्मात्तस्मिन्दिने वत्स । पापदृश्यो युगे युग ॥
मा मुक्त क्षीयते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्य कृत कर्म्म शुभाशुभम ॥
देहत्यागेन हे वत्स । कर्म्मभोगो न नश्यति ।
प्रायश्चित्तान्न सन्देहो ह्यस्मेव भविष्यति ॥
तारापहरणे वत्स । कलङ्कश्चन्द्रमण्डले ।
स्वगात्रजत विलग्नञ्च भविष्यति युगे युगे ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ८ ८० अ ॥
नष्टचेष्टता, स्त्री, (नष्टा चेष्टा यस्य । तस्य भाव ।
तल ।) प्रलय । इत्यमर । १ । ७ । ३३ ॥
शोकादिना परिस्पन्दनाशो नष्टचेष्टता नष्ट
चलय प्रलीयतेऽनेन प्रलय ली इ घ ओ श्रिधि
अल । प्रलय सात्त्विको भाव मूर्च्छेत्यथ ।
इति सर्व्वस्वम ॥ भयशोकादिभिरशेषचेष्टा
नाश प्रलय इत्यथ । इति भरत ॥ इच्छा
शून्यता च ॥
नष्टाग्नि पु, (नष्ट प्रमादात निर्व्वाणम प्र
अग्निर्यस्य ।) यस्याग्निहोत्रिण प्रमादाग्निना
कारणान्तरेण वा अग्निनष्टो निर्व्वाण स्यात
स । तत्पर्याय । वीरहा २ । इत्यमर । २ ।
७ । ५३ ॥
नष्टाप्तिसूत्र, क्ली, (नष्टस्य चारेणापहृतस्य वस्तु
आप्ति तस्या सूत्रमिव ।) किञ्चित्प्राप्तचोर
नीतद्रव्यम । तत्पर्याय । लोप्त्रम् २ । इति
हारावली । १५८ ॥
नष्टेन्दुकला, स्त्री (नष्टा इन्दुकला यस्याम ।)
कुहू । इत्यमर । १ । ४ । ६ ॥
नसा, स्त्री, (नस + वा टाप । यद्वा नसते कुटि
लता प्रकाशयतीति । नस कौटिल्ये + अच ।
टाप ।) नासिका । इति चिकाण्डशेष ॥
नस्त, पु, (नसते कुटिलता प्रकाशयत्यनेनेति ।
नस + क्त । बाहुलकात इडभाव ।) नासिका ।
इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।
१३१ । १ ।
"नैवार्थ्या नस्तश्चैव श्रोत्राभ्याञ्च समन्तत ।
प्रादुरासन महारौद्रा सधूमा पावकार्च्चिष ॥")
नस्ते, क्ली । इति रत्नमाला ॥ पञ्चविधनस्त
कर्म्माणि यथा —
"प्रतिमर्शोऽवपीडश्च नस्य प्रधमनन्तथा ।
शिरोविरेचनञ्चैव नस्तकर्म्म तु पञ्चधा ॥
इयदुच्छ्वसनात स्नेहो यावान वक्त्र प्रपद्यते ।
नस्ते निषिक्तस्त विद्यात प्रतिमर्श प्रमाणत ॥
प्रतिमर्शस्तु नस्यार्थं करोति च न दोषभाक ।
शोधन स्तम्भनस्तु स्यादवपीडो द्विधा मत ॥
अवपीड दीयते यस्मादवपीडस्तत स्मृत ।

स्नेहार्थं शून्यशिरसां ग्रीवास्कन्धोरसां तथा ॥
बलार्थं दीयते स्नेहो नस्यशब्दोऽत्र वर्त्तते ।
नस्यस्य स्नेहिकस्यात्र देयास्त्वष्टौ तु बिन्दवः ॥
प्रत्येकशो नस्तकयोर्नृणामिति विनिश्चयः ॥"
इति वैद्यकपरिभाषा ॥
"शुक्तिश्च पाणिशुक्तिश्च मात्रास्तिस्रः प्रकीर्त्तिताः ।
द्वात्रिंशद्बिन्दवश्चात्र शुक्तिरित्यभिधीयते ॥
द्विशुक्ती पाणिशुक्तिश्च देयास्तु कुशलैर्नरैः ।
तैलं कफे च वाते च केवले पवने वसाम् ॥
दद्यान्नस्यं सदा पित्ते सर्पिर्मज्जा समारुते ।
ध्मापनं रेचनं चूर्णं युञ्ज्यात् मुखवायुना ॥
षडङ्गुलद्विमुखया नाड्या भेषजगर्भया ।
स हि भूरितरं दोषं चलत्वादपकर्षति ॥
शिरोविरेचनद्रव्यैः स्नेहैर्वा तैः प्रसाधितैः ।
शिरोविरेचनं दद्यात् रोगेष्वेतेषु बुद्धिमान् ॥
गौरवे शिरसः शूले जाड्ये स्यन्दे गलामये ।
शोथगण्डक्रिमिग्रन्थिकुष्ठापस्मारपीनसे ॥
तोयमद्यगरस्नेहपीतानां पातुमिच्छताम् ।
भक्तभक्तशिरःस्नातस्नातुकामसुतास्रजाम् ॥
नवपीनसरोगार्त्तसूतिकाश्वासकासिनाम् ।
शुद्धानां दत्तवस्तीनां तथा नार्त्तवदुर्द्दिने ॥
अन्यत्रात्ययिके व्याधौ नैषां नस्यं प्रयोजयेत् ।
न नस्यं न्यूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे ।
न चोनाष्टादशे धूमः कवडो नोनपञ्चमे ॥
न शुद्धिर्न्यूनदशमे न चातिक्रान्तसप्ततौ ।
आजन्ममरणं शस्तं प्रतिमर्षस्तु वस्तिवत् ॥"
इति सारकौमुदी ॥

नस्ता, स्त्री, (नस+टाप् ।) नासाकृतछिद्रम् । इति नस्तितशब्दटीकायां भरतः ॥
"नस्तामेदनदाहो या कर्णदाहादिभेदने ।
अतिन्याहातिवाहाभ्यां वधे चान्द्रायणञ्चरेत् ॥"
इति स्मृतिः ॥

नस्तितः, पुं, (नस्ता नासाच्छिद्रं जाता अस्य । तारकादित्वादितच् ।) नासानिर्हितरज्जुबली वर्द्दादिः । नाकफोडा वलद इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नस्योतः २ । इत्यमरः ।२।९।६३॥

नस्योतः, पुं, (वे ञ तन्तुसन्ताने+भावे क्त । नस्ते नासिकायां ऊतं वयनं यस्य ।) नस्तितः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

नस्यं, क्ली, (नासिकायै हितम् । नासिका+यत् । नसादेशश्च ।) नासिकाद्यचूर्णादि । तत्पर्य्यायः । नस्तमः २ । नावनम् ३ । इति रत्नमाला ॥ यथा वैद्यकपरिभाषायाम् ।
"वमनं रेचनं नस्यं निरूहश्चानुवासनम् ।
ज्ञेयं पञ्चविधं कर्म्म मात्रा तस्य प्रवक्ष्यते ॥"
नासाद्वारा देयौषधविशेषः । यथा,—
"प्रवृद्धे गण्डमालानां क्वाथयेत् द्रोणसम्मितम् ।
चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
काञ्जिकस्याढकं दत्त्वा पिष्ट्वाङ्गानि दापयेत् ।
पुनर्नवा गोक्षुरकं सैन्धवं चुक्रया वचा ॥
सरलं सुरदारुश्च बृहती कण्टकारिका ।
नस्यपानाद्धरत्येव कर्णशूलं हनुग्रहम् ॥"
इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥
अपि च ।
"सिद्धार्थकवचाहिङ्गुकरञ्जं देवदारु च ।
माञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुर्निम्बत्रिकटु गोमूत्रेणावघर्षितम् ।
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥"
इति गारुडे १९९ अध्यायः ॥
(यथा च ।
"नस्यन्तत् कथ्यते धीरैर्नासाग्राह्यं तदौषधम् ।
नावनं नस्यकर्म्मेति तस्य नामद्वयं मतम् ॥
नस्यभेदो द्विधा प्रोक्तो रेचनं स्नेहनन्तथा ।
रेचनं कर्षणं प्रोक्तं स्नेहनं बृंहणं मतम् ॥
कफपित्तानिलध्वंसे पूर्व्वमध्यापराह्णके ।
दिनस्य गृह्यते नस्यं रात्रावप्युत्कटे गदे ॥
नस्यं त्यजेद्भोजनान्ते दुर्द्दिने चापि तर्पणे ।
तथा नवप्रतिश्यायी गर्भिणी गरदूषितः ॥
अजीर्णी दत्तवस्तिश्च पीतस्नेहोदकासवः ।
क्रुद्धः शोकाभिभूतश्च तृषार्त्तो वृद्धबालकौ ॥
वेगावरोधी तापी च स्नातुकामश्च वर्ज्जयेत् ।
अष्टवर्षस्य बालस्य नस्यकर्म्म समाचरेत् ॥
अशीतिवर्षादूर्द्ध्वञ्च नावनं नैव दीयते ।
अथ वैरेचनं नस्यं ग्राह्यं तैलैः सुतीक्ष्णकैः ॥
तीक्ष्णभेषजसंसिद्धैर्वा स्नेहैः क्वाथै रसैस्तथा ।
नासिकारन्ध्रयोरष्टौ षट् चत्वारश्च बिन्दवः ॥
प्रत्येकं रेचने योज्या मुख्यमध्यान्त्यमात्रया ।
नस्यकर्म्मणि दातव्यं शाणैकं तीक्ष्णमौषधम् ॥
हिङ्गु स्याद्यवमात्रन्तु माषैकं सैन्धवं मतम् ।
क्षीरञ्चैवाष्टशाणं स्यात् पानीयञ्च त्रिकार्षिकम् ॥
कार्षिकं मधुरं द्रव्यं नस्यकर्म्मणि योजयेत् ॥
अवपीडः प्रधमनं द्वौ भेदावपरौ स्मृतौ ।
शिरोविरेचनस्थाने तौ तु देयौ यथायथम् ॥
कल्कीकृतादौषधाद्यः पीडितो निःसृतो रसः ।
सोऽवपीडः समुद्दिष्टस्तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः ॥
षडङ्गुला द्विवक्त्राया नाडीचूर्णन्तया धमेत् ।
तीक्ष्णङ्कोलमितं वक्त्रवातैः प्रधमनं हितम् ॥
ऊर्द्ध्वजत्रुगते रोगे कफजे स्वरसंक्षये ।
अरोचके प्रतिश्याये शिरःशूले च पीनसे ॥
शोथापस्मारकुष्ठेषु नस्यं वैरेचनं हितम् ।
भीरुस्त्रीकृशबालानां नस्यं स्नेहेन शस्यते ॥
गलरोगे सन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे ।
मनोविकारे क्रिमिषु युज्यते चावपीडनम् ॥
अत्यन्तोत्कटदोषेषु विसंज्ञेषु च दीयते ।
चूर्णं प्रधमनं धीरैस्तद्धि तीक्ष्णतरं यतः ॥
नस्यं स्याद्गुडशुण्ठीभ्यां पिप्पल्या सैन्धवेन च ।
जलपिष्टेन तेनाक्षिकर्णनासाशिरोगदाः ॥
हनुमन्यागलोद्भूता नश्यन्ति भुजपृष्ठजाः ।
मधूकसारकृष्णाभ्यां वचा मरिचसैन्धवैः ॥
नस्यं कोष्णजलैः पिष्टं दद्यात् संज्ञाप्रबोधनम् ॥
अपस्मारे तथोन्मादे सन्निपातेऽपतन्त्रके ॥"
इति मध्यखण्डे विंशेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
"नस्यकर्म्म यथाकालं यो यथोक्तं निषेवते ।
न तस्य चक्षुर्न घ्राणं न श्रोत्रमुपहन्यते ॥
न स्युः श्वेता न कपिलाः केशाः श्मश्रूणि वा पुनः ।
न च केशाः प्रलुप्यन्ते वर्द्धन्ते च विशेषतः ।
मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्द्दितं हनुसंग्रहः ॥
पीनसार्द्धावभेदौ च शिरःकम्पश्च शाम्यति ।
सिराः शिरःकपालानां सन्धयः स्नायुकण्डराः ॥
नावनप्रीणिताश्चास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ॥
मुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः स्निग्धः स्थिरो महान् ।
सर्व्वेन्द्रियाणां वैमल्यं बलं भवति चाधिकम् ॥
न चास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्यूर्द्ध्वजत्रुजाः ।
जीर्य्यतश्चोत्तमाङ्गे च जरा न लभते बलम् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
"औषधमौषधसिद्धो वा स्नेहो वा नासिकाभ्यां दीयत इति नस्यं तद्द्विविधं शिरोविरेचनं स्नेहनञ्च । तद्द्विविधमपि पञ्चधा । तद्यथा । नस्यं शिरोविरेचनं प्रतिमर्शोऽवपीडः प्रधमनञ्च । तेषु नस्यं प्रधानं शिरोविरेचनञ्च नस्यविकल्पः प्रतिमर्शः शिरोविरेचनविकल्पोऽवपीडः प्रधमनञ्च । ततो नस्यशब्दः पञ्चधा निपातितः । तत्र यः स्नेहनार्थं शून्यशिरसां ग्रीवास्कन्धोरसां बलजननार्थं दृष्टिप्रसादजननार्थं वा स्नेहो विधीयते तस्मिन् वैशेषिको नस्यशब्दः । तत्तु नस्यं देयं वाताभिभूते शिरसि दन्तकेशश्मश्रुप्रपातदारुणकर्णशूलकर्णक्ष्वेडतिमिरस्वरोपघातनासारोगास्यशोषापबाहुकाकालजवलीपलितप्रादुर्भावदारुणप्रबोधेषु वातपैत्तिकेषु मुखरोगेष्वन्येषु च वातपित्तहरद्रव्यसिद्धेन स्नेहेनेति ॥"
"तत्रैतद्द्विविधमभुक्तवतोऽन्नकाले पूर्व्वाह्णे श्लेष्मरोगिणां मध्याह्ने पित्तरोगिणामपराह्णे वातरोगिणाम् ॥"
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ४ अध्याये ॥)
नासाया हिते तत्सम्बन्धिनि च त्रि । शब्दे, पुं । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

नस्या, स्त्री (नासिकायै हिता । नासिका+ "शरीरावयवात् यत् ।" ५ । १ । ६ । इति यत् ततो नसादेशः ।) नासिका । यथा,—
"घ्राणं गन्धवहा नासा नसा नस्या च नासिका ॥"
इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥
(नासाकृतच्छिद्रम् । इति कश्चित् ।)

नस्योतः, पुं, (नस्यया नासारज्ज्वा ऊतः ।) नस्तितः । इत्यमरः । २ । ९ । ६३ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३ । २६ ।
"मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः ॥")

नहि, अ, निषेधः । (यथा —
"इयं सन्ध्या दूरादुपगतो हन्त मलयात्
तदेकां त्वद्गेहे विनयवति । नेष्यामि रजनीम् ।
समीरेणोक्तैव नवकुसुमिता चूतलतिका
धुनाना मूर्द्धानं नहि नहि नहीत्येव कुरुते ॥"
इत्युद्भटः ॥)

अभाव । तत्पर्य्याय । अ २ नो ३ न ४ । इत्यमर ॥ अन ५ अना ६ ना ७ । इति भरत ॥ (यथा महाभारते । ४ । २८ । १३ ।
"नहि विप्रो गति तेषां वास हि नरसत्तम ।॥)

नहुष, पु, (नह्यते इति । नह — "पुनहिकलिभ्य उषच ।" उणा । ४ । ७५ । इति कर्म्मणि कर्म्मणि वा उषच ।) नागभेद । (यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६ ।
"आप्त करोटकश्चैव शङ्खो वालशिखस्तथा ।
निष्ठानको हेमगुहो नहुष पिङ्गलस्तथा ॥')
चन्द्रवंशीयराजभेद । इति मेदिनी । षे, ३८ ॥ स च पुरूरवसो ज्येष्ठपुत्त्रस्यायुष सुत । इति पुराणम ॥ (अयं हि अगस्त्यशापात अजागरत्वमाप्तो वनमध्ये बहुकाल स्थितवान तत कदाचित भीम प्रगृह्य युधिष्ठिरात मुक्तिमाप । एतद्विवरण यथा, महाभारते । ३ । १८१ । २२—४५ ।
"अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन पुरा ।
अभिमानेन मत्त सन किञ्चिन्नान्यमचिन्तयम ॥
ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्व्वयक्षराक्षसपन्नगा ।
करान्मम प्रयच्छन्ति सर्व्वे त्रैलोक्यवासिन ॥
चक्षुषा य प्रपश्यामि प्राणिन पृथिवीश्वर ।।
तस्य तेजो हराम्याशु तद्धि दृष्टेर्बल मम ॥
ब्रह्मर्षीणा सहस्र हि उवाह शिविका मम ।
स मामपनयो राजन । भ्रंशयामास वै श्रिय ॥
तत्र ह्यगस्त्य पादेन वहन स्पृष्टो मया मुनि ।
अगस्त्येन ततोऽस्म्युक्तो ध्वस सर्पेति वै रुषा ॥
ततस्तस्मान्निमानाग्यात प्रच्युतश्च्युतभूषण ।
प्रपतन बुबुधेऽत्मान व्यालीभूतमधोमुखम ॥
अयाचन्तमह विप्र शापस्यान्तो भवेदिति ।
प्रमादात सप्रमूढस्य भगवन । क्षन्तुमर्हसि ॥
तत स मामुवाचेद प्रपतन्त कृपान्वित ।
युधिष्ठिरो धर्म्मराज शापात्त्वा मोचयिष्यति ॥
अभिमानस्य घोरस्य पापस्य च नराधिप ।।
फले क्षीणे महाराज । फल पुण्यमवाप्स्यसि ॥
ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम ।
ब्रह्म च ब्राह्मणत्वञ्च येन त्वाहमचूचुदम ॥
सत्य दमस्तपो दानमहिंसा धर्म्मनित्यता ।
साधकानि सदा पुसा न जातिर्न कुल नृप ।॥
अरिष्ट एष ते भ्राता भीमसेनो महाबल ।
स्वस्ति तेऽस्तु महाराज । गमिष्यामि दिव पुन ॥
वैशम्पायन उवाच ।
इत्युक्त्वाजगर देह मुक्त्वा स नहुषो नृप ।
दिव्य वपु समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव हि ॥"॥
(नह्यति सर्व्वाणि भूतानि मायथेति । विष्णु । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ४७ ।
"इष्टो विशिष्ट शिष्टेष्ट शिखण्डी नहुषो वृष ॥")

नहुषाख्य क्ली, (नहुष आख्या यस्य ।) तगर पुष्पम । इति राजनिघण्ट ॥

नहुषात्मज , पु, (नहुषस्य आत्मज ।) ययातिराजा । इति पुराणम ॥ (वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । तथाहि महाभारते । १ । ७८ । १४ ।
"अथ त देशमभ्यागाद्ययातिर्नहुषात्मज ॥')

ना, अ (नह्र बन्धे + बाहुलकात डा ।) नहि । अभाव । इत्यमरटीकाया भरत ॥

ना, [ऋ] पु, (नयति नीयते वा । नी प्रापणे + "नयतेडिच्च ।"उणा २।१ १ । इति ऋ प्रत्यय । स च डित ।) पुरुष । इत्यमर । २ । ६ । १ ॥ (यथा, माघ । २ । ४२ ।
"विधाय वैर सामर्षे नरोऽरौ य उदासते ।
प्रक्षिप्योदर्च्चिष कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम ॥")

नाक , पु, (न क सुखमिति अक दु खम । तन्नास्त्यत्रेति ।) स्वर्ग । इत्यमर । १ । १ । ६ ॥ (यथा, भट्टि । १ । ४ ।
"सम्तर्पणो नाकसदा वरेण्य ॥"
नभ । इति निघण्ट । १ । ४ ॥ यथा महाभारते । १ । १७२ । ६ ।
"य एष दिवि धिष्ण्येन नाक व्याप्नोति तेजसा ॥"
क्ली, अस्त्रजातिविशेष । यथा, महाभारते । ५ । ६६ । ४ ।
"काकुदीक शुक नाकमक्षिसन्तर्जन तथा ।
सन्तान नर्त्तक घोरमास्यमोदकमष्टमम ॥
एतैर्विद्धा सर्व्व एव मरण यान्ति मानवा ॥"
क्षत्रियजातिविशेष । यथा वायुपुराणे ।
'नव नाकास्तु भोक्ष्यन्ति पुरी चम्पावती नृपा ॥")

नाकनाथ , पु, (नाकस्य स्वर्गस्य नाथ ।) इन्द्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥

नाकनायक पु (नाकस्य नायक ।) इन्द्र । यथा, नैषधे ५ सर्ग ।
'स ब्यतीत्य वियदन्तरगाध
नाकनायकनिकेतनमाप ॥'

नाकनायकपुरोहित पु, (नाकनायकस्य इन्द्रस्य पुरोहित ।) बृहस्पति । यथा,—
"क्षीयधर्म्मतनयद्युनस्थितौ
नाकनायकपुरोहित शुभ ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम ॥

नाकी [न] पु, (नाक स्वर्गो वासस्थानत्वेनास्त्यस्येति । नाक + इनि ।) देवता । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ६ ।
"दवाकयय नाकिना पुरि वृथा लोके पुरे भोगिनाम ॥")

नाकु पु, (नम्यतेऽनेनेति । नम + "फलिपाटिनमिमनिजना गुकपटिनाकिधतश्च ।" उणा १ । १६ । इति उ धातोर्नाकि । इकार उच्चारणार्थ ।) वल्मीक । इत्यमर । २ । १ । १४ ॥ मुनिविशेष । पर्व्वत । इति मेदिनी कौ, २७ ॥

नाकुल , पु (नकुलस्य गोत्रापत्यम । नकुल + "ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ।" ४ । १ । ११४ । इत्यण ।) नकुलपुत्त्र । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ५१ ।
"शवरा कुण्डलाश्चैव वत्साश्च सह नाकुले ।
नकुल सहदेवश्च वाम पक्ष समाश्रिता ॥"
तन्त्रविशेषे, क्ली । यथा, कूर्म्मपुराणे ।
"एव सम्बोधितो रुद्रो माधवेन मुरारिणा ।
चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरित ॥
कापाल नाकुल वाम भैरव पूर्व्वपश्चिमम ।
पञ्चरात्र पाशुपत तथान्यानि सहस्रश ॥'
नकुलस्येदम । तस्येदमित्यण ।) नकुलसम्बन्धिनि त्रि ॥ (न आकुल इति विग्रहे । अनाकुलश्च ॥)

नाकुली, स्त्री, (नकुलेन दृष्टा पीता वा । नकुल + अण + ङीप ।) कुक्कुटीकन्द । रास्ना । चविका । इति मेदिनी । ले, १ १ ॥ यवतिक्ता । श्वेतकण्टकारी । कन्दविशेष । नाइ इति ख्याता ॥ तत्पर्य्याय । सर्पगन्धा २ सुगन्धा ३ रक्तपत्रिका ४ ईश्वरी ५ नागगन्धा ६ अहिभुक ७ सरसा ८ सर्पादनी ६ व्यालगन्धा १ । अस्या गुणा । तिक्तत्वम । कटुत्वम । उष्णत्वम । त्रिदोषानेकविषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

नाक्षत्र, क्ली (नक्षत्रस्येदमिति । नक्षत्र + "तस्येदम ।" ४ । ३ । १२ । इति अण ।) नक्षत्र सम्बन्धि । (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते । १४ । १५ ।
"भचक्रभ्रमण नित्य नाक्षत्र दिनमुच्यते ।
नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेया पर्व्वान्तयोगत ॥')
मासविशेषे, पु । स च द्विविध । सप्तविंशति नक्षत्रात्मक एक । यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"नक्षत्रसत्राण्ययनानि चेन्दो
मासेन कुर्य्यादृभगणात्मकेन ।"
सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकेन ।
"सर्व्वर्क्षपरिवर्त्तैश्च नाक्षत्र इह चोच्यते ।
सप्तविंशतिनक्षत्रावच्छिन्नो नाक्षत्र । अस्य प्रयोजन नक्षत्रसत्रादौ । जन्मनक्षत्रे शान्तिभाग वारयोगे मनोदु खदाने च । यथा, ज्योतिषाम ।
"जन्मर्क्षे यदि स्याता वारा भौमशनैश्चरौ ।
स मास कल्मषो नाम मनोदु खप्रदायक ॥"
द्वितीय षष्टिदण्डात्मकनक्षत्रभोगकालरूपदिन त्रिंशदात्मक । यथा सूर्य्यसिद्धान्ते । १ । १२ ।
"नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्र प्रचक्षते ।
तत्त्रिंशता भवेन्मास सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥"
द्वितीयस्य प्रयोजन आयुर्गणनायाम । यथा,
"आयुर्दाये स्मृत प्राज्ञैर्नाक्षत्र षष्टिनाडिकम ॥"
इति मलमासतत्त्वम ॥

नाक्षत्रिक , पु, (नक्षत्राद्वागत । नक्षत्र + ठञ ।) नाक्षत्रमास । यथा, शब्दरत्नावल्याम ।
"नक्षत्रगणनेनैव नाक्षत्रिक उदाहृत ॥"

नाक्षत्रिकी, स्त्री (नाक्षत्रिक + ङीप ।) नक्षत्रदशा । यथा ।"कलौ नाक्षत्रिकी दशा ।" इति ज्योतिषम । अस्या विवरण दशाशब्दे द्रष्टव्यम ॥ नक्षत्रसम्बन्धिनि त्रि ॥

नाग, क्ली, (नगे पर्व्वते भवम । नग + अण ।) रङ्गम । सीसकम । (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"नाग महाबल चीन पिष्ट योगेष्टसीसकम ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम ॥)
करणविशेष । इति मेदिनी । ग, ६ ॥ नागकरणजातफलम । तथा,—

'नागोद्भवो नागधनाभिलाषी
वक्रोक्तिजालो नितरां कुशील ।
क्रोधाग्निसन्तापितबन्धुवर्गो
भगोपमं स्थानं किल रङ्गभर्मौ ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

रङ्गसीसकार्थे क्वचित् पुलिङ्गोऽपि दृश्यते । पाक
हीनयोस्तयोर्दोषो यथा —
"पाकहीनौ नागवङ्गौ कुष्ठगुल्मरुजाकरौ ।
मेहपाण्डुकरौ वातकफदुःखकरौ पुनः ॥"
तयोर्मारणं यथा —
"अश्वत्थचिञ्चात्वक्चूर्णं चतुर्थांशेन निःक्षिपेत् ।
द्रुतपात्रे विद्रुते नागे लौहदर्व्या च चालयेत् ॥
यामैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्यांश्च मनःशिलाम् ।
काञ्जिकेन द्वयं पिष्ट्वा पचेद्दृढपुटेन च ॥
स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा शिलया काञ्जिकेन च ॥
पुनः पुटेच्छरावाभ्यामेवं षड्भिः पुटैर्म्रियेत् ॥"
नागः सिन्दूरवर्णाभो म्रियते सर्व्वकार्य्यकृत् ।
सतिक्तमधुरो नागो हतो भवति भस्मसात् ॥
आयुः कीर्त्तिं वीर्य्यवृद्धिं करोति सेवनात् सदा ।
रोगान् हन्ति हतो नागो वङ्गवद्गुणकारकः ॥"
इति सुखबोधः ॥

नागः, पुं (नगे भवः । नग + अण् । यद्वा, दंश
व्यक्तात् विषाक्तमनेनेति । दन्श + "दंशेर्नो लोपो
दश्च नः ।" उणा ५ । ६१ । ग । अन्तलोपः ।
दस्य नः । बाहुलकात् नकारस्य ना ।) पन्नगः ।
(यथा विष्णुपुराणे । १ । ९ । ९६ ।
'जगृहुश्च विषं नागाः क्षीरोदाच्च समुत्थितम् ॥")
हस्ती । (यथा, रघुः । ४ । ८३ ।
'भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः ॥")
क्रूरचारी । मेघः । नागकेशरः । पुन्नागः ।
नागदन्तकः । मुस्तकः । देहानिलप्रभेदः ।
"उद्गारे नाग इत्युक्तो नीलजीमूतसन्निभः ॥"
इति शारदातिलकटीका ॥
उत्तरपदस्थिते श्रेष्ठः । इति मेदिनी । गे १ ॥
(सीसकम् । अस्योत्पत्तिनामानि गुणाश्च ।
यथा भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।
"दृष्ट्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु सुमोह यत् ।
वीर्य्यं जातस्ततो नागः सर्व्वरोगापहो नृणाम् ॥"
"नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति
व्याधिं विनाशयति जीवनमातनोति ।
वह्निं प्रदीपयति कामबलं करोति
मृत्युञ्च नाशयति सन्ततसेवितः सः ॥
पाकेन हीनो किलवङ्गनागौ
कुष्ठानि गुल्मांश्च तथातिकष्टान् ।
कण्डू प्रमेहानिलसादशोथ
भगन्दराद्यान् कुरुतः प्रयुक्तौ ॥")
ताम्बूली । देशभेदः । इति नानार्थटीकायां
भरतः ॥ पर्व्वतविशेषः । (यथा विष्णुपुराणे ।
२ । २ । २८ ।
"शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथापरः ।
कालाञ्जराद्याश्च तथा उत्तरे केशराचलाः ॥")
नगे गिरौ चन्दनादितरौ वा भवः । न गच्छ-
तीति अगः न अगः नागः इति वा । तन्मक
कर्कोटप्रभृतिदेवयोनिर्मनुष्याकारः फणालाङ्गूल
युक्तः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । काद्रवेयः ।
२ । इत्यमरः । १।८।४ ॥ नागोत्पत्तिर्यथा,—
"सृजता ब्रह्मणा सृष्टिं मरीचिः सूतिकारणम् ।
प्रथमं मनसा ध्यातस्तस्य पुत्त्रस्तु कश्यपः ॥
तस्य दाक्षायणी भार्य्या कद्रुर्नाम शुचिस्मिता ।
मारीचो जनयामास तस्यां पुत्त्रान्महाबलान् ॥
अनन्तं वासुकिञ्चैव कम्बलञ्च महाबलम् ।
कर्कोटकञ्च राजेन्द्र ! पद्मञ्चान्यं सरीसृपम् ॥
महापद्मं तथा शङ्खं कुलिकञ्चापराजितम् ।
एते कश्यपदायादाः प्रधानाः परिकीर्त्तिताः ।
एतेषान्तु प्रसूत्या तु इदमापूरितं जगत् ॥
कुटिला हीनकर्म्माणस्तीक्ष्णास्योत्थविषोल्वणाः ।
दृष्ट्या सदंष्ट्रा मनुजान् भस्म कुर्य्युः क्षणाद्ध्रुवम् ॥
शङ्खगामी यथा सर्पो मनुष्याणां नराधिप ! ।
अहन्यहनि जायेत क्षयः परमदारुणः ॥
आत्मनस्तु क्षयं दृष्ट्वा प्रजाः सर्व्वाः समन्ततः ।
जग्मुः शरण्यं शरणं परन्तु परमेश्वरम् ॥
इमं सेवार्थमुद्दिश्य प्रजाः सर्व्वा महीपते ! ।
ऊचुः कमलजं देवं पुराणं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
प्रजा ऊचुः ।
देव देवेश लोकानां प्रकृतिः परमेश्वर ।
त्राहि नस्तीक्ष्णदंष्ट्रेभ्यो भुजङ्गानां महात्मनाम् ॥
अहन्यहनि ये देव ! पश्यन्ति उरगा दृशा ।
मनुष्यं मृगयन्ते वा ततः सर्व्वं भस्मसाद्भवेत् ॥
त्वया सृष्टिः कृता देव क्षीयते सा भुजङ्गमैः ।
एतज्ज्ञात्वा तु दुर्वृत्तं तत् कुरुष्व महामते ॥
ब्रह्मोवाच ।
अहं रक्षां विधास्यामि भवतीनां न संशयः ।
व्रजध्वं स्वानि धिष्ण्यानि प्रजापालाः ससाध्वसाः ॥
एवमुक्ताः प्रजास्तेन ब्रह्मणाव्यक्तजन्मना ।
आगतास्तु प्रजास्तस्मात्तानाहूय भुजङ्गमान् ॥
शशाप परमक्रुद्धो वासुकिप्रमुखांस्तथा ।
ब्रह्मोवाच ।
यतो मत्प्रभवान्नित्यं क्षयं नयत मानुषान् ॥
भवान्तरे तथान्यस्मिन्मातुः शापात् सुदारुणात् ।
भवितातिक्षयो घोरो नूनं स्वायम्भुवान्तरे ॥
एवमुक्तास्तु वेपन्तो ब्रह्मणा भुजगोत्तमाः ।
निपत्य पादयोस्तस्य इदमूचुर्वचस्तदा ॥
नागा ऊचुः ।
भगवन् ! कुटिला जातिरस्माकं भवता कृता ।
विषोल्वणत्वं क्रूरत्वं दृक्शस्त्रत्वञ्च नस्तथा ॥
सम्पादितं त्वया देव इदानीं शमयाच्युत ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
यदि नाम मया सृष्टा भवन्तः कुटिलाशयाः ।
ततः किं मनुजान्नित्यं भक्षयध्वं गतव्यथाः ॥
नागा ऊचुः ।
मर्य्यादां कुरु देवेश ! स्थानञ्चैव पृथक् पृथक् ।
नागानां वचनं श्रुत्वा देवो वचनमब्रवीत् ॥
अहं करोमि वो नागाः समयं मनुजैः सह ।
तदेकमनसः सर्व्वे शृणुध्वं मम शासनम् ॥
पातालं वितलञ्चैव सुतलाख्यं तृतीयकम् ।
दत्तं वै वसुकामानां गृहं तत्र गमिष्यथ ॥
तत्र भोगान् बहुविधान् भुञ्जध्वं मम शासनात् ।
तिष्ठध्वं सप्तमं यावद्रात्रान्तन्तु पुनः पुनः ॥
ततो वैवस्वतस्यादौ काश्यपेया भविष्यथ ।
दायादाः सर्व्वदेवानां सुपर्णस्य च धीमतः ॥
तदा प्रसूतिः सर्व्वा भोक्ष्यते चित्रभानुना ।
भवतां नैव दोषोऽयं भविष्यति न संशयः ॥
ये वै क्रूरा भोगिनो दुर्विनीता-
स्तेषामन्तो भविता नान्यथैतत् ।
काले प्राप्ते भक्षयध्वं दशध्वं
तथा परान् चापकृतो मनुष्यान् ॥
मन्त्रौषधैर्गारुडमण्डलैश्च
बद्धैर्देशैर्मानवा ये चरन्ति ।
तेषां भीतैर्व्वर्त्तितव्यं नचान्य-
च्चिन्त्यं कार्य्यं चान्यथा वो विनाशः ॥
इतीरिते ब्रह्मणा ते भुजङ्गा
जग्मुः स्थानं क्ष्मातलाख्यं हि सर्व्वे ।
तस्थुर्भोगान् भुञ्जमानाः समग्रान्
रसातले लीलया संस्थितास्ते ॥
एवं शापं ते तु लब्ध्वा प्रसादञ्च चतुर्मुखात् ।
तस्थुः पातालनिलये मुदितेनान्तरात्मना ॥
एताः सर्व्वाः पञ्चम्यां तेषां जाताः महात्मनाम् ।
अतस्त्वियं तिथिर्धन्या सर्व्वपापहरा शुभा ॥
एतस्यां संयतो यस्तु अम्लन्तु परिवर्ज्जयेत् ।
क्षीरेण स्नापयेन्नागांस्तस्य यास्यन्ति मित्रताम् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

एषां शिवभूषणप्रमाणं यथा —
"वासुक्याद्याश्च ये सर्पा यथास्थानञ्च ते परम् ।
भूषयाञ्चक्रुरङ्गञ्च शिरोबाह्वादिषु हरम् ॥"
इति कालिकापुराणे शिवविवाहे १८ अः ।
कम्बलाश्वतरनागयोः सरस्वत्या गानवरप्राप्ति-
विवरणं यथा,—
"एवं स्तुता तदा देवी विष्णोर्जिह्वा सरस्वती ।
प्रत्युवाच महात्मानं नागमश्वतरं ततः ॥
सरस्वत्युवाच ।
वरन्ते कम्बलभ्रातः ! प्रयच्छाम्युरगाधिप ! ।
तदुच्यतां प्रदास्यामि यत्ते मनसि वर्त्तते ॥
अश्वतर उवाच ।
सहायं देहि देवि ! त्वं पूर्ब्बं कम्बलमेव मे ।
समस्तस्वरसम्बन्धमुभयोः संप्रयच्छ च ॥
सरस्वत्युवाच ।
सप्त स्वरा ग्रामरागाः सप्त पन्नगसत्तम ! ।
गीतकानि च सप्तैव तावतीश्चापि मूर्च्छनाः ॥
तानाश्चैकोनपञ्चाशत्तथा ग्रामत्रयञ्च यत् ।
एतत् सर्व्वं भवान् गाता कम्बलश्चैव ते ऽनघ ॥
ज्ञास्यते मत्प्रसादेन भुजङ्गेन्द्र परन्तथा ।
चतुर्विधं पदं तालं त्रिप्रकारं लयत्रयम् ॥
यतित्रयं तथा तोद्यं मया दत्तं चतुर्विधम् ॥
एतद्भवान् मत्प्रसादात् पन्नगेन्द्रापरञ्च यत् ।
अस्यान्तर्गतमायत्तं स्वरव्यञ्जनयोश्च यत् ॥
तदशेषं मया दत्तं भवतः कम्बलस्य च ।

यथा "नागस्य भूलोके पाताले वापि पन्नग । ॥
प्रयितारो भवन्तो च सत्यस्यास्य भविष्यत ।
पाताले देवलोके च भूर्लोके चैव पन्नगो ॥
इत्युक्ता सा तदा देवी सत्यजिह्वा सरस्वती ।
जगामादर्शनं सद्यो नागस्य कमलेक्षणा ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
कालियनागनागदमने दोषो यथा —
'नदप्रजातान सर्पांश्च हन्ति यो मानवाधम ।
ब्रह्महत्यासमं पापं भविता तस्य निश्चितम् ॥
मनसा पदचिह्नं य करोति दण्डताडनम् ।
द्विगुणं ब्रह्महत्यायाः भविता तस्य किल्विषम् ॥
लक्ष्मीरायास्यति तद्गेहात् शापं दत्त्वा सुदारुणम् ।
वधाद्वर्षशतं हानिर्भविता तस्य निश्चितम् ॥
न वर्षशत कालस्तु यास्यति सक्रिया ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे १९अ ॥
वास्तुनागशुद्धिर्यथा —
"वास्तुप्रमाणेन तु नागकेशा
वामेन शेते खलु नित्यकालम् ।
चैत्रादिमासे परतश्च पाश्वं
त वास्तुनागं प्रवदन्ति विज्ञा ॥
भाद्रादिके वासवदिङ्शिरा स्या
न्मार्गादिकेषु त्रिषु याम्यमूर्द्धा ।
प्रत्यक्शिरा स्यात् खलु फाल्गुनादौ
ज्यैष्ठादिकोवैरशिरा स नाग ॥
कुक्षौ घाते भवेन्मृत्यु पृष्ठे स्यात पुत्रभार्ययो ।
जघने गमनं विद्यात् सर्वसम्पत्तयोदरे ॥
एक नागोदुमपुष्टौ वै चेद्गृहनिर्माणपक्षिमे ।
त्रिशूल पूर्वतो हीनं कुर्याद्वा सौख्यवर्ज्जितम्॥
कश्चिद्गृहविभागे तु वल्मीक गृहं कुरु ।
न नैर्ऋतेषु गृहं कुर्यान्नाग्नेय्यां नापि मध्यत ॥
कार्यो च धनहानिः स्यात् नैर्ऋते रिपुभयं भवेत् ।
मध्ये च सर्वनाशः स्यात्तस्मादेतद्विवर्ज्जयेत ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
नागकन्द, पु, (नाग इव कन्दं मूलं यस्य । हस्ति तुल्यत्वादेव तथात्वम् ।) हस्तिकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥
नागकर्ण, पु, (नागकर्ण इव आकृति पर्णोऽस्य स्येति । अच ।) रक्तैरण्ड । इति राजनिर्घण्ट ॥
नागकिञ्जल्क, क्ली, (नागस्येव किञ्जल्को यस्य ।) नागकेशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
नागकुमारिका, स्त्री (नागस्य कुमारीव । कन टाप पूर्वह्रस्वश्च ।) गुडूची । मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्ट ॥
नागकेशर, पु, (नागस्येव केशरोऽस्य ।) नागकेसरश्च । इति भरत ॥ (यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने १ अध्याये ।
"नलग्रैवेयकं पृक्का पद्मकं नागकेशरम् ॥")
नागकेसर, पु, (नागस्येव केसरो यस्य ।) पुष्पवृक्ष विशेष । नागेश्वर इति भाषा ॥ तत्पर्याय । चाम्पेय २ केसर ३ काञ्चनाह्वय ४ । इत्यमर । २।४।६५ ॥ केशर ५ नागकेशर, ६ । इति भरत ॥ किञ्जल्क ७ नागकिञ्जल्क ८ नागीय ९ काञ्चनम् १ सुवर्णम ११ हेमकिञ्जल्क १२ रुक्मम १३ हेम १४ पिञ्जर १५ फणिकेसर १६ पन्नगकेसर १७ । तत्पुष्पगुणा । अत्योष्ण त्वम । लघुत्वम । तिक्तत्वम । कफवस्तिवातामय कण्ठशीर्षरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
तन्नामगुणा ।
"नागपुष्प स्मृतो नाग केसरो नागकेसर ।
चाम्पेयो नागकिञ्जल्क कथित काञ्चनाह्वय ॥
नागपुष्प कषायोष्ण रूक्ष लघ्वामपाचनम् ।
ज्वरकण्डूतृषास्वेदच्छर्द्दिहृल्लासनाशनम् ॥
दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहम् ॥"
त्रिजातकं नागकेशरसंयुक्तं चतुर्जातकं भवति यथा,—
"त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धित्रिजातकम् ।
नागकेशरसंयुक्तं चतुर्ज्जातकमुच्यते ॥
तद्द्वयं रोचकं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत् ।
लघु पित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम् ॥"
इति भावप्रकाश ॥
नागगन्धा स्त्री, (नागस्य गन्ध इव गन्धो यस्या ।) नाकुलीकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥ (नाकुली शब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्य ॥)
नागगर्भं क्ली (नाग सीसकं गर्भ उत्पत्ति कारणं यस्य ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
नागच्छत्रा स्त्री, (नागस्य फणेव छत्रं छादनं पत्रं यस्या ।) नागदन्ती । इति राजनिर्घण्ट ॥
नागज, क्ली, (नागात सीसकात जायते इति । जन+ड ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ रङ्गम । इति हेमचन्द्र । ४ । १ ८ ॥ नाग जाते त्रि ॥
नागजिह्वा स्त्री, (नागस्य सर्पस्य जिह्वेव ।) शारिवा । अनन्तमूलम् । इति रत्नमाला ॥
नागजिह्विका, स्त्री, (नागस्य जिह्वेव रक्तता यस्या । कप । टापि अत इत्वम ।) मन शिला । इत्यमर । २ । ९ । १ ८ ॥ (यथास्या पर्याय ।
"मन शिला मनोगुप्ता मनोह्वा नागजिह्विका ।
नेपाली कुनटी गोला शिला दिव्यौषधि स्मृता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नागजीवन, क्ली, (नाग सीसकं जीवनं यस्य ।) वङ्गम । इति हेमचन्द्र । ४ । १ ८ ॥
नागदन्त पु, (नागस्य गजस्य दन्त ।) हस्ति दन्त । (यथा, महाभारते । १२ । ९८ । ३९ ।
"दीपिचर्म्मावनद्धश्च नागदन्तकृतत्सरु ॥"
नागदन्त साधर्म्यादेवास्यसेति अच ।) गृहान्त र्गतदारु । इति मेदिनी । ते, २ १ ॥ दाँतिया इति दाण्डा इति च भाषा ॥
नागदन्तक, पु (नागदन्त+स्वार्थे कन ।) नाग दन्त । (नागदन्तेन कायतीति । कै+क ।) भित्तिदारुद्वयम । तत्पर्याय । नियूह २ । इति जटाधर ॥
नागदन्तिका, स्त्री, (नागस्य सर्पस्य दन्त इव पीडादायक पत्रं यस्या । कापि अत इत्वम ।) वृश्चिकाली । इति रत्नमाला ॥ बिछिटी इति भाषा ॥
नागदन्ती, स्त्री, (नागस्य गजस्य दन्त इव फलाद्याकारो यस्या । ङीष ।) कुम्भा । श्रीहस्तिनी । इति मेदिनी । ते, २ १ ॥ हाति शुण्डा इति भाषा ॥ शेषस्य पर्याय । विशल्या २ सर्पपुष्पी ३ विषौषधी ४ शुक्लपुष्पा ५ इभ दन्ताका ६ कावेरी ७ कामदूतिका ८ । इति रत्नमाला ॥ श्वेतपुष्पा ९ मधुपुष्पा १ विशो धिनी ११ नागस्फोता १२ विशालाक्षी १३ नागच्छत्रा १४ विषघ्ना १५ सर्पपुष्पी १६ शुक्लपुष्पी १७ स्वादुका १८ शतदन्तिका १९ सितपुष्पी २ सर्पदन्ती २१ नागिनी २२ । अस्या गुणा । कटुत्वम । तिक्तत्वम । रूक्ष त्वम । वातकफशुल्मशूलोदरव्याधिकण्ठदोष नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
नागदमनी, स्त्री, (नागो दम्यतेऽनयेति । दम+ ल्युट+ङीप ।) क्षुद्रक्षुपविशेष । तत्पर्याय । दमनी २ जाम्बवती ३ शुक्ला ४ रक्तपुष्पा ५ जाम्बवी ६ मलघ्नी ७ दुर्द्धषा ८ दुःसहा ९ । अस्या गुणा । तिक्तत्वम । उष्णत्वम । कटु त्वम । त्रिदोषोदराध्मानशोषनाशित्वम । कोष्ठ शोधनकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ ॥
तन्नामगुणा ।
"विज्ञेया नागदमनी बला मोटा विषापहा ।
नागपुष्पी नागपत्रा महायोगेश्वरीति च ॥
बला मोटा कटुस्तिक्ता लघु पित्तकफापहा ।
मूत्रकृच्छ्रव्रणानघ्नी नागयज्वालगर्द्दभम ॥
सर्व्वग्रहप्रशमनी नि शेषविषनाशिनी ।
जयं सर्व्वत्र कुरुते धनदा सुमतिप्रदा ॥'
इति भावप्रकाश ॥
नागदलोपम, क्ली, (नागदलस्य ताम्बूल्या उपमा यत्र ।) परूषफलम । इति रत्नमाला ॥ (परूष शब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्या ॥)
नागद्रु, पु, (नागप्रियो द्रुर्वृक्ष ।) समन्तदुग्धा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सिज इति भाषा ॥
नागनिर्यूह, पु, (नाग इव निर्यूहो नागदन्त ।) नागदन्तक । इति जटाधर ॥
नागपञ्चमी, स्त्री (नागप्रिया पञ्चमी । शाक पार्थिवादिवत समास ।) आषाढी कृष्णा पञ्चमी । तत्र मनसापूजा कर्त्तव्या । यथा,—
"देवीपुराणे ।
'सुप्ते जनार्द्दने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
पूजयेन्मनसादेवीं स्नुहीविटपसंस्थिताम् ॥
मद्धामाने गते शय्या देवे सर्व्वेरनन्तरम ।
पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पन्नगा ॥
मनसादेवी विषहरीम । स्नुही विजरश्च ।
देवीरति सद्द्वार्थे हृतीया ।
'देवी सम्पूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् ।
पञ्चम्यां पूजयेन्नागाननन्ताद्यान महोरगान ॥

क्षीर सर्पिस्तु नैवेद्य देयं सर्पविषापहम् ॥
मनसाध्यानम् । यथा पद्मपुराणे ।
'देवीमम्बामहीना शशधरवदना चारुकान्ति वदान्या
हंसारूढामुदारामरुणितवसना सर्व्वदा सर्व्व देव ।
स्मेरास्या मण्डिताङ्गीं कनकमणिगणैर्नागरत्नैरनेकै-
र्वन्देऽहं साष्टनागामुरुकुचयुगलां भोगिनीं कामरूपाम् ॥
पुराणान्तरे ।
'अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तक्षकः ।
कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः ॥
शेषः पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः ।
वासुकिस्तक्षकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः ॥
ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥
गारुडेऽपि ।
'अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च ।
तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रञ्च शङ्खकम् ॥
कालीयं तक्षकञ्चापि पिङ्गलं मणिभद्रकम् ।
यजेत्तानमितान्नागान् दष्टमुक्तो दिवं व्रजेत् ॥
अत्र च ।
योऽसौ चानन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् ।
पुष्पवद्धारयेन्मूर्द्ध्नि तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
इत्यनेन प्रणवपूर्व्वेण मत्स्यपुराणोक्तेनानन्तं पूजयेत् ॥ रत्नाकरे ।
पिचुमर्द्दस्य पत्राणि स्थापयेद्भवनोदरे ।
स्वयञ्चापि तदश्नीयात् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् ॥
पिचुमर्द्दस्य निम्बस्य ॥" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

नागपत्रा, स्त्री, (नागदमनं पत्रं यस्याः । टाप् ।) नागदमनी । इति भावप्रकाशः ॥

नागपत्री, स्त्री, (नागवत् पत्रं यस्याः । ङीष् ।) लक्ष्मणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागपद, पु, (नागवत् पदं स्थानं यस्य ।) षोडश-रतिबन्धान्तर्गतद्वितीयबन्धः । तस्य लक्षणं यथा,—
"पादौ स्कन्धे तथा हस्ते क्षिपेल्लिङ्गं भगे लघु ।
कामयेत् कामुको नारीं बन्धो नागपदो मतः ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

नागपाश, पु, (नागपाश इव आकृतिरस्य स्येति । अच् ।) स्त्रीणां करणम् । (नाग पाश इव ।) वरुणायुधः । इति मेदिनी । शे, ३५ ॥
"सार्द्धद्वयावर्त्तनात्तु नागपाश इति स्मृतः ।
ब्रह्मग्रन्थिमथो दद्यान्नागपाशमथापि वा ॥"
इत्यागमः ॥
"वेष्टितं नागपाशेन भ्रुकुटीभीषणाननम् ॥"
इति देवीपुराणीयदुर्गाध्यानम् ॥

नागपाशक, पु, (नागपाश इव प्रतिकृतिः । "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् । यद्वा नागपाश इव कायतीति । कै + क ।) रति-बन्धविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"स्वजङ्घाद्वयमध्यस्था हस्ताभ्यां धारयेत् कुचौ ।
रमेत् प्रक्षिप्य कामी बन्धोऽयं नागपाशकः ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

नागपुर, क्ली, (नागनामकं पुरम् । शाकपार्थि-वादिवत् समासः ।) देशविशेषः । तद्विवरणं यथा —
"जटाजटात् पपातोर्द्धं मेरोस्तस्मात्ततोऽगमत् ।
देवैः परिवृता गङ्गा हेमकूटञ्च पर्व्वतम् ॥
मन्दरञ्चैव कैलासं हिमवन्तञ्च पर्व्वतम् ।
तामायान्तीन्तु रोधाय स्वलीलो नाम दानवः ॥
पार्व्वतं रूपमास्थाय वधाणान्तु शतैर्द्विजाः ।
ततो भगीरथो राजाराधयामास कौशिकम् ॥
स तुष्टः प्रददौ नागं वाहनं तं भगीरथः ।
समारुह्यागमत्तत्र यत्र रुद्धा भगीरथी ॥
तेन नागेन तं दैत्यं स विदार्य्य स सङ्गतः ।
शाखां तं समाधाय मूर्द्धन्यैरावतो गजः ॥
महीतलं समापेदे स यावन्नागसाह्वयम् ॥
तस्मात् श्वाघटनाद्विप्रा अभून्नागपुरं वरम् ॥"
इति वह्निपुराणे गङ्गावतरणनामाध्यायः ॥

नागपुष्प, पु, (नागस्य हस्तिनो मदगन्धयुक्तं पुष्पं यस्य ।) पुन्नागवृक्षः । नागकेशरः । (यथा महाभारते । १ । २८ । ४ ।
"पुन्नागैर्नागपुष्पैश्च लकुचैः पनसैस्तथा ॥")
चम्पकः । इति मेदिनी । प, २५ ॥ (पुन्नाग-पुष्पे तु क्ली । तत्र गुणा यथा,—
"नागपुष्पं कषायोष्णं रूक्षं लघ्वामपाचनम् ।
ज्वरकण्डूतृषास्वेदच्छर्द्दिहृल्लासनाशनम् ॥
दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नागपुष्पफला, स्त्री, (नागस्य नागकेशरस्येव पुष्प-फले यस्याः ।) कुष्माण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागपुष्पिका, स्त्री, (नागस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) स्वर्ण-यूथी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागपुष्पी, स्त्री, (नागस्य नागकेशरस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्याः । ङीष् ।) नागदमनी । इति भाव-प्रकाशः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"नागपुष्पी श्वेतपुष्पा नागिनी रामदूतिका ॥"
अस्या गुणाः । यथा,—
"नागिनी रोचनी तिक्ता तीक्ष्णोष्णा कफपित्त-जुत् ॥")

नागफल, पु, (नागस्य पुन्नागस्येव फलं यस्य ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागबन्धु, पु, (नागानां हस्तिनां बन्धुरिव प्रियत्वात् ।) अश्वत्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नागानां बान्धवश्च ॥

नागबल, पु, (नागानामिव बलं यस्य ।) भीम-सेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य नाग-बलाप्तिकथा । यथा, महाभारते । १ । १२८ । ६५—७ ।
"एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत ।
यदि नागेन्द्र ! तुष्टोऽसि किमस्य धनसञ्चयैः ॥
रसं पिबेत् कुमारोऽयं त्वयि प्रीते महाबल ।
बलं नागसहस्रस्य यस्मिन् कुण्डे प्रतिष्ठितम् ॥
यावत् पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम् ।
एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत ॥
ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्वस्त्ययनः शुचिः ।
प्राङ्मुखश्चोपविष्टः स रसं पिबति पाण्डवः ॥
एकोच्छासात्ततः कुण्डं पिबति स्म महाबलः ।
एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत् पाण्डुनन्दनः ॥
ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः ।
अशेत भीमसेनस्तु यथासुखमरिन्दमः ॥"
तथा च तत्रैव । १ । १२९ । १९—२१ ।
"ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रत्यबुध्यत पाण्डवः ।
तस्मिंस्तदा रसे जीर्णे सोऽप्रमेयबलो बली ॥
तं दृष्ट्वा प्रतिबुध्यन्तं पाण्डवं ते भुजङ्गमाः ।
सान्त्वयामासुरव्यग्रा वचनञ्चेदमब्रुवन् ॥
यत्ते पीतो महाबाहो ! रसोऽयं वीर्य्यसम्भृतः ।
तस्मान्नागायुतबलो रणेऽधृष्यो भविष्यति ॥")
हस्तितुल्यबलवति त्रि ॥

नागबला, (नागस्येव बलं यस्याः ।) बलाप्रभेदः । गोरक्ष चाउलिया इति गुलशकरी इति ककही इति च भाषा ॥ (यथा, गारुडे १७९ अध्याये ।
"जग्ध्वा नागबला चूर्णं श्वासकासादिहृद्भवेत् ॥")
तत्पर्य्यायः । गाङ्गेरुकी २ झसा ३ ह्रस्वगवे-धुका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥ गाङ्गे-रुही ५ गोरक्षतण्डुला ६ । इति भरतः ॥ भद्रौ-दनी ७ खरगन्धा ८ चतुष्पला ९ महोदया १० महापत्रा ११ महाशाखा १२ महाफला १३ विश्वदेवा १४ अरिष्टा १५ देवदण्डा १६ महागन्धा १७ घण्टा १८ । अस्या गुणाः । मधु-राम्लत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । गुरुत्वम् । कण्डूतिकुष्ठवातव्रणपित्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्निग्धत्वम् । आयुष्यत्वम् । वृष्य-त्वम् । ग्राहित्वम् । क्षतक्षीणक्षयरोगेषु हित-त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

नागभृत, पु, (नागं क्रूरचारी सन् बिभर्त्ति आत्मानमिति । भृ + क्विप् ।) डुण्डुसर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागमल्ल, पु, (नागेषु हस्तिषु मल्लः ।) ऐरावतः । इति शब्दरत्नावली ॥

नागमाता, [ऋ] स्त्री, (नागानां हस्तिनां मातेव भूषकत्वात् ।) मनःशिला । इति हेम-चन्द्रः । ४ । १२६ ॥ (नागानां सर्पाणां माता ।) मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । २ । १ । ६७ ।
"नागेश्वरस्यानन्तस्य भगिनी नागपूजिता ।
नागेश्वरी नागमाता सुन्दरी नागवाहिनी ॥"
सुरसा । इयं हि सागरोल्लङ्घनसमये हनुमतः परीक्षार्थं देवैरादिष्टा तस्य विघ्नमाचरितुं गता तेन वञ्चिता च । यथा रामायणे । ६।१।१३६।
"ततो देवाः सगन्धर्व्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
अब्रुवन् सूर्य्यसङ्काशां सुरसां नागमातरम् ॥"
यथा, च अध्यात्मरामायणे । ६ । १ । ८—२४ ।

"दृष्ट्वानिलसुत देवा गच्छन्त वायुवेगत ।
परीक्षार्थं सत्त्वस्य वाक्यस्येदमब्रुवन ॥
गच्छत्येष महासत्त्वो वानरो वायुविक्रम ।
लङ्का प्रवेष्टु शक्तो वा न वा जानीमहे बलम ॥
एव विचार्य नागाना मातर सुरसाभिधाम ।
अब्रवीद्देवताद्वन्द्व कौतूहलसमन्वित ॥
गच्छ त्व वानरेन्द्रस्य किञ्चिद्विघ्न समाचर ।
ज्ञात्वा तस्य बल बुद्धि पुनरेहि त्वरान्विता ॥
इत्युक्ता सा ययौ शीघ्र हनुमद्विघ्नकारणात ।
आवृत्य मार्ग पुरत स्थित्वा वानरमब्रवीत ॥
एहि मे वदन शीघ्र प्रविशस्व महामते ।।
देवैस्त्व कल्पितो भक्ष्य क्षुधासम्पीडितात्मन ॥
तामाह हनुमान म तरह रामस्य शासनात।
गच्छामि जानकी द्रष्टु पुनरागम्य सत्वर ॥
रामाय कुशल तस्या कथयित्वा त्वदाननम।
निवेक्ष्ये देहि मे मार्ग सुरसायै नमोऽस्तु ते ॥
इत्युक्ता पुनरेवाह सुरसा क्षुधिताम्यहम।
प्रविश्य गच्छ मे वक्त्र नोचेत त्वा भक्षयाम्यहम ॥
इत्युक्तो हनुमानाह मुख शीघ्र विदारय।
प्रविश्य वदन तेऽद्य गच्छामि त्वरयान्वित ॥
इत्युक्ता योजनायामदेहो भूत्वा पुर स्थित ।
दृष्ट्वा हनुमतो रूप सुरसा पञ्चयोजनम।
मुख चकार हनुमान द्विगुण रूपमादधत ॥
ततश्चकार सुरसा योजनानाञ्च विंशतिम।
वक्त्र चकार हनुमास्त्रिंशद्योजनसम्मितम ॥
ततश्चकार सुरसा पञ्चाशद्योजनायतम्।
वक्त्र तदा हनूमास्तु बभूवाङ्गुष्ठसन्निभ ॥
प्रविश्य वदन तस्या पुनरेत्य पुर स्थित ।
प्रविष्टो निर्गतोऽह ते वन्दे देवि । ते नम ॥
एव वदन्त दृष्ट्वा सा हनुमन्तमथाब्रवीत।
गच्छ साधय रामस्य कार्य्य बुद्धिमता वर ।॥
देवै सम्प्रेषिताह ते बल जिज्ञासुभि कपे ।।
दृष्ट्वा सीता पुनर्गत्वा राम द्रक्ष्यसि गच्छ भो ॥"
कद्रु । इति महाभारतम ॥)

नागमार, पु, (नाग मारयतीति । मृ + णिच + अण ।) केशराज । इति त्रिकाण्डशेष ॥ हस्तिमारके सर्पमारके च त्रि ॥

नागयष्टि, स्त्री, (नागाधिष्ठिता यष्टि ।) पुष्करिण्यादिस्थितकाष्ठविशेष । रइकाठ इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । नागाह्वला २ । इति जटाधर ॥ (यथा, हयशीर्षे ।
"वैणव वारुणञ्चैव पुन्नाग नागकेशरम।
वञ्जुल चम्पकञ्चैव बिल्वञ्चैवाथ खादिरम ॥
एतेषामेव दारूणा नागयष्टि प्रकीर्त्तिता ।
सवक्रकोटर त्यक्त्वा तस्मात कुर्य्यात यथेप्सितम् ॥")

नागर क्ली, (नगरे भवम। नगर + अण ।) शुण्ठी । इत्यमर । २ । ६ । ३८ ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"नागर दीपन वृष्य ग्राहि हृद्य विबन्धनुत ।
रुच्य लघु स्वादुपाक स्निग्धोष्ण कफवातजित ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
यथा च गारुडे । १८६ अध्याये ।
"शुण्ठीतकवचायुक्त मरीच नागर तथा ।
चर्व्वित्वा च इम सद्यो जिह्वया ज्वलन लिहेत ॥")
मुस्ता । इति मेदिनी । रे, १७२ ॥ रतबन्ध । इति विश्व ॥ (क्वचित पु ।) नागरदेशीयाक्षरञ्च ॥

नागर, पु, (नागरो विदग्धस्तद्वज्ञानोऽस्यस्येति । अच ।) देवर । इति त्रिकाण्डशेष ॥ नागरङ्ग । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रि, (नगरे भव । "तत्र भव ।" ४।३।५३ । इत्यण ।) विदग्ध । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम । ३२३ ।
"नागर गीतिरिवासौ ग्रामस्थित्यापि भूषिता सुतनु ।
कस्तूरी न मृगोदरवासवशाद्विस्रतामेति ॥')
नगरोद्भव । इति मेदिनी । रे, १७२ ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ६६ ।
"नागरा धृतराष्ट्रस्य सर्व्वे तत्र समाययु ॥"
नगरहितश्च । यथा, महाभारते । २।५।१२२ ।
"धनुर्व्वेदस्य सूत्र वै यन्त्रसूत्रञ्च नागरम ॥")

नागरक, पु, (नागर एव । स्वार्थे कन । यद्वा नागरेण कायतीति । कै + क ।) रतिबन्धविशेष । यथा,—
"ऊरुमूलोपरि स्थित्वा योषिद्दुरुद्वय यदि ।
ग्रीवा धृत्वा कराभ्याञ्च बन्धो नागरको मत ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

नागरक्त, क्ली, (नागकृत रक्तम् ।) सिन्दूरम । इति हेमचन्द्र ।४।१२७॥ नागस्य शोणितञ्च ॥

नागरघन, पु (नागर एव घनो मुस्ता ।) नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्ट ॥ (नागरमुस्ताशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

नागरङ्ग, पु (नागस्य नागसम्भूतस्य सिन्दूरस्येव रङ्गो यस्य ।) वृक्षविशेष । नारङ्गीलेबुर गाछ इति भाषा ॥ इत्यमर । २ । ४ । ३८ ॥ तत्पर्य्याय । नारङ्ग २ नाग्यङ्ग ३ नागर ४ ऐरावत ५ नागरुक ६ चक्राधिवासी ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्फलगुणा । सुरभित्वम । विपाके गुरुत्वम । दुर्ज्जरत्वम । अत्यम्लत्वम । ईषन्मधुरत्वम् । वृष्यत्वम । वातविनाशित्वञ्च । तत्केशरगुण । रुच्यत्वम । वातहरत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

नागरमुस्ता, स्त्री, (नागर इव मुस्ता ।) मुस्ताप्रभेद । नागरमुता इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । नागरोत्था २ नागरादिघनसञ्ज्ञका ३ चक्राङ्का ४ नादेयी ५ चूडाला ६ पिण्डमुस्ता ७ शिशिरा ८ वृषध्वाङ्क्षी ९ कच्छरुहा १० चारुकेसरा ११ उच्चटा १२ पूर्णकोष्ठसञ्ज्ञा १३ कलापिनी १४ । अस्या गुणा । तिक्तत्वम । कटुत्वम् । कषायत्वम । शीतलत्वम । कफपित्तज्वरातिसाराऽरुचितृष्णादाहभ्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

नागराज पु, (नागाना राजा । "राजाह सखिभ्यष्टच ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच ।) शेष । अनन्त । यथा, कविकल्पद्रुमे ।
"पाताले नागराज भुजगयुवतयो यस्य गायन्ति कीर्त्तिम ॥"

नागराह्व, क्ली (नागरमिति आह्वा आख्या यस्य ।) शुण्ठी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (विवृतिरस्या शुण्ठीशब्दे ज्ञातव्या ॥)

नागरी स्त्री, (नगरे भवा । नगर + अण + ङीप ।) स्नुही । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विदग्धा नारी । यथा, उद्भट ।
"हन्ताभीरी स्मरतु स कथ सहृतो नागरीभि ॥'
नागरपत्नी । नगरभवे, त्रि ॥

नागरुक पु, (नाग रवति साहश्येन प्राप्नोतीति । रु गतौ + बाहुलकात कप्रत्ययेन साधु ।) नागरङ्ग । इति शब्दरत्नावली ॥

नागरेणु, पु (नागस्य सीसकस्य रेणु ।) सिन्दूरम । इति राजनिर्घण्ट ॥

नागरेयक त्रि, (नगरे भव नगरस्याय वा । "कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ ।" ४ । २ । ९५ । इति ढकञ ।) नगरसम्बन्धी । नगरस्यायमिति छीयप्रत्ययान्तात स्वार्थे क ॥

नागलता स्त्री, (नाग सर्पस्तद्वत लता ।) लिङ्गम । इति त्रिकाण्डशेष ॥

नागलोक, पु, (नागाना लोक ।) पातालम । इत्यमर ।१।८।१॥ (यथा, हरिवंशे । ८२ । ९४ ।
"रसातले स ददृशे नागलोकमिम यथा ॥")

नागवल्लरी, स्त्री, (नाग इव दीर्घा वल्लरी ।) नागवल्ली । इति भावप्रकाश ॥

नागवल्लिका, स्त्री, (नागवल्लि + स्वार्थे कन ।) नागवल्ली । इति रत्नमाला ॥

नागवल्ली स्त्री, (नाग इव दीर्घा वल्ली लता ।) ताम्बूली । इत्यमर । २ । ४ । १२ ॥ अस्या पर्य्यायास्ताम्बूलवल्लीशब्दे गुणाश्च ताम्बूलशब्दे द्रष्टव्या । सा च श्रीवाटाम्लवाटादिनानाग्रामस्थानभेदादेव भिन्ना ।
"एकाप्येषा देशकालविशेषा
न्नानाकार याति कार्ये गुणे च ॥
श्रीवाटी मधुरा तीक्ष्णा वातपित्तकफापहा ।
रसाढ्या च रसा रुच्या विपाके शिशिरा स्मृता ॥
स्यादम्लवाटी कटुकाम्लतिक्ता
तीक्ष्णा तथोष्णा मुखपाककर्त्री ।
विदाहपित्तास्रविकोपनी च
विष्टम्भदा वातनिबर्हणी च ॥
सप्तमी मधुरा तीक्ष्णा कटुरुष्णा च पाचनी ।
गुल्मोदराध्मानहरा रुचिकृद्दीपनी परा ॥"
अन्यच्च ।
"गुहागरे सप्तशिरा प्रसिद्धा
तत्पर्णचूर्णातिरसातिरुच्या ।
सुगन्धितीक्ष्णा मधुरातिहृद्या
सन्दीपनी पुस्त्वकरा च बल्या ॥
विरेचनी वक्त्रसुगन्धिकारिणी ।
काम्ना याम्लसरा सुतीक्ष्णमधुरा रुच्या हिमा दाहनुत
पित्तोद्रेकहरा सुदीपनकरी बल्या सुखामोदिनी ।

स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धिनी मस्करी ज्ञेया सदा वल्लभा गुल्माध्मानविबन्धजिच्च कथिता सा मालवे तु स्थिता ॥
अग्निपुष्कलिका नाम कषायोष्णा कटुस्तथा ।
मलापकर्षा कण्ठस्य पित्तहृल्लासनाशिनी ॥
देवधीया कटुस्तीक्ष्णा हृद्या दीर्घदला च सा ।
कफवातहरा रुच्या कटुर्दीपनपाचनी ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

नागवारिक, पु (नागानां हस्तिनां वारो वारणम्। स कार्य्यत्वेनास्त्यस्येति। नागवार + ठन।) राजकुञ्जरः। हस्तिपः। गणस्यराजः। (नागानां सर्पाणां वारो वारणमस्त्यस्येति।) गरुडः। मयूरः। इति मेदिनी। के, २३ ॥

नागवीट, पु, (नाग इव विशेषेण अटति इतस्ततो भ्रमतीति। वि + इट गतौ + “इगुपधज्ञेति।” ३।१।१३५। इति कः।) टाङ्करः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ थाकरा इति ख्यातः ॥

नागवीथी, स्त्री, (नागस्येव वीथी यस्याः।) अश्विन्यादिनक्षत्रत्रयघटितग्रहस्थानत्रयान्तर्गतोत्तरस्थानस्थपथविशेषः। यथा,—
“सव्यमृक्षाणां वीथ्येव स्थानानि द्विजसत्तमाः।
स्थानं जारद्गव मध्ये तथैरावतमुत्तरम्।
वैश्वानरं दक्षिणतो निर्द्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥
तत्रैव मध्यमोत्तरदक्षिणभागत्रय प्रत्येकं वीथीत्रयेण त्रिधा भिद्यते। तथाहि त्रिभिस्त्रिभिरश्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी ऐरावती चेत्युत्तरमार्गे वीथीत्रयम्। तथा चोक्तम्।
अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथीति शब्दिता ॥’
इति विष्णुपुराणे। २।८।७८ श्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ कश्यपापत्यविशेषः। यथा—
“नागवीथी च यामिन्याम्।” इति ब्रह्मपुराणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ (धर्म्मस्य यामिपत्नीगर्भजाता कन्या। यथा, मत्स्यपुराणे। ५।१८।
“लम्बाया घोषनामानो नागवीथी तु यामिजा ॥”)

नागमुण्डी स्त्री, (नागस्य मुण्डवत् आकृतिरस्त्यस्येति। अच्। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) डङ्गरीफलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

नागसम्भव, क्ली (नागात् सीसकात् सम्भवो यस्य।) सिन्दूरम्। इत्यमरः। ३।६।१५ ॥

नागसुगन्धा स्त्री (नागस्येव सु शोभनो गन्धो यस्याः।) भुजङ्गाक्षी। सर्पसुगन्धा। इति भरतधृतस्वामी ॥ (रास्नाभेदः। तत्पर्य्यायो यथा,—
“नाकुली सुरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नागस्तोकक क्ली, (नागस्य नागविषस्य स्तोक स्वल्पता यत्र। कप्। स्थावरविषत्वादेवास्य तथात्वम्।) वत्सनाभः। इति राजनिर्घण्टः ॥

नागस्फोता स्त्री, (नाग इव स्फोता।) दन्ती। नागदन्ती। इति राजनिर्घण्टः ॥

नागहनु पु, (नागस्य हस्तिनो हनुरिव।) नखनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

नागहन्त्री, स्त्री, (नागान् हन्तीति। हन + तृच + ङीप्।) वन्ध्याकर्कोटकी। इति राजनिर्घण्टः ॥

नागाख्य, पु, (नाग इव आख्या यस्य।) नागकेशरः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागाबला, स्त्री, नागयष्टिः। इति जटाधरः ॥

नागाञ्जना, स्त्री, हस्तिनी। (नागस्येव अञ्जनं कृष्णवर्णत्वं यस्याः।) नागयष्टिः। इति मेदिनी। ने, १८८ ॥

नागाधिप, पु, (नागानां अधिपः।) अनन्तः। इति हेमचन्द्रः। ४।३७३ ॥

नागान्तक, पु, (नागानां अन्तको विनाशकः।) गरुडः। इत्यमरः। १।१।३१ ॥

नागाराति, पु, (नागानां अरातिः शत्रुः।) वन्ध्याकर्कोटकी। इति राजनिर्घण्टः ॥

नागालाबु, स्त्री, (नाग इव अलाबुः।) कुम्भतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः ॥

नागाशन, पु,(अश्नातीति। अश + ल्युः। नागानां अशनो भक्षकः।) गरुडः। इति हारावली।१ ॥

नागाह्व, क्ली, (नागस्य आह्वा नाम आह्वा यस्य।) हस्तिनापुरम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागाह्वा, स्त्री, (नाग नागकेशर आह्वयते स्पर्द्धते इति। आ + ह्वे + अच। टाप्।) लक्ष्मणाकन्दः। इति राजनिर्घण्टः ॥

नागी, स्त्री (नागस्य स्त्रूणा पत्नी। नाग + जानपदेति स्त्रीत्वार्थे ङीष्।) नागपत्नी। इति मुग्धबोधम् ॥ (अस्या दधिगुणा यथा,—
“लघु पाके बलासघ्नं वीर्य्योष्णं पक्तिनाशनम्।
कषायानुरसं नाग्या दधि वर्च्चो विवर्द्धनम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

नागोद, क्ली, (नागवदुदरं यस्मात्। पृषोदरादित्वात् रलोपः।) उदरत्राणम्। इति हेमचन्द्रः। ३।४३२ ॥

नागोदर क्ली, (नागवत् दुर्दुरं यस्मात्।) उरस्त्राणम्। इति हारावली।१६८॥ (गर्भिण्या गर्भोपद्रवविशेषः। यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने। १ अध्याये।
“शुक्रशोणितं वायुनाभिप्रपन्नमवक्रान्तजीवमाध्मापयत्युदरं तत् कदाचित् यदृच्छया उपशाम्यते गेषमैषापहृतमिति भाषन्ते। तमेव कदाचित् प्रलीयमानं नागोदरमित्याहुः। तत्रापि लीनवत् प्रतीकारः ॥”)

नाचिकेत पु, नचिकेता। अग्निः। यथा,—
“स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो
प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम्।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त
एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥
प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध
स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन्।
अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां
विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥
लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै
या इष्टका यावतीर्वा यथा वा।
स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्त-
मथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ।
तमब्रवीत् प्रीयमाणो महात्मा
वरं तवेहाद्य ददामि भूयः ।
तवैव नाम्ना भवितायमग्निः
सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥
त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं
त्रिकर्म्मकृत्तरति जन्ममृत्यू।
ब्रह्मयज्ञं देवमीड्यं विदित्वा
निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥
त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा
य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम्।
स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य
शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥”
इति कठोपनिषदि प्रथमा वल्ली। १३।१८ ॥
(ऋषिविशेषः। अस्य विवरणं यथा, महाभारते। १३। ७१। २—२१।
“अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
ऋषेरुद्दालकेर्वाक्यं नाचिकेतस्य चोभयोः ॥
ऋषिरुद्दालकिर्दीक्षामुपगम्य ततः सुतम्।
त्वं मामुपचरस्वेति नाचिकेतमभाषत ॥
समाप्ते नियमे तस्मिन् महर्षिः पुत्त्रमब्रवीत्।
उपस्पर्शनशक्तस्य स्वाध्यायाभिरतस्य च ॥
इध्मा दर्भाः सुमनसः कलसश्चातिभोजनम्।
विस्मृतं मे तदादाय नदीतीरादिहाव्रज ॥
गत्वानवाप्य तत् सर्व्वं नदीवेगसमाप्लुतम्।
न पश्यामि तदित्येवं पितरं सोऽब्रवीन्मुनिः ॥
क्षुत्पिपासाश्रमाविष्ट ऋषिरुद्दालकिस्तदा।
यमं पश्येति तं पुत्त्रमशपत् स महातपाः ॥
तथा स पित्राभिहितो वाग्वज्रेण कृताञ्जलिः।
प्रसीदेति ब्रुवन्नेव गतसत्त्वोऽपतद्भुवि ॥
नाचिकेतं पिता दृष्ट्वा पतितं दुःखमूर्च्छितः।
किं मया कृतमित्युक्त्वा निपपात महीतले ॥
तस्य दुःखपरीतस्य स्वं पुत्त्रमनुशोचतः ।
व्यतीतं तदहःशेषं सा चोग्रा तत्र शर्व्वरी ॥
पित्र्येणाश्रुप्रपातेन नाचिकेतः कुरूद्वह ।
प्रास्पन्दच्छयने कौश्ये वृष्ट्या शस्यमिवाप्लुतम् ॥
स पर्य्यपृच्छत् पुत्त्रं श्लाघ्यं प्रत्यागतं पुनः ।
दिव्यैर्गन्धैः समादिग्धं क्षीणस्वप्नमिवोत्थितम् ॥
अपि पुत्त्र जिता लोकाः शुभास्ते स्वेन कर्म्मणा।
दिष्ट्या चासि पुनः प्राप्तो नहि ते मानुषं वपुः ॥
प्रत्यक्षदर्शी सर्व्वस्य पित्रा पृष्टो महात्मना।
स तां वार्त्तां पितुर्मध्ये महर्षीणां न्यवेदयत् ॥
कुर्व्वन् भवच्छासनमाशु यातो
ह्यहं विशालां रुचिरप्रभावाम्।
वैवस्वतीं प्राप्य सभामपश्यं
सहस्रशो योजनहैमभासम् ॥
दृष्ट्वैव मामभिमुखमापतन्तं
देहीति स ह्यासनमादिदेश।

वनस्थतोऽर्घ्यादिभिरर्हणैश्च
भवतकृते पूजयामास मा स ॥
ततस्त्वह त प्रश्नकैरवोच
वृत सदस्यैरभिपूज्यमान ।
प्राप्तोऽस्मि ते विषय धर्म्मराज ।
लोकानर्हैर्यानह तान विधत्स्व ॥
यमोऽब्रवीन्मा न मतोऽसि सौम्य
यम पश्येत्याह स त्वाम्तपस्वी ।
पिता प्रदीप्ताग्निसमानतेजा
न तच्छक्यमनृत विप्रकर्त्तुम् ॥
दृष्टस्तेऽह प्रतिगच्छस्व तात
शोचत्यसौ तव देहस्य कर्त्ता ।
ददानि किञ्चापि मन प्रणीत
प्रियातिथेस्तव कामान वृणीष्व ॥
तेनैवमुक्तस्तमह प्रत्यवोच
प्राप्तोऽस्मि ते विषय दुर्निवर्त्तम ।
इच्छाम्यह पुण्यकृता समृद्धान
लोकान द्रष्टु यदि तेऽह वराह ॥
यान समारोप्य तु मा स देवो
वाहैर्युक्त सुप्रभ भानुमत्तत ।
सन्दर्शयामास तदात्मलोकान
सर्व्वास्तथा पुण्यकृता द्विजेन्द्र ।॥")

नाचिकेतु पु, अग्न । इति त्रिकाण्डशेष ॥

नाट पु, (नट+भावे घञ ।) नृत्यम । देश विशेष । कर्णाटक इति ख्यात । इति शब्द रत्नावली ॥ (तद्देशवासिनि, त्रि। यथा, राज-तरङ्गिण्याम् । १ । ३ २ ।
"याहत्य चोलकर्णाटनाटादीश्च नरेश्वरान ॥")

नाटक, क्ली, (नाटयतीति । नट+णिच+ण्वुल ।) गद्यपद्यप्राकृतभाषादिमयग्रन्थविशेष । तत पर्याय । महारूपकम २ । इति त्रिकाण्ड शेष ॥ तस्य लक्षण यथा,—
"नाटक ख्यातवृत्त स्यात पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।
विलासर्द्ध्यादिगुणवत युक्त नानाविभूतिभि ॥
सुखदु खसमुद्भूतिनानारससमन्वितम् ।
पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्का परिकीर्त्तिता ॥
प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्त प्रतापवान ।
दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मत ॥
एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।
अङ्गमन्ये रसा सर्व्वे कार्य्य निर्व्वहणेऽद्भुतम् ॥
चत्वार पञ्च वा मुख्या कार्य्यव्यापृतपूरुषा ।
गोपुच्छाग्रसमाग्रन्तु बन्धन तस्य कीर्त्तितम् ॥"
इति साहित्यदर्पणे । ६ । २७७ ॥

अपि च ।
"नाटक स्यात प्रकरण व्यायोगोऽङ्कस्तथा डिम ।
ईहामृग प्रहसन भाण समवकारक ॥
वीथीति भरत प्राह नाट्येषु दशरूपकम ।
नाटिका प्रेक्षणञ्चैव त्रोटक शाकट तथा ॥
गोष्ठीसल्लापशिल्पानि भाणीहल्लीशरासकौ ।
उल्लापक श्रीगदित प्रस्थान नाट्यरासकम ॥
दुर्म्मल्लिका वासिका च काव्यञ्चोपरूपकम ।
स्यात सप्तदश सख्यन्तु लक्षणन्तत्र कथ्यते ॥
प्रख्यातोत्तमनायक रसमय राजर्षिवंशोद्भव
साङ्क भङ्गजयान्वित लयमय तत्ततपुराणाश्रयम।
भावाविभवसुन्दर प्रविलसन्नानाविलास वलद्-
वृत्तिव्यापमशेषसन्धिसहित सप्ताङ्कवन्नाटकम ॥"
अन्ये तु ।
"देवताना मनुष्याणा राज्ञा लोके महात्मनाम ।
पूर्व्ववृत्तानुचरित प्रख्यातोदात्तनायकम ॥
प्रवेशकविविष्कम्भादिभि सन्धिभिरन्वितम ।
इतिहासकथोद्भूत सुखदु खोन्ययेयुतम ॥
षटपञ्चदशसप्ताष्टनवाङ्कैरनुभषितम ।
नानाविलासलीलाभि सर्व्वसिद्धिभिरन्वितम् ॥
नानाभावरसैराढ्य नाटक सूरयो विदु ।
किञ्चिदङ्गविहीनन्तु न त्याज्य नाटक क्वचित ॥
आरम्भश्च प्रयत्नश्च प्राप्ति सम्भव एव च ।
नियता च फलप्राप्ति फलयोगस्तथापर ॥
इत्यवस्थापञ्चक स्यात नाटक कार्य्यवस्तुन ।
सस्कृत प्राकृत भतभाषापभ्रंशिका गिर ।
नाटके नियता शस्ता एषा भाषा रसावहा ॥
भाषाविभाषाभेदेन प्राकृतन्तु चतुर्द्दश ॥
मागध्यावन्तिका पाच्या शौरसेन्यर्द्धमागधी ।
वाह्लीका दाक्षिणात्याश्च भाषा सप्त च प्राकृते ॥
शकाराभीरचाण्डालशवरद्रविडोड्रजा ।
वनौकसीविजातीना विभाषा सप्त कीर्त्तिता ॥
कैकेयी शौरसेनी च काञ्ची पाञ्चालमागधी ।
द्रावडी पाण्डुदेशी च भूतभाषा प्रकीर्त्तिता ॥
वैदर्भी मागधी नाटी काम्बोजी चोपनागरी ।
पाञ्चाली षडपभ्रशभाषा स्युर्द्देशभेदत ॥
देवसादर्शनान्तश्च कर्त्तव्य नाटक बुधै ।
राजर्षिदर्शनान्त या तेऽपि देवै समा मता ॥
उदाहरणम । मुरारिकवेरनर्घराघव भवभूते रुत्तररामचरित कालिदासस्याभिज्ञानशकु न्तलञ्चेत्यादि । इति नाटकलक्षणम ।" इति सङ्गीतदामोदर ॥

नाटक , पु (नट्यते नृत्यते देवयोनिभिरत्र। नट+ घञ। तत स्वार्थे कन। यद्वा, नाटयतीति नट+णिच+ण्वुल ।) कामाख्यास्थपर्व्वतभेद । यथा,—
"ऐशान्या नाटके शैले शङ्करस्य महाश्रमम् ।
नित्य वसति तत्रेशस्तदधीना तु पार्व्वती ॥"
इति कालिकापुराणम् ॥
(नाटकशाला । यथा रामायणे । १ । ५ । १२।
"वधनाटकसङ्घैश्च सयुक्ता सर्व्वत पुरीम् ॥"
नटतीति । नट+ण्वुल ।) नर्त्तके, त्रि । इति व्याकरणम ॥

नाटाम्र , पु, तरम्बुज । तत्पर्य्याय । चैलाल २ चित्रफल ३ सुखाश ४ राजतेमिष ५ लता पनस ६ सेटु ७ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

नाटार , पु (नट्या नटस्य वा अपत्यम् । "आर गुदीचाम ।" ४ । १ । १३० । इति आरक ।) नट्या अपत्यम । इति मुग्धबोधव्याकरणम ॥

नाटिका, स्त्री, (नाटक+टापि अत इत्वम ।) नाटकविशेष । यथा,—
"कैशिकीवृत्तिसयुक्ता नारीपरिजनोज्ज्वला ।
चतुथसन्धिहीना च नाटिका नृपनायिका ॥
इय शृङ्गारबहुला तत स्यात कैशिकीमयी ।
स्त्रीय कैशिकीवृत्तिर्न स्यादन्यरसाश्रया ॥
न कुञ्जरकराघातमात्र शक्नोति कन्दली ।
लास्या विट पीठमर्द्द सखयो वाद्यसञ्चय ॥
अन्त पुरचरो राज्ञ इर्षदिग्धो विदूषक ।
अत्र भार्य्याजितो राजा निभृत काममाचरेत ॥
अन्त पुरगता कन्या देवीगुप्ता यियासति ।
मन्त्रिणि न्यस्तराज्यस्तु सुखसस्थापित प्रभु ॥
युवा भूमिपति प्रायो निभृत काममाचरेत ॥
कन्यामह परिणयविषया देवीगुप्ता महिषी ज्ञानविरहेण ॥ एके तु ।
चतुभिरङ्कैरुतपाद्यन्तिस्त्रभिर्नृपनायकम ।
यत कैशिकीरसप्राय नाटक सैव नाटिका ॥
पूर्व्वक्रमान्नाटकक्रमाद्रत्नावली नाटिका ।
एवमन्यच्चेद्बोद्धव्य ।" इति सङ्गीतदामोदर ॥
(अस्या लक्षण यथा, साहित्यदर्पणे । ६।५३६ ।
"नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्यात स्त्रीप्राया चतु राङ्कका ।
प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृप ॥
स्यादन्त पुरसम्बन्धा सङ्गीतव्यापृताथवा ।
नवानुरागा कन्यात्र नायिका नृपवशजा ॥
सम्प्रवर्त्तेत नेतास्या देव्यास्त्रासेन शङ्कित ।
देवी पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवशजा ॥
पदे पदे मानवती तद्वश सङ्गमो द्वयो ।
वृत्ति स्यात कौशिकी स्वल्पविमर्षा सन्धय पुन ॥")

नाटेय , पु, (नट्या अपत्यम । नटी+ढक ।) नटीसुत । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

नाटेर , पु, (नट्या अपत्यमिति । नटी+ढ्रक ।) नटीसुत । इति हेमचन्द्र । ३ । २१२ ॥

नाट्य, क्ली, (नटाना कार्य्यम् । नट+"छन्दोगौक थिकयाज्ञिकवह्वृचनटात ञ्य ।" ४ । २ । १२८। इति ञ्य ।) नृत्यगीतवाद्यम् । तत्पर्य्याय । तौर्य्यत्रिकम २ । इत्यमर । १ । ७ । १ ॥ (यथा देवीभागवते । १ । ७ । ३ ।
"नाट्य तनोषि सगुणा विविधप्रकार
नो वेत्ति कोऽपि तव तत्त्वविधानयोगम् ॥")
नटाना समूह । इति व्याकरणम् ॥ नाट्या रम्भनक्षत्राणि यथा। अनुराधा १७ धनिष्ठा २३ पुष्य ८ हस्ता १३ चित्रा १४ स्वाती १५ ज्येष्ठा १८ शतभिषा २४ रेवती २७ ॥ इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ नाट्यफल यथा,—
"देवर्षिक्षितिपालपूर्व्वचरितान्यालोक्य धर्म्मादय स्ततस्तावाश्रितभूमिकाभिनयने स्यादर्थसिद्धि परा ।
सगीताद्युतचित्तवृत्तिभरणा वश्या भवन्त्यङ्गना स्नान शङ्करसेवयेति कथित नाट्य चतुर्व्वर्ग-दम् ॥
यो यस्य दयितो भाव स त नाट्ये निरीक्षते ।
अत सर्व्वमनोहारि नाट्य कस्य न रञ्जकम् ॥"

नाट्योत्पत्तिर्यथा,—
"इत्यानुश्रूयते ब्रह्मा शक्रेणाभ्यर्थितः पुरा ।
चकारात्रथ्य वेदेभ्यो नाट्यवेदन्तु पञ्चमम् ॥
उपवेदोऽथ वेदाश्च चत्वारः कथिताः स्मृतौ ।
तत्रोपवेदो गान्धर्व्वं शिवेनोक्तः स्वयम्भुवे ॥
तेनापि भरतायोक्तस्तेन मर्त्ये प्रचारितः ।
शिवाजयोनिभरतास्तस्मादस्य प्रयोजकाः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

नाट्यधर्म्मिका, स्त्री, (नाट्यधर्म्मोऽस्त्यस्याः क्रियायाः इति ठन् ।) दर्शितार्थशास्त्रोक्तनाट्यम् । यथा हेमचन्द्रः ।
'गीतवाद्यनृत्यत्रयं नाट्यं तौर्य्यत्रिकञ्च तत् ।
सङ्गीतं प्रेक्षणार्थेऽस्मिन् शास्त्रोक्ते नाट्यधर्म्मिका ॥"

नाट्यप्रियः, पुं, (नाट्यं प्रियं यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११२ ॥

नाट्यशाला, स्त्री, (नाट्यस्य नृत्यगीतादेः शाला गृहम् ।) प्रासादद्वारसमीपगृहम् । नाट मन्दिर इति भाषा । यथा,—
"नाट्यशाला च कर्त्तव्या द्वारदेशसमाश्रया ॥"
इति गरुडपुराणम् ॥

नाट्यालङ्कारः, पुं, (नाट्यस्य अलङ्कारः ।) नाट्यभूषणहेतुः । स तु अष्टषष्टिप्रकारः । यथा,—
'सिद्धिमनोरथोऽश्लेषो निरुक्तिश्च विशेषणम् ।
गुणाभिपात उद्दिष्टविचारप्राप्तिनीतयः ॥
आभप्रायः परीहारो गर्हणानुनयौ तथा ।
अर्थापत्तिः प्रसिद्धिश्च दाक्षिण्यं प्रियभाषणम् ॥
अभिमानाख्यानगर्व्वा हर्षक्षोभोद्यमाश्रयाः ।
पश्चात्तापः स्पृहाक्रन्दौ कपटञ्च प्रवर्त्तनम् ॥
उत्तेजनञ्च दृष्टान्तः शोभोदाहरणे अपि ।
सशयोऽक्षरसङ्घातो विमलोक्तिः पदोच्चयः ॥
परीवादोऽनुक्तसिद्धिरध्यवसायकौ ।
प्रोत्साहनं तुल्यतर्क उपपत्तगुणकार्त्तिने ॥
निवेदनञ्च साहाय्यं याचना पृच्छा विशेषणम् ।
अभिज्ञाश्च स्वारूप्यं गुणकीर्त्तनसुक्तयः ॥
विपर्य्ययश्चातिशयो भूषाहेतुनिदर्शनम् ।
मानालेपश्च सन्देहसमोहाशीर्विसर्पकाः ॥
उल्लेख उपदिष्टो चेत्यष्टषष्टिमिता अमी ।
अलङ्कारा मता नित्यं नाटकादिषु सूरिभिः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(साहित्यदर्पणमते त्रयस्त्रिंशत् नाट्यालङ्काराः । यथा, तत्रैव । ६ । २ —२३२ ।
"आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्व्वोद्यमाश्रयाः ।
उत्प्रासनं स्पृहाक्षोभपश्चात्तापोपपत्तयः ॥
आशंसाध्यवसायौ च विसर्पोल्लेखसंज्ञितौ ।
उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् ॥
प्रोत्साहनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनम् ।
उत्कीर्त्तनं तथा याच्ञा परीहारो निवेदनम् ॥
प्रवर्त्तनाख्यानयुक्तिप्रहर्षाश्चोपदेशनम् ।
इति नाट्यालङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतवः ॥
आशीरिष्टजनाशंसाक्रन्दः प्रलपितं शुचा ।
कपटं मायया यत्र रूपमन्यद्विभाव्यते ॥
अक्षमा सा परिभवः स्वल्पोऽपि नाभिसह्यते ।
गर्व्वोऽवलेपजं वाक्यं कार्य्यस्यारम्भ उद्यमः ॥
ग्रहणं गुणवत्कार्य्यहेतोराश्रय उच्यते ।
उत्प्रासनन्तूपहासो योऽसाधौ साधुमानिनि ॥
आकाङ्क्षा रमणीयत्वाद्वस्तुनो या स्पृहा तु सा ।
अधिक्षेपवचःकारी क्षोभः प्रोक्तः स एव तु ॥
मोहावधीरितार्थस्य पश्चात्तापः स एव तु ।
उपपत्तिर्मता हेतोरुपन्यासोऽर्थसिद्धये ॥
आशंसनं स्यादाशंसा प्रतिज्ञाध्यवसायकः ।
विसर्पो यत्समारब्धं कर्म्मानिष्टफलप्रदम् ॥
कार्य्यग्रहणमुल्लेख उत्तेजनमितीष्यते ।
स्वकार्य्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् ॥
भर्त्सना तु परीवादो नीतिः शास्त्रेण वर्त्तनम् ॥
उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्त्तनमनेकधा ।
उपालम्भस्वरूपेण तत् स्यादर्थविशेषणम् ॥
प्रोत्साहनं स्यादुत्साहगिरा कस्यापि योजनम् ।
साहाय्यं सङ्कटे यत् स्यात् सानुकूल्यं परस्य च ॥
अभिमानः स एव स्यात् प्रश्रयादनुवर्त्तनम् ।
अनुवृत्तिर्भूतकार्य्याख्यानमुत्कीर्त्तनं मतम् ॥
याच्ञा तु क्कापि याच्ञायाः स्वयं दूतमुखेन वा ।
परीहार इति प्रोक्तः कृतानुचितमार्ज्जनम् ॥
अवधीरितकर्त्तव्यकथनन्तु निवेदनम् ।
प्रवर्त्तनन्तु कार्य्यस्य यत् स्यात् साधुप्रवर्त्तनम् ॥
आख्यानं पूर्व्ववृत्तोक्तिः युक्तिरर्थावधारणम् ।
प्रहर्षः प्रमदाधिक्यं शिक्षा स्यादुपदेशनम् ॥"
एतेषामुदाहरणन्तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥)

नाट्योक्तिः, स्त्री, (नाट्ये नृत्यगीतादौ या उक्तिः ।) नाटकविषयकवचः । नटानां कर्म्म नाट्यं तत्रोक्तिः नाट्योक्तिः । इति भरतः ॥ तद्यथा । आर्य्येति ब्राह्मणम् । क्षत्रिय महाराजेति । सखीं हलेति । नीच हण्डे इति । चेटीं हञ्जे इति । स्वामिनमाव्युत्तेति । राजश्यालं राष्ट्रियेति । समानं हण्डो इति । राजानं देवेति । सार्व्वभौमं भट्टेति । भगिनीपतिमावुत्तेति सम्बोधयेत् । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ गणिकाया अज्जुका । विद्वति भावः । जनके आवुकः । कुमारे युवराजभर्त्तृदारकौ ॥ राज्ञि देवभट्टारकौ । राजसुताया भर्त्तृदारिका । कृताभिषेकायां राज्ञ्यां देवी । इतरासु राज्ञीषु भट्टिनी । अवध्योक्तौ अब्रह्मण्यम् । मातरि अम्बा । बालायां वासू । आर्य्यो मारिषः । ज्येष्ठाभगिन्यां अत्तिका । निष्ठाया निर्व्वहणम् । इत्यमरः । १।७।११—१५ ॥ (यथाच साहित्यदर्पणे । ६ । १५८—१६० ।
"अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।
सर्व्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्तद्भवेदपवारितम् ॥
रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते ।
त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् ॥
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्यात्तज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ।
किं ब्रवीषीति यन्नाट्ये विना पात्रं प्रयुज्यते ॥
श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥
दत्तां सिद्धाञ्च सेनाञ्च वेश्यानां नाम दर्शयेत् ।
दत्तप्रायाणि वणिजां चेटचेट्योस्तथा पुनः ॥
वसन्तादिषु वर्ण्यस्य वस्तुनो नाम यद्भवेत् ॥
नाम कार्य्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम् ।
नायिकानायकाख्यानां सञ्ज्ञाप्रकरणादिषु ॥
नाटिकासट्टकादीनां नायिकाभिर्विशेषणम् ।
प्रायेण णयन्तकं साधिर्गमे स्थाने प्रयुज्यते ॥
राजा स्वामीति देवेति भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ।
राजर्षिभिर्व्वयस्येति तथा विदूषकेण च ॥
राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ।
स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्य्येति चेतरैः ॥
वयस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ।
वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्य्यनाम्ना परस्परम् ॥
सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपार्श्विकः ।
सूत्रधारो मारिषेति हण्डे इत्यधमैः समाः ॥
वयस्येत्युत्तमैर्हंहो मध्यैरार्य्येति चाग्रजः ।
भगवन्निति वक्तव्याः सर्व्वे देवर्षिलिङ्गिनः ॥
वदेद्राज्ञीश्च चेटीश्च भवतीति विदूषकः ।
आयुष्मन्नथिनं सूतो वृद्धं तातेति चेतरैः ॥
वत्स पुत्त्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः ।
शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्य आर्य्येति चाधमैः ॥
विप्रैरयममात्येति सचिवेति च भण्यते ।
साधो इति तपस्वी च प्रशान्तश्चोच्यते बुधैः ॥
अगृहीताभिधः पूज्यः शिष्याद्यैर्विनिगद्यते ।
उपाध्यायेति चाचार्य्यो महाराजेति भूपतिः ॥
स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्त्तृदारकः ।
सौम्य भद्रमुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः ॥
वाच्या प्रकृतिभी राज्ञः कुमारी भर्त्तृदारिका ॥
पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ।
हलेति सदृशी प्रेष्या हञ्जे वेश्याऽज्जुका तथा ॥
कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या च जरतीजनैः ।
आमन्त्रणैश्च पाषण्डा वाच्याः स्वसमयागतैः ॥
शकादयश्च सम्भाष्या भद्रदत्तादिनामभिः ।
यस्य यत्कर्म्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा ॥
तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाश्चान्ये यथोचितम् ॥")

नाडिः, स्त्री, (नाडयतीति । नड भ्रंशे + णिच् + इन् ।) नाडी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

नाडिकः, क्ली, (नाडिरिव प्रतिकृतिः । नाडि + "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) कालशाकम् । इति भावप्रकाशः ॥

नाडिका, स्त्री, (नाडी एव । स्वार्थे कन् ।) घटी । घडि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सार्द्धरिका २ घटिका ३ । इति हेमचन्द्रः । २ । ५१ ॥ घटिकाशानोपायो यथा,—
"निमेषो मानुषो योऽयं मात्रामात्रप्रमाणकः ।
तैः पञ्चदशभिः काष्ठा त्रिंशत् काष्ठास्तथा कला ॥
नाडिका तु प्रमाणेन कला दश च पञ्च च ।
उन्मानेनाम्भसः सा तु पलान्यर्द्धत्रयोदश ॥
हेममाषैः कृतच्छिद्रा चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः ।
मागधेन प्रमाणेन यत्प्रस्थस्तु सस्रुतः ॥"
इति विष्णुपुराणम् ॥

"नीमत्तिफलज प्रस्थायध्निमेषादिक्रमेण गथमा ग्रालमेव कालप्रमाणमनुसारयति निमिष इति मन्भि । मात्रैव मात्र प्रमाणं यस्य । एक मात्रलघ्वक्षरोच्चारणकालसमितो हि निमेष । निमेषकालतुल्या च मात्रा लघ्वक्षरञ्च यदिति त्वक्षावोक्तं । नाडिकाज्ञानोपायमाह । उत्थानेनेति सार्द्धेन । अम्भस उत्थानेन उत्थी यत अनेनेत्युत्थान पात्रम । अर्द्धेन याग नयो न्यूनसाद्धद्वादशैलय । उत्थानरूपया घटितानि माषद्वादशपलानि सा नाडिका । साद्धद्वादश पलात्मनिर्म्मितपात्रेण सा नाडिका ज्ञातव्या । कि प्रमाणं तत्र पात्र कार्य्यं तदाह मागधेन प्रमाणेन जलप्रस्थस्तु सस्मृत इति । साद्धद्वादशपलजलेन हि मागधदेशप्रस्थ पूर्य्यते । तत्प्रमाणं पात्र कार्य्यमित्यर्थात सिद्धम । ननु तथापि पात्रेण कथं नाडिकाज्ञान क्रियापरिच्छेद्यत्वात कालस्येत्याशङ्क्य क्रियासद्वयं ॥ ग्रस्थादि विशिन ष्ट्येमेति । माष पञ्चगुञ्ज । चतुर्भिर्माषैश्चतुरङ्गुलेन शलाकाकारेण रचिते कृतच्छिद्रा । एतदुक्तं भवति साद्धद्वादशपलतामनिर्म्मय मागधप्रस्थसमितजलायत पात्र चतुर्म्माषचतुरङ्गुलहेमशलाकया कृताध च्छिद्र जले स्थापित तेन छिद्रेण यावता कालेन पूर्य्यते तावान कालो नाडिकेति । तथा च स्मृत । द्वादशार्द्धपलोन्मान चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः । स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं यावत प्रस्थजलप्लुतमिति ॥') इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (यथा सूर्य्य सिद्धान्ते । १ । ११ ।

"षडभि प्राणैर्विनाडी स्यात तत षष्ट्या नाडिका स्मृता ॥"

"षडभिरिति । षटप्रमाणैरसुभि पानीयपल भवति पलाना षष्ट्या घाटकोक्ता कालतत्त्वज्ञै ॥" इति तट्टीका ॥)

नाडिकेल, क्ली, (नारिकेल । रस्य डत्वम ।) नारिकेल । इत्यमरटीकायां भरत ॥

नाडिचीर, क्ली, (नाडिरिव चीर यत्र ।) निर्व्वेष्टनम् । इति हारावली । २१४ ॥ नली इति भाषा ॥

नाडिन्धम, पु, (नाडी धमनी धमतीति । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयो + "नाडीमुष्ट्योश्च ।" ३ । २ । ३ । इति खश । "पाघ्राध्मास्थेति ।" ७ । ३ । ७८ । इति धमादेश । "खित्यनव्ययस्य ।" ६ । ३ । ६६ । इति पूर्व्वपदस्य ह्रस्व ।) स्वर्णकार । इत्यमर । २ । १ । ८ ॥ (उच्चनीचा धिरोहणात सुहुर्मुहुर्निश्वासैर्नाडीं धमति उपतापयतीति । श्वासकारके, त्रि । यथा, भट्टि । ६ । ६४ ।

"सत्वमेजयसिक्षाद्यान स्वनन्धयमलिग्धौ ।
कथ नाडिन्धमान मार्गानागतौ विषमोपलान ॥")

नाडिन्धय , त्रि, (नाडी धयतीति । धेट पाने । "नाडीमुष्ट्योश्च ।" ३ । २ । ३० । इति खश ।

"खित्यनव्ययस्य ।" ६ । ३ । ६६ । इति ह्रस्व ।) नाडीपानकर्त्ता । इति मुग्धबोधव्याकरणम ॥

नाडिपत्र, क्ली, (नाडिरिव पत्र यस्य ।) नाडीचम् । इति शब्दमाला ॥

नाडी स्त्री (नाडि+"कृदिकारादक्तिन ।" इति वा ङीष ।) नालम् । व्रणान्तरम । (नाली वा इति भाषा । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १ अध्याये ।

"तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरित्यतश्च
नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडी ॥"
त्वङ्मूलगता नाड्यो यथा, तत्रैव १६ अध्याये ।
"नालामावी कफक्षतो विज्ञेय सोऽधिमासक ।
दन्तमूलगता नाड्य पञ्च ज्ञेया यथेरिता ॥")

शिरा । गण्डदूर्व्वा । कुहनचर्य्या । षटक्षण काल । इति मेदिनी । डे, १६ ॥ शिरापर्य्याय । धमनि २ सिरा ३ । इत्यमर । २ । ६ । ६५ ॥ नाडि ४ नालि ५ नाली ६ धमनी ७ शिरा ८ । इति भरत ॥ धरणी ९ धरा १० तन्तुकी ११ जीवितज्ञा १२ सिद्दा १३ । इति राजनिर्घण्ट ॥ * ॥ कायनाडी त्रिविधा । एका वायुवहा । अपरा मूत्रविडस्थिरस वाहिनी । अपरा आहारवाहिनी । इति भरत ॥ "सा तु गर्भस्थवालकस्य सप्तमिमासे भवति ।" इति सुखबोध ॥ (यथा, तोडलतन्त्रे ८ उल्लासे ।

श्रीदेव्युवाच ।
"साद्धत्रिकोटिनाडीनामालयश्च कलेवरम ।
क्रमेण श्रोतुमिच्छामि तद्वदस्व मयि प्रभो ॥
श्रीशिव उवाच ।
लोम्नि कूपे सपादाङ्गकोटयश्चैव सुन्दरि ।
हस्ताश्ये च तथा पादेऽष्टमलक्षनाडय स्थिता ॥
उदरे च तथा पायौ पञ्चलक्षा प्रकीर्त्तिता ।
हृदादिसर्व्वगात्रेषु नवलक्षा प्रकीर्त्तिता ॥
अथ पार्श्वे तथा चर्म्मे तथैव सर्व्वसन्धिषु ।
सहान्यून स्थित लक्ष शरीरे नाडय प्रिये ॥
इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना चित्रिणी तथा ।
ब्रह्मनाडी च यन्मध्ये पञ्च नाड्य प्रकीर्त्तिता ॥
कुहूश्च शङ्खिनी चैव गान्धारी हस्तिजिह्विका ।
नद्दिनी च तथा निद्रा सर्व्वसर्व्वा यवस्थिता ॥
एता नाड्य परेशानि । सुषुम्नाया प्रजायते ॥")
नाडीक्रममाह ।
"साद्धत्रिकोट्यो नाड्यो हि स्थूला सूक्ष्माश्च देहिनाम ।
नाभिकन्दनिबद्धास्तास्तिर्य्यगूर्द्ध्वमध स्थिता ॥
द्विसप्ततिसहस्राणि तासा स्थूला प्रकीर्त्तिता ।
देहे धमन्यो धन्यास्ता पञ्चेन्द्रियगुणावहा ॥
तासां च सूक्ष्मसुषिराणि शतानि सप्त
सूक्ष्माणि यैरसकृदन्नरस वहन्ति ।
आप्याययन्ति वपुरेव हि तृप्तमभीषा-
मम्भ स्रवन्तिरिव सिन्धुशतै समुद्र ॥
आपादत प्रततगात्रमशेषमेषा-
मामस्तकादपि च नाभिपुर स्थितेन ।
एतस्मिन्ङ्क इव चक्रमयेन नद्ध
काय तृष्णामिष्ट शिराशतसप्तकेन ॥
सप्तशताना मध्ये चतुरधिका विंशति स्फुट तासा एका परीक्षणीया या दक्षिणकरचरण विन्यस्ता । चतुरधिकेति तदुक्तम ।
तिर्य्यक कूर्म्मो देहिना नाभिदेशे
वामे वक्त्र तस्य पुच्छञ्च याम्ये ।
ऊर्द्ध्वे भागे हस्तपादौ च वामौ
तस्याधस्तात सस्थितौ दक्षिणौ तौ ॥
वक्त्रे नाडीद्वय तस्य पुच्छे नाडीद्वयन्तथा ।
पञ्च पञ्च करे पादे वामदक्षिणभागयो ॥
तासा मध्ये एकेति एकस्या एव पादाङ्गुष्ठम
ना दक्षिणेति प्राधान्यात पुरुषाश्रया । यदुक्तम ।
वामे भागे स्त्रिया योज्या नाडी पुमस्तु दक्षिणा ।
इति प्रोक्ता मया देवि । सर्व्वदेहेषु देहिनाम ॥"
नपुंसकस्य तु स्त्रीपुंसयोरन्यतराकारपक्षत्वा मपेक्ष्य परीक्षा । साम्यन्तु न स्यादेव । वाम मस्य तु प्रकृतिस्थता । चरणेति वामस्य त दक्षिणग्रन्थिपश्चात पार्श्वस्था दक्षिणस्य तु वाम ग्रन्थिपश्चात पार्श्वस्थैव सदुपदेशात । करस्या तु वक्ष्यते ॥ * ॥
परीक्षाप्रकारमाह ।
सव्येन रोगार्त्तकरकूर्परभागभाजा
पीडाश्च दक्षिणकराङ्गुलिकात्रयेण ।
अङ्गुष्ठमूलमधिपश्चिमभागमध्ये
नाडी प्रभञ्जनगति सतत परीक्षेत ॥
सव्येन करेण । रोगार्त्तनिर्मित्याधारणमित्यापीडने हेतु । रोगार्त्ता वातादिप्रकुपितवायुना धारण यथा स्यात्तथा पीडेति कश्चित । भाग भा सङ्कुचितकफोणिपर भागेनि परीक्षाकालेऽपाय तत्र हस्तास्थतये । आपीडयेत्यत्रार्डे एतच्चा पीडन वातादिपीडाव्यापकचोधनाय । अथवेत्यापीडनानन्तर न तु परीक्षाकालेऽप्यापीडन स्थिति । दक्षिणेति प्राग्यक स्वपरीक्षा मध्यत्वात । त्रयेति योग्यतया तर्ज्जनीमध्यमानामिकाग्रहणम । पश्चिमत्वङ्गुष्ठस्याऽधोभाग । मूलेति तदुक्तम ।
अङ्गुष्ठस्य तु मूले या धमनी जीवसाक्षिणी ।
तस्या गतिवशाद्विद्यात सुख दु खञ्च देहिनाम ॥
प्रभञ्जनगतिर्यथैति नाड्यन्तरनिरास । सततमिति सुस्थस्यापि । तदुक्तम । भावि रोगाभिबोधाय सुस्थनाडीपरीक्षणमिति ॥ * ॥
परीक्षणीयमाह ।
वात पित्त कफ द्वन्द्व सन्निपातन्तथैव च ।
साध्यासाध्यविवेकञ्च सर्व्व नाडी प्रकाशयेत ॥
सन्निपातमिति सामान्यत । साध्यासाध्यमिति विशेषतश्चेत्यर्थ । सर्व्वमित्येतद्दर्शन रोगादिकमित्युपसहार ।" इति नाडीप्रकाशे प्रथमोद्योत ॥ * ॥ अथ नाडीज्ञानसमयमाह ।
"प्रात कृतसमाचारं कृताचारपरिग्रहम् ।
सुखासीन सुखासीन परीक्षार्थमुपाचरेत ॥
प्रातरिति प्राधिक मध्याह्ने उष्णता इत्युक्ते ॥*॥

निषिद्धकालमाह ।
सद्यः स्नातस्य भुक्तस्य तृषाशीतपसेविनः ।
व्यायामाक्रान्तदेहस्य सम्यङ्नाडी न बुध्यते ॥
तैलाभ्यङ्गे च सुप्ते च तथा च भोजनान्तरे ।
तथा न ज्ञायते नाडी यथा दुर्गतरा नदी ॥
सुप्ते निद्राकाले भोजनान्तरे भोजनमध्ये भोजनावसानमात्रे च । वातमूर्च्छाग्निव्याधिकरोगे नायं विधिः ॥ * ॥
अथ वातादिस्वभावक्रममाह ।
आदौ च वहते वातो मध्ये पित्तं तथैव च ।
अन्ते च वहते श्लेष्मा नाडिकात्रयलक्षणम् ॥
आदाविति कफोग्निपीडितद्वितीयपक्षे । न तु तर्जनीनिवेशस्थले स्थानभेदस्य क्वाप्यवक्तव्यत्वात् ॥ * ॥
सुस्थनाडीमाह ।
भूलतागमनप्राया स्वच्छा स्वास्थ्यमयी शिरा ।
प्रायेति बाहुल्येन । स्वच्छा पारतो नाडीग्राह्यता । स्वास्थ्यमयी सुस्थताव्यञ्जिका च ।
तथा ।
प्रातः स्निग्धमयी नाडी मध्याह्ने चोष्णतान्विता ।
सायाह्ने धावमाना च चिराद्रोगविवर्ज्जिता ॥
चिरादिति अतीतानागतयोर्द्व्योरप्युक्तिः पथ्याशिनामेव ॥ * ॥
वातादीनां क्रमेण गतिमाह ।
वाताद्वक्रगता नाडी चपला पित्तवाहिनी ।
स्थिरा श्लेष्मवती ज्ञेया मिश्रिते मिश्रिता भवेत् ॥
वक्रेति वायोस्तिर्य्यग्गमनात्तिरो वहन्तीति । अत एतत्प्रकोपाग्निना वात्ताग्निगतिरपि ज्ञातव्या । चपलेति वह्नेरुद्ज्वलनादूर्द्ध्वचञ्चला । स्थिरेति जलस्य नीचगमनादनुल्वणा । मिश्रिते मिश्रचिह्ना भवति । तेन द्विदोषजे उभयचिह्ना । सन्निपाते सर्व्वचिह्नेति । चपलता स्थिरतयोः समयभेदेनाविरोधः ॥ * ॥
उक्तवक्रादिसामान्यस्य क्रमेण विशेषमाह ।
सर्पजलौकादिगतिं वदन्ति विबुधाः प्रभञ्जनेन नाडीम् ।
पित्ते च काकलावकमेकादिगतिं विदुः सुधियः ॥
राजहंसमयूराणां पारावतकपोतयोः ।
कुक्कुटादिगतिं धत्ते धमनी कफसङ्गता ॥
आदिना वाते वृश्चिकगतिहालायिता । आदिशब्देन पित्ते कलिङ्ककलविङ्कादिगतिः । कफे गजवराङ्गनादिगतिः ॥ * ॥
द्वन्द्वजस्यापि क्रमेणैव भेदानाह ।
मुहुः सर्पगतिं नाडीं मुहुर्भेकगतिं तथा ।
वातपित्तद्वयोद्भूतां प्रवदन्ति विचक्षणाः ॥
भुजगादिगतिञ्चैव राजहंसगतिं धराम् ।
वातश्लेष्मसमुद्भूतां भाषन्ते तद्विदो जनाः ॥
मण्डूकादिगतिं नाडीं मयूरादिगतिं तथा ।
पित्तश्लेष्मसमुद्भूतां प्रवदन्ति महाधियः ॥
त्रिदोषजामप्याह ।
उरगादिलावकादिहंसादीनाञ्च बिभ्रती गमनम् ।
वातादीनाञ्च समं धमनीसम्बन्धमाधत्ते ॥
सममिति त्वनातिरिक्ततानिरासः ॥ क्रमगत्या तु नासाध्यत्वम् । तथा —
लावतित्तिरिवर्त्तीकागमनं सन्निपाततः ।
कदाचिन्मन्दगा नाडी कदाचिच्छीघ्रगा भवेत् ॥
त्रिदोषप्रभवे रोगे विज्ञेया हि भिषग्वरैः ।
पित्तक्रमतया कृच्छ्रसाध्यत्वमसाध्यत्वञ्च ॥ * ॥
सामान्यतः सुखसाध्यत्वमाह ।
यन्नाम धातुमाप्नोति नाडी तथा गतिः ।
तथाहि सुखसाध्यत्वं नाडीज्ञानेन बुध्यते ॥
अयमर्थः । अपरासादौ नाडी वातोल्वणा प्रथमं वातगत्यैव वहति ततो यथायथं पित्तादिगत्या न तु पित्तोल्वणत्वे वातादिगत्या तदा सुखसाध्यत्वं अतिरेकेण अतिरेकः । तदुक्तमन्यैः ।
नाडी यथाकालगतिस्वयाणा
प्रकोपशान्त्यादिभिरेव भूयः ॥ * ॥
तथासाध्यरूपमाह ।
मन्दं मन्दं शिथिलशिथिलं व्याकुलं व्याकुलं वा
स्थित्वा स्थित्वा वहति धमनी याति नाशञ्च सूक्ष्मा ।
नित्यं स्थानात् स्खलति पुनरप्यङ्गुलं संस्पृशेद्वा
भावैरेवं बहुविधविधैः सन्निपातादसाध्या ॥
मन्दं मन्दं मुहुरुत्कट अप्रखरमिति यावत् । शिथिलेति स्खलद्गतिरूपम् । व्याकुलेति त्वस्तवदित्यर्थः । वाशब्दः समुच्चये । स्थित्वा स्थित्वेत्यादरत्या च गच्छेव गतिः । नाशमदर्शनम् । गच्छति कदाचिन्नाडीस्पन्दोऽपि न लभ्यत इत्यर्थः । सूक्ष्मेति यदि लभ्यते तदा तथैवानित्यं प्रायः स्थानमङ्गुष्ठमूलं तस्मात् स्खलति कदापि तत्र न स्पन्दत इत्यर्थः । तदुक्तम् । हन्ति च स्थानविच्युतति किञ्चित् स्फुरती क्वचापि । पुनरपीति कियद्विलम्बं अङ्गुलीमङ्गुलीमूलमेवमित्यवरूपबहुभिर्भावैर्धर्म्मैः । उक्तञ्चान्यत्र ।
महातापेऽपि शीतत्वं शीतत्वे तापिता शिरा ।
नानाविधगतिस्तस्य मृत्युर्न संशयः ॥
महेत्यत्राशयाक्रर्थपित्तादिक्षततापनिरासः शीतत्वद्वयञ्चापि महेति सम्बध्यते । तथा,—
त्रिदोषे स्पन्दते नाडी मृत्युकालेऽपि निश्चला ।
निश्चला स्पन्दसामान्याभाववती । अतीसारादौ हस्तपादादिस्वेदादिना स्पन्दोपलम्भात् । तथा ।
पूर्व्वं पित्तगतिं प्रभञ्जनगतिं श्लेष्माणमाबिभ्रती
स्वस्थानभ्रमणं मुहुर्व्विदधती चक्राधिरूढामिव ।
तीव्रत्वं दधती कलापि गतिका सूक्ष्मत्वमातन्वती
नोऽसाध्यां धमनीं वदन्ति सुधियो नाडीगतिज्ञानिनः ॥
अयमर्थः । पूर्व्वमिति क्रमविपर्य्यये पित्तादिगतिमती वारं वारमेव क्रमेण चक्रोपरिभ्राम्यमाणामिव । तथा तीव्रत्वमतिशयवेगं स्वयञ्च कदाचित्सूक्ष्मगमनाम् । तयोत्तरोत्तरं स्थूलतामायान्त्यौ दयन्तीति गिरिशो हेतुः । तथा चान्यत्र ।
"वायुना च स्थिरायन्ता या चैव मासवाहिनी ।
या च सूक्ष्मा च वक्रा च तामसाध्यां विदुर्बुधाः ॥
अत्युच्चा सहचातीऽप्युच्चतरा पृथगिवोद्गता वा कदाचिदिति शिरा प्रणिधानेनैव गम्यमानस्पन्दा च । मांसवाहिनी मांसाहार इव गालमती लगुडप्रायेति । तदुक्तं मांसेन लगुडाकृतिः । मांसेन सम वहतीति न युक्तं तद्रूपपरिज्ञापकप्रकारस्यानुक्तत्वात् । इयमादविप्रियत्वबोधनाय । या च सूक्ष्मा च वक्रा चेति पृथगिव वाक्यान्तरमिति ॥ * ॥
असाध्यत्वापवादमाह ।
भारप्रवाहमूर्च्छाभयशोकप्रमुखकारणान्नाडी ।
सम्मूर्च्छितापि गाढं पुनरपि सा जीवितं धत्ते ॥
चिरतरवहुलभारोद्वहनं वा विषवगधारा वाहिरुधिरदर्शनादिजनितमूर्च्छया वा राजसादिसन्दर्शनादिभयेन वा पुत्रादिविरहजनितशोकातिरेकेण वा सम्मूर्च्छितापि अतिनिस्पन्दापि । गाढमिति सुतरां काष्ठादियोगेऽपीत्यर्थः । पुनरिति साध्यतां यातीत्यर्थः । भावानां रक्तादीनां प्रवाह इति न युक्तं भयशोकयोः पृथग्विधानात् । प्रमुखेत्यनेन हेत्वन्तराभिधानम् । तदुक्तम् ।
पतितः सन्धितो भेदी नष्टशुक्रश्च यो नरः ।
शाम्यते विस्मयस्तस्य न किञ्चिन्मृत्युकारणम् ॥
पतितः उच्चादितः सन्धितः अस्त्रादिसन्धानेन सहितः भेदी अतीसारवान् नष्टशुक्रो यस्मादिनातिरमणेन वा शुक्रक्षयवान् । विस्मया ऽसाध्यत्वानुमानं शाम्यति नावतरति । कारणं प्रागुक्तं तत्तदेव । अन्यच्चापि ।
तथा भूताभिषङ्गेऽपि त्रिदोषवदुपस्थिता ।
समाङ्गा वहते नाडी तथा च न क्रमं गता ॥
अपमृत्युः रोगाङ्गा नाडी ततसन्निपातवत् ।
भूताभिषङ्गे तथा भूतसामान्याभिषङ्गे च देवजुष्टादौ नाडी सन्निपातधर्म्मशालिनी उपस्थिता । आपाततः एव भवति न तु तत्फलप्रदा । भदमाह । समेति वातपित्तकफस्वभावक्रमवती तथाक्रमं अतिक्रमं न गता । तस्मादेव अपमृत्युः अपगतो मृत्युर्यस्याः सा तथा । परमार्थतः सन्निपातवदपि सन्निपातजन्या न स्यात् इति । तदुक्तम् ।
स्वस्थानहीने शोके च हिमाक्रान्ते च निर्गदा ।
भवन्ति निश्चला नाड्यो न किञ्चित्तच्च दूषणमिति ॥
स्वस्थानहीन उच्चादितः पतने । अङ्गुष्ठमूलत्वरण इति तुल्यार्थः । निर्गदा इत्यसङ्गतिः निर्गदा अपि निश्चला भवन्ति । दूषणमसाध्यत्वभ्रमः । अन्यं त्वाहुः ।
स्रोकः वातकफे दुष्टे पित्तं वहति दारुणम् ।
पित्तस्थानं विजानीयात् भेषजं तस्य कारयेदिति ॥
अयमर्थः । वातकफाभ्यां नाडी किञ्चिद्वहति दुष्टे चीणत्वाधिकत्वाभ्यामपि विशेषादुल्वण

पित्त विषमवेगेन वहति तदा तत्प्रतिकारार्थं यत्नं कुर्यात्। असाध्यता न स्यादिति यावत्।
अत्र कश्चित्।
स्वस्थानच्यवनं यावद्धमन्या नोपजायते।
तावच्चिकित्सासत्त्वेऽपि नासाध्यत्वमिति स्थिति
रिति।
तच्च प्रायिकं बहुधा व्यभिचारदर्शनात्। हन्ति च स्थानविच्युतेत्यत्र चकारस्यायोगव्यवच्छेदकत्व मित्यर्थः ॥ * ॥ प्रसङ्गात् कालनिर्णयमाह।
भूलताभुजगाकारा नाडी देहस्य सङ्क्रमात्।
विशीर्णा क्षीणतां याति मासान्ते मरणं भवेत् ॥
कदाचित् मन्दीभूतावत् कृशा तन्तुरिव तिर्य्यग्वक्रगमना च। कदाचित् सर्पवत् परिपुष्टा तन्तुरिवद्बलवत्तरवक्रगमना च इति वैशिष्ट्येन सुस्थदशातो भेदः। इत्थञ्च कदाचिद् यत्नानामतिकृशतां यदा गच्छति। देहेऽतिदेहक्रममपेक्ष्य तेन देहोऽपि यदा स्थूलः शोथाग्निना कदाचिच्च कृशः स्यात् तदा द्वितीये मासे म्रियत इति। तथा,—
स्थानाद्गच्छति वेगेन श्रान्ततां लभते क्षणात्।
सप्ताहान्मरणं तस्य यद्यङ्गे शोथवर्ज्जितम् ॥
स्थानादिति स्वतन्त्रं न तु कदाचिदिति। श्रान्तता मनुपलभ्यमानत्वम्। शोथेति तन्मात्रसम्बन्धे तु नातिचिरं मरणाय चिरमेवेत्यर्थः। तथा,—
हिमवद्विशदा नाडी ज्वरदाहेन तापिनाम्।
त्रिदोषस्पर्शभजतां तदा मृत्युर्विनिश्चयात् ॥
यस्य निरन्तरं ज्वरदाहतापौ शैत्यञ्च नाड्याः। त्रिदोषेति। सान्निपातलक्षणसत्त्व एव भवति ॥
तथा,—
निरीक्ष्य दक्षिणे पादे तदा चैषा विशेषतः।
मुखे नाडी वहेन्नित्यं ततस्तु दिनतूर्य्यकम् ॥
गातस्तु भ्रमरस्येव वहेदेकदिनेन तु।
कन्देन स्पन्दते नित्यं पुनर्लगति चाङ्गुलौ ॥
मध्ये द्वादशयामानां मृत्युर्भवति निश्चितम्।
दक्षिण इति पुंसः। स्त्रियास्तु वाम एव तथेति करस्थेन विशेषतो विशेषज्ञानार्थम्। यदि नाडी यन्नाड्यपि मुखे पुरोभागे नित्यं सदा वहति तदा दिनचतुष्टयं प्राप्य भ्रमरस्य परिभ्रमणरूपं गमनमिव मुख एव यदि वहति तदैकदिनेन। कन्दे मूले स्पन्दनस्थाने कदाचित् न स्पन्दते स्वल्पं स्पन्दत इति सम्भाव्यते। नित्यं प्रायः पुनश्चाङ्गुलौ तन्मूले कदापि लगति तदा तस्मादारभ्य द्वादशप्रहरमध्य एव मृत्युरिति।
तथा,—
स्थित्वा नाडी मुखे यस्य विद्युद्द्योतिरिवेक्ष्यते।
दिनैकं जीवितं तस्य द्वितीये म्रियते ध्रुवम् ॥
स्थित्वेत्यादिना। स्थित्वा स्थित्वा विद्युत्स्फुरणमिव लक्ष्यते द्वितीये इत्यष्टप्रहरादूर्द्ध्वमित्यर्थः।
तथा —
स्वस्थानविच्युता नाडी यदा वहति वा न वा।
ज्वाला च हृदये तीव्रा तदा ज्वालावधि-
स्थितिः ॥

न वेति स्थित्वा स्थित्वेत्यर्थः। इत्यञ्च यदसाध्यलक्षणमुक्तमवस्थानात्पयवान्विरहे सति तस्यार्द्धप्रवेशो यथायथमाध्यमतिभिरवगन्तव्य इति नह प्रतन्यते ग्रन्थगौरवभयात्। मन्दं मन्दमिति अनेन न च भूलतागमनाकारेति विरुध्यते तस्य तात्कालिकमरणविषयत्वात्। सर्व्वस्मिन् सर्व्वरोग एव वेदितव्यं ज्वरमात्रे तु भ्रम एवेति।”
इति नाडीप्रकाशे द्वितीयोद्योतः ॥ * ॥
अथ रोगेषु निरूपणीयेषु प्रधानतया प्रथमं ज्वरनिरूपणमाह। तत्र ज्वरपूर्व्वरूपं।
“अङ्गग्रहेण नाडीनां भवन्ति मन्थरा प्लवाः।
प्लवं प्रबलतां याति ज्वरस्याद्योऽभिभूतये ॥
सान्निपातिकरूपेण भवन्ति सर्व्ववेदनाः ॥
ज्वररूपमाह।
ज्वरकोपे च धमनी सोष्णा वेगवती भवेत्।
उष्णा पित्ताद्दते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना ॥
उष्णा वेगधरा नाडी ज्वरकोपे प्रजायते ॥
अन्यत्र च।
ज्वरे च वक्रा धावन्ती तथा च मरुतः प्लवे।
रमणान्ते निशि प्रातस्तप्ता दीपशिखा यथा ॥
तत्रापि विशेषमाह।
सौम्या सूक्ष्मा स्थिरा मन्दा नाडी सहज
वातजा।
स्थूला च कठिना शीघ्रा स्पन्दते तीव्रमारुते ॥
द्रुता च सरला शीघ्रा दीर्घा पित्तज्वरे भवेत्।
शीघ्रमाहननं नाड्याः काठिन्याच्च चला तथा ॥
मलाजीर्णेनातितरां स्पन्दनञ्च प्रकीर्त्तितम्।
नाडी तन्तुसमा मन्दा शीतला श्लेष्मदोषजा ॥
द्वन्द्वजमाह।
चञ्चला तरला स्थूला कठिना वातपित्तजा।
ईषच्च दृश्यते तूर्णा मन्दा स्यात् श्लेष्मवातजा ॥
निरन्तरं खरं रूक्षं मन्दश्लेष्मातिवातलम्।
रूक्षवातभवे तस्य नाडी स्यात् पित्तसन्निभा ॥
सूक्ष्मा शीता स्थिरा नाडी पित्तश्लेष्मसमुद्भवा ॥
प्रसङ्गादाह।
मध्ये करे वहेन्नाडी यदि सन्तापिता ध्रुवम्।
तदा नूनं मनुष्यस्य रुधिरापूरिता मला ॥
आगन्तुकरूपभेदमाह।
भूतज्वरे सैकं इवातिवेगा
धावन्ति नाड्यो हि यथाब्धिगामाः।
तथा,—
ऐकाहिकेन क्वचन प्रदूरे
क्षणान्तगामा विषमज्वरेण।
द्वितीयके वापि तृतीयतूर्य्ये
गच्छन्ति तप्ता भ्रमिवत् क्रमेण ॥
अन्यत्रापि।
उष्णा वेगधरा नाडी ज्वरकोपे प्रजायते।
उद्वेगक्रोधकामेषु भयचिन्ताश्रमेषु च ॥
भवेत् क्षीणगतिर्नाडी ज्ञातव्या वैद्यसत्तमैः ॥
प्रसङ्गान्तरमाह।
व्यायामे भ्रमणे चैव चिन्तायां श्रमशोकतः।
नानाप्रभावगमना शिरा गच्छति विज्वरे ॥

अजीर्णरूपमाह।
अजीर्णे तु भवेन्नाडी कठिना परितो जडा।
प्रसन्ना च द्रुता शुद्धा त्वरिता च प्रवर्त्तते ॥
तत्र विशेषमाह।
पक्वाजीर्णे पुष्टिहीना मन्दं मन्दं वहेज्जडा।
असृक्पूर्णा भवेत् कोष्णा गुर्व्वी सामा गरीयसी ॥
प्रसङ्गाद्भक्षणज्ञानमाह।
पुष्टिस्तैलगुडाहारे मांसे च लगुडाकृतिः।
क्षीरे च स्तिमिता वेगा मधुरे भेकवद्गतिः ॥
रम्भागुडवटाहारे रूक्षशुष्कादिभोजने।
वातपित्तादिरूपेण नाडी वहति निष्क्रमम् ॥
अथ रसज्ञानम्।
मधुरे वर्हिगमना तिक्ते स्याद्भूलतागतिः।
अम्ले कोष्णा प्लवगतिः कटुके भृङ्गसन्निभा ॥
कषाये कठिना म्लाना लवणे सरला द्रुता।
एवं द्वित्रिचतुर्योगे नानाधर्म्मवती धरा ॥
तथा,—
द्रवेऽतिकठिना नाडी कोमला कठिनाशने।
द्रवद्रव्यस्य काठिन्ये कोमला कठिनापि च ॥
चोद्रे पृथगग्रस्थितेव पिष्टे पुष्टेव जायते ॥
अग्निमान्द्यधातुक्षयलक्षणमाह।
मन्दाग्नेः क्षीणधातोश्च नाडी मन्दतरा भवेत् ॥
तदुक्तम्।
क्षीणधातौ च मन्दाग्नौ नाडी क्षीणतमा ध्रुवम् ॥
तथा —
मन्देऽग्नौ क्षीणतां याति नाडी हंसाकृति
स्तथोत ॥
अन्ये तु।
आमाश्रये पुष्टिविवर्द्धनेन
भवन्ति नाड्योऽग्रभुजाभिरक्ता।
आहारमान्द्यादुपवासतो वा
तथैव नाड्यो भुजगाग्रमानाः ॥
प्रसङ्गाद्दीप्ताग्निज्ञानमाह।
लघ्वी भवति दीप्ताग्नेस्तथा वेगवती मता।
प्रसङ्गाद्ग्रहणीमप्याह।
पादे च हंसगमना करे मण्डूकसप्लवा।
तस्याग्नेर्मन्दता देहे त्वथवा ग्रहणीगदे ॥
तथा,—
भेदेन शान्ता ग्रहणीगदेन
निवीर्य्यरूपा त्वतिसारभेदे।
विलम्बिकायां प्लवगा कदाचि-
दामातिसारे पृथुता जडा च ॥ * ॥
अथ विसूचिकाज्ञानम्।
निरोधे मूत्रशकृतोर्विड्ग्रहे त्वितराश्रिता।
विसूचिकाभिभूते च भवन्ति भेकवत् क्रमाः ॥ * ॥
प्रसङ्गादानाहमूत्रकृच्छ्रज्ञानमाह।
आनाहे मूत्रकृच्छ्रे च भवेन्नाडी गरिष्ठता ॥ * ॥
शूलज्ञानमाह।
वातेन शूलेन मरुत्प्लवेन
सदैव वक्रा हि शिरा वहन्ती।
ज्वालामयी पित्तविचेष्टितेन
साध्या न शूले न च पुष्टरूपा ॥ * ॥

अथ प्रमेहज्ञानम् ।
प्रमेहे ग्रन्थिरूपा सा सुतप्ता त्वामदूषणे ॥ ५ ॥
त्रिविष्टम्भगुल्मज्ञानमाह ।
उत्पतितसुरूपा विषरिष्टिकायां
विष्टम्भगुल्मेन च वक्ररूपा ।
अत्यर्थवातेन अथ स्फुरन्ती
उत्तानमेत्यन्यसमाप्तिकाले ॥ * ॥
गुल्मे विशेषमाह कश्चित् ।
गुल्मेन कम्पोऽथ पराक्रमेण
पारावतस्येव गतिं करोति ॥ * ॥
अथ भगन्दरज्ञानम् ।
व्रणाथ कठिने देहे प्रयाति पैत्तिकं क्रमम् ।
भगन्दरानुरूपेण नाडीव्रणनिवेदने ।
प्रयाति वातिकं रूपं नाडी पावकरूपिणी ॥
अथ वान्तादिज्ञानम् ।
वान्तस्य शल्याभिहतस्य जन्तो-
र्वेगावरोधाकुलितस्य भूयः ।
गतिं विधत्ते धमनी गजेन्द्र-
मरालमानेव कफोल्वणेन ॥
स्त्रीरोगादिकमपि रक्तादिज्ञानक्रमेण ज्ञातव्यम् ।
क्वाचत्प्रकरणोल्लेखात् क्वचिद्दोषित्वमात्रतः ।
क्वचिद्देशात् क्वचित् कालात् स्त्रीरोगादिनिर्णयः ॥
नाडीपरिचयज्ञानं प्रायशो नैव दृश्यते ।
तेन धाष्ट्यात् मयोक्तं यत्तत् समाधेयमुत्तमैः ॥"
इति श्रीशङ्करसेनकविराजकृते नाडीप्रकाशे तृतीयोद्योतः ॥

नाडीक, पुं, (नाडीव कायतीति । कै + क ।) शाकविशेषः । पाटशाक इति नालिताशाक इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पट्टशाकः २ नाडीशाकः ३ । अस्य गुणाः । रक्तपित्तनाशित्वम् । विष्टम्भित्वम् । वातकोपनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

नाडीकलापक, पुं, (नाडीनां नाडीवन्नालानां कलापः समूहो यत्र । कप् ।) सपाक्षी । इति भावप्रकाशः ॥

नाडीकेल, पुं, (नारिकेल । पृषोदरादित्वात् साधु ।) नारिकेलः । इति शब्दरत्नावली ॥

नाडीच, पुं, (नाड्या चीयते इति । चि + बाहुलकात् ड ।) शाकविशेषः । नालिता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । केमुकम् २ पेमुली ३ पत्तुः ४ विम्बरोषनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
"नाडीचशाकं द्विविधं तिक्तं मधुरमेव च ।
रक्तपित्तहरं तिक्तं क्रिमिकुष्ठविनाशनम् ।
मधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टम्भि कफवातकृत् ॥"
इति राजवल्लभः ॥

नाडीचरण, पुं, (नाडीवच्चरणौ यस्य ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाडीजङ्घ, पुं, (नाडीवत् जङ्घा यस्य ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मुनिविशेषः । यथा ।
"नाडीजङ्घः सुरगुरुसुनिर्व्वक्ति दृष्टेरकालौ मासावत्तौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न शेषौ ।"
इति मलमासतत्त्वम् ॥ बकविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । १६९ । १९—२ ।
"ततोऽस्तं भास्करे याते सन्ध्याकाल उपस्थिते ।
आजगाम स्वभवनं ब्रह्मलोकात् खगोत्तमः ॥
नाडीजङ्घ इति ख्यातो दयितो ब्रह्मणः सखा ।
बकराजो महाप्राज्ञः कश्यपस्यात्मसम्भवः ॥"

नाडीतरङ्ग, पुं, (नाड्यां नालायां तरङ्गो यत्र ।) काकोलः । हिण्डकः । रतहिण्डकः । इति मेदिनी । गे, ५९ ॥

नाडीतिक्त, पुं, (नाड्यां तिक्तः ।) नेपालनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नेपालनिम्बशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

नाडीदेह, पुं, (नाडीसारो देहो यस्य । कृशत्वात् तथात्वम् ।) भृङ्गी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाडीनक्षत्र, क्ली, (नाडीस्थितं नक्षत्रम् ।) नरस्य जन्मदशमषोडशाष्टादशत्रयोविंशपञ्चविंशनक्षत्राणि । राज्ञः पूर्व्वोक्तानि जातिदेशाभिषेकनक्षत्राणि च । यथा,—
"जन्माद्यं कर्म्म ततोऽपि दशमं साङ्घातिकं षोडशभम् ।
समुदयमष्टादशभं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ॥
आद्यात्तु पञ्चविंशं मानसमेव नरः षडृक्षः स्यात् ।
नवनक्षत्रो नृपतिः स्वजातिदेशाभिषेकर्क्षैः ॥" * ॥
जातकचन्द्रे ।
"पूर्व्वात्रयं सानलमग्रजानां
राज्ञान्तु पौष्णेन सहोत्तराणि ।
सपौष्णमित्रं पितृदैवतञ्च
प्रजापतेर्भञ्च कृषीबलानाम् ॥
आदित्यहस्ताभिजिदश्विभानि
तान्यन्त्यजाते प्रभविष्णुतायाम् ।
देशभं देशनामर्क्षम् । नाडीनक्षत्राणि ॥ * ॥
ईहा देहार्थहानिः स्याज्जन्मर्क्षे उपतापिते ।
कर्म्मर्क्षे कर्म्मणो हानिः पीडा मनसि मानसे ॥
भूमिद्रविणबन्धूनां हानिः साङ्घातिके तथा ।
सन्तापे सामुदायिके मित्रभृत्यार्थसङ्क्षयः ।
वैनाशिके विनाशः स्याद्देहद्रविणसम्पदाम् ॥
नाडीनक्षत्रफलम् ॥ * ॥
जातिभे कुलनाशः स्याद्बन्धनञ्चाभिषेकभे ।
देशभे देशभङ्गः स्यात् क्रूरैरेव शुभे शुभम् ॥
यस्मिन् राजाभिषेको भवति तदाभिषेचनिकभम् । अ इ उ ए कृत्तिका । ओ व वि वु रोहिणीत्यादि देशभम् ।
सर्व्वेषां पीडायां दिनमेकमुपोषितोऽनलं जुहुयात् ।
सावित्र्या क्षीरतरोः समिद्भिरमरद्विजानुरतः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नाडीविग्रह, पुं, (नाडीसारो विग्रहो यस्य । अतिकृशत्वात् तथात्वम् ।) भृङ्गी । इति हेमचन्द्रः । २ । १२४ ॥

नाडीव्रण, पुं, (नाडीसदृशो व्रणः ।) सव्रणगलद्व्रणः । नाली घा इति भाषा । इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥ तस्य निदानं यथा,—
"यः शोथमाममिति पक्वमुपेक्षतेऽज्ञो
यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः ।
अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य्य तस्य
स्थानानि पूर्व्वविहितानि ततः सपूयः ॥
तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु
नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडी ॥" * ॥
वातादिदोषभेदेन तस्य रूपाणि यथा,—
"दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च
सम्मूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ।
तत्रानिलात् परुषसूक्ष्ममुखी सशूला
फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपासु ॥
पित्तात्तृषाज्वरकरी परिदाहयुक्ता
पीतं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु चापि ।
ज्ञेया कफाद्बहुघनार्ज्जुनपिच्छिलास्रा
स्तब्धा सकण्डुररुजा रजनीप्रवृद्धा ॥
दाहज्वरश्वसनमूर्च्छनवक्त्रशोषा
यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि ।
तामादिशेत् पवनपित्तकफप्रकोपात्
घोरामसुक्षयकरीमिव कालरात्रिम् ॥
दोषद्वयाभिहितलक्षणदर्शनेन
तिस्रो गतीर्व्यतिकरप्रभवास्तु विद्यात् ॥"
शल्यनिमित्तलक्षणं यथा,—
"नष्टं कथञ्चिदनुमार्गमुदीरितेषु
स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति ।
सा फेनिलं मथितमच्छमसृग्विमिश्र-
मुष्णं करोति सहसा सरुजञ्च नित्यम् ॥"
असाध्यकृच्छ्रसाध्ययोर्लक्षणं यथा,—
"नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिध्येत्
शेषाश्चतस्रः खलु यत्नसाध्याः ॥"
इति माधवकरः ॥ * ॥
"विडङ्गत्रिफला कृष्णाचूर्णं लीढं समाक्षिकम् ।
हन्ति कुष्ठं क्रमीन्मेहनाडीव्रणभगन्दरान् ॥"
इति गरुडपुराणम् ॥
(अस्य चिकित्सान्तरं यथा,—
"नाडीनां गतिमन्विष्य शस्त्रेणापाट्य कर्म्मवित् ।
सर्व्वव्रणक्रमं कुर्य्यात् शोधनं रोपणादिकम् ॥
नाडीं वातकृतां साधु पाटितां लेपयेद्भिषक् ।
प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्तिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
पैत्तिकीं तिलमञ्जिष्ठानागदन्तीनिशायुगैः ।
श्लैष्मिकीं तिलयष्ट्याह्वनिकुम्भारिष्टसैन्धवैः ॥
शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्नशोधिताम् ।
आरग्वधनिशाकालाचूर्णाज्यक्षौद्रसंयुता ।
सूत्रवर्त्तिर्व्रणे योज्या शोधनी गतिनाशनी ॥
घोण्टाफलत्वक्मदनात् फलानि
पूगस्य च त्वक् लवणञ्च मुख्यम् ।
स्नुह्यर्कदुग्धेन सहैव कल्को
वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीम् ॥
वर्त्तीकृतं माक्षिकसम्प्रयुक्तं
नाडीघ्नमुक्तं लवणोत्तमं वा ।

दन्त्यो यष्टिकृमिघ्न तैल
तत सेव्यमानं गमिमाशु हन्ति ॥
जात्यर्कसम्पाककरञ्जदन्ती
सिन्धूत्थसौवर्चलयावशूकैः ।
वर्त्तिः कृता हन्त्यचिरेण नाडीं
स्नुक्क्षीरपिष्टा सह चित्रकेण ॥
मधिष्ठदधिकोद्रवान्नमिश्रं हरति चिरविरूढाम्बां।
भक्तं कटुकाननमार्गमनिदारुणा हन्ति ॥
शस्त्रज्वलनभीरूणां गतिमम्भ्याश्रिता च या।
नाराचेण ता भिन्द्यान्न शस्त्रेण कदाचन ॥
एषण्या गतिमन्विष्य क्षारसूत्रानुसारिणीम् ।
सूची विन्ध्याद्गत्यन्ते चोन्नम्याशु च निर्हरेत्॥
सूत्रस्यान्तं समानीय गाढबन्धनमाचरेत् ।
ततः क्षारबलं वीक्ष्य सूत्रमन्यत् प्रवेशयेत् ॥
क्षाराक्तं मतिमान् वैद्यो यावन्न छिद्यते गतिः ।
भगन्दरेऽप्येष विधिः कार्य्यो वैद्येन जानता ॥
गुग्गुलुस्त्रिफलाव्योषैः समांशैराज्ययोजितैः ।
नाडीदुष्टव्रणं शूलं भगन्दरं विनाशयेत् ॥
इति सप्ताङ्गगुग्गुलुः ॥
स्वर्जिका सिन्धुदन्त्यग्निरूपिकानलनीलिका।
खरमञ्जरीबीजेषु तैलं गोमूत्रपाचितम् ॥
दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाडीव्रणापहम् ॥
इति स्वर्ज्जिकाद्यं तैलम् ॥
सम्यक्पत्रा निर्गुण्डी पीडयित्वा रसेन तु।
तेन सिद्धं समं तैलं नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥
हितं पामापचीनान्तु पानाभ्यञ्जननावनैः ।
विविधेषु च स्फोटेषु तथा सर्व्वव्रणेषु च ॥
इति निर्गुण्डीतैलम् ।
हंसपादारिष्टपत्रं जातीपत्रं ततो रसैः ।
तत्कल्कैश्च पचेत्तैलं नाडीव्रणविशोधनम् ॥
इति हंसपादादितैलम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नाडीव्रणाधिकारः ॥)

नाडीशाकः पुं, (नाडीप्रधानं शाकः ।) नाडीकः । इति भावप्रकाशः ॥ पाटशाक इति भाषा ॥

नाडीस्वेदः पुं, (नाडीमेव स्वेदो यस्य । नाडी-सारत्वादेवास्य तथात्वम् ।) भङ्गी । इति शब्दरत्नावली ॥

नाडीहिङ्गुः स्त्री, (नाडीप्रधानं हिङ्गुः ।) हिङ्गुभेदः । कस प्रातःहिङ्गु इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । पलाशाख्यः २ जन्तुका ३ रामठी ४ वंशपत्री ५ पिण्डाह्वा ६ सुवीर्य्या ७ हिङ्गु-नाडिका ८ । (यथाह वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"हिङ्गुपर्णी वेणुपत्री नाडीहिङ्गुः शिवाटिका ॥")
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफ-वातानिलशान्तिकारित्वम् । विष्टम्भबन्धदोषा-नाहामयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नाणकं क्ली, (अणति शब्दायते इति । अण शब्दे + ण्वुल् । न आणकम् ।) मुद्राचिह्नित निष्कादि । यथा,—
"तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च ।
एभिश्च व्यवहर्त्ता यः स दाप्यो दमुत्तमम् ॥"

इति मिताक्षरायां साहसप्रकरणीययाज्ञवल्क्य-वचनम् ॥

नात्र, क्ली, (नम्यते आम्नायते प्रशस्यते सर्व्वै-रिति । नम + ष्ट्रन् । बाहुलकात् अन्त्यलोपः आत्वञ्च ।) शिवचिह्नम् । प्रश्न । शिव । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

नाथ, ऋ ड आशिषि । ऐश्वर्य्ये । इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-आत्म-च-सक ऐश्वे अक-सेट ।) दन्त्यादिरयम् । ऋ, अननाथत् । ड प्रणाथते प्रनाथते । एव उपताप । आशी-रुपतापयाः। डित्त्वेऽपि शपयाशीष्यस्त्वर्थ-कारे इति नियमादाभ्यामाशिषोऽन्यत्र परस्मै-पदम् । नाथति शत्रु वली उपतापयतीत्यर्थः । नाथते श्रियं लोक आशास्ते इत्यर्थः । नाथति धनी ईश्वरः स्यादित्यर्थः । नाथति भूपं भूमिं विप्रः प्रार्थयतीत्यर्थः । मार्गणैरथ तव प्रयो-जनं नाथसे किमु न भूभृतः पतिमिति भारवौ याचनमप्याशसाविशेष । आशिषि नित्य-मात्मनेपदमन्यत्र विभाषयेति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

नाथः पुं (नाथत ईश्वरो भवतीति । नाथ ऐश्वर्य्ये + अच् ।) ऐश्वर्य्ययुक्तः । तत्पर्य्यायः । अधिपः २ ईशः ३ नेता ४ परिवृढः ५ अधिभूः ६ पतिः ७ इन्द्रः ८ स्वामी ९ आर्य्यः १० प्रभुः ११ भर्त्ता १२ ईश्वरः १३ विभुः १४ ईशिता १५ इनः १६ नायकः १७ । इति हेमचन्द्रः ।३।२३॥ (यथा, रामायणे । २ । ४८ । १७ ।
"स हि नाथो जनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥")

नाथवान्, [त्] त्रि (नाथो विद्यतेऽस्येति । नाथ + मतुप् । मस्य व ।) पराधीनः । इत्यमरः ।३। १ । १६ ॥ प्रभुविशिष्टः ॥ (रक्षकवान् । यथा, रामायणे । १ । ६२ । १२ ।
"नाथवांस्तु शुनःशेफो यज्ञश्चाविघ्नतो भवेत् ॥"
स्त्रियां ङीप् । यथा, रामायणे । २ । ७८ । १ ।
"तस्याः पौरः वसानाया नाथवत्यामनाथवत् ।
प्रचुक्रोश जनः सर्व्वो धिक् त्वां दशरथं त्विति ॥")

नाथहरिः, पुं, (नाथं हरति स्थानात् स्थानान्तरं नयतीति । नाथ + हृ + "हरतेर्द्दृतिनाथयोः पशौ ।" ३ । २ । २५ । इति इनः ।) पशुः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

नादः, पुं, (नद शब्दे + भावे घञ् ।) शब्दः । इत्यमरः । १ । ७ । २३ ॥ (यथा, हरिवंशे । २३५ । ५६ ।
"विभान्ति ते देववराः ससाध्याः
प्रभातशङ्खस्वनसिंहनादाः ॥")
अर्द्धचन्द्राकृतिवर्णः । स चानुस्वारवदुच्चार्य्यः । यथा अर्द्धचन्द्रोऽनुस्वारः । इति भुवनेश्वरीमन्त्रे ब्रह्मानन्दः ॥ तत्पर्य्यायः । अर्द्धेन्दुः २ अर्द्ध-मात्रा ३ कलाराशिः ४ सदाशिवः ५ अनुच्चार्य्या ६ तुरीया ७ विश्वमातृकला ८ परा ९ । इति बीजवर्णाभिधानम् ॥ ब्रह्मस्वरूपघोषविशेषः । यथा,—

"सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।
आसीच्छक्तिस्ततो नादस्तस्माद्बिन्दुसमुद्भवः ॥
नादो बिन्दुश्च बीजञ्च स एव त्रिविधो मतः ।
भिद्यमानात् पराद्बिन्दोरुभयात्मा रवोऽभवत् ।
स रवः श्रुतिसम्पन्नः शब्दो ब्रह्माभवत् परम् ॥
सकलाविति श्रुतत्वात् । नादो घोषः । बिन्दुः प्रणवः स च बीजञ्च सर्व्ववर्णप्रभवत्वात् । तथा च । समाहितात्मनो ब्रह्मन् । ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
हृद्याकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते ॥
ततोऽभूत्त्रिविदोङ्कारो योऽव्यक्तः प्रभवः स्वराट् ।
इत्यारभ्य ततोऽक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवानजः ॥
इति श्रीभागवतम् ॥"
इत्यलङ्कारकौस्तुभस्य द्वितीयस्तवकः ॥ * ॥
"नाभरूर्द्ध्वं हृदि स्थानान्मारुतः प्राणसंज्ञकः ।
नदति ब्रह्मरन्ध्रान्ते तेन नादः प्रकीर्त्तितः ॥
अपि च ।
आकाशाग्निमरुज्जातो नाभेरूर्द्ध्वं समुच्चरन् ।
मुखेऽभिव्यक्तिमायाति यः स नाद इतीरितः ॥
स च प्राणिभवोऽप्राणिभवश्चोभयसम्भवः ॥
आद्यः कायभवो वीणादिभवस्तु द्वितीयकः ।
तृतीयोऽपि च वंशादिभव इत्थं त्रिधा मतः ॥
यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मग्रन्थिश्च यो मतः ।
तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणाद्वह्निसमुद्भवः ।
वह्निमारुतसंयोगान्नादः समुपजायते ॥
न नादेन विना गीतं न नादेन विना स्वरः ।
न नादेन विना रागस्तस्मान्नादात्मकं जगत् ॥
न नादेन विना ज्ञानं न नादेन विना शिवः ।
नादरूपं परं ज्योतिर्नादरूपी परो हरिः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(यथा च सङ्गीतदर्पणे ।
"गीतं नादात्मकं वाद्यं नादव्यक्त्या प्रशस्यते ।
तद्द्वयानुगतं नृत्यं नादाधीनमतस्त्रयम् ॥
नादेन व्यज्यते वर्णः पदं वर्णात् पदाद्वचः ।
वचसो व्यवहारोऽयं नादाधीनमतो जगत् ॥
आहतोऽनाहतश्चेति द्विधा नादो निगद्यते ॥
सोऽयं प्रकाशते पिण्डे तस्मात् पिण्डोऽभिधीयते ॥
तत्रानाहतनादन्तु मुनयः समुपासते ।
गुरूपदिष्टमार्गेण मुक्तिदं न तु रञ्जकम् ॥
स नादस्त्वाहतो लोके रञ्जको भवभञ्जकः ।
श्रुत्यादिद्वारतस्तस्मात्तदुत्पत्तिर्निरूप्यते ॥"
किञ्च —
"धर्म्मार्थकाममोक्षाणामिदमेवैकसाधनम् ॥
नादविद्यां परां लब्ध्वा सरस्वत्याः प्रसादतः ।
कम्बलाश्वतरौ नागौ शम्भोः कुण्डलतां गतौ ॥
पशुः शिशुर्मृगो वापि नादेन परितुष्यति ।
अतो नादस्य माहात्म्यं व्याख्यातुं केन शक्यते ॥"
आञ्जनेयः ।
"नादाब्धेस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती ।
अद्यापि मज्जनभयात्तुम्बं वहति वक्षसि ॥"
अथ नादोत्पत्तिप्रकारः ।
"आत्मना प्रेरितं चित्तं वह्निमाहन्ति देहजम् ।
ब्रह्मग्रन्थिस्थितं प्राणं स प्रेरयति पावकः ॥

प्राजकेरित सोऽथ क्रमादूर्द्ध्वपथे चरन ।
प्रतिसूक्ष्मध्वनि नाभौ हृदि सूक्ष्म गले पुन ॥
पुष्ट प्रौढ़ं वपुष्टञ्च कृत्रिम वदने तथा ।
आविर्भावयतीत्येव पञ्चधा कीर्त्यते बुधै ॥’
नकार प्राणनामान दकारमनल विदु ।
जात प्राणाग्निसयोगात्तेन नादोऽभिधीयते ॥”
अयन्तु योगिसवेद्य एव । अस्य अवस्थान्तरं
यदुक्त हठयोगप्रदीपिकायाम । ४ । ६५ १ ७ ।
‘अशक्यतत्त्वबोधानां मूढानामपि सम्मतम ।
प्रोक्त गोरक्षनाथेन नादोपासनमुच्यते ॥
श्रीआदिनाथेन सपादकोटि
लयप्रकारा कथिता जयन्ति ।
नादानुसन्धानकमेकमेव
मन्यामहे मुख्यतम लयानाम् ॥
मुक्तासने स्थितो योगी मुद्रा सन्धाय शाम्भवीम् ।
शृणुयाद्दक्षिणे कर्णे नादमन्त स्थमेकधी ॥
श्रवणपुटनयनयुगलघ्राणमुखाना निरोधन
कार्य्यम ।
शुद्धसुषुम्नासरणौ स्फुटममल श्रूयते नाद ॥
आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ॥
निष्पत्ति सर्व्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम ।
अथारम्भावस्था ।
ब्रह्मग्रन्थेर्भवेद्भेदो ह्यानन्द शून्यसम्भव ।
विचित्र क्वणको देहेऽनाहत श्रूयते ध्वनि ॥
दिव्यदेहश्च तेजस्वी दिव्यगन्धस्त्वरोगवान ।
सम्पूर्णहृदय शून्य आरम्भी योगवान भवेत ॥
अथ घटावस्था ।
द्वितीयाया घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यग ।
दृढासनो भवेद्योगी ज्ञानी देवसमस्तदा ॥
विष्णुग्रन्थेस्ततो भेदात परमानन्दसूचक ।
अतिशून्ये विमर्दश्च भेरीशब्दस्तथा भवेत ॥
तृतीयाया तु विज्ञेयो विहायोमर्द्दलध्वनि ।
महाशून्य तदा याति सर्व्वसिद्धिसमाश्रयम ॥
चित्तानन्द तदा जित्वा सहजानन्दसम्भव ।
दोषदु खजराव्याधिक्षुधानिद्राविवर्ज्जित ॥
रुद्रग्रन्थि यदा भित्वा शर्व्वपीठगतोऽनिल ।
निष्पत्तौ वैणव शब्द क्वणद्वीणाक्वणो भवेत ॥
एकीभूत तदा चित्त राजयोगाभिधानकम् ।
सृष्टिसंहारकर्त्तासौ योगीश्वरसमो भवेत ॥
अस्तु वा मास्तु वा मुक्तिरत्रैवाखण्डित सुखम् ।
लयोद्भवमिद सौख्य राजयोगादवाप्यते ॥
राजयोगमजानन्त केवल हठकर्म्मिण ।
एतानभ्यासिनो मन्ये प्रयासफलवर्ज्जितान् ॥
उन्मन्यवाप्तये शीघ्र भ्रूध्यान मम सम्मतम ।
राजयोगपद प्राप्त सुखोपायोऽल्पचेतसाम ॥
सद्य प्रत्ययसन्धायी जायते नादजो लय ॥
नादानुसन्धानसमाधिभाजा
योगीश्वराणा हृदि वर्द्धमानम् ।
आनन्दमेक वचसामगम्य
जानाति त श्रीगुरुनाथ एक ॥
कर्णौ पिधाय हस्ताभ्यां य शृणोति ध्वनि मुनि ।
तत्र चित्त स्थिरीकुर्य्याद्यावत्स्थिरपद व्रजेत ॥
अभ्यस्यमानो नादोऽय बाह्यमावृणुते ध्वनिम ।
पक्षाद्विक्षेपमखिल जित्वा योगी सुखी भवेत ॥
श्रूयते प्रथमाभ्यासे नादो नानाविधो महान् ।
ततोऽभ्यासे वर्द्धमाने श्रूयते सूक्ष्मसूक्ष्मक ॥
आदौ जलधिजीमूतभेरीझर्झरसम्भवा ।
मध्ये मर्द्दलशङ्खोत्था घण्टाकाहलजास्तथा ॥
अन्ते तु किङ्किणीवंशवीणाभ्रमरनि स्वना ।
इति नानाविधा नादा श्रूयन्ते देहमध्यगा ॥
महति श्रूयमाणेऽपि मेघभेर्य्यादिके ध्वनौ ।
तत्र सूक्ष्मात सूक्ष्मतर नादमेव परामृशेत ॥
घनमुत्सृज्य वा सूक्ष्मे सूक्ष्ममुत्सृज्य वा घने ।
रममाणमपि क्षिप्त मनो नान्यत्र चालयेत ॥
यत्र कुत्रापि वा नादे लगति प्रथम मन ।
तत्रैव सुस्थिरीभूय तेन सार्द्ध विलीयते ॥
मकरन्द पिबन भृङ्गो गन्ध नापेक्षते यथा ।
नादासक्त तथा चित्त विषयान्न हि काङ्क्षते ॥
मनोमत्तगजेन्द्रस्य विषयोद्यानचारिण ।
नियमने समर्थोऽय निनादनिशिताङ्कुश ॥
बद्ध तु नादबन्धेन मन सन्त्यक्तचापलम् ।
प्रयाति सुतरा स्थैर्य्य छिन्नपक्ष खगो यथा ॥
सर्व्वचिन्ता परित्यज्य सावधानेन चेतसा ।
नाद एवानुसन्धेयो योगसाम्राज्यमिच्छता ॥
नादोऽन्तरङ्गसारङ्गबन्धने वागुरायते ।
अन्तरङ्गकुरङ्गस्य वधे व्याधायतेऽपि च ॥
अन्तरङ्गस्य यमिनो वाजिन परिघायते ।
नादोपास्तिरतो नित्यमवधार्य्या हि योगिना ॥
बद्ध विमुक्तचाञ्चल्य नादगन्धकजारणात ।
मन पारदमाप्नोति निरालम्बाख्यखेऽटनम ॥
नादश्रवणत क्षिप्रमन्तरङ्गभुजङ्गम ।
विस्मृत्य सर्व्वमेकाग्र कुत्रचिन्नहि धावति ॥
काष्ठे प्रवर्त्तितो वह्नि काष्ठेन सह शाम्यति ।
नादे प्रवर्त्तित चित्त नादेन सह लीयते ॥
घण्टादिनादसक्तस्तब्धान्त करणहरिणस्य ।
प्रहरणमपि सुकर शरसन्धानप्रवीणश्चेत ॥
अनाहतस्य शब्दस्य ध्वनिर्य्य उपलभ्यते ।
ध्वनेरन्तर्गत ज्ञेय ज्ञेयस्यान्तर्गत मन ।
मनस्तत्र लय याति तद्विष्णो परम पदम् ॥
तावदाकाशसङ्कल्पो यावच्छब्द प्रवर्त्तते ।
नि शब्द तत्पर ब्रह्म परमात्मेति गीयते ॥
यत्किञ्चिन्नादरूपेण श्रूयते शक्तिरेव सा ।
यस्तत्त्वान्तो निराकार स एव परमेश्वर ॥
सर्व्वे हठलयोपाया राजयोगस्य सिद्धये ।
राजयोगसमारूढ पुरुष कालवञ्चक ॥
तत्त्व बीज हठ क्षेत्रमौदासीन्य जल त्रिभि ।
उन्मनी कल्पलतिका सद्य एव प्रवर्त्तते ॥
सदा नादानुसन्धानात क्षीयन्ते पापसञ्चया ।
निरञ्जने विलीयेते निश्चित चित्तमारुतौ ॥
शङ्खदुन्दुभिनादञ्च न शृणोति कदाचन ।
काष्ठवज्जायते देह उन्मन्यावस्थया ध्रुवम ॥
सर्व्वावस्थाविनिर्म्मुक्त सर्व्वचिन्ताविवर्ज्जित ।
मृतवत्तिष्ठते योगी स मुक्तो नात्र सशय ॥”*॥
स्वनामख्यातमुनिविशेष । अयन्तु दृश्वरसुने
पुत्र । न्यायतत्त्वयोगरहस्ययो प्रणेता । अस्य
वासस्थान दाक्षिणात्यप्रदेश ॥)

नादेय क्ली, (नद्या नदस्य वा इद तत्र भव वा ।
नदी वा नद+ढक ।) सैन्धवलवणम । इति
रत्नमाला ॥ सौवीराञ्जनम । इति राजनिघण्ट ॥
नदीनदसम्बन्धिजलादौ त्रि । यथा,—
(“नादेय नादेय शरदि वसन्ते च नादेयम ।
पानीय पानीय शरदि वसन्ते च पानीयम ॥’
इति वैद्यकराजवल्लभीयद्रव्यगुणे ॥)
“नद्या नदस्य वा नीर नादेयमिति कीर्त्तितम ॥’
अस्य गुणा । यथा, भावप्रकाशे ।
‘नादेयमुदक रूक्ष वातल लघु दीपनम ।
अनभिष्यन्दि विशद कटुक कफपित्तनुत ॥’
(न आदेयमिति विग्रहे अग्राह्ये त्रि । यथा,—
“सौगन्ध्यहीन नादेय पुष्प कान्तमपि क्वचित ॥”)

नादेय पु, (नद्यां भव । नदी+ढक ।) काश
तृणम् । वानीरवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥

नादेयी, स्त्री, (नद्या भवा । “नद्यादिभ्यो ढक ।’
४।२।९७। इति ढक ततो ङीष ।) अम्बुवेतस ।
भूमिजम्बुका । वैजयन्तिका । इत्यमर । २ । ४ ।
६५ ॥ नागरङ्ग । जवा । अङ्कुष्ठ । इति मेदिनी ।
ये ८६ ॥ अग्निमन्थ । (अस्या पर्य्यायो यथा
“अग्निमन्थो जय स स्याच्छ्रीपर्णो गणिकारिका ।
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥’
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
काकजम्बु । इति राजनिर्घण्ट ॥

नाध, ऋ ङ नाधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-
आत्म-सक ऐश्वर्य्ये अक सेट ।) ऋ, अननाधत ।
ङ, नाधते । नाधो दृवाशीरैश्वर्य्यार्थनानि । इति
दुर्गादास ॥

नाना, अ, (न+“विनञ्भ्यां नानाञौ न सह ।”
५ । २ । २७ । इति नाञ्प्रत्यय ।) अन
कार्थम । (यथा, मनु । ६ । १४८ ।
‘ब्राह्मीषु चैकजाताना नानास्त्रीषु निबोधत ॥’)
उभयार्थम । विनार्थम । इति मेदिनी । ने, ४५ ॥
(यथा, मुग्धबोधे ।
“न नाना शम्भुना रामात वर्णघोषोऽवणो [वर ॥”)

नानाकन्द , पु, (नाना बहवो कन्दा यस्य ।)
पिण्डालु । इति राजनिर्घण्ट ॥ बहुमूलश्च ॥
(बहुमूलयुक्ते, त्रि ॥)

नानाध्वनि , पु (नाना ध्वनिर्यत्र । नानाविधा
ध्वनिर्वा ।) काहलावेणुवीणादिशब्द । इति
हारावली । २४६ ॥

नानारूप त्रि, (नाना रूपाणि यस्य ।) अनेक
प्रकार । तत्पर्य्याय । विविध २ बहुविध ३
पृथग्विध ४ । इत्यमर । ३ । १ । ६३ ॥ (यथा
मनु । ६ । ३८ ।
“भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलै ।
नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावत ॥”
नाना रूपाणि इति विग्रहे । बहुविधरूपे क्ली ।
यथा गो रामायणे । २ । १ । २१ ।
“नानारूपोपैर्वेरूप्यास्ते रूपैरशुभदर्शना ॥”)

नानावर्ण, पु, (नानाविधो वर्ण ।) बहुविध शुक्लादिवर्ण । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । चित्रम २ किर्म्मीर ३ कल्माष ४ शबल ५ एत ६ कर्व्वुर ७ । इत्यमर ।१।५।१७॥ चित्रितम ८ शारङ्गम ९ कर्व्वर १० कर्म्मार ११ चित्रल १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्राह्मण-क्षत्त्रियादिश्च ॥ (नानाविधो वर्णो यस्येति । नानावर्णयुक्ते त्रि । यथा सुश्रुते । १ । २८ ।

"नानावर्णा लब्धक्षमवती प्रविरलाल्पपाण्डुवृक्ष-शाखाप्रगुणभूयिष्ठा ॥")

नानाविध त्रि, (नाना विधा प्रकारा यस्य ।) अनेकप्रकार । विविध । यथा —

"तथा नानाविधै पुष्पैर्द्धूपैर्दीपैरलङ्कृते ॥"

इति हरिभक्तिविलासे १६ विलास ॥

नानुष्ठेय त्रि, (न अनुष्ठेयम ।) अननुष्ठेयम । अकर्त्तव्यम । इति व्याकरणम ॥

नान्द स्त्री (नमत्यनेनेति । नम+"भसजिगमि नमिहनिविश्यशा वृद्धिश्च ।" उणा । ४ । १५६ । इति ष्ट्रन गडश्च ।) लोचनम । इत्युणादिकोष ॥

नान्दकर पु (करोतीति । कृ+अच । नान्द्या नान्दीश्लोकस्य कर पाठक । "ङ्यापो सञ्ज्ञा छन्दसोर्बहुलम ।" ६ । ३ । ६२ । इति ह्रस्व ।) नान्दीकर । इत्यमरटीकाया रमानाथ ॥

नान्दी स्त्री (नन्दन्त्यनयेति । नन्द+घञ । निपातनात दीर्घ । ततो ङीप ।) नाटकादावादौ मङ्गलार्था देवद्विजादीनामाशी । यथा —

"आशीर्व्वचनसयुक्ता स्तुतिर्यस्मात प्रवर्त्तते । देवद्विजनृपादीना तस्मान्नान्दीति सा स्मृता ॥

कश्चित्तु । भेरीप्राया नान्दी ।" इत्यमरटीकायां भरत ॥ * ॥ नाटके विघ्नविघातायादौ नान्दी कार्य्या । यदाह भरत ।

"यद्यप्यङ्गानि भूयासि पूर्व्वरङ्गस्य नाटके । तथाप्यवश्य कर्त्तव्या नान्दी विघ्नप्रशान्तये ॥ देवद्विजनृपादीनामाशीर्व्वादपरायणा । नन्दन्ति देवता यस्मात्तस्मान्नान्दी प्रकीर्त्तिता ॥"

अन्यच्च ।

"देवद्विजनृपादीनामाशीर्व्वन्दनपूर्व्विका । नान्दी कार्य्या बुधैर्यत्नान्नमस्कारेण सयुता ॥ गङ्गा नागपति सोम सुधा नन्दा जयाशिव । एभिर्नामपदै कार्य्या नान्दी धाराभिरङ्किता ॥ प्रशस्तपदविन्यासा चन्द्रसङ्कीर्त्तनान्विता । आशीर्व्वादपरा नान्दी योज्येय मङ्गलात्मिका ॥ काचिद्दशपदा नान्दी काचिदष्टपदा तथा । सूत्रधार पठेन्नान्दी मध्यमस्वरमाश्रित ॥"

इति मालतीमाधवटीका ॥

समृद्धि । यथा । "नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ।" इत्युद्वाहतत्त्वे ब्रह्मपुराणम ॥

नान्दीक, पु (नान्द्यै नान्द्यर्थं कायतीति । कै+क ।) तोरणस्तम्भ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

नान्दीकर, त्रि, (नान्दी करोतीति । कृ+"दिवा-विभेति ।" ३ । २ । २१ । इति ट ।) नान्दीश्लोकपाठकारी । तत्पर्य्याय । नान्दीवादी २ । इत्यमर । ३ । १ । ३८ ॥ "केचित्तु भेरीप्राया नान्दी तद्वादनशील अत्र वदन्त्यो वाद नायाविलाहु ।" इति भरत ॥

नान्दीपट पु, (नान्द्यै वृद्ध्यर्थ पटो यत्र ।) कूपादिमुखबन्धनम । तत्पर्य्याय । नान्दीमुख २ वीनाह ३ । इति हेमचन्द्र । ४ । १५८ ॥

नान्दीमुख, पु (नान्द्यै वृद्ध्यर्थ मुख यस्य ।) कूपादिमुखबन्धनम । इति हेमचन्द्र । ४ । १५८ ॥ वृद्धिश्राद्धभुक पितृगण । यथा —

"नान्दीमुख पितृगण पूजयेत प्रयतो गृही ॥"

इति विष्णुपुराणम ॥

स च पित्रादित्रिक मातामहादित्रिकश्च । इति गोभिलसूत्रम् ॥ (नान्द्या वृद्धेर्मुखम् ।) वृद्धिश्राद्धे, स्त्री । यथा —

"नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्व्वकम । अत्र नान्दीमुखपदस्य श्राद्धपरत्वे इत्युद्वाह तत्त्वलेखनादन्यत्र श्राद्धपरत्वम् ।" तदितिकर्त्तव्यता यथा । "तत्र गोभिल । अथाभ्युदयिक श्राद्धे युग्मानाशयेत प्रदक्षिणमुपचार ऋजवो दर्भा यवैस्तिलार्थ सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्न दधिबदराक्षताभ्यमिश्रा पिण्डा नान्दीमुखा पितर प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्य पितृभ्य पितामहेभ्य प्रपितामहेभ्य मातामहेभ्य प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तामिति न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीतेति ॥ अपि च ।

स्वधयेतिपदस्थाने पुष्टाशब्द वदेदिह । पितनितिपदात पूर्व्व वदन्नान्दीमुखानिति ॥ कर्म्मादिषु च सर्व्वेषु मातर सगणाधिपा । पूजनीया प्रयत्नेन पूजिता पूजयन्ति ता ॥ प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु । अपि वाक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधै ॥ कुड्यलग्ना वसोधारा सप्तवारान घृतेन तु । कारयेत पञ्च वारान वा नातिनीचा न चोच्छ्रिताम ॥ आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहित । षड्भ्य पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत ॥ वशिष्ठोक्तो विधि कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरामिष ।

अत पर प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत ॥ प्रातरामन्त्रितान विप्रान युग्मानुभयतस्तथा । उपवेश्य कुशान दद्यादृजुनैव हि पाणिना ॥ निपातो न हि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित । सदा परिचरेद्भक्त्या पितृनप्यत्र देववत ॥ पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान । गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितृनर्घ्य प्रदापयेत ॥ नात्रापसव्यकरण न पित्र्य तीर्थमिष्यते । पात्राणा पूरणादीनि दैवे नैव तु कारयेत ॥ ज्येष्ठोत्तरकरान युग्मान कराग्राग्रपवित्रकान । कृत्वार्घ्य सम्प्रदातव्य नैकैकस्यात्र दीयते ॥ मधु मध्विति यस्तत्र त्रिर्ज्जपोऽशितुमिच्छताम् । गायत्र्यानन्तर सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्ज्जित ॥ न चाश्नत्सु जपेदत्र कदाचित पितृसहिताम् । अन्य एव जप कार्य्य सोमसामादिक शुभ ॥ यस्तत्र प्रकरोऽन्नस्य तिलवद्यववत्तथा । उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र तृप्तेषु विपरीतक ॥ सम्पन्नमिति तृप्ता स्थ प्रश्नस्थान विधीयते । सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्न निवेदयेत ॥ प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य पूर्व्ववत । अप क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति निम्निला ॥ द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयो । मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वामत ॥ सर्व्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च । सयोज्य यवकर्कन्धुदधिभि प्राङमुखस्तत ॥ अवनेजनवत पिण्डान दत्त्वा विल्वप्रमाणकान । तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत ॥ उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरम । भवेदधश्चाचरणादधोऽध श्राद्धकर्म्मसु ॥ तस्मात श्राद्धेषु सर्व्वेषु वृद्धिमत्स्वितरेषु च । मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्तांश्च निर्व्वपेत ॥ गन्धादीन्निक्षिपेत्तूष्णी तत आचामयेत द्विजान ॥"

"अथाग्रभूमिमासिच्य सुसम्प्रोक्षितमस्त्विति । शिवा आप सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन च । सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पादानमनन्तरम ॥ अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्त्वित्यक्षतानपि दापयेत । अक्षय्योदकदानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते ॥ षष्ठ्यैव नित्य तत कुर्य्यान्न चतुर्थ्या कदाचन । प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्व्वास्वेव द्विजोत्तमै ॥ पवित्रान्तर्हितान पिण्डान सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत । युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुष्ठग्रहण सदा ॥ कृत्वा धूर्य्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्तत ॥" * ॥

तन्निमित्तानि यथा, विष्णुपुराणे ।

"कन्यापुत्त्रविवाहे च प्रवेशे नववेश्मन । नामकर्म्मणि बालाना चूडाकर्म्मादिके तथा ॥ सीमन्तोन्नयने चैव पुत्त्रादिमुखदर्शने । नान्दीमुख पितृगण पूजयेत प्रयतो गृही ॥"

मत्स्यपुराणे ।

"अन्नप्राशे च सीमन्ते पुत्त्रोत्पत्तिनिमित्तके । पुसवने निषेके च नववेश्मप्रवेशने ॥ देववृक्षजलादीना प्रतिष्ठाया विशेषत । तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्ध प्रकीर्त्तितम ॥"

कूर्म्मपुराणे ।

"तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थप्रत्यागमेषु च । वृद्धिश्राद्ध प्रकुर्व्वीत बहुसपि समन्वितम् ॥"

इति श्राद्धतत्त्वम ॥

नान्दीमुखी, स्त्री, (नान्द्यै वृद्ध्यर्थ मुख यस्या । ङीप ।) सामगेतरवृद्धिश्राद्धमुख्यपितृगण । इति यजुर्व्वेदीयवृद्धिश्राद्धपद्धति । (क्षुद्रधान्यविशेष । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

"कोरदूषकश्यामाकनीवारशान्तनुतुवरकोद्दालकप्रियङ्गुमधुलिकानान्दीमुखीकुरुविन्दगवेधुकवरुकतोदपर्णीमुकुन्दकवेणुयवप्रभृतय क्षुद्रधान्यविशेषा ॥" चतुर्द्दशाक्षरवृत्तिविशेष । अस्य लक्षणादिकन्तु छन्द शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ नान्दी

सुख करिष्यमाणत्वेनास्त्यस्येति। अच। अभ्यु न्ययप्रारम्भयुक्ते, त्रि। यथा रामायणे। २। ८१। १।

ततो नान्दीमुखी रात्रिं भरत सूतमागधा।
तुष्टुवु सविशेषज्ञास्तवैर्मङ्गलसस्तवै ॥")

नान्दीवादी, [न] त्रि (नान्दी वदतीति। वद+णिनि।) नान्दीश्लोकपाठकारी। नान्दीवदनशील। भेरीवादनशील। इत्यमरटीकाया भरत ॥

नापित पु (न आप्नोति सरलतामिति। न+आप+"नञ्याप इट च।" उणा ३। ८७। इति तन इट च।) वर्णसङ्करजातिविशेष। स तु पट्टिकार्यां कुवेरिणो जात। इति पराशरपद्धति ॥ शूद्राया चत्रियाज्जात। इति निषादाणतसतु ॥ तस्य चौर कर्म्म। तत्पर्याय। चुरी २ मुण्डी ३ दिवाकीर्त्ति ४ अन्तावसायी ५। इत्यमर। २।१०।१० ॥ क्षुरी ६ गातमीसुत ७ नखकुट्ट ८ ग्रामणी ९। इति शब्दरत्नावली ॥ चण्डिल १ मुण्ड ११ भाण्डपुट १२। इति जटाधर ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। ७३।

"नराणा नापितो धूर्त्त पक्षिणाञ्चैव वायस।
दंष्ट्रिणाञ्च शृगालस्तु श्वेतभिक्षुस्तपस्विनाम ॥")

नापितशालिका, स्त्री (नापितस्य शालिका गृहम।) नापितशाला ॥ नापितगृहम। तत्पर्याय। खरकुटी २। इति त्रिकाण्डशेष ॥

नाभि, पु (नह्यते बध्नाति विपक्षादीनिति। नह बन्धे+"नहो भश्च।" उणा ४। १२५। इति इञ भश्चान्तादेश।) मुख्यनृप। चक्रमध्यम्। (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ६३।

'अरे सन्धार्यते नाभिनाभौ चारा प्रतिष्ठिता।
स्वामिसेवकयोरेव वृत्तिचक्र प्रवर्त्तते ॥")

चत्रिय। इति मेदिनी। भे, ५ ॥ प्रियव्रतराजपौत्र। (अग्नीध्रस्य पुत्र। यथा ब्रह्माण्डे। ३५ अध्याये।

"तस्य पुत्रा बभूवुस्तु प्रजापतिसमा नव।
ज्येष्ठो नाभिरिति ख्यातस्तस्य किम्पुरुषोऽनुज ॥"
"नाभये दक्षिण वर्ष हिमवन्त पिता ददौ ॥")

गोत्रम। इति सन्निप्रसारोणादिवृत्ति ॥ (प्रधानम। इति विश्व ॥ यथा रघु। १८। २।

"सुतोऽभवत् पङ्कजनाभकल्प
कृतस्नस्य नाभिर्नृपमण्डलस्य ॥"

महादेव। यथा महाभारते। १३। १७। ६२।

"नाभिर्नन्दिकरो भाव पुष्कर स्थपति
स्थिर ॥")

नाभि, पु स्त्री (नह बन्धे+इञ भश्चान्तादेश।) प्राण्यङ्गम्। इति मेदिनी। भे, ६ ॥ नाइ इति भाषा। तत्पर्याय। नाभी२ तुन्दकूपी३। इति शब्दरत्नावली ॥ उदरावर्त्त ४। इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, पञ्चदशाम। ६। ११७।

"विष्णुनाभि समुद्भूतो वेधा कमलजस्तत।
विष्णुरेवेश इत्याहुर्लोके भागवता जना ॥")

"स च गर्भस्थस्य सप्तभिर्म्मासैर्भवति।" इति सुखबोध ॥ ("तस्य चेन्नाभि पच्येत ता लोध्रमधुकप्रियङ्गुदारुहरिद्राकल्कसिद्धेन तैलेनाभ्यज्यादेषामेवतैलौषधाना चूर्णेनावचूर्णयेदयनाडीकल्पनविधिरुक्त सम्यक ॥' इति चरके शरीरस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥) अस्मिन स्थाने मणिपुरनामदशदलपद्ममस्ति। यथा,—

"तदूर्द्ध्व नाभिदेशे तु मणिपूर महत्प्रभम।
मेघाभ विद्युदाभञ्च बहुतेजोमय तत ॥
मणिवद्भिन्न तत पद्म मणिपूर तथोच्यते।
दशभिश्च दलैर्युक्त डादिफान्ताक्षरान्वितम।
शिवेनाधिष्ठित पद्म विश्वालोकनकारणम ॥"

इति तन्त्रम ॥

कस्तूरिकामदे स्त्री। इति मेदिनी। भे, ६ ॥

नाभिकण्टक, पु, (नाभे कण्टक इव।) आवर्त्त। इति शब्दरत्नावली ॥ गोँड इति भाषा ॥

नाभिका, स्त्री, (नाभिरिव कायतीति। कै+क।) कटभीवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट ॥

नाभिगुडक, पु, (नाभौ गुडको गोल।) स्फीतनाभि। गोँड इति भाषा। तत्पर्याय। गर्भण्ड २। इति त्रिकाण्डशेष ॥ नाभिकण्टक ३ आवर्त्त ४। इति शब्दरत्नावली। गोण्ड ५ नाभिगोलक ६। इति जटाधर ॥

नाभिगोलक, पु, (नाभौ गोलक।) नाभिगुडक। इति जटाधर ॥

नाभिज, पु, (नाभौ जायते इति। जन+ड।) ब्रह्मा। इति धरणि ॥

नाभिजन्मा, [न] पु, (नाभौ जन्म यस्य।) ब्रह्मा। इति त्रिकाण्डशेष ॥

नाभिनाला स्त्री, (नाभिस्थिता नाला नाडी।) नाभिसम्बन्धिनी नाडी। तत्पर्याय। अमला २। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा रघु। ५। ७।

"तदङ्कशय्याच्युतनाभिनाला
कच्चित म्टगीणामनघा प्रसूति ॥")

नाभिभू, पु, (नाभौ भूरुत्पत्तिर्यस्य।) ब्रह्मा। इति हेमचन्द्र। १। १२७ ॥

नाभिवर्ष, पु, (नाभेरग्नीध्रपुत्रस्य वर्ष।) भारतवर्ष। यथा, "योऽसौ मनुपुत्र प्रियव्रतो नाम सप्तद्वीपाधिपतिर्बभूव तस्य चाग्नीध्रादयो दश पुत्रा बभूवु अथ प्रव्रजिता शिष्टाना सप्ताना सप्त द्वीपा पित्रा दत्ता। तत्र जम्बुद्वीपाधिपतेराग्नीध्रस्य नव पुत्रा बभूवु।

नाभि किम्पुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृत।
रम्यो हिरण्मयश्चैव कुरुर्भद्राश्वकेतुमान ॥

नव वर्षाणि तेभ्य पित्रा दत्तानि वन प्रविशताग्नीध्रेण। हिमालयस्याधिपतेर्नाभेरृषभ पुत्रो बभूव ऋषभाद्भरत भरतेन चिरकाल धर्म्मेण शासितत्वादिद भारत वर्षमभूत।" इति नारसिंहे ३ अध्याय ॥

नाभी, स्त्री, (नाभि+वा ङीष।) नाभि। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६८।

'सनखपदमधिकगौर नाभीमूल निरंशुक
दृत्वा।
अनया सेवित पवन त्व कि कृतमलयभृगुपात ॥")

नाभील, स्त्री, (नाभी लातीति। ला+क।) नार्य्या वङ्क्षण। कृच्छ्रम्। गभाण्डम। इति मेदिनी। ले, ११ ॥ नाभिगाम्भीर्य्यम। इति हेमचन्द्र ॥

नाभ्य, त्रि (नाभेरिदमिति। नाभि+यत।) नाभिसम्बन्धि। इति व्याकरणम ॥ (यथा भागवते। ३। ४। १३।

"पुरा मया प्रोक्तमजाय नाभ्ये
पद्मे निषसाय ममादिसर्गे ॥"

नाभये हितम्। "शरीरावयवात यत।" ५।१।६। इति यत। "नाभि नभञ्च।" ५। १। ७२। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या नाभेर्नभादेशस्तु न भवति। अस्य गवादितया सन्नियोगशिष्टत्वात रथनाभावेव प्रवृत्ते। नाभिहिते च ॥ महादेवे, पु। यथा, महाभारते। १२। १८४। १६।

"नमो नाभाय नाभ्याय नम कटकटाय च ॥")

नाम व्य,(नामयतीति नाम्यतेऽनेन वा। नम+णिच+बाहुलकात ड।) प्राकाश्यम। सम्भावना। क्रोध। उपगम। कुत्सनम। इत्यमर। ३।३। २५ ॥ प्रकाशे यथा। हिमालयो नाम नगाधिराज। हिमालय प्रकाशोऽतिप्रसिद्ध इत्यर्थं ॥ सम्भाव्ये सम्भावनायाम् इह नाम सीता भविष्यति ॥ क्रोधे ममापि नाम दशाननस्य परैरभिभव ॥ उपगम साक्षयोऽङ्गीकार एव नामास्तु ॥ कुत्सने को नामाय सवितुरुदये स्वापमेव विधत्ते ॥ विस्मये च। अन्धो नाम गिरिमारोहति ॥" इति तट्टीकाया भरत ॥ स्मरणम। विकल्प। इति मेदिनी। मे ५३ ॥

नाम [न] क्ली, म्नायते अभ्यस्यते यत तत। (म्ना अभ्यासे+"नामन् सीमन व्योमन्निति।' उणा ४। १५०। इति मनिनप्रत्ययेन निपातनात साधु।) सञ्ज्ञा। तत्पर्याय। आख्या २ आह्वा ३ अभिधानम् ४ नामधेयम् ५। इत्यमर। १।६।८ ॥ आह्वानम् ६ लक्षणम ७ व्यपदेश ८ आह्वय ९ सञ्ज्ञा १० गोत्रम् ११ अभिख्या १२। इति शब्दरत्नावली ॥ लिङ्गम्। तच्च स्यादिविभक्त्यन्त शब्द। तत्तु पञ्चविध यथा,—

"उणाद्यन्त कृदन्तञ्च तद्धितान्त समासजम।
शब्दानुकरणञ्चैव नाम पञ्चविध स्मृतम ॥"

इति गोयीचन्द्र ॥

अवक्तव्यनामानि यथा —

"आत्मनाम गुरोर्नाम नामानि कृपणस्य च।
श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयो ॥"

इति कर्म्मलोचनम ॥

नामकरण, क्ली, (नाम्न करण यत्र।) संस्कारविशेष। तत्रोक्तनक्षत्राणि यथा। अश्विनी १ रोहिणी ४ मृगशिरा ५ पुनर्वसु ७ उत्तरफल्गुनी १२ स्वाती १५ अनुराधा १७ उत्तरा-

ষাঢ়া ? শ্রবণা ২২ ধনিষ্ঠা ২৩ শতভিষা ২৪ উত্তরভাদ্রপদা ২৬ রেবতী ২৭ ॥ তত্র লগ্ন যথা। লগ্নমস্য প্রথমচতুর্থসপ্তমদশমস্থানে শুভগ্রহা স্তিষ্ঠন্তি তল্লগ্নে নামকরণং কার্য্যম্ ॥ তত্র দিননিয়ম । দশমে একাদশে ১১ দ্বাদশে ১২ শতে ১ দিনানি। ইতি জ্যোতিঃসারসংগ্রহঃ ॥ সম্বৎসরে বেতি গোভিলঃ ॥ এতচ্চ প্রশস্ততরতম পরম্পরকালক্রমেতরপরম্। একাদশাহ ইতি মুখ্যঃ কল্প ইতি রঘুনন্দনমতম্ ॥ * ॥ তদনুষ্ঠান যথা। "জন্মদশাহাভ্যন্তরে চন্দ্রদর্শনাৎ প্রাক্ মাতা শুচিনা বস্ত্রেণ কুমারমাচ্ছাদ্য ভর্ত্তুর্দক্ষিণত স্থিত্বা প্রত্যক্শিরসমুদক্শিরসং পাত্রমদেশে গত্বা উত্তরত উপবেশ্য কুশেষু উপবিশতি অত পিতৈবাধিকারী। অথ জুহোতি প্রজাপতয়ে কুমারস্য তিথয়ে নক্ষত্রায়। তিথিনক্ষত্রয়োর্দৈবতায়ৈ তাশ্চ ব্রহ্মত্বষ্টৃবিষ্ণুযমসোম কুমারমুনিবসুপিশাচধর্ম্মরুদ্রবায়ুমন্মথযক্ষ ব্যাস পৌর্ণমাস্যা বিশ্বেদেবা,। এষা হোমে বিশেষমাহ ছন্দোগপরিশিষ্টম্ ।

নামধেয়ে মুনিবসুপিশাচা বহুবৎ সদা।

বচ্চাস্য পিতরো দেবা যস্যাস্তিথিদেবতা ॥

তন মুন্যাদয়ো বহুবচনান্তা হোতব্যা । শেষা একবচনান্তা হোতব্যা । নক্ষত্রাণি অশ্বিন্যাদীনি। তদ্দৈবতাশ্চ জ্যোতিষে। অশ্বিযমেত্যাদয় । নক্ষত্রহোমে ছন্দোগপরিশিষ্টম্ ।

'আর্দ্রেয়াদৌ চ মঘাদৌ বিশাখাদৌ তথৈব চ।

আষাঢাদৌ ধনিষ্ঠাদৌ অশ্বিন্যাদৌ তথৈব চ ॥

দ্বন্দ্বান্যতানি বহুবদ্বচ্চারয়া জুহুয়াৎ সদা।

দ্বন্দ্বশ্চ দ্বিবচ্ছেষমবশিষ্টান্যথৈকবৎ ॥

তদ্দৈবতাহোমে বিশেষ ।

'দেবতা আপ কৃত্যন্ত বহুবৎ সপবস্তথা ।

দেবাশ্চ পিতরশ্চৈব দ্বিবদশ্বিনৌ তথা ॥

দেবা বিশ্বেদেবা । কবর্গাদিপঞ্চমতৃতীয়াদি বর্ণাদ্যন্তমবর্ণাদ্যন্তরস্থ যরলবাদ্যন্তমবর্ণ মধ্য বিশ্বম্ভরাদিবৎ কৃদন্ত সম্বোধনান্ত দীর্ঘবিসর্গান্তং চ নাম কুর্য্যাৎ। এতচ্চ স্বগৃহ্যোক্তত্বাৎ প্রশস্তপরম্। কুলদেবতানক্ষত্রাভিসম্বন্ধ চ নাম কুর্য্যাৎ। তত্র শঙ্খলিখিতবচনান্নামান্তরকরণব্যবহার । অত্র নক্ষত্রসম্বন্ধেন নামকরণং শতপদচক্রানুরোধাৎ তন্নক্ষত্রপাদানুসারেণ। ততশ্চ কুমারস্য মুখ ভবান্ প্রাণনির্গমোপায়ভূতান্ ছিদ্রবিশেষান্ সপ্ত মুখমভিমৃশ্য নাসিকে কর্ণাবিতি অভিমুখেন মুখস্থ কোঽসি কতমোঽসীতি মন্ত্রং জপেত্॥ তত্র নাম শর্ম্মবর্ম্মাদ্যুপপদান্তত্বেন কর্ত্তব্যম্। যথা —

'ততস্তু নাম কুর্ব্বীত পিতৈব দশমেঽহনি।

দেবপূর্ব্বং নরাখ্যং হি শর্ম্মবর্ম্মাদিসংযুতম্ ॥

শর্ম্মেতি ব্রাহ্মণস্যোক্তং বর্ম্মেতি ক্ষত্রসংশ্রয়ম্।

গুপ্তদাসাত্মকং নাম প্রশস্তং বৈশ্যশূদ্রয়োঃ ॥

নার্থহীনং ন চাশস্তং নাপশব্দযুতং তথা।

নামাক্ষরং গুরুযতং বা নাম কুর্য্যাৎ সমাক্ষরম্॥

নাতিদীর্ঘং নাতহ্রস্বং নাতিগুর্ব্বক্ষরান্বিতম্ ।

সুখোচ্চার্য্যাক্ষরং নাম কুর্য্যাচ্চ প্রবণাক্ষরম্ ॥

ইতি বিষ্ণুপুরাণে ৩ অংশে ১০ অধ্যায় ॥

প্রবণাক্ষরং লঘ্বক্ষরান্তরম্। ইতি তট্টীকাকার ॥ গোভিল । 'অযুগ্মকদান্তং তথা স্ত্রীণাম্। অযুগ্মকম্ অযুগাক্ষরম্। দান্তং দকারান্তম্। যথা যশোদেত্যাদি ॥ * ॥ তস্য শ্রীপূর্ব্বকত্ব যথা,—

দেব গুরু গুরুস্থানং ক্ষেত্র ক্ষেত্রাধিদেবতাম্।

সিদ্ধং সিদ্ধাধিকারাংশ্চ শ্রীপূর্ব্বং সমুদীরয়েৎ ॥

ইতি রাঘবভট্টধৃতপ্রযোগদর্শনাৎ স্বগকামিত্বাদিনা সিদ্ধোঽধিকারো যেষাং নরাণামিত্যনেন জীবতাং শ্রীশব্দাদিত্বং নাম্নো ন মৃতানাং তথেতি শিষ্টাচার ॥ * ॥ গোভিল । মাতৈ চৈব প্রথম নামধেয়মাখ্যায় যথার্থমুদীক্ষ্য বামদেব্যগানান্তং কুর্য্যাৎ গৌদক্ষিণা।" ইতি সংস্কারতত্ত্বম্॥

নামদ্বাদশী, স্ত্রী, (নাম্ন দ্বাদশী।) ব্রতবিশেষ । যথা,—

"গৌরী কালী উমা ভদ্রা দুর্গা কান্তি সরস্বতী।

মঙ্গলা বৈষ্ণবী লক্ষ্মী শিবা নারায়ণী ক্রমাৎ।

মার্গশীর্ষতৃতীয়ামারভ্য পূর্ব্বাক্ত লভতে ফলম্ ॥

পূর্ব্বোক্তং ফলং মাসান্তদ্বাদশমাসে কৃষ্ণাষ্টমী ব্রতফলম্।

অর্দ্ধনারীশ্বরং রুদ্রমথবা উমশঙ্করম্ ॥

পূজয়েদ্বিধিবন্নারী ন বিয়োগমবাপ্নুয়াৎ।

অথবা বিষ্ণুরূপেণ পূজয়েচ্ছঙ্কর সদা ॥

শঙ্কর বামভাগস্থং সর্ব্বকামমবাপ্নুয়াৎ।

মাসাশরাদৌ কেশবনারায়ণমাধবান্ পূজয়েৎ। ধূপগন্ধদীপাদ্যৈরুপোষ্য সম্পূজ্য দক্ষিণাভিশ্চ নামভি । অশ্বমেধকৃপপুষ্ঠ্যবাজপেয়মতিরাত্র নক্তময়াগ্নিষ্টোমোপবাসমেব। পুরুষমেবশৌচ্য মত্তি পঞ্চযজ্ঞহোমগোলক্ষ সর্ব্বমথাখ্যাপ্যান্তে নিত্য স্মরণার্চ্চনাত্তন্নাম্না। ইত্যাদ্যে নাম দ্বাদশী।" ইতি দেবীপুরাণম্ ॥

নামধেয়, ক্লী, (নামৈব। নাম+"ভাগরূপনামভ্যো ধেয়।" ৫।৪।২৫। ইত্যস্য বার্ত্তিকোক্ত্যা ধেয়।) নাম। ইত্যমরঃ।১।৬।৮॥ (যথা, মনু ।২।৩ ।

"নামধেয় দশম্যান্তু দ্বাদশ্যা বাস্য কারয়েৎ।

পুণ্যে তিথৌ মুহূর্ত্তে বা নক্ষত্রে বা গুণান্বিতে॥")

নামশেষ, ত্রি, (নাম্ন শেষো যস্য। নাম আখ্যা এব শেষো যস্যেতি বা।) মৃত । ইতি হেমচন্দ্র । ৩। ৩৮॥ মরণী, পু।

নামাপরাধ পু (নাম্নি নামবিষয়ে অপরাধ । নাম্ন সকাশাৎ অপরাধো বা।) সাধুনিন্দাদিরূপদুরদৃষ্টজনকব্যাপারবিশেষ । যথা,—

শ্রীনারদ উবাচ।

"কে তেঽপরাধা বিপ্রেন্দ্র। নাম্নো ভগবত কৃতা ।

বিনিঘ্নন্তি নৃণাং কৃত্যং প্রাকৃতং হ্যানয়ন্তি চ ॥

তত কথ্যতাং মহাভাগাপরাধ নাম্নি কেশবে।

কেন কেন প্রকারেণ ভবেদ্বৈ তজ্জনাদিষু ॥

সনৎকুমার উবাচ।

সতাং নিন্দা নাম্ন পরমমপরাধং বিতনুতে

যত খ্যাতিং যাতং কথমু সহতে তদ্বিগর্হাম্ ।

তথা বিষ্ণোরিহ য ইহ গুণনামাদি সকলং

ধিয়া ভিন্ন পশ্যেৎ স খলু হরিনামাহিতকর ॥

গুরোরবজ্ঞা শ্রুতিশাস্ত্রনিন্দন

তথার্থবাদো হরিনাম্নি কল্পনম্।

নাম্নো বলাদ্যস্য হি পাপবুদ্ধি

ন বিদ্যতে তস্য যমৈর্হি শুদ্ধি ॥

দিবৌকসাং গুরৌ পিত্রোর্ভূসুরাণাঞ্চ গর্হণম্।

নামাপরাধ যত্নত স্যাদ্বৈষ্ণবানাং তথা নৃণাম্ ॥

গোঽশ্বত্থতুলসীধাত্রীনৃপাশ্চিন্দন্তি নারদ ।।

নামাপরাধী স ভবেন্নাম গোবিন্দবৈষ্ণবান্ ॥

সরস্বতীয়ানি ক্ষেত্রাণি যাবমন্যতি নিন্দতি।

গঙ্গাসরস্বতীযামীস্বাপরাধী ভবেন্নর ॥

শ্রীমদ্ভাগবত মহাভারতং ব্রাহ্মণান্ গুরূন্।

নাম্ন মহাপ্রসাদঞ্চ যোঽবমন্যতি নারকী ॥

অবতারান্ হরেস্তত্তন্নামভক্তাংশ্চ নিন্দতি।

অবমন্যতি দেবর্ষে নারকী স জনোঽধম ॥

গোবিন্দস্যার্চ্চনং কুর্য্যাদবমন্যতি বৈষ্ণবান্।

নিন্দতীহ চ নামানি স নাম্নোঽপরাধী নর ॥

বর্ণাশ্রমানন্যজাংশ্চ জাতবুদ্ধ্যাবমন্যতি।

বৈষ্ণবান্ কুরুতে নিন্দাপপরাধী নরাধম ॥

দ্বিজবন্ধু স্ত্রিয শূদ্র জাতিভেদং বৈষ্ণবম্।

যেঽবমন্যন্তি নিন্দন্তি তে বৈ নিরয়গামিন ॥

অর্চ্চ বিষ্ণৌ শিলাধীর্গুরুষু নরমতির্বৈষ্ণবে জাতিবুদ্ধি

বিষ্ণোর্বা বৈষ্ণবানাং কলিমলমথনে পাদতীর্থেঽম্বুবুদ্ধি ।

বিষ্ণোর্নিম্মাল্যনাম্নো কলুষদহনয়োর্দেবসামান্যবুদ্ধি

শ্রীশে সর্ব্বেশ্বরেশে তদিতরসমধীর্যস্য বা নারকী স ॥

পূজ্যতে দেবসামান্য কৃত্বা নারায়ণং নর ।

নামাপরাধী স ভবেদ্বৈষ্ণবান্ যো ন সেবতে ॥

নারদ উবাচ।

নামাপরাধা হ্যপরা কতি সন্তি তপোধন।।

তত কথ্যতাং মে সকলং যদি যোগ্যো ভবামি ত॥

সনৎকুমার উবাচ।

বৈষ্ণবে শঠতা বিষ্ণৌ গুরৌ পিত্রোশ্চ ভূসুরে।

নিন্দাং য কুরুতে মোহাদপরাধী স নারকী ॥'

ইতি পাদ্মোত্তরখণ্ডে। ১২—১৩ অধ্যায়া ॥ অপি চ।

"ধর্ম্মব্রতত্যাগহুতাদিসর্ব্বং

শুভক্রিয়াসাম্যমপি প্রমাদ ।

অশ্রদ্দধানে বিমুখেঽপ্যশৃণ্বতি

যশ্চোপদেশ শিবনামাপরাধ ॥

শ্রুত্বাপি নামমাহাত্ম্যং য প্রীতিরহিতো নর।

অহং মমাদি পরমো নাম্নি সোঽপ্যপরাধকৃৎ ॥"

অপরাধভঞ্জনমাহ।

"জাতে নামাপরাধেঽপি প্রমাদেন কথঞ্চন।

সদা সঙ্কীর্ত্তয়ন্নাম তদেকশরণো ভবেৎ ॥

नामापराधयुक्तानां नामान्येव हरन्त्यघम् ।
अविश्रान्तप्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि च ॥
नामैकं यस्य वाचि स्मरणपथगतं श्रोत्रमूलं
गतं वा
शुद्धं वाशुद्धवर्णं व्यवहितरहितं तारयत्येव
सत्यम् ।
तच्चेद्देहद्रविणजनतालोभपाषण्डमध्ये
निक्षिप्तं स्यान्न फलजनकं शीघ्रमेवात्र विप्र ! ॥'
इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

नामापराधी, [न्] त्रि (नामापराधोऽस्या-
स्तीति । इनि ।) नामापराधकृत । यथा,—
"नाम्नो जनार्द्दनस्यापराधान् यः कुरुतेऽनघम् ।
नामापराधकृल्लोको याति सत्यमधोगतिम् ॥
विनाशयति नामस्थोऽपराधं नामतो जनः ।
नामापराधो कृष्णो स्यादात्मनश्चेति नारकी ॥
पाषण्डो दुर्ज्जनः पापी भवन्नाम्नो हरेः खलः ।
नामापराधी मनुजो मुने ! भवति नारकी ॥
अपराधान्मुकुन्दस्य विदूरयति नामभिः ।
नानोऽह लोकः कुर्व्वस्तान्महापापाद्धमाधमः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १२ अध्यायः ॥

नाय, पुं, (नीयतेऽनेनेति । नी + "श्रिणीभुवो-
ऽनुपसर्गे ।" ३ । ३ । २४ । इति करणे घञ् ।)
नयः । नीतिः । इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥ (यथा,
भट्टिः । ७ । ३६ ।
"यात यूयं यमश्राय दिशं नायेन दक्षिणाम् ॥"
नी + भावे घञ् ।) प्रापणम् । इति नीधातु-
दर्शनात् ॥ (नयति प्रापयतीति । नी + "दुन्योर-
नुपसर्गे । ३ । १ । १४२ । इति णः । उपायः ।
यथा, भट्टिः । ६ । ८२ ।
'नायः कोऽत्र स येन स्यां वताहं विगतज्वरः ॥"
नेतरि त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २४ । १० ।
'सचस्व नायमवसे अभीक इतो वा तमिन्द्र
पाहि रिषः ॥")

नायकः, पुं, (नयति प्रापयतीति । नी + ण्वुल् ।)
नेता । (यथा, गीतायाम् । १ । ७ ।
"नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥")
श्रेष्ठः । (यथा, भागवते । ४ । ७ । १६ ।
'तमुपागतमालक्ष्य सर्व्वे सुरगणादयः ।
प्रणेमुः सहसोत्थाय ब्रह्मेन्द्रत्र्यक्षनायकाः ॥")
हारमध्यमणिः । इति मेदिनी । के, ११ ॥
अग्रे सरिकः । सेनापतिः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२२ । ४ ।
"वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्तैः पुरन्दरः ।
स्वसैन्यनायकार्थाय चिन्तामाप भृशं तदा ॥")
शृङ्गारसाधकः । स च त्रिविधः । पतिरुपपति-
र्वैशिकश्चेति । विधिवत् पाणिग्राहकः पतिः ।
अनुकूलदक्षिणधृष्टशठभेदात् पतिश्चतुर्द्धा । सार्व्व-
कालिकपराङ्गनापराङ्मुखत्वे सति सर्व्वकाल-
मनुरक्तोऽनुकूलः । सकलनायिकाविषयसमसह-
जानुरागो दक्षिणः । भूयो निःशङ्कः कृतदोषो-
ऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रश्रयपरायणो
धृष्टः । कामिनीविषयकपटपटुः शठः । आचार-
हानिहेतुः पतिरुपपतिः । बहुलवेश्याभोगोप-
रसिको वैशिकः । वैशिकस्तूत्तममध्यमाधम-
भेदात् त्रिविधः । दयिताश्रमप्रकोपेऽपि उप-
चारपरायण उत्तमः । प्रियाया प्रकोपे य
प्रकोपमनुरागं वा न प्रकटयति चेष्टया मनो-
भावं गृह्णाति स मध्यमः । भयकृपालज्जाशून्यः
कामक्रीडायामकृताकृत्याकृत्यविचारोऽधमः ॥*॥
मानी चतुरश्च शठ एवान्तर्भवति । वाक्चेष्टा-
व्यङ्ग्यसमागमश्चतुरः । प्रोषितपतिरुपपतिर्वैशि-
कश्च भवति । अनभिज्ञनायको नायकाभास
एव । तेषाञ्च नर्म्मसचिवपीठमर्द्दविटचेटक-
विदूषकभेदाच्चतुर्धा । कुपितस्त्रीप्रसादकः पीठ-
मर्द्दः । नर्म्मसचिवोऽप्ययमेव । कामतन्त्रकला-
कोविदो विटः । सन्धानचतुरश्चेटकः । अङ्गादि-
वैकृत्यैर्हासकारी विदूषकः ॥*॥ तेषामष्टौ
सात्त्विकगुणाः । यथा,—
"स्वेदः स्तम्भोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलयावित्यष्टौ सात्त्विका गुणाः ॥"*॥
तथा दशावस्था यथा,—
'अभिलाषस्तथा चिन्ता स्मृतिश्च गुणकीर्त्तनम् ।
उद्वेगश्च प्रलापश्च उन्मादो व्याधिरेव च ।
जडता निधनञ्चैव दशावस्थाः प्रकीर्त्तिताः ॥"
इति रसमञ्जरी ॥
(अस्य लक्षणभेदादिकं यथा, साहित्यदर्पणे ।
३ । ३३—३८ ।
"त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्-
साही ।
दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान् नेता ॥
धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ।
धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ॥
अविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।
स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥
मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ।
आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ॥
निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः
स्यात् ।
सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः
स्यात् ॥"
एषाञ्च शृङ्गारित्वे भेदानाह तत्रैव । ३ ।
३६—४४ ।
"एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा ।
एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः ॥
कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः ।
दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः ॥
अनुकूल एकनिरतः शठोऽयमेकत्र बद्धभावो यः ।
दर्शितबहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति ॥
एषाञ्च त्रैविध्यात् सर्व्वेषामुत्तममध्याधमत्वेन ।
उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाष्टौ च ॥"
एषामुदाहरणादिकं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥)

नायकाधिपः, पुं, (नायकानां नृणां सेनापतीनां
वा अधिपः ।) नरेन्द्रः । राजा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

नायिका, स्त्री, (नयति या । नी + ण्वुल् । टाप्
अत इत्वञ्च ।) दुर्गाशक्तिः । सा अष्टधा ।
यथा —
"ततोऽष्टनायिका देव्या यत्नतः परिपूजयेत् ॥
उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिकाम् ।
अतिचण्डाञ्च चामुण्डा चण्डा चण्डवतीन्तथा ॥
पद्मे चाष्टदले चैताः प्रागादिक्रमतस्तथा ।
पञ्चोपचारैः सम्पूज्य भैरवान्मध्यदेशतः ॥'
इति प्रक्षातखण्डे ६१ अध्यायः ॥
शृङ्गाररसालम्बनविभावरूपा नारी । सा च
त्रिविधा । स्वीया परकीया सामान्यवनिता
चेति । तत्र स्वामिन्येवानुरक्ता स्वीया । स्वीयापि
त्रिविधा । मुग्धा मध्या प्रगल्भा च । तत्र
अङ्कुरितयौवना मुग्धा । सा च ज्ञातयौवना
अज्ञातयौवना च । सैव क्रमशो लज्जाभय-
पराधीनरतिर्नवोढा । सैव क्रमशो जात-
प्रश्रया विश्रब्धनवोढा । समानलज्जामदना
मध्या । एषैव चातिप्रश्रयादतिविश्रब्धनवोढा ।
पतिमात्रविषयकेलिकलापकोविदा प्रगल्भा ।
मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधे ।
धीरा अधीरा धीराधीरा चेति । व्यङ्ग्य-
कोपप्रकाशा धीरा । अव्यङ्ग्यकोपप्रकाशा
अधीरा । व्यङ्ग्याव्यङ्ग्यकोपप्रकाशा धीराधीरा ।
एते धीरादयस्त्रयो भेदा द्विधा भवन्ति । ज्येष्ठा
कनिष्ठा च । परिणीतत्वे सति भर्त्तुरधिकस्नेहा
ज्येष्ठा । परिणीतत्वे सति भर्त्तुर्न्यूनस्नेहा कनिष्ठा ॥
अप्रकटपरपुरुषानुरागा परकीया । सा च
द्विविधा । परोढा कन्यका च । गुप्ता विदग्धा
लक्षिता कुलटा अनुशयानामुदितप्रभृतीनां
परकीयायामेवान्तर्भावः । गुप्ता त्रिविधा । वृत्त-
सुरतगोपना च । वर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना । वृत्त-
मानसुरतगोपना च । विदग्धा द्विविधा । वाग्वि-
दग्धा क्रियाविदग्धा चेति । अनुशयाना त्रिविधा ।
वर्त्तमानस्थानविघट्टनेन भाविस्थानाभावशङ्कया
स्थानाधिष्ठितसङ्केतस्थले भर्त्तुर्गमनानुमानेन ॥*॥
वित्तमात्रोपाधिकसकलपुरुषाभिलाषा सामान्य-
वनिता । एता अन्यसम्भोगदुःखिता । वक्रोक्ति-
गर्व्विता मानवत्यश्च तिस्रो भवन्ति । वक्रोक्ति-
गर्व्विता द्विविधा । प्रेमगर्व्विता, सौन्दर्य्यगर्व्विता
च । मानवती यथा । प्रियापराधसूचिका चेष्टा
मानः । स च लघुर्मध्यमो गुरुश्चेति । अल्पा-
पनेयो लघुः । कष्टापनेयो मध्यमः । कष्टतमा-
पनेयो गुरुः ॥*॥ एताः षोडश अष्टाभिरव-
स्थाभिः प्रत्येकमष्टविधाः । प्रोषितभर्त्तृका
खण्डिता उत्कण्ठिता कलहान्तरिता विप्र-
लब्धा वासकसज्जा स्वाधीनपतिका अभिसा-
रिका चेति गणनादष्टाविंशत्यधिकं शतं भेदा
भवन्ति । तासामुत्तममध्यमाधमगणनया चतु-
रधिकाशीतिशतत्रयं भेदा भवन्ति । तत्रापि
दिव्य अदिव्य दिव्यादिव्यभेदेन गणनया द्विपञ्चा-
शदधिकशतयुतसहस्रं भेदा भवन्ति । इति रस-
मञ्जरी ॥*॥

(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । ६५—९३ ।
'अथ नायका त्रिविधा स्वाऽन्या साधारणस्त्रीति ।
नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवैर्युक्ता ॥
विनयार्जवादियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया ।
सापि कथिता त्रिविधा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति ॥
प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा ।
कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥
मध्या विचित्रसुरता प्ररूढस्मरयौवना ।
ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीडिता मता ॥
स्मरान्धा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।
भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाक्रान्तनायका ॥
ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्विधे ।
प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्याधीरा दहेद्रुषा ॥
धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः ।
प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छन्नकोपाकृतिस्तदा ॥
उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् बहिः ।
धीराधीरा तु सोल्लुण्ठभाषितैः खेदयेदमुम् ॥
तर्जयेत्ताडयेदन्या प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।
कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति ॥
मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्मात् द्वादश कीर्त्तिताः ।
मुग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्वीयाभेदास्त्रयोदश ॥
परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा ।
यात्रादिनिरताऽन्योढा कुलटा गलितत्रपा ॥
कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ।
धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्वेश्या सामान्यनायिका ॥
निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि ।
वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद्बहिः ॥
काममङ्गीकृतमपि परिक्षीणधनं नरम् ।
मात्रा निष्कासयेदेषा पुनः सन्धानकाङ्क्षया ।
तस्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा ।
लिङ्गिनश्छन्नकामाद्या आसां प्रायेण वल्लभाः ॥
एषापि मदनायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणी ।
रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्याः सुदुर्लभम् ॥
अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोडशभेदिताः ।
स्वाधीनभर्तृका तद्वत् खण्डिताऽथाभिसारिका ॥
कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका ।
अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ॥
कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम् ।
विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका ॥
पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नितः ।
सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता ॥
अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा ।
स्वयं वाऽभिसरत्येषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका ॥
संलीना स्वेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा ।
अवगुण्ठनसंवीता कुलजाऽभिसरेद्यदि ॥
विचित्रोज्ज्वलवेशा तु रणन्नूपुरकङ्कणा ।
प्रमोदस्मेरवदना स्याद्वेश्याऽभिसरेद्यदि ॥
मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।
आविद्धगतिसञ्चारा स्यात् प्रेष्याभिसरेद्यदि ॥*
प्रसङ्गादभिसारस्थानानि कथ्यन्ते ।
क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालयो दूतीगृहं वनम् ।
मालयञ्च श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा ॥
एवं कृताभिसाराणां पुंश्चलीनां विनोदने ।
स्थानान्यष्टौ तथा ध्वान्तच्छन्ने क्वचिदाश्रयः ॥*॥
चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या ।
पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥
प्रियः कृत्वापि सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिम् ।
विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता ॥
नानाकार्य्यवशाद्यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।
सा मनोभवदुःखार्त्ता भवेत् प्रोषितभर्तृका ॥
कुरुते मण्डनं यस्याः सज्जिते वासवेश्मनि ।
सा तु वासकसज्जा स्याद्विदितप्रियसङ्गमा ॥
आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः ।
तन्नागमदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥
इति साष्टाविंशतिशतमुत्तममध्यमाधमस्वरूपतः ।
चतुरधिकाशीतियुतं शतत्रयं नायिकाभेदानां
स्यात् ॥
क्वचिदन्योन्यसाङ्कर्य्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते ।
इतरा अप्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥"
एतासामुदाहरणानि तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यानि ॥
अथासामलङ्काराः । यथा तत्रैव । ३ । ९४ ।
"यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।
अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥
शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्य्यञ्च प्रगल्भता ।
औदार्य्यं धैर्य्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः ॥
लीलाविलासौ विच्छित्तिर्विव्वोकः किलकिञ्चितम् ।
मोट्टायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं मदः ॥
विहृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम् ।
हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः ।
स्वभावजाश्च भावाद्या दश पुंसां भवन्त्यपि ॥"
अथ मुग्धाकन्ययोरनुरागेङ्गितानि । यथा,
तत्रैव । ३ । १२३ ।
"दृष्ट्वा दर्शयति व्रीडां सम्मुखं नैव पश्यति ।
प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वा तिर्य्यक् तं पश्यति प्रियम् ॥
बहुधा पृच्छ्यमानापि मन्दमन्दमधोमुखी ।
सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते ॥
अन्यैः प्रवर्त्तितां शश्वत् सावधाना च तत्कथाम् ।
शृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये बालानुरागिणी ॥"
अथ सकलानामपि नायिकानामनुरागेङ्गितानि ।
यथा तत्रैव । ३ । १२४—१२५ ।
"चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य बहु मन्यते ।
विलोचनपथञ्चास्य न गच्छत्यनलङ्कृता ॥
क्वापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।
बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥
आच्छादयति वागाद्यैः प्रियस्य परिचारकान् ।
विश्वसित्यस्य मित्रेषु बहुमानं करोति च ॥
सखीमध्ये गुणान् ब्रूते स्वधनं प्रददाति च ।
सुप्ते स्वपिति दुःखेऽस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखम् ॥
स्थिता दृष्टिपथे शश्वत् प्रिये पश्यति दूरतः ।
आभाषते परिजनं सम्मुखे स्मरविक्रियम् ॥
यत् किञ्चिदपि संवीक्ष्य कुरुते हसितं मुधा ।
कर्णकण्डूयनं तद्वत् कवरीमोक्षसंयमौ ॥
जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं बालमाश्लिष्य चुम्बति ।
भाले तथा वयस्याया आरभेत तिलकक्रियाम् ॥
अङ्गुष्ठाग्रेण लिखति सकटाक्षं निरीक्षते ।
दशति स्वाधरं चापि ब्रूते प्रियमधोमुखी ॥
न मुञ्चति च तं देशं नायको यत्र दृश्यते ।
आगच्छति गृहं चास्य कार्य्यव्याजेन केनचित् ॥
दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाङ्गे मुहुरीक्षते ।
नित्यं हृष्यति तद्योगे वियोगे मलिना कृशा ॥
मन्यते बहु तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियम् ।
प्रार्थयतेऽल्पमूल्यानि सुप्ता न परिवर्त्तते ॥
विकारान् सात्त्विकानस्य सम्मुखी नाधिगच्छति ।
भाषते सूनृतं स्निग्धमनुरक्ता नितम्बिनी ॥
एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि नवस्त्रियाः ।
मध्यव्रीडानि मध्यायाः स्रंसमानत्रपाणि तु ॥
अन्यस्त्रियाः प्रगल्भायास्तथा स्युर्वारयोषितः ॥
लेख्यप्रस्थापनैः स्निग्धैर्वीक्षितैर्मृदुभाषितैः ।
दूतीसम्प्रेषणैर्नार्य्या भावाभिव्यक्तिरिष्यते ॥"*॥)
कस्तूरीविशेषः । यथा राजनिघण्टे ।
"चूर्णाकृतिस्तु खरिका तिलका तिलाभा
कौलत्थबीजसदृशी च कुलत्थिकाख्या ।
स्थूला यतः कियदियं किल पिण्डिका स्या
त्तस्याश्च किञ्चिदधिकापि च नायिकैषा ॥"

नार, क्ली, (नराणां समूहः । नर+समूहे
अण् ।) नरसमूहः । इति व्याकरणम् ॥ (नर-
स्येदमिति । नर+"तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० ।
इत्यण् ।) नरसम्बन्धिनि, त्रि । यथा —
"मलमूत्रपुरीषास्थिनिर्गतं त्वशुचि स्मृतम् ।
नारं स्पृष्ट्वा तु सस्नेहं सचेलो जलमाविशेत् ॥'
इति सामान्यनिरुक्तौ जगन्नीशधृतस्मृतिवचनम् ॥

नारं पुं (नरस्यायमिति । नर+अण् ।)
तर्णकः । जलम् । इति मेदिनी । रे, ५३ ॥

नारकः, पुं, (नरक एव । प्रज्ञाद्यण् ।) नरकः ।
(नरके भवः । "तत्र भवः ।" ४।३।५३। इत्यण् ।)
नरकस्थप्राणिनि, त्रि । इत्यमरः । १ । ९ । १ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १५ । ७३ ।
"अनुकम्पामिमामद्य नारकेष्विह कुर्व्वतः ।
तदेव शतसाहस्रं संख्यामुपगतं तव ।")

नारकी, [न्] त्रि, (नरको भोग्यतया अस्य
स्येति । नरक+इनि ।) नरकस्थः । यथा,—
"परेण विहितं कर्म्म स्वकर्म्मेति वदेच्च यः ।
स उच्यते ब्रह्मघाती महानारकिनारकी ॥"
इति बृहद्धर्म्मपुराणे उत्तरखण्डे ७८ अध्यायः ॥

नारकीट पुं, अश्मकीटः । (नारेषु नरसमूहेषु
कीट इव घृणार्हत्वात् ।) स्वदत्ताशाविहन्ता ।
इति मेदिनी । टे ६३ ॥

नारङ्ग, क्ली, (नृणातीति । नॄ नये+बाहुलकात्
अङ्गच् धातोर्वृद्धिश्च । इत्युज्ज्वलदत्तः । १।१२१।)
गर्जरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नारङ्गः, पुं, (नॄ नये+अङ्गच् । वृद्धिश्च ।) पिप्पली-
रसः । यमजप्राणी । विटः । इति मेदिनी । गे,
३६ ॥ फलवृक्षविशेषः । नारङ्गी इति भाषा ॥
तत्पर्य्यायः । नागरङ्गः २ सुरङ्गः ३ त्वग्गन्धः ४
ऐरावतः ५ वक्त्रवासः ६ योगारङ्गः ७ योग-
रङ्गः ८ सरङ्गः ९ गन्धाढ्यः १० गन्धपत्रः ११

वरिष्ठ १२। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। अम्लत्वम्। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। रोचनत्वम्। वातामकृमिशूलश्रमनाशित्वम्। बल्यत्वम्। रुच्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ ततकेशरगुणाः।
"अत्यम्लमीषन्मधुरं हृद्यं वातविनाशनम्।
रुच्यं वातहरञ्चैव नागरङ्गस्य केशरम्॥"
इति राजवल्लभः॥

नारद, पुं, (नारं परमात्मविषयकं ज्ञानं ददातीति। दा+क। यद्वा, नारं नरसमूहं द्यति खण्डयति कलहेनेति। दो+क। नारं जलं ददाति पितृभ्य इति वा। तदुक्तम्—
"नारं पानीयमित्युक्तं तत् पितृभ्यः सदा भवान्।
ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति॥")
देवर्षिविशेषः। स तु योगाग्नौ ब्रह्मशापादुपबर्हणनामा गन्धर्व्वो भूत्वा पुनर्ब्रह्मवीर्य्यात् शूद्रपत्न्यां जातः। यथा—
शौनक उवाच।
ब्रह्मवीर्य्याच्छूद्रपत्न्यां गन्धर्व्वश्चोपवर्हणः।
जातः केन प्रकारेण तद्भवान् वक्तुमर्हति॥
सौतिरुवाच।
कान्यकुब्जे च देशे च द्रुमिलो गोपराजकः।
कलावती तस्य पत्नी बन्ध्या चापि पतिव्रता॥
स्वामिन्याज्ञेन सा बन्ध्या काले च भर्त्तुराज्ञया।
प्रस्थिता वने घोरे नारदं काश्यपं मुनिम्॥
क्रोशमात्रञ्च श्रीकृष्णं ज्वलन्तं ब्रह्मवर्च्चसा।
तस्थौ सुवेशं कृत्वा सा ध्यानान्तञ्च मुनेः पुरः॥
उवाच विनयेनैव कृत्वा च श्रीहरिं हृदि।
गोपिकाहं द्विजश्रेष्ठ। द्रुमिलस्य च कामिनी।
पुत्त्रार्थिनी चागताहं तवस्थलं भर्त्तुराज्ञया॥
वीर्य्याधानं कुरु मयि। स्त्री नापेक्ष्या ह्युपस्थिता।
तपोयसा न दोषाय वह्नेः सर्व्वभुजो यथा॥
गोपीवचनं श्रुत्वा चुकोप मुनिपुङ्गवः।
वृषली तत्पुरस्तस्थौ शुष्ककण्ठोष्ठतालुका॥
एतस्मिन्नन्तरे तेन पथा यास्यति मेनका।
तस्या ऊरस्थलं दृष्ट्वा मुनिवीर्य्यं पपात ह॥
ऋतुस्नाता च वृषली कृत्वा तद्भक्षणं मुदा।
सा विप्र। गृहे साध्वी च सुषुवे तनयं वरम्॥
तप्तकाञ्चनवर्णाभं ज्वलन्तं ब्रह्मतेजसा।
अनावृष्टिविशेषे च काले बालो बभूव ह॥
नारं ददौ जन्मकाले तेनायं नारदाभिधः॥
ददाति नारं ज्ञानञ्च बाल्यकालेऽपि बालकः।
जातिस्मरो महाज्ञानी तेनायं नारदाभिधः॥
वीर्य्येण नारदस्यैव बभूव बालको मुने।
मुनीन्द्रस्य वरेणैव तेनायं नारदाभिधः॥
कल्पान्तरे ब्रह्मकण्ठाद्बभूवुर्बहवो नराः।
नरान्ददौ तत्कण्ठञ्च तेन तन्नारदः स्मृतः॥
ततो बभूव कालञ्च नारदात् कण्ठदेशतः।
ततो ब्रह्मा नाम चक्रे नारदेति मङ्गलम्॥
एतस्मिन्नन्तरे विप्रा आययुर्विप्रमन्दिरम्।
शिशवः पञ्चवर्षीया महातेजस्विनो यथा॥
चतुर्थैकौ मुनिस्तस्मै आश्रयाञ्च कृपालवः।
ब्रह्मपुत्त्रः शिशुं ज्ञात्वा विष्णुमन्त्रं ददौ मुदा॥
महाज्ञानी शिशुस्तस्थौ गङ्गातीरे मनोहरे।
तत्र स्नात्वा विप्रदत्तं विष्णुमन्त्रं जजाप सः॥
दिव्यं वर्षसहस्रञ्च निराहारः कृशोदरः।
ददर्श बालको ध्याने दिव्यं लोकञ्च बालकम्॥
द्विभुजं मुरलीहस्तं चन्दनेन विचर्च्चितम्।
विरराम च शोकार्त्तो यदा यदृष्टमक्षमः॥
रुरोदाश्वत्थमूले च न दृष्ट्वा बालकं शिशुः।
बभूवाकाशवाणीति रुदन्तं बालकं प्रति॥
सकृद्यद्दर्शितं रूपं तदेव नाधुना पुनः।
पुनर्द्रक्ष्यसि गोविन्दं जन्मन्यमुत्र हरिम्॥
इति श्रुत्वा बालकश्च विरराम मुदान्वितः।
काले तत्याज तीर्थे च तनुं कृष्णं हृदि स्मरन्॥
बभूव शापमुक्तिश्च नारदस्य महामुने।
तनुं त्यक्त्वा स जीवश्च विलीनो ब्रह्मविग्रहे॥
कतिकल्पान्तरेऽतीते सृष्टिविधौ पुनः।
मरीचिमिश्रैर्मुनिभिः सार्द्धं कण्ठाद्बभूव सः॥
नारदश्चेति विख्यातो मुनीन्द्रस्तेन हेतुना॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे २१—२२ अध्यायौ॥
तस्य सर्व्वदा भ्रमणकारणं यथा—
"तांश्चापि नष्टान् विज्ञाय पुत्त्रान् दक्षप्रजापतिः।
क्रोधञ्चक्रे महाभाग। नारदं स शशाप च॥"
नारदशापश्च श्रीभागवतोक्तः।
"तस्माल्लोकेषु ते मूढ न भवेद्भ्रमतः पदम्।"
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १५ अध्यायः स्तद्टीका च॥ (पञ्चविंशतिसहस्रश्लोकात्मकः उपपुराणविशेषः। यथा, देवीभागवते। १। ३। ६।
"षोडशैव सहस्राणि पुराणञ्चाग्निसाह्वतम्।
पञ्चविंशतिसाहस्रं नारदं परमं मतम्॥"
शाकद्वीपस्थ पर्व्वतविशेषः। यथा मात्स्ये। १२१। ११।
"नारदो नाम चैवोक्तो दुर्गशैलो महाचितः।
तत्राचले समुत्पन्नौ पूर्व्वं नारदपर्व्वतौ॥"
विश्वामित्रपुत्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। १३। ४। ५८।
"उर्ज्जयोनिरुत्पेक्षो नारदश्च महानृषिः।
विश्वामित्रात्मजाः सर्व्वे मुनयो ब्रह्मवादिनः॥")

नारा, स्त्री, (नरस्य मुनेरियम्। नर+"तस्येदम्।" ४। ३। १२०। इति अण्। ततष्टाप्। "यद्यपि अणि कृते ङीप्प्रत्ययः प्राप्तस्तथापि छान्दसलक्षणैरपि स्मृतिषु व्यवहारात् सर्व्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते इति पाक्षिको ङीप्प्रत्ययः। तस्याभावपक्षे सामान्यलक्षणप्राप्ते टापि कृते नारा इति रूपसिद्धिः।" इति मनुसंहिताटीकायां कुल्लूकभट्टः। १। १०।) जलम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा मनुः। १। १०।
"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
ता यदस्यायनं पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः॥")

नाराच, पुं, (नारं नरसमूहम् आचामतीति। चम अदने+"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३। २। १०१। इति डः।) समुदायलौहमयबाणः। तत्पर्य्यायः। प्रक्ष्वेडनः २। इत्यमरः। २। ८। ८७॥ लौहनालः ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, वृद्धशार्ङ्गधरे।
"सर्व्वलौहास्तु ये बाणा नाराचास्ते प्रकीर्त्तिताः।
पञ्चभिः पृथुलैः पक्षैर्युक्ता सिध्यन्ति कस्यचित्॥")
दुर्द्दिनम्। इति शब्दमाला॥ (अष्टादशाक्षरवृत्तिविशेषः। इति छन्दोमञ्जरी॥ अस्य लक्षणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥ वैद्यकोक्तघृतविशेषः। यथा, भावप्रकाशे उदररोगाधिकारे।
"स्नुक्क्षीरदन्तीत्रिफलाविडङ्ग-
सिंहीत्रिवृच्चित्रकसूष्यकल्कैः।
घृतं विपक्वं कुडवप्रमाणं
तोयेन तस्याक्षसमेन कर्षम्॥
पीतोष्णमम्भोऽनुपिबेद्विरेके
पेयं रसं वा प्रपिबेद्विधिज्ञः।
नाराचमेनं जठरामयानां
युक्त्या प्रयुक्तं प्रवदन्ति सन्तः॥"
इति नाराचघृतम्॥ * ॥)

नाराचिका, स्त्री, (नाराचस्तदाकारोऽस्त्यस्या इति। नाराच+ठन्। टाप्।) नाराची। इति शब्दरत्नावली॥ (अष्टाक्षरवृत्तिविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—
"नाराचिका तरौ लगौ॥")

नाराची, स्त्री, (नाराचवदाकृतिरस्त्यस्या इति। अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) स्वर्णकारादीनां नाराचाकृतिलौहतुला। निक्ति इति भाषा। तत्पर्य्यायः। नाराचिका २ एषणिका ३ एषणी ४। इति शब्दरत्नावली॥

नारायण, पुं, (नाराः जलम् अयनं स्थानं यस्य। अय गतौ+भावे ल्युट्। सर्व्वे गत्यर्था प्राप्त्यर्थाश्च इति नियमात् नारस्य ज्ञानस्य मुक्तेर्वा अयनं प्राप्तिर्यस्मात् इति वा। "नराणां समूहो नारं तत्रायनं स्थानं यस्य नारायणः रेफात् परनकारस्य णत्वविधानात् सर्व्वप्राणिबुद्धिगुहानिवासाच्छुद्धचैतन्यमित्यर्थः।" इति शङ्करविजये नवमप्रकरणम्।) विष्णुः। तस्य चत्वारो व्यूहाः। वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्याः। इति महाभारतम्॥ वेदान्तमते। शुद्धान्तर्य्यामिसूत्रविराडाख्याः॥ तन्नामव्युत्पत्तिर्यथा,—
"सारूप्यमुक्तिवचनो नारेति च विदुर्बुधाः।
यो देवोऽप्ययनं तस्य स च नारायणः स्मृतः॥
नाराश्च कृतपापाश्चाप्ययनं गमनं स्मृतम्।
यतो हि गमनं तेषां सोऽयं नारायणः स्मृतः॥
नारश्च मोक्षणं पुण्यमयनं ज्ञानमीप्सितम्।
तयोर्ज्ञानं भवेद्यस्मात् सोऽयं नारायणः स्मृतः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १ ६ अः॥
"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
अयनं तस्य ताः पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः॥"
इति विष्णुपुराणम्॥
यद्वा।
"नाराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः।
तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः॥"

यथा।
'यच्च किञ्चिज्जगत् सर्व्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा।
अन्तर्बहिश्च तत् सर्व्वं व्याप्य नारायणः
स्थितः॥"

यथा।
'प्रकृतेः परः एवाद्यः स नरः पञ्चविंशकः।
तस्येमानि च भूतानि नाराणीति प्रचक्षते॥
तेषामयनं यस्मात्तस्मान्नारायणः स्मृतः॥'
क्वचित्पुस्तके नरनामकऋषेरपत्यत्वेन णः इति न रायण॥ इत्यमरटीकायां भरतः॥ ४॥
('नराणामयनाच्चापि ततो नारायणः स्मृतः॥
इति महाभारते। ५। ७। १॥)

अस्य स्वरूपो यथा,—
"श्रीकृष्णश्च द्विधारूपो द्विभुजश्च चतुर्भुजः।
चतुर्भुजश्च वैकुण्ठे गोलोके द्विभुजः स्वयम्॥
चतुर्भुजस्य पत्नी च महालक्ष्मी सरस्वती।
गङ्गा च तुलसी चैव देवी नारायणप्रिया॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ६७ अध्यायः॥

अस्य ध्यानं यथा,—
ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः।
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः॥"
इत्यादितत्त्वद्वयम्॥

अपि च।
'शङ्खचक्रगदापद्मधरं कमललोचनम्।
शुद्धस्फटिकसङ्काशं कोटिचन्द्रसमप्रभम्॥
गरुडोपरिसंस्थानपद्मासनगतं हरम्।
श्रीवत्सवक्षसं शान्तं वनमालाधरं परम्॥
मकरकुण्डलधरं किरीटमुकुटोज्ज्वलम्।
निराकारं ज्ञानगम्यं साकारं देहधारिणम्॥
नित्यानन्दं निरानन्दं सूर्य्यमण्डलमध्यगम्।
सद्‌ध्यानेन दयाशं विष्णुं भज सुभानने॥"
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः॥

तन्नाममाहात्म्यं यथा,—
'नारायणाच्युतानन्तवासुदेवेति यो नरः।
सततं कीर्त्तयेत् भूमे। याति मल्लयतां प्रिये॥"
इति वराहपुराणम्॥
"सकृन्नारायणेत्युक्त्वा पुमान् कल्पशतत्रयम्।
गङ्गादिसर्व्वतीर्थेषु स्नातो भवति निश्चितम्॥"
इति श्रीकृष्णजन्मखण्डे १ ६ अध्यायः॥
"नारायणेति शब्दोऽस्ति वागस्ति वशवर्त्तिनी।
तथापि नरके मूढाः पतन्तीह किमद्भुतम्॥"
इति महाभारतम्॥

तस्य तुष्टिजनककर्म्माणि यथा,—
श्रीकृष्ण उवाच।
'कर्म्मणा येन विप्रेन्द्र। तुष्टिर्मे हृदि जायते।
क्रोधश्च तत् समस्तं ते कथयामि समासतः॥
यो दयालुर्द्विजश्रेष्ठ। सर्व्वभूतेषु सर्व्वदा।
अहङ्कारेण हीनश्च तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
कर्म्म कृत्वाऽन्यथा यो धर्म्मं भक्तिसमन्वितः।
ब्रूते यथार्थं पृच्छन्तं तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
मिष्टं वस्तु समासाद्य दत्त्वा मे योऽत्ति मानवः।
मानापमानयोर्यस्तु तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
सर्व्वभूतशरीरस्थं यो मां जानाति मानवः।
परहिंसाविहीनो यस्तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
कर्म्माणि कुरुते यस्तु सुविचार्य्य पुनः पुनः।
गोब्राह्मणहितैषी च तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
स्वयं निरक्तं वचनं यत्नाद् यः परिपालयेत्।
प्रपन्नं पाति यत्नाद्यस्तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
दानान्यनुपकारिभ्यो यो ददाति द्विजोत्तम।।
मयि चित्तं सदा यस्य तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
कर्म्मणा येन तुष्टोऽस्मि निरक्तं तत् समासतः॥"

तस्य रोषजनककर्म्माणि यथा,—
"रुष्टोऽस्मि कर्म्मणा येन विप्र। वच्मि शृणुष्व तत्॥
परहिंसारतो यस्तु निहत्य सर्व्वजन्तुषु।
अहस्तु सर्व्वदा क्रुद्धः स मां नयति शत्रुताम्॥
असत्यभाषी क्रूरश्च परनिन्दापरस्तु यः।
परवक्तनावध्वंसी स मां नयति शत्रुताम्॥
अदृष्टदोषौ पितरौ स्त्रीभ्रातृभगिनीस्तथा।
मोहात्त्यजति मूढो यः स मां नयति शत्रुताम्॥
पित्रादिभिः सम यस्तु कुरुते मूढधीर्नरः।
गुरुवञ्चश्च विप्रेन्द्र। स मां नयति शत्रुताम्॥
दम्पत्योर्भेदनं यस्तु हेतुमाचेष्य केनचित्।
कुरुते ब्राह्मणश्रेष्ठ। स मां नयति शत्रुताम्॥
विप्रस्य देवतायाश्च परद्रव्यञ्च मानवः।
हरते यस्तु विप्रेन्द्र। स मां नयति शत्रुताम्॥
आरामच्छेदिनो ये च जलाशयविलोपनः।
ग्रामनाशकरा ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
परस्त्रियं समालोक्य विषादं यान्ति ये जनाः।
अस्वान्तपापचर्य्या ये तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
विधवानाथ ये मूढा अनाथस्य हरन्ति ये।
विश्वासघातिनो ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
ये च गोवीर्य्यहन्तारो वृषलीपतयश्च ये।
अश्वत्थघातिनो ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
ब्रह्मविष्णुमहेशानां मध्ये ये भेदकारिणः।
वेदनिन्दाकरा ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
एकादश्यां भुञ्जते ये मोहात् पापधियो नराः।
परदारानुरक्ता ये तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
पापबुद्धिप्रदा ये च ये च मित्रद्रुहो द्विज।।
धात्रीतरुञ्च ये घ्नन्ति तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
दिवसे मैथुनं ये च कुर्व्वते काममोहिताः।
रजस्वलां स्त्रियं यान्ति तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
ये च दुष्टातुरा नारीं मोहाद्गच्छन्ति सत्तम।।
व्रतस्थाश्च सदा ते मां नयन्ति शत्रुतां भुवि॥
अमावास्यातिथौ ये च कुर्व्वते निशिभोजनम्।
भोजनद्वयमेकाह्ने तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
आमिषं मैथुनं तैलममावास्यादिने द्विजाः।
न ये त्यजन्ति विप्रेन्द्र। तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
बहुनात्र किमुक्तेन सर्व्वेषाँ वदाम्यहम्।
निन्दन्ति वैष्णवान् ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं
सदा॥"
इति क्रियायोगसारे १८ अध्यायः॥

अजामिलपुत्त्रः। यथा,—
"कान्यकुब्जे द्विजः कश्चिद्दासीपतिरजामिलः।
नाम्ना नष्टसदाचारो दास्याः संसर्गदूषितः॥
तस्य प्रवयसः पुत्त्रा दश तेषान्तु योऽवमः।
बालो नारायणो नाम्ना पित्रोश्च दयितो भृशम्॥
दूरे क्रीडनकासक्तं पुत्त्रं नारायणाह्वयम्।
प्लावितेन स्वरेणोच्चैराजुहावाकुलेन्द्रियः॥
निशम्य म्रियमाणस्य मुखतो हरिकीर्त्तनम्।
भर्त्तुर्नाम महाराज। पार्षदाः सहसापतन्॥
विकर्षतोऽन्तर्हृदयाद्दासीपतिमजामिलम्।
यमप्रेष्यान् विष्णुदूता वारयामासुरोजसा॥'
इति श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे प्रथमाध्यायः॥

सैन्यविशेषः। यथा,—
"मत्समहननतुल्यानां गोपानामर्ब्बुदं महत्।
नारायणा इति ख्याताः सर्व्वे संग्रामयोधिनः॥'
"दुर्य्योधनश्च तत् सैन्यं सर्व्वमावारयत्तदा।
सहस्राणां सहस्रञ्च योधानां प्राप्य भारत।॥
इति महाभारते। ५। ७ अध्यायः॥

धर्म्मपुत्त्रर्षिविशेषः। यथा,—
"धर्म्मस्य दक्षदुहितर्य्यजनिष्ट मूर्त्त्यां
नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावः॥'
इति श्रीभागवते। २। ७। ६॥
"दक्षयज्ञयमाचेष्य नरो नारायणो भवेत्॥
इति यातधर्म्मः॥
(कृष्णयजुर्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः। यथा मुक्तिकोपनिषदि।
'गर्भो नारायणो हंसो बिन्दुर्नादशिरः शिखा॥
चूर्णौषधिविशेषः। यथा, भावप्रकाशे उदररोगाधिकारे।
"यवानी हपुषा धान्यं त्रिफला चोपकुञ्चिका।
कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा॥
शताह्वा जीरकौ व्योषं स्वर्णक्षीरी च चित्रकम्।
द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम्॥
विडङ्गञ्च समांशानि दन्त्या भागत्रयं भवेत्
त्रिवृद्विशाले द्विगुणे सातला स्याच्चतुर्गुणा॥
एष नारायणो नाम्ना चूर्णो रोगगणापहः।
एनं प्राप्य निवर्त्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः॥
तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्बदराम्बुना।
आनद्धवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया॥
दधिमण्डेन विड्बन्धे दाडिमाम्बुभिरर्शसे।
परिकर्त्तेषु वृक्षाम्लैरुष्णाम्बुभिरजीर्णके॥
भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे।
हृद्रोगे ग्रहणीरोगे कुष्ठे मन्देऽनले ज्वरे॥
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे।
यथार्हं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम्॥")

नारायणक्षेत्र क्ली, (नारायणस्य क्षेत्रं स्थानम्।) गङ्गाप्रवाहावधिहस्तचतुष्टयामितनारायणस्याधिकस्थानम्। यथा, ब्रह्मपुराणे।
"प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम्।
अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन॥"
"अत्र किञ्चिन्न दद्याच्च साक्षात् मातापि पुत्त्रवान्।

अत्र प्रतिग्रहे राजन्। विक्रीता जाह्नवी भवेत्॥
विक्रीतायाञ्च जाह्नव्यां विक्रीतोऽभूज्जनार्द्दनः।
जनार्द्दने च विक्रीते विक्रीतं भुवनत्रयम्॥
कोऽपि न त्राणकर्त्तास्ति सम्बन्धप्रसङ्गतः॥”
तत्र कर्त्तव्यानि यथा,—
‘नीचाश्च देवपूजाञ्च जपं गङ्गातटे चरेत्।
शुक्लवासः पिधायापि सावित्रीजपमाचरेत्॥
श्राद्धञ्च तर्पणञ्चैव परोपकारकर्म्म च।
परोद्देशञ्च मनसा व्यक्तन्यस्य त्यापने।
रामपाठश्च मौनञ्च नीचालापविवर्ज्जनम्॥
केवलं वारिपानञ्च कर्त्तव्यं ब्रह्मभावतः।
एतानि किल कर्म्माणि क्षेत्रे नारायणे चरेत्॥’
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ८५ अध्यायः॥
अवशिष्टं गङ्गाशब्दे द्रष्टव्यम्॥
नारायणतैल, क्ली, (नारायणाख्यं तैलम्।) औषध-पक्वतैलप्रभेदः। तत्त्रिविधम्। स्वल्पं वृहत् महच्च। यथा,—
‘बिल्वाग्निमन्थश्योनाकपाटलापारिभद्रकाः।
प्रसारण्यश्वगन्धा च वृहती कण्टकारिका॥
बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्नवा।
एषां दशपलान् भागान् चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत्॥
पादशेषं परिस्राव्य तैलपात्रं प्रदापयेत्।
शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं वचा॥
चन्दनं तगरं कुष्ठं एलापर्णी चतुष्टयम्।
रास्ना तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्नवम्॥
एषां द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिक्षिपेत्।
शतावरी रसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत्॥
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम्॥
पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते।
अश्वो वा वातसभग्नो गजो वा यदि वा नरः॥
पङ्गुलः पीठसर्पी च तैलेनानेन सिध्यति।
अधोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये।
दन्तशूले हनुस्तम्भे मन्यास्तम्भे गलग्रहे॥
यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विह्वला।
क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा ज्वरक्षीणाश्च ये नराः॥
वाधिरा लल्लजिह्वाश्च मन्दमेधस एव च।
अल्पप्रजा च या नारी या च गर्भं न विन्दति॥
वातार्त्ता वृषणौ येषामन्त्रवृद्धिश्च दारुणा।
एतत्तैलवरं तेषां नाम्ना नारायणं स्मृतम्॥”
इति स्वल्पनारायणतैलम्॥ १॥ *॥
“शतावरी चांशुमती पृश्निपर्णी शटी बला।
एरण्डस्य च मूलानि वृहत्योः पूतिकस्य च॥
गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च।
एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत्॥
पादशेषे रसे पूते गर्भं चैनं समावपेत्।
पुनर्नवा वचा दारु शताह्वा चन्दनागुरु॥
शैलेयं तगरं कुष्ठं एला मांसी स्थिरा बला।
अश्वाह्वा सैन्धवं रास्ना पलाद्धानि च पेषयेत्।
गव्याजपयसः प्रस्थौ द्वौ द्वावत्र प्रदापयेत्॥
शतावरीरसप्रस्थं तैलप्रस्थं विपाचयेत्।
अस्य तैलस्य सिद्धस्य शृणु वीर्य्यमतः परम्॥
अश्वाना वातभग्नानां कुञ्जराणां तथा नृणाम्।
तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्व्ववातनिवारणम्॥
आयुष्मांश्च नरः पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत्।
गर्भमश्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्मानुषी तथा॥
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च तथैवार्द्धावभेदकम्।
अपचीं गण्डमालाञ्च वातरक्तं हनुग्रहम्॥
कामलां पाण्डुरोगञ्च अश्मरीञ्चापि नाशयेत्।
तैलमेतद्भगवता विष्णुना परिकीर्त्तितम्।
नारायणमिति ख्यातं वातान्तकरणं शुभम्॥”
इति वृहन्नारायणतैलम्॥ २॥ *॥
“बिल्वाश्वगन्धा वृहती श्वदंष्ट्रा
श्योनाकवाट्यालकपारिभद्रम्।
क्षुद्रा कठिल्यातिबलाग्निमन्थ
मूलानि चैषां सरलीयुतानाम्॥
मूलं विदध्यादथ पाटलीनां
प्रत्येकमेषां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः।
सपादप्रस्थं विधिनोद्धृताश्च
द्रोणैरपामष्टभिरेव पक्वाः॥
पादावशेषेण रसेन तेन
तैलाढकाभ्यां सममेव दुग्धम्।
छागस्य मासद्वयमेव तुल्य
मेतत्र सम्यग्विवचेत् सुबुद्धिः॥
दद्याद्रसञ्चैव शतावरीणां
तैलेन तुल्यं पुनरेव तत्र।
रास्नाश्वगन्धा दमदारु कुष्ठ
पर्णी चतुष्का गुरुकुङ्कुमाणि॥
सिन्धूत्थमांसी रजनीद्वयञ्च
शैलेयकं चन्दनपुष्कराणि।
एला सयष्टी तगराब्दपत्र
भृङ्गाह्ववर्णास्तु वचा पलाशम्॥
स्थौणेयवृश्चीरकचोरकाख्य-
मेभिः समस्तैर्द्विपलप्रमाणैः।
कर्पूरकाश्मीरमृगाण्डजानां
दद्यात् सुगन्धाय वदन्ति कश्चित्॥
प्रस्वेददौर्गन्ध्यनिवारणार्थं
चूर्णीकृतानां द्विपलप्रमाणम्।
आलोड्य सम्यग्विधिवद्विपक्वं
नारायणं नाम महच्च तैलम्॥ *॥
सर्व्वैः प्रकारैर्विधिवत् प्रयोज्य-
मभ्यस्य पुंसां पवनार्द्दितानाम्।
ये पङ्गवः पीठविसर्पिणश्च
एकाङ्गहीनार्द्दितवेपमानाः॥
वाधिर्य्यशुक्रक्षयपीडिताश्च
मन्याहनुस्तम्भशिरोगदार्त्ताः।
मुक्ता नरास्ते बलवर्णयुक्ता
संसेव्य तैलं सहसा भवन्ति॥
बन्ध्या च नारी लभते च पुत्त्रं
वीरोपमं सर्व्वगुणोपपन्नम्।
शाखाश्रिते कोष्ठगते च वाते
शस्तो विधेयः पवनार्द्दितानाम्॥
जिह्वानिले दन्तगते च शूले
उन्मादकौब्जे ज्वरकर्षितानाम्।
प्राप्नोति लक्ष्मीं प्रमदाप्रियत्वं
जीवेच्चिरं चापि भवेद्युवत्वम्॥
देवासुरे युद्धवरे समीक्ष्य
स्नायुस्थिभग्नानसुरान् सुरांश्च।
नारायणेनापि स्वहस्तन्यायं
स्वनामतैलं विहितन्तु तेषाम्॥”
इति महानारायणतैलम्॥ ३॥ इति सुखबोधः॥
नारायणप्रिय, पुं, (नारायणस्य प्रियः। नारायणः प्रियो यस्य इति वा।) शिवः। यथा,—
“नारायणप्रियमनङ्गमदापहारं
वाराणसीपुरपतिं भज विश्वनाथम्॥’
इति शिवस्तोत्रम्॥
नारायणबलि, पुं, (नारायणाय नारायणमुद्दिश्य देयो बलिः।) हतपतितादीनां प्रायश्चित्तात्मककर्म्मविशेषः। यथा। “नारायणबलिस्तु हेमाद्राद्यनुसारेणोच्यते। तत्रादौ क्रियानिबन्धे गारुडे तत्प्रयोगमुक्तम्।
‘कार्य्यं पुरुषसूक्तेन मन्त्रैर्वा वैष्णवैरपि।
दक्षिणाभिमुखो भूत्वा प्रेतं विष्णुमिति स्मरन्॥
अनादिनिधनो देव शङ्खचक्रगदाधर।
अक्षय्य पुण्डरीकाक्ष प्रेतमोक्षप्रदो भव॥’
इति शुक्लैकादश्यां देशकालौ सङ्कीर्त्य अमुकगोत्रस्यामुकस्य दुर्म्मरणात्मघातजदोषनाशाय और्द्ध्वदैहिके सम्प्रदानत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थं नारायणबलिं करिष्ये। इति सङ्कल्प्य ब्रह्माणं विष्णुं शिवं यमं प्रेतं पञ्चकुम्भेषु स्थापयेत्।
‘विष्णुः स्वर्णमयः कार्य्यो रुद्रस्ताम्रमयस्तथा।
ब्रह्मा रौप्यमयस्तत्र यमो लौहमयो भवेत्॥
प्रेतो दर्भमयः कार्य्यः। इति गारुडोक्तासु सर्व्वासु हैमीषु वा प्रतिमासु षोडशोपचारैः पुरुषसूक्तेनाभ्यर्च्याग्निं प्रतिष्ठाप्य चरुं पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं नारायणायेदमिति हुत्वा दैवानामग्ने दक्षिणाग्रदर्भेषु विष्णुरूपं प्रेतं स्मरन् नामगोत्राभ्यां मधुघृततिलयुतान् दशपिण्डान् यज्ञोपवीत्येव अमुकगोत्र अमुकशर्म्मन् प्रेत विष्णुरूपाय ते पिण्ड उपतिष्ठतामिति दत्त्वा कुर्य्यात् पुरुषसूक्तेनाभिमन्त्र्य यत्ते यममिति सूक्तेन पिण्डाननुमन्त्र्य शङ्खोदकेन चाभिषिच्याभ्यर्च्य अमुकशर्म्मणाममुकगोत्र विष्णुरूप प्रेत तर्प्पयामीति पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं तर्पयित्वा एकमामान्नं ब्रह्मादिपञ्चभ्यो दद्यात्। मन्त्रस्तु।
ब्रह्मविष्णुमहादेवा यमश्चैव सकिङ्करः।
बलिं गृहीत्वा कुर्व्वन्तु प्रेतस्य च शुभां गति
मिति॥
मिताक्षरायान्तु होमबल्यादिना उक्तम्। ततः प्रतिदैवतं त्रिविधं फलं शर्करामधुगुडघृतानि च निवेद्य पिण्डानभ्यर्च्य नद्यां क्षिप्त्वा रात्रौ नव सप्त पञ्च वा विप्रान्निमन्त्र्योपोषितेन जागरणं कृत्वा श्वोभूते पुनर्विष्णुं यमं सम्पूज्यैकोद्दिष्टविधिना श्राद्धपञ्चकं करिष्ये इत्युक्त्वा ब्रह्मविष्णुशिवयमप्रेतान् स्मरन् विप्रान् उपवेश्य प्रेतस्थाने चैकं विष्णुं स्मरन् आवाहनाद्यर्घ्यवर्ज्जं

वह्निप्रश्नात कृत्वोल्लेखनादि कृत्वाग्निप्रवेशे ब्रह्मणे विष्णवे शिवाय यमाय सपरिवाराय चतुर पिण्डान दत्त्वा प्रेतनामगोत्रे स्मृत्वा विष्णुनाम्ना पञ्चम दत्त्वाभ्यर्च्याचान्तेभ्यो दक्षिणा दत्त्वैक प्रेत स्मृत्वा विशेषत सतोय विप्रे प्रेतायेदं तिलोदकमुपतिष्ठतामिति सतिलमुदक स्रापयित्वा भुञ्जीतेति। अत्र विशेषान्तर भट्टकृतान्त्येष्टिपद्धतौ ज्ञेयम ॥ * ॥ सर्पहते तु वर्षं यावत् पूर्व्वं ह्येकभक्तपूर्व्वं शुक्लपञ्चम्यामुपवास नक्त वा कृत्वा पिष्टमय नागमनन्तवासुकिशङ्खपद्मकम्बलककर्कोटकाश्वतरधृतराष्ट्रशङ्खपालकालियतक्षककपिलेति नामभि प्रतिमास सपूज्य पायसेन विप्रान सभोज्य वत्सरान्ते हैम नाग गाश्च प्रत्यक्षाश्च दत्त्वा नारायणबलि कुर्य्यात। अन्यत्तु हेमाद्रौ ज्ञेयम ॥ * ॥ बौधायनसूत्रे सर्पहतानां नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिस्र आहुतीर्हुत्वोदके हतानां समुद्राय वरुणाय हुत्वेति क्रिया कुर्य्यादिति शेष । व्यास ।

सावर्णभारनिष्पन्न नाग कृत्वा तथैव गाम।
व्यासाय दत्त्वा विधिवत पितुरानृण्यमाप्नुयात॥

हेमाद्रौ भविष्ये।

दत्त्वा पन्नग हैम स्वर्णेनैकेन कारयेत।
क्षीराज्यपात्रसयुक्त पूज्य विप्राय दापयेत ॥
प्रायश्चित्तमिद प्रोक्त नागदष्टस्य शम्भुनेति॥

अपरार्कस्मृत्यन्तरे।

नैव शुध्यति प्रेतो नारायणबला कृते।
यो ददाति क्रियापिण्ड तस्मै प्रेताय वै सुत ।
तस्यैवाशौचमुद्दिष्ट नाहमेव न सशय ॥
विष्णुश्राद्धसमाप्तौ तु त्रयोदश्या दिनत्रयम।
अशौच पिण्डद कुर्य्यान्न तु तद्बन्धुगोत्रजा ॥
यस्य वै मृत्युकाले तु व्युच्छिन्ना सन्ततिर्भवेत।
स वसेन्नरके नित्य पङ्कमग्न करी यथा ॥’

इत्युपक्रम्य,—

बलि नारायण कुर्य्यात्तस्योद्देशेन भक्तिमान ॥

इति गारुडोक्तेरपुत्त्रस्यापि पक्षादौ कार्य्य इत्युक्त देवयाज्ञिकेन।” इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेद ॥

नारायणास्त्र क्ली, (नारायणस्यास्त्रम ।) विष्णोरस्त्रभेद । तत्स्वरूप यथा, देवीपुराणे ।

“तदा दानवनाथेन शुक्त नारायण शरम।
शङ्खचक्रगदाहस्त खड्गपृष्ठव्यवस्थितम् ॥”

अपि च ।

‘ततो हरिहर युद्धमभवल्लोमहर्षणम ।
रुद्र पाशुपतास्त्रेण विव्याध हरिमोजसा ॥
हरिनारायणास्त्रेण रुद्र विव्याध कोपवान ।
नारायण पाशुपतमुभेऽस्त्रे व्योम्नि रोषिते ॥
युयुधाते भृश दिव्य परस्परजिघासया ।
दिव्य वर्षसहस्रन्तु तयोर्युद्धमभूत्तदा ॥
तत्रैक मुकुटोद्भृष्ट मूर्द्धन्यजटजालकम ।
एक प्रभ्रामयच्चक्रमन्य डमरुक शुभम ॥
एक खड्गधर तत्र तथान्य दण्डधारिणम ।
एक कौस्तुभभीमाङ्गमन्य भूतिविभूतिकम् ॥
एक गदा भ्रामयन्त द्वितीय दण्डमेव च ।
एक शोभति कण्ठस्थैर्मणिभिस्त्वास्थिभि पर ।
एक पीताम्बर तत्र द्वितीय सर्पमेखलम ॥
एवन्तौ सङ्गिनावस्त्रौ रुद्रनारायणात्मकौ ।
अन्योन्यातिशयोपेतौ तदा लोकपितामह ॥
उवाच शाम्यतामस्त्रे स्वस्वभावेन सुव्रत ।
एवन्ते ब्रह्मणा चोक्ते शान्तभाव प्रजग्मत ॥
तथा विष्णुहरौ ब्रह्मा वाक्यमेतदुवाच ह ।
उभौ हरिहरौ देवौ लोके ख्याति गमिष्यत ॥”

इति वराहपुराणम ॥

नारायणी स्त्री, (नारायणस्येयमिति । नारायण + अण + ङीप ।) दुर्गा । (यथा, मार्कण्डेये । ९१ । ९ ।

“सर्व्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्व्वार्थसाधिके ।
शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि । नमोऽस्तु ते॥”

इय सुपार्श्वाख्यपीठस्थाने एतन्नाम्ना विराजते । यथा देवीभागवते । ७ । ३ । ६६ ।

“नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी ॥”)

लक्ष्मी । शतावरी । इति हेमचन्द्र ॥ * ॥ तस्या निरुक्तिर्यथा,—

“यशसा तेजसा रूपैर्नारायणसमा गुणै ।
शक्तिर्नारायणस्येय तेन नारायणी स्मृता ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४५ अध्याय ॥

अपि च ।

“नारायणाङ्गसम्भूता तेन तुल्या च तेजसा ।
तदा तस्य शरीरस्था तेन नारायणी स्मृता ॥”

इति तत्रैव श्रीकृष्णजन्मखण्डे २७ अध्याय ॥*॥

गङ्गा । यथा तन्नाम्नि ।

“गङ्गायै विश्वमुख्यायै शिवाम्बतायै नारायण्यै नम ॥”

(यथा च काशीखण्डे । २९ । ९७ ।

“नभोऽङ्गनचरी नूतनम्या नारायणी नुता ॥”)

मुद्गलमुनिपत्नी । इति पुराणम ॥ (स्वनाम ख्याता श्रीकृष्णसम्बन्धिनी सेना । इय हि भारतयुद्धे दुर्य्योधनपक्षमाश्रितवती ॥)

नारिकेर पु, (नारिकेल + लस्य र ।) नारिकेल । इति शब्दरत्नावली ॥

नारिकेल पु, (किल श्वैत्ये क्रीडने च + भावे घञ । नार्य्या रमण्या केल इव सुखदायी केलो यस्य । पृषोदरादित्वात ह्रस्व ।) स्वनाम प्रसिद्धफलवृक्षविशेष । तत्पर्य्याय । लाङ्गली२ । इत्यमर ।२ । ४ । १६८ ॥ नारिकेर ३ नाडिकेल ४ नारीकेल ५ नारीकेली ६ नारिकेरी ७। इत्यादि भरत । नारिकेलि ८ सदापुष्प ९ शिर फल १० । इति शब्दमाला॥ नालिकेर ११ रसफल १२ सुतुङ्ग १३ कूर्च्चशेखर १४ दृढनील १५ नीलतरु १६ मङ्गल्य १७ उच्चतरु १८ तृणराज १९ स्कन्धतरु २० दाक्षिणात्य २१ दुरारुह २२ त्र्यम्बकफल २३ दृढफल २४। इति राजनिर्घण्ट ॥ कूर्च्चशीर्षक २५ तुङ्ग २६ स्कन्धफल २७ उच्च २८ सदाफल २९। इति भावप्रकाश ॥ शिरा फल ३० करकाम्भा ३१ पयोधर ३२ मृत कुण्ड ३३ कौशिकफल ३४ फलमुण्ड ३५ जटा फल ३६ मुण्डफल ३७ विश्वामित्रप्रिय ३८। इति शब्दरत्नावली॥ नारकेर ३९ सुभङ्ग ४० फलकेसर ४१। इति जटाधर ॥ अस्य गुणा । गुरुत्वम । स्निग्धत्वम । शीतत्वम । पित्तनाशित्वञ्च ॥ * ॥ अर्द्धपक्वस्य तस्य गुणा । तृणाशोषशमनत्वम । दुर्ज्जरत्वञ्च ॥ * ॥ बाल नारिकेलजलगुणा । लघुत्वम । शीतलत्वम । रसपाके मधुरत्वम् । पित्तपीनसतृष्णाश्रमदाह भ्रान्तिशोषशमनत्वम । सुखदायित्वञ्च ॥ * ॥ पक्वनारिकेलजलगुणा । किञ्चितपित्तकारित्वम । रुचिदत्वम । मधुरत्वम । दीपनत्वम । बल करत्वम । गुरुत्वम । वृष्यत्वम । वीर्य्यवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ * ॥

“नारिकेलफल शीत दुर्ज्जर वस्तिशोधनम ।
विष्टम्भि बृहण बल्य वातपित्तास्रदाहनुत ॥
विशेषत कोमलनारिकेल
निहन्ति पित्तज्वरमूत्रदोषान ।
तदेव जीर्ण गुरु पित्तकारि
विदाहि विष्टम्भि मत भिषग्भि ॥
तस्याम्भ शीतल हृद्य दीपन शुक्रल लघु ।
पिपासापित्तजित स्वादु वस्तिशुद्धिकर परम ॥”

तस्य मस्तिष्कगुणा ।

‘नारिकेलस्य तालस्य खर्ज्जूरस्य शिरासि तु ।
कषायस्निग्धमधुरबृहणानि गुरूणि च ॥”

इति भावप्रकाश ॥ * ॥

“बालस्य नारिकेलस्य जल प्रायो विरेचनम ॥”

इति राजवल्लभ ॥ * ॥

कांस्यपात्रे तज्जल मद्यतुल्यम । यथा —

‘नारिकेलोदक कांस्ये ताम्रपात्रे स्थित मधु ।
गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थ मद्यतुल्य घृत विना ॥’

इति कर्म्मलोचनम ॥

नारिकेलक्षीरी स्त्री, (नारिकेलोद्भवा क्षीरी ।) सितागव्याज्यसयुक्तगोदुग्धपक्वसूक्ष्मीकृतनारिकेलखण्डम । यथा,—

“नारिकेल तनूकृत्य क्षिप्त पयसि गो क्षिपेत ।
सितागव्याज्यसयुक्त तत्पचेन्मृदुनाग्निना ॥”

तस्या गुणा ।

“नारिकेलोद्भवा क्षीरी स्निग्धा शीतातिपुष्टिदा ।
गुर्व्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा ॥”

इति भावप्रकाश ॥

नारी स्त्री, (नुर्नरस्य वा धर्म्मा । नृ + “ऋतोऽञ ।” ४।४।४९ । इति अञ । नर + “नरा च्चेति वक्तव्यम ।” इति वार्त्तिकोक्त्या अञ । “शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन ।” ४ । १ । ७३ । इति ङीन ।) नुर्नरस्य वा धर्म्माचारोऽस्यास्ताम । नुर्नरस्य वेयम् । नरधर्म्माचारयुक्ता । तत्पर्य्याय ॥ स्त्री २ योषित ३ अबला ४ योषा ५ सीमन्तिनी ६ वधू ७ प्रतीपदर्शिनी ८ वामा ९ वनिता १० महिला ११ । इत्यमर । २ । ६ ।२॥ प्रिया १२ रामा १३ जनि १४ जनी १५

योषिता १६ जोषित १७ जोषा १८ जोषिता १६ वनिका २ महेलिका २१ महेला २२। इति शब्दरत्नावली॥ शर्व्वरी २३ योषीत २४ सिन्दूरतिलका २५ सुभ्रू २६। इति जटाधर॥ अस्या उतपत्तिकारण यथा,—
"मातृरक्तोत्तरा नारी।' अन्यच्च।
"विषमाया तिथौ चिप्र कुर्य्याद्बीजन्तु कन्य-
काम॥"
इति सुखबोध॥
तस्याश्चतस्रो जातय। यथा,—
"पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा।
चतस्रो जातयो नार्य्या रतौ ज्ञेया विशेषत॥"
इति रसमञ्जरी॥
(आसा लक्षणादिक यदुक्त रतिमञ्जर्य्याम। ०—१३।
'भवति कमलनेत्रा नासिका क्षुद्ररन्ध्रा
अविरलकुचयुग्मा चारुकेशी कृशाङ्गी।
मृदुवचनसुशीला गीतवाद्यानुरक्ता
सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा॥
भवति रतिरसज्ञा नातिखर्व्वा न दीर्घा
तिलकुसुमसुनासा स्निग्धनीलोत्पलाक्षी।
घनकठिनकुचाढ्या सुन्दरी बद्धशीला
सकलगुणसमेता चित्रिणी चित्रवक्त्रा॥
दीर्घातिदीर्घनयना वरसुन्दरी या
कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता।
रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा
सम्भोगकेलिरसिका किल शङ्खिनी सा॥
स्थूलाधरा स्थूलनितम्बभागा
स्थूलाङ्गुली स्थूलकुचा सुशीला।
कामोत्सुका गाढरतिप्रिया या
नितान्तभोक्त्री करिणी मता सा॥
शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगम्।
वृषभ शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम॥
पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी।
शङ्खिनी चारगन्धा च मदगन्धा च हस्तिनी॥
बाला च तरुणी प्रौढा वृद्धा भवति नायिका।
गुणयोगेन रन्तव्या नारी वश्या भवेत्तदा॥
आ षोडशाद् भवेद्बाला तरुणी त्रिंशका मता।
पञ्चपञ्चाशका प्रौढा भवेद्वृद्धा तत परम॥
फलमूलादिभिर्बाला तरुणी रतियोगत।
प्रेमदानादिभि प्रौढा वृद्धा च दृढताडनात॥
बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी।
प्रौढा करोति वृद्धत्व वृद्धा मरणमादिशेत॥")
सा त्रिविधा यथा,—
"योषितस्त्रिविधा ब्रह्मन्। गृहिणां मूढचेतसाम्।
साध्वी भोग्या च कुलटा ता सर्व्वा स्वार्थतत
परा।
परलोकभयात साध्वी तथेह यशसात्मन।
कामस्नेहाच्च कुरुते भर्त्तु सेवाच्च सन्ततम॥१॥
भोग्या भोग्यार्थिनी शश्वत कामस्वैरेच्छय कैत-
वम्।
कुरुते पतिसेवाच्च न च भोग्या दृढेच्छयाम्॥
वस्त्रालङ्कारसम्भोग सुस्निग्धाहारसुत्तमम्।
यावत प्राप्नोति सा भोग्या तावच्च वशगा
प्रिया॥२॥
कुलाङ्गारसमा नारी कुलटा कुलकामिनी।
कपटात कुरुते सेवा स्वामिनो न च भक्तित॥
सदा पुयोगमाशसुर्मनसा मदनातुरा।
आहारान्धिक जार प्रार्थयन्ती नव नवम॥
जारार्थे स्वपति तात! हन्तुमिच्छति पुंश्चली।
तस्या यो विश्वसेन्मूढो जीवनन्तस्य निष्फलम्॥
कथिता योषित सर्व्वा उत्तमाधममध्यमा।
स्वात्मारामा विजानन्ति मनसा ता न
पण्डिता॥"३॥
तस्या स्वभावो यथा—
"हृदय क्षुरधाराभ शरतपद्मोत्सव सुखम्।
सुधोपम समधुर वचन स्वार्थसिद्धये॥
प्रकोपे विषतुल्य तदाहू शीलकुत्सितम।
दुर्ज्ञेय तदभिप्राय निगूढ कर्म्म केवलम॥
तदा तासामविनय प्रबल साहस परम।
दर्प काम्यच्छलात काम्य शश्वन्माया दूरत्यया॥
पुसश्चाष्टगुण काम शश्वत्कामो जगद्गुरो॥
आहारो द्विगुणो नित्य नैष्ठुर्य्यञ्च चतुर्गुणम।
कोप पुस षडगुणश्च व्यवसायश्च निश्चितम॥
यत्रेमे दोषनिवहा कास्था तत्र पितामह॥
का क्रीडा कि सुख पुसो विण्मूत्राश्रयवेश्मनि॥
तेज प्रनष्ट सम्भोगे न्दिवालापे यश क्षय।
धनक्षयस्त्वतिप्रीतौ रत्यासक्तौ वपु क्षय॥
साहित्य पौरुष नष्ट कलहे माननाशनम।
सर्व्वनाशश्च विश्वासे ब्रह्मन्नारीषु कि सुखम॥
यावद्धनी च तेजस्वी सश्रीको योग्यतापर।
पुमान्नारीं वशीकर्त्तु समर्थस्तावदेव हि॥
रोगिण निर्गुण वृद्ध योषिन्नापश्यते प्रियम्।
लोकाचारतया तस्मै ददात्याहारमल्पकम॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ब्रह्मखण्डे २३ अध्याय॥
(नारीचरित्रदूषणकारणानि यथा, हितोप-
देशे। १। १३१—१३२।
"स्वातन्त्र्य पितृमन्दिरे निवसतिर्यात्रोत्सवे सङ्गति
गोष्ठी पूरुषसन्निधावनियमो वासो विदेशे तथा।
ससर्ग सह पुंश्चलीभिरसकृत वृत्तेर्निजाया
क्षति
पत्युर्वार्द्धकमीर्षित प्रवसन नाशस्य हेतु
स्त्रिया॥"
अपरञ्च,—
"पान दुर्ज्जनससर्ग पत्या च विरहोऽटनम्।
स्वप्नश्चान्यगृहे वासो नारीणा दूषणानि षट॥"
इयन्तु यथानियम प्रतिपालिता कल्याणकरी
श्रीवृद्धिकारिणी च। यदुक्त मनौ।३।५५—६।
"पितृभिर्भ्रातृभिश्चैता पतिभिर्देवरैस्तथा।
पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभि॥
यत्र नार्य्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्व्वास्तत्राफला क्रिया॥
शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत कुलम्।
न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्व्वदा॥
जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिता।
तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्तत॥
तस्मादेता सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनै।
भूतिकामैर्नरैर्नित्य सत्कारेषूत्सवेषु च।
सन्तुष्टो भार्य्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्य्या तथैव च।
यस्मिन्नेव कुले नित्य कल्याण तत्र वै ध्रुवम्॥")
अगम्या नार्य्यो यथा,—
"माता मातृष्वसा श्वश्रूमातुलानी पितृष्वसा।
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी तथा॥
भागिनेयी तथा चैव राजपत्नी तथैव च।
तथा प्रव्रजिता नारी वर्णोत्कृष्टा तथैव च॥
इत्यगम्यास्तु निर्द्दिष्टास्तासान्तु गमने नर।
शिश्नस्योत्कर्त्तन कृत्वा ततस्तु वधमर्हति॥"
इति मत्स्यपुराणे २ १ अध्याय॥
तस्या शुभलक्षण यथा,—
"निगूढगुल्फौ पतितौ पद्मकान्तितलौ शुभौ।
अस्वेदिनौ मृदुतलौ मत्स्याङ्कमकरान्वितौ॥
वज्राब्जहलचिह्नौ च दास्या पादौ ततोऽन्यथा।
जङ्घे च रोमरहिते सुवृत्ते विशिरे शुभे॥
अनुल्वण सन्धिदेश सम जानुद्वय शुभम।
ऊरू करिकराकारावरोमौ च समौ शुभौ॥
अश्वत्थपत्रसदृश विपुल गुह्यमुत्तमम।
श्रोणीललाटक स्त्रीणामुरु कूर्म्मोन्नत शुभम॥
गूढो मणिश्च शुभदो नितम्बश्च गुरु शुभ।
विस्तीर्णमासोपचिता गम्भीरा विपुला शुभा॥
नाभि प्रदक्षिणावर्त्ता मध्य त्रिवलिशोभनम।
अरोमशौ स्तनौ पीनौ घनावविषमौ शुभौ॥
कठिनावरोम उरो मृदुग्रीवा च कम्बुता।
आरक्तावधरौ श्रेष्ठौ मासल वर्त्तुल सुखम्॥
कुन्दपुष्पसमा दन्ता भाषित कोकिलासमम।
दाक्षिण्ययुक्तमशठ हसशब्दसुखावहम॥
नासा समा समपुटा स्त्रीणान्तु रुचिरा शुभा।
नीलोत्पलनिभ चक्षुनासलग्नौ न लम्बकौ॥
न पृथू बालेन्दुनिभे भ्रुवौ चाथ ललाटकम।
शुभमर्द्धेन्दुसस्थानमतुङ्ग स्यादलोमशम॥
अमासल कर्णयुग सम मृदु समाहितम।
स्निग्धा नीलाश्च मृदवो मूर्द्धजा कुञ्चितैकजा॥
स्त्रीणा सम शिर श्रेष्ठ पादे पाणितले तथा।
वाजिकुञ्जरश्रीवृक्षयूपेषु यवतोमरै॥
ध्वजचामरमालाभि शैलकुण्डलवेदिभि।
शङ्खातपत्रपद्मैश्च मतस्यस्वस्तिकसद्रथै।
लक्षणैरङ्कुशाद्यैश्च स्त्रिय स्यू राजवल्लभा॥
निगूढमणिबन्धौ च पद्मगर्भोपमौ करौ।
न निम्न नोन्नत स्त्रीणा भवेत करतल शुभम॥
रेखान्वितास्त्वविधवा कुर्य्यात सम्भोगिनीं स्त्रियम।
रेखा या मणिबन्धोत्था गता मध्याङ्गुली करे॥
गता पाणितले या च योर्द्ध्वा पादतले स्थिता।
स्त्रीणा पुसा तथा सा स्याद्राज्याय च सुखाय
च॥
कनिष्ठिका मूलरेखा कुर्य्याच्चेव शतायुषम्।
प्रदेशिनीमध्यमाभ्यामन्तरालगता सती॥
ऊना ऊनायुष कुर्य्याद्रेखा चाङ्गुष्ठमूलगा।

-हत्य पुत्रास्तन्वास्तु प्रमदा परिकीर्त्तिता ॥
-ग्गायुषे लघु छिन्ना दीर्घा छिन्ना महायुषे।
शुभन्तु लक्षणं स्त्रीणां प्रोक्तं त्वशुभमन्यथा ॥"॥
तस्या अशुभलक्षणं यथा,—
"कनिष्ठिकानामिका वा यस्या न स्पृशते महीम्।
अङ्गुष्ठं वा गतौ यस्यास्त्वंनी कुलटा च सा ॥
उद्‌बद्धाभ्यां पिण्डिकाभ्यां जङ्घे चातिशिरालके।
रोमशे चातिमांसे च कुम्भाकारं तथोदरम् ॥
वामावर्त्तं निम्नमल्पं दुःखितानाञ्च गुह्यकम्।
ग्रीवया ह्रस्वया निःस्वा दीर्घया च कुलक्षयः ॥
पृथुलया प्रचण्डाश्च स्त्रियः स्युनात्र संशयः।
केकरे पिङ्गले नेत्रे श्यावे लोलेक्षणासती ॥
स्मिते कूपे गण्डयोश्च सा ध्रुवं व्यभिचारिणी।
प्रलम्बिनि ललाटे च देवरं हन्ति चाङ्गना ॥
उदरे श्वशुरं हन्ति पतिं हन्ति स्फिचोद्वयोः।
या तु रोमोत्तरोष्ठी स्यान्न शुभा भर्त्तुरेव हि ॥
स्तना सरोमावशुभौ कर्णौ च विषमौ तथा।
करालाविषमा दन्ताः क्लेशाय च भयाय च ॥
चौर्य्याय कृष्णमांसाश्च शीघ्रा भर्त्तुश्च मृत्यवे।
क्रव्यादरूपैर्हस्तैश्च वृकाकाकादिसन्निभैः ॥
शिरालैर्विषमैः शुष्कैर्वित्तहीना भवन्ति हि।
समुन्नतोत्तरोष्ठी या कलहे कटुकेशिनी ॥
स्त्रीषु दोषा विरूपाश्च। यत्राकारो गुणास्ततः ॥"
इति गारुडपुराणम् ॥
(च्छन्दोवृत्तिविशेषः। इति छन्दोमञ्जरी ॥)

नारीकवच, पुं, (नार्य्यः कवचं सन्नाह इव यस्य।) सूर्य्यवंशीयमूलकराजः। स च अश्मक-पुत्रः। सौदासपौत्रश्च। "योऽसौ निःक्षत्रे क्ष्मातलेऽस्मिन् क्रियमाणे स्त्रीभिर्विवस्त्राभिः परिवार्य्य रक्षितः। ततस्तं नारीकवचमुदाहरन्ति।" इति विष्णुपुराणे। ४। ४। ३८ ॥

नारीकेल, पुं, (किल क्रीडने+भावे घञ्। नार्य्या केल इव केलो सम्भोगो यत्र।) नारिकेलः। इति शब्दरत्नावली ॥

नारीकेली, स्त्री, (नारीकेल+गौरादित्वात् ङीष्।) नारिकेलः। इति शब्दरत्नावली ॥

नारीच क्ली, (नाडीच+डस्य रत्वम्।) शाकविशेषः। नालिता इति भाषा ॥ तद्द्विविधं तिक्तं मधुरञ्च। तिक्तस्य गुणाः। रक्तपित्तहरत्वम्। कृमिकुष्ठविनाशित्वञ्च। मधुरस्य गुणाः। पिच्छिलत्वम्। शीतलत्वम्। विष्टम्भिकफवातकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥

नारीतरङ्गक, पुं, (नारीं तरङ्गयति चञ्चलचित्तां करोतीति। तरङ्ग+करोतौ णिच्+ण्वुल्।) विटः। इति शब्दमाला ॥

नारीदूषण क्ली, (नार्य्या दूषणम्।) स्त्रीणां दोषः। स च षड्विधः। यथा,—
"पानं दुर्ज्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम्।
स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नार्य्या दूषणानि षट् ॥"
इति मनुः ॥

नारीष्टा, स्त्री, (नार्य्या इष्टा प्रिया।) मल्लिका। इति राजनिर्घण्टः ॥

नार्य्यङ्ग, पुं, (नारीणामङ्गमिव शोभनं अङ्गं यस्य।) नागरङ्गः। इति शब्दरत्नावली ॥ (नार्य्या अङ्गे, क्ली ॥)

नाल, क्ली, (नलतीति। नल बन्धे+"ज्वलिति-कसन्तेभ्यो णः।" ३। १। १४०। इति णः।) उत्पलादिदण्डः। तत्पर्य्यायः। नाला २। इत्यमरः। २। ६। ७७ ॥ नाली ३ नालिका ४। इति भरतः ॥ (यथा, रघुः। ६। १३।
"कश्चित् कराभ्यामुपगूढनाल-
मालोलपत्राभिहतद्विरेफम्।
रजोभिरन्तः परिवेषवन्ति
लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार ॥"
अर्द्धर्चादित्वात् पुंलिङ्गोऽपि ॥) हरितालम्। इति स्वामी ॥ नले पुं। इति राजनिर्घण्टः ॥

नालवंश, पुं, (नालो वंश इव।) नलः। इति राजनिर्घण्टः ॥

नाला, स्त्री (नल बन्धे+णः। ततष्टाप्।) नालम्। इत्यमरभरतौ ॥ डाटा इति नाडा इति च भाषा। (नलति जलादिर्निर्गच्छत्यनयेति। नल+करणे घञ्। जलनिर्गमभागः। यथा मार्कण्डेये। २। ४३।
"यथा तोयार्थिनस्तोयं यन्त्रनालादिभिः शनैः।
आपिबेयुस्तथा वायुं पिबेद्योगी जितश्रमः ॥")

नालि, स्त्री, (नालयतीति। नल+णिच्+इन्।) नाडी। शिरा। इति द्विरूपकोषः ॥

नालिक पुं, (नल एव नालस्तृणविशेषः। स भोक्तव्यत्वेनास्त्यस्येति ठन्।) महिषः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ क्ली, (नालमस्त्यस्येति।) पद्मम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (नालं कार्य्यसाधनत्वेनास्त्यस्येति। नाल+"अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति ठन्। अस्त्रविशेषः। तत्तु आकृतिकार्य्यादिना अधुनातनस्य 'बन्दुक' इति ख्यातस्य अस्त्रस्य सादृश्यं लभते। अस्य शास्त्रत्वादिकन्तु शुक्रनीतौ उक्तम्। तद्यथा,—
"अस्त्रन्तु द्विविधं ज्ञेयं नालिकं मान्त्रिकं तथा।
यदा तु मान्त्रिकं नास्ति नालिकं तत्र धारयेत् ॥
नालिकं द्विविधं ज्ञेयं बृहत्क्षुद्रप्रभेदतः।
तिर्य्यगूर्द्ध्वच्छिद्रमूलं नालं पञ्चवितस्तिकम् ॥
मूलाग्रयोर्लक्ष्यभेदि तिलबिन्दुयुतं सदा।
यन्त्राघाताग्निकृत् ग्रावचूर्णधृक् कर्णमूलकम् ॥
सुकाष्ठोपाङ्गबुध्नञ्च मध्याङ्गुलबिलान्तरम्।
स्वान्तेऽग्निचूर्णसन्धातृ शलाकासंयुतं दृढम् ॥
लघुनालिकमप्येतत् प्रधार्य्यं पत्तिसादिभिः।
यथा यथा तु त्वक्सारं यथा स्थूलबिलान्तरम् ॥
यथा दीर्घं बृहद्गोलं दूरभेदि तथा तथा।
मूलकीलभ्रमाल्लक्ष्यसमसन्धानभाजि यत् ॥
बृहन्नालिकसंज्ञन्तत् काष्ठबुध्नविवर्ज्जितम्।
प्रवाह्यं शकटाद्यैस्तु सुयुक्तं विजयप्रदम् ॥"
अस्य कार्य्यं यथा,—
"नालास्त्रं शोधयेदादौ दद्यात्तत्राग्निचूर्णकम्।
निवेशयेत्तु दण्डेन नालमूले यथादृढम् ॥
ततः सुगोलकं दद्यात् ततः कर्णेऽग्निचूर्णकम्।
कर्णचूर्णाग्निदानेन गोलं लक्ष्ये निपातयेत् ॥
लक्ष्यभेदी यथा बाणो धनुर्ज्याविनियोजितः।
भवेत्तथा तु सन्धाय—————॥")

नालिका, स्त्री, (नाला एव। स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) नाला। इति शब्दरत्नावली ॥ नालिताशाकः। इति शब्दमाला ॥ (यथा सुश्रुते। १। ४६।
"वातलं नालिकाशाकं पित्तघ्नं मधुरञ्च तत् ॥")
चम्मकषा। इति जटाधरः ॥ हस्तिकर्णव्यधनिका। इति हारावली। ३ ॥ (यथा, माघे। १७। २५।
"गजाः सक्तकरतललोलनालिका
हता मुहुः प्रणदितघण्टमाययुः ॥")

नालिकेर, पुं, (नारिकेल। रलयोरैक्यात् रस्य लः। लस्य रश्च।) नारिकेलः। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (क्वचित् क्लीवेऽपि दृश्यते। यथास्य गुणाः।
"नालिकेरं सुमधुरं गुरु स्निग्धञ्च शीतलम्।
हृद्यं संग्राहि वस्तिशोधनं रक्तपित्तनुत् ॥
विष्टम्भि पक्वं मतिमत् अपक्वं कफवातलम्।
बृंहणं शीतलं वृष्यं नालिकेरफलं लघु ॥'
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥
अस्य तोयगुणा यथा,—
"नालिकेरोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु।
तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

नालिजङ्घ, पुं, द्रोणकाकः। इति हारावली। ८ ॥

नालिता, स्त्री, (नालमिता प्राप्ता।) स्वनामख्यातशाकः। यथा,—
"नालिता पट्टशाकञ्च सिंहपत्रे तु नालिका ॥"
इति शब्दमाला ॥
अस्य गुणा नारीचशब्दे द्रष्टव्याः ॥

नाली, स्त्री (नालि+वा ङीष्।) शाककाण्डः। डाटा इति भाषा। इति मेदिनी। ल २८ ॥ हस्तिकर्णवेधनी। घटी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नाडी। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—
"रसवाहिनीश्च नालीर्जिह्वामूलगलतालुक्लोम्नः।
संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णां महाबलावेतौ।
पीतं पीतं हि जलं शोषयतस्तावतो न याति शमम् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने चतुर्विंशेऽध्याये ॥) पद्मम्। इति शब्दरत्नावली ॥

नालीक, पुं, (नाल्या नलयन्त्रात् कायति शब्दायते इति। कै+कः। घोरशब्देन निर्गमनादेवास्य तथात्वम्।) शरः। (यथा, महाभारते। ३। ३१। १७।
"कर्णिनालीकनाराचांस्तक्षन्तो महारथाः।
नाविध्यन् पाण्डवांस्तत्र पश्यन्तो धर्म्ममन्ति-कात् ॥"
तथा च शार्ङ्गधरसंगृहीतधनुर्व्वेदे।
"नालीका लघवो बाणा नलयन्त्रेण नोदिताः।
अत्युच्चदूरपातेषु दुर्गयुद्धेषु ते मताः ॥")

शस्त्याङ्गम । अजषण्डे, क्ली । इति मेदिनी । के, ११ ॥ (न अलीकमिति । सत्यम । यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम । ४२ ।
'नालीकाशयमेतदत्र वचन वागाश्रय कि वच ॥")

नालीकिनी, स्त्री, (नालीकमस्त्यस्या इति । नालीक+इनि । ङीप ।) पद्मसमूह । इति शब्दरत्नावली ॥

नालीव्रण, पु, (नालीगतो व्रण ।) नाडीव्रण । इति शब्दरत्नावली ॥

नाविक, पु, (नावा तरतीति । नौ+"नौद्व्यच ष्ठन ।" ४ । ४ । ७ । इति ठन । नौरस्त्यस्येति । 'व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ११६ । इति ठन वा ।) कर्णधार । इत्यमर । १ । १० । १२ ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ७७ । ७५ ।
"भिन्ननौका यथा राजन ।द्वीपमासाद्य निर्वृता । भजन्ति पुरुषव्याघ्र । नाविका कालपर्य्यये ॥")

नाव्य, त्रि, (नावा तार्य्यम । नौ+"नौवयो धर्मेति ।" ४ । ४ । ९१ । इति यत ।) नौका-गम्यदेशादि । इत्यमर । १ । १० । १ ॥ (यथा, रघु । ४ । ३१ ।
'मरुपृष्ठान्युदम्भासि नाव्या सुप्रतरा नदी । विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार स ॥"
नवस्य भाव । नव+ष्यञ ।) नवत्व ॥

नाश, पु (नश+भावे घञ ।) पलायनम । निधनम । (यथा महाभारते । १ । १२ । १६ ।
'पितृशापान्निर्मुक्तस्तेन नष्टे तपोधना । तन्नाश अवो नाश पितॄणामेष निश्चय ॥")
अनुपलम्भ । अदर्शनम । इति मेदिनी । श, ८ ॥ परिव्राजक । इति हेमचन्द्र । ३ । २२८ ॥
जीवाना नाशहेतुर्यथा,—
"सङ्गात सञ्जायते काम कामात क्रोधोऽभि-जायते ।
क्रोधाद्भवति सम्मोह सम्मोहात स्मृतिविभ्रम ॥
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात प्रणश्यति ॥"
इति श्रीभगवद्गीता ॥
कुलनाशकारण यथा —
"अनृतात पारदार्य्याच्च तथाभक्ष्यस्य भक्षणात ।
अश्रौतधर्म्माचरणात क्षिप्र नश्यति वै कुलम् ॥
अश्रोत्रिये वेददानात वृषलेषु तथैव च ।
विहिताचारहीनेषु क्षिप्र नश्यति वै कुलम ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्याय ॥
नश्यता पूर्व्वरूपाणि यथा —
अत्रिरुवाच ।
"नश्यता पूर्व्वरूपाणि जनाना कथयस्व मे ।
नगराणां तथा राज्ञां त्व हि सर्व्व वदिष्यसि ॥
गर्ग उवाच ।
पुरुषापचारान्नियमात परित्यजति देवता ।
ततोऽपरागाद्देवानामुपसर्ग प्रवर्त्तते ॥
दिव्यान्तरीक्षे भौमश्च त्रिविध परिकीर्त्तितम ।
ग्रहर्क्षवैकृत दिव्यमन्तरीक्ष निबोध मे ॥
उल्कापातो दिशा दाह परिवेशस्तथैव च ।
गन्धर्व्वनगरञ्चैव वृष्टिश्च विकृता च या ।
एवमादीनि लोकेऽस्मिन नाकेशाना विनिर्द्दिशेत ॥
चर स्थिरस्तु भूमौ च भूकम्पश्चापि भूमिज ।
जलाशयाना वैकृत्य भौम तदपि कीर्त्तितम ॥"
इति मात्स्ये २ ३ अध्याय ॥

नाशी [न] त्रि, (नाशोऽस्त्यस्येति । नाश+इनि ।) नाशविशिष्ट । नाशशब्दादस्त्यर्थे इनप्रत्ययनिष्पन्न ॥

नासत्यौ पु, (नास्ति असत्य ययोस्तौ । 'नभ्राण नपादिति ।" ६ । ३ । ७५ । इति नञ प्रकृति-भाव ।) अश्विनीकुमारौ । नित्यद्विवचनान्तो ऽयम । इत्यमर । १।१।५४ ॥ एतौ शूद्रौ । यथा,
"आदित्या क्षत्रियास्तेषा विशश्च मरुतस्तथा ।
अश्विनौ च स्मृतौ शूद्रौ तपस्युग्रे समास्थितौ ॥
स्मृतास्त्वङ्गिरसा देवा ब्राह्मणा इति निश्चय ॥"
इति महाभारते मोक्षधर्म्म ॥
("सन्दृश्य दस्रयोरिन्द्र कर्म्माण्येतानि यत्नवान ।
आयुर्वेद निरुन्धेन तौ ययाचे शचीपति ॥
नासत्यौ सत्यसन्धेन शक्रेण किल याचितौ ।
आयुर्व्वेद यथा गीत ददतु शतमन्यवे ॥
नासत्याभ्यामधीत्यैव आयुर्व्वेद शतक्रतु ।
अध्यापयामास बहूनात्रेयप्रमुखान मुनीन ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भाग ॥)

नासा स्त्री, (नासते शब्दायत इति । नास शब्दे +"गुरोश्च हल ।" ३ । ३ । १०३ । इति अ । ततष्टाप । नास्यतेऽनयेति । नास+करणे घञ वा ।) नासिका । नाक इति भाषा । सा च गर्भस्थबालकस्य पञ्चमिमासे भवति । इति सुखबोध ॥ तस्या शुभाशुभलक्षण यथा,—
"शुकनास सुखी स्याच्च शुष्कनासेऽतिजीवनम ।
छिन्नाग्ररूपनास स्यादगम्यागमने रत ॥
दीर्घनासे च सौभाग्य चौर आकुञ्चितेन्द्रिय ।
स्त्रीमृत्युश्चिपिटनास ऋजुभाग्यवता भवेत ॥
अल्पच्छिद्रा सुपुटा च अवक्रा च नृपेश्वरे ।
क्रूरे दक्षिणवक्रा स्याद्धनिनाश्च क्षुत सकृत ॥"
इति गरुडपुराणम ॥
द्वारोपरिस्थितदारु । भ्यान काठ इति कपालि इति च भाषा । इत्यमर । २ । २।१३॥ वासक वृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

नासाच्छिन्नी, स्त्री, (छिद+भावे क्त । नासाया छिन्न छेदो यस्या । ङीष ।) पूर्णिकापक्षी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

नासादारु क्ली, (नासायै यद्दारु । नासेव दारु इति वा ।) द्वारोर्द्ध्वस्थितकाष्ठम । इत्यमर टीकाया स्वामी ॥ कपालि इति भाषा ॥

नासारोग, पु, (नासाया रोग ।) नासिका व्याधि ।"अथ नासारोगाधिकार । तत्र नासा-रोगाणा नामानि सख्याश्चाह ।
आदौ च पीनस प्रोक्त पूतिनस्यस्तत परम ।
नासापाकोऽत्र गदित पूयशोणितमेव च
क्षवथुर्भ्रशथुदीप्ति प्रतीनाह परिस्रव ।
नासाशोष प्रतिश्याया पञ्च सप्तार्बुदानि च ॥
चत्वार्य्यर्शांसि चत्वार शोथाश्चत्वारितानि च ।
रक्तपित्तानि नासाया चतुस्त्रिंशद्गदा स्मृता ॥
तेषु पीनसस्य लक्षणमाह ।
आनह्यते शुष्यति यस्य नासा
प्रक्लेदमायाति च धूप्यते च ।
न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तु-
र्जुष्ट व्यवस्येदिह पीनसेन ॥
आनह्यते श्वासशोषितकफेनावध्यते रुद्धा इति यावत । प्रक्लेद आर्द्रताम् । धूप्यते सन्त प्यते । गन्धरसान गन्धान सुरभीनसुरभींश्च न वेत्ति । नासाया आनद्धत्व तत्र हेतु । तथा रसान मधुरादींश्च न वेत्ति । नासारोगा-रम्भकदोषेण रसनाया अपि दुष्टे । व्यवस्ये-जानीयात । अपीनसपीनसो द्वावपि शब्दा-र्थ ॥ * ॥ अनुक्तसग्रहार्थमाह ।
तच्चानिलश्लेष्मभव विकार
ब्रूयात प्रतिश्यायसमानलिङ्गम ।
त विकार पीनस प्रतिश्यायसमानलिङ्ग वात-श्लेष्मकप्रतिश्यायतुल्यलक्षणम ॥
पूतिनस्यमाह ।
दोषैर्व्विदग्धैर्गलतालुमूले
सवासितो यस्य समीरणस्तु ।
निरेति पूतिर्म्मुखनासिकाभ्या
त पूतिनस्य प्रवदन्ति रोगम ॥
दोषै पित्तकफरक्तै । अत्र रक्तस्यापि दोषत्व दोषसाहचर्य्यात । विदग्धैर्दुष्टै । सवासित पूतिभाव नीत । पूतिनस्य नासाया भवो नस्यो वायु पूतिनस्यो यत्र स पूतिनस्यस्तम ॥ * ॥
नासापाकमाह ।
घ्राणाश्रित पित्तमरूषि कुर्य्यात
यस्मिन् विकारे बलवांश्च पाक ।
त नासिकापाकमिति व्यवस्येत
विक्लेदकोथावथवापि यत्र ॥
विक्लेद आर्द्रता । कोथ पूतिभाव
पूयरक्तमाह ।
दोषैर्व्विदग्धैरथवापि जन्तो
र्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तै ।
नासा स्रवेत पूयमसृग्विमिश्र
त पूयरक्त प्रवदन्ति रोगम ॥
क्षवथुमाह ।
घ्राणाश्रिते मर्म्मणि सप्रदुष्टो
यस्यानिलो नासिकया निरेति ।
कफानुजातो बहुशोऽतिशब्द-
स्त रोगमाहु क्षवथु गदज्ञा ॥
घ्राणाश्रिते मर्म्मणि शृङ्गाटके ॥ * ॥
दोषज क्षवथुमभिधायागन्तुज क्षवथुमाह ।
तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा
भावान कटूनकनिरीक्षणाद्वा ।
सूत्रादिभिर्व्वा तरुणास्थिमर्म्म-
ण्युद्घट्टितेऽन्य क्षवथुर्निरेति ॥
तीक्ष्णोपयोगात राजिकादिभक्षणात । अर्क-निरीक्षणात सूर्य्यदर्शनात तेन कफविलयनात ।

तरुणास्थि नासावंशास्थि। मर्म्मणि शृङ्गाटके। द्वन्द्वैकत्वम्। अन्य आगन्तुज ॥ * ॥
भ्रंशथुमाह।

प्रभ्रश्यते नासिकया तु यस्य
सान्द्रो विदग्धो लवण कफस्तु।
प्राक सञ्चितो मूर्द्धनि पित्ततप्ते
त भ्रंशथु व्याधिमुदाहरन्ति ॥

दीप्तिमाह।

घ्राणे भृश दाहसमन्विते तु
विनि सरेत धूम इवेह वायु।
नासाप्रदीप्तेव च यस्य जन्तो
व्याधिन्तु दीप्ति तमुदाहरन्ति ॥

प्रदीप्तेव प्रज्वलितेव ॥ * ॥
प्रतीनाहमाह।

उच्छ्वासमार्गन्तु कफ सवातो
रुन्ध्यात प्रतीनाहमुदाहरेत्तम ॥

स्रावमाह।

घ्राणाद्घन पीतसितन्तनुर्व्वा
दोष स्रवेत स्रावमुदाहरेत्तम ॥

नासाशोषमाह।

घ्राणाश्रिते श्लेष्मणि मारुतेन
पित्तेन गाढ परिशोष्यते च।
कृच्छ्राच्छ्वसित्यूर्द्ध्वमधश्च जन्तु
र्यस्मिन स नासापरिशोष उक्त ॥

प्रतिश्यायमाह। तस्य निदान द्विविधम्। एक सद्योजनक तद्बल वत्त्वेन चय नापेक्षते। यत उक्तम्।

न केवल चय प्राप्य दोषा कुप्यन्ति देहिनाम।
अन्यदापि हि कुप्यन्ति हेतुबाहुल्यतोरणात ॥

हेतूना बाहुल्येन त्वराकरणात। अपर चयादि क्रमेण जनकम्। चयादिक्रमो यथा। निदानात सञ्चय सञ्चयात प्रकोप प्रकोपात प्रसर प्रसरात स्थानसंश्रय। ततो व्यक्ति। ततो भेद इति ॥ * ॥ तत्र प्रतिश्यायस्य सद्योजनकनिदानपूर्व्विका सम्प्राप्तिमाह।

सन्धारणा जीर्णरजोऽति भाषात
क्रोधर्त्तुवैषम्यशिरोऽभितापै।
सजागरातिस्वपनाम्बुशीता
वश्यायकैर्मैथुनवाष्पसेकै ॥
सस्त्यानदोषे शिरसि प्रवृद्धो
वायु प्रतिश्यायमुदीरयेत्तु।

सन्धारणा मूत्रपुरीषधारणा। रजो धूलि। तच्च नासाप्रविष्ट हेतु। ऋतुवैषम्य ऋतुचर्य्याविपरीताचरणम्। शिरोऽभिताप शिरसोऽभितापो येन धूमादिना स। अवश्याय तुषार। वाष्पसेको रोदनम्। सस्त्यानदोषे शिरसि संहतकफे ॥ * ॥ चयादिक्रमजनकनिदानपूर्व्विका सम्प्राप्तिमाह।

चय गता मूर्द्धनि मारुतादय
पृथक समस्ताश्च तथैव शोणितम।
प्रकोप्यमाणा विविधै प्रकोपणै-
स्तत प्रतिश्यायकरा भवन्ति च ॥

पूर्व्वरूपमाह।

क्षवप्रवृत्ति शिरसोऽभिपूर्णता
स्तम्भोऽङ्गमर्द्द परिहृष्टरोमता।
उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा
नृणा प्रतिश्यायपुर सरा स्मृता ॥

शिरसोऽभिपूर्णता शिरसो भारेणेव व्याप्ति। अपरे पृथग्विधा घ्राणधूमायनतालुविदारणनासामुखस्रावादयो विदेहोक्ता बोद्धव्या ॥ * ॥
वातिकस्य प्रतिश्यायस्य लक्षणमाह।

आनद्धापिहिता नासा तनुस्रावप्रसेकिनी।
गलताल्वोष्ठशोषश्च निस्तोद शङ्खयोस्तथा ॥
क्षवप्रवृत्तिरत्यर्थ वक्त्रवैरस्यमेव च।
भवेत स्वरोपघातश्च प्रतिश्यायेऽनिलात्मके ॥

आनद्धा स्तब्धा। अपिहिता न पिहिता। अत एव तनुस्रावप्रसेकिनी ॥ * ॥
पैत्तिकमाह।

उष्ण सपीतक स्रावो घ्राणात स्रवति पैत्तिके।
कृशोऽतिपाण्डु सन्तप्तो भवेत्तृष्णाभिपीडित।
नासया तु सधूमाग्नि वमतीव स मानव ॥

सपीतक ईषत्पीतक ॥ * ॥
श्लैष्मिकमाह ॥

घ्राणात कफकृते श्वेत कफ शीत स्रवेद्बहु।
शुक्लावभास शूनाक्षो भवेद्गुरुशिरा नर ॥
गलताल्वोष्ठशिरसा कण्डूभिरतिपीडित ॥ * ॥

सान्निपातिकमाह।

भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्मात सन्निवर्त्तते।
सपक्वो वाप्यपक्वो वा स सर्व्वप्रभव स्मृत ॥

अत्र यद्यपि दोषत्रयलिङ्गानि नोक्तानि तथापि तानि ज्ञेयानि त्रिदोषजत्वात। अयमसाध्य। अतएवाह।

नृणा दुष्ट प्रतिश्याय सर्व्वजश्च न सिध्यति ॥

दुष्टप्रतिश्यायलिङ्गमाह।

प्रक्लिद्यति मुहुर्नासा पुनश्च परिशुष्यति।
पुनरानह्यते वापि पुनर्विव्रियते तथा ॥
नि श्वासो वाति दुर्गन्धो नरो गन्धान न वेत्ति च।
एव दुष्ट प्रतिश्याय जानीयात कृच्छ्रसाधनम ॥

आनह्यते विबद्धा भवति। विव्रियते अविबद्धा स्यात। क्लेदशोषविबन्धा नैककाल भवन्ति किन्तु यदा यदा यद्यत दोषाधिक्य भवति तदा तदा तत्तद्दोषकृत स स बोद्धव्य इति न विरोध। कृच्छ्रसाधन असाध्य कष्टसाध्यञ्च ॥ * ॥
रक्तजमाह।

रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तस्राव प्रवर्त्तते।
पित्तप्रतिश्यायकृतैर्लिङ्गैश्चापि समन्वित ॥
ताम्राक्षश्च भवेत जन्तुरुरोघातप्रपीडित।
दुर्गन्धोच्छ्वासवक्त्रश्च गन्धानपि न वेत्ति स ॥

उरोघातप्रपीडित उरोघातेनेव प्रपीडित ॥
अप्रतीकारेण कालान्तरे सर्व्व एव प्रतिश्याया असाध्या भवन्तीत्याह।

सर्व्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिण।
दुष्टता यान्ति कालेन तदासाध्या भवन्ति हि ॥

प्रतिश्यायेषु क्रिमयोऽपि भवन्तीत्याह।

मूर्च्छन्ति क्रिमयश्चात्र श्वेता स्निग्धास्तथाणव।
क्रिमितो य शिरोरोगस्तुल्य तेनात्र लक्षणम ॥

अत्र एषु प्रतिश्यायेषु कफस्य प्राधान्यात सर्व्वेषु प्रतिश्यायेषु कफजा एव क्रिमयो भवन्तीति ॥ * ॥ श्वेता स्निग्धाश्च वृद्धा प्रतिश्याया अपरानपि विकारान कुर्व्वन्ति तानाह।

वाधिर्य्यमान्ध्यमघ्रत्व घोराश्च नयनामयान।
शोषाग्निमान्द्यकासाश्च वृद्धा कुर्व्वन्ति पीनसम्॥

घोराश्च नयनामयान् इति वचनेऽप्यान्ध्यग्रहण विशेषार्थम। अघ्रत्व न जिघ्रतीत्यघ्रस्तस्य भाव अघ्रत्वम् ॥ * ॥ चतुस्त्रिंशत्सख्यापूरणायाह।

अर्व्वुद सप्तधा शोथाश्चत्वारोऽर्शश्चतुर्व्विधम।
चतुर्व्विध रक्तपित्तमुक्त घ्राणेऽपि तद्विदु ॥

अर्व्वुदानि सप्त वातपित्तकफसन्निपातरक्तमांसमेदोजानि। शोथाश्चत्वारो वातपित्तश्लेष्मसन्निपातजा। अर्शांसि चत्वारि वातपित्तश्लेष्मसन्निपातजानि। रक्तपित्तानि चत्वारि वातपित्तश्लेष्मसन्निपातजानि। एतानि यथोक्तलिङ्गानि घ्राणेऽपि सम्भवन्ति ॥ * ॥ चिकित्साभेदात पीनसस्यामस्य लक्षणमाह।

शिरोगुरुत्वमरुचिनासास्रावस्तनुस्वर।
क्षाम ष्ठीवति चाभीक्ष्णमामपीनसलक्षणम ॥

नासास्रावस्तनुस्वर क्षाम इत्यन्वय ॥ * ॥
अथ पक्वस्य पीनसस्य लक्षणमाह।

आमलिङ्गान्वित श्लेष्मा घन खेषु निमज्जति।
स्वरवर्णविशुद्धिश्च पक्वपीनसलक्षणम ॥

आमलिङ्गान्वित श्लेष्मा आमलिङ्गे शिरोगुरुत्वादिभिर्युक्त पश्चात घन निविड अथच खेषु नासारन्ध्रेषु निमज्जति सक्तो भवात। वर्णविशुद्धि श्लेष्मण प्रकृतिवर्णता ॥ * ॥
अथ नासारोगाणा चिकित्सा।

सर्व्वेषु सर्व्वकाल पीनसरोगेषु जातमात्रेषु।
मरिच गुडेन दध्ना भुञ्जीत नर सुख लभते॥१॥
कटफल पौष्कर शृङ्गी व्योष यासश्च कारवी।
एषा चूर्ण कषाय वा दद्यादार्द्रकजे रसे ॥
पीनसे स्वरभेदे च नासास्रावे हलीमके।
सन्निपाते कफे वाते कासे श्वासे च शस्यते ॥२॥
कलिङ्गहिङ्गुमरिचलाक्षास्वरसकटफलै।
कुष्ठोग्राशिग्रुजन्तुघ्नैरवपीड प्रशस्यते ॥
पीनसादिषु ॥ ३ ॥
व्योषचित्रकतालीशतिन्तिडीकाम्लवेतसम।
सचव्याजाजितुल्यांशमेलात्वकपत्रपादिकम ॥
व्योषादिकमिद चूर्ण पुराणगुडमिश्रितम।
पीनसश्वासकासघ्न रुचिस्वरकर परम् ॥
इति व्योषादिवटी ॥ ४ ॥
व्याघ्रीदन्तीवचाशिग्रुसुरसाव्योषसिन्धुजै।
सिद्ध तैल नसि क्षिप्त पूतिनस्यगदापहम ॥
इति व्याघ्रीतैलम् ॥ ५ ॥
शिग्रुसिह्णीनिकुम्भाना बीजै सव्योषसैन्धवे।
बिल्वपत्ररसे सिद्ध तैल स्यात पूतिनस्यनुत ॥

निकुम्भा दन्ती। पूतिनस्यनुत नस्यात। इति शिग्रुतैलम् ॥ ६ ॥

घृतगुग्गुलुमिश्रस्य सिक्थकस्य प्रयत्नत ।
धूम क्षवथुरोगघ्न भ्रंशथुघ्नश्च निर्द्दिशेत ॥ ७ ॥
शुण्ठीकुष्ठकणाविल्वद्राक्षाकल्ककषायवत ।
तैल पक्वमथाज्य वा न स्यात क्षवथुनाशनम ॥ ८ ॥
नस्य हित निम्बरसाञ्जनाभ्या
दीप्ते शिर स्वेदनमल्पशस्तु ।
नस्ये क्षते क्षीरजलावसेकान
शसन्ति भुञ्जीत च मृद्रयषे ॥ * ॥
नासास्रावे घ्राणयोश्चूर्णमुक्त
नाड्या देय ये च पीडाश्च पथ्या ।
तीक्ष्णा धूमा देवदार्व्वग्निकाभ्या
मास त्वाज पथ्यमत्राग्निशन्ति ॥ १ ॥
प्रतिश्यायेषु सर्व्वेषु गृह वातविवर्ज्जितम ।
उष्णेन वाससोत्थेन शिरसो वेष्टन हितम ॥ ११ ॥
विडङ्ग सैन्धव हिङ्गुगुग्गुलु समन शिला ।
वचतच्चूर्णमाघ्रात प्रतिश्याय विनाशयेत ॥ १२ ॥
घृततैलसमायुक्त शक्तुधूम पिबेन्नर ।
सधूम स्यात्प्रतिश्यायकासहिक्काहर पर ॥ १३ ॥
प्रतिश्यायेषु सर्व्वेषु शीतल परमौषधम ।
प्रतिश्याये पिबेद्‌धूम सव्वगन्धसमायुतम ॥ १४ ॥
वातुयानकचूर्ण वा घ्रेय वा कृष्णजीरकम ।
कृष्णजीरकमत्र कलोजी ॥ १५ ॥
पुष्पक्व जयापत्र तिलसैन्धवसयुतम ।
प्रतिश्यायेषु सर्व्वेषु शीलित परमौषधम ॥
जयात्र विजया भङ्गेति यावत । शिलित सुक्तम ॥ १६ ॥
पिप्पल्य शिग्रुबीजानि विडङ्गमरिचानि च ।
अवपीड प्रशस्तोऽत्र प्रतिश्यायनिवारणे ॥ १७ ॥
शिरसोऽभ्यञ्जनै स्वेदैर्नस्यैर्म्लैश्च भोजनै ।
वमनैर्घृतपानैश्च तान्यथा समुपाचरेत ॥ १८ ॥
कृमिघ्ना ये कृमा प्रोक्तास्तान वै कृमिषु योजयेत ।
नावनानि कृमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान ॥ १९ ॥
रक्तपित्तानि शोथाश्च तथाशास्त्यर्व्वुदानि च ।
नासिकाया स्फुरेतषा स्त स कुर्य्यात चिकित्सितम ॥
गृहधूमकणादारुक्षीरनक्ताङ्गसैन्धवै ।
सिद्ध शिखरिणोनैश्च तैल नासाशसा हितम ॥”
इति भावप्रकाश मध्यखण्डे चतुर्थभाग ॥
(अथातो नासारोगविज्ञानीयमध्याय व्याख्याम ।
‘अवश्यायानिलरजो भाष्यातिस्वप्नजागरै ।
नीचात्युच्चोपधानेन पीतनान्येन वारिणा ॥
अत्यम्बुपानरमणच्छर्द्दिवाष्पग्रहादिभि ।
क्रुद्धा वातोल्वणा दोषा नासाया स्यानता गता ॥
जनयन्ति प्रतिश्याय वर्द्धमान क्षयप्रदम ।
तत्र वातात प्रतिश्याये मुखशोषो भृश क्षव ॥
घ्राणोपरोधनिस्तोददन्तशङ्खशिरोव्यथा ।
कीटका इव सर्पन्ति मन्यते परितो भ्रुवौ ॥
स्वरसादश्चिरात पाक शिशिराच्छकफस्रुति ।
पित्तात्तृष्णाज्वरघ्राणपिटिकासम्भवभ्रमा ॥
नासाग्रपाको रूक्षोष्णताम्रपीतकफस्रुति ।
कफात कासोऽरुचि श्वासो वमथुर्गात्रगौरवम ॥
माधुर्य्य वदने कण्डू स्निग्धशुक्लघना स्रुति ।
सर्व्वजो लक्षणै सर्व्वैरकस्माद्‌वृद्धिशान्तिमान ॥
दुष्ट नासा शिरा प्राप्य प्रतिश्याय करोत्यसृक ।
उरस सुप्तता ताम्रनेत्रत्व श्वासपूतिता ॥
कण्डू श्रोत्राक्षिनासासु पित्तोक्तश्चात्र लक्षणम ।
सर्व्व एव प्रतिश्याया दुष्टता यान्त्युपेक्षिता ॥
यथोक्तोपद्रवाधिक्यात ससर्व्वेन्द्रियतापन ।
साग्निसादज्वरश्वासकासोर पार्श्ववेदन ॥
कुप्यत्यकस्माद्‌बहुशो मुखदौर्गन्ध्यशोफकृत ।
नासिकाक्लेदसशोषशुद्धिरोधकरो मुहु ॥
पूयोपमा सितारक्तग्रथिता श्लेष्मसस्रुति ।
मूर्च्छन्ति चात्र कृमयो दीर्घस्निग्धसिताणव ॥
पक्वलिङ्गानि तेष्वङ्गलाघव क्षवथो शम ।
श्लेष्मा सचिक्कण पीतो ज्ञानञ्च रसगन्धयो ॥
तीक्ष्णघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रतृणादिभि ।
वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिका तरुणास्थनि ॥
विघट्टितेऽनिल क्रुद्धो रुद्ध शृङ्गाटक व्रजेत ।
निवृत्त कुरुतेऽथ क्षवथु स भृश क्षव ॥
शोषयन्नासिकास्रोत कफञ्च कुरुतेऽनिल ।
शूकपूर्णाभनासात्व कृच्छ्रादुच्छ्वसनन्तत ॥
स्मृतोऽसौ नासिकाशोषो नासानाहे तु जायते ।
नद्धत्वमिव नासाया श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥
नि श्वासोच्छ्वाससरोधात स्रोतसी सवृते इव ।
पचेन्नासापुटे पित्त त्वङ्मास दाहशूलवत ॥
स घ्राणपाक स्रावस्तु ततसञ्ज्ञ श्लेष्मसम्भव ।
अच्छोजलोपमोऽजस्र विशेषान्निशि जायते ॥
कफ प्रवृद्धो नासाया रुद्ध्वा स्रोतास्यपीनसम ।
कुर्य्यात सघुघुर श्वास पीनसाधिकवेदनम ॥
अवरिव स्रवत्यस्य प्रक्लिन्ना तेन नासिका ।
अजस्र पिच्छिल पीत पक्व सिङ्घाणक घनम ॥
रक्तेन नासादग्धेन बाह्यान्त स्पर्शनासहा ।
भवेद्‌धूमोपमोच्छ्वासा सा दीप्तिर्द्दहतीव च ॥
तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मारुतो मुखनासिकात ।
श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत पूतिनास वदन्ति तम ॥
निचयादभिघाताद्वा पूयासृङ्‌नासिका स्रवेत ।
तत पूयरक्तमाख्यात शिरोदाहरुजाकरम ॥
पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासाया शोषयेन्मरुत ।
कफ स शुष्कपुटता प्राप्नोति पुटकन्तु तत ॥
अर्शोऽर्व्वुदानि विभजेत दोषलिङ्गैर्यथायथम ।
सर्व्वेषु कृच्छ्रोच्छ्वसन पीनस प्रतत क्षव ॥
सानुनासिकवादित्व पूतिनास शिरोव्यथा ।
अष्टादशानामित्येषा यापयदुष्टपीनसम ॥”
इत्युत्तरस्थाने एकोनविंशेऽध्याये वाभटनोक्तम ॥
“शुद्धसूत समादाय गन्धभागद्वय तत ।
त्रिभाग टङ्कणस्यापि विषभागचतुष्टयम ॥
पञ्चभाग यथा देय मरिचस्य प्रयत्नत ।
शृङ्गवेररसे पिष्ट्वा गुडिका पञ्चरक्तिका ॥
अनुपान हित योज्य सर्व्वरोगप्रशान्तये ।
जलदोषोद्भवे रोगे मन्दत्वग्ने जलोदरे ॥
सन्निपातेषु रोगेषु नासाव्याधौ सपीनसे ।
व्रणशोथे व्रणे चैव उपदंशे भगन्दरे ॥
गौडीव्रणे ज्वरे चैव नखदन्ताविघातके ।
पञ्चाम्रतरसो योज्य सर्व्वरोगप्रशान्तये ॥
इति पञ्चाम्रतो रस ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहे नासारोगाधिकार ॥)

नासालु, पु, (नासाये अलतीति। अल+उण।) कटफलवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कटफलशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम ॥)

नासासवेदन पु, (सविद्यतेऽनेनेति। स+विद+ल्युट। नासाया सवेदन पीडादायक।) काण्डीरलता। इति राजनिर्घण्ट ॥

नासिकन्धम, त्रि, (नासिका धमति शब्दायमाना करोतीति। नासिका+ध्मा+“नासिकास्तनयोर्ध्माधेटो।” ३।२।२९। इति खश। “खित्यनव्ययस्य।” ६।३।६६। इति पूर्व्वपदस्य ह्रस्व। ततो मुम।) नासिका शब्दायमाना करोति य। नासिकया शब्दकर्त्ता च। नासिकोपपदात ध्माधातो खशप्रत्यये धमादेशनिष्पन्न। इति व्याकरणम ॥

नासिकन्धय, त्रि, (नासिका नासास्थजल धयति पिबतीति। नासिका+धे ट पाने+“नासिकास्तनयोर्ध्माधेटो।” ३।२।२९। इति खश। ततो पूर्व्वपदस्य ह्रस्वस्ततो मुम च।) नासिकया पिबति य। नासिकया पानकर्त्ता। नासिकोपपदाद्धेटधातो खशप्रत्ययेन निष्पन्न। इति व्याकरणम ॥

नासिका, स्त्री, (नासते शब्दायते इति। नासशब्दे+“ण्वुल्तृचौ।” ३।१।१३३। इति ण्वुल। टापि अत इत्वम।) घ्राणेन्द्रियम। नाक इति भाषा। तत्पर्य्याय। घ्राणम २ गन्धवहा ३ घोणा ४ नासा ५। इत्यमर। २। ६। ८९ ॥ शिङ्घिणी ६। इति राजनिर्घण्ट ॥ नासिक्यम ७ नस्या ८ गन्धनाली ९ गन्धवन्धा १० नक्रा ११। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनु। २। ९।
“श्रोत्र त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी।
पायूपस्थ हस्तपाद वाक चैव दशमी स्मृता ॥”)
तस्या शब्दो घोतकार। यथा,—
“शयान रावण दृष्ट्वा तल्पे मृदुति वानर,।
नासायूथैस्तु घोतकारैर्विशद्भिर्वायुसेवकै ॥”
इति नारसिंहे ४५ अध्याय ॥

नासिकामल, क्ली, (नासिकाया मलम।) नासास्थितमलम। शिकनि इति भाषा। तत्पर्य्याय। शिङ्घाणकम २ शिङ्घाणम ३ शिङ्घणम ४। इति शब्दरत्नावली ॥ सिङ्घानम ५। इति भरत ॥

नासिक्य, क्ली, (नासिका एव। नासिका+स्वार्थे ष्यञ्।) नासिका। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (त्रि नासिका+“वुञ्छण्कठजिल।” ४। २। ८०। इति सकाशादित्वात ण्य। नासिकासन्निकृष्टादौ ॥ नासिकाया भवम। “शरीरावयवात यत।” ५।१।६। इति यत। नासाभवे च ॥)

नासिक्यक क्ली (नासिक्यमेव। नासिक्य+स्वार्थे कन।) नासिका। इति शब्दमाला॥

नासिक्यौ पु (नासिकाया भवौ। नासिका+"शरीरावयवात् यत्।"५।१।६। इति यत्।) अश्विनीकुमारौ। द्विवचनान्तोऽयम्। इति हेमचन्द्र।२।६६॥

नासीर क्ली (नास शब्दे+भावे क्विप्। नासा शब्देन इत्ते गच्छतीति। इर गतौ+क। जयशब्दोच्चारणेन गमनादस्य तथात्वम्।) नायकस्याग्रेसारिका सेना। (यथा श्रीकण्ठचरिते।२१।४४।

"नासीरपार्श्वदभटेषु तत प्रतोली
लोलीभवत्स्वपि हठादधिरूढवत्सु।
वामभ्रुव पुरपुरेष्वभवन्नकाण्डे
सम्मा मियेव जनवाष्पजलाद्र्दृष्टु॥

तथा च, राजेन्द्रकर्णपूरे।२६।

"नासीरप्रसरन्ति दिक्परिसरे भूमण्डले मौक्तिक
प्रस्तारन्ति सुधाकरन्ति गगनोत्सङ्गे भवत्कीर्त्तय॥)

अग्रसरे, पु। इति शब्दरत्नावली॥

नास्ति, अ, अस्तित्वाभाववचन। अविद्यमानता। इति नास्तिकताशब्दटीकायां भरत॥ नाइ इति भाषा। यथा, चाणक्ये।

"अतिथिर्बालकश्चैव राजा भार्य्या तथैव च।
अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुन पुन॥"

नास्तिक, पु, (नास्ति परलोक ईश्वरो वेति मतिर्यस्य। "अस्तिनास्तिदिष्ट मति।" ४।४।६०। इति ठक्। यद्वा, नास्ति परलोको यज्ञादिफलम् ईश्वरो वेत्यादिवाक्येन कायति शब्दायते इति। कै शब्दे+ड।) पाषण्ड। ईश्वरनास्तित्ववादी। वेदाप्रामाण्यवादी। (यथा, मनु।२।११।

"योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्द्विज।
स साधुभिर्बहिष्कार्य्यो नास्तिको वेदनिन्दक॥"

तथा च तत्रैव।३।१५।

"ये स्तेनपतितक्लीवा ये च नास्तिकवृत्तय।
तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत्॥"

तथाच तत्रैव।८।२२,३६।

'यद्राष्ट्र शूद्रभूयिष्ठ नास्तिकाक्रान्तमद्विजम्।
विनश्यत्याशु तत् कृत्स्न दुर्भिक्षव्याधिपीडितम्॥"

"अनपेक्षितमर्य्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम्।
अरक्षितारमत्तारं नृप विद्यादधोगतिम्॥")

तत्पर्य्याय। बार्हस्पत्य २ चार्व्वाक ३ लौकायतिक ४। इति हेमचन्द्र।२।५२६॥ स च षड्विध। माध्यमिक १ योगाचार २ सौत्रान्तिक ३ वैभाषिक ४ चार्व्वाक ५ दिगम्बर ६॥

नास्तिकता, स्त्री, (नास्तिकस्य भाव। नास्तिक+तल।) कर्म्मफलापवादकज्ञानम्। तत्पर्य्याय। मिथ्यादृष्टि २। इत्यमर।१।५।४॥ "नास्ति यज्ञफलं नास्ति परलोक इत्यादिकं कायति नास्तिक। सम्बन्धे अस्ति नास्तीत्यथ कै शब्दे ड। नास्तीति मन्यते इति ष्णिको वा तस्य भावो नास्तिकता तलौ भावे इति त। नास्ति सुकृत नास्ति परलोक इति बुद्धिर्नास्तिकता।" इति भरत॥ (यथा, महाभारते।१२।१२३।१५।

"पञ्चानामात्मनो मोहस्तया धर्म्मार्थनाशक।
तस्मान्नास्तिकता चैव दुराचारश्च जायते॥")

नास्तिद पु, आम्रवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका॥

नास्य, त्रि, नासाया भवम्। (नासा+"शरीरावयवात् यत्।"५।१।६। इति यत्।) नासाभवम्। यथा, मनु।८।२६१।

"छिन्ननास्ये भिन्नयुगे तिर्य्यक्प्रतिमुखागते।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च॥"

नाह, पु, (नह बन्धने+भावे घञ्।) बन्धनम्। कूटम्। इति मेदिनी। हे ५॥

नाहल पु, (नाह पर्व्वतशिखरादिकं लाति आश्रयत्वेन गृह्णातीति। ला+क।) म्लेच्छजातिविशेष। इति हेमचन्द्र।४।५६८॥

नाहुषि, पु, (नहुषस्य अपत्यं पुमानिति। नहुष+"अत इञ्।"४।१।९५। इति इञ्।) ययातिराज। इति भूरिप्रयोग॥

नि अ, उपसर्गविशेष। अस्यार्था यथा। निषेध। निश्चय। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादास॥ निवेश। भृशार्थ। नित्यार्थ। संशय। क्षेप। कौशलम्। उपरम। सामीप्यम्। आश्रय। दानम्। मोक्ष। अन्तर्भाव। बन्धनम्। राशेर्भाव। विन्यास। इति मेदिनी। ने ४॥

नि [र्] अ (नृणातीति। नृ नये+क्विप्। "ऋत इद्धातो।"७।१।१००। इति धातो रकारस्य इत्।) निराय। निषेध। इति मेदिनी। रे, ६६॥ (अभाव। यथा, हरिवंशे। भविष्यपर्व्वणि।८।८७।

"तामिकायां समालोक्य पटा ब्रह्म सनातनम्।
निर्व्वातस्थो यथा दीप प्रोच्चरेत् प्रणवं सदा॥")

नि, [स्] अ, निश्चय। निषेध। साकल्यम्। अतीतम्। इति मेदिनी। से, ८॥

नि कासित, त्रि, (निर् वा निस्+कस+णिच्+क्त।) निष्कासित। बहिष्कृत। से तु कखपफे वेति विभाषया विसर्गस्य सकाराभाव। इति व्याकरणम्॥

नि क्रामित, त्रि, (निर् वा निस्+क्रम+णिच्+क्त।) निष्क्रामित। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥

नि क्षत्र, त्रि, (निर्नास्ति क्षत्र क्षत्रियो यत्र।) क्षत्रियशून्यदेशादि। यथा,—

"अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्मद्रुहो नृपान्।
त्रि सप्तकृत्व कुपितो नि क्षत्रामकरोन्महीम्॥"

इति श्रीभागवतप्रथमस्कन्ध॥

नि प्रभ, त्रि, निष्प्रभ। निर्नास्ति प्रभा यस्येति समासे से तु कखपफे वेति विभाषया विसर्गस्य सकाराभाव। इति व्याकरणम्॥

नि शब्द, त्रि (निर्गत शब्दो यस्मात्।) शब्दरहित। चुप इति भाषा॥ यथा, मार्कण्डेयपुराणे।

"नि शब्दकारयित्वा तत्र प्राह महामुनि॥"

(यथा च हठयोगप्रदीपिकायाम्।४।११।

"तावदाकाशसङ्कल्पो यावच्छब्द प्रवर्त्तते।
नि शब्द तत्त्व तत्पर ब्रह्म परमात्मेति गीयते॥")

नि शलाक, त्रि, (निर्गता शलाका यस्मात् शलाकाया निर्गतो वा।) रह। निर्जनम्। इत्यमर।२।८।२२।

नि शल्या, स्त्री, (निर्गत शल्य यस्या।) दन्तीवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट॥

नि शृङ्ग पु (निर्नास्ति शृङ्गो यस्य।) सुखशृगाल। इति राजनिर्घण्ट॥

नि शेष त्रि (निर्गत शेषो यस्मात्।) समस्तम्। सम्पूर्णम्। इत्यमर।३।१।६५॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्।४।३२।

"उच्छिन्नसर्व्वसङ्कल्पो नि शेषाशेषचेष्टित।
स्वावगम्यो लय कोऽपि जायते वागगोचर॥")

शेषरहितञ्च॥

नि शोध्य त्रि, (निर्गत शोध्य यस्मात्। शोध्यात् निर्गतमिति वा। निरादय इति समास।) शोधितम्। स्वच्छम्। इत्यमर।३।१।५४॥

नि श्रयणी, स्त्री, (निनिश्चित श्रीयते आश्रीयत अनयेति। श्रि+करणे ल्युट्। टित्त्वात् ङीप्।) काष्ठघटितसोपानम्। काठेर सिंडी इति भाषा। तत्पर्य्याय। नि श्रेणि २ अधिरोहिणी ३ नि श्रेणी ४ नि श्रयिणी ५। इति शब्दरत्नावली॥

नि श्रयिणी, स्त्री (नि अग्रात् आश्रयति प्राङ्गणादस्यामिति। श्रि+णिनि+ङीप्।) नि श्रयणी। इति शब्दरत्नावली॥

नि श्रेणि, स्त्री, (निनिश्चिता श्रेणि सोपानपङ्क्ति यत्र।) अधिरोहिणी। (यथा, रघु।१५।१००।

"स्वर्गे निश्रेणि सरयूरनुयायिनाम्॥")

खर्ज्जूरीवृक्ष। इति मेदिनी। णी, ५७॥ (पु घोटकविशेष। यथा, नकुलकृताश्वचिकित्सिते ४ अध्याये।

"उपर्य्युपरि यस्य स्युरावर्त्ता अलिकं त्रय।
नि श्रेणि स तु विज्ञेयो राष्ट्रवृद्धिकर पर॥")

नि श्रेणिका, स्त्री, (नि श्रेणिरिव कायतीति। कै+क। टाप्।) तृणविशेष। नि श्रेणी इति कोकण प्रसिद्धा। तत्पर्य्याय। श्रेणिबला २ निरसा ३ वनवल्लरी ४। अस्या गुणा। नीरसत्वम्। उष्णत्वम्। पशूनामबलप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥ (नि श्रेणिरेव। स्वार्थे कन्। अधिरोहिणी। यथा देवीभागवते।४।२३।४।

"मानुष्य दुर्लभं प्राप्य सेविता न महेश्वरी।
नि श्रेणिकाग्रात् पतिता अध इत्येव विद्महे॥")

नि श्रेणी, स्त्री, (नि श्रेणि+कृदिकारादिति वा ङीष्।) नि श्रयणी। इति शब्दरत्नावली॥

निःश्रेयस, क्ली (निश्चितं श्रेयः । "अचतुरविचतुरेति ।" ५ । ४ । ७७ । इति निपातनात् साधु ।) शुभम् । (यथा भागवते । १।३।४० ।
"इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् ।
उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवानृषिः ।
निःश्रेयसाय लोकस्य धन्यं स्वस्त्ययनं परम् ॥")
मोक्षः । (यथा, मनुः । १२ । ८३ ।
"वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणाञ्च संयमः ।
अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम् ॥")
विद्या । अनुभावः । भक्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

निःश्रेयस पुं, (निर्निश्चितं श्रेयो मङ्गलं यस्मात् ।) शङ्करः । इति मेदिनी । स, ५८ ॥

निःषमं अ (निर्गतं समं यत्र । "तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ।" २ । १ । १७ । इत्यव्ययीभावत्वम् । सुविनिर्दुर्भ्यः इति षत्वम् ।) निन्दा । तत्पर्य्यायः । गर्हणम् । दुःषमम् ३ । इत्यमरः । ३ । ४ । १४ ॥ शोकः । इति शब्दरत्नावली ॥

निःसङ्ग त्रि (निनास्ति सङ्गो यत्र ।) मेलनरहितः । यथा, विष्णुपुराणे । ४ । २ । ५१ ।
"मत्स्यस्य सङ्गादभवच्च यो मे
सुतादिरागो मुषितोऽस्मि तेन ।
निःसङ्गता मुक्तिपदं यतीनां
सङ्गादशेषाः प्रभवन्ति दोषाः ॥"
फलानभिनिवेशवान् । यथा,—
"वेदोक्तमेव कुर्व्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं लभते रोचनार्था फलश्रुतिः ॥'
इति मलमासतत्त्वे श्रीभागवतैकादशस्कन्धवचनम् ॥

निःसन्धि त्रि, (निनास्ति सन्धिर्यत्र ।) दृढः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सन्धिरहितश्च ॥

निःसम्पात पुं (निनास्ति सम्पातो गमनागमनं यत्र ।) निशीथः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गमनागमनप्रचारशून्ये, त्रि । यथा, हरिवंशे । ८ । १३—१४ ।
"तेन दुष्टप्रचारेण दूषितं तद्वनं महत् ।
न नृभिर्गाहनेवापि सेव्यते वनवृत्तिभिः ।
निःसम्पातं कृतं घस्मात्तेन तद्विषयाश्रयः ॥")

निःसरण, क्ली, (निर्+सृ+ल्युट् ।) मरणम् । उपायः । गृहादिमुखम् । निर्व्वाणम् । निर्गमः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ । २ । २८ ।
"गर्भवासे महद्दुःखं दशमासनिवासनम् ।
तथा निःसरणे दुःखं योनियन्त्रेऽतिदारुणे ॥")

निःसार, पुं, (निर्गतः सारो यस्मात् ।) शाखोटवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्योनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ साररहिते, त्रि । यथा,—
"मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् ।
यः करोति स सम्मूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
"जगत् सर्व्वमिदं निःसारमनित्यं दुःखभाजनम् ।
उत्पद्यते क्षणादेतत् क्षणादेतद्विपद्यते ॥
यथैवोत्पद्यते सारान्निःसारं जगदञ्जसा ।
पुनस्तत्रैव लीयन्ते महाप्रलयसङ्गमे ॥
उत्पत्तिप्रलयाभ्यान्तु जगन्निःसारतां हरिः ।
शम्भवे दर्शयामास भावेन जगतां पतिः ॥"
इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥

निःसारण क्ली, (निर्+सृ+णिच्+भावे ल्युट् ।) निःसरणम् । (निःसार्य्यतेऽनेनेति । निर्+सृ+णिच्+करणे ल्युट् ।) गृहादीनां प्रवेशनिर्गमाम्निपथः । इति शब्दरत्नावली ॥

निःसारा, स्त्री, (निनास्ति सारो यस्याः ।) कदलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निःसारित, त्रि, (निर्+सृ+णिच्+कर्म्मणि क्तः ।) बहिष्कृतः । तत्पर्य्यायः । अवकृष्टः २ निष्कासितः ३ । इति जटाधरः ॥ साराभाववांश्च ॥

निःस्नेह, त्रि, (निनास्ति स्नेहो यस्य ।) स्नेहशून्यः । यथा । निःस्नेहं कीटदूषितमित्यादि स्मृतिः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४९ । ७ ।
'अहो दशरथो राजा निःस्नेहः स्वसुतं प्रति ॥")
रसहीनः । यथा, मनुः । ५ । ८७ ।
"नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।
आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा ॥'
तैलविहीनः । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८४ ।
'शिरसा विधृता नित्यं स्नेहेन परिपालिताः ।
केशा अपि विरज्यन्ते निःस्नेहाः किं न सेवकाः ॥")

निःस्नेहा स्त्री, (निर्गतः स्नेहः रसो यस्याः ।) अतसी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अनुरागरहिते, त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ४७ ।
'यदर्थं स्वकुलं त्यक्तं जीवितार्द्धञ्च हारितम् ।
सा मां त्यजति निःस्नेहा कः स्त्रीणां विश्वसेन्नरः ॥")

निःस्राव, पुं, (निःस्रवतीति । निर्+स्रु+ण ।) भक्तरसः । भक्तसमुद्भवमण्डः । माड इति फेन इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । आचामः २ मासरः ३ । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥

निःस्व, त्रि, (निनास्ति स्वं धनं यस्य ।) दरिद्रः । इत्यमरः । ३ । १ । ४९ ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"शूर्पाकारौ विरूक्षौ च वक्रौ पादौ शिरालकौ ।
सङ्शुष्कौ पाण्डुरनखौ निःस्वस्य विरलाङ्गुली ॥"
इति गारुडे सामुद्रकम् ॥
ज्ञातिरहितश्च ॥

निकट, त्रि, (नि समीपे कटतीति । नि+कट+अच् ।) अदूरम् । तत्पर्य्यायः । समीपम् २ आसन्नम् ३ सन्निकृष्टम् ४ सनीडम् ५ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ अभ्यासः ६ सवेशः ७ अन्तः ८ अन्तिकः ९ समर्य्यादः १० सदेशः ११ अभ्यसः १२ अभ्यर्णः १३ सविधः १४ उपकण्ठः १५ अभितः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शान्तिशतके । ३ । ७ ।
"दिवसरजनीकृतच्छेदैः पतद्भिरनारतं
वहति निकटे कालस्रोतः समस्तभयावहम् ।
इह हि पततां न स्यालम्बो न चापि निवर्त्तनं
तदिह महतां कोऽयं मोहो यदेष मदाविलः ॥'
तद्वैदिकपर्य्यायाः । तलितः १ आसात् २ अम्बरम् ३ ओञ्जसि ४ वस्तमीके ५ आर्के ६ उपाके ७ अर्व्वाके ८ अन्तमानाम् ९ अवमे १० उपमे ११ । इत्येकादशान्तिकनामानि । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥

निकर, पुं (निकरोति व्याप्नोतीति । नि+कृ+अच् ।) समूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ३९ ॥ (यथा, कलाविलासे । २ । १६ ।
"इत्यादिमुग्धबुद्धेरसमञ्जसवर्णनं रहः कृत्वा ।
गृह्णाति कनकनिकरं धूर्त्तस्तस्मान्नोरथे पापः ॥")
सारः । न्याय्यदेयधनम् । निधिः । इति मेदिनी । रे, ७२ ॥

निकर्षण, क्ली, (निनास्ति कर्षणं यत्र ।) सन्निवेशः । इत्यमरः । २ । २ । १९ ॥ पत्तनादिषु निगानिपरिच्छिन्नप्रदेशः । इति भरतः ॥ पूर्व्वदिगादावच्छिन्नगृहाणामपीति कलिङ्गः ॥ पुराद्बहिर्व्विहरणभूमिः । इति स्वाम्यादयः ॥ प्राङ्गणादसान्नवर्णः । इति सारसुन्दरी ॥

निकष, पुं, (निकषति पिनष्टि स्वर्णादिकं यत्रेति । नि+कष+"गोचरसञ्चरेति ।" ३ । ३ । ११९ । इति चकारात् घः ।) शाणः । इत्यमरः । २ । १० । ३२ ॥ कष्टिपाथर इति भाषा ॥ (यथा, रघुः । १७ । ४६ ।
"निकषे हेमरेखेव श्रीरासीदनपायिनी ॥") ।

निकषा, स्त्री, (निकषति हिनस्तीति । कष हिंसे+पचाद्यच् । ततष्टाप् ।) राक्षसमाता । इत्यमरः ॥ सा सुमालिकन्या विश्रवसो भार्य्या च । इति रामायणम् ॥

निकषा, अ, (नि+कष गतौ+"आः समिणनिकषिभ्याम् ।" उणा । ४ । १७४ । इति आः ।) निकटम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १९ ॥ (यथा माघे । १ । ६८ ।
"पयोधिमाबद्धचलज्जलाविलं
विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति ॥")
मध्यम । इति मेदिनी । षे, ७९ ॥

निकषात्मज, पुं, (निकषाया आत्मजः ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥

निकस पुं, (निकषति पिनष्टि स्वर्णादिकं यत्र । नि+कष+घ ।) निकषः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

निकाम, क्ली, (नि+कम इच्छायाम्+घञ् ।) इष्टम् । यथेप्सितम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५७ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ४ ।
"कुर्व्वन्ति देवि ! भजनं सकला निकामं
ज्ञात्वा समस्तजननीं किल कामधेनुम् ॥")

निकाय, पुं (निचीयते इति । नि+चि+"सङ्घे चानौत्तराधर्य्ये ।" ३ । ३ । ४२ । इति घञ् । आदेश्च कः ।) लक्ष्मम् । सधर्म्मिप्राणिसङ्घः । (यथा, महाभारते । १ । १२३ । ४५ ।
"तथा देवनिकायानां सेन्द्राणाञ्च दिवौकसाम् ॥"

सह्वता ना समुच्चय । (यथा, श्रीकण्ठचरिते । ६ । १८ ।

"नीरन्ध्रनिर्यत्सुमनोनिकाय
कायाय पञ्चप्रणयादशोक ॥")

निलय । (यथा, मनु । १ । ३६ ।
"एते मनूंस्तु सप्तान्यानसृजन् भूरितेजसः ।
देवान् देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः ॥")
परमात्मा । इति मेदिनी । ये, ८७ ॥

निकाय्य, पु, (निचीयतेऽस्मिन् धान्यादिकमिति । नि+चि+"पाय्यसान्नाय्यनिकाय्येति ।" ३ । १ । १२९ । इति ण्यत्प्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ (यथा, भट्टि । ६ । ६६ ।
"न प्रवास्यो जनः कश्चिन्निकाय्यं तेऽधितिष्ठति ।
देवकार्यविघाताय धर्मद्रोही महोदये ॥")

निकार, पु, (नि+कृ+घञ् ।) विप्रकारः । अपकारः । उत्कारः । धान्यस्योर्द्ध्वक्षेपणम् । इत्यमरभरतौ ॥ खलीकारः । इति स्वामी ॥ धिक्कारः । इति शब्दमाला ॥

निकारण, क्ली, (निकारयति क्लिश्नात्यनेनेति । नि+कृ+णिच्+ल्युट् ।) मारणम् । वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥

निकाश, त्रि, (निकाशते शोभतेऽनेन इति । काश दीप्तौ+करणे ल्युट् ।) नीकाशः । इत्यमरटीका ॥ (तालव्यशकारान्तोऽपि दृश्यते ॥)

निकुञ्चक, पु, (निकुञ्चतीति । नि+कुञ्च कौटिल्ये+ण्वुल् ।) परिमाणविशेषः । कुडवपादः । स च प्रसृत इति ख्यातः । इति भरतधृतसज्ञमः ॥ वानीरवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (जलवेतसः । तत्पर्यायो यथा —
"निकुञ्चकः परिव्याधो नादेया जलवेतसः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

निकुञ्चित, क्ली, (नि+कुञ्च+क्त ।) अङ्गहारान्तर्गतशिरोविशेषः । यथा —
"आकम्पितं कम्पितञ्च धुतं विधुतमेव च ।
परिवाहितमाधूतमवधूतं तथाञ्चितम् ॥
निकुञ्चितं परावृत्तमुत्क्षिप्तञ्चाप्यधोगतम् ।
लोलितं प्रवदन्तीति चतुर्द्दशविधं शिरः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

निकुञ्ज, पु क्ली, (नितरां कौ पृथिव्यां जायते इति । जन+ड । पृषोदरादित्वात् समागमे साधु ।) कुञ्जम् । इत्यमरः । २ । ३ । ८ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४६३ ।
"रचितनिकुञ्जप्रणयैर्भिक्षुकपान्थे ददाति साधुभ्रमम् ।
पर्य्युषितमपि सुतीक्ष्णाभ्यासकटुष्णं वधूरन्नम् ॥")

निकुञ्जिकाम्ला, स्त्री, (निकुञ्जिका कुञ्जोद्भवा अम्ला ।) कुञ्जिकावृक्षभेदः । तत्पर्य्यायः । कुञ्जिका २ कुञ्जवल्लरी ३ । इयं गुणे श्रीवल्लीसदृशी । इति राजनिर्घण्टः ॥

निकुम्भ, पु, कुम्भकर्णपुत्त्रः । (यथा, रामायणे । ६ । ७५ । ४६ ।
"स कुम्भश्च निकुम्भश्च कुम्भकर्णात्मजावुभौ ।
प्रेषयामास सङ्क्रुद्धो राक्षसैर्बहुभिः सह ॥")
दन्तिकावृक्षः । इति मेदिनी । भे, १७ ॥
(अस्य पर्य्यायो यथा —
"चित्रादन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा मुकूलकः ।
दन्त्याख्यी विशल्या च तयोर्डुम्बरपर्ण्यपि ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
(प्रह्लादस्य पुत्त्रविशेषः । यथा महाभारते । १ । ६५ । १९ ।
"प्रह्लादस्य त्रयः पुत्त्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत ।
विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत ॥"
दनोः पुत्त्राणामन्यतमः । यथा तत्रैव । १ । ६५ । २५ ।
"विचक्षुश्च निकुम्भश्च कुपटः कपटस्तथा ।
शरभः शलभश्चैव सूर्य्याचन्द्रमसौ तथा ।
एते ख्याता दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्त्तिताः ॥"
स्वनामख्यातः क्षत्त्रियविशेषः । इति सह्याद्रिखण्डे । २४ । ४४ ॥ महादेवस्य पार्श्वानुचरविशेषः । यथा हरिवंशे । २९ । ४५ ।
"पार्श्वे तिष्ठन्तमाहूय निकुम्भमिदमब्रवीत् ।
गणेश्वरपुरीं गत्वा शून्यां वाराणसीं कुरु ॥"
तथा च रघुः । २ । ३५ ।
"अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः
कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥"
स्कन्दस्य सैनिकविशेषः । यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ५३ ।
"शृणु नामानि चाप्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः ।
विविधायुधसम्पन्नाश्चित्राभरणवर्म्मिणः ।
शङ्कुकर्णो निकुम्भश्च पद्मः कुमुद एव च ॥"
हर्य्यश्वपुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । १२ । ७ ।
"धौन्धुमारिदृढाश्वस्तु हर्य्यश्वस्तस्य चात्मजः ।
हर्य्यश्वस्य निकुम्भोऽभूत् क्षत्त्रधर्म्मरतः सदा ॥")

निकुम्भाख्यबीज, क्ली, (निकुम्भाख्यस्य दन्तिकावृक्षस्य बीजवत् बीजं यस्य ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जयपालशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

निकुम्भित, क्ली, नृत्यविषयकाष्टोत्तरशतकरणान्तर्गतकरणविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"करणानान्तु सर्व्वेषां सामान्यं लक्षणं त्विदम् ।
प्रायो वामकरो वक्षःस्थितोऽन्यः पुरतोऽथवा ॥
पादाभ्यां करणं ज्ञेयं तदिष्टाष्टोत्तरं शतम् ।
निकुम्भितं पार्श्वक्रान्तमतिक्रान्तं विवर्त्तकम् ॥
विद्युद्भ्रान्तं गजक्रीडं भ्रान्तञ्च गरुडप्लुतम् ॥"

निकुम्भी, स्त्री, (निकुम्भ+गौरादित्वात् ङीष् ।) दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निकुरम्ब, क्ली, (निकुरतीति । नि+कुर+बाहुलकात् अम्बच् ।) समूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४ ॥ (पुलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, श्रीकण्ठचरिते । १८ । ४ ।
"आरक्तगङ्करुचिविद्रुमदण्डभाजो
यत्रासितः फेननिकुरम्ब इवाट्टहासः ॥")

निकृत, त्रि, (नि+कृ+क्त ।) प्रत्याख्यातः । शठः । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ वञ्चितः । नीचः । इति मेदिनी । ते, ११६ ॥

निकृति, स्त्री (नि+कृ+क्तिन् ।) भर्त्सनम् । क्षेपः । शठः । शाठ्यम् । इति मेदिनी । ते, ११६ ॥ (यथा, किराते । १ । ४५ ।
"न समयपरिरक्षणं क्षमन्ते
निकृतिपरेषु परेषु भूरिधामः ॥")
दैन्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

निकृष्ट, त्रि, (नि+कृष+क्त ।) अधमः । इत्यमरः । ३ । १ । ५४ ॥ जात्याचारादिनिन्दितः । इति भरतः ॥

निकेत, पु, (निकेतति निवसत्यस्मिन्निति । नि+कित निवासे+अधिकरणे घञ् ।) निकेतनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा देवीभागवते । ४ । ११ । १२ ।
"तदद्य विनयं कृत्वा सामपूर्व्वं छलेन वै ।
तिष्ठध्वं स्वनिकेतेषु मदागमनकाङ्क्षया ॥")

निकेतन, क्ली (निकेतति निवसत्यस्मिन्निति । नि+कित+अधिकरणे ल्युट् ।) गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ४ ॥ (यथा देवीभागवते । १ । १२ । ४२ ।
"विसर्ज्जिताथ सा तेन गता शम्भुनिकेतनम् ।
उवाच तं वरारोहा राजानं मनसेप्सितम् ॥")
पलाण्डौ, पु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निकोचक, पु, (निकोचति शब्दायते । नि+कुच शब्दे+वुन् ।) अङ्कोटवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २९ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"वातामाक्षोडाभिषुकनिचुलपिचुनिकोचकोरुमाणप्रभृतीनि ॥" क्वचित् क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते यथा,—
"वातामाक्षोडाभिषुकं मुकूलकनिकोचकम् ।
उरुमाणं प्रियालञ्च वृष्यं गुरुशीतलम् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

निकोठक, पु, (निकोचक+पृषोदरादित्वात् चस्य ठ ।) निकोचकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—
"तिलप्रियालाभिषुकौ बिभीतका
श्चित्राभयैरण्डमधूकसर्षपाः ।
कुसुम्भबिल्वारुकमल्लकातसी
निकोठकाक्षोडकरञ्जशिग्रुजाः ॥
स्नेहाशयाः स्थावरसंज्ञितास्तथा-
सृग्वङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने त्रयोदशेऽध्याये ॥)

निक्वण, पु, (नि+क्वण शब्दे+"क्वणो वीणायाञ्च ।" ३ । ३ । ६५ । इति अप् ।) वीणाया अन्यस्य च निनादे शब्दे । तत्पर्य्यायः । निक्वाणः २ क्वाणः ३ क्वणः ४ क्वणनम् ५ । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥ प्रादेरुपसर्गादुत्तरस्य क्वणधातोः प्रक्वाणः ६ प्रक्वणः ७ इत्यादयः प्रयोगा भवन्ति । आदिना उपक्वाणः उपक्वणः इत्यादयः । इति भरतः ॥

निक्काण, पु, (नि+क्कण शब्दे+पचे घञ् ।) निक्कण । इत्यमर । १ । ७ । २४ ॥

निखर्ब्ब, क्ली, (निखर्ब्बति बहुलसङ्ख्यां गच्छतीति । नि+खर्ब्ब गतौ+पचाद्यच् ।) दशखर्ब्बसङ्ख्या । दशसहस्रकोटय । इति लीलावती हेमचन्द्रश्च ॥ (यथा महाभारते । २ । ६१ । ३ ।
"शङ्खश्चैव महापद्म निखर्ब्ब कोटिरेव च ॥")
पुलिङ्गोऽप्ययम् । यथा । वृन्द खर्ब्बो निखर्ब्बस्तेत्यादि ॥

निखर्ब्ब, त्रि, (नितरां खर्ब्ब ।) वामन । इति हेमचन्द्र । ३ । ११८ ॥

निखिल, त्रि, (निवृत्त खिल शेषो यस्मात् ।) समस्तम । इत्यमर । ३ । १ । ६५ ॥ (यथा देवीभागवते । १ । २ । ४ ।
"निखिलमलगणाना नाशकृत कामकन्द प्रकटय भगवत्या नामयुक्त पुराणम् ॥")

निगड, पु क्ली, (निगलति बध्नातीति । नि+गल+अच् । लस्य डत्वम् ।) हस्तिना लोहमयपादबन्धोपकरणम् । इति भरत ॥ आँडु इति दाडुका इति च ख्यात ॥ तत्पर्य्याय । शृङ्खल २ अन्दुक ३ । इत्यमर । २ । ८ ।४१ ॥ हिञ्जीर ४ अन्दु ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा माघे । ५ । ४८ ।
"बद्धापराणि परितो निगडान्यलावीत स्वातन्त्र्यमुज्ज्वलमवाप करेणुराज ॥")

निगडित, त्रि, (नि+गल+क्त । लस्य डत्वम् । यद्वा, निगडो जातोऽस्येति । तारकादित्वात् इतच् ।) बद्ध । इति हेमचन्द्र । ३ । १ ३ ॥

निगण, पु, होमधूम । इति त्रिकाण्डशेष ॥

निगद, पु, (नि+गद भावे+"नौ गदनदपठस्वन ।" ३ । ३ । ६४ । इति अप ।) भाषणम । कथनम । तत्पर्य्याय । निगाद २ । इत्यमर । ३ । २ । १२ ॥ (यथा, भागवते । ५ । ३ । १६ ।
"इति निगदेनाभिष्टयमानो भगवाननिमिषर्षभो वर्षधराभिवादिताभिवन्दितचरण सदयमिदमाह ॥") उच्चैर्ज्जप । यथा । निगदस्तु जनैर्वेद्य इत्यागम ॥

निगम पु (निगमे पुर्य्यां भव । निगम+"तत्र भव ।" ४।३।५३ । इत्यण । सञ्ज्ञापूर्ब्बकत्वात वृद्ध्यभाव ।) वाणिज । (निगम्यतेऽत्रेति । नि+गम+"गोचरसञ्चरेति ।" ३।३।११६। इति घप्रत्ययेन साधु ।) पुरी । कट । (निगम्यते ज्ञायतेऽनेनेति ।) वेद । (यथा, देवीभागवते । १ । ५ । ६१ ।
"कथङ्कार वाच्य सकलनिगमागोचरगुण प्रभाव स्व यस्मात स्वयमपि न जानासि परमम ॥")
वणिक्पथ । हट्ट इति यावत । इति मेदिनी । मे, ४५ ॥ निश्चय । (यथा, "तस्या एव प्रतिज्ञाया हेतुभिर्दृष्टान्तोपनयनिगमै स्थापना ॥" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

अध्वा । इति हेमचन्द्र । ४ । २८ ॥ (उपदेश । यथा, भागवते । १ । ५ । ३६ ।
"इम स्वनिगम ब्रह्मन्नवेत्य मदनुष्ठितम । अदान्मे ज्ञानमैश्वर्य्य स्वस्मिन भावञ्च केशव ॥")

निगर पु (नि+गॄ+"ऋदोरप ।" ३ । ३।५७। इति भावे अप ।) भोजनम । इति राजनिर्घण्ट ॥

निगरण, क्ली, (नि+गॄ भक्षणे+भावे ल्युट् ।) भक्षणम् । इति मेदिनी । णे, ६८ ॥

निगरण, पु (निगीर्य्यते भक्ष्यतेऽनेनेति । नि+गॄ+करणे ल्युट् ।) गल । इति मेदिनी । णे, ६८ ॥ होमधूम । इति शब्दरत्नावली ॥

निगाद, पु, (नि+गद भाषे+पचे घञ् ।) कथनम् । इत्यमर । ३ । २ । १२ ॥

निगार, पु, (नि+गॄ भक्षणे+भावे घञ् ।) निगरणम । भक्षणम । इत्यमर । ३ । २।३७॥

निगाल, पु (निगलति भक्षयत्यनेनेति । नि+गल भक्षणे+करणे घञ् ।) अश्वगलोद्देश । इत्यमर । २।८।४८ ॥ (यथा, अश्ववैद्यके । २।१४ ।
"घण्टाबन्धसमीपस्थो निगाल परिकीर्त्तित । अधस्ताच्च निगालस्य गलमाहुर्मनीषिण ॥")

निगालवान, पु, (निगालोऽस्त्यस्येति । निगाल+मतुप मस्य व ।) अश्व । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निगु, पु, (निगम्यते विद्यतेऽनेनेति । नि+गम+बाहुलकात डु ।) मन । इति त्रिकाण्डशेष ॥ मलम् । मूलम । मनोज्ञम । चित्रकर्म्म । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥

निगूढ पु, (निगुह्यते सम्रियते इति । नि+गुह+क्त । "यस्य विभाषा ।" ७ । २ । १५ । इति । नेट ।) वनमुद्ग । इति हेमचन्द्र । ४ । २३६ ॥ गुप्ते, त्रि । यथा,—
"आस्ते विधु परमनिवृत एव मौलौ शम्भोरिति त्रिजगतीजनचित्तवृत्ति । अस्मिन्निगूढनयनानलदाहदु ख जानाति क स्वयमृते बत शीतरश्मे ॥"
इत्युद्भट ॥

निग्रह, पु, (नियमेन ग्रहणमिति । नि+ग्रह+"ग्रहवृद्रिति ।" ३ । ३ । ५८ । इति अप ।) अनुग्रहाभाव । इत्यमर । ३ । २ । ३१ ॥ (यथा, मनु । ७ । १७५ ।
"निग्रह प्रकृतीनाञ्च कुर्य्याद् योऽरिबलस्य च । उपसेवेत त नित्य सर्व्वयत्नैर्गुरु यथा ॥")
बन्धनम् । (यथा, महाभारते । १ । ११९।७४ ।
"यदाश्रौष कर्णदुर्य्योधनाभ्यां बुद्धि कृता निग्रहे केशवस्य ॥")
भर्त्सनम । सीमा । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (निराकरणम् । यथा, रघु । ६ । २५ ।
"दिगमुखानि रविर्हिमनिग्रहै र्व्विमलयन मलयन्नगमत्यजत ॥"
दण्ड । यथा, रघु । ११ । ५५ ।
"ते चतुर्थसहितास्त्रयो बभु सूनवो नवबधूपरिग्रहात ।
सामदानविधिभेदनिग्रहा सिद्धिमन्त इव तस्य भूपते ॥")
चिकित्सा । इति राजनिर्घण्ट ॥ विष्णु । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ९४ ।
"प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो नैकशृङ्गो गदाग्रज ॥"
("सर्व्व प्रलये निगृह्णातीति निग्रह ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥ महादेव । इति महाभारतम । १३ । १७ । ६४ ॥)

निग्राह, पु, (नि+ग्रह+'आक्रोशेऽवन्योर्ग्रह ।' ३।३।४५। इति घञ् ।) निग्रह । आक्रोश । यथा । निग्राहस्ते भूयात । इति सङ्क्षिप्तसारव्याकरणम ॥ (यथा च भट्टि । ७ । ४३ ।
"सह्यस्थायामु वैदेह्या निग्राहो वोऽयवानरे ॥")

निघ पु (नियमित निर्व्विशेषेण वा हन्यते ज्ञायते इति । नि+हन+"निघो निमितम ।" ३ । ३ । ८७ । निपातनात् साधु ।) विष्वक्सम । समन्तात तुल्यारोहपरिणाह । इत्यमरभरतौ ॥

निघण्टिका स्त्री, गुलञ्चकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥

निघण्टु पु, (निघण्टति शोभते इति । घण्टदीप्तौ+"मृगय्वादयश्च ।" उणा । १ । ३८ । इति कुप्रत्ययेन साधु ।) नामसङ्ग्रह । इति हेमचन्द्र । २ । १७२ ॥

निघस, पु, (न्यदनमिति । नि+अद भक्षणे+"नौ ण च ।" ३ । ३ । ६ । इति अप । "घञपोश्च ।" २ । ४ । ३८ । इति घसादेश ।) आहार । इत्यमर । २ । ९ । ५६ ॥

निघाति, स्त्री (निहन्यतेऽनयेति । नि+"वसिवपियजीति ।" उणा । ४ । १२४ । इति इञ तत कुत्वम ।) लोहघानी । लौहमयदण्ड । इत्युणादिकोष ॥

निघुष्ट, क्ली (निघुष्यते स्मेति । नि+घुष+भावे क्त ।) घुष्टम् । घोषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

निघृष्व, पु, (नि+घृषु सङ्घर्षे+"सृघृषिनिघृष्व रिष्वेति ।" उणा । १ । १५३ । इति वन्प्रत्ययेन निपातनात साधु ।) खुर । इत्युणादिकोष ॥ वायु । खर । मार्ग । वराह । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥ (क्षुद्र । इति निघण्टु । ३ । २ ॥)

निघ्न, त्रि, (निहन्यते निगृह्यते इति । नि+हन+घञर्थे क । नियम्यत्वादेवास्य तथात्वम ।) अधीन । इत्यमर । ३ । १ । १६ ॥ (यथा, रघुवंशे । १४ । ५८ ।
"आम्नास्य रामावरज सतीं तामाख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गं । निघ्नस्य मे भर्तृनिदेशरौक्ष्य देवि । क्षमस्वेति बभूव नम्र ॥")
अङ्कपूरणम । इति लीलावती ॥ (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते । ३ । २९ ।
"पुनर्द्दिशन्निघ्नाच्च लभ्यते यत फल बुधै ॥"

पु। अयनग्रीवनृपभेदः। यथा, हरिवंशे। १५। २०।
"अनरण्यसुतो निघ्नो निघ्नपुत्रौ बभूवतुः॥")

निचय पु (नि+चि+"एरच्।" ३।३।५६। इत्यच्।) समूहः। (यथा, महाभारते।४।२।३।
'आहरिष्यामि दारूणां निचयान् महतोऽपि च॥")
निश्चयः। इति शब्दरत्नावली॥

निचिकी, स्त्री, (निचिना कायति शोभते इति। कै+क। गौरादित्वात् ङीष्।) नैचिकी। उत्तमा गौः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

निचित, त्रि (निचीयते स्मेति। नि+चि+क्त।) पूरितम्। व्याप्तम्। इति हेमचन्द्रः। ६।१९॥ (यथा, महाभारते।२।१२६।४।
'यत्र नानाविधाकारैरमिभिर्निचिता मही॥"
सञ्चितम्। यथा, भावप्रकाशे वातरक्ताधिकारे।
'वायुः प्रवृद्धो निचितं बलाश्च गुदत्वगसृक्षाद्धितांशनस्य॥"
नदीभेदे, स्त्री। यथा, महाभारते।६।९।१८।
'कौशिकीं त्रिदिवां कृत्यां निचितां रोहितां रथीम्॥')

निचुल पु (निचोलति समुत्क्षिपतीति। नि+चुल+"इगुपधेति।" ३।१।१३५। इति कः।) इज्जलवृक्षः। इत्यमरः।२।४।६१॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"इज्जलो हिज्जलश्चापि निचुलश्चाम्बुजस्तथा॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
वेतसवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ निचोलः। इति हेमचन्द्रः।४।२११॥

निचुलक, क्ली (निचुल इव प्रतिकृतिः। "इवे प्रतिकृतौ।" ५।३।९६। इति कन्।) निचोलकम्। इति हारावली। १६२॥

निचोल, पु (निचोल्यते इति। नि+चुल+घञ्।) येन स्युतेनास्युतेन वा वस्त्रान्तरमाच्छाद्यते। इत्यमरभरतौ॥ पाछुडि इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। निचुलः २। उत्तरच्छदः ३ प्रच्छदपटः ४॥ इति हेमचन्द्रः।३।३४॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्।३।१६६।
"सन्ततध्वान्तसंभ्रान्तसौधशालीतवशीकृता।
आशाश्यकाशिरे नीलनिचोलाच्छादिता इव॥")

निचोलक, पु, (निचोल इव कायतीति। कै+क।) भटादेश्चोलाकृतिसन्नाहः। तत्पर्य्यायः। कूर्पासः २ वारबाणः ३ कञ्चुकः ४। इति हेमचन्द्रः। ३।४३१॥

निच्छवि, स्त्री (निरस्ता छविः सादृश्यं यत्र।) तीरभुक्तिदेशः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ त्रिहुत इति भाषा॥

निच्छिवि, पु, वर्णसङ्करजातिभेदः। इति जटाधरः॥ यथा,—
"झल्लो मल्लश्च राजन्याद्व्रात्यान्निच्छिविरेव च।
नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च॥"
इति मनुः।१०।२२॥

निज त्रि, (नियमेन जायते इति। नि+जन+ड।) स्वकीयम्। (यथा, हितोपदेशे।
"अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्॥")
नित्यम्। इत्यमरः।३।३।३२॥

निट, [श्] स्त्री, (नितरां श्यति तनूकरोति व्यापारानिति। शो+क। पृषोदरादित्वात् साधुः।) निशा। यथा,—
"वासवैषा निशाख्या च वासतेयी तमा-
निशौ॥
इति रात्रिपर्य्याये त्रिकाण्डशेषः॥
(यथा मनुः।९।६०।
"विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि।
एकमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन॥")

निडीन, क्ली (नीचैर्डीनं पतनमस्मिन्।) पक्षिगतिविशेषः। (यथा, महाभारते।८।४१।२८।
"निडीनमथ सण्डीनं तिर्य्यग्डीनगतानि च॥')
शनैर्यानम्। इति जटाधरः॥

निष्पिका, स्त्री, कलायविशेषः। तिओडा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। सतीला २ त्रिपुटी ३। इति शब्दचन्द्रिका॥

नितम्ब, पु, (निभृतं तम्यते आकाङ्क्ष्यते कामुकैरिति। तमु आकाङ्क्षायाम्+उल्वादयश्चेति साधुः। यद्वा, नितम्बति पीडयति नायकचित्तमिति। नि+तम्ब हिंसायाम्+अच्।) स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागः। इत्यमरः।२।६।७४॥ पाछा इति भाषा॥ (यथा, माघे। ११।५।
"विपुलतरनितम्बाभोगरुद्धे रमण्याः
शयितुमनधिगच्छन् जीवितेशोऽवकाशम्॥")
स्कन्धः। रोधः। कटकः। (यथा भट्टीकाव्ये। २।८।
"गिरेर्नितम्बे मरुता विभिन्नं
तोयावशेषेण हिमाभमभ्रम्॥")
कटिमात्रम्। इति मेदिनी। बे, १२॥ (यथा, विदग्धमुखमण्डने।
"तरुण्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थानमाश्रितः।
गुरूणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः॥")

नितम्बिनी, स्त्री (अतिशयितौ नितम्बौ अस्याः इति। नितम्ब+"अत इनिठनौ।"५।२।११५। इति इनि स्त्रियां ङीप्।) प्रशस्तनितम्बविशिष्टा। इत्यमरः।२।६।३॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५५४।
"वैगुण्येऽपि महता विनिर्म्मितं भवति कर्म्म
शोभायै।
दुर्वहनितम्बमन्थरमपि हरति नितम्बिनी-
शृत्यम्॥")
स्त्रीमात्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, कुमारसम्भवे।३।७।
"नितम्बिनीमिच्छसि मुक्तलज्जां
कण्ठे स्वयंग्राहनिषक्तबाहुम्॥"
नितम्बविशिष्टे, त्रि। यथा, रघुः।१९।२६।
"लोध्यमाननयनः श्रयास्तुकै-
र्मेखलागुणपदैर्नितम्बिभिः॥")

नितरां, [म्] अ, (नि+तरप्+"किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे।" ५।४।११। आमुप्रत्ययः।) सुतराम्। यथा—
"नागोद्भवो नागधनाभिलाषी
वक्रोक्तिजालो नितरां कुशीलः॥"
इति कोशीप्रदीपः॥

नितल, क्ली (नितरां तलमधोभागो यस्मिन्।) सप्तपातालान्तर्गतपातालविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥

नितान्त, क्ली, (नितान्यतीति। तम+कर्त्तरि क्तः। 'अनुनासिकस्येति।' ६।४।१५। इति दीर्घः।) अतिशयः। (यथा, कुमारसम्भवे।३।४।
"केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते
नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः॥")
तद्वति, त्रि। इत्यमरः।१।१।७॥

नित्य, क्ली, (नियमेन भवम्। नि+"अव्ययात्त्यप्।" ४।२।१०४। इति त्यप्।) निरन्तराक्रियावचनम्। तत्पर्य्यायः। सततम् २ अनारतम् ३ अश्रान्तम् ४ सन्ततम् ५ अविरतम् ६ अनिशम् ७ अनवरतम् ८ अजस्रम् ९। इत्यमरः। १।१।६६॥ प्रसक्तम् १० आसक्तम् ११ अलक्षम् १२। इति जटाधरः॥ तद्वति, त्रि। इत्यमरः॥ प्रत्यवायजनकीभूताभावप्रतियोगि। यथा एकादश्यामुपोषणं नित्यम्। ध्वंसप्रागभावाप्रतियोगि। यथा, गगनं नित्यम्। अहरहर्व्याप्यमानम्। यथा, नित्यं क्रीडान्ति कुमाराः। अहरहः क्रियमाणत्वेन विधिबोधितम्। यथा, स्नानतर्पणादिकं नित्यम्। अविच्छिन्नपरम्पराकम्। यथा गङ्गा नित्या॥

नित्य, त्रि, (नियमेन भवः। नि+"अव्ययात्त्यप्।" ४।२।१०४। इत्यत्र "त्यब् नेर्ध्रुवे इति वक्तव्यम्।" इति वार्त्तिकोक्त्या त्यप्।) कालत्रयव्यापी। तत्पर्य्यायः। शाश्वतः २ ध्रुवः ३ सदातनः ४ सनातनः ५। इत्यमरः। ३।१।७२॥ (यथा, महाभारते।१।१ ।२।
"दमो दानं क्षमा बुद्धिर्ह्रीधृतिस्तेज उत्तमम्।
नित्यान्यासन् महासत्त्वे शान्तनौ पुरुषर्षभे॥")
समुद्रे, पु। इति राजनिर्घण्टः॥

नित्यकर्म्मन्, [न्] क्ली (नित्यं कर्म्म।) प्रत्यवायजनकाभावप्रतियोगिकार्य्यम्। इति स्मृतिः॥ तद्यथा,—
"नित्यं नैमित्तिकञ्चैव नित्यनैमित्तिकं तथा।
गृहस्थस्य त्रिधा कर्म्म तन्निबोधय पुत्रक॥
पञ्चयज्ञाश्रितं नित्यं यदेतत् कथितं तव।
नैमित्तिकं तथा चान्यत् पुत्रजन्मक्रियादिकम्॥
नित्यनैमित्तिकं ज्ञेयं पर्व्वश्राद्धादि पण्डितैः॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम्॥ *॥
तत्त्यागे दोषो यथा,—
"नित्यानां कर्म्मणां विप्र। तस्य हानिरहर्निशम्।
अकुर्व्वन् विहितं कर्म्म शक्तः पतति तद्दिने॥
प्रायश्चित्तेन महता शुद्धिमाप्नोत्यनापदि।
यस्य नित्यक्रियाहानिं कर्त्ता मैत्रेय। मानव॥

अनन्तर क्रियाहानिर्यस्य पुंसोऽभिजायते ।
तस्यालोकात् सूर्य्यो निरीक्ष्य साधुभि सदा॥
स्पृष्टे स्नान सचेलस्य शुद्धिहेतुर्म्महामुने ।।
पुंसो भवति तस्योक्ता न शुद्धि पापकर्म्मण ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्याय ॥ * ॥
सूतकादौ नित्यकर्म्मकरणनिषेधो यथा —
“जानूर्द्ध्वं घातने जाते नित्यकर्म्म न चाचरेत ।
नैमित्तिकञ्च तदध सवदक्तो न चाचरेत ॥
सूतके च समुत्पन्ने क्षुरकर्म्मणि मैथुने ।
धूमोद्गारे तथा वान्तौ नित्यकर्म्माणि सन्त्यजेत ॥
द्रव्ये भुक्ते त्वजीर्णे च नैव भुक्त्वा च किञ्चन ।
कर्म्म कुर्य्यान्नरो नित्य सूतके मृतके तथा ॥
पत्र पुष्पञ्च ताम्बूल भेषजत्वेन कल्पितम ।
कणान्पिप्पल्यन्तञ्च फल भुक्त्वा न चाचरेत ॥
जलस्यापि नरश्रेष्ठ । भोजनाद्भेषजादृते ।
नित्यक्रिया निवर्त्तेत सह नैमित्तिके सदा ॥
जलार्त्ता गूढपादश्च कृमिगण्डपदादिकम ।
कामादम्भेन संस्पृश्य नित्यकर्म्माणि सन्त्यजेत ॥
विशेषत शिवापूजा प्रमीतपितृको द्विज ।
यावत्संवत्सरपर्य्यन्त मनसापि न चाचरेत ॥
महागुरुनिपाते तु काम्य किञ्चिन्न चाचरेत ।
आलिप्य ब्रह्मयज्ञञ्च श्राद्ध देवयुतञ्च यत ॥
गुरुमाक्षिप्य विप्रञ्च प्रक्षाल्यैव च पाणिना ।
न कुर्य्यान्नित्यकर्म्माणि रेत पाते च भैरव ।॥”
इति कालिकापुराणे ५४ अध्याय ॥
नित्यचौर, क्ली, (नित्य कालाकालाभावतो राग प्राप्तत्वात सदातन चौरम ।) वैधेतरचौरम । रागप्राप्तक्षौरच्छेदनम । यथा,—
‘चण्डीन्तिथे निधाने बुधेन्दोर्द्दिवसे नर ।
नित्यचौर प्रकुर्व्वीत जन्ममासे न तु क्वचित ॥”
इति ज्योति सागरसार ॥ * ॥
राजमार्त्तण्डे तु ।
“न स्नानमाचगमनोत्सुकभूषिताना-
मभ्यक्तभुक्तरणकालनिवासनानाम ।
सन्ध्या निशाशनिकुजार्कदिनेषु रिक्ते
चौर हित प्रतिपदह्नि न चापि विष्ट्याम ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम ॥ * ॥
तत्र मासा सौरा भाद्रपौषचैत्रा निषिद्धा जन्ममासोऽपि निषिद्ध तदितरे विहिता । वारस्तु बुधसोमयोर्व्विहित । सामगाना मङ्गल वारोऽपि । तिथयस्तु नन्दारिक्तापूर्णिमामावास्याष्टमीभिन्ना विहिता । नक्षत्राणि रेवत्यश्विनी पुष्य धनिष्ठा ज्येष्ठा श्रवणा स्वाती हस्ता मृगशिर शतभिषा पुनर्व्वसु चित्रा । राजादेशे द्विजादेशे विवाहे मृतसूतकाशौचे बन्धमोक्षे यज्ञकर्म्मणि परीक्षाया निषिद्धमासादिष्वपि कार्य्यम । अशक्तश्चेन्निषिद्धेऽपि दिने ।
“क्षेशवमानर्णपुर पाटलिपुत्र पुरीमहीक्षि-
ताम ।
दितिमदितिञ्च स्मरता चौरविधौ भवति
कल्याणम् ॥”
इत्युच्चार्य्य कार्य्यम् । इति ज्योतिषम ॥

नित्यगति, पु, (नित्य गतिरस्येति ।) वायु । इति हेमचन्द्र । ४ । १७२ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ४५ । २२ ।
“यथा वायुर्नित्यगतिर्जलदान शतशोऽम्बरे ॥”)
नित्यदा, व, (नित्य+दाच ।) सर्व्वदा । यथा,—
“पुण्य मधुवन तत्र सान्निध्य नित्यदा हरे ॥”
इति श्रीभागवते ४ स्कन्ध ॥
नित्यदान, क्ली, (नित्य दैनन्दिन दानम ।) प्रतिदिनकर्त्तव्यदानम । यथा, गरुडपुराणे ।
“नित्य नैमित्तिक काम्य विमल दानमीरितम ।
अहन्यहनि यत किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ॥
अनुद्दिश्य फल तत स्याद्ब्राह्मणाय तु नित्य
कम ॥”
नित्यप्रलय, पु, (नित्य प्रलय ।) चतुर्व्विध प्रलयान्तर्गतप्रलयविशेष । यथा,—
“नित्य सदैव जाताना यो विनाशो दिवानिशम॥
इति विष्णुपुराणे १ अंशे ७ अध्याय ॥
“सन्त्येव दीपज्वालावत सातत्येन जाताना दिवानिश यो विनाश स नित्य ॥” इति तट्टीकाया स्वामी ॥
नित्ययौवना, स्त्री, (नित्य स्थिर यौवन यस्या ।) द्रौपदी । इति हेमचन्द्र । ३ । ३७८ ॥ (नित्य यौवन यस्येति ।) स्थिरयौवने, त्रि ॥
नित्यवैकुण्ठ, पु, (नित्य सनातनो वैकुण्ठ ।) विष्णो स्थानविशेष । यथा,—
“ऊर्द्ध्व नभसि सविष्णो नित्यवैकुण्ठ एव च ।
आत्माकाशसमो नित्यो विस्तृतश्चन्द्रबिम्बवत ॥
ईश्वरेच्छासमुद्भूतो निर्लक्ष्यश्च निराश्रय ।
आकाशवत सुविस्तारश्चामूल्यरत्ननिर्म्मित ॥
तत्र नारायण श्रीमान वनमाली चतुर्भुज ।
लक्ष्मीसरस्वतीगङ्गातुलसीपतिरीश्वर ॥
सुनन्दनन्दकुमुदपार्षदादिभिरन्वित ।
सर्व्वेश सर्व्वसिद्धेशो भक्तानुग्रहकारक ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १५ अध्याय ॥
नित्या, स्त्री, (नित्य+टाप ।) पार्व्वती (यथा, मार्कण्डेये । ८५ । ८ ।
“रौद्रायै नमो नित्यायै गौर्य्यै धात्र्यै नमो नम ॥)
मनसा देवी । इति शब्दरत्नावली ॥ शक्ति विशेष । अस्या मन्त्रो यथा —
“वाग्भव कामबीजञ्च नित्यक्लिन्ने मदो पुन ।
द्रवे वह्निवधूर्म्मन्त्रो द्वादशार्णोऽयमीरित ॥”
ध्यान यथा, —
“अर्द्धेन्दुमौलिमरुणाममराभिवन्द्या-
मम्भोजपाशसृणिपूर्णकपालहस्ताम् ।
रक्ताङ्गरागरसनाभरणा त्रिनेत्रा
ध्यायेच्छिवस्य वनिता मदविह्वलाङ्गीम ॥”
इति तन्त्रसार ॥
(तन्त्रविशेष । यथा महासिद्धसारस्वते ।
“गणेशविवर्शिणीतन्त्र नित्यातन्त्र शिवागमम॥”)
नित्यानध्याय पु (नित्य सर्व्वथा यथा तथा अनध्याय अध्ययनाभाव ।) सर्व्वथा वर्जनीयवेद पाठकालादि । यथा,—
“इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत ।
अध्यापनञ्च कुर्व्वाण शिष्याना विधिपूर्व्वकम ॥
कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहन ।
एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञा प्रचक्षते ॥
विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानाञ्च सम्प्लवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत ॥
एतास्त्वभ्युदितान विद्यात यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।
तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥
निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्ज्जने ।
एतानाकालिकान विद्यादनध्यायानृतावपि ॥
प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिस्वने ।
सज्योति स्यादनध्याय शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥
नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च ।
धर्म्मनैपुण्यकामाना पूतिगन्धे च सर्व्वदा ॥
अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ।
अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥
उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रस्य विसर्ज्जने ।
उच्छिष्ट श्राद्धभुक चैव मनसापि न चिन्तयेत ॥
प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम ।
त्र्यह न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥
यावदेकानुद्दिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति ।
विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत ॥
शयान प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम ।
नाधीयीतामिष जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ॥
नीहारे बाणशब्दे च सन्ध्ययोरेव चोभयो ।
अमावास्याचतुर्द्दश्यो पौर्णमास्यष्टकासु च ॥
अमावास्या गुरु हन्ति शिष्य हन्ति चतुर्द्दशी ।
ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ता परिवर्ज्जयेत ॥
पांशुवर्षे दिशा दाहे गोमायुविरुते तथा ।
श्वखरोष्ट्रे च रुवति पङ्क्तौ च न पठेद्द्विज ॥
नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।
वसित्वा मैथुन वास श्राद्धिक प्रतिगृह्य च ॥
प्राणि वा यदि वाप्राणि यत किञ्चित श्राद्धिक
भवेत ।
तदालभ्याप्यनध्याय पाण्यास्यो हि द्विज
स्मृत ॥
चौरैरुपद्रुते ग्रामे सम्भ्रमे चाग्निकारिते ।
आकालिकमनध्याय विद्यात सर्व्वाद्भुतेषु च ॥
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्र क्षेपण स्मृतम ।
अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥
नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्ष न च हस्तिनम ।
न नाव न खर नोष्ट्र नेरिणस्थो न यानग ॥
न विवादे न कलहे न सेनाया न सङ्गरे ।
न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न सूतके ॥
अतिथिञ्चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम ।
रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते ॥
सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन ।
वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥
ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्व्वेदस्तु मानुष ।
सामवेद स्मृत पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनि ॥
एतद्विदन्तो विद्वासस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम् ।
क्रमत पूर्व्वमभ्यस्य पश्चाद्वेदमधीयते ॥

प्रथमस्वकमाक्रान्तरमपनञ्जलाखुभिः ।
अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्निशम् ॥
द्वावेव वर्ज्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।
स्वाध्यायभूमिञ्चाशुद्धामात्मानञ्चाशुचिं द्विजः ॥”
इति मानवे । ४ । ११६—१२७ ॥

नित्यानित्यवस्तुविवेकः, पुं, (नित्यानित्ये वस्तुनी तयोर्व्विवेकः विवेचनम् ।) ब्रह्मैव नित्यं वस्तु ततोऽन्यदखिलमनित्यमिति विवेचनम् । इति वेदान्तसारः ॥

नित्याभैरवी, स्त्री, (नित्या तदाख्यया प्रसिद्धा भैरवी ।) भैरवीविशेषः । अस्या ध्यानादिकं षट्कूटाभैरवीध्यानादिवत् ॥ ध्यानं यथा,—
“बालसूर्य्यप्रभां देवीं जवाकुसुमसन्निभाम् ।
मुण्डमालावलीरम्यां बालसूर्य्यसमांशुकाम् ॥
सुवर्णकलसाकारपीनोन्नतपयोधराम् ।
पाशाङ्कुशौ पुस्तकञ्च तथा च जपमालिकाम् ॥”
दधतीमिति शेषः । इति तन्त्रसारः ॥ (अस्या ध्यानं यथा, ‘हसकलरडें’ ‘हसकलरडीं’ हसकलरडौः ॥)

निदा, स्त्री, (नेदतीति । निद कुत्सायाम्+ ‘इगुपधज्ञेति ।’’ ३ । १ । १३५ । इति कः ।) विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निद्रुः, पुं, (निदात् विषात् द्राति पलायते इति । द्रा+मृगय्वादित्वात् कुप्रत्ययेन साधुः ।) मनुष्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (निनास्ति दद्रु यस्येति विग्रहे । दद्रुरोगरहिते, त्रि ॥)

निदर्शन, क्ली, (निदर्श्यतेऽनेनेति । नि+दृश+ल्युट् ।) दृष्टान्तः । उदाहरणम् । यथा,—
‘अस्त प्राज्ञेऽपि दृष्टान्तावुभे शास्त्रनिदर्शने ॥”
इति नानार्थटीकायां भरतः ॥
(“दृष्टान्तेनाथ प्रसाध्यते यत्र तन्निदर्शनम् ॥
यथाग्निर्वायुना सहितः कोष्ठे वृद्धिं गच्छति तथा वातापत्तकफदुष्टो व्रण इति ॥” इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

निदर्शना, स्त्री, (निदर्शयतीति । नि+दृश+णिच्+ल्युः । टाप् ।) काव्यालङ्कारविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
“अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्तत्सदृशं फलम् ।
सदसद्वा निदर्श्येत यदि सा स्यान्निदर्शना ॥”
उदाहरणं यथा, दण्डी ।
“उदयन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम् ।
विभावयितुमृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहम् ॥”
(यथा च साहित्यदर्पणे । १० । ७० ।
“सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् ।
यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना ॥
अत्र सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना । यथा,—
कोऽत्र भूमिवलये जनान् मुधा
तापयन् सुचिरमेति सम्पदम् ।
वेदयन्निति दिनेन भानुमान्
आससाद चरमाचलं ततः ॥
अत्र रवेरीदृशार्थवेदनक्रियायां कर्त्तृत्वेनान्वयः सम्भवत्येव ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्ति-रूपधर्म्मवत्त्वात् । स च रवेरस्ताचलगमनस्य परतापिनां विपत्प्राप्तेश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावं बोधयति । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना तु एकवाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा । तत्रैकवाक्यगा यथा,—
‘कलयति कुवलयमाला-
ललितं कुटिलः कटाक्षविक्षेपः ।
अधरः किसलयलीला-
माननमस्याः कलानिधिविलासम् ॥
अत्रान्यस्य धर्म्मं कथमन्यो वहत्विति कटाक्षविक्षेपादीनां कुवलयमालागतललितादीनां कलनमसम्भवत् तल्ललितादिसदृशं ललितादिकमवगमयत् कटाक्षविक्षेपादेः कुवलयमालादेश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावं बोधयति । यथा वा ।
‘प्रयाणे तव राजेन्द्र ! मुक्ता वैरिमृगीदृशाम् ।
राजहंसगतिं पद्भ्यामाननेन शशिद्युतिम् ॥
अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेस्त्यागोऽनुपपन्न इति तयोस्तत्सम्बन्धः कल्प्यते । स चासम्भवन् राजहंसगतिमिव गतिं बोधयति ।
अनेकवाक्यगा यथा,—
‘इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्त्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥
अत्र यत्तच्छब्दनिर्द्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयोऽनुपपद्यमानस्तादृशवपुषस्तपःक्षमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्त्रधारया शमीलताच्छेदनच्छेवेति बिम्बप्रतिबिम्बभावे पर्य्यवस्यति । यथा वा ।
‘जन्मेदं वन्ध्यतां नीतं भवभोगोपलिप्सया ।
काचमूल्येन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्म्मया ॥
अत्र भवभोगलोभेन जन्मनो वृथातानयनं काचमूल्येन चिन्तामणिविक्रय इवेति पर्य्यवसानम् । एवम् ।
‘क्व सूर्य्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥
अत्र मन्मत्या सूर्य्यवंशवर्णनमुडुपेन सागरतरणमिवेति पर्य्यवसानम् । इयं क्वचिदुपमेयवृत्तस्योपमानेऽसम्भवेऽपि भवति । यथा,—
योऽनुभूतः कुरङ्गाक्ष्यास्तस्या मधुरिमाधरे ।
समास्वादि स मृद्वीकारसे रसविशारदैः ॥
अत्र प्रकृतस्याधरस्य मधुरिमधर्म्मस्य द्राक्षारसेऽसम्भवात् । पूर्व्ववत् साम्ये पर्य्यवसानम् ।
मालारूपापि यथा मम ।
‘क्षिपसि शुकं वृषदंशकवदने
मृगमर्पयसि मृगादनरदने ।
वितरसि तुरगं महिषविषाणे
निदधच्चेतो भोगविताने ॥
इह बिम्बप्रतिबिम्बताक्षेपं विना वाक्यार्थापर्य्यवसानम् । दृष्टान्ते तु पर्य्यवसितेन वाक्यार्थेन सामर्थ्यादिम्बप्रतिबिम्बताप्रत्यायनम् । नापीयमर्थापत्तिः तत्र ‘हारोऽयं हरिणाक्षीणाम् ।’ इत्यादौ साङ्गस्यपर्य्यवसानाभावात् ॥)

निदाघः, पुं, (नितरां दह्यतेऽत्र अनेन वा । नि+दह+घञ् । न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् ।) ग्रीष्मकालः । (यथा, रघुः । १ । ८३ ।
“ते प्रजानां प्रजानाथास्तेजसा प्रश्रयेण च ।
मनो जह्रुर्निदाघान्ते श्यामाभ्रा दिवसा इव ॥”)
उष्मा । घर्म्मः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, रघुः । १२ । ३२ ।
“रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा ।
अभिपेदे निदाघार्त्ता व्यालीव मलयद्रुमम् ॥”)
निदाघे वर्णनीयानि यथा । पाटलपुष्पम् १ मल्लिकापुष्पम् २ तापः ३ सरः ४ पथिकशोषः ५ वायुः ६ सेकः ७ मृत्तु ८ प्रपा ९ स्त्री १० मृगतृष्णा ११ आम्रादिफलपाकः १२ । इति कविकल्पलता ॥
(“तां एवौषधयो निदाघे निःसारा रूक्षा अतिमात्रं लघ्व्यो भवन्त्यापश्च ता उपयुज्यमानाः सूर्य्यप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां रौक्ष्यात् लघुत्वाद्वैशद्याच्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयः प्रावृषि चात्यर्थं जलोपक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्षेरितो वातिकान् व्याधीन् जनयति ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
“निदाघोपचितश्चैव प्रकुप्यत्समीरणम् ।
निहन्यादनिलघ्नेन विधिना विधिकोविदः ।
नदीजलं रक्तमुष्णमुदमन्थं तथातपम् ॥
व्यायामञ्च दिवास्वप्नं व्यवायञ्चात्र वर्ज्जयेत् ॥”
इति चोत्तरतन्त्रे चतुःषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

निदाघकरः, पुं, (निदाघा उष्णाः कराः किरणानि यस्य । निदाघस्य उष्णस्य करो वा ।) सूर्य्यः । इति हारावली । ११ ॥

निदाघकालः, पुं, (निदाघ एव कालः । निदाघस्य कालो वा ।) ग्रीष्मर्त्तुः । स तु ज्यैष्ठाषाढमासौ । यथा,—
“प्रचण्डसूर्य्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः
सदावगाहक्षतवारिसञ्चयः ।
दिनान्तरम्योऽभ्युपशान्तमन्मथो
निदाघकालः समुपागतः प्रिये ! ॥”
इति ऋतुसंहारे । १ । १ ॥

निदानं, क्ली, (नि निश्चयं दीयतेऽनेनेति । नि+दा+करणे ल्युट् ।) आदिकारणम् । इत्यमरः । १ । ४ । २८ ॥ (यथा रघुः । ३ । १ ।
“निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य सन्ततेः
सुदक्षिणा दौर्हृदलक्षणं दधौ ॥”)
कारणम् । वत्सदामादि । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ३२ । २ ।
“उदुस्रियाणामसृजन्निदानम् ॥”
नि+दो छेदे+भावे ल्युट् ।) कारणस्य । इति मेदिनी । ने, ८३ ॥ (नि+दैप शोधने+भावे ल्युट् ।) शुद्धिः । तपःफलयाचनम् । अवसानम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । १५० ॥ रोगनिर्णयः । इति विश्वः ॥ तत्पर्य्यायः । रोग-

लक्षणम् २ आदानम् ३ रोगहेतुः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
"निदानं पूर्व्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।
सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥
निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः ।
निदानमाहुः पर्य्यायैः प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ॥"
इति माधवकरः ॥
("सति कम्मयताकौ रोगोत्पादकहेतुर्निदानम् ।"
इति रुग्विनिश्चयव्याख्याने विजयेनोक्तम् ॥
"इह खलु हेतुर्निमित्तमायतनं कर्त्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं निदानमित्यनर्थान्तरम् । तत्त्रिविधं असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति अतस्त्रिविधविकल्पा व्याधयः प्रादुर्भवन्त्याग्नेयसौम्यवायव्याः ।" इति निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥ पैलमुनिकृतचिकित्साग्रन्थविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १ । १६ । २१ ।
"पैलो निदानं करथस्तन्त्रं सर्व्वधरं परम् ।
…निदानतन्त्रञ्च चकार कुम्भसम्भवः ॥")

निदिग्ध, त्रि (निन्दिह्यते स्मेति । दिह उपचये + क्त ।) लेपाग्निना वर्द्धितम् । तत्पर्य्यायः । उपचितम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥

निदिग्धा, स्त्री, (निदिग्ध + टाप् ।) एला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विवृतिरस्या एलाशब्दे ज्ञातव्या ॥)

निदिग्धिका, स्त्री, (निदिग्धा + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् । कापि अत इत्वम् ।) एला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते । ३ । १० ।
"कपित्थरूक्षतीविल्वपटोलेषु निदिग्धिका ॥")
कण्टकारिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥
(अस्याः पर्य्यायो यथा —
"अनाक्रान्ता स्पृही व्याघ्री भण्टाकी च निदिग्धिका ।
सिंही धामनिका क्षुद्रा दुःस्पर्शा कण्टकारिका ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

निदिध्यासनं, क्ली, (पुनः पुनरतिशयेन वा निध्यायतीति । नि + ध्यै + सन् । ततो भावे ल्युट् ।) पुनः पुनः स्मरणम् ॥ अद्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारितायाः बुद्धेः स्वजातीयप्रवाहः । इति वेदान्तसारः ॥

निदेशः, पुं (नि + दिश + घञ् ।) आज्ञा । इत्यमरः । २ । ८ । २५ ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ४६ ।
"प्रत्युत्थाय द्विजान् मत्वा निदेशं भूपतेर्यथा ॥")
कथनम् । उपान्तम् । इति मेदिनी । शे, २१ ॥
(यथा, मनुः । २ । १६७ ।
"पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैत्य चान्तिकम् ।
प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥")
भाजनम् । इति धरणिः ॥

निदेशिनी, स्त्री, (निदिशतीति । नि + दिश + णिनि ङीप् ।) दिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥

निदेष्टा, [ष्टृ] त्रि (निदिशतीति । नि + दिश + तृच् ।) निदेशकर्त्ता । निदिशति इति शतृ प्रत्यया तृणा निष्पन्नं । इति मुग्धबोधमतम् ॥

निद्रा, स्त्री (निन्द्यते इति । निदि कुत्सायाम् + "निन्देर्नलोपश्च ।" उणा । २ । १७ । इति रक् नलोपश्च ।) मेध्यामनःसंयोगः । इति जगदीशः ॥ सुषुप्त्यवस्थाख्यान्यावस्था । इति चण्डीटीकायां नागभट्टः ॥ घुम इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । शयनम् २ स्वापः ३ स्वप्नः ४ संवेशः ५ । इत्यमरः । २ । ७ । ३६ ॥ सुप्तिः ६ स्वपनम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ यथाकाले सेवितनिद्रागुणाः । धातुसाम्यत्वम् । अतन्द्रितत्वम् । पुष्टिवर्णबलोत्साहाग्निदीप्तिकारित्वञ्च ॥ * ॥ दिवास्वप्नगुणाः । स्निग्धत्वम् । दृष्टभूताद्दक्षोभातिसारिणां हितत्वञ्च ॥ * ॥ आसीनप्रचलायितस्य उपविश्य निद्रावशाद्दोलायमानस्य गुणः । अरूक्षत्वम् । अनभिष्यन्दित्वञ्च ॥ * ॥ निद्रासात्म्यीकृतानां दिवा रात्रौ च स्वपतां जाग्रतां वा दोषो न भवति । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
निद्रारहिता यथा,—
"कुतो निद्रा दरिद्रस्य परप्रेष्यकरस्य च ।
परनारीप्रसक्तस्य परद्रव्यहरस्य च ॥" * ॥
सुखसुप्ता यथा,—
"सुखं स्वपित्यृणवान् व्याधिमुक्तश्च यो नरः ।
सावकाशस्तु यो भुङ्क्ते यस्तु दारैर्न सङ्गतः ॥"
इति गारुडे नीतिसारः ॥
("सत्त्वाद्व तम एव स्यात् जाग्रते स्वपते प्रभुः ।
तमसा प्रावृतो देही योगा च शून्यताद्भुतः ॥
देह विश्रमते यस्मात्तस्मान्निद्रा प्रकीर्त्तिता ।
नासाहैं च भ्रुवोर्मध्ये लीयते चान्तरात्मना ॥
तस्माच्चेतो भवेत्तत्र निद्रायाल्लीयते नृणाम् ॥"
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
"निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्श्यं बलाबलम् ।
वृषता क्लीवता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥
अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ।
सुखायुषी पराकुर्य्यात् कालरात्रिरिवापरा ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
"पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखम् ।
जाग्रतस्तद्विकशति स्वपतश्च निमीलति ॥
निद्रान्तु वैष्णवीं पाप्मानमुपदिशन्ति सा स्वभावत एव सर्व्वप्राणिनोऽभिस्पृशति ॥ तत्र यदा संज्ञावहानि स्रोतांसि तमोभूयिष्ठः श्लेष्मा प्रतिपद्यते तदा तामसी नाम निद्रा सम्भवत्यनवबोधिनी सा प्रलयकाले । तमोभूयिष्ठानामहःसु निशासु च भवति । रजोभूयिष्ठानामनिमित्तम् । सत्त्वभूयिष्ठानामर्द्धरात्रे । क्षीणश्लेष्मणामनिलबहुलानां मनःशरीराभितापवतां नैव सा वैकारिकी भवति ॥
हृदयं चेतनास्थानमुक्तं सुश्रुत ! देहिनाम् ।
तमोऽभिभूते तस्मिंस्तु निद्रा विशति देहिनाम् ॥
निद्राहेतुस्तमः सत्त्वं बोधने हेतुरुच्यते ।
स्वभाव एव वा हेतुर्गरीयान् परिकीर्त्त्यते ॥
पूर्व्वदेहानुभूतांस्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः ।
रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् शुभाशुभान् ।
करणानान्तु वैकल्ये तमसाभिप्रवर्द्धिते ।
अस्वपन्नपि भूतात्मा प्रसुप्त इव चोच्यते ॥
सर्व्वर्त्तुषु दिवास्वापः प्रतिषिद्धोऽन्यत्र ग्रीष्मात् ॥'
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

निद्राणः, त्रि (नि + द्रा + क्त । "संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ।" ८ । २ । ४३ । इति तस्य नः ।) निद्रागतः । तत्पर्य्यायः । शयितः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३३ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५२६ ।
'विहितविविधानुनयो मानोन्नतयावधीरितो मानी ।
लभते कुतः प्रबोधं स जागरित्वेव निद्राणः ॥")

निद्रालुः, त्रि (निद्रातीति । नि + द्रा + "स्पृहिगृहीति ।" ३ । २ । १५८ । इति आलुच् ।) निद्राशीलः । निद्रा विद्यते अस्य गोष्ठयोत्वादिना आलुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । स्वप्नक् २ शयालुः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ३३ ॥ तन्द्रालुः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । ४१ ।
"काणीं विवर्ज्जयेद्भार्य्यां निद्रालुश्चर्म्मचौरिकाम् ।
जिह्वालौल्यञ्च रोगाढ्यो जीवितं योऽत्र वाञ्छति ॥")

निद्रालुः स्त्री, (निद्रा देयत्वेनास्त्यस्याः इति । निद्रा + बाहुलकात् आलुः ।) वार्त्ताकी । वनवर्व्वरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ नलीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निद्रावृक्षः, पुं, (निद्राया वृक्ष इव ।) अन्धकारः । इति शब्दमाला ॥

निद्रासञ्जननं, क्ली (निद्रां सञ्जनयतीति । सं + जन + णिच् + ल्युः ।) श्लेष्मा । इति शब्दमाला ॥

निधनं, क्ली (नि + धा + "कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः ।" उणा । २ । ८१ । इति क्युः ।) नाशः । तत्तु अदर्शनं मरणञ्च । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १३ । ७३ ।
"एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापिते दुष्टकारिणि ।
बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥")
कुलम् । तत्तु कुलस्थानं कुलसम्बन्धश्च । इत्यमरभरतौ ॥

निधनः, पुं क्ली (नि + धा + क्युः ।) मरणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११६ ॥ वधतारा । सा तु जन्मनक्षत्रात् सप्तमी तारा । यथा, जन्म-सम्पद्विपत् क्षेम प्रत्यरि साधको वध इत्यादि । प्रत्यरौ लवणं दद्यान्निधने तिलकाञ्चनम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ (निवृत्तं धनं यस्य ।) धनहीने, त्रि ॥

निधानं, क्ली (निधीयतेऽस्मिन्निति । नि + धा + आधारे ल्युट् ।) निधिः । इति हेमचन्द्रः । २ । १६ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १६४ ।
"क्रन्दे फलैर्मुनिवराः गमयन्ति कालं
सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानम् ॥")
आधारः । यथा,—

"निधानभगत सद्य सर्व्व समधिगच्छति।"

इत्यागम ॥

(यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ३४ ।
"ब्रह्मविद्यानिधानन्तु संसारार्णवतारकम ॥")
काव्यावसाने प्रवेशस्थानम् । यथा,—
"एतन्मागावतारायां निधान बीजमव्ययम् ॥"

इति श्रीभागवतम ॥

निधि, पु, (निधीयतेऽत्रेति । नि+धा+कि ।) नलिकानामगन्धद्रव्यम् । समुद्र । इति राजनिघण्ट ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । २२ । १ ।
"कन्या सुकेशी निधिकन्यकासमा
मेने तदात्मानमनुत्तमञ्च ॥")
जीवकौषधि । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आधार । यथा । गुणनिधि । जलनिधि । इत्यादय ॥ चिरप्रनष्टस्वामिकभजातधनविशेष । इति प्राञ्च ॥ अज्ञातस्वामिकचिरनिखातस्वर्णादि । यथा । अधुना भूमौ चिरनिखातस्य सुवर्णादेर्निधिशब्दवाच्यस्याधिगमे विधिमाह ।
"राजा लब्ध्वा निधिं दद्यात द्विजेभ्योऽर्द्धं द्विज पुन ।
विद्वानशेषमादद्यात सर्व्वस्यासौ प्रभुर्यत ॥
इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत ।
अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्त दण्डमेव च ॥"
"उक्तलक्षण निधिं राजा लब्ध्वाऽर्द्धं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा शेष कोषे निवेशयेत । ब्राह्मणस्तु विद्वान श्रुताध्ययनसम्पन्न सदाचारो यदि निधिं लभेत तदा सर्व्वमेव गृह्णीयात । यस्मादसौ सर्व्वस्य जगत प्रभु । इतरेण तु राजविद्वद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तेनाविद्वद्ब्राह्मणक्षत्रियादिना निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमधिगन्त्रे दत्त्वा शेष निधि स्वयमाहरेत । यथाह वशिष्ठ । अप्रज्ञायमान वित्त योऽधिगच्छेत राजा तद्धरेदधिगन्त्रे षष्ठमाश प्रदद्यात इति । गौतमोऽपि निध्यधिगमो राजधन न ब्राह्मणस्याभिरूपस्याब्राह्मणोऽप्याख्याता षष्ठ अंश लभेतेत्येक इति । अनिवेदित इति कर्त्तरि निष्ठा । अनिवेदितश्चासौ विज्ञातश्च राजा इत्यनिवेदितविज्ञात । य कश्चिन्निधिं लब्ध्वा राज्ञे न निवेदितवान् विज्ञातश्च राजा स सर्व्व निधिं दाप्यो दण्डञ्च शक्त्यपेक्षया । अथ निधेरपि स्वाम्यात्मरूपसङ्ख्यादिभि स्वत्व भावयति तदा तस्मै राजा निधिं दत्त्वा षष्ठं द्वादशं वांश स्वयमाहरेत । यथाह मनु ।
"ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानव ।
तस्याददीत षड्भाग राजा द्वादशमेव वेति ॥
अंशविकल्पस्तु वर्णकालाद्यपेक्षया वेदितव्य ।"

इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्याय ॥

कुवेरस्य नवधा रत्नविशेष । तत्पर्य्याय । शेवधि २ । इत्यमर । १ । १ । ७४ ॥ सेवधि ३ । इति भरत ॥ तद्भेदा यथा,—
"पद्मोऽस्त्रियां महापद्म शङ्खो मकरकच्छपौ ।
मुकुन्दकुन्दनीलाश्च वर्च्चोऽपि निधयो नव ॥"

इति हारावली ॥

मार्कण्डेयपुराणे तु वर्च्चं इति हित्वा अष्टावेव उक्ता । इति भरत ॥ * ॥ तल्लक्षणं यथा,—
"पद्मिनी नाम या विद्या लक्ष्मीस्तस्याधिदेवता ।
तदाधाराश्च निधयस्तान्मे निगदत शृणु ॥
तत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ ।
मुकुन्दनीलौ नन्दश्च शङ्खश्चैवाष्टमो निधि ॥
सत्यामृद्धौ भवन्त्येते सिद्धि सह भवन्त्यमी ।
एते ह्यष्टौ समाख्याता निधयस्तव क्रोष्टुके । ॥
एभिरालोकितं चित्तं मनुष्यस्य महामते । ।
यादृक स्वरूपं भवति तन्मे निगदत शृणु ॥
पद्मो नाम निधि पूर्व्व स यस्य भवति द्विज । ।
स तस्य ततसुतानाञ्च तत्पौत्राणाञ्च नान्यग ॥
दाक्षिण्यसार पुरुषस्तेन चाधिष्ठितो भवत ।
सत्त्वाधारो महाभागो यतोऽसौ सात्त्विको निधि ॥
सुवर्णरौप्यताम्रादिधातूनाञ्च परिग्रहम ।
करोत्यतितरां सोऽथ तेषाञ्च क्रयविक्रयम ॥
करोति च यथा यज्ञान याज्वनाञ्च प्रयच्छति ।
सम्पादयति कामांश्च सर्व्वानेव यथाक्रमम् ॥
सभादेवनिकेतांश्च स कारयति तन्मना । * ।
सत्त्वाधारो निधिश्चान्यो महापद्म इति श्रुत ॥
सत्त्वप्रधानो भवति तेन चाधिष्ठितो नर ।
करोति पद्मरागादिरत्नानाञ्च परिग्रहम् ॥
समौक्तिकप्रवालानां तेषाञ्च क्रयविक्रयम ।
ददाति योगशीलेभ्यस्तेषामावसथांस्तथा ॥
स कारयति तच्छील स्वयमेव च जायते ।
तत्प्रसूतास्तथाशीला पुत्रपौत्रक्रमेण च ॥
पूर्व्वद्विमात्र सप्तासौ पुरुषांश्च न मुञ्चति ।
महापद्मस्तु विप्राणां यत्ने समुपजायते ॥ * ॥
तामसो मकरो नाम निधिस्तेनावलोकित ।
पुरुषोऽथ तम प्राय सुशीलोऽपि हि जायते ॥
बाणखड्गर्ष्टिधनुषां चर्म्मणाञ्च परिग्रहम् ।
दंशनानाञ्च कुरुते याति मैत्रीञ्च राजभि ॥
ददाति शौर्य्यवृत्तीनां भूभुजां ये च तत्प्रियां ।
क्रयविक्रयश्च शस्त्राणां नान्यत्र प्रीतिमेति च ॥
एकस्यैव भवत्येष नरस्य न सुतात्मग ।
द्रव्यार्थं दस्युतो नाशं संग्रामे वापि सम्व्रजेत ॥ * ॥
कच्छपाख्यो निधिर्योऽन्यो नरस्तेनाभिवीक्षित ।
तम प्रधानो भवति यतोऽसौ तामसो निधि ॥
व्यवहारान शेषांश्च पण्यजात करोति च ।
कर्म्माण्यखिलान्येव न विश्वसिति कस्यचित ॥
समस्तानि यथाङ्गानि निरुध्यास्ते हि कच्छप ।
तथावष्टभ्य रत्नानि तिष्ठत्याकुलमानस ॥
न ददाति न वा भुङ्क्ते तद्विनाशभयाकुल ।
निधानमुर्व्व्यां कुरुत निधि सोऽप्येकपुरुष ॥ * ॥
रजोगुणमयश्चान्यो मुकुन्दो नाम यो निधि ।
नरोऽवलोकितस्तेन तद्गुणो भवति द्विज । ॥
वीणावेणुमृदङ्गादिगीतवाद्यपरिग्रहम ।
करोति वाद्यता वित्त नृत्यताञ्च प्रयच्छति ॥
वन्दिमागधसूतानां विटानां लास्यपाठिनाम् ।
ददात्यहर्निशं भोगान् भुङ्क्ते तैश्च समं द्विज । ॥
कुलटासु रतिश्चास्य भवत्यन्यैश्च तद्विधै ।

प्रयाति सङ्गमेकञ्च स निधिर्भजते नरम ॥ * ॥
रज सत्त्वमयश्चान्यो नन्दो नाम महानिधि ।
उपैति स्तम्भमधिक नरस्तेनावलोकित ॥
समस्तधातुरत्नानां पुण्यधान्यादिकस्य च ।
प्रतिग्रह करोत्येष तथैव क्रयविक्रयम् ॥
आधार स्वजनानाञ्च आगताभ्यागतस्य च ।
सहते नावमानोक्तिं स्वल्पामपि महामुने । ॥
स्तूयमानश्च महतीं प्रीतिं वध्नाति यच्छति ।
यं यमिच्छति वै कामं मृदुत्वमुपयाति च ॥
बह्व्यो भार्य्या भवन्त्यस्य सुतिमत्योऽतिशोभना ।
सन्ततौ सप्त च नरान्निधिर्नन्दोऽनुवर्त्तते ॥
प्रवर्द्धमानोऽनु नरमष्टभागेन सत्तम । ।
दीर्घायुष्यञ्च सर्व्वेषां पुरुषाणां प्रयच्छति ॥
बन्धूनामेव भरण ये च दूरादुपागता ।
तेषां करोति वै नन्द परलोके न चादृत ॥ * ॥
भवत्यस्य न च स्नेह सहवासिषु जायते ।
पूर्व्वमित्रेषु शैथिल्यं प्रीतिमन्यै करोति च ॥
तथैव सत्त्वरजसी यो बिभर्त्ति महानिधि ।
स नीलसञ्ज्ञस्तत्सङ्गी नरस्तच्छीलभाग्भवेत ॥
वस्त्रकार्पासधान्यादिफलपुष्पपरिग्रहम ।
मुक्ताविद्रुमशङ्खानां शुक्त्यादीनां महामुने । ॥
काष्ठादीनां करोत्येष यच्चान्यज्जलसम्भवम ।
क्रयविक्रयमप्येषां नान्यत्र रमते मन ॥
तडागान पुष्करिण्यश्च तथारामान करोति च ।
बन्धञ्च सरितां वृक्षांस्तथा रोपयते नर ॥
अनुलेपनपुष्पादिभोगभुक वापि जायत ।
त्रिपौरुषश्चापि निधिर्नीलो नामेति विश्रुत ॥
रजस्तमोमयश्चान्य शङ्खसञ्ज्ञो हि यो निधि ।
तेनापि नीयते विप्र । तद्गुणत्व निधीश्वर ॥
एकस्यैव भवत्येष नर नान्यमुपैति च ।
यस्य शङ्खो निधिस्तस्य स्वरूपं क्रोष्टुके । शृणु ॥
एक एवात्मना मृष्टमन्नं भुङ्क्ते तथाम्बरम ।
कदन्नभुक परिजनो न च शोभनवस्त्रभृत ॥
न ददाति सुहृद्भार्य्यासुतपौत्रस्नुषादिषु ।
स्वपोषणपर शङ्खी नरो भवति सर्व्वदा ॥
इत्येते निधय ख्याता नराणामर्थदेवता ॥
मिश्रावलोकिनो मिश्रस्वभावफलदायिन ।
यथाख्यात स्वभावस्तु भवत्येकविलोकनात ।
सर्व्वेषामाधिपत्ये च श्रीरेषा द्विज पद्मिनी ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे ६८ अध्याये निधिलक्षणम ॥
(पौरववंशीयनृपविशेष । अयं हि दण्डपाणे पुत्र । मत्स्यपुराणादिमते निरामित्रनाम्ना विख्यात । ५ । ८७ ॥ यथा, राजतरङ्गिण्यां प्रथम-परिच्छेदे ।
"बुभुजे पृथिवीमेना दश वर्षाणि मेघावल ।
राजासने तत सोऽपि स्थापयित्वा निधिं सुतम ॥
सरस्मारायण देव तपसे स वनं ययौ ।
निधिस्तु विधिवद्राज्य चकार नीतिमण्डित ॥"
विष्णु । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १७ ।
"सर्व्व शर्व्व शिव स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्यय ॥"
"प्रलयकालेऽस्मिन् सर्व्व निधीयते इति निधि ।"
इति तद्भाष्ये शङ्कर ॥

महादेव । यथा महाभारते । १३ । १७४३ ।
"श्रवहस्त सुरूपश्च तेजस्तेजस्करो निधि ॥')

निधिनाथ पु, (निधीना नाथ ।) कुवेर । इति त्रिकाण्डशेष ॥ निधीश । निधीश्वर । निधिप्रभु । इत्यादय ॥

निधुवन क्ली, (नितरां धुवन हस्तपदादिकम्पन यत्र ।) मैथुनम् । इत्यमर । २ । ७ । ५७ ॥ (यथा, शिशुपालवधे । ११ । १८ ।
"अनिमिषमविरामारागिणा सर्व्वरात्र
नवनिधुवनलीला कौतुकेनातिवीक्ष्य ।
इन्दुरवसितानामस्फुटालोकसम्पत
नयनामव सनिद्र घूर्णते दैपमर्चि ॥")
नम्म । केलि । इति शब्दरत्नावली ॥ (नितरां धुवन कम्पनम् ।) कम्प । इति मेदिनी । ने १८८ ॥

निध्यान, क्ली, (नि + ध्यै + ल्युट ।) दर्शनम । इत्यमर । ३ । २ । ३१ ॥

निध्वान पु (नि + ध्वन शब्दे + घञ ।) शब्द । इति शब्दरत्नावली ॥

निनद पु, (नि + नद + "नौ गदनदपठस्वन ।" । ३ । ३ । ६४ । इति अप ।) शब्द । इत्यमर १।६।२२ ॥ (यथा देवीभागवते ।३।२२।३७ ।
"प्रस्वन्तु तूर्य्यनिनदान किल वाद्यमानान् ।")

निनाद पु, (नि + नद + पक्षे घञ ।) शब्द । इत्यमर ।१।६।२२॥(यथा रामायणे ।२।३४।१६।
'स्त्रीसहस्रनिनादश्च सजज्ञे राजवेश्मनि ॥")

निन्दक, त्रि, (निन्दति तच्छील । निदि कुत्सायाम + "निन्दिहिंसेति ।" ३ । २ । १४६ । इति वुञ ।) निन्दाकारक । यथा,—
"न भारा पर्व्वता भारा न भारा सप्तसागरा ।
निन्दका हि महाभारा भारा विश्वासघातका ॥'
इति कर्म्मलोचनम् ॥

निन्दतल त्रि (निन्द निन्दाह तल हस्ततल यस्य ।) निन्दतहस्त । इति शब्दरत्नावली ॥

निन्दन, क्ली, (निदि कुत्सायाम् + भावे ल्युट ।) निन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥

निन्दा, स्त्री (निन्दनमिति । निदि + "गुरोश्च हल ।" ३ । ३ । १ ३ । इति स्त्रिया अ ।) अपवाद । दुष्कीर्ति । इति शब्दरत्नावली ॥ निन्दनम् । तत्पर्य्याय । अवर्ण २ आक्षेप ३ निर्व्वाद ४ परीवाद ५ अपवाद ६ उपक्रोश ७ जुगुप्सा ८ कुत्सा ९ गर्हणम् १० । इत्यमर ॥ गर्हा ११ कुत्सनम् १२ परिवाद १३ जुगुप्सनम् १४ अपक्रोश १५ भर्त्सनम् १६ अववाद १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ गर्हणा १८ धिक्क्रिया १९ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा मनु । २ । २० ।
"गुरोर्य्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्त्तते ।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्य वा ततोऽन्यत ॥")
हरकेशवभक्तादिनिन्दायां दोषो यथा,—
"हरकेशवयोर्भक्त ये च निन्दन्ति पापिन ।
भूदेवान् ब्राह्मणांश्चैव स्वगुरूश्च पतिव्रता ॥
यतिभिक्षुकब्रह्मचारिहविष्यैवीजान् सुरास्तथा ।
पच्यन्ते कालसूत्रे ते यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
श्लेष्ममूत्रपुरीषेषु पीरते ते दिवानिशम ।
भक्षिता कीटनिकरै शब्द कुर्व्वन्ति कातरा ॥
ये निन्दन्ति च ब्रह्माण स्रष्टार जगता गुरुम् ।
शिव सुराणा प्रवर दुर्गा लक्ष्मी सरस्वतीम् ॥
सीताञ्च तुलसीं गङ्गा वेदाश्च वेदमातरम् ।
व्रत तपस्यां पूजाञ्च मन्त्र मन्त्रप्रद गुरुम ॥
ते पच्यन्तेऽन्धकूपे वै चायुर्यावच्च विधेरपि ।
भक्षिता सर्पसङ्घैश्च शब्द कुर्व्वन्ति सन्ततम ॥
यो निन्दन्ति हृषीकेश देवसाम्य विधाय च ।
विष्णुभक्तिप्रदश्चैव पुराणञ्च श्रुते परम ॥
राधां तदङ्गजा गोपीर्गोपांश्चाञ्च सदार्च्चितान् ।
ते पच्यन्तेऽवटे देव । विधातुरायुषा समम ॥
अधोमुखा ऊर्द्ध्वजङ्घा सर्पसङ्घैश्च वेष्टिता ।
भक्षिता विकृताकारै कीटै सर्पै समाहृते ॥
अतीवकातरा भीता शब्द कुर्व्वन्ति सन्ततम् ।
श्लेष्ममूत्रपुरीषाणि ध्रुव भक्षन्ति चोषिता ॥
उल्का ददति वक्त्राश्च तन्मुखे यमकिङ्करा ।
चिरसंन्ध तजन कृत्वा कुर्व्वन्ति दण्डताडनम ॥
कुर्व्वन्ति मूत्रपानञ्च प्रहारैस्त्रुविता भिया ।
तदा कल्पान्तरे सद्य स्वर्गे च प्रथमे पुन ॥
तेषां भवेन प्रतीकार इत्याह कमलोद्भव ।
परनिन्दा विनाशाय स्वनिन्दा यशसे परम ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।४ ।८१अ ॥
"वेदनिन्दारताना मर्त्यान देवनिन्दारतांस्तथा ।
द्विजनिन्दारतांश्चैव मनसापि न चिन्तयेत ॥
न चात्मान प्रशंसेद्वा परनिन्दाञ्च वर्ज्जयेत ।
वेदनिन्दा देवनिन्दा प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत ॥
यस्तु दवान्रषींश्चैव वेद वा निन्दति द्विज ।
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा शास्त्रेष्विह मुनीश्वरा ॥
निन्दयेद्वै गुरु देव वेद वा सोपबृंहणम ।
कल्पकोटिशत साग्र रौरवे पच्यते नर ॥
तूष्णीमासीत निन्दाया न ब्रूयात किञ्चिदुत्तरम् ।
कर्णौ पिधाय गन्तव्य न चैनानवलोकयेत ॥
वर्ज्जयेन्नै परेषान्तु रहस्य गर्हणा बुध ।
न निन्देद्योगिन विद्वान् व्रतिनो वा यतीं-
स्तथा ॥
देवतायतन प्राज्ञो देवानामाश्रितिस्तथा ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्याय ॥

निन्दास्तुति, स्त्री, (निन्दया स्तुति ।) व्याज स्तुति । यथा,—
"निन्दास्तुतिभ्या वाच्याभ्या गम्यत्वे स्तुति-
निन्दयो ।"
निन्दया स्तुतिरन्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति च व्युत्पत्त्या व्याजस्तुति । इति साहित्यदर्पण । अपि च ।
"यदि निन्दन्निव स्तौति व्याजस्तुतिरसौ मता ।'
उदाहरणम् ।
"तापसेनापि रामेण जितेय भूतधारिणी ।
त्वया राज्ञापि सैवेय जिता माभून्मदस्तव ॥"
इति दण्डी ॥
"कथमवनिप । दर्पो यन्निशातासिधारा-
दलनगलितमूर्द्धा विद्विषा स्वीकृता श्री ।
ननु तव निहतारेरप्यसौ किन्न नीता
त्रिदिवमपगताङ्गैर्वल्लभा कीर्त्तिरेभि ॥
इत्यादौ निन्दास्तुतिवपुषा स्वरूपस्य ।" इति काव्यप्रकाश ॥

निन्दित, त्रि, (निन्दास्य जातेति । निन्दा + "तदस्य सञ्जात तारकादिभ्य इतच ।" ५ । २ । ३६ । इति इतच ।) निन्दायुक्त । तत्पर्य्याय । धिक्कृत २ अपध्वस्त ३ निर्भर्त्सित ४ । इति जटाधर ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ । ७ । ४६ ।
"मधु पश्यति मूढात्मा प्रपात नैव पश्यति ।
करोति निन्दित कर्म्म नरकान्न बिभेति च ॥")

निन्दु स्त्री, निन्दत्यप्रजस्त्वेनात्मानं । निदि कुत्सायामित्यस्मादौणादिक उप्रत्यय । मृतवत्सा । इति हेमचन्द्र । ३ । १९५ ॥

निप, पु क्ली, (नियत पिबन्त्यनेनेति । नि + पा + घञर्थे क ।) कलस । इत्यमर ।२ । ९ । ३२ ॥ कदम्बवृक्षे, पु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निपठ, पु, (निपठनमिति । नि + पठ + "नौ गदनदपठस्वन ।" ३ । ३ । ६४ । इति अप ।) पाठ । इत्यमर । ३ । २ । २९ ॥

निपत्या स्त्री, (निपतन्त्यस्यामिति । नि + पत + "सञ्ज्ञाया समजनिषदनिपतेति ।" ३ । ३ । ९९ । इति क्यप । तत्टाप ।) युद्धभूमि । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादास ॥ (पिच्छिला भूमि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

निपाक, पु, (नियमेन पचनमिति । नि + पच + घञ ।) पाक । इति शब्दरत्नावली ॥

निपाठ, पु, (नि + पठ + पक्षे घञ ।) पठनम् । इत्यमर । ३ । २ । २९ ॥

निपात, पु, (नितरां पतनमिति । नि + पत + घञ ।) मृत्यु । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १२२ । ९ ।
"सङ्गरेषु निपातेषु तथापद्व्यसनेषु च ॥")
पतनम । यथा, आनन्दलहर्य्याम् । ५७ ।
"वने वा हर्म्ये वा समकरनिपातो हिमकर ॥"

निपातन क्ली, (निपात्यतेऽनेनेति । नि + पत + णिच + करणे ल्युट ।) स्वीकार । इति भरत ॥ अधोनयनम् । इति सर्व्वस्वम् । तत्पर्य्याय । अवनाय २ । इत्यमर । ३ । २ । २९ ॥ निपातनम् ३ । इति नयनानन्द ॥ व्याकरणलक्षणानुत्पन्नपदसाधनम् । यथा, निपातनादिष्टसिद्धि । यल्लक्षणेनानुत्पन्न तत् सर्व्व निपातनात् सिद्धमिति भाष्यम् ॥ निपातलक्षणं यथा,
"वर्णागमो वर्णविपर्य्ययश्च
द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योग-
स्तदुच्यते पञ्चविध निरुक्तम् ॥
इति प्राञ्च ।" इति दुर्गादास ॥ तद्यथा,—
"वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्य्यय ।

गोचर्म्यो विकार स्यात् यथानाश ग्रयोदरे॥'
इति कलापपञ्जी॥

निपान, क्ली (निपीयते अस्मिन्निति। नि+पा+ आधारे ल्युट्।) कूपसमीपशिलादिनिबद्धपशुपानाधारजलकुण्डस्थानम्। इति भरत॥ तत्पर्य्याय। आहाव। इत्यमर।१।१०।६॥ निपानकम् ३। इति शब्दरत्नावली॥ गोदोहनपात्रम्। इति त्रिकाण्डशेष॥ (जलाशयमात्रम्। यथा विष्णुसंहितायाम्।६४।१।
"परनिपानेषु न स्नानमाचरेत्॥")

निपुण, त्रि, (नि+पुण राशीकरणे+क।) कार्य्यक्षम। (यथा, नागानन्दे सूत्रधारोक्तिः।
"श्रीहर्षो निपुण कवि परिषदप्येषा गुणग्राहिणी॥"
अन्यच्च, देवीभागवते।१।५।५६।
'न ते रूपं वेत्तु सकलभुवने कोऽपि निपुणो
न नाम्नां सख्या ते कथितुमिह योग्योऽस्ति पुरुष॥")
तत्पर्य्याय। प्रवीण २ अभिज्ञ ३ विज्ञ ४ निष्णात ५ शिक्षित ६ वैज्ञानिक ७ कृतमुख ८ कृती ९ कुशल १०। इत्यमर।३।१।४॥ सख्यावान् ११ मतिमान् १२ कुशाग्रीयमति १३ दृष्टि १४ विदुर १५ बुध १६ दक्ष १७ नेदिष्ठ १८ कृतधी १९ सुधी २० विद्वान् २१ कृतकर्म्मा २२ विचक्षण २३ विदग्ध २४ चतुर २५ प्रौढ २६ वोढा २७ विशारद २८ सुमेधा २९ सुमति ३० तीक्ष्ण ३१ प्रेक्षावान् ३२ विबुध ३३ विदन् ३४। इति राजनिर्घण्ट॥ विज्ञानिक ३५ कुशली ३६। इति शब्दरत्नावली॥

निफला, स्त्री (निर्गत फल यस्या।) ज्योतिष्मती। इति भावप्रकाश॥ (ज्योतिष्मतीशब्देऽस्या गुणादयो व्याख्याता॥)

निफेन, क्ली (निर्गत फेनो यस्मादिति।) अफेनम्। इति राजनिर्घण्ट॥

निबन्ध, क्ली, (नितरा बन्ध तालक्षयादिसहित- बन्धन यत्र।) गीतम्। इति शब्दरत्नावली॥

निबन्ध, पु, (निबध्नातीति। नि+बन्ध घञ्।) आनाहरोग। ग्रन्थस्य वृत्ति। इति हेमचन्द्र॥ निम्बवृक्ष। इति जटाधर॥ बन्धनम्। यथा —
"दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता॥"
इति श्रीभगवद्गीता॥
(यथा, भागवते।६।२।४६।
"नात पर कर्म्मनिबन्धकृन्तन
मुमुक्षतां तीर्थपदानुकीर्त्तनात्॥")

निबन्धन, क्ली, (निबध्यतेऽनेनास्मिन् वा। नि+बन्ध ल्युट्।) हेतु। इति हेमचन्द्र॥ उपनाह। स तु वीणातन्त्रीनिबन्धनोर्द्धभाग। इत्यमर।१।७।७॥ (नि+बन्ध+भावे ल्युट्।) बन्धनञ्च॥

निबन्धा, [ऋ] पु निबन्धकर्त्ता। ग्रन्थकर्त्ता। इति व्याकरणम्॥

निबान्धत त्रि, बद्ध। निबन्धोऽस्य जात इत्यर्थे इतच्प्रत्ययनिष्पन्न॥

निबर्हण क्ली (निबर्हते इति। नि+बर्ह+ ल्युट्।) मारणम्। इत्यमर।२।८।११२॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे।९२।२२।
"युद्धेषु चरितं यन्मे दुष्टदैत्यनिबर्हणम्॥")

निभ, त्रि, (नियत भातीति। नि+भा+क।) सदृश। इत्यमर।२।१०।३८॥ (यथा, रघुवंशे।१।९।
"प्रबुद्धपुण्डरीकाक्ष बालातपनिभाशुकम्।
दिवस शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम्॥")
प्रकाश। व्याजे पु। इति शब्दरत्नावली॥

निभालन, क्ली, (नि+भल+णिच्+भावे ल्युट्।) दर्शनम्। इति त्रिकाण्डशेष॥

निभूत त्रि, (नि+भू+क्त।) अतीतम्। भूतकाल। इति राजनिर्घण्ट॥

निभृत, त्रि, (नि+भृ+क्त।) विनीत। निर्जन। यथा,—
"निभृतनिकुञ्जगृह गतया निशि रहसि निलीय वसन्तम्।"
इति श्रीजयदेव।२।११॥
(अस्तमयासन्न। यथा रघुवंशे।८।१५।
"रभसा निभृतेन्दुना तुला
मुदितार्केण समारुरोह तत्॥")

निमज्जथु, पु (नि+मस्ज+अथुच्।) शयनम्। यथा, भट्टि।
"तल्पे कान्तान्तरे साङ्ग मन्येऽह धिङ्निमज्जथुम्॥"

निमज्जन क्ली, (निमज्जतेऽनेनेति। नि+मस्ज +भावे ल्युट्।) स्नानम्। अवगाहनम्। यथा
"नास्ति जन्यजनकव्यतिभेद
सत्यमन्नजनितो जनदेह।
वीक्ष्य व खलु तनुममृतादां
दर्ङ्निमज्जनमवैमि सुधायाम्॥"
इति नैषधे पञ्चमसर्गे॥

निमन्त्रण, क्ली (निमन्त्र्यते इति। नि+मन्त्र+ ल्युट्।) नियोजनविशेष। "अत्र यस्याकरणे प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणम्। यथा, इह भुञ्जीत भवान्। यस्याकरणे प्रत्यवायो न स्यात् तदामन्त्रणम्। यथा इह शयीत भवान्। इति निमन्त्रणामन्त्रणयोर्भेद।" इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादास॥

निमय, पु, (निमीयतेऽनेनेति। नि+मि+ "एरच्।"३।३।५६। इत्यच्।) विनिमय। इत्यमर।२।९।८०॥ (यथा, महाभारते। १२।७८।७।
"पक्वेनामस्य निमय न प्रशंसन्ति साधव।
निमयेत पक्वमामेन भोजनार्थाय भारत।॥")

निमि पु, इक्ष्वाकुराजपुत्त्र। तस्य निमेषे स्थितिकारण यथा,—
"निमिर्नाम नृप स्त्रीभि पुरा द्यूतमदीव्यत।
तत्रान्तरेऽभ्याजगाम वशिष्ठो ब्रह्मसम्भव॥
तस्य पूजामकुर्व्वन्त शशाप स मुनिर्नृपम्।
विदेहस्त्व भवस्वेति शप्तस्तेनाप्यसौ पुन॥
अन्योन्यशापाच्च तयोर्विशरीरे विचेतसी।
जग्मतु शापनाशाय ब्रह्माण जगत पतिम्॥
अथ ब्रह्मण आदेशाल्लोचनेषु वसन्निमि।
निमेषा सुख लोकाना तद्विश्रामाय नारद॥"
इति मत्स्यपुराणे ५५ अध्याय॥ *॥

मतान्तर यथा —
"निमि सहस्रसवत्सर सत्त्रमारेभे। वशिष्ठञ्च होतार वरयामास। तमाह वशिष्ठ। अहमिन्द्रेण पञ्चवर्षशत यागार्थं प्रथमतर वृत। आगतस्तवापि ऋत्विग् भविष्यामीत्युक्ते सोऽपि ततकालमेवान्यैर्गौतमादिभिर्यागमकरोत्। समाप्ते चामरपतियागे त्वरावान् वशिष्ठ आजगाम। तत्कर्म्मकर्तृत्व गौतमस्य दृष्ट्वा अथ विदेहो भविष्यतीति शाप ददौ। निमि शरीर सद्यो स्तमिव तस्थौ। यज्ञसमाप्तौ भागग्रहणाय गतान् देवान् ऋत्विज ऊचु। यजमानाय वरो दीयतामिति। देवैश्च छन्दितो निमिराह। नह्येतावति जगत्यन्यद्दु खमस्ति यच्छरीरात्मनो वियोगे भवति। तदहमिच्छामि सकललोचनेषु वस्तुम्। न पुन शरीरग्रहण कर्त्तुमित्येवमुक्ते देवैरसावशेषभूताना नेत्रेष्ववासा कारित। ततो भूतान्युन्मेषनिमेष चक्रु।" इति विष्णुपुराणे ४ अंशे ५ अध्याय॥

निमित्त, क्ली, (नि+मिद्+क्त। सज्ञापूर्व्वकत्वान्न नत्वम्।) हेतु। (यथा देवीभागवते।१।१८।५।
"किं निमित्त महाभाग। नि स्पृहस्य च मा प्रति।
जात स्वागमन ब्रूहि कार्य्य तन्मुनिसत्तम।॥")
चिह्नम्। इत्यमर।२।३।२६॥ शकुन। यथा,
"निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव।।"
इति श्रीभगवद्गीता॥

निमित्तक, क्ली (निमित्त+सज्ञायां कन्।) निमित्तनिश्चयादागतम्। चुम्बनम्। इति शब्दमाला॥ निमित्तञ्च॥

निमित्तकारण, क्ली, (निमित्त कारणम्।) समवायिकारणासमवायिकारणाभ्या भिन्नम्। तृतीयकारणम्। यथा। घट प्रति कुलालदण्डचक्रसलिलसूत्रादि। इति भाषापरिच्छेदसिद्धान्तमुक्तावल्यौ॥

निमित्तकृत्, पु, (निमित्त स्वरतैन शुभाशुभशकुन करोतीति। कृ+क्विप्।) काक। इति राजनिर्घण्ट॥

निमित्तवित्, [द्] पु, (निमित्त शुभाशुभलक्षण वेत्तीति। विद्+क्विप्।) दैवज्ञ। गणक। इति हेमचन्द्र।३।१४६॥

निमिष पु, विष्णु। यथा, महाभारते।१३। १४९।३६।
"निमिषोऽनिमिष स्रग्वी वाचस्पतिरुदारधी॥"
(निमिषतीति। नि+मिष+"इगुपधेति।"

३।१।१३५। इति क ।) कालविशेष । चक्षु र्निमीलनम् । इति मेदिनी। षे, ३६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १८६ । १६ ।
'सव्यञ्च चक्रे निमिषान्तरेण शराश्च जग्राह दशाहसङ्ख्यान ॥"
वर्त्मगतरोगविशेष । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३ अध्याये ।
"निमेषणी सिरा वायु प्रविष्टो वर्त्मसंश्रया । चालयेदतिवर्त्मानि निमिष स गदो मत ॥")

निमीलन, क्ली (निमील्यतेऽनेनेति । नि+मील+करणे ल्युट ।) मरणम । (नि+मील+भावे ल्युट ।) निमेष । इति हेमचन्द्र । ३ । २४२॥ (यथा, कलाविलासे । १ । ४७ ।
"नयननिमीलनमूल सुचिर स्नानार्द्रचूर्णजल-सिक्त ।
दम्भतरु शुचिकुसुम सुखशतशाखाशते फलित ॥"
कालविशेष । यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते । ४ । १७ ।
"तदन्ते निमदार्द्धनाडिकाह्वीनसंयुते । निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहे ॥")

निमीलिका, स्त्री, (निमीलयतीति । नि+मील+णिच्+ण्वुल । टापि अत इत्वम् ।) व्याज । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम । ६ । ७३ ।
"नीतस्य मण्डलेशत्व वेलावित्तस्य भूभुजा । देवी कामयमानस्य चक्रे गजनिमीलिका ॥")
निमीलनञ्च ॥

निमेय , पु, (निमीयते परिमीयते इति । नि+मा माने+"अचो यत ।" ३ । १ । ६७ । इति यत । "ईत यति ।" ६ । ४ । ६५ । इति इत ।) नेमेय । परीवर्त्त । इत्यमरटीकायां भरत ॥ (परिवर्त्तनीये, त्रि । यथा, महाभारते । १३ । ५१ । ६ ।
'नाहं शतसहस्रेण निमेय पार्थिवर्षभ । दीयता सदृश मूल्यममात्यै सह चिन्तय ॥")

निमेष , पु, (नि+मिष+भावे घञ ।) पक्ष्मस्पन्दनकाल । पलक इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । निमिष २ दृष्टिनिमीलनम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ पुसो यावत्कालमक्षिनिमेषविकाशानन्तर पक्ष्माकुञ्चन जायते स निमेष । इत्यमरटीकायां भरत ॥ * ॥
"अक्षिपक्ष्मपरिक्षेपो निमेष परिकीर्त्तित । द्वौ निमेषौ त्रुटिर्नाम द्वे त्रुटी तु लव स्मृत ॥"
इत्यग्निपुराणम ॥
(पक्ष्मस्पन्दनम । यथा, रघु । २ । १६ ।
"पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्ति-रुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥"
रोगविशेष । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ३६ अध्याये ।
"नस्यस्य निमेष वा व्यथा काम प्रजागरम् । लभेत दन्तचालञ्च तांस्तांश्चाप्याशुपद्रवान् ॥"
स्वनामख्यातयक्षविशेष । इति नीलकण्ठ ॥
यथा, महाभारते । १ । ३२ । १६ ।
"उलूकश्वसनाभ्याञ्च निमेषेण च पक्षिराट । प्ररुजेन च संग्राम चकार पुलिनेन च ॥")

निमेषकृत, स्त्री, (निमेष करोतीति । कृ+क्विप । यद्वा, कृ+भावे क्विप । निमेषे निमेषमात्रकाले कृत स्फुरणकार्य्य यस्या ।) विद्युत । इति शब्दमाला ॥

निमेषरुक, [च] पुं, (निमेषेण निमेषकाल व्याप्य व्यर्थं रोचते दीप्यते इति । रुच दीप्तौ+क्विप ।) खद्योत । इति त्रिकाण्डशेष ॥

निम्न, त्रि, निकृष्टा म्ना अभ्यास शीलमत्र । (यद्वा, निकृष्ट म्नातीति । म्ना+क ।) नीचम । निचु इति नावाल इति च भाषा ॥ तत्पर्य्याय । गभीरम २ गम्भीरम् ३ । इत्यमर ।१।१ ।१५॥ गभीरकम ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा कुमारे । ५ । ५ ।
"क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चय मन पयश्च निम्नाभिमुख प्रतीपयेत ॥"
पु अनमित्रपुत्त्र । स तु सत्राजितप्रसेनयो पिता । यथा, भागवते । ९ । २४ । १२ ।
"शिनिस्तस्यानमित्रश्च निम्नोऽभूदनमित्रत । सत्राजित प्रसेनश्च निम्नस्याथासतु सुतौ ॥")

निम्नगा, स्त्री,(निम्न गच्छतीति । गम+ड । टाप ।) नदी । इत्यमर । १ । १ । ३ ॥ (यथा, मनु । ९ । २२ ।
"यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि । तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ॥")
नीचगामिनि, त्रि ॥

निम्ब , पु, (निम्बति स्वास्थ्य ददातीति । निम्ब+अच ।) वृक्षविशेष । निम् इति भाषा । तत्पर्य्याय । अरिष्ट २ सर्व्वतोभद्र ३ हिङ्गुनिर्य्यास ४ मालक ५ पिचुमर्द्द ६ । इत्यमर ।२।४।६२॥ अर्कपादप ७ । इति हेमचन्द्र ॥ कैटर्य्य ८ वरत्वच ९ छर्द्दिघ्न १ । इति रत्नमाला ॥ प्रभद्र ११ पारिभद्रक १२ काकफल १३ कीरेष्ट १४ नेता १५ सुमना १६ विशीर्णपर्ण १७ यवनेष्ट १८ पीतसारक १९ शीत २ । इति राजनिर्घण्ट ॥ पिचुमन्द २१ तिक्तक २२ । इति भावप्रकाश ॥ कीकट २३ मूकमालक २४ । इति जटाधर ॥ अस्य गुणा । शीतत्वम् । तिक्तत्वम् । कफव्रणक्रिमिवमिशोफशान्तिकारित्वम् । बलासवह्निविषपित्तदोषहृदयविदाहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ लघुत्वम् । ग्राहित्वम् । कटुपाकित्वम् । अग्निवातकारित्वम । अहृद्यत्वम । श्रमतृट्कासज्वरारुचिकृमिछर्द्दिकुष्ठहृल्लासमेहनाशित्वञ्च । तत्पत्रगुणा । नेत्रहितकारित्वम । कृमिपित्तविषसर्व्वारोचककुष्ठनाशित्वम । वातलत्वम् । कटुपाकित्वञ्च । तत्फलगुणा । रसे तिक्तत्वम । पाके कटुत्वम् । भेदनत्वम । स्निग्धत्वम । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । कुष्ठगुल्मार्शकृमिमेहनाशित्वञ्च ।
"निम्ब शीतो लघुर्ग्राही कटुपाकोऽग्निवातनुत । अहृद्य श्रमतृट्कासज्वरारुचिकृमिप्रणुत ॥ व्रणपित्तकफच्छर्द्दिकुष्ठहृल्लासमेहनुत । निम्बपत्र स्मृत नेत्र्य कृमिपित्तविषप्रणुत ॥ वातल कटुपाकञ्च सर्व्वारोचककुष्ठनुत । नैम्ब फल रसे तिक्त पाके तु कटु भेदनम ॥ स्निग्ध लघूष्ण कुष्ठघ्न गुल्मार्शकृमिमेहनुत ॥"
इति भावप्रकाश ॥ * ॥
तत्तैलगुणा । नात्युष्णत्वम । कृमिकुष्ठकफव्रणदोषव्रणकृच्छ्रशोफहारित्वम । पित्तलत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ * ॥
"निम्ब पित्तकफच्छर्द्दिव्रणहृल्लासकुष्ठनुत ।"
निम्बपत्र इति वा पाठ ॥ * ॥
"करञ्जनिम्बजफल कृमिकुष्ठप्रमेहजित । निम्बतैलन्तु कुष्ठघ्न तिक्त कृमिहर परम ॥"
इति राजवल्लभ ॥
अथ महानिम्ब । वकाईन इति हिन्दीभाषा ॥ तत्पर्य्यायगुणा । यथा भावप्रकाशे ।
"महानिम्ब स्मृतो द्रेका रम्यको विषमुष्टिक । केशमुष्टिर्निम्बरक कार्मुक क्षीर इत्यपि ॥ महानिम्बो हिमो रूक्षस्तिक्तो ग्राही कषायक । कफपित्तभ्रमिच्छर्द्दिकुष्ठहृल्लासरक्तजित ॥ प्रमेहश्वासगुल्मार्शोमूषिकाविषनाशन ॥"
(षष्ठ्या तिथौ तद्भक्षणे तिर्य्यग्योनित्व स्यात । इति तिथितत्त्वम ॥)

निम्बक , पु, (निम्ब एव । स्वार्थे कन ।) निम्बवृक्ष । इति भूरिप्रयोग ॥ (षष्ठ्या तद्भक्षणनिषेधो यथा, तिथितत्त्वे ।
"कलङ्की जायते विल्वे तिर्य्यग्योनिश्च निम्बके ॥")

निम्बतरु , पु (निम्ब इव तरुर्वृक्ष ।) मन्दारवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । २६ ॥

निम्बबीज , पु (निम्बस्य बीजमिव बीज यस्य ।) राजादनीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

नि(म्बु)म्बक, क्ली, (निम्बति सिञ्चतीव रसेनेति । निम्ब सेचने+बाहुलकात ऊ प्रत्यये कौ ह्रस्व । तत कन् ।) वृक्षविशेष । कागजी लेबु इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । अम्लजम्बीर २ वह्नि ३ दीप्र ४ वह्निबीज ५ अम्लसार ६ दन्ताघात ७ शोधन ८ जन्तुमारी ९ निम्बू १ रोचन ११ । (यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"निम्ब स्त्री निम्बक क्लीबे निम्बूकमपि कीर्त्तितम् ॥")
तत्फलगुणा । अम्लरसत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मामवातकासकफार्त्तिकण्ठविच्छर्द्दिहरत्वम् । अग्निवृद्धिकारित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । परिपक्वे अतीव रुच्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ पाचनत्वम । लघुत्वम् । कृमिसमूहोदरग्रहनाशित्वम । तीक्ष्णत्वम । वातपित्तकफशूलिनो हितत्वम् । कष्टनष्टरुचिरोचनत्वम् । त्रिदोषवह्निक्षयवातरोगनिपीडितानां विषविक्लवाना मलग्रहे बद्धगुदे विसूचिकायाञ्च प्रदेयम । इति भावप्रकाश *

"भागैकं निम्बुनं तोयं षड्भागं शर्करोदकम् ।
लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥
निम्बफलभवं पानमत्यन्तं वातनाशनम् ।
वह्निदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

नियत, त्रि, (नि + यम + क्त ।) संयतः । यथा,
"कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां नराधिप ।
पुष्याहारी वर्षमेकं तस्मैव नियतात्मवान् ॥"
इति भविष्यपुराणे द्वितीयकल्पः ॥
(सेवापरः । यथा, रामायणे । १ । २ । ७ ।
"प्रायच्छत मुनेस्तस्य वल्कलं नियतो गुरोः ॥")
नित्यः । यथा,—
"अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ब्बवर्त्तिता ।
कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकीर्त्तितम् ॥"
इति भाषापरिच्छेदे । १६ ॥
(यथा च कश्चित् ।
"चन्द्रे लक्ष्मीः प्रभा सूर्य्ये गतिर्वायौ भुवि क्षमा ।
एतत्तु नियतं सर्व्वं त्वयि चाडुत्तम यश ॥"
निपूर्ब्बयमधातोर्बन्धनार्थकत्वात् बद्धोऽपि । यथा,
नियताञ्जलिः ॥ संयुक्तः । आसक्तः । यथा,
महाभारते । १ । १३० । ५६ ।
"प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन् सत्ये च नियतः सदा ॥")

नियति, स्त्री, (नियम्यते आत्मा अनयेति । नि +
यम + करणे क्तिन् ।) भाग्यम् । दैवम् । इत्य
मरः ।१।४।२८॥ (यथा माघे । ४ । ३४ ।
"आसादितस्य तमसा नियतेर्नियोगा-
दाकाङ्क्षतः पुनरपक्रमणेन कालम् ॥")
नियमः । इति मेदिनी । त १२ ॥ (चतु
र्दशधारिणीदेवयोषिद्गणानामन्यतमा । इति
वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥)

नियती, स्त्री, (नियम्यते कालो यया । नि + यम +
क्तिच् । वा ङीष् ।) दुर्गा । यथा,—
"स्तुति वत्सरबाहुर्वी नियती च नियामता ॥"
इति देवीपुराणे निरुक्ताध्यायः ।

नियतेन्द्रिय, त्रि, (नियतानि संयतानि इन्द्रियाणि
येन ।) संयतेन्द्रियः । इन्द्रियदमनशीलः । यथा,
मार्कण्डेये । ८४ । ८ ।
"अभ्यस्यसि सुनियतेन्द्रियतत्त्वसारे ॥"

नियन्ता, [ऋ] पुं, (नियच्छति अश्वादीनिति ।
नि + यम + तृच् ।) सारथिः । इत्यमरः । २ ।
८ । ५९ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १३ । २२ ।
"स नियन्तृध्वजरथं विद्याध निशितैः शरैः ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । १५ ।
"अपराजितः सर्व्वसहो नियन्ता नियमो
यमः ॥")
त्रि शास्ता । यथा, रघुः । १ । १७ ।
"रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परम् ।
न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥"

नियन्त्रित, त्रि, (नि + यन्त्रि + क्त ।) अबाधः ।
अनर्गलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवी-
भागवते । २ । ६ । ५२ ।
"आगच्छेत् सर्व्वथा सो वै मम पार्श्वे नियन्त्रितः ॥")

नियम, पुं (नियमनमिति । नि + यम + "यम
समुपनिविषु च ।" ३ । ३ । ६३ । इति अप ।)
शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि ।
इति वेदान्तसारः ॥ प्रतिज्ञा । अङ्गीकारः इति
यावत् । व्रतम् । तच्चोपवासादि । अनित्यमागन्तु-
साधनं कर्म्म । इत्यमरः ।२।७।३८॥ (सङ्कल्पः ।
यथा, देवीभागवते । ३ । २६ । २५ ।
"नियमं प्रथमं कृत्वा पश्चात् पूजां समाचरेत् ॥"
बन्धनम् । यथा, मनुः । ८ । १२२ ।
"धर्म्मस्याव्यभिचारार्थमधर्म्मनियमाय च ॥")
मन्त्रणा । निश्चयः । इति मेदिनी । मे, ४६ ॥ *॥
"नियमाः पञ्च सत्याद्या बाह्यमाभ्यन्तरं द्विधा ।
शौचं तुष्टिश्च सन्तोषस्तपश्चेन्द्रियनिग्रहः ॥
स्नानमौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।
तपः क्रोधो गुरौ भक्तिः शौचञ्च नियमाः स्मृताः ॥
यमाः पञ्चाथ नियमाः शौचं द्विविधमीरितम् ।
सन्तोषस्तपसा जप्यं वासुदेवार्च्चनं दमः ॥"
इति गरुडपुराणम् ॥
"ब्रह्मचर्य्यमहिंसाञ्च सत्यास्तेयापरिग्रहान् ।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वमनो नयन् ॥
स्वाध्यायशौचसन्तोषतपांसि नियतात्मवान् ।
कुर्व्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवणं मनः ।
एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्त्तिताः ॥"
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥ *॥
"तपः सन्तोष आस्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम् ।
सिद्धान्तश्रवणञ्चैव ह्रीर्मतिश्च जपो हुतम् ।
दशैते नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्रविशारदैः ॥"
इति तन्त्रसारे (हठयोगप्रदीपिकायाञ्च । १ ।
१७ ॥ कवितानियमा । यथा,—
"वर्णयेन्न यदर्थेन नियमोऽथ प्रदर्श्यते ।
भूर्ज्जत्वगाधिसवर्णेव मलये त्वेव चन्दनम् ॥
सामान्यवर्णने शौक्ल्यं ह्यात्मपुष्पवाससाम् ।
क्ष्यात केशकाकादिपयोनिधिपयोसुधाम् ॥
रक्तत्वं रत्नबन्धूकविद्याम्भोजविवस्वताम् ।
तथा वसन्त एवान्यपुष्पाणां कलकूजितम् ॥
वर्षास्वेव मयूराणां रुतं नृत्यञ्च वर्णयेत् ।
नियमस्य विशेषोऽथ पुनः कश्चित् प्रकाश्यते ॥
कामवामन्ददो ब्रह्महरितोनागसर्पयोः ।
पीतलोहितयोः स्वर्णपरागाग्निशिखादिषु ॥
चन्द्रशशितयोः कामध्वजे मकरमत्स्ययोः ।
दानवासुरदैत्यानामैक्यमेवाभिसम्मतम् ॥
बहुकालजन्मनोऽपि शिवचन्द्रस्य बालता ।
मानवा मौलितो वर्ण्या देवाश्चरणतः पुनः ॥"
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तबके वर्ण्यस्थिति-
र्नाम तृतीयं कुसुमम् ॥ (विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४९ । २ ।
"अतीन्द्रः संग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥"
महादेवः । यथा, तत्रैव तस्य सहस्रनाम-
कीर्त्तने । १३ । १७ । ३५ ।
"पवित्रञ्च महांश्चैव नियमो नियमाश्रितः ॥")

नियमन, क्ली, (नि + यम + भावे ल्युट् ।) नियमः ।
यथा । "न तथाभिधानियमनात्तस्याः ।" इति
काव्यप्रकाशे द्वितीयोल्लासः ॥ बन्धनम् । यथा ।
वर्णेन्नियमात्मिश्रुङ्गट ॥ (निग्रहः । यथा
रघुः । ९ । ६ ।
"समतया वसुवृष्टिविसर्ज्जनै-
र्नियमनादसताञ्च नराधिपः ॥"
नियच्छतीति । नि + यम + ल्युः । नियामके
त्रि । यथा हरिवंशे । १८१ । ५३ ।
"दृप्तयज्ञविनाशाय वर्णेनियमनाय च ॥")

नियमसेवा, स्त्री, (नियमेन भगवतः सेवा ।)
कार्त्तिकमासे नियमपूर्ब्बकभगवदाराधना । यथा
"अकृत्वा नियमं विष्णोः कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः ।
जन्मार्ज्जितस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नारद ॥"
किञ्च ।
"नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्त्तिकं मुने ।
चातुर्म्मास्यं तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधमः ॥"
तन्नोपक्रमकालश्चोक्तः श्रीकृष्णसत्यासंवादीय-
कार्त्तिकमाहात्म्ये ।
"आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् ।
कार्त्तिकस्य व्रतानीह तस्यां कुर्य्यादतन्द्रितः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥ अन्यत्
कार्त्तिकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

नियमित, त्रि, (नि + यम + णिच् + क्त ।) कृत-
नियमः । बद्धः । यथा,—
'क्षुद्राः सन्त्रासमेते विजहतु हरयः क्षुण्णशक्रेभ
कुम्भा
युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्प
तन्तः ।
सौमित्रे । तिष्ठ पात्रं त्वमपि न हि रुषां नन्वहं
मेघनादः
किञ्चिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वे
षयामि ॥'
इति महानाटकम् ॥

नियातन, क्ली (नि + यत + णिच् + ल्युट् ।)
निपातनम् । इत्यमरटीकायां नयनानन्दः ॥

नियाम, पुं, (नि + यम + पक्षे घञ् ।) नियमः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

नियामक, पुं, (नियामयतीति । नि + यम + णिच्
+ ण्वुल् ।) पोतवाहः । इत्यमरः । १ । १० । १२ ॥
त्रि, । नियन्ता । इति मेदिनी । के १९४ ॥
(यथा महाभारते । ३ । २७१ । ३४ ।
"ततोऽभिनाशयामास सम्पातिनियामकाः ॥")

नियुक्त, त्रि (नि + युज + क्त ।) नियोगविशिष्टः ।
(यथा मनुः । ९ । ६ ।
"विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।
एकमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥")
अवधारितः । आज्ञप्तः । यथा,—
"जानामि धर्म्मं न च मे प्रवृत्ति-
र्जानाम्यधर्म्मं न च मे निवृत्तिः ।
त्वया हृषीकेश । हृदिस्थितेन
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

नियुत, क्ली, (नियूयते बहुसङ्ख्या प्राप्यतेऽनेनेति। नि+यु+क्त ।) लक्षम । इत्यमर । ३ । ५।२४॥ यथा ।"धेनूनां नियुते प्रादान्निति नियुते लक्षे ।" इति श्रीधरस्वामी ॥

"शत सहस्रमयुत नियुत प्रयुत मतम ।
क्लीं कोटिरर्व्वुदमिति क्रमाद्दशगुणोत्तरम ॥
इति रत्नकोष ।" इति भरत ॥ दशलक्षम । यथा,—

"एक दश शतञ्चैव सहस्रमयुतन्तथा ।
लक्षञ्च नियुतञ्चैव कोटिरर्व्वुद एव च ॥
वृन्द खर्व्वो निखर्व्वश्च शङ्खपद्मौ च सागर ।
अन्त्य मध्य परार्द्धञ्च दशवृद्ध्या यथोत्तरम ॥"
इति पुराणम ॥

नियुद्ध क्ली (नि+युध+क्त ।) बाहुयुद्धम । इत्यमर । २ । ८ । १ ६ ॥ (यथा, हरिवंशे । १४२ । ७१ ।

"नियुद्धकुशलान मल्लान दैवी मल्लप्रियस्तदा ।
योधयित्वा ददौ भूरि वित्त वस्त्राणि चात्म वान ॥")

नियोग , पु, (नि+युज+घञ ।) अवधारणम । इति दुर्गादास ॥ (निश्चय । यथा, रघु । १७ । ४८ ।

"तत सिषेवे नियोगेन स विकल्पपराङमुख ॥")
आज्ञा । इति हेमचन्द्र । २ । १६ ॥ (यथा, रामायणे । २ । २१ । ४८ ।

"त्वया मया च वैदेह्या लक्ष्मणेन सुमित्रया ।
पितुर्नियोगे स्थातव्यमेष धर्म्म सनातन ॥"
अपत्यभ्रातृपत्नीपुत्राय नियोजनम । यथा, मनु । ६ । ६२ ।

'विधवाया नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथाविधि ।
गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्त्तेयाता परस्परम ॥")

नियोगी, [न] त्रि, (नियोगोऽस्यास्तीति। नियोग+इनि ।) नियोगविशिष्ट । नियुक्त । तत्पर्याय । कर्म्मसचिव २ आयुक्त ३ व्यापृत ४ । इति हेमचन्द्र । ३ । ३८३ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम । ६ । ८ ।

"कृष्यध्यक्षत्वमुत्तस्थ्य स्वत्य नाम्न नियोगि नाम् ॥")

नियोग्य , त्रि, (नियोक्तुमर्हं । नि+युज+ण्यत ।) नियोगार्हं । प्रभु । इति मुग्धबोधव्याकरणम ॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये । ५ अङ्के ।

'एते वय नियोज्या नियोजयतु नियोग्य ॥")

नियोजन, क्ली, (नि+युज+ल्युट ।) नियोग । (यथा, महाभारते । १० । ३६४ । २ ।

"सारथीयोऽस्मि भवता सम्प्रेषणनियोजने ।")
प्रेरणम । यथा । त्वयैतत क्रियतामिति क्रियासु नियोजन प्रेरणम् । इति दुर्गादास ॥

नियोज्य , त्रि (नियोक्तु शक्य । नि+युज+ "प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ।" ७ । ३ । ६८ । इति ण्यतप्रत्ययेन निपातनात साधु ।) प्रेष्य । किङ्कर । इत्यमर । २ । १० । १७ ॥ (यथा, भागवते । ४ । १२ । २८ ।

"निशम्य वैकुण्ठनियोज्यमुख्ययो
र्मधुच्युत वाचमुरुक्रमप्रिय ॥"
नियोजनीये, त्रि । यथा महाभारते । १२ । ३२७ । ४६ ।

"न नियोज्यास्त्व व शिष्या अनियोगे महाभये ॥")

नियोद्धा, [ऋ] पु, (नियुध्यते इति । नि+युध +तृच ।) कुक्कुट । इति राजनिर्घण्ट ॥ बाहु युद्धकारी च ॥

निरक्षदेश पु, (निरक्षो देश ।) अक्षदेश । पलभाशून्यस्थानम । स तु पूर्व्वे भद्राश्ववर्षे यम कोटि । दक्षिणे भारतवर्षे लङ्का। पश्चिमे केतु- मालवर्षे रोमक । उत्तरे कुरुवर्षे सिद्धपुरी। एता भूवृत्तपादविवरा अन्योऽन्य प्रतिष्ठिता । तासामुपरितो विषुवस्थो दिवाकरो याति। तासु विषुवच्छाया ध्रुवस्योन्नतिश्च न दृश्यते। तत्र दिवामान रात्रिमानञ्च त्रिशन्नाडिका । इति सूर्य्यसिद्धान्तमतम ॥ (यथा, सिद्धान्त शिरोमणौ गोलाध्याये। १५ ।

"निरक्षदेशात क्षितिषोडशांशे
भवेदवन्ती गणितेन यस्मात ॥")

निरङ्कुश , त्रि (निनास्ति अङ्कुश इव प्रतिबन्धको यस्य ।) अनिवार्य । बाधाशून्य । इति जटा धर ॥ (यथा, भागवते । १ । १७ । १५ ।

"अनागःस्विह भूतेषु य आगस्कृन्निरङ्कुश ।
आहर्त्तास्मि भुज साक्षादमर्त्त्यस्यापि साङ्गदम ॥")

निरञ्जना, स्त्री, (निनास्ति अञ्जनमिव अन्धकारो यत्र ।) पूर्णिमा । इति शब्दमाला॥ (निनास्ति अञ्जन यत्र ।) अञ्जनशून्ये, त्रि॥ (निर्गत अञ्जनमिवाज्ञान यत्र । अज्ञानरहिते च। यथा, देवीभागवते । १ । १८ । ३६ ।

"स कथ बध्यते ब्रह्मन्निर्व्विकारो निरञ्जन ॥"
पु, योगिविशेष । यथा हठयोगप्रदीपि- कायाम । ७ ।

"कानेरी पूज्यपादश्च नित्यनाथो निरञ्जन ॥"
महादेव । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । १४ । २ ।

"दीर्घरोमा दीर्घसञ्ज्ञो दीर्घबाहुर्निरञ्जन ॥")

निरत, त्रि, (नि+रम+क्त ।) नियुक्तम। यथा। दायरत्नाकरे देवल ।

"एका शाखा सकल्पा वा षड्भिरङ्गैरधीत्य च।
षटकर्म्मनिरतो विप्र श्रोत्रियो नाम धर्म्मवित॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

निरन्तर त्रि,(निनास्ति अन्तर यस्मिन यस्माद्वा ।) निविडम् । घनम् । इत्यमर । ३ । १ । ६६ ॥ अनवकाश । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम । ४३८ ।

"सज्जनयो स्तनयोरिव निरन्तर सङ्गत
भवति ॥")
अनवधि । अपरिधानम । अनन्तधानम् । अभेद । अतादर्थ्यम । अच्छिद्रम् । (यथा,कुमार सम्भवे । ५ । २५ ।

"शिलाशयायामनिकेतवासिनी
निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ॥")
अविना । अवच्छि । अनात्मीयम । अनवसर । अमध्यम् । अनन्तरात्मा । एते निरुपपद- पूर्व्वकान्तरशब्दार्था ॥

निरन्तराभ्यास , पु, (निरन्तर सततोऽभ्यासो यत्र ।) स्वाध्याय । इति त्रिकाण्डशेष । सततं दृत्तिश्च ॥

निरपत्रप , त्रि, (निर्गता अपत्रपा लज्जा यस्मेति ।) धृष्ट । निर्लज्ज । इति जटाधर ॥ (यथा, भागवते । ३ । २ । २६ ।

"ततो द्रवन् स भगवानसुरैर्निरपत्रपै ।
अन्वीयमानस्तरसा क्रुद्धो भीत परापतत ॥')

निरपेक्ष त्रि (निर्गता अपेक्षा यस्य ।) अप्रेक्ष । यथा, मलमासतत्त्वे ।

"अभिधात पदेऽन्यस्मिन निरपेक्षतया श्रुति ॥'
(यथा, रामायणे । ६ । ६६ । ४२ ।

"कलत्रनिरपेक्षैश्च चेष्टितैरस्य दारुणै ॥" ।

निरय पु, (निष्क्रम अयो गमन यत्र ।) नरक । इत्यमर ।१।८।१॥ (यथा, हरिवंशे ।१६ । १६ ।

"कथञ्च शक्तास्ते त्रातु निरयस्था फल पुन ॥')

निरर्गल , त्रि (निर्नास्ति अर्गलमिव प्रतिबन्धका यत्र ।) अनर्गल । अबाध । इत्यमर । ३ । १ । ८२ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ६ । ६२ ।

"दशाश्वमेधानाजह्ने सम्नपानामदक्षिणान ।
निरर्गलान सप्तमेधान पुत्रवत पालयन प्रजा ॥")

निरर्थक त्रि, (निर्गतोऽर्थो यस्मात । काप ।) निष्फलम । तत्पर्याय । मोघम् २ । इत्यमर । ३ । १ । ८१ ॥ विफलम् ३ । इति जटाधर ॥ (यथा, भागवते । ४ । १६ । १६ ।

"अयन्तु साक्षाद्भगवास्त्र्यधीश
कूटस्थ आत्मा कलयावतीर्ण ।
यस्मिन्नविद्यारचित निरर्थक
पश्यन्ति नानात्वमपि प्रतीतम ॥")

निरव , पु, (नि+रु+"ऋदोरप ।" ३।३।५७। इति भावे अप ।) नीरव । रवाभाव । इति निपूर्व्वरुधातोर्निष्पन्न । अपालव्यञ्च ॥ (निर्गतरवक । यथा, ऋकसंहितायाम । १ । १२२ । ११ ।

"नभो जुवो यन्निरवस्य राध ।"
"निरवस्य निर्गतरवकस्य ।" इति तद्भाष्ये सायन ॥)

निरवग्रह पु, (निर्गतोऽवग्रह प्रतिबन्धो यस्मात ।) स्वतन्त्र । इत्यमर । ३ । १ । १५ । (यथा हरिवंशे । ८ । ६ ।

"दुर्द्दम कामचारी च स केशी निरवग्रह ॥")
दृष्टिप्रतिबन्धाभावश्च ॥ (महादेव । यथा, महा- भारते । १३ । १७ । ८२ ।

"नीलस्तथाङ्गलुब्धश्च शोभनो निरवग्रह ॥")

निरवहालिका, स्त्री, (निर +अव+हल+ण्वुल । टापि अत इत्वम् ।) प्राचीरम् । इति शब्द- माला ॥

निरशन, क्ली, (निर्+अश+ल्युट्।) भोजनाभावः। अनशनम्। (निर्गतं अशनं भोजनाङ्कं यस्मात्। भोजनरहिते त्रि॥)

निरस, त्रि, (निवृत्तो रसो यस्मात्।) नीरसः। पु रसाभावः। रसस्य अभावः इति तत्पुरुषसमासनिष्पन्नं॥

निरसन, क्ली, (निरस्यते क्षिप्यते इति। निर्+अस+ल्युट्।) प्रत्याख्यानम्। इत्यमरः।३।२।३१॥ (यथा, महाभारते।१४।८।१९।
"स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्यान्निरसनञ्च तत्।
नियतो वर्त्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया॥")
वधः। निष्ठीवनम्। इति मेदिनी। ने, १६१॥

निरसा, स्त्री, (निवृत्तो रसो यस्याः।) निःश्रेणिकातृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

निरस्त, त्रि, (निर्+अस+क्त।) प्रहितबाणः। त्यक्तशरः। त्वरितोदितम्। शीघ्रोच्चारितवचः। निराकरणविशिष्टः। तत्पर्य्यायः। प्रत्यादिष्टः २ प्रत्याख्यातः ३ निराकृतः ४ निरस्तः ५ विप्रकृतः ६। इत्यमरः।३।१।४॥ प्रतिक्षिप्तम् ७ अपविद्धम् ८। इति हेमचन्द्रः॥ निष्ठ्यूतः। प्रेषितः। सन्त्यक्तः। प्रतिहतः। इति मेदिनी। ते, ११७॥ (यथा, हितोपदेशे। १।८।
"यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि।
निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते॥"
यथाच मार्कण्डेयपुराणे। ८६।२२।
"आयान्ती वह्निकूटाभा सा निरस्ता महोल्कया॥")

निराकरण, क्ली, (निर्+आ+कृ+ल्युट्।) निवारणम्। निरसनम्। इति निराकरिष्णुशब्दटीकायां भरतः॥

निराकरिष्णु, त्रि, (निराकरोति तच्छीलः। निर्+आ+कृ+"अलंकृञ्निराकृञिति।" ३।२।१३६। इति इष्णुच्।) निराकरणशीलः। तत्पर्य्यायः। क्षिप्नुः २। इत्यमरः।३।१।३॥ (यथा, भट्टिकाव्ये।५।१।
"निराकरिष्णुर्वर्त्तिष्णुर्वर्द्धिष्णुः परितो रणम्॥")

निराकार, पु, (निर्गत आकारो देहादिरूपः स्वरूपं यस्मादिति। निरादय इति समासः।) परमेश्वरः। ब्रह्म। यथा,—
"साकारश्च निराकारः सगुणो निर्गुणः प्रभुः।
सर्व्वाधारश्च सर्व्वश्च स्वेच्छारूपं नमाम्यहम्॥"
अपि च।
"तेजःस्वरूपो भगवान् निराकारो निराश्रयः।
निर्लिप्तो निर्गुणः साक्षी स्वात्मारामः परात्परः॥
ध्यायन्ति योगिनस्तेजःस्वदीयमशरीरिणम्।
वैष्णवास्तेव साकारं कमनीयं मनोहरम्॥
केचिच्चतुर्भुजं शान्तं लक्ष्मीकान्तं मनोहरम्।
शङ्खचक्रगदापद्मधरं पीताम्बरं परम्॥
द्विभुजं कमनीयञ्च किशोरं श्यामसुन्दरम्।
शान्तं गोपाङ्गनाकान्तं रत्नभूषणभूषितम्॥
एवं तेजस्विनं भक्ताः सेवन्ते सततं मुदा।
ध्यायन्ति योगिनो यत्तु कुतस्तेजस्विनं विना॥"
अपि च।
"यो निर्गुणः स निर्लिप्तः शक्तिभ्यो नहि संयुतः।
सिसृक्षुराश्रितः शक्तौ निर्गुणः सगुणो भवेत्॥
यावन्ति च शरीराणि भोगाङ्गानि महामुने।
प्राकृतानि च सर्व्वाणि श्रीकृष्णविग्रहं विना॥
ध्यायन्ति योगिनस्तञ्च शुद्धं ज्योतिःस्वरूपिणम्।
हस्तपादादिरहितं निर्गुणं प्रकृतेः परम्॥
वैष्णवास्तं न मन्यन्ते तद्भक्ताः सूक्ष्मदर्शिनः।
कुतो बभूव तज्ज्योतिरहो तेजस्विनं विना॥
ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यं शरीरं श्यामसुन्दरम्।
अतीवामूल्यसद्रत्नभूषणेन विभूषितम्॥
एवं भक्ताश्च ध्यायन्ति शश्वच्चरणसेविनः।
योगिनो योगरूपञ्च काले भक्तिविपाकतः॥
ज्योतिरभ्यन्तरे मूर्त्तिं पश्यन्ति कृपया प्रभोः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे।३२।७।४२ अः॥
तस्य द्विचत्वारिंशन्नामानि यथा,—
"जगद्योनिरयोनिस्त्वमनन्तोऽव्यय एव च।
ज्योतिःस्वरूपो ह्यनघः सगुणो निर्गुणो महान्॥
भक्तानुरोधात् साकारो निराकारो निरङ्कुशः।
निर्व्यूहो निखिलाधारो निःशङ्को निरुपद्रवः॥
निरुपाधिश्च निर्लिप्तो निरीहो निधनान्तकः।
स्वात्मारामः पूर्णकामोऽनिमेषो नित्य एव च॥
सुभगो दुर्भगो वाग्मी दुराराध्यो दुरत्ययः।
वेदहेतुश्च वेदाश्च वेदाङ्गो वेदविद्विभुः॥
द्विचत्वारिंशन्नामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत्।
दृढां भक्तिं हरेर्दास्यं लभते वाञ्छितञ्च यत्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्यायः॥
आकारशून्ये, त्रि॥

निराकृत त्रि, (निर्+आ+कृ+क्त।) प्रत्याख्यातः। निरस्तः। इत्यमरः। ३।१।४॥

निराकृति, स्त्री (निर्+आ+कृ+क्तिन्।) निरसनम्। निराकरणम्। इत्यमरः।३।२।३१॥ (निर्गता आकृतिर्यस्मादिति।) अनाकारे अस्वाध्याये च त्रि। इति मेदिनी। ते, २३॥ (पु पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहितः। यथा, मनुः। ३।१५४।
"यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः॥"
"निराकृतिः पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहितः।
तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्।
निराकर्त्तामरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः॥"
इति कुल्लूकभट्टः॥
"निराकृतिः सत्यधिकारे महायज्ञानुष्ठानरहितः। अनग्निर्वा निराकृतिरुच्यते। एवं हि शतपथे। यो न देवानर्च्चति न पितॄन् न मनुष्यानिति। येस्तु पठति अस्वाध्यायस्तुतघनैर्निराकृतिरुदाहृतः।" इति मेधातिथिः॥ *॥
रोहितमनुपुत्त्रः। यथा, हरिवंशे। ७।६२।
"दक्षपुत्त्रस्य पुत्त्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः।
मनोः पुत्त्रो धृष्टकेतुः पञ्चहोत्रो निराकृतिः॥")

निराचार, त्रि निर्न विद्यते आचारो यस्य सः। अनाचारः। आचारशून्यः॥

निरातपा, स्त्री, (निर्गत आतपो यस्याः।) रात्रिः। इति शब्दचन्द्रिका॥ आतपशून्ये, त्रि॥

निराबाध, त्रि, (निर्गता आबाधा प्रतिबन्धो यस्मात्।) पक्षाभासविशेषः। यथा,—
"अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम्।
असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्ज्जयेत्॥
निराबाधः अस्मद्गृहप्रदीपप्रकाशेनायं स्वगृहे व्यवहरति।" इति मिताक्षरा॥

निरामय, त्रि, (निर्गत आमयो व्याधिर्यस्मात्।) रोगरहितः। तत्पर्य्यायः। वार्त्तः २ कल्यः ३। इत्यमरः। २।६।५७॥ नीरुजः ४ पटुः ५ उल्लाघः ६ लघुः ७ अगदः ८ निरातङ्कः ९। अनातङ्कोऽपि पाठः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते। १।४६।
"निरामयाणां चित्रन्तु भक्तमध्ये प्रकीर्त्तितम्॥"
उपद्रवादिशून्यः। यथा, महाभारते। १। १५७।११।
"इदं नगरमभ्यासे रमणीयं निरामयम्।
वसतेह प्रतिच्छन्ना ममागमनकाङ्क्षिणः॥"
रोगनाशकः। यथा, मुकुन्दमालायाम्। २१।
"किमौषधैः क्लिश्यसि मूढ दुर्म्मते।
निरामयं कृष्णरसायनं पिब॥")

निरामय पु, (निर्गत आमयो यस्मात्।) इडिक्कः। वनच्छागलः। इति मेदिनी। ये, १२१॥ शूकरः। इति शब्दमाला॥ (नृपविशेषः। यथा, महाभारते। १।१।२३४।
"धृष्टकेतुर्बृहत्केतुर्दीप्तकेतुर्निरामयः॥"
महादेवः। इति महाभारतम्।१३।१७।१४८॥
क्ली कुशलम्। यथा, तत्रैव। ५।७८।८।
"कृष्णा पाण्डवानाञ्च प्रतिपत्स्व निरामयम्॥")

निरामालु, पु, (नितरां रमतेऽनेनेति। नि+रम+बाहुलकात् आलु दीर्घश्च।) कपित्थः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (विवरणमस्य कपित्थशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

निरालम्बा, स्त्री, (नास्ति आलम्बो यस्याः।) आकाशमांसी। इति राजनिर्घण्टः॥ (शुक्लयजुर्व्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः। इति मुक्तिकोपनिषत्॥ अवलम्बनशून्ये, त्रि। यथा हठयोगप्रदीपिकायाम्। ३।५४।
"एको देवो निरालम्ब एकावस्था मनोन्मनी॥")

निराश, त्रि, (निर्गता आशा यस्मादिति।) आशाशून्यः। यथा, तिथितत्त्वे।
"भूताहे ये प्रकुर्व्वन्ति उल्काग्रहमचेतसः।
निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्॥"

निरासन क्ली (निर्+आस+ल्युट्।) निरसनम्। (निर्गतं आसनं यस्मात्।) आसनाभावविशिष्टे त्रि॥

निराहार, त्रि, (निर्गत आहारो यस्य।) आहाररहितः। यथा,—
"निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्म्मे रताश्च ये।"
इति तर्पणप्रकरणीयाह्निकाचारतत्त्ववचनम्॥

निरिङ्गिणी, स्त्री, (निर्निश्चितं यथा इङ्गति प्राप्नोतीति । निर् + इङ्ग + णिनि ततो ङीप् ।) निरङ्करिणी । तत्पर्य्यायः । अवगुण्ठिका २ पटी ३ यवनिका ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निरिन्द्रिय, त्रि, (निर्गतानि इन्द्रियाणि यस्मात् ।) इन्द्रियशून्यः । यथा, मनुः । ९ । २०१ ।
'अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥"

निरीक्षणं, क्ली, (निर् + ईक्ष + भावे ल्युट् ।) दर्शनम् । यथा,—
"ह्रस्वान्तथाप्यापि निशि सेविताश्च
निश्शब्दघातक्रमनिग्रहाश्च ।
वाम्यग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च
नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः ॥"
इति माधवकरः ॥

(निरीक्षते इति । निर् + ईक्ष + ल्यु । द्रष्टरि, त्रि । यथा, भागवते । ७ । १५ । ३२ ।
'प्राणापानौ सन्निरुन्ध्यात् पूरकुम्भकरेचकैः ।
यावन्मनस्त्यजेत् कामान् स्वनासाग्रनिरीक्षणः ॥")

निरीक्षित, त्रि, (निर् + ईक्ष + क्त ।) अवलोकितम् । यथा,—
"निरीक्षितं चाङ्गमवीक्षितञ्च
दृशा पिबन्ती रभसेन तस्य ।
समानमानन्दमियं दधाना
विवेद भेदं न विदर्भसुभ्रूः ॥"
इति नैषधम् ॥

निरीशा, स्त्री, (निर्गता ईशा यस्मात् ।) फाल । इत्यमरः । २ । ९ । १३ ॥ (निर्गतः ईशः ईश्वरो यस्य ।) ईशशून्ये नास्तिके च त्रि ॥

निरीषं, क्ली (निर्गता ईषा यस्मात् । निरादय इति समासः ।) निरीशम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

निरीह, पुं, (निर्गता ईहा चेष्टा यस्मात् ।) विष्णुः । यथा,—
"निरुपाधिश्च निर्लिप्तो निरीहो निधनान्तकः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे चत्वारिंशदधिकशततमे ७ अध्यायः ॥ इच्छाशून्ये, त्रि ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ । १ । ११ ।
"निरीहः पुरुषः कस्मात् प्रकुर्य्यात् दुष्कृतं भ्रमम् ॥")

निरुक्त, क्ली, (निश्चयेन उक्तम् ।) वेदवेदाङ्गशास्त्रविशेषः । यथा,—
"शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषन्तथा ।
छन्दश्चेति षडङ्गानि वेदानां वैदिका विदुः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

(तथाहि —
"वर्णागमो वर्णविपर्य्ययश्च
द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योग-
स्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥"
यदुक्तं दैवराजयज्वना निर्व्वचने, तद्यथा,—
"अथ उक्ताध्ययनविधेरुक्तच्छन्दःप्रविभागस्योक्तविनियोगस्योपलक्षितकर्म्माङ्गभूतकालस्योपदर्शितज्यौतिषस्यैतैरङ्गैर्वेदस्यार्थपरिज्ञानविषये निरुक्तं नामेदमङ्गमारभ्यते । प्रधानञ्चेदमितरेभ्योऽङ्गेभ्यः सर्व्वशास्त्रेभ्यश्चार्थपरिज्ञानाभिनिवेशात् । अर्थो हि प्रधानम् । तद्गुणः शब्दः । स चेतरेषु व्याकरणादिषु चिन्त्यते । कल्पे खल्वपि विनियोगश्चिन्त्यते । स च पुनरर्थाभिज्ञानपूर्व्वेण मन्त्राणाम् । यो यमर्थमभिधानेन स्वस्मात् समर्थो मन्त्रः स तत्र विनियुज्यते । तदुक्तं यथाभिधानं प्रयोगात् मन्त्रेषु शेषभावः स्यात् इति । न च निरुक्तादृतेऽन्यदङ्गमन्यद्वा शास्त्रमस्ति तात्पर्य्येण यदशेषान् शब्दान् निर्ब्रूयात् । यदपि च क्वचित् क्वचिदन्यशास्त्रे शब्दनिर्व्वचनम् । अतएव तन्निरुपलक्षणम् । यथा शब्दलक्षणपरिज्ञाः सर्व्वशास्त्रेषु व्याकरणात् एव शब्दार्थनिर्व्वचनपरिज्ञा निरुक्तात् । वस्तुमात्रमेव हि इतरेषु शास्त्रेषु स्वाभिमतबुद्धिविषयमेव किञ्चिच्चिन्त्यते ब्राह्मणमपि च विध्यर्थवादरूपमशेषमन्त्रार्थशेषभूतमेव । मन्त्रब्राह्मणार्थपरिज्ञानवत् आध्यात्माधिदैवाधिभूतपरिज्ञानद्वारेण धर्म्मार्थकाममोक्षाख्योऽखिलपुरुषार्थः । न चानिरुक्तो मन्त्रार्थो व्याख्यातव्य इति । तस्मादर्थपरिज्ञानाभिनिवेशान्निरुक्तमेव प्रधानमित्युपपन्नम् । अथास्यैवमखिलपुरुषार्थोपकारशक्तिसमर्थस्य सम्पत् । तद्यथा,—
नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणम् । भावविकारलक्षणम् । नामान्याख्यातजानि सत्वानि च यथोपन्यस्य पक्षप्रतिपक्षतो विचार्यावधारणम् । सर्व्वाण्याख्यातजानि कानिचिदेवानेकधातुजान्यपीति मन्त्राणामर्थवत्त्वानर्थवत्त्वे विचार्य शास्त्रारम्भप्रयोजनद्वारेणार्थवत्तावधारणम् । पदविभागपरिज्ञानप्रतिज्ञानमोपावलम्बिप्रदर्शनाय आदिमध्यान्तानेकदैवतलिङ्गसङ्कटेषु मन्त्रेषु याज्ञिकपरिज्ञानद्वारेण दैवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा । अथ ज्ञप्रशंसा । अनर्थस्यावधारणम् । वेदवेदाङ्गव्यूह । सप्रयोजननिघण्टुसमाम्नायविरचनम् । प्रकरणत्रयविभागेन नैघण्टुकप्रधानदेवताभिधानप्रविभागलक्षणम् । निर्व्वचनलक्षणद्वारेण शब्दवृत्तिविषयोपदेशः । अर्थप्राधान्यात् लोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्य्ययोपदेशेन सामर्थ्योपप्रदर्शनायादिमध्यान्तलोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्य्ययाद्यन्तवर्णव्यापत्तिवर्णोपजनोदाहरणचिन्ता । अन्तस्थान्तर्धातुनिमित्तेन सम्प्रसारणासम्प्रसारणोभयप्रकृतिधातुनिर्व्वचनोपदेशः । भाषिकप्रायोवृत्तिभ्यो नैगमशब्दार्थप्रसिद्धिः । नैगमप्रायोवृत्तिभ्यो भाषिकशब्दार्थप्रसिद्धिः । देशव्यवस्थया शब्दरूपव्यपदेशः । तद्धितसमासनामनिर्व्वचनलक्षणम् । शिष्यलक्षणम् । विशेषेणाज्ञया तत्त्वपर्य्यायभेदसङ्ख्यासन्दिग्धोदाहरणानिर्व्वचनव्यवस्थया नामाख्यातोपसर्गनिपातानां विभागेन नैघण्टुकप्रकरणानुक्रमलक्षणम् । अनेकार्थानवगतसंस्कारानुक्रमलक्षणम् । परोक्षकृताध्यात्मिकमन्त्रलक्षणम् । स्तुत्याशीः शपथाभिशापाभिख्यापरिदेवनानिन्दाप्रशंसादिभिर्मन्त्राभिव्यक्तिहेतूपदेशः । निपातपरिज्ञानव्याख्यापनायानादिष्टदेवतोपपरीक्षणायाध्यात्मोपदेशः । प्रकृतिभूमत्वम् । इतरेतरजन्मत्वम् । स्थानत्रयभेदेन तिसृणामेकैकस्या माहाभाग्यतोऽनेकनामधेयप्रतिलम्भः । पृथगभिधानस्तुतिपक्तिसम्बन्धात् । देवतानामाकारचिन्तनम् । भक्तिसाहचर्य्यस्तवकर्म्मच्छन्दोभाक्हविर्भाक्व्यञ्जनभाक्कानि । पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थानदेवतानामभिधेयाभिधानस्तुतिपक्तिप्राधान्यस्तुत्युदाहरणम् । तन्निर्व्वचनविचारोपपत्त्यवधारणानुक्रमेण व्याख्याय दैवतप्रकरणनिश्चयः । विद्यापारप्राप्त्युपायोपदेशः । मन्त्रार्थनिर्व्वचनद्वारेण देवताभिधाननिर्व्वचनफलदेवताताद्रूप्यम् । इत्येष समासतो निरुक्तशास्त्रचिन्ताविषयः ॥" ॥

"वर्णागमो वर्णविपर्य्ययश्च इत्यादिना निश्चयेनोक्तं निरुक्तम् ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पदभञ्जनम् । यथा —
"प्रस्तावस्तु प्रकरणं निरुक्तं पदभञ्जनम् ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

कथिते त्रि । यथा । "निरुक्ता प्रकृतिर्द्वेधा ।" इति जगदीशः ॥

निरुद्ध, त्रि, (नि + रुध + क्त ।) सरुद्धः । रोधविशिष्टः । इति अनिरुद्धशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । २९ । १५ ।
"मया निरुद्धः पापात्मा पतितोऽद्य ध्वधे पुनः ॥")

निरुद्धप्रक(का)श, पुं, मेढ्रजातक्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणमाह ।
"वातोपसृष्टे मेढ्रे तु चर्म्म संश्रयते मणिम् ।
मणिश्चर्म्मोपनद्धश्च मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ॥
निरुद्धप्रकशे तस्मिन् मन्दधारमवेदनम् ।
मूत्रं प्रवर्त्तते जन्तोर्म्मणिर्व्विव्रियते न च ॥
निरुद्धप्रकशं विद्यात् सरुजं वातसम्भवम् ।
निरुद्धप्रकाश इत्यस्य स्थाने निरुद्धप्रकशपदं मार्गत्वात् ॥" ॥

अथ तस्य चिकित्सा ।
"निरुद्धप्रकशे नाडीं लौहीमुभयतोमुखीम् ।
दारवीं वा जतुकृतां घृताक्तां सम्प्रवेशयेत् ॥
परिषिञ्चेद्धृतो मज्जा शिशुमारवराहयोः ।
चक्रतैलं तथा योज्यं वातघ्नद्रव्यसंयुतम् ॥
त्र्यहात् स्थूलतरां तस्य नाडीं तत्र प्रवेशयेत् ।
स्रोतो विवर्द्धयेदेवं स्निग्धमन्नञ्च भोजयेत् ॥
भित्त्वा वा सेवनीं तज्ज्ञः छेद्यं वा तत्र चाचरेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

निरुद्योग, त्रि, (निर्गतः उद्योगो यस्य ।) निरुद्यमः । उद्योगाभावविशिष्टः । (यथा, भागवते । ८ । ८ । २१ ।
"नि सत्त्वा लोलुपा राजन् ! निरुद्योगा गतत्रपाः ।
यदा नोपेक्षिता लक्ष्म्या बभूवुर्दैत्यदानवाः ॥")

निरुपद्रव त्रि, (निर्गत उपद्रवो यस्मादिति ।) उत्पातरहित । यथा,—
"जायन्ते सर्व्वशस्यानि सुभिक्षं निरुपद्रवम् ।
सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा विकचे च शुभं वदेत ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

निरुपम, त्रि, (निर्गता उपमा सादृश्यं यस्मात ।) उपमारहित । अनुपम । यथा,—
"गौड राष्ट्रमनुत्तम निरुपमा तत्रापि राढा पुरी ।"
इति प्रबोधचन्द्रोदय ॥

निरुपेक्ष, त्रि (निर्गता उपेक्षा यस्मात ।) यद्वा निनास्ति उपेक्षा यस्य स । अनुपेक्ष । उपेक्षाशून्य ॥

निरूढ, पु, (नि + रुह + क्त ।) निरूढलक्षणाक शब्द । यथा,—"पूर्व्वस्वामिसम्बन्धाधीन तत्स्वाम्युपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्व तत्र निरूढो दायशब्द ।" इति दायभाग ॥

निरूढलक्षणा स्त्री, (निरूढा लक्षणा ।) शक्तितुल्यलक्षणा । यथा,
"निरूढलक्षणा काश्चित काश्चिन्नैव त्वशक्तित ।"
इति काव्यप्रकाशटीकाया महेश्वर ॥

निरूढा स्त्री, (निरूढ + स्त्रियां टाप ।) लक्षणाविशेष । यथा । "काचित लक्षतावच्छेदकीभूततत्तद्रूपेण पूर्व्वपूर्व्व प्रत्यायकत्वात निरूढा । यथा आरण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादरण्यादिपदस्य ।" इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

निरूपण क्ली, (नि + रूप + णिच + ल्युट ।) आलोक । विचार । निदर्शनम । इति मेदिनी । णे ६६ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ७१ ।३१ ।
"प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
दैवेन विधिना युक्ता शास्त्रोक्तैश्च निरूपणै ॥"
निरूपयतीति । नि + रूप + णिच + ल्यु । निरूपके, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । १६ । ६८ ।
"एते देवा सहेन्द्रेण मामुपागम्य दु खिता ।
तद्वाक्यापास्तसतकर्म्मदिननक्त निरूपणा ॥
यच्छिन्तोऽहमिश सम्यां यथावदविखण्डिताम ॥")

निरूपित, त्रि, (नि + रूप + णिच + क्त ।) कृतनिरूपण । नियुक्त । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, श्रीभागवते । १ । ५ । २३ ।
"निरूपितो बालक एव योगिना
शुश्रूषणे प्रावृषि निर्विविक्षताम् ॥"

निरूह पु, (निर + ऊह शून्ये + घञ ।) वस्तिभेद । यथा,—
"वस्तिर्द्विधानुवासाख्यो निरूहश्चेतिसञ्ज्ञित ।
य स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामक ।
कषायक्षीरतैलैर्यो निरूह स निगद्यते ॥"
इति सारकौमुदी ॥

अथ निरूहवस्तिकर्म्मविधि ।
आत्रेय उवाच ।
"चतुरङ्गुला वेणुमयी नाडी प्रतिलक्षणा कृत्वा तथा वस्तिप्रतिकर्म्म कुर्य्यात ।
नातिशीतोष्णे च काले च न शीते नच भोजिते ।
न निद्रार्त्ते न मूत्रार्त्ते विष्ठार्त्ते नच वेदभाक ॥
वस्तिकर्म्मनिरूहस्य कारयेत्त निरस्य च ।
आदौ मूत्रविष्ठोत्सर्ग कृत्वा गुद प्रक्षाल्य नातिशिथिलशय्याया शाययित्वा वामाङ्ग वामपाद दक्षिणाङ्गे दक्षिणपादस्य सङ्कोच्य जङ्घोपरि संस्थाप्य गुदाभ्यन्तरे द्व्यङ्गुलमात्रा नाडी सुधी सञ्चारयेत । तत शनै शनै वस्तिनिष्पीड्य द्विपलपरिमिततैलेन निरूह कुर्य्यात । निरूहानन्तर शनै शनैरुत्तान शाययित्वोद्वोत्थाप्य च पश्चात सङ्कोच्य पाणिभि पञ्चवारान स्फिकपिण्डान चोटयेत । तत स्वस्थ कृत्वा शयनेनाध्मामाशय मलस्थान बोधयति । वस्त्युदरवातान् दोषान निवारयति । पण्डितास्त वस्तिनिरूह तद्वस्तिकर्म्म च विदु ।" इति हारीतोत्तरे सूत्रस्थाने तृतीयोऽध्याय ॥
"नरो विरिक्तस्तु निरूहदान
विवर्ज्जयेत सप्तदिनान्यवश्यम ।
शुद्धो विरेकेण निरूहदान
तद्वास्य शून्य विकृषेच्छरीरम् ॥"
"विश्वक्स्थित दोषचय निरस्य
सर्व्वान् विकारान् शमयेन्निरूह ।
देहे निरूहेण विशुद्धमार्गे
संस्नेहन वर्णबलप्रदश्च ॥"
इति सिद्धिस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
"ससैन्धवक्षौद्रयुत सतैलो
देयो निरूहो बलवर्णकारी ।
आनाहपाश्वामययोनिदोषान
गुल्मानुदावर्त्तरुजश्च हन्यात ॥
यष्ट्याह्वमूलाष्टपलेन सिद्ध
पय शताह्वाफलपिप्पलीभि ।
युक्त ससर्पिर्म्मधुवातरक्त
वैस्वर्य्यवीसर्पहितो निरूह ॥"
इति सिद्धिस्थाने तृतीयेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥) ऊहशून्य । निश्चितम् । इति मेदिनी । हे, १८ ॥ निग्रह । तर्क । इति हेमचन्द्र ॥

निरृति, स्त्री, (निर्निर्यता ऋतिर्घृणा अशुभ वा यत्र ।) अलक्ष्मी । इत्यमर । १ । ८ । २ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ८७ । ८ ।
"अरुन्तुद परुष तीक्ष्णवाच
वाक्कण्टकैर्व्वितुदन्त मनुष्यान् ।
विद्यादलक्ष्मीकतम जनानां
मुखे निबद्धा निरृति वहन्तम् ॥")
अस्या उपाख्यान यथा,—
"समुद्रमथनादूयानि रत्नान्यापु सुरोत्तमा ।
श्रेष्ठञ्च कौस्तुभ तेषु विष्णवे प्रददु सुरा ॥
यावद्ग्रहीष्यकारासौ लक्ष्मी भार्य्यार्थमात्मन ।
तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीस्त चक्रपाणिनम ॥
लक्ष्मीरुवाच ।
असस्कृत्य कथ ज्येष्ठा कनिष्ठा परिणीयते ।
तस्मान्ममाग्रजामेतामलक्ष्मीं मधुसूदन । ॥
विवाह्योद्वह मा पश्चादेष धर्म्म सनातन ।
तस्माद्धर्म्ममतिक्राम न कुर्य्या मधुसूदन । ॥
सूत उवाच ।
इति तद्वचन श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावन ।
उद्दालकाय मुनये सुदीर्घतपसे तदा ।
आप्तवाक्यानुरोधेन तामलक्ष्मी ददौ किल ॥
स्थूलोष्ठीं शुष्कवदना विरूपा बिभ्रती तनुम ।
स्रवदारक्तनयना रूक्षपिङ्गशिरोरुहाम ॥
स मुनिर्विष्णुवाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमम ।
वेदध्वनिसमायुक्तमानयामास धर्म्मवित ॥
होमधूपसुगन्धाढ्य वेदघोषेण नादितम ।
आश्रम त विलोक्याथ व्यथिता साब्रवीदिदम ॥
ज्येष्ठोवाच ।
नहि वासानुरूपोऽय वेदध्वनियुतो मम ।
नागमिष्ये भो ब्रह्मन । नयस्वान्यत्र मा ध्रुवम ॥
उद्दालक उवाच ।
कथ नायासि किञ्चात्र वर्त्तते स्वमत तव ।
तव योग्या च वसति का भवेत तद्वदस्व माम ॥
ज्येष्ठोवाच ।
वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन्नतिथीनाञ्च पूजनम ।
यज्ञदानादिक यत्र नैव तत्र वसाम्यहम ॥
परस्परानुरागेण दाम्पत्य यत्र विद्यते ।
पितृदेवार्च्चन यत्र तत्र नैव वसाम्यहम ॥
दानशौचे न विद्येते परद्रव्यापहारिण ।
परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्म्मम ॥
वृद्धसज्जनविप्राणां यत्र स्यादपमाननम ।
निष्ठुर भाषण यत्र तत्र सम्यग्वसाम्यहम ॥
सूत उवाच ।
इति तद्वचन श्रुत्वा विषसवदनोऽभवत ।
उद्दालकस्ततो वाक्य तामलक्ष्मीमुवाच ह ॥
उद्दालक उवाच ।
अश्वत्थवृक्षमूलेऽस्मिन्नलक्ष्मि अस्यता चणम ।
आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यह पुन ॥
सूत उवाच ।
इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनि ।
प्रतीक्षन्ती चिर तत्र यदा त न ददर्श सा ॥
तदा रुरोद करुण भर्त्तृत्यागेन दु खिता ।
तत्तस्या क्रन्दित लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽशृणोत् ॥
तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्विग्नमानसा ॥
लक्ष्मीरुवाच ।
स्वामिन्मद्भगिनी ज्येष्ठा स्वामित्यागेन दु खिता ।
तामाश्वासयितु याहि कृपालो । यद्यह प्रिया ॥
सूत उवाच ।
लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागात कृपयान्वित ।
आश्वासयन्नलक्ष्मी तामिद वाक्यमथाब्रवीत ॥
विष्णुरुवाच ।
अश्वत्थवृक्षमासाद्य सदालक्ष्मी स्थिरा भव ।
ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृत ॥
मन्दवारे सदा नून लक्ष्मीरत्रागमिष्यति ।
अस्पृश्योऽसौ भवेत्तस्मान्मन्दवार विना किल ॥
प्रत्यब्दमर्च्चयिष्यन्ति त्वां ज्येष्ठां गृहमेधिन ।
तेष्विय श्री कनिष्ठा ते सदा तिष्ठत्वनामया ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १६१ अध्याय ॥

(पापदेवता । यथा, ऋग्वेदे । १ । ११७ । १ ।
"दूतो निरृत्या इदमाजगाम ।"
"निरृत्या पापदेवताया दूतोऽनुचर ।" इति
तद्भाष्ये सायन ॥)

निरृति, स्त्रि, (निर्गता ऋतिरशुभं यस्मात् ।)
निरुपद्रव । इति धरणि ॥ दिक्पालविशेषे,
पु । इति मेदिनी । ते, ११६ ॥ स तु नैरृत
कोणाधिपति । तस्य विवरणं यथा,—
"पूर्व्वस्मात् सुकान्तस्य रत्नकूटाख्यो गिरि ।
यत्रास्ते सतत देवो निरृती राक्षसेश्वर ॥
खड्गहस्तो महाकायो वामे चर्म्मधरस्तथा ।
जटाजटसमायुक्त प्रांशुकृष्णाचलोपम ॥
द्विभुज कृष्णवस्त्रस्तु गर्द्दभोपरिसस्थित ।
प्रान्तोपान्तौ विन्दुसर्गसहितौ वादिरेव च ॥
नैरृत्य कथित बीज तेन त परिपूजयेत् ।
रत्नकूट समारुह्य निरृति राक्षसेश्वरम् ॥
य पूजयेद्विधानेन चण्डिका राक्षसेश्वरीम् ।
न तस्य राक्षसेभ्योऽस्ति भय वापि कदाचन ॥
राक्षसाश्च पिशाचाश्च वेताला ग्रहनायका ।
न दृष्ट्वा पुरुष राजन । सर्व्वदैव प्रविष्यति ॥"
इति कालिकापुराणे ८१ अध्याय ॥
(राक्षस । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २४ । २४ ।
"वेत्था हि निरृतीना वज्रहस्तपरिवृजम ॥"
मृत्यु । यथा, भागवते । १ । १६ । ८ ।
"स चिन्तयन्नित्थमथाशृणोद्यथा
मुने सुतोक्तो निरृतिस्तक्षकाख्य ॥")

निरृथ, पु, (निरन्तर ऋच्छतीति । निर+ऋ
गतौ+"अर्त्तेर्निरि ।" उणा २ । ८ । इति
थक ।) सामवेद । इत्युणादिकोष । २।१ ८॥
(हिंसा । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १ ४ । १४ ।
"किमस्मभ्य जातवेदो हृणीषे
द्रोघवाचस्ते निरृथ सचन्ताम् ।"
"द्रोघवाचोऽनृतवाचो राक्षसास्ते तव निरृथ
थम । नि पूर्व्वोऽर्त्तिर्हिसाया वर्त्तते । निरृथ
नि प्रवेशार्त्ति हिंसा सचन्ता सेवन्ताम ।" इति
तद्भाष्ये सायन ॥)

निरोद्धव्य, त्रि, (नि+रुध+तव्य ।) रक्षणीयम ।
(यथा, महाभारते । १२ । ८६ । १५ ।
"आश्रयाश्चापदानाश्च प्रभूतसलिलाकरा ।
निरोद्धव्या सदा राज्ञा चौरिभ्यश्च महीरुहा ॥")

निरोध, पु, (नि+रुध+घञ ।) नाश । (यथा,
हरिवंशे । २ । ५४ ।
"उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्य भूतेषु पार्थिव ।
ऋषयोऽपि न मुह्यन्ति विद्वांसश्चैव ये नरा ॥")
रोध । इति मेदिनी । धे, ३२ ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । २ । १६७ ।
"निरोधाच्चेतसोऽक्षाणि निरुद्धान्यखिलान्यपि ।
आच्छादिते वरौ मेघैराच्छन्ना स्युर्गभस्तय ॥")
नियह । इति हेमचन्द्र । ६ । १४४ ॥ (यथा,
मनु । ६ । ६० ।
"इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥")

निर्ग, पु, (निरन्तर गच्छत्यनेनेति । निर+गम+
"अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम ।" इति
ड ।) देश । इति हेमचन्द्र । ४ । १३ ॥

निर्गत, त्रि, नि शेषेण गत । बहि प्राप्त । यथा,
मार्कण्डेये । ८२ । १ ।
"निर्गत सुमहत्तेजस्तच्चैक्य समगच्छत ॥"

निर्गन्ध त्रि, (निर्गतोऽस्ति गन्धो यत्र ।) गन्ध
शून्यम । यथा चाणक्ये । ७ ।
"रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवा ।
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुका ॥"

निर्गन्धन, स्त्री, (निर+गन्ध अर्द्दने+भावे ल्युट ।)
निग्रन्थनम । मारणम । इत्यमरटीकाया स्वामी ।

निर्गन्धपुष्पी, स्त्री, (निर्गत गन्धशून्य पुष्प यस्या ।
ङीष ।) शाल्मलिवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(शाल्मलिशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

निर्गुण, पु, (निर्गता गुणा यस्मात् ।) सत्त्वरज
स्तमोगुणातीत । परमेश्वर । यथा —
"साकारश्च निराकार सगुण निर्गुण प्रभुम ।
सर्व्वाधारश्च सर्व्वञ्च स्वेच्छारूप नमाम्यहम ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे १३ अध्याय ॥
"गुणैष्टनिर्गुणो महान् ।" इति महाभारते ।१३।
१४९ । १ ३ ॥ विद्यादिशून्ये, त्रि । यथा —
"सगुणो निर्गुणो वापि सहायो बलवत्तर ।
तुषेणापि परिभ्रष्टस्तण्डुलो नाङ्कुरायते ॥"
इत्युद्भट ॥
(ज्यारहिते । यथा, निर्गुण धनु ॥)

निर्गुण्डी स्त्री, (निर्गता गुण्डात गुण्डनात ।
गौरादित्वात ङीष ।) निर्गुण्डी । इत्यमर
टीकाया मधु । २ । ४ । ६८ ॥

निर्गुण्डी स्त्री, (निर्गत गुण्ड वेष्टन यस्या । ङीष ।)
नीलशेफालिका । तत्पर्याय । शेफालिका २
शेफाली ३ नीलिका ४ मल्लिका ५ सुवहा ६
रजनीहासा ७ निशिपुष्पिका ८ । इति शब्द
रत्नावली ॥ वृक्षविशेष । निसिन्दा इति भाषा ॥
तत्पर्याय । सिन्धुक २ सिन्दुवार ३ इन्द्र
सुरिष ४ इन्द्राणिका ५ । इत्यमर । २ । ४ ।
६८ ॥ सिन्धुक ६ सिन्धुवार ७ इन्द्रसुरस ८
निर्गुण्डी ९ । इति भरत ॥ इन्द्राणी १ । इति
सार ॥ पौलोमी ११ शक्राणी १२ कास
नाशिनी १३ । इति रत्नकोष ॥ सिन्धूक १४
सिन्धुकम १५ सुरस १६ सिन्धुवारित १७
सुरसा १८ सिन्धुवारक १९ । इति च शब्द
रत्नावली ॥ करहाट । इति विश्व । ड, ३६ ॥

निर्गूढ पु, (निश्चयेन गुह्यते संव्रियते आत्मा
अनेनेति । निर+गुह+अधिकरणे क्त ।) वृक्ष
कोटरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (सवृते, त्रि ॥)

निर्ग्रन्थ, पु (ग्रन्थेभ्य शास्त्रादिनियमेभ्यो
निर्गत ।) नग्नक । निस्व । बालिश । इति
मेदिनी । थे, २ ॥ मुनि । इति हेमचन्द्र ॥
१।७६ ॥ द्यूतकार । इति जटाधर ॥ त्रि,
ग्रन्थेभ्यो निर्गत । निवृत्तहृदयग्रन्थि । यथा,
भागवते । १ । ७ । १० ।

"आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।"
("निर्ग्रन्था ग्रन्थेभ्यो निर्गता । तदुक्त गीतासु ।
'यदा ते मोहकलिल बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्व्वेद श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥
इति । 'यद्वा ग्रन्थिरेव ग्रन्थ निरृत्त क्रोधा
हङ्काररूपो ग्रन्थिर्येषा ते निरस्तहृदयग्रन्थ्य
इत्यर्थ ।" इति तट्टीकाया स्वामी ॥)

निर्ग्रन्थक, पु, (निर्ग्रन्थ एव । स्वार्थे कन ।)
क्षपण । निष्फल । अपरिच्छद । इति मेदिनी ॥
के, १८५ ॥

निर्ग्रन्थन, स्त्री, (निर+ग्रथि कौटिल्ये+भावे
ल्युट ।) मारणम । इत्यमर । २ । ८ । ११३ ॥

निर्ग्रन्थिक, पु (निर्गतो ग्रन्थिर्हृदयग्रन्थिर्यस्य ।
कप ।) क्षपण । निपुणे हीने च त्रि । इति
शब्दरत्नावली ॥

निर्घट, स्त्री, बहुमानुषसङ्कीर्णहट्टम । इति हारा
वली । ७ ॥ करशून्यहट्टम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ घटशून्यञ्च ॥ (निर्गतो घटो यस्मादिति
विग्रहे । घटशून्यदेशादौ, त्रि ॥)

निर्घण्ट पु, (निर+घण्ट दीप्तौ+घञ ।) निघ-
ण्टनम । निघण्ट । नामसग्रह । नामानां स्फुटीत
स्मात । यथा,—
"धन्वन्तरीयमदनादिहलायुधादीन
विश्वप्रकाशमरकोषमशेषराजान ।
आलोक्य लोकविदिताश्च विचिन्त्य शब्दान
द्रव्याभिधानगणसग्रह एष सृष्ट ॥
निर्घण्टपरीक्षणपरी स्वगुणक्रियेन
नानाविधौषधविचारपरायणो य ।
सोऽधीत्य यत सकलमेनमवैति सर्व्व
तस्मादय जगति भाति निघण्टुराज ॥"
इति राजनिर्घण्ट ॥

निर्घात, पु (निर+हन+घञ ।) वायुभिहत-
वायुप्रपतनजन्यशब्दविशेष । यथा,—
"वायुनाभिहते वायौ गगनाच्च पतत्यध ।
प्रचण्डघोरनिर्घोषो निर्घात इति कथ्यते ॥"
इति शब्दमाला ॥
अपि च ।
"यदान्तरीक्षे बलवान मारुतो मरुताहत ।
पतत्यध स निर्घातो जायते वायुसम्भव ॥"
इति ज्योतिषम ॥
(एतस्य लक्षणादिक यथा, वृहत्सहिताया
३९ अध्याये ।
"पवन पवनाभिहतो गगनादवनौ यदा समा
पतति ।
भवति तदा निर्घात स च पापो दीप्तविहग-
रुत ॥
अर्कोदयेऽधिकरणिकनृपधनियोधाङ्गना-
वणिग्वेश्या ।
आप्रहरांशेऽजाविकसपहन्याच्छूद्रपौराश्च ॥
आमध्याह्नाद्राजोपसेविनो ब्राह्मणाश्च पीड-
यति ।
वैश्यजलदास्तृतीये चौरान प्रहरे चतुर्थे च ॥

अस्त याते नीचान प्रथमे यामे निहन्ति
शस्यानि ।
रात्रौ न्तीययामे पिशाचसङ्घान्निपीडयति ॥
तुरगकरिगणस्तृतीये विनिहन्यादृयायिनश्चतुर्थे
च ।
भैरवजजरशब्दे याति यतस्ता दिश हन्ति ॥”)
निघोष, पु, (निर + घुष शब्दे + घञ ।) शब्द-
मात्रम । इत्यमर । १ । ६ । २२ ॥ (यथा,
रघु । १ । ३६ ।
“स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेक स्यन्दनमास्थितौ ॥”
निनास्ति घोषो यत्रेति । शब्दशून्ये, त्रि । यथा,
महाभारते । १४ । १६ । ३६ ।
“स नियम्येन्द्रियग्राम निर्घोषे निर्ज्जने वने।
कायमभ्यन्तर क्रत्स्नमेवाग्र परिचिन्तयेत ॥”)
निर्ज्जन त्रि (निर्गतो जनो यस्मात ।) जन
शून्यस्थानादि । विजन । इति विवक्तादिशब्द
टीकाया सारसुन्दरी ॥ (यथा, देवीभाग-
वत । ७ । ६ । ५६ ।
‘ एकस्मिन समये पाण्डुमाद्री हृष्टाथ निर्ज्जने ।
आश्रमे चातिकामार्त्तो जग्राहागतवेशस ॥”)
निर्ज्जर पु (जराया निष्क्रान्त । निरादय
क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या इति समास ।) देव ।
इत्यमर । १ । १ । ७ ॥ (यथा, देवीभाग
वत । ५ । ८ । १८ ।
‘ त्वशन्तु निर्ज्जरा सर्व्वे कुशल कथयन्तु व ॥”)
जरारहिते, त्रि । इति मेदिनी । रे १७३ ॥
सुधायाम, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥
निर्ज्जरसर्षप, पु, (निर्ज्जरप्रिय सर्षप । शाक
पार्थिववत समास ।) देवसर्षपरक्ष । इति
राजनिर्घण्ट ॥
निर्ज्जरा स्त्री, (निर्ज्जर + टाप ।) गुडूची । ताल
पर्णी । इति मेदिनी । रे, १७३ ॥
निर्ज्जल त्रि (निर्गत जल यस्मात ।) जलशून्य
देशादि । इति मत्यशब्दटीकाया भरत । २ ।
१ । ५ ॥ यदुक्तम ।
“मन्यामा दशमध्वजाद्यगतिना समूर्च्छिता
निर्ज्जले
तुल्यद्वादशवद्द्वितीयमतिमन्नेकादशाभस्तनी ।
सा षष्ठी नृपपुत्त्वमस्य नवमभू सप्तमीवर्ज्जिता
प्राप्नोत्यष्टमवेदना प्रथम हे तस्यास्तृतीयो भव ॥”
इति वल्लालसेन ॥
निर्ज्जलैकादशी, स्त्री, (निर्ज्जला एकादशी ।)
ज्यैष्ठमासीयशुक्लैकादशी । यथा, पाद्मे ।
श्रीभीमसेन उवाच ।
“पितामह । ह्यशक्तोऽहमुपवासे करोमि किम ।
अतो बहुफल ब्रूहि व्रतमेकमपि प्रभो । ॥
श्रीव्यास उवाच ।
वृषस्थे मिथुनस्थेऽर्के शुक्ला ह्येकादशी हि या ।
ज्यैष्ठे मासि प्रयत्नेन सोपोष्या जलवर्ज्जिता ॥
स्नाने चाचमने चैव वर्ज्जयित्वोदक बुध ।
उपयुञ्जीत नैवान्यद्व्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत ॥
उदयादुदय यावद्वर्ज्जयित्वा जल बुध ।
अप्रयत्नादवाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम ॥
तत प्रभाते विमले द्वादश्या स्नानमाचरेत ।
जल सुवर्ण दत्त्वा तु द्विजातिभ्यो यथाविधि ॥
भुञ्जीत कृतकृत्यस्तु ब्राह्मणै सहितो वशी ।
एव कृते तु यत पुण्य भीमसेन । शृणुष्व तत ॥
सवत्सरस्य या मध्ये एकादश्यो भवन्ति हि ।
तासा फलमवाप्नोति पुत्त्र । मे नात्र सशय ॥
इति मा केशव प्राह शङ्खचक्रगदाधर ॥”
किञ्च ।
“एनाम्यवद्या पुण्या पुत्त्रभाग्यसुखप्रदा ।
उपोषिता नरव्याघ्र । इति सत्य ब्रवीमि ते ॥
यमदूता महाकाया कराला कामरूपिण ।
दण्डपाशधरा रौद्रा नोपसर्पन्ति त नरम ॥
पीताम्बरधरा शङ्खचक्रहस्ता मनोजवा ।
अन्तकाले नयन्त्येन वैष्णवा वैष्णवी पुरीम ॥”
किञ्च ।
“तोयस्य नियम यस्तु कुरुते वैष्णवोत्तम ।
पलकोटिसुवर्णस्य यामे यामे स पुण्यभाक ॥
स्नान दान जप होम यदस्या कुरुते नर ।
तत सर्व्वञ्चाक्षय प्राप्नमेतत कृष्णस्य भाषितम् ॥
किवापरेण धर्म्मेण निर्ज्जलैकादशी नृप । ।
उपोष्य सम्यग्विधिना वैष्णव पदमाप्नुयात ॥”
किञ्च ।
“ये कृता भीमसेनैषा निर्ज्जलैकादशी शुभा ।
स्वकुल तारित सर्व्व कुलातीत तथा शतम ॥
आत्मना सह तैनीत वासुदेवस्य मन्दिरे ॥ ’
किञ्च ।
“आत्मद्रोह कृतस्तैस्तु येरेषा नह्युपोषिता ।
पापात्मानो दुराचारा दुष्टास्ते नात्र सशय ॥”
किञ्च ।
“यश्चेमा शृणुयाद्भक्त्या यश्चापि परिकीर्त्तयेत ।
उभौ तौ स्वर्गमाप्नौ हि नात्र कार्य्या विचा
रणा ॥”
अथ निर्ज्जलव्रतविधि । यथा,—
“यथाप्रागलिखित कृत्वा सङ्कल्पनियम व्रते ।
जलमात्राय गृह्णीयान्मन्त्रेणानेन वैष्णव ॥
एकादश्या निराहारो वर्ज्जयिष्यामि वै जलम ।
केशवप्रीणनार्थाय अत्यन्तदमनेन च ॥” इति ॥
“वर्ज्जयेच्चाम्बुघोरात्र विना चाचमनार्थकम् ।
विना च प्राशन पादोदकस्यात्यन्तपावनम ॥
एकादश्या निशायान्तु नित्यपूजा विधाय हि ।
हैमीं त्रैविक्रमीं मूर्त्ति स्नापयेत पयआदिभि ॥
वस्त्रादिक समर्प्यार्थाभ्यर्च्य गन्धादिभिश्च ताम ।
प्रणम्य जागर कुर्य्यात तदग्रे नर्त्तनादिना ॥
प्रात स्नानादि निर्व्वर्त्य त त्रिविक्रममर्च्चयेत ।
शक्त्याम्बुकुम्भान् विप्रेभ्यो दद्यात गन्धाद्यल-
ङ्कृतान ॥”
तत्र मन्त्र ।
“देवदेव हृषीकेश ससारार्णवतारक । ।
जलकुम्भप्रदानेन यास्यामि परमाङ्गतिमिति ॥
दद्याच्च कनक छत्र वस्त्रयुग्मसुपानहौ ।
जलपात्राणि दिव्यानि विभवे सति वैष्णव ॥
शक्त्या विप्रान भोजयित्वा पीत्वा भाल्टकरा
ज्जलम ।
स्वय वानीय मौनी सन भुञ्जीत सह बन्धुभि ॥’
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलास ॥
निर्ज्जित, त्रि (निर + जि जये + क्त ।) प्राप्त
पराजय । तत्पर्य्याय । पराजित २ परा
भूत ३ विजित ४ जित ५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ वशीकृत । यथा,—
“ध्यायतश्चरणाम्भोज भावनिर्ज्जितचेतसा ।”
इति श्रीभागवते ।१।६। अध्यायटीकाया स्वामी ॥
निर्ज्जितेन्द्रियग्राम, त्रि, (निर्ज्जित पराजित
इन्द्रियग्राम इन्द्रियसमूहो येन ।) यति । इत्य
मर । २ । ७ । ४४ ॥
निर्ज्जीव त्रि, (निर्गतो जीवो जीवात्मा यस्मात ।)
जीवात्मरहित । प्राणिशून्य । यथा —
‘चिता चिन्ता द्वयोर्म्मध्ये चिन्ता एव गरीयसी ।
चिता दहति निर्ज्जीव चिन्ता दहति जीवितम॥’
इति प्राञ्च ॥
निर्झर पु, (निर्झृणाति जीर्णीभवति उच्च
स्थानपतनादिति । निर + झॄ + अच ।) पर्व्वता
वतीर्णजलप्रवाह । इति भरत ॥ सुत्वा
अन्यथा वा गिरौ जलप्रवाह । इति मधु ॥
पर्व्वतादेगेन पतज्जल झोरा इति ख्यातम ।
इति कोकट ॥ तत्पर्य्याय । झर २ । इत्य
मर । २।३।५ ॥ निर्झरी ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा महाभारते । ३ । ६४ । ८ ।
“सरितो निर्झराश्चैव ददर्शाद्भुतदर्शनान ॥”)
तज्जलगुणा । लघुत्वम । पथ्यत्वम । दीपन
त्वम । कफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥*॥
(यथा च ।
“शैलसानुस्रवद्वारि प्रवाहे निर्झरो झर ।
स तु प्रस्रवणश्चापि तत्रत्य नैर्झर जलम ॥
नैर्झर रुचिकृन्नीर कफघ्न दीपन लघु ।
मधुर कटुपाकञ्च वात स्यादतिपित्तलम ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
हयघोटक । तुषानल । इति मेदिनी ।रे,१७॥
निर्झरी स्त्री (निर्झणाति उच्चस्थानपातात
जीर्णीभवतीति । निर + झॄ + अच । गौरादि-
त्वात ङीष ।) निर्झर । इति शब्दरत्नावली ॥
(निर्झर उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्या इति । अच ।
ङीष ।) नदी । यथा,—
“जटाकटाहसम्भ्रमभ्रमन्निलिम्पनिर्झरी
विलोलवीचिवल्लरीविराजमानमूर्द्धनि ।
धगद्धगद्धगज्ज्वलल्ललाटपट्टपावके
किशोरचन्द्रशेखरे रति प्रतिक्षण मम ॥”
इति रावणकृतशिवस्तोत्रम् ॥
निर्झरी, [न] पु (निर्झरोऽस्यास्तीति । निर्झर
+ इनि ।) पर्व्वत । इति त्रिकाण्डशेष ॥
निर्झरिणी स्त्री (निर्झर उत्पत्तिकारणत्वेना-
स्त्यस्या इति । इनि । ङीप ।) नदी । इति
त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा कथासरित्सागरे ।
१७ । ७ ।

'सोऽपि तां वीक्ष्य लावण्यरसनिर्भरिणीं नृप ।
यत्र प्राप परिष्वङ्ग तथाक्रान्तो मुमूर्च्छ तत ॥")
निर्णय ,पु,(निर्णयनमिति। निर + नी + "एरच ।" ३ । ३ । ५६ । इति भावे अच ।) अवधारणम । तत्पर्य्याय । निश्चय २ । इत्यमर । १ । ५ । ३ ॥ निर्णयनम् ३ निश्चय ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनु । १२ । २ ।
"स तानुवाच धर्म्मात्मा महर्षीन् मानवो भृगु ।
अस्य सर्व्वस्य शृणुत कर्म्मयोगस्य निर्णयम ॥")
विचार । तत्पर्य्याय । तर्क २ शुद्धा २ चर्च्चा ४। इति त्रिकाण्डशेष ॥ विरोधपरिहार । इति मिताक्षरा ॥ चतुष्पाद्व्यवहारान्तर्गतशेषपाद । फयसला इति आरवीयभाषा ॥ डिक्री इति इङ्गरेजीयभाषा ॥ तद्विवरण यथा । "अथ निर्णय । तत्र नारद ।
यस्याहु साक्षिण सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत ।
अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजय ॥
स्वयमभ्युपपन्नोऽपि स्वचर्य्यावसितोऽपि सन ।
क्रियावसन्नोऽप्यर्हेत पर सभ्यावधारणम् ॥
सभ्यैरवधृत पश्चात राज्ञा शास्य स शास्त्रत ॥
यस्य वादिन प्रतिवादिनो वा साक्षिण इत्युपलक्षणम । साक्षिलिखितभुक्तिप्रपथानां मध्येऽन्यतमप्रमाणं यस्य प्रतिज्ञाया सत्यत्वप्रतिपादक स एव जयी अन्यथा पराजित इति प्रत्येतव्यम् । स्वयमभ्युपपन्न आत्मनैवाङ्गीकृत स्वपराजय । स्वचर्य्यावसित कम्पस्वेदवैवर्ण्यादिना पराजितत्वेनावधृत । क्रियावसन्न साक्ष्यादिना प्राप्तपराजय । परमनन्तरम् । सभ्यावधारण सभासदां मिलितानामय पराजित इति निर्णय अर्हेत । स शास्त्रविधिना शास्य ॥ * ॥ निर्णयस्य फलमाह बृहस्पति ।
'प्रतिज्ञाभावनाद्वादी प्राड्विवाकादिपूजनात ।
जयपत्रस्य चादानात जयी लोके निगद्यते ॥
जयपत्रस्य लेखनप्रकारमाह स एव ।
यद्वृत्त व्यवहारेषु पूर्व्वपक्षोत्तरादिकम ।
क्रियावधारणोपेत जयपत्रेऽखिल लिखेत ॥
पूर्व्वोत्तरक्रियायुक्त निर्णयान्त यदा नृप ।
प्रदद्याज्जयिने पत्र जयपत्र तदुच्यते ॥
कात्यायन ।
'अर्थिप्रत्यर्थिवाक्यानि प्रतिसाक्षिवचस्तथा ।
निर्णयश्च तथा तस्य यथा चावधृत स्वयम् ॥
एतद्यथाक्षर लेख्य यथापूर्व्व निवेशयेत ।
सभासदश्च ये तत्र धर्म्मशास्त्रविदस्तथा ॥
सतश्च भाषोत्तरे क्रिया च पत्रसाक्ष्यादिक निर्णयो जयपराजयावधारणं निर्णयकालावस्थितमध्यस्थाश्च इत्यादिक सर्व्व लेखनीयं निरूपणस्य सम्यक्प्रदर्शनार्थम् । तथाहि भाषोत्तरलेखन छेलान्तरेण पुनर्न्यायप्रत्यवस्थाननिषेधार्थम् । नहि न गृहीतमिति मिथ्योत्तरेण पराजितस्य पुन परिशोधित मयेति प्रत्यवस्थान सम्भवति । प्रमाणलेखनन्तु पुन प्रमाणारोपन्यासनिरासार्थम । तदाह कात्यायन ।
'क्रिया बलवती त्यक्ता दुर्ब्बला योऽवलम्बते ।
स जयेऽवधृते सभ्ये पुनस्तां नाप्नुयात क्रियाम ॥
निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमफल भवेत ।
लिखित साक्षिणो वापि पूर्व्वमावेदित न चेत ॥
यथा पक्वेषु धान्येषु निष्फला प्रावृषो गुणा ।
निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणमफलन्तथा ॥
निर्णयोत्तरकृत्यमाह मनु ।
'अर्थे ऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम् ।
दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तित ॥
अपव्ययमान अपलपन्तम । कारणेन साक्ष्यादिप्रमाणेन । याज्ञवल्क्य ।
'ज्ञात्वापराध देशञ्च काल बलमथापि वा ।
वय कर्म्म च वित्तञ्च दण्ड दण्ड्येषु दापयेत ॥ * ॥
मनु ।
'तीरित चानुशिष्टञ्च यत्र क्वचन सम्भवेत ।
कृत तद्धर्म्मतो विद्यात न तद्भूयो निवर्त्तयेत ॥
अनुशिष्ट साक्ष्यादिनिर्णीतम् । अतएव तीरित प्राड्विवाकादिभि समापितम् । तद्विवादपद पुनर्न निवर्त्तयेदित्यर्थ ॥ यत्र तु तीरितानुशिष्टयोरप्यधर्म्मकृतत्वम्मत्वा पराजयी पुनर्द्विगुणदण्डमङ्गीकृत्य प्रत्यवतिष्ठते तत्र पुनर्न्यायदर्शनमाह नारद ।
'तीरित चानुशिष्टञ्च यो मन्येत विधर्म्मत ।
द्विगुण दण्डमादाय तत कार्य्य पुनरुद्धरेत ॥
असद्विचारे तु विचारान्तरमाह स एव ।
'असाक्षिकन्तु यद्दृष्ट विमार्गेण च तीरितम् ।
असम्मतमतैर्दृष्ट पुनर्दर्शनमर्हति ॥
असाक्षिकमित्यप्रमाणोपलक्षणम ॥ * ॥
याज्ञवल्क्य ।
दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान् नृपेण तु ।
सभ्या सजयिनो दण्ड्या विवादाद्द्विगुण दमम् ॥
साक्षिसभ्यावसन्नाना दूषणे दर्शन पुन ।
स्वचर्य्यावसितानान्तु नास्ति पौनर्भवो विधि ॥
साक्षिवचनेन सभ्यावधारितेन च प्राप्तावसादानां दोषदर्शने पुनर्न्यायदर्शनम् । स्वव्यापारेण विरुद्धभाषादिना प्राप्तावसादानान्तु नास्ति पुनर्न्याय ॥ बृहस्पतिरपि ।
'पलायनानुत्तरत्वादन्यपक्षाश्रयेण च ।
हीनस्य गृह्यते वादो न स्ववाक्यजितस्य च ॥
मनु ।
'बलाद्दत्त बलाद्भुक्त बलाद्वा लिखितञ्च यत ।
सर्व्वान् बलकृतानर्थानकृतान मनुरब्रवीत ॥
याज्ञवल्क्य ।
'बलोपाधिविनिर्वृत्तान् व्यवहारान्निवर्त्तयेत ।
स्त्रीनक्तमन्तरागारबहिर्ग्रामकृतांस्तथा ॥
मत्तोन्मत्तार्त्तव्यसनिबालभीतादियोजित ।
असम्बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥'
उपाधिश्छलमिति शूलपाणि । उपाधिर्भयादिरिति विज्ञानेश्वर । बलात भीतादियोजित इत्युक्तवचनेनन पौनरुक्त्यम् । बहिर्ग्राम बहिर्देश । मत्तो मद्यादिना । उन्मत्तो वातादिना । व्यसनी द्यूताद्यासक्त । असम्बन्धो वादितन्नियुक्तव्यतिरिक्त उदासीन । आदिपदात् स्वतन्त्रदासपुत्रादेर्ग्रहणम् । तथा च नारद ।
स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्य्य कुर्य्यादप्रकृति गत ।
तदप्यकृतमेवाहुरस्वातन्त्र्यस्य हेतुत ॥
कामक्रोधाभिभूता ये भयव्यसनपीडिता ।
रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्त्वप्रकृति गता ॥
तथा दासकृत कार्य्यमकृत परिचक्षते ।
अन्यत्र स्वामिसन्देशान्न दास प्रभुरात्मन ॥
पुत्त्रेण च कृत कार्य्य यत स्यादस्वच्छन्दत पितु ।
तदप्यकृतमेवाहुर्दासपुत्त्रौ च तौ समौ ॥
एतच्च कुटुम्बभरणातिरिक्तविषयम् ।
'कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहार यमाचरेत ॥
स्वदेशे वा विदेशे वा त ज्यायान्न विचालयेत ॥
इति मनुवचनात ।
कुटुम्बमवश्य भरणीयम । अध्यधीन परतन्त्र पुत्त्रदासादि । व्यवहारमृणादिकम् । ज्यायान स्वतन्त्र । न विचालयेत अनुमन्येतेत्यर्थ । तथा च नारद ।
'स्वातन्त्र्यन्तु स्मृत ज्येष्ठे ज्यैष्ठ्य गुणवय कृतम ।
अस्वतन्त्रा प्रजा सर्व्वा स्वतन्त्र पृथिवीपति ॥
अस्वतन्त्र स्मृत शिष्य आचार्य्यस्य स्वतन्त्रता ।
अस्वतन्त्रा स्त्रिय सर्व्वा पुत्त्रा दासा परिग्रहा ॥
स्वतन्त्रस्तत्र तु गृही यस्य तत स्यात क्रमागतम ।
गर्भस्थे सदृशो ज्ञेय अष्टमाद्वत्सराच्छिशु ॥
बाल आषोडशाद्वर्षात पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो व्यवहारज्ञ स्वतन्त्र पितरावृते ॥
जीवतोर्न स्वतन्त्र स्याज्जरयापि समन्वित ।
तयोरपि पिता श्रेयान बीजप्राधान्यदर्शनात ॥
अभावे बीजिनो माता तदभावे च पूर्व्वज ॥
परिग्रहा अनुजीविप्रभृतय । तथा च बृहस्पति ।
पितृव्यभ्रातृपुत्त्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभि ।
यद्गृहीत कुटुम्बार्थे तद्गृही दातुमर्हति ॥
कात्यायन ।
'कुटुम्बार्थमशक्तौ तु गृहीत व्याधितेऽथ च ।
उपप्लवनिमित्तञ्च विद्याद्दापतकृतन्तु तत ॥
कन्यावैवाहिकञ्चैव प्रेतकार्य्ये च यत कृतम् ।
एतत सर्व्व प्रदातव्य कुटुम्बेन कृत प्रभो ॥"
प्रभोरिति कर्त्तरि षष्ठी तेन प्रभुणा दातव्यमिति रत्नाकर ॥ बृहस्पति ।
य स्वामिना नियुक्तोऽपि धनाय व्ययपालने ।
कुसीदकृषिवाणिज्ये निसृष्टार्थस्तु सम्मत ॥
प्रमाण तत्कृत सर्व्व लाभालाभव्ययोदयम ।
स्वदेशे वा विदेशे वा स्वामी तन्न विसंवदेत ॥
सम्मतस्तस्य स्वामिन इत्यर्थ ।" इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ अधिकरणविशेष । यथा,—
"विषयो विषयश्चैव पूर्व्वपक्षस्तथोत्तरम् ।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्ग शास्त्रेऽधिकरण स्मृतम् ॥"
इति स्मृतिमीमांसा ॥
न्यायमते तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारक-

ज्ञानम्। यथा। वह्निमान् पर्व्वत इत्यादि बोध। इति भाषापरिच्छेदः॥ तद्धर्म्मावच्छिन्न प्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितपक्षतावच्छेदका वच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानम्। इति जगदीशः॥

निर्णयन, क्ली, (निर्+नी+भावे ल्युट्।) निर्णय। इति शब्दरत्नावली॥

निर्णयपाद, पु (निर्णयात्मक पादो भागविशेष।) चतुष्पाद्व्यवहारान्तर्गतव्यवहारविशेष। तस्य रूपम्। मिलितानां सभासदां पराजितोऽय मित्यवधारणम्। इति व्यवहारतत्त्वम्॥

निर्णायन क्ली (निर्+नी+णिच्+ल्युट्।) मातङ्गापाङ्गदेश। ततपर्य्याय। नियाणम् २। इति शब्दरत्नावली॥

निर्णिक्त, त्रि, (निर्णिज्यते शुध्यते स्मेति। निर्+णिज+क्त।) अपनीतमलम्। शोधितम्। इत्यमर। ३।१।५६॥ (यथा, चिन्तामणि धृतस्मृतिवचनम्।
"जलदेवगृहश्चैव श्मशानं गोद्विजालयम्।
निर्णिक्तपादः प्रविशेन्नानिर्णिक्तः कदाचन॥")

निर्णीत, त्रि (निर्+नी+क्त।) कृतनिर्णय। निश्चयीकृत। यथा,—
"निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्।
लिखितं साक्षिणो वापि पूर्व्वमावेदितं न चेत्॥
यथा पक्केषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः।
निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा॥"
इति व्यवहारतत्त्वम्॥

तद्वैदिकपर्य्याय। "निर्णम् १ सख २ सत्रुत ३ हिरुक ४ प्रतीच्यम् ५ अपीच्यम् ६। इति षडिनर्णीतान्तर्हितनामधेयानि।" इति वेदनिघण्टौ। ३।२५॥

निर्णेजक, पु, (निर्णेनेक्ति निर्म्मलीकरोति वस्त्र मिति। निर्+णिज शौचे+ण्वुल्।) रजक। इत्यमर। २।१०।१॥ (यथा मनु। ७।२१६।
"कारुकान्न प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च।
गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्य परिकृन्तति॥")

निर्द्दट, त्रि, परापवादरक्त। दयाशून्य। तीव्र। मत्त। निष्प्रयोजन। इति शब्दरत्नावली॥

निर्द्दय, त्रि, (निर्गता दया यस्मात्।) दयाशून्य। इति जटाधर॥ (यथा, रघु। ११।८४।
"न प्रभुत्तमलमस्मि निर्द्दयं
विप्र इत्यभिभवत्यपि त्वयि॥"
निर्गता दया यस्मै यमुद्दिश्य दया तिरोहिता इत्यर्थ। अदयाह। यथा, मनु। ८।७३६।
"ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्या कृतलक्षणा।
निर्द्दया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम्॥")

निर्द्दर, क्ली (निर्+दृ+अप्।) निर्भरम्। (निर्गतो दरश्छिद्र यस्मात्।) सारम्। त्रि, कठिनम्। (यथा, रामायणे। २।८५।१६।
"धामनिर्द्दरशैलेन गिरि श्वसितधातुना॥")
अपत्रपे च त्रि। इति मेदिनी। रे, १७५॥

(निर्दीर्य्यति विदीर्य्यति पतनस्थलमिति। निर्+दृ विदारे+अच्। निर्भर। इति कश्चित्॥ निनास्ति दरो भयो यस्येति निर्भये त्र॥)

निर्द्दहन पु, (नितरां दहतीति। निर्+दह+ल्यु।) भल्लातक। इति राजनिर्घण्ट॥ (भल्लातकशब्देऽस्य गुणादिक ज्ञातव्यम्॥ निनास्ति दहनो वह्निर्यत्र।) अग्निशून्यश्च॥

निर्द्दहनी, स्त्री, (निर्गत दहन यस्या। स्त्रियां ङीष्।) मूर्व्वालता। इति रत्नमाला॥ (यथा
"मुस्त वचा तिक्तकरोहिणीच
तथाभया निर्द्दहनीच तुल्याम्।
पिवेच्च गोमूत्रयुता कर्षोर्यं
शूले तथामस्य च पाचनार्थम्॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे शूलाधिकारे॥)

निर्दिग्ध, त्रि, (निर्+दिह+क्त।) बली। मांसल। इति हेमचन्द्र। ३।११३॥

निर्दिष्ट, त्रि, (निर्+दिश+क्त।) निश्चित। यथा —
"निर्दिष्टविषय किञ्चिदुपात्तविषयन्तथा।
अपेक्षितक्रियञ्चैव विधापादानमिष्यते॥"
इति रामतर्कवागीश॥

(आदिष्ट। यथा, रघु। १।९५।
"निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशाला-
मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीय॥"

निर्द्देश, पु, (निर्+दिश+भावे घञ्।) आज्ञा। इत्यमर। २।८।२५॥ (यथा, भागवते। ६।१।३८॥
"यूयं वै धर्म्मराजस्य यदि निर्द्देशकारिण।
ब्रूत धर्म्मस्य नस्तत्त्वं यच्च धर्म्मस्य लक्षणम्॥")
कथनम्। (यथा, गीतायाम्। १७।२३।
"ॐ तत्सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविध स्मृत॥")
उपान्त। इति मेदिनी। शे, २३॥

निर्द्देष्टृ [ऋ] त्रि, (निर्दिशतीति। निर्+दिश+तृच्।) निर्द्देशकर्त्ता। यथा "तथाहि अर्थी नाम साध्यस्य अर्थस्य निर्द्देष्टा तत्प्रतिपक्ष तदभाववादी प्रत्यर्थी।" इति मिताक्षराया व्यवहाराध्याये साक्षिप्रकरणम्॥

निर्द्दोष, त्रि, (निर्गतो दोषो यस्मात्।) दोषरहित। यथा —
"निर्द्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं य प्रयच्छति।
स मूल्याद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु॥"
इति मिताक्षरा॥

निर्द्धन पु (निर्गत धन यस्मात्।) जरद्गव। इति शब्दचन्द्रिका॥ धनशून्ये, त्रि। यथा,—
"ब्रह्महापि नर पूज्यो यस्यास्ति विपुलं धनम्।
शशिनस्तुल्यवंशोऽपि निर्द्धन परिभूयते॥"
इति चाणक्ये। ८२॥

निर्धर्म्म, त्रि (निर्गतो धर्म्मो यस्मात्।) धर्म्मरहित। यथा,—
"महापराधे निर्धर्म्मे कृतघ्ने क्लीवकुत्सिते।
नास्तिकव्रात्यदासेषु कोशपानं विवर्ज्जयेत्॥"
इति मिताक्षरा॥

निधार, पु, (निध्रियतेऽनेनेति। निर्+धृ+घञ्।) निश्चय। "जातिगुणक्रियाभि समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणम्। यथा। मनुष्याणां ब्राह्मण श्रेष्ठ। गवां कृष्णा बहुक्षीरा। अध्वगानां धावन्त शीघ्रतमा।" इति दुर्गादास॥ धारणम्‌च्‌॥

निर्धारण, क्ली, (निर्धार्य्यते इति। निर्+धृ+णिच्+भावे ल्युट्।) निश्चय। निधार। यथा, निर्द्धारणे षष्ठ्या समासो न स्यादिति दुर्गादास॥

निर्धारित, त्रि, (निर्धार्य्यते स्थिरीक्रियते इति। निर्+धृ+णिच्+कर्म्मणि क्त।) कृत निश्चय। यथा। "किन्त्वनिर्धारितैकत्वानेकत्व विशेषस्य।" इति विजयरक्षित॥

निर्धार्य्य त्रि, (निर्ध्रियते इति। निर्+धृ+"ऋहलोर्ण्यत्।" ३।१।१२४। इति ण्यत्। धारि+ण्यत् वा।) निर्धारणीयम्। निर्धारितव्यम्। निर्भयकर्म्मकर्त्ता। इति विशेष्यनिघ्ने निवार्थशब्दटीकायां रमानाथ॥

निर्धूत त्रि, (निर्+धू+क्त।) खण्डितम्। (यथा, मार्कण्डेये। ८५।७४।
"कर्षाकर्षणनिर्धूतगौरवा मा गमिष्यसि॥")
परित्यक्तम्। यथा, ज्योतिषतत्त्वे।
"नित्यं निर्धूतबुद्धि प्रबलरिपुभयं वित्तनाशश्च जीवे॥"
(निरस्तम्। यथा, अध्यात्मरामायणे। १।३।
"पठन्ति ये नित्यमनन्यचेतस
शृण्वन्ति चाध्यात्मिकसंज्ञितं शुभम्।
रामायणं सर्व्वपुराणसम्मतं
निर्धूतपापा हरिमेव यान्ति ते॥")
भर्त्सितम्। यथा, रामायणे। ४।८।३२।
"पुराहं वालिना राम। राज्यात् स्वाद्
वरोपित।
परुषाणि च संश्राव्य निर्धूतोऽस्मि बलीयसा॥")

निर्धौत, त्रि, (निर्+धाव+कर्म्मणि क्त। "च्छ्वो शूडनुनासिके च।" ६।४।१९। इति वकारस्योठादेश। "एत्येधत्यूठ्सु।" ६।१।८९। इति वृद्धि।) प्रक्षालितम्। यथा,—
"तस्या पाटलपाणिजाङ्कितमुरो निद्राकषाये दृशौ
निर्धौतोऽधरशोणिमा विलुलितस्रस्तस्रजो मूर्द्धजा॥"
इति श्रीजयदेव॥

निर्बन्ध, पु (निर्+बन्ध+भावे घञ्।) अभिनिवेश। निबन्धोऽपि पाठ। इति हेमचन्द्र। ६।१३६॥ (यथा, भागवते। ३।१४।२९।
"स विदित्वाथ भार्य्यायास्तं निर्बन्धं विकर्म्मणि।
नत्वा दिष्टाय रहसि तयाथोपविवेश ह॥")
अभिलषितप्राप्तौ भूयो यत्न। (यथा, च कुमारसम्भवे। ५।६६।
"अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते
करोऽयमामुक्तविवाहकौतुक॥")

यथा शिशुग्रह । शिशूना स्वेच्छाविशेष । आखटि इति ख्यात । इति केचित। इति ग्रहशब्दटीकाया भरत ॥

निर्व्वहण, क्ली, (निर+वह+भावे ल्युट ।) निवर्हणम । मारणम । इत्यमरटीकायां नील कण्ठ ॥

निर्भट, त्रि (निर+भट+अच ।) दृढ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

निर्भय, त्रि, (निर्गत भय यस्य यस्माद्वा ।) भय-रहित । तत्पर्य्याय । अजानेय २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, हरिवंशे ।८३ । ११ ।
"एक स तु गो प्राह युवा कस्य वनेचरौ ।
राज्ञो वासासि यौ मौढ्याद्‌याचेते निर्भया शुभौ ॥"
पु रौच्यमनुपुत्त्रे । यथा, हरिवंशे । ७ । ८३ ।
'सुनत्र चत्तरङ्गिश्च सुतपा निर्भयो दृढ ।
रौच्यस्यैते मनो पुत्त्रा अन्तरे तु त्रयोदशे ॥")

निर्भर, क्ली, (नि शेषेण भरो भरण यत्र ।) अतिशय । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ४६ ।
"रासोल्लासभरेण विभ्रमभृतामाभीरवामभ्रुवा
मभ्यर्ण परिरभ्य निर्भरमुर प्रेमान्धया राधया ।
साधु त्वद्वदन सुधामयमिति व्याहृत्य गीतस्तुति
व्याजादुद्भटचुम्बित स्मितमनोहारी हरि पातु व ॥)
तद्वति त्रि । इत्यमर । ३ । ४ । ७ ॥ (यथा, भागवते । ६ । १८ । २ ।
"त वीरमाहौशनसी प्रेमनिर्भरया गिरा ॥")

निर्भर्त्सना क्ली, (नितरां भर्त्सनम् । निर+भर्त्स+ल्युट ।) खलीकार । अलक्तकम् । इति मेदिनी । न, १८६ ॥ भर्त्सनञ्च ॥ (यथा महाभारते । ३ । ३४ । ५ ।
"निर्भर्त्सनापवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा ।
ब्राह्मणस्य पृथा राजन् । न चकाराप्रियन्तदा ॥")

निर्भर्त्सित, त्रि, (निर+भर्त्स+क्त ।) कृत-निर्भर्त्सन । तत्पर्य्याय । निन्दित ७ विकृत ३ अपध्वस्त ४ । इति जटाधर ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ३ । ५३ ।
"अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागम् ॥")

निर्भाग्य, त्रि, (निष्क्रान्त भाग्य यस्य ।) भाग्य-रहित । यथा, "मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दा स्यु ।" इत्यमर । ३ । ३ । १४ ॥

निर्म्मद, पु, (निर्गतो मदो दानवारि गर्व्वो वा यस्मात ।) कालवशान्निर्गलितमदहस्ती । तत पर्य्याय । उद्दान्त २ । इत्यमर । २ । ८ । ३६ ॥ मदशून्ये, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६१ । ६६ ।
"तत सवत्सरेऽतीते ह्रताजसमवस्थितम ।
निर्म्मद दु खित दृष्ट्वा पितरो राममब्रुवन ॥")

निर्म्मथ्या, स्त्री, (निर्गत मथ्य यस्या । शून्यमध्य-त्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) नलिका । इति भाव-प्रकाश ॥ (नलिकाशब्देऽस्या विवृतिविशेषो ज्ञातव्य ॥)

निर्म्मथ्यदारु, क्ली, (निर्म्मथ्य यज्ञार्थ घर्षणीय दारु ।) अरणि । यज्ञे अग्न्युत्थापनार्थ घर्षणीय काष्ठम । इत्यमर । २ । ७ । १६ ॥

निर्म्मल, क्ली, (निर्गत मलमस्मात ।) निर्म्माल्यम् । अभ्रकम । त्रि, मलहीने । इति मेदिनी । ले १२ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६५ । ४ ।
"निर्म्मलस्वादुसलिल मनोहारि सुशीतलम् ॥"
निष्पापे । यथा, मनु । ८ । ३१८ ।
"राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवा ।
निर्म्मला स्वर्गमायान्ति सन्त सुकृतिनो यथा ॥
यथा देवीभागवते । १ । १८ । ३७ ।
"मनस्तु सुखदु खाना महता कारण द्विज ।
जाते तु निर्म्मले ह्यस्मिन सर्व्व भवति निर्म्मलम ॥")

निर्म्मलोपल, पु, (निर्म्मल विशुद्ध उपल ।) स्फटिक । इति राजनिर्घण्ट ॥

निर्म्माण, क्ली, (निर्म्मीयते इति । निर+मा ल्युट ।) निर्म्मिति । (यथा, भागवते । २ । ५ । ३० ।
"यदेतेऽसङ्गता भावा भूतेन्द्रियमनोगुणा ।
यदायतननिर्म्माणे न शेकुर्ब्रह्मवित्तम । ॥")
सार । समञ्जसम् । इति मेदिनी । णे, ५८ ॥

निर्म्माल्य, क्ली (निर+मल+ण्यत ।) देवो-च्छिष्टद्रव्यम् । देवस्वत्वनिवृत्तिविशिष्ट देवदत्त वस्तु । यथा,—
"अर्व्वाक विसर्ज्जनाद्‌द्रव्य नैवेद्य सर्व्वमुच्यते ।
विसर्ज्जिते जगन्नाथे निर्म्माल्य भवति क्षणात ॥"
इति गरुडपुराणम ॥ * ॥
तस्य स्थापन क्षेपणञ्च यथा । "ऐशान्या मण्डल कृत्वा निर्म्माल्यशेष दद्यादिति । वैष्णवे तु ॐ विश्वक्सेनाय नम । शक्तौ तु ॐशेषिकायै नम । शिवे ॐचण्डेश्वराय नम । सूर्य्ये ॐ तेजश्चण्डाय नम । गणेशे ॐउच्छिष्टगणेशाय नम । कालिकादौ ॐउच्छिष्टचाण्डालिन्यै नम । तथा च विद्यानन्दनिबन्धे ।
'सूर्य्य गणपताबुग्रे शक्तौ शैवेऽथ वैष्णवे ।
तेजश्चण्डमथोच्छिष्टमोजमुच्छिष्टपूर्व्विकाम् ॥
चाण्डालीं शेषिका चण्ड विश्वक्सेन क्रमाद्‌ यजेत ॥
सोतो गणेश ।
हृदये च वह्निदैवीं समर्प्य विधिवत्तत ।
निर्म्माल्यञ्च शुचौ देशे नैवेद्य भक्षयेत सुधी ॥
तन्त्रान्तरे ।
निर्म्माल्य शिरसा धार्य्य सर्व्वाङ्गे चानुलेपनम् ।
नैवेद्यञ्चोपभुञ्जीत दत्त्वा तद्भक्तशालिने ॥"
इति तन्त्रसार ॥ * ॥
"उदके तरुमूले वा निर्म्माल्य तत्र सन्त्यजेत ॥"
इति कालिकापुराणे ५५ अध्याय ॥
निर्म्माल्यकालो यथा,—
"मणिमुक्तासुवर्णानां देवदत्तानि यानि च ।
न निर्म्माल्य द्वादशाब्द ताम्रपात्र तथैव च ॥
पटी शाटी च षण्मास नैवेद्य दत्तमात्रत ।
मोदक शष्करञ्चैव यामार्द्धेन महेश्वरि । ॥
पट्टवस्त्र त्रिमासञ्च यज्ञसूत्रन्त्वहर्निशम
यावदन्न भवेन्नष्ट परमान्नन्तथैव च ॥"
इत्येकाम्रशीतत्वे योगिनीतन्त्रम ।
शिवनिर्म्माल्ये विशेषो यथा, स्कान्दे ।
"निर्म्माल्य यो हि मे भक्त्या शिरसा धारयिष्यति ।
अशुचिर्भिन्नमर्य्यादो नर पापसमन्वित ।
नरके पच्यते घोरे तिर्य्यग्योनौ च जायते ॥
ब्रह्महापि शुचिर्भूत्वा निर्म्माल्य यस्तु धारयेत ।
तस्य पाप महच्छीघ्र नाशयिष्ये महाव्रते । ॥
शुचि स्नानादिनेति शेष । एवञ्च स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्म्माल्य सवासा आप्लुत शुचिरिति कालिकापुराण अशुचिविषयम् ॥ अनुपनीत विषयमिति श्रीदत्त । बह्वृचगृह्यपरिशिष्टम ।
अग्राह्य शिवनैवेद्य पत्र पुष्प फल जलम ।
शालग्रामशिलास्पर्शात सर्व्व याति पवित्रताम ॥"
इति तिथितत्त्वम ॥
तस्य उत्तारणकालो यथा,—
अथ निर्म्माल्योत्तारणम । अत्रिस्मृतौ ।
"प्रात काले सदा कुर्य्यान्निर्म्माल्योत्तारण बुध ।
ब्रह्मिता पशवो बद्धा कन्यका च रजस्वला ॥
देवता च सनिर्म्माल्या हन्ति पुण्य पुराकृतम ॥
नारसिंहे श्रीयमोक्तौ ।
देवमाल्यापनयन देवागारे समूहनम ।
स्नापन सर्व्वदेवाना गोप्रदानसम स्मृतम ॥
नारदपञ्चरात्रे ।
य प्रातरुत्थाय विधाय नित्य
निर्म्माल्यमीशस्य निराकरोति ।
न तस्य दु ख न दरिद्रता च
नाकालमृत्युर्न च रोगमात्रम ॥
अरुणोदयवेलाया निर्म्माल्य शल्यतां व्रजेत ।
प्रातस्तु स्याद्‌ब्रह्मशल्य घटिकामात्रयोगत ॥
अतिशल्य विजानीयात्ततो वज्रप्रहारवत ।
अरुणादयवेलाया शय्य तत त्यजते हरि ॥
घटिकायामतिक्रान्तौ क्षुद्र पातकमावहेत ।
मुहूर्त्ते समतिक्रान्ते पूर्ण पातकमुच्यते ॥
अतिपातकमेव स्यात घटिकाना चतुष्टये ।
मुहूर्त्तत्रितये पूर्णे महापातकमुच्यते ॥
तत पर ब्रह्मवधो महापातकपञ्चकम् ।
प्रहरे पूर्णता याते प्रायश्चित्त ततो न हि ॥
निर्म्माल्यस्य विलम्बे तु प्रायश्चित्तमथोच्यते ।
अतिक्रान्ते मुहूर्त्तार्द्धे सहस्र जपमाचरेत ॥
पूर्णे मुहूर्त्ते सञ्जाते सहस्र सार्द्धमुच्यते ॥
सहस्रद्वितय कुर्य्यात घटिकाना चतुष्टये ।
मुहूर्त्तत्रितयेऽतीते अयुत जपमाचरेत ॥
प्रहरे पूर्णता याते पुरश्चरणमुच्यते ।
प्रहरे समतिक्रान्ते प्रायश्चित्त न विद्यते ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ६ विलास ॥

निर्म्माल्या स्त्री, (निर्म्मल्यते इति । निर+मल+ ण्यत । ततष्टाप ।) स्पृक्का । इति शब्दरत्नावली ॥

निर्म्मित, त्रि, (निर+मा+क्त ।) कृतनिर्म्मा-णम । गठितम । रचितम । यथा, सिद्धान्त मुक्तावल्याम् ।

"निजनिर्म्मितकारिकावलीमतिसंक्षिप्तचिर
न्तनोक्तिभि ।
विशदीकरवाणि कौतुकात ननु राजीवदया
वशंवद ॥"

निर्म्मिति स्त्री, (निर+मा+क्तिन ।) निर्म्मा-
णम । गठनम । रचनम । यथा,—
"नियतिकृतनियमरहिता ह्लादैकमयीमनन्य-
परतन्त्राम ।
नवरसरुचिरा निर्म्मितिमादधती भारती कवे
र्ज्जयति ॥"
इति काव्यप्रकाश ॥

निर्म्मुक्त पु, (निर+मुच+क्त ।) मुक्तकञ्चुक ।
अचिरात त्यक्तत्वक सर्पे । इत्यमर ।१। ८।६॥
त्यक्तसयोग, त्रि । इति मेदिनी । ते, ११७ ॥
(यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । २ ।
"रागद्वेषाम्ब निर्म्मुक्त कामक्रोधसमावृत ।
पुनरेव गृह प्राप्तो यथा पूर्व्व तथा स्थित ॥")

निर्म्मुट स्त्री, (निर्म्मुटति आक्षिपतीति । निर+
मुट आक्षेपे+क ।) करशून्यहट्ट । तत
पर्य्याय । पण्याजिरम् २ कचङ्गनम् ३ । इति
शब्दरत्नावलीत्रिकाण्डशेषौ ॥

निर्म्मट, पु, (निर+मुट+"इगुपधेति ।" ३ ।
१ । १३५ । इति क ।) वनस्पति । अपुष्प
वृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥सूर्य्य । खपर ।
इति हारावली । २५५ ॥

निर्म्मोक, पु, (नितरा मुच्यते इति । निर+
मुच+घञ ।) सपत्वक । ततपर्य्याय । अहि-
कोष २ निल्वयनी ३ कञ्चुक ४ । इति हेम
चन्द्र । ४ । ३८१ ॥ (यथा, आर्य्यासप्त
शत्याम । ३२८ ।
"निजगात्रनिर्व्विशेषस्थापितमपि सारमखिल
मादाय ।
निर्म्मोकञ्च भुजङ्गी मुञ्चति पुरुषञ्च वारवधू ॥"
त्वकमात्रम । यथा, महाभारते । १३ । १४१ ।
१ १ ।
"मृगनिर्म्मोकवसना चीरवल्कलवासस ।
निर्द्वन्द्वा सतपथ प्राप्ता वालिखिल्यास्तपोधना ॥"
भावे घञ ।) मोचनम । आकाश । सन्नाह ।
इति मेदिनी । के १११ ॥ (सावर्णिमनो
पुत्रविशेष । यथा, भागवते । ८ । १३ । ११ ।
"अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्णिर्भविता मनु ।
निर्म्मोकविरजस्काद्या सावर्णितनया नृप ।॥")

निर्म्मोक्ष, पु (नितरा मोक्ष ।) त्याग । इति
नानार्थसंग्रशब्दार्थे अमर ॥ (यथा, रघु ।
१ ।२ ।
"स चोपलेभे पूर्व्वेषाम्ब्याणनिर्म्मोक्षसाधनम् ।
सुताभिधान स ज्योति सद्य शोकतमोऽप-
हम् ॥")

निर्यन्त्रण, त्रि, (निर+यन्त्र+ल्युट ।) अबाधम् ।
निरर्गलम् । उच्छृङ्खलम् । इति जटाधर ॥
(यन्त्रणाशून्यम । यथा सुश्रुते । १ । ४४ ।
"तत, खादेदुष्णतोयसेवी निर्यन्त्रणाखिमे ॥")

निर्य्याण, क्ली, (निर्यांति निर्गच्छति मदोऽनेनेति ।)
निर+या+करणे ल्युट ।) गजापाङ्गदेश ।
(यथा, माघे । ५ । ४१ ।
"प्रत्यन्यदन्तिनिशितांकुशदूरभिन्न
निर्याणनिर्यदसृज चलित निषादी ॥")
मोक्ष । अध्वनिर्गम । इति मेदिनी । णे,५७॥
(यथा महाभारते । १२ । ५५ । ६ ।
"निर्य्याणञ्च रथेनाशु सहसा यत कृत त्वया ॥"
पशुपादबन्धनरज्जु । इति वैजयन्ती ॥ यथा
माघे । १२ । ८१ ।
"निर्याणहस्तस्य पुरो दुधुक्षत ॥')

निर्यातन, क्ली, (निर+यत+णिच+ल्युट ।)
वैरशुद्धि । शत्रुप्रतीकार । (यथा, हरि
वंशे । १७७ । ४७ ।
'तत्रानिरुद्धहरण कृत मघवता स्वयम ।
न ह्यन्यस्य भवेच्छक्तिर्व्वैरनिर्यातन प्रति ॥")
दानम । त्याग । न्यासार्पणम् । न्यस्तद्रव्यस्य
समर्पणम । इत्यमर । ३ । ३ । ११६॥ ऋणादि
शुद्धि । इति भरत ॥ मारणम । इति हेम
चन्द्र । ३ । ४६८ ॥

निर्य्याम, पु, (निर्यम्यतेऽनेनेति । निर+यम+
घञ ।) पोतवाह । इति हेमचन्द्र ।३।५४ ॥

निर्य्यास, पु, (निर+यस+घञ ।) कषाय ।
क्वाथ । इति शब्दमाला ॥ वृक्षादिक्षीरम् ।
आटा इति भाषा ॥ ततपर्य्याय । वेष्टक २ ।
इति रत्नमाला ॥ (यथा मनु । ५ । ६ ।
'लोहितान वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवास्तथा ।
शेलु गव्यञ्च पेयूष प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत ॥"
अर्द्धर्चादित्वात क्लीवेऽपि दृश्यते ॥ * ॥
क्वचित स्वरसोऽपि वाच्य । यथा, वैद्यकचिकि-
त्सासंग्रहे कदलीकन्दघृते ।
"कदलीकन्दनिर्यासे तत्प्रस्थमतुला पचेत ।
चतुर्भागावशेषेऽस्मिन घृतप्रस्थ विपाचयेत ॥")

निर्युक्तिक, त्रि (निर्गता युक्तिर्यस्मात । कप ।)
युक्तिरहितम् । यथा । "नहि क्रियारहित वाक्य
मस्तीति प्राञ्चा प्रवादो निर्युक्तिकत्वादश्रद्धेय ।"
इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

निर्यूष, पु, (नितरा यूष ।) निर्यास । इति
शब्दमाला ॥

निर्यूह, पु शेखरम् । आपीडम् । द्वारम ।
निर्यास । क्वाथरस । (यथास्य पर्य्यायो वैद्यक
रत्नमालायाम ॥ "क्वाथ कषायो निर्यूह ॥")
नागदन्त । अवलम्बनार्थ गेहादिभित्तिनिर्गत
काष्ठद्वयम । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥

निर्लज्ज त्रि, (निर्गता लज्जा यस्मात ।) लज्जा
हीन । ततपर्य्याय । पाण्डुरपृष्ठ २ । इति
हेमचन्द्र । ३ । १०१ ॥ (यथा, गो रामा
यणे । २ । ११८ । ५ ।
"निर्लज्जो लज्जावान् दु शील शील
वानपि ॥")

निर्लिप्त, पु (निर+लिप+क्त ।) श्रीकृष्ण ।
यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्याये ।
"निरुपाधिश्च निर्लिप्तो निरीहो निधनान्तक ॥"
लेपरहिते, त्रि ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।२।१।४६।
"निर्गुणा च निराकारा निर्लिप्तात्मस्वरू
पिणी ॥")

निर्लेप, त्रि, (निर्गतो लेपो यस्मात ।) लेप
शून्य । आसङ्गरहित । यथा,—
"निर्लेप कुचमण्डलो मृगदृशा हारावली
निर्गुणा
नेत्राम्भोरुहमञ्जनेन रहित नीरागमोष्ठाधरम॥"
इत्यानन्दचम्पूग्रन्थे विश्रतिस्तवक ॥
पापशून्य । यथा, "लोकवेदविरुद्धैरपि निर्लेप
स्वतन्त्रश्चेति महापाशुपता ।" इति कुसुमा
ञ्जलि ॥

निर्ल्वयनी, स्त्री, (नितरा लीयते संलीनो भवति
अहिरस्यामिति । निर+ली+ल्युट । पृषो-
दरादित्वात वागम ।) कञ्चुक । सपत्वक ।
इति हेमचन्द्र । ४ । ३८१ ॥

निर्वचन, क्ली, (निर+वच+भावे ल्युट ।)
निरुक्ति । निश्चयकथनम । यथा, श्रीभागवते ।
६ । २ । ३७ ।
"नामनिर्व्वचन तस्य श्लोकमेक सुरा जगु ।"
(प्रशसा । यथा महाभारते । १ ।१ ६।२३।
"चमष्ट शान्तनोर्वंश समीक्ष्य पुनरुद्धृतम ।
ततो निर्व्वचन लोके सर्व्वराष्ट्रे व्यवर्त्तत ॥
निर्गत वचन यत्र । तूष्णीम । यथा कुमार ।
७ । १६ ।
"पत्यु शिरश्चन्द्रकलामनेन
स्पृशेति सख्या परिहासपूर्व्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशी
र्माल्येन ता निर्वचन जघान ॥"
वाक्यातीते, त्रि । यथा महाभारते ।२।१६६।३६।
"येषा तडागानि महोदकानि
वाप्यश्च कूप्याश्च प्रतिश्रयाश्च ।
अन्नस्य दान मधुरा च वाणी
यमस्य ते निर्व्वचना भवन्ति ।")

निर्व्वपण, क्ली, (निर+वप+भावे ल्युट ।)
दानम् । इत्यमर । २ । ७ । ३ ॥ (यथा,
मनु । ३ । २४८ ।
"अनयैवावृता कार्य्यं पिण्डनिर्व्वपण सुते ॥"
पिण्डदानम । यथा तत्रैव । ३ । २६ ।
"एव निर्व्वपण कृत्वा पिण्डास्तांस्तदनन्तरम ।
गा विप्रमजमग्नि वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत ॥"
यथा च गो रामायणे । ६ । १ ८ । ४२ ।
"एषा मन्दाकिनी पुण्या नदी सुविमलोदका ।
पितुर्निर्व्वपण यत्र मया मूलफले कृतम् ॥"
पिण्ड । यथा, महाभारते । १३ । ८४ । १४ ।
"तत समाप्य यथोद्दिष्ट पूर्व्वकर्म्म समाहित ।
दातु निर्व्वपण सम्यक यथावदहमारभम् ॥"
अन्नादिसविभाग । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा,
भागवते । ५ । १२ । १२ ।
"रहूगणैतत तपसा न याति
न चेज्यया निर्व्वपणाद् गृहाद् वा ॥")

निर्व्वाण स्त्री, (निर + वण + "सत्यापपाशेति । ३ । १ । २५ । इति णिच + भावे ल्युट ।) दर्शनम । इत्यमर । ३ । २ । ३१ ॥

निर्व्वहण, क्ली स्त्री, (निर + वह + भावे ल्युट ।) निष्ठा । इत्यमर । १ । ७ । १५ ॥ तत्तु प्रक्रान्ताभिनयनिर्व्वाह । किंवा नाटके पञ्च सन्धयो भवान्त । यथा —

मुख प्रतिमुखञ्चैव गर्भो विमर्श एव च ।
तथा निर्व्वहणञ्चेति नाटके पञ्च सन्धय ॥"

तत्र पञ्चमस्य सन्धे सञ्ज्ञाद्वयमिदम । इति भरत ॥ मुकुटस्त्वाह ह्रे पञ्चमसन्धिसमाप्तौ । प्रस्तुतकथासमाप्तानिति यावत । यथैतन्नुत्तौ शब्दार्णव । निर्व्वहणन्तु निष्ठा स्त्री सहारश्च समापने । प्रक्रान्तकथानिर्व्वाह । इति मधुमाधवान्य ॥

निर्व्वाण, क्ली, (निर + वा गमने + क्त । नस्य न ।) अस्तगमनम । निवात । गजमज्जनम । (यथा रघु । १ । ७१ ।

"अमन्यपीड भगवन्नृणमन्त्यमवेहि मे ।
अरुन्तुदमिवालानमनिर्व्वाणस्य दन्तिन ॥")

सङ्गम । अपवर्ग । इति मेदिनी । णे, ५८ ॥ (यथा, भागवते । ३ । २८ । ३५ ।

"मुक्ताश्रय यर्हि निर्व्विषय विरक्त
निर्व्वाणमृच्छति मन सहसा यथार्चि ॥")

विश्रान्ति । इति हेमचन्द्र ॥ (समाप्ति । यथा भागवते । १ । ६ । २६ ।

"प्रारब्धकर्म्मनिर्व्वाणो न्यपतत पाञ्चभौतिक ॥")

निश्चलम । शून्यम । विद्योपदेशनम । इति शब्दरत्नावली ॥ नाभिदेशे जप्यप्रणवपुटितमातृकापुटितमूलमन्त्रम । यथा,—

"कुण्डलिनीं महीं सजप्य हृदि सेतु विचिन्तयेत ।
महासेतु विशुद्धे तु मोडशारे समुच्चरेत ॥
मणिपूरे तु निर्व्वाण महाकुण्डलिनीमिध ।
स्वाधिष्ठाने कामबीज राकिणी मही सस्थितम ।
विचिन्त्य विधिवद्देवि । मूलाधारान्निकाञ्चिवे ॥
विशुद्धान्त स्मरेद्देवि । विशन्तन्तुलनीयसीम ।
देवीस्थान द्विजिह्वान्त मन्त्रमूलाद्दत सुहु ॥"

निर्व्वाण यथा,—

"अथ वक्ष्यामि निर्व्वाण शृणु सावहितानघे ।
प्रणव पूर्व्वमुच्चार्य मातृकाद्य समुच्चरेत ॥
मातृकार्णा समस्ताश्च पुन प्रणवमुच्चरेत ।
एव पुटितमूलन्तु प्रजपेन्मणिपूरके ॥
एतं निर्व्वाणमीशानि । यो न जानाति पामर ।
कल्पकोटिसहस्रेषु तस्य सिद्धिर्न जायते ॥"

इत्यागमतत्त्वविलास ॥

(विष्णु । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ७५ ।

"विसामा सामग साम निर्व्वाण भेषज
भिषक ॥")

निर्व्वाण, त्रि (निर + वा + क्त । "निर्व्वाणो ऽवाते ।" ८ । २ । ५ । इति निष्ठातस्य न ।) मुक्त । यथा । निर्व्वाणो मुनि । नष्ट । यथा । निर्व्वाणो वह्नि । (यथा, कुमारे । ३ । ५२ ।

"निर्व्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्य्य
सन्धुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन ॥")

निमग्न । यथा । निर्व्वाणो हस्ती । इति विशेष्यनिघ्ने अमर । ३ । १ । ९६ ॥ वाण शून्यश्च ॥

निर्व्वात त्रि, (निर्गतो वातो वायुर्यस्मात ।) वायुरहित । इत्यमर । ३ । १ । ९६ । (यथा महाभारते । २ । ३६ । २८ ।

"असूर्य्यमिव सूर्य्येण निर्व्वातमिव वायुना ।
भासित ह्लादितञ्चैव कृष्णेनेद सदो हि न ॥")

निर्व्वाति स्रोति । निर + वा + गत्यर्थेति क्त । "निर्व्वाणोऽवाते ।" ८ । २ । ५ । इति निष्ठातस्य न न ।) गते वायौ, पु ॥

निर्व्वाद, पु, (निर्व्वदनमिति । निर + वद + भावे घञ ।) परीवाद । जनवाद । इत्यमर । ३ । ३ । ८८ ॥ (यथा, रघु । १४ । ३४ ।

"किमात्मनिर्व्वादकथामुपेक्षे
जायामदोषामुत सन्त्यजामि ॥")

अवज्ञा । (निर्निश्चित वाद कथनम ।) निश्चितवाद । वादाभाव । इति भरत ॥

निर्व्वाप, पु (निर्व्वपणमिति । निर + वप + घञ ।) निवाप । प्रेतभिन्नत्युद्देश्यकदानम । इत्यमरटीकाया तर्कवागीश ॥ (यथा देवीभागवते । २ । ७ । १६ ।

"पुत्त्रेभ्योऽद्य ददाम्यद्य निर्व्वाप विधिपूर्व्वकम ॥"

भिक्षाप्रदानम । यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । २ ।

"एतस्मिन्नवसरे ब्राह्मणोऽपि कुतश्चित गृहीतनिर्व्वाप परिभ्रम्य यावदागत पश्यति तावत पुत्त्रशोकाभिभूता ब्राह्मणी विलपति ।" भक्षणम । इति रामानुज ॥ यथा, रामायणे । २ । ९१ । ८ ।

नीलवैदूर्य्यवर्णाश्च मृदून यवससञ्चयान ।
निर्व्वापार्थं पशूना ते ददृशुस्तत्र सर्व्वश ॥")

निर्व्वापण, क्ली, (निर + वप + णिच + ल्युट ।) वध । इत्यमर । २ । ८ । ११४ ॥ दानम । इति हलायुध । २ । २२३ ॥ (निर्व्वाणता सम्पादनम । निवान इति भाषा ॥ यथा, तिथितत्त्वे ।

"दीपनिर्व्वापणात पुस कुष्माण्डच्छेदनात
स्त्रिय ॥"

स्वार्थे णिच । वपनम । यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ४५ । "मया तावन्नीलीवीजनिर्व्वापण कृतम । परतस्तद्दैवपथ्यायत्तम ॥")

निर्व्वाह्य, त्रि, (निश्चयेन भ्रियते इति । निर + हृ + "ऋहलोर्ण्यत ।" ३ । १ । १२४ । इति ण्यत ।) सत्यसम्पदा सम्पतन काम्यकर्म्मा । इत्यमर । ३ । १ । १३ ॥ "भयविक्रमयमसम्प्युदयादौ निर्व्विकार मन सत्त्व ततसम्पदा सम्पतन उद्यमकुर्व्वन यो नि शङ्को भूत्वा कर्म्म कुरुते स निर्व्वाह्य उच्यते ।" इति भरत ॥ अथारणीयश्च ॥

निर्व्वासन, क्ली, (निर + वस + णिच + ल्युट ।) वध । इत्यमर । २ । ८ । ११३ ॥ नगरादेर्बहिष्कारणम । इति मेदिनी । ने, १९८ ॥ (यथा महाभारते । ५ । ९ । ५८ ।

"निर्व्वासनञ्च नगरात प्रव्रज्या च परन्तप ।
नानाविधाना दुःखानामभिज्ञास्मि जनार्द्दन ॥")

निर्व्वाह, पु, (निर + वह + घञ ।) निष्पत्ति । समाप्ति । यथा । "खनित्वा कर्म्मानिर्व्वाहे सहायभावेनातिथ्यनुप्रवेशाद्धुपवासाद्याचरणञ्च ।" इति तिथितत्त्वम ॥ अपि च ।

'यावता स्यात स्वनिर्व्वाह स्वीकुर्य्यात्तावद
र्थवित ।
आधिक्ये न्यूनतायाञ्च च्यवते परमार्थत ॥'

इति भक्तिरसामृतसिन्धौ नारदीयपुराणम ॥

निर्व्वाहण, क्ली (निर + वह + स्वार्थे णिच + ल्युट ।) निर्व्वहणम । नाट्योक्तौ प्रस्तुतकथासमाप्ति । इत्यमरटीकाया भरत ॥

निर्व्विकल्पक, क्ली, (निर्गतो विकल्पो नानाविधकल्पना यस्मात । कप ।) प्रकारताविशेष्यतानापन्नसम्बन्धानवगाह्यतीन्द्रियज्ञानम । यथा,—

"तत्प्रमाणाप्रमाणापि ज्ञान यन्निर्व्विकल्पकम ।
प्रकारतादिशून्य हि सम्बन्धानवगाहि यत ॥"
"ज्ञान यन्निर्व्विकल्पाख्य तदतीन्द्रियमिष्यते ॥"

इति च भाषापरिच्छेद ॥

निर्व्विकल्पसमाधि, पु, (निर्व्विकल्प समाधि ।) ज्ञातृज्ञानादिभेदलये अद्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारिताया बुद्धिवृत्तेरतितरामेकीभावेनावस्थानम । इति वेदान्तसार ॥

निर्व्विकार, त्रि,(निर्गतो विकारो विकृतिर्यस्मात ।) विकारशून्य । यथा —

"राम विद्धि पर ब्रह्म सच्चिदानन्दमद्वयम ।
आनन्द निर्म्मल शान्त निर्व्विकार निरञ्जनम ॥'

इत्यध्यात्मरामायणम ॥

निर्व्विण्ण त्रि (निर + विद + क्त । निर्व्विण्ण स्योपसर्गात परस्य णत्वम पूर्व्वस्य ष्टुत्वम ।) निर्व्वेदविशिष्ट । निवेदयुक्त । यथा,—

"यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु य पुमान ।
न निर्व्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिद ॥"

इति भक्तिरसामृतसिन्धु ॥

निर्व्विन्ध्या स्त्री (निर्गता विन्ध्यादिति नित्यतत्पुरुष ।) विन्ध्यपर्व्वतनि सृतनदीविशेष । इति श्रीभागवते । ५।१९ अ ॥ (यथा मेघदूते । ३ ।

"निर्व्विन्ध्याया पथि भव रसाभ्यन्तर सन्निपत्य ।")

निर्व्विषा स्त्री, (निर्गत विष यस्या ।) तृणविशेष । निर्विषी इति भाषा । तत्पर्य्याय । अपविषा २ निर्व्विषी ३ विषहा ४ विषापहा ५ विषहन्त्री ६ विषाभावा ७ अविषा ८ विषवैरिणी ९ । अस्या गुणा । कटुत्वम । शीतत्वम । कफवातास्रदोषनाशित्वम । अनेकविधव्रणत्वम । व्रणनिर्मूलकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

निर्व्विष्ट, त्रि (निर + विश + क्त ।) कृतनिर्व्वेश । प्राप्त । यथा श्रीभागवते ।

"यत्र निर्व्विष्टमरण कृतान्तो नाभिमन्यते ॥"

स्थित । यथा, भागवते । १ । २ । ३३ ।
"असिन्निमितेषु निविष्टो भुङ्क्ते भूतेषु तद्गुणान् ॥"
विवाहित । कृताग्निहोत्र । यथा । "ज्येष्ठे निर्विष्टे कनीयान् निर्विशन् परिवेत्ता भवति ।' इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
निर्व्वीजा, स्त्री, (निर्गतं वीजं यस्याः ।) काकली द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
निर्व्वीर त्रि, (निर्गतो वीरो यस्मात् ।) वीरशून्यम् । यथा —
"नाक्रष्टं न च टङ्कितं न नमितं नोत्थापितं स्थानतः
केनापीदमहो महद्धनुरतो निर्व्वीरमुर्व्वीतलम् ॥"
इति महानाटकम् ॥
निर्व्वीरा, स्त्री (निर्गतो वीरश्च पतिः पुत्त्रो वा यस्याः ।) अवीरा । पतिपुत्त्रविहीना । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६४ ॥
निर्वृति, स्त्री, (निर्+वृ+क्तिन् ।) सुस्थितिः । अस्तङ्गमनम् । सुखम् । इति मेदिनी । ते, १२ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ३६ ।
"जनकस्य दशां दृष्ट्वा राज्यस्थस्य महात्मनः ।
स निर्वृतिपरां प्राप्य पितुराश्रममास्थितः ॥')
मोक्षः । ल्लुः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७५ ॥ (शान्तिः । यथा, सुश्रुते । १ । ४१ ।
'भूतजोवारिजैर्द्रव्यैः शमं याति समीरणः ।
भूम्यम्बुवायुजैः पित्तं क्षिप्रमाप्नोति निर्वृतिम् ॥"
विदर्भवंशीयदृष्णेः पुत्त्रे, पु । यथा, भागवते । ९ । २४ । ३ ।
"क्रथस्य कुन्तिः पुत्त्रोऽभूत् दृष्णिस्तस्याथ निर्वृतिः ॥")
निर्वृत्त, त्रि (निर्+वृत+क्त ।) निष्पन्नः । इत्यमरः । ३ । १ । १ ॥ (यथा रघुः । १७ । १८ ।
"सा तस्य कर्म्मनिर्वृत्तैर्दूरं पश्चात् कृता फलैः ॥")
निर्वृत्ति, स्त्री (निर्+वृत+क्तिन् ।) निष्पत्तिः । तथा, च ।
"यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ।
निर्वृत्तिरामयस्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरागतिः ॥"
इति माधवकरः ॥
(निर्गता वृत्तिर्यस्मादिति ।) वृत्तिरहिते, त्रि ॥
निर्वेद, पु, (निर्+विद्+घञ् ।) स्वावमाननम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ । १ । ३७ ।
"दैवयुद्धे कृतं वीर्यं प्रह्लादस्तु पराजितः ।
निर्व्वेदं परमं प्राप्तो ज्ञात्वा धर्म्मं सनातनम् ॥")
स तु नयव्यभिचारिभावानामादिमः । शान्तरसस्य स्थायिभावश्च । यथा —
"निर्व्वेदः स्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः ॥"
इति काव्यप्रकाशः ॥
तस्य लक्षणं यथा —
"तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्व्वेदः स्वावमाननम् ॥"

तदुदाहरणम् । यथा —
"स्तनपिण्डवालुकारम्यपि धनरचनार्थिना ।
दृष्टिपातवर्त्तिशङ्कोऽय हन्त चूर्णीकृतो मया ॥"
इति साहित्यदर्पणम् ॥
परवैराग्यम् । यथा, —
"तत कदाचिन्निर्व्वेदान्निराकाराश्रितेन च ।
लोकतन्त्रं परित्यक्तं दुःखार्त्तेन भृशं मया ॥"
इति मोक्षधर्म्मः ॥
वैराग्यम् । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।
'तदा गन्तासि निर्व्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥"
(निर्गतो वेदो यस्मादिति ।) वेदरहिते, त्रि ॥
निर्व्वेश, पु, (निर्+विश+भावे घञ् ।) भृतिः । भोगः । इत्यमरः । ३ । ३ । २१४ ॥
"भृतिर्न्निर्वेशन भोग सुख पालनमभ्यवहारो वा ।' इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ६ । २ । ७ ।
"अयं हि कृतनिर्व्वेशो जन्मकोट्यंहसामपि ।
यद्व्याजहार विवशो नाम स्वस्त्ययनं हरेः ॥")
मूर्च्छनम् । इति मेदिनी । शे २२ ॥ विवाहः ।
निरपूर्व्वविशधातुर्व्विवाहार्थः । इति स्मृतिः ॥
निर्व्वेष्टन, क्ली, (नितरां वेष्टनमत्र ।) नाडिचीरम् । इति हारावली । २१४ ॥ (निर्गतं वेष्टनं यस्मात् ।) वेष्टनरहिते त्रि ॥
निर्व्यथन, क्ली, (निर्+व्यथ+भावे ल्युट् ।) छिद्रम् । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥ व्यथाभावः ।
निश्चयेन व्यथनञ्च ॥
निर्व्यूढ, त्रि, (निर्+वि+वह+क्त ।) त्यक्तम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समाप्तम् । यथा, —
"अवदानन्तु यत् कर्म्म निर्व्यूढमतिशोभनम् ॥"
इति जटाधरः ॥
(स्थिरम् । यथा, "स्त्रीणां पतिपुत्त्रादधनं न निर्व्यूढं खलु पुंसान्तु तन्निर्व्यूढं अप्रतिबन्धकतया यथेष्टविनियोगाहत्वात् ॥" तथा, च राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४७२ ।
"स एव भूपतिर्भूत्वा भुवं वश्यतचयम् ।
निर्व्वाण्याप्यनिर्व्यूढपाताले भ्रमरमासदत् ॥")
निर्हरण, क्ली, (निश्चयेन हरणम् । निर्+हृ+ल्युट् ।) शववाहः । यथा शुद्धितत्त्वे ।
"तस्य निर्हरणादीनि सम्परेतस्य भार्गव ।
युधिष्ठिरं कारयित्वा मुहूर्त्तं दुःखितोऽभवत् ॥"
(हननम् । यथा भागवते । ७ । ७ । २८ ।
"वीजनिर्हरणं योगः प्रवाहोपरमो धियः ॥")
निःशेषेण हरणञ्च ॥
निर्हार, पु, (निर्+हृ+घञ् ।) शल्यादेरुत्पाटनम् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । अभ्यवकर्षणम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ मलमूत्रादित्यागः । यथा, आह्निकतत्त्वे ।
"आहारनिर्हारविहारयोगाः
सुसंवृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः ॥"
दाहः । इति स्मृतिः ॥ (दाहार्थं नयनम् । इति स्वामी ॥ यथा, भागवते । ७ । २ । ३५ ।
"एवं विलपतीनां वै परिगृह्य मृतं पतिम् ।
अनिच्छतीनां निर्हारमर्कोऽस्तं सन्न्यवर्त्तत ॥")

यथेष्टविनियोगः । यथा —
"न निर्हारं स्त्रियः कुर्य्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात् ।
स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्त्तुरनाज्ञया ॥'
इति मनुः ॥
निर्हारी, [न्] त्रि, (निःशेषेण हरति दूरं गच्छतीति । निर्+हृ+णिनि ।) दूरगामिगन्धः । इत्यमरः । १ । ५ । ११ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १८४ । २८ ।
"इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरः कटुरेव च ।
निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विषद एव वा ॥")
निर्ह्राद पु, (निर्+ह्राद अव्यक्तशब्दे+घञ् ।) ध्वनिः । इत्यमरः । १ । ३ । २३ ॥ (यथा रघुवंशे । १ । ४१ ।
"स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ।" ("श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम् ।
सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ ॥")
निलय, पु (निलीयते अस्मिन्निति । नि+ली+"एरच् ।" ३।३।५६ । इति अधिकरणे अच् ।) गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ (यथा, रघुवंशे । २ । १५ ।
"सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि
कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ॥'
आश्रयस्थानम् । यथा भागवते । ८ । ६ । ११ ।
"तं भूतनिलयं देवं सुपर्णमुपधावत ॥')
निलिम्प, पु, (निलिम्पतीति । नि+लिप+"नौ लिम्पेर्वाच्यः ।" ३।१।१३८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या श । मुचादित्वान्नुम् ।) देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
निलिम्पनिर्झरी, स्त्री, (निलिम्पानां देवानां निर्झरी नदी ।) गङ्गा । यथा —
"जटाकटाहसम्भ्रमभ्रमन्निलिम्पनिर्झरी ॥"
इत्यादिरावणकृतशिवस्तोत्रम् ॥
निलिम्पा, स्त्री, (नि+लिप+श । मुचादित्वान्नुम् । स्त्रियां टाप् ।) स्त्रीगवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
निलिम्पिका, स्त्री, (निलिम्पा एव । स्वार्थे कन् टापि अत इत्वम् ।) सौरभेयी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३२ ॥
निलीन, त्रि, (निःशेषेण लीनं संलग्नम् । नि+ली+क्त ।) निःशेषेण लीनम् । संलग्नम् । (यथा भट्टिः । २ । ५ ।
"वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः
पुष्पैः सरोजैश्च निलीनभृङ्गैः ।
परस्परं विस्मयवन्ति लक्ष्मी-
मालोकयाञ्चक्रुरिवादरेण ॥"
निवपन, क्ली, (नि+वप+भावे ल्युट् ।) पितुद्देशकदानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ६२ । २ ।
"त्रयो धर्म्मनिवासास्तु कृत्वा निवपनान्युत ।
तर्पयत्याप्यकुर्व्वन्त तीर्थाभोभियतव्रताः ॥")
निवरा, स्त्री, (नितरां व्रियते इति । नि+वृ+"ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ३।३।५८ । इति कर्म्मणि अप् । ततष्टाप् ।) कुमारी । अविवाहिता । इति मिताक्षरा ॥

निवसति, स्त्री (निवसन्त्यत्रेति। नि+वस+"वहिवस्यर्त्तिभ्यश्चित।" उणा ४। ६। इति अतिच।) गृहम्। इति शब्दरत्नावली॥

निवसथ, पु, (निवसन्त्यत्रेति। नि+वस आधारे अथच।) ग्राम। इति हेमचन्द्रः। ४। २२॥

निवसन, क्ली, (न्युष्यतेऽत्र। नि+वस+आधारे ल्युट।) गृहम्। इति शब्दरत्नावली॥ वस्त्रम्। इति हलायुधः॥ (यथा, गो रामायणे।२।३७। "द्वितीयं च परीदधौ चीरमादाय मैथिली। चीरस्याकुशला देवी सम्यगिवसने शुभा॥")

निवह, पु, (नितरामुह्यते इति। नि+वह+पुंसीति घ।) समूहः। इत्यमरः। २। ५। ३९॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ५। ८।

"मुकुलं कुशलं सुजनं
विहाय कुशलकुशलशीलविकलेऽपि।
आढ्ये कल्पतराविव
नित्यं रज्यन्ति जननिवहाः॥"

नितरां वहतीति। नि+वह+पचाद्यच।) सप्तवायन्तर्गतवायुविशेषः। यथा,—
"निवहो यत्र वातेषु केषाञ्चिन्न सुखप्रदः।
न प्रचण्डो न च मृदुः प्रमादो च प्रभञ्जनः॥"
इति ज्योतिषम्॥

निवात, त्रि, (नितरां वाति गच्छत्यत्र। नि+वा+आधकरणे क्त।) आश्रयः। निवासः। (निवृत्तो वातो यस्मिन्।) अवातः। वातशून्यः। (यथा रघुवंशे। ३। १७।
"निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा
नृपस्य कान्तं पिवतः सुताननम्।
महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनात्
गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि॥")
शस्त्राभेद्यं वर्म। शस्त्रेण न भिद्यते यत् वर्म्म कवचम्। इत्यमरभरतौ। ३। ३। ८४॥

निवातकवच, पु, दैत्यविशेषः। स तु हिरण्यकशिपोः पौत्रः सह्रादपुत्रः। इत्यग्निपुराणम्॥ (निवातं शस्त्राभेद्यं कवचं यथामिति। दानवविशेषे, पुलिङ्गो बहुवचनान्तः। ते तु इन्द्रादिष्टेनार्ज्जुनेन निहताः। यथा, महाभारते। ३। १६८। ७—७२।
"ततो मामब्रवीद्राजन्। प्रहृष्टः बलवृत्रहा।
नाविषह्यन्तवास्तीति त्रिषु लोकेषु किञ्चन॥
निवातकवचा नाम दानवा देवशत्रवः।
समुद्रकुक्षिमाश्रित्य दुर्गं प्रतिवसन्त्युत॥
तिस्रः कोट्यः समाख्याता स्तुल्यरूपबलप्रभाः।
तांस्तत्र जहि कौन्तेय। गुरुवस्ते भविष्यति॥"
एतद्विवरणविस्तृतिस्तु तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्या॥)

निवाप, पु, (नितरामुप्यते इति। नि+वप+घञ।) मृतोद्देशकदानम्। तत्पर्य्यायः। पितृदानम् २। इत्यमरः।२।७।३१॥ पितृतर्पणम् २। इति हेमचन्द्रः।३।४॥ निवपनम् ४ पितृदानकम् ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुवंशे।८।८६।
"अपशोकमनाः कुटुम्बिनी-
मनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः॥")

दानमात्रम्। यथा। "तेभ्यो निवापाञ्जलय पितॄणाम्।" इति भरत॥ (न्युप्यते बीजमस्मिन्निति। क्षेत्रम्। इति नीलकण्ठः॥ यथा, महाभारते। ३। ३९। ६।
"अवाप प्रमदा गाश्च निवापं बहुवार्षिकम्।
तत्ते विप्र। प्रदास्यामि न तु वर्ण्म सकुण्डलम्॥")

निवार, पु, निवारणम्। इति निपूर्व्ववृधातो भावे घञप्रत्ययात्रिष्पन्नः॥

निवारण क्ली, (नि+वृ+णिच+करणे ल्युट।) निश्चयेन वारणम्। निराकरणम्। यथा,—
"यदाश्रितो धर्म्म इतीतरश्रितो
न मन्यते तस्य निवारणं जनः॥"
इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धः॥

निवारित, त्रि, (नि+वृ+णिच+क्त।) कृतनिवारणः। यथा,—
"निवारितास्तेन महीतलेऽखिले
निरीतिभावं गमितेऽतिवृष्टयः॥"
इति नैषधे। १। ११॥

निवाश, त क स्तृणाम। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अन्त्यचुरां पर सकं सेट।) अनिनिवाशत्। स्तृतिराच्छादनम्। निवाशयति यश्चिन्न चीनांशुकमिति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

निवास, पु, (निवसति अस्मिन्। नि+वस+अधिकरणे घञ।) गृहम्। इति हेमचन्द्रः। ४। ५७॥ (यथा, विष्णुपुराणे।१।१३।८४।
"तत्र तत्र प्रजानां हि निवासं समरोचयत॥"
आश्रयस्थानम्। यथा, भागवते। १।११।२७।
"श्रियो निवासो यस्योरः पानपात्र मुखं दृशाम्।
बाहवो लोकपालानां सारङ्गाणां पदाम्बुजम्॥"
वस्त्रम्। यथा, हरिवंशे। १८१। ४८।
"नमश्चर्म्मानवासाय नमस्ते पीतवाससे॥"
भावे घञ्। वासः। यथा महाभारते। १।१८६।६।
"कुम्भकारस्य शालायां निवासं चक्रिरे तदा॥")

निवासी, [न्] त्रि, (निवसतीति। नि+वस+णिनि।) निवासविशिष्टः। निवासकर्त्ता। यथा,—
"ते तु कासरमश्नन्ति देवर प्रतिवासरम्।
धन्या कालीनदीतीरे कान्यकुब्जनिवासिनः॥"
इति काशीखण्ड॥

निविड, त्रि, (नितरां विडतीति। नि+विड आक्रोशे+क।) निरवकाशम्। तत्पर्य्यायः। निरन्तरम् २ निविरीषम् ३ घनम् ४ सान्द्रम् ५ नीरन्ध्रम् ६ बहुलम् ७ दृढम् ८ गाढम् ९ अविरलम् १। इति हेमचन्द्रः। ६। ८२॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ३२।
"निविडघटितोरुयुगला श्वासोत्कम्पस्तनार्पित-
भुजनाम॥"
यथा, च रघुवंशे। ९। ५८।
"तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान् मुमुक्षोः
कर्णान्तमेत्य बिभिदे निविडोऽपि मुष्टिः॥"
नासिकाया नतम्। नि+"नविडच्विरीसचौ।" ५। २। ३२। इति विडच्। अवटीटम्। "तद्योगात् नासिका निविडा।" इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

निविरीस त्रि, (नि नता नासिका यस्य। "नेर्विडच्विरीसचौ।" ५। २। ३२। इति विरीसच्। अवटीटः। इति व्याकरणम्॥) निविडम्। इति जटाधरः॥ (यथा, माघे।७।२।
"उरुनिविरीसनितम्बभारखेदि॥")

निविष्ट, त्रि, (नि+विश+क्त।) विवेशयुक्तम्। (यथा, कुमारसम्भवे। ५। ३१।
"भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां
वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः॥")
आविष्टम्। प्रविष्टम्। यथा —
"उडुगणपरिवारो नायकोऽप्योषधीनाम्
अमृतमयशरीरः कान्तियुक्तोऽपि चन्द्रः।
भवति विगलतरश्मिर्मण्डलं प्राप्य भानोः
परसदननिविष्टः को लघुत्वं न याति॥"
इत्युद्भटः॥
(आबद्धम्। यथा, देवीभागवते।१।१५।४५।
"बद्धोऽहमिति मे बुद्धिर्नापसर्पति चित्ततः।
संसारवासनाजाले निविष्टा हृद्गामिनी॥"
स्थितम्। यथा, रामायणे। १। ५। ५।
"कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान्।
निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान्॥")

निवीत, त्रि (निवीयते स्मेति। नि+व्ये आच्छादने+क्त। सम्प्रसारणम्।) आच्छादनवस्त्रम्। उडनी इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। प्रावृतम् २। कण्ठलम्बितयज्ञसूत्रे, क्लौ। इत्यमरः। १। ७। ५॥ यथा,—
"उपवीतं भवेन्नित्यं निवीतं कण्ठसज्जनम्॥"
इति कूर्म्मपुराणम्॥

निवीती, [न्] पु, (निवीतमस्यास्तीति।) निवीतयुक्तः। कण्ठलम्बितयज्ञसूत्रविशिष्टः। यथा,—
"कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः।
मनुष्यास्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रानृषींस्तथा॥"
इत्याह्निकतत्त्वम्॥

निवृत, त्रि (निव्रियते आच्छाद्यते स्मेति। नि+वृ+क्त।) निवीतम्। उडनी इति भाषा॥ इत्यमरटीकायां स्वामी॥ परिवेष्टितम्। इति हेमचन्द्रः॥

निवृत्त त्रि (नि+वृत+क्त।) निवृत्तिविशिष्टः। विरतः। यथा, श्रीभागवते।१०।१।४।
"निवृत्ततर्षैरुपगीयमाना-
द्भवौषधाच्छ्रोत्रमनोऽभिरामात्।
क उत्तमश्लोकगुणानुवादात्
पुमान् विरज्येत विना पशुघ्नात्॥"

निवृत्तात्मा, [न्] पु, (शरीरबन्धनात् निवृत्त आत्मा स्वरूपं यस्येति।) विष्णुः। (यथा, महाभारते। १३। १४९। ३८।
"आवर्त्तनो निवृत्तात्मा संवृतः सम्प्रमर्द्दनः॥")

निवृत्ति, स्त्री, (नि+वृत+क्तिन्।) निवृत्तिः। अप्रवृत्तिः। तत्पर्य्यायः। उपरमः २ विरतिः ३

अपरति ४ उपरति ५ आरति ६। इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, गरुडपुराणे १६६ अध्याये।
"वास्तोदकञ्च समधु पीतमन्तर्गतस्य वै।
पापरोगस्य सन्तापनिवृत्तिं कुरुते शिव ॥")
प्रकृतिप्रागभाव। यथा, "प्रकृतस्याधिना
विनाश प्राप्यान प्रागभाव एव स्वनिवृत्तिनिरा
करणात साध्यमानो निवृत्तिरुच्यते।" इत्येका-
दशीतत्त्वे कलञ्जाधिकरणविचार ॥

निवेदन क्ली (निविद्यते विज्ञाप्यतेऽनेनेति। नि+
विद्+ल्युट।) आवेदनम्। विज्ञापनम्।
समर्पणम्। यथा,—
'श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥
इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ॥"
इति श्रीभागवतम्। ७। ५। २३ ॥

निवेदित, त्रि, (नि+विद्+कर्म्मणि क्त।)
कृतनिवेदनम्। यथा, नन्दिकेश्वरपुराणे।
'मया निवेदितं भक्त्या गृहाण परमेश्वरि। ॥"

निवेश, पु (नि+विश+घञ।) विन्यास।
(निविशत्यस्मिन्निति। अधिकरणे घञ।)
शिविरम्। (यथा, महाभारते। ५। ८। २।
"तस्य सेनानिवेशोऽभूदध्यर्द्धमिव योजनम्॥")
उद्वाह। इति मेदिनी। शे, २१॥ (यथा,
महाभारते। १। १४। १।
'ततो निवेशाय तदा स विप्रः संशितव्रतः।
महीं चचार दारार्थी न च दारानविन्दत ॥")
निवेशनम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
देवीभागवते। ३। १६। ४४।
"निवेशार्थं गृहं दत्तमन्नपानादिकं तथा।
सेवकं समनुज्ञाप्य परिचर्य्यार्थमेव च ॥")

निवेशन क्ली, (निविशत्यस्मिन्निति। नि+विश
+अधिकरणे ल्युट।) गृहम्। इति जटा
धर ॥ (यथा, देवीभागवते। ३। २४। ४६।
"स्त्रियोपसंयुतः सोऽथ प्राप्यायोध्यां सुदर्शनः।
सम्मान्य सर्व्वलोकांश्च ययौ राजा निवेशनम्॥")
नगरम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे।
७। ७५। १८।
"यो हि वंशं समुत्पाद्य पार्थिवस्य निवेशने।
न विधत्ते नृप तत्र नरकं स हि गच्छति ॥")
प्रवेशः। निवेशनमस्य व्याकृतिभिर्ल्लिलि
खति ॥ (नि+विश+णिच+भावे ल्युट।
स्थापनम्। यथा रामायणे। ७। ७५। १७।
"निवेशय महाबाहो भरत यद्यपेक्षसे।
शूरस्य कृतविद्यस्य समर्थस्य निवेशने॥"
प्रवेशके, त्रि॥ यथा हरिवंशे भविष्य
पर्व्वणि। १८। १३।
"आकाशेऽवस्थितः शब्दः सर्व्वश्रोत्रनिवेशन।
नमस्ते भगवन्। विष्णो तुभ्यं शब्दात्मने नमः॥")

निवेशनीय, त्रि (नि+विश+अनीयर्।) निवेश
नार्हे। यथा। तत्पुरुषीयसाधारण्यादिशरीरे
निवेशनीय इति नायं दोषः। इति सव्यभि
चारे गदाधर ॥

निवेश्य, त्रि, (नि+विश+ण्यत्।) निवेशनीय।
यथा, वात्स्टीकायां गदाधरः। प्रतिबन्धक
ताया निवेश्यत्वादिति शङ्कते॥ (यथा, हरि
वंशे। ११५। ८८।
"तदिदं पूः प्रकाशार्थं निवेश्या मयि सुव्रत।॥"
शोधनीय। यथा महाभारते। ३। ३६। १६।
"अवश्यं राजपिण्डस्तैर्निवेश्य इति मे मतिः ॥"
"निवेश्य आनृण्यार्थं शोधनीय।" इति तट्टी
कायां नीलकण्ठ ॥ विवाह्य। यथा, महा-
भारते। १। १६२। ६।
"भवान्निवेश्यः प्रथमं ततोऽयं
भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्म्मा ॥"
"निवेश्य विवाह्य।" इति तत्र नीलकण्ठः॥)

निशठ, पु, बलदेवपुत्त्रः। यथा, "बलदेवोऽपि
रेवत्यां निशठोल्मुकौ पुत्रावजनयत।" इति
विष्णुपुराणे। ४ अंशे १५ अध्याय ॥

निशमन, क्ली, (नि+शम+णिच+ल्युट।)
दर्शनम्। श्रवणम्। इति मेदिनी। ने, १६ ॥

निशा स्त्री, (नितरां श्यति तनूकरोति व्यापारा-
निति। नि+शो+क। टाप।) रात्रि।
तत्पर्य्याय। रात्री २ रजोजननी ३ शर्व्वरी ४
चक्रभेदिनी ५ घोरा ६ श्यामा ७ याम्या ८
दोषा ९ तुङ्गी १० भौती ११ शताक्षी १२
वासवा १३ उषा १४ वासतेयी १५ तमा १६
निट् १७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अवशिष्टो
रात्रिशब्दे द्रष्टव्य॥ (यथा, ऋतुसंहारे।
१। ६।
"सितेषु हर्म्म्येषु निशासु योषितां
सुखप्रसुप्तानि मुखानि चन्द्रमाः।
विलोक्य नियतमुत्सुकाकरः
निशाक्षये याति ह्रियेव पाण्डुताम् ॥")
हरिद्रा। दारुहरिद्रा। इति मेदिनी। शे ६॥
(अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"हरिद्रा पीतिका गौरी काञ्चनी रजनी निशा।
मेहघ्नी रञ्जनी पीता वर्णिनी रात्रिनामिका॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
मेषवृषमिथुनकर्कटधनुर्मकरलग्नानि। यथा,—
"अजगोमिथुनकर्किधन्विनक्रास्तथा।
निशासंज्ञा स्मृतास्त्वेते शेषास्त्वन्ये दिनात्मकाः॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

निशाकर, पु (निशां करोतीति। निशा+
कृ+"दिवाविभानिशेति।" ३। २। २१। इति
ट।) चन्द्र। इत्यमरटीका॥ (यथा, पञ्च
तन्त्रे। २। २।
"रविनिशाकरयोर्ग्रहपीडनं
गजभुजङ्गविहङ्गमबन्धनम्।
मतिमतां च निरीक्ष्य दरिद्रतां
विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥")
कुक्कुट। इति शब्दरत्नावली॥ (निशाकरश्च
शिरोदेशेऽस्यास्तीति। अच्। महादेव। यथा,
महाभारते। १३। १७। ७७।
"इतिहास सकल्पश्च गौतमोऽथ निशाकरः॥")

निशागण पु, (निशानां रात्रीनां गण।)
रात्रिसमूह। तत्पर्य्याय। गणरात्रम् २।
इति हेमचन्द्रः॥

निशाचर पु, (निशायां रात्रौ चरतीति।
निशा+चर+"चरेष्ट।" ३। २। १६। इति
ट।) राक्षस। (यथा, रघु। १। ४५।
"अचिरात् यज्वभिर्भागं कल्पितं विधिवत् पुन।
मायाविभिरनालीढमादास्यध्वे निशाचरै॥")
शृगाल। पेचक। सर्प। इति मेदिनी। रे
२७२॥ चक्रवाक। इति शब्दरत्नावली॥
भूत। इति वररुचि॥ चोरक। इति राज-
निर्घण्ट॥ (अयन्तु ग्रन्थिपर्णस्य भेद। भटे
उर इति नेपालदेशे भवति।
"निशाचरो धनहर कितवो गणहासक।
रोचको मधुरस्तिक्त कटुपाके कटुर्लघु ॥
तीक्ष्णो हृद्यो हिमो हन्ति कुष्ठकण्डूकफा
निलान।
रक्षाश्रीस्वेदमेदोऽसृज्ज्वरगन्धविषव्रणान॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भाग॥
महादेव। यथा, महाभारते। १३।१७।६७।
"वसुवेगो महावेगो मनोवेगो निशाचर॥')
रात्रिचरमात्रे, त्रि॥

निशाचरी, स्त्री (निशायां चरतीति। चर+
ट। स्त्रियां ङीप्।) कुलटा। इति मेदिनी।
रे, २७२॥ केशिनीनामगन्धद्रव्यम्। इति जटा
धर॥ राक्षसी। यथा,—
"अनिवृतिनिशाचरी मम गृहान्तराले स्थिता
निहन्ति निगमागमस्मृतिपुराणशास्त्रोन्नाम।
क्रिया तव तुला सखी हृदय एव चिन्ताविषं
तयोहमनकाग्न्या त्वमसि केवलं भूपते॥"
इत्युद्भट॥
(यथा च रघु। ११। २०।
"राममन्मथशरेण ताडिता
दुःसहेन हृदये निशाचरी।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता
जीवितेशवसतिं जगाम सा॥"
"अत्र ताडकाया अभिसारिकया समाधि
रभिधीयते रामेति। निशासु चरतीति
निशाचरी राक्षसी अभिसारिका च।" इति
तत्र मल्लिनाथ॥)

निशाचर्म्म, [न्] क्ली, (निशायाश्चर्म्मेव आवर-
कत्वात्।) अन्धकार। इति त्रिकाण्डशेष॥

निशाजल, क्ली, (निशोद्भवं जलम्। मध्यपद
लोपिसमास।) हिमम्। इति त्रिकाण्डशेष॥

निशाट, पु, (निशायां रात्रौ अटतीति। अट+
अच।) पेचक। इति हेमचन्द्रः। ४। ३९०॥
निशाचरे, त्रि॥

निशाटक पु, (निशायां अटति निशाचरत्वात्
अटतीति वा। अट+ण्वुल।) गुग्गुलु। इति
राजनिर्घण्ट॥ (रात्रिचरे, त्रि॥)

निशाटन, पु (निशायां अटतीति। अट गतौ+
ल्यु।) पेचक। इति हलायुध॥ निशाचरे,त्रि।

निशात त्रि (नि+शो निशाने+क्त। "शाच्छोरन्यतरस्याम।" ७। ४। ४१। इति पक्षे इत्वाभाव।) शाणित। इति हेमचन्द्र॥

निशाद, पु (निशाया अत्ति भक्षयतीति। अद+अच।) निषाद। इत्यमरटीकायां रमानाथ॥ त्रि, निशाभुक॥

निशादि, स्त्री (निशाया आदिर्यत्र।) सन्ध्या। इति राजनिघण्ट॥

निशान्त, क्ली, (निशाम्यते विश्रम्यतेऽस्मिन्निति। नि+शम+अधिकरणे क्त।) गृहम। इत्यमर। २। २। ५॥ (यथा, रघु। १९। ४।
"तस्या स राजोपपद निशान्त
कामीव कान्ताहृदय प्रविश्य॥"
निशाया अन्तो यत्र।) उषा। (यथा, मनु। ४। ९९।
"न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुन
स्वपेत॥")
शान्ते, त्रि। इति मेदिनी। ते, ११९॥

निशान्धा, स्त्री (निशायाम अन्धयति उपसहरति आत्मानमिति। अन्ध उपसहारे+अच+टाप।) जतुकालता। इति राजनिर्घण्ट॥ (निशाया अन्ध।) रात्र्यन्धे, त्रि॥

निशापति पु, (निशाया पति।) चन्द्र। (यथा, सूर्य्यासिद्धान्ते। २। ४७।
"स्वमन्दभुक्तिसशुद्धा मध्यभुक्तिर्निशापते।
दोर्ज्यान्तरादिक कृत्वा भुक्तावृणधन भवेत॥")
कर्पूर। इत्यमर॥ (निशायामेव पतिरिति विग्रहे क्वचित व्यञ्जनाश्रया उपपत्तिरपि। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम। ३५२।
"प्राङ्गणकोणेऽपि निशापति स ताप सुधा-
मयो हरति।
यदि मा रजनिश्वर इव सखि। स न निरु-
णद्धि गेहपति॥")

निशापुष्प, क्ली, (निशाया रात्रौ पुष्पति विकसतीति। पुष्प विकासे+अच।) उत्पलम। इति राजनिर्घण्ट॥

निशाबल, पु, (निशाया रात्रौ बल यस्य।) मेषवृषमिथुनकर्कटधनुर्मकरराशय। इति ज्योतिषम॥

निशाभङ्गा, स्त्री, (निशा हरिद्रा तद्वत भङ्गो यस्या।) दुग्धपुच्छी। इति शब्दचन्द्रिका॥ दुधपेया इति भाषा॥

निशामणि पु, (निशाया मणिरिव।) चन्द्र। इति त्रिकाण्डशेष॥

निशामन क्ली, (नि+शम+णिच+ल्युट।) दर्शनम। आलोचनम। इति मेदिनी। ने, १९॥ श्रवणम। इति हेमचन्द्र। ३। २४०॥

निशामृग पु, (निशाचरो मृग पशु।) शृगाल। इति शब्दरत्नावली॥

निशारण, क्ली, (नि+शॄ शि हिंसे+णिच+ल्युट।) मारणम। इत्यमर। २। ८। ११२॥ (निशाया रणम।) रात्रियुद्धम॥ (निशाया रण शब्द।) रात्रिशब्दे, पु॥

निशारत्न, क्ली, (निशाया निशाया वा रत्नमिव।) चन्द्र। इति हेमचन्द्र। २। १९॥

निशारुक, पु रूपकभेद। यथा,—
"इड प्रौढोऽथ खचरो विभवश्चतुरङ्गम।
निशारुक प्रतिताल कथिता सप्त रूपका॥"
तस्य लक्षण यथा—
"लघुद्वन्द्व गुरुद्वन्द्व यस्यासतालक स्मृत।
चतुर्विशतिवर्णेस्तु रसे हास्ये निशारुक॥"
तालविशेष। यथा,—
"प्रविश्य नर्त्तको रङ्ग विकीर्य्य कुसुमादिकम।
निशारुकेण तालेन कोमल नृत्यमाचरेत॥"
इति सङ्गीतदामोदर॥

निशावन, पु, (निशावत अन्धकारजनक वन यत्र।) शण। इति राजनिघण्ट॥

निशावृन्द क्ली, (निशाना वृन्द समूह।) रात्रिगण। बहुनिशा। इति शब्दरत्नावली॥

निशावेदी, [न] पु (निशा निशापरिमाण वेत्ति वेदयति वा। विद वा वेदि+णिनि।) कुक्कुट। इति हेमचन्द्र। ४। ३९०॥

निशाहस, पु, (निशाया रात्रौ हसो हासो विकासो यस्य।) कुमुदम। इति त्रिकाण्डशेष।

निशाह्वा, स्त्री, (निशाया आह्वा आख्या आख्या यस्या।) हरिद्रा। इत्यमर। २। ९। ४१॥

निशित, क्ली (नि+शो+क्त। "शाच्छोरन्यतरस्याम।" ७। ४। ४१। इति इत्वम।) लौहम। इति राजनिघण्ट॥

निशित, त्रि (नि+शो+क्त।) शाणित। इत्यमर। ३। १। ९१॥ (यथ, महाभारते। १। १३४। ९५।
"तद्वाक्यसमकालन्तु बीभत्सुर्निशितै शरै।
अवाच्यै पञ्चभियाक्ष मयमभ्यस्यताडयत॥")

निशिपुष्पा स्त्री (निशि पुष्प्यति विकाशते इति। पुष्प+अच। टाप।) शेफालिका। इति त्रिकाण्डशेष॥

निशिपुष्पिका स्त्री (निशिपुष्पा+स्वार्थे कन।) शेफालिका। इति शब्दरत्नावली॥

निशिपुष्पी, स्त्री, शेफालिका। निशि रात्रौ विकसित पुष्पमस्या इति व्युत्पत्त्या मध्यपदलोप सप्तम्या अलुक च ततो जातित्व इति ङीष॥

निशीथ, (नितरा शेतेऽत्रेति। नि+शी+"निशीथगोपीथावगथा।" उणा। २। ९। इति थकप्रत्ययेन निपातनात साधु।) अर्द्धरात्र। इत्यमर। १। ४। ६॥ (यथा रघु। ३। १५।
"निशीथदीपा सहसा हतत्विषो
बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव॥")
रात्रिमात्रम। इति मेदिनी। थे, २०॥ (यथा, ऋतुसहारे। १। ३।
"सुतन्त्रीगीत मदनस्य दीपन
शुचौ निशीथेऽनुभवन्ति कामिन॥")

निशीथिनी, स्त्री, (निशीथोऽस्त्यस्या इति। इनि। ङीप।) रात्रि। इत्यमर। १। ४। ४॥

निशीथिनीनाथ, पु, (निशीथिन्या नाथ।) चन्द्र। इति हलायुध॥

निशीथ्या, स्त्री, रात्रि। इति भूरिप्रयोग॥

निशुम्भ, पु, (नि+शुम्भ हिसायाम+भावे घञ।) वध। इति हेमचन्द्र। ३। ३६३॥ दानवविशेष। यथा,—
"कश्यपस्य दनुर्नाम भार्य्यासीद्द्विजसत्तम।
तस्यास्तु द्वौ सुतावास्ता सहस्राक्षाद्बलाधिकौ॥
ज्येष्ठ शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरासुर।
तृतीयो नमुचिर्नाम महाबलसमन्वित॥"
इति वामनपुराणे ५२ अध्याय॥
(अय हि भगवत्या निहत। इति मार्कण्डेय पुराणम॥ अपरोऽसुरविशेष। यदुक्त मार्कण्डेये। ९१। ३६—३७।
"वैवस्वतेऽन्तरे प्राप्तेऽष्टाविशतिमे युगे।
शुम्भो निशुम्भश्चैवान्यावुत्पत्स्येते महासुरौ॥
नन्दगोपगृहे जाता यशोदागर्भसम्भवा।
ततस्तौ नाशयिष्यामि विन्ध्याचलनिवासिनी॥")

निशुम्भन क्ली, (नि+शुम्भ हिसायाम+भावे ल्युट।) मारणम। इति हलायुध॥

निशुम्भमर्द्दिनी स्त्री, (निशुम्भ मर्द्दयतीति। मृद+णिनि। ङीप।) दुर्गा। इति हेमचन्द्र॥

निशुम्भशुम्भमथनी, स्त्री, (निशुम्भ शुम्भञ्च मथ्नातीति। मन्थ विलोडने+ल्यु। नलोप। ततो ङीष।) दुर्गा। यथा, देवीपुराणे।
"निशुम्भशुम्भमथनी देवी वेदेषु गीयते॥"

निशुम्भी, [न] पु, (निशुम्भो मोहनाशोऽस्यास्तीति। इनि।) बुद्धविशेष। तत्पर्य्याय। हेरम्ब २ हेरुक ३ चक्रसम्बर ४ देव, ५ वज्रकपाली ६ शशिशेखर ७ वज्रटीक ८। इति त्रिकाण्डशेष॥

निशैत, पु, (निशायामपि एत ईषद्गमन यस्य।) बक। इति त्रिकाण्डशेष॥

निश्चय, पु (निश्चीयतेऽनेनेति। निर+चि+"ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च।" ३। ३। ५८। इति अप।) नि सशयज्ञानम। तत्पर्य्याय। निर्णय २। इत्यमर। १। ५। ३॥ निर्णयभिन्न ३ निश्चय ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, देवीभागवते। १। १९। ३५।
"देहोऽय मम बन्धोऽय न ममेति च मुक्तता।
तथा धन गृह राज्य न ममेति च निश्चय॥")
"तदभावा प्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चय॥"
इति भाषापरिच्छेद॥
(अर्थालङ्कारविशेष। तल्लक्षणादिक यथा, साहित्यदर्पणे। १०। ५६।
"अन्यन्निषिध्य प्रकृतस्थापन निश्चय पुन॥"
उदाहरण यथा,—
"वदनमिद न सरोज नयने नेन्दीवरे एते।
इह सविधे मुग्धदृशो मधुकर। न मुधा परि-
भ्राम्य॥")

निश्चला, स्त्री, (निश्चलतीति। निर+चल+अच। टाप।) शालपर्णी। इति राजनिर्घण्ट॥

पृथिवी ॥ (नदीविशेषः । यथा, मात्स्ये । ११३ । २२ ।
"कौशिकी तु तृतीया च निश्चला गण्डकी तथा ।
इक्षुर्लौहित्यमित्येता हिमवत्पार्श्वनिःसृताः ॥")
अचले, त्रि । यथा,—
"निवसतु तव गेहे निश्चला सिन्धुपुत्री ॥"
इत्युद्भटः ॥

निश्चलाङ्ग, पुं, (निश्चलवत् अङ्गं यस्य ।) वकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्व्वतादिः । स्पन्दरहिते, त्रि ॥

निश्चायक, त्रि, (निश्चिनोतीति । निर्+चि+ण्वुल् ।) निश्चयकर्त्ता । निर्णायकः । यथा, अनुपाधित्वनिश्चायकदर्शनत्वे न हेतुत्वमिति व्याप्तिग्रहमाथुरी ॥

निश्चारक, पुं, (निश्चरतीति । निर्+चर+ण्वुल् ।) पुरीषचयः । वायुः । स्वच्छन्दम् । इति मेदिनी । के, १६५ ॥

निश्चिन्त, त्रि, (निर्गता चिन्ता यस्मात् ।) चिन्तारहितः । यथाह कश्चित् ।
"मूर्खत्वं सुलभं भजस्व कुमते । मूर्खस्य चाष्टौ गुणाः
निश्चिन्तो बहुभोजकोऽतिमुखरो रात्रिन्दिवा स्वप्नभाक् ।
कार्य्याकार्य्यविचारणादिरहितो मानापमाने समे
दत्त्वा सर्व्वजनस्य मूर्द्ध्नि चरणौ मूर्खश्चिरं जीवतु ॥"

निश्चीयमान, त्रि, (निर्+चि+कर्म्मणि शानच् ।) निश्चयविषयः । यथा । ननु तथापि एवकारस्य निश्चीयमानस्यैव सार्थकत्वाभावात् कुतः प्रकृतित्वमिति शब्दशक्तिप्रकाशिकाटीकायां रामभद्रः ॥

निश्चुक्वण स्त्री, (नि शेषेण चुक्कणम् ।) दन्तशाणम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मिसी इति भाषा ॥

निश्चेष्ट, त्रि, (निर्गता चेष्टा यस्मात् ।) चेष्टारहितः । निश्चेष्टितः । यथा,—
"गलग्रहणनिश्चेष्टो दैत्यो निर्गतलोचनः ।
अव्यक्तरावो न्यपतत् सहबालो व्यसुर्व्रजे ॥"
इति श्रीभागवते दशमे ॥

निश्वास पुं, (नि+श्वस+भावे घञ् ।) बहिर्मुखश्वासः । तत्पर्य्यायः । प्राणः २ एतनः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । २।१।८६ ।
"सहस्रं सर्व्वब्रह्माण्डं शक्ता निःश्वासमात्रतः ॥")

निश्वाससंहिता स्त्री, (निश्वासाख्या संहिता ।) शिवप्रणीतशास्त्रविशेषः । यथा,—
"एवमभ्यर्थितस्तैस्तु पुराह द्विजसत्तमाः ।
वैदिक्रियासमायुक्तां कृतवानस्मि संहिताम् ॥
निश्वासाख्यां ततस्तस्यां लीना बाभ्रव्यशाण्डिलाः ।
निश्वाससंहितायां हि लक्षमात्रप्रमाणतः ॥
सैव पाशुपती दीक्षा योगः पाशुपतस्त्वि हि ।
एतस्मादिदमागाद्धि यदन्यदिह जायते ॥
तत् क्षुद्रकर्म्म विज्ञेयं रौद्रं शौचविवर्ज्जितम् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

निषङ्ग पुं (नितरां सजन्ति शरा यत्र । नि+षञ्ज+अधिकरणे घञ् ।) तूणीरः । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥ (यथा, रघुः । २ । ३ ।
"ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी
वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।
जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गा-
दुद्धर्त्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृतारिः ॥")
सङ्गः । इति मेदिनी । गे, ४ ॥

निषङ्गथि, पुं, (नि+षञ्ज+"गौ षञ्जेर्घथिन् ।" उणां । ४ । ८७ । इति भावे घथिन् । चित्त्वात् कुत्वम् । तत षत्वम् ।) समालिङ्गः । आलिङ्गनम् । इत्युणादिकोषः । १ । १६१ ॥ धन्वी । रथः । स्कन्धः । ठगम । सारथिः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (आलिङ्गके, त्रि । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

निषङ्गी, [न्] पुं स्त्री (निषङ्गोऽस्यास्तीति । निषङ्ग+इनि ।) धनुर्धरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ (यथा रघुः । ७ । ५६ ।
"रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्
दृप्तः स राजन्यकमेकवीरः ॥"
स्वनामख्यातो धृतराष्ट्रपुत्रः । इति महाभारतम् । १ । ११७ । ११ ॥)

निषण्ण, त्रि, (निषीदति स्मेति । नि+सद्+गत्यर्थेति क्तः । "रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्व्वस्य च दः ।" ८ । २ । ४२ । इति निष्ठातस्य धातोर्दकारस्य च नः ।) उपविष्टः । यथा —
"पादावस्पृशयन्ती श्रीर्दैवज्याच्चरणान्तिके ।
निषण्णा पङ्कजे पूज्या नमो देव्यै श्रिया इति ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

निषण्णक स्त्री (निषण्ण+संज्ञायां कन् ।) सुनिषण्णकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

निषद, पुं, (निषीदन्ति षड्जादयः स्वरा यत्र । नि+सद्+बाहुलकात् अप् ।) निषादस्वरः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (स्वनामख्यातनृपविशेषः । यथा महाभारते । २ । ६ । १५ ।
"भङ्गासुरिः सुनीथश्च निषदोऽथ वहीनरः ॥")

निषद्या स्त्री, (निषीदत्यस्यामिति । नि+सद्+"संज्ञायां समजनिषदेति ।" ३ । ३ । ६६ । इति अधिकरणे क्यप् ।) पण्यविक्रयशाला । इत्यमरः । २ । २ । २ ॥ हट्टः । इत्यन्ये । इति भरतः ॥ क्षुद्रखट्टा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निषद्वर, पुं, (निषीदन्ति विषण्णा भवन्ति जना अत्रेति । नि+सद् विषादे गतौ+"नौ सदेः ।" उणां । २ । १२४ । इति ष्वरच् । "सदिरप्रतेः ।" ८ । ३ । ६६ । इति षत्वम् ।) कर्द्दमः । इत्यमरः । १ । १० । ६ ॥

निषद्वरी, स्त्री, (नि+सद् विषादे+अधिकरणे ष्वरच् । षित्त्वात् ङीप् ।) रात्रिः । इति मेदिनी । रे, २७३ ॥

निषध, पुं, पर्व्वतविशेषः । इत्यमरः । २ । ३ । ३ ॥ स तु इलावृतस्य दक्षिणे हरिवर्षस्य सीमापर्व्वतः । प्रागायतः । अयुतयोजनोत्सेधः । दिसहस्रयोजनविस्तीर्णः । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥ कठिनम् । देशविशेषः । (यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ३ ।
"ब्रह्मण्यो वेदवित् शूरो निषधेषु महीपतिः ॥")
तद्देशीयराजः । इति मेदिनी । धे, ३३ ॥
निषादस्वरः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ३७ ॥
(रामप्रपौत्रे सूर्य्यवंशीयनृपभेदे । यथा, हरिवंशे । १५ । २६ ।
"रामस्य तनयो जज्ञे कुश इत्यभिविश्रुतः ।
अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्य चात्मजः ॥")

निषाद, पुं, (निषद्यते ग्रामशेषसीमायाम् । यद्वा निषीदति पापमत्र । नि+सद्+कर्म्मणि अधिकरणे वा घञ् ।) चण्डालः । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥ वेणशरीरोद्भवजातिविशेषः । यथा, अग्निपुराणे ।
"मथ्यमाने ततो रात्रस्तस्मिन्नूरौ प्रजज्ञिवान् ।
ह्रस्वोऽतिपरुषः कृष्णस्तद्भयात् प्राञ्जलिः स्थितः ॥
तं मन्त्रैर्विक्लवं दृष्ट्वा निषीदेत्यब्रुवंस्तदा ।
निषादवंशकर्त्ता स बभूव मुनिसत्तमाः ॥
धीवरानसृजत् वापि वेणकल्मषसम्भवान् ।
ये चान्ये विन्ध्यनिलया शवरा नाहलादयः ॥
अधर्म्मरुचयो ये च वित्तैनान् वेणसम्भवान् ॥"
पारिभाषिकचण्डालो यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
"आशाकर्त्तुः स्वदाता च दातुश्च प्रतिषेधकः ।
शरणागतं यस्त्यजति स चण्डालोऽधमो नरः ॥"
धीवरविशेषः । इति मेदिनी । दे, ३८ ॥
(निषीदन्ति षड्जादयः स्वरा यत्र । नि+सद्+घञ् ।) सप्तस्वरान्तर्गतशेषस्वरः । स तु नारदमते हस्तिस्वरतुल्यस्वरः । अस्योच्चारणस्थानं ललाटम् । व्याकरणमते दन्तः । अयं वैश्यवर्णः । सर्व्वस्वराणां मध्ये उच्चः । अस्य जातिः सम्पूर्णा । अस्य कूटतानाः ५०४० । प्रत्येकतानम् ५६ समुदायेन २८२२४ भवन्ति । अस्य स्वरूपं गणेशतुल्यः । कृष्णश्वेतवर्णः । स्थानं पुष्करद्वीपः । देवता सूर्य्यः । वारः शनिः । समयः निशान्ते ८ दण्ड—३० पलानि । अस्य श्रुतिः उग्रा क्षोभिणी च । मूर्च्छना मन्द्रस्थाने सखा । मध्यस्थाने अहङ्कता । तारस्थाने लोचना च । निषादवर्ज्जिता रागिणी आसावरी मल्लारी च । नादपुराणमते । निःस्वनोऽयम् वीणायां धैवतावधिषड्जस्थानपर्य्यन्तं प्रथमसप्तकतृतीयांशस्य शेषसमुदायवीणातन्त्रीनिषादस्थानं भवति । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ * ॥
"षड्जादयः षडेतेऽत्र स्वराः सर्व्वे मनोहराः ।
निषीदन्ति यतो लोके निषादस्तेन कथ्यते ॥
चतस्रः पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मताः ।
ऋषभे धैवते तिस्रो द्वे गान्धारनिषादके ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(अस्य असुरवंशे उत्पत्तिः । वैश्यो जातिः । चित्रितो वर्णः । पुष्करद्वीपे जन्म । ऋषिस्तुम्बुरुः । सूर्य्यो देवता । जगती छन्दः । करुणे उपयोगित्वम् ॥ इति सङ्गीतदर्पणम् ॥)

निषादी, [न्] पु, (निषीदत्यवश्यमिति । नि + षद् + आवश्यके णिनि ।) हस्त्यारोहः । इत्यमरः । २ । ८ । ५९ ॥ माहुत इति ख्यात ॥ (यथा, माघे । ५ । ४१ ।

"प्रत्यन्यदन्तिनिशिताङ्कुशदूरभिन्न-
निर्याणनिर्यदसृजं चलितं निषादी ॥"

उपविष्टे त्रि । यथा रघुः । १ । ५२ ।

"आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः ।
मृगैर्वर्त्तितरोमन्थमुटजाङ्गनभूमिषु ॥")

निषिद्ध त्रि, (निषिध्यते स्मेति । नि + षिध + क्त ।) निषेधविषयम् । यथा —

"तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्य्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥'
इति तिथितत्त्वम् ॥

निषिद्धकर्म्माणि यथा,—

मान्धातोवाच ।
"ब्रूहि कर्म्मान् सुखोपायान् मद्विधानां सुखावहान् ।
निषिद्धमपि यद्येषां तदेव प्रथमं वद ॥
नारद उवाच ।
व्याकरणं शस्त्रनिवहणञ्च
कृषिर्वाणिज्या पशुपालनञ्च ।
शुश्रूषणञ्चापि तथार्थहेतो-
रकार्य्यमेतत् परमं ब्राह्मणस्य ॥
राजप्रेष्यं कृषिधनं जीवनञ्च वणिज्यया ।
कौटिल्यं कौलटीयञ्च कुसीदञ्च विवर्ज्जयेत् ॥
शूद्रो राजन् । स भवति धर्म्मापेतो दुराचरः ।
वृषली रमते यस्तु पिशुनो नर्त्तनस्तथा ॥
ग्रामप्रेष्यो विकर्म्मा च यो द्विजश्चरितावृतः ।
वेदानपि जपन् शूद्रैः समः स परिकीर्त्तितः ।
क्रतेषु वर्ज्जनीयोऽसौ वैदिके तान्त्रिकेऽपि च ॥
निर्म्मर्य्यादे चाशुचौ क्रूरवृत्ते
हिंसात्मके त्यक्तधर्म्मे प्रवृत्ते ।
हव्यञ्च कव्यञ्च न देयमेव
दानञ्च दत्तं विफलं नरेन्द्र ! ॥
राजन्यानां करादानं विना वैवाहिकञ्च यः ।
प्रतिग्रहः स निन्द्योऽत्र परत्र चासुखप्रदः ॥
युद्धे पलायनञ्चैव तथा कातरताधिषु ।
अपालनं प्रजानाञ्च दाने धर्म्मे विरक्तता ॥
अनवेक्षा स्वराष्ट्रस्य ब्राह्मणानामनादरः ।
अमात्यानामसम्मानं तेषां कर्म्मानवेक्षणम् ॥
भृत्यानाञ्च परीहासो निषिद्धं क्षत्रजन्मनाम ॥
वैश्यानां धनलोभेन मिथ्याक्रयप्रकाशनम् ।
अपालनं पशूनाञ्च अनिच्छा विभवे सति ॥
शूद्राणाञ्च महाराज ! तथैव धनसञ्चयः ।
शुश्रूषा कृतकार्य्यस्य कृतसन्मानकर्म्मणः ॥
अभ्युत्थानतराज्यस्य शूद्रस्य जगतीपते ! ।
अभ्यन्तरगतस्यापि दम्भधर्म्मगतस्य च ॥
आश्रमा विहिता सर्व्वे वर्ज्जयित्वा निराश्रिमम् ॥"
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २७ अध्यायः ॥

अपि च ।
"यस्तु भागवतान् दृष्ट्वा भूत्वा भागवतः शुचिः ।
अभ्युत्थानं न कुर्व्वीत अत्र तेनापि हिंसितः ॥
यश्च कन्यां पिता दत्त्वा न प्रयच्छति तां पुनः ।
अष्टौ पितृगणास्तेन हिंसिता नात्र संशयः ॥
भार्य्यां प्रियसखीं ये तु साध्वीं हिंसन्ति निर्घृणाः ।
न ते स्वर्गं प्राप्नुवन्ति हिंसका दुष्टयोनिजाः ॥
अग्निदश्च कृतघ्नश्च गोघ्नश्च कृतघातकाः ।
एतान् शिष्यान् विवर्ज्जेत उक्ता ये चान्यपातकाः ॥
शालपत्रे न भोक्तव्यं न च्छेत्तव्यं कदाचन ।
अश्वत्थो वटवृक्षश्च न च्छेत्तव्यौ कदाचन ॥
न च्छेत्तव्यौ बिल्ववृक्षश्च उडुम्बरश्च कदाचन ।
कर्म्मण्येवापि ये दृष्टा न कर्त्तव्या कदाचन ॥
यदीच्छेत् परमां सिद्धिं मोक्षधर्म्मं सनातनम् ।
भक्ष्याभक्ष्यञ्च ते शिष्य वेदितव्यं तदन्तरे ॥
करीरस्य वधं शस्तं फलान्यौडुम्बरस्य च ।
क्षुद्राभक्षी भवेत्तेन अभक्ष्या पूतिवासिका ॥
न भक्षणीयं वाराहं मांसं मत्स्यस्य सर्व्वशः ।
अभक्ष्या ब्राह्मणैर्ह्येते दीक्षितैर्हि न संशयः ॥
परिवादं न कुर्व्वीत हिंसां वा कदाचन ।
पैशुन्यञ्च न कर्त्तव्यं स्तैन्यं वापि कदाचन ॥
अतिथिञ्चागतं दृष्ट्वा दूराध्वानागमं क्वचित् ।
सविभागस्तु कर्त्तव्यो यत्न केनापि पुत्रक ! ॥
गुरुपत्नीं राजपत्नीं ब्राह्मणीं वा कदाचन ।
मनसापि न गन्तव्या एवं विष्णुः प्रभाषते ॥
कनकादीनि रत्नानि यौवनस्था च कामिनी ।
तत्र चित्तं न कर्त्तव्यमेवं विष्णुः प्रभाषते ॥
दृष्ट्वा परस्य भार्य्याणि आत्मनो धनमन्यथा ।
तत्र मन्युर्न कर्त्तव्य एवं धर्म्मः सनातनः ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

(निवारितम् । यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ६ ।
"मा मा मा मेति बहुधानिषिद्धोऽपि तथाश्रमम् ।
आलिलिङ्ग प्रियां दैवात् पपात धरणीतले ॥")

निषेक, पु (निषिच्यते प्रक्षिप्यते इति । नि + सिच + घञ् ।) गर्भाधानम् । इति निषेकादिकृतशब्दटीकायां भरतः ॥ * ॥

"निषेकाल्लभते पत्नी गुरुभक्ता शुभाशुभम् ।
मन्त्रशिक्षामपत्यञ्च ध्रुवमेतन्न चान्यतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३३ अध्यायः ॥

(यथा, मनुः । २ । १६ ।
"निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥"

क्ली रेतः । यथा, मनुः । ४ । १५१ ।
"दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् ।
उच्छिष्टान्नं निषेकञ्च दूरादेव समाचरेत् ॥"
"निषिच्यत इति निषेकं रेतस्तच्चेत ।"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ (क्षरणम् । यथा, रघुः । ८ । ३८ ।
"ननु तैलनिषेकबिन्दुना
सह दीपार्च्चिरुपैति मेदिनीम् ॥")

निषेकादिकृत्, पु, (निषेकादि गर्भाधानादिकं करोतीति । निषेकादि + कृ + क्विप् ।) गर्भाधानादिकर्त्ता । आदिना सीमन्तोन्नयनादेर्म्मन्त्रविवाहादानादेश्च ग्रहणं तत्कर्त्ता पित्रादिगुरुः ख्यातः । इत्यमरभरतौ ॥

निषेध पु, (नि + षिध + घञ् ।) प्रतिषेधः । निवृत्तिः । विधिविपरीतः । यथा,—
"तिथीनां पूज्यता नाम कर्म्मानुष्ठानतो मता ।
निषेधस्तु निवृत्तात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥

निषेवणं, क्ली, (नि + सेव + भावे ल्युट् ।) सेवा । यथा, भागवते । १ । २ । १६ ।
"शुश्रूषोः श्रद्दधानस्य वासुदेवकथारुचिः ।
स्यान्महत्सेवया विप्राः पुण्यतीर्थनिषेवणात् ॥"

निषेव्य, त्रि, (नि + सेव + भावे यत् ।) सेवनीयः । यथा भागवते । १ । १२ । २२ ।
"मृगेन्द्र इव विक्रान्तो निषेव्यो हिमवानिव ॥"

निष्क क ड माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-आत्म-सक-सेट् ।) मूर्द्धन्यषमध्यः । क ड निष्कयते स्वर्णं वणिक् । इति दुर्गादासः ॥

निष्क, पु क्ली, (निश्चयेन कायति शोभते इति । निस् + कै + आतश्चेति कः ।) चत्वारः सुवर्णाः । चारि मोहर इति भाषा ॥ यथा, मनुः । ८ । १३७ ।
"धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।
चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥"
साष्टशतसुवर्णं । हेम । उरोभूषणम् । (यथा, रामायणे । १ । ६ । ११ ।
"नाम्लृष्टभोजी नादाता नाप्यनङ्गदनिष्कधृक् ॥")
पलम् । दीनारः । इत्यमरः । ३ । ३ । १४ ॥ अस्य टीका यथा । "शास्त्रीयषोडशमाषकपरिमितस्वर्णं सुवर्णः तेषां सुवर्णानां अष्टाधिकशतम् । हेम स्वर्णमात्रम् । उरोभूषणं वक्षोऽलङ्कारः । पलं शास्त्रीयमानविशेषः । उरोभूषणं पलञ्च हेम एवेति केचित् । दीनारः सम्यग्व्यवहाराय मानवस्तु एष निष्कः । केचित्तु दीनार इति पलं इत्यस्य विशेषणम् । दीनारे पले लौकिकपले न तु शास्त्रीये इत्याहुः ॥ स्वामी तु द्वात्रिंशद्रक्तिकापरिमितं काञ्चनं दीनारः । तथाहि ।
'दीनारो रोपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्त्तितः ।
सुवर्णसप्ततितमो भागो रोपक उच्यते ॥
इति विष्णुगुप्तः ॥
सुवर्णोऽशीतिरक्तिकापरिमितं काञ्चनं तस्य सप्ततितमो भागः सप्तमांशाधिकैकरक्तिकायां रोपकः तदष्टाविंशत्या द्वात्रिंशद्रक्तिकापरिमितं हेम दीनार इति पर्य्यवसन्नतीत्याहुः ।" इति भरतः ॥ * ॥ स्वर्णकर्षः । स्वर्णपलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ कण्ठभूषा । इति जटाधरः ॥ माषकचतुष्टयम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (यथा,
"स्याच्चतुर्म्माषकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ॥"
इति पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)

षोडशपण्य । षाल काहन इति भाषा ॥ (यथा, लीलावत्याम । २ ।

"वराटकानां दशकद्वयं यत्
सा काकिनी ताश्च पणश्चतस्र ।
ते षोडश द्रम्म इहावगम्यो
द्रम्मैस्तथा षोडशभिश्च निष्क ॥")

निष्कण्ठ , पु, (निर्गत कण्ठ स्कन्धो यस्य ।) वरुणवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निष्कर्ष पु, (निर वा निस+कृष+भावे घञ ।) निश्चय । यथा अत्राय निष्कर्ष इत्यादावपरा ह्नकसप्ताहादिथवस्थाया मूर्खंहा ॥ (कराय प्रजापीडनम । इति नीलकण्ठ ॥ यथा, महाभारते । २ । १३ । १३ ।

"अनुकर्षश्च निष्कर्ष व्याधिपावकमूर्च्छनम् ।
सर्व्वमेव न तत्रासीद्धर्मनित्ये युधिष्ठिरे ॥")

निष्कल, त्रि, (निर्गता कला यस्मात ।) कला शून्यम । (यथा, महाभारते । ३ । २ ८ । ६ ।

"सयतात्मापि दत्ताश्च मतिमन्तश्च मानवा ।
दृश्यन्ते निष्कला सन्त प्रहीणा स्वस्वकर्म्मभि ॥")

नष्टवीर्य्यम । इति मेदिनी । ले, १ ३ ॥ ब्रह्म । यथा —

"चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिण ।
उपासकाना कार्य्यार्थे ब्रह्मणो रूपकल्पना ।"

इत्येकादशीतत्त्वे जामदग्न्यवचनम् ॥ आधारे, पु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निष्कला, स्त्री, (निर्गता कला यस्या ।) विगतार्त्तवा । इति शब्दरत्नावली ॥ वृद्धा । इति राजनिर्घण्ट ॥

निष्कली, स्त्री, (निष्कल+ङीप ।) ऋतुहीना । नष्टरजस्का । इति शब्दरत्नावली ॥

निष्कालक , पु, (निष्कालयतीति । निर+कालि +ण्वुल ।) मुण्डितलोमा घृताभ्यक्त प्रायश्चित्ताह । यथा । मुण्डितलोमकशेन घृताभ्यक्तेन च कर्त्तव्यम । निष्कालको घृताभ्यक्तस्तप्ता ग्नौ परिष्वज्य मरणात पूतो भवतीति विज्ञायते । इति वशिष्ठस्मरणात । इति मिता क्षरा ॥

निष्काश , पु, (नितरा काशते शोभते प्रासादादाविति । निर+काश+अच ।) प्रासादाद्युप स्थानम । इति महाभारते राजधर्म्मे ॥ साजा इति बाराण्डा इति च भाषा ॥

निष्काशित , त्रि, (निर वा निस+काश+णिच क्त ।) निष्कासित । इत्यमरटीकाया भरत ॥

निष्कासित त्रि, (निस+कस+णिच+क्त ।) बहिष्कृत । दूरीकृत । ततपर्य्याय । अवकृष्ट २ । इत्यमर । ३ । १ । ३६ ॥ नि सारित ३ । इति जटाधर ॥ निर्गमित । आहित । अधिकृत । इति मेदिनी । ते, २ २ ॥

निष्कुट , पु, (कुटात गृहात निष्क्रान्त ।) गृहसमीपोपवनम । इत्यमर ।२ । ३ । १ ॥ (क्वचित क्लीवेऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ५५ ।

"परिखाश्चैव कौरव्य । प्रतोलीर्निष्कुटानि च ।
सनालय पण्यशेत शुद्धमेतद्युधिष्ठिर । ॥")

क्षेत्रम । (यथा, महाभारते । २ । ५ । ६ ।

"इन्द्रकृष्टैर्वर्त्तयन्ति धान्यैर्ये च नदीमुखे ।
समुद्रनिष्कुटे जाता पारेसिन्धु च मानवा ॥")

कपाट । इति मेदिनी । टे, ४८ ॥ पत्रगाट । इति हारावली ॥ जानानामहल इति पारस्य भाषा ॥

निष्कुटि , स्त्री, (कुट कौटिल्ये+"इगुपधात कित ।" उणा ४ । ११६ । इति इन । निर्गता कुटि कौटिल्य यस्या ।) एला । इत्यमर । २ । ४ । १२५ ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च ।
भद्रैला इहदेला च चन्द्रबाला च निष्कुटि ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

निष्कुटी, स्त्री, (निष्कुटि+कृदिकारादिति वा ङीष ।) निष्कुटि । इत्यमरटीकाया भरत । २ । ४ । १२५ ॥

निष्कुम्भ , पु, (निस+कुम्भ+अच ।) दन्तीवृक्ष । इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥ (निर्गत कुम्भो यस्मात ।) कुम्भशून्ये, त्रि ॥

निष्कुषित , त्रि, (निस+कुष+क्त ।) निष्कासित । यथा —

"काकैर्निष्कुषित श्वभि कवलित वीचीभि
रान्दोलितम ॥"

इत्यादि वाल्मीकिकृतगङ्गास्तोत्रम् ॥

निष्कुह पु, (नितरा कुहयते इति । कुह विस्मापने +पचाद्यच ।) वृक्षकोटरम् । इत्यमर । २ । ४ । १३ ॥

निष्कृति , स्त्री, (निर+कृ+क्तिन् ।) निर्मुक्ति । निस्तार । यथा,—

"ब्रह्मघ्ने चैव मित्रघ्ने सुरापे गुरुतल्पगे ।
मन्वन्न विहिता सद्भि कृतघ्ने नास्ति निष्कृति ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम ॥

(ऋषिविशेषे, पु । यथा, महाभारते । ३ । २१८ । १४ ।

"आक्रोशतान्तु भूताना य करोतीह निष्कृतिम् ।
अग्नि स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेवित ॥")

निष्क्रम , पु, (निष्क्रम्यतेऽनेनेति । निस+क्रम+घञ । "नोदात्तोपदेशस्येति ।" ७ । ३ । ३४ । इति न वृद्धि ।) धीशक्ति । इत्यमर । ३ । २ । २५ ॥ निर्गम । (यथा, कथासरित्सागरे । २५ । ४३ ।

"कश्चित काल प्रतीक्षे च प्रासादायामस्य निष्क्रमम् ।
तृतीयेऽह्नि गतेऽप्याद्य यान्त्येतस्य हि नासव ॥")

दुष्कुल । इति मेदिनी । मे, ४५ ॥ निष्क्रमणसंस्कार ।

"अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रम ॥"

इति याज्ञवल्क्य । १ । १२ ॥

(क्रमरहिते, त्रि । यथा, पद्मपुराणे पाताल खण्डे ।

"निष्कल निष्क्रम शान्त सच्चिदानन्दविग्रहम ॥")

निष्क्रमण क्ली, (निस+क्रम+भावे ल्युट ।) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेष । तदनुष्ठान यथा, जाते कुमारे जन्मवासरादृतृतीय शुक्लपक्षस्य तृतीयाया तिथौ प्रात कुमार स्नापयित्वा साय सन्ध्यायामतीताया चन्द्राभिमुख कृताञ्जलि पिता तिष्ठेत । अथ माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य दक्षिणस्यां दिशि भर्त्तुर्वामपार्श्वे पश्चिमाभिमुखीभूय उत्तरशिरस कुमार पित्रे समर्पयति । ततो माता भर्त्तु पृष्ठदेशेन उत्तरस्या दिशि गत्वा चन्द्राभिमुखीभूय भर्त्तुर्दक्षिणपार्श्वे तिष्ठति । अथ पिता जपति प्रजापतिरृषिरनुष्टुप छन्दश्चन्द्रो देवता कुमारस्य चन्द्रदर्शने विनियोग । ॐ यत्ते सुशीमे हृदय हितमन्त प्रजापतौ वेदाह मन्ये तद्ब्रह्ममाह पौत्रमघ निगाम । तत प्रजापतिरृषिरनुष्टुप छन्दश्चन्द्रो देवता कुमारस्य चन्द्रदर्शने विनियोग । ॐ यत पृथिव्या अनामृत दिवि चन्द्रमसि श्रित वेदामृतस्याह नाममाह पौत्रमघ ऋषम । तत प्रजापतिरृषिरनुष्टुपछन्द इन्द्राग्नी देवते कुमारस्य चन्द्रदर्शने विनियोग । ॐ इन्द्राग्नी शर्म्म यच्छत प्रजायै मे प्रजापती यथाय न प्रमीयेत पुत्रो जनित्र्या अधि । इति मन्त्रत्रय जप्त्वा कुमार चन्द्र दर्शयति । पिता चन्द्राय अर्घ्यं ददाति च । तत पिता तथाभूतमेव कुमारमुत्तरशिरस मात्रे दत्त्वा वामदेव्यगानान्त कर्म्म कृत्वाच्छिद्रमवधार्य्य गृह प्रविशेदिति । अत ऊर्द्ध्वमपरशुक्लपक्षत्रयेऽपि तृतीयाया तिथौ सायसन्ध्यामतिक्रम्य चन्द्राभिमुख पिता जलाञ्जलि गृहीत्वा प्रजापतिरृषिरनुष्टुपछन्दश्चन्द्रो देवता कुमारस्य चन्द्रदर्शने विनियोग । ॐ यददश्चन्द्रमसि कृष्ण पृथिव्या हृदय श्रित तदह विद्वास्तत पश्यन्माह पौत्रमघ रुदमिति पठित्वा जलाञ्जलि त्यजेत । वारद्वय तूष्णीम् । ततो वामदेव्य गीत्वाच्छिद्रमवधार्य्य गृह प्रविशेदिति । एतच्च निष्क्रमणकर्म्माङ्गभूतमुदीच्य कर्म्म पत्नी पुत्रोपादानविरहात प्रवासिनापि कर्त्तव्यमेव । इति निष्क्रमणम् ॥ इति भवदेवभट्ट ॥*॥ तत्र विहितदिन यथा । रिक्तातिरिक्तास्तिथय । शनिमङ्गलवासरेतरे वारा । आर्द्राश्लेषाकृत्तिकाभरणीमघाविशाखापूर्व्वफल्गुनीपूर्व्वाषाढापूर्व्वभाद्रपदशतभिषाभिन्नानि नक्षत्राणि । कन्यातुलाकुम्भसिंहसज्ञकानि लग्नानि । बालकस्य चतुर्थे मासि तृतीये वा चन्द्रादिदर्शने कर्त्तव्यम् । इति ज्योतिषम् ॥

निष्क्रय ,पु,(निष्क्रीयते विनिमीयतेऽनेनेति । निर+क्री+"एरच ।"३।३।५६ । इति करणे अच ।) भृति । वेतनम् । इति हेमचन्द्र । ६ । २६ ॥

बुद्धियोग । सामर्थ्यम् । निर्गति । इति माघ टीकाधृतवैजयन्ती ॥ प्रत्युपकार । विनिमय । यथा, माघे । १ । ५ ।

"समुतपिपतिषय पृथिवीभृतामर

वरप्रदानस्य चकार शूलिन ।

त्रसत्तुषाराद्रिसुतासमभ्रम

स्वयग्रहाश्लेषसुखेन निष्क्रयम ॥"

(विक्रय । यथा, मनु । ८ । ४६ ।

'न निष्क्रयविसगाभ्या भर्तुर्भार्या विमुच्यते ॥")

निष्क्रान्त, त्रि, (निर + क्रम + क्त ।) निर्गत । यथा, मार्कण्डेये । ८७ । ५ ।

"भ्रुकुटीकुटिलात्तस्या ललाटफलकाद्द्रुतम् ।

काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी ॥"

(यथाच महाभारते । १३ । २ । ८५ ।

"निष्क्रान्ते मयि कल्याणि तथा सन्निहितेऽनघे ।

नातिथित्तेऽवमन्तव्य प्रमाण यद्याह तव ॥")

निष्क्रिय, क्ली, (निर्गता क्रिया यस्य ।) ब्रह्म । यथा, वेदान्तसूत्रभाष्यम् ।

"निष्क्रिय निर्गुण शान्त निरवद्य निरञ्जनम ॥"

क्रियाशून्ये, त्रि । यथाह कश्चित् ।

"बन्धनानि यदि सन्ति बहूनि

प्रेमरज्जुकृतबन्धनमन्यत ।

दारुभेदनिपुणोऽपि षडङ्घ्रि

र्निष्क्रियो भवति पङ्कजबद्ध ॥"

निष्क्राथ, पु, (नि स्वत क्राथो यत्र ।) मासादि क्राथ । झोल इति भाषा । तत्पर्याय । रसक २ । इति हेमचन्द्र । ३ । ७७ ॥

निष्ट्य, पु (वर्णाश्रमादिभ्यो निर्गत । निस् + "अव्ययात् त्यप ।" ४ । २ । १ ४ । इत्यस्य "निसो गते ।" इति वार्त्तिकोक्त्या त्यप । "ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ।" ८ । ३ । १ १ । इति षत्वम ।) म्लेच्छजातिविशेष । इति हेमचन्द्र । ५ । ५६८ ॥ (पुक्कसादि । इति महीधर । यथा, वाजसनेयसहितायाम । ५ । २९ ।

"य मे निष्ट्यो यममाह्यो निचखान ॥"

"स्त्यै ष्ट्यै शब्दसघातयो । नितरा स्त्यायति सघातरूपेण सह वर्त्तत इति निष्ट्य । यद्वा, निर्गत्य शरीरात स्त्यायति विस्तीर्णो भवतीति निष्ट्य पुक्कसादि । यद्वा, निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यश्चण्डालादि । निसो गतौ इति वार्त्तिकेन निस उपसर्गाद्गत्यर्थे त्यप इति काशिकायाम ।" इति तत्र वेददीप ॥)

निष्ठ, त्रि, (नितरा तिष्ठतीति । नि + स्था + क ।) स्थित । नितिष्ठतीति स्थाधातोर्डप्रत्यय निष्पन्न ॥

निष्ठा, स्त्री, (नितरा तिष्ठतीति । नि + स्था + "आतश्चोपसर्गे ।" ३ । १ । १३६ । इति क । 'उपसर्गादिति ।" ८ । ३ । ६५ । इति षत्वम् तत्तष्टाप ।) निष्पत्ति । नाश । (यथा, भागवते । ५ । १९ । ८ ।

"यदा स्थितावेव चराचरस्य

विदाम निष्ठा प्रभवच नित्यम ॥")

अन्त । निर्वहणम । इत्यमर । ३ । ३ । ४ ॥ याचना । इति मेदिनी । ठे, ६ ॥ क्तक्तवतू प्रत्ययौ । इति कविकल्पद्रुमटीकाया दुर्गादास ॥ (यथा "क्तक्तवतू निष्ठा । १ । १ । २६ । एतौ निष्ठासज्ञौ स्त ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥) धर्म्मादौ श्रद्धा । यथा —

"निष्ठया हि प्रतिष्ठा स्यादनिष्ठस्य कुत कुलम ।

शृणोति नैष्ठिक स्वीय धर्म्म चातु न चेतर ॥

एकस्य देवस्य विहाय मन्त्र

मेक परश्चेद्भजतेऽपि तस्य ।

तदा भवेन्नूनमसुरनैष्ठिकत्वा-

न्निष्ठाविहीनस्य न कापि सिद्धि ॥"

इति वैद्यकुलतत्त्वे भरतमल्लिक ॥

प्राप्यम । यथा,—

"भगवन्त हरि प्रायो न भजन्त्यात्मवित्तमा ।

तेषामशान्तकामाना का निष्ठा विजितात्म-

नाम् ॥")

इति श्रीभागवतैकादशस्कन्धप्रथमाध्यायश्लोक टीकायाख्याया श्रीधरस्वामी ॥ (नि + स्था + क्विप । स्थिति । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३१ । १० ।

"जाते निष्ठामदधुर्गोषु वीरान ॥"

"निष्ठा पूर्व्व यथास्थितिम ।" इति सायन ॥)

निष्ठान क्ली (नि + स्था + करणे ल्युट ।) व्यञ्जनम । इत्यमर । ३ । ३ । ११५ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ९१ । ६७ ।

"आर्जवाणि च वाराहैर्निष्ठानवरसच्चये ।

फलनिर्य्यूहससिद्धै सूपैर्गन्धरसान्वितै ॥")

निष्ठित त्रि, (नि + स्था + क्त ।) नितरा स्थितम । यथा भागवते । २ । ७ । ३६ ।

"देवद्विषा निगमवर्त्मनि निष्ठिताना

पूर्भिर्मयेन विहिताभिरदृश्यतूर्भि ।

लोकान् घ्नता मतिविमोहमतिप्रलोभ

वेष विधाय बहुभाष्यत औपधर्म्यम ॥"

"देवद्विषा दैत्याना निष्ठिताना नितरा स्थिताना ।" इति श्रीधरस्वामी ॥ (निष्ठा जाता स्येति । तारकादित्वादितच ।) निष्ठाविशिष्ट । निश्चयेन स्थितश्च ॥ (सम्यकज्ञाता । यथा, रामायणे । १ । १ । १४ ।

"रक्षिता स्वस्य धर्म्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ।

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्व्वेदे च निष्ठित ॥")

निष्ठीव, पु, (नि + ष्ठिव + भावे घञ । पृषोदरादित्वात दीर्घे ।) निष्ठीवनम् । इति द्विरूपकोष ॥ (यथाह वाभट ।

"निष्ठीव पार्श्वतो याायादेकस्याक्ष्णो निमी-

लनम् ॥")

निष्ठीवन, क्ली, (नि + ष्ठिव + भावे ल्युट । ष्ठिवुसिवोर्ल्युटि दीर्घो वेति स्वामी । पृषोदरादित्वादिति मुकुट ।) श्लेष्मादीना मुखेन वमनम् । थेप इति थुथु इति च भाषा ॥ तत्पर्याय । निष्ठेव २ निष्ठ्युति ३ निष्ठेवनम ४ । इत्यमर । ३ । २ । ३८ ॥ निष्ठेवा ५ । निष्ठेवम् ६ । इति तट्टीका ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ३४ । ७० ।

"सुतेऽवलीढे वान्ते च तथा निष्ठीवनादिषु ।

कुर्य्यादाचमन स्पर्श गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम ॥")

निष्ठुर, त्रि, (नि + स्था + मद्गुरादयश्चेति उरच ।) परुषम् । कठिनम । इत्यमर । ३ । १ । ७६ ॥ (यथा, माघे । ५ । ४६ ।

"जक्षु नवैर्मुकुलिताग्रमनाददाने

सरब्धहस्तिपकनिष्ठुरचोदनाभि ॥")

निष्ठ्यूत, त्रि,(नि + ष्ठिव + क्त । "च्छ्वो शूडिति ।" ६ । ४ । १९ । इत्यूठ ।) क्षिप्तम । इत्यमर । ३ । १ । ८७ ॥

निष्ठ्युति, स्त्री, (नि + ष्ठिव + क्तिन । "च्छ्वो शूडिति ।"६ । ४ । १९ । इत्यूठ ।) निष्ठीवनम । इत्यमर । ३ । २ । ३८ ॥

निष्ठेव, त्रि (नि + ष्ठिव + घञ ।) निष्ठीवनम । इत्यमर । ३ । २ । ३८ ॥

निष्ठेवन क्ली, (नि + ष्ठिव + भावे ल्युट ।) निष्ठीवनम् । इत्यमर । ३ । २ । ३८ ॥

निष्णात, त्रि, (नितरा स्नाति स्मेति । नि + स्ना + क्त । "निनदीभ्या स्नाते कौशले ।" ८ । ३ । ८९ । इति षत्वम ।) विज्ञ । निपुण । इत्यमर ।३ । १ । ४ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ।

"यस्तु कर्म्मसु निष्णातो धाष्ट्याच्छास्त्रबहिष्कृत ।

स सत्सु पूजा नाप्नोति वधश्चार्हति राजत ॥")

पार गत । यथा, भागवते । १ । ४ । २१ ।

"वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामुत ॥"

निष्पक्व, त्रि (नितरा पक्वम ।) अतिपक्वयवागून दुग्धमूलादि । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । क्वथितम् २ । इत्यमर । ३ । १ । ९५ ॥ पक्वता शून्यच ॥

निष्पताकध्वज, पु क्ली रान्ना पताकाशून्यदण्ड विशेष । इति युक्तिकल्पतरु ॥ तद्विवरण ध्वज शब्दे द्रष्टव्यम ॥

निष्पत्ति स्त्री (निर + पद + क्तिन ।) समाप्ति । सिद्धि । यथा,—

"क्रियाया परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्व तदा स्मृतम ॥"

इति रामतर्कवागीशधृतकारिका ॥

(नादस्यावस्थाविशेष । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ६९ ।

"आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ।

निष्पत्ति सर्व्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् ॥"

तथा तत्रैव । ४ । ७६ ।

"रुद्रग्रन्थि यदा भित्त्वा सर्व्वपीठगतोऽनिल ।

निष्पत्तौ वैणव शब्द क्वणद्वीणाक्वणो भवेत ॥")

निष्पन्नाकृति, स्त्री, (निष्पन्न + क्ष + भावे क्तिन् + टाप ।) सपत्नाकृति । अत्यन्तपीडा । इति हेमचन्द्र । ६ । ८ ॥

निष्पत्रिका, स्त्री, (निष्पत्रमस्त्या अस्तीति । ठन ।) करीरवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

निष्पदयान, क्ली, (निष्पद पदरहित यानम ।) पदरहितवाहनम् । तच्च नौकादिकम् । इति

युक्तिकल्पतरु ॥ मन्नमयादि नौकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

निष्पन्न, त्रि, (निर्+पद्+क्त ।) निष्पत्ति-विशिष्टः । सम्पन्नः । तत्पर्य्यायः । सिद्धः २ निवृत्तः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १ ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । २२ ।

"निष्पन्नं फलं विद्धि तीर्थस्य मुनिसत्तम ।
कृषेः फलं यथा लोके निष्पन्नान्नस्य भक्षणम् ॥")

निष्पादन, क्ली, (निर्+पद्+णिच्+ल्युट् ।) निष्पत्तिः । निष्पत्तिनियुक्तिः । यथा, तात्पर्य्यतः वक्ष्येकफलानष्पादकतया कर्त्तृत्वमुपतिष्ठकाः ग्रनेन कर्त्तुरिच्छासुतपाद्य दाननिष्पादनेन वेति कारकचक्रे भवानन्दसिद्धान्तवागीशः ॥

निष्पादना, स्त्री, (निर्+पद्+णिच्+युच् । स्त्रियां टाप् ।) निष्पत्तिप्रेरणम् । यथा —

'यदा निष्पादनायकधुस्तदा चैत्र कटं करोति ।
यदा निष्पत्त्यर्थंस्तदा क्रियते कटः स्वयमेवेति ।"

इति रामतर्कवागीशः ॥

निष्पादित, त्रि (निर्+पद्+णिच्+क्त ।) कृतनिष्पादनम् । यथा —

"निष्पादितं देवकृत्यमवशेषं प्रतीक्षते ॥"

इति भागवते ।१।१३।५ ॥

निष्पाद्य, त्रि, (निर् निश्चयेन पाद्यते समाप्यते इति । निर्+पद्+णिच्+यत् ।) निष्पादनीयम् । (यथा राजतरङ्गिण्याम् ।२ ।१५८।

"कल्पे वस्तूनि निष्पाद्यो श्रमात् कौशीद्यमाश्रयन् ।
प्राक्पर्षावाध्वगो दिष्ट्या मोक्षितोऽस्मि न निद्रया ॥")

साध्यम् । यथा, चैत्राद्यापारेण छेदनादेर्निष्पाद्यत्वात् साधनत्वमिति रामतर्कवागीशः ॥

निष्पाव, पु, (निष्पूयते तुषाद्यपनयनेन शोध्यते इति । निर्+पू+णिच्+घञ् ।) धान्यादीनां निस्तुषीकरणम् । बहुलीकरणम् । तत्पर्य्यायः । पवनम् २ पवः ३ । इत्यमरः । ३ । २ । २४ ॥ पूतीकरणम् ४ । यथा,—

'धान्यादिनिस्तुषीकायबहुलीकरणादिषु ।
तथा च पूतीकरणे निष्पावः पवनं पवः ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

राजशिम्बीबीजम् । भटवासु इति भटवासु इति वा हिन्दीभाषा ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।

"निष्पावो राजशिम्बी स्याद्वल्लकः श्वेतशिम्बिकः ।
निष्पावो मधुरो रूक्षो विपाकेऽम्लो गुरुः सरः ॥
कषायस्तन्यपित्तास्रमूत्रवातविबन्धकृत् ।
विदाह्युष्णो विषश्लेष्मशोथकृच्छुक्रनाशनः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

(निष्पूयतेऽनेनेति । करणे घञ् ।) शूर्पवायुः । राजमाषः । (यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।१५।२४।

"मधु हृत्वा नरो दंशः पूपं हृत्वा पिपीलिकः ।
चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गृहगोलकः ॥")

कडङ्गरः । समीरणः । शिम्बिका । निर्विकल्पे, त्रि । इति मेदिनी । वे, ३८ ॥ श्वेतशिम्बी । इति रत्नमाला ॥ (यथा,—

"चारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैल-
निष्पावपिण्याककुलत्थयूषैः ॥"

इति माधवकृतरुग्विनिश्चये शूलाधिकारे ॥)

निष्पावक, पु, (निष्पाव एव । स्वार्थे कन् ।) श्वेतशिम्बी । अस्य अन्यफलगुणाः । मलबन्धकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अस्य गुणा यथा,—

"निष्पावको वैशदलाघवोष्ण
शुक्रान्तको रूक्षगुणो विदाही ।
कषायकः स्वादुमधुरो गुरुश्च
स्तन्यास्रपित्तञ्च करोति वातम् ॥"

इति हारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये ॥)

निष्पावी, स्त्री, (निष्पाव+स्त्रियां ङीष् ।) शिम्बीविशेषः । वोडा इति भाषा ॥ सा द्विधा । तत्र हरिद्वर्णाया पर्य्यायः । श्यामजा २ फलिनी ३ नखपूर्व्विका ४ मकुष्ठी ५ फलिका ६ शिम्बी ७ गुच्छफला ८ विशालफलिका ९ निष्पावि १ चिपिटा ११ ॥ शुभ्राया पर्य्यायः । अङ्गुलिफला १ नखनिष्पाविका २ दन्तनिष्पाविका ३ ग्राम्या ४ नखगण्डफला ५ अग्रगा ६ । एतयोर्गुणाः । कषायत्वम् । मधुररसत्वम् । कण्ठशुद्धिकरत्वम् । मेध्यत्वम् । दीपनत्वम् । रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

निष्प्रतिभ, त्रि, (निनास्ति प्रतिभा बुद्धिर्यस्य ।) अज्ञः । जडः । इति जटाधरः ॥ (निर्गता प्रतिभा दीप्तिरस्येति । दीप्तिशून्यः । यथा, हरिवंशे । ८२ । ३४ ।

"क्षीणाकारासु तारासु सुप्रनिष्प्रतिभासु च ।
नैशमन्तर्दधे रूपमुदगच्छद्दिवाकरः ॥")

निष्प्रत्यूह, त्रि (निर्गतः प्रत्यूहो बाधा अस्येति ।) निर्विघ्नः । यथा,—

"निष्प्रत्यूहमुपास्महे भगवतः कौमोदकीलक्ष्मणः ॥"

इति मुरारिः ॥

(क्ली, गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ ।१ ३ ।

"निष्प्रत्यूहा नाकनदी निरयार्णवदीधनी ॥")

निष्प्रभ, त्रि (निर्गता प्रभा अस्येति ।) प्रभाशून्यः । दीप्तिरहितः । तत्पर्य्यायः । विगतः २ अरोकः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १ ॥ (यथा, रघुवंशे । ११ । ८१ ।

"निष्प्रभश्च रिपुरास भूभृतां
धूमशेष इव धूमकेतनः ॥")

निष्प्रयोजन त्रि (निनास्ति प्रयोजनं यस्मिन्निति ।) प्रयोजनरहितम् ।

"अन्यथा हि महावाक्ये लघूनामुपदेशतः ।
गुरूणामुपदेशो हि निष्प्रयोजनता व्रजेत् ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(यथा, हरिवंशे । ६४ । १५ ।

"निरानन्दं निरास्वादं निष्प्रयोजनमारुतम् ॥")

निष्प्रवाण, त्रि, (नितरां प्रकर्षेण वयते इति । निर्+प्र+वे+करणे ल्युट् ।) तन्त्रविमुक्तवासः । नूतनवस्त्रम् । इति हारावली । ६६ ॥

निष्प्रवाणि, त्रि, (निर्गता प्रवाणी तन्तुवायशलाका अस्मादस्य वा । 'निष्प्रवाणिश्च ।" ५।४।१६० । इति कपोऽभावो निपात्यते ।) नूतनवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । अनाहतम् २ तन्त्रकम् ३ नवाम्बरम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥ आहतम् ५ अहतम् ६ नववस्त्रम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

निष्फल, त्रि, (निर्गतं फलं यस्मात् ।) फलशून्यः । यथा, "पलालोऽस्त्री स निष्फलः ।" इत्यमरः । २।९।२२ ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । २५

"कृते तीर्थे यदेतानि देहान्न निर्गतानि चेत् ।
निष्फलः श्रम एवैकः कर्षकस्य यथा तथा ॥")

निष्फला, स्त्री, (निर्गतं फलं यस्याः इति ।) पञ्चपञ्चाशदब्दोर्द्ध्वं जातः गतरजस्का । इत्यमरः ॥ तत्पर्य्यायः । निष्फली २ निष्कली ३ निष्कला ४ विकली ५ विकला ६ ऋतुहीना ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ विरजा ८ विगतार्त्तवा ९ । इति जटाधरः ॥

निष्फली, स्त्री, (निर्गतं फलं यस्याः । ङीष् ।) निष्फला । इति शब्दरत्नावली ॥

निस्सम्पात, पु, (निर्गतः सम्पातो यत्र ।) निशीथः । निःसम्पातः । इति शब्दरत्नावली ॥

निसर्ग, पु, (नि+सृज+घञ् ।) स्वभावः । इत्यमरः । १ । ७ । ३८ ॥ (यथा, किराता-र्ज्जुनीये । १ । ६ ।

"निसर्गदुर्बोधमबोधविक्लवाः
क्व भूपतीनां चरितं क्व जन्तवः ॥")

स्वरूपम् । सर्गः । इति मेदिनी । गे ४ ॥ (यथा महाभारते । १३ । ८५ । १२३ ।

"निसर्गाद्ब्रह्मणश्चापि वरुणो यान्मानपतिः ॥"

दानम् । । यथा मनुः । ८ । १४३ ।

"न त्वेवाधौ सोपकारे कौशीदीं वृद्धिमाप्नुयात् ।
न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥")

निसिन्धु, पु वृक्षविशेषः । निसिन्दा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सिन्धुकः २ सिन्धुः ३ तापिञ्जः ४ सुरभिर्ककः ५ सिन्धुवारः ६ इन्द्रसुरिसः ७ निर्गुण्डी ८ इन्द्राणिका ९ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निसूदन, क्ली, (नि+सूद्+भावे ल्युट् ।) निर्हिंसनम् । वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११३ ॥ (यथा, "प्रवासनं निसूदनं निर्हिंसनमिति वधपर्य्यायः प्रवासनशब्दे पठन्त्यभिधानिकाः ।" इति । ९।२४२ मनुश्लोकटीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ त्रि, नि+सूद+ल्यु । विनाशकः । यथा, रघुवंशे । ९ । ३ ।

"उभयमेव वदन्ति मनीषिणः
समयवर्षितया कृतकर्म्मणाम् ।
बलनिसूदनमर्थपतिञ्च तं
श्रमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥")

निसृता, स्त्री, (नितरां सृता । नि+सृ+क्त ।) त्रिवृता । इति रत्नमाला ॥ तेउडि इति भाषा ॥ (त्रिवृताशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्या ॥)

निसृष्ट, त्रि, (नि+सृज+क्त ।) न्यस्तम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥ (यथा, मनुः । ८ । १६४ ।

"न स्वामिना निसृष्टोऽपि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते ।
निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥")
मध्यमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निसृष्टार्थ, पु, (निसृष्टो न्यस्तोऽर्थः प्रयोजनं यस्मिन्निति ।) दूतविशेषः । यथा,—
"निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः ।
कार्य्यप्रेष्यस्त्रिधा दूती दूत्यश्चापि तथा त्रिधा ॥"
तल्लक्षणं यथा,—
"उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम् ।
सुश्लिष्टं कुरुते कार्य्यं निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः ॥"
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
धनायव्ययपालनार्थं नियुक्तः । यथा बृहस्पतिः ।
"यः स्वामिना नियुक्तोऽपि धनायव्ययपालने ।
कुसीदकृषिवाणिज्ये निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
पुरुषविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"धीरः स्थिरमतिः शूरः स्वामिकार्य्यावधायकः ।
समापारब्धप्रकार्य्यश्च निसृष्टार्थः स उच्यते ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

निस्तनी, स्त्री, (नितरां स्तनवदाकारोऽस्त्यस्याः इति । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वटिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वडि इति भाषा ॥ (निर्गतौ स्तनौ यस्याः इति ।) स्तनहीना च ॥

निस्तरण, क्ली, (निस्तीर्य्यतेऽनेनेति । निर् + तॄ + करणे ल्युट् ।) उपायः । निस्तारः । तरणम् । इति मेदिनी । णे, ६६ ॥ निर्गमः । इति विश्वः ॥

निस्तर्हण, क्ली, (निर् + तृह हिंसायाम् + भावे ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥

निस्तल, त्रि, (निरस्तं तलं स्वरूपमस्येति ।) वर्त्तुलम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । १ । ४२ ।
"कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य
मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ॥")
चलम् । इति मेदिनी । ले, १३ ॥ (नितरां तलम् ।) तलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

निस्तार, पु, (निर् + तॄ + घञ् ।) निस्तरणम् । उद्धारः । (यथा, शृङ्गारशतके । ७१ ।
"संसार तव निस्तारपदवी न दवीयसी ।
अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि रे मदिरेक्षणाः ॥")

निस्तारबीज, क्ली, (निस्तारस्य संसारसमुद्रसमुत्तरणस्य बीजम् ।) संसारतरणकारणम् । तद्यथा,—
"स्मरणं कीर्त्तनं विष्णोरर्च्चनं पादसेवनम् ।
वन्दनं स्तवनं नित्यं भक्त्या नैवेद्यभक्षणम् ॥
चरणोदकपानञ्च तन्मन्त्रजपनं तथा ।
इदं निस्तारबीजञ्च सर्व्वेषामीप्सितं भवेत् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३३ अध्यायः ॥
(अपि च । महानिर्व्वाणतन्त्रे ।
"कलौ पापयुगे घोरे तपोहीनेऽतिदुस्तरे ।
निस्तारबीजमेतावद्ब्रह्ममन्त्रस्य साधनम् ॥
साधनानि बहूक्तानि नानातन्त्रागमादिषु ।
कलौ दुर्ब्बलजीवानामसाध्यानि महेश्वरि ॥"

उद्धारकारणमात्रम् । यथा,—
"जीर्णा तरिः सरिदतीवगभीरनीरा
बाला वयं सकलमित्थमनर्थहेतु ।
निस्तारबीजमिदमेव कृशोदरीणां
यन्माधव त्वमपि सम्प्रति कर्णधारः ॥"
इत्युद्भटः ॥)

निस्तितीर्षत्, त्रि, (निर् + तॄ + सन् + शतृ ।) निस्तरितुमिच्छन् । यथा,—
"तत्र सन्दर्शितो धात्रा दुस्तरं निस्तितीर्षताम् ॥"
इति श्रीभागवते । १ । १ । २२ ॥

निस्तुषक्षीर, पु, (निस्तुषं परिष्कृतं क्षीरं यस्येति।) गोधूमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निस्तुषरत्न, क्ली, (निस्तुषं निर्म्मलं रत्नम् ।) स्फटिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निस्तुषित, त्रि, (निस्तुष + कृतौ णिच् + क्त ।) त्वग्विहीनम् । त्यक्तम् । लघूकृतम् । इति मेदिनी । ते, २२ ॥

निस्तेजाः, [स्] त्रि, (निर्गतं तेजो यस्मादिति ।) तेजोरहितः । यथा —
"इदं कवचमज्ञात्वा कवचाद्यं पठेत्तु यः ।
सर्व्वं नस्य वृथा देवि ! निस्तेजो न च सिद्धिदम् ॥
इति ब्रह्मयामलीयगायत्त्रीकवचस्तवम् ॥
(यथा च देवीभागवते । २ । ८ । ११ ।
"क्षयापत्रास्तदा मार्गे चौराभीरैश्च लुण्ठिताः ।
धनं सर्व्वं गृहीतञ्च निस्तेजास्त्वर्ज्जुनोऽभवत् ॥")

निस्त्रिंश, पु, (निर्गतस्त्रिंशद्भ्योऽङ्गुलिभ्य इति । निरादय इति समासः । "सङ्ख्यायास्ततपुरुषस्य डज्वाच्यः ।" ५।४।७३ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या डच् ।) खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८९ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ३१ । २४ ।
"नकुलस्यैव निस्त्रिंशो गुरुभारसहो दृढः ॥") निर्द्दये, त्रि । इति मेदिनी । शे, २१ ॥ (यथा, अमरुशतके । ५ ।
"दत्तोऽस्याः प्रणयस्त्वयैव भवता चेयं चिरं लालिता
दैवादद्य किल त्वमेव कृतवानस्या नवं विप्रियम् ।
मन्युर्दुःसह एष यात्युपशमं नो सान्त्ववादैः स्फुटम् ।
हे निस्त्रिंश ! विमुक्तकण्ठकरुणं तावत् सखी रोदितु ॥")
त्रिंशतशून्यः । इति व्याकरणम् ॥

निस्त्रिंशधारी, [न्] त्रि, (निस्त्रिंशं धरतीति । निस्त्रिंश + धृ + णिनि ।) खड्गधारी । तल्लक्षणं यथा, मात्स्ये १८९ अध्याये ।
"सुरूपस्तरसा प्रांशुर्दृढभक्तिः कुलोचितः ।
शूरः क्लेशसहश्चैव खड्गधारी प्रकीर्त्तितः ॥"

निस्त्रिंशपत्रिका, स्त्री, (निस्त्रिंश खड्ग इव पत्रं मस्या अस्तीति । ठन् ।) स्नुहीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निस्त्रैण्यपुष्पिक,, पु, राजधत्तूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निस्नेहफला, स्त्री, (निस्नेहं तैलविहीनं फलं यस्याः ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

निस्पन्द, पु, (नि + स्पन्द + भावे घञ् ।) स्पन्दनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३३५ । ६ ।
"मेरौ सहस्रे स हि योजनानां
द्वात्रिंशतोर्द्धे कविभिर्न्नुतस्तु ।
अनिन्द्रियाश्चानशनाश्च तत्र
निस्पन्दहीनाः सुसुगन्धिनस्ते ॥")

निस्पन्द, त्रि, (निर्गतः स्पन्दश्चक्षुःपलकादिस्पन्दनं यस्मात् ।) स्पन्दरहितः । इङ्गतकम्पशून्यः । यथा
"कावेरीतीरभूमीरुहभुजगवधूसक्तमुक्तावलिश्रीः
काञ्चीचीनपीनस्तनवसनदशान्दोलनिस्पन्दमन्दः ॥"
इति विक्रमादित्यराजसभायां राक्षसपद्यम् ॥

निस्पन्दतर, त्रि, (निस्पन्द + तरप् ।) एकान्तस्पन्दरहितम् । यथा, नैषधे । ८ । १३ ।
"स्वर्म्मी घने नैषधकेशपाशे
निपत्य निस्पन्दतरौ भवद्भ्याम् ।
तस्यानुबन्धं न विमोच्य गन्तुं
मपारि तल्लोचनखञ्जनाभ्याम् ॥"

निस्पृह, त्रि, (निर्गता स्पृहा इहलोकादिविषयवासना यस्येति ।) स्पृहाशून्यः । यथा,—
"निस्पृहः सर्व्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ६ । १८ ॥

निस्पृहा, स्त्री, अग्निशिखावृक्षः । यथा,—
"अम्लानिस्पृहा चापि मालिनी विष्णुवल्लभा ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
स्पृहाया अभावश्च ॥ (अव्ययीभावः ॥)

निस्र(ष्य)न्द, पु, (नि + स्यन्द ड क्षरणे + भावे घञ् । "अनुविपर्य्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ।" ८ । ३ । ७२ । इति वा षत्वम् ।) स्यन्दनम् । क्षरणम् । यथा,—
"माकन्दरसनिस्यन्दसुन्दरोद्गारकारणौ ।
अवयानन्दिनावेतौ वन्दिनाविव राजतः ॥"
इति प्रसन्नराघवनाटके पक्षधरमिश्रः ॥
(यथा च रामायणे । २ । ६४ । १३ ।
"जलप्रपातैरुद्गीर्णनिस्यन्दैश्च क्वचित् क्वचित् ।
सवद्भिर्भात्ययं शैलः स्रवन्मद इव द्विपः ॥"
निस्यन्दते इति कर्त्तरि अच् । क्षरणशीले, त्रि । यथा रघु । ३ । ४१ ।
"तदङ्गनिस्यन्दजलेन लोचने
प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृतं सताम् ।
अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो
बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥")

निस्राव, पु, (निस्रावयतीति । नि + स्रु + णिच् + घञ् ।) भक्तसमुद्भवमण्डम् । फेन इति माड इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । मासरः २ आचामः ३ । इत्यमरः ।२।९।४९॥ (नि + स्रु + घञ् । स्रवः । यथा, हरिवंशे । ६६ । ६ ।
"धातुनिस्रावदिग्धाङ्गं सानुप्रस्रवभूषितम् ॥")

निस्वन पु, (नि+स्वन+"नौ गदनदपठस्वन ।" ३ । ३ । ६४ । इति अप ।) शब्द । इत्यमर । १।६।२३॥ (यथा महाभारते । ७ । २६ । ३ ।
"यथा प्राग्ज्योतिषो राजा गजेन मधुसूदन ।
त्वरमाणोऽभिनिष्क्रान्तो ध्रुव तस्यैष निस्वन ॥")

निस्वान, पु, (नि+स्वन+पक्षे घञ ।) शब्द । इत्यमर । १ । ६ । २३ ॥

निहनन, क्ली (नि+हन+ल्युट ।) मारणम । वध । इत्यमर । २ । ८ । ११४ ॥

निहन्ता, [ऋ] त्रि, (नि+हन+तृच ।) हनन कर्त्ता । यथा भट्टि ।
"निहन्ता वैरकाणाया सता बहुकर सदा ।
पारश्वधिकरामस्य शक्तेरन्तकरो रणे ॥"
(महादेवे, पु । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७५ ।
"भगहारी निहन्ता च कालो ब्रह्मा पिता [मह ॥")

निहाका, स्त्री, (नियत जहाति भुवमिति । नि+हा त्यागे+"नौ ह ।" उणा ३ । ४४ । इति कन ।) गोधिका । इत्यमर । १।९ ।२२॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ६७ । १३ ।
"साक वातस्य ध्राज्या साक नश्य निहाकया॥")

निहार, पु, (नितरा ह्रियन्ते पदार्था येन । नि+हृ+घञ ।) नीहार । इति शब्दरत्नावली ॥

निहित, त्रि, (नि+धा+क्त । "दधातेर्हि ।" ७ । ४ । ४२ । इति हि ।) स्थापितम । इति हलायुध ॥ यथा, महाभारते । ३।३१०।११२ ।
"धर्म्मस्य तत्त्व निहित गुहाया
महाजनो येन गत स पन्था ॥"

निहिसन क्ली, (नि+हिन्स+भावे ल्युट ।) मारणम । इत्यमर । २ । ८ । ११२ ॥

निहीन, त्रि (नितरा हीन । क्षुगतीति समास ।) नीच । पामर । इत्यमर । २।१ ।१६॥ (यथा, महाभारते । ३ । १२ । ११९ ।
"त इमे सिहविक्रान्ता वीर्य्येणाभ्यधिका परै ।
निहीनै परिक्लिश्यन्तीं समुपेक्षन्ति मा कथम्॥")

निह्नव पु, (निह्नूयते सत्यवाक्यमनेनेति । नि+ह्नु+"ऋदोरप ।" ३ । ३ ।५ ७ । इति अप ।) अपलाप । येन वचन निह्नूयते स । यथा, धारयन्नेव न धारयामीति । इत्यमरभरतौ ॥ तत्पर्य्याय । निह्नुति २ अपह्नुति ३ अपह्नव ४। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये ।२।११।
"निह्नवे भावितो दद्याद्धन राज्ञे च तत्समम् ॥")
निकृति । अविश्वास । इति मेदिनी । वे,३९ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३७ । ३ ।
"न निह्नव मन्त्रगतस्य गच्छेत
सहृष्टमन्त्रस्य कुसङ्गतस्य ॥")
शुद्धि । इति शब्दरत्नावली ॥ (शुद्धि । यथा, मनु । ९ । २१ ।
"ध्यायत्यनिष्ट यत किञ्चित पाणिग्राहस्य चेतसा ।
तस्यैष व्यभिचारस्य निह्नव सम्यगुच्यते ॥")

निह्नुति स्त्री, (नि+ह्नु+क्तिन ।) निह्नव । इति शब्दरत्नावली ॥

निह्राद, पु, (नि+ह्राद अव्यक्तशब्दे+घञ ।) शब्द । इत्यमर ।१।६।२३॥ (यथा, रघु ।१।४१।
"सारसै कलनिर्ह्रादै क्वचिदुन्नमिताननौ ॥")

निंसन, क्ली, (निसि चुम्बने+भावे ल्युट ।) चुम्बनम ॥

निक्षा स्त्री, (निक्षति चुम्बतीव मस्तकमिति । निक्ष+अच+टाप ।) लिक्षा । यूका । इत्युणादिकोष ॥ निकी इति भाषा ॥

निक्षिप्त त्रि, (निक्षिप्यते स्मेति । नि+क्षिप+क्त ।) त्यक्तम । तत्पर्य्याय । परिक्षिप्तम् २ निवृतम ३ परीतम ४ परिवेष्टितम ५ न्यस्तम ६ निसृष्टम ७ । इति जटाधर ॥ स्थापितधनादि । यथा —
"निक्षिप्तस्य धनस्यैव प्रीत्योपनिहितस्य च ।
राजा विनिर्णय कुर्य्यादक्षिण्वन्न्यासधारिणम ॥"
इति मनु । ८ । १९६ ॥

निक्षेप पु, (नि+क्षिप+घञ ।) न्यपणम । त्याग । समर्पितवस्तु । गच्छितद्रव्य इति भाषा । तत्पर्य्याय । उपनिधि २ न्यास ३ । इति हेमचन्द्र ॥ यथा,—
"स्वद्रव्य यत्र विश्रम्भान्निक्षिपत्यविशङ्कित ।
निक्षेपो नाम तत प्रोक्त व्यवहारपद बुधै ॥
असख्यातमविज्ञात समुद्र यन्निधीयते ।
तज्जानीयादुपनिधि निक्षेप गणित विदु ॥
निक्षेप वृद्धिशेषञ्च क्रय विक्रयमेव च ।
याच्यमानो न चेद्दद्याद्वर्द्धते पञ्चक शतम् ॥"
इति मिताक्षरायां नारद ॥ * ॥
"कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्म्मज्ञे सत्यवादिनि ।
महापक्षे धनिन्याय्य निक्षेप निक्षिपेद्बुध ॥
आधि सीमा बालधन निक्षेपोपानधी स्त्रिय ।
राजस्व श्रोत्रियस्वञ्च न भोगेन प्रणश्यति ॥
स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।
न स राज्ञाभियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च बन्धुभि ॥
यो निक्षेप नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्सम दमम॥'
इति मनु । ८ अध्याये ॥

नीक, पु, (नीयते इति । नी प्रापणे+"अजियुधूनीभ्यो दीर्घश्च ।" उणा ३ । ४७ । इति कन ।) वृक्षविशेष । इत्युणादिकोष ॥

नीकार पु, (नि+कृ+घञ । "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ।" ६ । ३ । १२२ । इति उपसर्गस्य दीर्घ ।) न्यक्कार । इति शब्दरत्नावली ॥

नीकाश, त्रि, (नितरा काशते इति । नि+काश+अच । "इक काशे ।" ६ । ३ । १२३ । इति उपसर्गस्य दीर्घ ।) तुल्य । उपमा । इत्यमर ।२ । १० । ३८॥ (यथा, महाभारते । ३ । १८२ । १३ ।
"आकाशनीकाशतटा तीरवानीरसङ्कुलाम ।
बभूव पश्यता हर्ष पुण्यतीर्थां सरस्वतीम् ॥")
निश्चये, पु । इति मेदिनी । शे, २३ ॥

नीच, त्रि, (निकृष्टामी लक्ष्मी शोभां चिनोतीति । चि+"अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।" इति ड ।) हीनजातकर्म्मा । वर्व्वर । इत्यमरटीकायां भरत ॥ तत्पर्य्याय । विवर्ण २ पामर ३ प्राकृत ४ पृथगजन ५ निहीन ६ अपसद ७ जाल्म ८ क्षुल्लक ९ इतर १० । इत्यमर । २।१ ।१६॥ अपशद ११ खुल्लक १२ । इति भरत ॥ हीन १३ क्षुद्र १४ क्षुद्र १५ वेतक १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ नीचसङ्गदोषो यथा —
"न प्राप्नोति सुख किञ्चिन्नीचसङ्गान्महानपि ।
प्रेतसङ्गान्महादेवो नग्नो भस्मविभूषित ॥
प्रविश्य निलय नीच क्रोधनादिकमिच्छति ।
स्वय चेत्तु न शक्नोति तदा नाययति ध्रुवम् ॥
स्थिते गुणेऽपि नीचस्तु यत्नाद्दोष प्रपद्यते ।
किञ्चित्तु सङ्गमासाद्य तदुक्त स्यात सनातनम ॥
सता श्रुत्वा गुण नीच श्रोतुमायाति बन्धुवा ।
तत्र समयमासाद्य प्रकाशयति तद्व्यसन ॥
मनस्येक वचस्येक कर्म्मण्येक महात्मनाम ।
मनस्यन्यद्वचस्यन्यत कर्म्मण्यन्यद्दुरात्मनाम् ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे ५ अध्याय ॥
अपि च ।
"बुद्धिश्च हीयते पुसा नीचै सह समागमात ।
मध्यमै मध्यता याति श्रेष्ठता याति चोत्तमै ॥"
इति शान्तिपर्व्व ॥ * ॥
अनुच्च । तत्पर्य्याय । वामन २ न्यञ्च ३ खर्व्व ४ ह्रस्व ५। इत्यमर ।३।१।७ ॥ (यथा,—
"नीचरोमनखश्मश्रुनिर्म्मलाङ्घ्रिमलायन ।
स्नानशील ससुरभि सुवेषोऽनुल्वणोज्ज्वल ।
धारयेत सतत रत्नसिद्धमन्त्रमहौषधी ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
निम्न । यथा,—
"शैत्य नाम गुणस्तवैव सहज स्वाभाविकी स्वच्छता
कि ब्रूम शुचिता भवन्ति शुचय स्पर्शेन यस्यापरे ।
किञ्चान्यत कथयामि ते स्तुतिपद त्व जीविना जीवन
त्वञ्चेन्नीचपथेन गच्छसि पय कस्त्वा निषेद्धु क्षम ॥"
इति लक्ष्मणसेन ॥ * ॥
चोरकनामगन्धद्रव्ये, पु । इति राजनिर्घण्ट ॥

नीचक त्रि, (नीच एव । नीच+स्वार्थे कन ।) वामन । खर्व्व । इति शब्दरत्नावली ॥

नीचका, स्त्री, (निकृष्टामी शोभा चकति प्रतिहन्तीति । चक प्रतिघाते+अच । टाप ।) नैचिकी । उत्तमगवी । इत्यमरटीकायां भरत ॥

नीचकी [न] पु उच्च । उपरिभाग । इति हलायुध ॥ उत्तमगवीमात्र ॥

नीचकै [स] अ, (नीचैस+"अव्ययसर्व्वनाम्नामकच प्राक टे ।" ५ । ३ । ७१ । इति टे प्रागकच ।) नीचै । नीचै शब्दस्य टे पूर्व्वकृतेनाका निष्पन्न । यथा, उच्चकैरित्यादि ॥

नीचग, क्ली, (नीच निम्नदेश गच्छतीति । गम+ड ।) जलम् । इति कोषान्तरम् ॥ पामरे, त्रि ॥

यथा भूतडामरतन्त्रे ।
'नीचगामङ्गना प्राप्य चन्दनैर्मण्डल लिखेत ॥"
(निम्नग च । यथा, बृहत्संहितायाम ।१६।२२।
"अशुरपटुमयूखो नीचगोऽन्यैर्जितो वा
न सकलफलदाता पुष्टिदोऽतोऽन्यथा य ॥")

नीचगा, स्त्री (नीच निम्न गच्छतीति । गम+ड । टाप ।) निम्नगा । नदी । यथा,—
"नीचगा तु नदी नीचो नीचगो नीचग जले ।"
इति कोष ॥

अपि च ।
"सङ्गमयति विद्यैव नीचगापि नर सरित ।
समुद्रमिव दुर्द्धर्ष नृप भाग्यमत परम् ॥"
इति हितोपदेश ॥

नीचभोज्य, पु, (नीचैर्यवनादिभिर्भोज्य ।) पलाण्डु । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पामरभक्ष्ये, त्रि ॥

नीचनख, क्ली, (नीचमनुत्कृष्ट नखम् ।) वैक्रान्तमणि । इति राजनिर्घण्ट ॥

नीचकी, स्त्री नैचिकी । इत्यमरटीकाया भरत ॥

नीचै, [स] अ, (नि+चि+"नौ दीर्घश्च ।" उणा । ५ । १३ । इति डैसि निशब्दस्य दीर्घश्च ।) अल्पम । अनुच्चम । इत्यमर ॥ (यथा, मेघदूते । १ ८ ।
"नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥")

नीड पु क्ली, (नितरा ईड्यते स्तूयते सुहृत्त्वादिति । नि+ईड स्तुतौ+घञ ।) पक्षिवासस्थानम । पाखीरवासा इति भाषा ॥ तत्पर्याय । कुलाय २ । इत्यमर ।२।५।३७॥ (यथा, भागवते । ३ । ५ । ३६ ।
"मार्गन्ति यत्ते मुखपद्मनीडै
श्छन्द सुपर्णैर्ऋषयो विविक्ते ॥")
स्थानम् । इति मेदिनी । डे, १७ ॥ (रथाधिष्ठानस्थानम् । यथा, रामायणे ।५ । ४८ । ३२ ।
"स भग्ननीड परिवृत्तकूबर
पपात भूमौ हतवाजिरम्बरात ॥")

नीडज, पु (नीडे जायते इति । जन+ड ।) पक्षी । इति हेमचन्द्र । ४ । ३८२ ॥

नीडजेन्द्र पु, (नीडजानां पक्षिणामिन्द्र ।) गरुड । यथा,—
"अनडुहि जितनीडजेन्द्रवेगे
क्षतनिविडासनसुजभताघपीडे ।
स्मरशमनतडिन्नकडारदृष्टि
ष्वडमुडुराडिव शोभिचडमीडे ॥"
इति प्राचीनशिवस्तुति ॥

नीडोद्भव, पु, (नीडे कुलाये उद्भव उत्पत्तिर्यस्य ।) पक्षी । इत्यमर ।२।५।३४॥

नीत, त्रि, (नी+क्त ।) प्राप्तम । नेओया इति भाषा ॥ यथा,—
"नीत यदि नवनीत नीत नीत किमेतेन ।
आतपतापितभूमौ माधव । मा धाव मा धाव ॥"
इत्युद्भट ॥

नीति, स्त्री, (नीयन्ते सलभ्यन्ते उपायादय ऐहिकामुष्मिकार्था वास्यामनया वा । नी+अधिकरणे करणे वा क्तिन ।) नय । (नी+भावे क्तिन ।) प्रापणम । इति मेदिनी । ते ३ ॥ अथ नीतिशास्त्र लिख्यते ।
"नयस्य विनयो मूल विनय शास्त्रनिश्चय ।
विनयो हीन्द्रियजयस्तद्युक्तशास्त्रमिच्छति ॥
आत्मान प्रथम राजा विनयेनोपपादयेत ।
ततोऽमात्यान ततो भृत्यास्तत पुत्रास्तत प्रजा ॥
सदानुरक्तप्रकृति प्रजापालनतत्पर ।
विनीतात्मा हि नृपतिर्भूयसी श्रियमश्नुते ॥
एनकरणमामथ्यात सयम्यात्मानमात्मना ।
नयानयनविद्राजा कुर्व्वीत हितमात्मन ॥
जितेन्द्रियस्य नृपतेर्नीतिशास्त्रानुसारिण ।
भवन्त्युज्ज्वलिता लक्ष्म्य कीर्त्तयश्च नभस्पृश ॥"
इति नीतिमयूखद्वितीयप्रयोग ॥
सगर उवाच ।
"यया नीत्या प्रयोक्तव्य सुत आत्मा प्रिया तथा ।
तेषा विशेषे साम्प्रत सदाचार वदस्व मे ॥"
और्व्व उवाच ।
क्रमेण शृणु राजेन्द्र । यया नीत्या नियुज्यते ।
आत्मा सुतो वा भार्य्या वा तद्विशेष शृणुष्व मे ॥
ज्ञानवृद्धांस्तपोवृद्धान वयोवृद्धान सुदर्शिनान ।
सेवेत प्रथम विप्रानसूयापरिवर्ज्जितान ॥
तेभ्यश्च शृणुयान्नित्य वेदशास्त्रविनिर्णयम ।
यदुक्त च तत कार्य्य प्राज्ञैस्तन्नृपश्चरेत ॥
पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चाश्वा शरीर रथ उच्यते ।
आत्मा रथी कशा ज्ञान सारथिर्म्मन उच्यते ॥
अश्वान सुदान्तान कुर्व्वीत सारथि चात्मनो वशम ।
कशा भूप । दृढा कार्य्या शरीरस्थिरता तथा ॥
अदान्तास्तु समारूढ सैन्धवान स्यन्दनी यथा ।
अश्वानामिच्छया गच्छन्नुत्पथ प्रतिपद्यते ॥
यन्त्रावश सारथिस्तु स्वेच्छया प्रयन हयान ।
नयेत परवश सम्यक प्रथित वीरमच्युत ॥
यथेन्द्रियाणि नृपतिर्व्विषयाणा परिग्रहे ।
स्ववशानि प्रकुर्व्वीत मनोज्ञान दृढ तथा ॥
ज्ञाने दृढे कशाया वा दृढाया नृपसत्तम ।।
सारथि स्ववशो दान्तोऽनीश प्रयितु हयान् ॥
अतो नृप स्वेन्द्रियाणि वशे कृत्वा मनस्तथा ।
ज्ञानमार्गमधिष्ठाय प्रकुर्व्वीतात्मनो हितम ॥
भोक्तव्य स्वेच्छया भूपो न कुर्य्यादुत्पथे रतिम ।
द्रष्टव्यमिति द्रष्टव्य न द्रष्टव्यञ्च स्वेच्छया ॥
श्रोतव्यमिति श्रोतव्य नाधिक श्रवणे चरेत ।
शास्त्रतत्त्वन्दृते धीर श्रोतवशो भवेन्नहि ॥
एव शाणे त्वचं वापि वशीकृत्येच्छया नृप ।
स्वेच्छयैवोपभुञ्जीत नोद्दाम विषय व्रजेत ॥
एव यदि भवेद्राजा तदा स स्याज्जितेन्द्रिय ।
जितेन्द्रियत्वे हेतुश्च शास्त्रवृद्धोपसेवनम ॥
अवृद्धसेव्यशास्त्रज्ञो नृप शत्रुवशो भवेत ।
तस्माच्छास्त्रमधिष्ठाय भवेद्राजा जितेन्द्रिय ॥
धृति प्रागल्भ्यमुत्साहो वाकपटुत्व विवेचनम ।
दक्षत्व धारयिष्णुत्व दान मैत्री कृतज्ञता ॥
दृढशासनता सत्य शौच मतिविनिश्चय ।
पराभिप्रायवेदित्व चारित्व धैर्य्यमापदि ॥
शीघ्रधारणशक्तिश्च गुरुदेवद्विजार्च्चनम ।
अनसूया ह्यकोपित्व गुणानेतान्नृपोऽभ्यसेत ॥
कार्य्याकार्य्यविभागञ्च धर्म्मार्थौ काममेव च ।
दानस्य विषये सामयोगमेवोपलक्षते ॥
सतत प्रतिबुध्येत कुर्य्यादवसरेऽपि तत ।
साम दानञ्च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम ॥
ज्ञात्वोपायास्तु तत्स्थाने तानुपायान प्रयोजयेत ।
साम्नस्तु विषये भेदो मध्यम परिकीर्त्तित ॥
दानस्य विषये दण्डो ह्यधम परिकीर्त्तित ।
दण्डस्य विषये दान तदप्यधममुच्यते ॥
साम्नस्तु गोचरे दण्डो ह्यधमादधम स्मृत ।
सौजन्य सतत ज्ञेय भूभृतो भेददण्डयो ॥
साम्नो दानस्य च तथा सौजन्य याति गोचरे ॥
काम क्रोधश्च लोभश्च हर्षो मानमदौ तथा ।
एतानतिशयान्राजा शत्रूनिव विशातयेत ॥
सेव्या कालेषु युक्तेते लोभगर्व्वौ विवर्ज्जयेत ।
तेज एव नृपाणान्तु तीव्र सूर्य्यस्य वै यथा ॥
तत्र गर्व्वं रोगयुक्तकायवत्तन्तु सन्त्यजेत ।
आखेटकाक्षौ स्त्रीसेवा पानञ्चैवात्मदूषणम ॥
वाग्दण्डयोश्च पारुष्य सप्तैतानि विवर्ज्जयेत ।
परस्त्रीषु विरक्तासु सेवामेकान्ततस्त्यजेत ॥
सतीषु निजनारीषु प्रेमथा कुर्य्याच्च सेवनम ।
रतिपुत्त्रफला दारास्तासु नैकान्ततस्त्यजेत ॥
तयो सिद्ध्यै स्त्रिय सेव्या वर्ज्जयित्वातिसक्तताम ।
मृगयान्तु प्रमादाना स्थान नित्य विवर्ज्जयेत ॥
अक्षास्तथा न कुर्व्वीत सत्कार्य्यासक्तिनाशनान् ।
अन्ये क्षत कदाचित्तु सेवेत नात्मनाचरेत ॥
अकार्य्यकरणे बीज कृत्यानाञ्च विवर्ज्जनम ।
वर्ज्जयेत सतत पान शौचमाङ्गल्यनाशनम ।
अर्थक्षयकर नित्य त्यजेच्चैवात्मदूषणम् ॥
अभिशस्तेषु चौरेषु घातकेष्वाततायिषु ।
सतत पृथिवीपालो दण्डपारुष्यमाचरेत ॥
नान्यत्र दण्डपारुष्य कुर्य्यान्नृपतिसत्तम ।
वाकपारुष्यन्तु सर्व्वत्र नैव कुर्य्यात कदाचन ॥
रमणीय सदा सत्य सत्यमेक परायणम् ।
क्षमा तेजास्वतां चैव प्रस्तावान्नृप चाचरेत ॥
यानासनाश्रयद्वैधसन्धयो विग्रहस्तथा ।
अभ्यसेत षड्गुणानेतान् तेषा स्थानञ्च शाश्वतम ॥
य प्रमाण न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये ।
कोषे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते ॥
कोषे जनपदे दण्डे चैकैकत्र त्रय त्रयम ।
प्रस्तावाद्विनियुञ्जीत रक्षेदेकान्ततस्त्रिमान् ॥
मित्रे शत्रावुदासीने प्रभाव त्रिष्वपीरयेत ।
उत्साहो विजिगीषाया धर्म्मकृत्येऽष्टवर्गके ॥
शरीरयात्रानिर्व्वाहे क्रियेत सतत नृपै ।
मन्त्रनिश्चयसम्भूतां बुद्धि सर्व्वत्र योजयेत ॥
अमात्ये शात्रवे राज्ये पुत्त्रेष्वन्त पुरेषु च ॥ * ॥
कृषिर्दर्गश्च वाणिज्य खन्यानां करसाधनम ।
आदान सैन्यकरयोर्बन्धन गजवाजिनो ॥
शून्यसद्मसुखानाञ्च योजन सतत जने ।
प्रयाणागारसेतूना रक्षणञ्चेति चाष्टमम् ॥

द्वादशसु वर्गेषु चारान सम्यक नियोजयेत ॥
कार्याकार्यविभागाय चाष्टवर्गाधिकारिणाम ।
अष्टौ चारान्नियुञ्जीयादष्टवर्गेषु पार्थिव ॥
दशस्वथेषु युञ्जीत क्रमतः शृणु तानि मे ।
स्वामिसाचिवराष्ट्राणि मित्रं कोषो बलन्तथा ॥
दुर्गन्तु सप्तमं ज्ञेयं राज्याङ्गं गुरुभाषितम ।
दुर्गयुक्तश्चाष्टवर्गे चारं नात्मनि योजयेत ॥
तस्मादिमानि शेषाणि पञ्च चारपदानि तु ।
शुद्धान्तेष्वेव पुत्त्रेषु सकृपूपादौ महासे ॥
प्रत्न्यासीनयोश्चैव बलाबलविनिश्चये ।
आदौ दशसु चैतेषु चारान्राजा प्रयोजयेत ॥
यत्र प्रकाशं जानीयात तत्र चारैर्न कल्पयेत ।
निरूप्य तत्प्रतीकारमवश्यं छिद्रतश्चरेत ॥
यथा नियोगमेतेषां यो यो यत्रान्यथाचरेत ।
ज्ञात्वा तत्र नृपश्चारैर्दण्डयेद्वा नियोजयेत ॥
चारास्तु मन्त्रिणा सार्द्धं रहस्ये संस्थितो नृपः ।
प्रदोषसमये पृच्छेत्तदानीमेव साधयेत ॥
स्वपुत्त्रे चाथ शुद्धान्ते ये तु चारा मदानसे ।
नियुक्तास्तान मध्यरात्रौ पृच्छेद्दूतांश्चापि मन्त्रिणि ॥
एतान चारान स्वयं पश्येन्नृपतिर्मन्त्रिणा विना ।
अन्यांश्च मन्त्रिणा सार्द्धं निरूप्य प्रदिशेत् फलम ॥
नैकवेशधरश्चारो नैको नीतसाहवर्जितः ।
मस्तुतो नहि सत्वञ्च नातिदीर्घो न वामनः ॥
सततं न न्विचारी न रोगी नाप्यबुद्धिमान ।
न वित्तविभवैर्हीनो न भार्य्यापुत्त्रवर्जितः ॥
कार्यश्चारो नृपतिना गुह्यतत्त्वविनिर्णये ।
अनेकदेशभाषाज्ञश्चोत्तम भार्य्यासुतैर्युतम ॥
बहुदेशवचोऽभिज्ञं पराभिप्रायवेदकम ।
दृढभक्तं प्रकुर्व्वीत चारं शक्तमसाध्वसम ॥
अधितिष्ठेत स्वयं राजा कृषिमात्मसमैस्तथा ।
वणिकपथे च दुर्गादौ तेषु शक्तान्नियोजयेत ॥
अन्तःपुरे पितुस्तुल्यान धीमान वृद्धान्नियोजयेत ।
षण्ढान पण्डास्तथा वृद्धाः स्त्रियो या बुद्धिमत-
परा ॥ * ॥
शुद्धान्तद्वारि युञ्जीयात स्त्रियो वृद्धा मनीषिणी ।
नैकः स्वपेत कदाचित्तु नैको भुञ्जीत पार्थिवः ॥
नैकाकिनीन्तु महीषीं व्रजेन्नैवाथ नैककः ।
अमात्यानुपधाशुद्धान भार्य्या पुत्त्रांस्तथैव च ॥
प्रकुर्य्यात सततं भूपः स्वप्रसादं समाचरन ।
धर्म्मार्थकाममोक्षेषु प्रत्येकपरिशोधने ॥
उपेत्य धीयते यस्मादुपधा परिकीर्त्तिता ।
अथ कामोपधाभ्यान्तु भार्य्या पुत्त्रांस्तु शोधयेत ॥
धर्म्मोपधाभिर्विप्रांस्तु सर्व्वाभिः सचिवान पुनः ।
एभिर्यत्नैस्तथा दारैरिहैव नृपता भवेत ॥ * ॥
तस्माद्भवांस्तु राज्यार्थी धर्म्ममेव समाचरेत ।
अनेनैवाभिचारेण यज्ञैर्वा पार्थिवो ह्ययम ।
प्राणांस्त्यक्ष्यति राजा त्वं भविष्यसि न संशयः ॥
इति धर्म्मो नृपस्यैव अश्वमेधादिकश्च यत ।
स्वयं न कुरुते भूपस्तस्मात्त्वं कुरु सत्तम ॥
एवं मन्त्रैर्मन्त्रयित्वा नृपः कापालिकान द्विजान ।
तैराज्ञातान स्वयं ज्ञात्वा गृह्णीयात्तस्य तेजसा ॥
यदि राज्याभिलाषेण सचिवो धर्म्ममाचरेत ।
नृपतौ वाधिकं कुर्य्याद्धर्म्मं तं हीनतां नयेत ॥
आभिचारिकमथवा कुर्व्वाणन्तु विघातयेत ।
प्रवासयेद्ब्राह्मणन्तु पार्थिवो ह्याभिचारकम ॥
एषा धर्म्मोपधा ज्ञेया तैरमात्यान सदा चरेत ।
एतादृशी तथैवान्यामुपधां धर्म्मतश्चरेत ॥ * ॥
कोषाध्यक्षान समामन्त्र्य राजामात्यान प्रती-
रयेत ।
पुत्त्रानन्यान प्रति तथामन्त्र्य संवरणक्षमान ॥
अयं हि प्रचुरः कोषो समायत्तो नरोत्तम ।
आनये तव सम्मत्या तद्यदि त्वं प्रतीच्छसि ॥
तवान्नलब्धादस्माकं जीवनञ्च भविष्यति ।
त्वञ्चापि प्रचुरे कोषे किं किं नो वा करिष्यसि ।
एवमन्यैः कोषगतैरुपायैर्नृपसत्तम ॥
पुत्त्र मात्यादिकान सर्व्वान सततं परिशोधयेत ।
कोषदोषकरान हन्याद्वक्तुमिच्छून्निवारयेत ॥
द्वैधचित्तान विमन्येत कुर्य्यात् कोषरक्षणम ॥ * ॥
दासीश्च शिल्पिनीवृद्धा मधाधृतिमती स्त्रियः ॥
अन्तर्बहिश्च या यान्ति विदिता सचिवादिभिः ।
ता राजा रहसि स्थित्वा भार्य्यादिभिरलक्षितः ॥
अभिमन्त्र्याथ समन्त्र्य प्रेरयेत सचिवान प्रति ।
ता गत्वा हृदयं बुद्ध्वा स्त्रियो वै ज्ञानतत्पराः ॥
महिषीप्रमुखा राज्ञस्त्वां वै कामयते शुभा ।
तत्राहं योजयिष्यामि यदि ते वर्त्तते स्पृहा ॥
सचिवस्त्वां कामयते त्वद्योग्यो वरवर्णिनि ।
तं सङ्गमयितुं शक्ता यदि श्रद्धा तवास्त्यहम ॥
इत्यनेन प्रकारेण नानोपायैस्तथेतरैः ।
भार्य्याः पुत्त्रीर्दुहितॄश्च स्नुषाश्च प्रसुषास्तथा ॥
शोधयेत सचिवान पुत्त्रान पौत्त्रादीन सेवका-
स्तथा ।
कामोपधाविशुद्धास्तु घातयेदविचारयन ॥
स्त्रियश्च दण्ड्या यत्नेन ब्राह्मणास्तु प्रवासयेत ।
मोक्षमार्गावसक्तन्तु हिंसापैशुन्यवर्जितम ।
धर्म्मैकसारं नृपतिः सचिवं परिवर्जयेत ॥
मोक्षमार्गावसक्तास्तु दण्ड्यानपि न दण्डयेत ।
समबुद्धिस्तु सर्व्वत्र तस्मात्तं परिवर्जयेत ॥ * ॥
इति सूत्र चोपधानामुपधा बहुधा मम ।
विवेचिता चोशनसा तच्छास्त्रे तत्र बोधयेत ॥
विग्रहं सततं राजा परैः सम्यगाचरेत ।
भूवित्तमित्रलाभेषु निश्चितेष्वेव विग्रहः ॥
सप्ताङ्गेष्वप्रमादश्च सदा कार्य्यो नृपोत्तमे ।
कोषस्य सञ्चयं रक्षां सततं सम्यगाचरेत ॥ ॥
मन्त्रिणस्तु नृपः कुर्य्याद्विप्रान विद्याविशारदान ।
विनयज्ञान कुलीनांश्च धर्म्मार्थकुशलानृजून ॥
मन्त्रयेत्तैः समं कार्य्ये नात्यर्थं बहुभिश्चरेत ।
एकैकेनैव कर्त्तव्यं मन्त्रस्य तु विनिश्चयम ॥
व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च धान्यस्य व्यपदेशतः ।
ससुहृत मन्त्रगृहं स्थलमारुह्य मन्त्रयेत ॥
अरण्ये निःशलाके वा न यामिन्यां कदाचन ।
शिशून शाखामृगान षण्ढान शुकान वै शारि-
कास्तथा ॥
वर्जयेन्मन्त्रगेहेषु मनुष्यानुद्धतांस्तथा ।
दूषणं मन्त्रभेदेषु नृपाणां यत्र जायते ॥
न तच्छक्यं समाधातुं दशैनपशतैरपि ।
दण्ड्यांस्तु दण्डयेद्दण्डैरदण्ड्यान दण्डयेन्नहि ॥
अदण्डयन्नृपो दण्ड्यानदण्ड्यांश्चापि दण्डयन ।
नृपतिर्वाच्यतां प्राप्य चौरकिल्विषमाप्नुयात ॥ * ॥
दुर्गन्तु सततं कुर्य्यात प्राकाराट्टालतोरणैः ।
दूषितान्नगराद्राजा दूरे दुर्गाश्रयं चरेत ॥
दुर्गं बलं नृपाणान्तु नित्यं दुर्गं प्रशस्यते ।
शतमेको योधयति दुर्गस्थो यो धनुर्धरः ॥
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं प्रशस्यते ॥
जलदुर्गं भूमिदुर्गं वृक्षदुर्गं तथैव च ।
अरण्यवनदुर्गञ्च शैलजं पारखोद्भवम ।
दुर्गं कार्य्यं नृपतिना यथायोग्यं स्वदेशतः ॥
दुर्गं कुर्व्वन पुरं कुर्य्यात्त्रिकोणं धनुराकृतिम ।
वर्त्तुलं वा चतुष्कोणं नान्यथा नगरं चरेत ॥
मृदङ्गाकृतिदुर्गञ्च सततं कुलनाशनम ।
यथा राक्षसराजस्य लङ्का दुर्गा जिता पुरा ।
वले पुरं शोणिताख्यं तेजो दुर्गं प्रतिष्ठितम ।
यतस्तद्राजमाकारमतो भ्रष्टः श्रिया बलिः ॥
सौभाख्यं शाल्वराजस्य नगरं पञ्चकोणकम ।
दिवि यद्भ्रमते राजंस्तच्च भ्रष्टं भविष्यति ॥
यच्चायोध्याकृतं भूप । पुरमिक्ष्वाकुभूभुजाम ।
धनुराकृति तच्चापि ततो भूरिजयप्रदम ॥
दुर्गभूमौ यजेद्दुर्गां दिक्पालांश्चैव द्वारतः ।
पूजयित्वा विधानेन जयं भूपः समाप्नुयात ।
ततो दुर्गं नृपः कुर्य्यात सततं नयरक्षणे ॥ * ॥
न ब्राह्मणान सदा राजा कदाचिदवमानयेत ।
अवमत्य नृपो विप्रान नेहेह दुःखभागभवेत ॥
न विरोधस्तु तैः कार्य्यः स्वानि तेषां न चाददीत ।
कृत्यकालेषु सततं तानेव परिपूजयेत ।
नैषां निन्दां प्रकुर्व्वीत नाभ्यसूयां तथाचरेत ॥
एवं नृपो महाबुद्धिस्तद्रमण्डलसंयतः ।
अप्रमादी चारचक्षुर्गुणवान सुप्रियंवदः ॥
प्रेत्येह महतीं सिद्धिं प्राप्नोति सुखभोगवान ।
यैर्गुणैर्योजितश्चात्मा तैः पुत्त्रानपि योजयेत ॥
नृपस्य च स्वतन्त्रत्वं सततं स्वं विनाशयेत ।
स्वतन्त्रो भूपतनयो विकारं याति निश्चयम ॥
निर्व्विकाराय सततं तमुच्चैः परिपूजयेत ।
भोजने शयने पाने पुरुषाणाञ्च वीक्षणे ॥
नियोजयेत सदाचारान भूपः कामविचेष्टने ।
अस्वतन्त्राः स्त्रियो नित्यं हानये सम्भवन्ति हि ॥
तस्मात कुमारं महिषीमुपधाभिर्मनोहरैः ॥
शोधयित्वा नियुञ्जीत यौवराज्यावरोधयोः
अन्तःपुरप्रवेशे तु स्वतन्त्रत्वं निवेशयन ॥
भूपपुत्त्रस्य भार्य्याया बहिः सारे तथैव च ।
अयं विशेषः सञ्चेपान्नृपधर्म्मो मयोदितः ॥
पुत्त्राणां गुणविन्यासो भार्य्याणामपि भूपते ।
उशना राजनीतीनां तन्त्राणि च बृहस्पतिः ॥
चकारान्यान विशेषांस्तु तयोस्तन्त्रेषु शोधयेत ।
एवं राजा महाभागो राजनीतौ विशेषताम ।
कुर्व्वन्न सीदति सदा भूयसीं श्रियमश्नुते ॥”
इति कालिकापुराणे राजनीतिविशेषे ८५
अध्याय ॥ * ॥

अन्यत्तु औशनसवृहस्पतिकामन्दकपञ्चतन्त्रनीति मयूखहितोपदेशचाणक्यभारतीय राजधर्म्मादौ द्रष्टव्यम् ॥

नीतिघोष, पु, (नीतिरेव नीत्यात्मको वा घोषो रवो यस्येति।) वृहस्पतिरथः। इति त्रिकाण्ड शेषः॥ (नीतिनयस्य घोषः।) नयध्वनिश्च॥

नीतिसार, पु (नीतिरेव सारो यस्येति।) इन्द्र प्रति वृहस्पत्युक्तनीतिशास्त्रविशेषः। अथ चाणक्यसंग्रहस्थलम्। गरुडपुराणे अष्टाख्यध्यायेष्वस्ति। बाहुल्यभिया तत् समुदायं न लिखित्वा अष्टानामध्यायानां प्राथमिकाष्टश्लोका लिख्यन्ते। यथा,—

"सद्भिः सङ्गं प्रकुर्व्वीत सिद्धिकामः सदा नरः।
नासद्भिरिह लोकाय परलोकाय वा हितम्॥१॥
आपदर्थं धनं रक्षेद्दारान् रक्षेद्धनैरपि।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि॥२॥
यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि च सेवते।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च॥३॥
राज्यं पालयते नित्यं सत्यधर्म्मपरायणः।
निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्म्मेण पालयेत्॥४॥
ज्ञात्वा बहुविधा भृत्या उत्तमाधममध्यमाः।
नियोक्तव्या यथार्थेषु त्रिविधेष्वेव कर्म्मसु॥५॥
गुणवन्तं नियुञ्जीत गुणहीनं विवर्ज्जयेत्।
पण्डिते च गुणाः सर्व्वे मूर्खे दोषाश्च केवलम्॥६॥
न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः।
कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा॥७॥
कुभार्य्याञ्च कुमित्रञ्च कुराजानं कुसौहृदम्।
कुबन्धुञ्च कुदेशञ्च दूरतः परिवर्ज्जयेत्॥"८॥
इति गारुडे॥

नीथ, पु (नयति प्रापयतीति। नी+"हनि कुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्।" उणा २।२। इति क्थन्।) नियन्ता। प्रापयिता। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (नी+भावे क्थन्। नयनम्। इति उज्ज्वलदत्तः॥ यथा ऋग्वेदे।१।१०४।१२।

"सहस्रचेताः शतनीथ ऋभ्वा॥"

स्तोत्रम्। यथा, ऋग्वेदे।३।१२।५।

"नीथाविदो जरितारः॥"

"नीथाविदः स्तोत्राभिज्ञाः।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

जले, स्त्री। इति सचित्रप्रसादोणादिवृत्तिः॥ (नीयतेऽनेनेति। करणे+क्थन्। प्रापणहेतुभूते त्रि। यथा, ऋग्वेदे।१।१०४।५।

"प्रति यत्स्या नीथादर्शि॥"

"यद्यदा नीथा नयनहेतुभूता स्या सा पदवी प्रत्यदर्शि।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

नीध्र, क्ली, (नितरां ध्रियते इति। नि+धृ+"मूल विभुजादित्वात् कः।) वल्मीकम्। वनम्। नेमिः। चन्द्रः। रेवतीनक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ नीव्रमपि पाठः॥

नीप, पु, (नी+"पानीविषिभ्यः पः।" उणा३।२३। इति पः। बाहुलकात् गुणाभावः।)

कम्बवृक्षः। इत्यमरः।२।४।४२॥ (यथा, ऋतुसंहारे।३।१३।

"वक्त्रा कदम्बककुटजार्ज्जुनसर्ज्जनीपान् सप्तच्छदानुपगता कुसुमोद्गमश्रीः॥"

क्वचित् क्ली। यथा,—

"नीपं सभाण्डकं पीलु तृणशून्यं विकङ्कतम्।
प्राचीनामलकञ्चैव दोषघ्नं गरहारि च॥"

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥

"गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकन्तथा॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)

धाराकदम्बः। इति राजनिर्घण्टः॥ बन्धूकवृक्षः। नीलाशोकवृक्षः। इति मेदिनी। पे, ८॥

नीयमान, त्रि (नीयते इति। नी+कर्म्मणि शानच।) प्राप्यमाणम्। यथा, कालिकापुराणे।

"नीयमानो न गच्छेच्चेन्म्रियते शीघ्रमेव तदा॥"

नीर, क्ली, (नयति प्रापयति स्थानात् स्थानान्तरमिति। नी प्रापणे+ स्फायितञ्चीति।" उणा २।१३। इति रक्। यद्वा, "अवैराप।" इति श्रुतेः निर्गतः रादग्नेरिति "अग्नेरापः" इति श्रुतेः निर्गतो रोऽग्निर्यस्मादिति वा। "ढ्रलोपे पूर्व्वस्य दीर्घोऽणः।" ६।३।१११। इति रलोपे पूर्व्वदीर्घः।) जलम्। इत्यमरः।१।१०।४॥ (यथा गीतगोविन्दे।१।६।

"छलयसि विक्रमणे बलिमद्भुतवामन
पदनखनीरजनितजनपावन।
केशव धृतवामनरूप
जय जगदीश हरे॥")

रसः। इत्युणादिकोषः॥ नीरे अस्पृश्यतायानि यथा, गारुडपुराणे।

"निष्ठीवाद्भिः कफमलमूत्रविशाद्यशुभं न सञ्चिपेत्॥"

(अस्य पानविधेयता विधीयते यथा,—

"वाष्प्युद्भवन्त प्रवदन्ति धीरा
नीरं समासेन निशाहतेऽच।
यत् श्रीमतश्चैव महायतीनां
बलप्रदं पथ्यतरं प्रदिष्टम्॥'

"विषमूत्रे त्वयनीलिका विषयुतं तप्तं घनं फेनिलं दन्तग्राह्यमनार्त्तवं हि सलिलं दुर्गन्धि वै गर्हितम्।
नानाजीवविमिश्रितं गुरुतरं पर्णौघपङ्काविलं चन्द्रार्कांशुसुगोपितं न च पिबेन्नीरं सुदोषान्वितम्॥"

इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये॥)

नीरज क्ली, (नीरे जले जायते इति। जन+ड।) कुष्ठौषधिः। (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने।२५।

"फलत्रयं लौहरजोऽञ्जनञ्च
यष्ट्याह्वयं नीरजसारिवे च॥")

पद्मम्। इति मेदिनी। जे, २४॥ (यथा, भामराष्टके।४।

"नीतं क्षयं नवीननीरजवने पीतं मधु स्वेच्छया॥")

मुक्ता। इति राजनिर्घण्टः॥ जलजाते, त्रि॥

नीरज, पु, (नीरे जायते इति। जन+ड।) उद्रजन्तुः। इति शब्दरत्नावली॥ उष्णीरी। इति राजनिर्घण्टः॥ (महादेवः। यथा, महाभारते।१३।१७।१४६।

"उद्भिन्निविक्रमो वैद्यो विरजो नीरजोऽमरः॥")

नीरज, [स्] त्रि (निनास्ति रजो धूलि कुसुमपरागादिर्वा यत्र।) निर्धूलिदेशपुष्पादि (यथा, महाभारते।१०।८१।२।

"सर्व्वा मणिमयी भूमिः सर्व्वकाञ्चनवालुका।
सर्व्वर्त्तुसुखसस्पर्शा निष्पङ्का नीरजा शुभा॥")

अरजस्कायाम् स्त्री॥

नीरत, त्रि, (निर्गतं रतं रमणं यस्मात्।) विरतः। रमणाभाववान्। यथा—

"दिष्ट्या दिष्ट्या नीरतरङ्गो नीरतरङ्गो ममाद्य हृदयेश।
आयाता सखि वर्षा वर्षादपि यास्तु वासरो दीर्घः॥"

इत्युद्भटद्वायपद्यम्॥

नीरद, पु, (नीरं जलं ददातीति। नीर+दा+कः।) मेघः। यथाह घटकर्परः।

"निचितं खमुपेत्य नीरदैः प्रियहीना हृदयावनीरदैः।"

मुस्तकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (निनास्ति रदो दन्तो यस्य।) रदशून्ये, त्रि॥ यथा—

"आस्वाद्य निरवशेषं विरहिवधूनां मृदूनि मांसानि।
करकामिषेण मन्ये निष्ठीवति नीरदोऽस्थीनि॥"

इत्युद्भटः॥

नीरधि, पु, (नीराणि धीयन्तेऽस्मिन्निति। नीर+धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च।" ३।३।९३। इति कि।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥

नीरनिधि पु, (नीराणि निधीयन्तेऽत्रेति। नीर+नि+धा+कि।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, माघे।३।७।

"पारे जलं नीरनिधेरपश्य-
न्मुरारिरानीलपलाशराशीः॥")

नीरन्ध्र, त्रि (निनास्ति रन्ध्रं छिद्रं यस्मिन्।) घनम्। इति हेमचन्द्रः।६।८३॥ (यथा, माघे।८।३।

"नीरन्ध्रद्रुमशिशिरां भुवं व्रजन्तो
साशङ्कं मुहुरिव कौतुकात् करेणा।
पश्याश्च द्यघमलिनाकुलीकृतानां
शाखानामतुहिनरश्मिरन्तराले॥")

छिद्ररहितम्। यथा,—

"श्रीमन्नाथ तवार्जितोज्जितयशः सम्बद्धमुक्तावली मादायैव विधिर्व्यधितसुरमलं हार त्वदीयैर्गुणैः।
नीरन्ध्रामवलोक्य तामपि ततो नाम्ना गुणानां मही तत्पतिसुरगणगनाङ्कारे समकिरत्तारकाः॥"

इति कालीदासः॥

नीरस, पुं, (नितरां रसो यत्र ।) दाडिमः । इति हारावली ॥ (निर्नास्ति रसो यत्र ।) रसशून्ये त्रि । यथा,—
"शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।
स एव चेदशृङ्गारी नीरसं सर्व्वमेव तत् ॥"
इति प्राञ्चः ॥

नीराखु, पुं (नीरस्य आखुः ।) उद्रः । उद्बिडाल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । जलनकुलः २ जलविडालः ३ जलप्लवः ४ । इति हारावली । ७६ ॥ उद्रः ५ जलाखुः ६ नीरजः ७ नकुलः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

नीराजनं, क्ली, } (राज दीप्तौ + ल्युट् । नितरां राजनं यत्र ॥ निर
नीराजना, स्त्री, } + राज + णिच् + "ण्यासश्रन्थो युच् ।" ३ । ३ । १०७ । इति भावे युच् ।) वाहनायुधादीनि शेषेण राजनं यत्र सा नीराजना । नीरस्य शान्त्युदकस्य अजनं क्षेपो यत्र सा नीराजना वा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥

तद्विधानं यथा,—
"शरत्काले महाष्टम्यां दुर्गायाः परिपूजनम् ।
नीराजनं दशम्यान्तु कुर्य्याद्वै बलवृद्धये ॥
विधिं नीराजनस्य त्वं शृणु पार्थिवसत्तम ! ।
कृतेन येन चाश्वानां गजानामपि चेष्टनम् ॥
आश्विने शुक्लपक्षे या तृतीया स्वातियोगिनी ।
ऐशान्यां स्वपुरस्यैव गृह्णीयात् स्थानमुत्तमम् ॥
नीराजनं ततः कुर्य्यात् सम्प्राप्ते दिवसेऽष्टमे ।
नीराजनस्य कालस्तु पूर्व्वमुक्तस्तु ते मया ॥
विधानमत्र शृणु मे कृतकृत्यो भविष्यसि ।
एकं हयं महासत्त्वं सुमनोहरमेव वा ॥
पूजयेत् सप्तदिवसान् गन्धपुष्पादिकाशुभिः ।
तृतीयादौ पूजयित्वा नयेत्तं यज्ञमण्डपम् ॥
चेष्टां निरूपयंस्तस्य जानीयाच्च शुभाशुभम् ।
परराष्ट्रावमर्द्दः स्यादश्वो यदि पलायते ॥
म्रियन्ते राजपुत्त्रास्तु यदि चाश्रूणि मुञ्चति ।
नीयमानो न गच्छेच्चेन्महिषीमरणं तदा ॥
तथैव मुखनासाभ्यां शब्दं कुर्य्याद्धयो यदि ।
यत्काष्ठाभिमुखं कुर्य्यात्तत्काष्ठायां जयेद्रिपून् ॥
उत्क्षिप्य दक्षिणाग्रन्तु पदमश्वो भवेत् पुरा ।
तदा जयेत् समस्तांश्च नृपतिर्व्विजयेद्रिपून् ॥
प्रातर्नीराजनं कुर्य्याद्दशम्यां नृपसत्तम ! ।
तदप्राप्तौ तु द्वादश्यां तस्यामेव समाचरेत् ॥
कार्त्तिके पञ्चदश्यां वा तदभावे तु पार्थिव ! ।
ऐशान्यां स्वपुरस्योच्चैर्हस्तमानेन षोडश ॥
दशहस्तन्तु विपुलं कुर्य्याद्वै तत्र तोरणम् ।
द्वात्रिंशद्धस्तमानन्तु हस्तषोडशविस्तृतम् ॥
यज्ञार्थं मण्डपं कुर्य्यात् मध्ये वेदिं विनिर्म्मयेत् ।
तथाश्वोत्तरतश्चाश्ववेदिं कुर्य्याद्गुणसमाम् ॥
तत्र संस्थाप्य चाश्वञ्च पूजितञ्च पुरोहितैः ।
सर्ज्जौडुम्बरशाखानामर्ज्जुनस्याथवा नृप ! ॥
मनःशिलाङ्कितैश्चक्रैर्ध्वजैश्चापि विभूषयेत् ।
तोरणं कनकै रत्नैस्तथा नानाविधैर्म्मतैः ॥
भल्लातकं शालिकुष्ठं सिद्धार्थं सैन्धवस्य तु ।
कण्ठदेशे निबध्नीयात् पुष्टिशान्त्यर्थमेव च ॥
वैष्णवं मण्डलं कृत्वा दिक्पालांश्च नवग्रहान् ।
विश्वेदेवांस्तु मन्त्रेण विष्णुमुख्यान् प्रपूजयेत् ॥
आज्यैस्तिलैश्च पुष्पैश्च मिश्रीकृत्य पुरोहितः ।
रवेस्तु वरुणस्यैव प्रजेशस्य तथैव च ॥
पुरुहूतस्य विष्णोश्च होमं सप्ताहमाचरेत् ।
एकैकस्य सहस्रं वा अष्टोत्तरशतञ्च वा ॥
कुर्य्यात्तु प्रत्यहं होमं चतुर्व्वर्गस्य सिद्धये ।
समिधश्चापि होतव्याः पलाशः खदिरस्तथा ॥
औडुम्बरश्च काश्मर्य्यमश्वत्थश्च पुरोहित ! ।
सौवर्णान् राजतान् वापि मार्त्तिकान् वा यथेच्छया ॥
कुर्य्यात्तु कलसानष्टौ फलपल्लवयोजितान् ।
क्षिपेत्तेषु घटेष्वेव समङ्गां हरितालकम् ॥
चन्दनञ्च तथा कुष्ठं प्रियङ्गुञ्च मनःशिलाम् ।
अञ्जनञ्च हरिद्राञ्च श्वेतां दन्तीं तथैव च ॥
भल्लातकं पूर्णकोषं सहदेवां शतावरीम् ।
वचां सनागकुसुमां सोमराजीं खगुप्तकाम् ॥
तुत्थञ्च करवीरञ्च तुलसीदलमेव च ।
एतानि निक्षिपेन्मध्ये कलसानां पुरोहित ! ॥
कनकैरम्बुजैर्यञ्जैरभिः सुकसुवौ तथा ।
कल्पयौ शान्तिकामेन नीराजनविधौ नृप ! ॥
एवं सप्ताहपर्य्यन्तं पूजाभिर्हवनैस्तथा ।
पूर्व्वोक्तान् पूजयित्वा तु नृप ! सप्ताहमाचरेत् ॥
यावन्नीराजनं कुर्य्यात्तावद्राजा वसेद्गृहे ।
रात्रौ न यज्ञभूमौ तु निवसेच्छान्तिमिच्छुकः ॥
नारोहयेत्तु तुरगं गजं वा तत्र पार्थिव ! ।
यावत् सप्ताहपर्य्यन्तं यानेनान्येन वै व्रजेत् ॥
भक्ष्यैर्नानाविधैश्चैव मधुपायसयावकैः ।
मोदकैर्व्वा बलिं कुर्य्याच्चान्नयञ्जनसम्भवैः ॥
पूर्व्वोक्तानान्तु देवानां सप्ताहं यावदुत्तमम् ।
सप्तमेऽह्नि तु रेवन्तं पूजयेत्तोरणान्तरे ॥
सूर्य्यपुत्त्रं महाबाहुं द्विभुजं कवचोज्ज्वलम् ।
ज्वलन्तं शुक्लवस्त्रेण केशानुद्ग्रथ्य वाससा ॥
कशां वामकरे बिभ्रद्दक्षिणन्तु करं पुनः ।
सखड्गं न्यस्य वल्गायां सितसैन्धवसंस्थितम् ॥
एवंविधन्तु रेवन्तं प्रतिमायां घटेऽपि वा ।
सूर्य्यपूजाविधानेन पूजयेत्तोरणान्तरे ॥ * ॥
पूजयित्वा तु रेवन्तं द्विरदं तुरगं तथा ।
आहताम्बरसंवीतं स्रक्चन्दनसमन्वितम् ॥
सुवर्णबद्धनिस्त्रिंशं विचित्रकवचादिभिः ।
युक्तान्तु होमकुण्डस्य ऐशान्यामश्ववेदिकाम् ॥
पूर्व्वं कृत्वा नयेदश्वगजपालः पृथक् पृथक् ।
नीयमाने गजे चाश्वे पूर्व्वोक्तञ्च निमित्तकम् ।
यत्नाद्वीक्षेत नृपतिः फलं चैवावधारयेत् ।
होमकुण्डस्योत्तरस्यां वैयाघ्रे चर्म्मणि स्थितः ॥
दैवविदा चाश्वविदा सहितो वीक्ष्य सैन्धवम् ।
नीताय तुरगायास्मै भक्तपिण्डीं सुगन्धिनीम् ॥
दद्यात् पुरोहितस्तत्र समन्त्रां शान्तिमन्त्रकैः ।
तत्पिण्डं यद्यदि जिघ्रेत्तदश्नीयाद्वा हयः स च ॥
तदा स्यात् सर्व्वकल्याणं विपरीतमतोऽन्यथा ॥
शाखामौडुम्बरीमार्द्रां सकुशाञ्च महोदके ।
आप्लाव्याप्लाव्य तुरगान् गजान् भूपश्च सैनिकान् ।
रथांश्च संस्पृशेन्मन्त्रैः शान्तिकैः पौष्टिकैस्तथा ॥
सेचयन् सहितो विप्रैश्चतुरङ्गं पुरोहितः ।
दिक्पालानां ग्रहाणाञ्च मन्त्रैश्चैव सवैष्णवैः ॥
बहुधा चाभिषिच्याथ ततः सौवर्णदर्पणम् ।
वीक्षयित्वा नृपश्चर्त्विक् ततो मन्त्रिणमेव च ॥
राजपुत्त्रांस्तथामात्यानन्यानपि च पौरवान् ।
कल्पयन् द्विजशार्द्दूलः सर्व्वानेव तु दर्शयेत् ॥ * ॥
चतुरङ्गबलस्यापि कृत्वैवं शान्तिपौष्टिके ।
मृण्मयं शात्रवं कृत्वा ह्यभिचारकमन्त्रकैः ॥
छिन्धि शूलेन विद्धा तं शिरः खड्गेन छेदयेत् ॥
आचार्य्यं कविकां पश्चादभिमन्त्र्य हयाय वै ॥
ऐन्द्रैः प्राभाकरैर्मन्त्रैर्दद्याद्वक्त्रे स्वयं पुनः ।
तमनेन तु मन्त्रेण समारुह्य नृपस्तदा ॥
गच्छेदुत्तरपूर्व्वान्तु दिशं सर्व्वबलैर्युतः ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्य्याः सर्व्व एव नृपस्तथा ॥
अनुगच्छेयुरथवा निर्मत्तान् अवलोकयन् ।
वादित्रघोषैस्तुमुलैरातपत्रैस्तथा ॥
गच्छन्नीराजने राजा दारयन्निव मेदिनीम् ।
मणिविद्रुममुक्ताद्यैः स्वर्णरत्नैरलङ्कृतः ।
क्रोशमात्रं ततो गत्वा पूर्व्वद्वारेण पार्थिवः ॥
स्वपुरं प्रविशेद्विप्रैर्यज्ञं यायात् पुरोहितः ।
तत्र गत्वा दक्षिणान्तु हिरण्यं गां तथा तिलम् ।
दत्त्वा पश्चाद्द्विजेभ्यस्तु दद्याद्दानानि शक्तितः ॥
एवं नीराजनं कृत्वा बलानाञ्च महीक्षितः ।
प्रेत्येह च स्थिता लक्ष्मीं नृपतिः प्राप्नुयात्तथा ॥
त्वमश्वाग्र्य ततः जातः सागरोद्भवसैन्धव ।
येन सत्येन वहसे शक्रं तेनेह मां वह ॥
येन सत्येन रेवन्तं येन सत्येन भास्करम् ।
वहसे तेन सत्येन विजयाय वहस्व माम् ॥
आभ्यान्तु नृपमन्त्राभ्यामश्वारोहणमाचरेत् ।
आरुह्याग्रे महिष्यास्तु शुद्धान्ते लम्बयेत्ततः ॥
महिषी च ततो भूप पर्य्यङ्कोपरिसंस्थितम् ।
दूर्व्वाक्षतैः ससिद्धार्थैः स्त्रीभिः सह समर्च्चयेत् ॥
कृते तु भूमिग्रहणे तृतीयायां नीराजने ।
सूतकं यदि जायेत तन्न दुष्यति केवलम् ॥
सूतके मृतके वापि पार्थिवस्तु यथा तथा ।
बलं नीराजनं कुर्य्यात्तस्माच्च विशेषतः ॥
सद्यः शौचं भवेद्राज्ञां व्यवहारविलोकने ।
तथा विवासिते यज्ञे परराष्ट्रविमर्द्दने ।
अयन्ते कथितो राजन्नीराजनक्रमो मया ॥"
इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥ * ॥
(निर + राज + भावे ल्युट् ।) निर्म्मञ्छनम् । आरति इति भाषा ॥ तत्र पञ्चनीराजनं यथा
"पञ्चनीराजनं कुर्य्यात् प्रथमं दीपमालया ।
द्वितीयं सोदकाब्जेन तृतीयं धौतवाससा ॥
चूताश्वत्थादिपत्रैश्च चतुर्थं परिकीर्त्तितम् ।
पञ्चमं प्रणिपातेन साष्टाङ्गेन यथाविधि ॥"
इति कालोत्तरतन्त्रम् ॥
तस्य वर्त्तिकादिप्रमाणं यथा,—
"कुङ्कुमागुरुकर्पूरघृतचन्दननिर्म्मिता ।
वर्त्तिका सप्त वा पञ्च कृत्वा वन्दापनीयकम् ॥

कुर्य्यात् सप्तप्रदीपेन शङ्खघण्टादिवाद्यकैः ।
हरः पञ्चप्रदीपेन वहुशो भक्तितत्परः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १ ७ अध्यायः ॥*॥
अथ नीराजनमाहात्म्यम् ।
स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे ।
"बहुवर्त्तिसमायुक्तं ज्वलन्तं केशवोपरि ।
कुर्य्यादारात्रिकं यस्तु कल्पकोटिं वसेद्दिवि ॥
कर्पूरेण तु यः कुर्य्याद्भक्त्या केशवमूर्द्धनि ।
आरात्रिकं मुनिश्रेष्ठ । प्रविशेद्विष्णुमव्ययम् ॥"
तदेवान्यत्र ।
"दीपमन्तः सकर्पूरं करोत्यारात्रिकं नृप ! ।
ब्रह्मणस्तु वसते लोके सप्तकल्पानि मानवः ॥"
तत्रैव शिवोमासंवादे ।
"मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यत् कृतं पूजनं हरेः ।
सर्व्वं सम्पूर्णतामेति कृते नीराजने शिव ! ॥"
हरिभक्तिसुधोदये ।
"कृत्वा नीराजनं विष्णोर्दीपावल्या सुदृश्यया ।
तमोविकारं जयति जिते तस्मिंश्च को भवः ॥"
अन्यच्च च ।
'कोटयो ब्रह्महत्यानामगम्यागमकोटयः ।
दहत्यालोकमात्रेण विष्णोः सारात्रिकं मुखम् ॥
यच्च दीपस्य माहात्म्यं पूर्व्वं लिखितमस्ति तत् ।
सर्व्वं सर्व्वमत्रापि प्रायेणाभेदतोऽनयोः ॥
अतः सादरमुत्थाय महानीराजनन्त्विदम् ।
द्रष्टव्यं दीपवत् सर्व्वैर्व्वन्द्यमारात्रिकञ्च यत् ॥"
तदुक्तं श्रीपुलस्त्येन विष्णुधर्म्मे ।
"धूपं चारात्रिकं पश्येत् कराभ्याञ्च प्रवन्दते ।
कुलकोटिं समुद्धृत्य याति विष्णोः परं पदम् ॥"
स्कन्दागमे च ।
"नीराजनञ्च यः पश्येत् देवदेवस्य चक्रिणः ।
सप्तजन्मनि विप्रः स्यादन्ते च परमं पदम् ॥"
इति हरिभक्तिविलासः ॥
अवशिष्टं आरात्रिकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

नीरिन्द्रुः, पुं, (नि+इर कम्पने+भावे क्विप् । नीरा नितरां कम्पनेन इन्दति सुभगेन शोभते इति । इदि परमैश्वर्य्ये+उन् ।) अश्वशाखोटवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आस्शेओडा इति भाषा ॥

नीरुक्, [ज्] पुं स्त्री, (निर्+रुज+भावे क्विप् ।) रोगाभावः । तत्पर्य्यायः । स्वास्थ्यम् २ वार्त्तम् ३ अनामयम् ४ आरोग्यम् ५ । (रुज+भावे क्विप् । निर्नास्ति रुक् रोगो यस्य ।) रोगशून्ये, त्रि । तत्पर्य्यायः । पटुः २ उल्लाघः ३ वार्त्तः ४ कल्यः ५ । इति हेमचन्द्रः ।६।१३८॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २५ अध्याये ।
"एतेन माल्यो वहुन्तं नीरुजो निरुपद्रवाः ॥")

नीरुजा, स्त्री (निर्गता रुजा रोगो यस्मात् ।) कुष्ठौषधिः । इति जटाधरः ॥

नीरुजः त्रि, (निर्गता रुजा रोगो यस्य ।) रोगाभाववान् । यथा शाम्बपुराणे ।
"शाम्बोऽपि स्तवराजेन स्तुत्वा सप्ताश्ववाहनम् ।
पूतात्मा नीरुजः श्रीमांस्तस्माद्रोगाद्विमुक्तवान् ॥"

नीरूप, त्रि, (निर्नास्ति रूपमस्येति ।) रूपाभावविशिष्टम् । यथा । नीरूपस्यापि कालस्य इन्द्रियवेद्यत्वाभ्युपगमेनेति वेदान्तपरिभाषा ॥

नीरेणुकः, त्रि, (निर्गतो रेणुः पांशुर्यस्मात् । कप् ।) धूलिशून्यभूम्यादि । यथा । नीरेणुकं भरमदिति सतपद्यरत्नाकरः ॥

नील, स्त्री, (नीलतीति । नील+अच् ।) नीली । इति मेदिनी । ले ३३ ॥ काचलवणम् । तालीशपत्रम् । विषम् । सौवीराञ्जनम् । (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"सुवीरकं पार्व्वतेयं सौवीरं नीलमञ्जनम् ॥")
तुत्थम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नृत्याङ्गाष्टोत्तरशतकरणान्तर्गतकरणविशेषः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥

नील, पुं, पर्व्वतविशेषः । स तु इलावृतस्योत्तरतो रम्यकवर्षस्य सीमापर्व्वतः । प्रागायत उभयतः क्षीरोदावधिः द्विसहस्रयोजनपृथुः । अयुतयोजनोत्सेधः । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥ (तथाच विष्णुपुराणे ।२।२।१ ।
"नीलः श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्व्वताः ।
लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्यौ दशहीनास्तथापरे ॥"
"लक्षप्रमाणौ द्वौ प्राक्पश्चिमतो दैर्घ्येण निषधनीलौ । यद्यपि जम्बुद्वीपस्य मण्डलाकारस्य लक्षयोजनप्रमाणत्वात् तन्मध्ये रेखायामेव मुख्यं लक्षप्रमाणत्वं निषधनीलौ तु तन्मध्यरेखातो दक्षिणश्चोत्तरश्च सलक्षयोजनसहस्रान्तरितत्वादीषन्न्यूनौ तथापि स्थूलदृष्ट्या लक्षप्रमाणाविव्युक्तम् ॥" इति तट्टीकायां स्वामी ॥ * ॥
(नीलासनवृक्षः । तत्पर्य्यायो यथा —
"नीलः स्यान्नीलपत्रिका ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
मणिविशेषः । नीलम इति पारस्यभाषा ॥
अस्याधिष्ठातृदेवता शनिः । यथा,—
"माणिक्यमुक्ताफलविद्रुमाणि
गारुत्मतं पुष्पकवज्रनीलम् ।
गोमेदवैदूर्य्यकमर्कतः स्यू
रत्नान्यथोऽस्य सुदे सुवर्णम् ॥"
इति मुहूर्त्तचिन्तामणिः ॥
तत्पर्य्यायः । सौरिरत्नम् २ नीलाश्मा ३ नीलोत्पलः ४ तृणग्राही ५ महानीलः ६ सुनीलकः ७ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्तानिलापहत्वम् । शरीरे धृते सौरिर्मङ्गलदो भवति । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अथ इन्द्रनीलमणेरुत्पत्तिपरीक्षादि यथा,—
"तत्रैव सिंहलवधूकरपल्लवाग्र
व्यालूनबालसवनीकुसुमप्रवाले ।
देशे पपात दितिजस्य नितान्तकान्त
प्रोतफुल्लनीरजसमद्युतिनेत्रयुग्मम् ॥
तत्प्रत्ययादुभयशोभनवीचिभासा
विस्तारिणी जलनिधेरुपकच्छभूमिः ।
प्रोद्भिन्नकेतकवनप्रतिबद्धलेखा
सान्द्रेन्द्रनीलमणिरत्नवती विभाति ॥
तत्रासिताब्जहलभृद्वसनासिभृङ्ग
शार्ङ्गायुधाभहरकण्ठकलायपुष्पैः ।
शुक्लेतरैश्च कुसुमैर्गिरिकर्णिकाया-
स्तस्मिन् भवन्ति मणयः सदृशावभासः ॥
अन्ये प्रसन्नपयसः पयसा निधातु
रम्भुत्विषः शिखिगलप्रतिमास्तथान्ये ।
नीलीरसप्रभवबुद्बुदभाश्च केचित्
केचित्तथा समदकोकिलकण्ठभासः ॥
एकप्रकारा विस्पष्टवर्णशोभावभासिनः ।
जायन्ते मणयस्तस्मिन् इन्द्रनीला महागुणाः ॥
मृत्पाषाणशिलावज्रकर्कराभाससंयुताः ।
अभ्रिकापटलच्छायावर्णदोषैश्च दूषिताः ॥
तत एव हि जायन्ते मणयस्तत्र भूरयः ।
शास्त्रसंबोधितधियस्तान् प्रशंसन्ति सूरयः ॥
धार्य्यमाणस्य ये दृष्टाः पद्मरागमणेर्गुणाः ।
धारणादिन्द्रनीलस्य तानेवाप्नोति मानवः ॥
यथा च पद्मरागाणां जातुकर्त्तृभयं भवेत् ।
इन्द्रनीलेष्वपि तथा द्रष्टव्यमविशेषतः ॥
परीक्षाप्रत्ययैर्यैश्च पद्मरागः परीक्ष्यते ।
त एव प्रत्यया दृष्टा इन्द्रनीलमणेरपि ॥
यावन्तञ्च क्रमेदग्निं पद्मरागः पयोगतः ।
इन्द्रनीलमणिस्तस्मात् क्रमेत सुमहत्तरम् ॥
तथापि न परीक्षार्थं गुणानामतिवृद्धये ।
मणिरग्नौ समाधेयः कथञ्चिदपि कश्चन ॥
अग्निमात्रापरिज्ञाने दाहदोषैश्च दूषितः ।
सोऽनर्थाय भवेद्भर्त्तुः कर्त्तुः कारयितुस्तथा ॥
काचोत्पलकरवीरस्फटिकाद्या इह बुधैः सवैदूर्य्याः ।
कथिता विजातय इमे सदृशा मणिनेन्द्रनीलेन ॥
गुरुभावकठिनभावावेतेषां नित्यमेव विज्ञेयौ ।
काचादूर्य्यथावदुत्तरावर्द्धमानौ विशेषेण ॥
इन्द्रनीलो यदा कश्चित् विभर्त्ताताम्रवर्णताम् ।
रक्षणीयौ तथा ताम्रौ करवीरोत्पलावुभौ ।
यस्य मध्यगता भाति नीलस्येन्द्रायुधप्रभा ॥
तदिन्द्रनीलमित्याहुर्म्महार्घं भुवि दुर्लभम् ॥
यस्तु वर्णस्य भूयस्त्वात् क्षीरे शतगुणे स्थितः ।
नीलतां तन्नयेत् सर्व्वं महानीलः स उच्यते ॥
यत् पद्मरागस्य महागुणस्य
मूल्यं भवेन्माससमुत्थितस्य ।
तदिन्द्रनीलस्य महागुणस्य
सवर्णसंख्यातुलितस्य मूल्यम् ॥"
इति गरुडपुराणे इन्द्रनीलपरीक्षा ॥ * ॥
वानरान्तरः । इति मेदिनी । ले, २६ ॥ नीलवर्णः । नीलौषधिः । निधिविशेषः । लाञ्छनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मञ्जुघोषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीलवर्णयुक्ते, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ८ । ३८ ।
"नीलः सत्त्वगुणोपेतः प्रादुरास महाद्युतिः ॥")
नीलवर्णवस्तूनि यथा । शुकः १ शैवालम् २ दूर्व्वा ३ वासकम् ४ बुधः ५ वंशाङ्कुरः ६ मरकतः ७ इन्द्रनीलमणिः ८ इत्याश्वादीनि ।

इति कविकल्पलता ॥ अजमीढस्य राज्ञ नीलिन्या पत्न्या जात पुत्त्र। यथा।"अजमीढस्य नीलिनी नाम पत्नी तस्य। नीलसञ्ज्ञ पुत्त्रोऽभवत।" इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १९ अध्याय ॥ (माहिष्मतीवासी नृपतिविशेष। अयिन्तु अस्य दुहितरमुपयन्तृ वरेण्येन कृन्ययामाव परनृपादभयप्रदानं दत्तवान। गच्छति काले यावत् सहदेवस्तु दिग्विजयक्रमेण अस्य नगरमवरोद्धं वैश्वानरात भङ्गमवाप्तवान। ततो हव्यवाहं स्तुत्वा प्रीतिमलभत। एतद्विवरणं महाभारते। २। ३१। अध्याये विस्तरतो द्रष्टव्यम ॥ ५॥ नागविशेष। यथा महाभारते। १। ३५। ७।

"नीलानीलौ तथा नागौ कल्माषशबलौ तथा॥"

नीलक, क्ली, (नीलमेव। स्वार्थे कन।) काचलवणम। वर्त्तलोहम। असनवृक्षे, पु। इति राजनिर्घण्ट ॥

नीलकण्ठ, पु, (नील नीलवर्ण कण्ठो यस्य।) शिव। (यथा महाभारते। ११८०।३७—३८।
"त्रैलोक्य मोहित यस्य गन्धमाघ्राय तद्विषम।
प्राग्रसल्लोकरक्षार्थं ब्रह्मणो वचनाच्छिव ॥
दधार भगवान कण्ठे मन्त्रमूर्त्तिर्महेश्वर।
तदा प्रभृति देवस्तु नीलकण्ठ इति श्रुत ॥")
मयूर। इत्यमर। ३। ३। ३९॥ (यथा, मेघदूते। ७९।
"यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठ सुहृद्व ॥")
पीतसार। दात्यूह। ग्रामचटक। खञ्जरीट। इति हेमचन्द्र॥ मूलकी, स्त्री। इति राजनिर्घण्ट ॥ * ॥ विजयदशम्या नीलकण्ठदर्शनविधिर्यथा,—
"कृत्वा नीराजन राजा बलवृद्ध्यै यथाबलम।
शोभन खञ्जन पश्येत् जलगोगोष्ठसन्निधौ ॥"
दर्शनानन्तर नमस्कारमन्त्रो यथा,—
"नीलग्रीव शुभग्रीव सर्व्वकामफलप्रद।
पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खञ्जरीट। नमोऽस्तु ते ॥
* स मोगयुक्तो गुणिपुत्त्रकन्य
मद्यस्तमेति प्रियमोऽस्मेन।
स इच्छति प्रश्रुति भियतात्रा
स खञ्जनाच्यमयो वमक्ष ॥"
शयविशेषोपरिस्थितस्य तस्य दर्शनफल यथा,—
"अब्जेषु गोषु गजवाजिमहोरगेषु
राज्यप्रद कुशलद शुचिशाद्वलेषु।
भस्मास्थिकेशनखलोमतुषेषु दृष्टो
दु स ददाति बहुधा खलु खञ्जरीट ॥"
दिग्विशेषे फल यथा,—
"विप्र अब्जवि काव्यविविरतुल प्राक्‌ च हुताशे भय
सान्यामधिमय सुरदिवि कलिलाभ मस्तुनावये।
मायवा वरवस्त्रगन्धसहित दिवाङ्गना चोत्तरे
ऐशान्या मरण ध्रुव निगदित दिग्लक्षण खञ्जने ॥"
अशुभखञ्जनदर्शनप्रायश्चित्त यथा,—

"अशुभ खञ्जन दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनम।
दान कुर्व्वीत कृष्णाय सर्व्वं विघ्नविनाशनं ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे दुर्गोत्सवतत्त्वम ॥
(पीतसारस्य। अस्य पर्य्यायो यथा,—
"नीलकण्ठ पीतसार पीतक प्रियकोऽसन ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम ॥)

नीलकण्ठाक्ष क्ली, (नीलकण्ठो महादेवस्तस्य प्रियोऽक्षो यत्र।) रुद्राक्षम। इति राजनिर्घण्ट ॥ (नीलकण्ठ खञ्जनस्तस्य अक्षिणीव अक्षिणी यस्य। बहु समासे।) खञ्जनाक्षे, त्रि ॥

नीलकन्द पु (नील कन्दो मूल यस्य।) महिषकन्द। तत्पर्य्याय। सपाक्ष २ वन्यास्त्री ३ विषकन्द ४ महिषीकन्द ५। अस्य गुणा। कटुत्वम। उष्णत्वम। कफवातामयसखन्नाद्यनाशित्वम। रुच्यत्वम। विषस्य तस्य महाविषविकारत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥ नीलवर्णमूलञ्च ॥

नीलकमल, क्ली (नील कमल पद्मम।) नीलवर्णपद्मम। तत्पर्य्याय। उत्पलम २ नीलपद्मम ३ नीलपद्मम ४ नीलाब्जम ५। अस्य गुणा। शीतलत्वम। स्वादुत्वम। सुगन्धित्वम। पित्तनाशित्वम। रुच्यत्वम। रसायने श्रेष्ठत्वम। देहदार्ढ्यकेशदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥ नीलवर्णञ्च ॥

नीलकुन्तला, स्त्री, (नीला नीलवर्णा कुन्तला यस्या।) गौर्य्या सखीविशेष। यथा,—
"सखी रत्नसुखी नाम नगादेव सुपिच्छिता।
तां निद्राप्रापगा पाह सखी सा नीलकुन्तला ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ३४ अध्याय ॥

नीलकुरुण्टक, पु, (नील कुरुण्टक।) नीलझिण्टी। इति रत्नमाला ॥ (विवृतिरस्य नीलझिण्टीशब्दे ज्ञातव्या ॥)

नीलक्रान्ता, स्त्री (नीलेन नीलवर्णेन क्रान्ता।) विष्णुक्रान्ता। इति राजनिर्घण्ट ॥

नीलक्रौञ्च पु, (नील क्रौञ्च।) नीलवक। तत्पर्य्याय। नीलाङ्ग २ दीर्घग्रीव ३ अतिजागर ४। इति राजनिर्घण्ट ॥

नीलगर्भ्भ, पु (नीलो नीलवर्णो गर्भो।) नीलवर्णगजपति। इति भूतडामर ॥ अपि च।
"लीलागललुलल्लोलकालव्यालविलासिने।
गर्भग्राय नमो नीलकमलामलकान्तये ॥"
इति लीलावती ॥

नीलग्रीव पु (नीला नीलवर्णा ग्रीवा यस्य।) महादेव। इति हलायुध ॥ (यथा, महाभारते। ३। ३९। ७४।
"देवदेव महादेव नीलग्रीव जटाधर ॥")
नीलवर्णग्रीवायुक्ते, त्रि ॥

नीलङ्गु, पुं, (निलङ्गति गच्छतीति। नि+लगि गतौ+"कृदध्रुकुपीयुनीलङ्गुलिगु।" उणां।१।३७। इति कुप्रत्ययेन निपातनात् पूर्व्वदीर्घश्च।) कृमिविशेषकृमिभावम। इत्यमरटीकाया भरत ॥ कृमिभेद। शृगाल। इति सिद्धान्त

कौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥ (अमराणी। प्रसूनम। इति विश्व। गे, ५ ॥)

नीलचर्म्म [न] क्ली, (नील चर्म्म फलत्वग यस्य।) परूषकम। इति राजनिर्घण्ट ॥ (नीलञ्च तत् चर्म्म चेति।) नीलवर्णत्वक्‌ च ॥ (नीलचर्म्मविशिष्टे, त्रि ॥)

नीलज, क्ली (नीलात जायते इति। जन+ड।) वर्त्तलोहम। इति राजनिर्घण्ट ॥ नीलजाते त्रि॥ (स्त्री, नीलात नीलपर्व्वतात जायते इति। वितस्ता नदी। यथा, राजतरङ्गिण्याम। ५। ९१।
"पाषाणसेतुबन्धेन सुय्येनाद्भुतकर्म्मणा।
यत्राद्यमनवद्या निर्गिला नीलजा सरित ॥")

नीलझिण्टी, स्त्री (नीला नीलवर्णा झिण्टी।) नीलवर्णझिण्टीपुष्पवृक्ष। तत्पर्य्याय। नीलकुरण्ट २ नीलकुसुमा ३ बाणा ४ वाणा ५ दासी ६ कण्टार्त्तगला ७। अस्या गुणा। कटुत्वम। तिक्तत्वम। कण्डामयशूलवातकफकासत्वग्दोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥

नीलतरु, पु, (नीलस्तरु।) नारिकेल। इति राजनिर्घण्ट ॥

नीलताल ,पु,(नीलस्ताल।) हिन्ताल। तमाल। इति राजनिर्घण्ट ॥

नीलदूर्व्वा, स्त्री, (नीला दूर्व्वा।) हरित्दूर्व्वा। तत्पर्य्याय। हरिता २ शाम्भवी ३ श्यामा ४ शीता ५ शतपर्व्विका ६ अमृता ७ पूता ८ शतग्रन्थि ९ अनुष्णवल्लिका १० शिवा ११ शिवेष्टा १२ मङ्गला १३ जया १४ शुभगा १५ भतहन्त्री १६ शतमूला १७ महौषधी १८ विजया १९ गौरी २० शान्ता २१ ॥ (यथा निगण्टौ धन्वन्तरि।
"नीलदूर्व्वा रुहा शम्भ शाड्वल हरित तथा।
शतपर्व्वा शीतकुम्भी शीतला वामनी तथा ॥")
तस्या गुणा। हिमत्वम। तिक्तत्वम। मधुरत्वम। तुवरत्वम। लघुत्वम। रक्तपित्तातिसारकफवातिज्वरनाशित्वञ्च। पुस्तकान्तरे दोषघ्नत्वम। वातापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्या पर्य्यायान्तर गुणान्तरञ्च यथा—
"नीलदूर्व्वारुहानन्ता भार्गवी शतपर्व्विका।
शष्प सहस्रवीर्य्या च शतवल्ली च कीर्त्तिता ॥
नीलदूर्व्वा हिमा तिक्ता मधुरा तुवरा हरेत्।
कफपित्तास्रवीसर्पतृष्णादाहत्वगामयान ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

नीलध्वज, पु (नील नीलवर्णं ध्वज इव।) तमालवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट ॥ (नीलो ध्वजो यस्य।) राजविशेष। अस्य पुरी माहिष्मती। भार्य्या ज्वाला। कन्या स्वाहा अग्नेर्भार्य्याभवत्।
"अर्ज्जुनस्य हयो राजन्‌। पुरीं माहिष्मतीं ययौ।
नीलध्वजेन वीरेण रक्षिता ज्ञानिमण्डिताम ॥
नीलध्वजस्य महिषी ज्वालानाम्नी सुमध्यमा।
स्वाहा कन्या प्रसूता या सुन्दरी सर्व्वमङ्गला॥"

इति नैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि १५ अध्याय ॥ नीलध्वजाविशिष्टे, त्रि ॥

नीलनिर्गुण्डी, स्त्री (नीला निर्गुण्डी ।) नील सिन्धुवार । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलनिर्य्यासक पु, (नील निर्य्यासो यस्य । कप ।) नीलासनवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥ कृष्णवर्णनिर्य्यासश्च ॥

नीलपङ्क, क्ली, (नील पङ्कमिव ।) अन्धकार । इति त्रिकाण्डशेष ॥ कृष्णवर्णकर्द्दमश्च ॥

नीलपत्र, क्ली, (नील पत्र पुष्पस्य यस्य ।) इन्दीवरम । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नीलवर्णपत्रयुक्ते, त्रि ॥

नीलपत्र, पु, (नीलानि पत्राणि यस्य ।) गुञ्जतृणम । अश्मन्तकवृक्ष । नीलासनवृक्ष । दाडिम । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलपद्म, क्ली (नील पद्मम् ।) नीलकमलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (नीलकमलशब्देऽस्य विवरण ज्ञातव्यम ॥)

नीलपिङ्गला स्त्री (नीला पिङ्गला चेति कर्म्मधारय ।) गोजातिविशेष । यथा,—
'गवा जातिन्तु वक्ष्यामि शृणुष्वैकमना द्विज ।।
प्रथमा गोरकपिला द्वितीया गौरपिङ्गला ॥
तृतीया रक्तकपिला चतुर्थी नीलपिङ्गला ।
पञ्चमी शुक्लपिङ्गाक्षी षष्ठी तु शुक्लपिङ्गला ॥
सप्तमी चित्रपिङ्गाक्षी अष्टमी बभ्रुरोहिणी ।
नवमी श्वेतपिङ्गाक्षी दशमी श्वेतपिङ्गला ॥
तादृशास्तेऽप्यनड्वाह कपिलास्तु प्रकीर्त्तिता ॥"
इति उहद्धर्म्मपुराणे उत्तरखण्ड १५ अध्याय ॥

नीलपिच्छ पु, (नील पिच्छ यस्य ।) श्येनपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलपुनर्नवा, स्त्री, (नीला पुनर्नवा ।) कृष्णवर्णपुनर्नवाशाकम । नीलगदपूर्णा इति हिन्दी भाषा॥ तत्पर्य्याय । नीला २ श्यामा ३ कृष्णाख्या ४ नीलवर्षाभू ५ । अस्या गुणा । तिक्तत्वम । कटुत्वम । उष्णत्वम । रसायनत्वम । हृद्रोग पाण्डुश्वयथुश्वासवातकफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलपुष्प, क्ली, (नील पुष्पमस्य ।) ग्रन्थिपर्णम । इति भावप्रकाश ॥ (नीलञ्च तत पुष्पञ्चेति ।) नीलवर्णकुसुमञ्च ॥

नीलपुष्प, पु, (नील पुष्प यस्य ।) नीलभृङ्गराज । नीलाम्लान । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलपुष्पा, स्त्री, (नील पुष्प यस्या ।) विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलपुष्पिका, स्त्री (नील पुष्प यस्या । कप । कापि अत इत्वम ।) अतसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीली । इति रत्नमाला ॥

नीलपुष्पी स्त्री, (नील पुष्प यस्या । ङीष ।) नीलवुह्ना । इति रत्नमाला ॥ (शेफालिका । तत्पर्य्यायो यथा,—
"नीलपुष्पी तु निर्गुण्डी शेफाली सुवहा च सा ॥"

अतसी । तस्या पर्य्यायो यथा,—
"अतसी नीलपुष्पी च पार्व्वती स्यादुमाक्षुमा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नीलफला, स्त्री (नील फल यस्या ।) जम्बू । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलभृङ्गराज, पु (नीलो भृङ्गराज ।) नील वर्णभृङ्गराज । नीलभैमरिया इति नील भेगरिया इति च भाषा । तत्पर्य्याय । महाभृङ्ग २ महानील ३ सुनीलक ४ नीलपुष्प ५ श्यामल ६ । अस्य गुणा । तिक्तत्वम । उष्णत्वम । चक्षुष्यत्वम् । केशरञ्जनत्वम् । कफामयशोफश्वित्रनाशित्वम । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलमणि, पु, (नीलो मणि ।) स्वनामख्यातमणि । तत्पर्य्याय । मसार २ । इति हारावली ।१८५॥ अस्य विवरण नीलशब्दे द्रष्टव्यम ॥

नीलमाधव, पु, (नीलो नीलवर्णो माधव । नीलपर्व्वतस्थो माधवो वा ।) विष्णु । जगन्नाथ । यथा,—
"प्रविशेऽच्छ हरि द्रष्टुमचक्ष नीलमाधवम ।
दृष्ट्वा यावत सुपतित वार्त्ता नेष्यामि सोऽध्वन्वहम॥"
इत्युत्कलखण्डे ७ अध्याय ॥

नीलमास, पु, (नीलो नीलवर्णो मास ।) राजमास । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलमीलक, पु, (नीलमील नीलवर्णनिमीलनमस्यस्येति । नीलमील + ठन ।) खद्योत । इति शब्दमाला ॥

नीलमृत्तिका, स्त्री, (नीला नीलवर्णा मृत्तिकेव ।) पुष्पकासीसम । इति राजनिर्घण्टः ॥ कृष्णवर्णमृच्च ॥

नीललोह क्ली, (नील नीलवर्णं लोहम ।) वर्त्तलोहम । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीललोहित, पु (नीलश्चासौ लोहितश्चेति । "वर्णो वर्णेन ।" २ । १ । ६८ । इति समास । नील कण्ठे लोहितश्च केशेष्विति स्वामी ।) शिव । इत्यमर । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, कुमारे । २ । ५७ ।
"संयुगे सायुगीन तमुद्यन्त प्रसहेत क ।
अशाद्दते निषिक्तस्य नीललोहितरेतस ॥")
चैत्रे मासि तस्य व्रतविधान यथा —
"चैत्रे शिवोत्सव कुर्य्यान्नृत्यगीतमहोत्सवै ।
स्नात्वा निशन्थ रात्रौ च हविष्याशी जितेन्द्रिय ॥
किमलभ्य भगवति प्रसन्ने नीललोहिते ।
उपोष्य हुत्वा सक्रान्त्यां व्रतमेतत समर्पयेत ॥"
इति मासकृत्ये बृहद्धर्म्मपुराणम् ॥
कल्पविशेष । इति महाभारतम ॥ अस्य विवरण कल्पशब्दे द्रष्टव्यम॥) नीलरक्तमिश्रितवर्णश्च॥

नीललोहिता, स्त्री, (नीला लोहिता च ।) भूमिजम्बु । इति शब्दचन्द्रिका । शिवा च ॥

नीलवर्षाभू, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वर्षाभू ।) नीलपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ कृष्णभेके, पु ॥

नीलवल्ली, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वल्ली ।) वन्दाकम । इति रत्नमाला ॥

नीलवसन, पु, (नील वसन वस्त्र यस्य ।) शनैश्चर । इति हारावली । १२ ॥ (बलराम परिधेयनीलवस्त्रत्वादस्य तथात्वम ॥) नीलवस्त्रयुक्ते, त्रि ॥

नीलवस्त्र, पु, (नील वस्त्र यस्य ।) बलराम । इति हेमचन्द्र । २ । १३८ ॥ (नील वस्त्रम ।) नीलवर्णवसने, क्ली । यथा,—
"स्त्रीक्रीडाशयनीयादौ नीलवस्त्र न दुष्यति ।
नीलीवस्त्र न स्पृशेच्च नीलीमन्तिरय त्यजेत ॥"
इति गारुडे प्रायश्चित्ताध्याय ॥
तस्य धारणप्रायश्चित्तादि यथा । यत्र भविष्य पुराणम ।
"शृणुष्वेति महाबाहो । नीलीरक्तस्य धारणात।
वाससो गरुडाह्वल । गदतो मम सुव्रत ॥
पालनाद्विक्रयाच्चैव उद्धृतैरुपजीवनात ।
पतितस्तु भवेद्विप्रस्त्रिभि कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥
नीलीरक्तेन वस्त्रेण यत कर्म्म कुरुते द्विज ।
स्नान दान तपो होम स्वाध्याय पितृतर्पणम॥
वृथा तस्य महायज्ञो नीलीवस्त्रस्य धारणात ।
नीलीरक्त यदा वस्त्र कश्चिद्विप्रस्तु धारयेत ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
रोमजाते। जाते तु वैगुण्यम । अपवाद । नीलीव्यवहारापस्तम्ब ।
स्त्रीणा क्रीडार्थसयोगे शयनीये न दुष्यति ॥
इति प्रायश्चित्तविवेक ॥

नीलवासस, पु, (नील वासो वस्त्र यस्य ।) शनि ग्रह । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (नीलवस्त्रयुक्ते त्रि । यथा, हरिवंशे । ८२ । ४३ ।
"श्रीमतस्वस्तिकमृह्लान प्रणमिष्यामि भोगिनम।
सहस्रशिरस देवमनन्त नीलवाससम ॥")

नीलवृन्ता, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वृन्ता ।) नीलहृत्पुष्पा । नीलवर्णवोना इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । अजाली २ नीलपुष्पी ३ अतिलोमशा ४ । इति रत्नमाला ॥ (यथा,—
"नीलवृन्तारसस्तैलसिन्धुकाञ्जिकसयुत ।
कटुवा पूरणात कर्णे नि शेषक्रिमिपातन ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कर्णरोगाधिकारे ॥)

नीलवृक्ष पु (नीलो वृक्ष ।) वृक्षप्रभेद । तत्पर्य्याय । नील २ वातारि ३ शोफनाशन ४ नरनामा ५ नखवृक्ष ६ नखालु ७ नरप्रिय ८ । अस्य गुणा । कटुत्वम् । कषायत्वम । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । वातामयनाशित्वञ्च गाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलवृन्तक, क्ली, (नीलवर्णा वृन्त यस्य । कप ।) तूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलवृष, पु, कृष्णवर्णवृष । वृषविशेष । तस्य लक्षण यथा,—
"लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डर ।
श्वेत खुरविषाणाभ्या स नीलो वृष उच्यते ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

अपि च ।
"लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।
श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥"

अपि च ।
"लोहितो यस्तु वर्णेन शङ्खवर्णखुरो वृषः ।
लाङ्गूलशिरसोश्चैव स वै नीलवृषः स्मृतः ॥"
तस्योत्सर्गे गयाश्राद्धादितुल्यफलं यथा,—
"जायेरन् बहवः पुत्त्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेद्वा अश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥"
इति देवीपुराणम् ॥

नीलवृषा, स्त्री, (नीलं नीलवर्णं पुष्पफलादिकं वर्षति प्रसूते इति । वृष + इगुपधेति कः । ततष्टाप् ।) वार्त्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वार्त्ताकीशब्देऽस्या गुणाः पर्यायाश्च ज्ञेयाः ॥)

नीलव्रत, क्ली, व्रतविशेषः । यथा,—
"यस्तु नीलोत्पलं हैमं शर्करापात्रसंयुतम् ।
एकान्तरितनक्ताशी समान्ते वृषभं युतम् ।
वैष्णवं स पदं याति नीलव्रतमिदं स्मृतम् ॥"
इति मात्स्ये ८३ अध्यायः ॥
नीललोहितव्रतञ्च ॥

नीलशिग्रु, पुं, (नीलः शिग्रुः ।) शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ।

नीलसार, पुं, (नीलः सारोऽस्य ।) तिन्दुकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलसिन्धुवार, पुं, (नीलः सिन्धुवारः ।) श्यामवर्णसिन्धुवारवृक्षः । नीलसिन्धुयार इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शीतसहा २ निर्गुण्डी ३ नीलसिन्धुकः ४ सिन्धुकः ५ कपिका ६ भूतकेशी ७ इन्द्राणी ८ नीलिका ९ नीलनिर्गुण्डी १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । रूक्षत्वम् । कासश्लेष्मशोफसमीरणार्त्तिप्रदराध्माननाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीला, स्त्री, (नीलो नीलवर्णोऽस्त्यस्या इति । अच् । ततष्टाप् ।) नीलवर्णमक्षिका । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ नीलपुनर्नवा । नीली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुब्जकः । तत्पर्य्यायो यथा —
"कुब्जको भद्रतरणिर्बृहत्पुष्पोऽतिकेशरः ।
महासहा कण्टकाढ्या नीलालिकुलसङ्कुला ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"नीलानामौषधिस्तु नीलक्षीरा नीलपुष्पीलता प्रतानबहुला ।" इति चरके चिकित्सितस्थाने । १ अध्याये ॥ नदीविशेषः । यथा,—
"वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूर्व्ववाहिनी ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
यथा च महाभारते । ६ । ९ । ३१ ।
"नीलां धृतिकरीञ्चैव पर्णाशाञ्च महानदीम् ॥")
मल्लाररागस्य स्त्री । इति हलहृद्धर्म्मपुराणे ४४ अः ॥

नीलाङ्ग, पुं, (नीलमङ्गं यस्य ।) सारसपक्षी । चाषपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलाङ्गु, पुं, (नितरां लिङ्गतीति । नि + लिगि गतौ + कुः । केचित् धातूपसर्गयोर्दीर्घमाहुः । इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या धातूपसर्गयोर्दीर्घत्वम् ।) कृमिः । इत्यमरः । २ । ५ । १३ ॥ भ्रमराख्या स्त्री । इति मेदिनी । गे, ४ ॥ शुषिरम् । इति विश्वः ॥

नीलाञ्जन, क्ली, (नीलमञ्जनम् ।) सौवीराञ्जनम् । (यथा, नवग्रहस्तोत्रे शनैश्चरप्रणाममन्त्रम् ।
'नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविसूनुं महाग्रहम् ।
छायाया गर्भसम्भूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ॥")
तत्तु उपधातुविशेषः । तस्य गुणाः । कटुत्वम् । श्लेष्ममुखरोगनेत्ररोगव्रणदाहनाशित्वम् । उष्णत्वम् । रसायनत्वम् । तिक्तत्वम् । भेदकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अस्य शोधनविधिर्यथा,—
"नीलाञ्जनं चूर्णयित्वा जम्बीरद्रवभावितम् ।
दिनैकमातपे शुद्धं भवेत् कार्य्येषु योजयेत् ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥) तुत्थम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलाञ्जना, स्त्री, (नीलमेव अञ्जयतीति । अञ्ज + णिच् + ल्युः ।) विद्युत् । इति जटाधरः ॥

नीलाञ्जनी, स्त्री, (नीलवत् अञ्ज्यतेऽनयेति । अञ्ज + करणे ल्युट् । ततो ङीप् ।) कालाञ्जनी क्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलाञ्जसा, स्त्री, अप्सरोभेदः । नदीविशेषः । विद्युत् । इति मेदिनी । से ५७ ॥

नीलापराजिता, स्त्री, (नीला अपराजिता ।) नीलवर्णापराजितालता । तत्पर्य्यायः । नीलपुष्पी २ महानीली ३ नीलगिरिकर्णिका ४ गवादनी ५ व्यक्तगन्धा ६ नीलस्यन्दा ७ नीलाद्रिकर्णी ८ । अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तातिसारज्वरदाहच्छर्द्युन्मादमदभ्रमार्त्तिश्वासातिकासामयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलाब्ज, क्ली, (नीलमब्जमिति कर्म्मधारयः ।) नीलोत्पलम् । इति रत्नमाला ॥ (नीलोत्पलशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

नीलाम्बर, क्ली, (नीलमम्बरमिव । नीलमम्बतीति वा । अबि + अरण् ।) तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलञ्च तदम्बरञ्चेति । नीलवस्त्रञ्च ॥)

नीलाम्बर, पुं, (नीलमम्बरं यस्येति ।) बलदेवः । राक्षसः । शनैश्चरः । इति मेदिनी । रे २७४ ॥ नीलवस्त्रयुक्ते त्रि ॥

नीलाम्बुजन्म, [न्] क्ली, (अम्बुनि जन्मास्य । ततो नीलवर्णम् अम्बुजन्मेति ।) नीलोत्पलम् । इत्यमरः । १ । १० । ३७ ॥

नीलाम्लान, पुं, (आम्लायति यथाकालमिति । आ + म्लै + ल्युः । नीलो नीलवर्ण आम्लानः ।) पुष्पवृक्षभेदः । काला कोराठा इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । दासी २ छादनः ३ बाला ४ आर्त्तगला ५ नीलपुष्पः ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफमारुतशूलकण्डूकुष्ठव्रणशोफत्वग्दोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलाम्ली, स्त्री, (नीला अम्ली ।) क्षुपभेदः । नक्षत्रुकगुड इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । नीलपिष्टोडी २ श्यामाम्ली ३ दीर्घशाखिका ४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कफवातहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलालु, पुं, (नीलवर्ण आलुरिति कर्म्मधारयः ।) कन्दभेदः । तत्पर्य्यायः । असितालुः २ श्यामलालुकः ३ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तदाहश्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलाश्मा, [न्] पुं, (नीलवर्णः अश्मा प्रस्तरभेदः ।) नीलमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलासन, पुं, (नीलवर्णः असनो वृक्षभेदः ।) असनवृक्षविशेषः । पियाशालप्रभेदः । तत्पर्य्यायः । नीलबीजः २ नीलपत्त्रः ३ सुनीलकः ४ नीलद्रुमः ५ नीलसारः ६ नीलनिर्य्यासकः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कषायत्वम् । कुष्ठकण्डूदद्रुनाशित्वम् । सारकत्वम् । तत्र सितस्य श्रेष्ठत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रतिबन्धविशेषः । यथा,—
"लिङ्गोपरिस्थिता नारी शय्यां कृत्वा पदद्वयम् ।
हृदये दत्तहस्ता च बन्धो नीलासनो मतः ॥"
इति स्मरदीपिका ॥

नीलिका, स्त्री, (नीलक + टाप् । कापि अत इत्वम् । नीलीव इवार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वः । इति कश्चित् ।) नीलसिन्धुवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीलिनी । (पर्य्यायोऽस्या यथा ।—
"नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलका ।
रञ्जनी श्रीफली तुत्था ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥
क्लीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
शेफालिका । इति मेदिनी । के १११ ॥ नेत्ररोगविशेषः । यथा —
"दोषे दृष्ट्याश्रिते तिर्य्यगेकं वै मन्यते द्विधा ।
तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलं गतः ॥
रुणद्धि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम् ।
अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे ॥
चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः ।
निर्म्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ।
स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥"
क्षुद्ररोगभेदः । यथा,—
"क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः ।
सुखमागत्य सहसा मण्डलं विसृजत्यतः ॥
नीरुजं तनुकं श्यावं तं व्यङ्गमिति निर्द्दिशेत् ।
कृष्णमेवं गुणं गात्रे सुखे वा नीलिकां विदुः ॥"
इति माधवकरः ॥
जलस्य ज्वरः । यथा "भूमेर्ज्वरा वृक्षस्य कोटरं जलस्य नीलिका इत्यादि ।"
इति ज्वरप्रकरणे विजयरक्षितः ॥
क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा —
"कृष्णमेवं गुणं वक्त्रे गात्रे वा नीलिकां विदुः ।"
एवं गुणं नीरुजं तनुकं मण्डलम् ॥
तच्चिकित्सा यथा,—
"शिरावेधैः प्रलेपैश्च तथाभ्यङ्गैरुपाचरेत् ।
व्यङ्गञ्च नीलिकां वापि न्यच्छञ्च तिलकालकम् ॥
वटाङ्कुरा मसूराश्च प्रलेपाद्व्यङ्गनाशनाः ।
व्यङ्गे मञ्जिष्ठया लेपः प्रशस्तो मधुयुक्तया ॥

अथवा लेपन शस्त शशस्य रुधिरेण च ।
यङ्गुहरुणत्वक स्यान्जामूत्रेण पेषिता ।
जातीफलस्य लेपस्तु हरेद्वाङ्गञ्च नीलकाम ।
अर्कक्षीरहरिद्राभ्या मद्दयित्वा प्रलेपनात ॥
मुखकार्ष्ण्य सम याति चिरकालोद्भव ध्रुवम् ।
मसूरै क्षीरसपिष्टैर्लिप्तमास्य घृतान्विते ॥
सप्तरात्रात भवेत सत्य पुण्डरीकदलोपमम ।
वटस्य पाण्डुपत्राणि मालती रक्तचन्दनम ॥
कुष्ठ कालीयक लोध्रमेभिर्लेप प्रयोजयेत ॥
युवानपिडकानान्तु व्यङ्गानाञ्च विनाशनम ।
स्यादेतेन मुखञ्चापि वार्जत नीलिकादिभि ॥
कालीयक कलम्बक इति लोके । युवानपिडका युवानन तत्र पिडका पृषोदरादित्वाद्मकारलोप ।
कुङ्कुम चन्दन लोध्र पत्तङ्ग रक्तचन्दनम् ।
कालीयकमुशीरञ्च मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका ॥
पत्रक पद्मक कुष्ठ पद्म गोरोचना निशा ।
लाक्षा दारुहरिद्रा च गैरिक नागकेशरम् ॥
पलाशकुसुमञ्चापि प्रियङ्गुश्च वटाङ्कुरा ।
मालती च मधूच्छिष्ट सर्षपा सुरभिर्वचा ॥
चतुर्गुणपय पिष्टैरेतैरक्षमिते पृथक ।
पचेन्मन्दाग्निना वैद्यस्तैल प्रस्थद्वयोन्मितम् ॥
वन्नाभ्यञ्जनादेतद्याङ्ग नीलिकया सह ।
तिलकं मायक न्यच्छ नाशयेन्मुखदूषिकाम ॥
पद्मिनीकण्टक वापि हरेच्चतुर्माण तथा ।
विन्ध्याद्वदन पूर्णचन्द्रमण्डलसुन्दरम ॥
पत्तङ्ग वकम इति लोके । कालीयक कलम्ब इति लोके । सुरभिर्वचा महाभरी इति लोके । कुङ्कुमाद्य तैलम ।” इति भावप्रकाश ॥

नीलिनी स्त्री, (नील प्रशस्ततयास्त्यस्या इति । इनि । ततो ङीप ।) नीलीवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ९५ ॥ (पर्यायोऽस्या यथा वैद्यक रत्नमालायाम् ।
“नीलिनीच्छगलान्त्री स्यादन्त कोटरपुष्प्यपि ।
आजो नीलवृन्ता स्यान्नीलपुष्प्यतिलोमशा ॥”
यथा च ।
“नीली तु नीलिनी तूणी कालदोला च नीलिका ।
रञ्जनी श्रीफली तुत्था ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥
क्लीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता ।
नीलिनी रेचनी तिक्ता केश्या मोहभ्रमापहा ॥
उष्णा हन्त्युदरप्लीहवातरक्तकफानिलान् ।
आमवातमुदावर्त्त मन्दञ्च विषमुद्धृतम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
श्यामत्रिपुटा । इति शब्दरत्नावली ॥
अजमीढस्य पत्नी । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १९ अध्याय ॥ (तथा च हरिवंशे । ३२ । ४५ ।
“अजमीढस्य पत्न्यस्तु तिस्रो रूपसमन्विता ।
नलिनी केशिनी चैव धूमनी च वराङ्गना ॥”)

नीली स्त्री, (नीलो निष्याद्यत्वेनास्त्यस्या इति । नील+अच ततो ङीष ।) वृक्षभेद । नीलेर गाछ इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । काला २ क्लीतकिका ३ ग्रामीणा ४ मधुपर्णिका ५ रञ्जनी ६ श्रीफली ७ तुत्था ८ तूणी ९ दोला १० नीलिनी ११ । इत्यमर । २ । ४ । ९४ ॥ नीला १२ तूली १३ द्रोणी १४ मेला १५ । इति भरत ॥ नीलपत्री १६ राज्ञी १७ नीलिका १८ नीलपुष्पी १९ कालीर श्यामा २१ शोधनी २२ श्रीफला २३ ग्राम्या २४ भद्रा २५ भारवाही २६ मोचा २७ क्लीबा २८ अञ्जनकेशी २९ महाफला ३ असिता ३१ क्लीतनी ३२ केशी ३३ चारटिका ३४ गन्धपुष्पा ३५ श्यामलिका ३६ रङ्गपत्री ३७ महाबला ३८ स्थिररङ्गा ३९ रङ्गपुष्पी ४ तूली ४१ तूलिका ४२ दोलिका ४३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणा । कटुत्वम । तिक्तत्वम । उष्णत्वम् । केश्यत्वम । कासकफमरुद्विषोदरव्याधिगुल्मजन्तुज्वरगणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ नीलिकारोग । इति मेदिनी । ले, २९ ॥

नीलीराग, पु, स्थिरप्रेमपुरुष । तत्पर्य्याय । स्थिरसौहृद २ । इति हेमचन्द्र । १ । १४ ॥ (नीलीसञ्जातो राग ।) नीलवर्ण । इति नीलशब्दस्य नानार्थे शब्दरत्नावली ॥ नायकनायिकयो पूर्व्वरागविशेष । यथा,—
“नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठा पूर्व्वरागोऽपि च त्रिधा ।”
तत्रत्रयोदाहरणे ।
“न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम ।
नीलीराग स विज्ञेयो यथा श्रीरामसीतयो ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ॥

नीलोत्पल क्ली, (नील नीलवर्णमुत्पलमिति ।) नीलवर्णोत्पलम् । नीलशापला इति भाषा । तत्पर्य्याय । उत्पलकम् २ कुवलयम ३ इन्दीवरम ४ कन्दोत्थम् ५ सौगन्धिकम ६ सुगन्धम ७ कुडमलकम् ८ असितोत्पलम ९ ॥ (यथा, भागवते । ५ । २४ । १ ।
“भयकुलोल्लङ्घनप्रभितनीरनीरजकुमुदकुवलय कह्लारनीलोत्पललोहितशतपत्रादिवनेषु ॥”)
अस्य गुणा । अतिस्वादुत्वम । शीतत्वम् । सुरभित्वम । सौख्यकारित्वम् । पाके अत्यन्ततिक्तत्वम् । रक्तपित्तहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

नीलोत्पली [न] पु, (नीलोत्पल नीलोत्पलबीज मनोहरशिञ्जनाय धार्य्यत्वेनास्त्यस्य इति इनि ।) मञ्जुघोष । इति त्रिकाण्डशेष ॥

नीवर पु, (नयत्यात्मान यत्र कुत्रचित देहयात्रानिष्पादनायेति । नी+“छित्वरच्छत्वरेति ।” उणा ३ । १ । इति ष्वरच प्रत्ययेन निपातनात गुणाभावात साधु ।) भिक्षु । इत्युणादि कोष ॥ वणिजकम् । वास्तव्यम् । इति मेदिनी । रे १७५ ॥ परिव्राट । पङ्क । जले, क्ली । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥

नीवाक , पु, (निरन्तर नियत वा उच्यते इति । नि+वच+घञ कुत्व उपसर्गस्य दीर्घत्व च ।) महार्घहेतोर्धान्यादिषु जनानामादरातिशय । तुलाधरणाधिक्यम् । क्रमाक्रमादर । मूल्याधिक्यहेतोर्निश्चयेन परिच्छेदनम । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । प्रयाम २ । इत्यमर । २।९।२३॥

नीवार पु, (नि+वृ+घञ उपसर्गस्य दीर्घत्व च ।) तृणधान्यभेद । इत्यमर । २ । ९ । २५ ॥ उडीधान इति वङ्गभाषा । तीनी इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्याय । अरण्यधान्यम् २ मुनिधान्यम् ३ तृणोद्भवम ४ अरण्यशालि ५ । (यथा, शाकुन्तले । १ अङ्के ।
“नीवारा शुककोटराभकमुखभ्रष्टास्तरूणा मध ॥”)
अस्य गुणा । मधुरत्वम । स्निग्धत्वम । पवित्रत्वम । पथ्यत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ तन्नामगुणा ।
“प्रसाधिका तु नीवारस्तृणान्नमिति च स्मृतम ।
नीवार शीतलो ग्राही पित्तघ्न कफवातकृत ॥”
इति भावप्रकाश ॥

नीवि, } स्त्री, (निव्ययति त्रिवीयते वा । नि+
नीवी, } व्येञ+“नौ व्यो यलोप पूर्व्वस्य च दीर्घ ।” उणा । ४ । १३५ । इति इञ यलोप निशब्दस्य दीर्घत्वञ्च । तत कृदिकारादिति वा ङीष ।) परिपणम । वणिजा मूलधनम । राजपुत्रादेर्बन्धक । इति सुभूति ॥ स्त्रीकटीवस्त्रबन्ध । कोँचडी इति भाषा । (यथा, महाभारते । २ । ६६ । १९ ।
“एकवस्त्रा त्वधोनीवी रोदमाना रजस्वला ॥”)
स्त्रीत्युपलक्षण पुरुषकटीवस्त्रबन्धेऽपि । इत्यमर टीकाया भरत । तथा च । “नीवी विस्रस्य परिहितवस्त्रस्य वामाङ्गग्रन्थि मोचयित्वा चाचमनमाह बौधायन ।” इति यजुर्व्वेदिश्राद्ध तत्त्वम् ॥ शूद्रस्य पित्रादिश्राद्धे मोटकबन्धनम । इति मथुरेश ॥

नीवृत, पु, (नियत वर्त्तते वसत्यत्र जनसमूह इति । नि+वृत+अधिकरणे क्विप । “नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ।” ६।३।११६ । इति पूर्व्वपदस्य दीर्घ ।) जनपद । इत्यमर ।२।१।८॥
“इ अङ्गवङ्गकलिङ्गपञ्चालमगधकोशलादौ मण्डलत्वेन ख्याते ग्रामसमूहे ।” इति भरत ॥

नीध्र, क्ली (नितरा ध्रियते इति । नि+धृ+बाहुलकात कप्रत्ययेन साधु ।) छदिप्रान्तभाग । छाँच इति भाषा । तत्पर्य्याय । वलीकम २ पटलप्रान्तम ३ । इत्यमर ॥ नीध्रम । इति भरत ॥ नेमि । चन्द्र । रेवतीनक्षत्रम । वनम । इति मेदिनी । रे, ५३ ॥

नीशार , पु, (नि शेतेऽत्र नितरा वा शीर्य्यन्ते हिमवाय्वादयोऽनेन आच्छादन वा । शॄ+घञ । उपसर्गस्य दीर्घत्वञ्च ।) हिमानिलनिवारणप्रावरणम् । इत्यमर । २ । ६ । ११८ ॥ हिमानिलप्रावरण घन महद्वस्त्रम् । इति रमानाथ ॥ काण्डार । इति नयनानन्द ॥ मशारि इति कश्चित । काण्डपट । कानात इति कश्चित । इति भरत ॥ (यथा,—
“गौरिवाकृतनीशार प्रायेण शिशिरे कृश ॥”
इति सिद्धान्तकौमुद्याम । ३ । ३ । ८१ । इत्यस्य वृत्तौ ॥)

नीहार, पु, (निह्रियते इति । नि+हृ+घञ् । उपसर्गस्य घञीति दीर्घत्वम् ।) घनीभूतशिशिरम् । तत्पर्य्यायः । अवश्यायः २ तुषारः ३ तुहिनम् ४ हिमम् ५ प्रालेयम् ६ महिका ७ । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥ खजलम् ८ निशाजलम् ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ निहारः १० मिहिका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२८ । २ ।

"खाण्डवस्थं वनं सर्व्वं पाण्डवो बहुभिः शरैः ।
प्राच्छादयदमेयात्मा नीहारेणेव चन्द्रमाः ॥")

अस्य गुणाः । कफवायुवर्द्धकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

नु, व्य, (नौति नुदति वा । नु नुद वा + यथायथं कर्त्तर्य्यादिषु मितद्र्वादित्वात् डुः ।) वितर्कः । (यथा शाकुन्तले । १ ।

"निष्कम्पचामरशिखाश्च्युतकर्णभङ्गा
धावन्ति वर्त्मनि तरन्ति नु वाजिनस्ते ॥")

अपमानः । विकल्पः । (यथा, महाभारते । ५ । १७५ । ३ ।

"किं नु गर्ह्यमथात्मानमथ भीष्मं दुरासदम् ॥")

अनुनयः । अतीतः । प्रश्नः । (यथा महाभारते । ३ । ६३ । १२ ।

"कथं नु राजन् तृषितं क्षुधितं श्रमकर्षितम् ॥")

हेतुः । अपदेशः । इति मेदिनी । अव्यये, ४१ ॥

नु, पु अनुस्वारः । इति वोपदेवः । यथा,—

"नुवौ पूर्व्वेण सम्बद्धौ सुप्यौ तु परगामिनौ ।"

इति दुर्गादासः ॥

नुड, शि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-कुटां-परं-सकं-सेट् ।) शि, नुडति अनुडीत् नुनोड । इति दुर्गादासः ॥

नुत, त्रि (नु स्तुतौ+क्तः ।) स्तुतम् । यथा —

"तं वेदशास्त्रपरिनिष्ठितशुद्धबुद्धिं
चर्म्माम्बरं सुरमुनीन्द्रनुतं कवीन्द्रम् ।
कृष्णत्विषं कनकपिङ्गजटाकलापं
व्यासं नमामि शिरसा तिलकं मुनीनाम् ॥"

इति पुराणम् ॥

नुतिः, स्त्री, (नु+भावे क्तिन् ।) स्तुतिः । इत्यमरः । १ । ६ । ११ ॥ (यथा, भर्त्तृहरिः ।

"परगुणनुतिभिः स्वान् गुणान् ख्यापयन्तः ॥")

पूजा । इति शब्दरत्नावली ॥

नुत्त, त्रि, (नुद्+क्तः । "नुदविदेति ।" ८ । २ । ५६ । इति पाक्षिको नत्वाभावः ।) क्षिप्तः । प्रेरितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥

नुन्न, त्रि, (नुद+क्तः । निष्ठातस्य पूर्व्वस्य च नत्वम् ।) नुत्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥ (यथा, माघे । १ । २७ ।

"प्रसह्य तेजोभिरसङ्ख्यतां गतै-
रदृश्यया नुन्नमनुत्तमं तमः ॥")

नूत, त्रि, नू शि स्तवने+कर्म्मणि क्तप्रत्ययः । स्तुतः । इति व्याकरणम् ॥

नूतन, त्रि, (नव एव । "नवस्य नू आदेशो त्नप्तनप्खाश्च प्रत्ययाः वक्तव्याः ।" ५।४।२५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या तनप् नवस्य नू आदेशश्च ।) अपुरातनम् । तत्पर्य्यायः । प्रत्यग्रः २ अभिनवः ३ नव्यः ४ नवीनः ५ नवः ६ नूत्नः ७ । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥ सद्यस्कः ८ अणीर्णः ९ । इति हेमचन्द्रः । ६ । ८४ ॥ अभ्यग्रः १० प्रतिनवः ११ । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघौ । ८ । १५ ।

"प्रशमस्थितपूर्व्वपार्थिवं
कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम् ॥")

नूत्न, त्रि, (नव एव । नव+त्नप् नू आदेशश्च ।) नूतनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७८ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १८ । २ ।

'न त इन्द्र सुमतयो न रायः
सञ्चक्षे पूर्व्वा उषसो न नूत्नाः ॥'

"न नूत्ना नूतनाश्च ।' इति सायनभाष्यम् ॥")

नूद, पु, (नुदति रोगादीनिष्टमिति । नुद+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) ब्रह्मदारुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४२ ॥ (ब्रह्मदारुशब्देऽस्य विशेषोऽस्य ज्ञातव्यः ॥)

नून, व्य, (नु ऊनयतीति । ऊन परिहाणे+अम् ।) तर्कः । ऊहः । यथा, ओजमपि खलु नूनमनूनम् । अर्थनिश्चयः । (यथा, देवीभागवते । १ । १ । ३६ ।

"स्वर्गदश्च तथा प्रोक्तं ज्ञानिनां मोक्षदं तथा ।
न भविष्यति तन्नूनमनया देवकन्यया ॥")

अवधारणम् । यथा, नूनं हन्ता स रावणम् । इत्यमरभरतौ ॥ स्मरणम् । वाक्यपूरणम् । इति मेदिनी ॥

नूपुर, पु, क्ली, (नू+क्विप् । शब्दं पुरति इति । पुर अग्रगमने+"इगुपधेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) स्वनामख्यातपादभूषणम् । नेपुर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पादाङ्गदम् २ तुलाकोटिः ३ मञ्जीरः ४ हंसकः ५ पादकटकः ६ । इत्यमरः ॥ पदाङ्गदम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मार्कण्डेये । ८२ । २५ ।

"नूपुरौ विमलौ तद्वद्ग्रैवेयकमनुत्तमम् ॥"

"गुणवानपि मौखर्य्यात् पादे लुठति नूपुरः ।
हारस्तु मूकभावेन कण्ठवक्षःस्थलं गतः ॥"

इत्युद्भटः ॥)

नृकेशरी, [न्] पु (केशरः प्राशुर्य्येणास्त्यस्येति इनिः । ना चासौ केशरी चेति ।) नरसिंहावतारः । इति पुराणम् ॥ (ना केशरीवेति उपमितिसमासे कृते "सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ।" इत्यमरोक्तेः । पुरुषश्रेष्ठः ॥)

नृग, पु, राजविशेषः । यथा, श्रीभागवते ।

"नृगो नाम नरेन्द्रोऽहमिक्ष्वाकुतनयः प्रभो ॥"

(अस्य राजप्रवरस्य कदाचिद् गोदानप्रमादजनितपापात् कृकलासत्वप्राप्तिर्वृष्णिकुमारगणानुरोधेन पुनर्भगवता वासुदेवेनोद्धारादिकथा च महाभारते । १३ । ६ । अध्यायस्य प्रथमश्लोकादासमाप्तिर्द्रष्टव्या ॥ नॄन् जीवान् गच्छति प्राप्नोति जानाति वेति व्युत्पत्त्या परमात्मा ॥)

नृचक्षा, [स्] पु, (नॄन् चष्टे भक्ष्यत्वेन पश्यतीति । चक्ष ङ दर्शने+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन्" उणा ४ । १८८ । इत्यसुन् । यद्वा, "चक्षेर्बहुलं शिच्च ।" उणां । ४ । २३२ । इत्यसि । असनयोश्चेति न ख्याञादेशः ।) राक्षसः । इति हेमचन्द्रः । २ । १ १ ॥ (नॄन् चष्टे पश्यतीति नॄन् शुभाशुभकर्त्तॄन् चष्टे पश्यति जानातीत्यर्थः । देवः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १ ७ । ४ ।

'शतधारं वायुमर्कं स्वर्विदं
नृचक्षसस्ते अभिचक्षते हविः ॥"

"नृचक्षसः नॄणां द्रष्टॄन्यानिन्द्रादीन् देवांश्च ।" इति भाष्यकृत्सायनः ॥ नॄणां कर्म्मणां मध्यादीनामुपद्रष्टा । यथा, ऋग्वेदे । २ । ५ । ३ । ६ ।

"अस्तभ्नात् सिन्धुमर्णवं नृचक्षाः ॥")

नृचक्षु, [स्] पु, (नॄणां प्रजाजनानां चक्षुरिव ।) सुनीथराजपुत्रः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, भागवते । ९ । २२ । ४१ ।

"सुनीथस्तस्य भविता नृचक्षुर्यत् सुखीनलः ॥"

विष्णुपुराणे तु । ४ । २१ । ३ ।

"तस्मादपि सुनीथः सुनीथाद्दृच ततो नृचक्षुः ॥")

नृत, य नर्त्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) य, नृत्यति नर्त्तकः । इति दुर्गादासः ॥

नृतिः, स्त्री, (नृत नर्त्तने+"इगुपधात् कित् ।" उणा ४ । ११९ । इति इन् स च कित् ।) नर्त्तनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १८ । ३ ।

"पाथो अगाय नृतये हसाय
द्राघीय आयुः प्रतरं दधाना ॥")

नृतु पु, (नृत्यतीति । नृत+बाहुलकात् कुः ।) नर्त्तकः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८ । २४ । ९ ।

"इन्द्र यथा ह्यस्ति तेऽपरीतं नृतो शवः ॥"

नृत्यत्यत्रेति । अधिकरणे कुः ।) भूमिः । दीर्घः । कृमिः । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

नृत्त, क्ली, (नृत+भावे क्तः ।) नृत्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ५ । ७३ ।

"नृत्तज्ञशस्त्रप्रवराङ्गनाना
धनुष्करक्षत्रतपस्विनाश्च ॥")

नृत्य, क्ली, (नृत+"ऋदुपधाच्चाकॢपिचृतेः ।" ३ । १ । ११० । इति क्यप् ।) तालमानरसाश्रयसविलासाङ्गविक्षेपः । नाच इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ताण्डवम् २ नटनम् ३ नाट्यम् ४ लास्यम् ५ नर्त्तनम् ६ । इत्यमरः । १ । ७ । १ ॥ नृत्तम् ७ । उद्धतं नृत्यं ताण्डवम् । सुकुमारन्तु लास्यम् । भावाश्रयं नृत्तम् । तालयाश्रयं नृत्यमिति भेदोऽत्र नाट्ये । इति भरतः ॥ नाटकम् ८ लासः ९ लास्यकम् १० नृतिः ११ इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—

"देवस्था प्रतीतो यस्तालमानरसाश्रयः ।
सविलासोऽङ्गविक्षेपो नृत्यमित्युच्यते बुधैः ॥ * ॥

ताण्डवञ्च तथा लास्यं द्विविधं नृत्यमुच्यते ।
पेवलिर्बहुरूपश्च ताण्डवं द्विविधं मतम् ॥
अङ्गविक्षेपबाहुल्यं तथाभिनयशून्यता ।
यत्र सा पेवलिस्तस्याः सङ्गादेशीति लोकतः ॥
छेदा भेदा यत्र बहुरूपा सुखावली ।
ताण्डवं बहुरूपन्तद्वारयागलसुन्दतम ॥ * ॥
छुरितं यौवतञ्चेति लास्यं द्विविधमुच्यते ।
यत्राभिनयादौभावे रसैराश्लेषचुम्बने ॥
नायिकानायकौ रङ्गे नृत्यतश्छुरितं हि तत् ॥
मधुरं बद्धलीलाभिर्नटीभिर्यत्र नृत्यते ।
वशीकरणविद्याभं तल्लास्यं यौवतं मतम् ॥ * ॥
गेयादुत्तिष्ठते वाद्यं वाद्यादुत्तिष्ठते लयः ।
लयतालसमारब्धं ततो नृत्यं प्रवर्त्तते ॥"

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

अरूपस्य नृत्यं यथर्थम् । यथा,—
"नृत्येनालमरूपेण सिद्धिनाथस्य रूपतः ।
चार्व्वधिष्ठानवन्नृत्यं नृत्यमन्यद्विडम्बना ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

विष्णुगृहे नृत्यफलं यथा,—
'नृत्यमानस्य वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ।
मनुजा येन गच्छन्ति छित्वा संसारसागरम् ॥
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रिंशद्वर्षशतानि च ।
पुष्करद्वीपमासाद्य मोदते वै यदृच्छया ॥
पुष्कराच्च परिभ्रष्टः स्वच्छन्दगमनालयः ।
फलं प्राप्नोति सुश्रोणि । मम कर्म्मपरायणः ॥
रूपवान् गुणवान् शूरः शीलवान् सुपथे

स्थितः ।

मद्भक्तश्चैव जायेत संसारपरिमोचितः ॥"

इति वाराहे शौकरमाहात्म्यम् ॥

"दृष्ट्वा सम्पूजितं देवं नृत्यमानोऽनुमोदयेत् ।
असंशयमतिः शुद्धः परं ब्रह्म स गच्छति ॥"

इत्यग्निपुराणम् ॥

अपि च । द्वारकामाहात्म्ये श्रीभागवते ।
'यो नृत्यति प्रहृष्टात्मा भावैर्बहुसुभक्तितः ।
स निर्द्दहति पापानि जन्मान्तरशतेष्वपि ॥"
हरिभक्तिसुधोदये ।
"बहुधोत्सार्य्यते हर्षाद्विष्णुभक्तस्य नृत्यतः ।
पद्भ्यां भूमेर्द्दिशोऽक्षिभ्यां दोर्भ्याञ्चामङ्गलं दिवः ॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"नृत्यं दत्त्वा तथाप्नोति रुद्रलोकमसंशयम् ।
स्वयं नृत्येन सम्पूज्य तस्यैवानुचरो भवेत् ॥"
अन्यत्र च नारदोक्तौ ।
"नृत्यतां श्रीपतेरग्रे तालिकावादनैर्भृशम् ।
उड्डीयन्ते शरीरस्थाः सर्व्वे पातकपक्षिणः ॥"

इति हरिभक्तिविलासः ॥

नृदेव, पुं, (नृषु नरेषु मध्ये देवः । ना देव इव इत्युपमितसमासो वा ।) राजा । यथा, नैषधे । १ । ३३ ।

"अम्लानमानाविपुलातपत्रै-
र्द्दैवा नृदेवाश्च भिदा न भेजुः ॥"

नृधर्म्मा, [न्] पुं, (नुर्नरस्य इव धर्म्मो यस्य । "धर्म्मादनिच् केवलात् ।" ५ । ४ । १२४ । इति अनिच् ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः । २ । १ ३ ॥ नरधर्म्मयुक्ते, त्रि ॥

नृप, पुं, (नॄन् नरान् पाति रक्षतीति । नृ+पा रक्षणे+"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) नरपतिः । इत्यमरः । २ । ८ । १ ।
तस्य लक्षणं यथा,—
"चतुर्योजनपर्य्यन्तमधिकारो नृपस्य च ।
यो राजा तच्छतगुणः स एव मण्डलेश्वरः ।
तत्तद्दशगुणो राजा राजेन्द्रः परिकीर्त्तितः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८६ अः ॥

तत्प्रमाणं यथा,—
"अपुत्त्रस्य नृपः पुत्त्रो निर्धनस्य धनं नृपः ।
अमातुर्जननी राजा अतातस्य पिता नृपः ॥
अनाथस्य नृपो नाथो ह्यभर्त्तुः पार्थिवः पतिः ।
अभृत्यस्य नृपो भृत्यो नृप एव नृणां सखा ॥
सर्व्वदेवमयो राजा तस्मात्तामथये नृपः ।॥"

इति कालिकापुराणे ५ अध्यायः ॥

नृपदर्शनदिनं यथा । तत्र तिथयः शुभाः । वाराः शनिमङ्गलभिन्नाः । नक्षत्राणि उत्तरफल्गुन्युत्तराषाढोत्तरभाद्रपद्रोहिणीपुष्याश्विनीहस्ताचित्रानुराधामृगशिरोरेवतीज्येष्ठाश्रवणाः । लग्नानि मिथुनकन्याधनुर्मीनवृषभसिंहसञ्ज्ञकानि । तत्र चन्द्रः शोभनः । इति ज्योतिषम् ॥

नृपकन्द, पुं, (नृपाप्रियः कन्दः । कन्दानां नृपः श्रेष्ठो वा । राजदन्तादिवत् समासः ।) राजपलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपति, पुं, (नॄन् पातीति । पा रक्षणे+डति । यद्वा नृणां पतिः ।) राजा । (यथा, मनुः । ७ । ३४ ।
"अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः ।
सङ्क्षिप्यते यशो लोके घृतविन्दुरिवाम्भसि ॥")
कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥

नृपतिवल्लभ, पुं, (नृपतीनां वल्लभः प्रियः ।) औषधविशेषः । नृपवल्लभ इति ख्यातः । यथा
"जातीफलं लवङ्गाब्दत्वगेलाटङ्गरामठम् ।
जीरकञ्च यमानी च विश्वसैन्धवपञ्चकम् ॥
लौहमभ्रं रसं गन्धं ताम्रं प्रत्येकशः पलम् ।
मरिचं त्रिपलं दत्त्वा छागीदुग्धेन पेषयेत् ॥
धात्रीरसेन वा पिष्ट्वा वटिकां कुरु यत्नतः ।
श्रीमन्नन्दनशर्वेण विचिन्त्य परिनिर्म्मितः ॥
स्वर्णवर्णेजसा चायं रसो नृपतिवल्लभः ।
अष्टादशवटीं खादेत् पवित्रं रुप्यदर्शकः ॥
हन्ति मन्दानलं सर्व्वमामदोषं विशूचिकाम् ।
प्लीहगुल्मोदराष्ठीलायकृतपाण्डुहलीमकम् ॥
कृतशूलं कण्ठशूलञ्च चक्षुःशूलञ्च कामलाम् ।
शिरःशूलं कटीशूलमानाहमोष्ठशूलकम् ॥
कासश्वासामवातञ्च श्लीपदं शोथमर्व्वुदम् ।
गलगण्डं गण्डमालामम्लपित्तञ्च गर्द्दभीम् ॥
क्रिमिकुष्ठानि दद्रूणि वातरक्तं भगन्दरम् ।
उपदंशमतीसारं ग्रहण्यर्शः प्रमेहकम् ॥
अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च मूत्राघातमसृग्दरम् ।
ज्वरं जीर्णज्वरं कण्डुं तन्द्रालस्यं वमिं भ्रमिम् ॥
दाहविद्रधिहिक्काश्च जडगद्गदमूकताः ।
वाधिर्य्यं स्वरभेदञ्च दृष्टग्रन्थिविसर्पकान् ॥
ऊरुस्तम्भं रक्तपित्तं गुदभ्रंशारुचिं त्वचाम् ।
कर्णनासानुशोथांश्च दन्तरोगञ्च पीनसम् ॥
स्थौल्यञ्च शीतपित्तञ्च स्थावराणि विषाणि च ।
वातपित्तकफोत्थांश्च द्वन्द्वजान् सान्निपाति-

कान् ॥

सर्व्वरोगचयान् हन्ति चण्डांशुरिव पापहा ।
बलवर्णकरो ह्येष आयुष्यो वीर्य्यवर्द्धनः ॥
परं वाजीकरं श्रेष्ठं पटुनामस्त्रसिद्धिदः ।
अरोगी दीर्घजीवी स्यात् रोगी रोगं विमुञ्चति ।
रसस्यास्य प्रसादेन सुबुद्धिर्जायते नरः ॥"

इति रत्नावली ॥

नृपद्रुम, पुं, (नृपप्रियो द्रुमो वृक्षः ।) आरग्वधः । राजादनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपप्रिय, पुं, (नृपाणां प्रियः ।) वेरवशः । इति शब्दचन्द्रिका । वेड वांश इति भाषा ॥ राजपलाण्डुः । रामशरः । शालिधान्यम् । आम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपप्रियफला, स्त्री, (नृपप्रियं फलं यस्याः ।) वार्त्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपप्रिया, स्त्री, (नृपाणां प्रिया ।) केतकी । राजखर्ज्जूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपबदर पुं, (नृपप्रियो बदरः ।) राजबदरवृक्षः । तत्फले क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपमन्दिर, क्ली, (नृपस्य मन्दिरम् ।) राजसद्म । तत्पर्य्यायः । सौधम् २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥

नृपमाङ्गल्यक, क्ली, (नृपस्य माङ्गल्यं मङ्गलं यस्मादिति । कप् ।) आहुल्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपलक्ष्म, [न्] क्ली, (नृपस्य लक्ष्म चिह्नम् ।) राजच्छत्रम् । इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥ राजचिह्नञ्च ॥

नृपलिङ्गधर पुं, (धरतीति । धृ+अच् । नृपलिङ्गस्य धरः ।) राजवेशधारी । यथा,—
"निजग्राहौजसा वीरः कलिं दिग्विजये क्वचित् ।
नृपलिङ्गधरं शूद्रं घ्नन्तं गोमिथुनं पदा ॥"

इति श्रीभागवते । १ । १५ ॥

नृपवल्लभ, पुं, (नृपाणां वल्लभः प्रियः ।) राजाम्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजप्रिये त्रि ॥

नृपवल्लभा स्त्री (नृपस्य वल्लभा ।) केविकापुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजमहिषी च ॥

नृपसभ क्ली, (नृपाणां सभा । "सभा राजामनुष्यपूर्व्वा ।" २ । ४ । २३ । इति क्लीवत्वम् ।) नृपाणां शाला सङ्घातिर्व्वा । इत्यमरभरतौ ॥

नृपात्मजा स्त्री, (नृपस्य आत्मजेव । सुदृश्यत्वात् तथात्वम् ।) कटुतुम्बी । इति रत्नमाला ॥ (नृपस्य आत्मजा कन्या ।) राजकन्या । यथा,

"स्वयम्बरं भीमनृपात्मजायाः
दिदृक्षमाणैर्न्न प्रविवेश शेषः ॥"

इति नैषधे १० सर्गः ॥

नृपाध्वर, पु, (नृपाणामध्वरो यज्ञ ।) राजसूययज्ञ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

नृपान्न क्ली, (नृपप्रियं अन्नम ।) राजान्ननामधान्यम । इति राजनिर्घण्ट ॥ राज्ञ ओदनश्च ॥

नृपाभीर, क्ली, (अभीरयति सूचयति भोजनकालमिति । अभि+ईर+क । नृपस्य अभीर भोजनकालसूचकवाद्यविशेष ।) भक्ततूर्य्यम् । राजभोजनकालीनवाद्यविशेष । इति त्रिकाण्डशेष ॥

नृपामय, पु, (आमयानां नृप । राजदन्तादिवत पूर्व्वनिपात ।) राजयक्ष्मा । क्षयरोग । इति राजनिर्घण्ट ॥ (नृपस्य आमयो व्याधि ।) राज्ञो रोगश्च ॥

नृपावर्त्त, क्ली, (नृप इव आवर्त्तते इति । आ+वृत+अच ।) राजावर्त्तरत्नम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

नृपासन, क्ली (नृपस्य आसनम् ।) राजासनम् । तत्पर्य्याय । भद्रासनम् २ सिंहासनम ३ । इत्यमर । २ । ८ । ३१ ॥ (यथा, भागवते । ३ । १ । २८ ।

"यमभ्यषिञ्चच्छतपत्रनेत्रो
नृपासनाशा परिहृत्य दूरात ॥")

नृपाह्वय, पु, (नृप आह्वयते गन्धेनेति । आ+ह्वे+अच ।) राजपलाण्डु । इति राजनिर्घण्ट ॥ नृपनामा च ॥

नृपोचित, पु, (नृपाणामुचितो योग्य ।) राजमाष । इति राजनिर्घण्ट । राजयोग्ये, त्रि ॥

नृयज्ञ, पु, (ना मनुष्यस्तदर्थो यो यज्ञ ।) अतिथिसेव । यथा मनु । ७ । ७ ।

"अध्यापनं ब्रह्मयज्ञ पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥"

नृवराह पु (ना चासौ वराहश्चेति ।) वराहरूपधृग्भगवदवतार । यथा,—

"नृवराहस्य वसतिर्महर्लोके प्रतिष्ठिता ।
नृसिंहस्य तथा प्रोक्ता जनलोके महात्मन ॥"

स एव बलेर्द्वारी । यथा,—

"शौकरं रूपमास्थाय द्वाय्यस्य च दुरात्मन ।
भविष्यामि न सन्देहो व्रज शक्र । त्वरान्वित ॥"

इति पाद्मे सृष्टिखण्डे २८ अध्याय ॥

अपि च ।

"दैत्यस्ततोऽसौ नृवराहमाहवे
निपातयामास रुषा ज्वलन्तीम् ।
शक्तिं यथा विद्युतमाशु शक्रो
प्रवर्षमाणोऽपि गिरिं सुमेघ ॥
स हन्यमानो गदयाप्रमेय
प्रोवाच दैत्यं नृवराहमूर्त्ति ।
प्रजापतेः सेतुमिमं निहत्य
व्रजेश्च क स्वस्ति यथासुरेन्द्र ॥"

इत्यग्निपुराणम् ॥

नृशंस, त्रि, (नॄन नरान शंसति हिनस्तीति । नृ+शन्स हिंसायाम्+"कर्म्मण्यण ।" ३ । २ । १ । इत्यण ।) क्रूर । परद्रोही । इत्यमर । ३ । १ । ४७ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १४२ ।

"ये नृशंसा दुरात्मान प्राणिनां प्राणनाशका ।
उद्वेजनीया भूतानां व्याला इव भवन्ति ते ॥")

नृसिंह, पु, (ना चासौ सिंहश्चेति । नरसिंहमूर्त्तिधरत्वादेवास्य तथात्वम ।) विष्णु । इति त्रिकाण्डशेष ॥ विष्णोर्दशावताराणां मध्ये चतुर्थ पूर्णावतार । तस्य रूपं यथा,—

"सिंहस्य कृत्वा वदनं मुरारि
सदा करालञ्च सुरक्तनेत्रम् ।
अर्द्धं वपुर्वै मनुजस्य कृत्वा
ययौ सभां दैत्यपते पुरस्तात ॥"

इत्यग्निपुराणम ॥

महाविष्णु । तन्मन्त्रादि यथा,—

अथ नृसिंहमन्त्रा । निबन्धे ।

"उग्रं वीरं वदेत पूर्व्वं महाविष्णुमनन्तरम ।
ज्वलन्त पदमाभाष्य सर्व्वतोमुखमीरयेत ॥
नृसिंहं भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं वदेत्तत ।
नमाम्यहमिति प्रोक्तो मन्त्रराजसुरद्रुम ॥
अयं मन्त्रो मायापुटितोऽपि भवति तदा सर्व्वफलप्रद । तथा च निबन्धे ।

"हृल्लेखापुटितश्चेत स्यात सर्व्वकामफलप्रद ।"
अस्य पूजा प्रात कृत्यादिवैष्णवोक्तपीठमन्त्रान्त विधाय ऋष्यादिन्यास कुर्य्यात । शिरसि ब्रह्मणे ऋषये नम । मुखेऽनुष्टुपछन्दसे नम । हृदि नृसिंहाय देवतायै नम ॥ तत कराङ्गन्यासौ ।

"चतुर्भिर्हृदयं वर्णै शिरस्त्वाष्टभिरक्षरै ।
शिखाष्टाभि समुद्दिष्टा षड्भि कवचमीरितम ॥
तावद्भिर्नयनं प्रोक्तमस्त्रं स्यात करणाक्षरै ॥"

ततो मन्त्रन्यास ।

"शिरोललाटनेत्रेषु मुखबाह्वङ्घ्रिसन्धिषु ।
साग्रेषु कुक्षौ हृदये गले पार्श्वद्वये पुन ॥
अपराङ्गे च ककुदि न्यसेद्वर्णान यथाक्रमम ॥"

ध्यानन्तु ।

"माणिक्याद्रिसमप्रभं निजरुचा सन्त्रस्तरक्षोगणं
जानुन्यस्तकराम्बुजं त्रिनयनं रत्नोल्लसद्भूषणम ।
बाहुभ्यां धृतशङ्खचक्रमनिशं दंष्ट्रोग्रवक्त्रोल्लसज्-
ज्वालाजिह्वमुदारकेशरचयं वन्दे नृसिंहं विभुम ॥"

एवं ध्यात्वा मानसै सम्पूज्य शङ्खस्थापनं कृत्वा वैष्णवोक्तपीठपूजां कृत्वा पुनर्ध्यात्वावाहनादि-पञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजामारभेत । केशरेष्वग्न्यादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च अङ्गानि पूजयेत । यथा उग्रं वीरं हृदयाय नम । महाविष्णुं शिरसे स्वाहा । ज्वलन्तं सर्व्वतोमुखं शिखायै वषट । नृसिंहं भीषणं कवचाय हूं । भद्रं मृत्युमृत्युं नेत्रत्रयाय वौषट । नमाम्यहम अस्त्राय फट । तत पूर्व्वादिदलेषु गरुडं शङ्करं शेषं ब्रह्माणञ्च प्रपूजयेत् । विदिग्दलेषु श्रियं ह्रियं धृतिं पुष्टिञ्च प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत । तद्वहि इन्द्रादीन वज्रादींश्च सम्पूज्य धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत । अस्य पुरश्चरणं द्वात्रिंशल्लक्षजप । तथा च ।

"द्वात्रिंशल्लक्षं जपेन्मन्त्रं ततसहस्रं घृतप्लुतै ।
पायसान्नै प्रजुहुयाद्विधिवत पूजितेऽनले ॥"

मन्त्रान्तर यथा —

"पाशं शक्तिर्नरहरिरङ्कुशो वर्म्मफट मनु ।
षडक्षरो नरहरे कथित सर्व्वकामद ॥"

अस्य पूजा प्रात कृत्यादिवैष्णवोक्तपीठन्यासान्त पीठमन्त्रान्त विधाय ऋष्यादिन्यास कुर्य्यात । शिरसि ब्रह्मणे ऋषये नम । मुखे पङ्क्तिच्छन्दसे नम । हृदि नृसिंहाय देवतायै नम । तत कराङ्गन्यासौ । आं अङ्गुष्ठाभ्यां नम । ह्रीं तर्ज्जनीभ्यां स्वाहा । क्ष्रौं मध्यमाभ्यां वषट । क्रों अनामिकाभ्यां हुम । हूं कनिष्ठाभ्यां वौषट । फट करतलपृष्ठाभ्यां फट । एवं हृदयादिषु । ततो ध्यानम ।

"कोपादालोलजिह्वं विवृतनिजमुखं सोमसूर्य्याग्निनेत्रं
पादादानाभिरक्तप्रभमुपरिसितं भिन्नदैत्येन्द्रगात्रम ।
शङ्खं चक्रासिपाशाङ्कुशकुलिशगदादारणान्युद्वहन्तं
भीमं तीक्ष्णोग्रदंष्ट्रं मणिमयविविधाकल्पमीडे नृसिंहम ॥"

एवं ध्यात्वा मानसै सम्पूज्य शङ्खस्थापनं कृत्वा वैष्णवोक्तपीठपूजां कृत्वा पुनर्ध्यात्वावाहनादि पञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजामारभेत । केशरेष्वग्न्यादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च आं हृदयाय नम । इत्यादिना षडङ्गानि पूजयेत । तत पत्रेषु पूर्व्वादिषु शङ्खं चक्रं पाशं अङ्कुशं वज्रं गदां खड्गं खेटकञ्च प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत । तथा च निबन्धे ।

"अङ्गाद्यैर्बहिश्चक्रं शङ्खं पाशाङ्कुशौ पुन ।
वज्रं कौमोदकीं खड्गखेटौ पत्रेषु पूजयेत ॥"

तत इन्द्रादीन वज्रादींश्च सम्पूज्य धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत ॥ अस्य पुरश्चरणं षड्लक्षजप । तथा च ।

"ऋतुलक्षं जपेन्मन्त्रं घृतेन जुहुयात्तत ।
ततसहस्रं समिद्धेऽग्नौ तोषयेद्वसुना गुरुम् ॥"

मन्त्रान्तर यथा,—

"चकारो वह्निमारूढो मनुबिन्दुसमन्वित ।
एकाक्षरो मनु प्रोक्त सर्व्वकामफलप्रद ॥"

अस्य पूजा प्रात कृत्यादिवैष्णवोक्तध्यानार्च्चनादिकं सर्व्वं मन्त्रराजवत । विशेषस्तु ऋषिरत्रिर्गायत्री छन्दो नृसिंहो देवता चकारो बीजम औकार शक्ति षड्दीर्घभाजा बीजेनाङ्गकल्पना । अस्य पुरश्चरणमष्टलक्षजप । तथा च । अष्टलक्षं जपेन्मन्त्रमित्यादि ॥ * ॥

मन्त्रान्तर यथा । कल्पे ।

"जययुग्मं समुच्चार्य्य श्रीपूर्व्वो नृसिंहेत्यपि ।
अष्टाक्षरो मनु प्रोक्तो भजतां कामदो मणि ॥"

अस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री छन्दो नृसिंहो देवता षड्दीर्घयुक्तबीजेनाङ्गकल्पना । ध्यानार्च्चनं मन्त्रराजवत । अस्य पुरश्चरणमष्टलक्षजप ।

वसुलच्च जपेन्मन्त्रमित्यादिवचनात ।” इति तन्त्र-सार ॥ * ॥ षोडशरतिबन्धान्तर्गतनवमबन्ध । तस्य लक्षण यथा, रतिमञ्जय्याम ।

“पाणौ सपीड्य योनौ च हठाल्लिङ्गप्रवेशनम् ।
हस्तयोर्वेष्टयेन्नात्र बन्धो नृसिंहसञ्ज्ञक ॥”

(स्वनामख्यातनृपविशेष । यथा, सह्याद्रिखण्डे । ३१ । ४ ।

“नागात नृसिंहभूपालस्ततसुतो गाढभाषण ॥”

ना सिंह इव इत्युपमितसमास ।) नरश्रेष्ठ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ५३ । २८ ।

“इष्ट्वा महाहै क्रतुभिर्नृसिंहा
सन्त्यज्य देहान सुगति प्रपन्ना ॥”)

नृसिंहचतुर्द्दशी, स्त्री, (नृसिंहप्रिया नृसिंहव्रतोपलक्षिता वा चतुर्द्दशी ।) वैशाखशुक्लचतुर्द्दशी । तत्र व्रतविधिर्यथा —

‘वैशाखस्य चतुर्द्दश्यां शुक्लाया श्रीनृकेशरी ।
जातस्तदस्या तत्पूजोत्सव कुर्व्वीत सव्रतम ॥”

अथ श्रीनृसिंहचतुर्द्दशीव्रतनित्यता । हहन्नारसिंहपुराणे श्रीभगवन्नृसिंहप्रह्लादसवादे व्रतनिधिकथने ।

“वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्य मम सन्तुष्टिकारणम ।
महागुह्यमिद श्रेष्ठ मानवैर्भवभीरुभि ॥”

किञ्च ।

“विज्ञाय मद्दिन यस्तु लङ्घयेत स तु पापभाक ।
एव ज्ञात्वा प्रकर्त्तव्य मद्दिने व्रतमुत्तमम् ।
अन्यथा नरक याति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥” * ॥

तत्राधिकारिनिर्णय । तत्रैव ।

“सर्व्वेषामेव लोकानामधिकारोऽस्ति मद्व्रते ।
मद्भक्तैस्तु विशेषेण प्रर्णेय मत्परायणै ॥” * ॥

अथ तन्माहात्म्यम् । तत्रैव ।

श्रीप्रह्लाद उवाच ।

“नमस्ते भगवन् विष्णो नृसिंहवपुषे नम ।
त्वद्भक्तोऽह सुरश्रेष्ठ त्वा पृच्छामि च तत्त्वत ॥
स्वामिंस्त्वयि ममोत्पन्ना भक्तिर्व्वहुविधा कथम् ।
कथ ते सुप्रियो जात कारण वद मे प्रभो ।॥

श्रीनृसिंह उवाच ।

कथयामि महाप्राज्ञ शृणुष्वैकाग्रमानस ।
भक्त्यर्थेन कारण वत्स । प्रियत्वस्य च तत पुन ॥
पुराकल्पे ह्यभूर्व्विप्र किञ्चित्त्व नाप्यधीतवान् ।
नाम्ना च वसुदेवो हि वेश्याया तत्परो ह्यभू ॥
तस्मिन जन्मनि नैव त्व चकर्थ सुकृत कियत ।
सुक्ता तु मद्व्रत चैक वेश्यासङ्गतिलालस ॥
मद्व्रतस्य प्रभावेण भक्तिर्ज्जाता तवेदृशी ।

श्रीप्रह्लाद उवाच ।

श्रीनृसिंहाच्युत स्वामिन कस्य पुत्त्रेण कि कृतम ।
वेश्याया वर्त्तमानेन कथ त्वद्धि कृत मया ॥
आख्यान विस्तरेणेद वक्तुमर्हसि साम्प्रतम् ।

श्रीनृसिंह उवाच ।

पुरावन्तीपुरे ह्यासीद्ब्राह्मणो वेदपारग ।
तन्नाम वसुशर्म्मेति सर्व्वलोकषु विश्रुतम् ॥
नित्य होमक्रियामेष करोति द्विजसत्तम ।
ब्रह्मक्रियासु सतत सर्व्वासु किल तत्पर ॥
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टा सर्व्वै सुरोत्तमा ।
तेनापि विद्यमानेन न कृत दुष्कृत कियत ॥
तस्य भार्य्या सुशीलाभूद्विख्याता भुवनत्रये ।
पतिव्रता सदाचारा पतिभक्तिपरायणा ॥
जज्ञिरे च सुता पञ्च तस्या द्विजवरात्तत ।
सदाचारा सुविद्वास पितृभक्तिपरायणा ॥
तेषा मध्ये कनिष्ठस्त्व वेश्यायां तत्पर सदा ।
ता सन्निवेशमानेन सुरापान कृत त्वया ॥
सदा पापरतस्त्व हि नाक्षयाध्ययन भृशम् ।
विलासिनीगृहे नित्य वसतिर्ह्यभवत्तव ॥
एकदा तद्गृहे ह्यासीत्तया सह महान कलि ।
तत कलहभावेन भोजन न कृत त्वया ॥
अज्ञानान्मद्व्रत चक्रे व्रतानामुत्तम व्रतम ।
तया सह विवादेन रात्रौ जागरण कृतम ॥
वेश्याया अपि तत सर्व्व प्रजात तु त्वया समम ।
रात्रौ जागरणे तस्या सञ्जात कायशोधनम ॥
युवयोर्म्मद्व्रत जातमज्ञानाद्बहुपुण्यदम् ।
येन चीर्णव्रतेनाद्य मोदन्ते दिवि देवता ॥
सृष्ट्यर्थन्तु ततो ब्रह्मा चक्रे मद्व्रतमुत्तमम ।
मद्व्रतस्य प्रभावेण निर्म्मित सचराचरम ॥
ईश्वरेणापि सञ्चीर्ण वधार्थे त्रिपुरस्य च ।
महिम्नैव व्रतस्यास्य त्रिपुर सन्निपातितम् ॥
अन्यैश्च वहुभिर्देवैऋर्षिभिश्च पुरातनै ।
राजभिश्च महाप्राज्ञैर्व्विहित व्रतमुत्तमम् ॥
एतद्व्रतप्रभावेण सर्व्व सिद्धिमुपागता ॥
वेश्यापि मत्प्रिया जाता त्रैलोक्ये सुखचारिणी ।
इदृश मद्व्रत वत्स । त्रैलोक्ये चैव विश्रुतम ॥
धूर्त्तायाश्च विलासिन्या व्रतमेतदुपस्थितम ।
प्रह्लाद । तेन ते भक्तिर्म्मयि जाता ह्यनुत्तमा ।
सा वेश्या त्वप्सरा जाता दिवि भोगाननेकश ।
भुक्त्वा काम विलीना तु त्व प्रह्लाद विविश माम॥
कार्य्यार्थमवतारस्ते मच्छरीरात पृथक त्वसौ ।
विधाय सर्व्वकार्य्याणि शीघ्र मयि गमिष्यसि ॥
य इद व्रतमग्र्यन्तु प्रविधास्यन्ति मानवा ।
न तेषां पुनरावृत्ति कल्पकोटिशतैरपि ॥
अपुत्रो लभते पुत्रान्मद्भक्तांश्च सुवर्च्चस ।
दरिद्रो लभते लक्ष्मी धनदस्य च यादृशी ॥
तेजस्कामो लभेत्तेजो राज्येप्सू राज्यमुत्तमम ।
आयुस्कामो लभेत्स्वायुर्यादृशन्तु शिवस्य च ॥
स्त्रीणां व्रतमिद साधु पुत्रद भाग्यद तथा ।
अवैधव्यकर तासां पुत्रशोकविनाशनम ॥
धनधान्यफलञ्चैव पतिप्रियकर सुखम ।
सार्व्वभौमसुख तासा दिव्यसौख्य भवेत्तत ॥
स्त्रियो वा पुरुषा वापि कुर्व्वन्ति व्रतमुत्तमम् ।
तेभ्यो ददाम्यह सौख्य भुक्तिमुक्तिफल तथा ॥
बहुनोक्तेन कि वत्स । व्रतस्यास्य फलस्य हि ।
यद्व्रतस्य फल वक्तु नाह शक्तो न शङ्कर ।
ब्रह्मा चतुर्भिर्व्वक्त्रैश्च नाल स्याज्जीवितावधि ॥”

किञ्च तत्रैव व्रतविधिकथने ।

“यथा यथा प्रवृत्ति स्यात पातकस्य कलौ युगे ।
तथा तथा विधास्यन्ति मद्व्रत विरल जना ॥
मद्व्रतस्य विधाने च मतिर्न स्यात दुरात्मनाम ।
मना पापरतानान्तु पुरुषाणा विकर्म्मिणि ॥
विचार्य्येव प्रकर्त्तव्य माधवे मासि मद्व्रतम ।
प्राप्ते भूतदिने वत्स । सर्व्वकल्मषनाशनम ॥
येनैव क्रियमाणेन सहस्राद्दशीफलम ।
जायते न त्वषा वचमि मानुषाणा महात्मनाम॥”

तदन्ते च ।

“य इद शृणुयाद्भक्त्या व्रत पापप्रणाशनम ।
तस्य श्रवणमात्रेण ब्रह्महत्या व्यपोहति ॥
पवित्र परम गुह्य कीर्त्तयेत यस्तु मानव ।
सर्व्वान कामानवाप्नोति व्रतस्यास्य फल लभेत ॥”

अथ तद्व्रतदिननिर्णय । आगमे ।

“वैशाखे शुक्लपक्षे च चतुर्दश्या महातिथौ ।
साय प्रह्लादधिक्कारमसहिष्णु परो हरि ॥
सद्य कटकटाशब्दविस्मापितसभाजन ।
लीलया स्तम्भगर्भान्तादुद्भूत शब्दभीषण ॥
नृहरेरवतारात्ता यत्नत समुपोषयेत ।
महापुण्यतमायाञ्च साय विष्णु प्रपूजयेत ॥”

हहन्नारसिंहे ।

“वैशाखशुक्लपक्षस्य चतुर्द्दश्यां समाचरेत ।
मज्जन्मसम्भव पुण्य व्रत पापप्रणाशनम ॥”

किञ्च ।

“स्वातीनक्षत्रयोगे तु शनिवारे हि मद्व्रतम ।
सिद्धयोगस्य योगे च लभ्यते दैवयोगत ॥
सर्व्वैरेतैस्तु सयुक्तं हत्याकोटिविनाशनम ।
केवलञ्च प्रकर्त्तव्य मद्दिन फलकाङ्क्षिभि ।
वैष्णवैर्न तु कर्त्तव्या स्मरविद्धा चतुर्द्दशी ॥”

अथ तद्व्रतविधि । तत्रैव ।

“प्रातरुत्थाय कुर्व्वीत नियम मनसा स्मरन ।
मामेव मद्दिने वत्स । दन्तधावनपूर्व्वकम ॥ ”

नियममन्त्रम् ।

“श्रीनृसिंह महोग्रस्त्व दयां कुरु ममोपरि ।
अद्याह ते विधास्यामि व्रत निर्व्विघ्नतां नयेति ॥
व्रतस्थेन न वक्तव्य मद्दिने पापिभि सह ।
मिथ्यालापो न कर्त्तव्य समग्रफलकाङ्क्षिभि ॥
स्त्रिय द्यूत विहायोच्चैर्व्रतस्थेन महात्मना ।
स्मर्त्तव्य मम रूपञ्च मद्दिने सकले शुभे ॥
ततो मध्याह्नवेलायां नद्यादौ विमले जले ।
गृहे वा देवखाते वा तडागे वातिशोभने ॥
वैदिकेन च मन्त्रेण स्नान कुर्य्याद्विचक्षण ।
मृत्तिकागोमयेनैव तथा धात्रीफलेन वा ॥
तिलैर्व्वा सर्व्वपापघ्ने स्नान कृत्वा महात्मभि ।
परिधाय शुचिर्व्वस्त्रे नित्यकर्म्म समाचरेत ॥
ततो गृह समागत्य स्मरन् मां भक्तियोगत ।
गोमयेन विलिप्याथ कुर्य्यादष्टदलाम्बुजम् ॥
कलस तत्र सस्थाप्य ताम्ररत्नसमन्वितम् ।
तस्योपरि न्यसेत पात्र तण्डुलै परिपूरितम् ॥
हैमीं मूर्त्तिन्तु तत्रैव स्थाप्या लक्ष्मीस्तथैव च ।
पलेन च तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुन ॥
यथाशक्ति तथा कार्य्यौ वित्तशाठ्यविवर्ज्जितै ।
पश्चात्तत्रैव ते स्थाप्य पूजनन्तु समाचरेत ॥
ततो ब्राह्मणमाहूय तमाचार्य्यमलोलुपम् ।
कुर्य्याच्छास्त्रसमायुक्त शान्त दान्त जितेन्द्रियम्॥

तेनैव कारयेत पूजां दृष्ट्वा शास्त्रानुसारतः ।
आचार्यवचनाच्चैव मानुपूजां कुर्य्यादिमाः क्रमम् ॥"
तत्रादौ प्रह्लादः पूजनीयः । तथा चागमे ।
"प्रह्लादक्लेशनाशाय या हि पुण्या चतुर्द्दशी ।
पूजयेत्तत्र यत्नेन हरेः प्रह्लादमग्रतः ॥"
हयशीर्षविधिरेव ।
"मन्त्रेण कारयेत्तत्र पुष्पस्तवकशोभितम् ।
ऋतुकालोद्भवैः पुष्पैः पूर्णोऽष्टच यथाविधि ॥
उपचारैः षोडशभिर्मन्त्रैर्नामभिस्तथा ।
तत पौराणिकैर्मन्त्रैः पूजनीयो विधानतः ॥"
तत्र चन्दनमन्त्रः ।
"चन्दनं शीतलं दिव्यं चन्दनकुङ्कुमैर्मिश्रितम् ।
ददामि ते प्रतुष्ट्यर्थं नृसिंह परमेश्वरेति ॥
पुष्पमन्त्रः ।
"कालोद्भवानि पुष्पाणि तुलस्यादीनि वै प्रभो ।
पूजयामि नृसिंह त्वां लक्ष्म्या सह नमोऽस्तु ते ॥"
धूपमन्त्रः ।
"कालागुरुमयं धूपं सर्व्वदेवसुवल्लभम् ।
करोमि ते महाविष्णो ! सर्व्वकामसमृद्धये ॥"
दीपमन्त्रः ।
"दीपः पापहरः प्रोक्तस्तमसां राशिनाशनः ।
दीपेन लभते तेजस्तस्माद्दीपं ददामि ते ॥"
नैवेद्यमन्त्रः ।
"नैवेद्यं सौख्यदं चारु भक्ष्यभोज्यसमन्वितम् ।
ददामि ते रमाकान्त सर्व्वपापक्षयं कुरु ॥"
अर्घमन्त्रः ।
"नृसिंहाच्युत देवेश लक्ष्मीकान्त जगत्पते ।
अनेनार्घ्यप्रदानेन सफलाः स्युर्मनोरथाः ॥"
पूजामन्त्रः ।
"पीताम्बर महाविष्णो प्रह्लादभयनाशन ।
यथा भूतार्च्चनं नाथ यथोक्तफलदो भवेति ॥
रात्रौ जागरणं कुर्य्यात् गीतवादित्रनर्त्तनैः ।
पुराणपठनं मुख्यं श्रोतव्यं भक्तपाठकम् ॥
ततः प्रभातसमये स्नानं कृत्वा कृतक्रियः ।
पूर्व्वोक्तेन विधानेन पूजयेत् प्रयततः ॥"
किञ्च ।
"मद्वंशे ये नरा जाता ये जनिष्यन्ति मत्पुरः ।
तांस्त्वमुद्धर देवेश ! दुःसहात् भवसागरात् ॥
पातकार्णवमग्नस्य व्याधिदुःखाम्बुराशिभिः ।
तीव्रैस्तु परिभूतस्य महादुःखगतस्य मे ॥
करावलम्बनं देहि शेषशायिन् जगत्पते ।
श्रीनृसिंह रमाकान्त भक्तानां भयनाशन ॥
क्षीराम्बुधिनिवास त्वं प्रीयमाणो जनार्द्दन ।
व्रतेनानेन मे देव भुक्तिमुक्तिप्रदो भव ॥
एवं प्रार्थ्य ततो देवं विसर्ज्ज्य च यथाविधि ।
उपहारादिकं सर्व्वमाचार्य्याय निवेदयेत ॥
दक्षिणाभिः तुषन्वीय ब्राह्मणांश्च विसर्ज्जयेत ।
मम भगवन्मायक्तो सञ्जीव सह बन्धुभिरिति ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥
नृसेन, स्त्री स्त्री, (नर्णां सेना । "विभाषा सेनेति ।"
२ । ४ । २५ । इति भाषिक क्लीवलम् ।) नृणां
सेना । इत्यमरः । ३ । ५ । ४० ॥

नृसोम, पु, (ना सोमश्चन्द्र इव । इत्युपमितिसमासः ।) नरश्रेष्ठः । यथा, रघौ । ५ । ५९ ।
"तमेवमुक्त्वा मघवन्महर्षिः
सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।
उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं
जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात् ॥"
नृहरि, पु, (ना चासौ हरिश्चेति ।) नृसिंहावतारः । यथाह बोपदेवः ।
"प्रीते स चित्तनयने मम मीनकूर्म्म-
कोलोऽभवन्नृहरिवामनभार्गवाद्याः ।
योऽभूद्धभूव भरताग्रजलुब्धबुद्ध
कल्की सताख्य भविता प्रहरिच्छवित्तेऽरीन ॥"
(यथा च भागवते । ७ । ८ । २७ ।
"स सत्वमास्थो निखवीर्य्यशङ्कित
यद्धस्तहस्तो नृहरिं महासुरः ॥")
नृ गि नीतौ । कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां परं सक सेट ।) गि, नृणाति नीर्णे नीर्णि । नीति प्रापणा । इति दुर्गादासः ॥
नृ, म नीतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां ञिंचि घटा सक सेट ।) म, नरयति । नीति प्रापणा । इति दुर्गादासः ॥
नेजक पु, (निज शुद्धौ + ण्वुल् ।) निर्णेजकः । रजकः । (यथा मनौ । ८ । ३९६ ।
"शाल्मले फलके श्लक्ष्णे नेनिज्यान्नेजकः शनैः ।
न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत ॥"
(शोधके, त्रि ॥)
नेता, [ऋ] पु, (नयतीति । नी + तृच् ।) प्रभुः । इत्यमरः । ३ । १ । ११ ॥ (यथा, रघौ । ६ । ७५ ।
"आसमीपवयो नेतुनक्तमस्त्रैदीपिका ॥")
निम्बवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रापके, त्रि । (यथा महाभारते । ३ । ६६ । ६ ।
"तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावदेव न कश्चित ।
इतो नेता हि तत्र त्वं प्रापार्थोत्तवपि यत-
तातात ।")
नेत्र क्ली, (नीयते नयति वानेनेति । "दाम्नीशसेति ।" ३ । २ । १८२ । इति करणे ष्ट्रन् ।) चक्षुः । (यथा मनुः । ४ । ४३ ।
"नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम् ।
न पश्येत प्रसवन्तीञ्च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥")
जटा । अंशुकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ९९, ३।३।१७५ । मन्थगुणः । (यथा, महाभारते । १ । १८ । १३ ।
"मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रञ्च वासुकिम् ।
देवा मथितुमारब्धा समुद्रं निधिमम्भ-
साम् ॥")
वृक्षमूलम् । रथः । नेतरि, त्रि । इति मेदिनी । रे, ५४ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६० । ४ ।
"नाव समुद्र इव बालनेत्रा-
मारुह्य घोरे व्यसने निमज्जेत ॥")
नाडी । इति विश्वः ॥ वस्त्रिशलाका । इति राजनिर्घण्टः ॥

नेत्रच्छद, पु (नेत्रे छादयतेऽनेनेति । छद + णिच् + क । ततो ह्रस्वः ।) नेत्रपिधायकचर्म्मपुटः । चक्षुर् पाता इति भाषा । इति वल-शब्दस्य नामार्थे अमरः । ३ । ३ । १२१ ॥
नेत्रपर्य्यन्त, पु, (नेत्रयोः पर्य्यन्तः अन्तः ।) अपाङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नयनावधिके, त्रि ॥
नेत्रपिण्ड, पु, (नेत्रे नेत्र वा पिण्ड इवास्य इति ।) विडालः । इति हारावली । ८३ ॥ चक्षुर्गोलकश्च ॥
नेत्रपुष्करा स्त्री (नेत्रयोः पुष्कर जलं यस्या यत्सेवनादित्यर्थः ।) रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥
नेत्रमीना, स्त्री (नेत्रयोर्मिला मेलनं सुहृद् यस्याः । ततः पृषोदरादित्वात् लस्य नत्वम् । क्वचित नेत्रमिला इति वा पाठः ।) यवतिक्ता लता । इति राजनिर्घण्टः ॥
नेत्रयोनि, पु (नेत्राणि योनिभिज्ज्वालाज्ञ यस्य । सहस्रयोनय एव सहस्रनेत्राणि जातानि अत तन्नाम्ना विश्रुतः । नेत्राणि योनय इवास्येति वा ।) इन्द्रः । इति शब्दमाला ॥ (नेत्र अत्रि लोचनं योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य ।) अत्रि नेत्रोद्भवत्वात् चन्द्रः ॥
नेत्ररञ्जन, क्ली, (रज्यतेऽनेनेति । रञ्ज + करणे ल्युट् । नेत्रस्य रञ्जनम् ।) कज्जलम् । यथा,—
"एष वो कथितो धूपः श्रूयतां नेत्ररञ्जनम् ।
येन तुष्यति कामाख्या त्रिपुरा वैष्णवी तथा ॥
सौवीरं आञ्जनं तुत्थं मयूरग्रीवकं तथा ।
दर्व्विका मेघनीलञ्च अञ्जनानि भवन्ति षट् ॥
तत्र पूर्ब्बन्तु सौवीरं आञ्जनं प्रस्तरं तथा ।
मयूरग्रीवकं रत्नं मेघनीलन्तु तैजसम् ॥
दृष्ट्वा निगाद्य चैतानि शिलाया तैजसे यथा ।
प्रदद्यात सर्व्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ॥
घृततैलादियोगेन ताम्रादौ दीपवह्निना ।
यदञ्जनं जायते तु दर्व्विका परिकीर्त्तिता ॥
सर्व्वाभावे तु तद्ग्राह्यं देवीभ्यो दर्व्विकाञ्जनम् ।
महामाया जगद्धात्री कामाख्या त्रिपुरा तथा ॥
आमुञ्चन्ति महातोषं चक्षुरिमैः सदाञ्जनैः ।
विधवा नाञ्जनं कुर्य्यात्तत्कामार्थं तु सत्तम ॥
नादत्तं लञ्जनं देवी वैष्णवी विधवाहृतम् ।
न क्षतपार्श्वे योजयेत्तु साधको नेत्ररञ्जनम् ॥
न पूजाफलमाप्नोति क्षतपार्श्वविहिताञ्जनैः ॥
चतुर्व्वर्गप्रदो धूपः कामदं नेत्ररञ्जनम् ।
तस्मादेतद्वयमिदं दद्याद्देवेभ्यो भक्तितो नरः ॥
इति वो कथितो धूपस्तथोक्तं नेत्ररञ्जनम् ॥"
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
नेत्ररोग, पु, (नेत्रस्य चक्षुषो रोगः ।) चक्षुरोगः । तस्य निदानं यथा,—
"उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्-
दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्य्ययाच्च ।
स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च
छर्द्देर्विघाताद्वमनातियोगात् ॥
द्रवात्तथान्ननिशि सेवनाच्च
विण्मूत्रवातक्रमनिग्रहाच्च ।

प्रसक्तसरोदनशोककोपा
च्छिरोऽभिघातादतिमद्यपानात ॥
तथा ऋतूनाञ्च विपर्य्ययेण
क्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च।
वाष्पग्रहात सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च
नेत्रे विकारान जनयन्ति दोषा ॥
वातात पित्तात कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विध ।
प्रायेण जायते घोर सर्व्वनेत्रामयाकर ॥”
तस्य सम्प्राप्तिर्यथा,—
“निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्ष-
सङ्घर्षपारुष्यशिरोऽभितापा ।
विशुष्कभाव शिशिराश्रुता च
वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा
धूमायन वाष्पसमुच्छ्रयश्च ।
उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च
पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
उष्णाभिनन्दा गुरुताक्षिशोथ
कण्डूपदेहावतिशीतता च ।
स्रावो बहु पिच्छिल एव चापि
कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च
राज्य समन्तादतिलोहितश्च ।
पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि
रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥”
इति माधवकर ॥
(अस्य निदानादिपूर्व्वक लक्षण चिकित्सा च
यथा —
“उष्णातिचारकटुकैरभिघातेन वा पुन ।
स्वल्पवस्त्रीचयेनापि दोषा कुर्व्वन्ति नेत्रजा ॥
सहजा ये परा ज्ञेया वक्ष्यामि ह्यषु लक्षणम् ।
रुच कण्डूश्च तोदश्च शुष्कशीतासमन्तति ।
वातिक त विजानीयात पैत्तिक श्रृणुत परम ॥
सरक्तदाहे नेत्रे च उष्णस्रावश्च पैत्तिके ।
शोफकण्डू सन्निपाते शीतजाड्ये कफात्मके ॥
द्वन्द्वजो मिश्रलिङ्गैश्च सर्व्वैस्ते सान्निपातिक ।
एतद्धि लक्षण ज्ञात्वा चोपचार शृणुष्व मे ॥
शुण्ठी सुराह्वसुरसा सह काञ्जिकेन
चोष्णेन धावनमिद सहपैत्तिके च ।
श्लेष्मोद्भवे त्रिफलकल्कमिद समूत्र-
मन्यैस्तथा कथितमत्रभिषग्वरैस्तत ॥
शुण्ठी शठी च रजनी त्रिफला सनिम्बा
पचाणि सैन्धवयुतानि तुषाम्बुकेन ।
शस्त वदन्ति नयने च ससन्निपाते
रक्तोद्भवे च सरुजे च तथा प्रशस्तम ॥
फलत्रिक दारु निशाद्वयमो
वचाम्बु वचाभवसैन्धवेन ।
प्रलेपन श्लेष्मभवे विकारे
सवातिके वा हितमेव शस्तम् ॥
शुण्ठी सैन्धवतक्रेण ताम्रभाण्डे विघर्षितम् ।
अपामार्गस्य मूल वा मूल धुस्तूरकस्य वा ॥
अञ्जनञ्च हित तेषा वातनेत्रामयापहम् ॥
दुग्धोतपन्न नवनीत यष्टीनिम्बशिलाश्च
सयोज्या ।
त्रिफला गुडसयुक्ता लेपन कफनेत्रजरोगघ्नम् ॥
शुण्ठी सैन्धवतुल्या मागधिका ताम्रभाजने घृष्टम् ।
दध्ना घृतेनाञ्जनक निघ्नन्ति सर्व्वांश्च नेत्ररोगान ॥
वातपित्तकफदोषसम्भवान
नेत्रयोर्बहुपीडन क्षणात ।
एक एव हरति प्रयोजित
शिशुपञ्चरस समाक्षिक ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने ४४ अध्याय ॥)

नेत्ररोगहा [न्] पु,(नेत्ररोग हन्तीति । हन+
क्विप ।) वृश्चिकालीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥
चक्षूरोगनाशके त्रि ॥

नेत्रामय पु, (नेत्रस्य आमयो रोग ।) चक्षू
रोग । तस्य निदान यथा —
“वातात पित्तात कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विध ।
प्रायेण जायते घोर सर्व्वनेत्रामयाकर ॥”
इति माधवकर ॥
(अस्य लक्षण यथा —
“अल्पाश्रुरागाऽनुपदेहता च
प्रस्यन्दतोदातिरुजश्च वातात ।
पित्तात्तु दाहाक्षि रुजोऽतिरागा
पीतोऽतिदेह सुभृशोष्णमसु ॥
शुक्लोपदेहो बहुपिच्छिलासु
नेत्र कफात स्यात गुरुता सकण्डू ।
सर्व्वाणि रूपाणि तु सन्निपाता
नेत्रामया षण्णवतिस्तु भेदात ॥
तेषामभिव्यक्तिरभिप्रदिष्टा
शालाक्यतन्त्रेषु चिकित्सितेषु ।
पराधिकारे तु न विस्तरोक्ति
शस्तेति तेनात्र न न प्रयास ॥”
इति चिकित्सितस्थाने षडविंशतितमेऽध्याये
चरकेनोक्तम ॥)

नेत्राम्बु, क्ली, (नेत्रस्य अम्बु जलम् ।) अश्रु ।
इत्यमर । २ । ६ । ६३ ॥

नेत्रारि, पु, (नेत्रस्य अरि शत्रु ।) सेहुण्डवृक्ष ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

नेत्री, स्त्री, (नयतिऽनयेति । नी+“दाम्नी
शसेति ।” ३ । २ । १८२ । इति करणे ष्ट्रन ।
षित्वात ङीष ।) लक्ष्मी । नाडी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ नदी । इति मेदिनी । रे ५४ ॥
(नयतीति । नी+तृच+ङीप ।) प्रापयि-
कर्त्री ॥ (शिक्षयित्री । इति नीलकण्ठ ॥
यथा, महाभारते । ५ । १३६ । १३ ।
“यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद्भूतिदर्शिनी ॥”)

नेत्रोपमफल , पु (नेत्रोपम नयनतुल्य फल यस्य ।)
वाताद । इति भावप्रकाश ॥ वादाम इति
भाषा ॥

नेत्रौषध, क्ली, (नेत्रस्य औषधम् ।) पुष्पकासीसम ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ चक्षूरोगौषधमात्रञ्च ॥

नेत्रौषधी, स्त्री, (नेत्रस्य औषधी ।) अजशृङ्गी ।
इति रत्नमाला ॥ कौंगा इति भाषा ॥

नेदिष्ठ, त्रि (अयमेषामतिशयेनान्तिक । अन्तिक
+“अतिशायने तमबिष्ठनौ ।” ५ । ३ । ५५ ।
इति इष्ठन् । “अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ।” ५ ।
३ । ६३ । इति नेदादेश ।) अन्तिकतमम ।
अतिनिकटम । इत्यमर । ३ । १ । ६८ ॥ (यथा
ऋग्वेदे । ८ । १ । ५ ।
“स त्व नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या
उषसो व्युष्टौ ॥’
यथाच उद्धवसन्देशे । ३ ।
“सीतकण्ठोऽभूदभिमतकथा स्मित कसभेत्ती
नेदिष्ठाय प्रणयलहरी बहुवागुद्धवाय ॥”)
निपुणम । इति राजनिर्घण्ट ॥ अङ्कोटवृक्षे,
पु । इति जटाधर ॥

नेदीयान [स] त्रि, (अयमनयोरतिशयेनान्तिक ।
अन्तिक+ईयसुन । नेदादेश ।) नेदिष्ठ ।
अत्यन्तसमीप । इति जटाधर ॥ (यथा, सर्व्व
दर्शनसग्रहे आह्वतदर्शने ।
“न चेदमिष्टापादनमेतच्च दवीयान मण्डीधरो
नेदीयान दीर्घो बाहुरिति व्यवहारस्य निरा-
बाध जागरूकत्वात ॥”)

नेम , पु, (नयति प्रापयति शुभमिति । नी+
“मानीविषिभ्य म ।” उणा । २ । २३ । इति
म ।) पुरोहित । उदकम् । इति सक्षिप्त-
सारोणादिवृत्ति ॥

नेपथ्य, क्ली, (नी+विच+गुण । ने नेता तस्य
पथ्यम ।) वेश । इत्यमर । २ । ६ । ६६ ॥
(यथा, रघु । १४ । ६ ।
“राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा
तस्योदितासीत पुनरुक्तदोषा ॥”)
अलङ्कार । रङ्गभूमि । इति मेदिनी । ये,८८॥
(यथाह भरत ।
“वाक्यस्यायतया यत्र पात्र नैव प्रवेश्यते ।
नेपथ्यमिति प्राकाशे प्रयोज्य तत्र नाटके ॥”)

नेपाल , पु, स्वनामप्रसिद्धदेश । इति जटाधर ॥
(यथा शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।
“जटेश्वर समारभ्य योगेशान्त महेश्वरि ।
नेपालदेशो देवेशि । साधकानां सुसिद्धिद ॥”)

नेपालनिम्ब , पु, (नेपालोद्भवो निम्ब ।) नेपाल-
देशोद्भवनिम्ब । तत्पर्य्याय । नेपाल २ ज्वर
निम्ब ३ ज्वरान्तक ४ नाडीतिक्त ५ निद्रारि
६ सन्निपातरिपु ७ । अस्य गुणा । शीतलम ।
उष्णत्वम । योगवाहित्वम् । लघुत्वम । तिक्त
त्वम् । अतिकफपित्तास्रशोफतृष्णाज्वरापह-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

नेपालिका स्त्री, (नेपाल उत्पत्तिस्थानत्वेना-
स्त्यस्या इति । नेपाल+ठन+टाप ।) मन
शिला । इति राजनिर्घण्ट ॥

नेम , पु, (नयतीति । नी+“अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षु…
इति ।”
उणा । १ । १३६ । इति मन् ।) काल ।
अवधि । खण्डम । प्राकार । कैतवम् । इति
मेदिनी । मे, १८ ॥ अर्द्धम् । गर्त्त । इति हेम-
चन्द्र । ६ । ७० ॥ नान्तादि । अन्य । इति

शब्दरत्नावली ॥ सायकाल । मूलम । ऊर्द्धम् । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥

नेम, स्त्री, (नयति चक्रमिति । नी+“नियो मि ।” उणा । ४ । ४३ । इति मि ।) चक्र-परिधि । रथचक्रस्य भूमिस्पर्शिभाग । तत पर्य्याय । प्रधि २ । इत्यमर । २ । ८ । ५६ ॥ नेमी २ । इति भरत ॥ (यथा रघु ।१।३९।

“मनोऽभिरामा शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखै ।
षड्जसवादिनी केका द्विधा भिन्ना शिख
ण्डिभि ॥”)

कूपोपरिस्थपट्टप्रान्तभाग । इति भरत ॥ (प्रान्तभाग । यथा, रघु । ९ । १ ।

“अजयदेकरथेन स मेदिनी-
मुदधिनेमिमधिज्यशरासन ॥”)

भूमिस्थकूपपट्ट । इत्यन्ये । कूपस्य समीपे रज्जु-धारणाथ चिदारुयन्त्रम । इति स्वामी ॥ तत पर्य्याय । त्रिका २ । इत्यमर । १ । १ ।२७ ॥ कूपनिकटसमानस्थानम् । यथा,—

“नेमिर्नेमीतिका च स्यात कूपान्तिकसमस्थले ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

नमि, पु, जिनविशेष । इति हेमचन्द्र ।१।२८॥ तिन्तिशवृक्ष । इत्यमर । २।४।२६ ॥ मथुरादौ तिनाश इति ख्यात ॥ (दैत्यविशेष । यथा, भागवते । ८ । २१ । १६ ।

“हे विप्रचित्ते हे राहो हे नेमे श्रूयता वच ।
मा युध्यत निवर्त्तध्व न न कालोऽयमर्थकृत ॥”

नयति शत्रून विनाशमिति । नी+“नियो मि ।” उणा ४ । ४३ । इति मि । वज्र । इति निघण्टु । २ । २ ॥)

नेमिचक्र पु परीक्षिद्वंशज असीमकृष्णस्य पुत्र । स हस्तिनानगरे गङ्गा हृते कौशाम्ब्यां पुर्य्या राजासीत । इति श्रीभागवते । ९ । २२ । ३९ ॥ (अस्यैव राज्यशासनसमयनिर्णयो यथा, राजा वल्याम १ परिच्छेदे ।

“गजाह्वये हृते गङ्गा कौशाम्ब्यां निवसन मुदा ।
षट्सप्ततिमिताम वर्षान तथा मासत्रयाधिकान् ।
भुक्त्वा भोगान गत स्वर्ग सुत राज्येऽभिषिच्य च ॥”)

नेमी [न्] पु, (नेम ऊर्द्धमस्यास्तीति । नेम+इनि ।) तिनिशवृक्ष । इत्यमरटीकाया भरत ॥

नेमी स्त्री, (नेमि+वा ङीष ।) नेमि । इत्य-मरटीकाया भरत ॥ (तिनिशवृक्ष । पर्य्यायोऽस्या यथा, —

“स्यन्दनस्तिनिशो नेमी ———॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम ॥)

नेष्टृ, [ऋ] पु, (नयति शुभमिति । नी+ ‘नप्तृ-नेष्टृत्वष्टृ ।” उणा २ । ९६ । इति तृन्प्रत्य येन साधु ।) ऋत्विक । इति सङ्क्षिप्तसारो-णादिवृत्तिभूरिप्रयोगश्च ॥ (त्वष्टृदेव । इति सायन ॥ यथा ऋग्वेदे । १ । १५ । ३ ।

“अभियज्ञ गृणीहि नो ग्नावो नेष्ट पिब ऋतुना ॥”

नैकटिक, त्रि (निकट+“निकटे वसति ।” ४ । ४ । ७३ । इति ठक ।) निकटवर्त्ती । यथा,—

“शातीमयासदीप्राक्ष मुत्वन परिपूजयन ।
पयदलान्महाशक्षैराटनैकटिकाश्रमान ॥”
इति भट्टि । ४ । १२ ॥

नैकट्य, क्ली, निकटस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्यय-निष्पन्नम् । निकटत्वम ॥ (यथा कथासरित सागरे । १५ । १२५ ।

“बाधते तच्च नैकट्यात सर्व्व स मगधेश्वर ।
तत्तत्र रक्षाहेतोश्च विनोदाय च गम्यताम् ॥”)

निकटभवे, त्रि ॥

नैकभेद, त्रि, (न एको भेदोऽस्येति ।) उच्चा वचम् । अनेकप्रकार । इत्यमर ।३।१ । ८३ ॥

नैकषेय, पु (निकषाया अपत्यमिति । निकषा+ढक ।) निकषापुत्त्र । राक्षस । इति हला युध ॥

नैगम, पु, (निगम एव । स्वार्थे अण ।) उप निषत । वणिक । (यथा, रामायणे । १ । ७७ । २३ ।

“एव दशरथ प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तथा ॥”

“नैगमा वणिज ।”इति तट्टीकाया रामानुज ॥) नागर । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥ नय । (यथा महाभारते । १२ । १ । ४ ।

“तेषा प्रतिविघातार्थ प्रवक्ष्याम्यथ नैगमम ॥”)

ऋति । इति हेमचन्द्र । २ । ५३१ ॥ त्रि निगमसम्बन्धिनि ॥ (निगमशास्त्रवेत्तरि । यथा, महाभारते । १३ । १६७ । ४ ।

“द्विजेभ्यो बलमुख्येभ्यो नैगमेभ्यश्च नित्यश ॥”)

नैचिक क्ली, (नीच+ठक ।) गो शिरोदेश । इति हेमचन्द्र । ४ । ३३६ ॥

नैचिकी स्त्री, (नीचैश्चरतीति ठक । यद्वा निचि कश्शिरोदेश । तत स्वार्थे कन । प्रशस्त निचि कमस्या । ततो ज्योत्स्नादिभ्य इत्यण ततो ङीप ।) उत्तमा गौ । इत्यमर । २ । ९।७।६ ॥

नैज, त्रि, (निजस्येदमिति । निज+अण ।) निजसम्बन्धि । स्वीयम । यथा —

“ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्र वायव्यस्य च पार्व्वतम ।
आग्नेयस्य च पार्ज्जन्य नैज पाशुपतस्य च ॥”
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे बाणयुद्धे ॥

(यथा च हरिवंशे भविष्ये । ३३ । ९ ।

“स ददौ दर्शन नैज व्याघ्रचर्म्माम्बरो हर ॥”)

नैत्य, क्ली, नित्यत्वम् । नित्यस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ् प्रत्ययनिष्पन्नम् ॥ (नित्यसम्बन्धि । नित्यकर-णीय वा ॥)

नैपाल, पु, (नेपाले नेपालाख्यदेशे भव अण ।) नेपालनिम्ब । इति राजनिर्घण्ट ॥ नेपालदेश सम्बन्धिनि, त्रि ॥ (भूनिम्बविशेष । यथा, भाव-प्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ।

“किरातकोऽन्यो नैपाल सोऽर्द्धतिक्तो ज्वरा-
न्तक ॥”

इक्षुजातिभेद । यथा तत्रैव २ भागे । अथ वशीपत्र नैपालीदीर्घपत्रनीलपोराख्या गुणा ॥

“वशीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रक ।
वातला कफपित्तघ्ना सकषाया विदाहिन ॥”)

नैपालिक, क्ली, (नेपाले नेपालाख्यदेशे भवम । इति ठक ।) ताम्रम । इति राजनिर्घण्ट ॥ (ताम्रशब्देऽस्य गुणादिक व्याख्यातम ॥)

नैपाली, स्त्री, (नेपाले भवा इत्यण ङीप च ।) नवमल्लिका । (नेवारि इति लोके । यथास्या पर्य्याय ।

“नैपाली कथिता तज्ज्ञै सप्तला नवमल्लिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मन शिला । (अस्या पर्य्यायो यथा,—

“मन शिला मनोगुप्ता मनोज्ञा नागजिह्विका ।
नैपाली कुनटी गोला शिलादिव्यौषधि स्मृता ॥’
इति भाप्रकाश । १ । १ ॥)

शेफालिका । इति मेदिनी । ले, १ ४ ॥ नीली । इति शब्दरत्नावली ॥

नैपुण, क्ली (निपुणस्य भाव कर्म्म वा इति । “हायनान्तयुवादिभ्योऽण ।” ५ । १ । ३ । इत्यण ।) नैपुण्यम । यथा, माघे । १६ सर्गे ।

“प्रकटान्यपि नैपुण महत
परवाच्यानि चिराय गोपितुम ।
विपरीतमथात्मनो गुणान
भृशमाकौशलमाय्यचेतसा ॥”

(यथा महाभारते । १३ । १८ । ८१ ।

“वैश्यो लाभ प्राप्नुयान्नैपुणञ्च
शूद्रो गति प्रेत्य तथा सुखञ्च ॥”)

नैपुण्य, क्ली, (निपुणस्य भाव कर्म्म वा । “गुण वचनब्राह्मणादिभ्य कर्म्मणि च ।” ५।१।१२४ । इति ष्यञ ।) निपुणता । निपुणस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययनिष्पन्नम् । यथा,—

“अशक्य सहसा राजन भावो बोद्धु परस्य वै ।
अन्त स्वभावैर्गीतैस्तैर्नैपुण्य पश्यता भृशम ॥”
इति रामायणे लङ्काकाण्डे १७ सर्ग ॥

नैमित्तिक त्रि, (निमित्तादागत निमित्तभव वा । इति ठक ।) निमित्तजन्यम् । यथा,—

“नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।
तथा तथैव काय्याणि नात्र काल विचारयेत ॥”
इति अह्नयागतत्त्वम् ॥

माससवत्सरादिविशेष नियम शून्यावश्यकर्त्तव्य कादाचित्कनिमित्तोत्पन्न पुत्त्रजन्मादिनिमि-त्तकश्राद्धादि । यथा,—

“नित्यनैमित्तिके कुर्य्यात प्रयत सन् मलिम्लुचे ।
तीर्थस्नान गजच्छायां प्रेतश्राद्ध तथैव च ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

(निमित्त वेत्ति निमित्तबोधकग्रन्थमधीते वा इति ठक । निमित्तशास्त्राभिज्ञे तदध्ययनकर्त्तरि च ॥)

नैमित्तिकक्रिया, स्त्री, (नैमित्तिकी चासौ क्रिया-चेति निमित्तजन्या क्रियेत्यर्थ ।) निमित्तनिश्चय वदधिकारिकर्त्तव्यकर्म्म । यथा,—

“नित्या नैमित्तिकीं काम्या क्रिया पुसामशेषत ।
समाख्याहि द्विजश्रेष्ठ सर्व्वज्ञो ह्यसि मे मत ॥
उर्व्व उवाच ।
यदेतदुक्त भवता नित्यनैमित्तिकाश्रितम् ।
तदह कथयिष्यामि शृणुष्वैकमना मम ॥

जातस्य जातकर्म्मादि क्रियाकाण्डमशेषत ।
पुत्त्रस्य कुर्व्वीत पिता श्राद्धञ्चाभ्युदयात्मकम् ॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्याय ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ३ । १ ।
"नित्य नैमित्तिकञ्चैव नित्यनैमित्तिकन्तथा ।
गृहस्थस्य तु यत कर्म्म तन्निशामय पुत्त्रक । ॥")

नैमित्तिकदान, क्ली (निमित्तमाश्रित्य दीयते इति दा+भावे ल्युट । अस्य निरुक्तियथा।) निमित्त-निश्चयवदधिकारिकर्त्तृकयदानम् । यथा,—
"यत्तु पापोपशान्त्यर्थं दीयते विदुषा करे ।
नैमित्तिक तदुद्दिष्ट दान सद्भिरनुष्ठितम ॥"
इति गरुडपुराणम् ॥

नैमित्तिकलय, पु, (नैमित्तिक ब्रह्मणो दिवावसाननिमित्तवशात यो लय ।) प्रलयविशेष । यथा —
चतुर्युगसहस्रान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको लय ।
अनावृष्टिश्च कल्पान्ते जायते शतवार्षिकी ॥
उत्तिष्ठन्ति तदा रौद्रा दिवि सप्त दिवाकरा ।
ते तु पीत्वा जल सर्व्व शोषयन्ति जगत्त्रयम ॥
भूर्भुव स्वर्म्महर्लोकसस्था यान्ति जन जना ।
रुद्रो भूत्वा त्वसौ विष्णु पातालानि दहत्यध ॥
।वराहन्देहस्त्रिलोकञ्च मुखाग्निर्घान तज्जलम् ।
वर्षन्ति च वर्षशत नानावर्णा महाघना ॥
विष्णुास्यज शत वाति वर्षाणा वायुरुज्झित ॥
विष्णुरेकार्णवे पीत्वा सर्व्व ब्रह्मस्वरूपधृक ।
शेतेऽनन्तासने विष्णुर्नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
सुप्ता युगसहस्र स जगद्भूयोऽसृजद्धरि ॥"
इति गरुडपुराणम ॥
(तथा च भागवते । ८ । २४ । ७ ।
"आसीदतीतकल्पान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको
लय ॥")

नैमित्तिकस्नान, क्ली, (नैमित्तिकञ्च तत स्नानञ्चेति । निमित्तवशात निमित्तमाश्रित्य विधेय स्नानमित्यर्थ ।) निमित्तनिश्चयवदधिकारिकर्त्तृकस्नानम । यथा —
"चाण्डालशवयूपादि स्पृष्ट्वा स्नाता रजस्वलाम ।
स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नान नैमित्तिक हि
तत ॥"
इति गरुडपुराणम ॥

नैमिषारण्य, क्ली, (निमिषान्तरमात्रेण निहत आसुर बल यत्र तत्तत नैमिष अरण्यमिति ।) अरण्यविशेष । तस्योतपत्तिर्यथा —
"तेन चक्रेण तत्सैन्यमासुर दौर्म्मय क्षणात ।
निमिषान्तरमात्रेण भस्मवद्भस्मसाकृतम् ॥
एव कृत्वा ततो देवो मुनि गौरमुख तदा ।
उवाच निमिषेणेन्द निहत दानव बलम ॥
अरण्येऽस्मिस्ततस्त्वेवन्नैमिषारण्यसञ्ज्ञकम ।
भविष्यति यथार्थं वै ब्राह्मणाना विशेषत ॥"
इति वराहपुराणे गौरमुख प्रति भगवद्वाक्यम् ॥ अपि च ।
"देश व सप्रवक्ष्यामि यस्मिन्देशे चरिष्यथ ।
उक्त्वा मनोमय चक्र स सृष्ट्वा तानुवाच ह ॥
क्षिप्रमेतन्मया चक्रमनुव्रजत माचिरम् ।
यत्रास्य नेमि शीर्य्येत स देश पुरुषर्षभ ॥
ततो मुमोच तच्चक्र ते च तत समनुव्रजन ।
तस्य वै व्रजत क्षिप्र यत्र नेमिरशीर्यत ॥
नैमिष तत स्मृत नाम्ना पुण्य सर्व्वत्र पूजितम ।
सिद्धचारणसङ्कीर्णं यक्षगन्धर्व्वसेवितम् ॥
स्थान भगवत शम्भोरेतन्नैमिषमुत्तमम ।
अत्र देवा सगन्धर्व्वा सयक्षोरगराक्षसा ।
तपस्तप्त्वा पुरा देवा लेभिरे प्रवरान भगान ॥"
इति कौर्म्मे ४ अध्याये षटकुलीयान प्रति ब्राह्मवाक्यम ॥ (क्वचि त्तालव्यशान्तोऽपि पाठो दृश्यते तत्र तु ब्रह्मणा विसृष्टस्य मनोमयचक्रस्य नेमि शीर्य्यते यत्रेति व्युतपत्त्या नैमिश नैमिशमेव नैमिश तदाख्यमरण्यमिति बोध्यम् । तथा च वायवीये ।
"एतन्मनोमय चक्र मया सृष्ट विसृज्यते ।
यत्रास्य शीर्य्यते नेमि स देश तपस शुभ ॥
इत्युक्त्वा सूर्य्यसङ्काश चक्र सृष्ट्वा मनोमयम ।
प्रणिपत्य महादेव विससर्ज्ज पितामह ॥
तेऽपि हृष्टतमा विप्रा प्रणम्य जगता प्रभुम ।
प्रययुस्तस्य चक्रस्य यत्र नेमिर्व्यशीर्य्यत ॥
तद्वन तेन विख्यात नैमिश मुनिपूजितम ॥"
तथा च देवीभागवते । १ । २ । २८ ३२ ।
"कलिकालविभीता स्मो नैमिशारण्यवासिन ।
ब्रह्मणात्र समादिष्टाश्चक्र दत्त्वा मनोमयम ॥
कथित तेन न सर्व्वान गच्छन्त्वेतस्य पृष्ठत ।
नेमि सशीर्य्यते यत्र स देश पावन स्मृत ॥
कलेस्तत्र प्रवेशो न कदाचित सभविष्यति ।
तावत तिष्ठन्तु तत्रैव यावत सत्ययुग पुन ॥
तच्छ्रुत्वा वचन तस्य गृहीत्वा ततकथानकम ।
चालयन्निर्गतस्तूर्णं सर्व्वदेशदिदृक्षया ॥
प्रेक्षतात्र चालयश्चक्र नेमि शीर्णोऽत्र पश्यत ।
तेनेद नैमिश प्रोक्त क्षेत्र परमपावनम ॥")

नैमेय पु (नि+मेङ प्रणिदाने+अचो यत इति यत । तत स्वार्थे प्रज्ञाद्यण । मिधातुना निष्पन्नमिति केचित ।) परिवर्त्त । विनिमय । इत्यमर । २ । ९ । ८ ॥

नैयग्रोध,क्ली, (न्यग्रोधस्य विकार तत ब्राह्मादिभ्योऽण ।" ४ । ३ । १६४ । इत्यण । तस्य विधान सामर्थ्यात फले न लुक । "न्यग्रोधस्य च केवलस्य ।" ७ । ३ । ५ । इति न वृद्धिरैजागमश्च ।) न्यग्रोधफलम् । इत्यमर ।२।४।१८॥ न्यग्रोधजातचमसादि । इति वोपदेवरामतर्कवागीशौ ॥

नैयङ्कव, त्रि, (न्यङ्कोर्व्विकार इति । "प्राणिरजतादिभ्योऽञ ।" ४ । ३ । १५४ । इति विकारेऽञ ।) न्यङ्कुम्गजातवस्त्रचर्म्मादि । इति वोपदेवरामतर्कवागीशौ ॥

नैयत्य, क्ली, (नियतस्येद इति । नियत+ष्यञ ।) नियतत्वम । नियतस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

नैयायिक , पु, (न्याय गोतमादिप्रणीत तर्कशास्त्र विशेष अधीते वेत्ति वा । न्याय+"क्रतूकथादिसूत्रान्ताट्ठक ।" ४।२।६ । इति ठक ।) न्यायवेत्ता । न्यायाध्येता । ततपर्य्याय । स्याद्वाद १ तार्क्किक २ आन्वित ४ । इति जटाधर ॥
(यथा, महाभारते । १ । २ । १६६ ।
"नैयायिकाना मुख्येन वरुणस्यात्मजेन च ।
पराजितो यत्र बन्दी विवादेन महात्मना ॥")

नैरन्तर्य्य, क्ली (निरन्तरस्य भाव इति । निरन्तर+ष्यञ ।) निरन्तरत्वम । निरन्तरस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययनिष्पन्नम ॥ (यथा मनौ । ९ । २७१ श्लोकस्य टीकाया कुल्लूकभट्ट ।
"ये च ददति तानपि नैरन्तर्य्याद्यपराधगोचरा
पेक्षया घातयेत ॥")

नैराश्य, क्ली, (निराशस्य निरभिलाषस्य भाव इति । निराश+ष्यञ ।) आशाया अभाव । यथा,—
"आशा हि परम दु ख नैराश्य परम सुखम् ।
आशया पिङ्गला वेश्या कृत्वा जन्म निरर्थकम ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तीयश्रीकृष्णजन्मखण्डे ६७ अ ।
(यथा महाभारते । १ । २२५ । १ ।
"स तु नैराश्यमापन्न सदा ग्लानिसमन्वित ।
पितामहमुपागच्छत सक्रुद्धो हव्यवाहन ॥")

नैरुक्त त्रि, (निरुक्तस्येद निरुक्तौ भव वा । "अध्यायन्यायोद्यावसहारादिभ्य ।" ४ । ३ । ७३ । इति अण ।) निरुक्तसम्बन्धि । यथा, "मष्ठेत्यत्र ष्टुभिष्टेति यस्य ठ न ड इति नैरुक्तम् ॥" इति रामतर्कवागीश ॥
(निरुक्त ग्रन्थविशेष वेत्ति अधीते वा । निरुक्तवेत्ता । यथा, मनु । १२ । १११ ।
"त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठक ॥")

नैरृत , पु, (निरृतेरपत्यम् । इत्यण ।) राक्षस ।
(यथा, महाभारते । १ । ६६ । ५५ ।
"तस्यापि निरृतिभार्य्या नैरृता येन
राक्षसा ॥")
पश्चिमदक्षिणकोणाधिपति । इत्यमर । १ । १ । ६३ १ । ३ । २ ॥ ज्योतिषमते ततकोणाधिपतौ राहु । यथा,—
"सूर्य्य शुक्र क्षमापुत्त्र सैंहिकेय शनि शशी ।
सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्रागादिदिगधीश्वरा ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नैरृती, स्त्री, (निरृतेरियमिति । निरृतोऽधिष्ठाता यस्या वा । अण ङीप च ।) अवाची प्रतीच्योर्मध्या दिक । नैरृतकोण । इति राजनिर्घण्ट जटाधरश्च ॥ (यथा, मनु । ११ । १ ५ ।
"स्वय वा शिश्नवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।
नैरृती दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्मग ॥")

नैर्गुण्य, क्ली, (निर्गुणस्य भाव कर्म्म वा । निर्गुण+ष्यञ ।) निर्गुणत्वम् । यथा, श्रीभागवते । २ । १ । ९ ।
"परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये उत्तमश्लोकलीलया ।
गृहीतचेता राजर्षे आख्यान यदधीतवान् ॥"
(यथा, महाभारते । २ । १६ । १५ ।

"गुणान् सम्प्रयाद्राजन् नैगुण्यमन्यस कथम ॥
न सन्ति प्रकृते मत्त्वादि गुणा यत्र ज्ञानयोगे।
तत्त्वज्ञानयोग। यथा भागवते। ३। ३२।३७।
"ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षण ॥")
नैर्म्मल्य क्ली (निर्म्मलस्य भाव। इति ष्यञ।)
निर्म्मलत्वम। (तथा च हारीतेनोक्तम।
"जिह्वाक्लेद जनयति तथा नेत्रनैर्म्मल्यकारी॥")
विषयवैराग्यम। यथा,—
"विषयेष्वतिस रागो मानसो मल उच्यते।
तेष्वेव हि विरागस्तु नैर्म्मल्य समुदाहृतम ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम ॥
नैल्य क्ली, (नीलस्य भाव। ष्यञ।) नीलिमा।
इति मुग्धबोधटीकाया रामतर्कवागीश ॥
नैविड्य, क्ली, वंशफुत्कारगुणविशेष। यथा —
'नैविड्य प्रौढता चापि सुस्वरत्वञ्च शीघ्रता।
माधुर्य्यमिति पञ्चामी फुत्कृतेषु गुणा स्मृता ॥"
इति सङ्गीतदामोदर ॥
(निविडस्य भाव। निविड+ष्यञ।) निवि
डता च॥
नैवेद्य, क्ली (निवेद निवेदनमर्हतीति। निवेद+
ष्यञ।) देवाय निवेदनीयद्रव्यम। तस्य निरुक्ति
यथा,—
"चतुर्व्विध कुलेशानि द्रव्य ते षड्रसान्वितम्।
निवेदनात भवेत्तृप्तिर्नैवेद्य तदुदाहृतम ॥"
इति कुलार्णवे १७ उल्लास ॥
तद्द्रव्याणि यथा,—
"ससितेन सुशुद्धेन पायसेन ससर्पिषा।
सितोदन मकदलिदध्याद्यैश्च निवेदयेत ॥"
इति प्रपञ्चसार ॥
तत पञ्चविधम। यथा,—
"निवेदनीय यद्द्रव्य प्रशस्त प्रयत तथा।
तद्भक्ष्यार्हं पञ्चविध नैवेद्यमिति कथ्यते ॥
भक्ष्य भोज्यञ्च लेह्यञ्च पेय चूष्यञ्च पञ्चमम।
सर्व्वत्र चैतन्नैवेद्यमाराध्यास्यै निवेदयेत ॥ *॥
तत पात्र यथा,—
'तैजसेषु च पात्रेषु सौवर्णे राजते तथा।
ताम्रे वा प्रस्तरे वापि पद्मपत्रेऽथवा पुन ॥
यज्ञदारुमये वापि नैवेद्य स्थापयेद्बुध।
सर्व्वाभावे च माहेये स्वहस्तघटिते यदि ॥"
इति तन्त्रसार ॥ * ॥
तद्दानफल यथा,—
"नैवेद्येन भवेत स्वर्गो नैवेद्येनामृत भवेत।
धर्म्मार्थकाममोक्षाश्च नैवेद्येषु प्रतिष्ठिता ॥
सर्व्वयज्ञफल नित्य नैवेद्य सर्व्वतुष्टिदम।
ज्ञानद मानद पुण्य सर्व्वभोग्यमय तथा ॥
मर्त्त्योऽपि महादेव्यै नैवेद्य दातुमिच्छति।
यो नरो भक्तियुक्त सन दीर्घायु स सुखी भवेत॥
महामाया कदा देवीमर्च्चयिष्यामि शक्तित।
नानाविधैस्तु नैवेद्यैरिति चिन्ताकुलस्तु य।
स सर्व्वकामान सप्राप्य मम लोके महीयते ॥"
इति कालिकापुराणे। १६९।१७०। अध्याय ॥
ततकाले यथा,—

"अर्व्वाक विसर्ज्जनाद्द्रव्य नैवेद्य सर्व्वमुच्यते।
विसर्ज्जिते जगन्नाथे निर्म्माल्य भवति क्षणात ॥
पञ्चरात्रविदो मुख्या नैवेद्य भुञ्जते सुखम ॥"
इति गरुडपुराणम ॥
तस्य स्थापनक्रमो यथा,—गौतमीये।
"नैवेद्य दक्षिणे भागे पुरतो वा न पृष्ठत ॥
दक्षिणभागस्तु देवताया एव न तु साधकस्य।
पक्वञ्च देवतावामे आमान्नञ्चैव दक्षिणे ॥
पुरश्चरणचन्द्रिकायाम।
दक्षिणन्तु परित्यज्य वामे चैव निधापयेत।
अभोज्य तद्भवेदन्न पानीयञ्च सुरोपमम् ॥'
इति तन्त्रसार ॥
तन्मुद्रा यथा,—
"नैवेद्यमुद्रामङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्या प्रदर्शयेत।
कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्मुद्रा प्राणस्य कीर्त्तिता ॥
तर्ज्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैरपानस्य तु मुद्रिका।
अनामामध्यमाङ्गुष्ठैरुदानस्य तु सा स्मृता ॥
तर्ज्जन्यनामामध्याभि साङ्गुष्ठाभिश्चतुर्थिका।
सर्व्वाभि सा समानस्य प्राणाद्यास्तु योजिता ॥
तारपूर्व्वा जपेन्मुद्रा प्राणादीना प्रदर्शयेत ॥'
इति यामल ॥
ब्राह्मणाय ततसमर्पण यथा,—
"साक्षात खादति नैवेद्य विप्ररूपी जनार्द्दन।
ब्राह्मणे परितुष्टे च सन्तुष्टा सर्व्वदेवता ॥
देवाय दत्त्वा नैवेद्य द्विजाय न प्रयच्छति।
भस्मीभूतञ्च नैवेद्य पूजन निष्फल भवेत ॥
देवदत्त न भोक्तव्य नैवेद्यञ्च विना हरे।
प्रशस्त सर्व्वदेवेषु विष्णोर्नैवेद्यभोजनम् ॥"
शूद्रस्य तद्भक्षणविधियथा —
शूद्रश्चेद्धरिभक्तश्च नैवेद्यभोजनोत्सुक।
आमान्न हरये दत्त्वा पाक कृत्वा च खादति॥"
इति श्रीकृष्णजन्मखण्डे २१ अध्याय ॥ * ॥
विष्णुनैवेद्यभोजनफलादि स्कान्दे।
"कृत्वा चैवोपवासन्तु भोक्तव्य द्वादशीदिने।
नैवेद्य तुलसीमिश्र हत्याकोटिविनाशनम ॥
माघे।
हृदि रूप मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरे।
पादोदकञ्च निर्म्माल्य मस्तके यस्य सोऽच्युत ॥
स्कान्दे।
अग्निष्टोमसहस्रैश्च वाजपेयशतैस्तथा।
तुल्य फल भवेद्देवि। विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात ॥
पादोदकञ्च निर्म्माल्य नैवेद्यञ्च विशेषत।
महाप्रसाद इत्युक्ता ग्राह्य विष्णो प्रयत्नत ॥
बृहन्नारदीयपरिशिष्टे।
पवित्र विष्णुनैवेद्य सुरसिद्धर्षिभि स्मृतम।
अन्यदेवस्य नैवेद्य भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत ॥
स्वदत्तमिति विशेषणीयम् ॥ स्मृतौ।
ब्रह्मचारिगृहस्थैश्च वनस्थयतिभिस्तथा।
भोक्तव्य विष्णुनैवेद्य नात्र कार्य्या विचारणा ॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
अपि च।
"विष्णोर्निवेदित पुष्प नैवेद्य वा फल जलम।
प्राप्तिमात्रेण भोक्तव्य त्यागेन ब्रह्महा जन ॥
भ्रष्टश्रीर्भ्रष्टबुद्धिश्च भ्रष्टज्ञानो भवेन्नर।
यस्त्यजेद्विष्णुनैवेद्य भाग्येनोपस्थित शुभम ॥
प्राप्तिमात्रेण यो भुङ्क्ते भक्त्या विष्णुनिवेदितम।
पुसा शत समुद्धृत्य जीवन्मुक्त स्वय भवेत॥
विष्णुनैवेद्यभोजी यो नित्य वा प्रणमेद्धरिम।
पूजयेत स्तौति वा भक्त्या स विष्णुसदृशो भवेत ॥
पुश्चल्यन्नमवीरान्न शूद्रश्राद्धान्नमेव च।
यद्धरेरनिवेद्यञ्च वृथामासमभक्ष्यम ॥
शिवलिङ्गप्रदत्तान्न यदन्न शूद्रयाजनाम।
चिकित्सकद्विजानाञ्च देवलान्न तथैव च ॥
कन्याविक्रयिणामन्न यदन्न योनिजीविनाम।
अशुद्धान्न पर्य्युषित सर्व्वभक्ष्यावशेषकम ॥
शूद्रापतिद्विजानञ्च वृषवाहद्विजान्नकम।
अदीक्षितद्विजानाञ्च यदन्न शवदाहिनाम् ॥
अगम्यागामिनाञ्चैव द्विजानामन्नमेव च।
मित्रद्रुहा कृतघ्नानामन्न विश्वासघातिनाम ॥
मिथ्यासाक्ष्यप्रदानाञ्च ब्राह्मणानान्तथैव च।
एतत सर्व्व विशुध्येत विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३ अध्याय ॥ * ॥
"विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्या सर्व्वदेवता।
पितरोऽतिथयश्चैवमिति वेदेषु विश्रुतम ॥
अमृत सर्व्ववस्तूना मिष्ट सार सुदुर्लभम।
विष्णोर्निवेदितान्नस्य कला नार्हन्ति षोडशीम ॥
यदृच्छया तन्नैवेद्य यो भुङ्क्ते साधुसङ्गत।
षष्टिवर्षसहस्राणा प्राप्नोति तपसा फलम ॥
यो निवेद्य हरि भुङ्क्ते भक्त्या भक्तश्च नित्यश।
कि वा तपस्या सुतरा स हरेस्तेजसा सम ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३७ अध्याय ॥
शिवनैवेद्ये विशेषो यथा बृहच्छन्दोगपरिशिष्टे।
"अग्राह्य शिवनैवेद्य पत्र पुष्प फल जलम।
शालग्रामशिलास्पर्शात सर्व्व याति पवित्रताम् ॥
शालग्रामशिलाया शिवपूजने तद्ग्राह्यम।
इत्याह्निकतत्त्वम ॥' कालिकापुराणे।
"यो यद्देवार्च्चनरत स तन्नैवेद्यभक्षक।
केवल सौरशैवे तु वैष्णवो नैव भक्षयेत ॥"
वैष्णवपरमन्यदेवोपासकपरम्।
'समानन्त्वन्यनैवेद्य भक्षयेदन्यदैवत।
एतदन्योतरस्परम्। नन्दिकेश्वर पुराणे।
'दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रादि नाददीत कथञ्चन।
त्यक्तव्य शिवमुद्दिश्य तदादाने न तत्फलम् ॥
इति शिवदत्ते विशेष।" इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
स्वदत्तशिवनैवेद्यस्यापि भक्त्या भक्ष्यत्वमुक्त यथा,
"रोग हरति निर्म्माल्य शोकन्तु चरणोदकम्।
अशेष पातक हन्ति शम्भोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥"
इति शाक्तानन्दतरङ्गिणी ॥
शिवनैवेद्यस्याग्राह्यत्वकारण यथा —
राधिकोवाच।
"एवम्भूतस्य च विभो। सर्व्वेशस्य महात्मन।
न शस्त कथमुच्छिष्ट ब्रूहि सन्देहभञ्जन। ॥
श्रीकृष्ण उवाच।
शृणु देवि। प्रवक्ष्येऽहमितिहास पुरातनम।

पापेन्धनानां दहने ज्वलदग्निशिखोपमम् ॥
सनत्कुमारो वैकुण्ठमेकदा च जगाम ह ।
दृष्ट्वा भुक्तवन्तञ्च नाथं नारायणं द्विज ॥
तुष्टाव गूढैः स्तोत्रैश्च प्रणम्य भक्तितो मुदा ।
अवशेषं ददौ तस्मै सन्तुष्टो भक्तवत्सल ॥
प्राप्तिमात्रेण तत्रैव भुक्तं तेनैव किञ्चन ।
किञ्चिद्दत्तञ्च बन्धूनां भक्ष्यणाय च दुर्लभम् ॥
सिद्धाश्रमे च तद्दत्तं गुरवे शूलपाणिने ।
भक्त्युद्रेकाच्च ततः सर्व्वं भुक्तञ्च प्राप्तिमात्रतः ॥
भुक्त्वा सुदुर्लभं वस्तु ननर्त्त प्रेमविह्वल ।
पुलकाञ्चितसर्व्वाङ्ग साश्रुनेत्रो मुदान्वित ॥
गायन्मम गुणं भक्त्या सुकण्ठं पञ्चवक्त्रतः ।
रागभेदैकतानेन तालमानेन सुन्दरम् ॥
पपात डमरुर्हस्तात् शूलञ्च व्याघ्रचर्म्म च ।
स्वयं निपत्य पश्चाच्च रुदन्मूर्च्छामवाप च ॥
अतीवकमनीयैतद्रूपध्यानैकमानस ।
सहस्रदलमध्यस्थं मां पश्यन् हृत्सरोरुहे ॥
एतस्मिन्नन्तरे देवी दुर्गा दुर्गतिनाशिनी ।
सूर्णा जगाम शीघ्रं तत प्रसन्नवदनेक्षणा ॥
रुदन्तं मूर्च्छितं दृष्ट्वा निपतन्तञ्च भक्तित ।
प्रहस्य वार्त्तां पप्रच्छ कुमारं शूलपाणिन ॥
सर्व्वं तां कथयामास कुमार सपुटाञ्जलि ।
श्रुत्वा चुकोप सा देवी शिवं प्रस्फुरिताधरा ॥
तां शम्भुरुद्यतां देवीमुत्थाय च त्रिलोचन ।
बोधयामास विविधं तुष्टाव सपुटाञ्जलि ॥
श्रुत्वा मनोहरं स्तोत्रं न शशाप शिवं शिवा ।
ददर्श च तदुच्छिष्टमभक्ष्यं विदुषामपि ॥

पार्व्वत्युवाच ।

सुचिरञ्च तपस्तप्तं मया लब्धस्त्वमीश्वर ।
त्वया विष्णो प्रसादेन वञ्चिताहं कथं विभो ॥
यतो न दत्तं नैवेद्यं विष्णोमह्यं त्वयाधुना ।
अतो मत्तो गृहाणैतत् फलमेव महेश्वर ॥
अद्यप्रभृति ये लोका नैवेद्यं भुञ्जते तव ।
ते जन्मैकं सारमेया भविष्यन्त्येव भारते ॥
इत्युक्त्वा पार्व्वती मानाद्रुरोद पुरतो विभो ।
हृष्टि पपात ततः कण्ठे नीलकण्ठो बभूव स ॥
तदा शिवं शिवा भक्त्या कृत्वा वक्षसि सादरम् ।
तत्मानभङ्गं स्तोत्रेण विनयेन चकार ह ॥
करेण चक्षुषोर्नीरं सम्मृज्य च पुनः पुन ।
बोधयामास विविधैर्नीतिवाक्यैर्मनोहरे ॥
परितुष्टा च सा देवी भर्त्तारं समुवाच ह ।
कलेवरञ्च त्यक्ष्यामि नैवेद्येन विना हरे ॥
बिभर्म्मि देहं सततं तव सौभाग्यवर्द्धितम् ।
कथं वक्ष्यामि सौभाग्यरहितञ्च कलेवरम् ॥
अपूर्व्वं तव नैवेद्यं जन्मन्त्युजराहरम् ।
ज्ञातं दुष्टं यतस्तस्मात् पश्य देहं त्यजामि च ॥
लिङ्गोपरि च यद्दत्तं तदेवाग्राह्यमीश्वर ।
सुपवित्रं भवेत्तत्र विष्णोर्नैवेद्यमिश्रितम् ॥
इत्येवमुक्त्वा सा देवी देहं त्यक्तुं समुद्यता ।
जत्नो हरस्तत्पुरतः सुत्वा च स्तोत्रकार ह ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६७ अ ॥

तन्त्रान्तरे यथा,—

श्रीदेव्युवाच ।

“दुर्लभं तव निर्म्माल्यं ब्रह्मादीनां कृपानिधे ।
ततः कथं परमेशान । निर्म्माल्यं तव दूषितम् ॥

ईश्वर उवाच ।

माभैर्माभैर्महादेवि । ज्ञानसारं शृणु प्रिये ।
एतज्ज्ञानं महादेवि । सारात्सारं परात्परम् ॥
पञ्चभूतात्मकं देवि मुखं मे परिकीर्त्तितम् ।
मध्यस्थानं स्थितं तत्तु तत्पुरुष परमेश्वरि ॥
श्यामलं तत्तु ईशानं सदा ऊर्द्धं शुचिस्मिते ।
कालाग्निरूपिणं तत्तु सर्व्वशक्तिमयं सदा ।
तेजोमयं महेशानि मुखमूर्द्धं वरानने ॥
क्षीरोदमन्थने देवि उत्थितं गरलं विषम् ।
उत्थितं गरलं यत्तु ब्रह्माण्डनाशकारकम् ॥
तदेव गरलं देवि हस्ते कृत्वा तु तद्विषम् ।
कृष्णाञ्जननिभं स्निग्धं गरलं जलवत्सदा ॥
मम हस्ते महेशानि आविरासीत् शुचिस्मिते ।
ततः करतलीकृत्य तद्विषं परमेश्वरि ॥
निपीय तद्विषं सूक्ष्मं तीक्ष्णं ब्रह्माण्डनाशकम् ।
ततः श्याममुखे देवि न पीत्वा तद्विषं प्रिये ॥
तद्विषं कण्ठदेशे तु स्थितं हि सर्व्वदा मम ।
ततः प्रभृति देवेशि सुखं ज्वालायते सदा ॥
कण्ठे तु कलुषं भूत्वा सदा तिष्ठति कामिनि ।
ततः प्रभृति देवेशि नीलकण्ठत्वमाप्नुयाम् ॥
ईशानं मन्मुखं देवि परं ब्रह्म वरानने ।
प्रत्यङ्गिरामयं देवि मन्मुखं कमलानने ॥
साक्षात् ज्योतिर्म्मयी देवी सदा मे मुखसंस्थिता ।
पत्रं वा यदि वा पुष्पं जलं वा वरवर्णिनि ॥
अन्यं हि परमेशानि उपचारं मनोहरम् ।
यो दद्यात् परमेशानि मन्मुखोपरि पार्व्वति ॥
अग्राह्यं तत्तु निर्म्माल्यं साक्षाद्ब्रह्ममयं ततः ।
एतत्तु परमेशानि निर्म्माल्यं यस्तु धारयेत् ॥
स भ्रष्टो जायते देवि निष्कृतिर्नास्ति तत्र वै ।
अग्राह्यं मम निर्म्माल्यं अतएव वरानने ॥
यद्दत्तं मन्मुखे देवि पुष्पं वा पत्रमुत्तमम् ।
तन्निर्म्माल्यं महेशानि । गृह्णीयात् शिरसा सदा ॥
स ब्रह्मतेजसा तस्य समतां याति सुन्दरि ।
न दद्याद्यदि देवेशि । उपचारं शुचिस्मिते ॥
लिङ्गोपरि वरारोहे । यश्च तस्य शुचिस्मिते ।
निगदामि शृणु प्रौढे वचनं मम कामिनि ॥
स एव नारकी भूत्वा नरकं सर्व्वदाप्नुयात् ।
अशेषनरकं भुक्त्वा अशेषयोनिमाव्रजेत् ॥
अशेषस्थावरं देवि जङ्गमञ्च तथा प्रिये ।
भुक्त्वा तु सर्व्वपापानां स अशेषक्रिमितां व्रजेत् ॥
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि उच्छिष्टं मम पार्व्वति ।
उपचारं स्थापयित्वा पूतं पात्रान्तरे प्रिये ॥
कृत्वा तु मन्त्रपूतं हि उपचारं निवेदयेत् ।
वामदेवादि देवेशि मुखेषु वरवर्णिनि ॥
भक्षणं मम देवेशि ब्रह्माण्डस्रष्टिकारकम् ।
एतद्धि परमेशानि । ब्रह्मादीनां सुदुर्लभम् ॥
अशुचिर्व्वा शुचिर्व्वापि उच्छिष्टं भक्षयेद्यदि ।
स एव परमाराध्यः साक्षाद्ब्रह्म शुचिस्मिते ॥
उच्छिष्टभक्षणी कामी स एव श्रीसदाशिव ।
निर्म्माल्यं दृढभक्तित्वाद्गृह्णीयाद्यस्तु पार्व्वति ॥
प्रथमं विष्णवे दत्त्वा विष्णुमन्त्रेण सुन्दरि ।
निर्म्माल्यं मम देवेशि विष्णोर्ग्राह्यं वरानने ॥
देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्व्वा किन्नरादय ।
ते सर्व्वे परमेशानि वराका क्षुद्रबुद्धय ॥
निर्म्माल्येषु च देवेशि । अधिकारी कथं भवेत् ॥”

इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रे । १३ । १४ । पटल ॥

नैवेशिक, क्ली, (निवेशाय गार्हस्थ्याय हितम् । निवेश+ठक ।) निवेशनार्थं गार्हस्थ्याय यत् कन्या दीयते तत् । इति मिताक्षरा ॥ यथा याज्ञवल्क्ये । १ । २१ ।

“भूदीपाश्चान्नवस्त्राम्भस्तिलसर्पिः प्रतिश्रयान् ।
नैवेशिकं स्वर्णधुर्य्यं दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥

निवेशसम्बन्धिनि त्रि ॥

नैश, त्रि, (निशाया इदम् । निशा+“तस्येदम् ।” ४ । ३ । १२० । इति अण् ।) निशासम्बन्धि । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ४ । २ ।

“सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् ।
क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्त ॥” * ॥

निशायां भवम् । निशा+“निशाप्रदोषाभ्याञ्च ।” ४ । ३ । १४ । इति पक्षे अण् ।) निशाभवम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, मनु ।२।१०२।

“पूर्व्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति ।
पश्चिमान्तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥”)

नैशिक, त्रि, (निशायां भवम् । निशा+“निशाप्रदोषाभ्याञ्च ।” ४ । ३ । १४ । इति ठञ् ।) निशाभवम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (निशाव्यापकम् ॥ स्त्रियां ङीप् । यथा मनु । ५ । ६७ ।

“नृणामकृतचूडानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ॥”)

नैश्चित्य त्रि, निश्चितत्वम् । निश्चितस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

नैषध, पु (निषधानां राजा । निषध+अण् ।) नलराजा । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ५३ । १६ ।

“तस्याः समीपे तु नलं प्रशशंस कुतूहलात् ।
नैषधस्य समीपे तु दमयन्तीं पुनः पुन ॥”,

निषधदेशाधिपति । यथा, रघु । १८ । १ ।

“स नैषधस्यार्थपतेः सुतायां
सुतपादयामास निषिद्धशत्रु ॥”

वर्षविशेष । जम्बुद्वीपेश्वरोऽग्नीध्रस्तु स्वपुत्राय हरिवर्षाय वर्षमेतद्दत्तवान् । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ । २ ।

“तृतीयं नैषधं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् ।”

नैषधं नलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ । नैषध+अण् । स्वनामख्यातो हर्षदेवविरचितो द्वाविंशसर्गात्मकः काव्यग्रन्थविशेष । यथा —

“उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारवि ॥” * ॥

निषधानामेयमिति । “तस्येदम् ।” ४।३।१२० । इत्यण् ।) निषधसम्बन्धिनि, त्रि ॥

नैष्किक, पु, (निष्के स्वर्णे टीनारे तदागारे वा नियुक्तः। निष्क+"तत्र नियुक्तः।" ४।४।६९। इति ठक।) रूप्याध्यक्षः। इत्यमरः।२।८।७॥ टङ्कपतिः। पुरुषाश्वादिरूपगठित रजत रूप्य तस्याध्यक्षः। इति भरतः॥ (त्रि, निष्केण क्रीतः निष्कस्य विकारो वा। "क्रीत वत् परिमाणात्।" ४।३।१५६। इत्यभि हेशात् "असमासे निष्कादिभ्यः।" ५।१।२०। इति ठक। निष्कक्रीते। निष्कविकारे॥)

नैष्ठिक, त्रि, (निष्ठा विद्यतेऽस्येति। निष्ठा+मत्वर्थीयष्ठक।) ब्रह्मचर्य्यं कृत्वा यावज्जीव 'गुरुकुले यो वसति सः। यथा —

"नैष्ठिको ब्रह्मचारी च वसेदाचार्य्यसन्निधौ।
तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा॥
अनेन विधिना देहं साधयेद्विजितेन्द्रियः।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः॥"

इति गारुडपुराणम्॥

(यथा, महाभारते। ३।२८२।२७।
"शतयोजनविस्तारं न शक्ता सर्व्ववानराः।
क्रान्तुं तोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्ठिकी मतिः॥")

नैसर्गिक, त्रि, (निसर्गादागतः। निसर्ग+ठक।) स्वाभाविकः। (यथा, रघुः।५।३७।
"रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्य्यं
तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम्॥")
यथाच कल्किपुराणे २६ अध्याये।
"एच्छामस्त्वामिय भक्तिः क लब्धा परमात्मनः।
कस्य वा शिक्षिता राजन् किंवा नैसर्गिकी तव॥"

नैस्त्रिंशिक, त्रि, (निस्त्रिंशः खड्गः प्रहरणमस्य। निस्त्रिंश+"प्रहरणम्।"४।४।५७। इति ठक।) खड्गधारी। निस्त्रिंशेन प्रहरति य। तत्पर्य्यायः। असिहेतिः २। इत्यमरः।२।८।७०॥ आसिहेतिकः ३। इति शब्दरत्नावली॥

नो, अ, (नह+डो।) नहि। अभावः। इत्यमरः।३।४।११॥ (यथा, अपराधभञ्जनस्तोत्रे।७।
"नो शक्यं स्मार्त्तकर्म्म प्रतिदिनगहनं प्रत्यवाया-कुलाढ्यम्॥")

नोधा [स] पु, (नूयते स्तूयते इति। णु+"णुवो धुट च।" उणा ४।२२५। इति असि धुट च। यद्वा, नव दधातीति। नव+धा+असुन्। नवशब्दस्य नोभावश्च। इति यास्कः।) ऋषिभेदः। इत्युणादिकोषः॥ (यथा, ऋग्वेदे।१।६१।१४।
"उभे वेनस्य जोगुवान ओणि
सद्यो भुवद्वीर्य्याय नोधाः॥")

नोपस्थाता, [ऋ] त्रि, (न उप समीपे तिष्ठतीति। स्था+तृच।) दूरस्थः। न उप समीपे तिष्ठति यः सः॥ हीनार्थिविशेषः। यथा,—
"अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः॥"
इति मिताक्षराधृता वद्धहारमालिका॥

नौ, स्त्री, (नुद्यतेऽनयेति। नुद प्रेरणे+"ग्लानुदिभ्यां डौः।" उणां २।६४। इति डौ।) नौका। इत्यमरः।१।१०।१०॥ यथा, महाभारते।१।१४५।४—५।
"ततः स प्रेषितो विद्वान् विदुरेण नरस्तदा।
पार्थानां दर्शयामास मनोमारुतगामिनीम्॥
सर्व्ववातसहां नावं यन्त्रयुक्तां पताकिनीम्।
शिवे भागीरथीतीरे नरैर्विश्रम्भिभिः कृताम्॥"
एतेन यन्त्रवाहिता नौका प्रतीयते। कलेर नौका इति इष्टिम्बोट इति च यस्याः प्रसिद्धिः॥

नौका, स्त्री, (नौरेव। नौ+स्वार्थे कन्।) नद्यादिसन्तरणार्थकाष्ठादिनिर्म्मितयानविशेषः। वारि-रथ। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तत्पर्य्यायः। नौः २ तरिका ३ तरणिः ४ तरणी ५ तरिः ६ तरी ७ तरण्डी ८ तरण्डः ९ पादालिन्दा १० उत्प्लवा ११ होडः १२ वाधूः १३ वाल्वटः १४ वहित्रम् १५ पोतः १६। इति शब्दरत्नावली॥ वहनम् १७। इति जटाधरः॥ *॥

अथ निष्पदयानोद्देशः।
"नौकाद्यं निष्पदं यानं तस्य लक्षणमुच्यते।
अश्वादिकन्तु यद्यानं स्थले सर्व्वं प्रतिष्ठितम्॥
जले नौकैव यानं स्यात्तस्मात्तां यत्नतो वदेत्॥"

अथ कालः।
"बुधवारवेलातिथिचन्द्रयोगे
चरे विलग्ने मकरादिषट्के।
ऋक्षेऽल्यसप्तव्यतिरेकतोऽन्ये
वदन्ति नौकाघटनादि कर्म्म॥ *॥
अश्विस्वरात्र्युग्रधनिष्ठिपूष्णा
मित्रघनान्तधतमे शुभलग्ने।
तारकयोगतिथीन्दुविशुद्धौ
नौगमनं शुभदं शुभवारे॥"*॥
"वृक्षायुर्व्वेदगदिता वृक्षजातिश्चतुर्व्विधा।
समासेनैव गदितं तेषां काष्ठं चतुर्व्विधम्॥"
तदयथा,—
"लघु यत् कोमलं काष्ठं सुघटं ब्रह्मजाति तत्।
दृढाङ्गं लघु यत् काष्ठमघटं क्षत्त्रजाति तत्॥
कोमलं गुरु यत् काष्ठं वैश्यजाति तदुच्यते।
दृढाङ्गं गुरु यत् काष्ठं शूद्रजाति तदुच्यते॥
लक्षणद्वययोगेन द्विजातिः काष्ठसंग्रहः॥
क्षत्त्रियकाष्ठैर्घटिता भोजमते सुखसम्पदं नौका।
अन्ये लघुभिः सुदृढैर्विदधति जलदुष्पदे नौकाम्॥
विभिन्नजातिद्वयकाष्ठजाता
न श्रेयसे नापि सुखाय नौका।
नैषा चिरं तिष्ठति पच्यते च
विभिद्यते वारिणि मज्जते च॥
न सिन्धुगाद्यर्हति लौहबन्धं
तल्लोहकान्तैर्ह्रियते हि लौहम्।
विपद्यते तेन जलेषु नौका
गुणेन बन्धं निजगाद भोजः॥"

अथ लक्षणानि।
"सामान्यञ्च विशेषश्च नौकायाः लक्षणद्वयम्॥"
अत्र सामान्यम्।
"राजहस्तमितायामा तत्पादपरिणाहिनी।
तावदेवोन्नता नौका क्षुद्रेति गदिता बुधैः॥
अतः साद्धमितायामा तदर्द्धपरिणाहिनी।
त्रिभागेणोच्छ्रिता नौका मध्यमेति प्रचक्ष्यते॥
क्षुद्राथ मध्यमा भीमा चपला पटलाभया।
दीर्घा पत्रपुटा चैव गर्भरा मन्थरा तथा॥
नौकादशकमित्युक्तं राजहस्तैरनुक्रमम्।
एकैकवृद्धैः साद्धैश्च विजानीयात् द्वयं द्वयम्॥
उन्नतिश्च प्रवीणा च हस्तादर्द्धांशसम्मिता।
अत्र भीमाभया चैव गर्भरा चाशुभप्रदा॥
मन्थरायरतो यास्तु तासामेवाम्बुधौ गतिः।
तासां गुणास्तु सञ्चेपात् दृढता च प्रकीर्त्तिता॥"
अथ विशेषः।
"दीर्घा चैवोन्नता चेति विशेषे द्विविधा भिदा॥"
तत्र दीर्घा यथा,—
"राजहस्तद्वयायामा अष्टांशपरिणाहिनी।
नौकेयं दीर्घिका नाम दशाङ्गैरुन्नतापि च॥
दीर्घिका तरणिर्लोला गत्वरा गामिनी तरिः।
जङ्घाला प्राविनी चैव धारिणी वेगिनी तथा॥
राजहस्तैकैकवृद्ध्या नौकानामानि वै दश।
उन्नतिः परिणाहश्च दशांशाष्टांशमितौ क्रमात्॥
अत्र लोला गामिनी च प्राविनी दुःखदा भवेत्।
लोलाया मानमारभ्य यावद्भवति गत्वरा॥
लोलाया फलमाधत्ते एव सर्व्वासु निर्णयः।
वेगिन्याः परतो या तु सा शिवायोत्तरा यथा॥"
भोजोऽपि।
"नौकादीर्घे यदिच्छेत्स्यात्तच्चतानि विवर्ज्जयेत्।
हस्तसंख्या परित्याज्या वसुवेदग्रहोत्तरे॥
षट्त्रिंशत्परमिता नौका कुलं हन्ति बलं धनम्।
नवतेरुत्तरे यापि या चत्वारिंशते परा॥
एतेन चत्वारिंशतिप्रतिषष्टिनवतिसंख्या तत्परतोऽपि।
यावदपरदशकं तावदेव तत्फलमिति।"
इति दीर्घा।
अथोन्नता।
"राजहस्तद्वयमिता तावत प्रथरयोन्नता।
इयमूर्द्धाभिधा नौका क्षेमाय पृथिवीभुजाम्॥
अनूर्द्धा स्वर्णमुखी गर्भिणी मन्थरा तथा।
राजहस्तैकैकवृद्ध्या नाम पञ्चचयं भवेत्॥
अत्रानूर्द्धा गर्भिणी च निन्दितं नामयुग्मकम्।
मन्थरायाः परा यास्तु ताः शुभाय यथोक्तवत्॥"
भोजोऽपि।
"बाह्याम्बुपरतो मानं नौकानामशुभं वदेत्।
पश्चाद्दूरादिश्चात धननाशं ययोक्तैः॥"
इत्युन्नता॥ *॥
"धात्वादीनामतो वक्ष्ये निर्णयं तरिसंश्रयम्।
कनकं रजतं ताम्रं त्रितयं वा यथाक्रमम्॥
ब्रह्मादिभिः परिन्यस्तं नौकाचित्रककर्म्मणि।
चतुःशृङ्गा त्रिशृङ्गाभा द्विशृङ्गा चैकशृङ्गिणी॥
सितरक्तापीतनीलवर्णान्दद्याद्यथाक्रमम्।
केशरी महिषी नागी द्विरदो व्याघ्र एव च॥

पक्षी भेको मनुष्यश्च एतेषां वक्त्राष्टकम्।
नावां मुखे परिन्यस्य आदित्यादिदशां सुवाम् ॥
कलसो दर्पणश्चन्द्रश्चेदशानां महीभुजाम्।
हंस केकी शुक सिंहो गजोऽहिर्व्याघ्रषट्पदौ ॥
आदित्यादिदशाजातनौकोपरि परिन्यसेत् ॥*॥
नौकासु मणिविन्यासो विज्ञेयो नवदण्डवत्।
मुक्ताग्लवकैयुक्ता नौका स्यात् सर्व्वतो भद्रा।
तनसंख्या चेदथ रसवेदद्वयसम्मिता क्रमश ॥
कनकादीनां माला जयमालेति गद्यते सद्भि।
ब्रह्मक्षत्रे द्वितये एकैके वैश्यशूद्रयोनी ॥ * ॥
निगृह सगृह वाथ तन सर्व्व द्विविध भवेत्।
निगृह पूर्व्वमुद्दिष्ट सगृहाणि यथा शृणु ॥
सगृहा त्रिविधा प्रोक्ता सर्व्वमध्याग्रमन्दिरा।
सर्व्वतो मन्दिर यत्र सा ज्ञेया सर्व्वमन्दिरा ॥
राज्ञा कोशाश्वनारीणां यानमत्र प्रशस्यते।
मध्यतो मन्दिर यत्र सा ज्ञेया मध्यमन्दिरा ॥
राज्ञां विलासयात्रादि वर्षासु च प्रशस्यते।
अग्रतो मन्दिर यत्र सा ज्ञेया लग्नमन्दिरा ॥
चिरप्रवासयात्रायां रणे काले घनात्यये ॥
मन्दिरमान नौकाप्रसरत एवार्द्धभागतो न्यूनम्।
भोजस्तु।

दीर्घटत्तवसुषटदिवाकरा-
नेकरन्ध्रिवमिता यथाक्रमम्।
राजपञ्चभुजसम्मितोन्नति
मन्दिरे तरिगते महीभुजाम् ॥

भास्कराग्निकदशा भुवा पुनर्धातुनिर्णयनमन्न नवदण्डवत् ॥
काष्ठज धातुजञ्चेति मन्दिर द्विविध भवेत्।
काष्ठज सुखसम्पत्त्यै विलासे धातुज मतम् ॥
अत्र शय्यासनादीनां मन्थरोक्तोपयोरपि।
अन्येषाञ्चैव मुनिभिर्निर्णय पूर्व्ववन्मत ॥
दिङ्मात्रमिन्मुदिष्ट नौकालक्षणमग्रजम्।
प्रधानेष्वेव नियम अप्रधाने न निर्णय ॥
लघुता दृढता चैव गामिताच्छिद्रता तथा।
समतेति गुणोद्देशो नौकानां सम्प्रकाशित ॥
एव विचिन्त्य यो राजा नौकायान करोति च।
स चिर सुखमाप्नोति विजय समरे श्रियम् ॥
योऽज्ञानादन्यथा यान नौकानां कुरुते नृप।
तस्यैतानि विनश्यन्ति यशो वीर्य्य बल धनम् ॥"
इति निष्पदयानोद्देशे नौकायानम् ॥ * ॥
अपन्यजलयानानि यथा,—
"नौकान्यतो जले यान अपन्यमिति गद्यते।
तद्द्वेधा बहुवल्ले तु पाश्चात्यानां प्रकीर्त्तिता ॥
द्रोणीरूपन्तु यद्यान द्रोणीयानन्तदुच्यते।
घटीभिर्घटित यान घटीनौकेति गद्यते ॥
तुम्बादैस्तु फलैर्यान फलयान प्रचक्षते।
चर्म्मभिस्तूलपूर्णैश्चर्म्मयान तदुच्यते ॥
यान यष्टिभिर्वृन्दवृन्दयानन्तदुच्यते।
जन्तुभि सलिले यान जन्तुयान प्रचक्षते ॥
बाहुभ्यां सन्तरेद्वारि जघन्येषु न निर्णय ॥"
इति युक्तिकल्पतरौ निष्पदयानोद्देश ॥

नौकादण्ड, पु, (नौकाया परिचालनार्थं यो दण्ड।) क्षेपणी। इत्यमर ।१।१ ।१२॥ चाइड इति ध्वजी इति नगी इति च भाषा ॥
नौतार्य्य त्रि, (नावा नौकया तार्य्य तरणीयम्।) नाव्यम्। नौकागम्यदेशादि। इत्यमर ।१।१ ।१।
न्यक्कारिका, स्त्री, (न्यक क्रियतेऽसौ पृषोदरात कलोपे साधु। श्वेतकीट। विष्ठाक्रिमि। इति हारावली। १६३ ॥ (क्वचित अन्यकारका इति पाठ ॥)
न्यक्कार पु (न्यक क्रियते इति। कृ+घञ्।) न्यक्करणम्। तत्पर्य्याय। अवज्ञा २ परीहार ३ परिहार ४ पराभव ५ अपमानम् ६ परिभव ७ तिरस्कार ८ तिरस्क्रिया ९ अवहेला १ हेला ११ अवहेलनम् १२ हेलनम् १३ अनादर १४ अभिभव १५ खण्डना १६ खर्व्वणम् १७ रीढा १८ अभिभूति १९ निकृति २ असूक्षणम् २१ असूर्क्षणम् २२ नीकार २३ अवहेलम् २४ अमाननम् २५ क्षेप २६ निकार २७ धिक्कार २८। इति शब्दरत्नावली ॥ विमानना। इति कालिदास ॥ (यथा, महानाटके। ६। १४।
"न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापस सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुल जीवत्यहो रावण ॥")
न्यच्छ, स्त्री, कार्त्स्न्यम्। कृत्स्नम्। निकृष्टे, त्रि। इति मेदिनी। चे, १६ ॥
न्यच्छ पु (नीयते अक्षिणी यस्य। बच समासे।) महिष। इति मेदिनी। चे, १६ ॥ जामदग्न्य ॥ इति हेमचन्द्र ॥
न्यग्रोध पु, (न्यक रुणद्धि इति। रुध+अच।) वटवृक्ष। (यथा, भागवते। ४। ६। १६।
"पनसोडुम्बराश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधहिङ्गुभि ॥")
व्यामपरिमाणम्। इत्यमर। २। ४। ३२, ३।३।९५ ॥ शमीवृक्ष। इति मेदिनी। धे ३२ ॥ विषपर्णी। मोहनाख्यौषधि। इति विश्व ॥ (उग्रसेननृपपुत्राणामन्यतम। यथा, हरिवंशे। ३७। ३।
"नवोग्रसेनस्य सुतास्तेषां कसस्तु पूर्व्वज।
न्यग्रोधश्च सुनामा च कङ्क शङ्कु सुभूमिप ॥")
न्यग्रोधपरिमण्डल पु, (न्यग्रोध व्याम परिमण्डल परिणाहो यस्य।) व्यामपरिमितोच्छ्रय परीणाह पुरुष। एतादृशा पुरुषास्त्रेतायुगे चक्रवर्त्तिन आसन। यथा, मात्स्ये ११८ अ।
"महाधनुर्धराश्चैव त्रेतायां चक्रवर्त्तिन।
सर्व्वलक्षणसम्पन्ना न्यग्रोधपरिमण्डला ॥
न्यग्रोधौ तु स्मृतौ बाहू व्यामो न्यग्रोध उच्यते।
व्यामेन उच्छ्रयो यस्य अध ऊर्द्ध्वञ्च देहिन।
समोच्छ्रयपरीणाहो न्यग्रोधपरिमण्डल ॥"
(अपिच। भट्टिटीकायां भरतमल्लिकधृताग्निपुराणवचनम्।
"प्रसारितभुजस्येह मध्यभागद्वयान्तरम्।
उच्छ्रायेण सम यस्य न्यग्रोधपरिमण्डल ॥")

न्यग्रोधपरिमण्डला स्त्री, (न्यक रुणद्धि इति न्यग्रोध अध प्रसृत परितो मण्डल नितम्बमण्डलञ्च यस्या। यद्वा न्यग्रोधस्य वटस्य इव परिमण्डल परिणाहो नितम्बभागे यस्या।) अङ्गनाविशेष। यथा,—
"स्तनौ सुकठिनौ यस्या नितम्बे च विशालता।
मध्ये क्षीणा भवेद्या सा न्यग्रोधपरिमण्डला ॥"
इति शब्दमाला ॥
(तथाच भट्टि। ५। १८।
"योषिद्वृन्दारिका तस्य दयिता हंसनादिनी।
दूर्व्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला ॥")
न्यग्रोधा स्त्री, (न्यक रुणद्धीति। रुध+अच। टाप।) न्यग्रोधी। इति शब्दरत्नावली ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा —
'दन्त्युदुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ मुकूलक।
द्रवन्ती नामतश्चित्रा न्यग्रोधा मूषकाह्वया ॥"
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशोऽध्याये ॥)
न्यग्रोधी स्त्री, (न्यक रुणद्धीति। रुध+अच। गौरादित्वात ङीष इति शाक्व।) उपचित्रा। इत्यमरभरतौ ॥ इन्दुरकानी इति भाषा। युलकुँडी इति केचित।
न्यञ्च, [च] त्रि, (नितरामञ्चतीति। अञ्चु+क्विप।) नीच। खर्व्व इत्यमर ।३।१।१ ॥ निम्न। इति मेदिनी। चे, ५६ ॥ कार्त्स्न्यम्। इति विश्व ॥
न्यङ्कु, पु, (नितरा अञ्चति गच्छतीति। अञ्चु गतौ+"नावञ्चे।" उणा। १। १८। इति उ। "न्यङ्क्वादीनाञ्च।" ७। ३। ५३। इति कुत्वम्।) मृगभेद। इत्यमर। २।५।१ ॥ (यथा, हरिवंशे। १२१। ४१।
"न्यङ्कुभिश्च वराहैश्च रुरुभिश्च निषेवितम् ॥")
मुनिविशेष। इति मेदिनी। के २७ ॥
न्यङ्कुभूरुह, पु, (न्यङ्कुरिव भूरुह।) शोणकवृक्ष। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (शोणकशब्देऽस्य विवरण ज्ञातव्यम् ॥)
न्यच्छ, स्त्री, (नितरामच्छम्।) क्षुद्ररोगविशेष। मेचेता इति भाषा ॥ तल्लक्षण यथा,—
"मण्डल महदल्प वा श्याव वा यदि वा सितम्।
सहज नीरुज गात्रे न्यच्छ तदभिधीयते ॥"
तच्चिकित्सा यथा,—
"शिरावेधै प्रलेपैश्च तथाभ्यङ्गैरुपाचरेत।
न्यच्छ लिम्पेत पय पिष्टै कल्कै क्षीरितरूद्भवै ॥
त्रिभुवनविजयापत्र मूल स्थविरस्य शिंशपा चैभि।
उद्वर्त्तन विरचित न्यच्छव्यङ्गापह सिद्धम् ॥
स्थविरस्य वृद्धदारो।" इति भावप्रकाश ॥
न्यञ्चित, त्रि (नि+अञ्च+णिच+क्त।) अधक्षिप्तम्। इति जटाधर ॥
न्यय, पु, (नि+इ+"एरच।" ३। ३। ५६ इत्यच।) अपचय। इति केचित् ॥
न्यस्त, त्रि, (नि+अस+क्त।) निहितम्। स्थापितम्। तत्पर्य्याय। निसृष्टम् २। इत्य-

मर । ३ । १ । ८८ ॥ अस्य पर्य्यायान्तर निःश्वसशब्दे द्रष्टव्यम ॥

न्यस्तशस्त्र, पु, (न्यस्त शस्त्र येन । युद्धादिविरतत्वात तथात्वम ।) पितृलोक । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, मनु । ३ । १९२ ।
"अक्रोधना शौचपरा सतत ब्रह्मचारिण ।
न्यस्तशस्त्रा महाभागा पितर पूर्व्वदेवता ॥")
त्यक्तशस्त्रे, त्रि । यथा —
"न्यस्तशस्त्र निलीपस्य तस्य शुश्रुवुषा प्रभुम ।
रात्रासुद्धृतनाराचे हृदि शल्यमिवापितम ॥"
इति रघु ॥

न्याक्य क्ली, (नितरामक्यते इति । नि+अक+ण्यत ।) भृष्टतण्डुलम । मुडी इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । भृष्टान्नम २ कुहवम ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

न्याद, पु, (न्यदनमिति । नि+अद भक्षणे+ 'नौ ण च ।" ३ । ३ । ६ । इति ण ।) आहार । इत्यमर । २ । ९ । ५६ ॥

न्याय पु विष्णु । यथा,
"अग्रणीग्रामणी श्रीमान्न्यायो नेता समीरण ।"
इति तस्य सहस्रनाममध्ये गणित ॥ * ॥
(नियमेन ईयते इति । नि+इण+"परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयो ।" ३ । ३ । ३७ । इति घञ ।) उचित । तत्पर्य्याय । अभ्रेष २ कल्प ३ देशरूपम ४ समञ्जसम ५ । इत्यमर । २।८।२४ ॥ * ॥ (नीयन्ते प्राप्यन्ते विवक्षितार्था येनेति । नी+"अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च ।' ३ । ३ । १२२ । इति घञ्प्रत्ययेन निपातनात साधु । नीति । जयोपाय । भोग । युक्ति । इति चिन्तामणि ॥) प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनात्मकपञ्चावयववाक्यम । तल्लक्षण यथा । अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वम । इति चिन्तामणि ॥ उचितानुपूर्व्विकप्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायत्वम । इति शिरोमणि ॥ तदुदाहरण यथा । पर्व्वतो वह्निमान् धूमात यो यो धूमवान स वह्निमान यथा महानस वह्निव्याप्यधूमवांश्चाय तस्माद्वह्निमान् । इति जगदीश ॥ * ॥ (पञ्चाङ्गमधिकरणम । यथा, महाभारते । २ । ५ । ३ ।
"न्यायविद्धर्म्मतत्त्वज्ञ षडङ्गविदनुत्तम ।"
"न्याय पञ्चाङ्गमधिकरणम । यथा,—
'विषयो विषयश्चैव पूर्व्वपक्षस्तथोत्तर ।
सम्बन्धप्रयोजनश्चैव शास्त्रेऽधिकरण विदु ॥

अत्र, यूपस्य स्वरु करोति इति वाक्य विषय । तत्र षष्ठी यूपसम्बन्धिकर्त्तव्यता लक्षणाथा उत यथावयवलक्षणार्था इति सन्देहो विषय । एतावेव पूर्व्वोत्तरपक्षौ ज्ञेयौ । कल्पना लाघवानुग्रहादुत्तर पक्ष सिद्धान्त । फल अनुष्ठानभेद । पूर्व्वपक्षे तक्षणाष्टाश्री करणादिना काष्ठान्तर यूपसदृश निर्म्मातव्यम । सिद्धान्ते एकदेशस्य पृथक करणमात्रमिति । इदमेव पञ्चक मोक्षधर्म्मेऽप्युक्तम ।
सूक्ष्म सांख्यक्रमौ चोभौ निर्णय सप्रयोजन ।
पञ्चैतान्यनुजानीहि वाक्यमित्युच्यते बुधै ॥"
सूक्ष्म गहनार्थत्वाद्विषय । सांख्य एवमेव वेति विचार । क्रम अतिक्रम सिद्धान्तस्य पूर्व्वपक्ष इत्यर्थ । निर्णय सिद्धान्त । प्रयोजन फलम । इति वाक्य वाक्यार्थनिर्णयोपाय एव पूर्व्वोत्तरमीमांसाधिकरणानि न्यायस्तद्विद ॥"
इति तट्टीकाया नीलकण्ठ ॥ * ॥)
षड्दर्शनान्तर्गतदर्शनविशेष । तत्पर्य्याय । तर्कविद्या २ आन्वीक्षिकी ३ । इत्यमरभरतौ ॥ एतद्दर्शनमते नित्येच्छाज्ञानमतिसहित परमात्मा ईश्वर स तु ब्रह्मपदार्थो जीवातिरिक्त । एतच्छास्त्रप्रयोजन चार्व्वाकादिमतनिराकरणपूर्व्वक जगतकारणतया ईश्वरसंस्थापन सम्शयादिनिरूपणेन वेदार्थनिर्णयश्च । न्यायदर्शनकारो गोतम । तत्सूत्रे प्रमाणादिषोडशपदार्थनिरूपणम । तेषां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् । तस्य भाष्यकारो वात्स्यायन । तद्वार्त्तिककार कात्यायन । तट्टीकाकारो वाचस्पतिमिश्र । तच्छात्र उदयनाचार्य्य कुसुमाञ्जलिप्रभृतिग्रन्थकार । कुसुमाञ्जलिटीकाकारौ हरिदासरामभद्रौ । गङ्गेशोपाध्याय प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाख्यखण्डचतुष्टयात्मकचिन्तामणिकार । तत्सुतो वर्द्धमानोपाध्यायस्तयोश्छात्रौ मणिमिश्रयज्ञपत्युपाध्यायौ मणिप्रभाकरौ । यज्ञपत्युपाध्यायच्छात्र पक्षधरमिश्रश्चिन्तामण्यालोककार । पक्षधरमिश्रच्छात्रो रघुनाथशिरोमणिश्चिन्तामणिदीधितिकार । तच्छात्रो मथुरानाथतर्कवागीशश्चिन्तामणिदीधित्योष्टीकाकार । तच्छात्रो भवानन्दसिद्धान्तवागीशो दीधितिटीकाकार । तच्छात्रौ जगदीशतर्कालङ्कारगदाधरभट्टाचार्य्यौ दीधितिटीकाकारौ । एतदतिरिक्ता वादार्थकारा बहव पण्डिता आसन् ॥ तर्कशास्त्रम् । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
"न्यायवैशेषिकादि स्यात तर्कविद्या प्रतिष्ठिता ।
तस्यामान्वीक्षिकी ज्ञेया तत्रात्मज्ञानसम्भवेत ॥
अथ न्यायप्रथमसूत्र लिख्यते प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानाना तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम । एषां लक्षणानि यथा । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा प्रमाणानि । १ । आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदु खापवर्गास्तु प्रमेयम २ । समानानेकधर्म्मोपपत्तेर्व्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्श संशय । ३ । यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत प्रयोजनम । ४ । लौकिकपरीक्षकाणा यस्मिन्नर्थे बुद्धिसामान्य स दृष्टान्त । ५ । तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थिति सिद्धान्त । ६ । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवा । ७ । अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क । ८ । विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारण निर्णय । ९ । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ सिद्धान्ताविरुद्ध पञ्चावयवोपपन्न पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वाद । १ । यथोपपन्नच्छलजातिनिग्रहस्थानोपालम्भो जल्प ११ । सतप्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा । १२ । सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमकालात्ययापदिष्टा हेत्वाभासा । १३ । वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम । १४ । साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्या प्रत्यवस्थान जाति । १५ । विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम । १६ । इति गोतमसूत्रम ॥ * ॥ न्यायशास्त्रञ्च पञ्चाध्यायात्मकम । तत्र प्रत्यध्यायस्याह्निकद्वयम । तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निके भगवता गोतमेन प्रमाणादिपदार्थनवकलक्षणनिरूपण विधाय द्वितीये वादादिसप्तपदार्थलक्षणनिरूपणम । १ । द्वितीयस्य तु प्रथमे संशयपरीक्षणं प्रमाणचतुष्टयाप्रामाण्यशङ्कानिराकरणञ्च । द्वितीये अर्थापत्त्यादेरन्तर्भावनिरूपणम । २ । तृतीयस्य प्रथमे आत्मशरीरेन्द्रियार्थपरीक्षणम् । द्वितीये बुद्धिमन परीक्षणम् । ३ । चतुर्थस्य प्रथमे प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदु खापवर्गपरीक्षणम् । द्वितीये दोषनिमित्तकत्वनिरूपण अवयवादिनिरूपणञ्च । ४ । पञ्चमस्यास्य प्रथमे जातिभेदनिरूपणम् । द्वितीये निग्रहस्थानभेदनिरूपणम् । ५ । इति सर्व्वदर्शनसंग्रह ॥ * ॥ युक्तिमूलकदृष्टान्तविशेष । स च बहुविध । तेषां मध्ये प्रसिद्धानां नामलक्षणप्रमाणानि लिख्यन्ते ॥

न्यायनामानि	तल्लक्षणानि	तत्प्रमाणानि
अजगोलाङ्गूलन्याय १ ।	कश्चिद्दुष्टात्मा महारण्यमार्गे पतितमन्ध स्वबन्धुनगर जिगमिषु वभाषे किमहायुष्मता दु खितेन स्थीयत इति स चान्ध सुखवाणीमाकर्ण्य तमाप्त मत्वोवाच अहो मद्भागधेय यदत्रभवान् दीन मां स्वाभीष्टनगर प्रापयसमर्थ भावत इति स च विप्रलिप्सुर्दुष्टो गोयुवानमानीय तदीय	हेत्वाभासमथुरानाथटीकादय १ ।

न्यायनामानि	तल्लक्षणानि	तत्प्रमाणानि
	लाङ्गूलमन्धं ग्राहयामास उपदिदेश चैनमन्धमेष गोयुवा त्वां नगरं नेष्यति मा त्यज लाङ्गूलमिति स चान्धः अज्ञालुतया तदत्यजन् स्वाभीष्टमप्राप्यानर्थपरम्पराम्प्राप । १ ।	
अन्धपङ्गुन्याय २ ।	अन्धस्कन्धारूढः पङ्गुर्यथा अन्धस्य पङ्गोः अध्वातिक्रमसमर्थस्तथा स चान्धः पङ्गोर्दृगभ्यां चक्षुष्मानिव भवति । २ ।	काव्यप्रकाशे चण्डीदासटीका २ ।
अन्धहस्तिन्याय ३ ।	बहवोऽन्धा हस्तिनिरूपणार्थं प्रवृत्ताः केनचित् चरणं स्पृष्ट्वा स्तम्भाकारत्वेन केनापि लाङ्गूलं स्पृष्ट्वा रज्ज्वाकारत्वेन परेण श्रोत्रं स्पृष्ट्वा शूर्पाकारत्वेनापरेण शुण्डं स्पृष्ट्वा सर्पाकारत्वेन गजो निर्णीतः । ३ ।	भागवतादय ३ ।
अशोकवनिकान्याय ४ ।	तुल्यगुणादिशालिनामशोकादिनानावनानामशोकवनगमने सत्यन्यवनगमनापेक्षा न । अपि च । तुल्यगुणशालिनि वने सत्यपि रावणेनाशोकवने सीता स्थापिता तत्र वनान्तरे स्थापनानपेक्षा । ४ ।	भाष्यसप्तमसूत्रव्याख्या ४ ।
उष्ट्रकण्टकभोजनन्याय ५ ।	उष्ट्रस्य शमीकण्टकक्षतजन्यबहुदुःखसहनपूर्व्वकं किञ्चित्सुखजनकं सपत्रशमीकण्टकभक्षणम् । ५ ।	वेदान्तशङ्करभाष्यटीका ५ ।
कदम्बगोलकन्याय ६ ।	कदम्बगोलकस्य सर्व्वावयवेषु युगपदेव पुष्पाणामुत्पत्तिः । ६ ।	भाषापरिच्छेदादय ६ ।
करकङ्कणन्याय ७ ।	कङ्कणशब्देनैव करभूषणविशेषबोधसम्भवेऽपि करशब्दपूर्व्वककङ्कणशब्दः करसलग्नकङ्कणबोधकः । ७ ।	काव्यप्रकाशटीकादय ७ ।
काकाक्षिगोलकन्याय ८ ।	एकमेव चक्षुर्गोलकमुभयचक्षुः सम्बन्धिसदुभयचक्षुः कार्य्यकारकम् । ८ ।	अमरकोषटीकादय ८ ।
कूर्म्माङ्गन्याय ९ ।	कूर्म्मः स्वेच्छया अङ्गानि प्रसारयति सङ्कोचयति तद्वत् । ९ ।	पञ्चदशीटीका ९ ।
कैमुतिकन्याय १० ।	यद्भारवहने दुर्ब्बलस्यापि साध्यं तद्भारवहनं सुतरां सबलस्य साध्यम् । १० ।	व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावजगदीशटीका १० ।
खलेकपोतन्याय ११ ।	वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत् पतन्ति । तथैव सर्व्वे युगपत् पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति । ११ ।	सामान्यलक्षणाजगदीशटीका ११ ।
गुडजिह्विकान्याय १२ ।	गुडजिह्वासम्बन्धे रसास्वादनमेव फलम् । १२ ।	भाष्यरत्नप्रभा १२ ।
गोबलीवर्द्दन्याय १३ ।	बलीवर्द्दशब्देन महोक्षबोधसम्भवेऽपि गोशब्दपूर्व्वकबलीवर्द्दशब्दो झटिति बोधार्थकः । १३ ।	साहित्यदर्पणादय १३ ।
चालनीन्याय १४ ।	चालनीभ्रामणेन तण्डुलादेः स्थानान्तरपतनं तद्वत् । १४ ।	व्याप्तिपञ्चके जगदीश १४ ।
तृणारणिमणिन्याय १५ ।	तृणारणिमणीनामेकमात्रजन्यवह्नौ व्यभिचारभिया नैकधर्म्मावच्छिन्नं प्रति कारणत्वं किन्तु वह्निनिष्ठकार्य्यतावच्छेदकत्रयमवलम्ब्य कार्य्यकारणभावत्रयम् । १५ ।	बाधग्रन्थटीका १५ ।
दग्धपत्रन्याय १६ ।	पत्राणां दग्धानामपि पूर्व्वाकारेणावस्थानज्ञानमात्रं न तु वस्तुतः पत्रत्वम् । १६ ।	वेदान्तभाष्यटीका १६ ।
दण्डचक्रादिन्याय १७ ।	घटत्वादिकधर्म्मावच्छिन्नं प्रति दण्डचक्रादीनां कारणत्वम् । १७ ।	परामर्शमथुरानाथटीका १७ ।
दण्डापूपन्याय १८ ।	आखुभक्षितैकदेशं दण्डं पश्यतस्तदेकदेशसलग्नपिष्टकभक्षणबुद्धिः । १८ ।	दायभागादय १८ ।
पङ्कप्रक्षालनन्याय १९ ।	पङ्कलेपनपूर्व्वकक्षालनमपेक्ष्य पङ्कस्यालेपनं श्रेयः । १९ ।	अवयवस्य गादाधरी टीका १९ ।
मणिमन्त्रादिन्याय २० ।	दाहं प्रति जलस्य प्रतिबन्धकत्वं वह्निनाशकतया यौक्तिकं मणिमन्त्रादीनान्तु तद्विलक्षणप्रतिबन्धकत्वं स्वातन्त्र्येण । २० ।	पक्षताजगदीशटीका २० ।
राजपुरप्रवेशन्याय २१ ।	विशृङ्खलगमनासहिष्णुरक्षकसङ्कुले राजपुरे जनानां श्रेणीरूपेण प्रवेशः । २१ ।	न्यायशब्दखण्डमथुरानाथटीका २१
लूतातन्तुन्याय २२ ।	लूता स्वत्रसूतपाद्यं जालं रचयति संहरति च तद्वत् । २२ ।	वेदान्तसारटीका २२ ।
विशेष्यविशेषणन्याय २३ ।	भूतले आदौ केवलघटो विशेष्यः ततस्तत्र घटे जलं विशेषणं न तु जलविशिष्टघट एवादौ विशेषणम् । २३ ।	सामान्यलक्षणामथुरानाथटीका २३ ।
वीचीतरङ्गन्याय २४ ।	वीचीजनितस्तरङ्गस्तज्जनितोऽपि तरङ्ग इति क्रमेण तरङ्गोत्पत्तिः । २४ ।	भाषापरिच्छेद २४ ।
बीजाङ्कुरन्याय २५ ।	आदौ बीजं ततोऽङ्कुरः किमादावङ्कुरस्ततो बीजमित्यनिर्णयेन बीजाङ्कुरप्रवाहोऽनादिः । २५ ।	कुसुमाञ्जलिटीकादय २५ ।
शुक्लवेलान्याय २६ ।	कस्यचित् शुक्लशब्देनैव वेलाविशेषनिर्णयः । २६ ।	मलमासतत्त्वादय २६ ।
शतपत्रभेदन्याय २७ ।	उपर्य्युपरिस्थितशतसङ्ख्यकपत्राणां सूच्या युगपद्भेदभ्रमविषयाणामपि वस्तुतः एकभेदानन्तरमपरभेदः । २७ ।	प्रत्यक्षखण्डमथुरानाथटीका २७ ।
शृङ्गग्राहिकान्याय २८ ।	दुर्वृत्तवृषभादेः प्रथमतः कौशलेनैकशृङ्गग्रहणं पश्चादपरशृङ्गग्रहणम् । २८ ।	अवच्छेदकत्वनिरुक्तिजागदीशी टीका २८ ।

न्यायनामानि	तल्लक्षणानि	तत्प्रमाणानि
अन्दुष्टप्रापितन्याय २९।	सन्दुष्ट साडाशी यस्य प्रसिद्धि । यथा तेनोभयपार्श्वधारणेन वस्तु-प्राप्तिस्तथा। तथा हि। अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका। पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिका ॥ इत्यत्र काश्या पुरत्रयपाठानन्तर पुरत्रयपाठपूर्व्वञ्च पठितत्वेन तद्दितरषट्पुराणां काशीप्रापकात्वं। २९।	काशीखण्डटीका २९।
सर्व्वापेक्षान्याय २ ।	बहुषु निमन्त्रितेषु एकस्मिन्नागतेऽपि भोज्य न दीयते सर्व्वानपेक्षते तद्वत। ३ ।	भाष्यरत्नप्रभा ३ ।
सूचीकटाहन्याय ३१।	स्वल्पश्रमसाध्यसूचीनिर्म्माणानन्तर बहुश्रमसाध्यकटाहनिर्म्माणम।३१।	कलापव्याकरणानन्दलहरीटीकाद्य ३१।
स्थावरलगुडन्याय। ३२।	हृद्वहस्तस्थयष्टि सहसा लक्ष्यस्थाने क्वचित पतति क्वचिन्न पतति तद्वत। ३२।	कलापटीका। ३२।

(यदि च न्यायवेदान्तसाङ्ख्यपातञ्जलप्रभृत्या स्तिकदर्शनाना साक्षातपारम्पर्य्येणैकमात्रा नन्तविश्वब्रह्माण्डस्योदयस्थितिलयकारण एको-ऽद्वितीय सत्त्वगुणाधस्वरूप सनातनपुरुष सर्व्वशक्तिमान परमेश्वर परमात्मैव प्रतिपाद्य तत्रापि चार्व्वाकादिविपक्षमतनिराकरणेन जगतकारणतयेश्वरस्य संस्थापनात न्यायदर्शन स्यैव सर्व्वप्राधान्यसिद्धिः। आत्मतत्त्वज्ञानोत पादनाय साक्षादुपयोगितया समस्तश्रुतिमीमां सिततया च पुराणादिशास्त्रेषु वेदान्तस्य भूयसी प्रशंसादर्शनाच्च तस्यैव दर्शनस्य मुख्यत्वमायाति चेत न अतीवसूक्ष्मतमब्रह्मतत्त्वनिरूपकजगत पूज्यवेदान्तशास्त्रे कस्यापि कस्यापि विषयभोग-कलुषितबुद्धिपरिमार्ज्जकन्यायदर्शनबोधादृते प्रवे शानधिकारात। अतो नितरामेव सर्व्वेभ्योऽस्यैव गौरवमभ्युपजग्मिरे तार्किका । वस्तुतस्तु सर्व्वे ष्वास्तिकदर्शनेषु न्यायदर्शनमेव सर्व्वोच्चस्थसिंहा सनमारोढुमर्हतीति सर्व्वेषा प्रेक्षावता परा-मर्श । विशेषत चार्व्वाकादिदुष्टमतखण्डनपूर्व्वक मोक्षस्वरूपस्थापनायेश्वरसत्तासंस्थापनाय चैक-मात्रन्यायदर्शनमेवाल मन्यते। एतच्च सत्य नवेति प्रतिपादनाय श्रीमन्माधवाचार्य्यसङ्कलित सर्व्वदर्शनसारसंग्रहग्रन्थान्तर्गताक्षपाददर्शन शास्त्रादेव समुद्धृत्य दर्शयिष्याम । तत्र प्रथमत ईश्वरसंस्थापन यथा,—

"नन्वीश्वरसद्भावे कि प्रमाण प्रत्यक्षमनुमान-मागमो वा न तावदत्र प्रत्यक्ष क्रमते रूपादि-रहितत्वेनातीन्द्रियत्वात नाप्यनुमान तद्व्याप्ति लिङ्गाभावात नागम विकल्पासहत्वात कि नित्योऽवगमयत्यनित्यो वा। आद्ये अपसिद्धान्ता पात द्वितीये परस्पराश्रयापात । उपमाना-दिकमशक्यशङ्क नियतविषयत्वात। तस्मादीश्वर शशविषाणायते इति चेत्तदेतन्न चतुरश्चेतसा चेतसि चमत्कारमाविष्करोति। विवादास्पद नगसागरादिक सकर्तृक कार्य्यत्वात कुम्भवत। न चायमसिद्धो हेतु सावयवत्वेन तस्य सुसाधन त्वात। ननु किमिद सावयवत्व अवयवसंयोगित्व अवयवसमवायित्व वा नाद्य गगनादौ व्यभि चारात न द्वितीय तन्तुत्वादावनैकान्त्यात। तस्मादनुपपन्नमिति चेन्मैव वादी समवेतद्रव्यत्व सावयवत्वमिति निरुक्तिवक्तु शक्यत्वात। अवा न्तरमहत्त्वेन वा कार्य्यत्वानुमानस्य सुकरत्वात। नापि विरुद्धो हेतु साध्यविपर्य्ययव्याप्तेरभावात नाप्यनैकान्तिक पक्षादन्यत्र वृत्तेरदर्शनात नापि कालात्ययोपदिष्ट बाधकानुपलम्भात नापि सत-प्रतिपक्ष प्रतिभटादर्शनात। ननु नगादिक-मकर्तृक शरीराजन्यत्वात गगनवदिति चेन्नैतत परीक्षाक्षममीक्ष्यते नहि कठोरकण्ठीरवस्य कुरङ्गशाव प्रतिभटो भवति अजन्यत्वस्यैव समर्थतया शरीरविशेषणवैयर्थ्यात। तर्ह्यजन्यत्व मेव साधनमिति चेन्नासिद्धे नापि सोपाधिकत्व शङ्काकलङ्काङ्कुर सम्भवो अनुकूलतर्कसम्भवात यद्ययमकर्तृक स्यात कार्य्यमपि न स्यादिह जगति नास्त्येव तत्कार्य्य नाम यत्कारकचक्र मवधीर्य्यात्मानमासादयेदित्येतदविवादम। तच्च सर्व्वे कतविशेषोपहितमर्य्याद कर्तृत्व चेतर कारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्व लक्षण ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम। एवञ्च कर्तृव्यावृत्तेस्तदुपहितसमस्तकारकव्यावृत्तावका रणककार्य्योत्पादप्रसङ्ग इति स्थूल प्रमाद। तथा निरटङ्कि शङ्करकिङ्करेण।

"अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने।
साध्यव्यापकताभङ्गात पक्षे नोपाधिसम्भव"इति।

यदीश्वर कर्त्ता स्यात्तर्हि शरीरी स्यादित्यादि प्रतिकूलतर्कजात जागर्त्तीति चेदीश्वरसिद्ध्य सिद्धिभ्या व्याघातात। तदुदितमुदयनेन।

"आगमादे प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम।
आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धतेति ॥"

न च विशेषविरोध शक्यशङ्क ज्ञातत्वा-ज्ञातत्वविकल्पपराहत स्यात। तदेतत पर-मेश्वरस्य जगन्निर्म्माणे प्रवृत्ति किमर्था स्वार्था परार्था वा आद्येऽपीष्टप्राप्त्यर्था अनिष्टपरि-हारार्था वा नाद्य अवाप्तसकलकामस्य तदनुप पत्ते अतएव न द्वितीय। द्वितीये प्रवृत्त्यनुप पत्ति क खलु परार्थे प्रवर्त्तमान प्रेक्षावानित्या चक्षीत। अथ करुणया प्रवृत्त्युपपत्तिरित्या चक्षीत कश्चित्त प्रत्याचक्षीत तर्हि सर्व्वान प्राणिन सुखिन एव सृजेदीश्वर न दुःख शबलान करुणाविरोधात स्वार्थमनपेक्ष्य पर दुःखप्रहाणेच्छा हि कारुण्य तस्मादीश्वरस्य जगतसर्जन न युज्यते। तदुक्त भट्टाचार्य्ये —

"प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दो हि प्रवर्त्तते।
जगच्चासृजतस्तस्य कि नाम न कृत भवेदिति।'

नास्तिकशिरोमणे। तावदीर्ष्याकषायिते चक्षुषी निमील्य परिभावयतु भवान करुणयाप्रवृत्ति रस्त्येव न च निसर्गेण सुखमयसर्गप्रसङ्ग सृज्यप्राणिकृतसुकृतदुष्कृतपरिपाकविशेषाद्वैष-म्योपपत्ते न च स्वातन्त्र्यभङ्ग शङ्कनीय स्वाङ्ग स्वव्यवधायक न भवतीति न्यायेन प्रत्युत तन्नि र्व्वाहात एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे इत्यादिरागमस्तत्र प्रमाणम्। यद्येव तर्हि पर स्पराश्रयव्याधि समाधत्स्वेति चेत तस्या-नुत्थानात किमुत्पत्तौ परस्पराश्रय शङ्क्यते ज्ञप्तौ वा। नाद्य आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिक त्वेऽपि परमेश्वरस्य नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्ते नापि ज्ञप्तौ परमेश्वरस्य आगमाधीनज्ञप्ति कत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात नापि तन्नित्य-त्वज्ञप्तौ आगमानित्यत्वस्य तीव्रादिधर्म्मोपेतत्वा दिना सुगमत्वात ॥"

द्वितीये मोक्षस्वरूपसंस्थापन यथा,—

"ननु दुःखात्यन्तोच्छेदोऽपवर्ग इत्येतदद्यापि कफोणिगुडायित वर्त्तते तत्कथ सिद्धवत्कृत्य व्य क्रियत इति चेन्मैव सर्व्वेषा मोक्षवादिनामप-वर्गदशायामात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरस्तीत्य-स्यार्थस्य सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धतया घण्टापथ-त्वात नह्यप्रवृत्तस्य दुःख प्रत्यापद्यमे इति कश्चिव प्रपद्यते तथा हि आत्मोच्छेदो मोक्ष इति माध्य-मिकमते दुःखोच्छेदोऽस्तीत्येतावत्तावदविवा-

दम। अथ मन्येथा शरीरादिवदात्मापि दुःख हेतुत्वादुच्छेद्य इति तन्न सङ्गच्छते विकल्पानुपपत्ते किमात्मा ज्ञानसन्तानो विवक्षित तदति रिक्तो वा प्रथमे न विप्रतिपत्ति क खल्वनुकूलमाचरति प्रतिकूलमाचरेत द्वितीये तस्य नित्यत्वे निष्टात्तरशक्यविधानैव प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चाधिक दूषणं न खलु कश्चित प्रेक्षावानात्मनस्तु कामाय सर्व्वं प्रिय भवतीति सर्व्वत प्रियतमस्यात्मन समुच्छेदाय प्रयतते सर्व्वो हि प्राणी मुक्त इति व्यवहरति। ननु धर्म्मिनिवृत्तौ निर्म्मलज्ञानोदयो महोदय इति विज्ञानवादिवादे सामग्र्‌याभाव सामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च भावनाचतुष्टय हि तस्य कारणमभीष्ट तच्च क्षणभङ्गपक्षे स्थिरै काधारासम्भवात लङ्घनाभ्यासादिवदनासादित प्रकर्षं न स्फुटमभिज्ञानमभिजनयितु प्रभवति सोपप्लवस्य ज्ञानसन्तानस्य बद्धत्वे निरुपप्लवस्य च मुक्तत्वे यो बद्ध स एव मुक्त इति सामानाधिकरण्य न सङ्गच्छते। आवरणमुक्तिर्मुक्ति रिति जैनजनाभिमतोऽपि मार्गो न निर्गतो निरर्गल अङ्ग भवान पृष्टो व्याचष्टा किमावरणं धर्म्म धर्म्मभ्रान्तय इति चेत इष्टमेव। अथ देहमेवावरण तथाच तन्निवृत्तौ पञ्जरान्मुक्तस्य शुकस्येवात्मन सततोर्द्ध्वगमन मुक्तिरिति चेत्तदा वक्तव्य किमयमात्मा मूर्त्तोऽमूर्त्तो वा। प्रथमे निरवयव सावयवो वा निरवयवत्वे निरवयवो मूर्त्त परमाणुरिति परमाणुलक्षणापत्त्या पर माणुधर्म्मवदात्मधर्म्माणामतीन्द्रियत्व प्रसज्जेत। सावयवत्वे यत सावयव तदनित्यमिति प्रतिबन्धबलेनानित्यत्वापत्तौ कृतप्रणाशाकृताभ्यागमौ निष्प्रतिबन्धौ प्रसरेताम। अमूर्त्तत्वे गमनमनुपपन्नमेव चलनात्मिकाया क्रियाया मूर्त्तप्रति बन्धात पारतन्त्र्य बन्ध स्वातन्त्र्य मोक्ष इति चार्व्वाकपक्षेऽपि स्वातन्त्र्य दुःखनिवृत्तिश्चेदविवाद ऐश्वर्य्य चेत सातिशयतया सदृशतया च प्रेक्षावतां नाभिमतम। प्रकृतिपुरुषान्यत्वख्यातौ प्रकृत्युपरमे पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थान मुक्तिरिति साङ्ख्याख्यातेऽपि पक्षे दुःखोच्छेदोऽभ्युपयते विवेकज्ञान पुरुषाश्रय वेति एतावदवशिष्यते तत्र पुरुषाश्रयमिति न श्लिष्यते पुरुषस्य कौटस्थ्यात स्थाननिरोधापातात्नापि प्रकृत्याश्रय अचेतनत्वात तस्या। किञ्च प्रकृति प्रवृत्तिस्वभावा निवृत्तिस्वभावा वा आद्ये अनिर्मोक्ष स्वभावस्यानपायात द्वितीये सम्प्रति ससारोऽस्तमियात। नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भट्टसर्व्वज्ञाद्यभिमतेऽपि दुःखनिवृत्तिरभिमतैव परन्तु नित्यसुख न प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते। *श्रुतिस्तत्र प्रमाणमिति चेन्न योग्यानुपलब्धिबाधिते तदनवकाशा दवकाशे वा ग्रावप्लवेपि तथा भावप्रसङ्गात। ननु सुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति पक्ष परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारे चौर विद्यायादोम्यकण्टकस्य सौवीरस्पर्शमनुभवतीति

चेत्तदेतन्नाटकपक्षमपतित त्वदन्त इत्युपेक्ष्यते। सुखस्य सातिशयतया प्रत्यक्षतया बहुप्रत्यनीकाक्रान्ततया साधनप्रार्थनापरिक्लिष्टतया च दुःखाविनाभूतत्वेन विषानुषक्तमधुवत दुःखपक्षनिक्षेपात। नन्वेकमनुसन्धितसतोऽपर प्रच्यवते इति न्यायेन दुःखवत सुखमित्युच्छिद्यत इति अकाम्योऽयं पक्ष इति चेन्मैव मस्था सुखसम्पादने दुःखसाधनबाहुल्यानुषङ्गिनियमेन तप्नाय पिण्डे तपनीयबुद्ध्या प्रवर्त्तमानेन साम्यापातात तथा हि न्यायोपार्ज्जितेषु विषयेषु कियन्त सुखखद्योता कियन्ति दुःखदुर्दिनानि अन्यायोपार्ज्जितेषु तु यद्भविष्यति तन्मनसापि चिन्तयितु न शक्यमित्येतत स्वानुभवमप्रच्छादयन्त सन्तो विदाङ्कुर्व्वन्तु विदांवरा भवन्त। तस्मात परिशेषात परमेश्वरानुग्रहवशाच्छ्रवणादिक्रमेणात्मतत्त्वसाक्षात्कारवत पुरुषधौरेयस्य दुःख निवृत्तिरात्यन्तिकी निश्रेयसमिति निरवद्यमिति ॥ * ॥

न्यायदर्शनन्तु पूर्व्वोत्तरविभागभेदेन द्विविधम। पूर्व्वभागो भगवता महर्षिगोतमेन प्रणीत उत्तरभागस्तु भगवता महर्षिकणभुजैव प्रणीत पूर्व्वभागे भगवान गोतम जीवनिश्रेयसाधिगमाय षोडशपदार्थान् निरूपितवान तेषां षोडशपदार्थानां तत्त्वज्ञानादेव नि श्रेयसाधिगम इत्युपदिदेशेति। परभागे तु भगवान् कणाद द्रव्यादिषण्णां पदार्थानां तत्त्वज्ञानादेव नि श्रेयस स्यादित्युपदिष्टवान। तद्यथा, "धर्म्म विशेषसूताद् द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायानां साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्नि श्रेयसमिति।" पर एष्वेव षटपदार्थेषु भगवता गोतमेनोपदिष्टा षोडशपदार्था सर्व्व एवान्तर्निवेशिता भगवता कणभुजा। इह पुनर्व्विशेषपदार्थस्वीकरणात लोके वैशेषिकमित्याख्यान्तरेणैव प्रसिद्धमेतद्दर्शनमिति बोध्यम॥

अतिरिक्तन्यायनामानि यथा,—

१ अघ्रातपनन्याय। २ अजाकृपाणीयन्याय। ३ अजातपुत्त्रनामकरणन्याय। ४ अण्डकुक्कुटीन्याय। ५ अत्यन्त बलवन्तोऽपि पौरजानपदा जना इतिन्याय। ६ अदग्धदहनन्याय। ७ अध्यारोपापवादन्याय। ८ अनधीते महाभाष्ये इतिन्याय। ९ अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेतिन्याय। १ अन्ते या मति सा गतिरितिन्याय। ११ अन्तरङ्गा विवाहच्छेदादावेव कुतो न स इतिन्याय। १२ अन्धगजन्याय। १३ अन्धचटकन्याय। १४ अन्धदर्पणन्याय। १५ अन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपात पदे पदे इतिन्याय। १६ अन्यभुक्तन्याय। १७ अपराह्णच्छायान्याय। १८ अपसारितान्निभूतलन्याय। १९ अपस्नान तु गच्छन्त सोदरोऽपि विमुञ्चति इतिन्याय। २ अभक्ष्यकन्याय। २१ अभावसभान्याय। २२अरण्यरोदनन्याय। २३ अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थ पर्व्वत व्रजेदितिन्याय। २४ अर्द्धजरतीन्याय। २५ अर्द्ध त्यजति पण्डितन्याय। २६ अश्ववैशसन्याय। २७ अवश्यापेक्षितानपेक्षितयोरितिन्याय। २८ अश्मलोष्ट्रन्याय। २९ अश्वतरीगर्भन्याय। ३ अश्वभृत्यन्याय। ३१ अश्मेहदीपन्याय। ३२ अहिकुण्डलन्याय। ३३ अहिचिपुत्त्र इतिन्याय। ३४ अहिनकुलन्याय। ३५ अहिमुक्तिवर्त्तन्याय। ३६ आकाशापरिच्छन्नत्वन्याय। ३७ आदावन्ते वेतिन्याय। ३८ आभाणकन्याय। ३९ आयुर्घृतमितिन्याय। ४ आषाढकातन्याय। ४१ इक्षुरसन्याय। ४२ इक्षुविकारन्याय। ४३ इच्छ्यमाणयो समभिव्याहारे इष्यमाणस्यैव प्राधान्यमितिन्याय। ४४ इषुवेगक्षयन्याय। ४५ उत्पाटितदन्तनागन्याय। ४६ उदकनिमज्जनन्याय। ४७ उपजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवादो जातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधते इतिन्याय। ४८ उपजीव्योपजीवकन्याय। ४९ उपपन्नधर्म्मो विकरोति हि धर्म्मिणमितिन्याय। ५ उपवासाद्वर भिक्षेतिन्याय। ५१ उभयत पाशारज्जुन्याय। ५२ उषरवृष्टिन्याय। ५३ उष्ट्रलगुडन्याय। ५४ ऋजुमार्गेण सिध्यतोऽर्थस्य वक्रेण साधनायोग इतिन्याय। ५५ एकत्र निर्णीत शास्त्रार्थ अन्यत्रापि तथेतिन्याय। ५६ एकदेशविकृतमनन्यवदितिन्याय। ५७ एकसन्धित्सतोऽपर प्रच्यवते इतिन्याय। ५८ एकाकिनी प्रतिज्ञेतिन्याय। ५९ एकामसिद्धि परिहरतो द्वितीया आपद्यते इतिन्याय। ६ कण्टकन्याय। ६१ कण्ठचामीकरन्याय। ६२ कदम्बकुसुमन्याय। ६३ करस्थबिल्वन्याय। ६४ करिबृंहितन्याय। ६५ कांस्यभोजिन्याय। ६६ काकतालीयन्याय। ६७ काकदधिघातकन्याय। ६८ काकदन्तपरीक्षान्याय। ६९ काकाक्षिन्याय। ७ कामनागोचरत्वेन शब्दबोध एव शब्दसाधनतान्वय इतिन्याय। ७१ कारणगुणक्रमन्याय। ७२ कार्य्येण कारणसप्रत्यय इतिन्याय। ७३ कालनाशे कायनाशन्याय। ७४ किमज्ञानस्य दुष्करमितिन्याय। ७५ कीटभृङ्गन्याय। ७६ कुक्कुटध्वनिन्याय। ७७ कुम्भीधान्यन्याय। ७८ कुशकाशावलम्बनन्याय। ७९ कूपखानकन्याय। ८ कूपन्याय। ८१ कूपमण्डूकन्याय। ८२ कृताकृतप्रसङ्गी यो विधि स नित्य इतिन्याय। ८३ कृते कार्य्ये कि मुहूर्त्तप्रश्नेन इतिन्याय। ८४ कृदभिहितो भावो द्रव्यवत प्रकाशते इतिन्याय। ८५ कोषपालन्याय। ८६ कौण्डिन्यन्याय। ८७ कौन्तेय राधेयन्याय। ८८ क्रिया हि विकल्प्यते न वस्त्विति न्याय। ८९ खलमैत्रीन्याय। ९ खादकघातकन्याय। ९१ गजघटान्याय। ९२ गजभुक्तकपित्थन्याय। ९३ गड्डलिकाप्रवाहन्याय। ९४ गणपतिन्याय। ९५ गर्द्दभारामगणनान्याय। ९६ गवे पादुकान्याय।

९७ गृणोपसंहारन्याय । ९८ गोक्षीरं स्वन्तं स्तनमितिन्याय । ९९ गोबलीवर्द्दन्याय । १० गोमयपायसन्याय । १०१ गोमहिषान्विन्याय । १०२ घटकुटीप्रभातन्याय । १०३ घटप्रदीप न्याय । १०४ घुणाक्षरन्याय । १०५ चक्र भ्रमणन्याय । १०६ चतुर्व्वर्णन्याय । १०७ चम्पकपटवासन्याय । १०८ चम्मतन्तो मण्डिषो हन्तीतिन्याय । १०९ चिनाम्लतन्याय । ११० चित्रपटन्याय । १११ चित्राङ्गनान्याय । ११२ चित्रानलन्याय । ११३ चिन्तामणिं परित्यज्य काचमणिग्रहणन्याय । ११४ चौरापराधात माण्डव्यनिग्रहन्याय । ११५ जम्बुम्बिकान्याय । ११६ जलमन्थनन्याय । ११७ जलानयनन्याय । ११८ जलौकान्याय । ११९ जामात्रर्थं क्षिप्तस्य सूपादेरतिथ्युपकारकत्वमिति न्याय । १२० ज्ञान धर्म्मिण्यभ्रान्तप्रकारे तु विपर्य्यय इति न्याय । १२१ ज्ञानादेर्निष्कषवद्गुनकर्षोऽप्यङ्गीकार्य्य इतिन्याय । १२२ ज्योतिन्याय । १२३ तण्डुलन्याय । १२४ तत्ताद्दगवगम्यते इतिन्याय । १२५ तद्भिन्नत्वमितिन्याय । १२६ तदागमेऽपि दृश्यते इतिन्याय । १२७ तप्तमाषकोद्धरणन्याय । १२८ तम प्रकाशन्याय । १२९ तरतमभावापन्नमितिन्याय । १३० तामस परिवर्ज्जयेदितिन्याय । १३१ तालसर्पन्याय । १३२ तिर्य्यगधिकरणन्याय । १३३ तुलोन्नमनन्याय । १३४ तुष्यतु दुर्ज्जन इतिन्याय । १३५ त्यजेदेक कुलस्यार्थे इतिन्याय । १३६ त्यक्त्वा दुर्लटिनीतिन्याय । १३७ दग्धरसना न्याय । १३८ दग्धेन्धनवह्निन्याय । १३९ दण्डसर्पमारणन्याय । १४० दधिपयसि प्रत्यक्षो ज्वर इतिन्याय । १४१ दन्तपरीक्षान्याय । १४२ दानवासकटन्याय । १४३ दारुकदारु न्याय । १४४ दुर्ब्बलैरपि बाध्यन्ते पुरुषे पार्थिवाश्रितैरितिन्याय । १४५ देवताधिकरणन्याय । १४६ देवदत्तहन्तृहतन्याय । १४७ देवदत्तापुत्रन्याय । १४८ देहलीदीपन्याय । १४९ दृष्टाधोसुखत्वन्याय । १५० घटारोहणन्याय । १५१ धर्म्मकल्पनान्याय । १५२ धर्म्माधर्म्म न्याय । १५३ धर्म्मिकल्पनान्याय । १५४ धान्यपलालन्याय । १५५ नष्टाश्वदग्धरथन्याय । १५६ न हि करकङ्कणदर्शनाय आदर्शापेक्षेतिन्याय । १५७ न हि दृष्टे अनुपपन्न नामेतिन्याय । १५८ न हि निन्दा निन्द्यितु प्रवर्त्तते अपि तु विधेय स्तोतुमितिन्याय । १५९ न हि प्रत्यभिज्ञामात्रेण अर्थसिद्धिरितिन्याय । १६० न हि भिक्षुको भिक्षुकमितिन्याय । १६१ न हि विवाहानन्तर वरपरीक्षा क्रियते इतिन्याय । १६२ न हि शाब्दमशाब्देनान्वेतीतिन्याय । १६३ न हि सुतीक्ष्णाप्यसिधारा स्वयमेव छेत्तुमाहितव्यापारा भवतीतिन्याय । १६४ नागोद्घतिन्याय । १६५ नाज्ञातविशेषणा विशिष्टबुद्धि विशेष्य सङ्क्रामतीतिन्याय । १६६ नारिकेलफलाम्बुन्याय । १६७ निम्नगाप्रवाहन्याय ।

१६८ नीरक्षीरन्याय । १६९ नीलेन्दीवरन्याय । १७० नृपनापितपुत्रन्याय । १७१ नौकाविक न्याय । १७२ पञ्जरचालनन्याय । १७३ पट न्याय । १७४ पटे पक्षिन्याय । १७५ पतन्तमनु धावतो वद्धोऽपि गत इतिन्याय । १७६ परमप्यधिकाभावात स्मारकात न विशिष्यत इति न्याय । १७७ परसुग्रहणन्याय । १७८ परिषन्याय । १७९ पर्व्वताधित्यकान्याय । १८० पर्व्वतोपत्यकान्याय । १८१ पाषाणेष्टिकान्याय । १८२ पिञ्जरमुक्तपक्षिन्याय । १८३ पिष्ट छित्वा कर लेढीतिन्याय । १८४ पिष्टपेषणन्याय । १८५ पुत्रलिप्सया देव भजन्त्या भर्त्ताऽपि नष्ट इतिन्याय । १८६ पुरस्तादपवादा अनन्तरान विधीन बाधन्ते नेतरानितिन्याय । १८७ पुष्टलगुडन्याय । १८८ पूर्व्वमपवादा निविशन्ते पश्चादुत्सर्गा इतिन्याय । १८९ पूर्व्वात पर बलीयस्त्वन्याय । १९० प्रकल्प्यापवादविषय पश्चादुत्सर्गोऽभिनिविशते इतिन्याय । १९१ प्रकाशाश्रयन्याय । १९२ प्रकृतिप्रत्यययार्थयो प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमितिन्याय । १९३ प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनमितिन्याय । १९४ प्रदीपन्याय । १९५ प्रधानमल्लनिवर्हणन्याय । १९६ प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपीतिन्याय । १९७ प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते इतिन्याय । १९८ प्रसङ्गपठित न्याय । १९९ प्रासादवासिन्याय । २०० फल वतसहकारन्याय । २०१ बध्यघातकन्याय । २०२ बहुच्छिद्रघटप्रदीपन्याय । २०३ बहुवृका कृष्टन्याय । २०४ बहुराजकपुरन्याय । २०५ बहूनामनुग्रहो न्याय्य इतिन्याय । २०६ ब्राह्मणपरिव्राजकन्याय । २०७ ब्राह्मणवसिष्ठन्याय । २०८ ब्राह्मणश्रमणन्याय । २०९ भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिरितिन्याय । २१० भक्षु न्याय । २११ भामतीन्याय । २१२ भावप्रधान माख्यातमितिन्याय । २१३ भ्वादिन्याय । २१४ भिक्षुपादप्रसारणन्याय । २१५ भूलिङ्गपक्षि न्याय । २१६ भूमेत्वोषान्याय । २१७ भैरवन्याय । २१८ भ्रमरन्याय । २१९ मक्षिकान्याय । २२० मज्जनोन्मज्जनन्याय । २२१ मण्डूकप्लुति न्याय । २२२ मत्स्यकण्टकन्याय । २२३ मरणाद्वरो व्याधिरितिन्याय । २२४ मल्लग्राम न्याय । २२५ महिषीप्रसवोन्मुखीतिन्याय । २२६ मात्स्यन्याय । २२७ मुञ्जादिषीकान्याय । २२८ मूकभयेन कथात्यागन्याय । २२९ मूर्खसेवनन्याय । २३० मृषासिक्तताम्रन्याय । २३१ मृगभयेन शस्यानाश्रयणन्याय । २३२ मृगवागुरान्याय । २३३ मृतमारणन्याय ॥ २३४ य कारयति स करोत्येवेतिन्याय । २३५ य कुरुते स भुङ्क्ते इतिन्याय । २३६ यत् कृतक तदनित्यमितिन्याय । २३७ यत्पर शब्द स शब्दार्थ इतिन्याय । २३८ यत्प्राय श्रूयते यादृक तत्तादृग्अवगम्यते इतिन्याय ।

२३९ यत्रोभयो समो दोष इतिन्याय । २४० यथासंख्यन्याय । २४१ यदर्था प्रवृत्ति तदर्थ प्रतिषेध इतिन्याय । २४२ यद्विवाहगीतगानमितिन्याय । २४३ यादृश मुख तादृश चपेटमितिन्याय । २४४ यादृशो यक्षस्तादृशो बलिरितिन्याय । २४५ यस्याज्ञान भ्रमस्तस्य भ्रान्त सम्यक् च वेद स इतिन्याय । २४६ यावच्छिरस्तावच्छिरोऽथर्थोतन्याय । २४७ येन उत्क्रम्यते येन च उपसङ्क्रियते स वाक्यार्थ इतिन्याय । २४८ येन नाप्राप्तेन यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति इतिन्याय । २४९ योजनप्राप्याया कावेर्य्या सम्बन्धनन्याय । २५० रक्तपटन्याय । २५१ रज्जुसर्पन्याय । २५२ रथवडवान्याय । २५३ रश्मिलक्षणादिन्याय । २५४ राजपुत्रव्याधन्याय । २५५ राजस तामसश्चेतिन्याय । २५६ रासभरटितन्याय । २५७ रूढिर्योगमपहरतीतिन्याय । २५८ रेखागवयन्याय । २५९ रोगिन्याय । २६० लक्षणप्रमाणाभ्या हि वस्तुसिद्धिरिति न्याय । २६१ लाङ्गलजीवनमितिन्याय । २६२ लोहचुम्बकन्याय । २६३ लौहाग्निन्याय । २६४ वकबन्धनन्याय । २६५ वरगोष्ठीन्याय । २६६ वरघाताय कन्यावरणमितिन्याय । २६७ वस्तूनि मानान्यपेक्ष्य प्रयोजनानीतिन्याय । २६८ वह्निधूमन्याय । २६९ वह्निन्याय । २७० वाजिमन्दुरान्याय । २७१ वाताग्निन्याय । २७२ वायुभक्षकन्याय । २७३ वायुशैत्योष्ण न्याय । २७४ विधिनिषेधौ सति विशेषबाधे विशेषणमुपसङ्क्रामेत इतिन्याय । २७५ विधेय हि स्तूयते वक्तीतिन्याय । २७६ विपरीत बलाबलमितिन्याय । २७७ बिल्वखल्वाटन्याय । २७८ विवाह प्रवृत्तस्य न्याय । २७९ विशिष्टवृत्तेरितिन्याय । २८० विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमितिन्याय । २८१ विष मृत्युरितिन्याय । २८२ विषभक्षणन्याय । २८३ विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वय छेत्तुमसाम्प्रतमितिन्याय । २८४ वृक्षप्रकम्पनन्याय । २८५ वृद्धकुमारीवाक्यन्याय । २८६ वृद्धिमिष्टवतो मूल विनष्टमितिन्याय । २८७ वृश्चिकीगर्भन्याय । २८८ वैशेष्यात्तु तद्वाद इतिन्याय । २८९ व्यञ्जक व्यङ्ग्यन्याय । २९० व्याघ्रीक्षीरन्याय । २९१ व्रणशोधनाय शस्त्रग्रहणमितिन्याय । २९२ व्रीहिवीजन्याय । २९३ शक्ति सहकारिणीति न्याय । २९४ शवोद्वर्त्तनन्याय । २९५ शाखा चन्द्रन्याय । २९६ शालिसन्दष्टो कोद्रवनाशन न्याय । २९७ शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूरणीयेतिन्याय । २९८ शिरोवेष्टनेन नासिका स्पर्श इतिन्याय । २९९ शैलूषीन्याय । ३०० श्यालशुनकन्याय । ३०१ श्व कार्य्यमद्य कुर्व्वितिन्याय । ३०२ श्वपुच्छोन्नामनन्याय । ३०३ सच्छिद्रघटाम्बुन्याय । ३०४ सति बोधे न जानातीतिन्याय । ३०५ सन्दिग्धस्य सन्दिग्ध स

प्रयोना चैत विचारमर्हतीतिन्याय । ३ ६ समुद्रवृष्टिन्याय । ३ ७ सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न चेष्यते इतिन्याय । ३ ८ सर्व्वे वाक्य साधारणमितिन्याय । ३ ९ सर्व्व कार्य्यं सकारणकमितिन्याय । ३१ सर्व्वविशेषण साधारणमितिन्याय । ३११ सर्व्वशास्त्राप्रत्यय- मेक कर्म्मेतिन्याय । ३१२ साक्षातप्रकृतमिति न्याय । ३१३ साधुमैत्रीन्याय । ३१४ सार्व्व जनीनतुल्यायव्ययन्याय । ३१५ सावकाशनिर वकाशयोर्निरवकाशो बलीयानितिन्याय ।३१६ सिंहस्थगन्याय । ३१७ सिंहावलोकन्याय । ३१८ सुतजनिर्म्र्तिन्याय । ३१९ सुभगा- भिक्षुकन्याय । ३२ सुन्दोपसुन्दन्याय । ३२१ सूत्रसाटिकान्याय । ३०२ सोपानारोहण- न्याय । ३२८ स्तनन्धयन्याय । ३२४ स्थाली पुलाकन्याय । ३२५ स्थावरजङ्गमाविषन्याय । ३२६ स्थूणाखिननन्याय । ३२७ स्थूलारुन्धती- न्याय । ३२८ स्फटिकलोहित्यन्याय । ३२९ स्वकरकुचन्याय । ३३ स्वपच्छागिकचॄत्वात स्वकुलाङ्गारता गत इतिन्याय । ३३१ स्वप्न- श्चात्र्याय । ३३२ स्वशिशुमपि चुम्बन्तमिति न्याय । ३३३ स्वामिभृत्यन्याय । ३३४ हरता मलकन्याय । इति श्रीरामदयालुशिष्यरघु नाथेन विरचितो लौकिकन्यायसंग्रह ॥)

न्यायसारिणी, स्त्री, (न्याय सरतीति । सृ+ णिनि+ङीप ।) युक्तिपूर्व्वककर्म्मकारिणी तत पर्य्याय । सुखी २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

न्यायी, [न] त्रि, (न्यायोऽस्यास्तीति । न्याय+ इनि ।) न्यायवान । न्यायोऽस्यास्तीत्यर्थे इन प्रत्ययनिष्पन्न ॥

न्याय्य, त्रि, (न्यायादनपेतम । न्याय+"धर्म्म पथ्यर्थन्यायादनपेते ।" ४ । ४ । ९२ । इति यत ।) न्यायादनपेतम । (न्याये भव । न्याया दागतो वा । "दिगादिभ्यो यत ।' ४ । ३ । ५४ । इति यत ।) न्यायागतधनादि । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । युक्तम् २ औपयिकम् ३ लभ्यम् ४ भजमानम् ५ अभिनीतम ६ । इत्यमर । २ । ८ । २५ ॥ क्रमोचितम् ७ । इति शब्दरत्ना वली ॥ (यथा मनु । ० । १५२ । "देवाश्चैतान् समेत्योचुर्न्याय्य व शिशुरुक्तवान ॥")

न्यास पु, (न्यस्यत इति । नि+अस+घञ ।) उपनिधि । स्थाप्यद्रव्यम । इत्यमर । २ । ९ । ८९ ॥ अस्य विवरण निक्षेपशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ विन्यास । अर्पणम् । यदाह कालिदास । "पन्न्यासैरासीत कमलपरिपूर्णा वसुमती स्तनान्दोलैरिन्दीवरमयमभूदम्बरतलम् । इद यामे किञ्चिद्विरचय वच सौरभमधुर धरायामप्यास्ता विधुमुखि । सुधाया परि चय ॥"

त्याग । यथा श्रीभगवद्गीतायां १८ अध्याये । "काम्याना कर्म्मणा न्यास सन्न्यास कवयो विदु । सर्व्वकर्म्मफलत्याग प्राहुस्त्याग विचक्षणा ॥"

काशिकाख्यपाणिनिसूत्रव्याख्यानग्रन्थविशेष । यथा, माघे । २ । ९१२ । "अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्ति सन्निबन्धना । शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा ॥ ' सन्न्यास । यथा, – "वक्ष्ये विविदिषान्यास विद्वन्न्यासश्च भेदत । हेतू विदेहमुक्तेश्च जीवन्मुक्तेश्च तौ क्रमात ॥" इति जीवन्मुक्तिप्रथमविवेक ॥*॥

पूजाजपादे प्राग्विघ्ननाशमन्त्रसिद्ध्याद्यर्थ देहे न्त र्बहिर्व्वर्णादिविन्यास । तत्र न्यासकालो यथा, "प्रात कालेऽथवा पूजासमये होमकर्म्मणि । जपकालेऽपि वा तेषा विनियोग पृथक पृथक । पूजाकाले समस्त वा कुर्य्यात साधकसत्तम ॥" इति योगिनीहृदयम ॥*॥

अथ मातृकान्यास । अस्य मातृकामन्त्रस्य ब्रह्मऋषिर्गायत्री छन्दो मातृकासरस्वती देवता हलो बीजानि स्वरा शक्तयो लिपि न्यासे विनियोग । शिरसि ॐ ब्रह्मणे ऋषये नम । मुखे ॐ गायत्रीच्छन्दसे नम । हृदि ॐ मातृकासरस्वत्यै देवतायै नम । गुह्ये ॐ व्यञ्जनभ्यो बीजेभ्यो नम । पादयो स्वरेभ्य शक्तिभ्यो नम । तथा च ज्ञानार्णवे । मातृका शृणु देवेशि । न्यसेत पापनिकृन्तनीम् । ऋषिर्ब्रह्मास्य मन्त्रस्य गायत्री छन्द उच्यते ॥ देवता मातृकादेवी बीज व्यञ्जनसञ्चयम । शक्तयस्तु स्वरा देवि । षडङ्गन्यासमाचरेत ॥ तत षडङ्गन्यासौ ।

अ क ख ग घ ङ आ अङ्गुष्ठाभ्या नम ।
इ च छ ज झ ञ ई तर्ज्जनीभ्या स्वाहा ।
उ ट ठ ड ढ ण ऊ मध्यमाभ्या वषट ।
ए त थ द ध न ऐ अनामिकाभ्या हुम् ।
ओ प फ ब भ म औं कनिष्ठाभ्या वौषट ।
अ य र ल व श ष स ह ळ क्ष अ करतल- पृष्ठाभ्या फट । एव हृदयादिषु । अ क ख घ ङ आ हृदयाय नम । इत्यादि ।

तथा च ज्ञानार्णवे । अ आ मध्ये कवर्गन्तु इ ई मध्ये चवर्गकम् । उ ऊ मध्ये टवर्गन्तु ए ऐ मध्ये तवर्गकम् ॥ ओ औं मध्ये पवर्गन्तु बिन्दुयुक्त न्यसेत प्रिये । अनुस्वारविसर्गान्तर्यशवर्गौ सलक्षकौ ॥ हृदयन्तु शिरो देवि । शिखा कवचक तथा । नेत्रमन्त्र न्यसेत डेऽन्त नम स्वाहा क्रमेण तु ॥ वषट हु वौषडन्तञ्च फडन्त योजयेत प्रिये । । षडङ्गोऽय मातृकाया सर्व्वपापहर स्मृत ॥

अथान्तर्मातृकान्यास । अकारादिषोडशस्वरान सबिन्दून षोडशदल कमले कण्ठमूले न्यसेत । ककारादिद्वादशवर्णान सबिन्दून् द्वादशदलकमले हृदये न्यसेत । डका- रादिदशवर्णान सबिन्दून् दशदलकमले नाभौ न्यसेत । बकारादिषड वर्णान सबिन्दून षड दलकमले लिङ्गमूले न्यसेत । वकारादिचतुरो वर्णान् सबिन्दून् चतुर्द्दलकमले मूलाधारे न्यसेत । हक्षवर्णद्वय सबिन्दु द्विदलकमले भ्रूमध्ये न्यसेत । तथा च ज्ञानार्णवे । "द्व्यष्टपत्राम्बुजे कण्ठे स्वरान षोडश विन्यसेत । द्वादशच्छदहृत्पद्मे कादीन द्वादश विन्यसेत ॥ दशपत्राम्बुजे नाभौ डकारादीन्न्यसेद्दश । षटपत्रमध्ये लिङ्गस्थे बकारादींन्यसेच्च षट ॥ आधारे चतुरो वर्णान न्यसेद्वादीन चतुर्द्दले । हक्षौ भ्रूमध्यग पद्मे द्विदले विन्यसेत प्रिये ॥' अगस्त्यसंहितायाम । "एकैकवर्णमेकैकपत्रस्थे विन्यसेत प्रिये । एवमन्त प्रविन्यस्य मनसातो बहिर्न्यसेत ॥" वैष्णवे तु । "एकैकवर्णमुच्चार्य्य मूलाधाराच्छिरोऽन्तगम । नमोऽन्तमिति विन्यास आन्तर परिकीर्त्तित ॥ अथान्तर्मातृकान्यासो मूलाधारे चतुर्द्दले । सुवर्णाभे वशषसचतुर्वर्णविभूषिते ॥ षड्दले वैद्युतनिभे स्वाधिष्ठानेऽनलत्विषि । बभमैर्यवलैर्युक्ते वर्णै षडभिश्च सुव्रते । मणिपूरे दशदले नीलजीमूतसन्निभे । डाद्यैर्फान्तदलैर्युक्ते बिन्दुनादाञ्चितमस्तके ॥ अनाहते द्वादशारे प्रवालरुचिसन्निभे । कादिठान्तदलैर्युक्ते योगिना हृन्ययङ्गमे ॥ विशुद्धे षोडशदले धूम्राभे स्वरभूषिते । आज्ञाचक्रे तु चन्द्राभे द्विदले हक्षलाञ्छिते ॥ सहस्रारे हिमनिभे पञ्चवर्णविभूषिते । अकथादित्रिरेखाक्षहलक्षत्रयभूषित ॥ तन्मध्ये परबिन्दुञ्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम । एव समाहितमना ध्यायेन्न्यासोऽयमान्तर ॥"*॥

अथ वाह्यमातृकान्यास । अस्या ध्यान यथा,— "पञ्चाशल्लिपिभिर्विभक्तमुखदो पन्मध्यवक्ष स्थला भास्वन्मौलिनिबद्धचन्द्रसकलामापीनतुङ्गस्तनीम । मुद्रामक्षगुण सुधाढ्यकलस विद्याञ्च हस्ताम्बुजै र्बिभ्राणा विशदप्रभा त्रिनयना वाग्देवतामाश्रये ॥" एव ध्यात्वा न्यसेत । तत्राङ्गुलिनियमस्तन्त्रे । "ललाटे नासिकामध्ये विन्यसेन्मुखपङ्कजे । तर्ज्जनी मध्यमानामा वृद्धानामे च नेत्रयो ॥ अङ्गुष्ठ कर्णयोर्न्यस्य कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ नसो । मध्यास्त्रिस्रो गण्डयोश्च मध्यमाञ्चोष्ठयोर्न्यसेत ॥ अनामा दन्तयोर्न्यस्य मध्यमामुत्तमाङ्गके । मुखेऽनामा मध्यमाश्च हस्तादिषु पार्श्वयो ॥ कनिष्ठानामिकामध्यास्तास्तु पृष्ठे च विन्यसेत । ता साङ्गुष्ठा नाभिदेशे सर्व्वा कुक्षौ च विन्यसेत॥ हृदये च तल सर्व्वमसयोश्च ककुत्स्थले । हृत्पूर्व्व हस्तपत्कुक्षिमुखेषु तलमेव च ॥ एतास्तु मातृकामुद्रा क्रमेण परिकीर्त्तिता । अज्ञात्वा विन्यसेद्यस्तु न्यास स्यात्तस्य निष्फल गौतमीये । "ललाटमुखवृत्ताक्षिश्रुतिघ्राणेषु गण्डयो । ओष्ठदन्तोत्तमाङ्गास्ये पतसन्ध्यग्रकेषु च ।

पार्श्वयो पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽंशके।
ककुद्यंशे च हृत्पूर्व्वं पाणिपादयुगे तथा ॥
जठराननयोर्न्यस्येन्मातृकार्णान् यथाक्रमात ॥"
तद्यथा। अ नमो ललाटे। आ नमो मुखे। इ ई चक्षुषो। उ ऊ कर्णयो। ऋ ॠ नसो। ऌ ॡ गण्डयो। ए ओष्ठे। ऐ अधरे। ओ ऊर्द्ध्वदन्ते। औ अधोदन्ते। अं ब्रह्मरन्ध्रे। अः मुखे। क दक्षबाहुमूले। ख कूर्परे। ग मणिबन्धे। घ अङ्गुलिमूले। ङ अङ्गुल्यग्रे। एव च ५ वामबाहुमूलसन्ध्यग्रकेषु। एव ट ५ दक्षिणपादमूलसन्ध्यग्रकेषु। एव त ५ वामपादमूलसन्ध्यग्रकेषु। प दक्षिणपार्श्वे। फ वामपार्श्वे। ब पृष्ठे। भ नाभौ। म उदरे। य हृदि। र दक्षबाहुमूले। ल ककुदि। व वामबाहुमूले। श हृदादिदक्षहस्ते। ष हृदादिवामहस्ते। स हृदादिदक्षपादे। ह हृदादिवामपादे। ळ हृदाद्युदरे। क्ष हृदादिमुखे। सर्व्वत्र नमोऽन्तेन न्यसेत। तथा च।
"ओमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सविन्दुर्विन्दुवर्ज्जित।
पञ्चाशद्वर्णविन्यास क्रमादुक्तो मनीषिभि ॥"
इति भट्ट ॥

अथ संहारमातृकान्यास।

तस्या ध्यान यथा,—
"अक्षस्रज हरिणपोतमुदग्रटङ्क
विद्या करैरविरत दधती त्रिनेत्राम्।
अर्द्धेन्दुमौलिमरुणामरविन्दरामां
वर्णेश्वरीं प्रणमतस्तनभारनम्राम् ॥"
न्यासस्तु क्षकाराद्यकारान्त। यथा। क्ष नमो हृदादिमुखे इत्यादि ॥ * ॥
अपरञ्च।
"चतुधा मातृका प्रोक्ता केवला विन्दुसयुता।
सविसर्गा सोभया च रहस्य शृणु कथ्यते ॥
विद्याकरी केवला च सोभया भुक्तिदायिनी।
पुत्रदा सविसर्गा तु सविन्दुर्वित्तदायिनी ॥"
विशुद्धेश्वरे।
'वाग्भवाद्या च वाक्सिद्ध्यै रमाद्या श्रीप्रसिद्धये।
हृल्लेखाद्या सर्व्वसिद्ध्यै कामाद्या लोकवश्यदा ॥
श्रीकण्ठाद्यानिमान् न्यस्येत सर्व्वमन्त्र प्रसीदति ॥"
श्रीविद्याविषये नवरत्नेश्वरे।
"वाग्भवाद्या नमोऽन्ताश्च न्यस्तव्या मातृका परा।
श्रीविद्याविषये मन्त्री वाग्भवाद्यष्टसिद्धये ॥"
यामले।
"भूतशुद्धिलिपिन्यासौ विना वस्तु प्रपूजयेत।
विपरीतफल दद्यादभक्त्या पूजन यथा ॥"
सामान्यन्यासे अङ्गुलिनियमो गौतमीये।
"मनसा विन्यसेन्न्यासान् पुष्पेणैवाथवा मुने।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्या वा चान्यथा विफल भवेत ॥"
विशेषन्यासे तु नाय नियम ॥ * ॥

अथ पीठन्यास।

ॐ आधारशक्तये नम ॐ प्रकृतये नम ॐ कूर्म्माय नम ॐ अनन्ताय नम, ॐ पृथिव्यै नम ॐ क्षीरसमुद्राय नम ॐ श्वेतद्वीपाय नम एव मणिमण्डपाय कल्पवृक्षाय मणिवेदिकायै रत्नसिंहासनाय एतत सर्व्वन्तु हृदि। ततो दक्षिणस्कन्धे ॐ धर्म्माय नम। वामस्कन्धे ॐ ज्ञानाय नम। एव वामोरौ वैराग्याय। दक्षिणोरौ ऐश्वर्य्याय। मुखे अधर्म्माय। वामपार्श्वे अज्ञानाय। नाभौ अवैराग्याय। दक्षिणपार्श्वे अनैश्वर्य्याय। सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन न्यसेत। तथा च शारदायाम्।
"अंसोरुयुग्मयोर्व्विद्वान प्रादक्षिण्येन साधक।
धर्म्म ज्ञानञ्च वैराग्यमैश्वर्य्य क्रमश सुधी ॥
मुखपार्श्वनाभिपार्श्वेष्वधर्म्मादीन् प्रकल्पयेत ॥"
पुनर्हृदि। ॐ अनन्ताय नम। एव पद्माय नम। अ सूर्य्यमण्डलाय द्वादशकलात्मने नम। उ सोममण्डलाय षोडशकलात्मने नम। म वह्निमण्डलाय दशकलात्मने नम। स सत्त्वाय नम। र रजसे नम। त तमसे नम। आ आत्मने नम। अ अन्तरात्मने नम। प परमात्मने नम। ह्रीं ज्ञानात्मने नम। इत्यन्त विन्यस्य हृत्पद्मस्य पूर्व्वादिकेशरेषु तत्तत कल्पोक्तपीठशक्तीर्मध्ये पीठमनुञ्च न्यसेत। यथा शारदायाम्।
"अनन्त हृदये पद्म तस्मिन् सूर्य्येन्दुपावकान्।
एषु स्वस्वकला न्यस्य नामाद्यक्षरपूर्व्वत ॥
सत्त्वादीन त्रिगुणान् न्यस्य तथैवात्र गुरूत्तम।
"आत्मानमन्तरात्मान परमात्मानमेव च।
ज्ञानात्मान प्रविन्यस्य न्यसेत पीठमनु तत ॥"

अथ ऋष्यादिन्यास।

ऋषिस्तु।
"महेश्वरमुखाज्ज्ञात्वा य साक्षात्तपसा मनुम्।
ससाधयति शुद्धात्मा स तस्य ऋषिरीरित ॥
गुरुत्वान्मस्तके चास्य न्यासस्तु परिकीर्त्तित।
सर्व्वेषा मन्त्रतत्त्वाना छादनाच्छन्द उच्यते ॥
अक्षरत्वात पदत्वाच्च मुखे छन्द समीरितम्।
सर्व्वेषामेव जन्तूना भावनात प्रेरणात्तथा ॥
हृदयाम्भोजमध्यस्था देवता तत्र ता न्यसेत।
ऋषिच्छन्दोऽपरिज्ञानान्न मन्त्रफलभाग्भवेत ॥
दौर्ब्बल्य याति मन्त्राणा विनियोगमजानताम् ॥"
तन्त्रान्तरे।
"ऋषि न्यसेन्मूर्द्ध्नि देशे छन्दस्तु मुखपङ्कजे।
देवता हृदये चैव बीजन्तु गुह्यदेशके ॥
शक्तिञ्च पादयोश्चैव सर्व्वाङ्गे कीलक न्यसेत ॥"

अथाङ्गन्यास। तत्राङ्गुलिनियम।

त्रिद्व्येकदशकद्वित्रिसङ्ख्यया शैलसम्भवे।
अङ्गुलीनामिति वचनादिति सर्व्वसाधारणम् ॥
यामले।
"हृदय मध्यमानामातर्ज्जनीभि स्मृत शिर।
मध्यमातर्ज्जनीभ्या स्यादङ्गुष्ठेन शिखा स्मृता ॥
दशभि कवच प्रोक्त तिसृभिर्नेत्रमीरितम।
प्रोक्ताङ्गुलीभ्यामस्त्र स्यादङ्कच्छमिरिय मता ॥
तिसृभिस्तर्ज्जनीमध्यमानामाभि ॥
तर्ज्जनीमध्यमानामा प्रोक्ता नेत्रत्रये क्रमात।
यदि नेत्रद्वय प्रोक्त तदा तर्ज्जनिमध्यम ॥"
इति भट्टधृतवचनात ॥
"हृदयादिषु विन्यस्येदङ्गमन्त्रांस्तत सुधी।
हृदयाय नम पूर्व्व शिरसे वह्निवल्लभा ॥
शिखायै वषडित्युक्त कवचाय हुमीरितम्।
नेत्रत्रयाय वौषट स्यादस्त्राय फडितिक्रमात ॥
षडङ्गमन्त्रानित्युक्तान षडङ्गेषु नियोजयेत।
पञ्चाङ्गानि मनोयत्र तत्र नेत्रमनु त्यजेत ॥"
इति शारदावचनम ॥
वैष्णवे तु।
"अनङ्गुष्ठा ऋजवो हस्तशाखा
भवेन्मुद्रा हृदये शीर्षके च।
अधोऽङ्गुष्ठा खलु मुष्टि शिखाया
करद्वन्द्वाङ्गुलयो वर्म्मणि स्यु ॥
नाराचमुष्ट्युद्धृतबाहुयुग्म-
काङ्गुष्ठतर्ज्जन्युदितो ध्वनिस्तु।
विष्वग्विशक्ता कथितास्त्रमुद्रा
यत्राक्षिणी तर्ज्जनिमध्यमे च ॥"
शारदायाम्।
"न्यासक्रमेण देहेषु धर्म्मादीन पूजयेत्तत।
पुष्पाद्यै पीठमन्वन्त तस्मिंश्च परदेवताम ॥"
इति दर्शनात शरीरे पीठपूजा।
"अङ्गहीनस्य मन्त्रस्य स्वेनैवाङ्गानि कल्पयेत ॥"
तथा ब्रह्मयामले।
"स्वनामाद्यक्षर बीज सर्व्वेषामभिधीयते ॥"

अथ व्यापकन्यास।

नवधा सप्तधा वापि मूलेन पञ्चधा त्रिधेति भैरवतन्त्रवचनात। नवधाकरणे शिरस पादान्त पादत शिरोऽन्तम्। एव चतुधा। सप्तधाकरणे तादृश त्रिधा। पञ्चधाकरणे तादृश द्विधा। त्रिधाकरणेऽपि तादृशमेकधा। हृदादिमुखान्तन्तु शेषे एकधा सर्व्वत्रैव। शतधाकरणे तु तादृश पञ्चाशद्वार हृदादिमुखान्त नास्तीति व्यापकन्यास। इत्यागमतत्त्वविलास ॥ * ॥ नित्य न्यासकरणफल यथा,—
"आगमोक्तेन विधिना नित्य न्यास करोति य।
देवताभावमाप्नोति मन्त्रसिद्धि प्रजायते ॥
यो न्यासकवचच्छन्नो मन्त्र जपति त प्रिये।
विघ्ना दृष्ट्वा पलायन्ते सिंह दृष्ट्वा यथा गजा ॥"
न्यासाकरणे दोषो यथा,—
'अकृत्वा न्यासजाल यो मूढत्वात प्रजपेन्मनुम।
सर्व्वविघ्नै, स बाध्य स्याद्व्याघ्रैर्मृगशिशुर्यथा ॥"
इति तन्त्रसार ॥ * ॥
एते न्यासा सामान्यपूजाप्रकरणोक्ता। अन्ये च ,देवताविशेषे बहव सन्ति बाहुल्यभिया तेषा प्रमाणादिकमलिखित्वा केवल तत्र विष्णुविषये केशवकीर्त्त्यादि १ मूर्त्तिपञ्जर २ तत्त्व ३ भूतिपञ्जर ४ दशाङ्ग ५ पञ्चाङ्ग ६ न्यासा। शिवविषये श्रीकण्ठादि १ ईशानादिपञ्चमूर्त्ति २ मन्त्र ३ मूर्त्ति ४ गोलक ५ सुभगादि ६ भूषण ७ न्यासा,। अन्नपूर्णाविषये

षड्न्यास १। श्रीविद्याविषये वश्विन्यादि १ नव योन्यात्मक २ पीठ ३ तत्त्व ४ पञ्चदशी ५ षोडशी ६ संहार ७ स्थिति ८ सृष्टि ९ नाद १० षोढा ११ गणेश १२ ग्रह १३ नक्षत्र १४ योगिनी १५ राशि १६ त्रिपुरा १७ षोडशनित्या १८ कामरति १९ सृष्टिस्थिति २० प्रकट योगिनी २१ आयुध २२ न्यासाः। तारा विषये रुद्र १ ग्रह २ लोकपाल ३ न्यासाः। एतेषां प्रमाणानि तन्त्रसारादौ द्रष्टव्यानि॥

न्युङ्ख, पुं, (न्युङ्ख्यते इति। नि+उख गतौ+घञ्।) सामवेदे नियतप्रणवषट्कम्। दीर्घं वाचयमिति नयनानन्दः। इत्यमरभरतौ॥ सम्यक्। मनोज्ञ। इति मेदिनी। खे, २॥

न्युब्ज स्त्री, (न्युब्जति अधोमुखीभवतीति। नि+उब्ज+अच्।) कर्म्मरङ्गफलम्। इति मेदिनी। जे,१२॥ श्राद्धादिपात्रभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ तथा च गोभिलः। प्रथमे पात्रे सपवित्रे सम वनीय पात्रं न्युब्जं कुर्य्यात् पितृभ्यः स्थान मसीति। प्रथमे पात्रे पितृपात्रे। सपवित्र पितामहादिपञ्चपात्रस्थपवित्राणि। समव-नीय क्रमेण स्थापयित्वा ततपात्रस्य प्रपितामह पात्रेणाच्छादनमाह शौनकः। प्रपितामह पात्रेण पिधाय प्रतिष्ठापयतीति। याज्ञवल्क्यो नापि ततपात्रस्याद्य स्थत्वाभिधानात् पात्रा न्तरेण पिधानमाचिप्तम्। तथा च याज्ञ वल्क्यः।

"दत्त्वार्घ्यं संस्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः।
पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं करोत्यधः॥"

विधानतः यथापूर्व्वं स्थापितक्रमेण। तेन प्रपितामहपात्रेणाधः कृतपितृपात्रं अर्द्धमुख मवस्थितं न्युब्जं करोति। तत्प्रयासञ्च। पितृ पात्रे निधायाथ न्युब्जमुत्तरतो न्यसेत्। इति मत्स्यपुराणवचने न्यसेदित्यत्राख्यातोपस्थापित कर्त्तव्यामपार्श्वे कर्त्तव्य। इति श्राद्धतत्त्वम्॥

न्युब्ज, पुं, (नि+उब्ज+अच्।) दर्भमयस्रुक्। इति मेदिनी। जे, ११॥ (यथा,—

"शयनासनयानानामुत्तानानाञ्च दर्शनम्।
न्युब्जानामितरेषाञ्च पात्रादीनामशोभनम्॥"

इति वाभटे शारीरस्थाने। ६। २३॥) कुश। स्रुक्। इति हेमचन्द्रः॥

न्युब्ज, त्रि (न्युब्जति अधोमुखीभवतीति। नि+उब्ज+अच्।) कुब्ज। अधोमुख। इति मेदिनी। जे, १२॥ (यथा, हरिवंशे। ६१। ६।

"स तत्रैकेन पादेन शकटं पर्य्यवर्त्तयत।
न्युब्जं पयोधराकाङ्क्षी चकार च रुरोद च॥")

रुजा भग्न। इत्यमर। २। ६। ६१॥ रोगेण वक्रीकृतपृष्ठाधोमुखपुरुषादि। इति भरत॥

न्युब्जखड्ग पुं, (न्युब्ज खड्ग।) कुब्जखड्ग। बाँका तरवार इति भाषा॥ तत्पर्य्याय। कटीतल २। इति त्रिकाण्डशेष॥

न्यून, त्रि, (न्यूनयति। नि+ऊन परिहाणे+अच्।) गर्ह्यम्। (यथा, महाभारते। १३। १४३। ४६।

"एतैः कर्म्मफलैर्द्देवि। न्यूनजातिकुलोद्भव।
शूद्रोऽप्यागमसम्पन्नो द्विजो भवति संस्कृत॥")

ऊनम्। इत्यमर। ३। ३। १२७॥ (यथा, मनु। ८। २३।

"नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति।
न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्॥")

न्यूनपञ्चाशद्भाव, पुं, (न्यूनपञ्चाशत ऊनपञ्चाशद्वायुना भावो यत्र।) ऊनपञ्चाशद्भाव। पागल इत्यर्थ। यथा,—

"उदीरितेन्द्रियो धाता वीणावक्रे यदात्मनाम्।
तदैव न्यूनपञ्चाशद्भावा जाता शरीरत॥'

इति कालिकापुराणे द्वितीयाध्याय॥

न्रस्थिमाली, [न्] पुं (न्राामस्थिमाला न्रस्थि माला सा अस्यस्येति। इनि।) शिव। इति त्रिकाण्डशेष॥ नरास्थिमालाविशिष्टे, त्रि॥